DE ERFENIS [5]

OVER HET LEVEN VAN EEN ZONDERLING GENIE:

Mr. WILLEM BILDERDIJK

(1756-1787)

GERARD LELIEFELD

© 2012-2019 G.B.K.M. Leliefeld
Uitgeverij Tilia Levis
Postbus 19
5258 ZG Berlicum

(Omslag)ontwerp: Tilia Levis
Tweede en herziene druk: HollandRidderkerk
ISBN/EAN 9789071633003

www.uitgeverijtilialevis.nl

Omslag naar een foto van Bilderdijks standbeeld in Grand Café Brinkmann te Haarlem

INHOUDSOPGAVE Blz.

Inleiding 5

Hoofdstuk I 25
Jeugd in Amsterdam (1756-1780)

Hoofdstuk II 243
Leidse studie en gesublimeerde liefde (1780-1782)

Hoofdstuk III 329
Haagse advocatuur, liefde en huwelijk (1782-1787)

Bronnen 619

Lijst van (primair en secundair) geraadpleegde boeken en artikelen 621

Lijst van afkortingen 645

Vertaling van citaten (voor zover niet onderaan de bladzijde gegeven) 647

Personenregister 651

Inleiding

Wie het leven als een geschenk ervaart, wordt vroeg of laat nieuwsgierig naar de schenker. Het doet er in dit verband niet toe, of daaronder zijn eigen ouders of de hoogst denkbare instantie, God, moet worden verstaan. Om het nog duidelijker te formuleren: wie zich in termen van 'schepping' over de hem omringende werkelijkheid uitlaat, zal zich een beeld van de Schepper trachten te vormen. De waarde van een geschenk wordt immers in het ene geval *mede* bepaald door de schenker, evenals de waarde van de schepping in het andere geval door de Schepper. Deze redenering staat haaks op de visie van René Wellek en Austin Warren, die weigerden een literair kunstwerk als het geschenk van een dichter of schrijver op te vatten. In hun *Theory of Literature* beweerden zij: 'Geen biografisch getuigenis kan de kritische evaluatie van literatuur veranderen of beïnvloeden. Het vaak aangevoerde criterium van de 'oprechtheid' is volkomen verkeerd, indien daarmee literatuur wordt beoordeeld in termen van biografische waarachtigheid, in overeenstemming met de ervaring of gevoelens van de auteur op grond van extern bewijs.'[1] De waardering van een literair kunstwerk staat volgens hen op zichzelf en kan of mag niet in verband worden gebracht met buiten-tekstuele gegevens.[2] Daarmee lijkt het genre van de biografie principieel veroordeeld, tenzij het een biografie als *Ariel ou la vie de Shelley* betreft, waarin André Maurois het presteerde geen enkele dichtregel van zijn schoonheidlievende held te citeren.

Mits de nodige zorgvuldigheid in acht wordt genomen, is het wel degelijk mogelijk de kunstenaar tegen zijn kunstwerk uit te spelen,-indien hij zich een rol aanmatigt die niet in overeenstemming met zijn artistieke prestatie is-, al zal men allereerst het kunstwerk dienen te waarderen om wat het is. Buiten-tekstuele gegevens hebben een toegevoegde waarde, niet te versmaden voor de meer cultuurhistorisch geinteresseerde liefhebber, maar gewoonlijk zijn deze inderdaad van secundair belang. In *Het conflict der werkelijkheden in het taalkunstwerk* lijkt C. Stutterheim de kant van Wellek en Warren te kiezen. Hij zou zich het liefst 'sine nomine, sine homine'[3] voor een kunstwerk openstellen, wat hem niet verhindert de verzuchting te slaken: 'Meermalen heb ik bij mijzelf en bij anderen moeten constateren, dat kennis van

biografische gegevens wél de beleving en daarmee ook de beschrijving en het oordeel, hetzij in positieve, hetzij in negatieve zin, beïnvloedt.'[4] Principieel is er niets op tegen de waardering van een kunstwerk ook te laten afhangen van het inzicht dat men in het leven van een kunstenaar heeft. Dit klemt voor een biograaf des te meer, wanneer het kunstwerk uit een autobiografie, memoires en/of brieven bestaat. Dan dient hij samen met de lezer na te gaan, hoe het voorhanden materiaal strookt met wat er over de persoon in kwestie bekend is, of, voor wie dit nog altijd te veel vanuit het werk gedacht vindt, hoe niet één kunstwerk, maar het totale oeuvre hem ten dienste staat bij het schrijven van zijn biografie.

Slechts één voorbeeld volgt hier om het verschil in zienswijze van Wellek en Warren enerzijds en dat van een potentiële biograaf anderzijds te illustreren. Eerstgenoemden zullen een gedicht als *Gebed*, dat Bilderdijk in 1796 schreef, als een hoogst individuele typering van iemands eigen vroomheid beschouwen. Hoe trots en nederig tegelijk moet men zijn om zo tot God te kunnen bidden: 'Verhef of druk mij neer!' Zij zullen daaruit afleiden, dat de ik-figuur de trekken van een engel en demon moet hebben vertoond, of uit de slotregel: 'Bid zelf in mij: zo is mij beê onschuldig', dat hier geen worm maar een alligator door het stof kruipt, zoals Gerrit Komrij[5] veronderstelde. Daarentegen zal een biograaf, behalve voor het jaartal, oog hebben voor de aanbevolen vroomheid van een christen, die volgens Bilderdijk 'noch lauw, noch ongeduldig' dient te zijn.[6] Doen deze woorden niet denken aan 'sine ira et studio', de door Tacitus aanbevolen geesteshouding van een historicus? Vanuit welke visie heeft Bilderdijk zijn *Geschiedenis des Vaderlands* geschreven? Valt er een overeenkomst vast te stellen tussen zijn religieus temperament en de vurige aard van zijn historische belangstelling? Hoe het antwoord op zulke vragen ook luiden mag, beide kunstwerken maken onvervreemdbaar deel van Bilderdijks leven uit en openbaren een deel van zijn persoonlijkheid: ze zijn om die reden voor een biograaf onmisbaar. In het algemeen geldt, dat 'het leven' van een kunstenaar zich niet zinvol laat beschrijven zonder aandacht aan 'de werken' te besteden. Het is ermee gesteld als met het menselijk lichaam. Dat laat zich aan de binnenkant niet beschrijven zonder elk afzonderlijk orgaan zijn functionele plaats te geven. Geluk-

kig zijn er specialisten die men in geval van ziekte per orgaan of combinatie van organen kan raadplegen om lichamelijk en geestelijk weer beter te worden. Hun specialisme stellen zij ten dienste van het grote geheel: het menselijk lichaam. Een biograaf is in deze verzameling metaforen geen specialist, maar een huisarts, die ter karakterisering van zijn generalistische aanpak weigert van 'het leven' en 'de werken' te spreken, omdat die laatste een min of meer geïntegreerd onderdeel van het eerste uitmaken.

Over het leven van een zonderling genie: Mr. Willem Bilderdijk (1756-1787) pretendeert overigens geenszins een biografie te zijn. Een korte opsomming van problemen kan volstaan om duidelijk te maken, waarom het onmogelijk is een biografie over Bilderdijk te schrijven: de omvang van zijn proza is onbekend, zijn poëtisch oeuvre omvat meer dan 300.000 dichtregels,[7] over zijn in het Duits en Frans geschreven gelegenheidsverzen is zo goed als niets bekend. Naar schatting is slechts 35 % van zijn correspondentie uitgegeven, waaronder niet zijn in het Sanskriet, Latijn, Italiaans en Perzisch geschreven brieven behoren, evenmin als zijn in een tot nu toe onontcijferbaar gebleken geheimschrift opgestelde traktaten, rebussen en in een runenalfabet ontworpen notities.[8] Op vragen als: was het huwelijk van Willem Bilderdijk met Katharina Wilhelmina Schweickhardt wettig gesloten, of gaat het aantal kinderen dat hij ten grave droeg het ongeluksgetal van dertien te boven, valt niet eenduidig antwoord te geven. Toch moet het op basis van het steeds meer beschikbaar gekomen materiaal, zoals Joris van Eijnattens in 1998 verschenen *Hogere sferen. De ideeënwereld van Willem Bilderdijk*, mogelijk zijn een tussenbalans op te maken, die het oordeel van Isaäc da Costa in een bijdrage tot de kennis van het 'leven, karakter en schriften' van Willem Bilderdijk en van R.A. Kollewijn in zijn meer dan honderd jaar oude biografie *Bilderdijk. Zijn leven en zijn werken* bijstelt. Het is opvallend, dat Da Costa en Kollewijn hun biografische activiteiten los wilden zien van 'de werken', waardoor zij daartussen een onnodige tegenstelling creëerden en te veel als een specialist in plaats van een generalist optraden. Kollewijn eindigde het tweede deel van zijn biografie met twee hoofdstukken die 'Bilderdijk als mens' en 'Bilderdijk als dichter' heten. Had het niet meer voor de hand gelegen, dat hij in de voorafgaande hoofdstukken Bilderdijk als mens én dichter aan bod had laten komen? Hoe onmisbaar en redelijk goed geschreven zijn standaardwerk ook is, het oordeel van Kollewijn berustte mede op dat van bevooroordeelde bewonderaars als Isaäc da

Costa en Jan Wap en is reeds lang aan revisie toe. *Over het leven van een zonderling genie: Mr. Willem Bilderdijk (1756-1787)* tracht daarin te voorzien, want het toont op tal van punten de onhoudbaarheid van Kollewijns visie op Bilderdijk aan en stelt daarvoor een op nieuwe bronnen en inzichten gebaseerde visie in de plaats. Als zodanig gaat het voorbij aan de in 1991 gepubliceerde biografie van W. van der Zwaag, *Willem Bilderdijk: Vader van het Réveil*, waarin het overzichtelijke karakter van het feitenrelaas de filosofische en theologische diepgang van *Hogere sferen. De ideeënwereld van Willem Bilderdijk* node moet ontberen. *Over het leven van een zonderling genie: Mr. Willem Bilderdijk (1756-1787)* is niets meer of minder dan een aanzet tot een biografie, waarvan de grenzen worden gemarkeerd door een natuurlijk hoogtepunt in Bilderdijks leven, zoals het jaar 1787, toen hij samen met hertog Karel van Brunswijk een militaire parade op de Overtoom in Amsterdam afnam, een dieptepunt, zoals het jaar 1810, toen hij overwoog zelfmoord te plegen, en de eindeloos lange periode daarna, toen hij de beker van het leven tot op de bodem leeg had gedronken en 'zelfs de droesem met zijn vinger had nageveegd'.[9] Bilderdijks briefwisseling in boekvorm (vooral die van 1795-1797[10] en van 1798-1806[11]) bevat een niet genoeg te waarderen schat aan informatie, met behulp waarvan de aanzet tot een biografie (lopend van 1756 tot 1806) thans kan worden voltooid. Zonder Marinus van Hattum zouden beide boeken niet verschenen zijn: hij is de best geïnformeerde bilderdijkiaan van Nederland.

Wat houdt een op nieuwe bronnen en inzichten gebaseerde visie in, zo kan men zich afvragen: een na jaren onvermijdelijk geworden aflossing van de wacht of een vernieuwing van het subgenre biografie? Het eerste ligt het meest voor de hand, want wie een standaardwerk wenst te herzien, drukt een eigen stempel op de keuze van zijn feitenrelaas en op de interpretatie van al zijn bronnen en geraadpleegde literatuur. Maar hoe zit dat met het tweede, maakt deze aanzet tot een biografie er aanspraak op vernieuwend te zijn, zoals Stephen Greenblatt een door het New Historicism geïnspireerde biografie over Shakespeare schreef?[12] Op het eerste gezicht kan dit zo lijken, want in het voorafgaande is voor dit subgenre de generalistische aanpak van een huisarts waardevoller bevonden dan die van een specialist en het New Historicism wordt vooral gekenmerkt door zijn afkeer van specialismen die een hokjesgeest in plaats van intellectuele nieuwsgierigheid verraden:

'Het New Historicism heeft, bij wijze van eerste succesvolle tegenaanval in tientallen jaren tegen dit door en door anti-intellectuele ethos, aan wetenschappers een nieuwe kans geboden om de grenzen tussen geschiedenis, antropologie, kunst, politiek, literatuur en economie op te heffen en te overschrijden. Het heeft de leer van afzijdigheid afgeschaft, die humanisten niet toestond om zich in te laten met vraagstukken van politiek en macht, ja, met alle aangelegenheden, die diep ingrijpen in het leven van alledag en, met wisselend inzicht, maar het beste konden worden overgelaten aan deskundigen aan wie het bewaren van orde en stabiliteit in 'onze' wereldwijde en intellectuele vakgebieden kon worden toevertrouwd.'[13] Binnen het New Historicism hoeft men geen rekenschap af te leggen over zijn neiging om het werk niet als enig doel centraal te stellen. Men mag verder kijken dan zijn neus lang is en naar eigen verkiezing gebruikmaken van alle denkbare hulpmiddelen in de vorm van referentiële en non-referentiële taaluitingen, zoals respectievelijk een geboorteakte en een literair kunstwerk, want 'literaire en niet-literaire teksten zijn onafscheidelijk'.[14] Dat was na de Tweede Wereldoorlog wel anders, toen de literatuurwetenschap zich als 'geistesgeschichtlich' geprofileerd en van de natuurwetenschappen bevrijd had om vervolgens ook los van de cultuurgeschiedenis 'een zelfstandige tak van wetenschap met een object sui generis' te worden.[15] Als zodanig hield zij een krachtig pleidooi voor de autonomie van het literaire kunstwerk. Daarmee bedoelde zij, 'dat de som van de betekenissen der taaltekens onafhankelijk van alles wat buiten die taaluiting ligt, existeert en dat de combinaties van *vormen* van taaltekens die de som van betekenissen constitueren, uniek zijn'.[16] Aldus ontstonden het structuralisme en deconstructivisme, die in taalkundig en filosofisch opzicht stelselmatig de buiten-tekstuele wereld negeerden.[17] Alleen al zo'n begrip als 'buiten-tekstueel' houdt een ernstige beperking van het menselijk gezichtsvermogen in. Men wil alleen maar met een tekst te maken hebben, eventueel de samenhang daarvan binnen grotere gehelen van één of meer teksten nagaan, en reduceert alles wat daarbuiten valt en niets met taal te maken heeft tot een buiten-tekstueel gegeven. Zo zou ook een in de tropen verdwaalde eskimo, geprikkeld door het licht in zijn ogen, alle kleurenpracht 'niet-wit' kunnen noemen, alsof hij van mening was dat de blauwgele ara eigenlijk sneeuwwit had moeten zijn! Dankzij de literatuurwetenschap werden in de naoorlogse periode de structuren van teksten blootge-

legd, wat het inzicht daarin weliswaar ten goede kwam, maar de relatie tussen literatuur en werkelijkheid, fiction en facts, Dichtung en Wahrheit steeds meer bemoeilijkte.

Alsof het menselijk gezichtsvermogen al niet genoeg beperkingen kent, constateerde Derrida: 'Il n'y a pas de hors-text', waarmee hij het bestaan van een tot taal gereduceerde buitenwereld ontkende (er bestaat geen blauwgele ara) en alleen in een wereld van woorden wilde leven (en die hoeft ook niet sneeuwwit te zijn). In *Professing the Renaissance: The Poetics and Politicis of Culture* gaf Louis A. Montrose hiervoor de volgende verklaring: 'Het beruchte aforisme van Derrida, 'er bestaat geen buiten-tekstuele werkelijkheid', kan gelanceerd zijn om mensen aan te zetten tot een ontsnapping uit een vast historisch stramien, een overgave van zichzelf aan de ongebonden genoegens van de tekst, het kan echter ook bedoeld zijn om de ideologische kracht van relaties in en tussen teksten in het algemeen te benadrukken en in het bijzonder van die relaties, die het discursieve werk herleiden tot de zuivere overdenking van een ontologisch eerdere, wezenlijke of empirische werkelijkheid.'[18] Wat stelt zo'n werkelijkheid voor en wie zou erin willen leven? Heeft Bilderdijk, die zich blijkens zijn sonnet *De wareld* ernstig afvroeg, of er een zinnig woord over de werkelijkheid te zeggen valt, erin geleefd en zo ja, vertoont de wereld van discursieve relaties genoeg raakvlakken met de zijne om via een ingewikkeld spel van vraag en antwoord een biografie (of de aanzet daartoe) over hem op te leveren? Wie zich als beoefenaar van de literatuurwetenschap focust op het unieke karakter van de '*vormen* van taaltekens', is voortdurend bezig zich een voorstelling te maken van de betekenis der woorden, die hun eigen karakter ten opzichte van dezelfde en andere woorden in één of meer teksten hebben en zo'n complexe relatie met de werkelijkheid onderhouden, dat de eindeloze 'herconceptualisering van de relatie tussen tekst en context'[19] wel nooit zal leiden tot een afgerond geheel. De autonomie van het literaire kunstwerk is in het oude en nieuwe structuralisme onveranderd gebleven, zou men denken, ware het niet dat men van de discoursanalyse (die voor de structuuranalyse in de plaats gekomen is) óók gebruikmaakt om zulke ongrijpbare grootheden als de tijdgeest en het volledige 'discours social' onder woorden te brengen. Marc Angenot heeft deze, naar zijn uitgangspunten, onmogelijke taak op zich genomen door een (haaks op de uniciteit staande) hiërarchische ordening in de discursieve relaties aan te brengen en die vervolgens voor een

maatschappelijke realiteit te houden: 'Het is mijn doel elke claim op de radicale autonomie van de literaire tekst ongedaan te maken en te laten opgaan in en tussen de teksten waar die echt thuishoort. In meer algemene termen probeer ik discursieve relaties te integreren om weer vat te krijgen op het concept van volledigheid.'[20] Het zogenaamd 'afgeronde' geheel dat hem voor ogen staat, maakt de indruk non-referentieel te zijn, waardoor zijn methode zich hoogstens leent voor de analyse van een bestaand literair kunstwerk, maar niet voor het maken van bijvoorbeeld een biografie. Gelet op het historische karakter daarvan kunnen de nieuwste inzichten op het gebied van structuralisme en deconstructivisme een biograaf niet of nauwelijks stimuleren om het leven van zijn 'held' onder woorden te brengen. Wel kan men in diens werken op het spoor van variabelen en constanten komen, die schommelingen in de waardering voor onder meer beroepen en huishoudelijke taken laten zien en, ter vervanging van het marxistische 'grande récit', een deel van het 'discours social' onthullen.[21] Literatuurwetenschap die aldus wordt beoefend, lijkt op een modern surrogaat voor linkse, al of niet op marxistische leest geschoeide, literatuurkritiek. Wat eraan ontbreekt, is gevoel voor schoonheid dat, verstopt achter een genadeloze hiërarchie van rangen en standen in een geheel en al denkbeeldige wereld, een kwijnend bestaan leidt.

Op een zeer fundamentele wijze komt dezelfde problematiek, die van de discoursanalyse een ongeschikt instrument maakt om werkelijkheid en verbeelding van elkaar te scheiden, in het New Historicism aan de orde. Wat is geschiedenis? Is het mogelijk de historische werkelijkheid te scheiden van de manier waarop zij wordt gepresenteerd? Of is dat alleen in de vorm van een feitenrelaas mogelijk? In *The History of the Anecdote: Fiction and Fiction* beantwoordt Joel Fineman de eerste vraag als volgt: geschiedenis is niets meer of minder dan het verloop van tijd. Er kan lange tijd niets gebeuren, maar dan doet zich plotseling iets voor dat tot het verleden gaat behoren. Hoe lang moet men de kosmos niet doorkruisen om materie in de vorm van sterren en planeten te vinden? Geschiedenis wil zeggen, dat, als er al iets gebeurt, 'something happens when you combine Being and Time'.[22] Vervolgens kan men over 'zijn' en 'tijd' niet uitgedacht raken, waardoor het proces van geschiedschrijving op de lange baan dreigt te worden geschoven. Stephen Greenblatt, de grondlegger van het New Historicism, gaf in dit

opzicht blijk van een zekere zorgeloosheid, toen hij in *Towards a Poetics of Culture* verklaarde niet te lang bij dit soort zingevingsvragen te willen stilstaan: 'Ik heb mijn werk altijd verricht in het volle besef de klus te moeten klaren zonder eerst precies vast te stellen, wat mijn theoretische positie is'[23]. Zijn onvermogen zette hij in een stelling om, die tot een wezenlijk kenmerk van het New Historicism is gaan behoren, 'dat er namelijk geen discursieve relaties bestaan, verzonnen of gebaseerd op archiefonderzoek, die onveranderlijke waarheden aan het licht of de onveranderlijke menselijke natuur tot uitdrukking brengen'.[24] Hij bepleitte een geschiedenisopvatting, waarin de dialoog met het verleden vooropstaat. Niet voor niets duidde hij een voorfase van zijn 'Poetics of Culture' als 'spreken met de doden' aan.[25] In zijn biografie over Shakespeare ziet men hem de uitgangspunten van het New Historicism in de praktijk brengen. Shakespeares drama's en sonnetten worden niet als literaire kunstwerken op zichzelf beschouwd,-als blijken van tijdloos meesterschap-, maar vermengd met andersoortig historisch materiaal aan de lezer gepresenteerd. En als er geen voldoende bronnen zijn om een historisch verantwoorde scène uit het leven van Shakespeare te beschrijven, dan verzint hij die onder het nodige voorbehoud. Een voorbeeld van het eerste uitgangspunt is de in verhouding lange uitweiding over het vagevuur en de op last van Jacobus I gevoerde heksenprocessen, die meer een cultuurhistorisch tijdsbeeld opleveren dan het inzicht in het leven van Shakespeare of in zijn typering van de heksen uit *Macbeth* vergroten.[26] Men krijgt als lezer de indruk, dat hij over beide onderwerpen een afzonderlijk boek had kunnen schrijven, wat deels nog waar blijkt te zijn ook, want na zijn biografie over Shakespeare verscheen in 2001 een serie essays over het vagevuur, *Hamlet in Purgatory* geheten. Een voorbeeld van het tweede uitgangspunt is een verzonnen passage, waarin Shakespeare een ontmoeting heeft met Edmund Campion, die als rooms-katholieke priester onder Elisabeth I geen leven had en dan ook weldra de martelaarsdood sterven zou: 'Laten we ons dan even voorstellen, hoe die twee bij elkaar zaten, de zestienjarige aankomende dichter en acteur en de veertigjarige jezuïet. Shakespeare zou Campion boeiend hebben gevonden,-zelfs zijn aartsvijanden gaven toe dat hij charisma had-, en hij zou misschien zelfs een verwante ziel in hem hebben gezien.'[27] Eigenlijk zondigt Stephen Greenblatt hier als historicus tegen de regel

die hem verplicht tot waarheidsvinding. Maar (en dit is hoogst eigenaardig) hij biecht zijn zonde op, voordat hij die pleegt, en lijkt achteraf geenszins op een boetvaardige penitent. Dit tweede voorbeeld kan moeiteloos met een ander worden aangevuld, dat een door Shakespeare ondernomen strooptocht in de bossen van zijn weldoener, sir Thomas Lucy, betreft. De jonge William Shakespeare zou daarin op zoek naar herten zijn geweest, terwijl in die tijd stropen op groot wild alleen in een omheind park mogelijk was en zijn weldoener slechts over een broedplaats voor klein wild beschikte. Greenblatt geeft er deze draai aan: 'Shakespeare is zijn hele loopbaan een geniale stroper geweest, met grote behendigheid betrad hij een terrein dat door anderen was afgebakend, nam mee wat hij nodig had, en ging er onder de neus van een opziener met zijn buit vandoor. Hij kon vooral heel knap beslag leggen op zaken die de elite toebehoorden, en zich die vervolgens toe-eigenen: hun muziek, gebaren, taal. Het is natuurlijk maar een metafoor, het is geen bewijs dat de jonge William zich werkelijk met stropen heeft beziggehouden.'[28] Wederom wordt hier een zonde opgebiecht, waarover vergoelijkend valt op te merken, dat de letterlijke onwaarheid figuurlijk een kern van waarheid bevat.

Wie onzorgvuldig met de feiten omspringt,-het relaas zwaarder dan de feiten laat wegen in een feitenrelaas-, dringt zich als verteller misschien te veel op de voorgrond. In plaats van de kunst van de dialoog zodanig te verstaan, dat hij de doden voor zichzelf laat spreken en gegevens met hun tijdgenoten laat uitwisselen, is hij er zich te weinig van bewust een buitenstaander in hun leven te zijn. Zijn eerlijkheid verhindert, dat zijn biografie als een 'vie romancée' moet worden gekwalificeerd, waarvoor men in de tijd van Forum zijn neus ophaalde.[29] Het scheelt echter niet veel, of het in kringen van historici beruchte 'se non è vero, è ben trovato' zou ook als een kritisch commentaar op dit soort 'officieel' toegestane vrijmoedigheden van het New Historicism kunnen gelden. In *Over het leven van een zonderling genie: Mr. Willem Bilderdijk (1756-1787)* komt een reconstructie van Bilderdijks pleitrede ten behoeve van Kaat Mossel voor, die moet voorzien in een gemis van het naarstig gezochte, maar niet gevonden origineel. Is zo'n reconstructie meer of minder historisch verantwoord dan de interviews die Marita Mathijsen dode dichters in *De geest van de dichter* afnam? De

dialoog met het verleden mag 'imaginative or archival' gevoerd worden en in noodgevallen mag 'imaginative' boven 'archival' te verkiezen zijn, zeker, en toch zou de stelregel 'imaginative *and* archival' moeten zijn. Het hybride karakter van een biografie, dat in de term 'feitenrelaas' precies wordt uitgedrukt, brengt van nature een dubbele bemoeienis van literair en historisch geïnteresseerden met zich mee. Daarom verwelkomt het New Historicism de bijdragen van de literatuurwetenschap niet minder dan die van de geschiedeniswetenschap. Met hokjesgeest wordt immers geen publiek belang gediend: 'Zo gaat men ervan uit dat literair-historisch onderzoek noodzakelijk gebaseerd is op een soort dialoog tussen het subject en het object van onderzoek, tussen het heden van de onderzoeker en het verleden van het onderzochte object. Daarnaast gaan ook de teksten uit het verleden een intertekstuele dialoog aan met andere teksten uit het verleden.'[30] De dialoog, met een erkende rol voor de verteller, zal dus altijd aan het objectieve karakter van de gepresenteerde feiten afbreuk doen. De mate waarin dat gebeurt, is evenals de vorm uiteindelijk een kwestie van smaak. Zijdelings is hier overigens het publiek belang als een belangrijk punt van aandacht binnen het New Historicism aangeroerd, dat om die reden enige uitwerking verdient. Zijn alle kenmerken van deze richting nader beschouwd, dan kan er over de levensvatbaarheid of erkenning, zo men wil, van haar werkwijze een conclusie worden getrokken.

Het derde uitgangspunt van het New Historicism valt in tweeën uiteen, want enerzijds stelt H. Aram Veeser, 'dat elke expressieve uiting is ingebed in een netwerk van op de praktijk gericht materiaal' en anderzijds, 'dat een kritische methode en een taal die geschikt zijn om een kapitalistische cultuur te beschrijven deel uitmaken van de economie die ze beschrijven'.[31] Men hoort in deze waardebepaling van het publiek belang voor de geschiedschrijving de harde toon van het oude historisch materialisme doorklinken, die bij wijze van compromis wordt verzacht door een niet onlogische verwijzing naar het kapitalisme. Wil men dit derde uitgangspunt een algemene geldigheid toekennen, dan zou men het kunnen opvatten als een benadrukking van de materiële en maatschappelijke positie die de wetenschappelijke onderzoeker en zijn studieobject a priori hebben ingenomen en waaraan de resultaten van het onderzoek recht zullen moeten doen.[32] In

zijn biografie over Shakespeare brengt Stephen Greenblatt dit uitgangspunt in de praktijk door te beschrijven, hoe koningin Elisabeth I op 4 augustus 1601 een voorstelling van *Richard II* in het Globe Theater bijwoonde. In literaire kritieken wordt de rol van Henry Bolingbroke als koningsmoorder breed uitgemeten. Het prijzenswaardige van Greenblatt zou zijn, dat hij uitvoerig bij de reactie van Elisabeth I na afloop van de voorstelling stilstaat. Wat ze op het toneel had gezien, zo beet de verontwaardigde majesteit haar hovelingen toe, was een wreed toneelstuk dat tijdens haar leven wel veertig keer op straat was opgevoerd om van haar een 'dish fit for the gods' te maken.[33] Welke ouderwetse biograaf zou, dit commentaar kennend, overwegen er géén aandacht aan te schenken? In *Het New Historicism: de reddende engel? Bilderdijk als casus* heeft Lotte Jensen een poging gedaan om een gedicht van hem, *Prins Maurits* geheten,[34] op een nieuwe manier te analyseren. En weer kan men zich niet aan de indruk onttrekken, dat die nieuwe manier wel erg veel op de oude lijkt. Het in deel I van *Krekelzangen* (1822) verschenen gedicht blijkt volgens haar 'deel uit te maken van een ruimer en veel breder corpus negentiende-eeuwse teksten waarin de zeventiende-eeuwse bestandstwisten voorwerp van discussie zijn. Met name in de jaren 1822-1824 laaide de controverse rondom de betrokken historische personages in alle hevigheid op. In korte tijd werden tal van gedichten en verhandelingen aan de kwestie gewijd. Pro- en antistaatsgezinde gedichten volgden elkaar in hoog tempo op. Het ging hier niet om een vrijblijvende discussie over de juiste interpretatie van twee episodes uit de vaderlandse geschiedenis. Integendeel, het verleden was actueler dan ooit. Oldenbarnevelt en de gebroeders De Witt representeerden volgens Bilderdijk en Isaäc da Costa een verwerpelijke, rekkelijke moraal in geloofszaken, die ook de eigen tijd kenmerkte en bestreden moest worden. Prins Maurits stond daarentegen symbool voor de waarheid in geloofszaken en dus het goede.'[35] Deze visie werd door Bilderdijk zelf en zijn biograaf Kollewijn al bij herhaling uitgedragen[36] en kan men met de beste wil ter wereld niet nieuw noemen. In *Over het leven van een zonderling genie: Mr. Willem Bilderdijk (1756-1787)* wordt beschreven, hoe er volgens laatstgenoemde zelfs een lange lijn liep van (in de juiste, niet alleen chronologische volgorde) de Hoekse en Kabeljauwse twisten in de late middeleeuwen naar de staats- en prinsgezinden uit de zestiende en

zeventiende eeuw, en van hen naar de patriotten en orangisten in de tweede helft van de achttiende eeuw en naar de liberalen en conservatieven in de eerste helft van de negentiende eeuw.[37] Uit Da Costa's ophelderingen over de terechtstelling van Johan van Oldenbarnevelt (1825) en Gerretsons *Moord of recht? Twee studies over Johan van Oldenbarnevelt. Uit de nalatenschap van de schrijver* (1969) blijkt, dat de meningen over prins Maurits en Johan van Oldenbarnevelt nog altijd verdeeld zijn en de gemoederen blijven bezighouden. Heeft Lotte Jensen iets nieuws gesignaleerd? Heeft de visie van het New Historicism op de geschiedenis, die zij zich eigen heeft gemaakt, haar lezers perplex doen staan? Ze doet wel alsof twee nieuwe begrippen als 'gepresenteerde tijd' en 'representatietijd', die qua terminologie gelijkenis vertonen met 'vertelde tijd' en 'verteltijd' (destijds geïntroduceerd ter verdieping van de structuuranalyse), een nieuw licht op de geschiedenis werpen: 'Door teksten als representaties te beschouwen valt de nadruk namelijk op het actieve karakter van teksten. Representaties zijn immers het resultaat van een activiteit. Ze zijn zowel een product van hun cultuur als media die zelf nieuwe betekenissen creëren. Representaties fungeren zo als de plaats waar twee werelden elkaar ontmoeten: de wereld die in de representatie zelf wordt gecreëerd en de wereld die door middel van de representatie zelf tot leven wordt gewekt.'[38] Maar is dat ook zo? Zelf staat ze uiteindelijk sceptisch tegenover de resultaten die met behulp van zo'n nieuwe beschouwingswijze (nog afgezien van het jargon) worden behaald. Tegenover twee 'founding fathers' van het New Historicism in Nederland, Jürgen Pieters en Hans Vandevoorde, verwoordt ze haar scepticisme aldus: 'De centrale vraag blijft echter nog altijd, ook in de door hen voorgestelde aanpak, hoe tekst en maatschappij (die zich via andere teksten laat kennen) zich tot elkaar verhouden en dus de vraag naar de aard van het type verbindingen dat de onderzoeker wenst te leggen tussen tekst en context.'[39] In de spannende driehoeksverhouding tussen één of meer teksten (die zelfs zonder de onderzoeker een dialoog met elkaar blijken te kunnen aangaan), onderzoeker en samenleving, kan nog steeds van alles gebeuren. Geen modieus begrippenapparaat hoeft te legitimeren, wat zich in de loop van eeuwen reeds bewezen heeft, zij het dat de tijdsfactor op alle drie betrokkenen van invloed is. Dat het New Historicism daar extra aandacht voor vraagt, wijst op relativering van zijn

eigen inbreng, wat men na het sterk voorschrijvende karakter van het structuralisme als een verademing ervaart.

Zo komt men tot de paradoxale slotsom, dat het New Historicism een terugkeer naar de oude situatie inhoudt. Het is in wezen een variant van het positivisme, waarover Maatje in zijn *Literatuurwetenschap* opmerkte: 'In de tweede helft van de negentiende eeuw komt ook de literatuurwetenschap onder invloed van de toentertijd alle wetenschappen beheersende stroming van het filosofisch positivisme. Dit had voor de literatuurwetenschap tot gevolg, dat zij meer dan voorheen een wetenschap van de vaststaande, controleerbare feiten werd, die in de leer ging bij de exacte natuurwetenschappen. De historische instelling van de romantiek werd behouden: nog steeds ging het voornamelijk om het literaire werk als document van een bepaalde tijd. Maar die instelling werd nu anders gericht: niet langer op het metafysische, op het tenslotte ongrijpbare, bovennatuurlijke van het literaire werk, als getuigenis van een geïdealiseerd verleden (zoals de romantici het veelal zagen), nee, nu werd ze gericht op de wetmatigheden van de historiciteit van het verschijnsel literatuur.'[40] Wat tot die wetmatigheden moet worden gerekend, moge duidelijk zijn: causaliteit en 'poietocentrisme', dat wil zeggen een literair werk staat niet op zichzelf, maar in een min of meer oorzakelijk verband met de tijd waarin het is ontstaan en onthult, behalve zichzelf, ook 'de mens achter het werk'.[41] Causaliteit, niet verworden tot een systeem van vaste oorzaken en gevolgen à la Taine, maar beantwoordend aan interne logica, en 'poietocentrisme', dat de onderzoeker in staat stelt over de grenzen van een literair kunstwerk heen te kijken en verbanden met niet-literaire teksten te leggen, in combinatie met een zorgvuldige opgave van bronnen en geraadpleegde literatuur kan men beschouwen als de drie pijlers van het postmoderne positivisme, waarop geschiedschrijving (inclusief een subgenre als de biografie) in wetenschappelijk opzicht berust. Deze driehoeksverhouding onder een denkbeeldige brug keert daarboven in de mêlée van teksten, onderzoeker en samenleving terug. Slechts één figuur die zich van de ene kant van de oever naar de andere voortspoedt, is verantwoordelijk voor de ordelijke presentatie van het geheel. Als hij zich een ideale lezer heeft voorgesteld, ziet hij zichzelf misschien wel lopen, in welk geval hem meer dan het weten-

schappelijke gehalte van zijn werk het antwoord op de vraag interesseert, of hij erin geslaagd is iets tot stand te brengen dat aan zijn smaak voldoet. Wie vanuit deze invalshoek naar het New Historicism kijkt, zal Stephen Greenblatts biografie over Shakespeare kunnen waarderen en tevens het gelijk van Stanley Fish erkennen, die in *Commentary: The Young and the Restless* de hiervoor als paradoxaal gekwalificeerde slotsom deelt: 'De enige manier waarop het New of een ander soort Historicism nieuw kan zijn, is, door op te komen voor een nieuwe waarheid over iets die lijnrecht tegenover, of ter verbetering, of ter vervanging van andermans waarheid staat; maar dat nieuwe,-altijd een mogelijke prestatie-, zal niet in methodologisch opzicht nieuw zijn, zal niet bestaan uit een nieuwe (niet-allegorische, niet-exclusieve, allesomvattende, aan geen grenzen gebonden) aanpak van de geschiedenis, maar enkel uit een andere praktische zet in de geschiedeniswetenschap, zoals dat altijd gebeurd is.'[42] Wat men als het onmiskenbare hoogtepunt van Greenblatts biografie kan beschouwen, diens interpretatie van een onopvallende passage in de 'Hamlet', illustreert de positie van een postmoderne positivist als niets anders.

In de slotscène van het eerste bedrijf vraagt de geest van Hamlets vader aan zijn zoon hem te herdenken als…, ja, als wat? Dat zegt hij niet, maar Hamlet gaat bijna gretig op zijn verzoek in:

> Zal ik u niet vergeten?
> Nee, arme geest, zo lang uw heugenis zetelt
> In dez' verwarde bol. U niet vergeten?
> O, van de tafel der herinnering
> Wis ik hier weg elk dwaas, nietszeggend feit,
> En elke zin en beeld en indruk
> Die het jeugdig brein daarop heeft aangebracht,
> En daar, binnen het boek van mijn gedachten,
> Zult u alleen in al uw glorie wonen,
> Vrij van elk aards gedoe. Dat zweer ik![43]

De geest vertelt hem dat hij 's nachts rondzwerft en overdag moet branden, totdat het vuur hem heeft gezuiverd van zijn zonden.[44] Zijn broer Claudius druppelde hem in slapende toestand vergif in een oor, voordat hij zijn 'foul crimes' had kunnen opbiechten.[45] Daarom is hem

de toegang tot de hemel ontzegd, het ergste wat een ziel kan overkomen. Wraak is geboden (Shakespeare noch Greenblatt begeven zich in de discussie, of wraak niet de schuld van een boetvaardige zondaar vergroot) en of Hamlet zich er maar mee wil belasten. Hoewel zijn vrouw Gertrude niet binnen een maand had mogen hertrouwen met Claudius, verzoekt de geest van Hamlets vader haar te ontzien. Zo ontvouwt zich in grote lijnen het thema van dit drama: de wraak van Hamlet op zijn oom Claudius. Wat Greenblatt nu tot een postmoderne positivist maakt, is zijn interpretatie van de slotscène uit het eerste bedrijf. Hij geeft die voor een betere, waarmee hij te kennen geeft niet in een absolute waarheid te geloven. Negentiende-eeuwse positivisten deden dat wel, bewonderaars van de natuurwetenschappen als zij waren.[46] Greenblatt gelooft in een relatieve waarheid, die hij als een hypothese presenteert. Causaliteit speelt in zoverre een rol, dat hij twee logische conclusies trekt na vergelijking van de slotscène uit het eerste bedrijf met andere niet-literaire teksten: ten eerste, in het protestantse Engeland ten tijde van Elisabeth I was het uit den boze het bestaan van het vagevuur voor waar aan te nemen. De jacht op roomskatholieke geestelijken, zoals Campion, die in het vagevuur een stadium tussen hel en hemel zagen, liet er geen twijfel over bestaan welk lot een afvallige van het protestantse geloof te wachten stond. Zowel William Shakespeare als zijn vader vonden de gedachte, dat met de dood van een geliefde elk menselijk contact was afgesneden, onverdraaglijk. Men moest op zijn minst voor het zielenheil van een overledene kunnen bidden. In de protestantse visie was dit hoogst verdacht, want vandaar naar de handel in aflaten was slechts een kleine stap. Had Augustinus er niet op gewezen, dat de ziel van een gestorvene hetzij naar de hemel, hetzij naar de hel zou gaan? Het had geen enkele zin om missen ter nagedachtenis van een dode te laten lezen, of een volle aflaat voor hem in de wacht te slepen: 'Sint-Augustinus zei, dat hij niets zou doen om zijn vader te helpen,-zelfs als hij had begrepen dat deze moest branden in de hel-, want dat viel nu eenmaal niet binnen zijn bereik.'[47] Tot de interne logica van het causaliteitsprincipe hoort Greenblatts verklaring van Hamlets krankzinnigheid. Die was noodzakelijk om de verdenking van paapse superstitiën te ontgaan! Ten tweede, de 'Hamlet' is Shakepeares manier geweest om de dood van zijn vader John en zijn zoontje Hanmet van zich af te schrijven. Hij

mocht immers niet voor hun zielenheil bidden! De vraag hem niet te vergeten vormt eigenlijk een inbreuk op het verzoek van de geest om wraak te nemen op Claudius. De urgentie daarvan kan alleen worden verklaard, indien men dat opvat als een verzoek aan de prins van Denemarken om zich zijn vader niet als wie of wat dan ook te herinneren, maar om hem te herdenken in religieuze zin: 'Herdenk uw vader, bid voor hem!'[48] Natuurlijk is de 'Hamlet' als drama gemeengoed geworden in de wereldliteratuur, een zelfstandig literair kunstwerk van de eerste orde, maar de 'poietocentrale' werkwijze van Greenblatt staat daarnaast garant voor het beste inzicht in de drijfveren van Shakespeare. Om de brug van het postmoderne positivisme voor zichzelf te kunnen afbouwen dient een lezer van deze inleiding tenslotte nog te weten, dat Greenblatt per hoofdstuk een overzicht van zijn bronnen en geraadpleegde literatuur geeft, zodat hij met een gerust hart diens aldus opgetuigde schip er onderdoor ziet varen.

Een ander schip, dat door dezelfde rederij is uitgerust, kan nu zijn ankerplaats verlaten om aan de kritische blikken van de beste stuurlui te worden blootgesteld. Die plegen aan de wal te staan en op de koers ervan geen enkele invloed uit te oefenen. Om het hun wat gemakkelijker te maken zijn spelling en interpunctie ter vergroting van de leesbaarheid gemoderniseerd, ook waar het citaten uit het werk van Bilderdijk zelf betreft. Wordt een zin niet in zijn geheel geciteerd, dan is dat om dezelfde reden in geen enkel geval met (...) aangegeven. De oorspronkelijke volgorde van een voltooid deelwoord en hulpwerkwoord in de vorm van een persoonsvorm is soms, ter wille van de zinsmelodie, naar eigen inzicht gewijzigd. Naamvalsuitgangen in Bilderdijks poëzie zijn om redenen van metrische aard intact gelaten, maar dat geldt niet voor elk achttiende- en negentiende-eeuws woord in zijn proza. Waar dat op lezers van nu een al te verouderde indruk maakt en door een gelijkwaardig synoniem kan worden vervangen, even natuurlijk klinkend als het gewraakte origineel, is zo'n woord niet gehandhaafd. Zo gebruikte Bilderdijk herhaaldelijk het woord 'aanmerkelijk', dat in de titel van zijn beroemde sciencefictionverhaal recht op een eigen leven heeft, maar in zijn brieven is vervangen door 'aanzienlijk' of 'opmerkelijk'. Sporadisch is in deze en andere gevallen van moderne varianten gebruikgemaakt met respect voor het volstrekt eigen idioom van Bilderdijk. Afgezien daarvan zal zijn bezwerende manier

van formuleren, zo mogelijk zelfs meer dan wat hij inhoudelijk onder woorden wilde brengen, ook nu nog lezers frapperen. Anders zou dit boek niet tot stand zijn gekomen.

Eindnoten

[1] Wellek & Warren. Blz.7. Relatief lange tekstgedeeltes in 'vreemde' talen zijn ten gerieve van de lezer vertaald in het Nederlands. Zie voor de originele tekstgedeeltes de editie van dit boek uit 2012.

[2] Vergelijk hiermee deze uitspraak van S. Dresden: 'Voor velen is het bijvoorbeeld de vraag of het noodzakelijk is het leven van een auteur te kennen, als men diens werken wil begrijpen. In dat geval zijn alle biografische mededelingen overbodig, zodat men van een absolute irrelevantie zou kunnen spreken.' Zie Dresden. Blz.81. Zijn theoretisch gelijk betreft hooguit de betekenis van een kunstwerk, dus niet de waardering die men voor een auteur kan hebben. In de praktijk kan men die twee zaken moeilijk van elkaar scheiden, omdat er nu eenmaal geen absolute tegenstelling tussen leven en werken bestaat. Dresden liet de nieuwste versie van zijn boek na 2000 verschijnen. Wie tussen 1966 en 1973 in Utrecht Nederlandse taal & letterkunde studeerde, werd met de visie van Wellek en Warren geconfronteerd ter onderbouwing van de toen opgang makende structuuranalyse. Uit het boek van Dresden blijkt, dat de verouderde visie van Wellek en Warren een principiële (en dus tijdloze) kant heeft, wat een bestrijding ervan ook nu nog de moeite waard maakt.

[3] Stutterheim. Blz.45.

[4] Idem. Blz.40.

[5] Komrij. Blz.140-143.

[6] *DW*. Deel 5. Blz.10. Dit citaat is evenals de twee andere citaten afkomstig uit voornoemd *Gebed*.

[7] In hun zeer informatieve *Bilderdijk. Een overzicht van zijn leven en een keuze uit zijn werk* spreken M.J.G. de Jong en W. Zaal ten onrechte van 'tienduizenden versregels die Bilderdijk schreef'. Blz.185.

[8] M. Mathijsen, *Bilderdijk als nachtmerrie*. Digitaal te raadplegen in de Academiebibliotheek.

[9] Heyting. Deel 1. Blz.105-106.

[10] (W. Bilderdijk), *Mr. W. Bilderdijk's briefwisseling 1795-1797. Brieven* en *Commentaar.* Editie: J. Bosch, H.W. Groeneveldt en M. van Hattum. Utrecht, 1988.

[11] (W. Bilderdijk), *Mr. W. Bilderdijk's briefwisseling 1798-1806.* Editie: M. van Hattum. 't Goy-Houten, 2007.

[12] S. Greenblatt, *William en de wereld. Hoe Shakespeare Shakespeare werd*. Amsterdam, 2004.

[13] *The New Historicism*. Edition: H. Aram Veeser. New York/London, 1989. Blz.IX.

[14] Idem. Blz.XI.

[15] Maatje. Blz.38.

[16] Idem

[17] Blijkens het Guggenheim-Museum in Bilbao van F.O. Gehry negeerde het deconstructivisme in architecturaal opzicht de buiten-tekstuele wereld juist niet.

[18] *The New Historicism*. Edition: H. Aram Veeser. New York/London, 1989. Blz.16.

[19] Verstraeten. Blz.2.
[20] Idem. Blz.7.
[21] P. Verstraeten vergeleek Roelants' roman *Komen en gaan* met een 'auto-karakterisering' van de schrijver en met een bespreking van Joris Eeckhout: 'De 'architect' bij Roelants kan slechts worden vergeleken met de 'architect' bij Eeckhout (niveau van de interdiscursieve relaties) als die 'figuren' tegelijk ook worden terugplaatst in de respectieve interne configuraties van 'figuren' (intradiscursieve relaties). Met andere woorden, de architect bij Roelants heeft slechts een betekenis in de context van de distributie van rollen in Roelants' roman (die onder meer door Eeckhout wordt blootgelegd). De verhouding ten opzichte van de 'veldwachter', de 'gelovige vrouw', de 'ongelovige vrouw', de 'dorpelingen', enz. is constitutief voor de betekenis van de 'architect'. Idem en Veeser. Blz.XII.
[22] Veeser. Blz.61. Later als een artikel opgenomen in *The Subjectivity Effect in Western Literary Tradition*. Cambridge, 1991. [Dat] er iets gebeurt, wanneer je Zijn en Tijd met elkaar combineert.
[23] Idem. Blz.1.
[24] Idem. Blz.XI.
[25] Idem. Blz.IX.
[26] S. Greenblatt, *William en de wereld. Hoe Shakespeare Shakespeare werd*. Amsterdam, 2004. Blz.341 e.v.
[27] Idem. Blz.101.
[28] Idem. Blz.144.
[29] G. Leliefeld, *Condities (zonder welke niet) (1993-1995) & Berichten uit Berlicum (1995-2000)*. Den Dungen, 2009-2019. Blz.230.
[30] Verstraeten. Blz.3.
[31] Veeser. Blz.XI.
[32] De woorden 'embedded' en 'participate' zijn enigszins misleidend. Kan de mens zich boven zijn materiële belangen verheffen of niet? Voordat Karl Marx *Das Kapital* schreef, met als ondertitel *Zur Kritik der politischen Ökonomie*, beschreef hij reeds in een (wat de ondertitel betreft) gelijknamige brochure uit 1859 wat de aanvechtbare kern van zijn leer was: 'Het is niet het bewustzijn van de mensen dat hun zijn, maar omgekeerd hun maatschappelijk zijn dat hun bewustzijn bepaalt.' Zou Job hem dat hebben nagezegd? Zie G. Leliefeld, *Condities (zonder welke niet) (1993-1995) & Berichten uit Berlicum (1995-2000).* Den Dungen, 2009-2019. Blz.179.
[33] Veenstra. Blz.175. Maaltijd bereid voor de goden.
[34] *DW*. Deel 9. Blz.246.
[35] Jensen. Blz.5.
[36] Kollewijn. Deel 2. Blz.84, 190-191, *DW*. Deel 8. Blz.401 en Van Haren. Deel 2. Blz.103-104.
[37] Zie blz.518-519. 'Zie blz.' slaat op dit boek.
[38] Jensen. Blz.2.
[39] Idem. Blz.3.
[40] Maatje. Blz.29.

[41] Idem. Blz.29 en 30.
[42] Veeser. Blz.313.
[43] Shakespeare. Blz.853.
[44] Idem. Blz.852-853.
[45] Idem
[46] Maatje uit zijn ernstige bedenkingen tegen de tweedeling tussen geestes- en natuurwetenschappen. Immers, zo redeneert hij, 'de hedendaagse natuurwetenschappen kunnen al lang niet meer uit hun empirische observatie onbetwijfelbare conclusies trekken. Ook zij werken met een stelsel van hypothesen, met theorieën en modellen, waarvan ze veelal niet met zekerheid kunnen zeggen, of deze aan de werkelijke materiële structuur beantwoorden.' Zie Maatje. Blz.37.
[47] S. Greenblatt, *Hamlet in Purgatory*. Princeton/Oxford, 2001. Blz.17.
[48] S. Greenblatt, *William en de wereld. Hoe Shakespeare Shakespeare werd*. Amsterdam, 2004. Blz.316-319.

'O kindsheid, mij zo traag, zo pijnlijk omgevaren!'
Uit: *Afscheid*

Hoofdstuk I

Jeugd in Amsterdam (1756-1780)

Eerst was er het beeld van een kind dat, anderhalf jaar oud, meende belerende redevoeringen te moeten houden op de schoot van zijn grootmoeder. Het leek meer op een eigenwijze schoolmeester dan op het kindeke Jezus dat met het geven van onderricht tenminste wachtte, totdat het de tempel kon bezoeken. Tegelijkertijd riep dat beeld herinneringen aan een mislukte piëta op, waarvan de gruwelijkheid werd getemperd door een ingreep van de tijd: het kind was te jong, de grootmoeder te oud om werkelijk vat op het leven te krijgen. Maar afgezien van de factor tijd school er ook iets misplaatsts in deze vroegste herinnering van Willem Bilderdijk, alsof de grootmoeder zich het opgeheven vingertje van haar kleinzoon moest laten welgevallen op grond van zijn bewezen superioriteit. Vanaf het allereerste begin bestond er dus een wanverhouding tussen de door hem beleefde werkelijkheid en zijn verbeelding, die de positie van zijn ouders niet meer geweld aandeed dan nu eenmaal met de geboorte van een kind gepaard gaat. Zij deden er verder niet toe, vakkundig als het kind hen achter de rug van zijn grootmoeder had weggemoffeld.

Pas later was er het feit van zijn geboorte, waarvan, behalve de plaats, ook de datum tenminste vaststaat. Of niet? In het elfde deel van de *Geschiedenis des Vaderlands*[1] vermeldt Bilderdijk beide: in de nacht van 6 op 7 september 1756 werd hij om vier uur 's morgens op de Westermarkt in Amsterdam geboren. Zijn geboortehuis beschrijft hij zeer nauwkeurig, zodat daarover geen misverstand lijkt te kunnen bestaan: 'Ik trad ter wereld op de Westermarkt aan de zijde van de Leliegracht, in een huis met een van terzijde opgaande stoep, waaronder ook een ingang was, of zoals men placht te zeggen, een huis met een onderhuis, omtrent de helft van dat blok huizen, wellicht iets meer naar de Prinsengracht dan naar de Keizersgracht.'[2] Op een gedenkplaat in de Westerkerk, waar hij drie dagen later door dominee Noordbeek werd gedoopt, staat dat hij 'aan de stille zijde' van de

Van links naar rechts: Westermarkt 14 en 12

Westermarkt werd geboren. Maar ondanks al deze plaatsbepalingen is het tot op de dag van vandaag onduidelijk of daarmee Westermarkt nummer 12 of 14 wordt bedoeld. Een extra complicatie vormt het feit, dat beide huizen er van buiten deels als elkaars spiegelbeeld uitzien en in de negentiende eeuw minstens tweemaal omgenummerd zijn. Isaäc da Costa, die het als geen ander had kunnen weten, vermeldt zelfs drie huizen op de Westermarkt, die mogelijk als ge-

boortehuis van Bilderdijk hebben dienstgedaan.[3] Van deze drie huizen ligt het huis op de Westermarkt nummer 14 het dichtst bij de Prinsengracht, zodat men dat het beste als zodanig kan beschouwen.[4]

Ook over het tijdstip van zijn geboorte is verwarring ontstaan. In verband met de handhaving van de zondagsrust was 'bij amplificatie' van de bestaande wetgeving in 1722 vastgesteld, dat de zondag om zes uur 's morgens begon en om acht uur 's avonds eindigde.[5] In die tussentijd mocht niet worden gedronken, gekaatst en gekolfd. Bilderdijk zou zo bezien op 6 in plaats van 7 september 1756 geboren zijn, overigens dezelfde dag als waarop zijn vader in 1720 ter wereld was gekomen. Aangezien hij later altijd felicitaties op 7 september ontving, voor zover er iets te vieren viel, kan men de laatste datum als zijn officiële geboortedatum blijven beschouwen. Zelf interesseerde hij zich weinig voor zulke nietige tijdsbepalingen, althans in een brief aan Gerrit van Lennep schreef hij in 1817: 'Wanneer ik ben geboren, heeft mijn vader (zeker te goeder trouw) opgetekend, maar die aantekening behoort onder al wat men mij in 1795 heeft ontnomen, (of zij onder de archieven van de Hoge Regering van die tijd berust, weet ik niet, maar het lijkt mij niet waarschijnlijk), en ik heb mij nooit bekommerd om dat punt te onderzoeken: dit ging mijn vader aan. Wanneer ik gestorven zal zijn, zal ik moeten afwachten, en er dan even weinig van weten. Al wat daartussen ligt, was aan mijn leven te veel. Dit is al wat ik u kan meedelen en ik bid u daarmee genoegen te nemen.'[6] Men kan dit schrijven voor zijn kortste autobiografie houden, zonder vooralsnog een verklaring te ontvangen voor de innerlijke reserves van deze anders zo mededeelzame man.

Willem Bilderdijk was de oudste maar niet eerstgeboren zoon van Izaac Bilderdijk en Sibilla Duyzenddaalders, die eerder 'moeilijk en door de konst'[7] van hun zoon Johannes was bevallen. Was deze reeds jonggestorven zoon naar de grootvader van vaderskant vernoemd, Willem werd naar de grootvader van moederskant vernoemd. Zijn moeder stond doodsangsten uit, Johannes indachtig, omdat de vroedvrouw veel te laat arriveerde. Sneller dan verwacht kwam hij ter wereld, waarna hij bijna als een cliché de wel op tijd gearriveerde baker in de mond waterde. De vroedvrouw, nog nahijgend van een niet door haar geleverde prestatie, sprak toen als haar verwachting uit, dat Willem in zijn leven wars van loftuitingen zou zijn, of er spoedig zijn bekomst van zou krijgen.[8] Haar gelijk zou door menigeen

worden betwist, die later in Bilderdijk een hoogmoedig man meende te ontwaren. En inderdaad, zijn afkeer van lof- en lijkzangen (waarin over de hoofdpersonen niets dan goeds wordt verteld) kan er wel mee in verband worden gebracht, maar laat zich er zeker niet door verklaren. Nog waren hiermee alle geboorteperikelen niet voorbij, het ergste kwam kort daarna. Men waagde het een knaapje van slechts zestien uur oud te bekogelen met een ongekende hoeveelheid keien en klinkers, zo klaagde Willem in *Mijn eerste levensnacht*, nadat alle ramen aan de voorzijde van zijn geboortehuis aan diggelen waren geslagen.[9] Alvorens nader op dit incident in te gaan, stelde hij vast, hoe het knaapje zich onder al dit geweld voelde. Het beeld van een vis die op het strand wordt geworpen 'om zand voor nat te slorpen',[10] scheen illustratief voor zijn gemoedstoestand. 'Was ik onder Samojeden of Hottentotten geboren, ik zou het beter hebben gehad dan hier in dit land van vervloeking, aan mollen en waterratten ontweldigd in plaats van aan de natuur zelf.'[11] Liever dan in het huis op de Westermarkt was hij in een kloostercel geboren, hoe onwaarschijnlijk zo'n plaats in dit verband ook lijken mag, 'maar wee mij,' verzuchtte hij, 'dat ik niet gestorven ben, eer ik een mens kende of leerde kennen'.[12] De later om zijn vaderlandsliefde en calvinistische vroomheid vermaarde dichter blijkt, althans terugblikkend op zijn geboorte, er zonderlinge standpunten op na te houden!

Het incident zelf is door Busken Huet opgeblazen tot een melodramatisch spektakel,-deels een parafrase van *Mijn eerste levensnacht*-, dat hem in staat stelde het slachtoffer een onbetamelijke rol te laten spelen: 'Nu moet men weten, dat deze uit de afgrond opgeborsten en in dolle woede kokende haat, nog daarenboven, gedoken in de schaduwen van de nacht, bij zijn van keien en klinkers vergezelde ontploffing, volstrekt niet het pasgeboren knaapje, maar zeer bepaald 's knaapjes vader op het oog had. Er schijnt namelijk, uit staatkundige opgewondenheid, in de nacht van 7 September 1756,- dezelfde waarin onze dichter werd geboren-, een onbetamelijk straatrumoer te hebben plaatsgehad voor het huis van de streng Oranjegezinde oude heer Bilderdijk te Amsterdam. De zoon heeft zich dit later aangetrokken en daarin een eerste samenspanning van het noodlot tegen hemzelf gezien.'[13] Hier is sprake van tendentieuze berichtgeving, want hoe valt Bilderdijks eigen visie op het voorgevallene daarmee te rijmen, als de feiten zo simplistisch kunnen worden geïnterpreteerd? In deel elf van de *Geschiedenis des Vaderlands*

schetst hij daarmee in tegenspraak het beeld van een opstootje, dat door een familielid om financiële redenen was uitgelokt zonder dat er van politieke of staatkundige rivaliteit in zijn familie sprake was, en van een tweede Amfion, waaruit blijkt, dat hij juist niet alles op zichzelf betrok: 'De een leidde eruit af, dat ik al mijn leven ten doel van de haat en vervolging van kwaadwillenden, zedelozen en domkoppen zou staan; de ander dat ik een tweede Amfion zou worden. Het laatste was een compliment aan mijn vader, die als poëet toentertijd zeer in achting was.'[14]Amfion placht zijn lier zo mooi te bespelen, dat de stenen zich automatisch tot een door hem gewenste muur formeerden. Als hij echter huilde... Men ziet het, Bilderdijk greep dit incident helemaal niet aan om met verve de rol van slachtoffer te spelen, alles op zichzelf betrekkend, maar om zijn vader als dichter te huldigen. Dan is Isaäc da Costa in zijn biografie, waarin het incident eveneens breed wordt uitgemeten, eerlijker geweest, toen hij constateerde: 'Of ook partijgeest daarbij in het spel geweest mag zijn, is door de dichter, toen hij in hoge ouderdom de zonderlinge geboortegroet in een merkwaardig vers herdacht, niet stellig gezegd.'[15] Ja, er valt voor zijn toekomstige biograaf,-het knaapje is nog geen etmaal oud-, veel recht te zetten.

Drie dagen later vond, zoals reeds is opgemerkt, de doop plaats, in aanwezigheid van Willem Duyzenddaalders en zijn vrouw Isabella Pelgrom de Bie. Bilderdijks moeder was zijn jongste dochter; bij verstek van mannelijke nakomelingen dreigde zijn geslacht van beurtschippers, pachters, dominees, rechtsgeleerden en doktoren uit te sterven, tenzij hij zijn familienaam aan zijn kleinzoon kon doorgeven. Op een zilveren doopgeschenk staat diens naam gegraveerd: Willem Duyzenddaalders Bilderdijk.[16] De vader van de dopeling begreep de goede bedoelingen van zijn schoonvader wel, maar ging er niet mee akkoord. Het Spaanse uiterlijk van Izaac Bilderdijk werd aldus door de achternaam van zijn vrouw extra benadrukt: Duyzenddaalders zou een verbastering van 'duizend duivelen' zijn, 'cien mil diabolos', door een verre voorzaat van de Duyzenddaalders als een tussenwerpsel gebruikt om een onaangenaam gesprek gaande te houden. Waarschijnlijk had Willem Bilderdijk een grote hekel aan een familienaam die rechtstreeks naar geld verwees en probeerde hij met een duidelijk verzonnen etymologie de aandacht van dat door hem zo verfoeide kapitaal af te leiden.[17] De familienaam van zijn ook bij de doop aanwezige grootmoeder, Isabella Pelgrom de Bie, imponeerde hem

meer en daar was ogenschijnlijk ook wel enige reden toe. Ze was van patricische afkomst, onder haar voorgeslacht hoorden burgemeesters,-bestuurderen in het algemeen-, rechtsgeleerden en dominees,[18] waartegen de naam 'Bilderdijk' niet al te gunstig afstak. Er bestond toen geen enkel recht op goed onderwijs; wie zich met een scherp verstand kon ontwikkelen tot een even actief als vooraanstaand lid van de samenleving, zoals veel Pelgrom de Bies, dankte dat op de eerste plaats aan zijn familie. Bilderdijk, wiens achternaam rijker is dan menig grafschrift,[19] was zich hier terdege van bewust. Ten koste van zijn hyperindividualistische levensinstelling interesseerde hij zich voor zijn eigen voorgeslacht langs de mannelijke linie. Toch zou hij liever de achternaam van zijn grootmoeder hebben gedragen, Pelgrom de Bie, dan die van zijn vader, terwijl het nageslacht de sonore klanken van zijn ware naam met hem verbindt. Kon een Vlaamse auteur in de vorige eeuw klagen over de 'hardnamigheid' van Bilderdijk: 'Had hij maar Vlinder of Poes geheten',[20]-P.A. de Génestet had daar niet de minste moeite mee. Heeft de lezer zich wel gerealiseerd, vroeg hij zich af, 'hoe innig sommige voornamen met de geslachtsnaam niet slechts, maar ook met het individu dat deze draagt, verbonden schijnen? Hoe die voornamen de mensen, als het ware, tekenen en kleuren! Kunt u zich voorstellen, dat Mr. Willem Bilderdijk bijvoorbeeld Hiëronymus Bilderdijk of Rhijnvis Bilderdijk zou hebben geheten?'[21] Nee, zou men tegen diens bedoeling op deze retorische vraag willen antwoorden, iedereen kan zich ontwikkelen tot wie hij wil worden, en is hij (of zij) daarin geslaagd, dan krijgt zijn naam de allure van een beeldmerk, of hij nu Albert Heijn of Willem Bilderdijk heet.

Er is een rivier die Bille heet en 'bij Hamburg in de Elbe valt'. Bilderdijk was er zijn hele leven van overtuigd, dat zijn naam met het bedijken van deze rivier in verband moest worden gebracht.[22] Taalkundig ligt het meer voor de hand zijn achternaam te reconstrueren uit 'binnendijk',-'binnen den dijk' zou via 'bindendijk' 'bilderdijk' zijn geworden-,[23] maar met zekerheid valt daarover niets te zeggen. Jan Wap heeft bij de Hamburgse *Verein für Geschichte* geïnformeerd, of de naam 'Bilderdijk' daar in de archieven voorkwam. Dat was niet het geval, al bleek de naam 'Billdeich' ter plaatse niet onbekend.[24] Men kan over zo'n ondergeschikte kwestie de schouders ophalen, ware het niet dat daaruit andere kwesties zijn voortgevloeid. Een daarvan zal zeker ter sprake komen, wanneer in een volgend boek de onvrij-

willige ballingschap van Bilderdijk de revue passeert. Zijn verst bekende voorzaat had in elk geval niets met Hamburg te maken. Hij was de oudovergrootvader van Willem Bilderdijk en heette Lambert Joriszn. Bilderdijck. Op 9 maart 1655 'betrouwde' hij met Susanna Wagenaer een kroegje te Leiden, dat op het einde van dat jaar al failliet ging.[25] Door zijn huwelijk wist hij het tot de eerste kroegbaas in Bilderdijks voorgeslacht te brengen, maar wegens zijn faillissement vertrok hij het jaar daarop naar de Oost. Zijn zoon Izaac verging het niet veel beter; een jaar nadat hij vergunning voor het uitbaten van een Leidse herberg had verkregen, ging ook hij failliet. Zijn armzalige inboedel bracht bij openbare verkoop niet meer dan f 16,- op. Hij vertrok via een omweg naar Amsterdam, waar een reeks van droogscheerders en in brandewijn, tabak en andere neringdoenden de rechtstreekse voorouders van Bilderdijk vormden. Zijn grootvader van vaderskant had er een tappersbedrijf en was getrouwd met Anna Dorothea Ludeke, de dochter van een Berlijnse predikant. Zij was een Lutherse, hij Nederduits gereformeerd,[26] wat het hier vrij vertaalde commentaar van Abraham Blankaart op een bekend gezegde in herinnering roept: "Niemand is onfeilbaar op religieus gebied, dus is er niets op een gemengd huwelijk tegen."[27] Al heeft Willem Bilderdijk zijn grootvader nooit gekend, want ruim een jaar voor het huwelijk van zijn ouders op 9 juli 1753 was deze reeds gestorven,[28] toch vormt dit huwelijk een aanwijzing voor de weinig orthodoxe geloofsopvattingen in het gezin van Izaac Bilderdijk. Men kan er een voorteken in zien, met bewijzen nog te staven, dat het met de strenge opvoeding van Willem Bilderdijk wel meeviel.

Gelet op wat hiervoor over goed onderwijs en zelfontplooiing is gezegd, zou het voor de hand liggen thans de vader van Willem Bilderdijk op zijn persoonlijke merites te beoordelen, maar er zijn een drietal figuren uit het voorgeslacht van de Duyzenddaalders en Pelgrom de Bies die het verdienen eerst met name genoemd te worden. Dominee Laurentius, een gemeenschappelijke voorvader van beide families, was volgens Bilderdijk de eerste hervormde predikant van Amsterdam, onder wiens met een laurier versierde grafsteen in de Oude Kerk zijn 'ouders' van geslacht tot geslacht begraven liggen. In *Afscheid aan Leiden* wordt hij zo toegesproken:

> En gij Laurentius, zie neder,
> Wiens gulden mond en feniksveder

Bilderdijk waardeerde met andere woorden in hem de welbespraakte protestant, die het Roomse geloof uit de hoofdstad van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden wist te verdrijven, en roemde diens *Idolum papale*, een schotschrift gericht tegen niet de eerste de beste aanhanger van de paus: Hugo de Groot. Dat er geharrewar is ontstaan over de voornamen van deze dominee en over de primaire rol die hij in de tijd van de Reformatie gespeeld zou hebben, is van minder belang dan het kennelijk inspirerende voorbeeld dat hij aan zijn afstammeling heeft gegeven.[30] Daarnaast speelde ook Pieter Corneliszn. Boom, door Bilderdijk van een andere voornaam voorzien, een belangrijke rol in het voorgeslacht van beide families als burgemeester van Alkmaar onder Alva en als gouverneur van Noord-Holland aangesteld door prins Willem I: 'Mijn grootvader komt zelden onder een andere naam voor dan die van Philips Corneliszoon. Men noemde hem zo uit hoofde van het zinnebeeld, waarmee hij en zijn vader reeds hun stukken verzegelden: Boom (het was een dadelboom).'[31] Bilderdijk betreurde het dat al diens goederen onder Alva verbeurd waren verklaard: 'Dit schijnt iets noodlottigs in onze familie te zijn en periodiek te moeten voorkomen.'[32] In zijn brieven aan stadhouder Willem V zal hij, deze verre voorvader indachtig, niet nalaten op de eeuwenlange verbondenheid van zijn familie met het Oranjehuis te wijzen,[33] al beschouwde hij het huis Nassau eigenlijk als een minder geslaagde zijtak van het zijne.[34] Tenslotte moet hier een indirecte voorouder van de Pelgrom de Bies worden genoemd: Gijsbrecht Back, zegelbewaarder van de bisschop van Luik en kanunnik van de Sint-Janskathedraal in Den Bosch. Hij stichtte in de vijftiende eeuw een soort familiefonds ten behoeve van zijn zus Aleid door, ongeacht hun geslacht, kapelaans en patroons te laten benoemen van een benefietkoor in de Sint-Jan, het zogenaamde 'Backskoorke', dat, door een pauselijke bul in 1584 bekrachtigd, tot ver in de vorige eeuw heeft bestaan.[35] Tegenwoordig staat het koor bekend als de Antoniuskapel met Lijdenswegaltaar. Dankzij het aanzienlijke legaat van deze kanunnik werd Bilderdijk eerst kapelaan en later patroon van een altaar in de Sint-Jan. Hij hoefde er niets anders voor te doen dan dubbele revenuen incasseren, maar men zou zoiets van de 'Vader van het Réveil' niet licht verwachten. Terecht is er met het oog op Bilderdijks vermeende afstamming van de Zwaanridder op gewezen,

dat de indirecte afstammelingen van Gijsbrecht Back er belang bij hadden 'de afstamming van elk hunner met zorg aan te tekenen, want alleen het nauwkeurig bijgehouden register kon het recht op de interesten van het fonds bewijzen. Bilderdijk heeft dus een genealogische tafel kunnen raadplegen die niet, als zovele, fantastisch was, doordat zij eerst in een latere tijd opgemaakt zou zijn.'[36] Nee, deze genealogische lijn kan de toets der kritiek doorstaan. Laat men met een beroep op Kollewijn de andere twee twijfelachtige voorouders verder rusten om tot 's dichters vader terug te keren.[37]

Izaac Bilderdijk had moeiteloos een viertal jaren van de Latijnse school doorlopen, toen hij door zijn vader voor werkzaamheden in het tappersbedrijf werd ingeschakeld. Daarnaast mocht hij, door academische lessen te volgen, zich bekwamen voor een universitaire studie in de medicijnen. Dit van zijn vader afgekeken patroon zou zich later ten aanzien van zijn eigen oudste zoon herhalen. Na drie jaar promoveerde hij in Leiden op theses die handelden over de werkzaamheid van spieren. Zijn opleiding had een minder theoretische dan praktische kant. Zij was erop gericht in ongekende hoeveelheden lichaamsvochten af te tappen, alsof hij daarvoor de kunst in het bedrijf van zijn vader had kunnen afkijken. Maar Boerhaave was zijn grote leermeester, van wie en wiens familie Aert de Gelder een indringend portret heeft gemaakt dat qua niveau van opperhuidse krankzinnigheid niet onderdoet voor Goya's bekende portret van de Spaanse koninklijke familie. Boerhaave bestudeerde urine, eiwit en bloedwei onder een microscoop, woog en mengde als een waanzinnige wat hem door een patiënt aan substantieels werd aangeboden en trok daaruit in alle nuchterheid één conclusie ten aanzien van zijn drie behandelmethodes: aderlating, buikzuivering en verkoeling konden zelfs een doodzieke patiënt niet zieker maken. Als hij niet heilig in de thermometer van Fahrenheit had geloofd, als een middel om de ernst van een ziekte te bepalen, zou hij naar moderne maatstaven een kwakzalver zijn geweest. Izaac Bilderdijk trad in zijn voetsporen,[38] nadat hij zich poortersrechten in Amsterdam had verworven. In koffiehuizen trachtte hij aanvankelijk zonder succes aan klandizie te komen. Zijn zoon Willem kon daar wel begrip voor opbrengen: 'De weg om bekend te worden voor een jonge doctor was, in die tijd, het veelvuldig bezoeken van koffiehuizen. Hiertoe had mijn vader de beste aanleg. Hij speelde alle spelen met een zeer grote volkomenheid.'[39] Dat hij ook als arts in de stijl van Boerhaave aan de weg tim-

merde, bleek uit zijn bijnaam: de Bloedvergieter. Zijn 'fijnheid van gevoel omtrent de pols'[40] vond niet alleen volgens zijn zoon nergens haar gelijke. Zijn klandizie groeide, omdat hij er niet van hield vele en dure medicijnen voor te schrijven, waarmee hij Amsterdamse apothekers tegen zich in het harnas joeg. Voor het uitschrijven van recepten gebruikte hij Johannes de Gorters, *Formulae medicinales, cum indice virium quo ad inventas indicationes inveniuntur medicamina* (1755), voor fysiologische en pathologische problemen van huiselijke aard raadpleegde hij boeken van Van Helmont, Bontekoe en Malpigi. Sommige van deze boeken waren reeds schrikbarend verouderd omstreeks 1750, maar dat verhinderde zijn zoon niet er tot op hoge leeftijd gebruik van te maken. Het receptenboek van Johannes de Gorter was misschien wel diens trouwste metgezel in binnen- en buitenland. Het functioneerde als een potentiële bron van inkomsten, voor zover vader en zoon zich aan de geneugten van de geneeskunst overgaven.[41]

De zich uitbreidende praktijk van Izaac Bilderdijk bracht genoegens en verplichtingen met zich mee, die zich zeer wel lieten combineren. Onmiskenbaar beschikte hij over literair talent, in zijn tijd alleen tot volle ontwikkeling komend in dichtgenootschappen. Als boerhaaveaan relativeerde hij de uitkomsten van zijn microscopisch onderzoek door het nut van lichaamsbeweging vooral niet te onderschatten. Als een mogelijke remedie tegen de ziekte der geleerden, veelal het gevolg van een zittend leven, beval hij het tennisspel aan. In dichtvorm zag zijn eigenhandig geschreven aanbeveling er zo uit:

> Of laat een zachte bal, met stokken voortgedreven,
> Of stuitend van 't gesnaard raket omhoog geheven,
> Gezwinder gonzen door het medegevend zwerk.
> Dan lichte vogels vliën op hun gepluimde vlerk.[42]

Zijn talent en maatschappelijke positie verschaften hem toegang tot een 'collegie' in een koffiehuis, een dichtgenootschap, waarvan de leden via gemeenschappelijke activiteiten zelfontplooiing nastreefden. In de wetenschappelijke analyse van dergelijke genootschappen staat de 'sociabiliteit' in het teken van het geloof in de Verlichting.[43] Een niet geheel en al onschuldig idealisme dwong de leden bijna tot samenkomsten, waarvan de in een euforische stemming genoten eensgezindheid weldra plaats zou maken voor twist en politieke

tweedracht. Jacob van Lennep heeft een meesterlijk beeld geschetst van zo'n dichtgenootschap in de persoon van Lucas Helding. Hoe minachtend wordt deze niet door tal van regenten behandeld, zelfs door de vader van Ferdinand Huyck, wegens een door hem 'uitgegalmd' gedicht ter ere van de thuiskomst van diens zoon.[44] Daarin wordt Ferdinand met Theseus vergeleken, die behouden in Athene terugkeerde. Het ontbrak er nog maar aan, dat Lucas Helding de heer Bos met Minos, Amalia met Ariadne en Andries met de Minotaurus had vergeleken. "Ziedaar twee dukaten," zegt de vader van Ferdinand Huyck tegen zijn zoon, wanneer het op een honorering van de geleverde literaire prestatie aankomt, "die zul je hem naargelang van zaken aanbieden, of op de tafel laten liggen. Ik geloof, dat die hem nog beter van pas zullen komen dan een uitnodiging aan onze dis, die hem een fooi aan de meid zal kosten."[45] De minachting van de kant der regenten werd in eigen dichterskringen ruimschoots gecompenseerd. Men hemelde elkaar op voor de minste activiteiten, beklom of zat al hoog op de Olympus om van het schitterende uitzicht te genieten, terwijl het volk ergens beneden moest zwoegen voor zijn dagelijks brood. Men gedroeg zich kortom zelf als een regent. In het 'collegie' van Izaac Bilderdijk was de Olympus nog niet hoog genoeg, men sprak elkaar met 'Ridder van het Heelal' aan. Gezellige hoogmoedswaanzin wisselde zo het openlijk beminnen van deugd en geleerdheid af. Gehuld in tabakswalmen zwaaiden dichters, die wel een manegepaard maar nooit de Pegasus hadden bereden, elkaar zoveel wierook toe, onder zo weinig voorbehoud, dat bij Ferdinand Huyck 'de gedachte oprees, of zij niet al hun loftuitingen bij zulke gelegenheden verspilden om in het tijdvak tussen de bijeenkomsten en buiten de tegenwoordigheid van het geprezen voorwerp er des te kariger mee te kunnen zijn'.[46] Niet zonder cynisme stelde Ferdinand Huyck vast, dat de Agrippijnse Zwaan (ter omschrijving van Vondel dienend) door een naamloze treurpoëet 'groothartig' opzij werd gestreefd, dat wil zeggen, overtroffen. Een meer in het verhevene opererende dichter verenigde 'de lieflijke weelderigheid van Flaccus' met de 'zinrijkheid en kracht van Juvenalis', en een boertige dichter moest zich slechts vergenoegen met een 'drollige koopman' of een 'malle weerga' te zijn.[47] Met het grootste gemak bediende Izaac Bilderdijk zich van soortgelijke beeldspraak. Hij oefende zijn talent door te trachten een antwoord te geven op vragen als:

Wat doet in Hollands tuin het best de bomen groeien,
Het mesten of het snoeien?

zich realiserend dat onder 'tuin' de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden werd verstaan en onder 'bomen' de brave burgerij.[48] Toen zijn zoon een kwart eeuw later op zijn beurt tot een dichtgenootschap toetrad, was uit de in vraagvorm gestelde thematiek al een heel stelsel van prijsverzen ontstaan. Het zogenaamde 'likken' van verzen had daarbij een nog hogere vlucht genomen dan in de tijd van zijn vader. Als een achttiende-eeuwse Hildebrand sloeg Ferdinand Huyck verbouwereerd gade, hoe echte poëzie vakkundig werd vermoord: 'Elk gezegde werd op drie of vier manieren omgezet en bijna elk bijvoeglijk naamwoord door een ander vervangen, totdat langzamerhand elke zweem van oorspronkelijkheid was verdwenen. Ik kon mij niet onthouden bij deze gelegenheid te denken aan het briefje in de 'Bourgeois gentilhomme', en ik kwam, evenals deze, tot de slotsom dat de eerste zegswijze ontegenzeggelijk de beste is.'[49] Dit was exact het standpunt van Willem Bilderdijk, zodat men zich niet aan de indruk kan onttrekken, dat Jacob van Lennep hier een willig oor aan zijn leermeester heeft geleend. Zelfs geforceerde woordgrapjes over een achtbare burgemeester, die desnoods zestienbaar had mogen heten, maar die eenmaal dood slechts één baar krijgt toegemeten, hadden in plaats van Jacob van Lennep van Willem Bilderdijk kunnen zijn.[50]

Er was één genre gedichten, waarin Izaac Bilderdijk uitblonk: lof- en geboorteverzen die van zijn Oranjegezindheid blijk gaven. Hij liet deze in plano drukken en bij verschillende boekhandels goed zichtbaar tentoonstellen achter winkelramen en aan voorgevels hangende uitstalkasten. Zijn repertoire omvatte meer dan gelegenheidsverzen, zo behoorde een lofzang op de geneeskunst en een vertaling van een horatiaanse ode tot zijn beste gedichten, aan te vullen met een uit het Latijn vertaald leerdicht over neurasthenie van een zekere Fleming. Dat laatste gedicht werd evenals *De verschijning der deugd*, gepubliceerd in het geboortejaar van zijn zoon, wat door menigeen als een slecht voorteken werd opgevat, maar toen leefde hij al tot duellerens toe in onmin met de Amsterdamse patriotten.[51] Na het overlijden van stadhouder Willem IV, aan de gevolgen van een overdosis opium, voelden de van oudsher staatsgezinde republikeinen zich sterk genoeg om zich in de politieke arena te roeren. Getroffen

door deze doodsoorzaak, die ook de zijne had kunnen worden, schreef Willem Bilderdijk later over de jong gestorven stadhouder: 'Een voor die tijd ongehoorde dosis laudanum sloeg de heilzame natuurwerking ter genezing geheel terneder, en hij bleef er in.'[52] Men heeft de Republiek in de tweede helft van de achttiende eeuw wel eens een karikatuur van een geordende staat genoemd.[53] Als dat waar is, had de dood van Willem IV niet ongelegener kunnen komen. Hij was dan wel de eerste erfstadhouder van alle provincies, die in mannelijke en vrouwelijke linie zou kunnen worden opgevolgd, maar in de Oostenrijkse Successieoorlog liepen de Zuidelijke Nederlanden voortdurend de kans te worden bezet door Frankrijk en ten tijde van zijn dood, in 1751, volgde zijn slechts driejarige zoontje hem op. Bovendien had hij in 1747 zijn opkomst te danken gehad aan het volk, dat hij sindsdien te weinig diensten had bewezen. Izaac Bilderdijk met zijn beginnende medische praktijk kwam vooral als Oranjegezinde literator midden in de woelingen van 1748 terecht, toen op 25 juni van dat jaar het Amsterdamse pachtersoproer uitbrak.[54]

Hij had een grote hekel aan de arrogantie van de hoofdstedelijke regenten, die in zijn ogen het nationale belang vaak minder zwaar lieten wegen dan hun eigen handelsbelangen. Aristocraten die van oudsher op vergroting van hun macht en invloed uit waren, ten koste van de stadhouder, deugden volgens hem al evenmin. Net als van zijn zoon later is van hem wel eens gezegd, dat zijn Oranjegezindheid voortsproot uit antiaristocratische gevoelens[55] (wat van de vader begrijpelijk is, maar van de zoon met zijn fantasieën over afstamming van de Zwaanridder niet): Oranje vormde een tegenwicht voor gekwetste vaderlandsliefde en het eigenmachtig optreden van regenten. Waaruit dat laatste bestond, was hem duidelijk. De bevolking voelde zich geëxploiteerd; politiek, sociaal en financieel dienden er bakens te worden verzet. De 'conventiën' vormden zo'n baken, evenals de 'contracten van correspondentie', waarin de onderlinge afspraken van regenten ter verdeling van de hoogste en best betaalde overheidsbaantjes werden vastgelegd. Na de dood van haar gemaal sprak de prinses-gouvernante openlijk over zulke afspraken als over complotten tegen de regering.[56] Jacob van Lennep heeft wel getracht het nepotisme als een onderdeel van die complotten te relativeren door op te merken: 'De menigte vond het dan ook niet meer dan natuurlijk en billijk, dat de zoon de vader in de regering opvolgde, en zo men nu en dan oproer maakte en de afzetting van deze of gene ma-

gistraat eiste, zo geschiedde zulks, althans tot in de eerste helft der achttiende eeuw, alleen uit een politiek doel en om de plaats van de afgetredene vervuld te zien door iemand van de tegenovergestelde partij, maar die evenzeer tot de bevoorrechte geslachten moest behoren.'[57] Zijn argumentatie maakte echter weinig indruk, omdat hij als patriciër pleitte voor een wisseling van de wacht door een patricier. Zou hij gelijk hebben, dan kon er tussen 1698 en 1748 voor de benoeming van de meest lucratieve publieke functies in Amsterdam, volgens het overzichtswerk van de genealoog J.E. Elias, worden geput uit een reservoir van slechts 40 regenten, die onderling huwden, pacteerden en marchandeerden ten aanzien van 'dochters, posities en bezittingen, met een exclusiviteit die de vrijmetselarij niet zou hebben misstaan'.[58] Een andere manier om het eigenmachtig optreden van de Loevesteinse factie te relativeren, maakte al even weinig indruk. Refererend aan de naam van staatsgezinden uit de zeventiende eeuw en hen vereenzelvigend met achttiende-eeuwse regenten (hoewel er onder hen ook orangisten waren), wees men op overeenkomsten tussen hun manier van optreden en de beschermende maatregelen van gilden. Wat de Loevesteinse factie wilde, was verzorging van de wieg tot het graf voor een bepaalde doelgroep. De gilden wensten hun leden precies hetzelfde te bezorgen, wat in 1749 zelfs tot een hoogoplopend conflict leidde tussen doodgravers en begrafenisondernemers over de vraag welke beroepsgroep doodskisten mocht maken.[59] Maar wie het argument van de pot en de ketel hanteert, heeft daarmee niets ten goede betoogd. Beide op zichzelf nuttige voorwerpen deugen niet, als ze zwart zijn. De urgentie waarmee pogingen in het werk werden gesteld om elkaar zwart te maken, toonde overigens wel aan, dat er halverwege de achttiende eeuw al een economische recessie vanjewelste aan de gang was.[60]

In het voetspoor van zijn vader sprak Willem Bilderdijk in denigrerende zin over de regenten in grote steden als over 'ontzaglijke godheden' en scheen hij zich erover te verkneukelen, dat niet iedere regent 'een ambt kon hebben en op zijn muiltjes daarvan leven'.[61] Wat stelde bij hen vergeleken het volk halverwege de achttiende eeuw voor? Een Duitse toerist in de Republiek gaf het antwoord op die vraag: 'Sommige heren van oude adel stelden het platteland voor, sommige dikke burgemeesters stelden de steden voor, de prinsen van Oranje stelden zichzelf voor en het volk stelde niets voor…'[62] Het pachtersoproer was bedoeld om de onderste regionen van het volk

genoegdoening te geven en dat lukte zowaar. De pachten werden haastig, maar zeer tegen hun zin, door de regenten afgeschaft. Prins Willem IV besloot daarop de posterijen te nationaliseren om de inkomsten daarvan eerlijker over de bevolking te verdelen, maar daar waren de Amsterdamse regenten fel op tegen. Over (positief geformuleerd) herstel van de rechten der burgerij en over (negatief geformuleerd) misbruik van de (post)tarieven wensten zij niets te horen.[63] Dat de prins zo'n initiatief nam, was opmerkelijk genoeg, want al scheen hij als erfstadhouder een soort koning, hij zag in zijn onderdanen slechts medeburgers en landgenoten. Een van hen was Izaac Bilderdijk, die alleen al door de plaats waar zijn 'collegie' zitting hield, in grote moeilijkheden kwam. Hij placht te vergaderen in de oude schutterszaal van de Doelen, waaruit hij door mannen als Daniël Raap en Hendrik Kannegieter werd verdreven, naar het schijnt niet zonder geweld. Zijn zoon deed later over de onverwachte invasie van opstandige burgers in de Doelen en over het voortijdig opgeheven 'collegie' van zijn vader de volgende mededeling: 'Meer gehecht was hij aan zijn genootschap van letterkunde. Maar dit werd afgebroken door een zonderling toeval. Het vergaderde namelijk in de Doelen, in de oude Schutterszaal, die het in huur had. Toen in 1748 de burgerij van Amsterdam, over het stadsbestuur, dat geheel in een soort van aristocratische familieregering ontaard was, ontevreden, vergaderingen begon te houden waarvan de natuur en gevolgen bekend zijn, viel zij op zekere namiddag onverhoeds in de kamer, waar men juist bezig was bijeenkomst te houden, verklaarde het vertrek haar eigendom, waarvan zij zich in het bezit herstelde, en verzocht beleefd het daar aanwezige gezelschap dit aan haar te willen overlaten, waartegen men des te minder had in te brengen, daar de naam zelf van die zaal, en de schilderijen waar het mee behangen was, de aanspraak dier burgers ondersteunden. Sindsdien sliep dit genootschap, en het werd eerst naderhand door twee of drie der oude leden, in vereniging met enige anderen, hoewel in een enigszins andere vorm hersteld, en nam toen de naam van *Concordia et Libertate* aan.'[64] Dit laatste dichtgenootschap, dat zijn leden onder aanhangers van de Verlichting zocht, stond weldra bekend als een vrijzinnig 'Kezengezelschap'. Zo veranderde het orangistische 'collegie' van Izaac Bilderdijk in een patriottische club, die op dinsdagavond voornamelijk over Duitse wijsbegeerte debatteerde.[65]

Jan Rap en zijn maat, die eigenlijk Daniël Raap en Hendrik Kannegieter heetten, spanden zich onder de naam 'Doelisten' in om de gewenste hervormingen erdoor te krijgen. Zij wilden de magistraat verzetten, dat wil zeggen het oude stadsbestuur met een beroep op de stadhouder vervangen om meer grip op de posterijen te krijgen, de gemeentelijke belastingen te herzien en de rechten der burgerij te herstellen. Naar het door hen opgestelde rekwest werden zij, behalve 'Doelisten', ook wel 'rekwestranten' genoemd.[66] In zijn magistrale studie over de patriotten, *Patriotten en bevrijders. Revolutie in de Noordelijke Nederlanden 1780-1813*, laat Simon Schama merken niets van de houding van Willem IV in dezen te begrijpen: 'In plaats van de schoorvoetende voorman van een gebelgde burgerij te worden bleef Willem IV zijn afkomst trouw en werd hij een toegewijde en niet onbekwame dienaar van de reactie. Zijn troepen onderdrukten de oproeren in Leiden en Rotterdam en toen een groep Amsterdamse rekwestranten in 1749 in Den Haag om audiëntie verzocht, liet hij hen zonder pardon in de Gevangenpoort opsluiten.'[67] In Steenwijk kon de stedelijke magistraat zelfs een burger, Fledderus geheten, ophangen wegens Oranjegezindheid zonder van wie dan ook represailles te hoeven duchten.[68] De regenten in Amsterdam pasten volop het systeem van Jacob van Lennep toe, wisselden elkaar af in het stadsbestuur, maar trachtten, al of niet naar het leven gestaan, de oude orde te handhaven. En wat deed de prins? In zijn *Handboek der geschiedenis van het vaderland* zegt Groen van Prinsterer, een leerling van Willem Bilderdijk, dat Willem IV 'het onbillijk verkregen alvermogen der regenten, die hem steeds vijandig waren geweest, handhaafde tegen de billijke vorderingen der burgers, die hem aan het bewind hadden gebracht'.[69] Uiteindelijk slaagden de Amsterdamse regenten er in de pachten te vervangen door een 'quotisatie', die niet minder weerstand opriep dan de oude 'impositie' en om die reden in 1750 werd vervangen door de 'collecte'.[70] Weinig zal Izaac Bilderdijk toen hebben vermoed, hoeveel hij nog met het innen van die 'collecte' te maken zou krijgen.

Om de populariteit van de Doelisten te doen verminderen schuwden de regenten geen enkel middel. Zij zaaiden openlijk tweedracht onder hun belagers door de 'bijltjes' (timmerlieden van de eilanden) tegen de slepers en schuitvoerders op te zetten. Aangezien Izaac Bilderdijk onverminderd doorging met het betuigen van zijn sympathie voor de prins, hadden zij hem ook op de korrel. Was hij niet een

graag geziene figuur in de Doelen? Op zijn beroepsgroep konden zij druk uitoefenen door aan de medicinae doctores het werk van chirurgijns te verbieden. Regenteske willekeur leidde er weldra toe, dat de academisch afgestudeerde Izaac Bilderdijk eerst het examen van chirurgijn zou moeten afleggen alvorens hij mocht aderlaten, pleisters met pappen op open wonden plakken en omslagen met zalven op blauwe plekken aanbrengen.[71] De chirurgijns en heelmeesters zaten zij weer op een andere manier dwars. Zo riepen zij de chirurgijn en vroedmeester Titsingh op om zich voor de uitoefening van zijn vak te verantwoorden bij de burgemeesters van Amsterdam. De hoge heren spraken hem nadrukkelijk vanachter de tafel met 'kerel' aan, een benaming die een gemeenzame toon verried, zoals 'men gewoonlijk toevoegde aan al wie niet tot de machthebbers behoorde'. Hoe reageerde Titsingh? Hij deed net alsof hij niets hoorde en gaf geen enkel antwoord op wat tegen hem werd ingebracht. Achter de tafel maakte verbazing in de loop van het onderhoud plaats voor ergernis en woede, totdat één van de burgemeesters uitriep: "Maar Titsingh, ben je soms doof?" Deze antwoordde met een onnozel gezicht: "O! Spraken de heren tegen mij? Ik dacht, dat zij onder elkaar converseerden!"[72] Ongetwijfeld heeft Izaac Bilderdijk schik gehad om het (in boerhaaveaanse zin) koelbloedige optreden van Titsingh, maar hij schakelde de universiteit van Leiden in om zelf van een dergelijke willekeur verschoond te blijven. Niemand mocht aan zijn rechten als doctor komen![73] De bevoegdheid van de regionale overheid in dit soort zaken werd uiteindelijk ondergeschikt verklaard aan de nationale, waardoor het beroep van chirurgijn en heelmeester pas langzaam uitstierf na invoering van een nieuwe wet op de geneeskunde in 1875. Nuyens, 'het schuchtere sijsje'[74] van Jozef Alberdingk Thijm en zelf een afgestudeerd arts, vertelt met afschuw over een hoefsmid-heelmeester uit zijn jeugd, die een menselijke maagkwaal behandelde met croton, een vettige olie, waarmee in geval van artrose de gewrichten van paarden werden ingesmeerd.[75] Tot in de twintigste eeuw hebben chirurgijns en heelmeesters hun onzalige praktijk kunnen uitoefenen, alsof Izaac Bilderdijk niet halverwege de achttiende al een pleidooi voor de wetenschappelijke beoefening van zijn vak had gehouden.

Na de dood van de prins in 1751 traden de regenten drastischer tegen de Doelisten op. Izaac Bilderdijk begon moeite te doen om zich gunstig van de oproerkraaiers te onderscheiden, de 'Achtenveerti-

gers', zoals zij ook wel werden genoemd. Zijn zoon beweerde later: 'Lieden als Hendrik Kannegieter, Daniël Raap en dergelijke, die ofschoon men hen naderhand uit kwaadaardigheid met verachting overlaadde, wat zij in veel opzichten niet verdiend hadden, waren echter geen lieden, met wie zich een man van geboorte, van opvoeding, verstand en verlichte begrippen kon afgeven, nog veel minder gelijkstellen. Zulke lieden konden in mijn vader noch overeenstemming van gevoelens, noch enige de minste gelijkvormigheid van denkbeelden of zeden vinden, en zij haatten hem, ondanks zijn Oranjezucht, evenzeer als hij zelfs de verste betrekkingen met ieder van hen schuwde. Mijn vader was dus geen Achtenveertiger in de zin die het woord tot na 1752 heeft gehad.'[76] Izaac Bilderdijk mocht dan een verlichte geest met een weinig innemend uiterlijk hebben, overal waar hij zijn opwachting maakte, was hij nadrukkelijk aanwezig. Volgens Jeronimo de Vries, die hem goed gekend heeft, was hij een kleine, zwarte, deftige man en had hij 'een donker, ongevallig, terugstotend voorkomen met zijn lange, zwartgrijze, overhangende wenkbrauwbogen, ook de zoon eigen'.[77] Literair was hij eerder een mannetjesputter dan een nachtegaal, maar dankzij zijn welsprekendheid zeer goed in staat de eer van juist die regenten te verdedigen, die na de dood van de prins door de aanhang van de staatsgezinden gedwongen waren ontslag uit hun ambt te nemen en, wat hem betrof, niet 'ongestraft aan laster en schotschriften'[78] prijs mochten worden gegeven. Naar het voorbeeld van de acteur Duim kon hij zo goed reciteren, dat hij zelfs porseleinen kommen op de schoorsteenmantel aan diggelen zong,[79] een prestatie na hem alleen overtroffen door de dichter Schaepman: gegrepen door zijn eigen voordracht sloeg deze eens per ongeluk een tafel in elkaar.[80] Al reciterend won Izaac Bilderdijk het hart van Sibilla Duyzenddaalders, zonder het te breken, althans dat zou men kunnen opmaken uit de nadruk waarmee hun beider zoon de welsprekendheid in het algemeen als een maatschappelijke deugd van de hoogste orde in zijn vaders tijd aanprijst. Zo bestond de hoogste lof voor een schermmeester daarin dat hij 'eloquent' zijn degen of rapier hanteerde, en voor een boekbinder of drukker, dat hij 'eloquent' zijn product op de markt wist te brengen, afgezien van het eventuele verkooppraatje van een boekhandelaar. Het woord 'eloquent' was zo geheel en al 'in de zin van opperste voortreffelijkheid overgegaan, dat men het op al wat het uitmuntendst was, toepaste en vooral daar bezigde, waar uitmuntend te

zwak scheen'.[81] Een andere reden voor hun huwelijkssluiting kan gelegen hebben in zijn gevoel voor uiterlijk vertoon, waarvan de deftige Sibilla niet afkerig was. Intussen kon er geen orangist van naam sterven, of op een 'zinnebeeldige en statieuze' prent stond ook dokter Bilderdijk met een boek van Hippocrates onder zijn arm, terwijl een ballonvormige tekst uit zijn mond er geen twijfel over liet bestaan wie verantwoordelijk was voor de dood van de overledene.[82] Zijn vijanden zaten bepaald niet stil, regenten hielden niet op hem voor Doelist uit te schelden; zijn praktijk dreigde dan ook in zo'n weinig prinsgezinde stad als Amsterdam te verlopen.

In die allesbehalve florissante situatie was Willem Bilderdijk ter wereld gekomen, binnen een etmaal gemaltraiteerd door een familielid van de kant der Duyzenddaalders (het betrof een financiële kwestie) en dus waarschijnlijk niet door gehate vertegenwoordigers van de Loevesteinse factie. Zijn eerste levensjaar stond in het teken van het verslechterende humeur van zijn moeder. De dokterspraktijk, voornamelijk bestaande uit Oranjeklanten, leverde steeds minder inkomsten op, zodat er geen financiële ruimte meer was om een eigen equipage aan te houden. De dood van haar eerstgeborene had een omslag in Sibilla's leven betekend, nu kwam daar materiële tegenspoed bij: 'Het verval van de doctorale praktijk,-de inkrimpingen van de huishouding, het afschaffen van het rijtuig en van alle verlustigingen, waarop mijn moeder prijs stelde-, kon niet missen haar op haar wijze te grieven. Ze was wel verguld met een beroep, waar ze in haar kring een vermeerderd aanzien in vond, maar dat beroep gaf haar de eerste vrolijke levenswijze niet weer.'[83] Met terugwerkende kracht analyseerde Willem ook, waarom de nieuwe werkkring van zijn vader (geen beroep, maar een 'ambt') haar niet zinde: 'Het bond mijn vader aan huis en het bracht door het kantoor van het zegel, dat daaraan verknocht was, haar buiten de mogelijkheid om die oud-Amsterdamse punctuele netheid, die men 'maltantigheid' noemt, en waarin ze was opgevoed en geheel en al leefde, in huis te bewaren.'[84] Kantoor aan huis,-'comptoir' zoals men toen zei-,[85] was haar niet alleen te min, maar beproefde haar ook boven haar macht wegens het onregelmatig in- en uitlopen van mensen. Hun huis op de Westermarkt was te klein gebleken, een verhuizing naar een ruimer pand in de buurt van de Magere Brug onvermijdelijk. In dat niet nader te traceren huis ontsprong volgens Willem 'een bron van aanhoudend verdriet, dat haar van elders driftig en licht ontvlammend gestel met een

onverdraaglijke wrevel vervulde, die zich weinig kon bedwingen, zowel mijn vader als haarzelf het leven verbitterde, en mij mijn gehele leven, vooral van mijn vijfde jaar af, tot een vloek maakte'.[86] Dat is klare taal, waarin hij van jongs af aan de relatie met zijn moeder als niet bijster goed afschilderde. Ze leerde hem slechts één kinderliedje: 'Laat het osje grazen, het grazen komt hem toe.'[87] Hij wijdde van zijn kant niet één afzonderlijk gedicht aan haar, zodat ze in zijn leven niet leek te bestaan. Wat het moederschap inhouden kon, zou hij pas door toedoen van zijn tweede vrouw gewaarworden, tegenover wie hij zich dan ook prompt als een kind gedroeg.

Op grond van zijn Oranjegezindheid spande de prinses-gouvernante zich persoonlijk in om Izaac Bilderdijk in het ambt van opziener over de 'maniantie', dat wil zeggen het administratieve beheer, der collectieve middelen en het daartoe behorende zegel over Amsterdam en omgeving aan te stellen. Op 13 mei 1757 werd hij tot hoofdinspecteur der belastingen benoemd met een jaarwedde van f 2000,- wat meer was dan het salaris van een hoogleraar in die tijd. Het ambt was hem 'als bij voorraad en uitzicht op betere tijden' aangeboden, die vervolgens nooit aanbraken. Volgens Kollewijn moest hij 300 medewerkers aansturen, enige lijn zien te ontdekken in elkaar finaal tegensprekende plakkaten, inlichtingen verstrekken aan de Gecommitteerde Raden van de Staten van Holland en in individuele geschillen binnen zijn ambtsgebied de knoop doorhakken.[88] Zijn ondergeschikten bestonden grofweg uit 'gaarders' die zich daadwerkelijk met de inning van belastingpenningen bezighielden, en 'rechercheurs' die desnoods ter plaatse onderzochten of de fiscaal veronderstelde solvabiliteit van een burger met de werkelijkheid strookte. Als kind had Willem geen hoge dunk van deze laatste groep ambtenaren. Zij bestonden uit 'het slechtste gemeen, zich overgevend aan dronkenschap, waren beestachtig vermetel, onhandig, kwaadwillig en onteerden in elk opzicht als het schuim des mensdoms de gehele organisatie der collecte, die zij verachtelijk maakten'.[89] Hoe de pachten ook mochten heten,-'collecte' was na het pachtersoproer de officiële naam-, wie zich als Izaac Bilderdijk met de organisatie daarvan bezighield, was geen populaire figuur of, zoals zijn zoon Willem het formuleerde: 'Alle geldheffing is natuurlijkerwijze het gemeen hatelijk.'[90] De nieuwe opziener trachtte zijn werk zo nauwgezet mogelijk te doen, maar zijn ondergeschikten waardeerden hem niet en vonden hem veel te streng.[91] Ook dat deed de sfeer in huis geen goed. Daarin kwam pas

verandering, toen jaren later de opziener 'in geestvermogens zeer verminderd'[92] door Willem V een pensioen zou worden 'toegelegd'.

Men heeft opgemerkt, dat Willem in een weinig liefderijk gezin opgroeide: 'Nergens vindt men hem spelend, lerend, zich voorbereidend in de kleine wereld van een groot, zacht en liefderijk gestemd gezin, op schoot van een tedere moeder of op de knie van een zachte, vriendelijke en aanminnig waarschuwende vader.'[93] Op die stelling van Jeronimo de Vries valt wel iets af te dingen, maar dat betreft voornamelijk de rol van zijn vader, die zich met het lichamelijk en geestelijk welzijn van zijn opgroeiende zoon nadrukkelijk wenste te bemoeien. De rol van zijn moeder werd door zijn grootmoeder van moederskant overgenomen, zodat het hem aan liefdevolle aandacht in zijn jeugd niet geheel ontbroken heeft. Een teer punt betreft zijn vroege ontwikkeling, waarvan hij in dit boek reeds een opmerkelijk staaltje ten beste heeft gegeven op de schoot van zijn grootmoeder. Laat men de termijnen die hij daarbij noemt eerst zonder positief of negatief commentaar in zich opnemen! Op eenjarige leeftijd kon hij lezen: 'Ik las op het jaar reeds volkomen, ofschoon nog verscheidene letters niet wel uitsprekend.'[94] Lang voor zijn tweede jaar schreef hij brieven in drukletters, op anderhalfjarige leeftijd was hij zeer goed op de hoogte van Bijbelse geschiedenis, mythologie en 'de voornaamste feiten der universele historie' en het heugde hem, dat hij die aan zijn grootmoeder verklaarde. Wanneer hij historische prenten of schilderijen met een allegorische dan wel mythologische voorstelling niet goed aan haar kon uitleggen, deed hem dit zo'n verdriet, dat hij daarvoor 'zeker de wreedste dood zou hebben gekozen'.[95] Op laatstgenoemde leeftijd, waarop hij een soort kruispunt van wegen in zijn peuterbrein moet hebben aangelegd, leerde hij ook Frans en de Heidelbergse catechismus, 'wat zo u de tijd bedenkt, vanzelfsprekend was'.[96] Voor het eerst kreeg hij toen een folio van Cats in handen,- een boek dat letterlijk te zwaar voor hem was-, waarvan de emblemata (in het verlengde van zijn maniakale uitlegkunde) hem oneindig veel te denken gaven. Wat hij van het protestantse idool las, deed hem verlangen naar verlossing, niet naar de ultieme verlossing door Christus, maar naar verlossing uit deze wereld: 'Immers, zeker was ik geen twee jaar oud, toen verlost te worden uit deze wereld mijn geduurzaam verlangen was.'[97] Lag hij in zijn wiegje niet reeds met nat beschreide wangen naar de dood te verlangen? Had hij op anderhalfjarige leeftijd niet met zulke 'duizelingen en gonzingen' in zijn hoofdje

te kampen, ten gevolge van vermoeienis en geestelijke uitputting, dat het leven hem niet te kort kon duren?[98] Door anderen later geattendeerd op het vroegtijdige, zo niet voortijdige karakter van zijn ontwikkeling, zei hij zich weliswaar te kunnen indenken, dat men daarover twijfels had, maar men geliefde van hem aan te nemen, dat hij geenszins 'pro arbitrio'[99] met de tijd omsprong. Met andere woorden: Willem Bilderdijk wenste dat men hem op zijn woord geloofde, als hij zich, zoals hiervoor, over zijn allervroegste ontwikkeling uitliet.

Het is essentieel voor het juiste begrip van Bilderdijk, die zijn hele leven van ernstige overdrijving beschuldigd is, dat men zich rekenschap van diens geloofwaardigheid geeft. Liegt hij alsof het gedrukt staat, dan hoeft men diens vaak krasse uitspraken niet serieus te nemen. Spreekt hij de waarheid, dan hoeft men geen spreekwoordelijke korrels zout in dit verband te laten aanrukken. Isaäc da Costa heeft geprobeerd in een rede, door hem gehouden op 11 oktober 1856, over deze kwestie opheldering te verschaffen door een onderscheid te maken tussen 'vroege rijpheid',-de geestelijke ontwikkeling van een wonderkind-, en 'vroegrijpheid',-het op relatief jonge leeftijd seksueel ontwaken van een kind-, maar daarmee heeft hij niets over Bilderdijks geloofwaardigheid gezegd.[100] In zijn biografie beweerde hij over de jeugd van zijn idool, dat zij buitengewoon was 'wegens die vroege rijpheid van denk- en leervermogen, waarvan hijzelf op meer dan één plaats en wijze in zijn geschriften melding heeft gemaakt, maar waarvan het hoogst zeldzame wel eens de juistheid zijner mededelingen op dat punt heeft doen betwijfelen'.[101] Meteen voegde hij er ter verontschuldiging van zijn leermeester aan toe: 'Voorzeker zou het niet vreemd zijn, dat de dichter op de vroegste dageraad zijns levens in rijpere leeftijd terugziend, die niet zonder enige dichterlijke kleuring, zonder enige hoe dan ook onopzettelijke vergroting, in de uitboezemingen van rijpere leeftijd had opgenomen en weergegeven.'[102] Dus de oudere Bilderdijk, die beter had moeten weten, mag zich per ongeluk wel eens te kras uitdrukken? Dus dichterlijke overdrijving, een voorkeur voor de hyperbool als stijlfiguur (door niemand onopzettelijk te gebruiken) en 'poëtische licentie', zoals Bilderdijk zelf 'dichterlijke vrijheid' omschreef,[103] vormen een verklaring voor het dubieuze gehalte van de termijnen die hij voor zijn vroegste ontwikkeling aangeeft? Kollewijn wenste bij voorbaat niet de dupe van andermans leugens te worden en sprak in dit verband over 'mededelingen die niet overeenkomstig de waarheid waren'.[104] Men kan in ab-

stracto 1000 doden sterven, maar niet in concreto op even zovele plaatsen tegelijk, zo moet hij ongeveer geredeneerd hebben. Het eerste kan als een stijlfiguur worden opgevat, vanwege het cliché op het nippertje aanvaardbaar, het tweede onmogelijk als een waarheid. Toch ontwaart ook hij nog een onverwacht lichtpuntje in het duister. Als Bilderdijk 'geen ware gebeurtenissen kon vermelden, vertelde hij dingen, die naar zijn innige overtuiging waar hadden kúnnen zijn.'[105] Dus loog de dichter niet echt, maar was hij net als zijn lezers het slachtoffer van zijn eigen ongeloofwaardigheid? Dat laatste schijnt Kollewijn serieus te menen, want volgens hem eindigde de dichter 'soms met zélf te geloven, wat hij had verteld. Hierdoor zijn tal van tegenstrijdigheden in zijn mededelingen en oordeelvellingen te verklaren.'[106]Het lijkt er verdacht veel op, dat Kollewijn hem als een lijder aan pseudologica fantastica beschouwde. Alvorens daar nader op in te gaan, doet een potentiële biograaf er goed aan zich twee vragen te stellen: wie bedoelde Bilderdijk eigenlijk als hij over 'ik' spreekt, en zijn er wellicht meer voorbeelden te geven van een uitzonderlijk vroege ontwikkeling van een begaafd kind in de achttiende eeuw?

Op de eerste vraag valt niet eenduidig antwoord te geven, van alle tijden als de door Bilderdijk in ik-vorm beleefde geschiedenis is. Zo wás hij de eerste mens wegens het diep in hem gewortelde besef van de erfzonde en de laatste wegens zijn ideeën over de spoedige wederkomst van de Messias.[107] Zeer recent deed Arthur Japin nog een poging om diezelfde vraag te beantwoorden. In *Zoals dat gaat met wonderen. Dagboeken 2000-2007* komt het aloude onderscheid tussen 'fiction' en 'facts', tegenwoordig al te gemakkelijk verworden tot 'faction' en 'ficts', aan de orde. De ik-figuur in een dagboek, autobiografie of memoires is volgens Japin het virtuele alter ego van de schrijver.[108] Alleen in de dosering van fantasie en werkelijkheid bestaat er een verschil tussen de ik-figuur in een roman en in een essay waarvan men zou zweren, dat deze de mening der schrijver verkondigt. Het inzicht in de complexiteit van een persoonlijkheid is sinds Marcel Proust en Sigmund Freud zodanig toegenomen, dat er alleen een gradueel in plaats van substantieel onderscheid bestaat tussen *iedere* schrijver en zijn ik-figuur. Principieel is het nu niet meer mogelijk Bilderdijk van zijn eigen ik-figuur te ontdoen,-of omgekeerd-, zoals in één man op één en dezelfde leeftijd ondeelbaar een kind, vader en echtgenoot kunnen huizen. Hoe anarchistischer een schrijver of dichter is,-hoe postmoderner een kunststroming-, des te makkelijker

kan er met de dosering van fictie en feiten worden 'gerommeld'. Voor de achttiende eeuw geldt dat minder, maar aan het principiële uitgangspunt doet dit niets af. Bilderdijk is zo bezien niet alleen Bilderdijk, maar ook het kind, de vader en de echtgenoot die zich als zodanig heeft willen presenteren. Als lezer dient men te aanvaarden, dat hij een wonderkind in het kwadraat geweest is. Men mag hem sympathiek of onsympathiek vinden, pedant op het autistische af, een wonderlijk zelfingenomen kwastje in plaats van een wonderkind, maar men mag niet twijfelen aan diens eerlijke bedoelingen. Uiteraard staat zo'n visie haaks op die van Isaäc da Costa en Kollewijn, er valt dus nog een balans tussen de verschillende visies op te maken.

Op de tweede hiervoor gestelde vraag valt dit eenduidige antwoord te geven: er is in de achttiende eeuw geen wonderkind te vinden, dat op zo'n jonge leeftijd blijk van zijn begaafdheid gaf als Willem Bilderdijk. Mocht Emile van Rousseau pas na zijn twaalfde jaar onderwijs volgen,[109] in zijn *Proeve van kleine gedigten voor kinderen* introduceert Hiëronymus van Alphen een veel jonger geleerd filistertje dat met een verachtelijk wegwerpgebaar afscheid van zijn hoepel en priktol neemt om zich in zijn boeken te verdiepen. Blijkens het voorbericht raakte het knaapje op vijfjarige leeftijd uitgespeeld.[110] Ja, er waren in de achttiende eeuw oudere jongens als Rijklof Michaël van Goens en Rhijnvis Feith die op de onwaarschijnlijk jonge leeftijd van zeventien jaar promoveerden.[111] Hoe jong moeten zij wel niet geweest zijn, toen zij voor het eerst intellectueel grip op de wereld om hen heen trachtten te krijgen? Van een doorgewinterde negentiende-eeuwer als Jacob van Lennep is bekend, dat hij op driejarige leeftijd kon lezen en schrijven. Hij schreef aan zijn grootvader een behaagziek briefje met slechts één spelfout: 'Grootpapa vind het briefje van Cootje heel mooi...'[112] Ongemeen knap van dit 'vrij bevattelijk' en 'voordelig'[113] kind, maar niet te vergelijken met Bilderdijk.

Kan wat deze grote man over de intellectuele vorming van zichzelf als klein kind vertelt, na het voorafgaande des te meer onwaarschijnlijk, als een uiting van pseudologica fantastica worden beschouwd? Twijfelde Isaäc da Costa aan het waarheidsgehalte van sommige uitspraken van zijn leermeester, wenste Kollewijn niet de dupe van diens leugens te worden,-J. de Kadt bracht in het 200^{e} gedenkjaar van diens geboorte de volgende negatieve karakteristiek van Bilderdijk naar voren: 'Hij heeft in zijn lange leven, waarin hij voortdurend door schrijfkoorts bezeten was, een paar gelukkige momenten gehad.

Maar weinigen hebben de Nederlandse taal erger mishandeld en misbruikt dan hij. En vrijwel niemand heeft in een vorm die voor poëzie wil doorgaan meer waardeloze en walgelijke nonsens bijeengebracht dan deze pathologische leugenaar en zwetser.'[114] Afgezien van mededelingen over zijn allervroegste jeugd, die niet waar kunnen zijn, omdat volgens de modernste inzichten het geheugen en de bewustwording van een eigen persoonlijkheid zich tussen tweeënhalf en drie jaar vormen,[115] heeft Bilderdijk dus volgens De Kadt het leven van een pathologische leugenaar geleid. Dit grove geschut wordt in stelling gebracht tegen een man die van zichzelf verklaarde: 'Oprechtheid is mijn karakter en ik laat graag de grond van mijn hart zien, het moge dan wijs of dwaas, goed of kwaad heten.'[116] Als De Kadt gelijk heeft, kan men zo'n verklaring meteen naast zich neerleggen. Met des te meer klem dient ter wille van zijn geloofwaardigheid de vraag te worden beantwoord, of Bilderdijk een lijder aan pseudologica fantastica was. Volgens het *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*, een Amerikaans standaardwerk voor psychiaters, is er van een psychische aandoening als pseudologia phantastica of confabulatie sprake, indien vervalste herinneringen de patiënt zodanig beheersen, dat ze een eigen leven gaan leiden. Zelf gelooft hij in zijn 'waarheden', die hij te vuur en te zwaard zal verdedigen tegen zijn 'vijanden' die menen hem op een onwaarheid te betrappen...[117] De voornaamste reden waarom Bilderdijk niet als een lijder aan dit syndroom mag worden afgeschilderd, ligt in het ontbreken van een negatief effect als gevolg hiervan op zijn vriendenkring. Ieder mens raakt wel eens verzeild in een situatie, waarin hij de zaken achteraf beter of mooier voorstelt dan ze zich in werkelijkheid hebben afgespeeld. Een lijder aan pseudologia phantastica doet dat stelselmatig, met gebruik van eenvoudig te controleren middelen, die hem zo vaak door de mand doen vallen, dat het hem niet gegeven is langdurige vriendschappen te onderhouden.[118] Natuurlijk zal de verbeelding Bilderdijk parten hebben gespeeld, ongetwijfeld zal hij zich niet altijd aan de waarheid hebben gehouden, maar zijn beste vrienden bleven hem trouw tot in de dood. Daarom gaat het niet aan de fabulerende dichter van confabulatie te beschuldigen, en al helemaal niet hem als een pathologische leugenaar neer te zetten, die, anders dan Bilderdijk, maar al te goed van zichzelf wéét dat hij liegt. Hoe dienen zijn onwaarschijnlijkste zelfbekentenissen, niet met leugens op één lijn te stellen, dan wel te worden opgevat? Die vraag, waarop meerdere

antwoorden mogelijk zijn, dringt zich na beantwoording van de vorige op.

Wie onwaarheid spreekt, zondigt tegen het gebod: 'Gij zult geen valse getuigenis afleggen!' Maar is liegen wel een God onwelgevallige daad? Bilderdijk neigde ertoe aan het begrip 'waarheid' niet een ethisch karakter toe te kennen, waarheid was in diepste wezen volgens hem bovenzedelijk van aard.[119] Daaruit destilleerde hij geen vrijbrief om er in het wilde weg op los te liegen, integendeel, hem bekroop een gevoel van zonde, als hij de waarheid sprak. Gods volmaaktheid, zo redeneerde Bilderdijk, verhindert dat de Tien Geboden ook voor Hem zouden gelden: 'Ons als mensen is de regel van zedelijkheid gesteld, maar niet aan God, en Zijn volmaaktheid is hoger dan iets waarvoor onze kring vatbaar is. Daarom ook, kon de volmaaktste (*volkomenste* meen ik) zedelijkheid van een mens hem nog niet met God verenigen, of hem Gode welbehagelijk maken. 't Zou de *bovenzedelijke volmaaktheid* moeten zijn, waarvan wij geen denkbeeld hebben, indien er door zuiverheid van wil en gedrag nadering tot God mogelijk zou zijn.'[120] In het Oude Testament geeft God aan Abraham het bevel om zijn zoon Isaäc te doden. Jacob, die Esau het eerstgeboorterecht ontfutselde, is de lieveling van de Heer. In een brief aan één van zijn beste vrienden schrijft Bilderdijk over de hierachter verscholen amorele willekeur van God: 'Wat nu de zwarigheid omtrent het zedelijke van Jacobs daad betreft, die (u merkt het terecht op) nergens in de Bijbel gelaakt wordt, daar is, lieve vriend, een hoger standpunt, van waaruit God het goede en kwade in onze daden beschouwt, iets (om het aldus te noemen) *bovenzedelijks*. Dit is een zwaar punt en gevaarlijk om in te treden.'[121] Welnu, wie in staat is om het verkondigen van een waarheid als zondig te ervaren, en in de leugen een bovenzedelijke waarheid ontwaart, geeft niet zonder huivering blijk van een geheel eigen moraal. Aan zijn intenties hoeft men niet te twijfelen, hij is eerlijk en geloofwaardig, maar de lezer die hem niet op zijn woord gelooft, kan even eerlijk en geloofwaardig het tegendeel beweren. Laat de waarheid zich dan niet objectief vaststellen? Nee, een feit kan niet als zodanig worden voorgesteld zonder interpretatie van wie er een poging toe doet. Men kan slechts voor de meest waarschijnlijke interpretatie van een feit kiezen, en op grond daarvan bijvoorbeeld Bilderdijks claim dat hij op eenjarige leeftijd al kon lezen, afwijzen zonder hem van leugens te betichten. Zijn onwaarschijnlijkste zelfbekentenissen worden in dat geval opgevat als

halve waarheden, die het onmogelijke doen: de patstelling tussen waarheid en leugen doorbreken. Het gaat, hoe dan ook, niet aan de bovenzedelijke opvatting van de waarheid met een beroep op genialiteit ter vergoelijking te laten dienen voor leugens. Dat vond zelfs Abraham Kuyper, die terecht weigerde voor genieën een andere zedelijke maatstaf aan te leggen dan voor gewone stervelingen.[122] Hij wilde Bilderdijk niet strenger of minder streng dan een ander beoordelen, opdat diens 'peccadilles' niet in zonden zouden verkeren en omgekeerd. Als het wangedrag van anderen betreft, doet men er volgens hem heel luchthartig over, maar als het om Bilderdijk gaat, haalt men ijlings zijn brandijzers uit het kolenvuur 'om hem dubbelzwart te brandmerken'.[123] Nee, ongeacht iemands genialiteit geldt: leugens zijn leugens. Wat een leugenaar briljant verwoordt, stempelt hem tot een slecht mens en geeft aan zijn woorden een hoge literaire kwaliteit. Hoewel Kollewijn enig besef van Bilderdijks 'dialectische kunst'[124] had, zag hij in diens onwaarschijnlijkste zelfbekentenissen leugens, die men hem als genie niet kwalijker moest nemen dan men het de eerste, de beste koekenbakker gedaan zou hebben, om van een hoge literaire kwaliteit nog maar te zwijgen. Zodoende miskende hij, dat er rek tussen Bilderdijk en zijn ik-figuur zit en tussen fictie in de vorm van hyperbolen en feiten. In werkelijkheid bestaat daartussen immers slechts een gradueel in plaats van principieel onderscheid!

Na het voorafgaande doet het bijna komisch aan om te lezen hoe Bilderdijk van zichzelf eens schreef, dat hij dodelijk vermoeid was en daaraan onmiddellijk toevoegde: 'Dit is een verregaande hyperbool die mij ontsnapte zonder dat ik er erg in had.'[125] De kampioen van deze stijlfiguur was zich, naar blijkt, zeer bewust van het geëxalteerde karakter van een mededeling, waarvoor degene die haar doet, excuus zou moeten vragen. Hij verontschuldigde zich echter niet, te goeder trouw als hij was, integendeel, anderen zochten naar vergoelijkende verklaringen voor zijn zucht tot overdrijven. Zelf erkende hij zich vaak door zijn verbeelding te laten meeslepen, maar ontzenuwde hij het verwijt dat hij zich door zijn inspiratie te sterk liet 'pousseren'. Hij zette zich slechts tegen zijn onverschillige omgeving af: 'Ja, mijn uitdrukking, mijn gevoel is altijd de lieden te sterk. Dit moest wel zo zijn in deze eeuw van lauw water.'[126] Zoals een spin iemand schrik kan aanjagen, 'die niet schroomt het onbandig ros te temmen of de tijger in zijn hol te bestoken',-hier is de uitgever van zijn brieven, W.

Messchert, aan het woord-,[127] zo verging het ook Bilderdijk. Iets onbetekenends greep hem zo krachtig aan, dat hij zich er niet van kon weerhouden 'en wel in een hoge mate, in sterke en hevige bewoordingen, dat gevoel mee te delen of kenbaar te maken. Zulke woorden zijn dikwijls overdreven te achten, wanneer men met bedaarde zin de voorwerpen beschouwt en op hun rechte waarde schat, onder indruk waarvan de man staat die ze uitspreekt, maar ze zijn niet overdreven, ze zijn waarheid als uitdrukking opgevat van zijn gevoel.'[128] Hier ziet men de kollewijnse leugen haast ongemerkt in een hybridische waarheid veranderen! Een van zijn beste vrienden, de hoogleraar H.W. Tydeman, vond ook, dat een overdreven expressie als tegenkracht kon dienen voor wat zelf niet recht in het lood stond. Niet Bilderdijk, maar de krachten die zijn tegenkrachten opriepen, waren schuldig aan zijn veelvuldig gebruik van hyperbolen: 'Wat betreft het wel eens opzettelijk door hem *geoutreerde*, weet ik, dat hij het beeld placht te gebruiken van een rijsje dat scheef groeide, en waarvan men wilde dat het recht zou groeien. Dat zal men immers, zei hij, niet rechtop buigen, maar men zal het even ver naar de andere kant ombuigen, opdat de weerstrevende kracht bezwijkt en het boompje recht opschiet.'[129] Tegenover hun getuigenis à decharge staat dat van Bilderdijks grootste rivaal in wijsgerig opzicht, Johannes Kinker, die dicht tegen het standpunt van Kollewijn aanleunt. Zijn timing is alleen anders, want volgens hem ging de verbeelding met Bilderdijk aan de haal, waarna pas later het leugenachtige karakter van wat daarvoor nog een tweeslachtige waarheid was geweest, ten volle bleek: 'Zijn levendige, licht ontvlamde en, men mag wel zeggen, rusteloze verbeeldingskracht schiep hem, nu deze dan weer andere, dikwijls elkaar verdringende inzichten, niet alleen in zijn letterkundige en wetenschappelijke studies, maar ook in zaken, die tot zijn toestand en persoonlijke belangen behoorden. Ook daarin was zijn leven een aaneenschakeling van ficties, en wanneer hij eenmaal deze ficties en opvattingen voor waarheid had doen gelden, kwam hij daarvan, wel te verstaan openlijk, niet gemakkelijk terug.'[130] Vandaar is het maar een klein stapje terug naar de opvatting van De Kadt in de twintigste, of die van Van Vloten in de negentiende eeuw. In *Een eeuw strijd om Bilderdijk* staat P. Geyl stil bij het door Van Vloten ontworpen 'beeld van een poseur en leugenaar, een man verteerd van lust en roemzucht, een man van woorden en houdingen, die zelfs het geloof niet met zijn hart beleed, maar enkel met zijn verstand uitdacht in die ex-

treme consequenties waartoe zijn temperament hem dreef; een groot dichter, zeker, met zijn onbeperkt vermogen over de taal, maar als mens? Een levend bedrog.'[131] Kollewijn bracht een dergelijk extremisme met 'onwaarheid, leugen en knoeierij' in verband, waaraan hij deze al te gemakkelijke psychologische draai gaf ter verklaring van de zich in het werk van Bilderdijk almaar uitbreidende hyperbolen in het kwadraat: 'Daar hij gewoon was zich zeer krachtig uit te drukken, vatte men zijn woorden gewoonlijk niet op als strikte, onopgesmukte waarheid. Dat voelde hij en het hinderde hem. En jammer genoeg, maar zeer begrijpelijk, leidde het tot steeds grotere overdrijving.'[132] Resumerend kan men vaststellen, dat Bilderdijks uitlatingen over zijn vroegste kindertijd op begrip en onbegrip zijn gestuit, gewaardeerd als ze werden in een schaal van waar tot onwaar op het leugenachtige af, en dat hijzelf als autobiograaf op wie hem niet kende een weinig geloofwaardige indruk maakte. Wie vertrouwd is met zijn uitdrukkingswijze, hoeft aan zijn eerlijke bedoelingen niet te twijfelen, maar en daarin schuilt het gecompliceerde karakter van zijn persoonlijkheid, zal toch niet elk door hem als zodanig gepresenteerd feit voor waar aannemen. Ter relativering van al die krasse leugens en zuivere waarheden moge deze kanttekening van Busken Huet dienen, die van Bilderdijk had kunnen zijn en goed doet uitkomen, hoe moeilijk het is proportioneel met fictie en feiten om te gaan, of men nu (auto)biograaf of historicus is: 'De beste historiestijl, heeft men in onze dagen naar waarheid gezegd, is nog altijd de stijl van Rembrandt: veel weglaten, veel overdrijven, en op een klein getal feiten of beweegredenen veel licht doen vallen.'[133] Of men zodoende de waarheid, de volledige waarheid en niets dan de waarheid achterhaalt, mag ernstig worden betwijfeld. Geen mens is daartoe in staat, wie hij ook aangeroepen en welke plechtige eed hij ook gezworen heeft.

De onwaarschijnlijkste zelfbekentenissen van Bilderdijk zijn door Kollewijn in het voetspoor van J. te Winkel aan het einde van de negentiende eeuw ook aan een modieuze ziekte toegeschreven, neurasthenie,[134] die in een later stadium van zijn leven uitvoerig aan bod zal komen. Er bestond volgens aanhangers van deze bedenkelijke theorie een rechtstreeks verband tussen zijn overdreven expressie, uitmondend in leugens, en zijn prikkelbaarheid. Een erfelijke component moest aannemelijk maken, dat hij van zijn vader zijn energie, zwaarmoedigheid, literair talent en bijgeloof had meegekregen in het leven, zoals hij zijn prikkelbaarheid, netheid en neurasthenie aan zijn

moeder dankte. Bij ontstentenis van genetisch bewijsmateriaal stelde Kollewijn vast, dat hij een zenuwzieke patiënt was, die ten gevolge van zijn prikkelbaarheid net als zijn moeder elke gemoedsstemming overdreef.[135] Te Winkel meende, dat een gezond iemand zich niet door zijn verbeelding laat meeslepen, maar dat een zenuwzieke patient zich laat verleiden 'tot voor ieder tastbare inconsequenties'.[136] Rond 1906, toen Bilderdijks 150e geboortedag uitgebreid werd gevierd, was het inzicht in deze ziekte al zover gevorderd, dat Te Winkel in het boek 'uitgegeven op machtiging der Bilderdijk Commissie'[137] de stelling durfde te verkondigen: 'Wie als kunstenaar nog in staat zou zijn om wetenschappelijk waar en onwaar van elkaar te onderscheiden, kan dat als neurasthenicus reeds niet meer. Deze toch houdt voor waar, wat hij voor waar *wil* houden, niet wat hij voor waar *moet* houden. Hij gelooft aan de waarheid der leugen, die hijzelf heeft verzonnen.'[138] Omdat Bilderdijk als klein kind reeds veel werd adergelaten, meende Te Winkel daaruit te mogen afleiden: 'Om een gezonde jongen stelselmatig tot een zenuwlijder op te kweken had men geen betere middelen kunnen uitdenken.'[139] Als men niet beter wist, zou men bijna geloven, dat neurasthenie een aan pseudologica phantastica verwante ziekte is, een nogal bloederige variant, met voor de lijder ronduit traumatische gevolgen. Maar wie mocht denken, dat een taal- en letterkundige als J. te Winkel er beter aan had gedaan de ziektes van Bilderdijk, zowel ter beoordeling als ter behandeling, aan medici over te laten, raakte in een andere doolhof verzeild. Zo schreef ene Rijk Kramer in 1906 op de Algemene Vergadering der Vereniging tot Christelijke verzorging van zenuwlijders in Nederland Bilderdijks psychiatrische gesteldheid eerder aan tuberculose toe dan aan neurasthenie.[140] In de familie van Multatuli, ook al zo'n beroemde neurasthenicus, lokte het bekende standpunt van Dr. Th. Swart Abrahamsz in 1889 een weerwoord van zijn neef A. Douwes Dekker uit. Het nette handschrift van Multatuli (in dit opzicht zeer vergelijkbaar met dat van Bilderdijk) zou de diagnose van een zenuwpatiënt weerspreken, bovendien is neurasthenie volgens hem verward met migraine, althans een nerveuze hoofdpijn (niet onderdoend voor de gonzingen in het hoofd van Bilderdijk), wat een dubbele reden vormt om beide literaire voormannen zo'n diagnose te besparen.[141]

Als er nu iets overdreven lijkt, zijn dat de '100 ponden bloeds'[142] die de kleine Willem zijn afgetapt door zijn vader. Toch getuigt Jeronimo de Vries in het tweede deel van de *Brieven van Mr. Willem Bilderdijk*,

dat hier 'geen dichterlijke vergroting'[143] aan de orde is. Zo dikwijls als de klachten van Bilderdijk over zijn gezondheid werden versleten voor een 'poëtische tournure',[144] zo weinig of in het geheel niet bestond er twijfel over de bloederige praktijken in zijn ouderlijk huis. Het ritueel van het aderlaten was gewoonlijk met een zekere geheimzinnigheid omgeven, dat kan men althans opmaken uit wat David Jacob van Lennep als kind overkwam. Er heerste pleuritis in de stad, maar zijn huisarts weigerde hem ader te laten. Zijn vader vroeg, waarom zijn zoon niet voor de algemeen gangbare behandeling van deze ziekte in aanmerking kwam. De huisarts verklaarde zonder een toelichting te geven: "Gisteren twijfelde ik nog, maar vandaag zeg ik: nee, hij zal niet gelaten worden!" Hij bleek het goed te hebben gezien, want 'van alle lijders, die gelaten waren geweest, ontkwam er niet een, maar D.J. van Lennep bleef behouden'.[145] Izaac Bilderdijk, alias de Bloedvergieter, bleef ook toen zijn fiscale praktijk hem opslokte zijn oude hobby uitoefenen. Willem berichtte daarover: 'Jaren na het verlaten van de praktijk, en tot in zijn hoge ouderdom, was het hem een genot, als er bij hem thuis iemand ziek werd, op wie hij zijn kunst kon toepassen, vooral als hijzelf geneesmiddelen mocht bereiden, aderlatingen doen, en wat dies meer zij.'[146] Wat hij hier niet bij vertelt, is dat hij zijn vader, later dement geworden, wel eens opzocht en om hem een plezier te doen zich door hem liet aderlaten. Zo traumatisch kan zijn jeugd in Amsterdam niet verlopen zijn, of hij liet zich tot ver in zijn volwassenheid de medische handelingen van zijn vader welgevallen.[147]

Intussen werd de grootmoederlijke schoot niet alleen misbruikt om geleerde redevoeringen af te steken, maar ook om meerdelige boekwerken te lezen, zoals Goerees *Mozaïsche Oudheden*. Daaruit leidde Willem een religieus inzicht af, dat hem later tot een handboek over de geologie zou inspireren: 'Niets is waarschijnlijker dan dat ons tegenwoordige land de bodem van een oude zee is, die met de zondvloed de korst der aarde gebroken hebbend, zich eerst verspreid en daarna in nieuwe kolken teruggetrokken heeft. Dit gevoelen is in zoverre nieuw, dat het mij voorstaat, dat ik als kind op mijn grootmoeders schoot daarover reeds iets in Goerees *Mozaïsche Oudheden* heb gelezen.'[148] Prentjes knippend en in Cats lezend betrok hij zijn grootmoeder ook bij 'een onbegrijpelijke aandoening' die hem overviel, toen hij met behulp van een brandende kaars schaduwen op een muur in zijn ouderlijke woning maakte. Waren dat afbeeldingen van

zijn handen? Stak daar een arm uit de muur? "Het is gekheid, die schimmen!" riep hij uit. "Ze bestaan niet, ze zijn niets." Zijn Bijbelvaste grootmoeder herinnerde zich een plaats in het Oude Testament waarin wordt gesproken van 'een schaduw die voorbijgaat'.[149] Welnu, zo hield ze Willem voor, iets wat niet bestaat, kan niet voorbijgaan. Haar kleinzoon was toen niet diep getroffen, omdat hij haar zijn ongelijk had moeten bekennen, maar omdat het schimmenspel hem zichtbaar en bijna tastbaar iets onthulde van een bovennatuurlijke wereld. Hoe konden zijn handen onafhankelijk van hun fysieke bestaan de vreemdste vormen op een muur aannemen, die bij helder daglicht niets ongewoons te zien gaf? G. Kalff heeft in deze gebeurtenis een voorafschaduwing willen zien van Bilderdijks interesse in het paranormale en bovennatuurlijke, waarvan o.a. het onuitgegeven *Lizes schim* getuigt. Dit in 1809 geschreven gedicht heeft als motto: 'Sunt aliquid manes!' wat haaks op zijn kinderlijke uitroep staat. Zo jong als hij was, begreep hij uit deze confrontatie met zijn grootmoeder nog iets heel anders. Zijn manier van denken week van die van anderen af. Ogenschijnlijk had hij het meningsverschil met zijn grootmoeder bijgelegd en toch vroeg hij zich af, of ze hem wel had kunnen volgen in zijn metafysische sprong voorwaarts. Ze zat nagenoeg stil aan tafel, terwijl hij heftig werd bewogen door zijn eigen gedachtespinsels. Vertoefde hij niet in een geestelijk isolement, ondanks de schijn van het tegendeel? Hij trok het begin van een conclusie, die hij later zo verwoordde: 'Mijn ganse gedrag liep op het zoeken van een volstrekte onafhankelijkheid (dat is, ophouden van alle betrekking met de mensen) uit, echter rekende ik het geluk alleen in de onderlinge afhankelijkheid te bestaan. Maar mijn wijze van denken, van gevoelen, was zo strijdig met die van alle anderen, dat er geen betrekkingen mogelijk waren dan die mij pijnigden. Vandaar de contradictie, die mij altijd in mijzelf kwelde.'[150] Daar staat tegenover dat zijn grootmoeder hem ook een geluksgevoel bezorgde, als ze hem complimenteerde voor zijn elementaire beheersing van het Frans, zijn eerste verkenningen van het Hebreeuws, of zijn beantwoording van vragen over de Heidelbergse catechismus.

Moest hij een enkele keer het antwoord op een vraag schuldig blijven, dan liet zijn vader steevast zijn gezag gelden. Bang voor straf was Willem niet, want hij merkte, dat de parafrasering van een vraag hem meer complimenten opleverde dan de juiste beantwoording. In zekere zin heeft dat hem al vroeg bedorven. Het bleek voor hem lonender

te zijn iets bekends te herhalen en van intelligent commentaar te voorzien dan iets onbekends uit het hoofd te leren.[151] Het nadeel hiervan heeft Jacob van Lennep later, in een klassikaal onderwijssysteem, precies zo ervaren: 'Het meerdere dat hij wist, belette hem aandacht te schenken aan het mindere dat hij niet wist en dat nodiger voor hem geweest zou zijn dan dat meerdere, en zo leerde hij per slot meer achter- dan vooruit. Hij moest het aanzien, dat medeleerlingen hem voorbijstreefden die veel minder knap waren, maar beter hun werk deden.'[152] Alleen bij het overhoren van Franse woordjes hielpen hem geen trucjes, Willem was van 's morgens vroeg tot 's avonds laat bezig zich het Franse idioom eigen te maken. Ziehier, hoe hij die periode aan den lijve heeft ervaren: 'Ofschoon in mijn kinderjaren vrij rijzig, kon ik op een stoof staande nog nauwelijks op een tafel zien, wanneer ik 's morgens een kleine les uit de Franse *grammaire* of *méthode* van Marin moest leren, die mijn vader mij voorzei, en dit begon dadelijk bij het opstaan onder het ontbijt. Ik werd bij een Franse mademoiselle (bij wie mijn moeder in haar kinderjaren op school was gegaan) besteld, maar moest vooraf thuis mijn Franse les leren en ook 's middags tussen de schooltijd in, die les overleren. En 's avonds in een draaikrebbe in de alkoof van mijn ouders liggend, herhaalde ik voor mijzelf (veelal met een suizend hoofd) alle Franse woorden die ik wist.'[153] Soms ontbraken er bladzijdes in het boek, waaruit zijn vader hem iets wilde leren. Dan kon hij zijn onkunde en gebrek aan inzicht evenmin verbloemen en werd hij berispt. Hij liet dat weliswaar gelaten over zijn kant gaan, maar nam het zijn vader kwalijk, dat deze hem strafte zonder hem eerst degelijk ondervraagd te hebben.[154] Blijkbaar wist zijn vader lang niet altijd, wat hij deed. Dat hij zijn vrouw 'Beetje' noemde in plaats van Sibilla, vond Willem gekker dan een meisje dat Deborah heette 'Deetje' noemen.[155] Beter begreep hij, waarom hem de geneeskunst als iets begeerlijks in het vooruitzicht werd gesteld. Om hem wegwijs in de medische wetenschap te maken en tevens wijsgerig te scholen, vertelde zijn vader hem het verhaal over een te dik jongetje dat, hoewel gewaarschuwd door zijn beide ouders, te veel gebakjes had opgegeten. Dat kind kreeg niet lang daarna de pokken, een gevreesde ziekte, waarvan het zelf de oorzaak aan zijn vraatzucht toeschreef. Dit nu, zo betoogde zijn vader omstandig, was medisch onjuist, maar het ging er hem niet om de ware oorzaak van pokken te onthullen of de magere Willem voor een ondeugd te behoeden. Nee, hij vertelde het verhaal over

een te dik jongetje om het foutieve van de redenering: 'Post hoc, ergo propter hoc!'[156] aan te tonen. Willem leerde met andere woorden, hoe voorzichtig hij moest zijn met het leggen van causale verbanden.

In het vergaren van kennis en het daarmee onbeschaamd te koop lopen om door volwassenen geliefd te worden vond Willem alleen zijn evenknie in Onno Zwier van Haren, die meende dat zijn studiezin de bewondering van iedereen afdwong: 'Ik meende dat, door wel studeren, eenieder mij zou admireren.' Dat was echter niet zo: 'Eenieder riep: ik was pedant.'[157] Mogelijk voorkwam zijn insolente karakter een grote teleurstelling en leed hij niet al te erg onder dezelfde diskwalificatie als waaronder Willem Bilderdijk zwaar gebukt ging. Diens oordeel over de pedanterie van de jonge Friese edelman is daarom zo interessant, omdat hij daarmee ook een karakteristiek van zichzelf gaf. Onno Zwier van Haren was volgens hem, niet alleen in zijn jonge jaren, een betweter, maar ere wie ere toekomt, hij hield ook later meer van studeren dan van de indruk die hij op andere mensen maakte.[158] Had de pedanterie van een grietman in opleiding iets brutaals, dat in het verlengde van zijn standsbewuste optreden lag, die van Willem Bilderdijk mondde uit in de onafhankelijke opstelling van een enig kind. Dat zou hij ook na de geboorte op 3 juli 1759 van zijn zusje Anna Dorothea blijven, want ze stierf al op anderhalfjarige leeftijd. Niet afkerig van gezelschap zocht hij buitenshuis contact met een meisje, dat hij op Franse les had ontmoet. Ze was, zoals hij nuffig meedeelde, een schoonheid van negen jaar,-dus zes jaar ouder dan hijzelf-, 'die mede vrij précoce was'.[159] Men herinnert zich de uitweiding van Isaäc da Costa over de vroege rijpheid van Bilderdijks geestelijke ontwikkeling in combinatie met diens vroegrijpheid, dat wil zeggen diens ontwaken op seksueel gebied. "Zie," zou Jan Wap over dit tijdsbestek in het leven van zijn grote vriend hebben kunnen zeggen: "Zie, daar komen we nu aan de historie van de amourettes!"[160]

Kinderlijk onschuldig werd het eerste deel van die geschiedenis niet door iedereen gevonden. De mademoiselle van wie beide 'geliefden' les kregen, had een brief van Willem in beslag genomen, waarin hoogst galant over de 'ivoren knietjes' en 'zachte hals' van het meisje in kwestie werd geschreven.[161] Ze kende Willems moeder goed genoeg om aanstonds bij haar belet te vragen. Thuis geconfronteerd met de beschuldiging van de mademoiselle, dat hij zich te sensueel over het meisje zou hebben uitgelaten, haalde Willem de volledig

tussen hen gevoerde correspondentie tevoorschijn, deed er uit zichzelf een 'ganse kraam van excerpten uit de Ovidius van Valentijn met parallelle plaatsen uit Cats'[162] bij en overhandigde dit alles aan zijn vader. Deze reageerde niet bot of verontwaardigd op de scabreuze verzameling teksten, afkomstig uit de door Abraham Valentijn vertaalde *Metamorphoses*, verluchtigd met liefst 124 prenten, maar 'juichte',[163] toen hij merkte hoe ver de geestelijke ontwikkeling van zijn zoon al gevorderd was. Wanneer het wonderkind op driejarige leeftijd, behalve Frans en Hebreeuws, ook Latijn zou hebben gekend (in welk geval het niet melding van Valentijn had hoeven maken), was men het met Kollewijn eens geweest: 'De onwaarschijnlijkheid van dit verhaal springt in het oog.'[164] Nu zet men achter de datering van deze amoureuze historie een vraag- en achter de authentiek aandoende reactie van zijn vader een uitroepteken. Izaac Bilderdijk besloot in overleg met zijn vrouw Willem op een jongensschool onder te brengen, zodra hem daartoe een mogelijkheid geboden werd, en nam diens opvoeding en onderricht voorlopig geheel en al zelf ter hand. Het is dus niet waar, wat Abraham Kuyper in de stoere taal der mannenbroeders beweerde, dat Willem Bilderdijk 'geen verzachtende aanraking met jonge deerns in heel zijn jeugd'[165] heeft gekend. Ter verklaring van zijn houding tegenover het andere geslacht zal men zich van andere argumenten moeten bedienen.

Zijn vader sprak met hem over Cats, die 'voor dartele tocht te koel'[166] zou zijn. De betrekkingen tussen de seksen hadden voor het vierjarige knaapje weldra geen geheimen meer. Uit behoefte aan troost, want somberheid en ernst waren hem een tweede natuur, vroeg hij God om 'een tedere gade en mij gelijkend kroost'.[167] Van echte vertrouwelijkheid tussen vader en zoon was nauwelijks sprake, daarvoor had Izaac Bilderdijk het te druk in zijn kantoor aan huis en kampte hij te veel met een 'kibbelig gestel',[168] dat door zijn zoon aan de principes van Boerhaave werd toegeschreven. In wezen zat daar een oude Griekse opvatting van geneeskunst achter, volgens welke de 'humores' iemands humeur beïnvloeden, en een zwartgallig, flegmatisch of sanguinisch temperament het directe gevolg van een bepaalde verdeling van lichaamsvochten is. Gesprekken over filosofie en literatuur volgden, waarin Willem voor het eerst van Leibniz hoorde, evenals over het natuurrecht en Franse tragedies, waarvoor zijn vader een natuurlijke smaak scheen te bezitten. Het overlijden van zijn zusje Anna Dorothea zette hem aan het denken: was ziekte niet

te beschouwen als een lichamelijk kwaad? Als dat zo was, vond dan elk lichamelijk lijden zijn oorsprong in de menselijke geest? Zijn vader leerde hem, dat het woord 'gezond' eigenlijk 'gezoend' betekent, dat wil zeggen 'verzoend met God de Vader'.[169] Zonde duidt dus op een schuldige toestand, is ontleend aan 'sons', een vorm van 'esse=zijn'. Pas wanneer de zondaar zich met God verzoent, wordt hij dankzij Jezus 'van de straf op een overtreding tegen wat een volstrekt door plicht ingegeven gedrag ten aanzien van onszelf vorderde, wederom vrijgesteld. Maar ware er geen *zonde,* dan zou er geen ongeregeldheid in lichaam of ziel bestaan.'[170] Het woord 'wederom' wees op de vrijstelling van straffen die Adam in het paradijs genoot, voordat hij zich met Eva schuldig aan de erfzonde had gemaakt. Willem Bilderdijk begon, zo klein als hij was, zijn eerste ideeën te ontwikkelen over het gereformeerde geloof van zijn voorouders. Het denken in antitheses als lichaam en geest, en dood en leven, waarvan hij de veranderlijkheid in zijn zusje Anna Dorothea had waargenomen, bracht hem op het idee: 'De dood is een nieuwe geboorte uit dit lichaam, evenals de vroegere van de foetus uit de moederkoek.'[171] In deze periode van zijn leven was overigens niet alles kommer en kwel. Goed ter been als hij toen nog was, bracht hij een briefje van zijn moeder naar de bleker, dat een kinderlijk versje van zijn hand bevat (maar klinkt alsof hij het in het poëziealbum van een ander heeft gelezen):

> Hier is de was,
> Leg hem in 't gras,
> Zend hem ons weer.
> 'k Zeg u niets meer.

Wie een 'rijkere' variant van dit eerste gedicht van Willem Bilderdijk zoekt, kan terecht in de *Aantekeningen*, door Isaäc da Costa aan zijn biografie toegevoegd.[172] Of zo'n speurtocht lonend is, kan men wagen te betwijfelen.

Toen Willem vijf jaar was, werd zijn jongere broer Johannes geboren. Diens geboorte heeft voor een cesuur in zijn jeugd gezorgd, doordat zijn moeder voortaan al haar liefde, bij wijze van substituut voor de eerste, op deze tweede Johannes in haar leven projecteerde. Volgens zijn getuigenis werd vooral na zijn *vijfde* jaar zijn leven tot een vloek, wat niet alleen het gevolg van het ongeluk was dat hem op die leeftijd overkwam, maar ook van zijn moeders onbewimpelde

voorkeur voor Johannes en haar steeds grilliger wordend humeur.[173] Terwijl hij op het punt stond met de zegenrijke instemming van mademoiselle een jongensschool te bezoeken, waar vooral de meester in plaats van de jongens hem tucht en orde zou moeten bijbrengen, werd hij, buiten spelend, op zijn linkervoet getrapt door een buurjongen. Aanvankelijk liet zijn kwetsuur zich ongevaarlijk aanzien, maar toen Willem na drie dagen zijn linker onderkous uittrok en daarbij een kreet van pijn slaakte, snelde zijn vader toe en stelde als diagnose een ontstoken grote teen vast.[174] Een kompres van 'onycraat' of aangelengde brandewijn moest de wond zuiveren, maar deed de zwelling alleen maar toenemen. Een reeks van vaderlijke tortures volgde, waaronder een 'eenvoudig cataplasma'[175] de minst pijnlijke was. Uiteindelijk veranderde de ontsteking in een 'gezette phtisis', dat wil zeggen vliegende tering, als gevolg waarvan het middelste kootje van Willems grote teen verschrompelde. In 1906 liet de arts W.B. van Staveren zijn licht schijnen over de bacteriële infectie aan Willems linkervoet, die in de achttiende eeuw nog niet als zodanig kon worden herkend: 'Er zullen zich dan abcessen tussen huid, spieren en pezen hebben gevormd, het beenvlies zal ontstoken zijn, tenslotte ook het been zelf, de afstoting van het dode weefsel zal langzaam en moeilijk geschieden en met verstijving en vergroeiing geëindigd zijn. Het stilzitten buiten het genot der buitenlucht enerzijds, en een verzwakkend dieet en aderlatingen anderzijds, zullen de genezing bovendien hebben vertraagd. Of men zou ook zeer licht kunnen denken aan een tuberculeuze beenaandoening, die dus vanuit het bloed geïnfecteerd zou zijn, terwijl dan de verwonding de aanleidende oorzaak zou zijn geweest, waardoor het proces zich juist daar ter plaatse nestelde. Het zou dan zijn wat men vroeger 'beeneter' noemde, een wegvreting van het been door dezelfde soort bacteriën, die in de long bij tering een holtevorming veroorzaken.'[176] Tot de vreemdste diagnoses van zijn ziekte behoorde 'belediging van het beenvlies',[177] tot de zonderlingste behandelmethodes een regiem van aderlatingen in combinatie met een melkdieet waarop zijn vader hem zette. Zelf schreef Willem zijn ziekte toe aan 'kwaadsappigheid': 'Nauwelijks vijf jaar oud verviel ik tot kwaadsappigheid en werd door geneeskundigen opgegeven. Men wachtte niet dan mijn dood en de hulpmiddelen die mij werden aangereikt, voleindigden mij in de grond te boren. Ik duurde echter voort...'[178] Hij werd een levend geraamte en kreeg bij gebrek aan iets voedzaams de neiging om op

krijt, kalk, papier en perkament te kauwen.[179] Meer dan eens wilde hij 'op een geweldige wijs'[180] een einde aan zijn leven maken, als zijn wond weer eens gesondeerd moest worden, of 'heelkundige operaties, wier vermenigvuldiging en bedenkelijke uitwerksels zijn gestel hevig aantastten',[181] hem in het vooruitzicht werden gesteld. Als hij de kans kreeg, goot of gooide hij zijn geneesmiddelen weg: 'De geneesmiddelen, wanneer het mij slechts doenlijk was, goot ik weg en het verheugde mij dan, dat ik nu toch wel gauw zou sterven.'[182] Zijn situatie in aanmerking genomen, had hij geen ongelijk, toen hij verklaarde niet zonder horror aan zijn kinderjaren te kunnen terugdenken, en evenmin, toen hij over de oorzaak van al die ellende vaststelde: 'Het onheil dat mijn kinderjaren, mijn vroegste, mijn onnozelste kinderjaren was opgelegd om, al ware ik naderhand overladen met al wat de wereld heeft van genoegens, alles te vergiftigen, daaraan heeft eigen dwaasheid of verkeerdheid geen deel.'[183] Met zijn linkervoet zou het eigenlijk nooit meer goed komen, want hij bleef zijn hele leven een slepende tred houden. Tot zijn zestiende jaar lag hij in een kamertje, dat uitzicht op een plat dak bood. Kwam hij een enkele keer in de tuin, dan 'hompelde' hij niet, maar sprong met zijn rechterbeen. Zijn schoeisel bestond in die periode uit vilten sloffen, pantoffels en leren schoenen, waarvan de linkerschoen een open teen had en een speciaal naar zijn voet gevormde leest.[184] Tussen zijn zestiende en 26^{e} jaar bleef zijn grote teen zweren en behandeling met 'droog pluksel'[185] behoeven. Daarna hield hij er een misvormde voet aan over, die hem extra gevoelig voor de misvormingen van anderen maakte.

Opnieuw is de rol van zijn moeder opvallend wegens het gemak waarmee ze haar oningevulde taken op zich schijnt te hebben genomen. Heeft Kinker gelijk, die Willem het 'troetelkind' van zijn moeder en 'de hoog geprezen leerling van zijn vader'[186] noemde? Aan dat laatste hoeft men niet te twijfelen, maar hoe zit dat met het eerste? Waarschijnlijk deed Kinker zijn indrukken op, toen Willem reeds was afgestudeerd. De interne verhoudingen in zijn ouderlijk gezin waren tegen die tijd al voldoende gewijzigd om een buitenstaander als Kinker met terugwerkende kracht het idee te geven iets positiefs over de huiselijke situatie van het voormalige doktersgezin te kunnen zeggen. Zijn oordeel over de opvoedingspraktijken van de vader, over de vader zelf, zullen in het volgende hoofdstuk uitgebreid aan de orde komen. Voorlopig wordt zijn oordeel over de moeder in twijfel getrok-

ken, strijdig als het is met dat van anderen, Willem Bilderdijk niet uitgezonderd. Zo heeft Carel Scharten haar indirect gebrek aan tederheid verweten. Verstoken van moederliefde en het corrigerende gezelschap van leeftijdgenoten verkommerde het kind op zijn kamertje, als dat oordeel tenminste juist is, zich ongeremd overgevend aan dromen over een groots verleden. Het kwam met andere woorden niet ongeschonden uit zijn isolement tevoorschijn: 'Geen tedere moeder koesterde hem. De frisse en ruime natuur was buitengesloten en onmachtig de weelderige wasdom en de woekerende fantasieën van het buitengewone kind zuiverend te doorstromen. Het gevoel trok zich onmatig op hemzelf samen; onvermoeid werkte en woelde het kolossaal verstand. Geen wetenschap, waarin hij niet doordrong en grandioos verder fantaseerde. Op deze wijze, moest hij, nóch in zijn dikwijls onjuiste denkbeelden weersproken, nóch in zijn uit kinderdromen gesproten hoogheidswaan door de heilzame omgang met anderen gefnuikt, zichzelf in zijn gedachten opbouwen tot een onweerstaanbare heersersfiguur. In hardheid en hoogheid opgegroeid en tevens zo kwetsbaar in overgevoeligheid van zinnen, trad hij het leven in.'[187] Dit iets te plastische beeld van moeder en kind berust in grote lijnen op de werkelijkheid, zoals die door Willem werd ervaren.

'Geen bloem heeft reuk voor mij',[188] klaagde hij in zijn kamertje, afgestompt voor de genoegens van de natuur. Geen rietvink of filomeel kon hem met zijn gezang bekoren en de stem van een zingende vrouw hoorde hij wel, maar trof hem nooit diep in zijn hart. Haar 'kunstzang' was hem 'smarte', zoals hij zei, 'geen zielsgenoegen, nee'.[189] Natuurlijk trachtte men hem onder de mensen en in contact met de natuur te brengen, maar dat had men net zo goed kunnen laten. Het was alsof hij werd gedwongen aan te zitten aan een 'vreemde dis van Franse lekkernij',[190] waarvan niets eetbaar is. 'Ach,' klaagde hij, 'er was niet één zintuig dat me ontwikkelde in het bedompte en kleine krankvertrek.'[191] Opvallend in deze formulering is de passieve rol die hijzelf met het oog op zijn ontwikkeling wenste te spelen. Zo leergierig als hij anders altijd was, actief met boeken in de weer, zo weinig moeite deed hij om (in culinaire termen) zijn eigen 'smaak' te ontwikkelen. Dat liet hij blijkbaar aan de natuur over, met als gevolg dat hij zich soms ook verveelde. Dan klaagde hij weer om een andere reden: er was geen prikkel om zijn 'wetenslust te voeden of te voldoen'.[192] Wie zo langdurig in een isolement verkeert als Willem Bil-

derdijk, wordt tegen zijn zin met twee uitersten geconfronteerd. Daartussen laverend heeft hij nu eens de behoefte om geringe prikkels, hem toegediend, uit te vergroten en dan weer wereldschokkende gebeurtenissen te herleiden tot het formaat van zijn ziekenkamer. Evenwichtig zal zo iemand nooit worden, langdurig als hij in zijn jonge jaren gedwongen (maar voor zijn eigen bestwil) verblijf houdt in een kleine ruimte,-onmatig in zijn gedrag en voorstellingswijze van de wereld des te meer. Bilderdijks voorkeur voor een stijlfiguur als de hyperbool laat zich hierdoor verklaren: er was enerzijds weinig nodig om hem een diepe sensatie te bezorgen, maar er was anderzijds veel nodig om anderen een juiste indruk te geven van wat hem ten diepste bewoog. De wanverhouding die daartussen bestond in het oog van de buitenwereld heeft de communicatie van en met Bilderdijk ten zeerste bemoeilijkt. Is het al lastig om uit te maken of iemand die zich verveelt behoefte aan een zwakke of sterke prikkel heeft, helemaal ingewikkeld is het om uit te maken wat er in het menselijk brein gebeurt, als elke prikkel uitblijft. Wie het stadium van de dodelijke verveling bereikt, kan gaan hallucineren, zoals een lijder aan het syndroom van Bonnet[193] absurde beelden ziet, waarvan hij zweert dat ze echt zijn. Bilderdijks geloofwaardigheid als hij over zijn eigen jeugd verhaalt, heeft hier niet weinig mee te maken. Zijn intenties waren goed, aan het waarheidsgehalte van zijn 'waarheden' hoeft men, wat dat betreft, niet te twijfelen, maar paradoxaal genoeg hoeft geen enkele lezer te geloven, wat hij zegt of schrijft.

Behalve geestelijk, waren de gevolgen van zijn eenzame opsluiting ook lichamelijk, of zo men wil, psychosomatisch van aard. Liep hij later langs een liguster op één van de buitenplaatsen van zijn maatschappelijk geslaagde vrienden, dan kon een soort astmatische aanval hem bevangen: 'Ik moet opmerken, dat ook mijn gestel hieraan meewerkt, omdat ik langs geen groene heg kan lopen, of de effluviën van het gebladerte verwekken mij dadelijk, door de absorptie der uiterlijke huidvaatjes en poriën, huivering en koorts, die het zenuwgestel en de hersens ontstellen en de moed neerslaan. Het leven in een besloten vertrek zonder toegang van buitenlucht, zonder de lichaamsoefening, waardoor het arterieuze van het uiterlijk systeem versterkt en in werking gehouden wordt, heeft dit dermate verslapt en als geparalyseerd, dat het veneuze daardoor de overhand heeft gekregen en als enige werkzaam is. Vandaar dan ook de eindeloze reumatische pijnen en ongesteldheden bij elke toestroming van

lucht, hoe zacht, zuiver en weldadig voor anderen die ook mag zijn.'[194] Het is duidelijk, Bilderdijk en de natuur lagen elkaar niet. Met zijn afkeer van Engelse landschapstuinen, erg in trek aan het einde van de achttiende eeuw, ging overigens niet een voorkeur voor Franse tuinarchitectuur gepaard.[195] Men kan dus niet op grond van zijn afkeer van het buitenleven tot een romantische of classicistische instelling van Bilderdijk besluiten. Evenmin kan men uit zijn spasmodische omgang met de natuur afleiden, dat hij, de stadsmens bij uitstek, zich onnatuurlijk uitdrukte. Het artificiële, retorische en bombastische karakter van zijn poëzie heeft eerder met een verkeerde dosering van wat zijn tijdgenoten in classicistisch opzicht konden appreciëren te maken dan met zijn eigen voorkeur voor kunst in plaats van natuur. Men herinnert zich 'ergens' een kwatrijn van hem te hebben gelezen, helaas zonder te kunnen vermelden waar, dat nader op die tegenstelling ingaat. Het is een fascinerend kwatrijn, omdat anders dan men misschien zou verwachten, Bilderdijk in de derde en vierde regel uitdrukkelijk kiest voor natuurlijkheid (de rietvink functioneert hier als een boerennachtegaal en dus als een positief symbool van de dichtkunst) en niet voor de kunst:

> Niet vreemd is het, zo een dwaas de wijze brengt tot zwijgen.
> De kei verbrijzelt wel de jaspis en 't agaat.
> Geen rietvink zal 't gekras des raafs te boven stijgen,
> Geen kuntschalmei de klok die 't uur van middag slaat.

Het is net alsof hij aan het katholieke angelus de voorkeur geeft boven een trompetconcert van Torelli, en dat verwoordt hij ook nog eens door er realistisch blijk van te geven, dat hogergestemde naturen het al te gemakkelijk afleggen tegen lagergestemde. Spijtig, zou een buitenstaander denken. Zo niet Bilderdijk, die erin slaagde het beeldende karakter van Millets *Angelus* al te treffen lang voordat dit schilderij tot stand kwam.

Terwijl hij zijn linkerbeen aanvankelijk niet in het minst kon bewegen, dacht hij na over de wijzer van een klok in zijn kamer. Die wees alleen het uur aan, een minutenwijzer ontbrak. Er moest een verband bestaan tussen het slagwerk van de klok en de wijzer. Uit zichzelf konden beide nooit synchroon het hele uur aangeven. Zonder op de hoogte te zijn van de cartesiaanse filosofie, waarvan het mechanische karakter een horlogemaker vooronderstelt, bedacht hij dat er een

'gelijkmatige voorverordening'[196] moest zijn, waardoor ziel en lichaam figuurlijk op elkaar sloegen, zoals de wijzer letterlijk het slagwerk van een klok liet slaan. Zo jong als hij was, gaf hij blijk van een religieus besef dat men vanwege zijn predestinerend kenmerk calvinistisch kan noemen. Wie twijfelt aan zijn zin voor het godsdienstige aspect van zijn levensbeschouwing, hoeft niet te twijfelen aan zijn oprecht religieuze geaardheid, want zoals in zijn geval letterlijk kan worden vastgesteld, beschikte hij daarover van kindsbeen af. Er zijn redenen om te geloven, dat hij met zijn vader heeft gesproken over zijn ervaring met de klok. Deze zal, filosofisch geschoold als hij was, zijn zoon in hoofdlijnen hebben ingewijd in de filosofie van Descartes. Willem heeft in elk geval op jonge leeftijd reeds begrepen, welke plaats Descartes aan de filosofie toekende. De Franse filosoof stelde haar als een boom voor, waarvan de wortels worden gevormd door metafysica, de stam door fysica en de takken door andere wetenschappen, zoals geneeskunde, mechanica en ethiek.[197] Bilderdijks belangstelling voor filosofie is hierdoor zeer beïnvloed, het universele aspect in zijn eigen wetenschapsbeoefening wordt erdoor verklaard (en wel zodanig dat hij filosofie als moeder van alle wetenschappen ten nauwste op theologie betrok),[198] evenals zijn afkeer van de filosofie van Kant. De kantiaanse gedachte dat filosofie een metawetenschap is, die in plaats van de geheimzinnige werkelijkheid te ontraadselen kennisclaims van andere wetenschappen onderzoekt, was hem vreemd.[199] Zijn verzet tegen de Verlichting en haar voornaamste vertegenwoordigers sproot uit hun ontkenning van Gods voorzienigheid voort, terwijl hij heilig in Pufendorf geloofde. Zijn vader had deze voorloper van Leibniz, diens lievelingsfilosoof, bij Willem aanbevolen. Voor Samuel von Pufendorf was niet de natuur of rede, maar God het 'principium essendi'. Daaraan heeft Willem Bilderdijk nooit willen tornen, wel twijfelde hij over de natuurlijke hang naar geluk, die volgens Pufendorf ieder mens bezit. Het kind had die hang in zichzelf niet ontdekt, dus verwierp het de 'appetitio felicitatis' als een natuurlijk gegeven: zij bestond slechts in verstandelijke afwegingen van goed en kwaad die leidden tot een deugdzaam leven. Het was geneigd het geluksverlangen als kunstmatig en onnatuurlijk op te vatten. Door Pufendorf kwam Willem voor het eerst in contact met het 'Jus naturae', het natuurrecht, waarin hij zich later als latinist en rechtenstudent nog meer zou verdiepen. Voorlopig beperkte zijn kinderlijke belangstelling voor het natuurrecht zich tot de gedachte, dat hij

ook zelf, door goed na te denken, in staat was om rechtsbeginselen op de praktijk des levens in plaats van een uitgebreide jurisprudentie te baseren. Dat er nog afgezien van zijn gebrek aan levenservaring een onnatuurlijk element in een dergelijke belangstelling school, realiseerde hij zich ten volle: 'Vraagt ge nu, hoe ik zo wonderlijk kome? 't Is niet de blote aanleg, die het mij doet, en waarin ik mij niet voorstel anderen zozeer ongelijk te zijn, maar het is de opvoeding. Sinds mijn vroegste kinderjaren tot altijd oplettend denken voorbereid, was ik sinds mijn vierenhalfde jaar[200] in mijn kamer opgesloten, altijd had ik pijn, was ik krank, zonder aanspraak, omgang, uitspanning, lust of genot, tot ik op mijn zeventiende jaar eindelijk mij het geweld moest aandoen om enigszins onder de mensen te treden. Daarvóór had ik (een enkele reis in mijn vroegste kinderjaren uitgezonderd, die ik mij toen zelfs niet meer herinnerde, ofschoon zij mij nu bij vermeerderde jaren wel voorstaat) nooit groen of begroeiing gezien. Maar toen was mijn eigen wereld reeds gemaakt en vruchteloos trachtte ik mij met de buitenwereld in te laten.'[201] Zijn nadenkende aard werd inderdaad door zijn vader gevoed, maar hij bezat ook van nature een waakse intelligentie die zijn opvoeding minder wonderlijk maakte dan hij het zelf graag deed voorkomen.

Zo vroeg hij zijn vader om Latijn te mogen leren, wat hem in staat zou stellen de *Metamorphoses* van Ovidius in het origineel te lezen en zijn eigen denkbeelden over het natuurrecht te toetsen aan het 'Jus naturae' van Pufendorf. Maar zijn vader verbood het hem, wilde hem nu juist voor de wonderlijke opvoeding behoeden, waarvan Willem later beweerde dat hij die genoten had.[202] Om hem er enig idee van te geven hoe ingewikkeld het Latijn was, en tevens zijn Frans op een hoger peil te brengen, gaf zijn vader hem een Latijnse uitgave van de 'Phaedrus' met een vertaling in het Frans.[203] In dit spel van geven en nemen tussen vader en zoon, ziet men eerstgenoemde behoedzaam een rem leggen op de geestelijke ontwikkeling van laatstgenoemde, die zich vervolgens voldoende aangemoedigd voelt om zijn eigen educatieve slag in het Latijn en Frans te slaan. Willem kon zich er wel over beklagen, dat hij liever dom geweest was: 'Ware ik dit als kind geweest, en niet, als degene aan wie men een zeer vlug vernuft toeschreef, ontijdig en onmatig aangezet geworden, tot krenking van geheel mijn gestel, ik ware (menselijkerwijs gesproken) gelukkiger geworden',[204] maar zijn vader wist wel beter. Hij liet hem Latijnse declinaties en vervoegingen uit het hoofd leren. Dat pakte

verkeerd uit, want Willem oefende zich voor zijn gevoel in het Latijn zonder gedegen kennis van de grammatica, 'bloot naar mijn eigen begrip van het regimen der casus, dat ik mij vormde uit mystieke beginselen, waarvan ik altijd vol was'.[205] Hij bedoelde, dat hij onder meer niet wist welke zelfstandige naamwoorden mannelijk, vrouwelijk en onzijdig waren, noch waarom dat zo was. Pas na lang zeuren kreeg hij van zijn vader een woordenboek en een grammatica, waarin de naamvallen en vervoegingen anders stonden dan hem was geleerd. Nee, wat zijn vader hem trachtte te leren, verdiende de naam van onderwijs niet: 'Onderwijs kreeg ik ook niet dan van hem en dit was mij nog minder nuttig dan het had kunnen zijn, daar ik zijn onvolkomenheid in dat vak (Latijn) ras bespeurde, altijd mistrouwen in zijn onderwijs stelde en dus nog liever alleen haspelde.'[206] Op zijn tiende jaar kon hij zijn eigen invallen al in het Latijn noteren en had hij, behalve Ovidius, ook de oden van Horatius gelezen, met wie anderen hem later als de Hollandse Horatius zouden vereenzelvigen.[207] Hij mocht dan volgens eigen zeggen een 'onvernuftig dier'[208] zijn en zijn biograaf Kollewijn mocht hem zelfs als een rijmend en kwakzalvend 'vunzig ondier'[209] beschouwen, toch vond hij onder leeftijdsgenoten nergens zijns gelijke.

Volgens Kinker kreeg hij tezelfdertijd ook Griekse les van zijn vader, maar zelf geeft hij te kennen pas in zijn puberteitsjaren Grieks en andere talen te hebben geleerd zonder les van wie dan ook te krijgen. Een 'defecte' *Sophocles apud Stephanum* stelde hem in staat zijn kennis van het Latijn te benutten voor het lezen van Griekse tragedies.[210] Kennelijk beschikte hij over genoeg zakgeld om de *Decamerone* van Boccaccio te kopen, waaruit hij zich Italiaans leerde. Op een andere manier kwam hij in het bezit van Mendelssohns *Schrifte zur Philosophie und Aesthetik* en toneelstukken van Shakespeare, die hem in het Hoogduits en Engels bekwaamden. Dit alles las hij zonder woordenboeken, grammatica's en vertalingen, 'al tastend naar de zin en zo wijders'.[211] Geen wonder, dat de uitspraak van vreemde talen een teer punt voor hem vormde! Daarnaar zou hij verwijzen, als hij er in zijn volwassenheid over klaagde, dat zijn opvoeding 'ellendig veronachtzaamd'[212] was. Kollewijn zag daarin een misplaatst verwijt aan zijn vader, die zijn leergierigheid juist op alle mogelijke manieren had bevredigd, maar hij betrapte Bilderdijk op een vermeende leugen: professioneel onderricht had hij uitsluitend van de mademoiselle ontvangen, die hem voortijdig uit haar directe omgeving had verban-

nen. Daarnaast bleef zijn vader hem uitdagen met beschouwingen over het natuurrecht, ontleend aan Christian Wolff, voor wie als populaire vertolker van Leibniz' ideeën hij enige waardering had.[213] Zijn zoon werd geïntrigeerd door de gedachte, dat er een recht bestaat, voorafgaand aan rechts- en wetsregels en kenbaar op twee manieren via de rede en de openbaring. Kon daartussen tegenspraak bestaan? Zo ja, hoe diende men dan daarmee om te gaan? Wat genoot in dat geval voorrang, de rede of de openbaring? Een definitie van 'liefde', door Wolff in diens *Philosophia rationalis, sive logica* gegeven, trof hem diep: liefde is 'een neiging of gesteldheid van de ziel om zich over andermans geluk te verheugen'.[214] Hij zou er in *De ware liefde tot het vaderland* gebruik van maken. Altruïsme, door Wolff aanbevolen om tot zelfvervolmaking te komen, scheen ook Willem de hoogste deugd toe, waarop hij zich gepassioneerd wilde toeleggen, maar hij verwierp de door Wolff veronderstelde intrinsieke goedheid van de mens.[215] Wat zich uit een natuurwet liet afleiden, mocht veel goeds opleveren,-daarna (en ook daarvóór trouwens) kon dat ernstig worden misbruikt. Natuur of rede waren geen toverwoorden, verkapte hymnes aan de goedheid van God, maar bevatten richtlijnen voor het geweten. Willem neigde meer naar het standpunt van Pufendorf: de mens is allerminst goed van nature, dus doet hij er beter aan op God als 'principium essendi' te vertrouwen dan op zulke onbetrouwbare afgeleiden als natuur en rede.[216]

In zijn verkenningen van wat de Hollandse filosofen hem konden leren, trof hem een gedachte van Hemsterhuis: dichtkunst is een integraal onderdeel van de filosofie, aan een cartesiaans takje op te hangen, omdat het 'de taal der goden'[217] is. Dat ligt zeer dicht bij de 'engelensprake', waarmee hijzelf als een gereputeerd dichter poëzie zou betitelen.[218] Opvallend is het contrast tussen hem en zijn vader, als het gaat om hun actieve bemoeienis met literatuur. Beiden schreven voor het toneel, maar terwijl de vader *Tomyrus of de dood van Cyrus* uit het Frans vertaalde, dat in 1763 werd uitgegeven, en *Arria en Paetus* uit het Latijn, dat niet werd uitgegeven, maar wel op 16 januari 1764 opgevoerd,[219] schreef de zoon luchtige en sensuele minnedichtjes als *Colinette is gemaakt voor 't minnen* en *Katrijntje is malade.*[220] Terwijl de vader conform het advies van Boileau het polijsten van zijn verzen niet laten kon,[221] waarmee hij jarenlang na de vermelde datum van uitgave en opvoering doorging, zodoende volgens de zoon het effect der versificatie totaal bedervend, schreef deze in 1768 een

klucht onder de naam Willem Gracilis, wat Willem de Magere betekent. Het melkdieet, nog onveranderlijk van kracht, gaf hem zijn eerste pseudoniem in, voor een subgenre dat weinig bij hem scheen te passen. De klucht heette *De slager*, zijn broer Johannes en zijn zusje Isabella Dorothea, op 29 juni 1764 geboren, speelden er volgens zijn regieaanwijzingen een rol in. Willem had er een grappige tekening voor gemaakt van een hakblok, bijl en worst. Men kan er een verre voorloper van *Hanenpoot*, het prentenboek voor zijn zoontje Julius Willem, in zien.[222] In een andere klucht van zijn hand komt een zekere Saartje voor, aan wie haar zusje Marie vraagt of ze mee naar de verjaardag van tante wil. "Ja, graag!" zegt Saartje, zich net als de uitgehongerde Willem op een traktatie verheugend, "dan kunnen we met goed fatsoen eens eten, of we wolven zijn!"[223] Terwijl Izaac Bilderdijk zijn verzen aan het 'likken' was, drukte Willem zich in de figuur van Saartje zo ongegeneerd mogelijk uit. Vergezeld van het nodige kosmische gezwoeg liet de vader Cyrus eindeloos staten omkeren, zoals de zoon later Napoleon scepters zou doen 'duiken'.[224] In afwachting van roeriger tijden schreef Willem zogenaamd opera's, bestaande uit een enkel liedje dat met de weidse naam van 'aria' werd aangeduid, en komische gelegenheidsverzen, waarin bijvoorbeeld een inwoner van Luik koeterwaals spreekt, bij wijze van parodie op de 'Spaanse Brabander' van Bredero.[225] Aangezien Willem reeds op zijn zesde jaar de 'Gijsbrecht van Aemstel' uit zijn hoofd kende, ontzag hij zich niet Johannes tussen de bedrijven van denkbeeldige drama's (al of niet van eigen hand) door de rol van Arend van Aemstel of Willem van Egmont te laten spelen. Samen maakten zij daarvoor papieren wapenuitrustingen, die in tegenstelling tot hun dragers niet mochten sneuvelen in een heus gevecht. Het ging er met andere woorden in huize Bilderdijk lang niet altijd serieus aan toe. De 'Russische winkel', waarmee Betje Wolff en Aagje Deken in de 'Historie van mejuffrouw Sara Burgerhart' een door een tirannieke vrouw geleid huishouden plegen aan te duiden,[226] veranderde door Willems toedoen ook wel eens in een Amsterdams straattoneel.

Zijn vader mocht dan volgens Willem 'een waarachtig genie voor de dichtkunst'[227] bezitten, toch ontbrak het hem aan vorming en goede smaak. Was die van zijn zoon beter? Men heeft in de eerste 'literaire' producten van Willem Gracilis een smaakvolle voortzetting van de beste burgerlijke traditie willen zien, alsof *De slager* in navolging van Justus van Effens spectatoriale geschriften en Pieter Langendijks blij-

spelen de toets der kritiek zou kunnen doorstaan. Met spijt wordt vervolgens vastgesteld, dat de loodzware ernst van Izaac Bilderdijk in combinatie met een niet gering burgerlijk zelfrespect in toenemende mate beslag heeft gelegd op de spontane en van leven bruisende geest van zijn zoon. Hun beider achttiende-eeuwse tijdgenoten hadden moeten inzien, 'dat Langendijk zich verzette tegen de duffe dichters van zijn tijd, dat in zijn werken het leven dartelt, dat hij zijn stof neemt uit het leven, waarin hij staat, zoals Bilderdijk zelf deed toen hij een jongen was'.[228] Afgezien van de afbreuk die men aan de eer van Justus van Effen en Pieter Langendijk doet door het oeuvre van een twaalfjarige op te hemelen als min of meer gelijkwaardig aan dat van hen, zal wie daarover zo denkt, vooral afbreuk aan het classicisme willen doen. De dufheid van zijn dichtende tijdgenoten schreef Justus van Effen in *Over voordracht, herdersgedichten en andere hoogdravendheid*, een spectatoriaal geschrift van 3 september 1731, aan 'opzwetsen' toe. Onwaarschijnlijk vroeg wordt met dat woord, 'opzwetsen',[229] een hoofdbezwaar tegen poëzie als die van Bilderdijk onder woorden gebracht, want hieronder dient men dichterlijk taalgebruik te verstaan, dat als bombastisch en overdreven geïnspireerd op de klassieke oudheid wordt ervaren. Daaraan heeft Bilderdijk zich inderdaad schuldig gemaakt, naar zal blijken, maar zijn jeugdwerk dient men niet uit aversie tegen de uitwassen van het classicisme op te hemelen. In plaats van er een literair oordeel over te vellen,-het voor origineler te verklaren dan de aan de Olympus ontleende beeldspraak van zijn tijdgenoten-, kan men er een voor Bilderdijk zeldzame luchthartige geestesgesteldheid uit destilleren. Wel geldt de kritiek van Justus van Effen ten volle het werk van de vader, die zijn verzen om bij de Muzen in het gevlei te komen als zijn hielen placht te likken. Trachtte hij niet 'alle figuren van de rede' samen met alle uitdrukkingen van hartstocht, 'die de gemoedsgesteldheid in het dichtwerk gebracht en met haar stempel geijkt heeft', te reduceren tot potentiële spraakkunstfeilen'?[230] Werd zodoende elke vorm van hartstocht niet opgeofferd aan een keurig in het sjabloon passende mythologische figuur? Dichters die zo te werk gingen, noemde Willem 'antipoëtische krukken'.[231] In dat verwijt stond hij niet alleen, want de tien jaar jongere Staring verklaarde onomwonden: 'Geen huurknol haalt de top!'[232] Ja, en wilde men Pegasus niet als zodanig beschouwen, dan was het nog geen gezicht om op dat paard de Olympus te

bestijgen. Originaliteit werd ten tijde van het classicisme, als vis in een andere eeuw, duur betaald!

In *Herinnering aan mijne kindsheid* schetst Willem het beeld van een 'meer mijmerziek dan speelsgezind'[233] kind, met wie hij zichzelf bedoelde. Dit genuanceerde beeld laat tenminste nog een luchthartige geestesgesteldheid toe, wat hem later in strijd met de waarheid een onmogelijkheid toescheen: 'Ik heb altijd lichamelijk, zedelijk en verstandelijk veel geleden, en hierop komt alles neer. Dat God mij dit tot weldaad bestemde, hiervan is mijn hart zozeer als mijn verstand overtuigd. Een ogenblik van tevredenheid met mijn gevoel, herinner ik mij niet, en geloof ik ook niet ooit gehad te hebben. Wat men vermaak noemt, heb ik nooit kunnen genieten, omdat het mij nooit genoegzaam aantrok, en mijn zielsbehoefte mij eindeloos drukte, en geheel mijn aandacht bleef opeisen. En deze onvatbaarheid voor wat men genoegens noemt, is mij altijd een grote kwelling en de bron van 1000 andere geweest. Ik heb altijd gevoeld in deze wereld niet thuis te zijn, en wenste waarheid, rechtheid, en inéénvlieting van zielen, maar ik vond logen, slingering en zelfzucht.'[234] Voor Kollewijn, die meende zijn held alweer op een onwaarheid betrapt te hebben, was zulke tegenspraak voldoende om te concluderen, dat Bilderdijk weinig zelfkennis bezat, want 'sprak of schreef hij over zichzelf, dan deed hij het meestal voorkomen alsof hij was, zoals hij wenste te zijn.'[235] Nee, zo was het niet, integendeel, als er in de achttiende en negentiende eeuw één man is geweest die met zichzelf overhooplag, dat wil zeggen in alles het tegenovergestelde scheen van Hildebrand, dan was dat Bilderdijk wel. Het type van de 'bourgeois satisfait' stond verder van hem af dan welk ander ook. Daaraan ontleende hij nu juist een groot deel van zijn attractieve waarde. Hij mag dan geen tevreden burger geweest zijn, naarmate hij dat minder was, bleek hij meer mens te zijn. Het devies van zijn vader 'Rien n'est parfait'[236] had, wat dat betreft, het zijne kunnen zijn, zo heeft hij onder het onvolkomene geleden. Op wilskracht alleen wist hij bitter weinig in sociaal en maatschappelijk opzicht te bereiken: 'Het *willen* zelf, wat de vroegste kindsheid reeds eigen is, is mij een vreemde aandoening. Geheel mijn toestand is bloot lijdelijk, als door een verregaande vermoeienis uitgeput, en toch als door een veer gedrongen die in zijn verlamming zelf nog een soort van stevigheid heeft, waardoor hij weerstand biedt aan de druk. Wonderbaarlijk is dit gevoel, als ware het een tussending tussen zijn en niet zijn, en ik weet het niet anders dan een ver-

moeidheid ter dood te noemen.'[237] Uit die lethargische toestand ontwaakte hij alleen als zijn leergierigheid hem tot activiteiten dwong of, zoals uit de opvoering van zijn klucht in gezinsverband bleek, iets hem prikkelde tot schrijven. Zelden gedroeg hij zich als een normaal gezinslid, zoals zijn broer Johannes, in alles zijn evenwichtige tegenbeeld. De kleine Izaac, op 8 mei 1773 geboren, nadat in het jaar daarvóór hun zusje Susanna Debora op tweejarige leeftijd overleden was, heeft hem als een grote broer gekend, die over hem vaderde. Willem kon zich toen beter binnens- en buitenshuis bewegen, waardoor hij minder van het geijkte opvoedingspatroon afweek. De kleine Izaac hoefde op zijn zesde jaar niet de rollen van Arend van Aemstel of Willem van Egmont uit zijn hoofd te leren, nee, Willem die hem gewoonlijk 'overlaadde met lekkernijen' nam hem toen mee naar een voorstelling van de 'Gijsbrecht van Aemstel' in de Amsterdamse Stadsschouwburg.[238] Zo onvatbaar voor vermaak was hij nu ook weer niet.

Het onvermakelijke karakter van de fabels van La Fontaine weerhield hem er niet van die op twaalfjarige leeftijd uit zijn hoofd te leren. Met fabels in het algemeen had hij als klein kind al niet veel op gehad, want er was levenservaring voor nodig om bijvoorbeeld de *Esopet* naar waarde te kunnen schatten: 'Caesar, Alexander, Tarquinius, Brutus, Semiramis waren mij, toen ik nog geen drie jaren had bereikt, personages van het grootste gewicht en hun daden, hun woorden, hun hele gedrag wekten mijn hoogste belangstelling tot zelfs in de minste bijzonderheid, maar het was mij vervelend, wat de wolf tegen het lam, of de vos tegen de raaf zei.'[239] Wellicht kon hij inmiddels het raadselachtige karakter van een fabel,-de in het verhaal verhulde wijze levensles-, beter doorgronden, zeker als die er in de vorm van een moraal kant en klaar bij werd geleverd. La Fontaines versificatie zal het hem gemakkelijk hebben gemaakt iets uit zijn hoofd te leren waartegen hij inhoudelijk, als het om sprekende dieren ging, bezwaren had. Leken die wonderlijke wezens al te sterk of juist in het geheel niet op mensen? In *De Dieren* (1817) zou hij een antwoord op die vraag geven. Vormden de fabels van anderen voor hem een prikkel tot het schrijven van zijn eigen fabels, nadat hij tegen 1804[240] door schade en schande de nodige levenslessen had geleerd,-vijf 'schilderstukken' van Johannes van Dreght inspireerden hem op twaalfjarige leeftijd tot een dichterlijke *Beschouwing der vijf taferelen uit Jozefs leven*, in 1770 buiten zijn weten in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* geplaatst.[241] Dichtkunst was tot dan toe geens-

zins zijn lust en leven geweest, integendeel, het was niet meer dan 'een blote aardigheid',[242] met welke omschrijving hij in plaats van zijn voorkeur voor erotische poëzie een zekere desinteresse in poëzie als zodanig wilde laten blijken. Hij beschouwde zich niet als een geboren dichter: 'Dat ben ik niet. Maar ik heb dichter willen worden!'[243] Om zich in het Nederlands te bekwamen maakte hij soms wel twintig vertalingen van dezelfde passages in het Latijn, proza en poëzie, zonder dat hem een hoger doel voor ogen stond: 'Ik werkte meer dan tien jaar lang in volstrekte eenzaamheid om de kracht der taal en der versificatie te leren kennen, zonder ooit als poëet te willen optreden. Ik wilde in de dichtkunst de menselijke ziel en haar fijnste werktuigen oefenen en mijzelf leren kennen, zonder dat iemand van mijn wroeten iets wist en met een zorgvuldig verbergen van wat ik op het papier bracht. Wat ik aldus verscheurd, onderdrukt en verbrand heb, is ontelbaar in menigte.'[244] De invloed van zijn vader op dit gewroet was onmiskenbaar, want een dichtwerk mocht van hem geen bont lapwerk zijn, dat de eenheid van stijl in gevaar bracht. Hoe loffelijk diens streven op zichzelf ook was, toch vreesde Willem dat het middel erger dan de kwaal zou zijn: 'Mijn vader rustte bijna nooit, als hij een goede gedachte goed had uitgedrukt, eer hij haar weggewurmd en er iets plats voor in de plaats gesteld of het vers in zijn maat bedorven had.'[245] Zo was het ondanks zijn voorzorgen ook met de *Beschouwing der vijf taferelen uit Jozefs leven* gegaan. Hij zou er lering uit trekken en voortaan buiten het gezichtsveld van zijn vader aan andere gedichten werken. Nu schaamde hij zich over het resultaat, want er stonden zinnen in als 'Haar slagen zijn altoos gewis', wat terugslaat op 'des hemels gramschap', en in het vierde tafereel verbinden Jozefs broers zich 'snood' en 'ereloos' om Jozef 'wreed' om het leven te brengen: te veel negatieve omschrijvingen voor één en dezelfde activiteit. Een Jozef, die in 'weldoen' zijn 'welbehagen'[246] schept, maakte het gedicht stilistisch ook al niet sterker, en dat men in het Frans een afkeer van het enjambement heeft, hoefde toch niet tot een gebrek aan ritmische levendigheid in zíjn gedicht te leiden?

Op voorspraak van zijn vader was hij lid van het Haagse genootschap *Kunstliefde spaart geen vlijt* geworden. Waarschijnlijk zorgde deze er ook voor, dat de *Beschouwing der vijf taferelen uit Jozefs leven* in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* werd geplaatst. Mocht hij op dankbaarheid van zijn zoon hebben gerekend, dan kwam hij bedrogen uit. Willem had geen aanmoediging nodig, al was zijn gedicht

onder die noemer opgenomen,[247] voor iets wat hij als een verschrikking ervoer. Hij minachtte zichzelf, omdat hij om een verkeerde reden de hemel in werd geprezen, terwijl hij zich hoog boven elke lofspraak verheven achtte. Dat laatste was niet in de haak, zo realiseerde hij zich met spijt, waardoor hij zijn zelfrespect geheel en al verloor. Het ongenoegen daarover reageerde hij op wie hem lof toezwaaiden af: 'De lof die ik van jongs af onmatig ontving, was altijd in een geweldige en hatelijke tegenspraak met wat ik mijzelf oordeelde, en dat droeg er veel toe bij om mij minachting voor mijzelf en vooral verachting voor hen die mij lof toezwaaiden, in te boezemen. Zonder dat, ware ik een duivel in hoogmoed geworden, en nog, om dit niet te worden, moet ik geen vergelijkingen dan met zeer weinigen plaats geven, of ik vergeet mij.'[248] Zijn zelfkritiek en, hoe complex, de lofprijzingen en niet de kritiek van anderen voorkwamen, dat hij zich tot een hoogmoedig man ontwikkelde. Door zich met weinigen te vergelijken, hoogstaander geesten dan hijzelf (waarvan er niet veel waren natuurlijk), herijkte hij zijn zelfrespect, dat wil zeggen stelde dat naar beneden bij. Zou het hem ontgaan zijn, dat zo'n betuiging van deemoed op hoogmoed wijst? Zijn veroordeling van een eigenhandig geschreven gedicht is bijna stereotiep te noemen, gelet op de vele verontschuldigingen die hij vooral op hogere leeftijd lezers in zijn voorredes aanbood. Het bracht zijn critici er toe zich op hem te beroepen om een vernietigend oordeel over zijn werk uit te spreken: 'Erken nu, dat Bilderdijk, die blijkbaar zichzelf niet vaak voldeed, en zich uit het wier van de stroom dier dagen nooit geheel kon losrukken, maar al te dikwijls beneden zijn poëtisch ideaal bleef, en dat, zoals Jonckbloet het van Vondel getuigde, ook bij Bilderdijk, het koren in de are vaak minder in gewicht was, dan het kaf aan de stengel,-en niemand weerspreekt u.'[249] Hier mag een kern van waarheid in zitten, maar daarmee is niet een veroordeling van het beste wat hij schreef uitgesproken, noch een maatstaf aangereikt om het kaf van het koren te scheiden. Achteraf kan men vaststellen, dat het gevoel van de veertienjarige Bilderdijk,-de heftige schommelingen tussen nederigheid en hoogmoed-, geen tijdelijke aangelegenheid zou blijken te zijn. Een puber kan 'Himmelhoch jauchzend bis zum Tode betrübt'[250] zijn. Wat dat betreft, was hij geen kind, maar levenslang een puber, bevangen door een chronische frustratie: 'In zijn in aanleg grootse verbeelding, voortdurend geremd door de kleine prikkelingen die zijn ziel zonder opperhuid van de werkelijkheid ervaart, in het werkelijke leven er

voortdurend op bedacht de held van zijn verbeelding te zijn en als zodanig te worden erkend, leeft hij als een gefnuikte arend in de hoenderhof.'[251] Dit harde oordeel van het echtpaar Romein-Verschoor, uitgesproken in *Erflaters van onze beschaving*, raakt de kern van zijn wezen. Dat het zich al zo vroeg openbaarde, kan men wonderlijk vinden, tegelijkertijd verklaart het de felheid van zijn toon, de diepe verontwaardiging waarmee hij zich na de Restauratie in zijn polemische geschriften tegen de geest van zijn tijd zou verzetten.

Willem kende de schilder van de vijf taferelen uit Jozefs leven, Johannes van Dreght, persoonlijk, sterker nog, hij kreeg les van hem. Was schoonschrijven zijn lust en zijn leven,[252] wat het lezen van zijn manuscripten tot een aangename bezigheid maakt, tekenen was hem dat niet minder. Zelf sprak hij niet van tekenen, maar van 'krabben zonder besef',[253] omdat hij daarin aanvankelijk geen les kreeg. Als hij zijn vader om tekenles vroeg, zei deze: "Een meester laat ook maar natekenen."[254] De Zeeuwse schilder Pieter Oets zag hem een keer met een penseel perspectivisch in de weer en was daarvan zo onder de indruk, dat hij hem *Principes de dessein* van Sébastien le Clerc gaf.[255] Hoewel hij dus later van Johannes van Dreght les kreeg, bleef Willem zich beklagen over zijn gebrek aan techniek, dat hij weet aan de bekrompenheid van zijn vader. Deze schilder was geen virtuoze meester, wat ook voor een deel Willems klachten verklaren kan, maar blonk in Amsterdam en omgeving uit in het beschilderen van waaiers, koetsen en sleden. Het linnen scheen hij als ondergrond voor zijn fantasierijke taferelen bij voorkeur te mijden. Willem schreef later op een tekening over de oorsprong van de schilderkunst, waaronder hij blijkbaar een palet verstond, een gedicht ter ere van Johannes van Dreght.[256] Met terugwerkende kracht kon hij toen de heraldische tekeningen, die hij op tienjarige leeftijd had vervaardigd, als een volslagen mislukking beschouwen. Wat hij ooit van Johannes Van Dreght leerde, is niet precies meer te achterhalen. Het zullen lessen in perspectief geweest zijn, die hem tot zijn zogenaamde 'trompe l'oeils' hebben geïnspireerd. Zeker leerde hij van deze schilder de 'roodaardpen' te hanteren, waarmee een verfstof van ijzerhoudende leem op het papier kon worden aangebracht.[257] Haast bovenmatig geïnteresseerd in het perspectief is Willem altijd gebleven, getuige de volgende boeken in zijn bezit: *Het Groot-Schilderboek* van Gérard de Lairesse, *Het oorspronkelyk en vermaard konstryk tekenboek* van Abraham Bloemaert en vooral twee achttiende-eeuwse

boeken met als verontrustende titel *Le moyen de devenir peintre en trois heures* en *Nouvelle méthode pour apprendre à dessiner sans maître.* Het boek van Lairesse was in zijn ogen weliswaar 'een juweel van wijsheid', maar te veel gekoppeld aan de valse voorstelling van zaken door Franse schilders na Le Brun gegeven: 'Hoeveel valse grondregels over licht en bruin, over kleurschakering en dergelijke zijn er in die hoek al niet uitgekraamd! Welke grillen, als bijvoorbeeld van piramidale ordonantiën (composities zeggen zij)! Wat al dwaasheden over het eigenlijke contrast! Wat al valse voorstellingen van de natuur, in beweging, in coloriet enz. die men eens ingezogen, zich dan verbeeldt of zich opdringt in haar te zien, waardoor men onbekwaam wordt haar te raadplegen.'[258] Op grond van zijn gedeeltelijke bewondering voor het boek van Lairesse kan men vaststellen, dat Bilderdijk als schilder en tekenaar zeker niet afkerig van realisme was. Dat stemde met zijn grote belangstelling voor architectuur overeen, al had de uiterste nauwkeurigheid waarmee hij trapopgangen, huizen en monumenten tekende, haar tegenhanger in een onwaarschijnlijk theoretische opvatting over de herkomst van gebouwen. Wie zich daarin verdiept, kan zich niet aan de indruk onttrekken, dat er in hem een architecturale etymoloog stak.

Voor hem school het aantrekkelijke van architectuur in de combinatie van esthetiek en mathematica. Ook in de architectuur draaide alles om het perspectief, dat rechtstreeks door een wiskundige berekening viel te realiseren, maar waarvan het resultaat kunstig was. Hondius' *Grondige onderrichtinge in de perspective konste* stond hem bij de bestudering daarvan ten dienste, evenals kostbare boeken van Vitruvius, Palladio en Vignola.[259] Op zijn zestiende jaar hoefde hij eindelijk niet meer geholpen te worden bij het aankleden en kon hij, met zijn kennis van en inzicht in architectuur, buitenshuis Amsterdam verkennen, wat hij voor het eerst in de omgeving van de Magere Brug deed.[260] Zijn vader, die een held op de degen was, spoorde hem aan schermlessen te nemen en liet hem in deze periode, als hij thuis was, net zolang verzen van Cats declameren, totdat de jambische 'kleptoon'[261] niet meer viel te horen. Maar liever dan aan die weinig classicistische neiging van zijn vader gehoor te geven, verdiepte Willem zich in zijn boeken over architectuur. Men heeft wel eens gedacht, dat hij een winnend ontwerp voor het stadhuis van Groningen heeft gemaakt, door hem ingezonden in 1772, maar door Jacob Otten Husley gewonnen in 1774.[262] Diens ontwerp werd toen althans be-

kroond met 100 dukaten. De verklaring voor dit misverstand zou liggen in het beroep dat Husley uitoefende: hij was civiel architect en directeur van de Tekenacademie in Amsterdam. Het gebouw van *Felix Meritis*, die 'gedrochtelijke'[263] tempel der Verlichting gelegen aan de Keizersgracht, was naar zijn ontwerp gebouwd. Via Johannes van Dreght kan Willem met Husley kennis hebben gemaakt, waarna hij hand- en spandiensten voor hem zou hebben verricht bij het ontwerpen van een nieuw stadhuis in Groningen. Deze veronderstelling is echter onjuist, zoals Thomas H. von der Dunk in een artikel van het *Mededelingenblad* van het Bilderdijk-Museum overtuigend heeft aangetoond. Onder de naam Willem Duyzenddaalders dong hij afzonderlijk mee 'naar de prijs voor de fraaiste plannen zonder berekening', die aan zijn neus voorbijging wegens de wanverhouding tussen de eerste en derde verdieping van 'zijn' stadhuis.[264] De voor dit ontwerp vereiste meetkunde kon stellig zijn volle belangstelling dragen. Nog in 1780 sprak hij enthousiast over de 'meetkunde, die mij van jongs af aan één der aangenaamste beoefeningen is geweest'.[265] Hij zou, net als Multatuli overigens,[266] geheel op eigen denkkracht het zogenaamde 'Problema Pythagoricum' hebben opgelost, dat wil zeggen hij kon de lengte van de schuine zijde in een rechthoekige driehoek berekenen, als hij de lengtes van de rechthoekszijden kende.[267] Volgens de stelling van Pythagoras is dat niet moeilijk, want in een rechthoekige driehoek is het kwadraat van de lengte van de hypotenusa gelijk aan de som van de kwadraten van de lengtes van de rechthoekszijden. Tegenwoordig weet iedere veertienjarige die de middelbare school bezoekt precies te vertellen, hoe lang een ladder moet zijn die tegen een muur wordt aangezet, als de afstand van die ladder tot de muur en de hoogte van het steunpunt bekend zijn. In de achttiende eeuw sprak men over een oplossing van propositie 1.47 uit de *Elementen* van Euclides. De oplossing van deze propositie zal Willem heel wat hoofdbrekens hebben gekost, temeer omdat hij een hekel aan algebra had. Decimale berekeningen wekten aversie in hem op, een breuk als 1/11 vond hij veel preciezer en waarheidsgetrouwer dan 0,0999.[268] Hij meende dat de 'natuurlijke logica, die naar de volkomenste juistheid der denkbeelden tracht', door de moderne algebra geheel werd verwoest. Het visualiseren van breuken ging hem kennelijk gemakkelijker af dan van getallen bestaande uit één of meer cijfers achter de komma.

In 1771, Willem was toen vijftien jaar oud, vond een incident plaats, dat de scherpzinnigheid en originaliteit van Bilderdijk onthulde. Men zou enigszins pathetisch kunnen uitroepen: Willem werd in dat jaar Bilderdijk! Kort daarvóór had Pieter Johannes Uylenbroek een vertaling van Racines *Phèdre* het licht doen zien. Bilderdijk publiceerde in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* een welwillende aankondiging van *Fedra*, waartegen Uylenbroek protesteerde in een 'tegenschrift',[269] dat niet in goede aarde viel. 'Welk een verwondering beving mij op het zien van uw tegenschrift!' reageerde de vijftienjarige criticus als door een adder gebeten, 'en wat voor een tegenschrift! Dat hen (dat wil zeggen de beoordelaars) van scherpheid en verachting, van onkunde en waanwijsheid, gepaard gaande met bedilzucht, beschuldigt; hen, die u de verdiende lof niet spaarzaam geschonken, alle achting bewezen, verbeteringen aan de hand gedaan en dat alles op de nederigste wijze aan uw eigen oordeel onderworpen hebben.'[270] Men ziet hier, anachronistisch uitgedrukt, Lodewijk van Deyssel reeds de eer der Franse meesters tegen een 'domme' Hollander als Frans Netscher verdedigen, alleen had Bilderdijk negatief commentaar op beiden. Allereerst moest de Franse meester het ontgelden. Als Apollo een voorvader van Phèdre is, zo redeneerde Bilderdijk, waarom wordt hij dan niet met naam en toenaam als zodanig genoemd in plaats van de zon? Nu kan men wel, zoals Uylenbroek doet, beweren, dat men beter kan vertrouwen op de roem van lieden met een gevestigde reputatie dan op zichzelf, maar men moet zich niet op een autoriteit beroepen, als het eigen oordeel beter is. Dus had Uylenbroek 'le sacré Soleil' met 'Apollo' moeten vertalen.[271] Blijft hij zich toch domweg op Racine beroepen, dan zou men daartegen kunnen inbrengen: 'Indien Racine dezelfde fout als u heeft gemaakt, bent u beiden aansprakelijk, verre van dat zijn misslag de uwe zou rechtvaardigen.' Bovendien, zo meende Bilderdijk met zijn obsessie voor het geslacht van zelfstandige naamwoorden, is de zon in het Frans mannelijk, wat tenminste indirect gedachten aan Apollo oproept, terwijl 'de goddelijke zon' in het Nederlands vrouwelijk is. Dus een letterlijke vertaling is ook om die reden ongewenst. Meer in het algemeen, zo vervolgde Bilderdijk zijn kritiek op Uylenbroek,-waarna met letterlijke citaten uit het 'tegenschrift' een indrukwekkende repetitio à la Van Deyssel volgt-, brengt u 'tevergeefs hiertegen in, dat iemand zijn eer alles verschuldigd is: de uwe wordt oneindig meer beledigd door de onvoordelige gedachten, waartoe uw tegenschrift

aanleiding heeft gegeven, dan door te erkennen dat *Fedra* niet geheel zonder gebreken is. Tevergeefs getuigt u het gebrekkige van uw werk in te zien, wanneer u de vele misslagen, u aangewezen, voor evenzoveel schoonheden wilt doen doorgaan. Tevergeefs wilt u de voorbeelden van beroemde dichters van onze tijd tot uw verdediging aanvoeren, die valse berichten, door dezelfde schrijvers opgegeven, en de nadelige gevolgen, daaruit afgeleid, hebben weersproken, terwijl u het zwaard aangordt, omdat zij geloven dat u het een of ander gelukkiger en behagelijker had kunnen uitdrukken. Tevergeefs tracht u de beschuldiging van kwaadwilligheid af te weren, daar u de kwaadsprekendheid en wrevel zo ruim de teugel viert, dat u elke gelegenheid aangrijpt (ja, zelfs in het ontkennen van kwaadwillig te zijn) om hen verwijten te maken en te bespotten.'[272] Uylenbroek begreep bakzeil te moeten halen, hij en Bilderdijk zochten elkaar in Amsterdam op en werden vrienden. Als boekhandelaar en uitgever zou Uylenbroek nog een belangrijke rol in het leven van zijn vriend gaan spelen.

Een nieuwe vertaling van de psalmen maakte blijkens *Uitzicht op mijn dood* zo'n diepe indruk op de zeventienjarige Bilderdijk, dat hij, die zichzelf als criticus nog maar net ontdekt had, waande een complete metamorfose te hebben ondergaan: 'De nieuwe *Psalmen* in 1773 wekten in mij een geheel nieuw gevoel voor poëzie en verenigden zich met de indruk, die Antonides en de lierzangen van Willem van Haren reeds vroeger bij mij nalieten. Ik las het uitgekomen deel van het Leidse Genootschap en daarin de lierzang van jonkvrouw de Lannoy en nu zei mijn hart mij: *anch' io son pittore*.'[273] Zoals eertijds Corregio zich als schilder spiegelde aan Rafaël, spiegelde Bilderdijk zich aan jonkvrouw de Lannoy. Alvorens haar rol in zijn leven een nadere invulling krijgt, kan men vaststellen, dat hij door als dichter Corregio te citeren zich schatplichtig aan de schilderkunst maakte, alsof het horatiaanse devies 'ut pictura poesis' het zijne was.[274] De desbetreffende lierzang, *Lof der verdedigers van Leiden*, verried, evenals zijn voorkeur voor dichters als Antonides van der Goes en Willem van Haren, een met trots vermengd historisch besef, niet gespeend van een zekere meewarige wijsgerigheid, zoals die in *Het Menschelijk Leven* tot uitdrukking wordt gebracht.[275] De nieuwe psalmberijming van het dichtgenootschap *Laus Deo Salus Populo* trof hem daarentegen om een meer formele reden: de mogelijkheid om verouderd taalgebruik een eigentijds tintje te geven, wat hijzelf ook in zijn vele verta-

lingen van één en dezelfde passage in het Latijn trachtte te doen.[276] In de Statenvertaling van *Psalm 8* luidt de eerste regel: 'Heer onze Heer, hoe heerlijk is Uw naam op de ganse aarde.' In de zestiende-eeuwse vertaling van Petrus Datheen, die het langst van alle vertalingen heeft standgehouden, luiden de eerste twee strofen:

> Onze God en Heer zeer hoog geprezen,
> Hoe heerlijk moet toch Uwen name wezen,
> Over 't aardrijk strekt Uw heerlijkheid schoon.
> Ja, wijder dan daar gaat des hemels troon.
>
> Men ziet alzins Uwer kracht veel getuigen,
> Zelfs in de mond der kinderen, die zuigen,
> Daardoor maakt Gij tot niet ende beschaamt
> Uw vijanden door Uw kracht zeer vernaamd.[277]

In de vertaling van 1773 luiden de eerste twee strofen:

> Heer, onze Heer, grootmachtig Opperwezen,
> Hoe wordt Uw Naam op aard' alom geprezen!
> Gij, die den glans van Uwe majesteit,
> Hebt boven lucht en hem'len uitgebreid.
>
> Uw mogendheid heeft sterkte willen gronden,
> Uit kind'ren, ja, uit zuigelingen monden.
> Zo breekt Uw hand des vijands boos geweld,
> Daar Gij zijn haat en wraakzucht palen stelt.[278]

De vertaling van Datheen klonk, op 'wijder', 'ende' en 'vernaamd' na, vrij natuurlijk in de achttiende eeuw, die van het dichtgenootschap op de plaats van 'hebt' na ook, maar een God die eerst zijn vijanden vernietigt en daarna beschaamt, kan men zelfs met de weidse benaming van proteron husteron niet verdedigen tegen de kritiek van een ineffectief optreden, dat in wezen de vertaler geldt. Tot zover valt Bilderdijks voorkeur voor de psalmberijming van 1773 wel te begrijpen. Nu wil het toeval dat hijzelf ook een vertaling van *Psalm 8* heeft gemaakt, die op haar beurt sterk van de voorafgaande afwijkt. Zo heeft hij van de zuigelingen die in de 'eigentijdse' vertaling nadrukkelijker dan in die van Datheen de lof van God verkondigen, een natuur-

tafereel gemaakt, dat eerder aan een pastorale dan aan een psalm doet denken:

> Lieve onschuld, die om het mondje lacht
> Van ted're zuigeling en stamelende lippen,
> Verkondt, gelijk de morgenpracht
> Van kimdoorgloeiend inkarnaat,
> Die het glinsterend voorhoofd siert der nucht're Dageraad,
> Uw glorie...[279]

Bilderdijk hield dus ook van een gemoderniseerde Bijbelvertaling, die in poëtisch opzicht aan de eisen van het classicisme voldeed. Het christendom en de mythologie uit de klassieke oudheid waren in zijn ogen niet onverenigbaar. Zijn tijdgenoten dachten daar soms aanzienlijk anders over, zoals hij in de kritiek op zijn meesterwerk over de ondergang der eerste wereld zou ervaren. Hoe rechtzinnig in de leer hij ook zijn mocht, toch zag hij er zelfs op hoge leeftijd geen been in om een slechts onzichtbaar schot tussen de oude en de nieuwe wereld intact te laten. Mits men maar voor ogen houdt, dat er in de loop der tijden steeds duidelijker sprake van een achter- in plaats van vooruitgang was, kon hij voor zichzelf in religieus opzicht evenmin een definitieve grens tussen het paradijs en (in tijd en plaats) de rest van Gods schepping accepteren. Ja, misschien vormde dit 'achteruitgangsgeloof'[280] wel de bron waaruit hij voor zijn zowel classicistische als christelijke zienswijze putte.

De nieuwe berijming van de psalmen stemde hem ook in een ander opzicht nadenkend: hoe was de plaats van een woord bepalend voor de sensatie van schoonheid! Ideale verhoudingen in de driedimensionale wereld van de architectuur mochten dan door de gulden snede vorm hebben gekregen, voor de poëzie golden niet minder formele uitgangspunten. Behalve om de juiste plaats van elk woord, ging het ook om het principe van de 'aangevulde lacune'.[281] Zo enigszins raadselachtig formuleerde Bilderdijk de machtigste drijfveer die hem levenslang tot het schrijven van poëzie aanzette. Wat hij daarmee bedoelde, heeft hij in zijn commentaar op de *Brief van Jefta's dochter aan haar moeder*,-door hem in 1780 gepubliceerd, maar minstens zes jaar daarvoor geschreven-,[282] uit de doeken gedaan. In haar dichterlijke brief vertelt Jefta's dochter aan haar moeder, dat zij door haar vader zal worden geofferd op grond van zijn heilloze eed. Hij heeft

immers gezworen het eerste wat hij zag te zullen offeren na een door hem met Gods hulp behaalde overwinning op de vijand. Het gaat hier niet om een gedetailleerde uitwerking van dit overbekende motief in de literatuur, maar om Bilderdijks commentaar op zijn eigen gedicht. Van twee regels daaruit geeft hij drie versies, waarvan de laatste twee volgens hem een verbetering van de vorige versie inhouden. Jefta legt uit welke eed hij vóór de aanvang van de strijd heeft gezworen:

> 'k Zweer dien ten offer op Gods outer (heilloze eden!)
> Die na de zege 't eerst zich aan mijn oog vertoont.[283]

Omdat hem Jefta's tussen haakjes geleverde commentaar niet beviel,-dat kwam veeleer een buitenstaander dan Jefta zelf toe-, veranderde Bilderdijk deze versie in:

> 'k Beloofde een offer aan de Heer...in mijn gebeden...
> Die na de zege 't eerst zich aan mijn oog vertoont. [284]

Was deze versie niet beter dan de eerste? Jefta sprak met horten en stoten, door emoties overmand, om zijn dochter van iets vreselijks op de hoogte te stellen. Nee, zegt Bilderdijk, dat is, hoe begrijpelijk ook, toch een foute redenering, want doorslaggevend is niet hoe Jefta sprak over de door hem gezworen eed, maar hoe zijn dochter dat heeft onthouden en vervolgens aan haar moeder meedeelt.[285] Wat is dat nou: '...in mijn gebeden'? Dat had een kind van drie jaar ook kunnen verzinnen! En waarop slaat 'die' in de tweede regel? Bilderdijk keurde met andere woorden ook de tweede versie af. Op dat moment zat hij met twee afgekeurde versies, terwijl de derde versie zich al aankondigde:

> abracadabra abracadabra abra*reden*
> Die na de zege 't eerst zich aan mijn oog vertoont.[286]

Hoe inhoudelijk nietszeggend ook, toch gaf hij aan de derde versie de voorkeur, omdat er het openlijk gedemonstreerde principe van de 'aangevulde lacune' in viel te ontdekken, waaronder hij een metrisch aanzuigende werking verstond, die hem wel op een goede inval zou brengen. Zo redeneert een dichter alleen, als hij op zijn inspiratie

heeft leren vertrouwen. Maar dat zijn vertrouwen achteraf nooit werd beschaamd, verraadt, behalve een weinig kritiekloze houding, ook een zekere zelfingenomenheid. Zou hij beide overigens hebben laten varen, dan had poëzie voor hem opgehouden een 'engelensprake' te zijn.

Zijn preoccupatie met de schoonheid leidde soms tot minder verheffende taferelen binnenshuis: 'In niets belangstellend dan in het schone, was ik gehecht aan wat iedereen nietswaardige kleinigheden noemde, bijvoorbeeld of het blad van een tafel een strobreed meer of minder breedte had, in evenredigheid met zijn lengte, en verachtte, ja, verfoeide ik, al wat men tot voorwerpen van genoegen of eerzucht maakte.'[287] Hoe zijn voorkeur voor de schoonheid met afkeer van genoegens en eerzucht gepaard kon gaan, laat zich moeilijk rijmen, tenzij men denkt aan de beroepskeuze die zijn vader hem onverminderd voorhield: 'Mijn vader, die geen groter genoegen kende dan de praktijk der geneeskunst, had mij van kindsbeen af steeds daarvan voorgepraat als mijn bestemming en gelijk kinderlijke verbeelding zich graag in eens vaders plaats stelt, zo had ik dit denkbeeld gekoesterd en niet opgegeven. Ik had anatomie, fysiologie en pathologie, deels volkomener, deels meer oppervlakkig bestudeerd, ook over de krachten en werking der geneesmiddelen gelezen en nagedacht, maar tot de praktijk van deze wetenschap, ofschoon zij op zichzelf mij aanlokte, vond ik geen trek en de nog van tijd tot tijd opkomende hoogst pijnlijke zwellingen van mijn voet schenen die zeer ongeraden te maken.'[288] Een tijd lang had hij de krijgskunst als de aantrekkelijkste bron van kennis beschouwd. Mathematische vestingbouw en daarop gebaseerde strategieën hielden hem in hun ban, maar hij betwijfelde, of hij aan de fysieke vereisten voor het beroep van veldheer zou kunnen voldoen. Isaäc da Costa liet doorschemeren er al helemaal geen fiducie in te hebben, dat het veldheerschap de ware bestemming van Bilderdijk had kunnen zijn: 'Gehoorzamen en toch gebieden, moed in het ondernemen en overleg in het uitvoeren, vereniging in één middelpunt van de zeer onderscheidene krachten, die hij in zichzelf ontwaarde, ziedaar wat met meer dan gewone bewustheid, maar toch niet zo geheel zonder voorbeeld, het tengere knaapje bij de keus van de krijgsmansstand had bepaald.'[289] Nu ja, er waren wel meer tengere jongens die het in het leger ver gebracht hadden,-Galba was één van hen-,[290] zonder dat zij voor Willem Gracilis een precedent hadden geschapen. Om aan de toenemende druk

van zijn vader tegenwicht te bieden en tegelijk zijn oude droom van veldheer na te kunnen jagen besloot Bilderdijk een krijgsheer in toga te worden, dat wil zeggen te kiezen voor de studie van de rechtsgeleerdheid. Als advocaat zou hij tot de 'militia togata' behoren, 'krijg in den tabbaard' mogen voeren.[291] Wat was er mooier dan voor onschuldigen en verdrukten op te komen? Hij zag zich al als redder in de nood van velen, vervuld van trots, omdat hij, behalve hun redder, ook een moderne ridder was, bereid om voor hen zijn voorvaderlijke verplichtingen na te komen.

Zijn afkomst had hem als klein kind al intens beziggehouden, toen hij niet te beroerd bleek om zich als een roofridder[292] uit te dossen en zijn moeder de door hem in huis ontvreemde spullen met een groots gebaar terug te bezorgen. Een van de scherpzinnigste critici uit de negentiende eeuw, Allard Pierson, formuleerde wat het kind bezielde, zonder, zoals zijn niet minder kritische tijdgenoten, moralistisch uit de hoek te komen: 'Het is het verlangen naar iets oorspronkelijks, iets dat opwelt uit 's mensen eigen diepte, iets dat recht van bestaan heeft zonder het octrooi van de soevereine Rede. En nu grijpt men naar alle zijden, waar men slechts dat oorspronkelijk leven meent te zullen vinden, een menselijk hart kan voelen kloppen. De een zoekt het bij de rovers, de ander zoekt het bij de ridders.'[293] Willem zocht het bij een combinatie van beiden: roofridders. Het kind verstond de kunst van het dialectisch denken zeer wel, waar de man van orthodoxie in de slechtste zin van dat woord,-christelijk fundamentalisme-, zou worden beschuldigd. Nochtans was moralisme het kind niet vreemd, maar zonder dat een prominente plaats in zijn bespiegelingen over zijn afkomst te geven of in verband te brengen met het heroïsch classicisme,-het eergevoel van de Romeinen-, kan men slechts vaststellen, dat het een geheel eigen mening over eer en eergevoel had. Willem kende de geschiedenis van de 'trouweloze'[294] Cloelia, die door de Romeinen als een heldin werd beschouwd en met een standbeeld geëerd. De Etruskische koning Porsenna hield haar met veel andere Romeinen gegijzeld. Hij was een geduchte tegenstander, aan wie ze niettemin wist te ontsnappen door in haar eentje de Tiber over te zwemmen. Maar anders dan ze had verwacht, viel haar in het Romeinse kamp geen hartelijk welkom ten deel. Omdat ze het leven van haar medegijzelaars in gevaar had gebracht, werd ze naar het vijandelijke kamp teruggestuurd. Toen koning Porsenna bemerkte, dat de ontsnapte gijzelaar 'vrijwillig' was teruggekeerd, schonk hij diep

onder de indruk van zoveel moed haar officieel de vrijheid. Cloelia kreeg van hem een paard cadeau, waarmee ze op een waardiger wijze dan al zwemmend naar haar landgenoten zou kunnen terugkeren. Bovendien liet hij haar een groot aantal gijzelaars meenemen, ze mocht zelf uitzoeken welke. Cloelia koos voor de meest kwetsbare groep onder hen, die van de jonge jongens.[295] In Rome werd ze ditmaal als een heldin ingehaald en kreeg ze uiteindelijk een amazonestandbeeld op de Via Sacra. Willem zag in haar geen heldin, maar een trouweloze vrouw die, toen het er om spande, voor haar eigen hachje koos. Ze had haar landgenoten nooit in de steek mogen laten en koning Porsenna had in plaats van haar moed te belonen haar onmiddellijk na haar terugkeer moeten executeren als een allesbehalve lichtend voorbeeld voor andere gijzelaars. Nu kan men zich wel afvragen, of Willem de finesses van de klassiek-Romeinse ethiek begreep,[296] maar belangrijker dan welke wijsgerige gedachten over de Romeinse ethiek ook, is de vaststelling dat Willem als kind al, tegen de heersende opinie in, de balans opmaakte van een in moreel opzicht moeilijke situatie. Zo'n onafhankelijk oordeel van een kind spreekt boekdelen, in elk geval meer dan een hoofdstuk uit bijvoorbeeld de *Ethica Nicomachea* van Aristoteles.

Vanuit een geheel eigen deugdbegrip, ten nauwste verbonden met burgerzin en vaderlandsliefde, bezag Bilderdijk zijn afkomst. Volgens sommigen had niemand op het gebied der genealogie meer recht van spreken dan hij: 'Niemand in ons vaderland bracht het wellicht ooit zo ver als hij in de kennis der genealogie, die hij tot in haar minste bijzonderheden in het hoofd had.'[297] Een man als Jozef Alberdingk Thijm geloofde werkelijk, dat Bilderdijk 'uit het huis Heusden en derhalve uit Teisterbant' stamde.[298] Anderen, onder wie de rijksarchivaris Mr. L. van den Bergh, wilden zijn stamboom het liefst omkappen en als brandhout gebruiken.[299] Vriend en vijand zijn het meestal over één ding eens: Bilderdijk geloofde te goeder trouw in zijn illustere afstamming, los van de vraag of hij in genealogisch opzicht het gelijk aan zijn zijde had.[300] Het lijkt op het eerste gezicht absurd, dat een verre nazaat van Lambert Joriszn. Bilderdijck er zulke aspiraties op na hield. Van een titel is bijvoorbeeld geen sprake, noch in geval van de oudovergrootvader, noch in geval van de verre nazaat, die dichtte:

> Wie ware grootheid ademt en echte heldenmoed,
> Diens titel is zijn naam, diens rijkdom is zijn bloed.[301]

Zielenadel wordt hier niet als iets prijzenswaardigs gesteld tegenover adel, gebaseerd op geboorterecht, maar zoiets voortreffelijks als ware grootheid en heldenmoed zijn in deze voorstelling van zaken voorbehouden aan edellieden. Hun titel staat garant voor een grote mate van maatschappelijk welslagen, dat zich lang niet altijd in financiële rijkdom hoeft te vertalen. Dankzij de goddelijke voorzienigheid genieten zij rechten en voorrechten, waartegen al wie in toeval en gelijkheid gelooft, zich niet zou moeten verzetten. Zij zullen hun minderen edelmoedig willen verheffen in plaats van onridderlijk vernederen. Niemand, aldus een veel te optimistische, zo niet naïeve, Bilderdijk, ziet in hun adeldom 'een vrijbrief voor drukkende en verdrukkende kastengeest, beledigende en aanmatigende adeltrots, eerzucht en heerszucht'.[302] Als hij zich echt op een illuster geslacht van dit soort edellieden had willen laten voorstaan, zou hij de Salische Wet hebben moeten respecteren en via de mannelijke linie aantonen, dat hij van de Zwaanridder afstamde. Hij ging echter anders te werk, want enerzijds wilde hij nergens op pochen: wie zich op zijn adellijke afkomst liet voorstaan, besefte niet dat pochen op zijn voorgeslacht hetzelfde is als 'op verachting brallen',[303]-er zat een cyclische beweging in de ontwikkeling van struikrover tot roofridder en van roofridder tot ridder, waarna er maar iets hoefde te gebeuren, of wie omhoog gevallen was moest de maatschappelijke ladder weer van onderen af aan beklimmen-, en anderzijds wilde hij via zijn grootmoeder van moederskant aantonen, dat hij wel degelijk aanspraak op een adellijke titel kon maken. Voor een 'voedsterzoon' van Vondel en Poot, zoals hij zich óók beschouwde,[304] ging hij zeker niet consequent te werk.

Op grond van de genealogische tafel van het 'Backskoorke', andere familiepapieren die tijdens zijn verbanning in 1795 verloren zijn gegaan, en de zeventiende-eeuwse annalen van een Kleefse auteur, Teschenmacher geheten,-in 1721 heruitgegeven en van extra voetnoten voorzien door een zekere Dithmar-, meende Bilderdijk via Isabella Pelgrom de Bie te kunnen bewijzen, dat hij van Judith van Veen afstamde.[305] Zij was in de zestiende eeuw met Laurens Pelgrom getrouwd geweest en stamde op haar beurt van het huis Heusden af (Veen was tot 1973 een zelfstandig dorpje in de omgeving van Heusden). Voor de tweede keer zondigend tegen de Salische Wet nam hij aan, dat hij via haar kon bewijzen een afstammeling van een broer van Jan VI, heer van Heusden, te zijn. Deze broer was de eerste heer

van Veen geworden, waarvan de heerlijkheid uit de dertiende eeuw dateert. Viel hij wel rechtstreeks met Judith van Veen in verband te brengen? Mr. C. Krom, die als archivaris in *De Spectator* van 1884 verslag van een grondig onderzoek hiernaar deed, beweerde van wel, omdat er een duidelijke overeenkomst tussen haar wapen en dat van afstammelingen van de heren van Heusden valt aan te tonen.[306] Het rad van Heusden, waarop deze overeenkomst berust, kwam ook in het wapen van de familie Pelgrom de Bie voor. Om zijn adellijke pretenties kracht bij te zetten wilde Bilderdijk het wapen van zijn vader, een rots in de branding met het devies 'semper idem', vervangen door het wiel van Heusden en de acht gouden scepters van Teisterbant.[307] Stamde de eerste heer van Heusden in de achtste eeuw na Christus niet van de graven van Teisterbant af? In deel 1 van de *Geschiedenis des Vaderlands* geeft Bilderdijk een geografische aanduiding van het graafschap in kwestie, 'waarin het gehele Sticht met het land tussen Maas en Rijn, en van daar oostwaarts, met Kleef, Berg en Gulikerland vervat'[308] is. Men moest niet te min van Teisterbant denken, ook al niet omdat een dochter van Walter van Teisterbant in de zevende eeuw, naar haar moeder Beatrix geheten, met de Zwaanridder Elius was getrouwd.[309] Nu waren er wel meer adellijke families die hun voorvaderlijke afkomst het liefst in de Zwaanridder belichaamd wilden zien. Daarom duidde Bilderdijk zijn verre voorouders met 'merae tenebrae' aan, dat wil zeggen duistere schimmen. Helemaal zeker van zijn adellijke afstamming uit een zo rijk en ver verleden, was hij nu ook weer niet. Zo vond hij het erg lastig een eenduidig antwoord te geven op de vraag, waar Elius vandaan kwam. Hij suggereerde en nam zelf voor waar aan, dat Elius eigenlijk Elias van Grail had geheten. Elias was een verbastering van Hellas, Grail van Graal (waarmee de link met Lohengrin gelegd is) of van Grajus, wat 'Griek' betekent.[310] In 1917, ruim 100 jaar na het genealogisch onderzoek van baron Van Spaan, werd de balans opgemaakt: 'Thans ziet men duidelijk in, dat in de Kleefse overlevering de sage van de graal met die van de Zwaanridder is verbonden, wat in andere vormen der overlevering weer niet het geval is. Men weet nu ook, dat de grafelijke familie van Kleef niet de eerste is geweest, die zich op afstamming van de Zwaanridder heeft beroemd, dat die sage daar niet oorspronkelijk is. Grotere kennis van middeleeuwse geschiedenis en middeleeuwse literatuur heeft aan de kwestie een inhoud gegeven die zij in de tijd van baron Van Spaan nog niet hebben kon. Maar nu moge de

fantastische Bilderdijk graag hebben geloofd wat hem van Elias werd verhaald, hij ging althans hier toch niet zoveel verder dan sommige van zijn oudere tijdgenoten die op de naam van kritische geleerden aanspraak maakten. Neemt men dit in aanmerking, dan ziet men hier de afstand tussen hem en een gewoon mens kleiner worden, en men begrijpt beter, dat hij heeft geloofd in wat wij nu ongelofelijk vinden.'[311]

Baron Van Spaan, volgens Bilderdijk een 'geschiedeniswroeter',[312] speelde in een niet onbelangrijke nevenkwestie een voorname rol. Witte van Haamstede, een bastaard van Floris V, had een moeder die afkomstig uit het huis Heusden was. Dat zij in de dertiende eeuw een bastaard zou hebben gebaard, trok Bilderdijk zich ruim een half millennium later op zijn fatsoen.[313] Baron Van Spaan moest hem helpen de geschiedenis te herschrijven en het ziet er naar uit, dat hij dat gedaan heeft. In een commentaar op zijn gedicht *Graaf Floris de Vijfde aan Agnes van der Sluis* trachtte Bilderdijk de zaak recht te zetten: 'De geschiedenis van Floris V en de geboorte van de heldhaftige Witte van Haamstede is door de onkunde en vooroordelen der schrijvers met dichte nevels omhuld. Dat Witte uit een wettig huwelijk was ontsproten, heeft echter de arbeidzaam nasporende baron Van Spaan volkomen erkend en blijkt uit alles genoegzaam. Wie zijn moeder was, is mij uit eigen onderzoek, met vergelijking van wat me door gemelde geschiedeniswroeter werd meegedeeld, desgelijks gebleken. Ze was Agnes van der Sluis uit een jongere zoon van het huis Heusden, die deze naam aannam en het wiel van Heusden in zilver voerde. Met haar was hij jong een huwelijk aangegaan, waarin hij de grote Witte had verwekt, die in later jaren door zijn broer graaf Jan I met het aan deze teruggevallen leen van Haamstede werd begiftigd.'[314] Tot dusver is het betoog van Bilderdijk goed te volgen, ook als men het niet met hem eens is, maar daarin komt verandering, als hij beweert dat de paus dit huwelijk ontbond: 'Doch dit huwelijk werd verbroken door het pauselijk gezag, wat middels een schandelijk verdrag, in Floris' kinderjaren door zijn oom en voogd Floris met Vlaanderen gesloten en waardoor onze graaf zich verbond om één van Guido's dochters te trouwen, met de kerkban was bekrachtigd.'[315] Nog ingewikkelder wordt het in dat van Jannen en Florissen vergeven tijdvak, als Bilderdijk zijn betoog over de wettige afstamming van Witte van Haamstede aldus vervolgt: 'Aleid, koning Willems zuster, voor wie hij een bijzonder zwak had en die hij aan Jan van Henegou-

wen, de voorzoon van Zwarte Margriet bij Borchard van Avesnes, uittrouwde, had onze Floris opgevoed en altijd getracht zichzelf en haar kinderen in zijn erf- en leengoed te vestigen, wat uiteindelijk haar zoon Jan (bij ons Jan II) door een aaneenschakeling van intriges en de vroege dood van Floris' zoon uit Beatrix van Vlaanderen, gelukte.'[316] Hoe een 'voorzoon' van Zwarte Margriet de onwettige geboorte van de Witte van Haamstede in een wettige kan doen verkeren, zal menigeen duister blijven, temeer omdat Bilderdijk hieraan toevoegde: 'De bewijzen van dit alles ben ik gewoon in mijn voorlezingen over de geschiedenis onzes lands aan te voeren: hier behoren zij niet.'[317] Het belang van zijn redenering ligt niet in wat hij ermee wilde bewijzen of ongedaan maken, maar in de eigenzinnige manier waarop hij met de geschiedenis omging, ogenschijnlijk onder raadpleging van veel bronnen, waarvan hij er niet één met naam en toenaam noemde.

Hij achtte zich gerechtigd feiten ondergeschikt te maken aan zijn zielenroerselen, sterker nog, er bestonden voor hem geen feiten tenzij op een waarheid berustend, die allang in hem leefde alvorens als zodanig aan het licht te komen. Zie hoe hij, alsof het om de software van een computer gaat, zijn hart of harde schijf niet aan de gevaren van de buitenwereld bloot wilde stellen: 'Vandaar dat ik in de buitenwereld niet leef, noch leven kan, maar alleen in die van mijn eigen hart. Vandaar, dat ik nooit iets uit externe data concludeer, maar altijd uit de abstracte grondwaarheden die in mij liggen...'[318] Aan dit zelfgekozen isolement, deze verbanning in zichzelf, achtte hij voornamelijk zijn opvoeding schuldig. Eigenlijk is Bilderdijk zijn ziekenkamertje nooit meer uitgekomen, maar wie denkt dat hij een kamergeleerde is, vergist zich: daarvoor had hij een te onstuimige geest. Passief vermaak ging hem slecht af, een denkbeeld door anderen (over zijn afkomst bijvoorbeeld) opgewekt, nestelde zich misschien wel in zijn ziel, maar ging daar ogenblikkelijk een eigen leven leiden. Wat een wisselwerking tussen individu en samenleving had moeten zijn, leek bij nader inzien op eenrichtingsverkeer: 'Het is evenzo met onze ziel. Zij stort zich uit in gedachten en gevoel, en ontvangt ook wederkerig de indrukken van andere, hetzij geestelijke, hetzij lichamelijke voorwerpen, maar de ene ziel is meer uitgevend, uitstortend, de andere meer van buiten aannemend. Het laatste is genieten, en (om het aldus te noemen) een gevoed worden, verkwikt worden van buiten. Het eerste daarentegen is het resultaat van een innerlijke opwelling, waarvan de prikkel (de overkropping somwijlen) uitstorting vor-

dert en tot behoefte maakt. Mijn geval is het laatste. *Ik kan niet genieten.* Zelfs het leven is mij altijd moeilijk geweest, en niets kost mij zoveel, als de leiding van eens anders gedachte in een betoog of discours te volgen. Mijn ziel is niet vatbaar voor de rust, de stilte of kalmte van werkeloosheid, die dit vordert. Maar wordt eenmaal een denkbeeld in mij opgewekt, dan vliegt zij op, streeft, zonder zich te kunnen weerhouden, vooruit en schept zich haar eigen wereld, zonder op iets anders te kunnen letten.'[319] In het proces van 'coming out', zoals dat tegenwoordig heet, ziet men Bilderdijk gelijktijdig zich uiterst moeizaam een plaats in de samenleving trachten te verwerven en zich op zijn afkomst bezinnen. In beide gevallen werd hij door een heilig vuur gedreven, waar een spaarzaam brandertje hem meer nut had kunnen bewijzen. Is daarmee alles over zijn verhouding tot de waarheid gezegd, wat in genealogisch opzicht van belang kan zijn? Nee, want het is tot nu toe niet mogelijk gebleken een duidelijk antwoord te geven op de vraag, of hij zijn eigen verzinsels over zijn illustere afstamming geloofde of niet. Wie zich nog wat meer in deze kwestie verdiept, kan niet anders dan concluderen dat hijzelf eraan twijfelde, of hij niet alleen in genealogisch opzicht de wijsheid (inclusief de zuivere waarheid) in pacht had.

Voor hem was iets wijsgerig waar, wat in abstracto waar is én met de zintuiglijk waarneembare werkelijkheid niet in strijd.[320] In bijvoorbeeld poëzie bestaat er tussen deze wijsgerige waarheid en 'erkende valse stellingen' een groot verschil, terwijl er toch van een imaginaire waarheid sprake kan zijn. De drie eenheden van tijd, plaats en handeling kunnen een dramaturg dwingen de gekste capriolen uit te halen, in strijd met de historische gang van zaken, en toch is men geamuseerd of getroffen door een onwaarachtige gedachte. Bilderdijk stelde zich op het standpunt, dat het Italiaanse gezegde 'se non è vero, è ben trovato' aanvulling behoefde: iets wat goed is gevonden, klinkt zo waarschijnlijk, dat het waar moet zijn.[321] Zo'n bijna magische bezwering roept bij de hogepriester die haar met de nodige rituelen omgeeft misschien geen twijfel op, maar bij zijn toehoorders des te meer. Zo'n hogepriester is het om de geest van een gedicht, niet om de juiste lezing te doen. Bilderdijk merkte daarover op: 'Als criticus zou ik wellicht deze of gene andere lezing als waarschijnlijker voor kunnen trekken, als dichter is die mij zeer dikwijls de aannemelijkste, die zich als de schitterendste aanbiedt.'[322] Dit klinkt bedenkelijker dan

wat hij onder woorden brengt, als vaderlandsliefde hem aangrijpt en hij niet voor zijn voorgeslacht wil onderdoen:

> Hoe dikwijls vleide ik mij voor 't Vaderland te zwieren,
> Een voorgeslacht gelijk, dat mee op 't slagveld viel!
> Nee, 't was geen ijd'le zucht naar krakende laurieren,
> 't Was zucht voor innige eer, die huisvest in de ziel.[323]

Voorgeslacht hoeft hier niet onmiddellijk als Lambert Joriszn. Bilderdijck of de Zwaanridder te worden opgevat, maar kan ook naar de Hollandse natie in vroegere tijden verwijzen. Een man als Te Winkel, geen scherpe denker, raakte in het genealogische woud van leugen en waarheid het spoor totaal bijster. In zijn studie *Bilderdijk, lotgenoot van Multatuli* beweerde hij eerst: 'Dat Bilderdijk bij het opmaken van zijn geslachtsregisters te goeder trouw was, betwijfel ik niet. Vulde zijn verbeelding hier aan wat gestreng historisch onderzoek hem niet had kunnen leren, zijn gehele werkzaamheid op wetenschappelijk gebied,-wij zagen het reeds-, werd door de verbeelding geleid, en niettemin twijfelde hijzelf geen ogenblik aan de betrouwbaarheid van zijn uitkomsten. Ik geloof dus niet, dat hij slechts voorgaf van aanzienlijke afkomst te wezen, ten einde daardoor zijn eigen aanzien in het oog van anderen te verhogen.'[324] Nog geen bladzijde verder trok hij zijn eigen conclusie, dat Bilderdijk oprecht geloofde van illustere origine te zijn, op zijn minst in twijfel: 'Men herinnere zich, dat Bilderdijk alleen door het geslacht zijner grootmoeder van moederszijde, en dan nog wel weer langs een vrouwelijke zijtak zijn afkomst van de graven van Teisterbant meende te kunnen afleiden, en bedenke, dat adeldom slechts erfelijk is van vader op zoon, en dat, wanneer men de afkomst langs vrouwelijke zijlinie mocht meetellen, bijna iedereen er aanspraak op zou kunnen maken tot het een of ander adellijk geslacht te behoren,-en dan zal men inzien, wat voor een bespottelijke aanmatiging het van Bilderdijk was, zijn adeldom te laten gelden.'[325] Hoe valt het een met het ander te rijmen? Veronderstelde Te Winkel een elastisch vermogen in Bilderdijk aanwezig, dat hem zijn geweten naar eigen behoefte liet oprekken om waarheid en leugen van elkaar te onderscheiden? Kan iemand iets te goeder trouw geloven, waarvoor hij zijn arrogantie op de spits heeft moeten drijven? Wie zich in het leven van Bilderdijk verdiept, zal anders dan Te Winkel moeten trachten het onverzoenlijke te verzoenen door

oog te hebben voor het dialectisch wiel van Heusden, als men het poëtisch wil formuleren, of voor het uiterst complexe karakter van diens synthetische opvatting van de waarheid, als men de zaak vanuit een wijsgerig standpunt beschouwt.

Isaäc da Costa wist er ook geen raad mee. Alsof het prototypes van het Lineair A en B betrof, verdiepte hij zich in de Lijsten A t/m I van Bilderdijk, waarin verwijzingen naar het Vlaamse huis Aalst volgens het Nederlandse *Geslacht-, stam- en wapenboek* van Ferwerda en Kok het huis Breda had moeten zijn.[326] Met de kennis en het inzicht van nu is het aandoenlijk en amusant om te lezen, hoe de kwekeling zijn leermeester te hulp snelt: 'Wij doen hier nog opmerken, dat de gedrukte genealogie bij Ferwerda en Kok, en de geschrevene van de hand van Bilderdijk, op enkele kleinigheden na, wel overeenkomen; die van Bilderdijk overigens veel meer gecircumstancieerd en blijkbaar accuraat met betrekking tot de tak Pelgrom, terwijl daarentegen bij Kok de twee andere takken beschreven zijn, die de genealogie (Lijst A en B) van Bilderdijk laat liggen.'[327] De tussen haakjes vermelde lijsten geven de afstamming langs de lijn van Pelgrom de Bie weer. Isaäc da Costa twijfelde niet aan de juistheid van Lijst A t/m I, maar wel aan de toegevoegde aantekeningen over de huizen van Heusden, Kleef en Teisterbant.[328] In het grijze verleden, legendarisch van karakter, lieten de witte vleugels van de Zwaanridder zich in gevouwen toestand niet van dichte nevels onderscheiden. Hij erkende het goede recht van Bilderdijk om zich met oude adelsgeslachten verbonden te weten, maar nuanceerde diens prerogatieven door een opmerking die 'alles' weer op losse schroeven zette. Wat die geslachten in werkelijkheid ook gedaan mogen hebben, zo meende Isaäc da Costa, belangrijker dan dat is de reden waarom het nageslacht hun leden in ere houdt. Of het huis Nassau wel of niet zijn oorsprong vindt in een Romeinse soldaat, Nasua geheten, is minder interessant dan het feit dat dit huis illuster is geworden.[329] Een schone taak is ook weggelegd voor het geslacht van Bilderdijk, of zijn voorvaders zich nu wel of niet na de moord op Floris V naar het buitenland hebben begeven om nog weer later als gewone burgers terug te keren. Kortom, zekerheid en twijfel over zijn illustere afkomst wisselen elkaar in deze voorstelling van zaken af.

In een van zijn langere gedichten laat Bilderdijk zelf twijfel bestaan over de illustere afkomst van anderen, voor zover een ik-figuur in staat is om even illustere als illusoire geslachten op te voeren:

'k Doe sommigen hunne afkomst gronden
En glorie dragen op het geslacht
Van ouderen, die nooit bestonden
Dan enkel in den droom van hun verbeeldingskracht.[330]

Die ik-figuur blijkt de Waan te zijn, dus niet de dichter, die zich hier evenmin over zijn eigen voorgeslacht uitlaat. Anderen maken zich aan hoogmoed schuldig met hun veel te hoog gegrepen ideeën over hun eigen verleden,-afkeurenswaardig is zoiets-, maar hijzelf? Men kan de stelling verdedigen, dat Bilderdijk zich als dichter in niets van de Waan onderscheidde. Schreef hij niet:

Een dichter spreekt, alsof hij 't ziet,
En ziet, hetgeen hij wil.[331]

en staat daarmee zijn dichterschap niet in het teken van de waan of leugen om bestwil? Nee, kan men daartegen inbrengen, deze regels bevatten een verborgen ode aan de vrije verbeelding. Er zijn vast betere gronden aan te voeren voor Bilderdijks twijfels over zijn afstamming van een illuster voorgeslacht! In een op het eerste gezicht nogal vergezochte redenering, op grond waarvan iemands afstamming wordt herleid tot geloof in de breedste zin van dat woord, roept hij uit: 'Wat is ongeloof zelf anders dan dweepzucht, dat is een zichzelf misleidende verbeelding door eigenwaan gekoesterd tot zelfverheerlijking? Men vat dit niet, maar het komt op ware zelfvernietiging bij ons neer. Waar die niet is,'-dus zelfvernietiging blijft uit-, 'bedient zich de Boze van onze bijzondere neigingen om door hoogmoed een kleedje aan te trekken naar ieders fantasie.'[332] Het genealogisch gelijk blijkt bij nader inzien niet iets fundamenteel anders dan het theologisch gelijk te zijn. Zou hij niet in zijn illustere afkomst hebben geloofd, dan had Bilderdijk zichzelf op een destructieve manier miskend. Geloofde hij er wel in, dan kon zijn hoogmoed een loopje met de werkelijkheid hebben genomen. In zijn achterhoofd moet hij beducht voor zijn eigen verbeeldingskracht geweest zijn en daar was ook alle reden toe, want hij stamde helemaal niet van Judith van Veen af en via haar van de graven van Teisterbant. Laurens Pelgrom was met haar voor de tweede keer getrouwd, nadat hij een eerste huwelijk met Geertruid Wijnants had gesloten, uit welke echtverbin-

tenis Pieter Pelgrom ontsproot, een zestiende-eeuwse voorvader van Bilderdijk.[333] Had een kenner van archieven als hij dat niet zelf kunnen ontdekken, of had hij dat ontdekt en zich desondanks een fraaie staatsiemantel aangemeten, waar een armoedig kleedje hem niet zou hebben misstaan? Hoe moeilijk is een genealogische tafel of tabel te lezen? Toen dankzij Mr. C. Krom de waarheid omtrent zijn afstamming in 1884 aan het licht kwam, vroeg men zich dat natuurlijk ook af. Het antwoord op beide vragen luidde: 'De persoon in deze tabel, die Bilderdijk moet verbinden met de graven van Kleef en Teisterbant, is Judith van Veen, in de zestiende eeuw getrouwd met Laurens Pelgrom. Nu is deze tweemaal getrouwd geweest, en Mr. Krom deelt mede, dat in het exemplaar van de tabel dat hij gezien heeft, de zoon van Laurens Pelgrom vrij duidelijk wordt voorgesteld niet als zoon van Judith van Veen, maar wel van de andere vrouw. De verbindingsstreepjes, waardoor de afstamming wordt aangeduid, kunnen echter in de verschillende geschreven exemplaren der tabel niet altijd even correct geweest zijn, en zo is het zonder twijfel mogelijk, dat Bilderdijk zich geheel te goeder trouw heeft beschouwd als een afstammeling van Judith van Veen.'[334]

Een van de scherpzinnigste critici van de twintigste eeuw, Carel Gerretson, die eigenlijk Frederik heette zonder dat men hem ooit van fraude op het gebied der nomenclatuur heeft beschuldigd, twijfelde evenmin aan de goede trouw van Bilderdijk. Deze criticus heeft een Heusdens wiel uitgevonden, dat in de modder van de historische werkelijkheid kan zijn blijven steken, maar wie er een draai aan geeft hoog boven anderen verheft. Hij stelde zich op het standpunt, dat Bilderdijk drie vaderlanden moet hebben bemind: een hemels vaderland, waartoe hij toegang trachtte te verkrijgen door onder meer over de ondergang der eerste wereld te schrijven, de Republiek der Verenigde Nederlanden die in haar kern tot het middeleeuwse graafschap Holland terug te voeren was, en Teisterbant, dat als een geïdealiseerde uitmonstering van de Republiek nooit heeft bestaan en toch in een sterk gevoelde behoefte voorzag.[335] Wegens de idealistische fundering van dit derde vaderland kan er van zwendel geen sprake zijn. Wee degene, zo roept Gerretson uit, die zo min over Bilderdijk durft te denken: 'Uit geen andere bron zijn zijn genealogische buitensporigheden te verklaren. Men heeft ze aan een Bilderdijk bijzonder eigene pedanterie geweten. Welk een naïeve psychologie! Het verschijnsel is niets bijzonders en vertoont zich spontaan altijd weer op-

nieuw in de aan Bilderdijk verwante geesten. Het heeft niets uitstaande met 'Hochstaplerei' in de gewone zin, maar betekent een poging om de geestelijke afkomst te verzinnebeelden.'[336] Voilà, in ongewone zin kan de door Bilderdijk geclaimde Lebensraum rieken naar boerenbedrog,-maakte hij als tekenaar niet schitterende boerenbedriegers?-, maar zwaarder dan dat hoort zijn idealisering van het verleden te wegen. Deze zienswijze, hoe juist wellicht ook, hoeft maar een fractie verdraaid te worden, of zelfs met een beroep op het genie valt hier niets meer goed te praten. De schroom van Bilderdijk voor de bovenzedelijke waarheid had hem ten aanzien van zijn afkomst voor de ergste buitensporigheden kunnen behoeden. Hij heeft er echter een paspoort in willen zien, dat hem toegang tot zijn vaderland verschafte. In de visie van Jaap Meijer, nauw verwant aan die van Gerretson, heet het: '*Teisterbant* is Bilderdijks poging om zijn plaats in het verleden te autoriseren, het verschaft hem de 'pas' voor zijn nieuwe vaderland. *Teisterbant* is de werkhypothese die zijn 'verleden' omschept tot een concreet levensdomein, waarin hij, als loot van een oeroude stam, actief deel kon nemen aan het leven in een droomwereld, die voor hem een strikte realiteit ging uitmaken.'[337] Of die 'pas' vals is, wordt hier buiten beschouwing gelaten. Of de wereld waartoe hij toegang biedt echt heeft bestaan niet: een romantisch verlangen, dat zich geenszins hoeft te legitimeren, verdient het kennelijk te worden vervuld.

Zoals er kunstmatige intelligenties bestaan, die voor het zogenaamd 'gezonde' verstand geen bedreiging vormen, beschikte Bilderdijk over een artificiële identiteit, toen hij uit zijn ziekenkamertje de wijde wereld intrad. Wie slaagt erin zonder illusies te leven? Van nature ging hem de omgang met andere mensen moeilijk af, gewend als hij was in een isolement te leven. Soms drong het tot hem door, hoe slecht hij communiceerde of in het geheel niet wilde communiceren: 'Ik deed wat ik moest om alles wat zich aan mij wilde aankleven, terug te stoten.'[338] Alleen op zijn kamertje voelde hij zich 'krank', maar kwam hij onder de mensen, dan voelde hij zich 'tienmaal slimmer'.[339] Gegeven de dubbele betekenis van het woord 'slim', drukte hij zo precies de complexe verhouding tussen zijn hoogmoed en minderwaardigheidsgevoelens uit. Alleen als iemand in de penarie een beroep op hem deed, zag hij de zin van communicatie in. Dan kon hij, hoewel zijn vader hem nog steeds liever arts zag worden, zich hullen in een toga en als advocaat de rol van redder in de nood spelen: 'Vruchte-

loos trachtte ik mij enigszins met de buitenwereld in te laten. Het kostte mij oneindig veel moeite, en de dwang was niet te verduren, die ik mij daartoe moest aandoen. Ik sidderde altijd bij het denkbeeld zogenaamd plezier te maken, als was dat voor mij de onuitstaanbaarste gêne, waarbij vergeleken alle arbeid, mits er denken aan verknocht kon zijn, zoet en verkwikkelijk was. Ik kon dus nooit met mensen omgaan, tenzij een ongelukkige een beroep op mij deed. Vreugde was een pijnlijke rol voor mij, arbeid, de enige verzachting des levens, en het leven zelf, alleen door het denkbeeld van de toekomst verdraaglijk.'[340] De enige met wie hij vanaf zijn veertiende jaar vertrouwelijk omging, was een collega van zijn vader (toen deze nog niet 'met betrekkelijk genoegen', zoals Isaäc da Costa zegt,[341] 'opziener over de maniantie der collectieve middelen' was geworden), dokter Verschuur. Hij noemde hem 'een man van algemene kennis',[342] in wie zijn eigen universalisme een voedingsbodem vond, waartoe hem diens bibliotheek ter beschikking stond. Zijn 'heimelijk zelfbeklag',[343] erop neerkomend dat hij zich zorgen over zijn toekomst maakte, geld noch geldwaarde kende en wereld- noch mensenkennis bezat, deelde hij met dokter Verschuur. Deze was, hoe gek het ook klinkt, zijn alma mater, bij wie zijn eigen moeder het niet halen kon. Bilderdijk noemt hem dierbaarder dan 'de borst, waaraan ik heb gezogen!'[344] Kreeg hij verouderd leermateriaal van zijn vader, 'een Verdries' voor de fysica of 'een Bartholyn' voor de ontleedkunde, en hoorde hij later dat die lieden het faliekant mis hadden, dan werd hij uitgelachen en leerde hij van dokter Verschuur een zeker wantrouwen tegen boeken te ontwikkelen.[345] Dat was niet verkeerd, integendeel, dat hielp hem op zijn eigen geest te vertrouwen. Behalve onder schaamte, leed hij ernstig onder 'wrevelvolle schaamte',[346] waarmee hij op zijn daarmee gelijktijdig optredende ergernis doelde. Dokter Verschuur hielp hem zich daarover heen te zetten, krikte het geschonden zelfbeeld van Bilderdijk op en luisterde geduldig naar diens uiteenzettingen over Heusden, Kleef en Teisterbant. Kon zijn jonge vriend zich niet in een toga hullen, zo begreep hij, dan had deze in een gesprek van man tot man iets anders nodig om zichzelf te bewijzen. Van dokter Verschuur mocht hij gerust over zijn verleden opsnijden, of zich aan buitensporigheden op dit gebied overgeven.

Er valt een boeket, of in verband met het luchtje dat eraan zit, een ruiker van Bilderdijks excessieve uitlatingen over zijn adellijke afkomst samen te stellen. Men hoefde hem over Floris V en Witte van

Haamstede maar een vraag te stellen, zoals Meinardus Tydeman wel eens deed,[347] of hij hield niet op hun lof te zingen in de vorm van familieherinneringen. Toen ruim een jaar voor zijn dood de Belgische Opstand uitbrak, dacht hij onmiddellijk aan Witte van Haamstede, die de Vlamingen, volgens overlevering in de Slag aan het Manpad, in 1304 flink klop had gegeven en uit het graafschap Holland verdreven. Natuurlijk was Witte van Haamstede geen onechte zoon van Floris V,- een beter en waardiger opvolger had er nooit bestaan-, want hoewel hij in 1296 van de successierechten had afgezien, 'soutineerde' hij zijn recht op het wapen van Floris V. 'Dit praatje ging wel in onze Heusdense côterie,' voegde Bilderdijk hier quasi relativerend aan toe, 'ofschoon latere nakomelingen het als ambitieuze fantaisies considereerden en erom lachten.'[348] Na een reeks mededelingen over Floris V liet hij zich achteloos ontvallen, dat deze graaf 'vijf talen (naar de overlevering in onze familie) volmaakt goed'[349] sprak. Aan Meinardus Tydeman schreef hij: 'De Orde van de Zwaan wordt gedragen door de Heren van Heusden en hun mannelijke nakomelingen. Ik draag die ook en wel in het bijzonder de daarbij behorende versierselen van mijn grootvader.'[350] Als er nu één familielid met absolute zekerheid niets met de Zwaanridder had te maken, was dat zijn grootvader van vaders- of moederskant. Maar men kan zich niet aan de indruk onttrekken, dat Bilderdijk hier bezig is voor het oog van de 'oude' Tydeman de Salische Wet ietwat op te kalefateren. Het kon overigens nog gekker: wegens de Griekse afkomst van Elius claimde zijn verre nazaat in de achttiende eeuw grafrechten in de Aya Sofia te Constantinopel.[351] Omdat zijn oor een 'lepel' miste, dat wil zeggen er ontbrak geen oorlel aan, maar een gelede concha[352] (zoals het duidelijkst te zien is op het getekende portret van Adriaan Boon), zag Bilderdijk daarin een bewijs voor zijn oosterse afstamming en verwantschap met Byzantijnse keizers. Hij droeg een tulband, niet alleen om er een voorverwarmde schotel of een kommetje met heet water in te verstoppen tegen de hoofdpijn, maar ook als een ereteken van zijn oosterse afkomst. Op het antisemitische af werd erover gespeculeerd, of zijn voorouders Joods waren geweest. De voornaam van zijn vader en jongste broer zou daarop kunnen wijzen, maar hoe dat ook zij, 'dat er wel wat oosters bloed in zijn aderen vloeide, wordt door zijn zinnelijke en onmatige natuur, door zijn voorliefde voor de Semitische taalstudie, niet weersproken'.[353] Alles is later aangegrepen om hem in een kwaad daglicht te stellen, maar in handen van antisemieten keert

het wapen zich gewoonlijk als een boemerang tegen de aanvallers. Wat dat betreft, zou er nog een boeiend artikel over de fascistische waardering van Bilderdijk te schrijven zijn.[354] In de jaren dertig van de vorige eeuw zag men in hem een tegenstander van de parlementaire democratie, omdat hij het parlement 'een drom van samenzweerders zich vetmestend met de roof der schamele gemeenschap'[355] had genoemd. Dat dezelfde Bilderdijk óók een hartstochtelijk pleidooi voor de vrije meningsuiting van een parlementaire minderheid hield, werd ten onrechte over het hoofd gezien.[356]

Te achteloos is hiervoor reeds gesproken over 'boerenbedriegers', indien men zich niet zou realiseren op welke jonge leeftijd,-zeventien jaar naar zal blijken-, Bilderdijk een eerste hoogtepunt op het gebied der tekenkunst wist te bereiken. Jan Bosch heeft in zijn boekje *Speels vernuft* een groot aantal van diens rebusbrieven en boerenbedriegers verzameld en van commentaar voorzien. Hoe weinig speels, maar zeer vernuftig, dat prentenboek op zijn beurt ook in elkaar mag zitten, toch kon Bosch met de boerenbedrieger of 'trompe l'oeil' van 1771[357] niet uit de voeten. Wat had de vijftienjarige Bilderdijk daar in hemelsnaam mee bedoeld? Men moet weten, dat zo'n geslaagde prent een tweeledig effect sorteert: ten eerste dient de toeschouwer in de kunstige opeenstapeling van papieren en andere voorwerpen niet één tekening te ontwaren, maar een serie afzonderlijke tekeningen, in zichzelf de neiging onderdrukkend om met een handgebaar bijvoorbeeld een krul recht te strijken van een door hem niet als zodanig herkend onderdeel daarvan, en ten tweede dient hij de emblematische bedoeling van het plaatje (van oudsher het 'praatje') te achterhalen. Met zijn belangstelling voor het perspectief lukte het Bilderdijk een bedrieglijk echte tekening te maken van een in een vierkanten lijst gevatte bok, waaromheen hij acht beschreven en getekende bladen rangschikte. Het bovenste blad rechts voorzag hij van een min of meer obligate krul, het onderste links van een schaduwrandje, waardoor het geheel een tamelijk ongeordende indruk maakt. Van elk blad afzonderlijk wist Bosch te achterhalen, wat de tekst en voorstelling behelzen, maar ondanks zijn minutieuze beschrijving daarvan, ontbreekt een nadere toelichting op de emblematische bedoeling van het 'totaalplaatje'. Hierna volgt eerst zijn toelichting op de acht tekeningen, die alleen door een even vernuftige als erudiete man kan worden gegeven, daarna volgt een mogelijke verklaring van de boerenbedrieger in zijn geheel. Niet onbegrijpelijk

begint Bosch met een beschrijving van het centrale blad, de bok, die volgens hem naar het literaire genre van de tragedie verwijst. Hij had ook met het enige blad kunnen beginnen, dat Bilderdijk in zijn volle omvang boven op de stapel heeft gelegd. Kennelijk bevat dit blad de voor een emblematische bedoeling belangrijkste sleutel, bestaande uit een Griekse tekst waarvan de betekenis luidt: 'Zoals het vuur goud scheidt, zo splitst de nood vrienden uit.'[358] Deze tekst begint niet toevallig met de letter 'omega'. Daaronder ligt een blad met een volledig leesbare tekst, wat het belang ervan onderstreept, die naar de *Carmina* van Horatius verwijst: 'Allen worden wij naar dezelfde plaats samengedreven.' Rechts bovenaan staat een spreuk van Epicharmus in het Latijn: 'Voor zwoegen bieden de goden u elk goed te koop.' Daaronder zit een blad verstopt, waarop alleen het woord 'nihil', in hoofdletters geschreven, staat. Men kan daarin een Neolatijns motto uit de embleembundel van Achilles Bocchius ontwaren, maar ontkomt er niet aan de prominente plaats van het woord 'nihil' vast te stellen. Onder het centrale blad bevinden zich, van boven naar beneden, eveneens vier tekeningen. De eerste daarvan bevat een raadsel (het is hier net alsof men droomt, dat men droomt), in de vorm van een komisch kwatrijn van Boileau, dat deze op zeventienjarige leeftijd schreef: een wonderlijk loflied op de vlo, die weliswaar de onverzoenlijke vijand der mensheid is, maar toch zijn leven dankt aan wie hem het liefst zou willen vermoorden. Daaronder bevindt zich een landkaart, waarop het woord 'Nigrum' verwijst naar de Zwarte Zee en zowel het Heilig Land als Mesopotamië zijn afgebeeld. Over zwart gesproken, een tekening van Esopus laat diens negroïde kop zien,- Esopus betekent Ethiopiër-, waaronder een deel zichtbaar is van *Psalm 19* in het Oudnederfrankisch: 'De hemelen vertellen Gods eer en Zijner handen werk.' Rijst na deze ophemeling van de schepping met des te meer klem de vraag: wat heeft Bilderdijk in hemelsnaam met deze boerenbedrieger bedoeld?

Aangenomen dat hij zijn tijd niet ver vooruit was door een schets te geven van postmoderne flardjes werkelijkheid, absurde verbanden leggend met een ver verleden, maar dat zijn zin voor ordening even groot was als zijn afkeer van de gevestigde chaos, laat zich het volgende raden: de bok op het centrale blad verwijst niet naar een literair genre, zoals Bosch meende, maar naar het leven (dat zich overeenkomstig Bilderdijks visie zeer wel als een tragedie laat omschrijven). De vier bovenliggende bladen verwijzen naar de hemel of naar

het einde der tijden, zoals door de letter 'omega' ten overvloede wordt benadrukt. Dan vindt een scheiding van goed en kwaad, of in omgekeerde volgorde van bokken en schapen, plaats. Indien onder 'nood' in de Griekse tekst dood mag worden verstaan, is hiermee de sleutel tot de interpretatie van de boerenbedrieger reeds gegeven. De spreuk van Epicharmus suggereert, dat een christen door zijn goede werken de hemel heeft verdiend. Misschien heeft de mate waarin hij zich voor het goede inspande, wel een hogere beloning in de hemel tot gevolg. Nu leefde Epicharmus in de zesde en vijfde eeuw voor Christus, dus heeft zijn uitspraak niets voor christenen te betekenen. Het woord 'nihil' laat in elk geval geen twijfel bestaan over de vraag, hoe Bilderdijk over de relatie tussen goede werken en een beloning in de hemel dacht: daartussen bestaat geen enkel verband. Zo worden wij allen naar dezelfde plaats samengedreven om geoordeeld te worden, dat wil zeggen om niet op grond van onze verdiensten, maar hopelijk dankzij Gods genade het eeuwig geluk in de hemel deelachtig te worden. De vier onderliggende bladen gaan daarentegen aan het 'moderne' leven vooraf. Ze schetsen het begin van de schepping, toen het woord machtig genoeg was om het firmament te doen ontstaan. De Oudnederfrankische *Psalm 19* verwijst met andere woorden naar het boek *Genesis*, zoals Mesopotamië de Hof van Eden in herinnering roept. Door de zonde van Adam en Eva kwam het kwaad letterlijk in de wereld, waarvan de Zwarte Zee kan getuigen. Esopus wordt om twee redenen zelf ook met het kwaad in verband gebracht: zijn uiterlijk doet aan dat van een 'neger' denken en zijn fabels bevatten een moraal, die een mens in staat stelt om lering te trekken uit wat er in de schepping mis is gegaan. De vlo functioneert hier als een duvel uit een doosje. Als satan is hij inderdaad de onverzoenlijke vijand der mensheid, die hem een hongerdood zou doen sterven door niet naar zijn boze influisteringen te luisteren. Maar zijn aanwezigheid detoneert niet weinig, hij is te klein en grappig om ter toelichting op zo'n serieus onderwerp als de verwording van de schepping te dienen. Het blad waarop hij voorkomt, bevat de titel van het kwatrijn: *Enigme*. Waarin schuilt het raadsel in het raadsel, vraagt men zich af, nadat men inmiddels de emblematische bedoeling van deze boerenbedrieger heeft achterhaald? Wellicht wordt de toon van dit wonderlijke loflied op de vlo, dat meer spot dan oprechte hulde verraadt, verklaard door iets triviaals: Boileau was zeventien jaar toen hij zijn *Enigme* schreef, dat wil zeggen even oud als

Bilderdijk toen hij zijn tijdgenoten een raadsel opgaf. Er staat wel links onder het centrale blad, dat hij zijn tekening in 1771 vervaardigde, maar het past een bedrieger in de omgekeerde wereld (71=17) de oplossing aan het raadsel vooraf te laten gaan en daarmee tot uitdrukking te brengen, dat hij toen zeventien in plaats van vijftien jaar oud was. Al met al spreekt uit zo'n gecompliceerde tekening, behalve speels vernuft, een godsdienstige opvatting annex religieuze overtuiging, waaraan Bilderdijk heel zijn leven trouw zou blijven: hoe goed God de wereld ook heeft geschapen, door de erfzonde is de Hof van Eden veranderd in een tranendal, waaruit alleen dankzij Zijn genade redding mogelijk is. Het verschil tussen de jonge en oude Bilderdijk, die beiden dezelfde calvinistische denkbeelden koesterden, is vooral gelegen in tolerantie, openheid en geestelijke veerkracht. Dankzij die eigenschappen was de jongere in staat daarnaast een uitgebreid en meer werelds gedachtegoed te koesteren,-zijn ideële expansie scheen geen grenzen te kennen-, dat de oudere als daarmee in tegenspraak, zonder het minste respect voor anderen, zou afwijzen.

Op 13 oktober 1773 werd Bilderdijk officieel kapelaan van het 'Backskoorke' in de Bossche Sint-Janskathedraal.[359] Het patronaatsrecht bleef bij zijn oudtante Dull berusten, maar zij gunde hem de revenuen van f 150,- 's jaars. Medelijden met een langdurig ziek kind lag aan haar beslissing ten grondslag, mogelijk was ze ook van hem gecharmeerd. Hij kon haar namelijk goed nadoen, maakte grapjes over haar omslachtige manier van praten en noemde haar om die reden 'Vrouw Driezinnetje'.[360] Er gebeurde veel in het leven van de zeventienjarige,-wiens vader zijn financiën beheerde-, wat met zijn minderjarigheid in strijd scheen en aan zijn expansieve neigingen tegemoetkwam. Daartoe behoorde ook een toenemend besef dat het Nederlands het verdiende naast de klassieke talen bestudeerd en onderwezen te worden. Leidse en Utrechtse studenten spanden zich in om naar het voorbeeld van de in 1635 opgerichte Académie française tot een standaardisatie van hun moedertaal te komen. Dit leidde in 1766 tot de oprichting van de *Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, die nog steeds bestaat. Voorlopig beperkten de leden van deze maatschappij zich tot een inventarisatie van de historische en regionale verschillen van het Nederlands.[361] Tot 1876 zouden theologen en juristen, onder wie Bilderdijk, worden geschoold in de kunst der welsprekendheid, opdat zij bij de uitoefening van hun ambt als ware redenaars hun landgenoten versteld zouden doen staan. Pas daarna

werd het Nederlands als een afzonderlijke taal op universiteiten onderwezen.[362] In genootschappen als het Haagse *Kunstliefde spaart geen vlijt*, waarvan Bilderdijk vrijwel onmiddellijk na zijn oprichting in 1772 lid geworden was, werd de dichtkunst beoefend, terwijl de beoefening van wetenschappen aan de meer landelijk opererende maatschappijen werd overgelaten. In de tweede helft van de achttiende eeuw waren zo'n 1800 Nederlanders bij dichtgenootschappen aangesloten, van wie er 1300 nooit een gedicht hadden geschreven: hun bijdrage bestond voornamelijk uit de door hen betaalde contributie en getoonde belangstelling, zo niet liefde, voor literatuur.[363] Hier lijkt sprake van een wanverhouding onder de leden te zijn, totdat men beseft hoe belangrijk de factor 'sociabiliteit'[364] in die periode was. De Verlichting wakkerde ook in de Republiek het geloof aan, dat zelfontplooiing en vooruitgang bij gemeenschappelijke activiteiten gebaat waren. Van solistisch optreden was men aanzienlijk minder gediend. Zo ontstonden er dichtgenootschappen als *Kunst wordt door arbeid verkregen* in Leiden en *Wij streven naar volmaaktheid* in Amsterdam, werden er maatschappijen opgericht om drenkelingen te redden en doofstommen onderwijs te geven, en spanden maatschappijen als *Felix Meritis* zich in voor koophandel, natuurkunde, tekenkunst, literatuur en muziek, en als *tot nut van het algemeen* voor het geven van onderwijs en het uitlenen van boeken.[365] Dankzij een diep gevoelde behoefte aan kennis en inzicht verschenen er in totaal 70 verschillende spectatoriale geschriften in de Republiek, daarnaast 25 vertaalde en tien in andere talen dan het Nederlands geschreven tijdschriften.[366] Zo wisselden patriottische periodieken als *De Post van den Neder-Rhijn* en *De Politieke Kruyer* hun onvermijdelijke prinsgezinde tegenhangers af, waaraan Bilderdijk zijn steun betuigde.[367] Het was een spannende tijd, waarin de landelijke politiek tegenstellingen op de spits dreef, Doelisten zich van oproerkraaiers tot echte democraten ontwikkelden en orangisten zich van aanhangers van de stadhouder, of tegenstanders van regenten, tot voorstanders van een al of niet constitutionele monarchie opwierpen.

Al die genootschappen en maatschappijen hielden zich in stand door een bijna maniakale uitloving van prijzen, voor wie een middel tegen ijzerroest wist, of om twintig mensen in een fabriek weer aan werk te helpen, en voor wie ijzeren theezeven of de benen van een waaier in hout en ivoor kon maken.[368] Men heeft wel eens getwijfeld aan het welslagen van de Verlichting in de Republiek, waarin geen internatio-

naal bekende filosofen van zich hebben doen spreken. Als men hun achttiende-eeuwse vertegenwoordigers in een portrettengalerij zou willen onderbrengen, kreeg men 'een portrettengalerij van vergetenen, met ten naaste bij het nut van een verhandeling over de wijnbouw boven de Moerdijk'.[369] Inmiddels blijkt die niet onmogelijk te zijn, dus men zij voorzichtig met zulke vergelijkingen! Maar de hoeveelheid prijzen die men kon winnen door op vragen van lokaal en landelijk belang antwoord te geven, toont wel aan dat er in de achttiende eeuw heel wat meer aan de hand was dan dat rariteitenkabinetten zich, onder invloed van de Verlichting, tot officiële musea ontwikkelden.[370] Een van de prijsvragen betrof een wedstrijd, die het Leidse dichtgenootschap *Kunst wordt door arbeid verkregen* in 1774[371] organiseerde. Het ging erom een antwoord te geven op de vraag wat de invloed van poëzie op het staatsbestuur is. Izaac Bilderdijk vond het een vraag van niets, althans niet geschikt om in een gedicht te worden beantwoord. In een essay zou men daarover zijn gedachten desnoods kunnen ontvouwen, maar in een gedicht...? Zijn zoon dacht er heel anders over en besloot in stilte zijn dichtervuur op te porren. Op bezieling kwam het aan, daarmee kon men uit alles de vlammen doen slaan. Diep in zijn hart schaamde hij zich voor het heimelijke karakter van zijn bezigheden, waarover hij na lang aarzelen besloot dokter Verschuur in vertrouwen te nemen. Nadat hij deze vriend per brief op de hoogte had gesteld van zijn deelname aan de wedstrijd, drong hij op geheimhouding aan: 'Enige geheimhouding, ofschoon minder nauw, wordt echter gevorderd. Men begrijpt lichtelijk, hoe ongevoegelijk het zou zijn, dat anderen (uw toegenegen en vertrouwde vriendschap maakt hierop een billijke uitzondering) van één van mijn ondernemingen kundig waren, die mijn vader onbekend blijft. Maar, zal men terecht vragen, waarom dit voor hem verborgen houden? Gelooft u, meneer, dat mijn vader, die mij bemint (wat mij ter beantwoording daarvan overigens zou moeten aanzetten om niet iets dergelijks buiten zijn medeweten te ondernemen), die vermaak schept in wat mij tot eer strekt, aan wiens kundigheid de minste misslag niet ontsnappen kan, gelooft u dat die zich zou kunnen onthouden mij de feilen, de zwakke plaatsen in dit werk ingeslopen, aan te wijzen en te verbeteren? En zou ik dit bewijs van zijn tederheid anders kunnen aanvaarden dan door er dankbaar gebruik van te maken? Zou niet de achting aan mijn vader, aan zijn jaren, aan zijn kunde verschuldigd, zou niet mijn zelfbelang, zou niet de afkeer van wil-

lens en wetens met iets gebrekkigs tevoorschijn te treden, zou niet dit alles mij noodzaken mijn stuk naar zijn onderrichtingen te verbeteren? En gelooft u, indien mijn dichtstukje zou worden bekroond, wat indien de verbeteringen aanzienlijk mochten zijn, waaraan ik niet twijfel, licht geschieden kon, dat ik zou kunnen nalaten het daaraan toe te schrijven en zou ik ooit de erepenning met genoegen kunnen bekijken, die mij er voortdurend aan herinnerde, dat ik die, misschien onverdiend, door mijn vaders toedoen had verkregen?'[372] Eerlijk, openhartig en ambitieus schetst hij hier een dilemma, dat hem voor de keuze stelde zijn vader in vertrouwen te nemen en de wedstrijd te verliezen, of zich aan diens toezicht te onttrekken en zijn eigen weg te gaan. Had hij de gedichten van zijn vaders vader altijd 'jammerlijk'[373] gevonden,-een aparte moeilijkheid school in de waardering die hij voor de gedichten van zijn vader voelde. Onderscheidden deze zich niet 'door oorspronkelijkheid en een zekere stoutmoedigheid, nadruk en zwier'?[374] Medio 1776 blikte hij niet alleen op zijn heimelijke werkwijze terug, maar, inmiddels in het bezit van een gouden erepenning voor zijn prijsvers, ook op zijn anonieme mededinging. Zelfbewust en geenszins onverstandig, schreef hij aan dokter Verschuur over 'de voorzichtigheid, die mij toen bij het mislukken van mijn bestaan voor veler bespotting, (want deze immers is het gewone lot van hen, wier eerzucht hun vermogen te boven gaat) en voor de blaam van verwaandheid moest dekken'.[375] Aldus ontzenuwde hij het verwijt van zijn biograaf Kollewijn, dat hij zich in dit soort aangelegenheden hoogmoedig en hypocriet placht te gedragen.[376] Was dat in dit geval ook zo, doordat hij zich pas na het bekend worden van de uitslag als winnaar had aangemeld? In een bijgesloten enveloppe kondigde hij toen aan, hoe de jury door een formele en inhoudelijke vergelijking van handschriften achter zijn ware identiteit kon komen. Toen dat inderdaad gelukt was, toog Bilderdijk naar de Lange Pieterskerkkoorsteeg in Leiden, waar hij tijdens de jaarvergadering van *Kunst wordt door arbeid verkregen* de prijs in ontvangst nam.

Wat het onmiskenbaar nieuwe geluid van dit eerste prijsvers betreft, waarvan de Homerische vergelijking in het begin aan de 'Mei' van Gorter doet denken, zou men de jonge hengst die zich 'op 't schor geluid van Mavors' wapenkreet' moedig in de strijd werpt, met Bilderdijk zelf kunnen vergelijken. Hij schetste, met andere woorden, een beeld van zichzelf als mededinger naar de hoogst denkbare eer voor een dichter:

Gelijk, op 't schor geluid van Mavors' wapenkreet,
Een jonge hengst zijn moed ten oorlog voelt ontbranden,
Met opgeheven hals de forse borst verbreedt,
Het schuimende gebit doet knarsen op zijn tanden,
De lange manen schudt en snuivende in het rond,
En rook en vlammen blaast, en op zijn sterke lenden
(Waar hij zijn stalen hoef slaat in de weke grond)
Zijn ruiter vrolijk voert in 't dichtst van 's vijands benden:
Niet anders voelt mijn geest zijn ijver aangespoord
Om in de wakk're rij van Febus' gunstelingen,
Door d'onverwelkb're glans der lauwerkroon bekoord,
Naar d'opgehangen prijs, met fiere moed te dingen.[377]

In Sparta bliezen Tyrteus' liederen het leger moed in, zoals Solon met zijn wetgeving in de vorm van zangen Athene wijs bestuurde en met krijgsliederen aanvuurde in tijden van gevaar. 'O, dichtkunst,' roept Bilderdijk uit, 'waar ge u invloed toont, ja, daar woont de ware braafheid.' Kollewijn heeft wel gelijk, dat in de 60 strofen van het prijsvers het accent op heldhaftigheid ligt, maar hij doet het ten onrechte voorkomen, alsof er dankzij de dichtkunst geen held tot zijn daden is gekomen.[378] Stelt poëzie dan zo weinig voor? De hand van Achilles is niet machteloos geworden door het tokkelen op zijn lier. Men mag daaruit geenszins concluderen, dat Bilderdijk zich niet aan de opdracht heeft gehouden. Heldenmoed en vrijheidsliefde, verpersoonlijkt in de figuur van een wetgever als Solon, zeggen wel degelijk iets over de kwaliteit van het staatsbestuur. Had een meer eigentijdse beantwoording van de prijsvraag tot een beter resultaat kunnen leiden? Opvallend is een indirecte verwijzing naar zijn eigen tijd, waaruit de harmonische instelling van de dichter blijkt, die zijn tijdgenoten zo node misten. Bilderdijk prijst de staat:

Waar nooit de roofzieke eigenbaat,
Gewoon de rijken te ondermijnen,
Haar kromgespitste klauw in slaat,
Waar nijd noch twist verschijnen.[379]

Zijn latere pleidooi voor een krachtig eenhoofdig gezag wordt hier al zichtbaar, waar hij de 'onverwrikte kracht' van de staat aanbeveelt als

voorwaarde of middel om een burgeroorlog te voorkomen. Technisch blijkt hij in dit leerdicht voor afwisseling van de alexandrijnen te kunnen zorgen,-iets waarop hij zijn hele leven het patent behield-, wat de levendigheid van zijn poëzie ten goede is gekomen. Simon Gorter, de jong gestorven vader van de dichter van de 'Mei', vond het prijsvers zelfs te levendig: 'Wat een rusteloze, vermoeiende drukte in dat prijsvers, wat een menigte van aan- en uitroepingen, wat een opeenstapeling van beelden, waarvoor een halve wereld ondersteboven wordt gekeerd.'[380] Al met al zou men in Bilderdijk terecht een winnaar van de wedstrijd kunnen zien, ware het niet dat hij slechts één mededinger heeft gehad. Dat feit vergalde zijn genoegen niet weinig, al stelde hij in een terugblik op zijn leven vast, hoe belangrijk zijn bekroning met een gouden erepenning was geweest: 'Nu was ik als poeet erkend!'[381]

Het jaar daarop, medio 1777, zat hij in de zaal, toen de uitslag van een door hetzelfde dichtgenootschap uitgeschreven wedstrijd werd bekendgemaakt. Wederom had hij anoniem meegedaan, wederom kon hij zich als winnaar laten huldigen. Ditmaal was het thema tevens de titel van zijn prijsvers: *De ware liefde tot het vaderland*. Voor het leerdicht in drie zangen ontving hij een gouden erepenning en voor een afzonderlijk bijgevoegde lierzang op hetzelfde thema 'een buitengewoon zilveren erepenning'.[382] De gewone variant van dit edelmetaal werd toegekend aan jonkvrouw Juliana Cornelia de Lannoy. Volgens Kollewijn verried dit tweede prijsvers 'een allertreurigste conceptie'.[383] Hoe durfde Bilderdijk te spreken van een wiskundige ordening, die zijns ondanks aan het geheel ten grondslag lag? Kollewijn vroeg zich af: 'Was hij zich misschien van de grote fout in zijn werk bewust en trachtte hij die door een stoute bewering zoveel mogelijk te bemantelen?'[384] Voor de bijgevoegde lierzang had hij wel waardering, maar het tweede prijsvers kon de toets van zijn kritiek niet doorstaan. Middels kunstgrepen aan de klassieke oudheid ontleend, wilde Bilderdijk zijn ordening niet al te duidelijk doen blijken, zoals in een aan het essay verwant leerdicht gebruikelijk was: 'In het leerdicht, aldus de theorie, gaat het om *waarheden* in *poëtische* verpakking. Die formule was niet geheel onproblematisch. Waarheid vraagt immers om helderheid en duidelijkheid en kan als zodanig op gespannen voet staan met een dichterlijke inkleding. In het leerdicht moet volgens de voorschriften de dichter die helderheid veilig stellen door middel van een goed doordacht *dispositieschema*, dat wil zeg-

gen, hij moet ervoor zorgen dat zijn betoog logisch in elkaar steekt en ordelijk is opgebouwd. Maar omdat het leerdicht ook een gedicht is, moet de dichter werken met een subtiel procedé van *veraanschouwelijking* door de abstracta in suggestieve beelden om te zetten. Het gaat erom dat de rationele structuur, die eigen is aan het vertoog, wel wordt gemaskeerd maar niet verdonkeremaand. Zij moet als het ware door de artistieke vormgeving heen blijven schemeren.'[385] Het bezwaar van Kollewijn tegen dit prijsvers gold meer het genre dan het leerdicht zelf, zoals ook Izaac Bilderdijk dat ten aanzien van het eerste prijsvers had geuit. Moderne lezers zullen het opgeschroefde nationalisme niet meer kunnen waarderen. Dat Rome noch Spanje vat kregen op de Bataven, het edelste volk op aarde, kon Bilderdijks tijdgenoten in verrukking brengen, maar of hier sprake van meerdere waarheden in een poëtische verpakking is, kan ernstig worden betwijfeld. Van Brit tot Gal, van Gal (waarin de lezer een Galliër gelieve te herkennen) tot Castiliaan heeft men de vrijheid van de Bataven te respecteren. Hun vaderlandsliefde is zo'n basale deugd, dat alle andere deugden zoals trouw, standvastigheid en moed daaraan ondergeschikt zijn. Al te willekeurige aanroepen tot de moeder van Pausanias en Meleager, afgewisseld met een oproep aan 'grote Willems waardig oir',[386] waarmee de stadhouder-koning Willem III wordt bedoeld, brengen het dispositieschema ernstig in gevaar, en hoe men tussen al die Bataven ineens een Mexicaan aan de oever van de Mississippi kan ontwaren, valt in het kader van de veraanschouwelijking misschien uit te leggen, maar is en blijft ongeloofwaardig. Als Bilderdijk daar in de vorm van een aantekening ook nog aan toevoegt, dat de Mississippi 'of Meschasippi' een rivier 'van aanzienlijke uitgestrektheid in Noord-Amerika' is, 'die zich in de Mexicaanse zeeboezem ontlast',[387] heeft men het zicht op het vaderland geheel en al verloren. Daarentegen raakt men onder de indruk van zijn poging de tweedracht in het vaderland te stuiten. Gaat men onverdroten door met die te zaaien, zo waarschuwt hij dreigend als een prijsvechter, dan brengt men het 'waggelend heelal' ten val. Bilderdijk voorspelt dat er eerder ijsberen door de Rode Zee worden verzwolgen dan dat de Republiek haar vrijheid zal verliezen.[388] Zulke metaforen laten in hem de toekomstige dichter zien, die meer kon dan een winnend prijsvers schrijven. Daarmee volstrekt in tegenspraak is een andere voorspelling, die inhield dat de Republiek (waarvoor hij koosnamen

als 'Neerlands Tuin', 'Bato's Erf' en 'Leeuwendaal' gebruikte)[389] onder Frans bewind zou komen:

> 'k Zie Neerlands vrije Maagd baldadig aangerand,
> Haar hagelwit gewaad ten prooi aan klauw en tand
> Van monsters, die door spijt en razernij bestreden
> Het vorstelijk satijn haar rukken van de leden.[390]

Treffend voor wie met de kennis van achteraf een autobiografische passage leest, is ook zijn vertolking van heimwee naar het vaderland. Men hoeft het woord 'burger' maar in 'balling' te veranderen, of men leest hoe 'in het midden der vermaken' het hart van een balling altijd naar het vaderland blijft 'haken'.[391] Technisch interessant is het door hem toegepaste procedé van de 'metafysische verbeelding', dat overeenkomstig de *Hamburgische Dramaturgie* van Lessing verbood spoken en geesten ten tonele te voeren. In een leerdicht als *De ware liefde tot het vaderland* was dat wel toegestaan en dus liet Bilderdijk, in navolging van de achtste zang van Onno Zwier van Harens *De Geuzen*, Willem van Oranje in zijn hoedanigheid van Vader des Vaderlands geestelijke bijstand verlenen aan een naamgenoot.[392]

Wat het tweede prijsvers in zijn geheel onleesbaar maakt, althans voor moderne lezers, is de in verhouding veel voorkomende mythologische beeldspraak in de derde zang. Zo laat Bilderdijk om het sportieve karakter van zijn eigen onderneming te benadrukken, alsof het een wedstrijd op een draf- en renbaan betreft, Faëton opdraven, wiens menkunst hij met die van Pelops en Alkmeons zoon (Amphilochus) vergelijkt.[393] Men kan deze vergelijking in een vergelijking kunstig noemen, maar men kan haar ook in verband met 'opzwetsen'[394] brengen. Justus van Effen verstond daaronder dichterlijk taalgebruik, dat een zekere misvorming heeft ondergaan, doordat het te sterk op een klassieke leest is geschoeid. Uiteraard bracht het classicisme een beperkt referentiekader met zich mee, waarvan Bilderdijk zich scherp bewust was.[395] Alleen al het christendom zorgde voor een problematische toevoeging aan of verdringing van de van oudsher bekende wereld. Men kon de Tiber en Po wel transformeren tot de Rijn en Maas, maar woeste bergen en klaterende watervallen lieten zich aan de rand van een Hollandse polder minder gemakkelijk tot kale duinen en ruisende beekjes omtoveren.[396] In het oog van moderne lezers worden classicistische verzen als die van Bilderdijk door een beperkt

referentiekader ontsierd, dat bovendien een beroep op niet meer aanwezige kennis van de klassieke mythologie doet. Wie zijn Faëton, Alkmeon en Amphilochus eigenlijk? Als men dat niet weet (of bereid is op te zoeken), begrijpt men niets van Bilderdijks complexe vergelijking. Hetzelfde geldt voor grammaticale, syntactische en stilistische eigenaardigheden van de klassieke talen: wie daar de finesses niet meer van kan proeven, zal Bilderdijks vertalingen van bijvoorbeeld Homerus' *Odyssee* (boek ε en λ) en Horatius' *Oden* 'ongenietbaar' (zoals Bilderdijk zelf door Johan Huizinga is getypeerd)[397] of smakeloos vinden. Wanneer hij in zijn eigen werk tal van 'epitheta ornantia' inlast,-een stijlfiguur die niet als zodanig schaadt, maar waarvan de overmaat op zijn minst hinderlijk wordt gevonden-, draagt dat evenmin aan de leesbaarheid van zijn gedichten bij. Kollewijn ergerde zich aan de 'breedsprakigheid, vermoeiende omhaal en theatrale schijn'[398] van Bilderdijks beste gedichten, reden waarom hij misschien beter geen biografie over zijn antiheld had kunnen schrijven. Voor diens slechtste gedichten schuilt er niettemin een kern van waarheid in zo'n negatieve kwalificatie. Valt daaronder ook retorisch taalgebruik, of dient dat van classicistische uitwassen te worden onderscheiden? Wat men later hekelde als domineespoëzie, waarin te veel aandacht voor het huiselijke en alledaagse wel en wee doorklinkt, kan in de gedichten van Bilderdijk zijn oorsprong hebben gevonden, maar dit betreft allereerst een voor de achttiende eeuw tamelijk nieuw aandachtsgebied. Zijn expressiviteit verhinderde dat dit al te herkenbaar was, pas door het taalgebruik van negentiende-eeuwse dichterdominees bleken zijn hyperbolen met terugwerkende kracht retorische trekjes te vertonen. Het is dus zinvol een onderscheid tussen classicistisch en retorisch taalgebruik te maken, al dient hier ook erkend te worden dat het in zijn persoon kon samenvallen. Bilderdijk als 'symbool van opgeschroefde rijmelarij' en 'god der dichtkunst', zoals Kollewijn hem typeerde,[399] heeft in poëtisch opzicht een Januskop.

Latere generaties hebben zijn geschriften misschien te gemakkelijk niet willen lezen en slechts één blik werpend op het etiket aan de voorzijde genoegen genomen met wat daarop, behalve de titel, vermeld stond: 'retorisch'. Terecht werd bij de herdenking van zijn 150e geboortedag een opmerking gemaakt, die meer de god der dichtkunst dan een aftandse rijmelaar betreft: 'Wie in latere tijden Bilderdijks verzen soms retorisch heeft genoemd, heeft daarmee alleen eigen onmacht verraden om al het levende van Bilderdijks taal mee te

voelen of zelfs ook maar een klein sprankje in zijn ziel te voelen tintelen van de gloeiende hartstocht voor taalschepping, waardoor Bilderdijk, soms zelfs zijns ondanks, werd gedreven.'[400] Het verwijt van gemakzucht, dat een lezer kan verhinderen dieper in zowel classicistisch als retorisch taalgebruik door te dringen, is overigens van alle tijden. In de achttiende eeuw gispte Balthazar Huydecoper niemand minder dan Vondel, omdat deze een beulsknecht de uitdrukking 'het hoofd van de buik houwen' had laten bezigen.[401] Dat 'buik' een eeuw daarvóór niet alleen 'buik', maar ook het hele 'lichaam' kon betekenen, kwam niet in hem op. Zo vergaat het ons vaak, verzucht de editeur van Rhijnvis Feiths brieven: 'Zonder de taal van die tijd, waarin de dichter schreef, die wij lezen (want onze taal verandert dagelijks) te kennen, grondig te kennen, kunnen we hem niet beoordelen, noch in staat worden gesteld om zijn kracht, zijn juistheid, zijn zoetheid te gevoelen.'[402] Wat hier over de veroudering van de taal staat, begreep Bilderdijk zeer goed. In een ongedateerd handschrift merkte hij over zijn begintijd als dichter op: 'Poëzie is thans een staat van *conventie*. Men willigt de dichter zekere oude overblijfsels van poëzie in de uitdrukking in, en zelfs zekere veronderstellingen van een hogere wereld, maar men staat hem niet toe die anders voor te dragen dan als een bloot schaduwspel.'[403] Originaliteit is met andere woorden uit den boze. Bilderdijk was het daarmee niet eens, want hij vervolgde in de derde persoon over zichzelf sprekend: 'Wordt zijn uitdrukking warm en treedt hij buiten de gewone en afgezaagde figuurstijl, die reeds geen figuurstijl meer is, of voelt hij te goeder trouw in die hogere wereld, dan roept men: "Houd op!" Hij mag poëzie huichelen, gelijk men de godsdienst huichelt en zo lang gaat het aan.'[404] Ja, ná hem was er altijd wel een leeuw die brulde, zoals de biograaf van Tollens klaagde.[405] Ná hem was er altijd wel bloed dat vloeide, een vijand die tandenknarste, of een lier die ruiste. Bilderdijk zelf bezat een te spitse geest om zich met weinig- of nietszeggend taalgebruik af te geven. Hij liep na de bekroning van zijn tweede prijsvers eerder de kans te veel onder woorden te willen brengen en wegens zijn eigenzinnig taalgebruik niet begrepen te worden dan roemloos in een even leeg als retorisch graf te verdwijnen.

Onder de noemer van conventie vatte hij classicistisch en retorisch taalgebruik samen. Over de goden op de Olympus liet hij zich ontvallen, dat zij hadden uitgediend: 'Die poppenkraam verviel als allerhande modes.'[406] Alleen híj mocht van hem dichter heten, die hen 'te

grabbel' had gesmeten, want alles wat onder zo'n verdacht keurmerk als conventie viel, was maar zeer beperkt houdbaar.[407] Twee andere bezwaren tegen mythologische beeldspraak, gevoegd bij dat van de onleesbaarheid wegens een beperkt referentiekader, vervreemdden hem nog meer van zijn tijdgenoten. Het eerste bezwaar is door Staring onder woorden gebracht, toen hij met de Olympus voor ogen opmerkte, dat geen huurknol ooit de top haalde.[408] Persoonlijke smaak en originaliteit zouden een dichter moeten verhinderen, op een huurknol als Pegasus rijdend, die berg te bestijgen. Bilderdijk besefte, dat de klassieke oudheid hem had gevormd tot wie hij was: dichter van een classicistisch prijsvers, winnaar van een niet onbelangrijke erepenning, maar ook een man die het langs te gebaande wegen hogerop zocht en, om zijn doel te bereiken, bereid was een onvervreemdbaar deel van zichzelf te verloochenen. Wat kon hij daartegenover stellen? Originele vergelijkingen tegenover de overbekende mythologische beeldspraak, of was hij reeds zo streng gevormd door dichters en schrijvers uit de klassieke oudheid, dat hij zichzelf niet meer van hen kon bevrijden? Wie goed leest, ziet hoe hij tussen beide oplossingen van het probleem weigerde een keuze te maken. Een 'boomstam' werd in deze fase van zijn leven, zowel origineel als klassiek, door hem aangeduid met 'veldpriaap'.[409] Het tweede bezwaar had deels een religieuze strekking. Als Bilderdijk Ariadne een 'dolle Wijnpapin' noemt in *Ariadne aan Theseus*,[410] lijkt hij geen verschil tussen Romeinse mythologie en Roomse heiligenverering te willen maken, door hem toch al eens eerder drastisch samengevat met 'santenkraam'.[411] Het hierin verscholen anachronisme stoorde hem niet,-de Roomse voorstellingswijze van Ariadne (hoe negatief ook bedoeld en als zodanig overeenkomend met de door hem gebruikte metonymia) des te meer. De 'poppenkraam' van de klassieke oudheid was in zijn eigen ogen niet onverdacht, omdat de gelijkenis met een 'santenkraam' zich aan hem opdrong. Uiteindelijk leidde deze ontwikkeling, die zich rond zijn twintigste levensjaar inzette, tot het inzicht dat originele vergelijkingen noch mythologische beeldspraak er toe doen. Als poëzie 'engelensprake' is, komt het op eenheid met hogere sferen aan, een mystieke belevenis, die geen aandacht vraagt voor wat het bewustzijn kan splijten, maar voor wat die eenheid bevordert. Wat is trouwens één? Bilderdijk gaf daarop het antwoord: 'Ja, Godsdienst, Waarheid, Deugd en het Schone zijn een.'[412] Toen deze gedachte eenmaal vat op hem gekregen had, be-

schouwde hij alleen lyriek als ware poëzie. Epiek en didactiek (waaronder zijn tweede prijsvers) waren in zijn ogen verdachte genres geworden, slechts bijproducten, door hem vervaardigd wegens afnemende vermogens.[413] Dat hij er in zijn jeugd met 'enthousiasme' (een speciale analyse verdienend woord in het oeuvre van Bilderdijk)[414] aan had gewerkt, was hij wegens diezelfde afnemende vermogens vergeten.

Er is nogal minachtend op de 'rijmende vertoogjes' en 'traktaatjes in dichtmaat' van Bilderdijk gereageerd.[415] Kloos had er een handje van hem de grond in te boren, maar het hele oeuvre van zijn voorganger overziend zag hij in het eerste prijsvers iets met de 'Mei' vergelijkbaar nieuws. Alsof hem de *Paarden van Neptunus* voor ogen stond, een schilderij van Walter Crane uit 1892 waarop de jonge hengst van Bilderdijk eindeloos gekwadrateerd lijkt te worden, berichtte hij: 'Ja, Bilderdijk was inderdaad een soort van vernieuwer der Hollandse verskunst. Hij kon soms het ritme doen bewegen, zoals men aan het strand staande, wanneer het weer niet onstuimig is, de golfslag zich ziet voortrollen over een grote uitgestrektheid, krachtig van aandrang en majestueus. Vergelijkt men bijvoorbeeld de brede uitrolling, die soms plotseling zich inhoudt en als steigerend gaat opstaan, zijner alexandrijnen, met de eentonig-bedaarde afgemetenheid der koudtechnische maakverzen van meerdere zijner tijdgenoten, dan begrijpt men eerst, wat Bilderdijk voor het Hollandse vers heeft gedaan.'[416] Niet minder minachtend onder het mom van lof reageerde Conrad Busken Huet op het verschijnsel van de prijsverzen als zodanig. Hij deed het voorkomen,-waarschijnlijk grappig bedoeld-, alsof Bilderdijk een misdaad had gepleegd door zich met het stelsel van prijsverzen in te laten. Door hem Bellamy als een lichtend voorbeeld voor te houden en de criminele poëet (een seriemisdadiger bovendien, want met het tweede prijsvers was er nog geen einde gekomen aan de reeks door hem in de wacht gesleepte erepenningen) in het verdachte gezelschap van al te eerzame lieden te plaatsen (die het nochtans waagden ook de tuin in hun huiselijke poëzie te betrekken), bracht hij schade aan de reputatie van Bilderdijk toe: 'Het verdient opmerking dat, terwijl Feith en Bilderdijk, zijn tijdgenoten, destijds nog in het geheel niet weigerden gouden en zilveren medailles aan te nemen uit handen van de hemel weet welke kunstrechters,-schrale eer, die zij met Kornelis Van der Palm, met De Stoppelaar, ja, met Olivier Porjeere, de kropsla- en tuinboondichter, moesten delen!-, Bellamy

daarentegen niet één enkel prijsversdelict voor zijn rekening heeft genomen.'[417] Dat de één jaar jongere Bellamy anders dan Bilderdijk niet in staat was eerder te debuteren, kan hier buiten beschouwing worden gelaten, maar dat hij zonder het te weten een karikaturaal beeld van huiselijke poëzie schiep, had voor Busken Huet een reden moeten zijn om hém in plaats van Bilderdijk in het verdachtenbankje te zetten. In *Roosje* zucht een Zeeuwse vader tot zijn dochter: "Gij hebt geen moeder meer!" waarop het 'zoete' meisje ongetwijfeld dapper met haar tranen vechtend tegen hem zegt: "Jawel, bij Onze Lieve Heer!"[418] Bellamy was de jammerlijke verpersoonlijking van smartlappen in de achttiende eeuw, wiens verdienste in het maken van rijmloze verzen lag. Het is spijtig, dat Busken Huet zo weinig oog voor hiërarchische verhoudingen in de achttiende-eeuwse literatuur heeft gehad, dat hij Bellamy ten voorbeeld aan Bilderdijk stelde.

In 1777 schreef de *Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* een prijsvraag uit over de complexe relatie tussen dichtkunst, welsprekendheid en wijsbegeerte. Van de twee ingezonden stukken in proza bleek dat van Bilderdijk evenveel waardering als dat van zijn mededinger te oogsten. Na loting werd in 1780 de verhandeling van Bilderdijk met een gouden erepenning bekroond. Pas in 1783 verscheen zij in een uitgave van de maatschappij tezamen met die van zijn 'competitor', Mr. Hiëronymus van Alphen. Het is een warrige verhandeling over 'vermaak' als hoogste doel van de kunst. Waaruit bestaat dat 'vermaak'? Uit een gevoel van volmaaktheid, aldus Bilderdijk, waardoor het vermaak van de ziel er op zijn beurt uit bestaat zich van volmaaktheid bewust te zijn. Het horatiaanse begrippenpaar 'nut' en 'vermaak' wordt zo door elkaar gehusseld, dat hij het geheel met bijlagen die langer waren dan de verhandeling zelf als broddelwerk beschouwde: 'Men had dat ding nooit moeten bekronen!'[419] Het verwijt dat hij tegen het einde van zijn leven Hiëronymus van Alphen maakte, die Riedels *Theorie der schoone Kunsten* had vertaald, sloeg op hemzelf als winnaar van de derde prijsvraag terug: Riedel en andere 'Duitse Duisterlingen' hadden voor ons kaarsjes willen ontsteken, maar dat was hun niet gelukt. Alleen Van Alphen hadden zij het hoofd verward, 'wat recht jammer van hem was'.[420] Het in Bilderdijk woedende conflict tussen 'externe data' en 'grondwaarheden',[421] stelde hem voor nieuwe problemen, waarvan de oplossing hem door het schrijven van zijn verhandeling niet duidelijker voor ogen stond. Wat hij eerder in genealogisch en poëtisch opzicht voor waarschijnlijk

en 'dus' waar had gehouden, desnoods in strijd met de werkelijkheid, onderging nu een uitbreiding. De 'gedienstige wijsbegeerte', waaronder hij het theoretisch fundament voor toegepaste wetenschappen verstond, veroorzaakte de onbruikbaarheid van mythologische 'sieraden' in de vorm van metaforen.[422] Niet Poseidons drietand veroorzaakte immers hoge zeegolven, dat deden natuurkundige verschijnselen als storm en hoogtij. Het taalgebruik van een dichter werd door moderne inzichten algauw ridicuul, maar wat viel daartegen te doen? Waar liep de grens tussen een aanvaardbaar dichterlijk concept van de werkelijkheid en een door de wetenschap opgeloste vergelijking van één of meer onbekenden? Bilderdijk kon geen antwoord op deze vragen geven, maar begon zich, óók om als dichter geen flater te slaan, steeds meer in de natuurwetenschappen te verdiepen. Voorlopig achtte hij enerzijds de omschrijving die Pope in zijn *Essay on Man* van geluiden in het heelal geeft, bij wijze van een achttiende-eeuwse speculatie over de oerknal, wetenschappelijk onjuist, maar poëtisch aanvaardbaar: 'muziek der hemelse lichamen'.[423] Anderzijds had Edward Young in zijn *Night Thoughts* het laatste oordeel niet te middernacht mogen laten aanbreken, omdat hier het dichterlijk taalgebruik haaks op de natuurlijke onmogelijkheid staat, dat het overal op aarde gelijktijdig nacht zou zijn.[424] Tussen wetenschap en openbaring mocht van Bilderdijk geen onoverbrugbare kloof bestaan. Waar dat wel het geval was, neigde hij ertoe de openbaring aan de wetenschap aan te passen.[425] Wat dat betreft, liep hij keurig in de pas met de Verlichtingsfilosofen uit zijn eigen tijd, die hij later als 'kaïnsbroeders' om hun hoogst eenzijdige kijk op de wereld, ten koste van de Allerhoogste, zou misprijzen.[426]

Werkend aan zijn vertaling van *Koning Edipus* naar Sophocles, dat hij in 1779 zou publiceren, en landelijk beroemd als meervoudige winnaar van prijsverzen kwam Bilderdijk als een bedeesde kamergeleerde met een onstuimige aard in contact met tal van vooraanstaande graecisten en latinisten, zoals de Leidse hoogleraar Lodewijk Caspar Valckenaer, wiens zoon Johan zijn grootste vriend zou worden.[427] Had hij in Amsterdam in kringen van Bernardus en Jeronimo de Bosch verkeerd,[428] die geen broers van elkaar waren, maar goede kennissen van zijn vader, en beiden door het schrijven van gedichten in het Latijn op hun manier tegen het dode karakter van de klassieke talen streden,-in Leiden bouwde hij een eigen kring van bewonderaars, vrienden en kennissen op. Men prees hem om zijn geniale invallen,

wat hem verlegen maakte: 'Wanneer ik mij, wegens de rijke gedachten en vinding mij toegeschreven, hoor verheffen,-hoe moet ik dit aannemen, daar ik er mijzelf bewust van ben al wat ik zeg aan de Ouden te ontlenen?'[429] Als lid woonde hij de vergaderingen van *Kunst wordt door arbeid verkregen* in het 'lieve Leiden'[430] bij. Zo verlegen was hij nu ook weer niet, of hij nam bij een van die bezoeken zijn eigen 'beeltenisse' mee voor het genootschap, dat hem bij monde van een ander lid toejuichte: 'Dit beeld zal ons heiligdom nieuwe luister geven!'[431] Doordat hij van 1778 tot 1780 niet alleen als lid functioneerde, maar ook optrad als 'gecommitteerde tot het onderzoek van ingeleverde stukken' voor het genootschap,[432] werd hij gedwongen met vertegenwoordigers uit alle bevolkingsgroepen contacten te onderhouden. Dat ging hem van nature niet goed af: 'En aldus was het, tot mij een volkomen wasdom en dwang der omstandigheden een wereld moesten doen intreden, die ik schuwde en waarvoor ik nooit geschikt was en die mij derhalve ook altijd vijandig geweest is. Mijn eerste optreden in de poëzie was toen blinkend, maar verblindde mij niet.'[433] Tot degenen voor wie hij meer dan gewone belangstelling aan de dag legde, behoorde jonkvrouw de Lannoy, die op haar beurt zoveel vertrouwen in hem stelde, dat ze haar winnend prijsvers van tevoren aan hem had laten lezen. Hij liet haar vóór de officiële publicatie van *Koning Edipus* zijn tragedie lezen in de hoop haar enig commentaar te ontlokken: 'U houde zich ervan verzekerd, dat uw berisping mij meer waard is dan de lofspraak van velen.'[434] Samen verkneukelden zij zich over de reacties van anderen op hun prijsverzen. Bilderdijk lichtte haar in over de reactie van Rotterdamse gladakkers[435] als Pieter Leuter, de man met een omineuze naam, wiens eindeloos schaven van gedichten hem danig stoorde. 'Hemel, meneer, wat zijn de verzen van de heer Bilderdijk woest, wild, ordeloos en zonder verband', zo schreef hij aan haar, zijn fictieve kritiek op zichzelf vervolgend door er als Leuter nog een schepje bovenop te doen: 'Moest hij juist de gelijkenis, in zijn eerste vers aangenomen, waarbij hij zich met een tomeloos ros vergelijkt, volkomen waar maken? Zeker, ik kan geen smaak vinden in zulke woeste verzen.' Het beeld van de jonge hengst is er een van een onstuimige, maar in bedwang gehouden fierheid, dus liet Bilderdijk zijn verholen zelfkritiek niet ten onrechte in kritiek uitmonden: 'Van hoeveel gewicht het oordeel van gemelde dichter zij, weet ik niet, maar dit weet ik, dat het tomeloze

in de verbeelding van de heer Leuter schuilt en de bedoelde plaats het tegendeel bewijst.'[436]

Hij had een hekel aan de 'gladde Maaspoëet', meer in het algemeen aan de 'Rotterdamse ketterij', die verzen in de zin van versregels alleen uit jamben liet bestaan.[437] Door stelselmatig geen gebruik van spondeeën, trocheeën en pyrrichiën (versvoeten bestaande uit twee onbeklemtoonde lettergrepen) te maken versmaadde een dichter de kunst van het verplaatsen van de cesuur. Paste men bovendien geen enjambement toe, dan werd het effect van eentonigheid versterkt: 'Verscheidenheid van toon, van val, uitdrukking van hartstocht en die stoute nepen, waarin zich de ware dichter als boetseerkunstenaar recht doet kennen,-met dat alles was het gedaan.'[438] Inderdaad, zonder al die prosodische heerlijkheden dreigde het vers zo plat als een schol te worden. Bilderdijk vergeleek een gelikt vers met het ivoor in Pelops' schouders: hoe vernuftig ook, gekunsteldheid legde het vroeg of laat tegen natuurlijkheid af.[439] Zijn vaders streven naar perfectie mocht ook hemzelf parten hebben gespeeld, hij wenste er in deze jaren mee af te rekenen. De jambe noemde hij 'koekoeksbosgejank', een verachtelijk Nederduitse variant van het Hoogduitse 'Jambenspiel', dat hij met de klepval van een molen in verband bracht.[440] Gladde Maaspoëten hielden een te grote opruiming onder het metrum, of onder ritmische varianten op een metrum, waardoor dikke vissen tot platvis werden gereduceerd en wijnstruiken tot kale stammen: 'Ach, snijd geen ranken weg, gij tast de stam aan 't leven.'[441] Zij gedroegen zich als aristarchen, dat wil zeggen onlogisch opererende critici, voor wie de taal geen natuurlijke uitdrukking van de rede is, 'maar dwaze willekeur die schoolpedanten smeedden'.[442] Het feit dat hij er nadien nog vaak op terugkwam, wijst erop dat de Rotterdamse ketters in zijn ogen een gevaarlijk schisma in de wereld der dichtkunst hadden veroorzaakt. In 1799 hekelde hij daarom in hun ketterij de 'slaperige eenvormigheid van Cats',[443] voor wie hij anders juist zo'n grote bewondering koesterde. In *De kunst der poëzy* (1809) nam hij het zichzelf kwalijk aanvankelijk een welwillend oor aan hen te hebben verleend:

> Wat kapte ik, en verlamde, en wrong, en rekte ik uit!
> Wat dwong ik mij het gehoor naar het platte klepgeluid!-
> Mijn oor, verstand, gevoel, weerstonden. 'k Deed ze zwichten.
> 't Was eenmaal ingezet: 'Die knuts'larij[444] is dichten'!

't Moest proza zijn in maat; en welk een maat, helaas!
Tuttik, tuttik, tuttak, was het eeuwig slofgeraas.[445]

In zijn fabel, *De nachtegaal en de koekoek* (1811), gaat de koekoek met de zangprijs strijken, omdat hij naar het oordeel van een toepasselijk 'Langoor' geheten ezel het zuiverst jamben produceert.[446] Zo'n anderhalve eeuw later had de jambe als zodanig afgedaan, door geen natuurlijke kunstgrepen meer te redden, toen dichters het metrum voor het ritme hadden ingewisseld. Hans Andreus sprak in 1964 net als Bilderdijk over 'ellendige' jamben en een 'eeuwig zeurend metrum', in een commentaar op het verzamelde werk van Jan van Nijlen.[447] Nooit zal de beminnelijke dauwtrapper er een vermoeden van hebben gehad met een 'gladde Maaspoëet', luisterend naar de naam van Pieter Leuter, in verband te kunnen worden gebracht.

Wie ooit *Vreugde* (1805) in het handschrift van Bilderdijk trachtte te lezen,[448] weet dat niet elk gedicht van de meester 'aus einem Guβ' is ontstaan. Zelden heeft een dichter aarzelender blijk van de criteria gegeven, waaraan zijn gedicht zal moeten voldoen, dan hier het geval is. Indien hij zijn pleidooi tegen *L'Art poétique* van Boileau consequent in de praktijk had toegepast, zou hij op één bladzijde met tientallen wijzigingen minder genoegen hebben moeten nemen. Niet uit weerzin tegen de gelikte indruk van een vers, maar om de opeenvolgende woorden zo natuurlijk mogelijk te stroomlijnen verving hij tal van regels met hetzelfde metrum door andere. Daarom is de juistheid van deze stelling niet ondenkbaar: Bilderdijk verzette zich tegen het polijsten van verzen, omdat hij als perfectionist geen keuze tussen goede en slechte varianten kon maken, of principieel weigerde dat te doen, of in afwachting van een goede inval het betreurde, dat zijn intuïtie hem in de steek zou kunnen laten. Uit zijn constatering achteraf dat dit wel het geval moest zijn, omdat hij pas na herlezing van een vers op minstens één betere variant was gestuit, leidde hij liever zijn eigen falen af dan een engel van nalatigheid (in de vorm van een spraakgebrek) te moeten beschuldigen. Op geen enkele manier mocht het zuivere karakter van de 'engelensprake' ter discussie worden gesteld. De metrische cadans van de jambe hield hem in het rechte spoor, maar net zoals een enkel zijpad het rechtste spoor niet ontsiert, waren lichte afwijkingen van de jambe ter verlevendiging van het geheel toegestaan. Hoe subtiel Bilderdijk hiermee omging, hoe hij door letterlijk het accent op woorden te leggen een straffe

cadans doorbrak,-zo natuurlijk mogelijk temporele, melodische en dynamische lijnen volgend-, bleef niet onopgemerkt. Doorgaans verwacht men van een classicist geen natuurlijkheid, integendeel, en toch vernieuwde Bilderdijk ook naar de mening van Willem Kloos de bekende metrische patronen, waaronder op de eerste plaats de alexandrijn, door hen in de richting van het ritme te laten opschuiven. Jonge hengst of paard van Neptunus, een klepperende gang moest men dit edele dier ontzeggen! In zijn jonge jaren liep Bilderdijk wel eens langs het Spinhuis in Amsterdam, op de voorgevel waarvan hij deze regels van P.C. Hooft las:

> Schrik niet, ik wreek geen kwaad, maar dwing tot goed:
> Straf is mijn hand, maar lieflijk mijn gemoed.[449]

Afgezien van wat hij of de inwoners van het Spinhuis ervan vonden om met straffe hand tot het goede te worden gedwongen, is zijn opmerking over de manier waarop de vijfvoetige jambe zich hier tot tweemaal toe ontvouwt, verrassend. Wie in de eerste regel het accent op 'niet', 'wreek', 'kwaad', 'dwing' en 'goed' legt, zou in de tweede regel het accent op 'is', 'hand', 'lief', 'mijn' en 'moed' kunnen leggen. Bilderdijk keurde dat af. Moest hij de tweede regel hardop voorlezen, dan legde hij het accent op 'straf, 'hand', 'maar', 'lief' en 'moed'. Na 'maar' zou hij een cesuur in acht nemen, zodat de tweede regel niet uit vijf jamben bestaat, maar uit een dactylus, spondee, trochee en anapest.[450] Ogenschijnlijk maakte hij er een metrische puinhoop,-of uitstalkast-, van om de woorden zo natuurlijk mogelijk te laten klinken. Dat was voor een classicist in de achttiende eeuw, hoe moeilijk dat voor lezers in de 21e eeuw ook invoelbaar is, zeer gewaagd.

In jonkvrouw de Lannoy begroette hij een medestandster, die de natuurlijkheid hoog in het vaandel had staan. Dat was op prosodisch gebied zo, waardoor zij gezamenlijk tegen de Rotterdamse ketters optrokken, maar ook op dramaturgisch gebied. In haar treurspel *Het beleg van Haarlem* (1770), dat hij om dezelfde reden waardeerde als haar eerder genoemde lierzang, viel hem een doorbraak van dit principe op: deugd wordt beloond, ondeugd bestraft. Het beleg liep immers tragisch af. Waarom zou de poëtische gerechtigheid niet in overeenstemming met de werkelijkheid hoeven te zijn? Bilderdijk

Juliana Cornelia de Lannoy

vroeg zich af: 'Vanwaar toch dit zonderlinge begrip, zeker niet op de ondervinding van het menselijk leven gegrond, dat de deugd met de uiterlijke voordelen van het geluk gepaard moet gaan? Men noemt dit de deugd te doen zegepralen. Maar waar bestaat hier de zegepraal der deugd in?' Volgens hem wint de deugd meer aan kracht 'in het ongeval' dan 'in de luister van het geluk'.[451] De hele gedachte van poëtische gerechtigheid is trouwens vreemd aan de noodlotsgedachte van de klassieke tragedie, geënt op de overgebleven fragmenten van Aristoteles' *Poetica.*[452] Nu kan men zich afvragen, of hij genoegen zou hebben genomen met een totale nederlaag van de deugd, als toppunt van realisme en natuurlijkheid,-een einde van het treurspel waarop zelfs met behulp van de 'metafysische verbeelding' geen sprankje hoop op een minder ongunstige toekomst wordt geboden-, maar hij zag genoeg vernieuwende elementen in *Het beleg van Haarlem* om ruimte voor de Griekse tragedie te scheppen. Zijn *Koning Edipus* kan worden beschouwd als een voorbeeldige poging in die

richting. Leest men voor poëtische gerechtigheid 'grondwaarheden' en voor natuurlijkheid 'externe data', dan ziet men hem in het conflict daartussen voor een verstandige oplossing kiezen: ondeugd kan met uiterlijke voordelen gepaard gaan, maar het kwaad (eenmaal berouwvol ingezien) straft zichzelf. Hij bewonderde de 'schikking' of compositie van *Oidipus Rex*[453] en wilde zijn tijdgenoten een goede smaak op toneelgebied bijbrengen door zich te meten met Vondel, wiens vertaling in vijfvoetige jamben hij met zijn alexandrijnen hoopte te overtreffen. In zijn voorafspraak van *Koning Edipus* zei hij: 'Vondel, wat voor een groot dichter hij ook was, heeft nooit enig denkbeeld kunnen geven van de schoonheid, de kracht, de lieflijkheid, die zich in het Griekse toneelstuk opdoet.'[454] Dit lijkt hoogmoedig van hem, maar is het niet. Vondel kende immers geen Grieks en vertaalde deze tragedie uit het Latijn. Zelf associeerde Bilderdijk zijn vertaling met een door zijn vader afgedwongen vorm van nederigheid. Willem mocht dan wel Bilderdijk geworden zijn, toch was hij meer kind gebleven dan een buitenstaander zou denken. 'Met de onlijdelijkste kwellingen' stond hij toe, dat zijn vader op z'n Rotterdams verbeteringen in het Thebaanse koningsdrama aanbracht. 'Met een schreiend gemoed' duldde hij diens 'ingebeelde wijsheid', of wat deze onder een andere noemer aan nonsens uitkraamde.[455] Dit aspect van zijn huiselijke situatie hield hij zorgvuldig voor jonkvrouw de Lannoy verborgen. In 1829 zag hij in zijn vertaling van 1779 niet meer dan een 'taalexercitie'[456] en, hoewel Kollewijn meende hem hier op een leugen te betrappen (zo'n hoogmoedig man als Bilderdijk beschouwde zijn vertaling natuurlijk als een zelfstandig kunstwerk), had de vertaler daarin om twee redenen gelijk. Op de eerste plaats kon hij niet geheel zijn eigen smaak volgen, omdat hij de door zijn vader voorgestelde verbeteringen zelfs niet na een lange discussie mocht afwijzen, en op de tweede plaats was zijn koningsdrama een pion op een classicistisch schaakbord. Hij wenste ermee aan te tonen, dat de Fransen bezig waren hun eigen theaterkunst te vernietigen. Hij nam het hun kwalijk, dat zij de antieke weg der dramatische kunst hadden verlaten voor iets lichtzinnig anders, waarin voor de reien bijvoorbeeld geen plaats meer was: 'Verre van thans een verheven Corneille, een tedere Racine, aan wie Sophocles zelf zich niet geschaamd zou hebben sommige trekken te ontlenen, verre van thans een krachtige Voltaire, de meest dichterlijke dichter misschien, die zijn natie ooit gehad heeft, op te leveren, verwaarlozen zij de koninklijke weg, door de

Ouden gebaand. Vandaar dat de kunst door de Fransen zelf wordt verdelgd.'[457] Daarover sprak hij wel uitgebreid met jonkvrouw de Lannoy, die het op grond van een door haar bepleite natuurlijkheid niet met hem eens was.[458]

Bilderdijk kende haar persoonlijk, want hij kon de gelijkenis van haar portretten met haarzelf goed beoordelen. Waarschijnlijk heeft hij haar in 1777 te Leiden ontmoet en is hij nooit bij haar thuis in Geertruidenberg op bezoek geweest. Op een van haar portretten staat zij met een serie indrukwekkende onderkinnen afgebeeld, die in weelderigheid niet onderdoen voor de krullen van haar om de nek gedrapeerde pruik. Hij liet zich door haar geduchte, deels potsierlijke voorkomen niet afschrikken. Toen hij haar verklaarde, dat haar poëzie hem tot de zijne had geïnspireerd, schreef zij hem terug, dat hijzelf in dat geval haar meesterwerk was. In een gedicht verwoordde zij dat zo:

> Mijn zanglust heeft uw ziel in dichtlust doen ontvonken,
> Zij vormde u, naar gij zegt. Hoe wens ik haar geluk!
> Zo ze immer op de roem van enig werk mag pronken,
> Begaafde Bilderdijk, gij zijt haar meesterstuk![459]

Zij begrepen elkaar heel goed. 'Ik verstond haar zonder spraak', merkte Bilderdijk over zijn verstandhouding met haar op. Dat hij zich met zijn geharnaste instelling tegenover vrouwen haar ten voorbeeld stelde, is verwonderlijk: 'Het dichtervuur dat in mij blaakt, ben ik aan u verplicht.'[460] Beiden hadden als kind de ambitie om zich in de krijgskunst te bekwamen,[461] misschien verklaart dat hun onderlinge band, maar het zal toch vooral haar poëzie geweest zijn waardoor hij zich tot haar aangetrokken voelde. Er zat een spottende en stekelige ondertoon in alles wat ze schreef, waaruit dezelfde karaktereigenschappen spraken als van een gesjeesde veldheer. Hoe dan ook dapper hield ze zich in het leven staande, een gefrustreerde edelvrouwe door landelijke ploerten omringd. Dat amuseerde Bilderdijk, die in 1780 aldus haar poëzie typeerde: 'Edele boert, zo vrij van laagheid en tevens gemeenzaam, puntig maar zonder te steken, levendig en bescheiden, die juiste smaak van het belachelijke, die eenvoudige, eigenaardige en ongezochte uitdrukking, die deftige grootsheid van stijl, die er het karakter van uitmaken, behagen en treffen over het algemeen.'[462] Zelf was ze vaak, maar niet altijd, over zijn stijl te spre-

ken. Waar in het origineel van Sophocles de titelheld zich de ogen uitsteekt, staat letterlijk dat 'een zwarte bloedregen met hagel vermengd'[463] uit de oogkassen vlood. Bilderdijk vond dat een te tamme omschrijving voor wat er zich in zijn fantasie afspeelde. Zijn vertaling was er een 'naar Sophocles', dus besloot hij om zich een weinig uit te leven op deze passage. Hij schreef over de 'bleek bestorven wangen' van Oidipus, waarlangs het oog als een dikke traan naar beneden biggelde, ofwel 'de ontwrongen bol aan pees en zeen bleef hangen'.[464] Dat vond de jonkvrouw niet getuigen van goede smaak, al sloeg er ook een siddering door de toehoorders heen, wanneer Bilderdijk zulke wreedheden voorlas. Volgens hem kon een vrije vertaling 'als het toppunt van volkomenheid' worden beschouwd, indien hij Sophocles in het Nederlands liet denken en schrijven.[465] Anderen, zoals Conrad Busken Huet, waren dat niet met hem eens: *Koning Edipus* zou te weinig Grieks van kleur en inslag zijn.[466] Zijn tijdgenoten prezen hem de hemel in, toen het drama eenmaal in druk was verschenen. Zij hadden er geen bezwaren tegen, dat hij als vertaler te nadrukkelijk in beeld was gekomen, maar ergerden zich aan de ouderwetse reien. Waarom had hij tegen de door hem zo hoog geprezen 'compositie' van de tragedie gezondigd? Waarom had hij de ontknoping,-het verhaal van de Thebaanse bode-, anders dan in het Griekse origineel in het vijfde bedrijf laten plaatsvinden?[467] In een open brief verdedigde Bilderdijk zich tegen dit soort aantijgingen, niet alleen ter verdediging van de reien, maar ook in de hoop dat anderen voor hem in het geweer zouden komen.[468] De jonkvrouw, hoe lief haar de wapenen ook waren, liet dat nadrukkelijk na. Ze was tegen de reien gekant, zo liet ze hem weten, en voegde daar nog een waarschuwing aan toe: zijn pedanterie moest geen bedenkelijke vormen aannemen.[469]

Hij verdedigde zich tegenover haar door haar gedeeltelijk gelijk te geven. Goed, de reien konden onnatuurlijk worden gevonden, maar het toneel wemelde toch van zulke onnatuurlijkheden! Wie geeft de toeschouwer in de zaal toegang tot vertrouwelijke gesprekken op het toneel? Hoe onwaarschijnlijk zijn de alleenspraken niet, bijvoorbeeld van een eenzaam opgesloten gevangene, die zijn nood ten aanhoren van een volle zaal klaagt en niemand schiet hem te hulp? Wie zou de alleenspraak van Hamlet liever niet gehoord hebben? Hoe kunnen mensen elkaar zo vlot metrisch rijmend toespreken? Bilderdijk wist het antwoord op al die vragen: omdat mensen nieuwsgierig zijn, ver-

geten zij de onnatuurlijkste en onwaarschijnlijkste enscenering van een drama. Hij voegde daar het door de eenheid van plaats, tijd en handeling afgedwongen bestek aan toe, waardoor 'wij de onnatuurlijkheid niet bevroeden, die eruit bestaat, dat er in de nieuwe treurspelen samenzweringen geschieden op dezelfde plaats waar de vorst zijn raad heeft vergaderd'.[470] Hier is in een notendop de intrige van zijn tragedie over Floris V al aan de openbaarheid prijsgegeven en zijn eigen kritiek op één van de grootste onwaarschijnlijkheden uit de daarop gebaseerde handeling, die zelfs 'door 's dichters kunstgreep om ons hart te overmeesteren'[471] niet valt uit te vlakken. Het is net alsof hij met zijn opmerking over 'de nieuwe treurspelen' wilde zeggen, dat Horatius en niet Aristoteles verantwoordelijk voor de drie eenheden was.[472] Het Griekse toneel was minder onrealistisch dan het Romeinse, reden waarom het de voorkeur zou moeten genieten. Wie zich niettemin door het verschijnsel van de reien bezwaard voelde, zoals jonkvrouw de Lannoy, omdat het onnatuurlijk is met z'n twaalven of vijftienen pal op één en dezelfde plek te blijven staan, zou moeten beseffen, dat een vorst bij de Grieken zich altijd, vergezeld van raadslieden, onder het volk begaf om niet van tirannie te worden verdacht.[473] Men ziet Bilderdijk in deze controverse geen vlucht naar voren verkiezen boven een vlucht naar een nog verder verleden, integendeel, zijn zoal niet vernuftige, dan toch zeer beredeneerde verdediging van het Griekse toneel schijnt te passen in de door Winckelmann bevorderde nieuwe kunststroming van het neoclassicisme.[474] In de Republiek hoorde zijn leermeester Johannes van Dreght daartoe, van wie hij tekenlessen had ontvangen. De Hollandse Horatius[475] met zijn minder eenzijdige voorkeur voor de Griekse cultuur dan men op grond van zijn dramaturgische inzichten zou denken, paste wonderwel binnen deze stroming, zij het dat zijn eigenzinnigheid hem daarvan ook vervreemdde. Zo had hij een hekel aan Franse schilders als Jacques-Louis David,[476] wiens *Eed der Horatii* door geen enkel schilderij van Johannes van Dreght is overtroffen. Hierachter ligt de vraag verscholen, of Bilderdijk een neoclassicist dan wel een romanticus was. Men heeft die vraag wel eens puntiger geformuleerd als volgt: was Bilderdijk de hekkensluiter van het classicisme of de heraut van de romantiek?[477] Het antwoord daarop is slechts ten dele een kwestie van definities, omdat er zich geleidelijk een verandering voltrok aan het einde van de achttiende eeuw en overgangsfiguren als Bilderdijk weigerden zich conform definities te

gedragen. In het volgende hoofdstuk zal nader op deze complexe aangelegenheid worden ingegaan. Beide kunststromingen hebben een gerijpte kunstenaar met een wijsgerige inslag nodig om ten volle tot hun recht te komen (het omgekeerde is trouwens ook waar). Bilderdijk zou zich tot zo'n persoon ontwikkelen, mits men onder 'rijpheid' niet de gave en volmaakte werking der menselijke geest verstaat, maar een zelfbewust en tot volledige ontplooiing gekomen talent, dat het wezen van een menselijk individu verraadt.

Wat bewoog Bilderdijk ten diepste in deze periode, waarin hij literaire prijzen won en met de groten der aarde verkeerde, alsof hij zich op gelijke voet met hen bevond? Wie de vraag zo formuleert, toont zich te gretig en schijnt bij voorbaat van de gedachte uit te gaan, dat men over genoeg zelfkennis beschikt om het doen en laten van een ander te kunnen beoordelen. Geen mens vermag het raadsel van zijn eigen bestaan, laat staan dat van een ander te doorgronden. Daarvan zijn de meeste critici, inclusief zijn biograaf Kollewijn, te weinig doordrongen geweest. Niettemin stelden zij die vraag in de verwachting, dat zij er een ondubbelzinnig antwoord op konden geven. Ontdaan van elk voorbehoud meende Kollewijn, dat Bilderdijk zich op grond van zijn inmiddels bewezen talent ver boven anderen verheven achtte. Hij was nog steeds 'hoogmoedig en ijdel in zeldzame mate'.[478] Als bewijs voor zijn stelling voerde Kollewijn een briefje uit 1777 van de jonge Bilderdijk aan dokter Verschuur aan,[479] waarin staat dat er voor een deelnemer aan een literaire wedstrijd troost kan schuilen in een nederlaag. 'Hoe hypocriet!' moet Kollewijn gedacht hebben, 'alleen een hoogmoedig man die zich anders voordoet dan hij is, kan voorwenden met een nederlaag genoegen te nemen. Men moet zich als biograaf vooral niet in de luren laten leggen door iemand die zichzelf bedriegt.' Maar wie bedriegt hier zichzelf, Kollewijn of Bilderdijk? Laatstgenoemde schreef aan dokter Verschuur: 'Zichzelf op zijn ware prijs te leren schatten, is wel een zegepraal waardig', vooral als het een jongeman betreft, 'van nature reeds te veel tot eigenliefde geneigd en wiens enige vernedering soms heilzamer is dan de krachtigste lessen, die ooit tegen deze ondeugd gegeven zijn'.[480] Met die 'zegepraal' bedoelde Bilderdijk geenszins te zeggen, dat een prijs voor het door hem ingezonden vers terecht een overwinning voor hem zou inhouden, nee, hier is geen hoogmoedig man aan het woord, maar iemand die zijn kansen taxerend niet te hoog van de toren wil blazen en in geval van een nederlaag bereid is die toe te geven. Het

woord 'zegepraal' houdt zo bezien geen overwinning op anderen, maar op zichzelf, in. Het duidt vooral op de lering die iemand met zelfinzicht wil trekken uit een door hem bij voorbaat als gevoelig gekwalificeerd verlies. Wat is daarop tegen? Men zou kunnen zeggen: een reeks krasse uitspraken van Bilderdijk zelf, waarin hij de hoogmoed vanaf zijn veertiende jaar afschildert als een constant voor hem openstaande val. Wie dat doet, moet daar wel eens ingelopen zijn. Zo vraagt hij in *Zielzucht* aan God om hem te redden van (en ongevoelig te maken voor) het gif van zijn 'eigenwaan',-wat een ander woord voor hoogmoed is-, omdat hij nu eenmaal een afkeer 'van 't zelfbehagend zwak' om met zichzelf te 'blinken' heeft.[481] Zou een echt hoogmoedig man niet zo ambitieus zijn, dat hij zich wel 100 keer bedenkt om met zijn ondeugd te koop te lopen? Ja, zou men in het voetspoor van Kollewijn kunnen denken, maar daarin schuilt nu juist de hypocrisie van Bilderdijk. Normaal doet een schijnheilige zich beter voor dan hij is, maar dit satanskind streeft precies het tegenovergestelde na. Waarom? Om in valse nederigheid zijn hoogmoed te koesteren. Wie zichzelf, zoals Bilderdijk blijkens zijn *Verlossing*, 'de laagste der voor rede vatbare klei'[482] acht, honend spreekt over zijn 'schamele kleente',[483] beoefent niet oprecht de deugd der nederigheid, integendeel, hypocriet als hij is, camoufleert hij zijn hoogmoed met een geveinsde deugd. Wie zo tegen Bilderdijk aankijkt, vindt bijvoorbeeld in zijn *Opstellen van godgeleerde en zedekundige inhoud* genoeg ondersteunend bewijsmateriaal om hem te verguizen: 'Nederigheid, onderworpenheid, voorzichtigheid, ingetogenheid en veinzerij zijn hoedanigheden die ons van kindsbeen af ingescherpt zijn, waaraan wij leren belang te hechten, ja, zonder welke wij in de samenleving niet kunnen functioneren.'[484] Voor een goede verstaander is hiermee de zaak echter niet afgedaan, want zou Bilderdijk het niet hebben betreurd, dat men zonder zo'n trits deugden, in combinatie met 'veinzerij' in hun tegendeel omgeslagen, niet zeer wel maatschappelijk functioneren kan? Natuurlijk betreurde hij dat, aangezien hij over dit soort ondeugden opmerkt: 'Deze ontnemen ons de edele hoogmoed, die ieders karakter ondersteunen moet.'[485] In het midden latend, of hij gelijk heeft met zijn typering van ondeugden als vereisten voor een goed maatschappelijk functioneren, realisere men zich dat Bilderdijk, althans in deze passage, dezelfde betekenis aan het begrip 'hoogmoed' toekent als Multatuli, toen deze in *Idee 220* opperde, dat de hoogste vorm van moed hoogmoed is.[486] Op het eerste

gezicht denkt men, dat alleen een warhoofdig genie als Multatuli op zo'n gedachte kan komen, om bij nader inzien de waarheid ervan te beamen. Mits hier onder 'hoogmoed' zoiets als 'nobele inborst' wordt verstaan, is het inderdaad waar, dat nederigheid de verdachte eigenschap van een crimineel als Uriah Heep kan zijn, terwijl het aanbeveling verdient daar als een van nature deugdzame David Copperfield tegenin te gaan. Eigenlijk is er in de periode tussen 1777 en 1780 geen verschil met vroeger op te merken, toen hij aan zijn kamer gebonden was: heen en weer geslingerd tussen hoogmoed en vernedering, is Bilderdijk voortdurend bezig zijn zelfrespect te herijken. Daarvan legt hij onder andere tegenover dokter Verschuur verantwoording af en, naarmate hij ouder wordt, doet hij dat ook op zo'n manier tegenover zichzelf, dat een ondeugd als hoogmoed en een deugd als nederigheid in hun tegendeel kunnen omslaan. Zodoende geeft hijzelf gerede aanleiding tot een verkeerde interpretatie van zijn beweegredenen, die niet wezenlijk van ieder opgroeiend jongmens verschillen. Over dokter Verschuur schreef hij later: 'Zonder hem was ik niet een beuling gebleven,-ik mag sterven als het niet waar is-, maar een gortbeuling, waar ik nu bij mijzelf in een vlaag van hoogmoed nog wel eens naar de rang van bloedbeuling durf te aspireren, wat toch iets meer in mijn opinie is.'[487] Een beuling is een worst, een gortbeuling is een hansworst,-zou men enigszins in poeticis gelicensieerd kunnen zeggen-, en een bloedbeuling is een bakbloedworst. Wie in dit soort termen over zijn hoogmoed nadenkt, zeldzaam openhartig bovendien, kan men toch moeilijk van het koesteren van al of niet stiekeme ambities verdenken. Er zijn dus genoeg relativerende kanttekeningen bij de vermeende hoogmoed en hypocrisie van Bilderdijk te plaatsen. Als er een kern van waarheid schuilt in het gezegde, dat een mens het meeste lijdt onder het lijden dat hij vreest, hebben voornoemde ondeugden hun uitwerking zeker niet op hem gemist. Ze hielden hem in hun ban, hij maakte zich er soms schuldig aan, maar zijn angst om onder hun druk te bezwijken was groter dan in werkelijkheid nodig is geweest.

Ongetwijfeld was hij zich van zijn intellectuele meerwaarde bewust en dreigde er nog een ander gevaar dat hem van zichzelf vervreemdde. Dat was zijn minachting voor de slecht onderbouwde standpunten van anderen, ontaardend in mensenverachting.[488] De relativerende kanttekening die hierbij geplaatst kan worden, schuilt in zijn 'wrevelvolle schaamte'.[489] Een heksenketel van schaamte en ergernis

over zijn eigen tekortkomingen, die hij ten onrechte op anderen projecteerde, wat hij zichzelf kwalijk nam, en plaatsvervangende schaamte over de onzin die hij zijn vader bijvoorbeeld hoorde uitkramen, stond voortdurend op het vuur. Door zijn publieke optreden in Leiden, zijn toenemende landelijke bekendheid, wist hij zijn mensenverachting, waaraan Multatuli een voorbeeld had kunnen nemen, om te buigen tot een minder in het oog springende en meer in zichzelf gekeerde vorm daarvan: hij werd mensenschuw, voor zover hij dat door zijn gedwongen verblijf in een ziekenkamertje al niet was. Zo compenseerde hij:

> Dat ijselijk gevoel van minderheid en schrik!
> Van minderheid bij hen wier lege nietigheden
> Mijn ziel doorzag, verachtte en peilde met één blik![490]

Zijn religieuze overtuiging bood hem een theoretisch fundament om zich in het leven staande te houden, zoals uit de analyse van zijn trompe l'oeil uit 1773 gebleken is. Maar hij ervoer het christendom ook als problematisch, zolang de klassieke oudheid een onweerstaanbare aantrekkingskracht op hem bleef uitoefenen.[491] Bilderdijk had zich er nog niet met huid en haar aan overgegeven, waardoor hij naast de religieuze een pragmatische invalshoek nodig had om zijn levensweg te vervolgen. Hij had vergetelheid kunnen zoeken in het uitleven van zijn hartstochten, een optie die hem in 1779 blijkens *Aan Cinthia* sterk aansprak,[492] toch zag hij daarvan af: 'De wijze weet zijn heil uit beter goed te rapen.'[493] Wat verstond hij onder 'beter goed'? In hetzelfde gedicht vindt men het antwoord: 'Zelfgenoegzaamheid en liefde tot zijn plicht.'[494] Ter wille van een onverstoorbaar gemoed kan het praktisch zijn geen aversie tegen het plichtmatig vervullen van taken te ontwikkelen. Een stoïcijn moet zich daartoe dwingen en om dat proces zo soepel mogelijk te laten verlopen zal hij desnoods 'liefde tot zijn plicht' voorwenden. Een christen of aanhanger van het natuurrecht zal plicht niet als een van buitenaf opgelegde taak zien, maar als iets wat door hem van binnenuit 'automatisch' met liefde wordt verricht. De tweede helft van Bilderdijks formulering staat met andere woorden een stoïsche en christelijke interpretatie toe van de manier waarop hij zijn leven wilde inrichten. Met de eerste helft is het anders gesteld: 'zelfgenoegzaamheid' (dit woord heeft niets te

maken met de moderne betekenis van een niet of moeilijk te rechtvaardigen tevredenheid met zichzelf) slaat op de stoïsche zelfredzaamheid van een individu, dat geen beroep op anderen hoeft te doen en daardoor ongehinderd zijn weg kan vervolgen. Tot halverwege zijn studententijd was Bilderdijk het stoïsche gedachtegoed zeer toegedaan. Het vormde om in zijn vaders termen te spreken een remedie tegen zijn 'wrevelvolle schaamte'. Het is daarom onjuist, vanwege een meer moderne betekenis van dat woord, 'zelfgenoegzaamheid' rechtstreeks met hoogmoed in verband te brengen. Het is juist een filosofisch hulpmiddel om aan de gevaren van hoogmoed en hypocrisie het hoofd te bieden. Joris van Eijnatten heeft in zijn meesterwerk *Hogere sferen. De ideeënwereld van Willem Bilderdijk* een te negatief beeld van zijn jonge titelheld geschetst, waar hij diens 'hooghartige zelfgenoegzaamheid' en diens 'verbeten, wereldvreemd en daardoor soms hypocritisch lijkend plichtsbesef' aan de orde stelt.[495] Was Bilderdijk 'zelfgenoegzaam' in de negatieve betekenis van dat woord geweest, dan zou hij geen boek hebben aangeraakt om Bijbelse waarheden te ontdekken en de wereld van de klassieke oudheid voor zich te ontsluiten, of voor wie dat in tijd en ruimte te afstandelijk vindt klinken, om zich in nagenoeg alle eigentijdse wetenschappen te verdiepen, de literatuur van zijn vaderland incluis. In plaats van uit zijn stoïsche zelfgenoegzaamheid een reeks van negatieve eigenschappen te destilleren zou men ook versteld kunnen staan van zijn eruditie en gedrevenheid om zelf zijn eigen lot te bepalen, van zijn moed om er een eigen mening op na te houden, van zijn afkeer van nederig en onderworpen gedrag, van zijn weerzin tegen veinzerij vooral, allemaal wezenlijke en positief te waarderen eigenschappen van de opgroeiende Bilderdijk. Hoe hadden zijn contacten met de buitenwereld anders kunnen verlopen dan hijzelf heeft beschreven, dat wil zeggen abnormaal, en hoe had hij ooit, zonder voor eenzelvig en hoogmoedig te worden versleten, kunnen verdoezelen of duidelijk maken, dat hij slimmer was dan menigeen? Voor een zich ontwikkelend jongmens gaf hij blijk van een verrassend groot zelfinzicht: hij wist wat zijn tekortkomingen waren, communiceerde daarover met anderen (die prompt zijn wijze van communiceren ter discussie stelden) en werd zo door schade en schande wijzer dan hij was. Liep hij tijdens dit proces geestelijk averij op, dan hielp de bemoediging van dokter Verschuur en van jonkvrouw de Lannoy hem

om zich, in een intussen steeds roeriger wordende wereld, ook op zijn linkerbeen staande te houden.

Binnenshuis was er in zekere zin sprake van een gewapende vrede, nadat Bilderdijk en zijn vader hun gedachten over de toekomst hadden laten gaan. Vanaf zijn negentiende jaar, om precies te zijn vanaf 15 maart 1776, werd de oudste zoon van Izaac Bilderdijk voldoende in de kunst van het Italiaans boekhouden onderwezen geacht om als boekhouder op het kantoor van zijn vader werkzaam te zijn.[496] Meer dan vier jaar zou hij zo de kost verdienen, wat men letterlijk dient te verstaan, en tevens als dichter zijn vleugels kunnen uitslaan. Daarna zou zijn broer Johannes hem in deze van nepotisme vergeven tijden opvolgen. In november 1780 kwam met Bilderdijks vertrek naar Leiden een einde aan deze periode, die hem voorgoed afkerig van elk ambt maakte. Dat woord dekte een bijzondere lading: een 'ambt' werd door velen gezien als een uitwas van het regentendom, een tot niets verplichtend lucratief baantje. In zijn jonge jaren had Onno Zwier van Haren al bedankt voor die eer: 'Ik wil geen ambten vragen, maar land en vrijheid onderschragen.'[497] Dat waren woorden naar het hart van Bilderdijk, die niet afkerig van werken was, maar de gedachte van loon naar werken onverdraaglijk vond. Liefde en achting konden volgens hem nooit door schatten worden 'uitgewrocht'.[498] Wie zich inzetten voor het vaderland, van lagere staatsdienaars tot de raadpensionaris aan toe, lieten zich voor hun diensten betalen met het 'vloekbare geld'[499] van de overheid. Stond het beoefenen van een deugd als vaderlandsliefde het toe, dat men zich daarvoor in klinkende munt liet uitbetalen? Wat wees de praktijk anders uit dan dat staatsdienaars zich schaamteloos verrijkten onder het mom van vaderlandsliefde en oprechte patriotten bijna stierven van de honger? In zijn bewerking van Popes *Essay on Man* verwoordde hij zijn standpunt zo:

> Doch braafheid hongert soms en de ondeugd lijdt geen nood.
> Bestaat dan 't loon der deugd in 't scham'le mondvol brood?
> Behoort dat de ondeugd niet, wanneer ze ervoor wil zwoegen?
> Verdient de snode 't niet, met de aarde door te ploegen?
> De booswicht, met zijn lijf te wagen aan de vloed?
> De dwaas, die voor een vorst door vuur en kogels spoedt?
> 't Is de arbeid toegelegd, der braafheid niet beschoren![500]

Indien het loon inderdaad 'der braafheid niet beschoren' is, kan men zich afvragen waaruit dat, ontdaan van speciën, dan wel bestaat. Bilderdijk gaf er als antwoord op: 'Zonneschijn der ziel',[501] iets wat los van aardse geneugten staat. Hij bedoelde daarmee te zeggen, dat wie iets goeds doet de beloning daarvoor in de daad zelf vindt. Het is een veelzeggend antwoord, omdat hij met zijn afkeer van het ambt het theologisch gelijk van Luther en Calvijn scheen te bevestigen: de ultieme beloning voor een goede daad is niet de eeuwige zaligheid. Die verwerft men alleen door het geloof. Dat laatste liet Bilderdijk in zijn redenering over het 'ambt' weg, maar bleek uit de eerste helft van zijn redenering niet dat hij dieper tot de kern van het protestantse geloof was doorgedrongen, dan men gewoonlijk aanneemt? Volgens Kinker zou hij zich pas na 1795 tot het christendom hebben bekeerd, daarvóór was hij te vrijzinnig om zich met orthodoxe standpunten in te laten.[502] Wie zijn afkeer van het ambt in hetzelfde licht ziet als de ware bedoeling van zijn trompe l'oeil uit 1773, is een andere mening toegedaan. Het protestantisme zat hem al op jeugdige leeftijd in het bloed, dat wil zeggen nog niet in de ziel. Verstandelijk had hij het zich ver voor zijn twintigste jaar eigen gemaakt. In zijn navolging van Popes *Essay on Man*, toen zijn bekering tot het christendom al had plaatsgevonden, diepte hij de theologische onderbouwing voor zijn afkeer van het ambt uit. Wat zou er gebeuren, zo vroeg hij zich af, als er wél loon naar werken zou bestaan? Iets abstracts als het goede zou in concreto de vorm van een beloning krijgen. God zou binnen de kortste keren overvraagd worden om zijn almacht te misbruiken voor al te menselijke doeleinden:

> Maar waarom wordt de deugd ten zetel niet verheven?
> Neen, waarom, zo de deugd gelukkig wezen moet,
> Het uiterlijk verleend voor 't innerlijk goed?
> Waar, waarom niet een God geschapen uit den vromen?
> Hem levendig van de aard ten hemel opgenomen?
> Dit vragen onderstelt, dat God te weinig geeft,
> Zolang zijne Almacht nog iets meerders over heeft.
> Oneindig is die macht? De vord'ring houdt geen palen.
> Wat deel der schepping dus zal iemands deugd betalen?[503]

Geld en rijkdom bleven hem levenslang een gruwel, al betekende dat praktisch ook gebrek aan middelen om in de eerste levensbehoeften

te voorzien: 'Voor geld en rijkdom heb ik van kindsbeen af altijd een zonderlinge en onberedeneerde afkeer gehad, en deze afkeer duurt nog voort, hoezeer ik in dit mijn 60e jaar aan geen gebrek dan met ijzing kan denken.'[504] Zo onberedeneerd was zijn afkeer niet, of naast morele en godsdienstige bezwaren had hij ook een filosofisch bezwaar tegen het verrichten van werkzaamheden op het kantoor van zijn vader: 'Gelijke haat heb ik tegen het afscheiden van middel en doel. Mijn ziel laat geen middel toe, maar alleen doel, en vandaar, dat wie mij een voordeel uit enige arbeid spelt, mij het werken onmogelijk maakt.'[505] Dat hij dit niet in het wilde weg verkondigde, maar wel degelijk met het beeld van zijn vader voor ogen, blijkt uit een negatieve opmerking die hij over zijn afspraak met hem maakte: 'Het oogmerk van mijn vader was op verre na het mijne niet.'[506] Ook over de consequenties van zijn zienswijze had hij nagedacht. Indien zijn vader hem niet als werkgever voor bewezen diensten mocht belonen, diende hij als zijn beschermheer op te treden. Liever was Bilderdijk van hem afhankelijk en wilde hij zijn individuele vrijheid gedeeltelijk inleveren dan loon naar werken te ontvangen: 'In afhankelijkheid stel ik alle geluk, in individuele vrijheid het grootste jammer voor de mens en voor alle schepselen.'[507] Wederom, wie voor vader 'God de Vader' leest, moet constateren dat, hoe problematisch het christelijk geloof ook voor hem was, Bilderdijk zijn huiselijke omstandigheden als een christen beleefde.

Isaäc da Costa verwoordde de toenemende spanningen tussen vader en zoon door te wijzen op de innerlijke onrust van laatstgenoemde: 'Groot was de afstand tussen de ijverige gewilligheid, waarmee de jeugdige dichter zijn vader bijstond in zijn lastig en omslachtig ambt,-en een bepaalde keuze om in die betrekking eenmaal zelf als eigen maatschappelijke loopbaan op te treden.'[508] Dat laatste was na een korte periode van onzekerheid niet nodig, want Johannes zou in de voetsporen van zijn vader treden. Da Costa doet het verder voorkomen, alsof Bilderdijk dol op Italiaans boekhouden geweest zou zijn, maar dat valt te betwijfelen. Als systeem, en later om nostalgische redenen, zal het de wereldvreemde boekhouder hebben geïnteresseerd, zoals hij zich ook (maar niet van harte) voor algebra interesseerde, tegelijkertijd boezemden hem de links- of rechtsom geregistreerde geldsommen zoveel afkeer in, dat hij in Italiaans boekhouden moeilijk 'een geliefkoosde oefening'[509] kan hebben gezien. Wel schikte hij zich naar de nukken en grillen van zijn vader, hopend na

vier jaar trouwe dienst eindelijk in Leiden te kunnen gaan studeren. Zoals van Bilderdijk wel eens gezegd is, dat hij zich miskend voelde, als hij niet miskend werd,[510] is over zijn vader opgemerkt, dat hij anderen vrees inboezemde en dat 'iedereen geloofde schier altijd van hem verongelijkt te zijn, zelfs dan nog, wanneer hij een wezenlijke gunst van hem verkreeg'.[511] Het zal zijn zoon niet anders dan 'iedereen' zijn vergaan. Toen hij later op zijn kantoorloopbaan terugkeek, deed hij dat niet in wrok,-evenmin verongelijkt-, maar opgelucht omdat hij niet langer onder toezicht van zijn vader stond. Eindelijk hoefde hij hem niet langer meer elke morgen de krant voor te lezen, wat nadien voor een nieuw probleem zorgde: 'Sinds ik uit mijn vaders toezicht kwam, voor wie ik elke morgen, terwijl hij door het vertrek liep, hardop de krant moest voorlezen,-en elke volzin soms drie- of viermaal-, heb ik nooit meer een krant kunnen lezen en dus weet ik ook nooit wat er omgaat in de wereld, tenzij iemand het mij meedeelt. Weer een zonderlinge trek, zult u zeggen. Ik kan het niet helpen, maar heb mij de kranten toen tegengelezen, gelijk men zich een spijs tegeneet, en kan dit niet te boven komen.'[512] Dit nieuwe probleem zou er in napoleontische tijden toe leiden, dat hij de slechtst geïnformeerde figuur aan het hof van koning Lodewijk was.[513] Wil men het te boud stellen, dan kan men zijn vader daarvan de schuld geven.

Voor het oog van de buitenwereld was alles pais en vree, toen zijn vader en moeder op 9 juli 1778 hun zilveren bruiloft vierden. Willem had voor deze speciale gelegenheid een door hem ontworpen zilveren penning laten slaan, waarop aan de voorkant de Ouderliefde prijkt, voor wie het Genie een toorts ontsteekt, en aan de achterkant het Genie nog eens afzonderlijk voorkomt, kunstig zwevend met een palmtak en schalmei. De penning, die men in het Bilderdijk-Museum te Amsterdam bewonderen kan, is wetenschappelijk onderzocht, wat op een tweetal punten tot een voor kenners verrassende conclusie heeft geleid. Op de eerste plaats was het hoogst ongebruikelijk, dat kinderen hun ouders in de achttiende eeuw zo'n penning cadeau gaven. Het was aan de ouders zelf om hun zilveren bruiloft met dat eremetaal glans te verlenen. Op de tweede plaats komt er op de penning een achter het Genie verscholen Ionische zuil voor als symbool van standvastigheid. Met de keuze daarvan verried Bilderdijk zijn originaliteit, want het was gebruikelijk daarvoor een obelisk te kiezen.[514] De tekst op de achterkant: 'Jubel vijfmaal het vijfde jaar van

de echtknoop',[515] doet daarentegen plichtmatig aan. Hetzelfde kan van de *Cantate* worden gezegd, die Willem 'geheel plichtmatig'[516] aan zijn ouders opdroeg. Het mag dan de eerste wereldse cantate in Nederland zijn, toch staat er weinig verrassends in. Zo wordt in een voor kinderen bestemd recitatief aan de ouders gevraagd in het hart van hun kinderen te lezen. Zou zijn moeder dat gedaan hebben, dan was zij lezend in dat van haar oudste zoon wellicht voor een onaangename verrassing komen te staan. Penning en *Cantate* maken, zoals uit de beschrijving van beide blijkt, een allesbehalve christelijke indruk. Werkend aan zijn vertaling van *Koning Edipus* wilde Bilderdijk kennelijk de ban van de Griekse mythologie niet breken. Zou hij er een vermoeden van hebben gehad, toen hij in stilte het huwelijksleven van zijn ouders bezong, dat zijn gedachten daarover op die zomerse dag in 1778 zouden worden aangehoord door een meisje, op wie hij ijlings verliefd was geworden? Het meisje in kwestie was zijn Utrechtse nichtje Michilda Maria Pelgrom de Bie.[517] Haar welklinkende achternaam zal er niet weinig toe hebben bijgedragen, dat hij de huwelijkstoorts van het Genie zo spoedig mogelijk wilde vervangen door die van zijn eigen brandende liefde voor haar. Hij schonk haar één van zijn prijsverzen, speciaal voor haar gedrukt, met een opdracht van zijn hand aan Melitta, wat honingbij betekent. Voor wie het leven de bijsmaak van alsem had, kon zoveel zoetheid niet van lange duur zijn. In de zomer van 1780 meldde hij zonder duidelijke reden, dat hij 'helaas'[518] bij haar uit de gratie was geraakt.

Een maand na de zilveren bruiloft logeerde zijn moeder met de inmiddels veertienjarige Bella en vijfjarige Izaac bij familie in Utrecht, waarschijnlijk bij de moeder van Melitta. Het jaar daarop zou Bella de logeerpartij herhalen, wat voor haar oudste broer een aanleiding vormde om in totaal zes berijmde brieven[519] naar haar te sturen. Misschien hoopte hij via zijn brieven, aan Bella gericht, het hart van Melitta te kunnen veroveren, maar hoe dat ook zij, er spreekt een zorgeloze Bilderdijk uit. Alle zes brieven ademen een vrolijke geest, niet gespeend van humor à la de Schoolmeester. Daarvóór noch daarna komt deze kant van hem zo nadrukkelijk en uitgebreid aan bod, reden waarom een biograaf er als een niet onbelangrijk document humain aandacht aan zou kunnen besteden. Zo niet Kollewijn, die met de stelligheid hem eigen eerst vaststelde: 'Kunstwaarde hebben de brieven, waaruit wij hier enkele staaltjes meedeelden, zeer zeker niet,' om vervolgens met tegenzin te erkennen, 'maar ze zijn van be-

lang als onweerlegbare getuigenis van de prettige wijze, waarop Willem met zijn acht jaar jongere zusje omging. Al mag er dan in huize Bilderdijk aanvankelijk een sombere en tevens prikkelbare geest hebben geheerst,-toen de jonge kinderen opgroeiden, klonken er ook vrolijke, opgewekte tonen.'[520] Na naar hun gezondheid te hebben geïnformeerd, waarbij de humor of het venijn, behalve in de toon, ook in het woord 'enigszins' schuilt:

> Denk somtijds dat mij
> (Naar 't recht van een genegen broeder)
> Aan 't heil van u en onze moeder
> Wel enigszins gelegen zij.

vermeldt de schrijver van de berijmde brieven, hoe het met die van Johannes, Jan in de familie geheten, gesteld is:

> Jan heeft tegen 't wederkomen
> Van de koorts, iets ingenomen,
> Wat hem ook, in korte tijd,
> Van haar aanval heeft bevrijd.

Met dezelfde frivoliteit noemt hij zijn bijna zeventienjarige broer elders 'Janneman' en verrast hij zijn lezeres met een niet onaardige wending aan het slot van zijn eerste brief:

> Verzuim niet moeder ook te groeten
> En kus, uit mijnen naam, uw broertje tegelijk.
> Verschiet mij 't kusje slechts, totdat we elkaar ontmoeten
> En debiteer zo lang,
> Uw broeder Bilderdijk.

Er staat niets gewichtigs, scherpzinnigs of weldoordachts in deze brieven. Bilderdijk is hier uitsluitend voor eigen en andermans genoegen aan het woord, overeenkomstig zijn adagium, dat kunst amusement behoort te zijn.[521] Geen serieuze klacht vloeit hem over de lippen, met zijn gezondheid is niets mis, en als hun huishouding in het honderd loopt bij afwezigheid van zijn moeder en zusje, dan hoopt hij op hun spoedige terugkeer, die metterdaad op 16 augustus zou plaatsvinden en berijmd en wel door hem in de puntjes was voorbereid.

Ware hij als mens en kunstenaar tot volle wasdom gerijpt, dan zou men de zomer van 1778 als de gelukkigste van zijn leven kunnen beschouwen. Nog eenmaal zou hij zich onbekommerd in gezinsverband uiten, toen hij een paar jaar later een onberijmde brief vanuit Leiden naar zijn jongste broer Izaac stuurde. Als Pointdutout[522], griffier van de goden, berichtte hij zijn broertje diens benoeming tot 'eerste glanzer' van alle sterren aan het firmament:

> Wij, zonen en dochteren van Apol, de opperste bestuurders van het firmament, representerend de soevereiniteit van dezelfde, allen die deze brief zullen zien of horen lezen, salut!
>
> Nademaal ons is vorengekomen, dat het ambt van eerste glanzer des hemels thans vacerend is, en de persoon van Izaac Bilderdijk junior daartoe alle vereiste hoedanigheden bezit, zo hebben wij uit onze soevereine macht, recht, wetenschap en autoriteit, na ingewonnen advies, en op favorabele recommandatie van de eerste president onzer hoge vergadering, aangesteld, gelijk wij hierbij aanstellen de persoon van I.B. jr. voornoemd, tot eerste glanzer van het firmament.

Zo gaat het nog een tijdje door, de ene juridische term haalt de andere uit, waarna de ondertekening volgt:

> Gedaan op de Helicon onder ons grootzegel en met ondertekening van onze griffier.
>
> Ter ordonnantie van hooggemelde vergadering,
>
> Pointdutout, Griffier

Afgezien van zijn ouders,-zijn moeder vooral-, moet Willem voor zijn broers en zus een prettige huisgenoot geweest zijn. Hij achtte in elk geval zijn vele talenten niet te hoog om in huiselijke kring te worden aangewend.

Zijn faam, ook op schilderkunstig gebied, was zo groot, dat hij in het voorjaar van 1779 werd benaderd door de *Vaderlandse Maatschappij van Koophandel, Rederij en Fabrieken*, te Hoorn opgericht door dominee Cornelis Ris. Hij ontving de vererende opdracht een ontwerp

te maken voor een collectie naar het leven getekende in- en uitlandse vogels, die om het ontwerp voor de gemiddelde burger betaalbaar te houden in hun natuurlijke kleuren moesten kunnen worden gedrukt. In overleg met hem werd de oorspronkelijke opdracht gewijzigd: de maatschappij zou een verzameling prenten van oude en nieuwe meesters aanleggen. Daarvan zouden koperen gravures worden vervaardigd, die de leden naar believen zouden kunnen aanschaffen. Het was een bewerkelijke opdracht, die Bilderdijk veel tijd kostte. De keuze van vijf prenten en een graveur bleek geen sinecure te zijn, de druktechnische verzorging van de eerste uitgave was niet alleen toevertrouwd aan de Gebroeders Henning, eigenaars van een kunstschilder- en behangselfabriek in Haarlem en Hoorn, maar ook aan andere firma's verspreid over een tiental steden in de Republiek. Na een jaar was hij in staat zijn ontwerp te presenteren, waarin hij de eerste prent van een toelichting voorzag. Het betrof een 'fraai gestoffeerd landschapje, met roet gewassen door J. Esselens', dat later in het Louvre terecht is gekomen. Bilderdijk beschreef het druk bevolkte landschap heel precies: 'Een heuvelachtige grond met een ruim water in het verschiet, door een heldere middagzon beschenen, is wat deze tekening voorstelt. Een man en vrouw zitten op een voorgrond terzijde van de schutting ener schuur in rustende houding, met een boer, die voor hen staat en hun iets schijnt aan te bieden, in gesprek. Op een 'diepere' achtergrond vertoont zich een gezelschap van boerinnen in een druk onderhoud. Het stukje is vlug met de pen omgetrokken op de stoute manier, deze meester eigen, en verbeeldt meer dan erin getekend is. Het is luchtig, maar krachtig opgewassen en met de penseelslag bevallig getoetst, zeer zonnig en zomerachtig.'[523] Zijn beschrijving suggereert een impressionistisch landschap avant la lettre, vooral door de snelheid waarmee het is geschilderd en door het grotere appel op de verbeelding gedaan dan door de tekening zelf wordt gerechtvaardigd. Als het dat werkelijk geweest was, een impressionistisch landschap, zou hij het in zijn ontwerp niet hebben opgenomen, want hij hield niet van wat men later 'impressionisme' noemde. Op de portretten van de achttiende-eeuwse schilder Reynolds is de achtergrond enigszins impressionistisch ingevuld, wat hem in 1796, ten overstaan van zijn schoonzus, over Engelse schilders de uitspraak ontlokte: 'De beroemdste man die ze nu in de schilderkunst hebben, is Sir Joshua Reynolds (Sir, zeg ik, want hij is om zijn kunst geadeld en baronet gemaakt). Hoe weinig ik altijd van die man verwacht heb,

kunt u lezen in de bijlagen van mijn Prijsverhandeling bij de *Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* (in 1777 meen ik). Ik verwachtte dus al niet veel bijzonders van hem, maar ik had nooit kunnen geloven, dat het zo jammerlijk was, al had men mij vooraf ook bezworen, dat het kladwerk was van een middelmatige schilder van een of ander Europees land.'[524] Inderdaad heeft Bilderdijk in zijn verhandeling over de complexe relatie tussen dichtkunst, welsprekendheid en wijsbegeerte (naar aanleiding van de in 1777 door de *Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* uitgeschreven en pas in 1780 bekroonde prijsvraag) over Reynolds geschreven, dat deze in een vergeefse poging de Nederlandse schilderkunst te vernederen 'nog oppervlakkiger denkt dan verward schrijft'.[525] Los van zijn smaak op het gebied van de schilderkunst kan men vaststellen, dat hij zich reeds op jeugdige leeftijd in de Republiek aandiende als een kunstkenner van formaat,-meer dan als een scheppend kunstenaar-, naar wiens inzichten men zelfs handelde. Was de eerste serie uitgaven voor de Hoornse maatschappij een succes,-de tweede deed er niet voor onder, al bleek één van de drie gravures naar een rijk gekleurde tekening van Philips de Koninck in plaats van Rembrandt vervaardigd te zijn.[526]

Behalve in de liefde, had hij tot dusver alleen succes gekend in alles wat hij ondernam. Toch viel het hem nog steeds moeilijk met anderen een gesprek aan te knopen, als zij niet tot zijn intimi behoorden. Daarom zonderde hij zich het liefst af, dan hoefde hij niet de 'zotste, ellendigste en jammerlijkste figuur'[527] in gezelschap te slaan. De schuld daarvan wierp hij op zijn gebrekkige opvoeding,[528] die hem nochtans wijzer dan de gemiddelde leerling van een Latijnse school had gemaakt, ja, wijzer dan menig student aan een universiteit. Hij meende anderen een verkeerd idee van zichzelf te geven, wanneer hij zweeg, omdat het gesprek niet over een hem na aan het hart liggend onderwerp ging, maar ook wanneer hij zich in de discussie mengde, omdat dit juist wel het geval was. Deze naargeestige stemming kon hij niet van zich afzetten, zodat men van een grondstemming spreken kan, die associaties met een graf opriep en hem zich op zijn 25^{e} jaar deed afvragen: waartoe ben ik in staat? Het antwoord op die vraag schuldig blijvend, besloot hij zich toen onder curatele te laten stellen.[529] Zijn depressie veroordeelde hem overigens niet tot ledigheid, integendeel, als een bezetene trachtte hij Duitse filosofen als Lessing, Leibniz en Mendelssohn te doorgronden om zijn greep op de werkelijkheid niet geheel en al te verliezen. Ter voorbereiding van

zijn universitaire studie wierp hij zich op de bestudering van het natuurrecht. Daarnaast breidde hij zijn correspondentie in aantal en omvang uit, nadat hij op een letterkundige vergadering in Leiden met Feith kennis had gemaakt. Hij liet zijn gedachten gaan over de vertaling van een andere tragedie van Sophocles en legde zich toe op het schrijven van zogenaamd 'erotische' gedichten om enigszins in het gemis van een echte geliefde te voorzien. Voordat hij die gedichten los zou publiceren in de loop van 1779 en 1780, besloot hij zijn vertaling uit 1775 van *Deukalion en Pyrrha* van De Saint-Foix uit te geven. Het betrof een achttiende-eeuwse versie van *Blue Lagoon,* een Amerikaanse speelfilm uit 1980, waarin Christopher Atkins en Brooke Shields de rol van Deukalion en Pyrrha spelen. Zijn vertaling kon zowaar op de instemming van Kollewijn rekenen: 'Het stukje, waarin de beide hoofdpersonen optreden met een even grote afkeer van het andere geslacht, die echter langzamerhand in toeneiging en vurige liefde overgaat, is niet onaardig.'[530] Welnu, wat blijkt uit deze uitgebreide opsomming van activiteiten? Dat Bilderdijk alvorens zich de vraag te stellen waartoe hij in staat was, er al antwoord op had gegeven. Het is jammer, dat hij dat zelf niet in de gaten had of, andere mogelijkheid, dat hij dat wegens de door hem gekoesterde aspiraties niet belangrijk genoeg vond om zijn zelfbeeld te corrigeren.

Hoewel het niet precies valt te dateren, mag worden aangenomen dat hij zich in contemporaine literatuur verdiepte, wanneer het gaat om de werken van Lessing en Mendelssohn, die anders dan Leibniz tijdgenoten van hem zijn geweest. Op losse blaadjes, zogenaamde 'adversaria', noteerde hij wat hem in hun werk de moeite waard toescheen. Uit zulk ongedateerd materiaal volgden later publicaties in boekvorm, waarvan de datum van verschijning in combinatie met nauwkeurig gedateerde brieven aan zijn vrienden en bekenden een onjuiste indicatie vormt voor het tijdstip waarop hij voor het eerst kennis van een werk moet hebben genomen. Vóór en na 1780[531] hield hij zich intensief met voornoemde Duitse filosofen bezig,-om hen te kunnen lezen was hij in 1777 Duits gaan leren-,[532] dus ligt het voor de hand te veronderstellen dat hij van Lessing (behalve de al eerder genoemde *Hamburgische Dramaturgie*) ook *Nathan der Weise* (waarvoor Moses Mendelssohn trouwens model stond) en *Die Erziehung des Menschengeschlechts*[533] heeft gelezen. Voor zijn vrije vertaling van Popes *Essay on Man* (1808) heeft hij zich ongetwijfeld opnieuw in Lessing verdiept, maar alles wijst erop, dat hij vóór zijn ver-

huizing naar Leiden reeds zeer goed op de hoogte van diens werk was. Wat bewonderde Bilderdijk in deze Duitse universele geleerde, die zoveel op hem leek? In *Nathan der Weise* sprak hem de gedachte aan, dat joden, moslims en christenen de religieuze waarheid voor een deel in pacht hebben. Sterker nog, één en dezelfde waarheid wordt door hen op drie verschillende manieren aangetoond.[534] Bilderdijk was in zijn jonge jaren tolerant en vrijzinnig genoeg, al koos hij verstandelijk voor de calvinistische variant van het christendom, om in Lessing een medestander in religieuze aangelegenheden en een tegenstander van de al te materialistische Verlichting te begroeten.[535] Hij placht het deïsme als een 'ingewikkelde verzaking van God'[536] op te vatten en was allang blij, dat zo'n vooraanstaande figuur als Lessing het geloof een belangrijker thema vond dan stoffelijke begrippen, zoals het eigen lichaam en geld. In *Die Erziehung des Menschengeschlechts* sprak hem de verklaring van de H. Drievuldigheid aan, zoals die eerder door Leibniz gegeven was: 'Bilderdijks waardering is niet verwonderlijk, als wij bedenken, dat de hoeksteen van Lessings betoog, dat God de meest volledige voorstelling van Zichzelf moet hebben, rechtstreeks uit de monadologie van Leibniz is overgenomen. Bilderdijk was namelijk zeer verrukt van diens verdediging van de drie-eenheid, zoals hij die verwoordde tegenover de sociniaan Wissowatius.' Aldus karakteriseert Engelfriet in zijn beschouwing over Bilderdijk en het jodendom diens waardering voor Lessing.[537] Een leek vraagt zich onmiddellijk na lezing van het voorafgaande af, waaruit de bijdrage van Leibniz tot een beter begrip van de H. Drievuldigheid precies heeft bestaan, zodat Lessing die dankbaar overnam en Bilderdijk er verrukt van was. Wat draagt een weerlegging van de stelling van Wissowatius, sociniaan nog wel, tot een beter begrip van de H. Drievuldigheid bij? Alvorens deze duistere passage van een toelichting wordt voorzien, kan men zich ter completering van het beeld verdiepen in de geschilpunten tussen Bilderdijk en Lessing.[538] Die betreffen de vraag of Pope de alomtegenwoordigheid van God in spinozistische termen uitdrukte, zoals Lessing meende, of niet. Pope transformeerde God tot de ziel van het heelal en de natuur tot het lichaam van God. Dat klonk Bilderdijk veel te pantheïstisch in de oren, die van God in zijn vertaling van Popes essay, *De Mensch*, 'slechts' de bezieler van het heelal zou maken. Niet Spinoza, maar dichterlijke vrijheid had Pope volgens hem te hoog doen draven. Een ander geschilpunt betrof de 'metafysische verbeelding', die Lessing

ongepast vond, omdat zij in strijd met de werkelijkheid zou zijn, terwijl Bilderdijk er, behalve in zijn leerdicht *De ware liefde tot het vaderland*, ook op het toneel gebruik van wilde maken. Als religieuze scherpslijper met een afkeer van natuurlijkheid op het toneel onderscheidde hij zich dus van zijn Duitse voorbeeld.

Hoe valt er van het engelfrietse proza diets te maken? Daarvoor is een goed begrip van de monadologie van Leibniz noodzakelijk. Hadden Newton en Boerhaave nog in 'ether' als een samenbindende kracht in het heelal geloofd,[539]-tot 1787 geloofde men in een stof die metalen tot ontbranding kon brengen: 'flogiston'.[540] Lavoisier maakte toen een einde aan dit bijgeloof, dat dankzij Mesmer ook aan het Franse hof welig tierde. Een 'monade' lijkt vanuit een sceptische invalshoek niet onder te doen voor zulke onbestaanbare stofjes. Het is iets wat in abstracto even moeilijk voorstelbaar is als 'ether' en 'flogiston' in concreto. Moderne lezers die gewend zijn het prefix 'post' te denken vóór elke zich baanbrekende filosofische richting of kunststroming, zullen niet vreemd opkijken van de willekeurige veronderstellingen van Leibniz' voorgangers, door hem in een al even willekeurige nieuwe rangschikking, maar met nog grotere stelligheid geordend en als waarheden aan de buitenwereld prijsgegeven. Een monade is volgens Leibniz een zelfstandige, aan een levend wezen gelijke, onstoffelijke kracht, een 'pointe métaphysique', dat dankzij twee eigenschappen de zichtbare natuur verklaren kan: haar werkzaamheid en haar beperktheid, waartoe ook eigenschappen als zelfstandigheid en ondoordringbaarheid behoren. Dankzij die laatste ondergeschikte eigenschap is het heelal niet in zijn geheel gefuseerd en bestaan alle onderdelen van de schepping op zichzelf zonder elkaar te beïnvloeden.[541] Elke monade afzonderlijk is compleet en vormt een eigen wereld. Het is ermee gesteld als met wat men tegenwoordig een hologram noemt. Hoe kleiner men de materie wenst te bezien, versplinterd tot willekeurige fragmenten, des te onveranderlijker blijft zij een perspectief op het grote geheel bieden. Leibniz omschreef dit 'perspectivisme' als volgt: 'Zoals eenzelfde stad telkens heel anders lijkt en als het ware perspectivisch vermenigvuldigd is, wanneer men haar van verschillende kanten bekijkt, zo lijkt het door de oneindige hoeveelheid van eenvoudige substanties ook, alsof er evenveel universa zijn, die toch slechts de perspectieven van één universum zijn volgens de verschillende gezichtspunten van elke monade.'[542] Als monaden elkaar niet kunnen beïnvloeden, terwijl ze wel in

oneindige aantallen naast elkaar leven, het heelal (vensterloos ten opzichte van elkaar)[543] weerspiegelend, is er kennelijk sprake van harmonie. Volgens die door God van tevoren bepaalde harmonie hergroeperen monaden zich, zodat stuk voor stuk onstoffelijke krachten als zielen uiteindelijk de menselijke ziel formeren, waarvan er één leidend wordt die 'de' ziel blijkt te zijn.[544] Bilderdijk was met name van de goddelijke harmonie, de vooraf bepaalde wereldorde door Leibniz 'harmonia praestabilita'[545] genoemd, onder de indruk. Zij leek op een ideale situatie, het paradijs vóór de zondeval, en veronderstelde op grond van de tweede eigenschap van een monade de noodzaak van een goddelijke ingreep om de uit zijn evenwicht geraakte kosmos weer in het gareel te doen lopen. In de ogen van Bilderdijk verkondigde Leibniz een originele leer die voor christenen en niet-christenen de waarheid liet zien. Hij zag in hem dan ook de grootste filosoof sinds de renaissance: 'U weet, dat ik over het algemeen vrij sterk van Leibniz houd,' schreef hij in 1795 aan zijn schoonzus, 'volgens mij, is hij de grootste geest geweest, die sinds de herleving der Letteren en Wetenschappen is opgestaan. Ook was hij zijn kennis aan eigen overweging en ontwikkeling en aan geen onderwijs schuldig.'[546] Wat Bilderdijk aan die door hemzelf 'voorverordende samenstemming'[547] genoemde harmonie het meest beviel, was de gedachte dat de materia prima,-te herleiden tot de tweede eigenschap van een monade-, de materia secunda ofwel het menselijk lichaam ten gevolge heeft. Als door een ingreep van God de eerste eigenschap van een monade wordt gewekt, ontwikkelt zij een activiteit die, als zij God zo passief mogelijk Zijn gang laat gaan, tot de schepping van een nieuwe mens leidt. Eerst is er dus de ziel, dan (tegen de heersende geest van het materialisme in) komt het lichaam. In de tijd bestaat er misschien een verschil tussen beide, maar in werkelijkheid vormen geest en stof een twee-eenheid, want 'geheel de schepping is een spiegel, een beeld van God, en elk deel van de schepping is dit eveneens en elk deel van het deel ook, en zo bij voortgang van afdaling tot in het oneindige. Er kunnen dus geen tegenstrijdigheden zijn. Het is alles eenvormig en het een is het beeld van het ander, en dus van alles.'[548] Zo keek Bilderdijk met de ogen van Leibniz tegen de schepping aan, en hij, de grootste zwartkijker in de Nederlandse letterkunde, zag dat alles goed was. Liet hij zich door zijn alter ego Pangloss, de leermeester van Candide, niet al te gemakkelijk in slaap wiegen? Hij wist toch als geen ander, dat er grote verschillen tussen

een schone theorie en een weerbarstige praktijk bestaan? Zeker wist hij dat! De erfzonde, niet God, was verantwoordelijk voor alles wat er niet deugde in dit ondermaanse (de maan is door hem wel eens in verband met het paradijs gebracht).[549] Deze zienswijze staat geenszins los van wat hem blijkens het engelfrietse proza sterk in de monadologie van Leibniz aantrok, dat wil zeggen de mogelijkheid om aan de volheid Gods recht te doen. Om dat duidelijk te maken gebruikte Joris van Eijnatten het indringende beeld van God als onzichtbare dirigent van een symfonieorkest, dat Zijn arrangementen hoorbaar maakt: 'Door zichzelf te leren kennen als één individuele monade tussen ontelbare, begreep Bilderdijk, dat ook zijn levensloop voorbestemd was, dat het aan hem toegemeten, onevenredig grote aandeel in 's werelds ellende noodzakelijk deel uitmaakte van die prachtige, kosmische symfonie van monaden, die God van den beginne had georkestreerd.'[550] De gedachte aan de H. Drievuldigheid, door een sociniaanse ketter als Wissowatius afgewezen op grond van Jezus' menselijkheid, brengt de volheid Gods in combinatie met een oneindig aantal monaden extra tot uitdrukking. Voorlopig samenvattend kan men de stelling huldigen, dat Bilderdijk blijkens de ware bedoeling van zijn trompe l'oeil uit 1773, zijn afkeer van het ambt en zijn bewondering voor Leibniz een duidelijke toenaderingspoging tot de calvinistische variant van het christendom deed zonder zich met hart en ziel daaraan over te geven.

Hoe ver het met die toenaderingspoging gesteld was, kan ook blijken uit zijn twee correcties van Leibniz' gedachtegoed.[551] Bilderdijk had er niets op tegen God als een horlogemaker voor te stellen, die van tijd tot tijd in de schepping ingreep. Dan wond Hij het door Hem kunstig in elkaar gezette horloge (made in Heaven) eigenhandig op. Leibniz hield zich wat goddelijke ingrepen betreft, tegen zijn eigen leer in, liever als een deïst op de vlakte. Een andere correctie betrof Leibniz' opvatting, dat het Germaans de oertaal van alle mensen geweest zou zijn: Bilderdijk hield het Hoogduits daar liever buiten. In zijn visie was de oertaal verwant aan de 'engelensprake', dat wil ditmaal zeggen de taal die God en de eerste mensen in het paradijs hadden gesproken. Hij gunde de Duitsers niet wat aan de inwoners van de Republiek was voorbehouden: zo min mogelijk ruis op de golflengte, die direct contact met God moest waarborgen. Met deze correctie van Leibniz' opvatting legde hij de basis voor zijn toekomstige opvatting over taal in het algemeen en het Nederduits[552] in het bij-

zonder. Haaks op beide correcties, maar in lijn met zijn opvatting over de goddelijke vervulling van zichzelf en al het geschapene, was de huiver die hem beving, wanneer hij over het menselijk bestaan uitspraken wilde doen. Viel daar ooit met zekerheid iets zinnigs over te zeggen? Leefden alle mensen niet in een schijnwereld? Wie in de monadologie een verklaring voor het bestaan ziet,-zo zou men kunnen redeneren-, heeft zijn greep op de werkelijkheid allang verloren en is niet meer in staat om zich min of meer objectief van zijn en andermans bestaan rekenschap te geven. Hij leeft inderdaad in een schijnwereld, of hij nu Leibniz of Bilderdijk heet. Het spiegelende karakter van een monade heeft hem misschien wel aangetrokken, omdat hij zich ervan bewust is achter een spiegel te leven. Nooit zal hij zichzelf kunnen zien of een stap in de werkelijke wereld zetten. Wie de filosofie van Leibniz aanhangt, doet met zekerheid uitspraken over het bestaan om zijn eigen onzekerheid wetenschappelijk of wijsgerig in te kleuren. Ligt daaronder een paradox of een antithese verscholen? Het eerste zou een alsnog geoorloofde kijk op de wereld kunnen inhouden, het tweede een onlogisch afwijkend beeld van de werkelijkheid. Voor achttiende-eeuwse begrippen, waarin anders dan tegenwoordig 'geest' en 'materie' elkaars bijna absolute tegenstelling vormden, geldt het tweede: Leibniz maakte met zijn aan Descartes en Spinoza ontleende begrip van 'substantie' een principiële denkfout.[553] Door drie substanties te onderscheiden, God, geest en stof, heeft Descartes een grens overschreden, die de deur voor speculaties wijd openzette, want is God eenmaal tot een stoffelijk wezen verklaard (waarmee geenszins op de menswording van Zijn Zoon wordt gedoeld), dan kunnen Hem allerlei vermeende eigenschappen of attributen worden toegedicht, zoals uitbreiding en denken. Vervolgens kan men eindeloos onderling twisten over de vraag, of uitbreiding niet pluraliteit veronderstelt en of dat als zodanig niet een eigenschap van God, maar van een complexe hoeveelheid substanties is. Leibniz was anders dan Spinoza die laatste mening toegedaan.[554] Van dit soort speculaties had Bilderdijk, met al zijn bewondering voor Leibniz, een grote afkeer. Zijn leven lang worstelde hij met zijn behoefte aan een theologisch en filosofisch fundament van het bestaan in het algemeen, en het zijne in het bijzonder, en zijn verlangen naar een wetenschappelijk verantwoorde ontginning van de waarheid. Wie op welk gebied dan ook uitsluitend naar het achterhalen van de waarheid streefde, beoefende een wetenschap zonder beginselen en

stelde met al zijn vernuft niet meer dan een 'peripatetische probabiliteitenkraam'[555] ten toon. Met deze prachtige terminologie duidde Bilderdijk een zinloze zwerftocht op wetenschappelijk gebied aan, waarvan hij zichzelf verre wenste te houden. Hij trapte in de tegenovergestelde val: door de openbaring als een in de ziel verankerde wetenschap te aanvaarden liet men de intuïtie volgens hem een belangrijkere rol dan de rede spelen bij het ontdekken van de waarheid. Een diepgaander verkenning daarvan, vergelijkbaar met het in cultuur brengen van de aardbodem, zou altijd een onstoffelijk beginsel blootleggen. Als dat het geval was, zo redeneerde hij, kon men net zo goed a priori van dat laatste uitgaan.[556] Wat Gerretson met al zijn scherpzinnigheid over het classicisme van Bilderdijk opmerkte, namelijk dat hij met de 'inversie van zijn verbeeldingseducatie' niet de natuur tot uitgangspunt nam, maar het classicisme tot natuur transformeerde,[557] geldt ook voor diens beoefening van wetenschap op jeugdige leeftijd. Niet de rede liet hem proefondervindelijk achter de waarheid van iets komen, maar de openbaring stelde hem in staat om redelijk te werk te gaan. Hij ontdekte in plaats van iets nieuws een reeds lang onthulde waarheid, die hij was vergeten en dankzij zijn intuïtie langs omgekeerde weg weer in het menselijk brein plantte.

De grootste theoretische grondlegger van de romantiek in Duitsland, Friedrich Schlegel, heeft filosofie (in zijn tijd nog ten nauwste verbonden met theologie) eens gekarakteriseerd als 'transcendentale buffonnerie'.[558] Bilderdijk huldigde een soortgelijke opvatting blijkens het concept van een brief aan een ongenoemde dame van 26 februari 1806.[559] Wat leren onze zintuigen ons, vroeg hij zich af. Niets dan losse feiten! We zien, hoe een cirkel, een boom, een zon of planeet ontstaat. Goed, maar onze kennis beperkt zich tot die ene cirkel, boom, zon of planeet. Zien wij meerdere voorwerpen van dezelfde soort, dan blijkt onze kennis te berusten op herkenning en herinnering. Voor smaak en kleur geldt iets soortgelijks, maar daar komt als een extra moeilijkheid nog bij, dat we er niets zinnigers over kunnen zeggen dan dat we een kleur of smaak als bitter en zoet herkennen. Wat zijn we nog ver verwijderd van het echte weten! Van jongs af aan stelde hij zich op het standpunt: 'Ik kan mij de gehele zintuiglijke wereld wel niet anders dan als een verschijnsel voorstellen, waarvan de oorzaak en reden in het onzintuiglijke ligt. Echter is mij het fenomenon van lichamelijke pijn een zeer vreselijk ding, en ik bid telkens

dat ik ervoor bewaard mag blijven om ooit tussen dit en een zedelijk kwaad te moeten kiezen.'[560] Zijn wantrouwen ten opzichte van de filosofie als wetenschap ging met andere woorden niet zo ver, dat hij meende achteloos aan morele dilemma's voorbij te kunnen gaan. Veroorzaakten die lichamelijk pijn, omdat hij een verkeerde beslissing had genomen, dan hoopte hij, als de eerste christenen voor een duizendkoppig publiek in een leeuwenkuil geworpen, zijn principes niet te zullen verloochenen. Zijn morele bezorgdheid op dit punt doet heel wat realistischer en moderner aan, dan de gedachte van een filosoof als Sartre, die in *De Muur* zijn hoofdpersoon het schuiladres van een door de Guardia Civil gezochte opstandeling niet laat verraden, omdat er eindeloos rek in het menselijk bewustzijn zit. Wie zich ervan bewust kan zijn, dat hij zich van iets bewust is, bezit een nooit eindigende vrijheid van handelen. Zo bewezen sofisten in de tijd van Plato en Socrates, dat wie van een toren valt nooit ter aarde kan neerstorten: op de helft van de totale afstand die hij gevallen is, moet hij nog de helft van de helft vallen enz. Het siert de 'ouderwetse' Bilderdijk dat hij zich door dit soort filosofische redeneringen nooit heeft laten inpakken. Een zeker wantrouwen behoedde hem daarvoor, dat niet alleen met een zinnige of onzinnige inschatting van de werkelijkheid te maken had, maar ook met een deïstische vertekening van een hoog boven de mensheid verheven God die geen enkele band met Zijn eigen schepping voelde en om die reden een verwaarloosbare factor was geworden. Daaraan had Bilderdijk een grote hekel: 'De waarneembare wereld, of dat geheel van gewrochten onzer verbeelding, heeft niet de minste waarde, wanneer wij in haar iets zoeken wat buiten en van ons onafhankelijk bestaat, maar heeft de hoogste waarde, in zover uit haar aanwezigheid blijkt, dat wij vatbaarheid hebben om gewaar te worden, en dat er inderdaad gewaarwording heeft plaatsgehad. Immers zonder dit is de mens niets, terwijl hij met dit, wel een mogelijk dwalend, maar toch waarachtig levend wezen is, immers een wezen in gemeenschap met God.'[561] Men kan dit standpunt van Bilderdijk vergelijken met dat van ouders jegens hun kinderen, voegde Allard Pierson er in *Oudere Tijdgenooten* aan toe: 'Zo vragen wij niet aan het zich ontwikkelende kind, dat het de juiste kleur ziet, maar dat het kleur ziet, en niet dat het toont ons verstaan te hebben, maar dat het toont niet doof te zijn.'[562] Het was dus nooit goed, want of de waarneembare wereld hem koud liet of een sterke gewaarwording bezorgde,-in beide gevallen was er

geen vaste greep op te krijgen. Zelfs als een hogere wereld zijn uitwerking op de ziel niet miste, was er alle reden om aan de efficiency van 'verbeelding en verstand'[563] te twijfelen, want menselijke kennis is noodzakelijk inadequaat. Heeft het dan nog wel zin naar absolute waarheden te zoeken? Getuigt zoiets niet van hoogmoed en is een waarheidszoeker niet per definitie een zondaar? Van Leibniz' optimisme is bij Bilderdijk weinig overgebleven. 'Wij kennen geen volkomenheid', zegt hij. Maar 'wij hebben de bewustheid der geestelijke wereld in ons, in ons zelfgevoel, in de werking, die zij vanaf de eerste dag van ons bestaan op ons uitoefent... Helaas! Wij strekken de hand naar de spiegel uit, naar het lichamelijke, dat slechts een afschijnsel, slechts een *correspondentie* is, en ontkennen voor onszelf en elkaar die wezenlijkheden, waaruit de afschijnsels voortvloeien, tot zover, dat wij het innig gevoel verdoven, versmoren, en, zoveel in ons is, uitroeien, om vreemdeling in de *wezenlijke* wereld te zijn, en in een gedurige droom te leven, die wij ons uit deze ijdele bespiegelingen vormen.'[564] Toen hij dit noteerde, was Bilderdijk in staat om te getuigen van zijn eigen pessimistische visie op het gedachtegoed van Leibniz, dat hem in combinatie met Cats' emblematische spiegels en de correspondentieleer van Swedenborg (waarover hij in 1785 de balans opmaakte) een raadselachtige kijk op de wereld gaf.[565]

Dankzij zijn vader was hij van jongs af aan vertrouwd geraakt met de kern van Leibniz' filosofie. In hoeverre hij zich nuances in diens leer eigen had gemaakt, voordat hij als student naar Leiden vertrok, valt niet precies uit te maken. Men kan zich daarover wel een beeld vormen, indien men bedenkt, hoe een man als Kinker onder de indruk was van zijn vaders inzicht in de monadologie.[566] Dan moet Willem daarvan nog beter op de hoogte geweest zijn, wat zich bijvoorbeeld uitte in zijn bespotting van de popularisator van Leibniz' werken, Christian Wolff. Deze preekte een eudemonisme, dat handelen en weten op één en hetzelfde niveau trachtte te brengen. Wie handelt tot nut van zichzelf, zo hield Christian Wolff zijn toehoorders voor, weet dat dit strekt tot heil van de wereld. Beide worden daar gelukkiger van dan zij waren. Als leibniziaan in de trant van Christian Wolff bracht zijn vader dit eudemonisme in de praktijk door Willem erop te wijzen, dat hij zich ook tijdens de maaltijd aan het adagium 'handelen is weten en weten is handelen' zou kunnen houden door alleen zijn onderkaak bij het kauwen te bewegen.[567] Dat vond Willem bespottelijk, omdat zo'n praktische leefregel wel erg afweek van zijn eigen

theoretische bespiegelingen over het werkelijkheidsgehalte van de waarneembare wereld. Wolffs concrete invullingen van wat hemzelf een raadsel toescheen, keurde hij dan ook genadeloos af.[568] Waarschijnlijk sprak hij daarom liever met zijn vader over Leibniz' methode van integraal- en differentiaalrekenen dan over aspecten van de monadologie, waarvan hijzelf inmiddels meer wist dan welke gesprekspartner ook. Als zogenaamde 'liefhebbers'[569] van het Italiaans boekhouden konden zij zich rekenkundig uitleven zonder elkaar te kwetsen. In de 'probabiliteitenkraam' die hier niet het vak wiskunde betrof, maar Willems houding daartegenover, tekende zich een verklaring voor zijn weerzin tegen algebra af. Leibniz' methode van integraal- en differentiaalrekenen doet namelijk een minder groot beroep op iemands meetkundige inzichten dan op zijn algebraïsche kennis. Een klein voorbeeld kan dit verduidelijken: een grafische voorstelling van een voorwerp dat zich met een constante snelheid beweegt, geeft een horizontale lijn te zien. In een op snelheid en tijd gebaseerde grafiek is de oppervlakte van een denkbeeldige rechthoek onder de grafiek gelijk aan de verplaatsing van het voorwerp, dat wil zeggen lengte maal breedte. Is de snelheid waarmee het voorwerp zich verplaatst onregelmatig, dan is het oppervlak onder de grafiek geen rechthoek meer, maar een grillige figuur waarvan de oppervlakte niet eenvoudig valt uit te rekenen. De functie waarin snelheid en tijd worden uitgedrukt, is naar verhouding complexer. Hoe kan nu de oppervlakte van zo'n denkbeeldig grillige figuur worden berekend? Hoe kan in plaats van de lengte van een rechte lijn die van een kromme worden uitgerekend? Zoals de Grieken hadden ontdekt, dat de omtrek van een cirkel ($2\pi r$) een afgeleide van de oppervlakte (πr^2) is, en omgekeerd, toen zij er eenmaal in waren geslaagd de omtrek van een cirkel met steeds kleiner wordende driehoeken op te vullen, ontdekte Leibniz dat hij de oppervlakte van een grillige figuur kon uitrekenen door onder een grafiek een schutting van planken te bouwen. Doordat hij de oppervlakte van elke, steeds smaller wordende plank kon uitrekenen, kon hij dat uiteindelijk ook van een grillige figuur. De bovenkant daarvan ging al meer op een kromme lijken, die hij als de steeds kleiner wordende zijden van een veelhoek beschouwde. Hij mat wat de minimale verschillen, plussen en minnen, bij het construeren van een kromme inhielden, noemde die 'sommen' en 'verschillen' en gebruikte daar de symbolen van het integraal- en differentiaalrekenen voor. Opluchting alom: er was een

methode gevonden om na eindeloos gereken systematisch de oppervlakte van een grillige figuur te berekenen. Voor zover Bilderdijk zichzelf niet als zodanig beschouwde, kan men zich afvragen, of hij in die opluchting deelde. Zijn affiniteit met algebra was praktisch gericht, betrof veeleer gebouwen dan grafieken. Toch zal hem ook de wiskundige gave van de grootste filosoof sinds de renaissance hebben geïmponeerd. Hij vond het op zijn beurt immers veel te leuk om het reisgezelschap in een postkoets, of professoren in de wandelgangen van een universiteit, met een door hem als 'eenvoudig' voorgesteld wiskundig probleem te confronteren.[570]

Behalve voor Lessing en Leibniz, had hij ook grote waardering voor Moses Mendelssohn, de grootvader van de componist (die in zijn tijd wel als de kleinzoon van de filosoof zal zijn aangeduid). Uit nieuwsgierigheid naar diens denkbeelden had hij zich het Hoogduits eigen willen maken, een moeizaam verlopend proces, dat in 1777 was aangevangen.[571] Men zou daaruit kunnen concluderen, dat hij meer dan in Lessing en Leibniz in Mendelssohn was geïnteresseerd. Door hen beiden geliefde en besproken thema's als het verhevene, het schone en het ware versterkten dat vermoeden, maar hier doet zich de niet geringe moeilijkheid voor, dat Bilderdijk zich daarover niet alleen in 1779 heeft uitgelaten. In de *Kunst der Poëzy* (1809) en *Verhandelingen ziel-, zede- en rechtsleer betreffende* (1821) werkte hij zijn gedachten daarover verder uit, waardoor het voor een kritische beschouwer van zijn werk moeilijk is hem niet vóór zijn vertrek naar de Leidse universiteit reeds denkbeelden toe te schrijven, die hij pas later zou ontwikkelen. Wat hem constant bezielde, was overigens de gedachte dat er op artistiek gebied een zekere wetteloosheid heerste, een onmacht van cultuurpausen die men niet negatief hoefde te duiden. Kunst in het algemeen en literatuur in het bijzonder bestonden immers al, voordat het in hun hoofd opkwam regels uit te vaardigen, waaraan een kunstwerk zou moeten voldoen: 'De kunst, zegt men, is ouder dan alle kunstregels, en het is zeker, dat deze regels niet tot een samenstel gebracht zijn dan na het voortbrengen der kunstwerken, waarin men heeft opgemerkt wat schoon kon zijn.'[572] Artistieke decreten van Aristoteles, Horatius en Boileau, in welk rijtje Mendelssohn zich met zijn *Betrachtungen über das Erhabene und das Naïeve in den schönen Wissenschaften* (1758) moeiteloos liet invoegen, kon men om die reden naast zich neerleggen als verwrongen constructies van de werkelijkheid. Raakte men erdoor geïrriteerd,

dan lag dat aan hun miskenning van het feit dat aan alle theorievorming over kunst de neiging tot vermaak ten grondslag ligt: 'Dit beginsel is in de natuur gegrondvest en men behoorde geen ander aan te nemen.'[573] Bilderdijk wilde niets weten van godsdienstige en andere beperkingen in dit opzicht. Hij weigerde toen nog een al te nadrukkelijk verband tussen literatuur en de 'taal der goden' te leggen. Hij las gretig Van Goens vertaling van Mendelssohns werk, *Verhandeling over het verhevene en naïeve* (1774), dat volgens hem 'niets dan Hoogduitse spreekwijzen'[574] bevatte. Hij gispte hier iets wat het taalgebruik als zodanig ver oversteeg: gebrek aan eerbied voor de nationale literatuur van de Republiek. Van Goens en zijn zwager Van Alphen, wiens eerste deel van *Theorie der schone kunsten en wetenschappen* in 1778 verscheen, hadden een lage dunk van de Nederlandse letterkunde vergeleken met die van andere landen. Beiden hielden een pleidooi voor oorspronkelijkheid en wezen een klakkeloze navolging van de klassieken af. Op die manier bliezen zij Justus van Effens verzet tegen het 'opzwetsen' nieuw leven in. In een brief van 16 december 1779 aan Feith beklaagde Bilderdijk, bekroond om de nationalistische tendens in zijn prijsverzen, zich over de arrogantie van Rijklof van Goens. Waar haalde zo'n verstrooide professor het recht vandaan om zich met een beroep op Mendelssohn negatief over zijn Hollandse tijdgenoten uit te laten? Van Goens, 'die zeker nooit hun geschriften verstaan heeft, zo hij ze al gelezen mocht hebben', rept van misbruiken in de kunsttheorie, bijvoorbeeld 'het stelsel der zogenaamde esthetica door Baumgarten ingevoerd', maar stapelt zelf het ene op het andere misverstand.[575] Dat doet hij praktisch door het aureool om de Nederlandse letterkunde te doen verbleken en theoretisch door onjuiste denkbeelden over het schone en ware te koesteren. Zijn relativerende opmerking over de esthetica van Baumgarten kon daarentegen wel op bijval rekenen. Bilderdijk geloofde evenmin als Van Goens dat een kunsttheorie de basis vormde van goede kunst. Het omgekeerde was eerder het geval, wat de discussie tussen beiden gevoerd over de vraag of zo'n theorie urgent was, niet minder hoog deed oplaaien.

Wat hem het meest beviel aan Mendelssohns denkbeelden, was de weerlegging van een kernachtige uitspraak van Boileau: 'Rien n'est beau que le vrai.'[576] Nee, doceerde Mendelssohn in *Hauptgrundsätze der schönen Kunste und Wissenschaften*, schoonheid is een subjectieve gewaarwording van iets wat slechts de voorstelling of uitbeelding

van het volmaakte betreft, dat in het ware ligt besloten.[577] Is dat zo? Wie daarover ook maar een seconde heeft nagedacht, kan hem geen ongelijk geven. Welke schoonheid valt er in een zogenaamd 'harde' waarheid te ontdekken? Schoonheid kan als waarheid een verpletterende indruk maken, maar niet elke waarheid bevat schoonheid. Uit de samengesteldheid van een begrip als 'waarheid' laat zich het complexe karakter van een begrip als 'schoonheid' afleiden. Hier toonde Mendelssohn zich een goede leerling van Christian Wolff en vooral van Baumgarten, want hij stelde zich op diens standpunt, dat abstrahering leidt tot onduidelijkheid: wie scherp focust op iets bijzonders, zal zich alleen met verlies van details een beeld van iets algemeens kunnen vormen.[578] De vraag of dit verlies zich manifesteert dan wel laat compenseren door hogere kenvermogens, zoals de ziel, of lagere kenvermogens, zoals de zintuigen, werd door hen alle drie verschillend beantwoord. Zoals uit het concept van een brief aan een ongenoemde dame gebleken is, zette ook Bilderdijk een groot vraagteken achter het menselijk vermogen om iets te weten te komen. Een mens verbeeldt zich al te gauw de waarheid in pacht te hebben. Deze stelling, die van Bilderdijk had kunnen zijn, had menig filosoof ervan moeten weerhouden zijn denkbeelden als waarheden in plaats van veronderstellingen te spuien. Via zijn zintuigen verwerft een mens zich niet kennis, die hij vervolgens met behulp van zijn verbeelding (voor Bilderdijk benadert 'verbeelding' het menselijk geheugen) opslaat, rangschikt en weer oproept,[579] nee, hij krijgt er slechts een indruk van. Wat zijn verbeelding hem te verstaan geeft of laat zien, kan zelfs strijdig met de goddelijke inhoud van een boodschap zijn: zo sterk staan voorstellingswijze en indruk het niet gevisualiseerde deel van hun inhoud in de weg. Had Bilderdijk in de jaren zestig van de vorige eeuw geleefd, dan zou hij de bekende stelling van Marshall McLuhan: 'The medium is the message',[580] heftig hebben aangevallen! In zijn tijd was Mendelssohn ervan overtuigd, dat wat zich als schoonheid presenteert weliswaar ook echt de indrukt maakt schoon te zijn, maar minder volkomen is dan menigeen denkt: 'De schoonheid ligt, naar het woord van alle filosofen, in de vage notie van perfectie.'[581] Mendelssohn ging zelfs zo ver, dat hij elke eenduidige interpretatie van de schoonheid afwees. Bij nadere beschouwing door wezens met een scherper verstand dan mensen zou blijken, dat het schone onmogelijk van zijn tegendeel kon worden losgezien: 'Wezens, die zijn begiftigd met scherpere zintuigen, moeten in onze

schoonheden een misselijkmakende monotonie vinden, en wat ons vermoeit, kan hen plezier verschaffen.'[582] Indien schoonheid een begrip was, zo redeneerde Mendelssohn, dat net als waarheid viel te herleiden tot eenheid in verscheidenheid, moest het een voor God onkenbaar begrip zijn. Wat is kenmerkend voor de schepping? Dat er onder het mom van eenheid overal verscheidenheid heerst. Wat van de schoonheid is vastgesteld, geldt daarom ook voor 'God': Hij kent schoonheid noch eenheid. Met die laatste stelling kon Bilderdijk het onmogelijk eens zijn, ondanks al zijn scepsis ten aanzien van het beginsel van de waarheid. Wat een blinkende parel lijkt,-een waterdruppel-, blijkt onder de microscoop van Leeuwenhoek een microkosmos aan organismen te bevatten. Juist omdat alles anders was dan het leek, moest er één constante van de hoogste orde in de schepping zijn of, als ware Hij God, daarachter kunnen worden aangetroffen. God, 'die op grond van eigen waarneming besef heeft van het volmaakte, die ziet dat al wat is, goed is, God kent de eenheid'.[583] In de ogen van Bilderdijk had Mendelssohn zich in religieus opzicht laten inpakken door een verkeerd wereldbeeld, dat wil zeggen zoals dat na de zondeval was ontstaan. Daarvóór had Godzelf gezien, dat alles goed was. In dit conflict tussen rede en openbaring koos Bilderdijk voor de openbaring, op weg naar een verinnerlijking van godsdienstige waarheden als hij was. Zonder Mendelssohn voor een 'kainsbroeder' uit te maken was hij het ook niet eens met diens opvatting over de schoonheid van het menselijk lichaam. Indachtig Leeuwenhoeks waterdruppel meende Mendelssohn, dat alleen de buitenkant daarvan voor een schoonheidsprijs in aanmerking kwam: 'Onder de huid liggen afgrijselijke gedaantes verborgen.'[584] Typerend voor het diepgravende karakter van Bilderdijk vond deze 'het lichaam van elk dier, in het bijzonder van de mens, tot in alle delen, van de opperhuid tot het gebeente, volkomen schoon en welstaltig'.[585]

Veel later in zijn leven, in 1821, zou hij in het voorwoord van zijn *Verhandelingen ziel-, zede- en rechtsleer betreffende* ruiterlijk erkennen, dat zijn in wezen dubbelzinnige waardering van Mendelssohn viel te herleiden tot zijn paradoxale interpretatie van de rede. Enerzijds erkende hij het gelijk van de Duitse wijsgeer, in zoverre deze ervoor beducht was, dat zijn lust en begeerte hem van de weg naar het geluk zouden kunnen afvoeren. Was dat het geval, dan diende de rede als tuchtmeester op te treden.[586] Anderzijds had de rede 'te allen tijde alle vals- en dwaasheden in bescherming'[587] genomen. Mis-

schien rangschikte hij daaronder ook Mendelssohns opvatting over de schoonheid van de schepping in het algemeen en van het menselijk lichaam in het bijzonder. Voor die verraderlijke kant van de rede was Bilderdijk zo op zijn hoede, dat hij van jongs af aan meer op zijn gevoel dan op zijn verstand vertrouwde. In het conflict tussen verstand en gevoel, dat in intensiteit het conflict tussen rede en openbaring overtrof, zou hij nog voor grote dilemma's komen te staan. In de warwinkel van zijn adolescentenbrein koos hij voor wat het meeste indruk op hem had gemaakt. Dat was niet de ontdekking van een wetenschappelijke of religieuze waarheid, door het juiste gebruik van de rede mogelijk gemaakt,-de rede had wat dat betreft een januskop, toonde waarheid én leugen aan zijn verlichte volgelingen-, dat was niet een juridisch of ethisch inzicht, maar dat was wat zich onder de leibniziaanse schijn verborgen hield: de schoonheid. De zo normbewuste Bilderdijk was allereerst een estheet, toen hij op het punt stond naar Leiden te vertrekken, en hij is dat lang, zeer lang gebleven. Oppervlakkig was zijn a priori esthetische kijk op de dingen allerminst, want met wat zijn ogen zagen, was hij niet tevreden: 'Vandaar ook die metafysische tournure van mijn geest. Ik heb mij nooit de lichamen als zelfstandigheden kunnen voorstellen, maar alleen als apparentiae, effectus, relationes organis nostris adaptatae van iets onlichamelijks, zoals ik mijzelf voel, en dus leverden die zelfstandigheden illusoire gewaarwordingen op, waarover mijn hart ontevreden was en waarin het niet kon berusten. Sprak ik, las ik daarover, dan raakte ik in de war, maar mijn gevoel verhief zich als ik eenzaam nadacht. Eindelijk vond ik hierin het enig en eenzelvig principe van waarheid, wezen, wet, en zedelijkheid en ook van wat mij alleen als voorwerp van beschouwing dierbaar was: het schone, waarover mijn oordeel nooit met dat van anderen overeenkwam. In zoverre zelfs, dat de natuur in mijn ogen niets dan het akelig besef van een vervallen en van Gods schepping verbasterd werkstuk voorstelt en mij altijd met de diepste neerslachtigheid vervult.'[588] Zou hierin ook de reden kunnen liggen van zijn depressie, zo vraagt men zich af, die tot in het eerste jaar van zijn studententijd in Leiden voortduurde? Of viel die nog uit iets anders dan uit een besef van gecorrumpeerde schoonheid te verklaren?

Dezelfde 'δεινή θεος', die een adolescent als Jacques Perk[589] in haar ban hield, speelde ook Bilderdijk parten. Bij gebrek aan een levenspartner stond hij haar toe, dat ze een bijna seksuele aantrekkings-

kracht op hem uitoefende. Toen hij nog geen noemenswaardig onderscheid tussen het 'schone', 'verhevene' en 'sublieme' maakte, gaf hij er zo blijk van door de schoonheid meegesleept te kunnen worden: 'Het spreekt vanzelf, dat waar de hartstocht hetzij uit zijn aard, hetzij in zijn werking, niet als overweldigend, immers als worstelend, voorgesteld wordt, die verhevenheid zeer gering of nietig moet zijn. Werking is het, krachtige werking, waarin onze ziel het grote vindt, dat haar meesleept, geen flauw of kruipend besluipen.'[590] Hier wordt de schoonheid alleen acceptabel gevonden, als zij à coup de foudre inslaat. Met minder nam Bilderdijk geen genoegen, zelfs niet als hij daardoor zijn eigen identiteit kon behouden. De mystieke kant van de schoonheid, waarmee hij zich in extase wilde verenigen, trok hem bovenal. Al moest hij het met de dood bekopen,-de schoonheid lijkt soms op Salomé-, hij wenste haar te veroveren en door haar veroverd te worden: 'Het is als de pijn, die een te sterke lichtschittering in onze ogen verwekt, een uitwerking van het gevoel onzer onmacht om het te kunnen verdragen, maar niet met het zien (de gewaarwording van licht als licht door het oog als oog) te verwarren. Deze laatste gewaarwording, het gezicht, eigent zich de ontvangen lichtstralen toe, en het is aldus, dat het ze geniet. Het ontvangen licht wordt, in ons, gevoel, tot hoedanigheid van het oog, en het oog voelt zichzelf daarin. Evenzo is het, dat de ziel in het omhelzen van het voorgestelde verhevene zich daarmee verenigt en het voorwerp niet als voorwerp, maar in zichzelf voelt. Zij erkent het schone en verhevene in zich en dat wordt op hetzelfde ogenblik als zij ervan doordrongen wordt, tot haar ogenblikkelijke eigenschap, waarin zij zich toejuicht. En voor zover zij in deze poging ter erkentenis zich onmachtig voelt en haar opgeven moet, is het besef dezer onmacht het gevoel ener wezenlijke verkrachting, een waarachtig bezwijken in onmacht, pijnlijk en wanhopig in zichzelf, dat echter met enige aanneming van het voorwerp verbonden is, en aldus, evenals de lichamelijke onmacht (en zelfs alle gevoel van vermoeienis) een vermenging van genoeglijke gewaarwording met die van het pijnlijk zelfverlies waarmee het samensmelt, voortbrengt.'[591] Er is vóór Bilderdijk geen dichter in de Nederlandse literatuur geweest, die zich zo onbewimpeld over de seksuele aantrekkingskracht van de schoonheid heeft uitgelaten als hij! Men zou het van Hadewijch of een Tachtiger hebben verwacht, maar niet van hem. Net zomin als men van hem verwacht zou hebben,-het zij hier opgemerkt om slechts tijdelijk het vooroordeel je-

gens een mannenbroeder te bevestigen-, dat hij zich in deze fase van zijn leven aan 'érotiques'[592] te buiten ging, Bilderdijks eigen benaming van zijn scherp door de buitenwereld veroordeelde erotische gedichten.

En toch liet hij vanaf 1779 losse gedichten circuleren, die twee jaar later onder de titel *Mijn verlustiging* in boekvorm zouden verschijnen. Da Costa, anders zo geneigd zijn leermeester bij te vallen, had er geen goed woord voor over. In een magnifieke volzin, zoals die tegenwoordig door niemand meer geschreven wordt, veroordeelde hij de gedichten in kwestie, waarover hij geen twijfel liet bestaan, om via een omweg alsnog hulde aan zijn leermeester te brengen: 'Wie de dichter wegens zijn erotische poëzie en de buiten elke twijfel berispelijke overdrevenheid van haar toon en coloriet hard wil vallen, maar vooral wie zich door zijn voorbeeld tot gevolgtrekkingen in het voordeel ener zinnelijke richting in het bespelen van de dichtlier aangemoedigd mocht voelen, die lere uit de eigen geschriften des dichters tevens kennen, uit welk oneindig hoger dan een stoffelijk beginsel hij zowel de echtelijke band als een daartoe voerende, daardoor geheiligde liefde altijd heeft beschouwd.'[593] Bilderdijk liet zich in zijn huwelijksgedichten van de beste kant zien, zo oordeelde Isaäc da Costa, dus stilzwijgend had hij zich hiermee willen excuseren voor zijn jeugdzonde. De plicht van een dichter brengt nu eenmaal met zich mee 'de zedigheid te verschonen'.[594] Zo'n visie veronderstelt berouw in een zondaar aanwezig, waarvan Bilderdijk in deze aangelegenheid weinig blijk heeft gegeven.[595] Integendeel, het 'vak der érotiques' verstond hij als grijsaard niet minder goed dan als adolescent.[596] Da Costa en zijn tijdgenoten,-over hoe braaf die waren, is het laatste woord nog niet gesproken-, meenden volkomen ten onrechte, dat Bilderdijk na 1825 in eroticis zijn leven had gebeterd. In het koor der moreel verontwaardigden vielen er maar weinigen te ontdekken, die bereid waren hun eigen angstvallige preutsheid niet in hem te projecteren. Tot hen behoorde Carel Gerretson, die over *Mijn verlustiging* opmerkte: 'Hoe vreemd doet het ons aan, dat deze verheerlijking van de natuurlijke passie, zo zuiver en primitief als de Europese letterkunde er maar weinige heeft aan te wijzen, bij onze vaderen zoveel bedenking heeft gewekt. Ongelijk Luyken heeft Bilderdijk zich ook in zijn latere leven over zijn erotiek nimmer geschaamd. Hij is in dit opzicht levenslang ingénu gebleven. Zij is hier, zegt hij in zijn *Verlustiging*, vuur en vlam, maar een die, terwijl zij met zorg bedwongen, en

met kracht tegengegaan wordt, lichter laaie opbruist, in een hart, dat zij heeft overmeesterd, maar niet verlaagd. Aan die opvatting is hij levenslang trouw gebleven.'[597] Tegenover dit oordeel van een even wijs als scherpzinnig man staat dat van Willem de Clercq, nota bene tot de intimi van Bilderdijk behorend, die meende dat zijn idool de diepte van diens eigen verderfelijkheid nog niet ten volle had gepeild, toen hij twaalf 'afdruksels'[598] van zijn latere gedichtenbundel onder vrienden liet circuleren. 't Is maar wat men 'ingénu' noemt... Voor Bilderdijk was het dichten op zichzelf al een sensuele, zo niet erotische bezigheid. Hij was één der eerste dichters, voor wie het dichten een orgastische bijbedoeling verried, die anderen uitsluitend voor de liefde reserveerden, zelfs als zij zwanger van ideeën gingen of niet zonder vaderlijke trots hun geesteskinderen presenteerden. Voor hem was dichten 'uitstorten',[599] waarvan kwaadwillenden ook meteen het ergste kunnen denken.

Alvorens men meer over de inhoud van zijn erotische gedichtenbundel te weten komt, zou men eens de reacties op een ten onrechte aan hem toegeschreven dichtbundel*, Galante luimen* (1780) geheten, moeten peilen. Die spraken boekdelen over het victoriaanse klimaat in de negentiende eeuw en speelden een niet onbelangrijke rol in de waardering van Bilderdijks werken na zijn dood. Over die anoniem verschenen bundel drukte Isaäc da Costa zich in termen van 'walgelijk'[600] uit. Hij hoefde niets goed te praten, omdat zijn leermeesters naam niet op de titelpagina vermeld stond. Hij vond de inhoud van *Galante luimen* dus echt beneden alle peil. Was dat ook zo? In een tijd waarin met behulp van termen als 'soft' en 'hard' niet alleen een vergoelijkend onderscheid tussen drugs wordt gemaakt, maar ook tussen diverse soorten pornografische films, doet het bijna lachwekkend aan, dat men in moreel en ander opzicht van zulke luimen opgewonden raakte. Toch was een ontblote boezem die met een paar 'bezielde ballen' werd vergeleken,[601] daar kennelijk al toe in staat. Hetzelfde geldt voor de roos en de steel in *Aan Lotje*, clichématig verwijzend naar geslachtsdelen, en voor de vergelijking van seksualiteit met het perpetuum mobile. In een tijd waarin Frau Antje, degelijk uitgedost in Volendams aandoende kleding, de Duitse tv-kijker warm moest laten lopen voor Hollandse zuivelproducten, kan men zich niet voortellen dat *Ant* het pièce de résistance vormde van de *Galante luimen*. Ant, wier 'kwade vinger' haar oom op een slecht idee brengt,[602] heeft meer met een schuine mop te maken dan met ero-

tiek of pornografie. Omdat er een door Bilderdijk vervaardigd afschrift van dit gedicht bestaat, heeft men gemeend hem als de dichter van de hele bundel aan te kunnen wijzen. Maar dat is nogal kortzichtig, omdat het in trocheeën geschreven *Ant*, afgezien van de inhoud, eerder aan een simpel kinderversje van Van Alphen doet denken dan aan de gecompliceerde verstechniek van Bilderdijk. Men kan zich voorstellen dat laatstgenoemde er aardigheid in heeft gevonden een sonnet zonder de letter 'r' te schrijven,[603]-al zou hij in een voorwoord omstandig hebben uitgelegd waarom hij juist déze letter aan zo'n bizar experiment had onderworpen-, maar niet, dat hij in *Aan Lotje* 'inoculeren' laat rijmen op 'leren': rime riche erkende hij immers niet als rijm.[604] De werkelijke dichter van de *Galante luimen* heette Riemsnijder, die met hetzelfde gemak als waarmee men Bilderdijk in diskrediet bracht, door Johannes van Vloten met een zekere Dobbrauski werd verward, een vriend uit de kring rond Bilderdijk reeds vóórdat hij naar Leiden zou vertrekken. Dobbrauski was een volbloed Rus en de journalist Riemsnijder, in Wologda geboren uit een Nederlandse vader en moeder, kon voor een Rus doorgaan. Dat was hun enige overeenkomst. Toen Bilderdijks vriend wegens fraude met de noorderzon vertrok, zou hij onder een andere naam hebben voortgeleefd om aan zijn schuldeisers te ontsnappen. Johannes van Vloten, die de *Galante luimen* onder nagenoeg dezelfde titel in 1869 publiceerde, had echter tweemaal ongelijk: de eerste keer toen hij Dobbrauski voor altijd onder de naam Riemsnijder liet voortleven, de tweede keer toen hij de *Galante luimen* gedeeltelijk aan Bilderdijk toeschreef.[605] Busken Huet en later Kollewijn hebben hun beeld van de grote dichter voor een niet gering deel van Johannes van Vlotens visie op hem laten afhangen. Zij kapittelden Bilderdijk om een boek dat hij niet eens geschreven had, en zetten zodoende de toon voor een extra negatieve kritiek die nooit meer zou verstommen. Met des te meer reden kan daarom de vraag worden gesteld, of *Mijn verlustiging* hun toets der kritiek wél heeft doorstaan.

Uit *Aan Regnilde* blijkt, dat Bilderdijk zijn 'érotiques' als een appel van Eris onder zijn lezeressen heeft willen verspreiden. De beminnenswaardige wederhelft van het menselijke geslacht, dat hij blijkbaar als mannelijk dacht, moest maar uitmaken, welk gedicht het schoonste was of welke schone Helena het in ontvangst mocht nemen. Mevrouw Schenkeveld, van wie de vergelijking met een twistappel is, haastte zich hieraan toe te voegen: 'Regnilde is dan ook niet

een bepaald meisje, maar een vertegenwoordigster van het vrouwelijk geslacht.'[606] Zo wilde ze voorkomen, dat achter haar naam een werkelijk bestaande geliefde zou worden gezocht. Eerder was immers achter de fictieve naam 'Melitta' het nichtje van Bilderdijk verrezen, dat hem om een onduidelijke reden had afgewezen. Speculaties daarover mochten uit den boze zijn, maar ze waren er wel. In *Aan Cinthia*,-volgens sommigen de jonggestorven Makkumse dichteres Cynthia Lenige,[607] volgens anderen voornoemd nichtje Michilda Pelgrom de Bie-,[608] zou Bilderdijk de reden voor zijn verbroken relatie met haar hebben uiteengezet: het was een geldelijke, maar zeker niet geldige reden, een reden dus van financiële aard, getuige de rol van het 'vuig metaal' in het geheel, waardoor er voor Bilderdijk niets anders op zat dan via het 'leedverkortend staal', dankzij de schermlessen van zijn vader, een einde aan zijn leven of dat van zijn rivaal te maken.[609] Mevrouw Schenkevelds opmerking over Regnilde zal bedoeld zijn om van Cinthia een tweede Regnilde te maken, want zo konden nieuwe speculaties worden voorkomen, overtuigd als ze ervan was, dat Bilderdijk zich niet als minnaar, maar als dichter op een nieuw terrein had begeven. Dat Cinthia de naam van een maangodin is, in liefdesaffaires berucht om haar vele schijngestalten, houdt niet in, dat men haar naam als de schuilnaam van een Amsterdams of Leids meisje moet lezen, maar dat zij zich achter haar uiterlijk schoon verbergt. Afgezien van de vraag of er een echt meisje model voor Cinthia heeft gestaan, of omgekeerd, heeft de kritiek ook geprobeerd antwoord te geven op de vraag of *Aan Cinthia* een romantisch of classicistisch gedicht is. W.A.P. Smit meende tijdens de herdenking van Bilderdijks geboortedag in 1956, dat het weinig universele karakter van dit gedicht en de volle nadruk die daarin op het gevoelsleven van één mens wordt gelegd, op romantiek wijzen, terwijl mevrouw Schenkeveld de tegenovergestelde opvatting was toegedaan.[610] Het in alexandrijnen geschreven gedicht maakt een retorische indruk, zo betoogde ze, waarin de minnaar klassiek begint met een 'captatio benevolentiae' en eindigt met een 'peroratio'. Retoriek en individualisme staan als water en vuur tegenover elkaar, dus is *Aan Cinthia* een classicistisch gedicht. Als men dat naar de vorm beoordeelt, heeft ze zeker gelijk. Inhoudelijk kan men met haar van mening verschillen over het individualistische gehalte van de minnaar, wiens hartstocht een allesbehalve universele indruk maakt. Beiden, zowel Smit als Schenkeveld, spreken zich hierover als erken-

de autoriteiten uit, met verschillende opvattingen, wat het gevolg is van hun onvoldoende doordachte definitie van 'romantiek'. Het gaat enerzijds niet aan het gevoelsleven van een individu daarvoor als uitgangspunt te nemen,-zelfs niet als dat van zijn al te sentimentele kanten wordt ontdaan-, want daarmee declassificeert men de hoogst persoonlijke gevoelens van een Griekse held als niet persoonlijk genoeg om voor de term 'romantisch' in aanmerking te komen. Anderzijds gaat het niet aan, de tegenstelling tussen retorisch en romantisch zo erg op de spits te drijven, dat die twee elkaar volstrekt uitsluiten. Een desnoods met retorische trucs bewerkt gemoed kan om een ontlading vragen die zo gepassioneerd is als het maar zijn kan. Op muzikaal gebied illustreert Beethovens sonate 'Pathétique', wat hier wordt bedoeld. Retoriek in combinatie met een onbeantwoorde liefde zou op romantiek kunnen wijzen, als de smartelijkheid daarvan minder op pathetische uitroepen berust dan op een verinnerlijkt gemis. Een Bilderdijk die op het 'rokend' lijk van de medeminnaar van Cinthia zijn wraak 'voldoet',[611] of die zelfmoord zou willen plegen om haar hart postuum ten gunste van hem te doen kloppen, hoort als fictief personage eerder in een romance van Feith thuis dan in zijn eigen werk. In het vervolg zal de vraag of Bilderdijk een classicist of romanticus was, moeten worden beantwoord, wanneer niet één gedicht, maar zijn hele oeuvre als bewijsmateriaal voor de ene of de andere stelling kan dienen. Vooralsnog kan worden vastgesteld, dat althans één gedicht uit *Mijn verlustiging* de toets der kritiek van autoriteiten als Smit en Schenkeveld glansrijk heeft doorstaan.

Hoe gerustgesteld is men als lezer niet, wanneer mevrouw Schenkeveld verzekert, dat deze bundel niets met pornografie te maken heeft. Dat Cinthia's tepels worden vergeleken met purperen druiven die op heuveltjes groeien,[612] dat in *Verrukking* een ontblote vrouwenborst met tanden wordt gekneed,[613] dat er wordt geworsteld met kleren en armen die haar (een borst meen ik, zou Multatuli zeggen) bedekt houden,[614] dat een dichter zich als ware hij Piet Paaltjens avant les lettres voorstelt, hoe hij het halssieraad van zijn geliefde is, 'een kostelijk kleinood van jaspis of agaat', en in die onverwachte hoedanigheid het 'zachte albast' van haar boezem streelt en 'dartel langs haar gorgel' speelt,[615] en dat in het slotvers van *Aan een Schoone* de romaneske schijn een absurde wending krijgt, als de dichter 'een zuiver vocht' wenst te zijn, waarin de geliefde haar 'poez'le en blanke leden' laat baden,[616] of dat hij als een van haar schoenen door

haar 'lieve voet' wenst te worden 'vertreden',[617] ja, dat alles maakt hoogstens een sensuele of erotische indruk, maar niet meer dan dat. Geheel in overeenstemming met zijn visie op het natuurrecht, dat hij als pseudo-erotomaan tegelijkertijd bestudeerde, was Bilderdijk van mening, dat het hart zich niet teugelloos aan lusten moest overgeven, maar die door het verstand zo moest laten fatsoeneren, dat ze onschadelijk en geschikt voor consumptie werden gemaakt. Blijkens zijn *Vertelling*, een parabel uit *Mijn verlustiging*, huldigde hij de leer van Epicurus, wiens Griekse genotzucht getemperd-en-wel de hele bundel doordesemt. Staat bij Rhijnvis Feith en Hiëronymus van Alphen de zinnelijkheid op zo'n gespannen voet met de zedelijkheid, dat beiden haar om het minste of geringste daardoor laten verdringen,-bij Bilderdijk is dat niet het geval. Een persoonlijke hartstocht, die ver boven de 'beestelijke' staat, waarvan de brand door iedere 'vrouwspersoon' te blussen zou zijn,[618] heeft zonder meer recht van bestaan. Overeenkomstig zijn opvatting van het natuurrecht mocht de moraal vooral niet te vroeg in stelling worden gebracht. Zoals plichtsbesef niets met de moraal als zodanig te maken had, maar samenhing met het voldoening schenkende inzicht dat aan een natuurlijke behoefte was voldaan, onttrok een zuivere lust zich aan een beoordeling van zichzelf: men diende haar te vieren om de voldoening ervan te smaken. Verliefdheid was volgens hem in het verlengde daarvan gebaseerd op een enge verstrengeling van liefde en zuivere lust of erotiek, waartoe hij alle hetaeres en eedbreukige slavinnen uit zijn anacreontische poëzie had verwijderd. In *Verrukking*, dat men tevergeefs in zijn bundel erotische gedichten zal zoeken, heeft hij een poëtische samenvatting van zijn opvatting en beleving van seksualiteit gegeven:

> Zo mint de dart'le niet, zo kan hij niet gevoelen,
> Die enkel log gevaarte en geesteloze klomp,
> Den dierelijken tocht op de echtkoets tracht te koelen,
> Voor 't stoffeloos vermaak der zielvermenging stomp![619]

Joris van Eijnatten geeft er dit commentaar op: 'In deze door de rede geleide liefde als verheven waarborg van het fatsoen had Bilderdijk een legitimatie gevonden voor zijn dichterlijke uitspanning in de bundel *Mijn verlustiging*, waarin de minder eerbare driften en zinnen ruimschoots aan bod komen. Erg overtuigend is die legitimatie niet,

want in zijn erotische poëzie is hij er nauwelijks in geslaagd de gevaarlijke begeerten aan het vermogen der rede te onderwerpen.'[620] Er zit iets halfslachtigs in dit commentaar, dat enerzijds rept van 'minder eerbaar' en 'gevaarlijk', en anderzijds van een op het nippertje geslaagde onderwerping aan de rede. Naar moderne maatstaven beschouwd, zouden de 'érotiques' van Bilderdijk eerder voor min of meer volmaakt onschuldig dan voor 'gevaarlijk' moeten doorgaan. Zijn vertaling van anacreontische gedichten uit het Grieks (naast vertalingen uit het Latijn) vormde het beste bewijs,-het woord 'alibi' krijgt men in dit verband moeilijk over de lippen-, voor zijn onschuldige betrokkenheid bij herdersspelen. Men ziet in ieder herderinnetje geen schaamteloos lustobject, maar een geliefde die, om het een eigentijds in plaats van klassiek tintje te geven, eerder aan een schaap uit de koninklijke stallen van Versailles doet denken dan aan een potige herderin, met hoeveel kleurige linten zij ook omhangen is.

Niettemin erkende Bilderdijk dat er een spanningsveld bestond tussen zuivere lust, gefilterd door de rede, en 'het gekrijs der driften'.[621] Het oude onderscheid tussen liefde en min, idealiter als eenheid voorgesteld, hield ook in dat de wetten der natuur pas golden, wanneer dat gekrijs was verstomd. Maar wat te doen, als men niet wist wat men hoorde, gekrijs of lieflijk gezang? In twijfelgevallen moest het gevoel de doorslag geven, waar de rede deerlijk verstek had laten gaan. Wil men Bilderdijk op één punt kritiseren, dan zou men hem voor de voeten kunnen werpen, dat hij zich onvoldoende rekenschap gaf van het verschil tussen 'min' in de zin van zuivere lust ter aanvulling op of invulling van de liefde en 'min' in de zin van een onzuivere lichamelijke verrichting om zichzelfs wille. Wat verstond hij precies onder dat laatste? Bestond er in zijn visie,-voor zijn gevoel-, ook een zuivere seksuele handeling die men om zichzelfs wille kan verrichten, mits zij ten dienste staat van de liefde? In dezelfde tijd dat hij aan zijn erotische dichtbundel werkte, gebruikte hij het woord 'min' in beide betekenissen. De rei in *Koning Edipus* verzucht:

> Bij welke leraar, in
> Wat Hogeschool, o Min,
> Is uwe kunst te leren?[622]

Hier is 'min' gelijk aan de 'ars amandi' van Vergilius, alsof het een soort handboek voor minderjarigen betreft over toegepaste seksuali-

teit ten dienste van de liefde. De vraag heeft iets ontwapenends, menig opgroeiend mens zal hem zichzelf gesteld hebben. Hoe is het mogelijk, dat bij alle belangrijk gevonden onderrichting, thuis of op school, aan de kunst van het beminnen geen woord wordt gewijd? Seksuele voorlichting kan tegenwoordig in die behoefte voorzien, maar bestond in Bilderdijks tijd niet. Vandaar zijn antwoord op die vraag, waarin de min niet alleen positief wordt voorgesteld, maar ook als iets wat correctie behoeft:

> Gij, Min! Gij zelve zijt
> Alleen, te allen tijd',
> Uw eigen onderrichting
> En leraar.[623]

Dit dubbelzinnige taalgebruik manifesteert zich nog veel sterker ten aanzien van het woord 'wellust', dat in modern Nederlands een overwegend negatieve betekenis heeft. Zelfs waar Van Dale 'wellust' positief omschrijft als 'zielsgenot' en 'innig welgevallen', kan hij niet nalaten te verwijzen naar de negatieve betekenis van dat woord: een te sterk 'zinnelijk genoegen', dat met bijvoeglijke naamwoorden als 'demonisch' en 'schaamteloos' nader wordt verklaard.[624] Bilderdijk gebruikte het woord 'wellust' in positieve betekenis, waar hij zegt zijn wellust in zijn zoon te stellen,[625] net als zijn vrouw, waar ze de stelling verkondigt: 'Dubbele wellust wacht de jongeling, wie de boezem gloeit voor deugd!'[626] of, nog duidelijker, waar hij hoopt dat 'vuige lust' en 'wulpse drift' de wellust doen beschamen. In *Mijn verlustiging* (1781) komt dit woord vijftien keer voor, niet één keer in zijn negatieve betekenis. Men moet lang zoeken, voordat men het elders wel in die betekenis tegenkomt:

> Geen lage wellust, zal me, als and'ren, 't oog verblinden,
> Beproeving deed me in 't leed het spoor der wijsheid vinden.[627]

Welnu, een mogelijke verklaring voor de negatieve beoordeling van Bilderdijks 'érotiques' is gelegen in de verkeerde veronderstelling van zijn critici, dat hij met 'wellust' een aanslag op hun moraal heeft willen plegen, omdat hij daaraan een te seksuele lading gaf. Met zijn dosering daarvan was in werkelijkheid minder mis dan met hun morele verontwaardiging! Ongetwijfeld zou hij het roerend eens geweest zijn

met de conclusie van mevrouw Schenkeveld: wellust bepaald door of afhankelijk van de liefde kan niet wulps worden genoemd, tenzij door een zwaarmoedige zedenmeester.[628] De liefde is een hartstocht die bijdraagt tot het menselijk geluk. Haar zachte kluister is de 'sterkste teugel tegen ongebondenheid'.[629] Als de liefde een hartstocht is, zijn liefde en min aaneen 'vertuid', zoals Hooft het plastisch heeft uitgedrukt.[630] Dan staat volgens Bilderdijk de zuivere lust garant voor het hoogste genot, dat man en vrouw in hun huwelijk kunnen beleven.

Had hij zich als adolescent maar aan Hooft gehouden, van wie hij in 1823 de verzamelde gedichten zou uitgeven. Toen had hij er al een langdurig huwelijksleven op zitten en was hij niet alleen in naam een stoïcijn, zoals in de jaren vóór en na zijn vertrek als student naar Leiden. Een bedaard gemoed in combinatie met christelijke opstandigheid en een algeheel gevoel van desillusie kenmerkten toen de zwaarmoedige zedenmeester die Bilderdijk was. Rond 1780 was hij echter volledig in de ban van Cats, in wie hij als kind al een tegenwicht voor zijn eigen vader had gevonden. De richtlijnen van Hooft gaven nauwkeurig de grenzen van hofmakerij aan, vanuit de man bezien, terwijl die van Cats elkaar tegenspraken. In een superieur getoonzet sonnet als *Fantasie* zegt Hooft, dat het 'moet wezen uw meest'res haar wil al eer gij vrijt'. Krijgt de minnaar nul op het rekwest, dan mag hij *'s liefs wederzin* zeker niet als wreedheid duiden.[631] Cats verkondigde daarentegen in *Liefdes kortsprake* algemene waarheden, die alleen door een lomperik beaamd kunnen worden:

> Jonge jaren
> Willen paren.[632]

Hij waarschuwde jonge vrijers voor de gevolgen van hun hofmakerij, zonder die te specificeren:

> Wilt gij wat maken,
> Meet wel uw laken,
> Eer dat ge 't snijdt.[633]

Of hij moedigde hen even vaag aan door een platte vergelijking in te lassen:

> Laat jachtige luiden op ezels rijden,

Zo leren zij wat hun nodig is![634]

Tracht daar maar eens wijs uit te worden, zal menigeen gedacht hebben in weerwil van de exemplarische rol die Cats in het leven van vrome calvinisten speelde. Bilderdijk heeft veel van hem geleerd, maar het is de vraag of Cats een goede leermeester voor hem is geweest. Volgens eigen zeggen dankte hij aan Cats waarheidsliefde en godsvrucht ('vrucht' ook in de betekenis van het Hoogduitse 'Furcht' haast hij zich hieraan toe te voegen) en leerde hij van de grote Zeeuw verzen te 'storten' in plaats van te 'maken'.[635] Cats, 'als dichter meer dan al die u verachten',[636] openbaarde hem het dichterlijk heelal. Door hem te lezen werd hij zich bewust van zijn eigen persoonlijkheid en begreep hij, dat zijn lichaam 'een beeld van het onlichamelijke ik'[637] was. Cats' emblemata spiegelde hem een geestelijke wereld voor, waartoe hij via Leibniz' monaden toegang kreeg. Voordat hij het wist, vond de aarde hem 'ontrukt van het eigenste ogenblik'[638] en ging er een hemel voor hem open. Weer later in zijn leven bleek dat 'de' hemel te zijn... Vreemd genoeg voerde hij Cats ook op als iemand die hem leerde zijn sensualiteit te temperen. Enige hypocrisie zal hem niet vreemd geweest zijn, toen hij bereid was te vergeten wat 'jachtige luiden' met grof geschut werd aanbevolen. Hij leerde van de Zeeuwse duitendief tenslotte minderbedeelden niets te mogen weigeren en dus, zegt Bilderdijk ditmaal naar waarheid, 'werd ik een speelpop van ieder die mij plunderen wilde'.[639] Kwam hij door zijn vrijgevigheid zelf in de financiële problemen, dan zou hij op aanraden van Cats 'het jammer' van zijn plichtsbetrachting verkiezen boven 'eer- en roemrijk wangedrag'.[640] Hij had een bloedhekel aan bekende beklederes van een staatsambt, raadpensionarissen bijvoorbeeld, die dat te eigen bate misbruikten, en was zelf liever zo arm als een kerkrat (die niet eens van protestantse huize hoefde te zijn) dan een ander zijn laatste kwartje te misgunnen.

Pas halverwege de negentiende eeuw was het gedaan met de reputatie van de onkreukbare Cats, die als een tweede Vader des Vaderlands in de verbeelding van zijn nageslacht had voortgeleefd. Door toedoen van Potgieter en Busken Huet kwam men er toen achter, dat hij toch ook een godvrezende geldwolf was geweest, die de kwaliteiten van het huwelijksbed tot een tafel van vermenigvuldiging had gereduceerd, en dat zijn poëzie even 'keutelachtig' als zijn vroomheid 'leuterlievend' was.[641] Toen zag men plotseling in, zonder te beseffen

er een al te modieus standpunt op na te houden, dat Cats 'in weerwil van zijn leuterende vroomheid en langdradige zedenpreken zeker één der gevaarlijkste schrijvers is die men aan een knaap met een levendige verbeelding in handen kan geven'.[642] Kollewijn kende en deelde dit moeizaam verworven inzicht. Had Bilderdijk, behalve schandelijkheden uit de boeken van Cats, ook niet Italiaans aan de hand van de *Decamarone* geleerd?[643] Na over de eenzaamheid van Bilderdijk in zijn ziekenkamertje te hebben uitgeweid, het harde lot waardoor het kind getroffen was, trok hij de volgende schandelijke conclusie: 'In diezelfde eenzaamheid ontwikkelden zich zijn sensuele driften zo krachtig, dat ze niet dan met de uiterste moeite door hem in toom konden worden gehouden en zelfs een enkele maal in teugelloze vaart met hem voortholden naar zijn ongeluk.'[644] Waar haalde deze biograaf het recht vandaan om zich in dit soort particuliere bijzonderheden te verdiepen, dat wil zeggen in intimiteiten alleen kenbaar voor de intiemste intimus van Bilderdijk: Bilderdijk zelf, en zich daarover vervolgens met het nodige moreel aplomb in het openbaar te uiten? Kollewijns biografie gaat voor buitengewoon evenwichtig door, de biograaf wordt hoog geprezen om zijn weloverwogen oordeel, dat berustte op zijn bereidheid om altijd twee kanten van een zaak te laten zien, maar men vraagt zich toch af, of hij het onderwerp van zijn biografie wel fair genoeg heeft behandeld. Het echtpaar Romein-Verschoor roemde Kollewijn om een verkeerde reden en toonde er geen flauw idee van te hebben, waarom diens biografie het misnoegen van Bilderdijkadepten had opgewekt. In *Erflaters van onze beschaving* prees het echtpaar namelijk het gematigde oordeel van Kollewijn, 'de schrijver van een degelijk gefundeerde en intelligente biografie van Bilderdijk', die door kwaadwillige lezers helaas werd afgewezen, 'ondanks zijn neutrale toon, ja, óm die neutrale toon, omdat hij zich daarmee buiten de Bilderdijkgemeente plaatste'.[645] Die 'hij' is Kollewijn, wiens grote verdienste is gelegen in het bijeenbrengen en intelligent ordenen van tot dan toe onbekend materiaal. Daar moet men inderdaad niet te licht over denken, maar 'neutraal' was hij allerminst. Niet het geloof, dat opium voor het volk is, zorgde voor een splijtzwam tussen Kollewijn en het rechtse deel der protestantse natie, zoals het echtpaar Romein-Verschoor schijnt te denken, maar de moraal. In eroticis, of dat nu de 'érotiques' van Bilderdijk betreft of zijn seksuele praktijk, werd zo'n negatief beeld van hem geschetst, dat niet alleen de kenners hem er niet meer in herkenden. Zie hoe

Kollewijn zich over beide uitliet, nadat hij eerst een vergoelijkende opmerking over een bekentenis van Bilderdijk had gemaakt. Deze noemde zich een onmatig mens, wat koren op de molen is voor moralisten in het algemeen en voor een onwelwillende biograaf in het bijzonder, die zich over de seksuele praktijk van zijn held wil uiten. Letterlijk zei Bilderdijk: 'Onmatig ben ik uiteraard, omdat niets mijn behoefte vervult, zelfs voor geen ogenblik, en mijn ziel geen bepaling denken of lijden kan. Hiervan ook mijn haat tegen het: *Virtus in medio consistit*.'[646] Wie zou denken dat de deugd, evenals de waarheid, in het midden ligt, zo wilde hij met dit aan de *Emblemata* van Horatius ontleende citaat te kennen geven, verkeek zich op de gretigheid waarmee hij leefde. Niet alleen in zijn kunst, maar ook in zijn leven streefde hij perfectie na, wat inhield dat hij niet gauw tevreden was... Zijn zelfbekentenis hield dus een verholen loflied op het streven naar perfectie in. Met seksualiteit had zij in directe zin niets te maken. Dit maakt het commentaar van Isaäc da Costa alleszins begrijpelijk, die een culinair in plaats van seksueel element in het geding wilde brengen om aan de woorden van zijn leermeester recht te doen: 'Ga nu heen, onnozele lezer of kwaadwillige beoordelaar en bewijs daaruit, dat Bilderdijk van zichzelf beleden heeft in de gewone zin des woords, bijvoorbeeld in drank- of spijsgebruik, onmatig te zijn geweest!'[647] Da Costa klinkt verontwaardigd, dat heeft Kollewijn goed begrepen, maar dat hij te kies is om zijn leermeester, behalve van onmatigheid op culinair gebied, ook vrij te pleiten van zonde tegen het zesde en negende gebod, komt in diens hoofd niet op. Hoewel anders altijd intelligent genoeg om alles en iedereen door te hebben, laat Kollewijn het op dit punt afweten. Vooruit, zegt hij ogenschijnlijk in Da Costa's geest, Bilderdijk mag op culinair gebied dan allesbehalve onmatig geweest zijn, maar 'zijn seksuele driften woedden sterk in hem. Aangeboren neiging, een ongezond leven in zijn jeugd, veelvuldig alleen-zijn, de lezing van werken, die allerminst voor aankomende jongelieden geschreven waren, zijn krachtige fantasie, alles werkte samen om zijn gedachten in een sensuele richting te leiden. Toch gaf hij zich niet aan uitspattingen over. Zeer verklaarbaar is het, dat een hele reeks van erotische gedichten,-somtijds wulps in hoge mate-, van zijn buitensporige hartstochtelijkheid getuigenis aflegt.'[648] Dus Bilderdijk, die zich niet aan uitspattingen te buiten ging, gaf wel blijk van een daarmee moeilijk te rijmen 'buitensporige' hartstochtelijkheid? In plaats van zich te verontschuldigen voor zijn betweterig voy-

eurisme voert Kollewijn bijkomend bewijs voor zijn stelling aan, dat Bilderdijk in seksueel opzicht geen maat kon houden. Had Dr. Th. Swart Abrahamsz niet in *De Gids* van 1888 over Multatuli geschreven, dat diens overprikkeling van de 'seksuele centra' gepaard was gegaan met megalomanie en achtervolgingswaan en leed ook Bilderdijk niet aan beide complexen?[649] Zo kan men alles bewijzen, bijvoorbeeld dat laatstgenoemde de peroratie aan het slot van de *Max Havelaar* heeft geschreven. Koesterde Bilderdijk niet tegen beter weten in hoge verwachtingen van een Oranjevorst, net als Multatuli, en waren beiden niet schrijvers van ongewone gebeden, verzoeken en lofzangen? Wilde associaties van dit soort plegen niet te leiden tot een houdbare stelling, sterker nog, ze zijn als zodanig verdacht.

Kollewijns biografie wordt ontsierd door een reeks van suggestieve verzekeringen, die met elkaar in tegenspraak zijn en hemzelf doen kennen als een quasiwijs man, doordat hij enerzijds een genuanceerd oordeel over Bilderdijks seksuele praktijk velt (voor geen zinnig mens te volgen) en anderzijds die niet al te verderfelijke praktijk in verband met het even 'vieze' als 'beruchte' *Ant* brengt, met gewaagde passages uit het werk van erkende schuinsmarcheerders als Jan van Paffenrode en Willem van Focquenbroch en met 'dubbelzinnigheden van de platste soort'.[650] Hier herhaalt zich hetzelfde mechanisme als eerder vertoond, want na te hebben vastgesteld dat zulke dubbelzinnigheden ook in de *Taal- en dichtkundige verscheidenheden* van Bilderdijk kunnen worden aangetroffen, bekent Kollewijn in een voetnoot, dat dit slechts zelden het geval is, wat natuurlijk niets afdoet aan de eerder vastgestelde ongerechtigheid.[651] Hij doet eerst een in moreel opzicht zware aanval op de dichter en taalgeleerde, zwakt die vervolgens af en geeft hem tenslotte een als dodelijk bedoelde trap na. De logica van zo'n in drie fases verlopende aanval zal een oplettende lezer ontgaan zijn, maar intussen heeft deze biograaf de waarheid wel een slechte dienst bewezen. Hij mag er op een wetenschappelijk verantwoorde manier naar op zoek hebben willen gaan, zoals hij in zijn voorwoord te kennen geeft,[652] toch heeft hij aan zijn waarheid over het leven van Bilderdijk een soms zwaar aangezet moralistisch tintje gegeven, te veel als hij zich door zíjn begrip van de waarheid heeft laten leiden als iets wat minder met de werkelijkheid dan met het tegenovergestelde van de leugen te maken heeft. In 1906, zo'n vijftien jaar na het verschijnen van Kollewijns biografie, gaf een medicus tijdens de herdenking van Bilderdijks 150^{e} geboortedag een voyeuris-

tisch en als geruststellend bedoeld commentaar op diens beleving van seksualiteit: 'Daarbij valt in het oog een grote mate van zinnelijke prikkelbaarheid, die hoewel hij zich gelukkig niet misging, toch een grote factor moet worden geacht bij de verklaring van zijn lichamelijke en geestelijke toestand en die een grote rol speelde in zijn gedachtewereld, die zich ook in vele verzen uitte. Men moet echter wel in het oog houden, dat, waar hij de vleselijke gemeenschap bezong, hij daarbij altijd dacht aan reine echt.'[653] Ook hier wordt de lezer een kijkje in het binnenste van Bilderdijk gegund, waarop hij geenszins zit te wachten (de lezer meen ik, zou Multatuli zeggen). Omdat er geen zinnig woord over te zeggen valt, konden voor- en tegenstanders van de al of niet door Bilderdijk in ere gehouden kuisheid elkaar blijven bestoken. De negatieve teneur overheerste daarbij, alsof intellectuele fatsoensrakkers zich bij voorkeur wentelden in onfatsoen. Niet alleen als adolescent, maar ook als puber was hij volgens Kollewijn oversekst: 'Zijn grootste, bijna zijn enige genot in die jaren was studeren. Omgang had hij weinig. De buitenwereld bleef hem vreemd. Neiging tot afleiding, spel en gezelligheid voelde hij slechts in zeer geringe mate. Men zou kunnen zeggen, dat hij in zijn somber kamertje onverschillig werd voor al het stoffelijke, indien zich in de stille knaap de seksuele driften niet bovenmatig hadden ontwikkeld.'[654] Abraham Kuyper, een kenner van de Nederlandse letterkunde en spreker in het openbaar, zoals zich nadien nooit meer in de Tweede Kamer zou manifesteren, liet zich door zoveel negativiteit begeesterd alleen vergoelijkend over Bilderdijk uit door hem met grote schrijvers en dichters uit het buitenland te vergelijken: 'Een vlek in het zinnelijk leven komt bij het genie keer op keer de harmonie verstoren. Zo was het bij Goethe en Byron, bij Shelley en von Schlegel, bij onze Rembrandt eveneens. En vooral bij Bilderdijk hindert ons dit. De onheilige gloed die door zijn erotiek tintelt, is zedelijke zelfverlaging van zijn lied.'[655] Ook Kuyper liet zich erop voorstaan rechtstreeks in de ziel van zijn grote voorman te kunnen kijken, waaraan hij het recht ontleende een moreel oordeel over diens poëzie te geven: die deugde niet! Hij bezat echter de fijnheid van gevoel om te erkennen, dat wat hem in ethisch opzicht niet voldeed, in esthetisch opzicht tot het allerbeste kon behoren: 'Noch Byron, noch Goethe worden om hun zondige aanslibbing als dichtergenie neergehaald. Worde dan ook bij Bilderdijks nagedachtenis geen andere dan de geniale maatstaf aangelegd, en schuive niemand het onheilige ook in deze mens als eclipsschijf voor

de zonneglans van zijn machtige geest.'[656] Hier is iemand uit de eigen kring van Bilderdijk aan het woord, die weliswaar op grond van een onbewezen stelling de geestelijk vader van zijn politieke partij in zedelijk opzicht scherp veroordeelt, maar anders dan veel van zijn tijdgenoten diens strikt literaire grootheid tenminste erkent. Over 'vlekjes' gesproken, dat brengt hem minder in diskrediet dan Kollewijn, voor wie onverminderd geldt wat Bilderdijk als stelregel voor zichzelf en anderen formuleerde (zonder er zichzelf altijd aan te kunnen houden):

> Breng nooit verborgen kwaad van iemand aan de dag:
> Hem schendt ge, en werpt meteen een vlek op uw gedrag.[657]

Tot de intellectuele fatsoensrakkers uit de negentiende eeuw, die niet ophielden Bilderdijk in eroticis te verguizen, behoorde Conrad Busken Huet op de eerste plaats. Hij verdient het daarom apart naast Kollewijn genoemd te worden. Niemand heeft zich meer geërgerd aan de openheid, waarmee Bilderdijk over seksualiteit placht te spreken, dan Busken Huet. Men dichtte deze vrijzinnige criticus en auteur van *Lidewyde* een minder preutse victoriaanse moraal toe dan waarover hij kennelijk beschikte. Als Bilderdijk in *Aan Cats* zinspeelt (niet meer dan dat) op het kwaad der knapen[658] door zuchtend vast te stellen, dat zijn lichaam vergeefs in de strijd tussen liefde en min voor de laatste bezweken is,[659]-het woord 'zelfbevrediging' of 'masturbatie' heeft hij nooit in de mond genomen, laat staan uit de pen laten vloeien-, vat Busken Huet dat als 'boersheid'[660] op. Sterker nog, hij meende anderen te moeten waarschuwen voor een aanslag op hun gevoel van fatsoen: 'Weet dus, beschaafde Nederlandse vrouwen en meisjes, dat Bilderdijks complete dichtwerken overvloeien van bladzijdes die men zich in uw tegenwoordigheid vergenoegen moet zonder nadere verklaring en zo zeldzaam mogelijk aan te halen.'[661] Dat hij zodoende te zwaar geschut in stelling bracht, kwam niet in hem op. Een twintigste-eeuwse schrijver als Jan Wolkers bracht dezelfde complete dichtwerken ter sprake, maar dan ontdaan van zedelijke ballast, toen hij er het zitgedeelte van een kappersstoel mee liet ophogen, zodat de haren van Erik van Poelgeest in een model konden worden geknipt, dat 'kort Amerikaans' heette.[662] Dat Busken Huet in zijn afwijzing van *Aan Cats* niet alleen stond, blijkt uit een commentaar van G. Kalff in zijn *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*

zowel op dit gedicht als op een later aan de verzameling 'afdruksels' toegevoegde dubbele vertaling van een erotisch gedicht uit het Latijn, *Ingetogenheid*, dat Bilderdijk in zijn studententijd in Leiden liet verschijnen. Kalff wilde wel aannemen, dat de dichter van al dit fraais 'midden in het verval der hoogstverbasterde aarde, door jongelingschap en jeugd' zijn lichaam 'rein bewaarde',[663] maar, zo riep hij verontwaardigd uit, wie gelooft er nog in het 'zilverblank der reine deugd' van wie 'zich in beide stukken onder de zonderlinge titel van *Ingetogenheid* welbehaaglijk koestert in de dartelste zinnenweelde?'[664] Nee, die Bilderdijk deugde niet en als dat niet viel te bewijzen, dan verzon men wel een theorie, bijvoorbeeld dat hij door aan één van zijn aanbidsters een erotisch gedicht ter hand te stellen zelf het kwaad opriep, waarvoor hij door haar toedoen zou bezwijken: 'En mocht, gelijk te veronderstellen is, aan zijn verleidsters een en ander uit deze erotische zangen in handen gekomen zijn, dan is het niet te veel gezegd, zo ik beweer, dat hij daardoor zelf de schuldige vlam in haar ontstoken heeft, waaraan hij zich zo deerlijk de vleugels heeft gebrand.'[665] In het spinnen van dit soort gedachten spande Busken Huet de kroon, zodat zelfs de brave Nicolaas Beets bij monde van zijn biograaf de beschuldiging aan zijn adres van 'onreine zinnelijkheid' moest weerleggen.[666] Wat bezielde Busken Huet, dat hij in een lange reeks literaire fantasieën en kritieken, voornamelijk op publicaties van J. van Vloten al of niet in samenwerking met J.C. ten Brummeler Andriesse gebaseerd,[667] in de tweede helft van de negentiende eeuw een ontluisterend beeld van Bilderdijk heeft geschetst?

Hem stond minder een literaire kritiek dan een gefantaseerde reconstructie van Bilderdijks doen en laten voor ogen, dat hij in moreel opzicht als verwerpelijk beschouwde. Of een vrijzinnige ex-dominee wel de meest aangewezen persoon was om goed en kwaad in andermans ziel te peilen, en plein publique, zij hier in het midden gelaten. Te bestemder plaatse zal de lezer zelf een oordeel over diens onvrijwillige biechteling kunnen vellen, dat niet klakkeloos hoeft samen te vallen met dat van één der meest gezaghebbende critici uit de negentiende eeuw. Wie zich een beeld van de biechtheer gevormd heeft, is per slot van rekening beter in staat diens morele categorieën in te schatten en de daarvan afhankelijke graad van vergevingsgezindheid in de praktijk te brengen. In een volmaakt onschuldig (wat niet hetzelfde is als volmaakt)[668] gedicht over een haan, *Koekeloer*, leest men tot verontwaardiging van Busken Huet over juffrouw

Partelot, Koekeloers favoriete hen: 'Die zat hij op een dag wel twintigmaal op 't lijf.'[669] Zuinigjes merkte de criticus op: 'Onze dichter heeft het ongelukkig zwak niet te kunnen schertsen, zonder telkens terug te komen en te drukken op datgene, waar de man van smaak luchtig over heen pleegt te lopen.'[670] Moralisme en literaire kritiek waren in de ogen van Busken Huet zo nauw met elkaar verweven, dat hij Bilderdijk en Kinker 'hartstochtelijk, dartel en in de onbetamelijke zin des woords voluptueus'[671] noemde. Nu zou men kunnen menen dat het hier erotische poëzie van beide dichters betreft, maar dat is niet zo. Ook de brave Bellamy, die nimmer een erotisch gedicht heeft geschreven, moet het bij hem ontgelden: 'Bellamy heeft het gebrek, dat hij zijn meisje te dikwijls en te lang achter elkaar kust.'[672] Waar een zijns inziens afkeurenswaardig zweempje seksualiteit in het geding is, hanteert Busken Huet dus een krachtige, maar uiterst gedateerde argumentatie! Waarom hij die speciaal tegen Bilderdijk aanwendde, zal te maken hebben gehad met stilistische afgunst, het à la Sainte-Beuve willen afrekenen met een grote reputatie, en met moralisme. Zijn biograaf, Olf Praamstra, laat er geen twijfel over bestaan, dat Busken Huet een grote bewondering voor Bilderdijk heeft gekoesterd: 'Om de waardering voor hem tot normale proporties terug te brengen, zag Huet zich gedwongen eerst een einde te maken aan de bijna mythische verering van Bilderdijk. Pas daarna, als hij van alle overdreven bewondering ontdaan was, kon op een zuiverder basis en vanaf een veel lager niveau de schoonheid van zijn poëzie, die ook in Huets ogen onmiskenbaar was, in het licht worden gesteld.'[673] Bilderdijk voldeed immers aan Busken Huets criteria van 'een groot dichter',[674] maar kon als mens niet aan diens fatsoensnormen tippen. In zo'n lastige belangenafweging moest een herwaardering van de figuur Bilderdijk onherroepelijk leiden tot een herwaardering van zijn werk. Wegens ruzie met Isaäc da Costa, die meende dat Busken Huet als corrector in dienst van uitgever Kruseman de verzamelde dichtwerken van Bilderdijk niet zorgvuldig genoeg had gecorrigeerd, is het echter nooit tot een herwaardering van diens werk gekomen. Als een preutse grootinquisiteur met hier en daar minimalistische trekjes keert Busken Huet in het derde hoofdstuk van dit boek terug, waar niet alleen de erotische neigingen van een puber en adolescent, die Bilderdijk was, in het geding zijn, maar ook zijn liefdesleven in het algemeen en zijn huwelijksmoraal in het bijzonder.

Een klein voorbeeld kan illustreren, hoe bizar en selectief de zedelijke verontwaardiging om zich heen greep na het circuleren van de eerste 'afdruksels' in 1779, die tot een publicatie van *Mijn verlustiging* in 1781 leidden. Meer dan een eeuw later, in 1890 om precies te zijn, verscheen er in de *Nieuwe Gids* een artikel over Vondels erotiek. Er kon een 'revolutie' in de Nederlandse literatuur hebben plaatsgevonden, de Beweging van Tachtig, zonder dat er in de victoriaanse tijdgeest of in het oerconservatieve negativisme van Busken Huets seksuele opvattingen een kentering ten goede was gekomen. Vondel had een bruiloftszang ter ere van het huwelijk van zijn 'waanzinnige'[675] vriend P.C. Hooft gemaakt, zo viel er in dit artikel te lezen, 'dat hij met de onbetamelijke titel van 'Bruiloftbed' liet drukken (wat op libido sexualis, op een ziekelijke prikkeling der seksuele centra in de hersenen wijst)'.[676] Kan men zo'n uitlating bizar noemen, van selectieve verontwaardiging in zedelijk opzicht getuigde een opmerking van G.W. Huygens, Tollens biograaf, die het waagde erotische gedichten en bruiloftszangen van zijn held en van Bilderdijk met elkaar te vergelijken en vervolgens van een voor laatstgenoemde negatief commentaar te voorzien: 'De dartele erotiek van voorheen was niet te vinden in deze lofzang op de echt, waarvan ook Bilderdijk niet geschroomd had de heiligheid te bezingen. Tollens echter behoefde dit niet met een kwaad geweten te doen, noch met schuldgevoelens beladen.'[677] Dus de 'érotiques' van Bilderdijk onderscheiden zich indirect zo ongunstig van de erotische gedichten van Tollens, dat wat de een op grond van zijn gepraktiseerde huwelijksmoraal vergeven kan worden, de ander zwaar moet worden aangerekend? Het lijkt er in elk geval verdacht veel op. In 1805 dichtte de toen nog roomskatholieke Tollens in gezelschap van Leidse hoogleraren als Van der Palm en Siegenbeek verkerend:

> 't Gele keursje dringt wellustig
> 't Zwoegend borstalbast omhoog.

en er kraaide geen Koekeloer na. Alsof het huiselijke poëzie in een vertrouwd metrum betrof, bediende hij zich 'ondeugend' van een eerder typische dan typerende naam voor het herderinnetje, dat het kledingstuk in kwestie droeg:

> 'k Wens dat keursje vaak ontregen:

'k Wens het, lieve Klitia!
Van uw middel los te scheuren,
Hoe bekoorlijk 't u ook sta![678]

en men slikte zijn bucolische liflafjes voor zoete koek. Als Bilderdijk zijn lezers echter aanspoorde om in de lieflijke akkers van Cypris te ploegen,-een eeuwenoud cliché waar men zelfs in het hoge noorden niet kouder of warmer dan gewoonlijk van werd-,[679] was Leiden letterlijk in last. Zijn gedichten werden 'vuil'[680] gevonden, al had hij nog wel zijn uiterste best gedaan om de publieke opinie gunstig voor zich te stemmen. In een tritsje van trefwoorden kwam de liefde natuurlijk op de eerste plaats, zo betoogde hij in *Antwoord* (1777-1780), gevolgd door de rede die de hartstocht diende te beteugelen. De liefde vormde dus 'de sterkste waarborg voor de eerbaarheid, en zij is het die de gevaarlijke drift, welke de Natuur vol zorg ter onderhouding van de geslachten in alle stervelingen heeft gelegd, betoomt en tot een waardig einde bestiert, de dierlijke tocht aan het vermogen der rede onderwerpend.'[681] Men kan deze woorden hypocriet vinden: een schuinsmarcheerder tracht achteraf de publieke opinie gunstig te stemmen voor iets wat niet deugt. Maar wie er zo over denkt, vergeet dat een opgeheven vingertje in deze aangelegenheid minstens zo onzedelijk is als datgene waartegen het werd opgeheven en dat Bilderdijk in alle oprechtheid een ontsnappingsclausule had ingebouwd, die hem in staat stelde met een rechtstreeks beroep op de liefde, in plaats van op de rede, zijn hartstocht bot te vieren. Zijn Amsterdamse en Leidse vrijages stonden in het teken van de liefde, die hij maar aan een inwisselbare schone als Cinthia hoefde te verklaren, of hij beschikte al te gemakkelijk over een alibi om haar ook seksueel te benaderen. Nee, hij was niet hypocriet, veeleer min of meer onschuldig bezig, of hij nu erotische gedichten schreef, of meisjes het hof maakte.

Uit eigen ervaring wist hij, dat de rede niet of nauwelijks in staat was om hartstochten of kwade neigingen te beteugelen. Wat dat betreft, had hij zich mooier kunnen voordoen dan hij deed. Toch was hij eerlijk genoeg om in de door hem vertaalde *Metamorphoses* van Ovidius de waarheid van dit gezegde op zichzelf van toepassing te verklaren: 'Video meliora proboque, deteriora sequor!' Letterlijk wordt hier het goede en minderwaardige tegen elkaar afgewogen op een voor de ik-figuur weinig vleiende manier, want hij moet zich te-

gen beter weten in bekennen tot het kwade. Bilderdijk vertaalde deze zin zo: 'Ik zie en erken de plicht, maar volg de stem der drift! '[682] Zijn geweten liet hem tijdens het vrijen wel eens in de steek, dat zou men tenminste uit deze woorden kunnen afleiden, maar zijn geweten liet hem niet los. In typisch bilderdijkiaanse taal heet het, dat er geen harmonie tussen de 'vatbaarheden' heerst en dat hart en verstand er alles aan moeten doen om die alsnog te herstellen.[683] Soms wordt zijn taal inderdaad door platte vergelijkingen ontsierd, tot gerechtvaardigde ergernis van Busken Huet, wanneer hij zich à la Cats over het vrijen uitlaat. Het meisje heeft in de liefde, bezien vanuit vrouwelijk standpunt, vanzelfsprekend het recht nee tegen een jongen te zeggen, want 'alle hout is nog geen timmerhout'.[684] Het bijzondere van deze vergelijking is, dat zij niet het meisje, maar de jongen slachtoffert. Heeft ze ja gezegd, dan geldt onverbiddelijk 'eieren in de pan'. Met volkse openhartigheid laat Bilderdijk een zekere Jasper Ouderwets (wiens achternaam garandeert dat hij diens standpunt deelde) verklaren, dat er heus geen kwaad zit in het 'op speculatie'[685] vrijen. Daarmee zette hij een zeventiende-eeuwse traditie van op schrift gestelde handtastelijkheden voort, die met Cats begonnen was en in de achttiende eeuw door de verlichte Justus van Effen was voortgezet. Het verschil tussen 'op speculatie' vrijen enerzijds en kusjes 'afpersen' of 'een klein vrijheidje toelaten en als op hand geven'[686] anderzijds, zoals Kobus zich in de bekende oud-Hollandse burgervrijage uitdrukt, is immers gering. In zijn spectatoriale geschrift van 20 maart 1733 liet Justus Van Effen hem ongewild scabreus aan Agnietje vragen, of hij zijn pijpje aan haar 'testje' mocht opsteken, waarmee het vurig kooltje in de stoof wordt bedoeld, die de wachtende Agnietje haar moeder op weg naar huis wilde aanbieden.[687] Daar werd niet moeilijk over gedaan in tegenstelling met de gewild scabreuze aanmoediging van de gerespecteerde advocaat en buurman van Agnietje, die tegen de vader van Kobus zegt: 'Uw zoon, die tot nog toe zo zedig heeft geleefd, zal nu, naar mijn gedachten, bij Agnietje kunnen brengen, wat hij bij het meisje wenst te vinden en zeker ook wel vinden zal. Je verstaat mij wel en je zou niet geloven, hoeveel zoiets wederzijds bijdraagt tot een standvastige huwelijksliefde.'[688] Uit dit verdekte pleidooi voor seksualiteit vóór het huwelijk spreekt een eeuwenoude tijdgeest, waarmee Bilderdijk in de pas liep. Eigenlijk was dus met wederzijds goedvinden alles tussen gelieven toegestaan, ongeacht hun maatschappelijke klasse (als die maar hetzelfde was), zij

het dat Cats met zijn aanbevolen techniek om kusjes 'af te persen' tegen de zin van het meisje de aristocratische Hooft in gebrek aan schaamte overtrof. Wat in een beëindigde relatie ten stelligste was verboden, om met name de bedreigde positie van het meisje niet te verslechteren, waren lasterlijke toespelingen op seksueel gebied die haar als bandeloos afschilderden. Het ergste wat Saartje Burgerhart in een soortgelijke situatie overkomen kon, was de beschuldiging te moeten aanhoren, dat zij 'aansprong', dat wil zeggen uit de band sprong.[689] De schaamte daarover was nog groter dan over het eventuele 'delict' zelf. Bilderdijk kende een als onmacht beleden schaamte, die hem in relaties verhinderde een geliefde haar congé te geven. Dan voelde hij zich als een duif die tot zijn opluchting 'ontslipt' was aan een net, maar zich per ongeluk op een lijmstang had neergezet en, hoewel hij spartelde om los te komen, toch aan dat dodelijk twijgje was blijven hangen.[690] Door hemzelf op 's werelds strikken betrokken, kan men in dit beeld ook de gevolgen onderkennen van wie in de strikken van een vrouw valt. Gevoel voor slachtofferschap kan men hem in deze en andere aangelegenheden bepaald niet ontzeggen!

In Amsterdam en Leiden deelde Bilderdijk aan zijn vriendinnen, die lang niet allen met naam en toenaam bekend zijn, 'afdruksels' van *Aan Cinthia* uit. Een vriend en benijder van zijn faam, Jan Willem Kumpel, liet zich eens als volgt over deze praktijk uit: 'Van nature niet met de macht bedeeld door een eerste indruk te behagen, lei hij zich op het behagen bij de vrouwen als een kunst toe, en zij, bij wie hij verstand genoeg vond, om verder dan op de schors te zien, vestigden al ras hun aandacht op hem. Eerst liet hij dan zijn verstand bewonderen, daarna gebruikte hij het om zijn hart als een engelenhart in een stoffelijk omhulsel te vertonen, liet het begeren, en dan de bewonderende begeerster, middels aan haar in zijn handschrift netgeschreven minnedichten, geloven, dat zij het bezat.'[691] Overigens begaf hij zich alleen in een min of meer manische periode van zijn depressie op vrijersvoeten, waardoor het des te verwonderlijker is, dat hij nog tijd overhield om de edele kunst van het Italiaans boekhouden te beoefenen op het kantoor van zijn vader, de correspondentie met jonkvrouw de Lannoy te onderhouden en die met Feith uit te bouwen, en zich ter voorbereiding van zijn Leidse studie in het natuurrecht te verdiepen. Wie zich verbaast over het synchrone karakter van al deze activiteiten, realisere zich dat wat in theorie althans zijn leidraad voor

vrijages was, volgens hem de basis van het natuurrecht vormde: de nooddruft of natuurlijke behoefte. Wetten dienden om een behoefte te vervullen, hetzij die van zichzelf, hetzij die van een ander, nadat een reeks van conflicten gezagsdragers had genoopt daarover hun standpunt schriftelijk vast te leggen. Zo was het Romeins recht bijvoorbeeld ontstaan, dat kan worden beschouwd als een overzicht van menselijke ingrepen in het natuurrecht. Omdat het ieders plicht is om aan een natuurlijke behoefte te voldoen, kan daarover niet gechicaneerd worden, maar de uitdaging of verleiding om dat wel te doen is groot. Bilderdijk had meer dan eens het recht horen verguizen als een 'blote chicane'[692] en in gedachten daarmee ingestemd. Nu leerde hij in te zien, dat het recht niet op zijn uitwassen mocht worden beoordeeld, maar als een praktische handleiding voor wijsgerig ingestelde burgers interessant kon zijn. Hij begon al in Amsterdam steeds meer 'achting en zucht'[693] voor de rechtsgeleerdheid te ontwikkelen. Na bestudering van Wolffs natuurrecht met aantekeningen van Elie Luzac en Pufendorfs *De jure naturae et gentium* begreep hij, dat de nooddruft in de zin van een natuurlijke behoefte het beginsel van elk recht is, dat niet-natuurlijke behoeftes of begeertes van een mens oneindig zijn en 'hierom is zijn staat een staat van oorlog',[694] en dat verstand noch vrije wil een rol speelde bij het vervullen van een natuurlijke behoefte, want dat laatste is immers ieders plicht! Tot op hoge leeftijd zou hij trouw aan zijn eigenaardige opvatting van de 'plicht' blijven als iets wat niet noodzakelijk is (dan zou het namelijk ook als bitter kunnen worden ervaren), maar automatisch genoegdoening geeft in zedelijk opzicht: 'Plicht is iets wat geheel buiten de noodzakelijkheid is en ons een genoegen doet vinden in onderwerping, wat ons die onderwerping als ons eigen, als tot ons wezen behorend aan doet nemen. Dit alleen maakt tot *plicht*, wat zonder dat *dwang* zou zijn.'[695] Bavinck ried de heimelijkste bedoeling van Bilderdijks plichtsbesef en formuleerde haar zo: 'Als de plicht zich uitstrekt als regel voor ons *willen*, dan moet het beginsel van plicht hoger en eerder dan ons willen zijn, dan moet het de grootste algemeenheid hebben en in autoriteit machtiger zijn dan alle momenta, waardoor onze wil wordt bewogen.'[696] Natuurlijk zit God achter die 'autoriteit', dat geldt voor Bavincks formulering en voor wat Bilderdijk heimelijk met zijn opvatting van de 'plicht' beoogde. Naast de ware bedoeling van zijn trompe l'oeil uit 1773, zijn afkeer van het ambt en zijn bewondering voor Leibniz, getuigt dus ook zijn opvatting van de 'plicht'

als fundament van het natuurrecht, van zijn geloof in een calvinistische God, die met de vrije wil niet al te veel op heeft.

Volgens Wolff gaat elk streven naar perfectie gepaard met genot of geluksgevoelens. Dat was, behalve een natuurlijk, ook een natuurrechtelijk gegeven, wat Bilderdijk, zelf een perfectionist, echter niet geheel kon beamen. Waardoor werd een mens gestimuleerd om het goede zo goed mogelijk te doen? Was dat gebaseerd op een noodzakelijk te vervullen verlangen naar geluk,-een van stoïsche zelfzucht getuigende levensdrang-, op medelijden, omdat de ene mens in andermans ellende zijn eigen leed herkent,-een indirect uit afkeer van het lijden in het algemeen ingegeven vorm van altruïsme-, of op lijden? Bilderdijk was dat laatste van mening, lichamelijke pijn beschouwend als 'één der grootste weldaden van God'.[697] Hoe zou een mens anders adequaat kunnen reageren op verkapte pijnprikkels als honger, dorst en vermoeidheid? Natuurlijk verschafte menslievend gedrag de mensheid zedelijk genot, maar men moest zich daarop niet verkijken. Mensen zijn kuddedieren, die in permanente staat van oorlog met elkaar leven. Daarom had God slechts één mens geschapen en niet een complete samenleving met alles erop en eraan. Wolff kon wel hoog opgeven van de zedelijke verbondenheid der mensen, waarvan die tussen vader en kind het zuiverst is (tussen ouders en kind heerst van nature nu eenmaal een onvoorwaardelijke liefde), toch moesten er grenzen aan worden gesteld. Drie 'samenstemmende verstandelijke behoeften' perkten de zedelijke verbondenheid in: schaamte en berouw stelden iemand tijdelijk buiten de gemeenschap, waarna hij gelouterd en wel zijn werkkracht weer aan anderen ten goede kon laten komen, 'gezelligheid' of gemeenschapszin kon niet non-stop worden opgebracht, waardoor alles wat daarbuiten viel,-egoïsme en ongeremde zelfontplooiing bijvoorbeeld-, ontwrichtend op de sociale cohesie werkte, en gehechtheid aan de hogere wereld liet een mens op zijn intuïtie vertrouwen, desnoods tegen de keurig in een samenleving door Romeinse deugden als verstand, wijsheid en voorzichtigheid aanbevolen inzichten in.[698] Bilderdijk reserveerde met andere woorden voor zichzelf de principiële mogelijkheid om de hele samenleving te trotseren. Hij legde in deze jaren de grondslag voor een oerconservatieve levenshouding, die hem maatschappelijk en religieus al bij voorbaat voor geen kleintje vervaard maakte. De natuurrechtelijke fundering van zijn 'protestantisme', waarvoor hij niet de moraal of zijn geweten aanvoerde, maakte de

ernst van zijn oerconservatieve bedoelingen des te groter. De rol die het verstand hierbij speelde, was van ondergeschikte aard, want *verstandelijke* behoeften waren ondergeschikt aan de als meer wezenlijk gevoelde *natuurlijke* behoeften. Voor een dienaar van de wetenschap, zoals Bilderdijk zich later graag zag, is dat een opmerkelijk standpunt. Overigens maakte hij het zich als man van wetenschap of van algemene kennis, zoals hij zichzelf vóór de aanvang van zijn Leidse studententijd beschouwde, nog moeilijker door expliciet de rol van het verstand en de rede van elkaar te onderscheiden. "Het verstand is de rede niet," kon hij met een zorgelijk gezicht tegen zijn vrienden zeggen, "maar een bijzonder vermogen tot vergelijking van denkbeelden die de verbeelding ons aanbiedt."[699] Van de rede had hij een iets hogere dunk: 'Rede is wat onze geestelijke vermogens in hun werking en aanwending regelt, of regelen moet, naar het einde waartoe deze bestemd zijn.'[700] Verstand en rede waren manusjes van alles in dienst van de verbeelding, zonder blijkbaar in staat te zijn zelf het proces van verbeelding (dat zich ook over morele kwesties kon uitstrekken) aan te sturen. Alsof dit al niet ingewikkeld genoeg is, mag men hieruit niet concluderen, dat hij van de verbeelding een hoge dunk had. Hoewel verwant aan een begrip als 'intuïtie', waarop Bilderdijk heel zijn leven is blijven vertrouwen, en aan 'gevoel', de bron van alle poëzie, die volgens hem niets met 'verbeelding' te maken had, was dat laatste begrip nauw verbonden met 'zwijmzucht' en rijmde het niet voor niets op 'vereelding', wat afstomping betekent.[701] 'Verbeelding' was voor hem wat men in het Latijn aanduidt met 'media vox', dat wil zeggen een voor tweeërlei uitleg vatbaar begrip: het kon enerzijds een volmaakte wereld of een wereld op volmaakte wijze onthullen, anderzijds leiden tot zelfbedrog, dat op zijn beurt verhinderde, dat wat dan ook in de eigenlijke zin van het woord werd onthuld. Het was een opslagruimte, waaruit men van alles haalde om op de toonbank van het leven te assembleren, maar wat ging er onderweg al niet mis? Alleen door goed te luisteren naar zijn gevoel kon een dichter voorkomen, dat hij het slachtoffer van zijn eigen verbeelding zou worden.

De ondergeschikte rol van de rede, waarop Bilderdijk door lang na te denken over Wolffs opvattingen van het natuurrecht zelf gekomen was, bracht hem paradoxaal genoeg ook in conflict met deze Duitse filosoof. Men zou de aard van dit conflict met een iets te weidse benaming 'predarwinistisch' kunnen noemen, waaruit opnieuw een

toenadering tot de calvinistische variant van het christendom valt te destilleren. Wolff, wiens *Experimentalische physica* Bilderdijk liever las dan de natuurkundige werken van Musschenbroek,[702] stelde zich ter verklaring van de schepping op een zogenaamd 'epigenetisch' standpunt, dat wil zeggen hij geloofde niet dat God de wereld als een soort van deus ex machina (of beter: machina ex deo) had geschapen. Veeleer was er sprake van een 'geleidelijke ontwikkeling van amorfe materie'.[703] Voor wat die evolutionaire ontwikkeling bevorderde, beriep Wolff zich op de 'vis essentialis', een op zichzelf bestaande levenskracht die in staat was alles te doordringen.[704] Bilderdijk stelde zich daarentegen op een zogenaamd 'preformistisch' standpunt, dat het wonder van de Schepper ogenschijnlijk groter maakte door het bestaan van de huidige wereld reeds aanwezig te vooronderstellen in de dagen van Adam en Eva.[705] In overeenstemming met de mechanistische opvatting van Descartes' filosofie geloofde hij waarschijnlijk, dat de hele mensheid in embryonale vorm al in de buik van Eva bestond,-haar ovarium moest welgeteld over 27 miljoen eitjes beschikken-, en dat het ontstaan der soorten niets meer of minder was dan een 'mechanistische ontplooiing van gepreformeerde embryo's'.[706] Natuurrecht in al zijn consequenties doorgedacht en prille natuurwetenschappen lagen in de achttiende eeuw aanzienlijk dichter bij elkaar dan later het geval zou zijn. Hetzelfde geldt voor natuurrecht en politiek, zodat het generaties in de 21e eeuw minder vreemd hoeft voor te komen, dat Bilderdijk in zijn tijd voor een 'uomo universale' werd versleten: de cartesiaanse boom bestond vooral uit een stam en takken, en kende nog maar weinig twijgjes in de vorm van specialismen, die een leven van bestudering vragen.[707] Tot zo'n politieke aftakking van het natuurrecht behoorde de gedachte, die zich weldra tot een overtuiging in hem ontwikkelde, dat een maatschappelijk contract nooit het geweten kon vervangen. Automatisch en niet noodzakelijk lag in een gezinssituatie het gezag bij de vader, die het naar eigen inzicht kon uitoefenen over alle gezinsleden. Over de noodzakelijkheid van gezagsuitoefening kon verschillend gedacht en geoordeeld worden, over het vaderlijk gezag niet. Dat kwam de vader van nature toe, maar was niet onbeperkt. Geen macht bestaat 'per se', of kan blindelings tot gelding worden gebracht. Geen imperium, zegt Bilderdijk in het eerste deel van de *Geschiedenis des Vaderlands*, is 'per se infinitum aut omnia complectens',[708] al was het alleen maar omdat macht niet los van machtsuit-

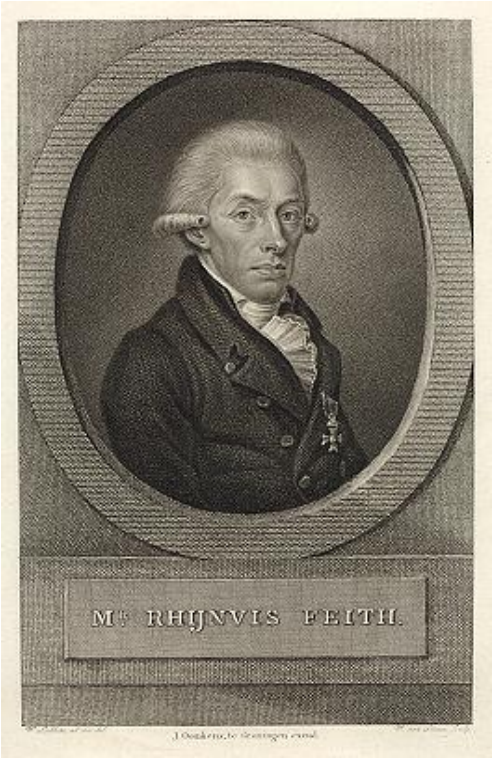
oefening kan worden gezien. In die dialectische heksenkraam van gedeelde macht, gezag en onderwerping diende de vader, zelfs als feilbare autoriteit, allereerst te worden gehoorzaamd. Vrouw en kinderen die het met hem op een akkoordje wilden gooien, schonden het natuurrecht. De ondergeschikte rol van de rede verhinderde principieel het welslagen van zo'n akkoord, maar kon evenals op gehoorzaamheid gebaseerde reacties van gezinsleden wel tot bijstelling van de vaderlijke gezagsuitoefening leiden. Bilderdijk stond niet geheel afwijzend tegenover de manier waarop de Romeinse koningen hun macht hadden uitgeoefend: als despoten. Zo hadden de consuls het ook gedaan en oefende iedere huisvader als pater familias het eenhoofdig gezag nog steeds uit. Volgens het Romeins recht viel zijn gezagsuitoefening niet te onderscheiden van de 'dominica potestas', dat wil zeggen de macht van de heer over zijn slaven, dus het vaderlijk gezag was net als elk soort van imperium, dat de Romeinen invoerden, 'gelijkelijk despoticum'.[709] Men mag dan wel niet spreken van absolute macht, toch houdt een krachtig pleidooi voor eenhoofdig gezag in de praktijk iets soortgelijks in. In politieke termen vertaald, lag de soevereiniteit volgens Bilderdijk voornamelijk, zij het niet uitsluitend, bij de stadhouder, die zijn oppergezag met de Staten moest delen. In dit opzicht zou hij de vergelijking van stadhouder en Staten met huisvader en echtgenote niet als vals hebben afgewezen, mits men aan beide eerste leden van de vergelijking het volle pond toekende. Een maatschappelijk contract à la Rousseau zou dat toch al ontbrekende evenwicht tussen gezagsdragers onderling en hun verhouding tot volk en kinderen helemaal scheeftrekken. Men kon daarover redeneren wat men wilde,-zo'n contract was en bleef uit den boze. In *De ware liefde tot het vaderland* had Bilderdijk zichzelf in de gedaante van een goed functionerende burger nog een pluim op de hoed gestoken: 'Nooit zal hem de eigenbaat voor 't redelicht verblinden!'[710] Hij speelde toen, in 1777, met het thema van de onkreukbare gezagsdrager, die het algemeen belang vooropstelde. Daarvan was hij zich dankzij een combinatie van rede en Verlichting bewust. Een paar jaar later liet hij zich minder positief uit over de rol die de rede in zijn eigen leven speelde. De 'voorafspraak' van *Mijn verlustiging* (1781) rept met geen woord van de rede en had dat nochtans makkelijk kunnen doen om in plaats van de drie-eenheid hart, ziel en wil in zijn eentje paal en perk aan de lage streken van de min te stellen. Bilderdijk geeft daarin juist af op de 'traagheid van vernuft', de 'dofheid

van bevattingen' en de 'ruwheid der denkbeelden'.[711] Het is niet onredelijk te veronderstellen, dat hij door de rede als een ondergeschoven kindje te behandelen het irrationele en onredelijke op spiritueel en moreel gebied in de kaart speelde. Hij werd er in elk geval steeds meer bevattelijk voor, terwijl hij probeerde het onverklaarbare voor zichzelf aannemelijk te maken. Zo leidde hij uit zijn sterrenbeeld Maagd af, dat hij voor het huwelijksbed gemaakt moest zijn, 'door teelzucht sterk gedreven' als hij toch al was.[712]

In politiek opzicht was hij wegens zijn Oranjegezindheid en gezagsopvattingen geen onbeschreven blad, en toch stond daar kennelijk niets op, wat hem in zijn vriendschap voor jonkvrouw de Lannoy en Feith belemmerde. Zo roemde hij de republikeinse gezindheid van de jonkvrouw en stoorde hij zich niet aan de patriottische cultuur, die er binnen de dichtgenootschappen heerste. Nu bestond er voor het gebruik van termen als 'republikeins' en 'patriottisch' geen eenduidige richtlijn, en kon er respectievelijk zowel een staats- en stadhouderlijke gezindheid als een vaderlandslievende en niet-orangistische politieke voorkeur onder worden verstaan. Het waren beide nogal diffuse termen, die naarmate de burgeroorlog in de Republiek scherpere vormen aannam, steeds meer de betekenis van 'antistadhouderlijk' en 'niet-orangistisch' kregen. Globaal was dat na 1781 het geval, toen Joan Derk van der Capellen tot den Pols *Aan het Volk van Nederland* verscheen. Het moet Bilderdijk echter vóór die tijd niet ontgaan zijn, dat zijn beste vrienden er andere politieke opvattingen op na hielden dan hijzelf. Zulke verschillen registreerde hij zonder op een breuk aan te sturen, tolerant als hij was en in de kunst van de dialectiek niet onbedreven. In zijn voorafspraak van *Koning Edipus* noemt hij zichzelf een patriot, een koningsdrama uit de klassieke oudheid aangrijpend om zijn moderne visie op het stadhouderschap reliëf te geven. Hij prijst daarin zijn landgenoten, die hun 'vrije hals aan het eigendunkelijk juk' hebben onttrokken, omdat zij de 'rechten van Volk en Regeerder'[713] wisten te onderscheiden. Het eigenmachtig optreden van zijn landgenoten tegen de koning van Spanje kon uiteindelijk op zijn goedkeuring rekenen, evenals het verzet van het volk tegen aristocraten en regenten die hij gezamenlijk als de 'Loevesteinse factie' aanduidde. Van hun staatsgezinde activiteiten naar het voorbeeld van Hugo de Groot moest hij niet veel hebben. Werd hij daarmee geconfronteerd, dan wenste hij in het voetspoor van zijn vader het stadhouderschap 'op z'n sterkst aan te kleven' als 'bolwerk der bur-

gerlijke vrijheid tegen de aristocratie'.[714] Hoe onverbloemd hij zijn politieke denkbeelden ook aan de man bracht, toch was hij eerder antiaristocratisch dan Oranjegezind, wat hem in staat stelde om met degenen die het felst tegenover elkaar stonden, contact te blijven houden. Tamelijk argeloos noemden de staatsgezinde Feith en de Oranjegezinde Bilderdijk zich beiden patriot, zich met hun welgemeende kritiek op Willem V eerst niet realiserend, dat zij er een totaal verschillende politieke visie op na hielden. Hun vriendschap ontwikkelde zich in korte tijd van 'waarde kunstvriend' tot 'ware vriend', wat uit de aanhef van hun brieven blijkt, totdat zij in 1782 wel geen vijanden van elkaar werden maar helaas 'gescheiden lieden'.[715]

In het begin was Bilderdijk door de drie jaar oudere Feith geïmponeerd, hij mocht in het najaar van 1779 voor het eerst bij hem op de Bloemendalstraat 12 in Zwolle logeren. Dat een getrouwd man, wiens achternaam aan het optreden van een fat deed denken, in geluk en welstand leven kon, een patriciër, die zich voor zijn gedichten interes-

Rhijnvis Feith

seerde, hield voor hem, behalve een zekere belofte, ook een grote maatschappelijke erkenning in. Om aan te geven dat hij als Italiaans boekhouder te Amsterdam in adellijke kringen verkeerde, schermde hij tegenover Feith met zijn vriendschap voor jonkvrouw de Lannoy. Zo afhankelijk van diensten, hem door een patriciër bewezen, was hij nu ook weer niet. Des te bereidwilliger toonde hij zich overigens, als hij op zijn beurt Feith een kleine dienst kon bewijzen, zij het dat in zo'n geval uit de woordkeuze van een begeleidend briefje van zijn hand blijkt, waar het in hun vriendschap danig wrong: 'Lieve Vriend, beschik over mij, zo dikwijls ik u van enige dienst kan zijn, maar zonder verschoningen te maken, die mij vernederen. U hebt er het recht toe, uw zo verplichtende inborst geeft het u, en mijn hart schept er vermaak in het te erkennen.'[716] Er waren in hun omgang vernederingen, die hij niet zo gemakkelijk over het hoofd kon zien. Het nadelige effect daarvan werd gecompenseerd door Bilderdijks superieure intellect, waartegen Feith totaal niet opgewassen bleek. Spraken zij over Riedels *Theorie der schoone Kunsten*, dan verkondigde Feith algauw een geheel eigen theorie, waarmee hij de ingewikkeldste punten van hun discussie uit de weg trachtte te gaan. Een theorie moest in zijn visie vooral niet te 'droog en afgetrokken' worden, zij moest voor leken begrijpelijk blijven en aan kunstenaars nuttige wenken geven.[717] Protesteerde Bilderdijk tegen een al te gemakkelijke of voortijdige capitulatie van zijn vriend, dan moest hij in hun correspondentie maar met een weldoordachte oplossing van de reeds half door hen gesignaleerde problemen op de proppen komen. In zijn voorredes volgde Feith een soortgelijke tactiek om de opperbeste verstandhouding met zijn lezers niet in gevaar te brengen. Hij wees er nu eens als een bestsellerauteur op, 'dat de gemeenzame volkstoon ook in de beste werken nodig is, wil men algemeen gelezen worden',[718] en dan weer als een al te populistische pragmaticus, dat hij 'nimmer een vriend van leerstelsels'[719] was geweest. Bilderdijk bekommerde zich in intellectueel opzicht minder om de vraag, hoe hij op anderen placht over te komen. Zijn ijdelheid ging achter briljante retoriek schuil, waardoor er een dubbele paradox ontstond, voor wie hun optreden nader beschouwde. Feith was de aristocraat die als dichter zo gewoon mogelijk op zijn lezers wilde overkomen, terwijl Bilderdijk met zijn aristocratische aspiraties een gewone burger was, die als geniale dichter zo elitair mogelijk wilde zijn zonder zich enigszins om het niveau van zijn lezers te bekommeren. Feith wilde hun gunst niet

verspelen door moeilijk over zijn bronnen te doen, want als het hem beter uitkwam verzuimde hij die eenvoudigweg te noemen. Men heeft hem wel eens 'als een soort literaire clown' gezien, 'wiens bekendste boek *Julia* op goedkope wijze zonder moeite belachelijk kan worden gemaakt'.[720] Gelet op de Werthermania van het boek in kwestie, zal hier een domme august zijn bedoeld. Bilderdijks proza mag gedeeltelijk dezelfde feilen vertonen als die van zijn jeugdvriend,-want ook hij ging niet altijd even zorgvuldig met zijn bronnen om-, maar wat een wereld van verschil spreekt er niet uit zijn originele taalgebruik vergeleken met Feiths larmoyante zegswijzen. Hoe zorgvuldig gaf hij zich niet rekenschap van elk woord. Wars van populisme verklaarde hij: 'Het verrijken der taal bestaat niet in nieuwe woorden te smeden, maar in de betekenis der woorden die er zijn te bestemmen en ze op een niet gemene wijze aan te wenden.'[721] Men kan in vertalingen de achterkant van een tapijt ontwaren, zoals Cervantes placht te doen, [722] maar Bilderdijk weigerde een al te groot onderscheid tussen de voor- en achterkant daarvan te maken. In al zijn vertalingen pretendeerde hij 'als het vinkje in de abelen' te zingen, van welke kant men ook het bos in lopen mocht.[723] Hij deed niets plichtmatig, vierde integendeel zijn behoefte bot. Zijn vertalingen in poëzie en proza, dienden een tweeledig doel: op de eerste plaats verschaften ze hem meesterschap over de taal, 'niet om poëet te worden, want dit maakt ons geen vlijt of arbeidzaamheid, maar om het werktuig waarvan ik mij als poëet moest bedienen, meester te worden en dit niet over mij en de stoffen mijner bewerking te laten heersen'.[724] Op de tweede plaats maakten vertalingen het hem mogelijk van originele werken uit te rusten en toch literair zijn slag te slaan, 'omdat het uitvloeien en uitstromen van de eigen geest zo uitputtend is, dat men tussen beide daar rust van behoeft en het desondanks niet kan laten om zich uit te storten'.[725] Feith zal tijdens hun gesprekken hierover gezwegen of instemmend geknikt hebben, de kanten lubben van zijn mouwen verschikkend, zonder er een wezenlijke bijdrage aan te leveren. Dat zal hij eerder aan een man als Meinardus Tydeman hebben overgelaten, de vriend en vader van een vriend, die Bilderdijk in 1779 ten huize van Feith ontmoette.

Ruim 36 jaar later, in 1815, herinnerden zij elkaar aan hun eerste kennismaking. 'Sindsdien waren wij vrienden, ofschoon wij het elkaar niet meldden. Blijven wij het!' verzuchtte één van hen met een voor

Meinardus Tydeman

hem typerende opwelling van spontaniteit en impliciete genegenheid, de lezer kan wel raden wie. Met Meinardus Tydeman kon Bilderdijk, anders dan met zijn gastheer, uitvoerig van gedachten wisselen over een project dat hem na zijn vertaling van *Oidipus Rex* bezighield. Welke tragedie van Sophocles zou hij vervolgens onder handen nemen? Er tekende zich in de tweede helft van 1779 al een traditie af, waarmee men later flink de gek zou steken door op te merken, dat Bilderdijk 'schier elk jaar tegen de winter zijn Griek slachtte'.[726] Bovendien kon hij met deze Utrechtse professor in de rechtsgeleerdheid,-Meinardus Tydeman zou tweemaal rector magnificus van de universiteit aldaar worden-, over zijn voorgenomen studie in Leiden praten. Misschien was Tydeman zelfs een betere gesprekspartner dan hun beider gastheer Feith, omdat hij als leerling van de vooral in het Grieks geïnteresseerde Tiberius Hemsterhuis de alomtegenwoordigheid van het Latijn in het wetenschappelijk discours trachtte te relativeren door de moedertaal met zorg te onderwijzen en te cultiveren 'om de roem van ons volk te vermeerderen'.[727] Met zijn stevige kaken en een hoge bovenlip die zijn voorhoofd concurrentie scheen aan te doen, was Tydeman een man naar Bilderdijks hart, een patriot die op uiterst betamelijke wijze met de winnaar van prijsverzen in vaderlandsliefde wedijverde. Tot ergernis van zijn biograaf Kollewijn had Bilderdijk zo'n hoge dunk van Meinardus Tydeman, dat hij eigenhandig in diens vriendenrol schreef: 'U volgen mag ik niet, ik stare u kruipend na!'[728] Dichterlijke vrijheid om met ironie van zijn bewondering te getuigen was hem kennelijk niet toegestaan. Zelf een man van

weinig woorden moet het de professor, toen hij nog griffier der Staten van Overijssel was, moeite hebben gekost 'om weinig met veel woorden te zeggen'.[729] In zijn gesprekken met Bilderdijk zal het verschil tussen Griekse en Franse tragedies een voorname plaats hebben ingenomen. Waarom werd Voltaires vertaling van *Oidipus Rex* wel opgevoerd en, ondanks lovende kritieken, die van hem niet, zo vroeg Bilderdijk zich in het najaar van 1779 af.[730] Dat wilde hij eerst goed begrijpen, voordat hij zich aan de vertaling van een nieuwe tragedie van Sophocles zette. Als neoclassicist wenste hij vast te houden aan het verheven karakter van een tragedie, waarvan koningen de hoofdrolspelers waren en reien engelen of, bij wijze van tegenwicht, het volk representeerden.[731] Daarnaast, dat wil zeggen in burgerlijke of zedelijke spelen, mochten vertegenwoordigers van het volk zich gerust in proza uitdrukken, mits dat maar niet in een tragedie gebeurde. Zoals in zijn discussies met jonkvrouw de Lannoy, bleef hij ook nu trouw aan de reien en, nieuw element in de discussie, aan de episode. Hoewel het niet valt te bewijzen, is het aannemelijk, dat hij voor zijn op Griekse leest geschoeide neoclassicistische opvatting van de tragedie steun vond bij Meinardus Tydeman.

Wat hij bij Feith niet vond,-een debater die de kunst verstond zijn tegenstander tot nieuwe inzichten te prikkelen-, zocht hij als een volleerde netwerker bij anderen. Een batterij van potentiële gesprekspartners stond hem tot zijn beschikking en hij verzuimde niet er gebruik van te maken. Vervolgens stelde hij Feith op de hoogte van zijn vorderingen, alsof hij het betreurde van een ander te hebben moeten vernemen wat hij graag van zijn vriend had willen horen. Zo maakte hij kennis met Nicolaas van Winter en diens vrouw Lucretia van Merken. Het huwelijksgeluk van dit schrijvende echtpaar imponeerde hem niet minder dan hun progressieve denkbeelden over dramaturgie. Een tragedie mocht wat hen betrof best in proza in plaats van poëzie geschreven worden, wat een onverwacht antwoord op zijn retorische vraag aan jonkvrouw de Lannoy inhield: was menselijke nieuwsgierigheid er niet de oorzaak van, dat het publiek in een schouwburg genoegen nam met zoiets onnatuurlijks als mensen die elkaar vlot metrisch rijmend toespreken?[732] Lucretia van Merken, door hem onmiddellijk geassocieerd met de nieuwe psalmberijming van 1773 (waaraan ze als lid van het dichtgenootschap *Laus Deo Salus Populo* een belangrijke bijdrage had geleverd)[733] en met haar heldendicht *Germanicus*, liet hem nadenken over het verschil tussen een

tragedie en een heldendicht. In november 1779 schreef hij daarover aan Feith: 'Ik spreek hier alleen van het treurspel, maar niet bij afzondering, en omdat ik het heldendicht zou willen uitsluiten. Integendeel, wat ik van het eerste zeg, wil ik ook op het laatste toegepast hebben. Ik neem mij het treurspel slechts ten voorbeeld als een samenspel van een mindere uitgestrektheid, waarin zich derhalve de samenhang der delen klaarblijkelijker vertoont, terwijl ik met Aristoteles dit als een werkend heldendicht in het klein, het heldendicht als een verhalend treurspel in het groot aanmerk.'[734] Bilderdijk dacht dus na over het wezen van de tragedie,-volgens hem een heldendicht in zakformaat-, en over de natuurlijkheid van rijm en metrum op het toneel. Wat had Hiëronymus Van Alphen hierover opgemerkt, achter wiens opvatting over reien en episodes Feith zich in hun discussie over Riedels *Theorie der schoone Kunsten* al te snel had geschaard? Van Alphen had als één der eersten de grenzen tussen proza en poezie doen vervagen met zijn stelling, dat de berijmde kronieken van Melis Stoke op poëzie leken, maar in werkelijkheid proza waren. Hij had in de *Nouvelle Héloïse* van Rousseau, in *Die Leiden des jungen Werthers* van Goethe en vooral in een zedenroman in briefvorm als *Pamela or virtue rewarded* van Richardson ('die ik als laatste noem, omdat hij boven allen uitsteekt')[735] allereerst poëzie in proza ontdekt. Had Van Alphen soms uit een stiekeme voorliefde voor rijmloze verzen gedicht:

> Ziedaar, lieve wichtjes,
> Een bundel gedichtjes?[736]

Had hij niet openlijk te kennen gegeven, 'dat het rijm nooit in het algemeen als een schoonheid, en al helemaal niet als een noodzakelijke eigenschap der poëzie kan worden aangemerkt, al is het zo dat het in sommige gevallen wezenlijke voordelen aanbrengt'?[737] In zijn brieven aan Feith weidde Bilderdijk over stellingen van Hiëronymus Van Alphen uit, omdat hij wist dat zijn zwijgzame vriend die aanhing. Door zulke stellingen te bestrijden forceerde hij alsnog een debat met de verkeerde tegenstander: Feith in plaats van de grote kindervriend.

Eerder aristotelisch dan horatiaans georiënteerd, als het om de structuur van een tragedie ging, vroeg hij zich af, of Feith wel wist uit welke vier delen zo'n toneelstuk bestond. Alsof hij gegronde redenen had daaraan te twijfelen, somde hij ze alle vier braaf voor hem op:

voorrede of proloog (προλογος), episode (έπεισοδιον) tussen de eerste en de laatste zang van de rei, uitslag of exodus (έξοδος) na de laatste zang van de reien waarin de 'bereiking van ontwerp' centraal staat en tenslotte de zang van de reien zelf (χορικον).[738] Wie objectief naar deze structuur kijkt, zo betoogde Bilderdijk, komt tot de conclusie dat een indeling in vijf bedrijven, elk keurig afgesloten met een reizang, niet wezenlijk was voor een toneelstuk of drama (hier in de zin van een tragedie opgevat): 'De Ouden kenden de onderscheiden bedrijven niet, waardoor wij de toneelstukken verdelen, en die men bij de Romeinen door de koorzangen afgescheiden vindt. Hun algemene en verstandelijke of intellectuele verdeling van een toneelspel was gelegen in de knoop, dat wil zeggen in de *ontknoping*. Het leggen van de knoop maakt eigenlijk het wezen des treurspels uit en de ontknoping besluit het. Hun mindere en werktuiglijke, of machinale verdeling (met welke de onze in bedrijven, in aard, gelijk staat) vinden we bij Aristoteles.'[739] Door hierop te hameren bereikte Bilderdijk twee doelen. Op de eerste plaats kwam daarmee de structuur van een classicistische tragedie ter discussie te staan en op de tweede plaats kon het belang van de klassieke episode als strijdig met moderne of classicistische toepassingen op het toneel worden aangemerkt, wat tot een herleving van de oorspronkelijk Griekse tragedie leiden moest. Zijn vriend hield te veel van Franse tragedies, dat behoefde correctie. Had hij niet zonder zijn redenering van argumenten te voorzien, het verwerpelijke standpunt van Hiëronymus van Alphen gehuldigd, dat namelijk de episode van Aristoteles precies hetzelfde was als de episode in moderne Franse tragedies? Juist omdat zoiets als de eenheid van handeling hem, Bilderdijk, ter harte ging, meende hij er goed aan te doen dit euvel te bestrijden. Volgens Aristoteles was de episode onmisbaar: 'De delen ener zaak moeten zodanig samenhangen, dat door verplaatsing van enig deel of door het wegnemen daarvan het geheel wordt veranderd of verwrongen, want wat kan worden ontbeerd, zonder dat het gemis daaraan in het oog loopt, kan niet worden gezegd een deel te zijn.'[740] Was dat in Franse tragedies ook het geval? Nee, want de Fransen drukten door dit woord, 'episode', 'veeleer iets onafhankelijks van het hoofdonderwerp uit, dat slechts op de een of andere mogelijke wijze daarmee samengeschikt wordt, gelijk (om een voorbeeld te geven) het bijverdichtsel van Filoktetes in de 'Oedipe' van Voltaire, dat van Theseus in de 'Oedipe' van Corneille en dat van Aricia in Racines *Phèdre*'.[741] De

episode bij de Ouden is onmiddellijk ondergeschikt aan het oogmerk, de hoofdbedoeling van een tragedie, zo legde Bilderdijk overdreven geduldig aan Feith uit, maar bij de Fransen is de episode slechts indirect daarmee verbonden, als zodanig vergelijkbaar met blanketsel, make-up, een mouche, een 'toevallig sieraadje'.[742] Met zo'n sieraad placht de Franse jufferschap in haar nopjes te zijn in tegenstelling tot meer serieuze lieden als Feith en hijzelf. Hoe durfden Franse dramaturgen zich trouwens op Aristoteles te beroepen? Had zijn vriend zich dat wel eens afgevraagd? Alsof Feith zich van spijt niet inmiddels alle haren uit zijn pruik getrokken had, omdat hij zich te snel achter Van Alphens opvattingen over reien en episodes had geschaard, bleef Bilderdijk hem met vragen daarover bestoken. Was het hem niet opgevallen, dat de autoriteit van Aristoteles nog steeds groeide? Men wilde van hem lezen, wat hij nooit had geschreven. Zo maakte men in de loop der tijd een katholieke theoloog, een onwetende geestelijke en een volslagen botmuil van hem. Zou men hem, bij zoveel onredelijks, ook kunnen beschuldigen van een inconsequent gebruik van de term 'episode', omdat hij over meer dan één episode tussen de eerste en de laatste reizang spreekt? Maakte hij zodoende de episode niet even willekeurig als deze in de visie van de Fransen was geworden? Nee, want waar Aristoteles over meer dan één episode spreekt, geeft hij steevast blijk van zijn afkeuring. Geheel in diens geest kon Bilderdijk niet laten op te merken, dat 'onvernuftige dichters' (zoals Feith) er niet in slaagden hun 'bijverdichtsels',-een Nederlands equivalent van episodes-, aaneen te schakelen.[743] Tja, en wie nu nog wilde volhouden, dat er geen verschil tussen de episode der Ouden en Fransen bestond, deed alsof 'de overeenkomst die een gebrekkige aftekening van een schaap soms heeft met de gedaante van een zwijn (gelijk men van ongeoefende handen dikwijls te zien krijgt), zou bewijzen, dat een schaap en een zwijn hetzelfde dier zijn'.[744] Tegenover zoveel verbaal geweld had Feith geen enkel verweer. Uit ontzag voor het Amsterdamse genie dat in Leiden was bekroond, besloot hij in voorkomende gevallen vanuit Zwolle een beroep op hem te doen. Had hij zodoende hun vriendschap kunnen redden of enigszins normaliseren? Nee, want één van de eerste keren dat hij daadwerkelijk de hulp van Bilderdijk inriep, reageerde deze met een waarschijnlijk door standsverschil ingegeven vorm van ironie: 'Kunnen aardwormen, zoals ik, zich verbeelden tot welke hoogte uw onbegrijpelijke geest het licht kan brengen, voor welke ontwerpen hij verordend is,

en zou ik mij vermeten hem palen voor te schrijven?'[745] Hetzelfde incident zou zich binnenkort nog een keer tussen hen voordoen en weer zou Bilderdijk, na eerst staaltjes van zijn onmiskenbare superioriteit te hebben gegeven, de positie van een underdog kiezen. Als zodanig stond hij niet te trappelen om zijn baas te hulp te schieten.

Voordat het nieuwe jaar begon, hoopte hij van een ander dan Feith antwoord te krijgen op zijn vraag, welke tragedie van Sophocles hij moest vertalen. Hij sprak daarover met het echtpaar Van Winter, met de classicus Lodewijk Caspar Valckenaer, de vader van zijn beste vriend, en met dominee Pieter Fontein, die als leermeester van voornoemd echtpaar aan hem was voorgesteld. Had hij zich wel een juist beeld van de klassieke tragedie gevormd? Wat de aristotelische episode betreft, luidde het antwoord zonder meer bevestigend, maar had hij ook gelijk door aan de rei vast te houden? Wie als lezer in de 21e eeuw zou menen, dat Bilderdijk aan esthetische in plaats van morele scrupules moet hebben geleden om zich zo intensief met dit onderwerp te blijven bezighouden, bedenke wat hij één der Tydemans voorhield: 'Niets ten halve, mijn vriend, eigen oordeel en grondigheid in alles![746] Hij stelde nu eenmaal hoge eisen aan zichzelf en, anderen als zichzelf beschouwend, aan anderen. Fontein stelde hem voor *Antigone* te vertalen en prees in hem zijn dichterschap en talenkennis. Over dit dubbele compliment schreef Bilderdijk aan Mr. Daniël van Alphen: 'Ik laat aan uw schrander oordeel over, hoe een aanmoediging van die aard en van dat gezag mij moest treffen.'[747] Omdat Daniel van Alphen hem vervolgens aanried *Electra* te vertalen, zat hij met een probleem. Vondel had dit treurspel van Sophocles al vertaald in alexandrijnen. Hij zou het in vijf- in plaats van zesvoetige jamben kunnen doen,-precies het omgekeerde van het metrisch schema in hun beider vertaling van *Oidipus Rex*-, maar als 'voedsterzoon' van Vondel wilde hij 'der vergelijking zo terstond geen voet geven'.[748] Nog altijd depressief sprak hij er zich jegens Daniël van Alphen over uit, dat hij vreesde als dramaturg te mislukken. Dat laatste had hij ook kunnen verzwijgen, zo gaf hij eerlijk toe, want waartoe 'ijdele zedigheid voorgewend'[749] die hem in zijn contacten met een man als Daniel van Alphen van geen enkel nut kon zijn? Wat bedoelde Bilderdijk precies met deze woorden? Ging hij prat op een vorm van eerlijkheid die zich in alle omstandigheden bewijst, of liet hij de mogelijkheid van hypocrisie afhangen van wie daarvan het slachtoffer zou kunnen worden zonder hem te hebben doorzien? Hoe dan ook, uiteindelijk

besloot hij *De dood van Edipus* te vertalen, dat zich afspeelt op de paardenheuvel van Athene. Dit treurspel zou pas tien jaar later, in 1789, verschijnen, toen hij zijn eigen theorieën over het toneel, inclusief over het functioneren van de reien, niet meer voor 'inlandse vernuften' wilde ontvouwen.[750] In de voorrede van zijn tweede vertaling van een tragedie van Sophocles is de toon totaal anders dan die van een zoekende in 1779. Van een zorgvuldig wikken en wegen van Riedels *Theorie der schoone Kunsten,* waarmee Hiëronymus van Alphen zelfs op de Zwolse Bloemendalstraat zijn landgenoten de ogen trachtte te openen, is geen sprake meer. Het 'lustte' hem 'thans weinig' daarop in te gaan. 'Sinds de heer Van Alphen het gros onzer natie met de naam van theorie bekendmaakte,'-maar, zo suggereerde Bilderdijk, diens vertaling van de *Theorie der schoone Kunsten* mocht natuurlijk geen naam hebben-, 'is voldoende gebleken, dat er even weinig kunde en oordeel toe wordt gevorderd om tegen de klippen op (zoals men placht te zeggen) zowel over goede en kwade dichtstukken te vonnissen en belachelijke grondregels of lessen te smeden, als om kreupele verzen in elkaar te flansen.' Bitter laat hij hierop volgen: 'Wie tot het ene in staat is, rekent zich thans ook al dikwijls tot het andere bevoegd' en kraamt zoveel onzin en paralogismen in de vorm van theorieën uit, 'dat men, zo voortgaand (reeds is men op de goede weg!) welhaast volstrekt niet meer zal weten, wat dichtkunst of geen dichtkunst, wat gevoel of gebrek aan gevoel, wat verheven of laag, en wat onzin en wartaal van een verwilderde verbeelding of uitdrukking van het hart zij'.[751] Het is de toon van een te stellig mens, die redenen had om verbitterd te zijn en zijn ergernis daarover openlijk van zich afschreef. In 1779 komt diezelfde toon ook voor, zij het zeer sporadisch, wanneer Bilderdijk de samenleving beklaagt om iets, waaraan hijzelf part noch deel heeft. 'Ongelukkige maatschappij!' zo roept hij uit, 'waar Richardson de leermeester der jeugd is. Hij is de gevaarlijkste aller gifmengers.'[752] Men kan er geen andere conclusie uit trekken dan dat hij als een hoogmoedig man gauw gekrenkt was en dat er geen schokkende omstandigheden van persoonlijke aard voor nodig waren om hem verongelijkt te doen reageren. Die laatste mening is wel eens in bevestigende zin door Isaäc da Costa verkondigd,[753]-volgens wie Bilderdijk altijd een gegronde reden voor zijn verbittering aanvoerde-, ten onrechte naar nu gebleken is, want ver voordat zulke omstandigheden zich zouden voordoen, voelde hij zich door het leven zelf al verongelijkt. Zo bezien wijst zijn

gevoel van verongelijktheid op een romantische tic, die men vooral religieus kan duiden, want ongeacht wat hem persoonlijk overkwam, was hij niet bestand tegen de gevolgen van de zondeval der eerste mensen, de verdrijving uit het paradijs en de onzekerheid of Gods genade zich ook over hem zou uitstrekken.

Met zijn esthetische scrupules over de natuurlijkheid van de reien bleef hij zich in het wezen van de Griekse tragedie verdiepen. Vervangt men 'Griekse' door 'Attische', dan had hij ver vóór Nietzsche *Die Geburt der Tragödie* kunnen schrijven. Er stak wel degelijk een op de toekomst gerichte visionair in hem, hoe sterk het verleden hem ook boeide. Het grote verschil tussen Bilderdijk en Nietzsche is natuurlijk gelegen in hun interpretatie van het paulinische christendom: wat de een als uitermate positief ervoer, liefde voor de naaste, zag de ander als iets negatiefs, een verspilling van energie. Wat de een als een heilige plicht beschouwde, gebaseerd op het natuurrecht, verwierp de ander als een rancuneuze uitvinding van alles wat ziek, zwak en misselijk is. Wat de een als een amorele deugd in de praktijk wenste te brengen,-nietzscheaanser had de jonge Bilderdijk het met zijn esthetische inslag bijna niet kunnen formuleren-, werd door de ander à la de oude Bilderdijk op morele gronden verworpen. Zelfs in het benadrukken van dit grote verschil tussen hen beiden valt de overeenkomst tussen Bilderdijks redenering en, los van het onderhavige geval, die van Nietzsche op. Een door pessimisme ingegeven erkenning van de schoonheid als enige alomtegenwoordige kracht, die goed en kwaad onverschillig tegen elkaar uitspeelt, maar ongeacht de afloop van dat gevecht uiteindelijk als goed wordt ervaren, dreef beiden. De hypochondrie van Bilderdijk is daarbij ten nauwste verwant aan het standpunt van Silenus, die op een vraag van koning Midas in *Die Geburt der Tragödie* antwoordt, dat het allerbeste wat een mens kan overkomen, is niet-geboren te worden. Op koning Midas' vraag wat het op één na allerbeste is, wat een mens kan overkomen, antwoordt Silenus, dat dit gelegen is in het zo jong mogelijk mogen sterven.[754] Beiden zagen in, dat er zonder pessimisme geen schoonheid kon bestaan en dat kunst in het algemeen en de tragedie in het bijzonder haar betekenis ontleende aan een beteugeling van het gruwelijke en een ontlading van de weerzin tegen het absurde karakter van het bestaan.[755] Dat in de verbeelding van Nietzsche het rationeel geordende in de persoon van Apollo en het (overdreven) gevoelsmatige in de persoon van Dionysos niet zonder elkaar kunnen,

wil een kunstwerk tenminste geslaagd zijn, vindt zijn pendant in Bilderdijks opvatting over extatische gevoelens en het verstand. Hoe wankel is het evenwicht daartussen, als het al bestaat![756] Zelfs in hun scherpzinnige relativering van alles waartoe het verstand een mens in staat stelt, lijken Bilderdijk en Nietzsche op elkaar. Spreken zij over hun herontdekking van de Griekse tragedie, dan gaat het hun niet om de structuur en opbouw van het oudste drama in de beschaafde wereld, of dat nu de zondeval der eerste mensen betreft, of de menselijke ellende van Prometheus en Oidipus, maar om hun levensvisie. Dat de een God dood verklaart en de ander hem als een christelijke variant van de 'δεινή θεος' innig omarmt, hoe weinig hij met zijn vrije wil ook in zijn verdere leven uitrichten kan, maakt hun persoonlijke tragedie niet minder groot. Voor Bilderdijk was en bleef de rei van belang om het publiek mores te leren, waarvoor Nietzsche andere middelen aanwendde. In *Koning Edipus* toont Jocaste aanvankelijk minachting voor de heiligheid van orakels, waarin ze door een rei wordt gecorrigeerd, en valt 'het onmeedogend woên' van de 'ontzaggelijke Hemelvoogd' niet moeilijk als een met angst verbeide actie van een calvinistische God uit te leggen.[757] Zo speelt de rei over het algemeen zijn rol in een tragedie, want hij dient volgens Bilderdijk 'om de deugd en de godsdienst voor te staan en tot tegengif voor de kwade zedenleer der personages te strekken'.[758] Maar het interesseerde hem op het einde van zijn leven hoegenaamd niet meer, wáár de rei zou moeten optreden en of hij passief dan wel actief invulling aan zijn rol zou moeten geven. De rei was toen als hijzelf geworden, een oude man, die met zijn onzekerheden te koop liep. In zijn laatste drama *De cycloop* (1828), een saterspel naar Euripides, komen reien daarom actief in (dus niet tussen) de bedrijven voor en staat niets de fabuleertechniek als zodanig nog in de weg. Silenus, dezelfde als in *Die Geburt der Tragödie*, is niet minder eerbiedwaardig dan de rei, wanneer hij uitroept: 'Is 't waar, of lieg ik 't ook? Of droom ik 't?' Dan grijpt hij als verteller in: 'Zeker niet!' [759] Zo'n waarachtige verteller, die hardop pratend als vanouds tot bezinning komt, was Bilderdijk toen ook geworden. Kijkt men de lange weg die hij naar dit saterspel had afgelegd terug, dan kan men samenvattend de stelling huldigen, dat naast de ware bedoeling van zijn trompe l'oeil uit 1773, zijn afkeer van het ambt, zijn bewondering voor Leibniz, zijn opvatting van de 'plicht' als fundament van het natuurrecht, zijn 'preformistisch' standpunt inzake de schepping en de diepere oorzaak van zijn gevoel

van verongelijktheid, ook zijn opvatting van de tragedie in het algemeen en van de rei in het bijzonder getuigt van zijn geloof in een calvinistische God, die met de vrije wil niet al te veel op heeft.

Tegen het einde van 1779 bespeurde hij in zichzelf een contrast tussen zijn overmatige bewondering voor anderen, wat deels met de beleefdheidsfrases van zijn tijd samenhing, en de ongeremde lofprijzingen van anderen voor hemzelf. Hoe moest hij daarmee omgaan? Hadden anderen het soms beter met hem voor dan hij met hen? Moest hij anderen of juist zichzelf wantrouwen? Het gevoel dat hem zo vaak als veertienjarige had bekropen, kwam sterker dan ooit terug. Op 21 december van dat jaar schreef hij aan een vriend, Mr. Laurens van Santen, die hem introducties in Leiden had verschaft zonder al te vertrouwelijk met hem om te gaan, dat hoe meer hij mensen die hoge verwachtingen van hem koesterden, teleur moest stellen, des te minder hij in staat was om hen met de nodige egards te behandelen. Het leek soms wel of hij zijn eigen falen op hen afreageerde, maar (en dit schreef hij er niet bij) zoiets leidde eerder tot zelfbeklag dan tot correctie van zijn eigen gedrag. Mismoedig vervolgde hij zijn brief: 'Inderdaad, dit denkbeeld ontroert mij en ik kan het niet laten mijn lot van gestrengheid te beklagen, daar het mij de schoonste uitzichten niet toont dan om er mij van te versteken.'[760] Omstreeks dezelfde tijd bekende hij aan jonkvrouw de Lannoy, dat hij zijn pennenvruchten als 'vluchtige flikkeringen' zag.[761] Zij moest niet denken dat hij dat in een opwelling aan haar schreef, omdat zijn lichaam nu eenmaal grenzen stelde aan wat hij geestelijk aankon. Nee, het was veel erger, zo kan men uit zijn woorden opmaken, hij leed aan een ernstige depressie. Daarom hoefde zij hem niet voor overspanning te waarschuwen, dat was een kwaal waaraan meestal een lichamelijke oorzaak ten grondslag lag, omdat men bijvoorbeeld niet genoeg nachtrust had genoten. Slaap mocht dan voor hem een 'tegennatuurlijke bedwelming'[762] zijn, toch lag zijn huidige gedrukte stemming aan iets heel anders: 'Vergeef mij, het is geen overmatig letterblokken, dat mij nadelig is geweest. Mijn geest zelf is in dit opzicht veel zwakker dan mijn lichaamsgestel en zijn haastige afmatting dwingt mij wel maat te houden. Zonder dat ware ik in staat geweest om mij een veel ruimer veld te openen, een veel uitgestrekter baan in te slaan en tenminste zoveel nuts te doen, dat het wel tegen mijn geboorte had opgewogen.'[763] In zo'n mismoedige stemming breidde hij gestaag het aantal gedichten van *Mijn verlustiging* uit, krasse uitdrukkingen zoe-

kend om zijn geestelijke flauwte te boven te komen. Opnieuw begon hij zijn gedachten over de kunst van het vertalen te laten gaan: 'Wie op de verschillende eigenschappen der talen let, beseft dat er veel uitdrukkingen, zeer veel woordspelingen niet over te brengen zijn, dat men sommige woorden niet dan door omschrijving kan vertolken en dat een woord, in de ene taal gangbaar, een denkbeeld of zaak kan betekenen, te laag om in de andere te worden geduld. En heeft dit plaats in de vertaling, dan kan men de navolging wellicht meer ruimte toestaan. Voor de feilen schoonheden in de plaats te stellen en de schoonheden door nieuwe sieraden op te luisteren acht ik vrij te staan. Ja, zelfs voor schoonheden andere schoonheden in de plaats te stellen, kan ik lijden en ik ben voldaan, zo de navolging mij gelijke of even aangename gewaarwordingen verschaft, maar wanneer voor hevige ontroeringen, die mij het origineel verwekt, een aan de woorden getrouwe overzetting mijn hart met een lichte zweem van aandoening zoekt te paaien, weigert mijn oor aandacht te schenken aan flauwe klanken, wier indruk zich niet verder dan tot het gehoor uitstrekt, en mijn geest verzet zich tegen een zo smakeloos voedsel.'[764] Vanuit die geest vertaalde hij gedichten uit het Latijn, waarbij hij de liefde tussen Venus en haar zoontje Cupido in die van Venus en haar minnaar Adonis veranderde om de schijn van incest te vermijden.[765] Men kan dit blijk van zijn vertalingsijver, hoe bescheiden ook, opvatten als een hommage aan de in de wereld der klassieken geïntegreerde christen zonder er een specifiek calvinistisch element in te ontwaren.

In februari 1780 schreef hij aan Feith in hem een ware vriend te hebben gevonden. Aan diens *Ode aan God* had hij zich niet kunnen 'verzadigen', [766] en wat hij er verder van vond? Finesses op religieus gebied als 'letterzifterij en ekstergesnater'[767] beschouwend, maar het calvinisme althans in theorie omarmend, voelde hij zich niet geroepen er al te diep op in te gaan. Hij liet zich aan anderen kennen als een man die net zoveel tegen het deïsme had als tegen de dienst van de grote Lama of Jupiter.[768] Met zijn relativerende kijk op de rede, zijn ontvankelijkheid voor het irrationele en paranormale, bleef hij, behalve voor Calvijn, ook een zwak houden voor Luther. Zijn beide grootouders van vaderskant indachtig, liet hij zich ontvallen: 'Zeker was Calvijn wel de grootste en beste theoloog. Luther was soms al wat men wensen kan, maar zichzelf zeer ongelijk. Wellicht (of liever zeker) vorderde de tijd waarin Luther opstond een man juist van zijn

gebreken, nu eens bedaard, nederig, doorzichtig, dan weer woest, dom doordrijvend, trots en verwaand, en wat hij van zijn disputeren met de duivel meldt, houd ik juist voor geen blote inbeelding.'[769] Of hij tijdens zijn eerste verblijf op de Zwolse Bloemendalstraat in deze bewoordingen met Feith over religieuze aangelegenheden sprak, is niet bekend. Wel bespeurt men in de tweede maand van 1780 opnieuw een lichte tegenzin die hem verhinderde serieus op het werk van zijn vriend in te gaan. Denk toch aan de leeuwerik van de fabeldichter, schrijft hij bij wijze van afleidingsmanoeuvre om zich aan een onaangenaam karweitje te onttrekken. Kennelijk duidde hij op *L'Alouette et ses petits avec le Maître d'un champ* van La Fontaine, waarin een boer leert op zijn eigen kracht te vertrouwen. Als hij zijn familieleden en kennissen uitnodigt om de graanoogst binnen te halen, komt niemand opdagen. Voor hem en de leeuwerik, die zich in het korenveld heeft genesteld, geldt, dat het op timing aankomt om zelf te handelen: de boer moet het goede voorbeeld geven, wil hij hulp van anderen krijgen, en de leeuwerik moet niet te snel met zijn jongen het nest ontvluchten.[770] Op deze elegant verwoorde werkweigering, waarin de patriciër Feith als een landman wordt weggezet, laat Bilderdijk laconiek volgen: 'Maar gij wilt het en ik mag de vriendschap niets weigeren.'[771] Feith begreep dit soort stille wenken niet en bleef in voorkomende gevallen een beroep op het literaire talent van zijn vriend doen, zelden tevergeefs, en met toenemend vertrouwen in een goede afloop voor hemzelf. Van zijn kant stuurde Bilderdijk hem een portret van jonkvrouw de Lannoy, ten bewijze van zijn illustere netwerk, met het verzoek er een bijschrift bij te maken. Vervolgens stuurde hij dat samen met zijn eigen portret naar de jonkvrouw, niet zonder haar een indruk van zijn uit patriciërs bestaande vriendenkring te geven: 'Ik geloof zonder misbruik van 's mans vertrouwen te maken, mij de eer te mogen verschaffen ook dit onder de ogen van Uwe Hoog Weledel Geborene te brengen, en ik vlei mij, dat het enige egards verdient. Tenminste na de verplichtende aanneming van het mijne, dat ik (met al mijn eigenliefde) daar ver beneden stel.'[772] Door luchtig en plechtig tegelijk over *'s mans vertrouwen* te schrijven gaf hij haar bovendien de indruk, dat er niets kon tippen aan zijn vriendschap voor haar en omgekeerd de hare voor hem. Aan Feith schreef hij de *Ode aan God* toch onder handen te hebben genomen: 'Ik hoop u daarom de lierzang binnenkort met alle berispingen die de bedilzucht mij ingeven kan, terug te zenden.'[773] Stelden zijn correcties zo

weinig voor, dat zijn woorden als een beleefdheidsfrase konden worden opgevat, een dubieus compliment, of had hij een omslachtige inkleding nodig om genadeloos met het werk van zijn vriend af te rekenen? Geen van beide is het geval, want hij lijkt onder ware vriendschap waardering zonder aanzien des persoons te hebben verstaan. Dat gold op de eerste plaats voor andermans waardering van zijn eigen werk: 'Waar vind ik vrienden, die mij genoeg waarderen om de vriendschap ter zijde te stellen, wanneer ze hierover zullen oordelen, tenzij ik op uw oordeel mag vertrouwen?'[774] Met deze woorden nodigde hij Feith uit ongezouten kritiek op hem als dichter te leveren, waaraan hij het recht ontleende om bij wijze van tegenprestatie Feiths lierdicht te fileren zonder een smartelijke kreetje van wie dan ook te hoeven horen. Zo'n onverzettelijke houding zou hun vriendschap alleen maar ten goede komen: 'Dit onwaardeerlijke voorrecht tenminste geloof ik, meneer, in uw gulhartige inborst te vinden, het voorrecht om een ware vriend te hebben gewonnen, wiens oordeel in staat is mij toe te lichten.'[775] Hij verwachtte dus van Feith inzicht in voor hem tot dan toe duistere zaken te krijgen. Een daarvan betrof zijn depreciatie van het verstand, dat veel minder objectief te werk ging dan men gewoonlijk aannam: 'Het verstand laat zich zo licht verleiden om partij voor zijn eigen voortbrengselen te kiezen, om zijn eigen begrippen toe te juichen, dat ik, hoe zorgvuldig, zowel in het voorstellen mijner beginselen als in het afleiden van gevolgtrekkingen, mij nauwelijks durf te verzekeren van de wettigheid mijner besluiten.'[776] Omdat hij uiteindelijk van Feith niet veel wijzer werd,-hoewel van tijd tot tijd geplaagd door wishful thinking-, ziet men hem vaak afwijzend, korzelig of overdreven hartelijk op diens verzoeken reageren. Het was voor beiden moeilijk het evenwicht tussen eerlijkheid en goede manieren te bewaren, zij het dat de mondaine heer van Boschwijk,[777] wat dat laatste betreft, in het voordeel was.

Bilderdijk mocht dan twijfelen aan de geldigheid van zijn besluiten,-voornamelijk op wijsgerige gronden-, toch wist hij zeker er goed aan te zullen doen naar Leiden te verhuizen om op universitair niveau zijn rechtenstudie te vervolgen en, volgens afspraak met zijn vader, binnen twee jaar te voltooien. Zijn zwerftocht op wetenschappelijk gebied vergelijkend met zijn aanstaande verhuizing, schreef hij op 30 maart 1780 aan jonkvrouw de Lannoy: 'Ik mag zeggen alle wetenschappen geëffleureerd te hebben, ik heb alle doorreisd. Dit is fraai, zo men wil. Maar er is er geen, waarin ik eigenlijk thuishoor. Na lang

genoeg te hebben gezworven, is het eindelijk eens tijd dat ik een vaste woonplaats kies.'[778] Hij begon een afkeer van zijn oppervlakkige kennis op te vatten, zoals hij haar opbiechtte, zijn geest liet zich er niet door verzadigen en als zijn pennenvruchten inderdaad 'vluchtige flikkeringen' waren, moest hij zijn talenten anderszins voor het vaderland zien te benutten. Pas op 19 mei van hetzelfde jaar was hij zijn geestelijke inzinking voldoende te boven om zich als student in de beide rechten te Leiden in te schrijven. Hij koos nadrukkelijk voor een protestantse universiteit, omdat daar in verhouding minder aandacht werd geschonken aan het (Roomse) canoniek recht dan aan het Romeins recht, en hij koos voor Leiden, omdat hij daar driemaal een gouden erepenning had gewonnen en, zoals Kollewijn het formuleerde, 'een reeds erkende celebriteit' was.[779] Hij was toen een man van middelbare lengte, 'eerder schraal dan gevuld',[780] had een in verhouding tot de lengte van zijn lichaam nogal brede borstkas, zwart haar en een ver vooruitstekende neus. Zijn hele voorkomen bezat nog steeds oosterse trekken, net als dat van zijn vader. Kollewijn beschreef met name de ogen van Bilderdijk, als spiegels van de ziel, op een niet onverdeeld gunstige wijze, waarna hij zich ijlings uit de gevarenzone begaf om andere onderdelen van diens gezicht te typeren: 'Zijn geestvolle grauwe ogen lagen onder ruige, donkere wenkbrauwen, de mond was groot en welgevormd, de kin rond. Dat zijn gezicht in die tijd geheel glad was geschoren, spreekt vanzelf. Eerst op rijpere leeftijd liet hij een paar korte bakkebaardjes groeien, die tot even voorbij de oorlel reikte.'[781] Wellicht bedoelde Kollewijn met zijn beschrijving van Bilderdijks ogen niets meer of minder dan dat de sporen van diens geestelijke inzinking zich niet lieten uitwissen, wat zou stroken met de feiten, want hoewel alles voor een spoedig vertrek in gereed was gebracht, bleef de reeds ingeschreven student thuis in Amsterdam wonen. Bekroop hem op het allerlaatste ogenblik alsnog enige twijfel over de geldigheid van zijn besluiten?

Blijkens zijn brief van 13 juni 1780 aan Feith klaarde hij met tegenzin opnieuw een karweitje voor hem, dat de correctie van *Menschlievendheid* behelsde. Hij begon met het volgens Kollewijn 'middelmatige dichtproduct'[782] op zo'n manier de hemel in te prijzen, dat men hem bijna zou geloven: 'Ik heb uw *Menschlievendheid* herhaalde malen gelezen. Behoef ik erbij te voegen *bewonderd*? Zij is sterk, vloeiend, edel, verheven, met één woord, waarlijk dichterlijk. Het is misschien mogelijk haar in een andere soort van dichtstuk gelijk te wor-

den, maar overtroffen wordt zij nooit. En zo zij geëvenaard wordt, het zal niet dan van een eersterangs vernuft zijn.'[783] Dat hij niet helemaal meende, wat hij schreef, bleek uit zijn toelichting op de door hem met één of meer sterretjes aangebrachte correcties: 'Ik ben Rotterdams geweest in mijn berispingen.'[784] Nu zou men daarin nog een vriendendienst kunnen zien: opdat het gedicht van Feith de toets der kritiek van zulke verdachte scherpslijpers als die gladde Maaspoëten zou kunnen doorstaan, had Bilderdijk het met hem wezensvreemde criteria gecorrigeerd, maar dan is het toch raar dat hij zijn brief niet obligaat besloot door Feith te feliciteren 'met de lauwer die u wacht'. In plaats daarvan wenste hij de Rotterdammers verlichting toe.[785] Dat zou hem tenminste uren werk schelen! Niet minder dubieus was zijn opmerking, dat hij een paar regels van zichzelf aan het gedicht had toegevoegd, niet om de verzen van Feith te verbeteren, maar om hem in staat te stellen iets nog beters te verzinnen.[786] Tien dagen later, op 23 juni, zat de allergladste Maaspoëet onder de Rotterdammers, Pieter Leuter, hem nog steeds zo dwars, dat hij zich gedrongen voelde Feith daarover per brief te informeren. Hoe had die Rotterdammer zich zo negatief kunnen uitlaten over een 'afdruksel' uit *Mijn verlustiging*? Het betrof *Kupido op de vlucht*, dat, nu de Griekse mythologie algemeen in trek was, toch op bijval had moeten kunnen rekenen. Dat zulks niet het geval was, moest dus aan zijn vertaling of de 'onvatbaarheid van de heer Leuter' liggen, constateerde Bilderdijk. Het beroerde was alleen dat zijn eigenliefde hem ervan weerhield het laatste te concluderen, maar hij kon het evenmin van zichzelf verkrijgen het eerste te onderschrijven.[787] Men ziet, hoe het slachtoffer van de al te grote voortvarendheid der Rotterdammers bezig was om samen met jonkvrouw de Lannoy en Rhijnvis Feith een coalitie tegen hen te vormen en hoe hij tevens trachtte voorstanders van een voornamelijk op het Grieks geïnspireerd neoclassicisme op zijn hand te krijgen. Als het begrip 'literatuurpolitiek' in de achttiende eeuw had bestaan, afgezien van alles wat met staatscensuur samenhangt, zou Bilderdijk er de uitvinder van kunnen zijn geweest. Pas in het begin van de negentiende eeuw, onder koning Lodewijk, zou hij in de gelegenheid worden gesteld om van staatswege zijn invloed op literair en taalkundig gebied te doen gelden.

Met dezelfde overcomplimenteuze aandacht waarmee hij gedichten van Feith las, maar dan zonder de minste irritatie te verraden, las hij de in 1780 verschenen verzamelde gedichten van jonkvrouw de

Lannoy. Lyrisch was hij daarover: 'Ik heb ze gelezen, ik heb ze herlezen en weer opnieuw herlezen met al de verrukking die het verhevenste kunstschoon, de edelste gevoelens en het fijnste vernuft in een aandoenlijke ziel teweeg kunnen brengen.'[788] Dat men als moderne lezer de zaak toch niet helemaal vertrouwt, komt door een zekere vertrouwdheid met de scheldkritieken van Lodewijk van Deyssel, die van een schijnbaar soortgelijke bewondering à la Bilderdijk getuigde voor bijvoorbeeld Catharina F. van Rees en Rana Neida zonder er ook maar iets van te menen.[789] Uiteraard ontbrak in de achttiende eeuw zulk vergelijkingsmateriaal dat het wantrouwen van een lezer had kunnen voeden, maar het is toch opmerkelijk, dat Bilderdijk de toon zette voor Van Deyssels scheldkritieken, zoals hij dat ook deed voor bijvoorbeeld de fabels en vertellingen van de Schoolmeester. Toen de schootkat van jonkvrouw de Lannoy stierf, het onsterfelijke Pegaasje, liet hij zich niet zonder moeite overhalen tot een portrettering van dit huisdier, waarin men op de achtergrond de Schoolmeester een hond hoort roemen, zij het dat de toon van Bilderdijk minder tot het kolderieke geneigd is:

> Bij 't zuiverst lichaamsschoon, de teerste aanminnigheden,
> Die ooit geboorterecht 't begunstigdst huisdier schonk,
> Versierd door matigheid, door trouw en zachte zeden,
> Scheen 't of een kleine sprank van menselijke rede
> Uit de ogen van Pegaasje blonk.[790]

Hij wilde ook letterlijk een portret van Pegaasje naar de jonkvrouw sturen, maar miste een precieze beschrijving van de tekening op haar vacht. 'Een witte kat met een zwarte staart', zoals de jonkvrouw het uiterlijk van haar kat had omschreven, vond hij te vaag. Uiteindelijk stuurde hij haar drie portretten, waarvan er twee waren geschilderd en een getekend. Een van de geschilderde portretten had een groen gordijn als achtergrond. Dat had hij laten schilderen door een ander en bezat volgens hem artistieke kwaliteiten, die hij helaas aan zijn eigen portret van Pegaasje, met een purperen gordijn als achtergrond, moest ontzeggen. Niet zonder zelfspot vroeg hij de jonkvrouw dat laatste portret 'gerust aan de nagedachtenis van het beestje te offeren'.[791] Op een voor zijn doen zeldzaam opgewekte toon bood hij haar op 30 juni 1780 de portretten aan: 'Zult u het geloven, dat al de ijverige en herhaalde pogingen, die ik heb aangewend om u een

waardig afbeeldsel van het beminnelijke Pegaasje te mogen aanbieden, door het balsturig noodlot ten enenmale verijdeld zijn, en dat ik gans vruchteloos de vruchtbare verbeelding onzer kundigste schilders zowel als de mijne heb afgemat om mij enig denkbeeld te vormen van het vriendelijk, het aanminnig en teder beestje, dat de eer verdiende uw begunstigde te zijn?'[792] Als zijn pogingen om haar een plezier te doen waren mislukt, dan hoopte hij, dat de schim van Pegaasje hem niet zou vervloeken. Dat geve het 'schootkatje van Juno, als ze er een heeft'.[793] Toen hij eenmaal het huisdier van de First Lady der Olympus in stelling had gebracht, kwam er aan de neoclassicistische verwikkelingen rondom het heengaan van Pegaasje geen einde meer. Waar zou de schim van Pegaasje vertoeven? In het Elysium, meende de jonkvrouw, die het beste met haar gestorven huisdier voor had. Nee, diende Bilderdijk haar van repliek, dat kon niet, want het papegaaitje van de Griekse dichteres Corinna en het musje van Lesbia bevolkten het Elysium al. Pegaasje zou van die vogels niets heel laten, dus was haar aanwezigheid daar ongewenst. Dat Achilles en Hector vreedzaam naast elkaar in het Elysium voortleefden, moest de jonkvrouw vooral niet op een dwaalspoor brengen. Deze liet zich van haar kant niet onbetuigd door een vreedzame co-existentie tussen alle dieren na hun dood aannemelijk te achten, waarbij zij erkende dat gevederde dieren, zoals de pauw van Juno en de feniks van Ovidius, voorrang boven andere dieren genoten. Bilderdijk geloofde echter niet in vreedzame co-existentie. Zou de rust van jonkvrouw de Lannoy's gevederde vrienden niet wreed worden verstoord 'door een vreemdeling, die uiteraard hun onverweerbare erfvijand en vervolger' was?[794] Terwijl hijzelf voor een soort hemelse apartheid tussen de dieren streed, beschuldigde hij de jonkvrouw van tirannieke bemoeienis met het lot van dode dieren. Zoiets paste een Julius Caesar en een Octavianus, maar toch zeker niet een jonkvrouw de Lannoy? Afgezien van de zotte implicaties van hun briefwisseling op dit punt, spreekt uit de brieven van Bilderdijk een serieuze bekommernis om het lot van dieren, waarover hij in zijn bekende leerdicht uit 1817 opmerkelijke uitspraken zou doen. Hij was niet alleen gevoelsmatig een dierenvriend, maar had ook zijn eigen redenen om medelijden met hun lot te hebben. De 'Pegasusaffaire' van 1780 was daarom een minder vluchtig incident in Bilderdijks leven dan een buitenstaander zou denken. Trouwens, in het kader van zijn jaarlijkse slachtpartij bleek hij in 1821 de *Muis en kikvorskrijg* uit het Grieks te hebben ver-

taald, waarin een opdracht aan de schim van Pegaasje voorkomt. Het dier was toen in zijn herinnering een symbool van zijn vriendschap met jonkvrouw de Lannoy geworden.

Ze was zijn wat ouwelijk uitgevallen Muze, die hem met moederlijke raad terzijde stond. Nooit heeft hij hun vriendschap afgeschilderd als een jeugdige bevlieging waarover hij zich later schaamde. Ook over haar gedichten is hij altijd even positief als in het begin blijven denken, wat bijvoorbeeld niet gezegd kan worden over de gedichten van een Makkumse dichteres, Cynthia Lenige, die op 3 oktober 1780 bijna 25 jaar jong stierf. Haar voornaam vormde de aanleiding om haar ook als zijn Muze te beschouwen. Had Bilderdijk niet *Aan Cinthia* geschreven? Dat Cinthia eerder een tweede Regnilde was dan een met naam en toenaam bekende dichteres, is hier eerder al aan de orde gesteld.[795] Toen haar *Mengeldichten* twee jaar na haar dood werden uitgegeven, tezamen met lijkzangen op haar voortijdig overlijden, heeft hij zich niet ontzien om parodieën op de laatste te maken.[796] Dat zou hij op een lijkzang voor de jonkvrouw nooit gedaan hebben, hoe men daarin ook over haar overlijden mocht denken. Joris van Eijnatten heeft in *Hogere sferen*, waarin men algauw komt te verkeren als men zich aan bespiegelingen over de Muze van Bilderdijk waagt, niet willen berusten in het beeld van Juliana Cornelia de Lannoy als een soort reddende engel van de dichter. Hij bleek haar serie onderkinnen graag te hebben ingewisseld voor slechts één paar vleugels, maar dan gedragen door de wonderlijke samenstelling van een stoere jonkvrouw uit Geertruidenberg en een sensuele Makkumse dichteres: 'Zijn muze is een hartstochtelijke dame, een dame met pit en temperament die de waarheid met gevoel verkondigt. Laten we even op deze metafoor voortborduren. De genootschappelijke muze van Bilderdijks jeugd is een bedeesde muurbloem, goed verzorgd maar sloom, saai en bovenal onwaarachtig. De Engels-Duitse, de latere 'romantische' muze is een dronken orgiaste, die haar eigen subjectieve inbeelding verwart met poëtische waarheid, een vervuilde fontein van duistere onzin. Bilderdijks eigen muze is een dichterlijke hybride van de zelfbewust en principiële Antigone van Sophocles, van de sierlijke lyrische nimf van de Grieken in het algemeen, en van de robuuste Hollandse meid van Vondel en Antonides.'[797] Het zou nog heel lang duren, voordat Bilderdijk zich ertoe kon zetten van zulke hoge bergen als de Olympus en de Parnassus af te stappen. 'Muzen' en 'godinnen' vormden samen een 'voddenboel', zou hij in 1818 verzuchten. Het

waren versleten termen die geen 'lieve, frisse meid' pasten, stelde hij toen met leedwezen in *Godinnen* vast, om vervolgens weer een bonte rij van godinnen de revue te laten passeren. Zijn conclusie dat 'meisje' een beter woord voor een vriendin is dan 'godin', zeker voor verliefde mannen, klinkt daarom uit zijn mond niet geheel en al geloofwaardig.[798]

Uit een brief aan zijn Geertruidenbergse Muze van 21 februari 1781 valt op te maken, wanneer hij naar Leiden moet zijn vertrokken. Hij had haar laatste brief niet binnen een dag of tien beantwoord, waarvoor hij zich verontschuldigde: 'Mijn afwezigheid uit Amsterdam, dat ik sinds drie maanden voor mijn tegenwoordige verblijf heb verwisseld, is de oorzaak en make bij u de verschoning uit van mijn late beantwoording.'[799] Hij moet dus in de maand november van 1780 naar Leiden zijn verhuisd, dat wil zeggen in een periode van toenemende binnenlandse spanningen tussen orangisten en patriotten enerzijds en de Republiek en het Verenigd Koninkrijk anderzijds. Bilderdijk was daar persoonlijk bij betrokken geraakt door zijn weigering om een vers op het 'konkeltractaat', de erkenning van de in 1776 opgerichte Republiek der Verenigde Staten, te maken.[800] Daarmee lokte hij een tegenreactie van Amsterdamse regenten uit, die de jonge republiek met hun kapitaal steunden in de hoop een nieuw afzetgebied voor hun koloniale waren te vinden. Net als eertijds tegen zijn vader gericht, verschenen er in de *Diemermeersche* en *Noord-Hollandse Courant* 'schandschriften en lasterlijke artikelen', die Bilderdijk het leven in Amsterdam moeilijk trachtten te maken.[801] Hij was er niet bijster van onder de indruk, maar schaarde zich openlijk achter de Engelse politiek die erop gericht was de opstand van de jongste republiek met geweld te onderdrukken. Een zekere consequentie kan men hem niet ontzeggen, omdat hij ook zijn bedenkingen had bij de opstand van de Republiek tegen Spanje. Opstand tegen een wettige vorst,-of hij nu Philips II of George III heette-, die de privileges van zijn onderdanen schond, was volgens hem niet gewettigd. Men mocht zich zeker niet op zo'n vorstelijk vergrijp beroepen om naar onafhankelijkheid te streven. Pas wanneer een vorst aantoonbaar ophield bij de gratie Gods te regeren, hadden zijn onderdanen het recht om hem het oppergezag te betwisten en eventueel te ontnemen.[802] Stadhouder Willem V kon in heel de Republiek, wat dat betreft, geen loyaler onderdaan vinden dan Bilderdijk. Door zijn moeder Anna van Hannover verwant aan het Engelse vorstenhuis, was deze stadhouder van natu-

re geneigd de Engelse politiek tegenover de opstandelingen in Noord-Amerika te steunen, maar dat plaatste hem voor een groot probleem. Moest hij de hegemonie van de Engelse vloot op de Atlantische Oceaan erkennen, of letterlijk en figuurlijk alle zeilen bijzetten om de handelsvloot van de Amsterdamse regenten in staat te stellen de opstandelingen in Noord-Amerika van geld, wapens en andere handelswaar te voorzien? Ter beantwoording van die vraag voerde hij zo'n halfslachtige politiek, dat de Engels koning besloot zijn neef aan de overkant van de Noordzee op 19 december 1780 de oorlog te verklaren: toen begon de Vierde Engelse Oorlog. Bilderdijk verhuisde dus in een uiterst roerige tijd van Amsterdam naar Leiden. Zijn belangstelling voor het volkerenrecht, juridische aspecten van het internationaal recht, was niet op louter theoretische interesse gebaseerd!

In zijn *Geschiedenis des Vaderlands* gaat Bilderdijk uitvoerig op zijn eigen tijd in. Hij wilde de achttiende eeuw niet bezien vanuit het standpunt van Jan Wagenaar, die in 1749 het eerste deel van zijn *Vaderlandsche Historie* publiceerde (na zijn dood in 1773 gevolgd door liefst 36 delen over de periode na stadhouder Willem IV), omdat deze 'kinderlijk gehecht aan valse hersenschimmen' was.[803] Wagenaar liep in Bilderdijks ogen aan de leiband van Amsterdamse regenten en vertolkte hun standpunten ten koste van prinsgezinden, waardoor een scheef beeld van de politieke geschiedenis van de Republiek was ontstaan. Al koesterde hijzelf ook het devies: 'Oranje in het hart en niemands slaaf!' toch liep Bilderdijk op zijn beurt aan de leiband van de prins van Oranje.[804] Wie als inwoner van de Republiek in de achttiende eeuw zijn gezond verstand gebruikte, zou denken, dat zijn vaderland bij zowel uitbreiding van de vloot als versterking van het leger gebaat was. Er lagen letterlijk te veel kapers op de kust om de Republiek zonder goede zeemacht internationaal handel te laten drijven en er waren in het zuiden en oosten te veel machtige landen die op gebiedsuitbreiding aasden, om de Republiek zonder goede landmacht als natie zelfstandig te doen blijven. Toch gebeurde het een noch het ander, zodat Simon Schama zonder al te erg te overdrijven in zijn boek *Patriotten en bevrijders. Revolutie in de Noordelijke Nederlanden 1780-1813* spreekt over een 'eeuwigdurend' conflict tussen zee- en landprovincies, die bij gebrek aan nationaal besef bleven bekvechten over 'vlootherstel' versus 'legeraugmentatie'.[805] Soms verscheen er een machtig heerschap op het toneel, van wie men grote verwach-

tingen koesterde. De hertog van Brunswijk was zo iemand, die na de dood van Anna van Hannover in 1759 als 'besturend voogd' over Willem V was aangesteld. Toen deze in 1766 meerderjarig werd, liet de hertog zich middels de Acte van Consulentschap tot raadsman van de prins benoemen. Sindsdien was hij tot het geven van goede raad verplicht, maar vrijwaarde de prins hem voor het afleggen van verantwoordelijkheid.[806] In naam had Willem V alles voor het zeggen in de Republiek, maar de facto was de dikke hertog hier de baas. Zo'n onduidelijke machtsstructuur zette kwaad bloed. In het verleden hadden Friese edelen als de gebroeders Van Haren zich al niet onbetuigd gelaten, daar kwam nu een steeds breder gedeeld verzet tegen bijvoorbeeld de uitvoering van 's hertogs plannen om de militaire vestingen in tal van zuidelijke barrièresteden te ontmantelen bij. Op die manier wilde hij het binnenlands leger versterken, maar men was er rap bij om hem te vergelijken met 'buitenlanders' als Leicester en Anjou, die er een eigen agenda op na bleken te hebben gehouden.[807] Kon men de Habsburgers of de Bourbons openlijker uitnodigen om de Republiek vanuit het zuiden binnen te vallen? En wat te denken van de grenzen in het noorden en oosten? Stond het Pruisen niet vrij om de gemalin van Willem V een machtspositie in haar nieuwe vaderland te geven? Tijdens het stadhouderschap van Willem V was Bilderdijk zich als advocaat voortdurend bewust van het Pruisische gevaar, dat als het ware in zijn tegendeel kon omslaan, als de Oranjes zich binnenlands in de nesten hadden gewerkt. Zou dat gebeuren, dan kon prinses Wilhelmina van Pruisen alsnog de belichaming van dat gevaar worden. Hoe krachtig, intelligent en voortvarend zij ook de binnenlandse onlusten te lijf wilde gaan, toch kwam het oppergezag over leger en vloot alleen een geboren Oranje toe.[808]

De prins zelf ontbrak het aan de eigenschappen van zijn vrouw. Onnozel was hij allerminst, maar hij bezat onvoldoende daadkracht om in talloze bestuurlijke geschillen,-in elk gewest waren tussen regenten, edelen en gewone burgers ruzies over lucratieve benoemingen, belastingafdracht en de bestemming daarvan ontstaan-, definitief orde op zaken te stellen. Hij kende zijn klassieken, vulde Bilderdijk aan als een Frans citaat daarom vroeg,[809] zonder fysiek te imponeren: 'Zijn ogen puilden uit een opgezet gelaat, hadden een uitdrukking van schichtige onnozelheid. Om de openstaande mond was bestendig de plooi van een verlegen glimlach getrokken. Hij sprak moeilijk en slecht, was niet slagvaardig met argumenten, verloor bij tegenspraak

zijn gelijkmoedigheid, stotterde, wond zich op. Zijn optreden miste de uiterlijke waardigheid in een vorst vereist.'[810] Naast deze typering van Willem V door Colenbrander, die men verouderd zou kunnen wanen, bestaat een modernere door Simon Schama, waarin evenmin iets heel wordt gelaten van Bilderdijks politieke idool: 'Fysiek was hij bepaald geen overweldigende verschijning, met uitpuilende ogen, dikke lippen en een weke kin, niet direct de vleesgeworden militaire mannelijkheid. Evenals zijn collega in Versailles was hij afwisselend onderhevig aan aanvallen van nukkige koppigheid en chronische besluiteloosheid, en hij leed aan een onaangename nierziekte. Geen enkele vorst uit het ancien régime zal zo'n unaniem vernietigende pers en maar weinigen zullen zo'n onheilspellende opvoeding hebben gehad. Afgeblaft als hij werd door zijn moeder, onderworpen door Brunswijk en tenslotte geringeloord door de vrouw die hem was opgedrongen, prinses Wilhelmina, een nicht van zowel Frederik de Grote als Lodewijk van Brunswijk, vormde hij een klassiek geval van een minderwaardigheidscomplex. Meer dan twaalf jaar lang was hem door Brunswijk en Fagel ingeprent, dat zijn enige taak erin bestond de documenten te tekenen die zij hem voorlegden (en naar zijn handtekening te oordelen ging hem zelfs dát niet al te best af).'[811] Bilderdijk zelf heeft misschien de machtspositie van de hertog van Brunswijk onderschat, toen hij diens status met die van de prinsesgouvernante vergelijkend, vaststelde dat het stiekeme staatshoofd bij lange na de hare niet kon evenaren. De hertog mocht al blij zijn, dat hem de 'glorie van te consenteren' overbleef.[812] Als voorspreker van Willem V moest ook Bilderdijk erkennen, dat er iets ernstig mis was gegaan met de opvoeding van dit kind van staat: 'Over zaken van regering sprak men hem niet, want men hield hem gestadig in een tuimel van afwisseling, waarin alles vreemd was aan zijn bestemming.'[813] Dat land- en zeemacht 'zonder enige belangwekking' waren, zoals Bilderdijk op zijn beurt vaststelde, kon men de stadhouder om die reden niet geheel en al aanrekenen.[814] Waarom liet hij het misbruik van de 'conventiën' en 'contracten van correspondentie' voortbestaan, hoewel zijn moeder daarin al een complot tegen de staat had gezien?[815] Busken Huet heeft er in zijn derde rede over Van der Palm en Bilderdijk[816] een beter antwoord op gegeven dan laatstgenoemde. Ten onrechte was Bilderdijk van mening, dat alleen binnen een 'staats' standpunt sprake kon zijn van de leer van de soevereiniteit der Staten en een daarmee ambtelijke positie van de stadhou-

der.[817] Ook onder het stadhouderlijk bewind van Willem IV en zijn opvolger lanceerden Oranjegezinde regenten uit eigenbelang aanvallen op de hoogste vertegenwoordigers van de macht om hen als hun zetbazen te behandelen. Busken Huets analyse van hun onmachtige positie luidde anders: Willem V dankte zijn macht niet aan het volk, zoals Willem III en IV, maar aan de regenten. Het volk raakte ontheemd en hervond zichzelf in de patriotten onder aanvoering van goed geschoolde burgers. Willem IV was stadhouder over alle provincies geweest en langs zowel mannelijke als vrouwelijke linie was tijdens zijn bewind het stadhouderschap erfelijk verklaard. Hij had als een koning kunnen regeren, maar zijn zoon, de eerste erfstadhouder, had zijn lot met dat van de regenten verbonden en was er de man niet naar tegen hun belangen in te gaan. Pas op 1 mei 1798 zou er een artikel in de constitutie of staatsregeling worden opgenomen, waarin officieel aan nepotisme een einde zou worden gemaakt door een ambt vervreemdbaar noch erfelijk te verklaren.[818] Aan één van de grootste bezwaren die Bilderdijk tegen het ambt koesterde, was toen althans wettelijk de basis ontnomen.

De slechte staat van land- en zeemacht, door hem zonder omwegen vastgesteld, vormde volgens Bilderdijk een scherp contrast met de periode tot aan de Vierde Engelse Oorlog in 1780. Pas toen kwam er aan een lange tijd van weelde en overvloed voor de Republiek een einde.[819] Hij vergiste zich niet weinig, want de deplorabele staat van beide strijdmachten moet, behalve aan een bestuurlijk in het ongerede geraakte landspolitiek,-de verschillende visies van patriotten en orangisten-, eerst en vooral worden toegeschreven aan de economische recessie van halverwege de achttiende eeuw. Volgens Carel Gerretson was de door Bilderdijk in termen van welvaart geïdealiseerde periode er een van verval op elk gebied: 'Alles wat als uiting van een volksziel kon worden aangezien, ontbrak ten enenmale. De diplomaten waren nauwelijks grotere beunhazen op het gebied der buitenlandse staatkunde dan de admiralen op het hunne. Schilders, schrijvers, denkers van betekenis bestonden slechts in de verbeelding der lofdichters. De deugden van het voorgeslacht leefden voornamelijk in Nutslezingen voort.'[820] Van de ondernemingslust in de Gouden Eeuw was niet veel meer overgebleven. Een tamelijk willekeurige greep uit het economische repertoire van de Republiek brengt aan het licht, hoe slecht het met handel, scheepsbouw, landbouw en visserij in de achttiende eeuw gesteld was. Montesquieu, die de Republiek in 1729

bezocht, constateerde al, dat handel en scheepsbouw in verval waren geraakt.[821] In de achttiende eeuw woedden er tot schrik van arm en rijk drie runderpestepidemieën, waardoor de pachtwaarde van weilanden aanzienlijk daalde.[822] In 1761 was het aantal haringbuizen ten opzichte van de zeventiende eeuw gehalveerd. Waren er in 1720 nog 250 walvisvaarders actief, in 1780 waren dat er slechts 50.[823] Van 1760 tot 1780, precies de periode van weelde en overvloed, zoals door Bilderdijk omschreven, bedroegen de Franse koloniale transporten van handelswaar het dubbele van die der Republiek.[824] Hoe slecht het kort voor 1780 met de zeemacht gesteld was, maakte Simon Schama zijn lezers duidelijk: 'In de loop van de achttiende eeuw waren de marinedokken en -havens ernstig verzand. Zo had de haven van Vlissingen een maximale diepte van slechts zeven meter. Om dezelfde redenen was de Zuiderzee bij sommige waterstanden vrijwel onbevaarbaar geworden en dreigden zelfs voor Texel grotere schepen voortdurend aan de grond te lopen. Langs de kust was nauwelijks een behoorlijk stuk geschut te vinden en in 1778 was het jongste linieschip van de Republiek alweer 25 jaar oud. Zouden de twee landen ooit slaags raken, dan beschikte Engeland over bijna drie keer zoveel zware oorlogsschepen als de Republiek.'[825] Het enige lichtpuntje, kort vóór het uitbreken van de Vierde Engelse Oorlog, was gelegen in het op 21 mei 1778 genomen besluit van alle provinciën om 24 linieschepen te laten bouwen.[826] Voor wie het gevaar voor het zelfstandig voortbestaan van de Republiek niet alleen uit het zuiden, noorden en oosten zag komen, moet dat enige verlichting van hun zorgen hebben betekend. Colenbrander schetst daarentegen een onthutsend beeld, waaruit blijkt hoe weinig de bouw van dit type schepen ertoe deed om de internationale machtsverhouding op een voor de Republiek gunstige manier te beïnvloeden: 'In de zeegevechten van deze tijd kwam het aan op schepen van 60 en meer stukken.[827] In 1778 bezat Engeland 122 van zulke schepen, Frankrijk 63 en Spanje 62, de Republiek slechts elf, tegen twaalf in 1772 en evenzovele in 1741. En deze elf schepen waren veel ouder dan die van genoemde mogendheden, en voor het merendeel vervallen. Het jongste was van 1764, één was er zelfs van 1730. Twee zestigers stonden in het begin van 1779 op stapel. De vloot was in de laatste jaren wel iets toegenomen, maar in fregatten en vijftigers. Deze laatste heetten bij ons ook linieschepen, maar die konden tegen de grotere van de andere mogendheden niet op.'[828]

In militair opzicht was de situatie al niet veel beter, waarvoor Bilderdijk, behalve een schrikbarende terugloop van het aantal geoefende manschappen, het prijsgeven van de zuidelijke barrièresteden en daarmee samenhangende familiebanden die er tussen de Oostenrijkse Habsburgers en de hertog van Brunswijk bestonden, ook een door staatsgezinden of patriotten (onder wie zich op eigenbelang beluste orangisten bevonden) systematisch georganiseerde ondermijning van het stadhouderlijk gezag als oorzaak aanwees.[829] Hoe kon Willem V als Eminent Hoofd het hoogste gezag over de land- en zeemacht van de Republiek uitoefenen, indien hij slechts een door de provinciën aangestelde ambtenaar was?[830] De strijd tussen militaire en politieke jurisdictie, als gevolg waarvan de erfstadhouder niet langer het hoofd van het Hof van Justitie was, veroorzaakte zo'n grote onduidelijkheid over het oppergezag in het leger, dat het volgens Bilderdijk wel leek alsof er tegen de militaire top een coup werd gepleegd: 'De krijgsmacht moest aan de politieke macht worden onderworpen, en in 1783 zag ik dit, in de executie van enige militairen door het Hof, wegens een zogenaamde 'strandroof'. En weldra werd door de Staten van Holland de gehele Hoge Militaire Krijgsraad der Verenigde Nederlanden, terwijl hij in publieke functie was, uit zijn (hem toebehorend) lokaal verdreven en door de Staten-Generaal met een lafhartigheid (die met deze aanmatiging geweldig contrasteerde) vernietigd en afgeschaft.'[831] De patriotten die dit kunststukje op hun geweten hadden, moeten Bilderdijk sterk hebben doen denken aan de Doelisten. Zoals zij in 1748 zijn vader uit de schutterszaal van de Doelen hadden verdreven,[832] werd het hoogste militaire college op het gebied van de rechtspraak in de Republiek uit zijn vergaderruimte weggejaagd en als factor van belang achteloos terzijde geschoven. Hoe hadden de machtsverhoudingen zich sindsdien drastisch gewijzigd! De Doelisten van 1748 waren de aan macht winnende patriotten van nu geworden, zo moet hij hebben beseft, met alle consequenties van dien voor de orangisten. Wat destijds tot het pachtersoproer had geleid, bleef de gemoederen intussen bezighouden, maar de tegenstelling tussen rijke regenten en arme burgerij kreeg voorheen onbekende dimensies. Zo werd het grove geld, dat in de Amsterdamse bankierswereld al te gemakkelijk werd verdiend, vergeleken met de subtiele arbeid van wie het eigenlijke kapitaal verdienden: 'De Republiek was diep gezonken sinds de tijd waarin eerlijk werk en noeste ijver nog hoog in aanzien stonden. Alle macht en aan-

zien van de Amsterdamse banken ten spijt, bleef er tegen het onverkwikkelijke geldbedrijf een ondergrondse animositeit bestaan, die in tijden van gevaar of tegenspoed in ongeregelde, maar geduchte woede-uitbarstingen aan de oppervlakte kon komen. Antigeldelijke tirades behoorden tot het vaste repertoire van het groeiende aantal publicisten die zich toelegden op bevlogen nostalgie en op de verheerlijking van de waarden van schip en zeil, getouw en spoel tegenover de verloedering van het vurige winstbejag.'[833] Wat op Bilderdijk de indruk van een gouden tijd maakte, kan met de rijkdom van regenten en de relatief hoge welvaart in het gezin van Izaac Bilderdijk te maken hebben gehad. Ook het beroep van zijn vader kan hem een vertekend beeld van de alledaagse werkelijkheid hebben opgeleverd, zoals die er voor Jan Modaal (om het bekende tritsje van Potgieter te variëren) uitzag. Dat hij zijn gouden tijd liet eindigen in 1780 had meerdere oorzaken, waarvan economische achteruitgang als gevolg van het uitbreken van de Vierde Engelse Oorlog er slechts één was.

De steeds heftiger wordende patriottische woelingen, waarmee elke beslissing van Willem V werd gekritiseerd, zal er voornamelijk debet aan geweest zijn. In hun *Grondwettige Herstelling van Nederlands Staatswezen* beoogden de patriotten een herziening van de grondwet, die in 1780 tot felle discussies leidden. Zo schermden zij in dat jaar al met 'pariteit', een beginsel, dat Bilderdijk verfoeide. Alle burgers dienden in religieus opzicht voor de staat gelijk te zijn, want rooms-katholieken hadden naast gelovigen van verschillende protestantse huizen aan de onafhankelijkheidsstrijd tegen Spanje deelgenomen. Dus moest alvast één 'dissenter' in elk overheidscollege of gildebestuur worden opgenomen, maar atheïsten moesten nog steeds daaruit worden geweerd.[834] Bilderdijk achtte zo'n voorgenomen wijziging van de grondwet een ernstig vergrijp tegen Gods voorzienigheid, dankzij welke de ene mens volstrekt verschillend van de andere werd geboren. Hij zag er een door de natuur en rede afgedwongen aantasting van het 'principium essendi' in.[835] Voor de unfair door de staat behandelde lutheranen had hij enig begrip, dat hij voor de rooms-katholieken weigerde op te brengen. Nochtans werden die in de achttiende eeuw beter door de staat geëxploiteerd dan hun voorouders de aflatenhandel ter spekking van hun eigen kas hadden opgezet en gekoesterd. Zij vormden 30 % van de bevolking en moesten het gedogen, dat hun schuilkerken fiscaal werden aangeslagen als particulier eigendom. Dat zette onder zo'n groot aantal van hen

kwaad bloed, dat de staat hun schuilkerken wilde erkennen als gebouwen die aan een instelling toebehoorden. Indirect werden rooms-katholieken in tegenstelling met de kerk waartoe zij zich rekenden, aldus als groep erkend. Er werd hun een fiscaal voordeel gegund, mits zij de staat driemaal in één eeuw successierechten voor hun schuilkerken zouden betalen. In 1738 en 1771 werd deze belasting daadwerkelijk geheven: rooms-katholieken moesten per gemeente vijf procent van de totale waarde van hun schuilkerk afdragen. Daarnaast werden er bij de komst van een nieuwe priester nog 'recognitie- en admissiegelden' door de overheid geïnd, aangevuld met 'bienvenuegelden', een speciale belasting voor priesters ter ondersteuning van een nieuw benoemde baljuw.[836] Tal van plakkaten regelden andere, minstens even willekeurige belastingen, zodat het geen verwondering hoeft te wekken, dat men daartegen massaal in opstand kwam. De strijd tussen patriotten en orangisten, zo blijkt hieruit, was complex: het volk of de lagere burgerij verwachtte alle heil van de erfstadhouder, de hogere burgerij was anders dan Bilderdijk doorgaans patriottisch gezind en zag de erfstadhouder liever gaan dan komen, terwijl de regenten, bestaande uit edellieden en patriciërs, zich als groep eveneens tegen de erfstadhouder keerden, maar ook tegen de patriotten met wie zij zich tegen Oranje verbroederden. De positie van de regenten was het moeilijkst, zij het dat ook binnen de burgerij grote politieke verdeeldheid heerste. Alsof dat niet al erg genoeg was, speelden in alle geledingen van de bevolking ook nog eens geloofskwesties een 'cruciale' rol bij het bepalen van iemands politieke voorkeur. In zo'n tot op het bot verdeelde natie is het belang van allen gediend met 'polderen', dat wil zeggen met een op tolerantie gebaseerd overleg. Voltaire begreep dat als geen ander en ook wat daar achter zat: winstbejag! Uit hekel aan de Hollandse drukker van zijn werken, Jan van Duren, die zijn vrijheid misbruikte om het hem lastig te maken, noemde hij de schurk in *Candide, ou l'optimisme* 'Vanderdendur'.[837] Wat hield die zogeroemde achttiende-eeuwse tolerantie in de Republiek in? Klerikaal gezeur leidde tot een verbod van zijn werken, zo verzuchtte Voltaire,-of beschermde volgens Bilderdijk potentiële lezers tegen 'een hagelbui van impertinences'-,[838] waarna de regenten dat verbod meestal niet wilden handhaven en een drukker als Jan van Duren zich tot 'piraat' kon ontwikkelen door officieel het alleenrecht te verwerven op boeken die hij van overheidswege niet eens had mogen drukken.[839]

Ontvluchtte Bilderdijk Amsterdam voor Leiden om aan patriottische woelingen te ontsnappen? Dat zou wijzen op angst, wat voor hem 'onverwrikt voor de punt van een degen'[840] niet de meest logische reactie op gevaar was. Nee, een ziekte tijdens zijn langdurige depressie noopte hem zijn vertrek uit te stellen.[841] Formeel had hij op 15 maart 1780 volgens de afspraak met zijn vader zijn studie in Leiden kunnen aanvangen, maar onbevreesd bleef hij in Amsterdam wonen. Na ziek van een tweede logeerpartij op de Zwolse Bloemendalstraat te zijn thuisgekomen, liet hij zich in zijn ouderlijk huis verzorgen. Er was een bizar voorval voor nodig om hem definitief zijn biezen te doen pakken. Zijn vader vertelde hem op een morgen, dat hij een nare droom had gehad: Willem en Rhijnvis waren op zijn bed gesprongen om hem eigenhandig te wurgen. Alsof uit deze fictieve vadermoord al niet duidelijk genoeg de noodzaak van Willems verhuizing naar Leiden gebleken was, voegde een bij hun gesprek aanwezige huishoudster hieraan toe, dat ze had 'gezien', hoe Willem in de naaste toekomst zijn vader niet zou wurgen, maar met een degen doorsteken. Toen had Bilderdijk zich voorgenomen zijn ouderlijk huis zo snel mogelijk te verlaten. Zo zie je maar weer, luidde zijn conclusie jaren later, dat zelfs onwaar gebleken voorspellingen een goede uitwerking op mensen kunnen hebben. Wat het voorval zelf betrof, merkte hij op: 'Zonder dat er ooit enige onmin tussen mijn vader en mij had bestaan, of sindsdien zou rijzen, werkte het op mijn geest en bestemde het zeker voor een groot deel mijn verdere levensloop.'[842] Het besef dat zijn jeugd voorgoed voorbij was, stemde hem niet droevig, integendeel, maar de snelheid waarmee hij nu naar Leiden wilde vertrekken, had minder met zijn tomeloze behoefte aan het vergaren van juridische kennis en inzicht te maken dan met zijn gebleken onvermogen om jeugdherinneringen als een volwassene te verwerken. Natuurlijk wenste hij zijn huisgenoten alle goeds toe en stond hij geen van hen naar het leven. Niettemin waren er onderhuidse spanningen, die de relatie met zijn vader en moeder onder grote druk hadden gezet. De ronduit slechte relatie met zijn moeder, die aan zijn broer Johannes de voorkeur boven hem gaf, had hem diep ongelukkig gemaakt. Dat kon hij moeilijk vergeten en zorgde voor een levenslang trauma: 'Het leven is mij zolang als mij dat heugt, pijnlijk, lastig, en ledig gevallen. De meeste bijzonderheden heb ik al vroeg getracht te vergeten, en ik ben hierin voor een groot gedeelte, ofschoon minder dan ik wenste, geslaagd.'[843] Is het niet het wezens-

kenmerk van een trauma, dat men nare herinneringen niet kan verdrijven of 'verdringen', zoals men in meer psychopathologische termen zegt? Misschien noopte 'enige' verdrongen 'onmin' met zijn vader hem tot een vlucht in plaats van een vertrek uit het ouderlijk huis. Misschien hoopte hij met zijn natuurtalent voor het leggen van de 'knoop' in een tragedie, dat hij voor een minder ongelukkige 'ontknoping' elders zou moeten zijn. In elk geval had hij de weg van Amsterdam naar Leiden vaak genoeg in omgekeerde richting afgelegd om te weten, dat hij altijd op zijn vader rekenen kon. Daarvoor hoefde hij niet eens bedreven in het Italiaans boekhouden te zijn. Zo bezien telde het gezin van Izaac Bilderdijk weldra een ongelukkig kind in plaats van een volwassen zoon minder.

Wat de kwekeling over dat kind opmerkte, namelijk dat het nadacht 'op zo'n tedere leeftijd reeds over het bestaan en de samenhang der dingen, over de aard en de samenstelling van de mens, over het wezen en het werk van God, over zijn eigen persoonlijkheid en bestemming',[844] bleek niet minder op de volwassen zoon van toepassing. Door 'de wrijving in de zak', waarin het lot hem 'omschudde', voelde Bilderdijk zich anders dan wie 'zich op elkaar hebben afgeslepen'.[845] Een grote eenzaamheid, zo niet een ondoordringbaar isolement, sprak uit deze woorden, waaraan hij een positieve draai wist te geven door trots te verklaren 'niemands kopie'[846] te zijn. Hij was als aankomend student 'aandachtig' en 'amoureus', in de zin van het *Groot Lied-boek* van Brederode, maar ook op een negatieve manier in de ban van de schoonheid, en zijn 'érotiques' zou men wegens hun anacreontische karakter zonder meer 'boertig' kunnen noemen. Zo vertrok hij als drievoudig winnaar van twee prijsverzen en één prijsverhandeling, gelauwerd, en als 'aandachtig' en 'amoureus' jongmens, depressief, maar wijsgerig, theologisch en juridisch geschoold, met een hoofd vol zelfstandig verwerkte kennis over de meest uiteenlopende zaken (als een jongere uitgave van dokter Verschuur), naar het 'Bataafs Atheen',[847] waarmee men gewoonlijk Leiden bedoelde. Hij had schriftelijk aan de Gecommitteerde Raden van de Staten van Holland om ontslag als boekhouder gevraagd en dat ook verkregen, opdat zijn broer Johannes zijn plaats op zijn vaders kantoor zou kunnen innemen. Dat leidde twee jaar later, op 11 oktober 1782, tot diens vaste aanstelling als 'opziender over de stad Amsterdam', maar 'buiten bezwaar van de gemeentelijke of provinciale schatkist'.[848] Wat aldus een verlichting van de werkdruk voor Izaac Bilderdijk betekende,

hield geen verlichting van zijn financiële situatie in, want als voorheen kwamen twee volwassen zoons, van wie de oudste als student in Leiden woonde, te zijnen laste. Dat deze hem literair geheel en al ontgroeid was, zal hij met de sombere gelatenheid hem eigen hebben vastgesteld, zoals hij ook loyaal en met argusogen de ontwikkeling van zijn overige kinderen op de voet bleef volgen. Tegelijkertijd beseften deze vader en zijn oudste zoon de duurzaamheid van hun meer op afhankelijkheid dan op liefde gebaseerde relatie. Het was maar al te duidelijk wie de rots in het voorvaderlijk blazoen was, die de branding van de zee trotseerde, met als devies 'semper idem'.

Eindnoten

[1] *GdV*. Deel 11. Blz.165.
[2] Da Costa. Blz.380.
[3] Idem. Blz.380.
[4] Als 'iets meer naar de Prinsengracht dan de Keizersgracht' niet terugslaat op 'een huis met een onderhuis' maar op 'blokken', kan ook Westermarkt nummer 12 zijn bedoeld. Dat laatste is volgens M. van Hattum in een brief van 5-11-2008 aan G. Leliefeld het geval.
[5] Palmen. Blz.169.
[6] *Brieven*. Deel 3. Blz.298-299.
[7] De Jong en Zaal. Blz.10.
[8] Idem. Blz.10.
[9] *DW*. Deel 12. Blz.304.
[10] Idem. Blz.309.
[11] *Briefw.-Tydeman.* Deel 2. Blz.292.
[12] *Briefw.-Tydeman*. Deel 1. Blz.159.
[13] C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 25. Z.pl., 1888. Blz.8.
[14] *GdV*. Deel 11. Blz.167.
[15] Da Costa. Blz.4.
[16] Idem. Blz.381.
[17] Idem. Blz.381.
[18] Idem. Blz.385. Zie ook Kollewijn. Deel 1. Blz.6.
[19] Zie (G. van de Linde), *De gedichten van den schoolmeester. Met 300 illustraties van Anth. de Vries.* Editie: J. van Lennep. Amsterdam, z.j. Blz.305.
[20] Heyting. Deel 1. Blz.19.
[21] (P.A. de Génestet). Blz.444.
[22] *Briefw.-Tydeman*. Deel 1. Blz.27.
[23] Kollewijn. Deel 1. Blz.2.
[24] Wap. Blz.37.
[25] J. te Winkel, *Bilderdijk, lotgenoot van Multatuli. Eene studie*. Haarlem, 1890. Blz.38.
[26] Kollewijn. Deel 1. Blz.1-3.
[27] Zie *De menuet en de domineespruik* van Betje Wolff. In: *'k Wou zo graag verstandig wezen. Geschriften uit de sfeer der Verlichting*. Spectrum van de Nederlandse letterkunde 16. Editie: M.C.A. van der Heijden. Utrecht/Antwerpen, 1968. Blz.177.
[28] Kollewijn. Deel 1. Blz.6.
[29] *DW*. Deel 12. Blz.340.
[30] Wap. Blz.98-99. Zie ook Jonckbloet. Blz.7.
[31] Idem. Blz.6.
[32] *Briefw.-Tydeman*. Deel 1. Blz.64.
[33] Zie o.a. Bilderdijks brief van 19 mei 1795 vanuit Hamburg naar Willem V verzonden. In: *Briefw*. II. Blz.69.
[34] Zie o.a. Da Costa. Blz.385.

[35] Zie o.a. Adriaenssen. Blz.116-166.
[36] A. Kluyver, *Bilderdijk's afstamming van den Zwaanridder.* In: *De Nieuwe Taalgids*. Jaargang 11 (1917). Blz.180.
[37] Kollewijn. Deel 1. Blz.6-7.
[38] *GdV*. Deel 11. Blz.169.
[39] Idem. Blz.170. Wat hemzelf betrof, verklaarde Bilderdijk: 'Vermaken van tafel, van spel of dartelheid hebben nooit voor mij bestaan.' Zie Da Costa. Blz.XXI.
[40] Idem
[41] Zie (W. Bilderdijk), *Willem Bilderdijk. Liefde en ballingschap. Brieven 1795-1797*. Editie: M. Mathijsen. Amsterdam/Antwerpen, 1997. Blz.65 en M.J. van Lieburg, *De geneeskunde in de boekerij van Willem Bilderdijk.* In: *BBS*. Blz.77.
[42] Kollewijn. Deel 1. Blz.400.
[43] Hanou. Deel 1. Blz.49. Zie ook Schama. Blz.619-620.
[44] J. van Lennep, *Ferdinand Huyck*. Leiden, z.j. Blz.138.
[45] Idem. Blz.140.
[46] Idem. Blz.210-211.
[47] Idem. Blz.214.
[48] Idem
[49] Idem. Blz.215. Het betreft een komedie van Molière, voor het eerst op kasteel Chambord in 1670 opgevoerd.
[50] Idem. Blz.217.
[51] Schotel. Blz.121-122.
[52] *GdV*. Deel 11. Blz.159.
[53] Colenbrander. Deel 1. Blz.163.
[54] *GdV*. Deel 11. Blz.134. Zie ook G. Groen van Prinsterer, *Handboek der geschiedenis van het vaderland*. Deel 2. Middelharnis, 1927. Blz.511
[55] Kollewijn. Deel 1. Blz.114.
[56] *GdV*. Deel 12. Blz.8.
[57] J. van Lennep, *Het leven van Mr. Cornelis van Lennep en Mr. David Jacob van Lennep, beschreven en toegelicht uit hun gedichten en andere oorspronkelijke bescheiden, en in verband met hun tijd beschouwd*. Deel 2. Amsterdam, 1865. Blz.38.
[58] Schama. Blz.79.
[59] Idem. Blz.67.
[60] Idem
[61] *GdV*. Deel 11. Blz.123.
[62] Schöffer. Blz.122.
[63] G. Groen van Prinsterer, *Handboek der geschiedenis van het vaderland*. Deel 2. Middelharnis, 1927. Blz.512.
[64] *GdV*. Deel 11. Blz.175-176.
[65] Hanou. Blz.445.
[66] G. Groen van Prinsterer, *Handboek der geschiedenis van het vaderland*. Deel 2. Middelharnis, 1927. Blz.512.
[67] Schama. Blz.83.

[68] G. Groen van Prinsterer, op.cit. Deel 2. Blz.513.
[69] Idem. Blz.505-506.
[70] *GdV*. Deel 11. Blz.150.
[71] Idem. Blz.182 e.v.
[72] J. van Lennep, *Het leven van Mr. Cornelis van Lennep en Mr. David Jacob van Lennep, beschreven en toegelicht uit hun gedichten en andere oorspronkelijke bescheiden, en in verband met hun tijd beschouwd*. Deel 2. Amsterdam, 1865. Blz.215.
[73] *GdV*. Deel 11. Blz.183-185.
[74] Van der Zeijden. Blz.42-43.
[75] Idem
[76] *GdV*. Deel 11. Blz.178.
[77] Da Costa. Blz.381.
[78] *GdV*. Deel 11. Blz.177.
[79] Kollewijn. Deel 1. Blz.19.
[80] *Gedenkboek*. Blz.340.
[81] *GdV*. Deel 11. Blz.170-171.
[82] Kollewijn. Deel 1. Blz.11.
[83] *GdV*. Deel 11. Blz.194-195.
[84] Idem
[85] Da Costa. Blz.380.
[86] *GdV*. Deel 11. Blz.194-195.
[87] Kollewijn. Deel 1. Blz.31.
[88] Idem. Blz.21.
[89] *GdV*. Deel 11. Blz.191-192.
[90] Idem. Blz.190.
[91] Kollewijn. Deel 1. Blz.21.
[92] De Jong en Zaal. Blz.11.
[93] *Brieven*. Deel 2. Blz.XII.
[94] Kollewijn. Deel 1. Blz.26.
[95] Idem
[96] Idem. Blz.27.
[97] Idem. Blz.28.
[98] Idem
[99] Zie Kollewijn. Deel 1. Blz.28.
[100] *DW*. Deel 15. Blz.561.
[101] Da Costa. Blz.12.
[102] Idem
[103] *Briefw.-Tydeman*. Deel 2. Blz.82.
[104] Kollewijn. Deel 1. Blz.25.
[105] Idem
[106] Idem
[107] Van der Zwaag. Blz.123, Van Eijnatten. Blz.271, *Briefw*. III. Blz.616 en (W. Bilderdijk), *Opstellen van godgeleerden en zedekundigen inhoud, nagelaten door Mr. W. Bilderdijk*.

Deel 2. Amsterdam, 1833. Blz.XII, waaruit blijkt dat Bilderdijk al in 1795 het einde der tijden verwachtte.

[108] Japin. Blz.433.

[109] De Pater. Blz.83.

[110] *'k Wou zo graag verstandig wezen. Geschriften uit de sfeer der Verlichting*. Spectrum van de Nederlandse letterkunde 16. Editie: M.C.A. van der Heijden. Utrecht/Antwerpen, 1968. Blz.65 en 78.

[111] *Vrijmoedige bedenkingen. Een eeuw essays en beschouwingen 1766-1875.* Spectrum van de Nederlandse letterkunde 20. Editie: M.C.A. van der Heijden. Utrecht/Antwerpen, 1968. Blz.10 en A.J. van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden*. Deel 7. Haarlem, 1862. Blz.247.

[112] M.F. van Lennep. Deel 1. Blz.8.

[113] Idem

[114] *Een eeuw rare kostgangers. Vereniging Het Bilderdijk-Museum 1908-2008*. Onder redactie van M. van Hattum, M. van Rooijen, J. van Eijnatten en G. Harinck. Amstelveen, 2008. Blz.309.

[115] Bijloo. Blz.137.

[116] *Brieven*. Deel 3. Blz.51.

[117] *DSM-IV-TR* (ongepagineerd) en Janssens, Morrens en Sabbe. Blz.680.

[118] Idem

[119] L. Engelfriet, *Bilderdijk en het jodendom. Bilderdijks waardering van het joodse denken in zijn confrontatie met de tijd*. Zoetermeer, 1995. Blz.225. Vergelijk Dietrich Bonhoeffer in *Ethik*: 'Wat de kennis van goed en kwaad betreft, is de mens zich in werkelijkheid niet van zijn oorspronkelijke voorbestemming bewust, maar van zijn eigen mogelijkheden om namelijk goed of slecht te zijn. Hij weet nu dat hij naast God staat, buiten God, en dat wil zeggen, dat hij alleen nog zichzelf kent en God helemaal niet meer, omdat hij God alleen kan kennen, wanneer hij Hem los van zichzelf ziet. De kennis van goed en kwaad is op die manier een afsplitsing van God. De mens weet alleen van goed en kwaad tegen Gods bedoeling in.' Zie Kolakowski. Blz.109.

[120] *Brieven*. Deel 4. Blz.88-89.

[121] Idem. Blz.88.

[122] Kuyper. Blz.52.

[123] Idem

[124] A. Pierson, *Dr. Kollewijns Bilderdijk*. In: *De Gids*. Jaargang 1891. Blz.34.

[125] *Brieven*. Deel 4. Blz.99.

[126] *Briefw.-Tydeman*. Deel 1. Blz.115.

[127] *Brieven*. Deel 1. Blz.VII.

[128] Idem. Blz.VI-VII.

[129] *GdV*. Deel 13 (eerste stuk). Blz.55.

[130] Kollewijn. Deel 2. Blz.417.

[131] P. Geyl, *Een eeuw strijd om Bilderdijk* (1956). In: P. Geyl, *Van Bilderdijk tot Huizinga. Historische toetsingen*. Utrecht/Antwerpen, 1963. Blz.22.

[132] Kollewijn. Deel 2. Blz.407.

[133] C. Busken Huet, *Het land van Rembrandt. Studiën over de Noordnederlandsche beschaving in de zeventiende eeuw.* Alphen aan den Rijn, 1980. Blz.520.
[134] Bilderdijk zelf hierover: 'Mijn persoonlijke en constitutionele krankte, de zenuwziekte.' Zie *Brieven*. Deel 2. Blz.3.
[135] Kollewijn. Deel 2. Blz.381 en 385.
[136] J. te Winkel, *Bilderdijk, lotgenoot van Multatuli. Eene studie*. Haarlem, 1890. Blz.59.
[137] Ondertitel van *Gedenkboek*.
[138] *Gedenkboek*. Blz.132.
[139] J. te Winkel, *Bilderdijk, lotgenoot van Multatuli. Eene studie*. Haarlem, 1890. Blz.13.
[140] J. te Winkel, *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde. Deel 6: Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde in de eerste eeuw der Europeesche staatsomwentelingen* (1). Haarlem, 1925. Blz.265.
[141] A.H.E. Douwes Dekker. Blz.4 en 6.
[142] Kollewijn. Deel 1. Blz.32.
[143] *Brieven*. Deel 2. Blz.XIII.
[144] Kollewijn. Deel 1. Blz.437.
[145] J. van Lennep, *Het leven van Mr. Cornelis van Lennep en Mr. David Jacob van Lennep, beschreven en toegelicht uit hun gedichten en andere oorspronkelijke bescheiden, en in verband met hun tijd beschouwd.* Deel 3. Amsterdam, 1865. Blz.8-9.
[146] *GdV*. Deel 11. Blz.174.
[147] Da Costa. Blz.382.
[148] *DW*. Deel 6. Blz.481.
[149] *Boek der Wijsheid 2:5*. *Brieven*. Deel 4. Blz.145.
[150] *GdV*. Deel 13 (eerste stuk). Blz.34.
[151] De Jong en Zaal. Blz.12.
[152] M.F. van Lennep. Deel 1. Blz.28.
[153] De Jong en Zaal. Blz.11-12.
[154] A.J. van der Aa, *Nieuw biographisch anthologisch, en critisch woordenboek van Nederlandse dichters*. Deel 1 A-B. W. de Grebber. Amsterdam, 1844. Blz.130.
[155] Kollewijn. Deel 1. Blz.20.
[156] Daarna, dus daarom! Bekende drogreden.
[157] Du Perron. Blz.7.
[158] Van der Vliet. Blz.33.
[159] Kollewijn. Deel 1. Blz.29.
[160] Wap. Blz.19
[161] Kollewijn. Deel 1. Blz.29.
[162] Idem
[163] Idem
[164] Idem
[165] Kuyper. Blz.20.
[166] *DW*. Deel 14. Blz.139.
[167] In *Gibeon*, 1760, 'doch sedert beschaafd'. In: *DW*. Deel 12. Blz.4.
[168] *MF*. Blz.11.

[169] *Brieven*. Deel 4. Blz.147.
[170] Idem
[171] Idem. Blz.145.
[172] Da Costa. Blz.392.
[173] *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek.* Onder redactie van P.C. Molhuysen en P.J. Blok. Leiden, 1912. Deel 2. Blz.147.
[174] De Jong en Zaal. Blz.13.
[175] Idem
[176] *Gedenkboek*. Blz.268.
[177] A.J. van der Aa, *Nieuw biographisch anthologisch, en critisch woordenboek van Nederlandse dichters*. Deel 1 A-B. W. de Grebber. Amsterdam, 1844. Blz.132.
[178] Da Costa. Blz.XX.
[179] De Jong en Zaal. Blz.13.
[180] Kollewijn. Deel 1. Blz.35.
[181] A.J. van der Aa, op.cit. Blz.132.
[182] *DW*. Deel 12. Blz.464.
[183] Kollewijn. Deel 1. Blz.34.
[184] De Jong en Zaal. Blz.13.
[185] Idem
[186] *Briefw*. I. Blz.231.
[187] Koopmans. Blz.192-193.
[188] *DW*. Deel 12. Blz.307.
[189] Idem
[190] Idem
[191] Idem
[192] De Jong en Zaal. Blz.13.
[193] Zie G. Leliefeld, *Verzamelde verhalen.* Den Dungen, 2008-2019. Blz.311 e.v.
[194] *Briefw.-Tydeman*. Deel 2. Blz.95.
[195] Bilderdijk zag in een tuin allereerst een zandwoestijn. Zie Kollewijn. Deel 2. Blz.451. Blijkens *Landzang* hield hij van een Hollands landschap, met duinen, weiden en plassen. Zie *DW*. Deel 8. Blz.261-264.
[196] *DW*. Deel 12. Blz.466.
[197] H. Krop, *Historiografische wendingen: filosofie, esoterie en religie*. In: *Mededelingenblad van de Vereniging 'Het Bilderdijk-Museum'* (hierna: *MBM*). Jaargang 18. Blz.1-6.
[198] Zwager. Blz.21. Maar let wel: Bilderdijk 'belacht' het oordeel van moderne theologen die aan de leiband van de rede lopen. Zie Kollewijn. Deel 1. Blz.321.
[199] H. Krop, op.cit. Blz.1-6.
[200] Hier zit hij er toch echt een jaar naast: vierenhalf moet vijfenhalf zijn.
[201] *Briefw.-Tydeman*. Deel 2. Blz.94.
[202] De Jong en Zaal. Blz.14.
[203] Kollewijn. Deel 1. Blz. 41.
[204] Da Costa. Blz.391.

[205] Kollewijn. Deel 1. Blz.41.
[206] De Jong en Zaal. Blz.14.
[207] *Krekeltjen*. Blz.125.
[208] Van Eijnatten. Blz.697.
[209] Kollewijn. Deel 1. Blz.77.
[210] *Brieven*. Deel 2. Blz.107.
[211] Kollewijn. Deel 1. Blz.42.
[212] Idem. Blz.40.
[213] L. Engelfriet, *Bilderdijk en het jodendom. Bilderdijks waardering van het joodse denken in zijn confrontatie met de tijd*. Zoetermeer, 1995. Blz.8 en L. Engelfriet, *Bilderdijks filosofische bibliotheek*. In: *BBS*. Blz.47 en Van Eijnatten. Blz.156.
[214] Van Eijnatten. Blz.46.
[215] H. Krop, *Historiografische wendingen: filosofie, esoterie en religie*. In: *MBM*. Jaargang 18. Blz.1-6.
[216] Idem
[217] Idem. Vergelijk 'heemlengodspraak' in *DW*. Deel 7. Blz.199.
[218] Zie Kalff. Deel 6. Blz.596, *DW*. Deel 7. Blz. 205 en Van Eijnatten. Blz.363. 'Godspraak' komt liefst achtmaal in *DW*. Deel 7 voor. Met die term bedoelde Bilderdijk meestal het geweten. Zie ook over de speciale rol van God *MF*. Blz.67: de vereenzelviging van God met het Woord bracht als iets vanzelfsprekends met zich mee, dat God aan de eerste mensen de oertaal leerde.
[219] Kollewijn. Deel 1. Blz.16.
[220] J. Smit, *Bilderdijk et la France*. Proefschrift. Amsterdam, 1929. Blz.5.
[221] In *L'Art poétique*:

> Haast u langzaam en zonder de moed te verliezen,
> Buig u twintig keer over uw werk en dan nog eens,
> Schaaf er telkens weer zonder op te houden aan,
> Voeg soms iets toe, en schrap vaak iets.

[222] *Gedenkboek*. Blz.342.
[223] Idem
[224] Kollewijn. Deel 1. Blz.15 en *DW*. Deel 9. Blz.21.
[225] Kollewijn. Deel 1. Blz.38.
[226] *'k Wou zo graag verstandig wezen. Geschriften uit de sfeer der Verlichting*. Spectrum van de Nederlandse letterkunde 16. Editie: M.C.A. van der Heijden. Utrecht/Antwerpen, 1968. Blz.142.
[227] De Jong en Zaal. Blz.11.
[228] *Gedenkboek*. Blz.343.
[229] *'k Wou zo graag verstandig wezen. Geschriften uit de sfeer der Verlichting* enz. Blz.20.
[230] De Jong en Zaal. Blz.36-37.
[231] Idem

[232] Heyting. Deel 1. Blz.165.
[233] *DW*. Deel 12. Blz.213.
[234] *GdV*. Deel 13 (eerste stuk). Blz.29.
[235] Kollewijn. Deel 2. Blz.417.
[236] Wap. Blz.147.
[237] *Brieven*. Deel 4. Blz.315-316.
[238] Idem. Deel 3. Blz.VII.
[239] De Jong en Zaal. Blz.52.
[240] Toen verscheen namelijk deel 3 van *Mengelingen*, waarin *Proeve van fabelen* met een afzonderlijk voorwoord staat.
[241] Da Costa. Blz.18.
[242] De Jong en Zaal. Blz.14.
[243] Kollewijn. Deel 2. Blz.437.
[244] Heyting. Deel 1. Blz.161-162.
[245] *MF*. Blz.85.
[246] *DW*. Deel 12. Blz.398.
[247] Idem. Blz.466.
[248] *GdV*. Deel 13 (eerste stuk). Blz.29-30.
[249] Ruiter en Smulders. Blz.160.
[250] Lied van Klärchen uit het derde bedrijf van *Egmont*. Om de dactylus intact te laten heeft Goethe 'bis' in deze regel geschrapt. Hemelhoog juichend (en) tot stervens toe bedroefd.
[251] J. Romein en A. Romein-Verschoor, *Erflaters van onze beschaving. Nederlandse gestalten uit zes eeuwen. Geïllustreerd met 198 afbeeldingen.* Amsterdam, 1977. Blz.585.
[252] Kollewijn. Deel 1. Blz.45.
[253] Idem
[254] W. Bilderdijk, *Mengelingen en fragmenten*. Amsterdam, 1834. Blz.8.
[255] Kollewijn. Deel 1. Blz.46.
[256] W. Bilderdijk, *Mijn verlustiging.* Editie: M.A. Schenkeveld-van der Dussen. Zutphen, 1975. Blz.110.
[257] Kollewijn. Deel 1. Blz.46.
[258] *Gedenkboek*. Blz.362.
[259] P. Knolle, *Bilderdijks bibliotheek: zijn boeken over beeldende kunst.* In: *BBS*. Blz.32.
[260] Da Costa. Blz.24.
[261] Kollewijn. Deel 1. Blz.46.
[262] *Gedenkboek*. Blz.223.
[263] W. Bilderdijk, *De bezwaren tegen den geest der eeuw toegelicht*. Leiden, 1823. Blz.36.
[264] De jury in de persoon van de hoogleraar Petrus Camper vond de façade van Bilderdijks ontwerp 'ongeschikt' en 'wild'. Voor het 'risaliet', dat wil zeggen het uitspringende gedeelte van het stadhuis bestaande uit een bordes met daarboven twee op zuilen rustende verdiepingen, had Bilderdijk verschillende soorten zuilen gekozen, wat een onrustig beeld opleverde, terwijl de wanverhouding tussen de eerste en derde verdie-

ping deze laatste te 'popachtig' maakte. Toch ademde zijn ontwerp een zekere eenvoud uit, die het begrijpelijk maakt dat de ontwerper een hekel aan de rococo had, door hem stilistisch als een 'voddig samenraapsel' beschouwd. Hij stond een 'zuivering van de bouwkunst' voor, een neoclassicistische architectuur, die met zijn ideeën over literatuur verwantschap vertoonde. Hoe gedetailleerd Bilderdijk zijn visie op architectuur kon ontvouwen, blijkt onder meer uit zijn beschrijving van het frontispice: 'Alleen voor het frontispice verkoos hij met het oog op een betere afwatering de proporties die de Italiaanse renaissance-architect Serlio in zijn handboek had voorgeschreven boven die van diens drie generaties jongere landgenoot Scamozzi.' Verrassend modern doet zijn bijna virtuele rondleiding in het gebouw aan, waarvan geen tekeningen bewaard zijn gebleven: 'Thans willen wij de benedenste verdieping bezoeken...' Thomas H. von der Dunk, *Bilderdijk en de prijsvraag voor het stadhuis van Groningen van 1774*. In: *MBM*.Jaargang 27. Blz.17-33.

[265] Van Eijnatten. Blz.305. In het woord 'enthousiast' ontwaarde Bilderdijk het woord 'θεος', dat 'God' betekent, wat iets zegt over zijn waardering van de wiskunde in het algemeen.

[266] Kollewijn. Deel 1. Blz.437.

[267] Zie ook blz.124.

[268] Van Eijnatten. Blz.307. Volgens Engelfriet vond Bilderdijk 'de toepassing van algebra via logaritmes wel vruchtbaar voor de natuurkunde, maar heeft zij een nadelige invloed uitgeoefend op de natuurlijke logica en daardoor op de menselijke geest'. Zie B. Engelfriet, *De missie van een genie. De spirituele wereld van orangist Willem Bilderdijk*. Amsterdam, 2010. Blz.143.

[269] *Briefw*. 1. Blz.4-5.

[270] Idem

[271] Idem

[272] Idem. Blz.3.

[273] *DW.* Deel 12. Blz.466.

[274] Van Eijnatten. Blz.414. In zijn *Redevoering over de voortreffelijkheid der schilderkunst, in derzelver voorwerp beschouwd* (1794) brak Bilderdijk met de gedachte dat poëzie een imitatie van de schilderkunst is. Zie ook G.J. Johannes, *Nachtegaal of combiketel? Metaforen voor het dichterschap bij Willem Bilderdijk (en Albert Verwey)*. In: *MBM.* Jaargang 16. Blz.1-10.

[275] Vergelijk Knuvelders opmerking over dit 'beste' lyrische gedicht van Willem van Haren: 'Zich als het ware losmakend van zijn persoonlijk lotgeval, geeft hij een terecht bekend geworden beschouwelijk en tegelijk dichterlijk waargenomen synthese van de ijdelheid en vergankelijkheid van het menselijk leven.' In: Knuvelder. Deel 2. Blz.428.

[276] Het thema van Maarten 't Harts *Het psalmenoproer* dat de zangwijze van de nieuwe vertaling betreft, liet Bilderdijk onverschillig: hij associeerde de Muzen niet met muziek en ging zelden naar de kerk.

[277] *150 Psalmen Davids naar de berijming van Petrus Datheen. Getrouwelijk uit de Franse in de Nederlandse taal overgezet*. Middelburg, 2001. Blz.10.

[278] *Psalmen de berijming van 1773. Index op nummer*. Zie hervormdgoeree.pe-development.nl.
[279] Knappert. Blz.1.
[280] J. te Winkel, *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde*. Deel 6: *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde in de eerste eeuw der Europeesche staatsomwentelingen* (1). Haarlem, 1925. Blz.458. Bilderdijks ideeën over de ondergang der eerste wereld zijn op dit geloof gebaseerd.
[281] W. Bilderdijk, *Mengelingen en fragmenten*. Amsterdam, 1834. Blz.88-90.
[282] Kollewijn. Deel 1. Blz.49. Daaruit blijkt overigens ook, dat Bilderdijk er niet op uit was zijn lezers te epateren door zijn gedichten te antidateren.
[283] *MF*. Blz.88-89.
[284] Idem
[285] Idem
[286] Idem
[287] *GdV*. Deel 13 (eerste stuk). Blz.33.
[288] De Jong en Zaal. Blz.15.
[289] Da Costa. Blz.15.
[290] Suetonius (Cajus Suetonius Tranquillus), *Van de XII keizers. Uit het Latijn verduytscht door Abraham Bógaert. Met schoone kopere plaaten verciert*. Amsterdam, 1692. Blz.360. Galba heette zo naar de tengere diertjes (galben) die op eiken groeien.
[291] A.J. van der Aa, Nieuw biographisch anthologisch, en critisch woordenboek van Nederlandse dichters. Deel 1 A-B. W. de Grebber. Amsterdam, 1844. Blz.144.
[292] Da Costa. Blz.14-15.
[293] A. Pierson, *Oudere tijdgenooten*. In: *De Gids*. Jaargang 1886. Blz.402-403.
[294] Van Eijnatten. Blz.276.
[295] In het verhaal over Cloelia is dit een topos. Waarom jonge jongens kwetsbaarder zouden zijn dan jonge meisjes, of omgekeerd, wordt hier wijselijk buiten beschouwing gelaten.
[296] Van Eijnatten. Blz.276.
[297] W. Bilderdijk**,** *Het nicotiaanse kruid en Uitzicht op mijn dood*. Haarlem, 1832. Blz.37.
[298] J.A. Alberdingk Thijm, *De eer eens grooten Meesters*. In: *De Gids*. Jaargang 1876. Blz.322.
[299] *Gedenkboek*. Blz.23.
[300] J. te Winkel, *Bilderdijk, lotgenoot van Multatuli. Eene studie.* Haarlem, 1890. Blz.40*,* A. Kluyver, *Bilderdijk's afstamming van den Zwaanridder*. In: *De Nieuwe Taalgids*. Jaargang 11 (1917). Blz.180-181 en *Briefw.-Tydeman*. Deel 2. Blz.339.
[301] Da Costa. Blz.79.
[302] Idem. Blz.81.
[303] *DW*. Deel 7. Blz.60.
[304] Kollewijn. Deel 2. Blz.446.
[305] A. Kluyver, *Bilderdijk's afstamming van den Zwaanridder*. In: *De Nieuwe Taalgids*. Jaargang 11 (1917). Blz.180-182 en J. te Winkel, *Bilderdijk, lotgenoot van Multatuli. Eene studie.* Haarlem, 1890. Blz.39.

[306] A. Kluyver, *Bilderdijk's afstamming van den Zwaanridder*. In: *De Nieuwe Taalgids*. Jaargang 11 (1917). Blz.180-181.
[307] Kollewijn. Deel 1. Blz.53.
[308] *GdV*. Deel 1. Blz.161.
[309] Kollewijn. Deel 1. Blz.8-9.
[310] A. Kluyver, op.cit. Blz.187.
[311] Idem
[312] *DW.* Deel 4. Blz.455.
[313] Idem
[314] Idem
[315] Idem
[316] Idem. Blz.456.
[317] Idem
[318] *Briefw.-Tydeman*. Deel 2. Blz.94.
[319] W. Bilderdijk, *De kunst der poëzy.* Editie: W. van den Berg en J.J. Kloek. Amsterdam, 1995. Blz.25.
[320] Visser. Blz.58.
[321] Idem
[322] De Wal. Blz.636.
[323] *DW.* Deel 12. Blz.370.
[324] J. te Winkel, *Bilderdijk, lotgenoot van Multatuli. Eene studie*. Haarlem, 1890. Blz.40.
[325] Idem. Blz.40-41.
[326] Da Costa. Blz.385.
[327] Idem
[328] Idem. Blz.387-388.
[329] Da Costa. Blz.388.
[330] Jonckbloet. Blz.21.
[331] *Gedenkboek*. Blz.21.
[332] *Brieven*. Deel 4. Blz.154. Bilderdijk schreef dit in een brief van 20 februari 1824 aan Isaäc da Costa. Als voorbeeld van dweepzucht die tot hoogmoed en zelfdestructie leidt, noemt hij de beweging van Richard Brothers, waarmee hij in 1795 te Londen in aanraking kwam, en de 'daaruit voortgevloeide Avignonse secte. Maar dat was nog niet alles: 'Ook wacht ik meer zulke verschijnsels, die de boze Geest zich ten nutte zal maken tegen de ware Kerk en ter onderdrukking van deze.'
[333] Jonckbloet. Blz.9.
[334] A. Kluyver, *Bilderdijk's afstamming van den Zwaanridder*. In: *De Nieuwe Taalgids*. Jaargang 11 (1917). Blz.180-181.
[335] C. Gerretson, *Verzamelde Werken*. Deel 1. Baarn, 1973. Blz.174.
[336] Idem. 'Oplichting'.
[337] J. Meijer, *Isaac da Costa's weg naar het Christendom. Bijdrage tot de geschiedenis der Joodsche problematiek in Nederland.* Proefschrift. Amsterdam, 1946. Blz.55.
[338] *GdV*. Deel 13 (eerste stuk). Blz.33.
[339] Kollewijn. Deel 1. Blz.54.

[340] *Briefw.-Tydeman*. Deel 2. Blz.94.
[341] Da Costa. Blz.7.
[342] De Jong en Zaal. Blz.14.
[343] Kollewijn. Deel 1. Blz.54.
[344] Idem. Blz.53.
[345] *DW.* Deel 12. Blz.465.
[346] Idem. Blz.464.
[347] *Briefw.-Tydeman.* Deel 1. Blz.32.
[348] Kollewijn. Deel 2. Blz.400.
[349] Idem
[350] Idem
[351] *Briefw.-Tydeman*. Deel 1. Blz.290.
[352] W.G.C. Byvanck, *De jeugd van Isaäc da Costa (1798-1825*). Deel 1. Leiden, 1894-1896. Blz.75.
[353] *Gedenkboek.* Blz.405.
[354] In het maandblad *Sibbe* werd in 1942 betoogd, dat Bilderdijk de nakomeling van een Balinese schone zou zijn. Dat verklaarde waarom hij als bastaard zoveel met het Oosten en Joden ophad. Zie B. Engelfriet, *De missie van een genie. De spirituele wereld van orangist Willem Bilderdijk*. Amsterdam, 2010. Blz.79.
[355] P. Geyl, *Bilderdijk als geschiedschrijver*. In: *Kernproblemen van onze geschiedenis. Opstellen en voordrachten 1925-1936.* Utrecht, 1937. Blz.222.
[356] *Briefw*. I. Blz.237.
[357] W. Bilderdijk, *Speels vernuft. Rebus-brieven en bedriegers.* Editie: J. Bosch. 's-Gravenhage, 1981. Blz.42. Zie ook T. Geerts*, 'Eene opzettelijke misleiding.' Drie 'nieuwe' bedriegers van Willem Bilderdijk*. In: *MBM*. Jaargang 23. Blz.1-8, waarin de stelling wordt verdedigd dat Jan Bosch zich door Bilderdijk zou hebben laten misleiden: 1771 suggereert een onbestaanbare vroegrijpheid van diens tekentalent.
[358] Idem. Zie voor de toelichting van Jan Bosch in haar geheel blz.43-45.
[359] *Briefw.* II. Blz.862. Vergelijk deze datum met 22 mei 1773 in Kollewijn. Deel 1. Blz.76-77.
[360] *DW*. Deel 12. Blz.417.
[361] Kloek en Mijnhardt. Blz.434.
[362] Idem. Blz.435.
[363] Idem. Blz.462.
[364] Hanou. Blz.49. Zie voor christelijke variant Schama. Blz.619-620. Zie voor belang van retorica W. van den Berg, *Sociabiliteit, genootschappelijkheid en de orale cultus.* In: M. Spies, *Historische letterkunde. Facetten van vakbeoefening.* Groningen, 1984. Blz.153.
[365] Zwager. Blz.16.
[366] Idem. Blz.13.
[367] Idem. Blz.14.
[368] Idem. Blz.111.
[369] Idem. Blz.17.
[370] Idem. Blz.14.

[371] Er spelen in dit verband twee jaartallen (die postmodern met elkaar dialogiseren): 1774 en 1775. Zie Da Costa. Blz.19 en De Jong en Zaal. Blz.15. Beide bronnen stemmen hierin overeen: in 1776 ontving Bilderdijk een gouden erepenning voor zijn eerste prijsvers.
[372] *Briefw*. I. Blz.14-15.
[373] Da Costa. Blz.383.
[374] Idem
[375] *Briefw*. I. Blz.11.
[376] Kollewijn. Deel 2. Blz.398.
[377] *DW*. Deel 8. Blz.3.
[378] Kollewijn. Deel 1. Blz.61.
[379] *DW*. Deel 8. Blz.4.
[380] Kollewijn. Deel 1. Blz.61.
[381] De Jong en Zaal. Blz.15.
[382] Honings. Blz.13.
[383] Kollewijn. Deel 1. Blz.62.
[384] Idem. Blz.63.
[385] W. Bilderdijk, *De kunst der poëzy.* Editie: W. van den Berg en J.J. Kloek. Amsterdam, 1995. Blz.18.
[386] *DW*. Deel 8. Blz.45.
[387] Idem. Deel 6. Blz.457.
[388] Idem. Blz.230.
[389] Idem Blz.228, 229 en 243.
[390] Idem. Blz.226.
[391] *Briefw*. III. Blz.716.
[392] Van Eijnatten. Blz.62-63.
[393] *DW*. Deel 6. Blz.236.
[394] Zie blz.71.
[395] *DW*. Deel 15. Blz.326.
[396] Idem
[397] Namelijk als 'de grote Ongenietbare'. In: *Een eeuw rare kostgangers. Vereniging Het Bilderdijk-Museum 1908-2008*. Onder redactie van M. van Hattum, M. van Rooijen, J. van Eijnatten en G. Harinck. Amstelveen, 2008. Blz.245.
[398] Kollewijn. Deel 2. Blz.431.
[399] Idem. Deel 1. Blz.XII.
[400] *Gedenkboek*. Blz.118.
[401] *Briefw.-Feith*. Blz.10.
[402] Idem
[403] Kollewijn. Deel 2. Blz.437.
[404] Idem
[405] Huygens. Blz.134.
[406] *DW*. Deel 12. Blz.264.
[407] Kollewijn. Deel 1. Blz.65.

[408] Heyting. Deel 1. Blz.165.
[409] *Briefw.-Tydeman*. Deel 1. Blz.148.
[410] *DW*. Deel 4. Blz.326.
[411] Idem
[412] *DW*. Deel 12. Blz.109.
[413] Kollewijn. Deel 2. Blz.435.
[414] Zie eindnoot 265 van dit hoofdstuk op blz.223.
[415] Kloos. Blz.39.
[416] Idem. Blz.21.
[417] C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 24. Z.pl., 1887. Blz.38.
[418] Nijland. Blz.129.
[419] Kollewijn. Deel 1. Blz.96.
[420] Idem. Blz.95.
[421] W. Bilderdijk, *De kunst der poëzy.* Editie: W. van den Berg en J.J. Kloek. Amsterdam, 1995. Blz.24.
[422] Visser. Blz.63.
[423] Idem. Blz.65.
[424] Idem
[425] Hij twijfelde aan de noodzaak daarvan, want rede en openbaring onthulden wat men intuïtief allang wist.
[426] A. en M. Kagchelland. Blz.112.
[427] Kollewijn. Deel 1. Blz.91.
[428] Idem. Blz.36.
[429] Idem. Blz.66.
[430] Idem
[431] Idem
[432] *Briefw.-Feith.* Blz.43.
[433] Da Costa. Blz.394.
[434] *Briefw*. I. Blz.22.
[435] Hoe negatief dit woord ook klinken mag,- het werd ingegeven door zijn streven naar het schrijven van 'gladde' of 'gelikte' verzen en de beschuldiging van plagiaat die tegen hem is ingebracht. Zie *Briefw.-Feith*. Blz.33.
[436] *Brieven*. Deel 1. Blz.48.
[437] *DW.* Deel 15. Blz.71.
[438] W. Bilderdijk, *Nieuwe taal- en dichtkundige verscheidenheden*. Deel 2. Rotterdam, 1824-1825. Blz.118.
[439] *DW*. Deel 14. Blz.344.
[440] Idem. Deel 12. Blz.330.
[441] Idem. Deel 14. Blz.344.
[442] Kloos. Blz.20-21.
[443] De Jong en Zaal. Blz.34-35.
[444] Oorspronkelijk stond hier 'keutlary': zo grof lichamelijk was Bilderdijk nu ook weer niet, of hij wenste, tegen de strekking van zijn eigen betoog in, het vers te likken. Me-

trisch leverde de nieuwe variant geen verbetering op, maar plastisch wel. Zie W. Bilderdijk, *De kunst der poëzy*. Editie: W. van den Berg en J.J. Kloek. Amsterdam, 1995. Blz.47.

[445] Kloek en Mijnhardt. Blz.464.

[446] *DW*. Deel 1. Blz.438-439.

[447] Van den Bossche. Blz.660. Zie ook G. Leliefeld, *Verzamelde gedichten (1981-2008).* Den Dungen, 2008-2019. Blz.206, 365, 411, 457, 470, 562, 655 e.v.

[448] Zie *DW*. Deel 5. Blz.61 e.v. en het archief van het Bilderdijk-Museum.

[449] W. Bilderdijk, *Nieuwe taal- en dichtkundige verscheidenheden*. Deel 2. Rotterdam, 1824-1825. Blz.127.

[450] Idem

[451] A.S. de Haas, *Bilderdijk en het toneel. De jonge Bilderdijk in het Nederlandse toneeldebat van 1770-1800.* In: *MBM*. Jaargang 19. Blz.1-8.

[452] Idem

[453] M.J.G. de Jong, *Bilderdijks vertaling van de Oedipus Rex*. In *Hermenevs*. 34e Jaargang, aflevering 1, september 1962. Blz.10-23.

[454] Kollewijn. Deel 1. Blz.85-86.

[455] Idem. Blz.85.

[456] Idem. Blz.85.

[457] Idem. Blz.87.

[458] Idem. Blz.90.

[459] Idem. Blz.78.

[460] Van Oostrum. Blz.66.

[461] Idem. Blz.25.

[462] *Brieven*. Deel 1. Blz.53.

[463] Idem. Blz.58.

[464] M.J.G. de Jong, *Bilderdijks vertaling van de Oedipus Rex*. In *Hermenevs*. 34e Jaargang, aflevering 1, september 1962. Blz.10-23.

[465] Kollewijn. Deel 1. Blz.88.

[466] Idem

[467] M.J.G. de Jong, op.cit. Blz.10-23.

[468] Idem. Blz.89.

[469] Idem

[470] *Brieven*. Deel 1. Blz.63.

[471] Idem

[472] Van Eijnatten. Blz.62-63.

[473] *Brieven*. Deel 1. Blz.64.

[474] *DW*. Deel 15. Blz.43 en J. Smit, *Bilderdijk et la France*. Proefschrift. Amsterdam, 1929. Blz.27.

[475] *Krekeltjen*. Blz.125.

[476] *Gedenkboek*. Blz.361.

[477] *Een eeuw rare kostgangers. Vereniging Het Bilderdijk-Museum 1908-2008*. Onder redactie van M. van Hattum, M. van Rooijen, J. van Eijnatten en G. Harinck. Amstelveen, 2008. Blz.265.
[478] Kollewijn. Deel 2. Amsterdam, 1891. Blz.398.
[479] Idem. Blz.399.
[480] Idem
[481] *DW*. Deel 5. Blz.277.
[482] *DW*. Deel 5. Blz.385.
[483] J. te Winkel, *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde*. Deel 6: *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde in de eerste eeuw der Europeesche staatsomwentelingen* (1). Haarlem, 1925. Blz.471.
[484] *Briefw.-Feith*. Blz.14.
[485] Idem
[486] (E. Douwes Dekker), *Ideen van Multatuli.* Eerste bundel. Amsterdam, 1879. Blz.129.
[487] *Brieven*. Deel 2. Blz.107.
[488] *GdV.* Deel 13 (eerste stuk). Blz.29-30.
[489] *DW*. Deel 12. Blz.464.
[490] Kollewijn. Deel 1. Amsterdam, 1891. Blz.51.
[491] Da Costa. Blz.141, J. te Winkel, *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde.* Deel 6: *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde in de eerste eeuw der Europeesche staatsomwentelingen* (1). Haarlem, 1925. Blz.258-259 en *Brieven*. Deel 3. Blz.149.
[492] Kollewijn. Deel 1. Amsterdam, 1891. Blz.98-99.
[493] *DW*. Deel 9. Blz. 395.
[494] Idem
[495] Van Eijnatten. Blz.51.
[496] *Briefw*. I. Blz.90-91.
[497] Van der Vliet. Blz.54.
[498] *DW*. Deel 7. Blz.60.
[499] Idem
[500] Idem. Blz.58-59.
[501] Idem. Blz.59.
[502] Kollewijn. Deel 1. Amsterdam, 1891. Blz.112 en Da Costa. Blz.428.
[503] *DW*. Deel 7. Blz.59.
[504] *GdV.* Deel 13 (eerste stuk). Blz.30.
[505] Idem
[506] *MF*. Blz.10.
[507] *GdV.* Deel 13 (eerste stuk). Blz.30.
[508] Da Costa. Blz.23.
[509] Idem. Blz.24.
[510] Bavinck. Blz.18.
[511] *GdV*. Deel 11. Blz.193.
[512] *Brieven*. Deel 2. Blz.122.

[513] Idem. Blz.122-123.
[514] T. Geerts, *Bilderdijks ontwerpen voor penningen en cachetten: een onbekend aspect van zijn tekenkunst.* In: *MBM*. Jaargang 9. Blz.1-12.
[515] Idem
[516] W. Bilderdijk, *Mijn verlustiging.* Editie: M.A. Schenkeveld-van der Dussen. Zutphen, 1975. Blz.120.
[517] Idem. Blz.21.
[518] Idem. Blz.24.
[519] *DW*. Deel 12. Blz.400 e.v.
[520] Kollewijn. Deel 1. Blz.75-76.
[521] *Briefw.-Feith*. Blz.13.
[522] *Gedenkboek*. Blz.247. Bilderdijk zou de eerste lettergreep van diens naam zonder 't' hebben gespeld.
[523] *Briefw*. I. Blz.86-89.
[524] *Briefw*. II. Blz.161.
[525] Idem. Blz.575.
[526] *Briefw*. I. Blz.86-89.
[527] *Briefw*. III. Blz.796.
[528] Idem
[529] Idem
[530] Kollewijn. Deel 1. Blz.68-69.
[531] Zo las hij de *Nouveaux essais sur l'entendement humain* van Leibniz waarschijnlijk in 1781-1782. Zie Van Eijnatten. Blz.156.
[532] Schokker. Blz.22-23. Zie ook *Brieven*. Deel 2. Blz.107.
[533] Of *Das Christentum der Vernunft*, dat ongdeveer zes jaar eerder verscheen. Zie Van Eijnatten. Blz.628.
[534] Van Eijnatten. Blz.155.
[535] Kollewijn. Deel 1. Blz.313. Zie ook L. Engelfriet, *Bilderdijk en het jodendom. Bilderdijks waardering van het joodse denken in zijn confrontatie met de tijd*. Zoetermeer, 1995. Blz.47.
[536] *Briefw*. III. Blz.615.
[537] L. Engelfriet, *Bilderdijk en het jodendom. Bilderdijks waardering van het joodse denken in zijn confrontatie met de tijd*. Zoetermeer, 1995. Blz.47-48. B. en L. Engelfriet zijn overigens een en dezelfde persoon (voornaam: Lambertus).
[538] *DW*. Deel 7. Blz.422-423. Zie ook Van Eijnatten. Blz.62-63.
[539] Van Eijnatten. Blz.390. Blijkens zijn leerdicht *De echt* (1812) geloofde Bilderdijk dat het heelal een plenum was, gevuld met ether.
[540] H.A.M. Snelders, *Bilderdijks belangstelling voor de natuurwetenschappen zoals weerspiegeld in zijn bibliotheek.* In: *BBS*. Blz.64. Blijkens zijn in 1813 verscheen maar in 1811 geschreven *Geologie, of verhandeling over de vorming en vervorming der aarde* geloofde Bilderdijk toen nog in deze theorie.
[541] Bavinck. Blz.64.
[542] Van Eijnatten. Blz.154.

[543] Russel. Blz.528-531.
[544] Idem. Blz.526.
[545] Bavinck. Blz.65.
[546] *Briefw*. II. Blz.115.
[547] Van Eijnatten. Blz.357.
[548] Idem. Blz.189.
[549] L. Engelfriet, *Bilderdijk en het jodendom. Bilderdijks waardering van het joodse denken in zijn confrontatie met de tijd*. Zoetermeer, 1995. Blz.132. Zie ook W. Bilderdijk, *De ondergang der eerste wareld*. Editie: J. Bosch. Zwolle, 1959. Blz.134.
[550] J. van Eijnatten, *'Aan Cats'(1806): Bilderdijks verborgen boodschap.* In: *MBM*. Jaargang 12. Blz.8-12.
[551] Bavinck. Blz.65-66 en A. Kluyver, *Bilderdijk en de taalwetenschap*. In: *Onze eeuw* IV (1906). Blz.18.
[552] Bilderdijk bedoelde met 'Nederduits' uitsluitend Nederlands, dus niet Nederlands en de Nedersaksische dialecten in Noord-Duitsland. Ook na 1816, toen de Nederduits Gereformeerde Kerk officieel Nederlands Hervormde Kerk heette, bleef Bilderdijk de term 'Nederduits' voor Nederlands gebruiken.
[553] Russel. Blz.525-526. Joris van Eijnatten wijst in dit verband op het onderscheid tussen grofstoffelijk=lichamelijk=materieel en fijnstoffelijk=ziel=sub- stantieel. Zie *Het stamhuis van Oranje en de komst van het vrederijk. Illuminisme en literaire topoi in Bilderdijks vroege politieke gedichten, 1787-1793.* In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 111 (1995). Blz.292. Volgens Engelfriet betekent substantie zelfstandigheid: 'De christelijke traditie zag die zelfstandigheid in relatie tot de Schepper en niet, zoals Aristoteles, als het wezen van op zichzelf staande dingen.' Zie B. Engelfriet, *De missie van een genie. De spirituele wereld van orangist Willem Bilderdijk*. Amsterdam, 2010. Blz.59.
[554] Russel. Blz.525-526.
[555] (W. Bilderdijk), *Opstellen van godgeleerden en zedekundigen inhoud, nagelaten door Mr. W. Bilderdijk*. Deel 1. Amsterdam, 1833. Blz.86.
[556] Schokker. Blz.104-105. Zie ook J. van Eijnatten, *Hypochondrische ziel. Lichaam en geest in* De ziekte der geleerden (1807) *van Willem Bilderdijk*. In: *De Negentiende Eeuw* 22 (1998). Blz.193. Bilderdijk sloot zich aan bij het animistisch piëtisme van Georg Ernst Stahl (1660-1734): het lichaam wordt bezield door een onstoffelijk beginsel.
[557] C. Gerretson, *Verzamelde Werken*. Deel 1. Baarn, 1973. Blz.155.
[558] Safranski. Blz.63.
[559] *Briefw*. III. Blz.806.
[560] De Jong en Zaal. Blz.10.
[561] A. Pierson, *Oudere tijdgenooten*. In: *De Gids*. Jaargang 1886. Blz.425.
[562] Idem
[563] Idem. Blz.430.
[564] Van Eijnatten. Blz.166.
[565] Zie blz.420 .
[566] Da Costa. Blz.428.

[567] Zwager. Blz.84.
[568] Van Eijnatten. Blz.520.
[569] Da Costa. Blz.24.
[570] Dit is hiervan een voorbeeld: 'Ik ging met iemand 's nachts over de lange Wiese tussen Betmar en Lafferde. "Hoe laat zou het zijn?" vraagt hij mij. "Hef uw ogen op, " zeg ik, "u heeft de sterren voor u, zie het!" Hij wist er geen raad mee en zijn professor in de astronomie evenmin, hoe eenvoudig de zaak ook is.' Aldus Bilderdijk in *Briefw.-Tydeman*. Deel 1. Blz.189. Hij beriep zich erop een cirkel zonder passer te kunnen tekenen. Meer dan een lineaal en rechthoek had hij niet nodig. Zie ook (W. Bilderdijk), *Opstellen van godgeleerden en zedekundigen inhoud, nagelaten door Mr. W. Bilderdijk.* Deel 2. Amsterdam, 1833. Blz.62.
[571] Schokker. Blz.23.
[572] *Briefw.-Feith*. Blz.12.
[573] Idem. Blz.13.
[574] Idem. Blz.9.
[575] Idem en G.J. Johannes, *De lof der aalbessen*. Den Haag, 1997. Blz.31.
[576] Van Eijnatten. Blz.72.
[577] Idem
[578] H. Reiss, *The rise of aesthetics from Baumgarten tot Humboldt. In: The Cambridge history of literary criticism. The eighteenth century.* Volume 4. Edition: H.B. Nisbet & C. Rawson. Cambridge, 1997. Blz.659.
[579] Honings. Blz.87-88.
[580] McLuhan. Blz.7, 9, 13 e.v.
[581] Schokker. Blz.25.
[582] Idem
[583] Idem. Blz.26.
[584] Idem
[585] Idem
[586] W. Bilderdijk, *Verhandelingen ziel-, zede- en rechtsleer betreffende*. Leiden, 1821. Blz.X.
[587] Idem. Blz.XV.
[588] *Briefw-Tydeman*. Deel 2. Blz.94-95.
[589] Perk. Blz.117. Verschrikkelijke godin.
[590] Bilderdijk, Kinker en Van Hemert, *Als van hooger bestemming en aart*. Editie: C. Madelein en J. Pieters, met een nawoord van P. Gerbrandy. Groningen, 2008. Blz.135.
[591] Idem. Blz.124.
[592] A. Kluyver, *Bilderdijk en de taalwetenschap*. In: *Onze eeuw* IV (1906). Blz.7.
[593] Da Costa. Blz.46.
[594] Idem
[595] Bilderdijk sprak zonder enige schaamte over 'het door mij geliefkoosde vak der érotiques'. Zie A. Kluyver, *Bilderdijk en de taalwetenschap*. In: *Onze eeuw* IV (1906). Blz.7.
[596] Zie *Grijzaarts Bruilofszang*. In: *DW*. Deel X. Blz.204-206.

[597] C. Gerretson, *Verzamelde Werken*. Deel 1. Baarn, 1973. Blz.367.
[598] W. Bilderdijk, *Mijn verlustiging.* Editie: M.A. Schenkeveld-van der Dussen. Zutphen, 1975. Blz.3 en 8.
[599] G.J. Johannes, *Nachtegaal of combiketel? Metaforen voor het dichterschap bij Willem Bilderdijk (en Albert Verwey)*. In: *MBM.* Jaargang 16. Blz.1-10. Vloeistofmetaforen, inclusief licht en vlammen, lijken volgens Johannes op het 'hydraulische model' van Freud ter kenschetsing van driften als samengeperste vloeistoffen. Bij Freud worden die driften gekanaliseerd, dat proces noemde hij 'Werken aan cultuur: waar 'het' was, zou 'ik' moeten zijn. Het is werken aan cultuur, ongeveer zoals de drooglegging van de Zuiderzee.' Bij Bilderdijk vindt die arbeid ter sublimering van de driften niet plaats. Dijken kunnen de druk niet weerstaan.
[600] *Galante Dichtluimen door H. Riemsnijder en Willem Bilderdijk*. Editie: J. van Vloten. Amsterdam, 1869. Blz.VII.
[601] Idem. Blz.26.
[602] *Razernij der liefde. Ontuchtige poëzie in de Nederlanden van Middeleeuwen tot Franse tijd.* Editie: H. van Straten. Amsterdam, 1992. Blz.217-219.
[603] *Galante Dichtluimen door H. Riemsnijder en Willem Bilderdijk* enz. Blz.73.
[604] Idem. Blz.60.
[605] Idem. Blz.XIV.
[606] W. Bilderdijk, *Mijn verlustiging.* Editie: M.A. Schenkeveld-van der Dussen. Zutphen, 1975. Blz.12.
[607] Kollewijn. Deel 1. Blz.98-99.
[608] Idem. Blz.100.
[609] Idem
[610] W. Bilderdijk, *Mijn verlustiging.* Editie: M.A. Schenkeveld-van der Dussen. Zutphen, 1975. Blz.25.
[611] W. Bilderdijk, *Mijn verlustiging.* Editie: M.A. Schenkeveld-van der Dussen. Zutphen, 1975. Blz.52-53.
[612] Idem. Blz.48.
[613] Heyting. Deel 1. Blz.59.
[614] Idem
[615] De Jong en Zaal. Blz.26.
[616] Idem
[617] Idem
[618] Heyting. Deel 1. Blz.60.
[619] *DW*. Deel X. Blz.55.
[620] Van Eijnatten. Blz.57.
[621] Idem. Blz.56.
[622] De Jong en Zaal. Blz.25.
[623] Heyting. Deel 1. Blz.58.
[624] Van Dale. Deel 3. Blz.3286.
[625] *DW.* Deel 11. Blz.441.
[626] *DWVB*. Deel 2. Blz.258.

[627] In *Treurzang van Ibn Doreid*. *DW*. Deel 4. Blz.375.
[628] Zie *DW*. Deel 15. Blz.29, waarin Bilderdijk spreekt over de 'beschroomdheid van zwaarmoedige zedenmeesters'.
[629] W. Bilderdijk, *Mijn verlustiging.* Editie: M.A. Schenkeveld-van der Dussen. Zutphen, 1975. Blz.36.
[630] Hooft. Blz.114.
[631] *De ziel van de poëet vertoont zich in zijn dichten. Lyriek van vier Amsterdamse dichters uit de 17e eeuw.* Spectrum van de Nederlandse letterkunde 9. Editie: M.C.A. van der Heijden. Utrecht/Antwerpen, 1968. Blz.140.
[632] *Wonderlijke geschiedenissen. Enkele prozageschriften uit de 17e eeuw.* Spectrum van de Nederlandse letterkunde 11. Editie: M.C.A. van der Heijden. Utrecht/Antwerpen, 1968. Blz.20.
[633] Idem. Blz.24.
[634] Idem. Blz.26.
[635] *DW*. Deel 12. Blz.282.
[636] Idem. Blz.66.
[637] Idem. Blz.67.
[638] Idem
[639] Idem. Blz.464.
[640] Idem. Blz.70.
[641] Cats. Blz.1.
[642] Kollewijn. Deel 1. Blz.55.
[643] Idem
[644] Idem. Blz.56.
[645] J. Romein en A. Romein-Verschoor, *Erflaters van onze beschaving. Nederlandse gestalten uit zes eeuwen. Geïllustreerd met 198 afbeeldingen.* Amsterdam, 1977. Blz.567.
[646] Het woord 'bepaling' betekent hier 'beperking'. *GdV*. Deel 13 (eerste stuk). Blz.30. *De deugd ligt in het midden.*
[647] Da Costa. Blz.447.
[648] Kollewijn. Deel 2. Blz.391.
[649] Idem
[650] Idem. Blz.392.
[651] Idem
[652] Kollewijn. Deel 1. Blz.IX en XI.
[653] *Gedenkboek*. Blz.269.
[654] R.A. Kollewijn, *Bilderdijk's karakter.* In: *De Gids.* Jaargang 1890. Blz.81.
[655] Kuyper. Blz.8.
[656] Idem
[657] *DW*. Deel 7. Blz.353.
[658] Zie De Moor. Blz.496. J. van Oudshoorn sprak van 'een sidderend afkarnen van het merg ter voortplanting', dat bij hem 'de eenheid van zijn denken' ernstig verstoorde. Bilderdijk bleef daarentegen in seksueel opzicht vanuit die eenheid denken. Zie ook G.

Leliefeld, *Condities (zonder welke niet) (1993-1995) & Berichten uit Berlicum (1995-2000)*. Den Dungen, 2009-2019. Blz.41 en 175.
[659] *DW*. Deel 12. Blz.69.
[660] C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 25. Z.pl., 1888. Blz.15-16.
[661] Idem
[662] Wolkers. Blz.178.
[663] Kalff. Deel 6. Blz.181-182 en *DW*. Deel 9. Blz.404 en 405.
[664] Idem
[665] Kuyper. Blz.54.
[666] Chantepie de la Saussaye. Blz.16.
[667] Een voorbeeld daarvan is *Mr. W. Bilderdijk's eerste huwelijk naar zijne briefwisseling met vrouw en dochter (1784-1807), meegedeeld door zijn aangehuwden kleinzoon J.C. ten Brummeler Andriesse, predikant bij de hervormde gemeente te Hoorn*. Editie: J. van Vloten. Leiden, 1873.
[668] Bilderdijk vond zijn eigen gedicht niet veel zaaks. 'Omtrent Koekeloer', zo schreef hij op 23 augustus 1817 aan Wiselius, 'heeft u volkomen gelijk het onder de prullen te tellen. Ik doe dit zelf ook.' Zie *Brieven*. Deel 3. Blz.183.
[669] *DW*. Deel 1. Blz.441.
[670] C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 25. Z.pl., 1888. Blz.17-18.
[671] Idem. Deel 24. Z.pl., 1887. Blz.87.
[672] Idem. Blz.88.
[673] Praamstra. Blz.263.
[674] Idem. Blz.323.
[675] Waanzinnig lijkt hier de betekenis van 'oversekst' te hebben. Moet men zelf niet waanzinnig zijn om de Drost van Muiden voor zodanig te houden?
[676] *Varia*. In: *De Nieuwe Gids.* Jaargang 5 (1890). Blz.442-443. Het anonieme artikel is in de geest van Dr. Th. Swart Abrahamsz geschreven, zelfs de woordkeus die doet vermoeden dat het om een verre voorloper van een kernreactor gaat, 'seksuele centra', had die van hem kunnen zijn.
[677] Huygens. Blz.151.
[678] Idem. Blz.96.
[679] Van Eijnatten. Blz.58.
[680] Idem
[681] Idem. Blz.57.
[682] Idem. Blz.166-167.
[683] Idem
[684] *DW*. Deel 10. Blz.136.
[685] Idem
[686] *'k Wou zo graag verstandig wezen. Geschriften uit de sfeer der Verlichting*. Spectrum van de Nederlandse letterkunde 16. Editie: M.C.A. van der Heijden. Utrecht/Antwerpen, 1968. Blz.40.
[687] Idem. Blz.25.
[688] Idem. Blz.35.

[689] Idem. Blz.187.
[690] *DW*. Deel 14. Blz.95.
[691] Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 4. Haarlem, z.j. Blz.187.
[692] Kollewijn. Deel 1. Blz.108.
[693] *DW*. Deel 12. Blz.466.
[694] *Brieven over het Natuurregt aan den Heer Paulus van Hemert, naar aanleiding van Mr. W. Bilderdijk's korte ontwikkeling der gronden van het Natuurrecht en daarbij gevoegde zielkundige Verhandelingen; door Mr. J. Kinker. Te Amsterdam, bij J. van der Hey en Zoon, 1823.* In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1825. Blz.33.
[695] W. Bilderdijk, *Verhandelingen ziel-, zede- en rechtsleer betreffende*. Leiden, 1821. Blz.47.
[696] Bavinck. Blz.129.
[697] Van Eijnatten. Blz.520.
[698] Idem. Blz.522.
[699] W. Bilderdijk, *Verhandelingen ziel-, zede- en rechtsleer betreffende*. Leiden, 1821. Blz.54.
[700] Idem
[701] Honings. Blz.85.
[702] De Jong en Zaal. Blz.14.
[703] Van Eijnatten. Blz.231.
[704] Idem. Blz.232. Deze 'vis essentialis' liet zich volgens Joris van Eijnatten verbinden met de postkantiaanse filosofie over 'wezenskracht', dat wil zeggen morele zelfverwezenlijking.
[705] Idem. Blz.231.
[706] Idem
[707] Volgens Bilderdijk zelf zaten er meer twijgjes aan de cartsesiaanse boom dan menigeen dacht. Al in zijn tijd dreigde een holistische visie op wetenschap ondergesneeuwd te raken door specialismen. In de klassieke oudheid leerden filosofen 'het verband op te merken, dat er is tussen de wetenschappen, haar onderlinge overgang en het nut dat de ene wetenschap door de andere toevloeit'. Hij vervolgt: 'Wij daarentegen lezen de wetenschappen niet dan stuksgewijs en zonder het minste verband: tegelijk onderwezen wordend in de beginselen van gans verschillende wetenschappen, van gans verschillende oefeningen, waarin we niets gemeenschappelijks kunnen ontdekken, verkrijgen we een hebbelijkheid van verstrooiing, en verliezen die band van Encyclopedie, die de wetenschappen verenigt, die alleen haar waarlijk van nut doet zijn.' Zie *Briefw.-Feith*. Blz.15.
[708] Zie *GdV*. Deel 1. Blz.137.
[709] Idem. Blz.126.
[710] *DW*. Deel 6. Blz.221.
[711] Idem. Deel 15. blz.28.
[712] Van Eijnatten. Blz.200.
[713] *DW*. Deel 15. Blz.8 en 9.
[714] Kollewijn. Deel 1. Blz.116.

[715] Idem. Blz.82.
[716] Idem. Blz.81.
[717] G.J. Johannes, *De lof der aalbessen*. Den Haag, 1997. Blz.54.
[718] Idem
[719] Idem
[720] R. Feith, *Julia*. Editie: M.C. van den Toorn. Den Haag, z.j. Blz.5.
[721] *DW*. Deel 15. Blz.79.
[722] Idem. Blz.324-325.
[723] Idem. Blz.325.
[724] De Jong en Zaal. Blz.35.
[725] Da Costa. Blz.395.
[726] De Wal. Blz.625.
[727] Kloek en Mijnhardt. Blz.430.
[728] Kollewijn. Deel 2. Blz.471-472.
[729] M. des Amorie van der Hoeven, *Bibliographisch album*. In: *De Gids*. Jaargang 1866. Blz.372.
[730] De Leeuwe. Blz.19.
[731] A.S. de Haas, *Bilderdijk en het toneel. De jonge Bilderdijk in het Nederlandse toneeldebat van 1770-1800*. In: *MBM*. Jaargang 19. Blz.1-8.
[732] Zie blz.123-124.
[733] E. van Logchem (ongepagineerd).
[734] *Briefw.-Feith*. Blz.2.
[735] Kalff. Deel 6. Blz.576.
[736] Van Alphen. Blz.13.
[737] Kalff. Deel 6. Blz.577.
[738] W. Bilderdijk en P.R. Feith, *Onuitgegeven brieven van Bilderdijk aan Feith*. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*. Jaargang 24 (1905). Blz.58.
[739] Idem
[740] *Briefw.-Feith*. Blz.3.
[741] Idem
[742] Idem. Zie ook W. Bilderdijk en P.R. Feith, *Onuitgegeven brieven van Bilderdijk aan Feith*. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*. Jaargang 24 (1905). Blz.59.
[743] *Briefw.-Feith*. Blz.5.
[744] Idem. Blz.6.
[745] W. Bilderdijk en P.R. Feith, *Onuitgegeven brieven van Bilderdijk aan Feith*. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*. Jaargang 24 (1905). Blz.47.
[746] *Briefw.-Tydeman*. Deel 1. Blz.186.
[747] Kollewijn. Deel 1. Blz.91.
[748] Idem. Blz.92.
[749] *Briefw.-Tydeman*. Deel 1. Blz.3.
[750] *DW*. Deel 15. Blz.41.
[751] Idem
[752] Kalff. Deel 6. Blz.182.

[753] Isaäc da Costa schreef de even scherpe als bittere toon van Bilderdijk 'na de dagen van 1816' aan 'ongerechtigheid' en 'belediging' toe. Daarmee doelde hij op een door de koning toegezegd professoraat dat Bilderdijk was ontgaan. De gevoeligheid van zijn leermeester spitste zich toe op wat het christendom in de verdrukking had gebracht. Da Costa verdedigde de stelling dat het persoonlijk gevoelen van Bilderdijk, op het professoraat betrekking hebbend, niet kon worden gescheiden van zijn inzet voor het orthodoxe christendom. Hij verzuimde echter dit gevoel met een dispositie in 's mans aard in verband te brengen, dat wil zeggen een door Bilderdijk apart ontwikkeld vermogen om zich al of niet terecht hevig verongelijkt te voelen. Zie Da Costa. Blz.306.
[754] Nietzsche. Blz.31.
[755] Idem. Blz.53.
[756] Misschien getuigt het van een zekere monomanie, maar wie hierover nadenkend toevallig in het Musée des Beaux Arts in Nice het schilderij *La Raison contenant la Force* van Karel van Loo ziet, moet niet aan Bilderdijk denken? De Rede staat er als een half ontblote maagd op die een leeuw als symbool van extatische gevoelens, waaronder de geslachtsdrift, in bedwang houdt met zoiets onnozels als roze linten.
[757] *DW*. Deel 3. Blz.188.
[758] Idem. Deel 15. Blz.21.
[759] Idem. Deel 4. Blz.206.
[760] Kollewijn. Deel 1. Blz.92.
[761] Idem. Blz.93.
[762] Idem. Blz.341.
[763] Idem. Blz.93.
[764] W. Bilderdijk, *Mijn verlustiging.* Editie: M.A. Schenkeveld-van der Dussen. Zutphen, 1975. Blz.15.
[765] Idem. Blz.17.
[766] Kollewijn. Deel 1. Blz.81.
[767] Kuyper. Blz.13.
[768] *Brieven*. Deel 5. Blz.76.
[769] Van Eijnatten. Blz.381.
[770] (J. de la Fontaine), *Tables des fables de la Fontaine illustrés par Gustave Doré*. www.memodata-.com/2004/fr. Livre 4. Blz.22.
[771] Kollewijn. Deel 1. Blz.81.
[772] Idem. Blz.82.
[773] *Brieven*. Deel 1. Blz.26.
[774] Idem. Blz.24.
[775] Idem
[776] Idem
[777] Vanaf 1781 tot aan zijn dood in 1824 woonde Feith 's winters op de Bloemendalstraat 12 te Zwolle en zomers op zijn door een erfenis verkregen landgoed Boschwijk tussen Zwolle en Heino.
[778] Idem. Blz.77.
[779] Kollewijn. Deel 1. Blz.111.

[780] Idem. Blz.110.
[781] Idem
[782] Idem. Blz.81.
[783] *Brieven*. Deel 1. Blz.31.
[784] Idem
[785] Idem
[786] Idem. Blz.32.
[787] Idem. Blz.35.
[788] Honings. Blz.14.
[789] L. van Deyssel, *De scheldkritieken*. Editeur: H.G.M. Prick. Amsterdam, z.j. Blz.80 e.v. en blz.197.
[790] Kollewijn. Deel 1. Blz.79.
[791] Idem
[792] *Brieven*. Deel 1. Blz.80.
[793] Idem. Blz.81.
[794] W.R.D. van Oostrum, *Geen Elysium voor Pegaasje, 't schootkatje van Den Lannoy?* In: *MBM*. Jaargang 13. Blz.12-16.
[795] Zie blz.157-158.
[796] J. te Winkel, *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde.* Deel 6: *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde in de eerste eeuw der Europeesche staatsomwentelingen* (1). Haarlem, 1925. Blz.69-70.
[797] Van Eijnatten. Blz.437.
[798] *DW*. Deel 10. Blz.155-159.
[799] *Briefw*.1. Blz.113.
[800] Da Costa. Blz.33.
[801] Idem. Blz.32. Het tractaat dateerde van 4 september 1778. Zie *GdV*. Deel 12. Blz.155. Da Costa plaatste de affaire van het 'konkeltractaat' vóór Bilderdijks vertrek naar Leiden. Deze meende zelf, 'dat hij nog geen jaar te Leiden gesleten had, toen de beroeringen opkwamen' die het gevolg van zijn weigering waren om 'een verdediging of tenminste een lofvers op het konkeltractaat van Amsterdam met de Amerikanen te maken'. Zie *DW*. Deel 12. Blz.469. Dat patriotten Bilderdijk in 1781 zouden hebben bedreigd: "Bied de hand aan het omverwerpen van het staatsbestel, of u zult vervolgd worden!" achtte Kollewijn zonder meer 'ongelofelijk'. Zie Kollewijn. Deel 1. Blz.116.
[802] W. Bilderdijk, *De bezwaren tegen den geest der eeuw toegelicht.* Leiden, 1823. Blz.53. Zie echter ook Van Eijnatten. Blz. 537 en L. Engelfriet, *Bilderdijk en het jodendom. Bilderdijks waardering van het joodse denken in zijn confrontatie met de tijd*. Zoetermeer, 1995. Blz.103.
[803] *DW*. Deel 13. Blz.16.
[804] Dit devies wordt aan Potgieter toegeschreven, die het in *Jan, Jannetje en hun jongste kind* (1842) inderdaad bezigt. Zie E.J. Potgieter, *Proza 1837-1845.* Haarlem, 1895. Blz 32. Maar het is afkomstig uit Zang 24 van *De Geuzen* in de editie van Bilderdijk. In alle drie de edities van Onno Zwier van Haren staat: 'Oranj'in het hart en niemands knecht!' Zie W.A.P. Smit. Blz.666.

[805] Schama. Blz.86.
[806] G. Groen van Prinsterer, *Handboek der geschiedenis van het vaderland*. Deel 2. Middelharnis, 1927. Blz.540.
[807] Schama. Blz.86.
[808] *GdV*. Deel 12. Blz.74-78.
[809] Da Costa. Blz.56.
[810] Colenbrander. Deel 1. Blz.77.
[811] Schama. Blz.86-87.
[812] *GdV*. Deel 12. Blz.22.
[813] Idem. Blz.24.
[814] Idem. Blz.21.
[815] Zie blz.37.
[816] C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 24. Z.pl., 1887. Blz.112.
[817] C. Gerretson, *Verzamelde Werken*. Deel 1. Baarn, 1973. Blz.600.
[818] Schama. Blz.378. Het betreft artikel XV van de Algemene Beginselen.
[819] Wesseling. Blz.41. Zie ook P.J. Veth, *Bibliographisch album*. In: *De Gids.* Jaargang 1858. Blz.791.
[820] C. Gerretson, *Verzamelde Werken*. Deel 1. Baarn, 1973. Blz.132-133.
[821] Zwager. Blz.45.
[822] Schama. Blz.55.
[823] Idem Blz.59.
[824] Idem. Blz.58.
[825] Idem. Blz.88.
[826] Colenbrander. Deel 1. Blz.133.
[827] 'Stukken' zijn kanonnen.
[828] Colenbrander. Deel 1. Blz.153.
[829] *GdV*. Deel 12. Bilderdijkt spreekt in dit verband van 'tegenpartij' op blz.29, van 'vijanden van zijn huis' op blz.33 en van 'opzettelijke woelingen' op blz.34.
[830] Idem. Blz.27.
[831] Idem. Blz.36.
[832] Zie blz.39.
[833] Schama. Blz.65.
[834] Zwager. Blz.102-103.
[835] Zie blz.66 en 69.
[836] Zwager. Blz.100.
[837] Candide komt in Suriname een neger zonder vinger en been tegen. Mishandeld door Vanderdendur, zegt die neger (als was hij Multatuli avant la lettre) tegen Candide: 'Dit is de prijs waarvoor u suiker eet in Europa.' Zie Voltaire. Blz.136.
[838] Aldus luidt Bilderdijks originele karakteristiek van Voltaires poëzie. Zie *DW*. Deel 1. Blz.485.
[839] Zwager. Blz.42-44.
[840] Da Costa. Blz.28.
[841] Kollewijn. Deel 1. Blz.109.

[842] *Briefw.-Tydeman.* Deel 2. Blz.185.
[843] *GdV*. Deel 13 (eerste stuk). Blz.29.
[844] Da Costa. Blz.14.
[845] W. Bilderdijk, *De ondergang der eerste wareld.* Editie: J. Bosch. Zwolle, 1959. Blz.8.
[846] Idem
[847] R.C. Bakhuizen van den Brink, *VIII. Studie aan de Leidsche Hoogeschool, 1831. Leeftijd 22 jaren en XI.* In: *Studiën en schetsen over vaderlandsche geschiedenis en letteren.* Deel 2 (1870). Blz.272.
[848] Kollewijn. Deel 1. Blz.108.

'Het daglicht schijnt op niets dan wat slechts walging geeft.'
Uit: *Vertoogen van Salomo*

Hoofdstuk II

Leidse studie en gesublimeerde liefde (1780-1782)

In de op één na laatste maand van 1780 verhuisde Bilderdijk naar Leiden, waar hij zich bij ene Brunel op de Langebrug in De Witte Bal vestigde.[1] Voor zijn doen hield hij het daar lang uit, want ondanks zijn ongedurigheid woonde hij er in 1783 nog steeds. Omdat het geld van zijn vader niet 'sufficieerde',[2] had hij weinig keus, noch wat zijn woning, noch wat zijn tijdsbesteding betreft. Er moest hard gewerkt worden, wilde hij in twee jaar afstuderen. Voor het maken van nieuwe gedichten had hij in verhouding minder tijd dan vroeger, dus beperkte hij zijn literaire activiteiten tot het uitwerken en voltooien van reeds begonnen werk, het inschakelen van Rhijnvis Feith bij een nieuw project en het vertalen van liefdesgedichten uit het Latijn die niet alleen geschikt voor *Mijn verlustiging* waren, maar hem ook anderszins goede diensten konden bewijzen. Een voorbeeld van dat laatste is *Aan Cinthia*, waarvoor geen gelijknamig gedicht in het Latijn bestaat, terwijl het toch (alsof dat wel zo was) op een archetypische voorstelling van de vrouw is gebaseerd.[3] Dat Bilderdijk met dit soort gedichten Leidse meisjes het hoofd op hol bracht, zoals hij dat in Amsterdam gedaan had, liet hij zich graag aanleunen zonder overigens al te voortvarend in amoureuze aangelegenheden op te treden. Ook daarvoor ontbrak het hem aan tijd, wat hij niet betreurde, al wekte hij soms de indruk dat het anders was. Dan zei hij niet meer vrije dagen te hebben dan ezels of muilezels, die volgens Cato nooit vakantie genoten.[4] Impliciet gaf hij zo te kennen, dat hard blokken een domme bezigheid was waarover hij zich schaamde. Door zijn criticasters werd er minder aanstoot aan genomen dan aan de suggestie, dat hij schaamteloos gedichten onder zijn naamloze vriendinnen liet circuleren, zoals zij dat zelf onder heren plachten te doen. Het ongepaste karakter daarvan vormde een voedingsbodem voor hun morele verontwaardiging, die op zichzelf weinig pas geeft, als men beseft dat Bilderdijk aan een wel met naam en toenaam bekend meisje, Netje Luzac, nooit het onschuldige *Aan Cinthia* heeft laten lezen. Alvorens zich een eerste idee van zijn relatie met haar te vormen, luistere men

naar het commentaar van Jan Willem Kumpel op deze 'érotique', waarover hij anders dan Bilderdijks criticasters met bewondering sprak: 'Het voorwerp ervan was een jonge minnares die de eerste offers van zijn hart had versmaad, maar ditzelfde gedicht, later gelezen door jongedames met wie hij bekend werd, paste iedereen op zichzelf toe. Allen geloofden, zonder dat zij het geweten hadden van anderen, het voorwerp zijner liefde en een beweegreden tot het dichten van dit schone stuk geweest te zijn. Ieders hoogmoed gevleid, wensten zij zich heimelijk geluk met de verovering van het edelste hart (zoals velen het noemden) en doordat ieder van hen volgens zijn lessen en raad een geheim van dat conquest maakte, werden de overwinnaars zijn overwonnenen.'[5] Nu valt er op de reputatie van Kumpel het nodige af te dingen, zoals nog blijken zal,[6] waardoor men aan de juistheid van zijn mededelingen over Bilderdijks vrijages kan twijfelen. Lastiger wordt het geruchten hierover, door de dichter zelf verspreid, te ontzenuwen als romantische verzinsels. Zo bekende hij in een brief aan zijn vriend Pieter Uylenbroek van 23 mei 1781 te hebben geduelleerd om het mooiste meisje van Leiden en omwille van haar in een proces verwikkeld te zijn geraakt.[7] Aangezien Uylenbroek zich op enige afstand van hem in Amsterdam bevond, die men als 'veilig' zou kunnen betitelen, indien controle van zekere feiten onwenselijk lijkt, en de desbetreffende processtukken ontbreken, klinkt zijn bekentenis niet al te geloofwaardig. De gedurfde en als vanzelfsprekend met een veroordeling gepaard gaande veronderstelling van Te Winkel, dat met Regnilde of Cinthia een dochter van de Oranjegezinde advocaat en uitgever Elie Luzac bedoeld zou zijn,[8] kan om twee redenen niet waar zijn: op de eerste plaats was Netje (die officieel Anne heette) Luzac in 1780 slechts veertien jaar oud en op de tweede plaats heeft zij een onverdacht getuigenis over Bilderdijk afgelegd, dat elke vrijage met haar vóór 1784 uiterst onwaarschijnlijk maakt.

Te klakkeloos heeft men in het voetspoor van Da Costa en Kollewijn aangenomen, dat wie zich op het schrijven van erotische gedichten toelegt, in liefdesaangelegenheden niet deugt. Het eerste wat Bilderdijk na zijn installatie in Leiden deed, was iets anders dan men zou verwachten. Hij begaf zich naar het huis van professor Van der Keessel om hem de vraag te stellen, wat het *Corpus juris* toch te betekenen had.[9] Dit is een typische beginnersvraag, vergelijkbaar met de vraag van een student in de theologie naar de Canon van boeken in

het Oude Testament. Bilderdijk geneerde zich niet om met zijn onkunde op het gebied van Romeins recht te koop te lopen, veeleer toonde hij zich achteraf geamuseerd wegens zijn demonstratie van juridische naïveteit. In plaats van op het liefdespad te gaan kwam hij er zodoende achter, dat daaronder Instituten en Digesten, ook wel op z'n Grieks 'Pandecten' genaamd, uit de wetgeving onder keizer Justinianus werden bedoeld.[10] Van zoiets maakte hij aantekeningen, terwijl hij voortwerkte aan zijn derde prijsvers over onze voorvaders, bij de oprichting van het gemenebest, dat hem in 1781 een gouden erepenning van het Haagse dichtgenootschap *Kunstliefde spaart geen vlijt* zou opleveren.[11] Dit gedicht, waarover hij op 29 december 1780 een lange brief naar Rhijnvis Feith stuurde, noemde hij *Kenschets onzer Voorvaderen*. Waarschijnlijk had hij er eerder dat jaar op de Zwolse Bloemendalstraat met Feith over van gedachten gewisseld, hopend op de nodige aanvullingen van diens hand. Toen die uitbleven, zag hij zich genoodzaakt er zelf een slot aan te maken, waarvan hij het betreurde dat het minder schitterend was uitgevallen dan wanneer Feith er de laatste hand aan had kunnen leggen. Dan zou het gedicht zeker met een gouden erepenning worden bekroond, nu kon hij die onmogelijk winnen, zo voegde hij er uit hoffelijkheid aan toe: '*Kenschets onzer Voorvaderen* is op een wanhopige wijze voltooid. U hebt het stuk 940 verzen groot gezien, en zo bleef het geruime tijd, tot ik eindelijk op zekere avond besloot om niet naar bed te gaan voor het ten einde gebracht was. Dus werd het tot 1090 verzen gerekt, en ik geef u te oordelen, hoe een zo verhaaste arbeid er uit moet zien. Nu was er geen tijd meer om iets aan de beschaving te doen en kon ik het niet van mij verkrijgen om het in zo'n ruwe staat af te zenden. Hiertoe werd ik echter overgehaald door de raad van mijn vader, aan wie ik het liet zien, en die het, ondanks de ruwe staat ervan, voor mijn beste dichtstuk keurde. Ik veranderde dan de laatste regel, die ijselijk stout was (en die ik wel zou hebben durven behouden, als ik de vereiste beschaving aan het werk gegeven had, maar nu vrij belachelijk vond), en zond het aan onze Bussingh ter afschrijving. Heden vertrekt het naar Den Haag, en wacht op zijn overwinnaar. –O, waarom zult u het niet zijn, lieve vriend, en waarom stelt u mij bloot aan overwonnen te worden zonder dat de vreugde over de zegepraal van een vriend mij de nederlaag vergoedt?'[12] De voor een nederige vriendendienst ingeschakelde Bussingh, in deze brief en passant vermeld, zou levenslang tot de intimi van Bilderdijk behoren: het Am-

sterdamse netwerk had, ondanks een nostalgische referentie aan zijn vader, in Leiden al snel uitbreiding gevonden. Bilderdijk zat er als een spin in zijn web, waarvan de draden naar Zwolle en Den Haag liepen (om van Geertruidenberg, de woonplaats van jonkvrouw de Lannoy, nog maar te zwijgen).

Dit derde prijsvers bevat veel krijgshaftige taal die tot grootse daden opwekt of er verslag van doet. Tussen Dido's wal, de 'standvaste' Cato en Quirinus' neven prijkt eenzaam een 'roosje van Lycoris' konen',[13] ten teken dat Bilderdijk, als classicist in beslag genomen door hoogst ernstige overwegingen van vaderlandslievende aard, voor het nodige divertissement wilde zorgen. Het is alsof er in zijn geest geen hekken om diverse aandachtsgebieden stonden, of dit nu zijn politieke denkbeelden betrof of zijn erotisch getinte invallen. Op religieus en godsdienstig gebied geeft dit prijsvers uitsluitsel over zijn bekering tot het calvinisme. Noch zijn ballingschap, zoals Kinker wilde,[14] noch de dood van zijn broer Johannes, zoals Da Costa wilde,[15] verdiepten zijn religieus besef zodanig, dat het tot een persoonlijke bekering kwam: halverwege zijn studententijd had hij zijn depressie, die langzaam in lichamelijke klachten overging, overwonnen.[16] Hij zwoer het stoïcisme in krachtige bewoordingen af, en, altijd al bekend om zijn rechtzinnigheid en een daarmee in zijn jonge jaren gepaard gaande tolerantie werd hij uit innerlijke overtuiging een orthodoxe protestant.[17] In het jaar waarin zijn broer een dodelijke val van zijn paard maakte, 1788, dichtte Bilderdijk in *Het christendom*:

> Maar wel te doen om God, wat is, wat sluit dit in?
> 't Erkennend zelfgevoel van 's Heilands zondaarsmin.
> Wie werkt dit? Hij alleen, die, zelf voor ons voldoende,
> Rechtvaardigde en verloste, en heiligde en verzoende.[18]

Hier wordt de calvinistische exegese van goede werken en de genade van Jezus zoenoffer, onafhankelijk van persoonlijke verdiensten, gekoppeld aan een eigen op het 'zelfgevoel' gebaseerde getuigenis. Er is geen twijfel over mogelijk: hier is een oprechte calvinist met lutherse trekjes aan het woord.[19] In de lijkzang op zijn broer overheerst de verslagenheid om het overlijden van een geliefd gezinslid, wiens ziel 'ontworsteld aan de golven' achteloos een 'zinkend wrak' achterliet. Weliswaar geldt voor hem en zijn broer dat 'Gods vrijmacht' hen voor altijd zal verenigen, maar het verdriet staat een persoonlijker ge-

loofsgetuigenis in de weg.[20] In het derde prijsvers worden vaderlandse deugden als wijsheid, spaarzaamheid en matigheid verheerlijkt,-niets wat men exclusief met het christendom in verband zou brengen-, maar tevens is er de persoon van de dichter ten nauwste mee gemoeid:

> Maar hoe! Wat woelt, wat werkt mijn geest!
> Waar drijft, waar drijft gij, mijn gedachten?
> Ja, stijgt stoutmoedig, onbedeesd,
> En gordt u aan met arendsschachten![21]

Hij smeekt God hem de kluisters af te schudden, die zijn verbeelding mogelijk parten kunnen spelen. Wishful thinking zou men kunnen menen, zonder in zijn bede tot God of de Godheid daadwerkelijk een bekering tot het orthodoxe christendom te ontwaren. In die mening wordt men niet gestaafd, als de dichter het geloof 'hartbezwangerend zaad' noemt, en het goede dat een mens kan verrichten 'een pand van uw vrijmachtig welbehagen'.[22] Toen Bilderdijk tijdens de algemene vergadering van zijn Haagse dichtgenootschap de gouden erepenning voor zijn derde prijsvers in ontvangst mocht nemen,-de plechtigheid vond plaats in het Mauritshuis-, had zijn persoonlijke bekering tot het orthodoxe protestantse geloof reeds vruchten afgeworpen. Niet langer wilde hij leven als een stoïcijn, die zich van een christen onderscheidt, doordat hij zich ter wille van zijn eigen welbevinden onverschillig toont voor heftige gevoelsontladingen van zichzelf en anderen. Door hem opgeworpen blokkades op emotioneel gebied leken te zijn opgeruimd, wat tot zijn zelfbevrijding had geleid, maar ook tot minder positieve resultaten die voornoemde vruchten een blijvend wrange bijsmaak gaven. Tot ongeveer zijn 26^{e} levensjaar, zo beweerde hijzelf, had hij zich ervan kunnen weerhouden klachten in aanwezigheid van anderen te spuien. Daarna was hem dat niet meer gelukt: 'Wat er toen bij kwam, was te zwaar en het pak overstelpte mij.'[23] Sindsdien heette hij gemelijk, oplopend en grillig, bespotte men hem om zijn zwaar aangezette taalgebruik (waarvan hij al eerder blijk had gegeven), en was zijn depressie overgegaan in lichamelijke klachten, die hij als bekeerde christen 'beproevingen' wenste te noemen.[24] Zoals sommige patriotten niets liever wilden dan de wet verzetten, dat wil zeggen het Oranjegezinde bestuur van stad en land vervangen door een staatsgezind of democratisch geko-

zen bestuur, had hij de knop van zijn ingehouden woede willen omdraaien. Daarvoor bestond geen andere aanleiding dan dat de maat voor hem vol was. Wilde men een indruk van dat laatste krijgen? De onderhuidse 'wrevelvolle schaamte' waarmee hij de daden van zichzelf en anderen had bezien,[25] was nu als een eczeem naar buiten geslagen. Heel lang had hij het deïsme als een religio naturalis beschouwd, dat wil zeggen als een godsdienst die rede en openbaring met elkaar kon verzoenen. Bestudering van Moses Mendelssohns werken had hem bewust van een mogelijk conflict tussen verstand en gevoel, rede en openbaring gemaakt. Hij had in dat conflict voor de openbaring gekozen zonder in Mendelssohn een kaïnsbroeder te willen zien. Meer in het algemeen had deïsme op hem de indruk van een 'ingewikkelde verzaking van God' gemaakt.[26] Door zijn bestudering van het natuurrecht was hij er nu achter gekomen, dat het ingewikkelde karakter van zo'n verzaking niet school in het ontkennen of weerspreken van bepaalde geloofswaarheden, maar in het besef dat het deïsme in het geheel geen godsdienst was. Zijn levenslange verzet tegen het deïsme ontsproot hieruit voort: 'Die religio rationalis der Deisten ist natürlich überhaupt keine Religion.'[27] Met al zijn afkeer van de 'neologen', Duitse rationalisten op het gebied van de achttiende-eeuwse theologie, had de conservatieve Bilderdijk zich precies zo in de taal van zijn vijanden kunnen uitdrukken,-zou men denken-, maar dit citaat is van een moderne schrijver afkomstig. Men dient dus voorzichtig te zijn met beschuldigingen aan het adres van Bilderdijk, als zou hij tot het ultrarechtse kamp behorend zich even onnadenkend als intolerant over godsdienstige aangelegenheden van zijn tijd hebben uitgelaten.

In deze voorstelling van zaken past het niet hem een hypochonder te noemen vóór zijn 26e levensjaar, terwijl hij dat wel was. Had hij er als kind niet openlijk blijk van gegeven levensmoe te zijn door zijn geneesmiddelen in de gootsteen weg te spoelen?[28] Meer dan uit verklaringen over zijn jeugd, door hem als volwassene gegeven, bleek uit zo'n gebaar, hoe ziek hij zich voelde: de dood was hem welkomer dan de genezing van zijn ziekte. Toch had ook zijn hypochondrie een ontwikkeling doorgemaakt, want niet langer stelde hij zich op het standpunt van Silenus, die op een vraag van koning Midas had geantwoord, dat een mens beter dood kon zijn dan met zijn kwalen te moeten leven. Nu stelde hij zijn kwalen op prijs als concrete bewijzen van Gods beproeving. Hij was kennelijk de moeite waard om be-

proefd te worden, lijden was een teken van zijn uitverkiezing. Door er bij wijze van spreken mee te koop te lopen maakte hij reclame voor de calvinistische geloofsopvatting, dat hij dankzij Gods genade en niet op grond van zijn eigen verdiensten van de totale ondergang gered zou worden. Die geloofsopvatting liet hem ook op het einde van zijn leven niet los, toen hij zich troostte met de gedachte, dat de Boze geenszins benauwt wie hem toebehoren, maar de kinderen Gods: 'Dezen zijn het die van zijn aangreep lijden.'[29] Zo blind was zijn uitverkiezing niet, of hij kon voor zijn beproevingen wel een goede reden verzinnen. Die was gelegen in zijn hoogmoed, waardoor hij te weinig bereid was om zich aan Gods wil te onderwerpen. Ronduit tragisch verzuchtte hij op zijn oude dag: 'Ach, ik voel het, dat ik nog meer verpletterend leed nodig heb, eer ik tot de maat van zelfverloochening kom, die mij nog vreemd is.'[30] Toen een jonge dominee hem naar het waarom der beproevingen vroeg, antwoordde Bilderdijk: 'Deze aanvechtingen zijn verknocht aan elke vordering in de genade. Onze grote vijand, de hoogmoed der zelfheid, kronkelt zich in alle bochten, besluipt ons, bekruipt ons, omklemt ons en rust niet.'[31] De basis voor zulke gedachten over de uitverkiezing legde hij in zijn studententijd, toen hij tot persoonlijke bekering was gekomen.

Naarmate hij zijn stoïsche zelfredzaamheid, 'zelfgenoegzaamheid' of 'autarchie', een minder grote rol liet spelen in zijn leven, kreeg het calvinisme meer vat op hem. Had hij voorheen alles wat de religio naturalis te boven ging als 'mystieke geestdrijverij' beschouwd,[32] onvatbaar voor theologische disputen en om die reden alleen al verdacht, nu ging er een wereld voor hem open. Zijn vriend Wiselius, die hij in Leiden bij Lodewijk Caspar Valckenaer had ontmoet, bemerkte zijn afkeer van mystiek, maar kon die niet helemaal rijmen met zijn fascinatie voor engelen. Was Bilderdijk misschien gekant tegen Róómse mystiek? De ene vriend gunde de andere een kijkje in zijn innerlijk: God had hem, Bilderdijk, als christen 'een hart voor een hogere wereld' gegeven.[33] De voortdurende herijking van zijn zelfrespect had hem doen inzien, dat zijn hoogmoed hem beheerste. Dat hij steeds in zijn eigen val trapte, hem vakkundig door de duivel gespannen, hing samen met zijn gebrek aan zelfkennis. Dan was Satan zelf beter geïnformeerd en als zodanig niet weinig te benijden. Zo kwam Bilderdijk openlijk voor zijn afgunst op 'de afschuwelijkste booswicht, die aan zijns Verlossers voeten schreien mag' uit.[34] Ook deze bekentenis aan een vriend, waarin hij zich wel heel nauw vereenzelvigde met een be-

rouwvolle zondaar, wijst op zijn persoonlijke bekering tot het christendom. Maar wie verwachtte, dat zijn gewijzigde kijk op het menselijk doen en laten zou leiden tot regelmatig kerkbezoek, kwam bedrogen uit. In het gezin van Izaac Bilderdijk was alleen Johannes een belijdend lidmaat van de Nederduits Gereformeerde Kerk geworden. Willem beschouwde zijn eventuele kerkgang als een 'particuliere daad van verkiezing', die hij niet kon volbrengen bij gebrek aan hem welgevallige dominees. Er was niet één onder hen, die hij 'met genoegen en stichting' kon aanhoren.[35] Het scheen met hun 'wankele rechtzinnigheid'[36] zo slecht gesteld te zijn, dat hij zich nooit als officieel lidmaat zou aanmelden. Discussies met hen ging hij zeker niet uit de weg, maar ze eindigden meestal in tweedracht: 'Raar keken die heren altijd op, als zij bij mij komend daarover zeer ernstig door mij werden doorgehaald, terwijl zij met een oogmerk kwamen om mij als iemand die naar de mode dacht, voor het christendom quasi te winnen door zo wat te deïstiseren.'[37] De felheid waarmee hij met hen discussieerde over hun rechtzinnigheid, bracht een groot stoïsch manco aan het licht: een vaste leefregel doet afbreuk aan waarachtige passies. De stoïcijn laat zich door niets weerhouden, God noch gebod, passies noch angst voor straf of pijn, om zijn afgevlakte bestaan te leiden. Hij brengt dus 'een beginsel van louter egoïsme en afgoderij van zichzelf' in de praktijk.[38] Krijgt hij zijn zin, dan is het 'gedaan met godsvrucht, huwelijksliefde, kinderliefde en algemene mensenmin. De mens wordt in zichzelf, als in een vesting, opgesloten, waartoe de toegang van alles wat buiten hem is, hem wordt ontnomen. Daar ligt dan alle godsdienst, daar het beminnelijk christendom, met alle deugden en plichten die op de menslievendheid rusten!'[39] Een stoïcijn is volgens deze visie hoogstens tot zedelijke noodwendigheid in staat, die uit egoïsme voortkomt, zijn daden getuigen allerminst van 'deelneming, liefde en uitvloeiing des harte'.[40] Hier maakte Bilderdijk een grote redeneerfout, voor zover hij een stoïcijn, die paal en perk stelt aan zijn vurig verlangen naar wat dan ook, van egoïsme beschuldigt en een gepassioneerde seksuele veelvraat daarvan juist vrijpleit. Berust die veronderstelling op waarheid, dan laat zich in de 'Bildung' van Bilderdijk het volgende chronologische patroon onderscheiden: via Epictetus maakte hij kennis met de leer van de Stoa, waardoor hij ervan overtuigd raakte, dat enerzijds zijn zintuigen hem verhinderden de werkelijkheid onder ogen te zien en anderzijds zijn zelfbeheersing hem belette op zijn levensweg uit de bocht te vliegen.

In zijn puberteit nam hij op twee manieren afstand van Epictetus' gedachtegoed, doordat hij het principieel oneens was met diens stelling, dat een scepticus ten onrechte twijfelde aan de waarheid. Zou een scepticus niet op zijn waarneming vertrouwen, indien een slaaf hem azijn in plaats van wijn te drinken gaf, of zijn bad met Spaanse pepers in plaats van oliën had laten vollopen? Natuurlijk zou hij daarop wel vertrouwen, zo smaalde Epictetus, maar Bilderdijk weigerde hem dat na te zeggen. Zijn dichterlijke omgang met de waarheid, waarvan hij het synthetische en bovenzedelijke karakter steeds meer had leren inzien, totdat hem geen wetenschappelijke of religieuze waarheid heviger interesseerde dan de onder leibniziaanse schijn verborgen schoonheid, maakte hem althans in dit opzicht meer stoicijn dan Epictetus. Bovendien nam hij afstand van Epictetus' gedachtegoed, doordat hij het zinloos achtte een behoefte (volgens een aan het natuurrecht ontleende definitie) te temperen. Aan een behoefte moest allereerst worden voldaan, geen zelfbeheersing kon dat verhinderen. Het calvinisme verzoende hem tenslotte met het ideaal van de gecorrumpeerde schoonheid, waarvan hij het spoor meende terug te kunnen volgen tot in het paradijs. Voortaan kwam het minder op zelfbeheersing dan op Gods genade aan. Had hij als stoïcijn al geen hoge dunk van de vrije wil gehad,-wat kon die uitrichten in een principieel onkenbare wereld?-, als calvinist had hij dat nog minder. In deze doolhof der zinnen was geen uitweg mogelijk, tenzij God hem de helpende hand toereikte. Een mens zou er depressief van worden, als hij dat al niet was.

In zijn ontreddering wendde Bilderdijk zich tot zijn Zwolse vriend, een zwartkijker die zijn dagen in welbehagen sleet. Enerzijds had hij het vermoeden, dat de smarten van Rhijnvis Feith van minder existentiële aard waren dan de zijne, wat hem in plaats van medelijden een zekere minachting inboezemde, anderzijds projecteerde hij genoeg van zijn eigen bekommernis op zijn vriend om hem te willen helpen. Zo kwam hij ertoe in dezelfde brief als waarin hij over zijn derde prijsvers had uitgeweid, even vluchtig als bezorgd, naar de geestesgesteldheid van Feith te informeren: 'Thans bent u van uw mistroostige luim bekomen? En heeft u erbij gewonnen? De hemel zij dank voor het bewaarheden van mijn voorspelling!'[41] Nu dit onderwerp afgedaan was, kon een betweterig advies van een ervaringsdeskundige de zaak snel in het reine brengen. Daartoe vergeleek Bilderdijk zijn eigen gezwoeg op de vertaling van Sophocles' *Koning Edi-*

pus met de pogingen van zijn vriend om de 'Messiade' van Klopstock te vertalen: 'Thans, lieve vriend, gaat uw ziel zwanger van iets groots, thans is zij geschikt om buitengewone pogingen in het werk te stellen. O, bedien u van deze gesteltenis. U wilt een vertaling van de 'Messiade' ondernemen? Zo deze arbeid in enige hand vertrouwd is, het is in de uwe en ik verwacht er alles van. Maar mag ik mij vrij uiten? Spil er uw krachten niet op. Pas als de jaren ons vuur verdoofd, onze verbeelding verzwakt hebben, is het tijd voor navolgingen, eerder niet. Uw dichtader bruist te welig om zijn stroom naar de leiding van iemand, wie het ook zij, te regelen, uw vuur is te levendig om van een ander voedsel te eisen en uw verbeelding te vruchtbaar om *suppositii partus* te koesteren. U bent, geloof mij, geboren, niet om de roem van de Duitsers bij ons te vestigen, maar om de kunstroem van Nederland in het buitenland te verbreiden. Wees oorspronkelijk, zoals u tot nu toe geweest bent, en verdruk uw vernuft niet door het aan de Buitenlandse Geest te onderwerpen. Het verliest daarbij, het verliest aan stoutheid, aan gemakkelijkheid in het voortbrengen, door het navolgen. Dit kan ik (zonder mij met u in vergelijking te brengen) uit eigen ondervinding getuigen. De 'Edipus' heeft mij veel nadeel gedaan.'[42] Na zo het vertaalwerk van Feith als een ondergeschoven kindje behandeld te hebben, vroeg hij voor het eerst aandacht voor hun gemeenschappelijk project, dat een geheel nieuwe editie van *De Geuzen* betrof: 'Ik wil de werking van uw eigen genie niet verstoren, maar indien u aan het werk van een ander de hand wil lenen, laat dit uw voorkeur hebben.'[43] Feith reageerde hierop niet onwelwillend, zodat hun bewerking van Onno Zwier van Harens epos uiteindelijk in 1785 kon verschijnen. Voor hun vriendschap pakte deze samenwerking funest uit, omdat de basis waarop zij was ontstaan na een paar jaar te smal bleek. Het waren nu eenmaal politiek roerige tijden, die het uiterste van de verdraagzaamheid van iedere burger vroegen en daar kwam bovendien het verschillende karakter van hun beider maatschappelijke loopbaan bij, die zij onder vaderlijk toezicht als dichterlijk aangelegde belastinggaarders waren begonnen.

Met zijn in 1780 bekroonde verhandeling over de relatie tussen dichtkunst, welsprekendheid en wijsbegeerte had Bilderdijk zich voor de *Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* zo verdienstelijk gemaakt, dat hem was gevraagd om samen met Feith als kunstrechter op te treden. Het stond hem algauw zo tegen, dat volgens een waar woord van Jan te Winkel niemand zich later heftiger 'over de verder-

felijkheid der kunstbeoefening in de dichtgenootschappen' heeft uitgelaten dan hij.[44] Intussen was hij er allerminst zeker van dat zijn derde prijsvers hem inderdaad een gouden erepenning zou opleveren. Zijn contacten in de dichtgenootschappelijke wereld, waarover en met wie Busken Huet danig de gek stak,[45] deden hem het ergste vrezen. Het leek wel of hij door Feith gerustgesteld wilde worden, toen hij deze op 19 januari 1781 deelgenoot van zijn onzekerheid maakte. Zijn vriend De Stoppelaar, wiens achternaam op Busken Huet als een (stop)lap op een rode stier werkte, had iemand gesproken, die met een zorgelijke uitdrukking op zijn gezicht uit de voor hem beslissende vergadering van het Haagse dichtgenootschap was gelopen. Die had weer van dominee Van Spaan gehoord, 'dat men wederom geen prijs zou kunnen uitdelen'.[46] Er waren weliswaar vijf verzen binnengekomen, maar men had die op één na 'medioker' bevonden. Dit ene vers, mogelijk van Bilderdijks hand, was 'vrij goed' zonder helaas het onderwerp in de kern te hebben getroffen.[47] 'Ziedaar,' oordeelde de latere prijswinnaar voorbarig, 'mijn vonnis.'[48] Hij bedoelde met 'vonnis' niet wat een jurist daaronder verstaan zou hebben, maar een voor hem vernietigend oordeel. Zijn vertrouwelijkheid met Feith was zo groot, deels omdat hij zijn eigen ambities in hem weerspiegeld zag, dat hij hem aanried: 'U moest ieder van uw kinderen een erepenning nalaten.' Met zijn gedachten bij die kinderen en tegelijk Feiths kansen op erepenningen hoog inschattend voegde hij hieraan toe: 'U hebt er nog verscheidene (vertrouw ik) te wachten.' Zich plotseling realiserend dat hij een dubbelzinnige opmerking had gemaakt, besloot hij de vorige zin niet te schrappen en daaraan alsnog een keer ten goede te geven: 'En dan eerst mag u een kabinet aanleggen!'[49] Ook toen Feith door een erfenis in het bezit van zijn landgoed Boschwijk werd gesteld, waar het kabinet ongetwijfeld een ereplaats heeft ingenomen, duurde hun vriendschap voort. Bilderdijk heeft er vanaf 1781 menig keer gelogeerd, en toch zal hij Feith niet als zijn beste vriend hebben beschouwd. Sprak hij op Boschwijk over Epictetus' gedachtegoed, over de onverstoorbaarheid waarmee een stoïcijn zijn lot onderging, dan riep hij de scepticus in zijn vriend wakker. Toen deze eens te kennen gaf de werkelijkheid voor lief te nemen, zoals zij was, illustreerde Bilderdijk zijn betoog over de subjectiviteit van de pijn door met zijn duim en wijsvinger een kaarsvlam uit te doven. Zonder een spier te vertrekken deed hij er net zolang over, tot-

Landgoed Boschwijk bij Zwolle

dat er een lucht van geschroeid mensenvlees in het vertrek hing. Feith zei bij die gelegenheid, dat hij zijn vriend een 'onbegriepelijk' mens vond, met het sterke accent van de in zijn streek gesproken taal, terwijl deze zich geroepen voelde om zijn gastheer als een al te begrijpelijke man af te schilderen.[50] Zo legde dit ene voorval de kern van hun vriendschap bloot, die, behalve met het begrip dat de ene mens voor de andere kan opbrengen, ook te maken had met de geestelijke voorsprong van de jongste van de twee en zijn lichte afgunst op de oudste: die had toch maar een tedere gade aan zijn zijde gevonden en bezat op hem gelijkend kroost, dat in de loop der tijd nog bovengemiddeld duurzaam van aard bleek te zijn ook.

Bilderdijk kwam graag op Boschwijk, al boezemde hem de gedachte om eigenaar van een veel kleiner huis te worden reeds hevige schrik in. Tot op heden maakt het landgoed met zijn oprijlaan een idyllische indruk op wie er gedurende een zomerse dag in ronddwaalt. Het straalt de soliditeit van zijn vorige bewoners uit, omgeven door een nog steeds goed herkenbare Engelse landschapstuin, die Rhijnvis Feith er volgens zijn eigen aanwijzingen heeft laten aanleggen. Het huis zelf verraadt zijn gewone oorsprong: een symmetrisch huis met een puntdak, dat aan weerszijden een identieke uitbouw kent. Wat

het zo bijzonder maakt, is niet het formaat van de behuizing die voor vrouw en liefst vijftien kinderen te krap geweest moet zijn, maar is het ter hoogte van het puntdak uit de voorgevel oprijzende torentje, waarin een klok de tijd aangeeft. Voor de schoonheid van dit gebouw had Bilderdijk met zijn architecturale belangstelling meer oog dan voor de groene omgeving: daarin zag hij niets, een verkommerd paradijs of de afwezigheid van stedelijke bebouwing, zoals hij die langdurig vanuit zijn 'kleine krankvertrek' had kunnen waarnemen. Omdat Feith Boschwijk alleen in de zomer bewoonde, kan zijn Leidse vriend daar ook alleen in dat jaargetijde hebben gelogeerd. Hij moet er, depressief of niet, aangenaam gezelschap voor zijn gastheer en diens Zwolse getrouwen zijn geweest, tot wie waarschijnlijk ook Joan Derk van der Capellen tot den Pol behoorde, Feiths buurman in de Bloemendalstraat.[51] Bilderdijk heeft hem nooit persoonlijk ontmoet, al zou hij zich wel scherp over hem en diens revolutionaire geschrift uitlaten. Maar zelfs als hij een verklaarde tegenstander in politiek opzicht ontmoette, nam hij de vereiste egards in acht, zodat Da Costa hem in deze periode van zijn leven terecht als volgt typeert: 'Overigens door fijne manieren en sierlijke vormen, zowel als door een alleszins boeiende en (niettegenstaande een zekere eigenaardige bedachtzaamheid bij het woord voeren) levendige en schitterende conversatie, bij uitnemendheid in staat een sieraad te wezen van wat men samenleving en wereld noemt, schenen alleen twee gebreken hem in de maatschappij hinderlijk te moeten zijn (wij kennen het laatste vooral uit zijn eigen beschrijvingen): een in alles buitengemene heftigheid van gevoel en uitdrukking, een zekere schroomvalligheid tevens in tegenwoordigheid van mensen, die het hem niet dan door de tijd en met ongelofelijke inspanning, nooit evenwel geheel, gelukt is te boven te komen.'[52] De drie kwalificaties die hij zijn eigen gedrag na zijn 26e levensjaar toedichtte: gemelijk, oplopend en grillig, ziet men met terugwerkende kracht in 'een in alles buitengemene heftigheid van gevoel en uitdrukking' terugkeren. Daartegenover stonden andere hoedanigheden, die hem salonfähig maakten. Wat hier niet staat, maar wat men toch voor ogen moet houden, is Bilderdijks houterige mimiek. Nog elke dag behandelde hij zijn zwerende voetwond met een 'droog pluksel', wat hem niet weinig in zijn doen en laten belemmerde.[53] De fijnzinnigheid van zijn manieren bracht ook met zich mee, dat hij zich in gezelschap bijna te voorkomend tot anderen wendde. Om de aandacht van zijn lichaamsgebrek

af te leiden kon hij overdreven buigingen maken en vreemde grimassen trekken, waardoor hij onbedoeld van mensen vervreemd raakte. Tegen het einde van zijn leven bewoog hij als een houten marionet, een karikatuur van Jan Klaassen, die kleine kinderen schrik aanjoeg en de lachlust van volwassenen opwekte.

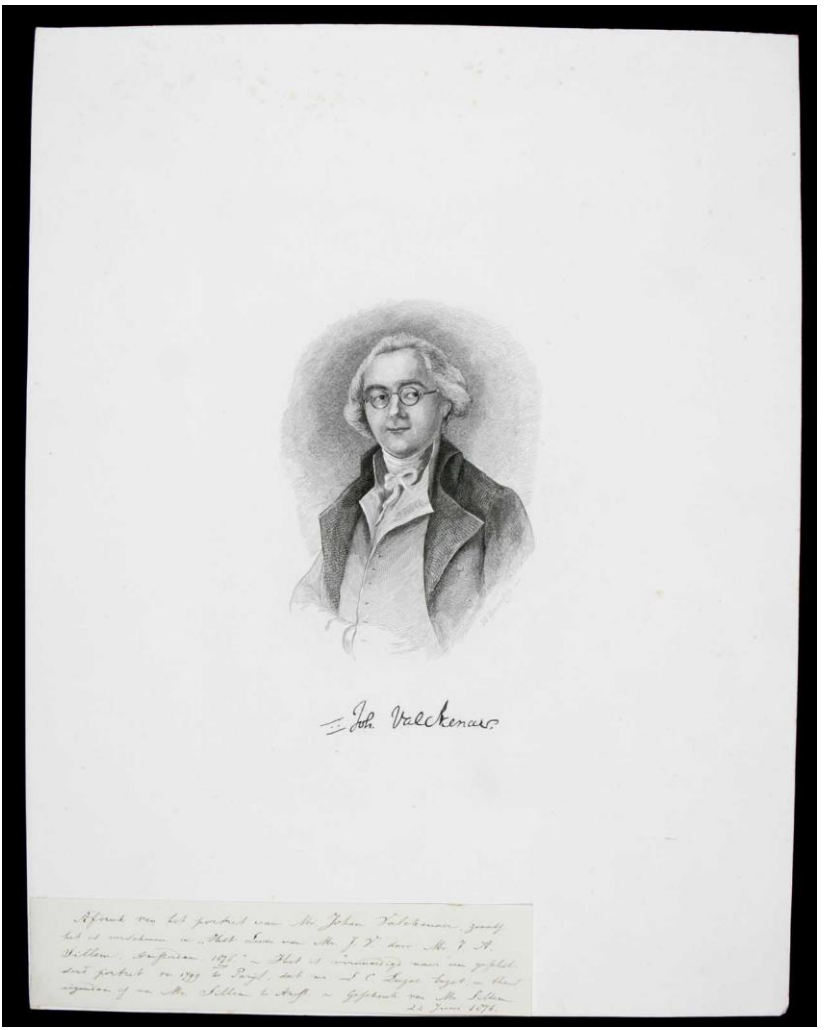
Indien Bilderdijk gedurende zijn Leidse studententijd Rhijnvis Feith niet als zijn beste vriend beschouwde, ondanks de schijn van het tegendeel, kan men zich afvragen, wie dan wel? Er komen twee personen voor in aanmerking, van wie de eerste Pieter Johannes Uylenbroek was. Als literatoren hadden zij in Leiden kennis met elkaar gemaakt, hoewel beiden uit Amsterdam afkomstig waren, maar in hun relatie voerde één persoon nadrukkelijk de boventoon. Dat was vanaf het allereerste begin Bilderdijk, die zich nogal onbewimpeld over Uylenbroeks vertaling van Racines *Phèdre* had uitgelaten en zich als criticus ver boven hem verheven achtte.[54] Dit bepaalde meer hun vriendschappelijke relatie dan de wonderlijke fysiognomie van Uylenbroek, wiens lange en rechthoekige gezicht met een driehoekige onderkant voor zijn kin een soort kubistische onverzettelijkheid uitstraalde, terwijl hij juist een meegaand type was. Bilderdijk was geneigd in hem een jeugdvriend te blijven zien, ook toen er een meer zakelijke relatie tussen hen was ontstaan. Letterlijk verklaarde hij sindsdien: 'Ik ken niemand die mij als Bilderdijk gekend heeft dan Uylenbroek.'[55]

Pieter Uylenbroek

Hij bedoelde daarmee dat anderen hem in een speciale hoedanigheid kenden, als dichter, tekenaar, boekhouder, advocaat of jurist in het algemeen, maar Uylenbroek kende hem al goed, voordat hij een reputatie op welk gebied dan ook had opgebouwd. Op dezelfde toon kon hij zich over een andere vriend uitlaten, Gerrit Outhuys, die hij al vanaf diens zevende jaar kende.[56] Zij hadden een streepje voor op alle vrienden, die hij na hen in zijn leven ontmoette. Dat gold zelfs voor Johan Valckenaer, in vrijwel elk opzicht zijn tegenpool, tegen wie hij opzag om diens vlotte vertalingen uit het Latijn en structureel taalkundige inzichten.[57] Voor een zo eigengereid man als Bilderdijk is het zeer uitzonderlijk, dat hij zich vanaf het begin van hun kennismaking gevoelig toonde voor de fratsen van deze vriend, ook als hijzelf daarvan het slachtoffer dreigde te worden. Door niemand liet hij zich iets gezeggen, maar van Johan Valckenaer (die door zijn vrienden 'Jan' werd genoemd) pikte hij alles. Er school zelfs een zekere afhankelijkheid in hun relatie, omdat de een zich in financieel opzicht liet plunderen door wie op een niet al te vette buit uit was en de ander een uniek talent bezat (volgens sommigen niet op maar over de rand van het moreel aanvaardbare) om geld in winstgevende ondernemingen te beleggen. Valckenaers biograaf, J.A. Sillem, memoreert in dit verband de 'zedelijke apathie' van zijn held, 'waarvoor de naam van gewetenloosheid te hard is, maar die er toch iets van heeft'.[58] Behalve door echte en hechte vriendschap, valt hun relatie te typeren door de niet aflatende zorg van Jan Valckenaer voor het geestelijk en lichamelijk welzijn van Bilderdijk en de zijnen, waarvan hij de financiële aspecten ook nog eens in de familiesfeer uitbesteedde, toen hij zijn neef Mr. Lodewijk Casper Luzac verzocht om zich in 1817 over de financiën van zijn beste vriend te ontfermen.[59] Daarmee ging een lang gekoesterde wens van Bilderdijk in vervulling, aangezien hij zich reeds op zijn 25e levensjaar onder curatele had willen laten stellen.[60]

Alles leek rond aan Jan Valckenaer: zijn hoofd, kin, bril en buik. Hij was klein, bijziend en ondanks zijn corpulentie zeer bewegelijk. Vanuit hem bezien moet de levenslange vriendschappelijke omgang met Bilderdijk 'zeker één der zwaarste proeven geweest zijn, waaraan een humeur kan worden blootgesteld'.[61] Afgaande op zijn bekendste portret was hij een luimige kwant, die zijn eigen haar als een pruikje droeg en wiens ooghoeken wellicht ter compensatie van het constant geproduceerde lachje om zijn lippen iets van zijn diepgewortelde

Johan Valckenaer, de beste vriend van Bilderdijk

argwaan verrieden. In zijn latere leven diende hij zich vaak onaangekondigd bij Bilderdijk aan, dan klopte hij op de deur en zei luid, dat de 'dikke heer' zijn opwachting kwam maken. Wie zich in zijn leven verdiept, kan hem niet anders dan als een voorloper van een oude kennis zien, naar het gelijknamige verhaal van Nicolaas Beets uit de 'Camera obscura'. Men kan hem alles toedichten, van politiek instinct tot te gewiekst manoeuvreren in juridische aangelegenheden, maar voor een zeer select gezelschap was hij rondborstig, dat wil zeggen eerlijk, gul en gedienstig. Bilderdijk behoorde daartoe, evenals Wise-

lius en Theodorus van Kooten, wiens Latijnse gedichten zo briljant door de Leidse Mantuaan werden vertaald, dat men niet wist, of men de vertaler of de dichter van het origineel met het resultaat moest complimenteren.[62] Bilderdijk ontmoette hen in het herenhuis van Jan Valckenaer, Meer en Bosch, in Heemstede. Dit grote huis leek wel een beetje op Boschwijk, had dezelfde symmetrische vormen aan de buitenkant, maar miste een vanuit de middengevel oprijzend torentje. Bilderdijk was er regelmatig te gast, nadat Jan Valckenaer het in 1805 had gekocht. In de zomer werd diens ongewone huishouding overgeheveld naar het niet meer bestaande Huis te Bijweg in Bennebroek, waar Bilderdijk ook al veel vaker kwam dan op Boschwijk.[63] Beide huizen zorgden voor een zekere continuïteit in zijn leven na de periode van zijn ballingschap. Het was alsof er tussen zijn studententijd en zijn leven aan het hof van koning Lodewijk niets wezenlijks was gebeurd. Qua landelijke genoegens, die nauwelijks aan hem besteed waren, was de achttiende eeuw haast ongemerkt in de negentiende overgegaan en dat, althans het daarbij horende gevoel van een stilstaande tijd, dankte hij vooral aan zijn kennismaking met vader en zoon Valckenaer. Beiden waren hoogleraar in Leiden, zij het dat de zoon er ook korte tijd zijn advocatenpraktijk had uitgeoefend. Toen Bilderdijk als student in Leiden arriveerde, had hij zich voorgenomen een von Pestel in de rechtsgeleerdheid en een Valckenaer in de taalkunde te worden, wat (afgezien van de vraag of hij daarmee de vader of de zoon bedoelde) typerend is voor de grote bewonde-

De Leidse hoogleraar F.W. von Pestel

ring die hij voor hen koesterde.[64] Zij gaven zijn leven onbedoeld vorm op relationeel vlak, want tussen hen en de Luzacs bestonden zulke hechte familiebanden, dat hij weldra ook kennismaakte met hun neven Johan en Etienne Luzac, samen redacteur en eigenaar van de befaamde *Gazette de Leyde*. Johan zou het een paar jaar later brengen tot hoogleraar in de Griekse taal en de vaderlandse geschiedenis, toen hij in politiek opzicht met zijn Oranjegezinde broer botste, die door zijn huwelijk ook nog eens de zwager van de patriot Jan Valckenaer werd. Hun neef Elie was de vader van Netje Luzac, voor wie Bilderdijk enigszins amoureuze gevoelens koesterde. Al met al raakt men onder de indruk van de snelheid waarmee hij na zijn eerste vestiging in Leiden een grote kring van maatschappelijk vooraanstaande figuren aan zich wist te binden. Men kan dan ook een groot vraagteken zetten achter deze opmerking van Kollewijn, die het doet voorkomen, alsof Bilderdijk in zijn Leidse studententijd in een isolement leefde en nog net niet als een onaangenaam mens in de Haarlemmerhout door jong en oud werd gemeden: 'Over het geheel had Bilderdijk onder de jongelui niet veel kennissen, wat voldoende verklaard wordt uit zijn leeftijd en zijn ingespannen werkzaamheid.'[65] Het kostte zijn biograaf vervolgens geen enkele moeite om zelf een vijftal vrienden te noemen, die ongeveer even oud als of jonger dan Bilderdijk waren en hem het leven in Leiden veraangenaamden. Wie het breed wil uitmeten, stelt nogmaals vast dat hij vanuit zijn Leidse web zichtbare draden naar Zwolle, Den Haag, en Geertruidenberg weefde en onzichtbare naar Heemstede en Bennebroek, of dat hij in meer hedendaagse termen een uitstekende 'netwerker' was.

Bilderdijk beschouwde Jan Valckenaer ongetwijfeld als zijn beste vriend. Niet alleen heeft hij hem voor zijn doen onomwonden zo genoemd,[66] maar ook liet hij dat aan Feith blijken, toen Valckenaer in 1781 te Franeker tot hoogleraar in het canoniek en Romeins recht werd benoemd. In nog geen jaar tijd hadden zij elkaars gezelschap hoog leren waarderen, wat des te verwonderlijker scheen, als men de patriot Valckenaer over prins Willem V hoorde verklaren: 'Il ruine son autorité et le salut de ses enfants pour jamais.'[67] De Oranjegezinde Bilderdijk was het met hem eens, omdat zij beiden een grote hekel aan regenten hadden en niets liever wilden dan dat hun macht en invloed zouden worden ingeperkt. Voorlopig scheen alleen de stadhouder daartoe in staat, maar die bleef juist ernstig in gebreke. Daar-

om zal Valckenaer bij het verkondigen van zijn stelling meesmuilend op de aanspraken van de stadhouder hebben gereageerd, terwijl Bilderdijk die krachtig wilde ondersteunen. Verdraagzaamheid was toen nog hun beider tweede natuur en wat hen in politiek opzicht verdeelde, woog nauwelijks tegen hun behoefte om persoonlijk gevoelens en gedachten uit te wisselen op. Een ontredderde Bilderdijk liet aan Feith weten, dat hij het in Leiden voortaan zonder zijn vriend Valckenaer moest zien te stellen. Diens vertrek naar Franeker ervoer hij als een sterfgeval: 'Ik heb onlangs een wezenlijk verlies geleden. Professor Valckenaer, tegenwoordig te Franeker de beide rechten docerend, die mij hier bij mijn eerste ontmoeting op de colleges (hij was toen nog student) onderscheidde of herkende, die mijn vriendschap door 1000 verdiensten van het hart heeft weten te winnen, en bij die verdiensten een fijne smaak en een grondige geleerdheid voegt en (om alles te zeggen) die door een Rotterdammer, lid van het genootschap, voor u, voor de dichter Feith werd gehouden, die mij 1000 vergiftigde ogenblikken wellustig heeft gemaakt, die mijn geest wist op te beuren, mijn hart te raden en de zwakheden daarvan te ontzien, die zich een teerhartige en evenzeer voor mijn genoegens ijverende vriend betoonde,-die is thans van hier.'[68] Jan Valckenaer leek dus wel een beetje op Feith, ook daaruit blijkt hoe vriendschappelijk Bilderdijk hem gezind was, zij het in de ogen van een Rotterdammer (die volgens hem per definitie niet goed uit zijn ogen moet hebben gekeken). Tja, zo voegde hij hieraan toe, wie in Leiden wél bleef hangen, dat was Bussingh. Met hem moest men zich in de vriendschap behelpen, want Bussingh was wel een goede vriend, maar ook 'te gelukkig om hem te kunnen verstaan'.[69] Afgezien van vrijgevigheid in combinatie met een grote intellectuele honger, een op pragmatisme gebaseerde overlevingsdrang in kwade tijden, passie voor politiek en liefde voor literatuur, bezat Jan Valckenaer nog een eigenschap of deugd waarmee hij Bilderdijk een wezenlijk plezier deed: het vermogen om hem uit de diepste neerslachtigheid op te beuren. Hij was de enige persoon in diens leven die hem romantische genoegdoening wist te geven, dat wil zeggen Bilderdijks jammerklachten alleen dan serieus nam, wanneer het er echt om spande. In alle overige gevallen stak hij er de gek mee, of wist hij hem nog beter dan diens vrouw enige afleiding te bezorgen.

Pas vrij laat, na bijna een jaar ijverig gestudeerd te hebben, gaf Bilderdijk aan zijn Zwolse vriend inzicht in zijn dagelijkse bezigheden als

student. Op 27 oktober 1781 schreef hij hem: 'Ik zit in het vuur te kijken, of stel een hetzij Nederduitse, hetzij algemene grammatica op, of zoek bedorven plaatsen in het *Corpus juris*. Heb ik dit met veel ijver en volstandigheid een dag of tien à twaalf uitgehouden, dan vind ik op het laatst wat ik te doen heb zo aangegroeid en in de war, dat indien er een Desolate Boedelkamer[70] in dit vak bestond, ik het reeds lang zou hebben opgegeven om eens een schoon boek of schoon hoofd te krijgen. Voor het overige slaap ik zeer ijverig op de colleges, wat onze professoren fraai en voorbeeldig vinden, en aan gedurige slapeloosheid 's nachts toeschrijven, die (onder ons gezegd) juist niet altijd aan de studie te wijten is, maar soms een vrucht van (hoe noem ik 't het best?) een ongeregeldheid of caprice is. Ik ben tegenwoordig anders een hele rechtsgeleerde! Ik adviseer, respondeer, disputeer en wat dies meer zij, alsof ik er vrij wat van wist, maar…helaas!'[71] Voor gapen, laat staan slapen had hij geen tijd. Van het Romeins recht wist hij intussen meer, maar zo gaf hij in een onaf zinnetje aan Feith te verstaan, echt begrijpen deed hij het nog niet: 'Verleden week heb ik enige theses onder professor Van der Keessel verdedigd. U begrijpt, dat ik niets dan paradoxen gesteld had! Een van mijn opponenten was een doctor in de filosofie, uit Harderwijk naar hier gekomen, waar hij onder professor Roskam rechten heeft gestudeerd, Van Meurs, die mij verzocht om u bij gelegenheid zijn compliment te maken, waarvan ik me hierbij kwiteer. Kent u de man? Wie en wat is hij? Dat hij veel kunde en verstand heeft, is zeker, maar zijn smaak is niet allerfijnst en zijn gevoel…, maar dit doet er niet toe. Het schijnt een zeer goed mens, die zich terstond bij zijn aankomst tot mij wendde, en aan wie ik een huis vol werk heb om hem te doen begrijpen, dat ik het Jus Romanum wel heb horen noemen...'[72] Wat hier het meest opvalt, is Bilderdijks karakterisering van zijn eigen stijl. Hij had als dichter en jurist in opleiding inderdaad een grote voorkeur voor de paradox, die als stijlfiguur niet slechts een wijze van uitdrukken is, maar ook een inhoudelijke kant heeft. Voortdurend neigt een gebruiker van de paradox er immers toe een lezer of luisteraar op het verkeerde been te zetten, doordat hij bewust onzekerheid laat bestaan over de vraag of er wel een *schijnbare* tegenspraak aan de orde wordt gesteld, en zo ja, waaruit die dan bestaat. Men heeft Bilderdijk de paradox wel eens als een advocatentruc aangewreven, een handig middeltje om eerst onzekerheid in een rechtszaal te zaaien en daarna de van een misdaad beschuldigde cliënt in een onschuldig daglicht te

stellen. De van nature toch al tot contradictie geneigde Bilderdijk zou zich tijdens zijn Leidse studiejaren gretig op dit stilistisch wondermiddel hebben gestort om de onvrede als gevolg van zijn weerspannige aard te kanaliseren. Als advocaat en dichter zou hij er meer innerlijk zijn voordeel mee hebben gedaan. Jeronimo de Vries stelde dit vast en Kinker bewonderde hem er niet weinig om.[73] Dat hij door veelvuldig van de paradox gebruik te maken niet alleen voor anderen, maar ook voor zichzelf onzekerheid creëerde, scheen niet in hen op te komen. Nochtans dreef hij zijn paradoxen zo op de spits, dat hij soms meesmuilde, als anderen die voor lief namen.[74] Was het echt waar, dat Gods vloek rustte op de koopmansstand? Voelde de duivel zich nergens beter thuis dan in de Verenigde Staten van Noord-Amerika? Nam het aantal miskramen wegens het gebruik van eau de cologne toe?[75]

Wie in een waaier van tegenstellingen tracht de oplossing van een probleem te vinden, is in een creatief denkproces verwikkeld waarvan de uitkomst nog niet vaststaat. Bestaat zo'n waaier uit andermans meningen, die elkaar weerspreken, dan dient hij daaruit de 'juiste' mening te destilleren. Bij het verkennen van wat in dat opzicht zijn eigen mening zou kunnen zijn, bewijst de paradox hem goede diensten, ook als het er om gaat innerlijke tegenspraak te inventariseren en vervolgens (indien mogelijk of gewenst) het zwijgen op te leggen. Verre van een advocatentruc te zijn is de paradox aldus een middel om zich rekenschap van een ingewikkeld probleem te geven. Zeker als het om Bilderdijk gaat, dient men de 'waarde van de paradox als denkfictie'[76] niet te onderschatten. Een van de weinigen, die zich niet op het standpunt stelden dat Bilderdijk zich van een 'verdienstelijk verdedigde paradox' bediende om in de studentenwereld of in de rechtszaal toegejuicht te worden,[77] was Kees Fens. In de bekoring die van de paradox uitging, lag volgens hem 'de hinderlijkheid van de tegenstelling' besloten.[78] Dit geldt vooral voor de oudere Bilderdijk, die in het denkproces als zodanig niet meer geïnteresseerd was en een hem welgevallige duidelijkheid prefereerde boven een al te onzekere verkenning van problemen. Maakte hij ook op zijn oude dag nog gebruik van de paradox, dan was dat eerder met een schampere dan ironische bedoeling. In beide gevallen, of het hem nu om zijn eigen intellectuele bevrediging of om de bespotting van zijn tegenstanders ging, werd hij er niet gelukkiger op: 'Hij voelde te veel geestkracht om zich te laten uitlachen, en de tevergeefs bedwongen

veer bracht de raderen van weerstand, ja, lust tot overdrijving en paradoxen in beweging, die hem in zijn hele leven eigen bleven en ongelukkig maakten.'[79] Deze rake observatie van zijn vriend H.W. Tydeman betreft niet de zuivere paradox, als denkmiddel om een tussenstand op te maken, maar de 'paradoxen en enantiophona', die Bilderdijk in hun gezamenlijkheid kenmerkend achtte voor zijn stijl.[80] Wat verstond hij onder 'enantiophona'? Aan Tydeman gaf hij te kennen zich door dit kenmerk van zijn stijl te onderscheiden van 'uw dagelijkse vrienden, die zich op elkaar afgeslepen hebben, en elkaar dus uit-en-te-na gelijken. En wie mij in iets, wat het ook zij, naar zichzelf beoordeelt, grijpt in zijn denkbeeld geen schaduwtje van mij. Ik zeg niet, dat ik daarom beter ben, maar ik ben oorspronkelijk (hetzij dan beter, hetzij slechter) en niemands kopie.'[81] De term 'enantiophanon' (eigenlijk 'enantiophanes') is uit het Byzantijns recht bekend als schijnbare tegenstelling.[82] Zijn 'enantiophona' dan te lezen als juridische paradoxen ontleend aan het Byzantijns recht? In een Engels standaardwerk wordt de betekenis van 'enantiophanes' omschreven als 'containing an apparent contradiction' en van 'enantiosis' als een ironische paradox.[83] Zeer waarschijnlijk wenste Bilderdijk met zijn eigen omschrijving van zijn stijl het belang van de literaire en juridische paradox aan te geven, waarvan de zuivere en ironische variant hem het meest behaagde.

Hoe bepalend voor het menselijk handelen een stijlfiguur als de paradox kan zijn, blijkt vooral uit zijn opvatting over de vrije wil. Literatuur noch advocatuur is gemoeid met Bilderdijks dubbele paradox van de vrije wil. Geen wijze van uitdrukken, die iets wezenlijks doet vermoeden, maar niets meer of minder dan de beslechting van een theologisch dispuut moet hem voor ogen hebben gestaan, toen hij zich aan de formulering van deze dubbele paradox waagde. Wat stelt een zogenaamd 'vrije' wil voor, zo vroeg hij zich af, als een mens van alles en allen afhankelijk is? 'Onbelemmerdheid noemen wij vrijheid, het belemmerd zijn dwang. Vandaar, dat een onbelemmerd handelen of niet-handelen overeenkomstig onze gestemdheid, 'vrij' wordt genoemd en een handelen of niet-handelen daarmee strijdig, 'gedwongen'.'[84] Wat wij willen, hangt dus van onze stemming af. De eerste paradox van de vrije wil bestaat hierin, dat de mens meent vrij te kunnen handelen, terwijl 'geheel de geestelijke en lichamelijke wereld, voortdurend en van alle kanten op eindige wijzen op hem inwerkt, wat niet anders dan het gevolg zijner bepaaldheid is'.[85] Als de

mens geen vrije wil heeft, wie dan wel? Bilderdijk geeft meteen het antwoord op die vraag: 'Slechts één volstrekt vrije wil is er, en dat is die van God. Alleen de wil, die in een gestemdheid bestaat, van God alleen afhangend en ingevloeid, en dus alleen en volstrekt aan de wil van God onderworpen, kan in de mens zo genoemd worden, maar dat geldt niet voor wat het resultaat van 1000 ons bekende en onbekende inwerkingen van buiten ons is.'[86] De tweede paradox van de vrije wil bestaat daarom hierin, dat de mens pas vrij is, wanneer zijn wil samenvalt met die van God. Hier wordt een wijsgerig gebruik van de paradox gemaakt om een in wezen calvinistisch beginsel kracht bij te zetten. Wie er op jonge leeftijd zo over denkt, zal nooit een aanhanger van Kant kunnen worden. Nooit zal hij 'bij wijze van postulaat'[87] het bestaan van een vrije wil veronderstellen, of zichzelf in staat achten om op grond van een verstandelijke overweging iets te willen of juist na te laten. Het begrip 'vrije wil' was voor Bilderdijk zoiets als de kwadratuur van een cirkel. Hij noemde het zelf een 'onding', een 'contradictio in terminis', welke laatste terminologie een goede invulling van de niet op stijl, maar uitsluitend op inhoud gefixeerde paradox is. Wil en vrijheid verhouden zich als water en vuur tot elkaar, een vrije wil is eigenlijk een 'contradictio in adjecto'*. Als de wil een 'determinatie' is of vertegenwoordigt, moet deze van een of meer determinerende factoren afhankelijk zijn, door Bilderdijk omschreven als 'een samenloop van oorzaken en werkingen, deels ons kenbaar, deels onszelf verholen, en afhankelijk van neiging, lichaams- en zielsgesteldheid en duizenden tezamen op ons inwerkende invloeden,-niet op te tellen-, die versmelten tot één algemene werking'.[88] Men raakt nieuwsgierig naar de gevolgen van Bilderdijks dubbele paradox voor zijn opvatting over de moraal in het algemeen en de huwelijksmoraal in het bijzonder. Schuilt er achter het hinken op twee gedachten, achter een dubbele paradox die geen enkele ruimte voor eigen initiatieven openlaat, en achter een bovenzedelijke waarheid nog een lichtpuntje, voor wie zich niet door zijn determinerende lusten wil laten misleiden? Wat bleef er van de student Bilderdijk over, nadat men hem eerst voorzichtig uit de mantel der universele kennis op theologisch, natuurkundig en wijsgerig gebied had geholpen en vervolgens laagje voor laagje van zijn huid had ontdaan?

* Een contradictio in adjecto is hetzelfde als een contradictio in terminis, zij het dat in 'vrije wil' de tegenstelling in het bijvoeglijk naamwoord (adjectivum) zit. Waarschijnlijk koos Bilderdijk daarom voor deze omschrijving van de tegenstelling.

Wat stelde hij als mens voor (om het akelige beeld van vivisectie hier niet in finesses te hoeven uitwerken)? Over lichtpuntjes gesproken, staarde een zielig hoopje mens in het vuur van de open haard op zijn studentenkamer? Stond hij zo ambigu in het leven, dat hij er telkens weer in slaagde als een geoefende patiënt, bekeerde christen, advocaat in opleiding, gelauwerd dichter en essayist, Italiaans boekhouder op het kantoor van zijn vader, tekenaar, architect, machtig veldheer met een zere voet en vermeende aristocraat de keerzijde van goed en kwaad, mooi en lelijk, voor- en tegenspoed te ontdekken? Of had hij het gevoel slechts tussen kommer en kwel te mogen kiezen? Zelden zal een scherpzinnig iemand zich het leven zo moeilijk hebben gemaakt als hij.

Joris van Eijnatten stelde in *Hogere sferen* soortgelijke vragen over de oude Bilderdijk, in wie hij, behalve een door de ratio gedicteerde verknochtheid aan elkaar weersprekende standpunten, ook een onoplosbaar conflict tussen 'innig gevoel en geweten' enerzijds, die 'bij een volkomen kennis van al wat op onze besluiten moet invloeien' de doorslag geven, en zijn vernuft anderzijds vermoedt.[89] Hier is eveneens sprake van een dubbele paradox, tussenstanden in een denkproces dat nergens toe leidt, tenzij tot ahasverische dwalingen in de hersenpan. Hoe handelt men in zo'n onoverzichtelijke situatie, als er een besluit moet worden genomen? Van Eijnatten zou het ook niet weten en typeert het doen en laten van een aldus in zichzelf verstrikte retoricus als een 'hopeloze, bovenmenselijke klus natuurlijk'.[90] In zijn visie is het antwoord op de eerder gestelde vragen, dat Bilderdijk zich volledige heeft overgegeven 'aan wat hij als de voorzienige leiding van God beschouwt, aan een willoze lijdzaamheid die niet in de gebiedende wet, maar in het innerlijk licht haar ratio zoekt'.[91] Het paradoxale gebruik dat Van Eijnatten hier op zijn beurt van de ratio maakt, roept onmiddellijk nieuwe vragen op, wat aan de juistheid van zijn observatie overigens geen afbreuk hoeft te doen. Wat hij voor de oudere Bilderdijk claimt,-heel voorzichtig, want al in 1810 zijn er sporen van diens haaks op de ratio staande mystiek terug te vinden-, heeft zich in zijn volle omvang in diens studententijd gemanifesteerd. Wie de moeite neemt de voorrede van *Mijn verlustiging* te vergelijken met zijn uitgebreide verhandeling over de relatie tussen dichtkunst, welsprekendheid en wijsbegeerte ontdekt dezelfde problematiek en nagenoeg dezelfde uitweg die Bilderdijk in dit geval voor ogen stond: wellust in afkeurenswaardige zin, een seksuele on-

deugd, laat zich in Gods plan, waarin alles eenheid is, transformeren tot een deugd. Wie dat negeert, gaat tegen de 'intuïtieve kennis waartoe Hij ons verordende' in.[92] Zo iemand maakt zich dus schuldig aan de zonde van de hoogmoed,-het euvel waarmee Bilderdijk sinds zijn jeugd heeft geworsteld. Zijn persoonlijke bekering tot het christendom vond ook halverwege zijn studententijd plaats, omdat zij hem de gelegenheid bood zijn zondigheid allure te verlenen en in vereniging met God het hoofd te bieden. Wederom treft de paradox, de zonde wordt immers als zodanig erkend en tegelijkertijd ontkend. Deze stijlfiguur was veel meer dan een literair foefje in het werk van Bilderdijk, hij had er zijn hart, ziel en verstand aan verpand!

Toen op 5 augustus 1781 in het kader van de Vierde Engelse Oorlog de zeeslag om de Doggersbank onbeslist eindigde, wat voor Engeland niet minder dan voor de Republiek aanleiding was om de overwinning te vieren,[93] schreef Bilderdijk *Zucht*, waarin de paradoxen niet van de met kruit bezwangerde lucht zijn. Hij beschouwde dit gedicht als een tussendoortje,-'ex tempore' vermeldde hij eigenhandig onder het jaartal 1781-, om de heldenmoed van schout-bij-nacht Krull en kapitein Bentink aan het vaderland ten voorbeeld te stellen.[94] Feith was hem vóór geweest, hij kon moeilijk achterblijven. Voor zo'n verplicht nummer als *Zucht* was, waande hij zich onbespied. Des te opmerkelijker is het veelvuldig gebruik van de paradox: zo verklaarde hij de 'gloeiende granaat' waarmee de vijandelijke schepen elkaar bestookten, tot een 'edeler sieraad dan de glinster der robijnen' en liet hij de combattanten het 'slagzwaard uit de scheê' trekken ter wille van de 'gewenste vreê'.[95] Dit wapengekletter dwong de stadhouder zijn eigen positie, vóór of tegen Engeland, nader te bepalen. De Amsterdamse regenten verdachten hem ervan gejuicht te hebben, toen het er aanvankelijk naar uitzag, dat de Engelse vloot onder Hyde Parker de overwinning zou behalen.[96] Het gevecht, dat nog geen vier uur duurde, bracht de stadhouder in grote verlegenheid. Niet alleen was hij wegens zijn Engelse moeder van nature geneigd in de internationale politiek eerder de Engelse dan de Franse kaart te spelen, maar ook bleek de Engelse vloot, wat het aantal, de zwaarte en de uitrusting (inclusief de stukken of het geschut) van de schepen betreft, de Republikeinse vloot verre te overtreffen.[97] Zo bezien was het nog een godswonder geweest, dat Engeland niet met de overwinning was gaan strijken. Wat had de stadhouder gedaan om de vloot op het oude peil terug te brengen? Zijn beide hem van oudsher toegekende

bevoegdheden, die van kapitein-generaal en admiraal-generaal, maakten hem kwetsbaar bij elke nederlaag die de Republiek te land of ter zee leed. Bilderdijk, die de zeeslag ook in proza heeft beschreven, kwam tot opmerkelijke uitspraken. De twee vlootvoogden of 'scheepshoofden', zoals hij zegt, gingen de strijd met elkaar aan, omdat zij elkaar niet meer konden ontwijken. Had de zeeslag nog een kwartier langer geduurd, dan zouden zij de vlag voor elkaar gestreken hebben.[98] Zo pragmatisch werd er gestreden, waar de volksmond van moed overliep! Maar opmerkelijker dan deze van realisme in plaats van ronkende vaderlandsliefde getuigende visie is zijn neiging om op gezag van twee Leidse hoogleraren naar het verleden terug te grijpen. Hoe zou men anders van de geschiedenis kunnen leren? Steeds heeft men Bilderdijk als een oerconservatieve kracht afgeschilderd, of men nu de historicus, dichter of profeet in hem zocht.[99] Daartegenover plaatste men de geest van de Verlichting, waartegen het obscurantisme van eenlingen als Bilderdijk en later Isaäc da Costa met zijn volgelingen schril afstak.[100] In werkelijkheid was de verhouding tussen Verlichting en obscurantisme veel minder zwart-wit of wit-zwart dan men gewoonlijk aanneemt. Het was ermee gesteld als met de zeeslag om de Doggersbank: een patriottisch strijdlied als *Zucht* wisselde Bilderdijk met een nuchtere beschrijving van de feiten af.

Willem V koos voor de opvoeding van de erfprins, de latere koning Willem I, de juristen von Pestel en Van der Keessel uit, terwijl hij de historicus Kluit aanstelde om zijn oudste zoon een juiste kijk op het verleden te helpen ontwikkelen.[101] Alle drie waren hoogleraar aan de Leidse universiteit, van wie de eerste en de laatste grote invloed op Bilderdijks interpretatie van het verleden hebben uitgeoefend. Zoals het soms onduidelijk is, wat met de beide rechten werd bedoeld, het canoniek en Romeins recht, waarvan het laatste werd uitgebreid met staats- en publiekrecht (om van het volkerenrecht nog maar te zwijgen), bestond er ook onduidelijkheid over een precieze scheiding tussen recht en geschiedenis. De historicus professor Kluit verkondigde in het voetspoor van F. von Pestel het staatsrechtelijk ideaal van een landsheerlijke macht en soevereiniteit. Daarin was geen plaats voor de Staten, in wier dienst de stadhouder formeel niet treden kon, opvolger van de landsheer als hij nu eenmaal was.[102] De Staten, die er staatsrechtelijk natuurlijk anders over dachten, hadden hun eigen nationale spreekbuis gevonden in Jan Wagenaar. Om zijn gelijk kracht bij te zetten beriep Kluit zich op zijn kennis van de Historia Diplomati-

ca, waarvoor hij niet schroomde juridische teksten uit de middeleeuwen te bestuderen. Door hem aangestoken verwierf Bilderdijk zich een grondige kennis van de oude leenrechten, waardoor hij 'de staatkundige gesteldheid van ons vaderland onder de graven in een geheel nieuw licht heeft gesteld'.[103] Zijn belangstelling voor de 'duistere' middeleeuwen dankte hij, behalve aan een kinderlijke fantasie over zijn eigen voorouders, aan zijn Leidse leermeesters, die men toch allerminst van een wereldvreemd obscurantisme kan betichten! Hij nam nog meer van hen over, wat hem in plaats van méér juist minder conservatief maakte. Zo was hij sterk geporteerd voor natuurlijke gezagsverhoudingen, die zelfs op juridische basis een verdrag te boven gingen.[104] Men zou hem in dit opzicht 'plus rousseauïst que Rousseau' kunnen noemen, wanneer men 'verdrag' als een Nederlands synoniem voor 'contrat social' wil lezen. Von Pestel en vooral Kluit huldigden het standpunt dat de opstand tegen Spanje op onrechtmatige basis was geschied. Dat Philips II privileges had geschonden,-een 'privilege' is ook een vorm van 'verdrag'-, gaf zijn onderdanen nog niet het recht op eigen gezag moord en doodslag te plegen. Het machtsmonopolie, door Kluit en Bilderdijk 'dwangrecht' genoemd, vond zijn wortel in zelfverdediging, ofschoon het door degene tegen wie de macht zich met alle geweld keerde, werd ervaren als een aanval.[105] Geen verdrag vermocht de koning van dit 'dwangrecht' te ontdoen. Waar zijn vaderlijk gezag een democratische inslag kreeg, was er sprake van een 'misgeboorte van het menselijk onverstand'.[106] Als kind had Bilderdijk een lezing van professor Kluit over de afzwering van Philips II bijgewoond, die hem had geschokt. Had de Republiek wel het recht aan haar kant gehad, toen zij zich onafhankelijk van Spanje maakte? Dit is wat hij over Kluits lezing in zijn *Geschiedenis des Vaderlands* zegt: 'Men had na al die omwentelingen van stadhouderlijke en stadhouderloze regeringen reeds vergeten belang in dit punt te stellen, wanneer Kluit, professor in de Historia Diplomatica aangesteld, ter gelegenheid van de tijd waarin het eeuwgetijde van de gewichtigste gebeurtenissen der Spaanse troebelen met inbegrip van de afzwering van Philips II viel, een redevoering hield over het recht onzer voorouders daartoe, dat hij niet in het schenden der privileges zocht (waarmee men altijd had geschermd, zonder dat het 100.000^{e} deel wist wat die privileges waren en waarom Philips eraan gebonden was): niet daarin, zeg ik, maar in het recht des oorlogs, gegrond op zijn vijandelijkheid. Dit klonk vreemd. Velen dachten reeds,

dat, als dit waar mocht zijn, wij in het geheel geen recht hadden om een vrij volk te zijn, en dat zijn opvolger dat recht nu ook anders mocht leren inzien en ons nu terugeisen. Ikzelf, nog een knaapje zijnde, was onder dat getal.'[107] Men ziet dat Kluit later een andere rechtvaardiging voor de opstand tegen Spanje aanvoerde dan in de kindertijd van Bilderdijk. Het verleden was nog zo weinig afgesloten, dat ook laatstgenoemde hiervoor met diverse verklaringen op de proppen kwam, variërend van staatsrechtelijke tot religieuze aard. In zijn staatsrechtelijke verklaring speelden de Staten een meer of minder belangrijke rol, afhankelijk van de dominantie die hij aan Willem van Oranje als medevorst en stadhouder wilde toekennen. De religieuze rechtvaardiging voor de opstand won het uiteindelijk van alle andere argumenten: Willem van Oranje en niet Philips II hield zich aan Gods wetten, dus was het duidelijk wie men moest volgen. Door bovendien de Republiek als een legitieme voortzetting van de staat Israël te zien, 'niet bij gelijkstelling maar bij vergelijking', zoals Groen van Prinsterer preciseerde,[108] creëerde Bilderdijk als historicus voor zichzelf een nieuwe rol: die van een 'achteruitkijkende' profeet.[109] Landen en volkeren zouden worden gezegend en gespaard. Had God niet geweigerd ter wille van tien rechtvaardigen Ninive van de aardbodem te vegen? De Republiek nam onder hen een bijzondere plaats in, wat in het rampjaar 1672 maar al te duidelijk was gebleken.

Natuurlijk schiep het verplichtingen voor het tweede Israël om zich als Gods uitverkoren volk op de wereld te handhaven. Er ging een morele druk van uit, die, als men zich aan Gods normen en waarden hield, een schitterende toekomst zou waarborgen. Bilderdijk mag dan een oerconservatieve man geweest zijn, toch doet zich hier wederom een opmerkelijke paradox voor, omdat hij niet alleen jeremieerde over het verval in zijn eigen tijd ter verheerlijking van een groots verleden, maar daaruit ook kracht putte voor de toekomst. Ongeacht of dat zulke ogenschijnlijk uiteenlopende zaken als de jongste dag of de versterking van het eenhoofdig gezag van de stadhouder betrof, begreep Bilderdijk als student reeds zich voor het nieuwe Jeruzalem te moeten inzetten. Men heeft hem er later wel van beschuldigd, dat hij als een maniak met het verleden en de toekomst bezig was. Daarin schuilt een kern van waarheid, zij het dat hij in dat geval al ten tijde van de Vierde Engelse Oorlog in een 'maniakale' traditie stond. Voortdurend werden er immers om het ontstaan daarvan te verklaren vergelijkingen gemaakt met de zeventiende eeuw. In plaats van

de bemoeienissen en intriges van de regenten, als geen anderen bedacht op de verdediging van hun bestuurlijke en commerciële belangen, op hun eigen merites te beoordelen, werden die aan een heropleving van de 'oude wittiaanse clique' geweten.[110] Van meer realiteitszin getuigde de visie, dat de regenten door de geest van het opkomend jakobinisme de macht niet durfden te grijpen en zich tot het patriottisme bekeerden, zoals eertijds hun voorvaders hun toevlucht tot het remonstrantse geloof hadden gezocht.[111] Hier wordt de vergelijking van genoeg kanttekeningen voorzien om gelet op het verschil tussen politiek en religie niet helemaal op te gaan. Terwijl Bilderdijk naar een ideologische, zo niet theologische grond voor de oprichting van de Republiek zocht,-waardoor hij ruim baan maakte voor een onwerkelijke verwerking van de feiten-, was zijn leerling Groen van Prinsterer minder bevlogen, toen hij vaststelde: 'Midden in de krijg, minder uit berekening dan uit nood, minder uit voorliefde dan uit verlegenheid, is de Republiek ontstaan. Niet met opzet gevormd, was zij er, omdat men lang en vruchteloos naar een opvolger van de vijandige Landsheer had gezocht.'[112] Soms werden parallellen met het verleden gesignaleerd, die minder op een 'zuivere' herhaling wezen dan een paar Leidse hoogleraren en Bilderdijk hun tijdgenoten wilden doen geloven. Rijklof Michaël van Goens zag niet slechts een parallel met het verleden, als gevolg waarvan ook hij meende steeds dezelfde partijen en belangen tegen elkaar schaak te zien spelen, nee, hij abstraheerde liever wat zich in de publieke belangstelling mocht verheugen. Hij zocht naar overeenkomsten in wat men tegenwoordig 'hypes' noemt. In het begin van 1782 wist hij zeker in een memorabel tijdvak te leven, zonder daarover verheugd te zijn. Na de Bloemen- of Tulpentijd van 1630 en de Actiëntijd van 1719-1720 zou de huidige tijd ongetwijfeld als de 'Paskwillentijd' de geschiedenis ingaan.[113] Ook daaruit blijkt dat de discussies over de macht van de stadhouder en het moderne gelijkheidsstreven in een stroomversnelling terecht was gekomen, waaraan de anoniem verschenen publicatie van Joan Derk van der Capellen tot den Pol niet weinig bijdroeg.

Steeds stond er één parallel met het verleden centraal in de diverse beschouwingen van patriotten en orangisten. De opstand van de Amerikanen tegen Engeland diende gesteund of afgekeurd te worden, naarmate men de opstand tegen Spanje meer of minder legitiem achtte. Als het gaat om het rigide karakter van zo'n standpunt, zou men de stelling kunnen verdedigen, dat de patriotten van te wei-

nig historische souplesse blijk gaven. Zij meenden dat de geschiedenis zich nagenoeg ongewijzigd herhaalde, maar hun tegenstanders niet. Bilderdijk met zijn ideologische en theologische fundering van de Republiek zag tussen de onafhankelijkheidsstrijd van Amerikanen en Hollanders principieel geen enkel verband. Met zijn visie op de Republiek als een tweede Israël was er geen revolutie meer nodig: daarin had de Reformatie al voorzien.[114] Hij was niet tegen Engeland, zoals zijn voorouders tegen Spanje waren geweest, en geloofde evenmin in het revolutionaire streven naar gelijkheid. De *Verklaring van de rechten van de mens* vond hij niet minder belachelijk dan jaren later Menno ter Braak.[115] Een van de minst scherpzinnige verdedigers van Bilderdijk in de vorige eeuw, August Heyting, had het volste gelijk ter wereld, toen hij daarop als commentaar gaf: 'Gelijkheid? Zijn scherpe zielkundige blik, zijn krachtig zelfbewustzijn, zijn fijn dichterlijk gevoel voor de verscheidenheid in de wereld, alles in hem verzette zich tegen die alles nivellerende gelijkheid. God is niet zo'n arme man, dat Hij niet anders kan dan Zijn maaksel telkens kopieren.'[116] Afgezien van het al of niet rigide karakter van de standpunten door patriotten en orangisten ten aanzien van de opstandige Amerikanen gehuldigd,-in het benadrukken of afwijzen van het gelijkheidsstreven vertoonden beide partijen een zekere originaliteit-, betekende een pro-Amerikaans standpunt automatisch een antistadhouderlijke opstelling. Van Goens verwoordde dat als volgt: 'Als de natie eens terugkwam van haar onbezonnen drift, van haar dronkenschap en razernij, als het onkundig gemeen de grote belangen van het land, waar het niets van af weet en die het belachelijk beoordeelt, weer eens overliet als tevoren aan degenen die onherroepelijk gesteld zijn om die belangen te verzorgen en te behartigen, zonder mistrouwen, zonder dwaze vermoedens en argwaan, vooral zonder de bespottelijke inbeelding van zelf beter daarover te kunnen beslissen', dan zouden de goede tijden zeker terugkeren.[117] Het gezag van de stadhouder diende hersteld te worden, vond ook Bilderdijk. Hij raakte zo innig met Van Goens bevriend, dat zij wel voor een eeneiige tweeling konden doorgaan, zij het dat de een in dat geval een zonderling genie en de ander een geniale zonderling was. Bilderdijk steunde de stadhouder door openlijk van zijn anti-Amerikanisme blijk te geven, tot in de kleinste bijzonderheden. Zo uitte hij zijn afkeer van oosterse specerijen, 'de rijke schat der geurige Molukken', waarvoor producten uit Amerika ver onderdeden.[118] Tabak, of het nicoti-

aanse kruid, 'dat met zijn vuile dampen lucht en licht verduistert, de ademtocht verstikt, borst en ingewand vergiftigt, de wereld vervult met roken, rochelen, spuwen aan de ene, snuiven aan de andere kant en dat zelfs de man tegenwoordig zover brengt, dat hij als een schoorsteenpijp met dorgeschroeide lippen op 's lieve meisjeswang de vuile waas doet glippen',[119] was in zijn ogen misschien wel de allergrootste Amerikaanse boosdoener. Hoe viel het toch te verklaren, dat zoveel mensen rookten? Volgens hem lag de oorzaak daarvan minder in verslaving dan in gewoontevorming:

> Men vergeeft zich dit. Waarom?
> Omdat men meeholt met geheel de dwaze drom![120]

Dat er in de vorige eeuw een trivialia-industrie ontstond, waarin uitgerekend sigarenbandjes (en zelfs sigarendozen) met Bilderdijks afbeelding onder tabaksgebruikers circuleerden,[121] is een gotspe. Een tevreden roker mag volgens een slagzin uit die tijd geen onruststoker wezen,-Bilderdijk met zijn grondige afkeer van tabak heeft zelden een moment van tevredenheid gekend. Dat anderen goede sier met hem maakten door een sigaar op te steken of te presenteren, is wel het laatste wat hij zou hebben verwacht. Waarschijnlijk is men uitsluitend afgegaan op de titel van zijn postuum verschenen bundel *Het nicotiaanse kruid*, zonder kennis van de inhoud ervan te nemen. Men genoot niet langer van 'de grote Ongenietbare', nee, men weigerde hem eenvoudig te lezen!

Tot een van de wanhopigste experimenten om van het verleden iets te leren mag de poging van Lodewijk XVI worden gerekend, die zich tot vlak voor zijn executie spiegelde aan zijn Engelse voorganger Karel I.[122] Over laatstgenoemde schreef Bilderdijk in 1781 een gedicht, waarvan hij hoopte dat de stadhouder er lering uit zou trekken. Dit gedicht schenkt niet alleen inzicht in zijn politieke opvattingen, maar illustreert ook hoe hij reeds in zijn studententijd zijn adviserende rol ten behoeve van Willem V vorm begon te geven. Bij de aanblik van de onthalsde Engelse koning kon hij zich er niet van weerhouden uit te roepen: "Ziedaar, het rechtvaardig eind van onrechtvaardigheên!"[123] In zijn visie had Karel I zijn executie geheel aan zichzelf te wijten, omdat hij had verzuimd op tijd met zijn vijanden af te rekenen. Had hij geweigerd het doodvonnis van zijn steun en toeverlaat graaf Strafford te ondertekenen, waarvoor hij het parlement had

moeten trotseren, dan zou hij zelf ook niet op het schavot hebben hoeven te sterven.[124] Later vond Bilderdijk 'desgelijks', dat Lodewijk XVI krachtig tegen zijn vijanden had moeten optreden.[125] Had hij minister Necker op tijd 'het hoofd voor de voeten laten leggen', dan was hem zijn eigen bloedig einde wellicht bespaard gebleven.[126] Rijst met des te meer klem de vraag, waarvoor hij Willem V in 1781 precies heeft willen waarschuwen. Welnu, op 8 juni van dat jaar was een Amsterdamse deputatie bij de stadhouder verschenen, die er bij hem op aandrong de hertog van Brunswijk als raadsman te ontslaan. Dit is wat er toen gebeurde: 'De prins ontving dat denkbeeld met verontwaardiging en gaf er de hertog kennis van. Deze richtte zich tot de Staten en verlangde in zijn eer te worden hersteld. Zijn brief liet hij publiek maken, en zo werd die zaak algemeen bekend. In de strijd die nu volgde, had de prins het zeer moeilijk. Van verschillende kanten werd hem in overweging gegeven, of het niet verstandiger zou zijn de hertog op te offeren. Maar de prins wilde vooralsnog niet het besluit nemen, dat hij als onterend en gevaarlijk beschouwde.'[127] Nu wordt het duidelijk, wat Bilderdijks waarschuwing aan het adres van Willem V behelsde. Zou de stadhouder zich niet vierkant achter de dikke hertog blijven stellen, zoals Karel I dat met graaf Strafford had moeten doen, dan ging hij zijn eigen ondergang tegemoet. Voor wie zo'n analyse te koel vindt, volgt hier een in 1782 venijnig getoonzet advies van Bilderdijk aan de hertog, die het in de pers zwaar te verduren kreeg:

> Verwurg' bij d'eerste schreeuw die aangehitste honden,
> Eer gij het gespannen roer in borst en ribben voelt.[128]

Zijn oude jongensdroom, waarin hij als veldmaarschalk grote overwinningen behaalde en blijk gaf van een ongeëvenaard strategisch inzicht, projecteerde hij in deze jaren op de hertog van Brunswijk, zij het dat (nog afgezien van zijn lichamelijke gesteldheid) een gestage radicalisering van 'die Umwelt' hem niet toestond koelbloedig als zodanig op te treden. Keek hij terug op wat het woelige jaar 1781 hem had gebracht, dan was er weinig reden voor optimisme. Goed, hij was niet alleen kunstrechter, maar op 2 maart 1781 ook officieel lid geworden van de prestigieuze *Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*.[129] Zijn gedicht over onze voorvaders, bij de oprichting van het gemenebest, had hem een gouden erepenning van het Haagse dicht-

genootschap *Kunstliefde spaart geen vlijt* opgeleverd en zijn eerste bundel gedichten, *Mijn verlustiging*, was in druk bij C. van Hoogeveen jr. en de Erven D. Klippink verschenen. Zo had hij nog wel meer geschreven, waarop hij met voldoening terug kon zien. Daartegenover stond, dat zijn door paradoxen gevoede ambiguïteit, gevoegd bij de gevolgen van de Vierde Engelse Oorlog en de binnenlandse troebelen, hem somber stemde: 'Duizenden noodlottigheden verenigen zich om mij het weinige verstand, dat mij nog over is, te ontroven. Heb ik de regels der voorzichtigheid ooit in mijn leven veronachtzaamd? Waarom ben ik, ikzelf, dan de oorzaak van dagelijks nieuwe teisteringen: teisteringen, die u mogelijk als enige op de aardbodem kunt aanvoelen! Lieve vriend, ja, ik beef voor het aanstaande. Wat zal er van alles worden?'[130] De 'lieve vriend', in wie de lezer Rhijnvis Feith zal hebben herkend, had hem gesmeekt meer oog voor het geluk te hebben, vooral na het vertrek van Valckenaer, maar dat had hij beter niet kunnen doen, want zo reageerde Bilderdijk op Feiths bemoedigende woorden: 'Ik gelukkig worden? O, maak dan al wat mij omringt gelukkig en laat mij voor het heelal vergeten zijn, maar niet verloren! Iets toe te brengen tot het geluk van mijn natuurgenoten, dat alleen kan mij verzoenen met het bestaan.'[131] Hoe nobel hij de zaken hier ook voorstelde, toch bleek uit het voorwoord van *Mijn verlustiging*, dat er veel meer nodig was om hem met zijn bestaan te verzoenen.

In dat voorwoord liet Bilderdijk uitkomen, hoe zijn geliefde 'érotiques' in een behoefte voorzagen door hem 'een flauwe vergoeding voor het hoogste gemis' te bieden.[132] Dit was het ene spoor waarop hij zich tegen verdachtmakingen van onzedelijkheid verdedigde. Aangezien hij Cinthia niet bezat, zochten zijn erotische gevoelens zich een uitweg in zijn minnedichten, die wezenlijk de liefde tot onderwerp hadden. Wat kon onschuldiger zijn? Natuurlijk, zo gaf hij ook in zijn bekroonde verhandeling over de relatie tussen dichtkunst, welsprekendheid en wijsbegeerte toe, diende een man in liefdesaangelegenheden beducht voor 'verbastering van zijn denkvermogen' te zijn, want in een ommezien had hij 'heiligschendend misbruik' van de rede gemaakt 'tot aankweking van verderfelijke wanbegrippen, ter ontgloeiing van vuige lusten, ofwel tot staving van valse grondbeginselen'.[133] Maar met 'vuige lusten' had *Mijn verlustiging* toch zeker niets te maken! Hij zag er eerder een sublimering van de liefde dan een surrogaat voor seksualiteit in. Isaäc da Costa was het ditmaal niet met hem eens, zoals uit een hiervoor reeds geciteerde volzin van

hem is gebleken.[134] Over het boek, niet over het genre van de erotische gedichten in het algemeen, merkte Da Costa op, dat het een 'onloochenbaar vergrijp tegen de wet der kiesheid' inhield en uitte hij onverholen zijn ongenoegen. Er sprak een 'dichterlijke verdienste' uit die 'vergeefs om verschoning smeekt'.[135] Kollewijn ergerde zich, zo mogelijk, nog meer aan de manier waarop Bilderdijk zich tegen verdachtmakingen van onzedelijkheid verdedigde dan tegen het vergrijp zelf: 'Het ware beter geweest zich niet te verdedigen dan zo.'[136] Het andere spoor van Bilderdijks verdediging betrof zijn voorstelling van zaken, als zou functioneel bloot moeten kunnen, zolang hij tenminste geen losbandigheid preekte.[137] Of de rede hem kon behoeden voor losbandigheid, waagde Joris van Eijnatten nu juist te betwijfelen: fatsoen laat zich geenszins door de rede legitimeren.[138] Bilderdijk kende dit argument zeer wel, maar was er niet van onder de indruk. Hij beschikte over een hoger soort argumentatie, van religieuze aard, waarom zijn 'érotiques' wel degelijk deugden. In het voorwoord of de *Voorafspraak* van *Mijn verlustiging* beweerde hij, dat, hoe 'een waar minnedichter zich ook mag laten vervoeren, zijn verzen wel verre van een trek tot ongebondenheid te ademen, dan zelfs, wanneer zij de eigen wellust, wanneer zij het zinvermaak afschilderen, al dat zoet doen afhangen van die vereniging van wil, van hart, van ziel, die het wezen der liefde is'.[139] Indien er iets aan zo'n drieledige combinatie ontbreekt, geldt dat wie ooit 'een teugje uit deze poëtische beker heeft gesmaakt, noodwendig van alle vermaken waarin de ziel niet de hoofdrol speelt, van alle ongebondenheid, moet walgen'.[140] Hield godsdienst niet in, dat de mens God moest liefhebben met heel zijn hart, heel zijn ziel en heel zijn verstand? Men zou ook kunnen zeggen: met ziel en lichaam, en vervolgens een beroep kunnen doen op zintuiglijkheid, waar het lichaam in het geding is. Hart, verstand en zintuiglijkheid maken de mens uit, ze moeten niet slechts samenwerken maar 'samensmelten' in de erkenning van God. 'Het verstand moet God in de waarheid, het zintuig God in het lichamelijk genot kennen en het innig gevoel van het hart moet alles vergeestelijken,' zo doceerde Bilderdijk, 'met dien verstande, dat het lichamelijk zintuig en het verstand niets dan vervolmakingen zijn van het innig zelfgevoel, dat in het gevoel van de Godheid wordt verzwolgen.'[141] Als dat proces voltooid is, krijgt de mens niet eens de kans iets anders dan God te willen. Ergo, er was niets mis met zijn 'érotiques'. Daarmee is door Bilderdijk zelf de ethische waardering van *Mijn verlustiging* gegeven,

waarnaar Allard Pierson terecht op zoek was. Honend somt hij op wat Kollewijn allemaal wel deed om vervolgens vast te stellen op welk punt deze biograaf bij zijn bespreking van het boek in gebreke bleef: 'Dat er in de nieuwe druk wijzigingen werden aangebracht, dat de Regnilde, aan wie de bundel is opgedragen, niet één bepaalde schone, maar alle 'schone juffers' vertegenwoordigt, dat het vaderschap van deze gedichten, in weerwil van hun anonimiteit, niet onzeker is, dat er in *Mijn verlustiging*, een paar stukjes *prijkten*[142] die op z'n zachtst gezegd gewaagd waren, dat Bilderdijk het nodig achtte zich wegens het althans schijnbaar onkiese van menige bladzijde te verontschuldigen, dat zijn verdediging geen doel trof, kortom, alles wat men voorlopig wil weten, vindt men bij Dr. Kollewijn. Wat van die aard vindt men al niet bij hem? Maar een ethische waardering van *Mijn verlustiging*, maar de overweging van de vraag naar het recht der zinnelijkheid in de kunst: waar blijft zij?'[143] Dat Bilderdijk de gevraagde waardering uit zichzelf al had gegeven, werd genegeerd of als hypocriet bestempeld.

Dat laatste bleek ook in een boek uit 1978 het geval te zijn, dat was bedoeld om de Nederlandse literatuur in het buitenland te promoten. In *Literature of the Low Countries. A short history of Dutch literature in the Netherlands and Belgium* wordt een verkeerd beeld van *Mijn verlustiging* en zijn maker gegeven, waarin het meest essentiële van de vereiste drieledige combinatie van wil, hart en ziel (die samen het wezen van de liefde vormen) ontbrak. De ziel speelde er immers geen hoofdrol in: 'Hartstochtelijk als deze gedichten geweest mogen zijn,-en ze waren hartstochtelijker dan alles wat voordien in het Nederlands was geschreven-, het daaronder verscholen principe was dat het hart niet onvoorwaardelijk zijn verlangens moet bevredigen, maar dat deze verlangens altijd onder controle van de rede moeten blijven staan. Dit, zou men kunnen zeggen, was ook het voornaamste probleem in het persoonlijk leven van Bilderdijk. Hij had veel verlangens en soms zulke heftige, dat zijn daarvoor niet onderdoende verstand zijn controle verloor. Daarna begon het zijn werk weer te doen en nam de hypocrisie het van de oprechtheid over.'[144] Nee, zo was het niet, de volgorde was net andersom. Als Bilderdijk achteraf een situatie verkeerd bleek te hebben beoordeeld, toonde hij diep berouw, omdat hij er kennelijk te laat achter was gekomen, dat hij de ziel een bijrol of in het geheel geen rol had laten spelen. Dan rees de twijfel, of hij zichzelf op het moment van een door hem genomen be-

slissing niet had bedrogen. In christelijke termen zou men kunnen opperen, dat hij vóór en na de 'zondeval' oprecht met zichzelf te rade ging en soms tot de conclusie kwam, dat hij te weinig oprecht een verkeerde beslissing had genomen. Zielenroerselen plegen zo ongrijpbaar te zijn, ook voor wie die in zichzelf ervaart, dat het voor een buitenstaander onmogelijk is in alle gevallen na te gaan, of en in welke psychische gesteldheid een mens heeft gezondigd. Wat dat betreft, houden literaire critici er vaak een farizeïsche mentaliteit op na. Ter voeding van hun ongezonde interesse zijn zij bereid veel te accepteren, wat in Bilderdijks geval ook de spaarzame dosering van zijn kerkgang inhield. Wie erotische gedichten schrijft en zelden of nooit in een kerk komt, kan niet deugen, zo luidt hun vooroordeel. Bilderdijk was zich daarvan bewust, maar beklaagde zich niet. Zijn erotische gedichten hadden aan 'wie niet denken, maar besluiten zonder te denken, of meepraten met wie zo doen', een idee van hem gegeven 'als van iemand, wiens moraal niet zeer streng is. Dit is de luiden niet kwalijk te nemen.'[145] Dat hij zich het genoegen van een geregelde kerkgang ontzegde, had te maken met het onvrijwillige isolement in zijn kinderjaren en hing van een 'particuliere daad van verkiezing' af, waarop vrije tijd en geestesgesteldheid van invloed waren, evenals het nut en genoegen dat hij zich van een preek of prediker voorstelde.[146] Helaas had hij zich al heel jong aan de 'wankelende rechtzinnigheid' van dominees geërgerd, zodat een kerkgang buiten zijn routine lag.[147]

Er was nog veel meer wat men hem kwalijk nam. In de *Vaderlandsche Letteroefeningen* van 1830, nota bene een halve eeuw na het verschijnen van de 'érotiques', kapittelde een recensent Bilderdijk om diens nalatigheid. Hij had de auteur van één der minnedichten, Apuleius, moeten noemen. Het 'dartel minnelied' in kwestie heette *Ingetogenheid*, waarvan de recensent beweerde nooit een vertaling te zullen maken. Als hij het wel deed, 'zou hij tenminste de oorspronkelijke vervaardiger noemen, al ware het slechts om zich niet *alleen* met de verantwoordelijkheid te beladen, indien er soms aan een meisje haar onschuld des harten door ontstolen werd'.[148] Kollewijn vond de titel ongepast, hoe kon een van wellust trillend vers 'ingetogenheid' heten? Aangezien het een vertaling uit de *Anthologia Latina* betrof, kan men in dit verband moeilijk van schuld of onschuld spreken.[149] Bovendien heeft het slot van dit gedicht de bedoeling de titel ervan te rechtvaardigen, in zoverre de lezer een platonische liefdesverhou-

ding wordt aanbevolen, wanneer het genot om wat voor reden dan ook verboden is. Kortom, als dit het pronkstuk of pièce de résistance uit de hele bundel is, begrijpt een modern mens niets meer van de opwinding die het destijds heeft veroorzaakt. Er mag sprake zijn van verklevingen aan het purper van 'knijpende, zuigende lipjes', van het tederste zoet 'leppen' uit een 'bekoorlijke mond', van samengeschakelde 'poezele, tedere leden', van een 'drillende' thyrs of wijnstok die in de bloeiende hof van Cupido wordt geveld, van het albast van een zwoegende borst (Bilderdijk spreekt nog surrealistischer over 'het zwoegende albast' van een aanbiddelijke borst), maar de klassieke mythologie druipt er uitsluitend van af.[150] Aanstootgevend kan men het gedicht niet vinden. De oude Tydeman, Meinardus, gaf er niettemin als negatief commentaar op, dat de deugd van de ingetogenheid 'te naakt' werd afgeschilderd en te zeer de verbeeldingskracht 'verhitte': 'De maat springt en huppelt en trippelt mij te veel, veel meer dan in de Latijnse elegia.' Bilderdijk reageerde daarop door Apuleius verantwoordelijk te stellen voor het eerste bezwaar en zich over het tweede af te vragen, of het springerige metrum niet correspondeerde met de inhoud van het gedicht.[151] Wat de overige, hier nog niet eens besproken gedichten uit deze bundel betreft, ook die illustreren de betrekkelijke onschuld van het geheel. Er is een zwaluwtje, dat met zijn 'hees getier' een herder van zijn Fyllis 'afrukt',[152] en in *Mijmering* staat op slechts twee bladzijdes een indrukwekkende reeks van figuren en plaatsen aan de klassieke mythologie ontleend. In de gauwigheid telt men, afgezien van talrijke met naam en toenaam genoemde schuimgodinnen en zanggodessen die zich op de Helicon, de Pindus (waarvan de Helicon slechts een helling vormt) of op 'Myrtplantages' bevinden, achttien mannelijke en vrouwelijke exemplaren.[153] In *De zachte kluisters* betrappen de Muzen Amor in hun bossen, terwijl hij hen begluurt. Zij boeien hem met 'rozelaarstrossen' en dragen hem op de schoonheid te hoeden. Zijn moeder komt hem weldra bij het vervullen van die anacreontische taak (die zich in concreto niet makkelijk laat voorstellen) aflossen. Om dat voor elkaar te krijgen biedt zij de Muzen een 'kus tot rantsoen'. Dat laatste is een vrije navolging van de zogenaamde 'Anacreon', iets wat Bilderdijk dus zelf heeft verzonnen. Mevrouw Schenkeveld lijkt hem daarom te berispen: 'Deze regel is door Bilderdijk ingevoegd. De pointe is niet sterk; waarom zou de vrouwelijke schoonheid zo door een kus van Venus gecharmeerd zijn?'[154] Het kwam blijkbaar in de

hooggeleerde vrouw niet op, dat Venus aanbiedt haar zóóntje tot de bedoelde amoureuze daad te pressen om zo zijn vrijlating te bewerkstelligen. Een nog fraaier voorbeeld van de vrijmoedige wijze waarop Bilderdijk zich van het bestaande klassieke mythologische materiaal bediende, is zijn typering van Cupido. Meestal wordt deze voorgesteld als vals en fel, of loos in de betekenis van een 'loze' guit, maar Bilderdijk voegt aan deze anacreontische typering toe: 'Arglistig maakt hij van zijn wreedheid kinderspel',[155] waardoor hij Cupido nieuw leven inblaast. Geerten Gossaert kwam woorden te kort om Bilderdijk te prijzen voor diens vertaling van de minneliedjes van Bion en Anacreon en diens typering van Theocritus' agrarische liefhebberijen. Hoe fraai wordt het naspel van een herder en een herderinnetje niet beschreven, waarin Bilderdijks variant voor het 'post coïtum omnis animal triste',-'somber welbehagen'-, het volle pond krijgt:

> Dus fluisteren dees twee, beiden in de bloei der dagen,
> En rezen van de koets, der sluikse min gespreid,
> Zij drijft haar geitjes voort, met de ogen neergeslagen,
> Maar 't hupp'lend hart vervuld met stille vrolijkheid:
> Hij keert naar 't rundervee in somber welbehagen,
> Waar telkens nog zijn geest in mingenuchten weidt.[156]

In *Mijn levensbeschrijving*, dat deel uitmaakt van *Mengelingen en fragmenten* (1834), geeft Bilderdijk postuum zijn visie op de waarderingsgeschiedenis van zijn 'érotiques', die hij nooit heeft verloochend. Hij vond *Mijn verlustiging* belangrijk genoeg om op Gods voorzienigheid te vertrouwen, dankzij welke hij altijd in zijn levensonderhoud had kunnen voorzien: 'Ja, want liefde is een heilig iets en bereidt voor op het ware christendom, waarin ik toen geen erg had.'[157] In de twee jaar dat hij eraan schreef, voltrok zich enerzijds zijn persoonlijke bekering tot het calvinisme en raakte hij anderzijds het spoor in de doolhof der zinnen bijster, zodat hij daaruit alleen met behulp van God een uitweg kon vinden. Het is net alsof hij het achteraf betreurde niet in een eerder stadium zijn stoïcisme voor een christelijk ideaal te hebben ingewisseld. Er is nog een opmerkelijk verschil tussen de oudere en jongere Bilderdijk vast te stellen: de jongere kon zich de kritiek van 'de luiden' goed indenken, maar de oudere niet. Die miste de daarvoor vereiste veerkracht en zocht het minder in christelijke naastenliefde dan men van hem had mogen verwachten: 'Ik voel dat

wat men ook gegispt heeft, ik de gisper kan neerbliksemen en, of het nu onverschilligheid is of hoogmoed die mij hen doet verachten, ik voel dat ik zonder mijzelf te verongelijken mij niet met hen kan afgeven.'[158] Gaat men op deze woorden af, dan lijkt hij hoogmoediger dan ooit in zijn eigen val verstrikt te zijn geraakt. Nu gedroeg de oudere Bilderdijk zich met zijn wantrouwen tegen de rede wel vaker onredelijk. Dat scheen er ten opzichte van de jongere niet minder op geworden te zijn, want ook op hoge leeftijd bleef hij de mening verkondigen, dat het verstand de mens weliswaar in staat stelde om 'aan de klem der zinnelijkheid' te 'ontschieten', maar in het menselijk hart ondergeschikt aan de 'engelensprake' diende te zijn.[159] Een echte wijsgeer verkondigt de 'onwankelbare wet' van dit gevoel, vond ook Isaäc da Costa, die dichtkunst gelijkstelde met 'der zielen artsenij'.[160] Zo bezien diende men de 'érotiques' van Bilderdijk niet te beschouwen als 'ongebonden kroost der hersenen', maar als een edele vlam die het menselijk verstand hervormt 'tot reiner zeden'. Dat is wat de dichterlijke gloed 'in onze boezem rijzen doet'.[161] Laat dat zo zijn, toch staat deze mening van Isaäc da Costa haaks op een andere door hemzelf verkondigd over een vergrijp tegen de kiesheid. Aan de schone theorie, waarin de meester en zijn kwekeling heilig geloofden, ontbrak de toets der kritiek. De rede had daarin kunnen voorzien, of zoiets ordinairs als gezond verstand. Bij ontstentenis daarvan kon Kollewijn over de seksuele driften van Bilderdijk beweringen doen, die even oncontroleerbaar zijn als een juiste toepassing van de schone theorie. Daartegen kwam in de hele negentiende eeuw slechts één criticus in verzet: Allard Pierson, wiens naam hier met ere zij genoemd. Met welk recht typeerde Kollewijn Bilderdijk als een seksuele vrijbuiter, zo vroeg hij zich af, terwijl zijn antiheld zich niet aan seksuele uitspattingen overgaf? En als uit de 'érotiques' de zinnelijkheid van hun maker blijkt, mag men daaruit dan conclusies trekken ten aanzien van diens zedelijkheid? Pierson verwoordde dat zo: 'De critici die heden ten dage iemand zinnelijkheid verwijten, plegen zich vaak aan te stellen, alsof niets duidelijker ware dan het verband tussen iemands zinnelijkheid en zijn zedelijk karakter. De meest alledaagse moraal is hun daarbij genoeg en hun maatstaf geen andere dan die van de eerste de beste kruidenier: het burgerlijk huwelijk.'[162] Om niet langer de zwaarmoedige zedenmeester te hoeven uithangen kan men de waarderingsgeschiedenis van *Mijn verlustiging* maar het beste besluiten, behalve met een anekdote, met de conclusie dat het-

zelfde gezond verstand, waaraan het Bilderdijk ontbrak en waarover zijn critici bovenmatig beschikten, een juiste beoordeling van 's meesters bedoelingen kennelijk onmogelijk maakt. Minder vanuit diens intentie geredeneerd zijn de 'érotiques', gegeven hun onschuldige karakter, die naam nauwelijks waard. Het zijn vrijmoedige herdersspelen tegen een achtergrond van pieken en dalen, waarvan de eerste veeleer met de Pindus in verband kunnen worden gebracht dan met welk menselijk orgaan dan ook. Het zijn vermakelijke gedichten in een classicistische setting, die hier en daar (zoals in *Mijmering*) te opdringerig aan de lezer wordt gepresenteerd.

De hiervóór aangekondigde anekdote is onthullend voor de relatie van Bilderdijk met zijn vader. Er was in het derde kwart van de achttiende eeuw een hausse van scabreuze liedjes in de Republiek ontstaan, waarvan de tekst en muziek onder de toonbank van eigenaar verwisselden. Hoffmann von Fallersleben, de dichter van *Deutschland über alles*,[163] berispte de Nederlanders om het bedenkelijke gehalte van hun straatliedjes. Hoe kon een volk dat zich op zijn netheid liet voorstaan, terwijl het zich ongans op stoepjes en bordessen uitleefde, zich zo ongegeneerd aan taferelen van de grofste zinnelijkheid, ja, aan trekjes van de gemeenste soort verlustigen?[164] Voor de logistieke oplossing van dat probleem maakte Bilderdijk gebruik van andermans diensten. Had hij in Amsterdam en Leiden Dobbrauski ingeschakeld om zijn ongepagineerde 'afdruksels' onder vrienden en bekenden te verspreiden, na de eerste druk van *Mijn verlustiging* kon hij het zonder hem stellen. Tegen die tijd was Dobbrauski trouwens al met de noorderzon verdwenen om nooit meer in het leven van Bilderdijk terug te keren. Over de 'eclips' of dood van zijn duvelstoejager stelde Bilderdijk twee vragen aan Rhijnvis Feith: ging Dobbrauski ervandoor met de kas van zijn patroon ten bedrage van f 20.000? Hoe kan dit zolang 'verholen' zijn gebleven, als een groot gedeelte van dat geld reeds eerder moet hebben ontbroken?[165] Aan Pieter Uylenbroek vroeg hij twee weken later: 'Schrijf mij, bid ik, zo spoedig mogelijk wat u weet en hoort van de zaak Dobbrauski. Hij placht mij niet onverschillig te zijn. Waarom zou hij het nu wezen? Wat er ooit aan goeds in hem was, is er nog in, en ik heb nooit zijn gebreken bemind. Zijn gedrag zij verfoeilijk, zijn goede hoedanigheden houden hun prijs. En hijzelf? Is hij geen mens, onze natuurgenoot?'[166] Bilderdijk beschikte blijkbaar over het vermogen louche vrienden met klinkende namen aan te trekken, want na Dobbrauski volgden Jan Willem

Kumpel en William Pieter Turnbull de Mikker. Toen *Mijn verlustiging* verscheen, hoefde hij van niemands diensten in het bijzonder gebruik te maken: het boek was gewoon in de boekhandel verkrijgbaar. Dat merkte ook zijn vader, die vervolgens bij de kuisheid van de H. Anna zwoer, dat zijn zoon géén erotische gedichten kon hebben geschreven. Nadat hij dat een aantal keren gedaan had, besloot hij toch maar eens rechtstreeks bij zijn zoon te informeren, hoe het met het auteurschap van dat boek gesteld was. Bilderdijk draaide niet om de waarheid heen en vertelde zijn vader, dat hij inderdaad de schrijver en dichter van *Mijn verlustiging* was. Hij voegde er zelfs aan toe het eigenhandig van vignetten te hebben voorzien. Als het boek te duur voor een liefhebber was, zou hij er wel via een briefje aan de Erven D. Klippink[167] voor zorgen, dat zijn vader een exemplaar kreeg; zelf had hij er helaas geen meer. Zulks geschiedde, waarna er zich een klein wonder voltrok, omdat zijn vader plotseling veel goeds in de bundel zag en zijn zoon daarover in lovende zin aanschreef...[168] Er viel met zijn vader te praten, schrijven en schertsen, zo begreep die zoon, maar over één ding was een gesprek onmogelijk: hij moest en hij zou afstuderen in 1782, nadat de termijn van twee jaar was verstreken.

Aan Feith schreef hij op 27 januari van dat jaar: 'Dichtkunst, fraaie letteren, vaarwel! Mijn gevoel is allang uitgeput, mijn smaak allang vernietigd, en mijn vuur uitgeblaakt. Ik zal tot mijn studie de rechten, tot mijn arbeid de advocatuur bepalen, en de dorre grammatica tot mijn uitspanning kiezen. Wellicht zal ik niet ten enenmale nutteloos zijn, voor het minst, ik zal de jaren mijns levens licht doorstaan. U, lieve vriend, zult ze mij draaglijk maken door een vriendschap, die deel in het mijne neemt, en de hersenschim van geluk zal me aan deze zijde van het graf niet beroeren. Schone gelofte, indien men ze kan houden!'[169] Hij wierp zich dus met nieuw elan op zijn studie, waartoe hij de colleges van Van der Keessel en von Pestel bezocht. Kollewijn vermeldt in zijn biografie dat Bilderdijk zich hoofdzakelijk met de rechtsgeleerdheid bezighield en het 'privatissimum' van één van hen bezocht, door hem als zijn 'eigenlijke' leermeester beschouwd, wat de toorn van Allard Pierson wekte: 'Een biografie kan met zulke opgaven niet volstaan. Wat heeft zijn 'eigenlijke' leermeester hem geleerd? Wat leverde dat 'privatissimum' voor hem op? Wat ontdekte hij 'op de grond van de leer' der beide genoemde hoogleraren? Wij willen binnengeleid worden in wat aangaande Van der Keessel en von Pestel uit een juridisch oogpunt bekend is. Mannen tot de grond van

wier leer de vier en twintigjarige Bilderdijk het de moeite waard achtte door te dringen, kunnen niet slechts pro memoria worden vermeld.'[170] Voorwaar, geen geringe kritiek! Hiervóór is reeds een deel van wat Bilderdijk van hen leerde, onthuld, zoals het hanteren van de paradox als een floret in een juridisch steekspel, wat hij zich naast inzicht in het *Corpus juris* en in het staatsrechtelijke ideaal van een sterk eenhoofdig gezag dankzij professor Van der Keessel eigen wist te maken,[171] het zoeken naar een legitimatie voor de opstand tegen Spanje en meer in het algemeen de toepassing van het natuurrecht in het staatsrecht, waartoe hij zich voelde uitgedaagd door professor von Pestel.[172] Maar dat was nog niet alles: professor Van der Keessel nodigde hem uit om kosteloos een 'privatissimum' bij te wonen, dat wil zeggen eenmaal per maand op dinsdagavond bij hem thuis praktisch onderricht te volgen. Dit was een voorrecht dat Bilderdijk van 27 november 1781 tot 18 juni 1782 genoot.[173] Gewoonlijk gaf Van der Keessel college door zijn studenten wegwijs in het *Compendium Institutionum* van J.F. Böckelmann en de *Principia* van C. van Eck te maken.[174] Dat interesseerde zijn studenten slechts matig, omdat zij ook wel wisten dat het Romeins recht pas werd toegepast, als er aan het plaatselijk recht geen voorrang mocht worden gegeven.[175] Zij waren meer geïnteresseerd in het 'privatissimum', waarin de rechtspraktijk voor een advocaat werd nagebootst aan de hand van casussen. In Bilderdijks geval waren dat er een achttal, waarvan de derde en de achtste casus het meest betrekking op zijn eigen leven hadden. Men kan er een fraai staaltje van probleemgericht onderwijs in ontdekken, dat twee eeuwen later als een 'nieuwe' visie op het geven en volgen van onderwijs zou worden gepresenteerd. De derde casus betrof de rangorde en rechten van crediteuren die aanspraak op een insolvente boedel maakten. Later moet hij daaraan hebben teruggedacht zonder overigens als jurist van zijn toen opgedane kennis te kunnen profiteren. De oplossing voor dit per geval verschillende probleem liet hij toen graag aan een confrère over, zij het dat uit zijn dringende navraag bleek, hoe vertrouwd hij met deze materie was. De achtste casus ging over het al dan niet geoorloofde karakter van een duel. Aangezien hij aan Pieter Uylenbroek veeleer beweerd dan bekend had om het mooiste meisje van Leiden te hebben geduelleerd, is zijn mening daarover niet onbelangrijk. Hoewel duelleren tegen de wet indruiste, zag Bilderdijk er geen kwaad in, mits de wet niet in een oplossing voor het geschil voorzag, alle verdedigingsmiddelen juridisch

uitgeput waren en er verder tegen de uitdager geen rechtsvervolging viel in te stellen. Met deze argumentatie, die van trots en eer getuigt, zou men ook de eerwraak kunnen billijken. Zij getuigt dus allereerst van eigenzinnigheid.[176]

Bilderdijk, die geen Van der Keessel maar een von Pestel in de rechtsgeleerdheid wilde worden, voelde zich het meest tot deze hoogleraar aangetrokken. Het is niet moeilijk na te gaan, wat daarvan de oorzaak was. De wijsgerige en theologische implicaties van het natuurrecht hielden hem meer in hun ban dan de juridische praktijk van alledag. Nu kwam er ook een zekere wijsgerigheid voor kijken om het antwoord te formuleren op een vraag, tijdens een college van professor Van der Keessel gesteld: wat vormt juridisch een sterk bewijs? Is dat een getuigenis? Maar wat als getuigen elkaar tegenspreken? Biedt dan het wijze oordeel van een rechter uitkomst of een 'machinale applicatie' van de wet? De hoogleraar oreerde (en Bilderdijk onthield het zijn leven lang): 'Deponat personam judicis et sumat personam testis', dat wil vrij vertaald zeggen of men nu meer heil van de rechter dan van een getuige verwacht, wiens getuigenis aanvechtbaar blijkt te zijn,-het resultaat is vaak hetzelfde en niet eens oneerlijk.[177] Daarentegen gaf von Pestel aan Bilderdijk bijna dagelijks schriftelijke opdrachten, die soms een onoplosbare puzzel van wijsgerige aard schenen. Om diens antwoorden schoot von Pestel in de lach, wanneer zijn onleesbare handschrift tot een vernuftige vraag en een nog vernuftiger antwoord hadden geleid, die beide in zijn hoofd niet waren opgekomen.[178] Halverwege zijn studie schreef Bilderdijk aan Rhijnvis Feith over zijn relatie met deze hoogleraar, waarin ook iets van kritiek doorklonk. 'Uw brieven zijn het enige vermaak in het heelal, dat niet vergiftigd is', zo begon hij zijn hart tegenover zijn vriend uit te storten, waarna hij vervolgde: 'Eergisteren was ik bij Pestel. Beminnelijker, venerabeler man leeft er niet, maar hij kwelt en pijnigt mij net als de rest met de vraag, wat ik mij ten doel stel. Lieve hemel, moet men zich juist een doel in zijn studies stellen? Is het niet voldoende voor mij, indien ik mij een oogwenk vergeet?'[179] Hij had zich toen nog onvoldoende in de rol van advocaat ingeleefd. Het kon wel zijn, dat anderen in hem een geboren advocaat vermoedden, maar zo'n rol kon men ook spelen zonder het te zijn. Hij had al zoveel aan zijn hoofd, men moest niet het onmogelijke van hem verlangen. Hij zou zelf wel uitmaken, met wie of wat hij zich vereenzelvigde. Vandaar dat hij zijn brief aan Feith over dit onderwerp aldus besloot:

'O, wist u, welke zotte praesagia men over mij maakt! Moet de rol, dien men speelt, ons juist eigen en natuurlijk zijn, om hem draaglijk uit te voeren? Geloof mij, zo menig acteur speelt de Cato, die er echter niet toe geboren is om immer een Cato te worden.'[180] Hier klinkt ook enige twijfel door over de geschiktheid voor het beroep, dat hij later met verve zou uitoefenen. Waarom was hij anders naar Leiden vertrokken dan om advocaat te worden? Een daarentegen strikt juridische vraag die von Pestel hem stelde, waarop het antwoord hem in gelijke mate bijbleef als op de vraag van Van der Keessel, luidde: Waarom zijn dwangmiddelen in een samenleving geoorloofd? Deze in alle eenvoud gestelde vraag kon alleen worden beantwoord door wie tot de kern van het Romeins recht wist door te dringen.[181]

In het natuurrecht draait alles om plicht en behoefte, die beide hun oorsprong in de essentie van het menselijk bestaan vinden. Bilderdijk was van mening, dat de grond van alle plichten in 'de behoefte van deelneming en uitstorting in ieder evenmens' lag.[182] Door hulp te geven en te ontvangen wordt de onderlinge band tussen mensen verstevigd, maar er zijn wel verschillende soorten plichten met soms een averechts effect. Het grootste verschil bestaat tussen de volkomen plichten, of 'officia perfecta', en de onvolkomen plichten, of 'officia imperfecta'.[183] In het Romeins recht vinden deze begrippen hun tegenhangers in het 'jus in re', dat wil zeggen het recht tot iets, dat geen belemmeringen kent, en het 'jus ad rem', dat wil zeggen het recht op iets, dat door anderen kan worden ingeperkt.[184] Nu zou men wellicht verwachten, dat in geval van 'officia imperfecta' dwangmiddelen zijn toegestaan. Wanneer een eerste levensbehoefte als honger en dorst de 'plicht' om te eten en drinken met zich mee brengt, hoeft de staat geen dwangmiddelen te gebruiken om zijn burgers daartoe aan te zetten. Dat doen zij immers uit zichzelf al! In geval van 'officia imperfecta' is de legitimatie van een behoefte waaraan voldaan moet worden echter minder vanzelfsprekend, zodat wie bijvoorbeeld meer ruimte voor zichzelf en zijn gezin opeist, letterlijk op het terrein van een ander komt. Doet hij dat zonder afspraak of overeenkomst, dan kan de staat hem met dwang van zo'n onrechtmatige daad weerhouden, of, als die al gepleegd is, daarvoor straffen. Maar Bilderdijk redeneerde totaal anders dan men zou verwachten. In geval van 'officia perfecta', plichten voortkomend uit eerste levensbehoeften, zijn dwangmiddelen volgens hem geoorloofd, omdat een staat niet zonder rechtszekerheid op dit punt kan bestaan. Het na-

tuurrecht kent nu eenmaal zijn beperkingen, die in een 'moderne' staat te veel burgers zouden kunnen verontrusten met alle gevolgen van dien. In geval van 'officia imperfecta' zijn dwangmiddelen volgens hem verboden, omdat die in geen verhouding tot het eventueel gepleegde delict staan. De ethiek en niet het recht dient hier een twist tussen burgers te beslechten. Als dat zo is, kan men zich afvragen of het verschil tussen beide 'officia' tot het bekende onderscheid tussen ethiek en recht valt te herleiden. Nee, redeneerde Bilderdijk, beide 'officia' behoren tot de ethiek, zij het dat alleen de 'officia perfecta' óók onder het recht en met name onder de jurisprudentie vallen. Het antwoord op de vraag van von Pestel luidde dus, dat dwangmiddelen in een staat geoorloofd zijn, omdat ze de instandhouding van de 'officia perfecta' garanderen.[185] Al met al laat het door Bilderdijk, geheel in von Pestels geest gegeven, antwoord de vraag naar de oplossing van een ethisch geschil ten aanzien van ten onrechte botgevierde 'officia imperfecta' onbeantwoord, terwijl de kans op een conflict dat om een juridische beslechting vraagt, juist op dit gebied het grootst is. Joris van Eijnatten heeft gelijk, als hij in *Hogere sferen* de conclusie trekt, dat Bilderdijk het onderscheid tussen zeden- of plichtenleer en natuurrecht aan von Pestel heeft te *danken*.[186] Men zou ook kunnen zeggen, dat het door hem gemaakte onderscheid tussen zeden- en plichtenleer aan von Pestel valt te *wijten*. De verwerking van het natuurrecht in het Romeins recht, waarin de plichtenleer een aparte plaats kreeg toebedeeld, werd hem in elk geval door een vraag van deze hoogleraar pas geheel duidelijk.

Door na te denken over conflicterende rechten en plichten gaf hij zich opnieuw rekenschap van de rol van het verstand, dat minder dan de rede (dit onderscheid is typisch bilderdijkiaans) in staat is om het gelijk van de ene burger ten nadele van de andere aan te tonen: 'Het is de verwarring tot verbijstering keren of in de plaats ener waggelende onzekerheid een volslagen verdoling teweegbrengen, wanneer men daarin het verstand als een oppermachtig en eigen gezag uitoefenende wetgever te baat neemt.'[187] Hij benutte een reeks van metaforen om de zijns inziens geringe rol van het verstand aan de lezer duidelijk te maken: 'Het verstand moet daarin niet meer zijn, of willen zijn, dan de evenaar[188] die het gewicht vergelijkt, niet meer dan het licht dat de voorwerpen niet schept, maar uitsluitend van wie het bestraalt regelrecht naar en in ons oog terugstuit en ze op deze wijze door ons erkennen doet, of niet meer dan de toetssteen, die de kleur

des daaraan gestreken metaals zuiver vertoont, zonder daar iets van het zijne bij te doen. De evenaar drukt een veelsoortige zwaarte uit, het licht een oppervlakkige gesteltenis en de steen een metaalkleur. Maar het eerste beperkt de deugdelijkheid of waarde van het gewicht niet, waar het de gelijkheid of ongelijkheid mee aanwijst, het tweede de vorm der oppervlakte niet, die het beschijnt, en het derde de kleur niet, waaruit de gelijkheid of ongelijkheid van de waarde des metaals moet blijken.'[189] Wie zich na deze serie briljante vergelijkingen des te nieuwsgieriger afvraagt, wat dan wel in plaats van het verstand voor zinnige wetgeving kan zorgen, krijgt van hem te horen, dat daarin de rede kan voorzien en uiteindelijk het zelfgevoel de doorslag geeft.[190] Waar dat laatste wordt geraadpleegd, alvorens het de mens tot handelen brengt, kan hij niet uit willekeur zijn recht tegenover dat van een ander verdedigen, zo meende Bilderdijk. Verstand en wil lijden aan hetzelfde euvel: ze verschaffen de mens geen fundament voor rechtmatig handelen. Herman Bavinck, één der eersten die zich intensief met het geestesleven van Bilderdijk bezighield, vulde voor hem aan (in een stijl die men als een homeopathisch verdunde expressie van Bilderdijk herkent): 'Het welzijn der mensen vordert wel, dat zij met elkaar een verdrag sluiten, waarbij ieder van zijn recht zoveel overgeeft als nodig is om niet onderling in aanhoudende strijd te zijn. Maar zo'n verdrag zou een daad van voorzichtigheid, een daad van de wil zijn en helpt ons niet uit de moeilijkheid, want als wij van natuurrecht spreken, gaat het niet om willekeurige handelingen, maar om recht en verbondenheid, en het zou in tegenspraak met zichzelf zijn, te zeggen, dat de mens uit zijn aard rechten heeft, die hij uit diezelfde aard verbonden is af te staan.[191] De oneindige uitgestrektheid der rechten kan dus niet van rechtswege door een vrije, willekeurige wilsdaad worden beperkt, maar alleen door een ander beginsel, dat ook in de aard van de mens ligt, dat boven de wil staat en voor de wil verbindend is. Dat is, rechten en plichten moeten beide uit een dieper beginsel dan verstand en wil, uit de achter deze twee vatbaarheden liggende natuur, (aard, nooddruft, behoefte) van de mens worden afgeleid.'[192] Hier zinspeelt Bavinck op de goddelijke bestiering van het innigst zelfgevoel.

In Bilderdijks geest vond steeds meer een ontkoppeling van de wil aan het verstand plaats, en van willekeur aan het gevoel. De wil viel volgens hem uiteindelijk samen met het innigst zelfgevoel, maar wanneer dat zo is, heeft een mens paradoxaal genoeg niets meer te

willen. Zelf beredeneerde Bilderdijk dat als volgt: 'Het verstand veronderstelt noodzakelijk de verbeelding, want geen denkbeelden kunnen vergeleken worden zonder dat zij worden vertegenwoordigd of opgewekt, en de voorstelling zelf is een verbeelding. De verbeelding is derhalve de grond van het verstand, of wellicht zou men mogen zeggen, het verstand is het gevolg van de verbeelding. Hoe dan ook, men is gewoon deze twee eigenschappen als geheel verschillend aan te merken.'[193] Verstand en verbeelding hebben in werkelijkheid als een soort twee-eenheid niets met de wil te maken, het gevoel daarentegen des te meer. Het gevoel is in al of niet sterke mate een 'gewaarwording der determinatie'.[194] Om aan te geven hoe het in zijn ogen onbelangrijke verstand en het gevoel zich tot elkaar verhouden, maakte hij gebruik van een analogie: zoals de tastzin tot het gezichtsvermogen staat, staat het verstand tot het gevoel.[195] In juridische termen was het verstand voor hem 'een bloot rechter, die vonnis (dat is het gevondene) wijst'.[196] Het verstand zelf 'is niets anders dan een inzicht van gelijkheid of ongelijkheid, dat is van eenzelvigheid of niet, van twee denkbeelden', als gevolg waarvan het hoogstens in staat is om een 'betrekkelijke waarheid' te vinden.[197] Dit deflorerende verstand heeft ongetwijfeld een religieuze dimensie, want door het als een factor van belang uit te schakelen maakte Bilderdijk de weg vrij voor een goddelijke ingreep. Als jurist zag hij in het voetspoor van von Pestel het bevel van God (aan Adam in het paradijs gegeven) als de oorsprong van alle recht. Tegelijkertijd vond hij het onzin over de rechten van onderdanen en de plichten van een vorst te spreken. Het evangelie spreekt alleen van plichten, niet van rechten. De mens heeft eigenlijk geen rechten, hij heeft slechts één plicht: God te beminnen. In een later stadium van zijn leven zou hij het bestuderen en doceren van het natuur- en publieksrecht overbodig vinden. Een volk werd daardoor alleen maar gestimuleerd om ogenschijnlijk terecht en met een al te vooropgezette bedoeling in opstand te komen. Waar was dat goed voor? Op deze retorische vraag gaf Bilderdijk natuurlijk geen antwoord, maar wie dat wel zou willen doen, had naar het afzetten van een onwettig gekozen heerser of een zich als tiran ontpoppende vorst kunnen verwijzen.[198]

Von Pestel benadrukte tijdens zijn colleges de grote overeenkomst tussen een rechter en een historicus: beiden waren op waarheidsvinding uit. Of een historicus nu de moderne of middeleeuwse geschiedenis bestudeerde,-kennis van het recht was voor zijn oordeelsvor-

ming onontbeerlijk. Zou hij daar niet over beschikken, dan liet hij zich door 'vervloekte factiezucht' leiden.[199] Partijvorming stond het zoeken naar waarheid in de weg, die in absolute zin alleen via God kon worden achterhaald. Recht en godsdienst vormden samen de Openbaring Gods, die de mens in een chronologisch tijdsverloop de zin van het bestaan onthulden. Van Bilderdijks leermeester is wel eens gezegd, dat zijn hele stelsel neerkwam op 'een praktisch evangelie'.[200] Welnu, meer dan een wijsgerig en juridisch onderscheid tussen zeden- of plichtenleer en natuurrecht had het samenvallen van historische en juridische waarheidsvinding, op basis van de Openbarings Gods, de interesse van Bilderdijk. Het nageslacht kan hem als een eenling met verwerpelijke standpunten hebben veroordeeld, en von Pestel als een eminent rechtsgeleerde hebben gehuldigd, in werkelijkheid bestond er tussen hun gedachtegoed weinig verschil. De enige kanttekening die men nu al geneigd is hierbij te maken, ligt in Bilderdijks relatief permissievere omgang met de factiezucht, die hij om politieke en godsdienstige redenen een grotere rol in zijn leven liet spelen dan zijn leermeester. Waar het om resultaten van denkprocessen gaat, is daarmee wel alles over Bilderdijks studententijd gezegd, inclusief de bijdragen daaraan van hoogleraren als Van der Keessel en von Pestel, die hem *publice* wilden laten promoveren, terwijl hij dat zelf liever *privatim* wilde doen. Zij wilden dat hij een dissertatie zou schrijven, maar hij verkoos 105 stellingen samen te bundelen en te verdedigen.[201] Waarschijnlijk zat daar dezelfde reden achter als toen zo'n driekwart eeuw later 'het schuchtere sijsje' van Jozef Alberdingk Thijm promoveerde, dat wil zeggen minder ceremonieel vertoon en een snellere, dus goedkopere manier van promoveren.[202] Wat Bilderdijk echter tot zo'n bijzondere promovendus stempelde, had minder met het resultaat van denkprocessen te maken, in een dissertatie of stellingen neergelegd, dan met zijn vragen over dat denkproces zelf. Ontevreden met zijn depreciatie van het verstand, waarvan de eer nog een beetje door de rede werd gered,[203] vroeg hij zich af, of niet alle filosofie louter verstandsfilosofie en om die reden 'silhouette' geworden was.[204] Met dit aan Plato ontleende beeld verkondigde hij een moderne stelling, die geen allegorische omgang met de filosofie toestond, maar de voor het menselijk verstand principiële onkenbaarheid van alles blootlegde. Wat in een geenszins ouderwetse symfonie van Mahler drastisch is samengevat in: 'Alles van voorbijgaande aard is slechts een gelijkenis,' beroofde Bilderdijk van zijn

bespiegelende karakter.[205] Voor een gelijkenis is een object nodig, maar als dat zelf al een gelijkenis is, kan men er niets zinnigs in enigerlei vorm over zeggen. Had hij niet over het innigst zelfgevoel beschikt, dan was hij als een achttiende-eeuwse voorloper van het deconstructivisme te beschouwen geweest. Vertoont de waarheidsvinding van zijn leermeester von Pestel dan raakvlakken met Derrida's 'il faut la vérité'? Nee, want de grondlegger van het deconstructivisme drukte met deze woorden de noodzaak en het tekortschieten van de waarheid uit, terwijl von Pestel en Bilderdijk daarnáást het gevoel hadden die in haar volle omvang te kunnen achterhalen.[206] Wat voor een deconstructivist opgaat, zou laatstgenoemde moeiteloos kunnen beamen: 'Een woord, een ding, een handeling of een gebeurtenis kunnen alleen zin en betekenis hebben binnen een structuur en een context die andere mogelijke betekenissen uitsluit, maar ook alleen omdat ze kunnen worden herhaald in andere contexten, waarin hun betekenis kan veranderen. Een oneindige reeks van eindige contexten dus, zonder vaste grond of verankering, waarin verschijning en onthulling altijd samengaan.'[207] Tegenover Derrida's oneindig te verbreden 'inventies van het andere', staat echter Bilderdijks oneindig te verdiepen uitvinding van de ander: God.[208] Von Pestel heeft hem geholpen zijn depressie te overwinnen door religie een fundamentele betekenis te geven in het proces van waarheidsvinding. In hoeverre hier sprake is van een verbreding of beperking van het begrip 'waarheid', hangt primair van de al of niet religieuze instelling van de lezer af.

Was Bilderdijk dan behept met de anarchistische creativiteit van een deconstructivist in de achttiende eeuw? In strijd met het beeld dat het nageslacht van hem koesterde als een oerconservatieve man, kan dat worden bevestigd, zij het met erkenning van zijn mystieke inslag. Die maakte de uitvinding van de ander niet buitenissig, maar zorgde in modern taalgebruik voor zo'n 'click',-voorbij de grenzen van tijd en ruimte vergelijkbaar met de alles of niets ontwrichtende werking van de oerknal-, dat de uitvinder niet met de brokstukken bleef zitten, integendeel, hij ervoer alles als een eenheid. Naarmate de religieuze tendens in Bilderdijks leven zich steeds meer zou versterken, werd hij zich bewust van de eenheid tussen God en de schepping en tussen de schepselen onderling. Zijn kribbigheid was in niet geringe mate het gevolg van het verschil tussen een lang gekoesterd ideaal en een weerbarstige praktijk. Ook in zichzelf bespeurde hij maar al te vaak,

wanneer verstand en gevoel tegen elkaar in werkten, het gemis van geestelijke eenheid en volkomenheid.[209] Dan viel hij zichzelf erg tegen, wat hem noopte zich openlijk als een berouwvolle zondaar af te schilderen. Hoeveel tijd er met deze geestelijke ontwikkeling gemoeid was, zodat men er een vast patroon in kan herkennen, is moeilijk te zeggen. Maar één ding staat vast: zou hij in zijn studententijd niet hebben nagedacht over denkprocessen als zodanig, dan had hij nooit een polyinterpretabel gedicht als *De wareld* (1786) kunnen schrijven, misschien wel het indrukwekkendste gedicht in de Nederlandse literatuur uit de achttiende eeuw, een filosofisch hoogstandje, waarin hij de wereld onder meer 'een samenstel van onbegrijpelijkheden' noemt.[210] Dit sonnet, dat zich van begin tot eind laat lezen, alsof het met uitzondering van de titel gisteren geschreven is, kan men om zijn gelaten toon, om zijn scherpzinnigheid gespeend van wijsgerige pretenties à la Kinker en Van Hemert en om zijn onderzoekende geest die het tegendeel van betweterigheid verraadt, niet genoeg waarderen. Het weerspreekt in zijn eentje de stelling van sommige critici, als zou Bilderdijk niet in staat geweest zijn om een gedicht te schrijven dat geheel en al goed in elkaar zit.[211] Om zijn sonnet te kunnen schrijven moet Bilderdijk zich hebben gerealiseerd, dat de mens een meester is in het leggen van causale verbanden, terwijl hij in werkelijkheid alleen die verschijnselen begrijpt, waarin de 'ratio sufficiens' hem een blik gunt. Wat doet een klein kind dat dorst heeft? Het begint te zuigen, omdat het daarin een middel ziet om zijn dorst te lessen. Maar die dorst is ook de oorzaak van het zuigen. Wie in termen van 'middel' denkt, kan niet om de oorzaak heen, maar belandt ook in een heksenkring, omdat 'alle zaken die betrekking hebben op het wezen der dingen buiten het bereik van het verstand liggen'.[212] Joris van Eijnatten vat Bilderdijks opvatting van het verstand aldus samen: 'Het verstand kan zich alleen bezighouden met abstracties (zoals de oorzakelijkheid), die gegrond zijn op een veronderstelde analogie tussen zijn en schijn, tussen voorwerp en denkbeeld. De wezenlijke betrekkingen tussen verschijnselen vallen buiten het gebied van het verstand.'[213] In de komende jaren zou het denken van Bilderdijk zich op dit punt nog verder ontwikkelen, zoals bij de bespreking van *De wareld* zal blijken.[214] Voorlopig zij hier de mogelijkheid opengelaten, dat een vaag besef van oorzakelijkheid wel tot de wezenlijke aard der dingen voert, maar dat het verstand daarvoor een ongeschikte gids is.

Trachtte hij met Feith over zijn kommervolle inzichten van gedachten te wisselen, dan kreeg Bilderdijk als enig teken van vriendschap een tamelijk nietszeggend briefje terug, waarin op geen enkele gedachtegang van hem werd ingegaan, maar een grote bezorgdheid voor zijn welbevinden en algemene heilwensen doorklonken. Bilderdijk legde hem uit, waarom hij Valckenaer zo'n goede gesprekspartner vond: 'Hij is van een vrolijke, schertsende aard, maar vatbaar voor een allerdiepste melancholie, die als ze uitbarstte hem ongelukkig zou maken, ik zeg ongelukkig, dat is gevoelloos.'[215] Deze uitleg getuigt van raffinement, want niet alleen werd Feith indirect een rolmodel opgedrongen, dat intellectueel hoog boven hem uittorende, maar ook moest hij vooral niet denken het alleenrecht op het koesteren van ongeluksgevoelens te hebben. Valckenaer verstond die kunst zo goed, dat het woord 'ongeluk' voor wie daarvoor als Feith gevoelig was, ijlings door een ander moest worden vervangen. Dood en totale rampspoed schenen tot de goede kanshebbers te behoren. Feith moest eens ophouden hem goede raad te geven die hij totaal niet nodig had of, als dit wel het geval zou zijn, een averechts gevolg kon krijgen: 'Lieve vriend, stel dan uw onrust terzijde en geloof aan geen hersenschimmen. Ik ben niet wat u zichzelf wil opdringen te geloven, ik ben niet melancholiek. Indien ik het zijn kon, ik zou het thans zijn, en was ik het...o, hemel, dan zou ik zelfs uw dichterlijke inbeelding, hoe rijk, hoe sterk ook, voorbijstreven. U wilde mij vrolijk hebben? Ik zou het kunnen zijn op de laatste dag van mijn leven.'[216] Zoveel was toen al wel duidelijk, dat de hoogtijdagen van hun vriendschap voorbij schenen te zijn… Tegen het einde van zijn studententijd was hij dominant op vrijwel elk gebied en had hij geleerd zijn argumenten naar voren te brengen 'met zoveel scherpte en handigheid, dat zeer zelden iemand het tegen hem kon volhouden'.[217] Feith werd daarvan één der eerste slachtoffers zonder aanvankelijk in de gaten te hebben, dat zijn vriend zich met een deels misplaatste superioriteit tegenover hem gedroeg. Eigenlijk was daarvan al vóór zijn studententijd sprake geweest, toen hij Feith met een hoogst particuliere missie belastte. Zou deze aan dokter Verschuur kunnen laten weten, hoe slecht het met de gezondheid van zijn zus Isabella was gesteld? De inkleding van zijn verzoek bleek nog merkwaardiger dan het verzoek zelf: 'Te Leiden op 't Steenschuur, bij de Zaaihal woont een brave vriend van mijn vader en mij, dokter Verschuur, onlangs van Amsterdam derwaarts verhuisd.[218] Wilt u deze heer door de een of ander

enig bericht doen toekomen van de ziekte mijner zuster! Men weet niet waarheen het om zou kunnen slaan, en het zou die brave man en de zijnen allerhevigst treffen, indien hij naderhand iets ergers vernam, wat de hemel verhoede! Zelf wilde ik het ook liever niet schrijven, uit vrees hem al te zeer te verontrusten. -Vergeef mijn onbeschaamde vrijpostigheid in wat ik van u verg! U kent mijn hart!'[219] Korte tijd later schreef hij opnieuw aan Feith, hoe het met zijn zus ging: 'De jongste berichten van mijn zus zijn, dat ze wel niet gevaarlijk meer schijnt, maar aan het gedurig sukkelen en wederomkomen der koorts onderhevig blijft. Mijn oudere broer ligt thans ook aan de koorts. Lieve God, is er dan geen eind aan?'[220] Feith scheen ook als klaagmuur uitstekend te voldoen, vooral indien het klachten van de brievenschrijver zelf betrof: 'Thans begin ik opnieuw aan deze brief te schrijven. Dit is de derde dag reeds, zo vreselijk word ik telkens opgehouden! Ik vang nu aan met hem over te lezen, maar ik vind er noch zin, noch samenhang in. Moet ik u er verschoning voor vragen? Helaas! Ik zou het niet alleen voor de stijl en de inhoud moeten doen, maar ook voor het toverschrift: zware jicht of reumatische pijn in de arm, beving in de hand, hoofdpijn en wat niet al, beletten mij beter te schrijven. Ook zie ik geen kans meer pennen te versnijden. Voor het overige echter,-met uitzondering van deze kleinigheden: een algehele ongesteldheid van maag, krimping in de ingewanden en nog het een en ander van minder belang-, ben ik nu weer redelijk wel.'[221]

Soms liet Feith niet snel genoeg naar de zin van zijn vriend weten, hoe het met hem en de zijnen ging, of schakelde hij ten onrechte een tussenpersoon in. Bilderdijks 'hart' verdroeg het niet indirect over hun wel en wee te worden geïnformeerd: 'Het heeft ook inderdaad het recht meer te vorderen dan een door de tweede hand gaand bericht van een half woord zonder meer, dat mij niets bepaalds van uw voortgang in het herstel, dat mij niets van uw eega en kinderen zegt. Maak dus haast, lieve vriend, met daaraan te voldoen, want mijn hart schreeuwt luid en houdt aan, als het iets te vorderen heeft. Maar u kent het, ik zwijg dus, en wacht met het uiterste verlangen op uw letteren.'[222] Men kan zijn mond niet luider opendoen dan Bilderdijk, zo blijkt uit het voorafgaande, wanneer hij verklaarde te zullen zwijgen. Bleef hijzelf daarentegen een enkele keer in gebreke door niet binnen een redelijke termijn een brief van zijn vriend te beantwoorden, dan wist hij het zo te plooien, dat niet hem, maar Feith iets laakbaars viel te verwijten: 'Vergeef, dat ik uw brief zo lang onbeantwoord heb ge-

laten! U begrijpt niet, wat het aan mijn hart gekost heeft hem mij dagelijks het verzuim te zien verwijten, waaraan ik mij mijns ondanks schuldig maakte. Maar wat zeg ik u? Ongesteldheden, dodelijke ongerustheid over de toestand van mijn zus, die sinds mijn vorige brief weer opnieuw is ingestort, en een opeenstapeling van bezigheden, die nu alle maat te boven gaat, ziedaar redenen, waarvan één alleen al genoeg zou zijn om een hoofd als het mijne zodanig aan het draaien te maken, dat het geen twee denkbeelden meer tezamen kon verbinden.'[223] Voordat hij naar Leiden zou vertrekken, had hij Feith al laten weten, dat zijn laatste uur had geslagen: 'À propos, alles toont mij, dat ik een ernstige ziekte onder de leden heb. Wellicht zal zij mijn laatste zijn. Goddank, als ik mijn einddoel zie! Ik doe wel mijn plicht in het aanwenden van voorkomende middelen, maar daar reken ik niets op. Mijn ganse bloed is te zeer bedorven.'[224] De innerlijke tegenspraak tussen ziek *zijn* en het aanwenden van preventieve middelen om niet ziek te hoeven *worden* zal Feith wel niet ontgaan zijn, maar hij onthield zich van commentaar. Hun vriendschap bracht een grote vertrouwelijkheid met zich mee, maar vaak scheen die van slechts één kant te komen: 'Dierbare Feith, de enige aan wie ik durf te schrijven gelijk het hart me ingeeft, bent u! Voor u bloos ik niet, waar ik mijn pen de vrije loop geef, en ach, behoef ik het voor iemand? Nee, voor niemand, maar waar is hij die voelt, wat het is te voelen mens en zichzelf niet genoeg te zijn?'[225] Blijkens die laatste zinsnede was hij zich ervan bewust structureel tekort te schieten. Tegelijkertijd suggereerde hij te worden omringd door zelfingenomen kwasten en, alsof dat nog niet voldoende is, kan men er ook in het kader van zijn persoonlijke bekering een bekentenis in zien, waaruit zijn religieuze behoefte spreekt. Zelfs in zijn meest persoonlijke brieven treft men complexe gevoelens aan, die al te gemakkelijk voor cerebraal kunnen worden versleten. Met de waardering van zijn poëzie was het volgens sommigen niet anders gesteld. Haaks op de ontwikkeling die Geerten Gossaert in Bilderdijks poëtisch oeuvre schetste, namelijk van intellectualistisch naar emotioneel, beschouwde Albert Verwey, in zijn opinie gedekt door Knuvelder, diens gedichten als verstandelijke ontboezemingen.[226] In werkelijkheid werd de complexiteit van de door Bilderdijk geuite gevoelens vaak aangezien voor 'verstandelijk', welke kwalificatie meer over het empathisch onvermogen van een beschouwer (als bijvoorbeeld Feith) zegt dan over het werk zelf. Wat dat betreft, kan men een zekere overeenkomst in de waardering van

het werk van Bilderdijk met dat van Vestdijk zien. Maar los van de vraag, waarom een kwalificatie als 'verstandelijk' het tegen 'emotioneel' zou moeten afleggen, miskent men de ware gevoelens van Bilderdijk door die te negeren of als verstandelijk af te schilderen. Feith verdient in zoverre een compliment, dat hij zijn empathisch onvermogen tenminste onder ogen zag, toen hij zijn vriend een 'onbegrijpelijk' mens noemde.

Sporadisch klaagde Feith over zijn eigen gezondheid, niet minder beeldend dan Bilderdijk, en wel over netelroos die hem de gal door het bloed joeg, waardoor hij er als een 'waarzeggende heiden' uitzag.[227] Men krijgt de indruk, dat een ziekte in de brieven van eerstgenoemde alleen werd vermeld, als het echt niet anders kon, terwijl in de brieven van laatstgenoemde een ziekte in combinatie met ander dubieus nieuws óók kon dienen ter verontschuldiging voor het niet of te traag beantwoorden van brieven: 'De dagelijkse paroxismes der koorts zijn allerhevigst en doen mij het hoofd steeds meer aan. Het gevaar groeit tot nu toe. Ik kan dus (dit gevoelt u) niet van hier, en al kon ik het, dan zou dat het goedhartige meisje, dat zoveel werk van mij maakt, te gevoelig aandoen, indien ik haar scheen te negligeren.'[228] Of zo'n meisje echt bestaan heeft, of niet, valt niet meer te achterhalen. Men trooste zich met de gedachte, dat Bilderdijk zelf over een moeilijke kwestie placht te zeggen: 'Noch het ontleedmes, noch het chemisch stookhuis onthult het ons!'[229] wat in dit geval maar goed is ook. Zo'n terloops beeld als dat van een ontleedmes wijst nog op een ander verschil in de omgang met ziektes tussen beide vrienden. Onder invloed van zijn vader had Bilderdijk er een welhaast professionele kijk op, wat hem niet verhinderde zich door de slechtst denkbare prognoses te laten meeslepen, terwijl Feith zich er als patiënt over uitte met een zakelijkheid die men eerder van een medicus zou mogen verwachten. Vlotte het dichten niet, dan verzuchtte Bilderdijk, dat het met zijn Muze gedaan was en binnenkort waarschijnlijk ook met hem: 'Ik ben mijzelf tot last en al wie mij omringen.'[230] Had hij Feith net een positief beeld geschetst over zijn toekomstige carrière als advocaat in Den Haag, dan volgde twee weken later zo'n klacht, die hij niet alleen tegenover hém uitte, maar ook tegenover Pieter Uylenbroek: 'Spreek mij van geen Zangster meer! De mijne is geweest en welhaast (kort of lang naar men het rekent, maar gewis binnen weinig tijd, als ik voortga zo te kwijnen) zult u hetzelfde van mij zeggen.'[231] Zelf begreep hij ook wel, dat zijn uitweidingen

over ziektes ziekelijker waren dan zijn lichamelijke klachten konden rechtvaardigen, en toch..., zoals hij op 30 juni 1782 aan Johan Valckenaer schreef, en toch overdreef hij niets, indien men zijn geestelijke gesteldheid erbij zou betrekken: 'U zult het verstaan hebben, vertrouw ik, dat ik opnieuw door zeer hevige koortsen (uit de epidemische verkoudheid, hier heersend, ontstaan) ben aangetast geworden, die met allergeweldigste beroering in het hoofd, onafgebroken en pijnigend ijlen, en lange slapeloosheid gepaard gaande, een zo volslagen verwoesting van krachten hebben teweeggebracht, dat ik nog niet anders dan met de uiterste moeite de pen kan voeren en volstrekt van het gebruik van mijn denkvermogen verstoken ben. Spot met mij, wanneer ik van *vegeteren* en van *voortduren* spreek, maar geloof mij, ik walg van een bestaan zo niets betekenend als het mijne.'[232] Voor wie genoeg mocht twijfelen aan zijn woorden, door die indirect als een teken van hoogmoed te beschouwen of als een verdachte vorm van nederigheid, zoals Johan Valckenaer deed, wilde hij de ernst van de situatie duidelijk maken: 'Het geringste, het onaanzienlijkste veldbloempje ontsluit zijn blaadjes voor verkwikkelijke zonneschijn, trekt een nieuw leven uit de voedende regen, bekoort door zijn zacht geschakeerde kleuren het oog, verheugt door zijn lieflijke geuren het hart des voorbijgangers en verhoogt de schoonheid, de volkomenheid van het heelal. Maar ik, wie geen zonnestraaltje van vreugde in het dichtomwolkte gemoed schijnt, geen regendrupje van hoop, van zachte zelfvoldoening in het hart valt, om het voor één oogwenk te laven,-ik ben mijzelf tot last en wie mij omringen, onnut voor het geluk, voor het genoegen van mijn evenmens en overbodig in de samenhang van het welgeordend heelal!'[233] Over empathie gesproken, hoe goed wist Bilderdijk zich in andermans verwachtingen over hem in te leven, hoe bereikbaar scheen het geluk in hun ogen, dat toch voor hem niet was weggelegd! Was hij inderdaad een hypochonder en school daarin, naast de geestelijke ontreddering waarin alleen zijn persoonlijke bekering tot het christendom hem uitkomst bood, een aparte verklaring voor zijn jeremiades?

Eerder is aan zijn hypochondrie rond zijn 26e levensjaar een religieuze duiding gegeven,[234] maar werd vastgesteld dat hij er als kind al aan moet hebben geleden. In het *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* wordt hypochondrie als een 'somatoforme stoornis' beschouwd, dat wil zeggen een psychische aandoening, als gevolg waarvan een patiënt lichamelijke klachten uit zonder dat daarvoor

een fysiologische oorzaak te vinden is.[235] Heeft hij chronisch last van zulke klachten, waarvan de locatie, ernst en duur medisch niet aantoonbaar zijn, of is de oorzaak van zijn klachten minder ernstig dan hijzelf denkt, dan is de kans groot dat hij aan hypochondrie lijdt. Zeker is dit het geval, indien hij emotionele klachten langdurig (meer dan zes maanden) transformeert tot lichamelijke. Bilderdijk lijkt geheel en al aan de criteria te voldoen, op grond waarvan men hem als een hypochonder kan beschouwen, inclusief problemen op het werk of in de sociale omgang, zij het dat de emotionele klachten van een lijder aan deze ziekte los van depressies moeten worden bezien.[236] Voor een leek maakt dit het ziektebeeld onduidelijk, want hoe kunnen emotionele klachten makkelijker lichamelijk uitdrukking vinden dan wanneer ze met een neerslachtig gevoel in verband staan? Waarschijnlijk maakt het Amerikaanse standaardwerk voor psychiaters hier een voorbehoud, omdat depressies naast hypochondrie als ziekte een zelfstandig bestaan kunnen leiden. Hoe dan ook, Bilderdijks klachten van depressieve aard bewerkten zulke emotionele ontladingen op lichamelijk gebied, dat hij geen ingebeelde zieke (die zich al te bewust van de geveinsde aard van zijn ziekte is), maar een heuse hypochonder is geweest. Taalkundig geïnteresseerd als hij was, herleidde hij het van origine Griekse woord 'hypochondrie' tot een verstopping van de ingewanden, als gevolg van een denkend en zittend leven, zodat hijzelf een lichamelijke oorzaak als obstipatie aannemelijk achtte voor een in wezen psychische aandoening als hypochondrie.[237] Dat hij wel degelijk een onderscheid tussen beide kwalen maakte, blijkt uit zijn remedie voor obstipatie waarmee geen andere ziekte ooit genezen is: een 'windbedarend' kruid.[238] Kwam hij later niet tot werken, dan vroeg hij zich af of dit door hypochondrie kwam, waarvoor hij toen geen lichamelijke oorzaak kon bedenken: 'Hypochondrie? Geheel vrij ben ik er zeker niet van, maar hoe het zij, zolang men mijn voortbrengselen op enige prijs stelt, is mijn ontevredenheid met mijzelf geen voldoende grond om volledig werkeloos te blijven.'[239] Tijdens zijn ballingschap beklaagde hij zich over het verval van zijn krachten, waarmee het volgens zijn intimi wel meeviel: 'Wie mij kennen, hebben geduld met mij, en om mij op te beuren ontveinzen zij mijn geweldig verval te bemerken, ja, als ik mij daarover beklaag, betitelen zij het met de troostende naam van hypochondrie. Ach! Als het hypochondrie is, dan is het wel hypochondrie in hoge mate.'[240] Wat zich blijkbaar al tot een vast patroon ontwikkeld had,

kreeg voor het eerst in zijn studententijd de vorm en betekenis van jeremiades. Was hij alleen al om die reden geen gemakkelijk mens in de omgang,-daar stond tegenover dat 'zijn handigheid in verzorgen van kranke vrienden' legendarisch was.[241]

Als Feith hem weer eens aanspoorde om het geluk te grijpen, waar het zich voordeed, meesmuilde Bilderdijk: 'Ik gelukkig? Maar het is waar, ik erken het, ik zou het zijn, ik zou het moeten zijn, zo ik er vatbaar voor was! Nee, ik kan niet gelukkig zijn, want de vaniteit kan het mij nooit maken.'[242] En als Feith hem wees op de mogelijkheid om zich althans te verbéélden gelukkig te zijn, waarna hij het leven vroeg of laat lichter zou opnemen dan hij nu deed, dan reageerde hij daarop, alsof hem een oneerbaar voorstel was gedaan: 'O, lieve vriend, waarop komen alle voordelen, waarvan u zo hoog opgeeft, neer? Vaniteit, waan, inbeelding, hoogmoed die zich eniger mate voldaan ziet, en zoiets als geluk, verdient uitgerekend zoiets bij ons in aanmerking te komen? Nee, u gelooft het, u weet het niet, alles spant samen om mij te folteren. O, mocht ik mijn boezem eens uitstorten in de uwe! Maar nee! Dit kan ik, dit mag ik niet! Duizenden noodlottigheden verenigen zich om mij het weinige verstand, dat mij nog over is, te ontroven.'[243] Nadenkend over de zijns inziens kwalijke rol die Feith de verbeelding in zijn eigen en andermans leven liet spelen, kwam hij ertoe diens laatste brief eens goed te analyseren. Had Feith daarin niet een betoog tegen de eerzucht geschreven? Had hij dat niet gedaan, omdat hijzelf juist door eerzucht werd gedreven? Was hij in dat opzicht niet het slachtoffer van zijn eigen verbeelding? In de zich kenterende vriendschap draaide Bilderdijk de rollen om. Kwetsbaarheid en afhankelijkheid maakten als vanouds plaats voor superioriteit, zelfs als een vernederende zelfbekentenis tot dat resultaat moest leiden: 'O, ontzie u toch, bidde ik, en bedwing de verbeelding, die u altijd (zodra u er slechts niet aan denkt) zal foppen, die uw lichaam afslooft, die uw geest vermoeit en die in uw laatste brief zo fraai een vertoog tegen de eerzucht geschreven heeft, alleen, omdat zij niet ophouden kan u te kwellen. Lieve vriend, onze eerzucht heeft haar zetel in onze verbeeldingskracht, leg uw eerzucht af, zo u kunt, en toch zult u de dupe zijn van dezelfde drift. Naar buiten uitwerkend is zij eerzucht. Binnen onszelf bepaald, heet zij mijmering, geestdrijverij enz. enz. enz., want zij heeft verscheidene titels en namen, te lang om hier op te sommen. Ik ben er het slachtoffer van, zo u wilt, maar ik bidde u, wat u misschien niet had verwacht, ja, ik bid u dit, om

uzelf, om wie u het dierbaarst op aarde zijn, en, zo ik het zeggen mag, ook om mij, om onze onverbreekbare vriendschap, en wat ik aan u verschuldigd ben! Het is dwaasheid de eerzucht te voeden, ik erken het, maar ze is, als het dan toch wezen moet dat wij daaraan als een van alle mogelijkheden verslaafd raken, een nog betere, onschadelijkere, en zelfs nuttigere dwaasheid dan zo veel andere dwaasheden, uit dezelfde bron vloeiend. Sloof u daarom niet af voor de eerzucht, dit bid ik u, maar doe het ook niet om een andere hersenschim, die een man van gevoel en verbeelding, verlaat hij de eerzucht, zo moeilijk kan ontwijken en van nog een veel slechtere aard is.'[244] Gaf Feith een enkele keer blijk van een originele gedachte door te veronderstellen, dat de episodes van het toneel naar het heldendicht waren overgegaan, dan kwam hem dat op een berisping van Bilderdijk te staan: 'De episode is zo onafscheidelijk van elk gedicht dat een daad behelst, dat het niet van het een tot het ander kan overgaan, maar met elke soort zelf wordt geboren, het is er (gelijk u in uw verhandeling ten opzichte van het treurspel opmerkt) altoos een onafscheidelijk deel van.'[245] Hier zinspeelt Bilderdijk op Feiths in 1781 bekroonde prijsverhandeling over het heldendicht. Indirect nam hij het zijn vriend kwalijk, dat deze door dezelfde ambitie werd gedreven als hijzelf. Wat stelde het winnen van prijsverzen of -verhandelingen eigenlijk voor? In zijn studententijd nam hij dus ook afstand van zijn eigen verleden, dat hij verloochende voor een hoger ideaal: historische en juridische waarheidsvinding op basis van de Openbaring Gods.

In zijn *Brieven over Verscheiden Onderwerpen* heeft Feith zich uitgelaten over de ware en valse wijsbegeerte van een dichter. In wezen hoort elke poëtica volgens hem neer te komen op een afwijzing van de zinnelijke en wijsgerige waarheid, waarop Bilderdijk broedde in zijn bekroonde verhandeling over de verhouding tussen dichtkunst, welsprekendheid en wijsbegeerte. Of Feith de 'érotiques' van zijn vriend waarderen kon, is niet bekend, maar waarschijnlijk hield hij er niet van. Het enige wat een dichter volgens hem echt nodig had, was een onbedorven gevoel voor en omgang met de natuur, zoals die bijvoorbeeld te vinden zijn in de werken van Homerus en Ossian.[246] Bilderdijk hield niet van de natuur, verstedelijkt mens als hij was, al had natuurlijkheid zijn voorkeur boven de artificiële fratsen van zijn tijdgenoten.[247] Zelfs in hun verheerlijking van het gevoel verschilden zij. Feith verkoos de sentimentele aspecten van het gevoel boven de heftigheid en subtiliteit van Bilderdijks innigst zelfgevoel. Feith maakte in

de ogen van zijn vriend een karikatuur van het gevoel, liet poëzie desnoods verworden tot een smartlap, terwijl Bilderdijk een melodramatisch decor verfoeide om anders dan een 'in de dwarreling der gewone zaken deelnemende mens' heftig door de dingen te worden aangedaan, niet om wat ze zijn of voorstellen, maar om wat hij er graag in wilde zien.[248] Zonder in concreto op een voorval in te gaan zou men in modern taalgebruik kunnen vaststellen, dat zij niet met elkaar 'matchten'. Zoals uit de ontstaansgeschiedenis van *De Geuzen* nog zal blijken, had Bilderdijk dat eerder in de gaten dan zijn Zwolse vriend, wiens ijdelheid niet gauw genoeg gestreeld was. Voor hem bestond een belangrijk deel van hun vriendschap in wederzijdse ophemeling, waaraan Bilderdijk steeds meer een hekel kreeg. Zo had hij in 1781, ter afsluiting van andermans bijdragen, in zijn eigen album amicorum genoteerd:

> Genoeg gevleid, ja, al te veel!
> De dwaas vermaakt dit laf gestreel.
> In God en waarheid is mijn lust:
> Bij deze vindt de boezem rust.[249]

Het was wel jammer, dat dit gedicht op de laatste pagina stond, maar als de laatste twee regels een uiterst beknopte weergave van zijn persoonlijke bekering tot het calvinisme behelsden, hoe obligaat ook verwoord, hoefde er aan de intentie van de eerste twee niet getwijfeld te worden. Tja, op het gebied van de ijdelheid of 'vaniteit', zoals Bilderdijk onder verwijzing naar het boek *Prediker* schreef, waren beide vrienden niet vrij van smetten. Twee voorvallen markeerden het einde van hun vriendschap, voordat zij die na een derde onaangenaam treffen elkaar officieel zouden opzeggen. Het eerste voorval betrof het totaal onverwachte overlijden van jonkvrouw de Lannoy op 18 februari 1782, het tweede de anonieme publicatie van Joan Derk van der Capellen tot den Pols *Aan het Volk van Nederland* in het najaar van 1781, waarover Bilderdijk zijn vriend streng zou onderhouden in zijn brief van 9 september 1782.

Tien dagen na haar overlijden ontving hij een brief van haar vader, waarin hem plechtig de dood van Juliana Cornelia de Lannoy werd meegedeeld. Hij was er zo ondersteboven van, dat hij een vorige brief van Feith weigerde te beantwoorden: 'Ik ben buiten staat om te antwoorden. Freule Lannoy is niet meer. Een akelige brief van haar

vader brengt mij deze morgen de tijding. Vorm u een oordeel over mijn aandoening op die onverhoedse donderslag. Ik kan niets meer schrijven. Binnenkort meer, binnenkort antwoord ik u. Beklaag mij, die met al de gruwzaamheid van dit denkbeeld vervuld, alles moet versmoren en opofferen aan een avondlijk gezelschap, dat mij de dood toeschijnt.'[250] Als hij met dat gezelschap professor Van der Keessel bedoelde, moet het 'privatissimum' op hem een saaie indruk hebben gemaakt, maar waarschijnlijk projecteerde hij zijn eigen grafstemming op anderen zonder hen te na te willen komen. Aan Feith liet hij weten: 'Alles is met haar in het graf gedaald, wat onze rivaliteit waardig was.'[251] Aangenomen dat hij met 'onze' zijn vriend en zichzelf bedoelde,-voor de overledene had hij een te grote bewondering om met haar te durven rivaliseren-, kan men zijn enigszins raadselachtige uitspraak niet anders interpreteren dan dat Feith en hijzelf wegens het voortaan ontbreken van haar schitterende voorbeeld ieder hun eigen gang moesten gaan. In *wat* hen bij elkaar hield, was al een kentering gekomen, nu zij gestorven was, gold dat ook voor *wie* hen bij elkaar hield. Zij vertegenwoordigde voor hem zijn literaire geweten, zoals hij in een aan haar gewijd kniedicht (als subgenre niet vrij van symboliek) duidelijk maakte. Hij erkende, niet verblind door roem en eigenliefde, ten opzichte van haar zijn onvermogen als dichter.[252] Wie zich afvroeg, of zo'n van bewondering getuigende houding tegenover een dichteres niet tot de literaire inkleding van de achttiende eeuw behoorde, met alle holle frases die daar fatsoenshalve bij pasten, kreeg van Kollewijn het verlossende antwoord. Immer argwanend en kritisch studeerde deze biograaf op een zin die Bilderdijk eens over de freule aan Feith schreef: 'Ik heb het geluk gehad soms met haar brieven te worden vereerd en meer en meer haar vernuft, verstand en hart leren bewonderen.' Kollewijns commentaar daarop luidde: 'De lofspraak is minder gezwollen, maar, daar ze aan een derde gericht is, geheel onverdacht.'[253] Natuurlijk moest de betrekkelijk jonggestorven dichteres,-ze werd 43 jaar-, publiekelijk worden herdacht. In minstens twee dichtgenootschappen droeg Bilderdijk zijn lijkzang op haar voor, in Rotterdam ten aanhoren van de door hem verfoeide Leuteranen en op 6 augustus 1782 in Den Haag voor het genootschap *Kunstliefde spaart geen vlijt*. Het is een eigenaardig gedicht, waarin enerzijds wordt vastgesteld: 'Daar is geen dichtkunst meer, ik zweer heur Godheid af', en anderzijds een oneigenlijk sentimentalisme heerst.[254] 'Halsvriend' Feith wordt erin opgevoerd als iemand die tra-

nen met tuiten huilen kan, voor wie Bilderdijk nu het om de dood van 'gans Neerlands roem' gaat, zeker niet wil onderdoen:

> Weerhoud geen zwellend oog, van hete tranen zwanger,
> Mijn Feith, niet min dan ik aan 't prangendst wee ten prooi![255]

Als gelijken bewenen zij de dood van de freule, maar Bilderdijk kan het niet nalaten de leiding van het rouwproces op zich te nemen. 'Mijn Feith', roept hij zijn vriend opnieuw toe, 'help ook mij in 't schreien' om even later de boude bewering, dat hij haar geen tranen wenst te schenken, in zekere zin te weerspreken. Zolang hij leven zal, biedt hij haar zijn in rouw verterend hart aan.[256] En inderdaad herdacht hij haar bijvoorbeeld ook in *Afscheid* (1811), waarin 'dichteres' verstechnisch uitstekend rijmt op 'lijkcipres', maar 'omwemeld van een Bataafse lijkcipres' letterlijk en figuurlijk te veel van het goede is.[257] Na in het openbaar aldus gezamenlijk te hebben gerouwd om haar overlijden,-de een toch wat minder huilensgemoed dan de ander-, gingen Bilderdijk en Feith als 'gescheiden lieden' hun eigen weg, zonder dat eerstgenoemde overigens zijn laatste bezoek aan Boschwijk had gebracht.

Ruim een maand na zijn voordracht voor het Haagse genootschap kwam, niet voor het eerst, Joan Derk van der Capellen tot den Pols *Aan het Volk van Nederland* in zijn correspondentie met Feith ter sprake. Terwijl de Vierde Engelse Oorlog nog volop woedde, tekende zich een steeds scherper wordende tegenstelling tussen enerzijds pro-Amerikaanse, democratische en staatsgezinde patriotten en anderzijds anti-Amerikaanse orangisten in de Republiek af. In de stroom van paskwillen, zoals Rijklof Michaël van Goens die signaleerde,[258] moet *De Post van den Neder-Rhijn* met voorrang worden genoemd, omdat dit patriottische tijdschrift reeds in 1781 voorspelde, hoe nog voor het einde der achttiende eeuw de Republiek onder de voet zou worden gelopen: 'Wij zijn thans Fransgezind, omdat wij zien, dat Frankrijk ons hulp wil verlenen teneinde ons land te behouden en de welvaart van ons land te redden. Verder gaat onze genegenheid voor Frankrijk niet, en wij bidden God, dat onze Republiek nimmer enige inbreuk op haar duur gekochte vrijheid door die mogendheid mag zien, en zij tot in het laatste nageslacht zowel voor het onaangename bezoek van een Frans leger als voor dat van enige andere mogendheid bevrijd zal blijven.'[259] Wie in Bilderdijks studententijd uit vader-

landsliefde tegen Engeland was, moest de grootste moeite doen om niet tegen zijn zin bij het pro-Franse kamp te worden ingelijfd. In zo'n tijd van oplopende spanningen, lijkend op een burgeroorlog, was het boek van Rhijnvis Feiths buurman in Zwolle verschenen, anoniem, wat des te meer de indruk van een staatsgevaarlijk document wekte. Dat het boek werd verboden, versterkte die indruk nog, evenals dat er een hoge beloning werd uitgeloofd voor wie informatie over de auteur kon geven. Men verwonderde zich erover, dat het *Politiek vertoog* van Van Goens wel mocht worden uitgegeven, als koren op de molen van orangisten, en *Aan het Volk van Nederland* niet.[260] De antistadhouderlijke teneur van het boek was volstrekt duidelijk, historisch gefundeerd als deze was. Om haar eigen handelsbelangen te beschermen had het perfide Albion het stadhouderschap in de Republiek ingesteld. De Oranjes, onder wie prins Maurits als eerste, fungeerden als zetbazen van Engeland en stelden alles in het werk om de Nederlandse handelsbelangen ondergeschikt aan de Engelse te maken. Ten tijde van het Twaalfjarig Bestand was prins Maurits zo 'vuilaartig' boos op 'vader Barnevelt' geworden, dat hij op wraak zon tegen wie hem juist tot de grootste waardigheid in de Republiek had verheven: 'O, mijn waarde landgenoten! Wat uw godsdienstige begrippen ook mogen zijn, geloof toch nooit dat Van Oldenbarnevelt een landverrader was, of ooit ook maar iets heeft gedaan dat straf verdiende! Hij en hij alleen is in Gods hand het werktuig geweest om het benauwde vaderland na de dood van prins Willem I door die zo bijzonder moeilijke Leicesterse tijden heen te helpen. Wij hadden toen met de Spanjaarden van buiten en met de nog veel geduchtere Engelse factie van binnen te strijden. Deze partij had evenals nu haar aanhangers overal verspreid in alle provincies, in alle vergaderingen. Van Oldenbarnevelt moest op zijn eentje de spits afbijten. Aan hem alleen is Maurits zijn verheffing en het huis van Oranje bijgevolg al zijn grootheid verschuldigd. Zij die u een andere voorstelling hiervan geven of willen aanpraten, zijn of huurlingen van het huis van Oranje, dat altijd naar de soevereiniteit heeft gestreefd (en degenen, die zich daartoe niet hebben willen lenen, gehaat en vervolgd heeft), of het zijn domme weetnieten, die over zaken praten waar ze geen verstand van hebben.'[261] Haaks op de visie die Bilderdijk op beide hoofdrolspelers in de oorlog tegen Spanje zou geven, verkondigde de anonieme schrijver van het boek, dat Maurits 'een man van zeer slechte zeden was, een wreedaard, een vals mens en een overmatig geile boef, die

jacht maakte op elke schone vrouw, of ze nu maagd, getrouwd of weduwe was, om haar tot zijn boze lusten te verlokken. Op deze wijze liet hij dan ook verscheidene onechte kinderen na. Volgens de verzekering van zijn vleiers is deze vrome vorst rechtstreeks ter eeuwige heerlijkheid ingegaan.'[262] Door de Oranjes 'erfonderdrukkers der Bataafse vrijheid' te noemen en de levenswijze van prins Willem V met die van Maurits te vergelijken zette Van der Capellen tot den Pol de toon in zijn boek, een venijnige toon, waardoor zijn boek veel van een pamflet weg had.

Zich rechtstreeks tot de prins wendend vroeg hij: 'Is uw levenswijze, tot verdriet van uw verstandige, deftige prinses, niet echt beestachtig? Ziet men u niet dagelijks dronken in het publiek verschijnen, zodat u voor iedereen een voorwerp van spot en minachting wordt? Hoe zijn uw zomervermaken op het Loo? Zot, kinderachtig, soms erger! Hoe u de huwelijksband eerbiedigt, is bekend. En dit, o Nederlanders, is de man, die in zo'n nauw verbond met zijn God staat. En dit durft men van de preekstoel in een onzer volkrijkste steden de grote en alwetende God voor te houden en als het ware in herinnering te brengen!'[263] Met hetzelfde gemak waarmee de jonker zich tot de prins wendde, richtte hij zich kennelijk tot de Nederlanders om hen voor de idee van volkssoevereiniteit te winnen en die van het 'droit divin' te doen verafschuwen. Door de hertog van Brunswijk met de hertog van Alva te vergelijken, stempelde hij prins Willem V tot een soort Philips II, tegen wie een opstand gerechtvaardigd was, al was het maar omdat ook deze stadhouder alles had nagelaten om de nationale vloot te versterken: 'Wij zijn alleen daardoor ongelukkig, onze koophandel staat alleen daardoor stil, onze werklieden lijden alleen daardoor honger en ellende, omdat wij geen vloot hebben, en een vloot had u ons *moeten* en u, ja, u Willem de Vijfde, u alleen bijtijds *kunnen* bezorgen.'[264] Hoe fel en venijnig zijn toon was, zoals in een scheldpartij, blijkt ook uit de gezochte wijze waarop hij probeerde de underdog te spelen. Had hij niet horen zeggen, dat de prinses van Oranje hem als een 'jonker Cromwell' had betiteld? Maar dat was hij helemaal niet: 'Dat grote canaille is zo gewoon alles uit schandelijke motieven te doen, dat zij ieder mens aan zich gelijk wanen.'[265] Af en toe is het net alsof men Multatuli een eeuw te vroeg tekeer hoort gaan, want de toon mag dan wel die van een veredelde straatjongen zijn, daaronder ligt onmiskenbaar oprecht idealisme verborgen, zoals uit zijn afzonderlijk verschenen pleidooi voor de afschaffing der sla-

vernij blijkt. Daarmee maakte hij in 1776 internationaal furore, wat minder het geval was met zijn pleidooi voor de afschaffing van drostendiensten (wat het verschil tussen een drost en regent ineens minimaal maakt). Van der Capellen tot den Pol noemde de slavernij 'een het mensdom onterende uitvinding', hij wilde het opnemen 'voor die natuurgenoten van ons, die precies evenveel aanleg hebben voor denken en voelen als wij, en dus recht hebben op onze zorg en broederlijke genegenheid' in plaats van in ketens geklonken door het leven te moeten gaan.[266] Stond er niet in de *Declaration of Independence*, aangenomen door het Amerikaans Congres, dat alle mensen in vrijheid geboren zijn en dat de ene mens van nature niets over de andere heeft te zeggen? Voor de drost van Twenthe had hij geen goed woord over, want die liet misdadigers door zijn eigen huispersoneel arresteren, stelde naar willekeur aanklagers en advocaten aan, stond geen hoger beroep toe, inde zelf boetes (waarvan hij tevoren de hoogte had vastgesteld), perste pastoors en kapelaans geld af bij de aanvaarding van hun ambt, sloot kerken, omdat roomskatholieke geestelijken protestanten trachten te bekeren, en doodde joden.[267] Daarom was hij, Van der Capellen tot den Pol, tegen drostendiensten, die trouwens in een Charter van 1631 allang waren verboden![268]

Door zo te redeneren stak de jonker (eigenlijk een baron die in zijn hart altijd een jonker gebleven is) zijn hoofd boven het maaiveld uit, wat slechts in de verte aan 'polderen' doet denken. Bilderdijk was een voorstander van het zoeken naar consensus, getuige zijn oproep in *De ware liefde tot het vaderland* om eendracht te bewaren en het reeds 'waggelend heelal' niet tot totale tweedracht te laten vervallen.[269] Men moest bereid zijn compromissen te sluiten of, zoals hij zei, men diende zichzelf te verzaken 'ten nutte van 't gemeen'.[270] Wat goed was voor het vaderland, was te veelsoortig om er een claim op te kunnen leggen, en hetzelfde gold voor de vaderlandse literatuur. Waarom zou een krijgstrompet beter klinken dan een veldschalmei, het zachte herdersriet verkieslijker zijn dan een stramme luit?[271] De politieke en literaire bloei van de Republiek was gebaat bij eendracht en verdraagzaamheid. Maar hoe kon dit geïdealiseerde beeld van de werkelijkheid zich handhaven, indien een meerderheid onder de burgerij meer zin kreeg 'om te knagen aan wat uitstak dan om het te kronen'?[272] Bilderdijk moest de jonker wel met argusogen bekijken en hij was de enige niet. Colenbrander liet in een slotbeschouwing wei-

nig van hem over: 'Hij was de eerste hier te lande die uit de leer van 's volks alvermogen openlijk de consequenties trok, deze formuleerde en er het bestaande aan toetste: een democraat van geheel ander slag dan de Amsterdamse Doelisten van 1748. Overigens geen schepper maar een volger, en geheel een geest van de tweede rang, wiens opgang een bewijs is hoe leeg het land stond van oorspronkelijke vernuften.'[273] Het is net alsof men iemand hoog de hemel in prijst, opdat hij vervolgens in een diep graf decent aan het oog kan worden onttrokken. In geval van Joan Derk van der Capellen tot den Pol dient men minstens respect te hebben voor de controversiële standpunten, die hij in zijn tijd uitdroeg. Zelfs als het waar is, dat hij expres de van oudsher bestaande heffingen van horigen aan hun heer buiten beschouwing wilde laten, omdat deze voor meer inkomsten zorgden dan de drostendiensten, heeft hij zich als regent 100 keer beter en waardiger gedragen dan zijn meeste standgenoten.[274] Zijn boek is te vergelijken met de bekende brochure van abbé Sieyès: het versimpelde misschien de problemen, maar gaf de derde stand wel een helder inzicht in zijn eigen situatie.[275] Met de analyse daarvan was Bilderdijk het natuurlijk hartgrondig oneens; de voorgestelde oplossing van alle problemen riekte volgens hem naar een staatsgreep.[276] Conform artikel 8 van de Unie van Utrecht moesten burgers en boeren ('s jonkers omschrijving van de derde stand) zich in het verlengde van het jachtrecht in regimenten en compagnieën verdelen, want een goede patriot ('s jonkers omschrijving van burger en boer) had altijd wel een deugdelijke snaphaan met bajonet en een 'zijdgeweer' onder handbereik om zich tegen de stadhouderlijke troepen te kunnen verweren.[277] Geen wonder, dat veel Amerikanen de schrijver van dit boek ook nu nog een goed hart toedragen! Zij hebben het recht op wapenbezit voor iedere burger grondwettelijk laten vastleggen en wensen daaraan niet te tornen, hoeveel extra doden er jaarlijks ook het gevolg van zijn. Het alternatief, dat het geweldsmonopolie bij de staat legt, vinden zij gevaarlijker dan de handhaving van hun verkregen grondrecht. Toen de jonker voortijdig in 1784 stierf, werd hij in een familiegraf te Gorssel begraven. Hoe controversieel hij tijdens zijn leven was geweest, bleek algauw daarna. Oranjegezind gespuis liet zijn tombe de lucht in vliegen. Patriotten in Amerika en de Republiek richtten voor hem een monument op, maar stonden er liever niet bij stil, dat hij op zijn beurt alle Oranjegezinde aristocraten op

Familiegraf van Joan Derk van der Capellen tot den Pol

Het ontplofte familiegraf van Joan Derk van der Capellen tot den Pol in 1787

een daartoe geschikt tijdstip de lucht in had willen laten vliegen.[278] Onder het motto 'de vrijheid eist een kling tot haar beveiliging' werden door zijn toedoen overal in het land vrijkorpsen, exercitiegenootschappen en schutterijen opgericht om desnoods gewapenderhand de zozeer begeerde volkssoevereiniteit in te voeren.[279]

Dosering van venijn, zo nodig uitmondend in een onverholen scheldpartij, het belang van historiciteit waaraan argumenten kunnen worden ontleend om aan een hedendaags debat kracht bij te zetten, het denken in termen van 'factie' in plaats van 'fractie' ter ontmaskering van een schijnbaar eendrachtige natie,-ziedaar wat Bilderdijk van de jonker opstak. Von Pestels pleidooi voor een voortdurende herijking van het verleden, het belang van juridische en historische waarheidsvinding dat niet met 'vervloekte factiezucht' gediend was, kreeg door het verschijnen van *Aan het Volk van Nederland* een opmerkelijk vervolg. Bilderdijk kon het niet nalaten dezelfde sleutelfiguren uit de vaderlandse geschiedenis die de jonker voor zijn staatsgezinde opvattingen liet opdraven,-prins Maurits, Johan van Oldenbarnevelt en de gebroeders De Witt-, in het licht van zijn prinsgezinde opvattingen aan een oordeel te onderwerpen. De verevening van totaal tegenovergestelde historische concepten, ontdaan van de allerergste blijken van partijzucht, zou pas door Robert Fruin worden bevorderd, toen hij in 1860 als hoogleraar in de vaderlandse geschiedenis zijn ambt aan de Rijksuniversiteit van Leiden aanvaardde met een rede over de onpartijdigheid van de geschiedschrijver. Om het belang van *Aan het Volk van Nederland* te onderstrepen, zou men ook de stelling kunnen verdedigen, dat Bilderdijk na het verschijnen van dit boek de rest van zijn leven aan de bestrijding ervan heeft gewijd. Was de jonker een democraat in hart en nieren, die leven en goed veil had voor volkssoevereiniteit waar ook ter wereld, in Nederland of Amerika, Bilderdijk was niet minder universeel een auto- of theocraat, dat wil zeggen een voorstander van de vestiging van Gods rijk op aarde. Achteraf heeft de democraat (naar het zich laat aanzien)[280] van de theocraat gewonnen, maar wat als een reuzenstrijd in de geschiedenisboeken vermeld wordt, heeft pas lang na hun beider dood een bescheiden overwinning opgeleverd. De strijd tussen staats- en prinsgezinden, patriotten en orangisten, liberalen en conservatieven veronderstelt onder wisselende namen eenzelfde strijd tussen goed en kwaad, zoals Thorbecke bij de invoering van de nieuwe grondwet in 1848 vaststelde, waarmee hij indirect Bilderdijks denkbeelden over

staatsinrichting als het tegenovergestelde van chimères betitelde.[281] Die nieuwe grondwet was nog eens een overwinning voor de democratie! Maar wat stelde zij eigenlijk voor? Haar verworvenheden kwamen erop neer, dat ongeveer 70 mannen in de Tweede Kamer zaten, niet gekozen door het volk maar door de rijkste inwoners van Nederland, die althans de hoogste belastingen betaalden. Tot hen behoorde nog geen elf procent van de mannelijke bevolking boven de 23 jaar, wat betekent dat slechts drie procent van de totale bevolking het democratisch gehalte van de regering waarborgde.[282] Ter relativering van de machtsstrijd in de jaren 80 van de achttiende eeuw kan het geen kwaad naar dit voorlopig eindresultaat halverwege de negentiende te verwijzen.

Voor het eerst noemde Bilderdijk het boek van Joan Derk van der Capellen tot den Pol in een brief van 4 december 1781 aan Feith. Hij legde hem een probleem voor, waarmee zijn uitgever C. van Hoogeveen jr. te maken had gekregen. Behalve uitgever van *Mijn verlustiging*, was Van Hoogeveen ook een bekende boekhandelaar in Leiden, aan wie enige exemplaren van het officieel verboden boek waren aangeboden. Hij had geweigerd ze onder de toonbank te verkopen, sterker nog, hij had gedreigd de aanbieder als een landverrader aan te geven, indien deze opnieuw met zijn verderfelijke handelswaar langs zou komen. Dat onvoorziene was inmiddels toch gebeurd, zoals Bilderdijk spijtig vaststelde, waardoor zich het volgende probleem voordeed: moest Van Hoogeveen de vasthoudende patriot voor het gerecht slepen en zo de uitgeloofde beloning van f 14.000,- incasseren? Wat dacht vriend Feith daarover?[283] Interessanter dan welk antwoord op deze vraag is het gegeven, dat Feith van de aanvang af de politieke standpunten van Bilderdijk zeer goed kende. Daaraan is door Kalff wel eens getwijfeld: Feith zou niets van de Bilderdijks Oranjegezindheid hebben geweten, waardoor de presentatie van hun gezamenlijk project, een nieuwe en compleet herziene editie van *De Geuzen*, tot een catastrofale ontwikkeling in hun vriendschap leidde. Jan Bosch heeft er al op gewezen, dat uit een 9 september 1782 gedateerde brief van Bilderdijk aan Feith het tegendeel blijkt.[284] Heeft hij het boek van zijn Zwolse buurman inmiddels gelezen, vraagt Bilderdijk hem daarin enigszins ongeduldig. Mocht dat het geval zijn, dan heeft u 'nog niets gelezen, mijn waarde, ik kan u de stukken doen zien, sindsdien uitgekomen, openbaar verkocht, bij de boekverkopers uithangend, openlijk aangeprezen enz. enz. die oneindig sterker, las-

terlijker, oproeriger, vijandelijker zijn, ja, ik zeg te weinig, als ik 'duivelser' zou zeggen, dan dit is. Nimmer geloofde ik het menselijk hart in staat om tot die maat van bederf te worden gebracht. En de dwang heerst hier sterker dan ooit ten tijde van Alva's Bloedraad. Het vaderland is geweest, een korte tijd nog en dan zal zelfs de naam ervan verdwenen zijn.'[285] Het is maar wat men 'dwang' noemt, zal Feith gedacht hebben: patriottische terreur of orangistische censuur. In zijn toelichting op de persoon van Van der Capellen tot den Pol trok Bilderdijk dezelfde vergelijking als prinses Wilhelmina om zijn afkeer te doen blijken: 'U herinnert zich de toestand der zaken in Engeland, toen Cromwell verscheen. Hij is de onze tegenwoordig, maar de gevolgen zullen nog gruwelijker zijn. Buige wie wil voor het geweld, ik zal standhouden en duld geen dwang, zelfs niet van vorsten, en zou ik mij laten verdrukken door hen, die de striemen nog dragen van de slavernij hunner dienstbare en horige voorvaderen? Die of slaven of tirannen willen zijn, en geen vrijheid kennen dan de staat van een slaaf, die de zweep over zijn medeslaven voert? Die een onkundig, een onnozel plebs verblinden en aanvoeren om de gezegende staat omver te werpen en tevens de beulen en slachtoffers te zijn, die een helse heerszucht zich heeft uitgekozen?'[286] Bilderdijk was een voorstander van een sterk eenhoofdig gezag, als machtsblok noodzakelijk om de willekeur van regenten in te dammen, maar een tegenstander van het absolutisme. Hij huldigde immers het devies: 'Oranje in het hart en niemands slaaf!' Dit voor hem zeer typerende devies is men geneigd aan Potgieter toe te schrijven, die het als een heilwens voor het nieuwe jaar in de mond legde van vader Jan in *Jan, Jannetje en hun jongste kind* (1842).[287] In werkelijkheid is het afkomstig uit *De Geuzen*, waarvan de laatste twee edities van Onno Zwier van Haren in de 24e zang vermelden: 'Oranj' in het hart en niemands knecht!' Bilderdijk vond het woord 'knecht' niet pregnant genoeg,-het riekte te veel naar boeren en te weinig naar geestelijke serviliteit-, en verving het in de samen met Feith uitgebrachte editie door 'slaaf'.

Kort voordat hij op 19 oktober 1782 zou promoveren, kwam hij in een brief aan Feith op de binnenlandse onlusten terug, maar nu vanuit het perspectief van een bekeerde christen. Hij dacht daarmee goed te scoren bij zijn godsvruchtige vriend, maar besefte niet, dat hij die juist tegen zich in het harnas joeg door de activiteiten van patriotten in een zo ongunstig mogelijk daglicht te stellen: 'Wat zou u verbaasd zijn, als u thans in Holland, bijzonder te Leiden of Amsterdam

verbleef. Bedreigingen, paskwillen, kuiperijen, kartels, omkopingen, beloftes, complimenten, bewijzen van verraad, complotten en al wat hatelijk, verachtelijk en afschuwelijk is, niets wordt uitgezonderd, ja, tot Gods heilige naam aan toe, die in de kerken op de ontzettendste wijze wordt onteerd om de vuilste lasteringen te dekken. Niets, zeg ik, wordt uitgezonderd om de weldenkenden die tevens ogen in hun hoofd hebben, hun geweten te doen verkrachten.'[288] Het is maar wie men 'weldenkend' noemt, zal Feith gedacht hebben, een vrome patriot of een gewetenloze orangist? Bilderdijk voelde zich ver boven beiden verheven: 'O, wat is rust van het gemoed en de bewustheid van een onbesmette ziel een hoogkostelijk goed, en wat kan men weltevreden de snoodheid beneden zich zien woelen, wanneer men zich elk ogenblik gereed vindt om God rekenschap van zijn leven te geven!'[289] Wat hij aan Feith schreef, klonk een beetje als het gebed van een farizeeër, die God ten onrechte dankzegt, omdat hij niet is als de zondaars naast hem in de tempel. Bilderdijk karakteriseerde hen als 'vuige slaven, die goud en erebaantjes durven aan te bieden in ruil voor vrijheid en deugd! Kunnen er nog lagere schepsels worden gevonden, en kunnen zij, die zich aan hen verkopen, nog mensen worden genoemd?'[290] Voor het geval dat zijn lieve vriend niet meer met volle zekerheid wist, of vrome patriotten dan wel gewetenloze orangisten het laagst van alle mensen gezonken waren, voegde hij eraan toe tégen regenteske aristocraten en vóór prins Willem V te zullen ageren: 'Wee mij, als ik ooit laf genoeg word om mij, waar het spreken een plicht is, stilzwijgend akkoord te verklaren met hen, die onze gezegende constitutie zoeken om te keren, en de beminnelijke vorst, van wie onze vrijheid afhangt, de voet op de nek te zetten! Duizenden met mij zullen (zoals de nood het altijd vordert) hun bloed geven om hem in zijn rechten te handhaven en het aristocratisch dwangjuk, dat men ons wil opleggen, te verbrijzelen! Ik heb er overtuigende proeven van en zou u over gevallen kunnen verhalen, die de menselijkheid tot eer strekken en u de tranen uit de ogen persen. Maar ik moet zwijgen en kan niet aan een brief iets toevertrouwen, wat mij niet alleen aangaat.'[291] Dat laatste schreef hij op 21 oktober 1782 aan Feith een paar dagen na zijn promotie om hem klip en klaar te laten weten, dat hij als orangist de patriotten tot de laagste mensensoort rekende, zodat deze lieden evenmin vroom als orangisten gewetenloos konden zijn. Natuurlijk had hij 'enig belang aan het hof',[292] wat voor één van zijn intiemste vrienden, Feith, nu juist een

reden kan zijn geweest om bij Bilderdijks promotie geen acte de présence te geven. Aan die bijzondere omstandigheid dankt men de uitweidingen van de jonge doctor over zijn promotie, een tamelijk minutieus verslag van de wijze waarop deze in haar werk was gegaan, beginnend met de uitroep: 'Ziedaar mij dan Juris Utriusque Doctor! Ziedaar een nieuwe loopbaan voor mij geopend! God geve, dat ik er nuttig in moge zijn en zo getrouw aan de inspraak van mijn geweten, zoals ik er tot dusver gevoelig voor ben geweest!'[293] Zoals hij Feith pas na een jaar inzicht in zijn dagelijkse bezigheden als student te Leiden gaf, verschafte hij hem ook pas achteraf informatie over zijn promotie. Maar opvallender dan dat was zijn behoefte om een ander, geenszins een vreemde, met terugwerkende kracht te overtuigen van zijn gewetensvolle handelwijze. Over het daarachter zittende eergevoel, dat hem niet toestond een morele kwetsuur te tonen, is het laatste woord nog niet gesproken. Er ging een suggestie vanuit, dat hij iets had te verbergen. Had hij wellicht naar eigen eer en geweten te weinig afstand van zijn patriottische vrienden genomen? Als advocaat zou hij nog vaak met dit probleem te maken krijgen en zich als gevolg daarvan ten diepste uitspreken over het aan Cicero ontleende eergevoel van de Romeinse burger die er óók in hem stak. Vooralsnog wordt hier een lichte tegenspraak gesignaleerd tussen zijn zelfbekentenissen over morele wanvertoningen waaraan hij zich al in zijn vroegste jeugd schuldig had gemaakt,-bijvoorbeeld het etaleren van zijn met mensenverachting gepaard gaande hoogmoed-, en zijn behoefte om zich voor een vriend of en plein publique te rechtvaardigen.

Vóór en na zijn promotie onderbrak Bilderdijk zijn verblijf bij Brunel op de Langebrug door zijn intrek te nemen in het weelderige Hof van Holland op de Breestraat.[294] Over het kostenaspect van deze tijdelijke, maar langdurige verhuizing scheen hij zich geen zorgen te maken, vooral bedacht op decorum als hij was. Als advocaat in spe ontving men geen mensen in De Witte Bal. Als secretaris of 'briefschrijver' van de *Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, zoals sinds kort zijn functie officieel luidde, zou men dat eigenlijk op de Helicon moeten doen, zij het dat voor deze griffier (niet Pointdutout geheten) het Hof van Holland een fraai compromis vormde.[295] Hij had de laatste hand gelegd aan zijn 105 juridische stellingen en zich Bussingh en Van der Palm, beide theologiestudenten en later zwagers van elkaar, tot paranimfen gekozen.[296] De toekomstige hoogleraar in de Oosterse ta-

len en gewijde welsprekendheid (bekend om zijn Bijbelvertaling) dichtte voor die gelegenheid een loflied dat hem van zijn nederigste kant liet kennen en tevens als een afscheid klonk:

> Hoor lang die dank'bre vreugdegalm,
> O gij, tot ieders hulp steeds vaardig!
> Vaarwel, denk soms aan mij, misschien was Van der Palm
> een Bilderdijk niet gans onwaardig...[297]

Zij zouden elkaars pad nog vaak kruisen, alsof hun paden degens waren. Toen al moet de bijna zeven jaar jongere Van der Palm voor een wijs man doorgegaan zijn, kalm, vastberaden en harmonieus ingesteld, in alles het tegendeel van Bilderdijk. Hun beider optreden lokte vergelijkingen uit, waarvan die van een lieflijke vijver op Sonsbeek met de waterval van Schaffhausen boekdelen spreekt.[298] Over Bussingh is reeds opgemerkt, dat hij altijd klaarstond om zijn vriend een dienst te bewijzen, waarvan ook wel eens misbruik werd gemaakt. Hij was een jaar of vijf jonger dan Bilderdijk, had net als deze een gouden erepenning behaald bij het Haagse dichtgenootschap *Kunstliefde spaart geen vlijt*, was gemoedelijk in de omgang, bleef ook in de roerigste tijden Oranjegezind (wat van Van der Palm bepaald niet gezegd kon worden) en zou zich als dominee in Gouda over Bilderdijk ontfermen, toen hij berooid uit Brunswijk in het vaderland terugkeerde. Waarschijnlijk had hij minder moeite met de 105 stellingen die de promovendus verdedigde dan zijn medeparanimf.

Zijn professoren hadden met hem willen 'brilleren', schreef Bilderdijk aan Feith, waartoe hij een dissertatie had moeten schrijven.[299] Dan had hij die staande op een katheder in het openbaar moeten voordragen en verdedigen. Maar zeg nu zelf: 'Op een katheder komen geen zuchten of mijmeringen te pas, en wat kan ik anders dan die voortbrengen?'[300] Nee, hij had uiteindelijk met hun instemming besloten een private promotie te regelen. Deze redenering zou men als steekhoudend kunnen beschouwen, indien hij tijdens en na zijn promotie niet méér vaderlandse zuchten en Oranjegezinde mijmeringen ten beste had gegeven dan tijdens een openbare promotie mogelijk was geweest. Een financiële reden dwong hem tot een ongewenste gang van zaken, die hij vervolgens maximaal uitbuitte. Zijn stellingen, zo liet hij Feith weten, waren 'heterodox' en 'gewislijk niet naar de tegenwoordige denkwijze'. Daarin had hij groot gelijk, want

zijn stellingen waren gericht tegen deelname van het volk aan de regering, tegen predikanten die aan politiek doen, tegen de moord op Julius Caesar en Floris V en, wat zijn tegenstanders als 'het toppunt van alle ketterij' moesten opvatten, vóór de stadhouder als de beste beschermheer van de burgerlijke vrijheid.[301] De 98e stelling luidde: 'Feudum nobile non nobilitat.' Daarmee bedoelde hij te zeggen, dat een adellijk leen niet de edelste gevoelens in een leenman opriep. Indirect verwees hij zo naar de moord op Floris V, waarvoor hij adellijke leenmannen als Gijsbrecht van Amstel, Herman van Woerden en Gerard van Velsen verantwoordelijk achtte. Maar het ging hem niet om wat er een half millennium geleden in een graafschap was gebeurd,-interessant voer voor historici-, of, wat men van een jurist misschien zou verwachten, om het recht dat zijn loop moest hebben, nee, het ging hem om een politieke visie op de vaderlandse geschiedenis die in zijn eigen tijd moest worden uitgedragen. De Amsterdamse regenten van nu, met Joan Derk van der Capellen tot den Pol als hun spreekbuis in Overijssel, waren te vergelijken met de edelen die 'der keerlen god' hadden vermoord. Stadhouder Willem V zou veel krachtiger moeten optreden om hun snode plannen te verijdelen en er zelf niet het leven bij in te schieten. Na afloop van het strikt formele gedeelte van zijn private promotie nam hij het woord om ook los van zijn stellingen blijk te geven van zijn Oranjegezindheid. Zijn toespraak duurde zo lang en klonk ook zo partijdig, dat de Leidse senaat nadien een verbod op het houden van een redevoering ter beëindiging van een promotie instelde. Het is dus niet waar, wat Isaäc da Costa over de promotie van zijn leermeester opmerkte, namelijk dat zij zich niet onderscheidde 'door iets bij uitnemendheid zonderlings of paradoxaals'.[302] Het zonderlinge zat hem in de eigentijdse toelichting op een ver verleden, die in de oren van patriotten als een ideologische verdraaiing van de feiten moet hebben geklonken en voor het uitspreken waarvan ontegenzeggelijk politieke moed vereist was. Het paradoxale zat hem in de benadering van een private promotie als een publieke. Bilderdijk versprak zichzelf, toen hij strijdlustig verklaarde: 'Bedenk, of er niet moed voor komt kijken om zo tegen de stroom in te roeien en bij een publieke promotie *het mesje* (zoals men zegt) *op te hangen*.'[303] Deze aan het bekkensnijdersgilde ontleende uitdrukking hield in, dat wie het mesje aanraakte of er met vreemde ogen naar keek, een bekkensnijder indirect toestemming gaf om hem daaraan te rijgen. Jacob van Lennep hoorde Bilderdijk

eens over diens promotie uitweiden en gebruikte deze uitdrukking vervolgens in de fraaie openingsscène van hoofdstuk II uit *Ferdinand Huyck*, die zich in een dorpsherberg te Soest afspeelt.[304]

Nog was daarmee de 19e oktober 1782 niet ten einde, want voor zijn intimi had Bilderdijk een 'vrij briljant promotiemaal' georganiseerd in Het Hof van Holland.[305] Het ging er luidruchtig aan toe, waarbij hij met genoegen terugdacht aan 'de sterkste opposanten die een geduchte naam aan de academie gelaten hadden'.[306] Het was hem toch maar gelukt met hen 'en lice te treden', sterker nog hij was onverschrokken voor zijn politieke overtuiging uitgekomen.[307] Hij besloot een heildronk op de prins in te stellen, wat iets ongehoords was in het patriottische Leiden, en ontdekte toen, dat niemand hem durfde tegen te spreken. Zelfs de 'ijverigste Fransgezinden' dronken uit beleefdheid met hem mee, waaruit maar weer eens bleek, dacht Bilderdijk, hoeveel 'een weinig autoriteit op de jonge luiden' vermocht.[308] Hoewel zijn ouders hadden verwacht, dat hij zich na zijn promotie in Amsterdam zou vestigen, liet hij zich precies een maand later, op 19 november 1782, (alsof de overgang van het ene Hof van Holland naar het andere niet ongemerkter had kunnen verlopen) als advocaat voor het justitiële Hof van Holland beëdigen. De Hoven van Zeeland, Brabant en Friesland gingen eveneens tot zijn benoeming over, zodat hij zijn clientèle uit een groot gebied zou kunnen betrekken. Hij wilde zich in Den Haag vestigen, zo legde hij aan zijn vader uit, omdat hij daar het dichtst bij weer een ander hof zat, dat hem meer perspectieven bood dan alle regenten van Amsterdam bij elkaar. In tijden van 'beroerten' was Amsterdam voor hem de beroerdste plaats om zich te vestigen. Dat snapte zijn Oranjegezinde vader toch zeker wel? Even zat hij in grote spanning, zoals eerder op de dag toen hij bang was zijn 105 stellingen niet goed te hebben verdedigd. Die angst liet zich echter als de duivel met beëlzebub verdrijven, zodra hem een andere gedachte bekroop: heb ik aan deze of gene alles goed uitgelegd, 'en dan nog zit de varkenssnuit in de grond vastgepikt'.[309] Zijn vader zou eigenlijk boven zo'n vernederende vergelijking verheven moeten zijn. Izaac Bilderdijk was ook veel te slim om in een moeilijke situatie géén uitweg te vinden en bovenal gul voor en loyaal aan zijn oudste zoon. Wéér zou Willem, maar nu als advocaat, door zijn vader worden onderhouden, volgens afspraak voor een jaar, opdat geen minvermogende Oranjeklant tevergeefs een beroep op hem zou doen. Typerend voor hun beider karakter was de generositeit van

de een en het kinderlijk gemak waarmee de ander de consequenties daarvan in dank aanvaardde.

Eindnoten

[1] Wap. Blz.115.
[2] Kollewijn. Deel 1. Blz.122.
[3] Zie blz.158.
[4] *Briefw*. III. Blz.761.
[5] *Briefw.* I. Blz.124-125.
[6] Zie blz.346 en 375 e.v.
[7] *Brieven*. Deel 1. Blz.116
[8] R.A. Kollewijn, *Bilderdijk's karakter.* In: *De Gids.* Jaargang 1890. Blz.87.
[9] Da Costa. Blz.40.
[10] H.C. van Gall, *Willem Bilderdijk en zijn juridische boekerijen*. In: *BBS*. Blz.19-26.
[11] Kollewijn. Deel 1. Blz.122.
[12] W. Bilderdijk en P.R. Feith, *Onuitgegeven brieven van Bilderdijk aan Feith*. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*. Jaargang 24 (1905). Blz.68. De laatste regel van *Onze Voorvaders, bij de Oprechting van het Gemeenebest* luidt: 'Kunstrechters! Voegt haar de erelover?' Met 'haar' bedoelde Bilderdijk een 'eed'ler Zangster'. Wat is hier 'ijselijk stout' aan? Dat hij voorstelt de gouden erepenning aan een ander te geven? Zie *DW.* Deel 8. Blz.370. Overigens wijkt zijn opmerking over de kennelijk noodzakelijk geachte 'beschaving' van een vers af van zijn luid verkondigde hekel aan het 'likken' van verzen.
[13] *DW*. Deel 8. Blz.346.
[14] Da Costa. Blz.428.
[15] Idem. Blz.429-430.
[16] *Briefw*. III. Blz.789.
[17] Da Costa. Blz.137 en 143.
[18] Idem. Blz.430.
[19] Het 'erkennend zelfgevoel' toont grote verwantschap met het lutherse 'sola fide'. Zie blz.580-581.
[20] *DW*. Deel 10. Blz.304 en 306.
[21] Idem. Deel 8. Blz.344.
[22] Idem. Blz.348.
[23] *Briefw*. III. Blz.789.
[24] Kollewijn. Deel 2. Blz.87.
[25] Zie blz.129.
[26] Zie blz.140.
[27] Kolakowski. Blz.61.
[28] Zie blz.62.
[29] Van der Zwaag. Blz.212-213.
[30] Idem. Blz.213.
[31] Idem. Blz.212-213.
[32] Idem. Blz.195.

[33] Idem
[34] Idem
[35] Da Costa. Blz.430.
[36] Idem
[37] Idem
[38] Van Eijnatten. Blz.247.
[39] Idem
[40] Idem
[41] In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*. Jaargang 24 (1905). Blz.68.
[42] Idem. Blz.68-69.
[43] Idem. Blz.69.
[44] J. te Winkel*, De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde. Deel 6: Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde in de eerste eeuw der Europeesche staatsomwentelingen* (1). Haarlem, 1925. Blz.70.
[45] Zie blz.113-114.
[46] W. Bilderdijk en P.R. Feith, *Onuitgegeven brieven van Bilderdijk aan Feith*. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*. Jaargang 24 (1905). Blz.56.
[47] Idem. Blz.56.
[48] Idem
[49] Idem
[50] Kalff. Deel 6. Blz.185.
[51] J.C. Streng, *Rhijnvis Feith (1753-1824).* In: *Overijsselse Biografieën.* www.wieiswieinoverijssel. nl
[52] Da Costa. Blz.25-26.
[53] De Jong en Zaal. Blz.13.
[54] Zie blz.79-80.
[55] *Brieven*. Deel 2. Blz.45.
[56] Idem. Deel 5. Blz.28.
[57] Later waren de rollen, wat die taalkundige inzichten betreft, omgedraaid. Toen probeerde Valckenaer hem te helpen door in 1818 Bilderdijks *Verhandeling over de geslachten der naamwoorden in de Nederduitse taal* te laten verschijnen. De eerste editie daarvan was in 1805 bij J.C. Sepp en Zoon verschenen. De tweede editie was in 1811 al persklaar, maar kon pas na een substantiële financiële bijdrage van Valckenaer worden gedrukt. Zie Kollewijn. Deel 2. Blz.223-224.
[58] Sillem. Deel 2. Blz.384.
[59] Kollewijn. Deel 2. Blz.154.
[60] Zie blz.138.
[61] Sillem. Deel 2. Blz.19.
[62] Da Costa. Blz.38.
[63] Idem. Blz.37-38. Da Costa spreekt vanuit een latere fase in Bilderdijks leven over de genoegens van beide lustoorden. Dat blijkt uit zijn omschrijving van Jan Valckenaer als 'rustend staatsman' in het Huis te Bijweg, 'alwaar de rustende staatsman zich in zijn

buiten en zanderijen verlustigde'. Bilderdijk kwam daar volgens hem regelmatig, nadat hij zich 'een en andermaal' in Leiden had gevestigd, dus na zijn terugkeer uit ballingschap.

[64] Van Eijnatten. Blz.548.

[65] Kollewijn. Deel 1. Blz.120-121.

[66] Bilderdijk schreef op 13 november 1827 aan Jeronimo de Vries: 'Hoe het ook zij, u en Valckenaer zijn de enige ware vrienden die ik ooit gekend heb.' Zie *Brieven*. Deel 2. Blz.252. In *Eens gestorvenen vrijspraak* juichte hij 'hem een vriend te wezen die op zijn boezem werken mocht'. Met 'hem' bedoelde hij Jan Valckenaer. Zie *DW.* Deel 13. Blz.288.

[67] Sillem. Deel 1. Blz.20.

[68] *Briefw.-Feith*. Blz.65.

[69] Idem

[70] Stadskantoor voor de afwikkeling van faillissementen. In Amsterdam bevond de Desolate Boedelkamer zich in het Paleis op de Dam. Boven de ingang prijkt zeer toepasselijk een reliëf van Icarus, dat is gemaakt door Artus Quellinus.

[71] W. Bilderdijk en P.R. Feith, *Onuitgegeven brieven van Bilderdijk aan Feith*. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*. Jaargang 24 (1905). Blz.81.

[72] Idem

[73] Zie Kollewijn. Deel 1. Blz.119 en Deel 2. Blz.396.

[74] Blz.36.

[75] Kollewijn. Deel 2. Blz.397.

[76] J.L. van Essen, *Bilderdijk en Groen van Prinsterer*. Blz.6-11. In*: MBM*. Jaargang 1. Blz.6-11.

[77] Zie Kollewijn. Del 1. Blz.119 en Da Costa. Blz.32.

[78] *Krekeltjen*. Blz.127.

[79] *Brieven*. Deel 2. Blz.XIV.

[80] *Briefw.-Tydeman*. Deel 1. Blz.219.

[81] Idem

[82] Professor B. Stolte in een e-mail van 8 mei 2009 aan G. Leliefeld: 'Een zesde- of zevende-eeuwse jurist heeft een werk geschreven onder de titel *Peri enantiophanoon/-phaneioon* en wordt daarom in de bronnen zelfs Enantiophanes genoemd. Ervan uitgaande dat Bilderdijk goed op de hoogte was van het Romeins recht lijkt het mij de vraag of hem daaruit 'enantiophanon/-es' als technische term bekend was. Helemaal uitgesloten is dat niet: geleerde juristen die Grieks kenden waren er volop. Bilderdijk heeft echter eigenlijk net een generatie te vroeg geleefd om via het Romeins recht van deze term op de hoogte te zijn geweest. Pas na hem hebben de Duitse juristen van de 19de eeuw, zoals Zachariae von Lingenthal en de gebroeders Heimbach, de bronnen van het Byzantijns recht systematisch met het Justiniaanse Romeins recht in verband gebracht. Ik denk dat we dan zouden moeten veronderstellen, dat Bilderdijk nog putte uit de geschriften van vooral Franse en 'Nederlandse' zestiende- en zeventiende-eeuwse rechtsgeleerden uit de humanistische traditie. Onmogelijk is dat niet; indirect is

daarvan via de uitgaven van het *Corpus juris civilis* die Bilderdijk vertrouwd zullen zijn geweest ook wel een en ander tot de 'hoofdstroom' van de juristen doorgedrongen.'
[83] Zie *A Greek-English Lexicon*. Editie: H.G. Liddell, R. Scott, H.S. Jones & R. McKenzie with the co-operation of many scholars. With a Supplement, 1968. Oxford, 1978. Eleventh Reprint of the New (Ninth) Edition Completed 1940. Blz.555.
[84] Van Eijnatten. Blz.263.
[85] Idem. Blz.264.
[86] Idem
[87] Idem
[88] Idem
[89] Idem. Blz.265.
[90] Idem
[91] Idem
[92] Idem
[93] G. Groen van Prinsterer, *Handboek der geschiedenis van het vaderland.* Deel 2. Middelharnis, 1927. Blz.583.
[94] *DW*. Deel 8. Blz.371.
[95] Idem.
[96] Van der Capellen tot den Pol. Blz.114.
[97] G. Groen van Prinsterer, *Handboek der geschiedenis van het vaderland.* Deel 2. Middelharnis, 1927. Blz.583.
[98] Wesseling. Blz.11.
[99] Van Eijnatten. Blz.516. Een genuanceerder oordeel over de conservatieve Bilderdijk treft men aan in *Drie protestantse conservatieven uit de 19e eeuw*. Onder redactie van R.E. de Bruin en G.J. Schutte. Amsterdam, 1994. Daarin wordt bijvoorbeeld op blz.29 gerept van de 'verlichte conservatief' die hij was.
[100] A. en M. Kagchelland. Zie o.a. blz.216 en 327.
[101] L. Engelfriet, *Bilderdijk en het jodendom. Bilderdijks waardering van het joodse denken in zijn confrontatie met de tijd*. Zoetermeer, 1995. Blz.198.
[102] M.E. Kluit, *Het Réveil in Nederland 1817-1854*. Amsterdam, 1936. Blz.50.
[103] Naber. Blz.199.
[104] Dubois. Blz.72-73.
[105] M.E. Kluit, op.cit. Blz.54.
[106] Idem
[107] *GdV*. Deel 1. Blz.144.
[108] G. Groen van Prinsterer, *Handboek der geschiedenis van het vaderland.* Deel 1. Middelharnis, 1927. Blz.67.
[109] *Romantiek en historische cultuur*. Onder redactie van J. Tollebeek, F. Ankersmit en W. Krul. Groningen, 1996. Blz.31. Deze typering is van Friedrich Schlegel en heeft een romantische connotatie.
[110] Van Eijnatten. Blz.588.
[111] Idem

[112] G. Groen van Prinsterer, *Handboek der geschiedenis van het vaderland.* Deel 1. Middelharnis, 1927. Blz.59.
[113] Klein. Blz.91.
[114] Ruiter en Smulders. Blz.161.
[115] Ter Braak. Blz.61.
[116] Heyting. Deel 1. Blz.198. In zijn stellingname tegen Verwey en vóór Bilderdijk is hij weinig gelukkig, evenals in zijn vergelijkingen, wat op een gebrek aan scherpzinnigheid wijst. Zo verkondigt hij met grote droefheid de stelling, dat liedjes 'dartel, vluchtig als kopknikkende duifjes' niet door Bilderdijk zijn gedicht. Zie deel 2. Blz.147.
[117] Colenbrander. Deel 1. Blz.258. Er behoorde volgens Colenbrander 'waarlijk moed, ja, overmoed' toe om dit standpunt, dat identiek aan dat van Bilderdijk was, openlijk te huldigen.
[118] Bavinck. Blz.98-99.
[119] Idem
[120] W. Bilderdijk**,** *Het nicotiaanse kruid en Uitzicht op mijn dood.* Haarlem, 1832. Blz.11.
[121] M. van Hattum, *Bilderdijk beknopt*. In: *MBM*. Jaargang 18. Blz.16.
[122] Zweig. Blz.166. De oerbron hiervoor vormen de memoires van madame Campan.
[123] *DW*. Deel 8. Blz.372.
[124] A. Kluyver, *Over een gedicht van Bilderdijk op Karel I van Engeland*. In: *De Nieuwe Taalgids*. Jaargang 12 (1918). Blz.151.
[125] C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 24. Z.pl., 1887. Blz.131.
[126] *GdV*. Deel 12. Blz.92.
[127] A. Kluyver, op.cit. Blz.151-152.
[128] C. Busken Huet, op.cit. Deel 24. Z.pl., 1887. Blz131-132.
[129] Kollewijn. Deel 1. Blz.111.
[130] *Briefw.-Feith*. Blz.62.
[131] Idem
[132] Kollewijn. Deel 1. Blz.126.
[133] Idem. Blz.124-125.
[134] Zie blz.155.
[135] Kollewijn. Deel 1. Blz.125. Allard Pierson gaf daarop het volgende commentaar: 'Dr. Kollewijn bepaalt zich tot een aanhaling uit Da Costa, die in een tamelijk gewrongen volzin beweert, dat, ten aanzien van die paar gewaagde stukjes, 'de grote dichterlijke verdienste voor een onloochenbaar vergrijp tegen de wet der kiesheid vergeefs om verschoning smeekt'. Dit is een zin, vrijwel zonder zin, want kiesheid is smaak, en hoe kan iets grote dichterlijke verdienste bezitten, wat zich aan de smaak bezondigt?' Zie A. Pierson, *Dr. Kollewijns Bilderdijk.* In: *De Gids*. Jaargang 1891. Blz.7.
[136] Idem. Blz.126.
[137] Idem
[138] Zie blz.160-161.
[139] *DW*. Deel 15. Blz.29.
[140] Idem

[141] De Jong en Zaal. Blz.203.
[142] Hier geeft Pierson door een letterlijke aanhaling uit Kollewijns biografie blijk van zijn verbazing over diens taalgebruik, en inderdaad is het woord 'prijkten' hier misplaatst, tenzij Kollewijn het ironisch heeft gebezigd.
[143] A. Pierson, *Dr. Kollewijns Bilderdijk.* In: *De Gids*. Jaargang 1891. Blz.7.
[144] R.P. Meijer, *Literature of the Low Countries. A short history of Dutch literature in the Netherlands and Belgium*. The Hague/Boston, 1978. Blz.185.
[145] *Brieven*. Deel 2. Blz.66.
[146] Idem
[147] Idem
[148] *Beoordeeling van Mr. W. Bilderdijk's Nederlandsche Spraakleer, met de spreuk: Discant artem quam frustra docent, door Mr. J. Kinker. Gevolgd van eenen Brief des Hoogleeraars Matthijs Siegenbeek aan den Schrijver, als bijvoegsel tot deze beoordeeling. Te Amsterdam, bij J. van der Hey en Zoon, 1829*. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1830. Blz.179.
[149] Kollewijn. Deel 1. Blz.101.
[150] *DW*. Deel 9. Blz.404. Zie ook W. Bilderdijk, *Mijn verlustiging.* Editie: M.A. Schenkeveld-van der Dussen. Zutphen, 1975. Blz.72.
[151] *Briefw*. I. Blz.105. Zie ook W. Bilderdijk, op.cit. Blz.28.
[152] *DW*. Deel 12. Blz.424.
[153] Idem. Deel 9. Blz.401-402.
[154] W. Bilderdijk, op.cit. Blz.79.
[155] De Wal. Blz.632.
[156] C. Gerretson, *Verzamelde Werken*. Deel 1. Baarn, 1973. Blz.149.
[157] *MF.* Blz.129.
[158] Idem. Blz.128. Bilderdijk verkondigde dit standpunt in een brief van 4 maart 1818.
[159] Zie I. da Costa, *Poëzy.* Deel 1. Haarlem, 1847. Blz.23 e.v.
[160] Idem
[161] Idem
[162] A. Pierson, *Dr. Kollewijns Bilderdijk.* In: *De Gids*. Jaargang 1891. Blz.7.
[163] August Heyting veroorloofde zich deze opmerking over het Duitse volkslied: 'Wij twijfelen er niet aan, dat Hoffmann von Fallersleben, Bilderdijks vriend, die ook Nederlandse verzen dichtte, zijn 'Deutschland über alles' aan Bilderdijks roep: 'Holland boven al' ontleende. Immers eerst dichtte Hoffmann zijn vers: 'Vlaanderen boven al'. Zie Heyting. Deel 1. Blz.73.
[164] *Razernij der liefde. Ontuchtige poëzie in de Nederlanden van Middeleeuwen tot Franse tijd.* Editie: H. van Straten. Amsterdam, 1992. Blz.IX-X.
[165] Lesley Monfils, *Waar bleef Dobbrauski toch? Nieuwe feiten, waaronder een jongere naamgenoot en Willem Bilderdijk als 'ghostwriter'*. In: *MBM*. Jaargang 23. Blz.8-14.
[166] Idem
[167] De Erven D. Klippink hadden Amsterdam en omgeving als verzorgingsgebied, C. van Hoogeveen jr. Leiden en omgeving.

[168] W. Bilderdijk, *Mijn verlustiging.* Editie: M.A. Schenkeveld-van der Dussen. Zutphen, 1975. Blz.28 en W. Bilderdijk en P.R. Feith, *Onuitgegeven brieven van Bilderdijk aan Feith*. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*. Jaargang 24 (1905). Blz.84-85.
[169] *Briefw.-Feith*. Blz.65.
[170] A. Pierson, *Dr. Kollewijns Bilderdijk.* In: *De Gids*. Jaargang 1891. Blz.6.
[171] Zie blz.244 en 263.
[172] Zie blz.268-269.
[173] H.C. Gall, *Bilderdijk en Van der Keessel*. In: *MBM*.Jaargang 1. Blz.2-6.
[174] *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek.* Onder redactie van P.C. Molhuysen en P.J. Blok. Deel 3. Leiden, 1914. Blz.675.
[175] H.C. van Gall, *Willem Bilderdijk en zijn juridische boekerijen*. In: *BBS*. Blz.19-26.
[176] H.C. Gall, *Bilderdijk en Van der Keessel*. In: *MBM*.Jaargang 1. Blz.2-6.
[177] *Briefw.-Tydeman*. Deel 1. Blz.282.
[178] Idem. Deel 2. Blz.117.
[179] *Briefw.-Feith*. Blz.61.
[180] Idem
[181] *Briefw.-Tydeman*. Deel 1. Blz.306-308.
[182] W. Bilderdijk, *Verhandelingen ziel-, zede- en rechtsleer betreffende*. Leiden, 1821. Blz.71.
[183] Idem. Blz.72.
[184] Idem
[185] *Briefw.-Tydeman*. Deel 1. Blz.306-308.
[186] Van Eijnatten. Blz.518.
[187] W. Bilderdijk, *Verhandelingen ziel-, zede- en rechtsleer betreffende*. Leiden, 1821. Blz.75.
[188] 'Evenaar' betekent 'naald, metalen tongetje dat aangeeft of de schalen van een weegschaal al dan niet in evenwicht zijn'. Zie Van Dale. Deel 1. Blz. 743.
[189] Idem. Blz.76-77.
[190] Idem. Blz.107.
[191] Volgens Bilderdijk bestond die innerlijke tegenspraak dan ook niet: verschillende levensbehoeften en daaruit voortkomende plichten vullen elkaar aan. Bavinck liet Bilderdijk hierover niet in termen van 'aanvulling', maar van 'beperking' denken: 'Al zijn de rechten volgens Bilderdijk dan ook in het afgetrokkene [=het afgeleide van het natuurrecht] oneindig, principieel en factisch zijn ze het voor hem geen ogenblik. Het recht van de mens is als zodanig van huis uit beperkt. Die beperking wordt nu in de rechten van de mens, naar de redenering van Bilderdijk, aangebracht door een ander beginsel, door een andere behoefte, die in de natuur van de mens wordt aangetroffen, namelijk de behoefte aan gezelligheid, sociabilitas.' Zie Bavinck. Blz.135.
[192] Bavinck. Blz.132.
[193] W. Bilderdijk, *Verhandelingen ziel-, zede- en rechtsleer betreffende*. Leiden, 1821. Blz.145.

[194] Idem
[195] Idem. Blz.150.
[196] A. Pierson, *Oudere tijdgenooten*. In: *De Gids*. Jaargang 1886. Blz.426.
[197] Idem
[198] Van der Zwaag. Blz.233-234.
[199] Van Eijnatten. Blz.546.
[200] Idem
[201] W. Bilderdijk en P.R. Feith, *Onuitgegeven brieven van Bilderdijk aan Feith*. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*. Jaargang 24 (1905). Blz.89.
[202] In Nuyens tijd was de gehele senaat bij een publieke promotie aanwezig en moest er in het Latijn worden gerespondeerd, terwijl bij een private promotie alleen leden van de eigen faculteit en de rector en de secretaris van de universiteit achter de tafel zaten. Over niet responderen in het Latijn werd minder moeilijk gedaan. Anders dan Bilderdijk promoveerde Nuyens in 1848 ook om die reden privaat. Zie Van der Zeijden. Blz.39.
[203] De rede zou anders dan het verstand in geestelijke zaken wel enigszins betrouwbaar zijn. Zie W. Bilderdijk, *Verhandelingen ziel-, zede- en rechtsleer betreffende*. Leiden, 1821. Blz.57.
[204] Van Eijnatten. Blz.304. Filosofie en levensvisie waren ten nauwste met elkaar verweven, getuige Bilderdijks uitspraak, dat leven 'zinsbedrog' is. Zie *DW*. Deel 12. Blz.156.
[205] Voor zijn achtste symfonie gebruikte Mahler dit aan Goethes *Faust* (tweede deel) ontleende citaat.: 'Alles van voorbijgaande aard is slechts een gelijkenis.' Het citaat krijgt een in zijn streven deconstructivistisch vervolg: 'Wat ontoereikend is, geschiedt hier, wat onbeschrijflijk is, ging al voorbij.'
[206] Evink. Blz.48.
[207] Idem
[208] Idem. Blz.49.
[209] W. Bilderdijk, *Verhandelingen ziel-, zede- en rechtsleer betreffende*. Leiden, 1821. Blz.58.
[210] *DW*. Deel 12. Blz.450.
[211] Kollewijn. Deel 2. Blz.483. Kollewijn zegt niet, zoals Gomperts, dat Bilderdijk geen enkel goed gedicht heeft geschreven. Er zijn volgens hem 'maar weinig verzen van Bilderdijk, die van het begin tot het einde even krachtig, even doordacht, even melodieus zijn'. Van een meer algemene strekking getuigt deze bewering: 'Er ontbreekt in zijn gedichten veel wat men ongaarne mist.' Op blz.453 heet het: 'Het is moeilijk zich een duidelijke voorstelling te vormen van Bilderdijks poëzie, die slag op slag de tegenstrijdigste eigenschappen te aanschouwen geeft.' Zie ook Gomperts. Blz.14.
[212] Van Eijnatten. Blz.303.
[213] Idem
[214] Zie blz.534 e.v.
[215] *Briefw.-Feith*. Blz. 67-68.
[216] Idem

[217] Kollewijn. Deel 1. Blz.119.
[218] Toen hijzelf in Leiden woonde, ontving Bilderdijk van dokter Verschuur in het verlengde van zijn verblijf in Amsterdam 'de edelste blijken van gulle vriendenmin'. Zie o.a. *DW*. Deel X. Blz.217.
[219] W. Bilderdijk en P.R. Feith, *Onuitgegeven brieven van Bilderdijk aan Feith*. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*. Jaargang 24 (1905). Blz.78.
[220] Idem. Blz.84. Met zijn oudere broer bedoelde Bilderdijk Johannes, die jonger was dan hij, maar naar zijn gestorven oudere broer was vernoemd.
[221] Idem. Blz.83-84.
[222] *Briefw.-Feith.* Blz.56.
[223] Idem. Blz.57.
[224] Idem. Blz.50.
[225] Idem. Blz.64.
[226] Knuvelder. Deel 3. Blz.160.
[227] *Briefw.-Feith*. Blz.103.
[228] Idem. Blz.54.
[229] *MF*. Blz.107.
[230] Kollewijn. Deel 1. Blz.133.
[231] *Brieven.* Deel 1. Blz.119.
[232] Idem. Blz.99.
[233] Idem
[234] Zie blz.248 e.v.
[235] *DSM-IV-TR* (ongepagineerd).
[236] Idem
[237] Da Costa. Blz.391. 'Hypochondrie' is afgeleid van een woord dat in het Grieks 'onderbuik' betekent.
[238] Bilderdijk vermeldt dit kruid in *De ziekte der geleerden*. In: *DW*. Deel 6. Blz.440 tot ergernis van Busken Huet. Zie C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 25. Z.pl., 1888. Blz.80.
[239] *DW*. Deel 15. Blz.108.
[240] *Briefw*. III. Blz.721.
[241] Kollewijn. Deel 1. Blz.122.
[242] W. Bilderdijk en P.R. Feith, *Onuitgegeven brieven van Bilderdijk aan Feith*. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*. Jaargang 24 (1905). Blz.86.
[243] Idem
[244] Idem. Blz.82.
[245] *Briefw.-Feith*. Blz.48.
[246] Visser. Blz.66.
[247] Zie blz.65.
[248] De Jong en Zaal. Blz.33.

[249] M. van Hattum, *'Moet dit een album zijn?' Bilderdijk en het album amicorum. Zijn bijdragen voor Gerrit Joan Meijer en Izaac Bilderdijk. De alba van Agatha Wilhelmina en Sibilla Dorothea Bilderdijk* In*: MBM*. Jaargang 20. Blz.31-36.
[250] W. Bilderdijk en P.R. Feith, *Onuitgegeven brieven van Bilderdijk aan Feith*. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*. Jaargang 24 (1905). Blz.91.
[251] *Briefw.-Feith*. Blz.68.
[252] *DW*. Deel 10. Blz.212.
[253] Kollewijn. Deel 1. Blz.80.
[254] *DW*. Deel 10. Blz.248.
[255] Idem. Blz.249.
[256] Idem
[257] *DW*. Deel 9. Blz.107.
[258] Zie blz.271.
[259] Van Hulzen. Blz.10. *De Post van den Neder-Rhijn* verscheen tweemaal per week vanaf voorjaar 1781 tot en met september 1787. Zie Klein. Blz.95.
[260] Klein. Blz.117.
[261] Van der Capellen tot den Pol. Blz.55-56.
[262] Idem. Blz.56.
[263] Idem. Blz.122.
[264] Idem. Blz.127.
[265] Idem. Blz.134.
[266] H.S.Haasse. Blz.170.
[267] Idem. Blz.364.
[268] In zijn boek zegt hij dat drostendiensten al 300 jaar geleden verboden waren en later door Philips II niet werden toegestaan. Zie Van der Capellen tot den Pol. Blz.98.
[269] *DW*. Deel 6. Blz.229.
[270] Idem. Blz.222.
[271] Idem. Blz.219.
[272] Kuyper. Blz.6.
[273] Colenbrander. Deel 1. Blz.117-118.
[274] Schama. Blz.96.
[275] Idem. Blz.97.
[276] *GdV*. Deel 12. Blz.50 en 64.
[277] Colenbrander. Deel 1. Blz.250.
[278] Schama. Blz.131.
[279] De Pater. Blz.31.
[280] Nederland kent geen democratie, beweert A. Alberts in zijn *Inleiding tot de kennis van de ambtenaar*, maar een 'factiocratie'. Zie daarover G. Leliefeld, *Condities (zonder welke niet) (1993-1995) & Berichten uit Berlicum (1995-2000)*. Den Dungen, 2009-2019. Blz.357. Het Nederlandse volk heeft zich bijvoorbeeld nooit officieel uitgesproken over toetreding tot de Europese Unie en invoering van de euro.
[281] Zwager. Blz.129.

[282] Praamstra. Blz.423.
[283] *Briefw.-Feith*. Blz.63. Er was een beloning van f 14.000,- uitgeloofd, voor wie een goede tip kon geven over de uitgever en/of de anonieme schrijver van het boek.
[284] *Briefw*. I. Blz.142.
[285] Idem. Blz.140-141.
[286] *Briefw*.-Feith. Blz.73.
[287] E.J. Potgieter, *Proza 1837-1845.* Haarlem, 1895. Blz.32. Zie ook W.A.P. Smit. Blz.666.
[288] W. Bilderdijk en P.R. Feith, *Onuitgegeven brieven van Bilderdijk aan Feith*. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*. Jaargang 24 (1905). Blz.94-95.
[289] Idem
[290] Idem
[291] Idem. Blz.95.
[292] Idem
[293] *Briefw.-Feith*. Blz.76.
[294] Idem. Blz.75.
[295] Kossmann. Blz.70.
[296] Kollewijn. Deel 1. Blz.136. W. van der Zwaag spreekt hem, wat Van der Palm als paranimf betreft, tegen. Zie Van der Zwaag. Blz.301.
[297] Da Costa. Blz.400.
[298] J.A. Alberdingk Thijm, *Bibliografie. (Uitgaven van boeken, platen, en muziek.)* In: *Dietsche Warande.* Jaargang 2 (1856). Blz.277.
[299] Kalff. Deel 6. Blz.188.
[300] Idem
[301] Idem. Blz.189.
[302] W. Bilderdijk en P.R. Feith, *Onuitgegeven brieven van Bilderdijk aan Feith*. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*. Jaargang 24 (1905). Blz.55.
[303] Kalff. Deel 6. Blz.189-190.
[304] J. van Lennep, *Ferdinand Huyck*. Leiden, z.j. Blz.21.
[305] Kalff. Deel 6. Blz.189-190.
[306] Idem
[307] Idem
[308] Idem
[309] *Briefw.-Tydeman.* Deel 1. Blz.222.

'Het leven heeft ook zaligheên!'
Uit: *Aan mijn dochtertje*

Hoofdstuk III

Haagse advocatuur, liefde en huwelijk (1782-1787)

Het Sint-Nicolaasfeest pleegt in het teken van de vrijgevigheid te staan, maar waar ouders hun kinderen niets kunnen geven, omdat zijzelf niets bezitten, kan het ontaarden in een afgedwongen opruiming van goederen. Dat verschijnsel deed zich volgens sommige historische bronnen op 6 december 1782 in Den Haag voor, één dag na het heerlijk avondje, toen het grauw hier en daar letterlijk de deur van de rijken platliep om via een wederrechtelijke collecte te bekomen wat het zijns inziens ten onrechte was onthouden.[1] Het schrikbeeld van het Amsterdamse pachtersoproer stond de regenten in Den Haag nog levendig voor ogen, zodat zij, niet weinig geschrokken, haastig tot repressieve maatregelen overgingen. Volgens andere bronnen liep er een op die dag door de stadhouderlijke familie uitgelokte dankbetuiging op schermutselingen tussen patriotten en oranjisten uit.[2] Dit oproer, waarvan de ernst onder de naam 'Haagse vrolijkheid' schuilging, vormde de ouverture van een reeks over Hollandse steden verspreide oproeren, die op openlijke aanhankelijkheidsbetuigingen aan de stadhouderlijke familie neerkwamen. Naast de bestaande schutterijen, die van oudsher prinsgezind waren, richtten patriotten in het hele land vrijkorpsen en exercitiegenootschappen op. Alleen door voortvarend te werk te gaan konden zij zich tegen de gewelddadige acties van hun Oranjegezinde medeburgers verweren. Sinds Cornelis de Gijselaar, pensionaris van Gorcum en Dordrecht, het Haagse oproer had opgeblazen tot monsterlijke proporties, alsof men hem naar het Groene Zoodje had willen slepen om daar hetzelfde lot te ondergaan als dat van de gebroeders De Witt, werden zijn aanhangers in plaats van patriotten ook wel naar zijn speels verbasterde voornaam 'kezen' genoemd.[3] Van der Capellen tot den Pol gebruikte het Haagse incident om de noodzaak van vrijkorpsen extra te bepleiten. Hoe zou men zich anders tegen de troepen van de stadhouder moeten verdedigen?[4] De Franse ambassadeur trachtte op zijn beurt het patriottisch vuur aan te wakkeren, om zijn land zoveel mogelijk te laten profiteren van de anti-Engelse stemming in de Repu-

bliek. Hoewel de nationale zelfstandigheid van de Amerikaanse opstandelingen inmiddels door het Verenigd Koninkrijk en de Republiek erkend was, waarmee er een angel uit de strijd tussen patriotten en orangisten leek te zijn gehaald, woedde de burgeroorlog voort. Er mocht hier te lande een Amerikaanse ambassadeur in de persoon van John Adams benoemd zijn, de latere tweede president van de Gefedereerde Staten, toch bleef er een gewelddadige driehoeksverhouding bestaan tussen de stadhouder, regenten en het volk (waartoe ook de regenten behoorden voor zover zij niet van adel waren). Zolang het onderliggende probleem niet opgelost was, kon de internationale politiek alle kanten uit gaan,-prins Willem V bijvoorbeeld onverwachts toenadering zoeken tot de Franse minister van Buitenlandse Zaken Vergennes-, zonder dat er voldoende nationale daadkracht tegenover stond. De kern van dit probleem heeft Willem van Hogendorp het pregnantst geformuleerd: 'Het misbruik van het gezag door de aristocraten bestaat daarin, dat zij zichzelf als het ware van het volk afzonderen, dat zij zich en de hunnen het vermogen van het gezamenlijk volk willen toe-eigenen. Vele ambten bezitten zij, in de koophandel zijn zij bevoorrecht, van lasten bevrijden zij zich zoveel zij kunnen, de rechter durft hen niet aan te tasten, oorlog wordt er gevoerd en vrede gesticht omwille van hen, want een gering aantal regenten heerst eigendunkelijk en zij houden elkaar aan de geheime belofte om niemand hunner over iets strafwaardigs aan te spreken. In die stilzwijgende overeenkomst ligt hun gezag en deszelfs misbruik opgesloten. Om dit landverdervend gezag te vernietigen diende een grotere macht dan de hunne het eedgenootschap te ontbinden...'[5] Dat met die grotere macht Frankrijk of de Franse Revolutie werd bedoeld, moge duidelijk zijn, evenals dat men volgens Van Hogendorp eerst intern orde op zaken zal moeten stellen alvorens extern zijn gezag te laten gelden. In dit (inter)nationale steekspel werd de jonge advocaat Willem Bilderdijk weldra tegen wil en dank betrokken.

Hij zal het hebben toegejuicht, dat Willem V eindelijk een initiatief nam. Als jurist stoorde hij zich niet weinig aan de stelregel van Amsterdamse kooplieden in de Gouden Eeuw: 'Vrij schip, vrij goed!'[6] Wie daarnaar handelde, kon immers ongelimiteerd wapens smokkelen en zonder sancties te hoeven duchten contrabande vervoeren. Hij nam het de schrijver van *Aan het Volk van Nederland* kwalijk, dat deze de aloude stelregel van Amsterdamse kooplieden wilde herinvoeren: 'Dat wij thans in oorlog zijn en niet van de voordelen der *neutraliteit*

en *vrije zeevaart* mogen genieten, zoals Rusland, Zweden en Denemarken (welke landen gewapend en niet door hun eigen vorsten verraden zijn en daarom door uw Engelsen worden ontzien), dat wij in ons eigen land geblokkeerd en opgesloten liggen, dat onze dappere landgenoten op zee als maar weinig leeuwen tussen veel jagers ter slachtbank worden geleid, dat zoveel goede, vanzelfsprekende voorstellen om schepen te bewapenen van de hand zijn gewezen, dat wij in deze hoogst gevaarlijke toestand nog steeds zonder bondgenoten zijn, ja, vorst Willem, het is alles uw schuld!'[7] De stadhouder maakte inderdaad een passieve indruk op wie juist grote daadkracht van hem zou mogen verwachten. Pieter van Woensel noemde hem spottend in zijn *Historie van een Trojaans paard* 'Ambidubius', een aartstwijfelaar, en 'Vlees noch Vis', terwijl hij hem met het vijfde rad aan een wagen vergeleek.[8] Bilderdijk was de prins goedgezind, trachtte praatjes over zijn dronkenschap en vrouwenhistories als laster af te doen, maar typeerde hem ook negatief in *Vorsgekwaak*: 'De opgeblazen vors is het wonder van de poel.'[9] Hij wilde dat prins Willem V twee cijfers naar voren sprong, dat wil zeggen als graaf Willem VII door het leven zou gaan. Dan hoefde hij zich immers niets aan te trekken 'van de onzalige bekrompenheid van een bloot stadhouderlijk gezag'.[10] Het graafschap Holland was bovendien een zwaardleen, wat een vrouwelijke opvolging van de graven van Holland juridisch onmogelijk maakte. Als graaf Willem VII zou de stadhouder dus niets van zijn eigen vrouw, prinses Wilhelmina van Pruisen, te duchten hebben. Dat zo'n man het initiatief nam om een bondgenoot tegen het Verenigd Koninkrijk te zoeken, was op zichzelf al lofwaardig. Dat hij hetzelfde initiatief ook wilde benutten om de patriotten in zijn eigen land dwars te zitten, was dubbel lofwaardig in de ogen van Bilderdijk. Door te schermen met 'speciale protectie' voor de gematigdste regenten die op hun beurt anderen tot het Oranjekamp konden overhalen door 'gelijke genoegens en avantages te verzekeren aan allen die welmenend hun verkeerde allianties en attachementen wilden verlaten', trachtte Willem V verdeeldheid onder de patriotten te zaaien. Bovendien trachtte hij hun goede contacten met de Franse ambassadeur te overtroeven door zijn kamerheer Sigismund van Heiden Reinestein aan de Franse minister van Buitenlandse Zaken samenwerking op nautisch gebied te laten aanbieden voor de duur van de Vierde Engelse Oorlog.[11] Dit tweeledig initiatief leverde echter weinig op, zoals in het begin van 1783 was gebleken. Nadat hij om-

streeks diezelfde tijd zijn intrek had genomen bij de weduwe van een Keulse wijnhandelaar, Lohr geheten, op de Nieuwe Uitleg in Den Haag, hoorde Bilderdijk over de mislukking van dit initiatief. Hij zal er met gemengde gevoelens op gereageerd hebben, omdat hij het enerzijds als een doorbraak in de passiviteit van het Oranjekamp zal hebben beschouwd en anderzijds grote reserves tegen de staatkundige opvattingen van Franse filosofen behield. Had Montesquieu niet de trias politica bepleit om het absolutisme af te schaffen? Hoe zou een scheiding tussen wetgevende, uitvoerende en rechterlijke macht beter kunnen uitwerken dan wanneer deze drie machten onder één Eminent Hoofd van de Staat ressorteerden? Waar macht verdeeld wordt, zo verwachtte Bilderdijk, kunnen verwarrende conflicten tussen de machtigen op aarde niet uitblijven.[12] In de geest van een door hem verdedigde stelling tijdens zijn promotie, waarin het eenhoofdig gezag de beste waarborg voor burgerlijke vrijheid werd geacht, moest hij eigenlijk niets van Frankrijk hebben. Hij waarschuwde zijn landgenoten juist voor Franse filosofen als Montesquieu en sprak verontwaardigd over 'onze in uitheemse domheid zich dompelende natie'.[13] Hoe dat ook zij, in de loop van 1783 kreeg hij als jonge, Oranjegezinde advocaat veel met de kamerheer van Willem V te maken, Sigismund van Heiden Reinestein, die in zijn eentje als een soort geheime inlichtingendienst voor de prins werkte.

Om te begrijpen hoe dit contact tot stand kwam, verplaatse men zich naar Den Haag 1783. De strijd tussen patriotten en orangisten had al zulke bizarre vormen aangenomen, dat men aan de naamgeving van steden als Den Haag en Den Bosch kon merken, of iemand op de hand van de patriotten of de prins was. In dat laatste geval werden beide steden als 's-Gravenhage en 's-Hertogenbosch aangeduid uit respect voor de adellijke regenten die er het bestuur van uitmaakten.[14] Bilderdijk had inmiddels kennisgemaakt met twee te Den Haag kantoor houdende gebroeders Van der Linden, van wie Johannes als advocaat en Dirk als procureur optrad.[15] In nauwe samenwerking met hen schreef hij rekwesten voor 'onvermogende klagers', hem ter verdediging toegewezen door het Hof en de Hoge Raad van Holland en Zeeland. Het waren veelal arme sloebers die wegens hun orangistische overtuiging met justitie in aanraking waren gekomen. Wie in die tijd "Oranje boven!" riep, wat in meerdere gewesten streng verboden was, kon al in de gevangenis worden gezet. Wie dat in een dronken bui had geroepen, goudsbloemen op zijn revers

droeg, of anderen had gemolesteerd om hen tot het ware politieke geloof te bekeren, kon rekenen op een langdurig voorarrest. Omdat er in heel Den Haag maar vijf of zes advocaten praktiseerden, waren die voortdurend bezig met het onderhouden van contacten met hun cliënten en met het treffen van schikkingen om op een hoger niveau de procesgang voordelig te beïnvloeden of zelfs overbodig te maken wegens afgelasting van het proces. Daardoor ontmoette Bilderdijk bijvoorbeeld de raadpensionaris van Holland, Pieter van Bleiswijk, met wie zijn vader op fiscaal gebied ook rechtstreeks contacten onderhield. De raadpensionaris stak bij deze gelegenheid de loftrompet over Izaac Bilderdijk, waarover de zoon met een kritisch voorbehoud ten aanzien van diens juridische kennis opgetogen berichtte: 'Mijn vader was het, die, hoe ontbloot ook van rechtskennis, sedert twintig jaar altijd bij het doen van verzoeken, het vormen van nieuwe ontwerpen, het voorkomen van geschillen over het waar verstand, en wat tot dit vak der gemene middelen mocht behoren, door ministers, fiscaal specialisten, inspecteurs, volstandig geraadpleegd werd, en wanneer ik voor de eerste maal raadpensionaris van Bleiswijk ontmoette, betuigde deze mij, dat mijn vader (dit was zijn uitdrukking) voor het land onontbeerlijk en een *homme d'or* was.'[16] Daarnaast sprak Bilderdijk ook met de secretaris van de prins, baron P.J. de Larrey, en diens thesaurier J.C. Reigersman. Vanwege veelvuldig uit te keren financiële bedragen ter ondersteuning van het Oranjekamp speelde de thesaurier een belangrijke rol in het leven van Bilderdijk, doordat hemzelf of zijn clientèle moeilijk te weigeren aanbiedingen werden gedaan. In het overleg daarover was ook de hiervoor genoemde kamerheer van de prins betrokken: Sigismund van Heiden Reinestein[17]. De functie van secretaris en kamerheer werden toen vaak voorzien van het predicaat 'geheim', wat aan de financiële bedragen in kwestie het karakter van smeergeld verleende. In enkele gevallen had Bilderdijk met de prins zelf te maken, maar meestal sprak hij met personen uit diens entourage. Omdat hij een goede advocaat bleek te zijn, zijn politieke standpunt in het openbaar huldigde (waarvoor moed nodig was) en als literator een zekere propagandistische waarde vertegenwoordigde, raakte hij meer dan hem lief was in de politiek van zijn tijd geïnvolveerd.

Dat bleek voor het eerst in de affaire Verbrugge, toen Bilderdijk met de gevolgen van de 'Paskwillentijd' (die ook 'Paskwillenstrijd' had kunnen heten) werd geconfronteerd. Op 28 januari 1782 was het

eerste nummer van *De Post naar den Neder-Rhijn* verschenen, waarvoor Philippus Verbrugge het journalistieke werk had verricht. Dit tijdschrift was als een orangistische concurrent voor Pieter 't Hoens *De Post van den Neder-Rhijn* bedoeld. Aangezien de politieke koers van Verbrugge niet altijd strookte met de gewenste der orangisten, had Sigismund Van Heiden Reinestein op 6 december 1782, de dag van het Haagse oproer, een contract door Verbrugge laten ondertekenen, waarin deze voor een jaarlijkse toelage van f 900,- beloofde uitsluitend naar de smaak van het prinselijk hof werk voor *De Post naar den Neder-Rhijn* te zullen leveren. Verbrugge, een afgezette predikant uit het kattenknuppelspel lievende Koedijk, zat zo urgent om geld verlegen, dat hij anderhalve maand later de prins om een voorschot van f 500,- vroeg (ruim twee keer het jaarsalaris van een schoolmeester). Indien hij dat niet zou krijgen, dreigde hij bankroet te gaan en zijn zegenrijke werk voor de orangisten slechts in de gevangenis te kunnen voortzetten.[18] Hij had zo weinig te verliezen, dat hij net zolang doorging met het beledigen van patriotten in *De Post naar den Neder-Rhijn*, totdat hij werd opgepakt. Bilderdijk was één der advocaten van deze minvermogende journalist, die te Delft voor het gerecht gedaagd, in juli 1783 voor ruim elf maanden achter de tralies verdween. Geen welsprekendheid was in staat geweest de financiële malversaties van zijn cliënt te vergoelijken, laat staan te ontkennen, terwijl diens talrijke beledigingen aan het adres van Amsterdamse regenten en Goudse burgemeesters onvergeeflijk werden geacht. Op 31 januari 1784 diende Bilderdijk een verzoek tot 'excarceratie' voor zijn cliënt in, die daarvoor bereid was een even grote borg te betalen als de hem opgelegde boete, maar desondanks pas in juni van dat jaar uit de gevangenis werd ontslagen. Wegens zijn 'verregaand brutaal gedrag' onthield de prins hem vanaf november 1784 een pensioen dat veel op een afperssom leek, zo hevig was Verbrugge in de weer geweest om het op een akkoordje met de patriotten te gooien.[19] Uit een verslag van Bilderdijk blijkt met welk soort lieden hij zich beroepshalve moest inlaten: zijn cliënt had zich in Haagse koffiehuizen luidruchtig gedragen en maakte als gokker grote schulden. Daardoor was de vrees gewettigd, dat hij zijn overeenkomsten met het prinselijk hof zou verpanden 'en dezelve aldus in gevaarlijke handen doen geraken, die er misbruik van mochten maken'.[20] Vooral Reigersman was er als thesaurier van de prins veel aan gelegen de eerder door zijn toedoen schriftelijk in aktes vastgelegde overeen-

komsten met Verbrugge af te kopen. Hij bood er f 9000,- voor, terwijl Bilderdijks cliënt er minstens f 12.000,- voor wilde hebben. In de loop der tijd werd de hoogte van het bedrag waarover werd onderhandeld niet lager, maar hoger. Uiteindelijk eiste Verbrugge, die donders goed begreep, hoe de nationale stemming ten gunste van de patriotten was doorgeslagen, een exorbitant hoog bedrag van f 20.000,- wat naar alle waarschijnlijkheid op f 16.000,- werd afgemaakt. Willem V was het querulante gedrag van zijn trouwe aanhanger echter zo beu, inclusief de eindeloze reeks pamfletten tegen hemzelf en de hertog van Brunswijk gericht, apologieën en gefingeerde aanhankelijkheidsbetuigingen, dat hij Bilderdijk verzocht een financiële regeling met Verbrugge te treffen, op voorwaarde dat deze zich voorgoed uit de provincie Holland zou terugtrekken.[21] Verbrugge maakte zich inderdaad uit de voeten, promoveerde tot doctor in de beide rechten aan de Koninklijke Pruisische Academie te Duisburg en schreef *De ware vrijheid*, een boek waarvoor hij als ex-gekerkerde de steun van de prins durfde te vragen. Deze wenste hem op 't Loo niet te ontvangen, weigerde zijn manuscript te lezen en gaf hem f 70,- als reiskostenvergoeding. Het boek verscheen kort daarna in Kleef, waarna Verbrugge de stadhouder met zijn verzekeringen van onverminderde trouw bleef achtervolgen, ook toen de Fransen het hier voor het zeggen kregen.[22]

De affaire Verbrugge toonde aan, in welk louche gezelschap Bilderdijk als advocaat verzeild was geraakt en hoe nauw zijn contacten met het prinselijk hof waren. Dat hijzelf al in 1783 niet ongeschonden uit de 'partijstrijd' was gekomen (om het woord 'burgeroorlog' eens met een eufemisme af te wisselen), bleek uit aanvallen in de patriottische pers op hem gedaan. Ter verdediging van Oranjeklanten reisde hij veel in de omgeving van Den Haag rond zonder dat het hem altijd mogelijk was 's avonds naar zijn kamer op de Nieuwe Uitleg terug te keren. Dan overnachtte hij in steden als Delft en Leiden,-een reis met de trekschuit vanaf 't Zieken in Den Haag naar Leiden duurde ruim vier uur-, en kwam hij onderweg in koetsen en herbergen desnoods ongevraagd voor zijn politieke overtuiging uit.[23] Zat hij in een diligence, dan keek hij er niet vreemd van op dat bij een volgende halte iedereen uitstapte,-alsof leeglopende diligences een fysieke kwaal waren, waaraan hij persoonlijk leed,-diligencitis-, gewend als hij was zijn partijgenoten 'met veel vuur en niet zelden met gunstig gevolg' voor gerechtshoven te verdedigen.[24] In de *Nederlandse Courant van Nieu-*

wer-Amstel stond een verhaal (geen feitelijk relaas) over een wild avondfeestje, door hem met een cliënt doorgebracht, waarop hij vensterramen geopend en luidkeels geroepen zou hebben: "Vivat Oranje! Hoezee!" waarna hij 's morgens vroeg met het snelste vervoermiddel, een sjees, naar Den Haag was teruggekeerd.[25] Zo zou hij ook samen met zijn vriend Kumpel, die in menig opzicht een dubbelganger van Verbrugge leek, en zijn confrère Van Heusden op 8 maart 1783 de verjaardag van de prins iets te uitbundig hebben gevierd in een herberg te Oegstgeest, wat als de 'Oegstgeestse vrolijkheid' de geschiedenisboeken is ingegaan.[26] Heeft hij die jaarlijkse hoogtijdag daar overigens niet gevierd, dan vast wel ergens anders. Samen met Mr. A. van Heusden, wiens naam hem als die van een ver familielid in de oren moet hebben geklonken, bracht Bilderdijk met zekerheid een nacht in de Delftse cel van Verbrugge door, omdat hij wilde aantonen dat hun beider cliënt voortdurende zorg nodig had wegens epilepsie. Omstreeks middernacht vond het onvermijdelijke plaats, 'waarna aan het oogmerk van mijn verblijf voldaan zijnde, ik echter genoodzaakt was tot het openen van de stadspoorten aldaar te vertoeven en alzo de morgen af te wachten'.[27] Natuurlijk werd dit van bijzondere zorg voor zijn cliënt getuigende voorval in de patriottische pers misbruikt. Daarin viel te lezen, hoe de advocaat Bilderdijk de nacht in een 'diffamerend' gezelschap had doorgebracht, terwijl men van hem in zedelijk opzicht juist een ver boven elke verdenking verheven invulling van zijn voorbeeldfunctie had mogen verwachten.[28] Soms trof zulke berichtgeving hem zo onaangenaam, dat hij zich geroepen voelde om zich bij de prins te rechtvaardigen. Eens te meer was dat het geval, toen de president van het Hof van Holland hem officieel berispte, omdat hij zich aan 'indecente losbandigheden' schuldig zou hebben gemaakt. De prins, met wie hij kennelijk op goede voet stond, liet hij de ene keer weten: 'Uw hartsvriend heeft geen onvoorzichtigheden begaan, die een voorwendsel tegen hem zouden kunnen opleveren voor gewelddadigheden, die de schaamteloosheid zelf nog altijd met een schijn tracht te kleuren.'[29] Indien de patriotten hun valse beschuldigingen aan zijn adres een schijn van waarheid zouden trachten te geven, moest men hen dus vooral niet geloven. Een andere keer berichtte hij de prins, 'voor wie het onverbreekbare attachement met het bloed mijner voorouders op mij is overgegaan', dat zulke beschuldigingen van de patriottische pers vals waren en zo'n straf van het Hof van Holland volledig onverdiend. Er was niets op hem als per-

soon aan te merken en als advocaat achtte hij de manier waarop hij anderen rechtsbijstand verleende zelfs nog 'achtbaar in het oog der geweldenaren die ik tegensta'.[30] Wat hij in een brief aan Willem V, medio 1784, te berde bracht, was alleszins redelijk, getuigde van een man in zijn positie zelfs van wijsheid, maar deed hij er wel goed aan het staatshoofd een brief te schrijven? Of trapte hij in dezelfde val als Philippus Verbrugge en bracht hij iets zo vanzelfsprekends in de ogen der geadresseerde onder woorden, dat hij zodoende diens argwaan uitlokte? Bilderdijk schreef omstandig over zijn publieke vernederingen en de smaad hem persoonlijk aangedaan: 'Zo weinig een misplaatste gevoeligheid voor die verongelijkingen mij vervoerd heeft, om uit een beginsel van wraakzucht mij buiten mijn post en ongeroepen tot een onvoorzichtige voorvechter op te werpen, even weinig heeft mij die smaad afgeschrikt om, waar het mijn post van mij vorderde, of waar mijn geweten mij overtuigde van nut te kunnen zijn, de goede zaak onbeschroomd te verdedigen, voor te staan en te bevorderen.'[31] Men hoefde zijn trouw aan het Oranjehuis niet in twijfel te trekken, de prins nog wel het allerminst!

En toch kende ook Bilderdijk genoeg momenten van vertwijfeling. Op 20 december 1823, hij was toen 67 jaar oud, keek hij verbitterd op de eerste vijf jaar van zijn praktijkuitoefening als advocaat terug. Hoe zwaar hadden de orangisten het niet tot de komst van de Pruisen te verduren gehad? Hoe slecht hadden de patriotten hem niet 'in de troubles van 1782 tot 1787' behandeld? Had hij niet in zijn eentje 'het gruwelijkste misbruik van Justitie ter onderdrukking en de beestelijkste dwangoefening' moeten doorstaan?[32] Als tegenwicht voor het leed hem aangedaan, voerde hij toen hetzelfde, aan het natuurrecht ontleende, principe aan als in zijn jonge jaren: 'Wij zijn niet geroepen tot spelevaren, maar om tot behoud van de kiel waarop wij geplaatst zijn, onze plicht te doen.'[33] In Leiden, Delft, Amsterdam en Rotterdam konden honderden orangisten rekenen op zijn inzet voor de goede zaak. Hij zag hen eerder als slachtoffers van een gerechtelijke dwaling dan als verdachten en in zijn ijver om het recht te laten zegevieren stelde hij hun (rechts)zaken soms te gunstig voor: 'Ik bezocht na toelating van schepenen deze lieden in hun gevangenis, gaf hun raad en bevrijdde hen van alle straf.'[34] In geval van Philippus Verbrugge en van de kort daarna landelijk de aandacht trekkende zaak tegen Kaat Mossel lukte het hem nu juist niet hen na een eenmalig gevoerd proces straffeloos door het leven te laten gaan. Zijn

vertwijfeling sproot uit de felle weerstand voort, die hij van patriotten ondervond. Hoe hij daar in het eerste jaar van zijn advocatuur tegen aankeek, is dankzij een brief aan een literaire ster in opkomst, de bijna vier jaar jongere Adriaan Loosjes Pzn., precies bekend. Op 2 november 1783 schreef hij hem daarover: 'Wat de rampzalige partijschappen van onze dagen betreft, zolang mensen mensen zijn, kan iemand te goeder trouw dwalen en dus tevens een eerlijk man zijn, en nochtans een aanhang begunstigen, die ten hoogste verderfelijk is. Wij weten het, en hierop is onze verdraagzaamheid in het godsdienstige gegrond. Waarom zouden wij het in het staatkundig wezen miskennen?'[35] Met al zijn bezwaren tegen het rationalisme gedroeg hij zich als een uiterst redelijk mens tegenover een notoire patriot als Loosjes. Hij vervolgde zijn brief in dezelfde geest van verdraagzaamheid, maar zonder enige schroom om te zeggen waar het volgens hem op stond: 'Er is dus geen reden, waarom ik u anders zou houden dan voor een man, die naar overtuiging handelt en spreekt, en zo iemand is, ondanks alle vooroordelen en valse begrippen die hij moge

Adriaan Loosjes op 36-jarige leeftijd

koesteren, de achting van alle weldenkenden waardig.'[36] In een latere fase van zijn leven zou dat gebrek aan schroom hem het respect voor andersdenkenden op politiek, filosofisch en religieus gebied doen verliezen. In 1783 had hij zijn eigen schroom ternauwernood overwonnen, waardoor zijn empathisch vermogen (ook op andere gebieden) nog groot was. Daarom trok hij zich de inlandse troebelen ten zeerste aan, veel meer dan bij zijn rol van zelfbewuste advocaat paste, zodat hij serieus overwoog het land te verlaten en naar de Kaap te gaan, dat wil zeggen naar Zuid-Afrika. Ook daarover wisselde hij van gedachten met de prins, die er bij hem op aandrong in het land en op zijn post te blijven.[37] Dat dubbele blijk van waardering streelde zijn gevoel van eigenliefde en maakte hem overmoedig. 'Liever stond hij alleen in de strijd tegen allen dan het hoofd voor het conventionele te buigen,' zo getuigde zijn biograaf van hem.[38] Terwijl de waarheid van deze uitspraak vaststaat, schuilt er een ironisch element in de vaststelling dat 'conventie' in de periode 1782-1787 acceptatie in plaats van afwijzing van progressieve denkbeelden betekende. Men is geneigd, vanuit een zeker vooroordeel redenerend, Bilderdijk met conservatieve denkbeelden te vereenzelvigen, die het conventionele karakter van met name politieke beginselen niet te boven gaan. De werkelijkheid zag er tijdens de eerste vijf jaar van zijn advocatuur echter anders uit, waardoor hij inderdaad als een eenzame musketier strijdend voor de goede zaak kan worden afgeschilderd.

Hoezeer men zijn verdiensten in hofkringen op prijs stelde, bleek uit aanbiedingen die men hem deed. Wilde hij pensionaris van Amsterdam worden? Bilderdijk weigerde, waarna de secretaris van de prins, baron P.J. de Larrey, en diens thesaurier, J.C. Reigersman, hem beiden een 'aanzienlijke' plaats op de secretarie van Willem V aanboden.[39] Anders dan in Amsterdam zou hij op zijn nieuwe post in de luwte van de politieke strijd worden gehouden, wat voor Bilderdijk een reden was om op het aanbod in te gaan. Maar zijn verlangen naar de rechtszaal was te groot dan dat hij immobiel en op vaste uren werkzaam voor de prins zou kunnen zijn, met wie hij liever een vriendschappelijk ideologische relatie onderhield dan een gebaseerd op die van een werknemer tot zijn werkgever. Na een paar maanden nam hij daarom al ontslag, wat hem dwong zich opnieuw rekenschap van zijn sociaal raison d'être te geven: 'Mijn lust was wel te doen, recht en onschuld voor te staan; mijn uitspanning, de uitoefening van

de fraaie kunsten en letteren. Maar mijn doel was in alles eenzelvig: de vervulling ener bestemming, waarvan ik verlichting voor het nageslacht, welvaart voor het vaderland en uitzetting van de grenzen der menselijke kennis hoopte.'[40] Zulke hooggestemde idealen lieten zich nauwelijks met secretariële werkzaamheden ten behoeve van het prinselijk hof rijmen. Alleen zijn afkeer van het ambt maakte hem al ongeschikt voor een overheidsfunctie, of wat daar veel op leek. Als Bilderdijk over zijn eigen maatschappelijk functioneren nadacht, deed hij dat in irrationele bewoordingen als 'bestemming'. Dat Gods zegen op zijn werk rustte, was hem meer waard dan welke beloning ook. Dat en de restanten van zijn jeugdige verlegenheid verklaren zijn hartgrondige weerzin tegen geldzaken en gezagsuitoefening.[41] Het viel hem hard iets voor geld te moeten doen en misschien pleitte hij als advocaat wel op zijn best, wanneer hij geen geld kon of wilde vragen aan zijn cliënten. Ontving hij wel een honorarium voor zijn werkzaamheden, dan beschouwde hij dat als een weldaad, ten teken dat Gods voorzienigheid in de praktijk werkte, in alles het tegendeel van een 'vernederend huurloon'.[42] Zijn idealen maakten hem vooral ongeschikt voor de levenspraktijk, want nooit kon hij in Den Haag een rok of een paar schoenen laten maken, of het kostte hem kapitalen, zoals hij volgens eigen zeggen 'altijd en in alles' werd bedrogen, geplunderd, verschalkt, uitgeschud en misleid.[43] Zelf ging hij natuurlijk altijd even rechtvaardig als waarheidlievend te werk. Of toch niet…? Die vraag zou hij ontkennend hebben beantwoord, want hij zou zichzelf op een voetstuk plaatsen, indien hij niet erkende, dat zijn uitgesproken zin voor rechtvaardigheid en waarheid gedeeltelijk op zelfbedrog berustte. Toen hij eens voor een cliënt wilde opkomen, die door de prins op financieel gebied niet goed behandeld was, zei hij vrijmoedig tegen hem: "Ik vraag u reparatie van het ongelijk, aan die man aangedaan, opdat ik er geen hartzeer van zal krijgen tegen u te dienen, gelijk ik verplicht zou zijn, op dit ogenblik, daar niemand der advocaten tenzij ik daartoe de moed heeft." De prins antwoordde hem niet onwelwillend: "Wel, hoor dan mijn motieven en oordeel, of ik wezenlijk ongelijk heb." Bilderdijk luisterde aandachtig en zei toen: "Ja, Uwe Hoogheid heeft hem verongelijkt om die en die reden." De prins gaf hem vervolgens toestemming voor de gevraagde 'reparatie'. Bilderdijks conclusie, die een averechts effect zou hebben gehad, luidde niet zonder meer: 'Recht en waarheid zijn bij mij alles en zullen het altijd blijven.' Nee, hij voegde eraan toe: 'En in die erkenning kan

ik en heb ik mij altijd kunnen bedriegen, zoals iedereen, maar ik heb er mijn rust, gezondheid en bloed aan gegeven.'[44] In dit subtiele spel met woorden doet hij eerst zijn eigen grootspraak teniet, waardoor hij de sympathie van zijn lezers niet verspeelt door zich beter dan een ander voor te doen, om langs een omweg toch zijn eigen voortreffelijkheid weer onder hun aandacht te brengen. Hij had gelijk en, wat zijn opofferingen betreft, voor de goede zaak was hij bereid zelfs een druppeltje van zijn eigen bloed te laten vloeien, zoals uit de zaak tegen Kaat Mossel nog zal blijken.[45]

Reeds na enkele processen te hebben gevoerd begon Bilderdijk de balans op te maken van wat hij als advocaat had geleerd. Hoe had hij zich zijn studie ten nutte kunnen maken? Op geen enkele manier, indien men zich realiseerde dat het onderwijs in het natuur- en publiekrecht,-dat laatste als onderdeel van het Romeins recht-, er alleen maar toe leidde, dat het opstanden tegen heersers verwekte. Die vakken kon men op de universiteiten net zo goed afschaffen.[46] Het kwam niet in hem op, dat men er gebruik van zou kunnen maken om heersers die tegen hun eigen volk vijandelijkheden begonnen waren,-Philips II was zo'n heerser-, legaal van hun macht te ontdoen.[47] Discussies onder zijn collega's over de hoogte der proceskosten, die zij onder aanwending of misbruik van het Romeins recht in hun voordeel trachtten te beslechten, stonden hem tegen. Bovendien begon hij dat Romeins recht steeds meer als een antieke curiositeit op te vatten.[48] Ver voor de invoering van napoleontische wetgeving was hij geschokt geweest door de beperkte geldigheid van het oudste recht, dat hier te lande voor beschaving op juridisch gebied had gezorgd. Zodra hij was afgestudeerd, was er een wereld voor hem opengegaan waarvan hij het bestaan slechts flauw had kunnen vermoeden. Op provinciaal niveau moest hij zich vooral verdiepen in de wetgeving van de Staten van Holland en Zeeland. Plakkaten, resoluties en ordonnanties, vaak eeuwenoud, bezaten een rechtsgeldigheid die boven het Romeins recht uitging. Op stedelijk niveau en dat van districten en waterschappen waren er keuren of handvesten en costumen (gebruiken aan het gewoonterecht ontleend) die juridisch eveneens met voorrang in ere moesten worden gehouden.[49] Het verbrokkelde karakter van het recht maakte vaak een eensluidend antwoord op vragen van juridische aard onmogelijk, wat hem ongewenst voorkwam, wanneer men er vanuit een morele invalshoek naar keek. In de eerste vijf jaar van zijn advocatuur raakte hij, morele bezwaren of

niet, als geen ander bedreven in het toepassen van recht, dat in het voordeel van zijn cliënt was. Zelfs het amorele karakter van formele gezagsverhoudingen en daaruit voortvloeiende plichtplegingen, die, eenmaal aangevochten, algauw in juristerij verzandden, wist hij nog een moreel tintje te geven, want dit was na verloop van tijd zijn kijk op advocatuur geworden: 'Ressources te vinden om de tegenpartij te dwingen, te slingeren, moe te maken en te verbijsteren, zodat het goede dat in de zaak bewaard is, van het kwade wordt gesepareerd, daar komt het dagelijks op aan. Dit kon ik, en ik maakte zelfs van die kant figuur, omdat, waar ik misschien een sterkere partij in dit opzicht vond, ik hem in rechtskennis nog ruimer vooruit was en, door zovele jaren ondervinding, routine en autoriteit had.'[50] Vanuit een morele invalshoek betreurde hij het, dat het vaak beter was een proces te verliezen met compensatie van de proceskosten dan te winnen zonder enige financiële vergoeding. Dat achtte hij slecht voor de moraal in het algemeen en het moreel van de bevolking in het bijzonder.[51] Wat hem tenslotte voortdurend bleef verbazen, was dat onder ede gehoorde getuigen oprecht konden menen iets naar waarheid verklaard te hebben, terwijl het tegendeel het geval bleek te zijn. Daaruit trok hij de conclusie, dat alleen God een rechtvaardig oordeel over misdadigers kon vellen. Rechters bedienden zich in deze wereld slechts van de wet. Hun oordeel moest noodwendig feilbaar zijn.[52] Zo wist hij zich in roerige tijden uitstekend in de samenleving te handhaven, rekkelijk voor anderen, maar precies voor zichzelf. In beslag genomen door zijn werk als advocaat, richtte hij zijn energie minder op dichterlijke of prozaïsche kwesties, waardoor het leek of de 'in alles singuliere man'[53] een voor die tijd normaal leven leidde: 'Een tijd lang kon het schijnen of de dichter Bilderdijk vrede gesloten had met de wereld der normaliteit en zijn woord dat zo ridderlijk-strijdvaardig over de balie klonk, in haar dienst had gesteld. In geen tijd van zijn leven heeft hij zo weinig gedicht als in zijn studententijd en Haagse jaren. Het kon daarop lijken, zolang de normen der 'gewone' wereld hem in geen enkel opzicht te kort deden, maar zodra dat niet langer het geval was, trok hij zich met zijn eigen normen aan de andere zijde van de 'klove' terug.'[54] Die latent aanwezige kloof werd wijder en dieper, naarmate de gevestigde opinie hem dwong zich anders te gedragen dan met zijn eigen geweten in overeenstemming was.

De onverminderde zorg aan zijn 'érotiques' besteed was daar een teken van. Na *Mijn verlustiging* zou hij in dezelfde geest *Bloemtjens*

(1785) publiceren, waaraan hij in zijn studententijd reeds gedeeltelijk begonnen was. Maar afgezien van deze serieuze arbeid vond hij het ook 'leuk', er is geen ander woord voor, om zijn vriend Bussingh met een erotisch getint gelegenheidsvers te verrassen op de dag van diens huwelijkssluiting in 1783. De grootste verrassing bestond eruit de bruid te laten blozen, waarin hij zonder al te veel moeite slaagde. Er staan zinnen in, die zijn eigen situatie op liefdesgebied raak typeren. Hoe langer hij moest verlangen naar gemeenschap met zijn eigen vrouw, zo liet hij doorschemeren, des te groter zou dat genoegen voor hem zijn. 'Boet dat uitgerekt verlangen, dat, langst getergd, volmaaktst geniet,' voegde hij zijn vriend minzaam toe, daarmee suggererend dat zij beiden veel in te halen hadden.[55] Bilderdijk vroeg in dat gedicht ook rechtstreeks aandacht voor zichzelf door 'zonder wangunst' op te merken dat hij zich rampzalig voelde, wanneer hij zijn vriend gelukkig zag.[56] Hij kan zo'n opmerking uit een soort van komische hoffelijkheid hebben gemaakt om de opgeklaarde situatie van zijn vriend met de zijne te vergelijken, maar hoffelijk of ironisch bedoeld, toch stond op dat moment niet het bruidspaar, maar hijzelf in het licht van de belangstelling. Meer belangeloos wijdde hij zich in datzelfde jaar aan de uitgave van de *Nagelaten Dichtwerken* van jonkvrouw de Lannoy. Haar overlijden had hem aan het denken gezet: 'Altijd en van zeer jongs af vroeg ik mijzelf, als iemand óf zich onderscheidde óf zijn leven eindigde: 'Was dit wel de moeite waard om daarvoor op de wereld te komen?'[57] Dan ging ik na, wat de man in het diepst van zijn hart kon hebben genoten en die rekening sloot bij mij altijd met een nadelig saldo.' De nalatenschap van jonkvrouw de Lannoy leverde, afgezien van haar eigen genoegens, een batig saldo voor haar lezers op. Mede uit naam van Feith vroeg hij op 20 augustus 1783 aan Uylenbroek om diens lijkzang op haar overlijden in de door hen gezamenlijk te bezorgen uitgave te mogen opnemen, al vreesde hij dat Uylenbroeks 'ongenadige zelfhaat' tot ongewenste correcties daarvan zou leiden.[58] De oogst van zijn eigen gedichten bleef beperkt tot een uiterst gering aantal. Een daarvan is *Hamlets bekende alleenspraak*, waarin de dood dubbelzinnig wordt getypeerd:

> Een stille sluimering na lang en angstig zwoegen:
> Men slaapt en 't denkbeeld sterft van al ons ongenoegen.[59]

Sterft men uit ongenoegen, of is er geen sprake van enig oorzakelijk verband en komt er bij de dood een einde aan al het ongenoegen waarvan men tijdens zijn leven weet heeft? Een ander gedicht is *Quartet* ter viering van de verjaardag van Willem V met de repeterende regel 'Wij knielen voor geen dwangziek rot', dat hij later met een even venijnig getoonzet gedicht over de hertog van Brunswijk in *Oranjezucht* (1805) zou publiceren.[60] Verdraagzaam en vastberaden liet hij zich aldus over de politieke situatie van zijn tijd uit: 'Factie tegen factie stellen, doe ik niet. Het rijk der waarheid is nooit met cabaleren gesticht en zijn er martelaars nodig, wel hem, die God daartoe verordende, en wee hem, die ervoor terugdeinst.'[61] Of hij met deze

De hertog van Brunswijk in 1786 geschilderd door Jacobus Vrijmoet

laatste woorden de dikke hertog dan wel zichzelf bedoelde, zij hier niet nader toegelicht. Zijn toon heeft opvallend genoeg iets verbetens, wat zich moeilijk met verdraagzaamheid laat rijmen. Op grond van zijn eigen verhandeling over de verhouding tussen dichtkunst, welsprekendheid en wijsbegeerte ergerde hij zich in 1783 al mateloos aan de geest der eeuw, voor zover die sprak uit andermans verhandelingen over de schoonheid, ware kunst en goede smaak. Daarover 'zonder een grote voorraad van welgeschikte kundigheden, zonder een geest van wijsbegeerte, te spreken, is wartaal uitslaan, en deze gebrekkig uit te voeren, is een onvergeeflijke misdaad, die verwaande weetnieten begaan tegen een eeuw, waarin zij onwaardig zijn te leven.'[62] Een deel van zijn ergernis sproot voort uit de gretigheid, waarmee men Riedels theorie omarmde en Franse, Engelse en Duitse dichters ophemelde ten koste van Nederlandse.[63] Als eerste wees hij op een mogelijke oorzaak, waarom er ook het omgekeerde van een

overwaardering van buitenlandse dichters in de Republiek viel te constateren: onderwaardering van vaderlandse dichters in het buitenland. Het even kleine als onbekende taalgebied was daar debet aan. Hij sprak er met zijn Haagse vriend Rijklof Michaël van Goens over, die na zijn echec in Utrecht[64] een jaargeld van de prins ontving. Werd het Nederlands niet beschouwd als plat Duits? Minachtten andere volkeren ons niet om de vele talen, die kooplui noodgedwongen moesten spreken om hun waren tot ver over de landsgrenzen te slijten? Van Goens gaf een ontkennend antwoord op beide vragen en meende de Nederlandse taal en letterkunde zo te kunnen beschaven, dat zij als vanzelf respect zou afdwingen in het buitenland. Over de daar haaks op staande pessimistische visie van Bilderdijk merkte Gert-Jan Johannes in *De lof der aalbessen* op: 'Een zienswijze als die van Bilderdijk biedt de mogelijkheid tot een andere redenering. De Nederlandse cultuur kan op zichzelf uitstekend zijn, terwijl ze toch onbekend blijft, doordat in het buitenland geen 'noodzaak' bestaat tot kennisname. Van deze mogelijkheid tot nationale zelfrechtvaardiging zou in latere jaren nog vaak gebruik worden gemaakt.'[65] Curiositeitshalve kan in dit jaaroverzicht tenslotte melding worden gemaakt van Bilderdijks poging om een exotisch drame bourgeois te schrijven. Vier jaar, nadat hij dat genre openlijk had veroordeeld, hield hij zich met een motief bezig, dat later met 'Madame Butterfly' zou worden geassocieerd: de blanke schipbreukeling Incle laat de zwarte Zelis die hem heeft gered eenzaam op een eiland achter om naar zijn geliefde in Europa terug te keren.[66]

In zijn fantasie mocht Bilderdijk dan ver van huis een geliefde vinden,-de werkelijkheid was naar achttiende-eeuwse maatstaven minder bizar. Al in zijn studententijd kwam hij over de vloer bij de Oranjegezinde advocaat en uitgever Mr. Elie Luzac, die op het Rapenburg in Leiden een boekwinkel dreef. Uit zijn tweede huwelijk had hij een dochter Anne, wier moeder in het kraambed was gestorven. Tussen haar en Bilderdijk zou zich een liefdesbetrekking hebben ontwikkeld, die hem om een nog nader te noemen reden zwaar is aangerekend. Hij raakte met haar vader zeer bevriend, niet alleen omdat zij beiden Oranjegezind, juridisch geschoold en literaire 'freaks' waren, maar ook omdat Mr. Elie Luzac een invloedrijk man was. Dat een vriend en studiegenoot van Bilderdijk, J.W. Kumpel, in 1783 een som van f 3800,- uit handen van 's prinsens thesaurier ontving om zijn schulden af te betalen en zijn studie te voltooien, was te danken aan Mr.

Mr. Elie Luzac in de tijd dat Bilderdijk hem kende

Elie Luzac.[67]Evenredig aan de hoogte van het hem geschonken bedrag nam de Oranjegezindheid van Kumpel toe en, bij het dichtdraaien van de geldkraan, weer af, zodat hij in zijn *Curriculum vitae* van 1803 wel moest bekennen zich als orangist te hebben willen profileren voor louter financieel gewin. Hij gaf de schuld daarvan niet aan zichzelf. Hadden jongelieden als Bilderdijk en hijzelf zich niet door Mr. Elie Luzac laten vervoeren 'op hoop van favorabele posten'?[68] Met zijn afkeer van ambten en geldzaken, zijn afwijzing van het Amsterdamse pensionariaat, was Bilderdijk oprecht in de politieke invloed van de Luzacs in het algemeen en van Annes vader in het bijzonder geïnteresseerd. Regelmatig voerden zij besprekingen over de politieke situatie, na afloop waarvan hij met Anne een praatje maakte. Ze was zo'n tien jaar jonger dan hij en hield ervan een beetje met hem te flirten, wat hij zich min of meer goedhartig liet aanleunen. Kind aan huis als hijzelf op het Rapenburg was, kwam het niet in zijn hoofd op haar anders dan zijn eigen zus Isabella te bejegenen. Toen ze hem, in een al te romantische voorstelling van zaken, eens voorstelde in het geheim brieven aan elkaar te schrijven, ging hij daarop in. Hij zou haar onder de naam Lisidor over zijn pastorale belevenis-

sen inlichten en zij zou er lichtvoetig als de schone herderin Chloë op reageren. Omdat hij haar acht brieven zorgvuldig heeft bewaard, terwijl die van hem aan haar verloren zijn gegaan, of slechts fragmentarisch bekend zijn gebleven, valt er een hoogst eenzijdig licht op hun relatie. Alle heisa die niet door zwaarmoedigheid geremde zedenmeesters daarover maakten, valt dus te herleiden tot haar acht tussen 6 oktober 1784 en 4 februari 1785 geschreven brieven. Wat voor verschrikkelijks moet er wel niet in staan en wat voor schandelijks moet Bilderdijk wel niet op zijn herdersstaf of kerfstok hebben, dat Kollewijn recht van spreken heeft, als hij de conclusie durft te trekken, dat zijn antiheld het nobele meisje 'op jammerlijke wijze' heeft bedrogen?[69] Goochelend met begrippen als 'schuld' en 'schaamte' toont deze biograaf zich ineens weer vol begrip, als hij Bilderdijk in deze kwestie vrijpleit van 'zedelijke verdorvenheid', maar tegelijkertijd beschuldigt van 'zedelijke zwakte'.[70] Waren de zogenaamd bucolische liflafjes die Lisidor en Chloë elkaar opdienden[71] dan zulke hete kost, dat er tot ver in de negentiende eeuw openlijk over de morele kant van de zaak moest worden gediscussieerd?

Een zo feitelijk mogelijk verteld relaas van hun liefde begint met de subjectieve vaststelling, dat Bilderdijk, als advocaat in beslag genomen door juridische beslommeringen, ongetwijfeld aan *Romeinen 13:10* heeft moeten denken: 'De liefde berokkent de naaste geen kwaad; de liefde volbrengt dus de ganse wet.' Hoofd- en bijzaken van elkaar onderscheidend wist hij wat zijn diepste levensvervulling inhield, namelijk een liefdevolle relatie met 'zijn' vrouw opbouwen. Tja, mengden zijn critici zich nu al in de strijd (zodoende het objectieve karakter van het relaas bij voorbaat ondermijnend), Bilderdijk zag 'de' vrouw als zijn persoonlijk bezit. Zijn erotiek kende slechts één variant: de 'omhelzing', slechts één metafoor: de 'echtkoets' en slechts één typisch mannelijk verlangen: de algehele onderwerping.[72] Met zijn voorvaderlijke trots op alles wat met ridders in verband kon worden gebracht, was hij ook 'daarin een ridder, dat zijn vrouwenverering naar de weinig verfijnde trant der ridderpoëzie al te gauw uitliep op de eis van het *sine wille doen*'.[73] Wie er zo over denkt, beziet elke vrijage waarbij een man betrokken is, met zulke argusogen, dat hij voor een feitelijke uiteenzetting van Bilderdijks verhouding met of tot Anne Luzac geenszins ontvankelijk is. Hij doet ten onrechte, alsof fijnzinnigheid in ridderpoëzie niet bestaat, terwijl het hoofse karakter van de liefde nooit fijnzinniger onder woorden is gebracht dan in de

late middeleeuwen. Dan wende men zich liever tot een argeloze lezer, die zonder al te veel vooroordelen wil weten, hoe de verhouding tussen Willem Bilderdijk en Anne Luzac zich ontwikkelde. Welnu op 6 oktober 1784 schreef ze als hugenote hem haar eerste brief in het Frans, waarin ze hem aansprak met 'cher amant' en zich enigszins beklaagde over de 'longue silence' door hem in acht genomen. Zelf noemde ze zich in haar brieven beurtelings zijn 'vriendin', 'dienstwillige dienaresse' (waarachter een minder argeloze lezer reeds het ergste kan vermoeden) en 'votre constante et sincère amante'.[74] Voor haar waren woorden als 'vriend' en 'geliefde', 'vriendschap' en 'welmenende liefde' identiek, althans ze gebruikte die woorden door elkaar.[75] In haar eerste brief bedankte ze hem voor 'de mooie gedichten', die hij haar kennelijk daarvóór reeds had toegestuurd. Hem afschilderend als 'de persoon die ik het meest ter wereld bemin' schetste ze in haar tweede brief van 22 oktober een dilemma: haar was een huwelijksvoorstel gedaan, dat ze had afgewezen, omdat ze geen zin had om te trouwen. Haar vader nam genoegen met dat antwoord, hoewel ze eigenlijk een andere reden had willen aanvoeren om op het huwelijksvoorstel niet te hoeven ingaan, 'omdat ik helemaal geen zin heb hem in de steek te laten die zoveel tranen voor mij heeft vergoten, of zelf in gebreke te blijven op het gebied van trouw aan en geloof in hem die als enige mijn volledige vertrouwen waard is'.[76] Dat ze met die woorden Bilderdijk bedoelde, was duidelijk. Had ze daar nu goed aan gedaan of niet? Misschien had haar vader het onderwerp verder wel niet aangeroerd, omdat hem de ontluikende liefde tussen hun tweeën was opgevallen. Wijzen Bilderdijks tranen op de innigheid van een sentimentele liefdesrelatie, of op een bloem in de knop gebroken, dat wil zeggen op liefde die niet is ontloken en om zijn hart dat niet werd verstaan (om de woorden van Willem Kloos enigszins te parafraseren)? Men weet het niet en doet er goed aan voorlopig geen conclusie te trekken.

Over de datering van haar volgende brief is het nodige te doen geweest. Heeft ze hem op 6 oktober of november geschreven? Het antwoord op die vraag luidt met zekerheid: op 6 november 1784. De dag daarvóór was er in het leven van haar 'amant' een om nooit te vergeten, evenals in dat van haar vader. Op die dag werd namelijk de Leidse bakker Adrianus Trago 'terechtgesteld'. Netje Luzac verwees ernaar als 'gisteren', vandaar dat er over de datering van deze brief geen misverstand kan bestaan.[77] Beiden waren bij de verdediging van

de tragische koekenbakker nauw betrokken. Verdacht van Oranjegezindheid werd deze ideale vertegenwoordiger van het grauw minder door eigen toedoen dan door het repressieve optreden van de overheid tegen 'Haagse' en 'Oegstgeestse vrolijkheden' veroordeeld tot geseling op het schavot, vijf jaar tuchthuis en daarna tien jaar verbanning uit Holland. Uit Netjes brief blijkt dat haar vader de dag na Trago's geseling op weg was naar Den Haag om de autoriteiten aldaar er alsnog van in kennis te stellen, dat de prins hem gratie had verleend. Bilderdijk zou haar op 6 november bezoeken, maar had zich verontschuldigd wegens 'onpasselijkheid'.[78] Op 12 november stuurde ze hem een boze brief, waarin ze hem verzocht haar onmiddellijk terug te schrijven, want als hij niet in persona naar Leiden kon komen en evenmin schriftelijk iets van zich horen liet, stond hij voortaan

Spotprent van Adrianus Trago met een oranje strik op zijn muts, politieke pamfletten in de linkerzak van zijn broek en zijn boze genii Mr. Elie Luzac (links) en Mr. Willem Bilderdijk (uiterst rechts) op de achtergrond

bij haar te boek als een wrede bedrieger.[79] Letterlijk voer ze aldus tegen hem uit: 'Ik kan niet denken, dat indien u welmenende liefde voor mij koesterde, zoals u dikwijls hebt voorgegeven, u dan ook niet wat spoediger aan mijn vriendelijk verzoek voldaan zou hebben. Maar indien u niet geheel voor een wreedaard en bedrieger bij mij te boek wilt staan, dan moet u maken, dat ik morgen met de post een brief ontvang, of anders behoeft u geenszins meer op mijn tedere liefde staat te maken, want gaan daden niet met woorden gepaard, dan is het bij mij maar nul in het cijfer, en dan zijn alle schone woorden tevergeefs.'[80] Geschrokken van haar eigen emotionele uitbarsting stuurde ze er nog dezelfde dag een brief overheen, waarin ze vergiffenis vroeg voor haar woedende uitval tegen hem: 'Ik heb u de bloedigste verwijten gemaakt zonder te denken aan uw gevoelig en edelmoedig hart, zonder eraan te denken dat zulke harde uitdrukkingen al te schadelijk voor uw gezondheid moesten zijn!'[81] Tussen 12 november en 6 december, waarop ze hem haar zesde brief schreef, heeft hij haar min of meer gerustgesteld. Hoe? Dat weet men niet precies: 'Is het mogelijk dat de 'ridderlijke' minnaar (het epitheton is van Da Costa) nu nog niet de behoefte voelde om haar uit de droom te helpen? Dat hij haar, hetzij door een bezoek, hetzij door een geruststellend schrijven, weer in de vertrouwelijke stemming bracht, die zich uitspreekt in haar brief van 6 december, waarin ze een nieuwe teleurstelling wijt aan de ijver waarmee hij in zijn processen is verdiept?'[82] Hoe dat ook zij, daags na pakjesavond schreef ze hem opnieuw: 'Wij zullen nader afrekening houden, als u hier komt en wees ervan verzekerd, dat het gans niet gemakkelijk zal gaan, want ik ben voornemens om in geen jaar tegen u te spreken. Maar nee, mij dunkt, dat zou wat lang zijn, dat zou mijn hart te sterk pijnigen en het zoete onzer vriendschap krenken.'[83] Het woord 'vriendschap' lijkt hier juist gekozen ter karakterisering van hun relatie, waaraan zij nochtans een andere invulling gaf dan hij. Op 11 december schreef Bilderdijk haar eindelijk in niet mis te verstane bewoordingen terug: 'Hoe kon u denken, dat ik u *volledig* uit mijn *geheugen* zou hebben gewist?'[84] Blijkbaar wenste hij hun vriendschap voor wat die in zijn ogen waard was voort te zetten. Vier dagen later,-dus zijn brief kan de hare niet gekruist hebben-, maakte ze hem deelgenoot van haar zorgen: 'Uw lange stilte, lieve vriend, maakt mij voortdurend doodsbang en vreselijke onrustig.'[85] Haar was ter ore gekomen, dat hij een Haags meisje als vriendin had. Ze twijfelde er niet aan, of dat gerucht was

onwaar. Hij was háár immers trouw: 'Ook ben ik er sterk van overtuigd, dat u een te edelmoedig hart en een te verheven ziel hebt, kortom te edele gevoelens koestert, om u aan enig verraad schuldig te maken.'[86] Bilderdijk reageerde niet, want hij was ziek en had koorts. Weigerde hij haar op korte termijn opening van zaken te geven, dan zag zij zich genoodzaakt zichzelf in een vogel te veranderen en dan naar Den Haag te vliegen om een glimp van hem op te vangen. Toen ze wederom geen enkel levensteken van hem ontving, schreef ze hem op 4 februari 1785 haar afscheidsbrief: 'Vermits er zes weken voorbij zijn gegaan zonder enig blijk van uw genegenheid voor mij, moet ik er natuurlijk dit gevolg uit opmaken, dat u nooit enigszins liefde en nog veel minder achting voor mij heeft gekoesterd.'[87] Diep gekwetst en eerder cynisch dan ironisch dankte ze hem voor al zijn judaskussen en tedere brieven. Had ze niet tegen hem gezegd geen rivale naast zich te dulden? Had ze niet verzekerd hem met heel haar hart of in het geheel niet te willen beminnen, zoals ze omgekeerd ook van hem had verwacht? Ze had een rivale gehad, hij was dus toch trouweloos gebleken…[88] Vertwijfeld vroeg ze zich af: 'Is er dan niets meer, dat mij verhindert om mijn hart geheel van het uwe af te trekken? Weerhoudt thans niets mij ervan om u voor eeuwig vaarwel te zeggen? Behoef ik geen achting, geen liefde meer te voeden, die mij aan u verknocht zou houden? O nee, ik mag, ik kan gerust mijn hart aan een ander geven, zonder mij aan trouweloosheid schuldig te maken en zonder vrees, dat u er verdriet van zou hebben. U kunt uw geluk bij een ander vinden, en ik misgun het u niet in het minst!'[89] Tenslotte schreef ze hem niet zonder grandeur: 'Mijn ziel zal er altijd vermaak in scheppen u een gunstig lot te zien genieten.'[90] Met die heilwens op haar lippen verbrak ze hun relatie: nooit zagen ze elkaar terug.

Rijst natuurlijk de vraag, of ze gelijk had en, als er inderdaad een rivale in het spel was, of Bilderdijk zich niet dubbel schandelijk heeft gedragen door haar te bedriegen met een ander en, ook los daarvan, door haar vóór, tijdens en na hun romance slecht te behandelen. Het antwoord luidt bevestigend, waar het de rivale betreft, en ontkennend, waar het een (schandalig) slechte behandeling van Anne Luzac betreft. Uit haar bewaard gebleven brieven blijkt nergens, dat hij gelijktijdig twee meisjes het hof maakte. Hij hield ten opzichte van Anne voortdurend de boot af, die in de verste verte niet op een huwelijksbootje leek, en gedroeg zich, juist niet misbruik van de situatie ma-

kend, zo voorbeeldig, dat ze hem tot op het laatst 'alle mogelijke hoogachting' bleef toedragen.[91] Dit was 'Vader Thijm' ook opgevallen, wat hem ertoe bracht Anne nodeloos in een minder gunstig daglicht te stellen en Bilderdijk van allerlei onzedelijks vrij te pleiten: 'Dit is werkelijk, in de mond van zo'n braaf meisje (dat drie jaar met hem verkeerd had),-ze mocht dan een weinig dom en een weinig, wat onze voorouders noemden, 'mal' blijken-, een grote lofspraak. Zonder het *parti-pris* tegen Bilderdijk zou het eindoordeel van Chloë over hem (zie ook, hoe ze zich later nog over hem uitliet) alleszins geschikt zijn om zijn tegenstanders gunstiger voor hem te stemmen.'[92] Anne waardeerde het dat haar vader op hem gesteld was, omdat hij altijd even naarstig studeerde en netjes voor de dag kwam.[93] Daarnaast was hij in haar ogen trouweloos en 'achterhoudend', waarmee ze bedoelde, dat hij haar eerder opening van zaken had moeten geven. Thijm betwistte de juistheid van beide negatieve kwalificaties: er bestond alleen in de overspannen verbeelding van het meisje een liefdesrelatie tussen haar en de grote dichter, en wat de lange stiltes in hun correspondentie betreft,-had een zwijgzame Bilderdijk duidelijker kunnen spreken?[94] Wellicht had hij, bang om haar te kwetsen, druk en ziek of niet, zich eerder over hun relatie moeten uitspreken, maar dit is slechts een kanttekening in de linkermarge, want hij heeft zich rechts daarvan duidelijk genoeg uitgesproken. In zijn brief van 11 december 1784 liet hij, nadat hun correspondentie zo'n twee maanden daarvóór op gang was gekomen, haar onomwonden weten een normale vriendschap voor haar te willen koesteren. Het was alsof hij tegen dovemansoren sprak, want ze bleef van hem houden met een bezitterige liefde die er in de praktijk op neerkwam, dat ze te veel claims op zijn privéleven legde. Nu kan er in een verder verleden, voordat hun correspondentie op gang kwam, iets gebeurd zijn, wat haar het idee van een bijzondere vriendschap heeft gegeven. Het is niet onaannemelijk dat hij haar, zoals Joris van Eijnatten zegt, rijkelijk met kusjes en versjes (soms waren die zelfs gelijknamig) heeft bedeeld.[95] So what? Ja, maar hij deed zich vroom en verdraagzaam voor, als een voetiaan nog wel, wierpen zijn tegenstanders tegen. Dat is hypocriet, want hij probeerde haar te verleiden. Schreef ze hem niet verontwaardigd na afloop van hun affaire: 'Zijn dit nu uw voetiaanse stellingen, waarmee men een eerlijk meisje mag zoeken te verleiden om haar op het slechte pad te brengen, dan weet ik niet meer wat gereformeerd, ja, zelfs wat christelijk is.'[96] Nee, dat was niet hy-

pocriet, want *toen* meende hij wat hij tegen haar zei. Een verkennende vrijage leidde tot een onbeantwoorde liefde van zijn kant. Wat is daar mis mee? Ja, maar hij hield er *gelijktijdig* een relatie met twee meisjes op na, wierpen zijn tegenstanders tegen. Zij zouden recht van spreken hebben gehad, indien zij hadden kunnen bewijzen, dat hij in plaats van een serieel monogame verhouding met twee meisjes, na een min of meer natuurlijke overlapping, tegen hun zin een polygame verhouding met hen had gehad. Maar dat bewijs is nooit geleverd. Evenmin als men er Anne Luzac (met wie hij slechts een platonische verhouding had) een verwijt van heeft gemaakt, dat zij het huwelijksvoorstel van een minnaar afwees, waaruit kon worden opgemaakt dat Bilderdijk een rivaal had, zou men het hem kwalijk moeten nemen, dat zij een rivale had. Pas wanneer er een tussen 21 april 1784 (de dag waarop hij onbekommerd zijn eerste brief aan Annes rivale schreef) en 6 oktober van datzelfde jaar gedateerd document opduikt, waaruit bij gebrek aan een betere terminologie iets van 'prenuptiale polygamie' of 'synchronie van unieke liefdesverklaringen' blijkt, krijgen Bilderdijks critici alsnog het gelijk aan hun zijde. Zelf voelde hij zich tot op hoge leeftijd enigszins gegeneerd, wat eerder vóór dan tegen hem pleit, bij het horen van de naam 'Chloë'. In 1824 schreef hij *Aan Chloë*, waarin hij de draagster van die naam aanried satans listen op amoureus gebied minder naïef te pareren. Op de maat van een 'door de angst gejaagd' reekalf, dat

> op 't geritsel van de bladeren
> Met schrik en dood in bloed en aderen
> Door 't dichte bos en 't open veld
> Naar 't hol der moederhinde snelt!

waarschuwde hij haar voor het ergste wat haar zou kunnen overkomen:

> Het fluitje dat zo lokt en streelt,
> Wanneer het lust en liefde kweelt,-
> De aan 's herders mond bezielde halmen,
> Der bossen ted're wedergalmen,
> De zucht zelf die uw borst ontgaat,-
> 't Is al bezoedeld met verraad.[97]

Men kan eruit afleiden, dat Bilderdijk zich van de gevaren van zijn relatie met Anne Luzac zeer wel bewust is geweest. Behept met een machtige verbeelding trok hij zich als een zwaarmoedige zedenmeester de gevaren waarop hij Chloë in 1824 attendeerde, als zijn eigen zonden aan. Was hij een echte zondaar geweest, dan zou hij hoogst waarschijnlijk een andere naam voor het naïeve meisje hebben gekozen. Een sluitend bewijs voor hun beider onschuld vormt *Aan Chloë* zeker niet, maar het feit dat hij dit gedicht heeft geschreven en haar brieven tot aan zijn dood bewaard, toont wel aan dat hij niets te verbergen had.

De argeloze lezer weet nu, hoe de verhouding tussen Willem Bilderdijk en Anne Luzac zich in grote lijnen ontwikkelde, maar hij heeft geen idee van het harde oordeel dat over hen geveld is. Wel kent hij de mening van Kollewijn, die zedelijke zwakte als een surrogaat voor verdorvenheid aanvoerde ter verklaring van het jammerlijke bedrog dat zijn antiheld jegens *het nobele meisje* pleegde. Bij Thijm is datzelfde meisje daarentegen veranderd in *een mal wicht*, wat des te opvallender is, omdat in de preutse negentiende eeuw kritiek op de seksuele praktijken en huwelijksmoraal van Bilderdijk meestal gepaard ging met het ridderlijk in bescherming nemen van zijn zogenaamd 'geschonden' geliefde. Men leze bijvoorbeeld het oordeel van Jonckbloet over hun verhouding: 'Bilderdijks onvergeeflijke dubbelhartigheid jegens een Leids meisje, even vóór zijn eerste echt, doet ons de man in al zijn schijnheiligheid en karakterloosheid kennen.'[98] Onder het mom van de moraal wordt hier de moraal geweld aangedaan. Het collectieve geweten der mannenbroeders zocht in de confrontatie met problemen van seksuele aard nu eens een uitweg in (zelf)beschuldigingen, even ridicuul als onwaar, dan weer in waanwijze oplossingen die een ontkenning van zulke problemen inhielden. Een fraai voorbeeld van dat laatste leverde Carel Gerretson, die Anne Luzac ten onrechte tot Bilderdijks verloofde promoveerde, maar voor de rest een waarheidsgetrouw beeld schetste van hun verhouding: 'Er is geen twijfel mogelijk, of hij is ernstig van plan om de dingen te doen, zoals het behoort. Zoals het behoort, zien we hem verzen schrijven en, zoals het behoort, studeren. Zoals het behoort, wil hij advocaat worden en, zoals het behoort, trouwen. Ter fine van het laatste verlooft hij zich, ofschoon sommige tafereeltjes uit de erotici niet zonder invloed op zijn verbeelding zijn gebleven, in juffrouw Luzac niet slechts met een bekoorlijk en nobel meisje, maar tevens

(wie onzer ontkent het voordeel) met het nichtje van een zijner meest beminde leermeesters.[99] Niets in de opzet van dit leven schijnt buitensporig of zelfs origineel. Zijn gedrag in Leiden, zo zal de straks in de steek gelaten beminde moeten erkennen, is te allen tijde onberispelijk geweest.'[100] Tot zover is er niets aan de hand, maar Bilderdijk zou Bilderdijk niet geweest zijn,-zo vervolgt Carel Gerretson zijn betoog-, als hij niet te kampen had gehad met een groot seksueel probleem. Hoe had hij dat in zijn studententijd kunnen oplossen? Het antwoord staat haaks op de moraal van een mannenbroeder als Jonckbloet: 'Had Bilderdijk maar gedaan, zoals de student Falck, die alleen 'nu en dan een meisje had', dan zou ook hij wel als minister van Staat, gemaal van een dikke Waalse freule, hebben kunnen sterven.'[101] Aldus sprak zijn bewonderaar Gerretson, die als Geerten Gossaert de archaïserende retoriek van zijn grote voorbeeld nieuw leven trachtte in te blazen. Hier wordt onder het mom van eerlijkheid de hypocrisie als een praktische deugd aanbevolen. Ter herdenking van Bilderdijks 150e geboortedag in 1906 liet ook Abraham Kuyper zich als minister-president niet onbetuigd door het begrip 'gevallen man'[102] meermaals op zijn idool van toepassing te verklaren. De eerste keer was vóór zijn huwelijk, toen de heraut van het antirevolutionaire gedachtegoed, nota bene vijf jaar vóór het uitbreken van de Franse Revolutie, te Leiden van het rechte pad was afgedwaald. Had hij maar geen 'érotiques' moeten schrijven, waardoor een Leids of Haags meisje hem op haar beurt zou verleiden. Kuyper verzon de theorie van de 'schuldige vlam',[103] waarvoor de 'érotiques' als briketten dienden en welke vlam, door zijn idool in een meisje ontstoken, hemzelf ernstige brandwonden bezorgde.[104] Met zo'n potsierlijke beschuldiging trachtte Kuyper het nationale geweten in het begin van de vorige eeuw te vormen of te sussen. Wie zal het zeggen? Groot in zelfvernedering, stoer in het tegen beter weten in aanprijzen van iets wat niet door de beugel kon, verklaarde hij de zedelijke levenswandel van Bilderdijk te verafschuwen, maar een des te grotere waardering voor diens ontwikkeling als kunstenaar te koesteren. Dat het zinvol is daartussen een onderscheid, maar onmogelijk een scherpe scheiding te maken, bewees hijzelf door in zijn feestrede te refereren aan de 'erotiques', die Bilderdijk natuurlijk niet zonder 'een vlek in het zinnelijk leven' had kunnen schrijven: 'De onheilige gloed die door zijn erotiek tintelt, is zedelijke zelfverlaging van zijn lied.'[105] Zijn veroordeling van de mens Bilderdijk ter ophemeling van de politicus, de orthodox

gelovige protestant en de nationale dichter van die naam kwam dus neer op een door hemzelf als verkeerd erkend uitgangspunt!

Van al deze zedenmeesters, die maar wat gulzig bereid waren de publieke moraal met hun verontwaardiging en verkeerde veronderstellingen (om van leugens nog maar te zwijgen) te voeden, was Allard Pierson wederom de enige die zich op het juiste standpunt stelde door zijn vakbroeders voor te houden: 'Men moet er niet zoveel behagen in scheppen mensen van een warm, vooral van een warm christelijk, gevoel op ongerechtigheden te betrappen.'[106] Realiseerden al die te snel verontwaardigde critici van Bilderdijk zich wel, dat kuisheid nooit een schonere deugd was dan toen het gelaat van de onreine, die veel had liefgehad, zich in haar schoot verborg?[107] Pierson hield als enige en plein publique zijn fatsoen door met betrekking tot Anne Luzac en haar rivales enerzijds en de houding van Bilderdijk tegenover hen anderzijds de vraag: 'Wie heeft wie verleid?' tot een belachelijke casuïstiek te reduceren.[108] Handelend in deze geest bezorgde Jan Bosch een aanvullende uitgave van Bilderdijks briefwisseling gedurende 1772-1794, waarin hij zich ten aanzien van Anne zachtjes afvroeg in plaats van luid te concluderen: 'Heeft zij aan bepaalde verklaringen van Bilderdijk onwillekeurig een wijdere strekking toegeschreven dan deze feitelijk hadden?'[109] Zijn piersoniaanse slotconclusie luidt: 'Wanneer wij met inachtneming van alle beschikbare gegevens tot een welsluitende voorstelling kunnen komen, waarin goede, eerlijke bedoelingen aan weerszijden, bij tweeërlei zwakheid en tweeërlei misverstand, het gehele geval duidelijk beheersen, en waarbij de karakters onaangetast blijven, noch in het belachelijke vallend ter ener, noch in het verachtelijke ter anderer zijde, dan is het onbetamelijk een visie op te dringen, waarbij de ene partij de verpersoonlijkte valsheid lijkt en de andere de vervolgde en mishandelde onschuld.'[110] Het is misschien goed hier te wijzen op een nog niet eerder gegeven verklaring voor de publieke aantijgingen aan het adres van Bilderdijk. Wie diens leven in het geheel overziet, kan er met terugwerkende kracht voortekenen van faux pas op diverse terreinen in ontdekken. Met de wetenschap van later wordt een nietig voorval vervolgens opgeblazen tot een disproportioneel evenement, zodat het onredelijke aspect daarvan dadelijk in het oog springt. Wie zich aan het chronologisch verloop der gebeurtenissen vastklampt, uiteraard met de nodige flashbacks en –forwards, zal in elk geval geen misbruik van zijn voorkennis (die eigenlijk 'nakennis'

had moeten heten) kunnen maken. Waarmee maar gezegd wil zijn, dat Bosch' opmerking over de 'vervolgde en mishandelde onschuld' hem ook kan zijn ingegeven, omdat hij Annes rivale als een geboren verleidster beschouwde.

Ze heette Catharina Rebecca Woesthoven en was een dochter van Jan Woesthoven en Wiepke Jacobs, die zich beiden niet of nauwelijks om haar bekommerden: de moeder niet, omdat ze was overleden, de vader niet, omdat hij was hertrouwd en zijn beide dochters, Catharina Rebecca en haar drie jaar oudere zus Maria Petronella, had uitbesteed bij familie in Den Haag. De vader had het van kornet in Dantumawoude tot majoor in Wageningen weten te brengen. Veel meer dan dat hij als militair een zwervend leven leidde, is er over hem niet bekend. Ondanks het bestaan van één dode en één levende broer, waren de gezusters Woesthoven in Den Haag op elkaar aangewezen. Met hun literaire belangstelling bezochten zij ook de avonden van het Haagse genootschap *Kunstliefde spaart geen vlijt*, waarvan Bilderdijk al sinds zijn vijftiende jaar lid was. Was de oudste zus dichterlijk aangelegd, zoals uit haar zeer gewaardeerde bijdragen aan menige almanak blijkt,-de jongste had slechts de ambitie om zich als dichteres te doen gelden. Was de oudste zus met haar veelzijdige belangstelling voor literatuur, politiek, wiskunde en astronomie het type van de femme savante, de jongste was meer in vrouwelijke opschik dan wetenschap geïnteresseerd. Was de oudste zus met haar hoge jukbeenderen en holle wangen geen opvallende schoonheid, de jongste met haar sprekende ogen, blozende wangen en volle lippen gold als een knappe vrouw. Kollewijn roemde haar schoonheid, alsof hij haar persoonlijk had gekend: 'Ze was een mooi meisje met zielvolle, blauwe ogen en een fiere, slanke gestalte. Haar mond had iets zinnelijks.'[111] Beide zussen hadden Bilderdijk zijn lijkzang op jonkvrouw de Lannoy horen voordragen, waarin hij beweerde de dichtkunst vaarwel en de Muzen compleet afgezworen te hebben.[112] Hoewel zij de gedachte dat zijn lier ergens met afgerukte snaren lag te verkommeren onverdraaglijk vonden, waren zij laaiend enthousiast over zijn voordracht. Omdat Maria Petronella al verloofd met de Amsterdamse notaris Samuel Elter was, leek het hun passender, dat de jongste van het stel zich schriftelijk tot hem zou wenden. Ze stuurde hem een gedicht, dat een parafrase van de lijkzang op de jonkvrouw bevatte, complimenteus was bedoeld, maar erbarmelijk slecht in elkaar stak (en daarom wel van haar hand moest zijn):

Daar is geen dichtkunst meer, ik zweer heur Godheid af.
De dichtkunst zijt ge zelf: zij u haar Godheid gaf,
Geen dichtkunst zonder u, met recht zweert gij haar af.[113]

Catharina Rebecca Woesthoven
Portret van Charles Howard Hodges (1793)

Bilderdijk en poëzie waren zo hecht met elkaar verbonden, suggereerde ze, dat waar de een stierf, de ander ook de geest gaf. Al die 'verdorde lauwerblaren' mochten van haar worden opgeruimd, want om de slapen van zo'n beroemde dichter als hij paste een 'schoner loof aan Serafs gloed gelijk'. Voor het geval hij niet zou begrijpen, wat ze bedoelde, voegde ze eraan toe: 'Een parelkroon in 't goud,-wie voegt die? Bilderdijk!'[114] In een kort daarna verzonden briefje deed ze het voorkomen, alsof haar gedicht hem tegen haar zin onder ogen was gekomen. Bilderdijk wachtte een paar dagen alvorens op beide schriftelijke blijken van haar waardering te reageren. Hij deed dat toevallig op haar 21e verjaardag, 21 april 1784, met een absurde verzekering,-zijn brief was de hare al tegemoet gevlogen, voordat ze die verstuurd had-, en met een charmante verontschuldiging voor zijn trage reactie.[115] Hij vond het bij voorbaat niet erg door haar beknord te worden: 'Laat ik schuldig zijn en uw gramschap afbidden.'[116] Ook had ze zichzelf niet klein hoeven te maken om hem tot grote hoogte te verheffen. Het had hem verbaasd, 'dat u zichzelf tot een wormpje maakt en een worm tot Seraf verheft'.[117] Met zulke overdreven vergelijkingen waren zij beiden niet gebaat: 'Het miskennen van uw ver-

dienste vernedert u even weinig, als uw rijke, schitterende verbeelding mij uit mijn kring zal opheffen.'[118] Duidelijk liet hij merken haar smoesje niet te geloven,-ze had willens en wetens haar gedicht naar hem gestuurd-, maar voor de daarachter verscholen fijnzinnigheid had hij bewondering. 'Hoe bewonder ik niet die tederheid van smaak,' riep hij haar van verre toe, 'die fijnheid van gevoel, waarmee u uw lof weet te sausen. Ja, u voelde het, uw hart zei het u, dat een onverdiende loftuiting, iemand in het aangezicht gegeven, alle scherpte van het verwijt en de verachting in zich sloot. Wat doet u? U ontneemt er die doornen aan: uw verzen zijn mij tegen uw wil toegebracht, zegt u, en ziedaar, door een bevallige wending, die uw geest eraan weet te geven, alles veredeld, verhemeld, wat uiteraard van een zo tweeduidige zin was!'[119] Dan recapituleert hij de kern van haar brief, die op zijn 'ergens' verkommerende lier betrekking had. Geen vage plaatsbepaling weerhield hem bij haar navraag te doen: 'U wilt dan, dat ik zingen zal, dat ik de citer[120] herneem, sinds lang aan de dorre tronk van een door de bliksem ontbladerde olm opgehangen, sinds lang onhandelbaar geworden, en door de worm en de roest beide, vernield en verteerd?'[121] Wat stelde ze toch een listige vraag aan hem, want door zijn lijkzang op de jonkvrouw te maken had hij volgens haar zogenaamd 'meineed' gepleegd. Wilde ze hem tot iets overhalen, waartoe hij reeds overgehaald was? Wilde ze soms zijn Muze worden? Wat maakte ze in dat geval van een oneigenlijk middel gebruik om haar doel te bereiken: 'Was het aan u om de arglist zo ver te drijven? Kon de zucht om een onnozele te verschalken uw hart, uw zuiver hart, zo doen zwijgen, dat het in uw binnenste er niet tegen in opstand kwam? Ja, bloos hierover! U bent voor geen list als deze gevormd.'[122] Door haar bedoelingen toe te dichten die ze niet had, dat wil zeggen haar zijn bewondering te kennen te geven voor haar onuitgesproken scherpzinnigheid en te berispen voor haar vermeende aantijging van meineed, verschafte hij zich een zeker overwicht op haar dat een schalkse ondertoon mocht hebben, maar ook een opgeschroefde verliefdheid verried.

Binnen een maand wist ze het van 'Mejuffrouw' tot 'Aanbiddelijkste' te brengen. Zijn politieke voorkeur kennend vroeg ze hem een gedicht over de afschaffing van het Delftse vrijkorps te maken. Hij antwoordde per ommegaande, dat hij daartoe natuurlijk bereid was. Hij had willen zeggen, dat haar verzoek voor hem een bevel was, maar hij kleedde zijn antwoord ongelukkig in, alsof een opstand tegen de

sultan van Turkije wegens despotisme gerechtvaardigd zou zijn en daarmee ook het voortbestaan in plaats van de afschaffing van een patriottisch vrijkorps als dat in Delft: 'De lijfstaffiers van de Ottoman, de getrouwe Janitsaren, verheffen tegen hem ook soms de dolk, waar hij al zijn gezag aan te danken heeft, en ziedaar het effect voor het despotisme! Is er despotischer, eigendunkelijker gezag dan het uwe, beminnelijke juffers?'[123] Men kan er ook een aankondiging van zijn eigen opstand tegen haar in zien, die voorlopig nog niet bemind, maar beminnelijk was. Zijn vooruitziende blik speelde hem wel vaker parten, evenals zijn profetische gave, toch had hij haar nu intuïtief goed ingeschat. Wat wilde hij al niet voor haar doen? Had ze een redder in de nood nodig? Eerder zou het heelal vergaan, dan dat hij haar niet te hulp zou komen: 'Ik vlieg naar u toe, ik vlieg al!'[124] Hoewel hij ten volle bereid was om in te gaan op verzoeken, 'zoals het haar zal behagen die van hem te vorderen', moest hij zijn plicht blijven doen, wat hem ertoe deed besluiten om met haar instemming zijn overijlde vlucht af te breken: 'Dan, helaas, hoort u de ijzeren deuren niet kraken, waarachter een beklagenswaardig slachtoffer van geweld en partijschap zijn redding van mijn hand wacht? Hoort u de rampzalige weduwe niet kermen, die door een ontaarde echtgenoot van haar eigendom verstoken, met zijn schulden overladen, op het randje van gebrek is gebracht en door meedogenloze schuldeisers, die haar met bedrog in het net sleepten, waaruit ze zich vruchteloos zoekt los te maken, wordt verdrukt en vervolgd? Zij roepen, zij schreeuwen om mijn hulp, en de tijd dringt dat ik erheen ijl. Wat doe ik? Uw wil is mij de heiligste, de onschendbaarste wet, en wat zou mij ophouden waar u beveelt? Grootmoedige, ik lees in uw hart. Vlieg, zegt het, betracht uw plicht, en bescherm de verdrukten, en dan, wijd mij de spaarzame ogenblikken die u over hebt!'[125] Deze ronkende passage, door Bilderdijk geschreven zonder Catharina Rebecca Woesthoven nog ontmoet te hebben, wekte de morele verontwaardiging van Busken Huet. Hij zag er geen hoffelijk ingeklede weigering om bij haar op bezoek te gaan in, maar uitsluitend juridische grootspraak: 'Vraag niet hoe onnozel het twintigjarig meisje moet zijn, dat zich door zulke *humbug* laat lijmen. Erken veeleer dat Bilderdijk het in zijn jonge jaren verdiende onder de vogelaars te worden geteld. Achter die drukte toch, waarmee hij zich van een bezoek aan Odilde afmaakte, bewerend dat ambtsbezigheden hem uit Den Haag onverwijld naar Leiden riepen, school alleen de noodzakelijkheid Chloë, die

geen mededingster duldde, daarginds te gaan geruststellen. Minstens een jaar lang heeft hij de kunst in praktijk gebracht om zijn boog op die wijze van twee pezen voorzien te houden: beurtelings het ene en het andere dwaze kind bezwerend dat zij, en zij alleen, op zijn eeuwige liefde kon rekenen.'[126] Hopelijk weet de lezer beter, want Busken Huet vergiste zich hier keer op keer. Op de eerste plaats was Odilde, wier bucolische naam een door Bilderdijk verzonnen vrije vertaling van Öde=Woesthoven inhield, een jaar ouder dan Busken Huet het deed voorkomen. Op de tweede plaats is 'humbug' een te eenzijdige kwalificatie voor de ambtsbezigheden van Bilderdijk, die zich nadrukkelijk liet voorstaan op zijn optreden als redder in de nood, wat hij voor velen (onder wie Philippus Verbrugge, Adrianus Trago en Kaat Mossel) ook was. Op de derde plaats was Bilderdijk geen 'vrouwenversierder' in de gewone zin van dat woord. Van nature schrok hij hen juist af, maar wie intelligent genoeg was om door 'de schors' heen te kijken, kon zich tot hem aangetrokken voelen.[127] Het is overigens zeer de vraag, of het Odilde ooit gelukt is dwars door de mottige herdersjas, die hij in zijn verbeelding als een pantser droeg, een blik te werpen. Op de vierde plaats toog Bilderdijk naar Leiden om de vader van Chloë te ontmoeten, niet om Chloë zelf gerust te stellen: pas maanden later, op 15 december 1784, toonde zij zich verontrust over het mogelijke bestaan van een rivale. Op de vijfde en laatste plaats hield Bilderdijk er niet gelijktijdig een volwaardige liefdesverhouding met twee meisjes op na, van wie noch Chloë, noch Odilde het verdiende als een dwaas kind te worden afgeschilderd.[128]

Op 28 april verzekerde hij in bedekte termen Odilde innig te beminnen en na een week later een 'overheerlijk' geschenk van haar te hebben ontvangen, aanbad hij haar reeds.[129] Op 19 mei was het haar vergund in zijn vriendenrol te schrijven,-niet meer dan klinkklank volgens Kollewijn-, waarin ze hem letterlijk de hemel in prees als 'de onovertrefbare en volmaaktste van het heelal'.[130] Het zou lang duren, voordat ze dit wezenloze compliment aan hem herhaalde. Aangezien zij begonnen waren elkaar te frequenteren, raakte ook de familie van Catharina (zoals Bilderdijk haar in de dagelijkse omgang noemde) bij hun ontluikende liefde betrokken. Naar het schijnt, werd haar de wacht aangezegd in tegenstelling tot haar oudere zus, die officieel met Samuel Elter verloofd was. Zelfs als haar vader haar in Den Haag een bezoek bracht, was ze niet gevrijwaard van aanmerkingen op haar gedrag. Ontving ze haar vriend niet te vaak op haar kamer?

Kleedde ze zich niet als een kokette vrouw? Voor Bilderdijk was dit genoeg om op 21 mei als een verontwaardigde redder in de nood te reageren: 'Wat zult u? De verstgaande mishandelingen doorstaan met de houding van een schuldige? De schijn van schuld bij uw lijden voegen, en de godtergende verwijten, die men zich aanmatigt u te doen, daardoor als wettigen? In 's hemels naam, denk aan uzelf en wat u aan uw hart, uw eer en onschuld verplicht bent. Blijf geen ogenblik langer bij monsters, tegen wier beledigingen de vaderlijke aanwezigheid u zelfs niet verdedigen kan, ga vandaar, en weiger volstrekt er ooit weer te komen.'[131] Er moest dus een oplossing voor haar permanente logeerpartij bij dezelfde familieleden worden gevonden. Misschien kreeg ze tijdelijk onderdak bij een andere tante in Den Haag, die was getrouwd met de kapitein van het Statenjacht der Gecommitteerde Raden van Holland en West-Friesland en aan 't Zieken woonde. Hoe dat ook zij, de gelieven bleven elkaar ontmoeten en schrijven. Op 25 mei schreef hij haar: 'Ik voel het, ik weet het en ik heb het in uw hart gelezen, dat u mij gelooft te beminnen en dat u er een stille en tedere wellust in schept dit denkbeeld te koesteren. Wat zou ik meer van u vergen?'[132] Dat laatste sloeg op de slapeloze nacht die hij haar kennelijk had bezorgd door in haar familieaangelegenheden te wroeten. Dat hij zo onachtzaam was geweest, speet hem hevig: 'Noem mij de verhardste, de onmenselijkste aller stervelingen, want ik heb het verdiend! U heb ik tranen, tranen van smarten, van angst en verdriet doen storten, uw oog aan de onrust van een slapeloze nacht kunnen overgeven, uw boezem, uw aanbiddelijk hart kunnen doen zuchten! Barbaar, die ik was, welk een woede vervulde mij, welk een stroom van verwarde gedachten sleepte mij weg! Nee, tedere, zuivere, hemelse ziel! Nooit was ik één ogenblik zonder voor u adem te halen, zonder u te aanbidden. Nooit heb ik één ogenblik uw waarde, uw verhevenheid, uw zuiverheid, voor geen valsheid vatbaar, miskend.'[133] Wie zou denken, dat deze woorden ter vergiffenis konden volstaan, kende Bilderdijk niet. Hij trachtte weliswaar haar motieven te analyseren om zich zo te gedragen, als ze gedaan had,-die van hem en haar familie eveneens om een zuiver zicht op de situatie te krijgen-, maar hij was daarin doorgeschoten. Daarom was het niet voldoende, dat hij zichzelf als een barbaar wegzette, hij moest haar openlijk zijn ongelijk bekennen: 'Is het aan u, aan uw aanbiddelijke eenvoud de doolhof van het hart te ontwarren, of was het aan mij, er zo diep in te zien, dat én uw én mijn rust eronder lijden

moest? Ik voel hier mijn ongelijk, ik erken het, en aan uw voeten smeek ik er die vergeving voor, die de liefde zo graag afsmeekt, met zoveel genoegen ontvangt, en met een meer dan hemelse wellust verleent! Vergeving, die,-mijn hart zegt het mij-, het uwe niet aan mij ontzeggen zal, ofschoon ik het recht daarop duizendmaal heb verbeurd. O, schenk haar mij, die vergeving! Schenk haar mij, en laat ik haar uit uw ogen lezen, laat ik haar van uw betoverende lippen scheppen, van uw zwoegende boezem roven, en laat mij in het gevoel uwer edelmoedigheid, van bewondering, eerbied, en tederheid, wegzinken!'[134]

Men kan er een geëxalteerde liefdesbrief in zien, die desondanks een flauwe afspiegeling vormt van de brieven in Choderlos de Laclos' *Les liaisons dangereuses*. Kollewijn had voor de achttiende-eeuwse gekunsteldheid van Bilderdijks brieven nochtans geen goed woord over: 'De brieven maken geen aangename indruk. De oorzaak daarvan is niet de verterende hartstocht, die erin vlamt, maar hoofdzakelijk de opgeschroefde toon en het volslagen gebrek aan eenvoud.'[135] Voor zijn negatieve oordeel beriep hij zich vervolgens op Busken Huet, die de brieven 'stijloefeningen' had genoemd, 'navolgingen van Latijnse en Franse modellen'.[136] Dat laatste werd niet bewezen aan de hand van desnoods één enkel model, maar stilzwijgend aangenomen, hoewel er sterke argumenten tegen pleitten. De persoonlijke problemen van Catharina, waarop in de brieven uitvoerig werd ingegaan, en de persoonlijke stijl van Bilderdijk (overdrijving en herhaling tot een climax erop volgt) deden in de verste verte niet aan modellen van welke aard ook denken, evenmin als de gekunstelde aanhef der brieven, gegeven de variatie die Bilderdijk daarin aanbracht. 'Aanbiddelijkste' wisselde hij af met 'voortreffelijkste', 'onschatbare', 'onbegrijpelijke', 'engel des hemels', 'beheerseres van mijn ziel', 'altijd aangebeden schone', 'enige wellust van mijn hart', 'Godheid van mijn ziel', 'overdierbare, nooit genoeg aangebeden hartsvriendin', 'mijn enige zaligheid op aarde' en vaak een combinatie van de ene aanhef met de andere. Niet iedereen was bestand tegen deze en andere 'sterke uitdrukkingen, die intussen nog slechts een zeer gebrekkig denkbeeld gaven van de hartstochtelijke, maar voor de in 's dichters overspanning niet delende lezer uiterst vermoeiende en vervelende inhoud. Elke natuurlijke uiting van gevoel sleept mede, maar van zulke overdrijving wordt men kwalijk.'[137] Waarom werd men er 'kwalijk' van? Is dat niet een te sterke uitdrukking voor Bilderdijks stilistisch

procedé, of schuilt er achter deze kritiek een tot dusver onbegrepen bedoeling? Dat laatste blijkt het geval te zijn, want het ging Busken Huet noch Kollewijn om de vraag of de liefdesbrieven van Bilderdijk een originele opzet verraden of niet. Nee, zij wensten een moreel oordeel te vellen over de relatie tussen hem en Catharina. Die deugde niet, daarom moest er ook iets ernstig mis met zijn stijl zijn. Lukraak beweerde Busken Huet, dat Bilderdijk hartstochtelijk was zonder tederheid in zijn leven te kennen, waardoor hij zich ongunstig van zijn landgenoten onderscheidde en nooit een dichter kon worden 'naar het hart ener natie als de onze'.[138] Om dat laatste te bewijzen onderwierp hij de gemiddelde Nederlander niet aan een onderzoek naar de al of niet tedere graad van diens hartstochtelijkheid, maar bestreed hij slechts de stelling van Isaäc da Costa, dat de miskenning van Bilderdijk aan de vooroordelen van de natie viel te wijten.[139] Deze beschuldiging klonk intussen ernstig genoeg om kracht te worden bijgezet door Bilderdijks liefdesbrieven, die volgens Busken Huet de geest van een schematische verplichting ademen. Het was alsof 'het verstand ledig huiswaarts keert van zijn jacht op het gevoel'.[140] Nu is dat ook niet verwonderlijk, omdat 'een levendig godsdienstig gevoel bestaanbaar is met gebrek aan tederheid. Men behoeft de geschiedenis van profeten en apostelen, van heiligen en martelaren, van kloosterlingen en zendelingen, slechts na te slaan. Bij Bilderdijk, die evenwel op het gebied van het ascetisme nooit tot uitersten vervallen is, was die hardheid van hart in kiem voorhanden.'[141] In de ogen van Busken Huet was Bilderdijk dus een halve pilaarheilige, die op eenzame hoogte vertoevend zijn tederheid niet kwijt kon. Zijn religieuze zin stond buiten kijf, maar wegens het ontbreken van tederheid was zijn manier van optreden, zeg maar zijn 'stijl', on-Nederlands. Zelfs de argumentatie om een loze bewering de schijn van waarheid te geven is zo gezocht, dat Busken Huet beide beter achterwege had kunnen laten. Niet weinig door deze voormalige ridder van de regenboog[142] beinvloed, verwoordde Kollewijn zijn bezwaren tegen de stijl van zijn antiheld zo: 'Dat Bilderdijk volstrekt de toon niet heeft kunnen aanslaan, die spreekt van hart tot hart, zou als bewijs kunnen gelden voor de stelling, dat hij juffrouw Woesthoven niet in de edele zin van het woord heeft bemind. Zijn zinnelijke natuur, door onthouding tot het uiterste geprikkeld, deed hem met beide handen toegrijpen, toen een mooi, jong meisje zich hem als het ware in de armen wierp. Haar uiterlijk was het dat hem boeide. Wat haar innerlijk aangaat, dichtte

hij haar de schoonste eigenschappen van hart en geest toe en trachtte hij aan de identiteit van het aldus geschapen ideaal te geloven. Dat hem dit niet altijd lukte, blijkt uit haar klacht, dat hij haar in zijn brieven meer beminde dan wanneer hij bij haar was.'[143] Zo kan men elke romantisch begonnen liefdesverhouding in een kwaad daglicht stellen, maar dat is het ergste niet, kwalijker is de vanzelfsprekendheid en het gemak waarmee Busken Huet en Kollewijn zich in de privésfeer van Bilderdijk indrongen. Zij leken hem waarachtig beter te kennen dan hij zichzelf kende, zonder te beseffen welke schade zij aan zijn reputatie toebrachten, toen zij het volk er vervolgens kond van deden. Als opinieleiders staken zij de gek met Isaäc da Costa, die zich inderdaad op het standpunt stelde: 'De miskenning van Bilderdijks grootheid ligt eenvoudig in de vooroordelen zijner natie.'[144] Hier zij echter nu al vastgesteld: helemáál ongelijk had Da Costa niet!

Op 30 mei liet Bilderdijk zijn toekomstige vrouw weten, dat hij zijn hart voortaan als haar eigendom beschouwde. Zijn verliefde stemming prikkelde overdag soms zijn stoutste fantasie: 'Mijn verbeelding plaatste mij aan uw zijde, en vol van verrukking vloog de tijd voor mij om.'[145] Hoe zij gezamenlijk de tijd doorbrachten, was hun zaak. Getrotseerd door haar familieleden stelde hij zich principieel onafhankelijk van hen op: 'Wat men er wel van gedacht zal hebben, weet ik niet, en wat kan het mij ook schelen, wat heel het geschapendom van mij denkt, mits u, u alleen, van mijn hart overtuigd bent.'[146] Romantischer had hun relatie zich volgens Knuvelder niet kunnen ontwikkelen, getuige althans zijn typering van een romantische liefde: 'Vele romantici beleven de liefde primair van zichzelf uit, verwerpend wat de maatschappij aan conventies in stand houdt. Niet het huwelijk is hun een wezenlijke waarde, maar de liefde zelf. Het hart en de (vrije) liefde hebben hun rechten bóven maatschappelijke wetten en regels; in hun vrije ontplooiing zijn de hartsaandriften van een hoger zedelijk gehalte dan het liefdeloos geworden huwelijk dat slechts liefde huichelt.'[147] Al had deze typering op het lijf van Bilderdijk geschreven kunnen zijn, toch mag men daaruit niet afleiden, dat hij een volbloed romanticus in literair opzicht was. Er kan immers een groot verschil bestaan tussen de manier waarop hij zijn liefde voor Catharina beleefde en daaraan schriftelijk uitdrukking gaf. Was dat ook zo? Die vraag is moeilijk te beantwoorden zonder definitie van de term 'romantisch', waarbij men zich dient te bedenken dat het zeer wel mogelijk is een romantisch voorval nuchter te beschrijven. De vlag van

de romantiek dekt dus tweeërlei lading: enerzijds een schier onbelemmerde zelfontplooiing op het relationele vlak, argeloos beleefd en zedelijk onverdacht, anderzijds een manier van uitdrukken die, noch classicistisch noch nuchter of realistisch, naar een kunststroming in de achttiende en negentiende eeuw verwijst. Gaat men de tweede betekenis van het woord 'romantisch' na, dan begrijpt men de eerste des te beter, maar dreigt er over de precieze inhoud daarvan niettemin spraakverwarring te ontstaan. Oorspronkelijk betekende dat woord 'geschreven in het Romaans',-de volkstaal die zich van het Latijn onderscheidde-, waarin ridderromans waren geschreven. De hoofdrolspelers, ridders en jonkvrouwen, hadden eerder met wereldse dan met geestelijke of kerkelijke belangen te maken. Zij stonden daardoor in de middeleeuwse standenmaatschappij dichter bij het volk dan vertegenwoordigers van de geestelijkheid.[148] Toegespitst op de liefde tussen man en vrouw, ontvouwd op een voor een breed publiek bevattelijke wijze, ontwikkelde dat woord zich verder tot de naam voor een literair subgenre: de 'roman'. Maar daarmee veranderde de oorspronkelijke betekenis, omdat in een roman de liefde op een oneindig aantal manieren kan worden beschreven, terwijl daarnaast godsdienst, filosofie, natuur, geografie, sociale context en historisch bewustzijn een belangrijke rol kunnen spelen. Het nieuwe literaire genre van de romance, waarop Bilderdijk vanaf 1783 zijn eigen stempel trachtte te drukken, maakte een herdefinitie van het begrip 'romantiek' des te noodzakelijker. Zijn romance *Elius* verscheen in 1786, nadat hij er drie jaar aan had gewerkt.[149] In het jaar dat hij Catharina leerde kennen, werkte hij aan zijn eerst gepubliceerde romance, althans men zou zijn rijmende brief *Adelhilde aan Eerrijk* als een poging van hem kunnen beschouwen om zich dat nieuwe literaire subgenre eigen te maken. In plaats van een specifieke wijze van uitdrukken, ondergeschikt aan één duidelijke betekenis, hield 'romantisch' een waaier van betekenissen in, variërend van wat getuigt van ongebonden zelfexpressie tot 'betoverend' en 'aanleiding gevend tot aangename of melancholieke overpeinzingen'.[150] Hoe aanvechtbaar zulke omschrijvingen wel zijn, blijkt uit de relatief grote hoeveelheid kandidaten die ooit voor uitverkiezing tot de grootste romanticus der Nederlandse literatuur in aanmerking kwamen. Voor de orthodoxe protestant Carel Gerretson was Bilderdijk 'de eerste en tevens enige universele romanticus in Holland', hoewel W.A.P. Smit 'romantisch' in tegenstelling met 'classicistisch' nu juist wenste op te

vatten als iets wat een ontkenning van universele waarden inhield.[151] Voor de humanist Garmt Stuiveling was zijn geestverwant Multatuli degene in wie de romantiek 'haar hoogste uiting' had gevonden[152] en voor de rooms-katholieke, Nijmeegse hoogleraar Brom was Thijm degene in wie de romantiek zich 'van geval tot stijl' en 'van vorm tot geest'[153] had ontwikkeld. Kortom, zolang er geen eensluidende definitie van 'romantiek' in beide betekenissen van dat woord bestaat, kan de vraag niet beantwoord worden, of Bilderdijk zijn romantische liefde voor Catharina op dezelfde manier literair vorm heeft gegeven.

Uit het voorafgaande is gebleken, dat het makkelijker is om te definiëren wat romantiek niet is dan wat het wel is. In het commentaar op *Aan Cinthia* kwam reeds de controverse tussen een classicistische en romantische classificatie van dat gedicht naar voren.[154] Romantiek, zo werd bij die gelegenheid vastgesteld, is in elk geval niet op één lijn te stellen met universele waarden en met de expressie van hoogst persoonlijke gevoelens. In n'importe welke klassieke tragedie kan men een ruime voorraad van zulke waarden en expressies aanwijzen. Evenmin kan het woord 'romantisch' op één lijn worden gesteld met een innerlijke tegenstrijdigheid als 'aangenaam' en 'melancholiek'. Geloof en humanisme, verpersoonlijkt in waarlijk grote figuren, geven ook al niet de doorslag ter bepaling van wie van hen de grootste romanticus van Nederland is. Alvorens de des te prangender vraag: 'Wat dan wel?' te beantwoorden, kan men de negatieve reeks nog op twee punten uitbreiden. Het eerste punt betreft een inhoudelijke kwestie, het tweede (om ogenschijnlijk uit de impasse te komen) een vormelijke van procesmatige aard. In zijn *Brieven over Verscheiden Onderwerpen* hamerde Feith op één eigenschap, waarover de ware dichter diende te beschikken: gevoel voor de natuur.[155] Nu kan men zich op het standpunt stellen, dat zo'n gevoel geen aparte plaats in voornoemde negatieve reeks verdient, indien romantiek niet identiek aan de expressie van hoogst persoonlijke gevoelens is. Gevoel voor de natuur en sentimentalisme zijn wat dat betreft 'all in', maar speelden in de beschouwing van wat romantiek is, toch vaak een zelfstandige rol. In de overgang van classicisme naar romantiek, die in Nederland rond 1780 vorm begon te krijgen,[156] werden de natuur en dus ook natuurwetenschappen anders geapprecieerd. Feith liet zowaar een Engelse landschapstuin op Boschwijk aanleggen, die Bilderdijk met een gotisch gebouw vergeleek en een 'vermoeiend raadsel voor de ogen' vond.[157] Wanneer men voor de ware dichter een ro-

manticus in gedachten neemt, is laatstgenoemde volgens Feith iemand 'die, door de Natuur zelf getroffen, door een zacht, maar onweerstaanbaar geweld wordt gedrongen om zijn aandoeningen uit te storten, en die eigen beelden en gewaarwordingen zinnelijk daar te stellen, zodat deze in de ziel van al zijn lezers overgedrukt worden, die zich zo geheel, zo onweerstaanbaar van zijn eigen ziel meester hebben gemaakt'.[158] Dat onbedorven gevoel voor de natuur vindt men terug in de werken van Homerus en Ossian, zo beleerde Feith zijn lezers. Welnu, wie over zo'n gevoel beschikt, onderscheidt zich dus in niets van het grote voorbeeld der classicisten: Homerus. Men kan er wederom geen criterium uit halen om romantiek van classicisme te onderscheiden. Ja, maar gaf een volbloedromanticus als lord Byron dan niet blijk van zijn liefde voor de natuur in *The Dream* (1816):

> Hij liet hem vriendschap sluiten met bergen; tegen sterren
> En de snelle Geest van het Universum
> Hield hij zijn dialogen, en zij leerden
> Hem het betoverende van hun mysteries.

en voelde hij zich dan niet met bergen en sterren verbonden ter compensatie van zijn niet geringe mensenhaat en wereldvreemdheid?[159] O zeker wel, maar in boek ι van de *Odyssee* koestert Odysseus precies dezelfde gevoelens voor de berg Neriton op zijn eiland Ithaca en in boek λ waardeert hij als zeeman het licht van een sterrenhemel meer dan wat ook, voordat hij op aanraden van Circe in de onderwereld afdaalt. Als men aan liefde voor de natuur geen criterium voor romantiek ter onderscheiding van classicisme kan ontlenen, zou een procesmatige benadering van literatuur dat dan wel kunnen? Tijdens zijn beroemde Weense *Vorlesungen* opteerde August Wilhelm Schlegel voor een niet-inhoudelijke oplossing van het probleem. Zou het onderscheid tussen mechanische en organische vormen van een kunstwerk het verschil tussen klassieke en romantische kunst aan het licht kunnen brengen? De mechanische vorm wordt zichtbaar, wanneer deze 'door externe inwerking van een of andere stof louter als een willekeurig citaat, zonder hiermee in verband te staan, wordt meegedeeld'.[160] De organische vorm heeft geen inwerking van buitenaf nodig, want hij was reeds in de kiem aanwezig alvorens zich te manifesteren. Sterker nog hij bereikt zijn 'bestemming tegelijk met

de volledige ontwikkeling van de kiemcel'.[161] Was Schlegel consequent geweest, dan had hij eerst moeten betogen, dat de mechanische vorm met het classicisme samenhing en hoe bij wijze van spreken het gedachtegoed van Descartes dezelfde geometrische patronen kende als de tuinen van Versailles of een sonnet van Petrarca. Dan had hij vervolgens moeten aantonen, dat een schematische reductie van de werkelijkheid rond 1780 niet langer werd geduld, zodat de grilligste aspecten daarvan zich een nieuwe artistieke uitweg zochten in de filosofie van Kant, Engelse landschapstuinen en literaire subgenres, zoals de roman (in briefvorm) en romance. Maar dat deed hij niet, omdat hij van mening was dat echte poëzie, hetzij klassiek of classicistisch, hetzij romantisch, herkenbaar was aan haar organische vorm.[162] Ook op picturaal, muzikaal en architectonisch gebied gold zo'n organische vorm als een beslissend criterium voor een geslaagd kunstwerk. Dat moge zo zijn, toch kan men er niets definitiefs uit afleiden om de ene kunststroming van de andere te onderscheiden. Daarom is het onjuist, de argumentatie van Schlegel te gebruiken om Bilderdijk bij het neoclassicisme in te delen en hem er de toegang tot de romantiek mee te versperren.

Wie een ondoordacht gebruik van het woord 'romantisch' maakt, kan suggereren, dat een mechanische vorm (waaronder de door Bilderdijk geliefde alexandrijn) de romanticus in de weg zit. Hij verkondigt bijvoorbeeld deze stelling: 'Bilderdijk werpt zich in zijn poëticale stellingnames nergens op als kampioen van nieuwe vormen. Ook zijn poëzie,-het is vaker geconstateerd-, vertoont niet de vormvernieuwing die zo kenmerkend is voor de romantische dichterlijke praktijk. Hij is, in de terminologie van Schlegel, veeleer een vertegenwoordiger van de mechanische vorm.'[163] So what? 'Mechanisch' of 'organisch' zegt niets over classicistisch of romantisch, sterker nog, het zijn nietszeggende termen, want wat de een als kunstmatig ervaart, maakt op de ander juist een spontane of natuurlijke indruk. Het is dan ook buitengewoon eigenaardig de verkondigers van de voorafgaande stelling ineens een relativerende toon te horen aanslaan: 'Uitstorting van gevoel heet de essentie van poëzie, maar dat gevoel mondt niet uit in verstilde lyriek, het wordt 'uitgeboezemd' in een retorische demonstratie van dat gevoel en gewikkeld in traditionele alexandrijnen. Voor Bilderdijk bestond hier echter geen discrepantie. Hij ervoer de vorm niet als van buiten opgelegd, zij diende zich spontaan aan. Voor hem was de uitstorting van het gevoel in overgelever-

de vormen om zo te zeggen niet 'mechanisch' maar juist bij uitstek 'organisch'.'[164] Hoe waar opgemerkt! Schuilt er misschien in het ongemerkt overlopen van de mechanische in de organische vorm een antwoord op de vraag wat romantiek is? Valt er in de negatieve reeks criteria, waaruit blijkt wat romantiek níét is, een grootste gemene deler te ontdekken? Kan men daaruit afleiden, wat er wél onder moet worden verstaan? Van alle hier afzonderlijk besproken en verworpen criteria is er één, als een definitie van 'romantisch' dienstdoend, criterium tot dusver buiten beschouwing gebleven: 'betoverend', waarmee Bilderdijk de lippen van zijn geliefde Catharina aanduidde.[165] Men kan er dezelfde magische werking aan toeschrijven als aan de bergen en sterren in Byrons droom, want ze hebben 'the magic of their mysteries' met elkaar gemeen. Wie Catharina niet te snel met Circe vergelijkt, kan er tijdelijk van overtuigd raken een wezenlijk aspect van de romantiek op het spoor te zijn, waarin hij wordt gesterkt, als hij 'betoverend' niet alleen met 'magisch' maar ook met 'fantasievol' in verband brengt. Zei Friedrich Schlegel niet: 'Romantisch is, wat ons een sentimentele stof in een geheel door de fantasie bepaalde vorm laat zien'?[166] Als men het innigst zelfgevoel van Bilderdijk combineert met de sentimentele stof van Schlegel, met hoogst persoonlijke gevoelens in het algemeen en het onbedorven gevoel voor de natuur van Feith in het bijzonder, maar als men diens sentimentalisme hiervan uitsluit, omdat het een gedeeltelijke ontkenning van de smart inhoudt: gedeelde smart is halve smart en leidt bij hem zelfs tot dubbele vreugde, en als men achter al deze gevoelens onder het mom van geloof en humanisme, of van mensenhaat en wereldvreemdheid, een diep gevoel van onvrede gewaar wordt, dan begint men eindelijk een idee van romantiek te krijgen. Niet elk persoonlijk gevoel, leidend tot aangename of melancholieke overpeinzingen, is dus romantisch, nee, alleen een negatief gevoel dat degene die er om wat voor reden dan ook door bevangen is, in zijn ban houdt. 'Reden' is overigens nog te rationeel uitgedrukt voor het betoverende en irrationele aspect van dit gevoel, waardoor de romanticus wordt overweldigd: hij heeft er als persoon of personage geen enkel verweer tegen. Begrippen als 'persoonlijk' en 'getuigend van ongebonden zelfexpressie' kunnen tenslotte in een definitie van romantiek niet gemist worden, omdat ze anders dan in klassieke of classicistische kunst de betrokkenheid van de kunstenaar bij zijn werk extra benadrukken. Als tragische held valt Oidipus in het leven van alle dag moeilijk te

evenaren, maar hoe zit dat met Sophocles? Men weet het niet en dat is veelzeggend, zo niet typerend, voor het verschil tussen een klassieke[167] en romantische kunstenaar.

In zijn rijmende brief *Adelhilde aan Eerrijk* liet Bilderdijk zich kennen als een kunstenaar die zich ouderwets van de alexandrijn bediende en zich toch voor een romantisch subgenre als de romance ontvankelijk toonde. Door zijn contacten met Van Goens had hij de vrijere expressiemogelijkheden van het Grieks in een lichte voorkeur voor het neoclassicisme omgezet, maar dit betrof zijn dramatisch werk. De romance zit tussen epiek en lyriek in, wat hem meer mogelijkheden tot zelfexpressie bood. In plaats van een herderinnetje haar loflied op de liefde te laten zingen, koos hij voor een vrouw die eerder in het graafschap Holland thuishoorde dan in een bucolische dreef. Deze Adelhilde bekent aan haar voedster,-dit is weer een ouderwets detail-, dat ze van Eerrijk houdt zonder ongecompliceerd van de liefde te kunnen genieten. Integendeel, met schaamte en onwil moest ze vroeger zijn liefde gedogen, hoewel ze zich ook om een voor haar onverklaarbare reden tot hem aangetrokken voelde. Eerrijk, roept ze ten prooi aan tegenstrijdige gevoelens uit, jij

> Deed me in diezelfde arm, waaruit ik wilde vliên,
> Een duister denkbeeld van een wond're wereld zien.[168]

Uit onbegrip voor wat haar overkwam, streden angst, wrevel en 'somb're smart' om voorrang in haar hart. Een brief van Eerrijk nam de ergste pijn weg:

> Ach, Eerrijk, is mijn pijn, mijn wee tot u gebracht?
> Gij weet het, dat ik lijde en waar ik door versmacht!
> Gij wilt mijn redder zijn! Gij, gij hergeeft mij 't leven!
> Gij naamt mij 't, maar om 't mij met woeker weer te geven!
> Ach, kom en stel mijn hoop, mijn vuur niet langer uit,
> Vlieg in mijne armen, wees de redder van uw bruid![169]

In deze autobiografische passage, die sterk aan het beroep van Catharina op Bilderdijk doet denken om als haar redder in de nood op te treden, ontbreken de melodramatische snikjes niet, maar romantisch is zij zeker wel. Dat Adelhilde zich een duister denkbeeld van de liefde vormde, logenstraft de gedachte dat de duistere kant van de

romantiek in het geheel niet aan Bilderdijk besteed zou zijn, integendeel, in het eerste het beste overgangsgedicht sneed hij ook dit onderwerp zijdelings aan.[170] Het lijdt dus geen enkele twijfel, dat hij zijn volgens Knuvelder 'romantische' liefde voor Catharina eveneens romantisch vorm heeft gegeven. In *Auwaart* (1785) behandelde hij de titelheld niet anders dan Eerrijk, dat wil zeggen hij verplaatste de pastorale genoegens van de liefde naar een denkbeeldig Hollandse polder, waar in het ontbrekende lieflijke landschap de smartelijke kant van de liefde door de achttiende-eeuwse stalker Auwaart en niet door het lijdend voorwerp van zijn liefde Gloortje wordt beleefd. Zoals in de renaissance Pieter Bruegel de Oude een *Kruisdraging* met een Hollandse wipmolen op een berg schilderde, of de Drie Koningen in het hartje van de winter bij de H. Familie op bezoek liet gaan, terwijl de schuine daken van huizen en schuren, evenals het Vlaamse landschap, onder een dik pak sneeuw bedolven liggen, laste Bilderdijk Hollandse herders in ter verbeelding van liefdesscènes die lang niet altijd een zoete sfeer ademden. In het eerste van liefst drie gelijknamige gedichten *Kusjens*, verzameld in *Bloemtjens* (1785), is het thema:

> Dat uw malse boezem zwoegt,
> Als ge uw lipjes met mij voegt.[171]

niet wezenlijk anders dan in het tweede, dat een voor die tijd uiterst plastische beschrijving van een tongzoen geeft:

> Zet uw tandjes zacht en bol
> In het teerste van mijn lippen.
> Nijp ze, knijp ze, laat ze glippen,
> Vat, verlies ze, vat ze weer,
> Knaag en kneed ze keer op keer:
> Grijp mijn tong dan vast in 't dartelen,
> Trek en slinger ze onder 't spartelen,
> Druk en ruk en klem en bijt,
> Zuig ze, wring ze, terg ze om strijd,
> Met verliefde tandenbeetjes,
> In de plooien, waar uw tong,
> Krullend, spelend zich in dwong.[172]

Bij zo'n gedicht is men geneigd eerder aan Hollands welvaren te denken dan aan een romantische interpretatie van een gedicht. Daarentegen komt niemand minder dan Piet Paaltjens in beeld, als men *Bleekheid* uit *Bloemtjens* leest:

> De liefde, mij met d'adem ingevlogen,
> Heeft zijn verblijf gevestigd in mijn borst.
> En, met het bloed, mijn hartaâr uitgezogen,
> Koelt hij en lest zijn nooitverzade dorst.
> Wat vraagt men dan, wat mij de konen bleken
> En 't kwijnend hoofd zo macht'loos hangen doet?
> De Min is 't, die zich kenmerkt door dit teken:
> Hij leeft niet dan ten koste van ons bloed.[173]

Weigert men de 'érotiques' aan Bilderdijks romantische gedichten over de liefde te ontkoppelen, dan kan men hem rare verwijten maken. Voor een verliefde christen staat de liefde in het teken van de voortplanting, kan men dan denken, er mag daarom geen sprake van lustvol gehannes op erotisch gebied zijn. Bilderdijk heeft zich als individu niet romantisch kunnen ontplooien, zo luidt het verwijt, dat wil zeggen zijn omgeving erotisch verkennen, op grond van zijn 'regeneratieve plichtsbetrachting' jegens God.[174] Seksuele frustratie, het bij uitstek romantische thema van bijvoorbeeld *Auwaart*, wordt als een kwaad genegeerd, maar is juist het gevolg van wat als een groot goed wordt voorgesteld. Minder subtiel ging Kollewijn te werk, toen hij vaststelde, dat in de rijmende brief van *Adelhilde aan Eerrijk* niet de liefde, maar de even brandende als onvoldane begeerte smartelijk werd ondergaan. Het is net alsof hij de geringe kwaliteit in plaats van de hoge graad van smartelijkheid beslissend vond voor het romantische gehalte van een gedicht. Hij erkende seksuele frustratie wel als een belangrijk element in het werk van Bilderdijk en betrok dat met zijn bekende voortvarendheid onmiddellijk op de dichter zelf. Had die niet in het voorwoord van *Adelhilde aan Eerrijk* geschreven: 'Het is hier vuur en vlam, die, terwijl zij de kracht van de geest uitputten, het lichaam verteren'?[175] Het woordje 'hier' nadrukkelijk negerend greep Kollewijn juist dit citaat aan om de kuisheid van zijn antiheld negatief te belichten: 'Zinnelijk van nature, begaafd met een grenzeloze verbeelding die hem het genot, dat hij moest ontberen, allerverleidelijkst voorspiegelde, ging onthouding voor hem gepaard met een

zwaarmoedige smart, die hem meer dan eens te machtig dreigde te worden.'[176] Nu zou een welwillende lezer nog kunnen denken, dat 'die' in het voorafgaande citaat op 'smart' in plaats van 'onthouding' terugslaat. Kuis of niet kuis, Kollewijn zal de kiesheid toch niet zover op de spits hebben gedreven, dat hij van zijn vrijende antiheld een masturberend knaapje maakte? Toch wel, want had Bilderdijk in *Aan Cats* (1806) terugkijkend op deze periode niet geschreven:

> Vergeefs mocht me een gestel vol vuurs en veerkrachts dringen,
> Vergeefs verbeeldingskracht uit alle banden springen,
> Vergeefs mijn lichaam zelfs bezwijken in dien strijd,
> 'k Leed alles?[177]

Dat bezweken lichaam sprak natuurlijk boekdelen. Het kwam in Kollewijn niet op, dat deze regels ook konden worden gelezen als de beschrijving van een geestelijk aftakelingsproces,-een weeklacht over ingeboete vitaliteit-, gepaard gaand met de nodige fysieke gevolgen. Waarom weigerde hij nooit eens principieel in de onkenbare ziel van Bilderdijk te kijken? Misschien was hij als een naturalistische voyeur wel voortdurend op zoek naar de prima causa, de belangrijkste bestaansreden van zijn antiheld, en raakte hij onderweg in de doolhof der zinnen het spoor bijster. Gehinderd door zijn moraal wilde hij graag opening van zaken geven, maar hij was al aan een veroordeling toe alvorens onbetreden gebied binnen te gaan. Overigens bevond hij zich daar niet alleen, want ook Thijm stond te snel met zijn oordeel klaar. Hij meende het innerlijk van Catharina te kunnen ontheiligen door haar van ontrouw te beschuldigen: 'Ik zeg Odildes ontrouw. Er is geen andere naam te geven aan de houding dezer *kokette* vrouw, wier slachtoffer de onnozele jonge dichter werkelijk geworden is. In plaats van zich op te winden over een gewaande duivelenaard in Bilderdijk, die hem met het fijnste overleg de beste vrouw deed bedriegen, zou men de rechtvaardigheid minder te kort doen, wanneer men iets belachelijks vond in de opgewondenheid, waartoe onze jonge *bel-esprit* zich door Odilde had laten vervoeren. Hij hing als een slaaf aan haar blikken,-hij, met zijn onbedorven gemoed en onmisbruikt lichaam-, en het is geheel in de macht dier vrouw geweest om hem voor het leven aan zich te ketenen.'[178] Beide bilderdijkianen van formaat ontzagen zich niet een grens te overschrijden, die de intiemste kant van de ene mens tegen ongewenste blikken van de

andere beschermt. Hun strikte moraal had hen daarvoor moeten behoeden, maar in plaats daarvan verschaften zij zichzelf een te grote speelruimte.

Terwijl in de maand juni van 1784 zijn verliefdheid zich ontwikkelde tot een 'alles doordringende liefde, die te wel voelt, dat zij niet gans onwederkerig blaakt',[179] stond Bilderdijk dubbel onder druk wegens zijn werkzaamheden. Niet alleen deden veel slachtoffers van het (vaak door henzelf uitgelokte) patriottisch geweld een beroep op hem als advocaat, maar ook raakte hij steeds meer verstrikt in problemen, die door zijn vriend Jan Willem Kumpel waren veroorzaakt. Diens vader was een van oorsprong Duitse kleermakersgezel, voor wie landsgrenzen geen belemmering vormden om zijn beroep uit te oefenen. Toen hij zich eenmaal in de Republiek had gevestigd, werd zijn zoon niet ten onrechte 'de snijdersjongen' genoemd. Ter compensatie van het dedain dat daaruit sprak, noemde die zichzelf 'Ritter von Kumpel'. Moest hij naar Engeland uitwijken, omdat hem de grond in de Republiek te heet onder zijn voeten werd, dan gedroeg hij zich daar, alsof hij tot de Schotse clan der Campbells behoorde. Zijn fantasieën over adellijke voorouders deden voor die van Bilderdijk nauwelijks onder, maar dreef men in Leiden noch Den Haag openlijk de spot met de grote dichter,-Kumpel werd spottend 'de Ridder' genoemd.[180] Zoals hij wel eens als Bilderdijks onofficiële secretaris optrad, officieel als diens 'notaris' en 'kopiïst', beval hij op zijn beurt William Pieter Turnbull de Mikker als klerk en duvelstoejager aan.[181] Beide vrienden, met wie Bilderdijk ook een zakelijke relatie onderhield, hadden hun sporen in de Haagse dichtgenootschappelijke wereld verdiend. De Mikker woonde in de Molenstraat, dichtbij de Papenstraat, waar Bilderdijk na zijn verhuizing een paar kamers had gehuurd. Als afgestudeerde jurist was Kumpel een collega van de man die als jurist en dichter uitblonk, tegen wie hij ook om politieke redenen hoog opzag. Hun omgang was zo vertrouwelijk, dat hij bijvoorbeeld Bilderdijks vader goed kende. Deze had zelfs nog een gedicht geschreven om de promotie van hun aller huisvriend te vieren.[182] De Mikker was daarentegen niet in Bilderdijks ouderlijk milieu geïntroduceerd, had geen academische studie voltooid en noemde de dichter zijn 'voorbeeld' en 'weldoener', wat de afhankelijkheid van zijn positie goed liet uitkomen.[183] Veel onderlinge geheimen hadden zij niet, want op 31 mei 1784 vroeg Bilderdijk zijn duvelstoejager het volgende bericht aan Kumpel over te brengen: 'Zeg aan de Ridder, als

hij nog bij u is, dat hier meisjes zijn, die zich zeer over hem beklagen. Dat ik na kennis van hun klachten te hebben genomen deze grotendeels zeer gefundeerd heb bevonden; dat zijn fysiognomische gissingen, die hij bij die dames gewaagd heeft, insolent en onvergeeflijk zijn, met één woord, dat hij mij er reden van zal moeten geven, indien hij niet spoedig de gunst van de schonen herwint.'[184] Kennelijk had Kumpel te ongezouten commentaar op het uiterlijk van Haagse schonen gegeven, waardoor hij zijn vriend in verlegenheid had gebracht. Of het nu om een duel of iets anders ging, steeds vroeg Kumpel op een negatieve manier de aandacht van zijn omgeving. Dat kwam Bilderdijk begin juni 1784 bijzonder slecht uit, omdat hij met de secretaris van de prins en diens thesaurier in een langdurig overleg verwikkeld was om Kumpel als pensionaris van Den Briel te doen benoemen.[185] Al eerder had thesaurier Reigersman aan de jongste beschermeling van Mr. Elie Luzac een aanzienlijk bedrag uitgekeerd, nu kwam daar dus een 'favorabele post' bij.[186] In zo'n situatie diende het gedrag van een te benoemen kandidaat onberispelijk te zijn. Terecht maakte Bilderdijk zich daarover grote zorgen, die overigens niet alleen tot de persoon van Kumpel beperkt bleven.

Was hij er zeker van zelf uit een aanzienlijk voorgeslacht te stammen, minder zeker was hij van de voorvaderlijke antecedenten van Catharina Rebecca Woesthoven. Ze gedroeg zich in elk geval niet als een lady, kwam bijvoorbeeld wel eens in zijn kabinet op de Papenstraat 13, ook als hij er niet was, om er bij wijze van een weinig geslaagd grapje spullen weg te halen, die ze hem later niet zonder gratie weer teruggaf.[187] Dat benauwde hem zeer, omdat hij in dat kabinet ook politiek gevoelige documenten bewaarde. Hoe had ze die afgesloten ruimte kunnen betreden? Had ze hulp van zijn huisbaas Bongaerts gekregen? Op 3 juni schreef hij haar daarover: 'Ik hoop het niet, maar vind enige reden om het te duchten, dat u wellicht in een gesloten kabinetje geweest mocht zijn. Is het zo niet, vergeef mij de verdenking. Ik weet, dat u zonder erg met een luchtig hart hebt gehandeld, wat er ook door u gedaan mag zijn, maar ik bid u, stel mij niet aan de schromelijke gevolgen van een schuldig grapje bloot, indien dit nog sporen heeft nagelaten. Ik zal deze ganse dag het kabinetje niet openen, en wil gans onkundig zijn. Ik smeek het u, om uw eigen rust, herstel alles: u weet het gewicht niet van wat ik vermoed, maar bedenk, dat één onbescheidenheid meer dan eens het verderf van personen en geslachten heeft verwekt.'[188] Per ommegaande rea-

geerde Catharina door hem zijn brief terug te sturen en hem zonder omwegen aan zijn verstand te brengen, dat ze van zulke verdachtmakingen niet gediend was. Onmiddellijk kroop Bilderdijk in zijn schulp en nog diezelfde dag bekende hij haar: 'Ja, u heeft gelijk. De brief die u mij terugzendt, behoorde niet aan u, alleen een gedeelte daarvan. Aan u, uw aanbiddelijk hart, behoren alleen zuchten van liefde, van aanbidding, geen verdenkingen, zelfs niet van de minste onbedachtzaamheid. Maar ik vraag het andermaal, bemint u mij genoeg om het mij te vergeven, dat ik zo zwak ben geweest om u voor een misslag uit luchtigheid van hart vatbaar te houden?'[189] Hij had het kabinetje geopend en was tot de ontdekking gekomen, dat ze er helemaal niets uit had gehaald. Integendeel, ze had er juist iets in gelegd. Wat? Hij omschreef het met 'een hartoverstelpend blijk van uw tederheid'.[190] Naar aanleiding van dit voorval besloot hij een genealogisch onderzoek naar Catharina's voorouders te doen, want evenmin als door Kumpel, mocht hij door háár in opspraak raken. Het pakte goed voor haar (en hem) uit: 'De voorouders mijner eega zijn Bergse edelen, dus vazallen van de mijne en door parentage daaraan verbonden.'[191] Ze stamde volgens hem zelfs van Schotse koningen af, waarvoor hij een vernuftig bewijs leverde door ten onrechte aan te nemen, dat Imbyze van Batenburg één van haar voorvaderen was. Deze was verwant aan de Schotse clan der Gordons, die op hun beurt van koning Jacobus I afstamde.[192] Er hoefde maar met één schakeltje iets mis te zijn, of wat op het eerste gezicht een indrukwekkende samenhang vertoonde, bleek op niets gebaseerd te zijn.

Op 11 juni scheen alles tussen hen vergeven en vergeten te zijn. Hij had een nacht met haar doorgebracht, die hij als de schoonste nacht van zijn leven beschouwde, 'omdat deze door geen wroegingen kan worden gevolgd, en de zuivere geesten, die om Gods verheven en vlekkeloze zetel zweven, er de onbezoedelde ogen op gevestigd hebben kunnen houden zonder zich te onteren'.[193] Er was kortom niets laakbaars gebeurd en, zoals hij een werktuig in Gods handen was 'om de deugd aan de verdrukking, de onnozelheid aan de vervolging te ontweldigen', was zij zijn 'lief, platonisch meisje, wier wreedheden duizendmaal aanbiddelijker zijn dan de tederste gunsten van 1000 anderen!'[194] Kort daarna moet ze ziek geworden zijn, want ze liet hem op 15 juni weten zichzelf weer te hebben hervonden. Hij reageerde overdreven opgetogen: 'Dank voor de wellust, die mij uw blijmaar in de eng geprangde boezem stort!'[195] Hij liet al zijn brieven

in Den Haag door een loopjongen bezorgen, zodat zij op één en dezelfde dag herhaaldelijk berichten konden uitwisselen. Dat was op 15 juni niet anders dan op 3 juni. Meestal genoot De Mikker de eer om als zodanig dienst te doen, aan wie Bilderdijk in voorkomende gevallen een briefje placht te sturen met een bijlage, die de eigenlijke brief vormde. Mocht Catharina ook van De Mikkers diensten gebruik willen maken, zo instrueerde hij zijn loopjongen, gelieve dan haar spontane reactie goed te observeren, want alleen zo kon hij als opdrachtgever uit de eerste hand het effect van zijn woorden nagaan. Een enkele keer mocht De Mikker haar namens hem ook troosten: 'Amice, gelief deze inliggende brief over te geven, maar neem de uitwerking ervan wel waar en zorg er toch voor aandoeningen, die te hevig mochten zijn, te matigen. Vale!'[196] In zoverre had hij moeite met de platonische aard van hun vrijage, dat hij niet wilde dat Catharina zich een overdreven voorstelling van een zoen maakte: 'Gedachten aan kusjes gaan bij mij even weinig voor kusjes door, als de kusjes zelf voor iets anders.'[197] Op die manier probeerde hij haar gerust te stellen, wanneer hij te heftig blijk van zijn liefde voor haar had gegeven. Wat later nam hij het niet zichzelf, maar háár kwalijk, dat ze niet even gepassioneerd op zijn omhelzingen reageerde. Ook als hij via zijn broer Johannes haar had laten weten zijn afspraak niet te kunnen nakomen, verzuimde ze vrouwelijk terughoudend of zichtbaar teleurgesteld op hun langer durende scheiding te reageren, zodat hij bij haar een latente onverschilligheid voor zijn welzijn meende te bespeuren. Hij schroomde niet haar in zijn eigen teleurstelling daarover te laten delen: 'Ontroostbaar zou ik zijn, indien ik het mij slechts voor een ogenblik kon verbeelden, indien ik mij zoveel onverschilligheid bij u kon voorstellen. U zou dan de vriendschap kennen, maar geen liefde, geen liefde gelijk zij in mijn hart blaakt, gelijk ik haar in het uwe verlangde.'[198] Hun vrijage verliep na een sensationele start, waarvan het effect beiden had overrompeld, zeker niet probleemloos.

Minder ter vergoelijking dan ter verklaring van een zekere onbezonnenheid waarmee Bilderdijk zich aan zijn liefde voor Odilde overgaf, sprak Abraham Kuyper van 'poëtische zelfverblinding'.[199] Als Odilde kon de dichter haar idealiseren en zodoende kneden tot zijn ware geliefde, wier goede eigenschappen hij ter navolging aan Catharina voorhield. Toen haar een vaag bericht over een andere vriendin van hem ter ore was gekomen, verzekerde hij haar: 'Uw vertrouwen is nooit door mij misbruikt, en nooit heb ik iemand het minste vertrou-

wen gegeven, waarop u recht had, of waardoor uw hart zich beledigd kon wanen.'[200] Een paar dagen later, op 5 juli 1784, bekende hij haar zijn zwak voor vrouwelijk schoon in het algemeen en die voor haar in het bijzonder: 'Heb medelijden, mijn tederste, met mijn zwakheid, met mijn betrekkingen tot dezen en genen, en twijfel nooit aan mijn hart.'[201] In een wonderlijke omkering van zaken vroeg hij zich af, of zijn liefde voor haar sterk genoeg was om met de hare te kunnen wedijveren, terwijl hij juist het tegenovergestelde vreesde. Hij hoopte, dat ze zich alsnog van haar beste kant zou laten zien, zodra ze zijn ware bedoeling had geraden: 'Wanhopig, mijn dierbare, vraag ik mij vol aandoening af,-zo dikwijls als ik aan u denk-, of ik, mijn liefde voor u, voor uw hart, die volkomen zaligheid kan zijn, die de uwe voor het mijne is, en mijn boezem beeft om deze vraag te beantwoorden.'[202] Maar zij ried zijn fijnzinnig versluierde bedoeling niet, integendeel, weerde zijn heftige liefdesbetuigingen af. Dat zette kwaad bloed bij hem, waarop ze hem vroeg, of er een reden voor zijn slechte humeur was. In zijn wiek geschoten antwoordde hij in algemene termen: 'Vrij van alle wrevel, mijn hart onbekend, kan ik de allerijselijkste slagen van het lot ondergaan, zonder weerzin en met die gelatenheid, die de ongekreukte deugd kenschetst, wanneer zij in verdrukking is.'[203] Had ze er op een of andere manier toe bijgedragen de druk op zijn deugdzaamheid te vergroten? Daar wilde ze meer van weten, aan welk verzoek hij al te graag voldeed. Verwijten vlogen over en weer, totdat ze hem in niet mis te verstane bewoordingen nog dezelfde maand te kennen gaf, wat ze van zijn avances dacht. Hij erkende haar recht van spreken: 'Gij beschuldigt mij. Ach, waarvan? Van een drift, waaraan ik u blootstelde.'[204] Deze ruiterlijke erkenning zijnerzijds moest de beeindiging van hun relatie voorkomen. Hij was zo bang voor wat er in het verschiet lag, dat hij bereid was zich diep voor haar te vernederen: 'Straf mij, zo u waarlijk gelooft, dat ik schuldig ben, zo uw hart mij veroordeelt. Ik onderwerp mij aan het dodelijkste aller vonnissen, ik onderwerp mij eraan, zonder hoop op vergiffenis. Ik onderschrijf het en zal al de ellende dier geduchte veroordeling door een eeuwig, en hartknagend zelfverwijt verzwaren, dat ik heb verdiend.'[205] Alsof hij zich niet duidelijk genoeg over dit onderwerp had uitgesproken, herhaalde hij: 'Spreek het uit, dit rampzalige vonnis, en ik zal het als de schuldige booswicht lijden. Gisteren zult u mij voor de laatste maal gezien hebben, en ik zal uw ogen niet meer door mijn hatelijke aanwezigheid wagen te tergen. Voor het laatst zal mijn hand u in de-

ze letteren mijn oprechte, mijn onuitblusbare en door geen geweld of tijd verdoofde gloed uitdrukken.'[206]

Dat vonnis werd niet uitgesproken, waardoor hij haar kon blijven bezoeken. Een lichtsein na tien uur 's avonds, waarschijnlijk een brandende kaars op een strategische plek opgesteld, gaf hem te verstaan, of zijn bezoek welkom was. Dat was lang niet altijd het geval, zodat hij wel eens als een verzopen kater huiswaarts keerde om haar op deze manier van zijn vergeefse nachtelijke wandeling op de hoogte te stellen: 'Met mislopen van alle grachten en brugleuningen, ben ik thuis aangekomen. Druipend van het hoofd tot de voeten, heb ik de effecten van het koude water, zoveel mogelijk, tenietgedaan door de warmte op te zoeken, en ik ben er zonder koorts vanaf gekomen.'[207] Of ze na het lezen van die woorden medelijden met hem kreeg, valt te betwijfelen, want volgens Busken Huet bezat ze 'een hard gemoed'. Weliswaar beschikte ze over 'schone gelaatstrekken, sprekende ogen, frisse lippen en een fraai gevormde leest', maar daaronder school 'een grove geest, een luide stem' en dus ook dat harde gemoed.[208] Wat haar weinig fijnzinnige geest betreft, had Bilderdijk een groot probleem. Enerzijds drong hij er bij haar op aan zich innerlijk aan hem bloot te geven: 'O, vaar voort, uw volmaakte ziel in mijn boezem uit te storten. Onthoud, verberg, bedek mij niets, maar laat mij haar in al haar volkomenheid kennen en God in u vereren!'[209] Anderzijds wist hij niet goed, wat met een geesteskind van haar als *De opwekking van Lazarus* aan te vangen. Ze stuurde hem dat gedicht in het begin van augustus, waarna hij zo tactvol was er niets inhoudelijks over op te merken. Hij was haar dankbaar voor het geschenk, beweerde hij, 'zo innemend door uw lieve hand opgesierd. Ik zal het bovendien in een rood satijnen band hechten, behoorlijk met goud bestempeld.'[210] Later zou hij in een brief aan zijn vriend Wiselius een ontluisterend beeld van haar verstandelijke ontwikkeling schetsen. Het kostte haar 's morgens veel te lang overleg om zichzelf netjes aan te kleden en ze kon niet eens klok kijken, mopperde hij, maar toen had hij er belang bij om haar in een zo ongunstig mogelijk daglicht te stellen.[211] Voorlopig stond hun verhouding in het teken van een onuitgesproken vonnis, waaronder Bilderdijk het meest van hun tweeën leed. Alles greep hij aan om er lichtpuntjes in te ontdekken. Was hij in de tweede helft van augustus door een 'nijdige koorts' bevangen, dan meende hij zijn herstel aan haar 'strelend onderhoud' te danken te hebben.[212] Wanhoopte hij tezelfdertijd aan zijn eigen mogelijkheden

om het recht te doen zegevieren, dan hield zijn liefde voor haar hem op de been. Hij had het werkelijk niet makkelijk als advocaat gelieerd aan het huis van Oranje: 'De weeklacht der verdrukten, het hulpgeroep der vervolgden omringt mij', zo schreef hij haar op 16 augustus, 'en het is in mijn hand niet hen te redden, waar recht en geweten alom tot zwijgen zijn gebracht, en het geweld zijn ijzeren staf zwaait.'[213] Zijn cliënten hadden het natuurlijk het moeilijkst, maar zelf was hij er niet veel beter aan toe, 'overkropt van het gevoel der onmenselijkheden' waarmee hij dagelijks werd geconfronteerd.[214] Wat anders kon hij in zijn eentje daartegenover stellen 'dan de onmachtige stem van het recht, van het vertrappelde recht, dat geen oren meer voor zich geopend vindt, in de grievende stormen der partijzucht, die wijd en zijd woeden'?[215] Niet zijn liefde voor haar, maar haar liefde voor hem hield hem te midden van al het politieke geweld op de been, zoals hij haar op 26 augustus bekende: 'Ja, ik voel het, dat u mij bemint, en dit gevoel zal mij met een blijmoedige gelatenheid alle extreme situaties doen afwachten, waartoe zich de omweidende woede der factiezucht voort laat slepen.'[216] Eind augustus zou hij in het proces der eeuw verwikkeld raken, dat wil zeggen in een schijnproces tegen Kaat Mossel voor wie hij als advocaat optrad.

Wat Bilderdijk in deze periode van zijn leven presteerde, grenst aan het ongelofelijke. Als Oranjegezinde advocaat adviseerde hij de prins, voortdurend tussen Den Haag, Leiden, Delft, Amsterdam en Rotterdam pendelend om arrestanten bij te staan. Als dichter werkte hij aan romances, 'érotiques' en andere gedichten voor zijn bundel *Bloemtjens*, als dramaturg adviseerde hij Feith over *Thirsa, of de zege van den godsdienst* en als editeur van bestaande dichtwerken bereidde hij samen met hem een nieuwe uitgave van Onno Zwier van Harens *De Geuzen* voor. Daarnaast bleef hij zich verdiepen in religieuze, historische en wijsgerige onderwerpen, voegde bijvoorbeeld sterrenkunde aan zijn aandachtsgebied toe, verdiepte zich in Newton en Swedenborg, sloot nieuwe en onderhield bestaande vriendschappen met respectievelijk Sebald Fulco Johannes Rau en Rijklof Michaël van Goens. Waar haalde hij bovendien de tijd vandaan om er een vriendschappelijke relatie met Anne Luzac en een liefdesrelatie met Catharina Woesthoven op na te houden? Hij moet een 'workaholic' avant la lettre geweest zijn, die erin slaagde van de nacht een dag te maken. De ergste lichamelijke klachten hoorde men hem in deze tijd nauwelijks uiten, zodat zijn drukke bezigheden buitenshuis een re-

medie voor zijn hypochondrie schenen te vormen. Wellicht leidden zijn liefdesperikelen hem zo af, dat zijn klachten meer het doen en laten van Catharina betroffen dan zijn eigen geestelijke en lichamelijke gesteldheid, al bestond daartussen ook nog zo'n rechtstreeks verband. Steeds bleef er twijfel over de beantwoording van zijn liefde bestaan: 'Aanbiddelijke! Hoor de zuchten, die uit mijn boezem opwellen en zie of mijn ogen de tranen waarmee ze overstelpt worden, wel kunnen verzwelgen? Zij vloeien voor u, en in hen offert zich heel mijn ziel in uw schoot. Het zou rampzalig, onherstelbaar rampzalig zijn, indien u dit offer versmaadde.'[217] Hij scheen de liefde als een personage van Feith te beleven, zij het dat hij in weerwil van de hevigste sentimenten zijn verstand wel degelijk gebruikte om haar onder druk te zetten. Daartoe behoorde ook zijn visie op seksualiteit, die hij niet schroomde voor haar te ontvouwen. Als hij zich tijdens hun vrijages met moeite had weten te beheersen, had hij zichzelf noch haar verlaagd 'tot onwaardige schepselen, die omdat ze de deugd en de onschuld niet kennen, haar buiten het hart zoeken, dat er de enige zetel van is'.[218] Ongetwijfeld zal Catharina instemmend hebben geknikt bij het horen van deze woorden, maar besefte ze er de diepere betekenis van? Zolang er minstens een sprankje liefde aan te pas kwam, hoefde de vurigste hartstocht niet te worden ingetoomd. Het verstand, waarmee Bilderdijk in zijn kunsttheorieën toch al bar weinig ophad, diende te zwijgen, waar het hart sprak of fluisterde. Kon men hem een interview afnemen, zoals Marita Mathijsen in *De geest van de dichter* verschillende negentiende-eeuwse dichters en schrijvers nader aan de tand voelde, dan zou men hem deze vraag willen stellen: "Wat is volgens u het verschil tussen lust en liefde en welke criteria hanteert u om in een schemerachtig overgangsgebied tussen beide het zicht daarop niet te verliezen?" Voorlopig verhinderde het 'meer zelfstandige dan tedere' in Catharina's karakter, dat zijn liefde voor haar een ongecompliceerd verloop kreeg.[219]

Door over haar als Odilde te schrijven, bezorgde hij zich enige afleiding. Niet alleen hield hij Catharina de goede eigenschappen van Odilde ter navolging voor, maar ook waarschuwde hij haar voor de slechte eigenschappen van haar alter ego. Hij schreef meerdere gedichten die als titel *Aan Odilde* hebben, met steeds wisselende ondertitels, of gedichten als *Angst* en *Mijmering*, waarvan de ondertitel haar naam vermeldt. In een bloemlezing van zuiver romantische poëzie zouden beide laatste gedichten zeker niet misstaan. Ze maken

een autobiografische indruk, waardoor (kenmerkend voor de romantiek) op zijn minst de suggestie van een vereenzelviging van de dichter met zijn personage wordt gewekt. Dat ziet in het eerste gedicht, hoe zijn koets langzaam door de winterse regen wordt verzwolgen en bijna surrealistisch in een boot verandert, terwijl het op weg is 'om de onschuld, waar zij leed, door 't rechtspleit voor te staan'.[220] In het tweede gedicht is de stemming niet veel beter, als hetzelfde personage zich afvraagt wat voor indruk zijn voortijdig overlijden ten gevolge van het noodweer op Odilde zal maken.[221] Een naargeestige sfeerbeschrijving gekoppeld aan een onzekere liefdesverhouding staat ten overvloede garant voor een romantische typering van hun liefde. Andere gedichten, in de naar haar genoemde bundel *Odilde* (1808) of *Mengelpoëzy* (1799) verschenen, maken duidelijk, dat hij wellust van 'dierlijke tocht' onderscheidde,-het eerder besproken *Verrukking* is daarvan een fraai voorbeeld-,[222] dat hij zijn vrouw niet wilde beminnen, maar aanbidden[223] en dat hij in haar niet alleen een 'lustgenote' zag, maar ook een 'teerste hartsvriendin', een 'hulp' en 'troost'.[224] Onbedoeld komisch doet zijn gedicht *De vrouw* aan, waarin hij beredeneert, waarom God Eva uit de rib en niet een ander lichaamsdeel van Adam schiep. Had God daarvoor bijvoorbeeld de hand van de eerste mens genomen, dan was Eva wellicht een kleptomane geworden, terwijl nu het achter de ribben gelegen hart van Adam Gods werkelijke bedoeling duidelijk maakte.[225] Weer andere gedichten geven onverminderd inzicht in de problemen van herders en herderinnen, zoals dat van een frigide vrouw in *Zangstukjen op gegeven maat*:

> Verberg, verberg die heuvels van albast,
> Die uw bevrozen borst met levend ijs bevrachten!
> Een op wier sneeuwen top 't verruk'lijk kersje wast,
> Dat lente en zomergloed aan 't lustgraag oog doet wachten.[226]

Liever dan zich in haar aanblik te verlustigen vraagt haar man haar, of ze wel een hart heeft. In *Aan Glycere* wenst een herder te sterven aan de borst van zijn geliefde, dat wil zeggen 'te sneven van nooit genoeg, ofschoon steeds geleste dorst'.[227] Kennelijk beleeft hij seksualiteit als iets wat hem diep ongelukkig maakt, zelfs al heeft hij over Glycere niets te klagen. Een andere ongelukkige herder, Terpsion ge-

heten, feliciteert Eudoxe met haar 21e verjaardag. Zijn leven hangt van het hare af, zal ze hem haar jawoord geven? Om haar gunstig te stemmen schenkt hij haar een gouden uurwerk, waarop ze 'de onhaalbare vlucht van ieder tijdstip' kan nagaan:

> Uw uitstel rekt me één uur tot duizend bittere dagen.
> Ach, spreek en red me intijds, of dierbare, ik verga.[228]

Ook hier ziet men een overgang van sentimentele naar romantische pastorales, nadat Bilderdijk met zijn 'Odilde' een liefdesrelatie was aangegaan. Zulke pastorales zou hij blijven schrijven, de Hollandse polder en alle denkbare aanpassingen qua naamgeving van boerse types uit het graafschap Holland ten spijt.

Eind augustus 1784 drong het tot hem door, dat hun doen en laten gespreksstof voor anderen vormde. Bekommerd om de aard van hun relatie moest hij ook het gewicht van de publieke opinie over hen taxeren. Zo ver boven anderen en andermans oordeel voelde hij zich niet verheven, of dat bezorgde hem slapeloze nachten: 'Er zijn hier, waar ik te bed gelegen ben, duizenderlei zotte dingen omgegaan, die ik nauwelijks zou kunnen verhalen, veel minder schrijven. Met één woord, alles is hier zot en praatachtig. En dit laatste, mijn lieve, wisten wij en toch hebben wij er niet genoeg rekening mee gehouden.'[229] Hun vrijage dreigde bovendien zonder enige zelfcontrole van hen beiden te verlopen. Zij beminden elkaar naar zijn mening te 'bruisend', waarover hij haar op 28 augustus indirect de wacht aanzegde: 'O, konden wij dat vuur matigen, opdat het ons niet verschroeide, maar verwarmde.'[230] Enigszins raadselachtig voegde hij daaraan toe *liever* de 'stoorloze veiligheid van de nacht' te verbeiden,-'die zal ons dit pijnigend uitstel met woeker vergelden'-, dan…[231] Ja, dan wat? Men kan de lezer laten kiezen uit twee mogelijkheden: zij konden elkaar beter 's nachts dan overdag ontmoeten om de liefde te bedrijven, of zij deden er beter aan elkaar 's nachts niet meer lief te hebben, totdat zij als wettig gehuwden het te lang ontbeerde dag en nacht konden genieten. 'Met woeker vergelden' slaat in dat geval op een seksuele inhaalslag vanjewelste. Hoe dat ook zij, Kollewijn stond al weer klaar om de zedenmeester uit te hangen. Ditmaal gaf hij niet meer van Bilderdijks intiemste leven prijs dan deze ooit aan de openbaarheid had toevertrouwd, maar drong hij al even ongepast het innerlijk leven van Catharina binnen: 'Wie aanmerking wil

maken op de spoed, waarmee een vertrouwelijkheid ontstond, zo groot, dat er nog geen twee maanden na hun kennismaking sprake kan zijn van al of niet 'bezwijken', vergete niet, dat de grootste schuld te zoeken is bij Catharina Rebecca.'[232] Schuld? Ja, want zij heeft zich 'met meer dan gepaste vrijmoedigheid aangeboden' en 'haar jonkvrouwelijke schaamte had haar tegen nachtelijke bijeenkomsten moeten waarschuwen'.[233] In dit vonnis blijft Bilderdijk in weerwil van zijn dominantie buiten schot, maar in plaats van dit verzuim Kollewijn zwaar aan te rekenen, is een relativerende kanttekening uit een onverwachte hoek wellicht beter in staat om scheve verhoudingen recht te trekken. In een onlangs verschenen roman *Over de liefde*[234] is ene Jason verliefd op drie vrouwen tegelijk (nog één meer dan Bilderdijk die volgens Kollewijn gelijktijdig Netje Luzac en Catharina Woesthoven het hof maakte) zonder dat er een Koekeloer hetende haan naar kraaide. Met andere woorden, morele verontwaardiging en onverschilligheid zijn tijdgebonden. Wat verliefde en getrouwde mensen met elkaar uitspoken, moeten zij vooral zelf weten, zolang zij niemand schade berokkenen. Per definitie gedateerde fatsoenscodes hoeven daarom niet te snel tegen de eigen moraliteit in stelling te worden gebracht, tenminste, in een land waar tolerantie als een wezenlijk kenmerk van beschaving geldt.

Meer dan door fatsoenscodes werd Bilderdijk gehinderd door het ontbreken van politieke consensus in deze tijd van het jaar. Op 31 augustus 1784 werd Kaat Mossel gearresteerd, voor wie hij weldra als advocaat werd aangezocht. Zijn liefdesbrieven aan Catharina getuigden van een burgeroorlog die steeds venijniger trekken aannam: 'Mijn hart breekt over het lot der rampzaligen, die om hun trouw aan het Vaderland, aan Oranje en aan God tot een slachtoffer van de woedende vervolgzucht worden, maar het schroomt niet hun aantal te vermeerderen.'[235] Hij wilde haar zo te kennen te geven, dat hijzelf ook bereid was voor de goede zaak te sterven. Openlijk in onmin met zijn medemensen te moeten leven was iets wat hem tegenstond, maar alleen door te ageren tegen de heersende opinies van de patriotten kon hij eervol leven. Zijn bezwaren tegen de geest der eeuw, waarmee hij later de negentiende eeuw bedoelde, vonden in de strijd tussen patriotten en orangisten hun ideale voedingsbodem. Hun oorsprong lag overigens in de Verlichting, de nieuwlichterij op religieus en godsdienstig gebied, waartegen hij zich fel keerde. Omdat de meeste patriotten verlichte figuren waren, had hij een dubbel motief

om zich ongeremd in de binnenlandse troebelen te mengen, waarbij hij zich scherp bewust was van zijn bevoorrechte positie als advocaat. Hij gaf dapper stem aan onschuldige slachtoffers: 'Stout voor hen rechtsprekend, beveiligt mijn post, achtbaar in het oog der geweldenaren tegen wie ik mij keer, mij voor alle effecten van de haat dezer snoodaards, dan, waar mij die haat niet metterdaad durft aan te randen, grieft hij mij des te gevoeliger, door mijn stem voor de onschuld en verongelijkte onnozelheid tot een krachteloze bijstand te maken tegen de alles overstromende razernij, die het gezag voert.'[236] Nadrukkelijk betrok hij Catharina bij zijn ambtsplicht, niet om nog meer indruk op haar te maken, maar omdat zijn leven reëel gevaar liep: 'Leeft u dan om mijn gedachtenis in waarde te houden, en soms een zoete traan van gevoel voor mijn liefde en onheil te plengen. Leef dan, is het voor mijn liefde niet meer, voor mijn eer.'[237] Wat hij aan deze voor haar bestemde opdracht toevoegde, wees op zijn ongeremde betrokkenheid: 'Ja, leef voor nog meer! Leef om mij eens gewroken te zien door de val van alle beroerderen van het Vaderland, die mij zullen hebben vervolgd.'[238] Diep in zijn hart zat hij intussen met een probleem, dat groter was dan alle voorafgaande problemen samen. De enige remedie tegen de 'beroerderen van het Vaderland' vormde in zijn ogen de orthodoxe godsdienst, maar had hij niet door zijn ophemeling van Catharina zijn ziel in gevaar gebracht? Daarover schreef hij haar verontrust: 'Ja, lieve, ik pleeg afgoderij door mijn liefde. Ik aanbid u, en mijn hart kent geen andere Godheid meer, al zijn lust, al zijn wens, al zijn hoop en verlangen stelt het op u. Ik heb geen hart meer om God te bidden, geen hart meer om Hem te danken (weleer mijn strelendste en duurzaamste bezigheid!), en mijn ziel vergeet, dat er iets bestaat buiten u.'[239] Hij leefde dus ook in voortdurende onmin met God en zichzelf.

De tegenstelling tussen zijn eigen gedrag en dat van Thirsa (wier gedrag al helemaal niet met dat van Catharina viel te vergelijken) en haar zeven zonen kon niet groter zijn. Ten behoeve van Feith had Bilderdijk een ontwerp in proza voor *Thirsa, of de zege van den godsdienst* (1784) gemaakt. De pretentieuze ondertitel sloeg op de onverschrokkenheid waarmee moeder en zonen liever de dood verkozen dan Jehova af te vallen. In de opstand van de Makkabeeën tegen de Syrische koning speelden zij een vooraanstaande rol, waardoor het niet onmogelijk is, dat Feith in het opofferingsgezinde achttal ware patriotten zag en in de Syrische koning een despotische ploert à la

Willem V, terwijl Bilderdijk in Thirsa's zevental het hart van ware orangisten voelde kloppen en de goddeloze Syrische koning onmogelijk met de vrome stadhouder als hoofd van een Nederduits gereformeerde natie in verband kon brengen. De gelijkenis tussen Thirsa en Medea zal Bilderdijk verhinderd hebben in haar een oudtestamentische afspiegeling van prinses Wilhelmina van Pruisen, de echtgenote van Willem V, te zien. In het algemeen had hij het op vrouwen in de politiek niet begrepen, zeker niet als hun stoere onverzettelijkheid op een mannelijke eigenschap wees. Het draait in deze tragedie vooral om de houding van de jongste zoon Jedidia tegenover de Syrische koning, die van hem niet een openlijke afzwering van Jehova verlangt, maar een formele kniebuiging voor Jupijn (in wie hijzelf niet eens gelooft). Reeds acht de geliefde van Jedidia, Selima geheten, zijn leven gered, ware het niet dat de onverwrikbare Thirsa haar op andere gedachten brengt. Uiteindelijke wordt het bloedige massacre van zijn terechtgestelde broers nog eens dunnetjes overgedaan, waarna de tragedie al even voorspelbaar eindigt met de plechtige verzekering van Thirsa, staande bij het lijk van Selima, dat ze alleen daarom nog niet gestorven is, omdat ze dankzij Jehova voor de dood noch het leven beducht is.[240] Bilderdijk was verantwoordelijk voor het oorspronkelijke ontwerp, het scenario[241], waarvoor hij zich onder meer baseerde op *Les Machabées* (1772) van Houdar de la Motte. Nu heeft men wel eens het ontstaan van een conflict tussen Bilderdijk en Feith herleid tot perikelen rond deze tragedie. Feith zou zich niet aan het ontwerp gehouden hebben door bij het schrijven van zijn treurspel nog van andere bronnen gebruik te maken. Daarmee haalde hij zich de woede of ergernis van Bilderdijk op zijn hals, want die had 'voor deze literaire atletische prestatie het startschot gelost', terwijl 'aan de finish' Baculard d'Arnaud en August Hermann Niemeyer stonden.[242] Wie Bilderdijks brief van 2 maart 1784 aan Feith leest, zal dat echter niet kunnen beamen. Daarin verklaarde hij over 'Thirsa': 'Ik heb uw treurspel in zijn geheel herlezen en met zeer veel genoegen.'[243] Hoogstens kan hij zich hebben geërgerd aan Feiths onachtzaamheid om zijn oorspronkelijk ontwerp nergens met ere te vermelden in de definitieve uitgave van 1784. Om diverse redenen lag een verontschuldiging van Bilderdijk aan zijn Zwolse vriend meer voor de hand: 'Wat denkt u wel van mijn lang stilzwijgen, waardoor ik uw verlangen om het manuscript van 'Thirsa' terug te krijgen op een zo verdrietige wijze teleurstel? Maar, ik weet het, u zult mij van geen

verzuim verdenken dan die in volstrekte onmogelijkheid haar grondslag heeft en ik behoef u dus niet te verzekeren, dat dit het geval is: overhoopte arbeid, hoofdbreken, dat ternauwernood mankeert om mij van het verstand te beroven, gelijk het mij van mijn nachtrust ontzet en mijn gestel dagelijks sterker aandoet, en daarbij diverse absenties in mijn functie, ziedaar, wat u mijn antwoord op uw beide laatste brieven heeft onthouden.'[244] Feith had nog een reden om zich over Bilderdijks passiviteit te beklagen, want waarom had hij de nagelaten gedichten van jonkvrouw de Lannoy niet mogen ontvangen? Bilderdijk verzon een bizar excuus. Hij wenste het boek 'tot het open water op te hoeden', dus met de verzending ervan te wachten tot de dooi had ingezet. Waarom had hij het niet eerder gestuurd? 'Vergeef me toch deze dwaze handelwijzen, ik bega dagelijks zulke en heb ze al mijn hele leven begaan. Ik ben niet voor deze wereld,-dit bevind ik-, gemaakt.'[245] In plaats van zijn vriend het vuur nader aan de schenen te leggen accepteerde Feith beide uitvluchten en liet zich van zijn beste kant zien, toen hij aanbood voor *De Geuzen* naar een andere uitgever te willen zoeken.

Bilderdijk meende het complete voorwerk voor de verschijning van dit vaderlandse epos gedaan te hebben, met een verantwoording en al, maar zag met lede ogen aan, hoe de drukker zich bij hem verontschuldigde voor de ziekte van zijn knecht, de enige aan wie hij het 'drukwerk' in handen wilde geven. Daarover had hij Feith bericht, evenals over het bestaan van een derde en voor hem nieuwe uitgave van Onno Zwier van Harens gedicht, waarop diens te Leiden in garnizoen liggende kleinzoon hem had geattendeerd. Deze derde uitgave bevatte zoveel 'bijvoegsels', dat Bilderdijk als editeur zijn werk moest overdoen, wilde hij tenminste alle varianten van Onno Zwier zelf verantwoorden.[246] Maar had hij daar wel genoeg tijd voor? Op grond van dit soort pragmatische overwegingen kwam hij ertoe Feith over zijn werkzaamheden in te lichten. Over zijn politieke opvattingen kon al niet de minste twijfel meer bestaan, sinds hij hem op 21 oktober 1782 had laten weten de patriotten tot de laagste mensensoort te rekenen.[247] Nu voegde hij daaraan toe: 'Helaas, lieve vriend, ik zie niets om mij heen dan oppressiën en gewelddadigheden, en hoor niets dan lasteringen en ijdele klachten der verdrukten. Hoe zou ik nog lust hebben om tussen de oneindige en rusteloze pogingen, die ik ambtshalve aan het recht, de onschuld en mijn eigen hart verschuldigd ben aan te wenden en waaraan ik mij ook met het vol-

strektste dévouement gewijd heb (God weet het!) om, zeg ik, tussen dat alles door en midden in de strepitus judiciorum de zanggodinnen te offeren?'[248] Dat laatste sloeg op een allertreurigst drama dat hij aan het schrijven was en waarvan de inhoud volgens zijn eigen zeggen neerkwam op 'liefde, rampzalige, jammerlijke liefde, ellende, wanhoop, noodlottige min'.[249] Wist Feith eigenlijk wel, hoe explosief hun gezamenlijke poging om *De Geuzen* heruit te geven kon uitpakken? Zelfs het zoeken naar een nieuwe uitgever was een riskante zaak, waarvoor hij zijn vriend in een brief van 12 juli 1784 wilde behoeden: 'Lieve vriend, koop hier geen kat in de zak en eer u iets doet, zie wel toe, bid ik u, of het u convenieert. Een werk als *De Geuzen*, de ganse geschiedenis onzer Republiek óf behelzend óf erop zinspelend, is in onze dagen een twistappel en dat kan niet anders. Ikzelf zou het thans niet ondernemen, daar ik weet dat het op ontelbare plaatsen zowel in de tekst als in de aantekeningen van de auteur (waar de mijne bij moeten komen) sommigen, en wel de heersende partij, geweldig zal moeten stoten, en dit, weet u, kan nooit het doelwit zijn van iemand, die niets anders beoogt dan nuttig te zijn, vrij denkt en vrij wil denken, zonder iemands voorschrift of regel, maar iedereen hetzelfde recht gunt.'[250] Verkeerde hij soms in een persoonlijke crisis, toen hem de verdediging van Kaat Mossel werd toevertrouwd? Het lijkt er veel op, want hij kampte met grote problemen op amoureus, religieus, literair en politiek gebied. Dat hij in zijn omstandigheden niet onder druk van de publieke opinie bezweek, is bewonderenswaardig en niet iets wat met ijdelheid of grootspraak kan worden afgedaan. Opmerkelijk is ook dat wat eerder een ideale voedingsbodem is genoemd voor zijn bezwaren tegen de geest der eeuw, hier onverbloemd op zijn tegenhanger, het liberalisme, stuit. Vrijheid en verdraagzaamheid waren voor Bilderdijk nog banieren, waaronder hij wilde strijden.

In het verlengde van zijn verdediging van Philippus Verbrugge en Adrianus Trago verhief hij, na haar arrestatie op 31 augustus 1784, zijn stem om Kaat Mossel onschuldig te laten verklaren en haar uit haar voorlopige hechtenis te bevrijden. Hij zou ten dele in zijn opzet slagen, wat de tijdsomstandigheden in aanmerking genomen zeer voor zijn kwaliteiten als strafpleiter sprak. Het proces zelf vertoonde namelijk alle trekken van een schijnproces, gezien de bureaucratische maatregelen waarmee het werd omgeven. Een speciale commissie, bestaande uit een gecombineerde vergadering van gecommitteerden

en schepenen, kwam voor het eerst op voornoemde datum bijeen en voor het laatst op 24 juni 1786. Haar stond slechts één doel voor ogen: over het hoofd van de beklaagde heen Prins Willem V in zijn macht te beknotten. Om dat voor elkaar te krijgen moest Kaat Mossel, wier werkelijke naam Katharina Mulder luidde, op voorhand worden veroordeeld. De ingezette middelen stonden in geen verhouding tot de tenlastelegging, die al even onduidelijk was als de hele procesgang: 'Waarlijk, men moet zich verwonderen over de hardnekkigheid en volharding, vooral der afgevaardigden van de Staten van Holland, die, om een parti-pris, zich de moeite getroostten, bijna elke dag, en dat ten naaste bij twee jaar lang, te vergaderen.'[251] Liefst

Icoon van Kaat Mossel met open mond

328 personen werden door de speciale commissie gehoord, onder wie sommige getuigen twintigmaal! Het leek wel alsof de Rotterdamse patriotten, in nauw overleg met hun Amsterdamse bondgenoten, achteraf een reden zochten voor de arrestatie van Kaat Mossel en vervolgens uit de kleinste voorvallen de grootst mogelijke gevolgen voor het welzijn van de natie peurden. Om wat meer zicht op de tenlastelegging te krijgen, die in termen van 'oproer' een zware beschuldiging voor de arrestante inhield, moet men terug in de tijd. 'Haagse' en 'Oegstgeestse vrolijkheden' stonden niet op zichzelf, maar kenden in andere plaatsen soortgelijke manifestaties van de volkswil. Van der Capellen tot den Pol stookte al die lokale vuurtjes op door zijn poli-

tieke medestanders op te roepen tot een gewapende opstand. Utrechtse vrijkorpsen lieten zien, hoe de retoriek van een Gelderse jonker die het nota bene met steun van de prins tot Overijsselse afgevaardigde had gebracht, in de praktijk werkte.[252] In Rotterdam liet hij zich evenmin onbetuigd, wat ook daar tot de oprichting van vrijkorpsen had geleid, die aanvankelijk door de regenten werden getolereerd als een mogelijk krachtig middel tegen de legertjes van de prins en vooral tegen het baldadig gewoel van het grauw. Later zochten verscheidene regenten ijlings toenadering tot Willem V, toen zij zich realiseerden, dat de vrijkorpsen een even groot gevaar voor de handhaving van hun privileges betekenden als het oproer van het grauw. Die term, 'oproer', zat Bilderdijk behoorlijk dwars, want ter verdediging van Kaat Mossel voerde hij aan, dat ze zich niet aan oproer schuldig had gemaakt, maar zich slechts oproerig had gedragen. Geen enkel feit pleitte tegen haar, hoogstens andermans kwalificaties van haar gedrag. Hoe kon een tenlastelegging ooit subjectiever zijn geformuleerd? Of de hoofdaanklager in het proces, Mr. Paulus Gevers, daarmee ernstig rekening wilde houden![253] Nu zou men denken, dat degenen die het meest onder het regenteske optreden der magistratuur te lijden hadden de kant van de patriotten zouden kiezen,- het 'volk' deed dat-, maar het 'grauw' koos voor de prins, omdat het van hem verwachtte, dat hij de regenten mores zou leren. Verwarring over wie het volk was of vertegenwoordigde, heerste alom, dus ook in Rotterdam, waar de strijdvaardige, Oranjegezinde dominee Petrus Hofstede onder 'volk' nadrukkelijk óók het 'grauw' verstond. Hij was een man naar het hart van Bilderdijk, omdat hij in het streven van de patriotten naar meer gelijkheid een groot gevaar zag voor de protestantse orthodoxie. Moest men de goddelijke voorzienigheid niet zelf haar werk laten doen? Was een vanouds gelovig man gebaat bij nieuwlichterij op politiek en religieus gebied? In *Mijn leus* beleed Bilderdijk 'met hart, met mond, met pen en rechterhand' getrouw te zijn aan God, Oranje en het Vaderland.[254] Diezelfde mentaliteit trof hij in uitspraken van Petrus Hofstede aan, inclusief een gelijksoortig gebruik van heldentaal ter stimulering van burgerlijke onverzettelijkheid: 'Wij vallen eerder dan wij bukken!'[255] In spotprenten van Kaat Mossel komen hij en Bilderdijk steevast voor, meestal in gezelschap van de prins of burgemeester Jacob van der Heym, die door de speciale commissie als de belangrijkste aanstichter van de Rotterdamse troebelen werd beschouwd. Reeds bungelend aan de galg of gelaten

wachtend op hun lot, moesten zulke voorlieden in picturaal opzicht[256] hun onzalig einde ondergaan, dat ter waarschuwing van alle andere orangisten diende.

Voelde Bilderdijk zich niet ten onrechte bedreigd, hetzelfde gold voor Van der Capellen tot den Pol. Met name was de Gelderse jonker beducht voor de Rotterdamse drilmeester Rulach: 'De haat tegen mijn persoon wordt geweldig. In Rotterdam brak men mij gaarne de hals!'[257] Oranjeklanten als Kaat Mossel vreesden de aanvoerders van de vrijkorpsen, van wie de namen 'Elzevier' en 'Van Zwijndrecht' ontzag inboezemden. Bilderdijk trachtte in die burgeroorlog aanvankelijk het gelijk van beide partijen, patriotten en orangisten, als verschillend maar legitiem te zien. Zoals hij eerder aan Loosjes te kennen had gegeven verdraagzaamheid een grote deugd te achten,[258] liet hij op 24 juli 1784 aan zijn patriottische vriend Uylenbroek weten, hoe hij over de binnenlandse politiek in de Republiek dacht: 'Ik geloof, lieve vriend, dat u even weinig relatie tot de prins heeft als ik, even weinig redenen van belang om hem óf te haten óf aan te hangen, ofschoon u mogelijk minder gelegenheid heeft gehad dan ik thans in mijn praktijk om hem te leren kennen in wat de eerste hoedanigheid van iedere brave burger en vooral van een vorst uitmaakt, maar hoe u ook denken moogt, bedenk u wel, welke tijden wij beleven en wat iemand thans aan de haat, aan de woede en aan de vervolgzucht blootstelt!'[259] Geconfronteerd met spotprenten waarop een smadelijke dood à la van Goens ook hem wachtte, met agressie in de rechtszaal en daarbuiten, verloor hij langzaam de redelijkheid uit het oog en schetste hij zichzelf als een even opstandige als conservatieve rebel. Hij begreep dat er oerkrachten in de samenleving aan het werk waren, die het onmogelijk maakten voor de vijandige partijen om elkaar *niet* met negatieve energie te bestoken: 'Al draaide men de oude kraai ook de hals om, het verhelderde toch de hemel niet, eer de buien eruit zijn, die de zwermen van snorrend en alles verdovend ongedierte verpletteren moeten.'[260] Zelf bleef hij trouw aan zijn politieke en religieuze standpunten, wat voor een man van zijn maatschappelijke status ongewoon was. Niet het Oranjegezinde grauw, maar de patriottische kringen rond Feith vertegenwoordigden veeleer zijn 'juste milieu'. Omdat hij ervan overtuigd was, dat beelden zijn standpunten beter konden verduidelijken dan welke verhandeling ook, schreef hij op zijn oude dag een fabel, *De koning* geheten, waarin hij haarfijn uitlegde, waarom hij zijn afwijkende standpunten nog steeds

huldigde: 'Ik koos een reiger met een gave bek tot vorst.'[261] Deze fabel begint als een gedicht van de Schoolmeester:

> De vissen hadden lang elkander opgegeten,
> De grote namelijk de kleine, als wij weten.[262]

De komst van een reiger maakte aan die kannibalistische praktijk een einde.[263] Als vorst hield hij de grote vissen in bedwang, maar door hem de bek en poten te breken brachten zij hem ten val. Als vanouds verslonden de grote vissen weer de kleine, voor wie alleen een reiger met een gave bek en krachtige poten uitkomst kon bieden. Bilderdijk sympathiseerde dus meer met het 'grauw' dan met het 'volk'.

Toch hoedde hij zich ervoor Kaat Mossel al te innig te omhelzen. Ze mocht dan als kind een 'mooi brokje' geweest zijn,-een 'zedig zusje' was ze allerminst.[264] Hij zag haar als een 'ruw, gemeen wijf, maar bij wie generlei erg was'.[265] Hetzelfde standsverschil dat hem ertoe bracht zijn vader vooral niet in het gezelschap van opstandige Doelisten te willen signaleren, ten detrimente van Jan Rap en zijn maat,[266] werkte ook hier en ondanks de gemeenschappelijke koestering van denkbeelden en idealen, bleek afkomst doorslaggevend te zijn voor de toenadering tussen mensen. Wat dat betreft, legitimeerde de achttiende-eeuwse samenleving het ideaal van de ongelijkheid, dat iemands afkomst geheel en al door de goddelijke voorzienigheid beinvloed achtte. Ook na het uitbreken van de Franse Revolutie bleef Bilderdijk het streven naar gelijkheid en broederschap beschouwen als een verdoezeling van het ideaal van de ongelijkheid, waarvoor hij de oneindige variëteit der menselijke fysiognomie onder meer als bewijs opvoerde. Negatieve kwalificaties van het grauw, dat in veler ogen baldadig werd gevonden, hoefde hij zich in elk geval niet persoonlijk aan te trekken. Waren die op Kaat Mossel van toepassing? Jazeker, want op de verjaardag van Willem V placht zij voorop te lopen in een stoet, waaraan men achteraf verschillende namen heeft gegeven, variërend van 'carnavaleske queeste' tot 'bedel- en eistocht', die ter intimidatie van vooraanstaande patriotten in Rotterdam op touw was gezet.[267] Wie onderweg zijn pas in de vorm van een oranje strik of lint niet kon laten zien, werd op een pak rammel getrakteerd. In het ergste geval kondigde men diens begrafenis luid, maar voortijdig aan, verdeelde men diens bezittingen op een denkbeeldige veiling in de open lucht en hield men een collecte onder

diens geschokte nabestaanden ter dekking van de onkosten.[268] Het ging er bepaald dreigend aan toe, illuminatie met vetkaarsen en lampionnen zorgde 's nachts voor een spookachtig sfeer. Honderden mensen waren dan op de been en mannen met in moderne oren ongewoon klinkende beroepen als viltbewerkers, muilenmakers, zakkendragers, sjouwers en slepers waren niet te beroerd om de Onderkoningin van de Zwanensteeg een handje te helpen. Echt de leiding nam ze niet tijdens of ter voorbereiding van deze optochten, wat wederom voor een vaagheid in de tenlastelegging zorgde. Haar werd oproer verweten 'al dan niet op aandringen van heimelijke aanvoerders'.[269] Meestal werd ze geassisteerd door haar vriendin Keet Zwenke, eveneens mosselvrouw van beroep. Officieel was Kaat als stadskeurvrouw van schelpvis een ambtenaar van de gemeente Rotterdam, die elke werkdag de vangst van mosselen eerst moest goedkeuren, dat wil zeggen goed om te eten en bekwaam om te verkopen, en vervolgens distribueren onder ventsters. Nieuwe ventsters droeg zij ter benoeming aan het stadsbestuur voor, wat gewoonlijk zonder problemen verliep. Kaat verdiende voor haar werkzaamheden nog geen f 30,- per jaar, van welk bedrag f 3,- als 'recognitie' of belasting voor de stad Rotterdam werd afgetrokken.[270] Wegens hun beroep waren Kaat en Keet 'staatsdames', welke term moest verhinderen hen op één lijn met 'publieke vrouwen' te stellen, maar algemeen geacht waren zij niet.[271] Hun bijnamen, 'Charloise rebel' of 'Stadhouderes van het grauw' voor Kaat en 'Priorin van het Achterklooster' voor Keet,-de laatste bijnaam als pendant voor 'Onderkoningin van de Zwanensteeg'-, verraden eerder spot dan hoogachting.[272] Een reeks van vrouwen sympathiseerde met hen, van wie de meeste bijnamen droegen als 'Schele Griet' of 'de Oranjemeid'. Allen konden schelden als de besten en blonken uit in het vermogen om hun mannelijke tegenstanders tot het uiterste te treiteren. Al waren zij geen mosselvrouwen, dan nog gedroegen zij zich zonder uitzondering als viswijven.

Dat bleek al spoedig, toen drie dagen na de eerste rellen, op 11 maart 1783, ruim 100 Rotterdammers de vroedschap verzochten een vrijkorps te mogen oprichten. Naar het voorbeeld van Zwitsers en Amerikanen werden zij daartoe gemachtigd, aanvankelijk zonder met argusogen te worden bekeken. Op 8 maart 1784 leek de verjaardag van de prins in een goede sfeer te zijn verlopen, op een paar gevallen van molest na. Burgemeester Jacob van der Heym had de gebruikelij-

ke erebogen, lampions en oranje versieringen, deels nog daterend uit de tijd van de verheffing van prins Willem IV tot erfstadhouder van alle gewesten, aan het grauw ter beschikking gesteld, en het drinkgeld van prins Willem V was besteed zonder dat excessen de viering als zodanig in gevaar hadden gebracht. Maar de dagen daarna ging het mis, toen de nieuw geüniformeerde vrijkorpsen provocerende marsen hielden in de achterbuurten van Rotterdam. In de Prinsenstraat werden zij tegengehouden door opgewonden bewoners, die hen toebrulden: "Wij gaan voor de donder niet weg, gíj moet terug!" Toen de vrijkorpsisten daartoe geen aanstalten maakten, brulde de menigte als één man: "Oranje boven en het vrijkorps naar de donder!"[273] Het Wilhelmus werd aangeheven en onder 'ijzingwekkend gejoel' werd er geschoten, waarna vriend en vijand het hazenpad kozen.[274] Middels een schertsenderwijs 'zoopjesrekwest' genoemd verzoek van honderden orangisten werd gepoogd de vrijkorpsen in de stad te ontmantelen.[275] Op zaterdag 3 april 1784 vlogen tijdens ongeregeldheden kaaskraampjes, mosselkarren en straatstenen door de lucht. Om te verhinderen dat het stadhuis zou worden bestormd, werd er op de menigte geschoten. Er viel een handjevol doden, waarvoor de hoofdaanklager in het proces, Mr. Paulus Gevers, Kaat Mossel en Keet Zwenke verantwoordelijk trachtte te stellen. Hadden beiden niet onwelvoeglijke spreekkoren aangeheven en de van gemeentewege aangestelde ordehandhavers met stenen bekogeld? Had eerstgenoemde niet omstanders geld afgetroggeld door dreigend uit te roepen: "Heb jelui niet meer voor ons prinsje over?"[276] Die beschuldigingen konden volgens Kaat niet waar zijn, want ze had op het bewuste tijdstip een schorre keel wegens verkoudheid gehad en niet eens een schort gedragen, wat toch een minimale voorwaarde was als men zijn tegenstanders met een ruime hoeveelheid voor het grijpen liggende munitie wilde bekogelen. Niet voor niets staat zij met een open mond, het symbool van laster, op tal van spotprenten afgebeeld. Ze beet zo goed van zich af, dat in haar geval het verschil tussen wie lasterde en wie het tragische slachtoffer van laster dreigde te worden, er niet toe deed. Bilderdijk zou van deze iconische gelijkstelling van de laster met een viswijf in zijn pleidooien nog handig gebruikmaken.[277]

Van 8 september tot minstens 9 oktober 1784 verbleef hij vijf dagen per week in Rotterdam om zijn cliënte bij te staan. De vergaderingen van de speciale commissie werden voorgezeten door Willem Hendrik

Teding van Berkhout, schepen van Delft en, evenals de hoofdaanklager, een notoire patriot.[278] Trouwens heel Rotterdam was voor de orangisten verboden gebied, nadat de patriotten alle aanhangers van prins Willem V uit het stadsbestuur hadden verdreven.[279] Alles wat met Oranje te maken had, was verboden, wat de verkoop van goudsbloemen, wortelen (gemeenzaam met 'peen' aangeduid) en oranje beschilderde mosselen zeer ten goede kwam. Al die tijd zat Kaat opgesloten in de Gijzelaarskamer, een 'overkluisd hondenhok' onder het stadhuis.[280] Moest ze worden verhoord, dan werd ze in het Rekenkamertje van het stadhuis voorgeleid. Men liet haar praten om achteraf getuigen te zoeken die haar verhaal konden ontkrachten. Een van hen was Pieter Mannie, een kleermaker, die letterlijk een onbetaalde rekening met haar had te vereffenen. Hij woonde in de Hoogstraat en Kaat had hem verboden voor haar tweede echtgenoot, Leendert de Lange, een overjas te maken. Dat had hij toch gedaan, waarna Leendert zijn jas naar de lommerd had moeten brengen om de woede van zijn vrouw enigszins te sussen. Deze had het lommerdbriefje aan Pieter Mannie gegeven, die het echter niet als een wettig betaalmiddel wilde accepteren. Bilderdijk vond hem een dronkenlap en een zot, wiens getuigenis van nul en generlei waarde was.[281] Na meer dan een maand de vergaderingen consciëntieus te hebben bijgewoond, had hij genoeg van de breed uitgesponnen trivialia waarmee de speciale commissie zich onledig hield. Hing het landsbelang van een lommerdbriefje af? Hij ontzag zich niet zowel de voorzitter als de hoofdaanklager aan te vallen door respectievelijk hun uiteenzettingen en betogen 'wijdlopig' te noemen en de gevangenneming van Kaat Mossel uit nationaal oogpunt 'ridicuul'.[282] In zijn *Geschiedenis des Vaderlands* terugblikkend op deze roerige periode klaagde hij: 'Honderden werden daar crimineel vervolgd, maar niemand voor iets wat meer dan een losse uitdrukking of wens (om bijvoorbeeld Elzevier aan de galg te zien hangen) behelsde. En ofschoon de speciale commissie was opgedragen het verleden te onderzoeken, hield zij zich dagelijks bezig met nieuwe voorvallen van kleine vechterijtjes, liedjes, praatjes enz., zoals die in een volkrijke stad altijd voorvallen.'[283] Waar haalde een speciale commissie het recht vandaan om onderzoek naar de feitelijke toedracht van de gebeurtenissen op 3 april 1784 te doen, wat op zichzelf niet verkeerd was, én daarover een juridisch oordeel te vellen? Wat hem principieel in deze zaak tegenstond, was dat in de *Grondwettige Herstelling van Nederlands*

Staatswezen, het patriottische partijprogramma van 1784, het grauw geen enkele wetsbescherming genoot. Tal van 'dissenters', of zij nu rooms-katholiek of remonstrants waren, omarmden de doelstellingen van de patriotten alleen al, omdat zij voor het eerst wettelijk tot het volk werden gerekend. In hun partijprogramma was de bezittende klasse het volk, maar hoe zat dat met de 'have-nots'? Bilderdijk was het met hun uitsluiting niet eens: een arme contraremonstrant kon in zijn ogen meer recht op het Nederlandse burgerschap doen gelden dan een rijke remonstrant of rooms-katholiek. Laatstgenoemden hadden zich overal in patriottische vroedschappen ingenesteld, en zouden zij in een door hen oververtegenwoordigde speciale commissie het recht hebben om Kaat Mossel te vonnissen? Nee, hij was het hartgrondig eens met de ook door de speciale commissie gehoorde dominee Petrus Hofstede, die zich openlijk afvroeg, wie men toch met het volk bedoelde? Wat bleef er van een volk over, indien men de gemene burger uitsloot? Vormden regenten, kooplieden, renteniers en gegoede burgers soms het volk?[284] Betje Wolff mocht Hofstede dan 'Malle Pietje' noemen,-Bilderdijk zag een medestander in politiek en religieus opzicht in hem.[285] Zelfs stond hij niet afwijzend tegenover Hofstedes standpunt, dat Jezus reeds vanaf zijn geboorte borg voor het zoenoffer had gestaan. Er waren enger denkende protestanten die van mening waren, dat Jezus pas na de kruisiging op Golgotha Zijn Vader borgtochtelijke voldoening had gegeven.[286] Zij waren in zijn ogen scherpslijpers, die ergens tussen de sjouwers en slepers in staat moesten worden geacht de Onderkoningin van de Zwanensteeg hun dubieuze diensten te bewijzen. Schikkelijk of niet, onvervaard kwam hij tijdens de zittingsdagen van de speciale commissie voor zijn overtuiging op politiek en religieus gebied uit.

Voordat hij in oktober 1784 zijn praktische werkzaamheden voor het proces overdroeg aan een procureur van de gebroeders Van der Linden, waren er al klachten van de hoofdaanklager over de 'insolente airs' die de advocaat van de gevangene-en-verweerster zich had gegeven.[287] Toen Bilderdijk de procureur namens hem een verzoek liet indienen tot onmiddellijke invrijheidsstelling van Kaat Mossel, dreigde Mr. Paulus Gevers hem met een officiële reprimande. Die zou hij ten tweede male[288] van het Hof van Holland kunnen krijgen, indien hij ermee doorging het proces als ridicuul af te schilderen en belangrijke getuigen als Pieter Mannie invectieven naar het hoofd te slingeren. Zo'n dreigement was niet zonder betekenis, indien ook de voorzitter

van de speciale commissie zich achter het aangekondigde voornemen van de hoofdaanklager zou scharen. Dan zouden twee vooraanstaande patriotten hun nek hebben uitgestoken om het dreigement uit te voeren. De manier waarop Bilderdijk hun mogelijk gezamenlijk optreden verijdelde, was inventief en wekte de lachlust op zonder ridicuul te worden gevonden, maar maakte zijn eigen positie er niet beter op. Hij liet Kaat Mossel als zijn advocaat in deze kwestie optreden, zonder zogenaamd zelf op de beschuldigingen van de hoofdaanklager jegens hem te reageren. Ze beklaagde zich in een brief aan Teding van Berkhout over de vele beledigingen die haar advocaat van de hoofdaanklager moest slikken. Geen wonder, dat die in zijn beroepseer aangetaste man af en toe flink van zich afbeet en zich er niet van weerhield 'nutteloze hatelijkheden' te debiteren, die ze aan de 'irritabiliteit van zijn naturel' toeschreef. Dat laatste vormde de reden waarom ze zijn 'véhémence' zonder verdere 'reflectie' grootmoedig wilde laten passeren, ook al omdat ze zich niet in een 'démêlé' tussen haar en haar advocaat wilde verwikkelen.[289] Een deel van het komische karakter van deze serieuze brief schuilt in het onberispelijke taalgebruik van Kaat Mossel, waarin men de meesterhand van haar advocaat herkende. Wie ontkent dat Bilderdijk ook humoristisch voor de dag kon treden, of wie, zoals Busken Huet, diens humor 'log en laborieus' noemde, zou deze brief eens moeten lezen.[290] Een van zijn grootste bewonderaars uit de negentiende eeuw, Gerrit van de Linde, zou van deze knittelbrief genoten hebben, indien hij er kennis van had kunnen nemen. Mr. Paulus Gevers las hem daarentegen met stijgend ongenoegen en liet op zijn beurt een brief aan Kaat Mossel uitgaan, waarin hij de 'onbehoorlijke positives' van haar advocaat hekelde. Een normale communicatie was daarna tussen de rechtstreeks betrokkenen niet meer mogelijk, wat wellicht in het nadeel van zijn cliënte uitwerkte, maar volgens Bilderdijk de status-quo van de situatie daarvóór slechts bevestigde.

Gedurende de laatste maanden van 1784 sukkelde het proces voort, met af en toe een uitschieter, toen Kaat zich zelfs in de gevangenis aan wangedrag schuldig maakte. Dat was op 28 november het geval, de verjaardag van prinses Louise, die ook in het hondenhok onder het Rotterdamse stadhuis uitbundig moest worden gevierd, omdat zij de enige dochter van prins Willem V en prinses Wilhelmina was. Kaat en Keet zaten in dezelfde ruimte opgesloten, met een open raam aan de straatkant. Buurtgenoten, onder wie muilenmaker Hense van de

Hoogstraat, brachten het tweetal saucijzenbroodjes, karbonades, paling en wittebrood, waarmee een waar smikkelfestijn werd aangericht.[291] Dat zou waarschijnlijk onopgemerkt verlopen zijn, als de eveneens naar binnen gesmokkelde punch niet te ruim had gevloeid. Luid zingend en overlopend van liefde voor vaderland en vorstenhuis werden de gevangenen betrapt, wat voor Mr. Paulus Gevers aanleiding vormde om een tussenstraf te eisen, die gevoegd bij de totale straf voor haar oproerige activiteiten neerkwam op geseling, brandmerking, tien jaar tuchthuisstraf en daarna eeuwige verbanning uit

Kaat en Keet vieren de verjaardag van prinses Louise

Rotterdam. Pas op 3 september 1785 zou het proces in een afrondende fase komen, waardoor Bilderdijk zich genoodzaakt voelde zichzelf weer direct met de gang van zaken te bemoeien. Toen maakte hij gebruik van de aantekeningen van zijn procureur om zicht te krijgen op wat er in de tussentijd was gebeurd. Daaronder trof hij twee notities aan, die hij in zijn definitieve pleitrede ongetwijfeld zal hebben gebruikt. De eerste notitie had betrekking op het drinkgeld, dat de prins ook aan de Rotterdamse orangisten had gegeven. Was dat in wezen niet smeergeld geweest? Op 24 september 1784 had Bilderdijk de gedachte aan omkoping van orangisten verontwaardigd van de hand gewezen.[292] Het drinkgeld maakte deel uit van een eeuwenoude feestcultuur, waarin zijn procureur hem op 14 april 1785 indirect bijviel. Er mochten veel in een deftig livrei gestoken bedienden de Zwanensteeg frequenteren, maar zij brachten Kaat geen geld van de prins, nee, zij bestelden mosselen voor hun heer en meester.[293] De tweede notitie had betrekking op het verhoor van de echtgenote van één der dodelijk getroffen slachtoffers. Zij bepleitte beter

dan de welsprekendste advocaat de onschuld van Kaat. In plaats van zijn tijd aan het binnenhalen van zo'n schrale oogst te verdoen, stond Bilderdijk liever dagelijks nieuwe slachtoffers van de rechtsvervolging in Rotterdam en omgeving bij.[294]

Hoe negatief de publieke opinie in de tweede helft van de negentiende eeuw ten opzichte van hem ook werd beïnvloed, toch viel hem in minstens één boek waardering voor zijn tomeloze inzet ten deel. Zelfs het gewicht van zijn persoonlijke omstandigheden werd in de schaal geworpen om duidelijk te maken, hoe positief zijn ijveren voor Oranjes zaak moest worden opgevat. In dat ongewone boek, *Uit de gedenkschriften van een voornaam Nederlandsch beambte*, heette het: 'Terwijl de hierboven genoemde Gecommitteerde Raden zich te Rotterdam bevonden, hadden er telkens rechtsvervolgingen plaats, in alle welke Bilderdijk de verdediging der beschuldigden op zich nam. Dit was des te meer bewonderenswaardig in hem, daar dit alles voorviel kort vóór of gedurende de eerste wittebroodsweken van zijn huwelijk, die al te spoedig door rogge- of haverbroodsmaanden en jaren werden gevolgd.'[295] En inderdaad, op het moment dat er zich een persoonlijke crisis op meerdere gebieden in zijn leven leek voor te doen, was die bijvoorbeeld niet minder amoureus dan politiek van aard. Had de Republiek in Parijs de Vierde Engelse Oorlog met een duur vredesverdrag moeten beëindigen,[296] waarbij zij Sint-Eustatius (tot verontwaardiging van Bilderdijk een broeinest van vrijhandelsactiviteiten ten behoeve van de voormalige Engelse kolonie in Amerika) en Negapatnam in India aan Engeland moest afstaan, en had prins Willem V de dikke hertog geen vernederende afgang kunnen besparen,-tot zijn verdriet en dat van zijn juridische adviseur-, in Rotterdam viel er voor die laatste functionaris evenmin weinig eer te behalen. Hij had door een handigheidje kunnen voorkomen, dat het Hof van Holland hem een officiële reprimande zou geven, maar voor Kaat Mossel had hij niets bereikt. Wat vermocht hij in zijn eentje tegen de patriottische overmacht van een hoofdaanklager en een voorzitter van een speciale commissie, die zijn cliënte van hetzelfde euvel beschuldigde als waaraan hij zichzelf op 8 maart 1783 in Oegstgeest of elders schuldig had gemaakt? Hij gaf zich als jurist niet gewonnen, maar moest op grond van politieke ontwikkelingen het ergste voor de toekomst vrezen. Om zijn zelfvertrouwen op te vijzelen kon hij wel verklaren met toestemming van de schepenen zijn cliënten in hun gevangenis op te zoeken, hen raad te geven en 'van alle straf' te be-

vrijden, toch was hem dat nu juist in geval van Philippus Verbrugge bijvoorbeeld niet gelukt.[297] In zijn privéleven schortte het ten enenmale aan een harmonieuze verhouding met Catharina, voor wie hij steeds meer 'romantische' (in beide betekenissen van dat woord) gevoelens ontwikkelde. Soms realiseerde hij zich zijn onstuimige aard te moeten temperen en zichzelf niet alleen onder hoge werkdruk, wat men een praktisch argument zou kunnen noemen, maar ook principieel rust te moeten gunnen. Zo schreef hij haar op 23 september 1784, toen het proces tegen Kaat Mossel in zijn aanvangsfase hem het meeste tijd kostte: 'De liefde is een hijgend begeren, een rusteloos pogen der ziel, en geen eindig vermogen kan, zonder stonden van verpozing, haar werking oneindig verduren en doorstaan. Aanbiddelijkste, ook die ogenblikken zijn nochtans zoet voor gevoeligen!'[298] Het is net alsof hij Catharina minder wilde beleren dan troosten voor het te lijden ongerief.

In de daaropvolgende twee maanden gedroeg hij zich als een schoolvoorbeeld van de gekwelde minnaar, die hij ook was. Als een verliefde Brederode[299] liep hij 's nachts langs haar woning om te ontdekken, dat het afgesproken lichtsein niet ontstoken was: 'Helaas! Het blaakte voor mij niet, dat licht, dat me een waarborg van de vlam uwer liefde was, en hoe kon ik anders dan troosteloos weerkeren?'[300] Misschien gooide hij wel steentjes tegen Catharina's raam, want hij vervolgde zijn brief van 30 oktober 1784 aan haar aldus: 'Ik deed pogingen om mij te doen horen, maar was vol vrees om gehoord te worden en uw overdierbare nachtrust,-zo u, als ik voor waarschijnlijk hield, u reeds te ruste had gelegd-, door een onbescheiden bezoek te verstoren. Uw hart, dunkt me, zei het u, dat ik nabij was, en het mijne verzekerde mij, dat u aan mij dacht, maar het maakte zichzelf duizenden verwijten, wanneer het mijn hand aan de deur bracht, om geluid te maken. Ik weet niet, welke geheime mistroostigheid zich daarbij voegde, die mij in uw ogen de ontdekking van mijn onheil deed vrezen. Ja, mijn onschatbare, ik vreesde, ik vreesde de dood van een uwer wenken te ontvangen: een blik van ik weet niet welke koelheid, die mij deed sidderen, duchtte ik, en mijn hart voorspelde mij een gevoelloosheid in het uwe, die mij moest verpletteren. Helaas, mijn dierbare, waar is uw liefde, waar is ons heil gebleven?'[301] Op 19 november bedacht hij, in de derde persoon over haar schrijvend, iets soortgelijks: 'Wellicht dat de gierende wind haar de slaap verstoort, dat de kletteringen van de regen de sluimering uit die aanbiddelijke

ogen hebben geveegd!'[302] Kennelijk eindigden niet al zijn toenaderingspogingen,-letterlijk en figuurlijk bedoeld om de zogenaamd 'oude' harmonie tussen hen te herstellen-, in een vruchteloos resultaat, want nog geen drie dagen later schreef hij haar: 'Naar u strekt mijn hart, mijn begeerte, en, in kleine stonden van mijmering, ook mijn arm zich uit. Mijn ziel stroomt u toe in de zuchten, die met volle aandrang mijn borst ontsnellen, om in de onafmeetbare ruimte der lucht in de uwe weg te vloeien. Mijn enige liefde! Mijn heil! Ach! Ik leef niet dan in u, en uw liefde is de adem, die mijn borst in beweging houdt.'[303] Met die laatste zin gaf hij ook te kennen, dat zij intiem contact van seksuele aard hadden. Eer er een maand was verstreken, wist hij dat Catharina van hem in verwachting was. Mocht er ook maar de minste twijfel over de aard van zijn relatie met Anne Luzac hebben bestaan, nu moest hij voor de een of de ander kiezen. Hij maakte een moreel verantwoorde keuze voor Catharina, althans volgens wie hem de mogelijkheid van een keuze toedichtten, en liet in de brief van 11 december 1784 aan Anne weten altijd vriendschappelijke gevoelens voor haar te zullen blijven koesteren. Dat hij 'achterhoudend' tegenover haar geweest zou zijn, dat wil zeggen haar te lang geen inzicht in zijn ware situatie had gegeven, kan ook worden bestreden met het argument dat hij haar zo snel mogelijk bescheid gaf, toen hij eenmaal wist dat Catharina van hem in verwachting was geraakt.

Natuurlijk vormde de zwangerschap van Catharina aanleiding voor bespiegelingen over Bilderdijks doen en laten. Carel Gerretson zag er de bevestiging van een oude Hollandse traditie in, die een herdersjongen het recht gaf om de geschiktheid van zijn bruid voor het moederschap in de praktijk te onderzoeken, lang voordat hun huwelijk wettig was gesloten: 'Zijn gevoel zowel als zijn daden zijn even zuiver, maar tevens even primitief als die van de herdersknapen in zijn geliefkoosde antieke idyllen. De gehele geschiedenis van zijn eerste huwelijk is dan ook geenszins typerend voor zijn gemis aan moraliteit, maar alleen en uitsluitend voor zijn volslagen gemis aan wereldwijsheid.'[304] Deze theorie in combinatie met de aan het natuurrecht ontleende gedachte dat seksuele onthouding tegennatuurlijk is, waar liefde en min verenigd zijn, komt het dichtst bij de waarheid. Men zou er in het voetspoor van Gerretson nog een juridische onderbouwing aan willen geven, die tevens verklaart, waarom Bilderdijk gewoon doorging met het vervaardigen van zijn 'érotiques': 'Men vindt

Bilderdijks gevoelens in dezen het openst uitgedrukt in het vers *Verrukking*. Wij zien daarin, dat hij, in overeenstemming met een gedachte die van alle tijden is, maar door het rationalisme was toegespitst, het eigenlijke huwelijk in de congressus zelf stelt: een soort natuur-huwelijk. Dit idee trouwens was in overeenstemming met het canoniek recht, dat daarom, in sommige omstandigheden, van alle formaliteiten dispenseert. Van Bilderdijks standpunt uit bezien was de zaak dus volkomen in de haak, en kon hij zijn verzen uit volle borst zingen.'[305] Volgens een voor Bilderdijk weinig vleiende vergelijking van Busken Huet had Catharina haar zwangerschap aan zichzelf te wijten, want had ze het 'ijzer' niet gesmeed, terwijl het heet was?[306] Thijm legde de 'schuld' uitsluitend bij Catharina neer, want had ze de jonge dichter (die in december 1784 overigens 28 jaar was, dat wil zeggen zeven jaar ouder dan zij) 'met zijn onbedorven gemoed en onmisbruikt lichaam' niet tot haar slachtoffer gemaakt?[307] Kollewijn zette vooral vraagtekens achter de keuze die Bilderdijk in december voor Catharina maakte. Daarin later bijgevallen door Jan te Winkel, wees hij op de betekenis van Bilderdijks eerste romance *Olinde en Theodoor*. Doet de naam van de titelheldin niet aan 'Odilde' denken en waren beiden niet afkerig van 'wulpse min'?[308] Doen de 'stuurs' en 'schuw' staande wenkbrauwen van Theodoor niet denken aan dezelfde harige onderdelen van Bilderdijks gezicht?[309] Dan komt de aap uit de mouw: 'Wie de omstreeks deze tijd door Bilderdijk vervaardigde romance *Olinde en Theodoor* leest, moet de gedachte bij zich voelen opkomen, dat de dichter op het punt heeft gestaan juffrouw Woesthoven op dezelfde wijze te behandelen als juffrouw Luzac.'[310] Als meneer Kollewijn bedoelde, dat Bilderdijk over een mogelijk huwelijk met Catharina heeft nagedacht, kan men hem met zijn even onstuimige als nadenkende aard geen ongelijk geven. Wie zou dat in zijn situatie niet hebben gedaan? Vooropgesteld dat hij zich niet met een harig monster vereenzelvigde, bewaarde Bilderdijk zelf afstand tot de figuur van ridder Theodoor, maar dat was voor Te Winkel niet voldoende om toch een geheimzinnig verband tussen hen te vermoeden: 'Of hij daarna een huwelijk wel geheel onvermijdelijk vond, is de vraag. Hij schreef tenminste in die tijd, om bij Feith en Rau niet achter te blijven, een romance, *Olinde en Theodoor*, waarin Olinde, na lang tegenstand te hebben geboden, eindelijk haar eer offert aan de beroemde en naar roem dorstende ridder Theodoor, aan wie zij haar redding te danken heeft, maar wier smekingen om haar nu ook

te huwen vruchteloos blijven, daar zijn eerzucht, sterker dan zijn liefde, hem van haar wegdrijft om vooraf nog de kroon op zijn heldendaden te zetten. Een 'monster' was hij, dat geeft de dichter toe, maar het was hem hier om de schildering van Olindes liefde te doen, niet om haar verleider.'[311] In zo'n autobiografische interpretatie van Bilderdijks gedichten schuilt hetzelfde gevaar als in een detectiveroman, waarvan men de schrijver voor een moordenaar houdt, omdat hij de dood van een personage op zijn geweten heeft. Natuurlijk distantieerde Bilderdijk zich van ridder Theodoor, die op de rand van het Heilig Graf zwoer niet met Olinde te trouwen, voordat hij de baard van de sultan zou hebben uitgerukt. Wat hij met deze ridder gemeen had, was dat hij (hoe lang?) over een mogelijk huwelijk nadacht en vervolgens 'ridderlijk' in plaats van 'monsterachtig' besloot de daad bij het woord te voegen. Intussen was de aversie van Catharina tegen juist deze romance van haar man,-ze was al met hem gehuwd, toen ze die voor het eerst onder ogen kreeg-, niet onbegrijpelijk. In een brief aan zijn vriend Pieter Uylenbroek memoreerde Bilderdijk, hoe hij een andere romance op instigatie van zijn vrouw had geschreven, waarop ze des te meer prijs stelde naarmate ze *Olinde en Theodoor* verfoeide: 'Lief is het mij, dat de 'Elius' u zo wel voldoet. Ik had het stukje op aandrijven van mijn eega ondernomen, omdat ze volstrekt een romance van mij wilde hebben en de 'Theodoor', sinds hij om de baard uit is, niet meer velen wil.'[312] Deze romance herinnerde haar te veel aan een periode, waarin haar man haar in de steek had kunnen laten. Ontwikkelingen in januari 1785 maakten haar positie er niet sterker op, zodat ze een extra reden had om zich met terugwerkende kracht zorgen over haar toekomst te maken.

Bilderdijks duvelstoejager De Mikker deed met enige regelmaat een greep uit de kas van zijn 'weldoener', misschien ook met medeweten of in opdracht van Catharina ten behoeve van haar ouders, wat de vriendschap tussen hen drieën zwaar onder druk zette.[313] Op 28 januari 1785 schreef Bilderdijk een boze brief aan zijn aanstaande vrouw, die hij ervan verdacht informatie over De Mikkers schulden voor hem verborgen te hebben gehouden, terwijl daardoor wel een aanslag op zijn eigen tegoeden werd gepleegd. Heen en weer geslingerd tussen hoop en wanhoop reageerde hij als volgt op de door haar opgebiechte gang van zaken: 'Maar u, lieve dierbare, u die mij het heelal zijt, aanbiddelijke beheerseres van mijn ziel! U die zijn misdaden tot de mijne hebt gemaakt door ze te verhelen, wanneer ik ze

had moet weten, die ze voor mij hebt verborgen, toen ik ze had kunnen stuiten, en thans mij opeens ermee overstelpt! Verklaar u nader! Wat is er waar, van wat u mij nopens uw ouders hebt gemeld? Wat is er waar van het overige? O, God! Ik dacht in uw armen te vliegen en thans, weet ik thans wat ik doe, wat ik wil, wat ik moet? Een woord nog melieve, één woord nog en daaraan hangt mijn leven. Bemint u mij? Kan uw hart hier nog ja op zeggen, bent u nog mijn tedere, mijn Odilde? Mijn heil en mijn zaligheid? Indien u het bent, ik vlieg tot u, zo niet, ver van u zal de smart van het hart dat u heeft verloren en toch eeuwig aanbidt, mij het graf doen vinden, ook eer u het gissen kunt.'[314] Zijn eigen vriendschappelijke gevoelens voor De Mikker speelden hem danig parten, want hij bleek, los van de informatie die Catharina hem gegeven had, al een half jaar bezig hem te ontslaan. Moest hij als vriend toegevender, of als werkgever juist strenger optreden? Hij wist het niet en wendde zich tot de slechtst denkbare raadgeefster in financiële zaken die hij kende, Catharina, om van haar het verlossende antwoord te vernemen: 'Behoor ik niet eerder alle banden te verdubbelen, die hem in ontzag, vrees en afhankelijkheid kunnen houden? Sinds meer dan een half jaar werk ik steeds om mij van hem te ontslaan, zonder dat het opzien baart en vooral zonder de toom te verbreken, die hem nu breidelt.'[315] De Mikker had met andere woorden toezicht nodig om goed te functioneren, maar dat kon zijn 'weldoener' niet voortdurend op hem uitoefenen. Dat voelde de duvelstoejager heel goed aan, die zich prompt aan ongeremde zelfbeschuldigingen overgaf, zodra zijn 'weldoener' in zicht kwam. Deze ontsloeg hem niet, toen hij er regelmatig getuige van was, hoe De Mikker 'zich verfoeide'.[316] Maar hoe graag hij ook genade voor recht liet gelden, toch vroeg Bilderdijk zich naar aanleiding van de affaire De Mikker af, of hij zijn betrekking met Catharina wel moest aanhouden. Hij wilde haar sowieso voor het prinselijk Hof verzwijgen. Ze was 'de vriendin van zijn klaplopende klerk' met wie hij 'bezwaarlijk eer kon inleggen', zo vond ook Jan Bosch.[317] Of met die 'klaplopende klerk' nu Kumpel werd bedoeld of De Mikker, deed er minder toe dan dat Catharina in niet al te best gezelschap verkeerde.

In zijn boze brief van 28 januari 1785 was nadrukkelijk de positie van haar ouders ter sprake gekomen. Bilderdijk mocht zich, wat haar verre voorouders betreft, wel vermeien in het oprakelen van een roemrucht verleden, waarin Bergse edelen en Schotse koningen over elkaar heen buitelden, maar hoe zat dat met haar nog levende familie-

leden? Haar ouders waren ongefortuneerd, dat was uit de affaire De Mikker wel gebleken. Was met zo'n vaststelling echter de familie in haar geheel recht gedaan? Bilderdijk moet geschrokken zijn van zijn recherches op dit punt. Catharina had bijvoorbeeld een tante, die in Suriname het beroep van vroedvrouw had uitgeoefend, en een andere tante die met een 'insolvent verklaarde konvooiloper' in Amsterdam was getrouwd.[318] Daar stond één oom tegenover, David Woesthoven, juwelier van beroep. Hij was een vermogend man, wiens zoon Christiaan al zijn bezittingen zou erven. Een oude kinderloze nicht van haar moeder, Adriana van Onna, was eveneens vermogend en mocht zich als zodanig in de voortdurende aandacht van Catharina verheugen.[319] Geen wonder dat de secretaris van de prins, baron P.J. de Larrey, het huwelijk van Bilderdijk later 'une grande imprudence' noemde. Charme bezat zijn vrouw in voldoende mate, maar het ontbrak haar aan fortuin.[320] In de eerste maand van 1785 moet de jonge advocaat zich grondig op zijn positie als getrouwd man hebben herbezonnen zonder dat hij het nochtans waagde zijn band met Catharina te verbreken. Waarom niet? Het ontbrak hem niet aan intelligentie, dus hij moet nog afgezien van de letterlijke interpretatie van 'fortuin', in de zin van ordinair gewin, geweten hebben dat de figuurlijke interpretatie in de zin van geluk, niet op hem van toepassing was. Zijn vooruitzichten op een gelukkig gezinsleven waren zo ongunstig, dat er een kern van waarheid in de kortste biografie over hem schuilt: 'Tot op zijn vijftiende jaar op een smartbedde gebonden, kende hij slechts onvreugde in een eerste huwelijk.'[321] Aandoenlijk van Vlaams simplisme en met weglating van basale levensfeiten legt zo'n uitspraak paradoxaal genoeg de basis van een leven bloot, dat in geval van andere keuzes wel degelijk ook anders had kunnen verlopen. Aan verklaringen van Kollewijn, waarin de analyse van het probleem klopt en de oplossing niet voldoet, is intussen geen gebrek. Natuurlijk wist Bilderdijk, 'dat juffrouw Woesthoven toch eigenlijk niet de vrouw was om hem gelukkig te maken en dat zijn verlangen naar liefde derhalve niet voldoende door haar kon worden bevredigd, terwijl nochtans zijn zinnelijkheid hem belette van het mooie schepseltje afstand te doen'.[322] Deze oplossing gaat voorbij aan andere mogelijkheden die hem ter beschikking stonden om als een 'bekwame vogelaar'[323] aan zijn trekken te komen. Waarom maakte hij daar geen gebruik van? Stond zijn zinnelijkheid in geen verhouding tot zijn verlangen naar liefde? Met een andere verklaring van Kollewijn: 'De advocaat zelf

was bovendien het jonggezellenleven hartelijk moe',[324] kan men evenmin instemmen, omdat zij, nietszeggend als zij is, dezelfde vraag naar het waarom opwerpt. Meer in overeenstemming met de werkelijkheid lijkt deze te weinig toegelichte verklaring van Kollewijn: 'Kwam de vrees al eens boven, dat Catharina niet de geschiktste vrouw voor hem zou blijken te zijn,-de hoop, dat zij langzamerhand zou worden, zoals hij wenste, behield de overhand. Met verlangen zag hij daarom de trouwdag tegemoet.'[325] Waarop was zijn hoop gebaseerd? Dat zou men graag willen weten om de keuze van Bilderdijk voor Catharina als zijn eerste vrouw te kunnen begrijpen.

Zijn hoop was gebaseerd op een religieuze en onredelijke verwachting, dat het huwelijk veranderingen ten goede in hen beiden zou bewerkstelligen. Omdat zij hem van haar liefde voor hem had verzekerd, was hun band tegen alle ellende bestand: 'Gruwzaam gejammer mag mij overstelpen, maar aan uw liefde te twijfelen, ziedaar, lieve schone, een ellende, waarvoor mijn liefde niet meer vatbaar is! Nee gewis, niet meer vatbaar, mijn Engel! Juich mij toe in mijn heilstand, ik ben deze plaag ontworsteld, ik ben ze te boven. U hebt me uw liefde verzekerd, en mijn hart staat borg voor het uwe, en garandeert zijn onveranderlijkheid.'[326] Hij schreef haar dat een dag of tien, voordat hem de affaire De Mikker werd geopenbaard. Ja, misschien ontleende Catharina aan zijn woorden wel de moed om schoon schip te maken. Wie zal het zeggen? In elk geval twijfelde hij binnen de kortste keren opnieuw aan haar liefde: 'Bemint u mij?' Welnu, plechtige en geruststellende verzekeringen vormden geen enkele garantie om elkaar eeuwig trouw te blijven. De religieuze verwachting dat het huwelijk als een sacrament zou kunnen worden beleefd,-het huwelijk als de 'inwoning Gods'-, maakte dat Bilderdijk het bij voorbaat als een ommekeer ten goede beschouwde.[327] Wat hij daaronder verstond had niet alleen met huiselijk geluk te maken, maar ook met het innigst zelfgevoel van een man. De 'inwoning Gods' verdroeg natuurlijk geen echtelijke ruzie, zij het dat daarmee op een wel erg huishoudelijke manier de bemoeienissen van de Allerhoogste werden ingetoomd, en stimuleerde het creatieve vermogen van man en vrouw. Zoals het zelfgevoel volgens hem onlosmakelijk met 'genereren' verbonden was,-Bilderdijks omschrijving van het belang van seksualiteit-, zodat als God de Vader aan Zichzelf dacht automatisch de Zoon ontstond, voltrok zich 'in de vereniging van de man met zijn wederhelft het religieuze genot van het zelfgevoel'.[328] Dit maakte het huwe-

lijk tot een tempel, een veilig huis, waar man en vrouw elkaar als een eenheid beleefden. Vanuit de man gedacht was het de vrouw die de harmonie van een goed huwelijk niettemin verstoren kon, waardoor zijn religieuze verwachting over hun relatie nooit met absolute zekerheid bracht, wat beiden ervan hoopten. De uitdrukking 'een goed huwelijk' is in zoverre misleidend, dat het als zodanig door man noch vrouw wordt beleefd, omdat de gedachte daaraan onmiddellijk het tegendeel van het kwaad oproept. Bilderdijk ontleende aan zijn religieuze verwachting over het huwelijk slechts ten dele een garantie voor de toekomst: 'De zelfstandig handelende Eva brengt in haar bestaan en in dat van Adam een scheiding aan tussen het levensgeluk, dat intuïtief wordt genoten, en de onderscheidende kennis die boven dit menselijk leven uitgaat. De ware kennis is echter altijd liefde en vereniging. Deze begeerde kennis, het onderscheid tussen goed en kwaad, verstoort de eenheid in de mens, omdat zij hem buiten de liefdesbetrekking drijft.'[329] Zit er een niet principieel, maar feitelijk ingeschapen manco in een door God afgegeven garantiebewijs voor een goed huwelijk, dat door man en vrouw intuïtief als goed wordt beleefd, en wil men toch geen enkel risico op mislukking lopen, dan neemt men onder het mom van de rede zijn toevlucht tot de onredelijkheid. Een blindelings vertrouwen bracht Bilderdijk ertoe te denken, dat alles wat de liefde tot oneer strekte,-'de blinddoek van het gevlei', zelfbedrog en leugen-, na zijn huwelijk met Catharina plaats zou maken voor het dictaat van deugd en 'redelijk zelfbestuur'.[330] Nooit gaf een zwartkijker van meer optimisme blijk dan hij en zelden zag men een gebouw van de rede op zo'n diepe laag onredelijk drijfzand gebouwd.

Dus kibbelde het aanstaande bruidspaar over het minste en geringste met dezelfde intensiteit als over wezenlijke zaken. Tot de laatste behoorde een beschuldiging van Catharina, aan wie het al eerder opgevallen was, dat hij haar meer beminde in zijn brieven dan wanneer hij haar bij zich wist. Maar wat toen nog aan romantische bevlogenheid viel toe te schrijven, scheen nu op zijn geremdheid te wijzen. Wat stak daar toch achter? Hij legde haar uit, dat die gedachte ('beschuldiging' was een verkeerd woord) alleen bij haar had kunnen postvatten wegens zijn brandende liefde voor haar, een positief bedoelde hevige woede in hem, die zij trachtte te tergen of miskennen, wat in zijn ogen een onmenselijk vermaak was. Werd hij zich daarvan bewust, dan staakte hij onmiddellijk zijn toenaderingspogingen tot

haar. Als gevolg daarvan loste zijn brandende liefde voor haar zich te dikwijls in het luchtledige op, 'wanneer zij u met woestheid in mijn armen perst, of uw tedere lippen door de ruwheid der drift die mij wegsleept, beledigt'.[331] Opvallend is zijn eigen karakterisering van de manier waarop hij haar beminde. Hij deed dat 'met een gloed van woede', een zwakke afspiegeling van zijn brandende liefde, 'die nooit uit te doven is'.[332] Intussen zadelde hij haar met een probleem op. Moest ze hem in de liefde aanmoedigen of afremmen? De schriftelijk voortgezette discussie over dit onderwerp nam een onverwachte wending, toen die zich bleek toe te spitsen op de vraag, of hij háár of zij hém folterde: 'Wie toch van ons beiden, melieve, heeft reden om zich over mishandelingen te beklagen? Wie heeft het vermogen te folteren, en wie is voor foltering vatbaar? Helaas! Hij bemint niet, die folteren kan, u echter, u beschuldigt mij ervan! Ik bemin u dan niet, wrede?'[333] Voor zijn gevoel was het net andersom, want zij folterde hem door niet op zijn liefkozingen in te gaan. Hij moest bij wijze van compromis dan maar accepteren, dat zij elkaar folterden. Kon men elkaar niet beminnen zonder dat de een de ander pijn deed? Zag hun toekomst er niet altijd even onvermijdelijk rooskleurig uit? Hij stelde haar die vraag, alsof de schrik hem om het hart sloeg: 'Zouden we ons nieuwe folteringen scheppen, en ons wederzijds met onze angsten bezwaren, die van de liefde zelf en van haar onafscheidelijk zijn?'[334] Vervolgens gaf hijzelf het antwoord op zijn vraag: 'Beminnen we elkaar en ook onze foltering zelf, omdat zij de foltering van die liefde is van wier invloed ons heil, heel ons leven en onze bestaansvoorwaarde afhangen. Beminnen we ja, zoals we beminnen, en zijn we elkaar het heelal!'[335] Op haar beurt geschrokken van zijn reactie besloot ze niet op zijn gedachtesprongen in te gaan, wat voor hem een reden was om haar een tijdje later quasi onschuldig te vragen: 'Wat al schrikbare geheimen, melieve, schuilen er dan achter uw sombere stilzwijgendheid?'[336] Zij deden er beiden min of meer het zwijgen toe in de maand februari van 1785, die in het teken van het voorgenomen huwelijk van Catharina's oudere zus Maria Petronella met notaris Samuel Elter stond.

Dat zou op 7 maart plaatsvinden, waarna de jonggehuwden bij nicht Adriana van Onna op de Keizersgracht, dichtbij de Leidsegracht, zouden intrekken.[337] Bilderdijk en zijn aanstaande vrouw, zichtbaar zwanger, waren ook voor de bruiloft uitgenodigd. Zij voelde zich opgelaten, hij schaamde zich nergens over. Nu was dan de dag aange-

broken, zo riep hij in een aan hen gewijd bruiloftsgedicht uit, dat zijn zwager (door hem voortaan 'broer' genoemd) aan zijn schoonzus (door hem voortaan 'zus' genoemd) zou leren, 'waarom zich de echtkoets doet begeren'. Vervolgens vroeg hij te veel aandacht voor zichzelf door zich hardop af te vragen, hoe hij op het erotische weerwerk van zijn broer zou reageren: 'En ik? Ik neem zijn plaats niet in.'[338] Wie van de aanwezigen zou ook maar één seconde gedacht hebben, dat dit wel het geval was? Hij moet hen met zijn bruiloftsgedicht ernstig in verlegenheid gebracht hebben: 'Hoe zouden de feestgenoten hebben gereageerd op Bilderdijks optreden? Wat moeten ze gedacht hebben, toen de dichter zijn eigen verlangen naar echtgeluk uitsprak met de smekende ogen op Odilde gericht,-Odilde, van wie men in dit gezelschap moest weten, dat ze al enige maanden zwanger was en meer reden had dan de feestzanger om haast te hebben met een komend huwelijk?'[339] Catharina zal zich onder de blikken van haar oudere zus zeker niet prettig hebben gevoeld. Ze had twee redenen om haar op haar beurt met argusogen te bekijken, waarvan de eerste reden had te maken met jaloezie. Bilderdijk was zeer gecharmeerd van Maria Petronella, die haar jongere zus in het Haagse genootschap *Kunstliefde spaart geen vlijt* had geïntroduceerd. De een was een knappe vrouw, zoals men dat van een femme savante zegt, met wie het aangenaam converseren was. De ander was een knappe vrouw, zoals men dat enigszins meewarig van een dom blondje zegt, dat haar geschreven zinnen noch begon met een hoofdletter, noch eindigde met een punt. Bilderdijk kan onmogelijk een hoge dunk van haar literair talent hebben gehad, ondanks zijn pogingen haar bij zijn werk te betrekken, terwijl hij dat zijn aanstaande schoonzus zeker niet wilde ontzeggen. Maar hij was ook kritisch ten aanzien van Maria Petronella's poëzie, zoals bleek, toen ze hem na de inval van de Pruisen *Israël juichend over Babels val, volgens Jesaja 14:4-22* liet lezen. Hij keurde dat gedicht om een aliteraire reden af, want het gaf in zijn ogen geen pas zich indirect over de val van de patriotten te verkneukelen.[340] Als ze niet met Samuel Elter zou trouwen, zo moet Catharina wel eens ten tijde van hun kennismaking gedacht hebben, had Maria Petronella vast haar oog op Bilderdijk laten vallen.[341] De tweede reden voor haar soms wrevelige stemming jegens haar oudere zus had te maken met hun beider financiële situatie. Nu hoefde geen van hen te vrezen armlastig te worden, gezien de huwelijken die zij aangingen, maar Catharina vond de gedachte onverdraaglijk, dat haar zus

nicht Van Onna met haar moederlijke zorgen geheel voor zich zou weten in te palmen.[342] Het fraaie huis aan de Keizersgracht en het kapitaal van de hoogbejaarde oude dame zou op die manier in het bezit van Maria Petronella Elter-Woesthoven kunnen komen. Met een notaris in huis viel zoiets snel genoeg te regelen, maar dat wilde zij graag voorkomen. Voor de tweede keer na de affaire De Mikker moet Bilderdijk een eigenschap in zijn aanstaande vrouw hebben bespeurd,-een zekere belustheid op financieel gewin-, die hemzelf totaal vreemd was. Dat gevoegd bij haar hang naar uiterlijk vertoon, die haar zich prettig deed voelen in een mondain gezelschap, bezorgde hem hoofdbrekens. Het huwelijk van de Elters mocht dan gladjes verlopen zijn, toch bleef hij onzeker over hun eigen toekomst. Uit behoefte aan bevestiging van haar kant, verzocht hij haar op 25 maart opnieuw om een geruststellende verklaring: 'Laat mij weten, dat u mij bemint, dat u mij niet vergeet, maar uw hart op het mijne afstemt.'[343] Nog geen twee dagen later klonk het: 'Heeft God onze harten het zegel niet ingedrukt, zodat zij voor elkaar gevormd zijn?' en sprak hij zijn allergrootste vrees uit: 'Zou u kunnen leven en koel voor mij zijn?'[344] Kollewijn zag in dit soort verzuchtingen in vraagvorm 'ijdele klanken', indien God eraan te pas moest komen om hem en haar in de pas te doen lopen, maar men kan er ook uit afleiden, hoe groot zijn behoefte aan een goddelijk (in plaats van bisschoppelijk) 'nihil obstat' was.[345] IJdel en een tikje blasfemisch waren veeleer verzuchtingen van een ander type, waarin Bilderdijk zijn geliefde een beeld trachtte te schetsen van de vervulling van zijn verlangen naar liefde, drievoudig geprojecteerd op haar: 'Onze voorstelling van de eeuwige zaligheid heeft geen enkele zo heerlijke trek, dat die bij machte zou zijn mijn hunkering naar de volkomen vervulling van mijn liefdesverlangen bij en door u ook maar enigszins te verdringen.'[346] Later zou hij zijn prioriteiten wel anders stellen en God de eer geven die Hem toekomt.

Hun relatie hield hem ook 's nachts zo bezig, dat hij er slecht van sliep. Overdag haalde hij onwillekeurig zijn nachtrust in, wat tot beklemmende dagdromen leidde: 'De nacht valt en ik ben slapeloos. De dag rijst en ik mijmer. Schichtige dromen bekruipen mij soms met een mijn ogen beschietende sluimering.'[347] Catharina trachtte hem jaloers te maken door hem te vertellen, dat een ander haar tijdens een van haar visites had gekust. Meteen reageerde hij, zoals ze gehoopt en verwacht had: 'Wreedaardige! Wat meldt u mij van uw be-

zoeken! Men durft u dan door een onbescheiden kus in mijn afwezigheid te beledigen?'[348] Van een kus ging volgens hem een magische werking uit, zoals hij in gesprekken met Van Goens over paranormale aangelegenheden betoogd had, waardoor zijn eigen aanspraken op het hart van zijn geliefde dreigden te vervallen. Eerst schetste hij het gevaar, dat ze had gelopen: 'Hoe, zweeft mijn ziel niet om u, bewoont mijn beeltenis uw hart niet en zou dan een onwaardige u een onheilige blik, tot hoon onzer liefde, kunnen toewerpen?'[349] Vervolgens kondigde hij tegenmaatregelen aan: 'Mijn hart zwoer de booswicht een duchtige wraak, die zich dat vermeten had!'[350] En tenslotte volgde zijn eigen magische bezwering van het voorval: 'Onze liefde duurt eeuwig, zij is goddelijk en als God onvergankelijk. Uit Hem voortgevloeid, zal zij met onze beide zielen tot Hem wederkeren en één met Hem zijn.'[351] Om herhaling te voorkomen smeekte hij haar kieskeuriger in de selectie van haar gezelschap te zijn. Dat klonk alsof Catharina óók iets viel te verwijten, maar door schade en schande wijs geworden verzoette hij die bittere pil door haar zogenaamd geen enkele beperking van haar bewegingsvrijheid op te leggen: 'Lieve dierbare, bedwing u in het minst niet. Ontwijk alle gezelschap, waar u die aanbiddende eerbied niet op het volkomenst bewezen wordt, die men aan u verschuldigd is!'[352] Dat hij meende het recht te hebben om haar te kapittelen, is typerend voor zijn opvattingen over het huwelijk en de positie van de vrouw in het algemeen. Overigens hoefde hij niet eens zelf wraak te nemen, dat zou God wel voor hem doen, want een kus was iets heiligs en 'Godzelf roept het wee uit, over wie dat ontheiligt'.[353] In plaats van Bilderdijks theosofische opvatting van de kus te onderkennen,-respecteren hoefde niet eens-, somde Kollewijn op wat er volgens hem uit deze woorden sprak: hoogmoed, zelfbedrog en leugen.[354] Gezien Bilderdijks preoccupatie met paranormale verschijnselen, de medische sfeer waarin het mesmerisme de aandacht van een breed publiek begon te trekken, is er echter geen enkele reden om te twijfelen aan zijn oprechtheid. Van hoogmoed vindt men hier evenmin een spoor, zodat alleen zelfbedrog in deze opsomming als een serieuze optie overblijft. In combinatie met 'leugen' komt de beschuldiging van Kollewijn er dan op neer, dat Bilderdijk, oneerlijk als hij nu eenmaal was, willens en wetens het slachtoffer van zijn moedwillige inbeelding werd, toen hij wraak wilde nemen op de vermeende belager van Catharina. In werkelijkheid was hij de oprechte uitvoerder of het ongewilde slachtoffer van zijn magisch den-

ken, afhankelijk van het standpunt dat men zelf ten aanzien van paranormale verschijnselen inneemt.

Op 8 april 1785, een dag nadat hij haar over de kus van een ander had onderhouden, kampte hij met een soortgelijk probleem door zelf onbedoeld als haar belager op te treden. Wat was namelijk het geval? Catharina bewaarde op haar kamer een getekend portret van hem, dat haar tot haar ontsteltenis was ontstolen. Bilderdijk zag in elk portret een icoon. Een deel van de persoonlijkheid van de geportretteerde, zo niet diens ziel, was onlosmakelijk met de afbeelding daarvan verbonden. Dat verklaart, waarom hij soms diep geschokt op zijn eigen portretten in het algemeen reageerde en op dit voorval in het bijzonder. Hij was woedend, toen hij van de diefstal hoorde: 'Dit denkbeeld trof en overmeesterde mij geheel. Ik dacht aan een ontneming uit spotzucht, uit baldadigheid, en werd woedend op wie zoveel stoutheid mocht hebben gehad. Ik brandde van spijt en ik ademde wraak over deze ingebeelde belediging. Ik stond op het punt ijlings tot u te vliegen en zou aan die gevoeligheid uw geluk en mijzelf hebben gewaagd, wanneer het mij te binnen schoot, dat de Silhouetteur het bij u zou komen afhalen om een evengoed gelijkend portret op ivoor te maken.'[355] Ook hier leverde hij een treffend bewijs van zijn magisch denken, waarvan de correctie achteraf een geheugenfout, niet het denken als zodanig, betrof. Voor een bekeerde christen, die het bovennatuurlijke en paranormale niet als goed en kwaad van elkaar wenste te onderscheiden, was het niet verwonderlijk dat hij zo dacht. Zijn bekering was een Openbaring Gods geweest, hem als een genade geschonken. Dit betekende, dat God zich op twee manieren aan de mensen openbaarde: via het Woord en via visioenen, die zich van visies onderscheiden door zowel hun goddelijke oorsprong als het geestesoog van de ziener. Nu deed zich in de praktijk een grote moeilijkheid voor, want niet iedere ziener was een aanhanger van de joods-christelijke godsdienst. De blinde Homerus werd in de klassieke oudheid als een groot ziener beschouwd zonder dat hij ook maar iets met de Openbaring Gods te maken had. Zijn zienerschap berustte op toegang tot een 'goede' bron waaruit hij vrij kon putten en had twee kunstwerken van uitzonderlijk formaat voortgebracht: de 'Ilias' en de 'Odyssee'. Waren er bovendien krachten aan het werk, die met een term als 'wonder' zouden kunnen worden omschreven, dan zag men die in het hele universum optreden zonder dat Godzelf of een heilige er aan te pas hoefde te komen. Hun uitwerking kon zowel goed als

kwaad zijn, waardoor men zulke krachten niet bij voorbaat als positief mocht inschatten. Bilderdijk was geneigd het bovennatuurlijke als een onverdachte inmenging van God in het menselijk bestaan te onderscheiden van het paranormale dat, indien van God afkomstig, ten goede en, indien van Satan afkomstig, ten kwade kon uitwerken. Zo beschouwde hij bijvoorbeeld de visioenen van Swedenborg, diens gesprekken met engelen, als bovennatuurlijk en dus waar, maar de wonderen waarmee ze gepaard gingen als paranormaal en twijfelde hij er sterk aan of de inhoud van de gesprekken wel met de Openbaring Gods overeenkwam.[356] Daarover debatteerde hij intensief met Van Goens in dezelfde periode dat hij in brieven aan Catharina over andermans kus en zijn eigen portret uitweidde.[357]

Het is zeer moeilijk fases in het denken van Bilderdijk over Swedenborg aan te geven en van elkaar te onderscheiden. Dit probleem doet zich op een veel ruimere schaal voor en vereist soms oplossingen, die sterk kunnen afwijken van de chronologische volgorde waarin hij zich in brieven en publicaties over filosofische en religieuze onderwerpen uitliet. Een voorbeeld daarvan is zijn opvatting over de borgtochtelijke voldoening die Jezus aan zijn goddelijke Vader had gegeven. Het eerste deel van *Nieuwe Mengelingen* (1806) bevat veel stichtelijks, waaronder verhandelingen in proza over de borgtochtelijke voldoening en de erfzonde. Maar betekent dit, dat hij zich pas tegen het einde van zijn ballingschap een mening over de zogenaamde 'satisfactieleer' vormde? Nee, want in 1785 voerde hij daarover al gesprekken met Petrus Hofstede en Van Goens. Van de laatste is bekend, dat hij omstreeks die tijd in weerwil van zijn grote bewondering voor Emanuel Swedenborg ook kritiek op hem had. Het ontbrak de Zweed aan geloof in Jezus als onze goddelijke Heiland en in de volmaakte genoegdoening die God de Zoon voor de erfzonde van de mensen aan God de Vader had gegeven. En wat zegt Bilderdijk zo'n twintig jaar later? Precies hetzelfde: het christendom komt neer op het geloof in 'God in Christus als voor ons voldoende en expiërende'.[358] De kiem van dit geloof was al in 1785 gelegd en met de kern daarvan was hij sindsdien vertrouwd. Wie aan goede werken doet, naastenliefde betracht in de beste zin van dat woord, maar niet gerechtvaardigd is door het zoenoffer van Jezus, zo iemand is evenmin een christen als Judas Iskarioth. Zijn hart blaakt in vuile lusten, terwijl hij weldoende rondgaat. Neologen kunnen de schone theorie verkondigen, dat caritas een natuurrechtelijke basis heeft. Zit liefde,

dus ook naastenliefde, mensen niet in het bloed? Dan rekenen zij echter hun goede daden ten onrechte 'onverschuldigd'.[359] Calvinistischer kon Bilderdijk niet geloven,-de aanhangers van het Réveil vonden in dit geloof hun rechtvaardiging om hem de Vader van hun beweging te noemen-, en tegelijkertijd geloofde hij in openbaringen buiten de 'Openbaring' om, in tal van moderne profeten, van wie hij er zelf een meende te zijn, in zieners en wonderdoeners, in Swedenborg, over wie hij pas in 1791 voor het eerst in een brief aan Uylenbroek zijn hart luchtte, en in de realiteit van paranormale verschijnselen. Voor Joris van Eijnatten, de grootste kenner van Bilderdijks geestelijk leven, was dit voldoende om hem niet als een calvinist te beschouwen, maar als een aanhanger van de 'interconfessionele orthodoxie'.[360] Om het interconfessionele karakter van diens orthodoxie te benadrukken laste hij de beladen term 'theosofie' in, waardoor men Bilderdijk tijdens een ochtendwandeling in het Weimar aan de Noordzee de parasol ziet ophouden voor madame Blavatsky, met wie hij tevergeefs gelijke tred tracht te houden. Zo bant men via de omweg van 'esoterie' Bilderdijks voorzichtige verkenningen van het bovennatuurlijke en paranormale uit het centrum van de belangstelling.

In het slothoofdstuk van zijn baanbrekende meesterwerk over de ideeënwereld van Bilderdijk, *Grootheid?*, klaart Joris van Eijnatten dit klusje, alsof daarmee de kous af is (het lange citaat onderstreept het belang van wat hier wordt opgemerkt): 'Wat moeten we bijvoorbeeld aan met Bilderdijks theosofische wijsbegeerte? De jonge Da Costa was er nog een liefhebber van, maar bleef wat dat betreft verder een eenling. Nu behoeven we de christelijke theosofie als zodanig niet onverkort te verwijzen naar het rariteitenkabinet van de cultuurgeschiedenis. In de negentiende eeuw waren er velen die zich bij de 'esoterische' tradities aansloten, en ook nu nog zijn cultuurverschijnselen uiteenlopend van antroposofie tot gnosis en new age allerminst onbetekenend. Echter, niemand beroept zich, wat deze materie betreft, op Willem Bilderdijk. Een enkeling ziet in hem nog wel een medestander, een tastbaar bewijs dat de occidentale 'esoterie' een ononderbroken stroom is geweest vanaf zijn intellectuele bron in Alexandrië tot contemporaine happenings in Amsterdam. Maar daar is dan ook alles mee gezegd. Bovendien, ondanks haar grote populariteit is de westerse 'esoterie' reeds in de negentiende eeuw een randverschijnsel geworden (voor zover zij dat niet altijd al was), iets wat ook nu uiteraard beantwoordt aan de geestelijke behoeften van

de mens, maar verder geen zoden aan de maatschappelijke dijk zet.'[361] Anno 2010 is de werkelijkheid anders dan zij hier wordt voorgesteld. Vervangt men de term 'theosofie' door spiritualiteit, dan rijst niet het beeld van een tot randverschijnsel gereduceerde 'esoterie' op, integendeel, zoals Anton Bucher in *Psychologie der Spiritualität* opmerkt, dan is er sprake van een wereldwijd fenomeen: 'Spiritualiteit is in de mode, in de VS natuurlijk (nog) meer dan in Europa. Psychologen vergeleken de belangstelling ervoor met een machtige golf, die over de hele wereld rolt.'[362] Uit de zienswijze van Joris van Eijnatten spreekt een met respect omhulde wens om op zuiver wetenschappelijke gronden alles wat met religie (inclusief spiritualiteit) te maken heeft te marginaliseren, waarvoor het in het handboek van Bucher niet aan een verklaring ontbreekt: 'De kritische houding tegenover religie, in het bijzonder van de kant van de psychoanalyse (religie als infantiele dwangneurose) vormde een reden voor deze marginalisering, maar ook van de kant van het behaviorisme, dat op de waarneming van uiterlijk gedrag gericht was en religiositeit als een innerlijke belevenis ontkende.'[363] Wie zo over godsdienst denkt, onderschrijft in wezen het drie-stappen-model van de grondlegger van het positivisme, Auguste Comte. Na een mythisch-religieus stadium volgt een filosofisch stadium (ongeveer samenvallend met de Verlichting) in de beschavingsgeschiedenis van de mensheid, die tenslotte uitmondt in een wetenschappelijk-positivistisch stadium.[364] Zelfs Marx en Lenin zullen dit model hebben omarmd, al is het door een wereldwijde golf van spiritualiteit inmiddels achterhaald.

Welnu, wat Joris van Eijnatten de 'interconfessionele orthodoxie' van Bilderdijk noemt, blijkt in grote lijnen aan een moderne definitie van spiritualiteit te voldoen, zij het dat men in het leven van de dichter voortdurend verschuivingen van 'interconfesioneel' naar 'orthodoxie' en omgekeerd ziet optreden: 'Spiritualiteit is mijn wezen, mijn innerlijke persoonlijkheid. Zij is wat ik ben, uniek en levendig. Zij uit zich via mijn lichaam, mijn gevoelens, mijn oordelen en mijn creativiteit. Waar het om gaat, is of de nabijheid van het Absolute zodanig wordt ervaren, dat vrede uitmondt in de kleinste haarvaten, de hartslag rustiger wordt, de ademhaling langzamer en dieper, de spieren meer ontspannen,-en niet of het concept van God met catechismussen, dogma's of met onderwijs samenvalt.'[365] In plaats van Bilderdijk weg te zetten als een randfiguur op het uitgestrekte terrein van de esoterie, zou men hem ook geïnteresseerd kunnen volgen in zijn

worsteling om wars van dogma's, kerk en dominees zijn eigen spiritualiteit in leven en werken vorm te geven. Hij was op spiritueel gebied in elk geval minder ouderwets dan menigeen denkt, belast als hij was met de missie van een genie. In zijn gedegen boek over dit onderwerp, *De missie van een genie*, met als ondertitel *De spirituele wereld van orangist Willem Bilderdijk*, rept Engelfriet van Bilderdijks genialiteit, waaronder hij niet alleen de bijzondere aanleg van een Übermensch verstaat, maar ook datgene wat de creativiteit van een door een bovennatuurlijke macht, een genius, aangestuurde persoon kenmerkt.[366] Berust zijn interpretatie van genialiteit op waarheid, dan omvat Bilderdijks spiritualiteit niet slechts een dichterlijk verslag van bovengenoemde worsteling, nee, zij omvat alle poëzie door hem met 'engelensprake' aangeduid. Er hoort dan van esoterie noch randverschijnsel sprake te zijn, maar des te meer van een als zeer wezenlijk ervaren 'missie',[367] die Bilderdijk in plaats van een ouderwetse hippie de allure van een oudtestamentische profeet geeft. Rijst de vraag of Engelfriet inderdaad in dezen het gelijk aan zijn kant heeft. Wie bijvoorbeeld in *Afscheid* (1811) de volgende regels leest, waarin niet een engel maar Godzelf een geleidegeest wordt genoemd, heeft het antwoord op die vraag gevonden:

> Dan kent des dichters hart de Godheid die hem roert.
> Dan roept hij sidd'rend uit, zichzelf en de aard onttogen:
> "Een Godheid blaast mij aan, een Godheid uit den hogen!"
> Zijn ogen fonk'len en zijn boezem staat in vlam.
> Geleigeest, (want o ja, gij zijt het) van mijn stam,
> Gij die enz.[368]

Zonder zich in het werk van stichtelijke zieners als Swedenborg, Lavater en Jung-Stilling te hebben verdiept, zou Bilderdijk zoiets nooit hebben kunnen schrijven.

Ten aanzien van Swedenborg doet zich precies hetzelfde probleem voor als hiervóór ten aanzien van de satisfactieleer is uiteengezet. En weer is Van Goens de spilfiguur, waar het bij het vervroegen van data om draait. Twee boeken van Swedenborg hadden diepe indruk op hem gemaakt: *De coelo et ejus mirabilibus, et de inferno ex auditiset visis* (1758*)* en *Delitiae sapientiae de amore conjugali* (1768), waarvan het vaststaat dat ook Bilderdijk die in of kort na zijn ballingschap heeft gelezen.[369] Van het eerste boek sloeg Van Goens op 21 maart

1785 om half vier 's morgens de laatste pagina om,-hoe wonderlijk dat men zoiets meer dan 200 jaar later met zekerheid zeggen kan-, diep onder de indruk van het gelezene.[370] Bilderdijk kocht hetzelfde boek zo'n twaalf jaar later in een Londens boekenstalletje.[371] Betekende dit, dat hij de inhoud van beide boeken daarvóór niet kende? Natuurlijk niet, hij bezat andere boeken van de Zweed en besprak met Van Goens niet alleen de 'satisfactieleer', naar aanleiding van diens kritiek op het eerste boek, maar ook de seksuele invulling van die leer, zoals die in het tweede boek voorkomt. Zo'n treurig vraagje aan Catharina: 'Zou u kunnen leven en koel voor mij zijn?' wekt het vermoeden, dat hij met de inhoud van het tweede boek goed op de hoogte moet zijn geweest, want echtelijke koude leidde volgens Swedenborg tot ontwrichting, zo niet ontbinding van het huwelijk. Eenmaal getrouwd, zou Bilderdijk zijn vrouw twee wezenlijke verwijten maken: ze bleef koel onder zijn omhelzingen, als het daar al van kwam, en weigerde zich te bepalen tot 'enige studie of bezigheid'.[372] In zijn romance *Aristus en Ismeene* (1795) zijn luiheid en ledigheid oorzaken van echtelijke ruzie, waarvoor Bilderdijk uit zijn eigen levenservaring kon putten, terwijl Swedenborg van mening was dat zulke nauwelijks van elkaar te onderscheiden ondeugden het gemoed 'verstompten', het lichaam 'verstarden' en de hele mens ongevoelig maakten voor 'elke levenskrachtige liefde'.[373] Op grond van de door hem aangehangen 'satisfactieleer' in de ruimste zin van dat woord, node gemist in het eerste en prominent aanwezig in het tweede boek, moet hij reeds vóór zijn op 21 juni 1785 gesloten huwelijk goed op de hoogte van Swedenborgs religieuze betekenis zijn geweest. Waarschijnlijk heeft hij zich niet gestoord aan het beeld van de zon dat, contrasterend met echtelijke koude, model voor Gods warme liefde voor de mensen staat. Hoe gek het ook klinkt, de zon als een aards symbool voor God, maakt het wezen van Swedenborgs correspondentieleer duidelijk. Voor wie gelooft, dat God de mens naar zijn beeld en gelijkenis schiep, is het niet moeilijk om correspondenties tussen hemel en aarde, het hogere en lagere, de macro- en microkosmos, het grote en kleine, geest en materie, heden en verleden, of verleden en toekomst vast te stellen. Swedenborgs engelen lieten hem correspondenties zien, die de bestaande christelijke beeldvorming op dit punt versterkten. School er bijvoorbeeld niet een grote mate van overeenkomst tussen de zondeval en verbanning van de eerste mensen uit het paradijs enerzijds en de zondvloed anderzijds,

tussen Adam en Noach? Waren geest en materie tot op zekere hoogte niet onderling verwisselbaar, zodat men in navolging van Spinoza iets immaterieels als de geest in termen van 'substantie' uitdrukte? Kon dat niet ter verklaring dienen voor de opstanding uit de dood? Hier deed zich overigens een meningsverschil tussen Bilderdijk en Swedenborg voor. Volgens laatstgenoemde vond die opstand onmiddellijk na de dood plaats, volgens eerstgenoemde pas aan het einde der tijden, maar beiden waren ervan overtuigd, dat een strikte scheiding tussen geest en materie niet bestond. Zij geloofden, wat de theosoof Saint-Martin daarover al had beweerd: 'De eerste fout, die er in dit genre valt te signaleren, is dat men van de stoffelijke natuur een afzonderlijke klasse en studie heeft gemaakt.'[374] Behalve in de correspondentieleer van Swedenborg, geloofde Bilderdijk ook sterk in de daaraan nauw verwante leer van de goddelijke analogie. Zoals God de ziel schiep, schiep de ziel het menselijk lichaam. Zo althans legde Pierson de wijsbegeerte (lees: spiritualiteit) van Bilderdijk uit: 'Gelijk God de ziel heeft gevormd, vormt de ziel, op haar beurt. De gewaarwordingen der ziel werken namelijk als even zovele prikkels op een ander zielsvermogen: op de verbeelding, die nu haar taak van beelden vormen begint. Zo ontstaan de dingen, de lichamen. Ze zijn niet anders dan die beelden of denkbeelden. Ze maken tezamen de wereld uit, waarin wij leven, de zogenaamd 'waarneembare' wereld. Die beelden zijn louter tekens. Ze zeggen ons niet, wat wij, maar alleen, dat wij iets, wat dan ook, gewaar zijn geworden.'[375] Wat aan deze uitleg incorrect lijkt, betreft de ziel in plaats van de eerste mens die door God werd geschapen. Toch heeft Pierson geen ongelijk, want de eerste mens moge uit klei gevormd zijn, zoals de tweede uit een rib van de eerste,-hun nakomelingen zijn niet stuk voor stuk door God de adem ingeblazen. Zij danken hun bestaan aan het beginsel van de goddelijke analogie.

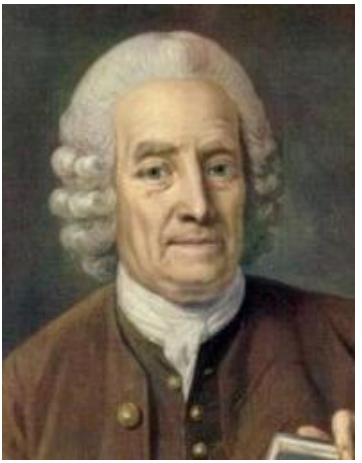
Het toenemende inzicht, dat niet alles was wat het scheen, maakte zich van Bilderdijk meester en resulteerde in het besef, dat niets op zichzelf bestond. Kants opvatting van het Ding an sich, verkondigd in de *Kritik der reinen Vernunft* van 1781, kende hij toen nog niet, maar in zijn hoofd vormde zich al het denkbeeld dat 'werkelijkheid' en 'verschijnsel' twee woorden voor hetzelfde begrip zijn. Toegepast op de visioenen van Swedenborg kwam dat neer op een gemengd onthaal. Het werkelijkheidsgehalte van de visioenen werd ernstig beperkt door de taal die de engelen spraken. Was dat poëzie geweest, dan

zou hij de 'engelensprake' niet ter onderscheiding van de visioenen hebben aangeduid als 'het illusoire dat daarmee noodwendig gepaard gaat'.[376] Vatte hij later Swedenborgs kijk op de wereld samen, dan deed hij dat zo: 'Alles *duidt* slechts *aan*, en niets *toont* of *exhibeert per se*.'[377] Tussen dit 'aanduiden' en de spiegelende werking van een monade bestond volgens hem nauwelijks verschil. De tweeeenheid van ziel en lichaam, geest en stof, stond daar garant voor, al leken categorieën als ruimte en tijd die eenheid aan het oog te onttrekken. Toch was er één groot verschil tussen Swedenborgs correspondentieleer en Leibniz' monadenleer. Volgens de laatste was alles eenvormig, bleek het een het beeld van het ander te zijn en konden er daarom geen tegenstrijdigheden in de schepping bestaan, maar volgens de eerste vormde de erfzonde een ernstige inbreuk op de bestaande orde. Had Bilderdijk tussen beide leren moeten kiezen, dan zou hij vanuit zijn spirituele invalshoek eerder voor Swedenborg dan voor Leibniz hebben gekozen. Doordat Jezus het kwaad definitief had overwonnen, kon hij sympathiseren met Swedenborg en tegelijkertijd overtuigd blijven van de eenheid der schepping. De strijd tussen goed en kwaad moest nog beslecht worden, maar vóór het einde der tijden was al bekend wie op welke vlakte de eindzege zou behalen. Schakelde men goed en kwaad als aparte categorieën uit, dan was de eenheid gered. Mede om die reden was er hem veel aan gelegen de H. Drievuldigheid tegen unitaristen als Swedenborg te kunnen verdedigen, zoals Leibniz dat tegenover de sociniaan Wissowatius had gedaan, door wiskundig aan te tonen dat drie één is. Dit huzarenstukje (3=3 is één getal en 3=2+1 is twee getallen en drie getallen als men let op de formulering in haar geheel, bij elkaar opgeteld is 3 één en drie getallen tegelijk) besprak hij uitgebreid met Van Goens, die Jezus uitdrukkelijk als Gods mens geworden Zoon wenste te beschouwen.[378] Geniale zonderling als hij was, gaf Van Goens een bijzondere interpretatie van de 'Mensenzoon', wiens opwekking van het dochtertje van Jaïrus de superieure daad van een gelovig *mens* was, terwijl de opwekking van Lazarus veeleer een wonder van *God* moest zijn.[379] Voor Van Goens was 'het goddelijke in de Mensenzoon een soort van uitstraling, een bezieling, een begeestering, die Hem vaak verliet'.[380] Bilderdijk zal het niet met hem eens geweest zijn, gezien zijn levenslange verdediging van de H. Drievuldigheid. De rechtzinnige Hiëronymus van Alphen, een zwager van Van Goens en eveneens door het in de achttiende eeuw alom rondwarende swedenborgvirus

aangestoken, zal hem evenmin bijgevallen zijn.[381] Omdat Van Alphen niet dweepte met de leer van de Zweed,-hij hing die slechts gedeeltelijk aan-, zou hij meer dan Bilderdijk recht hebben op de titel 'Vader van het Réveil', voor zover die aan wie dan ook te vergeven valt. Joris van Eijnatten, die deze stelling met tal van argumenten trachtte te bewijzen,[382] vergat het voorbehoud dat Bilderdijk keer op keer maakte: visioenen zijn pas te beschouwen als rechtstreekse openbaringen van God, indien ze daarmee niet in tegenspraak zijn.[383]

Al liet Bilderdijk zich vaak door zijn eigen gevoel meeslepen, toch was hij in spiritueel opzicht geen dweper. Het formele karakter van zijn taalgebruik behoedde hem voor excessen op emotioneel gebied. In zijn ogen waren Feith en Van Alphen dwepers, die in hun poëtica te veel nadruk legden op respectievelijk het gevoel en de verbeelding: 'Bilderdijk staat dan wel in de traditie van de gevoelspoëtica, maar hij neemt daar een heel eigen positie in. Wat hem onderscheidt van de andere vertegenwoordigers, is een uiterst wezenlijk aspect, namelijk de metafysische dimensie die het gevoelsbegrip gaandeweg bij hem had gekregen. Deze metafysica brengt hem in conflict met de gangbare emotionalistische theorieën, zoals die werden gehuldigd door Feith, Van Alphen en anderen. De kosmische ervaring waartoe volgens hem het dichterlijk gevoel leidt, was met name ook Feith niet vreemd, maar terwijl bij Bilderdijk naar diens eigen zeggen een soort metafysisch inzicht optreedt, dat zich ontlaadt in een onbeteugelbare verzenstroom, wordt de feithiaanse dichter zo door emoties overmand, dat woorden te kort schieten en nog slechts gestamel mogelijk is. Voor Bilderdijk lag hierin precies het onderscheid tussen het ware dichterlijk gevoel en geaffecteerde dweperij. Daar kwam nog bij dat Feith en vooral Van Alphen naast het gevoel een royale plaats inruimden voor de verbeelding, terwijl Bilderdijk aan die laatste 'vatbaarheid' slechts een ondergeschikte plaats toekende.'[384] Afgezien van het formele karakter van zijn taalgebruik, was hij in spiritueel opzicht ook geen dweper, omdat hij besefte dat Eva ten onrechte had gedacht in de persoon van Kaïn de beloofde verlosser te hebben gebaard.[385] Hoe hadden de Münsterse Wederdopers zich niet in hun voorzegging van het einde der tijden vergist?[386] Men moest dus voorzichtig met voorspellingen zijn, maar wie van hem zou verlangen het nut ervan in twijfel te trekken, vroeg het onmogelijke: 'Wie dit vraagt, is onvatbaar voor de dichterlijke geestdrift die, in een verhoogde sfeer opgetogen, datgene ziet en in zich tegenwoordig gevoelt, wat

voor het koele verstand wel vooruit te zien zou zijn, indien het juist aangewend werd, maar wat in de bekrompenheid, waar opvoeding, onderwijs en omvang de geest beperken en de moed en de trek tot een hoger beginsel, dat in de hemel thuishoort, doen uitdoven of werkeloos insluimeren, voor de gewone kortzichtigheid onbereikbaar is.'[387] Eigenlijk bekende hij in deze volzin een aanhanger van Swedenborgs 'influxtheorie' te zijn, waarover hij onder meer in *Du Commerce établi entre l'Ame et le Corps* (1785) en in de Nederlandse vertaling daarvan, in zijn woonplaats Den Haag in 1788 uitgegeven onder de titel *Van de Betrekking tusschen het Geestelyke en het Stoffelyke; of de Gemeenschap tusschen de Ziel en het Lichhaam*, het nodige las.

Swedenborg

Wat daaronder moet worden verstaan, heeft Joris van Eijnatten in een artikel uitgelegd: 'In deze influxtheorie wordt een fundamentele gedachte uit de neoplatoonse traditie[388] ontvouwd. 'Influx' betekent bij Swedenborg zoveel als instroming of invloed, in het bijzonder de invloeiing van het geestelijke in het lichamelijke, het hogere in het lagere, het zuivere in het onzuivere, of het ene in het veelvuldige; het is een gedachte die men in het illuminisme[389] wel vaker aantreft. Swedenborgs geschrift over de 'gemeenschap' tussen lichaam en ziel, waarvan Bilderdijk mogelijk drie exemplaren bezat, biedt een heldere, in zestien korte paragrafen samengevatte uiteenzetting van de influxtheorie.'[390] Warmte en licht, of liefde en wijsheid stromen vanuit de geestelijke zon, die God is, over in de menselijke ziel. Dat vormt de kern van de 'influxtheorie', die Bilderdijk kort nadat hij er in 1785

kennis van had genomen, in de praktijk zou brengen.[391] Hij matigde zich zodoende een zicht op de bovennatuurlijke werkelijkheid aan, dat paste in een metafysisch grondpatroon dat wel eens kenmerkend voor de Europese romantiek zou kunnen zijn. Volgens C. de Deugd althans behoort de rol van de dichter als hogepriester en profeet tot dat grondpatroon, maar zonder te willen ontkennen dat Bilderdijk beide rollen glansrijk heeft gespeeld, moet men toch vaststellen, dat wie zich als zodanig 'geslagen door Apollo' presenteert, niets wezenlijks aan de romantiek bijdraagt.[392] Zijn apollinische ridderslag of tik (niet als een toegift uitgedeeld, maar als een wezenlijk bestanddeel van welke te spelen rol ook) bestemt hem eerder tot aanvoerder van een classicistische rei dan tot voorman van de romantiek. Afhankelijk van de uiteindelijke definitie van romantiek zal het metafysisch grondpatroon van De Deugd als een bruikbaar concept voor de beschouwing van Bilderdijks werk worden beoordeeld. Voorlopig zij vastgesteld, dat een spirituele invulling van zijn dichterschap niets zegt over de literaire stroming waartoe hij zou kunnen behoren. Integendeel, is men geneigd te denken, want het lijkt wel alsof hij met de blik op oneindig thuishoort bij romantische hoogvliegers, maar in werkelijkheid bestond er tussen hem en hen een groot verschil: 'Het onzienlijke en oneindige kan volgens Bilderdijk door de religieuze dichter zichtbaar en tastbaar worden gemaakt. Voor deze concretisering moet hij wel de blik naar binnen wenden en beslist niet naar buiten, zoals de Engelse en Duitse romantische natuurdichters deden, voor wie de hen omringende natuur fungeerde als een naar de oneindigheid verwijzend teken en symbool. Voor Bilderdijk heeft de natuur,-dat 'van Gods schepping verbasterde werkstuk'-, geen enkele dichterlijke betekenis of bekoring. Wie echter zijn hart laat spreken en zijn gevoel volgt, wordt het goddelijke mysterie rechtstreeks (en dus niet via de natuur) deelachtig.'[393] Bilderdijk was inderdaad meer een man van gebed dan van natuurlyriek, eerder introvert dan extravert, maar zelfs als hij zich daardoor onderscheidde van Engelse en Duitse natuurdichters, rijst de vraag, of zij niet ten onrechte tot de romantiek worden gerekend. Een onbedorven gevoel voor de natuur, waarop God mag weten wat geprojecteerd kan worden, is immers geen criterium voor romantiek gebleken![394] Misschien beschikte een dichter of schrijver die de natuur in contrast met het paradijs ervoer als een door mensen verloederde omgeving, wel over een romanti-

scher inborst dan zijn zogenaamd 'romantische' collega's in het buitenland.

Zoals bleek uit de waarde die hij hechtte aan de voorspelling van de vroedvrouw die hem ter wereld had gebracht[395] en van de huishoudster die hem vadermoord met een degen had zien plegen,[396] was Bilderdijk ook in het dagelijkse leven niet ongevoelig voor de helderziendheid van een ander. Wanneer hij daar zelf blijk van gaf, diende men van een profetische gave te spreken, omdat hij zich in begrijpelijke taal over de toekomst van de Hollandse natie uitdrukte. De 'influx' van Swedenborg verhinderde, dat zijn spiritualiteit zich over al te aardse aangelegenheden uitstrekte. Volgens één der oprichters van *Harmonia*, de oudste vereniging van spiritisten in Nederland, was Bilderdijk een medium van hoog niveau. Hoe vielen anders zijn genialiteit, zijn ontwikkeling zonder aardse leermeesters, zijn encyclopedische kennis, zijn geïnspireerde uitdrukkingswijze en zijn hoge productie te verklaren? Hij was vast een gereïncarneerde ziel, die zijn geestelijke bagage uit een vorig leven had mogen meenemen naar een volgend.[397] Volgens de grondlegger van de wetenschappelijk beoefende parapsychologie in Nederland, professor W. Tenhaeff, getuigde de profetische gave van Bilderdijk van zijn paranormale begaafdheid. Hij was een helderziende die door middel van een 'voorschouw' zijn landgenoten voor rampen kon waarschuwen of op betere tijden voorbereiden.[398] Hadden zij gelijk? Uit niets blijkt, dat Bilderdijk een medium is geweest. Nooit ging hij in trance om zijn omgeving te verbazen met even onverklaarbare als juiste typeringen van gebeurtenissen in heden, verleden en toekomst. Wel kon het er soms op lijken, dat dit het geval was, wanneer hij een drogerend middel als opium had ingenomen of zich, al te geïnspireerd en zonder oog voor zijn directe omgeving, concentreerde op wat hij onder woorden wilde brengen. Zag hij een geestverschijning, dan was daar meestal een logische verklaring voor. Ontbrak die soms, dan lag daar eerder een intuïtieve beleving dan werkelijke aanschouwing aan ten grondslag.[399] Nee, Bilderdijk was waarschijnlijk geen medium, maar hij geloofde wel in het bestaan van mediums en trachtte hun per definitie gewantrouwde bestaan te onderzoeken, soms met een merkwaardige uitkomst. Als christen sprak hij niet bij voorbaat hel en verdoemenis uit over wie zich met paranormale verschijnselen inliet. Openbaringen (met een kleine letter of hoofdletter 'o') konden altijd op zijn belangstelling en soms op zijn instemming rekenen, waarvoor het Oude en

Nieuwe Testament zijn richtsnoer vormde. Wie weet, wat voor een uiterst moeizame strijd erkende mediums als mevrouw Mulder-Schalekamp en Leslie Flint in de vorige eeuw met hun medechristenen hebben moeten voeren om niet voor duivels in mensengedaante te worden uitgemaakt, beseft iets van de moed en vrijmoedigheid waarmee Bilderdijk zich in zijn eigen tijd over geesten en geestverschijningen, in het bijzonder engelen, uitdrukte.[400] Hij beschouwde engelen als onze broeders, 'met wie wij op de nauwste en onbegrijpelijkste wijze verknocht, ja, eindeloos nauwer verknocht zijn, dan onze hand of onze borst met ons of met elkaar zijn verknocht'.[401] Geesten waren volgens hem 'deelnemende aanschouwers en werkzame weldoeners hunner nog levende broederen'.[402] Beide wezens straalden licht uit, dat gewone stervelingen verhinderde hun contouren scherp waar te nemen. Bilderdijk noemde dat 'engelenwaas', waarvan Engelfriet in het naar hem genoemde proza het fijne weet: 'Het lichtlichaam of engelenwaas is een ondoordringbaar kleed, dat als een licht zelf ook schittert en daardoor aan slopende krachten weerstand biedt. In de schaamte die in het blozen van het gelaat tot uitdrukking komt, ziet Bilderdijk nog een overblijfsel van dit oorspronkelijk heilige gewaad. Dit kleed van heiligheid is uit de kracht der ziel ontstaan. Die kracht is het redelijk schepsel met de adem van Gods geest bij het vormen van de 'Godgelijke leest' meegedeeld.'[403] Bilderdijk schiep zich een beeld van engelen, maar of hij hen ook werkelijk heeft gezien? Hij betreurde het in zijn jonge jaren niet vrij met hen te hebben kunnen verkeren, omdat een protestantse jongen buiten het bijgeloof van zijn Rooms opgevoede leeftijdgenoten werd gehouden: 'Wonderlijk was over het algemeen het begrip dat men zich in mijn jonge jaren van engelen en hun dienst vormde. De vrees voor de Roomsgezinde leer van bewaarengelen, toezicht van verheerlijkten, deelneming van hen in ons lot, maakten dat men de geestelijke wereld bijna geheel van de onze afzonderde. Zo bereidde men het ongeloof voor, dat toen ontstond, en werkte het in de hand.'[404] Uit zijn verstandhouding met engelen blijkt heel duidelijk het interconfessionele karakter van zijn orthodoxie, of de hoge vlucht die zijn spiritualiteit had genomen. Het liefst had hij een totaal vergeestelijkt bestaan geleid, als was hij meer een aanhanger van bisschop Berkeley dan een christen, maar de christelijke leer over de verrijzenis van het lichaam weerhield hem ervan aan zijn natuurlijke neiging toe te geven.[405]

Ter relativering van het belang dat men aan de spiritualiteit van Bilderdijk hechten kan, maakte Joris van Eijnatten een paar kanttekeningen. Wat heeft deze dichter 'de' oerbronnen van de esoterische wereld toch slecht gekend, verzucht hij ergens.[406] Hetzelfde geldt zijns inziens voor de joodse en christelijke kabbala. Schrijvers als Swedenborg, Lavater en Jung-Stilling kende Bilderdijk zeer goed, maar G.H. Schubert, von Meyer en de onvergetelijke predikant Kleuker niet. De 'Zohar', een verzameling geschriften die bij uitstek inzicht geeft in joodse mystiek, ontdekte hij pas tegen het einde van zijn leven.[407] Als dat allemaal waar is, zou Van Eijnatten zijn eigen stelling over Bilderdijks voornaamste denkrichtingen moeten bijstellen. Wat hij onder de noemer van theosofie tot een afzonderlijke denkrichting rekent,-spiritualiteit-, is het opmerken stellig waard. Deze denkrichting 'vertegenwoordigt het esoterische aspect van Bilderdijks denken, zijn fascinatie, zo men wil, voor de new age van de achttiende eeuw. 'The truth is out there', moet hij vaak gedacht hebben, en hij heeft er onvermoeid naar gestreefd de wereld te bezien vanuit een 'hoger', dat wil zeggen esoterisch standpunt.'[408] Tegelijkertijd wenste hij zijn christelijke overtuiging geen geweld aan te doen. Het ligt daarom voor de hand zijn spiritualiteit niet tot een afzonderlijke denkrichting te verklaren, maar in te kaderen in de christelijke. In plaats van twee afzonderlijke denkrichtingen van elkaar te onderscheiden: de augustiniaanse en de theosofische, had de schrijver van *Hogere sferen* wellicht beter één christelijke denkrichting voor Bilderdijk kunnen reserveren met een augustiniaanse en een spirituele variant. De augustiniaanse variant vertegenwoordigt, zo bezien, niet een spirituele of theosofische, maar theologische invulling van het christendom. Deze denkrichting 'betreft de spanning tussen zonde en genade die het denken van Bilderdijk doortrekt en die zich laat herleiden tot de augustiniaanse tradities binnen het christendom, van Augustinus tot Pascal en van het calvinisme tot het jansenisme. Tot deze augustiniaanse aspecten van zijn denken behoren opvattingen over de hoogmoed als oorzaak van de (erf)zonde, de wedergeboorte als in essentie een verandering van hart, de onrust van de mens buiten God, en de naastenliefde als een vorm van godsliefde.'[409] Aan de augustiniaanse variant valt overigens te demonstreren, hoe dicht religieuze en spirituele aspecten van zijn denken bij elkaar liggen. Een deel van het gedachtegoed van Augustinus, uitgedrukt in het bekende gezegde: 'Deus semper idem, noverim me, noverim te',[410] was Bilderdijk op het

lijf geschreven. Onder de geruststellende verzekering dat God net als zijn vader altijd dezelfde is, wilde hij graag zichzelf en de ander leren kennen. Nu kan men dit nog voor een theologische opvatting laten doorgaan, maar reeds de formulering in het Latijn suggereert een hoge mate van inwisselbaarheid van zichzelf en de ander. Beziet men zo'n augustiniaans gezegde in het swedenborgiaanse licht van de correspondentieleer, dan blijkt de theologische opvatting haast ongemerkt in een theosofische te zijn overgegaan. Religie en spiritualiteit zijn, afhankelijk van hun directe of indirecte verhouding tot het Oude en Nieuwe Testament, wel van elkaar te onderscheiden, maar fungeren in de praktijk als nauw verwant aan elkaar. Dat is een reden temeer om binnen één christelijke denkrichting een augustiniaanse en spirituele variant 'vredig' naast elkaar te laten voortbestaan.

Wat waren de consequenties van Bilderdijks spiritualiteit voor zijn natuurkundige inzichten? De verhaspeling van substantie en materie, de correspondentie tussen geest en materie, de vereenzelviging van 'werkelijkheid' met 'verschijning' en de waar bevonden theorie over de twee-eenheid van ziel en lichaam lieten hem als natuurkundige niet onberoerd. Wat hem wijsgerig in een monade had aangetrokken,-dat 'pointe métaphysique' met zijn twee eigenschappen: werkzaamheid en beperktheid, waarmee de zichtbare werkelijkheid viel te verklaren-, had een spiritueel vervolg gekregen. Hij was als het ware vanaf de aarde,-dat wil zeggen in één bepaald universum van de vele universa die volgens Leibniz' perspectivisme mogelijk zijn-, opgestegen en zocht vervolgens naar een geschikte landingsplek. Waar hoorde in het door hem afgelegde traject van concreet naar abstract en van abstract naar concreet een natuurkundige wet thuis? Bestond zo'n wet wel, of was die, afhankelijk van het gekozen perspectief, zo rekbaar, dat men nauwelijks van een wet kon spreken? Die vragen hielden hem bezig en hij trachtte er een antwoord op te geven door de wet van de zwaartekracht nader te onderzoeken. Bilderdijk sprak overigens niet van gravitatie of zwaartekracht, hij duidde de wet van de zwaartekracht aan met het 'newtoniaanse beginsel der aantrekkingskracht'.[411] Graag verwees hij in dit verband naar Huygens, die noch van zwaartekracht, noch van aantrekkingskracht placht te spreken, maar liever uitspraken over de 'zuigende' werking tussen twee planeten deed.[412] Dit was geen woordenspel voor Bilderdijk, integendeel, er zat een diepe overtuiging achter die het hem mogelijk maakte de kleine letter 'g' van gravitatie in een hoofdletter 'G' van God te

veranderen. In de wiskundige formule van de wet van de zwaartekracht komt 'G' voor als gravitatieconstante, met behulp waarvan de onderlinge aantrekkingskracht tussen twee of meer massa's kan worden berekend. Bilderdijk zal er 'Deus semper idem' in hebben gelezen om God de eer te geven die hem toekomt. Woorden als 'aantrekken' en 'zuigen' veronderstellen respectievelijk aanraking en een aanzuiger die het vacuüm tussen twee massa's opvult.[413] In beide voorstellingen van zaken kan de natuur niet zonder inmenging van buitenaf haar werk doen. Wie echter van zwaartekracht sprak, ontnam God een wezenlijke bevoegdheid. Bilderdijk begreep heel goed, dat Newton een verklaring had gegeven voor de elliptische bewegingen van planeten om de zon en voor de rotatie om hun eigen as. Maar wie daarin een 'wet' ontdekte, was volgens hem niet goed wijs. Men mocht er desnoods een 'principe' van maken,-dat woord veronderstelde tenminste nog de aanwezigheid van een princeps of Vorst-, maar zeker geen 'waar' principe: 'Wie het principium van zwaarte of aantrekkingskracht, als een gegeven punt aanneemt, waarvan hij in de verklaring der natuurlijke fenomena uitgaat, doet wel, maar wie er een *waar* principium van maakt, weet minder dan wanneer hij het nooit had horen noemen.'[414] Newtons verklaring van de zwaartekracht betrof slechts de 'verschijning', niet de 'werkelijkheid' der dingen. Ondergeschikte eigenschappen van een 'pointe métaphysique', zoals ondeelbaarheid en ondoordringbaarheid, waren volgens Bilderdijk ook van toepassing op materie en dus moest men de zwaartekracht tussen twee of meer massa's niet als 'werkelijkheid' maar als 'verschijning' betrachten: 'Wat de oneindige deelbaarheid der materie betreft, dit is materieel uitgedrukt, en materieel is zij waar, dat wil zeggen in onze wijze van bevatten, maar eigenlijk is er geen deelbaarheid, omdat er geen uitgebreidheid van de stof is. Dit is louter fenomenon, zoals het ook gesteld is met de doordringbaarheid en met de zwaarte, die niets wezenlijks maar slechts een effect verraadt, of met de kleur der lichamen en zelfs der lichtstralen, die alleen in ons oog wordt verwekt.'[415] Wie oorzaak en gevolg door elkaar haalde, of door het effect van een 'principium' met stomheid geslagen, niet diep genoeg over een oorzakelijk verband nadacht, tastte de soevereiniteit van de Vorst der vorsten aan. Wie daarentegen voorzichtig te werk ging door oorzaak en gevolg voor twee gevolgen te verslijten, bewees God eer. Men moest daarin niet doorslaan, want wie alles op oorzakelijk gebied aan God toeschreef, inclusief de prima causa,

kwam er ook makkelijk toe Hem als de Schepper van ongedierte te beschouwen. Nu eens was het beter in spontane generatie te geloven: volgens Bilderdijk waren insecten bijvoorbeeld te vergelijken met 'kryptogamische' planten, zoals mossen en zwammen, die uit zichzelf aangroeiden.[416] Dan weer was het beter een natuurlijke oorzaak in combinatie met Gods straf voor de erfzonde als een logische verklaring voor het bestaan van bijvoorbeeld ongedierte te laten dienen: 'Dat ongedierte uit verrottende lichamen kan voortkomen, verwerpt men als een bakerpraatje. Toch is gebleken, dat vlooien ontstaan door de vermenging van vurenhout met menselijke urine. Het staat ook vast, dat sommige dieren zich zonder paring kunnen voortplanten. Het is derhalve zeer aannemelijk, dat het ongedierte is ontstaan vanwege de vloek van God over de aarde.'[417] Mogelijk school daarin tevens een verklaring voor de omstandigheid, dat Noach muggen en kakkerlakken aan boord van zijn ark toeliet. Hoe dat ook zij, helemaal gek waren Bilderdijks biologische en natuurkundige opvattingen niet, wanneer men daarvan onthoudt, dat niets is wat het lijkt. Is onlangs niet gebleken, dat zelfs de gravitatieconstante onderhevig aan een minieme verandering is?

De clou van Bilderdijks ontmoetingen met Van Goens in 1785 en 1786, toen zijn vriend naar Zwitserland vertrok, zat hem niet in het excentrieke karakter van de gesprekken tussen een geniale zonderling en een zonderling genie. Evenmin raakte een steeds meer onder druk staande Oranjegezinde politiek aan de kern van hun vriendschap. Het was meer de rekenschap die beiden zich moesten geven van hun literaire, taalkundige, natuurkundige, biologische, wijsgerige, religieuze en spirituele inzichten. Typeerde Bilderdijk zichzelf, dan noemde hij zich een 'autodidact'.[418] Dit door hem in het Grieks geschreven woord stond voor een vrije kennisvergaring, die hem op basis van zijn universele belangstelling en een weinig systematische methode inzicht verschafte. Na de voltooiing van zijn academische studie was er aan zijn geleide 'Ausbildung', alsof zo'n begrip zich met economie laat vergelijken, een einde gekomen. In zijn gesprekken met Van Goens maakte hij voor zichzelf de balans op, zodat hij geestelijk volwassen (maar nog lang niet uitgeleerd) in het huwelijk met Catharina Woesthoven zou treden. Dat hij als echtgenoot en vader pas aan het begin van een moeizaam leerproces stond, hoeft hier verder geen betoog. Van Goens hielp hem het fundament onder zijn

Rijklof Michaël van Goens in 1784

levensbeschouwing te leggen, waaraan relatief weinig zou worden veranderd. Hoeveel Bilderdijk aan hem te danken had, blijkt uit de bijna angstvallige manier waarop hij later terugdenkend aan zijn eerste Haagse periode probeerde zijn statuur naast die van zijn vriend niet te doen verbleken. Hij vond Van Goens vooral 'geestig', dat wil zeggen niet humoristisch maar spiritueel, en meer in het algemeen een man 'die zich zeer aan mij had verknocht en mij om zekere algemener kennis met een soort van bewondering aanzag, waarvan ik mij niets aantrok'.[419] Wie zo zijn meerderheid tracht te bewijzen, moet diep onder de indruk van een ander zijn geweest. Wat heeft het voor zin andermans bewondering voor zichzelf te vermelden, indien men daar geen enkel belang aan hecht? Wie de valse noot in zijn terugblik hoort, beseft dat Bilderdijk zijn vriend indirect heeft willen huldigen voor diens eruditie in de vorm van vrijmoedige bedenkingen. Daarmee heeft hijzelf op de eerste plaats zijn voordeel gedaan, want de consistentie van zijn visie op wijsgerig, religieus, spiritueel en fysisch gebied had hij aan Van Goens te danken. Op literair gebied leerde hij zich te bezinnen op de rol van de Nederlandse taal en letterkunde binnen Europa, waarvan beiden de mogelijkheid tot nationale zelf-

rechtvaardiging verschillend inschatten.[420] De gesprekken met Van Goens stimuleerden hem bovendien om aan zijn neoclassicistische neigingen als dramaturg toe te geven, waarvan *De dood van Edipus* (1789) zou getuigen. Dat hij er tien jaar over deed om een tweede tragedie van Sophocles te vertalen, hing eveneens samen met hun beider waardering van de klassieke oudheid. Van Goens was daar buitengewoon expliciet over, wat zijn vriend dwong zijn eigen mening over 'aemulatio' te herzien. Na de fase van 'translatio' en 'imitatio' waren de mogelijkheden om de Ouden voorbij te streven beperkter dan Bilderdijk had gedacht.[421] Dat maakte voor hem de weg vrij om zich als kunstenaar formeel, zoals uit zijn voorliefde voor de romance blijkt, en inhoudelijk, zoals uit zijn beleving van de liefde in briefvorm is gebleken, in een meer romantische dan klassieke richting te ontwikkelen.

In de fase van de 'imitatio' was reeds geen vergelijking met de Ouden mogelijk geweest, zo onderwees Van Goens hem. Hoe kon God de vergelijking met Zeus doorstaan? Waarmee konden nieuwe subgenres als sonnet en puntdicht in de klassieke oudheid worden vergeleken? Wilde men bijzaken als fraaie gedachten, levendige beschrijvingen en al of niet passende vergelijkingen van Vondel en Poot afzetten tegen hun pendanten in het werk van Vergilius en Ovidius, dan kon men nog niet met goed fatsoen beweren, dat de Nederlandse dichters hun Latijnse voorbeelden overtroffen, want hoe zou men per definitie 'inferieure' navolgers hogere verdiensten kunnen toerekenen dan hun voorbeelden? Dat was de wereld op zijn kop zetten: 'Zo zet men de leerling boven zijn meester en verheft men de kopie boven het origineel, waarnaar zij gemaakt is.'[422] Hoe kon men dan wel een vergelijking tussen het onvergelijkbare maken? Van Goens stelde voor: 'Eindelijk de nieuwe dichters tegen de oude stellend, zou men moeten onderzoeken, welke de meeste in getal waren, of er bij de nieuwe meer overvliegende vernuften waren dan bij de Ouden, of de Ouden grotere natuurlijke dichtgaven hadden bezeten, meer gemakkelijkheid in het verzen maken, meer geneigdheid tot een poëtische wijze van denken, of zij geleerder waren dan de Nieuwen, of zij sterkere hartstochten hadden, of een dichter meer gezien was te Athene of te Rome dan tegenwoordig enz., wat alles zijn invloed heeft op dit verschil. Was het niet volstrekt nodig hieromtrent enige bepaling te maken, eer men in het algemeen begon te twisten, of men de oude dichters de voorkeur boven de nieuwe moest geven? Hoe komt het

dan, dat niemand erom heeft gedacht?'[423] Uiteindelijk maakten landaard, rijm en smaak zo'n vergelijking zinloos, orakelde Van Goens, en zorgde een traditie van mondelinge overdracht van poëzie voor een met die van de boekdrukkunst onvergelijkbaar resultaat. Als men dan ook nog bedenkt, dat het volgens Tacitus allerbeste treurspel,-de 'Medea' van Ovidius-, niet meer bestaat en aan de mensheid slechts negentien van de meer dan 100 treurspelen van Euripides zijn overgeleverd, zal men zich er wel voor hoeden de Nederlandse literatuur met die van de klassieken te vergelijken of, als men dat toch wil doen, daaruit de conclusie te trekken, dat zijn eigen literatuur het voortreffelijkst is.[424] Dankzij Van Goens kwam Bilderdijk ertoe de nimfen en zanggodinnen die de oevers van rivieren en de flanken van mythologische bergen bewoonden, met een Roomse santenkraam te vergelijken.[425] Daaruit sprak een zeker dedain jegens de klassieken, van wie het artificiële repertoire hem in de Nederlandse taal en letterkunde parten bleef spelen. Maar de onbegrensde mogelijkheden van die taal bleef hij tot aan zijn dood bejubelen, wat vóór zijn huwelijk resulteerde in een min of meer belangeloze uitgave van andermans werk: de nagelaten gedichten van jonkvrouw de Lannoy en het epos van Onno Zwier van Haren. Al speelde bij die laatste uitgave politieke (res)sentimenten zeker een rol, toch zou hij zich door het bezorgen van andermans werk, door de zorg die hij zowel aan zijn vertalingen als aan zijn oorspronkelijk werk besteedde en door zijn beoefening van de taalwetenschap zijn hele leven laten blijken, hoe gehecht hij aan zijn moedertaal was.

In zijn vriendschap met Van Goens uitte zijn voorliefde voor het Nederlands zich op een paradoxale manier. Zij schreven elkaar onleesbare brieven, waarin zij de gek staken met de 'verfransing' van hun moedertaal. Om gallicismen te vermijden bedachten zij de vreemdste neologismen,-ook voor woorden die allang ingeburgerd waren-, zoals 'samenvouwsels' voor 'complimenten', 'bewonderaal' voor 'admiraal' en 'afzangtekenen' voor 'denoteren'.[426] Ambtelijk taalgebruik moest het ontgelden, toen zij een repeterend zinnetje dat 'ter comtemplatie van de mutuele rapporten' luidde, als 'ter medekerking van de mijuwelijke herbrengingen' in correct Nederlands herschreven.[427] Excessen op het gebied van de etymologie staken voor het eerst de kop op, maar daarmee was iets eigenaardigs aan de hand. Wat Bilderdijk aanvankelijk alleen maar 'leuk' vond,-op een zotte manier de herkomst van een woord vaststellen-, werd hem ook als het om een we-

tenschappelijk verantwoorde proeve van zijn bekwaamheid ging, een tweede natuur. Zo is 'Reine Claude' een van de oudste pruimenrassen ter wereld, vernoemd naar de echtgenote van Frans I, koning van Frankrijk. Over de etymologie van die twee woorden kan geen misverstand bestaan, maar ziehier, wat Bilderdijk de Fransen serieus toedicht: 'Aardiger is het misverstand waardoor zij van de Duitse pruimen, aldaar naar hun kleur en rondte 'groene kloten' geheten, het sierlijke 'Reine Claude' maakten. Wat is de Franse taal toch anders dan één aanhoudende verwarring uit onverstand en wanbegrip ontstaan, zonder reden of samenhang!'[428] Hoe onbedoeld komisch kon Bilderdijk zijn, al moet men met zo'n vaststelling de voorzichtigheid niet uit het oog verliezen! Waarschuwde Allard Pierson er al niet voor, dat wie aandacht aan de komische kanten van Bilderdijks serieuze uitspraken schenkt, het gevaar loopt hem te miskennen? Dat verwijt maakte hij aan het adres van Kollewijn, die zonder een excentrieke figuur als Rijklof Michaël van Goens in het geding te brengen er blijk van gaf Bilderdijks op de spits gedreven paradoxen niet goed te begrijpen: 'Zo zei hem bijvoorbeeld het innigst zelfgevoel, dat Gods vloek alom rustte op de koopmansstand, dat de duivel in het bijzonder zijn zetel had gevestigd in Amerika, enzovoort.'[429] Pierson vervolgde: 'Ik heb er natuurlijk niets op tegen, dat men in een biografie ook zulke excentriciteiten vermeldt. Maar nu Dr. Kollewijn zelf heeft doen uitkomen, hoezeer Bilderdijk in volle ernst aan het innigst zelfgevoel een ongewone waarde hechtte, schijnt het mij bedenkelijk, bij de opzettelijke kenschetsing van Bilderdijk als mens, aan zijn hoogschatting van het gevoel niet de eerste plaats toe te kennen en van dit hoofdpunt de aandacht zelf af te leiden door slechts de enigszins komieke zijde van deze hoogschatting te doen zien.'[430] Laat men zich dus niet ten koste van Bilderdijk vermaken en, wanneer het om zijn excentrieke opvattingen op taalkundig gebied gaat, vaststellen dat hij aan zijn vriend gewaagd was.

De regenteske armoedzaaier die Van Goens was, ontving tot 1795 voor zijn gederfd inkomen als hoogleraar f 1200,- per jaar van prins Willem V.[431] Het gemak waarmee deze princeps zulke bedragen onder zijn aanhangers uitdeelde, zal Bilderdijk aan het denken hebben gezet. De nog grotere vanzelfsprekendheid waarmee tal van orangisten zonder noemenswaardige tegenprestatie uit de welhaast koninklijke ruif aten, zal zijn afkeer van het ambt nog hebben vergroot. Liever bewees hij de stadhouder een dienst, waarvoor een gunstbewijs

niet te versmaden was, dan dat hij in dienst van een hogergeplaatste trad. Ook in financieel opzicht was hij aan Van Goens gewaagd, zij het dat hij de ondankbaarheid nooit zo ver dreef, dat hij die op zijn weldoeners projecteerde. Zoals nog zal blijken, toonde Van Goens zich daarin een verbeten meester. Niet slechts verongelijkt, maar vol wrok klaagde hij na 1795 de Oranjes aan, van wie hij zich 'l'ingratitude la plus scandaleuse' moest laten welgevallen.[432] Vloeide hij vroeger over van geest, zoals zijn vriend opmerkte, later spuwde hij slechts zijn gal. Er zit in hun beider levensloop een grote overeenkomst, omdat Bilderdijk niet minder wrokkig naar het verleden placht om te zien dan Van Goens naar de Oranjes. Beiden hadden ernstige bezwaren tegen de geest der eeuw, al verstonden zij onder 'geest' niet hetzelfde. Maar in de maanden voorafgaand aan zijn huwelijk was er van wrok geen sprake, eerder vierde Bilderdijk met zijn vriend een kleine literaire triomf voor het Oranjekamp: de herziene uitgave van Onno Zwier van Harens *De Geuzen*. Misschien deelde hij met de ene vriend,-er zijn geen brieven om het te bewijzen-,wat hij aan de andere niet kwijt kon. Zijn vertrouwelijkheid met Feith liet in elk geval veel te wensen over, naarmate zij in literair en politiek opzicht steeds meer van elkaar vervreemd raakten. Gelet op de publieke opinie bestond er tussen Van Goens en hem geen concurrentie, hun geregelde omgang voer er wel bij, maar tussen Feith en hem woedde een ware veldslag om de volksgunst. Zoals ook nu nog volksgunst en volkskunst samengaan, ten koste van wat pas na een schifting in de tijd 'ware' kunst blijkt te zijn, was dat in de patriottentijd het duidelijkst merkbaar aan de voorkeur die men voor Feith boven Bilderdijk koesterde. Joris van Eijnatten huldigt de mening dat de gedichten van Feith en Van Alphen zelfs naar hedendaagse maatstaven beter dan die van Bilderdijk zijn, waarmee hij het oordeel in dit boek over althans *De wareld*[433] en *De paarlende dauwdrop*[434] weerspreekt: 'Lezing van het oeuvre van Bilderdijk laat de indruk van een groot meesterschap achter. Als dichter is de man ongetwijfeld een grootheid in Nederland geweest, zij het niet altijd, en binnen bepaalde grenzen. Als schepper van woorden, als meester over de vorm, als uitdrager van een boodschap, als verkondiger van het heroïsche, daarin ligt zijn enorme kracht. Als smeder van instructieve verzen, zowel naar vorm als naar inhoud, (ik denk met name aan zijn vele, zeer leesbare leerdichten), is hij mogelijk ongeëvenaard.[435] Maar zelfs de hartstocht die hij in zijn poëzie legt, is vaak geaffecteerd, afgedwongen door een an-

tithetisch systeem, een afgeleide van beginselen in plaats van een uitstorting van gevoel, of een imitatie van de klassieken. Wie van oprechte gevoelens houdt, van authentieke poëzie, of misschien zelfs van dat ongrijpbare 'je ne sais quoi' waarin volgens de traditie de ware schoonheid ligt, die kan waarschijnlijk beter bij Feith of Van Alphen terecht.'[436] Hier lijkt Bilderdijk een elitair intellectualisme à la Van Goens parten te spelen, dat gecombineerd met enige affectatie de lezer de indruk moet verschaffen, hoe makkelijk het is een keuze te maken tussen de valse poëzie van een groot man en de even echte als oprechte poëzie van een Zwollenaar, die in de zomer de stad ontvluchtte om vooral niet met gezwollen taal in verband te worden gebracht. Niet de poëzie van de grote man, maar zo'n gewrongen tegenstelling tussen zijn poëzie en die van Feith is vals! Het beroep op Willem Kloos ten spijt, 'die zich wat gebrek aan bescheidenheid betreft gemakkelijk met onze dichter meten kon', vertikt men het met Van Eijnatten eens te zijn.[437] Waarom? Eduards tranen in de 'Julia' zijn waarschijnlijk even echt en oprecht als het snikje in de stem van wijlen Gene Pitney, maar men wenste hen wat minder ongeveinsde sentimenten en wat meer pit toe.[438]

Wat gekunsteld lijkt, kan wars van het al te natuurlijke zijn ontstaan. Dat is het lastige van klinkende kwalificaties als 'echt' en 'oprecht', 'gevoelig' en 'bescheiden': er bestaan geen kwaliteiten, of die worden in kwantiteiten gemeten. Gaat men uit van zijn eigen echtheid en oprechtheid, gevoeligheid en bescheidenheid, dan ontbreekt er een objectieve norm. Gaat men uit van zijn eigen portie deugdzaamheid, dan ontbreekt er een objectieve norm in het kwadraat. Over kleur en smaak valt tot in het oneindige te twisten zonder dat iemand zijn absolute gelijk bewijzen kan, laat staan claimen. Om die reden kan men bij voorbaat afzien van de strijd, of in dit geval naast de mening van Joris van Eijnatten die van Albert Verwey zetten. Over gebrek aan bescheidenheid gesproken,-de lezer kan zich een beeld van Verwey's hoogmoed vormen door extra aandacht aan twee gecursiveerde comparatieven te schenken in de volgende typering die hij geeft van het verschil in waardering tussen het werk van Bilderdijk en Feith. Het werk van laatstgenoemde was natuurlijk populairder dan dat van de Hollandse Izegrim bij uitstek. Daar is een logische verklaring voor: 'Achter zijn werk was de natuur bemerkbaar, want de beekjes waren aan het ruisen op Boschwijk en er klopten veel harten sentimenteelgevoelvol in zijn jeugd. Daarom schreef hij met zijn veel minder ge-

dragen blank, met zijn veel minder ontwikkelde ritmen, met zijn veel *onbeduidender* intellect, met zijn alles veel minder en *onbeduidender* dan Bilderdijk, op allerlei plaatsen veel directer, veel verstandiger wat hij te zeggen had. Daarom was Bilderdijk de poëet, die men bewonderde, Feith de dichter van wie men hield.'[439] In hun eindoordeel stemmen Van Eijnatten en Verwey blijkbaar overeen, de poëzie van Feith was en is misschien wel populairder dan die van Bilderdijk, maar in hun inschatting van componenten als natuurlijkheid en gekunsteldheid of intellectualisme die dat verschil in waardering zouden kunnen verklaren, wijken hun standpunten ver van elkaar af. Anders dan Van Eijnatten lijkt Verwey het te betreuren, dat 'men' de rol van het intellect niet wenst op te waarderen, buitengewoon slim als hijzelf nu eenmaal is. Voor een hogere waardering van Bilderdijks werk zou dat geen kwaad kunnen. Wie 'men' misbruikt om zijn eigen mening uit te venten, zou het ook anders kunnen formuleren: het volk mag aan Feith de voorkeur geven boven Bilderdijk, maar men dient ernstig te betwijfelen, of dit op goede gronden is gebeurd. Dat het debat daarover gaande is, vormt afgezien van de vraag wie de beste debater is, of hoe de uitslag luidt, het grootste winstpunt. Ogenschijnlijk dode literatuur wordt zo nieuw leven ingeblazen, waarmee een in cultureel opzicht verpauperde samenleving zich kan verrijken.[440] Waar het binnen de kaders van dit boek 'nu' om gaat, dat wil zeggen in het voorjaar van 1785, is de vraag of de populariteitsfactor mede van invloed was op de beëindiging van hun vriendschap. Gelet op het beroep dat Bilderdijk op de publieke opinie deed, toen de controverse zich in al zijn hevigheid openbaarde, moet het antwoord op die vraag bevestigend luiden.

Terwijl hij zich nog steeds afvroeg of zijn aanstaande vrouw wel genoeg van hem hield, verzorgde Bilderdijk de publicatie van *De Geuzen*. Wijsgerig en theologisch, waarvoor ook de verzamelnaam 'spiritueel' gebruikt kan worden, was hij ervan overtuigd, dat alles 'fenomenon' was. Daarvoor meende hij aanvullend bewijs in fysisch opzicht te hebben gevonden, zodat, behalve het ontologisch meest ongrijpbare en onbegrijpelijke wezen God, er niets was, waarop hij staat kon maken. Had hij in 1781 Feith al betrapt op een verdacht soort eerzucht, waardoor een dichter haast tegen zijn zin het slachtoffer van zijn eigen verbeelding zou kunnen blijven,[441]-op 9 april 1785 greep hij dat oude bezwaar aan om de vriendschap tussen hen te verbreken: 'Wel, mijn lieve vriend, hoe beklaag ik u! Slaaf van uw eer-

zucht en daarom slaaf van het heelal. Afhankelijk van het begrip van al wat u omringt, siddert u, omdat ik trouwhartig genoeg ben om u terug te geven wat u toekomt.'[442] De bedoeling van deze woorden lijkt duidelijk: Feith liet zich al te zeer door zijn verbeelding meeslepen en, bij gebrek aan een eigen mening, door de patriottische waan van de dag regeren. Hij, Bilderdijk, durfde wel te zeggen waarop het stond, en dat deed hij dan ook. In zijn *Voorrede* bij *De Geuzen* had hij het aandeel van zijn vriend in hun gemeenschappelijke onderneming precies toegelicht, dus wat viel er te klagen of te zeuren? Kennelijk had Feith zijn beklag gedaan over de politieke stellingname van zijn vriend in de door hem bezorgde editie van *De Geuzen*, dat oorspronkelijk door Onno Zwier van Haren *Aan het Vaderland* was genoemd. Natuurlijk verschilden zij in politiek opzicht van mening, maar daarom hoefde Feith er toch niet voor te 'sidderen', dat de publicatie van een nationaal gedicht hun gebrek aan een 'volkomen eenstemmigheid van denken' onthulde?[443] Bilderdijk fulmineerde tegen zijn vriend: 'Wat haalt u toch in uw hoofd? Hoe kunt u zich mensen verbeelden, die hersenloos genoeg zouden zijn om uit mijn *Voorrede* te besluiten, dat u nota bene deel in de *noten* had. Indien er één kan worden gevonden, zo dwaas, zo verkeerd en verdraaid van verstand (en u kijkt er iedereen op aan), dan beken ik met Boileau, in de volste zin van de theses, dat er geen dier zo zot is als de mens. Eilieve! Herlees, bid ik u (doch zonder frayeur, indien het u mogelijk is) mijn *Voorrede* en wat aan het hoofd van de *Ophelderingen* wordt gezegd, en vraag dan uzelf af, of u zich die vrees wel kunt opdringen.'[444] Omdat zijn drukke werkzaamheden hun briefwisseling 'vrij wat hebben doen kwijnen', leek het er verdacht veel op, dat hun 'betrekking' had opgehouden te bestaan. En nu zou hij 'zo'n ongerijmdheid bij al zulke slechthoofden' moeten 'tegengaan', dat wil zeggen persoonlijk weerspreken, dat Feith verantwoordelijk voor de noten was?[445] Honend vervolgde hij zijn brief: 'Inderdaad, indien ik daar slechthoofd genoeg toe was, verdiende ik eenieders bespotting. U kunt, het staat u vrij, zo u wilt, in de eerste krant de beste, een annonce tegen mijn noten zetten, voor zover u van oordeel bent, dat het publiek zich daarvoor interesseert, of voor zover u zich ervoor interesseert dat het publiek het weet, dat Mr. R. Feith, met al zijn titels die thans op zijn werkjes pronken, over deze en gene kwestie van het staatsrecht niet met de advocaat B. instemt, en dat hij geen deel in de rampzalige noten op *De Geuzen* heeft. Het eerste zal aan de kracht of waarde mijner sustenuen niet

toe- of afdoen, het laatste buiten dat wel begrepen worden. En u mag er met evenveel recht bijvoegen, dat u het niet bent, die het aan Zijne Hoogheid heeft opgedragen.'[446] Een op deze toon gevoerde ruzie wordt bij alle inhoudelijke verschillen van mening niet meer bijgelegd, althans niet op stel en sprong. Het zou nog lang duren, voordat Bilderdijk de landelijke genoegens van Boschwijk opnieuw zou smaken.

In zekere zin lag de conflictstof al in het lange gedicht van Onno Zwier van Haren besloten, want achter de ophemeling van Willem IV schitterde het idee van de vrijheid. Oranje mag dan wel in het hart van iedere rechtgeaarde Hollander huizen, volgens het bekende devies, maar de aansporing om vooral niemands slaaf te zijn, klonk als een bevel.[447] Het ene commando stond het andere in de weg. Van Haren was, hoe prinsgezind ook, niet afkerig van staatsgezinde topfiguren als Johan van Oldenbarnevelt en Johan de Witt. Voor Feith was dit voldoende reden om zich aan een herziene uitgave van het gedicht te wijden, maar doordat Bilderdijk in zijn *Ophelderingen* en noten zijn sterk afkeurende mening over hen niet onder stoelen of banken stak, bracht hij zijn vriend ernstig in verlegenheid. De opdracht van *De Geuzen* aan Willem V was voor de Zwolse patriot zelfs onverdraaglijk. Dat had Bilderdijk niet zonder overleg mogen doen, temeer niet, omdat hij in zijn brief van 12 juli 1784 aan Feith het resultaat van hun gezamenlijke inspanning een 'twistappel' had genoemd.[448] Dat beiden toch zoveel moeite deden om het oorspronkelijk in 1769 verschenen epos aan de eisen van de moderne tijd aan te passen, had vooral met de classicistische vormgebreken ervan te maken. Hun handen jeukten om als professionele dichters het werk van de Friese edelman over te doen, die zelf van amateurisme blijk had gegeven door zijn lezers met liefst drie edities van *Aan het Vaderland* te verrassen, waarvan de beide laatste in 24 zangen onder de naam van *De Geusen*. Bilderdijk kende het bestaan van deze derde versie niet, maar door een kleinzoon van Onno Zwier van Haren daarop geattendeerd (hij kreeg diens gesigneerde exemplaar) gaf hij aan zijn onkunde een minzame draai. Hij deed geen enkele moeite die te verdoezelen en merkte slechts op, dat de lezer eerder over zijn toevallige ontdekking van de uitgave van 1776 verwonderd zal zijn geweest dan over zijn langdurige onbekendheid daarmee. Zo onbekend was het nationale epos inmiddels bij een breder publiek geworden, luidde de achterliggende gedachte toch niet helemaal vrij van venijn. Als dich-

Onno Zwier van Haren

ter was Onno Zwier van Haren zwaar in vergetelheid geraakt, wat ook bleek uit een annonce van de uitgevers Elwe en Langeveld. Zij adverteerden op 8 april 1785, één dag vóór Bilderdijks boze brief aan Feith, in de *Vaderlandsche Courant* zonder de naam van de oorspronkelijke dichter te noemen. In plaats daarvan schermden zij met de naam van de 'onvergelijkelijke dichter, de beroemde Willem Bilderdijk', zodat het leek alsof die het meesterwerk in kwestie had geschreven.[449] Hun commerciële instinct werkte ook op een ander niveau, want zij brachten twee versies van de herziene editie uit: één met een opdracht aan de prins en één zonder, wat mogelijk Bilderdijks lakse houding tegenover Feith verklaart. In een niet gepolariseerde samenleving zou deze uitgeverstruc van tolerantie hebben getuigd, een handige streek door hen geleverd in de geest van de Vader des Vaderlands die zelf boven de partijen stond. Anno 1785 getuigde dezelfde truc van opportunisme, want men ontkwam er niet meer aan een keuze voor of tegen stadhouder Willem V te maken.

Bilderdijk moest letterlijk ook kleur bekennen, wat hem als Oranjegezinde advocaat niet slecht afging. Het kostte hem wel hoofdbrekens om zich rekenschap van zijn staatkundige opvattingen te geven,

waar het om de positie van de Vader des Vaderlands ging. Van Haren zag in hem een boven eigenbelang en factiezucht verheven vorst, die goddank geen alleenheerser was. Als het om kleur bekennen ging, ter veraanschouwelijking van zijn eigen politieke opvatting, zou de Friese edelman de nationale driekleur hebben ingewisseld voor oranje, blanje, bleu. Bilderdijk had aan een Oranjevlag genoeg, waarmee hij afweek van wat Joris van Eijnnatten als een achttiende-eeuwse Oranjetraditie beschouwde: 'Bilderdijk heeft zijn monarchistische opvattingen niet aan de achttiende-eeuwse Oranjetraditie ontleend. Hij heeft ze vermoedelijk uit zijn illuministische lectuur geput. Dat 'le gouvernement d'un seul' de beste was, had bijvoorbeeld de illuminist Saint-Martin geconstateerd in zijn, onder anderen door Van Goens met instemming gelezen, *Des erreurs et de la vérité* (1775).'[450] Sinds zijn promotie had hij gepleit voor een sterk eenhoofdig gezag, dat men nochtans niet 'absolutistisch' mocht noemen. Wegens de binnenlandse onlusten neigde hij ertoe zijn aanvankelijk aan Van Haren parallellopend orangisme op dit punt te nuanceren. Naarmate de door de stadhouder en Staten gedeelde soevereiniteit voor meer problemen zorgde of, zoals Bilderdijk het kernachtig formuleerde, het gezag met het gezag in conflict kwam, was hij sterker voor het eenhoofdig gezag geporteerd. Vandaar zijn afkeurende houding tegenover staatsgezinde topfiguren, onder wie Johan van Oldenbarnevelt het als eerste moest ontgelden. Bilderdijks tolerantie, vrucht van geestelijke inspanningen, begon steeds meer haaks te staan op zijn beroepservaring als advocaat ten dienste van vervolgde orangisten. De manier waarop hij met het concept van het epos omsprong, laat dit het duidelijkst zien aan de hand van de figuur van 'Hollands Vader', zoals Vondel de in zijn ambt vergrijsde raadpensionaris roemde.[451] Van Haren had een schilderij aangeschaft, 'waarin 's lands gesteldheid van zaken sinds het begin van de beroerten tot in het midden van 1572 werd verbeeld'.[452] Dat inspireerde hem tot het schrijven van een nationaal epos, dat in uiteindelijk 24 zangen vier hoofdtaferelen schildert: de inneming van Den Briel, de droom van Willem de Zwijger die zijn land tot bloei ziet komen onder een verre nazaat, prins Willem IV, de reis van kapitein Jacob Simonszoon de Rijk naar Engeland om de steun van koningin Elisabeth te vragen en de overwinning op de Spaanse vloot van Medina Celi. In deze weinig samenhang vertonende taferelen hoort Van Oldenbarnevelt in het tweede tafereel thuis, waar hij als een positieve figuur optreedt. Hij wordt

'Maurits eerste bijstand' en een 'verstandig man' genoemd,[453] welke kwalificaties niet wezenlijk verschillen van die in de nationale zedelijke leerstukken van Onno Zwier van Haren.[454] Men kan daaruit maar één conclusie trekken: 'Merkwaardig is het dat hij in beide literaire werken naast iedere Oranjeheld ook een groot man der staatsgezinde partij doet optreden. Bewonderenswaardig voorbeeld van staatkundige onpartijdigheid en verdraagzaamheid. Onno Zwier erkende dus in beide partijen, die de Republiek bijna twee eeuwen hadden verdeeld, het goede. In beide vereerde hij de grote mannen, die zij had voortgebracht. Verre van hem was de mening dat vaderlandsliefde, bekwaamheid en deugd het uitsluitend eigendom van zijn partij geweest zouden zijn.'[455] Hoe sprong Bilderdijk nu met Van Harens nalatenschap om? Refererend aan de oude raadpensionaris en Johan de Witt mopperde, zo niet foeterde[456] hij in zijn *Ophelderingen*: 'Waarlijk, indien het huis van Oranje door zulke mannen gediend moet worden, dan...' Tegelijkertijd onderschreef hij het belang van tolerantie aan het slot van *De Geuzen*:

> Dat nimmer Bloedraad zal herleven
> En hier de onnozelheid doen beven,
> Partij- of Dwangzucht ten gevall'.[457]

De derde versregel waar het hier om gaat, was een verbetering van zijn hand. Oorspronkelijk stond daar:

> Voor landverrad'ren een zevental.

Deze regel van Van Haren, met een op Latijnse bronnen gebaseerde verantwoording van hun namen, keurde Bilderdijk af. Wat zou het de lezer kunnen schelen, voor hoeveel landverraders onschuldigen van angst beefden? Indien er dan toch een aantal genoemd moest worden, zou de lezer zich eerder voor de slachtoffers dan de daders interesseren. Dus bracht hij geheel in de geest van Onno Zwier van Haren bovengenoemde verandering aan, waarvan de strekking duidelijk is: onschuldigen mogen noch door de ene, noch door de andere partij in verdrukking komen. In een latere versie veranderde hij deze regel uit 1785 in:

> Bijzond'ren wrokken ten gevall'.[458]

De algemene teneur à la Van Haren is ineens verdwenen en vervangen door een eigentijdse visie op de geschiedenis. Er wordt ruim baan gemaakt voor de vermaledijde factiezucht en verondersteld, dat het land, hoe ongewenst ook, in de greep van het ressentiment zal verkeren. Inhoudelijk is deze laatste versie uit 1826 daarom minder goed dan die uit 1785. Formeel houden twee elisies ten opzichte van één aan het einde van de regel 'ingeslikte' syllabe ook al geen verbetering in, zodat er geen twijfel over kan bestaan welke verbetering van het origineel het best is. Zo laat een momentopname uit 1785 zien, hoe Bilderdijk als dichter op het toppunt van zijn technisch kunnen stond, hoe hij zich tolerant had willen opstellen, als het tij zich niet tegen hem gekeerd zou hebben, en hoe hij in de greep van het ressentiment gedurende de rest van zijn leven factiezucht niet de pas afsneed, omdat hij nadrukkelijk kleur wilde bekennen.

Wie vanuit Bilderdijks tijd naar het verleden omzag, kon zich moeilijk aan de indruk onttrekken, dat de geschiedenis zich herhaalde. Zoals Johan van Oldenbarnevelt zich in 1617 middels de Scherpe Resolutie van het beleid van prins Maurits distantieerde, waardoor de zogenaamde 'waardgelders' in dienst van steden het tegen het leger van de stadhouder konden opnemen, liet Johan de Witt in 1667 het Eeuwig Edict aannemen, waardoor Willem III geen kapitein-generaal van het staatse leger zou kunnen worden. Wat de tandeloze Doelisten in 1747 niet gelukt was, dreigde de patriotten met hun vrijkorpsen in 1785 wel te lukken. Waardgelders en vrijkorpsen of exercitiegenootschappen maakten een burgeroorlog in de Republiek mogelijk. Bilderdijks pleidooi voor een niet absolutistisch, maar sterk eenhoofdig gezag was dat van een juridisch geschoolde ezel die zich niet driemaal aan dezelfde steen wilde stoten. De oude tegenstelling tussen prins- en staatsgezinden deed zich in zijn tijd als die tussen orangisten en patriotten voelen. Een voortdurende herinterpretatie van iconen uit het verleden was in zijn ogen noodzakelijk om de gevaren van zijn eigen tijd het hoofd te bieden. De Gelderse jonker was daarmee begonnen en diende van repliek te worden gediend. Vandaar dat Bilderdijk in zijn *Ophelderingen* de kans aangreep om het gematigde standpunt van Onno Zwier van Haren te nuanceren. Zo hield hij zich bezig met de vraag, of prins Maurits de oude raadpensionaris geen genade had moet schenken. Toen een dominee hem het nieuws van de terechtstelling bracht, zou de prins zich met tranen in de ogen

hebben afgewend.[459] Had hij de smadelijke dood van Johan van Oldenbarnevelt dan niet kunnen voorkomen? Nee, dat was onmogelijk, zo redeneerde Bilderdijk, want juridisch kan er alleen van genade sprake zijn, als de beschuldigde een bekentenis heeft afgelegd. De raadpensionaris had echter geweigerd dat te doen, waardoor Maurits wel gedwongen was het vonnis te laten voltrekken aan een criminele betweter, die op zijn gelijk bleef staan. Voor wie deze redenering te hard of te formeel vond, had Bilderdijk een bewijs uit het ongerijmde achter de hand om zijn goedkeuring van Maurits' handelwijze in dezen toe te lichten. Stel dat Maurits toch genade voor recht had laten gelden, dan zou men 's prinsens 'gematigdheid in de uitvoering' als 'onzekerheid in de beginselen' hebben opgevat en de edelmoedigheid van de hoogste gebieder in de Republiek als angst voor een geduchte tegenstander. Na de hooghartige smeekbede van Johan van Oldenbarnevelts vrouw kon de prins zich dat niet veroorloven.[460] Er wordt in *De Geuzen* over het algemeen achteloos met mensenlevens omgesprongen, want als Onno Zwier van Haren vermeldt, dat de Spanjaarden op Haïti in nog geen kwart eeuw 6.000.000 inboorlingen hebben uitgeroeid, voegt hij daaraan toe, dat dit aantal later 'zedig-lijk' tot 2.000.000 is teruggebracht.[461] Niet veel later zou Bilderdijk aan de hertog van Brunswijk, een neef van de dikke hertog, het voorstel doen om Amsterdam te 'bombarderen'.[462] Het goede doel dat hem daarbij voor ogen stond, heiligde blijkbaar alle middelen. In *De Geuzen* komt dat goede doel neer op de intocht van Willem IV in Amsterdam, waarbij Onno Zwier van Haren persoonlijk aanwezig was. Er waren 100.000 mensen op de been om hem enthousiast te verwelkomen. Op het jacht van de prins, dat op het Cingel dreef, zagen hovelingen een man uit een boom vallen. Hij brak een been en zei, toen de prins naar diens welzijn informeerde: "Al had ik mijn beide benen gebroken, ik heb de prins gezien! Ze zijn tot zijn dienst!"[463] Bilderdijks reflecties op het verleden hadden ten doel zo'n prinsgezinde mentaliteit te bevorderen. Daarmee is over zijn inhoudelijke motivatie om het epos nieuw leven in te blazen wel alles gezegd.

In zijn *Voorrede* had Bilderdijk geprobeerd de ergste grieven van Feith weg te nemen door hem te roemen om diens bijdrage aan de totstandkoming van het herziene epos. In zijn eentje zou het hem nooit gelukt zijn dit karwei na alle problemen van het jaar daarvóór te klaren: 'Wellicht zou ik hieronder bezweken zijn, als mijn vriend Feith niet met zijn welwillendheid en belangeloze kunstliefde mij de

helpende hand had geboden, zijn waarnemingen bij de mijne had gevoegd, en zich aan de vervolmaking van dit werk alles gelegen had laten liggen. 't Is aan hem, mijn lezers, wiens bevallige schrijfwijze zowel als zijn dichtsmaak u van elders ten overvloede bekend is, dat dit stukje misschien zijn luisterrijkste verbeteringen verschuldigd is en wellicht had ik zonder zijn aandrijven nog niet kunnen besluiten, om het u in zijn huidige staat aan te bieden.'[464] Daarmee suggereerde hij, dat Feith medeverantwoordelijk dan wel aansprakelijk was voor de uitgave van het epos, inclusief de noten en *Ophelderingen*. Wat slecht bij de patriotten moest vallen,-de opdracht aan prins Willem V, Johan van Oldenbarnevelt afgeschilderd als een onverbeterlijke criminele betweter, Brutus schuldig aan een 'verfoeilijke vorstenslacht', het Wilhelmus als een nationale hymne nota bene geliefd bij het volk en uitvallen tegen de demagogen der oude en nieuwe geschiedenis die weinig letten op de belangen van het volk-,[465] kon dat alles de instemming van Feith wegdragen? Bilderdijk moet gedacht hebben van wel, want in zijn brief van 9 april 1785 is hij zich van geen ander kwaad bewust dan dat hij te lang heeft gewacht met het verzenden van een 'bestpapieren' editie van *De Geuzen* naar Zwolle: 'Hierin is misdaan en, voor zover ik weet, in niets anders.'[466] Pas achteraf had hij begrepen, hoe diametraal Feiths visie van de zijne verschilde. Als de uitgevers niet wegens geldgebrek te lang met de uitgave van het epos hadden gewacht, zou Feith nog de oude zijn geweest. Dan zou hun samenwerking voorbeeldig zijn verlopen.[467] Met deze drogredenering trachtte Bilderdijk zich vrij te pleiten, maar hij wist heel goed wat hem te wachten stond. Hij deed geen enkele moeite om hun vriendschap te redden, want dan had hij de raad van zijn vriend moeten opvolgen. Welke raad? In vraagvorm gaf hij daar zelf antwoord op. Had hij zijn geweten moeten verkrachten, moeten meehelpen om het rijk van de hel op te bouwen en lafhartig zwichten voor wat zijn post van hem vorderde? Nee, toch zeker: 'God behoede mij voor die algemene goedkeuring! De Zijne, en die spreekt in het hart dat zijn plicht doet, is mij alles, of, zo er enige weinige braven zijn, die mij in hun gebeden aan Hem opdragen, dan is hun stille tederheid mij zoeter dan de uitgelatenste loftuitingen van een dolle, misleide en wufte hoop, die een Price, een Rousseau, een Mably kan vereren. Of lust het u met zulke namen gelijk te staan?'[468] Welnu, raad pleegt men *vooraf* in te winnen, dus kon Bilderdijk, die dat expres naliet, niet *achteraf* verrast zijn door Feiths gewijzigd inzicht in de politieke aan-

gelegenheden van de Republiek. Hij besefte maar al te goed, dat het met hun vriendschap gedaan was. Daarvoor verwees hij in dezelfde brief naar Valckenaer, 'die mij reeds voorlang om des nieuwe patriottisme wille de vriendschap heeft opgezegd, gelijk u ook eerstdaags zult verplicht worden te doen'.[469] Tja, van hem mocht Feith annonceren in dagbladen, wat hij wilde,-zo hield Bilderdijk vol-, maar hij zou zich zodoende wel belachelijk maken: 'Annonces in de kranten te doen verschijnen is mijn zaak niet, zou van een ridicule zijn waar niets bij haalde, eerder aan een zotte roemzucht bij mij dan aan een zotte vrees bij u toegeschreven worden en niets voor u uithalen. Maar het staat u vrij. Dan, wat een ellendige figuur zult u daarmee slaan en al uw achting te grabbel gooien! Lees veel eerder met bedaarde zinnen de voorrede na, en u zult er zowel het nodeloze als het ongerijmde van inzien.'[470] Tot dat laatste rekende hij een herziening van het vonnis, dat aan Johan van Oldenbarnevelt was voltrokken. Dacht Feith het soms beter te weten dan een advocaat in dienst van het Hof van Holland? Dan begreep hij niets van de dagelijkse beslommeringen van zo'n advocaat, die als een in het nauw gedreven jurist precies de reikwijdte van zijn bevoegdheden kende: 'Het staat u vrij in dit opzicht uw verstand weg te werpen en, zonder iets van het staats- en volkerenrecht te weten, Oldenbarnevelts zaak in revisie te trekken. Het staat u vrij raaskallende dwazen na te klappen, eerloze volksberoerders te volgen, en u kunt het (ik geloof het) in uw verbijsterend enthousiasme nog te goeder trouw ook. Maar ik, mijn vriend, ik moet weten, wat recht zij: mijn zaak is het, en ik heb Gode gezworen, het voor te staan. Dit zal ik doen, en ik heb er de moed toe, ondanks alles wat zich ertegen mag verzetten. Ik weet, wat ik aan mijn geweten, aan God en aan het Vaderland verplicht ben, en dit zijn bij mij geen ijdele namen zonder betekenis.'[471] Na dit alles is het nog verwonderlijk, dat Feith niet met dezelfde termen schermend Bilderdijk van repliek diende. In plaats daarvan haalde hij zijn schouders op en ging zijn eigen weg. Diep in zijn hart bleef hij een zwak voor zijn Oranjegezinde collega houden, die hem, behalve in politicis, ook in litteris belachelijk zou blijven maken.

Wat had Bilderdijk tegen de vorm van *De Geuzen*? Om de lezer een idee te geven van de mate waarin hij het nationale epos wilde herzien, volgt hier de tiende strofe van de achtste zang. Willem van Oranje droomt, dat hij zich in Amsterdam bevindt ten tijde van de intocht van Willem IV na diens verheffing tot erfstadhouder in 1747. De

Hoop, in de gedaante van een voornaam heerschap, biedt de ouderwets geklede Vader des Vaderlands aan om hem als gids in Amsterdam rond te leiden. Van Harens versie van dat mondelinge aanbod luidt zo:

> O, vreemdeling, die aan de kleden
> Hier blijkt te wezen bij geval,
> Zo g' onbewust mocht zijn, wat heden
> Tot Amsterdam gebeuren zal,
> Ik ben gewillig uit te leggen
> En uwe wetenslust te zeggen
> Wat oorzaak geeft tot deze vreugd.
> Door Vorsten, welke komen zullen,
> Ziet elke burger hier vervullen,
> De wens van zijne ted're jeugd.[472]

Bilderdijk maakte daarvan:

> Gij, zegt ze, wien het verbaasd beschouwen
> Van hetgeen zich opdoet in dez' wal
> Met recht voor vreemd'ling mag doen houen,
> Verneem wat hier gebeuren zal.
> Uw oog vertoont me uw heet verlangen,
> Om uit mijn mond bericht te ontvangen
> Van de oorzaak dezer Burgervreugd.
> Door Vorsten, die we aanschouwen zullen,
> Ziet ieder hier zijn wens vervullen,
> Den wens reeds van zijn vroegste jeugd.[473]

Wat als eerste opvalt, is het verschil in lengte van de versregels. Het lijkt net alsof Bilderdijk het nationale epos het liefst in alexandrijnen had willen herschrijven, maar ergens tussen de vier- en vijfvoetige jamben is blijven steken. Van Haren drukte zich kort en kernachtig uit zonder zich al te veel om versvoeten te bekommeren. Hij hanteerde voor zijn strofes van tien regels de zogenaamde 'lyrische voetmaat', dat wil zeggen geen voetmaat in de eigenlijke zin van dat woord, want hij maakte in zes regels van elk negen lettergrepen slechts gebruik van slepend en in vier regels van elk acht lettergrepen van staand rijm. Boileau had zijn ode aan de inneming van Namen in een

lyrische voetmaat geschreven, waarna Onno Zwier van Haren de eerste was om die 'inheems' te maken.[474] Als het hem goeddunkte, liet hij in één versregel rustig een jambe en anapest naast elkaar staan, wat voor Bilderdijk een gruwel was: 'Waar Van Haren dichtte: *D'ontemb're Lumei is verschenen*, kan men met Bilderdijk een hekel aan de twee elisies hebben, maar men moet Van Haren nageven, dat zijn regel, juist wegens het onregelmatige metrum als gevolg van de combinatie van een jambe met een anapest, veel levendiger en effectiever is dan Bilderdijks gepolijste versie daarvan: *Lumei, die woestaard is verschenen*.'[475] De lyrische voetmaat heeft inderdaad iets onvoorspelbaars, wat moderne lezers eerder zal bevallen dan de classicistische regelmaat van een alexandrijn. Een Frankisch ridderverhaal als *Karel ende Elegast* vertoont in zoverre overeenkomst met *De Geusen*, dat het met zijn drie à vier heffingen per versregel een verkorte versie van de lyrische voetmaat weergeeft. Toch is er geen lezer die het in het hoofd haalt *Karel ende Elegast* in alexandrijnen te herschrijven! Menige barbaar heeft in zichzelf allang de neiging onderdrukt om de kromme poten van een Queen-Anne-stoel recht te buigen, maar Bilderdijk had grote bezwaren tegen de 'ruwheid van versmaat, of liever, om juister en eigenlijker te spreken, het gebrek aan een geregelde en draaglijke versmaat'.[476] Het epos behoefde 'slechts de hand eens bekwame polijsters om in aller ogen te schitteren', waartoe Bilderdijk zijn eigen hand en die van Feith graag leende.[477] De daadwerkelijke en raadgevende steun 'van mijn vriend Feith' kon tevens dienen om 'de hardheid, de gedwongenheid der uitdrukkingen, de ongelijkheid van de stijl, die nu eens tot de hoogte der heldentrompet opklom, dan weer tot de laagste platheid verzonk, en het volstrekt gebrek aan een zuivere, dikwijls aan een leesbare en verstaanbare taal' in hun tegendeel te doen veranderen.[478] Er viel dus nogal veel te polijsten!

Dit standpunt wekt bevreemding, als men zich de aversie van de jongere Bilderdijk tegen gladde Maaspoëten herinnert. De Hollandse Horatius beriep zich op zijn grote voorbeeld, volgens wie de dichter een 'demiourgos' is, dat wil zeggen een werker voor het volk. Slecht gesmede verzen moesten van Horatius naar het aambeeld terug.[479] Waarschijnlijk bedoelde Bilderdijk te zeggen, dat het polijsten van geslaagde verzen hem tegenstond. Als zodanig beschouwde hij het nationale epos van Onno Zwier van Haren nadrukkelijk niet, dat verkeerde in een voorstadium van een geslaagd vers, wat hem de han-

den vrij gaf er het nodige aan te veranderen. Voor zichzelf reserveerde hij de volgende speelruimte: 'Ook was het mijn zaak niet de oorspronkelijke stijl geheel te veranderen, maar hem aan zichzelf gelijk te maken en er een meerdere waardigheid aan bij te zetten.'[480] Dat laatste veronderstelde niet alleen een zuiver, leesbaar en verstaanbaar (Bilderdijk bedoelde dit letterlijk en figuurlijk tegelijk, want in geval van declamatie moest het publiek kunnen begrijpen wat ten gehore werd gebracht) taalgebruik, maar ook een herkenbaar subgenre als epos of heldendicht. Was *De Geuzen* wel een heldendicht? Daarover bestonden grote twijfels, die gedeeltelijk door Bilderdijk werden gedeeld. Wat daarvoor pleitte, was de aan een ander heldendicht ontleende figuur van de Hoop, die in de 'Henriade' van Voltaire dezelfde rol speelt, zij het minder prominent, als in Van Harens gedicht. Zelfs de wolk waarop Willem van Oranje naar het Amsterdam van 1747 wordt vervoerd, is aan dat heldendicht ontleend, al lijkt een 'nue embrasée' meer op de vurige wagen van de profeet Elias dan op een wolk.[481] Ook de vondst van Onno Zwier van Haren om Willem van Oranje een rondleiding te bezorgen in het schilderijenkabinet van Witsens zoon, bij wijze van afzonderlijke illustraties voor zijn droom over de gouden toekomst van Holland, wijst op een knappe realisatie van het heldendicht: 'Weliswaar is het motief niet nieuw,-het heeft zijn prototype in de schilderingen over de Trojaanse oorlog die Aeneas in Carthago, wachtend op Dido, in de tempel van Juno aantreft-, maar de manier, waarop het hier wordt aangewend, is ronduit meesterlijk. Het komt dan ook op de eerste plaats dáárdoor, dat deze navolging van Voltaire verrassender en boeiender is dan het origineel.'[482] Het nationale karakter van dit heldendicht wordt ten overvloede onderstreept door het gebruik dat van Hoofts geschiedschrijving is gemaakt, door Bilderdijk in zijn *Ophelderingen* als enige bron vermeld.[483] Maar vormt de lyrische inslag van het gedicht dan geen bezwaar om het als een epos te beschouwen? Nee, oordeelde W.A.P. Smit in zijn gezaghebbende *Kalliope in de Nederlanden. Het Renaissancistisch-klassicistische epos van 1550 tot 1850:* 'Intussen behoeft de gesignaleerde overmaat aan lyriek geen twijfel te wekken aan de bedoeling van de dichter om *De Geusen* te presenteren als een epos. Daarvoor zijn de aanwijzingen in die richting te sterk. Het aantal van 24 zangen herinnert te duidelijk aan de Homerische traditie om geen epische indicatie te zijn.'[484] Volgens hem doen de lyrische strofen van Onno Zwier van Haren eerder aan een ode of elegie den-

ken dan aan een epos.[485] Niettemin vormen zij tezamen een epos met lyrische inslag: 'Zowel de concentratie van de aandacht op de geuzen en hun geschiedenis als de vermindering van het laudatieve element ten opzichte van Oranje leidden tot een versterking van de epische inslag, die in de oorspronkelijke opzet toch al aanwezig was. Blijkbaar is ook de dichter dit gaan inzien en heeft het hem op een gegeven ogenblik tot de conclusie gebracht, dat hij daarom aan het gedicht in zijn nieuwe vorm beter het karakter van een epos kon geven dan van een complex lierzangen. Een strófisch epos wel te verstaan, wat voor hem waarschijnlijk de connotatie had van een epos met lyrische inslag. Hoe deze ontwikkeling zich precies heeft voltrokken, valt uiteraard niet na te gaan. Maar dát zij er geweest moet zijn, blijkt uit de feiten. Bij de bewerking van *Aan het Vaderland* tot *De Geusen* liet Van Haren namelijk het principe van de zestienstrofige lierzang als bouwelement los! In de druk van 1772 variëren de zangen van zestien tot en met achttien strofen. Weliswaar domineren nog die met zestien strofen (veertien van de 24), maar dat doet aan het principe niet af.'[486] Als subgenre is Van Harens gedicht dus te beschouwen als een epos met lyrische trekken.

Bilderdijk vond deze redenatie ondeugdelijk, omdat epiek en lyriek als hoofdgenres niet met elkaar mochten worden vermengd. Hij wilde het rommelige karakter van het gedicht, waarvan de maker duidelijk op twee gedachten hinkte, niet miskennen. In plaats van over te hellen naar het epische vlak deed hij dat naar het lyrische. *De Geuzen* was volgens hem een reeks vaderlandse lierzangen, maar geen heldendicht. Het fragmentarische karakter van dit gedicht verhinderde dat, het gaat bovendien niet over één held, maar over een groot aantal helden, en stijl en metrum zijn het epos onwaardig.[487] Op deze drie argumenten valt niets af te dingen, zij het dat hij zich onvoldoende realiseerde, wat de weerbarstige praktijk voor een dichter in petto kan houden. Een systematische indeling in hoofdgenres hoefde een dichter als Onno Zwier van Haren er niet van te weerhouden om *Aan het Vaderland* te schrijven. Wie daarover als Bilderdijk negatief oordeelt, zou ook het eerste sonnet van Petrarca moeten afwijzen, waarmee hij dan tegen het positieve oordeel van de overgrote meerderheid van literaire critici ingaat en de wel degelijk in zo'n nieuw type gedicht aanwezige kwaliteiten verloochent. Zo is het ook Bilderdijk vergaan in zijn afwijzing van het subgenreloze gedicht van Onno Zwier van Haren. Omdat zijn redenering op één punt niet deugde,

was Busken Huet er ditmaal terecht als de kippen bij (de herinnering aan Koekeloer doen verblekend) om hem dat fijntjes onder de neus te wrijven. Hoe kon Bilderdijk ertoe komen aan zijn drie argumenten een vierde argument toe te voegen, dat nota bene de lengte van het gedicht in het geding bracht, om het geheel als een epos af te wijzen? Toen hij *De Geuzen* in een herziene editie uitgaf, zo betrapte Busken Huet de editeur op een fout, 'ontsnapte hem in de *Voorrede* ook dit, dat hoewel Van Haren bij de samenstelling der *Geuzen* zich de schikking van het heldendicht scheen te hebben voorgesteld, evenwel noch de dichtmaat, noch de stijl, noch de uitgebreidheid, aan dit soort van dichtwerk beantwoordt. 'Noch de uitgebreidheid', zegt Bilderdijk. Druk dezelfde gedachte met andere woorden uit, en gij bekomt deze vreemde stelling: *De Geuzen* zijn te kort voor een heldendicht. Aangezien nu deze 'Geuzen' uit niet minder dan 24 zangen bestaan, ontstaat de vraag (bijna een prijsvraag): hoe lang moet een vers zijn om een heldendicht te kunnen heten? Gij gevoelt, de fout waarop ik druk, is slechts een kleinigheid, een bokje, doch zij verraadt een nog weifelende smaak, en van één bokje kan mettertijd een ganse kudde komen.'[488] Zou Bilderdijk op deze animale beschuldiging hebben moeten reageren, dan had hij waarschijnlijk de lengte van het gedicht in combinatie met de strofevorm naar voren gebracht als een argument dat tegen 'epos' pleit. Is één van de 24 boeken van de 'Ilias' of de 'Odyssee' te vergelijken met een korte strofe?

Hoewel op Bilderdijks motivatie om *De Geuzen* in een herziene editie uit te brengen reeds uitvoerig is ingegaan, zijn de persoonlijke overeenkomsten tussen hem en Onno Zwier van Haren tot dusver buiten beschouwing gebleven. Toch waren die er opvallend genoeg wel, naast allerlei karakterverschillen, afwijkende visies op historische figuren als Johan van Oldenbarnevelt en soms aanzienlijke nuanceringen van hun gemeenschappelijk oordeel over tijdgenoten. Een voorbeeld daarvan is hun verschillende kijk op de hertog van Brunswijk, voor wie Bilderdijk als strateeg grote waardering had, maar Van Haren als internationaal ervaren diplomaat niet in het minst. Men heeft wel eens opgemerkt, dat laatstgenoemdes poëzie 'in de wijde plooien van haar kleed verborgen dolken droeg',[489] waarvan er één bestemd was voor de dikke hertog. Onno Zwier van Haren beschouwde hem niet ten onrechte als zijn persoonlijke rivaal aan het hof, die na de bekendmaking van het 'tentamen criminis incestus'[490] alles in het werk stelde om als 'toeziend voogd' en 'consulent'

van prins Willem V een lastige, Friese pottenkijker buiten de Haagse politiek te houden. Als in de vijfde zang van *De Geuzen* Alva's schrikbewind ter sprake komt, de verbranding van vromen en schending van 's lands rechten, trekt Van Haren extra registers open om de Spaanse hertog met satan, na de zondeval der eerste mensen, te vergelijken. Voor ingewijden was het duidelijk, dat hij, wat hij de hertog van Alva kwalijk nam, indirect aan de hertog van Brunswijk verweet. Men kan het Bilderdijk euvel duiden, dat hij in dezen de bedoelingen van de dichter niet geheel doorzag,[491] maar men kan zich ook op het standpunt stellen, dat het kwaad door de hertog van Alva aangericht van een andere orde was dan de militaire wanprestaties van de hertog van Brunswijk. In dat laatste geval heeft Bilderdijk zich niet voor een persoonlijke wraakoefening van de Friese edelman laten lenen. Hoe dan ook voelde hij zich om meer dan één reden tot laatstgenoemde aangetrokken. Het hymnische karakter van *Aan het Vaderland* in combinatie met een sterk in het verleden geworteld religieus besef van nationale eenheid, dat wordt gevoed door calvinisme en Oranjegezindheid, sprak hem zeer aan. De eicel van het christelijk historische gedachtegoed werd zo bezien door Van Haren bevrucht, als een volwaardig ei door Bilderdijk gelegd en tenslotte door zijn leerling Groen van Prinsterer uitgebroed. Vóór het ontstaan van de Franse Revolutie waren Van Haren en Bilderdijk al contrarevolutionair, dat wil zeggen dat de Reformatie in hun persoonlijke behoefte aan een revolutie ruimschoots had voorzien. Na de Franse Revolutie zou Bilderdijk ook antirevolutionair worden, waardoor hij met zijn interconfessionele instelling ook in politiek opzicht aan de basis van de CHU en ARP heeft gestaan, die beide met de KVP in het CDA zijn opgegaan. Hij dankte aan Van Haren een verdieping van zijn eigen politieke inzichten die, hoe conservatief ook, hem een op de toekomst (en niet alleen op het verleden) gerichte dadendrang verschaften.

Er waren ook opmerkelijke overeenkomsten in hun privéleven, soms onverwachts gedetailleerd, zoals hun beider afkeer van de dans. Du Perron merkte over Onno Zwier van Haren op: 'Hij had een afkeer van de dans, zonder te beredeneren, dat dit wellicht een gevolg van zijn zware gestalte was, en citeerde, hoewel lachend, graag Voetius, die er slechts een stokebrand tot onkuisheid in had kunnen zien en iemand alleen een dans met zijn eigen huisvrouw toestond, mits in strikte intimiteit, dat wil zeggen zonder dat zelfs de kinderen het zagen.'[492] De door hen beiden geëtaleerde deugdzaamheid van het hu-

welijk verdroeg kennelijk geen openlijke prikkeling der zinnen, hoewel Onno Zwier sinds zijn zeventiende jaar 'demoiselles d'Achterom' bezocht en zijn eerstgeborene nog geen zes maanden na zijn trouwdag ter wereld kwam.[493] Bilderdijk waarschuwde voor de 'verhittende' dans, die een man, gelijk de van origine Oostenrijkse arts Anton Mesmer over zijn patiënten, een hypnotische oppermacht over zijn vrouwelijke danspartners bezorgde.[494] In het verlengde van zijn theosofische opvatting van de kus beschouwde hij de mesmerische werking van de dans als 'echthonend' en 'echtschendend'.[495] Terwijl Abraham Blankaart met een geslachtsloos patent op alles wat goed en heilzaam is, de dans zeer geschikt achtte 'om de kwade humeuren, door luiheid en lekker smullen opgegaard, uit te dampen',[496] onderkende Bilderdijk iets minder onschuldigs in wat man en vrouw tijdens de dans met elkaar verbond. Hij noemde dat 'dierlijk magnetisme', wat kon slaan op het overwicht van een mens op een dier, of van een roofdier op zijn prooi: 'Het is aldus dat de woedendste hond, ja, dat elk dier voor de opslag van 's mensen oog (gevoelt hij zijn meerderheid slechts) bezwijkt. Het is aldus, dat de edele over de zwakkere kunne fysiek heerst, en geen vrouw eens mans oog en de daarin uitgedrukte wil kan weerstaan.'[497] Was dat maar waar, moet Bilderdijk zelf gedacht hebben, toen hij hevig onder (voor)echtelijke koude te lijden kreeg. Alsof zo'n visie op de dans niet buitenissig genoeg was, verkondigde hij, dat ook de echtelijke omhelzing onder de noemer van het dierlijk magnetisme viel. Er zou zelfs een helende werking van uitgaan: 'Het is buiten kijf, dat vele ziekten bij vrouwen door de omarming van een gezonde knaap in de kracht van zijn leven te helen waren.'[498] In niet mis te verstane bewoordingen hekelde hij het misbruik dat een man van zijn positie zou kunnen maken: 'Het is daarom dat de echtelijke omhelzing buiten de echt misdadig en onzedelijk is, omdat niet dan tussen de man en zijn wederhelft deze possessie en vereniging plaats mag hebben. Het is daarom dat de verhittende dansen en omarmingen en omzwaaiingen aan de hand van een man, voor de vrouw of het meisje zo verpestend, zo zeden en ziel verwoestend, zo een goddeloos kwaad is.'[499] Was hij zijn eigen seksuele praktijk vergeten, toen hij deze stelling verkondigde, of verstond hij onder 'echt' een niet wettig geregistreerde, maar 'stille' afspraak tussen man en vrouw om voortaan samen het leven te delen? Hij had er waarschijnlijk beter aan gedaan zijn morele Prinzipienreiterei wat minder onverschrokken tentoon te spreiden. Dat geldt ook

voor zijn ophemeling van een boerka dragende moslima. Dankzij haar echtgenoot blijft ze voor de ergste verleidingen gespaard, zolang deze tenminste niet 'enige omgang der tweeërlei kunne toelaat, die voor de echte, de innige zielsgehechtheid der vrouw aan haar man, zo verderfelijk kan zijn'.[500] Wie tegen wie wordt beschermd, wanneer vrouwen zich verplichten alles of minstens een deel van het hoofd verhullende kleding te dragen, zij hier in het midden gelaten.[501]

Zoals Onno Zwier van Haren de verdenking van innerlijke tegenspraak op zich laadde, toen hij zich geroepen voelde als deugdzame echtgenoot te poseren (nadat twee dochters hem van incest hadden beschuldigd), gedroeg Bilderdijk zich als een verdachte moraalridder door zijn opvattingen over het huwelijk luid te verkondigen en er een niet altijd met zijn theorie in overeenstemming lijkende praktijk op na te houden. Afgezien van wat deze opvattingen precies inhielden,-dit zal bij de sluiting van zijn huwelijk met Catharina Woesthoven aan de orde komen-, treft in dit opzicht de overeenkomst tussen beide dichters. Zij riepen een ongehoorde belangstelling voor hun seksuele doen en laten over zichzelf af. De wildste speculaties waren daarvan het gevolg. Wat zij voor overeenkomstigs in hun seksuele praktijk tentoonspreidden, zou men aan een eveneens gemeenschappelijke factor kunnen toeschrijven: hun praktisch universalisme, dat met een vergaande experimenteerlust gepaard ging. Los van seksualiteit kunnen twee voorbeelden dat duidelijk maken. Onno Zwier correspondeerde over de voor- en nadelen van zijn begrafenis in de kerk van Wolvega met de Vlissingse dominee Jona te Water. Hij kon als regent wel zekere rechten op een familiegraf nabij de kansel doen gelden, maar viel wegens de 'cadavreuse reuk' een begrafenis in het open veld niet te verkiezen? Uiteindelijk liet hij op eigen kosten een luikje in één der kerkramen maken, zodat het bezwaar tot een minimum kon worden beperkt. Even praktisch en onderzoekend ging Bilderdijk te werk, toen hij mensen die lijden aan bijziendheid aanried een bril met bolle glazen te dragen. Tegen alle logica van zijn tijd in beriep hij zich daarvoor op herinneringen aan zijn grootvader. In het gedenkboek ter viering van zijn 150^{e} geboortedag staat een artikel van Dr. W.B. van Staveren, dat hem recht doet: 'De opmerking van Bilderdijk is juist, voor zover deze het kunnen zien van myopen door positieve (bolle) glazen betreft. Als men bij een myopisch oog evenwijdige stralen opvangt, niet te dicht bij het oog, en men kiest de lens zo sterk, dat haar brandpunt vóór het oog valt en wel juist op die korte af-

stand waarop dat bijziende oog nog het duidelijkst kan zien, dan kunnen de in dat brandpunt samengevallen stralen van daaruit juist het netvlies bereiken en zal het myopisch oog dit beeld duidelijk zien.'[502] De verklaring voor dit ongewone verschijnsel luidt, dat men normaal het omgekeerde ziet van wat men ziet. Door correctie van de hersenen is men zich daarvan niet bewust. In het door Bilderdijk geschetste geval ziet men een recht beeld, maar dienen de elk abnormaal beeld corrigerende hersenen eraan te wennen, dat geen correctie nodig is. Dus de grootvader van Bilderdijk zag in het begin een recht beeld op zijn kop, terwijl het omgekeerde normaal is.[503]

Toegespitst op hun seksuele praktijk heeft men de onderzoekende geest van beide dichters verkeerd beoordeeld. Bij Bilderdijk leidde dat tot bizarre inkijkjes, waarvan geen mens weet kan hebben, terwijl toch met een aan zijn morele Prinzipienreiterei ontleende stelligheid werd beweerd, dat hij zich aan zichzelf en anderen vergreep. Reeds in het adverbiale 'te' in te sensueel, in het prefix 'over' in overprikkeling van zijn zinnen lieten schrijvers als Kollewijn en Busken Huet zien, welke normen en waarden zij op seksueel gebied wenselijk achtten. Op het beklemmende af matigden zij zich aan precies te weten, wat er zich in de slaapkamer, ja, in de ziel van Bilderdijk afspeelde om met hun vernietigend oordeel de standaard van morele preutsheid in de negentiende eeuw overeind te kunnen houden. De gedateerdheid van hun speculaties heeft iets ergerlijks, wat omgekeerd voor vrijzinnige opvattingen in andere tijden ook geldt, want grosso modo is niets zo aan tijd gebonden als de moraal op de Tien Geboden na. Zelfs de morele interpretatie van een gebod als 'Gij zult niet doden', kende in de wereldgeschiedenis van de twintigste eeuw een variant die alle voorafgaande eeuwen overtrof. Dus wie zich op moreel gebied aan een ander ergert, doet er bij voorbaat goed aan zijn gelijk niet te claimen! Bij Onno Zwier van Haren leidde morele verontwaardiging tot een veroordeling van zijn persoon wegens incest. Maar wie de bibliotheek op Lindenoord te Wolvega vergelijkt met Bilderdijks Amsterdamse binnenkamer, zou niet moeten speculeren over wat zich daar in het verborgene heeft afgespeeld. Moet er toch gespeculeerd worden om de ergste ongefundeerde beschuldiging te weerleggen, dan kan men voorzichtig opperen, dat de seksuele voorlichting die Onno Zwier van Haren in voornoemd vertrek aan zijn dochters heeft gegeven, uit de hand moet zijn gelopen. Zijn wetenschappelijke nieuwsgierigheid bracht hem er op hoge leeftijd toe een vrouw van

bijna 70 jaar te onderzoeken, die plotseling zog in haar borsten had gekregen. Ze verving haar te vroeg gestorven dochter als moeder in een jong gezin. Hoe kon haar moedermelk zeer wit en dik zijn? Zijn jongste biograaf duidde dit onderzoek aan als een poging 'tot herinterpretatie van zijn incestueus verleden'.[504] Waarom nam hij aan, dat de experimenteerlust van Onno Zwier van Haren in deze zaak het gevolg van zijn incestueus verleden was? Waarom draaide hij oorzaak en gevolg niet om en verklaarde hij de onderzoekende geest van de Friese edelman met al zijn uitwassen tot één en dezelfde oorzaak van het voorval in de bibliotheek en van diens bemoeienis met de bejaarde vrouw? Alleen al de manier waarop het 'crimen' wordt omschreven, namelijk als een 'tentamen', zou moeten verhinderen, dat men Onno Zwier van Haren botweg van incest beschuldigt. Zijn hoogmoed stempelde hem bij voorbaat tot een dankbaar slachtoffer van lasterpraatjes, en hoogmoedig was hij! Volgens zijn eigen kinderen was hij 'hoog als de huizen', wat zijn val des te tragischer maakte.[505] De keerzijde daarvan, nederigheid, bleef hem wezensvreemd, terwijl Bilderdijk met zijn ambigue geest beide uitersten maar al te goed kende.

Voor Onno Zwier van Haren was hoogmoed geen ondeugd, maar een vanzelfsprekende eigenschap of het natuurlijk recht van een edelman. Dat adeldom verplicht, zal hij als hinderlijk hebben ervaren. Omgang met ondergeschikten ervoer hij als een inbreuk op zijn privacy, een noodzakelijk kwaad, al ontsnapte hem een vriendelijk woord voor de tuinman op zijn sterfbed. Was Bilderdijk zich daarentegen bewust van zijn hoogmoed, dan leed hij daaronder als onder de ergste zonde. Waren andere zonden niet te herleiden tot deze zich verhovaardigende vorm van zelfzucht? Hij drukte zich er zo over uit: 'Wij behoeven het, evenals heilige mannen het soms nodig hadden, losgelaten te worden tot zondig vergrijp om de duivel van hoogmoed en zelfzucht af te weren.'[506] Tussen edele hoogmoed en valse nederigheid bevond zich het inzicht dat mensen, vervuld van eigenliefde, zich Gods gelijken wanen en net als Adam en Eva het verdienen daarvoor te worden gestraft. Pas dan worden zij echt nederig, dat wil zeggen zich van hun zondigheid bewust. Alleen Jezus kan hen uit hun zondige staat verheffen, waarvan de bekeerde Bilderdijk zich diep bewust was. Hoe verschillend beide dichters tegen de hoogmoed aankeken, hoe verschillend de stand was waartoe zij behoorden en hoe aristocratisch in figuurlijke zin hun geest alle tegenstellingen vermocht te overbruggen, toch legden beiden zich bij de acht-

tiende-eeuwse standenmaatschappij neer. Feodale rechten dienden erkend te worden, ook als die de tegenstelling tussen meester en knecht aanscherpten. Bilderdijks aversie tegen regenten kwam niet voort uit de machtige positie die zij in de samenleving innamen, maar uit het misbruik dat zij daarvan maakten door het hoogste gezag, verpersoonlijkt in de stadhouder, te ondermijnen en het lagere volk uit te buiten. Een aristocratische regent als Onno Zwier van Haren, die de Oranjes trouw diende en goed voor zijn personeel zorgde, kon in niemands ogen kwaad doen. Hoe patriarchaler het gezag zich liet gelden, des te beter het voor ondergeschikten uitpakte. Eigenlijk beschouwde Bilderdijk de derde stand, waartoe hijzelf met zijn vermeende patricische en adellijke afkomst ook hoorde, het liefst als de oude tuinman van Onno Zwier van Haren. Toen laatstgenoemde zijn einde voelde naderen als gevolg van een zich verergerende nierziekte, graveel genaamd, verzamelde hij al zijn trouwe bedienden om zijn bed en wenste hen, volgens Fries gebruik, goedenacht. De tuinman, pet in de hand, had zich onmiddellijk naar de wens van zijn heer geschikt. Hij sprak geen woord, terwijl de tranen over zijn gezicht biggelden. "Hoe nu, Eabele," zei Onno Zwier, "heb ik dan zo geleefd, dat ge nu schreien moet?" Met een verstikte stem antwoordde de tuinman: "Nee, mijnheer, maar ik zie uw bitter lijden."[507] Hoe dienden meester en knecht dus hun leven in de achttiende eeuw idealiter in te richten en te ervaren? Als gedeelde smart zonder aan hun wederzijdse afhankelijkheid een vernederende toets te geven. Een thans detonerend element als een pet in de hand in plaats van op het hoofd getuigde toen respectvol van afhankelijkheid, want het kwam in meester noch knecht op een hoed in de sterfkamer te dragen. In zijn nationale zedelijke leerstukken had de Friese dichter reeds 'met stervende ogen' van de Nederlandse jeugd afscheid genomen.[508] De Hollandse dichter zou hetzelfde doen in *Afscheid* (1811):

Ziedaar mijn laatsten snik; met dien geve ik den geest.[509]

Het grote verschil tussen hen zit hem in de resterende tijd die zij nog dachten goed te kunnen besteden. Onno Zwier van Haren overleed in hetzelfde jaar dat zijn proeve van nationale zedelijke leerstukken verscheen (1779), Bilderdijk eerst twintig jaar na het uitspreken van zijn omineuze woorden. Haast zou men de een dezelfde nuchterheid toewensen als waarmee de ander in de toekomst keek of een histo-

risch gegeven van commentaar voorzag. Maar dan zou de een met zijn vermeende profetische gave niet de ziener geweest zijn, die hij was. Nuchter als Onno Zwier van Haren was, kon hij niet de minste waardering voor de *Theorie der schone kunsten en wetenschappen* van Hiëronymus van Alphen opbrengen: 'Ronduit gezegd, het is alleen geschikt om in mijn kabinet te zetten'[510] en gaf hij als commentaar op de geduchte reputatie van kardinaal de Granvelle, die zeven talen vloeiend zou hebben gesproken en aan vijf secretarissen tegelijk brieven kon dicteren, dat zoiets bezwaarlijk viel te geloven.[511] Bilderdijk verzon zijn eigen theorie der schone kunsten en wetenschappen, waarmee hij Feith een tijd lang het leven zuur maakte,[512] maar trok, ondanks zijn voorkeur voor de hyperbool, dit commentaar van Onno Zwier van Haren op de kardinaal niet in twijfel. Kortom, er bestond tussen hen een grote affiniteit, waarvan de kern paradoxaal genoeg in de vanzelfsprekende aandacht gelegen was die zij, bij alles wat zij ondernamen, voor zichzelf vroegen.

Bilderdijk was zich van deze eigenschap bewust, getuige zijn uitspraak: 'Van kindsbeen vestte zich mijn aandacht op mijzelven', waarop Jonckbloet in zijn geschiedenis van de Nederlandse letterkunde laat volgen, dat hij voor een raadsel staat. Spreekt er uit deze woorden 'zondige zelfverheffing' of 'geoorloofde zelfbewustheid'?[513] Volgens Bilderdijk sprak er het een noch het ander uit, althans wanneer men hem en zijn wijze van zelfexpressie in moreel opzicht de maat zou willen nemen. Hij zag in zijn neiging tot zelfonthulling een onschadelijk soort exhibitionisme, een uit oogpunt van gewenst gedrag amorele expositie van de menselijke aard toegespitst op hemzelf: 'Oprechtheid is mijn karakter, en ik laat graag de grond van mijn hart zien, het moge dan wijs of dwaas, goed of kwaad heten.'[514] Misschien werd hij wel gedreven door de behoefte aan zelfkennis, zoals die in de vorm van een gebiedende wijs boven de deur van de tempel in Delphi stond: 'Γνωθι σεαυτον' of 'Ken uzelf'. Wie van zijn eigen persoonlijkheid overigens een object van zelfstudie maakt, treedt uit zichzelf. Hij moet een ander worden alvorens zichzelf te kunnen waarnemen. Zo bezien is bekentenisliteratuur, onder welke noemer veel poëzie en proza van Bilderdijk valt, geen *zelf*bekentenisliteratuur. Zij onthult immers meer van 'de' mens dan van 'een' mens in het bijzonder. Stem en tegenstem hebben zich al laten horen, voordat de lezer in de gelegenheid wordt gesteld de derde stem te zingen. Zelfs als een man als Rousseau bekent: 'Ik ervaar mijn eigen in-

nerlijk en ik ken de mensen. Ik ben niet gemaakt als enig ander mens die ik ooit ontmoet heb,' leze men daarin niet een schaamteloze zelfbekentenis.[515] Het kwam immers in Rousseau niet op, dat hij zichzelf noch 'alle' mensen volledig kende, terwijl hij in zijn *Confessions* wel een poging daartoe deed. Zo is ook de aandacht die Bilderdijk voor zichzelf vroeg, eigenlijk een schreeuw om aandacht voor de volledige mens. Met eigenliefde of zelfzucht hebben zijn bekentenissen minder gemeen dan men op het eerste gezicht zou kunnen denken. Waarmee dan wel? Streefde hij naar erkenning en wilde hij niet alleen als schrijver geliefd zijn? Dat zou voor een ongenaakbaar mens, zoals hij zich opwierp, verbazing wekken. Hoe veel waarheid er volgens hem ook in het spreekwoord 'onbekend maakt onbemind' schuilt, toch geldt dat niet voor een dubbele omkering daarvan: wat men kent, wordt niet automatisch op prijs gesteld. Menig verbale exhibitionist zal de verwachting koesteren, dat zijn bekentenissen een warm onthaal bij de lezer zullen vinden, op zijn minst de formulering daarvan, maar komt bedrogen uit. Bilderdijk wist in navolging van Augustinus en Rousseau maar al te goed, dat zijn woorden weerstand zouden oproepen. Weerhield dat hem van zijn roeping om in het openbaar getuigenis van zijn doen en laten af te leggen? Vond hij het uiten van zijn eigen gedachten en gevoelens minder de moeite waard op grond van een mogelijk negatieve reactie van zijn lezers? Of was hij inderdaad zo ongenaakbaar en vervuld van zichzelf, dat hij zich om een reactie van anderen totaal niet bekommerde? Waarschijnlijk wilden schrijvers als Augustinus, Rousseau en Bilderdijk door een ideale lezer worden begrepen, niet noodzakelijk een afsplitsing van zichzelf, en waren zij bereid daarvoor een hoge tol te betalen. Totale vervreemding van hun publiek, bestaande uit een geschokte achterban of een geschoffeerd legioen van criticasters, maakt de beloning van zich aanvaard te weten door die ene onbekende, maar gelijkgezinde lezer niet minder groot. Zij wisten tot een avant-garde te behoren, in Bilderdijks geval tot een smalle gemeente,[516] die zich hun gedachtegoed eigen zou maken en verbreiden, wat daarvan de religieuze en politieke consequenties ook zouden zijn. Geprikkeld door wijsgerige opvattingen en niet verstoken van literair talent deden zij op hun manier belijdenis, in de vorm van utopieën en schaamteloze zelfonthullingen, om niet automatisch waardering voor hun geschriften te hoeven oogsten. Bilderdijk heeft zich als geen andere landgenoot in de achttiende en negentiende eeuw 'laten kennen', zoals men dat ook nega-

tief kan opvatten, in de verwachting dat men uiteindelijk de volledige mens in hem zou begrijpen en waarderen. Hem dreef in de kleinste particuliere aangelegenheden dezelfde universele honger naar kennis en inzicht als in zijn wetenschappelijke nieuwsgierigheid.

Wat hiervóór over de volledige mens is opgemerkt, doet sterk denken aan het ideaal van de 'uomo universale'. Wie zo op zichzelf gefixeerd was als Bilderdijk, dat hij zich op het standpunt stelde: 'Iedereen is voor zichzelf de meest belangwekkende persoon, die hem eindeloos bezighoudt,'[517] kan tevens de indruk wekken een volbloed romanticus te zijn. Maar is hij dat ook? Een van de ergerlijkste misvattingen over het begrip 'romantiek' is gelegen in een definitie daarvan die het ego van een dichter of schrijver een centrale plaats toekent. Knuvelder kende hem die toe in een hoogdravende definitie van romantiek, waaronder hij 'het verlangen van de vitale mens' verstond om 'ongehinderd door de voor Jan en Alleman geldende voorschriften van het burgerlijk leven, in de ruimte van de Natuur te staan en het raadsel van deze Natuur zoal niet op te lossen dan toch te beleven, en wel op de 'individueelste' wijze, zoals Friedrich von Schlegel zegt'.[518] Waarom is dit een slechte definitie? Er valt (afgezien van de natuur als een verwerpelijk criterium voor romantiek[519]) juist veel voor te zeggen, gelet op wat Safranski onlangs in zijn boek over de Duitse romantiek constateerde. Nadat hij met een beroep op Fichte het actieve en observerende 'ik' aan de top van de filosofische Olympus had geplaatst, transformeerde hij die berg tot een romantische piek voor datzelfde 'ik': 'Daar stond het nu als een figuur van Caspar David Friedrich, met de wereld aan zijn voeten. Wat een fantastisch uitzicht!'[520] Zijn conclusie luidde, dat de betekenis van het romantische 'Ich' net zo veelomvattend is voor de romantiek als die van het naturalistische 'Es' van Nietzsche en Freud voor de psychologie van hun tijd.[521] Om het voor de positiebepaling van Bilderdijk nog lastiger te maken, zou men zijn eigendunkelijke uitspraak over wie voor zichzelf de meest belangwekkende persoon is, met een door Novalis gekoesterd romantisch ideaal in verband kunnen brengen: het hoogste doel dat een mens zichzelf stellen kan, is zich meester te maken van zijn transcendentale zelf, om meteen ook het 'ik' van zijn 'ik' te zijn.[522] Bilderdijk was daar met zijn spirituele aanleg zeer wel toe in staat en toch, in weerwil van al dit ondersteunend bewijsmateriaal, klopt de definitie van Knuvelder niet. Ten eerste voldoet zij niet, omdat over de aard van dit verlangen te weinig expliciet wordt meegedeeld of

het voor vervulling in aanmerking komt of niet, terwijl alleen in dat laatste geval van 'echte' romantiek sprake is. Ten tweede voldoet zij niet, omdat een ogenschijnlijke bourgeois satisfait, naarmate hij meer romantisch van aard is, zich heviger zal storen aan beperkingen die hem bijvoorbeeld van overheidswege worden opgelegd, terwijl hij die volgens de gegeven definitie dient te beschouwen als een quantité négligeable. Ten derde, voldoet zij niet, omdat wie op een stadse zolderkamer op bed ligt te dromen volgens deze definitie geen romanticus kan zijn, terwijl dat wel het geval is als zijn dromen tenminste in een nachtmerrie verkeren. En ten vierde voldoet zij niet, omdat een klassieke dichter met een groot ego die probeert het Georgische akkerleven in al zijn facetten te doorgronden en daarin waarachtig nog slaagt ook, volgens Knuvelder een romanticus is, terwijl de reden daarvan hoogstens in zijn onvrijwillige ballingschap naar Tomi gelegen kan zijn. Anders dan Ovidius is Vergilius een allesbehalve romantische dichter,-daarvoor stond hij op een veel te goede voet met keizer Augustus. Nee, Bilderdijk was geen romanticus, omdat hij zijn eigen 'ik' ten diepste beleefde. Hij verwees voor zijn vergaand individualisme naar Lucretius' *De rerum natura* en naar de typisch renaissancistische gedachte van de eigenliefde, die als positief wordt ervaren indien zij mensen prikkelt tot een deugdzaam leven.[523] Zijn eigendunkelijke uitspraak valt rechtstreeks te herleiden tot een gedachte van Marmontel: 'Onze ziel is via een omweg slechts geïnteresseerd in zichzelf.'[524] Daarachter ligt de 'uomo universale' constant op de loer, zodat Bilderdijk, wat dit belangrijke aspect van zijn persoonlijkheid betreft, eerder met classicisme en renaissance in verband kan worden gebracht dan met romantiek.

Om een goed beeld te krijgen van de man die op 21 juni 1785 met Catharina Woesthoven in het huwelijk trad,-een man wiens 'Ausbildung' voltooid was, gevormd maar nog lang niet uitgeleerd-, is in het voorafgaande nagegaan, wat hij op grond van de aandacht die hij voor zichzelf vroeg, wel en niet was. Hoe gefixeerd op zichzelf hij ook scheen, toch was hij spiritueel genoeg om als bekeerde christen en, in meer humanistische termen, 'herboren mens' uit zichzelf te kunnen treden. Men mag hem zelfs geen romanticus noemen, zo is gebleken, indien men zijn gerichtheid op zichzelf overdreven zou vinden. Om de opsomming van wat hij allemaal niet was drastisch te beperken dient men binnen hetzelfde kader nog één vraag te beantwoorden: hield hij niet zoveel van zichzelf, dat hij over een narcisti-

sche persoonlijkheid beschikte? Volgens het *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* bestaat er slechts een gradueel verschil tussen narcistische karaktertrekken, ieder mens eigen, en een psychische aandoening in de vorm van een narcistische persoonlijkheidsstoornis. Er is van dat laatste sprake, wanneer de narcist een 'pervasief patroon van grootsheid (in fantasie of gedrag), behoefte aan bewondering en gebrek aan inlevingsvermogen, meestal beginnend in de vroege volwassenheid' demonstreert.[525] Pas wanneer een narcist aan vijf of meer criteria ter vaststelling van het ziektebeeld voldoet, lijdt hij aan een narcistische persoonlijkheidsstoornis. In Bilderdijks geval kan worden vastgesteld, dat hij aan een drietal criteria lijkt te voldoen (hier moet ten aanzien van de volledige toepassing van elk afzonderlijk criterium een licht voorbehoud worden gemaakt). Op de eerste plaats wordt de persoon in kwestie geobsedeerd door fantasieën over succes, roem, macht, genialiteit (de cerebrale narcist), schoonheid of seksuele prestaties (de somatische narcist) of een ideale, blijvende liefde. Aan dit ene criterium lijkt Bilderdijk in zijn geheel te voldoen, al kan men zich afvragen of zijn fantasieën over bijvoorbeeld macht een obsessief karakter hadden en of zijn verlangen naar een ideale geliefde, aan wie men ook nu nog eeuwig trouw pleegt te zweren, niet eerder 'romantisch' dan 'gestoord' moet worden genoemd. Op de tweede plaats heeft de persoon in kwestie een enorme behoefte aan bewondering, aandacht en bevestiging, of wil hij even gevreesd als berucht heten. Aan dit criterium voldoet Bilderdijk zeker niet volledig, omdat hij er nimmer behagen in schepte 'berucht' te zijn, hoewel hij in de rechtszaal wel gevreesd om de scherpte van zijn tong wilde zijn. Ter wille van zijn clienten liet hij zich desnoods een berisping door het Hof van Holland welgevallen, maar daar was hij zeker niet op uit. Voor een leek op psychiatrisch gebied heeft dit criterium het nadeel, dat het invulling lijkt te geven aan de fantasieën van het eerste criterium, waardoor het als een afzonderlijk criterium aan kracht en waarde verliest. Men zou het voor de helft kunnen meetellen. Op de derde plaats koestert de persoon in kwestie gevoelens van grootsheid en eigen belangrijkheid. Hij overdrijft bijvoorbeeld zijn prestaties, talent, kennis, contacten en persoonlijke eigenschappen en eist als superieur beschouwd te worden, zelfs als zijn prestaties hiertoe geen aanleiding geven. Ook hiervoor geldt, dat Bilderdijk zeker niet volledig aan dit criterium voldoet, want hij wentelde zich in nederigheid, wanneer hij gewaar-

werd, hoe het monster van de hoogmoed in hem de kop opstak. Op taalkundig gebied (met name op dat van de etymologie) heeft hij zijn eigen verdiensten mogelijk overschat, waartegenover staat dat hij wel degelijk over een superieure geest beschikte. Men zou dit criterium voor driekwart gedeelte kunnen meetellen. Op de vierde plaats gedraagt de persoon in kwestie zich arrogant. Hij voelt zich superieur, boven de wet verheven en alom aanwezig, wat op wishful thinking wijst. Zo iemand wordt kwaad, als hij wordt tegengesproken door mensen die hij als minderwaardig beschouwt. Voor hooguit driekwart gedeelte zou dit criterium op Bilderdijk van toepassing kunnen zijn. Ja, er was een periode in zijn leven, dat zijn verontwaardiging in geen enkele verhouding stond tot wat haar had opgewekt. Zijn scheldtirades, waarin hij de lichamelijke gebreken van zijn tegenstanders breed uitmat, zijn daar een voorbeeld van. Ja, hij voelde zich boven de wet verheven, waar die als een formaliteit iets afhandelde wat inhoudelijk veel meer te betekenen had, zoals de sluiting van een huwelijk, en ja, hij maakte op anderen soms een arrogante indruk. De zeker niet onbevooroordeelde Johannes van Vloten hekelde diens 'ijdeltuitig zelfbehagen', waarin hij werd bijgevallen door Kollewijn.[526] Toen Bilderdijk zich eens een nachtegaal in een donker bosgewelf waande, die zijn 'onverkunsteld lied' voor niemand anders dan zichzelf zong, interpreteerde Kollewijn dat niet als een toelichting op de innerlijk gevoelde noodzaak om poëzie ten gehore te brengen, maar als de hooghartige poging van een publieksspeler om zijn gehoor te overstemmen.[527] Wie de tekortkomingen van zijn poëzie tracht te verdoezelen, zal echter niet op zijn eigen werk afgeven, zoals Bilderdijk dat deed: 'Ik loop met mijn werk zo hoog niet, als toen ik de eerste vier regels die 'verzen' moesten heten, bij elkaar bracht.'[528] Hij zal er juist hoog van opgeven, en weigert hij als dichter het applaus van een heel stadion in ontvangst te nemen, dan geeft dat een ander nog niet het recht om net te doen, alsof er een blinde vink in plaats van een nachtegaal zijn liedje zingt.

Nee, Bilderdijk was in diepste wezen hoogmoedig noch onoprecht en kende zijn eigen tekortkomingen als geen ander. Een van zijn beste vrienden getuigde van hem: 'Hij liep, om zo te spreken, met zichzelf als mens, als geleerde, als hoogst verdienstelijk wezen niet weg. Met Bilderdijk had Bilderdijk niet zo zeer op. Hij voelde, betuigde, en dit was geheel oprecht en ongeveinsd, dat hij niet was, wat hij had kunnen en moeten zijn, of had kunnen en moeten worden.'[529] Voort-

durend benadrukte Bilderdijk de nietigheid van zijn persoon,-sprak schamper van 'mijn schamele kleente'-,[530] wat alleen een vertegenwoordiger van de freudiaanse school in zijn tegendeel zal uitleggen. Zo bezag hij zijn eigen jeugd als een lange strijd tegen de voornaamste ondeugd van een narcist, eigenliefde of zelfzucht, wat niets anders betekent dan dat hij een narcist had kunnen *worden*: 'In mijn jongelingschap zocht ik deze laatste eigenschap in mijzelf te temmen door lijdzaamheid en bedwang van driften, maar na enige jaren oefenings begon ik daar trots op te worden. Ik schrok van wat er van mij werd, en nog houd ik hoogmoed bij al mijn gevoel van nietigheid voor mijn hoofdgebrek. Hierom heb ik oneer en smaad altijd als gunsten van God kunnen aannemen en mij erboven verheffen.'[531] Hij *was* echter geen narcist, zoals ook bleek uit zijn antwoord op een vraag van de oude Tydeman, of hij niet eens zijn autobiografie wilde schrijven: 'Wilde ik het, ik zou de duivel des hoogmoeds heimelijk bewieroken, die niet dan te veel in de plooien van mijn hart zit en er telkens uit komt kijken.'[532] Het is hem dan ook nooit gelukt een autobiografie te schrijven, al heeft hij herhaaldelijk pogingen daartoe ondernomen. Hij koesterde tegen wil en dank het renaissancistische ideaal van de eigenliefde, die als positief mag worden ervaren, indien zij mensen prikkelt tot een deugdzaam leven, maar hij besefte tegelijkertijd, dat hoogmoed en eigenliefde nauw verwant aan elkaar zijn en dat de een lang niet altijd de ander kan 'ontwassen'.[533] Hij heeft daaruit niet ten onrechte zijn eigen conclusie getrokken: 'Ik ben nooit hoogmoedig geweest, maar ik heb er altijd een overhelling toe gehad, die mij verschrikte.'[534] Op grond van het psychiatrisch handboek, waarin negen criteria voor de narcistische persoonlijkheidsstoornis staan, kan men Bilderdijk dus niet als een lijder aan deze ziekte beschouwen. Als elk afzonderlijk criterium alleen in zijn geheel in plaats van gedeeltelijk mag meetellen om uit te maken of iemand aan narcisme lijdt, moet men zelfs vaststellen dat hij slechts aan één van de daarvoor vereiste vijf criteria voldoet.

Resterende criteria waaraan een narcist wel en Bilderdijk niet voldoet, zijn onder meer paranoïde wanen, die kunnen ontstaan omdat de persoon in kwestie denkt, dat anderen jaloers op hem zijn en zich dientengevolge net zo gaan gedragen als hij, en een vaak met woede gepaard gaande jaloezie.[535] Alleen als een hevige koortsaanval hem beving, of het gebruik van opium daartoe aanleiding gaf, leed Bilderdijk aan wanen. Jaloezie heeft hij slechts in één duidelijk geval ge-

kend, toen een door hem begeerde benoeming tot hoogleraar aan zijn neus voorbijging. Van alle criteria was dat van de hoogmoed voor hem het gevaarlijkst, er school een constante bedreiging in die hem te vervuld van zichzelf maakte en zijn eigenliefde in een ondeugd liet verkeren. Bilderdijk bezigde daarvoor een speciale term, die naast neurasthenie in de negentiende eeuw wel vaker werd gebruikt ter typering van een pathologisch verschijnsel: 'autolatrie'. Volgens hem was autolatrie een vorm van idolatrie, of zoals hij het stilistisch weer eens uitblinkend boven zijn tijdgenoten formuleerde: 'De vatbaarheid voor zedelijkheid, en die voor de inwerking der geestelijke wereld, zijn, evenals de uiterlijke zintuigen (gezicht, gehoor) passief, maar het verstand wil actief, per se, rechter, wetgever, God zijn. De autolatrie is algemeen geworden, en niet onschuldiger of minder misdadig dan enige andere idolatrie, ja, wellicht de schuldigste van alle.'[536] In zijn ogen was autolatrie een wijd verbreid kwaad, wat hemzelf minder uniek maakte dan zijn tegenstanders wel eens dachten. Zo beschouwde hij het principe van de volkssoevereiniteit als een vorm van massale autolatrie, waartegen niet krachtig genoeg kon worden opgetreden.[537] Voor wie mocht denken, dat hij behept met de ondeugd van de autolatrie, roem nastreefde, verklaarde hij: 'Ik heb steeds de schande van miskende waarheden te verdedigen verkoren boven de roem van de zegepralende leugen te dienen.'[538] Met zijn gevoel voor eigenwaarde was wel het streven naar gerechtvaardigde roem in overeenstemming. Nederigheid was zeker niet de grootste deugd die hij zich kon voorstellen: 'Zo het op enig volk kan passen, het past ongetwijfeld op onze landaard, wat een Romein van de zijne heeft gezegd: "Ieder van ons legt zich er meer op toe om zelf uit te munten dan om de uitmuntendheden onzer medeburgers te doen kennen, en dit maakt dat onze grote mannen zo onbekend zijn." Maar deze onbekendheid is de Romeinen daarna met de algemene loftuitingen des ganse aardbodems vergolden. Nemen wij dit voorteken aan, koesteren wij hetzelfde vooruitzicht!'[539] Men kan er een narcistisch trekje in ontwaren, want het etaleren van de eigen voortreffelijkheid werd niet in alle omstandigheden verkeerd bevonden, al zag Bilderdijk er allereerst een aansporing in om hoog op te geven van andermans verdiensten. Maar ook als hij dat laatste deed, had hij het idee meer te kunnen geven aan de buitenwereld dan van haar te ontvangen: 'Ik ben vatbaar genoeg geboren voor de indrukken van buiten en zelfs al te vatbaar, maar ik ben, met dat alles, meer uit-

vloeiend dan ontvangend. Ik weet niet of dit verstaanbaar uitgedrukt zij. Elk lichaam wasemt zich een dampkring uit, en insorbeert ook reciprocè de dampkring van elk ander lichaam dat het nadert, maar het een is meer tot uitgeven, het ander meer tot inzuigen gedisponeerd.'[540] Zijn ego was minder groot dan men van een narcist zou mogen verwachten. In overeenstemming met zijn filosofie handelde hij, alsof zijn eigen doen en laten er bij voorbaat niet toe deed: 'Het denkbeeld van individualiteit vloeit uit onze lichamelijke verbeelding van ruimte en tijd voort. Het behoort dus tot de wereld van de schijn. De (fysieke) individualiteit is een inperking van een voorwerp binnen de grenzen van ruimte en tijd. Met onze 'ikheid' is het net zo gesteld. 'Ikheid' is bewustzijn, vermengd met een begrip van individualiteit. En al deze denkbeelden of begrippen zijn vals.'[541] In zijn wereld was een voortdurende uitbreiding aan de orde, wat op de stoffelijke aspecten daarvan sloeg en stellig minder op het uitdijende heelal dan op de voortplanting betrekking had. De ziel kende geen uitbreiding volgens Bilderdijk, want anders dan zielen kunnen alleen lichamen zich scheiden. Om die reden is elke (narcistische) verwijzing naar het individu op drijfzand gebouwd. Mensen zijn geen individuen maar personen,-maskers van de ziel-, zo vatte hij zijn nieuwste inzichten samen, nadat hij daarvóór als stoïcijn reeds sceptisch tegenover het eigen ik was komen te staan. Er was dus ook in de filosofische opvattingen van Bilderdijk voor narcisme geen plaats.

Maar getuigen de vele portretten die van hem in omloop waren, niet van 'ijdeltuitig zelfbehagen'? Kan de narcistische praktijk niet sterker dan de leer zijn geweest? Vanaf zijn studententijd tot aan zijn dood zijn er ongeveer 50 portretten van Bilderdijk vervaardigd.[542] Is dat niet veel? Voor iemand die veel schreef en in de publieke belangstelling stond, bovendien gefortuneerde vrienden bezat die een schilder een betaalde opdracht konden geven om een portret van hem te maken, valt dat aantal mee. Hij had trouwens zelf nauwelijks enige invloed op het aantal schilderijen en portretten dat er van hem onder zijn landgenoten circuleerde, noch op de manier waarop hij werd afgebeeld. Voor zelfportretten lag dat uiteraard anders, maar in plaats van een eindeloze reeks konterfeitsels van zichzelf te maken, waarmee een narcist zich zou hebben verwend, hield hij het aantal daarvan uiterst beperkt. Het Bilderdijk-Museum beschikt slechts over twee zelfportretten, waarvan er één reminiscenties oproept aan een crayon van niemand minder dan Jeroen Bosch (voornamelijk wegens

het eigenaardige hoofddeksel dat beiden dragen)[543] en de ander een door Bastiaan Klinkert gemaakte kopie naar een zelfportret van Bilderdijk[544] voorstelt. Eerder huiselijk dan vervuld van zichzelf staart de grote meester zijn toeschouwers vastberaden en verwezen aan, met iets wat op een slordig gedrapeerde theedoek lijkt om zijn hoofd geknoopt. Jan Wap vond het een gelijkend zelfportret blijkens zijn vaststelling: 'Zie, daar stond hij, naar het leven, autografisch op papier, gelijk ik hem gezien heb.'[545] Ter toelichting op de in eigenaardigheid niet voor het hoofddeksel van het eerste zelfportret onderdoende 'theedoek' schreef Jan Wap: 'Bij bedoeld portret is een servet, over een wollen muts heen gewonden, vast rond het hoofd toegehaald en bevestigd. Nu en dan werd er door hem een sterk verhit aarden potdekseltje onder geplaatst, dat, zolang mogelijk warm gehouden, diende ter bestrijding van zijn vreselijk reumatische hoofdpijnen, die daardoor meer draaglijk werden gemaakt.'[546] Niets wijst op 'ijdeltuitig zelfbehagen', integendeel, de zelfportretten zijn weinig geflatteerd, wat ook geldt voor het portret van Adriaan Boon uit 1784. Daarvan zijn later kopergravures in omloop gebracht, die Bilderdijk tonen met een benige voorhoofdshuid waaruit de haren van zijn pruik, tegen de kijkrichting van de geportretteerde in, als strakke leeuwenmanen te ver naar links hangen. Er is iets surreëels met dit mislukte portret aan de hand, want Bilderdijk kijkt de toeschouwer aan, alsof hij net zijn eigen commentaar daarop heeft gehoord. Met het meewarige glimlachje van een trotse man, die zich van zijn hoogmoed bewust is wegens de verachting die uit zijn ogen spreekt, maar zich bereid heeft verklaard, zij het niet van harte, om zich diep te vernederen, typeerde hij zichzelf op dit portret als 'een wildeman, het dolhuis uitgevlogen'.[547] Nee, als het menselijk gezicht een spiegel der ziel is, waarin volgens Goethe 'etwas Geistiges-Organisches' wordt uitgedrukt, dan is er met dit portret op beide fronten iets ernstig mis.[548] Alleen de schilder Hodges kon hem bezield weergeven, zo oordeelde Bilderdijk later, dat wil zeggen met een hart 'dat lof noch laster acht'.[549] Hij vond dat alle andere portretten wel min of meer gelijkenis met hem vertoonden, maar zelfs geen glimp van zijn ziel lieten zien. Zo graag als Narcissus naar zijn eigen spiegelbeeld keek, zo weinig ingenomen toonde Bilderdijk zich met zijn portretten. Dat lijkt wel positief, maar kan men op grond van gekwetste ijdelheid ook negatief uitleggen, wanneer men veronderstelt, dat hij een te hoge maatstaf aanlegde voor de afbeelding van zijn gezicht.

Bilderdijk ten tijde van zijn huwelijk met Catharina Woesthoven in 1785
(kopergravure naar een portret van Adraan Boon)

Intussen bleef hij tegen beter weten in hopen op een definitieve ommekeer ten goede in zijn relatie met Catharina. Waren zij eenmaal getrouwd, dan zou alles wat zich als een ondeugd aandiende in zijn

tegendeel verkeren. Men kan deze vorm van wishful thinking met narcisme en spiritualiteit in verband brengen, maar met realisme had zij weinig of niets te maken. In een lyrische stemming liet hij haar weten de uitdrukking 'wederhelft' te min voor zijn vrouw te vinden, want zij was 'geheel mijn hart alleen'.[550] Tegelijk moest hij tal van praktische maatregelen nemen om hun huwelijksfeest te doen slagen. Uit twee brieven die hij in mei 1785 aan Catharina en aan zijn vriend J. Le Franc van Berkhey schreef, blijkt hoe slecht hij er financieel voorstond. Hij wilde een presentje voor een gemeenschappelijke kennis kopen, verzocht Catharina dat voor hem te doen, en deed het voorkomen, alsof hij op het punt had gestaan om haar een briefje van die strekking met geld toe te zenden. Net op tijd had hij ontdekt, 'dat dit een vreemd voorkomen zou hebben'. Wat moest degene die haar zo'n brief bezorgde wel niet denken? Dat zij voor in natura bewezen diensten werd betaald? Daarom had hij het geld uit de enveloppe gehaald en vroeg hij haar met klem hem het bedrag in kwestie voor te schieten…[551] Aan Le Franc van Berkhey schreef hij elf dagen later: 'Amice, toen ik afgelopen zaterdag bij u was, offreerde u mij in geval van nood f 200,- ter leen. Thans zou u mij daarmee ten hoogste kunnen plezieren, al was het maar voor acht of veertien dagen. Een som van f 300,- die ik ontvangen moest en ruim f 140,- die ik betalen moet, waarvan de eerste niet opkomt, maar de laatste wel, noodzaken mij u dit verzoek te doen. Ik bid u, zo het enigszins kan zijn, mij daarbij te helpen, omdat mijn huwelijksarrangementen mij thans extraordinaire kosten geven.'[552] De vaderlijke bijdrage die hem als advocaat in staat stelde voor minvermogenden onder wie Kaat Mossel de verdediging te voeren, was allang ontoereikend gebleken. Toch lukte het hem op 30 mei, hoe krap bij kas hij ook zat, met hulp van anderen de impost op een eerste klas huwelijksvoltrekking te voldoen. Terwijl Catharina in Amsterdam bij haar zus logeerde, liet hij haar weten 'tegen zondag de roeven van de trekschuiten' te hebben afgehuurd, zodat een groot aantal genodigden uit Leiden en Den Haag twee dagen later op een dinsdag de bruiloft in Amsterdam zou kunnen bijwonen.[553] Daaruit blijkt dat dominee Calkoen hun huwelijk niet in alle stilte op 21 juni 1785 in de Oude Kerk te Amsterdam heeft gesloten. Men heeft wel eens verondersteld, dat hun dienst 's morgens om half acht begon, zodat de kennelijke staat van verwachting waarin de bruid zich bevond, de meeste mensen zou ontgaan. Het geldelijk voordeel van een vroegdienst vormde een aanvullende re-

den voor zo'n veronderstelling, maar in werkelijkheid schaamde Bilderdijk zich niet over de voorhuwelijkse zwangerschap van zijn bruid en betaalde hij de hoogst denkbare vorm van huwelijksbelasting. Hij trouwde, in plaats van 's morgens vroeg, 's avonds laat om half acht. Dat werd in die tijd chique gevonden.[554] Vóór zijn eigen overkomst naar Amsterdam maakte hij haar er opmerkzaam op, dat zij haar uitzet vooral niet met hoofdstedelijke tapijten moest trachten uit te breiden: 'Schotse vloerkleden kunt u hier vinden tot negentien en twintig stuivers de vierkante el.'[555] Kennelijk had hij zich te Den Haag verdiept in huiselijke aangelegenheden en zijn ogen goed de kost gegeven.

Tot de genodigden behoorden onder meer Kumpel en Le Franc van Berkhey, die het huwelijksfeest met lange gedichten opluisterden (dat van laatstgenoemde telde liefst 30 bladzijdes). Rhijnvis Feith was de opvallendste afwezige, want hoe vertrouwd hij ook met de 'inner circle' van zijn voormalige vriend was geraakt,-wegens hun onenigheden over de uitgave van *De Geuzen* waren zij in een rap tempo van elkaar vervreemd. Sommige genodigden waren niet alleen uit vriendschap, maar ook uit zakelijke overwegingen aanwezig. Uylenbroek was één van hen, omdat hij als uitgever het vervolg van Bilderdijks eerste bundel erotische gedichten voor zijn rekening wilde nemen. *Bloemtjens* verscheen in hetzelfde jaar als waarin de dichter was getrouwd, 1785, zodat velen zich aan de graad van onbeschaamdheid der bruidegom ergerden. Of deze bundel nu vóór of na de datum van hun huwelijk was verschenen, deed er in dit verband weinig toe, want er waren inmiddels genoeg losse gedichten uit deze bundel in Amsterdam en omgeving te koop aangeboden. Van alle obligate huwelijksgedichten was dat van Izaac Bilderdijk het veelbetekenendst. Hij maakte zich terecht ernstig zorgen over de financiële toestand van zijn oudste zoon. Het lijkt wel alsof hij het bruidspaar van malversaties verdacht en, afgezien daarvan, wilde waarschuwen voor het leven op een te grote voet:

> Wint eerlijk goederen, kent daarvan de ware prijs,
> Wordt met malkand'ren achtbaar grijs.[556]

Zou hij van zijn zoons bemoeienissen met de inrichting van hun Haagse woning af geweten hebben, dan had hij de nationale herkomst van de tapijten met Schotse zuinigheid in verband kunnen brengen om

toch niet minder bezorgd over de toekomst van het bruidspaar te blijven. Wellicht voorvoelde Bilderdijks vader al het financiële beroep dat weldra op hem zou worden gedaan. Er klinkt minstens enige scepsis ten aanzien van het gesloten huwelijk in zijn woorden door, die Bilderdijks critici deelden. Sommigen van hen, onder wie Jan Wap, merkten op, dat de grote man dan wel afkerig van de lof, door een baker uitgesproken, mocht zijn, maar zich door de vleitaal van zijn Catharina geheel had laten inpalmen.[557] Zij hekelden zijn 'overprikkelde en onmatige aard en zijn hoogdravende zelfzucht' die funest voor zijn huwelijksleven moesten uitpakken.[558] Anderen zagen in de mooie dochter van Wiepke Jacobs, op 21 juni 1785 node gemist, een vrouw zonder enige ontwikkeling, 'in het maken van gedichten een weinig, in het verzinnen van intriges zeer ervaren'.[559] Weer anderen, geïnspireerd door Johannes Van Vloten, wezen er 'met zekerheid' op, dat 'Odilde een vrouw was van een eer- en wraakzuchtige, vulgaire aard, kortom behept met alle eigenschappen, nodig om een man ongelukkig te maken'.[560] Een enkeling hield zich voor verlicht, toen hij een retorische vraag stelde: 'Wij mogen, zonder vrees voor een ontkennend antwoord, hier gerust een vraag stellen. Verrichtte Bilderdijk door Catharina Rebecca Woesthoven te huwen, niet een hoogst zedelijke daad, onverschillig of hij van deze eerlijk noodzakelijke stap, als in alles een onmatig man, later niet de wrangste vruchten zou plukken?'[561]

Bilderdijk zelf had geen overdreven hoge verwachtingen van het huwelijk meer. Hij stelde zich op het standpunt van Isaäc da Costa: 'Met een gade, die waarlijk gade is, kwetsen de doornen des levens, maar snijden niet.'[562] Met de hulp van de Allerhoogste zou het hem vast niet slecht vergaan, waartoe hij ten aanhoren van zijn gasten in een gedicht op zijn eigen huwelijk de bede deed om niet kinderloos in het graf te hoeven verdwijnen.[563] Dat moet op hen een vreemde indruk hebben gemaakt, omdat het bewijs van zijn reeds verhoorde gebed er zichtbaar in de persoon van Catharina Woesthoven bij werd geleverd. Het gedicht in kwestie heet *Mijne echtviering* en komt niet in *Bloemtjens* voor (ten teken dat deze bundel gedichten vóór 21 juni 1785 moet zijn verschenen), maar wel in *Odilde* (1808). Uitgever Elwe had zonder toestemming van Bilderdijk onder de volgens hem bespottelijke naam *Oden en Gedichten* (alsof oden geen gedichten zijn) en met gebruikmaking van weinig toepasselijke vignetten uit *De Geuzen* een clandestiene uitgave van het vervolg op *Bloemtjens* uitge-

bracht. Net als Uylenbroek had hij wel toestemming om losse gedichten van Bilderdijk te verkopen, maar niet om ze te bundelen tot een compleet verkoopbaar boekwerk. In de voorrede van *Odilde* ging Bilderdijk hevig over deze schending van het 'kopijrecht' tegen zijn voormalige uitgever tekeer wegens diens 'eigendunkelijke beschikking en onder de hand gepleegde verkoping van mijn eigendom'.[564] Hij achtte de handelwijze van Elwe 'geen kleinigheid' in verhouding tot wat men hem in de loop der tijd allemaal had 'ontroofd', zijn burgerschap in de Republiek incluis. Let wel, het betrof hier een principiele kwestie, want 'de maatstaf des belangs dat wij in een zaak stellen, hangt niet altijd af (en bij mij volstrekt nooit) van de geldwaarde waarop het te schatten zou zijn'.[565] Welnu, in de door hem wel erkende dichtbundel *Odilde* staat 1784 vermeld als het jaar waarin het zogenaamde 'kniedicht' *Mijne echtviering* werd vervaardigd. Voor Da Costa vormde dat voldoende aanleiding om het huwelijk van Bilderdijk met Catharina Rebecca Woesthoven in 1784 te laten plaatsvinden.[566] Rijst de vraag, waarom Bilderdijk in weerwil van zijn voorrede bij *Odilde* niet principieel juist handelde door de werkelijke datum van zijn huwelijk met een jaar te vervroegen. Volgens een artikel van P.J. Veth in *De Gids* was dat 'om een kleine onregelmatigheid enigszins te bedekken', want nog geen drie maanden na de huwelijksvoltrekking beviel Catharina van Louise Sibylle, 'die de heer Van Vloten met enige ironie *zijn eerste huwelijksspruit* noemde'.[567] Voor iemand die het wettelijk huwelijk beschouwde als een 'administratieve regularisatie' van de natuurlijke band tussen man en vrouw, gaf Bilderdijk kennelijk meer om de publieke opinie dan men van hem zou verwachten.[568]

In twee aan zijn dochtertje gewijde gedichten, beide afgedrukt in *Odilde*, deelde hij mee, hoe het vaderschap hem afging. Hij moet aandachtig naar haar wisselende gezichtsuitdrukkingen hebben gekeken, verwonderd over zoveel onschuld en gefixeerd door het grootste verschil tussen hem en dat kleine meisje: hij had ellende meegemaakt, zij niet. Zij kon 'zonder kommer' lachen en 'zonder weedom' huilen.[569] Bij hem kon er geen lachje meer vanaf, in beslag genomen als hij door allerhande bekommernissen werd, en had hij niet meer reden om te huilen *met* dan *zonder* weedom? Hij twijfelde aan zijn eigen vermogen om door haar te worden vertederd:

Des hemels waardst geschenk op 't vaderlijke smeken,

Vertoont dus 't lief gelaat in de eerste onnozelheid,
Die zonder kommer lacht en zonder weedom schreit
En schijnt in dit taf'reel tot 's vaders hart te spreken.[570]

Dat 'schijnt' bleef schrijnen, zodat dit meisje wel de lieveling van haar vader was, maar een minstens even complexe kindertijd als deze zou beleven. In *Aan mijn dochtertjen* beleed hij zijn opperbeste stemming langs een omweg: 'Het leven heeft ook zaligheën!' Heeft hij die zelf wel ervaren? Dat bevestigde hij niet, omdat hij het te druk had met haar iets anders op het hart te drukken. Ze dankte haar leven niet aan 'onkuise lusten, die uw ouders dartel blusten'.[571] Dat verhinderden 'de strenge zeden' van haar vader en 'de haat voor ongebondenheden' van haar moeder.[572] Nee, liefde was de ware bron, waaraan ze haar ontstaan dankte. De mystieke band tussen haar ouders was zo hecht, dat plaats en tijd er geen vat op hadden. Een ordinair rekensommetje in verband met de datum van haar geboorte was wel het laatste wat in haar hoofd moest opkomen, als ze later aan de liefde van haar ouders voor elkaar zou denken. Tussen de Bilderdijk die in *Mijne echtviering* zijn huwelijksdatum met een jaar vervroegde en dezelfde man die twee gedichten aan zijn dochtertje wijdde om haar van zijn rechtschapenheid te overtuigen, kon het contrast niet groter zijn. Het vreemde is alleen dat beide onverenigbare visies in één en dezelfde dichtbundel *Odilde* voorkomen. Eigenlijk bestaat er tussen beide Bilderdijken dezelfde tegenstelling als tussen zijn minnebrieven en zijn 'érotiques', zoals professor Kalff die verwoordde: 'In de eerste houdt hij rekening met de kiesheid zijner aanbiddelijkste en het fatsoen dier dagen,-in de laatste breekt de dichter door dat belemmerend fatsoen heen als een hert in de bronsttijd door het struikgewas.'[573] Men kan deze tegenstelling herleiden tot een haaks op elkaar staand particulier en openbaar optreden, wat zijn tegenstanders hem niet in dank afnamen. Zo maakte Kollewijn schampere opmerkingen over de door Bilderdijk geproclameerde 'onschuld onzer zielen', de 'reinste gloed' ten spijt waarmee hij *Aan mijn dochtertjen* schreef.[574] Zodoende schaarde deze biograaf zich achter het standpunt van Busken Huet, die Bilderdijk een 'godvrezende wellusteling' en geen echte vader, maar een 'nagebootste patriarch' noemde.[575] Voor zover de dichter zich van zijn innerlijke tegenspraak bewust was, trok hij zich er niets van aan. Hij zou zichzelf nooit als een fatsoensrakker hebben bestempeld, aldus aan anderen een stok ge-

vend om hem ermee te slaan, want hij bleef zich in zijn geschriften vrijmoedig over seksualiteit uiten.

Er zijn voorbeelden te over, die dat kunnen illustreren. Als ongediplomeerd medicus beval hij geslachtsgemeenschap aan als een patent middel om de 'schokking' der zenuwen positief ('weldadig' zegt Bilderdijk) te beïnvloeden, mits regelmatig toegepast.[576] In zijn leerdicht *De ziekte der geleerden* (1807) schetste hij een negatief beeld van de kamergeleerde die hijzelf was. Tot diep in de nacht achter zijn leesplank gezeten, onthield hij zich ten onrechte van het 'zoet der slaapkoets'. Bijgelicht door een walmende nachtkaars (Bilderdijk zegt 'vergezeld van' in plaats van 'bijgelicht door' om het gemis aan vrouwelijk gezelschap te accentueren) ademde hij voortdurend ongezonde lucht in. Bovendien at hij ongezond, nam hij niet genoeg beweging en veronachtzaamde hij zijn stoelgang. Dat was slecht voor zijn fysieke welbevinden, vooral omdat hij zich de hartstocht ontzegde in de vorm van woede, wraakzucht en seksuele opwinding, als gevolg waarvan diverse vochten in zijn lichaam onvoldoende werden 'geklutst'.[577] Bilderdijks opvatting over seksualiteit lijkt op een spirituele therapie die nauwelijks verschilt van de omgangsvormen der bonobo's. Hij transformeerde die ijlings tot een goddelijke energie om de menselijke seksualiteit van de dierlijke tocht te onderscheiden, maar in de praktijk viel er niet veel verschil tussen te bespeuren. In *Bloemtjens* en *Odilde* komen naar een hoger niveau getilde minnedichten voor, minder pastoraal dan geënt op de menselijke praktijk, die een sterk seksueel geladen loflied op de liefde inhouden. Men kan ze een spirituele lading niet ontzeggen, wanneer men met Bucher beseft: 'Ook de Bijbel kent deze lading. Men moet door het Hooglied van de liefde worden gemotiveerd om de impasse in de westerse traditie van de scheiding tussen seksualiteit en spiritualiteit te overwinnen.'[578] Het is alsof Bilderdijk zich wat dat betreft van een missie bewust was, die hem meer verwant aan de hippies uit de jaren 60 van de vorige eeuw maakte dan aan zijn achttiende-eeuwse tijdgenoten, om van de na hem komende victoriaanse generatie nog maar te zwijgen. Zelfs de titel van zijn tweede dichtbundel, *Bloemtjens*, doet aan de flowerpower uit de jaren 60 denken. Na *Mijn verlustiging* had zijn lier te lang aan een verdorde olm gehangen 'ter speling van de winden'. Er staat overigens één gedicht in dat eerder met een laag- dan hooglied in verband kan worden gebracht: *De moerbei*. Wie die boom in zijn gedachten al hoort ruisen, komt be-

drogen uit. De vertelling begint onschuldig in een quasimoderne enscenering met een kaptafel en al:

> Eet geen moerbei, lieve schonen,
> Die een mens'lijk harte voedt!
> Eet ze nimmer, ted're harten,
> Want ze zijn nog zwart van bloed.
> Gij ontzet u, schone Chloë!
> Hoor, ik zal u doen verstaan,
> Wat die vruchten zo miskleurde,
> Die daar op uw kapdis staan.[579]

Vervolgens komt de lezer noch Chloë, in wie men een vage afspiegeling van Netje Luzac meent te herkennen, te weten, waarom de moerbei *zwarte* vruchten draagt. Het ging er Bilderdijk niet om die vraag te beantwoorden, nee, de vertelling als zodanig interesseerde hem geen zier, maar des te meer wenste hij de posities van Chloë op zijn knie te beschrijven. De geslachtelijke toenadering tot Chloë vormt het eigenlijke onderwerp van dit gedicht, dat haast te beschrijvend van aard is om een 'vertelling' te worden genoemd. Van alle 'érotiques' is dit gedicht misschien wel het meest erotisch, ook in de ongunstige zin van dat woord, omdat het al te argeloos zinspeelt op een erectie van de man in kwestie zonder die met name te noemen:

> Zus dan! Zit wat op mijn knieën!
> Neen, gij zijt me niet te zwaar.
> Maar, ik kan het niet verklaren,
> Er is echter toch een maar.[580]

Er zit iets onzuivers in dit gedicht, waarmee stilistisch een tautologie als 'maar' en 'echter' in de laatste twee regels lijkt te corresponderen. Men krijgt de indruk, dat Bilderdijk op grond van dit gedicht door anderen tot de 'bekwame vogelaars' werd gerekend, omdat zijn ikfiguur niet ophoudt als een wakkere pedofiel ('een suffende oudoom' betitelt de dichter hem zelf) een meisje te benaderen.[581]

Daarnaast bevat *Bloemtjens* ook een aantal gedichten die niets met erotiek te maken hebben, zoals de romance *Olinde en Theodoor* en een ingehouden ode aan *Mijne Odilde*:

't Volmaakste dat aarde en hemel had,
't Voortref'lijkst dat natuur bezat,
Het dierbaarst daar mijn hart om bad,
Van God een weêrhelft smekend,
Met alles wat mijn beê vergat,
In 't zelfde voorwerp saamgevat:
Ziedaar uw beeld, mijn huwelijksschat,
Met luttel zwiers getekend.[582]

Een vertaling van een anacreontisch gedicht over de krekel leidde tot een vergelijking tussen *An die Zicade* van Goethe en *De krekel* van Bilderdijk. Bij Goethe eindigt het gedicht over dit nijvere diertje zo:

Nooit zal de leeftijd bezit van jou nemen,
Wijze, tedere vriendin van de dichter,
Zonder vlees en bloed geboren,
Ongepijnigde dochter van de aarde,
Bijna vergelijkbaar met de goden.[583]

Het nagenoeg onlichamelijke karakter van de krekel doet aan de goden denken, terwijl bij Bilderdijk de krekel zichzelf genoeg is, een dierlijk stoïcijntje, dat vanuit grote hoogte met de ambities van een boer spot. Het moderne enjambement komt men in de Duitse tegenhanger niet tegen, maar wel de naar Apollo verwijzende zangkunst van het diertje, wiens 'zoet en zangerig geluid' dus niet alleen door Bilderdijk geroemd wordt. Zo eindigt hij zijn gedicht:

En matig, en benij-
ding vrij,
In altijd vrolijk zingen,
Bereikt ge, o kleen en bloed'loos dier,
Den staat der hoge goden schier,
En spot met stervelingen.[584]

Ofschoon men zich kan afvragen, of de krekel wel geschikt is om als Apollo's knechtje door het leven te gaan,-men zou zijn muzikale kwaliteiten eerder als eentonig en te luid voor zo'n nederig baantje willen kwalificeren-, waardoor beide dichters in de fout gaan, is het gedicht van Goethe een 'talentvolle vertaling' en dat van Bilderdijk een 'geni-

ale omschepping' bevonden.[585] Te midden van de bombastische herrie van hun tijdgenoten klonken beide gedichten in elk geval relatief naturel. Dat vormde voor Matthijs Siegenbeek, een van de grootste tegenstanders van Bilderdijk, in 1829 nog voldoende aanleiding om het trefzekere taalgebruik van de Nederlandse minnedichter indirect te huldigen. Hij hekelde namelijk het feit, dat in de titel van één der drie gedichtjes over een tongzoen, waarin lippen 'balsemige reetjes' heten en geliefden hun tong in elkaars mond laten zwemmen als in een complete badinrichting, de originele dichter niet wordt vermeld: 'Reeds in zijn *Bloempjes* en *Verlustigingen*, voor vele jaren in het licht gezonden, treft men verscheidene navolgingen aan, die men, omdat de dichter het niet goed heeft gevonden de makers te noemen, van wie hij dezelve ontleende, lichtelijk voor oorspronkelijke dichtstukken zou houden.'[586] Albert Verwey zou hem jaren later bijvallen, waar het de complimenteuze aandacht voor Bilderdijks oorspronkelijk taalgebruik betreft: 'Zijn verzen zijn de uitstorting van zijn gevoel. Ze hebben, in zijn beste gedichten, de onbelemmerde bewegingen, de voor iedere dichter kenbare gedragenheid van klank, de brutale zorgeloosheid van keren en stilstaan, die alleen zijn op te merken in het werk van schrijvers, die schrijven met de volle overtuiging dat hun woorden gelijk zijn aan hun gevoel.'[587] Maar in plaats van oog voor dit niet erotische aspect van zijn gedichten te hebben of in de teneur van *Bloemtjens*, die men met 'genoeglijke smart' zou kunnen omschrijven, een verklaring voor de levenslange continuering van zijn dichterschap te zoeken: 'Poëzie is als snikken van verdriet, een natuurlijke uiting zonder 'doel', een zich vrij verheffen boven de aarde',[588] bleef men in de negentiende eeuw met een schuin oog tegen zijn poëzie aankijken.

Dat laatste is nogal dubbelzinnig geformuleerd, als men bedenkt, dat men zijn minnedichten op grond van een hardnekkig moralisme afwees. Zelfs een groot bewonderaar van Bilderdijk als Jozef Alberdingk Thijm leed aan dit euvel. Met een zekere gretigheid werd hij door Simon Gorter geciteerd, ja, bedankt voor de manier waarop hij met de minnedichten voor Odilde had afgerekend: 'Het is wel geen ontucht, die daarin wordt gepredikt, maar een christenhart zal toch veel te veel zinnelijks in die liefde vinden. Het zal zich ongetwijfeld beledigd gevoelen door de losheid van het penseel, dat deze liefde schildert.'[589] Dat oordeel sloot naadloos aan op Da Costa's eerder gememoreerde veroordeling van toon en coloriet in *Mijn verlusti-*

ging.[590] Men had nauwelijks in de gaten, dat Bilderdijk in dit opzicht een traditionele 'boosdoener' was, die het niet bonter maakte dan Cats of Huygens, en voor zover men dat wel in de gaten had, slikte men het onlogisch genoeg voor zoete koek, dat de Zeeuwse zedenmeester aan 'der driften drang' elke overmacht ontnam, zodat men zijn erotische gevoelens op een verantwoorde manier in het 'kuise huwelijksbed' kwijt kon.[591] Hoe onedel de lust kan zijn, hoe een 'bedorven verbeelding' soms 'dartele zinnen' binnensluipt, wist Bilderdijk als geen ander. In *Aan Odilde, in antwoord op een onbeschreven papier, mij bij wijze van een brief gezonden* hekelde hij degene die het onbeschreven blad, dat zijn geliefde is, waagde vol te schrijven:

> Wee dat diep verpest gemoed,
> Dat die kalmte u tracht te onttrekken,
> Die u de onschuld ad'men doet.[592]

Als diezelfde persoon hetzelfde zou doen in naam van de liefde, was seksualiteit in haar volle omvang ineens wel toegestaan, want liefde 'mag alles, heiligt alles zonder misdrijf voor zichzelf'.[593] 'Godspraak', dat wil zeggen (de stem van) het geweten, maakte uit, of hier een geoorloofde handeling werd verricht of niet, daar kwam geen rationele overweging aan te pas. Werd een minnaar, behalve door gewetenswroeging, door een Celia met haar 'stalen ziel' gepijnigd, dan moest hij maar bedenken dat 'het stoorloos graf' hem 'ene uitkomst' openzette,[594] of dat een gedicht, dat wil zeggen 'engelensprake', hem het gemis van een geliefde zou kunnen vergoeden. Geen achttiende-eeuwse dichter heeft, zoals Bilderdijk, de liefde bezongen, wedijverend met David en Paulus, en met een open oog voor de onvolmaakte kanten van de man en vrouw die elkaar beminnen. Te midden van metaforen die als epitheta ornantia zich eindeloos herhalen,- Bilderdijk noemde een pijnboom steevast 'een telg van het Pontische woud'-, doen zijn minnedichten modern en origineel aan.[595] Wanneer daarin ook aandacht voor de gepijnigde minnaar of minnares wordt gevraagd, tenderen ze naar de romantiek (waarvan de definitie nog steeds op zich laat wachten) ondanks hun classicistische vormgeving.

Het nieuwe echtpaar vestigde zich op het oude adres, Papenstraat 13 te Den Haag. Wie in het kort een samenvatting zou willen geven van het karakter der echtgenoot, neemt geen gemakkelijke taak op zich. Maar wie zou beloven hem een leven lang als echtgenote terzij-

de te staan, kreeg het pas echt zwaar. Als dichter was hij een classicist met romantische trekken, als orangist en advocaat dapper en welsprekend, als echtgenoot en minnaar hartstochtelijk, maar niet in staat wezenlijk lust en onlust van elkaar te scheiden, of zich in theorie soeverein te wanen zonder zich in de praktijk aan maatschappelijke conventies over het huwelijk te storen, als vader was hij vertederd door zijn dochtertje en toch afstandelijk ten opzichte van haar, als gelovige een doorgewinterde calvinist die nochtans onafhankelijk van de seizoenen zo spiritueel was ingesteld, dat een engelenwaas zijn blik op de buitenwereld vertroebelde of juist scherper maakte, als filosoof was hij overtuigd van Leibniz' perspectivisme dat het geloof in één universum naast ontelbare andere universa veronderstelde en als natuurkundige zag hij zoveel rek in wetten, dat hij de 'g' van gravitatie moeiteloos transformeerde tot de 'G' van God. Als mens was hem het innigst zelfgevoel alles, dat men grofweg met intuïtie zou kunnen omschrijven, en tegelijk verklaarde hij: 'Nee, sterveling, het zelfgevoel is dat van het onvermogen.'[596] Was hij niet een man vol tegenstellingen? Zijn sterke neiging tot zelfbespiegeling mag men met narcisme als persoonlijkheidsstoornis noch met romantiek associëren, maar voor zover een romantische aard wordt gekenmerkt door een zekere disharmonie tussen willen en kunnen, als gevolg waarvan zijn leven een chronisch gebrek aan een vaste levenskoers vertoont, lijkt deze typering op het lijf van Bilderdijk geschreven.[597] Op grond van dit soort hele en halve tegenstellingen repte Da Costa van 'het eigenaardig karakter van de in alles zonderlinge Bilderdijk' of van 'de in alles singuliere man'.[598] Men vergeleek hem met Proteus, als wie hij 'hard en bits, maar ook week en vriendelijk, ongenaakbaar en innemend, haatdragend en liefdevol, lomp en vormelijk, ruw en beleefd, beledigend en vleiend, hoogmoedig en nederig' was.[599] Alsof de tegenstellingen zich nog niet voldoende aaneengereid hadden, is deze opsomming van Kollewijn onvolledig, want daaruit is 'een dienaar van de leugen en een strijder voor de waarheid' weggelaten.[600] Dat vormt een aanscherping van de tegenstellingen, waarmee men het onmogelijk eens kan zijn. Bilderdijk stelde het nooit op prijs een dienaar van de leugen te zijn, wat een cultus veronderstelt, een eredienst aan het tegenovergestelde van de waarheid. Hij was een soms te gemakzuchtige waarheidszoeker, een bevlogene, die niet vrij van overdrijving zich door zijn eigen verbeeldingskracht liet meeslepen. Men heeft hem echter nooit knielend voor het altaar van de leugen

kunnen aantreffen, wel berouwvol in zijn hart, als hij zich achteraf bewust van het negatieve effect van zijn woorden op anderen was geworden. Hun afwijzing ervoer hij als fnuikend, zijn verbale onvermogen als funest voor de goede zaak, of daaronder literatuur of levenskunst moest worden verstaan.

De tegenstelling tussen waarheid en leugen spitste zich soms tot de oneigenlijke tegenstelling tussen proza en poëzie in het werk van Bilderdijk toe. Dan hoorde men de stelling verkondigen, zoals Isaäc Da Costa deed, dat diens poëzie waarachtig is, en diens proza, omdat hij nu eenmaal dichterlijk dacht, een eenzijdige voorstelling van zaken geeft, wat waarachtigheid niet uitsluit, terwijl diens brieven een 'chemische schifting' behoeven om waar en onwaar van elkaar te onderscheiden.[601] Jan te Winkel beweerde ongeveer hetzelfde, maar wrong zich in allerlei bochten om Bilderdijk niet van huichelarij te hoeven beschuldigen. Al die tegenstellingen, culminerend in de tegenstelling tussen waarheid en leugen, zaten hem dwars: 'Zelfs worden wij daardoor geneigd, het woord 'huichelaar' op de lippen te nemen, zonder te denken aan de fijne opmerking van de Franse wijsgeer,[602] dat in haar wezen de huichelarij een hulde is, door de ondeugd aan de deugd gebracht. Zij was dat zeker ook bij Bilderdijk, in wiens borst twee zielen huisden, namelijk de echt natuurlijke, bandeloze, die zo vaak zijn handelingen bestuurde, en de door nadenken (ook achteraf nadenken) vergeestelijkte ziel, die beide eerst door de reuzenmacht zijner scheppende verbeelding in zijn poëzie tot een eenheid samensmolten. Dikwijls opzettelijk oneerlijk en onwaar in zijn geschreven en gesproken proza, houdt hij op dat te zijn in zijn poëtische verrukking, de uitstorting van zijn dichterziel, waarin de verbeelding ook voor hemzelf tot waarheid maakte, wat hij onmiddellijk in de daarbij als vanzelf geboren dichterlijke vorm uitboezemde, een vorm, waarin hij zich door veel vertalen allengs zó geoefend had, dat ook de fijne schakeringen zijner verbeelding er voortdurend beter door konden worden afgespiegeld.'[603] Tegenover de mening van Da Costa en Te Winkel staan drie andere meningen, waaronder die van Rein Bloem: 'Men kan tegenwoordig heldhaftig en zwak, godsdienstig en zondig en toch niet hypocriet zijn. Tenminste als men een groot mens is.'[604] Hier wordt de waarheid niet verdoezeld, noch de leugen ontkend, maar, belangrijker dan dat, aan de principiële of fundamentele oprechtheid van Bilderdijk niet getwijfeld. Zijn particuliere confidenties en de onthulling van zijn gevoelsleven, de bereid-

heid om over zijn nieuwste inzichten met desnoods wildvreemden van gedachten te wisselen, zijn vrijmoedigheid op seksueel gebied, kortom zijn openheid in het algemeen, worden hoger aangeslagen dan de innerlijke tegenspraak waarin hij soms verstrikt raakte. Dat maakte hem tot een man van vlees en bloed, die Allard Pierson liever dan een ledenpop in zijn armen sloot: 'Wikkel hem dus in de breedste plooien uwer liefde, die man der tegenstrijdigheden.'[605] Dat hij het wel eens niet te nauw met de waarheid nam (deze formulering veronderstelt al dat er enige rek in de waarheid zit), lag niet aan hem maar aan de omstandigheden, zo oordeelde Gerretson, die het bestond hem een gecompliceerd karakter te ontzeggen: 'Men heeft veel gesproken over Bilderdijks gecompliceerde karakter. Ik geloof ten onrechte. Bilderdijks geestelijke structuur is uiterst eenvoudig. Het chaotische in zijn uiterlijke omstandigheden is juist het gevolg van dat simplistische, dat zich aan ingewikkelde maatschappelijke verhoudingen niet wist aan te passen. Slechts uit de een- en ondeelbaarheid van zijn geestelijke ontwikkeling is zijn leven en lotgeval te begrijpen. Paradoxaal uitgedrukt is Bilderdijk groot vooral *in* en *door* zijn gebreken.'[606] Inderdaad, wie hem zo beschouwt, geeft blijk van een realistische kijk op deze zeer bijzondere vertegenwoordiger van het menselijk ras.

Catharina Woesthoven was met een zonderling genie getrouwd, wat haar maar matig beviel. De manier waarop ze haar huishouding bestierde, beviel hém weer niet. Dat vormde alleen al een dagelijks terugkerende misère, die met verwijten over en weer gepaard ging. Omdat God in *Genesis* tegen Eva had gezegd: "Adam zal over u de heerschappij hebben," vatte Bilderdijk man en vrouw niet als gelijken van elkaar op.[607] De vrouw diende volgens hem 'meer dan slaafs' onderworpen aan haar man te zijn.[608] In een schrikbarende koppeling van egoïsme aan geloof somde Kollewijn op, wat dat in de praktijk voor Catharina moet hebben betekend: 'Wat hij zegt, is waar, wat hij doet, is goed. Noemt hij haar schuldig, zij moet van haar schuld overtuigd zijn, wensen die niet stroken met de zijne, mag zij niet koesteren. Voor de vlekken in zijn karakter tone zij eerbied. En vooral, nooit wijze zij zijn 'omhelzing' af'.'[609] Bilderdijk was de enige niet, die een uiterst conservatieve opvatting van het huwelijk huldigde en zich principieel een tegenstander van de emancipatie der vrouw verklaarde. Toch gingen er al stemmen op, sinds het streven van de patriotten naar meer gelijkheid, om vrouwen niet altijd in hun rol van huis-

houdster of keukenmeid te bevestigen (om over die van echtgenote en moeder nog maar te zwijgen). Dat zij ook over de 'zo aangename reiniging onzer kinderen' rekenschap aan hun mannen verschuldigd waren, zette kwaad bloed onder hen: 'Had gij dit nog geschreven over Duitse Moffinnen, die als slavinnen voor de voeten van hun meesters kruipen, dan mocht het nog heenbruien. Maar zulks te schrijven over Nederlandse vrouwen, die van oudsher veel te veel van de Bataafse vrijheid hebben ingezogen dan dat zij zich zomaar onbekommerd tot louter niets zouden laten verdoemen, waarlijk dit is onverdraaglijk!'[610] Catharina zal zich in de ogen van haar man als een feministe hebben gedragen, terwijl zijzelf meende een normale invulling aan haar rol als echtgenote en moeder te geven. Da Costa, die haar kende uit de tijd dat hij met Elius Bilderdijk op het Amsterdamse gymnasium zat, was gecharmeerd van haar 'meer indrukmakende dan innemende schoonheid'. Hij vond haar op grond van zijn eigen waarneming meer zelfstandig dan teder en bespeurde slechts ongevoeligheid voor de dichtkunst bij haar, voor welke constatering hij zich eveneens op zijn eigen oordeel had kunnen verlaten, maar zich als een roddelaar indekte door de toevoeging 'gelijk gezegd wordt'.[611] Bovenal had zij de 'schrik van een minder verheven natuur voor het excentrieke van zijn vernuft en karakter'.[612] Naast de 'onvolkomene behartiging van het huishouden' bemoeilijkte dat de relatie met haar man.[613] Zij begrepen elkaar niet, wat Kollewijn verleidde haar in een wel zeer ongunstig daglicht te stellen: 'Ons komt het voor, dat juffrouw Woesthoven een weinig merkwaardig en tamelijk onontwikkeld persoontje is geweest, met iets zelfstandigs, of, zo men wil, stijfhoofdigs in haar karakter, dat zich onder ongunstige omstandigheden kon ontwikkelen tot onvrouwelijkheid en brutaliteit.'[614] Maar wie zou menen dat hij partij voor Bilderdijk koos, kwam bedrogen uit: 'Was zíj een hanenveer, híj was in de omgang zeker nog heel wat ongemakkelijker.'[615] Hun toch al onder een ongelukkig gesternte gesloten huwelijk kon geen lang leven beschoren zijn. Had Bilderdijk haar vroeger ten onrechte opgehemeld, later zou hij haar ten onrechte verguizen om haar 'beestelijke' en 'duivelse' aard.[616] In de tussentijd behielpen zij zich met elkaar, zo goed en zo kwaad als dat ging.

In het leerdicht *De echt* (1812) heeft Bilderdijk zijn hoogst eigenaardige opvattingen over het huwelijk verwoord, maar het is de vraag of hij die in 1785 ook al huldigde. Wanneer men dit leerdicht met het precies gedateerde *Het echtgeluk* van 20 februari 1799 en met het

eerder vermelde *Mijne echtviering* (door hem op zijn huwelijksdag voorgedragen) combineert, komt men constanten op het spoor die naast enige uitwassen, meestal op een latere datum betrekking hebbend, een goed beeld van zijn opvattingen in 1785 geven. Tot de uitwassen behoorde zijn visie op het patriarchaat, die nog uit zijn studententijd stamde. Grofweg komt zijn juridische onderbouwing van het huwelijk erop neer, dat de 'dominica potestas' uit het Romeins recht de vader een vrijwel absoluut gezag binnenshuis garandeerde, dat hem, door God verleend, primair verantwoordelijk maakte voor het geestelijk beginsel in het huwelijk. De vrouw, als Eva een wezen van secundair belang, was slechts voor het lichamelijk of stoffelijk beginsel verantwoordelijk. Als er uit hun vereniging een kind werd geboren, had de man gezorgd voor de vorming van de ziel of de geest van de nieuw geborene en de vrouw voor de vorming van zijn of haar lichaam. Aldus verkondigde Bilderdijk in de formulering van Joris van Eijnatten, 'dat de willende ziel het eigenlijke levensprincipe is, een beginsel dat bij de conceptie wordt aangeleverd door de man. De vrouw daarentegen reikt slechts het lichamelijke element aan. De man bevat het hogere, willende principe en is derhalve door God boven de vrouw gesteld; de man is de manifestatie *par excellence* van het antimaterialistische beginsel van Bilderdijks universum.'[617] In overeenstemming daarmee bezat het eitje van de moeder het materiële lichaam en het zaad van de vader het geestelijk levensbeginsel van de embryo. Bilderdijk ontwikkelde deze hypothese als volgt: 'Het beginsel van leven stelle ik de ziel te zijn en ik stel die ontwikkeld uit en bij de vader, evenals het lichaam bij de moeder. Deze hypothese is gewaagd, maar zij komt mij voor gewettigd te worden door de fysieke en morele verschijnselen, de goddelijke huishouding (om het aldus te noemen) en zelfs door het leerstuk der erfzonde.'[618] Adam, de eerste mens, ging aan Eva, slechts een rib uit zijn lijf, vooraf. Dat maakte hem, ondanks dat Eva hem daartoe had verleid, als eerste schuldig aan de overtreding van Gods gebod en ook als eerste verantwoordelijk voor het doorgeven van het essentieelste kenmerk van menselijk leven: de ziel. In *De echt* verkondigde Bilderdijk een stelling die hieraan nauw verwant is, hoewel men dat op het eerste gezicht niet zou zeggen. Het huwelijk, zo beweerde hij met grote stelligheid, leidt tot zelfkennis en tot vergroting van de kennis van het heelal. Waarom is dat zo? Welnu, daarover geeft *Genesis 1:27* uitsluitsel. Man en vrouw schiep God de eerste mens, dat wil zeggen als een tweeslachtig we-

zen. Zodoende kon uit de androgyne Adam een Eva tevoorschijn komen. Na de zondeval kwam er verandering in deze situatie, maar de eerste mens bleef onverkort verlangen naar hereniging met zichzelf. Wat God met de schepping van Eva had gedaan, was daarom te typeren als 'verdelen tot herenigen'. Het heelal is een plenum, dat gevuld is met ether, een 'medium', met behulp waarvan de ziel zich in de kosmos stort om zich bij de geestenwereld te voegen. De vereniging van twee zielen in het huwelijk heeft naar analogie daarvan kosmische dimensies.[619] Er valt geen speld tussen te krijgen en toch doet men er goed aan om deze zienswijze op het huwelijk tot de uitwassen te rekenen, en dat niet alleen omdat Bilderdijk er rond 1812 een van zijn eerder verkondigde stellingen afwijkende visie op na bleek te houden.

Tot de constanten behoorde zijn overtuiging dat het huwelijk wordt gekenmerkt door 'vereniging': 'Vereniging is haar kenmerk. Liefde neemt dus deel in het wezen van anderen, en het is daarom, dat de liefde Gods wezen en de vervulling van Zijn wet is, omdat zij ons met Hem verenigt en met onze naasten ineensmelt.'[620] Natuurlijk heeft dit kenmerk een seksuele implicatie, vandaar dat de vrouw in *Het echtgeluk* te horen kreeg:

> Wijs met onbedacht versmaden
> Zijne omhelzing nimmer af.
> Wee een vrouw, zo onberaden,
> Die dien vloek op zich durft laden,
> Die haar nasleept in het graf![621]

Haar 'onverschilligheid' zou betekenen dat ze de gunst van de Allerhoogste zou afwijzen, heette het in *Mijne echtviering*.[622] Om het haar wat gemakkelijker te maken zich in seksueel opzicht naar hem te voegen, ried hij haar aan zijn wellust voor haar eigen lust te houden.[623] Weer valt het dubbelzinnige gebruik van het woord 'wellust' op, want enerzijds verstond hij daaronder een wufte drift die menigeen 'het ogenblikkelijk zoet van een wisselziek genoegen' deed verkiezen boven de liefde, anderzijds de vervulling van de liefde binnen een monogame relatie.[624] Dus diezelfde drift, maar niet wisselziek, was onverdacht? Ja, luidde het antwoord, al diende men zijn driften over het algemeen wel in toom te houden zonder (deze beperking is

typerend voor Bilderdijk en onhoudbaar in de praktijk) een beroep op zijn eigen ratio te doen:

> Hou steeds uw driften in de band
> En wantrouw tevens uw verstand.[625]

Waarschijnlijk zaten hem zijn voorhuwelijkse ervaringen op seksueel gebied zo dwars, dat hij zijn eigen dochter voorhield (met een plastischer woord dan 'vereniging') wat hij als haar heiligste plicht beschouwde: 'Alle plichten van een vrouw zijn vervat in het enkele woord, volkomen *verkleefdheid* aan haar gemaal. Hem gelukkig te maken door haar liefde en daardoor zelf onuitsprekelijk gelukkig te zijn, ziedaar haar bestemming op aarde. Het is om deze bestemming waardig te vervullen, wanneer God haar daar zichtbaar toe roept, dat een meisje zich bevlijtigen moet bekwaam te worden. Hiertoe is het dat ze haar verstand moet oefenen, dat ze kundigheden, dat ze talenten moet trachten te verkrijgen en wat God aan aangenaams in haar gelegd heeft, moet trachten te onderhouden, in acht te nemen en aan te kweken.'[626] Dat moet ze doen om haar toekomstige man te behagen en vooral niet om zelf bewondering te oogsten.[627] Tot de constanten behoorde eveneens de zogenaamd 'vrijwillige' zelfkleinering van de vrouw. 'Stel zijn luimen u tot wetten', beval hij in haar aandacht aan.[628] Kreeg ze een meningsverschil met haar man, dan moest ze niet alleen inbinden, maar ook zich niet stiekem wijzer wanen dan hij:

> Hou uw mening nimmer staande
> Tegen die van uw gemaal:
> Wie zich eens de wijste waande,
> Maakt de hoogmoed in zich gaande,
> Voert weldra de hoogste taal.[629]

Kon ze zich niet inhouden en dreigde er over en weer een scheldkanonnade te ontstaan, dan diende ze te beseffen, dat ze door haar man te tergen juist het kwaad verergerde:

> Wen het hart zich dan ontledigt
> Door een hard of hevig woord,
> Waan niet, zo gij u verdedigt,

Dat gij 't krank gemoed bevredigt:
Nee, gij breidt het onheil voort.[630]

Misschien gunde Bilderdijk zijn lezers een inkijkje in zijn eigen huishouding, toen hij in *Het echtgeluk* de vrouw verzocht een toontje lager dan haar man te zingen. Het huwelijk, zei hij in *De echt*, is geen wederzijdse verdrukking, die de wil van de een door die van de ander tracht te 'verheren'.[631] Ter wille van de liefde, het 'stofloos samenvlieten' van man en vrouw, moest de vrouw gehoorzaam aan haar man zijn.[632] De man van zijn kant *kon* zijn macht niet eens misbruiken,-hier deed zich een derde constante voor-, want wie met juridische ogen naar de 'potestas' van een koning, vader of man keek, zoals die in het inmiddels zwaar gedateerde Romeins recht omschreven was, moest wel tot de conclusie komen, dat het in geen van drieën opkwam zijn macht te misbruiken, 'tenzij hij genoodzaakt of getergd wordt om een buitengewone maatregel tot fnuiking van weerspannigheid te nemen, die dan door de duivel wiens wezen haat is tegen God en alle gezag dat van God afstamt, voor misbruik wordt uitgekreten. Ik heb huiselijke en staatsgeschillen en beklagingen in menigte gezien en bijgewoond, in en buiten mijn praktijk, en de ondervinding heeft mij daarvan overtuigd, evenals ik naderhand het beginsel van deze waarheid heb leren inzien.'[633] Zo'n stelling is krasser dan kras, want als de man in het huwelijk net zomin kwaad kan doen als een koning op zijn troon, was ook een door Bilderdijk legitiem geachte opstand tegen de Spaanse koning uit den boze. Wat vormde dan de basis van de Republiek onder de Oranjes? De laatste constante veronderstelde, in combinatie met de voorlaatste, blinde gehoorzaamheid van de vrouw aan de man.

Bilderdijk bediende zich van een drietal argumenten om zijn gelijk af te dwingen. Het Bijbelse argument, waarop hij zich beriep om de superioriteit van de man ten opzichte van de vrouw te verdedigen, breidde hij uit met een bewijs uit het ongerijmde. Stel, dat de vrouw superieur ten opzichte van de man zou zijn, hoe had het leven op aarde zich dan ontwikkeld? Aan de figuur van Lilith viel gemakkelijk te bewijzen, hoe funest zoiets voor de schepping geweest zou zijn. Lilith had zich immers niet aan Adam willen onderwerpen. "Aini schochebbes lemattha", had ze tegen hem gezegd, ofwel: "Ik wil u niet onderdanig zijn." Daarna was ze de lucht in gevlogen om seks met de duivel te hebben. Ter bescherming van haar eigen kroost had ze ver-

volgens de kinderen van Adam vermoord.[634] Welnu, iedereen die zich op het standpunt stelde dat de kunnen gelijk zijn, riep hetzelfde onheil over zich af als Lilith. 'Waar macht en vrees voor macht zich eindloos wederstreven',-en deze situatie deed zich zonder eenhoofdig gezag in gezin en samenleving voor-, heerste totale chaos. Daaraan ontleende Bilderdijk een praktisch argument om de superioriteit van de man ter onderscheiding van de 'hobbesiaanse mens' te bewijzen. Sinds zijn promotie had hij om politieke redenen voor een sterk eenhoofdig gezag gepleit, waaraan de behoefte volgens hem daarna alleen nog maar was toegenomen. In theorie kon het wel lijken, alsof de man inderdaad een vertegenwoordiger van het sterke geslacht was, maar in de praktijk bleek dat de vrouw te zijn. Dit alles weer relativerende argument bracht hij onder woorden in een brief aan zijn vriend Hendrik Tydeman: 'Dat de vrouw haar man geleidt, indien zij verstandiger is dan hij, zoals u zegt, is zelfs zonder die restrictie, waar. Duitsland mag men misschien uitzonderen (al ware het dan maar omdat ze daar 'der Mond' zeggen, u kent toch dit sprookje!) waar de mannen doorgaans te dom zijn om zich te laten regeren. Dit fenomeen is niets anders dan het algemene dat in geheel de natuur is verspreid, en waarin mede Gods wijsheid zeer kennelijk is, dat namelijk de zwakkere altijd de sterkere regeert. Ware het omgekeerd, de mens moest de hobbesiaanse mens zijn, en niet Gods werkstuk. Dit principe is mede nog nooit ontwikkeld, maar het bevat de sleutel van zoveel belangrijke waarheden.'[635] Met dit laatste argument verzachtte hij enigszins zijn harde standpunt over de principiële ongelijkwaardigheid van man en vrouw. Dat hij, wat dat betreft, niet in de pas met zijn eigen tijd liep, besefte hij zeer wel, maar deerde hem geenszins: 'Dat de vrouw haar man kiest, ontken ik mede, tenminste behoort het zo niet. De man kiest haar, en uit 's vaders macht gaat zij door zijn zorg voor haar geluk in die van haar man over, op een wijze en tot een ineensmelting van persoonlijkheid, die boven alle uitdrukking verheven is, en waarin Gods aanbiddelijkheid zich zichtbaarst kentekent. Klinkt dit vreemd in de tegenwoordige oren, tant pis!'[636] Als emancipeerbaar persoon moet men Bilderdijk een hopeloos geval achten. Ter verschoning van hem valt slechts op te merken, dat de algemeen aanvaarde positie van de vrouw in de achttiende eeuw en lang daarna op gelegaliseerde achterstand neerkwam, zolang een wettelijke basis voor de gelijkwaardigheid van man en vrouw ontbrak.

Alvorens daar nog een enkel woord aan te spenderen, waardoor Bilderdijks opvattingen over het huwelijk in een relativerend tijdsperspectief worden geplaatst, dient een chroniqueur van 's mans leven zijn lezers van het subversieve karakter van diens gelijk te overtuigen. Pas nadat men de ernst van een situatie ten volle tot zich heeft laten doordringen, is een relativering immers op zijn plaats. Kenmerkend voor de wijze waarop Bilderdijk zijn eigen gelijk etaleerde, is zijn erkenning dat vrouwen, kinderen en volkeren natuurlijk ook rechten hebben, maar dat het vaderlijk gezag daaraan geen ruchtbaarheid diende te geven. Met de woorden van Joris van Eijnatten pleitte hij ervoor om het volk expres dom te houden: 'Het ligt daarom voor de hand de studie en beoefening van het staats- en natuurrecht te beperken tot geleerden, staatsmannen en vorsten, opdat het gepeupel ervan weerhouden wordt verkeerde gevolgtrekkingen te maken.'[637] Dat Joan Derk van der Capellen tot den Pol die maatschappelijke code had geschonden, nam hij hem extra kwalijk. Subversief en niet alleen slechts consequent was eveneens zijn opvatting over de grote gevaren die een door vrouwen geregeerde samenleving bedreigden. Aan Elisabeth I dichtte hij tal van negatieve kwalificaties toe, waarvan het ene predicaat nog negatiever klonk dan het andere. Ze was koket, wulps, grillig, besluiteloos, nijdig, indolent en vreesachtig.[638] Over Jacoba van Beieren, die de regel van erfopvolging in de mannelijke linie had geschonden, beweerde hij, dat een hoerachtige vrouw altijd wreed was. Dat was niet zomaar een veronderstelling van hem, maar iets wat hij in een studie van de Duitse arts F.J. Gall had gelezen: 'Gevoelens van wellust en wreedheid worden door aanpalende hersendelen bestuurd.'[639] Toen hij deze uitspraak deed, had hij zich moeten realiseren, dat een machtige vrouw van dezelfde eigenschappen blijk kon geven als een alleenheerser. Wat hij zijn seksegenoten verweet, namelijk een 'diep verpest gemoed' waarmee zij de vrouwelijke onschuld gewoonlijk geweld aandeden, kwam met de eigenschappen van Jacoba van Beieren overeen. Maar waarom nam hij zijn eigen niet minder wrede wellust voor lief en wees hij die in een vrouw als Jacoba van Beieren af? Het subversieve element school hem dus vooral in een op de seksen toegepaste aloude stelregel: 'Quod licet Iovi, non licet bovi!' Tussen de onuitgegeven gedichten in zijn nalatenschap trof men na zijn dood een quasionschuldig 'dichtstukje' aan, dat was gewijd aan een naar Jacoba van Beieren vernoemd kannetje.

Wie het goed leest, kan nog iets van zijn subversieve woede navoelen:

> Doch, kruikjen, neen, vertel ons niets!
> Zwijg liever, gij die weet te zwijgen,
> Van dezen welpoel des verdriets,
> Wiens vuil een pestdamp op deed stijgen.[640]

Indien wetgeving enig inzicht in de huwelijksopvattingen van Bilderdijk kan verschaffen, ter relativering dienend van zijn standpunt over de principiële ongelijkheid van man en vrouw, dan is het gesteggel over artikel 160 en 161 van het Burgerlijk Wetboek van belang. Tot 1956 kende men in Nederland een huwelijks- en huwelijksgoederenrecht, dat uitging van de volledige ondergeschiktheid van de vrouw aan de man. Een gehuwde vrouw was tot die tijd handelingsonbekwaam. Beschikte ze over een eigen vermogen, dan werd dat door haar man beheerd, tenzij dat in de huwelijksvoorwaarden anders was geregeld. De man heette het hoofd van de echtvereniging te zijn, aan wie de vrouw gehoorzaamheid verschuldigd was. Hij bepaalde de woonplaats en nationaliteit der gezinsleden en was in naam verantwoordelijk voor de naamgeving en opvoeding der kinderen. Beide artikelen logenstraften sindsdien het extreme karakter van Bilderdijks huwelijksopvattingen, die zich bij leven en welzijn pas in 1956 had hoeven te verzetten tegen de wijziging van artikel 160 en 161 van het Burgerlijk Wetboek. Wat dat betreft, heeft een deel van zijn opvattingen tot 200 jaar na zijn geboortedatum de tijd kunnen trotseren! Tracht men via wetgeving weer naar Bilderdijks eigen tijd terug te keren, dan is het niet ondienstig in 1909 een tussenstop te maken. In dat jaar werd het Burgerlijk Wetboek gewijzigd om te verhinderen, dat in geschillen tussen dienstbodes en hun 'meesters' de laatsten op hun woord werden geloofd.[641] De tot dan toe volstrekt ondergeschikte positie van dienstbodes kan verklaren, hoe Bilderdijk met zijn eigen dienstbodes omging. Een volgende tussenstop betreft een artikel van Abraham Kuyper in *De Standaard* uit 1890, waarin hij zich hevig keerde tegen de gedachte dat een vrouw de dynastie even goed zou kunnen voortzetten als een man. Hoewel koningin Victoria al meer dan een halve eeuw koningin van Engeland was, vond hij prinses Wilhelmina als koningin van Nederland niet acceptabel. Wie daar geen enkele moeite mee had, hield er volgens hem een 'bizarre opinie' op

na, want in strijd met Gods bestel waren man en vrouw ook in dynastiek opzicht ongelijkwaardig.[642] Toen eenmaal vaststond, dat prins Hendrik met prinses Wilhelmina zou gaan trouwen, ontstonden er op juridisch gebied grote problemen, omdat hij als hoofd van de echtvereniging zijn eigen vrouw zou kunnen commanderen iets te doen, wat zij als gebiedster van alle Nederlandse onderdanen moest kunnen weigeren. Gelegenheidswetgeving moest toen voorkomen, dat de koningin van Nederland door haar huwelijk handelingsonbekwaam zou worden.[643] Welnu, als dit soort problemen zich zo lang na de dood van Bilderdijk nog voordeden, kan het niet anders of anderen deelden zijn huwelijksopvattingen, die overigens ook een achttiende-eeuws politiek staartje hadden.

Naarmate prins Willem V zich als stadhouder steeds meer in het nauw gedreven voelde door aanvallen van de patriotten, gingen er onder orangisten luider stemmen op om zijn vrouw, prinses Wilhelmina van Pruisen, te steunen. Bilderdijk heeft nooit tot hen behoord, omdat hij gruwde van het idee dat een vrouw, geen Oranjetelg, een sterk eenhoofdig gezag over de Republiek zou uitoefenen. Wetsaanpassingen om dat mogelijk te maken stuitten op zijn fel verzet, terwijl hij wel bereid was de wet anderszins aan te passen vanwege zijn onlangs gesloten huwelijk. School er dan toch een radicale politicus in hem, een revolutionair, die na de Franse Revolutie ten onrechte voor een anti- en contrarevolutionair doorging? Achteraf vond hij, dat hij te laat getrouwd was, want als een tweede Gracchus Babeuf redenerend eiste hij in 1815 van de staat iets onmogelijks: alle mannen op achttienjarige leeftijd moesten financieel in de gelegenheid worden gesteld om hun eigen gezin te stichten. Hadden zij geen geld om aan voedsel te komen, dan moest de staat in hun behoefte voorzien: 'Ik kom er rond voor uit, dat ik het de eerste plicht van een gouvernement acht voor de middelen van bestaan te zorgen, en wel in dier voege, dat iedere jongeling van 18 à 20 jaar kan trouwen en zijn huisgezin voorstaan, en dat ik alle zedeloosheid, die steeds veld wint, aan het vergeten van deze plicht toeschrijf, maar hierover een andere keer meer. De tweede plicht acht ik, ervoor te zorgen dat men goed gevoed wordt, waaraan de zedelijkheid hogelijk hangt.'[644] Wat hij onder goede voeding verstond, legde hij uit, toen hij de voordelen van kool, wortelen en rapen boven aardappelen aanprees. Er bestond volgens hem een 'evident verband tussen geslachtsziekten en piepers', want dat volksvoedsel 'maakt jonge meisjes vroegrijp en rijpe

meisjes vervallen ras tot hoererij'.[645] Als jurist kon hij zich wel met wetgeving bemoeien om zijn ideeën over huwelijk, opvoeding en gezin vorm te geven, maar diep in zijn hart vond hij dat soort aangelegenheden boven een menselijke inventie als het recht, vastgelegd in een burgerlijk wetboek, verheven. Zijn eigen vrouw moest hem in zijn ogen kunnen lezen als een wetboek, al ondervond hij dagelijks, dat ze slechte ogen had. In *Mijne echtviering* was hij zo onverstandig geweest hoog van haar talenten op te geven. Had hij haar niet als 'Bloem van Neerlands Zanggodinnen' gehuldigd?[646] Ze kon nog geen volzin fatsoenlijk op papier krijgen, laat staan dat ze over de door hem verlangde leescapaciteiten beschikte. Dat wilde ze ook helemaal niet, althans dat valt af te leiden uit het cynische commentaar van Simon Gorter op de heimelijke verlangens van haar echtgenoot: 'Wij menen zeker te weten, dat menige beschaafde christenvrouw in die telkens en met zo kenbare voorliefde door Bilderdijk opgevoerde combinatie van haar huidsatijn en de rest met dat lezen in 's echtgenoots oog als 'haar wetboek en haar God', iets bij uitstek beledigends voor haar gevoel van vrouwelijke waardigheid vindt.'[647] Catharina had zich waarschijnlijk wel kunnen vinden in Kants definitie van het huwelijk, waaraan de goddelijke en kosmische dimensies van haar man ten enenmale ontbraken: 'Verbintenis tussen twee mensen, niet tot hetzelfde geslacht behorend, ter levenslange uitwisseling van hun geslachtskenmerken.'[648] Het huwelijk wordt zo getransformeerd tot een zakelijke overeenkomst, waarin de levenslange uitwisseling van geslachtskenmerken niet eens tot een primair seksuele samenwerking hoeft te leiden.

Zo stonden de wittebroodsweken van Bilderdijk en zijn vrouw niet alleen in het teken van de bevalling van hun eerste kind, maar ook van iets wat bedrieglijk veel op een ontgoocheling leek. Zij beseften, dat het zinnenprikkelend 'driftkrioelen' hun lang niet altijd wederzijds genoegen deed.[649] Als het gebruik van wetboeken in de huiselijke sfeer niets bijdroeg tot zijn geluk, moest hij die maar als advocaat aanwenden om het tegen Kaat Mossel gevoerde proces zo goed mogelijk te laten verlopen. Geen huwelijksreis sloot de beginfase van hun samenleving als man en vrouw af, maar een landelijk de aandacht trekkend proces, een gevecht in de rechtszaal, dat ter maskering van hun gevechten binnenskamers diende. Geen romantische ontplooiing van de liefde verrijkte hun gemeenschappelijk bestaan, maar een tamelijk vreugdeloos genoten hartstocht, eenzijdig opge-

waardeerd tot hemelse proporties en opgevat als een 'regeneratieve plichtsbetrachting ter ere van God'.[650] Omstreeks 3 september 1785, dat wil zeggen vijf dagen vóór de geboorte van zijn eerste kind, nam hij de verdediging van Kaat Mossel over van zijn procureur, waarna hij bevond, dat de populaire volksvrouw nog steeds 'ruw misschien, maar argeloos voor het overige' was.[651] Als voorbeeld van dat laatste trof hij in de aantekeningen van zijn procureur een reisbeschrijving aan, waarin Kaat repte van haar ontmoeting met de prins in 's-Gravenhage. Ze had hem gegroet, wat minder bijzonder was dan dat hij haar had teruggegroet 'met een gelaat van buitengewone vergenoeging op het allerminnelijkst'.[652] Toen Bilderdijk dat las, wist hij weer waarom hij de gebroeders Van der Linden had gevraagd om zijn procureur naar de zich dagelijks voortslepende verhoren te mogen sturen. Overigens had hij in de tussentijd niet stilgezeten, want herhaaldelijk had hij de voorzitter van de speciale commissie, Mr. Willem Hendrik Teding van Berkhout, gewezen op de te lange duur van Kaat Mossels voorarrest en de slechte omstandigheden waaronder dat moest worden uitgezeten. Zijn bemoeienissen werden over het algemeen afgewezen als blijken van ongepast medelijden, waar 'respectabele fermiteit' jegens een bajesklant nu juist geboden was en als 'zeer geaffecteerde inventies' die als 'laesieve' opmerkingen golden.[653] Hij liet zich daardoor niet uit het veld slaan en bleef zich voor haar vrijlating inspannen. Omstreeks 3 september 1785 moet hij zijn befaamde pleitrede voor haar hebben gehouden, waarin hij aantoonde, dat ze onschuldig was aan het haar ten laste gelegde 'oproer'. Een preciezere aanduiding van deze datum is helaas niet mogelijk, omdat in de verzamelde processtukken (bekend als *HS 1934* in het Rotterdams Gemeentearchief) wel beëdigde verslagen van haar ondervragingen en confrontaties met andere verdachten en getuigen voorkomen, maar niet het requisitoir van de hoofdaanklager, Mr. Paulus Gevers, en evenmin het slotpleidooi van Bilderdijk. Dat is nog om een andere reden betreurenswaardig dan alleen wegens het ontbreken van een precieze tijdsaanduiding, want had men over Bilderdijks pleitrede (jargon voor slotpleidooi) de beschikking gehad, dan zou men daaruit hebben kunnen afleiden, hoe hij zijn werk als advocaat verrichtte.

Het ligt voor de hand dat men bij iemand in een dubbelfunctie van advocaat en literator, zoals Bilderdijk, de structuur van een pleitrede met die van een betoog vergelijkt. Cicero, op wie hij zich tijdens het

proces nadrukkelijk beriep, onderscheidde in een betoog vijf onderdelen, die in grote lijnen identiek zijn aan die van een pleitrede: ten eerste het *exordium*, waaronder de inleiding of aanhef van een betoog wordt verstaan. Hierin wordt de belangstelling van toehoorders of lezers gewekt en de eigen deskundigheid zo vertrouwenwekkend mogelijk geëtaleerd. Een vast onderdeel van het *exordium*, met name in een pleitrede, is de *captatio benevolentiae*, dat wil zeggen een poging van de advocaat om de rechter gunstig jegens hem en zijn cliënt te stemmen. In een betoog komt dit onderdeel minder vaak terug als een poging van de auteur om de lezer in te palmen. Ten tweede volgt in een betoog de *narratio*, waarin een overzicht van de feiten wordt gepresenteerd. Wat kan men verschillend beoordelen, wat zijn al of niet vermeende strijdpunten en tot welk eventueel nieuw inzicht in de definitie van een probleem leidt het gepresenteerde overzicht? Dat laatste onderdeel van de *narratio* kan in een pleitrede tot een afzonderlijk derde onderdeel leiden, dat *propositio* wordt genoemd. De advocaat maakt van de aanklacht 'moord met voorbedachten rade' bijvoorbeeld 'doodslag' door een zaak vanuit de zijns inziens juiste kant te bekijken. In een betoog ontbreekt de *propositio* veelal ten gunste van de *partitio*. Daarin wordt de structuur van het eigenlijke betoog of de *argumentatio* blootgelegd. In een mondeling betoog is de *partitio* niet ondienstig, maar in een geschreven of gedrukt betoog overbodig. Wat het vierde onderdeel van een betoog of pleitrede betreft, kan de *argumentatio* argumenten bevatten die het eigen standpunt ondersteunen (*confirmatio*) of dat van de tegenpartij weerspreken (*refutatio*). Een uitweiding (*digressio*) kan dienen om het eigen gelijk extra kracht bij te zetten. In het vijfde en laatste onderdeel, de *peroratio*, worden de belangrijkste argumenten in een betoog of pleitrede herhaald. In de opeenvolging van steeds sterkere argumenten kan een smeekbede doorklinken, waaraan dit onderdeel zijn naam te danken heeft. De conclusie, zonder dat daar een smeekbede aan te pas komt, vormt meestal het belangrijkste onderdeel van de *peroratio* in een betoog, die ten onrechte zo heet en beter *conclusio* kan worden genoemd.[654] Nu gaat het er niet om pleitrede en betoog als twee subgenres met elkaar te vergelijken en vervolgens vast te stellen, hoe nauw verwant de advocaat Bilderdijk zich aan de literator moet hebben gevoeld, in weerwil van hun ogenschijnlijk verschillende bezigheden, nee, het gaat erom vast te stellen, dat Bilderdijk zich niet al te veel aan klassieke structuren en schema's gelegen

liet liggen Hij ging zijn eigen weg. Er vond in zijn denken een overgang van classicisme naar romantiek plaats,-waarvan bijvoorbeeld zijn romances getuigen-, die parallel aan zijn steeds vrijere beroepsuitoefening als advocaat liep. Zo'n stelling kan men echter alleen bewijzen met Bilderdijks pleitrede ten behoeve van Kaat Mossel bij de hand. Of heeft men die daarvoor niet nodig?

Hoewel het feit van de missing link te ontkennen noch te verdoezelen valt, kan men zich op grond van krantenberichten, ontboezemingen der rechtstreeks betrokkenen en de verontwaardigde reacties van patriotten ter plaatse toch enig beeld van Bilderdijks slotpleidooi vormen. Reeds zijn binnenkomst in de rechtszaal was opzienbarend, want terwijl hij zich een weg baande naar het spreekgestoelte, werd hij uitgejouwd door patriotten in het algemeen en vrijkorpsisten in het bijzonder. Met 'allerlei kreten en dreigende mompelingen' trachtten zij hem het spreken onmogelijk te maken.[655] Doordat kort tevoren de vrijkorpsen in Utrecht hun derde samenkomst hadden gehouden, tijdens welke zij hadden gezworen te zullen streven naar een volksregering bij representatie overeenkomstig de Akte van Verbintenis, waren de spanningen tussen patriotten en orangisten nog hoger opgelopen.[656] Een afspiegeling daarvan was in de rechtszaal merkbaar, maar Bilderdijk liet zich de mond niet door zijn tegenstanders snoeren. In plaats van een *captatio benevolentiae* vroeg hij aandacht voor zijn eigen moeilijke positie, als was hij er bij voorbaat al van overtuigd, dat de voorzitter van de speciale commissie toch niet voor hem en zijn cliënte te winnen zou zijn. Van het *exordium* in ciceroniaanse zin bleef aldus weinig over, temeer, omdat hij hieraan iets toevoegde wat de tegenstelling tussen hem en de welsprekende Romein nog vergrootte: ''Mijn toestand op deze plaats heeft enige overeenkomst met die van Cicero, toen hij in de verdediging van Milo door de dreigende tegenwoordigheid van gewapend lieden werd belemmerd. Daar is evenwel tussen de Romeinse Voorspraak en mij één onderscheid hierin bestaand, dat hij bevreesd werd, en alzo aan de verdediging van zijn cliënt haar eis niet kon geven. Ik daarentegen vrees niets en zal mij door geen consideratie, van welke aard ook, van mijn plicht en roeping hier ter plaatse laten afbrengen. Ik vorder de nodige vrijheid en de nodige stilte om de defensie voor te dragen!"[657] In het hierna volgende feitenrelaas, de *narratio*, moet Bilderdijk zich een meester hebben getoond, wat men niet alleen aan het effect van zijn woorden kan afmeten, maar ook los van dit proces uit zijn wel

overgeleverde pleitredes kan aflezen. Voor dit onderdeel van een pleitrede ging hij zeer nauwgezet te werk, omdat de waarheidsvinding daarvan afhing. In een linkerkolom noteerde hij artikelsgewijs wat hem over de toedracht van een zaak bekend was, bijzinnen en zinsneden bewerkend tot afzonderlijke artikels, terwijl hij in een rechterkolom zijn aantekeningen ten behoeve van de *propositio* maakte.[658] In het tegen Kaat Mossel gevoerde proces moet hij zich geërgerd hebben aan de onbenulligheid van het feitenrelaas, terwijl de manier waarop hij dat zal hebben gepresenteerd niets aan duidelijkheid te wensen overliet. Kaats schort (geschikt om stenen en andere munitie in op te slaan) en haar mans overjas (waarvan de betaling in de vorm van een lommerdbriefje de woede van Pieter Mannie gaande had gemaakt), de provocerende parades van de vrijkorpsisten en een handjevol doden zullen daarin hebben gefigureerd, evenals oranje strikken en hun pendanten: zwarte kapellen (ter ere van de Gelderse jonker opgespeld). En dit alles met de nodige oranjebitter overgoten, of warme punch, waarvoor drink- en geen smeergeld ter beschikking was gesteld, en gelardeerd met mosselen, véél mosselen, moest tot de *propositio* leiden, die inhield dat Kaat zich niet schuldig aan oproer had gemaakt, hoe oproerig zij zich ook mocht hebben gedragen. Als het om de uitwisseling van argumenten ging, de *argumentatio*, zal Bilderdijk in de echtgenote van één der dodelijk getroffen slachtoffers die Kaat van dood door schuld vrijpleitte, een ideale getuige à décharge hebben gezien, in het kader van de *confirmatio*, zoals hij in de dronken en onbetrouwbare Pieter Mannie een ideale getuige à décharge, in het kader van de *refutatio*, zal hebben gezien. Zijn *peroratio* zal tenslotte niets van een smeekbede hebben weggehad, integendeel, veeleer zal hij de onmiddellijke vrijlating van zijn cliënte hebben geëist. Daarmee verschilden het begin en einde van zijn pleitrede nog het meest van het ciceroniaanse model. Zijn eigenzinnigheid noopte hem de speciale commissie wel als een onderzoeks-, maar niet als een bevoegde rechtscommissie te erkennen, zodat hij meer noodgedwongen dan uit vrije verkiezing de traditionele pleitrede voor een moderner variant had ingewisseld. Of men voor 'moderner' romantisch invullen mag, hangt van de literaire kwaliteit van het voorgedragene en de definitie van romantiek af. Voorlopig kan men met de conclusie volstaan, dat Bilderdijk zich bereid toonde om genoeg innerlijke vrijheid voor zichzelf op te eisen, wanneer hij als advocaat de vrijheid voor een ander bepleitte. Helemaal van harte

ging dat echter niet, omdat hij zich voor zijn gevoel op glad ijs begaf, zodra hij de veilige structuur van de poëzie voor die van het proza verwisselde: 'Nee, niets is bedrieglijker dan het proza. Seneca zegt het en ik heb altijd gevonden, dat hij gelijk had. Men schrijft nooit wat men wil, noch zoals men het wil, maar de periode overheerst ons. Verzen, mijn vriend! Dan zeg ik wat ik meen, wat ik wil, wat ik denk, wat ik voel. Dan volgt mij de taal, dan staat zij mij ten dienste, en alles vliegt op mijn wenken en schaart zich als een welgeordend leger, op zijn hoefslag. Maar de duivel weet niet, hoe ik thuis zal komen, als ik op de prozaplank van wal steek en in het wilde weg dobber. Die vermoeienis gaat bij mij alles te boven. Ik draai eindeloos rond en kom nooit verder.'[659] Ontegenzeggelijk gaf hij zich als redenaar en prozaïst grote moeite om zich zo goed mogelijk uit te drukken,-over de valstrikken van de taal die hij al sprekend en schrijvend moest zien te ontwijken, kon hij eindeloos uitweiden-, maar het resultaat was er dan ook naar.

Had de hoofdaanklager op 3 september 1785 tegen Kaat Mulder publieke geseling, brandmerking en opsluiting gedurende tien jaar in een tuchthuis geëist, waarna eeuwige verbanning uit Rotterdam zou volgen,-omstreeks dezelfde tijd verkreeg Bilderdijk vrijspraak voor zijn cliënte.[660] Waarschijnlijk gebeurde dat na het uitspreken van zijn pleitrede, die zoveel beroering in de rechtszaal wekte, dat één van de vrijkorpsisten zich niet kon beheersen. Met zijn bajonet deelde hij een prikje uit, dat de advocaat op weg naar de uitgang veinsde niet te hebben gevoeld om erger bloedvergieten te voorkomen. Dit incident werd door hem 'uitgebuit', verklaarden zijn tegenstanders later, terwijl hij het in werkelijkheid en bagatelle behandelde. 'Men ziet,' zegt Gerben Colmjon, 'de wond was licht, denkelijk niet meer dan een schram, en Mr. Da Costa erkent de mogelijkheid dat er een ongeluk heeft plaatsgehad. Nu is het evenwel de dichter overkomen, 'in onderscheidene verzen van latere tijd op dit toeval te zinspelen' niet alleen, gelijk zich de levensbeschrijver uitdrukt, maar ook daaraan een betekenis te geven, die wederom niet geschikt is ons te doen terugkomen op ons oordeel over Bilderdijks ijdelheid.'[661] Op hoge leeftijd terugdenkend aan dit incident vond de dichter het niet ongewoon dat een held het veld van eer met zijn bloed purperde, waarna hij vervolgde:

Zijn bloed? -Ook het mijne vloeide, als Themis weegschaal beefde

En waggelde in de hand die ze in heur palm besloot;
Maar d'Engel stompte het staal, dat naar zijn boezem streefde,
(Hij die mijn schedel steeds omzweefde)
En stelpte het daar het willig vloot.[662]

Busken Huet gaf daarop als commentaar, na aangestipt te hebben dat 'het' in 'stelpte het' betrekking moet hebben op 'bloed', maar grammaticaal terugslaat op 'het staal': 'Men ziet wat er met behulp van 's dichters ijdelheid en haar vergrootglas in de tijd van omstreeks 30 jaar uit die zekere lichte wond in de zijde is gegroeid.'[663] Deze kritiek is tot tweemaal toe niet terecht, want Bilderdijk liet in zijn fantasie een engel de stalen punt van een bajonet eerst stomp maken, alvorens hij erdoor werd getroffen, en hij liet door diezelfde engel het kleine beetje bloed, dat weliswaar 'willig' vloeide, stelpen. 'Het' slaat grammaticaal helemaal niet terug op 'het staal', maar op 'het mijne', waarmee 'bloed' wordt bedoeld. Kortom, wie goed leest, kan niets besluiten tot 's dichters ijdelheid! Ja, maar was hij als advocaat niet te eerzuchtig geweest om zélf triomfen te vieren, waar hij eerst en vooral op de vrijspraak van Kaat Mossel bedacht had moeten zijn? Zoals uit zijn disputen met Feith al gebleken is, stond Bilderdijk ambivalent tegenover het verschijnsel 'eerzucht', waarvan hij met Cicero erkende, dat zij evenzeer tot heldendaden leiden kon als door redelijkheid en zelfbeheersing in toom moest worden gehouden. Zulke wijsheden haalde hij uit *De officiis*, waarin Cicero hem erop attendeerde, dat eerzucht niet 'automatisch' tot het verrichten van goede daden leidt, maar 'alleen als de daaruit voortvloeiende daad zelf goed bedoeld is'.[664] In het onderhavige geval kan men moeilijk van een te ambitieus project spreken, want er was moed voor nodig om de publieke opinie te trotseren en het resultaat, vrijspraak voor zijn cliënte, wist hij niet ten koste van anderen te verkrijgen. Déze eerzuchtige ging in elk geval niet over lijken: hij was noch te ambitieus, noch te ijdel.

Ambitie en ijdelheid plegen op gespannen voet met elkaar te staan. Wie zich voor een goede zaak heeft ingezet, kan daarin voldoening vinden. C.P. Hooft was zo iemand, die als één van de meest onbaatzuchtige burgemeesters van Amsterdam de belangen van die stad zo goed mogelijk behartigde. Men kan ook als regent om zijn kwaliteiten en hoge taakopvatting geprezen willen worden. Bilderdijks vijf jaar jongere tijdgenoot Rutger Jan Schimmelpenninck was zo iemand. Als

raadpensionaris van de Bataafse Republiek achtte hij zich onmisbaar, waarvoor hij de goegemeente van tijd tot tijd een hoge prijs liet betalen. Naarmate men zijn ambitieuze plannen echter niet heeft kunnen verwezenlijken tot heil van stad en vaderland, kan men meer behoefte aan een oneigenlijke erkenning van zijn kwaliteiten krijgen. Veel achttiende-eeuwse regenten behoorden tot dit type mens. Eerbewijzen, nepotisme en te hoge financiële beloningen voor slecht of niet geleverd werk verzoenden hen met hun eigen tekortkomingen. Met zijn uitgesproken afkeer van regenten behoorde Bilderdijk niet tot hen, maar daaruit mag men geen definitieve conclusie ten aanzien van zijn ijdelheid trekken. Mocht hij enigszins bevangen door 'ciceroniaanse gloriezucht' geweest zijn, dan rijst de vraag of de hoogmoed die daaruit spreekt, wel met zijn 'augustiniaanse afwijzing van de hoogmoed' valt te rijmen.[665] Een man als Bilderdijk werd door zijn tijdgenoten vaak tweemaal de maat genomen. Was hij niet te hoogmoedig door zichzelf als Oranjegezinde advocaat op de voorgrond te dringen en was hij met zijn calvinistische schuldcomplex wel nederig genoeg om zich tegenover God en zijn medemensen als een man van gering formaat te presenteren? Joris van Eijnatten bespeurde een regelrechte tegenspraak tussen de hoogmoedige advocaat en de nederige gelovige, maar bestond die tegenspraak wel? Was er niet veeleer sprake van een paradox, omdat de gelovige in kwestie zijn nederigheid voorwendde? Van Eijnatten lijkt die vraag bevestigend te beantwoorden: 'Er kleeft dan ook een paradoxale trek aan Bilderdijks afkeer van de hoogmoed, en die trek voert rechtstreeks voort uit 's mans karakter. Ondanks zijn vele tirades tegen de eerzucht is hij altijd gevoelig gebleven voor lofprijzing en roem; ondanks zijn lijdelijk godsvertrouwen bleef hij datgene verwachten wat hem naar zijn mening toekwam. Het is deze ambivalentie die Bilderdijk een dankbaar voorwerp maakt voor elke biografie.'[666] Waarom is dat zo? Omdat het psychologisch voor een biograaf zo'n interessante opgave is om zijn held op inconsequent gedrag te kunnen betrappen? Of omdat een biograaf de verkeerde beoordeling van zijn held recht moet zetten? Misschien valt dat inconsequente gedrag in een paradoxale wereld wel te herleiden tot een slechts *ogenschijnlijk* minder logische gedraging en schuilt de verantwoordelijkheid voor die verkeerde beoordeling meer bij de beoordelaar dan bij de beoordeelde. Hoe dat ook zij, net als in zijn voor Willem van Hogendorp bestemde gedicht

keek Bilderdijk met gemengde gevoelens terug op zijn 'zoektocht' naar de uitgang van de Rotterdamse rechtszaal:

> Waar mijn bloed, verpand aan recht en wetten,
> De spits bezoedelen moest der vrijkorpsbajonetten![667]

Van Eijnatten vervolgde zijn enumeratie van Bilderdijks ambivalenties, toegespitst op de vermeende tegenstelling tussen hoogmoed en nederigheid, aldus: 'Hij was geen onthechte asceet. Hij bezat meer van de oude dan van de nieuwe Adam. Hij was een zondaar en hij wist het. Zelden is iemand met zo'n enorm zelfbesef zo onzeker geweest van zijn vermogen tot een deugdzaam en godsvruchtig leven. In zekere zin is zijn stichtelijke poëzie ook een façade. Zijn onverwoestbare trotsheid dringt zich immers juist op in die gedichten en passages waarin hij de hele wereld laat weten, dat hij de tot hoogmoed leidende gloriezucht afkeurt en waarin hij omstandig kond doet van zijn persoonlijke roeping tot voorbeeldig lijden.'[668] Welnu, dat hoogmoed en nederigheid als twee communicerende vaten werken, snapt een kind. Maar het is onjuist Bilderdijks nederigheid, op calvinisme gestoeld, te betrekken op de 'façade' van zijn stichtelijke poëzie. Ondanks het lichte voorbehoud ('in zekere zin') wordt hier opnieuw de oprechtheid van de dichter in twijfel getrokken en daarvoor, zo meende ook Herman Bavinck, bestaat geen enkele reden. Hij kapittelde een tegenstander van de dichter, Johannes van Vloten, die niets over de eenwording van de mens met God wilde horen (naar welke hij met 'het bovenstaande' verwees): 'Hoe weinig Dr. Van Vloten een man als Bilderdijk begrepen heeft, als hij zei, dat Bilderdijks rechtzinnigheid een zaak van zijn hoofd, niet van zijn hart was en dat hij geen gelovig hart en gemoed bezat, kan uit het bovenstaande reeds blijken, afgezien daarvan, dat het een mens niet toekomt, aldus over het hart van zijn naaste te oordelen.'[669] Uit een vergelijking van *De roemzucht* (1787) met *De roem* (1798) en *Roemzucht* (1820) blijkt dat Bilderdijk als stoïcijn en christen nederigheid een deugd vond en hoogmoed verfoeide. Opmerkelijk is wel zijn antwoord op de vraag, waarom Petrus zijn Heiland heeft verraden. Dat deed hij niet uit lafheid,-hij was moedig genoeg en had ten bewijze daarvan al eerder zijn zwaard getrokken-, nee, hij deed dat uit angst voor bespotting.[670] Petrus was dus niet nederig genoeg of, zo men wil, te hoogmoedig om zich door wildvreemden te laten kleineren. Bilderdijk herkende

dat in hem, omdat hijzelf geen haar beter was. Hij had van jongs af aan grote moeite met hoogmoed, maar zijn worsteling daarmee mag niet *eenzijdig* als hoogmoed worden aangemerkt. Een brand die nooit is uitgebroken, hoeft per slot van rekening niet geblust te worden en voor binnenbrandjes die men zelf kan blussen, hoeft geen brandweerman te komen. Laten Bilderdijks tegenstanders, met andere woorden, niet te snel over zijn uiterlijke en innerlijke gemoedsgesteldheid oordelen!

De manier waarop hij als advocaat Kaat Mossel verdedigde, wijst op een praktische invulling van het heroïsch classicisme, dat men met de 'ciceroniaanse gloriezucht' in verband kan brengen. Zoals hij als kind in Cloelia geen heldin zag, maar een trouweloze vrouw, voor wie de Romeinen ten onrechte een standbeeld hadden opgericht, zo zag hij in Kaat Mossel geen oproerige verraadster van patriottische denkbeelden, maar een Oranjegezinde volksvrouw en als zodanig een icoon van het grauw. Beide oordelen over wat heldhaftig was, gingen tegen de tijdgeest in en waren gebaseerd op een volstrekt eigen legitimatie van een vaderlandslievende deugd. Niet de publieke opinie hoorde zijn roemzucht te strelen, maar zijn eigen geweten. Daarom durfde hij de publieke opinie te trotseren, als het moest, en zich achter de verdrukten op te stellen. Als advocaat handelde hij zodoende in overeenstemming met *De officiis* van Cicero, op grond waarvan men kan besluiten, dat het heroïsch classicisme een onmisbare hoofdschakel vormt om met augustianisme en theosofie of spiritualiteit de ketting van Bilderdijks denken te vormen.[671] Maar het is de vraag, of het heroïsch classicisme à la Cicero wel met een zo uitgesproken Romeinse deugd moet worden geassocieerd, als Joris van Eijnatten het doet voorkomen. Wie 'verstandig' is, dat wil zeggen niet alleen redelijk maar ook deugdzaam wil handelen, zal zich aan Cicero's richtlijnen houden. Zijn heroïsme is universeel en van alle tijden. Dat geldt ook voor Bilderdijk, die als kind al bereid was tegen de geest van de Romeinen in te gaan door een heldin als Cloelia van haar aureool te beroven. Hij was ook op het point d'honneur een 'uomo universale', meer een wereldburger dan een Romein. De afhandeling van het proces tegen Kaat Mossel zal hem daarom extra hebben gegriefd, want zij was strijdig met zijn begrip van eer. Hij had vrijspraak voor haar verkregen zonder dat zijn cliënte werd vrijgelaten. Hoe kwam dat? Isaäc da Costa trachtte er een verklaring voor te vinden door naar de *Geschiedenis des Vaderlands* te verwijzen, waar-

in Kaats vrijspraak wordt vermeld, en naar *Mengelingen en fragmenten*, waarin staat dat haar een lichte straf werd opgelegd. Ze ging daartegen in beroep, evenals de hoofdaanklager, en zou 'eer het appel voldongen was', worden vrijgelaten.[672] Een verbitterde Da Costa constateerde, dat de tweede lezing waarschijnlijk de meest juiste was, maar zo vervolgde hij zijn betoog, nu zouden er wel weer mensen in het verleden van Bilderdijk gaan wroeten om na te gaan of deze aan geheugenverlies leed of niet. Nou, dat liet hij dan graag aan de 'lagere kritiek' over, 'die men letterzifterij noemt en ('men moet leven en laten leven', zegt het Hollands spreekwoord)' ook het genoegen gunt om 'jacht te maken op kleine onnauwkeurigheden (schrijf- en drukfouten daaronder begrepen), ten einde daaruit kolossale gevolgen af te leiden!'[673] Kollewijn zocht het uit: Kaat Mossel werd wegens het appel, door de hoofdaanklager bij het Hof van Holland ingesteld, in preventieve hechtenis genomen en zou pas op 27 september 1787 in vrijheid worden gesteld.[674] Onder welke omstandigheden dat gebeurde, zal nog blijken. Hier zij alvast te kennen gegeven, dat zowel Bilderdijk als zijn cliënte op de dag van haar vrijlating een heroische houding aannamen, na zich tot die tijd niet te hebben laten intimideren door het optreden van de patriotten.

Terwijl Kaat Mossel naar de Gevangenpoort in Den Haag zou worden overgebracht, waar het Hof van Holland zetelde, evalueerde men het optreden van Bilderdijk aan het prinselijk hof. Aangezien de Staten van Holland Willem V het commando over het Haagse Garnizoen hadden ontnomen, trok deze zich geleidelijk uit zijn residentie terug om via Breda zijn toevlucht tot paleis 't Loo te nemen. Hij voelde zich steeds minder in staat om orde op zaken te stellen, naarmate dat meer noodzakelijk was. De pyrrusoverwinning van Bilderdijk zal hem genoegen hebben gedaan, maar betekende voor de zaak van Oranje geenszins een kentering ten goede. Bilderdijk leerde hem steeds beter kennen en kwam zelfs op intieme voet met hem te staan: 'Het lijdt geen twijfel, dat hij over belangrijke aangelegenheden rechtstreeks geraadpleegd en, als straks nader blijken zal, tot gewichtige onderhandelingen op staatkundig gebied bijzonder bekwaam is gerekend.'[675] Willem V was historisch goed onderlegd, kende zijn klassieken en citeerde graag Franse literatuur. Hij was gelovig, had een helder inzicht en kon snedig riposteren.[676] Daartegenover stond één enkele eigenschap die al zijn goede kwaliteiten tenietdeed: besluiteloosheid. Bilderdijk had graag 'iets van zijn eigen energie' in de prins

'overgestort' en hij was de enige niet.[677] Sinds het vertrek van de dikke hertog liet de gemalin van de prins, prinses Wilhelmina, zich in staatszaken niet onbetuigd. Ze moest zich daarin wel mengen, want zoals Colenbrander het formuleerde: 'De prins vermag uit zichzelf niets.'[678] Voor Bilderdijk maakte dat de zaak van Oranje er niet beter op, gekant als hij tegen machtsbeluste vrouwen was. Ten tijde van Kaat Mossels vrijspraak, die haar op een langdurige preventieve hechtenis kwam te staan, waren als een uitvloeisel van de Vierde Engelse Oorlog de aanspraken van keizer Jozef II op de zogenaamde 'barrièresteden' in de Oostenrijkse Nederlanden gehonoreerd. Op voorspraak van Frankrijk kwamen steden als Doornik en Namen onder Oostenrijks gezag te staan, zodat de Fransen zonder aan hun noordgrens onmiddellijk hinder van de Republiek te ondervinden hun 'oude' vijand al een nederlaag hadden bezorgd, voordat er een oorlog was uitgebroken. Wat gehonoreerd werd, had niets met 'eer' van doen! Bilderdijk was niet alleen daarover verontwaardigd,-strategisch klopte er iets niet-, maar ook over het bedrag van f 10.000.000,- dat aan de keizer was betaald om van verdere gebiedsuitbreiding af te zien.[679] Wie zo makkelijk voor chantage bezweek, begreep niet, hoe hard het internationale politieke spel werd gespeeld. In het najaar van 1785 overzag hij heel goed de gevolgen van dit pact met een vrome duivel, waardoor 'de bovendrijvende partij in Holland de handen te ruimer kreeg om alles door te zetten. En reeds was alles daartoe vereffend en geregeld: er was een instructie voor de stadhouder, voor de kapitein-generaal en voor de admiraal-generaal gemaakt, wier kwaliteiten tot louter ministeriële departementshoofden werden gereduceerd, en de prins was op voorhand in deze zijn waardigheden gesuspendeerd.'[680] In het publieke debat over dit soort kwesties stonden twee internationale kranten tegenover elkaar, namelijk de min of meer progressieve *Gazette de Leyde*, uitgegeven door Johan Luzac en vanaf 1785 geredigeerd door Cerisier met medewerking van Dumont-Pigalle, en de *Courier du Bas-Rhin*, die in het 'Pruisische' Kleef werd uitgegeven door de conservatieve Jean Manzon.[681] Dit Franse onderonsje liet zien, hoe de tijden van weleer (toen de prins met aanzienlijke geldsommen over de brug kwam om journalisten als Philippus Verbrugge hem welgevallige standpunten te laten vertolken) werden afgewisseld door een steeds actueler wordende strijd tussen Frankrijk en Pruisen. De burgeroorlog tussen patriotten en orangisten kreeg allengs meer internationale dimensies. Alleen al op

grond van zijn familierelatie met de gemalin van Willem V wenste Frederik de Grote zijn zwager het allerbeste toe, of als die naar verwachting verstek liet gaan, zijn nicht. Om het tij te keren moest prinses Wilhelmina van Pruisen volgens velen in de Raad van State plaatsnemen, waartoe ze werd aangezocht door de vooraanstaande patriot Pieter Paulus en de Zeeuwse orangist Laurens Pieter van de Spiegel. Behalve internationale dimensies, kreeg de burgeroorlog ook het karakter van een vorstelijk huwelijksconflict, waarin Bilderdijk onverbloemd partij voor de stadhouder trok.[682]

De evaluatie van zijn eigen optreden in het tegen Kaat Mossel gevoerde proces, waarvan het einde overigens nog niet vaststond, hield een gunstig oordeel voor hem in. Wie binnen het Oranjekamp zijn vertrouwen in de gemalin van de stadhouder stelde, had echter minder waardering voor hem, en zo waren er meer minpunten, die hem er aan het prinselijk hof niet geliefder op maakten. Baron de Larrey had aan prins Willem V over de 'Oegstgeestse vrolijkheid' gerapporteerd, waardoor Bilderdijk in een minder goede reuk bij de stadhouder was komen te staan, en over diens berisping door het Hof van Holland wegens 'indecente losbandigheden'. Nadat toen alles in der minne was geschikt, had hij op de secretarie van de prins zijn baan na korte tijd voor gezien gehouden. Dat was ook al voor zijn goede reputatie in hofkringen weinig bevorderlijk geweest. Een bijzonder vervelend incident dreigde hem in het najaar van 1785 lelijk op te breken, want men verdacht hem ervan te hebben rondgebazuind, dat Rijklof Michaël van Goens een vorstelijk jaargeld van de prins ontving. Baron de Larrey suggereerde zelfs een direct verband tussen de door Bilderdijk op gang gebrachte geruchtenstroom en diens eigen chronische geldgebrek, waaraan het onlangs met de onbemiddelde Catharina Woesthoven gesloten huwelijk 'natuurlijk' geen goed deed: 'Reigersman en ik hebben onderzocht, wat de bron van zulke geruchten kon zijn, en wij hebben met grote spijt bevonden, dat die waarschijnlijk afkomstig zijn van een man, onvergelijkelijk wegens zijn talenten, zijn genie en zijn trouw, maar jammer genoeg behept met een dolende geest. Men wijt deze onverkwikkelijke gang van zaken aan zijn ontsporing op financieel gebied. Hij werkt hard, maar zijn praktijk levert hem niet genoeg op, omdat zijn klanten slecht betalen. Daar komt nog bij, dat hij sinds kort getrouwd is met een aardige vrouw, die straatarm is, en dat hij zich maar al te bewust van zijn netelige situatie is. Misschien hebben drukke bezigheden en een te grote ver-

beeldingskracht aan deze ramp bijgedragen.'[683] In hofkringen ging het gerucht, dat Bilderdijk gek geworden was. Kwam zijn huwelijk ter sprake, dan werd dat over het algemeen als 'une grande imprudence' beschouwd.[684] Ziekte van zijn vrouw noopte hem op 29 september verstek te laten gaan tijdens de eerste vervolgzitting van het proces tegen Kaat Mossel. Zijn 'indispositie' die daarvan het gevolg was, duurde de hele maand oktober.[685] Waarschijnlijk herstelde Catharina als kraamvrouw minder voorspoedig van Louise Sibylles geboorte dan gehoopt; het meisje was vernoemd naar de oudste dochter van de stadhouder en haar grootmoeder van vaderszijde. De ware reden van zijn 'indispositie' was toch vooral gelegen in de schade, die zijn reputatie was toegebracht. Wie had het gerucht over Van Goens jaarwedde verspreid, als hij dat zelf niet had gedaan? Na een intern onderzoek kwam Bilderdijk tot de conclusie, dat William Pieter Turnbull de Mikker, zijn klerk en duvelstoejager, de schuldige moest zijn. Ditmaal liet hij zich door zijn louche vriend niet vermurwen. Deze werd in oktober weggejaagd wegens 'een verraderlijk vergrijp tegen de stadhouder en mij'.[686] In de nasleep van deze affaire bleek niet híj de ware schuldige te zijn, noch een gek geworden Bilderdijk een greep uit de prinselijke kas gedaan te hebben, maar bekende een door Van Goens ontslagen bediende wraak op zijn voormalige 'weldoener' te hebben willen nemen. Geniale zonderling of zonderling genie,-wat de een was overkomen, had men ook op het conto van de ander kunnen schrijven. Bilderdijk verstond zich met baron de Larrey, die op 24 november van dat jaar aan Willem V liet weten, 'que Bilderdijk n'a eu aucune part à cette propagation'.[687] Daarmee was zijn naam officieel weer gezuiverd zonder dat zijn pecuniaire staat een verbetering had ondergaan. De ten onrechte verdachte De Mikker werd opnieuw in Bilderdijks gunst hersteld, zodat hij tot ver in de negentiende eeuw op zijn beurt als een hoveling om zijn heer en meesteres kon blijven cirkelen.

Hoe slecht was het met de financiën van Nederlands grootste dichter gesteld? Van zijn poëzie kon hij niet leven, zelfs niet als zijn boeken in ruime oplages van meer dan 1000 exemplaren verschenen. Meestal betekende een nieuw boek in financieel opzicht 'tientjeswerk', wat voor hem een extra reden vormde om veel te schrijven en nog meer in afzonderlijke uitgaven het licht te doen zien.[688] Om de kosten voor een uitgever te drukken maakte hijzelf zo'n 100 vignetten, die voor het merendeel in zijn eigen boeken werden afge-

drukt.[689] In barre tijden hoopte hij als ontwerper aan de kost te kunnen komen, zoals hij in 1795 aan Uylenbroek liet weten.[690] Dikwijls zat hij krap bij kas, waarvoor Jan te Winkel twee oorzaken aanvoerde: 'beschroomdheid en mensenvrees'.[691] Bilderdijk was immers net als Multatuli goedgeefs tot aan het buitensporige toe, dat wil zeggen hij bezat de moed niet om iemand die hem geld vroeg dat te weigeren. Alleen als hijzelf platzak was, moest hij van de nood een ondeugd maken. Dat overkwam hem, toen een bode bij hem aanbelde om te vragen of hij zijn lidmaatschap voor het Haagse genootschap *Kunstliefde spaart geen vlijt* wilde voldoen. Bilderdijk deed toevallig zelf open en zag de bode met een kwitantie in de weer, die hem niet zonder aarzeling werd overhandigd. Hij gaf die vervolgens resoluut terug met de woorden: "Ik heb het gezien!"[692] Als voormalig Italiaans boekhouder van zijn vader hield hij zijn inkomsten en uitgaven nauwkeurig bij, maar hoe boeiend hij de daarvoor vereiste bezigheden ook vond, toch gaf hij te veel geld uit en maakte hij zijn reputatie van boekhouder helaas letterlijk waar, want zijn bibliotheek breidde zich met steeds meer dure boeken uit die hij zich eigenlijk niet kon veroorloven. Voor zichzelf suste hij zijn geweten met een drogredenering: 'Wanneer hij schulden maakte, verkeerde hij in de vaste, zij het dan ook louter op verbeelding gegronde overtuiging, dat hij eenmaal een groot, een schatrijk man worden zou, en dan eerlijk alles zou kunnen terugbetalen.'[693] Wanneer hij en zijn vrouw gasten ontvingen, mocht het hun aan niets ontbreken. Voor zichzelf was hij op culinair gebied niet veeleisend, maar zijn levensstijl ging ontegenzeggelijk met grote uitgaven gepaard. In de tweede helft van 1786 verhuisde hij naar de Prinsengracht 32 te Den Haag, waarvoor het hem aan inkomsten ontbrak. Het geld daarvoor had hij wel, want opnieuw was zijn vader hem financieel met een substantieel bedrag bijgesprongen: 'Hetzij uit ijdelheid, hetzij uit zwakheid en onverschilligheid, verteerde hij jaar op jaar in Den Haag meer geld dan zijn praktijk hem opbracht. Reeds kort na het huwelijk moest zijn vader met f 4000,- bijspringen. Hij woonde op een te aanzienlijke gracht, in een te duur huis, had mannelijke bedienden, hield eigen rijtuig en paarden.'[694] Hier deed zich een opmerkelijke overeenkomst met de levenswijze van zijn vader voor, die nog geen halve eeuw geleden zijn dokterspraktijk in Amsterdam had zien verlopen. De prinsgezinde Izaac Bilderdijk en zijn niet minder Oranjegezinde zoon hadden in politiek opzicht de wind niet mee, maar waar de vader wellicht voortijdig de te-

ring naar de nering had gezet, met alle versoberingen van dien, weigerde de zoon hetzelfde te doen, met een faillissement als resultaat. Van Izaac Bilderdijk werd gezegd: 'Had hij, onverwrikt als hij deed, maar zonder enig blijk van zijn ondergang tegemoet te zien, voortgevaren in de bij hem aangenomen levenswijze, die niet kwistig, maar nederig burgerlijk was,-de vlaag des vooroordeels ware overgewaaid, en zijn eens gevestigd aanzien in een zo gelukkige en door alle klassen des burgerstaats evenzeer verspreide praktijk, zou hem altijd het hoofd boven gehouden en weldra hersteld, ja, na een voorbijgaande afneming, dubbele aanwas van inkomsten hebben verschaft.'[695] Men scheen de dokter financieel te voorzichtig te vinden: 'Hij besloot zijn rijtuig eensklaps af te schaffen, met alles wat enigszins kon worden ontbeerd. Maar dit juist deed hem het aanzien verliezen dat men bij ons met de naam van *krediet* bestempelt, en zijn praktijk verliep dubbel.'[696] Dat kan wel zo zijn, maar Izaac Bilderdijk wist zich desondanks een andere bron van inkomsten te verwerven, waarvoor een wijs beheer van eigen en overheidsfinanciën een eerste vereiste was. Heeft zijn zoon zich aan hem gespiegeld en vervolgens een tegenovergestelde beslissing genomen om zijn krediet niet te verspelen, dan is hij bedrogen uitgekomen.

Waarschijnlijk heeft hij tot tweemaal toe zijn financiële situatie met zijn vader besproken, te weten ter gelegenheid van zijn huwelijkssluiting en toen hij in het najaar van 1785 in hofkringen van malversaties werd verdacht. Tussen 24 november van dat jaar, toen baron de Larrey daarover aan de stadhouder berichtte, en 22 januari 1786, toen Bilderdijk aankondigde een schuld van f 100,- aan zijn vriend Le Franc van Berkhey te willen voldoen, moet zijn vader hem financieel flink hebben gesteund. Hoe slordig diens zoon zijn eigen administratie bijhield, blijkt uit dit briefje aan Le Franc van Berkhey, van wie hij al eerder geld had geleend: 'Amicissime! Eens heeft u mij f 100,- geavanceerd en tevoren had u nog eens een rekeningetje van mij aan Heyligert betaald. Heeft u daar ook een aantekening van? Zo ja, wees zo goed mij te melden, hoeveel dit geweest is. Ik moet anders een hoop kwitanties doorzoeken, die met mijn verhuizing door elkaar geraakt zijn.'[697] Kennelijk had Le Franc van Berkhey hem niet alleen een geldbedrag voorgeschoten, maar ook voor hem een rekening van de Leidse boekhandelaar Cornelis Heyligert voldaan. Met de 'verhuizing' bedoelde Bilderdijk nog zijn vorige verhuizing van de Nieuwe Uitleg naar de Papenstraat, waar Catharina in alle rust van hun eerste kind

Prinsengracht 32 te Den Haag, waar Bilderdijk van 1786 tot 1795 woonde

had kunnen bevallen. Zij zouden daar niet lang blijven wonen, zoals gezegd, want hij achtte het aan zijn stand verplicht niet op kamers maar in een huis te wonen. De Haagse Prinsengracht kwam al in zicht, toen Catharina in januari van het nieuwe jaar opnieuw zwanger bleek te zijn en hij haar een verhuizing in de laatste maanden van haar zwangerschap het liefst wilde besparen. De financiële injectie van zijn vader gebruikte hij dus niet alleen om bestaande schulden te

voldoen, maar ook om nieuwe te maken. Daar later op terugblikkend moest hij zijn vrouw bekennen het ene gat met het andere gevuld te hebben en voor de rest beriep hij zich op problemen die door de val van de thesaurier van de prins, J.C. Reigersman, waren veroorzaakt: 'U vraagt, waar ik het geld heb gelaten? Ik heb mij duizendmaal gevraagd, waar ik het nog vandaan haalde, om aan al wat onophoudelijk gaapte te voldoen! Het oude gat heeft telkens nieuwe opens veroorzaakt, en de val van Reigersman heeft mij meegesleept. Ziedaar het raadsel opgelost. Honderd dingen weet de prins zelf niet eens; anderen...maar u verstaat mij.'[698] Hier ziet men hem zich verschuilen achter de brede ruggen van Reigersman en de prins, terwijl hij er zelf voor had moeten zorgen zijn eigen financiën volkomen los van die der thesaurier (met wie zijn administratie door het uitkeren van prinselijke subsidies verbonden was) goed te hebben geregeld. Na diens 'val' in 1787, toen de thesaurier baron de Larrey niet als secretaris bleek te mogen opvolgen, kreeg Bilderdijk minder lucratieve opdrachten van de prins, maar dat was geheel en al naar zijn eigen verkiezing, zoals nog zal worden aangetoond. Vanaf de datum waarop zijn huwelijk was gesloten, 21 juni 1785, tot 25 maart 1795, toen hij officieel uit de Republiek werd verbannen,[699] voerde hij een slecht beheer over zijn financiën. De beroerde staat daarvan had, behalve met zijn eigen uitgavenpatroon, ook veel te maken met de manier waarop hij als advocaat zijn praktijk uitoefende. Hij hielp arme sloebers die zijn rechtskundige adviezen niet konden betalen of stuurde hun, als zij dat wel konden, geen rekening. Ter verontschuldiging van zijn wanbeheer had kunnen dienen, dat hij een (te) charitatieve instelling tentoonspreidde bij de behartiging van andermans belangen, waardoor hij de zijne stelselmatig scheen te verwaarlozen. Maar of zijn vrouw met deze verklaring genoegen zou hebben genomen, is zeer de vraag. Toen hijzelf de stelling poneerde als advocaat 'allervoordeligst en dus ook allersterkst' te procederen, zal zijn vrouw zich hebben afgevraagd: allervoordeligst voor wie?[700] Toen hij haar over de definitieve afloop van het tegen Kaat Mossel gevoerde proces inlichtte, zal ze zich over het bedrag van de proceskosten dat zijn cliënte van de Staten van Holland ontving, hebben afgevraagd, waarom hij dat bedrag (bijna net zo hoog als de laatst ontvangen 'subsidie' van zijn vader) aan een ander schonk zonder er ook maar het minste deel van op te eisen ter vergoeding van zijn eigen kosten. Ging wat hij als advocaat pro Deo deed, niet ten koste van zijn gezin?

Het financiële geharrewar, waarmee Bilderdijk tegen het einde van 1785 en in het begin van 1786 te kampen had, werd voor een niet gering deel veroorzaakt door het oneervol ontslag van zijn vriend Jan Willem Kumpel als raadpensionaris van Den Briel. Financiële malversaties, gijzeling tot gevolg hebbend, en een mislukte vrijage met een Brielse schone hadden tot zijn ondergang geleid, maar daarin wenste Kumpel niet te berusten. Van hogerhand was Bilderdijk over deze Brielse affaire ingelicht, waarna hij besloot voor eens en al met zijn jeugdvriend te breken.[701] Kumpel was geschokt, toen hij bemerkte, dat degene die mede de hand in zijn benoeming als raadpensionaris van Den Briel had gehad, zich openlijk tegen hem keerde. Daarom wendde hij zich in februari rechtstreeks tot Willem V, die hem op 't Loo in audiëntie ontving. In een sterk geromantiseerde voorstelling van zaken verliep hun ontmoeting als volgt:

> Daar stonden zij een ogenblik tegenover elkaar: de prins, verstrooid, ongeduldig, het hoofd vol zaken, en zonder de gevatheid om zich met een enkele zin vlug uit het onderhoud te redden,- Kumpel, afgemat door het meer dan vijf uren wachten, bij dat onzekere licht zichzelf niet goed meester, met de wil om in een bede van twee woorden zijn hele geschiedenis neer te leggen en zijn verzoek te doen. Zie eens die twee smekende ogen bij het kaarsschijnsel gericht op de bolle tronie van de vorst. "Ik ben ongelukkig geweest in Den Briel. Uwe Hoogheid moet mij verschonen dat ik in geen bijzonderheden treed, want het was te laag…"
>
> Te laag! Dat was het echte woord van de snijdersjongen die zich een ridder voelde. Te laag! Dat lag altoos op Kumpels lippen. Het kwam er nu eenmaal met een passie en een geweld uit. De prins schrok even uit zijn onverschilligheid op bij die harde uitdrukking. "Dat is het ook," bromde hij tussen zijn lippen, "het is te laag," en met een kleine knik groetend ging hij weg door de voorkamer.[702]

Reigersman ving de dubbelzinnig afgepoeierde Kumpel in een zijvertrek van 't Loo op, schoot hem uit eigen zak reisgeld voor, maar kon verder niets voor hem doen, omdat de voormalige raadpensionaris van Den Briel nu eenmaal 'onvoorzichtig en onbescheiden' had gehandeld door de prins in zijn eigen zaken te betrekken.[703] In oktober van dat jaar schreef de financieel geplaagde man aan de prins een soort dreigbrief, die zijn positie allerminst goeddeed. Hij begon met het domste wat hij in zijn situatie had kunnen doen, namelijk de voorspraak van Amsterdam in te roepen: 'Geheel Amsterdam is ervan

overtuigd dat ik, om uw belangen, mijn huiselijke belangen, de belangen van mijn ouders, gewaagd hebbe, en mijn verlies met geen f 25.000,- kan stoppen.'[704] Vervolgens veranderde hij het karakter van zijn dreigbrief in je reinste chantage (voor zover deze contradictio in terminis hierop van toepassing is): 'Ik durf mijn handelingen voor de Natie bloot te leggen. Ook moet ik mijn geschonden eer herstellen, dit is mijn plicht, maar…het zal de rampzaligste gevolgen voor Uwe Doorluchtige Hoogheid in Holland hebben, en ofschoon men denkt dat ik mijn kop er aan waag,-men vergist zich, ik maak er fortuin bij.'[705] In zijn 'recueil van stukken', daterend van 1790, vermeldde hij wie de schuld van zijn maatschappelijke ondergang was. Alles wat hem aangedaan was, scheen 'het werk van één mens, een baatzuchtig mens, die zwellend van eerzucht zichzelf de wijste der stervelingen acht en in een duister verleden gulden titels ziet'.[706] Die mens was Bilderdijk, over wie hij in het derde deel van zijn 'biografische apologie' uit 1786 wist te melden, dat 'de goddeloze listen van een valse vriend, een geleerd, van zichzelfs hooggevoelig en snood man', hem 'tot het uiterste van rampspoeden' hadden doen vervallen.[707]

De kern van zijn verwijten aan het adres van Bilderdijk was zijn valse veronderstelling, dat Reigersman hem in 1783 weliswaar f 3800,- ter hand had gesteld, maar daarenboven nog eens f 6200,- aan Bilderdijk had doen toekomen om onvoorziene uitgaven ten behoeve van Kumpel te dekken. Met dat geld (geen cent ervan zou hij ooit ontvangen) had hij geen nieuwe leningen tegen woekerrentes hoeven af te sluiten, waardoor zijn totale schuldenlast inmiddels de f 25.000,- te boven ging. Wie zou de aflossing daarvan ter harte moeten nemen, hijzelf of Bilderdijk? Trachtte hij zijn vriend ter verantwoording te roepen, dan kreeg hij een dubbelzinnig antwoord op zijn vragen dat hem in zijn valse veronderstelling bevestigde. Bilderdijk ging met hem namelijk niet in debat, zo misplaatst achtte hij Kumpels verwijten, en voegde hem slechts toe: 'De mensen op deze wereld zijn gekken of schurken, een gek als gij, wil ik niet wezen en ben ik ook niet.'[708] Hij bedoelde niet te zeggen, dat hij een schurk was, maar dat men over het algemeen beter een schurk dan een gek kan zijn, indien men uit deze twee kwaden zou moeten kiezen. Kumpel drong bij hem aan op een beslissende ontmoeting, die ook werkelijk heeft plaatsgevonden, zij het niet in de geromantiseerde versie die ervan is overgeleverd. Net als van de laatste ontmoeting tussen Willem V en Kumpel, bestaat er ook van een soortgelijke ontmoeting tussen Bilderdijk en

Kumpel een verslag, dat een net iets te duidelijke parafrase van de tegenstelling tussen schurken en gekken bevat:

> De tijd verstreek, Kumpel slenterde door de Veenestraat en Hoogstraat en verteerde het geld dat hij van Mr. Reigersman had gekregen. Op een dag bracht hem een gedienstige geest een praatje over, dat in een winkel door een edelman van het hof over hem gehouden was. "Dat is die Kumpel die de prins heeft gecompromitteerd, en geprostitueerd in allerlei intriges, een man tot over de oren in schuld, ofschoon hij voor een paar jaar f 10.000,- van de prins heeft gekregen."
>
> f 10.000,-! Het waren maar f 3800,- geweest die hem door Mr. Reigersman in 1783 waren uitbetaald. Waar zijn de resterende f 6200,- gebleven? Wie heeft ze gestolen? De arme Kumpel zag dat geld zo duidelijk voor ogen als een hongerlijder een diner. Hij wilde zijn f 10.000,- compleet hebben en klampte er Bilderdijk over aan.
>
> De dichter ontstelde: "Hoe kunnen de mensen zo boos zijn! Kom, die zaak mag tussen ons niet blijven. Dat moet u van u afzetten."
>
> Maar Kumpel had wantrouwen opgevat. Hij bracht het een en ander bijeen, hij zocht redenen voor dit of voor dat, hij vond dat men hem links liet liggen, hij ging begrijpen, dat Bilderdijk mogelijk tot zijn vijanden kon behoren.
>
> Toen hij hem de volgende maal sprak, nam Kumpel een hoge toon aan. Hij sprak van 'schurkenstreken' en dat hij Bilderdijk in zijn macht had, omdat hij van diens geheimen wist.
>
> "Ik ben nog liever een schurk dan een gek," zei hem de dichter. "En u bent gek. Iedereen krijgt u tegen u."[709]

Exit Kumpel? Nee, al zouden zij elkaar nooit meer lijfelijk ontmoeten, toch dook Kumpel op de onverwachtste ogenblikken in het leven van Bilderdijk op en zelden op een aangename manier! Hij erkende, net als Philippus Verbrugge, dat geld voor hem de machtigste drijfveer vormde om zijn politieke overtuiging kracht bij te zetten.[710] Wat het nageslacht moet verhinderen hem als een opportunist na te wijzen, is zijn tragische levensgang die hem letterlijk in de goot deed belanden. Lager dan hij had een afgestudeerde jurist niet kunnen vallen, maar misschien vond de prins een goot nog niet laag genoeg om het niveau van zijn gewezen propagandist aan te duiden. Hij had makkelijk praten daar op 't Loo,-en dat niet alleen in een romantische voorstelling van zaken-, tenzij hij zichzelf in de naaste toekomst als een minstens even grote opportunist als Kumpel zou moeten beschouwen…

Intussen zat Kaat Mossel nog steeds onder mensonterende omstandigheden in Rotterdam gevangen. Haar overplaatsing naar de Gevan-

genpoort in Den Haag was in de beraadslagingen van de speciale commissie een gewichtiger onderwerp van gesprek geworden dan de vraag of ze schuldig aan het Rotterdamse oproer was geweest. Ondanks zijn eigen niet geringe moeilijkheden bleef Bilderdijk moeite doen om haar lasten te verlichten. Zo verzocht hij op 2 februari 1786 het Hof van Holland de zittingsdatum met een week te vervroegen, waardoor de gevangene niet nodeloos langer hoefde te worden gekweld. Ze zat toen al zeventien maanden in een 'donkere, akelige en in veel opzichten harde gevangenis niet zonder vehemente benadeling van haar gezondheid', maar zijn verzoek werd afgewezen.[711] Op 28 april wilden sommige leden van de speciale commissie haar wel vrijlaten, terwijl andere leden onder aanvoering van Mr. Paulus Gevers 'dangereuze consequenties' van haar triomfantelijke terugkeer in de Zwanensteeg vreesden.[712] Halfslachtig werd toen besloten Keet Zwenke uit haar gevangenschap te ontslaan en Kaat Mossel in preventieve hechtenis vast te houden. Eind juni diende Bilderdijk een nieuw verzoek in, dat er begin juli toe leidde, dat Kaat Mossel naar de Voorpoort van het Hof van Holland werd overgeplaatst. Het argument dat de doorslag had gegeven, berustte op de noodzakelijke overdracht van bevoegdheden die de speciale commissie dwong naar de patriottische pijpen van een hogere instantie te dansen zonder door alle leden van het Hof van Holland te worden gesteund, en, zoals Bilderdijk met succes had bepleit, op de praktische overweging dat de gevangene wegens het voeren van 'diverse conferenties tot haar defensie' met haar zich te Den Haag bevindende 'praktizijns' beter niet in Rotterdam kon blijven.[713] Dit woord 'praktizijns' voor advocaten die hun beroep uitoefenden, niet gespeend van realisme, wees op een nieuwe ontwikkeling in Bilderdijks loopbaan als advocaat. Ten kantore van de gebroeders Van der Linden werden sinds kort stagiaires aangenomen en opgeleid tot advocaat om de werkdruk voor een man als Bilderdijk te verlichten. In een brief aan Uylenbroek van 29 april beklaagde deze zich over zijn dagindeling: 'Alles wordt boos, schreeuwt en raast in mijn praktijk. Zelf ben ik wel een jaar briefschrijvens ten achter. Schier dagelijks moet ik pleiten en schier dagelijks ben ik ziek van fatigue.'[714] Hij leed met andere woorden aan stress. Zijn financiële perikelen en ten onrechte veilig gewaande positie bij de stadhouder die door de benoeming van Kumpel onder druk was komen te staan, gevoegd bij de afkeuring van zijn huwelijk in hofkringen en zijn eigen twijfel over de geschiktheid van Catharina als

zijn echtgenote,-in weerwil van bezweringsformules over haar vele kwaliteiten niet weggenomen, maar juist aangewakkerd-, maakten een ongelukkig man van hem. Het voortslepende proces tegen Kaat Mossel vergde meer van zijn uithoudingsvermogen dan hij had gedacht. Mr. Johannes van der Linden, die hem ook wel eens had vervangen tijdens rechtszittingen, meende een oplossing voor zijn eigen en andermans problemen te hebben gevonden in de vorm van stagiaires. Hij stelde zijn confrère voor stagiaires in dienst te nemen ter verlichting van hun aller werkdruk en met in zijn achterhoofd het idee dat Bilderdijk zijn pedagogische talenten zou kunnen gebruiken om daaruit meer voldoening te putten dan uit werkzaamheden van uitsluitend juridische aard. Zijn opzet slaagde, want diep in de overwerkte advocaat van 1786 zat de privaatdocent van 1817 al verborgen.

Aanvankelijk leek het erop dat Bilderdijk nog drukker werd dan hij al was, toen hij 'omstuwd' door stagiaires de gerechtshoven in Den Haag en wijde omgeving bezocht. Misschien deed het hem goed zich in hun bewondering te koesteren, waar steeds meer patriotten hem verketterden en orangisten hem niet onverdeeld positief als hun voorman toejuichten. In de *Zuid-Hollandsche Courant* werd hij als 'de beruchte Mr. Willem Bilderdijk' afgeschilderd, wiens 'hoogadellijke' echtgenote van een even ondemocratische zienswijze blijk gaf als hijzelf.[715] Werd hij op zulke aantoonbaar onjuiste informatie geattendeerd, dan nam hij zich nog even strijdbaar als vroeger voor om de Loevesteinse factie mores te leren, hoe smadelijk hijzelf ook werd behandeld door mensen die hem eens hadden bewonderd. Opnieuw benutte hij zijn historische kijk op het leven om via parallellen met het verleden het heden beter te kunnen doorgronden. Op Loevestein had de staatsgezinde Hugo de Groot openlijk het gezag van prins Maurits durven te trotseren, waarna de politieke tegenstelling tussen prins- en staatsgezinden zich ook had verscherpt tot een godsdienstige tegenstelling tussen gomaristen en arminianen, preciezen en rekkelijken, die zich in de achttiende eeuw had voortgezet. De staatsgezinden van weleer waren de patriotten van tegenwoordig, zo redeneerde Bilderdijk, en hun rekkelijke instelling op velerlei gebied was thans in de Verlichtingsfilosofie en het deïsme terug te vinden. Vanuit deze visie was Willem V even rechtzinnig als Maurits en waren de patriotten even rekkelijk als wijlen Johan van Oldenbarnevelt, die zijn hoofd 'strafschuldig' had moeten buigen op het schavot.[716] Of zijn

stagiaires daar ook zo over dachten, is zeer de vraag, al zal hij hen niet alleen hebben ingewerkt in de praktijk van een orangistische advocaat, maar ook grondig hebben geschoold om hen iets van de achtergrond van zijn clientèle te doen begrijpen. Hij wilde hun als Socrates vragen stellen en zo zelf laten nadenken over hun eigen rechtskundige praktijk. Als zij van de universiteit kwamen, waren zij misschien wel 'geleerden in het recht', maar ten gevolge van hun theoretische scholing nog geen 'rechtsgeleerden'. Dat laatste zouden zij pas door praktijkervaring kunnen worden: 'Ik heb, eer ik jongelieden kon gebruiken om onder mij te werken, altijd (al waren zij aan de universiteit feniksen geweest) moeten beginnen met hun het systema Juris opnieuw te doceren en dan met daarop de praktijk systematisch te gronden. Maar bij de meesten moest ik nog verder teruggaan en met repetitie van de logica beginnen. Is dit de schuld der jongelieden? Der professoren? Van geen van beiden: men maakt aan de universiteiten geleerden in het recht en zelden rechtsgeleerden en, als men die maakt, maakt men hen geen advocaten, dat zijn lieden, die niet slechts weten wat recht is, maar ook de *remedia jus consequendi* kennen, in die volkomenheid, waarin men deze kennen moet, en waarin de gehele praktijk bestaat.'[717] Op hulpmiddelen om het recht zijn loop te laten (her)nemen kwam het in 1786 meer dan ooit aan. Plaatselijke en regionale wetten, privileges, afspraken en gewoontes moest men grondig bestuderen om daarvan gebruik te kunnen maken in het voordeel van zijn clientèle. Hetzelfde gold voor nieuwe wetgeving, waarvan de interpretatie dubbelzinnig scheen. Zo was hijzelf als advocaat ook begonnen!

Met zijn historische kijk op het leven zag Bilderdijk in de rechtsprekende Gecommitteerde Raden, die sinds 1784 vooral de rechten van patriotten verdedigden, niets anders dan de Raad van Beroerten, de Bloedraad, in wiens nadeel zijn vergelijking natuurlijk niet uitviel.[718] Daarin school de zwakheid van al deze vergelijkingen: er waren genoeg aanwijsbare punten van overeenkomst te vinden, maar wat was daarmee gezegd over de *mate* van hun overeenkomst? Waren de doodvonnissen en talloze verbeurdverklaringen van de Raad van Beroerten minder erg dan soortgelijke vonnissen van de Gecommitteerde Raden, waaraan de herinnering na hun opheffing snel verbleekte? Toen Frederik de Grote stierf op 17 augustus 1786 en zijn neef, de broer van prinses Wilhelmina van Pruisen, hem als koning opvolgde, zag Bilderdijk weer andere punten van overeenkomst. In

zijn *Geschiedenis des Vaderlands* merkt hij over de nieuw ontstane situatie op: 'Frederik Willem was door zijn zuster ingenomen. Hij kende de prins niet en werd overreed, dat Willem V wezenlijk grote *torts* had ten aanzien van de Hollandse regering, en vooral ook ten aanzien van zijn gemalin. Hij was desgelijks overreed, dat Holland zich wilde of moest onderwerpen, maar indien de prins onbekwaam of vervallen was van het regeringsrecht, zo behoorde het aan zijn zuster, de prinses. En het was in deze veronderstelling, op deze grond, en met deze inzichten, dat het plan beraamd werd, dat de prinses ging volvoeren, wanneer zij door de vrijkorpsisten te Goejanverwellesluis

Goejanverwellesluis: op de boerderij rechts over de brug werd prinses Wilhelmina bewaakt na haar aanhouding in het buurtschap Bonrepas aan de Vlist

werd aangehouden.'[719] Dat een vrouw zo eigenmachtig optrad als prinses Wilhelmina, zinde Bilderdijk niet, en er waren voorbeelden te over die hem in zijn negatieve houding konden stijven. Daar waren Margaretha van Beieren, 'een helse teef' en de dochter van graaf Willem III van Holland (die haar broer Willem IV had willen opvolgen, waartoe alleen haar zoon gerechtigd was) en Jacoba van Beieren, 'een Henegouwse lichtekooi' (die haar vader graaf Willem VI van Holland had willen opvolgen, hoewel alleen haar oom Jan van Beieren daartoe gerechtigd was). Natuurlijk bestonden er tal van overeen-

komsten tussen prinses Wilhelmina van Pruisen en haar verre voorgangsters, zo meende ook Siegenbeek in *De eer van Wagenaar als historieschrijver verdedigd*, maar daarom had Bilderdijk nog niet het recht om zich met 'schier voorbeeldeloze lichtzinnigheid' en 'op de toon der uiterste verachting' over anderen uit te laten, of dit nu beide gravinnen van Holland betrof, of Wagenaar zelf, die over eigengereide vrouwen aan de macht nu eenmaal andere denkbeelden koesterde dan zijn collega.[720] Bilderdijk betitelde hem als een 'in alles onwetend waanwijs gekje', terwijl Wagenaar als een waardige representant van de Verlichting zijn *Vaderlandse Historie* in twintig delen tussen 1749 en 1759 had laten verschijnen. Het gaat er hier en nu niet om de verschillende opvattingen over de geschiedenis tussen beiden op te sporen en aan een nader onderzoek te onderwerpen, maar wel om de sterk afwijkende toon van Bilderdijk te laten horen en een poging te doen om die te verklaren. Hij overdreef het aantal punten van overeenkomst tussen zijn eigen tijd en het verleden en was geneigd zijn eigen waardering daarvan hetzij positief, hetzij negatief uit te vergroten. Hij mag dan voor een sterk, door een man uitgeoefend, eenhoofdig gezag geweest zijn, maar daaruit valt niet geheel en al zijn afkeer van eigenmachtig optredende vrouwen te verklaren. Hij leek wel consequent in zijn opvattingen over de rechten van man en vrouw, zoals bij de bespreking daarvan al gebleken is, zij het dat hem eerder een subversief seksueel argument in zijn veroordeling van machtige vrouwen ten dienste stond dan een zuiver politieke of staatkundige overtuiging. Welke invloedrijke machtspositie een vrouw ook had, zodra haar politieke overtuiging haar tot een eigengereid optreden aanzette, had ze het bij hem verbruid. De echtgenote van Hugo de Groot, Maria van Reigersberg, beschouwde hij wegens de aan haar man verleende hulp om uit slot Loevestein te ontsnappen als 'de slimste helleveeg, die het aardrijk immer teelde'.[721] Dit standpunt kan men nog genuanceerd noemen vergeleken met dat over beide gravinnen van Holland, omdat het een niet uitsluitend negatieve kwalificatie bevat. Maar fel is het wel. Hoe valt dat te verklaren?

Zijn steeds scherper wordende veroordeling van historische figuren, mannen en vrouwen, werd op de eerste plaats veroorzaakt door radicale ontwikkelingen in zijn eigen tijd, die gevoegd bij zijn gevoeligheid voor sterke indrukken hem dwongen zijn politieke standpunten op zo'n manier weer te geven, dat zijn lezers konden begrijpen, hoe

heftig zijn eigen betrokkenheid in relationeel en emotioneel opzicht bij de eigentijdse gebeurtenissen was. Wat anderen overdreven vonden, deed aan de authenticiteit van zijn eigen ervaring niets af. De oprechtheid van zijn verontwaardiging, woede, trots en eerbied (alle vier mateloos opgeschroefd) staat buiten kijf. Tegelijkertijd maakte hij ook gebruik van zulke gevoelens om anderen te overtuigen. Zijn verontwaardiging over eigenmachtig optredende vrouwen, zijn woede over het uithollen van het overheidsgezag waaraan patriotten zich sinds de oprichting van vrijkorpsen schuldig maakten, zijn trots op het Oranjehuis in het algemeen en zijn eigen voorgeslacht in het bijzonder, en zijn eerbied voor God waren werkelijk bestaande gevoelens, maar dienden ook als *remedia jus consequendi*. Er viel iets recht te zetten, wat hem niet alleen als advocaat diep geraakt had, en hij had haast. Fruin heeft terecht over hem als historicus opgemerkt, dat het hem ontbrak 'aan de vlijt van Wagenaar om zijn inzichten aan feiten te toetsen en zijn invallende gedachten tot rijpheid te brengen'.[722] Daarnaast ontbrak het hem ook en vooral aan tijd! Ter verklaring van zijn felheid dient op de tweede plaats zijn filosofische en religieuze overtuiging, dat men de geschiedenis niet als een lineair proces moet beschouwen, waarin van een geleidelijke vooruitgang sprake is, maar als een cyclisch proces dat van het paradijselijke begin in een neerwaartse spiraal naar de jongste dag loopt, waarna eindelijk dankzij Christus het Duizendjarig Rijk zal aanbreken.[723] In de tussentijd heeft het weinig zin om de zich eindeloos herhalende geschiedenis uit te pluizen of uit het ene voorval lering te trekken om het andere beter te begrijpen. Alles komt immers op hetzelfde neer: de mens is door de erfzonde verdoemd, tenzij hij dankzij Gods genade in eeuwigheid behouden mag blijven. In dit cyclisch tijdsbesef volgt het heden niet uit het verleden, noch de toekomst na of uit het heden, maar zijn de drie globale tijdsaanduidingen tegelijk aanwezig. Men zou van het drievuldigheidsprincipe van de tijd kunnen spreken, waarin een oneindig aantal leibniziaanse monaden zich aan elkaar spiegelen en swedenborgiaanse analogieën een kosmisch netwerk vormen.[724] Voor Bilderdijk stond de burgeroorlog tussen patriotten en orangisten daarom niet op zichzelf, maar was de oude strijd tussen Hoeken en Kabeljauwen nog steeds niet afgelopen. Zijn afkeer van de Hoekse gravinnen van Holland, Margaretha en Jacoba van Beieren, sproot voort uit zijn verontrusting over de in volle hevigheid woedende burgeroorlog in zijn eigen tijd. Hetzelfde gold voor zijn af-

keer van de staatsgezinde Johan van Oldenbarnevelt en Hugo de Groot en diens vrouw, die vanuit hun eigen tijd invloed op de zijne konden uitoefenen, zoals hij dat op de hunne kon. Dit nimmer eindigende gevecht dat in de eerste helft van de negentiende eeuw zou oplaaien als een strijd tussen liberalen en conservatieven, vroeg veel van zijn inzet. Nog was er niets definitief verloren, nog kon de strijd tegen machtsmisbruik (van regenten) en willekeur (van de burgerlijke elite) onder leiding van een Eminent Hoofd worden gewonnen. Wie weet hoeveel er ten goede in de Republiek zou veranderen, indien Willem V eindelijk eens als zodanig zou gaan regeren? Dan zou hij zich van Bilderdijk graaf Willem VII of koning Willem I mogen noemen.[725] Eigenlijk kwam zo'n titel er niet op aan, als hij zich maar van zijn belagers zou weten te bevrijden.[726]

De kans daarop was minimaal, gegeven de weerstand die de uitoefening van zijn gezag zelfs in zijn eigen familie opriep. Behalve Frederik de Grote en zijn koninklijke opvolger, die de prins als een quantité négligeable beschouwden, voor wie niets gedaan kon worden, of het zou met Pruisische steun en met inschakeling van prinses Wilhelmina moeten gebeuren, was de Franse gezant bezig het stadhouderlijk gezag voortdurend te ondermijnen. In opdracht van de Franse koning, of die nu Lodewijk XV of Lodewijk XVI heette, moest Willem V zich allerlei kleingeestige pesterijen van de Franse gezant laten welgevallen. Zo bedacht baron de Bréteuil een nieuwe etiquette voor de ontvangst van de prins in zijn eigen huis: 'Het gebruik wilde dat men hem in persoon kwam uitnodigen, en op de avond zelf ter ontvangst aan het portier van zijn rijtuig verscheen. De Bréteuil liet beide beleefdheden na, en de prins weigerde nu zijn gast te zijn.'[727] Een van baron de Bréteuils opvolgers verzon een heuse kaasoorlog tussen Frankrijk en de Republiek, die de prins noopte om voor geldelijke steun bij de Engelse regering aan te kloppen: 'Om het zevental Noord-Hollandse stadjes (die werkelijk in de Staten van Holland een stemmenaantal besomden volstrekt ongeëvenredigd aan hun betekenis) in het patriottisme op te voeden, had Frankrijk de invoer van Noord-Hollandse kaas geheel verboden. Men verwachtte nu een tumult, dat de vroedschappen zou noodzaken hun gedeputeerden een nieuwe last te geven. Om de markt aan de gang en de kaasboeren zich rustig te laten houden, sloeg de prins voor meer dan een ton gouds aan edammers in, zeker genoeg om een heel wat grotere hofhouding dan de zijne voor jaren haar bekomst te geven, maar voor het geval dat de trouw

van de kaassteden hem nog meer zou moeten kosten, vroeg en verkreeg hij de toezegging van geldelijke steun der Engelse regering.'[728] Anderszins werd zijn gezag ondermijnd, doordat het maatschappelijk leven ontwricht raakte. Te veel burgers waren met elkaar in gesprek over de situatie in de Republiek en hielden zich niet aan hun normale dagindeling: 'Hoewel dit oorspronkelijk met goede oogmerken geschiedde, uit belangstelling voor de openbare aangelegenheid en in de hoop op verbetering, valt evenwel niet te ontkennen, dat het spoedig een ongunstige invloed uitoefende op de burgerij. Velen toch werden daardoor afgetrokken van hun dagelijkse bezigheden, vervielen tot uithuizigheid en verzuimden de plichten van hun beroep of ambacht tot groot nadeel van hun gezin. Van dag tot dag namen de partijschappen in hevigheid toe, en stonden de twee grote afdelingen waarin de natie zich gesplitst had, die der patriotten en orangisten, gelijk zij genoemd werden, in vijandelijker houding tegenover elkaar.'[729] Toen Willem V, beroofd van het commando over het Haags Garnizoen, aan zijn nationale odyssee begon, besloten de patriottische inwoners van Den Haag om, in het verlengde van kleingeestige pesterijen à la baron de Bréteuil, de afgevaardigden van de Staten van Holland door de Stadhouderspoort naar het Binnenhof te laten rijden. Dit was altijd het privilege van de stadhouder en zijn gezin geweest, maar dat zou op 15 maart 1786 voor het eerst openlijk worden geschonden.

Uiteraard namen Haagse orangisten daar geen genoegen mee. Verontwaardigd als zij over de zoveelste schending van stadhouderlijke privileges waren, besloten zij een tegencoup te plegen. Bilderdijk was hiervan op de hoogte en stond zeker niet onwelwillend tegenover de bedenker van het plan, een zekere Hess, die winkelier in de Schoolstraat was en optrad als leider van het Oranjekorps, een exercitiegenootchap in het geheim opgericht en bedoeld als tegenwicht voor patriottische vrijkorpsen. Volgens Bilderdijk werd niet alleen een stadhouderlijk privilege geschonden, als de afgevaardigden van de Staten van Holland zouden weigeren de normale weg over de Korte Vijverberg naar het Binnenhof te nemen, maar ook een gewaardeerd volksprivilege: 'Dit nam de Haagse burgerij zeer hoog op, niet omdat het een schending van het eigendom des stadhouders was,-een beschikking over zijn privatief recht-, maar omdat zij als burgerij het privilege had, inhoudend dat op 1 mei jaarlijks, bij het planten der meibomen, de stadhouder haar deze poort deed openen en zij daardoor

trok om een ontbijt bij hem te nemen, waarop zij naar oude gewoonte werd onthaald. Het schone van dit recht, dat niemand dan de Haagse burgerij had, verdween, nu de kezen daardoor gingen rijden en de poort algemeen open zou staan, en dit was een belediging, dacht zij, voor haar. Tevoren had ook (in de zeventiende eeuw) de Franse ambassadeur bij een plechtige gelegenheid verzocht om door die poort te mogen oprijden, als meer in overeenstemming met zijn aanzien, en het was hem geweigerd als zijnde een privatief eigendom. En waar geen Fransman over of door mocht, mocht ook geen kees over of door. Dit was de logica van deze lieden.'[730] Zo was de Stadhouderspoort in 1786 ineens een felomstreden onderwerp geworden, dat zich in de aandacht van alle inwoners van Den Haag mocht verheugen. Vóór de zitting der afgevaardigden op 15 maart zouden wapens naar het Binnenhof worden gesmokkeld, waarmee onbevoegden de toegang tot het gebouw zou worden ontzegd. Hun koetsen zouden worden tegengehouden, de Statenleden zelf zo spoedig mogelijk in de nabije Hofvijver gedeponeerd. Op de bewuste dag liet degene die met het smokkelen van de wapens belast was, het echter afweten.[731] Hij had de achter een zuil verstopte kist met wapens op het allerlaatste ogenblik door een sleper laten ophalen en thuis onder zijn bedstee verborgen. Terwijl Hess op een brug stond om het afgesproken teken aan de leden van het Oranjekorps te geven, ontving hij een 'biljet' van de bang geworden wapensmokkelaar, waarna hem niets anders te doen stond dan alles af te gelasten.[732] Een van de deelnemers aan de tegencoup, een pruikenmaker luisterend naar de naam Mourand, wilde van geen ophouden weten en greep de paarden van de Dordtse afvaardiging in hun neusgaten, zonder dat het hem lukte hun te verhinderen door de Stadhouderspoort te draven. Mourand werd gearresteerd tot woede der Oranjegezinde omstanders, die zeer wel begrepen, wat er zich voor hun ogen afspeelde. Hess durfde niet naar huis te gaan en wendde zich tot Bilderdijk met het verzoek hem onderdak te geven en Mourand als advocaat bij te staan. Daartoe was de grote man van harte bereid, al plaatste hij wel een vraagteken achter het plan van de tegencoup. Stel dat die geslaagd was, hoe hadden de samenzweerders dan de macht van de Haagse patriotten willen overnemen?[733] Het scheelde niet veel, of hij had hun ongevraagd wel een paar ideeën aan de hand willen doen. In nauwe samenwerking met thesaurier Reigersman

slaagde hij erin beiden aan het zicht van justitie te onttrekken, wat zijn betrokkenheid bij de zaak van Oranje niet weinig vergrootte.[734]

Nu ook zijn eigen veiligheid in het gedrang kwam, trachtte Bilderdijk zich bewust te ontspannen. Enerzijds trok hij tijd uit om zich in grammaticale en etymologische kwesties te verdiepen, anderzijds richtte hij zich bij zijn juridisch onderzoek in archieven steeds meer op literaire en historische onderwerpen. Voor het schrijven van zijn romance *Elius*, waaraan hij in 1786 de laatste hand legde, maakte hij zodoende gebruik van motieven aan de sage van de graal en de Zwaanridder ontleend. Onderzoek naar de rechtsgeldigheid van oude heerlijkheden in Holland en Zeeland bracht hem op het spoor van tal van onuitgegeven Middelnederlandse manuscripten, waarin hij zich gretig verdiepte. Een soort universele honger naar kennis en inzicht speelde op een van zijn andere behoeften in, te weten zijn behoefte aan ontspanning. Zo kan hij toen al een Middelnederlands (of 'Nederduits' zoals hijzelf zei) gedicht *Natuurkunde des heelals door broeder Gheraert* zijn tegengekomen, waarover hij pas op 7 december 1821 verslag aan de *Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* uitbracht.[735] In zijn Haagse advocatentijd legde hij, hoe dan ook, de basis voor zijn kennis van een uitzonderlijke hoeveelheid onuitgegeven manuscripten, dikwijls door hem eigenhandig afgeschreven, waarover hij op den duur als een autoriteit door mensen als de gebroeders Grimm en August Heinrich Hoffmann von Fallersleben zou worden geraadpleegd. Ook aan huiselijke omstandigheden begon hij meer aandacht te besteden. Kon hij zijn voorgenomen verhuizing nog langer uitstellen, nu Catharina voor de tweede keer zwanger bleek te zijn? De op zijn aanraden aangeschafte tapijten zouden elders niet misstaan. Had hij een jaar geleden de bevalling van Wieze, zoals hij Louise Sibylle noemde, op het oude adres willen afwachten,-nu wilde hij daartoe financieel door zijn vaders gift in staat gesteld zo spoedig mogelijk verhuizen. In augustus 1786 had hij zich dan eindelijk met vrouw en kind op de Prinsengracht gevestigd,[736] maar omdat hun tweede dochter Wilhelmina Photina Elisabeth op 7 september 1786 ter wereld kwam,[737] dat wil zeggen op exact dezelfde geboortedag als haar vader en één dag voor de geboortedag van haar oudste zus, kan men zich afvragen of de verruiming van zijn financiële middelen bij zijn beslissing om te verhuizen niet een grotere rol speelde dan zijn wens om de moeder te ontzien: anders zou hij haar wel eerder elders hebben ondergebracht. Tussen de bedrijven door wilde de prins hem

raadplegen over de juiste strategie tegen sommige steden in Gelderland, die het stadhouderlijk gezag openlijk trotseerden. Bilderdijk adviseerde hem aan het hoofd van één enkel regiment tegen zulke steden op te trekken. Dat was genoeg om de revolutie in de kiem te smoren.[738] Het woord 'revolutie' gebruikte hij toen al om de ernst van de situatie aan te geven. Maar de prins aarzelde, of hij het advies zou opvolgen of niet. Ter ontspanning schafte Bilderdijk zich elementaire benodigdheden aan, door hem 'adminiculen' genoemd, om te kunnen tekenen, etsen en schilderen.[739] Met behulp daarvan maakte hij romantische vignetten voor de afzonderlijke uitgave van *Elius* uit 1787. Eigenlijk leefde hij ook naar moderne maatstaven heel verstandig door telkens als de spanningen om wat voor reden dan ook te hoog opliepen, voor afleiding te zorgen.

Toen de patriotten de prins in het openbaar steeds vaker betitelden als het hoofd der aristocraten, gingen er in de kringen van regenten stemmen op om zich dan ook maar met hun eigen hoofd te verzoenen. Zij vreesden, dat de vrijkorpsen de kant van de burgerij zouden kiezen en als machtsmiddel om hun privileges in stand te houden van nul en generlei waarde zouden blijken te zijn. Lodewijk XVI instrueerde zijn gezant in de Republiek om hem een bemiddelende rol te laten spelen tussen de prins en patriottische regenten die naar het Oranjekamp wilden overlopen.[740] De analyse van de Franse koning was scherpzinnig en juist, want als de burgerij zich tegen de aristocratie (in de gedaante van edellieden en patriciërs) keren zou, liep de Republiek gevaar datgene te verliezen dat, behalve als een onmisbaar onderdeel van het menselijk lichaam, ook diende als een omschrijving van de hoogste functie binnen haar grenzen. Hij zag de bui al hangen, waardoor hij uiteindelijk zelf zou worden overvallen. De prins, in Holland gesuspendeerd van al zijn militaire functies als kapitein-generaal, was echter nergens toe te bewegen vooraleer hij in zijn oude waardigheid was hersteld. Daarom liet hij de onderhandelingen met de Franse gezant mislukken.[741] Hij papte liever aan met de Engelse gezant, James Harris, die zich als de informele leider der orangisten in de Republiek opwierp. Dat moet deze Engelsman dubbel zwaar gevallen zijn, weinig vertrouwen als hij in Willem V had en in diens oudste zoon, de latere koning Willem I, 'whose crooked politics and slipperry character were but too well known to me'.[742] Het zou nog tientallen jaren duren, voordat Bilderdijk tot hetzelfde inzicht was gekomen… Maar al liet de prins de onderhandelingen met de

Franse gezant mislukken, uit de onderlinge verdeeldheid der regenten putte hij voldoende moed om zich, ver van roerige steden als Den Haag en Amsterdam, door de Gelderse Statenleden te laten machtigen als opperbevelhebber van hun troepen. Op 4 en 5 september 1786 werden opstandige stadjes als Elburg en Hattem met respectievelijk 1200 en 500 inwoners door het leger van de prins onder de voet gelopen, precies zoals Bilderdijk had voorspeld. Zelf bemoeide Willem V zich niet rechtstreeks met de strafexpeditie, daarvoor ontbrak het hem kennelijk aan moed of sterke zenuwen. Hij volstond ermee op veilige afstand te vragen: "Zijn ze al opgehangen? Bij hel en verdoemenis! Waarom hangen die satanskinderen niet?"[743] Zonder verzet gaven beide steden zich over, wat voor Rhijnvis Feith een bijzonder pijnlijke nederlaag inhield.[744] Hij had immers vanuit Zwolle aan de leider van de Gelderse opstandelingen, een zekere Herman Willem Daendels, zijn onvoorwaardelijke steun gegeven. Voor Bilderdijk was dit voldoende reden om definitief met zijn vriend te breken. Na de aldus behaalde dubbele overwinning gingen de orangisten tot krasse maatregelen over, eerder getuigend van vandalisme dan van hun politieke gezindheid, bestaande uit het verscheuren van bijbels en het insmeren der Elburgse en Hattemse kerkbanken met reuzel.[745] Dat er in het eigen kamp zo lichtzinnig met symbolen van de orthodoxie werd omgesprongen, moet Bilderdijk zeer hebben verontrust. Het bracht hem het besef bij, dat het politieke gelijk zich in deze burgeroorlog niet door een van beide partijen liet claimen. Onder orangisten bevond zich evenveel gespuis, als goed volk onder patriotten. Vandaar dat hij zich, hoe onmiskenbaar Oranjegezind ook, kon doen kennen als een tolerant man onder patriotten.

In een veel te serene stemming, als men de tijdsomstandigheden in aanmerking neemt, verzuchtte hij in strijd met de waarheid: 'Bij mij is het geen verontwaardiging, die voor zover ik mij herinneren kan, mij ooit lier of dichtpen in de hand heeft gegeven, maar het is volheid van liefde, van goedwilligheid, van gevoel van bestemming, die, waar ik ooit zong, mij het hart deden overvloeien. Vandaar dat geen bijtend schimpdicht mij ooit een vijand heeft kunnen verwekken en dat ik, met een hart ter vergeving vaardig, gelijk het vergeving verlangt, ook aan mijn sterkste beledigers nooit iets van mijn pen te vrezen gaf.'[746] Deze uitspraak deed hij in het voorbericht van *Poëzy*, dat hij in meerdere delen liet verschijnen in 1803 en 1822.[747] Maar hij had het

ook in 1786 kunnen zeggen, toen hij reeds dit schimpdicht op de vervaardigers van schotschriften tegen de dikke hertog had geschreven:

Aan hertog Lodewijk van Brunswijk

Wat lacht ge om 't woest geblaf der laffe broodpoëten,
Die dag aan dag uw naam bezwalken met hun gift?
Zij zijn veracht'lijk, ja! en wat ze zich vermeten,
Geen sterv'ling die niet spot met hun belachb're drift.
Maar wacht u: 't is een stoet, door and'ren uitgezonden:
Zij op'nen slechts een jacht, die op uw leven doelt.
Verwurg bij d'eersten schreeuw die aangehitste honden,
Eer gij 't gespannen roer in borst en ribben voelt.[748]

Wishful thinking speelde hem weer eens parten, dat misschien ook als tegenwicht diende voor zekere horribele gebeurtenissen in Den Haag en Gelderland. Die prikkelden zijn fantasie niet weinig, zodat hij daaraan vorm in zijn romances gaf. Alsof de tijden van de beeldenstorm herleefden, uitglijders op kerkbanken het bloeddorstig optreden van geuzen maskeerden, liet hij zich door zijn eigen verbeelding meeslepen. Het is er precies mee gesteld, zoals G.J. Johannes in *Geduchte verbeeldingskracht! Een onderzoek naar het literaire denken over de verbeelding-van Van Alphen tot Verwey* vaststelde: 'De verbeelding heeft voor Bilderdijk onmiskenbaar een inherente tendens tot buitensporigheid en verwildering.'[749] Sterker nog, de ontsporingen van zijn verbeelding in zijn jeugd en eerste volwassenheid hebben geleid tot de 'verbeeldingspathologie van de ouderdom',[750] dat wil zeggen kunnen verklaren waarom hij naar menselijke maatstaven veel te jong meende op sterven na dood te zijn en op hoge leeftijd verkrampt reageerde op alles wat niet in zijn kraam te pas kwam.

In het najaar van 1786 stond zijn correspondentie met zijn vriend en uitgever Pieter Uylenbroek grotendeels in het teken van zijn romance *Elius*. Op 28 september kondigde hij aan: 'Ziehier dan iets vreemds, iets zonderlings, iets ongehoords! Een romance in zeven zangen, met de omvang van een epicum.' Om de nieuwsgierigheid van zijn vriend nog meer te prikkelen voegde hij eraan toe: 'Het verdichtsel is historieel.'[751] De 'Elius', zoals hij hem op 5 oktober liet weten, had hij op instigatie van zijn vrouw geschreven. Ze wilde graag een romance van hem ontvangen, die haar *Olinde en Theodoor* zou doen vergeten.

Daarin kwam immers een ridder voor, Theodoor, die op de rand van het Heilig Graf had gezworen niet eerder met Olinde te zullen trouwen, voordat hij de baard van de sultan zou hebben uitgerukt. Dat duurde veel te lang naar de zin van Catharina, die in een echtgenoot dichter bij huis meer vertrouwen stelde. Toen ze in verwachting van haar tweede dochter was, kreeg ze 'de inval, dat wij een zoon krijgend hem de naam 'Elius' (die sinds een elftal eeuwen in ons geslacht niet gebruikt was) moesten geven'.[752] Indirect gaf Bilderdijk zijn vriend zo te kennen, hoe goed zijn vrouw inmiddels in zijn familie was ingevoerd. Wat hem de nodige studie had gekost, het oprakelen van meer dan een millennium familiegeschiedenis, dolf zij moeiteloos uit een lade van haar eigen herinneringen op, hetzij omdat ze zich ook in vooruderlijke kwesties placht te verdiepen, hetzij omdat ze hem op Elius had horen pochen. Haar inval, zo vervolgde Bilderdijk de uitleg aan zijn vriend, bracht hem een familiegeschiedenis in de vorm van een dichterlijke tirade in herinnering, waarin werd voorspeld, dat die naam ooit weer doorluchtig zou worden. Dat was 'de oorzaak van de wending die het stukje onder het werken heeft gekregen, waar het anders simpeler en misschien minder belangrijk zou zijn geëindigd'.[753] Hier verontschuldigde Bilderdijk zich voor het feit, dat zijn romance minder simpel in elkaar steekt dan doorgaans met dit subgenre het geval is. Was die verontschuldiging terecht? Om die vraag te beantwoorden moet men eerst definiëren wat een romance is en vervolgens vaststellen, of Bilderdijk met het schrijven van *Elius* aan de criteria voor dit subgenre heeft voldaan. Op grond van *Reliques of ancient English Poetry* (1765) van Bishop Thomas Percy, dat Bilderdijk kende, en *Stimmen der Völker in Liedern* (1778) van Herder, dat hij waarschijnlijk niet kende,[754] laat de romance zich definiëren als een niet al te lang, episch gedicht in strofes, waarin op een eenvoudige, meestal aan volkspoëzie gerelateerde wijze, een belangwekkende geschiedenis wordt verteld.[755] Een welwillende lezer van de 'Elius' zal zich op het standpunt stellen, dat Bilderdijk op twee onderdelen van deze definitie heeft willen afwijken. Op de eerste plaats is in overeenstemming met het epische karakter van het subgenre zijn romance wél lang, bestaande uit liefst zeven zangen, en op de tweede plaats is het een behoorlijk complex gedicht, doordat het quasi simpel toch voortdurend de intelligentie van zijn maker verraadt. De anonimiteit van een volksdichter lijkt hier plaats te maken voor de persoonlijke visies en historische beschouwingen van Bilderdijk. Dat kon ook

moeilijk anders, omdat de belangwekkende geschiedenis zogenaamd zijn eigen voorouders betrof. In zijn eigen exemplaar van de 'Elius' schreef hij: 'Cette pièce contient la généalogie de Bilderdijk comme descendant de l'ancienne maison de Cleve.'[756] En inderdaad gaat deze romance over zijn stamouders, zoals hij die zich wenste of te goeder trouw voorstelde, maar van wie is komen vast te staan dat zij dat nu juist niet zijn.

Heile, dochter van Diederik van Kleef en Teisterbant, wordt na de dood van haar vader belaagd door Sigon, die als aanvoerder van de Thuringers en Saksen haar slot wil veroveren voor zijn schildknaap Gerlak.[757] Over het dwaze van zo'n onderneming kan men zijn wijze hoofd schudden, maar men moet bedenken pardoes in de zevende eeuw na Christus te zijn beland, toen ruwe riddermanieren het aannemelijker maakten, dat een roofridder het slot van een even eerzame als eenzame jonkvrouw veroverde voor zijn schildknaap,-waarmee haar hart natuurlijk mede gemoeid was-, dan dat die schildknaap zelf op vrijersvoeten ging om haar in figuurlijke zin te veroveren. In het heetst van de strijd doemt Elius op. Deze Zwitserse edelman heeft zich door een zwaan een ring in handen laten drukken, waarop staat: 'Verdien en win!' Per schip of 'waterwagen', zoals Bilderdijk zegt,[758] wordt hij door de zwaan op sleeptouw genomen naar de omgeving van Kleef. 'Om haar recht te wreken' heeft hij zich een weg naar voren gebaand,[759] tot in het midden van het strijdtoneel, maar net als Heile op het punt staat om Sigon, de moordenaar van haar vader, met een pijl dodelijk te verwonden, raakt ze het gehelmde hoofd van Elius. Als ze later haar stervende redder in de nood haar vaders kroon op het hoofd drukt, ontwaakt hij uit zijn coma en doet hij uit dankbaarheid voor haar goede zorgen zijn ring om haar vinger. Het blijkt dezelfde ring te zijn die ze in een visioen van haar vader had gekregen en sidderend van ontzetting in de slotgracht had laten vallen, waarna die in de snavel van een zwaan was komen vast te zitten. In een tweespraak tussen vader en zoon, dat wil zeggen schoonvader Diederik en Elius, wordt een weids vergezicht geopend, waarin de nakomelingen van Heile en haar Zwaanridder naar een schitterende toekomst verwijzen. Repeterende zinsneden als 'Mijn vader', gevolgd door een wanhopige vraag, en 'Mijn zoon', gevolgd door een min of meer bemoedigend antwoord, doen denken aan Goethes *Erlkönig*, een ballade uit 1782. Al met al waant men meer met een artificiële ridderroman van doen te hebben dan met een

romance, die een minder welwillende lezer als Busken Huet bovendien voor een 'langwijlige familielegende' hield.[760] Het subgenre van de romance moest zich nog bewijzen, waardoor het kon variëren van een eigentijds romantisch liefdesverhaal in dichtvorm als Bellamy's *Roosje* tot de vroegmiddeleeuwse 'Elius' van Bilderdijk. Zou hijzelf een definitie van zijn romance hebben moeten geven, dan had hij het 'een schets van een onuitgewerkt heldendicht' genoemd, dat met zijn rechtstreekse aanroepingen van de Muze of 'Zangerin', die indruk nog versterkte.[761] Maar wie schrijft er nu een heldendicht over zijn voorouders? Zoiets doet men niet, daarom was het 'in stijl, uitdrukking en versificatie' toch een romance.[762] Isaäc da Costa begreep deze genuanceerde typering van zijn leermeester heel goed, maar op grond van 'epische ordonnantie' (een vondst op terminologisch gebied waarmee hij doelde op de rol die de verteller, tijd en karakterontwikkeling van een held in een epos spelen) beschouwde hij *Elius* als een heldendicht in miniatuur.[763] Onzekerheid over de aard en bedoeling van dit subgenre leidde zelfs tot een literair burgeroorlogje, want naarmate Feith als stelregel hanteerde, dat een romance op oude zangen gebaseerd moest zijn (waaraan hij zichzelf nota bene niet hield) en een even lieflijke als sentimentele geest moest ademen, neigde Bilderdijk er meer toe om zijn ogen voor de akelige en harde realiteit niet te sluiten.[764] Tijdsomstandigheden en 'geduchte verbeeldingskracht' hadden daar niet alleen mee te maken, maar ook Feiths visie op de romance, in *Brieven over Letterkunde* luid verkondigd, die Bilderdijk weigerde als een dictaat op te vatten.[765] Zo werd het aftasten van de grenzen van dit subgenre tevens een krachtmeting tussen gevestigde reputaties.

Ook buiten de introductie van een nieuw literair fenomeen als de romance om had Bilderdijk moeite met de in zijn ogen 'softe' aanpak van poëzie door zijn vroegere vriend. Het is net alsof hij in dubbel opzicht aan 'netwerken' deed. Als advocaat verzamelde hij een legertje stagiaires om zich heen en als dichter een kring van volgelingen, althans hij had blijkens *Aan een jonge dichter* (1828) best school willen maken. Daarin verkondigde hij de stelling, dat men zijn hart wel poetisch kon luchten, zoals Feith deed, dat wil zeggen in woord en daad tranen met tuiten vergieten, maar een goede dichter diende tot veel meer in staat te zijn. Zo'n geweldenaar beroerde de snaren van zijn lier heftig en formuleerde zo dwingend, dat hij de lezer bij de strot grijpt:

Geen onbestemde drift doet hij de ziel doorwoelen,
Maar bliksemt uit de snaar en slaat de weerstand neer.[766]

Een stagiaire en volgeling tegelijk was Johannes Kinker, met wie hij de banden in 1787 nauw zou aanhalen om in het jaar daarop samen met hem tegen Feith ten strijde te trekken. Door zijn omgang

Johannes Kinker in 1814 (portret van H.W. Caspari)

met jongeren als Kinker (met wie hij ruim zeven jaar scheelde) werd Bilderdijk zich meer bewust van classicistische ballast, waarvan hij zich in zijn romances kon bevrijden. Het gebruik van mythologische beeldspraak paste niet in een romance,-het subgenre is onder meer romantisch wegens de afwezigheid van een classicistische inhoud en vormgeving-, wat voor hem een nieuwe ervaring inhield. Zo oordeelde hij over de romance als zodanig, dat het makkelijker is om 'Hercules ten hemel na te rennen', of zich in het bloed te baden van Pelops' nageslacht, dan een waarachtig dichter van romances te zijn.[767] Wie die laatste kunst verstaat, laat volgens hem 'woordenpraal noch opgeblazen zwelling, maar enkel waarheid' toe.[768] Helemaal consequent was hij daarin niet, want in zijn eigen werk bleef men, behalve de dichter, ook de voordrachtskunstenaar horen, en andermans werk, ontdaan van retorische trucs, verwierp hij als de waarheid ervan hem niet zinde. Feiths populisme en behaagzucht bevielen hem van geen kanten, in zijn ogen was de waarheid (niet in de zin van een filosofische of geloofswaarheid, maar van een zuivere presentatie) beter

gediend met het tonen van een even akelige als harde realiteit dan met een wanvertoning van sentimenteel geflikflooi of al te heftige gevoelsuitbarstingen tussen man en vrouw. De tijd was er niet naar om pastorales ongemerkt in romances te doen verkeren en voerde men daarover openlijk een discussie, dan diende men dat met gevoel voor zijn eigen tijd te doen. Onderling gekibbel over literaire bijzaken stond dan algauw in geen verhouding tot de verschrikkingen van een burgeroorlog die in de Republiek gaande was. In feite deed hij de destijds met jonkvrouw de Lannoy gevoerde discussie over de gruwelijkheid van geweld nog eens dunnetjes over, alleen ging het toen om een koningsdrama,-geen romance-, waarin Oidipus zichzelf de ogen uitstak. In de 'Elius' is het moorddadig geweld evenmin van de lucht:

> Men rukt, men valt in 't moordend staal,
> En gilt en knarst de tanden,
> En braakt uit de opgereten borst
> En bloed en ingewanden.[769]

De zevende zang begint zelfs met een open uitnodiging tot geweld:

> Barbaren, die in tranen weidt,
> Wien 't lust, in 't bloed te wassen!
> Treedt toe, voldoet uw bloeddorst hier:
> Hier vloeit het bloed bij plassen![770]

Als Diederik in een visioen aan Elius verschijnt, ziet en hoort hij eerst 's afgronds wateren 'joelen', waarna golven 'rood als vuur' hem dreigen te overspoelen.[771] Van dit 'bloedvisioen' wordt niemand vrolijk, zegt Joris van Eijnatten, die daaraan de conclusie verbindt, dat de romances van Bilderdijk 'ronduit akelig' zijn.[772] Voor wie het romantische karakter van een romance met 'romanesk' in de betekenis van 'wonderbaarlijk' en 'buitensporig' in verband wil brengen, zal zijn conclusie geen verbazing wekken.[773] Brengt men romantiek in verband met de donkere kant van het menselijk bestaan en de onvrede die daarvan het gevolg is, dan wijst de laconieke verzuchting van Joris van Eijnatten, waarin de moderne lezer een reviaanse ondertoon van spot hoort meeklinken, eveneens op een romantische inhoud van Bilderdijks romances. Wie de zes strofes van vier regels elk, gewijd aan het 'bloedvisioen', gewoon leest, kan niet anders dan onder de

indruk raken van de romaneske verbeeldingskracht, waarmee de dichter uit het niets een betoverende werkelijkheid oproept, een luidruchtig en onbeheersbaar natuurtafereel, dat Elius verbijsterd gadeslaat en plotseling ziet vervliegen in zijn tegendeel, een zacht murmelend waterkolkje, waaruit omgeven met het witte waas der serafijnen Diederik tevoorschijn treedt. 'Romanesk' betekent, behalve 'wonderbaarlijk' en 'buitensporig' (indien men zich daardoor niet laat afschrikken, maar juist meeslepen), ook 'betoverend'!

In de 'Elius' is de spiritualiteit van Bilderdijk rijk vertegenwoordigd, als men op zijn godsdienstige overtuiging en bovennatuurlijke dan wel paranormale belangstelling let. Elius blijkt een tijdgenoot van koning Radboud te zijn, 'die de voet uit de doopvont terugtrok om liever bij zijn voorouders in de hel dan samen met christenen in de hemel te zijn'.[774] Zo'n koning die zich door de H. Willibrord zelf had kunnen laten dopen, deugde natuurlijk niet, al viel uit zijn afwijzing van de doop wel een groot dilemma voor christenen af te leiden, dat voor hem pleitte: hoe kunnen zielen ooit de hemelse zaligheid genieten in de wetenschap, dat hun dierbaren van hen gescheiden zijn en voor eeuwig in helse afzondering zullen worden gehouden? Zijn eergevoel mag verkeerd geweest zijn, maar het sierde koning Radboud, dat hij door zijn negatieve opstelling christenen een spiegel voorhield. Het is trouwens opvallend, hoe interconfessioneel (om het woord 'roomskatholiek' te vermijden) Willibrord aan de lezer wordt gepresenteerd. Bilderdijk beschrijft hem als 'de heiligste der mannen, door wie het heidens bijgeloof uit Nederland werd gebannen!'[775] Daarnaast treft de beschrijving van tal van bovennatuurlijke verschijningen en paranormale verschijnselen de lezer, wat Joris van Eijnatten doet verzuchten: 'Het is vooral in zijn romances, dat Bilderdijk zijn voorliefde voor het bovennatuurlijke heeft botgevierd.'[776] Een onvolledige opsomming daarvan laat Diederik als een engel uit het niets opdoemen om Elius een blik op het wel en wee van zijn nageslacht te gunnen, laat toepasselijke teksten aan de binnen- en buitenkant van Heiles ring verschijnen en verdwijnen, zoals de ring zelf ook verdwijnt en dankzij Elius' inspanningen bij de oorspronkelijke eigenares wordt terugbezorgd, laat een zwaan een uiterst onwaarschijnlijke voortrekkersrol vervullen en laat tenslotte een door Willibrord geheiligde diadeem voor de genezing van de hoofdpersoon zorgen. Onnatuurlijke lichteffecten blijken tenslotte net die scènes op te lichten, waarin voor de loop van het verhaal iets belangrijks gebeurt, zoals de gouden knop-

pen op Diederiks diadeem in het donker glinsteren en tegelijk een aangenaam geur verspreiden (Bilderdijk was met het verschijnsel synesthesie vertrouwd):

> Die alle kwalen heelde,
> Wanneer een maagdelijke hand
> De gouden doppen streelde.[777]

Zijn vrouw was het meest gecharmeerd van wat Heiles hand vermocht in de vijfde zang, ter stimulering van het bovennatuurlijke genezingsproces, dat zonder haar ingrijpen niet mogelijk zou zijn geweest.[778] Bilderdijk zelf was 'niet ongelukkig' met de beschrijving van de zwaan in de slotgracht, die azend op kroos per ongeluk in de ring bijt:

> Hij bijt en drukt zich 't kantig goud
> Door 't al te vinnig bijten
> Onachtzaam in de harde sneb,
> Dat vlies en beenders splijten.[779]

Hoeveel moeite hij zich ook getroost, het lukt de zwaan niet om zich van het kleinood te bevrijden. Hij

> trapt en klept door 't water,
> En schreeuwt zijn pijn al wringende uit,
> met ijselijk gesnater.[780]

Angstig stijgt hij op, maar al zijn bedrijvigheid leidt tot niets, waarna hij met woede in zijn lijf weer landt:

> Daar springt hij woedende op den wal!
> Nu stort hij zich ten gronde
> En strooit den stroom met vlokken dons,
> Bezoedeld van zijn wonde.[781]

Wie zou menen, dat Bilderdijk zijn eigen beschrijving van een zwaan niet zou kunnen overtreffen, kwam bedrogen uit, want in 1811 droeg hij *Afscheid* voor, waarin een stervende zwaan zelfs het lied der filomelen doet verstommen. Dat kan twee dingen betekenen: het

beeld van een stervende zwaan is welsprekender dan welk gedicht ook, of, als hij mooier zingt dan de filomelen, het gedicht over een stervende zwaan is het beste dat ooit geschreven is. Het is nogal wat, als een dichter in zijn gedicht zoiets durft te beweren (hij is zich tijdens het maken van een gedicht bewust van het scheppingsproces en weet al welk effect hij daarmee zal sorteren zonder dat het af is) en achteraf van zijn gehoor gelijk krijgt! Bilderdijk kon zich zoiets in 1811 veroorloven,-zonder de schijn van vooringenomenheid op zich te laden-, wat in 1786 nog louter een 'Geschmackssache' van de lezer was.

Hoe weinig overtuigd hij toen van zijn eigen kunnen was, blijkt uit de naïeve vraag die hij aan zijn vriend Uylenbroek stelde: zou Elius de Zwaanridder kunnen zijn? Dat moest toch eens worden uitgezocht… Lag het niet meer voor de hand, dat Uylenbroek hém die vraag zou stellen? Het is net alsof een uit wetenschappelijke nieuwsgierigheid gedaan verzoek hier moet dienen ter camouflage van een verzuim zijnerzijds om alsnog tegenwicht te bieden aan de niet gerechtvaardigde trots op zijn familie. Hij voelde nattigheid, waarmee geenszins op een héréditair familietrekje wordt gedoeld, zodat hij zijn verzoek aan Uylenbroek met de nodige omzichtigheid inkleedde: 'Eilieve, kan het zijn, zie eens zo'n historie voor mij te krijgen, maar dat niemand het wete, want alles zou ridicuul worden gemaakt.'[782] Zijn aanspraken op een adellijke afkomst hadden iets pretentieus, wanneer de literaire overlevering van zo'n belangrijk motief als de Zwaanridder aan historische gegevens over zijn familie werd gekoppeld, zo meende Bilderdijk, zonder voldoende te beseffen, dat er ook aan het zuiver historische karakter van die gegevens ernstig kon worden getwijfeld. In hoofdstuk I zijn de bevindingen van gerenommeerde genealogen uit de negentiende eeuw aan bod gekomen, die zijn aanspraken op een Teisterbants verleden logenstraften.[783] Men hoeft niet te twijfelen aan de goede trouw waarmee hij zijn seigneurale behoeften botvierde, maar het blijft toch vreemd, dat hij zijn adellijke afstamming alleen kon aantonen via de vrouwelijke linie, alsof het spilleleen in zijn familie meer dan eens belangrijker was gebleken dan het zwaardleen. Die gedachte druiste tegen zijn principes in, op grond waarvan hij zijn tweede dochtertje wel Wilhelmina naar de vrouw van Willem V had willen noemen, uit respect voor het Oranjehuis, zonder het nochtans goed te keuren dat een Pruisische prinses zich de allure van een landsvrouwe zou aanmatigen. Daarnaast moet het hem ook hebben

bevreemd, hoe verschillend één en dezelfde persoon uit zijn voorgeslacht heette: Heile heette naar haar moeder ook Beatrix en haar vader Diederik naar zijn vader ook Walter van Teisterbant.[784] Ging hij daarover met zichzelf te rade, dan trok hij slechts de conclusie dat 'merae tenebrae', ofwel duistere schimmen, deel van zijn familie hadden uitgemaakt.[785] Aan het historische gehalte van zijn familiegeschiedenis wenste hij verder niet te tornen, integendeel, de figuur van Elius stelde hem in staat zijn geloof in de adeldom van geboorte te demonstreren, hoe belachelijk zijn tijdgenoten dat ook vonden. Er waren genoeg patriciërs die niet geadeld wilden worden, ook als die kans voor het grijpen lag, hetzij omdat zij nog trotser op hun afkomst waren dan menig edelman, hetzij omdat hun calvinistische instelling hen ervan weerhield met een adellijke titel te pronken. Met de laatsten voelde Bilderdijk enige verwantschap, want zijn eigen aanspraken waren gebaseerd op de a priori goede werking van de goddelijke voorzienigheid. Rechten en voorrechten waren niet te versmaden, wat Franse filosofen in aanloop naar de Revolutie ook mochten beweren, en zelfs verre te verkiezen boven toeval en het principe van de gelijkheid. Later zou hij het nog pregnanter formuleren door de stelling te verdedigen, dat het 'contrat social' het nooit zou kunnen opnemen tegen de goddelijke ordening van de schepping.[786] 'Wie ware grootheid ademt en echte heldenmoed,' zegt Bilderdijk, 'diens titel is zijn naam, diens rijkdom is zijn bloed.'[787] Maatschappelijk mag hij niets voorstellen, maar hij vervult een hogere opdracht die hem aan zichzelf verplicht. Wie zich op zijn afkomst laat *voorstaan*, maakt zich schuldig aan zondige zelfverheffing, waar hij zich door niets had moeten laten weerhouden om zich van zijn afkomst *bewust te zijn*. De ware edelman zal een ondergeschikte, edelmoedig als hij is, altijd willen opheffen in plaats van vernederen.[788] Zijn ridderlijkheid dwingt hem verantwoord te schipperen tussen 'zondige zelfverheffing' en 'geoorloofde zelfbewustheid', voegt Isaäc da Costa hieraan toe, die er van zijn kant ook op wijst, dat een mens zich drukker zou moeten maken om zijn wedergeboorte dan om zijn geboorte.[789]

De 'Elius' bevestigde Bilderdijk in zijn edele gevoelens, dus niet in feodale trots en minachting voor andermans verdiensten. Da Costa heeft er een fraaie volzin aan gewijd om de lezer duidelijk te maken, waarin de adeldom van zijn leermeester zich uitte. Dat was niet in de keurigheid van zijn aangeleerde of overgeërfde vormen, die een man als Bilderdijk met zijn temperament licht in hun tegendeel kon laten

omslaan, niet in zijn karakter of genialiteit, maar in zijn onvervaardheid,-haaks staande op de onderworpenheid van de gewone man-, in het loslaten 'van het stoffelijke hier', in het vasthouden 'aan zekere, misschien ideële beginselen daar, een ridderlijkheid in denken en handelen die liever de lijdende dan de ongerechtige partij is en voor begrippen van eer en fijn gevoel niet alleen verdrukking en miskenning, maar ook minachting en bespotting verkiest'.[790] Afgezien van deze precieze typering van deugd en ondeugd in een edelman, besefte Da Costa heel goed, hoe belachelijk Bilderdijk zich maakte door zijn eventuele aanspraak op adeldom. Zelfs als dat niet aan de hand van kwartierstaten hoefde te worden bewezen, maakte de negentiende eeuw korte metten met zulke pretendenten, prozaïsch als die eeuw nu eenmaal geen enkele vorm van deugdzaamheid waarderen kon: 'In elk geval zou veel, dat in een prozaïsche en ontadelde eeuw geen waardering, maar spot ontmoette bij menigte en wereld, in dichterlijker tijden voor ridderplicht en riddertrouw erkend zijn geworden.'[791] Wie droeg hiervan de schuld? Da Costa heeft zijn betoog zo nadrukkelijk in het voordeel van zijn leermeester opgebouwd, dat men als antwoord verwacht: de negentiende eeuw, of de boze buitenwereld. Maar hij geeft Bilderdijk de grootste schuld: 'Ook hier geldt het woord, dat de dichter zo dikwijls van zichzelf heeft getuigd. Hij bewoog zich in een wereld, gescheiden van de dagelijkse en gewone door een kloof ('eene klove' zegt Da Costa letterlijk als om de kloof nog groter te maken), waarvan overigens de verantwoordelijkheid wel niet alleen op de in alles oorspronkelijke en zelfstandige dichter drukt.'[792] Kennelijk leek hem de onvervaardheid van Bilderdijk ondergeschikt aan diens eigenzinnigheid. Of hij daarin gelijk had, valt te betwijfelen, want de 'in alles oorspronkelijke en zelfstandige dichter' was tegen het einde van 1786 bezig op geheel neoclassicistische wijze *Tyrtéus Krijgszangen* uit het Grieks te vertalen, waarin verschillende deugden met elkaar worden vergeleken en de moed als hoogste deugd de kroon spant.[793] In woelige tijden, die een beroep op de strijdvaardigheid van iedere burger doen, is dat niet onbegrijpelijk. Bilderdijk herkende zich, hoe dan ook, meer in een Spartaanse dichter en legeraanvoerder dan in een dromerige Zwaanridder, die na een flinke knokpartij op het Valkhof uitrustte van al zijn vermoeienissen.

Deze krijgszangen zouden in 1787 door zijn vriend Pieter Uylenbroek worden uitgegeven. Zo zorgvuldig als hij aan zijn vertaling werkte, zo

nonchalant sprong hij met een in 1786 geschreven en voltooid sonnet om, dat hij pas in 1799 liet verschijnen in het eerste deel van *Mengelpoëzy*.[794] Niettemin kan dit sonnet, *De wareld*, worden beschouwd als het beste gedicht uit de achttiende eeuw. Dat is een boude bewering, die het taalgebruik van Bilderdijk onverlet laat, al kan men ook daarvoor meer waardering opbrengen naarmate men een niet alleen etymologisch verband tussen een gedachte en een gedicht legt. Het is een polyinterpretabel en deels raadselachtig gedicht, waarin hardop wordt nagedacht over filosofische en theologische vraagstukken. Nu hebben tal van andere dichters dat ook gedaan, maar wat *De wareld* zo uniek maakt, is de uiterst ingehouden manier waarop de dichter in de wending (halverwege de eerste regel van de tweede terzine) voor zijn eerder religieuze dan godsdienstige overtuiging uitkomt, terwijl hij in het octaaf en in de eerste terzine alternatieven aandraagt om het probleem van het bestaan op te lossen. Het wereldbeeld van de achttiende-eeuwse dichter vertoont daardoor een grote overeenkomst met dat van de postmoderne mens, die (en dat is het schokkende van dit gedicht) ondanks de vooruitgang op welk wetenschappelijk gebied dan ook op de meest basale vragen naar de zin van het bestaan geen antwoord heeft en daarom altijd nog, na wat hij uit de mond van God heeft gehoord, kan denken: 'Ja, het zal wel. Als God mij Zelf te verstaan geeft niet rechtstreeks tot mij te willen spreken, maar met de stem der wereld, hoef ik mij om Hem aanzienlijk minder druk te maken dan ik dacht. Als de wereld onkenbaar is, geldt dat ook voor wie zich daarmee vereenzelvigt. Maar omdat Hij tevens groter dan de wereld is, moet ik op mijn hoede voor Hem zijn.' Dit is het sonnet:

De wareld

Wat zijt ge, o samenstel van onbegrijpelijkheden,
O schak'ling van gewrocht en oorzaak zonder end,
Wier mog'lijkheid de geest ternauwernood erkent,
Wier dadelijk bestaan een nacht is voor de reden?

O afgrond, die 't besef geen weg vindt in te treden!
Wat zijt ge? Een blote schijn, het zintuig ingeprent?
Een indruk van 't verstand, waarom 't zich vrucht'loos wendt?
Een denkbeeld, dat we onszelf uit ijd'le mening smeden?

Of zijt ge integendeel een wezen buiten mij?
Bestaat ge? Is dat bestaan geen dromerij?
Of is 't een wijziging van enig ander wezen?

Dus vraagde ik keer op keer, tot God mij 't antwoord gaf.
Hij sprak: " 't Bestaan is 't mijn. Wat is, hangt van mij af,
De wereld is mijn stem en roept u mij te vrezen."[795]

Van calvinisme is in dit sonnet geen sprake, al kan het in nuce aanwezig worden geacht. Vrees voor God kan men immers uitleggen als angst van de gepredestineerde mens, die maar moet afwachten, hoe uiteindelijk over zijn lot wordt beschikt. Bij alles wat een mens niet weet, komt ook dat nog: een tergende onzekerheid over wat hem te wachten staat. Zal hij naar de hel gaan of naar de hemel? Men kan in dit sonnet ook het gebed van een ongelovige zien, die alleen bereid is zijn ongeloof te verzaken, indien hij persoonlijk door God geroepen zal worden. Stel dat diens stem weerklinkt, door wie wordt hij dan geroepen? Over vrees gesproken, naar te vrezen valt, heeft hij daar geen flauw idee van. De 'interconfessionaliteit' van Bilderdijk had in 1786 een postmodern trekje, voor zover hij kon getuigen van een persoonlijk én onpersoonlijk geloof in God, van pantheïsme (*'t Bestaan is 't mijn*) en van geloof én ongeloof. Hij weet het niet en houdt alle mogelijkheden open, waardoor hij een beetje op Socrates lijkt. Verklaarde deze filosoof niet, dat hij wist, dat hij niets wist? Nu valt de onwetendheid van de een totaal niet te vergelijken met de onwetendheid van de ander, maar de conclusie van de grootste stommeling kan wonderwel overeenkomen met die van de diepzinnigste wijsgeer (onder wie niet automatisch Socrates hoeft te worden verstaan). Hoe ruimdenkend moet Bilderdijk in deze periode van zijn leven niet geweest zijn, dat er in zijn hoofd plaats voor zulke uiteenlopende opvattingen was!

Zijn eigen commentaar op *De wareld* ging in de richting van het pantheïsme: 'Velen zal dit stuk duister voorkomen. Maar degenen die het gezegde van de wijsgeer Sallustius kunnen verstaan, dat de wereld een verbloemde voorstelling van de Godheid, is, zullen ook dit klinkdicht verstaan.'[796] Duister is 'ge' in de eerste regel. Wordt de schepping of de Schepper aldus aangeroepen? Waarschijnlijk de Schepper, zodat Hij in de slotregels een reden heeft om iets terug te zeggen. De

onzekerheid die daarover bestaat, is niet hinderlijk, maar past bij de inhoud van het gedicht. Misschien luidt het antwoord op die vraag ook wel 'de wereld', waarin de Schepper en zijn schepping begrepen zijn. Is die wereld het resultaat van een oneindige reeks van oorzaken, zoals de stoïcijnen meenden, een zelf te verwezenlijken 'metafysische mogelijkheid', zoals Leibniz veronderstelde, een onkenbaar Ding an sich, zoals Kant met zekerheid dacht te weten, of een neoplatoons uitvloeisel van het Ene?[797] Volgens God is het Zijn stem, die de mensheid oproept Hem te vrezen. Wat de wereld volgens Bilderdijk is, komt men formeel niet te weten, zodat het moeilijk is om een verlossend antwoord op die vraag te geven. Waarschijnlijk heeft Bilderdijk zo'n antwoord niet willen geven, in beslag genomen als hij werd door filosofische problemen. Het woord 'gewrocht' in de tweede regel wijst daarop, want het bevat een terminologische concessie aan de filosofen van zijn tijd. Voor hen riep dat woord onmiddellijk het beeld van de degene die 'wricht' op, zoals het hedendaagse woord 'schepping' niet zonder notie van een Schepper schijnt te kunnen. Het verschil tussen 'gewrocht' en 'schepping' is echter, dat men in het eerste geval al het geschapene bij wijze van spreken 'moeiteloos' tot de prima causa kan herleiden, terwijl men in het tweede geval al het geschapene niet als een resultaat van oorzaak en gevolg hoeft te zien, een ijzeren ketting, waarvan de stoffelijke blijken vooral met logica in verband staan, maar als een even logisch als wonderlijk geheel. In het eerste geval is God de bewerker van de prima causa, of valt daar praktisch mee samen, zodat Hij als het ware een mechanisme in werking heeft gesteld, waarnaar Hij verder geen omkijken meer heeft. In het tweede geval is God bij Zijn creaties, in het bijzonder de mens, betrokken gebleven, waarvan het Oude en Nieuwe Testament getuigen. Meestal staat het ene godsbeeld haaks op het andere, of zoals Kolakowski zegt: 'Het begrip van de eerste beweger, de eerste oorzaak, het *maxime ens*, een absolute perfectie en de hoogste schakel van het universum bevat niets, wat in kwalitatief opzicht noodzakelijkerwijs de zorg van een vader vooronderstelt, die ons wil redden, beschermen en tenslotte voor altijd in zijn rijk opnemen.'[798] Bilderdijk geloofde niet in de wetmatigheid van oorzaak en gevolg. Had hij niet als kind reeds het foutieve van de redenering: 'Post hoc, ergo propter hoc!' ingezien?[799] Als volwassene stelde hij zich op het standpunt: 'Zodra in de oorzaak alles is wat in het gewrocht is, en de oorzaak noodzakelijk het gewrocht daarstelt, is het gewrocht of één

met de oorzaak of in de oorzaak begrepen. En dus is het in de grond niets anders gezegd dan: *wat is*, *is zo het is.* Of als men ter bepaling van een oorzaak rekening wil houden met een zeker tijdsverloop: *wat is*, *was eerder dan het werd*.'[800] Wie het woord 'gewrocht' in de mond nam, gaf dus alleen al door zijn taalgebruik te kennen niets van de schepping te hebben begrepen. Zo iemand dacht ten onrechte iets over de ware aard van God te kunnen achterhalen, maar raaskalde in werkelijkheid, omdat hij Gods wezen buiten beschouwing liet.

'Oorzaak zonder end' betekent, dat de ijzeren ketting van oorzaak en gevolg veel van een vicieuze cirkel weg heeft. Bilderdijk was zich van het onoplosbare probleem der prima causa diep bewust. Wat was de oorzaak van de eerste oorzaak? Stel dat God die was, en niet 'enig ander wezen', dan rijst de vraag wat Hem daartoe bewoog. Waarom God de bewerker van de prima causa wilde zijn, is voor de mens een raadsel. Wie denkt ook daarover nog een zinnig woord te kunnen spreken, schakelt zijn verstand voor iets onredelijks in. Het verstand stelt toch al weinig voor, want het wentelt zich 'vruchteloos' om wat de geest vervult. In tweeërlei opzicht dient het gewantrouwd te worden: ten eerste verschaft het de mens bedrieglijke denkbeelden, niet van echt te onderscheiden, waardoor hij oorzakelijke verbanden meent te ontwaren in plaats van tijdsverschillen. Vergist Bilderdijk zich hier niet? Spreekt hij zichzelf niet tegen, omdat hij het onredelijke van iets ten onrechte met de rede aantoont? Als de werking van het menselijk verstand beperkt is, kan hij toch niet weten, dat tijdsverschillen de plaats van oorzaken hebben ingenomen? Jawel, zo moet het antwoord luiden, dat weet hij dankzij zijn gevoel of intuïtie. Dat behoedt hem voor misvattingen, of, positief geformuleerd, onthult hem hoe het leven echt in elkaar zit. Is de moderne mens geneigd redeneringen en gevoelens ergens in de hersenen te lokaliseren, Bilderdijk reserveerde het brein voor het min of meer logische denkwerk en de ziel voor het gevoel: 'Het voorwerp des verstands is dus het denkbeeld, dat is te zeggen, wat de verbeelding ons voorstelt en dit ook alleen. En al onze besluiten, al onze verstandelijke inzichten blijven hangen in dit wargaren en beperkt door wat zij aan het verstand oplevert. Beseffen van gevoel, wezenlijke en onmiddellijke gewaarwordingen, ingeschapen vatbaarheden der ziel, het eigenlijke gevoel van onszelf, of van iets buiten ons, is geen voorwerp, kan geen voorwerp zijn voor het verstand, maar is geheel buiten zijn kring.'[801] Ten tweede dient het verstand te worden ge-

wantrouwd, omdat men het ten onrechte inroept als een instantie die het driftleven van de mens zou kunnen beteugelen. Dit nu is een ernstige misvatting met nog ernstiger gevolgen voor het zielenheil van iedereen. Immers, de wil is niet het gevolg van een verstandelijke overweging. Zou dat wel het geval zijn, dan was de mens vrij om te handelen, zoals hij wilde, maar dat is hij maar al te vaak niet: 'Zelfs maakt men het verstand tot oorzaak of principe van de wil, en vandaar al dat geraaskal over vrijheid van wil, een onding, een contradictio in terminis, maar die nu de gehele wereld heeft gecanoniseerd.'[802] Zo bezien houdt 'oorzaak zonder end' een verdekt loflied op de gepredestineerde mens in, die tenminste goed heeft begrepen, dat zijn zielenheil niet van zijn eigen wil, maar van goddelijke willekeur of genade afhankelijk is.

Bilderdijk schijnt het verstand te beschouwen als een facilitair bedrijf voor de verbeelding. Het regelt de volgorde en de intensiteit van indrukken en gewaarwordingen, die zonder het verstand om voorrang zouden strijden. Maar het is en blijft de vraag, of een mens er beter door functioneert, want de chaos in zijn hoofd is er niet minder wezenlijk om. Zijn zintuigen bedriegen hem al evenzeer als zijn verstand, zodat hij dubbel gehandicapt is. In een verhandeling van Bilderdijk heet het: 'Hadden wij geen gehoor, dan zouden er geen klanken voor ons zijn; geen gezicht, wij zouden ons het zien niet voorstellen, en dus hangen wij geheel aan onze zintuigen.'[803] Voor onze lichamelijke aanwezigheid op aarde voldoen die zintuigen tot op zekere hoogte, zo geeft Bilderdijk toe, maar voor ons geestelijk leven? 'De blinde kan zeker de kleuren, dat is toeschittering aan het gezicht, niet erkennen, maar hij kan door de fijnheid van een meer geoefend tastgevoel een onderscheid in de verschillend gekleurde oppervlakten ontwaren en dus degene die ziet enigszins leren te verstaan, wanneer hij van 'rood' of 'groen' spreekt. Zo oefent ook het geestelijke op onze verstandelijke vatbaarheid enige werking uit, maar die werking zowel te ontwaren als goed te onderscheiden vereist een bijzonder fijne en daarin geoefende geest. Gelijk de blinde niet anders dan door de ziende tot opmerking van onderscheiding der gekleurde oppervlakte wordt gebracht, en inderdaad de namen van 'rood' of 'groen' niet aan datgene geeft waaraan wij ze geven, maar aan iets waaraan wij ze niet geven, zo is het met de geestelijke mens die het geopenbaarde niet dan naar zijn vatbaarheid aanziet en niet gelijk het in God *is*. Vertel nu de blinde van de straalbreking en buiging, de afstoting,

de weerschijn van een kleur op een anders gekleurd lichaam. Hij zal het niet kunnen aannemen dan op het gezag van wie het hem meldt en in vertrouwen op de kennis en rechtschapenheid van deze persoon.'[804] Zo is het met alle mensen gesteld, totdat Godzelf zich verwaardigt de blindgeborene de ogen te openen voor het licht der waarheid. Heeft hij daar dan weet van? Nee, daartoe stellen zijn verstand en zintuigen hem niet in staat, maar aanvoelen kan hij die wel! De blinde is in deze voorstelling van zaken een filosoof, wiens taal op ijdel geklap lijkt. Wat zo'n man zegt over de kleuren kan er als redenering mee door. Kleuren bestaan bij de gratie van een voor hem waarneembaar verschil in de oppervlakte en de nabijheid van een andere oppervlakte doet daar niets aan toe of af, maar hem ontgaat de werking van het licht, de weerschijn van het ene oppervlak op het andere. Zijn 'ijdele mening' is wel erg ver bezijden de waarheid, waarvoor fysische en vooral wiskundige berekeningen hem de ogen hadden kunnen openen. Maar, zo hoont Bilderdijk de filosofen in het algemeen: 'Wat dan woelt en wroet u met de uit uzelf opgedolven begrippen? Wat wilt u overeen doen stemmen, hetgeen niet aan elkaar af te meten is? U die de juiste evenredigheid tussen een bol of cirkel in zijn middellijn, tussen een vierkant en zijn diagonaal niet kunt vinden en veelal niet weet te zeggen, waarom u dat niet kunt!'[805] Nee, de rationalist die zich op zijn rede laat voorstaan, dient gewantrouwd te worden om wat hij wel en niet kan.

Als het bestaan een zintuiglijke illusie is, weet men niets met zekerheid, dus ook niet of God en al het geschapene tezamen de buitenwereld vormen. Zoals de mens zich met afspiegelingen van de werkelijkheid moet behelpen om zich in het leven staande te houden, zo hangt het van het gekozen perspectief af, wat de monaden hem over God laten zien. Spiegelen à la Leibniz of aanduiden op z'n Swedenborgs kwam voor Bilderdijk vrijwel op hetzelfde neer, zoals eerder al is vastgesteld.[806] Onzekerheid over het eendere resultaat, dat door de hoeveelheid en complexiteit van het getoonde materiaal nadelig wordt beïnvloed, mondt in één naïeve vraag uit: 'Bestaat ge?' Men zou die vraag ook tragisch kunnen noemen, omdat het onduidelijk is wat onder 'bestaan' en wie onder 'ge' verstaan moet worden. Kan het perspectief dan geen houvast bieden om meer grip op God te krijgen? Hoeveel mogelijkheden heeft een fotograaf niet om de mens een beeld van de moderne stad te geven? Hoeveel facetten van het moderne stadsleven vallen er niet te fotograferen? Van het door hem

gekozen perspectief hangt het af, wat men te zien krijgt. De ene foto zal naar het oordeel van een geïnteresseerde toeschouwer beter gelukt zijn dan de andere, maar toeschouwer noch fotograaf slaagt erin zich een totaalbeeld van het moderne stadsleven te vormen. Trekt men deze vergelijking naar het perspectivisme van Leibniz door, dan zou alleen vanuit God bezien iets zinnigs over God te zeggen zijn: 'Een monade weerspiegelt een deel van de waarheid. Het subjectieve standpunt van elke monade is slechts een relatieve waarheid, omdat alleen God de gehele waarheid kan bevatten.'[807] Wat Hij uitstraalt, omvat zoveel en is zo complex, dat wie daar een glimp van opvangt, er een heel leven lang genoeg aan heeft. Beperktheid, één der eigenschappen van een monade,[808] maakt de mens sowieso kortzichtig, waardoor het hem niet gegeven is een blik op God te werpen, tenzij iets buiten hem om het oorspronkelijke verband tussen Schepper en schepping herstelt. Aan het slot van *De wareld* gebeurt dat, wanneer God sprekend en wel wordt ingevoerd. Het woord is immers een goddelijk en menselijk attribuut. Bovendien slaat ook wat God zegt, een brug tussen hemel en aarde (*'t Bestaan is 't mijn*), waardoor de impasse net als in het gelijknamige sonnet van Martinus Nijhoff niet compleet is.[809] Er kan tenminste over worden gesproken. Zoals er een wisselwerking tussen taal en denken bestaat, valt er sinds het Woord vlees geworden is, in concreto iets zinnigs over God te zeggen. Bilderdijk formuleerde het eerste deel van deze vergelijking als volgt: 'Zoals de woorden en uitdrukkingen vormen en beelden van ons denken zijn en datgene waardoor wij denken, moet ook ons denken wederom van de juistheid onzer woorden en uitdrukkingen afhangen.'[810] Het tweede deel van deze vergelijking heeft alles te maken met de aanvaarding van het Oude en Nieuwe Testament als Gods woord. Daarin treft men de geopenbaarde waarheid omtrent God aan, wat tezamen met de 'Godspraak', ofwel het menselijk geweten, de gelovige in staat stelt om een zinvolle relatie met de Allerhoogste aan te gaan. Dat vooronderstelt communicatie over en weer. Welnu, *De wareld* zou men ook kunnen lezen als een beknopte samenvatting van wat aan de persoonlijke bekering van Bilderdijk voorafging, dus als een bekeringsgeschiedenis, zij het dat de algehele overgave aan het nieuwe geloofsinzicht ontbreekt.

In het verlengde van zijn opvatting over de wisselwerking tussen taal en denken, die seculier van aard is, en van het Woord als een stoffelijk omhulsel van Gods identiteit, was hij dubbel in taal geïnteres-

seerd. Hij zag daarin een derivaat van de taal die God met Adam had gesproken in het paradijs. Hoe beter men de historische grammatica en syntaxis van alle talen doorgrondde, des te dichter benaderde men de oervorm van de 'Godspraak'. Etymologie was in zijn ogen een machtig hulpmiddel om dat doel te bereiken. Taal was de buitenkant van de Rede of Logos, die hem hielp zich een beeld van de binnenkant te vormen.[811] In hetzelfde jaar als waarin *De wareld* ontstond, verkondigde de Engelse rechter en oriëntalist Sir William Jones, dat het Sanskriet verwant was aan het Grieks en Latijn, wat een vernieuwing voor de taalkunde betekende.[812] Bilderdijk zocht ook naar zulke overrompelende inzichten, maar zijn taalkundige belangstelling was meer religieus ingegeven dan wetenschappelijk verantwoord. Als object van studie beviel de taal hem beter dan het 'tertium quid', waaronder hij een even ongrijpbare als intermediaire substantie verstond die de logistiek tussen lichaam en geest verzorgde.[813] Taal was tenminste concreet, uit behoefte waaraan hij geneigd was het 'tertium quid' met de λογος σπερματικος, dat wil zeggen met het zaad van de universele rede in verband te brengen, zoals hij dat indirect in de *Opera omnia* van J.B. van Helmont had leren kennen: 'Volgens de natuurfilosoof Van Helmont heeft de lagere, zintuiglijke of sensitieve ziel als gevolg van de zondeval plaatsgenomen tussen het menselijk lichaam en de goddelijke 'mens' of geest. De tussenkomst van de zintuiglijke ziel heeft de schijnsels van het goddelijk intellect, door de mens vóór de zondeval ontvangen, verduisterd. Door contemplatie en meditatie, los van alle aardse ijdelheid en eerzucht, kan de mens deelnemen aan het hogere licht en inzicht verwerven in de ware aard van de wereld.'[814] Het zaad van de universele rede verlichtte zijn geest, zo moet Bilderdijk gedacht hebben, waardoor er op fysisch vlak een brug tussen lichaam en ziel werd geslagen. Steeds intenser trachtte hij wat eerder de vereenzelviging van 'werkelijkheid' met 'verschijning' is genoemd,[815] uiteen te rafelen om niet in een kentheoretische doolhof te hoeven blijven ronddwalen. Hij wilde weten waar hij aan toe was, of het er nu om ging schijn en werkelijkheid van elkaar te onderscheiden, of, in een omgekeerde analogie, waarheid en verbeelding (om van de leugen nog maar te zwijgen).

Als gelovige, dichter en advocaat was hij ten zeerste bij het vinden van de waarheid gebaat. Met zijn spirituele opvattingen kon hij niet in een andere dan goddelijke ordening van de taal geloven. Dat toeval en conventie de betekenis van een woord bepaalden, ging er bij

hem niet in. Nochtans is dat de heersende opvatting binnen de moderne taalkunde, of zoals Kolakowski opmerkt: 'Wij vinden in veel beschavingen het bewijs voor een nostalgisch geloof in de nauwe samenhang tussen woord en betekenis en in een niet aflatend streven om de 'ware' betekenis en de 'ware', in het allereerste begin gesproken taal te achterhalen. Voor de wetenschappers is dit natuurlijk onzin: de betekenis van woorden wordt bepaald door conventie en historische toevalligheden, en er bestaat behalve het feitelijk taalgebruik geen 'onvervalste' taal, geen eigenlijke betekenis en geen mysterieuze relatie tussen dingen en namen. Niettemin zit de mythe van Babylon diep in ons bewustzijn van de taal. Wij willen graag de weg naar de verloren gegane, vroegste, door God gegeven taal terugvinden, waarin de dingen bij 'hun' naam, hun hemelse eigennaam genoemd werden. Dit geloof en dit streven vinden hun uitdrukkingsvorm in de magie, in rituelen, in kabbalistische studies, in de gezamenlijke esoterische traditie en vooral in de notie van een heilige taal.'[816] In wetenschappelijk opzicht legde Bilderdijk in deze jaren een verkeerde basis onder zijn taalkundige onderzoekingen, maar zijn motieven om dat te doen waren wel zuiver. Het nietzscheaanse 'amor fati' betekende in zijn geval een poging om met niets ontziende eerlijkheid achter het waarom der dingen te komen.[817] Hij wilde niet voortijdig in een geloof vluchten om zodoende onoplosbare problemen van filosofische aard te ontwijken. Als geen tijdgenoot heeft hij zijn hele leven geprobeerd de groeiende tegenstelling tussen geloof en wetenschap op te heffen. Geen wetenschapper mengde zoveel geloof in zijn wetenschappelijke uitspraken en geen gelovige deed zoveel moeite om middels logische redeneringen zijn geloof te bewijzen als Bilderdijk. Zijn spiritualiteit of theosofie, zo men wil, transformeerde de doolhof der zinnen tot een panoramisch blikveld, dankzij welke het hem gegeven was de weg naar de uitgang te vinden. Nooit zou hij de stelling van Maarten 't Hart, dat waarheidsvinding zelfbegoocheling is,[818] in haar geheel hebben kunnen onderschrijven, want hoe hecht verbonden schijn en werkelijkheid ook mochten zijn, het innigst zelfgevoel openbaarde hem een aan de Bijbel toetsbare waarheid van goddelijke oorsprong. Gewerd hem die woordeloos, dan wilde hij zijn mystieke ervaring toch vroeg of laat op schrift stellen en speelde de taal daarbij een onmisbare rol. In de onder- en bovenwereld van zijn geest vormde de taal een trait d'union, een onzuiver instrument, dat hij van een eeuwenoud paté wilde ont-

doen. Dat hij zich een onmogelijke opgave stelde, was hij zich bewust, al zou hij wellicht zijn zware wenkbrauwen hebben gefronst bij de modernste verwoording van het oude probleem en de wereld van discursieve relaties, zo afwijkend van de echte wereld,[819] niet onmiddellijk met schijn in verband brengen. Maar dat hij zich een verkeerde opgave stelde, was hij zich niet bewust. Ter verontschuldiging kan worden aangevoerd, dat hij als pionier op het gebied van de taalkunde met zijn tijdgenoten in discussie bleef,-hij was ook over zijn eigen uitgangspunten bepaald niet uitgedacht-, en dat ook een tamelijk modern gebleven filosoof als Heidegger zich liet verleiden tot een eerder spirituele dan wetenschappelijk verantwoorde opvatting van taal: 'Ook de hedendaagse filosofie kent deze verleiding. Wanneer Heidegger zegt: "De taal spreekt" of "De taal is het huis van het Zijn", dan bedoelt hij blijkbaar dat men enerzijds inzicht in de ware betekenis van woorden verkrijgen en zo tot het wezen der dingen doordringen kan (wat hij, middels een studie van Griekse en Duitse wortels van de filosofische woordenschat, herhaaldelijk heeft geprobeerd) en dat er anderzijds dingen samen met hun naam ontstaan. Daarop zinspeelt het door hem geciteerde gedicht van Stefan George: *Er kan geen ding bestaan, waar het woord ontbreekt*.'[820] In het vervolg zal blijken, tot welke taalkundige inzichten Bilderdijk gekomen is en hoe verrassend modern sommige daarvan zijn, wanneer men op zoek gaat naar de klank van woorden in het brein.[821]

Hoe beschouwelijk en religieus hij ook ingesteld mocht zijn, de speculatieve ernst des levens kreeg voor hem op 20 december 1786 een even concrete als tragische dimensie, toen zijn jongste dochtertje Wilhelmina Photina Elisabeth nog geen vier maanden oud overleed.[822] Ter nagedachtenis aan haar dichtte hij:

> Teer spruitjen,
> Het buitjen
> Des grafs reeds zo dra!
> Hoe treden
> Mijn schreden
> U trillende na.[823]

Het tragische aspect van haar overlijden school in de omstandigheden, waaronder het plaatsvond. Was zijn jongste dochtertje een natuurlijke dood gestorven, dan zou hij er in zekere zin vrede mee kun-

nen hebben. Had hij op 25 april 1786, ter gelegenheid van de verjaardag van zijn vrouw, niet gelaten en vol vertrouwen op de Heer uitgeroepen: 'De wieg en rouwbaar op te sieren is een'?[824] Nu werd zijn vertrouwen op de proef gesteld. Had hij op de verjaardag van zijn vrouw de dood op henzelf betrokken:

> We ontvingen in de gift van 't leven
> De afgrijselijke dood, in 't leven slechts vermomd,
> En 't sterven neemt ons niets van 't geen ons was gegeven.
> De rede zegt ons: 't Is, wat eenmaal zeker komt.[825]

nu moest hij de dood van hun ruim drie maanden oude dochtertje onder ogen zien. Hoe graag had hij dit kind zien opgroeien, maar hij wist, dat alles wat mensen vurig verlangen, zelden voor hun bestwil is.[826] Zou hij bij 'vurig' aan de hel hebben gedacht? Aan het zielenheil van Wilhelmina twijfelde hij niet: er was genoeg 'hemelgewemel' en 'engelgemengel, met glorie omstraald' op haar neergedaald.[827] Nee, wat hem treurig stemde, was de onachtzaamheid van hun dienstmeisje, Jannetje Schey, door wier toedoen het kind was overleden. Toen zijn vrouw van hun jongste dochtertje beviel, had dit dienstmeisje haar niet te drinken willen geven. Eerst bleef ze gewoon weg, 'niettegenstaande herhaald roepen, en toen ze eindelijk kwam, weigerde ze gekookt water te halen, zodat mevrouw Bilderdijk een geruime tijd in die toestand van brandende dorst smachtend, eer de andere, toen uitgezonden dienstbode terugkwam en in staat was water te koken, door dit uitstel niet alleen een hete koorts samen met een moeilijke verlossing moest doorstaan, maar dezelfde brandende hitte ook op het ongelukkige kind zag overslaan, dat bij haar geboorte van onlesbare dorst versmachtte en door geen middelen van de inwendige hitte, die het met zich mee ter wereld bracht, had kunnen worden genezen'.[828] Daarom hield Bilderdijk Jannetje Schey verantwoordelijk voor de dood van hun jongste dochter. Hij verzocht haar op een relatief zachtzinnige wijze (in de processtukken staat 'hoezeer met een zachtheid die anderszins weinig strookte met de aard en het geweld der hem aangedane moedwilligheden') onmiddellijk zijn huis te verlaten.[829] Hij had bijkomende redenen om haar te ontslaan, want in plaats van de andere twee dienstmeisjes 's middags een warme maaltijd te bezorgen, gaf Jannetje hun slechts boter, brood en koffie, 'ofschoon hun spijs door Bilderdijk dagelijks ten behoeve van hen, zo

goed als voor zijn eigen tafel, geordineerd en betaald werd'.[830] Ze liet voor consumptie geschikt vlees in de kelder van het huis op de Prinsengracht bederven, waarover leveranciers schande spraken. Bovendien had ze rekeningen van de fruitvrouw niet betaald, hoewel ze daarvoor wel het geld had ontvangen. Kortom, de lezer krijgt dankzij Jannetje Schey een beeld van de manier waarop Bilderdijk zijn huishouden bestierde. Hij betaalde haar het verschuldigde loon 'boven de bedongen prijs: ze nam dit aan en toonde zich hiermee voldaan'.[831] Natuurlijk had ze niet al haar persoonlijke bezittingen op stel en sprong kunnen meenemen, maar haar mevrouw stond toch gek te kijken, toen, behalve Jannetje, ook wildvreemden zich in haar huis bevonden om daaruit alles mee te nemen wat van hun gading was. Bilderdijk gaf haar ruim de gelegenheid om in overleg met zijn vrouw haar eigendommen op te halen, maar toen een deurwaarder hem namens Jannetje een exploot bezorgde, was voor hem de maat vol. Ze had hem van diefstal beschuldigd, terwijl zijzelf 'diefse emissairen' in zijn huis naar buit had laten speuren.[832] Een rechter moest maar tussenbeide komen en zo uitkomst bieden. Over en weer werden zulke harde verwijten uitgesproken, dat na een veroordeling van de een, de ander een nieuw proces begon. In 1788 moest Bilderdijk op 25 januari als verweerder in een door Jannetje Schey aangespannen proces voor het gerecht verschijnen, dat vijf zittingen later op 17 november van datzelfde jaar weigerde een definitief vonnis te vellen: 'Om Jannetje niet in moeilijkheden te brengen met een vonnis, waarbij ze in de kosten der gehele procedure zou worden veroordeeld, zal men, met wederzijds goedvinden, de zaak in de doofpot hebben gestopt.'[833] Huiselijk leed en domestieke besognes bleven hem na de dood van hun dochtertje permanent vergezellen, wat zijn ontvankelijkheid voor andermans leed niet weinig vergrootte en hem tevens een geldig alibi verschafte voor zijn walging van het leven.

Toch bleef hij in politiek opzicht strijdbaar om de 'epileptische aanvallen van patriottisme', zoals Busken Huet zegt, het hoofd te bieden.[834] Tweespalt binnen het Oranjekamp wilde hij voor alles voorkomen, waartoe hij prinses Wilhelmina fijntjes op haar plaats trachtte te wijzen. Naarmate Willem V zijn gezag minder vanzelfsprekend deed gelden, trad zijn gemalin steeds openlijker in zijn plaats op. Bilderdijk begreep heel goed, waarom ze als de belichaming van de grootste machtsfactor in de Republiek de zaken naar haar hand wilde zetten. Al toen de dikke hertog hier namens de prins regeerde, pro-

beerden patriotten haar tegen hem en haar gemaal uit te spelen: 'Men had aan de zijde der Loevesteinse partij de prinses veelal gevleid, deels om aan haar tegen de hertog een steun te hebben, in geval Pruisen uit hoofde van verwantschap zich zijn zaak mocht aantrekken, deels opdat ze haar belang van dat van de prins zou afzonderen, waartoe ze buiten dat zeer gezind was. Aan haar die zich over 's prinsens achteloosheid, vooroordelen en verkeerde inzichten beklaagde, had men altijd verteld, dat ze een verstandige vrouw was, en ze gaf aan die inblazingen gehoor. Sinds lang las ze zeer ijverig Duitse en Franse geschriften over het staatsbestuur.'[835] Nadat haar broer Frederik de Grote als koning van Pruisen had opgevolgd, voelde ze zich voldoende door hem geruggensteund om haar gezag te vestigen. Bilderdijk zag dat met lede ogen aan: 'De onderhandelingen van mevrouw de prinses met haar broer gingen verder door het kanaal van *Alvensleben*, de Pruisische minister bij ons. Haar brieven door dat kanaal, die van Alvensleben, en van den koning aan beiden, werden niet zelden onderschept, en daar vond men en uitdrukkingen en plans en oogmerken in, die voor de prins allergrievendst waren.'[836] Zolang het prinselijk paar hof in Nijmegen hield, kwam de door hen officieel tentoongespreide eensgezindheid niet in gevaar. Vluchtwegen naar Nassau en Kleef, dat onder het bestuur van Pruisen viel, waren van daaruit gauw genoeg te bereiken, zodat het van origine Teisterbantse Valkhof na de problemen met het Haagse garnizoen een strategisch niet slecht gekozen plek was.[837] Werd Bilderdijk daar ontboden, dan wilde hij zich enerzijds niet laten verblinden door de pracht en praal aan het hof van zijn vermeende voorouders en zich anderzijds niet laten meeslepen in een conflict tussen de prins en zijn gemalin. Da Costa verwoordde de geestelijke spagaat van zijn leermeester als volgt: 'Alleen doen wij hier, ofschoon het schier vanzelf spreekt, nog opmerken, dat er geen onbestaanbaarheid hoegenaamd is tussen Bilderdijks oppositie tegen de prinsesgezinde richting en de aan haar hoge rang verschuldigde hoffelijkheden, zowel in Engeland als in Nederland tegen de prinses in acht genomen.'[838] In de praktijk kwam dat op een net iets minder diepe kniebuiging voor haar neer dan voor de prins, waarbij Bilderdijk als een kenner van de oude hofetiquette een groot raffinement aan de dag wist te leggen.[839]

Nog immer was hij als een verklaard tegenstander van het spilleleen op de hand van Willem V, die als graaf Willem VII zijn zegenrijke werk zou kunnen voortzetten, 'gericht beide tegen de oude aristocratische

partij en tegen de omwentelingsbegrippen'.[840] Moest daarvoor een staatsgreep worden gepleegd, dan toonde hij zich daarvan zeker niet afkerig.[841] Zijn ideaal was en bleef het middeleeuwse graafschap Holland, maar als staatsvorm kon een republiek er, wat hem betrof, ook mee door, 'mits door een Eminent Hoofd, doch van meerdere betekenis dan een Venetiaanse doge, bestierd en krachtig'.[842] Tot vlak voor de Pruisische inval bleef hij op dit standpunt staan, dat hij in een gelegenheidsvers voor de verjaardag van prinses Wilhelmina op 7 augustus 1787 verwoordde. Men kan trouwens nauwelijks van een gelegenheidsvers spreken, want het heeft de allure van een pastorale. Hij had er in de loop van dat jaar op gezwoegd om haar in te prenten, welke ondergeschikte rol ze diende te spelen. De 'misleide Batavier' moest door haar in bescherming worden genomen, opdat hij onder het 'vaderlijk bestier' van Willem V zou gedijen als vanouds. Het was de hoogste tijd, dat de patriotten het 'verachtelijk juk der laffe Gaulerslaven' van zich zouden afschudden.[843] Bilderdijk schilderde in *Lycidas* precies wat er een paar weken later zou gebeuren, zonder concessies aan het officieuze streven van de prinses te doen:

> Ja, Pruisens ad'laar zelf breidt reeds zijn wieken uit
> Naar 't roofnest van den gier die onze grond vrijbuit.
> Haast zal hij, wacht het vrij, die tranen die daar leken,
> Die droppen bloeds, dien hoon en die verdrukking wreken!
> Schept moed! Er is nog hoop, maar hoop bij hem alleen,
> Wiens stamhuis ons, Euroop, 't heelal heeft vrijgestreên!
> Wat vreest men? Nassau leeft, zijn gade en ed'le telgen!
> En Hij die vorsten zalft, weet rovers uit te delgen![844]

Geen priesteres of wichelaarster beschikt in dit gedicht over zo'n vooruitziende blik als Bilderdijk. Zelfs de Eemnimf niet, die door hem wordt opgevoerd om te benadrukken, dat de stadhouder zich in Amersfoort bevond. Vanaf 7 juni 1787 logeerde Willem V daar in het huis met de paarse ruiten op de Zuidsingel 38, ten teken dat hij bereid was tegen de stad Utrecht op te trekken. Daar zetelde het eerste democratisch gekozen bestuur van heel Europa, dat zich niet ontzag om van daaruit ten koste van Christoffel Pullman een aanval op paleis Soestdijk te gelasten.[845] Waarschijnlijk doelde Bilderdijk op het leger van de Rijngraaf van Salm, dat de aanval uitvoerde, of anders wel op

Christoffel Pullman: "Ich bin ein ehrlicher Kerl."

de talloze vrijkorpsen in het land, toen hij het beeld schetste van een 'gruwelijk reuzenrot', dat alles en iedereen in het verderf heeft gestort.[846] Wat kon hij anders tegenover de door hemzelf waargenomen gruwelen stellen dan 'de gouden eeuw van Astrea', waarin de godin van de gerechtigheid het voor het zeggen zou krijgen?[847] Joris van Eijnatten heeft de stelling verkondigd, dat Bilderdijks na 1784 geschreven Oranjeverzen een apocalyptische strekking hebben en, hoewel daarin een kern van waarheid zit, kan men zich toch afvragen, of dat ook voor *Lycidas* geldt.[848] Houdt de verwijzing naar 'de gouden eeuw van Astrea' niet een verlangen naar de Gouden Eeuw in, dus naar het verleden, in plaats van naar een messianistisch rijk?

In het jaar 1787 kreeg 'de felle burgerkrijg'[849] ogenschijnlijk zijn beslag, maar het is niet te veel gezegd, wanneer men meent de gevol-

gen daarvan tot ver in de negentiende eeuw te bespeuren. Dat lag niet aan Bilderdijks rigide opstelling alleen,-er waren ook anderen die ervan overtuigd waren, dat de geschiedenis zichzelf herhaalde. Een van hen was Gerrit van de Linde, alias de Schoolmeester, die in 1848 zijn beklag over de liberale oppositie deed. In zijn ogen betekende de door hen gewenste aanpassing van de grondwet een inbreuk op de prerogatieven van de koning, die niet verschilde van de vergeefse poging der patriotten om in 1787 de bevoegdheden van de stadhouder drastisch in te perken. Zoals het volk toen de dupe van radicale pamflettenschrijvers, aristocraten en behoudzuchtige regenten was, moest het in 1848 dulden, dat de al enigszins georganiseerde arbeiderspers in samenwerking met de liberale oppositie een schijnwereld van voorspoed en geluk uit zijn hoge hoed tevoorschijn toverde. Als de geschiedenis nu één ding had geleerd, aldus nog steeds de Schoolmeester, dan was het, dat een toekomst zonder daadwerkelijke bemoeienis van de Oranjes met de politiek van Nederland uitzichtloos was. Voor het gemak vergat hij, dat koning Willem II ervan werd verdacht de juwelen van zijn vrouw Anna Paulovna achterover te hebben gedrukt en om tal van redenen vatbaar voor chantage was. Het scheldwoord voor patriotten gebruikend, beweerde hij in het voetspoor van Bilderdijk, dat zulke progressievelingen niet op het nut van het algemeen, maar op het nut van al het gemeen bedacht waren. Zij waren 'allen kezen, geboren en gezoogd tot nut van al het gemeen en die heren zijn thans uw patriotten, uw hoop en uitzicht, die het getrouw Oranje op de mond durven slaan en het volk (altijd bereid om gedupeerd te worden) een vergulde kakstoel, valhoed en leiband als vrijheidsgift bieden'.[850] De aldus met u aangesprokene, Jacob van Lennep, zal het als conservatief wel met hem eens geweest zijn. Na de uitgave van zijn knittelverzen in de *Almanak Holland* klaagde Van de Linde: 'Iemand zei mij onlangs in Holland, dat ik te veel van 'kezen' spreek in de 'Schoolmeester', dat dit alles *nu* voorbij is, en niemand het meer begrijpt. Maar is dit waar? Ik geloof, dat er in alle landen en tijden kezen zijn, en zullen zijn, zolang onkruid niet vergaat.'[851] Bilderdijk zou ongetwijfeld met deze uitspraak ingestemd hebben, temeer omdat de kezen van zijn tijd niet alleen bevlogen democraten waren, maar ook vrijkorpsisten die het geweld niet schuwden. In *Aan het hoofd van mijnen Tyrtéus* (1787) maakte hij hun militaire aspiraties belachelijk:

De burger, gebanderd,
Loopt om voor een nar:
't Zwiert vaandel en standerd,
Hoe heet of hoe bar.
't Seizoen is veranderd
En 't jaar in de war.[852]

De eerste maanden van 1787 besteedde hij aan de voltooiing van *Tyrtéus Krijgszangen*, waarover hij druk met zijn vriend en uitgever Uylenbroek correspondeerde. Zelfs met de keuze van het lettertype hield hij zich bezig, zowel voor het motto aan Gleim ontleend: 'Weil alle Welt Krieg will, so sei es Krieg!' als voor een 'epigraaf in het Cimbrisch', dat hij later weer schrapte: 'Dit kunt u met een vierkante Duitse of ook met ordinair Romeins rond of cursief zetten naar willekeur.'[853] In dezelfde brief vroeg hij Uylenbroek zijn grafdicht voor de kleine Wilhelmina te mogen uitbreiden met twee strofes: 'Hierbij voeg ik nog twee stukjes op mijn overleden kindje, die mijn vrouw gaarne had gedrukt. Mag ik u daar opnieuw mee belasten?'[854] Het was niet ongebruikelijk ter ere van de overledene een losse katern met lijkzangen of grafdichten te doen verschijnen. Ter opvulling van een open ruimte tussen zijn gedichten voor Wilhelmina wilde Bilderdijk een zesregelig kniedicht van zijn vrouw laten opnemen:

Blij verkregen, droef verloren,
Voor het graf alleen geboren,
Dierbaar lijkje, dat hier rust!
Ga, wat zou mijn boezem prangen,
'k Heb op uw verbleekte wangen
Één der engelen gekust.[855]

Hoe kritisch hij ten aanzien van zijn eigen werk stond, of anders geformuleerd, hoe perfectionistisch hij als dichter was aangelegd, bleek uit zijn navraag bij Uylenbroek: wat schortte er toch aan het slot van zijn lijkzang voor Wilhelmina? Dat ging over de troost die een vader in zo'n situatie behoeft. Wat is daar duister aan? 'Ik wenste, dat u het mij mondeling ophelderde, want ik laat niet graag de plaatsen waar u aan haakt, onveranderd, dat weet u. En nu moet ik wel, want ik weet niet wat weg te nemen.'[856] Jan Bosch viel hem postuum bij: 'Er is inderdaad niets duisters in.'[857] Dat kan men van *Tyrtéus Krijgszangen*

niet altijd zeggen, waarin de gelijknamige dichter en veldheer uit Sparta moed als de hoogste deugd aanbeveelt:

> Hij is de roem, de steun, van stad en volk te gader,
> Die moedig in de drang der legerspitse streeft,
> Die strijdend bloed en ziel uit boezem stort en ader,
> En van 't veracht'lijk vliên besef noch denkbeeld heeft.

In de derde zang komt opvallend veel aan de klassieke mythologie ontleende beeldspraak voor. Bilderdijk beweert in navolging van Tyrtéus geen achting te koesteren voor wie sneller is dan de Thraciër Boreas, mooier dan Adonis, minder oud en krom dan Tithon, rijker dan Cinyras en Midas, machtiger dan Pelops en welsprekender dan Adrastus, de koning van Argos.[858] Zij allen beschikken over eigenschappen en hoedanigheden, die bij de hoogste deugd in het niet vallen. Daaruit spreekt genoeg duisters om een mythologische encyclopedie ter hand te nemen. Ging het daarentegen om iets wat hem diep raakte,-het verlies van zijn dochtertje of zijn moeizaam verworven levensbeschouwing-, dan voelde hij zich sterk genoeg om uit eigen bronnen te putten. Zodra hij enige afstand in acht wilde nemen of het decorum bewaren, vlogen de goden en godinnen, haastig van de Olympus weggerukt, Hollandse huiskamers binnen. Er zit met andere woorden weliswaar systeem in zijn navolging van de klassieken, maar daarnaast was hij zich bewust van een spanningsveld tussen navolging en originaliteit. Zo scheen hij het soms te betreuren, dat het juk van de klassieke oudheid zwaar op zijn schouders drukte en hem verhinderde als een originele dichter zijn vleugels uit te slaan. Navolging 'zij de roem van 't aarzelend gemeen', verkondigde hij dan somber, terwijl een originele dichter volgens hem 'door 's aardrijks grenzen heen' hoorde te breken.[859] In plaats van de Grieken na te volgen met reeds uitgeslagen, maar 'nooit beproefde wieken' had hij zich op eigen kracht moeten verheffen, 'zoals het kroost des ethers, uit zijn nest door onbekende drift naar hoger lucht geprest'.[860] Er viel naar de mening van Kollewijn geen peil op dit soort uitspraken van Bilderdijk te trekken,[861] want wat bedoelde hij eigenlijk? Was hij nu wel of niet liever een classicist dan een originele dichter geweest? Het ontging Kollewijn kennelijk, dat het verschil tussen 'translatio' en 'imitatio' enerzijds en 'aemulatio' anderzijds groter was dan tussen 'aemulatio' en originaliteit: ook als neoclassicist gaf Bilderdijk blijk

van originaliteit. Zelfs zijn vertaling van *Tyrtéus Krijgszangen* uit de zevende eeuw voor Christus verried een deels spottende kijk op de actuele verrichtingen van vrijkorpsen in de achttiende eeuw na Christus en een deels welgemeende ophemeling van standvastigheid en moed à la Christoffel Pullman in het Oranjekamp. Wat een moderne lezer daarin kan frapperen, is niet de nadrukkelijk aangeprezen en door Tyrtéus zelf van een keurmerk voorziene deugd, maar de bijna argeloos betoonde moed van een strijder, die in het hevigst van de strijd niet beseft, hoeveel bloed er door zijn toedoen vloeit.

Zijn contacten met Uylenbroek verliepen ook zakelijk zo goed, dat hij het toneelstuk van Sophocles waaraan hij het langst werkte, *De dood van Edipus*, naar hem toestuurde: 'Ik heb het altijd het beste van Sophocles geacht en zelfs boven de meer verbreide *Edipus* en *Electra* gesteld, maar misschien om een reden die thans weinig ingang zou vinden, de simpelheid namelijk en de vrijheid van alle kunstenarijtjes.'[862] Buiten het reeds toegezonden gedicht *De Roemzucht*, dat in alles het tegendeel van een loflied op de roem is,[863] hoefde zijn vriend niet op meer 'stukjes' te rekenen: 'Nee, lieve vriend, dat is voorbij! Alles heeft zijn tijd, en mijn geest is sinds de bezigheden van mijn beroep en al de ontelbare verdrietelijkheden, onderdrukkingen en wezenlijke ongelukken die mij in deze rampspoedige dagen geheel en al overmeesterd hebben, zodanig van *trempe* veranderd, dat alle *légéreté*, die tot dit soort van poëzie vereist wordt, bij mij totaal weg is, evenals alle poëtische vinding.'[864] Het enige wat hem in de eerste maanden van 1787 genoegen verschafte, was het uitpluizen van de geslachten der zelfstandige naamwoorden. Moest naar een woord als 'traan' met 'zijn' of 'haar' verwezen worden? Dat kostte menig dichter tot ver in de negentiende eeuw hoofdbrekens wegens het ontbreken van een gezaghebbend woordenboek, waarin, behalve de betekenis, ook het geslacht van een zelfstandig naamwoord was terug te vinden. De oude vraag naar de relatie tussen de betekenis en het geslacht van een woord moest eerst worden beantwoord, alvorens daar een zinnig woord over viel te zeggen. Natuurlijk zijn woorden die een mannelijk of vrouwelijk wezen aanduiden, respectievelijk mannelijk of vrouwelijk, maar hoe zit dat met 'geslachtsloze' zelfstandige naamwoorden? Men kan de stelling verdedigen, dat de moderne talen nog steeds op twee gedachten hinken: enerzijds geldt de regel dat in het Nederlands 'naar mannelijke substantieven wordt verwezen met de voornaamwoorden *hij*, *ie*, *zijn*, *z'n*, *wiens*' en 'naar vrou-

welijke met *zij*, *ze*, *haar*, *d'er*, *'r*, *wier*', anderzijds dat er tussen betekenis en geslacht geen enkel verband bestaat.[865] In de *Algemene Nederlandse Spraakkunst* wordt het probleem dat in het laatste geval ontstaat, opgelost door net te doen, alsof een 'geslachtsloos' zelfstandig naamwoord wel een geslacht heeft: 'Zo geldt bijvoorbeeld voor de geschreven taal en ook voor de gesproken taal van een groot aantal taalgebruikers, dat *fabriek* vrouwelijk, maar *fabrieksarbeid* mannelijk is. Dat het hier niet om een verschil tussen concreet en abstract gaat, moge blijken uit de voorbeelden *muziek* (vrouwelijk) en *muzieklessenaar* (mannelijk), waar de verhoudingen omgekeerd zijn.'[866] Bilderdijk legde uitgebreide geslachtslijsten van zelfstandige naamwoorden aan, ten eigen gerieve, maar ook om te achterhalen of er enig systeem in het bepalen van de geslachten school. Dat hij zich niet te buiten ging aan gezochte verklaringen op grond van de betekenis van een woord, pleitte voor hem. Morfologische kenmerken van een zelfstandig naamwoord vormden voor hem een afdoende verklaring om het geslacht van 'traan' te verklaren, zoals hij in een brief van 2 februari 1787 aan Uylenbroek liet weten: '*Traan* is bij mij nooit anders dan mannelijk bekend geweest. En zo immers is *drup* het ook en al die woorden, die de daad door weglating van de uitgang van het werkwoord uitdrukken. *Tranen* is *zijgen*, eigenlijk langzaam en aaneenhangend zijgen, zoals een taai vocht doet. Hier van het Franse *traîner*. De gehele maagschap van dit woord stamt uit de wortel *tr* (vaststaan en voorts voortgaan). Hiervan *tra-en*, *tragen* (waarvan het frequentativum *trachten*) en *tranen* of *traîner*. *Treden* is er ook van, maar is veranderd door de slottongslag van *tred*, die de beweging telkens pal doet staan. Maar genoeg voor deze avond en tot antwoord op uw vraag.'[867] Wat uit deze brief aan Uylenbroek blijkt, is Bilderdijks opvatting van taalkunde. Combineert men deze brief met een andere aan Johan Valckenaer van 30 juni 1782, dan krijgt Jan Bosch gelijk, die Bilderdijks opvatting van taalkunde herleidde tot een 'theoretische grondslag in de onomatopoeia' en een 'methode voor de praktijk om door aftrekking der suffixale elementen het thema vast te stellen'.[868]

Was de patriottisch gezinde Valckenaer in 1787 voor Bilderdijk aanspreekbaar geweest, dan zou laatstgenoemde zich niet zo vertrouwelijk en ongeremd over wat zijn geest bezighield, tot Uylenbroek hebben gewend. In 1782, nog vóór Valckenaers benoeming tot hoogleraar in het natuur- en staatsrecht te Franeker, weidde Bilderdijk over

het woord 'kaars' uit, met de bedoeling als taalkundig geïnteresseerde wetenschapper zijn hart bij de zoon van een beroemde classicus te luchten: 'Wat is een *kaarse*? *Erse* is de vrouwelijke determinatie, waarvan het mannelijke *er* is en een dader betekent. Dus *meesterse*, *dichterse* (thans door letterverzetting *meesteres*, *dichteres*). Hierom is de *kaars* vrouwelijk. Het mannelijk is dus *kaer*, dat is (de contractie geresolveerd) *kaër*: het verbum, waarvan dit verbale komt, is dus *kaen* (lees *kaien* of *kajen*) en het thema *ka*.'[869] Tot zover laat Bilderdijk uitsluitend morfologische kenmerken over het geslacht van een zelfstandig naamwoord als 'kaars' beslissen. Dat was voor zijn tijd tamelijk bijzonder, maar dan zoekt hij de wortel of het thema van een woord op om er de betekenis van te achterhalen. Het op zichzelf betekenisloze morfeem wordt gekoppeld aan een wortel die wel betekenis heeft en als een onomatopee zijn eigen betekenisinhoud verklankt. Dit principe is taalkundig verdacht geworden, omdat men sinds Ferdinand de Saussure zijn *Cours Linguistique Générale* (1916) postuum het licht liet zien, aanneemt, dat elk woord nog afgezien van de referent waarnaar het verwijst, een teken ('signe'), een betekenis ('signifié') en een vorm of klank ('signifiant') heeft waartussen geen of slechts een willekeurig verband bestaat.[870] Zie hoe fantasievol Bilderdijk met de wortel 'ka' omspringt: 'Wat is *ka*? Zo het iets oorspronkelijks is, moet het ten eerste zijn betekenis meebrengen en ten tweede in alle talen terug te vinden zijn. Ad 1: mijn handen zijn verkleumd door de kou, ik verwarm ze door het blazen met de keel. Met open mond blaas ik door de keel tegen de vuist, die ik voor de mond breng. Het geluid is *ka*, *cha*, want dit is dezelfde letter. Zo'n geluid wordt met het gevoel van de warmte verbonden en betekent dus *warmte*, *hitte*. Vandaar gaat het over om *branden* te betekenen, omdat *branden* niet is zonder *warmen*. Dus is *ka* warm, *kaën* branden en heet zijn, *kaër* brander en *kaârse* branderse of branderesse. Zo zeggen de Fransen *brandon* voor een toorts, van *branden*, en wij een *brandaris* voor een vuurbaak. Ad 2: het Grieks heeft hetzelfde woord *καιω*, *kaen*, *kajen*. Het Latijn heeft *calidus*: het heeft *candens*, dat ten eerste heet, gloeiend betekent en vandaar overgaat tot de betekenis van *wit*, dat is *blinkend*, en de derivata zijn oneindig veel in deze en de daarvan afstammende talen. Het Hebreeuws en Fenicisch hebben *cadah* en *accendit*, vanwaar wederom 1000 derivata.'[871] Als voorbeeld van 'derivata' in het Nederlands geeft Bilderdijk 'keisteen' en 'kers', die met vuur of een vurige gloed in verband kunnen worden

gebracht, waarbij hij (slim als hij is) niet kan nalaten op te merken, dat 'kers' in de betekenis van 'kruid' een heet gevoel in de mond geeft.[872] Wie zijn handen met de mond wil opwarmen, zal echter eerder een 'f' dan een 'k' produceren. Wat in deze verzonnen etymologie nog meer opvalt dan de vernuftige poging van Bilderdijk om de betekenis van een woord uit zijn wortel te verklaren, is het oningedeelde karakter van de talen die hij gebruikt om zijn gelijk te bewijzen. Van een Indo-Europese taalfamilie, waartoe het Sanskriet, Grieks en Latijn onder meer behoren en waaruit het Germaans is ontstaan, van hun meest elementaire tweedeling in centum- en satemtalen, en van de eerste Germaanse klankverschuiving die bekend staat als de wet van Grimm (op grond waarvan een stemloze plofklank als de 'p' in een Indo-Europese variant van het woord 'schip' verandert in een stemloze wrijfklank als de 'f' in een oer-Germaanse variant van het woord 'Schiff') had Bilderdijk niet gehoord. Hij wilde er ook niet van horen, nadat hij met Jacob Grimm kennis had gemaakt. Zijn diepste interesse lag niet bij het Indo-Europees of Proto-Indo-Europees, noch bij 'een' of 'de' oertaal, maar bij de taal die God tot de eerste mensen had gesproken in het paradijs. Daaraan maakte hij zijn eigen taalkundige inzichten ondergeschikt, wat een man als Sir William Jones ook over de verwantschap van talen mocht hebben opgemerkt.[873]

Hij weidde in de brieven aan zijn beste vrienden liever over taalkundige kwesties uit dan over zijn politieke overtuiging of over zijn huiselijke moeilijkheden. Na het ontslag van Jannetje Schey was de verhouding met zijn vrouw er niet beter op geworden en tot aan zijn ballingschap in 1795 zou hij elk jaar rond haar verjaardag op 25 april de sterke en zwakke punten van hun huwelijk hardop in een verjaardagsgedicht overdenken. Hij verweet haar haar koelheid, het 'wulpse driftverkoelen', waarvan hij de oorzaak meende te begrijpen.[874] Die was natuurlijk gelegen in het 'verwoestend vuur van dart'le tocht' dat zichzelf 'in 't woeste bruisen' heeft verteerd.[875] Hij weet aanvankelijk de in seksueel opzicht afwerende houding van zijn vrouw niet aan haar frigiditeit, zoals hij later zou doen en al eerder gedaan had, maar aan teveel erotische spanningen in hun huwelijk. Was daar dan echt sprake van, zo vroeg hij zich af, om vervolgens zelf het antwoord te geven: nee, hun liefde (hij bedoelde in het bijzonder zijn liefde voor haar) was 'onwraakbaar' en zo natuurlijk als 'de stromen vuurs die om Gods zetel bruisen'.[876] Er waren dus in het geheel geen huwelijksproblemen, hetzij omdat hij die uit beleefdheid voor de jarige had

verdrongen, hetzij omdat hij haar volgende levensjaar niet met een hypotheek uit het verleden wilde bezwaren. Feitelijk leefden zij langs elkaar heen, al koos hij voor de moralistische pose van haar weldoener om hun huwelijk telkens weer nieuw leven in te blazen en maakte zij hem de heftigste verwijten, zolang het haar tenminste vergund was in het negatieve tot hem door te dringen. Hij zou haar niet uit liefde hebben getrouwd, omdat hij meer van haar oudere zus hield dan van haar. Dit verwijt stak hem, zodat hij er uiteindelijk met een toespeling op haar frigiditeit boos op reageerde. O nee, was hij niet uit liefde getrouwd? 'Integendeel, uw broer en zus moeten er in hun hart van overtuigd zijn, dat ik u teer, en teerder dan men in het huwelijk pleegt te beminnen, bemin, en niets immer dan mijn liefde voor ogen heb gehad, toen ik u trouwde. Ook herinner ik mij niet ooit enige grond van klachten over u te hebben laten blijken dan alleen dat u te onverschillig was voor mijn omhelzing, iets wat (buiten mij) geperceerd schijnt te zijn, en waartegen ik niet sterk aangedruist heb, omdat ik oordeelde dat het beter de goede naam van een vrouw soutineerde, indien men haar te koel dan voor het tegendeel daarvan hield.'[877] Zoals zijn woordkeuze erop gericht was hemzelf buiten schot te houden,-als een waanwijze buitenstaander liet hij zich over haar koelheid uit, terwijl hij er juist de dupe van was-, gaf hij haar indirect te kennen, dat ze zich te goed verzorgde. Haar opschik was te veel die van een dame in de beau monde. In plaats van haar zijn eigen bezwaar daartegen kenbaar te maken verschool hij zich achter burgerlijk fatsoen, dat hij pas achteraf als een wapen in de strijd inzette om haar vrouwelijke behaagzucht verdacht te maken. Ze wilde er vast graag goed uitzien om wildvreemden een pleziertje te doen, dat ze haar eigen man onthield: 'Wat het smalen op uw opschik betreft, dit heeft zich nooit tot een serieus punt van bezwaar tegen u kunnen ontwikkelen, omdat de hele wereld wist, dat ik het zo verkoos. Men heeft dit echter aangevat, toen men begreep, dat uw uiterlijke koelheid omtrent mij moest doen veronderstellen, dat het niet was om aan mijn verkiezing te voldoen, dat u zich aldus kleedde.'[878] Ze had zich minder om haar opschik moeten bekommeren en zich meer moeten toeleggen op 'enige studie of bezigheid'.[879] Op haar beurt nam zij het hém kwalijk, dat hij haar had aangemoedigd tot iets, waarom hij haar later scherp bleek te veroordelen. In de periode van zijn ballingschap zou hij, terugkijkend op zijn huwelijksle-

ven, haar deze verwijten in het kwadraat maken en er een paar gemene opmerkingen aan toevoegen, die een waar trauma verrieden.

En dan was er nog zijn eeuwig gejeremieer over al of niet vermeende kwalen, waarmee hij zijn omgeving in het algemeen en zijn vrouw in het bijzonder lastigviel. Slechts één man had ooit te kennen gegeven, dat overtuigingskracht noch schilderachtige details de gepresenteerde ziektebeelden geloofwaardig op hem deden overkomen. Dat was Johan Valckenaer, die zich niet ontvankelijk voor zijn klachten toonde en, zoals in het vorige hoofdstuk reeds werd verduidelijkt,[880] in plaats van de ingebeelde zieke te beklagen liet doorschemeren zich desnoods onbehoorlijk te amuseren met diens uitweidingen over hevige koortsen, al of niet het gevolg van 'epidemische' verkoudheden, over 'allergeweldigste' beroeringen in het hoofd, waardoor zijn vriend in een brief van meerdere kantjes slechts met de 'grootst' mogelijke inspanning een zin op het papier had kunnen krijgen, en, ter afwisseling van de gebezigde superlatieven, over een 'volslagen' verwoesting van de moeizaam door hem opgebouwde weerstand en een 'volstrekt' gemis van het anders zo florerende denkvermogen.[881] Bilderdijk weidde hierover uit in een brief aan zijn 'teergeliefde vriend' van 30 juni 1782, toen zij elkaars reactiepatronen in grote lijnen al wel kenden. Sprak hij van *vegeteren* en eeuwig *voortduren* van zijn kwalen, dan mocht daarmee min of meer de gek gestoken worden, maar niet met zijn walging van het leven.[882] Misschien had hij zich bij voorbaat tegen Valckenaers spot willen indekken, toen hij dit schreef, want wie de desbetreffende brief in zijn geheel overleest, komt beide gecursiveerde werkwoorden niet letterlijk tegen. Reageerde Valckenaer met mededogen op zijn lichamelijke klachten, dan was dat ook niet goed. Bilderdijk beweerde in zo'n geval juist over een uitzonderlijk sterk lichaam te beschikken: 'Zeg nooit weer, dat ik een zwak lichaam heb. Reeds lang moest het bezweken zijn, indien het slechts de gewone maat der menselijke sterkte bezat. Dagelijkse afmattingen, onafgebroken folteringen van de geest en de hevigste aanvallen op mijn gestel zijn tot nu toe niet in staat geweest om het te slopen.'[883] Medelijden noch ongeloof scheen hem op andere gedachten te kunnen brengen. Hoe moest zijn vrouw dan met zijn klachten over ziektes omgaan? Uit het voorbeeld van Johan Valckenaer blijkt, dat niemand anders dan Bilderdijk zelf de ernst ervan kon inschatten. Had ze er met lichte spot op gereageerd, dan was de situatie in huize Bilderdijk enigszins draaglijk geweest, maar ze

verkoos er niet of met afschuw op te reageren. Na een aanmerking op haar slordige huishouding gemaakt te hebben, weidt Isaäc da Costa over haar gebrek aan inlevingsvermogen ten opzichte van haar man uit. Hij geeft daarvan een typering die tevens een verklaring inhoudt: ze moest met haar minder verheven natuur schrikken van zijn excentrieke geest.[884] Weer had Bilderdijk er een reden bij om zich als dichter, echtgenoot en doodzieke patiënt onbegrepen te voelen.

Natuurlijk zocht hij naar remedies voor zijn kwalen, maar aan een belangrijk advies van zijn vader,-neem lichaamsbeweging door een tennisbal of shuttle een eind de lucht in te slaan en vervolgens behendig op te vangen-, hield hij zich niet. In een artikel uit NRC Handelsblad, *Van bevergeil tot kreeftenschaal*, verwijst Atte Jongstra naar *De ziekte der geleerden* (1807), zoals het een beschaafd mens past, dat wil zeggen als naar een levend kunstwerk, waarin Bilderdijk een opsomming geeft van alle klachten die men van stilzitten kan krijgen: 'Kwijning. Afgebroken stem, uitgebleekt gelaat. Stokkend bloed. Kramp- en zinkingspijn (voor wie nimmer een rustdag viert). Wrevelziek gemoed. Bederf van vocht, verstramd hart: 'De muskel wordt tot pees, de pees wordt kraakbeen en tenslotte been.' Folterend wee. Verstijfde ruggengraat. Door klacht verwrongen mond, nalatige maag en samengeschroefd gedarmte met aansluitend een heuse windenorkaan.'[885] Als remedies beveelt hij in plaats van lichaamsbeweging aan: 'Riekend bevergeil (met krampontladingskracht), stillende opium, 'omgekroesde menth', citroenkruid, het vocht van frisse lindeknoppen dat bezwangerd is met een tinctuur van geestrijke oliedruppels, schelpstof en kreeftenschaal waarin de scherpte zijgt.'[886] Door te lezen of te schrijven haalde men zich volgens Bilderdijk de ergste ziektes op de hals, al is dat nu juist een lichaamsdeel dat in zijn opsomming van kwalen ontbreekt. Als men niet ziek is, wordt men dat wel zonder er iets voor te hoeven doen. Het advies van zijn vader zag hij niet als een remedie, evenmin als een preventief middel, zo graag zat hij stil te lezen of te schrijven. Dat proces mocht door niets worden verstoord en dreigde dat onverhoopt toch te gebeuren, dan kampte hij met gezondheidsproblemen waarvoor letterlijk genoeg oplossingen bij de hand waren. In religieus en medisch opzicht schuwde Bilderdijk het alternatieve circuit niet! Met zijn tincturen van kruiden lijkt hij een verre voorloper van dokter Vogel, zeker geen tegenstander van homeopathie. In plaats van ouderwets doet ook dat modern aan, getuige de 'miljardenhandel' waarvan Atte Jongstra

in dit verband spreekt. Hij ziet wel wat goeds in de 'krampontlading' die Bilderdijk ter bestrijding van de ziekte der geleerden aanbeveelt. Een modern equivalent daarvan is 'loslaten', waardoor het niet eens *wel*riekende bevergeil dezelfde heilzame werking krijgt als yoga. Voor een leek schuilt daarin iets tegenstrijdigs, want wie stilzit krijgt onherroepelijk last van (lichamelijke of geestelijke) krampen, die hij door stil te gaan zitten mediteren zou kunnen laten verdwijnen. Is het middel niet even erg als de kwaal? Voor mevrouw Bilderdijk, die om het minste of geringste met een recept uit het receptenboek van Johannes de Gorter op pad werd gestuurd, moet het ondoenlijk zijn geweest om de kronkels in de geest van haar man te volgen. Ze placht geen punt aan het einde van een zin te zetten, evenmin een nieuwe zin met een hoofdletter te beginnen. Alleen zo bezien is het niet verwonderlijk, dat ze vijftien jaar lang weigerde een punt achter haar relatie met Bilderdijk te zetten.

Op een grotere schaal dan de intieme band tussen twee mensen stond de alliantie tussen de prins en orangistische werklieden, voornamelijk uit Amsterdam afkomstig, onder druk. In april 1787 had het oude plan om regenten tot het Oranjekamp over te halen eindelijk succes opgeleverd.[887] Belangrijke vertegenwoordigers van de aristocratie wilden onder druk van vrijkorpsen die zich tegen hen zouden kunnen keren, hun 'verkeerde allianties en attachementen' opgeven.[888] Daar stond tegenover, dat een groot aantal werklieden pertinent weigerde zich bij hun aristocratische 'bondgenoten' aan te sluiten. In hun ogen moest prins Willem V hen juist tegen aristocraten beschermen. In mei zond hij een legertje naar de stad Utrecht, dat in opdracht van het democratisch gekozen bestuur aldaar prompt werd verslagen. Geruggensteund door het leger van de Rijngraaf van Salm voelden de patriotten zich sterk genoeg om uitvallen in de omgeving van Utrecht te doen. Andere steden, waaronder Amsterdam, durfden eveneens het leger van de prins te trotseren, desnoods met hulp van Franse troepen, die voor hun bewezen diensten rijk zouden worden beloond. Onder de bezielende leiding van de Engelse ambassadeur in de Republiek, Harris, die beter dan wie ook de rol van stadhouder speelde, werd nationaal en internationaal druk op de patriotten uitgeoefend met geld van William Pitt de Jongere en steun van koning George III.[889] De nieuwe koning van Pruisen kon niet in de smaad, zijn zwager door de stad Utrecht aangedaan, berusten, temeer niet omdat de roem van het Pruisische leger op zijn zus prinses Wilhelmina

afstraalde en ook haar positie in gevaar was gekomen. De prins raadpleegde zijn adviseurs, onder wie Bilderdijk en op een hoger plan Gijsbert Karel van Hogendorp, die tot de prinsesgezinde factie binnen het Oranjekamp behoorde, wat er uiteindelijk toe leidde, dat hij zich niet terugtrok of in zijn nederlaag berustte, maar zowaar in een officieel 'declaratoir' herstel van zijn waardigheden eiste. In kringen van de patriotten wekte dit 'declaratoir' grote verontwaardiging en voor de Staten van Holland vormde het een directe aanleiding om een Commissie van defensie op te richten.[890] Tegen Bilderdijk die hem zonder enige terughouding had geadviseerd de Amsterdamse kezen mores te leren, zei de prins: "Ik wil alles wagen om Holland te verlossen, maar alleen het schavot waag ik niet."[891] Daarmee gaf hij te kennen, dat zijn positie anno 1787 niet wezenlijk van die van prins Maurits in 1619 verschilde. Hij en niet Bilderdijk trok deze parallel met het verleden, waaruit hoogstens de vooringenomenheid van een prins in tegenstelling met de vermeende factiezucht van een dichtervorst kan blijken. Op 28 juni 1787 vond het bekende incident bij Goejanverwellesluis plaats, dat wil zeggen in het buurtschap Bonrepas aan de Vlist, waar Goudse vrijkorpsisten alle moeite moesten doen om prinses Wilhelmina ervan te weerhouden naar Den Haag door te reizen. Op aanraden van Gijsbert Karel van Hogendorp was ze vanuit Nijmegen aan de reis begonnen om met een moedige daad het respect van de hele bevolking te herwinnen, dat haar gemaal in de loop der tijd verloren had doen gaan.[892] Toen haar de keuze werd voorgelegd op het kasteel van Woerden of op het stadhuis van Schoonhoven te overnachten, waar genoeg kerkers haar en haar gezelschap konden huisvesten, brak ze haar reis af en keerde onverrichter zake naar Nijmegen terug. In Pruisen dacht men ten onrechte, dat ze gevangen was genomen, en schaarde koning Frederik Willem II zich achter de eis van 'éclatante satisfactie', door het Oranjekamp aan de Staten van Holland gesteld ter genoegdoening van de smadelijke behandeling die de prinses, zittend op een stapel kazen, zich vóór en tijdens haar verblijf in de boerderij van Adriaan van Leeuwenhoek had moeten laten welgevallen.[893] Alsof de tijden van de Scherpe Resolutie (1617) herleefden, trok Amsterdam nieuw geworven troepen samen, wierp schansen en batterijen in zijn onmiddellijke omgeving op en vertrouwde op zijn inwonende bankiers om met succes Franse troepen tegen het invallende leger van Pruisen te kunnen inzetten.[894]

In die gespannen situatie schreef Bilderdijk zijn *Geboortegroet aan de erfprins*, de latere koning Willem I, dat een opmerkelijk visionaire blik op de toekomst van de Republiek werpt, althans in *Vervulling* (1813) greep hij op dit gedicht terug om zijn profetische gave als dichter te bewijzen. Had hij daarin gelijk? Het werd weliswaar ter ere van de verjaardag van prins Willem Frederik op 24 augustus 1787 geschreven, maar onderscheidde zich van een gewoon gelegenheidsvers door liefst twee visioenen.[895] Het eerste visioen overvalt de dichter, wanneer hij moedeloos op zijn legerstede (dus geen 'gewone' slaapplaats) klaagt over de gevaarlijke situatie, waarin de Republiek zich bevindt. Rebellie en omwentelingszucht ondermijnen ieders bestaan. De wereldorde staat op het spel, zodat het belang van wat er gaande is dat van de Republiek verre overstijgt. Plotseling ziet hij, dat de aarde in brand staat en hoort hij een gehuil dat eruit opstijgt. Dan verschijnt er zowaar een hoge engel, een serafijn, die het kwaad verordineert terug te keren naar de hel, waardoor de aarde in een paradijs verandert. Voordat de dichter iets kan zeggen, hoort hij een stem de wraak van God verkondigen: Hij zal de hoogmoedige mensen aan zichzelf overlaten. Een tweede visioen overvalt hem, waarin hij op de aarde neerziet en de Republiek lijkt te zijn verworden tot een anarchistische maatschappij. Moord, eedbreuk en geweld geven er de toon aan, maar dan verschijnt een tweede serafijn[896] die de komst van een herderlijke vorst aankondigt. Net als hij iets wil zeggen, wordt de dichter opnieuw het zwijgen opgelegd. Hij begrijpt, dat erfprins Willem Frederik die vorst zal zijn. Achteraf was het voor Bilderdijk duidelijk, wat hij had voorspeld. Het eerste visioen sloeg op de Bataafse Republiek, die nooit zonder gewelddadig ingrijpen van Frankrijk tot stand had kunnen komen, waarna de situatie zich slechts tijdelijk scheen te normaliseren. Het tweede visioen sloeg op het Koninkrijk Holland en vooral op de inlijving daarvan bij het Franse keizerrijk, terwijl de landing van erfprins Willem Frederik op het strand van Scheveningen de vestiging van het Koninkrijk der Nederlanden inluidde. In grote lijnen klopte deze profetie van een dichter wel, aan wie mirabele dictu tot tweemaal toe het zwijgen was opgelegd, maar men zou bijvoorbeeld kunnen twisten over de waardering die het intermezzo onder koning Lodewijk binnen dit kader ten deel diende te vallen. Werd daarmee een paradijselijk intermezzo uitgeleid of een hels intermezzo ingeleid, voordat onder koning Willem I een wereldse variant van het Duizendjarig Rijk zou aanvangen? Kwalijker en vol-

komen in tegenspraak met het veldheerstalent van koning Willem I is de voorspelling, dat 'half Europa' zich 'aan zijn scepter' zou 'hechten' en '100 vorsten' er trots op zouden zijn om hun knie voor Willems troon te mogen buigen.[897] Wie bij deze voorspelling aan vleitaal mocht denken, snoerde Bilderdijk meteen de mond: 'Verdenk geen Neerlands hart van ongrootmoedig vleien.'[898] Zelf had hij een hoge dunk van zijn voorspellend vermogen, getuige de brief van 15 februari 1796 aan zijn vrouw: 'Mijn eigen lot heb ik niet kunnen voorzien, zegt u. Het is zo. Ik heb het lot van het land voorzien, en het bewijs daarvan is mijn voorspelling op de verjaardag van de erfprins in 1787 en andere verzen, maar ik dacht niet dat te zullen beleven.'[899] In *De liefde tot het vaderland* (1777) zou hij 'de affaire van Quatrebras' hebben voorspeld, waarover Kollewijn zich terecht misprijzend uitliet: 'Wonderlijk is dit zelfbedrog, daar Bilderdijk telkens gelegenheid had om zich van de onbetrouwbaarheid zijner voorzeggingen te overtuigen.'[900] Hij verwachtte, dat de dood veel te vroeg een einde aan zijn leven zou maken, dat geenszins op een gewelddadige manier of onder verdachte omstandigheden plaatsvond, al had hij er blijkens een brief van 19 november 1819 wel ernstig rekening mee gehouden. Zich beklagend over het verval van zijn verstandelijke vermogens tekende hij toen aan: 'Zeker, de molen begint door de vang te lopen, ik zeg dit niet in intellectuele zin, maar bloot van het lichamelijk gestel. Hoe dit op het intellectuele moet invloeien, is licht te begrijpen. Intussen is het vreemd, dat, daar ik altijd gehard ben geweest tegen alles wat mij in dit leven boven het hoofd hing (ook de gewelddadige dood niet uitgesloten, die ik mij van kindsbeen af voorstelde en waarvoor ik meer dan eens niet dan door een wonder bewaard ben gebleven, ofschoon ik die nog steeds voor ogen heb), met uitzondering alleen van het uitzicht op een staat van kindse ouderdom, mijn ziel zich allengs ook met dit denkbeeld (mij altijd zo afgrijselijk) begint te verenigen en het Gode kan opgeven.'[901] Waarschijnlijk heeft Kollewijn een juiste conclusie getrokken: 'Over het geheel was Bilderdijk met zijn waarzeggerij eer ongelukkig dan het tegendeel.'[902] Dat neemt niet weg, dat zijn *Geboortegroet aan de erfprins* een deels juiste voorspelling bevat. Het ontleent zijn belang voor een moderne lezer overigens niet aan een al of niet uitgekomen voorspelling, maar aan de plastische beschrijving van de eerste serafijn:

'k Zag voor me, en voor een kar op diamanten wielen,

Stoof één der Serafs heen, met wieken aan de hielen,
Gezwinder dan de dag...[903]

Zo'n anderhalve eeuw later zou Simon Vestdijk in *De kellner en de levenden* het beeld van de aartsengel Michaël oproepen, wiens locomotief 'woest en ingewikkeld van wielen en stangen' in de verte aan Bilderdijks 'kar op diamanten wielen' deed denken.[904] Beiden bezaten het vermogen iets verhevens zo plastisch onder woorden te brengen, liefst in een alledaagse setting, dat zij zich voor wie niet ziende blind is, alleen al daardoor zéér van hun tijdgenoten onderscheidden!

Had Bilderdijk in zijn sonnet *De wareld* God laten zeggen: "Wat is, hangt van mij af",-in zijn *Geboortegroet aan de erfprins* daagde hij zijn patriottische tijdgenoten uit om dat metterdaad te ontkennen. Wederom klonk de stem van God:

Onzinnigen! Vaart voort, draaft in uw eigen gangen!
Beproeft, of het vrijheid zij, van Mij niet af te hangen!
Smaakt, smaakt den toestand van het onbandig roofgediert'!
Weest vrij, als Satan het wilde, en siddert dat gij het wierdt![905]

Welgeteld vijf uitroeptekens zetten kracht aan de vermetele beproeving bij, die swedenborgiaanse kenmerken vertoonde. De duivelse liefde, zo had Swedenborg in zijn eigen visioenen uitgelegd, is de ultieme zelfliefde.[906] Wie het waagde niet van God te willen afhangen, maakte zich daaraan schuldig. Hij hoorde in de hel thuis om met zijn lotgenoten enkel en alleen de kwaadaardigste machthebbers te aanbidden. De hel werd zo een poel des verderfs voor wilde beesten, waarmee in de visie van Bilderdijk de totaal ontaarde patriotten vergelijkbaar waren. Waar moord, eedbreuk en geweld de toon aangaven, waren alle belemmeringen van de eigenliefde, zoals wetten, zeden en maatschappelijke conventies opgeheven. Zoals wel vaker tegen het einde van een eeuw gebeurde, hadden mensen er behoefte aan de balans op te maken en waar die negatief uitviel, paste het bij de 'tournant du siècle' beelden van de hel op de contemporaine samenleving en omgekeerd te projecteren.[907] De gevoeligheid die Bilderdijk hier voor de tijdgeest toonde,-zijn besef dat er tegen het einde van de achttiende eeuw een balans moest worden opgemaakt-, zette zich in de negentiende eeuw voort in zijn overtuiging, dat het einde der tijden was aangebroken. Voor duizenden patriotten, die op

het punt stonden de Republiek te ontvluchten, moet het idee van een eindstrijd niet anders geweest zijn dan voor hun politieke tegenstanders. In de mêlee van goed en kwaad vond tot tweemaal toe een schifting plaats, met zoveel geweld, dat patriotten en orangisten beiden het volste recht van spreken hadden, wanneer zij in elkaar de verpersoonlijking van het kwaad meenden te ontwaren. Al zou er uiteindelijk op 22 juni 1798 op het Haagse Binnenhof een guillotine worden opgericht, toch heeft zich in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden tot 1795 en in de Bataafse Republiek daarna niet een met de Franse Revolutie qua bloederigheid vergelijkbare situatie voorgedaan. De antirevolutionaire omwenteling van 1787 noch de revolutie van 1795 heeft daartoe geleid: Robespierre stierf als voorzitter van de Nationale Conventie onder de guillotine, Pieter Paulus als eerste voorzitter van de Nationale Vergadering aan de gevolgen van een zware verkoudheid.

Na de verjaardag van de erfprins kwamen de gebeurtenissen in een stroomversnelling. De Staten van Holland weigerden de door Pruisen geëiste 'éclatante satisfactie' te geven, die men vernederend achtte voor het patriottisch aanzien in de Republiek en waarvan men de noodzaak bestreed door stelselmatig de onderhandelingen daarover te vertragen. Op 9 september 1787 stelde koning Frederik Willem II van Pruisen een ultimatum aan de Staten. Hij wenste een volledige en aan duidelijkheid niets te wensen overlatende verontschuldiging voor de smadelijke behandeling, die de gemalin van de stadhouder zich in (de directe omgeving van) Goejanverwellesluis had moet laten welgevallen. Drie dagen later vielen 20.000 Pruisische soldaten onder leiding van hertog Karel van Brunswijk, een zwager van de Pruisische koning en een neef van de dikke hertog, via Nijmegen de Republiek binnen. Zij deden dat met zo'n overweldigend succes, dat in Berlijn de Brandenburger Tor ter eeuwiger nagedachtenis aan dit heugelijke feit werd opgericht en de zoon van de overwinnaar der Republiek, hertog Karel van Brunswijk, met prinses Louise, de enige dochter van stadhouder Willem V mocht trouwen.[908] De hele militaire operatie met haar sprookjesachtig besluit kostte nog geen f 500.000,- die uiteraard door de Republiek moest worden betaald. Voor de patriotten, deerlijk door de Franse troepen van de Rijngraaf van Salm in de steek gelaten, dreigde een totale afgang. Antwerpen en Brussel werden door tienduizenden van hen overstroomd, alvorens zij naar Frans grondgebied zouden afzakken.[909] Op 17 september werd Schoonho-

ven bezet, waarna de opmars naar Amsterdam tot grote ontevredenheid van Bilderdijk stagneerde. Op last van de stadhouder had hij zich daarvóór in Wesel als tolk en raadsman bij de hertog aangemeld om hem met zijn vertalingen van in het Duits opgestelde verzoeken en met juridische adviezen bij te staan.[910] Hij was als geen ander op de hoogte van oude, landsheerlijke rechten die de prins door een al te onachtzaam optreden van de Pruisische troepen niet wenste te schenden. Maar niet alleen juridisch voelde Bilderdijk zich betrokken bij de strijd, ook politiek en strategisch. Zijn oude jongensdroom om zich als veldheer te onderscheiden scheen opnieuw werkelijkheid te worden. Op 20 september arriveerde de prins in Den Haag, wat tot nu toe als prinsjesdag wordt gevierd.[911] Snel werd hij in zijn oude macht hersteld om een reden die Bilderdijk impliciet in zijn *Geschiedenis des Vaderlands* onthulde. De stadhouder was namelijk bang, dat zijn vrouw aan het hoofd van de regering zou worden gesteld: 'Men moest het vreemd vinden, dat de prins aldus (en als het ware met overijling) terugkwam, zonder vooraf enig redres te vorderen van wat tegen hem verricht was. Maar niets kon hem van zoveel belang zijn, tenzij de Pruisische armee voor te komen en er geheel vrij van te zijn. Hij verstond de bedoelingen waarmee zij gezonden was en verijdelde die, dankzij een ogenblikkelijk besluit, waardoor hij zich weer in de possessie van zijn rechten zette, met het over het hoofd zien van zaken, die inderdaad van minder gewicht waren, tijd vorderden, en aan wier belang hij te verstandig was om zichzelf en alles op te offeren. Hij was dus ineens hersteld en regeerde weer, en de vreugde was onbeschrijflijk.'[912] Op 23 september trok de hertog naar het noorden zonder het beleg om Amsterdam te slaan. Integendeel, bij Leimuiden liet hij wéér halt houden, tot ergernis van Bilderdijk, die besloot een memorie te schrijven over wat de hertog had moeten doen. Dat talmen strategisch wel eens raadzaam zou kunnen zijn, zodat hun tegenstanders in de gelegenheid werden gesteld het veld te ruimen, kwam niet in hem op. Net als in het voor zijn oom bestemde gedicht[913] kreeg ook deze hertog van Brunswijk het advies om hard op te treden en zodoende te voorkomen, dat zijn politieke tegenstanders hem dodelijk zouden treffen. Als Amsterdam weigerde zijn poorten voor hem te openen, dan moest het maar worden 'gebombardeerd'.[914] Het had zich nu al schuldig gemaakt aan een 'attentat criminel contre la Royauté, lequel exige une sévère punition'.[915] Had Amsterdam zich niet met behulp van vrijkorpsisten verdedigd, dat wil

zeggen 'des brigands, qui n'ont aucun titre et qui ne jouïssent d'aucune qualité militaire'?[916] Op 1 oktober trachtte de hertog per schuit over geïnundeerd gebied de Overtoom te bereiken, waarin slechts een deel van de Pruisische troepen slaagde. In Ouderkerk en Amstelveen werd urenlang hevig gevochten, want volgens een mededeling van Mr. Cornelis van Lennep stierven daar in nog geen vijf uur tijd 1200 soldaten en burgerslachtoffers.[917] Van Lennep beklaagde zich over het 'miserabel point d'honneur' van de Amsterdammers, die tegen de Pruisische overmacht niet opgewassen waren. Volgens hem had men er beter aan gedaan te onderhandelen. Het genootschap waartoe hij behoorde, *Libertate et Concordia*, was in politiek opzicht gematigder dan het 'kezengezelschap' *Concordia et Libertate*, waarmee Bilderdijks vader ijlings elke band had verbroken, toen opstandige burgers de oude schutterszaal van de Doelen hadden bezet.[918] Op 11 oktober gebeurde er iets eigenaardigs, wat Cornelis van Lennep frappeerde. De grootvader van Jacob van Lennep die als regent op 'concordia', dat wil zeggen op eendracht aandrong, bespeurde, hoe de orangisten in Amsterdam te vroeg victorie kraaiden: 'Een onbeschrijflijke menigte mensen trok tegen half twee met drie oranje vaandels langs de Herengracht, en wilde het huis van burgemeester Hooft voorbij, maar burgers die hen wilden tegenhouden, hebben er met los kruit onder geschoten, waardoor allen nog veel schielijker dan zij gekomen waren, de vlucht hebben genomen.'[919] Hoe Bilderdijks vader zich in deze roerige tijden staande hield, is niet bekend. Het door zijn zoon bepleite 'bombardement' van Amsterdam wist hij zonder kleerscheuren te doorstaan en waarschijnlijk heeft hij, aan de overkant van de Amstel woonachtig in de Portugees-Joodse buurt, een deel van zijn archief bij Henriques de Castro ondergebracht: 'Nog in 1787 woonde aldaar de reeds bejaarde inspecteur in een huis belendende aan dat der Portugese familie Henriques de Castro, bij wie, zo ik meen, toen er sprake van plundering was in dat veel bewogen jaar, huisraad en papieren van de bedreigde Oranjegezinde ambtenaar uit goede buurschap en overeenstemming van politieke gevoelens, zijn geborgen geworden.'[920] Als dat waar is, stonden de goede contacten van Izaac Bilderdijk met de Joodse gemeenschap in Amsterdam model voor die van zijn zoon met Isaäc da Costa en vele andere joden.

Het incident op de Herengracht toonde aan, hoe verbeten de strijd tussen patriotten en orangisten werd gevoerd, want één dag tevoren

had Amsterdam officieel gecapituleerd. Er waren kennelijk nog genoeg patriotten in de stad aanwezig die hun ongenoegen over de gang van zaken, desnoods met wapens in de hand, wilden luchten. Zouden zij zich door de stadhouder laten regeren? De meest vooraanstaande patriotten sloegen nu op de vlucht, voor zover zij op hun post waren gebleven. Cornelis van Lennep beschreef hun exodus als volgt: 'De troosteloze colonne afgezette burgemeesters, ontslagen journalisten en ontwapende militieleden vormde een gemeenschap die meer weg had van een gedesoriënteerd doorgangskamp dan van een hecht aaneengesloten kolonie van politieke kameraden.'[921] Onder hen bevond zich ook Johan Valckenaer, de beste vriend van Bilderdijk, die zich als rector magnificus in Franeker onmogelijk had gemaakt. Nog geen jaar geleden was hij aldaar president van de burgersociëteit *Fraternité* geworden, waarvan de naam een korte samenvatting van het patriottische gedachtegoed inhield.[922] Als erelid van het Franeker vrijkorps had hij zijn studenten tot gewapende opstand kunnen aanzetten, maar hij was wel zo slim om dat na te laten. Openlijk verkondigde hij het te betreuren, dat studenten niet als werkende leden (het een sloot immers het ander uit) dienst konden doen.[923] Tegen behoudzuchtige regenten gekant, evenals Bilderdijk, liet hij zich denigrerend over de niet aflatende stroom van paskwillen en rekwesten uit: 'Ik wenste van harte, dat deze patriottische epidemie, die tot de meeste plaatsen der Republiek is doorgedrongen, ook invloed op onze Hollandse vaderen[924] zal hebben, die door de vrees voor de burgerij nog zo wat in toom schijnen te worden gehouden.'[925] Valckenaer behoorde tot de radicale stroming onder de patriotten en toch waren er voldoende raakvlakken tussen hem en Bilderdijk om hun vriendschap niet in algehele vijandschap te doen omslaan. Afkeer van behoudzuchtige regenten en van journalistiek, zoals aan patriottische zijde bedreven in *De Post van den Neder-Rhijn* en *De Politieke Kruyer* en aan orangistische zijde in de *Courier du Bas-Rhin*, deelden zij met elkaar. Volgens de biograaf van Valckenaer schreven daarin journalisten die 'elkaar niets toegaven in het schelden'.[926] Volgens Bilderdijk vormden zulke media achtenswaardige organen der publieke opinie, 'die door de bevoegde macht, naarmate zij de ene of de andere partij was toegedaan, met strenge straffen en hoge boetes werden vervolgd'. [927] Dat 'achtenswaardige' sloeg niet op patriottisch gezinde journalisten en de door hen bedreven journalistiek, maar wel op bladen waarin zij hun artikelen publiceerden. Valckenaer had zijn

aftocht uit Franeker reeds gedekt met een benoeming tot hoogleraar in de rechtsgeleerdheid aan de universiteit van Utrecht, voordat de Pruisische inval plaatsvond. Hoe diep hij in de patriottische beweging was doorgedrongen, bleek toen uit zijn activiteiten als agent van het defensiewezen te Franeker. Hij was in Amsterdam druk bezig geweest om manschappen aan te werven en oorlogsmaterieel naar Friesland te verschepen.[928] Om aan het benodigde kapitaal te komen had hij, zelf niet onbemiddeld, contacten met Amsterdamse bankiers gelegd, die hem tot aan zijn dood te stade kwamen. In de tweede helft van zijn leven had Bilderdijk voor het financiële inzicht van zijn vriend groot ontzag en niet ten onrechte, want zonder de steun van Johan Valckenaer zou hij zichzelf en zijn gezin niet in leven hebben kunnen houden.

In het najaar van 1787 moest ook Valckenaer de Republiek ontvluchten. Alsof hij voorgoed uit het leven van Bilderdijk verdwenen was, vestigde hij zich te Saint-Omer, waar door tussenkomst van de graaf van Saint-Priest een Hollandse kolonie verrees.[929] Rijk en arm werden daar gehuisvest in een kazerne, maar Valckenaer trok zich als een van hun belangrijkste leiders terug op een nabijgelegen landgoed. Hij zorgde voor een lijst van onderstand ten behoeve van armlastige patriotten, die tussen de 8 en 40 francs per week kregen om in hun meest elementaire levensbehoeften te voorzien.[930] Financieel inzicht, politiek instinct, organisatietalent, communicatieve vaardigheden en een op handigheid gebaseerde gemakzucht die hem er als vanzelf toebracht zich het lot van anderen aan te trekken (want zou hij dat niet doen, dan was de ellende helemaal niet meer te overzien) streden om voorrang in deze boven alles erudiete optimist. Genoeglijk, maar niet zelfgenoegzaam, leefde hij als balling in Frankrijk. Hij ijverde voor het doen opbloeien van een Hollandse kolonie in Grevelingen, dat net als Saint-Omer in Frans-Vlaanderen lag. Zijn compatriotten namen hem zijn plan niet in dank af. Zou het slagen, dan was dat in het voordeel van Frankrijk. Bovendien zou hun gastland minder geneigd tot oorlogsvoering tegen een land zijn, dat bij de eventuele vredesonderhandelingen een claim op de welvarende kolonie in Grevelingen zou kunnen leggen.[931] Valckenaer zag onmiddellijk de tegenstrijdigheid van deze argumentatie in, maar het gekrakeel van zijn politieke vrienden beu, die hem, behalve van landverraad, ook van fraude verdachten ter verkrijging van hun eigen financiële onderstand, vertrok hij naar het centrum van de macht: Parijs. Daar werd

hij lid van de Jakobijnenclub en keek hij meesmuilend op zijn leven in de Republiek terug: 'In de kunst van het insinueren hebben wij het veel verder gebracht dan onze overgrootouders. Daarentegen konden zij elkaar beter uitschelden, ziedaar het enige onderscheid.'[932] Of Bilderdijk het naar zijn inzicht verder in de kunst van het insinueren dan in die van het schelden wist te brengen, heeft Valckenaer later nooit openlijk te kennen gegeven, maar wel behoedde hij zijn vriend voor al te scherpe uitspraken in brieven aan uitgevers of voorredes van een te verschijnen boek. De zomer van 1789 bracht hij deels in Parijs, deels in Versailles door. Hij verbleef langdurig in het Hôtel de Beaujolais, dat uitzicht op de tuinen van het Palais-Royal bood. Daar zag en hoorde hij Camille Desmoulins het volk toespreken over het ontslag van Necker.[933] Wie zich in zijn leven verdiept, staat versteld van wat deze patriot in hart en nieren heeft meegemaakt, van de overeenkomsten tussen het lot van een balling in Frankrijk, die zichzelf goed kon redden, en van een balling in Londen en Brunswijk, die dat nauwelijks kon, en vooral van hun wederzijds gekoesterde vriendschap. Zo ooit het gezegde 'les extrèmes se touchent' een kern van waarheid heeft bevat (het tegendeel is veel gemakkelijker aan te tonen), dan is dat hier het geval. Zij vulden elkaars tekortkomingen aan en hadden wezenlijk begrip voor elkaars standpunten die, hoe verschillend ook, met zoveel schranderheid en overredingskracht naar voren werden gebracht, dat de helende werking van hun desillusies hen telkens weer met elkaar zou verzoenen. Liefdesperikelen deden beiden het gezelschap van mannen zoeken, waarin hun geest schitteren kon, terwijl een natuurlijke distinctie hen tot buitenstaander in welk gezelschap dan ook stempelde. Ja, hoe paradoxaal het ook klinkt, zij waren lotgenoten die in een eigen wereld leefden, wat geografisch het sterkst tot uitdrukking kwam in het najaar van 1787, toen Valckenaer zich niet zonder zwier in de 'troosteloze colonne' voegde, zoals die was gesignaleerd door Cornelis van Lennep.

Bilderdijk begaf zich midden in het strijdgewoel, waaraan hij 40 jaar later nog herinneringen bewaarde. In Haarlem tegenover de Grote Kerk woonachtig verbaasde hij zich erover, hoe elke klokslag hem door zijn leden 'ratelde', terwijl het 'schutgedonder mede op 't bloedig veld gehoord' hem nauwelijks was opgevallen.[934] Hoe kon hij toch op het slagveld 'midden in 't gedruis onaangedaan' blijven en op zijn oude dag elke klokslag als een dodelijke aanslag op zijn leven ervaren?[935] Hij dacht, dat het met zijn verval van krachten samenhing.

Vroeger zag hij nergens tegen op, bezat hij een onuitputtelijke energie en zorgde hij er wel voor dat er niet met hem viel te spotten. Dat laatste liet Da Costa goed uitkomen in zijn beschrijving van Bilderdijks contacten met Pruisische officieren tijdens het overleg te velde: 'Met de Pruisische officieren werd bij die gelegenheid, menig woord met de hem eigen geestigheid en nadruk gewisseld, waar men zich de een of andere aardigheid voor het kittelorige Nederlandse gevoel, zij het ook in scherts, moge hebben veroorloofd.'[936] In zulke overlegsituaties, aldus Da Costa, 'kweet zich de krijgs- en staatkundige dichter, met een altijd wakend oog op de belangen van de prins, zijn zender, uitstekend'.[937] Het is net alsof Bilderdijk, althans in deze visie, als een spion van zijn opdrachtgever optrad om hem van nuttige informatie te voorzien, hoewel deze hem officieel als adviseur voor hertog Karel van Brunswijk had aangesteld. Noch de Pruisische koning, noch prinses Wilhelmina mocht het in de Republiek immers voor het zeggen krijgen! De haast waarmee Willem V in Den Haag zijn oude regeringsverantwoordelijkheid op zich nam, kan mede het gevolg zijn van wat Bilderdijk hem rapporteerde. Hoe dat ook zij, hij onderhield zowel met de stadhouder als met de hertog uitstekende contacten, zodat beiden hem hun dankbaarheid voor zijn bewezen diensten wilden tonen. Omdat de patriotten na hun exodus een grote bestuurlijke leegte hadden achtergelaten, waren er voor geheide Oranjeklanten als Bilderdijk genoeg banen om uit te kiezen. Reeds hadden hem voorstellen in die richting bereikt en liet hij daarover ook zelf zijn gedachten gaan, terwijl de hertog hem naast zich wilde hebben bij de afname van de overwinningsparade op de Overtoom: 'De hertog was met de strategische kundigheden van de Haagse advocaat en diens raadgevingen dermate ingenomen, dat hij diens gelukwensen met de voorspoed der Pruisische wapenen op de parade aan de Overtoom met een vleiend getuigenis beantwoordde: *Tout cela n'est dû qu' à vous, Monsieur!*'[938]

Waarschijnlijk vond de parade op zondag 14 oktober 1787 plaats, dat wil zeggen één dag voor het regiment Oranje-Nassau van de prins in het Amsterdamse Spinhuis zou worden ondergebracht. Of daaruit een patriottische hatelijkheid sprak of niet, zij hier kies in het midden gelaten, maar wat voor deze datum pleit, is, dat alleen op die dag een militaire parade veel bekijks trok, er al een begin met de ontwapening van vrijkorpsisten was gemaakt en alle aandacht exclusief naar de Pruisische troepen uitging. Nog voor het einde van de daarop vol-

gende maand waren die in hun kazernes te Wesel teruggekeerd, van waaruit een deel van de troepen naar Pruisen afmarcheerde. Deze dag, door Bilderdijk niet precies gedateerd, vormde een hoogtepunt in zijn leven. Al zijn ambities op maatschappelijk en politiek gebied had hij in dienst van de stadhouder, ten behoeve van de hertog, kunnen verwezenlijken. Als strateeg en advocaat was hij niet de mindere van de gelauwerde dichter Bilderdijk gebleken. Met de hoogste blijken van dankbaarheid in het openbaar aan hem betoond moet hij, staande naast de hertog op de Overtoom, een kortstondige sensatie van geluk hebben gekend. Zoals Onno Zwier van Haren de intocht van prins Willem IV in Amsterdam als een hoogtepunt in zijn leven beschouwde, bleef Bilderdijk zich de parade op de Overtoom herinneren als een schouwtoneel voor de glorieuze rentree van prins Willem V. Die was er lijfelijk wel niet bij aanwezig geweest, maar in de geest des te meer. Had Willem de Zwijger niet evenzo in de achtste zang van *De Geuzen* prins Willem IV Amsterdam zien binnentrekken? De waarderende woorden van de hertog heeft hij herhaaldelijk geciteerd, zowel in de *Geschiedenis des Vaderlands*[939] als in *Mengelingen en fragmenten*[940], maar hoe vaak is hij er niet op afgerekend? Potgieter vond het citaat belachelijk en drukte Busken Huet op het hart er vooral de gek mee te steken, dat was heel wat effectiever dan lof met blaam te weerleggen.[941] Hoe kon een gentlemanlike beleefdheid van de hertog worden uitgelegd als een serieuze erkenning van Bilderdijks juridische en krijgskundige capaciteiten? Kollewijn voegde zich in het koor van meesmuilende critici die, slim als zij waren en behept met een feilloos inzicht, natuurlijk wel beter wisten. Bilderdijk was niet anders dan een levende wegwijzer voor de Pruisische troepen geweest! Tegen het getuigenis van generaal von Pfau in, nota bene de hoogste in rang binnen de generale staf van 's hertogs leger, vond Kollewijn, dat er door critici terecht van 'onverdiende lof' was gesproken voor de man, die zich zoiets maar al te graag liet 'aanleunen'.[942] Had Bilderdijk in plaats van de uitgestoken hand van de hertog te drukken, toen deze mondeling blijk van zijn waardering gaf, hem soms flink door elkaar moeten schudden en zeggen dat hij van zulke complimenten niet gediend was? Dat zou te gek voor woorden zijn geweest en volkomen in strijd met hoe de verhoudingen in werkelijkheid lagen. Bovendien zou een op uiterlijk vertoon en onverdiende complimenten gesteld iemand zich niet, zoals Bilderdijk, openlijk teleurgesteld hebben getoond over de houding van de prins.

Uit vrees minder hoog te worden aangeslagen dan hem 'rechtens' toekwam, zou zo iemand doen, alsof hij juist zéér in de gunst bij de allerhoogste gebieder in het land stond.

Bilderdijk koos voor zijn misplaatste zelfbeklag deels de men-vorm: 'Ik had veel geleden, veel ter hulpe van ongelukkigen verspild, ja, 'verspild', zeg ik, aan ondankbaren, toen men mij door de heugelijke omwenteling boven alles verheven waande en in de eerste en voordeligste ereambten gesteld dacht te zullen worden.'[943] In plaats daarvan kwam men aanzetten met een baantje als secretaris van Rotterdam, dat een salaris van f 4000,- à f 5000,- opleverde, plus het vooruitzicht pensionaris van die stad te worden. Hoewel hij als advocaat nooit zo'n jaarsalaris zou kunnen verdienen, zag hij ervan af. Pensionaris van Rotterdam had hij wél willen worden: 'Had men mij dat laatste dadelijk opgedragen, dan zou ik het waarschijnlijk hebben aangenomen, maar niet een secretariaat waarin ik mij voorstelde geen vrije werkzaamheid genoeg voor mijn genie te kunnen oefenen. Ik bleef derhalve simpel advocaat, van alle mogelijke standen wel de onafhankelijkste en aangenaamste, maar waarvan ik vooruitzag, dat de werkzaamheden thans vrij wat zouden verminderen.'[944] Het werk van een secretaris *toen* was te vergelijken met dat van een gemeentesecretaris *nu*, terwijl een pensionaris als eindverantwoordelijke voor alle juridische en administratieve handelingen van een gemeente niet alleen boven de secretaris stond, maar ook het recht had om de gemeente te vertegenwoordigen in de Statenvergadering. Gijsbert Karel van Hogendorp werd weldra tot pensionaris van Rotterdam benoemd, wat de vraag doet rijzen, of Bilderdijk zich hierdoor overvallen heeft gevoeld. Achtte hij zich wellicht gepasseerd? Het antwoord op die vraag moet ontkennend luiden en wel om twee redenen. Op de eerste plaats was er voor nieuw zelfbeklag in welke vorm dan ook geen enkele aanleiding, want hem werden anders dan hij het later deed voorkomen voldoende ambten aangeboden. Prinses Wilhelmina had met genoegen gezien, hoe zeventien heren als 'auteurs'[945] van haar aanhouding bij Goejanverwellesluis 'voor eeuwig en altijd' van alle ambten zouden worden uitgesloten,-éclatanter had haar satisfactie niet kunnen zijn-, wat tezamen met het ongedaan maken van alle 'remotiën' of verwijderingen van Orangisten door de patriotten in het hele land tot vacatures leidde.[946] Over de vacatures in Rotterdam was Bilderdijk geraadpleegd, over een ambt bij de Raad van State werd hij vervolgens door zijn vaste aanspreekpunt bij de prins, thesaurier J.C.

Reigersman, gepolst: 'Sedert heeft de thesaurier-generaal mij een ambt bij de Raad van State aangeboden. Hij was mij zeer geattacheerd, en deed niets zonder mijn advies.'[947] Bilderdijk ambieerde de functie van procureur-generaal of advocaat-fiscaal bij het Hof van Holland, die hij had kunnen krijgen, indien hij bereid was geweest alle patriotten zonder aanzien des persoons te vervolgen. Maar het sierde hem, dat hij dat nu juist niet wilde doen! Er waren volgens hem veel patriotten die zich door hun superieuren op sleeptouw hadden laten nemen. Moest hij tegen hen een vervolging instellen? Nee, hij wilde de functie van procureur-generaal alleen uitoefenen, mits men niet de stenen zou vervolgen, zoals hij zich plastisch uitdrukte, maar de personen die ermee hadden gegooid.[948] Hier ziet men hem na het op de Overtoom genoten zoet al een bitter voorproefje van de komende tijd nemen. Als advocaat zou hij in de toekomst de tegenstanders van het stadhouderlijk bewind even vurig verdedigen als de voorstanders in het verleden. Gevoegd bij zijn gereserveerde houding tegenover prinses Wilhelmina maakte dat zijn positie er binnen het Oranjekamp niet sterker op: 'Hierdoor maakte hij zich dan wederom natuurlijk vijanden bij zijn eigen partij, terwijl hij niet minder het voorwerp bleef van de haat der tegenovergestelde, en hoegenaamd geen twijfel koesterde over wat bij een eerlang door hem voorziene en voorspelde verandering van zaken in revolutionaire zin, menselijker wijze zijn lot zou zijn.'[949] Op de tweede plaats wenste Bilderdijk met zijn reeds gebleken afkeer van het ambt niet het leven van een ambtenaar te leiden. Toen burgemeester Repelaar van Dordrecht hem een paar dagen na de omwenteling vroeg, of hem al een eervolle betrekking was aangeboden, antwoordde hij ontkennend, 'zeggende daarbij dat niets mij mijn praktijk vergoeden kon, die mijn lust was'.[950] Daarom was in professioneel opzicht zijn zelfbeklag misplaatst, want naar eigen eer en geweten verkoos hij advocaat in dienst van het Hof van Holland te blijven. Zijn hypochondrie en pose van gedupeerde orangist bij wie de stadhouder in het krijt stond, vormden voor zijn intimi een verklaring voor zijn jeremiade over de 'voordeligste ereambten' die hem waren ontgaan. Voor de negatieve aspecten van zijn houding sloten zij hun ogen om zijn tolerantie jegens de patriotten positief te waarderen. Uylenbroek en Loosjes hadden geen goed woord voor de Pruisische inval over, patriottisch gezind als zij waren, en toch bleven zij op goede voet staan met de Oranjegezinde man die, staande naast de hertog van Brunswijk, de

parade op de Overtoom had afgenomen. Zou de hertog gelijk hebben en was de Pruisische inval inderdaad dankzij Bilderdijk goed afgelopen, dan velden de patriotten in de Republiek een positief oordeel over iemand die hun val mede had bewerkstelligd en door wiens toedoen uiteindelijk, tot meerdere eer en glorie van Frederik Willem II, de Brandenburger Tor zou worden opgericht.

Wegens zijn besognes met de Pruisische inval in de Republiek was hij niet in staat geweest om zich intensief met Kaat Mossel te blijven bemoeien. Toen hij over de verspilling van zijn energie aan 'ondankbaren' sprak, doelde hij zeker niet op haar. Zij was het slachtoffer van een spel dat op hoger niveau de inzet van al zijn krachten vergde. Bij 'ondankbaren' zal hij eerder aan hoge functionarissen als raadpensionaris Pieter van Bleiswijk gedacht hebben, die het in het najaar van 1787 zwaar te verduren kreeg. De ruiten van zijn Haagse woning werden ingegooid, hijzelf bewaakt, omdat men in hem meer een patriot dan een loyale orangist ontwaarde. Misschien doelde Bilderdijk ook op Reigersman en baron de Larrey, al was hij nog zo 'geattacheerd' aan vooral de thesaurier van de prins. Hoe dat ook zij, hij had zijn werkzaamheden ten behoeve van de nog immer in gevangenschap verkerende Kaat Mossel uitbesteed aan één der gebroeders Van der Linden, waarschijnlijk de advocaat Mr. Johannes en niet de procureur Mr. Dirk van der Linden. Laatstgenoemde handelde meestal ten kantore alle administratieve zaken af, terwijl eerstgenoemde zich als advocaat met alle zuiver juridische aspecten van een zaak bezighield. Hij verdedigde de belangen van hun cliënten daadwerkelijk in de rechtszaal en zo kon het gebeuren, dat de speciale commissie, zelfs na het slotpleidooi van Bilderdijk, aan Mr. Johannes van der Linden had gevraagd om de verdediging van Kaat Mossel ter hand te nemen. Hangende het door de hoofdaanklager bij het Hof van Holland ingestelde beroep zat Kaat Mossel nog steeds in preventieve hechtenis in de Gevangenpoort te Den Haag, toen de Pruisen na Rotterdam ook Den Haag veroverden. Een week later werd voor notoire orangisten, zoals zij, amnestie afgekondigd, dat was op 27 september 1787, maar daarvan wenste de Rotterdamse volksvrouw geen gebruik te maken.[951] In het juridisch steekspel dat van haar weigering het gevolg was, bemoeiden de gebroeders Van der Linden zich beiden met haar motivering om van de amnestieregeling geen gebruik te maken. Ze had zich nergens schuldig aan gemaakt, dus was de amnestieregeling niet op haar zaak van toepassing. Mr. Johannes

van der Linden eiste een formele bevestiging van haar onschuld, zo overtuigend door haar vroegere advocaat Mr. W. Bilderdijk aangetoond, plus een financiële genoegdoening voor het na haar officiële vrijspraak geleden ongerief.[952] Pas op 21 november van dat jaar ging het Hof van Holland overstag en werd Kaat Mossel vrijgelaten. Aan haar moest op kosten van de Staten van Holland een vergoeding van 3642 guldens en 18 hele stuivers worden uitbetaald.[953] Van al dat geld wenste Bilderdijk niets ter honorering van zijn eigen diensten te ontvangen. Hij mocht volgens de overlevering de laatste deur naar de vrijheid in de Voorpoort voor haar ontsluiten, waarna Kaat Mossel begeleid door een erewacht feestelijk uitgeleide naar Rotterdam werd gedaan.[954] Daar begon ze na haar vrijlating een koekkraam in de buurt van de Hoenderbrug.[955] Terecht heeft Bilderdijk over zichzelf opgemerkt, dat hij als advocaat 'allervoordeligst en dus ook allersterkst' optrad voor zijn clientèle.[956] Kaat Mossel zou hem volmondig gelijk hebben gegeven, indien ze hem dat had horen beweren. Vergelijkt men daarmee het optreden van de speciale commissie, dan springt het onbaatzuchtig optreden van Bilderdijk dadelijk in het oog: 'Niet dan na veel geld gekost te hebben vertrok de speciale commissie, met het hartzeer, dat hun last afgelopen was zonder dat er gehangen, geradbraakt, onthoofd of zelfs gegeseld, of enig schavot was opgericht.'[957] Zij had volledig gefaald, behalve op het punt van zelfverrijking, terwijl Bilderdijk zijn doel had bereikt zonder van zelfverrijking een punt te maken. Daarom zal 21 november 1787 voor hem een tweede hoogtepunt in zijn leven hebben gevormd!

Symbolisch voor de neergang die er kort op volgde, was de benoeming van Laurens Pieter van de Spiegel tot raadpensionaris van Holland. Zijn voorganger Pieter van Bleiswijk mocht op 3 november van dat jaar zelf ontslag nemen, waarna men niemand anders dan de Zeeuwse raadpensionaris had kunnen vinden om als leider van de Republiek op te treden. Hij was meer een bestuurlijk ingestelde bureaucraat dan een politicus en al helemaal geen staatsman. Wat dat betreft, leek hij veel op prins Willem V. Zijn opinies waren van een schrikbarende nietszeggendheid of getuigden van een onverbeterlijk optimisme, waaraan menigeen aanstoot nam. Een voorbeeld van het eerste is zijn mening, 'dat de Fransen veel meer terribel zijn geworden sinds het gebruik der guillotine'.[958] Als een voorbeeld van het tweede kan zijn commentaar op de Franse veroveringszucht gelden: 'Ik ben van mening, dat met standvastigheid en goede dispositiën het

land nog wel te redden is.'[959] Bilderdijk had geen goed woord voor hem over: 'Niemand echter was er in Holland te vinden, die men voor het raadpensionariaat bekwaam of geschikt kon achten. Niemand kwam in aanmerking, en men moest zijn toevlucht nemen tot Van de Spiegel, een Zeeuw, prinsgezind, niet op zijn Hollands, maar zoals een Zeeuwse magistraat het placht te zijn, met de egoïstische bekrompenheid hem veelal eigen, en die als geleerde in de studeerkamer een goed staatkundige was, maar niets van de staatsman had. Ten aanzien van het inwendige bestuur had hij zijn geboorte als Zeeuw en de Hollandse geest, tegen de Zeeuwen ingenomen, tegen zich. Zijn oversterke verknochtheid aan Zeeland en Zeelands bijzondere belangen stiet iedereen tegen de borst. Hij was bovendien zeer op zijn concepten gezet, er alles doorheen jagend, wat men hem als persoonlijk karakter misduidde, maar wellicht louter tot zijn provincialisme behoorde. Hij was voor het overige niet een man van de wereld, zoals nodig was om het uiterlijk van zijn post met waardigheid en minzaamheid te ondersteunen. Ten aanzien van de buitenlandse betrekkingen en wat die vorderden, was hij vreemd en onvatbaar, terwijl zijn kleingeestigheid iedereen aanstoot gaf. Met zo'n man moest de ongelukkige Willem V, in het midden der stormen die zich niet dan enigszins schijnbaar neergelegd hadden, van vijanden en valse vrienden omringd, en tussen de oneindige draaikolken in, die de Staatshulk van rondom met verzwelging bedreigden, te roer staan, terwijl alle voorwerpen van het bestuur in de uiterste verwarring en jammerlijkste toestand waren gebracht en de middelen ter herstelling ontbraken.'[960] Bilderdijk ventileerde zijn mening over Van de Spiegel openlijk, met spot en venijn, door zich bijvoorbeeld in een gedicht af te vragen, of deze er wel de man naar was om de kranke, Hollandse maagd op te peppen. Hoe zou de raadpensionaris dat toch moeten doen? Door als spiegel in een nachtkastje voor haar dienst te doen? In plaats van het woord 'nachtspiegel' te gebruiken sprak hij expres deftig van een 'nachttrezoor'.[961] Zijn kritiek op de raadpensionaris, gevoegd bij zijn verdediging van patriotten, was er de oorzaak van, dat men aan een verwijdering tussen hem en de prins dacht. Beiden zouden er smakelijk om hebben moeten lachen, getuige althans dit commentaar van Bilderdijk: 'Van beide zijden loegen wij daarom en ik zei: Om hemelswil, Mijnheer, laat ze maar praten, dat bespaart me de ongein van oneindig veel aanbevelingen voor personen die in meerderheid zeer aanbevelenswaardig zijn.'[962] Zijn omgang

met de prins was vertrouwelijk genoeg om hem zo'n lichtpuntje in hun zogenaamde 'verwijdering' te laten ontdekken en de prins kende hem inmiddels goed genoeg om zo'n kwinkslag te kunnen waarderen.

Wat misschien nog wel meer dan de reeds genoemde hoogtepunten het jaar 1787 in het leven van Bilderdijk gedenkwaardig maakte, is zijn onverbloemde keuze voor tolerantie op politiek en religieus gebied. Aangezien hij de situatie in Den Briel goed kende,-het wanbestuur van zijn vriend Kumpel was niet lang geleden aan het licht gekomen-, liet hij zich door de orangisten ter plaatse overhalen om een rekwest op te stellen, waarin zij het vertrek van alle patriotten uit het openbaar bestuur eisten.[963] Hij voelde zich medeverantwoordelijk voor het slecht functioneren van zijn jeugdvriend, dus was hij geneigd zijn politieke vrienden te helpen bij hun streven naar herstel van de oude situatie. Ook in Den Briel diende men de 'remotiën' weer ongedaan te maken. Tegelijkertijd zou hij tot 1795 honderden patriotten verdedigen, wat hem niet in dank werd afgenomen: 'Gaarne had men om die werkzaamheid van mij voor de arme ongelukkigen (van wie ik er over de 1100, ik zeg élfhonderd, heb gered, zodat geen van hen op het schavot gekomen is, en waarbij ik van het mijne aan noodzakelijke kosten over de f 4000,- ben ingeschoten), mij met een heel voordelig ambt uit de weg geruimd.'[964] Afgezien van het precieze aantal cliënten schoot hij er dus duizenden guldens bij in, of hij nu de verdediging van patriotten of van orangisten op zich nam. Dat voorspelde weinig goeds voor zijn financiën in de komende tijd. Daar kwam nog dit probleem bij: naarmate de patriotten in toenemende mate een beroep op hem deden, moest hij hun eerlijk te verstaan geven als Oranjegezinde advocaat minder voor hen te kunnen betekenen. Voor zover zij dachten dat vriendjespolitiek ertoe zou kunnen leiden, dat hij meer voor hen gedaan kon krijgen dan een met de beginselen van de Franse Revolutie dwepende collega, moest hij hen uit de droom helpen. Het Oranjegezinde stads- en staatsbestuur hielp liever geen patriotten: 'In al die tijd, die er omgegaan is, tot de ontzegging[965] toe, heb ik (voor zover ik weet) niets gedaan dan reeds hangende zaken naar orde van de praktijk voortzetten. De meeste nieuwe zaken heb ik buiten proces gehouden en voor arbiters gebracht, geen adressen voor iemand gemaakt, zeer weinig geadviseerd en de lieden afgescheept met: het is hard, maar ik kan u niet helpen, omdat ik als Oranjeman bekend sta.'[966] Het behoorde tot de grootste fouten van het bewind in de periode 1787-1795, dat het de macht van de regen-

ten, al of niet Oranjegezind, ten koste van de bevolking intact liet. Wie het patriottisme als een kwaad zag, moest erkennen, dat het daardoor een onuitroeibaar kwaad toescheen. Ideologisch was de burgeroorlog in de Republiek niet met de omwenteling van 1787 geëindigd, wat voor het idee van een rechtsstaat grote gevolgen had. De mondige burger bleef zich roeren en zijn recht desnoods bij een rechter zoeken. De gebroeders Van der Linden hadden het daarom niet minder druk, zoals Bilderdijk had voorzien, maar juist drukker dan ooit. Pas na het vertrek van de stadhouder, per pink uit Scheveningen, brak de door hem voorziene periode van betrekkelijke rust voor een Oranjegezinde advocaat aan. In een brief aan Adriaan Loosjes geschreven, kort na de inval van de Pruisische troepen, deed Bilderdijk het voorkomen, alsof de strijd gestreden was en hij voortaan partijloos door het leven zou gaan. Onafhankelijk als hij altijd in politiek opzicht geweest was, moest hij er in de nieuwe situatie voor waken niet van 'bijzondere inzichten' te worden verdacht, waaronder men opportunisme dient te verstaan. Het was zijn kiese manier om aan een patriottisch gezinde vriend te laten weten, dat hij geen financieel voordeel uit de machtswisseling wilde behalen, maar in strijd met zijn geclaimde politieke onafhankelijkheid was hij vóór de inval van de Pruisische troepen wel degelijk een prominent lid van de Oranjegezinde partij geweest.

De brief aan Adriaan Loosjes is belangrijk genoeg om deels geciteerd te worden, want zij schetst een beeld van verwarring en onoplosbare dilemma's die Bilderdijk noopten onder het mom van wishful thinking voor tolerantie te pleiten: 'Of ik mij hartelijk verenig met de gevoelens door u omtrent de verdraagzaamheid van begrippen en de plicht van een goed burger in woelende of door overmacht beslechte partijen voorgedragen, is (vertrouw ik) buiten bedenking. En ik acht het een waarachtig geluk voor mij, dat ik zowel van de partij die ik heb aangekleefd (ik zou ze naar geweten aankleven zo de verdeeldheid nog voortging, maar ik houd de partijschap voor neergelegd en daarom bedien ik mij van de uitdrukking des verledens), als van de andere onafhankelijk heb kunnen blijven, terwijl ik de aanzoeken van de ene kant afsloeg, aan de andere generlei gunsten ooit gehad, of gezocht, of genoten heb, die mij van bijzondere inzichten kunnen verdenken.'[967] Inderdaad gaan onafhankelijkheid van geest en tolerantie zeer goed samen, en gebaseerd op een valse premisse dat namelijk de burgeroorlog was afgelopen, kon Bilderdijk tolerantie in politiek

opzicht voor een groot goed houden. Het verwarrende schuilt hem echter hierin, dat hij die met terugwerkende kracht claimde, alsof hij geen ruzie met Feith over de uitgave van *De Geuzen* had gekregen en Kaat Mossel niet op het scherp van de snede had moeten verdedigen. Lijdt een woord als 'tolerantie' bij Bilderdijk enigszins aan terminologische inflatie, nog veel meer is dit het geval met een woord als 'republikein'. Bilderdijk vervolgde zijn brief aan Loosjes zo: 'Voorts verzeker ik u, dat ik in de troubles noch aristocraat, noch democraat, maar waarachtig republikein ben geweest.'[968] Zou hij nog lang republikein blijven? Dat wist hij niet, omdat het onduidelijk was, of de Republiek nog lang zou blijven bestaan. Daarom 'ontsla ik mij er ook van om mij ergens mee te bemoeien'.[969] Hoe valt dit openlijk beleden republicanisme te rijmen met zijn voorkeur voor de Oranjegezinde partij? Da Costa brak er ook zijn hoofd over en concludeerde, dat Bilderdijk met 'republiek' niet iets bedoelde wat het tegenovergestelde van een monarchie inhield, zoals die in Frankrijk bestond, maar een staatsvorm waarin de macht door de Staten en de stadhouder werd gedeeld.[970] Zelfs met deze uitleg erbij blijft de term 'republiek' iets dubbelzinnigs houden, want zij verschaft geen enkele duidelijkheid over de verdeling van de macht tussen de Staten en de stadhouder. De vraag waar het in de burgeroorlog nu juist om ging, was: vormden de Staten gezamenlijk de opperste soeverein, of de stadhouder in zijn eentje? En als de opperste soevereiniteit door de Staten en de stadhouder moest worden gedeeld, wie van hen oefende rechtens de meeste macht uit? Ongetwijfeld was Bilderdijk van mening, dat de stadhouder als een koning behoorde te regeren,-hij zou dat in 1789 met evenzoveel woorden zeggen-,[971] maar een man als Loosjes kon uit Bilderdijks openlijk beleden republicanisme hebben afgeleid, dat hij tegen de monarchie of voor een stadhouderloze republiek als staatsvorm was. Terminologische inflatie maakte de ware of bedoelde betekenis van woorden als 'tolerantie', 'republiek' en 'aristocraat' onduidelijk. Onder dat laatste woord verstond Bilderdijk zowel een lid van een adellijk geslacht als een niet-adellijke regent. Wanneer hij verklaarde ten tijde van de burgeroorlog geen aristocraat of democraat geweest te zijn, maar een republikein, bedoelde hij Van Harens oude leuze: 'Oranje in het hart en niemands slaaf' gepraktiseerd te hebben. Maar een man als Loosjes zal bij 'aristocraat' aan het hoofd der aristocratie gedacht hebben, van oudsher de prins van Oranje, dus zal hij wellicht met gefronste wenkbrauwen hebben begrepen,

dat Bilderdijk niets met de Oranjegezinde partij te maken wilde hebben, niets met hervormingsgezinde burgers, maar alles met degenen die ten tijde van prins Maurits 'staatsgezinden' werden genoemd. Het zal de lezer inmiddels duidelijk zijn, dat Bilderdijk in hen de voorlopers van de patriotten zag, in zijn optiek geen 'staatsgezinde' maar 'staatsgevaarlijke' burgers. Als een kind van zijn tijd bediende Bilderdijk zich van dit soort termen om de geestelijk rek in de betekenis ervan tot het uiterste te benutten. Hij kon er zijn eigen ruimdenkendheid mee etaleren en als gevolg daarvan, bij wijze van ingecalculeerd risico, door een vriend als Loosjes verkeerd begrepen worden, zodat zij elkaar hun vriendschap niet behoefden op te zeggen. Als homo dialecticus was Bilderdijk een meester in het opentrekken van registers, waardoor een en dezelfde melodie op het orgel van zijn verbeelding voor de ene luisteraar toch anders klonk dan voor de andere. Als componist stak hij, wat dat betreft, zijn tijdgenoten de loef af, waardoor het hem soms lukte vriend en vijand voor zijn geesteskinderen te winnen. Hij sprak zich onverbloemd voor tolerantie op politiek gebied uit, maar het was wel de keuze van een homo dialecticus wiens onafhankelijke geest zich nergens aan wilde binden, zelfs niet aan het idee van ongebondenheid dat, met verschuivingen naar links of rechts in het politieke spectrum, in het begrip 'tolerantie' tot uitdrukking komt.

Met zijn tolerantie op religieus gebied was het niet wezenlijk anders gesteld. Binnen de ene christelijke denkrichting van Bilderdijk laat zich enerzijds een augustiniaanse of orthodoxe, anderzijds een theosofische of spirituele variant onderscheiden.[972] In het door Joris van Eijnatten geïntroduceerde begrip 'interconfessionele orthodoxie'[973] ter karakterisering van Bilderdijks godsdienstige en zowel religieuze als spirituele opvattingen ligt dat opgesloten. Zo wordt het onverenigbare verenigd, want gewoonlijk staan spiritualiteit en orthodoxie haaks op elkaar. Beide groeperen zich weliswaar om het 'Gotteskonzept', zoals Kolakowski te kennen geeft,[974] maar dat concept wordt in godsdienstig opzicht dogmatisch en als een verplicht nummer, vergelijkbaar met een vraag en antwoord uit een catechismus, onder woorden gebracht, terwijl het in religieus en spiritueel opzicht als wezenlijk en hoogst persoonlijk wordt ervaren. Binnen de aldus gedefinieerde, ene christelijke denkrichting ligt de tolerantie die er het gevolg van is, al verankerd. Tot geen enkel kerkelijk genootschap behorend sympathiseerde Bilderdijk met verschillende protestantse theo-

logen, met Luther minder dan met Calvijn, zoals uit zijn eerder geciteerde reactie op de *Ode aan God* van Feith reeds gebleken is,[975] en dus ook met een kerkvader als Augustinus, die hem terug in de tijd met de moederkerk verbond. Hij sympathiseerde met sacramenten en kloosters en verborg onder zijn afkeer van de remonstranten een nog veel grotere afkeer van de strijd tussen Gomarus en Arminius: 'Gomarus is zeker nooit de vijand van Arminius geweest, maar verdedigde hem toen deze van diens reis uit Italië met grote naspraak van pausgezindheid thuiskwam, en het is innig plichtsgevoel geweest, waardoor hij zich verbonden voelde om zich met kracht tegen het verderf van de nieuwigheden diens gans niet slimme, maar wellicht wat onnozele mans te verzetten, en dank zij de hemel voor Gomarus' moed en standvastigheid!'[976] Hier is een oude man aan het woord,[977] die zich zijn tolerantie op religieus gebied zeer goed herinnerde, wat hem overigens in een in godsdienstig opzicht gepolariseerde tijd niet verhinderde Calvijn boven Luther en Gomarus boven Arminius te stellen. Dat zou hij in 1787 waarschijnlijk nagelaten hebben, toen zijn gedachten zich meer tot het christendom bepaalden dan tot een richting binnen het christendom. Het is trouwens opvallend hoeveel gedichten 'Het christendom' als titel dragen, waaruit ook al iets van zijn tolerantie op godsdienstig gebied kan blijken.[978]

Een jaar later, in 1788, vielen in het voorbericht van de 'Vertoogen van Salomo' zijn spirituele halfheid en belijdenis van een praktisch christendom op. Van der Palms vertaling van het boek *Prediker* had in hem een fakkel ontstoken, 'die door nagenoeg het gehele dichtstuk een licht heeft verspreid over wat onze blindheid voor het goddelijk werk, bij onze baldadige vermetelheid om in Zijn bestier te willen treden, (de bron van ons morrend ongenoegen!) stout, klaar en treffend uitdrukt, en over wat een fundament legt, waarop een rijk aantal overtuigende lessen en gevolgtrekkingen wordt gebouwd, die, zonder dat, op zichzelf schijnen te staan en door het gemis van de merkbare verbinding, aan kracht en nadruk verliezen'.[979] De kern van wat hier staat, houdt een waarschuwing in. Wie niet in staat is God te doorgronden, moet zich niet een oordeel aanmatigen over wat Hij heeft aangericht. Menselijke stelligheid staat haaks op Gods raadselachtige bedoelingen. Zij is misplaatst en dient, hoezeer ook door rationele overwegingen ingegeven, vaak als een masker voor eigen onzekerheid. Het 'Gotteskonzept' dat Bilderdijk zijn lezers voorhoudt, waarin het onzichtbare voor hen wordt uitgelicht en het zichtbare

gewantrouwd, komt neer op vermoedens. In het tweerichtingsverkeer tussen God en een gelovige is er daarom noodzakelijk sprake van spirituele halfheid, tenzij God zich op een mystieke wijze volledig aan hem openbaart. Een indirect pleidooi voor tolerantie had niet anders kunnen luiden! Nu zou men een mystieke openbaring van God als een niet-christelijke ervaring van de eerste orde kunnen beschouwen. Maar zo keek Bilderdijk er niet tegen aan, want voor hem stond vast, dat de hoogste wijsheid bestaat uit het kennen van God en dat mystieke ervaringen in het verlengde liggen van de belichaming van Gods openbaring in de persoon van Jezus Christus. Om daarover geen misverstand te laten bestaan eindigde hij zijn voorbericht dan ook aldus: 'Wat is wijsheid anders dan God te kennen? En wie kan God kennen, tenzij door Hem, in wie al onze eeuwige en tijdelijke uitzichten zich verenigen, op wie Salomo gehoopt heeft, en die ons het verloren Eeuwig terug heeft gebracht, Hij, die, geheel wijsheid, geheel godsvrucht, geheel onderwerping en zelfverloochening, zich ten roof heeft gegeven om ons te behouden!'[980] Hier is onmiskenbaar een tot het christendom bekeerde gelovige aan het woord, die er wegens het ontbreken van een al te leerstellige inhoud van zijn geloof, niet op uit is om een richtingenstrijd aan te gaan. In *Het christendom* valt daarentegen niet de spirituele halfheid van Bilderdijk, maar zijn belijdenis van een praktisch christendom op. Het gedicht begint bijna als een cliché, met aanbevelingen en geboden die geenszins de bedoeling hebben de bestaande tegenstellingen tussen christenen op te roepen of aan te scherpen:

> Vrees God, betracht Zijn wet. Voorkom uws naasten leed.
> Bemin hem als uzelf, weest tot zijn hulp gereed.
> Geef voedsel, kleding, dak en laf'nis, wie 't behoeven.
> Vertroost met hart'lijkheid den hardgevallen droeven.
> Doe aan uw haters wel, vergeef die u misdoen.[981]

Hoe tolerant en vredig zou een samenleving er uitzien, die zich aan zulke principes zou houden. Helaas lukt het christenen al niet eens om die in de praktijk te brengen, laat staan een samenleving van christenen en niet-christenen (ongelovigen inbegrepen). Haaks op deze tolerante levenshouding, waarin men naar het voorbeeld van Christus zijn vijanden lief moet hebben en (hier wisselt het perspectief) degenen door wie men wordt gehaat met weldaden moet over-

laden, staat de regel die daarop volgt en in zekere zin het voorafgaande verknoeit:

Maar waan niet, dat dit al den God der wraak verzoen'![982]

Dus mensen die zich uiterst tolerant gedragen, roepen Gods wraak over zich af? Ja, roept Bilderdijk uit, want het gaat om de intentie waarmee men aan anderen een weldaad bewijst. Als men dat doet voor de schone schijn of voor zijn eigen gemoedsrust, is zo'n weldaad niets waard. Het eeuwig heil zal men er in elk geval niet mee winnen. De juiste intentie bestaat immers hierin: 'Doe wel om Hem!'[983] Wat dat inhoudt, legt hij vervolgens uit: 'Dat is Zijn dienst betrachten' en alleen wie daarin slaagt, 'heeft van Zijn hand vergelding te wachten'.[984] Het woord 'vergelding' heeft hier de betekenis van 'beloning', wat de inmiddels aan terminologische inflatie gewende lezer niet zal verbazen. Nu zijn er twee lezingen van *Het christendom* mogelijk. De eerste, waarover men gewoonlijk leest,[985] houdt het voor onmogelijk dat de God der wraak zich door goede daden laat verzoenen. Dat kan namelijk alleen door het geloof in Hem, ofwel het 'erkennend zelfgevoel in 's Heilands zondaarsmin'. Zo bezien hield Bilderdijk in *Het christendom* een luthers pleidooi voor het verrichten van goede daden en de waardering daarvan. De tweede lezing zou men noch luthers, noch calvinistisch kunnen noemen, omdat zij niet in strijd is met de rooms-katholieke leer: mits men goede daden met de juiste intentie verricht, is een beloning daarvan in het hiernamaals mogelijk. De boerenbedrieger uit 1771, toen Bilderdijk gek genoeg niet vijftien maar zeventien jaar oud was, liet over de relatie tussen goede werken en een beloning in het hiernamaals geen enkele twijfel bestaan. Als rechtgeaarde calvinist ontkende Bilderdijk het belang van persoonlijke verdiensten, de eeuwige zaligheid kan men alleen dankzij Gods genade verkrijgen. In plaats van 'preciezer' was hij zeventien jaar later, in 1788, 'rekkelijker' geworden. Zo bezien hield hij als homo dialogicus slechts onder voorbehoud van de juiste intentie in *Het christendom* een pleidooi voor tolerantie, waarbij de grenzen van lutherse en calvinistische leerstellingen reeds opdoemden om hem de ene, alles omspannende christelijke denkrichting minder verkieslijk te doen voorkomen.

Aldus kende het jaar 1787 twee hoogtepunten voor Bilderdijk als politieke activist en advocaat, tussen welke bezigheden zijn juridisch

gefundeerde opvattingen over staatsinrichting de ontbrekende schakel vormden en waarachter zich ter compensatie van zijn extreme standpunten op politiek en religieus gebied zijn tolerantie verschool. Als succesfactor stelt tolerantie op korte termijn teleur, omdat zij de geesteshouding van een in zichzelf verdeeld persoon tot principe verheft. De innerlijke bewegelijkheid of ruimdenkendheid van een homo dialogicus pleegt wat de tijdgeest van hem vraagt te overstijgen, zodat de waarde van zijn standpunten pas op lange termijn kan blijken. Bilderdijk had de pech dat zijn tolerantie op politiek gebied tot tweemaal toe op gespannen voet met de tijdgeest kwam te staan: in 1787, toen prins Willem V in de uitoefening van zijn macht werd hersteld en één van zijn trouwste onderdanen het plotseling in zijn hoofd haalde om patriotten tegen het heersende rechtssysteem te verdedigen, en in 1795, toen de patriotten het voor het zeggen kregen en degene die hen daarvóór had verdedigd, openlijk van zijn loyaliteit aan het gevluchte staatshoofd getuigde. Dat het in de negentiende eeuw met zijn tolerantie op politiek en veeleer godsdienstig dan religieus gebied misliep, was het gevolg van wat hij tot tweemaal toe kort na elkaar had moeten verwerken. Was hij in politiek opzicht tolerant gebleven, dan zou hij moeiteloos met de zigzaggende machtsverhoudingen na 1795 hebben meegegeven, maar hetzij omdat de rek er bij hem uit was, hetzij omdat hem zelfs de schijn van 'bijzondere inzichten' tegenstond,[986] wenste hij in permanente onvrede met zijn eigen tijd te leven. Onder koning Willem I zou zijn relatieve maatstaf van het eenhoofdig gezag definitief in een absolute veranderen. Willem V scheen hem als graaf Willem VII nog een ideaal staatshoofd toe, maar koning Willem I zou alleen als priesterkoning of als koning Jezus II aan zijn verwachtingen kunnen voldoen. Bilderdijk stelde met andere woorden onmogelijke eisen aan het koningschap van de eerste Oranjevorst. Daarin ligt de tragische neergang van zijn leven besloten. Wie die kent, daarover vervolgens zijn gedachten laat gaan en terugkeert naar het jaar 1787, zal het sonnet *De wareld* herwaarderen om de innerlijke stem die eruit spreekt en nog niet tot zwijgen was gebracht door een tegenstem, waarmee niet de stem van God wordt bedoeld, maar die van een gefnuikt genie.

Eindnoten

[1] Klein. Blz.121.
[2] Colenbrander. Deel 1. Blz.268-269.
[3] Honings. Blz.122.
[4] Klein. Blz.121.
[5] De Beaufort. Blz.98.
[6] P. Geyl, *Een eeuw strijd om Bilderdijk (1956)*. In: P. Geyl,*„Van Bilderdijk tot Huizinga. Historische toetsingen.* Utrecht/Antwerpen, 1963. Blz.51. Bilderdijk noemde dit devies iets 'gevloekts'.
[7] Van der Capellen tot den Pol. Blz.117.
[8] *Vrijmoedige bedenkingen. Een eeuw essays en beschouwingen 1766-1875.* Spectrum van de Nederlandse letterkunde 20. Editie: M.C.A. van der Heijden. Utrecht/Antwerpen, 1968. Blz.55 en 41.
[9] M.E. Kluit, *Het Réveil in Nederland 1817-1854*. Amsterdam, 1936. Blz.83. Zie ook *DW*. Deel 12. Blz.224.
[10] Bavinck. Blz.195. Hij wilde dat ook, omdat er kennelijk een vloek rustte op de graven Dirk V, Floris V en Willem V. Zie Van Eijnatten. Blz.82.
[11] Klein. Blz.99.
[12] Van der Zwaag. Blz.232-233.
[13] W. Bilderdijk, *Nieuwe taal- en dichtkundige verscheidenheden*. Deel 2. Rotterdam, 1824-1825. Blz.177.
[14] Schama. Blz.259.
[15] De advocaat hield een pleidooi en de procureur diende door hem ondertekende processtukken bij het gerecht in.
[16] *GdV*. Deel 11. Blz.194.
[17] Deze edelman verwierf de ridderhofstede 'Rijnestein', wat zijn aanzien en macht vergrootte en hem het recht gaf zijn naam met die van de ridderhofstede te verlengen. Joan Derk van der Capellen deed hetzelfde met de havezate 'De Pol'.
[18] *Briefw*. I. Blz.150.
[19] Idem
[20] Klein. Blz.102.
[21] Idem
[22] Idem. Blz.102-103.
[23] *Briefw*. I. Blz.192. Deze relatief lange reistijd moet aan oponthoud onderweg te wijten zijn, of Jan Bosch vergist zich. De trekschuit is in het kader van modern toerisme onlangs in ere hersteld. Van de Bierkade in Den Haag naar de Zijlpoort in Leiden blijkt met een omweg over Delft drie uur te duren. Zie *Op één pk over de Vliet*. Blz.25.
[24] Kollewijn. Deel 1. Blz.142.
[25] Idem. Blz.142-143.
[26] W.G.C. Byvanck, *J.W. Kumpel en Bilderdijk.* In: *De Gids*. Jaargang 1898. Blz.319-320. In een uiterst geromantiseerd relaas, maar niet zonder kennis van zaken, beschrijft By-

vanck eerst hoe de voorbereidselen tot het feest worden getroffen: 'We moeten het ding plechtig en bedaard aanvatten', zei hem de dichter; en hij stelde voor op de 8e maart (de geboortedag van de prins) bij Konijnenburg in Oegstgeest een feestmaaltijd onder vrienden te houden, met veel licht en groen, en muzikanten zo mogelijk, waarbij een nieuwe bokaal met het wapen van de prins op een ereplaats zou worden geïnstalleerd.

'Welke mensen hebben we er voor?' vroeg hij.

Kumpel noemde hem er enigen op: Ross, Luzac (Elias Joël, de neef van Elie Luzac), van Meurs, van Heusden, van Gennep, Muller, ten Braak: met hen beiden mee, een negen- of tiental.

'Het hoeven er ook niet meer te wezen,' knikte Bilderdijk, 'allicht komt er anders herrie van en het moet er ordelijk toegaan.'

Dan beschrijft Byvanck, hoe Bilderdijk terugkrabbelt: 'Als advocaat in Den Haag en verklaard Oranjeman gevoelde Bilderdijk zich niet verantwoord mee te doen. Had Kumpel ook misschien al wat te veel ophef gemaakt?

'Gij kunt het doorzetten,' zei hem de dichter; 'maar voor de zaak is het beter dat ik niet meedoe.'

Natuurlijk, dat de opgewonden Kumpel niet week.

Het werd het praatje van de dag. Konijnenburg schafte groen en kaarsen aan om zijn zaal te versieren; de studenten gingen kijken en de boeren hadden er ook het hunne van te zeggen.'

[27] *Briefw*. I. Blz.153-154.
[28] Idem. Blz.154-158.
[29] Kollewijn. Deel 1. Blz.142-143.
[30] Idem. Blz.143.
[31] Idem
[32] *Brieven*. Deel 5. Blz.89.
[33] Idem. Blz.90.
[34] De Jong en Zaal. Blz.16.
[35] *Brieven*. Deel 1. Blz.218.
[36] Idem
[37] R.A. Kollewijn, *Bilderdijk's karakter.* In: *De Gids.* Jaargang 1890. Blz.87.
[38] Kollewijn. Deel 2. Blz.425.
[39] R.A. Kollewijn, op.cit. Blz.87.
[40] Da Costa. Blz.XXI.
[41] *DW*. Deel 12. Blz.468.
[42] Idem
[43] Idem
[44] Da Costa. Blz.438.
[45] Zie blz.495.
[46] Zie blz.289 en Van der Zwaag. Blz.233.

[47] Dit was één van de argumenten van Bilderdijk om met de afzetting van Philips II in te stemmen. Was de opstand tegen Spanje rechtmatig? Ja, maar niet wegens het optreden van de Spanjaarden in ons land: de schending van Hollandse privileges was geen voldoende reden. Philips II mocht, omdat hij zich vijandig gedroeg, wegens het recht van oorlog worden afgezet. Als deel van het Heilige Roomse Rijk deed Holland beroep op Ferdinand I. Wegens diens plichtverzuim, verviel tenslotte het gezag van Philips II. Zie Van Eijnatten. Blz.537.
[48] *Briefw.-Tydeman*. Deel 1. Blz.123.
[49] H.C. van Gall, *Willem Bilderdijk en zijn juridische boekerijen.* In: *BBS*. Blz.21-22.
[50] *Gedenkboek*. Blz.156.
[51] *Briefw.-Tydeman*. Deel 1. Blz.125.
[52] Idem. Blz.273.
[53] Da Costa. Blz.405.
[54] J. Romein en A. Romein-Verschoor, *Erflaters van onze beschaving. Nederlandse gestalten uit zes eeuwen. Geïllustreerd met 198 afbeeldingen*. Amsterdam, 1977.
[55] M. A. Schenkeveld-Van der Dussen, *Bilderdijk als bruiloftsdichter*. In: *FB*. Blz.13.
[56] Idem. Blz.11.
[57] *DW*. Deel 12. Blz.467.
[58] *Brieven.* Deel 1. Blz.121. In het voorbericht ontpopt Bilderdijk zich als de enige bezorger van de *Nagelaten Dichtwerken.* Zonder zich op zijn verdienste te laten voorstaan merkt hij op, dat iedereen het hem had nagedaan: zo moeilijk was het verzamelen van haar gedichten niet. Zie De Lannoy. Blz.5.
[59] *DW*. Deel 12. Blz.440.
[60] *Idem.* Deel 8. Blz.373 e.v.
[61] Idem. Deel 4. Blz.72-73.
[62] *Werken van de Maatschappy der Nederlandsche Letterkunde te Leyden. Zesde deel. Te Leyden, by P.v.d. Eyk en D. Vygh. 1783*. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1784. Blz.79.
[63] Idem. Blz.77.
[64] Rijklof Michaël van Goens vestigde zich in 1782 te Den Haag, nadat hij als hoogleraar in het Grieks en actief Oranjegezinde politicus Utrecht had moeten verlaten.
[65] G.J. Johannes, *De lof der aalbessen*. Den Haag, 1997. Blz.63 en 64.
[66] De Leeuwe. Blz.22. Bilderdijk verwierp aanvankelijk het drame bourgeois (en daarmee een belangrijk deel van het dramatisch oevre van dramaturgen als Molière en Langendijk) als subgenre: het was volgens hem een bastaardsoort tussen treur- en blijspel in.
[67] Klein. Blz.103.
[68] Idem
[69] Kollewijn. Deel 1. Blz.167.
[70] Idem. Blz.161.
[71] Bilderdijk met Lisidor en Anne Luzac met Chloë te vereenzelvigen is een romantisch verzinsel van J. van Vloten. De geheimzinnigheid rond Cinthia en Regnilde maakte die

rond Chloë waarschijnlijk voor hem onverdraaglijk. Dus vond hij het een goede gedachte de Chloë in *Bloemtjens* met Anne Luzac op één lijn te stellen. Wat *De moerbei* betreft, zou dat kunnen, maar wat *Ode aan Katharina Wilhelmina* betreft, kan dat stellig niet. Wat bovenal tegen het romantisch verzinsel pleit, is dat Anne Luzac haar brieven niet met Chloë, maar met Jeanne of Naatje Luzac ondertekende.

[72] J. Romein en A. Romein-Verschoor, *Erflaters van onze beschaving. Nederlandse gestalten uit zes eeuwen. Geïllustreerd met 198 afbeeldingen*. Amsterdam, 1977. Blz.584.

[73] Idem

[74] Kollewijn. Deel 1. Blz.161. Vergelijk *EH*. Blz.15, waarin typerend voor hun verhouding van dezelfde lange stilte sprake is als in een brief van 15 december 1784: 'Uw lange stilte, lieve vriend, maakt mij voortdurend doodsbang en vreselijke onrustig.'

[75] *Briefw*. I. Blz.186.

[76] P.J. Veth, *Odilde. Mr. W. Bilderdijk's eerste huwelijk, naar zijne briefwisseling met vrouw en dochter (1784-1807), medegedeeld door zijn aangehuwden kleinzoon J.C. ten Brummeler Andriesse, predikant bij de hervormde gemeente te Hoorn. Leiden, 1873.* In: *De Gids*. Jaargang 1873. Blz.576.

[77] *Briefw*. I. Blz.190-191.

[78] Kollewijn. Deel 1. Blz.164.

[79] Idem

[80] *EH*. Blz. 11.

[81] Idem

[82] P.J. Veth, *Odilde. Mr. W. Bilderdijk's eerste huwelijk, naar zijne briefwisseling met vrouw en dochter (1784-1807), medegedeeld door zijn aangehuwden kleinzoon J.C. ten Brummeler Andriesse, predikant bij de hervormde gemeente te Hoorn. Leiden, 1873.* In: *De Gids*. Jaargang 1873. Blz.576-577.

[83] Kollewijn. Deel 1. Blz.164.

[84] J.A. Alberdingk Thijm, *De eer eens grooten Meesters*. In: *De Gids*. Jaargang 1876. Blz.318.

[85] *EH.* Blz.15.

[86] Kollewijn. Deel 1. Blz.165.

[87] Idem

[88] Idem. Blz.166.

[89] *EH*. Blz.21.

[90] Idem

[91] J.A. Alberdingk Thijm, *De eer eens grooten Meesters*. In: *De Gids*. Jaargang 1876. Blz.318.

[92] Idem

[93] *EH.* Blz.22.

[94] J.A. Alberdingk Thijm, *De eer eens grooten Meesters*. In: *De Gids*. Jaargang 1876. Blz.318.

[95] Van Eijnatten. Blz.94.

[96] Idem. De zeventiende-eeuwse predikant G. Voetius koesterde denkbeelden over de wedergeboorte, die Bilderdijk zeer bevielen. Zoals in aristocratische families de voortreffelijkheid van de voorvaderen in hun nakomelingen tot bloei kwam, gold dat ook voor het zaad dat als een 'ontologisch gestructureerde potentia spiritualis' in de ziel van een door God uitverkorene sluimerde. Een vrome voorvader vormde een structureel bewijs voor de vroomheid van een nakomeling. In het voetspoor van G. Voetius lijkt Bilderdijk welhaast in het bestaan van een religieus gen avant la lettre te hebben geloofd. Zie ook Van Eijnatten. Blz.283.
[97] *DW*. Deel 8. blz.276-277.
[98] Jonckbloet. Blz.26.
[99] Gerretson doelt hier waarschijnlijk op Mr. Johan Luzac, die niet alleen een groot rechtsgeleerde was, maar ook hoogleraar in de geschiedenis en het Grieks. Zijn broer Etienne, eveneens een rechtsgeleerde (tegen wie en met wie Bilderdijk processen voerde), was eigenaar van de *Gazette de Leyde*.
[100] C. Gerretson, *Verzamelde Werken*. Deel 1. Baarn, 1973. Blz.152-153.
[101] Idem. Blz.154.
[102] Kuyper. Blz.51.
[103] Zie blz.170.
[104] Kuyper. Blz.54.
[105] Idem. Blz.8.
[106] A. Pierson, *Oudere tijdgenooten*. In: *De Gids*. Jaargang 1886. Blz.411.
[107] Idem
[108] A. Pierson, *Dr. Kollewijns Bilderdijk*. In: *De Gids*. Jaargang 1891. Blz.8.
[109] *Briefw*. I. Blz.203.
[110] Idem
[111] Kollewijn. Deel 1. Blz.152.
[112] Zie blz.302-303.
[113] *EH.* Blz.27.
[114] Idem. Blz.28.
[115] De Jong en Zaal. Blz.38. Zij vermelden 21 april 1763 als haar geboortedag. Volgens Kollewijn moet dat 25 april 1763 zijn. Zie Kollewijn. Deel 1. Blz.151.
[116] Kollewijn. Deel 1. Blz.153.
[117] *EH*. Blz.29.
[118] Idem
[119] Kollewijn. Deel 1. Blz.154-155.
[120] Bilderdijk bedoelt eigenlijk 'lier'. Het verschil tussen een lier en een citer is gelegen in de richting waarop de snaren ten opzichte van de klankkast gespannen zijn. Bij een lier is dat net als bij een harp verticaal het geval, bij een citer horizontaal.
[121] *EH*. Blz.29
[122] Idem. Blz.31.
[123] Idem. Blz.33.
[124] Kollewijn. Deel 1. Blz.155.

[125] C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 4. Haarlem, z.j. Blz.187-188.
[126] Idem. Blz.188.
[127] Zie blz.175.
[128] Zie blz.351.
[129] Kollewijn. Deel 1. Blz.156.
[130] Idem
[131] *EH*. Blz.39.
[132] C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 4. Haarlem, z.j. Blz.188-189.
[133] Idem
[134] Idem
[135] Kollewijn. Deel 1. Blz.157.
[136] Idem
[137] P.J. Veth, *Odilde. Mr. W. Bilderdijk's eerste huwelijk, naar zijne briefwisseling met vrouw en dochter (1784-1807), medegedeeld door zijn aangehuwden kleinzoon J.C. ten Brummeler Andriesse, predikant bij de hervormde gemeente te Hoorn. Leiden, 1873.* In: *De Gids*. Jaargang 1873. Blz.574-575.
[138] C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 25. Z.pl., 1888. Blz.4.
[139] Da Costa. Blz.363.
[140] C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 4. Haarlem, z.j. Blz.190.
[141] Idem Blz.179.
[142] Daarmee wordt een dominee bedoeld. Zie *De menuet en de domineespruik* van Betje Wolff. In: *'k Wou zo graag verstandig wezen. Geschriften uit de sfeer der Verlichting*. Spectrum van de Nederlandse letterkunde 16. Editie: M.C.A. van der Heijden. Utrecht/Antwerpen, 1968. Blz.133.
[143] Kollewijn. Deel 1. Blz.157-158.
[144] Da Costa. Blz.363.
[145] *EH*. Blz.143.
[146] Idem
[147] Knuvelder. Deel 3. Blz.26.
[148] Praz. Blz.27.
[149] Kollewijn. Deel 1. Blz.213.
[150] De Deugd. Blz.16.
[151] W. van den Berg, *De ontwikkeling van de term 'romantisch' en zijn varianten in Nederland tot 1840.* Assen, 1973. Blz.5 en *De herdenking van Bilderdijks geboortedag georganiseerd door het Nationaal Comité Bilderdijk-herdenking 1956*. Amsterdam, 1956. Blz.19.
[152] W. van den Berg, op.cit. Blz.5.
[153] Idem
[154] Zie blz.158-159.
[155] Zie blz.300.

[156] Visser. Blz.66.
[157] *Briefw.-Feith*. Blz.220.
[158] Visser. Blz.67.
[159] Lodewick. Blz.161.
[160] W. Bilderdijk, *De kunst der poëzy.* Editie: W. van den Berg en J.J. Kloek. Amsterdam, 1995. Blz.53-54.
[161] Idem
[162] Idem
[163] W. Bilderdijk, *De kunst der poëzy.* Editie: W. van den Berg en J.J. Kloek. Amsterdam, 1995. Blz.54.
[164] Idem. Kennelijk geldt de romance niet als een nieuw subgenre.
[165] Zie blz.363 en 366.
[166] Knuvelder. Deel 3. Blz.36.
[167] Het verschil tussen een classicistische en romantische kunstenaar zit hem niet in het ontbreken van biografische gegevens van eerstgenoemde, maar in het gebrek aan identificatie met zijn tragische helden. Corneille is meer dan Racine hiervan een voorbeeld. In ons land is Beets een voorbeeld van een niet-romantische kunstenaar, die zich in zijn Zwarte Tijd moedwillig met tragische helden identificeerde. Van nature ging hem dat niet gemakkelijk af, want hij moest, als was hij een classicist, moeite doen om zich in een byroniaanse held in te leven.
[168] *DW*. Deel 9. Blz.446.
[169] Idem. Blz.449.
[170] Zie Van Eijnatten. Blz.420.
[171] *DW*. Deel 9. Blz.455.
[172] Idem. Blz.459.
[173] Idem. Blz.477.
[174] Van Eijnatten. Blz.123.
[175] Kollewijn. Deel 1. Blz.149.
[176] Idem
[177] *DW*. Deel 12. Blz.69.
[178] J.A. Alberdingk Thijm, *De eer eens grooten Meesters*. In: *De Gids*. Jaargang 1876. Blz.316.
[179] *EH*. Blz.58.
[180] W.G.C. Byvanck, *J.W. Kumpel en Bilderdijk.* In: *De Gids*. Jaargang 1898. Blz.315.
[181] *Briefw.* I. Blz.165.
[182] Kollewijn. Deel 1. Blz.130.
[183] *Briefw*. I. Blz.165.
[184] Idem. Blz.167.
[185] Idem. Blz.169.
[186] Zie blz.346.

[187] Het is niet helemaal duidelijk, of met 'kabinet' een vertrek of een antiek meubelstuk wordt bedoeld. Waarschijnlijk gaat het om een afsluitbare kast in een vertrek, die beide met 'kabinet' werden aangeduid.
[188] *EH*. Blz.45.
[189] Idem. Blz.46.
[190] Idem
[191] *Gedenkboek*. Blz.27-28.
[192] Kollewijn. Deel 1. Blz.151-152.
[193] *EH*. Blz.49.
[194] Idem. Blz.9-50.
[195] Idem. Blz.51.
[196] Idem. Blz.84.
[197] Idem. Blz.52.
[198] Idem. Blz.88.
[199] Kuyper. Blz.55.
[200] *EH*. Blz.55-56.
[201] Idem
[202] Idem. Blz.62.
[203] Idem. Blz.64.
[204] Idem. Blz.66.
[205] Idem
[206] Idem
[207] Idem. Blz.68-69.
[208] C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 4. Haarlem, z.j. Blz.201.
[209] *EH.* Blz.48.
[210] Idem. Blz.70-71.
[211] Kollewijn. Deel 1. Blz.152.
[212] *EH*. Blz.76.
[213] Idem. Blz.79.
[214] Idem. Blz.80.
[215] Idem
[216] Idem. Blz.77. 'Omweiden' betekent in tegenstelling met 'standweiden' dat grazers regelmatig worden verplaatst. Bilderdijk bedoelt dat patriotten en orangisten op steeds andere plaatsen als vijanden tegenover elkaar staan.
[217] De Jong en Zaal. Blz.43.
[218] Idem. Blz.41.
[219] Idem. Blz.38.
[220] *DW*. Deel 10. Blz.35.
[221] Idem. Blz.37-38.
[222] Zie blz.160.
[223] *DW*. Deel 10. Blz.51.

[224] Idem
[225] Idem. Blz.56.
[226] Idem. Blz.68.
[227] Idem. Blz.80.
[228] Idem. Blz.90.
[229] Kollewijn. Deel 1. Blz.159.
[230] Idem
[231] Idem. Blz.160.
[232] Idem
[233] Idem
[234] Meijsing. Blz.136.
[235] *EH*. Blz.78.
[236] Idem
[237] Idem
[238] Idem. Blz.78-79.
[239] Idem. Blz.83.
[240] R. Feith, *Thirsa, of de zege van den godsdienst*. Rotterdam, 1824. Blz.102.
[241] Voor wie bij 'scenario' aan een opera denkt: August Niemeyer schreef het libretto voor de opera *Thirza und ihre Söhne* van J.H. Rolle *(*1778).
[242] M.J.G. de Jong, *De eerste auteur van Feiths treurspel 'Thirsa'*. In: *De Nieuwe Taalgids.* Jaargang 50 (1957). Blz.129-136 en 205-209.
[243] *Briefw.-Feith*. Blz.81.
[244] W. Bilderdijk en P.R. Feith, *Onuitgegeven brieven van Bilderdijk aan Feith*. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*. Jaargang 24 (1905). Blz.95.
[245] *Briefw.-Feith*. Blz.81.
[246] W. Bilderdijk en P.R. Feith, *Onuitgegeven brieven van Bilderdijk aan Feith*. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*. Jaargang 24 (1905). Blz.96.
[247] Zie blz.312.
[248] W. Bilderdijk en P.R. Feith, op.cit. Blz.96.
[249] Kollewijn. Deel 1. Blz.150-151.
[250] *Brieven*. Deel 1. Blz.124-125.
[251] Van Rijn. Blz.166.
[252] Schama. Blz.134.
[253] Van Genderen. Blz.26.
[254] *DW*. Deel 8. Blz.379.
[255] Idem
[256] Zie bijvoorbeeld de executiescène van Oanjegezinden getekend door Arend Fokke Willemszoon, in 1784 uitgegeven door J.L. van Laar Mahuet.
[257] Van der Capellen tot den Pol. Blz.138.
[258] Zie blz.338-339.
[259] *Brieven*. Deel 1. Blz.130.
[260] *DW*. Deel 15. Blz.210.

[261] De Jong en Zaal. Blz.163.
[262] Idem. Blz.162.
[263] Vergelijk 'de ene mens is voor de andere een wolf' in *De cive* (1642) van Thomas Hobbes, bij wie de reiger Leviathan is.
[264] Van Rijn. Blz.161.
[265] *GdV.* Deel 12. Blz.62.
[266] Zie blz.42.
[267] Palmen. Blz.47.
[268] Idem. Blz.145.
[269] Van Genderen. Blz.12.
[270] Palmen. Blz.34-35.
[271] Idem. Blz.128.
[272] A.J.A.M. Hanou, *Bilderdijk in Janus*. In: *MBM*. Jaargang 7. Blz.14-15.
[273] Lafeber. Blz.15-20.
[274] Idem
[275] Volgens de patriotten waren toevallige passanten verleid met een borrel in de Stadsdoelen om het rekwest te ondertekenen.
[276] Palmen. Blz.131.
[277] Idem. Blz.141.
[278] Idem. Blz.126-127.
[279] Tijdens de wetsverzetting op 23 april 1784 werd de hele orangistische factie uit de vroedschap gezet. Zie Palmen, op.cit. Blz.160.
[280] Van Rijn. Blz.195-196.
[281] Palmen. Blz.132.
[282] Lafeber. Blz.15-20.
[283] *GdV.* Deel 12. Blz.62.
[284] Palmen. Blz.84.
[285] Idem. Blz.83.
[286] Idem. Blz.85-86.
[287] Van Rijn. Blz.206 e.v.
[288] Zie blz.336.
[289] Van Rijn. Blz.208.
[290] C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 25. Z.pl., 1888. Blz.4.
[291] Palmen. Blz.130.
[292] Idem. Blz.202.
[293] Van Rijn. Blz.172.
[294] Engelen. Blz.89.
[295] Idem
[296] Sindsdien stelde de Republiek in internationaal opzicht weinig meer voor: 'Between 1780 and 1784 the Netherlands fought its fourth war with England, and this one finally sealed its fate as a European power. At this stage the English fleet outnumbered the Dutch by more than ten to one and the damage done to Dutch shipping, trade and

prestige was enormous. After 1784 the Netherlands ceased to exist as a nation which could decisively influence European affairs.' Zie R.P. Meijer. Blz.153.
[297] Zie blz.337.
[298] *EH*. Blz.98.
[299] Zie voor het gedicht beginnend met *'s Nachts rusten meest de dieren* Brederode. Blz.257.
[300] Idem. Blz.106.
[301] Idem
[302] Idem. Blz.108
[303] Idem. Blz.113.
[304] C. Gerretson, *Verzamelde Werken*. Deel 1. Baarn, 1973. Blz.153-154.
[305] Idem. Blz.153.
[306] Kollewijn. Deel 1. Blz.167.
[307] Idem
[308] Idem
[309] Idem. Blz.168.
[310] Idem. Blz.167.
[311] J. te Winkel, *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde.* Deel 6: *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde in de eerste eeuw der Europeesche staatsomwentelingen* (1). Haarlem, 1925. Blz.76.
[312] *Brieven*. Deel 1. Blz.144.
[313] Wie met 'ouders' worden bedoeld, is niet helemaal duidelijk. Omdat de moeder van Catharina was overleden, zullen daaronder haar vader en stiefmoeder moeten worden verstaan.
[314] *EH*. Blz.131-132.
[315] Idem. Blz.133.
[316] Idem
[317] *Briefw*. I. Blz.172.
[318] Idem
[319] (W. Bilderdijk)*, Willem Bilderdijk. Liefde en ballingschap. Brieven 1795-1797*. Editie: M. Mathijsen. Amsterdam/Antwerpen, 1997. Blz.46.
[320] Idem. Een grote onvoorzichtigheid.
[321] Snellaert. Blz.237.
[322] Kollewijn. Deel 1. Blz.162.
[323] Zie blz.360.
[324] Kollewijn. Deel 1. Blz.170.
[325] Idem
[326] *EH*. Blz.119.
[327] L. Engelfriet, *Bilderdijk en het jodendom. Bilderdijks waardering van het joodse denken in zijn confrontatie met de tijd*. Zoetermeer, 1995. Blz.145.
[328] Idem. Blz.144.
[329] Idem. Blz.145.

[330] *DW*. Deel 12. Blz.6.
[331] *EH*. Blz.123.
[332] *Briefw*. III. Blz.275.
[333] *EH*. Blz.126.
[334] Idem. Blz.126-127.
[335] Idem. Blz.127.
[336] Idem. Blz.130.
[337] Deze datum wordt vermeld in *Briefw*. I. Blz.204-205. De datum 22 maart 1785 wordt ook als huwelijksdatum genoemd. Zie M. A. Schenkeveld-Van der Dussen, *Bilderdijk als bruiloftsdichter*. In: *FB*. Blz.15.
[338] Idem
[339] Idem. Blz.16.
[340] *Briefw*. I. Blz.239.
[341] Kollewijn. Deel 1. Blz.283.
[342] Volgens Jan Bosch was zij geen nicht van Catharina's moeder, maar een achternicht van haar vader. Zie *Briefw*. I. Blz.204-205.
[343] *EH.* Blz.139.
[344] Idem. Blz.140.
[345] Kollewijn. Deel 2. Blz.85. Verklaring van geen bezwaar.
[346] *Briefw*. I. Blz.205.
[347] *EH.* Blz.143.
[348] Idem. Blz.144.
[349] Idem
[350] Idem
[351] Idem. Blz.145.
[352] Kollewijn. Deel 1. Blz.169-170.
[353] Idem. Blz.170.
[354] Idem
[355] *EH.* Blz.146.
[356] Joris van Eijnatten vatte dit zo samen: 'Bilderdijk hield de gesprekken van Swedenborg met de engelen voor authentiek, al beschouwde hij de documentatie ervan als onbetrouwbaar.' Zie Van Eijnatten. Blz.132.
[357] *Briefw*. I. Blz.242.
[358] Van Eijnatten. Blz.607.
[359] Idem. Blz.608.
[360] Idem. Blz.94. Volgens Engelfriet is Bilderdijk 'op het terrein van het geloof beslist niet eenkennig'. Zie B. Engelfriet, *De missie van een genie. De spirituele wereld van orangist Willem Bilderdijk*. Amsterdam, 2010. Blz.182.
[361] Van Eijnatten. Blz.709.
[362] Bucher. Blz.3.
[363] Idem. Blz.4.
[364] Idem. Blz.9

[365] Idem. Blz.10. Op blz.20 en 56 staan meer algemene definities van spiritualiteit. De auteur pleit voor 'een begrip van spiritualiteit, waarin wezenlijk sprake van verbondenheid en betrokkenheid is, en zelfs met een de mens overstijgend, omarmend, ultiem, geestelijk en heilig iets, dat voor velen nog steeds het goddelijke is, maar ook de relatie met medemensen en de natuur kan zijn. Deze open houding vereist, dat de mens afstand van zijn eigen ego kan doen of zich erboven kan verheffen.' Men kan zich afvragen, of Bilderdijks relatie met zijn medemensen en de natuur onder de noemer van spiritualiteit valt. Segol geeft in *De ondergang der eerste wareld* blijk van transcendente neigingen in de vorm van een onvrijwillige hemelvaart. Vat men spiritualiteit als 'Selbsttranszendenz' op, dan krijgt Bilderdijk het een stuk moeilijker dan Segol: 'Zich met anderen en het andere verbonden te voelen vooronderstelt, dat men zichzelf niet op de eerste plaats stelt en boven zichzelf kan uitstijgen. Wie altijd op zichzelf gericht is, door als een hypochonder met zijn gezondheid of als een jaloerse echtgenoot met zijn vrouw om te gaan, kan zich nauwelijks openstellen voor de spirituele werkelijkheid.' Zie Bucher. Blz.30.

[366] B. Engelfriet, *De missie van een genie. De spirituele wereld van orangist Willem Bilderdijk*. Amsterdam, 2010. Blz.9 en 159.

[367] Zie blz.458 en 473. Bilderdijk als aanvoerder van een smalle gemeente.

[368] *DW*. Deel 9. Blz.11.

[369] Van Eijnatten. Blz.132 en 201.

[370] Idem. Blz.130.

[371] Idem. Blz.132.

[372] Idem. Blz.200-201.

[373] Idem. Blz.201.

[374] Idem. Blz.357.

[375] A. Pierson, *Oudere tijdgenooten*. In: *De Gids*. Jaargang 1886. Blz.424-425.

[376] Van Eijnatten. Blz.135.

[377] Idem

[378] Idem. Blz.130.

[379] Jansen. Blz.51.

[380] Idem

[381] Idem. Blz.53.

[382] Idem. Blz.702. Ook als 'christen-denkers' acht hij Van Alphen en Feith groter dan Bilderdijk, ofschoon deze hen als onvoldane zoeker naar een filosofisch en theologisch stelsel qua complexiteit en beginselvastheid verre overtrof.

[383] Buijnsters. Blz.289-304.

[384] W. Bilderdijk, *De kunst der poëzy.* Editie: W. van den Berg en J.J. Kloek. Amsterdam, 1995. Blz.50.

[385] L. Engelfriet, *Bilderdijk en het jodendom. Bilderdijks waardering van het joodse denken in zijn confrontatie met de tijd*. Zoetermeer, 1995. Blz.205.

[386] Idem

[387] *DW*. Deel 9. Blz.499.

[388] Deze traditie is op de filosofie van Plotinus gebaseerd, die het Ene (ontleend aan Plato's conceptie van het goede in de *Staat*) als oorzaak van het bestaande aannam. Wat bij hem dualisme tussen de bovennatuurlijke wereld en een daaraan ondergeschikte zichtbare werkelijkheid is, mondt bij Swedenborg in een voortdurende wisselwerking tussen beide uit.

[389] Occulte leer gebaseerd op de filosofie van vrijmetselaars. Zie G. Leliefeld, *Verzamelde verhalen.* Den Dungen, 2008-2019. Blz.698 e.v.

[390] J. van Eijnatten, *Het stamhuis van Oranje en de komst van het vrederijk. Illuminisme en literaire topoi in Bilderdijks vroege politieke gedichten, 1787-1793.* In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 111 (1995). Blz.291.

[391] Zie blz. 561, waarin zijn *Geboortegroet aan de erfprins* wordt beschreven. Licht en duisternis vergunnen de dichter een door licht en duisternis bepaalde blik in de toekomst.

[392] De Deugd. Blz.95.

[393] W. Bilderdijk, *De kunst der poëzy.* Editie: W. van den Berg en J.J. Kloek. Amsterdam, 1995. Blz.55.

[394] Zie blz.368.

[395] Zie blz.27-28.

[396] Zie blz.212.

[397] Jansen. Blz.48.

[398] Idem. Blz.49.

[399] Buijnsters. Blz.289-304.

[400] G. Leliefeld, *Condities (zonder welke niet) (1993-1995) & Berichten uit Berlicum (1995-2000)*. Den Dungen, 2009-2019. Blz.372 e.v.

[401] (W. Bilderdijk), *Opstellen van godgeleerden en zedekundigen inhoud, nagelaten door Mr. W. Bilderdijk*. Deel 1. Amsterdam, 1833. Blz.99.

[402] Kollewijn. Deel 2. Blz.99.

[403] L. Engelfriet, *Bilderdijk en het jodendom. Bilderdijks waardering van het joodse denken in zijn confrontatie met de tijd*. Zoetermeer, 1995. Blz.152.

[404] *Brieven*. Deel 4. Blz.161.

[405] Bavinck. Blz.63 en Van Eijnatten. Blz.132-133.

[406] Van Eijnatten. Blz.143.

[407] Idem

[408] Idem. Blz.16-17.

[409] Idem. Blz.16.

[410] Idem. Blz.175.

[411] Idem. Blz.343.

[412] Idem. Blz.345.

[413] Idem

[414] A. Pierson, *Oudere tijdgenooten*. In: *De Gids*. Jaargang 1886. Blz.426.

[415] Idem

[416] Van Eijnatten. Blz.353.

[417] Idem
[418] Volgens Engelfriet noemde hij zich nog liever 'theodidact', 'omdat de kennis niet van ons is, maar in ons, verduisterd, ligt opgesloten'. Zie B. Engelfriet, *De missie van een genie. De spirituele wereld van orangist Willem Bilderdijk*. Amsterdam, 2010. Blz.97 en 163.
[419] Da Costa. Blz.417.
[420] Zie blz.345.
[421] Knuvelder. Deel 2. Blz.97.
[422] *Vrijmoedige bedenkingen. Een eeuw essays en beschouwingen 1766-1875.* Spectrum van de Nederlandse letterkunde 20. Editie: M.C.A. van der Heijden. Utrecht/Antwerpen, 1968. Blz.21.
[423] Idem. Blz.24.
[424] Idem. Blz.32-34.
[425] Zie blz.150. Als Bilderdijk Ariadne een 'dolle Wijnpapin' noemt in *Ariadne aan Theseus*, lijkt hij geen verschil tussen Romeinse mythologie en Roomse heiligenverering te willen maken. *DW*. Deel 4. Blz.326.
[426] *Briefw*. I. Blz.197. 'Denoteren' betekent 'aanwijzen' of 'te kennen geven'. Dit werkwoord komt in Van Dale niet meer voor, wel het daarvan afgeleide 'denotatie'. Zie Van Dale. Deel 1. Blz.578.
[427] Van Eijnatten. Blz.129-130.
[428] *DW*. Deel 3. Blz.452.
[429] A. Pierson, *Dr. Kollewijns Bilderdijk*. In: *De Gids*. Jaargang 1891. Blz.39.
[430] Idem
[431] W. van den Berg, *Van wonderkind naar total loss? Rijklof Michaël van Goens (1748-1810)*. In: *Verlichte geesten. Een portrettengalerij voor Piet Buijnsters*. Onder redactie van K.Fens. Amsterdam, 1996. Blz.129-130.
[432] Idem. Blz.130.
[433] Zie blz.534-535.
[434] *DW*. Deel 13. Blz.182.
[435] Dit had een reden kunnen zijn om hem twee zinnen hiervoor niet geringschattend 'de man' te noemen.
[436] Van Eijnatten. Blz.704.
[437] Idem
[438] Bilderdijk beschikte volgens Joris van Eijnatten niet over deze twee eigenschappen. Zie Van Eijnatten. Blz.700.
[439] A. Verwey, *Toen de Gids werd opgericht…door Albert Verwey. Gedachten over Hollandsche letteren 1800-1830*. In: *De Nieuwe Gids*. Jaargang 2 (1887). Blz.60.
[440] Zie bijvoorbeeld G. Leliefeld, *Condities (zonder welke niet) (1993-1995) & Berichten uit Berlicum (1995-2000)*. Den Dungen, 2009-2019. Blz.192-193, of zijn *Verzamelde gedichten (1981-2008).* Den Dungen, 2008-2019. Blz.422 en 664-667.
[441] Zie blz.300.

[442] W. Bilderdijk en P.R. Feith, *Onuitgegeven brieven van Bilderdijk aan Feith*. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*. Jaargang 24 (1905). Blz.95. Blz.97.
[443] Idem
[444] Idem.
[445] Idem
[446] Idem.
[447] Zie blz.204 en 311.
[448] Zie blz.389.
[449] Kollewijn. Deel 1. Blz.210.
[450] J. van Eijnatten, *Het stamhuis van Oranje en de komst van het vrederijk. Illuminisme en literaire topoi in Bilderdijks vroege politieke gedichten, 1787-1793.* In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 111 (1995). Blz.302.
[451] Aldus Vondel in zijn hekeldicht *Op het stokje van Oldenbarnevelt*.
[452] Knuvelder. Deel 2. Blz.436.
[453] Van Haren. Deel 2. Blz.88 en 343.
[454] Voluit: *Proeve van eene Nationale Zedelyke Leerreden van een Oud Man aan Nederlands Jeugd* (1779).
[455] Van Heeckeren. Blz.521-522.
[456] Idem. Blz.536. Van Heeckeren drukt zich nog krasser uit: 'Waar in *De Geuzen* altijd met eerbied en hoogachting voor Oldenbarnevelt en de raadpensionaris De Witt wordt gesproken, daar spuwt Bilderdijk zijn venijn uit op deze grote mannen en vrienden des vaderlands.'
[457] Van Haren. Deel 2. Blz.178.
[458] Idem. Dat was in de versie van 1826.
[459] Van Haren. Deel 2. Blz.320.
[460] Idem. Blz.103-104.
[461] Idem. Blz.122-123.
[462] Zie blz.566.
[463] Van Haren. Deel 2. Blz.18.
[464] W. Bilderdijk en P.R. Feith, *Onuitgegeven brieven van Bilderdijk aan Feith*. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*. Jaargang 24 (1905). Blz.95. Blz.49.
[465] Idem
[466] *Briefw.-Feith*. Blz.89.
[467] W. Bilderdijk en P.R. Feith, op.cit. Blz.98.
[468] *Briefw.-Feith*. Blz.90. Richard Price (1723-1791) was een Engelse filosoof en econoom, wiens *Observations on Civil Liberty and the Justice and Policy of the War with America* (1776) door Joan Derk van der Capellen tot den Pol werd vertaald. Hij was een groot bewonderaar van de Amerikaanse Revolutie. Rousseau (1712-1778) was een Franse filosoof met geheel eigen ideeën over de 'Algemene Wil', opvoeding en het 'maatschappelijk contract'. Hij was het grote voorbeeld van Robespierre. Zie G. Leliefeld, *Verzamelde verhalen.* Den Dungen, 2008-2019. Blz.712 e.v. Gabriel Bonnot de Mably (1709-1785) was een Franse filosoof, die als republikein voor afschaffing van

particuliere eigendommen pleitte. Bilderdijk was meer door hem beïnvloed dan hij het hier doet voorkomen.

[469] Idem. Blz.89.

[470] Idem. Blz.90.

[471] W. Bilderdijk en P.R. Feith, *Onuitgegeven brieven van Bilderdijk aan Feith*. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*. Jaargang 24 (1905). Blz.98.

[472] W.A.P. Smit. Blz.665. Het betreft hier Van Harens editie van 1772.

[473] Van Haren. Deel 2. Blz.72.

[474] W.A.P. Smit. Blz.679.

[475] R.P. Meijer. Blz.171. Laat men met Bilderdijk een hekel aan de twee elisies hebben, maar men moet Van Haren nageven dat zijn regel, juist wegens het onregelmatige metrum als gevolg van de combinatie van een jambe en een anapest, veel levendiger en effectiever is dan Bilderdijks gepolijste versie daarvan.

[476] W. Bilderdijk, *Voorrede van de uitgever* bij *De Geuzen, vaderlands dichtstuk (1785)*. Blz.XIII.

[477] W.A.P. Smit. Blz.664-665.

[478] Idem. Blz.664.

[479] Horatius. Blz.9.

[480] *Briefw*. I. Blz.207. De vrijheid die Bilderdijk hier voor zichzelf opeist, heeft de schrijver van dit boek om dezelfde reden voor zichzelf opgeëist. Zie blz.20-21.

[481] W.A.P. Smit. Blz.676.

[482] Idem

[483] Idem. Blz.675.

[484] Idem. Blz.691.

[485] Idem. Blz.680.

[486] Idem. Blz.690. Overigens zou men ook de stelling kunnen verdedigen, dat een verminderde lofprijzing van Oranje het epische karakter van het gedicht afzwakt. Er blijft immers steeds minder van een held over, tenzij men de Natie of alle geuzen tezamen als zodanig wil zien.

[487] Van Haren. Deel 1. Blz.X.

[488] C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 24. Z.pl., 1887. Blz.40.

[489] Van Heeckeren. Blz.531.

[490] Door Knuvelder vrij vertaald als 'een poging tot het plegen van oneerbare handelingen met twee van zijn dochters'. Zie Knuvelder. Deel 2. Blz.429.

[491] Van Heeckeren. Blz.529-530.

[492] Du Perron. Blz.50.

[493] Van der Vliet. Blz.53.

[494] Van Eijnatten. Blz.398.

[495] Idem

[496] *'k Wou zo graag verstandig wezen. Geschriften uit de sfeer der Verlichting*. Spectrum van de Nederlandse letterkunde 16. Editie: M.C.A. van der Heijden. Utrecht/Antwerpen, 1968. Blz.154.

[497] De Jong en Zaal. Blz.206.
[498] Idem. Blz.208.
[499] Idem
[500] Idem
[501] Zie G. Leliefeld, *Condities (zonder welke niet) (1993-1995) & Berichten uit Berlicum (1995-2000).* Den Dungen, 2009-2019. Blz.156 en G. Leliefeld, *Verzamelde gedichten (1981-2008).* Den Dungen, 2008-2019. Blz.542, waarin op Soera 14.48 uit de Koran commentaar wordt geleverd.
[502] *Gedenkboek*. Blz.328.
[503] Idem
[504] Van der Vliet. Blz.380.
[505] Idem. Blz.34.
[506] *Brieven*. Deel 5. Blz.277-278.
[507] Du Perron. Blz.145.
[508] Van der Vliet. Blz.420-422.
[509] *DW*. Deel 9. Blz.114.
[510] Van der Vliet. Blz.395
[511] Van Haren. Deel 2. Blz.33.
[512] Zie blz.187 e.v.
[513] Jonckbloet. Blz.20-21.
[514] *Brieven*. Deel 3. Blz.51.
[515] Safranski. Blz.79.
[516] Engelfriet over smalle gemeente: 'Dat is niet een plaatselijke gemeente, maar dat is een geestelijke eenheid van christenen die een Godsrijk op aarde onder leiding van de Messias Jezus verwachten, waarin het herstel van Israël in Palestina een belangrijke plaats inneemt.' Zie B. Engelfriet, *De missie van een genie. De spirituele wereld van orangist Willem Bilderdijk*. Amsterdam, 2010. Blz.45.
[517] Van Eijnatten. Blz.449.
[518] Knuvelder. Deel 3. Blz.19.
[519] Zie blz.368.
[520] Safranski. Blz.80.
[521] Idem
[522] Idem. Blz.112.
[523] Van Eijnatten. Blz.449 en *DW*. Deel 7. Blz.65.
[524] Van Eijnatten. Blz.449-450.
[525] *DSM-IV-TR* (ongepagineerd)
[526] *EH*. Blz.498.
[527] G.J. Johannes, *Nachtegaal of combiketel? Metaforen voor het dichterschap bij Willem Bilderdijk (en Albert Verwey)*. In: *MBM*. Jaargang 16. Blz.1-10.
[528] Kollewijn. Deel 2. Blz.441-442.
[529] *Brieven*. Deel 2. Blz.XI-XII.

[530] J. te Winkel, *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde.* Deel 6: *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde in de eerste eeuw der Europeesche staatsomwentelingen* (1). Haarlem, 1925. Blz.471.
[531] De Jong en Zaal. Blz.9.
[532] *Briefw.-Tydeman.*.Deel 2. Blz.188.
[533] *DW*. Deel 12. Blz.333.
[534] *Briefw.-Tydeman*. Deel 1. Blz.65.
[535] *DSM-IV-TR* (ongepagineerd)
[536] A. Pierson, *Oudere tijdgenooten*. In: *De Gids*. Jaargang 1886. Blz.428.
[537] W. Bilderdijk, *Verhandelingen ziel-, zede- en rechtsleer betreffende*. Leiden, 1821. Blz.171.
[538] W. Bilderdijk, *Taal- en dichtkundige verscheidenheden*. Deel 1. Rotterdam, 1820-1823. Blz.173. Eigenlijk had Bilderdijk een hekel aan het woord 'roem', waarboven hij 'eer' verkoos. Het hoorde een dichter niet om zijn eigen roem te gaan, zo vond hij, maar om de eer van God. Zie B. Engelfriet, *De missie van een genie. De spirituele wereld van orangist Willem Bilderdijk*. Amsterdam, 2010. Blz.89.
[539] De Jong en Zaal. Blz.37.
[540] A. Pierson, *Oudere tijdgenooten*. In: *De Gids*. Jaargang 1886. Blz.414-415.
[541] Van Eijnatten. Blz.220. Dit is geen letterlijk citaat van Bilderdijk, want Joris van Einatten verwoordt hier diens gedachten.
[542] T. Geerts, *Beeld & Zelfbeeld bij Bilderdijk. 'Niemand schijnt mijn gezicht te kunnen vatten.' Over het Bilderdijkportret.* In: *MBM*. Jaargang 24. Blz.1-6.
[543] Geerts. Blz.104.
[544] Idem. Blz.64.
[545] Idem. Blz.65.
[546] Idem
[547] *DW*. Deel 12. Blz.235.
[548] T. Geerts, *Beeld & Zelfbeeld bij Bilderdijk. 'Niemand schijnt mijn gezicht te kunnen vatten.' Over het Bilderdijkportret.* In: *MBM*. Jaargang 24. Blz.1-6.
[549] *DW*. Deel 12. Blz.236.
[550] Idem. Deel 11. Blz.458. Hij bereed hier een stokpaardje, zodat wat hij tegen zijn tweede vrouw zei, ook voor de eerste gold.
[551] *EH*. Blz.148.
[552] *Briefw*. I. Blz.209-210.
[553] *EH*. Blz.150-151.
[554] Wap. Blz.24 en *Briefw.* I. Blz.210-211.
[555] Idem. Blz.151.
[556] *EH.* Blz.154.
[557] Wap. Blz.24.
[558] *EH*. Blz.155.
[559] *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek.* Onder redactie van P.C. Molhuysen en P.J. Blok. Deel 2. Leiden, 1912. Blz.149.

[560] Idem
[561] Wap. Blz.21.
[562] W.G.C. Byvanck, *De jeugd van Isaäc da Costa (1798-1825)*. Deel 1. Leiden, 1894. Blz.237.
[563] M. A. Schenkeveld-Van der Dussen, *Bilderdijk als bruiloftsdichter*. In: *FB*. Blz.16.
[564] *DW*. Deel 15. Blz.137.
[565] Idem
[566] Da Costa. Blz.47. In 1808 had Bilderdijk er belang bij om te doen alsof hij zijn huwelijksvers in een handomdraai had vervaardigd. Vandaar dat hij het aanduidt als een kniedicht.
[567] P.J. Veth, *Odilde. Mr. W. Bilderdijk's eerste huwelijk, naar zijne briefwisseling met vrouw en dochter (1784-1807), medegedeeld door zijn aangehuwden kleinzoon J.C. ten Brummeler Andriesse, predikant bij de hervormde gemeente te Hoorn. Leiden, 1873.* In: De Gids. Jaargang 1873. Blz.578.
[568] C. Gerretson, *Verzamelde Werken*. Deel 1. Baarn, 1973. Blz.156.
[569] *DW*. Deel 10. Blz.283.
[570] Idem
[571] Idem. Blz.284.
[572] Idem
[573] Kalff. Deel 6. Blz.196.
[574] Kollewijn. Deel 1. Blz.176.
[575] Van der Zwaag. Blz.278.
[576] J. van Eijnatten, *Hypochondrische ziel. Lichaam en geest in 'De ziekte der geleerden (1807)' van Willem Bilderdijk*. In: *De Negentiende Eeuw* 22 (1998).
Blz.188.
[577] Idem
[578] Bucher. Blz.16.
[579] *DW*. Deel 9. Blz.464.
[580] Idem. Blz.466.
[581] Zie blz.360. *DW*. Deel 9. Blz.465. Het meisje blijkt geen ogen, maar 'oogjens' te hebben.
[582] *DW*. Deel 10. Blz.47.
[583] Goethe, *An die Zikade*. Ongepagineerd.
[584] *DW*. Deel 12. Blz.446.
[585] Heyting. Deel 2. Blz.85-87.
[586] Borgeld. Blz.82. Siegenbeek vermeldt tot tweemaal toe de titel van Bilderdijks dichtbundel verkeerd. Zie ook *DW*. Deel 9. Blz.456.
[587] A. Verwey, *Toen de Gids werd opgericht...door Albert Verwey. Gedachten over Hollandsche letteren 1800-1830*. In: *De Nieuwe Gids*. Jaargang 2 (1887). Blz.57.
[588] Strengholt. Blz.33.
[589] S. Gorter. Blz.461.
[590] Zie blz.155.

[591] *DW*. Deel 12. Blz.69.
[592] Idem. Deel 10. Blz.23.
[593] Idem. Blz.25.
[594] Idem. Blz.17.
[595] Idem. Blz.6.
[596] Idem. Deel 6. Blz.146.
[597] Daas. Blz.4-5.
[598] Da Costa. Blz.167 en 405.
[599] Kollewijn. Deel 2. Blz.427.
[600] Idem. Blz.427.
[601] Da Costa. Blz.166.
[602] In zijn *Maximes* beweert F. de la Rochefoucauld: 'Hypocrisie is een eerbetoon van de ondeugd aan de deugd.'
[603] J. te Winkel, *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde.* Deel 6: *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde in de eerste eeuw der Europeesche staatsomwentelingen* (1). Haarlem, 1925. Blz.76-77.
[604] *Een eeuw rare kostgangers. Vereniging Het Bilderdijk-Museum 1908-2008*. Onder redactie van M. van Hattum, M. van Rooijen, J. van Eijnatten en G. Harinck. Amstelveen, 2008. Blz.269.
[605] Van der Zwaag. Blz.293.
[606] C. Gerretson, *Verzamelde Werken*. Deel 1. Baarn, 1973. Blz.365.
[607] *Genesis 1:27.* Kollewijn vermeldt *Genesis 3:16* in dit verband.
[608] Kollewijn. Deel 2. Blz.393.
[609] Idem
[610] S. Vuyk, *De verdraagzame gemeente van vrije christenen. Remonstranten op de bres voor de Bataafse Republiek (1780-1800)*. Proefschrift. Amsterdam, 1995. Blz.120.
[611] Da Costa. Blz.49.
[612] Idem
[613] Idem. Blz.48-49.
[614] Kollewijn. Deel 1. Blz.177.
[615] Idem. Blz.178.
[616] Idem
[617] J. van Eijnatten, *Hypochondrische ziel. Lichaam en geest in* De ziekte der geleerden (1807) *van Willem Bilderdijk*. In: *De Negentiende Eeuw* 22 (1998). Blz.200.
[618] Van Eijnatten. Blz.525.
[619] Idem. Blz.210 en 211. Zie ook *DW*. Deel 7. Blz.125-141.
[620] Idem. Blz.208.
[621] *DW*. Deel 12. Blz.33.
[622] Idem. Deel 10. Blz.49.
[623] Idem. Deel 12. Blz.33.
[624] Idem. Deel 7. Blz.130.
[625] Idem. Blz.394.

[626] *Briefw*. III. Blz.612.
[627] Idem
[628] *DW*. Deel 12. Blz.34.
[629] Idem. Blz.35.
[630] Idem. Blz.31.
[631] Idem. Deel 7. Blz.128.
[632] Idem. Blz.131.
[633] *Briefw.-Tydeman*. Deel 1. Blz.184.
[634] Van Eijnatten. Blz.212 en *DW*. Deel 7. Blz.138-139.
[635] *Briefw.-Tydeman*. Deel 1. Blz.185. Volgens Bilderdijk is de 'maan' vanzelfsprekend vrouwelijk.
[636] Idem
[637] Van Eijnatten. Blz.529-530.
[638] Idem. Blz.532.
[639] Idem
[640] W. Bilderdijk, *Op een Jacobaas-kannetjen.Onuitgegeven dichtstukjen van Mr. W. Bilderdijk.* In: *Braga: dichterlijke mengelingen, 1843* (1842-1843). Blz.53.
[641] Fasseur. Blz.272.
[642] Idem. Blz.100.
[643] Idem. Blz.200-201.
[644] *Briefw-Tydeman* Deel 2. Blz.67.
[645] Van Eijnatten. Blz.365.
[646] *DW*. Deel 10. Blz.51.
[647] S. Gorter. Blz.453.
[648] L. Engelfriet, *Bilderdijks filosofische bibliotheek*. In: *BBS.* Blz.46. Maar ze had zichzelf waarschijnlijk geërgerd aan Kants 'onoordeelkundige veronderstelling, dat vrouwen thuis hun verstand niet zelfstandig gebruiken'. Zie B. Engelfriet, *De missie van een genie. De spirituele wereld van orangist Willem Bilderdijk*. Amsterdam, 2010. Blz.104.
[649] *DW*. Deel 8. Blz.127.
[650] Van Eijnatten. Blz.123.
[651] Da Costa. Blz.53.
[652] Van Rijn. Blz.190.
[653] Van Genderen. Blz.28.
[654] Broekmans. Blz.96.
[655] Da Costa. Blz.53.
[656] Schama. Blz.129.
[657] *Gedenkboek*. Blz.159.
[658] Deze methode was wijd verbreid. In *HS 1934* is zij al net zo gevolgd als in Bilderdijks *Juridique consideratiën en advys in causa I. Koning, te Bloemendaa.l.*
[659] M. des Amorie van der Hoeven, *Bibliographisch album*. In: *De Gids*. Jaargang 1866. Blz.370. Engelfriet verklaart Bilderdijks voorkeur voor poëzie uit het gevoelig *aan*schouwelijke karakter daarvan in plaats van het redelijk *be*schouwlijke karakter van

proza. Uit een oogpunt van taalbeheersing ligt hierin echter een oneigenlijke tegenstelling besloten. Zie B. Engelfriet, *De missie van een genie. De spirituele wereld van orangist Willem Bilderdijk*. Amsterdam, 2010. Blz.155.

[660] Palmen. Blz.157 en Blokker. Blz.6.

[661] Colmjon. Blz.42-43. Met die levensbeschrijver is Kollewijn bedoeld, het niet-letterlijke citaat is in deel 1 van zijn biografie terug te vinden op blz.147.

[662] *DW*. Deel 11. Blz.212.

[663] Colmjon. Blz.43.

[664] Van Eijnatten. Blz.44.

[665] Idem. Blz.271.

[666] Idem

[667] *DW*. Deel 6. Blz.356 en 496-497.

[668] Van Eijnaten. Blz.271.

[669] Bavinck. Blz.89.

[670] *DW*. Deel 5. Blz.55-61.

[671] Van Eijnatten. Blz.16-17.

[672] Da Costa. Blz.406.

[673] Idem

[674] Kollewijn. Deel 1. Blz.146. Doordat Kollewijn van 'drie jaar preventieve hechtenis' voor Kaat Mossel spreekt, dat wil zeggen over de totale duur van haar gevangenschap (van 31 augustus 1784 tot 27 september 1787), blijft er onduidelijkheid over het vonnis bestaan. Totdat het vonnis werd uitgesproken zat ze als verdachte gevangen. Daarna pas zat ze in preventieve hechtenis gevangen, want uit de door Kollewijn geciteerde *Jaarboeken* 1786 blijkt, dat ze onschuldig werd vastgehouden uit vrees voor agitaties. Bilderdijks lezing in de *GdV* is dus de juiste.

[675] Da Costa. Blz.55.

[676] Idem. Blz.56.

[677] Idem. Blz.57.

[678] Colenbrander. Deel 1. Blz.225.

[679] *GdV*. Deel 12. Blz.70.

[680] Idem

[681] Klein. Blz.98.

[682] *GdV*. Deel 12. Blz.74-75.

[683] *Briefw*. I. Blz.269.

[684] Idem. Blz.214-215.

[685] Idem

[686] Idem. Blz.216.

[687] Idem. Blz.269.

[688] *Briefw.-Tydeman*. Deel 2. Blz.2 en 6. Na het 'tientjeswerk' is Bilderdijk in zijn nopjes van uitgever Bohn f 250,- te beuren voor *De geestenwareld*, het zesde boek van Homerus en de *Afodillen* (volgens Tydeman 'een lekker kruidje'). Dat was in 1814, toen het in

1811 geschreven leerdicht *De geestenwareld* de ouverture van het eerste deel der *Afodillen* vormde.

[689] *Gedenkboek*. Blz.225.

[690] Da Costa. Blz.97.

[691] J. te Winkel, *Bilderdijk, lotgenoot van Multatuli*. *Eene studie*. Haarlem, 1890. Blz.43. Een bladzijde verder heet het: 'Mensenvrees en grootheidswaan deden hem dus in de jammerlijkste fianaciële moeilijkheden geraken.'

[692] *Een eeuw rare kostgangers. Vereniging Het Bilderdijk-Museum 1908-2008*. Onder redactie van M. van Hattum, M. van Rooijen, J. van Eijnatten en G. Harinck. Amstelveen, 2008. Blz.68.

[693] J. te Winkel, op.cit. Blz.43.

[694] C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 4. Haarlem, z.j. Blz.192.

[695] Jonckbloet. Blz.9-10.

[696] Idem

[697] *Briefw*. I. Blz.216.

[698] C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 4. Haarlem, z.j. Blz.192.

[699] Kollewijn. Deel 1. Blz.223.

[700] *Gedenkboek*. Blz.161.

[701] *Briefw*. I. Blz.169.

[702] W.G.C. Byvanck, *J.W. Kumpel en Bilderdijk.* In: *De Gids*. Jaargang 1898. Blz.338.

[703] Idem. Blz.339.

[704] Idem. Blz.340.

[705] Idem

[706] Idem. Blz.344.

[707] Idem

[708] *Briefw*. I. Blz.219.

[709] W.G.C. Byvanck, *J.W. Kumpel en Bilderdijk.* In: *De Gids*. Jaargang 1898. Blz.354.

[710] Zie blz.346.

[711] Van Genderen. Blz.28.

[712] Van Rijn. Blz.210.

[713] Idem

[714] Kollewijn. Deel 1. Blz.186.

[715] Idem. Blz.187.

[716] Idem. Deel 2. Blz.84 en *DW*. Deel 8. Blz.401.

[717] *Briefw.-Tydeman*. Deel 1. Blz.97-98.

[718] P. Geyl, *Bilderdijk als geschiedschrijver*. In: *Kernproblemen van onze geschiedenis. Opstellen en voordrachten 1925-1936.* Utrecht, 1937. Blz.229.

[719] *GdV*. Deel 12. Blz.74-75.

[720] Van der Zeijden. Blz.118.

[721] Kollewijn. Deel 2. Blz.191.

[722] Idem. Blz.192.

[723] L. Engelfriet, *Bilderdijk en het jodendom. Bilderdijks waardering van het joodse denken in zijn confrontatie met de tijd*. Zoetermeer, 1995. Blz.214.
[724] Vergelijk F. Ankersmit, *Bilderdijks conceptie van de historische tijd. De monadologie als model*. In: *Romantiek en historische cultuur*. Onder redactie van J. Tollebeek, F. Ankersmit en W. Krul. Groningen, 1996. Blz.68. Ankersmit betoogt daarin, dat het heden in de visie van Bilderdijk niet het product van het verleden is. Zou dat wel het geval zijn, dan moest de essentie van een periode buiten die periode worden gezocht. Het heden en het verleden bieden een perspectief op het totaal van het historisch universum, zijn weerspiegelingen van het hele historische universum, en bevatten ook dit geheel. Daarom mag men uitgaan van een van tevoren gegeven harmonie, idealiter, van een 'harmonie préétablie' van alle historische periodes. De geschiedenis verloopt volgens Bilderdijk dus niet slechts evolutionair, maar is een oneindig systeem van elkaars spiegelbeelden weerspiegelende spiegels: het eigene of eigentijdse en het totaal of eeuwige duurzaam verenigd.
Vergelijk ook L. Engelfriet, op.cit. Blz.178. God wordt daar als de Ene die was, is en zal zijn, met de H. Drievuldigheid in verband gebracht.
[725] Kollewijn. Deel 1. Blz.200.
[726] Zie blz.331.
[727] Colenbrander. Deel 1. Blz.101.
[728] Idem. Blz.164.
[729] Engelen. Blz.80.
[730] *GdV*. Deel 12. Blz.66.
[731] Alles wijst erop dat deze 'jongeman', zoals Bilderdijk hem aanduidt, niemand anders dan William Pieter Turnbull de Mikker was. Toen Bilderdijk later op die dag het 'biljet' onder ogen kreeg, herkende hij het handschrift als dat van iemand die als zijn 'notaris en copiist' optrad. Idem. Blz.69.
[732] Idem. Blz.68-69.
[733] Dat Bilderdijk zich dit afvroeg, valt op te maken uit deze constatering: 'Tezelfdertijd zou een kist met geweren, die men op Het Binnenhof verborgen, doch voor de hand had, uitgeworpen worden, ieder een geweer met de bajonet daarop aangrijpen, en zo zou men de Staten Vergadering insluiten, en dan had men het gewonnen en dacht niet verder.' Idem. Blz.67.
[734] Kollewijn. Deel 1. Blz.188-189.
[735] R. Honnings, *De verguisde 'Rembrandt der dichters'. Bilderdijk in de context van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde.* In*: MBM*. Jaargang 27. Blz.9-16.
[736] Kollewijn. Deel 1. Blz.176.
[737] *Briefw*. I. Blz.223.
[738] Van der Zwaag. Blz.31.
[739] Kollewijn. Deel 1. Blz.187.
[740] Idem. Blz.190.
[741] Idem
[742] De Beaufort. Blz.283.

[743] Schama. Blz.144.
[744] Van der Zwaag. Blz.31.
[745] Schama. Blz.144.
[746] *DW*. Deel 15. Blz.90-91.
[747] In 1803 verschenen deze gedichten in vier delen bij J. Allart te Amsterdam, in 1822 in twee delen bij J. Immerzeel te Rotterdam. Idem. Blz.84.
[748] *DW*. Deel 8. Blz.373. Bilderdijk schreef dit gedicht in 1782.
[749] G.J. Johannes, *Geduchte verbeeldingskracht! Een onderzoek naar het literaire denken over de verbeelding- van Van Alphen tot Verwey*. Amsterdam, 1992. Blz.149.
[750] Idem. Blz.69.
[751] *Brieven*. Deel 1. Blz.142.
[752] Idem. Blz.147.
[753] Idem
[754] Van Eijnatten. Blz.113.
[755] Zie ook Lodewick. Blz.21.
[756] Kollewijn. Deel 1. Blz.213.
[757] Zie *DW*. Deel 1. Blz.16-54.
[758] Idem. Blz.28.
[759] Idem. Blz.34.
[760] C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 24. Z.pl., 1887. Blz.130.
[761] W. Bilderdijk, *De ondergang der eerste wareld.* Editie: J. Bosch. Zwolle, 1959. Blz.23. Zie ook *De Post van den Helicon*, Amsterdam, 1788. Blz.63. Dit zijn niet letterlijk de woorden van Bilderdijk, maar van Johannes Kinker, die ongetwijfeld met volle instemming van zijn toenmalige vriend de 'Elius' in dit tijdschrift besprak.
[762] Idem
[763] Da Costa. Blz.76.
[764] Van Eijnatten. Blz.114.
[765] Idem
[766] *DW*. Deel 11. Blz.500.
[767] Da Costa. Blz.75.
[768] Idem
[769] *DW*. Deel 1. Blz.33.
[770] Idem. Blz.47.
[771] Idem. Blz.48.
[772] Van Eijnatten. Blz.115.
[773] Idem
[774] *Brieven*. Deel 1. Blz.148.
[775] *DW*. Deel 1. Blz.36.
[776] Van Eijnatten. Blz.113.
[777] *DW*. Deel 1. Blz.37.
[778] *Brieven*. Deel 1. Blz.149.
[779] *DW*. Deel 1. Blz.22.

[780] Idem
[781] Idem
[782] *Brieven*. Deel 1. Blz.150.
[783] Zie blz.86 e.v.
[784] Kollewijn. Deel 1. Blz.8-9.
[785] Idem. Blz.10.
[786] Da Costa. Blz.80.
[787] Idem. Blz.79 en *DW*. Deel 13. Blz.309. Het gedicht waarin deze regels voorkomen, heet *Adel* (1822). Het begint zo: 'Geboren, tonen wij uit wie wij zijn gesproten', waarna een monadische tournure volgt: 'En de ouderlijke stam is kenbaar aan de loten!'
[788] Da Costa. Blz.81.
[789] Idem. Blz.82.
[790] Da Costa. Blz.84.
[791] Idem
[792] Idem
[793] *DW*. Deel 4. Blz.364. Eigenlijk had die bundel *Tyrtéus' Krijgszangen* moeten heten.
[794] In *DW*. Deel 15. Blz.311 wordt voor dit sonnet verwezen naar *DW*. Deel 12. Blz.450. Daar staat dat het in het eerste deel van *Mengelpoëzy* is gepubliceerd. Wie wil controleeren of dit juist is in Da Costa's *Opgave der oude en nieuwere dichters* (*DW*. Deel 15. Blz.385), treft dit gedicht nergens aan.
[795] *DW*. Deel 12. Blz.450.
[796] Idem. Blz.471. Over Sallustius zegt Joris van Eijnatten: 'Met 'Sallustius' doelt hij op een Griekse filosoof, Saloustios Neoplatonicus, van wie slechts één geschrift is overgeleverd, namelijk *Over de goden en de kosmos*, vervaardigd tussen 300 en 430 A.D.' Zie Van Eijnatten. Blz.84.
[797] Van Eijnatten. Blz.84.
[798] Kolakowski. Blz.68. 'Maxime ens' of 'het meest zijnde', eretitel voor God door Thomas van Aquino aan Hem gegeven.
[799] Daarna, dus daarom! Bekende drogreden. Zien blz.57-58.
[800] W. Bilderdijk, *Verhandelingen ziel-, zede- en rechtsleer betreffende*. Leiden, 1821. Blz.135.
[801] Idem. Blz.132.
[802] *Brieven*. Deel 1. Blz.283.
[803] De Jong en Zaal. Blz.204.
[804] Idem. Blz.204-205.
[805] Idem. Blz.205.
[806] Zie blz.420.
[807] Van Eijnatten. Blz.154.
[808] Zie blz.427.
[809] G. Leliefeld, *Condities (zonder welke niet) (1993-1995) & Berichten uit Berlicum (1995-2000)*. Den Dungen, 2009-2019. Blz.364.
[810] Wesseling. Blz.53.

[811] J. Noordegraaf, *De droom der rede. Willem Bilderdijk en de taalkundige traditie*. In: *BBS*. Blz.93.
[812] Idem. Blz.92.
[813] Van Eijnatten. Blz.370.
[814] Idem
[815] Zie blz.427.
[816] Kolakowski. Blz.187.
[817] In *Die fröhliche Wissenschaft* verkondigde Nietzsche de stelling: 'Amor fati sei von nun ab meine Liebe!' Onder liefde voor het (nood)lot verstond hij een positieve houding tegenover wat het leven hem aan inzichten te bieden had, ook al druisten die bijvoorbeeld tegen de christelijke moraal in.
[818] M. 't Hart. Blz.3.
[819] Zie blz.10-11.
[820] Kolakowski. Blz.187.
[821] Toespeling op N.O. Schiller, *What's in a name? Op zoek naar de klank van woorden in het brein*. Maastricht, 2004.
[822] *Briefw*. I. Blz.223.
[823] *DW*. Deel 10. Blz.297.
[824] Idem. Blz.292.
[825] Idem
[826] *Briefw.-Tydeman*. Deel 1. Blz.236.
[827] *DW*. Deel 10. Blz.299.
[828] *Vereniging 'Het Bilderdijk-Museum'. Negen en twintigste en dertigste jaarverslag 1936-1937 en 1937-1938. Met een bijlage: een proces van Bilderdijk uit het jaar 1788. Door S.W.F. Margadant.* Amsterdam, 1939. Blz.11.
[829] Idem
[830] Idem. Blz.10.
[831] Idem. Blz.11.
[832] Idem. Blz.13
[833] Idem. Blz.14.
[834] C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 25. Z.pl., 1888.
[835] *GdV*. Deel 12. Blz.75-76.
[836] Idem. Blz.86.
[837] Zie blz.518 e.v.
[838] Da Costa. Blz.410.
[839] Dat maakte onder koning Lodewijk een ridicule indruk.
[840] Da Costa. Blz.64.
[841] Idem
[842] Idem. Blz.63.
[843] *DW*. Deel 8. blz.386.
[844] Idem. Blz.390.

[845] Troepen van de Rijngraaf van Salm deden een bijna geslaagde aanval op het paleis, waar prins Willem V niet meer durfde te komen. Hun poging om Christoffel Pullman om te kopen mislukte. Deze op wacht staande grenadier van de aldaar gelegerde Hessische brigade verklaarde: "Ich bin ein ehrlicher Kerl!" Hij waarschuwde zijn kameraden, waarna hij door de patriotten ter plekke werd doodgeschoten. Jarenlang stond zijn standbeeld rechts aan het begin van de Soestdijkerstraatweg in Soestdijk (gemeente Baarn). Tegenwoordig staat het schuin tegenover het paleis. In de canon der vaderlandse geschiedenis verdient hij een ereplaats: hij was die hij zei te zijn!
[846] *DW*. Deel 8. Blz.387.
[847] Idem. Blz.388
[848] Van Eijnatten. Blz.79.
[849] *DW*. Deel 8. Blz.386.
[850] (G. van de Linde), *Waarde Van Lennep. Brieven van De Schoolmeester.* Editie: M. Mathijsen. Amsterdam, 1977. Blz.123.
[851] Idem. Blz.166.
[852] *DW*. Deel 13. Blz.3. 'Gebanderd' betekent voorzien van een bandelier of brede draagriem, waaraan een sabel of patronen voor een geweer kunnen worden bevestigd.
[853] *Brieven.* Deel 1. Blz.153. Ludwig Gleim schreef in 1758 zijn *Preussische Kriegslieder von einem Grenadier* ter ondersteuning van de veldtochten van Fredrik de Grote. Zijn motto betekent: 'Omdat de hele wereld oorlog wil, kan het die krijgen!'
[854] Idem. Blz.154.
[855] Idem. Alleen door een verwijzing naar 'het tweede stukje' op blz.107 van *Verspreide Gedichten*. Deel 2 is het duidelijk dat deze zes regels zijn bedoeld. Ze hadden door Bilderdijk geschreven kunnen zijn. 'Verbleekte' in plaats van 'bleke' kan een correctie van zijn hand zijn.
[856] Idem. Blz.155.
[857] *Briefw*. I. Blz.224.
[858] *DW*. Deel 4. Blz.363-364.
[859] Idem. Deel 7. Blz.200.
[860] Idem. Deel 9. Blz.113.
[861] Kollewijn. Deel 2. Blz.438-439.
[862] *Brieven.* Deel 1. Blz.157.
[863] Getuige: 'Uit laffe zucht tot eer, werpt ge in den band der orde uw eigen grootheid neer.' *DW*. Deel 6. Blz.260.
[864] *Brieven*. Deel 1. Blz.159. 'Trempe' betekent kaliber, eigenlijk harding van staal.
[865] *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. Onder redactie van G. Geerts, W. Haeseryn, J. de Rooij en M.C. van den Toorn. Groningen, 1984. Blz.39.
[866] Idem. Blz.40.
[867] *Brieven*. Deel 1. Blz.156-157.
[868] *Briefw*. I. Blz.139.
[869] *Brieven*. Deel 1. Blz.102.

[870] De Saussure. Blz.98.
[871] *Brieven*. Deel 1. Blz.102-103.
[872] Idem. Blz.103.
[873] Zie blz.541.
[874] *DW*. Deel X. Blz.294.
[875] Idem
[876] Idem
[877] *Briefw*. II. Blz.404.
[878] Idem
[879] Zie blz.418.
[880] Zie blz.297.
[881] *Brieven*. Deel 1. Blz.99-100.
[882] Idem
[883] Idem. Blz.99.
[884] Zie blz.481.
[885] Jongstra. Blz.6 van *Boeken*.
[886] Idem
[887] Zie blz.331.
[888] Idem
[889] Kollewijn. Deel 1. Blz.191-192.
[890] Idem. Blz.191.
[891] *GdV*. Deel 12. Blz.73.
[892] Van der Zwaag. Blz.32.
[893] *Gedenkboek*. Blz.154.
[894] *GdV*. Deel 12. Blz.77.
[895] *DW*. Deel 8. Blz.392-396.
[896] Bilderdijk duidt hem aan als een engel 'met reukwerk in de hand', zoals hij eerder van de serafijn zei, dat deze een 'offerschaal vol reukwerks' in zijn handen hield.
[897] Idem. Blz.396.
[898] Idem
[899] (W. Bilderdijk)*, Willem Bilderdijk. Liefde en ballingschap. Brieven 1795-1797*. Editie: M. Mathijsen. Amsterdam/Antwerpen, 1997. Blz.96.
[900] Kollewijn. Deel 2. Blz.141.
[901] *MF*. Blz.142.
[902] Kollewijn. Deel 2. Blz.141.
[903] *DW*. Deel 8. Blz.393.
[904] Vestdijk. Blz.55.
[905] *DW*. Deel 8. Blz.394-395. Let op 'Mij' in de *Geboortegroet aan de erfprins* en 'mij' in *De wareld*.
[906] J. van Eijnatten, *Het stamhuis van Oranje en de komst van het vrederijk. Illuminisme en literaire topoi in Bilderdijks vroege politieke gedichten, 1787-1793.* In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 111 (1995). Blz.301-302.

[907] Idem
[908] Kollewijn. Deel 1. Blz.192-193.
[909] Sillem. Deel 1. Blz.85.
[910] Schokker. Blz.33.
[911] Het verkleinwoord heeft waarschijnlijk te maken met de festiviteiten die rond de verjaardagen van de zonen van Willem V werden georganiseerd.
[912] *GdV*. Deel 12. Blz.77-78.
[913] Zie blz.523.
[914] Uit Colenbrander. Deel 3. Blz.286 en *GdV*. Deel 12. Blz.348 blijkt dat Bilderdijk het voor 'zedelijk onmogelijk' hield om in geval van insubordinatie over de 'bombardeerbaarheid' van Amsterdam uit te weiden, zoals in 1809-1810 gebeurde. Naar te vrezen valt, zat de insubordinatie van die stad hem meer dwars dan de bestraffing daarvoor in de vorm van een bombardement.
[915] Kollewijn. Deel 1. Blz.193.
[916] Idem.
[917] J. van Lennep, *Het leven van Mr. Cornelis van Lennep en Mr. David Jacob van Lennep, beschreven en toegelicht uit hun gedichten en andere oorspronkelijke bescheiden, en in verband met hun tijd beschouwd*. Deel 2. Amsterdam, 1865. Blz.170.
[918] Zie blz.39.
[919] Idem. Blz.185 en 210.
[920] Da Costa. Blz.11.
[921] J. van Lennep, *Het leven van Mr. Cornelis van Lennep en Mr. David Jacob van Lennep, beschreven en toegelicht uit hun gedichten en andere oorspronkelijke bescheiden, en in verband met hun tijd beschouwd*. Deel 2. Amsterdam, 1865. Blz.184-185.
[922] Sillem. Deel 1. Blz.33.
[923] Idem. Blz.21.
[924] Regenten van patricische afkomst.
[925] Idem. Blz.22.
[926] Idem. Blz.29-30.
[927] Idem
[928] Idem. Blz.80.
[929] Idem. Blz.89.
[930] Idem. Blz.91.
[931] Idem. Blz.97.
[932] Idem. Blz.138.
[933] Sillem. Deel 1. Blz.140-141.
[934] *DW*. Deel 12. Blz.342.
[935] Idem
[936] Da Costa. Blz.66.
[937] Idem
[938] Idem. Blz.67.
[939] *GdV*. Deel 12. Blz.206-207.

[940] *MF*. Blz.14.
[941] E.J. Potgieter, *Brieven van Potgieter aan Busken Huet.* In: *De Gids*. Jaargang 1901. Blz.203-222.
[942] Kollewijn. Deel 1. Blz.194.
[943] *MF*. Blz.14.
[944] Idem
[945] Men leze 'auteurs' hier als 'auctores', dus als 'bewerkers' of 'bedenkers' van haar aanhouding bij Goejanverwellesluis.
[946] *Briefw*. I. Blz.227.
[947] *Brieven*. Deel 2. Blz.51.
[948] *Briefw*. III. Blz.728.
[949] Da Costa. Blz.69-70
[950] *Brieven*. Deel 2. Blz.51.
[951] Kollewijn. Deel 1. Blz.146.
[952] Van Rijn. Blz.213-215.
[953] Idem. Blz.216.
[954] Palmen. Blz.191-192.
[955] Van Genderen. Blz.30.
[956] *Gedenkboek*. Blz.161.
[957] *GdV*. Deel 12. Blz.63.
[958] (Van de Spiegel). Blz.4.
[959] Idem
[960] *GdV*. Deel 12. Blz.82-83.
[961] Kollewijn. Deel 1. Blz.199.
[962] Idem.
[963] Idem. Blz.196.
[964] *Brieven*. Deel 2. Blz.52.
[965] Met 'ontzegging' bedoelde Bilderdijk het verbod om als advocaat in dienst van het Hof van Holland, Zeeland, Brabant en Friesland op te treden. Na de vlucht van de stadhouder op 18 januari 1795 naar Engeland werden de oude 'remotiën' van vóór de omwenteling van 1787 weer ingesteld. Daarvan werd Bilderdijk in zekere zin de dupe, toen hij weigerde de eed op de nieuwe regering af te leggen.
[966] *Brieven.* Deel 2. Blz.52.
[967] Da Costa. Blz.410-411.
[968] Idem. Blz.411.
[969] Idem
[970] Idem. Blz.413. Zie ook *Brieven*. Deel 1. Blz.234-235.
[971] *DW*. Deel 8. Blz.402.
[972] Zie blz.426.
[973] Zie blz.415.
[974] Kolakowski. Blz.100-101. Zie ook blz.418-419.
[975] Zie blz.195.

[976] *Brieven*. Deel 4. Blz.105-106.
[977] Bilderdijk schreef het voorafgaande in een brief van 19 mei 1823 aan Isaäc da Costa.
[978] *DW*. Deel 15. Blz.265.
[979] Idem. Blz.37.
[980] Idem. Blz.38.
[981] *DW*. Deel 5. Blz.5.
[982] Idem
[983] Idem
[984] Idem
[985] Van Eijnatten. Blz.92.
[986] Zie blz.578.

Bronnen:

Geraadpleegd in Leids Regionaal Archief:

W. Bilderdijk, *Memorie van Defensie voor Maria Aletta Hulshoff* uit het familiearchief (Siegenbeek) van Heukelom, inv.nr. 821.

Geraadpleegd in het archief van de Leidse universiteit:

W. Bilderdijk, vonnis van Jan Herman Muller, LTK 1127.
W. Bilderdijk, *Juridique consideratiën en advys in causa I. Koning, te Bloemendaal*, BPL 1034 III, map I.

Geraadpleegd in Rotterdams Gemeentearchief:

Verzameling van processtukken (verslagen van ondervragingen van o.a. Kaat Mulder en confrontaties van verdachten en getuigen) bekend als *HS 1934*.

Lijst van (primair en secundair) geraadpleegde boeken en artikelen:

A.J. van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden*. Deel 7. Haarlem, 1862.
A.J. van der Aa, *Nieuw biographisch anthologisch, en critisch woordenboek van Nederlandse dichters.* Deel 1 A-B. W. de Grebber. Amsterdam, 1844.
Aan den Heer Mr. W. Bilderdijk. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1824.
Aan den Redacteur der Vaderlandsche Letteroefeningen. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1834.
Aan Nederland; ter gedachtenis van den dapperen Hopman Kropff, na eene hardnekkige verdediging van de Vesting de Klundert doorschoten. In 's Hage by J.F. Jacobs de Agé, 1793. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1794.
Aanwijzing der oude en nieuwere Dichters door Mr. W. Bilderdijk en Vrouwe K.W. Bilderdijk overgebragt of nagevolgd, met Aanteekeningen en eene Voorlezing over de voortreffelijkheid van Bilderdijk in het navolgen en overbrengen der oude Dichters, bijzonder van Horatius, door Mr. J. Pan. Te Amsterdam, bij ten Brink en de Vries, 1839. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1840.
A. Admiraal, J.J. Backer Dirks en H.M.C. van Oosterzee, *Binnenlandsche letterkunde*. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1873.
L. Adriaenssen, *De gerechtigden tot het Bacx-koorke in de Sint-Jan tot de reductie van Den Bosch*. In: *De Brabantse Leeuw* 34 (1985). Blz.116-166.
R. Aerts, *De letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift De Gids*. Amsterdam, 1997.
A Greek-English Lexicon. Editie: H.G. Liddell, R.Scott, H.S. Jones & R. McKenzie with the cooperation of many scholars. With a Supplement, 1968. Oxford, 1978. Eleventh Reprint of the New (Ninth) Edition Completed 1940.
J.A. Alberdingk Thijm, *Bibliografie. (Uitgaven van boeken, platen, en muziek.)* In: *Dietsche Warande*. Jaargang 2 (1856).
J.A. Alberdingk Thijm, *De eer eens grooten Meesters*. In: *De Gids*. Jaargang 1876.
J.A. Alberdingk Thijm en Prudens van Duyse, *Mengelingen. Berichten, wenken, vragen, briefwisseling: ernst en scherts*. In: *Dietsche Warande*. Jaargang 2 (1856).
Album, Mengelingen en Fragmenten, nagelaten door Mr. W. Bilderdijk. Te Amsterdam, bij I. Immerzeel, Junior, 1834. In: *De muzen* (1834-1835).
Algemene Nederlandse Spraakkunst. Onder redactie van G. Geerts, W. Haeseryn, J. de Rooij en M.C. van den Toorn. Groningen, 1984.
A. Algra en H. Algra, *Dispereert niet. Twintig eeuwen historie van de Nederlanden.* Deel 3. Franeker, 1978.
Alphabetische Lijst van Woorden en Spreekwijzen, taalkundig opgehelderd in de Werken van Mr. Willem Bilderdijk; opgemaakt door A. de Jager, Lid van de Maatsch. van Nederl. Letterk. te Leiden. Te Rotterdam, bij W. Messchert, 1839. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1840.
H. van Alphen, *Kleine gedigten voor kinderen*. Editie: P.J. Buijnsters. Amsterdam, 1998.
H.Th. Ambagtsheer, *Jhr. Mr. Jeronimo de Bosch Kemper. Behoudend maatschappijhervormer*. Amsterdam, 1959.

M. des Amorie van der Hoeven, *Bibliographisch album*. In: *De Gids*. Jaargang 1866.
M. des Amorie van der Hoeven, *Bibliographisch album*. In: *De Gids.* Jaargang 1868.
R.C. Bakhuizen van den Brink, *VIII. Studie aan de Leidsche Hoogeschool, 1831. Leeftijd 22 jaren* en *XI*. In: *Studiën en schetsen over vaderlandsche geschiedenis en letteren*. Deel 2 (1870).
R.C. Bakhuizen van den Brink, *De Werken en Dagen van Hesiodus naar het Grieksch, in Nederdutische verzen gevolgd door D.J. van Lennep. Tweede druk. Te Amsterdam bij P. Meyer Warnars. MDCCCXXXIV.* In: *De muzen* (1834-1835).
H. Bavinck, *Bilderdijk als denker en dichter*. Kampen, 1906.
H.T.L. de Beaufort, *Gijsbert Karel van Hogendorp. Grondlegger van het Koninkrijk*. Rotterdam, 1979.
N. Beets, *Het dagboek van de student Nicolaas Beets, 1833-1836.* Editie: P. van Zonneveld. Den Haag, 1983.
Beginsels der Woordvorsching. Door Mr. W. Bilderdijk. Te Leeuwarden, bij G.T.N. Suringar, 1831. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1832.
C.J. van Bemmel Suijck, C. Duymaer van Twist en W.C. Nieuwenhuyzen, *Binnenlandsche letterkunde. Bibliographie*. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1870.
Beoordeeling van Mr. W. Bilderdijk's Nederlandsche Spraakleer, met de spreuk: Discant artem quam frustra docent, door Mr. J. Kinker. Gevolgd van eenen Brief des Hoogleeraars Matthijs Siegenbeek aan den Schrijver, als bijvoegsel tot deze beoordeeling. Te Amsterdam, bij J. van der Hey en Zoon, 1829. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1830.
W. van den Berg, *De ontwikkeling van de term 'romantisch' en zijn varianten in Nederland tot 1840.* Assen, 1973.
W. van den Berg,*'Een royale kijk op Holland*'. DBNL, 2002.
W. van den Berg, *Sociabiliteit, genootschappelijkheid en de orale cultus*. In: M. Spies, *Historische letterkunde. Facetten van vakbeoefening*. Groningen, 1984.
W. van den Berg, *Van wonderkind naar total loss? Rijklof Michaël van Goens (1748-1810)*. In: *Verlichte geesten. Een portrettengalerij voor Piet Buijnsters*. Onder redactie van K. Fens. Amsterdam, 1996.
L.Ph.C. van den Bergh, J. Heemskerk Azn., F.A.W. Miquel en A. Niermeyer, *Bibliographisch album.* In: *De Gids*. Jaargang 1854.
Bibliographie. In: *De Gids*. Jaargang 1889.
D. Bierens de Haan, P.N. Muller en S.A. Naber, *Bibliographisch album.* In: *De Gids.* Jaargang 1858.
Bijbel. De Nieuwe Bijbelvertaling van het Nederlands Bijbelgenootschap. Heerenveen, 2004.
Bijdragen tot de Tooneelpoëzij. Door Mr. W. Bilderdijk. Te Leyden, bij L. Herdingh en Zoon, 1823. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1824.
M. Bijloo, *Hechting*. In *Ontwikkelingsstoornissen bij kinderen.* Onder redactie van M.H. Niemeijer en M. Gastkemper. Z.pl., 2004.
(K.W. Bilderdijk), *De dichtwerken van Vrouwe Katharina Wilhelmina Bilderdijk* (3 delen). Haarlem, 1859.

K.W. Bilderdijk, *Gedichten voor kinderen*. Editeur: M. van Hattum. Amstelveen, 2010.
W. Bilderdijk, (*Brief door W. Bilderdijk).* In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, 1782.
(W. Bilderdijk)*, Brieven van Mr. Willem Bilderdijk* (5 delen). Amsterdam/Rotterdam, 1836-1837.
W. Bilderdijk, *De bezwaren tegen den geest der eeuw toegelicht.* Leiden, 1823.
(W. Bilderdijk), *De dichtwerken van Bilderdijk* (15 delen). Haarlem, 1859.
W. Bilderdijk, *De kunst der poëzy.* Editie: W. van den Berg en J.J. Kloek. Amsterdam, 1995.
W. Bilderdijk, *De ondergang der eerste wareld.* Editie: J. Bosch. Zwolle, 1959.
W. Bilderdijk, *Geschiedenis des Vaderlands* (13 delen). Amsterdam, 1832-1853.
W. Bilderdijk, *Geslachtlijst der Nederduytsche naamwoorden, op stellige taalgronden gevestigd* (2 delen). Amsterdam, 1822.
W. Bilderdijk, *Hanenpoot. Prentenboek voor zijn zoontje Julius Willem*. Editie: J. Bosch. Culemborg, 1977.
W. Bilderdijk, *Het nachtspook & Nachtwandeling.* Editie: M.van Hattum. Amstelveen, 2007.
W. Bilderdijk**,** *Het nicotiaanse kruid en Uitzicht op mijn dood.* Haarlem, 1832.
W. Bilderdijk, *Kort verhaal van eene aanmerklijke luchtreis en nieuwe planeetontdekking. Uit het Russisch vertaald*. Editie: M.J.G. de Jong. Den Haag, z.j.
W. Bilderdijk, *Mengelingen en fragmenten*. Amsterdam, 1834.
W. Bilderdijk, *Mijn verlustiging.* Editie: M.A. Schenkeveld-van der Dussen. Zutphen, 1975.
(W. Bilderdijk)*, Mr. W. Bilderdijk's briefwisseling 1795-1797. Brieven* en *Commentaar.* Editie: J. Bosch, H.W. Groeneveldt en M. van Hattum. Utrecht, 1988.
(W. Bilderdijk), *Mr. W. Bilderdijk's briefwisseling 1798-1806.* Editie: M. van Hattum. 't Goy-Houten, 2007.
W. Bilderdijk, *Nederlandsche spraakleer.* 's-Gravenhage, 1826.
W. Bilderdijk, *Nieuwe mengelingen*. Deel 1. Leiden, 1832.
W. Bilderdijk, *Nieuwe mengelingen*. Deel 2. Amsterdam, 1806.
W. Bilderdijk, *Nieuwe taal- en dichtkundige verscheidenheden* (4 delen). Rotterdam, 1824-1825.
W. Bilderdijk, *Op een Jacobaas-kannetjen.Onuitgegeven dichtstukjen van Mr. W. Bilderdijk.* In: *Braga: dichterlijke mengelingen, 1843* (1842-1843).
(W. Bilderdijk), *Opstellen van godgeleerden en zedekundigen inhoud, nagelaten door Mr. W. Bilderdijk* (2 delen). Amsterdam, 1833.
W. Bilderdijk, *Speels vernuft. Rebus-brieven en bedriegers.* Editie: J. Bosch. 's-Gravenhage, 1981.
W. Bilderdijk, *Taal- en dichtkundige verscheidenheden* (4 delen). Rotterdam, 1820-1823.
W. Bilderdijk, *Verhandelingen ziel-, zede- en rechtsleer betreffende*. Leiden, 1821.
W. Bilderdijk, *Voorrede van de uitgever* bij *De Geuzen, vaderlands dichtstuk (1785).*

(W. Bilderdijk), *Willem Bilderdijk. Liefde en ballingschap. Brieven 1795-1797*. Editie: M. Mathijsen. Amsterdam/Antwerpen, 1997.
W. Bilderdijk, P. van Braam, P. de Vleeschoudere en J. van den Vondel, *Vertalingen van het kerkgezang: Stabat Mater Dolorosa*. In: *Belgisch museum voor de Nederduitsche tael- en letterkunde en de geschiedenis des vaderlands*. Deel 3 (1839).
Bilderdijk-Commissie, *Mr. Willem Bilderdijk*. Pretoria/Amsterdam/Potchefstroom, 1906.
W. Bilderdijk en P.R. Feith, *Onuitgegeven brieven van Bilderdijk aan Feith*. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*. Jaargang 24 (1905).
Bilderdijk, Kinker en Van Hemert, *Als van hooger bestemming en aart*. Editie: C. Madelein en J. Pieters, met een nawoord van P. Gerbrandy. Groningen, 2008.
Bilderdijks boekenwijsheid. Symposium 28-29 april 1988. Bijdragen over de veilingcatalogi van Bilderdijks bibliotheek. Editie: M. van Hattum en J. Zwaan. Amsterdam, 1989.
Bio- en bibliografisch lexicon van de neerlandistiek. Onder redactie van de Commissie voor Taal- en Letterkunde van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, kernredactie: W. van Anrooij, I. Biesheuvel, K. van Dalen-Oskam en J. Noordegraaf. DBNL, 2004.
P.J. Blok, *Geschiedenis van het Nederlandsche volk.* Deel 4. Leiden, 1926 (derde, herziene druk).
J. Blokker, *De volkse furie van 'n Rotterdamse Oranjemeid*. In: *NRC Handelsblad* 03-04-2009.
N. van der Blom, *Nehalennia in de Nederlandse romantiek*. In *Hermenevs*. 28e Jaargang, aflevering 3, 15 november 1946.
Boekbeschouwing, Aan de Roomsch-katholijken dezer dagen. (Door een Protestant.) Te Leyden, bij L. Herdingh en Zoon, 1823. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1824.
Boekbeschouwing, Kerkredenen van J.H. Merle d'Aubigné, uit het Fransch vertaald en met vermeerderde Aanteekeningen nagelaten door Mr. W. Bilderdijk. Te Amsterdam, bij J. Immerzeel, Jun, 1833. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1834.
Boekbeschouwing, Opstellen van godgeleerden en zedekundigen inhoud, nagelaten door Mr. W. Bilderdijk. II Deelen. Te Amsterdam, bij J. Immerzeel, Jun, 1833. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1835.
Boekbeschouwing, Redevoeringen des Heiligen Oudvaders Chrysostomus, uit het Grieksch overgebragt door Mr. Willem Bilderdijk. Breda, bij F.P. Sterk, 1832. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1832.
A. Borgeld, *'Kusjens' van Bilderdijk en Lessing*. In: *De Nieuwe Taalgids*. Jaargang 23 (1929).
J. Bosch, *Bij de lichtbeelden over Bilderdijk.* In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, 1981.
J. Bosch, *Mr. W. Bilderdijk's briefwisseling. Aanvullende uitgave.* Deel 1: 1772-1794. Proefschrift. Wageningen, 1955.
J. Bosch, *Nieuwe aspecten in de Bilderdijk-studie*. In: *De Nieuwe Taalgids*. Jaargang 58 (1965).

S. van den Bossche, *'De wereld is zoo schoon waarvan wij droomen'. Jan van Nijlen. Biografie.* Tielt/Amsterdam, z.j.
M. ter Braak, *Politicus zonder partij*. Amsterdam, 1967.
(G.A. Brederode), *Groot Lied-Boek van G.A. Brederode*. Editie: A.A. van Rijnbach. Rotterdam, 1968.
Briefwisseling van Mr. W. Bilderdijk met de hoogleeraren en Mrs. M. en H.W. Tydeman gedurende de jaren 1807 tot 1831. Editie: H.W.T. Tydeman (2 delen). Sneek, 1866-1867.
Brieven over het Natuurregt aan den Heer Paulus van Hemert, naar aanleiding van Mr. W. Bilderdijk's korte ontwikkeling der gronden van het Natuurrecht en daarbij gevoegde zielkundige Verhandelingen; door Mr. J. Kinker. Te Amsterdam, bij J. van der Hey en Zoon, 1823. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1825.
Brieven van Mr. Willem Bilderdijk. In: *De Gids.* Jaargang 1837.
M. Bril, *De kleine keizer. Verslag van een passie*. Amsterdam, 2009.
W.G. Brill, *Tweede hoofdstuk. De Rhetorico-didactiek in poëzij.* In: *Nederlandsche spraakleer*. Deel 3. *Stijlleer (Rhetorica. Letterkundige encyclopedie en kritiek)*. Leiden, 1866.
J. ten Brink, I*saäc da Costa* en *Jacob van Lennep*. In: *Geschiedenis der Noord-Nederlandsche letteren in de XIXe eeuw.* Deel 1. Amsterdam 1888.
T.H.J. Broekmans, *De 'Tafelspelen' van Pieter Cz. Hooft*. Amsterdam 1992.
C. van Bruggen, *Prometheus. Een bijdrage tot het begrip der ontwikkeling van het individualisme in de literatuur* (2 delen). Rotterdam, 1919.
A.A. Bucher, *Psychologie der Spiritualität. Handbuch*. Basel, 2007.
B. Büch, *De geopiaceerde wereld van Willem Bilderdijk*. In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, 1981.
P.J. Buijnsters, *Willem Bilderdijk en de Geestenwareld*. In: *De Nieuwe Taalgids* 60 (1967).
C. Busken Huet, *Het land van Rembrandt. Studiën over de Noordnederlandsche beschaving in de zeventiende eeuw*. Alphen aan den Rijn, 1980.
C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 4. Haarlem, z.j.
C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 10. Z.pl., 1882.
C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 24. Z.pl., 1887.
C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 25. Z.pl., 1888.
W.G.C. Byvanck, *De jeugd van Isaac da Costa.(1798-1823)*. In: *De Gids*. Jaargang 1893.
W.G.C. Byvanck, *De jeugd van Isaäc da Costa (1798-1825)* (2 delen). Leiden, 1894-1896.
W.G.C. Byvanck, *J.W. Kumpel en Bilderdijk.* In: *De Gids*. Jaargang 1898.
W.G.C. Byvanck, *Vaderlandsche-geschiedenisstudies*. In: *De Gids*. Jaargang 1901.
W.G.C. Byvanck en J.N. van Hall, *Aanteekeningen en opmerkingen.* In: *De Gids*. Jaargang 1895.
A. Capadose, *Bestrijding der Vaccine of de Vaccine aan de Beginselen der Godsdienst, der Rede en der ware Geneeskunde getoetst*. Amsterdam, 1823.

A. Capadose, *Bijdrage tot de Bestrijding der Vaccine. Antwoord op den Voorlopigen Brief van F. van der Breggen, Cornz. Med. Doctor en Hoogleraar, enz.* Amsterdam, 1823.
A. Capadose, *Ernstige en Herhaalde Waarschuwing aan allen, die de Waarheid liefhebben tegen de ongeoorloofde en verderfelijke Koepokinenting of De Waarde der Vaccine, van den Med. Doct. C.G. Ontijd, volledig wederlegd en eenige Punten der Bestrijding verder ontwikkeld*. Amsterdam, 1825.
A. Capadose, *Nieuwe Bijdrage tot de Bestrijding der Vaccine behelzende de Ontwikkeling van sommige voorname Punten en derzelve Bevestiging door Feiten, vervat in de Wederlegging van onderscheide Recensiën enTegenschriften*. Amsterdam, 1824.
A. Capadose, *Ontijds Ja en Neen*. Amsterdam, 1825.
A. Capadose, *Vaccine en Gewetensvrijheid*. 's-Gravenhage, 1872.
J.D. van der Capellen tot den Pol, *Aan het volk van Nederland. Het democratisch manifest (1781).* Editie: W.F. Wertheim en A.H. Wertheim-Gijse Weenink. Amsterdam, 1966.
J. Cats, *Verhalen uit de Trou-ringh*. Editie: J. Koppenol. Amsterdam, 2003.
P.D. Chantepie de la Saussaye, *Het leven van Nicolaas Beets. Met een volledige lijst zijner geschriften bijeengebracht door Mr. D. Beets en Mejuffrouw A. Beets.* Haarlem, 1904.
I. Cialona, *Over Byron, Bilderdijk en Beets.* In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, 2008.
Cinna, Treurspel, (na(ar) Corneille) door Mr. Willem. Bilderdijk. En Ifigenia in Aulis, Treurspel, (na(ar) Racine) door Vr. Katharine Wilhelmine Bilderdijk. Te Amsterdam, bij Immerzeel en Comp. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1810.
W. de Clercq, *Naar zijn dagboek*. Editie: A. Pierson. Z.pl., 1869.
W.A. de Clercq, *Willem de Clercq (1795-1844)*. Amsterdam, 1999.
H.T. Colenbrander, *De patriottentijd. Hoofdzakelijk naar buitenlandsche bescheiden* (3 delen)*.* Den Haag, 1897-1899.
G. Colmjon, *Conrad Busken Huet: een groot Nederlander*. Den Haag, 1944.
P. Corneille, *Cinna. Tragédie 1640*. Strasbourg/Paris/New York, z.j.
I. da Costa, *Aan Nederland*. Amsterdam, 1826.
I. da Costa, *Bilderdijk en Vondel, uit de Feestrede van Mr Is. Da Costa*. In: *Dietsche Warande*. Jaargang 2 (1856).
(I. da Costa), *Da Costa's kompleete dichtwerken.* Deel 2. Haarlem, 1862.
(I. da Costa), *Da Costa's kompleete dichtwerken* Deel 3. Haarlem, 1863.
I. da Costa, *De mensch en de dichter Willem Bilderdijk, eene bijdrage tot de kennis van zijn leven, karakter, en schriften*. Haarlem, 1859.
I. da Costa, *Dichterlijk Krijgsmuzijk*. Amsterdam, 1826.
I. da Costa, *Geestelijke Wapenkreet.* Rotterdam, 1825.
I. da Costa, *Ophelderingen aangaande de Rechtspleging van 's Lands Advocaat, Johan van Oldenbarneveld. Tweede Stukjen, zijnde een Vervolg op de Inlichtingen omtrent het Karakter van Prins Maurits van Nassau.* Rotterdam, 1825.
I. da Costa, *Poëzy.* Deel 1. Haarlem, 1847.

I. da Costa, *Zangen uit verscheidenen leeftijd*. Haarlem, 1847.
Q.W.J. Daas, *De gezangen van Ossian in Nederland*. Proefschrift. Nijmegen, 1961.
Van Dale, *Groot Woordenboek der Nederlandse taal* (3 delen). Editie: G. Geerts en H. Heestermans m.m.v. C. Kruyskamp. Utrecht/Antwerpen, 1984.
J.B. David, *Over de Bilderdyksche afwykingen van het gewoon schryfgebruyk in Holland*. In: *Belgisch museum voor de Nederduitsche tael- en letterkunde en de geschiedenis des vaderlands.* Onder redactie van J.F. Willems. Deel 3. Maatschappij tot Bevordering der Nederduitsche Taal- en Letterkunde. Gent, 1839.
De Bezwaren tegen den Geest der Eeuw van Mr. I. da Costa, toegelicht door Mr. Willem Bilderdijk. Te Leyden, bij L. Herdingh en Zoon, 1823. Bestrijding der Vaccine of de Vaccine aan den beginselen der Godsdienst, der Rede en der ware Geneeskunde getoetst. Door Abraham Capadose, Med. Doct. Te Amsterdam, bij C.G. Sulpke, 1823. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1823.
De Cykloop, Saterspel. Naar het Grieksch van Euripides, door Mr. W. Bilderdijk. Te Amsterdam, bij ten Brink en de Vries, 1828. In*: Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1830.
De herdenking van Bilderdijks geboortedag georganiseerd door het Nationaal Comité Bilderdijk-herdenking 1956. Amsterdam, 1956.
De Hollandsche vertaalmolen. Nederlandse beschouwingen over vertalen 1820-1885. *Vertaalhistorie.* Deel 5a. Editie: C. Koster. Den Haag, 2002.
De Nederlandse en Vlaamse auteurs van middeleeuwen tot heden met inbegrip van de Friese auteurs. Onder redactie van G.J. van Bork en P.J. Verkruijsse. Weesp, 1985.
De Ouderdom, in zes Zangen, door Mr. R. Feith. Tweede Druk. Te Rotterdam, bij J. Immerzeel, Jun, 1819. Het Graf, in vier Zangen, door Mr. R. Feith. Tweede Druk. Te Rotterdam, bij J. Immerzeel, Jun, 1819. Thirsa, of de Zege van den Godsdienst. Treurspel. Door Mr. R. Feith. Vierde Druk. Te Rotterdam, bij J. Immerzeel, Jun, 1822. Het Buitenleven, in vier Zangen. (Naar den Abbé Delille.) Door Mr. W. Bilderdijk. Tweede Druk. Te Rotterdan, bij J. Immerzeel, Jun, 1821. Zedekundige Schoonheden van Dr. H. Blair. Tweede Druk. Te Haarlem, bij de Wed. A. Loosjes, Pz, 1822. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1823.
De Post van den Helicon. Amsterdam, 1788.
Der dienstboden eer tegen Mr. W. Bilderdijk's aantijgingen verdedigd. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1825.
De Recensent van Mr. W. Bilderdijk's Nieuwe Uitspruitsels in de Vaderlandsche Letteroefeningen aan de zeer geleerde Heeren B. en V. over hunne zedige Antikritieken in den Recensent ook der Recensenten. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1818.
De Spectator. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1825.
C. de Deugd, *Het metafysisch grondpatroon van het romantische literaire denken.De fenomenologie van een geestesgesteldheid. With a summary in English*. Groningen, 1971.
De Veldeling, of de Fransche Landgedichten, van den Abt Jaques Delille, in Nederduitsche Vaerzen gevolgd, door N.C. Brinkman, Wed. C. van Streek. Te Amsteldam, by G. Roos, 1803. Het Buitenleven, in vier Zangen. (Gevolgd naar l'Homme des Champs, ou

les Georgiques Françoises, van den Abbé Delille.) Door Mr. Willem Bilderdyk. Te Amsterdam, by J. Allart, 1803. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1803.
L. van Deyssel, *De scheldkritieken*. Editeur: H.G.M. Prick. Amsterdam, z.j.
L. van Deyssel, F. van der Goes en M.C.L. Lotsij, *Boekbeoordeelingen*. In: *De Nieuwe Gids*. Jaargang 5 (1890).
De ziel van de poëet vertoont zich in zijn dichten. Lyriek van vier Amsterdamse dichters uit de 17e eeuw. Spectrum van de Nederlandse letterkunde 9. Editie: M.C.A. van der Heijden. Utrecht/Antwerpen, 1968.
Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, tekstrevisie van de vierde editie, aangeduid als DSM-IV-TR. Z.pl. 2000.
M. van Dijk, *Frederik Carel Gerretson (1884-1958). Tussen Vrijheid en Gezag. Een studie naar de maatschappijkritiek van Prof. Dr. F.C. Gerretson*. In: *Utrechtse Historische Cahiers*. Jaargang 20 (1999) nr 2.
B.P.M. Dongelmans, *VIII Fondsvorming*. In: *Johannes Immerzeel junior (1776-1841)*. Amstelveen, 1992.
N.A. Donkersloot, *Hoofdstuk II De Nieuwe Gids: Wording,Werking, Karakter, Ontbinding*. In: *De episode van de vernieuwing onzer poëzie (1880-1894)*. Utrecht, 1929.
A.H.E. Douwes Dekker, *Aesculaap als caricatuurschilder. Bedenkingen tegen het artikel van Dr. Th. Swart Abrahamsz.* Batavia, 1889.
(E. Douwes Dekker), *Ideen van Multatuli. Eerste en Vijfde bundel.* Amsterdam, 1879-1877.
S. Dresden, *Over de biografie.* Amsterdam, z.j.
Drie protestantse conservatieven uit de 19e eeuw. Onder redactie van R.E. de Bruin en G.J. Schutte. Amsterdam, 1994.
A. Drost, *Hermingard van de Eikenterpen.* Editie: P.N. van Eyck. Amsterdam, 1939.
O.W. Dubois, *Een vriendschap in Réveilkring. De omgang tussen Isaäc da Costa en Willem de Clercq (1820-1844)*. Proefschrift. Heerenveen, 1997.
F. van Eeden. *Finis.* In: *De Nieuwe Gids.* Jaargang 2 (1887).
Een bezoek bij Bilderdijk, in den zomer van 1831. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1832.
Een eeuw rare kostgangers. Vereniging Het Bilderdijk-Museum 1908-2008. Onder redactie van M. van Hattum, M. van Rooijen, J. van Eijnatten en G. Harinck. Amstelveen, 2008.
Een proefje van Bilderdijk's redeneerwijze. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1824.
J. van Eijnatten, *Adversaria Willem Bilderdijk Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, Leiden en Letterkundig Museum, Den Haag.* Amstelveen, 1997. Amstelveense Gastcahiers 5.
J. van Eijnatten, *Het stamhuis van Oranje en de komst van het vrederijk. Illuminisme en literaire topoi in Bilderdijks vroege politieke gedichten, 1787-1793.* In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 111 (1995).
J. van Eijnatten, *Hogere sferen. De ideeënwereld van Willem Bilderdijk*. Hilversum, 1998.

J. van Eijnatten, *Hypochondrische ziel. Lichaam en geest in* De ziekte der geleerden (1807) *van Willem Bilderdijk*. In: *De Negentiende Eeuw* 22 (1998).
J. van Eijnatten, *Studie, vergoelijking, popularisering. Perspectieven op artikel 3 lid 1 van de Vereniging 'Het Bilderdijk-Museum'.* www.dare.ubvu.vu.nl
J. van Eijnatten, *Willem Bilderdijk (1756-1831). De ideeënwereld van het gefnuikt genie.* In: *Nederlandse Letterkunde* 1 (1996).
A.W. Engelen, *Uit de gedenkschriften van een voornaam Nederlandsch beambte*. Tiel, 1882.
B. Engelfriet, *De missie van een genie. De spirituele wereld van orangist Willem Bilderdijk*. Amsterdam, 2010.
L. Engelfriet, *Bilderdijk en het jodendom. Bilderdijks waardering van het joodse denken in zijn confrontatie met de tijd*. Zoetermeer, 1995.
Etymologisch woordenboek. De herkomst van onze woorden. Editie: P.A.F. van Veen in samenwerking met N. van der Sijs. Utrecht/Antwerpen, 1989.
E. Evink, *Het verlangen alles te zeggen*. In:*Krisis*. Jaargang 2.
C. Fasseur, *Wilhelmina. De jonge koningin*. Z.pl., 2003.
R. Feith, *Julia*. Editie: M.C. van den Toorn. Den Haag, z.j.
R. Feith, *Oden en gedichten* (3 delen). Zwolle, 1824.
R. Feith, *Thirsa, of de zege van den godsdienst*. Rotterdam, 1824.
(R. Feith), *'Zoals men aan gemeenzaame vrienden gewoon is te schrijven'. De correspondentie van Rhijnvis Feith 1753-1824*. Editie: J. C. Streng. Epe, 1994.
Folia Bilderdijkiana. Bladen voor Bosch. Onder redactie van M. van Hattum, L. Strengholt en P. van Zonneveld ter gelegenheid van de 75 ste verjaardag van Prof. Dr. J. Bosch. Amsterdam, 1985.
(J. de la Fontaine), *Tables des fables de la Fontaine illustrés par Gustave Doré*. www.memodata .com/2004/fr.
J. Fontijn, *Tweespalt. Het leven van Frederik van Eeden tot 1901*. Amsterdam, 1999.
J.G. Frederiks en F.J. van den Branden, *Biographisch woordenboek der Noord- en Zuidnederlandsche letterkunde*. Amsterdam, 1888-1891.
R. Fruin, *Mevrouw Bilderdijk-Woesthoven en haar slachtoffer*. In: *De Gids.* Jaargang 1897.
Galante Dichtluimen door H. Riemsnijder en Willem Bilderdijk. Editie: J. van Vloten. Amsterdam, 1869.
J.H. Gallée, *Briefwisseling tusschen Jacob Grimm, H.W. Tydeman en W. Bilderdijk*. In: *De Gids*. Jaargang 1883.
Gedenkzuil voor W. Bilderdijk. Te Amsterdam, bij M. Westerman en Zoon, 1833. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1834.
T. Geerts, *Het Bilderdijk-Museum. Catalogus van kunstvoorwerpen*. Leiden, 1994.
Ch. van Genderen, *Kaat Mossel: helleveeg of heldin? De beeldvorming van Rotterdams bekendste mosselvrouw tussen 1784 en nu*. Doctoraal scriptie. Universiteit van Amsterdam, 2009.
(P.A. de Génestet), *De dichtwerken van P.A. de Génestet*. Amsterdam, 1873.

C. Gerretson, *Moord of recht? Twee studies over Johan van Oldenbarnevelt. Uit de nalatenschap van de schrijver*. Editie: M. van der Bijl en L. Kok. Baarn, 1969.
C. Gerretson, *Verzamelde Werken*. Deel 1. Baarn, 1973.
Geschiedenis des Vaderlands door Mr. W. Bilderdijk; uitgegeven door Prof. H.W. Tydeman. Dertiende Deel, Eerste Stuk. Te Amsterdam, bij J. de Ruyter, 1851. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1853.
Geschiedenis des Vaderlands door Mr. W. Bilderdijk; uitgegeven door Prof. H.W. Tydeman. Dertienden Deel, Tweede Stuk. Te Amsterdam, bij J. de Ruyter, 1853. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1853.
Geslachtlijst der Nederduitsche Naamwoorden op stellige taalgronden gevestigd, door Mr. W. Bilderdijk. In II Deelen. Te Amsterdam, bij J.C. Sepp en Zoon. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1825.
P. Geyl, *Bilderdijk als geschiedschrijver*. In: *Kernproblemen van onze geschiedenis. Opstellen en voordrachten 1925-1936*. Utrecht, 1937.
P. Geyl, *Een eeuw strijd om Bilderdijk (1956)*. In: P. Geyl,*„Van Bilderdijk tot Huizinga. Historische toetsingen.* Utrecht/Antwerpen, 1963.
P. Geyl, *Napoleon voor en tegen in de Franse geschiedschrijving*. Utrecht, 1946.
J. van Gilse, *Bibliographisch album*. In: *De Gids*. Jaargang 1858.
J.W. Goethe, *An die Zikade*. In: *Johann Wolfgang Goethe @ w.w.w.wissen-im-Netz. info*.
H.A. Gomperts, *Bilderdijk*. In: *De geheime tuin*. Amsterdam, 1963.
G. Gorris, *J.G. Le Sage ten Broek en de eerste faze van de emancipatie der katholieken* (2 delen). Amsterdam, 1947-1949.
H. Gorter, *Mei. Een gedicht*. Editie: G. Stuiveling. Den Haag/Bussum, 1965.
S. Gorter, *Over Bilderdijk*. In: *De Gids*. Jaargang 1869.
G. Gossaert, *Ringsteken*. In: *Dietsche Warande en Belfort.* Jaargang 32 (1932).
K. de Graaff, *Branden in Brabant*. Den Dungen, 2010.
S. Greenblatt, *Hamlet in Purgatory*. Princeton/Oxford, 2001.
S. Greenblatt, *William en de wereld. Hoe Shakespeare Shakespeare werd*. Amsterdam, 2004.
G. Groen van Prinsterer, *Archives ou correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau (première série). Tome I 1552-1565*. Leiden, 1841.
G. Groen van Prinsterer, *Handboek der geschiedenis van het vaderland* (2 delen). Middelharnis, 1927.
G. Groen van Prinsterer, *Ongeloof en revolutie. Eene reeks van historische voorlezingen*. Leiden, 1847.
Gulielmi a Teisterbant (dict. Bilderdijk) Icti Observationum et Emendationum Liber unus. Brunovici Typis Car. Reichard, 1806. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1806.
Haarlems weêrklank van Bilderdijk's afscheid aan Leyden. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1827.
H.S. Haasse, *Schaduwbeeld of Het geheim van Appeltern. Kroniek van een leven*. Amsterdam, 1989.

Handelingen der jaarlijksche vergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, gehouden den 3 van Hooimaand 1832. Z.pl., z.j.
Handelingen der jaarlijksche vergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, gehouden den 5 van Hooimaand 1831. Z.pl., z.j. Toespraak van Siegenbeek over toen nog levende Bilderdijk.
A.J.A.M. Hanou, *Sluiers van Isis. Johannes Kinker als voorvechter van de Verlichting, in de vrijmetselarij en andere Nederlandse genootschappen, 1790-1845* (2 delen). Proefschrift. Deventer, 1988.
O. Z. van Haren, *De Geuzen: vaderlandsch gedicht* (2 delen). Editie: W. Bilderdijk. 's-Gravenhage, 1826.
M. 't Hart, *Waarheidsvinding*. In: *NRC Handelsblad. Weekblad & Wetenschap* 21-08-2010.
W.J.C. van Hasselt, *Album, Korte berigten over boekwerken, vlugschriften enz., aankondigingen van vertalingen, letterkundig nieuws, enz.* In: *De Gids*. Jaargang 1837.
M. van Hattum, *Da Costa tussen Bilderdijk en Suringar. Een uitgeversdocumentatie*. Amsterdam, 2004.
M. van Hattum, *Jan Frederik Helmers (1767-1813). Leven en werk van een Amsterdamse wereldburger*. Proefschrift. Amsterdam, 1996.
J.A.F.L. van Heeckeren, *De weduwe van O.Z. van Haren*. In: *De Gids*. Jaargang 1875.
K. Heeroma, *Op zoek naar Bilderdijk*. In : *De weegschaal. Essays van Protestantsche Letterkundigen.* Editie: B. Bakker, B. de Goede en G. Kamphuis. Kampen, (1937).
Heldinnenbrieven door Pieter van Schelle. Verzameld en uitgegeven door Mr. W. Bilderdijk. Te Dordrecht, bij J. de Vos en Comp, 1825. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1828.
Het Nicotiaansche kruid, en uitzicht op mijn dood. Van wijlen Mr. Willem Bilderdijk. Voorafgegaan door een Levensbericht des Dichters. Te Rotterdam, bij A.F.H. Smit, 1832. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1832.
Het Nieuwe Testament. Editie: apologetische vereniging 'Petrus Canisius'. Utrecht/ Antwerpen, 1954.
Het Oude Testament. Editie: apologetische vereniging 'Petrus Canisius'. Utrecht/ Antwerpen, 1954.
A. Heumakers, *Mario Praz*, *The romantic agony*, 1933. In: *NRC Handelsblad* 12-09-1997.
A. Heumakers, *Stoomkleppengenot. Over de natuur, vulkanen, moraal en de sublieme ervaring*. In: *NRC Handelsblad*, 27-06-2008.
A. Heyting, *Willem Bilderdijk als dichter, Nieuwe Studies.* Deel 1: *Albert Verwey en Bilderdijk.* Deel 2: *Versbeschouwing.* Den Haag, 1931-1940.
H.L. Spieghels Hartspiegel, in nieuwer Taal en Dichtmaat overgebracht door Mr. Willem Bilderdijk. Te Amsterdam, bij ten Brink en de Vries. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1832.
W.J. Hofdijk, *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*. Amsterdam, 1857.
R. Honings, *'Ô bloem der steden'. Bilderdijk en Leiden. Met een Woord vooraf door Peter van Zonneveld.* Leiden, 2006.

P.C. Hooft, *Granida*. Editie: L. van Gemert. Amsterdam, z.j.
C. van Hoore, *Bilderdijk krijgt nieuwe gevelsteen.* In: *Haarlems dagblad* 16-12-2009.
Horatius, *Ars poetica, voorzien van een nabeschouwing over Horatius' dichterlijk voortleven bij Bilderdijk.* Editie: P.H. Schrijvers. Amsterdam, 1980.
A.G. van der Horst, *Bilderdijks* Kort verhaal van een aanmerklijke luchtreis *(Groningen, 1813) bezien tegen de achtergrond van vroegere 'Astronomische Romans'*. Editie: P.E.L. Verkuyl. Amstelveen, 1994.
Hugo de Groot. Bilderdijk. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1829.
A. van Hulzen, *Utrecht in de patriottentijd*. Zaltbommel, 1966.
G.W. Huygens, *Hendrik Tollens. De dichter van de burgerij. Een biografie en een tijdsbeeld*. Rotterdam/'s-Gravenhage, 1972.
In Nederduitsch gewaad. Nederlandse beschouwingen over vertalen 1760-1820. Vertaalhistorie. Deel 4. Editie: L. Korpel. Den Haag, 1993.
D. Jansen, *Op zoek naar nieuwe zekerheid. Negentiende-eeuwse protestanten en het spiritisme*. Proefschrift. Z.pl., 1994.
S. Janssens, M. Morrens en B.G.C. Sabbe, *Pseudologia fantastica: definiëring en situering ten aanzien van as I- en as II-stoornissen.* In: *Tijdschrift voor psychiatrie* 50 (2008).
A. Japin, *Zoals dat gaat met wonderen. Dagboeken 2000-2007.* Amsterdam/Antwerpen, 2008.
L. Jensen, *Het New Historicism: de reddende engel? Bilderdijk als casus.* Neerlandistiek.nl (oktober 2007).
G.J. Johannes, *De lof der aalbessen*. Den Haag, 1997.
G.J. Johannes, *Geduchte verbeeldingskracht! Een onderzoek naar het literaire denken over de verbeelding- van Van Alphen tot Verwey*. Amsterdam, 1992.
W.J.A. Jonckbloet, *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde.* Deel 6*: de twee laatste eeuwen (2)*. Groningen, 1892.
M.J.G. de Jong, *Bilderdijks vertaling van de Oedipus Rex*. In *Hermenevs*. 34e Jaargang, aflevering 1, september 1962.
M.J.G. de Jong, *De eerste auteur van Feiths treurspel 'Thirsa'*. In: *De Nieuwe Taalgids 50* (1957).
M.J.G. de Jong en W. Zaal, *Bilderdijk. Een overzicht van zijn leven en een keuze uit zijn werken*. Kampen, 1960.
R.H.E. de Jong, *Bilderdijk's 'Geschiedenis des Vaderlands*'. Leiden, 1934.
A. Jongstra, *Van bevergeil tot kreeftenschaal*. In: *NRC Handelsblad* 26-11-2010.
A. en M. Kagchelland, *Van dompers en verlichten. Een onderzoek naar de confrontatie tussen het vroege protestantse Réveil en de Verlichting in Nederland (1815-1826).* (Leiden), 2009.
G. Kalff, *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*. Deel 6 en 7. Groningen, 1910-1912.
Kallimachus Lofzangen, door Mr. W. Bilderdijk. Te Amsterdam, bij P.J. Uylenbroek en J.W. IJntema en Comp, 1808. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1809.
D. Kalmijn, *Abraham Capadose. (Avec résumé en français).* Proefschrift. 's-Gravenhage, 1955.

J.M.N. Kapteijn, *Mr. Willem Bilderdijk.* In: *Taal en letteren*. Jaargang 16.
H. Kern, *Bibliographisch album*. In: *De Gids*. Jaargang 1876.
H. Kern, *Mededeelingen, Over Bilderdijks Darthula in verband met de oude Iersche sage van Derdriu en de zonen Usnechs*. In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde,* 1897.
(J. Kinker)*, J. Kinker (1764-1845) Briefwisseling*. Deel 1 (1792-1822). Editie: A.J.A.M. Hanou en G.J. Vis. Amsterdam/Atlanta, 1992.
S.R.E. Klein, *Patriots Republikanisme. Politieke cultuur in Nederland (1766-1787)*. Amsterdam, 1995.
Kleine dichterlyke handschriften. Vijfde schakeering. Amsterdam, 1792.
J.J. Kloek en W.W. Mijnhardt, *1800. Blauwdrukken voor een samenleving*. Den Haag, 2001.
W. Kloos, *Bilderdijk. Bloemlezing met inleiding en opmerkingen bij de gekozene gedichten.* Amsterdam, (1906).
M.E. Kluit, *Het protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten 1815-1865*. Amsterdam, 1970.
M.E. Kluit, *Het Réveil in Nederland 1817-1854*. Amsterdam, 1936.
A. Kluyver, *Bilderdijk en de taalwetenschap*. In: *Onze eeuw* IV (1906).
A. Kluyver, *Bilderdijk's afscheid (1811)*. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*. Jaargang 40 (1921).
A. Kluyver, *Bilderdijk's afstamming van den Zwaanridder*. In: *De Nieuwe Taalgids.* Jaargang 11 (1917).
A. Kluyver, *Over een gedicht van Bilderdijk op Karel I van Engeland*. In: *De Nieuwe Taalgids*. Jaargang 12 (1918).
L. Knappert, *Bijlage II. Voordracht van den Heer Dr. L. Knappert.Oude Nederlandsche Psalmberijmingen*. In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, 1906.
G. Knuvelder, *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde*. Deel 2 en 3. 's-Hertogenbosch, 1964.
L. Koenen, *De intuïtieve mensenmoraal. Bioloog Marc Hauser bouwt aan een universele moraalgrammatica. Iets doen blijkt overal erger dan iets laten*. In: *NRC Handelsblad* 26-09-2009.
L. Kolakowski, *Falls es keinen Gott gibt. Mit einem Geleitwort von Wolfram Weimer.* München, 2008.
R.A. Kollewijn, *Bilderdijk's karakter.* In: *De Gids.* Jaargang 1890.
R.A. Kollewijn, *Bilderdijk. Zijn leven en zijn werken. Naar oorspronkelijke en voor een groot gedeelte onuitgegeven bescheiden samengesteld. Met portretten* (2 delen). Amsterdam, 1891.
G. Komrij, *In liefde bloeyende: de Nederlandse poëzie van de twaalfde tot en met de twintigste eeuw in honderd en enige gedichten*. Amsterdam, 1998.
J. Koopmans, *De Bilderdijk-litteratuur van 1906*. In: *De Nieuwe Taalgids*. Jaargang 1 (1907).

F.K.H. Kossmann, *Opkomst en voortgang van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden*. Leiden, 1966.
W. Kusters, *Liedren als zuilen*. In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, 1989.
A. Kuyper, *Bilderdijk in zijne nationale beteekenis. Rede gehouden te Amsterdam op 1 October 1906.* Amsterdam/Pretoria, (1906).
'k Wou zo graag verstandig wezen. Geschriften uit de sfeer der Verlichting. Spectrum van de Nederlandse letterkunde 16. Editie: M.C.A. van der Heijden. Utrecht/Antwerpen, 1968.
K. ter Laan, *Letterkundig woordenboek voor Noord en Zuid*. Den Haag/Djakarta, 1952.
K. Lafeber, *Boekbespreking: Eric Palmen, Kaat Mossel, helleveeg van Rotterdam. Volk en verlichting in de 18e eeuw. Amsterdam, 2009*. In: *Res publica*. Jaargang 1 (2009). Blz.15-20.
(J.C. de Lannoy), *Nagelaten Dichtwerken van jongvrouwe Juliana Cornelia baronesse de Lannoy*. Leiden, 1783.
P. Leendertz (jr.), *Varianten in een gedicht van Bilderdijk*. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde.* Jaargang 31 (1912).
H.H.J. de Leeuwe, *Bilderdijk, het drama en het toneel*. Utrecht, 1990.
G. Leliefeld, *Condities (zonder welke niet) (1993-1995) & Berichten uit Berlicum (1995-2000)*. Den Dungen, 2009-2019.
G. Leliefeld, *Verzamelde gedichten (1981-2008).* Den Dungen, 2008-2019.
G. Leliefeld, *Verzamelde verhalen.* Den Dungen, 2008-2019.
J. van Lennep, *De roos van Dekama. Geïllustreerd met 12 platen naar de origineele teekeningen van Ch. Rochussen.* Leiden, z.j.
J. van Lennep, *Ferdinand Huyck*. Leiden, z.j.
J. van Lennep, *Het leven van Mr. Cornelis van Lennep en Mr. David Jacob van Lennep, beschreven en toegelicht uit hun gedichten en andere oorspronkelijke bescheiden, en in verband met hun tijd beschouwd* (4 delen). Amsterdam, 1865.
M.F. van Lennep, *Het leven van Mr. Jacob van Lennep* (2 delen). Amsterdam, 1910.
Levensberigt van Mr. Hendrik Willem Tydeman. In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, 1863.
Leydens Ramp, door Mr. Willem Bilderdijk en Matthijs Siegenbeek. Met Afbeeldingen. Te Amsterdam, bij J. Allart en J. Ruis, 1808. In*: Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1809.
H. de Liagre Böhl, *Herman Gorter 1864-1927. 'Met al mijn bloed heb ik voor u geleefd*.' Z.pl., 2000.
(P. van Limburg Brouwer), *Het leven van Mr. Samuel Iperuszoon Wiselius beschreven door zijnen behuwdzoon P. van Limburg Brouwer. Met portret en fac-similé.* Groningen, 1846.
(G. van de Linde), *De gedichten van den schoolmeester. Met 300 illustraties van Anth. de Vries.* Editie: J. van Lennep. Amsterdam, z.j.
(G. van de Linde), *Waarde Van Lennep. Brieven van De Schoolmeester.* Editie: M. Mathijsen. Amsterdam, 1977.

E.C. te Lintum, *Willem de Clercq, de mensch en zijn strijd*. Proefschrift. Utrecht, 1938.
H.J.M.F. Lodewick, *Literaire kunst*. Den Bosch, 1980.
Lofrede en Lijkzang op Sebald Fulco Johannes Rau, uitgesproken in de openbare Vergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leijden, op den twaalfden van Sprokkelmaand 1808; de eerste door J. Teissedre l'Ange, de laatste door W. Bilderdijk. Te Haarlem, bij J. Enschede en Zonen, 1808. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1808.
E. van Logchem, *Merken, Lucretia Wilhelmina van.* In: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland.* URL:http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/DVN/lemmata/data/merken.
F. C. Maatje, *Literatuurwetenschap. Grondslagen van een theorie van het literaire werk*. Utrecht, 1970.
H. Marsman, *Verzamelde gedichten*. Amsterdam, 1967.
M. Mathijsen, *Bilderdijk als nachtmerrie*. Digitaal te raadplegen in de Academiebibliotheek.
M. Mathijsen, *Bilderdijk revisited.* In: *Ons Erfdeel.* Jaargang 42 (1999).
M. Mathijsen, *De bevrijding van de albatros*. In: *NRC Handelsblad* 1-11-2009.
M. McLuhan, *Understanding Media: The Extensions of Man.* New York, 1964.
Mededelingenblad van de Vereniging Het 'Bilderdijk-Museum'. Jaargang 1-26 (1984-2009)*.
J. Meijer, *Isaac da Costa's weg naar het Christendom. Bijdrage tot de geschiedenis der Joodsche problematiek in Nederland*. Proefschrift. Amsterdam, 1946.
J. Meijer, *Martelgang of cirkelgang? Isaac da Costa als joods romanticus*. Paramaribo, 1954.
R.P. Meijer, *Literature of the Low Countries. A short history of Dutch literature in the Netherlands and Belgium*. The Hague/Boston, 1978.
D. Meijsing, *Over de liefde*. Amsterdam, 2008.
Mengelingen en Fragmenten, nagelaten door Mr. W. Bilderdijk. Te Amsterdam, bij J. Immerzeel, Jun, 1834. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1836.
Mengelpoëzy van W. Bilderdyk, benevens Vervolg van dezelve, bevattende Vertellingen en Romances. Te Amsterdam, by de Wed. J. Dóll. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1800.
Mengelwerk, Het gevoelen van Bilderdijk over de maatregelen van Karel V en Filips II ter onderdrukking van de godsdienstige en burgerlijke vrijheden der Nederlanders, en over de pogingen van deze om hunne voorregten te handhaven, aan de uitspraken der geschiedenis getoetst,door G. Vrolyk, Predikant te Schoondijke. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1853.
D. van der Meulen, *Multatuli. Leven en werk van Eduard Douwes Dekker.* Amsterdam, 2002.
L.T. Monfils, *Willem Bilderdijk Bibliografie. Analytische bibliografie van de zelfstandige publicaties 1777-2004. Bibliografische lijst van niet-zelfstandige publicaties 1772-1831*. Amstelveen, 2006.

W. de Moor, *Van Oudshoorn. Biografie van de ambtenaar-schrijver J.K. Feijlbrief. Boek 1 1876-1933 en Boek 2 1933-1951*. Amsterdam, 1982.
Mr. W. Bilderdijk's eerste huwelijk naar zijne briefwisseling met vrouw en dochter (1784-1807), meegedeeld door zijn aangehuwden kleinzoon J.C. ten Brummeler Andriesse, predikant bij de hervormde gemeente te Hoorn. Editie: J. van Vloten. Leiden, 1873.
J.W.A. Naber, *Joan Melchior Kemper (1776-1824)*. Haarlem, 1913.
Najaarsbladen. Door Mr. Willem. Bilderdijk. 1ste Deel. In 's-Gravenhage, bij Immerzeel en Comp, 1808. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1809.
Najaarsbladen. Door Mr. W. Bilderdijk. IIde Deel. In 's-Gravenhage, bij Immerzeel en Comp, 1809. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1809.
Naklank. Gedichten van Mr. Willem Bilderdijk. Finem posuere labori. Ovidius. Te Dordrecht, bij J. de Vos en Comp, 1828. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1829.
Nalezingen van Mr. Willem Bilderdijk. Iste Deel. Te Amsterdam, bij J. Immerzeel, Jun, 1833. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1833.
Nalezingen van Mr. W. Bilderdijk. IIde Deel. Te Amsterdam, bij J. Immerzeel, Jun, 1833. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1834.
Nederlandsche Spraakleer. Door Mr. W. Bilderdijk. Discant artem, quam frustra docent. Marquardus gudius. In 's-Gravenhage, bij J. Immerzeel, Jun, 1826. Kort Begrip van het zamenstel onzer Taal, na inzage van Mr. W. Bilderdijk's Spraakleer, doch met ter zijde stelling van de gewone Latijnsche leerformen; benevens (ten slotte) eene reeks van achtervolgende woorden, als voorbeeld eener mogelijke behandeling van een de beteekenissen onderscheidend Taalkundig Woordenboek, den Taalliefhebberen enkel als eene Proeve, en daarom zonder vermelding, hoewel ook zonder verzwijging (gelijk blijken zal) van des Schrijvers naam, aangeboden. Te Amsterdam, bij P. den Hengst en Zoon, 1827. Ook iets over de Nederlandsche Spraakleer van Mr. W. Bilderdijk; over zeker Kort Begrip van het zamenstel onzer Taal, en over meer ander geschrijf. Door G. Bruining. Te Delft, bij de Wed. J. Allart, 1827. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1828.
F. Nietzsche, *Die Geburt der Tragödie*. Editie: G. Colli & M. Montinari. Berlin, 1972.
Nieuwe Oprakeling van Mr. Willem Bilderdijk. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1829.
Nieuwe Uitspruitsels, van Mr. Willem Bilderdijk. Te Rotterdam, bij J. Immerzeel, Jun, 1817. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1818.
Nieuwe Vermaking van Mr. Willem Bilderdijk. Te Rotterdam, bij A.F.H. Smit. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1832.
Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek. Onder redactie van P.C. Molhuysen en P.J. Blok. Deel 2 en 3. Leiden, 1912-1914.
J.A. Nijland, *Leven en werken van Jacobus Bellamy (1757-1786)* (2 delen). Leiden, 1917.
S.M. Noach, *Bilderdijks satire: een zoogenaamd poëet*. In: *De Nieuwe Taalgids*. Jaargang 5 (1911).
O.N. Oosterhof, *Isaäc da Costa als polemist.* Proefschrift. Kampen, 1913.

W.R.D. van Oostrum, *Juliana Cornelia de Lannoy 1738-1782 ambitieus, vrijmoedig en gevat.* Hilversum, 1999.
Op de afbeelding van Mr. W. Bilderdijk. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1808.
Op één pk over de Vliet. In: *Brabants Dagblad, Reizen.* 04-09-2010.
Oprakeling. Later Dichtstukjens van Mr. Willem Bilderdijk.- Tepidum cinerem commovit, et ignes suscitat hesternos. Ovidius.Te Dordrecht, bij J. de Vos en Comp, 1826. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1827.
W. Otterspeer, *Bolland. Een biografie*. Amsterdam, 1996.
W. Paap, *Alphons Diepenbrock. Een componist in de cultuur van zijn tijd*. Haarlem, 1980.
W.A. Paap, *Vincent Haman.* Amsterdam, 1966.
E. Palmen, *Kaat Mossel, helleveeg van Rotterdam. Volk en Verlichting in de achttiende eeuw*. Amsterdam, 2009.
M. Pam, *Interview met Willem Frederik Hermans*. In: *Maatstaf 1984 nummer 3*.
J.C.H. de Pater, *De familie Falck in de patriottentijd en de reis van Anton Reinhard Falck uit het bezette gebied van Holland naar Frankrijk in het jaar 1795.* Amsterdam, 1948.
J. Perk, *Gedichten*. Amsterdam, 1916.
E. du Perron, *Schandaal in Holland*. Amsterdam, 1969.
Perzius Hekeldichten, vrij, en in toepassing op onzen tijd nagevolgd door Mr. Willem Bilderdijk. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1821.
A. Pierson, *Dr. Kollewijns Bilderdijk.* In: *De Gids*. Jaargang 1891.
A. Pierson, *Oudere tijdgenooten*. In: *De Gids*. Jaargang 1886.
M. van der Plas, *Daarom, mijnheer, noem ik mij katholiek. Biografie van Anton van Duinkerken (1903-1968).* Amsterdam/Tielt, 2000.
M. van der Plas, *Mijnheer Gezelle. Biografie van een priester-dichter(1830-1899)*. Tielt/Baarn, 1991.
M. van der Plas, *Vader Thijm. Biografie van een koopman-schrijver*. Z. pl., 1995.
L. Plemp van Duiveland, *Schimmelpenninck 1761-1825. Levensverhaal en tijdsbeeld*. Rotterdam, 1971.
Poëzy, uitgegeeven door Mr. Willem Bilderdyk. Te Amsterdam, by J. Allart, 1803 (2 delen). In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1804.
Poëzy, uitgegeeven door Mr. Willem Bilderdyk. IIIde Deel. Te Amsterdam, by J Allart. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1804.
E.J. Potgieter, *Brieven van Potgieter aan Busken Huet.* In: *De Gids*. Jaargang 1901.
E.J. Potgieter, *Proza 1837-1845.* Haarlem, 1895.
O. Praamstra, *Busken Huet. Een biografie.* Amsterdam, 2007.
M. Praz, *Lust, dood en duivel in de literatuur van de Romantiek*. Amsterdam, 1990.
J. Presser, *Napoleon. Historie en legende* (2 delen). Amsterdam/Brussel, 1963.
H.G.M. Prick, *In de zekerheid van eigen heerlijkheid. Het leven van Lodewijk van Deyssel tot 1890.* Amsterdam, 1998.
Psalmen de berijming van 1773. Index op nummer. Zie hervormdgoeree.pe-development.nl.

150 Psalmen Davids naar de berijming van Petrus Datheen. Getrouwelijk uit de Franse in de Nederlandse taal overgezet. Middelburg, 2001. Blz.10.
S.J.E. Rau, *Mededeelingen gedaan in de vergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, 1875-1876, I. Het ontwerp van Bilderdijks epos*. In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, 1876.
Razernij der liefde. Ontuchtige poëzie in de Nederlanden van Middeleeuwen tot Franse tijd. Editie: H. van Straten. Amsterdam, 1992.
Redevoering over de Voortreffelykheid der Schilderkunst, in derzelver voorwerp beschouwd: ter gelegenheid van het uitdeelen der Pryzen, by de Vryë Teeken Academie in 's-Gravenhage, op Woensdag den 2 April 1794, gehouden door Mr. W. Bilderdyk, als Raad en Advocaat Honorair derzelve Academie. Te 's Hage, by G. Backhuyzen, 1794. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1795.
A. Reichling, *Verzamelde studies over hedendaagse problemen der taalwetenschap*. Zwolle, 1965.
M. Reinders, *Printed pandemonium:The power of the public and popular political publications in the early modern Dutch Republic*. Rotterdam, 2008.
G. van Rijn, *Kaat Mossel.* In: *Rotterdams Jaarboekje*, 1890.
L.J. Rogier en N. de Rooy, *In vrijheid herboren*. *Katholiek Nederland* 1853-1953. 's-Gravenhage, 1953.
Romantiek en historische cultuur. Onder redactie van J. Tollebeek, F. Ankersmit en W. Krul. Groningen, 1996.
J. en A. Romein, *De Lage Landen bij de zee. Een geschiedenis van het Nederlandse volk*. Amsterdam, 1979.
J. Romein en A. Romein-Verschoor, *Erflaters van onze beschaving. Nederlandse gestalten uit zes eeuwen. Geïllustreerd met 198 afbeeldingen*. Amsterdam, 1977.
F. Ruiter en W. Smulders, *Literatuur en moderniteit in Nederland 1840-1990.* Amsterdam/Antwerpen, 1996.
B. Russel, *Geschiedenis der westerse filosofie in samenhang met politieke en soxciale omstandigheden van de oudste tijden tot heden*. Katwijk aan Zee, 1984.
P. de Rynck en A. Welkenhuysen, *De Oudheid in het Nederlands. Repertorium en bibliografische gids*. Baarn, 1992.
R. Safranski, *Romantiek. Een Duitse affaire*. Amsterdam/Antwerpen, 2009.
J.P. Sartre, *De Muur*. Vertaling C.N. Lijsen. Amsterdam 1962.
N.C.F. van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900*. Amsterdam, 2004.
F. de Saussure, *Cours Linguistique Générale*. Paris, 1916.
S. Schama, *Patriotten en bevrijders. Revolutie in de Noordelijke Nederlanden 1780-1813*. Amsterdam, 1989.
M.H. Schenkeveld, *Willem de Clercq en de literatuur.* Proefschrift. Groningen, 1962.
P. van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrukking. Liberale politiek in Nederland 1901-1940*. Amsterdam, 2005.
K. Schilder, *Dr. A. Kuyper in Doleantietijd: IJzer tegen leem*. In: *De Kerk.* Deel 2 *(Verzamelde werken afdeling III)*. Editie: J. Kamphuis. Goes, 1962.

F. Schiller, *Geschichte der Abfalls von der vereinigten Niederlande von spanischen Regierung*. Stuttgart/Tübingen, 1837.
N.O. Schiller, *What's in a name? Op zoek naar de klank van woorden in het brein*. Maastricht, 2004.
I. Schöffer, *Het nationaal-socialistische beeld van de geschiedenis der Nederlanden*. Utrecht, 1978.
R. Schokker, *Bilderdijk en Duitschland*. Proefschrift. Harderwijk, 1933.
G.D.J. Schotel, *VI. Verslag over eenige handschriften nagelaten door Mr. W. Bilderdijk.* In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, 1866.*
N. Schotsman, *Eere-zuil, ter Gedachtenis van de voor twee hondert Jaren te Dordrecht gehoudene Nationale Synode.* Leyden, 1819.
(W. Shakespeare), *The complete works of William Shakespeare*. London, z.j.
J.A. Sillem, *Het leven van Mr. Johan Valckenaer (1759-1821)* (2 delen). Amsterdam, 1876.
J. Smit, *Bilderdijk et la France*. Proefschrift. Amsterdam, 1929.
J. Smit, *De kosmische zelfvergroting van de dichter bij Bilderdijk, Perk en Marsman*. In: *Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen.* Deel 20. Amsterdam, 1957.
J. Smit, *Leven en werken van E.J. Potgieter 1808-1875.* Leiden, 1983.
W.A.P. Smit, *Kalliope in de Nederlanden. Het Renaissancistisch-klassicistische epos van 1550 tot 1850* (2 delen). Assen 1975-1983.
F.A. Snellaert, *Schets eener geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*. Gent/Utrecht, 1866.
T. Spaans-van der Bijl, *Lodewijk Napoleon Koning van Holland. Vredesvorst in een tijd van geweld.* Zaltbommel, 1967.
H.L. Spiegel, *Hert-spiegel*. Editie: F. Veenstra. DBNL, 2008.
(L.P. van de Spiegel), *Brieven en negotiatien van Mr. L.P. van de Spiegel, als Raadpensionaris van Holland*. Deel 3. Amsterdam, 1803.
J.C. Streng, *Rhijnvis Feith (1753-1824).* In: *Overijsselse Biografieën.* www.wieiswieinoverijssel.nl
L. Strengholt, *Willem Bilderdijk 1756-1831.* In: *'t Is vol van schatten hier...* Onder redactie van A. Korteweg en M. Salverda (2 delen). Amsterdam/'s-Gravenhage, 1986.
G. Stuiveling, *Een eeuw Nederlandse letteren*. Amsterdam, 1958.
C.F.P. Stutterheim, *Conflicten en grenzen. Acht literatuurwetenschappelijke visies.* Amsterdam, 1963.
Suetonius (Cajus Suetonius Tranquillus), *Van de XII keizers. Uit het Latijn verduytscht door Abraham Bógaert. Met schoone kopere plaaten verciert*. Amsterdam, 1692.
Taalkundige Bedenkingen, voornamelijk betreffende het verschil tusschen de aangenomene Spelling en die van Mr. W. Bilderdijk, door Matthijs Siegenbeek; voorafgegaan door een' Brief van den Hoogleeraar J.H. van der Palm aan den Schrijver. Te Haarlem, bij V. Loosjes, 1827. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1828.
The Cambridge history of literary criticism. The eighteenth century. Volume 4. Edition: H.B. Nisbet & C. Rawson. Cambridge, 1997.

A.S. Thelwall, *Keert u tot Hem die slaat. Eene Christelijke Opwekking aan de Nederlanders; bij Gelegenheid van de tegenwoordige Overstroomingen*. Amsterdam, 1825.
The New Historicism. Edition: H. Aram Veeser. New York/London, 1989.
K. Thomassen, *Hoffmanns von Fallerslebens eerste bezoek aan Leiden*. *Nieuw Letterkundig Magazijn*. Jaargang 13, nummer 2. DBNL, 2007.
Treurzang van Ibn Doreid, in Nederduitsche Dichtmaat overgebragt door Mr. W. Bilderdijk. Tweede en gezuiverde Druk. In 's-Gravenhage, bij Immerzeel & Comp, 1808. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1808.
Vaderlandsche Oranjezucht. Door Mr. Willem. Bilderdijk. Leipzig MDCCCV. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1809.
Vaderlandsche Uitboezemingen, door Mr. W. Bilderdijk en Vrouwe K.W. Bilderdijk. Te Leyden, bij L. Herdingh en Zoon, 1815. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1816.
Van het Letterschrift, door Mr. Willem Bilderdijk. Te Rotterdam, bij J. Immerzeel, Jun, 1820. In*: Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1821.
Varia. In: *De Nieuwe Gids.* Jaargang 5 (1890).
J.R. Veenstra, *The New Historicism of Stephen Greenblatt: on poetics of culture and the interpretation of Shakespeare*. In: *History and Theory*. Middletown, 1995.
J. van der Vegt, *Hendrik de Vries (1896-1989). Een biografische schets*. Baarn, 1996.
Vereniging 'Het Bilderdijk-Museum'. Negen en twintigste en dertigste jaarverslag 1936-1937 en 1937-1938. Met een bijlage: een proces van Bilderdijk uit het jaar 1788. Door S.W.F. Margadant. Amsterdam, 1939.
Verhandeling over de Geslachten der Naamwoorden in de Nederduitsche Taal, door Mr. W. Bilderdijk. Tweede Druk, met Bijvoegselen en vermeerderde Aanteekeningen. Te Amsterdam, bij J.C. Sepp en Zoon, 1818. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1820.
Vermaardheid. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1825.
Verspreide Gedichten van Mr. Willem. Bilderdijk. II Deelen. Te Amsterdam, bij Immerzeel en Comp. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1810.
P. Verstraeten, *Een dubbele dialoog. New Historicism versus Franse discousrsanalyse. Joris Eeckhout versus Maurice Roelants.* Neerlandistiek.nl 07 (oktober 2007).
A. Verwey, *Machten van het verleden* en *De Camera een volksboek?* In: *Proza.* Deel 2. Amsterdam, 1921.
A. Verwey, *Toen de Gids werd opgericht...door Albert Verwey. Gedachten over Hollandsche letteren 1800-1830*. In: *De Nieuwe Gids*. Jaargang 2 (1887).
S. Vestdijk, *De kellner en de levenden*. Amsterdam, 1968.
P.J. Veth, *Bibliographisch album*. In: *De Gids.* Jaargang 1858.
P.J. Veth, *Odilde. Mr. W. Bilderdijk's eerste huwelijk, naar zijne briefwisseling met vrouw en dochter (1784-1807), medegedeeld door zijn aangehuwden kleinzoon J.C. ten Brummeler Andriesse, predikant bij de hervormde gemeente te Hoorn. Leiden, 1873.* In: *De Gids.* Jaargang 1873.
R.P.W. Visser, *Natuurwetenschap en poëzie bij enige Nederlandse literatoren uit de 18e eeuw*. In: *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw* (1972-1973).

D. Vlasblom, *Het recht van boze burgers*. In: *NRC Handelsblad* 29-11-2008.
P. van der Vliet, *Onno Zwier van Haren (1713-1779) staatsman en dichter*. Hilversum, 1996.
S. van der Vlugt, *Jacoba, Dochter van Holland*. Amsterdam, 2009.
Voltaire, *Candide, ou l'optimisme*. Paris, 1759.
C.G.N. de Vooys, *Boekbeoordelingen*. In: *De Nieuwe Taalgids*. Jaargang 3 (1909).
C.G.N. de Vooys, *Geschiedenis van de Nederlandse taal*. Groningen, 1970.
C.G.N. de Vooys, *Hoofdstuk VI De Bataafse republiek. De inlijving. De eerste jaren van het koninkrijk (1795-pl.m, 1835)*. In: *Geschiedenis van de Nederlandse taal*. Groningen, 1970.
H. de Vries, *Het palet van Bilderdijk. Duizelingwekkend veelzijdig, door hartstochten gefolterd*. In: *Het Vaderland* 1-9-1956.
T. de Vries, *Holland's Influence on English Language and Literature*. Chicago, 1916.
Vrijmoedige bedenkingen. Een eeuw essays en beschouwingen 1766-1875. Spectrum van de Nederlandse letterkunde 20. Editie: M.C.A. van der Heijden. Utrecht/Antwerpen, 1968.
S. Vuyk, *De verdraagzame gemeente van vrije christenen. Remonstranten op de bres voor de Bataafse Republiek (1780-1800)*. Proefschrift. Amsterdam, 1995.
S. Vuyk, *Uitdovende Verlichting. Remonstranten als defitige vaderlanders (1800-1860)*. Amsterdam, 1998.
J. de Wal, *Aanwijzing der Oude en Nieuwere Dichters, door Mr. W. Bilderdijk en Vrouwe K.W. Bilderdijk overgebragt of nagevolgd, met Aanteekeningen en eene Voorlezing over de voortreffelijkheid van Bilderdijk in het navolgen en overbrengen der Oude Dichters, bijzonder van Horatius, door Mr. J. Pan.* Amsterdam, 1839. In: *De Gids*. Jaargang 1840.
E.G.E. van der Wall, *De Nederlandse Verlichting en de Nederlandse kerkgeschiedenis.* www. openaccess.leidenuniv.nl
J. Wap, *Bilderdijk.Eene bijdrage tot zijn leven en werken.* Leiden, 1874.
Wapenkreet. Lierzang, door Mr. W. Bilderdijk. Te Amsterdam, bij M.F. Pieper en Comp., Opwekking aan de Nederlanders, door C. Loots. Lierzang, uitgesproken in den Amsterdamschen Schouwburg, enz. Te Amsterdam, bij J. ten Brink,Nederland en Frankrijk in Maart 1815. Lierzang, door M.P. Elter, geb. Woesthoven. Te Amsterdam, bij Geysbeek en Comp., Aan mijne Nederlandsche Landgenooten, bij het bezetten van Parijs door Buonaparte. Door J.S. Swaan, Rector der Latijnsche Scholen te Hoorn. Aldaar, bij J. Vermande.Het Verbond der Edelen in 1815. Door Mr. J. van 's-Gravenweert. Te Amsterdam, bij M.F. Pieper en Comp. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1815.
R. Wellek & A.Warren, *Theory of Literature*. New York, 1946.
Werken van de Maatschappy der Nederlandsche Letterkunde te Leyden. Zesde deel. Te Leyden, by P.v.d. Eyk en D. Vygh. 1783. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1784.
J. Wesseling, *Bilderdijk en Engeland*. Proefschrift. Gent, 1949.

Wie leert 't krekeltjen zijn lied? De poëtische oorspronkelijkheid van Willem Bilderdijk. Negen beschouwingen over gedichten van Bilderdijk. Onder redactie van P. Gerbrandy en M. van Hattum. Groningen, 2000.
G. Wiersma, *Mietje Hulshoff of de aanslag op Napoleon*. Amsterdam, 2003.
A. Willekens, *Ecodrugs, Slaapbol.* Innoxia, 2004-2009.
Willem Frederik, Koning der Nederlanden, door Mr. W. Bilderdijk. En: Feestzang, door deszelfs Echtgenoote. Te Amsterdam, bij M.F. Pieper en Comp.Bij de Verheffing van Z.K.H. Willem Frederik, enz. op den Troon der Nederlanden. Lierzang, door H. Tollens Cz., Lid van het Hollandsch Institut. In 's Hage, bij J. Allart. De Verheffing van Willem I, enz. tot Koning der Nederlanden. Lierzang, door M. Westerman. Te Amsterdam, bij J.G. Rohloff. De Schim van Keizer Karel V, bij de hereeniging der Nederlanden onder Koning Willem I. Door Mr. J. van 's-Gravenweert. Te Amsterdam, bij M.F. Pieper en Comp. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1815.
J.H.J. Willems, *Bernard ter Haar 1806-1880. Predikant, poëet, professor*. Groningen, 1969.
J. te Winkel, *Bilderdijk, lotgenoot van Multatuli. Eene studie*. Haarlem, 1890.
J. te Winkel, *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde.* Deel 6: *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde in de eerste eeuw der Europeesche staatsomwentelingen* (1). Haarlem, 1925.
J. te Winkel, *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde*. Deel 6 en 7: *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde in de eerste eeuw der Europeesche staatsomwentelingen* (1 en 2). Haarlem, 1922.
L.A. te Winkel, *Over de zogenoemde verlenging der woorden op een der tweeklanken* aai, ei, ooi, ui *en* oei. In: *De Taalgids*. Zevende jaargang (1865). DBNL, 2002.
Winterbloemen van Mr. W. Bilderdijk. Iste Deel, Te Haarlem, bij F. Bohn, 1811. In*: Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1812.
Winterbloemen van Mr. W. Bilderdijk. IIde Deel. Te Haarlem, bij F. Bohn, 1811. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1812.
J. Wolkers, *Kort Amerikaans.* Amsterdam, 1962.
Wonderlijke geschiedenissen. Enkele prozageschriften uit de 17e eeuw. Spectrum van de Nederlandse letterkunde 11. Editie: M.C.A. van der Heijden. Utrecht/Antwerpen, 1968.
C. Ypes, *Petrarca in de Nederlandse letterkunde*. Amsterdam, 1934.
A. van der Zeijden, *Katholieke identiteit en historisch bewustzijn. W.J.F. Nuyens (1823-1894) en zijn 'nationale' geschiedschrijving.* Proefschrift. Hilversum, 2002.
J.C. Zimmerman, *Het Bilderdijks-feest en het Bilderdijks-monument*. In: *De Gids*. Jaargang 1856.
P. van Zonneveld, *Bilderdijk en Leiden*. In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, 1981.
P. van Zonneveld, *'Lieve! 'k ben niet meer in 't aardsche.' Handschriften van negentiende-eeuwse literatoren.* In: *Dierbaar magazijn. De bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* (1995).

P. van Zonneveld, *Willem Bilderdijk en Rapenburg 37*. In: *Nieuw Letterkundig Magazijn*. Jaargang 1 (1983).
W. van der Zwaag, *Willem Bilderdijk: Vader van het Réveil*. Houten, 1991.
H.H. Zwager, *Nederland en de Verlichting*. Editie: R. van Gelder. Haarlem, 1980.
S. Zweig, *Marie Antoinette. Portret van een middelmatig karakter.* Bussum, 1978.

* Artikelen die in het *Mededelingenblad van de Vereniging Het 'Bilderdijk-Museum'* zijn verschenen, Jaargang 1-27 (1984-2010), hebben in deze inhoudsopgave (anders dan in het boek hiervoor) niet een aparte vermelding gekregen.

Lijst van afkortingen:

Briefw. I	J. Bosch, *Mr. W. Bilderdijk's briefwisseling. Aanvullende uitgave.* Deel 1: 1772-1794. Proefschrift. Wageningen, 1955.
Briefw. II	(W. Bilderdijk), *Mr. W. Bilderdijk's briefwisseling 1795-1797. Brieven* en *Commentaar.* Editie: J. Bosch, H.W. Groeneveldt en M. van Hattum. Utrecht, 1988.
Briefw. III	(W. Bilderdijk), *Mr. W. Bilderdijk's briefwisseling 1798-1806.* Editie: M. van Hattum. 't Goy-Houten, 2007.
Briefw.-Feith	(R. Feith), *'Zo als men aan gemeenzaame vrienden gewoon is te schrijven'. De correspondentie van Rhijnvis Feith 1753-1824*. Editie: J. C. Streng. Epe, 1994.
Briefw.-Kinker	(J. Kinker), *J. Kinker (1764-1845) Briefwisseling*. Deel 1 (1792-1822). Editie: A.J.A.M. Hanou en G.J. Vis. Amsterdam/Atlanta, 1992.
Briefw.-Tydeman	*Briefwisseling van Mr. W. Bilderdijk met de hoogleeraren en Mrs. M. en H.W. Tydeman gedurende de jaren 1807 tot 1831.* Editie: H.W.T. Tydeman (2 delen). Sneek, 1866-1867.
Brieven	(W. Bilderdijk), *Brieven van Mr. Willem Bilderdijk* (5 delen). Amsterdam/Rotterdam, 1836-1837.
BBS	*Bilderdijks boekenwijsheid. Symposium 28-29 april 1988. Bijdragen over de veilingcatalogi van Bilderdijks bibliotheek.* Editie: M. van Hattum en J. Zwaan. Amsterdam, 1989.
Da Costa	I. da Costa, *De mensch en de dichter Willem Bilderdijk, eene bijdrage tot de kennis van zijn leven, karakter, en schriften*. Haarlem, 1859.
DW	(W. Bilderdijk), *De dichtwerken van Bilderdijk* (15 delen). Haarlem, 1859.
DWVB	(K.W. Bilderdijk), *De dichtwerken van Vrouwe Katharina Wilhelmina Bilderdijk* (3 delen). Haarlem, 1859.
EH	*Mr. W. Bilderdijk's eerste huwelijk naar zijne briefwisseling met vrouw en dochter (1784-1807), meegedeeld door zijn aangehuwden kleinzoon J.C. ten Brummeler Andriesse, predikant bij de hervormde gemeente te Hoorn*. Editie: J. van Vloten. Leiden, 1873.
Van Eijnatten	J. van Eijnatten, *Hogere sferen. De ideeënwereld van Willem Bilderdijk*. Hilversum, 1998.
FB	*Folia Bilderdijkiana. Bladen voor Bosch.* Onder redactie van M. van Hattum, L. Strengholt en P. van Zonneveld ter gelegenheid van de 75 ste verjaardag van Prof. Dr. J. Bosch. Amsterdam, 1985.
GdV	W. Bilderdijk, *Geschiedenis des Vaderlands* (13 delen). Amsterdam, 1832-1853.
Gedenkboek	Bilderdijk-Commissie, *Mr. Willem Bilderdijk*. Pretoria/Amsterdam/ Potchefstroom, 1906.

Kollewijn	R.A. Kollewijn, *Bilderdijk. Zijn leven en zijn werken. Naar oorspronkelijke en voor een groot gedeelte onuitgegeven bescheiden samengesteld. Met portretten* (2 delen). Amsterdam, 1891.
Krekeltjen	*Wie leert 't krekeltjen zijn lied? De poëtische oorspronkelijkheid van Willem Bilderdijk. Negen beschouwingen over gedichten van Bilderdijk.* Onder redactie van P. Gerbrandy en M. van Hattum. Groningen, 2000.
MF	W. Bilderdijk, *Mengelingen en fragmenten*. Amsterdam, 1834.

Wordt van een auteur slechts één werk vermeld in de *Lijst van (primair en secundair) geraadpleegde boeken en artikelen*, dan kan men dat in dit boek hiervóór onder zijn achternaam terugvinden.

Vertaling van citaten (voor zover niet op de betreffende bladzijde gegeven):

Blz.5. Sine nomine, sine homine: zonder de naam en persoon (van de schrijver te kennen).
Blz.6. Sine ira et studio: zonder wrok of sympathie, dus objectief.
Blz.9. Geistesgeschichtlich: voor wat betreft de geschiedenis van leidende gedachten.
Sui generis: op zichzelf.
Blz.10: Discours social: de sociale context van een verhaal.
Blz.11: Grande récit: grote lijnen van een verhaal.
Something happens when you combine Being and Time: er gebeurt iets, als je 'zijn' met 'tijd' combineert.
Blz.13. Se non è vero, è ben trovato: als het niet waar, is het goed gevonden.
Blz.14: Imaginative or archival: rijk aan verbeelding of gebaseerd op bronnenonderzoek.
Blz.15. Dish fit for the gods: een maaltijd bestemd voor de goden.
Blz.16. Founding fathers: stichters.
Blz.18. Foul crimes: gemene misdaden.
Blz.27. Bij amplificatie: ter aanvulling.
Blz.36. In plano: in hele, ongevouwen vellen.
Blz.46. Pro arbitrio: naar goeddunken.
Blz.52. *Geoutreerde: overdrevene*.
Blz.56. Sunt aliquid manes! Het spookt overal!
Blz.58. Post hoc, ergo propter hoc! Daarna, dus daarom! (Bekende drogreden.)
Blz.61. Cataplasma: papje.
Blz.64. Arterieuze: slagaderlijke.
Veneuze: aderlijke.
Blz.66. Principium essendi: beginsel van het zijnd (het begin van alle leven).
Appetitio felicitatis: honger naar geluk.
Blz.72. Rien n'est parfait: niets is volmaakt.
Blz.80. *Anch' io son pittore*: *ook ik ben een schilder*.
Blz.88. Semper idem: altijd hetzelfde.
Blz.97. Maniantie: beheer.
Blz.118. Aus einem Guβ: in één keer.
Blz.141. Pointe métaphysique: bovennatuurlijk punt.
Blz.145. Transcendentale buffonnerie: bovenzintuiglijke klucht.
Blz.150. Rien n'est beau que le vrai: alleen de waarheid is mooi.
Blz.151. The medium is the message: het medium is de boodschap.
Blz.153. Apparentiae, effectus, relationes organis nostris adaptatae: verschijningen, uitwerkingen, aan onze organen aangepaste betrekkingen.
Blz.158. Captatio benevolentiae: heilwens aan het begin van een betoog om de toehoorders gunstig te stemmen.
Peroratio: slot van een betoog waarin argumenten worden opgesomd om het gehoor op te zwepen.

Blz.164. Furcht: vrees.
Blz.179. Per se: op zichzelf
Per se infinitum aut omnia complectens: uit zichzelf oneindig of alomvattend.
Blz.247. Schachten: vleugels.
Blz.248. Die religio rationalis der Deisten ist natürlich überhaupt keine Religion: de natuurlijke religie van de deïsten is natuurlijk al helemaal geen religie.
Blz.252. S*uppositii partus*: de gecursiveerde Latijnse uitdrukking betekent letterlijk 'vervangers van de baring', wat vrij vertaald op 'een ondergeschoven kindje' of eigenlijk het meervoud daarvan neerkomt.
Blz.260. Il ruine son autorité et le salut de ses enfants pour jamais: hij laat voor altijd niets heel van zijn gezag en het heil van zijn kinderen.
Blz.282. Eclips: verdwijning.
Blz.286. Praesagia: (verkeerde) veronderstellingen.
Blz.312. Kartels: geschreven uitnodigingen voor een duel.
Blz.316. En lice: in het strijdperk.
Blz.333. *Homme d'or*: *een man die zxjn gewicht in goud waard is*.
Blz.348. Cher amant: dierbare geliefde.
Longue silence: lange stilte.
Votre constante et sincère amante: uw trouwe en oprechte geliefde.
Blz.389. Strepitus judiciorum: rechterlijk misbaar.
Blz.398. Irritabiliteit: prikkelbaarheid.
Véhémence: heftigheid.
Démêlé: twist.
Blz.406. Een konvooiloper is 'iemand die zich met het in orde brengen en bezorgen der benodigde stukken tot het uit- of inklaren van goederen belast'. Zie Van Dale. Deel 2. Blz.1418.
Blz.414: Expiëren: boete doen, verzoenen.
Blz.426. Deus semper idem, noverim me, noverim te: God is altijd dezelfde, moge ik mij kennen, moge ik U kennen.
Blz.429. Ausbildung: algemene vorming.
Blz.434. l'ingratitude la plus scandaleuse: de schandelijkste ondankbaarheid.
Blz.437. Sustenuen: beweringen.
Blz.440. Le gouvernement d'un seul: de regering van één man.
Blz.448. Nue embrasée: een gloeiend hete wolk.
Blz.460. Quantité négligeable: te verwaarlozen factor.
Blz.465. Insorbeert: neemt over.
Blz.468. Impost: gemeentelijke heffing.
Blz.482. Dominica potestas: de macht van de heer.
Blz.487. Quod licet Iovi, non licet bovi! Wat Jupiter (lees: de man) geoorloofd is, is een rund (lees: de vrouw) niet geoorloofd!
Blz.491. Laesieve: kwetsende.
Blz.503. Une grande imprudence: een grote onvoorzichtigheid.

Que Bilderdijk n'a eu aucune part à cette propagation: dat Bilderdijk geen blaam treft voor deze geruchtenstroom.
Blz.511. Fatigue: vermoeidheid.
Blz.513. *Remedia jus consequendi*: *de middelen om het recht zijn loop te laten hebben*.
Blz.514. *Torts: tekortkomingen*.
Blz.517. Quantité négligeable: te verwaarlozen factor.
Blz.521. Whose crooked politics and slipperry character were but too well known to me: wiens kromme politiek en gladde karakter mij maar al te bekend waren.
Blz.525. Cette pièce contient la généalogie de Bilderdijk comme descendant de l'ancienne maison de Cleve: dit stuk bevat de genealogie van Bilderdijk als afstammeling van het oude huis van Kleef.'
Blz.531. Geschmackssache : een kwestie van smaak.
Blz.535. In nuce: in de kiem.
Blz.545. Emissairen: afgezanten.
Blz.552. Légérété: lichtzinnigheid.
Blz.554. Derivata: afleidingen.
Blz.560. Declaratoir: verklaring.
Eclatante satisfactie: schitterende genoegdoening.
Blz.561. Mirabele dictu: wonderlijk genoeg.
Blz.563. Tournant du siècle: eeuwwende.
Blz.565. Redres: herstel.
Attentat criminel contre la Royauté, lequel exige une sévère punition: misdadige aanslag op het koningschap, die een strenge afstraffing verdient.
Blz.566. Des brigands, qui n'ont aucun titre et qui ne jouïssent d'aucune qualité militaire: struikrovers, door niemand gerechtigd en over geen enkele militaire kwaliteit beschikkend.
Miserabel point d'honneur: armzalig eergevoel.
Blz.569. Les extrèmes se touchent: de uitersten raken elkaar.
Blz.570. *Tout cela n'est dû qu'à vous, Monsieur! Dit alles is aan u te danken, Mijnheer!*

Personenregister

Adams, J. 330
Alberdingk Thijm, J. 41, 86, 290, 476
Alberts, A. 327
Alexander de Grote 73
Alphen van, D. 190
Alphen van, H. 48, 114, 157, 160, 187 t/m 189, 191, 420, 421, 434, 435, 457, 597
Alva de Toledo, F.A. 32, 305, 311, 451
Amstel van, G. 315
Anacreon 279, 280
Anna Paulovna (koningin van Nederland) 549
Angenot, M. 10
Anjou 205
Ankersmit, F. 609
Antonides van der Goes, J. 80, 202
Apuleius 278, 279
Aquino van, Th. 611
Aristoteles 86, 120, 124, 149, 188, 189, 232
Arminius, J. 581
Arouet, F.M. 121, 186, 188, 211, 448
Atkins, C. 139
Augustinus 19, 426, 458, 581
Avesnes van, B. 90
Babeuf, G. 489
Back, G. 32, 33, 87, 102
Baculard d'Arnaud de, F. 387
Bartholyn, T. 97
Baumgarten, A. 150, 151
Bavinck, H. 176, 288, 324, 498
Beethoven van, L. 159
Beets, N. 170, 258, 591
Beieren van, J. (Jacoba) 487, 514, 516
Beieren van, J. (Jan) 514
Beieren van, M. 514
Bellamy, J. 113, 114, 171, 526
Bentink, W.J.G. (ook Bentinck) 267
Bergh van den, L. 86
Berkeley, G. 425
Bilderdijk, E. 481, 524
Bilderdijk, Isabella 70, 134, 136, 293, 346

Bilderdijk, Izaac (vader) 27, 29, 30, 31, 33 t/m 45, 53 t/m 57, 59 t/m 62, 66 t/m 72, 74, 76, 77, 84, 85, 88, 96 t/m 98, 104, 105, 108, 115, 117, 121, 128 t/m 130, 132, 133, 147, 148, 158, 175, 181, 197, 198, 203, 204, 209, 210, 212, 213, 243, 246, 250, 266, 269, 282, 283, 296, 316, 333, 393, 427, 469, 504 t/m 507, 520, 558, 566
Bilderdijk, Izaac (zoon) 73, 134, 136
Bilderdijk, J. (eerste zoon van Izaac) 27, 326
Bilderdijk, J. (tweede zoon van Izaac) 60, 61, 70, 73, 130, 132, 135, 136, 212, 213, 246, 250, 326, 378
Bilderdijk, L. 471
Bilderdijck, I. 31, 503, 520
Bilderdijck, L.J. 31, 86, 92
Bion 280
Bleiswijk, P. 333, 574, 575
Bloem, R. 479
Bloemaert, A. 76
Boccaccio, G. 68
Bocchius, A. 100
Böckelmann, J.F. 284
Boerhaave, H. 33, 59, 141
Bohn, F. 607
Boileau-Despréaux, N. 69, 100, 101, 118, 149, 150, 437, 446
Bolingbroke, H.S. 15
Bongaerts 376
Bonhoeffer, D. 218
Bonnet, C. 64
Bontekoe, W.Y. 34
Boom, P.C. 32
Boon, A. 98, 466, 467
Bosch de, B. 115
Bosch de, J. 115
Bosch, Jan 99, 100, 115, 226, 310, 356, 357, 405, 553, 585, 596
Bosch, Jeroen 550
Braak ter, M. 272
Bréteuil de, L.A. 517, 518
Brom, G. 367
Bruegel, P. 372
Brummeler Andriesse ten, J.C. 170
Brun le, C. 77
Brunel 243, 313

Brutus 73, 444
Brunswijk van, K.W.F. 8, 209, 443, 564, 565, 570, 571, 573, 574
Brunswijk van, K.G.A. 564
Brunswijk van, L.E. ('dikke hertog') 205, 206, 209, 274, 305, 335, 344, 400, 408, 443, 450, 523, 545, 564, 565
Bucher, A. 416, 473
Busken Huet, C. 28, 53, 113, 114, 123, 157, 164, 169 t/m 172, 174, 206, 207, 253, 360, 361, 364, 365, 380, 398, 403, 450, 454, 472, 496, 526, 545, 571
Bussingh, J.W. 245, 261, 313, 314, 343
Byron, G.N.G. 168, 368, 370
Byvanck, W. 585-586
Caesar, J. 73, 201, 315
Calkoen C. 468
Calvijn, J. 131, 195, 581
Camper, P. 222
Campion, E. 12, 19
Capellen tot den Pol van der, J.D. 181, 255, 271, 301, 303, 305 t/m 311, 315, 329, 390 t/m 392, 442, 487, 494, 600
Castro de, H. 566
Cato 243, 286
Cats, J. 45, 55, 59, 77, 147, 163 t/m 165, 169, 174, 175, 374, 477
Cerisier, A.M. 501
Cervantes Saavedra de, M. 184
Choderlos de Laclos, P.A.F. 363
Cicero 313, 491, 493, 496, 499
Clerc le, S. 76
Clercq de, W. 156
Cloelia 85, 86, 224, 499
Colenbrander, H.T. 206, 208, 306, 322, 501
Colmjon, G. 495
Comte, A. 416
Corinna 201
Corneille, P. 121, 188, 591
Corregio, A. 80
Costa da, I. 7, 15, 16, 26, 29, 46, 48, 58, 60, 84, 93, 97, 132, 155, 156, 166, 171, 191, 225, 239, 240, 244, 246, 255, 268, 275, 276, 281, 315, 319, 350, 364, 365, 415, 470, 471, 476, 478, 479, 481, 495, 499, 500, 526, 532, 533, 566, 570, 579, 617
Crane, W. 113

Cromwell, O. 305, 311
Daendels, H. 522
Datheen, P. 81
David, J. 124
Derrida, J. 10, 291
Descartes, R. 66, 144, 179, 369
Deugd de, C. 423
Deyssel van, L. 79, 200
Dithmar 87
Dobbrauski, F. 157, 282
Douwes Dekker, E. 54, 78, 92, 126 t/m 128, 159, 167, 168, 241, 305, 367, 504
Dreght van, J. 73, 76, 78, 124
Dresden, S. 22
Duim, I. 42
Dumont-Pigalle, P.A. 501
Dunk von der, T.H. 78
Duren van, J. 211
Duyzenddaalders, S. 27, 42
Duyzenddaalders, W. 29, 78
Eck van, C. 284
Effen van, J. 70, 71, 109, 150, 174
Eijnatten van, J. 7, 129, 143, 160, 202, 232, 237, 266, 276, 287, 292, 352, 415, 416, 421, 422, 426, 434 t/m 436, 482, 487, 497, 498, 528, 529, 548, 580, 596, 599, 603, 611
Elias 88, 89
Elias, J. 38
Elisabeth I (koningin van Engeland) 12, 15, 19, 440, 487
Elius 88, 98, 448, 524, 525, 528, 529, 531, 532
Elter, S. 357, 361, 409 t/m 411
Elwe, J.B. 439, 470, 471
Elzevier, J.J. 392, 396
Engelfriet, L. 140, 223, 232, 417, 425, 596, 599, 602, 606
Epicharmus 100, 101
Epictetus 250, 251
Esopus 100, 101
Esselen, J. 137
Euclides 78
Euripides 193, 432
Fagel, G. 206
Feith, R. 48, 111, 113, 139, 150, 159, 160, 175, 181 t/m 187, 189, 190, 195 t/m 199, 243, 245, 251 t/m

256, 260 t/m 262, 267, 275, 282, 283, 285, 293 t/m 296, 299 t/m 304, 310 t/m 314, 343, 367, 368, 370, 381, 382, 386 t/m 389, 392, 403, 421, 434 t/m 439, 443 t/m 445, 447, 457, 469, 496, 522, 526, 527, 579, 581, 597
Fens, K. 263
Ferwerda, A. 93
Fichte, J.G. 459
Fineman, J. 11
Fish, S. 18
Fledderus 40
Fleming, R. 36
Flint, L. 425
Floris V 89, 90, 93, 97, 98, 124, 315, 584
Focquenbroch, W. 167
Fontaine de la, G. 73, 196
Fontein, P. 190
Franc van Berkhey le, J. 468, 469, 505
Frans I (koning van Frankrijk) 433
Frederik de Grote (koning van Pruisen) 502, 513, 517, 546
Frederik Willem II (koning van Pruisen) 514, 517, 546, 560, 564, 570, 574
Freud, S. 47, 234, 459
Friedrich, C. 459
Fruin, R. 309, 516
Galba (keizer) 84, 224
Gall, F. 487
Gehry, F.O. 22
Gelder de, A. 33
Génestet de, P.A. 30
George III (koning van Engeland) 203, 559
Gerretson, C. 16, 95, 96, 145, 155, 280, 295, 354, 355, 366, 402, 480, 589
Gevers, P. 391, 395, 397 t/m 399, 439, 491, 511
Geyl, P. 52
Gijselaar, C. 329
Gleim, L. 550, 613
Goens van, R.M. 48, 150, 271, 272, 303, 304, 345, 371, 381, 392, 412, 414, 417, 418, 420, 429 t/m 435, 440, 502, 503, 587
Goeree, W. 55
Goethe von, J.W. 168, 187, 222, 325, 466, 475, 525

Gomarus, F. 581
Gomperts, H.A. 325
Gorter de, J. 34, 559
Gorter, H. 105
Gorter, S. 107, 476, 490
Gossaert (zie C. Gerretson)
Granvelle
(zie A.Perrenot de Granvelle)
Greenblatt, S. 8, 11 t/m 13, 15, 18 t/m 20
Grimm, J. 520, 555
Groen van Prinsterer, G. 40, 270, 271, 451
Groot de, H. 32, 181, 512, 515, 517
Haamstede van, W. 89, 90, 97-98, 98
Hannover van, A. 203, 205
Haren van, O.Z. 58, 109, 130, 205, 240, 252, 311, 381, 388, 432, 434, 437 t/m 443, 446 t/m 451, 453 t/m 457, 571, 579, 601
Haren van, W. 80, 205, 223
Harris, J. 521, 559
Hart 't, M. 223, 542
Hattum van, M. 8, 215
Haverschmidt, F. 159, 373
Heidegger, M. 543
Heiden Reinestein van, S. 331 t/m 334
Helmont van, J.B. 541
Helmont van, F.M. 34, 541
Hemert van, P. 292
Hemsterhuis, F. 69
Hemsterhuis, T. 185
Henegouwen van, J. 89-90
Henegouwen van, A. 89
Henegouwen van, J. 89, 89-90
Henning (gebroeders) 137
Hense 398
Hess 518, 519
Heusden van, A. 336
Heyligert, C. 505
Heym van der, J. 391, 394
Heyting, A. 272, 322, 323
Hildebrand (zie N.Beets)
Hobbes, Th. 594
Hodges, C.H. 358, 466
Hoffmann von Fallersleben, A.H. 282, 323, 520

Hofstede, P. 391, 397, 414
Hogendorp van, G.K. 560
Hogendorp van, W. 330, 497, 572
Homerus 110, 308, 368, 413, 607
Hondius, H. 77
Hooft, P.C. 119, 163, 172, 175, 448, 496, 566
Hoogeveen, C. 275, 310, 323
Horatius 68, 100, 110, 124, 149, 447
Husley, J.O. 77, 78
Huydecoper, B. 111
Huygens, C. 447
Huygens, Ch. 427
Huygens, G.W. 172
Jacobs, W. 357, 404, 595, 596
Jacobus I (koning van Engeland) 12, 377
Jan I 89
Jan II 90
Jan VI 87
Japin, A. 47
Jensen, L. 15, 16
Johannes, G.J. 234, 345, 523
Jonckbloet, W.J.A. 75, 354, 355, 457, 589
Jones, W. 541, 555
Jong de, M.J.G. 22
Jongstra, A. 558, 559
Jung-Stilling, J.H. 417, 426
Justinianus (keizer) 245
Kadt de, J. 48, 49, 52
Kalff, G. 56, 169, 170, 310, 472
Kannegieter, H. 39, 40, 42
Kant, I. 66, 265, 369, 419, 490, 536, 606
Keessel van der, D.G. 262, 268, 283 t/m 286, 290, 302
Kinker, J. 52, 62, 68, 131, 147, 171, 246, 263, 292, 527, 610
Kleef van, D. 525, 529
Kleef van, H. 525, 529, 530, 532
Kleuker, J.F. 426
Klinkert, B. 466
Klippink, D. 275, 283, 323
Kloos, W. 113, 119, 348, 435
Klopstock, F.G. 252
Kluit, A. 268 t/m 270
Knuvelder, G. 223, 295, 365, 372, 459, 460, 601

Kok, J. 93
Kolakowski, L. 536, 542, 580
Kollewijn, R.A. 7, 8, 15, 33, 44, 46 t/m 48, 51 t/m 54, 59, 68, 72, 105 t/m 108, 110, 121, 125, 126, 134, 139, 157, 165 t/m 169, 185, 198, 240, 244, 260, 276 t/m 278, 281, 283, 302, 322, 323, 325, 347, 354, 357, 361, 363 t/m 365, 373, 374, 385, 403, 406, 407, 411, 412, 433, 454, 462, 472, 478, 480, 481, 500, 551, 562, 571, 589, 605, 607
Komrij, G. 6
Koninck de, Ph. 138
Kooten van, Th. 259
Kramer, R. 54
Krom, C. 88, 95
Krull, W. 267
Kruseman, A.C. 171
Kumpel, J.W. 175, 244, 283, 336, 345, 346, 375 t/m 377, 405, 469, 508 t/m 511, 577, 586
Kuyper, A. 51, 59, 168, 355, 378, 488
Lairesse de, G. 78, 77
Lange de, L. 396
Langendijk, P. 70, 71, 587
Langeveld, D.M. 439
Lannoy de, J.C. 80, 107, 116, 119 t/m 124, 129, 175, 181, 183, 186, 194, 196, 197, 199, 200 t/m 202, 246, 301, 343, 357, 359, 388, 432, 528
Larrey de, P.J. 333, 339, 406, 502, 503, 505, 507, 574
Laurentius, J. 31
Lavater, J.C. 417, 426
Leeuwenhoek van, A. (bioloog) 152
Leeuwenhoek van, A. (boer) 560
Leibniz, G.W.F. 59, 66, 69, 138 t/m 143, 147 t/m 149, 153, 164, 176, 193, 231, 420, 427, 478, 536, 539, 540
Leicester 205, 304
Lenige, C. 158, 202
Lenin, V.I. 416
Lennep van, C. 48, 55, 566, 567, 569
Lennep van, D. 55
Lennep van, G. 27
Lennep van, J. 35 t/m 37, 40, 48, 57, 315, 549, 566
Lessing, G.E. 109, 138 t/m 140, 149
Leuter, P. 116, 117, 118, 164, 199
Linde van de, G. 200

Linden van der, J. 332, 491, 511, 512, 574, 574-575, 578
Linden van der, D. 332, 491, 511, 574, 578
Lodewijk XV (koning van Frankrijk) 273, 517
Lodewijk XVI (koning van Frakrijk) 274, 517, 521
Lodewijk Napoleon (koning van Holland) 133, 199, 259, 561, 612
Lohr 332
Loosjes, A. 338, 392, 573, 578 t/m 580
Louise 398, 399, 503, 564
Lucretius 460
Lucy, Th. 13
Luther, M. 131, 195, 581
Luyken, J. 155
Luzac, A. 243, 244, 345 t/m 348, 351 t/m 356, 381, 385, 402, 403, 474, 587, 588
Luzac, E. 176, 244, 260, 345, 346, 348, 349, 376
Luzac, Et. 260
Luzac, J. 260, 501, 589
Luzac, L. 257
Maatje, F.C. 260, 501, 589
Mably, G.B. 444, 600
Mahler, G. 290, 325
Malpigi, M. 34
Mannie, P. 396, 397, 494
Manzon, J. 501
Marin, P. 57
Marmontel, J.F. 460
Marx, K. 23, 416
Mathijsen, M. 13, 382
Maurits (stadhouder) 15, 16, 247, 304, 305, 309, 441 t/m 443, 512, 580
Maurois, A. 5
Mc.Luhan, M. 151
Mecklenburg-Schwerin van, H. 489
Meijer, J. 96
Mendelssohn, F. 149
Mendelssohn, M. 68, 138, 139, 149 t/m 153, 248
Merken van, L. 186
Mesmer, A. 141, 452
Messchert, W. 51-52
Meurs van 262, 586
Meyer von, J.F. 426
Millet, J.F. 65

Milo 493
Montesquieu de, Ch. 207, 322, 332
Montrose, L.A. 10
Motte de la, H. 387
Mourand 519
Mulder (Mossel), K. 13, 337, 341, 361, 381, 385, 389 t/m 401, 468, 490, 491, 493 t/m 496, 499 t/m 503, 510 t/m 512, 574, 575, 579, 607
Mulder–Schalekamp, W.A.H. 425
Multatuli (zie E.Douwes Dekker)
Musschenbroek van, P. 179
Necker, J. 274, 569
Neida, R. 200
Netscher, F. 79
Newton, I. 141, 381, 428
Niemeyer, A. 387, 593
Nietzsche, F. 192, 193, 459, 612
Nijlen van, J. 118
Noordbeek, P. 25
Novalis 459
Nuyens, W. 41, 325
Octavianus (keizer) 201, 460
Oets, P. 76
Oldenbarnevelt van, J. 15, 16, 304, 309, 438, 440, 442 t/m 445, 450, 512, 517, 600
Onna van, A. 406, 409, 411
Oudshoorn van, J. 235
Outhuys, G. 257
Ovidius 59, 67, 68, 173, 201, 431, 432, 460
Paaltjens, P. (zie F. Haverschmidt)
Paffenrode van, J. 167
Palladio di, A. 77
Palm van der, J.H. 113, 172, 206, 313, 314, 328, 581
Parker, H. 267
Pascal, B. 426
Paulus, P. 502
Pelgrom de Bie, I. 29 t/m 32, 87
Pelgrom de Bie, M. 30 t/m 32, 134, 158
Pelgrom, L. 87, 94, 95
Pelgrom, P. 95
Percy, T. 524
Perk, J. 153
Perrenot de Granvelle, A. 457

Perron du, E. 451
Pestel von, F.W. 259, 268, 269, 283 t/m 287, 289 t/m 291, 309
Petrarca, E. 369, 449
Pfau von, T.P. 571
Philips II (koning van Spanje) 181, 203, 269, 270, 305, 327, 341, 587
Pierson, A. 85, 146, 277, 281, 283, 322, 323, 356, 419, 433, 480
Pieters, J. 16
Pitt de Jongere, W. 559
Plato 146, 290, 598
Plotinus 598
Poot, H.K. 87, 431
Pope, A. 115, 130, 139, 140
Porjeere, O. 113
Potgieter, E.J. 164, 210, 240, 311
Praamstra, O. 171
Price, R. 444, 600
Proust, M. 47
Pufendorf, S. 66, 67, 69, 176
Pullman, C. 547, 548, 552, 613
Pythagoras 78
Quellinus, A. 320
Raap, D. 39, 40, 42
Racine, J. 79, 121, 188, 256, 591
Radboud (koning) 529
Rau, S. 381, 403
Rees van, C. 200
Reigersberg(en) van, M. 515
Reigersman, J.C. 333, 334, 339, 376, 502, 507 t/m 510, 519, 572-573, 574
Repelaar, O. 573
Reynolds, J. 137, 138
Richardson, S. 187, 191
Riedel, F.J. 114, 183, 187, 191, 344
Riemsnijder, H. 157
Rijn van, R. 53, 138, 168
Ris, C. 136
Robespierre de, M. 564, 600
Romein, J. en Romein-Verschoor, A. 76, 165, 76, 165
Roskam, P. 262
Rousseau, J.J. 48, 180, 187, 269, 444, 457, 458, 600
Rulach 392
Safranski, R. 459

Saint-Foix de, G.F. 139
Sainte-Beuve, C.A. 171
Sallustius 535, 611
Salm-Kyrbourg van, F. 547, 559, 564, 613
Santen van, L. 194
Sartre, J.P. 146
Saussure de, F. 554
Scamozzi, V. 223
Schaepman, H. 42
Schama, S. 40, 204, 206, 208
Scharten, C.T. 63
Schenkeveld-van der Dussen, M.A. 157 t/m 159, 163, 279
Schey, J. 544, 545, 555
Schimmelpenninck, R.J. 496
Schlegel, A. 368, 369
Schlegel, F. 145, 168, 321, 370
De gebroeders Schlegel werden in 1815 geadeld en mochten zich sindsdien 'Von Schlegel' noemen. Alleen in de citaten op blz.168 en 459 komen zij onder hun nieuwe naam voor.
(De) Schoolmeester
(zie G. van de Linde)
Schubert, G. 426
Schweickhardt, K.W. 7
Semiramis 73
Seneca 495
Serlio, S. 223
Shakespeare, W. 8, 12, 13, 15, 18 t/m 20, 68
Shelley, P.B. 5, 168
Shields, B. 139
Siegenbeek, M. 172, 476, 515, 604
Sieyès, E.J. 307
Sigon 525
Sillem, J.A. 257
Sluis van der, A. 89
Smit, W.A.P. 158, 159, 366, 448
Socrates 146, 535
Solon 106
Sophocles 68, 115, 121, 123, 139, 185, 186, 190, 191, 202, 251, 371, 431, 552
Spaan van, J. 253
Spaan van, W.A. 88, 89
Spiegel van de, L. 502, 575

Spinoza, B. 140, 144, 419
Stahl, G. 232
Staring, A.C.W. 71, 112
Staveren van,W. 61, 453
Stoke, M. 187
Stolte, B. 320
Stoppelaar de, J. 113, 253
Strafford, T.W. 273, 274
Stuiveling, G. 367
Stutterheim, C.F.P. 5
Swart Abrahamsz, Th. 54, 167, 236
Swedenborg, E. 147, 381, 414, 417 t/m 422, 424, 426, 563, 598
Tacitus 6, 432
Taine, H. 17
Tarquinius Superbus 73
Teding van Berkhout, W.H. 396, 398, 491
Teisterbant, D. 525, 529, 530, 532
Teisterbant, H. 525
Teisterbant, W. 88, 532
Tenhaeff, W. 424
Teschenmacher, W. 87
Thorbecke, J.R. 309
Titsingh, A. 41
Tollens, H. 111, 172
Torelli, G. 65
Trago, A. 348, 349, 361, 389
Turnbull de Mikker, W.P. 283, 375, 503, 609
Tydeman, H.W. 52, 184, 185, 190, 264, 486, 607
Tydeman, M. 98, 184 t/m 186, 190, 279, 463
Uylenbroek, P.J. 79, 80, 244, 256, 257, 282, 284, 296, 343, 404, 469, 471, 504, 511, 523, 531, 533, 550, 552, 553, 573
Valckenaer, L.C. 115, 190, 249, 259
Valckenaer, J. 115, 190, 257 t/m 261, 275, 293, 297, 319, 320, 445, 553, 557, 567 t/m 569
Valentijn, A. 59
Vandevoorde, A. 16
Veen van, J. 87, 88, 94, 95
Veeser, A. 14
Velsen van, G. 315
Verbrugge, Ph. 333 t/m 337, 361, 389, 401, 501, 510
Verdries, J.M. 97
Vergilius 161, 431, 460

Verschuur, J. 97, 104, 105, 125, 127, 129, 213, 293, 326
Verstraeten, P. 23
Verwey, A. 295, 322, 435, 436, 476
Vestdijk, S. 296, 563
Veth, P. 471
Vignola, G. 77
Vitruvius, M. 77
Vlaanderen van, B. 90
Vloten van, J. 52, 157, 170, 462, 470, 471, 498, 587
Voetius, G. 451, 589
Vogel, A. 558
Voltaire (zie F.M. Arouet)
Vondel van den, J. 35, 75, 87, 111, 121, 172, 190, 202, 431, 440
Vries de, J. 42, 45, 54, 263, 320
Vrijmoet, J. 344
Wagenaar, J. 204, 268, 515
Wagenaer, S. 31
Wap, J. 8, 30, 58, 466, 470
Warren, A. 5, 6, 22
Water te, J. 453
Wellek, R. 5, 6, 22
Wijnants, G. 94
Wilhelmina (van Pruisen) 205, 206, 311, 331, 387, 398, 489, 501, 502, 513 t/m 515, 517, 531, 545 t/m 547, 559, 560, 570, 573
Willem I (stadhouder) 32, 109, 146, 270, 304, 439, 440, 445, 446, 448, 571
Willem I (koning van Nederland) 268, 517, 521, 561, 562, 584, 615
Willem II (koning van Nederland) 549
Willem III (graaf van Holland) 89, 514
Willem III (stadhouder) 108, 207, 442
Willem IV (graaf van Holland) 36, 514
Willem IV (stadhouder) 36, 37, 39, 40, 204, 207, 395, 438, 440, 443, 445, 571
Willem V (stadhouder) 32, 45, 182, 205 t/m 207, 209, 210, 260, 268, 273, 274, 305, 312, 315, 330 t/m 332, 335, 337, 339, 344, 387, 390, 391, 393, 395, 398, 400, 433, 438, 439, 441, 451, 489, 500, 502, 503, 508, 509, 512, 514, 517, 518, 521, 522, 531, 545 t/m 547, 559, 564, 570, 571, 574 t/m 576, 560, 584, 613, 615
Willem VI (graaf van Holland) 514
Willem VII (graaf van Holland) 331, 517, 546, 584

Willemszoon, A.F.	593
Willibrord	529
Winkel te, J.	53, 54, 92, 244, 252, 403, 479, 504
Wiselius, S.I.	236, 249, 258-259, 380
Wissowatius, A.	140, 143, 420
Winckelmann, J.	124
Winter van, N.	186, 190
Witsen, N.	448
Witt de, C.	15, 309, 329
Witt de, J.	15, 309, 329, 438, 441, 442, 600
Woensel van, P.	331
Woerden van, H.	315, 560
Woesthoven, C.R.	357, 358, 360, 361, 363, 365 t/m 367, 370, 372, 374, 377, 378, 381, 382, 384 t/m 386, 401 t/m 408, 410 t/m 414, 418, 429, 453, 460, 467, 468, 470, 471, 480, 481, 490, 502, 503, 505, 506, 511, 520, 524, 595
Woesthoven, D.	406
Woesthoven, J.	357, 405, 595
Woesthoven, M.P.	357, 409 t/m 411, 468
Wolkers, J.	169
Wolff, B.	70, 397
Wolff, C.	69, 147, 148, 151, 176 t/m 179
Young, E.	18, 115
Zaal, W.	22, 589
Zwaag van der, W.	8, 328
Zwenke, K.	394, 395, 511
Zwijndrecht van, L.	392

De erfenis bestaat uit

1. *Verzamelde verhalen*
2. *Verzamelde gedichten (1981-2008)*
3. *Condities (zonder welke niet) (1993-1995) & Berichten uit Berlicum (1995-2000)*
4. *Twee paranormale verhalen*
5. *Over het leven van een zonderling genie: Mr. Willem Bilderdijk (1756-1831)*. In vier delen.
6. *Bilderdijk en de Verlichting*
7. *Nabeschouwingen*
8. *Het filosofisch labyrint*
9. *Poe in triplo*
10. *Brieven aan Rinus van Hattum (2008-2017)*
11. *Terugblik op verschillende levens*

OVER HET LEVEN VAN EEN ZONDERLING GENIE:

Mr. WILLEM BILDERDIJK

(1788-1798)

GERARD LELIEFELD

© 2012-2019 G.B.K.M. Leliefeld
Uitgeverij Tilia Levis
Postbus 19
5258 ZG Berlicum

(Omslag)ontwerp: Tilia Levis
Eerste druk: HollandRidderkerk
ISBN/EAN 9789071633157

www.uitgeverijtilialevis.nl

Omslag naar een foto van Bilderdijks standbeeld in Grand Café Brinkmann te Haarlem

INHOUDSOPGAVE Blz.

Hoofdstuk I 5
Haagse advocatuur, liefde en huwelijk (1787-1795)

Hoofdstuk II 251
In ballingschap te Hamburg en Londen (1785-1797)

Hoofdstuk III 501
In ballingschap te Brunswijk (1787-1800)

Bronnen 637

Lijst van (primair en secundair) geraadpleegde boeken en artikelen 639

Lijst van afkortingen 663

Vertaling van citaten (voor zover niet onderaan de bladzijde gegeven) 665

Personenregister 671

'Wat hebben wij van al ons wroeten? Wat is het naar kunde,
wat naar genoegen, schat, of aanzien te streven?'
Uit de inleiding bij: *Vertoogen van Salomo*

Hoofdstuk I

Haagse advocatuur, liefde en huwelijk (1788-1795)

Tussen 13 en 17 januari 1788 zwoegde Bilderdijk op een brief aan zijn vriend Pieter Uylenbroek, van wiens diensten als uitgever hij steeds meer gebruik wilde maken. Terwijl hij in gezelschap van Kinker de spot dreef met de romances van Feith, die hij te sentimenteel en wegens hun beeldspraak belachelijk vond, ontzag hij zichzelf niet om ook romances te schrijven en, hoewel ze serieus bedoeld waren, er de gek mee te steken. Dat lot trof een zogenaamd 'Laplandse' romance, *Yrwin en Vredebag*, gevolgd door een Guinese, luisterend naar de naam van *Ahacha*. Het waren letterlijk monstrueuze romances, al was het alleen maar omdat Yrwin de belichaming van een weerwolf in de vorm van een Laplandse ijsbeer bleek te zijn en Ahacha met zijn 'kroeze schedel' een beer van een vent.[1] Er staat in beide romances zoveel bespottelijks, dat hun enige verdienste in de universele belangstelling van hun maker lijkt te bestaan. Van Lapland en Guinee naar bijvoorbeeld Perzië, waar de 'aanmerkelijke luchtreis' zich afspeelt, is maar een kleine stap. De Laplandse Yrwin beschikt over zo'n brede borst, dat Vredebag zich daar graag tegenaan vlijt onder de uitroep: "Uw boezem is mijn baar!" en de Guinese Ahacha is volgens zijn naamloze geliefde in staat om 'stevige eiken als rieten' te buigen.[2] In verband met een mogelijke uitgave van beide romances wendde Bilderdijk zich tot zijn vriend, tegenover wie hij zich erop beroemde uit alles, variërend van Laplandse galanterieën tot Hebreeuwse grammatica's, liefdesgedichten te kunnen fabriceren: 'Maar genie, mijn vriend, weet zich alles ten nutte te maken en alles aan zich te onderwerpen. Ziezo, dat is nog eens een grootse inval, die een auteur van zulke belangrijke stukken flatteert!'[3] Met onmiskenbare zelfspot scheen hij toch niet bereid te zijn om zijn eigen verdiensten tot vrijwel nul te reduceren, wat hij gemakkelijk had kunnen doen door vol te houden dat zijn romances vertalingen waren. In plaats daarvan liet hij ze na verloop van tijd doorgaan voor 'grappig' eigen werk, onvoldoende beseffend, dat hij zodoende aan Feith een

alibi verschafte om de ongezouten kritiek op *Alrik en Aspasia* te pareren. Het thema daarvan had Bilderdijk aan dat van zijn eigen *Olinde en Theodoor* moeten doen denken: een ridder die naar het Heilig Land getrokken is, keert na jaren in de armen van zijn geliefde terug. Wat een moderne lezer in Feiths romance stoort, is niet van thematische aard, maar spruit (anders dan in Bilderdijks romances) uit de gewild kinderlijke eenvoud voort, waarmee het liefdesverhaal wordt verteld. Er komen nogal wat onomatopeeën in voor, die onbedoeld de lachlust opwekken. Hoe klinkt de voetstap van iemand die over een ophaalbrug loopt? 'Pof, pof!' Hoe klinkt de ketting van diezelfde ophaalbrug, wanneer iemand daaroverheen loopt? 'Klink, klank!' Hoe reageren twee 'logge doggen', als ze iemand over een ophaalbrug horen lopen? Men wil het niet weten, maar Feith heeft het onwaarschijnlijke antwoord op die vraag al gegeven: 'Hoef, hoef!'[4] Geen wonder dat Bilderdijk samen met Kinker plannen smeedde om Feiths romances eens kritisch door te lichten. In de eerste aflevering van het satirische weekblad *De Post van den Helicon* zouden zij daartoe hun kans grijpen, maar door in een andere aflevering ook de Laplandse en Guinese romance van Bilderdijk te laten verschijnen, gaven zij nu niet bepaald het goede voorbeeld.[5]

Een betere publicatiemogelijkheid bood Uylenbroek hem middels zijn *Kleine dichterlijke handschriften*, ook wel *Schakeeringen* genoemd, waarvan liefst twintig delen tussen 1788 en 1808 verschenen. De Amsterdamse uitgever verzamelde daarin zijn losse uitgaven van gedichten, die door een aantal eveneens los van elkaar staande kringen van dichters waren gemaakt. Loosjes en Helmers vormden samen met anderen zo'n kring, terwijl Bilderdijk in zijn eentje met Uylenbroek een kring vormde, al was hij van het bestaan van andere 'inner circles' wel op de hoogte. Hij bewaarde net genoeg afstand tot opkomende talenten, zoals Loosjes en Helmers, om hen, als dat pas gaf, te roemen en, als dat geboden scheen, te gispen. De 'Schakeeringen' functioneerden als een landelijke etalage voor hun uitgever, een staalkaart van halfgekende mogelijkheden, ter stimulering en rechtvaardiging van afzonderlijke uitgaven. *Bloemtjens* en de 'Vertoogen van Salomo' werden door Uylenbroek pas uitgegeven, nadat hij de markt met onderdelen daarvan had verkend. Na de dood van Uylenbroek verzamelde Bilderdijk een groot aantal gedichten van zijn hand, die hij in de tweedelige *Verspreide gedichten* (1809) bij Immerzeel liet verschijnen. Waarom Uylenbroek te lang wachtte om zelf

van de verkoop van Bilderdijks gedichtenbundels te profiteren, zal te zijner tijd blijken. Voorlopig zij hier vastgesteld, dat de uitstekende netwerker die Bilderdijk was, in de persoon van deze boekhandelaar en uitgever, voor alles zijn vriend, een belangrijke intermediair met de buitenwereld had gevonden. En er valt nog iets anders uit de 'Schakeeringen' op te maken, wat vanuit een laatnegentiende-eeuwse invalshoek als uiterst negatief moet worden gekwalificeerd. Het verschijnsel huiselijke poëzie, gedomineerd door krachtige kanseltaal en daarom ook wel met domineespoëzie aangeduid, vond zijn oorsprong in de 'Schakeeringen'. Zo gaat in de uitgave van 1792 *Lof des huwelijks* van een zekere E. van Driel vooraf aan *Aan God* van Bilderdijk, waardoor de indruk wordt gewekt, dat huiselijkheid, moraal en rechtzinnigheid hun eigen fatale driehoeksverhouding reeds zijn begonnen in de achttiende eeuw.[6] Dat Bilderdijk voor deze 'kanker van de negentiende-eeuwse dichtkunst' niet verantwoordelijk kan worden gesteld, blijkt uit de inhoud van *Aan God*.[7] Er is in de hele negentiende eeuw geen dichterdominee te vinden die zo'n wijsgerig en theologisch interessant gedicht over God heeft geschreven als hij. God wordt daarin voorgesteld als het *maxime ens*, de eerste beweger die zelf onwrikbaar is gebleven, maar als onpersoonlijke bewerker van de prima causa toenadering tot Zijn eigen creatie in de gedaante van de eerste mensen heeft gezocht.[8] Er zit een wijsgerig en theologisch verholen overgang van een ongenaakbare Godheid naar een zorgzame God de Vader in dit gedicht, die aan het geheel een raadselachtig karakter geeft. Hoe twee persoonlijke attributen van God, te weten goedheid en schoonheid, zich met het onpersoonlijke *maxime ens* laten verenigen, wordt aan de verbeelding van de lezer overgelaten. De taal waarin Bilderdijk zijn 'Gotteskonzept' uiteenzet, mag op de lezers van nu een retorische indruk maken, maar dat komt, omdat er in de negentiende eeuw vaak ten onrechte is voortgeborduurd op de mondelinge voordracht van poëtische teksten die, anders dan in Bilderdijks tijd, niet of nauwelijks meer voor een gehoor bestemd waren. Het is daarom onjuist hem als een literaire Adam de erfzonde van de retoriek aan te rekenen, alsof hij voor het 'kwaad',-door Bernard ter Haar en de geparodieerde Ten Kate, J.J.L. aangericht-, zou dienen op te draaien.[9] Overigens kan men in het taalgebruik van hun criticasters hetzelfde euvel bespeuren als waaraan retorische dichters zich schuldig hebben gemaakt: in het ene geval wordt de communicatie tussen dichters en lezers bemoeilijkt door

een clichématig aandoend taalgebruik, in het andere door een buitensporig met neologismen en grammaticale idioterieën gelardeerd geheel.[10]

Behalve zuiver literaire en godsdienstige motieven, speelden ook politieke opvattingen een rol bij de verguizing van Bilderdijks huiselijke poëzie. Zo werd in de gezaghebbende *Vaderlandsche Letteroefeningen* openlijk de mening verkondigd: 'Wat uit de meeste huiselijke gedichten van Bilderdijk slechts half kan worden gegist, is tot zekerheid gebracht en op hem valt een schaduw, die verschrikkelijk moet heten. Zijn gemeenzaamheid met de God van Dordt, die hem alles doet durven, is van die schaduw de kern,-en wij huiveren van zoveel godgeleerde moed tot kwaaddoen.'[11] Blijkbaar was in 1873 onder invloed van Busken Huet en Van Vloten de waardering voor de figuur Bilderdijk totaal gekanteld. De 'God van Dordt' staat immers niet alleen voor een godsdienstige overtuiging, maar ook voor het antiliberale gedachtegoed dat na de Restauratie door Bilderdijk en zijn smalle gemeente werd belichaamd. Het krasse taalgebruik van zijn tegenstanders bracht de dagen van weleer in herinnering, toen hij zich vóór de politiek van prins Maurits en tégen die van Johan van Oldenbarnevelt uitsprak. In 1788 huldigde hij een nauwelijks andere politieke mening dan ten tijde van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, maar als dertiger stelde hij zich tolerant in plaats van onbuigzaam op. Al kwam hij niet vaak in de winkel van de patriottisch gezinde Uylenbroek, in de Nes achter de Dam, toch waren zijn contacten met hem en Loosjes uitstekend. Daarop in 1806 terugziend, gaf hij hoog van zijn eigen tolerantie op: 'Ik heb na 1787 de toen hier en daar vervolgde personen van de tegenpartij zo hartelijk en met zoveel ijver gediend en beschermd, als tevoren de vervolgde oranjeklanten, want recht en waarheid zijn bij mij alles en zullen het altijd blijven.'[12] Had hij dan geen reden om aan de goede trouw van zijn politieke tegenstanders te twijfelen? "Nee," zou Bilderdijk op die vraag geantwoord hebben, "ik heb lieden gekend, die vijfmaal van partij wisselden en dat elke keer te goeder trouw. Waarom? Zij kenden regels, maar geen beginselen."[13] Hij was dus zo tolerant, dat hij hun wel hun beginselloosheid wilde vergeven, maar niet het feit dat zij andersdenkenden waren. Vanuit dezelfde invalshoek keek hij naar filosofen, die hij het evenmin kwalijk nam, dat zij er andere denkbeelden op na hielden dan hij: 'Filosofen zijn lieden die regels uitvaardigen, maar geen beginselen hebben. Daarom wankelt hun zedenkunde ook

zo jammerlijk.'[14] Deze redenering heeft iets paradoxaals, want zij lijkt wel een pleidooi voor verdraagzaamheid in te houden, maar is geenszins amoreel. Dat laatste zou min of meer noodzakelijk moeten zijn, als men op grond van een tolerante levenshouding een ander niet wenst te veroordelen. Bilderdijk presteerde het zichzelf voor tolerant te houden en, wat daarmee in strijd is, een ander toch op een principieel punt te kunnen veroordelen. Drastisch samengevat kwam zijn houding erop neer, dat hij het afwijkende standpunt van een ander toeschreef aan diens gebrek aan moreel besef, wat hij op grond van zijn eigen moraal verwierp. Wat zich in nietzscheaanse termen bij uitstek 'jenseits von Gut und Böse' had moeten afspelen,-namelijk datgene waartegenover men beweert verdraagzaam te staan-, of wat in zijn eigen termen over een bovenzedelijk karakter had moeten beschikken, lokte via een omweg wel degelijk alsnog zijn morele verontwaardiging uit.

Waarom legde hij dan toch zo graag de nadruk op zijn eigen tolerante levenshouding? Enerzijds voelde hij oprecht de behoefte om zijn politieke tegenstanders juridisch bij te staan, waarvoor tolerantie een goed excuus vormde, en anderzijds wilde hij zich 'trefloos' wanen, uit welke hoek de politieke wind ook waaien mocht.[15] In het normale verkeer tussen mensen bleek hij kwetsbaarder dan hijzelf dacht. Het proces tegen Jannetje Schey had op 3 september 1787 een vervolg gekregen in een ander proces dat door een stalhouder tegen hem was aangespannen. Het ging om een 'wanbetaling' van f 136,15 die Bilderdijk aan de stalhouder verschuldigd was. Zelf bestreed hij slechts de hoogte van het bedrag: dat moest niet f 136,15 zijn, maar f 126,50. Om nog minder dan een tientje liet Bilderdijk zich voor het gerecht dagen om uiteindelijk op 19 april 1790 in het ongelijk te worden gesteld.[16] Zijn financiële kwetsbaarheid moet in deze jaren wel groot geweest zijn, dat hij zich in zulke processen liet verwikkelen. Buitenshuis gekoesterde vriendschappen zorgden voor tegenwicht, waarvan hij tevens gebruik wilde maken om zijn financiële situatie te verbeteren. Soms gaf hij in dat opzicht verrassend blijk van commercieel inzicht. Was het niet zo, vroeg hij zich hardop in een brief aan Uylenbroek af, dat hij in 1788 minder dan ooit had geschreven? Als zijn vriend dat met hem eens was, moest hij in zijn hoedanigheid van uitgever eens overwegen, of hij niet een herdruk van reeds uitgegeven gedichten als *Bloemtjens* en *Elius* op de markt kon brengen. Misschien was het beter om bij wijze van reclamestunt een zogenaamde

'herdruk' van onuitgegeven gedichten te publiceren, want dat zou de kooplust van nog meer mensen prikkelen: 'De beste prikkel der nieuwsgierigheid is al mede, dat men de zaken, die de lieden niet kennen, hun als bekend doet voorkomen, want dan schamen zij zich die niet te kennen en onderrichten zich ervan. O filosoof van vreemde begrippen, zegt u mogelijk, maar het is niet anders.'[17] Een paar maanden later, het was inmiddels zomer, bleek hij de laatste hand te hebben gelegd aan zijn vertaling van het eerste boek der 'Ilias', dat in no 37 van *De Post van den Helicon* zou verschijnen. Misschien had Uylenbroek dit weekblad wel willen uitgeven, maar die moest op zijn beurt dan maar zo tolerant zijn, dat hij een collega niet iets misgunde, wat hemzelf een goede order leek.[18] Niet hij, Bilderdijk, had daarover te beslissen, die eer kwam zijn vriend Kinker toe. In een vergelijkbare situatie had de dichter zijn uitgever onomwonden laten weten: 'Voor u in die zaak te beslissen is niet van mijn beroep, is ook niet in mijn vermogen. U met mijn raad te dienen, kan zelfs niet van mij worden gevorderd.'[19] In vrijwel al zijn contacten met uitgevers legde de vriendschap het vroeg of laat tegen zakelijke overwegingen af.

Waarschijnlijk verbaasde Uylenbroek zich over Bilderdijks vertaling, want had deze hem niet een jaar geleden laten weten, dat 'alle poëtische vinding' geheel weg was?[20] Over een vertaling van de 'Ilias' in het bijzonder had hij alleen maar negatieve opmerkingen gemaakt: 'Aan Homerus' *Iliade* heb ik sinds mijn vertrek uit Amsterdam volstrekt niets gedaan en ook nooit het oogmerk gehad om haar over te brengen. 't Zou ook een ondankbare arbeid zijn, vrees ik, want men zou mogelijk in geheel Europa geen drie personen vinden in wie zich zoveel homeriaanse en Nederduitse taal- en dichtkunde verenigde, dat zij er bevoegde rechters over konden zijn. En dus, men zou het verdriet hebben wegens zijn arbeid, vlijt en ware kunst algemeen miskend en misschien wegens zijn zwakheden en faalgrepen geprezen te zijn.'[21] Dat risico had hij blijkbaar toch willen lopen, maar positief over zijn onderneming om Homerus in het Nederlands te vertalen zou hij nooit worden. Of hij nu de 'Ilias' of de 'Odyssee' onder handen nam, of hij enige boeken daaruit in poëzie of in proza vertaalde, steeds kwam hij tot de conclusie niet aan de eenvoud van de Maeonische Harpenaar te kunnen tippen: 'Ik weet er niets goeds van te maken. Het wordt nooit Homerus, hoe ik het ook aanleg.'[22] Vergelijkt men zijn vertaling in alexandrijnen van het eerste boek van de 'Ilias':

> Hef aan, o Zanggodes, zing d'onverbidb'ren toren,
> Door Peleus' dapp'ren zoon aan Atreus' zoon gezworen,
> Die 't Griekse leger op ontelb're plagen stond,
> En duizenden te vroeg naar 's afgronds duister zond.[23]

met een vrijwel letterlijke vertaling van de chroniqueur van zijn leven, die met metrum noch rijm rekening houdt (en van Bilderdijks langgerekte 'toorn' wrok maakt):

> Bezing de wrok, Muze, van Peleus' zoon Achilles,
> de rampzalige wrok, die ontelbaar veel Grieken verdriet berokkende
> en veel krachtige zielen van helden naar de Hades heeft gezonden
> door hen ten prooi aan honden en allerlei vogels te laten vallen.

dan begrijpt men, zonder verder een woord van toelichting te behoeven, wat Bilderdijk bedoelde. In 1798 zou hij pecuniae causa opnieuw zijn gedachten over een vertaling van Homerus laten gaan, in proza wel te verstaan, maar dat kostte hem volgens eigen zeggen meer moeite dan een vertaling in poëzie. Ja, minstens een jaar zou hij zich in het schrijven van zulk proza moeten oefenen en zoveel vrije tijd had hij toen natuurlijk niet.[24]

Hoe stak zijn gebrek aan eenvoud tegen Feiths simplisme af! Die gedachte moet hem in de loop van 1788 herhaaldelijk hebben bekropen. Waar de eenvoud van Homerus hem als een groot goed voorkwam,-de in het Grieks natuurlijk klinkende hexameters, die zich uiterst moeizaam in Nederlandse alexandrijnen lieten omzetten-, ergerde hij zich aan de onnatuurlijke eenvoud van Feith. Een meisje kon geen bloem passeren zonder er een traan op te laten vallen en andere weekhartige personages, van wie het in Feiths romances wemelde, ja, die romances zelf, waren als kinderen die in huilen uitbarstten, voordat zij werden geslagen.[25] Het begrip 'eenvoud' luidde rond 1790 des te nauwer, naarmate Bilderdijk zich tot de edele eenvoud van Winckelmann voelde aangetrokken.[26] In die van Feith kon hij niets edels ontdekken, dus stak hij er samen met Kinker de gek mee. Hoezeer de een aan de leiband van de ander liep, kan blijken uit deze woorden:

> Vrees niet, wanneer ik dwaal, mij in mijn waan te storen.
> U smeek ik 't ongeveinsd. Naar and'ren hoor ik niet.[27]

Kinker lijkt er zijn horigheid aan Bilderdijk mee te bewijzen, maar was als de verpersoonlijking van eigenzinnigheid en rationaliteit te weinig een gevoelsmens naar het hart van zijn leermeester in literair en juridisch opzicht. Er bestonden tussen hen veel overeenkomsten, waarvan hun belangstelling voor medicijnen, het recht (inclusief de advocatuur) en contemporaine literatuur getuigden, terwijl er tegelijkertijd ook veel was dat hen verdeeld hield. Waar de een door 'zuiver' wetenschappelijke nieuwsgierigheid werd geprikkeld om zijn honger naar universele kennis en inzicht te stillen, gebruikte de ander zijn intuïtie om hetzelfde doel te bereiken. Waar de een de voorkeur gaf aan filosofie boven theologie, was dat bij de ander net andersom. Waar de een zich bij voorkeur oriënteerde op zijn eigen tijd of op een verre toekomst, achtte de ander het ondenkbaar in een wereld te moeten leven zonder klassieken (of 'Ouden', zoals hij geliefde schrijvers als Sophocles en Horatius placht te noemen). In politiek opzicht zou dat laatste verschil hen op den duur lelijk opbreken, in afwachting waarvan zij hechte vriendschapsbanden smeedden. Door Bilderdijk als advocaat opgeleid, werd Kinker één der voornaamste bezoekers van het huis aan de Prinsengracht 32, waar hij altijd op een ruim onthaal kon rekenen. Hij en zijn leermeester zagen in Feith een gemeenschappelijke tegenstander, een dankbaar slachtoffer voor hun spitse geest. Het is overigens nog vrij lastig hun parodie op *Alrik en Aspasia* uiteen te rafelen tot wat zij in werkelijkheid was: een in 1787 afzonderlijk verschenen parodie in de eigenlijke zin van het woord, getiteld *Alrik en Apasia, een romanZe*, en een kritische lezing met parodiërende trekken die het jaar daarop in *De Post van den Helicon* verscheen. Wie goed tracht te lezen, zal niet gauw tot de slotsom komen, dat Bilderdijk en Kinker gezamenlijk aan de parodie uit 1787 hebben gewerkt, terwijl dat in menig handboek op het gebied van de Nederlandse letterkunde wel staat of wordt gesuggereerd.[28] Kinker is er overduidelijk de dichter van, omdat zijn humor, erotiek en houterige versificatie in de parodie terug te vinden zijn. Het woordgrapje 'romanZe', waarmee stilistisch weinig fraai de rol van Aspasia wordt benadrukt, moet van zijn hand zijn, evenals een al te bedacht woordgrapje over de oevers van de Jordaan. Vandaar is Alrik uit het Heilig Land huiswaarts gekeerd zonder dat zulke attractieve schunnigheden, als er volop in de Amsterdamse Jordaanbuurt vallen te signaleren, hem tot haast maanden. Het naargeestige slot, waar Aspasia de

komst van haar geliefde verbeidt, wordt getransformeerd tot het slot van een kuisheidsgordel, dat eenmaal geopend voor een happy end zorgt.[29] Het klinkt bedacht en mist de zogenaamd 'broeierige' atmosfeer van Bilderdijks erotiek. Op 9 mei 1788 schreef Bilderdijk een brief aan Uylenbroek, waaruit bleek hoe hij werkelijk tegenover Kinker stond. Eerst deed hij het voorkomen, alsof er niet de minste connecties tussen hemzelf en *De Post van den Helicon* bestonden: '*De Post van den Helicon* is mij bekend en kan zeer goed worden, maar hij schijnt mij toe wat sterk voor mijn verzen geanimeerd te zijn…'[30] Hij leek zich te schamen over iets wat met zijn volle instemming door Kinker was geregeld en zou zich dus eigenlijk over zijn schaamte moeten schamen. Vervolgens liet hij zich minder geremd over Kinker uit: 'Dan, de schrijver toont genie, smaak en levendigheid van gevoel bij een vrij algemene poëtische kunde, en al schrijvend kan zijn stijl beter worden. Wij moeten zien! De onderneming is in die vorm, waarin het werk wordt begonnen, stout, en 't zal veel zijn, zo men het uithoudt. Raadt men te Amsterdam ook wie de schrijver is?'[31] Zoals hij op een onnatuurlijke manier afstand van zijn eigen gedichten nam, behield hij enige reserve ten opzichte van zijn nieuwe Haagse vriend, wiens stijl in tegenstelling met de scherpte van zijn geest inderdaad te wensen over liet. De vergelijking van hun beste werken over de ondergang van de eerste wereld en de wereldstaat zal dat aantonen.

Samen werkten zij aan de kritische lezing met parodiërende trekken die verspreid over meerdere afleveringen in *De Post van den Helicon* verscheen. Hun kritiek beperkte zich niet alleen tot *Alrik en Aspasia*, maar strekte zich ook over *Colma* en *Thirsa, of de zege van den godsdienst* uit. Beiden vonden dat Feith de ontmoeting tussen Selima en Thirsa's jongste zoon Jedidia bespottelijk had beschreven. Selima zegt tegen de ten dode opgeschreven Jedidia: "Zink aan dit kloppend hart, en voel of ik het ben!"[32] Zulke theatrale nonsens die aan ongewenst gefriemel in het openbaar deed denken, verdiende een afstraffing. In zijn bespreking van dit toneelstuk huldigde Kinker in samenspraak met Bilderdijk de dichter zogenaamd om zijn vondst, dat wil zeggen om de woorden die hij Selima ingaf: 'Die trek is oorspronkelijk en de heer Feith bijzonder eigen.'[33] Niet iedere lezer besefte dat hier een tegenstander van Feith aan het woord was, maar het probleem van de niet onderkende ironie werd snel opgelost door de frequentie waarmee de anonieme schrijver over zijn belevenissen op de Helicon verslag deed. Dat deed hij toepasselijk onder het pseudoniem Mercu-

rius, de ijlvoetige boodschapper van de goden. De medewerking van Bilderdijk aan dit weekblad moge alleen al blijken uit de omschrijving van Mercurius' hoedanigheid: 'eerste gezworen Deurwaarder van de tempel der Zanggodinnen en Post van de Helicon', die grote overeenkomst vertoont met de ondertekening van Pointdutout, de griffier van de goden.[34] Voor wie dit bewijs niet overtuigend genoeg vindt, zij hier vastgesteld, dat zijn medewerking vooral blijkt uit met name poetische bijdragen, die later in afzonderlijke dichtbundels onder zijn naam zijn uitgegeven. Rijst niettemin de vraag, waarom Kinker en hij de anonimiteit verkozen boven een publicatie van hun bijdragen onder hun eigen naam? Het kwam Bilderdijk goed uit zijn hart anoniem over Feith te luchten zonder van rancune in literair of wraak in politiek opzicht verdacht te worden, terwijl het Kinker goed uitkwam onder een pseudoniem te schrijven na zijn indirecte veroordeling voor het doen verschijnen van erotische gedichten onder de titel *Mijne minderjaarige Zangster*. Net als Bilderdijk met zijn 'érotiques' wenste Kinker zich ongehinderd door de publieke opinie op een terrein te begeven, waarop kritiek niet kon uitblijven. De volkomen onschuldige gedichten van zijn hand, wellicht op de poezelige armen van Cloë na,[35] wekten de woede van *De Recensent*, volgens wie Kinkers minderjarige Muze 'één der afgerichtste straatnimfen en bordeelsletten' was die ooit de Helicon hadden beklommen.[36] Kinker vroeg vervolgens Bilderdijk namens hem een proces tegen de uitgever van *De Recensent* aan te spannen bij het Hof van Holland, wat deze deed zonder zijn vriend genoegdoening te kunnen verschaffen. De uitgever hoefde geen rectificatie in de volgende aflevering van zijn tijdschrift te plaatsen, maar had ongewild wel voor een toenadering tussen de advocaat van zijn tegenpartij en diens cliënt gezorgd. Kinker scheen door deze ongelukkige start van zijn literaire loopbaan des te meer gemotiveerd om het literaire oordeel van zijn tijdgenoten bij te schaven. Als Mercurius kon hij ongehinderd verslag doen van alles wat hem op de Helicon was opgevallen, wat hij als de dichter van *Mijne minderjaarige Zangster* onvermeld had moeten laten.

Onder invloed van Bellamy schreef Kinker rijmloze verzen, wat men als een modeverschijnsel zou kunnen afdoen, ware het niet dat hij de daarmee gepaard gaande metrische vrijheid niet benutte om vloeiend te schrijven. Bovendien laste hij in een subgenre dat daarvoor het minst geschikt is,-dat van de erotische gedichten-, essayistische passages in: 'Ik las altijd van kussen, maar 'k heb nog nooit gelezen de

rechte definitie, of anders de beschrijving van 't veelbeduidend kussen.'[37] Verdeeld over niet minder dan vijf regels staat deze passage in *De Kuschjes*, even misplaatst als 'de rechte definitie', welke zinsnede vóór 'gelezen' zou moeten staan om een kennelijk nagestreefd parlando vorm te geven. Volgens hem waren kusjes de vocalen in de taal der liefde en, voegde hij er olijk aan toe, 'andere pandjes zijn consonantjes'.[38] In huize Bilderdijk had dit tot gevolg, dat de heer des huizes en zijn vrouw onderling delibereerden over waaraan zij de voorkeur gaven: vocalen of consonantjes?[39] Onduidelijkheid over de ware aard der 'andere pandjes' bracht Bilderdijk ertoe om Kinker officieel te berispen, terwijl de taal der liefde bovendien zoveel rijker was dan vocalen en consonanten zouden doen vermoeden. Te veel vrouwen, onder wie zijn eigen vrouw, misbruikten de consonanten om van elk liefdesspel af te zien. Wist Kinker wel welk onheil hij onder de mannelijke bevolking van de Republiek had aangericht? Hij ried de 'volgeestige letterzanger' aan: 'Ei, lieve, schei ermee uit.'[40] Onder zijn goedmoedige spot verborg zich iets van het latere venijn, waarmee hij zijn voormalige vriend zou bestoken, want hij noemde hem ook het 'hoofd der schoolpedanten'.[41] Beiden werden nu met erotische poëzie in verband gebracht, wat Bilderdijk hernieuwde negatieve publiciteit opleverde. Feith, anders altijd ijdel maar goedmoedig, besloot tot een kleine tegenaanval over te gaan. Op 16 augustus schreef hij aan Staring, dat Bilderdijk een groot probleem had. Over meisjes te dichten, hartstochtelijk in plaats van lieflijk, en geen edel en rechtschapen hart te hebben was vragen om moeilijkheden.[42] Dan gingen Gelderse en Overijsselse landmannen, zoals hij en Staring, toch heel wat gemoedelijker met het vrouwvolk om. Maar meer dan amoureuze perikelen zat het hem dwars, dat Bilderdijk hem als een totaal afgeschreven patriot beschouwde. Daarom schreef hij een dag later ook een brief aan zijn voormalige vriend, waarin hij zijn eigen positie eens goed aan hem wilde verduidelijken: 'Om u dit enigszins verstaanbaar te maken, mijnheer, zo weet, dat ik mij nimmer tot een partij, als partij beschouwd, heb begeven. Het patriottisme berust bij mij op een edeler grondslag. Zo ik mijn hart enigszins ken, is er tot op dit ogenblik geen greintje eigenbelang onder vermengd geweest. Vandaar dat het door mij niet als een politiek verschijnsel, maar als een plicht, waartoe zedenkunde en godsdienst mij verbonden, is beschouwd. Als zodanig heb ik het even welmenend als belangeloos aangekleefd.'[43] Was Feith soms bevreesd voor een politieke aanval

die men in *De Post van den Helicon* op hem zou kunnen doen? Wilde hij zijn voormalige vriend daarvan weerhouden? Hij was dan wel een patriot, zo liet hij Bilderdijk weten, maar 'ik ben om mij nog duidelijker uit te drukken, nimmer tegen de stadhouderlijke regering geweest en ik ben er nog niet tegen'.[44] Omdat hij zonder een blad voor de mond te nemen zei, dat hij op de hand van de 'ongelukkige en brave Van der Capellen' was, aan wiens 'gesprongen tombe' hij een fel gedicht wijdde, kan men twijfelen aan de waarheid van zijn woorden.[45] Zijn brief bracht geen toenadering tussen hem en Bilderdijk teweeg, wiens bête noire hij bleef, maar naarmate Kinker het patriottisch gedachtegoed inniger omarmde, hoefde Feith minder voor een politieke verguizing van zijn persoon te vrezen.

De persoonlijkheid van Kinker is misschien wel het raaktst getypeerd door Willem de Clercq in zijn dagboeken. Hij beschouwde hem als een 'undaunted spirit', als een soort Prometheus of Lucifer uit Miltons *Paradise lost* weggelopen, dat wil zeggen als een man die op zoek was naar een eigen wereld voor zichzelf en nog een paar anderen (over wie hij het liefst in termen van 'de mensheid' dacht). Doet een autodidact iets anders? In zijn proefschrift over Kinker heeft A. Hanou diens karakter eveneens getekend door de nadruk te leggen op het zelflerende vermogen van zijn geestelijk onafhankelijke held: 'De bereidheid om elk probleem vanuit de eigen persoonlijkheidsstructuur geheel opnieuw te doordenken zonder zich aan de opinies van anderen te storen, dat zijn eigenschappen tekenend voor Kinker.'[46] Zo'n karaktertekening lijkt sterk op die van Bilderdijk, al kan men zich afvragen of beiden zich in de praktijk des levens niet meer aan de publieke opinie gelegen hebben laten liggen dan zij het deden voorkomen. Als autodidact bedacht Kinker een eigen systeem van vingerzettingen om zijn viool te kunnen bespelen,-hij was ontegenzeggelijk muzikaler dan Bilderdijk-, en zelfs een eigen muziektheorie, meer filosofisch dan muzikaal van aard.[47] Hoe kan het toch, zo vroeg hij zich af, dat sommige muzikale passages als harmonisch worden ervaren en andere niet? Volgens hem bood het hexachord van Guy d'Arezzo (bestaande uit een wisselende groep van zes tonen) onvoldoende houvast om die vraag te beantwoorden en, met de stelligheid hem eigen, pleitte hij voor een toonladder van negen in plaats van acht tonen, die dat wel zou kunnen: 'Aan de hand van een vóór Guy d'Arezzo gebruikt octaaf met negen tonen, waarbinnen men een positieve en een negatieve harmonie terugvindt, zou men kunnen

besluiten tot een aantrekkende of afstotende werking van akkoorden en intervallen.'[48] Terwijl Kinker de muziek van Haydn propageerde, uitvoeringen van diens muziek in *Felix Meritis* stimuleerde en als een rijke ervaring in zijn geest opsloeg,[49] ja, zelfs een vertaling van *Die Jahreszeiten* maakte waarvan de uitvoering op 13 februari 1803 in de Hoogduitse Schouwburg te Amsterdam een groot succes werd,[50] kon Bilderdijk het niet over zijn hart verkrijgen om voor de vierde keer naar Haydns *Schöpfung* te gaan luisteren.[51] Het verschil tussen hen op muzikaal gebied bleek al bij de verschijning van Kinkers eerste dichtbundel, waarin een muzikale bijdrage in notenschrift is bijgevoegd.[52] Uiteraard bleef het verschil tussen hen hier niet toe beperkt, want nog voordat hun vriendschap geleidelijk in een niet-vijandige omgang veranderde, hadden zij al zoveel met elkaar besproken, dat een verschil in zienswijze niet kon uitblijven.

Op juridisch gebied verkondigde Kinker de stelling dat men zijn zedelijk ideaal geheel op eigen kracht zou kunnen verwezenlijken,-die gedachte was intrinsiek aan het 'jus naturae'-, wat Bilderdijk zonder hulp van boven onmogelijk toescheen.[53] Voor zover hij in deze fase van zijn leven al met de Verlichtingsfilosofie van Kinker kennismaakte, relativeerde hij het belang ervan. Natuurlijk had Kinker ongelijk, maar:

> Het is geen misdaad meer te dwalen, zo men dwaalt,
> Geen misdaad bij het licht een ander licht te ontsteken.[54]

Kinker hoefde zijn voorkeur voor een filosoof als Kant niet onder stoelen of banken te steken, als hij maar goed besefte, dat God zich rechtstreeks in volle liefde kon openbaren. Wie in categorieën van tijd en ruimte denkt, zoals Kant, is niet in staat eenheid in de schepping te ervaren. Door zijn individualisme geremd zal hij eerder 'veelheid' gewaarworden. Zijn dialectische manier van redeneren verhindert hem iets als positief te ervaren,-eenheid-, wat hij door de schijn van het tegendeel juist als negatief ervaart. Voor Bilderdijk stond los van rede en zede de als een eenheid ervaren godservaring op de eerste plaats. Voor Kinker waren rede en zede onlosmakelijk met de idee van God verbonden, zonder dat een al of niet mystieke godservaring hem parten speelde.[55] In de theologische disputen over wat een mens de eeuwige zaligheid deelachtig kan doen worden, zijn geloof óf zijn goede werken, stelde hij zich op het standpunt: 'Wij tonen ons

geloof door onze werken.' Hij hield er dus geen rekening mee, dat het geloof met zich mee zou kunnen brengen, dat 's mensen doen en laten in geen enkele verhouding staat tot Gods niet af te dwingen liefde, waardoor zelfs de goede werken van een tot de eeuwige zaligheid bestemde gelovige er niet toe doen. Bilderdijk huldigde deze laatste opvatting, waarvan Kinker als Verlichtingsfilosoof de duistere kanten verafschuwde. Later zou hij in verband met zijn oude leermeester en vriend van 'obscurantisme' spreken, waarmee hij in één woord te kennen gaf, dat zijn idee van God niet alleen het door Lucifer gecorrumpeerde licht niet verdroeg, maar ook de onvermijdelijke schaduwkant van alles wat met liefde en goedheid verbonden is. Zijn optimisme vertekende zijn kijk op het ouderlijk milieu van Bilderdijk, waarin ook híj als teken van vriendschap werd geïntroduceerd. Anders dan Jeronimo de Vries, die de oude Izaac Bilderdijk afschilderde als orthodox, streng en stijf, gaf Kinker hoog van hem op: 'Uit de gesprekken, die ik dikwijls met hem hield over de wijsbegeerte van Leibniz, waarvan hij geen oppervlakkige, maar grondige kennis had, moest ik veeleer het tegendeel van zulk een orthodoxie in hem vermoeden.'[56] Kinker zag Bilderdijks vader als een plichtsgetrouw man, die streng was voor zijn ondergeschikten en wegens zijn nauwgezetheid niet door iedereen werd begrepen. Hij weersprak de opvatting, dat diens zoon 'met behoud der vaderlijke beginselen (dus ook met dat der stijve orthodoxie) uit een streng en ongezellig vaderlijk huis, in de kring van vrolijke en meestal andersdenkende studenten trad, die hem én om die politieke én om die godsdienstige gevoelens plaagden'.[57] Bilderdijks 'trefloos' boven de partijen staan en zijn eigen optimisme en wishful thinking deden Kinker in strijd met de waarheid vermoeden, dat zijn vriend pas door het lijden gelouterd (waarmee hij op diens ballingschap doelde) orthodox was geworden. De filosoof, met zijn afkeer van theologie, verwarde hier orthodoxie met onverdraagzaamheid, die wel als reactie op de nationale afwijzing van de grootste dichter in de Republiek, na 1795, in hem de kop opstak en zich steeds heftiger zou gaan manifesteren. Van zijn kant bracht Bilderdijk aldus zijn voorbehoud tegen filosofen als Kinker onder woorden, dat naarmate meer leidinggevende scholen elkaar in een rasser tempo opvolgen des te beter door een moderne lezer kan worden nagevoeld, zeker als dat gepaard gaat met een al even herkenbare relativering: 'Het ras der filosofen was altijd een wrevelig soort, want dat is een eigenschap van de hoogmoed die steeds door

hun dikke mantel heen schijnt, en wellicht mag het de mijne zijn die niet te kunnen velen.'[58] Een tragisch voorval dat zich op 25 oktober 1788 voordeed en waaraan Bilderdijk een afzonderlijk gedicht wijdde, had Kinker op het juiste spoor kunnen zetten.

Toen overleed Johannes Bilderdijk ten gevolge van een val van zijn paard. Bilderdijks broer was in februari van datzelfde jaar belijdend lidmaat van de Nederduits Gereformeerde Kerk geworden, als enige van zijn familie, wat voor de regeling van zijn begrafenis niet zonder gevolgen bleef.[59] Bilderdijk was ten zeerste geschokt door diens onverwachte overlijden, naar menselijke maatstaf veel te jong op 27-jarige leeftijd. Op 1 november schreef hij aan Uylenbroek: 'Uw bedroevende ziekte werd mij gelijkerhand bekend, en voegde mede tot de mijne. Want sinds het vernemen van mijn broers dood ben ik werkloos, zonder gedachten, in voortdurende koorts en hoofd-, lenden- en ledenpijn, en erger dan in een geregelde ziekte voor mijn eigen gevoel.'[60] Ter verwerking van zijn verdriet had hij al een lijkzang geschreven: 'Ik bid u om het gedicht te lezen en te beoordelen. Omdat het is gemaakt in een staat waarin ik niet denk, gevoel, noch besef, kan ik er niet over oordelen. Vindt u het slecht, zo zend het weerom, of verbrand het. Is het draaglijk, leesbaar en doet het de nagedachtenis der gestorvene enige eer, zo gelief het voor mij direct in groot octavo, als ordinair, te laten letterzetten en mij een gezuiverde proef of revisie ervan toe te zenden; kan het zijn, met uw gevoelen en aanmerkingen.'[61] Uylenbroek was de enige uitgever in wie Bilderdijk zoveel vertrouwen stelde, dat hij zich aan diens literaire oordeel het nodige gelegen liet liggen. Uit de lijkzang voor Johannes en het reeds besproken[62] gedicht *Het Christendom* viel volgens Isaäc da Costa onomstotelijk af te leiden, dat Bilderdijk een orthodoxe protestant was geworden. In zijn kanseltaal heette het: 'De enige troost in leven en sterven Jezus Christus en die gekruisigd! Het enige uitzicht op heil voor Zijn gemeente en voor de volkeren der wereld, diezelfde Heer en Koning Jezus Christus, Israëls Messias en aller natiën Hoop, wederkomend op de wolken des hemels en verwezenlijkend alle Godsbeloften van vrede en heerlijkheid voor een in Gods gunst herstelde aarde, gelijk aan de vloekpaal op Golgotha alle profetieën des lijdens van die enige en volkomen Verlosser vervuld geworden zijn. Ziedaar van nu af aan de hoofdsom van Bilderdijks belijdenis en getuigenis, tot aan zijn dood voortdurend herhaald en verdedigd en toegelicht.'[63] Wat Da Costa hier vaststelt, had ook Kinker kunnen

vaststellen, maar wellicht was hij in hun omgang meer gefixeerd op het persoonlijk verlies dat zijn vriend geleden had dan op de consequenties daarvan op langere termijn. Het lichaam van zijn broer met een 'zinkend wrak' vergelijkend dichtte deze *Bij het lijk van mijn broeder Johannes Bilderdijk*:

> Van tranen overstelpt, van diepen rouw bedolven,
> Naast de ondoorwaadb're zee die voor Gods aanschijn vliet,
> Stare ik, o dierbare ziel, ontworsteld aan die golven
> U na, bij 't zinkend wrak dat ge acht'loos achterliet.[64]

Dat wrak verhinderde in het lijk van zijn broer een voorafspiegeling van het verheerlijkt lichaam te zien. Het had daarom geen zin het in een plechtige uitvaartdienst te bewieroken, zoals de roomsen met hun 'ijd'le rook der blinde dweperij' gedaan zouden hebben.[65] Nee, de ware gelovige diende zich te onthouden van 'de ijd'le praal van doodse rouwgebaren' en zich te verheugen over het lot van wie dankzij 'Gods vrijmacht' en dus niet op grond van eigen verdiensten reeds 'voor 's werelds aanvang' was uitverkoren om zijn Heiland te ontmoeten.[66] Bilderdijk toonde zich in deze lijkzang overduidelijk een orthodoxe protestant, maar de leer was hem niet alles en kwam er evenmin als enige op aan. Een triomfantelijk gevoel over de eeuwige zaligheid die zijn broer ten deel gevallen was, werd afgewisseld door het intense verdriet waarmee hij de lijkbaar op afstand volgde:

> Ik volg, maar 't is van ver, en wank'lende en gebogen
> En starende op uw vlucht met engbenepen borst,
> Terwijl ik d'afstand meet met dofbenevelde ogen,
> En vast naar d'adem hijge, en naar verkwikking dorst![67]

Zijn ouders kwamen het verlies van hun zoon niet te boven, wat mede tot het verloop van zijn vaders belastingkantoor aan huis leidde en tot de vroege dood van zijn moeder het jaar daarop. Als opvolger van Izaac Bilderdijk en lievelingszoon van Sibilla Duyzenddaalders bestond Johannes niet langer. Zijn stoffelijke resten werden voor altijd toevertrouwd aan dezelfde aarde, die zijn oudere broer als een tranendal beschouwde.

Lezing van *Het boek Prediker* had hem al vóór het overlijden van Johannes in een grafstemming gebracht, waarin hij van nature beter

scheen te floreren dan in welke feestelijke stemming ook. Op 9 mei had hij een brief aan Uylenbroek geschreven, waarin zijn broer als hoeder van zijn literaire erfenis een opvallende rol speelde: 'Mijn broer heeft thans het manuscript van mijn *Prediker, in stichtelijk rijm* gebracht onder zich. Dit bid ik u te lezen en mij uw oordeel daarover mee te delen. Zo u dit ook verkiest uit te geven, ik mag het gaarne lijden. Zelfs al wilde u, als een tweede deeltje, er enige zedelijke dichtstukjes bijvoegen, waarvan ik wel een kleine verzameling kan aanleggen. U begrijpt, dat dit alleen van uw conveniëntie als boekverkoper moet afhangen, want *eer, glorie* in onze tegenwoordige dagen! God bewaar mijn hart, dat ik daar niet om werke!'[68] Waarschijnlijk nam Bilderdijk het manuscript na de begrafenis van zijn broer zelf mee naar huis, aangezien hij op 1 november aan Uylenbroek berichtte: 'Het handschrift van de 'Prediker' is mij wel geworden, en nu wederom tot uw dienst, zo u het mocht willen uitgeven. Schrijf er dan maar om en ik zal het u dadelijk toezenden, doch laat het niet liggen.'[69] Dat laatste moet Uylenbroek goed in zijn oren hebben geknoopt, al was het alleen maar om niet bij leven en welzijn door hetzelfde verwijt getroffen te worden als Bilderdijk Johannes hier postuum maakte. Onder de titel *Vertoogen van Salomo* verscheen korte tijd later Bilderdijks interpretatie van *Het boek Prediker*, dat in de ik-vorm is geschreven zonder dat men hem met de Prediker[70] mag vereenzelvigen. Wie eerst *Prediker 2:11* leest: 'Want toen ik al het werk van mijn handen beschouwde en al het zwoegen, dat ik met moeite had volbracht, zag ik, hoe alles ijdelheid was en jagen naar wind' en vervolgens dit beroemde vers ziet omgezet in Bilderdijks alexandrijnen:

> 'k Ging alles zorg'lijk na, 'k beschouwde en onderzocht:
> 'k Vond alles in zichzelf en naar zijn stand volwrocht![71]

ontdekt, dat de Prediker in een uitzichtloze situatie blijft verkeren, terwijl de ik-figuur uit de 'Vertoogen van Salomo' uiteindelijk opgelucht kan ademhalen. Ten teken van zijn persoonlijke bekering tot God laat Bilderdijk zijn ik-figuur verzuchten:

> Wie wijs, wie deugdzaam is, geeft zonder wederstand
> Zichzelf en heel zijn lot gewillig in Gods hand.[72]

Waarom zou de Prediker hem dat nazeggen, indien alles toch ijdelheid is? Afgezien hiervan vertoonde Bilderdijk zelfs uiterlijk een grote gelijkenis met de Prediker, 'die zijn kruin met Davids tulband dekte'.[73] Alsof het kleine leidmotiefjes uit zijn eigen leven betrof, strooit de ik-figuur uit Bilderdijks leerdicht,-als een voorloper waarvan men de 'Vertoogen van Salomo' zonder grote tour de force beschouwen kan-, met begrippen als 'afmatting van het verstand' en 'verdwaling van de rede' in het rond. Het vergaren van kennis komt neer op het vermeerderen van eigen en andermans ellende, want wie meent over 'een oogst van kunde' te beschikken, komt er vroeg of laat wel achter zijn tijd met de verkeerde soort nieuwsgierigheid te hebben gevuld, een verboden vrucht van de boom der kennis van goed en kwaad plukkend, of zich door 'ijdele zorg, verkwist aan louter nietigheden' in beslag te hebben laten nemen.[74] Nachtbraker als hij is, haat hij 'het licht des daags'.[75] Walgend van het leven, erkent hij dat er niettemin een tijd voor alles is, want het 'heeft al zijn beurt en tijd in de ondermaanse wereld'.[76] Laat hij niet handelen als een dwaas, die 'door onwil aangedreven' zich afvraagt, hoe hij zichzelf door middel van zijn werk kan verrijken: God zal hem bezigheden geven.[77] Houdt hij zich daaraan, dan laat hij overal het heilige spreken waar goddeloosheid het woord voert.[78] Als rechtsgeleerde voelt hij zich aangesproken door het impliciete bevel van de Prediker, dat verscholen ligt onder de pathetische constatering: 'Verdrukking smeekte om recht.'[79] Alsof de patriotten opnieuw de macht hadden gegrepen, stelt de ik-figuur tenslotte gelatener dan Bilderdijk vast, dat 'de snoodheid juichte, prat op wetteloze macht'.[80]

Wie de 'Vertoogen van Salomo' met het oog van een biograaf leest, staat versteld van de wijsheden (of uitspraken voor wie zich aan een woord als 'wijsheid' ergert) die niet over het leven in het algemeen worden verkondigd, maar over dat van Bilderdijk in het bijzonder. Zonder nader in details te treden kan men als zodanig de volgende bijzonderheden aanwijzen: het bezit van een prachtig huis schenkt de eigenaar allesbehalve vreugde, want zelfs op het molligste zwanenbed zal hij geen rust kunnen vinden.[81] Ontleent hij daaraan een gevoel van meerwaarde, dan komt hij vroeg of laat bedrogen uit. Hij verkijkt zich op de kosten van (levens)onderhoud, zoals anderen ten onrechte tegen hem opzien, of hij moet zijn tijd verkeerd besteden aan slecht rokende schoorstenen en lekkende dakgoten in plaats van aan zijn vrouw en kinderen. Tegen het einde van zijn leven moet hij

zich niet bekommeren om een begraafplaats, want 'wie leert ons, welke aarde ons lichaam moet bedekken'?[82] Overlijdt er weer een kind, dan moet hij de lijkbaar toejuichen in plaats van onder het verlies van een pasgeboren wicht te bezwijken.[83] Of het nu hemzelf of een dierbaar kind betreft, alles is immers tijdelijk en een mens het tijdelijkst van alles. Maakt dat hem tot een weerbarstige sterveling, ogenschijnlijk onaangedaan, dan zal droefheid 'het hart dat voor geen droefheid ijst' zalven.[84] Zo ontstaat er een over de dood heen wenkend perspectief voor iedereen, al is het afmaken van de eerste wereld, net als het voltooien van een zaak, moeilijker dan er een begin mee maken.[85] Als die eerste wereld ten ondergang gedoemd is, zal dat daarom ernstige consequenties hebben voor wie haar laatste stuiptrekkingen beschrijft. Vertrouwt zo iemand bij alles wat hij onderneemt en tot een goed einde wil brengen op zijn eigen wijsheid, dan 'ontslipt' hem alles wat hij met het debiteren van zijn wijsheden beoogde.[86] Hij loopt het gevaar in het andere uiterste te vervallen, dat wil zeggen het recht te stijf te trekken of bij de dwaasheid te rade te gaan om te achterhalen wat wijsheid is. Terwijl boosheid zich van hem meester maakt, die het onverstand vergezelt, zit hij al met de dwaasheid in één en hetzelfde net gevangen. Om de impasse te doorbreken begint hij verwoed tegen zijn vrouw en anderen te schelden, maar wat lost hij daarmee op? Dat zich om hem sluitende net lijkt wel een beetje op haar valse strikken, waaraan geen ontkomen is, tenzij het goddelijk oog op hem rust, want 'wien 't goddelijk oog bewaakt, ontgaat haar valse strikken'.[87] Is hem dat geluk beschoren, dan waant hij roekeloos in het menselijk hart te kunnen lezen en begint hij zich af te vragen, waarom het kwaad zo vaak ongestraft blijft en hoe het leed vromen kan treffen, terwijl snoodaards ervoor gespaard blijven. Weet hij niet meer, dat alleen Godzelf de ziel van stervelingen vermag te peilen?[88] Hoe 'onwrikbaar' hij zich ook heeft ingespannen en, meer dan goed voor het menselijk brein is, zich zijn nachtrust heeft ontzegd om wijzer te worden,-wat kan hij uiteindelijk beter doen dan zonder innerlijk verzet zijn lot in Gods handen leggen? Ja, wat kan hij beter doen dan 'het geminde leven derven'? [89] Op zijn oude dag is hij eraan gewend zijn oren te sluiten voor 'het geschreeuw van losbandigen', dat voor zijn eigen scheldpartijen van vroeger niet lijkt onder te doen.[90] Hij heeft in zekere zin geen recht van spreken meer en zal daarom de onwil van zijn vorst moeten verdragen, ook als deze zonder goede reden verbolgen op hem is.[91] Au-

tobiografisch doet ook het einde van de 'Vertoogen van Salomo' aan, waarin een lofzang op het leven voorkomt en, zonder verwijzing naar God, het menselijk hart van nature wil blijven kloppen:

> Voorzeker! 't menselijk hart is nauw gehecht aan 't leven.
> 't Vindt lieflijkheid in 't licht en schrikt om 't op te geven.[92]

Wat hier over het menselijk hart wordt opgemerkt, geldt ook voor Bilderdijk. Of is de meewarige toon belangrijker dan de inhoud van deze verzen? In dat geval bestaat er een minder regelrechte tegenspraak tussen de lofzang op het leven en de doodsdrift van de Prediker, die althans in de 'Vertoogen van Salomo' op twee gedachten blijft hinken. Dat deed Bilderdijk ook, sinds hij als kind zijn medicijnen in de gootsteen wegspoelde en tegelijk verlangde naar een tedere gade en op hem lijkend kroost.[93] Dezelfde tegenspraak blijkt uit de adviezen van de Prediker op seksueel gebied, want enerzijds hamert hij erop dat een sterveling 'de korte gaaf van het leven' moet behartigen door zijn 'eigenzin' te verzaken en anderzijds beveelt hij een ongeremd hedonisme aan:

> Geniet, wat oog, wat hart, wat ziel of zin bekoort!
> Stel geen begeerte perk, die in uw binnenst gloort![94]

Daaruit valt niet wijs te worden, terwijl de woorden van de Prediker juist van wijsheid zouden moeten getuigen. Bilderdijks dilemma was niet anders dan dat van de Prediker. Waarschijnlijk voelde hij zich daarom tot dit boek uit het Oude Testament aangetrokken. Niet de wijsheid, het pessimisme of de totale overgave aan God, gepaard gaande met een verzaking van alle aardse genoegens, wekte zijn grootste belangstelling op, maar het onoplosbare dilemma van zijn eigen bestaan dat hij in de Prediker zag weerspiegeld. Om die reden zijn de 'Vertoogen van Salomo' autobiografischer dan al zijn autobiografische notities bij elkaar.[95]

In de periode tot 1795 werkte hij om de gelatenheid van de Prediker van zich af te schudden aan drie projecten, te weten een historie van Nederland, een boek over het Romeins recht en een Nederlandse grammatica. Hoewel veel van zijn aantekeningen tijdens of ten gevolge van zijn overhaastige vlucht uit Den Haag verloren zijn gegaan, resulteerden alle drie de projecten in een boek. De historie van Ne-

derland werd uiteindelijk de door professor H.W. Tydeman uitgegeven *Geschiedenis des Vaderlands*, waarvan na de dood van Bilderdijk (tussen 1832 en 1853) dertien delen verschenen. Het boek over het Romeins recht werd, haast tegen Bilderdijks bedoeling in,[96] onder de titel *Observationes et Emendationes* in 1806 te Brunswijk uitgegeven. Het bevat ophelderingen van duistere en verbeteringen van bedorven plaatsen uit het *Corpus juris* en geeft commentaar op het werk van schrijvers als Seneca en Plinius, wat een correctie van de jurisprudentie inhield.[97] Wie zich daar nu al een beeld van wil vormen, omdat Bilderdijk zich ver vóór de publicatie van dit boek louter voor zijn genoegen in deze materie verdiepte, stelle zich een door Seneca beschreven scène voor: Marcellus, één van de grootste rivalen van Julius Caesar woont in vrijwillige ballingschap op een eiland voor de Turkse kust, Mitylene geheten. De intiemste vriend van Julius Caesar, Brutus, bewondert Marcellus als veldheer en redenaar. Op doorreis naar huis brengt hij hem daarom een lang bezoek, dat van zijn respect voor Marcellus getuigt. Als Julius Caesar langs hetzelfde eiland vaart, laat hij zelfs niet stilhouden voor een kort bezoek aan Marcellus, wat uiteraard van weinig respect getuigt. Om te bepalen wat vanuit het Romeins recht de beste bejegening van een nota bene vrijwillige balling als Marcellus is, komt het op de motivatie van Julius Caesar aan. Seneca meent die te kennen: de Romeinse consul voer door, 'quia non sustineret videre deformatum virum'. Vrij vertaald staat daar, dat Julius Caesar geen bezoek aan zijn aartsrivaal wilde brengen, 'omdat hij het niet zou verdragen een man in zo'n ontredderde staat aan te treffen'. Het woord 'deformatum' vroeg om uitleg, die niemand in afdoende mate kon geven. Marcellus maakte geenszins een ontredderde indruk, dus hoefde Julius Caesar zijn gezelschap niet uit fijngevoeligheid te mijden. Waarom dan wel? Ziehier, welk antwoord Bilderdijk op die vraag formuleerde, nadat hij zich in deze kwestie had verdiept. Het woord 'deformatum' zorgde voor zoveel hoofdbrekens, omdat er eigenlijk 'deportatum' in de originele tekst had gestaan.[98] Julius Caesar weigerde Marcellus dus niet uit fijngevoeligheid een bezoek te brengen, maar uit respect voor diens status van vrijwillige balling of uit onvoorwaardelijke trouw aan de wet die een balling niet voor niets buiten de gemeenschap plaatst. Misschien heeft Bilderdijk tijdens zijn ballingschap in Brunswijk wel eens aan Marcellus op Mitylene teruggedacht en het standpunt van Julius Caesar ongenuanceerd bevonden, maar zijn suggestie om 'deportatum'

voor 'deformatum' te lezen was er niet minder juist om. 'Wij maken geen zwarigheid deze lezing als de ware aan te nemen!' luidde het oordeel van een recensent der *Observationes et Emendationes* in 1806, toen hij in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* Bilderdijk een groot compliment voor juist dit boek wilde maken.

Wat de Nederlandse grammatica betreft, die zou pas in 1826 verschijnen onder de titel *Nederlandsche spraakleer*. Daaraan was vier jaar eerder de *Geslachtlijst der Nederduytsche naamwoorden, op stellige taalgronden gevestigd* voorafgegaan. In beide boeken speelde etymologie een grote rol, want, zegt Bilderdijk, 'daar de grond der geslachten,-voor zover zij niet in een blote toepassing van enig van elders ontleend geslacht op het woord bestaan, maar aan het woord zelf (uit zijn aard en wijze van zijn) toebehoren-, in de vorming des woords berust, moest ik (en ik heb dit ook met de meest mogelijke kortheid gedaan) de oorsprong des woords dikwijls ophalen en dus in het etymologische vallen'.[99] Hij lijkt zich op oudere leeftijd enigszins te schamen over zijn ongebreidelde lust om de herkomst van woorden te achterhalen, waaraan hij lange tijd zijn ziel en zaligheid had verpand. Begreep hij zodoende niet steeds meer van de taal die God met de eerste mensen in het paradijs had gesproken?[100] Enigszins beschaamd en visionair tegelijk vervolgde hij zijn taalkundig betoog over de geslachtslijst van zelfstandige naamwoorden: 'Men zal er echter noch etymologieën, noch woordverklaringen in vinden, tenzij die enerzijds ophelderingen behelzen, verlichtend, gelijk ik vertrouw, voor het verstand, en anderzijds inzichten ontsluiten in de menselijke begrippen en de wijze waarop ze worden gevormd. Want wat is taal anders dan de innigste redeneerkunst van hart en verstand verenigd en datgene, waarin wij onszelf erkennen?'[101] Met dat laatste woord bedoelde hij, dat taal de mens inzicht in zijn verbondenheid met God kan verschaffen. Voorlopig meer etymologiserend dan strikt taalkundig te werk gaand, noteerde hij zijn vondsten op losse blaadjes, de zogenaamde 'adversaria',[102] of in brieven aan zijn beste vrienden. Hij zocht in die bezigheid ontspanning en vond, tot zijn eigen verbazing, een artistieke warwinkel van klanken en geluiden die hem aan een wildzang deed denken.[103] Wie in de zomer, bij zonsopgang, een boswandeling maakt, hoort allerlei onbestemde geluiden die tezamen met de welluidendste klanken uit onzichtbare vogelkelen de indruk van een symfonie wekken. Geen afzonderlijke reeks klanken is in staat om naar menselijke maatstaven een kunstwerk voort te bren-

gen, voor de orkestratie waarvan een Messiaen tekent. Maar in haar geheel produceert de natuur een stortvloed van klanken, die een liefhebber van moderne muziek aan *Abîme des oiseaux* of *Oiseaux exotiques* herinnert.[104] In werkelijkheid is het natuurlijk net andersom: Olivier Messiaen ging bij de natuur te rade om zijn composities tot leven te brengen. Precies dezelfde omgekeerde verhouding had Bilderdijk ook met de natuur, waarvan hij uit zichzelf bij wijze van spreken niets herkende. In relatie met muziek, schilderkunst en literatuur van anderen gaf hij zijn eigen natuurlyriek vorm, die daardoor iets gekunstelds bleef houden. Hij noteerde woorden in complexe metra, zoals de boswandelaar van zo-even een wildzang hoorde. Pas toen hij zich in de etymologie van dezelfde woorden verdiepte, hoorde hij met de oren van Messiaen, of, om deze vergelijking van een hinderlijk anachronisme te ontdoen, met de oren van wie luistert naar de Messias. Etymologie maakte van een gedicht taalmuziek, zo begon het hem te dagen, waarvan de ware betekenis zich in verhouding tot de duur en samenklank van alle afzonderlijke onderdelen ontwikkelde.[105]

Met een misplaatst gevoel van stelligheid, door hem aan het innigst zelfgevoel toegeschreven, beweerde hij de herkomst van woorden als 'oui' en 'mais' te kennen. Die klonken minder Frans dan een leek op taalkundig gebied zou denken. Met zijn hekel aan de Franse taal, die in de achttiende eeuw het Nederlands dreigde te overvleugelen en volgens hem door Verlichtingsfilosofen vooral werd gebruikt om vreemde volkeren te misleiden, wist hij zeker dat 'oui' tot het Nederlandse 'wel' en 'mais' tot 'maar' viel te herleiden.[106] Die Fransen gingen prat op hun eigen taal zonder te beseffen hoeveel zij aan het Nederlands te danken hadden, zo moet hij gedacht hebben, terwijl men hier, in de Republiek, ten onrechte veel te min over het Nederlands dacht. In werkelijkheid valt 'oui' te herleiden tot een oud-Frans woordje 'oïl', dat een verbastering van het Latijnse 'hoc ille est' is en oorspronkelijk een bevestiging inhield: 'Zo is het.' 'Mais' stamt eveneens uit het Latijn en valt te herleiden tot 'magis', dat aanvankelijk een toevoeging aan een eerder gedane mededeling inhield zonder tegenstellend van aard te zijn.[107] Dit soort etymologische vergissingen maakte hij bij de vleet, waardoor hijzelf de reconstructie van de 'Godspraak' bemoeilijkte. 'Hom' van de mannetjesvis stond voor 'homme' in de betekenis van 'man',-hier was het Nederlands kennelijk schatplichtig aan het Frans-, 'erwt' is verwant aan 'gort', want

daarin zit iets o-achtigs of ronds dat rechtstreeks met de betekenis van die woorden te maken heeft, 'jaloezie' valt niet tot het Latijnse 'zelosus' te herleiden, maar is verwant aan het Engelse 'yellowsy' waarvan de oorspronkelijke betekenis 'geelzucht' geleidelijk in 'afgunst' is overgegaan,[108] en 'lantaarn' valt evenmin tot het Latijnse 'lanterna' te herleiden, maar is etymologisch een samenstelling van 'land' en 'hoorn'. Bilderdijk verzon er een heel verhaal bij om zijn lezers de etymologie van 'lantaarn' te verduidelijken. Eerst zette men een hoorn over het licht van een kaarsvlam heen om dieven te verrassen, later om het uitwaaien ervan te voorkomen.[109] En dit waagde dezelfde man te veronderstellen, die ook de stelling verkondigde: 'Men moet zeker gaan in het etymologische, of alles staat op losse schroeven.'[110] Wie hem verder in zijn streven om de 'Godspraak' te reconstrueren volgt, ontdekt dat hij een ontwikkeling doormaakte. Eerder is al het beeld geschetst van wat hij onder de 'wortel' van een woord verstond,[111] die het kernachtigst de betekenis ervan weergeeft door als een onomatopee zijn eigen oorspronkelijke betekenisinhoud te verklanken. In plaats van een wortel te laten bestaan uit twee of drie klanken neigde hij er steeds meer toe hiervoor slechts één medeklinker onderscheidend genoeg te vinden. In zijn toelichting op de wortel 'ma' wordt de samenstelling van die tweeklank tot één enkele medeklinker gereduceerd. Zo'n wortel drukt kracht uit in 'man' en 'macht', breking in 'maaien' en 'mangelen', verbinding in 'maken' en 'makker' en vermenigvuldiging in 'mening' en 'menigte'. De verschillende betekenissen ervan vallen alleen te verklaren, wanneer men verschillen in de uitspraak en vorming van de medeklinker 'm' aannemelijk acht.[112] In het vervolg zal blijken, dat Bilderdijk met zijn invulling van het begrip 'wortel' als taalgeleerde minder ouderwets was dan menigeen dacht, al kan men hem niet op een systematische opzet van een taalkundige theorie in het algemeen en een praktische handleiding voor het bedrijven van etymologie in het bijzonder betrappen.

Wegens het overlijden van Johannes verging de inmiddels 68-jarige Izaac Bilderdijk de lust tot werken. Het had niet langer zin kantoor aan huis te houden, als er toch geen opvolger voor zijn ambt van hoofdinspecteur der belastingen was. Mogelijk speelde ook zijn leeftijd een rol, omdat men in de achttiende eeuw reeds na zijn 50^{e} jaar als bejaard werd beschouwd. Op 8 januari 1789 werd hem 'met behoud van zijn traktement' ontslag verleend.[113] Bij gebrek aan een

goede pensioenregeling scheen zijn toekomst zo ook op zijn oude dag verzekerd, althans in financieel opzicht. Zijn jongste zoon, die niet in staat werd geacht in Johannes' voetsporen te treden, kon hij desgewenst financieel bijstaan, evenals zijn oudste zoon, in wiens financieel beheer van het eigen huishouden hij weinig vertrouwen bleef stellen. Zijn enige dochter Bella was onlangs met een officier in het leger van de prins, Johan Wentholt, getrouwd en scheen niet langer financieel van hem afhankelijk. Het is trouwens opvallend, hoe weinig haar oudste broer zich aan haar lot gelegen liet liggen, terwijl hij haar vroeger met grappige brieven tijdens een logeerpartij verwende. In korte tijd moeten zij uit elkaar gegroeid zijn, waardoor ook de betrekkingen met zijn zwager Wentholt op zo'n laag pitje kwamen te staan, dat een waakvlam daarbij vergeleken een hels vuur toescheen. Weer later zag hij in haar en haar vier kinderen concurrenten voor zijn eigen vrouw en kinderen, die gezamenlijk naar de gunst van zijn vader moesten dingen om hun aller hoofd boven water te houden.[114] Als een aan zijn devies ontleende rots in de branding trachtte Izaac Bilderdijk te doen wat in zijn vermogen lag, even royaal als hij loyaal aan zijn vrouw en kinderen was. Hing in zijn huis een grafstemming,- in dat van zijn oudste zoon speelden zich heftige taferelen af, zoals dat wel vaker 's winters het geval was geweest. Althans volgens het officiële getuigenis van Catharina Bilderdijk-Woesthoven en Petronella van der Lely, die als baker van haar tweede zoontje vanaf februari 1789 op de Prinsengracht 32 vertoefde, misdroeg Bilderdijk zich sinds de winter van 1786 regelmatig tegenover zijn vrouw. Nu kan men tegen dit dubbele getuigenis wel a priori allerlei bezwaren aanvoeren, zoals dat het tweede zoontje in februari 1789 nog niet eens geboren was en een baker in huis dus overbodig werk deed, of dat hun door een notaris beëdigde getuigenis dateert van 1801, wat onherroepelijk tot een vertekening van de gebeurtenissen van zo'n vijftien jaar daarvóór leiden moest, maar er zou au fond een kern van waarheid in kunnen schuilen en die zou (even modaal) voor Bilderdijk belastend kunnen zijn. Er lijkt namelijk vanaf 1786 een patroon van mishandeling van zijn eigen vrouw ontstaan te zijn, dat hem als een gezinstiran met losse handen liet kennen. Hoewel hij zich tegenover Jannetje Schey juist zeer beheerst had getoond en zich van zijn allerbeste kant had laten zien, terwijl ze hem het bloed onder de nagels vandaan haalde,[115] kon hij volgens zijn eigen vrouw als een razende tegen haar tekeergaan. De navolgende scènes zijn vanuit haar manipulatieve in-

valshoek beschreven, dat wil zeggen door de chroniqueur van Bilderdijks leven vastgelegd zonder dat hij voortdurend de irrealis wenste te gebruiken of met modaliteiten rekening te houden.

Ook toen Catharina in 1786 zwanger van haar tweede dochtertje was, eiste hij dat ze na het avondeten net zo lang voor hem zou opblijven, totdat het hem behaagde naar bed te gaan. Viel ze van vermoeidheid in slaap, dan gooide hij haar 'het een en ander' naar het hoofd 'om haar te doen ontwaken'.[116] Eens gebeurde het dat hij zonder haar op bezoek bij kennissen was geweest en zij zo'n onbedwingbare behoefte aan slaap gekregen had, dat ze niet zonder thee voor hem te hebben gezet naar bed was gegaan. Bij zijn thuiskomst was hij 'in een ijselijke woede' ontstoken.[117] Hij rende de trap naar hun slaapkamer op en dreigde 'met een blote degen' in de hand het hart van zijn ontaarde vrouw te doorboren.[118] Wat stond haar anders te doen dan op dat luide misbaar haar man te ontvluchten? Hij achtervolgde haar met zijn degen tot voor de kelder, waartoe een geschrokken knecht, Jan Nieuwenhuizen, hem de toegang ontzegde. Laatstgenoemde wist de vrouw des huizes ongeschonden uit de kelder terug naar de ouderlijke slaapkamer te loodsen, nadat hij erin geslaagd was de heer der huizes diens vervaarlijke degen te ontfutselen. Een andere keer, dat was in het voorjaar van 1789, vloog Bilderdijk zijn vrouw aan, toen zijn vriend en collega Mr. Johannes van der Linden hun een welgemeend felicitatiebezoek kwam brengen ter gelegenheid van de geboorte van hun zoontje. Ogenschijnlijk was daar geen enkele reden voor aan te voeren, integendeel, nooit hadden huwelijksgeluk en fysiek geweld tegenover de kraamvrouw ongepaster geschenen dan op die voorjaarsdag en toch had hij, zodra Catharina zich vertrouwelijk tot Van der Linden wendde, haar bij haar slaapmuts gegrepen en met zijn vuisten op het hoofd geslagen. Vloekend en tierend ging hij tegen haar tekeer, totdat de baker probeerde de kraamvrouw te ontzetten. Te verbouwereerd om zelf in te grijpen maakte Van der Linden zijn collega weldra de ernstigste 'reproches', waarna deze zich onwillig door hem liet meetronen naar de huiskamer beneden en de baker zich 'uit consideratie met de rampvolle toestand' waarin de kraamvrouw zich bevond, door een buitenstaander liet overhalen om haar diensten niet met onmiddellijke ingang op te zeggen.[119] Meerdere incidenten waren hieraan voorafgegaan, die de handelwijze van Bilderdijk wel begrijpelijk maakten, maar geenszins billijkten. Na de bevalling van hun zoontje had hij zijn

vrouw opgedragen negen dagen lang alleen een beschuitje met zoete melk te nuttigen. Waarschijnlijk dichtte hij zich genoeg medische kennis toe, op grond waarvan hij inschatte dat haar melkproductie op die manier het snelst op gang zou komen. Catharina voelde zich echter steeds flauwer worden, at en dronk na een paar dagen helemaal niets meer, totdat ze zich door de baker liet verleiden 'een klein boterhammetje met een weinig koffie' ter versterking tot zich te nemen.[120]

Dat had ze beter niet kunnen doen, want door de huishoudelijke beredderingen van de baker gealarmeerd, snelde haar man naar boven. In één oogopslag begreep hij, wat er aan de hand was. Zonder een woord te zeggen stortte hij zich op zijn vrouw en onder een regen van vloeken en scheldwoorden, waarvan de eenvoudige baker het bestaan niet eens kende, trommelde hij met zijn vuisten op haar gezicht en sleurde haar bij de haren uit bed. Nadat hij haar over de overloop (of 'bovengang' zoals men vroeger zei) 'gesleept en geschopt had', zou ze van de trap af gesmeten zijn, als de baker dat niet op het nippertje had verhinderd. Buiten zichzelf van woede greep hij het bord met de verboden etenswaar en rende daarmee naar een voorkamer op de tweede verdieping aan de voorzijde van hun woning. Daar schoof hij een raam omhoog en kieperde dat met inhoud en al op straat. Zichtbaar opgelucht kwam hij min of meer tot zichzelf, maar niet tevreden over de afwikkeling van de zaak wilde hij de baker hetzelfde lot als het bord doen ondergaan. Fijntjes wees de geschrokken vrouw hem erop, 'dat zulks geen betamelijke handeling was, maar dat ze op een behoorlijke tijd overdag wel zou vertrekken'.[121] Vol zorg voor de kraamvrouw had ze die vervolgens in bed gestopt en iets (wat precies hield ze wijselijk voor zich) te drinken gegeven. Pas toen de vrede in huis min of meer hersteld was, had ze tegenover Catharina volgehouden, dat haar naderend vertrek onherroepelijk was, omdat een 'zodanige behandeling en levenswijze' als zij nu ook zelf aan den lijve had moeten ondervinden, 'haar geheel ongewoon was en mishaagde'.[122] Na dit middernachtelijk avontuur was de kraamvrouw met hoge koorts wakker geworden, zodat er een dokter moest worden ontboden. Aan hem vertelde de baker uitvoerig in welke 'zeer slechte omstandigheden' de kraamvrouw zich bevond, waarop hij haarfijn wilde weten wat er de afgelopen nacht was voorgevallen. Catharina had toen 'enkel en alleen ter conservatie van haar mans eer geantwoord, dat ze enigszins geschrokken was, omdat

hij, de dokter, ook wel wist dat haar man nogal driftig' kon reageren.[123] Of hij persoonlijk bij dit consult aanwezig was, of hoorde wat zijn vrouw tegen de dokter had gezegd, is niet bekend, maar toen even later Mr. Johannes van der Linden zich in een feestelijke stemming op de stoep van de Prinsengracht 32 meldde, vreesde Bilderdijk, dat zijn vrouw zich al te vertrouwelijk tot haar gast zou wenden om mededelingen over haar nachtelijk wedervaren te doen. Om dat te voorkomen greep hij haar bij haar slaapmuts vast, nadat hij zijn onwelkome gast mee naar boven had genomen. Opnieuw moest de baker ingrijpen om erger te voorkomen, vandaar dat het gesprek tussen haar en Mr. Johannes van der Linden in de huiskamer uiterst moeizaam was verlopen. Niettemin had de baker toegezegd, althans voorlopig, haar diensten aan de kraamvrouw te zullen blijven leveren. Wie zou menen, dat hiermee een einde aan alle moeilijkheden in huize Bilderdijk gekomen was, kwam prompt bedrogen uit, want het bezoek van de dokter leidde tot nieuwe schermutselingen tussen Bilderdijk en zijn vrouw.

De boreling mocht onder geen beding aan haar borsten worden aangelegd, zolang ze hoge koorts hield. De dokter beval een 'zuigster' aan om in de diensten aan het zoontje te voorzien die hij Catharina ten strengste verboden had. Nauwelijks had hij afscheid van de zieke genomen, of Bilderdijk verklaarde 'onder bedreiging, dat hij al wie een zuigster ging halen, de hals zou breken, want dat hij wijzer dan de dokter was'.[124] De baker had geen andere oplossing voor dit probleem kunnen bedenken dan door 's nachts een min het huis op de Prinsengracht binnen te smokkelen, niet via de deur, maar via een raam aan de straatkant. Aangezien de hoge koorts zes weken aanhield, was het leven van de kraamvrouw 'dikwerf' in gevaar geweest. Of dit gevaar van louter fysieke aard was, of op een mogelijke ontdekking van de min betrekking had, wordt nergens in het door een notaris beëdigde getuigenis vermeld. Wel staat vast, dat de handtastelijkheden van Bilderdijk tegenover zijn vrouw nog steeds hun dieptepunt niet hadden bereikt. Soms leek het, alsof de echtelijke koude waarvoor Swedenborg hem had gewaarschuwd,[125] zich bij voorkeur 's winters liet voelen. Dat was bijvoorbeeld in de winter van 1790 het geval, toen hij haar volgens hetzelfde getuigenis tussen tien en elf uur 's avonds het huis had uitgezet. Dit ging er naar de mening van zijn vrouw aan vooraf: een onnozel voorval, dat alleen wegens hun slechte verstandhouding een gewelddadig karakter zou krijgen. Tot

grote ergernis van Bilderdijk dreigde het vuur in de kolenkachel die zijn studeerkamer verwarmde, langzaam uit te gaan. Hij liet een meid opdraven met zwavelstokken en eierkolen, porde vervolgens zelf in wat nog slechts een armzalige gloed verspreidde en droeg er zodoende niet weinig toe bij, dat het laatste vonkje in de schoorsteen verdween. Woest riep hij zijn vrouw ter verantwoording over zoveel onkunde door de meid gedemonstreerd, waarna zij hem verweet te veel met zijn pook in de sintels onder het vuur te hebben gepord. Vloekend smeet hij twee kaarsen, die brandend en wel op zijn bureau stonden, in de kachel. Vervolgens greep hij zijn vrouw in het aardedonkere vertrek stevig vast en werkte haar stap voor stap samen met de meid het huis uit 'zonder dat ze in de gelegenheid was haar schreeuwend kind mee te nemen'.[126] Met dat kind werd hun oudste dochter Louise Sibylle bedoeld, die in deze voorstelling van zaken eenzaam om haar moeder huilend in haar wiegje achterbleef. Hoe kon een echtgenoot en vader zich schandelijker misdragen! Samen meldden de twee vrouwen zich even later ten huize van Mr. Johannes van der Linden, die zich ervan liet overtuigen, dat hij hen beter niet dezelfde nacht nog naar de Prinsengracht kon terugbrengen. Daarvoor was de echtelijke ruzie te hevig geweest en zou een snelle oplossing van het conflict te onwerkelijk zijn. Via de nachtwacht ontving Van der Linden een briefje van Bilderdijk, dat hij vóór het slapengaan aan Catharina liet lezen: 'Vriendlief,' zo luidde de aanhef ervan, 'mijn vrouw, die ik zo teder liefheb, en mijn dienstbode, alles heeft mij, zieke man, verlaten. Ik bid u, kom mij schielijk te hulp.'[127] De volgende dag vond de onvermijdelijke verzoening plaats, want 'in schijn met de grootste liefde en toegenegenheid' verzoenden de echtelieden zich in aanwezigheid van meneer en mevrouw Van der Linden.[128] Het was er wel rommelig aan toegegaan in de huiskamer op de Prinsengracht, waar kaarsen en kandelaars op de vloer lagen tussen ander omgevallen huisraad 'ten teken van een zeer grote gepasseerde onstuimigheid'.[129]

Klopt de lezing die Catharina van deze gebeurtenis geeft in haar door een notaris beëdigde getuigenis? Men zou er Bilderdijks eigen verklaring naast kunnen leggen om beide teksten uiterst postmodern een dialoog met elkaar te laten aangaan. De aard van beide bronnen kan een lezer inzicht geven in de mate van waarachtigheid die Bilderdijk en zijn vrouw betrachtten, toen zij elkaar schriftelijk de heftigste verwijten maakten. Formeel is daarmee vanuit historisch oogpunt al-

les in orde, maar men kan natuurlijk ook proberen het narratieve aspect in het feitenrelaas te doorbreken ten gunste van de waarheid. Waarheidsvinding kan in theorie wel nooit tot de waarheid leiden, indien men aan het begrip 'feitenrelaas' de ondeelbaarheid van de Franse Republiek toeschrijft, maar in de praktijk wel tot een aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid. Gelukkig is het door een nachtwacht aan Van der Linden overhandigde briefje van Bilderdijk in originele staat bewaard gebleven. De door Catharina verdraaide aanhef ervan is symbolisch voor wat daarna volgde:

> Lieve vriend!
>
> Ik ben ziek, buiten kennis en in slaap geraakt. Ik word wakker en hoor bellen, twee-, driemaal, geen geluid in huis! Ik ga naar beneden en open de deur. Niemand is er. Ik zit zonder licht en vuur alleen, en vind noch vrouw, noch kind, noch dienstbode. Ik ben stijf van de kou en kan mij niet kleden. Waarom ontloopt men mij? Ben ik ziek, heb ik dan geen oppassing nodig? Ben ik het niet, wat is er gebeurd? Weet dan mijn vrouw niet, wie ik ben, en dat ik haar boven alles liefheb en meer dan Godzelf aanbid? Weet ze niet, dat haar liefde mij het eerst de hersens heeft ontsteld?
>
> Maar genoeg: of ze mij nu haat of vreest, laat ze voor mij zorgen. Dan moest ze zichzelf niet alleen, maar ook mij voor mij bewaren, althans iemand voor mij achterlaten. Maar genoeg. Ik verwijt het haar niet, want...God weet het en ik zwijg! Ik kan niet tot u komen, of wilt u het, laat mij halen met een koets. Ik gevoel het gewicht van uw vriendschap: licht weet ik niet, wat ik zeg. Assisteer mijn vrouw en 't lieve kind, waar zij mijn hulp missen, al ware het ook tegen mijzelf.
>
> Uw beminnende vriend,
> Bilderdijk
>
> P.S. Nog eens! Waarom verlaat men mij? Waarom niet tot mij gekomen? Doch anders, laat mij halen.[130]

Hoe verward hij ook was, toch wist hij blijkbaar tot wie zijn vrouw haar toevlucht had genomen. Ze was niet zonder haar vijfjarig dochtertje uit huis vertrokken, wat zelfs naar de mening van Kollewijn eerder aan een vlucht dan aan een uitzetting deed denken.[131] In Ca-

tharina's voorstelling van zaken was ze hardhandig door haar man het huis uitgezet, waarbij ze Louise moederloos en hulpeloos in een wiegje had moeten achterlaten. Wat haar echtgenoot eventueel kwalijk viel te nemen, kon de vader zeker niet worden vergeven. De suggestie dat een vijfjarig kind nog in een wiegje in plaats van een kinderledikant sliep, verhoogde de schuld van zo'n ontaarde vader als Bilderdijk. De omgevallen kandelaars in de huiskamer met kaarsen op de vloer die in de kachel op de studeerkamer hadden moeten liggen om Catharina's lezing van deze gebeurtenis enige schijn van waarheid te geven, completeerden het beeld van een valse voorstelling van zaken. Daardoor kan men een groot vraagteken zetten achter haar volledige getuigenis, of dat nu door een notaris werd beëdigd of niet, en rijst het vermoeden, dat ze in nauw overleg met Petronella van der Lely een gechargeerd beeld van haar gezinsleven heeft willen geven. Overigens pleit dat Bilderdijk geenszins vrij van zijn aandeel in de echtelijke ruzie. Hij deed zich ten onrechte ziek voor, wat het extra schrijnend moest maken, dat hij door zijn vrouw en de meid in de steek werd gelaten. Zo ziek was hij echter niet, of hij kon per koets midden in de nacht naar het huis van de familie Van der Linden worden vervoerd. Indirect bekende hij schuld door het zelf aannemelijk te achten, dat ze hem zou kunnen haten of vrezen. Al had hij haar niet hardhandig het huis uitgezet, voor haar vlucht bestond wel een reden. Op een kinderlijke manier vond hij, dat ze wijzer dan hij had moeten zijn, want niet alleen had ze zichzelf in geval van een hoogoplopende ruzie in veiligheid moeten brengen, maar ook hem. Ze wist toch dat hij krankzinnig veel van haar hield? Wie had hem tot zulke gevoelens van liefde geïnspireerd? Deed hij iets verkeerd, dan moest ze dat namens hun tweeën rechtzetten. Dat had ze maar al te duidelijk nagelaten, waardoor hij in zijn eigen huis een vreemde voor zichzelf geworden was. Zou hij man en vrouw als gelijkwaardig in een huwelijk hebben gezien, dan was het vreemd, dat hij zich als een kind afhankelijk van de liefdevolle zorgen van zijn vrouw opstelde. Zag hij de vrouw als ondergeschikt aan de man in een huwelijk, dan was het absurd en egocentrisch van hem tegelijk, dat hij haar met zijn eigen schuld overlaadde. Pas in de laatste zin van zijn brief drong de werkelijke situatie tot hem door. Niet híj had hulp nodig, maar zijn vrouw samen met Louise, en, hoe navrant, hij kon hun die niet geven. Dat schuldige verzuim was bovendien het ergste niet, want zou hij ten

gunste van hen handelend zijn opgetreden, dan kon dat verkeerd uitpakken. Hij moet zich totaal ontredderd hebben gevoeld.

In het voorjaar van 1789, vóór de geboorte van zijn zoontje, voelde hij zich niet alleen als een vreemdeling in zijn eigen huis, maar ook in Den Haag. Aan Loosjes schreef hij op 14 maart van dat jaar, dat de hofstad hem niet bekender voorkwam dan de onbekendste plaats in de Republiek. Hij mocht dan steeds meer van zijn zwangere vrouw vervreemd raken,-wat hij voorlopig voor de buitenwereld verborgen hield-, ook zijn innige betrekking met de stadhouder liet te wensen over. Het kabinet van Zijne Hoogheid was hem net zo vreemd geworden als dat van de 'grote Mogol, zo hij er een heeft'.[132] Ongetwijfeld had dat te maken met zijn houding tegenover een publieke functie, die hem na de inval van de Pruisen herhaaldelijk was aangeboden. Hij had er immers voor gekozen als advocaat werkzaam voor de onderliggende partij te blijven. Personele wijzigingen in de staf van de stadhouder faciliteerden al evenmin zijn directe toegang tot diens secretariaat, zodat hem weinig anders restte dan in een uitputtingsslag met zichzelf niet ten onder te gaan. De enige, in wiens gezelschap hij zich prettig voelde, was Kinker, die hij in zijn ouderlijk huis had geïntroduceerd en bij de Elters in Amsterdam. De hartelijkheid van hun familiale betrekkingen bracht ook een zekere vertrouwelijkheid met zijn schoonzus Maria Petronella met zich mee, voor wier charmes hij zich gevoelig toonde en tegelijk niet geheel en al ontvankelijk wilde zijn om de relatie met zijn eigen vrouw niet onnodig onder druk te zetten. Maria Petronella sprak hem met 'broer' aan, hij haar met 'zusje', alsof Bella nooit had bestaan. Haarfijn voelde ze zijn wisselende stemmingen aan, zich meer aan hem opdringend, naarmate zijn huwelijk minder voorstelde. Met haar literaire belangstelling was ze door Kinker geïmponeerd, wiens spitse geest ze trachtte in te palmen met spontane invallen van huishoudelijke aard. Ze verslond *De Post van den Helicon*, maar kon niet nalaten op te merken, dat ze daarin ook de restanten van een gezamenlijk met hem verorberde vis inpakte. Het hogere en triviale mochten, wat haar betrof, vooral niet te veel van elkaar afwijken. Op 24 april schreef ze haar 'broer' een brief om hem te bedanken voor een door hem en zijn vrouw als postpakket verzonden tonnetje haringen: 'Wellicht komt het u vreemd voor, dat ik zo stout ben om u te schrijven, maar het is uw eigen schuld, want sinds zaterdag ben ik door de blijken van uw aandenken zo hoogmoedig geworden, dat ik dit zeer onbeschroomd doe.'[133] Juist

was de allerlaatste aflevering van *De Post van den Helicon* verschenen, waarover ze in haar brief een paar raadselachtige opmerkingen maakte: 'Over de stomme vis valt niets te klagen, die heeft, geloof ik, zeer wel aan uw oogmerk voldaan, althans wij en enige onzer bekenden hebben er met veel smaak van gegeten, maar die knorrende advocaat, die gewezen koerier van de Helicon, met zijn zieke paard, heeft geknord als een oude spinster, en dat zei hij van u in last te hebben. Ik weet echter wel beter en heb er hartelijk om gelachen, want ofschoon ik uw broederlijke genegenheid niet waardig ben, vertrouw ik er toch altijd op dat u die mij toedraagt.'[134] Waarschijnlijk bedoelde ze te zeggen, dat Kinker ook van de haringen had gesmikkeld, knorrend van louter genoegen, waarna ze aan de andere betekenis van 'knorren' had moeten denken. In plaats van instemming kan dat woord immers ook een kritische gezindheid verraden, die het tegenovergestelde betekent: afkeuring. Had Kinker daar niet al vaak blijk van gegeven? In zijn satirische commentaren was hij in zijn element, kon hij als een vilein oud wijf zeggen waar het op stond. Die vergelijking 'knorren als een oude spinster' had Kinker niet zelf verzonnen, maar van Bilderdijk te horen gekregen, zoals haar zwager hem ook deze allegorie had ingegeven: als recensent en koerier van de Helicon reed hij te paard die beroemde berg op en af. Nadat het laatste nummer verschenen was, stond datzelfde paard nochtans in een tochtige stal, even ziek als 'droestig', op zijn eigen dood te wachten.[135] Zij, Maria Petronella, begreep maar al te goed, dat Kinker het ten onrechte deed voorkomen, alsof hij zulke vondsten van Bilderdijk te horen had gekregen. Behoorde ze dankzij haar 'broer' niet tot de literaire 'incrowd' van Amsterdam? Had hij niet hoog van Kinkers talenten opgegeven? Met hun voorliefde voor raadsels en rebussen schreven zij elkaar brieven, die voor meerdere interpretaties vatbaar waren en daardoor het gevoel tot dezelfde Amsterdamse grachtengordel te behoren onder hen versterkten.

Zes dagen later, op de laatste dag van de zogenaamde 'grasmaand' (april), stierf het zoontje, wiens geboorte tot de hierboven reeds beschreven onverkwikkelijke taferelen had geleid. De lezer heeft uit de beschrijving van soortgelijke taferelen in de winter van 1790 kunnen afleiden, dat hij toen al moest zijn overleden, want Catharina nam op haar vlucht uit het huis op de Prinsengracht alleen Louise mee. Uit een lijkzang van Bilderdijk blijkt, dat de naamloze jongen slechts drie weken oud is geworden, waarna hij op 5 mei 1789 werd begraven.[136]

Nu is er met de titel van deze lijkzang iets eigenaardigs aan de hand, in zoverre melding van een *tweede* gestorven zoontje wordt gemaakt. Waarschijnlijk werd er in het begin van 1788 een eerste naamloze jongen geboren, die eveneens ongedoopt is overleden.[137] Van de in totaal zes kinderen, uit het eerste huwelijk van Bilderdijk geboren, zag Jan Wap met zijn verwijzing naar slechts vier van hen deze twee zoontjes waarschijnlijk over het hoofd, terwijl het echtpaar Romein-Verschoor in *Erflaters van onze beschaving* één van hen buiten beschouwing liet door expliciet melding van vijf kinderen uit dat huwelijk te maken.[138] Twijfelt men eraan of het totale kindertal uit Bilderdijks eerste en tweede huwelijk het ongeluksgetal te boven ging, dan ligt de oorzaak daarvan bij anderen dan de ongelukkige vader.[139] Die voelde zich vervreemd van volk en vaderland, zoals hij in voornoemde lijkzang bitter vaststelt, en kon God slechts danken voor de vrijwaring van 'onverduurb're plagen', waardoor zijn zoontje gelukkig niet langer hoefde te leven te midden van een 'onwaardig volk' en 'zulk een vaderland'.[140] Het jaar 1789 stond voor hem wel erg nadrukkelijk in het teken van politieke en matrimoniale vervreemding, van huiselijk geweld en vertrouwelijkheid met het 'verkeerde' zusje en van een na het overlijden van zijn eerste zoontje en zijn broer Johannes gecontinueerde grafstemming, die hem ongewild in een isolement drongen. Daar kwam op 16 mei het overlijden van zijn moeder bij, voor wie het leven na de dood van haar lievelingszoon alle glans had verloren. Op 57-jarige leeftijd stierf Sibilla Bilderdijk-Duyzenddaalders, door haar man niet geringschattend, maar in gezinsverband haast te familiair, 'Beetje' genoemd en naar wie Willem zelf zijn oudste dochter met haar tweede voornaam had vernoemd: Louise Sibylla. Hetzij omdat de vorige sterfgevallen hem geheel en al hadden opgeëist, waardoor hij niet meer in staat was om toe te geven aan zijn nieuwste verdriet, hetzij omdat haar dood hem onverschillig liet (zoals zij hem na de geboorte van Johannes min of meer als een tweederangs kind had behandeld, dat op haar moederhart geen vat placht te hebben), reageerde Bilderdijk uiterlijk onbewogen op haar dood. Plichtmatig reisde hij alleen naar zijn ouderlijk huis in Amsterdam af, condoleerde wie hij moest condoleren, liet zich op zijn beurt de handen schudden en schreef op 21 mei, één dag voor de begrafenis van zijn moeder, aan Catharina wat hij vond van de Brielse asperges die ze hem had toegezonden: die smaakten prima, maar ze had met het verzenden van de helft kunnen volstaan.[141] O ja, hij had

hoge woorden met Bella gekregen over hoe het nu verder met hun vader moest.[142] Kon die zichzelf als weduwnaar wel redden? Twee dagen later vroeg hij haar postpapier met zwarte randen te bestellen wegens de aangenomen rouw in hun familie.[143] Zijn biograaf Kollewijn verbaasde zich over de lange opsomming van trivialia ('zomerkleren' bleek in deze dagen ook een belangrijk thema in hun correspondentie te zijn) zonder dat Bilderdijk een lijkzang aan zijn moeder wijdde: 'Geen woord, geen uitdrukking spreekt van smart, van ontroering of zelfs van een droefgeestige stemming.'[144] Enig pragmatisme in hartsaangelegenheden kan men de dichter zeker niet ontzeggen. Ter verdringing van onaangename waarheden, die hij waarschijnlijk niet minder voelde, richtte hij zijn energie liever op huishoudelijke zaken. Daarin leek hij wel een beetje op Maria Petronella, zijn 'zusje', dat er echter meer handigheid in had dan hij.

Introverter dan ooit volgde hij gedurende de komende twee maanden naar bestvermogen alles wat er in Frankrijk gebeurde. Men zou verwachten, dat hij 14 juli 1789 als de belangrijkste datum voor het uitbreken van de Franse Revolutie beschouwde, maar dat was niet zo. Hij hechtte meer belang aan de 17e juni, waarop de derde stand zich los van de beide andere standen tot Nationale Assemblée had uitgeroepen.[145] Ook in de moderne geschiedschrijving wordt deze datum van uitzonderlijk belang geacht. In *Burgers/Een Kroniek van de Franse Revolutie* schetst Simon Schama, hoe de koning rouwend om de dood van de dauphin in Marly-le-Roi reageerde op wat er in Versailles was gebeurd: 'Het nieuws van het eigenmachtig optreden van de derde stand als Nationale Assemblée en van de nietigverklaring der bestaande belastingen bereikte Marly. Het waren beide directe provocaties aan het adres van de soeverein, en Artois en de koningin geloofden, niet ten onrechte, dat, wilde de monarchie haar lot ooit weer in eigen handen nemen, dit het moment was.'[146] Bilderdijk leefde als rouwende vader en prinsgezinde advocaat met de koning mee, in wiens weifelende aard hij een eigenschap van de stadhouder herkende. Hun beider ferme besluiten werden maar al te vaak niet gevolgd door een dito handeling, terwijl hun gemalinnen een bij voorkeur gezagsondermijnende rol schenen te spelen. Zo verging het Lodewijk XVI ook na 17 juni 1789, toen hij volgens Bilderdijk aanvankelijk adequaat op het optreden van de vertegenwoordigers der derde stand reageerde: 'Deze stap was te sterk! De koning liet hun vergaderzaal sluiten, maar zij gingen naar de maliebaan en zwoeren plech-

tig niet uit elkaar te zullen gaan zonder Frankrijk een constitutie te hebben gegeven. Tevergeefs riep de koning een zitting van de Staten-Generaal bijeen, waarin hij de besluiten van de derde stand vernietigde. Opstandig als zij waren, verklaarden de afgevaardigden van het volk zich naar het voorbeeld der Romeinse volkstribunen *sacrosancti et inviolabile*. Deze stap was de vorige waardig, maar het was nu het ogenblik om aan 's konings zijde niet minder kracht van geest te tonen. Doch hij bezweek, keurde alles goed, en in plaats van zulke weerspannigen aan hun plicht te herinneren, dwong hij de twee andere standen zich bij de derde stand te voegen, gelijk dan ook à la demande du Roi geschiedde.'[147] In Necker zag Bilderdijk de grote boosdoener, die hierna terecht als minister van Financiën werd ontslagen: 'Necker werd als de oorsprong van al deze aanmatigingen door de koning in het geheim van zijn post ontheven en weggezonden.'[148] Volgens Schama speelde hij na 17 juni geen rol van betekenis meer, omdat de Nationale Assemblée tot geen enkel compromis bereid geweest zou zijn.[149] De benoeming van de protestantse Necker in een rooms-katholiek land als Frankrijk hield een overwinning op de godsdienst in, wat Bilderdijk betreurde, en daarin lag zijn ware betekenis méér dan in zijn hervormingsvoorstellen die in overeenstemming met de *Cahiers de Doléances* vrijstelling van belasting voor vertegenwoordigers van de eerste en tweede stand beperkten.[150]

De Geneefse bankier leek wel een vernieuwer, maar was dat geenszins: 'Necker introduceerde geheel nieuwe begrippen en maatregelen, anders dan men in Frankrijk gewoon was. Alles wat hij sprak of schreef werd als orakeltaal aangenomen en daarbij dan nog half of kwalijk verstaan. Hij zou een goede ontvanger of thesaurier van een Republiekje geweest zijn, maar was niet in staat een groot ministerie van Financiën te leiden en bedierf alles.'[151] Dat Frankrijk niet onbeperkt geld kon lenen om de oorlog in Noord-Amerika te bekostigen, begreep Necker pas toen het te laat was. Hoewel het verleidelijk is tussen bankiers aan het einde van de achttiende en het begin van de 21^{e} eeuw parallellen te trekken, doet men er met het oog op Bilderdijk beter aan daarvan af te zien en slechts melding te maken van diens economisch inzicht: een land kan het zich niet veroorloven langdurig en ver boven zijn stand te leven,-afgezien van de vraag welke stand daarvan het meest geprofiteerd heeft-, wanneer het niet zorgt voor een zekere dekking van zijn schuldenlasten. Over hoe hoog zo'n dekkingsgraad in verhouding tot 's land inkomsten zou moeten

zijn, liet Bilderdijk zich wijselijk niet uit. Zijn eigen uitgavenbeleid leek wel een beetje op dat van Necker, wat misschien mede een reden voor hem vormde om zich kritisch over hem uit te laten. Het ontslag van 's konings vertrouweling op financieel gebied leidde tot de val van de Bastille, wat Bilderdijk ook vermeldt, maar als politieke gebeurtenis minder belangrijk achtte dan het ongedaan maken van diens ontslag en het op gang komen van de vlucht der adel uit Frankrijk: 'Maar nauwelijks werd dit wegzenden ruchtbaar, of het volk vloot van alle kanten, in welgevormde pelotons en massa's tezamen, maakte zich meester van de Bastille, vermoordde de gouverneur en zijn huisgezin, en de koning werd gedwongen om Necker te herroepen, wat het eerste begin van de emigratie der Franse prinsen inluidde (dit gebeurde op de 14e juli).'[152] Vanaf die datum ging het bergafwaarts met Frankrijk en weer trok Bilderdijk die conclusie door zich op de persoon van Necker te focussen: 'Nu verklaarde men in de Nationale Vergadering alle geestelijke goederen of wat de geestelijkheid bezat, aan de natie vervallen. Men maakte assignaten en beval op levensstraf die voor geld aan te nemen; schafte de kloosters af en alle geestelijke orden, en trok het recht van oorlog en vrede aan zich; schafte alle wapens, titels, eretekens, ridderorders, livreien, en alle onderscheidingen af en hield een groot feest op het zogenaamde Champ de Mars, waar de arme koning verplicht was mede te figureren. En toen het zover gekomen was, zat ook Necker met de handen in het haar en vertrok naar Zwitserland, waar hij beter altijd had kunnen blijven.'[153] Wellicht sproot zijn persoonlijke fascinatie voor het doen en laten van Necker voort uit zijn gemankeerde carrièrekansen van 1787 en zijn afkeer van een Hollandse toppoliticus als Laurens Pieter van de Spiegel, waarvan nog enkele fraaie stalen zullen volgen.

Nu zou men kunnen menen, dat het voorafgaande een reconstructie van een door hem negatief beleefde periode uit de geschiedenis is geweest. In 1789 interpreteerde hij de Franse Revolutie wellicht anders dan toen hij die in de *Geschiedenis des Vaderlands* of tijdens zijn privatissimum in Leiden behandelde. Sinds von Pestel hem op het gemeenschappelijke belang van de waarheidsvinding voor een jurist en een historicus had gewezen, verzamelde Bilderdijk al gegevens voor een boek dat tegenwicht aan Wagenaars *Vaderlandsche Historie* moest bieden.[154] Laat hij die in 1817 voor het laatst geordend hebben,-is men dan als chroniqueur van diens leven niet ten onrechte retrospectief bezig, doordat men hem in een te vroeg stadium gedach-

ten en gevoelens toeschrijft die hij zich pas later eigen blijkt te hebben gemaakt? Het antwoord op zo'n algemene vraag moet bevestigend luiden, maar er blijven wel uitzonderingen mogelijk die de regel bevestigen. Op de eerste plaats kan men aantoonbaar te laat zijn, wanneer men op grond van Bilderdijks uitlatingen in boeken en brieven veronderstelt, dat hij pas sinds hun datering zus of zo over een kwestie dacht. Een voorbeeld daarvan is zijn interpretatie van de eenheid tussen God en de schepping en tussen de schepselen onderling, waarover hij in *Verhandelingen ziel-, zede- en rechtsleer betreffende* (1821) een betoog schreef, maar in een gedicht uit 1808 reeds verzuchtte, dat Godsdienst, Waarheid, Deugd en het Schone één zijn, terwijl hij in zijn jeugd al eenheid in 'Gods plan' ontdekte, die door wellust als seksuele ondeugd en hoogmoed ernstig kon worden verstoord.[155] In plaats van Bilderdijks gedachten over 'eenheid' te concentreren in 1821 verdient het aanbeveling de door hem in de loop van jaren aangebrachte nuanceringen op dit gebied te volgen en zo goed mogelijk weer te geven. Op de tweede plaats kan men soms naar analogie van de ene gebeurtenis met een aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid de andere voorspellen. In het geval van Necker is Bilderdijks gedicht over koning Karel I illustratief voor zijn mogelijke analyse van de terechtstelling van koning Lodewijk XVI, want zoals de Engelse koning zijn eigen dood op zijn geweten had wegens zijn al te toegeeflijk opstelling tegenover het parlement, had de Franse koning die natuurlijk te wijten aan zijn weifelmoedige houding tegenover Necker en de Nationale Assemblée.[156] Later zou aan deze interpretatie van de feiten, zoals beschreven in de *Geschiedenis des Vaderlands*, een andere worden toegevoegd. Door de moord op de hertog van Enghien (1804) begreep Bilderdijk beter, waarom Lodewijk XVI onder de guillotine had moeten sterven.[157] Hier ziet men hemzelf retrospectief te werk gaan, omdat een latere gebeurtenis met terugwerkende kracht zijn licht op een eerdere had geworpen. Hij kon ook moeilijk anders, waardoor een chroniqueur van zijn leven met hem mee dubt over de juiste volgorde van de gebeurtenissen en hun oorzakelijk verband.

Nog voordat de Franse Revolutie zich had voltrokken, zag Bilderdijk een angstwekkende parallel opdoemen tussen de democraten ginds en de patriotten hier. Verlichtingsidealen als vrijheid, gelijkheid en broederschap hielden volgens hem een aantasting van de godsdienst in het algemeen en van het 'droit divin' in het bijzonder in. Een zeke-

re gewenning daaraan maakte hem immuun voor patriottische excessen in zijn eigen land. Als voetiaan was hij geen orthodoxe piëtist, voor wie Netje Luzac hem scheen te hebben gehouden,[158] maar een ruimdenkende calvinist die als een verlichte conservatief de constitutie een warm hart toedroeg.[159] Men kan hem als zodanig niet beter typeren dan door te wijzen op zijn aanhankelijkheid aan de beste staatsvorm: 'De verlichte conservatieven waren voorstanders van de bestaande constitutie. De beste staatsvorm is er een waarin monarchie, aristocratie en democratie elkaar in evenwicht houden. De Nederlandse Republiek was theoretisch zo'n ideaal gemenebest. Zij was van oudsher het tehuis voor de vrijheid in de burgerstaat. De rechten van de mens werden er reeds lang geëerbiedigd, voordat deze in Frankrijk werden geproclameerd.'[160] Zoals gedurende de middeleeuwen de soevereiniteit voornamelijk bij de graven van Holland lag, diende in de door de stadhouder en Staten gedeelde soevereiniteit de positie van het Eminente Hoofd te worden verstevigd. In turbulente tijden werd er te veel aan de constitutie gesleuteld, waarvoor Bilderdijk als een verlichte conservatief geen goed woord over had: 'Het stadhouderschap was voor de verlichte conservatieven een onmisbaar integrerend onderdeel van de constitutie. Het bewaarde de eenheid tussen de zeven gewesten en beschermde de burgervrijheden tegen de regentenaristocratie. Deze visie op het stadhouderschap ging moeiteloos samen met het oude geloof in de Oranjes als de door God van oudsher aan Nederland geschonken redders en beschermers. In de politieke realiteit van de jaren 1780 en 1790 verdedigden de verlichte conservatieven de stadhouder dan ook niet slechts tegen de aanvallen van patriottische regentenzijde, maar zochten zij ook naar middelen ter versterking van zijn positie als Eminent Hoofd.'[161] Democraten, patriotten en staatsgezinden, die de soevereiniteit uitsluitend bij de Staten wilden leggen, konden niet bogen op een middeleeuwse traditie, maar wel bijvoorbeeld op de Acte van Verlatinghe uit 1581, waarmee de Staten-Generaal van een deel der Nederlanden koning Philips II afzwoer. De rol van de godsdienst, zolang die maar niet dezelfde als die van de Spaanse koning was, stond voor staats- en prinsgezinden buiten kijf: wat in Dordrecht werd bepaald, was net zo belangrijk als wat in 's-Gravenhage kracht van wet kreeg. Zo werd de Nederduits Gereformeerde Kerk vanaf 1579 praktisch een staatsgodsdienst, die na de Restauratie in de Nederlands Hervormde Kerk overging. Huwelijken moesten volgens de

richtlijnen van de Nederduits Gereformeerde Kerk worden gesloten, alleen gereformeerde dominees werden door de overheid bezoldigd, de kerken waarin zij preekten werden met geld van de overheid gebouwd en onderhouden, het openbaar onderwijs stond in het teken van de Bijbel en van de Heidelbergse catechismus en overheidsfuncties konden alleen door gereformeerden worden bekleed. Welnu, dat aan de vanzelfsprekende verwevenheid van kerk en staat in Frankrijk abrupt een einde gekomen was, beschouwde Bilderdijk als een angstwekkende voorbode van wat er ook in zijn eigen land zou kunnen gebeuren. Het werk van abbé Barruel, die vergaande goddeloosheid als oorzaak van de Franse Revolutie aanwees,[162] kon op zijn instemming rekenen. Dat van Jan Wagenaar bekeek hij in juli 1789 met des te meer argwaan, omdat het geschreven was ten faveure van Amsterdamse regenten die niets liever wilden dan sleutelen aan de constitutie. Wat de Franse Revolutie aan opgewonden negativiteit teweegbracht, concentreerde hij in de persoon van de staatsgezinde historicus, die hij verweet postuum het volk te hebben misleid. Wagenaar was in zijn ogen een man die 'slechts schaars de stof zijns werks en nooit zijn taal verstond', het ontbrak hem aan smaak, geleerdheid en vernuft, 'kinderlijk gehecht aan valse hersenschimmen' als hij nu eenmaal was en op bijna elke bladzijde 'de naakte waarheid' schendend zonder dat het 'blinde volk' dat in de gaten had.[163]

Tegelijkertijd liet Bilderdijk zich door trivialia in beslag nemen, zodat hij op 29 juli van dat jaar à la Maria Petronella zijn onverminderde passie voor haringen schriftelijk vastlegde in een brief aan zijn vrouw. Hij was opnieuw naar Amsterdam gereisd, ditmaal om zijn vader behulpzaam te zijn tijdens diens verhuizing naar de Prinsengracht. Daar woonde Izaac Bilderdijk tegenover het Mennistenweeshuis op kamers tot aan zijn dood in 1798. Zoals tijdens het overlijden van zijn moeder het geval geweest was, stuurde Catharina hem ook nu weer een tonnetje haringen, wat haar geen compliment opleverde maar op een raadselachtige berisping kwam te staan: 'De haring is wel ontvangen en aangenaam geweest, maar ik heb ze niet best gevonden, wat mij spijt.'[164] Om haar op een educatief hoger peil te krijgen verzocht hij haar een dag later in plaats van haringen een in het Engels geschreven brief te sturen.[165] De verhuizing van zijn vader duurde langer dan hij verwacht had en op die manier zou ze blijk van haar geschiktheid als echtgenote kunnen geven. Vanuit Amsterdam bleef hij zich blijkbaar zorgen maken over swedenborgiaanse ondeugden

als echtelijke koude en geestelijke luiheid, die haar onder de noemer van 'ledigheid' afstompten. Zelf beschouwde hij zich als een verre van productieve dichter, want op de publicatie van *De dood van Edipus* na, waaraan hij tien jaar gewerkt had, was er weinig poëzie onder zijn handen vandaan gekomen. Moest hij zich onderhand niet als een uitgediende soldaat in het vak der poëzie beschouwen? Dat vroeg hij zich hardop af, in de hoop dat anderen hem zouden weerspreken. Kollewijn behoorde niet tot hen, integendeel, met iets van spijt beantwoordde hij Bilderdijks retorische vraag als volgt: 'Zover zou het nog in geen 40 jaar komen!'[166] Terwijl hij over een mogelijkheid om de 'Ilias' in proza te vertalen nadacht, rijpte in Bilderdijk een ander plan om zijn poëtische impasse te doorbreken. Zou hij zich niet eens onledig kunnen houden met een vertaling van Boëthius' boek over de vertroosting van de filosofie? Tussen hem en de christelijke filosoof die in een cel op zijn terechtstelling in 524 na Christus wachtte, bestond meer dan één overeenkomst. Beiden waren het slachtoffer van andermans lasterpraatjes en van hun eigen rechtzinnigheid op politiek en religieus gebied, waartegen qua redeneerzucht hun machtige tegenstanders in de leer geen echt verweer hadden. Een vertaling van *De consolatione philosophiae* had hij in 1790 al grotendeels klaar, dat wil zeggen met uitzondering van liber drie t/m vijf, maar met de publicatie daarvan wilde hij voorlopig wachten. In het tweede deel van *Verspreide gedichten* (1809) treft men uitsluitend zijn vertaling of vrije navolging van Boëthius' gedichten aan. In de prozaïsche gedeeltes had hij zijn interesse inmiddels verloren, want troost putte hij toen volgens eigen zeggen niet langer uit de filosofie, maar uit het christendom.[167] In twintig jaar tijd schaafde hij aan de gedichten of 'metra' van Boëthius, waarvan er 35 afzonderlijk in de 'Schakeeringen' van Uylenbroek werden gepubliceerd.[168] De bijnaam van deze dichter en prozaschrijver, 'Romeinse Salomo', maakte de 'Dichtstukken van Boëtius' overigens verwant aan de 'Vertoogen van Salomo' waarmee ze gelijktijdig in boekvorm verschenen. Omdat Bilderdijk er tussen 1789 en 1792 het meeste werk aan verrichtte, zal bij de bespreking van zijn werkzaamheden in 1791 nader op de betekenis ervan worden ingegaan. In dat jaar genoten de 'metra' uit *De consolatione philosophiae* immers meer zijn belangstelling dan het proza.

In de loop van 1789 streden christendom, filosofie en klassieke oudheid beurtelings om zijn aandacht. In de figuur van Boëthius, wiens Romeinse achtergrond de band met zijn welsprekende voorgangers

bevestigde, werden christendom en filosofie verenigd. Eindelijk verscheen dan zijn navolging van Sophocles' *Oidipus te Kolonos* onder de titel *De dood van Edipus*. De plaats van handeling werkte hij uit de titel van deze tragedie weg, maar lichtte hij omstandig in de voorrede van zijn vertaling toe. Daarmee werd de Paardenheuvel in een buitenwijk van Athene bedoeld, een heilige plek, waar de Eumeniden huisden. Dat zijn geen Schik- maar 'Schrikgodinnen', zoals hij zegt,[169] die de schenders van levenswetten, zoals Edipus, furieus achtervolgen en tot waanzin drijven, totdat zij tot inkeer komen en de reikwijdte van hun wandaden ten volle beseffen. Dan veranderen de Schrikgodinnen ineens in Eumeniden, wat letterlijk 'Welgezinden' betekent. Edipus, die als moordenaar van zijn vader met zijn moeder getrouwd is, heeft genoeg wandaden gepleegd om door de Eumeniden achtervolgd te worden, ook al heeft de onthulling van Tiresias hem er pas de ogen voor geopend.[170] Hij wist immers niet wat hij deed, toen hij zijn wandaden pleegde, althans niet dat koning Laius zijn vader en koningin Jocaste zijn moeder was. In *De dood van Edipus* trachten zijn zoon Polynices en zijn oom Kreon hem bij hun strijd om de macht in Thebe te betrekken, maar Edipus doorziet hen en is niet langer meer in zijn eigen of andermans ambities geïnteresseerd. Hij wil slechts begeleid door de koning van Athene, Theseus, waardig sterven en daarin slaagt hij ook volgens zijn dochter Ismene, die hem net als zijn andere dochter Antigone van harte zijn 'verlossing' uit dit leven gunt.[171] Wat maakt deze Griekse tragedie zo bijzonder, dat Bilderdijk er tien jaar over deed om er een navolging of vrije vertaling van te maken? Het meest logische antwoord op die vraag is drieledig en voert de lezer terug in de tijd, toen hij tevergeefs voor zijn opvatting over de rei steun bij jonkvrouw de Lannoy probeerde te krijgen. Hij wilde laten zien, dat de rei een natuurlijk element in een tragedie kon vormen. Evenals in *Koning Edipus*, bestaat de rei in *De dood van Edipus* uit burgers, die niet alleen aan het einde van een bedrijf optreden, maar ook her en der actief aan de handeling deelnemen en haar tevens van commentaar voorzien. Nu kan men niet staande houden, dat de rei van Thebaanse en Atheense burgers grote verschillen in hun aanwezigheid op het toneel laat zien. Integendeel, in beide tragedies verwijst de rei als 'ik' en als 'wij' naar zichzelf, wat op een verwarrende manier het perspectief van één of meer toeschouwers in de zaal naar de dramatis personae op het toneel verlegt of omgekeerd (om hen individueel of collectief in staat te stellen com-

mentaar op de handeling te geven) en wat het publiek in de zaal wil doen geloven, dat de burgers één persoon zijn en dus ook met één mond spreken. Zo'n perspectivische dubbelrol van de rei maakt een allesbehalve natuurlijke indruk,[172] zodat Bilderdijk er ondanks de relatief grote bewegelijkheid van zijn reien niet in is geslaagd om een in technisch opzicht voorbeeldige tragedie te schrijven. De vraag waarom hij tien jaar over het schrijven van *De dood van Edipus* deed, laat zich na dit eerste van het drieledige antwoord opnieuw stellen. Wat de reien betreft, had hij beide tragedies immers ook in omgekeerd chronologische volgorde kunnen schrijven!

Heeft het misschien zo lang geduurd, omdat hij zijn ideeën over de episode wilde uitwerken? In zijn discussies met Feith, had hij getoond grote moeite met de episode in classicistische tragedies van Franse origine te hebben. Tussen de opvattingen van Aristoteles en die van Voltaire, Corneille en Racine bestond volgens hem een wereld van verschil.[173] De eenheid van handeling was hem zo dierbaar, dat die niet door een nevenintrige mocht worden ontsierd of verduisterd. Daarom verkoos hij de klassieke tragedie boven de classicistische en de Griekse van Aristoteles boven de Latijnse van Horatius. In de voorrede bij *De Dood van Edipus* benadrukte hij dit technische aspect van de toneelkunst: 'Zo ik iets bijzonders in dit stuk wil doen opmerken, is het de gelijkmatige afloop die erin heerst. Zonder verrassingen, die afbreuk aan de intrige doen, volgen de scènes elkaar gelijkmatig op en vanaf het eerste bedrijf is de toeschouwer met de ontknoping bekend. Ziedaar, wat de kracht van de toneeldichter toont!'[174] Het type drama dat aan zijn ideaal beantwoordde, was neoclassicistisch van aard en daarvoor had hij dankzij Van Goens steeds meer waardering gekregen.[175] Het kostte hem ontegenzeggelijk tijd om over de functie van rei en episode in een tragedie na te denken, maar toen hij definitief de balans wilde opmaken, was de tragedie onder zijn handen reeds in een neoclassicistisch treurspel veranderd. Het derde van het drieledige antwoord sluit daarmee beide voorafgaande antwoorden in. Dat hij zich werkelijk tot de edele eenvoud van Winckelmann voelde aangetrokken, blijkt uit wat hij er in zijn voorrede bij *De dood van Edipus* over zegt: 'Het ware vernuft, zeker van zijn weg, schroomt niet de toeschouwer bij de hand te nemen en waar het zichzelf alleen behoeft om zich van ieders aandacht meester te maken, paart het de grootste eenvoud in het ontwerp aan de rijkste bewerking en uitvoering, die de weelderigste der Franse vernuften in vergelijking dor

doet zijn.'[176] Alsof hij de edele eenvoud nog niet voldoende op de spits gedreven had, laste hij een vergelijking in. Hij had *De dood van Edipus* louter voor zijn genoegen geschreven, zo beweerde hij, bij wijze van 'dichterlijke uitspanning. En zo ik u er tegenwoordig deelgenoot van maak,-het is gelijk men een vriend tot de tafel vraagt, die men voor zichzelf heeft gedekt. Dat wil zeggen zonder ostentatie, niet als tot iets uitstekends, iets, dat niemand zo heeft, nee, maar om het te nemen zoals het is!'[177] Om de verwerpelijkheid van het Franse classicistische drama goed te doen uitkomen, trok hij de culinaire vergelijking door. Wie geen trek in zijn maaltijd had, kon op elk door hem gewenst tijdstip van tafel gaan: 'Hij heeft de vrijheid van mijn tafel op te staan en wil hij een Franse ragout, door velerlei ingrediënten onkenbaar, voor mijn eenvoudige spijs stellen, dan zal ik mij, zonder hartzeer daarover, bij de Atheense soberheid blijven generen.'[178] Liet hij nog eens goed zijn gedachten over rei, episode en de edele eenvoud van het neoclassicisme gaan, dan kon hij zijn ergernis over het Franse effectbejag niet onderdrukken. Een tragedie hoorde voor alles de eenheid van handeling te respecteren, aan episodische tierelantijnen had men in de Republiek niet de minste behoefte. Dus bleef hij erop hameren, 'dat de daad of het bedrijf slechts één is, en dat men door er vijf daden van te maken niet één treurspel, maar vijf treurspelen maakt'.[179] Eenheid in verscheidenheid wenste hij niet alleen in de schepping terug te zien, maar ook in een treurige afspiegeling daarvan op het toneel. Binnen die eenheid konden graduele verschuivingen in de richting van verscheidenheid op welk gebied dan ook,-politiek, toneel, huwelijk en godsdienst-, niet onvoorwaardelijk op zijn bijval rekenen.

Er is nog een minder logische verklaring te geven voor de betrekkelijk lange periode die tussen *Koning Edipus* en *De dood van Edipus* verstreek. Daarvoor dient men Bilderdijks persoonlijke bekeringsgeschiedenis voor ogen te houden. De eerste tragedie ademt door en door de geest van de klassieke oudheid, dat wil zeggen laat het noodlot zijn slopende werk doen zonder dat er een christelijke interpretatie van het fatum als zodanig of van de Labdaciden in het bijzonder aan te pas komt. Wel is het opvallend, dat de mislukte poging van koning Laius om zijn noodlot te ontgaan christelijk zou kunnen worden geïnterpreteerd. Het orakel van Delphi voorspelde, dat hij door zijn eigen zoon zou worden vermoord. Om dat te voorkomen laat koning Laius de kleine Edipus door een herder ombrengen.[180] In plaats

van hem te vermoorden legt deze hem echter te vondeling aan de voet van de Citheron, waarna de koning van Korinthië zich als een vader over Edipus ontfermt. Wie niet gelooft in een vrije wil, maar des te meer in predestinatie, kan in het lot van koning Laius een bevestiging zien van zijn calvinistische geloofsopvatting, want ondanks de schijn van het tegendeel is 's konings wil geen wet gebleken en stond de uitkomst van het orakel van Delphi al van tevoren vast. In de tweede tragedie erkent Edipus volmondig, dat hij zijn eigen vader en moeder kwaad heeft berokkend. Zonder zich daarvan op het moment zelf bewust te zijn, heeft hij zijn vader vermoord en is hij getrouwd met zijn moeder. Maakt onwetendheid het door hem bedreven kwaad minder erg? Nee, hij heeft de ergste zonden op zich geladen en zal daarvoor moeten boeten. Welnu, Bilderdijk gebruikt in de tweede tragedie een woord, dat men moeilijk anders dan christelijk duiden kan: 'verlossing'. Ismene en Antigone gunnen hun vader zijn 'verlossing' uit dit leven, waarmee zij als goede dochters niets christelijks kunnen hebben bedoeld. Zij hopen 'slechts', dat hij niet langer hoeft te lijden en toch speelt er letterlijk op de achtergrond een zelfs door Theseus niet geheel en al opgehelderde ontferming van goddelijke aard een rol. Edipus blijkt te zijn uitverkoren, want hij ziet een god de handen naar hem uitstrekken.[181] Door een rechtstreeks ingrijpen van *'s hemels mogendheid*[182] wordt hij…ten hemel opgenomen, maar Bilderdijk laat in het midden wat daaronder precies moet worden verstaan. De traditionele voorstelling van de Hades, met zijn 'onderaardse kreits en Stygiaanse strand',[183] lijkt hier een christelijke aanvulling te krijgen, waardoor op zijn minst een merkwaardige mengvorm van licht en duisternis ontstaat. Hoewel het niet valt te bewijzen, kan de lange periode tussen beide tragedies ook worden toegeschreven aan Bilderdijks poging om twee werelden met elkaar te verzoenen, die weinig of niets met elkaar gemeen hadden. Het rijk van licht en duisternis staat zo bezien model voor wat het blinde noodlot in Edipus uitwerkte, toen hijzelf nog over zijn gezichtsvermogen beschikte en toch niet inzag wat voor kwaad hij aanrichtte. Gaandeweg begon hij de omvang en diepte van zijn schuld te beseffen, waarna het leven voor hem ondraaglijk werd. Nog afgezien van voorvaderlijke schuld in families als de Tantaliden en Labdaciden wijst het schuldbesef, waarvan hij aanvankelijk geen idee heeft, op een ongewone variant van wat christenen als de grootste zonde beschouwen, namelijk de erfzonde. Willens en wetens heeft geen chris-

ten die bedreven en toch wordt die hem of haar zwaar aangerekend. Wat dat betreft, lijdt iedere christen in zekere zin aan een 'oedipus-complex'! Klopt deze theorie, dan zou Bilderdijk na het verschijnen van zijn eerste tragedie er tien jaar over gedaan hebben om het begrip 'noodlot' met kernbegrippen uit de calvinistische leer als 'predestinatie' en 'erfzonde' te verzoenen, alvorens zijn tweede tragedie het licht te doen zien. Dat hij zich van een spanningsveld tussen christendom en Griekse mythologie zeer bewust was, blijkt uit zijn langdurige worsteling met het stoïcisme, dat hij pas halverwege zijn studententijd afzwoer.[184]

Hoe dat ook zij, wie als toneeldichter zo diep nadacht als Bilderdijk over wat hij had geschreven en zou gaan schrijven, moet ook het gemakkelijk behaalde succes van zijn collega's in zijn overwegingen hebben betrokken. Hoe kon het, dat hijzelf met twee onopgevoerde tragedies bleef zitten, terwijl een populaire dramaturg als Jan Nomsz de ene na de andere overwinning op het toneel behaalde? Bij alle zwaarwichtigheid hem eigen, meende hij diens succes te kunnen verklaren door op zijn eigen gebrek aan spontaniteit te wijzen. Viel dat niet te herleiden tot de ondoordachte bevliegingen van een ander? Nu was Jan Nomsz een broodschrijver met sterk wisselende opvattingen op politiek gebied, waardoor men hem anders dan in Bilderdijks geval openlijk van opportunisme verdacht. Viel het succes van Nomsz aan oppervlakkigheid toe te schrijven, dat wil zeggen aan spontane stellingnames die expressiever waren dan met hun inhoud overeenkwam? Was er niet sprake van zelfbedrog in een tragedie als *Hassan, of de Algerijnen*, waarin de al te standvastige en verstandige slavin Fatima de oude bei van Algiers duidelijk weet te maken, dat hij van zijn liefde voor haar moet afzien? Had hij, Bilderdijk, niet veel beter dan Jan Nomsz in de gaten, hoe het liefdesleven tussen een bei en een slavin zich in werkelijkheid afspeelde? Had hij trouwens zichzelf ook niet bedrogen, toen hij dacht zijn eigen huwelijksperikelen te kunnen negeren door zich op zijn werk toe te leggen? Natuurlijk kon men geen groots bestaan opbouwen zonder de liefde daarin op een of andere manier een plaats te geven, al was het alleen maar omdat men zijn eigen seksuele instincten niet kan onderdrukken. Op dit moment in zijn overwegingen aangekomen, ontsnapte hem een gelegenheidsvers, dat er (anders dan in veel negentiende-eeuwse imitaties) een psychologisch knappe samenvatting van geeft. Het is een qua toon superieur gedicht, waarin Jan Nomsz een veeg uit de pan

krijgt, terwijl hij zichzelf eigenlijk de maat neemt. Niet toevallig last hij een vergelijking met zijn al te lang veronachtzaamde herdersliefje Lykoor in:

> Ik ondernam de min in 't zuchtend hart te smoren,
> En droeg, Lykoor ten spijt, mijn roem op 't groots bestaan.
> Maar 't gruwzaam wicht herleeft, mijn poging is verloren,
> En 't pas bevrijd gemoed neemt nieuwe ketens aan.
> Wat vleit ge u, gij die eens voor 't juk der liefde bukte?
> Wat is uw zegegalm? Ach, niets dan wat gebroms!
> Aan welk een drift zich ooit het mens'lijk hart ontrukte,
> De min, wanneer hij sterft, speelt *Hassan* van Jan Nomsz.[185]

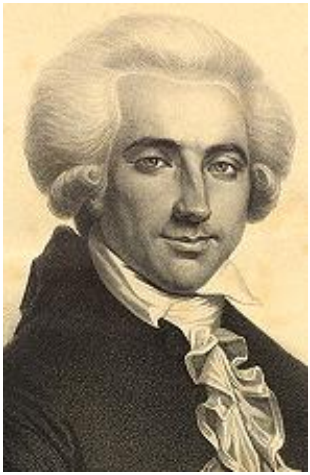
Door er als titel 'Zelfbedrog' boven te zetten en, zoals voor hem gebruikelijk was, nergens van de rede te reppen als een beproefd middel om zijn hartstocht in bedwang te houden, maakte hij er een typisch bilderdijkiaans gedicht van.

Zo stond het jaar 1790 vooral in het teken van reflectie, maar met een kribbige ondertoon. Uylenbroek had het gewaagd hem een gelukkig Nieuwjaar toe te wensen. Wat had dat voor zin? Indien hij als uitgever voor zijn 'kunstvriend' Helmers een goed woordje deed, was dat begrijpelijk. Dan ging hij zijn bevoegdheden tenminste niet te buiten. Helmers' lofdicht in drie zangen *Socrates* getuigde inderdaad van een 'dichterlijk genie', dat 'alle aanmoediging verdient': 'Wees zo goed hem mijn dankbaarheid en achting over te brengen en (meent u dat het hem genoegen zal doen) voeg er gerust bij, dat ik veel, zeer veel schoons in zijn werk vind, dat hij de rechte smaak heeft en die toch behoude!'[186] Daarentegen kon Bilderdijk geen begrip voor obligate nieuwjaarswensen opbrengen: 'Het helpt mij dus even weinig, dat u mij nog vele jaren van een nuttig leven toewenst, als dat u een oester veel vliegdagen of een kreupele veel dagen van koorddansen toewenst.'[187] Aan Loosjes schreef hij op 12 januari, dat hij eindelijk had begrepen, hoe men Homerus diende te vertalen: 'Ik begrijp met u, dat de vertaling in proza moet zijn. Verscheidene malen heb ik beproefd brokken in verzen te brengen, maar dat heeft mij nooit voldaan. Al bracht men het tot een goede aanvang, de lengte van het werk zou de dichter stomp maken en zijn verzen hoe langer hoe gemakkelijker, maar tevens zenuwlozer en zonder klank doen worden.'[188] Nee, een prozaïsche vertaling van Homerus was beslist ver-

kieslijker dan een poëtische, waarmee hij zijn eigen vooroordeel tegen proza weerlegde. Van onderlinge samenwerking kon het wegens zijn drukke werkzaamheden niet komen, dus moest Loosjes maar zelf met Homerus aan de slag gaan: 'Nu ik in mijn tegenwoordig vak moet wroeten, en wel met des te meer ijver en volharding, naarmate ik van dag tot dag voel het niet langer te zullen kunnen uithouden, nu moet ik dat voorstel volstrekt afwijzen en mij (met heel mijn hang naar Homerus) ermee vergenoegen u tot de onderneming buiten mij aan te zetten.'[189] Wat hield hij niet langer uit, de stress door hem als advocaat opnieuw ondervonden, ondanks de inzet van stagiaires om zijn werkdruk te verminderen, de politieke heibel in de Republiek die, nu de democraten in Frankrijk gewonnen hadden, het optreden van patriotten in grote steden als Utrecht en Amsterdam doldriester dan ooit maakte, of zijn eigen nervositeit waardoor hij zich geestelijk ziek voelde? Hij wist het zelf niet en koos wellicht voor een algemene omschrijving van zijn psychische gesteldheid, omdat er meerdere factoren tegelijk van invloed op waren. Met Loosjes was de verstandhouding overigens zo goed, dat hij als homo dialecticus de speelruimte tussen hen niet groter wilde laten worden dan strikt nodig was. Hij deed hem in dezelfde maand vertrouwelijke mededelingen over zijn voorouders,-van wie er één door dragers met oranjeversiersels op hun hoed ter aarde was besteld-, en hield hem als patriot wel nominaal voor vaderlandslievend, maar zegde hem tegelijk de wacht aan: 'Ik heb u altijd voor een eerlijk man gehouden, door opvoeding, indrukken, verbloemde voorstellingen en onkunde van het wezenlijke doel der hoofden, aan een partij verbonden, waarvan de naam zelf iedereen interesseerde en waartoe mogelijk meer eerlijke lieden behoorden dan in mijn partij. Ik hield u dus noch voor puur democraat, noch voor vijand van het stadhouderschap. Ik zag in de hoofden van uw partij Venetiaanse aristocraten, die de democraat uithingen. Ik herkende hen, zeg ik, als zodanig, want zij hadden zich aan mij doen kennen. En ziedaar, waarom ik het tot mijn plicht moest rekenen hen tegen te werken, en het stadhouderschap, dat het bolwerk der burgerlijke vrijheid tegen de aristocratie hoort te zijn, op zijn sterkst aan te kleven.'[190] Ten gevolge van de Franse Revolutie beheersten de oude tegenstellingen tussen patriotten en orangisten het straatbeeld, als een afspiegeling van het politieke toneel, precies zoals dat vóór de inval van de Pruisische troepen zichtbaar was geweest aan de zwarte kapellen die men bescheiden op de revers van zijn jas droeg of aan

de oranje strikken, linten en spelden die men uitbundig op hoeden en mutsen had bevestigd, om van kousen in de nationale driekleur, kamizolen en vesten in grauwe kleuren ter ere van het grauw gedragen en de plotselinge aanschaf van witte keeshonden in menig huisgezin nog maar te zwijgen.[191]

Nog geen maand later logeerde hij bij de Elters in Amsterdam, die sinds hun huwelijk bij de kinderloze nicht van zijn schoonmoeder Adriana van Onna waren ingetrokken. Haar grillen en voortdurende ziektes vergden de volle aandacht van Catharina, die haar man van tijd tot tijd op onderzoek uitstuurde om het effect van beide op de omvang van hun erfenis te peilen. Naarmate de hoogbejaarde dame lichamelijk inteerde, scheen haar kapitaal toe te nemen, zodat ze zich regelmatig in de aandacht van haar Haagse achternicht mocht verheugen. Bilderdijk was in Amsterdam om een portret naar een tekening van een zekere Izaak Schmidt gegraveerd door M. de Sallieth te keuren. Uylenbroek wilde die voor één van zijn uitgaven gebruiken. Een tikje zelfvoldaan, maar ook optimistisch tegen beter weten in, staart de dichter recht in de camera, althans die anachronistische indruk krijgt men, wanneer men deze kopergravure beziet. De zelfspot van een geamuseerde betweter, die de gevaren van de buitenwereld vooral niet wil onderschatten maar als Constantijntje met een 'lodderoog' beziet,[192] spreekt uit zijn gelaatstrekken. Met dezelfde lepe blik in zijn ogen, naar men zich moeiteloos voorstellen kan, berichtte hij aan zijn vrouw: 'Ik ben bij zuster Elter gelogeerd, alwaar ik alles wel heb bevonden, behalve nicht Van Onna, die deerlijk ligt te kermen van pijn en in levensgevaar verkeert.'[193] Waarschijnlijk maakte hij van de gelegenheid gebruik om zijn vader op de Prinsengracht te begroeten. Beiden, vader en zoon, woonden op een gracht die geheel en al aan hun politieke voorkeur beantwoordde. Behalve over de stadhouder, zal Izaac Bilderdijk ook ongevraagd zijn mening over de gezondheid van zijn zoon hebben gegeven, want sinds hij met de inning van belastinggelden officieel niets meer te maken had, was de boerhaaveaanse arts in hem herontwaakt. Als panacee tegen kwalen van nerveuze aard placht hij beweging voor te schrijven, maar in moderne tijden wedijverend met de guillotine was hij meer en meer verzot op aderlaten geworden. Als kind reeds onder de indruk van het daarvoor benodigde instrumentarium liet Bilderdijk zijn vader begaan, zodat zijn bezoeken aan de Amsterdamse Prinsengracht in de jaren '90 zelden zonder bloedvergieten verliepen.

Bilderdijk in 1790
(kopergrave van M. de Sallieth naar een tekening van Izaak Schmidt)

Tijdens zijn reizen in een Hollands landschap viel hem de veranderlijkheid der seizoenen op, waaraan hij een psychologische vertolking gaf in een naar Horatius vervaardigd gedicht uit 1790, dat *Onbestendigheid* heet. Hoewel natuurlyriek hem als stadmens niet lag, schetste hij het voorjaar in even simpele als geraffineerde bewoordingen (waarop later Jan van Nijlen het patent zou krijgen):

> De sneeuwjacht is verjaagd, het groen keert in de velden
> Op boom en tak weerom:
> De wat'ren, die nog korts hun oevers oversnelden,
> Gaan krimpende terug en vallen in hun kom.[194]

Wat een geest van harmonie ademt, blijkt bij nadere beschouwing één en al onrust te zijn. Actuele woelingen die onder het mom van democratie hun uitwerking op de politiek van Frankrijk en de Republiek niet misten, stelden niet alleen Bilderdijk voor raadsels. Zijn zwager in Amsterdam, als notaris juridisch geschoold, vroeg hem bijvoorbeeld naar de wettelijke bescherming die een minderheid geniet, wanneer de overgrote meerderheid in 's lands vergaderzaal een haar onwelgevallig of zelfs bedreigend besluit neemt. Of die minderheid uit orangisten of girondijnen bestond, deed er verder niet toe. Uit erkentelijkheid voor de onlangs genoten logeerpartij op de Keizersgracht in Amsterdam wilde Bilderdijk zijn 'broer' daarop wel een in

staatsrechtelijk opzicht verantwoorde reactie geven: 'Ziedaar, waarde broeder, mijn antwoorden, die op de gronden van het staatsrecht (de natuur en goede orde toebehorend) en tevens op de uitspraken van burgerlijke en geestelijke rechten gebaseerd zijn.'[195] Hij nam zijn 'broer' serieus, maar wilde zelf ook door hem serieus genomen worden: 'Ik heb over dat werk nog eens een zeer ampele memorie van toelichting voor een politiek college ener voorname stad moeten opstellen, waarin ik dit alles heb betoogd. Maar er geen afschrift van mogende houden, heb ik haar niet bewaard, om u te kunnen suppediteren, zoals ik anders zou doen.'[196] Wat vooral uit het antwoord van Bilderdijk blijkt, is zijn democratische gezindheid en politieke tolerantie. De vraag van zijn 'broer' in subvragen onderverdelend gaf hij het volgende antwoord op de vraag, of een lid van de Statenvergadering de zaal mocht worden uitgezet en van verdere deelname uitgesloten: 'Ofschoon de meerderheid ten aanzien van de vota de gehele vergadering verbeeldt en het gezag der gehele vergadering in zich sluit, zo spreekt het echter vanzelf, dat dit zich bepaalt tot de objecten, waarover haar het recht van voteren gegeven is. En dus heeft geen meerderheid van een vergadering (hoe groot ook) het recht om één der leden uit te zetten (ja, zelfs niet, om gedurende enige deliberaties één harer leden buiten te doen staan.'[197] Met deze zienswijze verdedigde hij de tegenstem die Joan Derk van der Capellen tot den Pol jarenlang in de Gelderse en Overijsselse Staten had laten horen en keurde hij diens tijdelijke uitsluiting als onwettig af.[198] Op meerdere subvragen van praktische aard buitengewoon accuraat antwoord gevend, stelde hijzelf een aantal hypothetische vragen: 'Voorts moet ik hier nog bijvoegen, dat indien een vergadering rechtsgeldigheid heeft, het bovenstaande wel standhoudt, maar wegens omstandigheden duizenderlei uitzonderingen lijden kan, ofschoon de generale regel ook dan in alle procedés ongeschonden moet blijven. Bijvoorbeeld: het Hof vindt één zijner leden schuldig aan misdaad. Moet het dat lid niet uitzetten, niet buiten doen staan? Nee, het moet bij meerderheid van stemmen tegen dat lid informatie of andere provisie van Justitie decerneren, krachtens welk decreet die persoon dan naar rechten incapabel wordt om, zolang hij sub reatu is, te fungeren. Maar over welk middel beschikt een president of meerderheid van een vergadering, die door één enkeling in beroering wordt gebracht, om de rust en orde te handhaven? Niet anders dan dat de president zo'n lid silentium imponeert. Maar indien dat lid niet obedieert? Dan

heeft één van beide plaats: of men kan de vergadering houden, of de brutaliteit van dat lid gaat zo ver, dat men daartoe niet kan overgaan. In dat laatste geval is er een staat van oorlog en dan kan de vergadering op haar kamer, gelijk ieder in zijn huis, geweld gebruiken voor dat ogenblik tegen de feitelijke aanranding die zij ondergaat.'[199] Hier doet het gegeven antwoord afbreuk aan de eerder geroemde accuratesse, want schuilt er niet een tegenstrijdigheid tussen het eerste en laatste deel van zijn staatsrechtelijke opvattingen over de uitsluiting van een lid? De Nationale Conventie in Frankrijk moet volgens deze zienswijze in permanente staat van oorlog hebben verkeerd, wat met Bilderdijks werkelijk gevoelen overeenkwam, maar een lid als de Gelderse jonker had op grond van een niet door hem erkende verplichting om er verder het zwijgen toe te doen met geweld uit de Statenvergadering mogen worden verwijderd. De formulering 'een silentium imponeren' in de zin van iemand 'een spreekverbod opleggen' roept al meteen de vraag op: wat als iemand zich door het hem opgelegde spreekverbod niet laat 'imponeren' en zich er dus niets van aantrekt? Een andere reden om het gegeven antwoord met gemengde gevoelens te bezien is de huiselijkheid die Bilderdijk betracht. Geweld in de kamer of het parlement is volgens hem onder voorwaarden toegestaan, zoals dat ook in een huiskamer niet valt uit te sluiten. Besefte hij niet, dat hij met zo'n vergelijking de Franse Revolutie in huis haalde?

Kennelijk zag Samuel Elter het bezwaarlijke van zijn zwagers redenering ook in, want op 11 maart antwoordde deze opnieuw op dezelfde aan hem gestelde vragen. Dat beiden een hoge dunk van democratie als staatsvorm hadden, lijdt niet de minste twijfel. Natuurlijk had de meerderheid het voor het zeggen in een democratisch tot stand gekomen volksvertegenwoordiging, maar net zo wezenlijk was het dat er binnen politieke colleges met de opvattingen van de minderheid rekening werd gehouden. In zijn idealisme ging Bilderdijk het probleem van de mogelijke uitsluiting van een lid aanvankelijk uit de weg. Geen meerderheid mag een lid van de minderheid in het parlement het zwijgen opleggen, zo betoogde hij. Zo'n lid heeft 'zonder enige exceptie' recht van spreken en 'dit is des te klaarder,-en maakt de absurditeit om aan de meerderheid enig oordeel over het al of niet aannemen van protesten enz. toe te schrijven, des te aanstotelijker-, daar het evident is, dat een protest altijd een oppositie tegen het gedeclareerd begrip der meerderheid inhoudt, en dat die opposi-

tie zelfs het wezen of de essentie van elke zodanige aantekening uitmaakt.'[200] Dat de kern van het probleem in eerste instantie niet in de omgang van de meerderheid met de minderheid in een parlement ligt, maar in een minderheid die haar zin ten koste van de meerderheid doordrijft, scheen niet tot hem door te dringen, al erkende hij dat er toch een 'exceptie' op het recht van spreken van een lid in het parlement bestond. Wanneer dat zich namelijk bediende van 'injurieuze of honende' woorden, mocht het alsnog de vergaderzaal worden uitgezet.[201] Opnieuw gaf hij daarmee iedere voorzitter van een politiek college onbedoeld een stok in de hand om Gelderse jonkers buiten de deur te houden of een spreekverbod op te leggen, terwijl hij de vraag wie over welke militaire, justitiële, sociale en economische machtsmiddelen beschikte om zijn gelijk desnoods af te dwingen buiten beschouwing liet. Men zou de jakobijnse minderheid in het Franse parlement die zich voor het uitspreken en voltrekken van het doodvonnis van Lodewijk XVI verklaarde intolerant kunnen noemen, omdat zij haar zin ten koste van de girondijnse meerderheid *met geweld* wilde doordrijven. In plaats van de democratische hoffelijkheid op de spits te drijven en toegeeflijk tegenover een minderheid te staan had die meerderheid zich juist intolerant tegenover de steeds manifester wordende gewelddadigheid van iedere intolerante volksvertegenwoordiger afzonderlijk moeten opstellen, maar dat gebeurde niet.[202] Wat Bilderdijk onder 'injurieuze' woorden verstond, was te onduidelijk om het tij van het verbale geweld te keren, dat wil zeggen verschafte enerzijds een alibi aan een kwaadwillige meerderheid om een tegenstander het zwijgen op te leggen, zonder dat zijn leven daarmee gemoeid was, en anderzijds een niet denkbeeldige guillotine aan parlementaire oproerkraaiers die hun tegenstanders voor eeuwig het zwijgen wilden opleggen. Beide interpretaties had hij niet op het oog, want hij wenste een welwillende meerderheid in het alleruiterste geval een instrument in handen te geven om een oproerkraaier monddood te maken, indien deze 'in strijd met de wet' zijn mening over iets kenbaar maakte.

Typerend voor het gemak waarmee Bilderdijk vraagstukken op het gebied van het staatsrecht en huiselijke gebeurtenissen wist te combineren is de manier waarop hij in dezelfde brief aan Samuel Elter nicht Van Onna ter sprake bracht. Waarom zij 'deerlijk' lag te kermen van de pijn, werd dankzij het slot van deze brief duidelijk: 'Het doet ons pijnlijk aan om de nare situatie van nicht Van Onna te vernemen.

Het doorliggen is aan personen van hoge jaren zeer eigen en dikwijls dodelijk, en dus heb ik mij wel kunnen voorstellen, wat u over haar schrijft. Haar lijden moet vreselijk zijn en och, of we haar enige verlichting, enige verkwikking konden toebrengen! Groet haar van ons en breng haar (bid ik u) onze hartelijk deelname en oprechte affectie over.'[203] Catharina zal hem tot dit blijk van medeleven hebben geïnspireerd, waaraan een zeker eigenbelang niet vreemd was. In de maanden hierna bleef hij over het democratisch gehalte van de Franse Revolutie nadenken. In *Een eeuw strijd om Bilderdijk* heeft Pieter Geyl een poging gedaan om 's dichters gedachtegang onder woorden te brengen. Volgens deze Utrechtse hoogleraar in de geschiedenis, zelf niet vrij van politieke betrokkenheid als verzetsheld in de Tweede Wereldoorlog en voorstander van Groot-Nederland, liet Bilderdijk zich door de Franse Revolutie staatsrechtelijk op sleeptouw nemen. Was hij vóór de inval van de Pruissiche troepen een tegenstander van het absolutisme geweest, daarna zou hij onder het steeds gewelddadiger wordende karakter van de Franse Revolutie in het absolute koningschap een redmiddel voor de staat hebben gezien om 'de band van orde alom baldadig losgereten' te herstellen.[204] In *De Alleenheersching* (1793), waaruit het voorafgaande citaat afkomstig is, zou hij een pleidooi voor het absolutisme hebben gehouden als iets wat noodzakelijk tegenwicht aan het streven van de Franse koningsmoordenaars moest bieden. Tussen 1790 en 1793 zou zich deze geestelijke ommezwaai in hem hebben voltrokken, en inderdaad, wie op de provocerende titel afgaat, is geneigd om Geyl gelijk te geven. Het eerste deel van zijn analyse is zonder meer juist, want de oude leus indachtig[205] was Bilderdijk stellig van mening dat Oranje en de vrijheid een hechte band vormden: 'De oligarchie en haar aristocratische allures krenkten hem in zijn zelfgevoel. Teisterbant was in zijn dromen de afweer daartegen, en in zijn wakend leven bracht het hem ertoe Oranje samen met de oude burgervrijheden te verheerlijken.'[206] Maar het tweede deel daarvan bevat meer dan één historische onjuistheid. Volgens Geyl had Bilderdijk weinig of niets met de *Reflections on the Revolution in France* (1790) van Burke op, wiens conservatieve standpunt over het ontstaan van de Franse Revolutie hij niet gedeeld zou hebben: 'Alle veranderingen die we tot nu toe hebben ingevoerd, zijn gebaseerd op het beginsel van eerbied voor de oudheid.'[207] De man die nu juist één en al 'eerbied voor de oudheid' was, zou niets meer van het al dan niet klassieke verleden wil-

len weten: 'De geesteshouding van Bilderdijk was precies verschillend. Hij stiet heel de traditie van vóór de Revolutie van zich af: de Acte van Verlatinge, de regentenpartij, het stadhouderschap als beschermer der gemeente.'[208] In plaats daarvan hield hij een krachtig pleidooi voor het absolute koningschap in *De Alleenheersching*. Wie hem echter over de juiste staatsrechtelijke opvatting van een begrip als 'democratie' het woord heeft horen voeren in brieven aan zijn zwager Samuel Elter en de vermeende lofzang op het absolutisme leest, ontdekt geen geestelijke ommezwaai in zijn denken, integendeel, eerder een evolutionaire voortzetting daarvan. Tussen het Eminente Hoofd en de Deense alleenheerser bestond nauwelijks enig verschil. Bilderdijk betoogde de oude leus indachtig, dat vrijheid 'ons hoogste gevoel', zo niet onze hoogste 'wellust' uitmaakt.[209] Wat kan nog meer dan 'liberté' in strijd met het absolutisme zijn? In de voorwaardelijke sfeer kondigde hij aan, dat een alleenheerser zich vooral niet moet spiegelen aan machtigen, die tronen voor zichzelf oprichten en het volk, 'dat eigen knuisten knaagt', onderwerpen aan een wreed regime.[210] Wie zich 'met des burgers erfdeel' vetmesten,-koningen of oligarchen die zich als koningen gedragen-, leiden weliswaar een leven in overvloed, maar verpesten 'zede en hart' van het onderworpen volk.[211] Nee, anders dan Geyl het deed voorkomen, ontwikkelde Bilderdijk zich niet van een subtiel Oranjegezinde vrijheidsminnaar tot een botte voorstander van tirannie.

Waarschijnlijk wilde Geyl zich tegen Carel Gerretson afzetten, want hij hekelde diens 'brede omhaal van cultuurhistorische beschouwingen', die op hem (ten onrechte) een komische indruk maakte.[212] Volgens zijn dichterlijk aangelegde rivaal was Bilderdijk een reactionair noch een absolutist, maar een man voor wie de revolutie lang geleden tijdens de Reformatie had plaatsgevonden, waarna de geschiedenis zich slechts geleidelijk aan verder ontwikkelde. Ging het in politieke en godsdienstige termen om de vraag wat wenselijk was, evolutie of revolutie, dan schaarde Bilderdijk zich 'consequent, zij het zeer dikwijls onhandig en onvast in de toepassing' achter de eerste optie.[213] Hij verwierp ('ontkende' in het jargon) de Franse Revolutie niet, maar wel wat haar van de Reformatie onderscheidde. Hij was dus eerder een contrarevolutionair, voor wie de revolutie in Germaanse landen een gepasseerd station was, dan een antirevolutionair die zich principieel tegen de toepassing van Romaanse hervormingen verzette.[214] In zijn visie op Bilderdijk ging Carel Gerretson ervan uit, dat de

geschiedenis volgens vaste lijnen van Gods plan verloopt. Een willekeurig Bijbelse norm en een wereldschokkende gebeurtenis hebben met elkaar 'de erkentenis gemeen, dat het begrip dezer norm (niet de norm zelf) zich met de eeuwen wijzigt, zodat het wereldgebeuren dus de immer veranderende modaliteit is van een onveranderlijk idee.'[215] Het past daarin niet van volkssoevereiniteit te reppen, alsof een maatschappelijk contract de ware gezagsverhoudingen zou kunnen wijzigen. Reeds toen hij zich verdiepte in het natuurrecht, huldigde Bilderdijk dit standpunt. Of en wanneer hij dat in de *Reflections on the Revolution in France* van Edmund Burke las, is daarom van minder belang dan de vaststelling dat hij er ruim vóór het uitbreken van de Franse Revolutie conservatieve ideeën op na hield. Een totaal andere kwestie is de door Carel Gerretson aangevoerde reeks argumenten ter rechtvaardiging van zulke ideeën, waarbij Bilderdijk nog zo instemmend geknikt kan hebben, zonder dat daaruit een algemene geldigheid valt af te leiden. In zijn afwijzing van de positieve volkssoevereiniteit zou hij op grond van deze aan het natuurrecht ontleende argumenten 'geheel gerechtvaardigd' zijn en wel omdat 'de sociologie ons in een overgroot aantal experimentele studies heeft geleerd, dat het gezag nimmer ontspruit uit een opdracht, maar een natuurlijk, origineel feit is. Waar ook gezag zich gelden doet, zowel in de kring van spelende schoolknapen, in de verzamelhut der primitieve volkeren of in de hoogste vormen van het sociale leven, overal wordt het van de zijde van de gezaghebber opgelegd, en van de zijde der onderdanen geduld.'[216] Op grond van dezelfde argumentatie zou negatieve volkssoevereiniteit wel geoorloofd zijn, want als een koning niet deugt doordat hij aantoonbaar tegen Gods wetten in handelt,-niet ten koste van zichzelf, maar van zijn onderdanen-, mag hij worden afgezet.[217] In 1790 koesterde Bilderdijk tal van ideeën, zo kan men samenvattend opperen, die hem als een verlichte aartsconservatief doen kennen. Afkerig van twee uitersten,-het absolutisme ter ener zijde en het maatschappelijk contract ter andere zijde-, koos hij met zijn honger en dorst naar universele kennis en inzicht zijn eigen weg die op behoud van het goede gericht was.

Om dat conservatieve aspect van zijn denktrant nader te definiëren heeft men vooruitwijzend of terugkijkend (dat hangt van het gekozen perspectief af) de ondergang van het ancien régime wel eens vergeleken met *De ondergang der eerste wareld* (1809) en vervolgens geconstateerd: 'De onopgeloste paradox tussen revolutie en behoud,

tussen strijd en de uiteindelijke zinloosheid daarvan die de kern was van heel Bilderdijks eigen complexe, geniale en heftige persoonlijkheid, herhaalde zich in de impasses waarin hij zich met de intrige van zijn epos verstrikte en in de intriges, die hij keer op keer in zijn eigen levensgeschiedenis moest ontwaren. Inderdaad, men begrijpt Bilderdijk slecht, of zelfs in het geheel niet, als men in hem slechts de verdediger van de oude orde tegen de Franse Revolutie ziet; hij was niet minder een revolutionair dan de revolutie zelf. Alleen, *zijn* revolutie was een andere dan die van 1789 en het was de ongelukkige conjunctie van deze en zijn eigen revolutie die hem zo verwarde.'[218] Of hij er meer door verward dan ontsteld werd, laat zich niet eenvoudig vaststellen. Wat op anderen een verwarrende indruk maken kon,-zijn preoccupatie met de Franse Revolutie die voor zover zij negatief was niet met sympathie voor de aristocratische standenstaat gepaard ging-,[219] was voor hemzelf een uitgemaakte zaak. Men zou zelfs van een erezaak kunnen spreken, waar het de verdediging van Teisterbantse idealen versus regenteske dwangmaatregelen betrof. De afschaffing der standenmaatschappij moet hij als een horreur hebben ervaren, nadat het gelijkheidsideaal hem eerst verwarrend zal zijn voorgekomen.[220] Een diepe ontsteltenis over de aantasting van een van oudsher bestaande hiërarchie, als gevolg waarvan het Joodse volk boven alle andere volkeren was uitverkoren, beheerste zijn denken al vóór het uitbreken van de Franse Revolutie. Gods klassenjustitie, of het nu de ongelijkheid tussen Kaïn en Abel of tussen Jacob en Esau betrof, kon hij een plaats geven zonder erdoor verward of ontsteld te geraken, maar de trias politica van Montesqieu niet.[221] Zijn op pessimisme gestoelde levenservaring behoedde hem voor al te hevig gevoelde teleurstellingen, terwijl zijn verwachting over de spoedig terugkerende Messias hem een perspectief in de moeilijkste omstandigheden bood. Zo bezien kon hem zelfs ten tijde van de Franse Revolutie geen persoonlijk onheil overkomen, want 'Hij nadert! Beeft, o Vorstenhoners!'[222] Er mocht dan door de verkondiging van het gelijkheidsideaal iets misgegaan zijn met de individuele vrijheid van velen, toch waren zij in de ergste nood hun redding nabij. Ja, hoe erger die nood zou worden, hoe eerder de wederkomst van de Messias een feit zou zijn. Een zeker masochisme was hem in deze jaren niet vreemd, waardoor hij in een alternatieve verkondiging van de Blijde Boodschap de antichrist diens kunstjes reeds zag vertonen.

Dat de vrijheid door het gelijkheidsideaal ernstig in gevaar werd gebracht, verwoordde Bilderdijk door te ontkennen dat zij de hoop kon zijn van 'onverlaten, wier breidelloze wil elkander tegenstreeft'.[223] Gelijkheid betekende immers bij het ontbreken van een opperste soeverein, zoals de koning, dat de vrijheid 'geen aanhang' onder de 'verdeelde Staten' kon krijgen.[224] Dit type redenering dat in het gelijkheidsideaal niet de minste vrijheid bespeurde, terwijl de macht der ci-devants gebroken was, komt men vaker tegen. Blijkens zijn bezwaren tegen de progressieve geest der eeuw was Isaäc da Costa van mening, dat slavernij met alle onvrijheid die zoiets met zich meebracht, als een van God gegeven orde tussen mensen onderling in stand moest worden gehouden. Met de kortzichtige pedanterie die hem bij tijd en wijlen overviel, oordeelde Da Costa hard over wie als de Gelderse jonker bijvoorbeeld de uitwassen van het 'ongelijkheidsideaal' wenste te bestrijden: 'Ik houde het daarvoor, dat de afschaffing van de slavernij der negers almede behoort tot die hersenschimmige menselijke wijsheid, die op de Almacht wil vooruitlopen en niets ten goede zal uitrichten, maar veeleer eindeloos veel ten kwade.'[225] Zulke denkbeelden koesterde hij ook over de emancipatie van vrouwen en Joden, dus consequent was hij wel.[226] Een niet onbelangrijke tegenspeler in het leven van Bilderdijk, Joan Melchior Kemper, hoogleraar te Leiden in het staatsrecht en als staatsman door koning Willem I geadeld, verkondigde eenzelfde aversie tegen het gelijkheidsideaal, alvorens het later op te hemelen: 'Het onderscheid van standen was opgeheven, niet om voortaan aan verdiensten alleen ereambten en beloningen toe te kennen, maar om die over te brengen in handen van hen, die nog nimmer enig ambt hadden bekleed. Volksvergaderingen werden gehouden, maar de stemmen der beste burgers werden of niet gehoord, of overschreeuwd. IJdele eretitels hielden nu op, maar de verwatenheid en aanmatiging van volksverleiders vervingen nu de trots van sommigen van de adelstand. Alles weergalmde 'Leve de vrijheid!' maar de nieuwe godin vorderde op haar altaren offerandes, waarvan de geschiedenis nooit bij enig volk gewaagde.'[227] Zijn mening deed er zeker toe, omdat Bilderdijk in hem een 'vervloekte jakobijn noch laffe liberaal' ontwaarde.[228]

Het mag dan al vaststaan, dat de dichter het in 1790 verschenen standaardwerk over modern conservatisme van Edmund Burke niet gelezen heeft,[229] toch vallen er op politiek en staatsrechtelijk vlak ook

Joan Melchior Kemper (1776-1824)

tussen hen beiden tal van overeenkomsten te signaleren. Waren zij niet principieel tegen het gelijkheidsideaal gekant, tegen een maatschappelijk contract en tegen mensenrechten? Waren zij niet, positief geformuleerd, voorstanders van een organisch staatsbestel en een maatschappelijke orde, waarin traditie de wijsheid van vorige generaties zou garanderen? Hoopten zij daarmee niet de nieuwste inzichten van feilbare burgers en hun veranderlijke beroepen op de natie te overtreffen?[230] Op religieus en godsdienstig vlak verschilden zij, ongeweten, met elkaar van mening, maar hierin stemden zij overeen: 'Het politieke denken van Bilderdijk komt op één belangrijk punt overeen met dat van Burke (en van alle min of meer religieus geïnspireerde conservatieven). Hij streeft er namelijk naar de bestaande orde te rechtvaardigen, omdat die orde overeen zou stemmen met de aard en bestemming van de mens.'[231] Zijn geschipper tussen God en zondigheid vond, aldus Joris van Eijnatten, een uitweg in sociale en

culturele verbanden. Hoe? Door naar eigen zeggen het volgende conservatieve principe te hanteren: 'Wij mensen handelen niet naar de juistheid van ons oordeel of inzicht, maar naar een wijs van duister gevoel, dat van natuurlijke aanleg, opvoeding en vroege indrukken afhangt, en dit is het, waardoor de heiden van professie christelijker handelt dan een wel overtuigde, maar in de tuimel der wereld meegesleepte christen. Het is dus eerst in het derde geslacht dat de vrucht der wanbegrippen zich recht gevoelen doet.'[232] In deze terloopse verdediging van de erfzonde, waardoor de zonden van de voorvaderen hun uitwerking op volgende generaties niet kunnen missen, ziet Van Eijnatten een pleidooi voor conservatisme: 'De mens is zondig, maar die zondigheid wordt deels gecompenseerd door de wijze waarop hij geworteld is in zijn omgeving, in de cultuur van zijn familie, zijn stad en zijn land. Men verandere die cultuur dus niet en zeker niet op grond van abstracte ideeën.'[233] Niets verzet zich tegen zo'n interpretatie, al is het vreemd dat Bilderdijk een als positief bedoeld gedachtegoed met *duistere* voorgevoelens in verband bracht. Men kan er ook een onschadelijk surrealistisch principe in lezen, dat tegenweer tegen de overbenadrukte ratio van tijdgenoten moest bieden. Het verstand was voor Bilderdijk eigenlijk alleen in de vorm van 'bon sens' een betrouwbaar instrument om de werkelijkheid gewaar te worden en enigszins te begrijpen.[234] Maar op deze kruising tussen gezond verstand en letterlijk een 'goed gevoel' viel nog meer af te dingen dan wat het qua inhoud en frequentatief gebruik over de generaties heen te bieden had. De schamele resultaten behaald door wetenschap en filosofie waren er om zijn gelijk te bevestigen. Filosofen schenen in zijn ogen 'vermeten redetwisteren, met uw wetenschap van gisteren'. [235] Hij was met andere woorden geen conservatief zonder meer.

Men bezon zich in het algemeen op een nieuwe definitie van de Nederlandse cultuur, waarin de Reformatie, de 'worstelstrijd' tegen Spanje, de uitvinding van de boekdrukkunst door Laurens Janszn. Coster en de strijd tegen bijgeloof in wetenschappelijk en godsdienstig opzicht als het totale beeld bepalende iconen zouden gaan fungeren.[236] Na 1800, toen de Franse bezetting een steeds zwaardere tol van de Bataven eiste, kristalliseerde de herbezinning op het nationale erfgoed zich verder uit, totdat men de 'verbreiding en verbreding van wetenschap en cultuur' met een in zichzelf gekeerde blik bezag en zich ter harte nam. Wat Bilderdijk rond 1790 op Europees niveau be-

schouwde, was tien jaar later verschrompeld tot praktisch nutswerk voor velen: 'Het gebrek aan grootse, verheven of radicaal nieuwe ontdekkingen, ideeën, uitvindingen of kunstproducten kon nu eens te meer een teken worden van Verlichting. In Nederland werd niet gewerkt aan de hobby's van bevoorrechte enkelingen, maar aan de ontwikkeling en voorlichting van velen.'[237] Verlichting op zijn Hollands kreeg aldus iets bedenkelijks, waartegen Bilderdijk zich in een vroeg stadium reeds verzette. Hoe hij over de Franse literatuur dacht, is bekend: Franse dramaturgen 'verdelgden' de toneelkunst met hun classicistische tragedies en hun uitvinding van het drame bourgeois.[238] Franse filosofen waren oproerkraaiers, voorstanders van zoiets verwerpelijks als een maatschappelijk contract en zedenbedervers van de jeugd. Met hun revolutionaire gezindheid braken zij meer af dan hem lief was. Voor de Engelse literatuur had hij daarentegen enige waardering, al vond hij dat Pope in diens *Essay on Man* geluiden in het heelal onjuist, maar poëtisch had gekarakteriseerd en Edward Young in diens *Night Thoughts* het laatste oordeel niet om middernacht had mogen laten aanbreken.[239] De monoloog van Hamlet had hem zelfs tot een eigen gedicht geïnspireerd.[240] Over Duitse schrijvers en filosofen als Lessing, Leibniz en Mendelssohn was hij goed te spreken,[241] maar daarin kwam door toedoen van Winckelmann verandering. Uit zijn gesprekken met Van Goens was gebleken, dat hij een hoge dunk van de Nederlandse taal en letterkunde had. Daarop te smalen en hoog van de Duitse esthetica op te geven ging Hiëronymus van Alphen en zijn zwager wel erg gemakkelijk af. Als estheet voelde Bilderdijk zich superieur aan andere dichters in binnen- en buitenland, waardoor hij, met een minder introverte blik dan zijn landgenoten in 1800, reeds tien jaar daarvóór in een geestelijk isolement kwam te verkeren. Enerzijds trok hem het neoclassicisme van Winckelmann aan, zoals hij in zijn voorrede bij *De dood van Edipus* betoogde, anderzijds had hij voor de zich in een romantische richting ontwikkelende schrijvers als Goethe en Schiller geen grote waardering.

Het paste in dat proces van herbezinning op de Nederlandse cultuur zulke schrijvers, die zich op hun beurt voor het Nederlandse verleden interesseerden, op hun plaats te zetten en dat deed Bilderdijk dan ook. Goethe mocht zich door de tragiek van de opstand tegen Spanje aangesproken voelen om *Egmont* te schrijven, waarvan de eerste opvoering in 1789 te Mainz had plaatsgevonden, en Schiller mocht in

Don Carlos (17887) en *Geschichte des Abfalls der vereinigten Niederlande von der spanischen Regierung* (1788) de vrijheidsstrijd van burgers tegen despotisme tot onderwerp hebben gekozen, maar Bilderdijk werd er niet koud of warm van. Het is zelfs zeer de vraag, of hij voornoemde werken heeft gelezen. Natuurlijk kende hij in 1790 de 'Werther' van Goethe, waarover hij met Feith van gedachten had gewisseld, en waarschijnlijk kende hij ook diens *Götz von Berlichingen*, dat hij in 1809 als een meesterwerk qua karaktertekening zou kwalificeren (dus niet qua structuur, te weinig als het op een classicistische tragedie leek).[242] Hoe 'verdienstvol' ook, toch was Goethe 'niet vrij van datgene wat alle Duitsers kentekent', want wie in Werther het prototype van een dweper had geschapen, kon in Bilderdijks ogen geen goed meer doen en was zeker niet geschikt om een serieus onderwerp als de Nederlandse vrijheidsstrijd te behandelen.[243] Hij distantieerde zich van Goethe en scheen wat hen samenbond moedwillig te negeren. Het kostte Isaäc da Costa geen enkele moeite om overeenkomsten tussen hen aan te wijzen: beiden koesterden hun klassieken, waren vlijtige beoefenaars van de natuurwetenschappen die ook het experiment of (in Bilderdijks geval slechts een enkele keer) de botaniseertrommel niet schuwden, hadden zich grondig verdiept in schilder- en beeldhouwkunst, waren liefhebbers van architectuur, voorbeeldige taalgebruikers en met hun antirevolutionaire gezindheid,-wars van volksgunst-, aristocraten in de goede zin des woords.[244] Maar het kostte hem nog minder moeite om verschillen tussen hen te signaleren, dat wil zeggen 'overwegende verschillen tussen de rustig ingezeten en hertogelijke minister van Weimar en de balling, straks verstoteling op eigen vaderlandse grond wegens zijn trouw aan Oranje en zijn kamp tegen revolutie en ongeloof, tussen de dichter van de meer dan volbrachte 'Faust' en die van een onvoltooid gebleven 'Eerste wereld' en haar ondergang, tussen de man, wie de natuur alles, en de man, voor wie alleen Openbaring en Evangelie troost en kracht in waarheid geweest zijn, tussen de bewonderaar en discipel van Spinoza de Jood, en de belijder en aanbidder van der Joden koning, Jezus Christus van Nazareth!'[245] In 1790 gold met de kennis van toen en niet met de kennis van achteraf, dat Bilderdijk in Goethe hoogstens een verdienstelijk schrijver en dichter zag, die zich ervoor moest hoeden niet in dezelfde val als Schiller te trappen. Van laatstgenoemde had hij alleen *Die Räuber* (1781) gelezen, dat op hem een allertreurigste indruk had gemaakt zonder dat hij er een

treurspel in had kunnen ontdekken.[246] Schiller had sindsdien voor hem afgedaan, waarin hij overigens niet alleen stond: 'Over de waarde van dat toneelstuk waren de Nederlandse kunstrechters het toen wel eens. Zij vonden het een monster of, zoals de krachtterm later zou luiden, *een draak*.'[247] In hun negatieve mening over Schiller werden zij, die Nederlandse kunstrechters, nota bene door de gebroeders Schlegel bijgevallen, die van hun stoel vielen van het lachen, zodra ergens Schillers *Lied von der Glocke* werd voorgedragen.[248] In 1809 zou Bilderdijk zich het scherpst over hem uitlaten. Hij 'walgde van Schillers drekhoop' die vergeleken 'bij het goud van Sophocles' weinig goeds betekende.[249] Door Helmers ter verantwoording voor zijn krasse taal geroepen, had hij niets bijzonders te melden. Wat hem niettemin in Schiller tegenstond, zou uit de voorrede bij de *Geschichte des Abfalls der vereinigten Niederlande von der spanischen Regierung* kunnen blijken. Had hij die gelezen, dan zou hij zich als meester van het innigst zelfgevoel hebben geërgerd aan het gedweep van een Duitser met de vrijheidsstrijd van Nederlanders, waar enthousiasme geboden was, aan de overdreven 'Begeisterung' en 'erhebenden Empfindungen' die op effect berekend waren zonder met God rekening te houden: 'Bij nader onderzoek geloofde ik, dat wat mij enthousiast had gemaakt, niet zozeer via het boek tot mij gekomen was, maar veeleer aan de snelle werking van mijn verbeeldingskracht viel toe te schrijven, waarin hij mij zo voortreffelijk bekoorde. Deze werking wenste ik voor altijd te laten duren, uit te breiden, te intensiveren; deze verheffende ervaringen wenste ik verder te verspreiden om ook anderen daaraan deel te laten nemen. Dit vormde de eerste aanleiding tot deze geschiedenis, en dit is ook mijn hele beroep: haar op te schrijven.[250] Bilderdijk, gewoonlijk voor een onmatig man gehouden, zou hier, in een zaak van bij uitstek nationaal belang, de maat niet uit het oog hebben willen verliezen.

Qua thematiek dachten zijn Duitse tijdgenoten meer Europees dan hijzelf, al heeft Bilderdijk ooit overwogen een toneelstuk of epos over Karel de Grote te schrijven en kwam half Europa te pas aan de reconstructie van zijn stamboom.[251] Hij was zelfs als 'uomo universale' een nationalist en als nationalist bij voorkeur woonachtig in het niet meer bestaande graafschap Holland. Hoe imaginair zijn geestelijk leefmilieu ook was, hij wenste het met name tegen Duitsers te verdedigen. Hadden zij op de Rijksdag de bede van Marnix van Sint-Aldegonde om bijstand tegen Spanje niet genegeerd, waarna de vrede van Münster

de Rijksgedachte verloren had doen gaan?[252] Was het Nederduits niet een oosterse taal, die meer dan het Hoogduits op de taal leek die God met de eerste mensen in het paradijs had gesproken?[253] Had zijn eigen vader hem niet 'erfelijke keurigheid op de Nederduitse taal en uitspraak' bijgebracht?[254] Klonk het Hoogduits niet minder dan 'buffelgebulk'?[255] Er school in hem een pathetische moffenhater, die om het minste of geringste ineens een normale verstandhouding op scherp kon zetten. Toen Lichtenberg in 1790 schreef: 'Der Esel kommt mir vor wie ein Pferd in 's Holländische übersetzt', viel Bilderdijk hem niet aan op wat hem griefde,-een Hoogduitse kleinering van de Republiek der Verenigde Nederlanden-, maar op diens taalgebruik dat hij typeerde als een 'uitbraaksel van gebrekkelijk Duits met verscheidene dialecten van Wendisch en Lettisch dooréén gezwolgen en zo zonder enige digestie of assimilatie weer opgegeven en opgedist'.[256] Wie zich van zo'n mengelmoesje van talen bediende, had eigenlijk geen recht van spreken en kon evenmin het gelijk aan zijn kant hebben, wat hij ook mocht beweren. In de herbezinning op de Nederlandse cultuur diende men zich allereerst van zijn eigen taal bewust te zijn. Wat later door een uitspraak van Prudens van Duyse een eigen leven is gaan leiden,- de taal is gans een volk-, was Bilderdijk zich sinds zijn literaire debuut, zijn lidmaatschap van de *Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* en gesprekken met Van Goens over de internationale waardering van het Nederlands zeer bewust. Wat de taal hem toen al openbaarde, heeft hij in een gelijknamig gedicht uit 1822 het markantst verwoord:

> Ken, sterv'ling, ken geheel uw ziel in haar!
> Zij maakt u mens, in haar berust uw wezen.[257]

De taal leerde hem God, het heelal en zijn verscheidenheden kennen en, omdat zij óók een persoonlijk uitdrukkingsmiddel was, tevens de oneindigheid van het 'algenoegzaam Een' in zichzelf.[258] Van een leibniziaanse spiritualiteit getuigde zijn mystieke ervaring van de taal, waardoor het leven in dode letters kan worden weergegeven om vervolgens weer tot leven te komen in de geest van een lezer:

> Zie alles beeld en spieg'ling en verband;
> In 't leefloos stof den indruk van het leven,
> En voel den Geest die in uw boezem spant

Om uit uw val weer hemelwaarts te streven.[259]

Wie zou menen dat de 'oude' Bilderdijk hier een nieuwe gedachte formuleerde, heeft het mis, want *De taal* verraadt een gedachtepatroon, dat hij reeds in zijn jonge jaren ontwikkelde.[260] Daarbinnen pasten vaderlandsliefde als een onschuldige variant van nationalisme en liefde voor de moedertaal, voor zover zijn holistische visie op de schepping er niet al te zeer door in de knel kwam.[261] Waar dat wel het geval was, bleek hij menselijker dan de 'uomo universale' die in hem school.

Voor zijn afwijzing van de Duitse taal en een moderne schrijver als Schiller vond hij compensatie in het neoclassicisme van Winckelmann, wiens eenvoud te edel en complex was om met een oer-Hollandse deugd als eenvoud te kunnen concurreren. Uiteindelijk mondde de Verlichting op zijn Hollands in het praktiseren van deze deugd uit. De typisch Hollandse eenvoudigheidscultus had volgens Gert-Jan Johannes echter even weinig met de eenvoud van Winckelmann te maken als een aalbes met het Parthenon.[262] Zo'n vergelijking maakt veel duidelijk, waaronder de afstand die Bilderdijk rond 1790 van zijn landgenoten scheidde. Zijn gepieker over de kenbaarheid der dingen, zijn behoefte aan theorievorming op wetenschappelijk en artistiek gebied en zijn afkeer van boerenkermissen, waarvan hij er nooit een tijdens zijn leven bezocht heeft, stonden haaks op hun interpretatie van edele eenvoud en 'stille' grootheid. In een verhandeling over het eenvoudige vroeg Jeronimo de Vries zich af: 'Wie bevordert meer het nut van zijn evenmens?' Is dat 'hij die armen aan het werk, kinderen ter school, bedelaars van straat, blinden, doven en stommen tot het licht der kennis helpt, of hij, die over de menselijke neiging tot volmaaktheid en hemelse aanleg, met klimmende voortgang, redekavelt en zijn eigen kostwinning ten nadele van vrouw en kinderen en tot schade en schande van zichzelf verwaarloost?'[263] Met de eenvoud van een aalbes werd een deugdzaamheidsbegrip geïntroduceerd, dat voor Bilderdijk desastreus uitpakte. In de kwantitatieve waardering van de Verlichting in Holland had men voor de kwaliteiten van een zonderling genie geen goed woord over. De originaliteit van een hemelbestormer, die zich in het Parthenon even thuis voelde als Kinker bij wijze van spreken op de Helicon, legde het af tegen de huiselijkheid van een eerbiedwaardige voorganger en leraar, wiens poëzie ten onrechte voor uiterst waardevol werd gehouden.

Voordat er, wat dat betreft, een balans viel op te maken, spitsten de tegenstellingen tussen het neoclassicisme en de door Bilderdijk niet om hun eenvoud à la Feith, maar om hun Sturm und Drang verfoeide schrijvers zich toe. Winckelmann had mooi praten: 'De wind die van de graven van de Antieken komt aanwaaien, brengt aangename geuren mee, alsof hij over een rozenbed strijkt.'[264] Bilderdijk wist als geen ander, hoe wreed de Schikgodinnen het lot van Oedipus hadden bezegeld, hoe ondraaglijk de pijn van Prometheus moest zijn geweest en hoe verschrikkelijk de razernij van Medea. Zijn gevoel voor orde was rond 1790 echter nog te groot om aan de al te onstuimige inblazingen van de Muze, in zijn geval een engel, gehoor te geven.

Dat gold ook voor Friedrich Schlegel, die in deze jaren romantische poëzie als toekomstmuziek beschouwde. In zijn opstel *Über das Studium der griechischen Poesie* (1795-1796) formuleerde hij een aantal tegenstellingen die er tussen de oude Griekse dichtkunst en moderne poëzie bestonden. Neoclassicisme stond volgens hem garant voor natuurlijkheid, objectiviteit, een volmaakte vorm gekoppeld aan een zuivere inhoud, die grotendeels werd bepaald door zijn onpersoonlijke karakter en door het ontbreken van modieuze didactische en moralistische bedoelingen van de dichter. Een pluspunt van het neoclassicisme was bovendien, dat het een zuivere afbakening van verschillende genres wist te bewerkstelligen.[265] Voor dat laatste argument was Bilderdijk niet ongevoelig gebleken, getuige zijn verwerping van het drame bourgeois, maar wat hij aan epische elementen in zijn romances verwerkte, stond daar weer haaks op. Schlegels opsomming liet vooral zien, hoe gewenning en ervaring van invloed waren op literaire waardeoordelen, die men een zekere grandeur niet kon ontzeggen, gepresenteerd als ze werden op Europees niveau. Kwalificaties als natuurlijkheid, objectiviteit en zuiverheid zijn tevens dermate tijdgebonden, dat deze met het grootste gemak door latere generaties konden worden geclaimd. Wat Bilderdijk als neoclassicist 'natuurlijk' vond, werd door Kloos minder dan Verwey in het verlengde van discussies over gevoel en verstand onnatuurlijk gevonden.[266] Tegenover de claims van het neoclassicisme somde Schlegel met hetzelfde gemak de aanspraken van moderne dichters op, die, of zij nu romantisch waren of niet, hun moderniteit bewezen door de kunstmatigheid, subjectiviteit en onzuiverheid van hun gedichten. Uit zulke waardeoordelen blijkt eens te meer, hoe aarzelend Schlegels eigen smaakontwikkeling langs de omweg van moderniteit in de richting

van de romantiek opschoof. Als de Duitse voorman van die beweging het voor de moderne dichters kenmerkend achtte, dat zij onzuiver bezig waren wegens hun vermenging van genres en hun toegevendheid tegenover alles wat lelijk en monsterachtig is,[267] kan men Bilderdijks flirt met het neoclassicisme beter begrijpen. Dat ook hem de aanspraken op moderniteit, zoals door Schlegel geformuleerd, niet weinig beroerden, maakt het moeilijk om voor de periode omstreeks 1790 al een definitieve balans op te maken en te concluderen, dat hij als dichter tot het neoclassicisme of de romantiek behoorde. De didactische en filosofische neigingen van Bilderdijk, door hem aanvankelijk in essayistische poëzie als *De wareld* (1787) en later in uitgebreide leerdichten als *De ziekte der geleerden* (1807) botgevierd, voldoen namelijk geheel en al aan Schlegels invulling van het begrip 'moderniteit', wat ook geldt voor een onder die noemer binnengesmokkeld kenmerk van romantiek als 'onbevredigde *Sehnsucht*' of 'onstilbare dorst naar het oneindige'.[268]

Met zijn aartsconservatieve levensinstelling, maar niet gespeend van moderniteit, schaafde hij in de loop van 1790 aan zijn vertaling van Boëthius' boek. Zo bleven klassieke oudheid, christendom en filosofie hem bezighouden, wat op een onbestendig gemoed zou kunnen wijzen, zoals in het nagenoeg gelijknamige gedicht, als hij niet het christendom als grondslag voor zijn leven had aangenomen. Ten bewijze van dat laatste las hij met grote instemming de *Imitatio Christi* van Thomas van Kempen. De ernst van een ondeugd als hovaardigheid was hem na lezing van dat boek nog duidelijker geworden, hij diende nederig te zijn. Wat hij als zijn grootste zonde beschouwde, zijn hoogmoed, mocht niet op een slinkse manier in hem worden aangewakkerd. Roemzucht, volgens Augustinus een verkapte vorm van hoogmoed, paste hem minder dan ooit.[269] In de relationele sfeer was elke gedachte aan roem wel het laatste wat in hem opkwam. Toch al gevoelig voor de vluchtigheid van het bestaan, werd hij zich extra van zijn eigen sterfelijkheid bewust, toen hem de dood van Uylenbroeks vrouw ter ore kwam. In een brief van 20 september condoleerde hij zijn vriend, op zo'n ingehouden manier, dat hij zijn schroom voor andermans verdriet kennelijk had weten te overwinnen. De titel van Boëthius' boek had boven zijn condoleance geschreven kunnen zijn: 'Geloof slechts, lieve vriend, dat ik met innige deelneming in uw droefheid, er al het gewicht van voel. En wat zeg ik *al het gewicht*? Kan ik mij in uw plaats stellen, kan ik mij de toestand

van uw hart indenken, dan zeg ik te veel en zelfs veel te veel. Wat kan ik u derhalve schrijven? Wat voor troostgronden aanvoeren? Te eenstemmig denken wij om niet beiden evenzeer van dat alles vervuld te zijn, dat hier licht gezegd ware, alsof troost troost is, als men haar ontijdig toedient en zij niet uit het hart zelf voortkomt, dat haar zalving nodig heeft. Nee, lieve vriend, aan uw eigen hart, aan de invloed van de vertroostende en versterkende beginselen die ons met de ziel aan elkaar verbinden,- daaraan zij het opgedragen u een troost toe te dienen, waar ik met u in delen kan, maar die ik u niet, als een heelmeester zijn balsem, kan schenken.'[270] Men zal niet gauw een indrukwekkender in het Nederlands geschreven condoleance tegenkomen. Ruim een maand later bereikte hem een bericht over zijn voormalige jeugdvriend Kumpel, over wie hij op de laatste dag van oktober aan Loosjes schreef: 'Men vertelt mij, dat hij op een levensbeschrijving van hemzelf wil laten intekenen. Dit zal curieus zijn. Als hij in een desperate situatie verkeert, zal dat degenen die hem kennen niet bevreemden.'[271] De roemzucht van een aan lager wal geraakte snijdersjongen die met een autobiografie genoegdoening voor zichzelf wilde afdwingen en bereid was om zijn bekendheid voor politieke en financiële doeleinden te misbruiken, stoorde Bilderdijk niet weinig. Na alles wat er tussen hen voorgevallen was, klinkt zijn tot 'curieus' beperkt gebleven commentaar mild. Binnenshuis zal hij zich wel anders over Kumpel hebben uitgelaten.

Het jaar 1790 was begonnen met een klacht aan het adres van Uylenbroek over het misplaatste karakter van nieuwjaarswensen in het algemeen en die van zijn vriend in het bijzonder: het had geen zin een ander 'jaren van een nuttig leven' toe te wensen.[272] Het bracht hem er in een sarcastische bui toe Uylenbroek gelukkige jaren toe te wensen 'tot zelfs over de tijd dat u nuttig zult zijn, indien u tenminste ooit zonder nut zult kunnen leven. Zie hoe fraai men met zijn complimenteuze epithètes uitkomt! Ik zal het woord 'nuttig' in uw brief schrappen en het leven maar eenvoudig nemen, zoals het reilt en zeilt, want 'nuttig', o mijn vriend,-mijn hoofd is lang uitgeput en ik kan zelfs niet meer denken! Waar zou ik nog nuttig voor zijn?'[273] Tegen het einde van dat jaar was hij er niet veel beter aan toe, zoals uit zijn brief van 31 oktober aan Loosjes blijkt. Opnieuw voelde hij zich gedrongen met zijn 'vriend en waarde heer' over een vertaling van Homerus' meesterwerk van gedachten te wisselen, welk epos hij ook voor ogen mocht hebben, 'want ik vind bij herlezing dat ik dat punt

nog niet afgedaan heb'.[274] Minder vertrouwelijk in de omgang met Loosjes dan met Uylenbroeck voegde hij hieraan toe: 'Mondeling wil ik dit graag met u bepraten, maar wij wonen zo ver van elkaar en kunnen geen van beiden van huis.'[275] Men zou Homerus alleen 'vrij' en 'zwierig' moeten vertalen, vond hij, zij het dat het een 'aan veel bedils onderhevig is en het ander een geest in zijn kracht en bloei vereist, die ik er thans niet toe kan aanbrengen'.[276] Het jaar 1790 begon en eindigde dus met klachten, waarin Bilderdijk als geen ander grossierde. Een mens kon niet over meer lichaamsdelen beschikken dan waaraan hij pijn leed. Men heeft hem om die reden wel 'de Nederlandse Jeremia' genoemd, die zijn grote voorbeeld minstens evenaarde: 'O mijn ingewand, mijn ingewand, ik heb barenswee, o wanden mijns harten! Mijn hart maakt getier in mij, ik kan niet zwijgen, want gij, mijn ziel, hoort het geluid der bazuin en het krijgsgeschrei!'[277] Eerder is de diagnose van Kollewijn en Te Winkel ter sprake gekomen, die daarin een teken zagen om de profetische grootspraak van Bilderdijk min of meer te vergoelijken.[278] Een zieke rekent men per slot van rekening de gevolgen van zijn ziekte niet aan, ook al uiten die zich in lichamelijke klachten, op hun beurt leidend tot een verhoogde prikkelbaarheid, waarvan de lijder zich tevergeefs tracht te bevrijden door waandenkbeelden over de toekomst te koesteren, door zich in te laten met religieus fanatisme, of door onwaarheid te spreken en toch in de veronderstelling te verkeren zich aan geen enkele leugen schuldig te hebben gemaakt. Met diagnoses als 'zenuwziekte' en 'neurasthenie' is toen al de gek gestoken, waarmee volgens aankondiging in een later stadium van Bilderdijks leven definitief zou worden afgerekend.[279] Dat is nog niet zo gemakkelijk, omdat de medisch aangelegde dichter ook zelf over zijn 'persoonlijke en constitutionele krankte, de zenuwziekte' sprak, zoals een dichterdominee dat over poëzie placht te doen.[280]

Te Winkel maakte er helemaal een ratjetoe van door hoofdpijn, koorts en slapeloosheid, 'gevolgd door ondraaglijke loomheid en uitputting', tot gevolg en oorzaak van Bilderdijks zenuwziekte te verklaren.[281] Hij bracht deze kwaal ten onrechte in verband met de predestinatieleer van Calvijn. Had Bilderdijk niet gezegd: 'Wij zijn wat de causae determinantes ons gemaakt hebben, en weten dikwijls niet wat wij zijn, en waarom of hoe wij het geworden zijn, maar wij zijn het daardoor des te meer met goede trouw'?[282] Volgde daaruit niet, dat hij zo goed als ontoerekeningsvatbaar was? Hem mocht niets ten

kwade geduid worden: 'Veel van wat Bilderdijk deed, moge de schijn hebben van te kwader trouw geschied te zijn,-wij twijfelen aan zijn goede trouw niet langer, als wij bedenken, dat zijn gevoel van gedetermineerd te wezen nu en dan zó sterk kon worden, dat het gevoel van vrij in zijn wil te zijn bij hem geheel verdwenen was.'[283] Of Bilderdijk nu door Calvijn of door zijn zenuwziekte werd gedetermineerd, wat hij deed was welgedaan. Te Winkels hart moet groter dan dat van Kollewijn geweest zijn, die nadrukkelijk op twee gedachten bleef hinken. Enerzijds was zijn antiheld ondanks diens zenuwziekte schuldig aan veel, zo niet alles wat lelijk is: 'Gewoonlijk sterk verkerend onder de indruk van het ogenblik, als zenuwlijder bovendien hoogst veranderlijk van stemming en humeur, had Bilderdijk niet veel gezicht op zijn eigen inborst. Ook nam hij het met de waarheid niet altijd even nauw. In zijn kalme ogenblikken, en die had hij vooral als hij alleen was, voelde hij zeer sterk de drang om goed en oprecht en edel te zijn. Kwamen hem dan zijn afkeurenswaardige daden in gedachten, dan geloofde hij (en zijn levendige verbeelding bracht daartoe het hare bij), dat er beweegredenen waren geweest die hem genoodzaakt hadden te handelen, zoals hij deed. Vandaar, dat hij zich soms, ook wat zijn karakter betrof, verheven kon wanen boven de meeste andere mensen.'[284] Schijnheilig als hij was, deed hij het voorkomen van kindsbeen af 'de plicht voor genoegen en welzijn verkoren' te hebben en zijn hele leven uit 'een offer van de plicht' te hebben laten bestaan.[285] Er zit iets dubbel fouts in deze visie op Bilderdijk, omdat zijn biograaf een oneigenlijke tegenstelling tussen het edele en onedele in iemand aanwezig veronderstelde en zulks op een ogenblik dat 'hij alleen was'. Anderzijds viel zijn held niets kwalijk te nemen, want het enige wat aan diens zenuwziekte viel te wijten, kon men hoogstens een 'eigenaardigheid' noemen. Zie met hoeveel verzwarende omstandigheden Kollewijn dit standpunt naar voren brengt: 'Het was een eigenaardigheid van Bilderdijk, dat hij, gedurende heel zijn leven, niet kon nalaten te klagen over een grote mate van lichamelijk en geestelijk onwelzijn. Dat zijn langdurige, telkens weerkerende ongesteldheden alleen in zijn verbeelding bestonden, mag door zijn tijdgenoten wel eens zijn vermoed, thans zal niemand het geloven. Leefde hij in onze dagen, men zou niet aarzelen hem een zenuwlijder te noemen. Grote prikkelbaarheid, spoedig uitbrekende vermoeidheid, hoofdpijnen, duizeligheid bij inspanning, zwaarmoedigheid, afkeer van al wat men 'gezellige drukte' zou kunnen noe-

men, telkens optredende vrees voor krankzinnigheid of, later, voor kindsheid waren de meest kenmerkende symptomen ener ziekte, die hij misschien gedeeltelijk van zijn moeder had geërfd, maar die zich stellig ontwikkelde door het ongezonde kamerleven in zijn jeugd, door zijn ingespannen studeren en de hevigheid zijner onbevredigde zinnelijke drift.'[286] Hier is niet alleen een morele betweter aan het woord, maar ook een pseudoverlichte geest die met negentiende-eeuws dedain op Bilderdijks tijdgenoten neerkijkt.

Naast Kollewijns deels sterk afkeurende, zo niet veroordelende commentaar op Bilderdijks doen en laten als gevolg van diens zenuwziekte, was er het getuigenis van Simon Gorter. Hij wilde als ervaringsdeskundige slechts van zijn medeleven blijk geven. Zonder enig oordeel uit te spreken vroeg hij om begrip voor wie aan zo'n ziekte leed: 'Als u een gezond lichaam ten dienste van een altijd wakkere geest en opgeruimd gemoed kunt stellen, laat u dan door een deslijdens-kundige verhalen, wat het zegt, als een door lichamelijke zwakte gevoelig zenuwgestel alle indrukken versterkt, genot en smart verdubbelt, de verbeelding opzweept, de verwachting van heil of leed buiten alle maat vergroot, de evenaar der gemoedsstemming onophoudelijk doet schommelen tussen opgewondenheid en neerslachtigheid die haar aan kracht doet verliezen, en, gaat het met lichaamspijn gepaard, de kranke voortdurend tot zichzelf en zijn kwalen bepaalt.'[287] Van Vloten begreep kennelijk beter dan Kollewijn, dat, wilde hij het laakbare van Bilderdijks gedrag aantonen, hij beter niet van 'zenuwziekte' kon spreken. Wat er constitutioneel aan de gezondheid van de dichter mocht haperen, liet hij daarom in het midden. Des te vernietigender luidde zijn oordeel: de dichter was een man die ook in zijn latere leven 'voortdurend de wrange vruchten bleef plukken van zijn ijdeltuitig zelfbehagen en deerniswekkend gemis aan alle zelfbeheersing'.[288] Dit ongenuanceerde oordeel van Johannes van Vloten lijkt te worden bevestigd door een woordje als 'voortdurend', dat hij ook gebruikte om er de onverkwikkelijke huiselijke taferelen op de Haagse Prinsengracht mee te karakteriseren. Natuurlijk deugde Catharina niet,-waar er twee vechten in de letterlijke zin des woords, hebben er immers twee schuld-, maar het was 'al te waar', dat van hun tweeën híj 'zich voortdurend vergat en tot de hevigste tonelen van huiselijk twistrumoer aanleiding gaf'.[289] Zonder vergoelijkende zenuwziekte was er iets ernstig met de dichter mis, in moreel opzicht wel te verstaan. Busken Huet viel hem bij, de dichter

deugde inderdaad niet en of de oorzaak daarvan nu van lichamelijke of geestelijke aard was, dat deed er niet toe. Zijn huwelijk liep onder meer op de klippen, omdat hij zo vaak over zijn gezondheid klaagde: 'Dit voortdurend terugkomen van Bilderdijk op zijn gezondheidstoestand houd ik voor een bijkomende oorzaak der verwijdering tussen hem en zijn Catharina.'[290] Dat de dichter vóór zijn 40e levensjaar met haar sprak en schreef 'als een hospitaallijder', moet de breuk tussen hen verklaren.[291] Frank van der Goes ergerde zich daarentegen aan de 'officiële' diagnose van Dr. Th. Swart Abrahamsz,-die Bilderdijk en Multatuli als zenuwlijders beschouwde-, omdat zijn linkse idool door de rechtse dichter dreigde te worden meegezogen in een neerwaartse spiraal: 'Niet zo honds, maar meer van een verschrikkelijke platheid, is schrijvers[292] opmerking dat Bilderdijk en Multatuli 'zielsziekten' waren, die door het 'gezonde' Nederlandse volk 'buiten de maatschappij' werden geplaatst. Zo zullen wij moeten gaan geloven, dat Multatuli eigenlijk te min was voor Holland! Maar gelukkig is tegen de driestheid van deze bewering de remedie bij de hand. Onder de ongesteldheden, zegt de schrijver, de zielsziekten die aanstekelijk zijn, behoren 'het mormonisme, het spiritisme, het socialisme', enz. Geoorloofd is het zeker het socialisme voor een krankheid des gemoeds te *houden*, maar geoorloofd is het niet, een staatsleer die sedert vele jaren een grote politieke betekenis en een belangrijke literatuur heeft, zo te *noemen* zonder een woord van verklaring of bewijs...'[293] Tegenover een medisch deskundige als Swart Abrahamsz voerde Frank van der Goes 'een potsierlijke vriend' op, een soort oom Pothof uit *Familie en kennissen*,[294] die als tegenwicht voor geleerd vertoon dienst kon doen. In zo iemand had hij bij voorbaat meer vertrouwen dan in wie Multatuli te na kwam: 'Maar de fout zal aan mij liggen, omdat ik deze soort van mensen te serieus behandel. Le mot de la fin zij dan van mijn potsierlijke vriend, die ook een specialiteit is in zonderlinge uitdrukkingen. Sprekende over de historische *voetwond* van de jonge Bilderdijk, zei hij dadelijk daarna, dat allerlei andere kleine kwalen het gevolg van deze *hoofdkwaal* waren...'[295] Zenuwziekte was in deze visie of het gevolg van een voetwond of, nog beter, onbestaanbaar.

Sommige critici, die in een erfelijke variant van het syndroom van Miller Beard geloofden, wezen op de tegenstelling die er tussen 'neurasthenie' of 'nevropathie' enerzijds en ophemeling van het voorgeslacht anderzijds bestond: 'Als bittere ironie klinkt ons dan ook Bil-

derdijks onophoudelijke en hoog ernstig gemeende verafgoding van het edel bloed, waaraan hij ontsproot.'[296] Andere critici stelden serieuze vragen: 'Zolang men niet heeft bewezen, dat het genie mogelijk is met zogenaamd gezonde zenuwen, gaat het toch waarlijk niet aan, die zenuwtoestand als een ziekte te brandmerken die waarschijnlijk één der hoofdvoorwaarden is van artistieke voortbrenging en van artistieke voortbrenging niet alleen. Wie zegt mij, dat de grotere humaniteit van ons geslacht niet een vrucht is van neurasthenie?'[297] Eigenlijk is het meervoud ter aanduiding van deze critici misplaatst, want er was in de negentiende eeuw maar één criticus die zijn verstand ten volle wist te gebruiken: Allard Pierson. Hij stelde goede vragen aan Dr. Th. Swart Abrahamsz, 'thans een autoriteit in deze materie'.[298] Laat het zo zijn, dat overprikkeling van de 'seksuele centra' de zenuwziekte van Multatuli verklaren kan, aldus Pierson, laat grootheidswaan en achtervervolgingswaanzin er de symptomen van zijn, en laat de dokter 'dit zuiver pathologisch verschijnsel' bij zijn tijdgenoot hebben kunnen waarnemen, hoe kon Dr. Kollewijn er dan achter komen 'bij wijlen Bilderdijk'?[299] Pierson wenste zich van de medische term 'zenuwziekte' of 'neurasthenie' te distantiëren: 'Ik stelde er hier vooral prijs op de eigen woorden van de auteur terug te geven, omdat ik ze niet ten volle begrijp. Longziekte is een toestand der long die haar volle bruikbaarheid niet meer heeft. Dezelfde praktische bepaling kunnen wij geven aan alle met ziekte samengestelde woorden, zodra het andere deel der samenstelling het een of andere orgaan van het lichaam aanduidt. Kan ik nu in overeenstemming met deze etymologie, die wel geen tegenspraak zal vinden, ook het woord neurasthenie verklaren, het woord dat thans zozeer aan de orde is? En is dus een zenuwzieke iemand die zich niet in de volle bruikbaarheid van zijn zenuwen kan verheugen?'[300] Openlijk vroeg hij zich af, of King Lear soms ook een nevropaath was. En als dat zo was, maakte dat zijn gevoelens en gedachten minder waardevol? Een woord als 'zenuwziekte' of 'zenuwzieke' was onbruikbaar, omdat het eerder te veel dan te weinig onthulde: 'De zenuwen dienen tot alles! Ik kan mij geen gewaarwording, geen gedachte, geen beweging, geen aandoening of uiting van welke aard voorstellen zonder dat de zenuwen er mee gemoeid zijn, er bij te pas komen. Het is uit hoofde van die onoverzienbare veelheid en verscheidenheid der verrichtingen die aan de zenuwen zijn toevertrouwd, dat ik, als leek in de fysiologie, en dat zijn wij als letterkundigen toch allemaal, in de verte niet begrijp, welk

duidelijk denkbeeld men met het woord 'zenuwzieke' verbinden kan.'[301] Piersons diagnose getuigde van meer inzicht in deze materie dan de oppervlakkige en onjuiste vaststelling van Kollewijn, dat Bilderdijk een impulsief handelende zenuwlijder was.[302]

Nu kan men wel een stel sterk wisselende meningen over de vermeende ziekte van de dichter ten beste geven, maar daarmee is de vraag niet beantwoord, of hij werkelijk aan neurasthenie leed. In een postmoderne visie op het geval kan men het antwoord op die vraag als oninteressant afdoen, of de vraag zelf als principieel verkeerd gesteld. Wie het echter niet al te nauw met de waarheid neemt, omdat zij nooit volledig kan zijn of uit niets dan de waarheid zal bestaan, durft er wel een slag naar te slaan. Hem staat het *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* (2000) ter beschikking, hoewel dat aan een grondige revisie schijnt toe te zijn en minder recente informatie bevat dan de tiende editie van de *International Statistical Classification of Diseases and Related Health Problems* (2007). Baseert men zich op het Amerikaanse standaardwerk voor psychiaters, dan is het antwoord gauw gegeven: neurasthenie of zenuwziekte bestaat niet. Wat men daaronder zou kunnen verstaan, wordt als een 'somatoforme stoornis niet anderszins omschreven' beschouwd.[303] In het standaardwerk van de Wereldgezondheidsorganidatie, *ICD-10* in het jargon, wordt neurasthenie als een verzamelnaam voor ziektes als chronische vermoeidheid en burn-out beschouwd. Bovendien blijkt er een groot diagnostisch probleem bij het vaststellen van deze ziekte te bestaan, omdat allerlei klachten van lichamelijke en geestelijke aard, variërend van hoofdpijn en concentratieproblemen tot spierkramp, aan cultuurverschillen moeten worden toegeschreven: 'Aanzienlijke culturele verschillen treden op in de presentatie van deze aandoening, en twee soorten doen zich voor met een aanzienlijke overlap. Bij de ene soort is het belangrijkste kenmerk een klacht over grotere vermoeidheid na geestelijke inspanning, vaak gepaard gaande met enige afname in werklust en met een geringere bereidheid om doelgericht dagelijkse taken te verrichten. Die geestelijke vermoeidheid wordt meestal omschreven als een onaangename gewaarwording van afleidende gedachten of herinneringen, moeite met concentreren, en over het algemeen ondoelmatig denken. Bij de andere soort, ligt de nadruk op gevoelens van lichamelijke of fysieke zwakte en uitputting na slechts minimale inspanning, tezamen met een gevoel van spierpijn en het onvermogen om zich te ontspannen.

Bij beide soorten komt vaak een reeks andere onaangename lichamelijke ongemakken voor, zoals duizeligheid, spanningshoofdpijn, en gevoelens van algemene instabiliteit. Zorgen over een afnemend geestelijk en lichamelijk welbevinden, prikkelbaarheid, levensmoeheid, en in mindere mate zowel depressie als angst zijn alle gangbaar. Slaap wordt vaak verstoord in de begin- en middelste fase, maar slapeloosheid kan ook prominent aanwezig zijn.'[304] Deze omschrijving zou op een leek in de fysiologie, als Allard Pierson, ongetwijfeld een slechte indruk maken, omdat zij te weinig onderscheidend is en van ieder mens een neurasthenicus maakt (zoals het scheldwoord 'zenuwlijder' in de mond van een Amsterdammer die schilderachtig over een bruggetje leunt een afgevlakte betekenis krijgt en niet minder op wie onder hem door vaart dan op hemzelf van toepassing is). Zelfs al zouden prikkelbaarheid en slapeloosheid Bilderdijk op het lijf geschreven zijn en waren zijn zorgen over geestelijk verval en lichamelijk welzijn niet uit de lucht gegrepen, dan nog verhinderden de gesignaleerde cultuurverschillen hem zonder meer als een neurasthenicus te beschouwen. De conclusie moet dan ook luiden, dat hij met zijn brede scala aan klachten zich niet kon beroepen op een zekere mate van ontoerekeningsvatbaarheid, omdat hij aan zo'n nietszeggende ziekte als neurasthenie zou hebben geleden.

Prikkelbaar en, nog afgezien van seizoenswisselingen, 'onbestendig', spande hij in 1790 viermaal een proces tegen anderen aan, wat hem in geval van verlies op kosten zou jagen. Het waren processen die in het verlengde lagen van het door hem verloren proces tegen de Haagse stalhouder. Hij hoopte op die manier de hoogte van zijn 'wanbetalingen' gunstig voor hemzelf te kunnen beïnvloeden, maar dat hij zich genoodzaakt voelde om zijn juridisch vernuft tegen respectabele middenstanders, onder wie kaasboeren en wijnhandelaars, in het geding te brengen, gaf aan hoe hoog zijn financiële nood gestegen was. In overeenstemming met zijn onbestendigheid of zijn ongedurigheid, zoals men tegenwoordig zeggen zou, sloot hij dat jaar met twee kwalitatief totaal verschillende gedichten af. Het ene gedicht is niet meer dan een malle frats en draagt als titel *Op eens Duitschers Muzich machen*. Een zekere Jobst, wiens voornaam Duits genoeg klinkt om er Duitse vrienden op na te houden, vraagt aan één van hen 'moeziek' voor hem te maken.[305] Aan het gekras te horen, dat weldra opklinkt, moet deze op een viool gespeeld hebben, waarna Jobst tot zijn volle tevredenheid vaststelt, dat het zijn vriend in-

derdaad is gelukt om hem moe en ziek te maken. Op dit flauwe woordgrapje is het hele gedicht gebaseerd, dat beter in een prullenmand had kunnen verdwijnen of in een berg adversaria onopgemerkt blijven.[306] Er blijkt maar weer eens uit, dat Bilderdijk de Muzen niet met muziek associeerde.[307] Hij hield meer van Pasiello dan van Haydn, prees Lully en Händel, maar stond sceptisch tegenover muziek in het algemeen, omdat het hem bijna ondoenlijk leek met zoveel verschillende muziekinstrumenten eenheid in klank te scheppen.[308] Het andere gedicht bevat een loflied op P.C. Hooft, die hij prijst als 'het meest begaafde vernuft dat Hollands bodem teelde' en aanprijst wegens 'de best gevormde smaak' en 'het oordeelrijkst verstand', dat 'zedige eenvoud paarde aan onbekrompen weelde'.[309] Of hij met die 'weelde' niet alleen de geestelijke rijkdom van P.C. Hooft op het oog had, maar ook diens financiële situatie zij aan de verbeelding van de lezer overgelaten. Wat dit gedicht tot een meesterwerkje stempelt, is de verrassende paradox aan het slot. Daarin brengt Bilderdijk indirect hulde aan Vondel, die Hooft overtrof. Of toch niet? De laatste regels bevatten zelfs twee ontregelende paradoxen, die de rivaliteit tussen beide dichters uit de Gouden Eeuw intact laat, want Bilderdijk zegt van Hooft, dat

> Die meer dan Vondel was, en Vondels voedstervader,
> Wien Vondel overtrof, doch nimmer achterliet.[310]

Opnieuw besteedde hij veel tijd aan een werk van langere adem, de vertaling van Boëthius' *De consolatione philosophiae.* Da Costa doet het voorkomen, alsof deze christelijke filosoof de stoïcijnse trekken in Bilderdijk versterkte, waarin pas door diens verbanning in 1795 een wending ten goede zou komen. In de *Toewijding van mijne Urzijn en Valentijn*, door hem in dat jaar te Hamburg geschreven, zou Bilderdijk zijn vrouw en kinderen zijn eigen christelijke heilsverwachting hebben opgedrongen. Bereidde hij hen niet op de wederkomst van de Messias voor, die binnenkort (maar het kon dankzij Zijn goedheid nog even duren) Zijn koninkrijk 'op de wrakken van het heelal' zou komen stichten?[311] 'Men ziet,' zegt Da Costa, 'hoe ver het er vandaan is, dat óf het christendom, óf de hem zo dikwijls verweten rechtzinnigheid bij Bilderdijk eerst met zijn uitzetting uit den lande een aanvang zou hebben genomen.'[312] Da Costa bedoelde, dat men er niet ver naast zat door zoiets te veronderstellen, ook al was zijn leermeester eerder

niet ongevoelig gebleken 'voor menige ondervinding van de troost en de kracht, die een niet door mensen bedachte of versierde godsdienst geeft'.[313] In zijn visie was Boëthius een onchristelijke wijsgeer, die Bilderdijk beter onvertaald had kunnen laten: 'Zelfs een wijsbegeerte als die van de hooggeschatte en vaak nagezongen Boëthius, kon aan de zielsbehoefte nu niet meer voldoen, noch enigermate langer de weerklank zijn van een gemoed, waarin thans die grote grondgedachten *zonde* en *genade* zich deden gelden met vroeger nog wel niet gekende kracht.'[314] Pas door zijn verbanning uit de Bataafse Republiek had de 'bespiegeling' van zijn leermeester zich opgelost in 'bevinding'.[315] Ver vóór 1795 geschreven gedichten als *Het Christendom* en *Bij het lijk van mijn broeder Johannes Bilderdijk* ademden weliswaar de geest van een persoonlijk doorleefd orthodox christendom, naar Da Costa zelf te verstaan gaf, maar het is net alsof hij dat later was vergeten. Kan men om die reden een vraagteken zetten achter Bilderdijks verbanning als een instrument van God om Zijn dienaar bevindelijk voor de orthodoxie te maken, hetzelfde geldt voor Bilderdijks afwijzing van een zogenaamd 'onchristelijke' wijsgeer als Boëthius. Veeleer zag de dichter in hem een verbindende figuur die het Oude Testament van de Prediker en van koning Salomo verbond met het Nieuwe Testament, dat hem in de *Imitatio Christi* van Thomas van Kempen niet onberoerd had gelaten. Voor zover Boëthius neoplatoonse ideeën over de schepping en de wereldziel verkondigde, wijzigde Bilderdijk die in christelijke zin. Zo was het lichaam volgens hem geen kerker voor de ziel, waardoor het verblijf in hogere sferen moeizaam dreigde te verlopen, maar hechtte God aan vergankelijke leden 'zielen uit het geestenrijk'.[316] Hierin zag Van Eijnatten een 'voorbode van het theosofisch gedachtegoed'[317] dat hem na 1795 in de ban zou houden. Wie ogen als een spiegel van de ziel beschouwt, geeft daarmee tevens te kennen, dat de ziel meer dan een spiegel is. Voor de 'aartsvader' van het stoïcisme, Zeno,[318] was alles wat hem werd voorgespiegeld zowel indruk als werkelijkheid. Daarom kwam het in geval van rampspoed in het leven op zelfverloochening aan. De verwerking van een jobstijding was immers net zo essentieel als die tijding zelf. Bilderdijk nam in navolging van Boëthius afstand van deze gedachte, waarmee het dubbele ongelijk van Da Costa wordt bewezen.[319] De ziel was, behalve een monade, ook iets wat 'zelfkracht' bevatte, dat wil zeggen zij bezat het vermogen om in de woorden van Joris van Eijnatten 'door de zintuigen aangeleverde

gewaarwordingen' te vormen tot 'denkbeelden, die ware kennis bevatten'.[320] De ziel was dus een krachtcentrale, geschikt om goddelijke influisteringen in aardse energie om te zetten, wat zonder het menselijk lichaam niet zou hebben gekund.

Terwijl de patriotten zich in Frankrijk en ver daarbuiten bekommerden om de één- en ondeelbaarheid van hun republiek in wording, raakte Bilderdijk steeds meer doordrongen van het ene en ondeelbare karakter van zijn ziel. In de 'Dichtstukken van Boëtius' komt een wijsgerig gedicht voor, dat aan *De wareld* doet denken, maar waarin de schepping of de Schepper minder als een 'samenstel van onbegrijpelijkheden' wordt beschouwd, met alle kentheoretische problemen van dien, dan als een met gebrekkige middelen op te sporen kern van waarheid:

> Die dus naar waarheid tracht, bezit haar kennis niet.
> Ze ontviel hem, maar niet gans de sporen die zij liet.
> Hij slaat den indruk ga, hem overig gebleven,
> Vernieuwt zich trek bij trek, ten dele uitgewreven,
> En vult in 't onvolmaakt, gebrekkig schilderdij
> Het uitgewiste bij.[321]

De ziel stelde hem in staat om een glimp van de hemel op te vangen, waardoor hij het 'gebrekkig schilderij' alsnog in een meesterwerk zou kunnen veranderen:

> 't Gaat vast: toen 's mensen ziel het aanzijn wierd gegeven
> En zij zich spiegelen mocht in d'oorsprong van heur leven,
> Zag zij 't verband van 't al, en ieder deel met één!
> En thans omzwachteld met lichamelijke leên,
> Heeft ze al haar kennis niet, maar slechts een deel verloren
> En stelt zich d' indruk nog van 't gans geheel te voren.[322]

De incomplete impasse van *De wareld* was kennelijk in vier jaar tijd niet minder incompleet geworden en toch blee, om het met een verwijzing naar Schopenhauer te zeggen, de sluier van Maja verwijderbaar. De prijs die daarvoor betaald moest worden, was hoog, want het stoïsch noodlot mondde in 'Gods ondoorgrondelijk wereldbestuur' uit en een wereldse deugd als zelfverloochening vond zijn christelijke equivalent in lijdzaamheid. Dat laatste trok Bilderdijk in

Boëthius aan, die volgens Van Eijnatten in positieve zin 'salomonior Salomone', vrij vertaald: lijdzamer dan Salomo, werd gevonden.[323] Als aartsrelativist en verlichte conservatief, wat zeker niet hetzelfde is als aartsconservatief, voelde Bilderdijk zich tot deze christelijke filosoof aangetrokken, wiens gedichten hij graag vertaalde, totdat in de loop van 1791 'de lust er weer af' was.[324] Misschien waren theologische problemen daar mede debet aan, want al stemde hij met Boëthius' theodicee in, toch leverde die hem problemen op. Lijdzaamheid mocht dan geboden zijn, het kwaad uiteindelijk ten goede strekken,[325] dat bracht hem tevens in ketters vaarwater.

Zo'n opvatting over het kwaad kon net zo gemakkelijk verkeerd worden uitgelegd als zijn opvatting over het bovenzedelijke karakter van God. Sprak uit beide morele opties niet een totale ontkenning van de duistere kant van het bestaan? Moest men niet tot de perfecti van de Katharen behoren om het kwaad aldus uit zijn eigen leven weg te kunnen redeneren? Droeg men geen oogkleppen, zoals Candide kennelijk deed, toen hij tot ergernis van Voltaire meende in de beste van alle denkbare werelden te leven? Trouwens, mocht men als christen wel filosoferen over de moraal? Bestond er wel zoiets als een christelijke filosofie? Bilderdijk had zich weliswaar met grote instemming in een christelijke filosoof als Boëthius verdiept, maar zou 'christelijke filosofie' later als een vierkante cirkel beschouwen om precies dezelfde reden als waarom Heidegger haar 'een houten ijzer' noemde.[326] Als kind had Bilderdijk zich al suf gepeinsd over de vraag waar het kwaad vandaan kwam, indien de schepping als een groot goed moest worden beschouwd. Had Godzelf niet gezien, dat alles goed was?[327] Toen had hij de visie van Leibniz op het kwaad gedeeld: 'God heeft in Zijn volmaakte wijsheid, voorafgaande aan de schepping, uit een oneindig aantal mogelijke werelden gekozen voor de allerbeste. Om deze beste wereld tot stand te brengen, kon Hij niet in elk bijzonder geval alléén het goede willen. Het geheel overziende, liet Hij het kwaad en de zonde tot de wereld toe, juist om Zijn einddoel, de algemene goedheid van de beste wereld, te verwezenlijken.'[328] In een ongedateerd essay *Van het kwaad*, dat Bilderdijk in zijn *Verhandelingen ziel-, zede- en rechtsleer betreffende* (1821) opnam, beschrijft hij, hoe het kwaad haast ongemerkt de schepping binnensloop. Joris van Eijnatten heeft, zich bijna vereenzelvigend met Bilderdijk, dit raadselachtige proces in één van de indrukwekkendste passages uit zijn boek als volgt beschreven: 'Toen God Zichzelf dacht,

ontstond er een volmaakt goddelijke persoon, de voortbrenging van Zijn eigen zelfheid, Zijn eniggeboren Zoon. Toen Hij niet Zichzelf maar schepselen dacht, ontstond er iets onvolmaakts, een uitvloeisel afgescheiden van Zijn bron: wezens wier wezen van Zijn invloeden afhing. Het kwaad kan worden vergeleken met duisternis. Het licht, zoals wij het kennen, is een uitvloeisel van de Godheid, maar het is niet wat het in de Godheid was. Het licht dat wij waarnemen is een verbastering van het ware licht, iets donkers wat afgescheiden is van zijn bron en slechts nog een zweem van goddelijk licht bezit. Het goede is een analogie van het licht. Met de schepping werd het goede meegedeeld aan iets dat aan het goede tegengesteld was, omdat het afgescheiden was van zijn bron. Daardoor is het kwaad ontstaan. Schepselen kunnen niet goddelijk zijn, maar bezitten wel een zweem van het goddelijke.'[329]

Zoals het kwaad zich aanvankelijk van het goede afsplitste zonder van zichzelf vervuld te zijn, zou het uiteindelijk het goede weer naderen en daarmee versmelten. Dat bedoelde Bilderdijk met 'eenheid', maar in de tussentijd bestond het kwaad wel degelijk als een zelfstandige entiteit. De mens, door hem gedefinieerd als een hulkje zonder roer of want, verkeerde 'in een staat van dobbering tussen goed en kwaad'.[330] Het was dus niet zo, dat het ten goede strekkende kwaad de mens van zonde en straf vrijwaarde. God was niet 'een louter weldadig, malzoet en onschadelijk wezen', nee, Hij strafte het kwaad en wie het bedreven genadeloos af, tenzij het Hem beliefde genade voor recht te laten gelden.[331] Nu rees de vraag, waarom Hij Zich in zo'n positie had gemanoeuvreerd, dat het kwaad zich over de hele wereld kon verspreiden. Heeft God dan het kwaad gewild? Gomarus beantwoordde die vraag positief: 'Ja, zegt Gomarus, Hij heeft dat geopenbaard, en ook de zonde werkt zonder zich zulks bewust te zijn, naar Zijn wil.'[332] Dit was het standpunt van Bilderdijk, dat hij als adolescent reeds had ingenomen. Arminius beantwoordde die vraag negatief: 'Nee, zegt Arminius: God heeft het voorzien. Door Zijn genade alleen, niet door verdienste kunnen wij zalig worden. Maar dat wij die genade aannemen, dat staat aan ons. Ziedaar dus een beginsel van ketterij, van weinig belang zo het scheen in het eerst, maar daarin belangrijk, daar alles wat afval is steeds een helling tot verdere afval heeft, gelijk de natuur ons in de avalanches daarvan een voorbeeld geeft. Het gehele stelsel van Arminius bevalt ons beter, komt ons natuurlijker voor, daar het onze zwakheid tegemoet schijnt te

komen en in ons oog God niet onrechtvaardig doet zijn.'[333] Dit was het standpunt van Willem de Clercq, die hier het remonstrantse ideaal van een redelijke God lijkt te koesteren.[334] Bilderdijk zag daarin iets verwerpelijks, alsof de rekkelijke protestanten uit de Gouden Eeuw de Verlichtingsfilosofie hadden omarmd. Hun theologie, bekend onder de verzamelnaam 'neologie', werkte op hem als een rode lap op een stier. Men zou het verschil tussen beide theologische opvattingen van goed en kwaad kunnen reduceren tot een verschil in opvatting over de goddelijke voorzienigheid. Volgens Bilderdijk werkte die altijd en overal (al was elke plaats- en tijdsbepaling in zekere zin misleidend, omdat voor God plaats noch tijd gold) onafhankelijk van de menselijke wil, terwijl die volgens Willem de Clercq een tweetal beperkingen kende. Ten eerste verleende God iedereen *los van zijn verdiensten* genade,-daarin stemde Arminius met Gomarus overeen-, maar die kon door ieder mens afzonderlijk worden afgewezen, en ten tweede werkte de goddelijke voorzienigheid alleen, indien zij strookte met het menselijk gevoel voor rechtvaardigheid. Beide beperkingen waren in de ogen van Bilderdijk absurd op grond van één en hetzelfde argument: God kan niet afhankelijk zijn van wat mensen willen, sterker nog, mensen hebben niets te willen. Zijn genade kan daarom onmogelijk worden afgewezen, integendeel, Hij kan weigeren mensen daarvoor in aanmerking te laten komen. Een mens op wie de schuld van de erfzonde rust, is nog afgezien van wat hij wel of niet wil, ten enenmale ongeschikt om zich in wat voor kwesties dan ook op zijn gevoel voor rechtvaardigheid te laten voorstaan. Men moest dus bij Bilderdijk niet aankomen met remonstrantse ideeën!

Zijn ontkenning van de vrije wil had ertoe kunnen leiden, dat hij een zondaar niet verantwoordelijk voor diens daden hield. Wie geen keuze tussen goed en kwaad hoeft te maken, omdat hij tot het een of het ander gepredestineerd is, valt niets kwalijk te nemen. Kollewijn redeneerde zo: is een gevallen mens verantwoordelijk en toerekeningsvatbaar? Ja, antwoordde hij. Hoe valt dit te rijmen met de vrije wil? Niet moeilijk, had zijn antwoord moeten luiden, maar hij wilde eigenlijk een andere vraag stellen: hoe valt dit te rijmen met de predestinatieleer? Moeilijk, luidde nu zijn antwoord, want predestinatie en schuld zijn niet in overeenstemming met elkaar te brengen.[335] Voor Bilderdijk was dit geen uitgemaakte zaak, er moest immers een reden of oorzaak bestaan waarom de ene mens ten goede en de an-

dere ten kwade is voorbestemd. God kan voorzien, wat mensen van hun leven weten te maken. Zijn uitverkiezing van mensen en volkeren is niet op niets gebaseerd. Hier dient zich ter illustratie van Bilderdijks zienswijze een moderne vergelijking op. Wie een genetische aanleg voor een bepaalde ziekte heeft, hoeft die ziekte niet noodzakelijkerwijs te krijgen. Zijn levenswijze en omgevingsfactoren zijn mede van invloed op het uitbreken van de ziekte. Er bestaat met andere woorden tussen predestinatie en schuld alleen in het alziende oog van God een verband, waar de vrije wil (in absolute zin) buiten staat. Binnen de gegeven grenzen van goed en kwaad,-met daartussen een te smal overgangsgebied om van een echt vrije wil te kunnen spreken-, kiest een mens voor het een of het ander. Voor zover hij van tevoren ten kwade geneigd was, zal God zich over een goede daad van hem meer verheugen dan over dezelfde daad van een ten goede geneigd mens. In Zijn oordeelsvorming verdisconteert Hij heel het doen en laten van ieder individu, wiens motivering door een ander niet te volgen is. Daarom dient men het goede na te streven, maar zich niet op zijn verdiensten te laten voorstaan. Aan goede werken, zelfs met de beste intentie verricht, valt geen garantie voor het eeuwig heil te ontlenen. Alleen God komt een oordeel toe, dat Hij dankzij Zijn alziendheid reeds over een ongeboren vrucht heeft geveld. Tussen geboorte en dood zal een kind van God volgens de Tien Geboden moeten leven, dat wil zeggen met zijn beperkte wil welbewust een reeks van keuzes tussen goed en kwaad moeten maken. Tot zover liep Bilderdijk qua geloofsovertuiging in de pas met Calvijn, wat zich liet aflezen aan zijn voorkeur voor Gomarus en voor de politieke vertaling van het contraremonstrantse gedachtegoed door prins Maurits. Dankzij Boëthius stond hij zichzelf echter een eerder filosofische dan theologische fundering van zijn opvatting over de vrije wil toe. Hij hield die voor 'het ongerijmdste dat er te bedenken valt', niet op gezag van Calvijn of Gomarus, maar op grond van zijn eigen redenering.[336]

Als 'wil' determinatie inhoudt, kan men alleen van een vrije wil spreken, wanneer die niet zelf wordt gedetermineerd. In werkelijkheid wordt de vrijheid daarvan ingeperkt door 'een samenloop van oorzaken en werkingen, deels ons kenbaar, deels onszelf verholen, en afhankelijk van neiging, lichaams- en zielsgesteldheid en duizenden tezamen op ons inwerkende invloeden'.[337] De wil 'is in ons en onafscheidbaar aan het gevoel van onze zelfheid, van ons *ik*, verknocht', [338] zegt Bilderdijk, en alleen indien wij onze wil door God la-

ten determineren, doen wij 'automatisch' iets goeds. Dankzij Zijn zelfdeterminatie is God een en al vrije wil, wat dus van een mens niet gezegd kan worden. Dat schepsel Gods moet in schijn van vrijheid handelen, wat hem minder verantwoordelijk voor het door hem bedreven goed en kwaad maakt. Weet hij niet 'automatisch' hoe in zedelijk opzicht te handelen, dan moet hij vooral niet zijn toevlucht tot de rede nemen. Wanneer hij in dit soort aangelegenheden toch de voorkeur aan zijn verstand boven zijn innigst zelfgevoel geeft, is hij ronduit slecht bezig: 'Het is de verwarring tot verbijstering keren of in de plaats ener waggelende onzekerheid een volslagen verdoling teweegbrengen, wanneer hij daarin het verstand als een oppermachtig en eigen gezag uitoefenende wetgever te baat neemt.'[339] Het kwaad is volgens Bilderdijk niet gelegen 'in onzedelijke handelingen', zo legt Joris van Eijnatten uit, 'maar in de ontkenning of miskenning van het inwendig besef van een hoger goed'.[340] Engelfriet geeft in zijn proefschrif een soortgelijke toelichting op Bilderdijks interpretatie van het kwaad: 'Wie het kwaad als positief in zijn aard en beginsel aanmerkt, stelt een positief beginsel tegenover God. Daarmee wordt het kwaad in plaats van een fenomeen tot een werkelijk bestaand iets. Bilderdijk bedoelt waarschijnlijk, dat dan de existentie voor de essentie wordt aangezien. Het toekennen van wezenlijkheid aan de verschijnselen beschouwt hij echter als de oorsprong van alle dwaling.'[341] Zo wordt het kwaad als iets onbestaanbaars of slechts in schijn bestaanbaars afgeschilderd en zijn berouw en straf de onnodige kwellingen van een religieuze sadist. Er is in Genève waarachtig wel een man om minder terechtgesteld op last van Calvijn,[342] zoals Boëthius ter dood werd gebracht op bevel van koning Theodorik, die als ariaan niet in de H. Drievuldigheid geloofde! Voor de complexiteit van Bilderdijks geloofsopvatting pleit, dat hij enerzijds God de Vader, de Zoon en de H. Geest als één God kon zien, terwijl Zij ook ieder afzonderlijk in zijn ogen God waren, en anderzijds met zijn mystieke eenheidsbeleving van God en al het geschapene zich tegen het unitarisme van arianen, socinianen en swedenborgianen verzette. Wat de belangrijkste exegeten van Bilderdijks opvatting van goed en kwaad hiervóór hebben uiteengezet, lijkt daarom niet alleen in tegenspraak met het calvinisme, maar is dat ook. Hoe kon de latere Vader van het Réveil zich op zijn dobberende hulkje in ketters vaarwater hebben begeven? Wie daarvoor een verklaring in de tegenstelling tussen de jongere en ou-

dere Bilderdijk zoekt, zal die niet vinden. De tijdsfactor speelt voor de beantwoording van die vraag een andere rol.

Met zijn opvatting van goed en kwaad hing zijn relatief geringe waardering van goede werken samen. Voor God was de moraal immers van geen doorslaggevende betekenis. Wat baatte de mens dan zijn streven naar zedelijke zelfvervolmaking? Bilderdijk gaf daarop als zijn commentaar: 'Ons als mensen is de regel van zedelijkheid gesteld, maar niet aan God, en Zijn volmaaktheid is hoger dan iets waarvoor onze kring vatbaar is. Daarom ook, kon de volmaaktste (*volkomenste* meen ik) zedelijkheid van een mens hem nog niet met God verenigen, of hem Gode welbehagelijk maken. Het zou de *bovenzedelijke volmaaktheid* moeten zijn, waarvan wij geen denkbeeld hebben, indien er door zuiverheid van wil en gedrag nadering tot God mogelijk zou zijn.'[343] Voor een ongeoefende lezer lijkt hier 'indien' door 'tenzij' te moeten worden vervangen, maar de bedoeling van deze zin is dat er alleen toenadering tot God mogelijk is, indien Hij, ongeacht de zuivere wil en het goede gedrag van betrokkene, hem daartoe uitnodigt. En volgt die uitnodiging, dan nog kan de naar zelfvervolmaking strevende enkeling geen idee van Gods volmaaktheid krijgen: 'Daar is hoger, eindeloos hoger volmaaktheid in God dan voor wier openbaring of besef wij vatbaar zouden kunnen zijn. Vandaar anomalieën, als ik het zo mag noemen, want zo moeten ze ons toeschijnen in sommige door God bevolen, door God ingegeven en door God goedgekeurde en gewettigde bedrijven, waarbij wij, de ogen sluitend, Hem moeten aanbidden.'[344] Tegenover deze weinig orthodoxe geloofsopvattingen staat Bilderdijks indrukwekkende interpretatie van het Onzevader: 'Wat zegt deze bede? Wat zegt het gehele gebed des Heren de tegenwoordig levenden? Wat denken zij hierbij: 'Uw Koninkrijk'? Wat bij: 'Uw naam worde geheiligd!' Zij, die de spot drijven met de christelijke stelling, die Gods verheerlijking ten doel heeft en het einde der tijden inhoudt. Wat betekent 'Uw wil geschiede!' volgens hen, die God geen voorzienigheid, geen wil toeschrijven, maar hun eigen wil dienen? Wat betekent 'Verlos ons van het kwade', volgens wie geen kwaad erkennen, maar het bestaan daarvan tegenspreken. Van 'Leid ons niet in bekoring', spreek ik niet eens, dat toch de bijzondere voorzienigheid insluit. Maar zelfs het bidden om 'het dagelijks brood voor het heden',-hoe paart zich dat met het opleggen en opstapelen van kapitalen? 'Vergeef ons onze schulden', zou het enige zijn wat men nog kon behouden, hield men

het niet daarvoor, dat men geen schuld jegens God kan hebben, omdat men Hem niets kan misdoen en Hij niet vertoornd kan worden.'[345] Hier wordt het kwaad weer als een zelfstandige entiteit voorgesteld, als iets wat een absolute tegenstelling met het goede vormt en als zodanig in de tussentijd past die na de schepping voorafgaat aan het einde der tijden. Om de grote dichter niet ten onrechte tal van ongerijmdheden aan te wrijven hoeft men diens uitspraken over goed en kwaad alleen maar vanuit het juiste tijdsperspectief te bezien. Doet men dat, dan lost de innerlijke tegenspraak zich vaak als sneeuw voor de zon op.

Laat men dat na, dan spreekt men o zo hoffelijk een waardeoordeel uit, dat hem als calvinist een bedenkelijke allure geeft. Met instemming van de Bilderdijk Commissie heet het dan in 1906: 'Indien we, na gevraagd verlof natuurlijk, Bilderdijks calvinistische meningen goud mogen noemen, dan moet worden erkend, dat er om dat edele metaal heel wat alliage school.'[346] Zo'n man kan nooit als Vader van het Réveil deugen, luidde de conclusie van Abraham Kuyper in datzelfde jaar. Zich bedienend van de stoere taal der mannenbroeders sprak deze formidabele redenaar zich tegen het gebrek aan rechtlijnigheid van Bilderdijk uit, of hij nu een goede antirevolutionair geweest was of niet, die helaas te veel tegenstrijdigheden in het heelal had gesignaleerd:

> 't Heelal bestaat uit tegenstrijdigheên
> Die door Gods hand in evenwicht gehangen,
> In 't kunstgewrocht van 't onbegrijpelijk één,
> Zich beurtelings en steunen en vervangen.[347]

Dat kon niet kloppen, want was uit *Genesis 1* niet gebleken, dat God geen half werk had afgeleverd? Zoals schepping ordening betekende, 'die scheiding bracht in de baaierd', waardoor het heelal niet uit tegenstrijdigheden kon bestaan, zou de zonde zich nooit oplossen in een hogere synthese.[348] Wie zich aan 'dit tegen zichzelf verdeelde denken' schuldig maakte, zoals Bilderdijk, was 'tot een waarachtig réveil' onbekwaam.[349] Er school voor een gedeelte ongeloof in deze ook in zedelijk opzicht weinig voorbeeldige antirevolutionair, waardoor voornoemde alliage wel eens uit ijzer en leem zou kunnen bestaan: 'IJzer en leem, of in casu geloof en ongeloof horen niet samen, en kunnen toch niet hechten; laat ze dus uit hun valse vermenging tre-

den, ook al moest het door breuke gaan.'[350] Dat achter het 'ongeloof' van Kuyper een hoogwaardig spiritueel besef van Bilderdijk school, zullen weinigen in 1906 hebben begrepen. Niettemin werd hun een ideale situatie voorgespiegeld, waarin het afwijkende 'Gotteskonzept' aan het interconfessionele karakter van hun eigen orthodoxie slechts in schijn afbreuk deed, want de Vader van het Réveil was zeker geen ongelovige. Zijn spiritualiteit bevatte een mengeling van godsdienstige, religieuze en levensbeschouwelijke elementen, waaronder zijn opvatting van goed en kwaad zich zelfs met het boeddhisme in verband liet brengen. Bereikte Siddhartha Gautama niet na 547 reïncarnaties een staat van verlichting, nadat zijn karma zich had opgelost in absolute zuiverheid, die men met de term 'bovenzedelijk' zou kunnen aanduiden? Hoe mededeelzaam Bilderdijk van nature ook was, toch zou er over zijn oningevulde denken nog een dik boek te schrijven zijn.

Het jaar 1791 stond onmiskenbaar in het teken van zijn reflecties op filosofisch en spiritueel gebied, waarvoor Boëthius als katalysator diende. Niet alleen theoretisch, maar ook praktisch raakte hij bij controverses tussen protestanten onderling betrokken. Wie Abraham Kuyper in zijn rede van 1906 een woord als 'breuke' had horen uitspreken, waarvan de twee lettergrepen zijn schismatieke bedoeling schenen te onderstrepen, zou zich moeten verbazen over de afzijdigheid van Bilderdijk in geloofsconflicten. In het heetst van de strijd, toen Da Costa met neofytenijver tegen zijn landgenoten fulmineerde, liet de Vader van het Réveil zich evenmin onbetuigd, maar hij vergat niet rooms-katholieken als medechristenen te behandelen en socinianen en deïsten als niet-christenen liever dood te zwijgen dan te verketteren. Men heeft wel eens de indruk gewekt, dat hij in de rol van protestantse scherpslijper als een dominicaan theologie bedreef, dat wil zeggen met het oog meer op het schavot dan op God gericht. Maar zelfs toen er van zijn vroegere tolerantie weinig of niets meer was overgebleven, zocht hij de polemiek met anderen niet, integendeel, hij moest er door mannen als Le Sage ten Broek en Da Costa toe worden verleid. In een brief van 14 november 1823 schreef hij aan Abraham Capadose over zijn standpunt in godsdienstige en religieuze aangelegenheden,-hij deed dat onbewimpeld aan een vertrouweling-, om vervolgens te refereren aan de situatie in 1791. Sprekend over de verdorvenheid van franciscanen en jezuïeten, die volgens hem een staat binnen het roomse imperium vormden, en over de

Heilige Mis die hij als een oud 'verloop uit misverstand' beschouwde, sloeg hij een hoge, zij het niet geheel en al onverzoenlijke toon aan: 'Hoezeer dit alles veroordelend en verwerpend, moest men inderdaad geen haat, maar mededogen voor deze verleide en bedrogen medechristenen voelen in een christelijk hart, en zelfs wenste ik dat bij plechtige gelegenheden in onze Kerk, geen bittere controversiële preek tegen de roomsen, maar een verslag hunner dwalingen onder aanwijzing van de fontes errorum (of liever de twee principia errorum) gehouden werd, met een gemoedelijk gebed voor hun verlichting en terugkeer tot de zuivere waarheid. Dit, dunkt mij, zou roomsen en protestanten kunnen baten.'[351] Over socinianen en deïsten was hij bijna letterlijk niet te spreken: 'Ook zou ik even weinig tegen het socianisme als tegen het deïsme, en zowel daartegen als tegen de dienst van de grote Lama of die van Jupiter c.s. preken, maar dezen eenvoudig als onchristenen uit de kerk sluiten, wat (naar het mij voorkomt) het van hen uitgaande besmettingsgevaar zeer aanzienlijk zou verminderen en een algemener afgrijzen van hen verwekken.'[352] Socinianen en deïsten waren het meest bevattelijk voor de neologie,- een theologische stroming uit de achttiende eeuw die, behalve ketterse gedachten over de goddelijkheid van Jezus en over Gods persoonlijke bemoeienis met het menselijk lot, ook redelijkheid propageerde-, waartegenover de officiële Nederlands Hervormde Kerk zo weinig te stellen had, dat Bilderdijk meer belang aan 'conventikels' of 'smalle gemeentes' hechtte. Beiden, Capadose en Da Costa, leidden zulke gemeentes, die men als broedplaatsen van het Réveil kan beschouwen. Welnu, typerend voor Bilderdijk is zijn waarschuwing voor het ketterse en onzedelijke karakter van 'een klein hoopje, dat zich niet durft te vergaderen tot een gemeente'.[353] Hij liet zijn waarschuwing vergezeld gaan van een oproep tot meer eensgezindheid, waartoe hij samenwerking met de Herstelde Lutherse Kerk van Amsterdam aan Capadose aanbeval.[354] In 1823 dacht hij blijkbaar over dit soort zaken niet anders dan in 1791, want toen hield hij al een pleidooi voor aansluiting bij diezelfde kerk.

Opnieuw zocht hij het conflict niet op, of dat nu van politieke of religieuze aard was, maar zocht het conflict hém op. In 1791 woedde er in de Lutherse Kerk van Amsterdam een strijd tussen verlichte predikanten en rationalistische jongeren van patriottische huize enerzijds en orthodoxe ouderen van meestal orangistische huize anderzijds. Politieke meningsverschillen vertroebelden hun kijk op de lutherse

leer, in de verkondiging waarvan drie van de vier in Duitsland opgeleide predikanten, in plaats van zuivere leerstellingen, hun moderne visie op het ontstaan van de schepping benadrukten en Jezus als een groot leraar in plaats van Gods Zoon aanprezen. Om leerstellige moeilijkheden te voorkomen legden zij al te graag uit hoe men een deugdzaam leven kon leiden, wat rechtzinnigen in de lutherse leer de keel begon uit te hangen.[355] Zij scheidden zich in 1791 af, na de benoeming van een nieuwlichter tot predikant, en stichtten de Herstelde Lutherse Gemeente met vertakkingen tot ver buiten Amsterdam.[356] Bilderdijk sympathiseerde met hen, omdat zij wilden vasthouden aan de oude genadeleer.[357] Een Amsterdamse afdeling van het 'Deutsche Christentumgesellschaft', piëtistisch en fel Oranjegezind, sloot zich bij de Herstelde Lutherse Gemeente aan, waarna grote problemen ontstonden over een nieuw te bouwen kerk. Als gelovige en advocaat van één der voorzitters van het College van bestuur, J.J. Lammers, trad Bilderdijk op, door wiens toedoen mede de bouw van een Herstelde Lutherse kerk op de Kloveniersburgwal mogelijk werd gemaakt.[358] Omdat het kerkgebouw op het terrein van een dolhuis werd opgetrokken, nadat de afgescheiden lutheranen een poosje in het voormalige Gasthuis hadden kunnen kerken, werd ten zeerste betwijfeld of de Amsterdamse lutheranen na ziek en gek geworden te zijn wel voldoende waren 'hersteld'.[359] Ingewijden lieten niet na Bilderdijks gezondheid met die van de afgescheiden lutheranen te vergelijken, waartoe hijzelf alle aanleiding gaf door in brieven over zijn 'gestadige ziektes en instortingen, ophopingen van werk, en geest en lichaam uitputtende vermoeienissen zonder verpozing' te blijven klagen.[360] Wie daar het meest over te horen kreeg, was zijn vriend Pieter Uylenbroek. Hem vertrouwde hij zijn vele literaire en religieuze bekommernissen toe, waartoe hij ook wel eens werd uitgedaagd door een vraag van zijn uitgever (in de persoon van Uylenbroek was de vriend nooit ver van de uitgever verwijderd): 'U vraagt mij, vriendlief, waarom Jezuszelf in het Nieuwe Testament geen *bevel* of *voorbeeld* van het leerstuk der Drievuldigheid heeft gegeven, of waar men dat *bevel* of *voorbeeld* moet zoeken?'[361] Zo'n vraag was goed voor meerdere kantjes, want met minder kon Bilderdijk niet toe om er een gedegen antwoord op te geven. Van zijn kant paaide hij de vragensteller door geïnteresseerd naar nieuw werk van diens hand te vragen, of ongevraagd zijn commentaar op een gedicht te geven: 'Wat uw *Gabalus* betreft, hij behaagt mij en ik weet op idee noch ver-

sificatie niet in het minst te vitten.'[362] Uylenbroek kon zich veel permitteren, maar hij moest toch oppassen voor de stijlfiguur van de repetitio. Nu was dit een stijlfiguur die Bilderdijk zelf ook te vaak toepaste, dus is het extra de moeite waard om hem zijn bezwaren daartegen te horen aanvoeren. Zo'n repetitio 'zou niet obsteren', beweerde hij, 'ware het niet, dat het redengevend woordje *dewijl* (dat mij altijd in de poëzie slap en in de verkering pedant voorkomt en dat ik dus niet lijden mag) te vaak de uitdrukking enigszins slepen doet.'[363] Hij mocht dan diep in geloofsconflicten verwikkeld zijn, toch stelde zijn fijnzinnig taalgevoel hem in staat om zich voortdurend rekenschap te geven van de manier waarop hij zich uitdrukte.

Eerder zijn twee regels van P.C. Hooft, voorkomend op de gevel van het Spinhuis in Amsterdam, voorzien van zijn commentaar.[364] In een brief van 21 mei 1791 aan Uylenbroek gaf hij in verstechnisch opzicht zijn mening over een niet al te best kwatrijn van een ander, dat gaat over een man die zich na het overlijden van zijn vrouw uit de wereld heeft teruggetrokken en ten volle bereid is om afstand van al zijn bezittingen te doen:

> Hoe? Zij is dood! Ach, neem dan vrij
> Al wat ik heb voor u,
> 'k Ga naar een afgelegen oord,
> Waar ik al 't mensdom schuw.[365]

Metrisch mag hier alles in orde zijn, maar elisie in de derde regel is volgens Bilderdijk niet geoorloofd: 'ik' dient binnen de context van dit kwatrijn met nadruk te worden uitgesproken. Hij, de ik-figuur, zet zo'n drastische stap in zijn leven, dat het onjuist zou zijn hem hoorbaar te verdonkeremanen. Had Bilderdijk niet groot gelijk, toen hij dit manco in een pathetisch gedicht benoemde? Zijn prosodische paradox treft ook nu nog, evenals zijn verontschuldiging voor een volkomen juist inzicht: 'Het onderscheid is fijn. Al te fijn misschien, en wellicht is het een loutere eigenzinnigheid van mij. Maar oordeel!'[366] Voor het antwoord op Uylenbroeks vraag over de H. Drievuldigheid verwees hij naar de opdracht van Jezus om heen te gaan, alle volkeren te onderwijzen en te dopen in de naam van de Vader, de Zoon en de H. Geest.[367] Met zo'n antwoord zou hij naar verwachting velen tevredenstellen, maar Uylenbroek niet, 'dewijl het kan zijn, dat men die doop aanneemt en in de Vader, de Zoon en de H. Geest gelooft,

zonder echter het leerstuk der Drievuldigheid aan te nemen'.[368] Ondanks het gebruik van het pedante woordje 'dewijl', kan men genieten van de redenering die hij vervolgens ten beste gaf. Als men niet in dat leerstuk gelooft, zijn er gek genoeg drie mogelijkheden, zo opperde hij: '*Of* men moet de drie daarbij vermelde namen als een vorm van driegodendom beschouwen, *of* men moet ze alle drie als ongoddelijke namen (namen die God niet aanduiden in het formulier) aanmerken, *of*, eindelijk, men moet, de Vader als God beschouwend, de twee andere namen als die van schepselen opvatten. Buiten deze drie wijzen van beschouwing toch, weet ik geen vierde uit te denken dan die met het leerstuk der Drievuldigheid overeenstemt.'[369] De eerste mogelijkheid deed hij als een irreële verwijzing naar een ver verleden af: 'Van deze drieërlei beschouwingen zal het zeker de eerstgemelde niet zijn, die tegenwoordig bijval vindt. Dan schieten er dus nog maar twee over.'[370] Beide mogelijkheden of beschouwingen kwamen hem 'even insoutinabel' voor.[371] Wat kon in de naam van schepselen te dopen anders inhouden dan afgoderij? Wat kon 'schepselen aan God te subjungeren om in de naam van zowel laatst- als eerstgenoemde te dopen' anders vormen dan een 'nog aanstotelijker denkbeeld'?[372] Zo ging hij op nog meer plaatsen in het Nieuwe Testament in, die hem in zijn opvatting van de H. Drievuldigheid staafden.

Aan bevestiging bleek hij behoefte te hebben, omdat het evangelie 'geen methodische leerwijze' bevat, maar 'losse theses' poneert die er des te meer toe doen, 'naarmate de gemoederen der toehoorders bereid waren om deze te ontvangen, te begrijpen, of onbegrepen te bewaren tot een volgende tijd', wanneer 'een gebeurtenis alles zou doen begrijpen'.[373] Zinspeelde Bilderdijk hier al op mogelijke interpretaties van de Apocalyps? In het verlengde van voornoemde theses beschouwde hij de instelling van de doop als 'het kort summier van alle waarheden en de samentrekking daarvan tot de hoofdpunten'.[374] Geloviger kon hij zich moeilijk over de H. Drievuldigheid uitdrukken dan hij in zijn brief aan Uylenbroek deed: 'Heeft nu Jezus, de God die de joden aanbaden, de waarachtige God onder de naam van de Vader voorgesteld, Zichzelf als de Zoon en tevens als één met de Vader, dat is als God, en woordelijk als de Waarheid (dat is niet anders gezegd dan God) doen kennen, en tevens de Trooster, de H. Geest, doen beschouwen als emanerend uit dat goddelijk wezen, in wie Hij nevens de Vader en met de Vader bestond, en beveelt Hij ten laatste,

onmiddellijk voor Zijn opvaring ten hemel, in die drie namen te dopen,-wat middel is er dan om te goeder trouw de Godheid in elk der drie namen te ontkennen of in twijfel te trekken?'[375] Nog was hij niet klaar met zijn redenering, want Uylenbroek zou hem kunnen tegenwerpen, dat een woord als 'Drievuldigheid' of 'Drie-eenheid' in het Oude noch Nieuwe Testament voorkomt. Zou zijn vriend zich tot zo'n tegenwerping verstouten, dan zou hij, Bilderdijk, daartegen het nodige inbrengen: 'Ik vertrouw erop, dat wij hier over de zaak en niet over het woord spreken. Dat het woord (dat een kunstwoord is, toen nog niet uitgevonden) door de Heiland niet gebezigd is, doet niet ter zake. Even weinig doet het ter zake, of misschien door sommigen aan dit woord een ander denkbeeld wordt gekoppeld (wat tegenwoordig vaak zo is) dan de Heiland heeft geleerd. Genoeg is het, indien dit vaststaat, dat zonder het door de joden aangenomen begrip van de eenheid van het goddelijk wezen enigszins tegen te spreken of om te stoten, de Zaligmaker ons de Vader, de Zoon en de H. Geest als God heeft doen kennen, en wel in verschillende standen en relaties en op zo'n manier, dat het begrip van de eenheid van God erbij geconserveerd is.'[376] Wilde Uylenbroek weten, waarom hij zo bevlogen over dit onderwerp sprak? 'Maar u vraagt naar mijn gedachte? Ik mag er derhalve bijvoegen, dat naar die gedachte het leerstuk der Drievuldigheid in ons innerlijk sentiment ligt en in de begrippen der heidenen, der ketters, in de ganse natuur zichtbaar is. Ja, dat er geen waarheid overtuigender dan deze is aan te wijzen.'[377] Bilderdijk meende wat hij zei, omdat de opvatting van de unitaristen (door joden, arianen, mohammedanen en socinianen verkondigd) tot het onpersoonlijke godsbesef van deïsten leiden moest, terwijl het veelgodendom en pantheïsme van een ongeordende bemoeienis van bovennatuurlijke krachten getuigden en 'gelijk er geen dwaling is, die niet haar grond in een waarheid heeft (en wel in een waarheid, die door de moeilijkheid om haar te bevatten aanleiding tot misverstanden geeft), zo heeft naar mijn begrip het gevoelen der pantheïsten daarin kennelijk zijn oorsprong'.[378] Met 'daarin' bedoelde Bilderdijk een onpersoonlijk godsbesef, dat de Allerhoogste na Zijn scheppingsdaad tot een toeziend voogd stempelde. Hij waardeerde het leerstuk der Drievuldigheid dus vooral, omdat uit de figuur van Jezus en de H. Geest Gods persoonlijke betrokkenheid bij Zijn schepping sprak: 'De gehele schepping en het huwelijk, waarvan de heiligheid zo groot is, dat het een afbeelding of afschaduwing is van de Godheid en van Zijn

schepping, alles in één woord doet ons God anders voelen dan de unitaristen Hem kunnen schilderen.'[379] Leerstellig, althans dogmatisch, had hij zich hierover niet willen uiten, wel had hij dat met een bijna onverbiddelijke logica gedaan, al was het gebed nooit méér op zijn plaats dan wanneer men zich tot de Drie-ene God richtte. Uylenbroek moest niet denken, dat hij de waarheid in pacht meende te hebben, integendeel, hij stond open voor kritiek en stelde daar zelfs prijs op, 'vooral indien u mij het genoegen doet om mij uw bedenkingen mee te delen, zowel ten aanzien van mijn gedachten als over de zaak zelf'.[380] Deze brief van 31 juli 1791 aan Uylenbroek is net zo belangrijk als zijn autobiografische notities, maar Isaäc da Costa heeft hem over het hoofd gezien of geweigerd er persoonlijke conclusies voor Bilderdijks bekering aan te verbinden.

In de privésfeer had zijn leven ogenschijnlijk een normaal verloop, allerhartelijkst als zijn betrekkingen met vrouw en dochter Wies waren. Hoe heftig de winterse taferelen ook geweest mochten zijn,-tussen man en vrouw scheen de hemel opgeklaard. Op Catharina's verjaardag, in het voorjaar van 1791, zong hij haar als vanouds toe. Dat hij zich in haar bezit verheugde, kon men als een obligate hulde aan zijn vrouw beschouwen of als een enigszins zelfvoldane vertekening van de werkelijkheid. Nooit had 'Eden' beter gerijmd op 'zaligheden', of had hij eerder op 25 april even onbaatzuchtig als bevlogen zijn hart voor haar uitgestort, 'dat nevens uw genot geen andere wellust vraagt van het lot'.[381] De natuur inspireerde hem veeleer tot een pastorale dan tot een religieus doorwrocht huwelijksgedicht:

> Loeg Flore u niet blijmoedig aan,
> Bij 't zachtkens rijpend tarwegraan,
> Dat Ceres' hoofd vergulde?[382]

De neoclassicist in hem was nog springlevend! Misschien heeft hij bij het beeld van 'zachtkens rijpend graan' (waarvan in de maand april doorgaans weinig te bespeuren valt) moeten denken aan het kind dat zij in september verwachtten. Rooskleurig scheen hun aller toekomst, maar in één enkele zin schilderde Kollewijn wat naast andere problemen van seksuele en intellectuele aard hun huiselijk geluk bedreigde: 'Naar alle waarschijnlijkheid leefde en woonde hij boven zijn stand; in geldzaken was hij niet nauwkeurig en dikwijls onberaden, terwijl zijn vrouw geen beste huishoudster was.'[383] Had zijn vader niet

kort na hun huwelijk met f 4000,- moeten bijspringen om hen 'uit zwarigheden' te redden?[384] Toen al leefde hij op te grote voet, wat hij zich ontveinsde door slechts een deel van zijn schuldeisers met het geld van zijn vader te betalen en de rest te gebruiken om zich comfortabel op de Prinsengracht 32 in te richten. Hoewel hij geen buitensporig luxueus leven leidde, en anders dan zijn vrouw slechts zelden het theater bezocht, kocht hij uitzonderlijk veel boeken en onthaalde hij zijn gasten op dure maaltijden en goede wijn.[385] Zijn vier in 1790 gevoerde processen tegen respectabele middenstanders bewijzen, dat hij met een chronisch geldgebrek te kampen had. Als advocaat zou hij minder met pro-Deozaken in de weer geweest moeten zijn, naar zijn vrouw hem verweet, en op een prompte betaling voor zijn bewezen diensten hebben moeten aandringen. Maar daar was hij totaal de man niet naar. Liet hij zich niet gewillig door anderen uitplunderen?[386] Zei Valckenaer niet ooit tegen hem: "In alle menselijke zaken zijt gij de onbekwaamste en grootste domkop die er leeft!"[387] Bevestigde hij niet wat zijn beste vriend tegen hem gezegd had, door er deemoedig op te laten volgen: "Ik gevoel dit te zijn, vooral als het mijzelf geldt"?[388] Op 3 september 1791 leende hij met zijn vrouw f 7000,- van een joodse financier, Herman Bromet, wiens achternaam hij niet gauw zou vergeten. Na vijf jaar zou deze lening tegen een schappelijke rente van vier procent moeten zijn afbetaald. Op 3 juli 1794 sloot hij opnieuw een lening bij dezelfde financier af, ditmaal ging het om een minder hoog bedrag: f 1200,- eveneens tegen vier procent. Aangezien er tussentijds geen cent was afgelost, had Bromet in 1795 alle recht van spreken, toen hij zich erover beklaagde, dat zijn schuldenaar op last van de overheid het land moest verlaten.[389] Tegen die tijd wreekte de onhandigheid van Bilderdijk in 'menselijke zaken' zich zo gruwelijk, dat niet hijzelf maar zijn schuldeiser er het slachtoffer van werd.

Onder zulk financieel gesternte werd een dag later, op 4 september 1791, het zoontje geboren dat naar een bij uitstek voorvaderlijke held en naar zijn grootvader van vaders kant 'Elius Izaac' werd genoemd. Hij was ruim zes jaar ouder dan Isaäc da Costa, die op het gymnasium in Amsterdam een tijd lang omgang met hem had.[390] Hij en zijn zus Wies of Wieze, zoals Bilderdijk haar noemde, kregen niet de voor hen best denkbare opvoeding, omdat echtelijke ruzies en vaderlijke afzijdigheid beiden op een vreemde manier parten speelden. Louise ontwikkelde zich tot een typisch vaderskindje, dat met de op-

voedkundige grillen en weinige grollen van haar verwekker rekening leerde te houden. Bilderdijk zag haar als een dochter en vrouw in wording, niet als een individu, zodat hij haar een rol trachtte in te prenten die met haar sekse en stand in overeenstemming was. Voor zover hij haar wel als een persoon behandelde, lette hij op de verbetering van haar karakterfouten en had hij de neiging om de onhebbelijkheden van haar moeder versterkt in haar terug te zien. Zijn afzijdigheid als vader uitte zich aldus op twee manieren: hij vertoefde vaak in hogere sferen die hem voor iedereen onbereikbaar maakten, of hij bemoeide zich te veel met een dochter, wier diepste wezen hij miskende. Louise liet hem zeker niet onverschillig, hij speelde ook met haar, maar ze had geen gemakkelijke jeugd. Des te bewonderenswaardiger is de dubbele loyaliteit die ze jegens haar vader en moeder bleef koesteren, óók nadat beiden zich steeds minder om haar bekommerden na de terugkeer van haar vader uit zijn ballingschap. Met Elius had Bilderdijk veel minder op, alsof hij bang was zich aan hem te hechten. Wellicht kopieerde hij onbewust het gedrag van zijn moeder ten opzichte van hem. Was zíj het verlies van haar oudste zoon pas na de geboorte van Johannes te boven gekomen, híj kampte met het verlies van liefst twee zonen. Hoe speculatief echter zo'n veronderstelling is, kan alleen al blijken uit de houding van Catharina: ze kopieerde het gedrag van haar schoonmoeder niet, integendeel, Elius kon onvoorwaardelijk op haar moederliefde rekenen. Omringde ze zich graag met louche figuren als William Pieter Turnbull de Mikker en was ze, zoals een Haagse demi-mondaine betaamde, te societybewust in haar huwelijk met Bilderdijk gebleken, intellectueel ver zijn mindere en als huisvrouw niet in staat om aan zijn hoge verwachtingen te voldoen,-in Elius projecteerde ze haar beste eigenschappen. Haar teleurstellingen hield ze voor anderen verborgen, wat in haar zoon de gedachte kon doen postvatten, dat hij de enige man in haar leven was. Ook uit concurrentieoverwegingen ontwikkelde Bilderdijk met zijn in naam illustere stamhouder een moeizame relatie, totdat zij elkaar letterlijk uit het oog verloren.

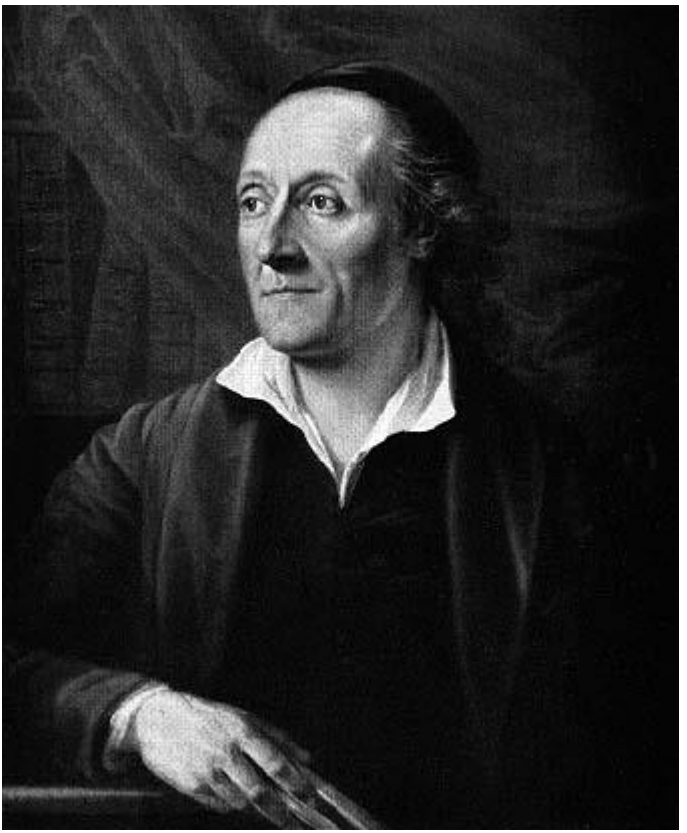
Typerend voor zijn nieuwe gezinssituatie is de rebus die hij voor zijn schoonzus maakte op 5 september 1791, één dag na de geboorte van Elius. Met zijn tekentalent en spitse geest vermaakte hij liever volwassenen, onder wie Maria Petronella, dan zijn eigen kinderen. Met zijn 'zusje' onderhield hij de hartelijkste betrekkingen, terwijl hij zich meer als een zwaarmoedige zedenmeester dan als een vaderlijke

vriend jegens Wieze en Elie gedroeg. De rebus bestaat uit een serie afzonderlijke tekeningen, die zich in de normale leesrichting laten ontcijferen. Onder een fraai getekende boom der kennis van goed en kwaad, staat verdekt een 'h' geschreven, rechts van de tekening gevolgd door de letter 'n' en het cijfer '8'. Men begrijpt dat Bilderdijk de geboorte van zijn zoontje 'hedennacht' aan Maria Petronella kond heeft willen doen, maar zonder de verklaring van Jan Bosch laten de gaandeweg steeds minder bewerkelijke tekeningen zich niet begrijpen. Sterker nog, zelfs met de door hem gegeven uitleg erbij, zal de aanhef van deze rebusbrief voor menigeen duister blijven.[391] Wat hij haar op deze manier 'in haast' wilde laten weten, moet hem veel tijd hebben gekost: het woord 'haast' is in elk geval sneller geschreven dan hij een haas, gevolgd door de letter 't', kon tekenen. Terwijl hij zich de dag ervóór nog in slaap had laten sussen door 'geflatteerde balansen' en halve waarheden omtrent zijn financiële situatie, trachtte hij zich op de eerste dag in Elius' leven als een brave huisvader te ontpoppen, die zijn schoonfamilie voor een bezoek aan de kleine uitnodigde.[392] Met een vooruitziender blik werkte Jan Valckenaer, wiens opulentie ernstig werd bedreigd door de uitgifte van assignaten in Frankrijk, aan een nieuwe grondwet voor de Republiek in het noorden. Als de Oranjes zich niet door de patriotten lieten verdrijven, zo redeneerde hij, dan moest het instituut van het erfelijk koningschap hun maar ten deel vallen. De onschendbaarheid des konings en de verantwoordelijkheid der ministers zou op die manier garant kunnen staan voor minder bloederige taferelen (met zicht op de septembermoorden van een jaar later) dan waarvan hij in Parijs reeds getuige was geweest. Het parlement zou een meer invloedrijke rol dan ooit moeten gaan spelen, bevoegd als het was om de hele regering naar huis te sturen. Veel van Valckenaers ideeën zouden pas in 1848 worden verwezenlijkt, maar hem (en niet Thorbecke) komt de eer toe in een zeer vroeg stadium zulke relatief vooruitstrevende gedachten te hebben gekoesterd.[393] Daarbij vergeleken verbleekte de voordracht van ene Jan Hendrik Stuyver, wiens naam een parodie op Duyzenddaalders lijkt te bevatten, over de trapsgewijze verlichting van de wereld door middel van de godsdienst. Hij hield een rijmende rede over dit onderwerp op 11 oktober 1791 in het gebouw van *Libertate et Concordia*, wat hier het vermelden niet waard geweest zou zijn, als hij bijvoorbeeld het ambt van predikant had uitgeoefend. Maar dat deed hij niet, want hij was makelaar en woonde op de Laurier-

gracht.[394] Tegen de tijd dat hun aller gedachtegoed dreigde te worden ingevoerd, klaagde Gerrit van de Linde, alias de Schoolmeester: 'De ziel heeft aan een rijmziek makelaar pijn!'[395]

In *Noodzakelijkheid* (1792), Elius was nog geen jaar oud, komt het kind negatief ter sprake als een 'dartele' erfgenaam.[396] Terwijl zijn met 'u' aangesproken vader ronddoolt in een 'dichte drom van schimmen', voorgoed verstoken van alles wat hem dierbaar is, giet de erfgenaam in één uur tijd meer wijn in zijn keel of door het open raam naar buiten 'dan ge uw leven lang van 't uwe dorst genieten'.[397] Hoe makkelijk leest men over het voor een neoclassicist vertrouwde beeld van de Hades heen, zich nauwelijks meer verwonderend over Bilderdijks zoveelste verwijzing naar de wereld der klassieken. Kennelijk kostte het hem geen enkele moeite om christendom, filosofie en klassieke oudheid door elkaar in zijn geest te integreren. Maar was er wel sprake van *door* elkaar? Uit de boeken van Swedenborg, Lavater en Jung-Stilling rees het beeld van een protestantse onderwereld op, die vooral niet met het vagevuur der rooms-katholieken vergeleken mocht worden en daarom met Hades werd aangeduid. Het meest expliciet daarover was Jung-Stilling, van wie Bilderdijk de *Theorie der Geisterkunde* pas na haar verschijning in 1808 kan hebben gelezen.[398] Waar bleven de zielen van de gestorvenen, die niet onmiddellijk na hun overlijden werden geoordeeld? In afwachting van hun eindoordeel verbleven zij in één der zeven hogere sferen, waarvan de zes tussensferen met de Hades konden worden vergeleken. Het onbestemde karakter van tijd en ruimte maakte het slechts mogelijk in metaforen over zulke sferen te spreken, die daarom niet minder reeel waren. Hoe konden de doden anders met de levenden communiceren? Bilderdijk was ervan overtuigd, dat zulke contacten mogelijk waren. Hij dacht daar in 1792 precies hetzelfde over als Jung-Stilling in 1808, omdat zij beiden als christenen wel niet het volste vertrouwen in Swedenborg hadden, maar hem wel een aantoonbaar authentiek medium vonden. Natuurlijk stonden zij sceptisch tegenover zijn voorspellingen en met hun mond vol tanden, als keer op keer het onmogelijke toch waar bleek te zijn. Bilderdijk was al door het Swedenborgvirus aangestoken, toen hij vertrouwelijk met Rijklof Michaël van Goens omging. Deze had de laatste tijd in Kopenhagen vertoefd, waar prins Karel van Hessen-Kassel niet slechts de trots van adellijk Denemarken uitmaakte. Wat Swedenborg in mediamiek opzicht voor zijn vaderland gedaan had, trachtte deze prins namelijk voor Dene-

marken en ver daarbuiten te doen. Om het terrein van hun beider activiteiten in kaart te brengen, sprak Bilderdijk ietwat nonchalant van het 'Scandinavische strand', alsof een deel van hun magische handelingen meer streekgebonden dan internationale trekken vertoonde.[399] Joris van Eijnatten legde uit, waarom Lavater in 1793 naar Denemarken reisde: 'In Kopenhagen woonde sinds ongeveer 1789 prins Karel van Hessen-Kassel ofwel Charles de Hesse, zwager van de Deense koning. Dit noordelijke orakel was bedreven in de alchemie, had een soort online-verbinding met de geestenwereld, stond in contact met de zijns inziens op de aardbodem nog immer ronddwalende Johannes de Evangelist (vergelijk *Johannes 21:23*) en speculeerde graag over reïncarnatie en metempsychose (of zielsverhuizing). Blijkbaar voelde ook Van Goens zich tot die reïncarnatieleer aangetrok-

Johann Kaspar Lavater (1741-1801)

ken. De lichtelijk hysterische Lavater was tijdens zijn beroemde reis naar Kopenhagen danig onder de indruk van Charles de Hesse geraakt.'[400] Hij was het ook van zijn nieuwe vriend Van Goens, die hem op de terugweg voor Swedenborg enthousiasmeerde in zoverre dat nog niet het geval was. Na Bilderdijk raakte ook Lavater in de ban van deze voormalige Hollandse professor, die anderen dwong na te denken over de godsdienstige, religieuze en spirituele vraagstukken van hun tijd.

Tussen rooms-katholieken en protestanten heeft eeuwenlang een conflict over het vagevuur gewoed. Moest men aan Dantes 'purgatorio' geloof hechten, waarin de zielen van zondaars werden gezuiverd in afwachting van Gods eindoordeel over hen, of moest men het vagevuur voor een puur verzinsel houden, omdat er in het Oude noch Nieuwe Testament één woord aan wordt gewijd? Van roomse zijde baseerde het kerkelijk leergezag zich op *1 Korintiërs 3:15*: 'Indien zijn werk in rook opgaat, zal hij schade lijden; hij zal wel behouden worden, maar zó, dat hij eerst door het vuur moet.'[401] Bevatte deze laatste zinsnede een metafoor of niet? Het kerkelijk leergezag meende hier een letterlijke in plaats van figuurlijke interpretatie te moeten aanbevelen (een van de weinige keren dat deze fundamentalistische gewoonte niet door orthodoxe protestanten werd nagevolgd of gepraktiseerd). Een zondaar kon zodanig door het kwaad aangetast zijn, dat hij na oprecht berouw op vergeving rekenen mocht, maar wel enige straf verdiende. Eeuwige straf was daarentegen bestemd voor een verstokte zondaar, die geen oprecht berouw koesterde of anderszins bij God uit de gratie was gevallen. Hem wachtte de hel, in licht contrast waarmee het vagevuur het leven van een berouwvolle zondaar vergalde, wanneer God hem na zijn dood vergeving schonk. Nee, beweerde men van protestantse zijde, op de eerste plaats bevat *1 Korintiërs 3:15* slechts een allegorische voorstelling van iemands werk, dat door vuur getroffen wordt zonder dat er een persoon in vlammen opgaat ('maar zó, dat hij eerst door het vuur moet' wordt in een protestantse bijbel vertaald met 'als door vuur'[402]), en op de tweede plaats miskent het idee van een vagevuur het enige fundament dat Jezus onder de verlossing van alle zondaars heeft gelegd, namelijk het zoenoffer van Zijn eigen dood. Was dat niet pijnlijk genoeg? Onlangs heeft paus Benedictus XVI openlijk verklaard niet in het bestaan van een vagevuur en een voorgeborchte voor de zielen van ongedoopte kinderen, limbus infantium, te geloven, zodat de dis-

cussie daarover in het voordeel van de protestanten beslecht lijkt te zijn.[403] Eeuwenlang stonden dus twee partijen tegenover elkaar, die met grote vasthoudendheid en precisie uitspraken over het leven na de dood deden. Swedenborg aapte hen slechts na, toen hij over zijn paranormale ervaringen uitweidde en zich, behalve op voorspellingen over het lot van levenden, ook op zijn contact met Johannes de Evangelist en met minder bekende overledenen liet voorstaan. Was de Zweedse ziener een bedrieger of diende men hem op zijn woord te geloven? Tot op de dag van heden valt die vraag moeilijk te beantwoorden, zij het dat minstens drie voorvallen in zijn leven niet op ongeloof stuiten en evenmin logisch kunnen worden verklaard. Over het algemeen genoot deze bisschopszoon in zijn tijd een goede reputatie als diplomaat, uitvinder en patenthouder, opzichter van de Zweedse mijnbouw en eerste(rangs) geoloog ter wereld. In zijn drang naar universele kennis deed Bilderdijk niet voor hem onder, maar de Zweed was, behalve theoretisch onderlegd op wiskundig en astronomisch gebied, ook technisch aangelegd, waardoor hij met kwadranten, microscopen, weeginstrumenten en camera obscura's goed overweg kon. Hij was met andere woorden een uitermate praktische ziener, die in overeenstemming met zijn correspondentieleer niet de eenzijdige dweper was, die Kant later van hem zou maken: 'Ik ben het moe, de tomeloze hersenspinsels van de ergste dweper aller tijden over te schrijven, of door te gaan tot aan zijn beschrijving van de toestand na de dood. Wat hij rechtstreeks aanschouwde, is meestal door mij weggelaten, omdat zulke wilde hersenkronkels alleen maar de slaap van de lezer zouden verstoren.'[404] Een rationalist pur sang kon geen vat op hem krijgen, zo blijkt uit deze woorden, al rijst hier wel de vraag, hoe zuiver een uitsluitend rationalistische kijk op de dingen is.

Het eerste voorval betrof de brand in Stockholm, die op 29 juli 1759 een verwoesting in de binnenstad aanrichtte. Op terugreis uit Engeland arriveerde Swedenborg op die dag in Göteborg, waar hij aan een feestmaal met vrienden aanzat. Tussen zes en acht uur 's avonds gedroeg hij zich zeer vreemd, want, zoals hij ter verklaring van zijn innerlijke onrust aanvoerde, er woedde in de Zweedse hoofdstad een hevige brand. Het huis van één van zijn vrienden zou tot op de grond toe afbranden, naar hij vreesde, maar de brandweer zou erin slagen het vuur meester te worden op slechts drie deuren afstand van zijn eigen huis. Voordat het nieuws van de grote brand Göteborg bereik-

te, had Swedenborg aan de burgemeester van die stad de brand al minutieus beschreven. Tal van details kwamen precies met de werkelijkheid overeen, zodat zelfs Kant niet aan de zienerscapaciteiten van de Zweed twijfelde.[405] De koningin van Zweden, hierdoor ten zeerste geïntrigeerd, ontbood haar helderziende onderdaan bij zich om hem aan een proef te onderwerpen. Wist hij, welk geheim haar broer haar op diens sterfbed had toevertrouwd? Ja, dat wist hij maar al te goed: 'De koningin werd even later uitermate bleek en ontsteld en verklaarde, dat buiten God en wijlen haar broer niemand mogelijkerwijs had kunnen weten, wat zij toen van Swedenborg hoorde.'[406] Na dit tweede voorval deed zich nog een derde voor, waarbij de weduwe van de Nederlandse gezant in Zweden, graaf Lodewijk van Marteville, betrokken was. Het betrof een ordinaire geldkwestie: 'Op raad van vrienden riep de gravin Swedenborgs hulp in, die dan ook werkelijk na enige dagen de aanwijzing gaf, dat de gezochte kwitantie door de graaf in een geheime lade van zijn schrijfbureau geborgen was. Het bestaan van deze lade was aan de gravin van Marteville onbekend. Ze vond echter alles, zoals Swedenborg haar verteld had, en werd zodoende uit haar verlegenheid gered.'[407] Uit beide laatste voorvallen viel af te leiden, dat hij zich op enigerlei wijze met de doden verstond: 'Voortaan hoefde de lezer het land aan de andere zijde van het graf niet meer te beschouwen als een onbekend land, als een in mysteriën gehuld oord, en zal zijn droefheid over ontslapen vrienden en zijn vrees voor de dood een geheel ander karakter kunnen aannemen.'[408] Men zou dit de kern van Swedenborgs boodschap kunnen noemen, in wezen niet verschillend van wat moderne paragnosten als de Amerikaan John Edwards en de Schot Derek Ogilvie beweren. Geloofwaardig of niet, hun boodschap is in elk geval duidelijk, maar die krijgt, wat Swedenborg betreft, toch een bedenkelijk karakter, wanneer men besluit zich niet langer op zijn eindeloze woordenvloed te laten meedeinen. Dan komt men ineens slecht verwoorde en dus allerminst duidelijke stellingnames tegen, contradicties die zich met de beste wil van de wereld niet laten opwaarderen tot één enkele waarheid, en feitelijke onjuistheden.

Een voorbeeld van het eerste is gelegen in de uitwerking van Swedenborgs stellingname tegen de eigenliefde, waarvoor Bilderdijk al net zo gevoelig was als voor een door engelen goedgekeurd kijkje in de keuken van God, of dat nu hemelse delicatessen betrof, of het vuur waarop deze werden klaargemaakt. Stilistisch en inhoudelijk

deugt er weinig van wat Swedenborg over de eigenliefde opmerkte: 'Naarmate men de teugels viert, rent zij voort, totdat zij over iedereen, en tenslotte over alle anderen, over de gehele aarde heersen wil, en iedereen de goederen van alle anderen wil bezitten. Zelfs daarmee is zij niet verzadigd, want zij wil heersen over de gehele hemel, zoals kan blijken uit het hedendaagse Babylon. Dit is dan de heerschappij van de eigenliefde, waarvan de heerschappij van de naastenliefde evenveel verschilt als de hemel van de hel. Maar hoezeer ook de heerschappij van de eigenliefde in gezelschappen of in koninkrijken of keizerrijken zodanig is, bestaat er daarin toch een heerschappij van de naastenliefde bij hen, die wijs zijn door het geloof en de liefde voor God, want dezen beminnen de naaste. Dat dezen ook in de hemel afgezonderd wonen in naties, families en huizen, hoewel bij elkaar in gezelschappen, maar gerangschikt volgens geestelijke neigingen, die tot het goede van de liefde en tot het ware van het geloof behoren, zal door de goddelijke barmhartigheid van de Heer op een andere plaats worden uiteengezet.'[409] Stilistisch vervreemdde Swedenborg (of zijn vertaler) zich hier van zijn lezer door de eigenliefde te laten voortrennen, *totdat* zij over de gehele aarde wilde heersen. Deed zij dat al niet, *voordat* zij zichzelf op een holletje begon af te raffelen? Hoe verhouden eigenliefde en naastenliefde zich tot elkaar? Bedoelde Swedenborg te zeggen, dat eigenliefde slechts een reductie van naastenliefde inhoudt, zoals het kwaad een reductie van het goede is, of dat het object van eigenliefde bestaat uit een projectie van de naaste in zichzelf? Als die twee begrippen zich als hemel en hel tot elkaar verhouden,-is er in de hemel dan wel of niet afhankelijk van de mengverhouding tussen beide een plaats voor hen die, vervuld van eigenliefde, dankzij hun geloof in en liefde voor God ook wijs genoeg zijn om hun naasten te beminnen? Een knappe jongen die daaruit wijs kan worden! Zoiets is de chroniqueur van Bilderdijks leven helaas niet vergund. Een voorbeeld van contradicties die zich niet tot één (desnoods meervoudige) waarheid laten opwaarderen, of van theses en antitheses waaruit met geen mogelijkheid syntheses vallen te destilleren, is gelegen in Swedenborgs opvatting van goed en kwaad. Is die tegenstelling relatief of absoluut? Niet voor niets is hiervóór het beeld van een keuken gekozen om in de geest van Swedenborg goed en kwaad in een bovenzedelijk domein tot hun recht te laten komen. Maar zo relativerend gaat de ziener niet te werk, of, begeleid door engelen, daalt hij wel degelijk in

de hel af: 'Als laatste werd mij ook de hel getoond, bestemd voor degenen die van de aarde afkomstig zijn. Ik was ten zeerste ontdaan en hun monsterachtige aangezichten durf ik niet te beschrijven. Ik zag daar ook magiërs die afschuwelijke kunsten uitoefenden. Zij verschenen in groene kleding en verwekten afgrijzen bij mij.'[410] In plaats van medelijden met verdoolde zielen te koesteren, blijkt Swedenborg bevangen door een weinig uitgewerkte fascinatie voor monsters die op de schilderijen van Jeroen Bosch de toeschouwer horribele sensaties plegen te bezorgen. Wederom laat zich geen zinnige conclusie trekken, of het zou er een van deze aard kunnen zijn: wie zich verstout een toelichting op het Oude en Nieuwe Testament te geven met behulp van aanzienlijk meer woorden dan er in het origineel staan, zonder de (vurig) gewenste duidelijkheid te geven, boet dubbel aan geloofwaardigheid in.[411]

Dat blijkt driedubbel het geval te zijn, indien men een man als Swedenborg op aantoonbare onwaarheden betrapt, welke buitenkans zich voordoet tijdens een door engelen georganiseerde excursie naar de maan. Daar 'ziet' hij drollige mannetjes, die op Selenion hadden kunnen wonen, als dat niet een uitsluitend door flora en fauna volgroeide planeet was geweest.[412] Maar wat Bilderdijk in een sciencefictionverhaal ongestraft kan doen, is Swedenborg als auteur van ongeveinsde waarheden met een nog wel theosofische inslag niet veroorloofd. Zijn wezenlijk andere intentie maakt de serieus bedoelde beschrijving van maanmannetjes ronduit belachelijk: 'Er verschenen enige geesten boven mijn hoofd en daarvandaan klonken stemmen als donderslagen, die met bliksemflitsen gepaard gingen. Ik meende dat er een grote menigte geesten was, die de kunst verstond om met hun stemmen zoveel lawaai te maken. Simpele geesten die bij mij waren, lachten om hen, wat mij zeer verwonderde. De reden van hun gelach werd mij spoedig duidelijk. De geesten die het geluid van donderslagen produceerden, waren namelijk niet met velen, maar juist met weinigen. Bovendien waren zij klein als kinderen, die zij vroeger met zulke geluiden angst hadden aangejaagd, terwijl zij toch in het geheel geen kwaad konden doen. Opdat ik zou weten wat voor geesten het waren, kwamen er enigen naar beneden, van de hoogte af waar zij aan het donderen waren. Tot mijn verwondering droeg de een de ander op zijn rug en zo kwamen zij naar mij toe, twee man sterk. Hun gezichten waren niet lelijk, maar langer dan de aangezichten van andere geesten. Hun gestalte leek op die van zevenjarige

kinderen, maar dan wat forser, dus leken zij wel dwergen. Door de engelen werd mij gezegd, dat zij geesten van de maan waren.'[413] De quasiwetenschappelijke toelichting op het uiterlijk van deze niet op de maan voorkomende wezens kan Bilderdijk op het denkbeeld van zijn sciencefictionverhaal hebben gebracht. Niettemin passen toon noch inhoud in een visionaire documentatie van Gods ware bedoeling met de schepping: 'Een geest, die door een ander werd gedragen, kwam naar mij toe en keerde zich naar mijn linkerzijde, onder de arm, en vandaar sprak hij tegen mij en zei, dat, als zij hun stem laten horen, die zo dondert dat zij daarmee boze geesten kunnen verschrikken. Sommigen jagen zij er zelfs definitief mee op de vlucht, zodat zij veilig kunnen gaan en staan waar zij willen. Opdat ik zeker zou weten hoe die geluiden klonken, trok hij zich van mij terug naar een paar andere geesten, maar niet helemaal uit mijn gezichtsveld, en donderde vervolgens op dezelfde wijze. Zij toonden mij bovendien, hoe zij hun stem als een onderaards gerommel uit de buik laten opstijgen. Ik nam waar, dat de bewoners van de maan niet, zoals de bewoners van andere werelden, uit hun longen spreken, maar inderdaad uit hun buik, en wel met behulp van een boel lucht die zich daar bevindt. De maan is immers niet omringd door een atmosfeer, zoals andere werelden hebben. Ik werd ervan onderricht, dat de grootste exemplaren van de geesten op de maan zich laten voorstaan op hun borstbeen of 'xiphoid processus', waaraan van voren ribben zijn gehecht met een wit peesvlies, dat als aanhechtingspunt voor de buikspieren dient.'[414] Wie zou zo'n verkondiger van Gods woord geloven? Bilderdijk schonk geloof aan diens openbaringen, voor zover ze niet in strijd met *Het Boek der Openbaring* waren[415] en was voor het overige gefascineerd door het via 'engelensprake' verlopende contact met de ziel van gestorvenen. Lavater, even hysterisch als piëtistisch aangelegd, geloofde Swedenborg, meer door de man zelf geïmponeerd dan door de leer die door diens aanhangers in praktijk werd gebracht. Lavaters mening was echter van ondergeschikt belang, al genoot hij overal in Europa, tot aan het Deense hof toe, de reputatie van een zeer kundige dominee en een groot theoloog te zijn. Hij zou de tekenen des tijds beter dan menigeen hebben verstaan, waarvan ook nu nog tal van boekjes met zijn tegeltjeswijsheden en moralistische aforismen getuigen: 'Vertrouw hem weinig, die alles prijst, minder hem, die alles veroordeelt en het minst hem, die zich voor alles onverschillig toont.' Wie niet alles voor zoete koek slikt wat Sweden-

borg heeft gezegd, voorzegd en toegezegd, is misschien te vertrouwen, zo zou men uit dit aforisme kunnen opmaken, in welk opzicht de Zweedse ziener zelf het tegen zijn interpreten aflegt: hij prees te veel aan om geloofwaardig te zijn. Of toch niet?

Een van hen was Jung-Stilling, die op Swedenborg voorhad als oogarts patiënten van hun grauwe staar te kunnen afhelpen. Daarover bestond alvast geen misverstand, wel over zijn christelijke theosofie. Wat Swedenborg, Lavater en Jung-Stilling met elkaar gemeen hadden, is onder die noemer samen te vatten, al schuilt er een gevaar in om zonder meer van 'christelijke theosofie' te spreken. Dat doet immers een 'school' vermoeden, terwijl er in werkelijkheid alleen min of

Johann Heinrich Jung-Stilling (1740-1817)

meer op zichzelf staande leermeesters op dit gebied actief waren. Wat hen verenigde, was de veronderstelde analogie tussen micro- en macrokosmos, tussen mens en God. De ware kennis der natuur moest volgens hen 'automatisch' wel meer inzicht in God geven, maar 'de natuur, de mens en de wereld verkeren in een toestand van verval. Een diepgeworteld besef van de zondeval van Lucifer en Adam ging bij de theosofen gepaard met een nadruk op de mogelijke wedergeboorte van mens en wereld, op de re-integratie van de mensheid door en in Christus, opdat de oertoestand van het paradijs weer hersteld zou worden.'[416] In die zin was ook Bilderdijk een theosoof: 'Onze dichter was een groot voorstander van de correspondentieleer, hechtte grote betekenis aan geesten en was een aanhanger van de 'prisca sapientia', maar hij geloofde niet zonder meer in een bezielde natuur, interpreteerde de verbeelding allerminst in positieve zin, had weinig op met de alchemie en hield zich verre van de 'geheime' genootschapscultuur.'[417] En inderdaad, het zoeken naar de Steen der Wijzen, het maken van een edelmetaal als goud uit een onedel metaal als kwikzilver en het brouwen van levenselixers uit allerlei plantextracten maakten op Bilderdijk de indruk van 'dweperij'.[418] Misschien was het niet helemaal uitgesloten, dat goud uit zonlicht kon worden gewonnen, maar het was in zijn ogen verkeerd om een grofstoffelijk proces al te gemakkelijk in een fijnstoffelijke zijnstoestand om te zetten. Dat een levende ziel, gehuld in een grofstoffelijk lichaam, kon communiceren met een dode ziel (of liever: de ziel van een dode), gehuld in een fijnstoffelijk lichaam, dat wil zeggen in niets dan zichzelf, hield hij geenszins voor onmogelijk. Wat dat betreft, was hij onder de indruk van Swedenborg, die anders dan hijzelf over mediamieke gaven beschikte. Lavater, Jung-Stilling en Bilderdijk waren verstoken van zulke gaven, maar accepteerden wel het bestaan ervan. Voor hen was als christelijke theosofen de overgang van paranormaal naar bovennatuurlijk gering. Hun latent aanwezige scepsis ten aanzien van Swedenborgs paranormale verrichtingen lieten zij soms varen, als de bewijzen van een mogelijk contact met gene zijde overstelpend waren. Naar aanleiding van een concreet voorval uit Swedenborgs leven,-het doet er niet toe of het om een onverklaarbare genezing ging of om een uitgekomen voorspelling-, merkte Jung-Stilling op: 'Dat de aanwezigen de Zweedse ziener met open mond aankeken, en zich afvroegen of hij wel goed bij zijn verstand was, laat zich denken. Maar wat dat betreft gaf hij keer op keer bewijzen,

waartegen niets viel in te brengen.'[419] Voor alle zekerheid voegde hij daaraan toe: 'Swedenborg was geen bedrieger, maar een vrome christen, die nochtans bedrogen en misleid kon worden.'[420] Jung-Stilling en zijn geestverwanten hielden altijd een slag om de arm, als het om de waardering van de figuur Swedenborg ging. Zij waren in dat opzicht te vergelijken met een bij uitstek rationeel ingestelde man als Kant, die aanvankelijk zijn scepsis liet varen, toen ook hij, onder de indruk van Swedenborgs verrichtingen, contact met hem zocht en daarover aan Charlotte von Knobloch brieven schreef.[421] Beschikte de Zweedse Immanuel dan toch over een brein, dat tot meer in staat was dan een filosoof uit Königsberg kon verklaren?

Hoe populair de denkbeelden van een christelijke theosoof als Jung-Stilling waren, werd onlangs nog indirect door Maarten 't Hart gememoreerd: 'Jung-Stilling vond ook, dat hij al zijn lezersbrieven moest beantwoorden, en is failliet gegaan aan de portokosten.'[422] Na de verschijning van de *Theorie der Geisterkunde* zou Bilderdijk in Jung-Stilling een christelijke medestander herkennen, die net als Lavater niets van het pantheïsme moest hebben en een rechtstreekse openbaring van God, bovennatuurlijk of paranormaal van aard, mogelijk achtte, maar die als theoloog, ondanks of dankzij een beroep op de swedenborgiaanse 'engelensprake', al te gemakkelijk over evangelische waarheden als predestinatie, satisfactie en de absolute tegenstelling tussen goed en kwaad heen walste.[423] In 1792 behielp Bilderdijk zich met Lavater om het onzalig tij van Duitse neologen te keren. Hij besloot eindelijk de negatieve spiraal te doorbreken, waarover hij op 23 mei aan Uylenbroek had geschreven: 'Mijn vrouw is zeer gevaarlijk ziek geweest en zit nauwelijks weer wat op. Ik houd halve dagen het bed. Alleen zijn (goddank) mijn kinderen redelijk wel. Maar de ongewenbare lucht van Den Haag, het volstrekt gebrek aan alle redelijke omgang en gesprek, en de last van nooit te doorziene bezigheden, meestal van het uiterste gewicht, en daarom des te meer iemand ter harte gaand die denkt en gevoelt, zullen mij (als het zo voort moet gaan) hier welhaast begraven en mijn eega misschien met mij.'[424] Hoe kon hij zijn hang naar mystiek, naar positieve ervaringen op spiritueel gebied, beter bevredigen dan door contact te zoeken met baron Schubart, de gezant van Denemarken in Den Haag, en als zodanig goed op de hoogte van al wat zich aan het hof van de zwakzinnige koning Christiaan VII afspeelde? Wilde hij ter doorbreking van zijn eigen isolement meer weten over diens zwager, prins

Karel van Hessen-Kassel, en diens opvolger, prins Frederik VI, die zich beiden onder suspiciën van zijn oude vriend Van Goens met reïncarnatie en occultisme schenen in te laten, dan was baron Schubart zijn beste zegsman. Waarschijnlijk hebben hij en de baron elkaar aan het hof van prins Willem V ontmoet, waarnaar Bilderdijk placht te verwijzen, wanneer hij zaken 'van het uiterste gewicht' in het geding bracht.[425] Om de Deense gezant aan zich te verplichten rijpte toen al het plan in hem, dat hij een jaar later zou uitvoeren: hij wilde een gedicht over het koningschap van Christiaan VII schrijven. Verontwaardigd over wat de gelijkheid in Frankrijk en daarbuiten dreigde aan te richten, zou hij een pleidooi voor het absolute koningschap houden en het gedicht waarin hij dat deed, opdragen aan koning Christiaan VII van Denemarken. Zo ontstond *De Alleenheersching*, dat door zijn opdracht aan een zwakzinnige koning inhoudelijk een weinig geloofwaardige indruk maakte.[426] Het streven naar gelijkheid had volgens Bilderdijk tot moord en verderf geleid: 'Ja, het misdrijf maakt gelijk, al wie in het misdrijf deelt.'[427] Aan baron Schubart schreef hij daarom: 'Terwijl in het universum de ijdele en weelderige namen van gelijkheid en republiek weerklinken, durfde ik mijn zwakke stem te verheffen om de monarchie te vieren, het enige toevluchtsoord van de ware vrijheid.'[428] Zo trachtte hij zijn zin voor het hogere, waar het Swedenborg betrof, te combineren met zijn steeds groter wordende afkeer van de Franse Revolutie, waar het de idee van ongeremde broederschap betrof. Hoe kon zo'n idee ooit in de praktijk worden gebracht ten koste van een welbegrepen gelijkheid voor God (immers principieel in de erfzonde gelegen) en van een onbestaanbaar geachte vrijheid, die als hoogste 'wellust' het koesteren zeker waard was, maar geen schijn van kans maakte in een onderling tot op het bot verdeelde samenleving?

In de paradoxale samenhang van zulke ideeën paste het, dat Bilderdijk bij Lavater naar bewijzen zocht voor zijn stelling over de ongelijkheid van alle stervelingen. Voor God mocht een koning niet minder zondig zijn dan zijn geringste onderdaan, toch was hun positie in de wereld zeer verschillend. *Over de Physiognomie* van Lavater 'bewees', dat elk menselijk gezicht anders was en niettemin, na een grondige inspectie van schedelomvang en spieren, voor groepen van mensen typerende karaktertrekken onthulde. Lavater, in fysiognomisch opzicht een voorganger van Lombroso, beweerde op grond van iemands uiterlijk wetenschappelijk verantwoorde uitspraken over diens inner-

lijk te kunnen doen. Vóór 1792 had Bilderdijk dit vierdelige boek, waarvan hij naast het Franse origineel ook een Nederlandse vertaling bezat, grondig en met instemming gelezen.[429] In zijn kruistocht tegen de wereldse gelijkheid voerde hij een aan Lavater ontleend argument voor zijn gelijk aan: alle mensen hadden een verschillend uiterlijk. Dat was vast geen toeval, maar moest het gevolg van hun verschillende afstamming zijn. Nu kon men wel adel en feodaliteit willen afschaffen, onder de drievoudige leus van de Franse Revolutie, 'doch niemand wil graag met de zoon van Robespierre een vennootschap oprichten, of zijn dochter uithuwelijken aan een telg van Judas'.[430] Zoveel belang hechtten voor- en tegenstanders van de gelijkheid blijkbaar aan hun eigen afstamming! Gelijkheid noch gelijkwaardigheid kon het illegale karakter van de afschaffing der privileges verdoezelen: 'Het onrecht wordt met loze kleur vernist.'[431] In *Aan God* daagde Bilderdijk de Allerhoogste uit om de mensheid wat meer op Hem te laten lijken dan in 1792 het geval was:

> In d'omtrek van Uw god'lijk albewind,
> Is 't mensdom toch geen ondeel zonder waarde.
> Zie ons gesold op 't meer van 't wuft geval!
> Bedwing, o God, de slingerende baren
> En doe onze aard als 't onbeperkt heelal,
> Onwankelbaar den band der plicht bewaren![432]

De oneindigheid van het heelal diende als voorbeeld voor de eindeloze rek in het geweten der plichtsgetrouwen die, door de Franse Revolutie uit hun evenwicht geslagen, tenminste nog over een geweten beschikten. Dat kon men van ambitieuze en op eigenbelang beluste politici niet zeggen, want in hen kwamen 'beide snoodheden' tezamen: 'heerszucht en belang'.[433] Zij ondermijnden het wettelijk gezag en stempelden iets eervols als het 'vaderland' tot een loos begrip:

> Wat is, waar honderden regeren,
> Of wet, of vaderland dan naam?[434]

Dat gold niet alleen voor Frankrijk, maar ook voor de Republiek der Verenigde Nederlanden, waar één, twee of meer De Witten 'op 't vorstelijk kussen zitten'.[435] Nee, zoals dankzij de joods-christelijke

traditie het veelgodendom had afgedaan, vormde één koning het 'beeld van de Almacht'.[436]

De tolerantie die Bilderdijk voor andersdenkenden opbracht, onderging in de loop van 1792 een belangrijke wijziging. Zij veranderde in intolerantie jegens gelijkgezinden. Binnen zijn eigen partij stoorde hij zich niet weinig aan het optreden van prinses Wilhelmina, over wie hij (met 'Revolutie' naar de omwenteling van 1787 verwijzend) deze negatieve opmerking maakte: 'Het deel dat men haar toeschreef in de Revolutie deed haar bij velen in een vrij schitterend licht verschijnen, en als de vrouw die het land door haar verstand, stoutmoedigheid en betrekkingen gered had, en dus kreeg zij welhaast een volle audiëntiezaal van complimenteurs, sollicitanten, aspirateurs,[437] kruipers, en draaiers ad infinitum, wat zij zich zeer gracieus (ofschoon wat aanstotelijk voor ons Hollanders) liet aanleunen.'[438] Met zijn vergelijking over de oneindigheid van het heelal bedoelde hij eigenlijk te zeggen, dat de trouw van een oranjeklant als hijzelf zwaar op de proef werd gesteld. Omdat de aanhangers van de prins en de prinses, hoe onderling verdeeld ook, gezamenlijk voor een goede zaak streden, haakte hij niet af. Maar in het verlengde van zijn brief aan Uylenbroek van 23 mei 1792 overwoog hij in juni van dat jaar zijn advocatenkantoor uit de residentie naar Amsterdam te verplaatsen.[439] Dat hij geen uitvoering aan dat voornemen gaf, lag aan zijn toegenomen afkeer van de patriotten. Op 22 juni besloot hij met grote tegenzin in Den Haag te blijven, aangezien hij zich niet bloot wilde stellen aan de 'nijd, caprices en partijschap van de Amsterdamse heethoofden en samenspannende jongelieden'.[440] Meer dan wat er zonder internationale gevolgen aan het Deense hof gebeurde, interesseerde hem de Franse politiek. Om hun eigen onderlinge verdeeldheid te verhullen hadden Franse revolutionairen, bestaande uit koningsgezinde feuillants, liberale girondijnen en elkaar deels overvleugelende linkse montagnards en radicale jakobijnen, aan hun gemeenschappelijke vijand, Oostenrijk en Pruisen, de oorlog verklaard. De Eerste Coalitie Oorlog was daarmee een feit geworden en, net als in 1787, scheen hertog Karel van Brunswijk de aangewezen man om in militair opzicht orde op zaken te stellen. Bilderdijk moet gedacht hebben, dat de geschiedenis zich herhaalde, toen deze hertog namens de keizer van het Heilige Roomse rijk en de koning van Pruisen zijn beruchte Manifest uitvaardigde.[441] Of Willem V nu in zijn stadhouderlijke waardigheid hersteld moest worden, of Lodewijk XVI opnieuw met

een koningsmantel bekleed,-de klus scheen sneller geklaard te zijn dan de opdracht daartoe was gegeven. De ene stad na de andere in het noordoosten van Frankrijk werd door de hertog zonder noemenswaardige tegenstand ingenomen, maar na de slag bij Valmy, die niet al te bloederig was verlopen, sloot hij liever vrede met de Franse opperbevelhebber Dumouriez dan zijn woord gestand te doen, dat Parijs zwaar zou worden gestraft voor elk haartje dat men de Franse koning in afwachting van de triomfantelijke opmars der coalitietroepen zou krenken. Slechts één dag na de slag bij Valmy, op 21 september 1792, werd de monarchie in Frankrijk afgeschaft en de Republiek officieel uitgeroepen. Daarvóór hadden tussen 2 en 6 september de beruchte septembermoorden plaatsgevonden, in wezen terechtstellingen van onschuldige burgers en aristocraten al of niet na een schijnproces, oogluikend door Danton en de zijnen toegestaan, omdat zij niet door een interne vijand belaagd wilden worden, wanneer de hertog van Brunswijk zich van Parijs meester zou maken.[442] Gelet op het aantal doden tijdens de slag bij Valmy, hooguit 100 man aan Pruisisch-Oostenrijkse zijde en 300 man aan Franse zijde, en ten gevolge van de septembermoorden niet minder dan 1100 mannen en vrouwen in Parijs, had de hertog zijn internationale missie moeten doorzetten.[443] Doordat hij in opdracht van zijn keizerlijke en koninklijke superieuren de vrede van Valmy moest sluiten, maakte hij van zijn Manifest een vodje papier, wat toch weinig eervol voor hem moet worden geacht. Als gevolg van zijn deerlijk mislukte missie kon de Franse Revolutie een internationaal succes worden. Lodewijk XVI werd in de Temple gevangengezet, vervolgens van hoogverraad beschuldigd en tenslotte op 21 januari 1793 onder de guillotine terechtgesteld.

Geheel afkerig van de septembermoorden was Bilderdijk niet. Hij hield wraakzucht voor een noodzakelijk middel tot behoud van het mensdom.[444] Hoe kon men anders voorkomen, dat er misbruik van iemands goede eigenschappen werd gemaakt? Over de periode die na de slag bij Valmy aanbrak, liet hij zich in de *Geschiedenis des Vaderlands* negatief uit, dat wil zeggen in termen van 'de afgrijselijkste bloedstortingen en vernielingen', maar over Danton en de septembermoorden zelf bewaarde hij een 'dodelijk' stilzwijgen.[445] Vond hij het moeilijk een moreel oordeel over deze buitenlandse kwestie te vellen,[446] of hechtte hij meer belang aan de slag bij Jemappes, die voor de Oostenrijkse Nederlanden grote gevolgen had? Na de 21e

september 1792, voor de Franse natie minstens zo gedenkwaardig als de 14 e juli 1789, behaalden de troepen van Dumouriez op 6 november van dat jaar een klinkende overwinning op het Oostenrijkse leger, bij Jemappes in Henegouwen, waarna wisselende krijgskansen in de Zuidelijke Nederlanden, tot Breda en Willemstad aan toe, het verloop van de Franse Revolutie bepaalden. Voor de uitgeweken patriotten in Grevelingen had dit alles grote gevolgen, zoals Bilderdijk in zijn *Geschiedenis des Vaderlands* niet naliet te benadrukken. De Franse revolutionairen als 'democraten' betitelend, maakte hij Valckenaer en de zijnen hevige verwijten: 'Ik mag niet vergeten hier op te merken, dat, zodra de democraten zegepraalden, de uitgewekenen (zowel uit de Oostenrijkse Nederlanden als de Hollandse) hun bijstand inriepen en in Frankrijk revolutionaire comités oprichtten, die een welgevestigde briefwisseling in hun vaderland onderhielden en dus een geregeld georganiseerde conspiratie wisten te vormen.'[447] Bilderdijk beschouwde hen als samenzweerders tegen de staat, die dankzij de overwinning van Dumouriez bij Jemappes de wind in de zeilen kregen: 'De Oostenrijkse Nederlanden vielen weer af en geraakten geheel onder Frans-democratische invloed. Nu vestigde het hoofdcomité onzer ballingen zich te Brussel en noemde zich de Staten-Generaal der Verenigde Nederlanden te Brussel residerend, gaf resoluties, volmachten enz. uit en schreef brieven aan alle bekende personen in Holland, met last om het tegenwoordig 'usurpatoir gouvernement' (zoals zij het noemden) niet te erkennen, noch de hand te bieden.'[448] Van zijn tolerante houding tegenover patriotten bleef sindsdien weinig meer over, vooral toen de patriot Jean Henri des Villattes, met opdrachten van het Brussels hoofdcomité belast, op heterdaad werd betrapt: 'Een zekere Villattes, uitgeweken Amsterdammer, waagde zich hier in het land als hun gemachtigde en agendaris. Hij werd gevat en op convictie en confessie gevonnist. Zijn misdaad was niet minder dan een volstrekte samenzwering ter omkering van de staat, in de allermisdadigste termen.'[449] De manier waarop er in het hart van Holland werd geprocedeerd tegen hem, een kennelijke samenzweerder tegen stadhouder Willem V, beviel Bilderdijk van geen kanten, ja, was er de oorzaak van dat hij zijn tolerantie jegens patriotten liet varen en inwisselde voor intolerantie jegens zijn eigen partijgenoten. Hoe laks gedroeg het Oranjekamp zich tegenover zo'n samenzweerder: 'Echter hij werd gestraft met…bannissement, waarom hij onder het voorlezen der sententie ten aanhoren van het gemeen, met in het

oog lopende exultatie en smadelijke bespotting van zijn rechters, moest lachen en schertsen. Tevoren had men de misdaden der orangisten, bestaande uit het dragen van een bloempje in de mond of op de borst, aan lijf en goed gewroken, maar nu gold 't het behoud des vaderlands en men dorst niet te straffen! Oordeelt over zo'n gouvernement!'[450] Behalve de prins zelf, hield Bilderdijk de sinds diens aantreden toch al door hem zwak en onbekwaam geachte raadpensionaris Laurens Pieter van de Spiegel verantwoordelijk voor het geleden echec: 'Maar nog meer! Niet alleen dat men de verrader niet durfde te straffen, men durfde zijn aanhang niet te ontdekken noch op te sporen. De ontcijferaar van zijn papieren gaf voor, dat hij de namen niet kon ontcijferen en Van de Spiegel was dwaas genoeg om zich daarmee te laten paaien en geen verdere ontcijfering te doen ondernemen! Dit nam de welmenenden tegen Van de Spiegel in. De kwaden staken het hoofd trotserend omhoog en de weifelaars lieten het hunne naar de samenzweerders hangen, met wier stoutheid de twijfelmoedigheid des grote hoops toenam.'[451] Tegen het einde van 1792 kwam daar nog een verdachtmaking aan het adres van prinses Wilhelmina bij, die zijn eigen 'twijfelmoedigheid' bijna in wanhoop deed omslaan.

De wereld moet op hem de indruk van een gekkenhuis hebben gemaakt, precies zoals Bellamy dat eerder onder woorden had gebracht in *Het ontdekt verraad* (1782).[452] Of het nu de staatsgevaarlijke activiteiten van een patriot als Jean Henri des Villattes, of van een orangist als vaandrig Jacob de Witte in het gedicht van Bellamy betrof,[453]-in beide gevallen voelde men zich als burger ernstig in zijn bestaan bedreigd. Het commentaar van Bellamy op het doen en laten van de orangist, die als verrader van de staat wel door de stadhouder gedekt zou worden, luidde: 'Het is al vergeefs, wanneer de Godheid waakt!'[454] Zo nodeloos dubbelzinnig heeft Bilderdijk zich naar aanleiding van de arrestatie van en het proces tegen Jean Henri des Villattes niet uitgedrukt! Wat bedoelde Bellamy met die raadselachtige woorden? Doet niets er meer toe, wanneer God over iemand waakt? Zo geformuleerd, maakt het niet uit, of God over een patriot of over een orangist waakt, terwijl Bellamy Gods ontferming over een patriot beoogde af te smeken. Mag dat al dubbelzinnig heten, los van elk verraad kan hij met 'het' (in de oorspronkelijke tekst staat hoogst verraderlijk *'t*) ook zoiets vaags als 'het leven' of 'alles' hebben bedoeld, maar dan geeft hij indirect te kennen dat Gods ontferming

niets voorstelt. Dat klinkt bijna blasfemisch, wat Bilderdijk nooit als een in weerwil van zichzelf ontglipte zinsnede zou hebben laten passeren. Het door hém ontdekte verraad stemde hem vijandig tegenover patriotten en wantrouwend tegenover zijn eigen partijgenoten, zoals hij in een complexe vergelijking over het 'onbeperkt heelal' zijn lezers duidelijk trachtte te maken. Toen de latere koning Willem II op 6 december 1792 werd geboren, begreep Bilderdijk, dat de dynastieke belangen van de Oranjes naar menselijke maatstaven voldoende veiliggesteld waren. Maar daarin school iets bedrieglijks en met des te meer argwaan bekeek hij het streven van prinses Wilhelmina om voor haar jongste zoon, prins Frederik, het stadhouderschap over de Zuidelijke Nederlanden te verkrijgen. Wilde ze voortaan als regentes voor hem optreden? Gooide ze het om die reden op een akkoordje met de Brusselse patriotten? Bilderdijk bespeurde heimelijke contacten tussen de prinses en de uitgeweken patriotten, die hij als bedreigend voor de stadhouder en de erfprins ervoer: zulke tegenstanders van het Oranjehuis 'vonden grote troost bij Mevrouw de Prinses, die graag haar jongste zoon stadhouder van de nieuwe republiek had gezien en (thans druk bezig in staatsschriften en staatssystema's) zeer regeerzuchtig was geworden'.[455] Daarom oversteeg het door hem vervaardigde gelegenheidsvers ter ere van de geboorte van de zoon der erfprins zijn obligate karakter en bevatte het een hulde aan de grootvader, die in 'heel Europa, ontheisterd door 't geweld' alles ten goede zou kunnen keren:

> Uw dierb're grootvaar staat aan 't schuddend staatsroer pal,
> En op zijn zorg gerust, ducht Neerland schok noch val![456]

Bilderdijk koesterde hooggespannen verwachtingen van dit kind, dat een 'heerlijk lot' wachtte en de aarde eenmaal weer tot God zou brengen. Niet Willem II zou ooit regeren, maar

> De Godheid zelf daalt neer en vaardt den scepter aan,
> O volken! De oproerkreet der muitzucht heeft afgedaan,
> Die valse vrijheidsschreeuw, uit d'afgrond opgeborsten
> Met monsters die naar 't bloed van ganse volken dorsten.[457]

Eschatologisch werden hier lijnen uitgezet tot ver in de negentiende eeuw, die de wederkomst van de Messias lieten samenvallen met het

Duizendjarig Rijk onder een Oranje. Een witregel in het gelegenheidsvers markeerde de gedachtesprong in Bilderdijks geest, waardoor de dankzij het 'droit divin' toch al nauwe band van God met de Oranjes extra werd aangehaald.

Wat een moderne lezer in dit alles kan bevreemden, is het gemak waarmee zulke profetieën werden gedaan en ook de schijn van slaafse bewondering voor het vorstenhuis der Oranjes. Had Bilderdijk niet in zijn *Geboortegroet aan de erfprins* (1787) eenzelfde rol toebedeeld aan de latere koning Willem I als, in het gelegenheidsvers ter ere van de geboorte van diens zoon, aan koning Willem II? Wie beide gedichten met elkaar vergelijkt, wordt getroffen door de duurzaamheid van Swedenborgs invloed op Bilderdijk, want in het eerste gedicht wordt ten gevolge van de weggevaagde belemmeringen van de eigenliefde de Nederlandse hel voorgesteld als een poel des verderfs, waar moord, eedbreuk en geweld het met elkaar op een akkoordje gooien,[458] terwijl de kern van het tweede gedicht, evenals van *De Alleenheersching* (1793), volgens Joris van Eijnatten aldus kan worden samengevat: 'Wanneer de aarde de invloed,-de invloeiing of influx-, van het goddelijke wordt ontnomen, ontstaat er onder de mensen haat, onrecht en wanorde. Indien die invloed daarentegen vrijwillig wordt ondergaan en beantwoord, neemt de aarde een zuiverder, vrediger en hemelser gestalte aan. Kortom, wanneer de mensen zich openstellen voor het goddelijke, verschijnt het godsrijk op aarde.'[459] In *Droom* (1793) openbaart de swedenborgiaanse influx zich door een tweetal visioenen, die de zienerskwaliteiten van de ik-figuur bevestigen: hij ziet een rei van edelknapen, de glans van hellebaarden en plotseling de Vader des Vaderlands, met wie hij 'in een statig slot' een gesprek voert over de erbarmelijke toestand in Nederland.[460] Hij durft de prins niet te vertellen, hoe slecht het daarmee gesteld is, maar de tranen op zijn wangen zijn welsprekender dan welke verantwoorde analyse ook. Dan wordt hij aangesproken door een grijsaard, die ook wat ziet: 'Ik zie uw ingewand ontroeren', zo begint deze een gesprek met de ik-fguur. De grijsaard zou Pieter Corneliszn. Boom kunnen zijn, ten tijde van Alva burgemeester van Alkmaar, die zijn verre nazaat troost met de woorden, dat God in de diepste duisternis altijd wel een telg van het Oranjehuis van moed doet blaken.[461] De ik-figuur blijkt Bilderdijk zelf te zijn, die begrijpt zich te moeten vermannen:

Nog leeft, nog vordert God vertrouwen,
Waar 't oog geen redding aan mag schouwen.[462]

Men zou het geheel, de twee visioenen met de conclusie van de ik-figuur, kunnen beschouwen als een droom in een droom. Allard Pierson wees er in *Oudere tijdgenooten* op, dat Bilderdijk de werkelijkheid als onwerkelijk moet hebben ervaren: 'Er is een werkelijkheid, die wij met betrekking tot de wereld onzer waarneming en ervaring wel de hogere wereld moeten noemen. Zij oefent werking op onze ziel: daarin ligt de mogelijkheid; zij komt niet tot bewustzijn dan door verbeelding en verstand: daarin ligt het onvermijdelijk inadequate van alle kennis. Bilderdijk vraagt, of het zoeken naar absolute waarheid niet zonde is.'[463] Pierson citeert hem vervolgens ter beantwoording van die vraag: 'Wij kennen geen volkomenheid, zegt hij. Maar wij hebben de bewustheid der geestelijke wereld in ons, in ons zelfgevoel, in de werking, die zij van ons eerste aanzijn af, op ons uitoefent... Helaas! Wij strekken de hand naar de spiegel uit, naar het lichamelijke, dat slechts een afschijnsel, slechts een *correspondentie* is, en ontkennen voor onszelf en elkaar die wezenlijkheden, waaruit deze afschijnsels voortvloeien, tot zover, dat wij het innig gevoel verdoven, versmoren, en, zoveel in ons is, uitroeien, om vreemdeling in de *wezenlijke* wereld te zijn, en in een gedurige droom te leven, die wij ons uit deze ijdele bespiegelingen vormen.'[464] Welnu, wie in een droom leeft, kan niet swedenborgiaanser te werk gaan dan door zijn zienerscapaciteiten hoog aan te slaan en vervolgens in de mening te verkeren, dat hem een goddelijk inzicht wordt geopenbaard.

Ook na de publicatie van *De Alleenheersching* in 1793, waaraan hij in het jaar daarvoor had gewerkt, was Bilderdijk geen voorstander van absolutisme: in Oranje zag hij een waarborg om de kloof tussen burgerij en stedelijke aristocratie te overbruggen. Zoals Floris V in een geïdealiseerde opvatting zijn gezag tegenover de edelen had laten gelden ter wille van de 'keerlen' die hem als hun god plachten te beschouwen, diende stadhouder Willem V dat tegenover de regenten in de steden te doen om burgers tegen de machtswillekeur van lagere overheden te beschermen. Hoe dodelijk zulke machtspelletjes konden aflopen, leerde de geschiedenis. Het lot van Floris V hing Willem V ook boven het hoofd en had zijn tol in Frankrijk al geëist, waar het in de vorm van een democratische speling van het noodlot tot de dood van Lodewijk XVI had geleid. Dat er ook een kloof tussen bur-

gers onderling en in het hart van het regentendom viel te overbruggen, drong minder tot Bilderdijk door, nu hij zich steeds meer van de patriotten dreigde te vervreemden. Het was, zoals Isaäc da Costa het formuleerde, een constante in zijn denken: 'Voorkeur naar de zijde der monarchie lag uiteraard vanzelf in gemoed en aanleg van de man, die, alleen reeds door zijn militaire neigingen in verstandig gebieden en nauwgezette gehoorzaamheid het beginsel van alle orde en werkzaamheid zag. Het is er evenwel verre vandaan, dat hij in zijn jeugd (inderdaad ook niet in zijn ouderdom) absolutistische begrippen beleden of gekoesterd zou hebben. Daartoe was hij wederom, gelijk hij het in zijn ouderdom nog uitdrukte, te zeer Nederlander en Bataaf.'[465] Wat zou een kudde 'zonder hoofd of hoede' moeten uitrichten?[466] Om de eigen gelederen zoveel mogelijk te sluiten dichtte Bilderdijk een lijkzang *Ter gedachtenis van den dapperen hopman Kropff*, die bij de verdediging van de vesting De Klundert 'in de uittocht gesneuveld' was.[467] Kropff had het tegen de Franse generaal Berneron opgenomen, die in het leger van Dumouriez de Moerdijk had bereikt. Tot driemaal toe had de generaal jagers naar de vesting gestuurd om de overgave te regelen, maar even zo vaak had hij ten antwoord gekregen, dat er niets werd 'gegeven'. Wie de vesting wilde hebben, zou haar moeten 'nemen', gaf de hopman te verstaan. Op 25 februari 1793 werden de vijandelijkheden geopend, toen een bombardement van de vesting zo hevig boven de hoofden van de bijna 100 manschappen onder hopman Kropff uitpakte, dat alleen een wanhopige uitval redding brengen kon: 'Von Kropff deed wat zijn plicht was. Hij liet de kanonnen vernagelen, zodat de Fransen er niets aan zouden hebben en trok met veertien of 40 man door de Helpoort op Willemstad aan. Bij de zogenaamde 'Tonnenkreek' werd hij met zijn handvol mannen plotseling onder een moorddadig vuur genomen. Nadat de meeste gesneuveld waren, gaf von Kropff zich over.'[468] Toen gebeurde er iets wat aan de legendevorming rond de hopman veel heeft bijgedragen: 'Een verwoed patriot, een zekere kapitein Boogaards, was zo lafhartig de weerloze man met een schot in het hoofd te doden. Men ontzag zich niet het lijk nog verschillende wonden toe te brengen, waarna men het aldus deerlijk mishandelde stoffelijk omhulsel van de Duitser met stenen verzwaarde en in de Tonnenkreek wierp. Het lijk van von Kropff werd veertien dagen later gevonden.'[469] In zijn lijkzang ging Bilderdijk op de gebeurtenissen van 25 februari 1793 in, noemde bijvoorbeeld het juiste aantal man-

schappen dat onder leiding van de hopman een uitval waagde,[470] maar vergiste zich op een essentieel punt: Kropff sneuvelde niet, doordat een Gaul hem het dodelijke lood in zijn hart joeg, nee, hij werd vermoord door een Hollandse patriot en stierf aan een hoofdwond. Was dat een vergissing of een moedwillige vertekening van de ware toedracht? De retoriek waarmee de lijkzang is geschreven, doet het laatste veronderstellen. Slechts één voorbeeld van 'opgeschroefdheid'[471], tevens één strofe van het uit 33 strofes bestaande gedicht, laat de mindere kant van Bilderdijks dichterschap zien:

> Thans ziet ge de ijz'ren donderballen
> Met dubb'le drift en kracht geslaakt!
> Thans duizenden van duizendtallen,
> Thans heel een lucht vol, bomben vallen,
> En in uw ringmuur losgebraakt![472]

Meer getuigend van partijzucht dan van politieke propaganda, waarin alles wat de leider doet aan God welgevallig is, lijkt *Aan Zijne Hoogheid* (1793). Daarin vergelijkt Bilderdijk prins Willem V met Job, wat op het eerste gezicht verrassend is, omdat Nederland in weerwil van zijn bloeiende veestapel weinig gelijkenis met een mestvaalt vertoonde. Job mocht daar dan boven hebben getroond,-de bedoeling van deze vergelijking is een andere. In *Job 34:7* wordt van deze lieveling des Heren opgemerkt, dat hij zijn dorst leste met laster. Hoe zwaar zijn beproevingen ook waren, toch verdroeg hij die gelaten in de wetenschap dat hij, ondanks de schijn van het tegendeel, een uitverkorene Gods was. Noemde men hem een leugenaar, dan hoefde hij het niet te dulden, dat lasteraars zijn ellende toeschreven aan Gode onwelgevallig gedrag. Bilderdijk wilde Willem V evenzo aansporen om eens flink van zich af te bijten en de belagers van zijn troon lik op stuk te geven.[473] Ter compensatie van zulke verheven onderwerpen op religieus en politiek gebied dichtte hij een erotische romance over ridder Sox, die in navolging van *Ce qui plaît aux dames* van Voltaire een tikje malicieus en sensueel mag worden genoemd.[474] Grof en humoristisch tegelijk, wat een ongelukkige combinatie is, liet hij ridder Sox zich voor twintig gouden kronen aan een boerenmeid vergrijpen. De ridder 'pakte' haar naar hartenlust 'in de kluiven', maar maakte daarmee allerminst goede sier.[475] De onnozele intrige, door Voltaire op zijn beurt aan Chaucer ontleend, en de scabreuze inhoud

rechtvaardigden de kritiek van Busken Huet, die de humor van Bilderdijk 'log en laborieus' noemde: eerder is een voorbeeld van diens humor gegeven, dat de toets der kritiek wél kan doorstaan,[476] dus deze typering bezit zeker geen algemene geldigheid. In tijden van erotische spanningen, vóór 1793 en daarna, was de dichter er makkelijk toe over te halen om zich plat, onzinnig, zo niet smakeloos te uiten, wat in *Op een partij huilende lijkzangers onzes tijds* (1821) het geval is: "Rekels, laat den dode slapen!" (dit wordt op hoge toon gezegd tegen lijkzangers die de grafsteen van een overledene 'bepissen'), in *Op den dood der schandelijke koningin van Groot-Brittannië* (1821), waarin die koningin als een 'ritsig' ofwel geil 'merriepaard' wordt neergezet, dat zich door 'ezels liet bespringen', en in *Orfeus* (1822): 'Orfeus ging zijn wijfjen zoeken.'[477] In deze opsomming van onwelvoeglijkheden hoort *Koekeloer* (1817) niet thuis, welk gedicht men als volmaakt onschuldig (wat niet hetzelfde is als volmaakt) kan beschouwen.[478]

Waren er in 1793 erotische spanningen die zich een uitweg zochten in *Ridder Sox*? In de romance zelf zijn die niet gering, want de held kan slechts 'zijn plicht' doen door het advies van zijn onaantrekkelijke geliefde (die van zichzelf zegt, dat ze 'wat rimpelig, ja, wat walgelijk aan haar leden' is) op te volgen: "Houd slechts uw neus en beî uw ogen dicht!"[479] Het is de lezer onmiddellijk duidelijk, dat deze trouwlustige totebel onmogelijk de boerenmeid van zo-even kan zijn. Wie zij wel is, wordt in een dubbele ontknoping uit de doeken gedaan. Al die overbodige moeite kan echter niet verhelen, dat de held op grove wijze zijn mannetje staat. Komt hij onderweg een mooi meisje tegen, dan spreekt hij haar met lekker 'dier' aan, onkies in het midden latend of hij een dierbaar wezen of een beest bedoelt. Hier last Bilderdijk trouwens een voetnoot in, die niet humoristisch, maar wel geestig is: 'Abuis, verteller,' zo corrigeert hij zichzelf, 'men sprak zo'n meisje met het woord 'minne' aan. 'Dier' is ettelijke eeuwen jonger, maar ge wart alles dooreen.'[480] In zijn huwelijk waren de spanningen inmiddels zo hoog opgelopen, dat die volgens Kollewijn 'naar het schijnt' tot een scheiding van bed leidden.[481] Dit standpunt huldigde Kollewijn in een artikel voor *De Gids*, dat een jaar vóór zijn biografie verscheen. Nog steeds niet helemaal zeker van de ware toedracht beschreef hij in zijn biografie een scheiding van bed, die na 1793 zo nu en dan weer werd opgeheven, als Bilderdijk zijn vrouw 'alléén in zijn opwelling van zinnelijkheid nog een soort van liefde scheen toe

te dragen'.[482] In een andere biografie, geschreven vanuit de enge visie dat Bilderdijk de Vader van het Réveil zou zijn, verwoordt W. van der Zwaag iets soortgelijks onder de bedinging: 'Als we Bilderdijk moeten geloven.'[483] Zijn zulke beperkende condities geoorloofd, wanneer men een bewering vanjewelste doet? Zou men zijn vermoedens niet beter voor zich kunnen houden, indien één daarvan een kijkje in iemands binnenste veronderstelt, dat een buitenstaander gewoonlijk niet vergund is? In dit geval zijn er twee bronnen die de juistheid van Kollewijns standpunt bevestigen. Op de eerste plaats is er een verklaring van Bilderdijk zelf, die aan duidelijkheid niets te wensen overlaat: in 1793 raakten zij als echtelieden totaal van elkaar vervreemd.[484] Later beweerde hij, dat zij vanaf 1794 gescheiden van elkaar in huis leefden, maar hij voegde daaraan tal van details toe die doen vermoeden, dat hij het jaar 1793 in plaats van 1794 bedoelde. Na een uitweiding over zijn ballingschap en aankomst te Hamburg in 1795, schreef hij op 11 juni 1798 aan Kinker: 'Vorig jaar wilde ze mij overhalen om toe te stemmen in een ontbinding van het huwelijk en dit had ze vervolgens al met veel zorg voorbereid.'[485] Op de tweede plaats zijn er meerdere verklaringen van Catharina, die in essentie hun scheiding van bed sinds 1793 bevestigden. Tijdens het door haar aangespannen echtscheidingsproces beweerde haar advocaat, dat ze in 1801 'virtualiter' al acht jaar door haar man was verlaten.[486] Voor het laatst zouden zij het bed hebben gedeeld tijdens de conceptie van hun zesde kind, Willem Julius Ursinus, die op 7 december 1793 werd geboren.[487] Catharina nam het hem kwalijk, dat hij niet was ingegaan op het aanbod van de stadhouder om secretaris (met zicht op pensionaris) van Rotterdam te worden. Ze had getracht hem aan andere vrouwen te koppelen en voerde na zijn verbanning uit de Republiek langdurig en listig een briefwisseling met hem die erop gericht was om hem tot echtscheiding te dwingen.[488] Zo keek Bilderdijk in 1798 tegen zijn vrouw aan!

Achter zijn visie op een tot mislukken gedoemd huwelijksleven kan men een vraagteken zetten, omdat zij achteraf een beeld oproept dat de projectie van zijn schepper verraadt: Bilderdijk had zelf munitie nodig om zich van al te knellende banden te bevrijden. Achter haar visie op een totaal mislukt huwelijksleven, gebaseerd op de door een notaris beëdigde getuigenis van 1801,[489] valt het nodige af te dingen, omdat Catharina samen met de baker van haar tweede zoontje, Petronella van der Lely, onder één hoedje (of slaapmuts) kan hebben

gespeeld om haar man zo slecht mogelijk af te schilderen. Met het oog op gerechtelijke procedures schetste zij een gechargeerd en dus vertekend beeld van wat zich jaren eerder op de Prinsengracht had afgespeeld. Volgens Catharina vloekte haar man haar stijf (hij verweet haar omgekeerd hetzelfde) en had ze zijn verbale geweld (hij schold haar ook uit) en lichamelijke mishandelingen 'met gelatenheid, onderwerping en een voorbeeldloze zachtzinnigheid' ondergaan.[490] Aan de strekking van haar eigen woorden deed ze vervolgens afbreuk door op hoge toon te verklaren, dat ze enerzijds haar huishouding steeds 'behoorlijk gedirigeerd en waargenomen' had en anderzijds zich met woorden, dus 'veel minder met daden', tegen hem had verzet.[491] Zonder en détail op dit gekrakeel van echtelieden in te gaan, kan men het fiasco van hun huwelijk vaststellen. Dat moet in 1793 al niet meer te redden zijn geweest, toen financiële problemen opnieuw hun aller bestaan bedreigden. Een zorgvuldig in Amsterdam geplande zomervakantie moest uitkomst bieden, want Bilderdijk stelde zich ten doel nicht Van Onna en zijn eigen vader om financiële ondersteuning te vragen. Hoe zijn strooptocht afliep, is niet geheel bekend, maar hij keerde huiswaarts met een toezegging van zijn vader, die zich in financieel opzicht het lot van de tweejarige Elius aantrok.[492] Wederom liet Izaac Bilderdijk zich van zijn beste kant zien, ook ten aanzien van zijn eigen zoon, door hem met een vaderlijk gebaar het gouden horloge van Johannes te schenken.[493] En de zoon? Hoe hield die zich in zijn moeilijke situatie overeind, sinds kort beroofd als hij bovendien was van het aangename gezelschap van zijn vriend Kinker? Van hun hecht gesmede bondgenootschap tegen Feith was weinig overgebleven, naarmate de patriot in Kinker steeds meer was ontwaakt. Politieke en filosofische denkbeelden dreven hen uit elkaar, zeker als Kant ter sprake kwam, terwijl zij in godsdienstige aangelegenheden nog gemakkelijk door één deur konden, mits het niet de deur van een kerk of tempel betrof. Kinker met zijn ode aan de kritiek *van* de zuivere rede, leerde rekening te houden met Bilderdijks kritiek *op* de zuivere rede, maar hij was als een tovenaarsleerling bezig zich aan de nukken van zijn leermeester te ontworstelen: hem lokte Amsterdam.[494] Geïsoleerder dan ooit, hield de in Den Haag achtergebleven dichter zichzelf voor, dat hij de horatiaanse deugd van de gelijkmoedigheid moest beoefenen:

> Bewaar in moeilijkheid, al stormt het om u henen,

Uw boezem onberoerd van 't golven van den vloed.[495]

In het gelijknamige gedicht vermengde hij de deugd der stoïcijnen met christelijk standsbesef: 'Wees rijk en tel uw stam van de eerste christenheid.'[496] In plaats van er adellijke pretenties op na te houden realiseerde hij zich 'van d'ongeachtste stand, ontbloot van dak en have' te zijn.[497] Dat kon hem niets meer schelen, want:

Dezelfde lotbus schudde ons aller lot dooreen
En 't wordt, voor elk van ons, onfeilbaar uitgetrokken
Om, node of welgemoed, bevreesd of onverschrokken,
In de ijz'ren ballingschap te treên.[498]

Die ijzeren ballingschap mag hier een toespeling op kerkers of de karigheid van een ondergronds bestaan zijn, zoals de lotbus dat is op een urn,-toch blijft het opmerkelijk, dat Bilderdijk ter oplossing van al zijn problemen naar het middel van de ballingschap grijpt. Of is het middel in *Gelijkmoedigheid* eigenlijk een doel, dat wil zeggen een onchristelijke voorstelling van de dood als een grote nivellerende factor?

Blijkens hetzelfde gedicht troostte Bilderdijk zich nog op een andere manier voor de moeilijkheden waaraan hij in 1793 het hoofd moest bieden. Hij prees zich gelukkig niet de eigenaar van een 'lustbos' te zijn, dat 'duur gekocht en zorgelijk aangeplant' was, of van een dierentuin, 'die de vliet met dubbelen arm omspant'.[499] Het onderhoud van zulke rustieke domeinen bleef hem tenminste bespaard, terwijl hij zijn eigen huis, hof en beemd niet bij zijn dood of, wegens achterstallige betalingen, al tijdens zijn leven aan anderen moest afstaan.[500] Privé getuigden twee brieven van zijn omgang met het slijk der aarde, dat hij als een rijkaard, de achternaam van zijn grootvader Duyzenddaalders indachtig, of als een vrome christen niet wezenlijk nodig meende te hebben. Op 2 maart schreef hij een brief aan de Firma Wild & Altheer om een betalingsregeling te treffen voor enige hem onder rembours toegezonden boeken, waarvan hij *Essay on Man* van Pope wel wilde houden, maar een meerdelig werk over de Romeinse geschiedenis niet. Men leest bijna over zijn pecuniaire probleem heen, omdat hij meer aandacht vroeg voor een ander probleem. Hij complimenteerde de uitgevers voor hun inspanning om origineel in het Nederlands geschreven werken op de markt te brengen, al be-

stond er nog geen enkele traditie op het gebied van verhalend proza: 'Ik applaudisseer ten hoogste voor uw oogmerk om Hollandse oorspronkelijken aan te moedigen, maar eer ik die leze, had ik graag, dat men vooraf een Hollandse prozastijl vormde, die nog verre te zoeken schijnt, want de tegenwoordige is voor mij onverduurbaar hard en rammelend, vooral in het narratieve.'[501] Met de opmerking dat er binnenkort wellicht een manuscript van zijn hand naar beide firmanten zou worden toegezonden, trachtte hij hen voor zich in te nemen. Sprak er uit deze brief indirect zorg voor zijn financiële situatie,-dat was juist niet het geval in een brief van 30 juli aan Mr. J.M. Timmermans te Maastricht: 'U behoeft nimmer zwarigheid te maken omtrent het toezenden van zaken pro Deo. De eer van uw correspondentie hebbend, zal ik mij daaraan niet onttrekken, noch daarin enige mindere attentie en ijver aanwenden dan in welke andere zaken ook.'[502] Deze brief is om een andere reden tekenend voor Bilderdijks omgang met geld: hij was als advocaat onbaatzuchtig en bleef in moeilijke tijden bedacht op het verlenen van juridische bijstand aan armlastigen. Zou hij achteraf op het jaar 1793 van zijn leven terugkijken, inclusief de manier waarop hij als advocaat zijn beroep uitoefende, dan zag hij toen al een aantal lijnen samenvallen met het schrikbeeld van twee jaar later. Zelfs de vriend die hem op 26 maart 1795 uitgeleide uit de Bataafse Republiek zou doen,-het rampjaar waarin zijn leven een drastische wending nam-, trad in 1793 nadrukkelijker dan voorheen op de voorgrond, maar dat kan ook het gevolg van Kinkers vertrek naar Amsterdam zijn geweest.

Gerrit Outhuys kwam als kind al bij de ouders van Bilderdijk over de vloer. Men kan hem daarom als de oudste vriend van de dichter beschouwen, zij het dat het leeftijdsverschil van hem meer een discipel dan een vriend maakte. Met al zijn literaire aspiraties was Outhuys ongeëvenaard in het afhuren van roefjes en het nazien van drukproeven, zoals hij als jonge theologiestudent ook een niet onbelangrijk ijkpunt voor Bilderdijks vorderingen in het Hebreeuws en Arabisch vormde. Hoe geliefd hij zich had weten te maken, bleek uit een sentimentele brief die Bilderdijk hem op 5 mei 1797 vanuit Londen stuurde: 'Ach, wanneer ik mij soms de winteravonden herinner, die wij tezamen zo strelend, zo zedelijk en stichtelijk aangenaam doorbrachten, dan, ja, dan *labitur ex oculis nunc quoque gutta meis*.'[503] Bilderdijk hielp hem zich voor te bereiden op het ambt van dominee, wat tot vertrouwelijke gesprekken over religieuze aangelegenheden

tussen hen leidde, maar kon hem soms ook op een bijna schoolmeesterachtige toon berispen. Zo schreef hij hem op 6 november 1793 een brief, waarin hij hem enerzijds vroeg: 'Heeft u iets nieuws over Arabische poëzie mee te delen (u verstaat iets *relatief* nieuws, hoop ik, in de zin van nieuw voor mij), zo laat het niet na,' en anderzijds, licht gepikeerd, aankondigde een paar door hem verbeterde gedichten terug te zenden: 'Doch, vriendlief, waarom mij altijd de kladden gezonden? Waarom niet eerst zelf uw huiswerk gekuist?'[504] Kollewijn vond hierin aanleiding om een niet geringe tegenspraak te bespeuren tussen de aversie van zijn held tegen het polijsten van zijn eigen gedichten en het oplappen of verbeteren van andermans broddelwerk: 'Hoe weinig men soms aankan op Bilderdijks mededelingen aangaande zijn eigen poëzie, blijkt ook uit de afkeuring die hij herhaaldelijk uitspreekt over het corrigeren en beschaven van verzen. Weliswaar had hij in 1793, in een brief aan Gerrit Outhuys, het nut betoogd van het 'emendare' der poëzie 'en 't blokken daarop', maar later oordeelde hij geheel anders. 'Verbeteren is altijd bederven', heet het dan.'[505] Nog afgezien van de vraag, of Kollewijn het ook afkeurde, dat Bilderdijk aan zijn jonge vriend vroeg hem een in het net geschreven versie van een gedicht te sturen, valt het met die tegenspraak wel mee, indien men zich realiseert wat de grote dichter aan de kleine probeerde uit te leggen: 'Geen vers is, of wordt ooit goed, dat niet ineens met het denkbeeld is uitgestort.'[506] Hoe geïnspireerd een gedicht ook geschreven is,-polijsten kan een dienstig middel zijn om het beoogde en in de kiem reeds als goed ervaren resultaat te verkrijgen. Het voldoet geenszins om een 'slecht' gedicht op te waarderen, te 'pimpen' zou men bijna met een modewoord zeggen, tot iets goeds of iets moois. Daarin had Bilderdijk geen ongelijk, waarmee de aanmerking van Kollewijn in het perspectief van de smaakontwikkeling zij geplaatst. Als vereerder van de schoonheid,-een notoire estheet die aan wildvreemde uitgevers vroeg een traditie op het gebied van verhalend proza in het leven te roepen, zodat hij daarop zijn eigen stempel zou kunnen drukken-, nam hij in zijn brief aan Gerrit Outhuys een voorschot op zijn lezing in de Vrije Tekenacademie te Den Haag. Die ging over de voortreffelijkheid der schilderkunst, maar spitste zich op een analyse van de schoonheid toe.

Steeds als hij ontspanning behoefde, greep Bilderdijk terug op een door hem beproefd middel, dat hem in zijn dubbele hoedanigheid van tekenaar en advocaat in contact had gebracht met de Vrije Te-

kenacademie in zijn woonplaats.[507] Als raad en honorair advocaat van 'Pictura', zoals de academie heette, gaf hij met dank aan Lavaters fysiognomische uiteenzettingen ook les in osteologie en cranologie.[508] Zelf tekende en schilderde hij niet onverdienstelijk, soms met behulp van een rechtopstaand instrument in de vorm van een ronde kiosk of perperbus die, aan alle kanten gespiegeld, hem in staat stelde om anamorfoses te maken, dat wil zeggen alleen op het spiegelende oppervlak herkenbare afbeeldingen van bijvoorbeeld een landschapje. Aan de voet van zo'n instrument vormde een lappendeken van onontwarbare stippen en verwrongen figuren de basis voor het uiteindelijke resultaat. In 1794 schepte hij daarin veel behagen, waardoor er bij de gedwongen verkoop van zijn bezittingen in 1797 verscheidene conische spiegels ter veiling konden worden aangeboden. Tot de nu nog altijd bewaard gebleven tekeningen van Bilderdijk behoort een arcadisch landschapje, 'getekend naar de door een spiegel vervormde projectie, een spel met optisch bedrog waarbij in dit geval bij uitzondering ook de normale perspectivische voorstelling nog aanwezig is'.[509] Men heeft deze liefhebberij van hem wel eens in verband gebracht met het bekende gezegde van Horatius: 'Ut pictura poesis', alsof een gedicht niet meer dan een plaatje of spiegel van de werkelijkheid zou zijn. Nu staan er in de *Ars poetica* van Horatius wel meer uitspraken die niet op zijn Hollandse naamgenoot van toepassing zijn, zoals de negatief bedoelde vergelijking van een wereldvreemde dichter met 'merulae, aves cantrices', maar een spiegel is werkelijk een te simpele metafoor voor 'ut pictura poesis'.[510] In een artikel met de opvallende titel *Nachtegaal of combiketel? Metaforen voor het dichterschap bij Willem Bilderdijk (en Albert Verwey)* heeft G.J. Johannes de niet nieuwe stelling verkondigd, dat er ten gevolge van de werking van het licht een vertekening van de werkelijkheid optreedt, een accentuering van al of niet waardevolle elementen, die verhinderen dat er realisme in de schilderkunst bestaat.[511] Evenmin kan de dichtkunst op haar beurt een imitatie van de schilderkunst zijn. Met behulp van retorische middelen of dichterlijke kunstgrepen ontworstelt een dichter zich aan de beelden in zijn hoofd, waardoor men het horatiaanse gezegde in Bilderdijks geval beter door 'ut musica poesis' kan vervangen.[512] 'Malen' als een germanisme voor schilderen opgevat, legt iets van een dolgedraaide verbeelding bloot, wat de rechtstreekse openbaring van wat God of een engel te zeggen heeft in de vorm van 'engelensprake' des te noodzakelijker maakt. De muziek, als moeder van

alle kunsten, vertolkt op aards niveau de bijzondere herkomst van Bilderdijks inspiratie: zij verschaft hem intuïtief de zekerheid, in ritmische en metrische cadansen ingebed, dat hij de juiste keuzes maakt ten aanzien van de selectie en belichting van de beelden in zijn hoofd. Zij zorgt voor een hemelse ordening van de aardse chaos, zou men meer in het algemeen kunnen beweren, waaraan in tegenstelling met het innigst zelfgevoel verstand noch gevoel bijdraagt.

Op 2 april 1794 hield hij, in aanwezigheid van prins Willem V, een rede over de *Voortreffelijkheid der Schilderkunst, in derzelver Voorwerp beschouwd* voor de leden van Pictura. Hij deed dat in een hoorzaal, als niets anders geschikt om een retorisch talent tot zijn recht te laten komen. Evenals veel van zijn gedichten, dient men zijn rede dan ook eerder te horen dan te lezen.[513] Dat hij zich in proza en niet in de vorm van een leerdicht over dit onderwerp uitte, wijst op een toegenomen zekerheid, niet alleen op het vlak van de geïnspireerde poezie, maar ook op dat van het proza. Demagogisch en retorisch hemelde hij de prins op, wiens 'edel hart alleen tot weldoen en vergeven gevormd, niet dan voor ons welzijn ademt' en gaf hij fel op de geest van het jakobinisme af: 'Uit de kolken des afgronds ten gesel des mensdoms opgedonderd, dreigt dit monster de kunsten en wetenschappen met omkering en volslagen verwoesting, alsof deze tronen zijn.'[514] "Och," beweerde Bilderdijk na afloop van zijn voordracht, "het is een bagatel, licht opgeslagen en dat niets anders behelst dan wat oratorie."[515] Om beide retorische uitspattingen werd hij later bekritiseerd: 'De ervaring leerde spoedig, dat de verhouding tussen Nederland en de stadhouder veel minder lieftallig was dan de redenaar voorgaf te geloven,' aldus Kollewijn,[516] en Joris van Eijnatten stond bij 'de wel erg valse bescheidenheid' van de redenaar stil om met een onverdacht compliment zijn betoog over de schoonheid te vervolgen: 'Uit alles blijkt, dat Bilderdijk over deze materie diep en lang heeft nagedacht; zijn 'bagatel' of 'prul' is interessant, met name omdat de platoonse tendens van zijn esthetica er voor het eerst duidelijk naar voren komt.'[517] Dus rijst de vraag welke ontwikkeling er in Bilderdijks gevoel voor schoonheid optrad, die hij naast goedheid als een persoonlijk attribuut van God, verenigbaar met het onpersoonlijke *maxime ens*, opvatte in *Aan God*.[518] In 1792 had hij blijkens dit gedicht de schoonheid reeds vergoddelijkt, die hij in 1794 'verengeld en boven de mens gebracht' achtte.[519] Kijkt men verder terug, dan blijkt hij in zijn warrige verhandeling over dichtkunst, welsprekendheid en

wijsbegeerte al een ideaal te hebben verkondigd, dat veel overeenkomst vertoonde met wat hij in zijn rede, zo'n veertien jaar later, aan zijn gehoor voorhield.

Toen hij zijn kritiek op Riedels *Theorie der schoone Kunsten* spuide, was hij boos op Hëronymus van Alphen geweest, die de inheemse dichters ten achter stelde bij de uitheemse. Van Alphen kraamde volgens hem zoveel onzin uit, dat niemand meer wist 'wat dichtkunst of geen dichtkunst, wat gevoel of gebrek aan gevoel, wat verheven of laag, en wat onzin en wartaal van een verwilderde verbeelding of uitdrukking van het hart zij'.[520] Nee, dan had hij meer ontzag voor Mendelssohn, die de theorie van Horatius en Boileau over de schoonheid ontzenuwde. Het mooie en het ware waren zeker niet hetzelfde: schoonheid is een subjectieve gewaarwording van iets wat slechts de voorstelling of uitbeelding van het volmaakte betreft, dat in het ware ligt besloten.[521] Maar het ware is een meerduidig begrip, nog afgezien van kentheoretische problemen, waardoor de schoonheid kan worden gecorrumpeerd. Voor Bilderdijk was de waarheid vóór de zondeval een totaal andere dan daarna.[522] Eens had er absolute schoonheid bestaan, toen God met eigen ogen had gezien, dat alles goed was. Daarna was er 'de klad' in gekomen, welk begrip zich onmogelijk met schoonheid liet rijmen. Beschouwde men de schoonheid als was men een paradijsbewoner in plaats van een aardse sterveling, dan viel er tegen de strekking van père André's essay over de schoonheid niets in te brengen: men geloofde, zoals de jonge Bilderdijk deed, 'in een 'beau essentiel' of 'absolu', een als het ware achter de natuur liggend ideaal dat door creatieve inspanning kan worden nagestreefd. Dit ideaal, waarin het goede, het ware en het schone samenvallen, is principieel onafhankelijk van de menselijke waarneming. Het leidt een objectief bestaan, al is het onbereikbaar, en het menselijk subject voegt er niets aan toe.'[523] Vertoonde deze paradijselijke visie op de schoonheid niet veel overeenkomst met wat hij in zijn rede uit 1794 opmerkte over zijn kieskeurige beleving van de werkelijkheid? In de moderne schoonheidsbeleving, zo vatte Joris van Eijnatten Bilderdijks visie samen, 'vallen bepaalde aspecten van de zichtbare werkelijkheid principieel buiten het gebied van de kunst. Het betreft hier het aanstotelijke, het vernederende en het gevallene. Ware kunst beeldt alleen het volmaakte, het ongevallene en het onzondige af. Daarom is de zedelijke uitwerking van de kunst zo *volkomen, zo wonderdadig, zo alvermogend op het hart van de mens.*'[524]

Hier lijkt sprake van een complementaire visie op de schoonheid te zijn: de jonge Bilderdijk legde het accent op de gelukzalige periode vóór de zondeval, de oudere op de ellendige periode daarna. In werkelijkheid beschikte hij echter over een complexere dan louter complementaire visie op de schoonheid. Er schuilt namelijk een tegenstelling tussen de schoonheid van een verre van willekeurig gekozen voorwerp en de schone presentatie of uitbeelding van een desnoods lelijk ding als een doodskop, tussen de visie van père André aan de ene kant en die van Mendelssohn aan de andere kant, volgens wie 'de esthetische volmaaktheid ligt besloten in de voorstelling en niet in het object dat men zich voorstelt'.[525] Beschouwde Bilderdijk schoonheid als een absoluut of relatief gegeven in Gods schepping? Stelde zijn platonisme hem in staat om achter de leibniziaanse schijn schoonheid te ontdekken, ook als die dankzij de 'krachtige werking, waarin onze ziel het grote vindt dat haar meesleept', iets kleins betrof?[526]

Alvorens die vragen te beantwoorden, dient men zich rekenschap te geven van een lange traditie op het gebied van de esthetiek, want de receptuur van de schoonheid kent veel varianten, of, als men het persoonlijk wil opvatten, veel elkaar de keuken uitvechtende koks. Een van hen was de pseudo-Longinus uit de eerste eeuw na Christus, die zich in een Grieks traktaat over de aard van het verhevene boog. Nadien keerden begrippen als het 'schone', het 'verhevene' en het 'sublieme' steeds in de discussie over esthetische kwesties terug. Wat zulke begrippen ook mochten voorstellen, hoe ze ook konden worden gedefinieerd,-iedere kunstenaar kende op zijn eigen terrein het alles overweldigende gevoel van schoonheid. Als ervaringsdeskundige poogde menigeen achter de magische werking te komen van wat hem in haar greep hield, om zodoende achteraf alsnog vat te krijgen op iets wat zich nu juist aan de rede onttrok. De pseudo-Longinus trachtte zijn gehoor niet van een stelling te overtuigen,-wie zich als redenaar moeite gaf een ander voor zijn standpunt te winnen, moest bij voorbaat op felle weerstand stuiten-, nee, hij trachtte zijn gehoor te overdonderen.[527] Het verhevene of sublieme was een effect, dat een redenaar kon sorteren door zijn publiek óf helse schrik aan te jagen, óf voor zich te winnen, dat laatste niet door *wat* hij te zeggen had, maar door bewondering te oogsten voor *hoe* hij iets formuleerde. Boileau, als weinig anderen in de oratorische kunst van een redenaar geïnteresseerd, besloot het Griekse traktaat in het Frans te ver-

talen, waarmee hij de aloude discussie nieuw leven inblies.[528] In wezen had de pseudo-Longinus reeds een duidelijk antwoord op de vraag gegeven, of schoonheid een absoluut of een relatief gegeven in Gods schepping is. Zij school niet in een door een redenaar als waar gepresenteerd standpunt, dat zijn gehoor hem kon betwisten, niet in mooie voorwerpen door een kunstenaar als zodanig bezongen of geschilderd, maar door een lezer of toeschouwer daarentegen lelijk gevonden, en evenmin in de beoordeling van iets goeds dat in moreel opzicht ook voor zijn tegendeel kon doorgaan. Mendelssohn was zich hiervan bewust, toen hij zich op het standpunt van de pseudo-Longinus stelde. Een artistieke roes was alleen mogelijk, indien niets verhinderde dat men werd meegesleept. Edmund Burke legde hierop eveneens veel nadruk, toen hij in *A philosophical enquiry into the origin of our ideas of the sublime and the beautiful* (1757) het verschil tussen 'schoon' en 'subliem' trachtte te verklaren. Waarneming (bijna letterlijk een vertaling van 'esthetiek' in het Grieks) gaat normaal met gemengde gevoelens gepaard, aldus Burke, die niet complementair maar tegengesteld zijn. Pijn of angst is verbonden met het zelfbehoud van iedere waarnemer,-genot (inclusief een afgezwakte variant daarvan als genoegen) of liefde met zijn gemeenschapszin. Het sublieme schuilt hem in de plotselinge inbreuk die een kunstenaar op de wisselwerking tussen pijn en genot maakt. Wanneer elk gevoel van onlust wegvalt of een louter denkbeeldig karakter krijgt, blijft alleen de lust over. Men huivert, als men zich aan boord van een schip bevindt en uit het niets, dat wil zeggen uit zwarte wolkenflarden en een als de zee kolkend firmament, steekt een storm op. Maar voor wie veilig op de kust staat toe te kijken, kan zo'n slecht belicht natuurtafereel ineens de sensatie van 'delightfull horror' krijgen.[529] Hij kijkt ernaar en prijst zich gelukkig niet in zwaar weer beland te zijn. Het verschil tussen het sublieme en het schone zit hem volgens Burke in de ervaring van gemengde gevoelens die tegen de verwachting in complementair blijken te zijn en één alles overweldigend gevoel, dat uitsluitend met het schone is verbonden.

Het sublieme of verhevene kan niet slechts gekoppeld zijn aan twee met elkaar contrasterende gevoelens, te weten angst en genot, die in een relatief veilige omgeving worden ervaren. Als dat het geval zou zijn, zou iedere kermisganger die zich in een achtbaan waagt, een ervaring van het sublieme of verhevene gewaarworden. Nee, zoals het woord reeds suggereert, wordt het 'verhevene' pas ervaren, wanneer

de relatief veilige positie van de kermisganger er kortstondig een andere dimensie bij krijgt: die van morele superioriteit, te weten van het goede dat boven elke verdenking van het kwade verheven is. Nu kan men wel eindeloos blijven twisten over de onderlinge verhouding tussen het schone, sublieme en verhevene, maar wat schiet men daarmee op? Twee Nederlandse volgelingen van de geduchte Kant waren het er onderling niet over eens, of het schone op één lijn te stellen is met harmonie en of het verhevene een mengvorm dan wel de overtreffende trap van het schone is, zoals Paulus van Hemert meende, of dat beide in het grensgebied van een zintuiglijke en bovenzintuiglijke wereld kunnen opereren, zoals Kinker meende.[530] Voeg daar Kants mening aan toe dat het verhevene een zwakke afspiegeling van het schone is, omdat de verbeelding er uitsluitend door tussenkomst van de rede in slaagt een gevoel van welbehagen op te wekken, en men schrikt van zoveel willekeur onder kantianen.[531] Terecht maakte Bilderdijk in zijn *Gedachten over het Verhevene en naïeve* gewag van 'veronderstellingen, waarop dan het hele wetenschappelijke stelsel in de lucht draait', indien er niet eens eenduidig antwoord valt te geven op vragen als wat behaagt, waardoor behaagt het schone en hoe kan zo'n sensatie worden opgewekt?[532] Zelf noemde hij het schone aards en het verhevene goddelijk om daarmee aan te geven dat er geen absolute tegenstelling tussen beide bestaat, met welke opvatting hij met Kinker en Van Hemert in de pas liep.[533] Het sublieme kwam volgens hem op 'ontzettende verwondering' neer, wat niet al te zeer van 'delightfull horror' verschilt, en in een uitzonderlijke hartstocht,-een krachtige 'overkropping van aandoening'-, ontdekte hij een bron van verhevenheid.[534] Steeds als hij zich op esthetische kwesties bezon, stond voor hem de mystieke ervaring van de schoonheid voorop, de 'verpletting van de ziel', waarover hij als een door God overweldigde mystica kon uitweiden.[535] Dan repte hij van de pijn, 'die een te sterke lichtschittering in onze ogen verwekt', van een onverdraaglijke onmacht, bij het aanschouwen van schoonheid des te dieper gevoeld, van eenwording met het licht, dat tot een 'hoedanigheid van het oog' wordt en, sterker nog, 'het oog voelt zichzelf daarin', en van een 'wezenlijke verkrachting' die met een pijnlijk zelfverlies gepaard gaat en ondanks een zekere lichamelijke ontreddering toch een 'genoeglijke gewaarwording' teweegbrengt.[536] Maar hoe interessant ook, daarmee is de vraag over hoe hij de schoonheid als een absoluut of relatief gegeven

beleefde, nog niet beantwoord. Dat het antwoord op die vraag de zuiverheid van een ervaring kan beïnvloeden, blijkt onder meer uit de manier waarop Paulus van Hemert zijn visie op de schoonheid onder woorden bracht.

Hoor deze voormalige dominee eens redeneren: 'Het schone, zeg ik, ziet op de vorm. En, als ik dit zeg, veronderstel ik reeds, dat het schone voorwerp beperkt en binnen zekere grenzen besloten is. Zo is het werkelijk. En even hierdoor is het, dat het schone ons, op een zuivere of ongemengde wijze, moet behagen. Het is namelijk alleszins begrensd, en daardoor berekend op ons verstand en onze verbeelding. Wij omvatten, omspannen het, op ons gemak, door ons lagere kenvermogen, zonder enige inmenging van onlust te voelen. Wegens het doelmatige der vorm, schijnt het voor onze oordeelskracht, vooraf reeds afgepast te wezen.'[537] Wat is er storend aan deze definitie? Dat er geen onderscheid tussen iets moois en schoons wordt gemaakt, dat er van de schoonheid geen meeslepende werking uitgaat (er is gevoelsmatig eerder van implosie dan explosie sprake), dat er om schoonheid gewaar te worden eerst een kettingreactie moet optreden ter misleiding van het 'lagere kenvermogen' en dat door de verabsolutering van de schoonheid blijkend uit de toekenning daarvan aan een voorwerp (naar zijn hoedanigheid vervolgens 'schoon' genoemd) het inzicht van de pseudo-Longinus teniet wordt gedaan. Die had immers al beweerd, dat er ter wille van de schoonheidservaring niet iets als waar, goed of mooi moest worden aangeprezen. Zou een redenaar dat wel doen, dan kon hij bij voorbaat op een tegenreactie rekenen. Alleen in de door hem gespecificeerde voorstellingswijze van iets wat waar, goed of mooi is, schuilt schoonheid, waarmee de aanwezigheid van de 'δεινή θεος' is teruggebracht tot een relatief gegeven, het derde oog op iemands voorhoofd, om het in Bilderdijks lichtsymboliek te verduidelijken. Zijn vakbroeder Kinker drukte zich intelligenter over de schoonheid uit: ook hij roemde haar als een 'voorwerp van algemeen welgevallen', maar hij zag in haar niet het schone voorwerp van Paulus van Hemert. Kinker gebruikte het woord 'voorwerp' op zo'n dubbelzinnige manier, dat hij het antwoord op de vraag naar de absolute of relatieve aanwezigheid van schoonheid in het midden liet. Wat het schone omvat, valt niet te zeggen, zo meende hij: 'Er is geen algemeen geslachtelijk, of soortelijk begrip, waaraan het ten volle beantwoordt. Maar even weinig kan men ook van elk voorwerp in het bijzonder, de reden opgeven, waarom het schoon

is. Men tracht er, ja, vereisten van te vinden, in wat bijvoorbeeld niets anders is dan een voorwaarde, zonder welke het voorwerp, dat men beoordeelt, niet schoon zou zijn, maar behalve dat dit slechts een ontkennende bepaling is, is zij bovendien niet van toepassing op de schoonheid van het voorwerp, maar op het voorwerp zelf.'[538] Er is een cryptoloog voor nodig om te achterhalen wat Kinker precies bedoelde. Soms verwacht men te veel van filosofen, zoals Bilderdijk ooit eens opmerkte, toen hij de filosofie in eerste instantie met een sleutel vergeleek, waarmee men het slot van een vergeestelijkte wereld hoopt te kunnen openen. Maar dat is slechts idealiter het geval, want in werkelijkheid is de filosofie als een kromme spijker waarmee men in het slot wroet zonder iets van de springveer te begrijpen, die 'een hoger werkmeester' achter een doolhof van nippels en bouten heeft verborgen.[539]

Ook in de typering van de relatie tussen de schoonheid producerende kunstenaar en de wijsgeer, die een theorie over de schoonheid ten beste geeft, liet Bilderdijk zich niet onbetuigd. Een man als Kant mocht haar hebben gedefinieerd als belangeloos welbehagen, dat geen nut heeft en geen enkel ander doel dient dan zichzelf, aanspraak op universalisme maakt en de indruk van exemplarische noodzakelijkheid wekt,-wat in het verlengde van de pseudo-Longinus een interpretatie van de schoonheid als een relatief gegeven insluit-, toch stelde Bilderdijk zijn eigen zienswijze daartegenover.[540] Hij deed dat vanuit het perspectief van de kunstenaar, hoewel hij zich daarover als een wijsgeer uitte: 'Begrijpe men slechts, dat de kunsttheorieën de wijsgeer behoren, de beschouwende en waarnemende wijsgeer, en niet de kunstenaar, die alleen uit de in hem geschapen aandrift en werkende neigingen handelt, die (jazeker!) met meer klare of duistere denkbeelden van doel en van middel vergezeld gaan (want het verstand blijft niet werkloos, waar gevoel en drift arbeiden, maar is op een daarmee noodzakelijk overeenstemmende manier aangedaan), hoewel zijn scheppende voortbrenging, indien zij volkomen zal zijn, geen duidelijk en zich onderscheidend verstandsbeseffen kan toelaten, omdat zijn gehele ziel tevens in al haar kracht en werkdadigheid tegelijk moet werken en omdat geen koud en toeschouwend verstand (dat niet anders dan verdelen en aftrekken en, desnoods, samenzetten en vergelijken kan), maar het warme en alles op eenmaal verzwelgende, vermengende en in de overvloeiing overkropte gevoel de bron van de voortbrenging is, waarin hij zich uitstort.'[541] En

passant de ratio haar bescheiden plaats wijzend, komt hij er eindelijk toe in zijn rede over de *Voortreffelijkheid der Schilderkunst, in derzelver Voorwerp beschouwd* zijn eigen analyse van de schoonheid te geven. Niet de natuur,-dat zou te horatiaans gedacht zijn-, maar de schoonheid is het ware domein van de kunst. Betekent dit, dat een kunstenaar op zoek gaat naar de schoonheid van bos- en heidelandschapjes, die op een schilderij net zo kunnen heten als in de vrije natuur? Nee, zelfs niet als hij op zoek gaat naar de 'schoonste natuur', want dan wenst hij een ander doel te bereiken: 'Het gaat hem ook niet om het bij elkaar sprokkelen van de schoonste delen der natuur,' zo merkte Joris van Eijnatten over Bilderdijks zoektocht op, 'maar om het tevoorschijn roepen van de éne schoonheid als een afspiegeling van Gods volmaaktheid in de geschapen natuur.'[542] Wat aanstoot geeft of vernederend is, valt daarbuiten, maar tegelijkertijd geldt: 'De natuur is altijd schoon, in haar regelmaat én in haar afschuwelijkheid, en zij treft ons zodra wij het schone erin opmerken. Ware kunst is altijd de weergave van de hoogste volkomenheid in de natuur.'[543] Afgezien van de vraag of hier de Haagse rede dan wel *Het Buitenleven* (1802) Bilderdijks mening over de schoonheid het beste illustreert, valt er een lichte tegenspraak te signaleren: valt de afschuwelijkheid van de natuur nu wel of niet onder het begrip 'schoonheid' te rangschikken?

Een criticus van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* berichtte na afloop van de rede, die hij ook in druk kan hebben gelezen, 'dat de schilderkunst het onschone zelfs tot haar kring weet te dwingen, tot schoonheden te verheffen, en zich een geheel nieuw vakgebied toe te eigenen, dat door de natuur zelf van haar voorwerp was uitgesloten. Wonderbaar verschijnsel! De gruwzame wreedheid van de cycloop, zijn meer dan helse woede, op het vormloos en verwilderd gelaat, in bloed, schuim en tandengeknars losbrekend, jagen in de natuur schrik en ijzing aan. Maar de dichter bezingt het, de schilder verbeeldt het, en, zonder zijn ijselijk karakter te verliezen, ja, zelfs met nog nieuwe afgrijselijkheden omkleed, wordt het voorwerp ons dierbaar; wij beminnen het tafereel van die gruwzaamheid, en vergoden de kunstenaar, die uit zoveel gruwelijks schoonheid weet te scheppen, waar ons oog, waar ons hart zich aan vasthecht en nauwelijks van afscheuren laat.'[544] Kennelijk was Bilderdijk erin geslaagd tijdens zijn redevoering het effect van 'delightfull horror' te creëren om zodoende zijn gehoor aan zich te binden. Hij vertolkte het standpunt

van de pseudo-Longinus, dat schoonheid niet een op zichzelf staande kwaliteit is, maar, afhankelijk van de presentatie, het hoogst denkbare effect dat een dichter, schilder of schrijver kan bereiken. Sprak hij over het effect daarvan op hemzelf, dan kon het soms lijken, alsof hij er een unieke ethische categorie in zag, want hij wilde zijn mystieke ervaring als volmaakt bestempelen: 'Het schoon is een geestelijk aanschouwende gewaarwording van volmaaktheid, door of ter gelegenheid van zintuiglijke aandoeningen in ons opgewekt.' Breedsprakig of niet, de toevoeging 'ter gelegenheid van' suggereert iets zeer wezenlijks in het schoonheidsbegrip van Bilderdijk. Schoonheid is volgens hem niet een eigenschap van voorwerpen, maar bestaat 'in zekere rapporten, die men in afgetrokkenheden van het voorwerp waarneemt'.[545] Ter nadere uitleg van wat hij met zulke 'afgetrokkenheden' bedoelde, voegde hij eraan toe, dat deze al of niet kunnen bestaan 'zonder dat het voorwerp van aard of fysiek gebruik verandert'.[546] Schoonheid ontstaat dus in het hoofd van een toeschouwer door de manier waarop hij naar een voorwerp kijkt. Wat ziet hij dan precies? Het originele, maar weinig verrassende antwoord op die vraag luidt: gevoelde eenheid, waarmee Bilderdijk het oude standpunt van Mendelssohn, dat schoonheid net als waarheid eenheid in verscheidenheid uitstraalt, nuanceerde. Zeer jong had zich dit begrip van gevoelde eenheid reeds in hem genesteld,-zeer lang is hij er trouw aan gebleven![547] Die eenheid verhief hem tot grote hoogte, dankzij zijn verbeelding of beter nog dankzij zijn innigst zelfgevoel, waardoor hij zich in een ivoren toren bevond: 'Wij genieten het schone door het innig en onstoffelijk gevoel, waardoor wij eigenlijk *zijn*, maar ons fraaie 'verstand' wil zich er meester van maken. Gelijk onze ziel, onze zelfheid, ondeelbaar is, is het *schone* dat ook. In stoffelijke voorwerpen, waarvan de zintuiglijke aanschouwing maakt, dat wij ze bij delen beschouwen, kunnen wij ons niet onthouden van een opmerking bij delen en opvolging, maar het is, wanneer het innige gevoel dit verstukkelen van het voorwerp verdooft en de Eénheid gevoelen doet, dat het schone eerst ontstaat.'[548] Wie zich in zijn beschouwing van de schoonheid of van wat haar opwekt, laat meeslepen door de gedachte dat zij in onderdelen uiteenvalt, dus partieel te analyseren valt, verklaarde Bilderdijk voor gek. Alsof zijn ivoren toren in de steigers van de rede stond, signaleerde hij wat zijn gewaarwording van de schoonheid bedreigde: 'En desalniettemin gelieft onze fraaie verstandsstellage van wier hoogte wij als van de tinnen ener vaste en

onoverwinnelijke burcht op onze inderdaad wijzer maar ongeleerder medemensen neerzien, dit tot een zijner grondslagen te leggen, dat de verscheidenheid het wezen der schoonheid uitmaakt.'[549] Tegen zulke quasiwetenschappelijke estheten, met wie hij meer feeling had dan een ander zou denken, ging hij onverbloemd tekeer. Zij hoorden niet in een toren thuis: 'Gaat heen, jammerlijke wormen en rupsen, en kruipt zand- voor zandkorrel over, maar zwijgt over wat u onvatbaar schijnt te beseffen, zolang u zich op de engelenvleugel (tenminste op de vlindervlerk) niet zo hoog kunt opheffen, dat alle zandkorrels voor u verdwijnen en tot één énige éénheid samensmelten.'[550]

Zo bezien was de schoonheid een effectief bindmiddel, dat op nationaal niveau een belangrijke bijdrage aan de strijd tegen de patriotten kon leveren. Door haar tevens als een politiek strijdmiddel te beschouwen, waarvan schilders gebruik konden maken, na zich in Karel van Manders *Schilderboeck*, Leonardo da Vinci's *Trattato della pittura* en Lessings *Laokoon* verdiept te hebben, werd men ware vaderlandsliefde deelachtig.[551] Reeds in 1777, toen hij aan *De ware liefde tot het vaderland* werkte, verkondigde Bilderdijk iets soortgelijks als zijn mening. De dichter speelde een priesterlijke rol, wat uit de 'gewijde taalakkoorden' aan het slot van dat prijsvers blijkt, als de geest daarop 'ten hemel stijgt en buiten alle boorden tot in 't oneindige weiden gaat'.[552] De schoonheid mag dan gevoelde eenheid zijn,-godsdienst, waarheid, deugd en schoonheid zijn dat gezamenlijk eveneens.[553] Men zou dit kunnen beschouwen als het grondakkoord waarop zijn gehele oeuvre is geschreven, zij het dat hij in de loop der tijd nuances aanbracht: 'De verstandelijke mens ziet *waarheid*, de zedelijke voelt *goedheid*, maar het hart deelt in het genot des waarheidsgevoels als een goed, het verstand in de zaligheid van het innigst heilgenot als een waarheid, en het is aldus, dat door het gelijkelijk getroffen worden van beide, dat wonderzinnige gevoel ontstaat, dat wij *schoonheid* noemen.'[554] Is zo'n genuanceerde opvatting van de schoonheid, waarin ruim baan wordt gemaakt voor de unieke ethische categorie van hiervóór, dan uiteindelijk een ethische in plaats van esthetische aangelegenheid? Maar dat is toch strijdig met de positie van een estheet? Dat is toch iemand die zich van goed en kwaad niets aantrekt om desnoods ten koste van anderen te genieten van een grandioos hoor- of schouwspel? Nee, zegt Bilderdijk, ethiek en esthetiek worden ten onrechte tegen elkaar uitgespeeld, want al brengt de mystieke ervaring van de schoonheid uiteraard vergetelheid met zich mee,

waardoor de mysticus zich van het goede, het ware en het schone (of beter nog: het mooie) onbewust is, toch zal hij terugkijkend op zijn ervaring hetzelfde constateren als God op de zevende dag: dat alles goed was![555] In zijn warrige verhandeling over de relatie tussen dichtkunst, welsprekendheid en wijsbegeerte had hij omgekeerd de deugd als schoonheid gedefinieerd: 'De deugd is schoonheid, zalig wie zij blaakt.'[556] Van jongs af aan was 'vermaak' volgens hem het doel en wezen van de dichtkunst, maar daarnaast (in het onafgebakende daarvan zit een warrig element) gold ook dat zijn esthetica niet uitsluitend op de 'wolffiaanse ontologie' gebaseerd was: zij berustte op de 'goddelijke analogie, dat wil zeggen op een theosofische ontologie. God heeft de wereld naar Zijn beeld geschapen. Het ware, het goede en het schone, die in absolute zin in God berusten, worden door Hem in de wereld afgespiegeld. Het is de taak van de dichter deze weerspiegeling kenbaar te maken door haar te bezingen en zodoende de zijnswaarde van de toehoorders te vergroten. Engelen kunnen dat beter dan mensen. Nogal logisch, want iedere dichter weet dat het poëtische 'boven het aards besef' is.'[557] In Bilderdijks esthetica schuilt met andere woorden een ethische component, niet alleen in zoverre het eindresultaat van een artistieke creatie hem in moreel opzicht beviel, maar ook dwars tegen de bedoeling van de pseudo-Longinus in tijdens het creatieve proces.

Anders dan in zijn Haagse rede van 1794 verwoordde hij in zijn aantekeningen bij *Het Buitenleven* (1802) zijn ervaring van de schoonheid als een absoluut gegeven, waarschijnlijk om te getuigen van zijn onvrede met de heersende mode op schilderkunstig gebied. De neoclassicistische schilderijen van Jacques-Louis David en zijn navolgers in de Bataafse Republiek konden hem niet bekoren, evenmin als Engelse landschapstuinen die op hem een ongeordende in plaats van romantische indruk maakten. Uit dwarsigheid begon hij toen de schoonheid meer inhoudelijk dan formeel te interpreteren, maar hij deed dat als een homo dialecticus: 'Elk voorwerp, schoon of afschuwelijk, levert een schoon tafereel aan de schilder of dichter, die het met het oog eens schilders of dichters omvangt, en er het schilderlijke of dichterlijke, dat er altijd in ligt, van weet te doen gelden. Dit treft bij de aanschouwing des tafereels sterker, naarmate men het minder in het voorwerp zelf gewaarwordt, en vandaar de toejuiching van de grote hoop, die thans bijna enkel aan onschone voorwerpen of aan de afbeeldingen daarvan wordt verkwist en het ware schoon

zelden te beurt valt.'[558] Het doet er niet toe, zo heeft een aandachtige lezer hem overeenkomstig de strekking der Haagse rede horen beweren, of iets mooi of lelijk is: de artistieke bewerking ervan staat garant voor schoonheid, maar het lijkt er verdraaid veel op dat hij halverwege zijn betoog over de ware schoonheid, in strijd met het voorafgaande, toch het ene voorwerp meer geschikt voor zo'n bewerking vindt dan het andere. Hoe vervolgt hij zijn dubbelzinnige redeneertrant? Extra nieuwsgierig geworden luistert voornoemde lezer naar de stem van de meester: 'Men verbeelde zich daarom niet, dat het onschone, het wanstaltige schilderachtiger zij of aandoenlijker dan het schone. Lairesse is reeds in zijn *Schilderboek* tegen deze dwaling mannelijk tekeergegaan.'[559] Wederom wordt de lezer op het verkeerde been gezet: hij verwachtte te horen, dat er tussen schone voorwerpen een zekere rangorde zou bestaan, die helaas steeds vaker wordt genegeerd om lelijke voorwerpen voor schoon te laten doorgaan. In plaats daarvan wordt de mening bestreden, dat een lelijk voorwerp mooier dan iets moois zou zijn: op die gedachte was de lezer nog niet eens gekomen. Nu dreigt zijn nieuwsgierigheid in ergernis om te slaan, maar reeds wordt zijn aandacht getrokken door het beeld van een schone vrouw, dat Bilderdijk te hulp roept om zijn theorie te staven: 'Nee, een schone vrouw, het pronkstuk der schepping, een verheven en haar ideaal waardige afbeelding eens engels, een in aanbidding verloren Heilig en bevallig Kind, uit wie de nog onbezoedelde onschuld ons met een engelenlach toelonkt, zijn zovele voorwerpen, oneindig en boven alle vergelijking aandoenlijk voor al wie zijn smaak door geen valse droggronden weggeredeneerd en door geen afschuwelijkheden verstompt heeft.' Dus toch, denkt de lezer, de inconsequentie waarop ik de meester eerder meende te betrappen, door hem via een tussenredenering buiten beeld gemanoeuvreerd, blijkt de kern van diens betoog uit te maken: het ene voorwerp is schoner dan het andere. Dit standpunt, op grond waarvan men bijvoorbeeld een zigeunerjongetje met een dikke traan in het oog a priori schoner vindt dan een door Jeroen Bosch geschilderde duivel, doet afbreuk aan de zuiverheid van Bilderdijks schoonheidservaring.

In 1794 wijdde hij zich als ziener nog onverdacht aan de eredienst van de schoonheid, al had hij er ook toen al blijk van gegeven soms een overdreven belang aan zijn zienerscapaciteiten te hechten.[560] Het doen van voorspellingen behoorde daartoe. 'Ja, het is zo,' schreef hij

later met terugwerkende kracht aan zijn vriend Hendrik Tydeman, ik wens niet alleen, maar ik voorspel, en u weet, je m'en mêle un peu, s'il s'agît de faire le prophète. Ik heb dat van jongs af aan gedaan, en er zijn weinig verzen van mij of de *vates* is erin en het *vaticinium*.'[561] Als ziener, profeet en hogepriester ging hij in de eredienst van het Woord voor,-Logos vereenzelvigend met de Ratio én het vlees geworden Woord-,[562] maar beducht voor God, die hij met geheel zijn hart, geheel zijn ziel en geheel zijn verstand moest liefhebben. De liefde tot God eiste de 'ganse mens' op, dus niet iets wat rationalisten in termen van 'rede' en 'redelijkheid' meende te kunnen ondervangen.[563] Wie de tweede betekenis van 'Logos' negeerde, ontlokte aan Bavinck een uitspraak die hij namens Bilderdijk meende te mogen doen, namelijk 'dat het verstand de belachelijkste dwaasheid pleegt, als het de beelden, waarmee het zelf te doen heeft, met de zaken verwart, en de algemeenheden, die het door abstractie vond, hypostaseert, tot beginselen, krachten, wetten, plichten verheft en daaraan de oppermacht in de wereld opdraagt. Daardoor komt men ertoe, om bijvoorbeeld in naam van het beeld van Homerus, dat men zich gevormd heeft, de echte Homerus, omdat hij niet op dat beeld lijkt, uit te jouwen, weg te schoppen en met stenen na te smijten, om het denkbeeld van God in de plaats van Godzelf te schuiven, en iedereen die anders meent, voor een zot te verklaren.'[564] Haast ongemerkt ging aldus de aanbidding van de 'δεινή θεος' in haar mannelijk equivalent over, maar streng in de leer als Bilderdijk was, wilde hij de gevoelde eenheid van de godin der schoonheid noch de 'Eenheid Gods' in gevaar brengen. Op het scrupuleuze af verklaarde hij zich om die reden tegen beeldspraak in de vorm van synesthesie:

> Wilt ge ook de klanken zien? Wilt ge ook de kleuren horen?
> Neen, zegt ge, één zintuig is voor beide niet bekwaam.
> Zo is 't, de vatbaarheên den sterveling aangeboren,
> Gaan, door hun aard verdeeld, niet bij één denkvorm saam.[565]

De 'Eenheid Gods' verplichtte zichzelf tot een harmonieus bestaan, waarin het geen mens paste te delen.[566] In zijn visie was er nochtans een constante uitwisseling van de innerlijke en uiterlijke openbaring mogelijk, dat wil zeggen tussen een intuïtieve erkenning van God en wat Zijn woord over Hem te kennen had gegeven.[567] Daartoe vormden engelen van boven naar beneden en mensen van beneden naar

boven een brug van ineengestrengelde wezens, als een monument van Gustav Vigeland, dat Bilderdijk zich ver voor de realisering daarvan trachtte voor te stellen. Wie zich niet con amore met de schepping kon verenigen, moest niet klagen, maar opwaarts zien, eer hij morde. Had hij, Bilderdijk niet een stem gehoord die hem dat te verstaan gaf? Hij verwoordde zijn eigen mystieke ervaring zo:

> Ziedaar, dus riep me een stem in 't binnenst van mijzelv',
> Maar die me als de Echo van een eind'loos ruim gewelf,
> Van alle kant terug en in één punt gedreven,
> Verdubbeld tegenklonk en mijn gebeent deed beven.
> "Ziedaar, o sterv'ling, wat gij zijn moet,-wat gij wordt.
> Thans ligt ge in 't kiemend zaad! Zie opwaart, eer ge mort!"[568]

Met behulp van de beste akoestische apparatuur van tegenwoordig kan een inwendige stem niet beter samenvallen dan met die van God. Tijd en ruimte hebben afgedaan, waarna het eigenlijke visioen onder woorden kan worden gebracht:

> Zo klonk de Godsstem, en wat zag ik? Myriaden
> van wezens, die in 't licht, als eigen hoofdstof baadden,
> Omringden me, en hun heil vloot over in mijn borst.
> 'k Bezweek van weelde, en o, indien ik spreken dorst... [569]

Dit aan *De geestenwareld* (1811) ontleende fragment krijgt een voor die tijd ongemeen beeldend vervolg, waarin Bilderdijk zich als ziener, profeet en hogepriester zeker niet minder ontpopt dan in zijn begintijd als dichter van prijsverzen en schrijver van een verhandeling over de relatie tussen dichtkunst, welsprekendheid en wijsbegeerte.

Daarin was hij uniek, wat hem volgens de editeurs van de *Kunst der poëzy* tot een romanticus stempelt: 'Bilderdijk is de eerste poëzietheoreticus in Nederland die aan de dichter het vermogen toekent zicht te krijgen op een bovennatuurlijke werkelijkheid. Daarmee loopt hij onmiskenbaar in de pas met de belangrijkste vertegenwoordigers van de Europese romantiek. Zijn verheven poëzieconceptie past in het metafysisch grondpatroon dat De Deugd als kenmerkend voor het Europese romantische literaire denken heeft aangewezen.'[570] Tot dat grondpatroon behoort de rol van een dichter als ziener, profeet en hogepriester, die om goed te kunnen functioneren

zich door niets of niemand laat weerhouden. Zo iemand eist de absolute vrijheid van een romantische kunstenaar op,-zegt de ene criticus-,[571] terwijl de andere daarvan schrikt, omdat het hem doet denken aan de nietsontziende dwingelandij van een fundamentalistische gelovige. Wat is daar in hemelsnaam romantisch aan? Niettemin is het waar, dat er internationaal een trend valt te signaleren, waardoor een dichter eenmaal omhangen met een kazuifel of profetenmantel voor romantisch wordt versleten. De Schotse bard Ossian, een fictieve persoon, is dit overkomen. Dat Bilderdijk zich juist door hem voelde aangesproken, hoeft dan ook geen verwondering te wekken. Afgezien van diens geestelijk vader, James Macpherson, beschouwde Friedrich Schlegel in navolging van Novalis 'al wie iets goddelijks in zichzelf waarneemt en zichzelf vernietigend prijsgeeft om dit goddelijke in zeden en daden, in woorden en werken aan alle mensen te verkondigen, mee te delen en uit te dragen' als een middelaar, een 'enthousiasteling' in de beste zin van dat woord, die dankzij zijn gave de juiste selectie weet te maken uit een goddellijk amalgaam van gedachten.[572] Zo'n middelaar was een romanticus, die ook volgens Jo Tollebeek in *Het tweede oog. De wijding van de romantische historicus* als zodanig moest worden beschouwd, al verstond hij daaronder tevens een miskend en onbegrepen genie als Icarus, naar wie op grond van diens hemelbestormende ambitie toch maar een zee was vernoemd![573] Dat er aan een klassieke antiheld als Icarus een gemankeerde romanticus verloren is gegaan, vraagt al evenzeer om een toelichting van het begrip 'romantiek', als dat Friedrich Schlegel na zijn bekering tot het rooms-katholicisme zijn ideeën over het middelaarschap van een dichter betitelde als 'onmannelijke panthëistische zwendel'.[574] De vraag waar het werkelijk om gaat, is natuurlijk of het middelaarschap van Bilderdijk het hem door De Deugd verleende predicaat 'romantisch' rechtvaardigde.

Eerder zijn de volgende criteria voor een romantisch kunstwerk al uitgebreid besproken en afgewezen: alle expressies gebaseerd op moderniteit, gevoel (inclusief sentimentalisme en liefde voor de natuur), individualisme, nationalisme, universalisme, geloofsovertuiging, humanisme, de organische vorm van een kunstwerk, liefde, betovering en fantasie, tenzij daaruit een diep gevoelde onvrede spreekt of een grote mate van zelfidentificatie met een bij voorkeur tragisch personage.[575] Dat laatste is geen noodzaak, omdat de eerste betekenis van het woord 'romantisch' neerkomend op een onbe-

lemmerde zelfontplooiing op het relationele vlak, de tweede betekenis vaak doorkruist.[576] Zelf verwees Bilderdijk voor zijn vergaand individualisme naar Lucretius' *De rerum natura* en naar de typisch renaissancistische gedachte van de eigenliefde, die als positief wordt ervaren, indien zij mensen prikkelt tot een deugdzaam leven.[577] De brief en het sonnet zijn als individualistische uitdrukkingsmogelijkheden eveneens tot bloei gekomen in de renaissance en behoren dus niet tot het exclusieve domein van de romantiek. Men zou hier, om de vergelijking met een metafoor aan te houden, kunnen spreken van romantiek in engere zin, zoals men een metafoor in engere zin van haar ruimhartiger alter ego onderscheidt. Onder de stroming van de romantiek verstaat men dan alles wat met 'onbevredigde Sehnsucht' of een 'onstilbare dorst naar het oneindige' te maken heeft, met liefdesperikelen die zichzelf meer als zodanig afficheren naarmate de smartelijkheid daarvan minder op pathetische uitroepen berust dan op een verinnerlijkt gemis, met een gevoel van verongelijktheid waardoor men zich op religieus gebied nog geen minuut geleden uit het paradijs verdreven waande, wat bijvoorbeeld hevig met de nu beleefde natuurindrukken botst, met de rancuneuze visie van een achteruitkijkende profeet, met disharmonie tussen willen en kunnen, met lijden in het algemeen en seksuele frustraties in het bijzonder, met bezwaren tegen de geest der eeuw en met elk onbehagen dat als gevolg van onvervulde verlangens of een natuurlijke weerzin tegen het leven (van alledag) optreedt.[578] Kortom, onder romantiek verstaat men onvrede. Men zou dat woord, 'onvrede', kunnen beschouwen als een trefwoord, zoals 'als' dat is in een vergelijking. Een minder duidelijke vergelijking, zoals de metafoor in engere zin die zo'n trefwoord moet ontberen, laat zich dienovereenkomstig in termen van romantiek vertalen als een grote mate van zelfidentificatie met een niet noodzakelijk tragisch personage. De ongebreidelde zelfexpressie, op zichzelf niets met een kunststroming te maken hebbend, kan dan als romantisch in engere zin worden opgevat. Zo bezien hoort het metafysisch grondpatroon van De Deugd geenszins tot de romantiek, tenzij het als onverdraaglijk wordt ervaren, omdat het hevig contrasteert met de bestaande werkelijkheid. Deze situatie zal zich sporadisch voordoen, omdat meestal het omgekeerde gebeurt: Bilderdijks visioenen gunnen hem een tijdelijke verlossing uit dit aardse tranendal en laten hem de hemelse gelukzaligheid deelachtig worden. Ze zijn niet romantisch wegens hun verheven conceptie,

misschien wel wegens de ongebreidelde zelfexpressie van de ziener, profeet en hogepriester, maar getuigen juist van het tegenovergestelde van onvrede. Wat er aan het metafysisch grondpatroon voorafgaat en erop volgt, kan romantisch worden bevonden, indien het getuigt van een 'onstilbare dorst naar het oneindige'. Dat patroon zelf stempelt Bilderdijk 'slechts' tot een religieuze dichter die zich als zodanig met Boccaccio, Torquato Tasso, Vondel en John Milton kan meten.

Het gemak waarmee Friedrich Schlegel zijn eerder voor romantisch versleten concept van de dichter als middelaar zwendel noemde, stempelde hem tot een (eerlijke) zwendelaar. Zonder zich tot het rooms-katholicisme te hoeven bekeren, had Cornelis de Deugd daar lering voor zijn eigen theorie uit moeten trekken, maar dat heeft hij niet willen doen om trouw aan de geest van het Duitse idealisme te blijven. Nog vreemder is zijn verwerping van een bij uitstek romantisch criterium als dat van de 'gespletenheid'. Iets wat wezenlijker voor de romantiek is dan metafysische bespiegelingen of zienswijzen laat hij expres buiten beschouwing, omdat hij er geen kenmerk van zijn grondpatroon in kan ontdekken.[579] Indien 'gespletenheid' daarin niet past, geeft dat te denken over het romantische karakter van de dichter als middelaar. Het allervreemdst is misschien nog wel, dat hij voorbeelden van die 'gespletenheid' in Bilderdijks leven geeft,-uiterst moeilijk te overbruggen tegenstellingen-, die hem een bijna permanent gevoel van onbehagen bezorgden. Hoeveel vrijheidsclaims van Bilderdijk gaan er niet gepaard met zijn betuigingen van afhankelijkheid?[580] Hoeveel uitingen van de hemelgeest in *Naroem* (1818) lijken in overeenstemming met Gods woord te zijn, terwijl ze in werkelijkheid een seculier trekje vertonen en om die reden een profanatie inhouden?[581] Hoe betrouwbaar is het innigst zelfgevoel, als Bilderdijk dat in *God* (1827) op één lijn stelt met een brevet van onvermogen?[582] Zelfs waar hij met zijn neus op de feiten wordt gedrukt, komt Cornelis de Deugd de romantiek niet op het spoor. Het is dan ook niet verwondelrijk, dat Joris van Eijnatten weinig in de stellingen van De Deugd ziet. Zo voorziet hij deze ondeugdelijke stelling van commentaar: Bilderdijk was een 'gespleten' man, want een volbloed romanticus kan niet een ultraorthodoxe calvinist zijn. Op de eerste plaats bestaat daartussen niet noodzakelijk een tegenstelling, zou men denken, op de tweede plaats was Bilderdijk een volbloed romanticus noch een ultraorthodoxe calvinist, zo werpt Van Eijnatten

de stelling tegen, en op de derde plaats, indien men tussen romantiek en calvinisme wel een tegenstelling mogelijk acht, was daar in Bilderdijks geval geen sprake van, omdat zijn conservatisme een trait d'union vormde tussen augustianisme, theosofie en aristocratisch classicisme.[583] In de visie van Joris van Eijnatten was de homo dialecticus in de dichter dus sterker aanwezig dan de romanticus. Het is vermakelijk en leerzaam tegelijk de schrijver van *Hogere sferen* nog even te volgen in zijn betoog, waarin hij grondig afrekent met al of niet vermeende metafysische grondpatronen.

De geestenwereld van Bilderdijk heeft weinig of niets met romantiek te maken, maar veel zo niet alles met de renaissance: 'De geestenwereld waar klapwiekende dichters volgens hem in hemelse verrukking terechtkomen, staat rechtstreeks in het verlengde van renaissancistische voorstellingen omtrent de vlucht der poëten. Zoals de Florentijnse hoogleraar C. Landino het al uitdrukte, de dichter *stijgt uit boven de bewoners van lage en hoge luchtstreken, en met alle hemelen onder zich vliegt hij tot aan de bijeenkomsten van de zalige geesten*.'[584] Bilderdijk mag dan in de ogen van De Deugd een volbloed romanticus geweest zijn,-Van Eijnatten heeft daarover zo zijn twijfels. Al heeft de romantiek zich van de natuur meester gemaakt, op welke gronden zij hier in het midden gelaten, toch hebben in weerwil van alle 'karnende gravinnen en hooiende freules'[585] de metafysische aspecten van Bilderdijks natuurlyriek net zo weinig met romantiek te maken als zijn geestenwereld. Waar gaat het Bilderdijk immers om? Het gaat hem 'om een betekenisvolle natuur waaraan het bestaan van een hogere wereld of op zijn minst van een hogere waarde of moraal zich laat aflezen. Men krijgt niet bepaald de indruk, dat dit streven tot een 'romantische' vorm van poëzie heeft geleid. Bilderdijk poogt niet de natuurbeelden die hij uitkiest te (ver)vormen, opdat zij uitdrukken wat hij voelt. Hij doet het omgekeerde: zijn natuurbeelden drukken bepaalde zaken uit, omdat zij nu eenmaal van hogerhand bedoeld zijn om die zaken zó uit te drukken. Hij gaat uit van een vaste analogie tussen de natuur en de 'hogere' wereld. Hij zoekt een openbaring van de waarheid in de natuur, in plaats van haar als soevereine dichter op de natuur te projecteren.'[586] Nee, volgens Joris van Eijnatten staan Bilderdijks ideeënwereld en de romantiek op gespannen voet met elkaar. Is de romantische Muze volgens hem een 'dronken orgiaste',-die van Bilderdijk is een 'dichterlijke hybride van de zelfbewuste en principiële Antigone van Sophocles, van

de sierlijke lyrische nimf van de Grieken in het algemeen, en van de robuuste Hollandse meid van Vondel en Antonides' in het bijzonder.[587] Afgezien van de angelieke Antigone duidt niets in deze fraaie enumeratie op het verheven concept dat aan de dichter als middelaar ten grondslag ligt. Voor Bilderdijk bestond er geen principieel onderscheid tussen romantiek, dweperij en 'gekrenkte verbeeldingskracht'.[588] Hij had nog steeds volgens Van Eijnatten geen belangstelling voor romantische dichters. Hij had wel een 'enorme behoefte om alles wat zich in versvorm aan hem voordeed te verslinden en vervolgens te beoordelen naar de criteria van zijn hartstochtelijke muze'.[589] Maar kunnen zijn romances dan niet als romantisch worden beschouwd? Nee, meent Van Eijnatten, want 'zoals zijn romancepoëzie illustreert, gaat zijn voorkeur uit naar beschrijvingen van akelige verschijnselen juist om de zedelijke schoonheid des te beter aan te voelen en op te roepen, niet om in de smerige poel van het menselijk onderbewustzijn te duiken'.[590] Is dat zo?

Twee romances uit hetzelfde jaar als waarin hij zijn Haagse rede hield, 1794, kunnen antwoord op die vraag geven, maar eerst zij ter wille van de grote lijn vastgesteld, dat Bilderdijks esthetica de aanleiding vormde voor een interpretatie van schoonheid als gevoelde eenheid. Met alle ethische en metafysische complicaties van dat begrip liet zich daaruit een niet volkomen zuivere schoonheidservaring afleiden, die hem in de aan haar gewijde eredienst als ziener, profeet en hogepriester deed kennen. Ogenschijnlijk passend in De Deugds metafysisch grondpatroon, hoorde hij niet als middelaar onder de noemer van de romantiek te vallen, wat echter wel zou kunnen, indien men onvrede als een zuiver (en ongebreidelde zelfexpressie als een minder zuiver) of in het oog springend criterium voor romantiek wenst te hanteren. Niemand in de achttiende en negentiende eeuw heeft vaker en dieper van zijn onvrede op vrijwel elk gebied blijk gegeven dan hij, terwijl Bavincks zinspeling op romantiek terecht de nadruk op diens egotistische kant legt: 'Door zijn eenzelvige natuur en eenzame opvoeding werd Bilderdijk in de richting van deze geestesbeweging geleid. Van zijn jeugd af richtte hij zijn aandacht op zijn eigen persoon, niet uit ijdelheid, omdat er slechts één middelpunt in de wereld voor hem bestond, namelijk zijn eigen ik, maar omdat hij in de wereld daarbuiten, in de eeuw waarin hij leefde, zichzelf niet kon vinden.'[591] Andere criteria voor romantiek zijn ongeldig, al moet men daarmee oppassen, want zoals een aantoonbaar verkeerd gezegde,

zoals 'Barbertje moet hangen', toch in het algemene taalgebruik is binnengeslopen, zou dat ook enigszins voor criteria als 'gevoel' en 'natuur' kunnen gelden.[592] De reden waarom de wereld op het gebied van de rechtspraak en een tot de verbeelding sprekende kunststroming als de romantiek bedrogen wil worden, kende Bilderdijk maar al te goed. Wilde men niet liever weten wat de hele wereld aanneemt, en daarin berusten, dan wat waar is?[593] Met zijn ijzeren logica wierp hij tegenover Hendrik Tydeman eens de stelling op: 'Als ik mij de Grote Turk verbeeld zonder neus, moet ik niet zeggen: *De Grote Turk kan niet brillen, want hij heeft geen neus!*'[594] Veel gerenommeerde kunstbeschouwers stellen 'romantiek' onbewust met de Grote Turk op één lijn, dat wil zeggen zij trekken een negatieve conclusie uit een eerder klakkeloos voor waar aangenomen ontkenning. Vrij bewerkt komt dat neer op: 'Als ik mij de romantiek verbeeld zonder onvrede, moet ik niet zeggen: *De romantiek wordt gekenmerkt door 'gevoel' en 'natuur', want zij wordt dat niet door onvrede!*' Langs deze omweg nadert men opnieuw het jaar 1794, waarin Bilderdijk als kunstenaar voldoende gerijpt was om de moderne lezers van zijn werk een balans te laten opmaken. Was hij een neoclassicist, zoals Van Eijnatten niet zonder goede redenen schijnt te denken,[595] of een romanticus, die, zoals hiervoor reeds is betoogd, aan beide criteria voor romantiek voldeed? Kan het zijn, dat de figuur van Bilderdijk als romantisch moet worden beschouwd, maar zijn werken niet? Dan zou er aan het rijtje 'gespletenheden' van Cornelis de Deugd nog een fraai specimen kunnen worden toegevoegd!

Men kan zich op het standpunt stellen, dat zijn Haagse rede in de geest van het neoclassicisme is geschreven. Had Lessing in zijn beschouwing van de Laocoöngroep in 1776 niet een einde gemaakt aan de 'klassieke' veronderstelling, dat schilderkunst en poëzie overeenkomen? Had hij niet de volgende verschillen daartussen gesignaleerd: 'De schilderkunst geeft wat zij wil meedelen in één keer weer; de literatuur vraagt om een bepaald verloop van tijd. Daarentegen kan de schilderkunst nooit meer dan een enkel moment uit een handeling voorstellen, terwijl de literatuur een aaneenschakeling van gebeurtenissen kan laten zien'?[596] Had Bilderdijk op zijn beurt het bekende gezegde van Horatius: 'Ut pictura poesis' niet van negatief commentaar voorzien?[597] Zonder naar volledigheid te streven, kan men vóór 1794 de volgende aanwijzingen voor zijn voorkeur voor het neoclassicisme vinden: blijkens zijn ontwerp van het Groningse stadhuis stond hij

een 'zuivering van de bouwkunst' voor, die men niet anders dan neoclassicistisch kan duiden.[598] Hij hield het Griekse drama voor minder onrealistisch dan het Romeinse, reden waarom hij voor de inrichting van het toneel aan Aristoteles boven Horatius de voorkeur gaf.[599] Dankzij Meinardus Tydeman en Rijklof van Goens koesterde hij Griekse tragedies in het algemeen en die van Sophocles in het bijzonder.[600] Uit zijn voorrede bij *De dood van Edipus* blijkt, dat hij de edele eenvoud van Winckelmann prefereerde boven de relatieve dorheid van de vernuftigste Franse dramaturgen.[601] Hun effectbejag stond volgens hem in schril contrast met de natuurlijkheid, objectiviteit (waaronder hij een ouderwets aandoende algemene geldigheid op moreel gebied verstond) en zuiver afgebakende genres van het neoclassicisme.[602] Als een echte 'uomo universale' lag het classicisme hem minder dan de kunst der Ouden, getuige zijn verzet tegen de manier waarop classicisten met episodes omsprongen, al streefde hij ook naar originaliteit.[603] Bilderdijk was echter niet in alles zo oorspronkelijk, of hij vertaalde *Tyrtéus Krijgszangen* uit het Grieks om wars van Gallische modernismen moed als de hoogste deugd aan te bevelen.[604] Dit alles gevoegd bij Van Eijnattens argumenten die verhinderen Bilderdijk bij de romantiek in te delen, kan maar tot één conclusie leiden: natuurlijk was hij een neoclassicist. Daarvoor hoeft men geen onderscheid tussen de figuur Bilderdijk en de dichter te maken! Maar hij was daarnaast ook een romanticus, wie de onvrede op het lijf geschreven was, zoals een echte hypochonder betaamt, en anders dan Van Eijnatten schijnt te denken, gaf hij daar volop blijk van in zijn werken. Men kan immers een hele serie aanwijzingen vóór 1794 vinden, die een romantische in plaats van neoclassicistische opzet verraden. Het is dan ook niet nodig een keuze voor de ene of andere kunststroming te maken, zoals onder velen J. Smit in zijn proefschrift *Bilderdijk et la France* meende te moeten bepleiten: 'Het zal niet meevallen om te betogen dat Bilderdijk, in theorie althans, romantisch of zelfs preromantisch was. Integendeel, heel het streven van deze universele geest, gegrepen door duidelijkheid en orde, was gericht op een ideale kunst van goddelijke harmonie.'[605]

Tot de aanwijzingen die een romantisch gemoed als dat van Bilderdijk in staat stelden om zich navenant te uiten, behoren vóór 1794 zijn visioenen, maar alleen voor zover ze blijk geven van ongebreidelde zelfexpressie,[606] zijn vrijheidsclaims zo pijnlijk in tegenspraak met zijn betuigingen van afhankelijkheid,[607] zijn middels leerdichten als *De*

ware liefde tot het vaderland (1776) overwonnen afkeer van moderniteit,[608] onder welke noemer hij net als in zijn sonnet *De wareld* (1786) belangrijke kenmerken van de romantiek binnensmokkelde,[609] zijn waardering voor *Götz von Berlichingen* van Goethe,[610] zijn in het 'kleine krankvertrek' gedroomde afstamming uit het huis van Heusden en zijn hang naar een groots verleden (om zich liggende in plaats van staande te houden), met alle Teisterbantse implicaties van dien,[611] zijn gauw gekrenkte ijdelheid en de verongelijktheid waarmee hij Richardson geen leermeester voor de jeugd, maar een gevaarlijke gifmenger vond,[612] zijn occupaties met duelleren en in het geheim brieven schrijven,[613] zijn uitgebreide aandacht voor de liefdespijn van Adelhilde, in wie angst, wrevel en 'som'bre smart' om voorrang streden, geconfronteerd als zij werd met de duistere kanten van de liefde, zoals hij die in zijn rijmende brief *Adelhilde aan Eerrijk* (1784) en in het bloedvisioen uit *Elius* (1786) toelichtte,[614] zijn keuze om in *Auwaart* (1785) de gelijknamige stalker gebukt onder seksuele frustraties te laten gaan en niet het lijdend voorwerp van diens liefde Gloortje, wat vanuit een eenzijdig mannelijk perspectief tot een nog grotere onvrede leidt dan Adelhilde aan den lijve ondervond,[615] zijn mijmeringen over verliefdheid à la Piet Paaltjens in *Bleekheid* uit *Bloemtjens* (1785),[616] zijn autobiografische gedichten *Angst* en *Mijmering* (1785), waarin de Hollandse regen voor een uiterst naargeestige sfeer zorgt en de liefde dienovereenkomstig wordt beleefd,[617] zijn bezwaren tegen mythologische beeldspraak die hem in zijn romances gestolen kon worden,[618] en vooral zijn bezwaren tegen de geest der eeuw.[619] Wil men tussen het neoclassicisme en de romantiek van Bilderdijk de balans opmaken, dan is *Aan Cinthia* (1781) als geen ander gedicht daartoe geschikt, omdat het beide kanten van zijn persoonlijkheid tot uitdrukking brengt.[620] Twee romances uit 1794, *Roosjen* en *De Indiaansche maagderoover* ademen ook al een romantische geest, terwijl *'t Gebed van Kleanthes*, eveneens uit 1794, een neoclassicistische geest verraadt. In het vervolg zou men geen poging meer moeten doen om de maker ervan hetzij bij het ene, hetzij bij het andere kamp in te delen. Als homo dialecticus liet Bilderdijk zijn geest waaien, waar hij wilde, en dat deed hij zonder zich ook maar iets van ontluikende of heersende kunststromingen aan te trekken.

In *Roosjen*, een romance die tevens een ode aan de voor hem atypische amfibrachys inhoudt, staat de wanhoop van de gelijknamige titelheldin centraal. Ze is door jonker Van Valkenstein verkracht:

> "Ach," zegt ze, "gij hebt mij tot moeder gemaakt,
> Eer dat ge mij vrouw hebt doen worden."[621]

Ja, maar ze zal steeds zijn 'troetellief' blijven, houdt de jonker besmuikt na gedane zaken vol, die geen keer kunnen nemen. Hij doet haar aan een kamerdienaar over, waarop hij bereid is een handvol dukaten toe te leggen. Niet het zedelijk misbaar staat voorop, niet een beschrijving van akelige verschijnselen 'om de zedelijke schoonheid des te beter aan te voelen', zoals Joris van Eijnatten zich in algemene zin over de romances van Bilderdijk uitliet, maar de melodramatisch geënsceneerde wanhoop van Roosjen, thuishorend in de beste traditie van de romantiek, dat wil zeggen in een van de vele liedteksten waarop Schubert zijn muziek componeerde. En wéér hoort men in de verte het paard in Goethes *Erlkönig* draven, waar Roosjen zich voortrept om bij nacht en ontij,-zwarter kan de 'smerige poel van het menselijk onderbewustzijn' niet zijn-, haar belager te ontvluchten:

> Zij scheurde zich woedend vanuit het kasteel
> En kan 't in heur wanhoop niet harden!
> Daar rent ze nu henen door heide, door gras,
> Door distels en dorens, door slijk en moeras,
> Bij 't huilen der honden en 't ravengekras
> En rijt zich de voeten aan flarden.[622]

Ze zal erin slagen om een gezond kind ter wereld te brengen, dat ze kort daarna met haar haarspeld doodt. Romantiek op zijn zwartst, dat is *Roosjen*! Omdat deze romance een navolging van Bürger betreft, hoeft de affiniteit van Bilderdijk met deze vorm van romantiek niet al te groot geweest te zijn.[623] Een door hemzelf verzonnen romance als *De Indiaansche maagderoover* bevat echter identieke akeligheden: de 'woeste' Fedor,-wat een weinig geschikte voornaam voor een Indiaanse maagdenrover lijkt-, heeft de 'teergevoelige' Amadik uit haar woning ontvoerd na eerst haar vader gedood te hebben. Fedor blijkt een piraat te zijn, die Amadik aan boord van zijn schip wil meevoeren

over de oceaan. Opnieuw wordt er bij nacht en ontij heel wat afgedraafd en zijn de 'afgrijselijke nevels' en 'ratelende donders' letterlijk niet van de lucht. Als de piraat ziet, hoe de golven zijn boot hebben verzwolgen, hoort hij de klaroenstoten van zijn achtervolgers. Met het zwaard waarmee hij Amadik had willen doden, maakt hij een einde aan zijn eigen leven. Alles lijkt in één moeite door te gaan. Het leven van zijn meisje hoeft hij niet te nemen, want zij is van schrik en verdriet reeds gestorven.[624] Haar lot lijkt op dat van het zoontje in de *Erlkönig*, zodat men zich kan afvragen, of Bilderdijk met zijn gebrek aan belangstelling voor romantische dichters, behalve *Götz von Berlichingen*, niet ook de beroemde ballade van Goethe naar waarde heeft weten te schatten.

In *'t Gebed van Kleanthes* wordt het stoïsche gedachtengoed van deze Griekse filosoof in een joods-christelijke sfeer geïnterpreteerd, wat men eerder met neoclassicisme dan met romantiek in verband pleegt te brengen: 'Wij zijn de schaduw van Uw wezen, wij, Uw beeld.'[625] Men kan er ook een verwijzing naar Leibniz' beste van alle denkbare werelden in aantreffen:

> Door U staan 't goede en 't kwade in 't stoorloos evenwicht,
> Dat door 't volmaaktst akkoord de beste wareld sticht.[626]

Mogelijk heeft Bilderdijk, om zijn afkeer van het 'maatschappelijk contract' te luchten ten tijde van de Terreur, zich willen spiegelen aan wat daarmee de grootst mogelijke tegenstelling vormde: het volmaaktste akkoord berustend op de goede intentie waarmee God het al geschapen heeft, de zogenaamde 'harmonie préétablie' van Leibniz, die nochtans inpasbaar in Calvijns theodicee is. Zo illustreert *'t Gebed van Kleanthes* in zijn eentje, wat hiervóór over het romantische of neoclassicistische karakter van Bilderdijks oeuvre in zijn geheel is opgemerkt: zijn geest is niet een gemakkelijk te etiketteren monstrum, dat logisch in elkaar zit. Zich niets aantrekkend van tijd en ruimte,-en logica allerminst met redelijkheid vereenzelvigend, maar wel met het Woord van God-, creëerde hij voor zichzelf een donker bosgewelf waarin zijn 'onverkunsteld' lied het best zou kunnen klinken. Kwam hem een actuele gebeurtenis hinderlijk voor, dan greep hij terug op alles wat hem ten dienste kon staan om zijn standpunt kracht bij te zetten. Betrof dat niet een politieke, maar een familiale aangelegenheid, dan verliet hij zich op zijn stoïcisme, dat in de uit-

werking op zijn gedrag niet wezenlijk van christelijke gelatenheid verschilde. *'t Gebed van Kleanthes* vormde zo bezien een aansporing om zich niet door een tragische gebeurtenis uit het veld te laten slaan. Was daar dan sprake van? Willem Julius Ursinus, door Bilderdijk Ursinus genoemd, overleed nog geen jaar oud op een manier die hem zijn eigen lot niet langer deed begrijpen. Hij was zeer gehecht aan dit voorspoedig opgroeiende kind, dat naar hemzelf, zijn dode broertje Julius en een vorstelijk personage uit een Teisterbants verleden was vernoemd. Op 18 september 1794 moest hij Ursinus begraven in de Haagse Kloosterkerk, 'bloedend aan een wond die nimmer heling duldt'.[627] Uit de ondertitel van zijn lijkzang op diens overlijden bleek, waarom de manier waarop zijn zoontje was overleden, hem zo mogelijk nog meer had aangegrepen dan het overlijden zelf: *Nagedachtenis van mijn zoontje Ursinus, door een heimlijk ingegeven slaapmiddel omgebracht*. Toen Bilderdijk begreep, wie voor de dood van zijn jongste telg verantwoordelijk was, kende zijn woede geen grenzen. Of Ursinus een wat men tegenwoordig 'huilbaby' noemt, was of niet, is onbekend, maar het staat vast, dat een dienstmeisje hem een te grote dosis van een slaapmiddel toediende om hem een rustige nacht te bezorgen. Reeds had Bilderdijk zijn arm tegen het dienstmeisje opgeheven, toen volgens eigen zeggen God hem van het allerergste weerhield.[628] Op het nippertje was het hem gelukt zijn zelfbeheersing te herwinnen, maar het had niet veel gescheeld, of hij zou een moord aan haar hebben begaan. Ook deze manier van optreden wijst er overigens op, dat hij in zijn ongemakkelijke omgang met dienstmeisjes zich onder de moeilijkste omstandigheden niet aan huiselijk geweld te buiten ging.

In zijn lijkzang tooide hij zijn zoontje met een lach, die voor intimi boekdelen sprak:

> Een lachje, de onschuld waard van Edens paradijs,
> Bestempelde u reeds vroeg voor 's Hemels englenreien
> En strekte op 't lief gelaat uw roeping tot bewijs.[629]

Hij trachtte zich flinker voor te doen dan hij was door te veinzen Ursinus weliswaar te missen, maar zijn dood niet te betreuren. In nogal raadselachtige bewoordingen beweerde hij:

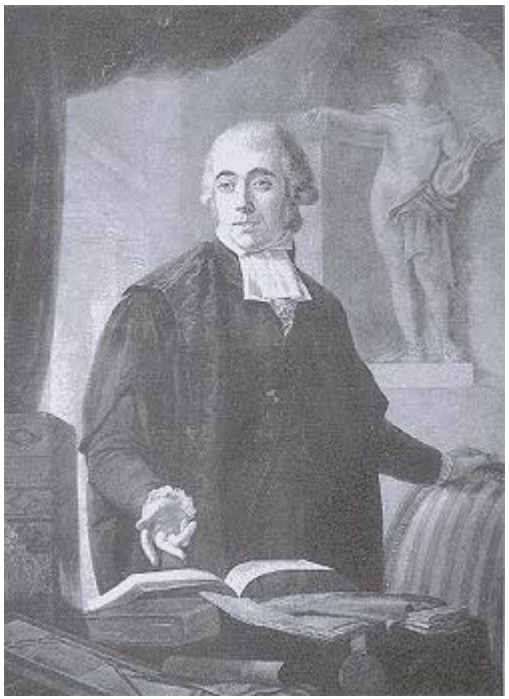
> Ik derf u! 'k Voel die slag; maar 'k zal hem niet betreuren!

Eén ogenblik op aard heeft al uw leed vervuld.[630]

Wat bedoelde hij precies? Er zijn meer interpretaties van die laatste zin mogelijk. Een daarvan luidt, dat leven lijden is. Ursinus heeft zijn portie daarvan ruimschoots ontvangen, maar zijn vader niet. Blijft die om de dood van zijn zoontje treuren, dan is het straks ook met hem gedaan. Uit eigenbelang weigert hij daarom aan zijn verdriet toe te geven. Deze stoïsche interpretatie doet geen recht aan Bilderdijks verlangen naar de dood, wat een tweede interpretatie waarschijnlijker maakt. Wat zal ik zijn lot betreuren, kan hij zich ook hebben afgevraagd. Ursinus is immers beter af dan ik, mij staat nog een heel leven van ellende te wachten. Wat Bilderdijk anders dan zijn tijdgenoten tot zo'n boeiende dichter maakt, is de subtiliteit waarmee hij zich uitdrukt, want al is de ene interpretatie waarschijnlijker dan de andere, toch valt niet uit te sluiten, dat hij zich iets heeft wijsgemaakt in plaats van afgevraagd. Hij zou zich van Ursinus' dood niets hebben willen aantrekken, maar is óp van verdriet. Tegen nog meer ellende is hij niet bestand, dus sluit hij zich ervoor af, deels uit eigenbelang, deels in de hoop en verwachting dat Ursinus zijn definitieve bestemming heeft bereikt. Hoe diep zijn verdriet was, blijkt uit de conclusie die hij nog in hetzelfde jaar, 1794, trok: 'Mijn leven heeft gedaan!'[631] Van stoïcijnse onverschilligheid was geen sprake meer, hij was 'gemelijk en oplopend en grillig'.[632] Hij voelde zich een doodeter, niet in staat zijn gezin te onderhouden, wiens lichamelijke klachten variërend van reumatische koortsen tot zoiets exclusiefs als lendenpijn, door niemand serieus werden genomen. In zijn brieven aan wildvreemden daarover uitweidend, was hij steeds meer zijn eigen praatpaal geworden. Op het laatst was hij in een reactie van de geadresseerden helemaal niet meer geïnteresseerd, maar voelde hij, afgestompt voor een blijk van medeleven van hun kant, zijn eigen pijnen des te heviger. Het aldus geschetste beeld kan aan dat van een autistische zenuwlijder doen denken, in wie ook na hem komende generaties geen enkel belang stellen. Zo harteloos en verstoken van literair inzicht dacht de goedlachse Anton van Duinkerken over hem: 'Voor het karretje van de staatkundige machtswil gespannen, draafde Bilderdijks roem moeizaam de paardenslachter tegemoet. Na de Tweede Wereldoorlog kon hij zo goed als niemand meer iets schelen...'[633] Eerlijkheidshalve moet hieraan worden toegevoegd, dat Van Duinkerken toch nog wel iets in hem zag: 'Langs de omweg van de

psychopathologie wordt Bilderdijk toch weer interessant. Zijn bombarie krijgt een eigen diepte. Zij vertegenwoordigt een geestesaandoening, waardoor elke afwijking van het normale leven in het vooruitzicht kan worden gesteld. Bij het doorbladeren van zijn zelfbeschrijving lijkt het wel, dat wij een bijzonder autistische neurasthenicus in observatie krijgen. En om het maar meteen te zeggen: hij experimenteert heel aardig met zijn neurasthenie.'[634] Hier is een man aan het woord, die Bilderdijk niet in zijn tijd wist te plaatsen,-voor de grote kindersterfte in de achttiende en negentiende eeuw even geen begrip wilde tonen-, en achter diens buitenissigheid te weinig een literair talent vermoedde. Nochtans was dat literaire talent groot en viel het relatief met Bilderdijks buitenissigheid wel mee, als men tenminste een behandelend psychiater en geen patiënt als Vasalis in een onlangs verschenen biografie over zichzelf hoorde verklaren, dat ze een 'infaust papilloom aan de nagelriem van de Almachtige' was.[635]

Alvorens de politieke situatie van de Republiek zijn eigen lot een negatieve wending zou geven, kon Bilderdijk zich nog eenmaal in de

Portret van C. van Kuilenburg (1795)

Haagse volksgunst verheugen. Ter honorering van zijn rede over de voortreffelijkheid der schilderkunst werd er een portret van hem gemaakt, waarop hij als raad en honorair advocaat van 'Pictura' staat afgebeeld.[636] Het kwam hem in de eerste maand van 1795 onder ogen en hij was er aanvankelijk mee in zijn nopjes. Jaren later, in 1821, kwam het schilderij van C. van Kuilenburg hem te stijf voor en ergerde hij zich aan de rommelige attributen op de voorgrond, die met de betrekkelijk lege achtergrond contrasteren.[637] Het hele schilderij heeft wel iets van een aquarel weg, wat voor de verdekt in een nis opgestelde Apollo in het bijzonder geldt. Men ziet Bilderdijk steunend op zijn rechterbeen afgebeeld, zoals hij gewoonlijk deed om zijn linkervoet te ontzien, met zijn linkerhand op de rand van een stoel. Met een buitengewoon sierlijk gebaar van zijn rechterhand staat hij achter een tafel, in toga met een zijden befje, alsof hij nog een laatste blik in zijn wetsboeken wil werpen, voordat hij in de rechtszaal een pleidooi zal houden. Nadenkend over wat hij daar zal gaan zeggen, staart hij met een van de toeschouwer afgewende blik in de verte, maar zijn stille concentratie verhindert niet, dat hij desondanks op elk ogenblik degene die hem waagt te storen zou kunnen aankijken. Da Costa getuigde van dit portret, dat Bilderdijk er zo tot op hoge leeftijd uitzag: 'Van blijkbaar middelbare lengte, welgevormde leest, brede borst, is op dat doek in het bijzonder met onmiskenbare waarheid afgebeeld de tevens geestvolle en kwijnende uitdrukking in het oog van de pleiter, die zo dikwijls in zijn dagelijks leven overging in een vlammen hetzij der opgewekte verontwaardiging, hetzij der dichterlijke aandrift.'[638] Op zijn oude dag droeg hij een natuurlijk pruikje, waarvan Da Costa opmerkte, dat het zich zichtbaar tegen de bedoeling van de drager keerde, want 'als per antiphrasin' scheen zijn natuurlijke haardracht toen een ouderwetse pruik.[639] Dat het portret een grote gelijkenis met Bilderdijk vertoonde, bleek ook uit de reactie van zijn latere tweede vrouw, die het op kerstavond 1795 in Londen mocht aanschouwen. Het had toen al veel van de reis te lijden gehad: 'Dat portret van Kuilenburg is stijf, niet volkomen goed getekend en het mist harmonie en eenheid van oogpunt. Ook is het zodanig mishandeld, dat het nauwelijks oprapens waard is, maar het is in januari geschilderd van hetzelfde jaar toen mijn vrouw mij op de 24^{e} december voor het eerst zag en daarom hangt ze eraan, want het geleek mij toen sterk.'[640] Het portret is zo zorgvuldig gerestaureerd, dat er van de beschadigingen niets meer te zien is. Bilderdijk erkende, dat het

naar het leven was geschilderd, maar wat stelde zoiets in 1794 nog voor? Keek hij naar zichzelf, dan zag hij een even verzonken als matte boezem, een verstorven geest en een tevergeefs gedaan beroep op wijsheid, grijze haren en uitgedoofde ogen. Een jaar later kwamen daar op een portret van de Groningse schilder Hauck nog uitgeteerde kaken bij.[641] In totaal heeft Bilderdijk tussen 1787 en 1795, behalve een grafschrift voor zichzelf, zes bijschriften op afbeeldingen van hem gedicht, wat niet op een bovenmatige vorm van eigenliefde wijst, maar op zijn landelijk prestige als advocaat en kunstenaar.[642]

In de winter van 1794 op 1795 gebeurde het onvermijdelijke, waarvoor *De Post van den Neder-Rhijn* in 1781 al had gewaarschuwd: het onaangename bezoek van een Frans leger, dat onder het mom van broederschap een einde aan de vrijheid in de Republiek der Verenigde Nederlanden maakte.[643] In plaats van Dumouriez, die zich na de slag bij Neerwinden met de latere koning Louis Philippe van Orléans in Oostenrijkse krijgsgevangenschap had begeven, voerde generaal Pichegru de Franse troepen aan. Officieel had de Nationale Conventie in 1793 de oorlog aan stadhouder Willem V verklaard, op instigatie van uitgeweken patriotten als Johan Valckenaer en Herman Daendels, die zich met een legertje van 3000 man onder het bevel van Pichegru had geschaard. Terwijl Engeland zijn troepen liever ter verdediging van Hannover inzette en Oostenrijk en Pruisen hun begerige ogen op Polen lieten rusten, rukte het Franse leger over de bevroren rivieren naar het noorden op. De Hollandse Waterlinie, een krachtiger wapen tegen de vijand geacht dan het leger van de prins, bleek toen het erop aankwam, niet te werken. Het lukte deze generaal de Oostenrijkers uit de Overbetuwe te verdrijven tot achter het kanaal van Pannerden, de Engelsen over de Rijn en Lek en de Pruisen tot achter de IJssel.[644] In het twaalfde deel van zijn *Geschiedenis des Vaderlands* gaf Bilderdijk er dit commentaar op: 'Weldra was Holland veroverd, zonder dat Pichegru zelf kon begrijpen, hoe dat mogelijk was. De legermacht van onze staat was genoegzaam teniet, en men had zijn toevlucht genomen tot het oprichten van zogenaamde 'benden van landzaten', onbedreven, waarmee men geen weerstand bieden kon. De Engelsen trokken weg naar Gelderland, en vandaar naar Groningen, en zagen van alle verdere verdediging af, en Pruisen had vrede met de Fransen gesloten.'[645] Pichegru trachtte ter ontmoediging de houding van de Engelsen in termen van 'lafhartigheid' en 'kwade trouw' aan de Bataven te slijten, maar de aldus afgeserveerde

bondgenoten lieten zich niet onbetuigd: 'Aldus eindigde de militaire operaties van het jaar 1794, waarin de Britten een aantal van hun beste troepen verloren, ter verdediging van een land, voor een waardeloze hoeveelheid mensen, die niet de moed hadden om zichzelf te verdedigen.'[646] Er was iets grondig mis in de internationale verhoudingen, waardoor zelfs de schijn van inlandse cohesie niet langer meer bestond. De strijd tussen patriotten en orangisten bereikte in die winter geen kookpunt, maar doofde in opportunistisch gekonkel langzaam uit. Rutger Jan Schimmelpenninck onderhield contact met de Franse geheim agent Caillard, die hem de plechtige verzekering gaf, dat Frankrijk de Bataven als bondgenoten in plaats van overwonnenen zou behandelen, indien zij te Amsterdam zelf de revolutie zouden bewerkstelligen. Dit strookte wonderwel met het advies van Johan Valckenaer: 'De patriotten moesten het garnizoen ontwapenen, de orangistische regenten desnoods de hals breken, zodoende zou de Republiek als een waarachtige bondgenoot, als Bataafse Republiek, haar geboorterechten van de Franse staat ontvangen.'[647] De orangisten van hun kant waren 'lamgeslagen en passief, uitgemergeld door vreemde legers, ontzet in een gevoel van machteloosheid. Zij hadden maar te kijken naar de uitgeputte paardenbeesten, naar de hongerige soldaten, die dikwijls hun geweren wegsmeten en van deur tot deur gingen om warm eten te bedelen.'[648] Dat diezelfde geweren ook werden gebruikt om de honger van hun eigenaars te stillen, ligt overigens heel wat meer voor de hand dan een inschikkelijke houding in hen aanwezig te veronderstellen.

Tussen de stadhouder en zijn oudste zoon kwam het in Den Haag openlijk tot een botsing, toen eerstgenoemde overwoog, 'of een vertrek van hem en zijn gezin uit de Nederlanden niet de enige uitweg zou zijn. Nog hield de erfprins, de latere koning Willem I, het vertrek tegen. In tegenwoordigheid van raadpensionaris Van de Spiegel was hij zelfs tegen zijn vader uitgevaren. Hij had hem toegebeten, dat het stadhouderschap erfelijk was en niet uiteenviel door hun vertrek. Het was de vader in harde woorden gezegd: *Gij kunt maar alleen voor uzelf weggeven, maar uw charges zijn erfelijk, en ik ben er nog en heb een zoon*.'[649] In deze visie bestond een mogelijk vertrek van de stadhouder naar Engeland gelijk met abdicatie en abdicatie met het einde van het erfelijke stadhouderschap in de Republiek. Prinses Wilhelmina was al op 16 januari 1795 met haar schoondochter en kleinzoon, de latere koning Willem II, uitgezeild naar Engeland. Een dag later

maakte prins Willem V in de danszaal van de nieuwe vleugel aan het Binnenhof bekend, wat hij zou doen. Ten aanhoren van een paar leden van de Staten-Generaal, van de hofhouding en van gezanten aan wie eerder audiëntie was verleend, stelde hij zijn vertrek uit de Republiek voor als een laatste strohalm om tot een akkoord met de Franse regering te komen: 'De twee prinsen, Willem en Frederik, stonden met vastgeklemde lippen naast hun vader. De stadhouder deelde de aanwezigen mee, dat zijn vertrek de mogelijkheid zou openen, dat de Republiek met de Franse regering ging onderhandelen. Maar nadat dit gezegd was, kon hij niet verder lezen, zijn stem begaf hem. Een kamerheer, Georges graaf van Randwijck, nam het stuk uit handen van de stadhouder en las het met flinke stem ten einde. Hierna werd vlug en sober afscheid genomen; op het Binnenhof wachtten bereids de rijtuigen. Het was laat op de avond, toen de Oranjes en hun gevolg over de Scheveningse weg reden.'[650] Het was ijskoud, volgens de overlevering klonken er zware klokken, alsof een dode ter aarde werd besteld, en bij het licht van de volle maan vielen er halfstok hangende vlaggen te zien. Wat restte van de koninklijke familie werd niet ter aarde besteld, maar over gevaarlijk drijfijs naar de pinken gedragen, die voor vervoer naar Engeland zouden zorgen.[651] De stadhouder nam even voor middernacht als laatste afscheid van een snikkende Scheveningse visser: "Schrei niet, mijn vriend," zei hij, "want ik ga, maar kom zeker terug."[652] Zijn voorspelling had er een van het minder gelukkige soort van Bilderdijk kunnen zijn.

Een dag later werd er op de Dam in Amsterdam een dode vrijheidsboom geplant, in navolging van de Liberty Tree in Boston, maar dat was een levend exemplaar van een iep geweest. In Amsterdam stond een kale spar, omwikkeld met veelkleurige linten, en omgeven door een octogonaal hek om de burgerij op eerbiedige afstand te houden. Aan de top had men een paar takken laten hangen, waardoor de vrijheidsboom vanuit de verte op een ooievaarsnest of op een te hoge schemerlamp leek. Omstanders geliefden er een frygische muts in te herkennen, maar Bilderdijk zag in de 'dorre' vrijheidsboom een paal met ijzeren hoed van de Zwitserse tiran Gessler.[653] Misschien vergeleek hij zichzelf wel met Wilhelm Tell, toen hij de dansende menigte om de vrijheidsboom toeriep: "Geneest uw razernij!"[654] Tegen alle logica was die hoge paal midden in de winter geplant, ter verwelkoming van de Fransen en ter schoffering van de orangisten, van wie

één man een dode vogel aan een knoest had opgehangen. Op de borst van het dier was een duidelijk leesbaar kwatrijn geprikt:

De vogel is geplukt,
De veren zijn gevlogen.
De prins wordt onderdrukt,
De patriot bedrogen.[655]

En zo was het ook! In de praktijk kwam broederschap op plunderen neer, waarvoor de Fransen al vóór Napoleon een bijzonder groot talent hadden ontwikkeld. Het grootste compliment dat de Franse keizer op Sint-Helena één van zijn maarschalken maken kon, betrof André Masséna, die had tenminste goed geplunderd.[656] Talleyrand was als zelfverrijker onder de ministers van buitenlandse zaken ongeëvenaard,[657] en toen brave afgevaardigden van de Bataafse Republiek met lieden als Carnot en Sieyès onderhandelden over een schadeloosstelling voor de inzet van het Franse leger hier te lande, ging het om zulke hoge bedragen, dat zij huiverden. Had de inval van de Pruisische troepen in 1787 f 500.000,- gekost,-een schijntje waarvoor zij dankbaar naar hun vaderland waren teruggedraafd-, nu ging het om een bedrag van f 100.000.000,- met een lening van datzelfde bedrag tegen drie procent rente en overdracht van nationaal grondgebied. Dat deed de Bataven sterk denken aan 'diplomatieke knevelarij' in plaats van internationale verbroedering. Zij waren ook nog zo naïef daarover hardop te speculeren, waarop Sieyès (eens een bange abbé tot in het diepst van zijn ziel, maar thans genietend van zijn machtspositie) hun toesnauwde: "Beginselen zijn voor schoolmeesters. Voor een staatsman tellen alleen belangen!"[658] Zo werden gezanten als Jacob Blauw en Caspar Meyer de ogen geopend voor Franse 'Realpolitik'. Hun Haags consigne luidde, dat zij als gelijken met gelijken moesten onderhandelen, geen Franse troepen op Bataafs grondgebied hoefden te dulden en volledig zeggenschap over de eigen vloot moesten zien te behouden. Gebiedsuitbreiding in het zuiden en oosten van het land werd daarnaast wenselijk geacht om een sterke bondgenoot van Frankrijk te kunnen worden. Kortom, de Bataven gedroegen zich aanvankelijk als wereldburgers van een andere planeet, die een zo weinig ontnuchterde indruk op hun overheersers maakten, dat het onevenredig veel tijd kostte om hen het juiste begrip van hun eigen situatie bij te brengen.

Uiteindelijk zou op 16 mei 1795 het Haags Verdrag worden gesloten, waarin de Franse knevelpraktijken centraal werden geregeld in ruil voor de zelfstandigheid van de Bataafse Republiek. In schijn werd die gehandhaafd, maar zij stelde niets voor. Niet minder dan de helft van het Hollandse leger en een groot deel van de nationale vloot ressorteerden voortaan onder Frans bevel. Venlo, Maastricht en Staats-Vlaanderen zouden op korte termijn bij Frankrijk worden ingelijfd, in Vlissingen mocht een Frans garnizoen worden gelegerd en de oorlogsschatting bedroeg inderdaad f 100.000.000,-. Franse schepen dienden vrije doorvaart op Hollandse wateren te krijgen en in een geheim artikel nam de Bataafse Republiek het voor haar rekening om maar liefst 25.000 Franse soldaten te kleden en te voeden.[659] In de maanden daaraan voorafgaand was het centrale gezag niet in staat gebleken om op nationaal niveau tegenwicht te bieden aan de eisen van het bezettingsleger. Op 25 januari 1795 leidde een inventarisatie van de eisen der uitheemse commandanten tot zulke grote hoeveelheden koren en kledingstukken, dat daarmee alleen al een bedrag van f 10.000.000,- gemoeid was: 'Daar men in het vooruitzicht stelde, dat dit bij de geldswaarde van die tijd ontstellend hoge bedrag van de totale oorlogsschatting zou worden afgetrokken, leek het beter deze aanvraag ineens te voldoen dan zich bloot te stellen aan de rekwisities van de afzonderlijke legeronderdelen. Maar de toezegging was afhankelijk van de afzonderlijke provincies en deze te verkrijgen ging in de Republiek altijd tergend langzaam. Zolang konden de Franse legers niet wachten en weldra gingen de Franse officieren en legercommissarissen toch over tot rekwisities, die een ondraaglijke last vormden. De provincie Friesland bijvoorbeeld moest elke dag 30.000 pond hooi leveren, de kleine stad Gorcum elke dag 1000 pond vlees.'[660] Een dag later werden de Staten van Holland ontbonden en de Provisionele Representanten van het Volk van Holland onder voorzitterschap van Pieter Paulus tot nieuwe volksvertegenwoordigers benoemd. In ijltempo werden de rechten van de mens erkend, wat voor Bilderdijk grote consequenties inhield. Op 31 januari werd er een decreet afgekondigd, dat een verplichte eedsafleging door advocaten van het Hof van Holland in het vooruitzicht stelde. Tussen 23 en 27 maart zou iedere advocaat afzonderlijk moeten zweren: 'Ik verklaar te erkennen en eerbiedigen de onvervreemdbare rechten van de mens en van de burger, zodanig als die door de Provisionele Representanten aan het Volk van Holland plechtig uiteengezet zijn in

hun publicatie van 31 januari 1795. Ik zweer deze in mijn ambt of bediening naar bestvermogen te zullen handhaven. Ook zweer ik, dat ik zowel het volk van Holland, in wiens boezem, naar ik erken, de eigenlijke oppermacht berust, als ook zijn vertegenwoordigers gehouw en getrouw zal zijn.'[661] Met het eerste gedeelte van de verplichte eedsaflegging had Bilderdijk vooral grote moeite, want hij koesterde godsdienstige en juridische bezwaren tegen de rechten van de mens. Bovendien kon hij moeilijk zijn openlijk beleden voorkeur voor het eenhoofdig gezag afzweren en achtte hij zich door zijn eed van 1787 gebonden aan de Staten als 'persona moralis' en aan de stadhouder als 'fysiek persoon'.[662] Hij bezon zich dan ook op een reactie, die enerzijds hem in staat zou stellen in Den Haag te blijven wonen en anderzijds niet met zijn geweten in strijd zou zijn.

Terwijl men in Twente boomschors en gierst at, waardoor een derde deel van de bevolking omkwam, en een stad als Deventer vóór 10 maart 270.000 pond hooi, 65.000 pond haver, 25.000 pond stro, brood ter waarde van f 12.000,- en enkele honderden stuks vee moest leveren, liepen de gemoederen in het hele land hoog op.[663] Er heerste een kredietcrisis, die Bilderdijk op 11 februari deed verzuchten: 'Het veelvuldig dienen van ongelukkige behoeftigen, de verachtering van alle burgerneringen en vooral van de noodzakelijke omloop van geld in ons land en de daaruit ontstane wanbetalingen, een reeks van bankbreuken tenslotte, die mij in de laatste anderhalf jaar meer dan f 16.000,- hebben doen verliezen, hebben mij niet toegelaten gelden op te leggen, en wat ik wel heb kunnen opleggen is in renteloze en (thans tenminste) bijna nietswaardige papieren veranderd.'[664] Met die laatste opmerking zinspeelde hij op assignaten die als ongedekte cheques onder de bevolking circuleerden, zij het dat niet Frankrijk maar uiteindelijk de Bataafse Republiek de rekening volgens J. de Pater gepresenteerd zou krijgen: 'De verliezen, in dit halve jaar door de assignaten hier te lande geleden, moeten enorm geweest zijn. Het regende bij de Staten-Generaal verzoeken om schadeloosstelling. De staat moest het gelag betalen. Men berekent het verlies met de inwisseling op f 10.000.000,-. Als de regering op haar qui vive geweest was, had men er nog goed vanaf kunnen komen. Blauw, die een behendig financier was, had uit Parijs de goede raad gegeven door een Franse bankier onmiddellijk nationale goederen voor de ingewisselde assignaten te doen kopen. Had men dit gedaan, dan zouden de verliezen onbetekenend geweest zijn en had

men vermoedelijk zelfs nog een goede winst gemaakt. Maar de Staten-Generaal waren zo naïef vertrouwen te stellen in de beloften, die de Franse representanten bij hun komst gedaan hadden. Zij verkochten ze niet en gaven ze zelfs niet eens in betaling voor de aflossing van de f 100.000.000,- oorlogsschatting, waarvan overigens bij de toenemende uitputting van de Bataafse Republiek niet zo heel veel terecht is gekomen.'[665] Bilderdijk weet zijn eigen slechte financiële situatie dus aan een algehele financiële malaise, waarop hijzelf niet in het minst vat had. In afwachting van nog slechtere tijden besloot hij als advocaat geen nieuwe zaken meer aan te nemen, wat voor hem en zijn gezin het opdrogen van elke inkomstenbron betekende. Er zat voor hem niets anders op dan zich schriftelijk tot zijn vriend Uylenbroek te wenden in de hoop van hem onderstand te krijgen. Eerst schetste hij zijn uitgangspositie, die erop neerkwam, dat ondanks al zijn zwoegen 'de noodzakelijke omloop van geld in ons land desastreus' was gestokt, waardoor zijn cliëntèle net als hij geen rekening meer kon betalen.[666] Hij deed zich vervolgens nobel voor: 'Schulden te maken op dat wat ikzelf en mijn vrouw te verwachten hebben, zou betekenen, dat ik mijn kinderen van hun erfdeel beroof, het vertrouwen van anderen misbruik, en dat ik mij aan het gevaar blootstel, dat ik mijn verplichtingen niet kan nakomen, als alles eens zou tegenzitten (want de toekomst is alleen in Gods handen).'[667] Nu zou men verwachten, dat hij bereid was om vrijwel alles ter ondersteuning van zijn gezin aan te pakken, maar dat bleek niet zo te zijn. Al kon noch wilde hij zich respectievelijk tot de prins en zijn vader wenden, behoeftig als hij was, toch beriep hij zich op zijn zwakke gezondheid: 'Ook biedt mijn verzwakt gestel mij geen uitzichten op enige taak die inspanning van geest, aanhoudende zware studie of het minste vonkje van oorspronkelijkheid zou vereisen. Op dit moment tenminste voel ik mij niet in staat om gebruik te maken van de kennis die ik sinds mijn kinderjaren met zoveel plezier, zorg en volharding heb vergaard. Wat blijft er dus voor mij over? Heel weinig zeker! Maar ook dit weinige kan God zegenen.'[668] Tenslotte kwam de aap uit de mouw: 'Maar ter zake, lieve vriend! U weet, hoe ik kan tekenen en schrijven. Mijn besluit is met het eerste een inkomen te zoeken door te ontwerpen, te tekenen, en (desnoods) vignetten en andere platen te etsen. Wat het tweede betreft, wil ik inkomsten krijgen door vertalingen te maken van wetenschappelijke, geleerde werken of werken over kunst en esthetica, zowel uit de oude als uit de hedendaagse ta-

len, waarvan ik er geen enkele uitzonder. Kunt u mij daarvoor gebruiken in het een of andere vak, dan beveel ik mij bij u als eerste aan, vóór alle anderen.'[669]

In Den Haag waren raadpensionaris Van de Spiegel en vooraanstaande orangisten als graaf Bentinck van Rhoon en de vroegere burgemeester van Dordrecht, Mr. O. Repelaar, gearresteerd. Bilderdijk kende hen, had met hen te doen en vreesde heimelijk voor zijn eigen leven. Zijn lage dunk van de raadpensionaris werd bevestigd, want op neutrale toon berichtte hij over hun arrestatie, die het natuurlijke gevolg van 's lands verdediging tegen de Franse oppermacht was, maar alleen over de arrestatie van Laurens Pieter van de Spiegel liet hij zich ontvallen: 'Van de Spiegel bestierf dit, zoals van zijn zwak karakter te wachten stond.'[670] Hoe hoog de gemoederen ook opliepen, toch begreep men elkaar tegen een gemeenschappelijke vijand hard nodig te hebben: 'Het Oranjeregime was in 1795 zozeer uitgeregeerd, dat politieke wraakoefeningen, uitzonderingen daargelaten, nauwelijks nodig werden geacht. De orangisten bleken politiek monddood te zijn (tenzij zij zich wilden bekeren tot de nieuwe orde), hielden zich muisstil en werden verder met rust gelaten. Plannen van iemand als Valckenaer voor enkele exemplarische executies en voor het confisqueren van de vermogens van notoire orangisten kregen vrijwel geen bijval. Dat neemt niet weg, dat men er ook aan patriottische zijde van uitging, dat er onder de bevolking als geheel een zwijgende meerderheid van Oranjeaanhangers was.'[671] Patriotten en orangisten zochten elkaar op, tussen wie een brug werd geslagen door met name remonstrantse politici, die als eersten profiteerden van de scheiding van kerk en staat en een daarmee gepaard gaande vrijheid van godsdienst. Op grond van het gelijkheidsideaal trachtten zij niet alleen als christenen hun eigen gelederen te sluiten, maar ook als burgers van de Bataafse Republiek. In zijn *Verhandeling over de grondslag van het Protestantisme* betoogde Paulus van Hemert, dat hij zich gerechtigd achtte om in geloofszaken niet een beroep op het 'geleerde', maar op het 'gezond' verstand te doen. Had de apostel die zijn naamgenoot was, niet net als Jezus concessies aan zijn gehoor gedaan? Had Paulus niet gezegd: "Als tot verstandigen spreek ik!" Moest men daarom niet alles op alles zetten om rede en openbaring met elkaar te verzoenen? Letterlijk schreef Van Hemert: 'Belgt u het groot aantal der sekten die reeds aanwezig zijn? Verenigt u dan om de breuk te helen!'[672] Hij hield een modern aandoend pleidooi voor oecumene, waarover in *De*

Brief van de Remonstrantse Broederschap aan alle protestanten in Nederland (1796) viel te lezen: 'Ondertussen spreekt het vanzelf, dat wij door een vereniging van de onderscheidene partijen des christendoms geenszins zo'n vereniging voorstaan, dat het verschil van begrippen over beschouwelijke zaken uitgesloten zou zijn.'[673] Een levendig debat moest bevorderen, 'dat die nodeloze, die verderfelijke verwijdering tussen ons een einde neme! Dat wij elkaar als broeders omhelzen!'[674] Remonstranten wilden 'christenen' worden genoemd, in de hoop dat contraremonstranten hun voorbeeld zouden volgen.[675] Anders dan leden van de Nederduits Gereformeerde Kerk waren zij bereid om de scheiding van kerk en staat te accepteren, want zij hadden met eigen ogen gezien, hoe de zware torens der orthodoxie van de staat waren losgescheurd en hoe de bedienaren van Gods woord tevergeefs hun toga's en beffen hadden gebruikt om de scheuren te dichten.[676] Bilderdijk zou zich in deze kwestie ongetwijfeld achter het standpunt van Justus van Effen hebben geschaard, die in een spectatoriaal geschrift van 27 augustus 1734 al zijn gedachten over oecumene had laten gaan. Van Effen zag er weinig heil in, omdat hij vermoedde dat er tussen de diverse gezindten weldra onenigheid zou rijzen over de vraag, of een gelovige het Heilig Avondmaal knielend, zittend dan wel staand moest bijwonen. Verdraagzaamheid diende niet alle geloven in één kerk te 'stuwen', zo meende hij, want dat zou onherroepelijk tot nieuwe scheuringen leiden.[677] Hij beval een andere remedie aan ter bewaring van de eenheid onder christenen: zij dienden uit respect voor elkaars geweten, na uitwisseling van hun standpunten, onpartijdig tussen dwaling en waarheid te laveren.[678] Voor een religieuze natuur als Bilderdijk bestond er geen onpartijdigheid. Dat maakte het nu juist zo moeilijk de eenheid onder christenen te bewaren. 'Wie niet met mij is, is tegen mij', zal hij gedacht hebben, waar hij op moreel gebied de gedachte, dat 'virtus in medio consistit' verfoeide.[679] Wat hem betrof, was het laatste woord over oecumene en de scheiding van kerk en staat in de Bataafse Republiek nog niet gesproken!

De remonstrantse hoogleraar en politicus Jan Konijnenburg pleitte er in het door hem geredigeerde tijdschrift *De Republikein* (1797) voor, dat een nationaal debat zou worden gevoerd over de positie van de voormalige aanhangers van Willem V. Het was nu nog 'politieke ketterij' hun rentree op hoge posten te bevorderen, zo gaf hij toe, maar binnen afzienbare tijd zou men begrijpen, 'dat een eerlijke en

kundige aanhanger van de vorige constitutie, in de waarneming van sommige posten, verreweg te verkiezen valt boven een schurk, boven een weetniet, boven een draaier, wiens gemenebestgezindheid een tweeling is van de Bataafse Vrijheid'.[680] In dit citaat slaat 'wiens' terug op 'aanhanger van de vorige constitutie', met wie een orangist wordt bedoeld. Was die van goede wil en bereid om het oude systeem los te laten, dan kon hij op den duur volwaardig in de politiek functioneren.[681] Dat was ook de mening van Rutger Jan Schimmelpenninck, die voortdurend op eenheid aandrong: 'Zijn positie als ambassadeur in Frankrijk geeft Schimmelpennincks consequente pleidooi voor verzoening extra klem. Alleen door één front te maken zullen de Bataven (inclusief de orangisten) kunnen overleven. En dáárom gaat het op dat moment, in de barre wereld van 1800, waarin Frankrijk, zeker na de machtsovername door Napoleon op 18 brumaire 1799, steeds minder consideratie met Nederland toont. Een scherpe scheiding tussen het belang van Oranje en dat van de orangisten is van deze benadering het uitgangspunt.'[682] In een volgend hoofdstuk zal nader op deze politieke analyse worden ingegaan, omdat zij zeer illustratief blijkt te zijn voor de positie van menige inwoner van de Bataafse Republiek in tegenstelling tot die van Bilderdijk, maar nu volstaat zij om, ondanks hoog oplopende gemoederen, in een tijdsbestek van vijf à zes jaar het poldermodel glorieus uit de as van de Bataafse Omwenteling te zien herrijzen. Tegen die tijd zaten Van de Spiegel, Bentinck van Rhoon en Repelaar niet langer in het kasteel van Woerden vast, dat tijdens het incident bij Goejanverwellesluis vergeefs aan prinses Wilhelmina als gastenverblijf was aangeboden. Voor Bilderdijk was deze ontwikkeling in zoverre van belang, dat men zijn vriendschap met 'Jan' Valckenaer alleen kan begrijpen, indien men die in het historisch perspectief van het poldermodel plaatst. Laat men dat achterwege, dan zouden zij elkaar nooit hun vriendschap hebben kunnen betuigen, zo verschillend keken zij tegen hun eigen tijd aan. In 1795 was het enthousiasme én de verontwaardiging over het optreden van de Franse troepen nog zo vers, dat een toenadering tussen patriotten en orangisten onmogelijk scheen. De retoriek van Johan Valckenaer die anoniem *De Advocaat der Nationale Vrijheid* uitgaf, stak schril tegen de gematigde stem van zijn zwagers *Gazette de Leyde* af. De krant van Etienne Luzac was het lijfblad van 'slijmgasten' of 'moderaten' geworden, ademde voortijdig een remonstrantse of liberale geest, terwijl Valckenaer tijdens zijn ballingschap in *Le Batave, ou le*

Nouvelliste étranger en, na zijn terugkeer in 1795, in *De Advocaat der Nationale Vrijheid* zijn landgenoten op een scherpe toon toesprak.[683]

Tegenstanders van de revolutie moesten volgens hem niet uit de weg worden geruimd, maar 'verbrijzeld'.[684] Met de bloeddorstige nonchalance van Marat eiste hij mensenlevens, of het nu landverraders betrof, tegen wie men de doodstraf moest eisen in plaats van hen de broederkus op het voorhoofd te drukken, of lieden die de consolidatie van de revolutie tegenwerkten.[685] Zij mochten van hem ook worden opgehangen, mits zij eerst aan een rechter waren voorgeleid die hun goederen verbeurd had verklaard.[686] Zeker als zij Oranjegezinde regenten waren geweest, leken zulke straffen hem geenszins te zwaar. Eenzelfde lot moest ook Willem V treffen, want had hij zich niet schuldig aan 'hoogverraad jegens zijn land' gemaakt door zich op 7 februari 1795 vanuit Hampton Court tot de gouverneurs van Hollands koloniën te richten en hen op te dragen om gemene zaak met Engelse landingstroepen te maken?[687] Het gonsde in 1795 van de geruchten, dat prins Willem V of zijn zoon, de erfprins, bezig was binnenlandse complotten met buitenlandse aanslagen te coördineren: '*De Advocaat der Nationale Vrijheid* wist genoeg gevallen mee te delen van zogenaamde 'Oranjerassemblementen' aan de oostgrens van ons land, van gehele dorpen bezet door officieren, die met luchthartige spot op hun aanstaande intocht binnen de Bataafse Republiek pochten, van gedrukte formulieren, op naam van de erfprins de verdiensten des houders jegens de zaak der 'oude constitutie' erkennend, en die bij duizendtallen aan de vrienden in den lande waren rondgedeeld, waarschijnlijk als herkenningsteken, of ook als vrijpas tegen alle plundering en overlast, wanneer Willem van Oranje met een Engels leger het land weer zou binnentrekken.'[688] Valckenaer stond met zijn extreme opvattingen niet alleen, want ook een andere vriend van Bilderdijk, Mr. Samuel Iperuszn. Wiselius, droomde hardop met hem mee. Oranje mocht de troon niet opnieuw bestijgen, tenzij 'door stromen bloeds en langs de verscheurde lijken van zijn vuige slaven'.[689] Wiselius werd in 1795 tot drost, baljuw en dijkgraaf van Muiden benoemd, tijdelijk ook nog tot hoofdofficier van Weesp en Weesperkarspel, zodat hij in de sporen van P.C. Hooft scheen te treden.[690] Hij achtte 'insurrectie' de heiligste plicht van een burger, die alleen op die manier tonen kon, hoe soeverein het volk en onwettig het gezag van de stadhouder was.[691] Hoe een drost van Muiden zijn macht over opstandige burgers kon doen gelden, was hem wel-

licht zelf ook een raadsel. Des te luider verkondigde hij voor de rechten van de mens te zijn, en vrijheid en gelijkheid (kennelijk bezat hij te veel standing om voor broederschap te zijn) de hoogste deugden van een patriot te vinden.[692] Vertoonde het aldus beleden ideaal van de patriotten buitenproportionele trekjes, hun tegenstanders droomden niet minder over executies, van de voorzitter van de Nationale Vergadering bijvoorbeeld, Mr. J.G.H. Hahn,-even radicaal en verlamd als de Franse afgevaardigde Couthon-, die zitend in een karretje of liggend op een plank de vergaderzaal moest worden binnengebracht. Orangisten stelden zich zijn terechtstelling als een sinecure voor, waarna zij een deputatie naar de Pruisische koning zouden sturen om hem bij wijze van 'éclatante satisfactie' hun excuses aan te bieden.[693] En toch zou er tussen Valckenaer en Wiselius enerzijds, nadat zijzelf tot het inzicht gekomen waren dat hun extreme standpunten het bezettingsleger in de kaart speelden, en Bilderdijk anderzijds toenadering mogelijk blijken. Hoe kon dat?

Afgezien van persoonlijke sympathieën, die, behalve op gedeelde inzichten en overtuigingen, ook op blinde aantrekkingskracht gebaseerd kunnen zijn, speelden sociale instincten een grote rol. Wat is vriendschap anders dan de gevoelsmatige uitwerking van een ideologisch verantwoorde broederschap? Binnen het poldermodel kan men tegelijk elkaars standpunten afwijzen en er begrip voor opbrengen. Een homo dialecticus als Bilderdijk had zelf eerder blijk van een respectvolle afwijzing van andermans standpunten gegeven, 'rampzalige partijschappen' tot in het diepst van zijn ziel verfoeiend zonder te twijfelen aan de goede bedoelingen van hen die zich eraan schuldig maakten.[694] Een zeker beschavingspeil stelde de ene 'honnête homme' in staat om de andere in zijn waarde te laten zonder afbreuk aan zijn eigen authenticiteit te doen. Bilderdijk en een kring van mensen om hem heen waren in godsdienstig en maatschappelijk opzicht geporteerd voor een diepgaande verkenning en uitwisseling van elkaars standpunten, maar geconfronteerd met de praktische uitwerking daarvan en een daarmee gepaard gaand misbruik van de macht of noodzaak om tussen twee kwaden te kiezen, konden zij geen compromissen sluiten zonder zichzelf te compromitteren. Ook dat begrepen zij van elkaar, wat op een lager niveau Kaat Mossel niet van de Elzeviers en Van Zwijndrechten kon begrijpen. In de stad Utrecht leidde dit veelal onuitgesproken begrip voor elkaar tot politieke grootspraak: antirevolutionair oproer werd 'naar exigentie van zaken'

met de doodstraf bestraft, 40 % van de bezittingen van vooraanstaande orangisten werd verbeurdverklaard (dus 60 % mochten zij houden, hoe onrechtmatig zij die ook verkregen hadden) en de wapenschilden op de tombe van de gravin van Solms in de Domkerk werden op z'n Valckenaers 'verbrijzeld', zoals in het hele land wapenschilden het in kerken moesten ontgelden en in Leeuwarden zelfs het gebeente van Maaike Meu werd verstrooid bij ontstentenis van levende vertegenwoordigers van het Oranjehuis en de hoogste adel.[695] Zoals er onder onweerlegbare bewijzen van grof geweld iets van begrip voor andermans ellende school, was de familiale band tussen Johan Valckenaer en Etienne Luzac sterker dan het politieke meningsverschil tussen een felle patriot en een 'slijmgast'.[696] Mr. Johan Luzac, die zich eerder als courantier had teruggetrokken uit weerzin tegen de ongemanierde confrontaties met andersdenkenden op politiek gebied, stelde zich op het standpunt: 'Ik haat de uitersten. Ik geloof, dat de waarheid in het midden van vergissingen ligt, even ver verwijderd van de ene kant van de cirkel als de andere.'[697] In zijn dialectische geest lag de waarheid wel heel erg dicht bij dwalingen, wat op een grotere mate van compromisbereidheid wijst dan Bilderdijk kon opbrengen. Volgens laatstgenoemde lag de waarheid nu juist niet in het midden, maar hij bleef als homo dialogicus voortdurend in gesprek met zichzelf, zodat ongeacht wat zijn zoektocht hem aan inzichten opleverde, hij de ander in zichzelf en omgekeerd bleef herkennen. Oneens als hij het met de remonstranten was, begreep hij heel goed wat hen ertoe dreef om de eenheid onder christenen te bevorderen. De 'interconfessionele orthodoxie' van Bilderdijk vertoonde zelfs zoveel raakvlakken met het remonstrantse streven naar oecumene, dat E. van der Wall in *De Nederlandse Verlichting en de Nederlandse kerkgeschiedenis* dat streven met hetzelfde woord aanduidt: 'interconfessioneel'.[698] Zoals nog zal blijken, hing er om Bilderdijk het aura van een gemankeerde of vermeende rooms-katholiek,-ten onrechte-, maar zo ongenaakbaar was hij niet, of tussen hem en de wel rooms-katholieke Jan Wap ontstond een bijzondere vriendschap. Met Feith, Valckenaer, Uylenbroek en Wiselius kon hij bij tijd en wijlen heftig van mening verschillen, om hen vroeg of laat toch weer in zijn armen te sluiten. Dat zij alle vier patriotten waren, mag voor de vriendschap weinig bevorderlijk geweest zijn, niettemin bestond er tussen hen een hechte band.

Hoe men die ook nader wil definiëren,-op politiek, literair of godsdienstig gebied-, allen hadden zij met elkaar gemeen, dat zij de Fransen liever vandaag dan morgen uit het land zagen vertrekken. Hun vaderlandsliefde was misschien wel de belangrijkste bindende factor voor hun vriendschap en daarmee ook hun afkeer van de schaamteloze zelfverrijking van uitheemse legercommandanten. Liet Napoleon niet veel later de vergulde leeuw van de San Marco in Venetië naar Parijs transporteren,-in opdracht van het Directoire werd de kunstcollectie van prins Willem V vakkundig geplunderd. De mooiste schilderijen, waaronder Rubens' *Adam en Eva* en Paulus Potters *Weide met koeien*, werden naar het Louvre in Parijs versleept. Daarnaast verdwenen ook het manuscript van de *Roman de la Rose*, twee levende olifanten en één opgezette neushoorn naar de Franse hoofdstad.[699] Holland, Zeeland en Amsterdam mochten dan wel net zo rijk zijn als heel Frankrijk, dat vijftien keer groter was en tien keer meer inwoners telde, toch zetten al deze plunderingen onder velen kwaad bloed.[700] Patriotten en orangisten toonden zich even geschokt: 'Zulke praktijken deden een veroveringszuchtige natie kennen, ze maakten indruk en sneden diep in het Nederlandse volksbesef van eer en bezit.'[701] Met vereende krachten wilde men die niet alleen militaire aanslagen op het vaderland wreken, wat er mede toe leidde, dat het Provisoneel Bewind op instigatie van Mr. Pieter Paulus naar nationale eenheid streefde en de stedelijke en gewestelijke vertegenwoordiging door Provisionele Representanten middels hoofdelijke stemming trachtte tegen te gaan.[702] Overigens bestaat er tussen een meestal positief gewaardeerd poldermodel en vriendjespolitiek zo'n dunne scheidslijn, dat het niet verwonderlijk is mensen in nood een beroep op elkaar te zien doen. Blijkens zijn eerder vermelde brief van 11 februari 1795 hoopte Bilderdijk dus onderstand van Uylenbroek te krijgen. Hij kon in Den Haag de politieke ontwikkelingen op de voet volgen en begreep er niet langer als advocaat te kunnen werken. Met een bijna patriottisch aandoend taalgebruik, bij wijze van concessie aan zijn vriend, stelde hij vast: 'Dit verbiedt mij het geweten, de eer en zelfs die voorzichtigheid van gedrag, die rede en godsdienst beide, ons voorschrijven.'[703] Hij beval zich als illustrator en vertaler aan, tamelijk hulpeloos en zonder zijn gebruikelijke zelfverzekerdheid: 'Ik verlaat mij op uw eerlijk hart omtrent iets, waarin ik volstrekt onkundig ben, zoals iemand die nooit iets voor zijn arbeid in enig ander vak dan zijn nogmalig beroep heeft gevorderd. Zo niet, deel mij uw vrien-

denraad mee: ik wacht er met een gevoelig en dankbaar hart op.'[704] Met de verzending van deze brief wachtte hij vervolgens tot 10 april, toen hij vanuit Groningen contact met zijn Amsterdamse uitgever zocht. Schaamte over zijn afhankelijke positie had hem niet verhinderd de brief eerder te versturen, nee, men had hem de suggestie gedaan de uitoefening van zijn beroep 'niet onmogelijk te zullen maken'. [705] Naar eer en geweten hoopte hij, met een stilzwijgend beroep op het poldermodel, als advocaat te kunnen blijven functioneren.

De tijden waren daar echter in het geheel niet naar, zoals hij met zijn bezwaren tegen de geest der eeuw spoedig zou ervaren: 'De Fylax van het huis van Oranje, de herdershond van het stadhouderschap te zijn, in een tijd waarin, om met Feith te spreken, al wat redelijk en braaf was niet meer twijfelde, en niet meer twijfelen kon, of de gehele macht der vorsten berustte enkel op de verblinding en lafheid der volkeren, daartoe was een wel paradoxale, maar toch wezenlijke geestkracht nodig.'[706] Bilderdijk hoopte tegen beter weten in op 'een rustig en vreedzaam genot van stoorloze en onschadelijke inwoning' in het vaderland, zoals hij in een rekwest aan het Hof van Holland te kennen gaf.[707] Wegens de verplichte eedsaflegging, met zijn principes in strijd, voelde hij zich genoodzaakt om zich tot de Provisionele Representanten van Holland te wenden (waaronder het Hof van Holland ressorteerde). Hij was bereid tot 'stilzwijgende berusting' in de nieuw ontstane situatie, zo liet hij hun weten, wilde 'met lijdelijke onderworpenheid' aan de overheid 'obediëren' en de verplichte eed afleggen, mits hij mocht verklaren in de rechten van de mens te zullen berusten in plaats van die van harte te onderschrijven.[708] Hij vroeg er met andere woorden begrip voor geen trouw te hoeven zweren aan het Hollandse volk, 'in welks boezem ik erkenne de eigenlijke oppermacht te berusten'.[709] Nu zou men dit rekwest wellicht voor kennisgeving hebben aangenomen, als hij niet een juridische onderbouwing van zijn bezwaren tegen de verplichte eedsaflegging had gegeven. Onder de Provisionele Representanten waren genoeg collega's van Bilderdijk te vinden, die de zwaarte van zijn argumenten professioneel konden wegen. Zij vonden hem pedant en vanuit hun politieke invalshoek was dat niet helemaal onbegrijpelijk. Dat hijzelf van 'adres' in plaats van 'rekwest' sprak, mocht bescheiden klinken, toch zette hij al te belerend uiteen, hoe de regering niet de gedachten en gevoelens van haar burgers, maar hun daden tot haar domein mocht rekenen. Wie daartegen inbracht, dat de universele rechten

van de mens het niet zonder overheidsbemoeienis konden stellen, had iets niet goed begrepen. Zulke rechten golden niet als richtsnoer voor het handelen van gewone mensen, maar uitsluitend voor dat van politici. In het plakkaat van 31 januari 1795 was bij de afkondiging van de rechten van de mens bovendien verwezen naar een nadere bepaling over het onvervreemdbare karakter van sommige rechten: waar die ontbreekt, verliest zo'n afkondiging aan kracht en valt er dus niets officieel te zweren. En tenslotte stond er in de constitutie geen letter over de rechtsgeldigheid van een plakkaat, waarmee dat juridisch instrument zichzelf al zo goed als ongrondwettelijk had verklaard. De facto kwam het erop neer, dat zijn eed aan de prins onverminderd van kracht bleef.[710]

Op 24 maart namen de Provisionele Representanten van Holland kennis van Bilderdijks rekwest, waarna het Comité van Algemeen Welzijn besloot hem bij de advocaat-fiscaal te laten ontbieden, die hem een verbanning binnen 24 uur uit Den Haag moest aanzeggen en binnen een week uit de provincie Holland. Twee dagen later werd dit besluit aangevuld met een verbanning uit de gehele Republiek, want zo'n gevaarlijke en schadelijke man als Bilderdijk hoorde bij geen inheemse bondgenoot van Holland zijn toevlucht te kunnen zoeken. Zijn 'quasigemoedelijke bezwaren' en 'geleerde wartaal' mocht de bovenliggende partij in het land niet in verlegenheid brengen.[711] De verontwaardiging onder de Provisionele Representanten moet groot geweest zijn, wat niet alleen samenhing met de omstandigheid dat het rekwest 'in oproerige en ongemesureerde termen gecoucheerd' was.[712] Waarschijnlijk speelde ook een rol, dat Amsterdamse stadsbestuurders nog geen week geleden een afvaardiging naar Den Haag hadden gestuurd om hún bezwaren tegen de onrechtmatige en provisorisch geconstitueerde eedsaflegging kenbaar te maken.[713] Zo alleen stond Bilderdijk nu ook weer niet in zijn bezwaren tegen de geest van het plakkaat over de mensenrechten! Op woensdag 25 maart om drie uur 's middags werd hij bij de advocaat-fiscaal ontboden, die hij zeer goed kende. Niet alleen was hem diens functie in 1787 aangeboden, maar ook had hij hem als patriot in moeilijke tijden de hand boven het hoofd gehouden. Nu waren de rollen omgekeerd, reden waarom het voor beiden een moeilijk gesprek werd. Nadat Bilderdijk formeel van zijn ballingschap binnen 24 uur in kennis was gesteld, begon hij onmiddellijk als zijn eigen advocaat op te treden. Hij vond het hem overhandigde decreet 'inform', dat wil zeggen

ongewoon en formeel onjuist. Deze verwoording van zijn eerste indruk gaf hem de tijd naar een mogelijk juridische uitweg te zoeken. Hoe moest hij het decreet beoordelen, vroeg hij vervolgens aan zijn gesprekspartner, was het een justitieel vonnis of een politiek besluit? Tegen het eerste kon men in beroep gaan, wat tegen het tweede onmogelijk was. Het was een politiek besluit, gaf de advocaat-fiscaal hem te kennen. Moest hij dat besluit als een bevel opvatten, vroeg Bilderdijk, of stond het hem vrij er al of niet kennis van te nemen? Ja, het was inderdaad een bevel, dat hij kon noemen, zoals hij het noemen wilde, beweerde de advocaat-fiscaal, maar het had niets 'ignominieus', dat wil zeggen vrijblijvends, want het moest worden opgevat als een consilium abeundi. Weer trachtte Bilderdijk onder zijn verbanning uit te komen. Als het bevel eigenlijk een consilium abeundi was, gold het als zodanig dan een aan hem gegeven goede raad of een wezenlijk bevel? "Ja, men moest het wel als het laatste considereren," antwoordde de advocaat-fiscaal, waarna zijn ontboden gast verklaarde 'met lijdelijke gehoorzaamheid' aan het decreet te zullen voldoen.[714] Diezelfde middag verzocht hij Hunne Hoogmogenden om een pas, die zijn onvrijwillig vertrek uit de Republiek mogelijk zou maken, en zond hij een koffertje met waardepapieren naar Uylenbroek in Amsterdam. 's Avonds laat sloeg hij, hoogst bekommerd om de afloop van de zaak, zijn bijbel open. Toevallig viel zijn oog op *1 Korintiërs 10:13*: 'U hoeft geen beproevingen te doorstaan die niet voor mensen te dragen zijn. God is trouw en zal niet toestaan, dat u boven uw krachten wordt beproefd, want Hij geeft u mét de beproeving ook een uitweg, zodat u haar kunt doorstaan.'[715] Toeval of niet, voor zijn gevoel ontving hij kracht naar kruis, wat hem minder zorgelijk over de toekomst stemde.

De volgende dag nam hij afscheid van zijn vrouw en kinderen, die hij in Amsterdam vóór zijn definitieve vertrek hoopte terug te zien. Zijn in allerijl opgetrommelde vriend Gerrit Outhuys had voor hen beiden een roefje afgehuurd, zodat zij 's middags om half drie ongestoord met de trekschuit naar Leiden konden vertrekken. Diens volgens Bilderdijk 'zalige ouders' hadden hun zoon daarvoor de financiële middelen verschaft, waarvoor hij hen innig dankbaar was.[716] Op 26 maart (precies dezelfde dag als waarop hij met Gerrit Outhuys naar Leiden vertrokken was) vond in 1867 de onthulling van een gevelsteen in zijn Haagse woning aan de Prinsengracht plaats, in aanwezigheid van 'een bont personeel', zoals Jacob van Lennep zich geliefde uit te druk-

ken.[717] Natuurlijk werd toen stilgestaan bij het gedwongen vertrek van Bilderdijk uit Den Haag. De discussies daarover hadden bijna driekwart eeuw later de vorm van een publiek debat aangenomen, waarover aanstonds meer. In het roefje onderhield de balling zich met Gerrit Outhuys over de *Treurzang van Ibn Doreid*, waaraan hij de laatste hand legde, en over zijn gesprek met de advocaat-fiscaal van nog geen etmaal geleden. Was hij in Den Haag gebleven, zo beweerde hij, dan zou hij niet onder rechtsvervolging hebben hoeven te lijden, maar wegens weerspannigheid zijn opgepakt. Juridisch mocht daartussen onderscheid bestaan, in de praktijk kwam dat op hetzelfde neer. Of de arabist en theologiestudent Gerrit Outhuys voor zulke spitsvondigheden een welwillend oor had, valt te betwijfelen, maar met des te meer interesse zal hij over de vertaling van Arabische metaforen met Bilderdijk van gedachten hebben gewisseld. Stond er in het Grieks een vergelijking van de zonsopgang met roze vingers,-in het Arabisch werd de morgenstond met een menierode kleur vergeleken. Moest men in een westers land van een rode morgenstond of bleke dageraad spreken? Stond voor Nederlandstalige lezers hun eigen situatie centraal, als zij een vertaling uit het Arabisch lazen, of die van een oosters land? Hierover zouden de twee vrienden later nog indringend met elkaar debatteren.[718] In Leiden scheidden hun wegen zich, waarna Bilderdijk alleen naar het nieuwe adres van zijn vader in Amsterdam reisde, die op de Prinsengracht tegenover het Mennistenweeshuis woonde. Diens 'exclamaties' waren niet van de lucht, toen hem de volle omvang van de ramp bleek, waardoor het gezin van zijn oudste zoon was getroffen. Die kreeg het op zijn beurt benauwd van zijn vaders gejammer, wilde wat er van zijn ouderlijk huis restte ontvluchten en besloot dat uiteindelijk niet te doen. Hij schreef een kort briefje aan Uylenbroek over de inhoud van het eerder verzonden koffertje met waardepapieren, waaronder een afschrift van de *Treurzang van Ibn Doreid*, en vroeg hem voor nader overleg naar zijn vaders woning te komen.[719] In afwachting van diens komst schreef hij aan zijn vrouw behoefte te hebben aan etsinstrumenten, verfdozen en andere teken- en schilderbenodigdheden. Even zakelijk als hij haar over de weinig bereidwillige houding van de Elters berichtte om haar en de kinderen in huis op te nemen, vroeg hij haar: 'Wilt u mij met de rest de etsinstrumenten sturen, die ik op het kleine tafeltje gelegd heb, en ook de kleine Engelse verfdoosjes en platte crayondoos die in het kabinetje staan, en de twee met perkament

bespannen raampjes die in de la van de witte staande lessenaar liggen? Ik zou ze op reis nodig kunnen hebben.'[720] Hierin ontwikkelde hij bijna een vast patroon, telkens wanneer de spanningen hem te veel dreigden te worden, zij het dat hij er ook als ontwerper van vignetten de kost mee zou kunnen verdienen. Om haar over zijn laatste wederwaardigheden te informeren en gedeeltelijk gerust te stellen, bracht hij haar op 27 maart verslag van zijn pecuniaire strooptocht onder familieleden, vrienden en kennissen uit: 'Alles valt mij gelijkelijk op het lijf, alle luiden schijnen zeer bevreesd voor hun geld te zijn,'[721] maar al vond hij het in Amsterdam 'gans niet aangenaam' en was 'alles er geldloos en koud', toch zou hij zich dankzij God wel weten te redden en ook dán nog voor haar zorgen, indien hij uitsluitend zijn reiskosten vergoed zou krijgen.[722]

Op de dag van zijn overhaast vertrek uit Den Haag,-een half uur daarna-, stonden er al schuldeisers voor de deur, zo liet ze hem in een brief van 27 maart weten. Beide echtelieden deden in communicatiedrift niet voor elkaar onder en maakten optimaal gebruik van 's lands posterijen, waarvan het regionale karakter in 1748 een doorn in het oog van de 'Doelisten' was geweest. Pas in 1799 zou de reeds door prins Willem IV voorgestelde nationalisatie van de posterijen bij wet worden geregeld, wat niet verhinderde, dat er in de tweede helft van de achttiende eeuw een relatief snelle postbezorging door het hele land plaatsvond. Bilderdijk en zijn vrouw lazen elkaars brieven meestal een dag, nadat deze waren verzonden. Toen hij in Groningen verbleef, duurde het wat langer, maar dat kwam ook doordat een per beurtschip verzonden brief of pakket alleen onder goede weersomstandigheden op tijd kon worden bezorgd. Catharina kon hem dus zeer snel van de laatste ontwikkelingen in Den Haag op de hoogte stellen en dat deed ze dan ook. Ze vroeg hem dringend om een 'lijssie', dat wil zeggen een overzicht van zijn schulden aan derden, 'opdat zij mij niet meer opgeven dan de waarheid is'.[723] Hiermee sneed ze een belangrijk onderwerp in hun correspondentie aan, dat steeds weer zou terugkeren, evenals haar verzekeringen van onschuld. Bang als ze was om bij voorbaat een misprijzende reactie van haar man uit te lokken, trachtte ze hem voorzichtig te wijzen op de staat die hij in Den Haag had gevoerd. Daar was natuurlijk niets mis mee, maar als hij te veel uitgaven gedaan had, moest hij die niet achteraf op haar willen verhalen: 'Ik ben aan alles, wat het voeren van een staat betreft, inclusief meubelen en wat dies meer zij, waarvoor u alleen ver-

antwoordelijk bent, niet schuldig. Ofschoon daarin geen kwaad steekt, zou het mij al te hard vallen, als u zulke zaken tot voorwendsel nam om mij de nodige hulp te onthouden!'[724] In dit op het 'lijssie' na enigszins gefatsoeneerde proza liet ze hem ook weten, dat ze hem in Amsterdam een bezoek zou komen brengen, samen met de kinderen, al had Izaac Bilderdijk daartegen aanvankelijk bezwaar gemaakt. Ook dit zou een leidmotief in hun brieven worden: zorgde de oude dokter wel goed voor zijn schoondochter en kleinkinderen? Bilderdijk meende van wel, zij uitte haar ernstige bedenkingen op dit punt. 'Wat u mij meldt, verwondert mij zeer,' schreef hij haar terug, 'maar houd moed en alles zal (daar ben ik van overtuigd) goed komen.'[725] O ja, hij had in het roefje met Gerrit Outhuys gesproken over een pastorale van Tasso, die zijn jonge vriend had beloofd uit Den Haag naar hem te laten opsturen.[726] Mocht zijn verzoek haar ter ore gekomen zijn, dan moest ze weten, dat hij het boek toch bij zich bleek te hebben. Hij dacht, dat hij alleen het *Corpus juris* en het receptenboek van Johannes de Gorter had meegenomen, maar dat was dus niet zo.[727] Hardop dacht hij over de verkeerde dingen na, over het sleuteltje van zijn kabinet met boeken bijvoorbeeld, in plaats van over de claims van zijn schuldeisers. Wat moest hij doen, als hij nog meer boeken uit dat kabinet wilde hebben? Haar vanuit Amsterdam het sleuteltje (dat hij ook al per ongeluk meegenomen had) toesturen, of was het goedkoper een smid het kabinet te laten openbreken? Nee, als ze toch met de kinderen naar hem toe zou komen, zou hij haar het sleuteltje bij die gelegenheid wel overhandigen.[728] Verder brak hij zich het hoofd niet over zijn schuldeisers, maar over de onmogelijkheid zonder geldig paspoort de provincie Holland en de Bataafse Republiek te kunnen verlaten.

Men verdacht hem ervan dat hij zijn vrouw en kinderen graag in het vaderland achterliet om zelf aan een dreigend faillissement op politiek en financieel gebied te kunnen ontsnappen. Was dat ook zo? Er waren patriotten die hem niets goeds toedichten, want een man als Bilderdijk wilde zich niet alleen 'voordoen als schrander, geslepen en kundig, maar ook als godsdienstig en als een waar christen' en alles wat hij zei of deed, kwam neer 'op een ingekankerde verkleefdheid aan het vernietigde stelsel van list en geweld, en op een ontkenning der wettigheid van onze gezegende Revolutie en van de eeuwige waarheden waarop zij steunt'.[729] Zulke vurige aanhangers van de Bataafse Omwenteling schonken waarschijnlijk geloof aan de praatjes

die over hun tegenstander de ronde deden. Waren onder hen schuldeisers van hem te vinden, zoals Herman Bromet, dan waanden zij in eigen gelederen over een levende stok te kunnen beschikken om hem ermee te slaan. Voordat hij zijn biografie zou publiceren, wist Kollewijn blijkens een artikel in *De Gids* al heel precies, dat verbanning voor Bilderdijk geen straf, maar een uitkomst betekende. Hij zou als een vrij man de wijde wereld in kunnen trekken, door zijn orangistische vrienden 'verheerlijkt' als een held, die niets wilde weten 'van buigen of plooien'.[730] Te Winkel viel hem bij, natuurlijk was verbanning het beste wat Bilderdijk in politiek, financieel en amoureus opzicht bij de oprichting van de Bataafse Republiek had kunnen overkomen: 'Zo leed hij dan aanvankelijk nog weinig of niet onder het verbanningsbevel, dat hij in zekere zin zelf had uitgelokt, daar hij de gewraakte eed niet hoefde af te leggen, indien hij zijn ambt als advocaat had willen prijsgeven, zoals aanvankelijk ook zijn plan geweest schijnt te zijn. Maar wat had hij onder de nieuwe staatsinrichting eigenlijk nog van zijn vaderland te verwachten? Eer viel er voor hem niet meer te behalen, invloed niet te verkrijgen, en de inkomsten zijner advocaterij zouden geheel ophouden, terwijl hij zich in zware schulden had gestoken, die hij geen kans zag af te doen. Als balling kwam hij zonder schandaal van zijn schuldeisers af, en ook de liefde voor zijn vrouw behoefde hem niet terug te houden. Integendeel, de ballingschap is voor hem misschien een welkome aanleiding tot een tijdelijke scheiding geweest, daar zijzelf allerminst lust had de verbannen echtgenoot in den vreemde te volgen.'[731] In het verlengde van zijn artikel voor *De Gids* liet Kollewijn in zijn biografie Bilderdijk 'met een verruimd gemoed' de wijde wereld intrekken.[732] Eindelijk was hij van zijn vrouw en schulden af, verbanning kwam voor hem op 'verlossing' neer,[733] want zijn schuldeisers hadden het nakijken en 'werd hij uit het land verjaagd, dan kon niemand verlangen of verwachten, dat hij vrouw en kinderen zou meenemen, een onzekere toekomst tegemoet; dan kon niemand hem hard vallen als hij de zorg voor de zijnen voorlopig overliet aan bloedverwanten'.[734] Dit uitermate negatieve oordeel over Bilderdijk werd ingegeven door diens opstelling tegenover de Provisionele Representanten. Wie als Bilderdijk zo'n pedant rekwest schreef om onder de verplichte eedsaflegging voor advocaten en ambtenaren uit te komen, voltrok in zekere zin het noodlot aan zichzelf: 'Hij tartte het jeugdige, nog in de volle roes der overwinning verkerende staatsbestuur door bij zijn weige-

ring een stuk in te zenden, dat naar de vorm wel een verzoekschrift was, maar naar de inhoud een protest.'[735] In een tamelijk recente studie *Drie protestantse conservatieven uit de 19e eeuw* (1994) werd het 'oude' standpunt van Kollewijn en Te Winkel herhaald. Bilderdijks rekwest werd daarin 'een mengeling van principieel protest en brutale uitdaging' genoemd, onder verwijzing naar een min of meer komische allegorie, *Het penzioen*,[736] waarin een kat door de nieuwe keukenmeid uit huis wordt verdreven.[737] Zo ziet men, hoe er in de negentiende eeuw een verkeerde visie op sommige aspecten van Bilderdijks doen en laten werd ontwikkeld, die tot nu toe dankzij Kollewijns zogenaamde 'neutraliteit' niet aan kracht heeft ingeboet, want laat er geen misverstand over bestaan: verkeerd was zij!

Er klopt iets niet in de redenering van Kollewijn, die de reactie van de Provisionele Representanten op Bilderdijks rekwest als 'niet overmatig gestreng' wenste te beschouwen.[738] Hun oordeel (praktisch neerkomend op verbanning) moet een veroordeling van het rekwest hebben ingehouden, of men dat nu pedant of brutaal vond. Kollewijn hinkte echter op twee gedachten die, hoe dialectisch men ook denken mag, niet tegelijk waar kunnen zijn. Enerzijds had Bilderdijk dat hele rekwest eigenlijk niet moeten schrijven,-zo vond zijn biograaf-, dan had hij zonder maatschappelijke onrust te zaaien op betere tijden kunnen wachten. Anderzijds had hij het rekwest niet op zíjn manier moeten schrijven: hooghartig, halfslachtig, uitdagend. Kollewijn vergaloppeerde zich, toen hij in afwijking van het artikel voor *De Gids* ineens ontkende, dat Bilderdijk bewust het martelaarschap had gezocht. Nee, beweerde de o zo redelijke biograaf, de balling was noch een held die het 'opgeworpen gezag uit overmoed trotseerde', noch een 'onverstandige woelgeest die zich louter uit wrevel verzette'.[739] Hoe zo iemand om een bagatel kon worden verbannen, is een raadsel. Als er met de toon van zijn rekwest niets mis was, kon Bilderdijk toch niet bewust op zijn eigen ondergang (door hem als een verlossing ervaren) hebben aangestuurd? Zelfs een duivelskunstenaar is daartoe niet in staat, laat staan een door 'engelensprake' verlichte geest. Verspreid over meer dan één publicatie ging Kollewijn op een hem typerende manier te werk, dat wil zeggen volgens het drieslagstelsel, want eerst schilderde hij Bilderdijk af als een ogenschijnlijk lovenswaardige figuur, held of levende martelaar, die bewust het onheil over zichzelf afriep om te ontsnappen aan een meervoudige bedreiging,-dus eigenlijk een lafaard in plaats van een

lovenswaardige figuur-, vervolgens als een man die zo'n kwalijke rol helemaal niet wilde spelen en al evenmin gebruik van een ondeugdelijk middel wilde maken om zijn doel te bereiken,-dus eigenlijk een niet onredelijke iemand-, en tenslotte als een man die welgemoed, maar volstrekt onverantwoord, zijn gezin in de steek liet om als een ongehuwde sprookjesfiguur à la de gebroeders Grimm de wijde wereld in te trekken na daartoe de zege van zijn oude vader te hebben ontvangen. Met des te meer klem zij hier opnieuw de vraag gesteld, of Bilderdijk willens en wetens op zijn verbanning heeft aangestuurd, middels zijn rekwest, om zich politiek, financieel en amoureus van al te knellende banden vrij te maken, of dat hij zich juist met een allesbehalve 'verruimd gemoed' bij zijn gedwongen vertrek,-een 'gruweldaad' van het nieuwe bewind volgens de patriot Wiselius-, moest neerleggen.[740]

Voor een oppervlakkige beschouwer kan het lijken, alsof Kollewijn enig recht van spreken heeft, wanneer hij Bilderdijk als een onverantwoordelijke flierefluiter afschildert. Tegenover zijn vriend Uylenbroek liet deze zich in een brief van 10 april vanuit Groningen namelijk ontvallen, dat zijn ballingschap ook 'haar verkwikking' met zich meebracht.[741] Maar men bedenke zich tweemaal (of meer) om hem bedoelingen toe te schrijven die hij in het geheel niet bezat. Bedoelde 'verkwikking' kwam voort uit de opoffering van zijn welvaart aan zijn geweten: 'Ik heb mijn welvaart aan mijn geweten moeten opofferen, hetzij dan dat het dole of recht hebbe.'[742] Zijn gewetensrust contrasteerde zeer met zijn ongerustheid over het lot van zijn vrouw en kinderen, zodat men het citaat over zijn 'verkwikking' zorgvuldig dient in te kaderen binnen die twee polen: 'Mijn ballingschap draagt derhalve haar verkwikking met zich, de rust van het hart, en bij al haar onaangenaamheden is zij mij draaglijk, ofschoon de toestand waarin ik mijn eega met mijn kinderen achterlaat, blootgesteld aan al wat de haat en het partijschap gewelddadigst en giftigst heeft, mij ten hoogste verontrust.'[743] Hij was geenszins opgelucht zijn vrouw en kinderen in een verdeeld land te moeten achterlaten, integendeel, hij hoopte hen zo spoedig mogelijk bij zich te hebben.[744] Zoals uit de opdracht in zijn *Treurzang van Ibn Doreid* blijkt, was hij helemaal niet voornemens van zijn vrouw te scheiden. Hij droomde ervan om met zijn gezin naar Perzië te gaan, waar hij zich als arts wilde vestigen. Voor minstens tien jaar zouden zij op die manier het politieke geweld in Europa kunnen ontvluchten. Samen met zijn vrouw Perzisch le-

rend, zag hij hun 'levensdroom' al werkelijkheid worden aan de oevers van de Eufraat en de 'Tigerzoom'. [745] Hun huwelijk was nog niet op de klippen gelopen, maar had op het Scheveningse strand tijdens een gezamenlijk uitstapje ter gelegenheid van Catharina's verjaardag in 1794 zelfs een oppepper gekregen:

> Werpen we alle zielskwellingen, alle huis- en hartenwee
> Op de Scheveningse stranden, in de boezem van de zee![746]

Eerder dan een vrolijke fluierefluiter had daar aan het strand het mannetje Piggelmee gestaan, dat zich geen fraaie woning wenste, maar zoiets immaterieels als onbekommerd huiselijk geluk. Had hij vrouw en kinderen willen ontvluchten, dan zou het Scheveningse strand wel een ander tafereel hebben laten zien: hij zou van de gelegenheid gebruik hebben gemaakt om met de stadhouderlijke familie naar Engeland te vluchten vóór de inval van de Franse troepen. Van dit argument bediende Bilderdijk zichzelf ook, toen hem later aantijgingen over zijn onverantwoordelijk gedrag ter ore kwamen. Hij was echter niet gevlucht, nee, hij had liever 'gevangenis en schavot afgewacht' dan in ballingschap te moeten gaan.[747] Als hij op verbanning had aangestuurd,-waarom had hij zijn kostbaarste spullen, zijn manuscripten en persoonlijke bezittingen dan niet veilig opgeborgen?[748] Hij was op een 'crimineel proces' en gevangenschap verdacht geweest, maar niet op verbanning.[749] En als hij zijn schuldeisers had willen ontvluchten,-hoe had hij dan kunnen 'bewijzen', dat zijn 'pretensiën', hij sprak van geen boeken, meubelen en prenten, zijn schulden 'meer dan dubbel' te boven gingen?[750]

Wat zich bovenal tegen een door hem bewust uitgelokte verbanning verzette, was de gedachte die hem 's middags na zijn onderhoud met de advocaat-fiscaal had bekropen. Hoe had hij niet naar uitvluchten gezocht om zijn bestaan in Den Haag zo ongestoord mogelijk te kunnen rekken en hoe was hem door de advocaat-fiscaal niet telkens de pas afgesneden tijdens hun discussie over de reikwijdte van het decreet? Over zijn werkelijke gemoedstoestand, zo schril contrasterend 'met een verruimd gemoed', schreef hij ooit aan Da Costa: 'Toen mij 's middags de onvermoede tijding van mijn uitzetting in 1795 aangezegd was, wat mij boven alle verbeelding trof, ja, ongelijk meer dan of men mij naar het schavot ter onthoofding had heengevoerd, zette ik mij na de woeligheid van die dag 's avonds in eenzaamheid neer en

zocht troost en versterking. Wat ik opsloeg was *1 Korintiërs 10:13*, en wat voor een balsem stortte die plaats in mijn gemoed! O, de allerbijzonderste voorzienigheid is zo vertroostend, en men voelt haar in het geestelijke en wereldlijke zo onmiskenbaar!'[751] Zijn opmerking over het justitiële instrumentarium mag dan een melodramatische toets aanslaan, dat neemt niet weg dat hij behoefte aan troost had en eenmaal thuis op zijn studeerkamer niet als David zingend voor de ark uitliep, maar de bijbel opensloeg, geschokt door de 'onvermoede tijding' als hij was in plaats van verheugd over het resultaat van al zijn in een rekwest uitgemonde inspanningen. Zelfs toen hij op stel en sprong zijn vertrek naar Amsterdam moest regelen, had hij niet het idee zijn vrouw en schuldeisers te ontvluchten. Hij zou haar met de kinderen bij zijn vader ontmoeten vóór zijn vertrek naar Groningen en verkeerde in de veronderstelling, dat zijn verbanning van korte duur zou zijn. Over hooguit drie maanden zou hij weer naar Den Haag terugkeren, in afwachting waarvan het hem een goed idee leek zijn vrouw een volmacht te geven om namens hem met derden in overleg te treden en ook regelingen te treffen over de afbetaling van hun schulden.[752] Precies een maand later, op 26 april 1795, liet Bromet beslag op zijn boedel leggen, wat tot een zeer lange nasleep van juridische beslommeringen voor beiden, schuldeiser en schuldenaar, zou leiden.[753] Vanuit den vreemde kon laatstgenoemde alleen via tussenpersonen met zijn voornaamste schuldeiser communiceren, wat mede voor vertraging in de afhandeling van deze zaak zorgde. In 1797 werd er een veiling van meer dan 6000 boeken grotendeels uit het bezit van Bilderdijk gehouden, waarvoor ook een catalogus werd opgesteld. Waarschijnlijk vormde deze openbare verkoop van zijn kostbaarste bezittingen het vernederendste aspect van zijn verbanning uit de Bataafse Republiek. Om de chronologie van zijn levensverhaal niet te doorbreken, zal daaraan in een volgend hoofdstuk aandacht worden besteed. Maar nu zij er reeds op gewezen, dat men deze catalogus niet mag gebruiken om er conclusies aan te verbinden over de boeken die hij in de periode, voorafgaand aan zijn verbanning, had gelezen. Daarvoor is de catalogus te zeer 'vervuild' met boeken uit andermans bezit.[754] Na zijn dood werd eveneens, maar om een volstrekt eerbare reden, een veiling van zijn boekenbezit gehouden, waarvoor een aanzienlijk minder 'vervuilde' catalogus werd gedrukt. Marinus van Hattum heeft beide catalogi nauwkeurig onderzocht en kwam tot de voorspelbare conclusie, dat een vergelijking daartussen

een verschuiving van Bilderdijks juridische belangstelling naar theologische vraagstukken te zien geeft.[755] Minder voorspelbaar is zijn bevinding, dat boeken over de zwemkunst, nymfomanie en de praktijk van valse kaartspelers tot de vervuiling van de eerste catalogus hebben bijgedragen en boeken over cement, het houten voetpad in Drente en stenografie tot die van de tweede, tenzij deze laatste boeken hem als lid van het Koninklijk Instituut zijn bezorgd.[756]

Zijn schuld aan Bromet bedroeg ten tijde van zijn verbanning uit Den Haag in totaal f 8200,- en bestond uit een op 3 september 1791 en een op 3 juli 1794 aangegane lening van respectievelijk f 7000,- en f 1200,- tegen elk vier procent rente, waarvan niets was afbetaald. Sterker nog, er was zelfs geen gulden rente over het geheel betaald, hoewel Bilderdijk en zijn vrouw zich daartoe middels hun handtekening wel hadden verplicht.[757] Men zou van hen begrip voor hun schuldeisers mogen verwachten, maar dat brachten zij niet of uiterst moeizaam op. Bilderdijk meende, dat zijn uitstaande vorderingen opwogen tegen zijn schulden, zonder zich vooralsnog door zijn vrouw gedwongen te voelen tot nadere preciseringen. Hoe inbaar de door hem verstuurde rekeningen voor zijn consulten en anderszins bewezen diensten waren, scheen hem niet te interesseren, evenmin de persoon van zijn financier, een joodse patriot, die hoe vooraanstaand ook een in zijn ogen farizeïsch beroep uitoefende. Natuurlijk moest men zijn schulden voldoen, maar Bromet maakte het hem wel erg moeilijk om correct te handelen. Overigens hield Bilderdijk zich verre van antisemitisme, wat natuurlijk aan de grootte van zijn financiële schuld niets afdeed. Zijn vrouw, die doorgaans van meer financieel inzicht blijk gaf dan hij, deed meewarig over hun voornaamste 'belager' en scheen niet zonder zelfbeklag te reageren op de terecht aan hen gestelde eisen: 'Ik voor mij ondervind in uw plaats, hoe het smaakt voor het goed, dat wij aan ontelbare mensen zonder belang en zelfs tot onze schade gedaan hebben, door hen met ondank beloond te worden. Maar ik zwijg, daar zijn er nog die u beminnen, en deze weinigen wegen tegen een wereld vol schurken op!'[758] Hun vele blijken van liefdadigheid schenen in haar ogen ter vergoelijking van hun eigen tekortkomingen te dienen. De door haar gesignaleerde toestand in de wereld vormde, hoe dan ook, een natuurlijk decor voor partijschappen,-'factiezucht', zoals haar man placht te zeggen-, waartegen eerlijke (maar niet-betalende) mensen niet opgewassen waren. Bilderdijk signaleerde op zijn beurt een overeenkomst tussen

zijn eigen financiële situatie en die van de Bataafse Republiek. Hoe bedroevend beider vooruitzichten ook waren, toch trof hem minder schuld dan een Voorlopig Bewind, dat in politiek opzicht voor 's lands financiën verantwoordelijk was. Zoals de orangisten in 1787 aan het saneren sloegen, deden de patriotten dat in 1795. Werden er toen en nu rekeningen vereffend,-of niet betaald-, dan ging dat het persoonlijke geweten van sommige burgers ver te boven. Een bijna gewillig slachtofferschap viel Bilderdijk ten deel, toen hij zijn gedachten over het herstelde 'staats- en stadhouderlijk dwangbestuur' van 1787 en over de volkssoevereiniteit en zogenaamde 'vrijheid' van 1795 liet gaan. Vroeger was alles toegestaan wat niet verboden was, maar tegenwoordig scheen het net andersom. Wat had men aan rechten (inclusief betalingsverplichtingen), als men die niet kon uitoefenen? Waarom organiseerde men een referendum over de financiële verplichtingen van de staat, indien overheidsdienaren in het algemeen en deskundige ambtenaren in het bijzonder de democratische gang van zaken zouden moeten bevorderen in plaats van het ondeskundige volk?[759] Hoe kon een individuele burger staat op zo'n overheid maken? In dat licht bezien was zijn rekwest over de verplichte eedsaflegging eerder een didactisch pamflet dan een schotschrift tegen de overheid geweest. Dat het als een rekwest werd opgevat, terwijl hij het zelf een 'adres' had genoemd, gaf over de weinig respectvolle houding van de overheid jegens een burger te denken. Wie verloor zich in onmatigheid: de burgerij die op hol geslagen om een vrijheidsboom danste, of een hardop denkende advocaat die niet eindeloos om de hete brei heen wilde draaien? Of was het oneerbiedig de politieke beginselen van de Bataafse Republiek met een (nog niet) eetbaar gerecht, als mosterd na de maaltijd, te vergelijken?

Later op deze periode terugziend, stelde hij zich inconsequent op één en hetzelfde standpunt. Achteraf had hij er wijzer aan gedaan om (zonder commentaar) de verplichte eed niet af te leggen, zo gaf hij aan Da Costa toe, dan had hij in alle stilte zijn werkzaamheden ten behoeve van de gebroeders Van der Linden kunnen voortzetten.[760] Maar toen zag hij er de mogelijkheid niet van in, zodat Simon Gorter in zijn artikel voor *De Gids* terecht vaststelde: 'In latere dagen, hoewel hij het toen niet zo inzag, heeft hij zelf toegegeven, dat hij had kunnen volstaan met eenvoudig, door zijn ambt als advocaat neer te leggen en ambteloos burger te worden, de moeilijkheid van de gevorderde eed te ontwijken.'[761] Mr. Dirk van der Linden volgde trou-

wens in het begin dezelfde gedragslijn als zijn confrère, dat wil zeggen ook hij weigerde de verplichte eed af te leggen, maar lichtte zijn standpunt op een gematigde toon toe. Toen de Provisionele Representanten 'persisteerden bij de eed', liet hij zich schorsen.[762] Waarschijnlijk nam Bilderdijk hem achteraf ten voorbeeld, in zijn gesprekken met Isaäc da Costa over zijn handelwijze in 1795. Uit het doen en laten van Mr. Dirk van der Linden en uit het verzet van Amsterdamse ambtenaren, die in Den Haag hun zaak kwamen bepleiten, blijkt dat het voor een man als Bilderdijk met zijn (nog voordat hij die op schrift gesteld had) uitgesproken opinies niet mogelijk was om in 'een rustig en vreedzaam genot van stoorloze en onschadelijke inwoning' in het vaderland te leven. Al wilde hij in de nieuwe situatie berusten en 'met lijdelijke onderworpenheid' aan de overheid 'obediëren', toch werd volgens critici die een andere mening dan Simon Gorter verkondigden met bijna evenveel recht van spreken beweerd, dat Bilderdijks hoop op een vredig bestaan vervloog wegens 'een besluit van het Voorlopig Bewind, waarbij van alle advocaten een nieuwe eed werd gevorderd, niet alleen van trouw aan de veranderde staatsinstelling, maar ook van erkenning der beginselen, waarop zij steunde. Dit nu was Bilderdijk onmogelijk, als strijdig met zijn geweten en zijn godsdienstige, staatkundige, en rechtsgeleerde principes, wat hij in een uitvoerig rekwest uiteenzette, tevens verzoekend te mogen volstaan met een eed of belofte van berusting in de rechten van de mens en de burger, en van gehoorzaamheid aan het nieuwe bewind. Het rekwest is in kalme, deftige toon gesteld. De grote verontwaardiging, die het verwekte, moet worden verklaard uit de haat, die er tegen Bilderdijk bestond.'[763] Nog weer later nuanceerde hij zijn eerder ingenomen standpunt door de principiële kanten daarvan af te zwakken en tot een empirische uitdaging van een krachteloos bewind te reduceren. Misschien realiseerde hij zich niet, dat hij door dat te doen alsnog de woede van de Provisionele Representanten legitimeerde. Na de installatie van het nieuwe bewind, zo beweerde hij in zijn *Geschiedenis des Vaderlands*, 'vorderde men van alle ambtenaren, en ook van de advocaten, een eed van getrouwheid op de constitutie, omschreven met toevoegingen als hierboven. Ik maakte een groot bezwaar tegen die eed, niet, omdat ik kwalijk voldaan was over de bevestiging van de soevereiniteit aan de zogenaamde Staten van Holland en West-Friesland, en over de onbepaaldheid van wat het stadhouderschap toch eigenlijk was of zijn moest, maar omdat ik

wist, dat het gouvernement geen kracht meer had om zich staande te houden of die het getrouw waren, te beschermen. Ik voorzei ten hove, dat ik er het slachtoffer van stond te worden, omdat ik alleen, die de eed schroomde te doen, hem zou houden. Maar men beschouwde dit als hersenschimmen.'[764] Hier lijkt geen ziener, maar een voyeuristische betweter aan het woord te zijn, die met de kennis van achteraf een voorsprong op de loop der geschiedenis heeft willen nemen.

Op dinsdagavond 31 maart vertrok hij per schip naar Groningen. Het was slecht weer, er stond een felle tegenwind en het mistte. Pas op donderdagmorgen arriveerde hij in Lemmer en, na nog een derde slapeloze nacht, op vrijdag in Groningen. Daar nam hij ijlings zijn intrek in De Nieuwe Munster, in een akelig hok dat hem om meerdere redenen niet beviel. Wat hem in het hoge noorden op de been hield, waren geruchten over Pruisische troepen die, net als in 1787, het stadhouderlijk gezag te hulp zouden snellen. 'De tijd van herstel spoedt op arendsvleugelen aan,' berichtte hij zijn vrouw nog vanuit Groningen, en 'alles spant intussen samen om beide partijen hier te overtuigen van een spoedige omwenteling. Men verwacht die al over een paar dagen. Houd derhalve moed!'[765] Tot driemaal toe schreef hij haar, zonder levensteken van haar te ontvangen: 'Mijn hart is vol angst wegens het uitblijven van alle tijdingen van u.'[766] De man die geacht werd vrouw en kinderen te ontvluchten hoopte op een gelukkige hereniging met haar en de 'lieve telgjes', op wier wangen zij hém moest kussen.[767] Zo vereenzelvigde hij zich met zijn kinderen, maar het akelige hok riep in het geheel geen dierbare herinneringen aan zijn Haagse woonkamer op. Hij had eigenlijk zijn intrek willen nemen in een logement, dat 'Het Parlement van Engeland' heette en hem warm was aanbevolen door 'twee mensen die hier geboren zijn'.[768] Het bleek niet te bestaan, wat een extra aanleiding voor zijn vrouw vormde om hem op het hart te drukken: 'Wees toch voorzichtig en vertrouw geen mens! Zelfs niet wie u de beste voorkomt. Stort uw ziel alleen voor God uit, die machtig en te vertrouwen is!'[769] Haar verstandige raad niet opvolgend,-hij was er nog niet eens van op de hoogte-, vertelde hij haar, hoe hij in De Nieuwe Munster was beland: 'Dus heb ik het eerste het beste waar mijn kruier en wegwijzer mij heen wilde brengen, moeten proberen, en dit is De Nieuwe Munster, waar ik ternauwernood een vertrekje met twee bedsteden heb gekregen, zonder enige meubels behalve twee stoelen en een onbruikbare tafel. Ook moet ik mij laten welgevallen dat er 's nachts nóg ie-

mand slapen zal en dan is er ook nog inkijk door vensters op het portaal. Ik moet dit verdragen om de nacht door te komen, want de stad is vol vreemdelingen, maar ik hoop morgen een ander verblijf te zoeken, waar ik tenminste in een hokje alleen kan zijn.'[770] Dat vond hij voorlopig niet, want pas op 11 april berichtte hij aan zijn vrouw, dat hij bij 'burgermensen' zijn intrek had genomen, 'minder kostbaar en in alle opzichten beter dan een openbare herberg, en ik ben er tamelijk goed aan toe. Ik ontvang dagelijks bezoeken van al de voornaamste en beste mensen van deze stad, academie en provincie, en word met een achting behandeld die ik mij in mijn tegenwoordige toestand niet had durven voorstellen. Maar wat moet ik hier? Wat voor genoegen verschaft mij dit alles, terwijl mijn hart in het onzekere is over u en mijn huis?'[771] Hij liet zich tegenover haar niet op zijn goede contacten voorstaan, terwijl zij in de 'voornaamste en beste mensen van deze stad' een grotesk contrast met het financiële geboefte zag, dat bij haar in de gedaante van schuldeisers de deur platliep. Toen hij haar ook nog eens vertelde, dat een schilder had gevraagd hem te mogen portretteren, was ze bang voor zijn seigneurale manier van optreden in Groningen. Hij kon wel mooi beweren, dat behalve 'geleerden en voorname lieden' ook 'welmenende burgers en zelfs ambachtslieden' hem opzochten om 'naar hun vatbaarheid' met hem van gedachten te wisselen, 'hun gevallen te vertellen en raad te ontvangen', maar wie anders dan de beroemde Bilderdijk zou dat portret moeten betalen?[772] Dus confronteerde ze hem met de harde realiteit: 'Wat mij en mijn kinderen aanbelangt, zo de schulden betaald zullen zijn, zal niets of weinig overblijven. Zo keer ik tot een staat terug van wel geen finale armoede, maar erger dan ik heden kan schrijven. Elke dag levert mij nieuwe verdrukking. Had ik nu huwelijkse voorwaarden gekend, dan kon ik anders handelen. Ik ontdek dagelijks nieuwe schulden, die u in het geheim gemaakt heeft, en ik kan ze al berekenen op f 14.000,- à f 15.000,-. Waar moet dat naar toe, en wat toch heeft u met dit alles gedaan?'[773] Dat soort vragen hoorde hij haar liever niet dan wel stellen.

In de eerste week van april was het bijzonder onrustig in Den Haag en andere steden. De Provisionele Representanten namen officieel de *Judices Territoriales* aan, zodat zonder al te veel omslachtige procedures inwoners van de Bataafse Republiek konden worden verbannen. Speciaal indien men van hen 'pernicieuze' maatregelen te duchten had, waartoe Oranjegezinde regenten van zins waren, wilde men

oproer snel de kop in kunnen drukken.[774] De oude Izaac Bilderdijk durfde zijn zoon te Groningen niet goed te schrijven, maar besloot dat toch in het Latijn te doen. Hij verwachtte onheil uit een hoek, waarvan zijn zoon nu juist alle heil verwachtte, zo blijkt uit zijn brief van 7 april 1795, waarin hij zijn vaderlijk hart luchtte: 'Neem van mij aan, dat er een groot verdriet aan mij knaagt, omdat u niet weet waarheen u zich moet begeven, daar de troepen der Pruisen de gehele streek ginds bezet houden. Ik vrees, dat u de weg zal worden afgesneden en dat de plek, waar u nu bent, niet een voldoende veilige of geschikte wijkplaats zal zijn.'[775] Met de wijsheid van een door de klassieken gevormde burger wilde hij zijn zoon geruststellen over zijn eigen lot en dat van hun gemeenschappelijke dierbaren: 'Wij varen hier wel in zoverre wij kunnen, nu het ons niet vergund is in zoverre wij willen.'[776] Bilderdijk deelde het politieke inzicht van zijn vader over het gevaar van een Pruisische bezetting niet, maar wel diens onzekerheid over zijn uiteindelijke bestemming. Kon hij wellicht in Groningen blijven? Zijn analyse van de situatie liet die mogelijkheid open: 'Omdat de aanschrijving over mij uit Holland is aangekomen, leek het erop dat ook deze provincie overeenkomstig het vonnis voor mij gesloten zou worden. Maar de vrede, vereniging, verwisseling van de Franse en Pruisische macht en het wegtrekken van de eerste en het naderen van de laatste, met alle gevolgen die zoiets voor een stad als deze onvermijdelijk met zich meebrengt, schijnen de uitvoering van het besluit verhinderd of buiten werking gesteld te hebben. Althans, er is mij tot nu toe niets van aangezegd. Als het gebeurt, zou ik niet weten waar ik naar toe moet.'[777] Zijn vrouw moest zich vooral geen zorgen maken: 'Treur niet,' zo bemoedigde hij haar, 'maar hef uw hoofd blij en gerust omhoog. De rol die kwaadaardigen nog kunnen spelen duurt kort, en dan zullen wij God eindelijk mogen danken voor een volledige redding en (wat we nog nooit gehad hebben) voor een gerust leven.'[778] Als zij met elkaar wilden schrijven, kon Catharina het beste haar brieven sturen naar meneer *Ideman, te Groningen*, er een omslag om heen doen en daarop als adres *De heer Bosch, eerste commies van de posterij te Groningen* vermelden.[779] Van deze regeling onder couvert maakten meerdere personen gebruik, onder wie Gerrit Outhuys en Pieter Uylenbroek.

In deze eerste helft van april vond Bilderdijk genoeg tijd en gelegenheid om zich aan de uitgave van zijn *Treurzang van Ibn Doreid* te wijden. Zo vroeg hij zijn jonge vriend, of deze het hele manuscript met

aantekeningen had ontvangen. Via zijn 'broer' met wie Bilderdijk zijn zwager, notaris Elter, of Izaac bedoelde, moest Outhuys inmiddels in het bezit van de treurzang zijn, waarvan de ontbrekende voorrede en aanvullingen op de noten rechtstreeks naar hem onderweg waren.[780] Het lijkt op het eerste gezicht ongelofelijk, dat Bilderdijk zich als onvrijwillige balling met literair werk bezighield, maar het lukte hem de laatste hand aan de treurzang te leggen, omdat hij in deze omstreeks 845 na Christus geboren Arabier een vrijwillige balling zag en hij er zelf over had nagedacht om zich als arts in Perzië te vestigen. In het verlengde van Boëthius' lijdzaamheid is de treurzang van Ibn Doreid een lofzang op een stoïcisme, dat zijn weerga niet kent:

> Ja, stortte zelfs 't heelal, vanuit zijn as gewrikt,
> Op dezen schedel neer, mijn ziel bleef onverschrikt.[781]

Deze historische figuur had één ding niet met Bilderdijk gemeen en dat was zijn grote rijkdom. Waar hij zich ook vestigde, in Jemen, Basra of Oman, steeds ging het hem in financieel opzicht voor de wind. In Bagdad werden zijn bestuurlijke kwaliteiten door de kalief zo hoog gewaardeerd, dat hij tot zijn dood op hoge leeftijd (Ibn Doreid werd 90 jaar oud) maandelijks 50 goudstukken ontving.[782] Men kan in hem een rijke zwerver ontwaren, die het leven als een tranendal ervoer. Onder het alles bedekkende woestijnzand school een bodem die vruchtbaar was voor romantische onvrede, waar het bijvoorbeeld achtergelaten of gestorven kinderen betreft:

> Het grievende gemis der dierbaarste aller panden
> verteert me, als kolen vuurs, in 't diepst der ingewanden.[783]

en voor een door onderlinge verdeeldheid ingegeven verharding van standpunten, zonder welke het een bestuurder of Oranjegezinde regent niet gegeven was goed te functioneren:

> 'k Ben alsem voor den haat, en honing voor mijn vrinden,
> Voor wie me ontzien gedwee, verhard voor kwaadgezinden.[784]

Het zich verhardende gemoed van Ibn Doreid, alias Bilderdijk, mocht dan met het stoïcijnse gedachtegoed strijdig zijn, toch deed het zich in zijn werk voor en liet de oorzaak daarvan zich wel raden. Dien-

overeenkomstig heeft het verdriet in deze treurzang iets verbetens, alsof er een onherstelbaar kwaad is geschied. De dichter geeft daar uitdrukking aan, niet met een slechts toegeknepen keel, maar met een keel die 'door het verdriet verworgd en verwrongen' is[785] Romantisch is ontegenzeggelijk ook de vereenzelviging van Bilderdijk met Ibn Doreid: 'Ik ben een man die de ondeugd fier veracht, zijn eigen waarde kent, en vlekkeloos zal bewaren.'[786] Zijn eerder universeel dan Romeins geïnterpreteerd begrip van eer krijgt hier een Arabisch tintje.[787] De overheersende toon is echter die van een wijze wereldburger, niet wezenlijk verschillend van die van een moderne Europeaan of kosmopoliet:

> 'k Heb 's warelds loop gezien en acht op 't lot geslagen,
> Thans kenne ik 't, als een kleed, aan 't lichaam afgedragen.
> Waar 't blind geluk ontbreekt, zinkt wijsheid macht'loos neer
> En waar het toeval 't wil, stijgt dwaasheid boven de eer.[788]

Het is de gelaten toon van een postmoderne christen die in navolging van *1 Petrus 1:24* en *Psalm 103* na een lang en arbeidzaam leven vaststelt: 'Het mensdom is de dood ten voedergras geboren.'[789] Men zou er onder een anachronistische verwijzing naar het requiem van Brahms haast een eigen versie van Bilderdijks uitvaart in kunnen lezen.

De *Treurzang van Ibn Doreid* verdient het om nog meer redenen dan van romantische, filosofische, deels religieuze en autobiografische aard onder de aandacht van een modern lezerspubliek te worden gebracht. Bilderdijk noemde zijn gedicht niet voor niets een 'gedenkteken van één der gewichtigste ogenblikken mijns levens'.[790] Waarom zou men er dan en bagatel aan voorbijgaan? Kollewijn hekelde de pose van een in zijn werkzaamheden opgeschrikte balling, die Bilderdijk in zijn voorrede aannam. Hij had de treurzang al voltooid en zat in Den Haag de voorrede met voetnoten te schrijven, toen er waarachtig aan zijn deur op de Prinsengracht geklopt werd en het noodlot ineens toesloeg: 'De voorrede, waarvan zo-even sprake was, werd door Bilderdijk niet geheel voltooid. Het moest de schijn hebben, of hij midden in zijn werk door het bevel om het land te verlaten, was verrast.'[791] Schijn? In zijn voorrede, die op 25 maart nog niet af was, gaf hij vorm aan wat hem sindsdien in werkelijkheid was overkomen. Met de nodige egards jegens Gerrit Outhuys en een al te gezocht

(maar voor hem niet ongewoon) excuus voor zijn eigen tekortkomingen vervolgde hij: 'Tot zover had ik deze voorrede op schrift gesteld, toen een aanzegging vanwege de Provisionele Representanten van het volk van Holland (zo noemen zij zich, die in dit gewest thans regeren) mij verplichtte om mijn woonplaats binnen 24 uur en mijn gehele vaderland binnen acht dagen te verlaten. Gereed aan dit bevel te voldoen, moet ik afbreken en de bezorging der uitgave van mijn dichtstuk aan een andere hand overlaten. Gelukkig, zo de slechtheid van mijn geschrift (vooral in de aantekeningen) mijn werk niet, gelijk ik vrees, op verscheidene plaatsen onleesbaar maakt en daardoor onoverkomelijke moeilijkheden voor hem veroorzaakt, wiens vriendschap zich wel edelmoedig met die lastige arbeid wil beladen.'[792] Bij de tweede druk van deze treurzang in 1808 zou Outhuys ervan langs krijgen, maar in 1795 was hij het enige aanspreekpunt van Bilderdijk. Samen spraken zij opnieuw over de moeilijkheid om Arabische metaforen in het Nederlands te vertalen. Een uitdrukking als 'een gewaarschuwd man telt voor twee' luidt in het Arabisch 'een man verklaart zwaard en boog tot metgezellen'. Bilderdijk maakte daarvan: 'Steeds zal mijn metgezel een slagzwaard zijn.'[793] Hoe zou een Arabier op zijn beurt Nederlandse uitdrukkingen vertalen? Dat vroeg hij zich openlijk af, waarna hij het niet laten kon in één zin, als in een nationaal dictee, zoveel mogelijk lastig te vertalen uitdrukkingen te stoppen: 'Ik heb dikwijls de kat de bel aangebonden, wanneer de beer los was, en zoveel vuistlook gegeten, dat de ogen mij overliepen, maar nu mag een ander Govertje de voorste wezen.'[794] Als stelregel hanteerde hij, dat men Arabische metaforen of 'verbloemingen' niet naar onze smaak diende te vertalen, maar naar die van de oosterse gebruikers. Hoe gewoner de gebruikswaarde van een in Nederlandse ogen excentrieke metafoor is, des te meer zal men zijn smaak moeten kuisen, 'waardoor men deze aardigheden voor wezenlijker schoonheden, bij welke zij niet paren, leert achterstellen.'[795] In modern taalgebruik is 'paren' hetzelfde als 'matchen', dus Bilderdijk bedoelde dat ook Nederlandse poëzie gelijkenissen duldt, 'maar eerst moet een gelijkenis gemeenzaam worden in een taal om er zonder stoting een vernoeming of *antonomasia* van te kunnen maken'.[796] Als Ibn Doreid de ogen van een meisje met de ogen van een jonge steengeit vergelijkt, kan men daarom maar het beste van 'weelderige' ogen spreken.[797] Door de stand van de zon kan het kleurgebruik tussen Arabieren en Nederlanders sterk afwijken, of mankeerden eerstgenoemden iets

aan hun ogen? Hoe kon koning Salomo over 'grijze' amandelbloesems spreken, terwijl die toch al eeuwenlang een rode weerschijn hebben? Werd het Bilderdijk of Gerrit Outhuys te gortig om op zulke vragen antwoord te geven, dan was er een andere benaderingswijze geschikt om de lezer toch in het juiste milieu te doen belanden: 'Wat zal ik bij zulke geweldig opgeworpen zwarigheden doen? Ze laten liggen, tot ze vanzelf verstuiven!'[798]

Bilderdijk verontschuldigde zich voor zijn vertaling op een originele manier door de mogelijkheid niet uit te sluiten, dat de wijn van Ibn Doreid door het overgieten verschaald zou kunnen zijn, maar hij hoopte, 'dat de minste geur die er nog van is overgebleven, zijn oorspronkelijke voortreffelijkheid onbetwist zou laten'.[799] Hij was duidelijk onder de indruk van de Arabische cultuur, waarvoor hij zijn bewondering niet onder stoelen of banken stak. Vóór hem was de islamitische cultuur vanuit het perspectief van de kolonisator aan bod gekomen in Onno Zwier van Harens *Agon, sulthan van Bantam* (1769), zij het vermengd met hoogst persoonlijke bijbedoelingen van de schrijver. Bilderdijk, onder verwijzing naar de 'grote' Albert Schultens, trachtte zowel de islam als de Arabische cultuur zo zuiver mogelijk te bestuderen.[800] In het Nederland van nu zou hij geporteerd voor de multiculturele samenleving zijn. Hij zou van islamitische asielzoekers integratie in plaats van assimilatie in de moderne samenleving verwachten, omdat hun minimaal van het christendom afwijkende godsdienst het kwaad van het veelgodendom had uitgeroeid. Anders dan hindoes pasten mohammedanen om die reden in de westerse cultuur.[801] Hoe dan ook,-over Bilderdijk en de islam is het laatste woord nog niet gesproken-, de *Treurzang van Ibn Doreid* bevrijdde hem van een al te nadrukkelijk neoclassicistisch georiënteerd kunstenaarschap, bereid als hij was de Grieken tot op zekere hoogte tegen de Arabieren in te wisselen. Rondwandelend over 'onze aardbol', dus over eng nationale grenzen heen kijkend, had hem 'bij de mindere en onvolmaakte kunst der oosterlingen hun nog veel heter gevoel en verbeelding niet koud kunnen laten'.[802] Voor hun godsdienst had hij ook op onderliggende punten respect, wat bijvoorbeeld tot uitdrukking kwam in deze regels uit de treurzang, waarover een ongeoefende lezer misschien te gemakkelijk heen zou kunnen lezen:

> 'k Beproefde, 't geen de jeugd een sterv'ling doet verwerven,
> Maar 't is verdienste alleen die overblijft na 't sterven.[803]

Als er iets niet voor een christen overblijft, nadat hij is overleden, is het in Bilderdijks ogen 'verdienste'. Hij verdroeg dus node een religieuze overtuiging, die volgens *Soera 2:62* en *2:82* haaks op de zijne stond en wél een positief punt van verdiensten maakt, zoals hij ook in de kledingvoorschriften van de profeet Mohammed een voor de man heilzame werking ontdekte.[804] In het land 'van mest en mist, van vuile, koude regen' ervoer menigeen onweer anders dan in Arabië.[805] Gewend als Bilderdijk aan het Hollandse klimaat was, waarvan *Angst* en *Mijmering* getuigen,[806] kon hij toch zijn gehechtheid aan het 'doorsijperd stukse grond' laten varen voor een hete woestijn. Daarboven pakten zich onweerswolken samen, die hij plastischer dan al zijn tijdgenoten beschreef:

> Ja, drijve een zwang're wolk, bevrucht met zomerregen,
> Uw landstreek over 't hoofd, uit Jemen afgezegen,
> En breî zij arm en schoot door 's hemels ruimte heen,
> Totdat zij de avondkim en d'uchtend hechte aaneen!
> Dan blaze de oostenwind de door heur ingewanden
> Verspreide vlamstoffe aan, en doe de lucht ontbranden
> En 't murm'len van zijn stem wekk', gonzende af en aan,
> Den donder uit zijn slaap om rat'lend op te staan!
> Dan joele't in heur' schoot, als uitgebreide troepen
> Van kemels, die elkaar van verre tegenroepen
> En 't aardrijk dav'ren doen van 't onbestemd geluid,
> Dat met verscheiden' toon op rots en rotskloof stuit![807]

Denkend aan die onweerswolken zou men hem gemakkelijk van 'gezwollenheid' of retorisch taalgebruik kunnen beschuldigen. Wie zijn gedachten daarover laat gaan,-en Bilderdijk deed dat in De Nieuwe Munster te Groningen-, verraadt wat hij heimelijk denkt. Maar hij zou niet zo negatief over zichzelf of het taalgebruik van oosterlingen moeten denken. 'Gezwollenheid' heeft iets subjectiefs, als men beseft, 'dat het lijf van een rustige os niet gezwollen is, hoewel om bij lange na de helft zijner grootte niet te bereiken, een kikvors zich opblaast'.[808] Pas als een kikvors zich verbeeldt een os te zijn, of als een westerling zich ongeremd aan de verbeelding van een oosterling overgeeft, ontstaat er 'gezwollenheid': 'Wanneer wij, in westerse luchtstreken geboren, in westerse zeden en gewoontes opgevoed, en met de koelbloedige aard, die ons eigen is, een ontleende spraak be-

zigen, ons ontleende gedachten voorstellen en op deze wijze door een navolging van wat ons niet eigen is, dichters zijn, ofwel ons met een ons onnatuurlijke verhitting en verwildering van verbeelding, door het vergaderen van beelden of gevoelens, ons vreemd, tot een soort van poëtische dronkenschap laten vervoeren, waarin wij tot onzin vervallen, of tenminste de onzin nabijkomen, dan, ja, dan pas worden wij gezwollen.'[809] Laat men zo'n diagnose niet te gauw in het Westen stellen, want dan verwart men zijn eigen koelheid of onvermogen met de warmbloedige natuurlijkheid, waarmee een oosterling zich uitdrukt: 'Wanneer de natuur, hoe ruw zij ook is en hoe stout of oneigenlijk zij zich ook uitdrukt, haar eigen taal spreekt, die het hart om zich verstaanbaar te maken aan de door de zintuigen verrijkte verbeelding toetst, dan mag die taal de ongevoelige, de koele, de ongeroerde verwonderen en als wartaal voorkomen, omdat hij haar voor zich onbegrijpelijk vindt, maar zij zal altijd waarheid bevatten en dus altijd schoon en verheven zijn.'[810] Wie zich qualitate qua aan het taalgebruik van oosterlingen ergert, is volgens Bilderdijk verkeerd bezig (waarmee hij de lezer indirect wil vragen hem zijn exuberante expressies niet kwalijk te nemen). Ergert men zich aan het overdreven taalgebruik van hem, de vertaler van Ibn Doreids treurzang, ja, beschuldigt men hem in de bestraffendste zin van retoriek, dan loopt men met niets anders dan zijn eigen 'ondichterlijk gestel' te koop. Dan toont men op een Hollands bekrompen wijze geen enkel gevoel voor poëzie te hebben, terwijl dat telkens weer de 'vuurslag' blijkt te zijn waarmee de ware dichtersgeest wordt 'ontvonkt'.[811] Hier tracht Bilderdijk zich rekenschap te geven van zijn opvattingen over de kunst van het vertalen uit het Arabisch in het algemeen en van zijn opvattingen over literatuur in het bijzonder, die psychologisch uitmonden in de weerlegging van een veelgehoorde aanklacht tegen hem: zijn poëzie maakt op anderen een retorische indruk. Het is net alsof hij zich in het voorjaar van 1795 dubbel in de verdediging voelde gedrongen, nu hij zowel als Oranjegezinde advocaat en als nationale dichter het vaderland moest verlaten.

Achteraf zou blijken, dat de *Treurzang van Ibn Doreid* de meeste drukfouten van al zijn dichtbundels bevatte: 'Onuitsprekelijk is het ongenoegen, dat ik daarvan heb gehad.'[812] Bilderdijk wilde dat Gerrit Outhuys niet kwalijk nemen, maar hij stelde wel vast, dat zijn jonge vriend 'bij al zijn goede wil' niet de accuratesse van een 'geoefende corrector' bezat. Dat hoefde niemand zich persoonlijk aan te trekken,

want 'zeker is ook deze bekwaamheid een gevolg van bedrevenheid en niet van geestvermogens'.[813] Vermakelijk zijn de voorbeelden die hij van 'drukfeilen' geeft, waaronder die van 'wrensen', wat 'bronstig gehinnik' betekent, dat een drukker in 'wensen' veranderde, hoewel het *'t wrensen van een teelzieke hengst* betrof. Afgezien van de tweede druk der *Treurzang van Ibn Doreid* permitteerden drukkers zich de grofste inbreuk op zijn rechten, zoals het bekorten van lange regels om niet rechts, binnen een denkbeeldige kantlijn, woorden tussen twee regels te hoeven wegmoffelen. Zij verwisselden 'ter vermijding van die ongelegenheid in een aantal mijner verzen de lange woorden met kortere (of die minder letters behoefden), wel verkuist, als daarbij de maat volgens hen goed en de zin zo ten naaste bij bewaard bleef, en met grote verwondering zag ik naderhand in mijn werk verzen die ik nimmer had kunnen schrijven, voor de mijne doorgaan.'[814] Nee, met correctoren en drukkers had Bilderdijk doorgaans weinig op, maar in geval van Gerrit Outhuys maakte hij toch graag gebruik van diens diensten. Niemand kon beter als een trait d'union tussen hem en Uylenbroek fungeren dan zijn jonge vriend, die als arabist hem voor fouten in de voorrede behoedde. Tegelijkertijd kon men hem opdrachten verstrekken, waarvoor enige vertrouwelijkheid volstond. Zonder diepgaand over de relatie met zijn vrouw te hoeven uitweiden, kon hij hem belasten met de losse toevoeging van een 'silhouettekening' van Catharina aan de eerste uitgave van de treurzang. Boven haar en profil afgebeelde gezicht moest 'aan mijne egade' staan, daaronder een Latijns citaat dat op de vrouw van Ovidius betrekking had: 'Zij doorstond het de echtgenote van haar verbannen man te zijn.'[815] Het Latijnse woord voor 'doorstond' laat de vertaling 'volbracht' niet toe, ofschoon dat overduidelijk wel de bedoeling was, terwijl de vertaling van 'esse' correct en toch minder geslaagd dan het hypothetische 'blijven' scheen. Aan de ene kant wees niets erop, dat hij moeite met een gezinshereniging zou hebben, [816] aan de andere kant wees de *losse* toevoeging van Catharina's portret aan zijn treurzang op een minder hechte band tussen hen beiden: er werd bij voorbaat al rekening gehouden met de mogelijkheid haar portret uit onverkochte exemplaren te verwijderen.[817] Nu kan het ook om technische en financiële redenen onmogelijk voor de uitgever zijn geweest om haar portret vooraan in het boek af te drukken, zoals evenmin valt uit te sluiten dat Catharina zelf aanvankelijk bezwaren tegen haar portrettering in een treurzang had, hoe dan

ook, Isaäc da Costa vatte haar afbeelding als een stille wenk in plaats van lofspraak op. Hij geloofde met andere woorden, dat Bilderdijk oprecht naar gezinshereniging streefde, al was wegens zijn gedwongen vertrek uit Den Haag een grond voor de klacht van 'moedwillige verlating' gelegd.[818]

Op de vraag van zijn vrouw hoe hij zijn schulden tot f 15.000,- had kunnen laten oplopen, leek hij in zijn brieven aan Uylenbroek antwoord te geven. Pas op 18 april ontving hij haar brief van 6 april, waarin ze hun hele financiële situatie aan hem uitlegde. Tot die tijd oefende hij zich in een mogelijk antwoord op haar vraag door aan Uylenbroek te verklaren, dat zijn gedrag allesbehalve morele zelfrechtvaardiging behoefde: 'Mijn gedrag zal ik noch voor u in deze regels, noch elders verdedigen. Als het zichzelf niet verdedigt, zijn recht en waarheid mij toch liever dan mijn eigen rechtvaardiging.'[819] Nu kon hij zich niet op zo'n verheven standpunt stellen zonder enigszins concreet te worden. Vandaar dat hij twee bedragen aan zijn vriend noemde, ten eerste een bedrag van f 40.000,- dat zijn 'pretensiën' of oninbare vorderingen betrof en ten tweede een bedrag van f 34.000,- dat logischerwijs zijn eigen schuld aan derden zou moeten betreffen: 'Ik ben in Holland helemaal geruïneerd (iets anders kan ik mij niet voorstellen), en van de f 40.000,- die ik in mijn praktijk heb uitstaan, zal in deze dagen van algemeen geldgebrek, trouweloosheid en kwaadwilligheid misschien weinig te innen zijn, als men overhaast te werk zou moeten gaan. Ik beschouw dus alles als weg, en zoveel jaren van dag en nacht werken als verloren. Gelukkig dat ik niet bang hoef te zijn dat iemand tekort zal komen, zelfs als er geen penning van binnenkwam, als ik mijn handen maar weer vrij heb en als er maar vrede komt, zodat ik schikkingen kan maken over goederen en inkomsten die nu in vijandelijke handen zijn. En die tijd is ongetwijfeld dichtbij. Mij heeft deze oorlog f 34.000,- aan bankroeten, wanbetalingen en gederfde inkomsten gekost.'[820] Het tweede bedrag betrof echter geen totaalbedrag van zijn schuld aan derden,-waardoor na een eenvoudig rekensommetje zijn zelfgerustheid verklaarbaar zou zijn-, maar een nadere invulling van het eerste bedrag, namelijk dat gedeelte van zijn 'pretensiën' dat wegens *politieke* redenen oninbaar was. Dat maakte het voor een buitenstaander, zoals zijn eigen vrouw kennelijk was, buitengewoon moeilijk om zicht op de ware omvang van zijn schuldenlast te krijgen. Hij vergeleek zelf in zijn bespiegelingen daarover appels niet met peren, maar met klokhuizen.

aan myne

EGADE.

Het silhouet van Catharina Bilderdijk-Woesthoven in 1795

Inmiddels had hij onderdak gevonden bij 'burgermensen', zoals hij zijn vrouw had laten weten. Hij bracht bijna vier weken door bij dokter Fellinga, over wie zijn broer Izaac zo'n tien jaar later zeer ongunstige mededelingen zou doen. Bilderdijk roemde diens gastvrijheid, waardoor het hem mogelijk was mensen aan huis te ontvangen, zoals mevrouw Gerlacius. Hun orangistische instelling hadden zij gemeen, daarnaast steunden zij hem financieel. Dokter Fellinga noemde hij zijn 'vertrouweling', mevrouw Gerlacius zijn 'hartsvriendin'.[821] Met hen kon hij hardop over 'wonderlijke berichten uit Holland' van gedachten wisselen. Zouden die soms het stilzwijgen van zijn vrouw en kinderen kunnen verklaren? Hij schreef daarover aan Catharina: 'Wonderlijke berichten uit Holland vervullen mij met nog meer zorg over dit stilzwijgen. Acht u de post te onveilig, schrijf dan toch, schrijf bedekt, ja, schrijf niets, maar dat ik tenminste uw hand zie, want wat anders kan mij in deze toestand evenveel bemoedigen? Jazeker, ik zit hier nog steeds op de paspoorten te wachten, zonder welke ik niet verder kan, en mijn verblijf hier is immers helemaal nutteloos voor mij. Zijne Hoogheid (zegt men) is in Hamburg. Hem daar te ontmoeten zou een bijzonder voorrecht voor mij geweest zijn. Maar hoe ongedurig mijn verlangen mij ook maakt, ik kan niet verder, bij gebrek aan papieren die ik immers al acht dagen geleden had kunnen, had moeten hebben. Waar ligt dit aan? Ach lieve, onderzoek dit, en als degenen die daartoe de opdracht hebben, nalatig blijven, zie dan wat u kunt doen voor de uitvoering.'[822] Zelf had hij ook een paspoort in Groningen aangevraagd om aan het decreet van de Provisionele Representanten te voldoen, die vanuit Den Haag op zijn vertrek uit de Bataafse Republiek bleven aandringen. Hij overwoog zich desnoods zonder pas en vergunningen naar Emden te begeven, op een speciale boot, met de witte vlag van iemand die stateloos is, en een trompetter staande op de voorplecht om zijn komst aan te kondigen. Half april stond hij te trappelen om zich bij de prins in Hamburg te vervoegen, die daar overigens in het geheel niet was.[823] Een zeker bureaucratisch ontzag en de kostbaarheid van zo'n onderneming weerhielden hem ervan om aan dat ondoordachte plan uitvoering te geven. Zijn gastheer en hartsvriendin zullen het hem naar alle waarschijnlijkheid ook hebben afgeraden. Pas op 25 april gaf de Franse generaal Macdonald hem de vereiste reisdocumenten, maar nog talmde Bilderdijk met zijn vertrek. Op 6 mei werd hem vanuit de Groningse municipaliteit, zoals sinds kort de gemeenteraad heette, de

wacht aangezegd: hij moest binnen 24 uur de stad verlaten. Daar zat hij helemaal niet mee, integendeel, hij had dat klusje wel in 24 minuten willen klaren, schamperde hij tegen zijn vrouw, indien de autoriteiten hem maar wat meer ter wille waren geweest.[824] Op 8 mei vertrok hij dus noodgedwongen uit Groningen naar Delfzijl, van waaruit hij een dag later per schip naar Emden zou afreizen. Zijn feitelijke ballingschap uit de Bataafse Republiek ving met andere woorden eerst op 9 mei 1795 aan.

Waarom talmde Bilderdijk in de drie weken daarvóór zo lang met zijn vertrek? Hoopte hij nog steeds op een snelle terugkeer naar Den Haag, waar de restauratie van het stadhouderlijk gezag eerder een kwestie van dagen dan van weken was? Nu eens leek dat inderdaad het geval te zijn en dan verzocht hij zijn vrouw onmiddellijk naar de prins te gaan, wanneer die eenmaal in Den Haag gearriveerd zou zijn, en hem in een persoonlijk onderhoud indringend over haar mans situatie te informeren, 'want ik kan niet terugkomen, tenzij op satisfactoir rappel van de Staten van Holland of op speciale rekwisitie van Zijne Hoogheid, en dan wil ik er meer vanaf weten. Enfin, zie maar, hoe u dat aanpakt. Als alles ten ergste loopt, is het om een kwade drie maanden te doen.'[825] Dan weer schatte hij de toestand somber in, speciaal waar het de stad Groningen betrof. Aan zijn zwager schreef hij op 18 april: 'De patriotten staan hier tegen de Oranjegezinden als tien of twaalf tegen één, anders dan in de Ommelanden: daar is alles dol op Oranje en aan het gisten.'[826] Op 1 mei was zijn stemming nauwelijks minder somber: 'Hier intussen leef ik voort, gefêteerd door geleerden, staatslieden, afgezette regenten, kunstenaars enz., half vermoord door ontelbare vragen naar de hoop op verandering, die ik (zo meent men zeker te weten) wel uit Holland meegebracht moet hebben, en kwel mij met de zotten, zowel hier als in Den Haag, alsof ik aan mijn eigen kwellingen niet genoeg had.'[827] Bij de snel wisselende krijgskansen hoorde een opgewekte mededeling aan zijn vrouw: 'De kwartieren voor de Pruisen zijn hier tegen half mei gereed. Zij hebben al bezit van Coevorden genomen. En de Fransen trekken zich terug.'[828] Afhankelijk van zijn gemoedsstemming deed hij al of niet pogingen om de stad te verlaten. Zo schreef hij op 1 mei aan zijn zwager: 'Ja, ik dacht te vertrekken, ik had al een schuit gehuurd, die mij voor 20 dukaten te Hamburg zou brengen, maar de schipper kwam mij een uur voor de afvaart de reis afzeggen. Sindsdien heb ik een massa pogingen gedaan om weg te komen, maar al-

les tevergeefs. Men zegt, dat het maar gelukkig is, dat ik aan het gevaar ontsnapt ben waaraan de gemelde schipper mij, bedoeld of onbedoeld, zou hebben blootgesteld. Men dwingt mij hier te blijven bij de tegenwoordige stand van zaken, want de Elbe is door een fort van de Engelsen onbevaarbaar en de reis over land is hoogst gevaarlijk blijkens het lot van enige Groningers (van wie er één per vergissing opgehangen is, en twee gevangen en weggevoerd zijn).'[829] Aan zijn vrouw schreef hij 'na veel sukkelens' weer in Groningen terug te zijn en daar vrede mee te hebben. Hij had vergeefs geprobeerd via Zoutkamp en Winschoten uit de stad weg te komen, maar betreurde achteraf niet, dat hem dat mislukt was.[830]

Afgezien van de politiek en militair complexe situatie waarin hij zich bevond, waardoor hij het land niet verlaten kon, of hij wilde of niet, werd hij vooral geplaagd door verontrustende berichten van het thuisfront. Zijn vrouw legde hem gedetailleerd uit, hoe slecht zij er in financieel opzicht voorstonden, waardoor hij zich schuldig voelde en besefte van de nood een deugd te moeten maken door in het buitenland voor zijn gezin de kost te gaan verdienen. Van dat besef gaf hij besmuikt aan zijn zwager blijk: 'Ach lieve broer! Wat zegt het weinig in tijden van smart, als men wat beweging en opzien in de wereld baart. Hoe weinig troost of afleiding zelfs levert mij het gunstige oordeel op, dat men in het algemeen over mij toont te hebben! Soms maakt men daar toch nogal veel werk van. Wat mij betreft, ik heb er nooit veel waarde aan gehecht, maar nog te veel, dit merk ik, en nu is dit alles voor mij zo laf, zo smakeloos! En mijn werk thuis! Uw gulle, hartelijke brief lucht mijn hart daarover wat op, maar kan ik nalaten mijn vrouw en kinderen mee te dragen op het hart? En dat terwijl het zoeken van een bestaan in andere landen mij onmogelijk wordt gemaakt?'[831] Voor wie onder de erfzonde gebukt ging, was 'schuld' allereerst een religieus beladen term, die nu ook nog eens met een financiële en morele last werd verzwaard. Dat hij Samuel Elter vertrouwelijk schreef, hing deels met zijn financiële situatie samen. Zo 'geldloos en koud' ging het er in Amsterdam niet aan toe, of er was wel degelijk van bijstand sprake, van *familiale* bijstand wel te verstaan, want zijn vriend Pieter Uylenbroek had op het allerlaatste ogenblik van een uitgave van de *Treurzang van Ibn Doreid* afgezien. De Haagse uitgever Jacobs de Agé werd toen door Gerrit Outhuys daartoe wel bereid gevonden.[832] Zijn 'broer' en 'zus' Elter hadden zich niet alleen ontpopt als met hem meelevende financiers, maar zich

ook over zijn dochter Louise ontfermd. Dat ontroerde Bilderdijk niet weinig en verhoogde de vertrouwelijkheid die er toch al tussen hem en de beide Elters bestond. Aan zijn vrouw schreef hij: 'Wat u mij meldt van broer en zus Elter ontroert mij. Ik ontving tegelijk met die van u brieven van hen, vol genegenheid en zonder enig blijk ervan dat zij zich laten voorstaan op wat zij doen. Dit maakt de weldaad des te groter en hun gedrag des te edeler. Ik antwoord hun, zoals zij verdienen, met alle liefde en erkenning die mijn hart voor hen voelt.'[833] Omdat zijn vader tekenen van een beginnende dementie vertoonde en, met de politieke wisseling van de wacht, zijn pensioen kwijt was geraakt, viel er minder op die rots in de branding te rekenen dan in het verleden. Zijn broer Izaac was als weger werkzaam op de Amsterdamse Waag en stond op het punt zijn ambt om dezelfde reden als zijn grote broer te verliezen, want ook hij weigerde de verplichte eed op het nieuwe bewind af te leggen. Majoor Johan Wentholt, getrouwd met Bilderdijks 'echte' zus Isabella, was uit het leger van de prins ontslagen. Zijn vrouw en kinderen waren bij de oude Izaac Bilderdijk ingetrokken, zodat deze de zorg voor Louise en Elius noodgedwongen aan hun moeder moest overlaten.[834] Dat zorgde voor hevige spanningen tussen hen, die Bilderdijk vanuit Groningen trachtte te doen verminderen door nu eens zijn vrouw, dan weer zijn vader gelijk te geven. Werd het hem te veel, dan verschool hij zich achter zijn ballingschap of de complexiteit van de door zijn vrouw opgeworpen problemen: 'Ik kan vanhier uit geen oog op het werk houden en geen regelingen voorschrijven. Zelfs kan ik niet inzien, waarom er zulke grote opofferingen geëist worden als waarvan u mij schrijft (of het nu wanbegrip is, of vooroordeel, of beter inzicht in dat wat ikzelf best begrijpen kan, terwijl het voor anderen volstrekt duister en ondoorzichtig moet zijn).'[835]

Des te meer redenen had hij om zich vertrouwelijk tot de Elters te richten, in een mate die soms bedenkelijke kanten had. Men zou van hem mogen verwachten, dat hij allereerst met zijn vrouw alle zorgen over de opvoeding van hun kinderen deelde, maar dat was niet zo. Tekenend voor hun verslechterde relatie als vader en moeder is wat hij aan zijn schoonzus Maria Petronella over Louise schreef. Hij zou haar en het andere kind, met wie hij Elius bedoelde, liever niet in Den Haag bij zijn vrouw zien opgroeien: 'Nee, ik had niet graag dat het lieve kind met het andere in Den Haag bleef bij mijn vrouw. Maar let alsjeblieft op haar leugenachtigheid, die ik sinds enige tijd in haar heb

ontdekt. Die zou een alles overheersende ondeugd bij haar kunnen worden. Ik heb graag dat ze onder uw ogen en zorg is.'[836] Met het nodige raffinement wordt hier de leugenachtigheid van zijn dochter, die ook de leugenachtigheid van zijn vrouw had kunnen zijn, als een punt van aandacht aan zijn schoonzus aanbevolen. Of het opvoedkundig wijs van hem was een meisje van negen jaar met één woord zo te typeren, kan men ernstig betwijfelen. Het was overigens al erg genoeg, dat Louise, als een speelbal tussen haar ouders fungerend, op 24 mei 1795 bij haar oom en tante in Amsterdam terechtkwam. Voor zover haar vader in opvoedkundig opzicht onverstand te verwijten viel, gold precies hetzelfde voor haar tante. De manier waarop deze zich (in Louises bijzijn) over haar zus uitliet, verried een allesbehalve zusterlijke genegenheid. Het aloude verwijt van Catharina Woesthoven, dat haar zus een concurrente van haar was, scheen een kern van waarheid te bevatten. Nadat de Elters iets over een boedelveiling van de Bilderdijks in Den Haag hadden vernomen, liet Maria Petronella zich tegenover haar zwager zo 'sophisticated' over de moederlijke zorgen van Catharina uit: 'Van uw boedel enz. zal ik niet schrijven. Dit zij tussen de broeders. Ik heb zuster voor haar vertrek ten sterkste bepaald bij het belang van de kinderen, vooral bij de noodzakelijkheid om ernstig aan de opvoeding van Louise te denken, en haar voorgesteld om dit kind, dat thans in haar huishouding, met inkwartiering en anderszins, niet anders dan geheel kan verwilderen, bij ons te houden, een Engelse meester in dienst te nemen en verder, zoveel als in ons vermogen ligt, op te voeden.'[837] De ironie van het lot wilde, dat Catharina er bij haar man op aandrong 'aan zuster en Elter' te schrijven zonder 'uit de hoogte tegen onze familie' te spreken, terwijl er tussen hen al een optimale vertrouwelijkheid heerste.[838] Maria Petronella leefde erg met haar zwager mee: 'Ja, lieve broer, waar u ook mag zwerven, u bent eindeloos gelukkiger dan alle mensen die zich nu de zege over u durven toe te kennen.'[839] Niet zonder sarcasme schreef Bilderdijk haar terug, dat het nog niet in hem was opgekomen om overheidsdienaren die hem hadden verbannen, met zichzelf te vergelijken.[840] Ter wille van zijn schoonzus schetste hij indringender en uitvoeriger dan voor zijn eigen vrouw, hoe hij zich in Groningen staande hield. Over zijn bizarre ontmoetingen berichtte hij haar: 'De een komt mij bekijken, alsof ik een *vreemd dier* uit verre landen ben, want zo ziet men tegenwoordig iemand die bang is om een valse eed af te leggen. De ander komt mij beklagen, de derde

ondervragen, de vierde bij mij opscheppen over de daden die hij voor of na de omwenteling van 1787 heeft verricht. En weer een ander probeert bij mij in een goed blaadje te komen en via mij bij de prins, uit voorzorg tegen de tijd dat er weer eens verandering komt (zoals hier iedereen altijd zeker meent, dat binnenkort zal gebeuren). Dan zijn er geleerden die zich bij mij, of mij bij hen, de maat willen nemen en schilders die van mij een portret willen maken of een silhouet trekken. Met mijn goed of slecht lijkende afbeeldingen beoefenen zij een van de grootste takken van koophandel en industrie die er nu onder de Groningers bestaat. Gewezen regenten, staats- of stadsministers, burgers en boeren moet ik allemaal te woord staan en dat zonder ooit mijn zes schellingen te kunnen vorderen!'[841] Zes schelling of 36 stuiver was kennelijk het gewone tarief dat Bilderdijk als advocaat voor een consult vroeg. Over dokter Fellinga schreef hij haar: 'Ik kan niet minder zeggen van de dokter bij wie ik mijn intrek heb genomen. Ik ben op een zonderlinge manier aan hem gekomen. Als u die man ooit ziet, beoordeel hem dan niet op zijn uiterlijk, want dat bedriegt u op een zonderlinge manier. Geen mens zou van hem verwachten, dat hij zo'n enorme kennis van de natuurkunde heeft. Ik heb onbegrijpelijk veel van hem geleerd, maar de man is zo druk en overdreven gedienstig, voorkomend en zorgzaam voor mij, dat het mij afmat.'[842] Al stak hij sporadisch de loftrompet over één van hen, toch kon niemand van zijn Groningse weldoeners de generositeit van de Elters evenaren, dat liet hij tussen de regels door duidelijk merken.

Waren de schulden van Bilderdijk inmiddels op meer dan f 15.000,- begroot, wat in termen van hedendaagse koopkracht bijna zesmaal een hoogleraarssalaris op jaarbasis betekende, daarmee was het einde nog niet in zicht. Eind mei was het bedrag tot niet minder dan f 18.000,- gestegen, zoals uit het steeds langer wordende 'lijssie' van Catharina bleek.[843] Op 10 en 15 april 1795 waren er in de *Nieuwe Nederlandsche Courant*, verschijnend in Den Haag en omgeving, door Mr. J. van der Linden oproepen aan schuldeisers van Bilderdijk gedaan om zich bij hem te melden. Catharina berichtte haar man daarover, toen hij de advertentie al had gelezen. 'Mijn hart lijdt 1000 angsten om u!' las hij eerst tot zijn geruststelling in haar brief, maar daarna begreep hij, dat haar eigen angst voor schuldeisers een veelvoud inhield van de angsten die ze om hem uitstond. Gedetailleerd gaf hij zich zo goed mogelijk rekenschap van zijn financiële handel en

wandel, wat soms tot een kronkelredenering leidde die aan de grootte van zijn schuld niets scheen toe of af te doen. Had hij nu wel of niet aan een zekere juffrouw Masson f 369,- geleend? Bilderdijk gaf er dit omslachtige antwoord aan Catharina op: 'Wat juffrouw Masson betreft, ruim twee jaar geleden leende ik haar f 300,- die zij na drie maanden zou terugbetalen. Dit kon ze niet. De kwestie bleef slepen, tenslotte had ze meer geld nodig en ik wilde ook het mijne. Haar vader had er borg voor gestaan, maar betaalde niet. Toen nam ze geld van Wolff op en betaalde mij onder de voorwaarde dat ik haar het geld zou teruggeven, als haar vader met mij afrekende, wat binnen een jaar moest gebeuren, en vandaar mijn briefje. Een briefje van háár ligt in de secretaire in een van de middelste laatjes. Ziedaar de hele geschiedenis, ontstaan uit louter medelijden met haar nood. Ik had aan Van der Linden verzocht om alles zo snel mogelijk af te handelen, maar ik heb dat aan u niet gemeld, omdat ik meende, dat u het vervelend zou vinden bij de tegenwoordige onmin met die mensen. U ziet daaruit dat ik geen f 300,- of f 370,- aan haar schuldig ben, maar dat ik alleen als haar vader f 300,- betaalt, die aan haar terug moet geven en anders niet. De f 70,- zijn voor iemand anders geweest en allang geleden aan mij teruggegeven. En dit alles staat helemaal buiten de declaratie die ik voor de oude Masson heb, en die bij u ligt.'[844] Hij vergrootte met dit antwoord de problemen voor zijn Haagse achterban, want hoe groot was de schuld van de oude Masson aan hem en waren er nog andere uitstaande rekeningen die meerdere vorderingen of vorderingen van of aan meerdere personen betroffen? Liever dan op zulke vragen in te gaan, hield hij zich op de (uitgestrekte Groningse klei)vlakte en hoopte hij, dat zijn voornaamste schuldeisers het op een akkoordje met Catharina zouden gooien: 'Ik hoop, dat men alles zal kunnen arrangeren zonder tot het uiterste te komen, maar loopt de kwaadaardigheid tot excessen, ontzie dan niets en red uzelf. Leef ik, dan zal niemand aan mij schade lijden, en zo niet, God vergelde de boosheid der snoodaards aan de hunnen, en wat ik gedaan, bewerkt en geleden heb, aan u en ons kroost!'[845] Misschien heeft hij toen wel teruggedacht aan de derde casus van professor Van der Keessel over de rangorde en rechten van crediteuren die aanspraak op een insolvente boedel maakten.[846] Hoewel geldschieters als Bromet en Wolff zijn voornaamste schuldeisers waren, was de lijst van crediteurs indrukwekkend lang. De door zijn vrouw samen met Mr. J. van der Linden opgestelde lijst bevatte de namen

van zóveel prentverkopers, boekbinders en -handelaars, behangers, stoelenmakers, pruikenmakers, schilders, linnennaaisters, kousenmakers, rijtuigverhuurders, stalhouders, banketbakkers, juweliers, timmermannen, smeden, spiegelverkopers, lijstenmakers, kleermakers (voor een bedrag van f 1105,-), schoenmakers, wijnkopers, chirurgijns en apothekers, dat de omvang van hun schulden zijn vrouw niet compleet kan hebben verrast.[847]

Het was met dat lijstje gesteld als met de nieuwste vorderingen van de Fransen. In plaats van Vlissingen wilden zij heel Zeeland, Nijmegen, Heusden, Den Bosch en de rest van de Generaliteitslanden. De hoogte van de oorlogsschatting moest worden opgeschroefd, totdat de Bataafse Republiek onder de last daarvan zou bezwijken.[848] Bilderdijk vergeleek de onoverzichtelijke hoogte van zijn eigen schuldenlast met die van de Republiek, zoals die onder stadhouder Willem V al bedenkelijke vormen had aangenomen na de dood van thesaurier Reigersman. Deze stierf in 1788, zodat zulke vergelijkingen veel overeenkomst met uitvluchten vertoonden. Tamelijk onbekommerd bleef hij zich op het standpunt stellen, dat niemand aan hem tekort hoefde te komen, omdat het door Bromet op zijn inboedel gelegde beslag meer inkomsten zou genereren dan de som van zijn schulden. Toen hij begreep geen boeken uit zijn persoonlijk bezit te mogen redden, ongeacht de vele aantekeningen die hij daarin had gemaakt, stemde hem dat verdrietig: 'Verlies ik de boeken, zo verlies ik al wat ik vergaard heb in zoveel jaren studerens, en de rest van mijn leven, zo God het mij spaart, stelt niets meer voor noch voor mij, noch voor anderen, daar mijn geheugen weg is en ik dat niet meer kan aankweken.'[849] Zijn verbanning en de openbare veiling van zijn boeken door Aemilius van Daalen Wetters heeft hij inderdaad als een dubbele aanslag op zijn functioneren als advocaat beschouwd.[850] Dat beroep heeft hij na 1795 niet meer zelfstandig uitgeoefend, al verrichtte hij later als procureur wel werkzaamheden voor Jan Valckenaer en oefende hij na de restauratie van de Oranjes het ambt van auditeur-militair uit. Als jurist in plaats van advocaat bleef hij wel actief, want men kon toch niet van hem verlangen, dat hij zijn manier van denken zou verloochenen? Zijn opvatting van de geschiedenis was zonder zijn juridische achtergrond ondenkbaar. Des te erger was de aanslag die door zijn verbanning op hem werd gepleegd: al zijn aantekeningen voor de eerste versie van een geschiedenis des vaderlands en voor een historische grammatica gingen in 1795 verloren, evenals familie-

papieren en genealogische aantekeningen die daarvan deel uitmaakten. Voor iemand die terecht of niet in 1794 het idee had, dat het voorgoed met hem gedaan was, kwam de klap van zijn verbanning als een genadeklap aan. Zijn financiële ontluistering ervoer hij als iets van secundair belang, maar dat hij moest bedelen om de *Imitatio Christi* en twee delen poëzie van Voltaire uit zijn boedel te redden,- wat zijn vrouw hem wel, maar Mr. Johannes van der Linden niet oogluikend wilde toestaan-, ervoer hij als fnuikend en vernederend.[851] Hij begreep zijn confrère wel, en zichzelf erover verwonderend Thomas van Kempen en Voltaire in elkaars gezelschap te zien, schakelde hij onmiddellijk op een oud en beproefd verdedigingsmechanisme over: hij moest nog nederiger worden dan hij al was. Zou het hem in 1795 niet lukken om zijn crediteurs te betalen, dan stond daar zijn credo tegenover: zijn godsvertrouwen was zo groot, dat hij verwachtte daartoe in de naaste toekomst wel in de gelegenheid te zijn.

Zijn veel praktischer ingestelde vrouw drong bij Bromet en Wolff op een regeling aan, die hun schuldenlast aanzienlijk zou verlichten. Daarvoor had ze de steun van haar familie nodig, onder wie haar eigen vader niet was inbegrepen. Deze was als een onbemiddelde majoor in 1794 overleden. Maar haar schoonvader, nicht Adriana van Onna en de niet meer bij haar inwonende Elters achtte ze kapitaalkrachtig genoeg om haar en de kinderen te helpen. In haar eentje dokterde ze een reddingsplan uit, dat neerkwam op een verdeling van de schuldenlast: nicht Van Onna zou die voor de helft, haar schoonvader evenals de Elters ieder voor een kwart aflossen. Zodra de oude Izaac Bilderdijk hiervan hoorde, maakte hij daartegen heftig bezwaar. Zo oud en kinds was hij niet, of hij schreef in het Latijn brieven aan zijn zoon en schakelde Johannes van der Linden in die zich er persoonlijk van mocht vergewissen, dat hij als Catharina's schoonvader niet voldoende solvabel was om bij haar reddingsplan betrokken te raken. Als in zijn beste dagen redenerend berichtte hij zijn schoondochter hierover: 'De heer Van der Linden zal u wel rapport van mijn eigen omstandigheden hebben uitgebracht, waarover ik hem openhartig heb verhaald. Hij moest mij avoueren, dat ik dus buiten staat was om u te soutineren. U hebt mijn goede wil gezien, bij ondervinding welbewust, dat ik, zonder iemands medehulp te verlangen, reeds verscheidene jaren geleden een aanzienlijk offer uit eigen middelen heb gebracht om uw man en u uit moeilijkheden te redden. Nu ben ik buiten vermogen om het thans weer te doen en heb ik de vrij-

heid niet om mijn andere kinderen als het ware te beroven van het weinige, dat hun na mijn overlijden toekomt. Wie dat considereert, moet mij wel beklagen, maar kan mij er niet van beschuldigen, dat ik mij aan mijn plicht onttrek.'[852] Deze reactie vond bij zijn schoondochter geen enkele weerklank, temeer niet omdat nicht Van Onna zich uit het financiële project had teruggetrokken. Tegen beter weten in de totale schuldenlast besommend op f 12.000.- wilde ze, dat 'vader' f 6000,- zou voorschieten of 'zich engageerde om dat in termijnen te doen'. Samuel Elter zou vervolgens hetzelfde bedrag voorschieten, zodat de boedel niet meer verkocht hoefde te worden.[853] Zelf stond ze nauwelijks 'on speaking terms' met Izaac Bilderdijk, dus vroeg ze haar man vanuit Groningen te bemiddelen in deze kwestie. Om blijk van haar medeleven te geven schreef ze hem eerst over één van zijn vorige brieven: 'Uw brief is gans niet vrolijk geschreven en ik gevoel wel, dat het in uw omstandigheden niet anders zijn kan.'[854] Vervolgens weidde ze over 'eerste lieden van fatsoen en van uw partij' uit (pas in een brief van 9 mei 1795 zou ze van 'onze' partij spreken) en trachtte ze hem te paaien met Haagse wederwaardigheden, overgoten met een religieus sausje van zijn eigen makelij: 'De braven zijn hier zeer bemoedigd en schijnen daarvoor grond te hebben. Geef dus de moed niet op. God is bij machte ons te redden en laten wij ons hart onderzoeken, waaraan wij het mogelijk hebben verdiend. Hoe licht verheft ons hart zich en dit verdroeg God nooit ongestraft, maar Hij keert ook weer in genade terug naar ons, wanneer wij ons verootmoedigen. Lees in *Daniël* het geval van Nebukadnezar, hoe nederig wij ons voor God moeten gedragen, willen wij de tijdelijke zegeningen van Zijn hand genieten.'[855] Hier is een potsierlijke uitgave van Bilderdijk aan het woord, of een vrouwelijke kloon die tracht het origineel te overtreffen door het letterlijk en figuurlijk naar de mond te praten.

Dan komt de aap uit de mouw, inclusief een dreigement dat haaks op het eerder betoonde blijk van medeleven staat: 'Wat vader betreft, hij zoekt alle hulp, die hij zou kunnen geven, te ontduiken, en een ander voor alles te laten zitten. Wat hij van zijn ambt schrijft, is zo niet, maar wel dat men hem nog niet kan betalen. Huizen of obligaties te verkopen, is hem niet gevergd, maar laat hij deze belenen, zoals Elter ook zal moeten doen, en de heer Gautier[856] voor uw huishuur heeft moeten doen, en zelfs voor 10 % per jaar al gedaan heeft, om u en mij het terugbetalen te vergemakkelijken. En vader alleen

zou dan niets doen? Hoor, man, de zaken moeten gered, en uw vader moet zich niet daaraan onttrekken, want brieven die hij aan mij schrijft, dat wij hem zoveel gekost hebben, dat is gekkenpraat. Laat hij, omdat hij zich voor zijn andere kinderen zo sterk interesseert, alles noteren. Dan heeft men reden om het te vorderen, en mij dunkt dat ik u haast terugzie, maar vóór de zaken goed zijn, begeer ik u niet te zien, want van ons oude leven walg ik meer dan ooit. Hebben zij ons ieder, in zijn betrekking tot ons staand, geholpen,-laten zij dan zo lang leven als het hun lust. Niets te hebben, als wij weer bij elkaar komen, zal mij niet kwellen, maar schulden begeer ik nimmer meer. Ik heb geproefd wat dat is, en ik twijfel niet, of u heeft dit kunnen weten en gevoelen.'[857] Zijn vrouw zinspeelde op de scheiding van bed, die sinds 1793 de facto hun huwelijksleven had bepaald. Ze stelde met andere woorden twee voorwaarden aan hun gezinsherenigging: behalve de overeengekomen scheiding van bed, ook een schuldvrij bestaan. Door haar man gemachtigd, onderhandelde ze buiten diens medeweten over de hoogte van hun schuldenlast met beide geldschieters, Bromet en Wolff, met wie ze tot een akkoord kwam. Een deel van hun gezamenlijke schuld was getaxeerd op f 7000,- en, na een gesprek met haar, op f 5000,-. Doordat Bilderdijk zich vanuit Groningen met de zaak bemoeide, kregen Bromet en Woff argwaan: konden zij niet beter de openbare verkoop van Bilderdijks boedel, inclusief zijn fraaie boekenverzameling, afwachten? Trots en gekrenkt schreef ze aan haar man: 'Bromet had ik op een vrij goede voet, maar een brief door u aan Wolff geschreven, heeft tegen uw goede wil een kwaad effect gehad. Zij verbeeldden zich, voordat uw brief hun in handen viel, dat zij hun verlies moesten nemen en mij was reeds verzocht de schuld tegen een goede borg van f 7000,- op f 5000,- te stellen, wat mooi f 2000,- winst inhield, en Wolff wilde ook al een deel van de schuld laten vallen, maar toen begrepen zij, dat ons roerend goed de schulden wel zou kunnen dekken.'[858] Vanuit Groningen moest Bilderdijk zijn vader tot de orde roepen,-dat was wat Catharina onder 'bemiddelen' verstond-, maar anders dan in geval van zijn geldschieters, Bromet en Wolff, wilde hij zijn grootste financiële weldoener juist sparen!

Onder verwijzing naar de problemen met diens pensioen en de dreigende werkloosheid van broer Izaac trachtte hij bij zijn vrouw begrip voor zijn vader te kweken: 'Wat u mij schrijft, nopens vader, is op zich waar, maar hij schrijft mij dat zijn pensioen hem ontnomen is en dat

broer Izaac zeker zijn ambt verliest. Hij is nooit iemand geweest die zich in harde omstandigheden heeft kunnen redden, en ik heb hem er zo slecht aan toe gevonden, dat ik vrees, dat hij zijn kop verliest, en zelfs zijn leven. Wat kan ik hem in die positie meer schrijven? Zijn verliezen in buitenlandse en West-Indische fondsen zijn jaren geleden heel aanzienlijk geweest, en ik heb u vaker gezegd, dat wat hij mij voor de universiteit verschafte, toen niet voldoende was voor de kosten van mijn studie. Na mijn promotie heeft hij mij nog een jaar onderhouden. Mij dat te weigeren, terwijl ik hem nooit geld gekost, maar wel ingebracht had, zou niet gestrookt hebben met onze verhouding en mijn rechten. Als hij dus kort na ons huwelijk een som van f 4000,- heeft verschaft, zoals u weet, dan vind ik dat niet iets wat de vaderlijke relatie op welke manier dan ook te buiten gaat. Ook heeft mijn moeder er wel voor gezorgd, dat dit bedrag werd gecompenseerd (zo vatte ze het op) met juwelen, linnen en kleren voor mijn zus. Ter wille van Izaac is daarvoor een gelijk legaat opgesteld. Maar moet ik in zijn huidige zwakheid van geest zo bij de man aandringen, dat hij eronder bezwijkt? Dit kan ik niet, voelt u wel, en des te minder omdat ik weet, dat de man op het gebied van financiën geen bekwaamheid of inzicht heeft om iets te arrangeren. God weet, hoe kort hij er nog is, en mocht hij bezwijken in een afmatting van geest die mijn schrijven hem op het lijf zou kunnen jagen,-hoe zouden we dan daardoor geschokt zijn.'[859] Om haar te verstaan te geven dat hij nog meer aan zijn hoofd had dan conflicten met geldschieters en tussen familieleden onderling, vertelde hij over 'een zware stoot van reumathismus' die hem getroffen had, gevolgd door 'vreselijke hoofdpijnen', maar na een aderlating was hij toch weer op de been: 'Mijn hoofd is nog zeer zwak en wordt geweldig afgemat door de vreselijke aanloop, waarin ik hier leef.'[860] Zij trachtte van haar kant hun betrekkingen te normaliseren door hem van plaatselijk nieuws op de hoogte te stellen. Wist hij wel, dat de Bataafse gezagsdragers tegenwoordig een onderscheid tussen bloemen en vruchten maakten, als het erom ging te bepalen wat 'natuurlijk' was? Deze observatie, die van haar man had kunnen zijn, verwoordde ze zo: 'Er zijn heden bloemisten naar de municipaliteit geweest om te vragen, of zij wel oranje bloemen op de markt mochten brengen en verkopen. Dit was zeer voorzichtig van hen, waarop geantwoord is van ja, want dat deze zo in de natuur groeien. Hoe vindt u dit? De vrucht schijnt dus uitgesloten te zijn van de natuur.'[861] Met die vrucht bedoelde ze uiteraard

de levende belichaming van een sinaasappel, prins Willem V. Alles wat naar hem verwees, was immers ten strengste verboden.

Ondanks hun schriftelijk gekrakeel was er steeds van haar kant liefdevolle zorg voor hem merkbaar. In een voorvak van zijn reistas zaten zilveren gespen, bestemd voor zijn broekriem en schoenen, maar die waardevolle voorwerpen had ze beter onder in zijn reiszak kunnen stoppen.[862] Sprak daaruit liefdevolle zorg of zorgzaamheid die men zelfs een huisdier niet zou weigeren? Zij gaven elkaar de tegenstrijdigste tekens van hun genegenheid, die later door voor- en tegenstanders van Bilderdijk zijn gebruikt om hun gelijk te bevestigen. Een fraai voorbeeld daarvan is een brief, die door Johannes van Vloten in *Mr. W. Bilderdijk's eerste huwelijk naar zijne briefwisseling met vrouw en dochter (1784-1807), meegedeeld door zijn aangehuwden kleinzoon J.C. ten Brummeler Andriesse, predikant bij de hervormde gemeente te Hoorn* in 1873 is gepubliceerd. Liet Van Vloten weinig na om Bilderdijk in een zo ongunstig mogelijk daglicht te stellen, ten gunste van Catharina Woesthoven,-in deze brief maakte hij het als editeur wel heel erg bont. Toen de balling vanuit Amsterdam naar Groningen reisde, voer hij over de Zuiderzee naar Lemmer. Zijn vrouws reactie op de langdurige overtocht was: 'Gelukkig, dat u niet zeeziek bent geworden, want dit vreesde ik met reden en welke gevolgen zou dit al niet gehad kunnen hebben? Wellicht *was alles bevocht geworden*.' Ziehier, welk cynisch commentaar W. Byvanck geeft op de verwoording van de liefdevolle zorgen van Bilderdijks eerste vrouw door Johannes Van Vloten: 'Het is alsof mevrouw Bilderdijk eraan gewoon is, dat haar man alles om zich heen bevuilt. Er staat in de oorspronkelijke brief niets van. Daar drukt de echtgenote alleen de vrees uit, dat haar man niet op zijn goed zou hebben kunnen passen, wanneer hij op het water ongesteld was geworden. Het origineel heeft: 'Wellicht *van alles beroofd geworden*.' De kajuitsjongen met de dweil hoeft er niet aan te pas te komen.'[863] In zijn artikel, dat in 1895 onder de veelzeggende titel *Bilderdijk gereinigd* in *De Gids* verscheen, ging Byvanck wel heel erg (romantisch) tekeer tegen Van Vloten: 'Daar wij over de uitgave van brieven spreken,-laat mij iets te berde brengen wat mij sinds lang op het hart ligt. Er is in onze letterkunde misschien geen slordiger en verraderlijker publicatie dan die van *Bilderdijks Briefwisseling met vrouw en dochter*, getiteld *Bilderdijks eerste huwelijk*, waaraan Dr. Van Vloten zijn zorgen heeft gewijd. Dit is bekend genoeg, sinds Dr. Kollewijn het in zeer gematigde termen

aanwees. Maar ik wens een enkele bijzonderheid te releveren om de grote man van een smet te zuiveren, die hem vies en belachelijk dreigt te maken in onze verbeelding.'[864] Zo heftig gingen voor- en tegenstanders van Bilderdijk elkaar in een deftig en academisch aandoende sfeer te lijf, en dat betrof dan nog alleen maar de al of niet liefdevolle zorgen van Catharina voor haar man, dus niet eens een beoordeling van hun huwelijk.

Zelfs een chroniqueur van Bilderdijks leven ontkomt er niet aan de balans van hun eerste huwelijk op te maken. Anders dan een biograaf reiken zijn ambities niet zo ver, dat hij meent in de ziel van zijn held te kunnen kijken. Een natuurlijke schroom en neiging om minder vlug met zijn eigen moraal te koop te lopen dan Bilderdijk zelf, gevoegd bij zijn structurele onwetendheid op tal van gebieden (waaronder het lezen en begrijpen van Arabisch, Perzisch, Hebreeuws, Chaldeeuws en Aramees) zouden hem ervan kunnen weerhouden de zwaarmoedige zedenmeester uit te hangen, ware het niet dat hij zich daartoe door 'kronieken' in de vorm van brieven en aantekeningen der beide hoofdrolspelers wel gedwongen voelt. De vraag is dan ook niet 'of', maar 'wanneer' die balans kan worden opgemaakt. Een klein, maar niet onbetekenend incident kan daarover uitsluitsel geven. Wat daaruit blijkt, is hoe vervreemd beiden al van elkaar waren, toen Catharina op 5 mei 1795 aan haar man schreef: 'Ik heb het zeer druk, doordat ik verhuisd ben, wat u zeer moet verwonderen. Ik meende u het niet geschreven te hebben, maar dromend dat u in vermomde gedaante hier kwam, en de angst en de vrees, die ik heb uitgestaan in die droom, voor uw ontdekking, deden mij het heden nodig achten, u hiervan te verwittigen.'[865] Alsof haar huishouden op rolletjes liep en alles in familieverband volmaakt in orde was, zodat ze het zich wel kon veroorloven haar man, zoals het een goede echtgenote betaamt, eens licht te 'beknorren', voegde ze aan de vorige mededeling toe: 'Vader heeft mij gisteren 50 gulden gezonden. Hoe zijn de geldzaken? Wees toch zuinig, en laat u niet meer schilderen. Dit kost al te veel, en hoe moeilijk komt men aan het geld! Ach! Dat u zo mild niet was.'[866] Zij mochten dan wel niet officieel gescheiden zijn en plichtmatig of anderszins hun huwelijk voor de buitenwereld willen voortzetten,-feitelijk was hun scheiding van bed uitgebreid naar huis, kinderen en elkaar. Als economische eenheid bleef hun huwelijk onder dwang van schuldeisers in stand, maar hun samenleving onder één dak had op 31 maart 1795 bruusk opgehouden te bestaan, toen hij

vanuit zijn vaders huis met de nachtboot naar Lemmer was vertrokken. Waarschijnlijk zagen zij elkaar op 30 maart voor het laatst zonder te beseffen dat hun afscheid definitief zou zijn. Op het verhuisbericht van zijn vrouw reageerde Bilderdijk ruim een maand later uiterst laconiek. Weidde zij over de nieuwe huisbaas uit die nog meer dan Gautier bereid was zijn huurster te ontzien,-hij hechtte meer aan de status van haar nieuwe woning: 'Ik zie, dat u verhuisd bent en vertrouw erop dat u daaraan goed hebt gedaan. Ik ben wel in uw nieuwe huis geweest, toen Van der Kop daar nog woonde, en het kwam mij toen erg ouderwets en akelig voor, maar dit kan door verbetering van behang enz. een heel ander aanzien hebben gekregen. Ook is het huis zelf en de stand ervan aanzienlijk, en dus keur ik dit volledig goed.'[867] Meer dan haar nieuwe huurhuis interesseerde hem haar mededelingen over het 'montant der schulden': daar begreep hij nu toch werkelijk niets van. Ze moest voorzichtig zijn met het betalen van rekeningen die allang betaald waren, en zich niet onnodig zorgen maken over onkosten gemoeid met de vervaardiging van zijn portretten. In het midden latend of hij die in Groningen zelf of dankzij een paar weldoeners had kunnen betalen, hoopte hij niet, 'dat men u deswege enige vordering heeft gedaan. Zo dit het geval is, wacht u wel daarvan iets te voldoen. Ik ben niemand iets schuldig, zelfs de koperen lijst om het geschilderd portret niet (die ik aan Kuilenburg heb betaald, maar op de rekening van de weduwe Rietman te mijnen laste heb staan). Het valt mij ook moeilijk te begrijpen, dat u van de uitstaande pretensiën nog niets en zelfs niet minstens een slordige f 4000,- hebt ontvangen.'[868] Als economische eenheid bleven zij functioneren, met de nodige aansporingen en complimenten over en weer om het leven er niet bij in te schieten. Vanuit Hamburg maande hij haar vooral geen mens te ontzien bij het innen van zijn rekeningen. Dat had hij altijd wel gedaan om partijpolitieke redenen, maar dat was nu niet meer nodig: 'Dat het geld schaars is, verstaat zich, maar er zijn onder onze cliënten nog wel lieden die hun rekeningen kunnen betalen en u hoeft thans niemand te ontzien.'[869] Waarom hoefde ze niemand te ontzien? Omdat tegenwoordig iedereen patriot was en vroeger oranjeklanten hun rekeningen niet hoefden te betalen? Zich ineen realiserend wat niet invorderbare rekeningen voor haar inhielden, stelde hij vast: 'U moet dus wel zuinig hebben geleefd.'[870] Dit compliment wist ze hem te ontlokken, toen hij het vaderland reeds had verlaten. Het stempelde hun huwelijk tot een eco-

nomische eenheid en had, wat dat betreft, haar net zo goed vóór als na zijn verbanning kunnen worden gegeven.

In brieven die een algemene geldigheid aan een tijdloos karakter paarden, maakten zij elkaar de heftigste verwijten. De eeuwigheid leek daarin een voorname rol te spelen, want 'altijd' was zijn liefde voor haar zus of zo geweest en 'nooit' had zij hem of hij haar ten volle bemind. Onder aanroeping van de Eeuwige, waarin hij de kroon spande, volgden analyses van hun huwelijksleven die net als hun financiële perikelen heden, verleden en toekomst met elkaar verbonden. Als katalysator scheen zijn verbanning niet nodig geweest te zijn om de onhoudbaarheid van hun verbintenis aan het licht te brengen. Zij verweet hem: 'Ik ken u heden, maar ik ken u ook als mij nooit te hebben bemind, en ik weet er geen andere naam dan passie aan te geven.'[871] Kalff noemde dit verwijt 'onbillijk in zijn eenzijdigheid. In Bilderdijks liefde immers ziet men op grote schaal, wat men nog kan waarnemen bij verliefde jongemannen met een vurig temperament en een kuis leven.'[872] Tja, de passie van een oudere heer zal de ruimdenkende Kalff toch bedenkelijk hebben gevonden, roerend bezorgd als hij zich reeds toonde over de kuisheid van een jongeman. Net als Catharina zelf zag hij niet een paradox, maar een antithese tussen passie en kuisheid. Om haar eigen positie te verduidelijken paste ze een verdedigingsmiddel toe, dat een innerlijke tegenstrijdigheid verraadt en desondanks (zo groot is de geldingsdrang van betrokkene of de behoefte aan opklaring van een situatie) telkens weer opnieuw in stelling wordt gebracht. De een verklaart de ander beslist niet te willen aanvallen, maar… In haar geval begon ze hem alle goeds toe te wensen, waaraan het haarzelf al te zeer ontbroken had, en verzekerde ze hem niets te zullen verwijten. Daarna maakte ze, met redenen omkleed, hem het heftigste verwijt om met een half ingeslikte heilwens te eindigen: 'Wees gelukkig, ik ben het nooit geweest, en kan het na al wat tussen ons gepasseerd is, met u nimmer zijn. Denk nu niet, dat ik u verwijten maak, neen, u zult altijd alle betoning van mijn achting ondervinden, maar beminnen kan ik u niet, omdat u mij niet liefde inboezemde, en ik nooit enige bewijzen daarvan,-tenzij het tegendeel-, heb ondervonden. Ik wens u echter in uw vaderland terug.'[873] Hij moest niet denken, dat zijn verbanning model voor een slechts tijdelijke verwijdering tussen hen stond: 'De verwijdering van onze harten is nooit weer ongedaan te maken. Maar ik zal, zolang ik leef, niets doen buiten wat de strengste plicht van mij kan eisen.

Nooit zal ik vergeten, dat ik uw vrouw ben. Om mijn kinderen heb ik altijd geleden en gezwegen, ofschoon de minste kleinigheden, die tussen ons plaatsvonden, zelfs niet uit mijn geheugen zullen worden gewist. Ik zwijg van mishandelingen, zo dikwijls door uw verwoed humeur aan mijzelf gepleegd.'[874] Onder aanroeping van de Allerhoogste tot haar getuige toverde ze een vredig tafereel in een slagveld om, haar eigen onschuld en voortreffelijkheid als een verlaat lokmiddel aan hém voorhoudend, die haar slotconclusie onmogelijk zou kunnen delen: 'God weet, of wij elkaar ooit weerzien en zo ja, dan hoop ik als gelukkige mensen. Ik heb tien jaar in uw echt gekwijnd en al die tijd ben ik ongelukkig geweest, omdat u de liefde niet kende en nooit zult kennen. Ik heb dit harde noodlot gevoeld en gedragen op een wijze, die mij nooit zal doen blozen ten gevolge van een schuldig geweten. God bestiert alles, en uw donders raakten niet meer dan de ruimte boven mijn hoofd. Wees gelukkig, ik zal nog voor u kunnen bidden, voor u, die mij zelf de eeuwige verdoemenis heeft toegewenst en tot de ongelukkigste vrouw van de wereld gemaakt, die mij zelfs geen stuk brood nalaat, voor mij of uw kinderen en ons nooit aanzag dan om ons een afgrijselijke blik toe te werpen, een blik van verachting! Maar ik wil zwijgen, opdat ik niet hoef te spreken van mishandelingen in mijn zwangerschap bedreven. Geloof alleen, dat er tussen ons nooit hereniging kan of zal plaatshebben. Geloof niet, dat mijn hart ooit in het minst zal afwijken van die plichten, die ik mij, hoe ongelukkig ik ook door u geworden ben, ten wet heb voorgeschreven. Mijn ziel zal altijd haar blankheid behouden tegen de verdrukking in, totdat onze rechter over ons beiden zal oordelen. Dan zult u ervan overtuigd raken de beste vrouw ter wereld voor de uwe te hebben gehad, maar ook tevens haar waarde miskend en haar ongelukkig gemaakt te hebben.'[875]

Voor dit soort drieste verzuchtingen, afgewisseld met blijken van religieuze zelfgenoegzaamheid, had P.J. Veth het grootste respect. Wie hier over de schreef ging, Bilderdijk of zijn vrouw, kon hem niets schelen: 'Allen die maar enigszins onder invloed staan der resultaten van het moderne denken met betrekking tot de verschijnselen van het zedelijk leven,-en wie kan zich eraan onttrekken, tenzij de gedachteloze-, veroordelen niemand om de gebreken van zijn karakter, zij beklagen hem slechts!'[876] Wie zo moeizaam formulerend tussen 'het' moderne denken en het zedelijk peil van een beschaafde natie een verband tracht te leggen, lijkt de wijsheid in pacht te hebben.

Maar heeft hij dat ook? Iemands karakter kan zulke gebreken vertonen, dat men medelijden met hem heeft en hem tegelijk niet minder verantwoordelijk voor zijn doen en laten acht. Van dat laatste schijnen de P.J. Veths in een gepolariseerde samenleving niet te houden en in hun afkeer daarvan nemen zij bij voorbaat een gematigd standpunt in. Zodoende dragen zij er met hun halfslachtig moralisme toe bij, dat de blik op bilderdijkianen als Kollewijn en Van Vloten wordt vertroebeld: dankzij hen verwierf eerstgenoemde zich de naam een neutrale en objectieve biograaf te zijn en werd laatstgenoemde lange tijd als een briljante editeur van de briefwisseling tussen Bilderdijk, zijn eerste vrouw en hun beider dochter beschouwd. Sprak W. Byvanck in uiterst negatieve bewoordingen over Van Vlotens editeurschap,-P.J. Veth roemde daarentegen diens uitgave van de brieven: 'Door de correspondentie waarvan de heer Van Vloten een voortreffelijke, met evenveel kennis als bezadigdheid en onpartijdigheid toegelichte uitgave geleverd heeft, is thans elke nevel opgeklaard.'[877] Het woord 'bezadigdheid' schijnt hier de vlag te zijn die een verkeerde lading dekt. Er valt nu werkelijk niets bezadigds of onpartijdigs aan Van Vlotens uitspraken over Bilderdijk te ontdekken, wiens 'ondraaglijke luimen en grillen van een vertroeteld gestel' hem een doorn in het oog waren.[878] Johannes van Vloten was het lichtend voorbeeld van veel critici na hem, die Bilderdijk scherp veroordeelden en zich onder het mom van bezadigdheid presenteerden als het tegendeel van een scherprechter. Volgens Van Vloten was Bilderdijk een man die ook in zijn latere leven 'voortdurend slechts de wrange vruchten bleef plukken van zijn ijdeltuitig zelfbehagen, en deerniswekkend gemis aan alle zelfbeheersing', welk krachtig statement hij liet volgen door deze verklaring: 'Hem daarbij zedenmeesterend wegens 'ontucht' te veroordelen zou, in de gegeven omstandigheden, belachelijk zijn.'[879] P.J. Veth had zijn valse bezadigdheid van geen vreemde, zo blijkt uit het voorafgaande. Nu vindt hier wel een analyse van de blik op bilderdijkianen plaats, wier blik al evenzeer bijgesteld dient te worden, om een 'zuiver' beeld van Bilderdijk en zijn vrouw te krijgen. De reputatieschade hun toegebracht door zogenaamd 'polderende' scherprechters, die bij voorbaat op de sympathie van een groot deel der bevolking konden rekenen, is enorm geweest.

Van zijn kant liet Bilderdijk zich evenmin onbetuigd, wanneer het ging om zijn en Catharina's aandeel in de strijd die hun huwelijk geworden was, onder woorden te brengen. Bij gebrek aan andere

communicatiemiddelen moest hij dat wel schriftelijk doen. Voordat hij zich óók van oneigenlijke strijdmiddelen zou bedienen, dat wil zeggen zich schuldig zou maken aan ordinaire verdachtmakingen die haar huisbazen betroffen, luchtte hij zijn hart in brieven aan haar: 'Uw klachten over mij komen zeer te onpas. Of ik wel of kwalijk heb gehandeld, is tussen God en mij.'[880] Zelfs wie met Bilderdijk in hogere sferen pleegt te vertoeven, zoals Joris van Eijnatten, ontkomt er niet aan zich de vraag te stellen: 'Hield Catharina het met een andere man? Bilderdijk heeft ooit een beeldraadsel vervaardigd, waarin de kreupele hoorndrager Hephaistos centraal staat,-was dit een verwijzing naar de kreupele verzensmeder van Teisterbant, wiens vrouw echtbreuk pleegde?'[881] Die gedachte moet in hem opgekomen zijn, zonder enige twijfel, maar wat hij haar zonder literaire inkleding verweet, was niet ontrouw als gevolg van een overspelige relatie. Hij voerde aanvankelijk andere bewijzen voor haar ontrouw aan, die haar niet als een overspelige, maar frigide vrouw deden kennen, een swedenborgiaanse zondares, die minnaars gewoonlijk langs haar koude kleren liet glijden: 'U bent onbekwaam geweest om te beminnen, omdat u niet vatbaar was voor zelfopoffering, zelfs niet voor God, en u hebt de zaligheid die God aan het huwelijk heeft verbonden, met voeten getreden en versmaad. U spreekt van plichten, alsof het doen van een bevolen daad de vervulling van plichten zou zijn. Nee, liefde en uit liefde, uit brandende en vurige liefde te handelen, dat is wat het wezen van de plicht inhoudt: dat eist God voor Zichzelf en dat eist Hij in het huwelijk. Zonder liefde is de mooiste daad, namelijk de vervulling van wat Hij gebiedt, niet beter dan afgoderij en heiligschennis, maar met liefde is alles te vergeven. U heeft nooit (dit wijt ik aan uw opvoeding) enig idee van godsdienst in het praktische leven gehad en vandaar de gruwelijke godslasteringen waaraan u zich in koelen bloede en misschien zonder het te weten meer dan eens schuldig heeft gemaakt, en die mij buiten mijzelf deden raken. Tenslotte heeft een neiging tot het slechte u naar een omgang met mensen gesleept, die u nog verder naar beneden moest trekken. In één woord, u heeft uw hart opengesteld voor alles wat tegen God en tegen mij is, en daar komt alles door.'[882] Tegen zo'n goddelijk tandem zou geen enkele vrouw opgewassen zijn, maar ook in zijn eentje scheen Bilderdijk een morele en religieuze krachtpatser van de eerste orde. Hij zag het huwelijk als een afspiegeling van de H. Drievuldigheid, waardoor het hem niet vrijstond de band met zijn vrouw te

verbreken, hoe los die ook geworden was: 'Zelden heb ik het middag- of het avondeten met u gebruikt, of u viel mij lastig met klachten en ontevredenheid over Gods bestel. In godsnaam tenslotte, houd hiermee op, wees eens tevreden onder Gods hand, en waardeer wat Hij geeft, niet wat Hij u niet geeft. En brengt Hij ons bij elkaar (wat ik Hem smeek, want een man als ik kan niet van een hap brood *genieten* of enige zielsrust vinden waaruit tevredenheid kan opbloeien, behalve samen met zijn wederhelft), dan beginnen wij een nieuw leven om Hem te danken en van Zijn gaven te genieten.'[883] Zelfs als zijn vrouw te kennen gaf voor hem te bidden,-wat niet volgens iedereen goed is, al kan het volgens niemand kwaad-, was hij not-amused: 'Bidden wij Hem niet (zoals u zegt) *voor mij*, dit is weer een hatelijkheid! Nooit heb ik tot God voor mijzelf gebeden, of het was om u en mijn kinderen, maar bidden wij voor ons, voor onze lieve spruiten, en dat Hij, bij dat wat Hij geeft, een nieuw hart geeft dat erkennen en genieten kan, en dat Hij ons bevrijdt van alle zelfoverschatting en eigendunk.'[884] Wie er van hun tweeën een nieuw hart nodig had, harteloos als ze was, moge duidelijk zijn. Beiden waren het over één ding eens: hun huwelijk was mislukt, en terwijl zíj onder twee bekende voorwaarden gezinshereniging mogelijk achtte, waarvan er één voor hem onacceptabel was, voelde híj zich om een religieuze reden niet gerechtigd hun broze band te verbreken.

Voor zichzelf zag hij een verband tussen de huwelijkseed van trouw en de verplichte eedsaflegging door een advocaat die onder het nieuwe bewind zijn praktijk wilde blijven uitoefenen. Een eed diende men te houden, en kon men dat niet, dan diende men hem niet af te leggen. Hoe makkelijk dachten anderen daarover, hem als een conventionele figuur in maatschappelijk en religieus opzicht beschouwend, die wel zo wijs of handig zou zijn om niet van een persoonlijk geweten blijk te geven. Hoe waren zij onaangenaam verrast, toen hij in de 'Vertoogen van Salomo' ondanks alle gelatenheid die de Prediker kenmerkt, verdrukking om recht liet smeken. In zijn contacten met Groningse rooms-katholieken was hij op onbegrip voor zijn standpunt ten aanzien van de verplichte eedsaflegging gestuit. Daar hoefde men toch niet zo moeilijk over te doen? Zij verdachten hem van geveinsd onvermogen, kwade wil om de eed niet af te leggen uit eigenbelang. Bilderdijk werd daarover pas verontwaardigd, toen hij dezelfde verdenking jegens hem onder protestantse patriotten aantrof. Hoe konden zij 'mijn bezwaren tegen de eed, die bij domme pa-

pen, ja, een bêtise was (zo sprak men), bij mij als een bloot voorwendsel' opvatten?[885] Gedeeltelijk begreep hij hen wel, omdat hij door zijn beroep anders met eden had leren omgaan dan een vertegenwoordiger van een willekeurig andere beroepsgroep. Och, eden…, placht men hem in de advocatuur voor te houden, eden kunnen ruimdenkendheid in de weg staan en femelarij bevorderen. Daartegen is natuurlijk verzet nodig: 'Onder ons, advocaten, is dit ten aanzien van huwelijksprocessen, adulterie, eden en dergelijke zeer veel geboden.'[886] Dat kan wel zo zijn, placht hij in dit soort situaties bij zichzelf te denken, maar dan wil ik graag ouderwets op anderen overkomen. Wegens 'mijn rondborstigheid, die nooit iets had van wat men 'femelarij' noemt', kan men in mij een waanwijze opportunist ontdekken, die echter nooit 'de hand zal bieden aan verwoestende nieuwigheden'.[887] Onbegrepen in eigen kring, kreeg hij van de advocaat-fiscaal van Groningen te horen, dat hij een gevaarlijk sujet was en met het paspoort van generaal Macdonald uit de stad moest verdwijnen. De passage naar Hamburg was onlangs opengegaan, dus wat hield hem nog tegen?[888] Hij kon op die vraag moeilijk antwoorden iets wat ik op een bierglas heb zien staan, dat in een Emdens café voor beurtschippers, toepasselijk 'In den Beurtman' geheten, voor mij op een tafeltje stond: 'Om in Duitsland te reizen moet men over veel geld, een sterk karakter, uitzonderlijk veel geduld en géén fijnzinnigheid beschikken.'[889] In plaats daarvan gaf hij het bekende antwoord, dat een aanzienlijke reductie van de hem gegunde tijd inhield. Hij besloot als een tweede Quintus tegen zijn zin via Delfzijl naar Emden af te reizen en van daaruit via Aurich naar Hamburg, waar de prins hem ongetwijfeld hartelijk zou verwelkomen.

Samen met die vredesvorst zou hij spoedig in het vaderland terugkeren. Somber en hoopvol tegelijk bezag hij zijn en andermans toekomst, waarvoor men de tekenen des tijds niet eens goed hoefde te verstaan. Hoe krachtig was het door de Franse Revolutie afgegeven signaal niet geweest? Het Parijse parlement leek de vlakte van Armageddon wel, waar afgevaardigden, ministers van Oorlog en legeraanvoerders als Dumouriez zich op de eindstrijd hadden voorbereid. Alles liep daar door elkaar of vloeide in elkaar over: 'Wat bewijst dit alles nu? Zeker, dat het er alle schijn van heeft dat het met Europa gedaan is, alle heerschappij en macht te gronde gaat en dus dat wij het uur naderen, waarop *de koninkrijken der aarde zullen zijn des Heren Jezus*. Bidden wij dagelijks met de apostel Johannes: O Here Jezus,

kom spoedig!'[890] Hoezeer het vaderland hem ook ter harte ging, Bilderdijk dacht Europees, toen hij op het punt stond naar Duitsland te vertrekken. Onderweg van Groningen naar Delfzijl, toen hij 'zichtbaar vermoeid van lichaam en neergedrukt van geest', zoals Da Costa het zo fraai formuleert, 'een ogenblik in diep gepeins als verzonken stond', bood een jongen hem een stoel aan.[891] Dankbaar maakte hij van diens aanbod gebruik en gaf 'het wassend telgje' zijn zegen. Dat werd later dominee in Marsum en herinnerde Bilderdijk in 1822 aan het voorval uit 1795. Op zijn beurt vroeg de oud geworden balling van weleer de zegen van de dominee. In een gedicht herinnerde hij eraan, dat een gebaar meer zegt dan woorden, alsof hij zich verontschuldigde voor het destijds stilzwijgend aanvaarde aanbod van de jongen:

> Ontscheurde ik mijn vaderland,
> Bij d'afscheidsdruk van dees mijn hand
> Bleef u mijn ted're dank, mijn zegen.
> Die sprak in elke hartenklop
> En steeg voor u ten hemel op,
> Schoon mogelijk tong en lippen zwegen.[892]

Altijd fijngevoelig reagerend op de fijngevoeligheid van een ander, berichtte hij zijn vrouw op 9 mei uit Delfzijl te zijn vertrokken. 's Ochtends had hij zich onverwachts naar Emden kunnen inschepen, dat aan de overkant van de Dollard op Duits grondgebied lag. Het reizen over land en zee was hem tegengevallen: 'De reis is geweldig ledenbrakend, maar nog minder kwaad voor mij, naar het mij toeschijnt, dan ter zee te gaan, omdat ik opnieuw heb bevonden de schokken daarvan niet te kunnen verdragen, zelfs de zeelucht niet. Ik heb reeds bloedige fluimen opgegeven als gevolg van het blootgesteld zijn aan de nachtlucht te Delfzijl en ik ben niet geheel zonder vrees voor de gevolgen daarvan. Dan, dit zij Gode bevolen! Nu is men mij kwijt uit het land, feliciteer er de kezen mee.'[893] Door al dat gereis werd zijn kijk op de mens niet weinig beïnvloed, want hij maakte opvallend vaak gebruik van metaforen aan de scheepvaart ontleend. Om het ongewisse en stuurloze karakter van het bestaan aan te geven noemde hij de mens bijvoorbeeld een 'hulkje zonder roer en want' en sprak hij plastisch over de 'dobbering tussen goed en kwaad'.[894] Zijn vaste overtuiging dat de mens niet geroepen is tot spelevaren, maar

om tot behoud van de kiel waarop hij geplaatst is, zijn plicht te doen, getuigt van een strenge levensopvatting, waarin voor luxe vaartuigen geen plaats is.[895] Het reizen ervoer hij ook als onaangenaam, omdat de roerende zorg van Louise verkeerd had uitgepakt. Zo schreef hij op 9 mei aan zijn schoonzus: 'Mijn arme dukaten waarvoor u zo goed gezorgd hebt, zijn allemaal uit de beurs gedeserteerd,-in het zakje en uit het zakje-, en door het geschuif bij het lopen via verschillende tussenwegen in mijn onderkousen beland. Ik heb het plezier gehad er een flink uur mee onder de blote voeten te moeten wandelen. Dit ter informatie en tot lering van Louise, zodat ze voortaan de knoopjes onderaan de beurzen beter vastzet en doornaait, want door de zwaarte zakt de stof uit en valt het geld erdoor. Het goud is te duur tegenwoordig om er voetzolen van te maken. Ik zou onder het lopen evenveel plezier van kiezelsteentjes hebben gehad.'[896] Onderweg naar Emden had hij moeten denken aan een liedje van vader Cats: *Die wil gaan reizen uit het land*. Hij, Bilderdijk, *wilde* helemaal niet reizen, hij *moest*.[897] De estheet in hem had zich bij de aanblik van morsige gelagkamers geërgerd. Haalt u eens een 'verfijnd, van gemak gediend en kieskeurig wezentje' voor de geest, zo vroeg hij zijn schoonzus, en laat dat op een stoel plaatsnemen in een gelagkamer, 'die u noch ik aan de ordinairste jakobijn zou hebben toegewezen', dan krijgt u een idee van de wachtkamers of varkenskotten die ik onderweg aandoe om op verhaal te komen.[898] Toen hij de 'laatste wegwijkende wal aanzag', had hij aan de 'Gijsbrecht van Aemstel' moeten denken: 'Vaarwel mijn vaderland. Verwacht een andere heer!'[899] En toen hij de torens van Emden met hun wapperende vlaggen zag oprijzen, had hij moeten denken aan wat Willebord tegen Diederik zei: 'Men sloeg u 't heilig kruis, terwijl gij heentoogt, na.'[900] Hij voegde hieraan toe: 'Nu ja, dacht ik, maar hij kwam toch weerom!'[901] Bilderdijk had zich door Hunne Hoogmogenden laten wegsturen, maar verwachtte spoedig door de Allerhoogste naar het vaderland te worden teruggeleid.

Eindnoten

[1] *DW*. Deel 1. Blz.55.
[2] Idem. Blz.66 en 57.
[3] *Brieven*. Deel 1. Blz.167.
[4] R. Feith, *Oden en gedichten*. Deel 1. Zwolle, 1824. Blz.202.
[5] Zo verscheen *Ahacha* in no 34 van *De Post van den Helicon*, waarin Bilderdijk haast elke strofe vooraf liet gaan door: 'O!' In het tweede deel van zijn *Mengelingen* schrapte hij die om niet in zijn eigen sentimentele val te trappen.
[6] *Kleine dichterlyke handschriften. Vijfde schakeering*. Amsterdam, 1792. Blz.70-72.
[7] Praamstra. Blz.572.
[8] *Kleine dichterlyke handschriften. Vijfde schakeering*. Amsterdam, 1792. Blz.71.
[9] Zie *Grassprietjes van Cornelis Paradijs*, waarin Frederik van Eeden de Heer 'met snarenspel' dankt voor 'Ten Kate, J.J.L'.
[10] In *Vincent Haman* van Willem Paap heet het dat Helmers, alias Herman Heijermans, tot de hoogte der mannen van '80 steeg door 'de zon op daken schijnen' te schrijven in plaats van 'de zon schijnt op de daken'. W.A. Paap, op.cit. Blz.145.
[11] Admiraal, Backer Dirks en Van Oosterzee. Blz.525.
[12] Da Costa. Blz.438.
[13] *DW*. Deel 6. Blz.468.
[14] Idem
[15] Idem. Deel 12. Blz.9.
[16] *Briefw*. I. Blz.271.
[17] *Brieven*. Deel 1. Blz.170.
[18] Het weekblad was op elke vrijdagmiddag bij boekhandelaar J. ten Brink te koop voor slechts anderhalve stuiver.
[19] Idem. Blz.128.
[20] Leliefeld. Blz.552.
[21] *Brieven*. Deel 1. Blz.160.
[22] De Wal. Blz.626.
[23] *De Post van den Helicon.* Amsterdam, 1788. No 37. Blz.289.
[24] De Wal. Blz.626.
[25] *De Post van den Helicon*. Amsterdam, 1788. No 37. Blz.10.
[26] In *Die Nachahmung der griechischen Werke in der Malerei und Bildhauerkunst* (1755) bepleitte Johann Winckelmann een kunst van 'edle Einfalt und stille Gröse'. Op grond van deze neoclassicistische theorie ontwierp Langhans de Brandenburger Tor te Berlijn. Zie Leliefeld. Blz.574.
[27] Kollewijn. Deel 1. Blz.185.
[28] Zie bijvoorbeeld Kalff. Deel 6. Blz.198-199. Kalff lijkt niet te twijfelen aan de medewerking van Bilderdijk, maar aan die van Kinker.
[29] A.J.A.M. Hanou, *'Hier van daan naar moeder Mallet'/Liedjes in het werk van Kinker.* In: *Kunst & Letterkunst*. Amsterdam, 2000. Blz.60-76.
[30] Kollewijn. Deel 1. Blz.210.

[31] Idem. Blz.210-211.
[32] (R. Feith), *Thirsa, of de zege van den godsdienst*. In: *Dicht- en Prosaïsche werken van Mr. Rhijnvis Feith.* Deel 7. Rotterdam, 1824. Blz.56.
[33] M.J.G. de Jong, *De eerste auteur van Feiths treurspel 'Thirsa'*. In: *De Nieuwe Taalgids 50* (1957). Blz. blz.129-136, en 205-209.
[34] Leliefeld. Blz.136..
[35] J. Kinker, *Mijne minderjaarige Zangster*. Utrecht/Amsterdam, 1786. Blz.49.
[36] Knuvelder. Deel 3. Blz.107.
[37] J. Kinker, op.cit. Blz.39.
[38] Idem. Blz.41.
[39] *DW*. Deel 10. Blz.60.
[40] Idem
[41] Idem. Blz.61.
[42] *Briefw.-Feith*. Blz.107.
[43] Idem. Blz.108.
[44] Idem
[45] R. Feith, *Oden en gedichten*. Deel 2. Zwolle, 1824. Blz.85-89. Men krijgt als lezer de indruk, dat Feith vóór 1795 aanzienlijk minder patriottische denkbeelden koesterde dan daarna.
[46] A.J.A.M. Hanou, *Sluiers van Isis. Johannes Kinker als voorvechter van de Verlichting, in de vrijmetselarij en andere Nederlandse genootschappen, 1790-1845*. Deel 1. Deventer, 1988. Blz.29.
[47] Idem. Blz.14 en 29.
[48] Idem. Blz.526.
[49] Idem. Blz.106.
[50] Idem. Blz.509.
[51] Schokker. Blz.107.
[52] J. Kinker, *Mijne minderjaarige Zangster*. Utrecht/Amsterdam, 1786. Tussen blz.20 en 21. Het betreft een eenvoudig recitatief *Mijn roosje is onstandvastig*.
[53] Van der Zwaag. Blz.172.
[54] *DW*. Deel 7. Blz.118.
[55] L. Engelfriet, *Bilderdijk en het jodendom/Bilderdijks waardering van het joodse denken in zijn confrontatie met de tijd*. Zoetermeer, 1995. Blz.120.
[56] Da Costa. Blz.428.
[57] Idem
[58] *MF*. Blz.105-106.
[59] *Briefw*. I. Blz.230.
[60] *Brieven*. Deel 1. Blz.174.
[61] Idem. Blz.174-175.
[62] Leliefeld. Blz.582 e.v.
[63] Da Costa. Blz.144.
[64] *DW*. Deel 10. Blz.304.
[65] Idem

[66] Idem. Blz.305-307.
[67] Idem. Blz.307.
[68] *Brieven*. Deel 1. Blz.170-171.
[69] Idem. Blz.174. Indirect verwijt aan Johannes: hij had het handschrift van de 'Prediker' al eerder aan Uylenbroek moeten geven.
[70] Over de identiteit van de Prediker kan het volgende worden gezegd: '*Het boek der Spreuken* gaat terug op Salomon, die immers bekend is als schrijver van wijsheidspreuken (vgl. *1 Koningen 4:32*). Dit geldt wel niet voor *Het boek Prediker* en het 'Hooglied', die eveneens Salomons naam dragen. Men neemt vrij algemeen aan, dat deze drie boeken eerst in de tijd tussen de ballingschap en de derde eeuw v. Chr. hun definitieve vorm hebben gekregen; *Het boek Prediker* het laatst, omstreeks het jaar 200.' Zie *Het Oude Testament*. Editie: apologetische vereniging 'Petrus Canisius'. Utrecht/Antwerpen, 1954. Blz.252.
[71] *DW*. Deel 4. Blz.435.
[72] Idem. Blz.444.
[73] Idem. Blz.432. Stilzwijgend wordt hier aangenomen, dat Salomo(n) de Prediker is. Zie echter voetnoot 70.
[74] Idem
[75] Idem. Blz.434.
[76] Idem. Blz.435.
[77] Idem
[78] Idem. Blz.436.
[79] Idem
[80] Idem. Blz.437.
[81] Idem. Blz.438.
[82] Idem. Blz.440.
[83] Idem
[84] Idem
[85] Idem
[86] Idem. Blz.441.
[87] Idem. Blz.442.
[88] Idem. Blz.443.
[89] Idem. Blz.444.
[90] Idem. Blz.446.
[91] Idem
[92] Idem. Blz.449.
[93] Leliefeld. Blz.59, 62 en 248.
[94] *DW*. Deel 4. Blz.449.
[95] Da Costa geeft hiervan een opsomming in zijn aantekeningen. Daarin noemt hij onder andere *Mijne levensbeschrijving* in *Mengelingen en fragmenten*, *Eigenlevensgeschiedenis* in de *Geschiedenis des Vaderlands*, *Mijn eerste Levensnacht* en *Uitzicht op mijnen dood* in *DW*. Deel 12. Zie Da Costa. Blz.377-379.
[96] Kollewijn. Deel 1. Blz.343.

[97] *Briefw*. III. Blz.936.
[98] Idem. Blz.937.
[99] W. Bilderdijk, *Geslachtlijst der Nederduytsche naamwoorden, op stellige taalgronden gevestigd.* Deel 1. Amsterdam, 1822. Blz.5.
[100] Leliefeld. Blz.541.
[101] W. Bilderdijk, op.cit. Blz.5.
[102] Leliefeld. Blz.139.
[103] *Briefw.-Tydeman*. Deel 1. Blz.382.
[104] Dit zijn twee delen uit *Quatuor pour la fin du temps* door Olivier Messiaen in 1940 gecomponeerd.
[105] Ook hier dringt zich de vergelijking met Messiaen op. Zoals deze componist aan elke letter van het alfabet toonhoogte en duur toekende en het hele alfabet als zijn 'langage communicable' beschouwde, meende Bilderdijk uit alle woordetymologieën bij elkaar de taal van God te kunnen reconstrueren.
[106] J. Smit, *Bilderdijk et la France*. Proefschrift. Amsterdam, 1929. Blz.87.
[107] Zie www.cnrtl.fr/etymologie
[108] Wesseling. Blz.50
[109] Kollewijn. Deel 2. Blz.221.
[110] *Brieven*. Deel 1. Blz.105.
[111] Leliefeld. Blz.554.
[112] Wesseling. Blz.45.
[113] Kollewijn. Deel 1. Blz.201.
[114] (W. Bilderdijk), Willem *Bilderdijk/Liefde en ballingschap/Brieven 1795-1797*. Editie: M. Mathijsen. Amsterdam/Antwerpen, 1997. Blz.97.
[115] Leliefeld. Blz.544.
[116] D. Helmers, *Leven met Bilderdijk. Echt of onecht; besluiteloos of spelen op zeker? De echtscheiding van Catharina Rebecca Woesthoven en Willem Bilderdijk.* In: *MBM*. Jaargang 22. Blz.1-13.
[117] Idem
[118] Idem
[119] Idem
[120] Idem
[121] Idem
[122] Idem
[123] Idem
[124] Idem
[125] Leliefeld. Blz.418.
[126] D. Helmers, *Leven met Bilderdijk. Echt of onecht; besluiteloos of spelen op zeker? De echtscheiding van Catharina Rebecca Woesthoven en Willem Bilderdijk.* In: *MBM*. Jaargang 22. Blz.1-13.
[127] Idem
[128] Idem
[129] Kollewijn. Deel 1. Blz.181.

[130] Idem. Blz.180.
[131] Idem
[132] *Brieven*. Deel 1. Blz.222-223.
[133] *Briefw*. I. Blz.258.
[134] Idem
[135] Idem. 'Droestig' betekent lijdend aan 'droes', een neus- en keelcatarre met klierzwelling ('goede droes') of ontsteking van het neusslijmvlies ('kwade droes') van paarden. Zie Van Dale. Blz.665. Volgens Jan Bosch sprak men aan tafel over de afwezige Kinker, die in *De Post van den Helicon* allerlei door hemzelf verzonnen geestigheden à la Bilderdijk debiteerde.
[136] *DW*. Deel 10. Blz.310. Zie ook Kollewijn. Deel 1. Blz.200.
[137] Kollewijn. Deel 1. Blz.200.
[138] Wap. Blz.76 en J. Romein en A. Romein-Verschoor, *Erflaters van onze beschaving/Nederlandse gestalten uit zes eeuwen/Geïllustreerd met 198 afbeeldingen*. Amsterdam, 1977. Blz.577.
[139] Leliefeld. Blz.7.
[140] *DW*. Deel 10. Blz.310.
[141] *EH*. Blz.156.
[142] Idem
[143] Idem. Blz.157.
[144] Kollewijn. Deel 1. Blz.201.
[145] *GdV*. Deel 12. Blz.91.
[146] S. Schama, *Burgers/Een Kroniek van de Franse Revolutie*. Amsterdam, 1989. Blz.363.
[147] *GdV*. Deel 12. Blz.92.
[148] Idem
[149] S. Schama, op.cit. Blz.364.
[150] *GdV*. Deel 12. Blz.91 en S. Schama, op.cit. Blz.91. Onder *Cahiers de doléances* worden de schriftelijk vastgelegde klachten der afgevaardigden verstaan, die zij meenamen naar de eerste vergadering van de Staten-Generaal op 4 mei 1789 te Versailles.
[151] *GdV*. Deel 12. Blz.91
[152] Idem. Blz.93.
[153] Idem. Blz.93-94.
[154] Leliefeld. Blz.289 en 204.
[155] Idem. Blz.250, 105 en 226.
[156] Idem. Blz.232.
[157] *DW*. Deel 9. Blz.4-5: Lodewijk XV onderwierp het opstandige Corsica, 'opdat een Kors uws nazaats troon bezitt'!'
[158] Leliefeld. Blz.353.
[159] G.J. Schutte, *Bilderdijk en de Revolutie*. In: *MBM*. Jaargang 8. Blz.1-9.
[160] Idem
[161] Idem

[162] S. Schama, *Patriotten en bevrijders. Revolutie in de Noordelijke Nederlanden 1780-1813*. Amsterdam, 1989. Blz.106. Zie ook G. Leliefeld, *Verzamelde verhalen.* Den Dungen, 2008-2019. Blz.720.
[163] *DW*. Deel 13. Blz.16.
[164] *EH*. Blz.159.
[165] Idem. Blz.160.
[166] Kollewijn. Deel 1. Blz.209
[167] W. Bilderdijk. *Verspreide gedichten* (2 delen). Amsterdam, 1809. Blz.III.
[168] Van Eijnatten. Blz.88.
[169] *DW*. Deel 3. Blz.278.
[170] In het tweede bedrijf van *Edipus*. Idem. Blz.199.
[171] Idem. Blz.350.
[172] Idem. Zie de eerste rei op blz.289: 'ik' en 'wij' komen in één claus voor!
[173] Leliefeld. Blz.188-189.
[174] *DW*. Deel 15. Blz.42.
[175] Leliefeld. Blz.371.
[176] *DW*. Deel 15. Blz.42.
[177] Idem. Blz.43.
[178] Idem
[179] Idem. Blz.44.
[180] Volgens Bilderdijk gelastte koningin Jocaste de dood van haar eigen zoon, wat haar zelfmoord des te aannemelijker maakt. Zie *DW*. Deel 3. Blz.237.
[181] Idem. Blz.345.
[182] Idem. Blz.353.
[183] Idem. Blz.346.
[184] Leliefeld. Blz.246.
[185] *DW*. Deel 10. Blz.62.
[186] *Brieven*. Deel 1. Blz.177.
[187] Idem. Blz.177-178.
[188] Idem. Blz.225-226.
[189] Idem. Blz.227.
[190] Idem. Blz.233 en 235.
[191] *Briefw*. I. Blz.233-234.
[192] Zie *Kinder-lyck* (1632) in *Verscheide gedichten* (1644) van Vondel.
[193] *EH*. Blz.161.
[194] *DW*. Deel 8. Blz.51.
[195] *Briefw*. I. Blz.236.
[196] Idem.
[197] *Briefw*. I. Blz.235.
[198] Hij voegde hieraan toe: 'Zij lijdt echter één uitzondering: wanneer namelijk een lid in de termen valt van volgens de constitutionele wetten der vergadering geen lid meer te zijn. Als dan komt de uitzetting de vergadering en dus de meerderheid toe.' Het optre-

den van de jonker viel hier niet onder, want de prins maakte een einde aan diens onrechtmatige uitsluiting.

[199] Idem. Blz.236-237.

[200] Idem. Blz.237.

[201] Idem

[202] Pas in dit geval zou er in Bilderdijks visie een legitieme staat van oorlog tussen een meerderheid en een minderheid in het parlement kunnen bestaan.

[203] Idem. Blz.238.

[204] *DW*. Deel 8. Blz.417.

[205] 'Oranje in het hart en niemands slaaf!'

[206] P. Geyl, *Een eeuw strijd om Bilderdijk (1956)*. In: P. Geyl,*„Van Bilderdijk tot Huizinga. Historische toetsingen.* Utrecht/Antwerpen, 1963. Blz.62.

[207] Idem. Blz.67 Relatief lange tekstgedeeltes in 'vreemde' talen zijn ten gerieve van de lezer vertaald in het Nederlands. Zie voor de originele tekstgedeeltes de editie van dit boek uit 2012.

[208] Idem. Bilderdijk wenste juist herstel van die traditie. Burke redeneerde dat 'revolutie' of 'omwenteling' betekende, dat men het rad van de geschiedenis naar rechts en naar links kon draaien. Draaide men het rad naar links, dan herstelde men de oude situatie. 'Revolutie' werd voor hem zo hetzelfde als 'restauratie'. Dit is weer een prachtig voorbeeld van woordinflatie. Volgens Bilderdijk kon men het rad alleen naar rechts draaien. De geschiedenis verliep in dit opzicht lineair, omdat Jezus had gezegd dat Hij de rechte weg was. Het voordeel van deze augustiniaanse zienswijze op de geschiedenis was, dat Jezus niet keer op keer gekruisigd hoefde te worden, zoals in de cylische opvatting van de geschiedenis wel het geval is. Bilderdijk zag iets goeds in beide zienswijzen, waarvan een neerwaartse spiraal het symbool vormt. Zie B. Engelfriet, *De missie van een genie. De spirituele wereld van orangist Willem Bilderdijk*. Amsterdam, 2010. Blz.24 en 101.

[209] *DW*. Deel 8. Blz.418.

[210] Idem

[211] Idem

[212] P. Geyl, op.cit. Blz.60.

[213] Idem en C. Gerretson, *Verzamelde Werken*. Deel 1. Baarn, 1973. Blz.169.

[214] Ruiter en Smulders. Blz.161.

[215] Idem

[216] C. Gerretson, *Verzamelde Werken*. Deel 1. Baarn, 1973. Blz.170.

[217] Idem. Blz.171.

[218] *Romantiek en historische cultuur*. Onder redactie van J. Tollebeek, F. Ankersmit en W. Krul. Groningen, 1996. Blz.74-75.

[219] De Leeuwe. Blz.3.

[220] Er vonden ook discussies plaats over gelijkheid na de dood, door Nietzsche later beschouwd als 'christelijke springstof'. Volgens Bilderdijk diende ieder mens afzonderlijk op goed en kwaad te worden afgerekend. Zie B. Engelfriet, *De missie van een genie. De spirituele wereld van orangist Willem Bilderdijk*. Amsterdam, 2010. Blz.37.

[221] Leliefeld. Blz.332.
[222] *DW*. Deel 8. Blz.422.
[223] Idem. Blz.418.
[224] Idem
[225] *Vrijmoedige bedenkingen/Een eeuw essays en beschouwingen 1766-1875.* Spectrum van de Nederlandse letterkunde 20. Editie: M.C.A. van der Heijden. Utrecht/Antwerpen, 1968. Blz.142.
[226] Oosterhof. Blz.4. In zijn *Bezwaren tegen de geest der eeuw* onthoudt Da Costa zich van commentaar op de positie van 'de' vrouw in zijn eigen tijd, terwijl hij zijn verzet tegen de afschaffing van de slavermij gemakkelijk over negers én vrouwen had kunnen uitbreiden, getuige Kollewijns inschatting over de 'meer dan slaafse' onderwerping van de vrouw aan de man in de negentiende eeuw. Kollewijn. Deel 2. Blz.393.
[227] Naber. Blz.23.
[228] Idem. Blz.207-208.
[229] Van Eijnatten. Blz.515.
[230] Safranski. Blz.178-179.
[231] Van Eijnatten. Blz.516.
[232] Idem. Hier citeert Van Eijnatten Bilderdijk uit de *Briefw.-Tydeman*.
[233] Idem.
[234] Idem. Blz.518. Van Eijnatten meent, dat Bilderdijk niet vóór 1795 de ratio als een goed gevoel interpreteerde. Als kenner van de adversaria heeft hij het aantoonbare gelijk zonder meer aan zijn kant, maar Bilderdijks interpretatie van het innigst zelfgevoel en zijn neiging tot mysticisme dateren van ver vóór dat jaar.
[235] *DW*. Deel 7. Blz.85.
[236] G.J. Johannes, *De lof der aalbessen*. Den Haag, 1997. Blz.76.
[237] Idem. Blz.72.
[238] Leliefeld. Blz.121 en 345.
[239] Idem. Blz.115.
[240] Idem. Blz.343-344.
[241] Idem. Blz.138.
[242] Van Eijnatten. Blz.441.
[243] Idem. Blz.435.
[244] *DW*. Deel 15. Blz.583.
[245] Idem. Blz.584.
[246] Kollewijn. Deel 1. Blz.453.
[247] J. te Winkel, *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde.* Deel 6: *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde in de eerste eeuw der Europeesche staatsomwentelingen* (1). Haarlem, 1925. Blz.317.
[248] Zie Schokker. Blz.49-52. De opvattingen van Bilderdijk over Duitse schrijvers en dichters zouden minder buitenissig zijn dan men denkt. Schokker voert naast het bovenstaande voorbeeld andere voorbeelden aan, waaruit de eensgezindheid van Bilderdijk met de gebroeders Schlegel in hun waardering van Duitse literatuur moet blijken: mensen met smaak en verstand van zaken maken geen gewag van Hoogduitse poëzie,

Lessing is geen echte dichter (heeft deze ook zelf beweerd in *Hamburgische Dramaturgie*), Klopstocks hexameters zijn vervelend, men zou in poëzie en proza moeten getuigen van zijn geestdrift voor het Oosten, de taal is 'nicht aus einem bloss physischen Geschrei und allerlei schallnachahmenden oder mit dem Schall spielenden Sprachversuchen enstanden' en er valt met Kants 'onverstane termen' zo gemakkelijk te schermen, dat degenen die hem niet hebben begrepen, anderen kunnen wijsmaken, wat ze willen.

[249] J. te Winkel, op.cit. Blz.317.

[250] F. Schiller, *Geschichte der Abfalls von der vereinigten Niederlande von spanischen Regierung*. Stuttgart/Tübingen, 1837. Blz.3. Zie ook voor het verschil tussen gedweep en enthousiasme Leliefeld. Blz.223. Eindnoot 265.

[251] De Gentse hoogleraar Kesteloot deed hem dit onderwerp aan de hand, maar uiteindelijk schreef Bilderdijk liever over de ondergang van de eerste wereld. Zie Da Costa. Blz.227.

[252] Schöffer. Blz.150.

[253] Wesseling. Blz.48.

[254] Da Costa. Blz.6.

[255] Schokker. Blz.3.

[256] Schöffer. Blz.120.

[257] *DW*. Deel 13. Blz.309. Vergelijk deze regels met het motto van het *Woordenboek der Nederlandsche taal*: 'Bataven! Kent uw spraak en heel haar overvloed/ Zijt meester in de taal, gij zijt het in 't gemoed.' Ver vóór 1822 sprak Bilderdijk zijn republikeinse landgenoten aan om een gedachte over de taal te verwoorden die niet wezenlijk van die in *De taal* verschilt. Zie B. Engelfriet, *De missie van een genie. De spirituele wereld van orangist Willem Bilderdijk*. Amsterdam, 2010. Blz.30 en 35.

[258] Idem

[259] Idem. Blz.310.

[260] Leliefeld. Blz.112-113.

[261] Vergelijk 'Heel 't mensdom was me één tronk' uit *Aan Cats* (1806), dat een terugblik op zijn jeugd bevat. DW. Deel 12. Blz.69.

[262] G.J. Johannes, *De lof der aalbessen*. Den Haag, 1997. Blz.80.

[263] Idem. Blz.85.

[264] Safranski. Blz.160.

[265] W. van den Berg, *De ontwikkeling van de term 'romantisch' en zijn varianten in Nederland tot 1840.* Assen, 1973. Blz.46.

[266] Leliefeld. Blz.119 en 435.

[267] W. van den Berg, op.cit. Blz.46.

[268] Idem

[269] Van Eijnatten. Blz.107.

[270] *Brieven*. Deel 1. Blz.179-180.

[271] Idem. Blz.237.

[272] Idem. Blz.178.

[273] Idem

[274] Idem Blz.237. Bilderdijk verwijst hier naar zijn brief van 12 januari 1790 aan Loosjes. Later werd in *De Gids* door een anonymus opgemerkt: 'Bilderdijk schijnt over het geheel geen afschriften zijner brieven te hebben gehouden; een zorgeloosheid, waartegen ik onze jeugdige geleerden en vooral onze jeugdige dichters in hun eigen belang en in dat der nakomelingschap niet genoeg kan waarschuwen.' Zie *Brieven van Mr. Willem Bilderdijk*. In: *De Gids.* Jaargang 1837. Blz.89. Als deze anonymus gelijk heeft, herlas Bilderdijk niet zijn vorige brief aan Loosjes, maar de aantekeningen die hij daarvoor had gemaakt. Het getuigt overigens allerminst van hoogmoed, dat een dichter of schrijver zijn brieven niet in afschrift bewaart.
[275] Idem
[276] Idem. Blz.237-238.
[277] *Gedenkboek.* Blz.201.
[278] Leliefeld. Blz.53.
[279] Idem
[280] *Brieven*. Deel 2. Blz.3.
[281] J. te Winkel, *Bilderdijk, lotgenoot van Multatuli. Eene studie*. Haarlem, 1890. Blz.63.
[282] Idem. Blz.61.
[283] Idem
[284] Kollewijn. Deel 1. Blz.350.
[285] Idem. Blz.350-351.
[286] Idem. Blz.131.
[287] S. Gorter. Blz.469.
[288] *EH*. Blz.435.
[289] Idem. Blz.263.
[290] C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 4. Haarlem, z.j. Blz.175.
[291] Idem
[292] Met 'schrijver' bedoelde Van der Goes de neef van Multatuli, Dr. Th. Swart Abrahams, die in *De Gids* van 1888 Bilderdijk en Multatuli als 'zenuwzieken' buiten de maatschappelijke orde plaatste.
[293] Van Deyssel, Van der Goes en Lotsij. Blz.304.
[294] Zie *Het verhaal van oom Jan*. In: F. Haverschmidt, *Familie en kennissen*. Schiedam, 1894. Blz.25 e.v. De zachtmoedige oom Pothof, die als tegenwicht voor militair vertoon dienst kon doen, ontpopte zich tegen wil en dank als een verwoede patriot.
[295] Van Deyssel, Van der Goes en Lotsij. Blz.304.
[296] J. te Winkel, *Bilderdijk, lotgenoot van Multatuli. Eene studie*. Haarlem, 1890. Blz.12.
[297] A. Pierson, *Dr. Kollewijns Bilderdijk*. In: *De Gids*. Jaargang 1891. Blz.33.
[298] Idem. Blz.8.
[299] Idem
[300] Idem. Blz.31.
[301] Idem. Blz.32.
[302] Kollewijn. Deel 2. Blz.427.
[303] *DSM-IV-TR* (ongepagineerd).

[304] Zie 'neurasthenia' F 48. Chapter V *Mental and behavioural disorders* (ongepagineerd). In: *International Statistical Classification of Diseases and Related Health Problems*. Geneva, 2007.
[305] *DW*. Deel 13. Blz.20.
[306] Op dat laatste bestaat weinig kans, sinds Joris van Eijnatten een register van de adversaria opstelde onder de titel *Adversaria Willem Bilderdijk Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, Leiden en Letterkundig Museum, Den Haag.* Amstelveen, 1997. Amstelveense Gastcahiers 5.
[307] Leliefeld. Blz.223. Eindnoot 276.
[308] B. Engelfriet, *De missie van een genie. De spirituele wereld van orangist Willem Bilderdijk*. Amsterdam, 2010. Blz.144.
[309] *DW*. Deel 13. Blz.21.
[310] Idem
[311] *DW*. Deel 10. Blz.340.
[312] Da Costa. Blz.140.
[313] Idem. Blz.140-141.
[314] Idem. Blz.141-142.
[315] Idem. Blz.142.
[316] *DW*. Deel 4. Blz.402.
[317] Van Eijnatten. Blz.89.
[318] Idem
[319] Bilderdijks persoonlijke bekering tot het christendom en daaraan voorafgegane afzwering van het stoïsche gedachtegoed vond halverwege zijn studententijd plaats. Zie Leliefeld. Blz.129, 246, 267.
[320] Idem. Blz.90.
[321] *DW*. Deel 4. Blz.421.
[322] Idem
[323] Van Eijnatten. Blz.99.
[324] *Brieven.* Deel 1. Blz.181.
[325] Van Eijnatten. Blz.99.
[326] L.Engelfriet, *Bilderdijks filosofische bibliotheek* In: *BBS*. Blz.43.
[327] Herhaalde verzekering in *Genesis 1:4, 10, 12, 18, 21, 25* en *31*.
[328] Van Eijnatten. Blz.157.
[329] Idem. Blz.267. In dit citaat zijn de door Joris van Eijnatten geciteerde woorden van Bilderdijk niet voorzien van aanhalingstekens.
[330] Bavinck. Blz.54.
[331] *Briefw.-Tydeman*. Deel 1. Blz.415.
[332] W. de Clercq, *Naar zijn dagboek*. Editie: A. Pierson. Z.pl., 1869. Blz.188-189.
[333] Idem
[334] Hij was een mennoniet, alvorens zich tot de gereformeerden te rekenen.
[335] Van der Zwaag. Blz.272.
[336] *Brieven.* Deel 5. Blz.287.
[337] Idem. Blz.287-288.

[338] W. Bilderdijk, *Verhandelingen ziel-, zede- en rechtsleer betreffende*. Leiden, 1821. Blz.100.
[339] Idem. Blz.75.
[340] Van Eijnatten. Blz.267.
[341] L. Engelfriet, *Bilderdijk en het jodendom/Bilderdijks waardering van het joodse denken in zijn confrontatie met de tijd*. Zoetermeer, 1995.
Blz.146.
[342] Calvijn ontpopte zich als een inquisiteur in het proces tegen de unitarist Michael Servetus.
[343] *Brieven*. Deel 4. Blz.88-89.
[344] Idem. Blz.89.
[345] *Briefw.-Tydeman*. Deel 2. Blz.189.
[346] *Gedenkboek.* Blz.88.
[347] *DW.* Deel 13. Blz.207, Kuyper. Blz.17 en J. van Eijnatten, *Studie, vergoelijking, popularisering. Perspectieven op artikel 3 lid 1 van de Vereniging 'Het Bilderdijk-Museum'.* www.dare.ubvu.vu.nl. Blz.3-4. Van Eijnatten relativeert terecht het belang van diens rede: 'In 1906 ging het om herdenken en herwaarderen, een activiteit die het uit elkaar houden van studie en vergoelijking niet bij voorbaat in de hand werkt. Dat blijkt ook uit de door Abraham Kuyper op verzoek van de Bilderdijk-Commissie gehouden redevoering over *Bilderdijk in zijne nationale beteekenis*. Jan de Bruijn toont in een vermakelijk opstel aan dat het publiek, voor het overgrote deel antirevolutionairen en heren en dames van stand, massaal afkwam op Kuypers optreden in het Amsterdamse Concertgebouw. Er ontstond een ware stormloop op de toegangskaartjes, niet om Bilderdijk maar om de 69-jarige redenaar. Die maakte met zijn lofrede een overweldigende indruk op zijn gehoor. Veel kritische studie lag aan zijn eerbetoon niet ten grondslag, hoewel Kuyper als docent literatuurgeschiedenis een kenner moet zijn geweest van Bilderdijks poëzie. Maar het ging Kuyper ook niet om studie; zijn rede is vooral een voorbeeld van onkritisch herwaarderen.'
[348] Schilder. Blz.270.
[349] Idem. Blz.268.
[350] Idem. Blz.270.
[351] *Brieven*. Deel 5. Blz.76. Tot de twee foute beginselen van het rooms-katholicisme rekende hij de positieve invloed van goede werken op het zielenheil en het onfeilbare pausschap, dat als fout beginsel overigens, wat hem betrof, kon concurreren met de aanroeping van de Heiligen.
[352] Idem. Bilderdijk spreekt met een sneer over de grote Lama, over wie hij in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* van 1791 heeft kunnen lezen dat hiermee de opperpriester der Tartaren en Mongolen werd aangeduid: 'Deze verschillende horden hebben veel gelijkheids op elkander. Ze zijn herdersvolkeren, die onder tenten wonen, van de melk huns vee's leven en zich kleden met beestenvellen, die hun vrouwen wonderwel weten te bereiden. De godsdienst dezer zwervende Tartaren heeft het voorkomen van afgoderij, gelijk alle godsdiensten, waarin men eerbewijzingen toebrengt aan wezens, die ons in de natuur voorkomen; maar zij erkennen een opperwezen, gelijk men dit

ontdekt in alle godsdiensten, dewijl de mensen overal omtrent dezelfde denkbeelden hebben, min of meer ontwikkeld. Het opperhoofd van hun godsdienst is de grote Lama, die priester en vorst is van een grote staat op de grenzen van China.' *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1791. Blz.556.

[353] Idem. Blz.77.

[354] Idem

[355] *De Lutheranen in Amsterdam: gedenkboek ter gelegenheid van 400 jaar Evangelisch-Lutherse Gemeente te Amsterdam (1588-1988).* Onder redactie van J. Happee, J.L.J. Meiners en H. Mostert. Hilversum, z.j. Blz.27.

[356] Idem

[357] (W. Bilderdijk), *Opstellen van godgeleerden en zedekundigen inhoud, nagelaten door Mr. W. Bilderdijk*. Deel 2. Amsterdam, 1833. Blz.52.

[358] Van der Zwaag. Blz.42.

[359] *De Lutheranen in Amsterdam* enz. Blz.33.

[360] *Brieven.* Deel 1. Blz.188.

[361] Idem. Blz.184.

[362] Idem. Blz.182.

[363] Idem. Bilderdijk suggereert hier, dat beeldspraak en stijlfiguren anders dan metra niet tot de versificatie behoren. 'Obsteren' betekent 'een hindernis vormen'. 'Dewijl' is een repetitio in *Gabalus*.

[364] Leliefeld. Blz.119.

[365] *Brieven*. Deel 1. Blz.181.

[366] Idem. De jambe aan het begin van de vierde regel is vreemd: het accent hoort op 'waar' en niet op 'ik' te liggen. Misschien zag Bilderdijk er een spondee in, zoals in het begin van de eerste regel, maar ook in de vierde regel gaat de metrische ordening ten koste van de betekenis.

[367] *Matteüs 28:19.*

[368] *Brieven*. Deel 1. Blz.184.

[369] Idem. 'Formulier' houdt een verwijzing naar de *Drie Formulieren van Enigheid* in, die tijdens de Synode van Dordrecht (1618-1619) als grondslag van de Reformatie in de Republiek werden aanvaard. Met het enkelvoud 'formulier' doelde Bilderdijk op de tezamen één geheel vormende drie formulieren, op het tweede deel van de Heidelbergse catechismus, of op artikel 8 t/m 11 uit de Nederlandse geloofsbelijdenis, die beide over het leerstuk der Drievuldigheid handelen.

[370] *Brieven.* Deel 1. Blz.184.

[371] Idem

[372] Idem. Blz.185.

[373] Idem. Blz.186.

[374] Idem

[375] Idem

[376] Idem. Blz.187.

[377] Idem

[378] Idem. Blz.188.

[379] Idem. Blz.187-188.
[380] Idem. Blz.188.
[381] *DW*. Deel 10. Blz.313. Overigens laat Bilderdijk in dit gedicht 'zaligheên' rijmen op 'alleen': 'Gij dierb're, wier bezit alleen/Een Eden is vol zaligheên.'
[382] Idem. Blz.312.
[383] Kollewijn. Deel 1. Blz.182.
[384] *Briefw*. II. Blz.42.
[385] Kollewijn. Deel 1. Blz.183. Zo heeft Bilderdijk de beroemde actrice Johanna Wattier maar een keer of drie zien spelen in Den Haag. 'Maar waarlijk,' zo spreekt hij de gangbare opinie tegen, 'dat droeg geen roem. Haperde dit aan haar, aan mij, of aan iets anders?' Mogelijk zag hij haar optreden in de Pikeurschuur op het Buitenhof. Pas in 1804 opende de voorloper van de huidige Koninklijke Schouwburg in Den Haag zijn deuren.
[386] Wap. Blz.133.
[387] *Brieven*. Deel 2. Blz.92.
[388] Idem
[389] A.J.Hanou, *Bilderdijk, Bromet en Kinker.* In: *FB*. Blz.35.
[390] Da Costa. Blz.49.
[391] W. Bilderdijk, *Speels vernuft. Rebus-brieven en bedriegers.* Editie: J. Bosch. 's-Gravenhage, 1981.
[392] J. te Winkel, *Bilderdijk, lotgenoot van Multatuli. Eene studie*. Haarlem, 1890. Blz.45.
[393] Sillem. Deel 1. Blz.157. Valckenaer was mogelijk gegrepen door het 'visioen' van Mirabeau, dat veel overeenkomst met zijn ideeën vertoonde. Zie S. Schama *Burgers/Een Kroniek van de Franse Revolutie*. Amsterdam, 1989. Blz.539.
[394] J. van Lennep, *Het leven van Mr. Cornelis van Lennep en Mr. David Jacob van Lennep, beschreven en toegelicht uit hun gedichten en andere oorspronkelijke bescheiden, en in verband met hun tijd beschouwd*. Deel 2. Amsterdam, 1865. Blz.211.
[395] (G. van de Linde), *Waarde Van Lennep/Brieven van De Schoolmeester.* Editie: M. Mathijsen. Amsterdam, 1977. Blz.157.
[396] *DW*. Deel 8. Blz.57.
[397] Idem
[398] Jung-Stilling. Blz.288 en 290.
[399] *DW*. Deel 8. Blz.
[400] Van Eijnatten. Blz.151-152.
[401] *Het Nieuwe Testament.* Editie: apologetische vereniging 'Petrus Canisius'. Utrecht/Antwerpen, 1954. Blz.230.
[402] In een gezamenlijke uitgave van de Bijbel door protestanten en rooms-katholieken staat op deze plaats: 'Hijzelf zal echter worden gered, maar door het vuur heen.' Zie *Bijbel. De Nieuwe Bijbelvertaling van het Nederlands Bijbelgenootschap*. Heerenveen, 2004. Blz.229.
[403] De paus baseerde zich op *Matteüs 19:14*: 'Maar Jezus zei hun: Laat de kinderen begaan, en belet ze niet tot Mij te komen, want het rijk der hemelen is voor hen, die zijn zoals zij.' Zie *Het Nieuwe Testament.* Editie: apologetische vereniging 'Petrus Canisius'.

Utrecht/Antwerpen, 1954. Blz.34. Wat het vagevuur betreft, zal hij als theoloog voor de protestantse visie hebben geopteerd.

[404] Benz. Ongepagineerd.

[405] Barger. Ongepagineerd.

[406] Idem

[407] Idem. Hiervoor interesseerde Rijklof Michaël van Goens zich in het bijzonder, zoals uit zijn nagelaten handschriften in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag blijkt. Dit derde voorval vertoont overigens grote overeenkomt met een helderziende waarneming van Leslie Flint uit 1974, die de erven van Godfried Bomans op het bestaan van een hun onbekend gedicht over Maria wees. Zie voor commentaar op Leslie Flint G. Leliefeld, *Condities (zonder welke niet) (1993-1995) & Berichten uit Berlicum (1995-2000)*. Den Dungen, 2009-2019. Blz.372.

[408] Barger. Ongepagineerd.

[409] (E. Swedenborg), *Over de aardbollen in ons zonnestelsel die planeten worden genoemd en over andere hemellichamen, over hun bewoners en over de geesten en engelen daar, naar hetgeen gehoord en gezien is door Emanuel Swedenborg.* Londen, 1758. Paragraaf 174. Digitale bibliotheek Swedenborg Boekhuis.

[410] Idem. Paragraaf 137. Zie ook (E. Swedenborg), *Over het Laatste Oordeel en de verwoesting van Babylon: waaruit blijkt, dat alles wat in de Apocalyps is voorzegd, nu is vervuld, naar hetgeen gehoord en gezien is door Emanuel Swedenborg*. Londen, 1758. Paragraaf 14. Digitale bibliotheek Swedenborg Boekhuis.

[411] Zie voor een soortgelijk geval, dat van Elisabeth Sleutjes te Berlicum, G. Leliefeld, *Condities (zonder welke niet) (1993-1995) & Berichten uit Berlicum (1995-2000)*. Den Dungen, 2009-2019. Blz.145-146.

[412] Op Selenion ziet de ik-figuur uit *Kort verhaal van eene aanmerklijke luchtreis en nieuwe planeetontdekking* de vlekken op de maan veel duidelijker dan op aarde: 'Deze vlekken zelf waren geheel anders dan ik ooit bespeurd had, en in plaats van het mannetje met zijn takkenbos op de schouder, die er in Engeland in gezien wordt, of het onbeduidende tronietje dat het gemeen op het vasteland daarin vindt, kwam het mij voor dat er het profiel van een neushoorn met geopende mond in school, dat zich weldra in de omwenteling verloor.' Bij zijn beschrijvingen van éénogigen mag hij dan aan Herodotus hebben gedacht, toch kan men zich niet aan de indruk onttrekken, dat hem bij deze en andere beschrijvingen van mensen met ogen in hun borst, de 'zwaar gekarpoesde eskimo's of tsuchties' en 'meermannen in de half in hun schuitjes genaaide en daarmee in en onder water omtuimelende ijskustbewoners', óók Swedenborgs wonderlijke wezens op andere planeten voor ogen hebben gestaan. W. Bilderdijk, *Kort verhaal van eene aanmerklijke luchtreis en nieuwe planeetontdekking. Uit het Russisch vertaald*. Editie: M.J.G. de Jong. Den Haag, z.j. Blz.40 en 80-81.

[413] (E. Swedenborg), *Over de aardbollen in ons zonnestelsel die planeten worden genoemd en over andere hemellichamen, over hun bewoners en over de geesten en engelen daar, naar hetgeen gehoord en gezien is door Emanuel Swedenborg.* Londen, 1758. Paragraaf 111. Digitale bibliotheek Swedenborg Boekhuis.

[414] Idem

[415] Op twee hoofdpunten was er volgens Bilderdijk sprake van tegenstrijdigheden: Swedenborg was een unitarist, terwijl de Bijbel geen twijfel over het leerstuk der Drievuldigheid laat bestaan, en het laatste oordeel met de opstanding uit de doden vond volgens de Zweed onmiddellijk na iemands dood en dus niet op de jongste dag plaats. Zie Van Eijnatten. Blz.130 en 133.
[416] Van Eijnatten. Blz.138.
[417] Idem.
[418] Idem. Blz.147.
[419] Jung-Stilling. Blz.69.
[420] Idem. Blz.70.
[421] Kant. Blz.71. Later oordeelde hij negatief over Swedenborg. Zie voetnoot 406.
[422] M. 't Hart, *Dienstreizen van een thuisblijver.* Amsterdam/Antwerpen, 2011. Blz.165.
[423] W. Bilderdijk, *De ondergang der eerste wareld.* Editie: J. Bosch. Zwolle, 1959. Blz.49.
[424] *Brieven*. Deel 2. Blz.189.
[425] Toen Bilderdijk zijn gedicht aan baron Schubart aanbood, begon hij zijn brief met 'Quoique n'aiant pas l'honneur d'être connu de votre Excellence...' Eind 1792 had hij dus nog niet persoonlijk kennis met de Deense gezant gemaakt. *Briefw*. I. Blz.247.
[426] Jan Bosch zwakte dit enigszins af door op te merken, dat Bilderdijk meer de monarchie dan de monarch op het oog had. Idem.
[427] *DW*. Deel 13. Blz.391.
[428] Van Eijnatten. Blz.152.
[429] Idem. Blz.135-136.
[430] Idem. Blz.228.
[431] *DW*. Deel 4. Blz.387.
[432] Idem
[433] *DW*. Deel 8. Blz.418.
[434] Idem
[435] Idem. Blz.419.
[436] Idem. Blz.420.
[437] De moderne betekenis van dit woord, 'stofzuiger', kan Bilderdijk hier niet bedoeld hebben. Waarschijnlijk doelde hij op ambitieuze vertrouwelingen, die haar te dicht op de huid zaten.
[438] *GdV*. Deel 12. Blz.85-86.
[439] *EH*. Blz.164.
[440] Idem. Blz.165.
[441] S. Schama, *Burgers/Een Kroniek van de Franse Revolutie*. Amsterdam, 1989. Blz.613. Het Manifest was overigens niet door hem geschreven, maar door de markies van Limon.
[442] Idem. Blz.630-631.
[443] Idem. Blz.630 en 638.
[444] W. Bilderdijk, *Verhandelingen ziel-, zede- en rechtsleer betreffende*. Leiden, 1821. Blz.12.
[445] *GdV*. Deel 12. Blz.95.

[446] Ook een moderne historicus als Simon Schama heeft daar moeite mee. Let op de morele dubbelzinnigheid van zijn commentaar op 'degenen, die de andere kant opkeken en geen hand uistaken om de moorden te verhinderen, terwijl zij dat wel hadden gekund. De voornaamsten waren Roland, minister van binnenlandse zaken, en Danton. Roland begon zich wel zorgen te maken over de 'excessen' waarmee 'de kinderen der vrijheid zich moeten bezoedelen', maar pas *na* 2 september; op het moment zelf bewaarde hij een discreet stilzwijgen. Dantons passiviteit is misschien verwerpelijker, omdat hij zo'n grote invloed had op de *sections* en de politiecomités. Weliswaar hield hij op de dag dat het moorden begon, de redevoering van zijn leven, in de overtuiging dat het land in één grote chaos zou veranderen als de Fransen, en meer in het bijzonder het volk van Parijs, geen vastberadenheid werd ingeprent. Vermoedelijk had hij gelijk, vooral omdat Roland er vóór was om de regeringszetel naar Tours te verplaatsen.' S. Schama, *Burgers/Een Kroniek van de Franse Revolutie*. Amsterdam, 1989. Blz.631.
[447] *GdV*. Deel 12. Blz.95.
[448] Idem
[449] Idem. Blz.95-96.
[450] Idem. Blz.96.
[451] Idem
[452] Nijland. Deel 1. Blz.VII.
[453] Idem Blz.256. Deze vaandrig zou midden in de Vierde Engelse Oorlog informatie over Zeeuwse locaties aan de Britten hebben toegespeeld.
[454] Idem
[455] *GdV*. Deel 12. Blz.85-86.
[456] *DW*. Deel 8. Blz.409.
[457] Idem. Blz.408.
[458] Leliefeld. Blz.563.
[459] J. van Eijnatten, *Het stamhuis van Oranje en de komst van het vrederijk. Illuminisme en literaire topoi in Bilderdijks vroege politieke gedichten, 1787-1793.* In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 111 (1995). Blz.294-295.
[460] *DW*. Deel 8. Blz.423-423.
[461] Idem. Blz.424 en 425.
[462] Idem. Blz.426.
[463] A. Pierson, *Oudere tijdgenooten*. In: *De Gids*. Jaargang 1886. Blz.430.
[464] Idem
[465] Da Costa. Blz.61-62.
[466] *DW*. Deel 8. Blz.419.
[467] Idem. Blz.411.
[468] Schipper. Blz.68. Afstammelingen van de hopman duiden hem graag met 'baron' en 'Freiherr' aan. Zij spreken van 'von Kropff', terwijl Bilderdijk hem met 'Kropff' aanduidt. Zijn adellijke status werd, naar het schijnt, niet in Nederland erkend.
[469] Idem. Blz.69.
[470] Bilderdijk noemt 'veertien koppen', terwijl historische bronnen spreken van veertien of 40 manschappen.

[471] Kalff. Deel 6. Blz.193.
[472] *DW*. Deel 8. Blz.414.
[473] Idem. Blz.422.
[474] J. Smit, *Bilderdijk et la France*. Proefschrift. Amsterdam, 1929. Blz.62.
[475] *DW*. Deel 1. Blz.341.
[476] Leliefeld. Blz.398.
[477] *DW*. Deel 13. Blz.288, 297 en 282.
[478] Leliefeld. Blz.170-171 Natuurlijk gedrag van dieren, hoe menselijk die ook worden voorgesteld, onttrekt zich immers aan de moraal.
[479] *DW*. Deel 1. Blz.354.
[480] Idem. Blz.490.
[481] R.A. Kollewijn, *Bilderdijk's karakter*. In: *De Gids*. Jaargang 1890. Blz.89.
[482] Kollewijn. Deel 1. Blz.182.
[483] Van der Zwaag. Blz.40. Zijn visie is juist, voor zover Bilderdijk inderdaad door Da Costa en de zijnen als zodanig werd beschouwd, maar onjuist, voor zover de Vader van het Réveil blijk van onorthodoxe opvattingen op godsdienstig en religieus gebied gaf. Zie Leliefeld. Blz.415. Voor de suggestie dat we Bilderdijk moeten geloven, draagt Van der Zwaag geen enkel bewijs bij. Zo ergens, dan was hier een voetnoot op zijn plaats geweest!
[484] Kollewijn. Deel 1. Blz.181.
[485] *Briefw*. III. Blz.101.
[486] D. Helmers, *Leven met Bilderdijk. Echt of onecht; besluiteloos of spelen op zeker? De echtscheiding van Catharina Rebecca Woesthoven en Willem Bilderdijk.* In: *MBM.* Jaargang 22. Blz.1-13.
[487] Idem
[488] *Briefw*. III. Blz.101.
[489] Zie blz.29. 'Zie blz.' slaat op dit boek.
[490] D. Helmers, op.cit. Blz.1-13.
[491] Idem. Tijdens het echtscheidingsproces schijnt Mr. Johannes van der Linden ook door één der rechters verhoord te zijn. Hij zou kunnen bevestigen, of de beëdigde getuigenissen van Bilderdijks vrouw en de baker van hun tweede zoontje op waarheid berustten of niet, maar het is Dini Helmers (nog) niet gelukt een verslag van zijn verhoor in het Gemeentearchief van Amsterdam terug te vinden.
[492] Kollewijn. Deel 1.Blz.182. De tweede voornaam van Elius, Izaac, kan daartoe hebben bijgedragen.
[493] *EH*. Blz.166.
[494] *Briefw*. I. Blz.246.
[495] *DW*. Deel 8. Blz.61.
[496] Idem
[497] Idem
[498] Idem
[499] Idem
[500] Idem

[501] *Briefw*. I. Blz.249.
[502] Idem. Blz.251.
[503] *Brieven*. Deel 1.Blz.263. Citaat ontleend aan Ovidius: 'Biggelt er ook nu een traan uit mijn ogen.'
[504] Idem. Blz.243-244.
[505] Kollewijn. Deel 2. Blz.439.
[506] *Briefw.-Tydeman.* Deel 1. Blz.368.
[507] Leliefeld. Blz.458.
[508] *Gedenkboek.* Blz.356.
[509] J. Bosch, *Bij de lichtbeelden over Bilderdijk.* In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, 1981. Blz.25.
[510] Horatius. Blz.77. Bilderdijk vergeleek zich vaak met een nachtegaal of rietvink, dus met een niet wezenlijk van 'lijsters en zangvogels' uit het citaat verschillende vogel. 'Ut pictura poesis' betekent dat poëzie als de schilderkunst moet zijn.
[511] G.J. Johannes, *Nachtegaal of combiketel? Metaforen voor het dichterschap bij Willem Bilderdijk(en Albert Verwey)*. In: *MBM.* Jaargang 16. Blz.1-10.
[512] Horatius. Blz.78.
[513] W. van den Berg, *Sociabiliteit, genootschappelijkheid en de orale cultus*. In: M. Spies, *Historische letterkunde. Facetten van vakbeoefening*. Groningen, 1984. Blz.153.
[514] W. Bilderdijk, *Redevoering over de Voortreffelijkheid der Schilderkunst, in derzelver Voorwerp beschouwd.* 's-Gravenhage, 1838. Blz.14 en 18.
[515] *Brieven.* Deel 1. Blz.193.
[516] Kollewijn. Deel 1.Blz.205. Van lieftalligheid was nochtans geen sprake, wel van retorisch sentiment.
[517] Van Eijnatten. Blz.414.
[518] Zie blz.7.
[519] Van Eijnatten. Blz.415.
[520] Leliefeld. Blz.191.
[521] Idem. Blz.151.
[522] Idem. Blz.152
[523] Van Eijnatten. Blz.72-73.
[524] Idem. Blz.415.
[525] Idem. Blz.72.
[526] Leliefeld. Blz.154.
[527] Bilderdijk, Kinker en Van Hemert. Blz.18.
[528] Idem. Blz.19.
[529] Idem. Blz.20-21.
[530] Idem. Blz.62 en 40.
[531] Idem. Blz.29.
[532] Idem. Blz.107.
[533] Idem. Blz.47.
[534] Idem. Blz.117 en 120.
[535] Idem. Blz.123.

[536] Leliefeld. Blz.154. Vergelijk een soortgelijke ervaring van M. Vasalis, waarin lichtsymboliek en de beide betekenissen van het woord 'schoon' met elkaar samenvallen. Ze beschrijft een 'adembenemend mooi natuurtafereel': 'Er was een uitbundige wind, de lucht blinkend, lichtend, eigenlijk geen kleur, blinkend en stil hemelwater en in de wemelende, stromende, golvende boomtakken puur vloeibaar goud, zo smetteloos, zo ontzettend helder, dat je ogen schoon werden van het zien.' In: M. Meijer, *M. Vasalis. Een biografie*. Amsterdam, 2011. Blz.155.

[537] Bilderdijk, Kinker en Van Hemert. Blz.66.

[538] Idem. Blz.95-96. Een deel van het probleem ligt in de betekenis van het woord 'voorwerp', dat behalve 'ding' of 'zaak', ook 'onderwerp' betekent en als zodanig op de aard van een voorstellingswijze terugslaat. Wanneer het om muziek gaat, is Kinker minder onduidelijk. Muzikale schoonheid kan niet zonder 'zelfgevoel' genoten worden. Dat had Bilderdijk hem kunnen nazeggen!

[539] A. Heumakers. *Stoomkleppengenot. Over de natuur, vulkanen, moraal en de sublieme ervaring*. In: *NRC Handelsblad*, 27-06-2008.

[540] Bilderdijk, Kinker en Van Hemert. Blz.29.

[541] Idem. Blz.109-110.

[542] Van Eijnatten. Blz.415.

[543] Idem. Blz.419.

[544] *Redevoering over de Voortreffelykheid der Schilderkunst, in derzelver voorwerp beschouwd: ter gelegenheid van het uitdeelen der Pryzen, by de Vryë Teeken Academie in 's-Gravenhage, op Woensdag den 2 April 1794, gehouden door Mr. W. Bilderdyk, als Raad en Advocaat Honorair derzelve Academie. Te 's Hage, by G. Backhuyzen, 1794.* In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1795. Blz.43.

[545] W. Bilderdijk, *Verhandelingen ziel-, zede- en rechtsleer betreffende*. Leiden, 1821. Blz.165.

[546] Kollewijn. Deel 2. Blz.433.

[547] Leliefeld. Blz.152.

[548] De Jong en Zaal. Blz.203.

[549] Idem

[550] Idem

[551] P. Knolle, *Bilderdijks bibliotheek: zijn boeken over beeldende kunst*. In: *BBS*.Blz.34-35.

[552] *DW*. Deel 8. Blz.47.

[553] Leliefeld. Blz.112.

[554] Bavinck. Blz.93-94.

[555] Na elke scheppingsdag, behalve de tweede, constateerde God volgens *Genesis*, dat alles goed was. Op de zevende dag kon Hij de gehele schepping overzien en was Zijn constatering dus het meest betekenisvol.

[556] Van Eijnatten. Blz.411.

[557] Idem

[558] *DW*. Deel 6. Blz.493.

[559] Idem

[560] Leliefeld. Blz.562.

[561] *Briefw.-Tydeman*. Deel 2. Blz.158. 'Vates' betekent 'waarzegger' en 'vaticinium' 'voorspelling'.
[562] L. Engelfriet, *Bilderdijk en het jodendom. Bilderdijks waardering van het joodse denken in zijn confrontatie met de tijd*. Zoetermeer, 1995. Blz.13.
[563] Bavinck. Blz.110.
[564] Idem. Blz.112.
[565] Idem. Blz.95.
[566] Idem. Blz.102.
[567] Van Eijnatten. Blz.631. Bilderdijk sprak niet van 'innerlijke', maar van 'innige' openbaring om ook zijn emotionele verbondenheid aan te geven met wat hem werd geopenbaard.
[568] *DW*. Deel 7. Blz.121.
[569] Idem
[570] W. Bilderdijk, *De kunst der poëzy.* Editie: W. van den Berg en J.J. Kloek. Amsterdam, 1995. Blz.55.
[571] De Deugd. Blz.95.
[572] Safranski. Blz.133. Zie voor de betekenis van 'enthousiasteling' Leliefeld. Blz.72.
[573] *Romantiek en historische cultuur*. Onder redactie van J. Tollebeek, F. Ankersmit en W. Krul. Groningen, 1996. Blz.26.
[574] Safranski. Blz.134.
[575] Zie o.a. Leliefeld. Blz.158-159 en 365-370.
[576] Idem. Blz.365.
[577] Idem. Blz.460.
[578] Zie blz.65. Zie ook Leliefeld. Blz.159, 191-192 en 423-424, 270, 478, 373-374, 385 en 45-46.
[579] De Deugd. Blz.397-398.
[580] Idem. Blz.400.
[581] Idem. Blz.405.
[582] Idem. Blz.414.
[583] Van Eijnatten. Blz.15 en 20.
[584] Idem. Blz.408. Cristoforo di Bartolomeo Landino was een vijftiende-eeuwse geleerde die in 1458 hoogleraar in Latijnse retoriek en poëzie werd aan de Studio, de universiteit van Florence, en als humanist in dienst trad van de Medicis. Hij behoorde tot de Welfen, wier strijd met Ghibelijnen enige overeenkomst vertoonde met de Hoekse en Kabeljauwse twisten.
[585] De Deugd. Blz.21.
[586] Van Eijnatten. Blz.185. Dit is ook het standpunt van Gerretson. Zie Leliefeld. Blz.145.
[587] Idem. Blz.437.
[588] Idem. Blz.408.
[589] Idem. Blz.443.
[590] Idem. Blz.420.
[591] Bavinck. Blz.211-212.

[592] E. Douwes Dekker, *Max Havelaar of de koffieveilingen der Nederlandsche Handel-Maatschappij*. Editeur: G.W. Huygens. Rotterdam, 1972. Blz.16. Barbertje is zogenaamd vermoord door Lothario. Dus de uitdrukking zou moeten luiden: Lothario moet hangen. Al veroordeelt de rechter hem tot de strop, toch zou ook die uitdrukking verkeerd zijn, want Barbertje meldt zich springlevend in de rechtszaal. Lothario had niet ter dood veroordeeld mogen worden, maar wegens zijn ontkenning van de misdaad maakte hij zich in de ogen van de rechter schuldig aan het kapitale misdrijf van de zelfingenomenheid. De bedoeling van Multatuli is duidelijk: niet de vermeende misdadiger, maar de rechter is schuldig aan zelfingenomenheid, met alle gevolgen van dien voor de rechtspraak in Nederland.
[593] *Briefw.-Tydeman*. Deel 1. Blz.382.
[594] Idem. Blz.310-311.
[595] Van Eijnatten geeft waardevolle aanwijzingen, maar weigert te oordelen: 'Over Bilderdijk als romantisch dichter wordt in dit boek geen oordeel geveld.' Van Eijnatten. Blz.15.
[596] W. Krul*, De kleur van het verleden. Geschiedenis en 'couleur locale' in de Franse romantiek*. In: *Romantiek en historische cultuur*. Onder redactie van J. Tollebeek, F. Ankersmit en W. Krul. Groningen, 1996. Blz.149.
[597] Leliefeld. Blz.80.
[598] Idem. Blz.78.
[599] Idem. Blz.124.
[600] Zie blz.47 en Leliefeld. Blz.186 en 371.
[601] Zie blz.47-48.
[602] Zie blz.70.
[603] Leliefeld. Blz.190.
[604] Idem. Blz.533.
[605] J. Smit, *Bilderdijk et la France*. Proefschrift. Amsterdam, 1929. Blz.27.
[606] Zie blz.144.
[607] Zie blz.145.
[608] Zie blz.70-71.
[609] Zie blz.71.
[610] Zie blz.66.
[611] Leliefeld. Blz.96.
[612] Idem. Blz.191.
[613] Idem. Blz.346.
[614] Idem. Blz.371 en 528.
[615] Idem. Blz.371 en 373.
[616] Idem. Blz.373.
[617] Idem. Blz.383.
[618] Idem. Blz.527.
[619] Idem. Blz.385.
[620] Idem. Blz.158.
[621] *DW*. Deel 1. Blz.94.

[622] Idem. Blz.96.
[623] Wat Leiden was voor Bilderdijk, was Göttingen voor Bürger (1747-1794): de ideale plaats om zich als privaatdocent te vestigen. Er zijn meer overeenkomsten tussen hun beider levens, tot in de familiale sfeer aan toe. Bürger zou men als een vroege romanticus kunnen beschouwen op grond van zijn balladen, waaronder *Lenore* (op muziek gezet door Franz Liszt), en zijn eindversie van baron von Münchhausens avonturen.
[624] *DW.* Deel 1. Blz.98-100.
[625] Idem. Deel 13. Blz.43.
[626] Idem. Blz.44.
[627] Idem. Deel 10. Blz.319.
[628] Da Costa. Blz.27.
[629] W. Bilderdijk *Mengelingen.* Deel 2. Amsterdam, 1804. Blz.54.
[630] Idem
[631] Kollewijn. Deel 1. Blz.204.
[632] Idem
[633] *Een eeuw rare kostgangers. Vereniging Het Bilderdijk-Museum 1908-2008*. Onder redactie van M. van Hattum, M. van Rooijen, J. van Eijnatten en G. Harinck. Amstelveen, 2008. Blz.119.
[634] Idem
[635] M. Meijer, *M. Vasalis. Een biografie*. Amsterdam, 2011. Blz.238. Een 'papilloom' is een meestal goedaardig gewel, dat zich blijkens het bijvoeglijk naamwoord 'infaust' ongunstig ontwikkelt.
[636] *Briefw*. I. Blz.231.
[637] Geerts. Blz.43.
[638] Da Costa. Blz.29.
[639] Idem. Blz.30.
[640] *Brieven*. Deel 2. Blz.222.
[641] *DW.* Deel 12. Blz.10 en 11.
[642] Kalff. Deel 6. Blz.195. Kalff was van mening, dat Bilderdijk in toenemende mate van zichzelf vervuld raakte.
[643] Leliefeld. Blz.303-304.
[644] De Beaufort. Blz.151.
[645] *GdV*. Blz.100.
[646] Wesseling. Blz.11.
[647] De Beaufort. Blz.152.
[648] Idem. Blz.151.
[649] Idem
[650] Idem. Blz.153.
[651] Idem
[652] R. Honings, *'Ô bloem der steden'. Bilderdijk en Leiden. Met een Woord vooraf door Peter van Zonneveld.* Leiden, 2006. Blz.28.
[653] *DW*. Deel 8. Blz.432.
[654] Kollewijn. Deel 1. Blz.217.

[655] De Beaufort. Blz.155.
[656] Presser. Deel 2. Blz.430.
[657] Duff Cooper. Blz.87.
[658] S. Schama, *Patriotten en bevrijders. Revolutie in de Noordelijke Nederlanden 1780-1813*. Amsterdam, 1989. Blz.250.
[659] Idem. Blz.254 en De Pater. Blz.130.
[660] De Pater. Blz.126.
[661] Kollewijn. Deel 1. Blz.220.
[662] Idem. Blz.221.
[663] S. Schama, *Patriotten en bevrijders. Revolutie in de Noordelijke Nederlanden 1780-1813*. Amsterdam, 1989. Blz.272.
[664] *Brieven*. Deel 1. Blz.201.
[665] De Pater. Blz.131.
[666] (W. Bilderdijk)*, Willem Bilderdijk. Liefde en ballingschap. Brieven 1795-1797*. Editie: M. Mathijsen. Amsterdam/Antwerpen, 1997. Blz.17.
[667] Idem. Blz.18
[668] Idem
[669] Idem
[670] *GdV*. Deel 12. Blz.102. Repelaar werd tevens van landverraad beschuldigd, omdat hij na de vlucht van de stadhouder met hem had gecorrespondeerd.
[671] Van Sas. Blz.338.
[672] S. Vuyk, *De verdraagzame gemeente van vrije christenen. Remonstranten op de bres voor de Bataafse Republiek (1780-1800)*. Proefschrift. Amsterdam, 1995. Blz.40-43.
[673] Idem. Blz.88.
[674] Idem
[675] Idem. Blz.89.
[676] Idem. Blz.228-229.
[677] *'k Wou zo graag verstandig wezen. Geschriften uit de sfeer der Verlichting*. Spectrum van de Nederlandse letterkunde 16. Editie: M.C.A. van der Heijden. Utrecht/ Antwerpen, 1968. Blz.58. Dit type redenering gebruikte Bilderdijk ook om de theorie van de 'trias politica' voor onuitvoerbaar in de praktijk te houden.
[678] Idem. Blz.60. 'Hoe' zegt hij er niet bij.
[679] Leliefeld. Blz.166. Men zou denken, dat de waarheid in het midden ligt, maar hier staat in het Latijn, dat zoiets voor de deugd geldt.
[680] Van Sas. Blz.339.
[681] Idem
[682] Idem. Blz.340.
[683] Sillem. Deel 1. Blz.278.
[684] Idem. Blz.338.
[685] Idem. Blz.241en 338.
[686] Idem. Blz.255.
[687] Idem. Blz.263 en Deel 2. Blz.325.

[688] Idem. Deel 1. Blz.240-241 en Van Limburg Brouwer. Blz.68.
[689] Van Limburg Brouwer. Blz.90.
[690] Idem. Blz.50.
[691] Idem. Blz.56-57.
[692] Idem. Blz.31.
[693] Idem. Blz.66.
[694] Leliefeld. Blz.338.
[695] G. Groen van Prinsterer, *Handboek der geschiedenis van het vaderland*. Middelharnis, 1927. Deel 2. Blz.702.
[696] Sillem. Deel 1. Blz.283-284.
[697] Idem. Blz.181-182.
[698] Van der Wall. Blz.15.
[699] S. Schama, *Patriotten en bevrijders. Revolutie in de Noordelijke Nederlanden 1780-1813*. Amsterdam, 1989. Blz.258.
[700] Plemp van Duiveland. Blz.35.
[701] De Beaufort. Blz.157.
[702] G. Groen van Prinsterer, *Handboek der geschiedenis van het vaderland*. Deel 2. Middelharnis, 1927. Blz.699.
[703] *Brieven*. Deel 1. Blz.200-201.
[704] Idem. Blz.202-203.
[705] Idem. Blz.206.
[706] C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 24. Z.pl., 1887. Blz.125.
[707] Kollewijn. Del 1. Blz.221.
[708] Idem
[709] *Gedenkboek*. Blz.77.
[710] Da Costa. Blz.102-103.
[711] Kollewijn. Deel 1. Blz.222.
[712] Idem
[713] S. Schama, *Patriotten en bevrijders. Revolutie in de Noordelijke Nederlanden 1780-1813*. Amsterdam, 1989. Blz.278-279.
[714] Kollewijn. Deel 1. Blz.223.
[715] *Bijbel. De Nieuwe Bijbelvertaling van het Nederlands Bijbelgenootschap*. Heerenveen, 2004. Blz.235.
[716] M.F. van Lennep, *Het leven van Mr. Jacob van Lennep*. Deel 2. Amsterdam, 1910. Blz.269-270.
[717] Idem
[718] *DW*. Deel 4. Blz.457-458.
[719] *Brieven.* Deel 1. Blz.203.
[720] (W. Bilderdijk)*, Willem Bilderdijk. Liefde en ballingschap. Brieven 1795-1797*. Editie: M. Mathijsen. Amsterdam/Antwerpen, 1997. Blz.20 en Kollewijn. Deel 1. Blz.228.
[721] *EH*. Blz.171.
[722] Kollewijn. Deel 1. Blz.228.
[723] *EH*. Blz.172.

[724] Idem
[725] (W. Bilderdijk), *Willem Bilderdijk. Liefde en ballingschap. Brieven 1795-1797*. Editie: M. Mathijsen. Amsterdam/Antwerpen, 1997. Blz.20.
[726] *EH*. Blz.172-173.
[727] Wap. Blz.49. Mogelijk *dacht* hij dat receptenboek te hebben meegenomen, want in een brief van 3 juli 1795 vraagt hij zijn vrouw hem dat boek toe te sturen. Zie blz.255.
[728] (W. Bilderdijk), op.cit. Blz.20.
[729] Da Costa. Blz.420.
[730] R.A. Kollewijn, *Bilderdijk's karakter.* In: *De Gids.* Jaargang 1890. Blz.91.
[731] J. te Winkel, *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde.* Deel 6: *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde in de eerste eeuw der Europeesche staatsomwentelingen* (1). Haarlem, 1925. Blz.247-248.
[732] Kollewijn. Deel 1. Blz.227.
[733] Idem. Blz.225.
[734] Idem. Blz.225-226.
[735] J. te Winkel, *Bilderdijk, lotgenoot van Multatuli. Eene studie*. Haarlem, 1890. Blz.20.
[736] *DW*. Deel 2. Blz.54.
[737] *Drie protestantse conservatieven uit de 19e eeuw*. Onder redactie van R.E. de Bruin en G.J. Schutte. Amsterdam, 1994. Blz.20.
[738] Kollewijn. Deel 1. Blz.224.
[739] Idem. Blz.225.
[740] Idem. Blz.226.
[741] *Brieven*. Deel 1. Blz.204.
[742] Idem
[743] Idem
[744] Van der Zwaag. Blz.47.
[745] *Briefw*. III. Blz.792.
[746] Van der Zwaag. Blz.47.
[747] Idem. Blz.49
[748] *Brieven*. Deel 2. Blz.56.
[749] Idem. Deel 1. Blz.206.
[750] Idem. Deel 2. Blz.57.
[751] Idem. Deel 4. Blz.109-110.
[752] A.J.Hanou, *Bilderdijk, Bromet en Kinker.* In: *FB*. Blz.35.
[753] Idem
[754] J. van Eijnatten, *Willem Bilderdijk (1756-1831). De ideeënwereld van het gefnuikt genie.* In: *Nederlandse Letterkunde* 1 (1996). Blz.285.
[755] M. van Hattum, *Tusen twee veilingen 1797 en 1832; een vergelijking*. In: *BBS*. Blz.7.
[756] Idem. Blz.4-5.
[757] Zie blz.97.
[758] *EH*. Blz.181.
[759] Van Eijnatten. Blz.581.
[760] Da Costa. Blz.100-101.

[761] S. Gorter. Blz.443.
[762] Kollewijn. Deel 1. Blz.224.
[763] *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek.* Onder redactie van P.C. Molhuysen en P.J. Blok. Deel 2. Leiden, 1912. Blz.150.
[764] *GdV*. Deel 12. Blz.80.
[765] *Briefw*. II. Blz.32 en 39.
[766] Idem. Blz.31.
[767] Idem. Blz.32 en Van der Zwaag. Blz.48.
[768] (W. Bilderdijk), *Willem Bilderdijk. Liefde en ballingschap. Brieven 1795-1797*. Editie: M. Mathijsen. Amsterdam/Antwerpen, 1997. Blz.21.
[769] C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 4. Haarlem, z.j. Blz.161.
[770] (W. Bilderdijk), op.cit. Blz.22.
[771] Idem. Blz.30.
[772] C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 4. Haarlem, z.j. Blz.180-181.
[773] Idem. Blz.161.
[774] *Briefw*. II. Blz.506.
[775] Idem. Blz.505.
[776] Idem
[777] (W. Bilderdijk), *Willem Bilderdijk. Liefde en ballingschap. Brieven 1795-1797*. Editie: M. Mathijsen. Amsterdam/Antwerpen, 1997. Blz.25-26.
[778] Idem
[779] Idem. Blz.26.
[780] *Brieven*. Deel 1. Blz.246.
[781] *DW*. Deel 15. Blz.48.
[782] Idem
[783] Idem. Deel 4. Blz.369.
[784] Idem. Blz.375.
[785] Idem. Blz.369.
[786] Idem. Blz.375.
[787] Leliefeld. Blz.499.
[788] *DW*. Deel 4. Blz.376.
[789] Idem. Blz.377.
[790] Idem. Deel 15. Blz.54.
[791] Kollewijn. Deel 1. Blz.230.
[792] *DW*. Deel 15. Blz.51.
[793] Idem. Deel 4. Blz.468.
[794] Idem. Blz.481.
[795] Idem. Blz.482.
[796] Idem. 'Antonomasie' is een stijlfiguur, waarbij de eigenschap van iemand wordt aangeduid met de eigennaam van iemand (hier: een dier) die (hier: dat) algemeen bekend is als drager van die eigenschap. Ook het omgekeerde wordt een antonomasie genoemd.

[797] Idem
[798] Idem. Blz.457-458.
[799] Idem. Deel 15. Blz.49.
[800] Idem. Blz.48. Albert Schultens (1686-1750) was hoogleraar in de oosterse talen (waaronder Arabisch en Hebreeuws) te Leiden.
[801] *Brieven*. Deel 4. Blz.79-80.
[802] *DW*. Deel 15. Blz.49.
[803] Idem. Deel 4. Blz.380.
[804] Leliefeld. Blz.452-453.
[805] De Génestet. Blz.170.
[806] Leliefeld. Blz.382-383.
[807] *DW*. Deel 4. Blz.374-375.
[808] Idem. Deel 15. Blz.49-50.
[809] Idem. Blz.50.
[810] Idem
[811] Idem
[812] Idem. Blz.54.
[813] Idem
[814] Idem. Blz.53.
[815] (W. Bilderdijk), *Willem Bilderdijk. Liefde en ballingschap. Brieven 1795-1797*. Editie: M. Mathijsen. Amsterdam/Antwerpen, 1997. Blz.24. Johannes van Vloten vertaalde het Latijnse citaat in fraai negentiende-eeuws proza: 'Zij heeft getrouw volhard eens ballings ega te zijn.' In: *EH*. Blz.312.
[816] P.J. Veth, *Odilde. Mr. W. Bilderdijk's eerste huwelijk, naar zijne briefwisseling met vrouw en dochter (1784-1807), medegedeeld door zijn aangehuwden kleinzoon J.C. ten Brummeler Andriesse, predikant bij de hervormde gemeente te Hoorn. Leiden, 1873.* In: *De Gids.* Jaargang 1873. Blz.582.
[817] Kollewijn. Deel 1. Blz.230.
[818] Da Costa. Blz.115.
[819] *Briefw*. II. Blz.33.
[820] Idem
[821] Kollewijn. Deel 1. Blz.231.
[822] (W. Bilderdijk), *Willem Bilderdijk. Liefde en ballingschap. Brieven 1795-1797*. Editie: M. Mathijsen. Amsterdam/Antwerpen, 1997. Blz.29-30.
[823] *Briefw*. II. Blz.40.
[824] Idem. Blz.58.
[825] Idem. Blz.53.
[826] Idem. Blz.40.
[827] Idem. Blz.54.
[828] Idem. Blz.55.
[829] Idem. Blz.53
[830] Idem. Blz.54-55.
[831] Idem. Blz.54.

[832] Idem. Blz.49. Bilderdijk stelde hem zelf als uitgever voor. J.F. Jacobs d'Agé had in 1793 het gedicht over hopman Kropff uitgegeven.
[833] Idem. Blz.43.
[834] Idem. *Commentaar.* Blz.534.
[835] (W. Bilderdijk)*, Willem Bilderdijk. Liefde en ballingschap. Brieven 1795-1797*. Editie: M. Mathijsen. Amsterdam/Antwerpen, 1997. Blz.40. Wijkt de modernisering van Marita Mathijsens editie van Bilderdijks brieven erg van het origineel af, dan wordt in de voetnoten naar haar boek verwezen.
[836] Idem. Blz.46.
[837] *Briefw*. II. Blz.49.
[838] C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 4. Haarlem, z.j. Blz.161.
[839] *Briefw*. II. Blz.48.
[840] Idem
[841] Idem. Blz.55 en 57.
[842] Idem. Blz.57.
[843] C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 4. Haarlem, z.j. Blz.163.
[844] (W. Bilderdijk)*, Willem Bilderdijk. Liefde en ballingschap. Brieven 1795-1797*. Editie: M. Mathijsen. Amsterdam/Antwerpen, 1997. Blz.36-37.
[845] *Briefw*. II. Blz.44.
[846] Leliefeld. Blz.284.
[847] (W. Bilderdijk)*, Willem Bilderdijk. Liefde en ballingschap. Brieven 1795-1797*. Editie: M. Mathijsen. Amsterdam/Antwerpen, 1997. Blz.57-58. Het lijstje met de daaraan verbonden conclusie is grotendeels van Marita Mathijsen, die de totale schuld van Bilderdijk besomde op f 18.700,-.
[848] *EH*. Blz.187.
[849] Idem. Blz.190.
[850] Kollewijn. Deel 1. Blz.215.
[851] J. Smit, *Bilderdijk et la France*. Proefschrift. Amsterdam, 1929. Blz.62-63.
[852] *EH*. Blz.188.
[853] Idem
[854] *Briefw*. II. Blz.46.
[855] Idem. In hoofdstuk 4 wordt Nebukadnezar, die pochte op de verwoesting van Jeruzalem, door God vernederd: hij verloor zijn verstand en leefde zeven jaar als een dier. Het is dus nogal wat, dat Catharina het aandurfde om haar man met deze koning te vergelijken!
[856] Welwillende huisbaas van Bilderdijk.
[857] C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 4. Haarlem, z.j. Blz.162-163.
[858] *Briefw*. II. Blz.42.
[859] Idem. Blz.51.
[860] Idem. Blz.50.
[861] *EH*. Blz.193.
[862] *Briefw*. II. Blz.43.

[863] W.G.C. Byvanck en J.N. van Hall, *Aanteekeningen en opmerkingen.* In: *De Gids*. Jaargang 1895. Blz.549-550. Het artikel is in de ik-vorm geschreven.
[864] Idem
[865] C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 4. Haarlem, z.j. Blz.163.
[866] Idem
[867] *Briefw*. II. Blz.75.
[868] Idem. Blz.75.
[869] Idem
[870] Idem
[871] C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 4. Haarlem, z.j. Blz.165-166.
[872] Kalff. Deel 6. Blz.195.
[873] C. Busken Huet, op.cit. Blz.165-166.
[874] Idem
[875] Idem. Blz.165.
[876] P.J. Veth, *Odilde. Mr. W. Bilderdijk's eerste huwelijk, naar zijne briefwisseling met vrouw en dochter (1784-1807), medegedeeld door zijn aangehuwden kleinzoon J.C. ten Brummeler Andriesse, predikant bij de hervormde gemeente te Hoorn. Leiden, 1873.* In: *De Gids.* Jaargang 1873. Blz.590.
[877] Idem. Blz.589.
[878] *EH*. Blz.316.
[879] Idem. Blz.435-436.
[880] Idem. Blz.230.
[881] Van Eijnatten. Blz.202-203.
[882] (W. Bilderdijk)*, Willem Bilderdijk. Liefde en ballingschap. Brieven 1795-1797*. Editie: M. Mathijsen. Amsterdam/Antwerpen, 1997. Blz.70-71.
[883] Idem. Blz.71.
[884] Idem. Blz.72.
[885] Da Costa. Blz.430-431.
[886] Idem. Blz.431.
[887] Idem
[888] (W. Bilderdijk)*, Willem Bilderdijk. Liefde en ballingschap. Brieven 1795-1797*. Editie: M. Mathijsen. Amsterdam/Antwerpen, 1997. Blz.47.
[889] Schokker. Blz.36 en *MF*. Blz.49.
[890] *Drie protestantse conservatieven uit de 19e eeuw*. Onder redactie van R.E. de Bruin en G.J. Schutte. Amsterdam, 1994. Blz.21.
[891] Da Costa. Blz.113.
[892] Idem. Blz.114.
[893] *EH*. Blz.201
[894] Bavinck. Blz.54 en W. Bilderdijk, *Verhandelingen ziel-, zede- en rechtsleer betreffende*. Leiden, 1821. Blz.105. Een doodskist noemde hij een hulkje 'lang reeds vaardig voor zijn vracht', dat op 's levens 'strandklip' op hem of zijn vriend Meinardus Tydeman wachtte. In: Kollewijn. Deel 2. Blz.288.

[895] Leliefeld. Blz.337.
[896] *Briefw*. II. Blz.60.
[897] Idem. Blz.61.
[898] Idem. Blz.60.
[899] Idem. Blz.61. In de slotregel van de 'Gijsbrecht van Aemstel' geeft Vondel zijn titelheld in de mond: 'Vaarwel, mijn Aemstelland, verwacht een andere heer.' In: Vondel. Blz.85.
[900] De Poortier zegt tegen Diederik: 'Men sloeg u 't heilig kruis, toen 't leger optrok, na.' In: Vondel. Blz.35. Bilderdijk citeerde Vondel uit zijn hoofd: hij kon uiteraard geen boeken raadplegen.
[901] Idem

't Is weinig zich in vreemde landen
De arbeid moedig aan te biên,
En 't werkzaam brein of vlugge handen
Bewonderd, maar versmaad te zien.
Uit: *Uitboezeming*

Hoofdstuk II

In ballingschap te Hamburg en Londen (1795-1797)

In Emden was Bilderdijk niet minder bekend dan in Groningen en, alsof hij bang was voorgoed in de anonimiteit te moeten treden, streelde dat zijn gevoel van eigenwaarde niet weinig. Waar hij ook als balling arriveerde, zijn eigen bekendheid vormde een veilig baken voor hemzelf en zijn getrouwen. Een stereotiep reactiepatroon kenmerkte zijn aankomst in den vreemde, want steeds zond hij dezelfde geruststellende signalen uit waarachter bij nader inzien zelfgenoegzaamheid en onzekerheid schuilgingen. Vanuit Emden berichtte hij: 'Ik heb bevonden hier net zo bekend als in Holland te zijn. De Duitse nieuwspapieren hebben mijn historie overal verbreid en dat schijnt niet tot mijn nadeel te zijn.'[1] Sprak daaruit nog enige bescheidenheid,-vanuit Londen sneerde hij minder ten koste van zichzelf dan van de Engelsen: 'Men houdt mij hier voor heel wat wonders en half tovenaar. Och! de Engelsen zijn,-en dit had ik nooit gedacht-, in het algemeen domkoppen, en het is alleen door de uitgestrektheid van het rijk, dat zij zoveel grote vernuften schijnen te bezitten. Want naar de grootte van het land zijn het er weinigen, en dan nog moet men de lieden niet van al te nabij zien.'[2] Toen hij zich een paar jaar later in Brunswijk wilde vestigen, was hij al zo'n geroutineerde balling, dat hij zich geenszins inhield om onder het mom van een incognito zijn eigen verdiensten breed uit te meten: 'Ik behoef u niet te melden, hoezeer ik bij de regerende hertog in de gunst sta,' schreef hij aan zijn vrouw, 'en ofschoon ik in de tegenwoordige omstandigheden het incognito moet bewaren en geen kwaliteit kan deployeren, ondervind ik van hem de sterkste blijken van een waar en persoonlijk attachement. Dat de politesse der ministers geproportioneerd is naar het werk dat de soeverein van iemand maakt, spreekt vanzelf. Ik jouïsseer hier dus een zeer gedistingeerd aanzien en zulks persoonlijk.'[3] De Franse taal gaf mede cachet aan het dagelijks bestaan, dat hem

van 's morgens vroeg tot 's avonds laat tot nijvere bezigheden noopte die lang niet altijd in overeenstemming met het door hem genoten aanzien waren. In Emden moest hij lang wachten op de postkoets naar Aurich, die hem via Bremen naar Hamburg zou brengen. Bekend of niet, hij moest wachten en besloot de tijd zo goed mogelijk te gebruiken door zijn schoonzus een brief te schrijven: de behoefte aan levendige contacten hing in zijn geval vaak samen met het doden van de tijd.

In een café voor beurtschippers herinnerde hij zich zijn schoonzus te hebben uitgenodigd voor een bezoek aan Groningen. Liever dan zijn vrouw en kinderen scheen hij haar bij zich te willen hebben in het hoge noorden, waar men met een grimmige ernst paal en perk aan zijn verdiensten had gesteld: 'Ik mocht u in mijn vorige brief wel (hoe zal ik het noemen) *uitnodigen*, *voorstelle*n (nee, *opperen* zal het woord zijn) om mij in Groningen een bezoek te brengen. Ja, morgen brengen! Ik rekende buiten de waard en er had dan geen gemene praat (zo noemt men de gemeenteraad) moeten zijn. Maar die lui konden mijn gezicht niet verdragen. Nu zit ik (naar het oude spreekwoord) te Emden, God betere 't!'[4] Dat 'oude spreekwoord' sloeg op een soortgelijke verzuchting van Robbeknol in de S*paansche Brabander* van Brederode. Hij dichtte Maria Petronella Woesthoven van oudsher genoeg belangstelling toe om hem in zijn uitweidingen over Gijsbrecht van Aemstel en andere literaire personages te kunnen volgen. Op het terrein van de vaderlandse letteren, die hem meer ter harte gingen dan wat ook, was hij vertrouwelijker met haar dan met zijn eigen vrouw. Tegen Catharina klaagde hij alleen maar over zijn slechte gezondheid of over de ongemakken die het reizen met zich meebracht. Berichtte hij aan Van Outhuys slechts, dat 'een kleine ziekte, maar die door Gods goedheid wederom ceseert', hem had verhinderd om zijn correspondentie bij te houden,-tegenover haar liet hij zich ongeremd gaan. Hij schetste een afschuwelijk beeld van al het leed dat hem onderweg overkomen was en eindigde positiever dan een ander, hijzelf op de eerste plaats, voor mogelijk had gehouden: 'Van Aurich tot hier heb ik over Oldenburg, Delmenhorst en Bremen op een open wagen, waarbij onze boerenkarren herenkoetsen heten te zijn, over bergen en dalen, door rivieren, heiden en moerassen heen moeten schokken, de nachten door, in het afschuwelijkste weer met stortregens en hagelbuien, sneeuw en stormwind, die mij de hoed van het hoofd, de banden, waarmee ik hem

vastgemaakt had, aan flarden, de ogen half blind en het gehele aanzicht tot een weke pap heeft gewaaid, waar het bloed, bij ieder vertrekking van de mond of dik opgezwollen neus uitloopt. Voor het overige ben ik vol reumatische pijn, van koorts vergezeld,-alles natuurlijk, maar met dat al nogal redelijk van hoofd en ik zou zeggen tussenbeide zelfs gezond, sleepten de benen mij zo niet na, wanneer die koorts wat af is.'[5] Dat hij zich aan weer en wind had blootgesteld, kwam omdat hij als een galante ridder zijn plaats in de postkoets had afgestaan aan een Delfzijls meisje en boven op de bok was gaan zitten. Uit dankbaarheid gaf het meisje hem na afloop van de barre tocht IJslandse kousen, die wel van geitenwol gemaakt zullen zijn. Hij deed die over de zijne aan en bevestigde het geheel met bandjes van onder zijn voet tot boven zijn knie.[6] Het meisje vond het maar niets, dat hij op de bok van een gammele koets had moeten klauteren: "Mijn God," zei ze, "is dat een rijtuig voor een heer, zoals u bent!" Haar woorden ontroerden Bilderdijk: 'Dit greep mij aan. Ik moest echter daar mede voort en de akelige, duistere nachten, onder de blote hemel, zowel als de dagen, op de bok doorbrengen, vergezeld een tijd lang van Franse émigrés, maar zeer gemene knapen, die van morsigheid onverdraaglijk stonken.'[7]

Zijn eerste indrukken van Duitsland waren niet best, want in Bremen was het hem opgevallen, dat de vrouwen aldaar 'jammerlijk Duitse gezichten' hadden.[8] Spraken zij Hoogduits, dan klonk dat in zijn oren als 'minder dan buffelgebulk'.[9] Hij had er slechts één nacht doorgebracht: 'Bremen is een rustplaats voor één nacht geweest. Daar heeft de postmeester met mij alle herbergen afgelopen om onderdak voor mij te vinden. Ik hunkerde naar slaap, maar vruchteloos, nergens logies! Alles vol! De magistraat kwam eraan te pas, en eindelijk belandde ik bij ik weet niet wat voor een toverachtig oud gebouw, dat eerder op een kasteel van meer dan 600 jaar geleden leek dan op een tegenwoordig woonhuis. Vijf soldaten hielden er de wacht en het bleek achteraf een gemeentehuis te zijn. Daar kreeg ik een bed op de grond, en een kan koffie van een juffertje, de dochter van de schoolmeester die een gedeelte van dat gebouw bewoonde. Maar het was er verschrikkelijk vuil, nadat nog geen twee uur geleden een daar ingekwartierde soldaat het ontruimd had. Ik had toch nog een slaapplaats en die kostte mij slechts een Hollandse daalder, terwijl dezelfde nacht sommige vreemdelingen een louis d'or hebben moeten geven om ergens in huis op een stoel de nacht te mogen doorbren-

gen.'[10] Onderweg had hij nergens bier of wijn kunnen drinken: 'Soms was er niets dan een *schnaps* te krijgen, en die *schnaps* was geen goede jenever, zoals die bij ons in de gewoonste dorpskroegjes gevonden kan worden, maar *kimmel* (zoals zij het noemen). Dat is een soort van korenbrandewijn uit komijn gestookt, die erbarmelijk smaakt.'[11] Maar het kon nog beroerder: 'In de steden vindt men, als men wat vindt, altijd een kalfsbout met pruimen. Dat is de Duitse manier, maar wie het kalfsvlees fijn kan kauwen, kan met zijn tanden nog heel wat meer klaarspelen. Te Valkenburg echter (tussen Oldenburg en Delmenhorst) kreeg ik een kom met gebonden soep, waar een beetje nootmuskaat in zat, met geroosterd brood en ik kan niet uitdrukken, hoe mij dat verkwikte.'[12] Anderen, onder wie Jozef Alberdingk Thijm en één van Bilderdijks beste vrienden, Hendrik Tydeman, leidden uit zijn anti-Duitse gevoelens af, dat hij hun 'bedekte complimenten' gaf en karikaturaal afschilderde uit sympathie.[13] Uit het vervolg zal blijken, of Bilderdijk echt meende wat hij zei. Er waren in de negentiende eeuw veel critici die daaraan twijfelden, zoals zij ook de aanhef van zijn brieven aan Catharina een aanfluiting van de werkelijkheid vonden: 'Uit de gevoelige minnaar is de saaiste der echtgenoten gegroeid, en de in zijn pen bestorven apostrof: 'Lieve, dierbare!' gelijkt de ontijdig volgehouden klucht ener afgespeelde maskerade.'[14] In dat laatste kon Busken Huet, die hier aan het woord is, wel eens gelijk hebben, maar als er nu één kwalificatie niet op Bilderdijk van toepassing was, dan is dat 'saai'. Zijn reisavonturen doen voor die van Jacob van Lennep niet onder, wat in verband met zo'n origineel detail als de IJslandse kousen tot de volgende eervolle vermelding leidt: daar was de schrijver van *Nederland in den goeden ouden Tijd* beslist niet van gediend geweest. Van Lennep gaf een toekomstige biograaf van Bilderdijk graag richtlijnen: 'Zo bijvoorbeeld waar men van Bilderdijk spreekt, kan het zeer gepast zijn te verhalen, dat hij geen wijn of sterke drank en bij voorkeur alleen melkspijzen gebruikte, maar daarentegen opium nam, in hoeveelheden, die een gewoon mens de dood zouden hebben aangedaan. De mededeling dezer op zichzelf onbeduidende bijzonderheden kan immers strekken om een aantal eigenaardigheden in 's mans inborst en handelingen, als bijvoorbeeld zijn geringe hang naar gezellig verkeer, zijn gemak in het maken van verzen, zelfs zijn lichtgeraaktheid en fijngevoeligheid te verklaren. Maar zeer ongepast en onnodig ware het te vertellen, of hij bijvoorbeeld wollen dan wel garen kousen droeg.'[15] Zelfs zo'n li-

bertijn als Jacob van Lennep hield er kennelijk victoriaanse normen op na om uit te maken of iets gepast was of niet. In dit relaas maakten de IJslandse kousen duidelijk, hoe galant de nieuwe eigenaar ervan kon zijn en met welke eenvoudige hulpmiddelen hij zijn reis minder ongeriefelijk trachtte te maken.

Op 14 mei in Hamburg gearriveerd, dreigde hij alsnog door een anonieme menigte van bijna 30.000 politieke vluchtelingen te worden opgeslokt. Onderdak kon hij nergens vinden, maar daarin slaagde hij wonderwel na een bezoek aan de Nederlandse vertegenwoordiger van de Hanzesteden in Hamburg, een zekere J.C. Hartsinck, die hem bij een huisarts onderbracht. Deze Hamburgse pendant van de Groningse dokter Fellinga, Nesler geheten, stuurde hem onvervaard op zijn patiënten af, zodat de inwonende logé tenminste in zijn eigen onderhoud kon voorzien. Om de rol van geneesheer zo goed mogelijk te spelen had Bilderdijk boeken nodig, waaronder het vermaledijde receptenboek van Johannes de Gorter dat hij ten onrechte dacht te hebben meegenomen, maar dat in werkelijkheid nog in in een van de vele boekenkasten moest staan, waarop door Bromet beslag was gelegd. Wilde Catharina er niet voor zorgen, dat hij dat boek en nog wat andere boeken 'ter verpozing' in Hamburg zou kunnen lezen? Zij weigerde hem daarin ter wille te zijn, de zieke Franse émigrés ten spijt, over wie hij lamentabele verhalen had gehouden. Hij keurde haar eerlijkheid in dezen goed en was al weer bezig met de verwezenlijking van andere plannen.[16] Kon hij via baron Schubart geen baantje in Denemarken krijgen? Daartoe begaf hij zich naar een in de buurt van Hamburg gelegen stadje, Altona geheten, dat onder Deens bestuur stond. Hij ontving er niet zonder de nodige plichtplegingen van een staatsraad nul op zijn rekwest, zoals hij in een pessimistische bui al had verwacht.[17] Zijn uiterlijke verschijning droeg er weinig toe bij om sollicitatiepogingen met succes te bekronen. 'U kunt niet beseffen,' zo schreef hij aan Catharina, 'wat ik op reis geleden heb. Ik vervel geheel en al in het aangezicht en op de handen, en mijn rok, die ik aanhad, is door en door versleten. Van mijn grote mantel heb ik onvergelijkelijk dienst gehad. Mijn pruik is evenzo versleten als mijn kleed.'[18] Hij wilde haar vooral doen begrijpen, dat hij niet stilzat en zijn best deed om haar en de kinderen te zijner tijd financieel te ondersteunen. Zij dacht er het hare van, toen hij haar belastte met de aankoop van kleurkrijt dat hij nodig zou hebben om in opdracht van mevrouw Hartsinck teken- en schilderlessen te geven: 'Ook heb ik een opdracht

van mevrouw Hartsinck (die aardigheid in tekenen en schilderen heeft), om Engels chestkrijt uit Holland te bestellen. U kunt dat in Den Haag op de hoek van de Nieuwstraat en Groenmarkt vinden, maar ik denk dat u het in Amsterdam nog goedkoper kunt krijgen. Zie dat u daar een pond of vijf, zes van overzendt. Er varen nu dagelijks schepen uit Amsterdam op Hamburg. Let op, het is een wit Engels krijt, maar wat geelachtig, dat wij om te tekenen gebruiken, misschien zal men het onder de naam van 'chest' niet kennen.'[19] In dat soort opdrachten had ze even weinig vertrouwen, als in zijn pogingen om bij de stadhouder in het gevlei te komen. Hij moest eens ophouden met de goede zaak voor te staan, had het hof hem niet ondankbaar behandeld?

Op 19 mei solliciteerde hij, het advies van zijn vrouw negerend, naar een baantje bij de prins. Zo openlijk en onomwonden had hij zich nog nooit met zijn weldoener verstaan, en daarin school een aparte moeilijkheid, want converseren met een illuster lid uit een zijtak van zijn eigen stamhuis was iets anders dan hem in alle nederigheid om een gunst smeken. In zijn bewaard gebleven sollicitatiebrief slaat hij beurtelings te hoge en te lage tonen aan om de prins van zijn persoonlijke situatie op de hoogte te stellen. Hij moest voor zichzelf opkomen, maar besefte tegelijkertijd, dat de prins al evenmin als hijzelf in goeden doen verkeerde. De vergelijking van hun beider lot zorgde voor een eerste valse toon, omdat hij het deed voorkomen, alsof hij zijn eigen miserie vergat bij de overdenking van alles wat de prins moest verduren: 'Ik zou mijn lot hard noemen, ware het niet, dat ik dat van Uwe Hoogheid zelf voor ogen had, waarbij mijn hart te gevoelig aangedaan is om aan het mijne te denken.'[20] Vanuit die positie zou hij eigenlijk geen beroep op de prins moeten doen, maar hij deed het wel: 'De ressources van mijn bestaan zijn eensklaps gedempt en ik bezit werkelijk, met vrouw en twee kinderen, niets. Ik beklaag mij hier niet, Doorluchtige Vorst, om in enig opzicht de last Uwer Doorluchtige Hoogheid te willen vermeerderen. Zulk een oogmerk zij verre van mij, hoewel niets mij liever zou zijn, dan, indien de omstandigheden het toelieten, in Hoogstdeszelfs dienst geëmployeerd te worden. Dan, bijaldien ooit het attachement van mijn hart Uwe Hoogheid niet geheel onverschillig geweest is, mijn geslacht sinds meer dan twee eeuwen altijd in het ongeluk van het Hoogvorstelijk stamhuis van Orange geënveloppeerd is geweest, zonder ooit in de tijden van voorspoed voor een plichtsbetrachting die dikwijls zo duur betaald is,

beloning te vergen, ja, zo ik immer bij een hart vol trouw en ijver, een weloverwogen gedrag en, bij welmenende pogingen, een redelijke aanwending van wat van mij afhing, aan de dag heb gelegd, laat dan in dit ogenblik van détresse, mijn bede in het edelmoedig hart Uwer Hoogheid een gunstige toegang vinden.'[21] Onder verwijzing naar het lot van zijn verre voorvader Philips Corneliszn. Boom, wiens goederen onder Alva verbeurd waren verklaard,[22] schetste hij in de derde persoon zijn eigen miserie: 'Zonder murmurering en met de onderwerping die de vrucht van een oprecht plichtsbesef en waarachtig christendom is, getroost hij zich de armoede en een hulpeloos omzwerven, precies zoals ruim 200 jaar geleden zijn meerbetoudovergrootvader van moederszijde zich hetzelfde lot getroostte, toen hem de Bloedraad des Hertogs van Alva onder verbeurdverklaring van goederen verbande, en precies zoals zoveel anderen van zijn geslacht in vroegere en latere tijden zich alles getroost en noch goed, noch bloed te duur geschat hebben voor God, Orange en het Vaderland.'[23] Pas na deze lange inleiding kwam hij ter zake: 'Niet meer verschillig is mij het metier, waartoe men mij mocht willen destineren, maar, hoezeer dat der letteren mij ook eigen is,-ik ben bereid, wil men het, de krijgsdienst te aanvaarden, en het zal mij noch aan applicatie, noch aan een welgeplaatst hart ontbreken.'[24] Zijn open-sollicitatie-brief miste zijn uitwerking niet, want niet lang hierna raakte hij betrokken bij het zogenaamde 'Rassemblement van Osnabrück', waaronder een legertje van 8000 man werd verstaan onder leiding van prins Frederik, de jongere broer van de latere koning Willem I.

Bilderdijk werd mede met de werving van rekruten voor dit leger belast, waarbij hij aan de voormalige 'generaal der staatse ruiterij' (één der titels van prins Frederik) verantwoording verschuldigd was. Terwijl het Haagse Verdrag van 16 mei de oppermacht van Frankrijk in de Bataafse Republiek bevestigde, werd er door gevluchte orangistische officieren en soldaten aan de oostelijke landsgrenzen gemorreld. Bijgestaan door Engelse troepen zou er op 26 juni een dubbele actie moeten plaatsvinden: naar Engeland uitgeweken Franse émigrés zouden landen op het schiereiland Quibéron en van daaruit trachten de monarchie in Frankrijk te herstellen, terwijl vanuit het noordoosten een leger van Engelse, Nederlandse en Pruisische soldaten de Bataafse Republiek zou binnenvallen met een soortgelijk doel voor ogen. Uiteindelijk verbood de Pruisische koning het Rassemblement van Osnabrück in actie te komen, waarna het 'momentum' om

de Pruisische inval van 1787 dunnetjes over te doen, voorlopig althans, was verkeken.[25] Het was Bilderdijk wel toevertrouwd in zijn brieven aan zijn vrouw gewichtig te zinspelen op zijn militaire activiteiten, die niet losstonden van de internationale politiek: 'Van de buitenlandse omstandigheden die betrekking op ons land hebben, kan ik niet veel melden dan alleen dat het nu ernstig gemeend schijnt te zijn, dat men iets voor ons gaat doen. Binnenkort zal alles duidelijk worden. Er schijnt ook zeker een omwenteling in Frankrijk ophanden te zijn.'[26] Maar zij liet zich niet door hem imponeren en berichtte hem, zich laconiek bedienend van de men-vorm, over geruchten die in Den Haag de ronde deden: 'Men lacht hier om een zogenaamd legertje, dat u en anderen werven, net of het vliegen zijn en van geen betekenis.'[27] Hoe wenselijk geheimhouding ook was, toch scheen menigeen in Den Haag het Rassemblement op de voet te volgen. Patriotten en orangisten vervoegden zich bij mevrouw Bilderdijk, tot haar grote ergernis, om er meer over te weten te komen. Zo was ze niet te spreken geweest over het optreden van een zekere majoor Frank, die haar ondervroeg over de condities waaronder de werving van de rekruten plaatsvond. Bilderdijk ergerde zich op zijn beurt aan de vrijmoedigheid en het gebrek aan ernst, waarmee zij over zijn activiteiten sprak. Hij waarschuwde haar: 'Wees toch voorzichtig omtrent het stuk van de werving, opdat u zich daarover niet uitlaat aan lieden, die gevaarlijk kunnen zijn. Het punt is te teer en men zou in staat zijn u daarvoor in hechtenis te nemen en God weet wat niet al.'[28] Hij zal zich ook wel hebben geërgerd aan een bezoek, dat ze op 26 mei aan een voorloper van de Haagse Schouwburg bracht, door haar de 'Hollandse Commedie' genoemd, waarin de *De onthoofding van Johan van Oldenbarnevelt* werd opgevoerd. Diens nazaten hadden de tragedie in de loge van de Oranjes mogen aanschouwen om met instemming van de volle zaal alsnog aan prins Maurits blijk van hun ontstemming te geven. Bilderdijk vond het maar niets, dat zijn vrouw naar de schouwburg ging (door wie gechaperonneerd?) en dan naar zo'n staatse tragedie! Dat ze ook nog de euvele moed bezat hem te vragen: 'Wat dunkt u van zo'n komedie?' zal zijn ergernis nog hebben vergroot.[29] Hoe dezelfde vrouw die spotte met het Rassemblement van Osnabrück en dus de Franse suprematie volkomen juist inschatte, er bij hem op aandringen kon een benoeming als ambassadeur in Den Haag na te streven, zal hem aan haar verstand hebben doen twijfelen. Niettemin had ze haar suggestie ten detrimente van

de patriotten als volgt toegelicht: 'Dit zou een ijselijke snede in hun gezicht wezen en het begeerlijkste en het honorabelste om onze vijanden te vernederen.'[30] Hij mocht nog blij zijn, dat ze af en toe zijn vijanden met hem wilde delen.

Door haar huisbazen in de watten gelegd en aangewezen op de steun van een quasi-illustere schavuit als William Pieter Turnbull de Mikker had Catharina samen met Elius het hoofd te bieden aan de verplichte inkwartiering van Franse soldaten en functionarissen. Zodoende raakte ze persoonlijk verwikkeld in de uitwassen van het Haagse Verdrag. Haar huis werd als kantoor gebruikt, waardoor er dagelijks meer dan 100 Fransen in- en uitliepen. Met enige overdrijving liet ze haar man weten, dat al die heren moesten eten en drinken, ja, zelfs slaapplaatsen opeisten: 'Ik moet dit goddeloos leven in mijn huis dulden, mijn goed bederven en mij laten opvreten en – zuipen, en kan er niets tegen zeggen.'[31] Haar klachten klonken oprecht: 'Ik heb altemet niet geweten, wat te doen van benauwdheid.'[32] Het aantal slaapplaatsen bleek weliswaar tot twee beperkt te zijn gebleven, maar ze ondervond ernstig overlast van zowel Fransen als Bataven: 'Ik heb hen moeten dulden, en dag en nacht in schrik en onrust doorgebracht. Het is 's nachts zeer dikwijls gebeurd, dat ik om twee à drie uur de voordeur niet kon sluiten. Ik en de meid hebben op de grond geslapen, en zij hadden bezit van onze ledikanten genomen, en toen iemand dit bij de municipalen als onredelijk afschilderde, antwoordden die schelmen, dat onze klachten niets betekenden, dat ik, in plaats van op de grond mij te behelpen met de meid, met hen wel in één ledikant liggen kon: "Ik raad dit, in plaats van over die lieden te klagen, maar aan, mevrouw!" Ziedaar de sentimenten van die *honden*!'[33] Over de botheid van de Bataafse magistratuur raakte ze niet uitgepraat, evenals over een in de maak zijnd generaal akkoord met hun schuldeisers: 'De zaken van de boedel zijn alle gevonden. De vraag is alleen, waarvan ik leven moet. Uw vader doet niets. Aldus is van moeders goed, waarvan u altijd zo hoog opgaf, niets dan de klanken tot ons gebruik over, of een schaduwbeeld, dat niet te omvatten is.'[34] Als de Elters haar af en toe niet wat hadden toegestopt en de louche figuren om haar heen niet voor enige inkomsten hadden gezorgd, in ruil waarvoor zij hun diensten respectabel maakte, was haar financiële ondergang compleet geweest. Vanuit die invalshoek, financiële noodzaak, liet zich het relatieve gemak verklaren, waarmee ze de zorg voor Louise aan haar zus en zwager overdroeg.

Maar had ze geweten, wat haar man aan Maria Petronella schreef over de opvoeding van hun dochter, dan zou ze in woede uitgebarsten zijn, want alle opvoedkundige missers waaronder Louise in het notarisgezin niet zou hoeven te lijden, stempelden haar eigen moeder natuurlijk tot een verknipte figuur: 'Bij u zal zij niet verdrukt worden, geen slachtoffer van ongelukkige luimen worden, niet in ledigheid en werkeloosheid tot verkeerde eigenzin, leugen en zelfverveling vervallen.'[35] Van haar kant liet Maria Petronella niets achterwege om hem in Hamburg het idee te geven, dat de opvoeding van Louise voorbeeldig verliep. Ze liet het meisje in het Nieuwe Testament lezen, dat wil zeggen *Matteüs 5:10*: 'Zalig zijn zij die vervolgd worden omwille van de gerechtigheid, want hunner is het koninkrijk der hemelen' naast *1 Korintiërs 10:13*, dat hem op de dag van de aanzegging van zijn verbanning kracht naar kruis had geschonken.[36] Zijn schoonzus wenste hem ook nadrukkelijk over Louises opvoeding te raadplegen en was bereid zich in dit opzicht dommer voor te doen dan ze was: 'Voor enige tijd hoorde ik met zeer veel ophef spreken over de 'Julie' van Rousseau. Behalve om de schoonheden van stijl en vinding, werd het als een volmaakt model van zedenkunde aangeprezen. U herinnert zich misschien, dat ik het Frans niet volkomen versta. Schrijf mij daarom eens, of het de moeite lonen zal, wanneer ik het met een dictionaire lees, en of u het niet voor uw dochters zou wegsluiten. Ik heb het hier en daar eens ingezien, maar weet niet of het voor alle meisjes wel oorbaar zou zijn.'[37] Uit behaagzucht stelde ze zich onderdanig aan hem op, terwijl ze bezig was een eigen reputatie als letterkundige op te bouwen, beter Frans kende dan ze het deed voorkomen en al te doorzichtig het meervoud van 'dochter' bezigde, hoewel Bilderdijk toen slechts één dochtertje had. De gezusters Woesthoven moest men niet onderschatten, hun financiële en amoureuze manipulaties getuigden van grote vindingrijkheid!

De oude Izaac Bilderdijk schreef zijn zoon intussen de ene na de andere brief in het Latijn, waarvan de strekking luidde, dat hij er geen flauw vermoeden van had, waar die uithing en hoe het met diens gezondheid gesteld was. Hoe zulke brieven dan toch op het juiste adres konden arriveren, zou een raadsel moeten zijn, tenzij men hem voor minder kinds hield dan hij zich aan anderen voordeed. Hij verzuchtte wel eens, zinspelend op zijn eigen geestelijke gezondheid, dat hij de raadsels waarvoor zijn oudste zoon hem stelde, niet langer meer vermocht op te lossen. Hij was geen Oedipus, merkte hij dan op, laat

staan een Davus. Maar door dat zo te formuleren, gaf hij te kennen tenminste nog enige grip op zijn eigen situatie te hebben, want had Oedipus het bekende raadsel van de sfinx opgelost, Davus deed zich expres dommer voor dan hij was.[38] Door te ontkennen dat hij Davus was, gaf Izaac Bilderdijk er toch blijk van minder dan voorheen over zijn verstandelijke vermogens te kunnen beschikken. Hij moet hebben beseft aan een vorm van beginnende dementie te lijden en stelde zijn eigen toekomst veilig door (ten onrechte) deze uitspraak aan Davus toe te schrijven: 'Als wij maar mogen leven, is er hoop, dat wij nog genoeg te hongeren krijgen.'[39] Angst en geestigheid bereidden de vader van Bilderdijk op zijn naderende einde voor, hem, die altijd de verpersoonlijking van het gezond verstand was geweest. Zijn verbale talent wendde hij aan om zijn zoon van advies te dienen op medisch gebied, alsof hij er niet al een heel leven van belastingen vergaren op had zitten. De boerhaaveaan ontwaakte in hem, zodra zijn zoon hem in een terloops gedane mededeling verzekerde, dat hij sinds kort een aanval van diarree te boven was gekomen. Dan had hijzelf de schrijver van *De ziekte der geleerden* (1807) kunnen zijn, zich totaal niet schamend om zijn zoon uitgebreid over deze ziekte voor te lichten en hem geneesmiddelen aan de hand te doen. Het hierna volgende citaat is een vertaling van een passage uit één van zijn Latijnse brieven, dat in elk opzicht (qua toon, nadruk, uitvoerigheid, wetenschappelijk vertoon en bereidheid om zich met de 'Hamburgse Medici' te meten, alsof hier niet ongevraagd een beroepsgroep, maar een adellijke familie van repliek gediend moest worden) door zijn zoon geschreven had kunnen zijn: 'U schrijft dat u, zich verheugend in een betere gezondheid doordat u een hardnekkige diarree te boven bent gekomen, toch nog altijd door de kwalijke symptomen ervan wordt belemmerd en vreest dat de ziekte bij een nieuwe krachtsinspanning wederom zal komen opzetten, een onheil dat God moge afwenden! Intussen, als ik de situatie juist inschat, schijnt mij zo'n tegenvaller niet bijzonder te duchten, want het is niet vreemd en ongewoon, wanneer de buik door harde en bedorven stoffen opgezet is,-hetzij dit uit het ongewone van de voedingsmiddelen voortkomt, hetzij uit het te veelvuldig gebruik van water met een stoppend vermogen-, dat dan de natuur, in haar poging om de bezwarende lading uit te drijven, een overvloed van vochten in de richting van de darmen zendt en een doorstromende diarree teweegbrengt die evenwel, niet bij machte om de in een hogere plaats

opgestouwde vuiligheid te lozen, alleen maar water, helder doch kwalijk riekend, naar buiten stoot en, doordat ze tegelijk uitwerpt wat kracht bevat, nergens toe dient en enkel tot symptoom strekt. (Ik herinner me, dat ik enige jaren geleden door een soortgelijke diarree ben aangegrepen, nadat ik bij herhaling zeeajuinen tot mij genomen had en dat ik daardoor danig verzwakt ben geweest.) In het onderhavige geval is het zo, dat evenzeer de rede aanwijst als de ervaring bevestigt, dat de diarree zo spoedig mogelijk tot staan dient te worden gebracht door het gebruik van laudanum en enige onthouding van voedingsmiddelen. Heeft u dit gedaan, dan doemt weldra het tweede procédé op, namelijk om met zachtere purgeermiddelen, uit rabarber of senebladeren met tamarinde en dergelijke koortsbestrijdende medicamenten samengesteld, de verstopte darmen te ontsluiten en te ontlasten, en daarna te verstevigen door herstellende middelen, scherp smakende wijn. met mate genomen, ook door licht toesnoerende middelen, waaronder de kinabast uit Peru niet de geringste plaats inneemt. En reeds hieruit zult u kunnen zien, dat ik niet afwijzend sta tegenover de methode der Hamburgse Medici.'[40] Wie zich zo goed weet uit te drukken, is tot meer in staat en dat was in geval van Bilderdijks vader ook zo.

Hij, en niet Catharina, bleek zich belast te hebben met de zending van een kist boeken naar Hamburg, waarin ook het zo vurig gewenste Engelse krijt of chest was verpakt. Daaraan had de hele familie meegewerkt; als coördinator van deze gezamenlijke actie legde hij ieders aandeel minutieus aan zijn zoon uit.[41] Een buitenstaander zou moeten twijfelen aan zijn eigen verstandelijke vermogens, als hij de oude Izaac Bilderdijk voor gek zou verklaren en toch gaf deze er zelf herhaaldelijk blijk van geestelijk achteruit te gaan, niet zoals zijn zoon dat in gestage verzuchtingen placht te doen, maar ter afronding van een succesvol verlopen actie. Zich realiserend dat zijn zoon bij het Rassemblement van Osnabrück betrokken was, deed hij een beroep op hem om de bij hem inwonende schoonzoon Johan Wentholt aan een baan te helpen. Voor een voormalig officier in het leger van de prins moest toch emplooi te vinden zijn? Ziehier, hoe Izaac Bilderdijk zich de indruk van nepotisme trachtte te ontveinzen en, indien dat niet gelukt mocht zijn, meteen een goed excuus bij de hand had: 'Uw zwager die reeds zonder emplooi is, snakt ernaar, zijn werkkracht in dienst te stellen van de goede zaak, als hij maar weet wat door hem gedaan moet worden om als man van eer en waardigheid te gelden.

Daarom vraagt hij met ernstige aandrang dat u hem, zoveel als dat in uw macht ligt, niet alleen met toegenegenheid uw gunst geeft, maar ook uw raad wil doen toekomen. En dit aan u te vragen, is wel voornamelijk de reden voor mij om deze brief te schrijven, want wat ik verder zou moeten schrijven, weet ik nauwelijks, aangezien mijn geest ten gevolge van neerdrukkende en sombere gedachten en zoveel rampspoedige gebeurtenissen volkomen verlamd is.'[42] In plaats van te kunnen rekenen op een liefdevolle verpleging door anderen, moest hij op zijn oude dag nog zorgen voor het gezin van zijn dochter, terwijl Catharina onverminderd doorging hem financieel te bewerken, opdat zijn kleinzoon Elius later trots op hem zou zijn. Dat werd hem wel eens te veel, waarna hij zijn toevlucht bij de klassieken zocht. Daar vond hij wijsheden die hem met zijn eigen kommervolle bestaan verzoenden: 'Te schrijven heb ik niets, en als ik iets had, is er voldoende reden om toch niet te schrijven, want het is niet altijd correct, dat wij de gezindheid van onze geest openbaren of, wat wij weten, aan het schrift toevertrouwen.'[43] Hoe kommervol dat bestaan was, bleek onder meer uit de straffen die de Bataafse overheid op correspondentie met ballingen had gesteld. Opsluiting, geseling en 'bij verzwarende omstandigheden' zelfs de doodstraf konden Izaac Bilderdijk ten deel vallen, als hij niet oppaste.[44] Langzaam trok hij zich uit het epistolaire leven van zijn zoon terug, zich gedeeltelijk achter de wet verschuilend voor wat hem geestelijk steeds meer moeite kostte. Door een beroep op de klassieken te doen kon hij zich tegenover zijn zoon indirect over de politieke situatie in zijn eigen tijd uiten. Het was gevaarlijk zijn stem tegen de geest der tijd te verheffen, beweerde hij in het Latijn, maar het stond buiten kijf, 'dat een niet geringer gevaar daar méér aanwezig is, waar met luide stem de vrijheid langs de openbare wegen wordt uitgeroepen, of, in woorden met klatergoud gesmukt, de macht voor het volk wordt gevindiceerd en waar gelijke rechten voor allen en broederschap worden gepredikt, dan waar een verfoeilijk despotisme heerst. Deze waarheid heeft in het vrije Athene Socrates even goed als, onder tiranniek bewind, Callisthenes ons door hun eigen wrede dood overvloedig voorgehouden, zodat wij geen recentere voorbeelden hoeven te geven.'[45] Hij trachtte zijn zoon aldus voor te bereiden op de etherstilte die er weldra tussen hen zou intreden, waarbij 'ether' moet worden opgevat als een epistolaire ruimte, een sferische faciliteit voor de verzending van hun brieven. 'Als u dus meer sporadisch (wellicht gedurende

enige tijd in het geheel niet) een brief van mij mocht ontvangen, moet u zich daarover niet verwonderen en dat niet aan onachtzaamheid toeschrijven, of daaraan dat ik u zou vergeten.'[46] Zolang het hem, overeenkomstig zijn blazoen met daarop het devies 'semper idem', vergund was als een rots in de branding te functioneren, maatschappelijk of in familieverband, zou hij zijn mannetje blijven staan. Tegelijkertijd, en dat maakte zijn levensavond tragisch, was hij zich ervan bewust dat de 'eeuwige' waarheden waarin hij wilde blijven geloven, tijdgebondener waren dan hij altijd had gedacht. Alsof zijn verknochtheid aan Oranje een ziekte was, orangitis, typeerde hij zijn politieke voorkeur als een 'ongeneselijke, slechts met een zwaardhouw uit te snijden wonde'.[47] Gelaten en niet zonder bitterheid moest hij vaststellen, dat voor alle niet-religieuze waarheden veranderlijkheid als norm gold: 'Met een vreemde omwenteling in de geesten namelijk worden wij klaarder dan de middagzon geïnstrueerd, dat deze niet onveranderlijk en niet eeuwig zijn, zoals de wijsgeren der oudheid eens meenden.'[48] Met een koel 'vaarwel, mijn waarde' nam hij schriftelijk afscheid van zijn zoon, in wie hij in de loop der tijd meer een autoritaire brokkenmaker had leren ontwaren dan een maatschappelijk geslaagde en een in familieverband levende gelukkige zoon.[49]

Bilderdijk moet hebben bespeurd, hoe zijn vader zich geleidelijk van hem vervreemdde, maar hij vond dat een te pijnlijk onderwerp om met zijn vrouw te bespreken. Liever verdedigde hij hem tegen haar aanvallen, die onverminderd aanhielden. Dat hij ook van haar vervreemd was geraakt, blijkt uit een onpersoonlijk vraagje dat hij haar, als was ze hooguit een goede bekende van hem, in een onbewaakt ogenblik stelde: 'Hoe gaat het met u en de domestieken?'[50] Hij nam het haar kwalijk, dat ze telkens opnieuw over geldzaken uitweidde. Wat was daar toch de zin van? Da Costa bracht het financiële mismanagement van Bilderdijk in verband met het idee, dat niet een of andere verdienste, maar het ware geloof de hemel voor een christen opende. Zonder het te willen verontschuldigen liet hij een denktrant van zijn leermeester zien, die diens desinteresse in geldzaken kon verklaren.[51] Zei Jan Valckenaer niet tegen hem: "In alle menselijke zaken zijt gij de onbekwaamste en grootste domkop die er leeft!"[52] Aan deze eerder geciteerde uitspraak van zijn beste vriend kan hier worden toegevoegd, dat zij typerend voor Valckenaer was, in zoverre hij 'menselijke zaken' met geldzaken op één lijn stelde, en voor Bilder-

dijk, in zoverre hij alles wat menselijk was, opvatte als een tekortschieten van zichzelf. Hij wilde zijn vrouw inzicht in zijn eigen zuinigheid geven, zijn verantwoorde omgang met geld, niet omdat hij zijn financiële situatie zo gewichtig vond, maar omdat hij niet voor een verkwister wilde doorgaan: 'Wat mij betreft, hoe ik ook overlegd en bezuinigd heb,-mijn geld is al tot op de helft verminderd, en ik weet niet hoe ik het gesteld zou hebben, als ik niet steeds bij de heer Hartsinck kon eten.'[53] In *'t Leven* (1795) komt Hartsinck onder de naam 'Bonax' voor, een weldoener, van wiens gratis maaltijden men zonder kieskeurigheid moest genieten.[54] Wat dat betrof, was Bilderdijk in plaats van een Haagse grand seigneur een Hamburgse pauper geworden, die blij was aan andermans dis te mogen aanzitten. Vernederd als een Lucas Helding, werd hij op zijn plaats gezet: 'De gastheer wilde 't zo, hij immers geeft de wet.'[55] Tussen een gratis maaltijd en 's levens dis, zo luidde de clou van dit gedicht, bestaat principieel geen verschil. In deze allegorische voorstelling van zaken leek Hartsinck, wiens alter ego een aan God of het goede ontleende naam droeg, wel een beetje op God. Maar daarmee pleitte Bilderdijk zich niet vrij van financieel wanbeheer. Pas op 23 juni zou het door zijn vrouw aangekondigde generaal akkoord met hun schuldeisers worden gesloten, waarover Mr. Johannes van der Linden hem in niet mis te verstane bewoordingen verwijten maakte. 'Het verwondert mij, mijn vriend, dat u nooit iets schrijft over de beslommering, waarin u de zaken hier hebt achtergelaten! Zo ik de crediteuren niet had weten tot staan te krijgen, geloof mij vrij, hadden wij reeds een aantal gerechtelijke stukken ontvangen. Om dit alles te voorkomen en een radicale genezing te bevorderen is met de crediteuren het akkoord aangegaan, waarvan een kopie hiernevens is ingesloten, benevens een lijst met crediteuren, waaruit u kunt afleiden, wat er door ons nog meer valt te beredderen. Het tekenen der crediteuren heeft nogal geschikt, except met Bromet.'[56] Zijn compagnon liep aan de leiband van Catharina, moet Bilderdijk gedacht hebben, toen hij in diens brief van 17 juli verder las: 'Er dient een fonds te zijn voor uw vrouw en Elius om te leven van f 800,- à f 900,- 's jaars. De heer Elter heeft al gedaan, wat men kon vergen. Maar kan de oude heer, of anderen van uw kant aan dit werk van piëteit ook niet het een of ander doen? Denk daar eens over na en schrijf mij dan.'[57] Dat denkwerk had Bilderdijk allang verricht, maar dat kon zijn compagnon niet weten. In diens woorden klonk het ongeduld van Catharina door, die er maar

op bleef hameren, dat iemand met het humeur van Bilderdijk slecht in staat was om zich in moeilijke omstandigheden met minder te behelpen en dus, zelfs als pauper vermomd, zich voorvaderlijke allures aanmat. Waarop waren die gebaseerd? Op dezelfde hoogmoed die hun huwelijk voorgoed had ondermijnd: 'Aan een nietsbetekenende hoogmoed is altoos ons huiselijk geluk verspeeld.'[58] Zij maakte nog wel andere dan alleen financiële balansen op.

Het generaal akkoord behelsde, dat alle gelden van Bilderdijks boedelveiling naar de schuldeisers zouden gaan en, mocht dat niet genoeg zijn, dat de schuldenaren Bromet f 1200,- zouden moeten betalen, indien het 'provenu van de gecedeerde boedel' ontoereikend was gebleken. Die schuld moest onmiddellijk na de veiling worden voldaan, terwijl de rest van de schulden pas vijf jaar na datum opvorderbaar zou zijn. Deze 'novatie' van de schulden werd door kenners onverstandig gevonden, [59] maar verschafte Catharina wel uitstel van betaling. Als gevolg van dit akkoord zou Bilderdijk tot ver in de negentiende eeuw met Bromet aan het bakkeleien blijven over de afbetaling van zijn schulden, ook al wegens tal van door zijn vrouw afzonderlijk getroffen regelingen met hun schuldeisers. Wat die andere balansen betreft, liet ze hem onomwonden weten er niets voor te voelen om samen met Elius bij hem te komen wonen in Hamburg, want dat zou eerder vroeg dan laat op zwerven uitdraaien en op wie zou hij de ongenoegens van hun onvrijwillige odyssee anders afreageren dan op haar en de kinderen? Hoe mooi hij haar hun gemeenschappelijke toekomst ook had voorgespiegeld, toch was die op bittere ellende uitgelopen zonder enig perspectief op betere tijden, zodat de 'verwijdering van hun harten' nooit meer tot een gezinshereniging zou kunnen leiden.[60] Ze liet dus expliciet de twee eerder door haar gestelde voorwaarden aan hun gezinshereniging,-scheiding van bed en een schuldvrij bestaan-, varen en verwachtte voortaan haar heil van een 'gewone' scheiding, waartoe ze zich uiteindelijk met zijn instemming juridisch op zijn verbanning beriep. School daarin niet een grond voor 'malicieuze desertie',[61] een in juridisch opzicht geldige reden om officieel te scheiden? Dat haar man niet uit eigen kwade wil, maar uit pure noodzaak het vaderland de rug had moeten toekeren, dreigde ze uit het oog te verliezen ter verkrijging van een wettelijk vereiste echtscheidingsgrond. In afwachting daarvan verklaarde ze enerzijds: 'Geloof alleen, dat er tussen ons nooit hereniging kan of zal plaatshebben', terwijl ze anderzijds haar eigen positie wettelijk veilig

trachtte te stellen: 'Geloof echter niet, dat mijn hart ooit in het minst zal afwijken van die plichten, die ik mij, hoe ongelukkig ik ook door u geworden ben, ten wet heb voorgeschreven.'[62] Het duurde even, voordat Bilderdijk besefte, waarop alle attenties van zijn vrouw die hem in den vreemde bereikten, gebaseerd waren. Maar ook toen scheen hij zijn principiële opvatting over de onverbreekbaarheid van het huwelijk niet te willen laten varen voor een eigen strategie om zo ongeschonden mogelijk uit de strijd tevoorschijn te komen. Woorden als 'plicht' en 'wet' interpreteerde hij vooralsnog niet in juridische, maar in religieuze zin. Hij achtte zich bovendien als jurist zo superieur aan zijn vrouw, wier juridische bijstand door zijn compagnon beperkt bleef tot financiële aangelegenheden, dat het in zijn hoofd niet opkwam haar andere bedoelingen toe te schrijven. In Hamburg was zijn streven erop gericht haar tot zijn opvatting van het huwelijk over te halen, waarin hij overigens genoeg conflictueuze stof voor een scheiding zag. Zelf voelde hij zich geenszins moreel bezwaard, zolang er tussen 'plicht' en 'liefde' niet geschipperd hoefde te worden.

Nog in Groningen was hij aan een nieuwe romance begonnen, dat wil zeggen niet in amoureus, maar in literair opzicht: *Aristus en Ismeene*. Totdat hij haar in 1799 zou publiceren, bleef hij daaraan werken. Het is zijn meest autobiografische romance, waarin hij zijn huwelijk met Catharina allegorisch vormgaf. In de loop van drie jaar versleutelde hij de figuur van Ismeene tot een steeds hartelozer Medea, waarmee hij indirect zijn eigen onlustgevoelens op dit welbewust gekozen personage afreageerde. In zijn Hamburgse periode projecteerde hij de swedenborgiaanse ondeugden van Catharina op Ismeene, zoals hij die vrijwel gelijktijdig ook als opvoedkundige missers kwalificeerde in zijn brief aan Maria Petronella: de lieve Louise mocht niet lui en ledig aan verveling ten prooi vallen. Het bijna tienjarige meisje moest een natuurlijke afkeer van echtelijke koude worden bijgebracht, zodat ze later in niets op haar moeder zou lijken. Begrijpelijk, maar niet zonder risico's voor de normalisering van hun onderlinge verhoudingen, zochten Bilderdijk en zijn schoonzus toenadering tot elkaar, beurtelings initiatieven nemend die eerder op een intieme dan familiale band wezen. Koketteerde zíj als zijn dochter met haar onwetendheid, dan beantwoordde híj haar vraag over de opvoedkundige waarde van de 'Julie' van Rousseau door als een waanwijze professor op te merken, dat de schrijver ervan zelf ieder meisje dat zijn boek las, als 'verloren' had beschouwd. Natuurlijk kon men dit

boek als een volmaakt model van zedenkunde beschouwen, maar van welke zedenkunde? Hij gaf zelf het antwoord op die vraag: de 'Julie' was 'een volmaakt model van zedenkunde, zoals dat door verschillende ijlhoofdige figuren werd gepropageerd, die van de zuiverheid der ziel spraken, terwijl zij de ongebondenheid deden beoefenen, de verbeelding bedierven, het verstand bedwelmden, het hart ongeneselijk kwetsten en tot een verettering voorbereidden, die (verhoede Gods tussenkomst het niet) in een volslagen dadelijke en lijdelijke gruwelstaat moest losbarsten.'[63] Hoe kon er iets goeds uit de pen van Robespierres leermeester zijn gevloeid? Ze had hem inderdaad een onnozel vraagje over de opvoeding van Louise gesteld, maar het effect van vervreemding tussen hen deed hij ogenblikkelijk teniet. Moesten zij samen niet de hele wereld trotseren? 'Ach, zuster, wat is de wereld toch zot!' merkte hij op ter vergoelijking van haar onnozelheid en ter aanmoediging van haar ingeschapen trek om hem te volgen. Koketteerde híj met zijn uiterlijk en met de vele portretten die men van hem wilde maken, dan stak zíj daarmee de gek, of hij haar nu in Groningen wel en in Hamburg niet voor een bezoek aan hem had uitgenodigd: 'Indien ik u dus eens wil zien, zal ik maar ongevraagd komen, zo haastig als u bij een of andere mevrouw in gezelschap van Hollandse dames weer op theesalet bent geweest. Ik geloof echt, dat u alle vrouwen en meisjes toeroept: "Ik ben zwart, doch lieflijk!" aangezien allen zich bevlijtigen om u te helpen en uw lot te verzachten.'[64] Hij reageerde op haar woorden als een superieure underdog, een zwarte labrador, die zich afwerend tegenover zijn bazin opstelt in de hoop dat ze hem juist zal aanhalen: 'Drijf vrij de spot met mijn zwarte, afzichtelijke kop. U weet niet, hoeveel Groningse dames mijn silhouet hebben willen krijgen. En zusjelief, hoe weinig verwachtingen ik ook schep, het vrouwelijk geslacht interesseert zich nogal voor mij. Hier word ik ook flink van die kant in de bloemetjes gezet en ze betwisten elkaar mij soms voor de een of andere middag. Zeker, *ce n'est pas pour l'amour de mes beaux yeux*, zoals men in het Frans zegt, en ook niet om mijn diep over het voorhoofd zakkende pruik. Maar zal ik het u eens uitleggen? Zou ik dat durven? Welaan dan! Het is omdat ik de dames op een zekere afstand houd en dit meteen laat merken. Dat is vreemd in deze tijd en trekt de aandacht, en daardoor raken zij geïnteresseerd. Vroeger deden de vrouwen dat bij ons, maar daarvoor zijn zij nu te koket geworden.'[65] Los van deze

epistolaire flirtations wilde hij háár, en niet zijn vrouw, een getrouw beeld van zijn werkzaamheden als arts in Hamburg geven.

Daar en weldra in Londen oefende Bilderdijk zijn dokterspraktijk uit, zoals hij zijn advocatenpraktijk in Den Haag had gerund, dat wil zeggen als een actieve vraagbaak voor minvermogenden. Hij gaf toe een onervaren arts te zijn: 'Mijn geneeskunst berust op weinig oefening.'[66] Daartegenover stond zijn bereidwilligheid om anderen te helpen, die hem eigener beweging over hun gezondheid kwamen raadplegen. Waarschijnlijk stuurde hij zijn patiënten nooit een rekening en liet hij de honorering van zijn diensten aan hun beleefdheid over. Al rekende hij wel op hun dankbaarheid, toch besefte hij, dat zijn medische reputatie vaak door een wonderlijk toeval en niet dankzij zijn vakkundigheid intact bleef. Aan Maria Petronella vertelde hij, hoe hij zijn renommee wist te behouden: 'Een van mijn patiënten (u begrijpt wel, dat het allemaal pro-Deoklanten zijn), en wel een procureur-generaal uit Lotharingen, had ik onlangs een purgeermiddel voorgeschreven om daarvan om het uur een theekopje te nemen, tot hooguit *drie* kopjes als het niet eerder werkte. De drank moest na twee en vier dagen nog eens gebruikt worden, maar mijn goede medebroeder neemt alles in één keer in, gaat 49,5 keer naar de wc, valt vijfmaal flauw, en blijft halfdood van afmatting en uitputting liggen. Daar gaat mijn medische reputatie, dacht ik, maar nee, er waren mensen tegenwoordig geweest bij mijn voorschrift van de dosering en niemand gaf mij de schuld. Ik moest opnieuw wat voorschrijven, en omdat de man daar alsnog beter van werd, had ik een *wonder* gedaan. Ziet u, zo gaat het met de mensen.'[67] Ook filosofisch ingestelde zieken bezochten hem, berooide edellieden uit Frankrijk verdreven, onder wie een 'vreemde graaf' hem vroeg, waar de ziel nu precies zat.[68] Of Bilderdijk hem als een zielszieke patiënt beschouwde, is niet bekend, maar hij nam wel de tijd om hem uit te leggen, waarom zo'n vraag niet kon worden beantwoord. Over het algemeen had hij schik in zijn werk, niet omdat hij zijn patiënten beter maakte, maar omdat hij hen ervan kon weerhouden 'echte' dokters te consulteren: 'De kennis van het menselijk lichaam, nauwkeurige waarneming van mijzelf en anderen in de van de gezondheid afwijkende toestand en een zeer beperkte Materia Medica, ziedaar wat aan mijn pathologie en therapeutica ten grondslag ligt en daarmee heb ik niet slechts mijzelf voor de onkundige artsen in Duitsland en Engeland (die, zoals Lichtwer in zijn fabel het uitdrukt, ons lichaam *repareren* als de aap een

uurwerk) mogen bewaren, maar ook anderen.'[69] Men kan zich niet aan de indruk onttrekken, dat hij net als ten tijde van zijn vrouws zwangerschap in het voorjaar van 1789, toen hij zich wijzer dan hun huisarts waande, zich als een medische betweter ontpopte. Of hij nu het receptenboek van Johannes de Gorter gebruikte, of Van Zwietens *In Aphorismos Boerhaavii*, steeds liep hij minstens een halve eeuw achter op de handboeken voor medici in zijn eigen tijd. Bij dit ene minpunt voegde zich een ander, namelijk zijn vrij aanzienlijke artsenpraktijk, waarvan de omvang minder bescheiden was dan hij het deed voorkomen. Zo'n woord als 'oefening' kan twee betekenissen hebben: het kan slaan op scholing en kundigheden enerzijds en praktische ervaring anderzijds. Waarschijnlijk bedoelde Bilderdijk te zeggen, dat hij als arts weinig scholing had genoten zonder dat hem dat verhinderde er een grote praktijk op na te houden. Hoe dat ook zij, hij moet als arts over een luisterend oor hebben beschikt, speciaal voor zielszieke patiënten, zodat zelfs zijn Haagse compagnon hem over zijn broer, de procureur Mr. Dirk van der Linden, vertrouwelijk meedeelde: 'Mijn broer loopt met een loden muts, die zijn hersens bedwelmt, en hem nog eens zotte dingen zal doen uitvoeren.'[70] Als arts stelde Bilderdijk er een eer in tenminste geen slachtoffers te maken en het in hem gestelde vertrouwen van zijn patiënten niet te beschamen. Het ontbrak hem aan de ambities van een genezer, maar dat (zo vond hijzelf) moest men hem juist in dank afnemen: 'Lieve schonen, die door lichtzinnige artsen tot uittering gedoemd en sombere staatslieden die der galziekte ten roof gegeven, aan mij uw redding dankt, vergeef mij deze onnozele praalzucht!'[71] Zij dankten hun redding aan de natuur, niet aan hem, reden waarom hun loftuitingen hem minder hadden hoeven te bekoren dan met zijn praalzucht overeenstemde. Zo onnozel was die trouwens niet, of hij vergeleek zijn eigen arbeidsvreugde met de voldoening van God, die zag dat alles goed was! Nog bonter maakte hij het door zich hardop af te vragen, waarom een 'valse zedigheid' hem zou beletten in Gods voldoening te delen.[72] Tegen het tandem God en Bilderdijk was Catharina eerder al niet opgewassen gebleken, nu liet dit geduchte tweetal zich ook al in Hamburg gelden.

Hevig gepikeerd over wat ze hem over hun huwelijk te verstaan had gegeven, beet hij haar toe: 'U doet er kwalijk aan te schrijven, zoals u schrijft, omdat u wel zult begrijpen, dat ik op alles wat er in uw brieven staat, niet kan antwoorden en er waarlijk zoveel wezenlijks te

schrijven valt, voor ons van oneindig meer belang, maar waarvan ik geen letter in uw brieven vind.'[73] Met deze woorden tuigde hij het Hamburgse tandem op, om zijn brief aan haar aldus te vervolgen: 'Hij vergeve u de wrevel, waaraan u uw hart overgeeft, en de bedwelming van ziel, waarin u voortsnelt om uw ongelijk nog verder uit te diepen. Ik heb u niet ongelukkig gemaakt, maar mij aan uw ongeluk onderworpen, om u gelukkig te maken en om samen met u, voor de eeuwigheid verenigd, God te danken. Ik heb u als een gift van God, mij door Hem toegezonden, ontvangen, en mijn ganse hart aan u verpand, zoals ik dat nog doe, maar eindeloze wrevel en ontevredenheid over Gods bestuur, over al wat u omringt,-en wat u het naast is het meest-, heeft én u én mij ongelukkig doen leven. Deze gevoelens hebben mij gedwongen om het u geschonken vertrouwen op te schorten en de zaken zo te arrangeren, als ik met mijn afgematte hersens het best kon.'[74] In een lange tirade schreef hij over wat hem het meest dwarszat, namelijk dat ze hun huwelijk had gedegradeerd tot een vorm van verplichte samenwoning, vervolgens daaraan twee voorwaarden had gesteld en die tenslotte weer had ingetrokken, net als haar huwelijksbeloftes, om hem op de hoogte te stellen van een voorbarige conclusie, die ze misschien al de eerste dag na hun huwelijksfeest had getrokken. Daartegenover stond zijn vaste overtuiging: 'God heeft ons gezegend, aanhoudend gezegend, maar uw onvergenoegdheid en ondankbaarheid heeft die zegeningen vergald, ze doen verwelken, en mijn hele verstand en humeur omgekeerd. Ziedaar, wat de oorzaak is geweest van alles wat te beklagen is. Mijn ziel, mijn hart is geheel liefde, brandende liefde voor u, en voor u alleen, maar u heeft mijn liefde versmaad en gehoond, en gemeend dat u met een zekere dienstvaardigheid, die een vriendin, zuster of dienstmeid past, mijn liefde kon beantwoorden. Dit heb ik van het eerste begin af ondervonden, en met veel ernst en drift verfoeid en moeten verfoeien. U bent onbekwaam geweest om te beminnen, omdat u voor geen zelfverloochening, zelfs jegens God, vatbaar was. U heeft de zaligheid, door God aan het huwelijk verknocht, met voeten getreden en versmaad. U spreekt van plichten, alsof het doen van een bevolen daad de vervulling der plichten zou zijn. Nee, liefde en uit liefde, uit brandende en vurige liefde te handelen, dat is wat het wezen van de plicht uitmaakt: dat eist God jegens Zich, en dat eist Hij in het huwelijk. Zonder zoiets als liefde is de beste daad, de vervulling van wat Hij gebiedt, niet beter dan afgoderij en heiligschennis, en met zoiets als

liefde is alles vergeeflijk. Maar nooit heeft u,-dit wijt ik nogmaals aan uw opvoeding-, enig denkbeeld van godsdienst gehad in de praktijk. Vandaar de gruwelijke godslasteringen, waaraan u zich meer dan eens schuldig hebt gemaakt, in koelen bloede en misschien zonder het te weten, en die mij buiten mijzelf brachten. Uiteindelijk heeft een geest van verderf u naar een omgang met mensen heengesleept, die u nog verder moest verbasteren. Met één woord, u heeft uw hart opengesteld voor al wat tegen God en mij is, en vandaar alles.'[75] Zijn eigen reactie op haar voorbarige conclusie stelde hem voor een dilemma. Moest hij op grond van zijn hoogst denkbare inzet de band met haar verbreken om die met God te kunnen blijven onderhouden? Of moest hij de eeuwigheid van wat God verenigd had ten volle respecteren, getrouw aan alle eden die hij in zijn leven had gezworen? In dat laatste geval was het niet verstandig haar al te heftige verwijten te maken. Het is alsof Bilderdijk de brief aan zijn vrouw voor een paar verzwegen tussengedachten heeft onderbroken, waarna hij die vervolgt zonder te letten op wat zijn geschreven woorden kunnen hebben aangericht. Integendeel, hij doet er nog een schepje bovenop: 'Niet dat ik u dit echter verwijt! Nee, ondanks alles bent u mij het dierbaarst goed op aarde en in de eeuwigheid,-het enige wat mij op aarde attacheert. Maar ga met uzelf te rade en verhard uw gemoed niet voor God, die mij het kruis zeer wel heeft doen voorzien dat ik met u aanvaardde,-er zijn genoeg blijken van-, maar die het mij gewillig heeft doen aanvaarden om u te bezitten, te behouden en tot Hem te voeren. Nooit heb ik nog, vóór of na ons trouwen, drie of vier van de eerste brieven misschien uitgezonderd, een brief van u ontvangen, tenzij die vol stond met klachten, tegen God gericht en nu eens de ene persoon dan weer de andere betreffend. Zelden genoot ik een middag- of avondmaal met u, of klachten en ontevredenheid over Gods bestel maakten het mij moeilijk. Eindelijk, in Gods naam, leg dit af. Wees eenmaal tevreden onder Gods hand en waardeer wat Hij geeft, niet wat Hij onthoudt. Brengt Hij ons bijeen, zoals ik Hem bid, want geen man als ik kan een bete broods *genieten*, of enige rust van ziel die het beginsel van genoegen is, tenzij met zijn wederhelft,-dan beginnen wij een nieuw leven om Hem te danken en Zijn gaven te smaken. Mag dit de vrucht van ons ongeluk zijn, dan kopen wij die niet te duur.'[76] In deze lange brief van 23 juli 1795 aan zijn vrouw legde Bilderdijk zijn ziel voor haar bloot. De kern van alle nog komende moeilijkheden is er in essentie in terug te vinden. Zelfs

de zin waarmee hij zijn brief aan haar besloot, getuigde van zijn diepe verslagenheid: 'Groet alle vrienden van mij, en wees gegroet met een hart vol liefde, waarachtige liefde, maar dat u heeft bedroefd en doen bloeden.'[77]

Hoe moest het nu verder? Ineens kwam alles wat hij haar nog geen week geleden had voorgesteld, op losse schroeven (of in zijn beeldspraak: op lemen voeten) te staan. Genoeglijk babbelend over zijn bezoeken aan Hartsinck: 'Dikwijls dineer ik bij de heer Hartsinck. Zo niet, dan bestaat mijn maaltijd uit brood voor een halve schelling (Hollands) en wat *kersen*, of voor enige daalders *worst*, en mijn drank is *thee*, want het *bier* is hier wel zeer goed, maar ik kan het niet verdragen, en de *wijn* is ondrinkbaar slecht en kost dan nog een Zeeuwse rijksdaalder of meer per fles!'[78] stond hij stil bij haar moeilijkheden in Den Haag. Hij vond dat zijn vrouw door de inkwartiering van Franse soldaten en Bataafse burgers geestelijk werd mishandeld.[79] Waarom had zijn compagnon haar niet kunnen vrijwaren van zulk ongewenst gezelschap? Had Mr. Johannes van der Linden niet namens haar een rekwest bij de Provisionele Representanten van Holland kunnen indienen? Dat zou alsnog kunnen: 'Waarom geen verzoekschriften aan de vertegenwoordigers van Holland gemaakt? Dit was de weg geweest. Nu u mij meldt, dat Van der Linden weer het baljuwschap van Den Haag waarneemt, begrijp ik wel dat hij u die raad niet heeft gegeven, maar dit alleen al is ontrouw. Hij had u moeten helpen, en hij had het gekund. Ondertussen zullen uw mishandelingen doorgaan en, terwijl ze doorgaan, steeds erger en onverdraaglijker worden.'[80] Puttend uit zijn eigen ervaring met rekwesten, deed hij haar een drastische oplossing voor al haar problemen aan de hand: 'Draag uw volmacht aan Elter of iemand anders over en kom hierheen. U zult hier met dezelfde liefde als ikzelf bij de heer Hartsinck worden ontvangen. We zullen hier samen brood en huisvesting vinden tot mijn toekomst duidelijk is. De beste weg is met een Hamburgse schipper te Amsterdam voor uzelf en de bagage een prijs overeen te komen en over de Wadden scheep te gaan. Maar als u bang bent voor de zeereis (die eigenlijk het gemakkelijkst en zekerst is), dan is de postwagen die van Naarden afrijdt, het beste alternatief. Neem dan Elius en (als u wilt) ook een meid of iemand anders mee, die kan bij gelegenheid altijd weer teruggaan. Over een geldbedrag dat iets voorstelt, beschik ik hier niet meer. Maar als u liever wilt blijven, meld mij dan wat u wilt, dat ik u vanhier toestuur. Ik zal zorgen het bij elkaar te

krijgen.'[81] Nog geen week later wist hij precies, wat ze wilde, maar daarmee kon hij moeilijk akkoord gaan. Wellicht nam hij zich toen ook zijn eerdere zorgeloosheid kwalijk: had hij niet te gemakkelijk aangenomen, dat ze zich in Hamburg bij hem zou vervoegen? School er niet iets bespottelijks in zijn vraag, of ze liefst 42 delen van zijn verzameling Engelse poëten zou willen meenemen naar Hamburg? Had hij zich niet te weinig om Elius bekommerd en te veel om de boekenkisten, die 'goed schoon, goed droog en goed dicht' moesten zijn om hun kostbare inhoud niet te laten beschimmelen?[82]

In zijn schaarse vrije tijd deed Bilderdijk onderzoek naar een etymologische verklaring van zijn achternaam. Bestond er in Hamburg niet een rivier de Bille, die door een verre voorvader van hem was bedijkt?[83] Hij ontdekte een dijk, die 'Billdeich' heette, maar de achternaam 'Bilderdijk' of 'Bilderdeich' kwam ter plaatse niet voor. Hierdoor geenszins uit het veld geslagen, bedacht hij een genealogische (maar taalkundig onhoudbare) verklaring voor zijn achternaam, die de bedijker van de Bille rechtstreeks met het graafschap Teisterbant in verband bracht. 'Bilderen' betekende natuurlijk 'bulderen', of op z'n Duits 'teistern' en 'dijk' was Nederduits voor 'Band', dus was hij zowel langs de mannelijke als de vrouwelijke linie verwant aan de graven van Teisterbant.[84] Zelf vertrouwde hij het zaakje niet helemaal, want berustte zijn genealogische verklaring niet op evenveel giswerk, als waaraan iemand zich schuldig zou maken die een dijk in de rivier de Bille tot een rots in de branding promoveerde? Nochtans kwam die rots in het familiewapen van de Bilderdijken voor: 'Mijn naam Bilderdijk is van een *dijk*, die de slag van het water keert, of ontvangt, ofschoon het oude geslachtswapen geen *dijk*, maar een *rots* in de branding der golven vertoont.'[85] De overeenkomst daartussen was gelegen in de onverzettelijkheid van zijn voorvaderen, die zelfs 'in 't dolst gestorm' weerstand boden 'aan het geselende zeenat'.[86] Taalkundig en genealogisch ging hij in de fout, maar het resultaat van zijn onderzoek was, dat hij meer dan ooit geloofde heer of graaf van Teisterbant te zijn, wiens dochter Louise haar brieven met 'gravin van Bilderdijk' moest ondertekenen. Als berooide balling in het buitenland mocht hij weinig of niets voorstellen, toch ontleende hij juist in die hoedanigheid status en contrarevolutionaire allure aan zijn vermeende adellijke prerogatieven: 'Vooral in zijn Brunswijkse periode grensde zijn adeltrots aan het waanzinnige.'[87] Pas na de Tweede Wereldoorlog is de echte etymologische verklaring van zijn achternaam

gegeven door M. Schönfeld: Bilderdijk is als achternaam vergelijkbaar met Burgersdijk en Bilderdam, dat wil zeggen herleidbaar tot een plaatsnaam. In zijn geval ligt het meer voor de hand aan 'Bilder', de naam van een plaatsje onder Leimuiden te denken dan aan de rivier de Bille.[88] Daarmee is de discussie over de herkomst van Bilderdijks naam echter niet gesloten, want 'bil' kan met bijl in verband worden gebracht, 'bilder' met degene die een bijl of pikhouweel hanteert om stenen ter versteviging van een dijk te bikken. Daarnaast kan 'bil' ook rots betekenen, wat met het familiewapen van Bilderdijk in overeenstemming lijkt te zijn. Met een bijna komisch aandoende precisie schoffelt Schönfeld zijn 'echte' verklaring van de achternaam van Bilderdijk onderuit, wanneer hij in een voetnoot 'bil' in de betekenis van een 'scherpe, steile rots of steen' meent terug te vinden in woorden als 'billijk' en het Hoogduitse 'Bilstein' en mogelijk ook in de eerste lettergreep van Justinianus' beroemdste veldheer Belisarius. Zo vermetel is Bilderdijk nooit geweest, hoe graag hij zich ook in het aureool van deze veldheer gekoesterd zou hebben om de stamhouder van het huis Nassau, een eenvoudige Romeinse soldaat, zijn bevelen te geven.[89]

In werkelijkheid reisde hij als een subalterne rekruteringsambtenaar tegen het einde van de eerste week in augustus naar Engeland om met prins Willem V over het Rassemblement van Osnabrück te vergaderen. Prins Frederik reisde met hem mee,-welbeschouwd was het natuurlijk net andersom-, om op Hampton Court de gevolgen van de internationale politiek voor zijn eigen militaire optreden te bespreken. De vanuit Engeland gecoördineerde actie van Franse émigrés op het schiereiland Quibéron was mislukt, de Pruisische koning zag met lede ogen aan, hoe het Engelse vorstenhuis van Hannover op Duits grondgebied rekruten ten eigen bate wierf en de keizer van Oostenrijk toonde zich steeds minder in de Zuidelijke Nederlanden en meer in Bohemen en Hongarije geïnteresseerd.[90] Waar kon prins Willem V nog internationale steun voor zijn eigen restauratie verkrijgen? In de Bataafse Republiek werd op 3 augustus een wet van kracht, die een einde maakte aan de ergste uitwassen van het betalingsverkeer, wat ook al niet ter vergroting van zijn nationale aanhang zou dienen. Nieuwe assignaten golden niet langer als een verplicht betalingsmiddel en de oude zouden worden geregistreerd en tegen een nader vast te stellen koers (hier zat uiteraard het venijn) omgewisseld.[91] Voor Bilderdijk verslechterde de situatie in financieel opzicht, door-

dat de prijzen voor drank en voedingsmiddelen stegen en zijn weldoeners krap bij kas kwamen te zitten, nadat zij uit vrees voor hogere verliezen hun assignaten hadden ingewisseld. Dit ontlokte een kenner van het doen en laten van de familie Falck, toegespitst op de situatie in 1795, een hier eerder geciteerd commentaar dat van Valckenaer had kunnen zijn. Deze commentator, J. de Pater, schetste een wel zeer ontluisterend beeld van 's lands financiën, vooral in zijn toelichting, hoe de verliezen in winst had kunnen worden omgezet.[92] Wat Bilderdijk had voorzegd, was toen werkelijkheid geworden:

> Schudt thans uw zweet, uw duur verworven schatten,
> De nagebuur gewillig in de schoot.
> Gij moogt ze met uw tranen natten,
> Maar zwijg, of boet het met de dood.[93]

Op weg naar Engeland reisde hij van Hamburg naar de monding van de Elbe, waar zijn pakketboot naar Yarmouth in Cuxhaven gereedlag. Van de wachttijd maakte hij gebruik om een schetsje van de haven te maken en het nabijgelegen Ritzebüttel te bezoeken, dat als een zelfstandige gemeente allang niet meer bestaat. In die laatste plaats dichtte hij *Afscheid*, dat volgens Kollewijn getuigt van 'grenzeloze ijdelheid' en 'het begin van waanzin'.[94] Ter verklaring dienen regels als:

> 'k Ben Bilderdijk. Ge ontzet? Nu kent ge heel mijn lot.
> Die naam is nergens vreemd, waar de eerbied woont voor God.[95]

Wie zich realiseert, dat Bilderdijk kort tevoren opmetingen in een Hamburgse polder had gedaan om de werkzaamheden van een verre voorvader op zich in te laten werken, zal Kollewijn niet bijvallen. In *Afscheid* is een armzalige balling aan het woord, die zich bij wijze van nachtverblijf op een 'handvol legerstro' moet nestelen en zijn maaltijd met een 'droge zemelkorst' doen.[96] In niet al te hoogdravende taal gaat Bilderdijk na, hoe hij als jurist 'verplicht voor 't heilig recht te spreken' en trouw 'aan zijn eed en plicht' in een ellendige situatie verzeild is geraakt. Dat laatste gelieve men letterlijk te nemen, moet hij in Ritzebüttel hebben gedacht. De genealogische en etymologische bevindingen over zijn eigen achternaam maken het verklaarbaar, dat hij zich typisch romantisch vereenzelvigt met zijn ik-figuur en, spiritueel als hij is, het brandmerk van zijn achternaam wil dra-

gen, niet als een ijdele Herr von Teisterbant, maar als een arme sloeber 'fier daarop zo ver mij d' Almacht leidt'.[97] IJdelheid noch het geringste spoortje waanzin spreekt uit dit gedicht, dat om een menselijke benadering van de balling vraagt, niet om een grote, door zijn status af te persen geldsom, maar om 'kosteloze hulp' in de vorm van geestelijke steun.[98] Wat is daar mis mee?

Vóór *Afscheid* schreef hij in Hamburg *Uitboezeming* en *'t Gebed des Heren*, die met het nadien in Engeland geschreven *Gebed* (1796) een eenheid vormen. Het zijn alle vier persoonlijke gedichten, in de ik-vorm geschreven, zij het dat *'t Gebed des Heren* het minst persoonlijk is, doordat het Bilderdijks gedachten grotendeels in de eerste persoon meervoud weergeeft. Het lot van een balling staat daarin centraal, dat zonder meer als jammerlijk wordt beleefd. Voor zover zijn lot het leed van iedere sterveling betreft, die zich een balling op deze aarde waant en door een onverdraaglijk heimwee naar de hemel wordt gekweld, kunnen de spanningen zo hoog oplopen, dat hij naar het einde der tijden verlangt. Dit leidmotief in Bilderdijks werk ziet men in *'t Gebed des Heren* openlijk optreden als een, ten gevolge van 'wanbedrijven' en 'verlokking tot het kwaad', geheiligde vorm van wishful thinking.[99] De kern van zijn eigen eschatologische verwachting heeft hij zo uitgedrukt:

> O God, voleind de loop der tijden,
> Die uw verschijning nog vertraagt!
> Verhaast, om ons erbarm'lijk lijden,
> De dag waar onze ziel naar jaagt.[100]

In *Uitboezeming* is het einde der tijden geen thema, tenzij de 'toekomst der noodlottigheden' er indirect naar verwijst.[101] Dit gedicht bevat een reeks van klachten, die Bilderdijks persoonlijke situatie betreffen. Ze worden op een treurige toon geuit, wat wijst op een totale verslagenheid van de klager en, bij de stellige verzekering van zijn bereidheid om God te danken voor alles wat het noodlot hem heeft aangedaan, op een niet te verkroppen krenking van zijn gevoel van eigenwaarde, waarvoor hij allereerst zijn vrouw aansprakelijk stelt. *Uitboezeming* is een unicum in de Nederlandse literatuur, want ervóór en erna is er geen huwelijksgedicht geschreven, dat zoveel innerlijke tegenstrijdigheden bevat, van onderwerping aan God getuigt en van een onderhuidse opstandigheid tegen wat zijn vrouw hem

aangedaan heeft, van gekwetste eigenliefde die hem des te meer opmerkzaam op de liefde van God maakt en van verongelijktheid in het algemeen: wat heeft hij toch verkeerd gedaan, dat hij Hem moet danken voor zoveel rampspoed in zijn leven? Zo bezien is zelfs de afrekening met God niet ver, al belooft hij zich bij voorbaat naar Hem te zullen schikken. Behoeft zijn eigenliefde een sterkere breidel, het zij zo, maar vraag hem niet akkoord te gaan met de ontrouw van zijn vrouw. Wat hij daaronder verstaat? Dat ze geen enkele moeite heeft gedaan om hem aan zich te binden:

> En, dan, de wellust van mijn leven,
> De gâ, mij van Uw hand verleend,
> Bij al Uw weldaân koud gebleven
> En voor mijn tederheid versteend![102]

Hij verwijt haar nog meer swedenborgiaanse ondeugden,-dat ze zich niet weet te vermaken bijvoorbeeld-, waarbij vergeleken de plagen van een balling die 'de holle kaken van het alverslindende gebrek' heeft leren kennen, nog in het niet zouden verzinken.[103] Maar de combinatie van wrok en stille overgave:

> Nee, ik smeek U niets, o Albestuurder,
> Volvoer Uw eeuwig wijze wil,
> En, 't vall' de mensheid zuur en zuurder,
> Ik zwijge, aanbiddend, dankend, stil.[104]

kan niet verhinderen, dat er een ongehoorde dreiging van de ik-figuur uitgaat. Ongehoord is niet helemaal waar, want doet die dreiging in de verte niet denken aan de 'godvergeten en vervaarlijke aanblik' van de man, over wie Willem Elsschot in *Het huwelijk* dichtte, dat hij 'bewegingloos en zwijgend' bij het vuur gezeten was?[105] Beide mannen konden hun vrouw wel aanvliegen,-het zij hier expres vaag geformuleerd-, maar doodslaan deden zij haar niet. Waar de overeenkomst tussen hen ophoudt, neemt de huiskamer van de een de kosmische proporties van het universum van de ander aan. Anders dan de hij-figuur van Elsschot heeft de ik-figuur van Bilderdijk te kampen met een religieuze dimensie van zijn problemen, wat de dreiging die er van hem uitgaat zeker niet minder groot maakt!

Een dag na zijn aankomst in Engeland meldde Bilderdijk zich op Hampton Court bij prins Willem V, die hem hartelijk en met tranen in de ogen ontving. Dit grote, zo'n 20 km van Londen gelegen paleis herbergde ook een aantal voorname families, destijds uit de Republiek met de stadhouder meegevlucht, waardoor Hampton Court

Hampton Court waar Bilderdijk van 1795 tot 1797 regelmatig werd geraadpleegd door prins Willem V

op buitenstaanders de indruk van een karikaturaal Versailles maakte. Bilderdijk ontmoette er de Engelse koning en de latere koning Willem II, die hem 'de goede Hollander' noemde.[106] Hij zag er vreemd uit, minder verzorgd dan men in Engeland van een buitenlander zou verwachten, waardoor hij herhaaldelijk voor 'a french dog' werd uitgescholden.[107] Dus besteedde hij zijn steeds schaarser wordende penningen aan een compleet nieuwe uitrusting, moe als hij er volgens eigen zeggen van werd om elke keer aan wildvreemden te moeten uitleggen, dat hij 'a poor Dutchman' was, 'bannished out of Holland for loving my prince'.[108] Hij stond versteld van zijn eigen aanpassingsvermogen, zonder dat in verband met ijdelheid te brengen. Zich bij Maria Petronella op 22 augustus beklagend over de steeds 'wonderlijker' brieven van zijn vrouw, berichtte hij haar vanuit Londen (het

was hem kennelijk niet vergund op Hampton Court onderdak te krijgen): 'Kon ik met twintig, ja, al waren het met 300 woorden u mijn tegenwoordige levenswijze schetsen, ik deed het, want waarlijk, alles is hier zo vreemd en zonderling voor een Hollander, dat het verbazingwekkend is. Zeker zou u mij bij een onvoorziene ontmoeting niet herkennen, gekleed en van alles welvoorzien, als ik ben. En u moest mij dan ook nog eens op z'n Engels zien eten! Helaas, ik kan op die manier nog vorst van een horde Tartaren worden, als ik mij naar alles leer te voegen.'[109] Zich graag voor haar uitslovend, omdat de beide Elters zich de opvoeding van Louise ter harte namen, voegde hij deze van zelfspot getuigende tekening bij zijn brief:

Bilderdijk aan tafel in een Engelse herberg (22 augustus 1795)

Dat hij zich om vrouw en kinderen grote zorgen maakte, bleek uit zijn dringende verzoek aan Maria Petronella: 'Ach, lieve, schrijf mij toch iets! Ik smeek het u. Schrijf mij dat het goed met jullie gaat, en met mijn dierbaar kind voor wie jullie zorgen. En kunt u, voeg er dan bij, dat mijn vrouw en zoontje het goed maken. Vertroost mij hiermee, niet vanwege onze banden, maar uit menselijk en christelijk mededogen. Nogmaals, ik smeek het u.'[110] Daarnaast trok hij zich het lot van zijn vaderland aan: 'Zolang het lot van mijn vaderland onbeslist is,-kan ik dan aan mijn vestiging in een vreemd land denken? Heb ik er niet te veel bloed, en te veel goeds in achtergelaten om er zo van af te zien? Was het eenmaal gered naar mijn wensen, ja, dan zou mijn hart gerust ademhalen, en de Engelse grond mij misschien de

aangenaamste in Europa zijn.'[111] Wie de Hollandse hemel moest missen, zag volgens hem in Engeland en Duitsland respectievelijk het vagevuur en de hel, maar sprak ook uit deze naar beneden bijgestelde vergelijking niet zijn voorkeur voor Engeland?[112] Het Engelse volk was volgens hem 'braaf, eerlijk, werkzaam van geest en lichaam, en (wat ik mij heel anders had voorgesteld) minzaam en gedienstig'.[113] Bij zijn tweede bezoek aan Engeland zou hij daarop terugkomen, maar in zijn brief aan Maria Petronella, zijn lieve zusje, was hij voor zijn doen buitengewoon complimenteus jegens het Engelse volk. Hij verklaarde dat zelf door er enerzijds op te wijzen, 'dat ik van de Hamburgse buffels kome', en er anderzijds zijn instemming mee te betuigen, dat trouw aan en liefde voor de koning en de constitutie het Engelse volk gunstig tegen het Franse deed afsteken.[114] Franse en Duitse nieuwlichters kwam men in Londen zelden tegen, een Engelse nieuwlichter als Edmund Burke had tenminste het grote voordeel dat hij conservatief was.

Behalve met zijn lieve zusje, correspondeerde Bilderdijk ook uitvoerig met zijn lieve broer, dat wil zeggen met zijn zwager Samuel Elter. Als notaris had deze een goede kijk op de financiële afspraken die Catharina op eigen initiatief met hun schuldeisers had gemaakt. Duidend op een vervolg van het generaal akkoord, waarschuwde zijn zwager hem op 29 augustus voor het gebruik dat zijn vrouw van haar volmacht maakte: 'U zult zeker reeds hebben vernomen, dat de oude particuliere zaak gearrangeerd is, maar hoezeer ik alles daaronder wenste begrepen te zien, heeft dit (zoals Van der Linden mij berichtte) met Bromet niet mogen zijn, tenzij onder reservering van zijn volle recht, mettertijd. Hij heeft daarvoor een nieuw instrument, door uw huisvrouw getekend, bekomen.'[115] Een maand later, weer teruggekeerd naar Hamburg, reageerde Bilderdijk, verontrust door de waarschuwing van zijn zwager, laconiek en gepikeerd op de buiten hem om geregelde termijnen, waaraan hij zich ter afdoening van hun gemeenschappelijke schuld voortaan had te houden, en op de suggestie die daarvan kon uitgaan: 'Of verbeeldt men zich, dat ik háár daarvoor wil laten opdraaien? Dit denk ik toch niet.'[116] Nog steeds verwachtte hij stellig zijn schulden te kunnen aflossen: niemand mocht en zou ook maar iets tekortkomen. Onverbloemd deed hij over Catharina zijn beklag, alvorens over de nieuwe schuldenkwestie te beginnen: 'Schrijf mij toch vaak. Jullie brieven zijn mijn enige troost. Die van mijn vrouw zijn koud, kort en zonder de minste ge-

voelsuitstorting, alsof ze enkel en alleen werden geschreven door een gemachtigde die niets met mij te maken heeft, en alleen om te voldoen aan een zeker plichtsbesef. Ach, moet men dan eeuwig tegen Gods wijs bestel morren! En kan de tegenslag zelf ons niet wijzer maken?'[117] Met die laatste woorden bedoelde hij, dat Catharina weigerde lering uit rampspoed te trekken. Hij deed dat wel en stelde zijn zwager graag van zijn bevindingen op de hoogte. Wanneer men als een celebriteit in het buitenland vertoefde, zo legde hij hem haast te gewillig uit, dan konden anderen hem 'door de nevel van de verbeelding' voor een groot man houden, zoals het hemzelf ook weinig moeite kostte om 'iets groots te imagineren', maar wanneer hij zich afvroeg, hoe hij in deze situatie terecht was gekomen, wist hij wel beter.[118] Behandelde men hem met het volste respect, dan viel dat lang niet altijd in goede aarde: 'Waarlijk, dit soms te ondervinden, wekt een diep onbehagen bij mij op, die mij toch nog beter ken dan een ander, en (in 't oor gezegd) hoe langer hoe minder met mij opheb.'[119] Hij trok dus minder lering uit zijn rampspoed dan men van hem zou mogen verwachten. De gevolgen en niet de oorzaak van zijn verbanning ontmoedigden hem. Misschien heeft hij op Hampton Court wel dezelfde soort crisis doorgemaakt als Andreas Laan, die er veel later werd bevangen door een algeheel besef van zinloosheid.[120] Hij zal het Oranjegespuis 'met al die gelijke verschillende smoelen' niet hebben gehaat, maar zijn vertrouwen in een goede afloop van de zaak zal er zeker niet groter op geworden zijn.[121] Over wat hijzelf precies verkeerd gedaan had, liet Bilderdijk zijn zwager liever in het ongewisse.

Koketterend met haar eerlijkheid, schreef zijn lieve zusje hem over zijn mogelijke tekortkomingen (waarin hij terecht een reden voor haar terughoudendheid meende bespeurd te hebben): 'U zou dan, mijn waarde, wegens het achterblijven van mijn brieven verdenkingen tegen mij kunnen koesteren? Hoe onwillig is mijn hart om dit te geloven! U heeft evenwel gelijk. Ik heb vooral sinds uw vertrek met innerlijke droefheid gevoeld, dat de schijn vele redenen zou kunnen aanvoeren om de braafheid van uw karakter in twijfel te trekken, en geloof mij, lieve, ik heb nu en dan wel eens gedacht: Bilderdijk heeft in sommige dingen niet zo juist gehandeld als men van hem zou mogen verwachten, echter, ik ken de zwakheid van het menselijk oordeel en van mijn eigen hart te goed, om een ander óf te vertrouwen óf te veroordelen.'[122] Hoe Maria Petronella dan wél met haar medemensen omging, moet op haar zwager een raadselachtige indruk

hebben gemaakt, maar hij stelde van zijn kant een vertrouwelijke omgang met haar op hoge prijs. Niettemin voelde hij zich vrijwel gelijktijdig door beide Elters aangevallen. Tegenover zijn zwager deed hij zich deemoedig voor en zocht hij in opzettelijke zelfkleinering aanleiding om zich niet puntsgewijs tegen diens aantijgingen te hoeven verweren. Tegenover zijn schoonzus koos hij een andere tactiek, die van zijn gebrek aan openheid een deugd wist te maken en van hun verdachtmakingen een bewijs van liefde. Ziehier, hoe hij dat stoute stukje uithaalde: 'Daar is, lieve, aldus zegt een Engels spreekwoord, een heldhaftigheid, een heroïsme in de onschuld, en zij is er soms ook in het zwijgen, maar ik voor mij maak er geen heroïsme van. Het betrachten van onze plicht is al wat wij mensen, naar mijn inzicht, kunnen doen. Ik kan mij tenminste geen hoger doel stellen. U, mijn lieve, en uw brave eega mogen mij verdenken, want u kunt soms,-dit is mij klaar genoeg-, niet anders, maar u veroordeelt mij niet, en uw beider liefde vormt er het bewijs en onderpand van.'[123] Inderdaad speelde Bilderdijk hier een troefkaart uit, want terwijl het huwelijk van zijn zwager en schoonzus op een scheiding zou uitdraaien, raakte hij met geen van beiden gebrouilleerd. Hij was en bleef hun vooral dankbaar voor de opvoeding die zij aan Louise gaven, in ruil waarvoor hij gedichten van Maria Petronella corrigeerde en haar, niettegenstaande haar gebrek aan vertrouwen in hem, als zijn confidente behandelde. Met zijn vrouw ruziede hij over de verzending van een kist of koffer met boeken en praktische benodigdheden, of over een vaatje haring, dat ze hem had toegezonden zonder dat het te bestemder plaatse was gearriveerd. Ze functioneerde ook na zijn terugkeer uit Engeland als zijn persoonlijk klachtenbureau: 'Ik schreef deze brief gisteren, maar heden heb ik zo'n hevige reumatiek door het ganse lichaam, met een onbewegelijk stijve nek en lendenen, dat ik mij de rug gedurende twee a drie uren heb moeten laten strijken om er enige beweging in te krijgen, wat de goede mevrouw Hartsinck met ongelooflijke goedwilligheid en gedienstigheid voor mij gedaan heeft. Sindsdien is de pijn ook iets minder.'[124] Of ze moest hem op zijn wenken bedienen: 'Wanneer u mij de pels mocht zenden, zie dat u er één of twee paar lakens bij doet, want de vuilheid van het beddengoed is hier en daar niet uit te staan, als men reist.'[125] Maar met zijn lieve zusje besprak hij welke 'hersenkindertjes' of 'weesjes' hij haar wilde toevertrouwen,-gedichten-, die hij haar rechtstreeks zou toezenden, of zij aan Uylenbroek moest zien te ontfutselen, aangezien hij in zo'n

patriottisch gezinde uitgever steeds minder vertrouwen stelde.[126] Dreigden de 'Schakeeringen' niet een uitstalkast voor revolutionaire ideeën te worden? Hadden tot de 'inner circle' van Uylenbroek behorende dichters als Loosjes en Helmers niet openlijk de kant van het nieuwe bewind gekozen? Was laatstgenoemde niet onlangs directeur van de Amsterdamse Stadsschouwburg geworden?[127] Had Uylenbroek hem niet geweigerd te helpen, toen hij noodgedwongen naar een nieuwe baan moest omzien? Het lieve zusje kon op zijn schriftelijke steunbetuiging rekenen, als ze met deze patriot strijd over zijn manuscripten zou moeten leveren.

Voor haar gaf hij zich geestelijk bloot, soms naar aanleiding van een triviaal voorval. Hoe had zijn vrouw het in haar hoofd kunnen krijgen om hem per as (dus niet per schip) een kist met kleren en lekkernijen toe te sturen? Zijn pels, waar hij het meest om verlegen zat, had er niet bij gezeten en, hoewel alles onderweg door elkaar was geschud in hotsende en botsende postkoetsen, bleek de inhoud van de kist niet in een complete ruïne veranderd te zijn: 'Daar is misschien een klein goed geestje aan het werk geweest.'[128] Het weinige bruikbaars dat de kist bleek te bevatten, had hem het lieve sommetje van 48 mark, of 35 Hollandse guldens gekost. Wie zond hem nu onder rembours zo'n vrachtje toe, als dat aanzienlijk goedkoper en met minder schade per vrachtschip vanuit Amsterdam had gekund? Voor zichzelf verklaarde hij zoiets door aan te nemen, dat zijn vrouw werd meegesleurd in een onweerstaanbare of te krachtige maalstroom van het geestelijk leven: 'Heeft u ooit op dit stuk gelet, lieve?'[129] Catharina kon er eigenlijk ook niets aan doen, als er een ongeluk gebeurde: 'Alle hoofden zijn dan verward en verdwaasd en alles loopt uit om u te bezwaren, zonder dat zulks aan de personen zelf te wijten is.'[130] Hij zinspeelde hier op de correspondentieleer van Swedenborg, zoals hij Maria Petronella ook genoeg inzicht toedichtte om zich in de monadenleer van Leibniz te verdiepen. Hij zou haar daarover later meer schrijven: 'U weet, dat ik over het algemeen vrij sterk van Leibniz houd. Volgens mij, is hij de grootste geest geweest, die sinds de herleving der Letteren en Wetenschappen is opgestaan. Ook was hij zijn kennis aan eigen overweging en ontwikkeling en aan geen onderwijs schuldig.'[131] Op haar beurt toonde zij zich in zijn geestelijk wel en wee geïnteresseerd. Wat had hij eigenlijk voor antwoord aan de 'vreemde' graaf gegeven, die hem had gevraagd waar de ziel van een mens zat? Op een bijna socratische manier had hij geprobeerd de graaf wijzer te

maken dan hij was, legde Bilderdijk haar uit. Veel mensen menen, dat de ziel in de maagstreek zit, of met maagdelijkheid verband houdt. Bij dat algemeen gedeelde, maar niet geheel juiste inzicht had hij niet willen aanknopen: 'Aan de graaf die mij vroeg, waar de ziel zit, heb ik noch van maag, noch van maagdom (beide van grote invloed op de ziel of omgekeerd) gesproken, maar ik vroeg hem, wat hij bedoelde met die vraag. Of hij niet wilde vragen, welke plaats van, of in het lichaam door de ziel werd bezet of vervuld en of dat niet de zin van het woord 'waar' was. Antwoord: "Ja, juist zo." Ik vroeg vervolgens, of hij onder 'plaats' niet een uitgebreidheid, van of in het lichaam, verstond. Antwoord: "Ja." Ik vroeg hem tenslotte, of hij niet begreep dat om een uitgebreidheid te bezetten, te vervullen, te bekleden, of hoe men het ook noemen wil, een uitgebreidheid werd vereist? Antwoord: "Ja!" Of hij dan niet bekennen moest, dat men die vraag niet kon stellen, aangaande een wezen dat generlei uitgebreidheid had, als was het niet vatbaar voor de *dimensies* van het lichaam? Hij erkende het, en nam zijn vraag terug.'[132] Maar hoe kon er dan toch door zoveel mensen een verband tussen ziel en lichaam aannemelijk worden geacht? Bilderdijk veronderstelde, dat zijn lieve zusje hem die vraag zou stellen en hij antwoordde er bij voorbaat zo op: 'Die vraag heeft geen voegzame termen, maar om er een redelijke kwestie van te maken, zouden wij moeten nagaan, op welk deel of op welke delen van ons lichaam de ziel de meest onmiddellijke invloed uitoefent. En zullen wij dit oplossen, dan moeten wij eerst al wat er in het menselijk lichaam louter mechanisch en uit kracht van een ingeprente natuurlijke of kunstbeweging werkt, volkomen bevatten, om aldus de onmiddellijke invloeden der ziel in hun uitwerking te kunnen afzonderen en overwegen. U beseft intussen, hoe ver wij daar nog van afstaan, om niet nog te zeggen, dat eerst zou moeten worden uitgemaakt, dat wat wij 'lichaam' noemen, een wezen of zelfstandigheid, en niet een eenvoudig verschijnsel is, alleen voortvloeiend uit geestelijke data. Maar dit loopt in het duister.'[133] Hij wist het dus zelf ook niet, maar veronderstelde wel genoeg diepgang in zijn lieve zusje aanwezig om zijn redenering te kunnen volgen.

Ten aanzien van zijn eschatologische verwachtingen maakte hij haar deelgenoot van zijn ervaringen in Londen, waar al net zo hevig als aan het Deense hof werd gespeculeerd over buitenissige kwesties als wat de goddelijke voorzienigheid letterlijk kon betekenen. Was de wederkomst van de Messias aanstaande, zoals uit de tekenen des

tijds viel op te maken? Sprak ze daarover wel eens met Louise? Per brief van 12 september liet ze hem in Londen weten, dat het thema van de wederkomst minder exclusief was dan hij dacht: 'U vraagt mij of ik de lieve Louise wel eens van die heugelijke en geduchte toekomst van Jezus spreek, waarvan de voorbereidingen in volle gang zijn. Toen zij eenmaal over de zondvloed gelezen had, vroeg ze mij of de mensen nu ook niet zo goddeloos waren als toen, en of God ze dan niet wéér zou straffen. Bij die gelegenheid sprak ik haar ook van de grote gebeurtenissen die ons nog te wachten staan, vóór de laatste komst van Jezus, en ik bemerkte, dat ze er meer van had gehoord.'[134] Bilderdijk was te druk om haar in de korte tijd die hij nog in Londen zou doorbrengen, nader over zijn ervaringen te informeren. Dat bewaarde hij voor zijn brief van 10 oktober aan haar, in Hamburg geschreven, waarin hij de figuur van Richard Brothers ter sprake bracht. De hele maand oktober was hij zo vervuld van *A revealed knowledge of the propheties and times*, een in 1794 verschenen boek van deze Engelse profeet, dat hij het niet nalaten kon er zelfs met zijn vrouw en zwager over te spreken. Aan Catharina berichtte hij op 1 oktober: 'In Engeland is een profeet opgestaan, genaamd Richard Brothers, die zegt uit Jacobus, de broer van de Heiland, gesproten en de man te zijn, die de Joden eerlang naar hun land moet terugbrengen. Zijn verklaringen van sommige teksten lijken in eerste instantie niet te kloppen, maar bij nader inzien zijn deze aannemelijker dan het schijnt. Hij houdt, evenals Swedenborg, zeer sterk vast aan de eenzelvigheid van God en Jezus, en past een aantal plaatsen op zichzelf toe, die in verwijderd verband met de Zaligmaker staan. Híj is het (zegt hij) die als stadhouder van Jezus, de aarde in Jezus' naam 1000 jaar zal regeren. Hij is de tweede Mozes, het Lam, dat Johannes voor de troon zag staan, *alsof het geslacht was,* dat wil zeggen *niet werkelijk geslacht,* maar mishandeld. Hij is door het gouvernement in bewaring gesteld, als getroebleerd in het hoofd, nadat hij zijn gevangenneming had voorzegd. En dit begin van zijn mishandelingen is juist voorgevallen op de dag van het doden van het paaslam bij de uittocht der Joden uit Egypte. Zijn aanhangers vinden hierin een bevestiging zowel van zijn vooraangekondigde verklaring als van de waarheid zijner zending en openbaring.'[135] Hoewel Bilderdijk enige reserves ten aanzien van Richard Brothers bleef behouden, was hij door diens uitspraken hevig gefascineerd. Hij bespeurde er een driedeling van de geschiedenis in, nauw verwant aan de H. Drievuldigheid, want

God had de wereld geschapen (eerste fase), daarna Zijn Zoon gezonden (tweede fase) en die had de H. Geest als stadhouder van God op de aarde achtergelaten (derde fase), totdat Hij zou wederkomen.[136] Dat Richard Brothers zich voor de stadhouder van Jezus uitgaf, strookte met Bilderdijks opvatting over de driedeling van de geschiedenis, maar dat hij als zodanig rechtstreeks met de H. Geest scheen te willen concurreren, ging hem te ver. Hij geloofde deze voor hoogverraad aangeklaagde en later wegens krankzinnigheid ontoerekeningsvatbaar verklaarde volksprofeet zeker niet op diens woord, al was hij er volgens Joris van Eijnatten danig van onder de indruk, 'dat ook een man van aanzien, namelijk de parlementariër en oriëntalist Nathaniel Brassey Halhed (1751-1830), een overtuigd aanhanger van Brothers was'.[137] Dat de koning van Engeland zich had verwaardigd een concurrent in de 'met visioenen begiftigde ex-matroos' te zien,[138] liet hem daarentegen onverschillig. Hoe anderen over de profeet en zijn apocalyptisch manifest dachten, kon Bilderdijk uit de reactie van zijn lieve broer gewaarworden, die indirect Oranjegezindheid met 'dweperij' en godsdienst met 'bijgelovigheid' aanduidde: 'Van Richard Brothers hebben wij niets vernomen. Tot walgens toe politiseert men hier in en omtrent alles, of men is bezig tegen wil en dank de Verlichting door te zetten en ons door applicatie van opeengestapelde vooroordelen tegen andere vooroordelen te wapenen, dus u begrijpt, dat men die oude dweperij en bijgelovigheid niet in ogenschouw neemt. Wij echter houden ons tot de mededeling van iets daarvan gerecommandeerd.[139] Samuel Elter toonde zich in dezelfde brief als waarin hij over Richard Brothers schreef, voor de allegorische voorstelling van een schipbreukeling gevoelig, toen hij zijn zwager ervoor wilde waarschuwen diens lot niet al te zeer van de toekomst van het Oranjehuis te laten afhangen: 'Wat baat het de schipbreukeling zijn lot onveranderlijk aan de reeds omtrent geheel verbrijzelde romp zijner hulk te willen hechten?'[140] Soms krijgt men als lezer van zijn brieven de indruk, dat Samuel Elter zich zo beeldend in het leven van de Amsterdamse patriotten kon inleven, dat zijn eigen standpunt of het nu om Oranjegezindheid of godsdienst ging, niet al te zeer van het hunne verschilde. Ontegenzeggelijk vond hij het Londense avontuur van Bilderdijk een fiasco. Had hij daarin gelijk?

Doordat Bilderdijk in een brief aan Willem V van 4 september 1795 nadrukkelijk zijn 'onverwrikbaarst attachement' aan het Oranjehuis betuigde en daaraan toevoegde 'zonder verflauwing van zèle of dé-

vouement, in de uiterste zin van het woord te zijn, Doorluchtigste, Hoogstgeboren Vorst en Heer, Uwer Doorluchtige Hoogheid, ootmoedigste en allerverknochtste dienaar', met welke overdreven nederige ondertekening van zijn brief hij de norm van de gewenste of vereiste beleefdheid verre overschreed, krijgt men het vermoeden, dat hij iets met woorden wilde toedekken, wat met daden niet meer gered kon worden.[141] Waar de jonge bisschop van Agde slechts een vleugje beleefde verlegenheid voor de koning van Frankrijk demonstreerde, toen deze een bezoek aan Verrières bracht, putte Bilderdijk zich in een stortvloed van wellevende nederigheid uit om de prins vooral in de realiteit van wat men tegenwoordig als de schijnwereld van een 'spindoctor' beschouwt, te doen geloven.[142] In de internationale politiek bestond voor de restauratie van het Oranjehuis geen enkele animo meer. De Pruisische koning verjoeg het Rassemblement van Osnabrück, wat prins Frederik noopte zijn troepen in Nienburg te verzamelen. De erfprins, de latere koning Willem I, toog ijlings naar Berlijn om inlijving van het aangeworven Oranjelegioen bij de Pruisische troepen te voorkomen en zich via de ambassadeur aldaar van Russische steun te verzekeren. Zou hij in zijn laatste opzet slagen, dan wilde hij zich desnoods in hoogst eigen persoon naar Sint-Petersburg begeven. 'God geve, dat het iets goeds uitwerkt!' verzuchtte Bilderdijk, 'maar omdat alles tot dusver verijdeld is, durf ik nergens op te rekenen.'[143] De mislukking van zijn Londense missie stelde hijzelf vast, toen hem was gebleken, hoe 'geïndisponeerd' Engeland tegen landingspogingen op Quibéron of op de kust van Holland en Zeeland was: 'Ik heb voor ons land niets kunnen uitwerken.'[144] In een *Oprecht verhaal van de ongelukkige reis van het Schip Europa* schreef hij vóór zijn vertrek uit Londen zijn negatieve ervaringen van zich af. Het is een allegorie die zich op verschillende, elkaar tegensprekende manieren laat lezen. Aan boord van dat schip bevindt zich een luitenant, die er de kapitein van wil worden. Hij durft wel een muiterij te ontketenen, maar niet zijn hachje te wagen door er zelf aan mee te doen, 'hetzij dat het vrees voor mislukking was, hetzij een soort van nauwgezetheid van geweten, dat zeer dikwijls booswichten halverwege staande houdt, en hun dan de reeds gepleegde wandaden, zowel als hun oogmerk, tevens verliezen doet'.[145] Staat de luitenant model voor 'der dicke Lüderjahn', dat wil zeggen de Pruisische koning Frederik Willem II, die het Rassemblement van Osnabrück aanmoedigde en jammerlijk liet mislukken? Of voor Prins Willem V, die bij het beleg

om Elburg en Hattum uitriep: "Waarom hangen die satanskinderen niet?" zonder persoonlijk het schavot voor de goede zaak te hebben willen riskeren?[146] Veroordeelde Bilderdijk hem om zijn tweeslachtig beleid, uitgestippeld op het relatief veilige Hampton Court, en noemde hij hem een booswicht ter compensatie van zijn eigen al te openlijk gedemonstreerde nederigheid? Een allegorische voorstelling van zaken staat soms zo ver van de werkelijkheid af, dat zulke vragen niet eenduidig kunnen worden beantwoord. Verholen rancune zal, hoe dan ook, een rol bij de totstandkoming van dit verhaal hebben gespeeld, waarin booswichten maar al te vaak in staat worden geacht om alles te vergeten wat in hun kraam niet te pas komt (als zij het onthouden hadden). Wat zegt dat van een schrijver die zijn personages zo naar het leven tekent, dat hun vergeetachtigheid op dit punt als psychologisch volkomen normaal wordt voorgesteld? In liefde en oorlog mag dan volgens het gezegde alles geoorloofd zijn, toch zijn er liefdesgerichten om het persoonlijk doen en laten van minnaars (en minnaressen) te toetsen en tribunalen om het volksgeweten op te frissen.

Op een kleine pakketboot, volgepropt met mensen, keerde Bilderdijk op 29 september in Hamburg terug: 'Ik heb een zeer verdrietige overtocht uit Engeland gehad, ben zes dagen op zee geweest, in een kleine pakketboot, zoals van Dover naar Calais placht te varen en die de helft kleiner is dan die te Hellevoetsluis. Ik zat daar opeengepakt tussen ongeveer 50 mensen, onder wie veertien vrouwen met hun kinderen, die de hele reis zonder ophouden hebben gebraakt. Ik kan u niet zeggen, wat die bedorven lucht mij allemaal heeft doen uitstaan in een vertrekje van twaalf vierkante voet.'[147] Hij wilde zijn vrouw niet alleen op de hoogte stellen van zijn laatste wederwaardigheden, maar ook van zijn tanend optimisme over een spoedige terugkeer naar de Bataafse Republiek. Daarom berichtte hij haar, dat alles zich, naar zijn beoordeling van de internationale politiek, schikte 'om de Fransen de hele wereld in te laten ruimen voor hun wapens en leerstellingen', en, doelend op het Rassemblement van Osnabrück, dat 'de koning van Pruisen onze troepen uit de Kreits heeft verjaagd, verspreid en ten dele met geweld bij de zijne ingelijfd'.[148] Zonder de keurvorst van Hannover erin te kennen, zou die koning binnenkort een afzonderlijke vrede met de Fransen sluiten, zo verwachtte hij. Eenmaal ten huize van dokter Nesler moest hij dagenlang het bed houden wegens reumatiek, wat hem deed terugverlangen

naar het volgens hem betere klimaat in Engeland. Zijn ziekte bood hem genoeg tijd om over de verschillen tussen beide landen, de Engelse en Duitse mentaliteit, na te denken. Hij ergerde zich aan de arrogantie van Duitsers, terwijl hij de originaliteit en zelfstandigheid van Britten prees. Da Costa voerde nog een andere reden aan, waarom zijn leermeester Engeland hoog in het vaandel had (wat overigens niet met de militaire steun aan het huis van Oranje verband hield, want daarin hadden beide landen uitgeblonken): de gemiddelde Brit was zo dom, dat zijn onwetendheid gemakkelijk 'met een zoutig woord' viel te beschamen. Wie kon dat beter dan Bilderdijk? Da Costa gaf twee voorbeelden van diens praktische omgang met buitenlanders. Een Britse aristocraat wilde eens de tekeningen van Bilderdijk zien, die hij in een portefeuille bij zich droeg. Omdat het hem minder inspanning kostte een nieuwe tekening te maken dan een bestaande uit zijn portefeuille op te delven, vroeg hij om pen en papier. Vervolgens schetste hij een onderdeel van het menselijk lichaam, dat de aristocraat hem mocht opgeven. Uiteraard stonden alle omstanders paf van het resultaat en, alsof het te gemakkelijk was zich in de bewondering van onwetende Britten te koesteren, al of niet van aristocratische afkomst, liet de tekenaar (en Da Costa in navolging van hem) een Italiaanse schilder opdraven, die verklaarde nog nooit een zo goed gelijkende arm of hand in korte tijd geschetst te hebben gezien. Een andere keer lag Bilderdijk halfziek in de kussens van een Duitse postkoets, terwijl boven hem een medereiziger werd bespot om zijn ouderwetse opvatting van religie. Verontwaardigd richtte de halfzieke man zich uit de kussens op, altijd en onder alle omstandigheden bereid als hij was om neologen in het algemeen, dat wil zeggen moderne theologen van Duitse snit, en grove grappenmakers die zich voor verlichte figuren hielden in het bijzonder, van repliek te dienen: "Laat deze man met rust en disputeer met mij, indien u lust en moed hebt!"[149] De arrogantie van een Hollandse betweter was kennelijk opgewassen tegen de hoogmoed van een Duitse grappenmaker, want het was daarna stil op en in de postkoets geworden.

En steeds was hij bezig om de inhoud van kisten en koffers, die verkeerd bezorgd of niet goed verpakt was, van commentaar te voorzien. Nu eens deed hij dat complimenteus jegens zijn vrouw: 'Ik heb het een en ander goed aangetroffen en dank u voor de bezorging. Maar de beschuiten zijn door het schudden uit de bus overal tussen de kleren en boeken geraakt, zodat ik alles heb moeten uitslaan en

uitborstelen. Heel aangenaam is mij de aalbessengelei, temeer omdat ik het hele jaar geen aalbessen (u weet hoeveel ik daarvan houd) gegeten heb, en er steeds naar verlangde.'[150] Dan weer hekelde hij haar vermogen 'om mij toch vooral goed aan de grond te helpen (zie hoe een boze geest alles samenkoppelt)' in een brief aan zijn lieve zusje over dezelfde lading.[151] Zijn vrouw bleef aan één stuk door mopperen over haar financiële situatie, wat tot het einde van 1795 zou duren. Hoe moest ze samen met Elius de winter zien door te komen? Kon hij zijn vader niet onder druk zetten om hen iets toe te stoppen? Hoe vervelend hij het ook mocht vinden zoiets van haar te horen, toch stelde ze hem die vraag opnieuw. Toen stierf tamelijk onverwachts nicht Van Onna, die haar onder meer f 5000,- naliet. In plaats van de erfenis dankbaar te aanvaarden maakte ze ruzie met de Elters over hun aanvaarding van een deel van de boedel. Bilderdijk gaf het sindsdien op haar als een verstandige vrouw te behandelen, zoals hij haar zus wel voorkomend in alles tegemoet bleef treden. Zichzelf wegcijferend stuurde hij haar de door hem gecorrigeerde gedichten van haar hand terug met een toelichting op 'enige kladpapieren', die niet meer bevatten dan zijn 'onbekookte aanmerkingen namelijk, die ik aan uw eigen oordeel en smaak overlaat'.[152] Zij, van haar kant, liet nooit na hem over Louises vorderingen op welk gebied dan ook te informeren, wat hem op 10 oktober deze hartenkreet ontlokte: 'Ik zie de lieve Louise, zoals u haar afschildert, tegenover u zitten met haar lieve eenvoud, die ze, God geve het, behouden mag, en met al haar ontroerende trekken die mij in haar moeder zo dierbaar waren, en nog zijn in wat ervan overgebleven is. Ja, lieve, de tranen springen in mijn ogen, en ik kan het niet laten om een kus van vaderliefde voor het dierbare kind op dit papier te drukken. God moge haar zegenen en hen die goed voor haar zijn.'[153] Versprak hij zich, toen hij in de verleden tijd over haar moeder uitweidde, en trachtte hij zonder al te veel omhaal van woorden zijn fout op een geloofwaardige manier ongedaan te maken? Een paar dagen later ontving hij zijn eerste brief van het meisje, dat in het Engels haar hoop op betere tijden uitdrukte: 'Then will are it better than now,' welk briefje ze ondertekende met 'Your most dutiful daughter and humble servant'.[154] Er moet ten huize van de Elters een aangenaam pedagogisch klimaat hebben geheerst, dat het de inmiddels tienjarige Louise vergund was fouten in haar correspondentie te maken. Of haar 'honoured father' er ook zo over dacht, kan worden betwijfeld, want hij

zag eerst en vooral haar moeder in haar terug. Het meisje kon, zo bezien, zelfs als ze de best gespelde Engelse brief schreef, grammaticaal foutloos bovendien, geen goed bij hem doen. 'À propos van Louise. Bid zuster acht te geven,' zo schreef hij vrijwel gelijktijdig aan zijn zwager, 'dat het onnozele kind niet volhardt in de ellendige gewoonte van onwaarheden te zeggen. Ze heeft er thans het goede voorbeeld niet meer van voor ogen en kan het zich dus ontwennen.'[155]

Er zijn meer tegenstrijdigheden in zijn correspondentie aan te wijzen, die op zijn minst een wisselende gemoedsgesteldheid verraden. Had hij op 4 juni 1795 nog aan zijn vrouw laten weten, dat haar verhuizing in begin mei zijn volledige instemming wegdroeg,-op 7 november schreef hij aan zijn zwager haar eigenmachtig optreden in dezen nooit te hebben ondersteund of goedgekeurd.[156] Had ze zich daardoor niet 'enorme uitgaven en talrijke inkwartieringen' op de hals gehaald?[157] Waarschijnlijk reageerde hij zo verschillend op één en hetzelfde voorval, omdat ze ook daarover opnieuw haar beklag bij hem had gedaan. Inmiddels had ze veertienmaal inkwartiering van wisselende aantallen Franse ambtenaren, soldaten en Bataafse burgers te verduren gehad: 'Hoe ik nog ben die ik ben, weet ik niet na alles wat ik heb geleden.'[158] Hij had oprecht met haar te doen, maar kon aan haar situatie niets veranderen en vierde zijn onmacht bot op zijn zwager. Als praatpaal voor zijn ongenoegens, door zijn vrouw veroorzaakt, liet hij notaris Elter steeds vaker in zijn brieven opdraven. Diens beroep rechtvaardigde een klacht van Bilderdijk over het generaal akkoord en een door zijn vrouw ondertekende schuldbekentenis aan Bromet: 'Ondertussen behandelt men de zaken, gelijk buiten u, zo ook buiten mij om, laat men mij van alles wat men doet of niet doet, onkundig, en volgt een weg naar eigen hoofd en begrip, die in het geheel niet overeenstemt met mijn denkbeelden. Noch het tot stand brengen van een nieuwe afspraak met Bromet, noch sommige andere dingen had men behoren te regelen zonder mijn voorkennis.'[159] Met die 'men' bedoelde hij zijn eigen vrouw, bijgestaan door Mr. Johannes van der Linden. Moest hij haar volmacht intrekken? Deze vraag stelde hij aan notaris Elter, die van 'procuraties' beroepshalve verstand had, én aan zijn zwager, die kon beoordelen of hij daarmee het fatsoen van de familie niet zou schenden. Voor zijn doen zeldzaam openhartig deed hij het voorkomen, alsof Catharina twee zotskappen op haar hoofd droeg in de gedaante van De Mikker en Kumpel, die eigenlijk te stom waren om voor de duvel te dansen,

maar haar eigenliefde niet weinig vleiden. Uit hun gekonkel kwamen al zijn financiële moeilijkheden voort, maar wat kon hij vanuit Hamburg anders doen dan haar bij zich uitnodigen 'met het kleine kind'?[160] Hoe complex hun relatie ook geworden was, toch voelde hij zich met haar verbonden: 'Met dat al, mijn hart is oneindig en onoplosbaar verkleefd aan datgene waarmee het zich eenmaal geïdentificeerd heeft, en tevens is het (gelijk het ondanks alle uiterlijk altijd geweest is) te zwak, om de maatregelen te nemen, die het koele verstand misschien zou voorschrijven. U verstaat mij volkomen, al verbloem ik mijn termen? Ik kan, zonder mijn ziel geweld aan te doen, niet duidelijker schrijven op dit punt. Het is de eerste maal, dat ik ertoe kom om zoveel te zeggen. Maar hoeveel het mij ook kost,-ik zou bij de beantwoording van uw tederheid in gebreke blijven, als ik ten enenmale zweeg.'[161] Om aan te geven hoeveel vertrouwen hij in zijn zwager stelde, voegde hij er nog aan toe: 'Kon ik het, ik zou met de uiterste candeur u alles blootleggen, maar daarvoor is de tijd nog niet rijp.'[162] Zijn probleem was gelegen in het conflict tussen wat hij als een moeiteloos te volbrengen 'plicht' beschouwde (om het pleonastisch te formuleren) en de weerbarstige praktijk van een scheiding, tussen de onverbreekbaarheid van het huwelijk en de onmogelijkheid om met zijn vrouw en kinderen samen te leven. Tot dusver had hij weinig, zijn vrouw veel nagelaten om dit conflict op te lossen.

Ondanks alles wat hij meemaakte, veranderde Bilderdijk niet principieel van mening. Hij bleef in de onverbreekbaarheid van het huwelijk geloven dat, in de hemel gesloten, op aarde een afspiegeling van de H. Drievuldigheid vormt. Hij verwoordde dat standpunt over het huwelijk zo: 'Vereniging is zijn kenmerk. Liefde neemt dus deel aan het wezen van anderen, en het is daarom, dat liefde Gods wezen en de vervulling Zijner wet is, omdat zij ons met Hem verenigt en met onze naasten ineensmelt.'[163] Tijdens een diner in Londen werd in zijn bijzijn lachend opgemerkt, dat huwelijken in de hemel werden gesloten. Door daar lacherig over te doen, stelde men impliciet de scheiding voor als een reële mogelijkheid om niet langer als man en vrouw samen door het leven te hoeven gaan. Bilderdijk lachte niet met de andere gasten mee, maar verklaarde ernstig: 'Ik geloof in een bijzondere voorzienigheid in alles.'[164] Nu was hij met zijn latere tweede vrouw op dit diner aanwezig, wat aan zijn woorden de schijn van hypocrisie verleende. Zo refereerde Joris van Eijnatten aan wat Bilderdijk op 7 november 1795 aan Catharina (lees: zijn zwager) had ge-

schreven over de oneindige verkleefdheid van zijn hart aan het hare, waarna hij droogjes opmerkte: 'Dat was hem een jaar later, tijdens het Engelse diner, kennelijk weer ontschoten.'[165] Nee, dat principe was en bleef hem heilig, maar of en in hoeverre hij daarnaar handelde, is een andere kwestie die nog uitvoerig aan bod zal komen. Voorlopig zij de hiervóór gesignaleerde problematiek gereduceerd tot een conflict tussen de plicht van het huwelijk en de praktijk van een feitelijke scheiding. Voor hem was dat een ongewenste praktijk, maar zijn vrouw had zich er met behulp van huurbazen en levende zotskappen aardig in weten te schikken. Hij had haar voorgesteld zich bij hem in Hamburg te vervoegen en in herenigd gezinsverband het einde van zijn ballingschap af te wachten, zo goed en zo kwaad als dat ging, terwijl zij een definitieve scheiding wilde en in haar brieven op financiële zekerheid aandrong, of naar zelfrechtvaardiging streefde om zich als eisende partij op haar voordeligst voor de rechter te kunnen presenteren. Daarnaast zaaide ze voortdurend tweedracht onder familieleden, wat hem nog meer naar harmonie deed snakken dan gewoonlijk reeds het geval was. Dus schreef ze hem om haar goede wil te tonen over een kistje, zijn aanmerkingen over een vorige zending indachtig: 'Deze brief dient alleen om u te melden, dat een kistje met het adres van Dr. Nesler sinds afgelopen donderdag met de Hamburgse wagen naar u onderweg is. Het zou wel per schip verzonden zijn, maar het late seizoen en de zware stormwinden die hier hebben huisgehouden, zijn de reden dat ik op aanraden van John Hoeting Cargadoor, die voor het transport zorgt, het niet per schip heb durven te verzenden, omdat er heel veel wordt vermist ten gevolge van ongelukken.'[166] In dit sterk gefatsoeneerde proza van zijn vrouw, waarvan hij de bedoeling soms moest raden (ze schreef 'op afraden van John Hoeting Cargadoor'), stonden ook klachten over haar gebrek aan inkomsten: 'Sinds uw vertrek, acht maanden geleden, heb ik niet meer dan f 190,- gehad om van te leven en u weet, dat ik geen duit heb ontvangen uit uw zaken, dus hoe kom ik de winter door? Elter wil hebben, dat ik om inwoning bij uw vader vragen zal, maar u voelt wel aan, dat dit mij niet zeer aangenaam kan zijn. Ik behelp mij liever in mijn eigen huis. Voor mijn onderhoud wil Elter niets doen en dat is ook niet verwonderlijk, omdat hij reeds voor verschillende zaken buiten de boedel zoveel geld heeft voorgeschoten.'[167] Door haar zwager incidenteel te prijzen hoopte ze hem voor haar karretje te spannen, opdat hij, net als eerder Mr. Johannes van der Linden, Bil-

derdijk ertoe zou overhalen om zijn vader hard aan te pakken. Weer noemde Catharina het in haar ogen schamele bedrag waarvan ze had moeten leven en snoerde ze haar man bij voorbaat de mond, omdat ze van zijn tegenwerpingen niet gediend was. Hun zwager was volgens haar 'violent kwaad op uw vader, omdat hij zegt dat deze ervoor had moeten zorgen, dat ik en zijn kleinzoon geen gebrek lijden en dit lijden wij toch echt, want ik heb het droevig genoeg met f 190,- in acht maanden moeten zien te stellen en nu, van de winter,-waarvan zal ik het allerslechtste voedsel kopen? Ik bid u dus ervoor te zorgen, dat uw vader mij iets vóór de winter toezendt, zodat wij kunnen leven, of ik weet niet tot welk uiterste ik zal vervallen. Ik voel nu recht, dat ik altijd bij u vreesde dood te zullen gaan.'[168] Bilderdijk begreep uit zulke tirades eens te meer, dat zijn vrouw niet van zins was hun gemeenschappelijke leven weer op te pakken.

Eind oktober maakte hij voor zichzelf een tussenbalans op, die niets met zijn financiën als zodanig te maken had: 'Ik wurm wat ik kan, maar alles is donker om mij heen.'[169] Zijn vriend Outhuys mocht deze bekentenis van hem lezen, maar al te veel over zichzelf wilde hij niet kwijt: 'Over de grote zaken schrijf ik niets. Dit ware vrienden blootstellen en wagen. En ik kan dus ook niet wel over mijzelf schrijven.'[170] Het was lastig hem post te bezorgen, zoals ook Outhuys ervoer. Brieven aan Bilderdijk werden geadresseerd aan de koopman in wijnen Enderes te Hamburg (die minder dan dokter Nesler met hem in verband kon worden gebracht), met op de binnenomslag zijn naam. In de Bataafse Republiek moesten de voor hem bestemde brieven bij de Elters worden bezorgd, die voor verdere verzending instonden, mits (indien het een pakket betrof) de naam van de schipper in een afzonderlijke brief was vermeld. Pakketten werden kennelijk niet in Hamburg zelf bezorgd, maar moesten worden afgehaald. Omgekeerd was de communicatie minder lastig, zij het dat het nieuwe bewind systematisch brieven liet openen van verdachte personen. Dat probleem kon worden omzeild door de afzender te verdoezelen, wat één van de redenen voor Bilderdijk was om het couvert van zijn brieven met 'Herr von Teisterbant' te ondertekenen.[171] Blijkbaar vertrouwde hij de postbezorging aan en van hem niet, gegeven zijn terughoudende opstelling tegenover de 'grote zaken'. Maar hij liet zich er niet door weerhouden om Gerrit Outhuys uitvoerig te bedanken voor diens bezorging van de *Treurzang van Ibn Doreid*. Het boek was niet bij Uylenbroek, maar bij Jacobs de Agé verschenen, wat een breder pu-

bliek inzicht in de verslechterende relatie tussen Bilderdijk en zijn oude uitgever gaf. Zich overgevend aan nostalgische herinneringen trachtte de dichter van deze treurzang zijn bezorger een plezier te doen: 'Hoe wenste ik u te horen prediken, hoe, onder ons, in een vertrouwelijk, nuttig en aangenaam gesprek al het doorgestane te vergeten en het lieve vaderland weer gered te zien!'[172] Hij vertrouwde hem in de loop van 1796 meer van deze aard toe: 'Ja, het is zo, de onrust der onzekerheid waarin ik leef, de gedachteloosheid, die het volstrekt ontberen van gevestigde uitzichten met zich meebrengt, ontrooft mij dikwijls de tijd, die mijn hart in het onderhoud van een geliefde vriend wenste aan te wenden. Voeg hierbij, dat ik, hangend deze onzekerheid niet werkloos ben geweest, maar in een zeer omslachtig en gewichtig proces dag en nacht (meer dan zes maanden lang) heb gearbeid, en zulks (had u dat ooit kunnen denken?) ten enenmale bij de uitkomst om niet en zonder beloning of uitzicht daarop.'[173] Het proces waarop hij hier doelde, nam hem sinds zijn eerste bezoek aan Londen zo hevig in beslag, dat het teleurstellende eindresultaat ervan hem de betrekkelijkheid van al zijn juridisch gezwoeg liet inzien. Hij kwam voor zichzelf tot de conclusie als jurist niet meer goed te kunnen functioneren, hoewel de omstandigheden meer dan hijzelf debet aan het mislukken van het proces waren.

Financieel leverde het proces hem al net zo weinig op als de Luikse graaf Simon Pfaff von Pfaffenhofen, voor wie hij procedeerde. Deze wilde een vergoeding voor alle onkosten, door hem gemaakt bij de werving van rekruten voor de Nederlandse en Engelse overheid, waarvan de levering in weerwil van deugdelijk ondertekende contracten door de inval van de Franse troepen problematisch was geworden. Een buitenstaander zou hem naar de veroorzaker van de ontstane overmacht hebben verwezen, die zich vervolgens niet ontvankelijk zou hebben verklaard om als gedaagde partij in een juridisch conflict op te treden.[174] Had de Luikse graaf soldij voorgeschoten aan rekruten die nooit in actie hadden hoeven te komen, dan was hij een geruïneerd man en tot betaling van een advocaat niet in staat. Bilderdijk nam dan ook meer dan één risico door zich als jurist (officieel als 'rechtsgeleerde consulent') met hem in te laten en hem persoonlijk bij prins Willem V op Hampton Court te introduceren. Wat had die bij een hernieuwde kennismaking met de graaf te winnen? Niettemin schreef Bilderdijk de prins over hem aan: 'Deszelfs eerste zorg geweest zijnde, mij op te zoeken, zou hij graag het geluk hebben

om naast mij op aanstaande zondag de eer ener audiëntie bij Uwe Doorluchtige Hoogheid te komen afsmeken. Daarom heb ik het mijn plicht geacht u vooraf te verwittigen.'[175] In de nasleep van diens introductie schreef hij tal van memories in het Engels, Frans en Latijn, die in de reeks van politieke pamfletten, dringende adviezen en historische meesterplannen door de stadhouder als 'curiositeiten' beschouwd zullen zijn, terwijl die later met een cynisch oog door H.W. Tydeman werden bekeken en een niet veel betere kwalificatie kregen: 'Ze zijn nuttig als authentieke blijken van de hersenschimmen, waarmee politieke uitgewekenen, in het land hunner ballingschap, zichzelf en elkaar amuseren.'[176] Van een eigenlijk proces zou het niet eens komen, maar hoe geruïneerd de graaf in de Bataafse Republiek en Engeland ook mocht zijn,-hij had genoeg bezittingen in Oostenrijk en Frankrijk om zijn 'rechtsgeleerde consulent' voor bewezen diensten te honoreren. Tot verdriet van Bilderdijk liet hij dat echter na. Wat deze Luikse graaf wel geweest mag zijn, een heer was hij zeker niet. Pfaff von Pfaffenhofen stierf op hoge leeftijd in 1840, nadat hij zich ook in Frankrijk berucht had weten te maken wegens zijn tegen de Bourbons gevoerde processen.

Aan het thuisfront verliep het leven in november 1795 volgens verwachting, dat wil zeggen Catharina klaagde er nu eens over met twee kinderen van haar man opgescheept te zitten,-het waren dus niet haar eigen kinderen en Louise zonderde ze niet uit, hoewel haar dochtertje door haar zwager en zus in Amsterdam werd opgevoed-, en dan weer 'geen brood voor hen of mij' te hebben. Hij had in het verleden wel hoog opgegeven van zijn moeders juwelen, zo schamperde ze tegen haar man, maar wat hij over 'moeders goed' gezegd had, bleek ook al niet meer dan 'inbeelding' te zijn.[177] De Elters hadden voor een half jaar haar huishuur betaald, waarvoor ze hen complimenteerde en wegens zijn nalatigheid haar man indirect een standje gaf. Alsof ze vermoedde, dat hij over haar volmacht met Samuel Elter van gedachten wisselde, lichtte ze hem toe, waarom het generaal akkoord een vervolg had moeten krijgen. Bromet had 'reeds een mandement van arrest op mijn persoon' bij justitie losgepeuterd, wat alleen niet tot haar gevangenneming leidde, doordat ze een nieuwe schuldbekentenis aan hem had ondertekend.[178] Als zijn vader voor haar schulden borg had willen staan, zou ze niets van Bromet hebben hoeven te lenen. De oude Izaac Bilderdijk was dus eigenlijk de schuld van de nieuwe situatie, omdat hij weigerde het bedrag

waarvoor hij borg had moeten staan, met zijn erfenis te verrekenen. Nu Bella met haar kinderen tijdelijk bij haar vader inwoonde en zijn jongste zoon werkloos was geworden, zou er van de erfenis wel niets overblijven. Trouwens, zo behulpzaam was Samuel Elter nu ook weer niet, of hij had haar wegens haar armoede uitgelachen. Wat had ze er in haar huidige situatie aan om met een groot man getrouwd te zijn, had hij haar honend voorgehouden, toen ze hem weer eens om geld had gevraagd. Lachend had hij haar een bedrag overhandigd met de woorden: "Wel, nou ondervindt u eens, met wat voor een groot man u getrouwd bent. Kon u er nou maar van eten!"[179] Daaraan had ze zich doodgeërgerd, want het lachje van haar zwager had haar in de oren geklonken als 'de lach des Satans en het verwijt zelf is gruwelijk in mijn omstandigheden'.[180] Met de beide Elters zette Bilderdijk zijn schriftelijke gesprekken voort zonder op de door zijn vrouw gesignaleerde onaangenaamheden in te gaan. De aan de scheepvaart ontleende beeldspraak van Samuel Elter had hem getroffen,-esthetisch was hij er niet minder door aangedaan dan door het pessimisme dat eruit sprak-, maar zijn eigen kijk op de zaak was toch anders: 'Uw allegorie van de schipbreukeling en zijn redding is volmaakt juist, maar, mijn waardste, het schip is nog niet uit elkaar gevallen! Het is ontmast, van want en tuig beroofd, en drijft dus op Gods genade, maar het is redbaar, zeer redbaar en wij zouden ons aan onze plicht en eer onttrekken, als wij de hand ervan aftrokken, waar die nodig is. Zelfs houden wij werkelijk een koers aan, die ons in de haven brengt.'[181] De mislukking van zijn eerste Londense missie had hij kennelijk weten om te zetten in nieuwe plannen. Hij wist toen al, dat hij binnenkort opnieuw naar Londen zou vertrekken. Prinses Wilhelmina had iets van haar eigen energie in hem overgestort, zodat hij zich geruggensteund door haar dochter in Brunswijk, op meerdere projecten kon werpen. Moreel en financieel ontving hij meer steun van moeder en dochter dan van zijn naamgenoot, vader Willem zelf. Binnen één en hetzelfde Oranjekamp bleken nog altijd twee partijen te bestaan, die meer dan ooit eensgezind dienden op te treden. Bilderdijk laveerde er tussendoor en probeerde het defaitisme van prins Willem V met de energie van prinses Wilhelmina te bestrijden. Dat lukte hem maar zeer ten dele, want roofbouw plegend op zijn eigen lichaam, was hij midden in Hamburg onwel geworden. Voor zijn lieve zusje, Maria Petronella Elter, maakte hij eenzelfde soort tekening van het drama als hij eerder van zichzelf in Londen had gemaakt. Geen beklagenswaar-

dige hypochonder, maar een spotziek gevallen held was door een menigte naar huis gebracht. Volgens Marinus van Hattum geeft de pentekening 'een onvergetelijk beeld van de balling', die in zijn huiskamer wordt omringd door allerlei emigranten. Zij trachten 'hem enige minuten lang wijs te maken dat hij dood is, zonder dat hij dit kan tegenspreken', en inderdaad zit er in de tekening nog meer humor dan in de tekst daaronder, waardoor men als in een cartoon de bedoeling van de tekenaar raadt en onthoudt.[182] In een lange toelichting worden, ter vervanging van ballonteksten, tips voor beterschap van de gevallen held gegeven: 'Give him some drops of my elixir', biedt een omstander in een Hamburgs dialect zelf zijn hulp aan: 'Der guter Herr Doctor! Ick wil ihm die Schlafe reiben' en wordt openlijk aan het nut daarvan getwijfeld: 'Il lui faudrait plutôt un *De profundis*.'[183] In het Spaans, Zweeds en Nederlands wordt andere overbodige raad gegeven, kortom, er heerst een Babylonische spraakverwarring. Het slachtoffer van al die goedbedoelde zorg lag intussen op de huiskamervloer uitgestrekt als Jezus na de kruisaflegging. Hij krabbelde snel weer overeind en werkte de menigte zo beleefd mogelijk het huis van dokter Nesler uit.

Als men zich realiseert wat Bilderdijk in november 1795 allemaal tegelijk aan zijn hoofd had,-ernstige huwelijks- en gezinsproblemen, grote geldzorgen in zijn vaderland en ver daarbuiten, het naderende proces van Pfaff von Pfaffenhofen, het verwerken van zijn mislukte eerste missie in Londen en de voorbereiding van de tweede, de zorg voor zijn 'arme' patiënten, de onzekerheid van het lot van een balling die op zoek is naar een duurzame vestigingsplaats in Kopenhagen of Sint-Petersburg (om slechts twee mogelijke locaties te noemen, want Moskou en Siberië behoorden ook tot de serieuze kanshebbers), religieuze bekommernissen over de voorzienigheid, een toenemende belangstelling voor de evolutionaire in plaats van revolutionaire ontwikkeling van de geschiedenis en natuurwetenschappen, literaire projecten in de vorm van romances als *Aristus en Ismeene* en ballades als *Urzijn en Valentijn*, gevolgd door een compleet nieuw aandachtsgebied waarover hij met zijn zwager van gedachten wisselde: de vertaling van James Macphersons *Ossian*-, dan kan men zich voorstellen, dat zijn lichaam protesteerde tegen de niet aflatende diensten die het zijn geest moest bewijzen. Tot zijn kleinere (en onoplosbare) problemen behoorde dat hij wel een prozavertaling van Macphersons *Ossian* in het Engels bezat, maar niet het in dichtvorm ge-

schreven origineel. Moest hij op zijn beurt een prozavertaling van de 'Ossian' maken, of trachten de in het Gaëlisch gedichte gezangen in bijvoorbeeld alexandrijnen om te zetten?[184] Dat hij daarover uitgerekend met een notaris van gedachten wisselde, wekt bevreemding. Zijn lieve zusje had op de oplossing van dit soort problemen immers een betere kijk dan haar man, maar Bilderdijk was gecharmeerd van Samuel Elters beeldspraak die voor de zijne in het *Oprecht verhaal van de ongelukkige reis van het Schip Europa* niet scheen onder te doen en beschouwde hem als een in juridisch opzicht waardige vervanger van zijn vrouw en Mr. Johannes van der Linden. Hij trachtte alle onuitgegeven manuscripten van zijn hand bij de Elters onder te brengen en stelde hem in de hoedanigheid van een onbezoldigde literair agent ook vragen over de 'Ossian'. Hoewel ze meer romantisch dan neoclassicistisch van aard waren, zag Bilderdijk in de *Songs van Ossian* waardige concurrenten van Homerus' epische dichtwerken. Vandaar dat de alexandrijn hem een geëigend middel leek om de status van de Gaëlische dichter te verhogen. Die zou in de derde eeuw na Christus hebben geleefd te midden van Caledonische Kelten, een mengelmoesje sprekend van Iers en het Schots van de Hooglanden. Bilderdijk geloofde dus echt in het bestaan van Ossian, wat niet helemaal verwonderlijk is. Met het beeld van een vroege belangrijke cultuur in Europa strookte het mythische karakter van dit personage, aanvankelijk te onderscheiden van de ik-figuur, maar daarmee hoe langer hoe meer samenvallend. Die verwarring alleen al maakte het lastig te beoordelen, hoe het er wezenlijk in de naar hem genoemde zangen aan toeging. Er was nog een andere reden, waarom Bilderdijk Ossian voor een authentieke dichter hield. Hij wilde graag geloven, dat het Nederlands nauw verwant aan de 'Godspraak' was, de taal die God met de eerste mensen in het paradijs had gesproken. Eerder is hier al uiteengezet, hoe hij deze taal door middel van etymologie trachtte te reconstrueren.[185] Morfologische kenmerken beslisten volgens hem over het geslacht van een woord, en de 'wortel' (die in theorie uit één medeklinker kon bestaan) over de betekenis. Met Charles de Brosses, wiens *Traité de la formation méchanique des langues* in 1765 verschenen was, nam hij aan dat er in tussenwerpsels, onomatopeeën en kindertaal iets van de oertaal of 'Godspraak' was overgebleven.[186] Door goed te letten op wat Charles de Brosses al te vernuftig vond,-de vorming van een klank door het spraakorgaan-, kon men de betekenis van een woord, in de wortel tot uitdrukking

komend, achterhalen.[187] Na samenvoeging van zijn losse etymologische notities hoopte hij te zijner tijd een taalsymfonie te hebben gecomponeerd, die zich tot de 'Godspraak' verhield als de ongeordende wildzang van vroege vogels (rietvinken en nachtegalen incluis) tot natuurlyriek. Een dichter als Ossian paste in dit concept van een taalsymfonie, omdat Bilderdijk hem kon plaatsen in een traditie van Hyperboreeërs, wier taal en cultuur hij als één der oudste voortbrengselen van de menselijke geest kwalificeerde. Veel meer dan in een familie van talen, ontstaan uit het Indo-Germaans, was hij geïnteresseerd in een taal die niet ten gevolge van de Babylonische spraakverwarring was gecorrumpeerd. Met al zijn bewondering voor Leibniz verschilde hij met hem van mening op dit punt: het Hoogduits was anders dan het Nederduits een gecorrumpeerde taal. Het Gaelisch van Ossian daarentegen was net zo 'onverbasterd' als zijn eigen moedertaal. Hetzelfde gold voor Schotten en Ieren, die net zo'n 'klein en onverbasterd' volk vormden als de Hollanders.[188]

Stelt men het Gaëlisch op één lijn met het Keltisch, wat bij alle vernuftige veronderstellingen van Bilderdijk niet al te gewaagd is, dan zou het Keltisch één der oudste talen zijn. Latere generaties hebben zich ronduit vermaakt met allerlei hypotheses van de grote dichter die taalkundig geen steek hielden. Men heeft hem vergeleken met de Antwerpse geleerde Goropius Becanus, die meende dat er in het paradijs Nederlands moest zijn gesproken, want *diets* is een etymologische samentrekking van *de oudste*.[189] Goropius voerde nog meer bewijzen voor zijn dwaze stelling aan: in het paradijs bestond een woord uit hooguit één lettergreep. De naam 'Eva' bestaat uit twee lettergrepen, wat daarmee in tegenspraak lijkt, maar zie wat die eigennaam in het Nederlands betekent. 'Eva' is een verbastering van de Nederlandse woorden 'eeuw' en 'vat'. De moeder van alle moeders heette eigenlijk niet Eva, maar Eef. Dankzij deze woordetymologie herkent men in Eva de vrouw als moeder van alle tijden. In een woord als 'appel' of (helaas op z'n Duits) 'Apfel' herkent men de erfzonde, het '*fel*ste' kwaad door mensen ooit bedreven, dat niet geschied zou zijn, indien Adam niet had toegeh*ap*t. Zulke woordafleidingen zijn zo buitenissig en gezocht, dat men spottend van 'goropiser' sprak, waaronder het zoeken naar 'étymologies étranges et souvent ridicules de Goropius Becanus' wordt verstaan.[190] Bilderdijk kan dan als een 'goropiserende' taalkundige worden beschouwd, die net als zijn Antwerpse voorganger in de zestiende eeuw van mening

was, dat Nederlanders van Jafet afstamden, één van Noachs zonen, die niet bij de bouw van de toren van Babylon betrokken was. In *De ontdekking van de hemel* (1992) lijkt een kentering in de negatieve waardering van Goropius te zijn gekomen. Men bespeurt althans tussen de regels door een niet van cynisme gevrijwaarde aanbeveling van Harry Mulisch om Nederland als vanouds weer de rol van gidsland te laten spelen: 'In het mensenjaar 1580 publiceerde een zekere Goropius een boek waarin hij aantoonde, dat Adam en Eva Nederlands hadden gesproken in de Hof van Eden,-en inderdaad, Nederland is het paradijselijke ideaal van de wereld, zo zou elk land willen zijn, zo vredelievend, zo democratisch, verdraagzaam, welvarend en geordend, maar ook zo erg gelijkgeschakeld, provinciaal en saai,-al schijnt daar de laatste jaren verandering in te komen.'[191] Zo'n begrip als 'gidsland' lijkt wel een beetje op wat Bilderdijk als de nationale rol van Nederland zag: die van het uitverkoren volk. Bataven waren in zijn ogen alternatieve Joden, over wie een Oranjevorst als stadhouder van God zou moeten worden aangesteld ten tijde van het Duizendjarig Rijk. Wat in het noorden begonnen was, de beschaving der Hyperboreeërs, zou op de jongste dag als het ware in Den Haag een herstart kunnen maken.

Naar Bilderdijk zeker meende te weten, was de ark van Noach in een noordelijke haven geland. Van daaruit had de minst door zondeval aangetaste beschaving zich over de hele wereld verbreid. De noachitische oertaal die toen gesproken werd, zou het Scythisch-Nederlands geweest zijn: 'Deze taal beschouwde hij als een van de minst gecorrumpeerde talen, die als zodanig de nauwe verwantschap aantoont tussen oosterse en noordelijke talen. Verweven met dit alles is de gedachte van een noordelijke oerbeschaving die de kennis van de noachieten zou hebben overgedragen op de grote beschavingen rondom de Middellandse Zee. De Hollandse taal en cultuur droegen volgens Bilderdijk duidelijk sporen van deze oerbeschaving.'[192] Had Abaris, een Scythische priester in dienst van Apollo, niet de noordelijke beschaving naar Griekenland overgebracht? De Grieken ontleenden hun mythologie niet aan de Egyptenaren, maar aan de Scythen. Met hun oosterse voorkomen waren de Teisterbants in de persoon van Bilderdijk, net als de oosterse beschaving waarvan zij ooit deel hadden uitgemaakt, eindelijk weer in het noorden 'thuisgekomen'.[193] Vandaar de eervolle vermelding van de Arimaspen, blonde, eenogige Scythen, in *Kallimachus Lofzangen* (1808), die met een

toegeknepen oog hun pijlen plachten af te schieten. Zij brachten 'uit het noorden offerandes naar Delos. Men roemde de welgevormdheid der Noordlanderen ten hoogste', wist hun bewonderaar reeds in 1793 te melden.[194] Vandaar ook het loflied op de Massageten, een volk van Scythische nomaden, in *Afscheid* (1811), waarvan de beroemde slotzang minder met een testament of fraai specimen van nationale poëzie te maken heeft dan met een ode, zoals Joris van Eijnatten terecht heeft opgemerkt, en wel een 'ode aan het Noords-Hollandse volk, dat het wereldwijde herstel van de 'prisca sapientia' zal inluiden, en daarmee een nationale bijdrage zal leveren tot herstel van het aardse Godsrijk onder de heerschappij van Christus'.[195] Wat Bilderdijk in *Afscheid* verwelkomt, is niet louter een onder Oranje gerestaureerde natie, maar een aardse afspiegeling van het koninkrijk der hemelen. Tussen 1795 en 1811 ontwikkelde hij dit totale concept van taalkundige, volkenkundige, geologische, eschatologische en literaire bijzonderheden, waaronder de 'Ossian' een niet onbelangrijke plaats innam. Het Keltisch was een restant van één der oudste talen, zo niet de oudste taal, die sinds de zondvloed gesproken was, vrij van de hoogmoed der Babylonische torenbouwers. Uitgerekend Multatuli, die niet aarzelde de gek met Bilderdijk te steken, als hij daartoe de kans kreeg, verkondigde dezelfde theorie: het Keltisch was 'de aanwijsbare moeder van alle latere talen'.[196] Wat men Bilderdijk in zijn presentatie van de zangen van Ossian kwalijk nam, namelijk geen oog te hebben voor de juiste indeling van taalfamilies en voor het Indo-Germaans als oudste taal, was zo'n drie generaties later al geen pekelzonde meer. Hoewel onjuist, bevat Bilderdijks taaltheorie een vernuftig structurele samenhang, waarvoor men op zijn minst respect zou kunnen opbrengen. Maar wie dat beaamt, maakt in gedachte een diepe reverentie voor de godsdienstige, religieuze en spirituele kant van zijn verouderde taalopvatting, wat zijn 'verlichte' tegenstanders onder geen voorwaarde hebben willen doen. Historisch besef, gepaard gaande met een relativering van de eigen tijd, ontbreekt te vaak in wetenschappelijke kringen, waarin men onder het mom van objectiviteit alleen aan zijn eigen standpunten wenst vast te houden, grootse concepten verafschuwt, of zonder gêne de meest tegenstrijdige gedachten over wat dan ook koestert. Bilderdijk gaf daarentegen eerder blijk van te veel dan te weinig historisch besef, hield vast aan wat hij voor goeds in de traditie had gevonden en was voor het overige niet zo orthodox, of zijn interconfessionaliteit

en eigen ingecalculeerde ongelijk stonden borg voor een tolerante geloofsovertuiging. Pas later zou daarin een kentering komen.

In Hamburg werkte hij aan *Fingal in zes zangen naar Ossian gevolgd*, dat in twee delen pas tien jaar later zou verschijnen. Het beschrijft de heldendaden van Fingal, de koning van Morven (gelegen aan de noodwestkust van Schotland), zijn zoon Ossian en kleinzoon Oscar. Gezamenlijk streden zij tegen de Scandinaviërs, zoals Macpherson onder vermelding van een eindeloze reeks namen van steden, vlaktes en mindere helden de lezer trachtte wijs te maken. Men moet niet te gering over zijn prestatie denken, want er is een complete jeugd voor nodig om zich in hun wereld in te leven. De tijd die dat kost, kan men vergelijken met de jaren van studie nodig om zich met de Grieks-Romeinse mythologie in het algemeen en de epische wereld van Homerus in het bijzonder vertrouwd te maken. Bilderdijk wist dat naast allerlei andere bezigheden op te brengen, dus moet hij een grote affiniteit met Ossians wereld hebben gevoeld. Hij was de enige niet, zoals al eerder is vastgesteld.[197] Op de laatste avond van zijn leven las Werther de *Songs of Selma* en een gedeelte uit *Berrathon* voor, waaruit iets van de maniakale aandacht voor *The Poems of Ossian* kan blijken. Onder die titel publiceerde The Highland Society of Edinburgh in 1805, tien jaar na Macphersons dood, de verzamelde werken van Ossian in drie delen. Tevens publiceerde het genootschap een rapport, dat Macpherson slechts het aureool van een vertaler gaf. Beide publicaties gingen vergezeld van oorspronkelijk door Ossian in het Gaëlisch geschreven gedichten, waarvan bovendien een groot gedeelte in het Latijn was vertaald. Niets scheen de echtheid van zijn dichterschap te kunnen betwisten, totdat in tal van wetenschappelijke studies werd aangetoond, dat de in het Gaëlisch geschreven gedichten een vertaling van hun Engelse equivalenten waren (in plaats van omgekeerd), dat de verwarring van Ierse, met Schotse en Scandinavische helden de geloofwaardigheid van Macpherson er niet groter op maakte en dat bovenal nooit of te nimmer een met de hand geschreven origineel het pleit ten gunste van Ossians dichterschap had kunnen beslechten. Sindsdien worden de *Poems of Ossian* als een mystificatie van Macpherson beschouwd, al gaan er ook nu nog wel eens tegenstemmen op.[198] Bilderdijk geloofde in het authentieke dichterschap van Ossian, waarom hij door zijn tijdgenoten werd bespot. Zelfs wie zich op hem beriep om het mystificerende karakter van deze gedichten te ontkennen, zoals Nicolaas van

Kampen in 1839 deed, wekte de lachlust van zijn tijdgenoten op: hij twijfelde niet aan Ossians dichterschap, omdat Bilderdijk die altijd overal tegen was, zich er een hartstochtelijke voorstander van had getoond.[199] Tegen die tijd waren er zoveel meer argumenten bekend, alle pleitend tegen Ossian als dichter van de naar hem genoemde zangen, dat er over de rol van Macpherson eigenlijk geen misverstand kon bestaan. Een kleine opsomming daarvan moge voldoende zijn: de 'Ossian' is te lang om uit het hoofd te worden geleerd, terwijl er in de derde eeuw na Christus een traditie van orale poëzie bestond,-dit argument werd reeds in 1776 door Samuel Johnson tegen Ossian als dichter aangevoerd-, de 'Ossian' bevat letterlijk aan Macphersons *The Highlander* ontleende passages en de poëzie van de pseudo-Ossian is typisch 'achttiende-eeuwse salonpoëzie met een exotisch tintje'.[200] Werd Bilderdijk met dit soort argumenten geconfronteerd, dan trachtte hij die op alle mogelijke manieren te weerleggen. Zo meende hij, dat Macpherson de onzekerheid over het dichterschap van Ossian expres liet voortbestaan om zodoende zijn eigen geringe dichtersroem, zij het op een oneigenlijke manier, te vergroten.[201] Ook kon men van sommige versregels wel vaststellen, dat ze niet door Ossian geschreven waren, maar dat stempelde Macpherson zelf geenszins tot een falsificator. Wie wilde, kon de Bergschotten nog altijd Ossians gedichten horen zingen en zien lezen! En misschien was dit wel Bilderdijks belangrijkste tegenargument: wie de gedichten las, begreep onmiddellijk met een ware dichter van doen te hebben. Geen falsificator kon in zijn persoon alle combinaties van deugden verenigen, die Ossian als een uitstekende dichter lieten kennen. Paarde hij 'eenvoud en natuur niet aan de rijkste en vruchtbaarste dichtersgeest, verhevenheid van gevoelens en innige tederheid van het hart niet aan de levendigste schittering van een allervurigste verbeeldingskracht, grootsheid van vinding en een welgekozen (zowel klare als doorwrochte) schikking niet aan een altijd stoute, altijd grote en altijd fantasievolle en de ware dichter kentekenende uitdrukking'?[202] Deze irrationele argumentatie laat eens te meer vermoeden, hoezeer Bilderdijk hechtte aan het bouwwerk dat hij aan het optrekken was,-zijn eigen toren van Babylon-, waarin Bergschotten als pseudo-Hyperboreeërs een onmisbare rol vervulden.

Macpherson moet een goede dichter geweest zijn, dat hij erin slaagde de poëzie van Ossian salonfähig te maken. Alleen een kenner of kniesoor als Kern zou daar later wrevelig op reageren: 'De omtrek-

ken van zijn verhaal zijn zo nevelachtig mogelijk, en het is wel te begrijpen, dat sommige bewonderaars der zogenaamde 'ossianische poëzie' haar nevelachtige gestalten zo schoon in overeenstemming achtten met de nevelen van Schotland! Jammer, dat er in de figuren der echte, onvervalste sage niets nevelachtigs te ontdekken is.'[203] Kern verzette zich tegen romantische toevoegingen aan de verhalencyclus, die er voor Thomas Jefferson op Monticello en Napoleon op zijn veldtochten nu juist de grootste charme van uitmaakten. Waaruit die bestonden heeft Quirinus Daas in zijn proefschrift, *De gezangen van Ossian in Nederland*, uit 1961 onder woorden gebracht. Hij heeft eerst een volkomen juiste definitie van romantiek gegeven, zonder de uitwijkende manoeuvres van bijvoorbeeld de gebroeders Schlegel tot de zijne te maken, door naar de inleiding van P.N. van Eyck bij *Hermingard van de Eikenterpen* te verwijzen. Romantiek is 'het lijden aan een onbevredigend heden' had hij daar gelezen en voor zichzelf stelde hij vast, dat een disharmonie tussen willen en kunnen het leven van een romanticus vergalde. Ondanks een sterke neiging tot zelfbespiegeling lukte het zo iemand niet een vaste levenskoers te volgen. Als priester en profeet in de samenleving functionerend, voelde een romanticus zich ver boven de normen en waarden van een gewone burger verheven.[204] Zou hij daaronder niet gebukt zijn gegaan, dan was hij volgens deze definitie (die op het lijf van Bilderdijk geschreven was) geen romanticus geweest. Vervolgens typeerde Daas de zangen van Ossian indirect als romantisch, zij het dat een nieuwe harmonie er de scherpe kantjes vanaf haalde: 'In hun vaagheid en monotonie plaatste Ossian als kader voor zijn helden de machtige rotsen aan zee, de kale heidevlaktes met hun distels, bemoste grafheuvels en ruïnes. Daarboven sombere, lage wolken en mist, waar de omfloerste zon of de maan dikwijls doorheen scheen. Meestal voegde zich het geluid van storm of donder bij het klateren van de bergstromen. In dit nieuwe landschap was het voor melancholieke figuren goed dwalen en dromen: omgeving en inwendig gevoel kwamen zo tot een harmonie, die van de nieuwe tijd was.'[205] Deze typering ervaart men als raak, omdat voor *Fingal, an ancient epic poem, in six books* (1761) en *Temora, an ancient epic poem, in eight books* (1763) het nieuwe en romantische aspect op de achtergrond functioneerde van primair 'classicistische' heldensagen, maar dan gebaseerd op de Keltische in plaats van Grieks-Romeinse beschaving. Een 'classicist' en een romanticus vonden beiden genoeg van hun ga-

ding in deze prozagedichten, wat de grote populariteit ervan in de achttiende en begin negentiende eeuw kan verklaren. Voltaire zag in de bard Ossian een Schotse Homerus, terwijl de gelijknamige held een bij uitstek romantische indruk maakt, wanneer hij alleen, of bij zijn schoondochter Malvina aan het haardvuur gezeten, klaagt over het verlies van zijn oude levenskracht, de vergankelijkheid van zijn roem, de ondergang van zoveel trotse medestrijders en het gebrek aan dapperheid van zijn hele stam.[206] Bilderdijk hervond in Ossian zichzelf en in Ossians stam de al te weerloze Bataven, die zich door Franse krijgsoversten lieten ringeloren als de Bergschotten door oorlogszuchtige Noormannen. Hij verlustigde zich in de magische wereld van geesten, die zich op hun beurt verlustigden in wat zij hoorden: 'In elke ossianse zang dwarrelen geesten in nevelen gehuld langs kampvuren om zich te verlustigen in de verhalende harpgezangen van de barden.'[207] Het daarbij optredende Droste-effect verhoogde voor de lezer de attractiewaarde van wat hem aan flitsend beeldmateriaal, zoals in een soap, werd voorgetoverd. Tijdens zijn hele ballingschap was Bilderdijk met het vertalen van Ossians zangen in de weer en dat is niet verwonderlijk. Ossian lijdt onder zo'n sterk vergankelijkheidsbesef, dat hij naar de dood verlangt die hem van zijn gedwongen verblijf op deze nietswaardige planeet zal ontslaan. Bilderdijk dacht er in hoofdlijnen niet anders over. De romantiek mag volgens Gerard Brom in Nederland hebben 'geklapwiekt zonder op te stijgen',-dan heeft deze Nijmeegse professor hoog boven zijn hoofd blijkbaar geen adelaar zien vliegen.[208] Hoe zeldzaam de verschijning van zo'n vogel in Nederland ook is, toch viel de hoge vlucht van de nationale verpersoonlijking daarvan niet moeilijk waar te nemen. Maar wie daarin Bilderdijk meende te herkennen, zou ook moeten beseffen, dat het romantische beeldmerk van de adelaar niet los kan worden gezien van een bij uitstek klassiek subgenre als de pindarische ode.[209] Nooit kwam de volbloed romanticus in Bilderdijk tot wasdom, zelfs niet ten koste van de Nederlandse leeuw, of de geest van de klassieke oudheid werd over hem vaardig.

In *Die Leiden des jungen Werthers* (1774) schrijft de titelheld aan zijn vriend Wilhelm: 'Ossian hat in meinem Herzen den Homer verdrängt. Welch ein Welt, in die der Herrliche mich führt.'[210] In het elf jaar later verschenen *Ferdinand en Constantia* zoekt de titelheld troost voor zijn liefdesverdriet bij Ossian. Schaamteloos imiteert hij het gedrag van Werther, als ook híj in de *Songs of Selma* leest. Het einde van

Ferdinand laat zich dan wel raden.[211] Bilderdijk hield wel van Ossian,-dat deed hij al in zijn jeugd-, maar niet van de sentimentele poespas eromheen. De ontroering van Lotte en Werther, die zich het lot van Schotse edellieden persoonlijk aantrokken: 'Zij voelden hun eigen nood in het lot der edelen, voelden het samen, en hun tranen vermengden zich,'[212] kon hem gestolen worden. Daarentegen stond de Schotse bard hoog in ere bij hem, hoger dan bij Onno Zwier van Haren, die de spot met Ossian dreef: 'Met welke voldoening troffen wij niet een bard aan, afkomstig uit de wouden van Schotland of IJsland, die is gekomen om poëzie te onderwijzen aan de Homerus van Griekenland of Klein-Azië!'[213] Deze Fries of Hollandse Hyperboreeër liet zich op zijn landgoed in Wolvega niet door Schotse nevels misleiden en sprak al in 1778, net als Samuel Johnson twee jaar daarvóór gedaan had, van Macphersons 'mystificatie'. In een even bizarre als knappe vergelijking gaf Bilderdijk te kennen, dat hij Homerus en Ossian op hun eigen waarde wilde beoordelen en hen, hoewel onvergelijkelijk, respectievelijk als een overbeschaafde farao en een goddelijke kolenbrander beschouwde: 'Dit is de Egyptische waterkruik met zijn wassen buik tegen de brandende kolen stellen om over de macht der twee goden te oordelen.'[214] Pas in Hamburg werd Ossian meer dan een primitieve metgezel met melancholieke karaktertrekken voor hem en wel de geliefdste vriend zijner eenzaamheid. Van 1795 tot 1798 vertaalde hij *De krijg van Inisthona*, *Darthula*, *De gezangen van Zelma*, *Karrikthura* en *Berrathon.* Zes jaar later had hij 19 van de 22 *Songs* vertaald, waarvan hij het ontbrekende drietal onvolledig of 'corrupt' achtte.[215] In 1805 liet hij als enige *Fingal* in een afzonderlijke uitgave verschijnen, genoemd naar de centrale figuur, om wie het hele epos draait. Bilderdijk moet dus meer van de Schotse carbonarius hebben gehouden dan eerder uit zijn vergelijking kon worden opgemaakt, maar zijn tegenstanders zagen dat anders. Zij roemden zijn werklust noch inlevingsvermogen, maar vielen over zijn opmerking, dat hij de eerste vijf 'navolgingen' naar het oorspronkelijk werk van Ossian had 'bewerkt'. Hij had Macphersons vertaling in het Engels niet 'dom' willen 'aankleven', zoals hij achteraf in de voorrede voor het eerste deel van *Mengelpoëzy* (1799) bekende, maar de in het Gaelisch geschreven originelen zorgvuldig bestudeerd.[216] Hoe kon hij dat beweren, als de zangen van Ossian een mystificatie waren? Zelfs als balling in Duitsland kon Bilderdijk het 'baarblijkelijk'[217] niet nalaten zich geleerder voor te doen dan hij was. Zijn tegenstanders meenden

hem met andere woorden op de zoveelste leugen in zijn carrière te hebben betrapt.

Dat gevoegd bij de valse bescheidenheid waarmee hij erkende niet meer over zijn jeugdige eerzucht te beschikken, 'die het geluk van het leven op een hersenschim bouwt', zette kwaad bloed. Zelfgenoegzaamheid was hem al evenmin vreemd, want sprak hij niet over het 'strelende' vermaak dat zijn ledige uren hem verschafte, waarin hij zich met zijn landgenoten wenste te onderhouden, 'hun hart en verstand (is het mogelijk) te roeren, te voeden en bezig te houden en voor hun lof (op mijn jaren verlangt men die niet) hun toestemming en goedkeuring weg te dragen'?[218] Slechte lezers maakten daaruit op, dat hij naar de goedkeuring van een breed publiek hengelde ter rechtvaardiging van de lofprijzingen die hem voor zijn gedichten ten deel zouden vallen. Maar dat staat er helemaal niet, integendeel, *in plaats van* hun lof zocht hij slechts naar instemming van zijn lezers met wat hij in *Mengelpoëzy* had geschreven. Valse bescheidenheid noch zelfgenoegzaamheid sprak uit deze woorden, eerder het relativeringsvermogen van een gerijpt man. Met de 'zachte bedaardheid van een langzaam aantredende ouderdom' smaakte hij tegenwoordig de genoegens van het leven door die 'op hun ware en matige waarde' te schatten, 'zonder hitte' na te jagen en, als het moest, 'zonder spijt' te ontberen.[219] Dat is de grondtoon van zijn verzamelbundels poëzie, tijdens zijn ballingschap geschreven, of het nu om *Mengelpoëzy* of de vier delen van *Mengelingen* (1804) gaat. Roem interesseerde hem hoegenaamd niet, zo wist hij reeds als kind, want zij is nog minder waard dan de helft van een schop zand die men over een doodskist pleegt uit te strooien. Was hij soms te bezorgd om zijn reputatie, dan hield hij zich voor:

> Neen, zeker, roem was nooit de moeite waard van 't leven,
> En ook van 't sterven niet, al schikt men 't nog zo op.
> Ik ken 't allooi dier munt, zo ruimschoots uitgegeven.
> Ze is 't halve zand niet waard van énen kerkhofschop.[220]

Tot degenen die tijdens zijn leven of daarna zijn reputatie als geleerde niet weinig hebben aangetast, behoorde Jan te Winkel. Het ging hem er niet om het onwetenschappelijke karakter van de door Bilderdijk bijvoorbeeld beoefende taalkunde aan te tonen, maar 's mans leugenachtige aard (die zich vervolgens met symptomen van neuras-

thenie in verband liet brengen en verontschuldigen). Wat hij hem kwalijk nam, was diens 'schijnvertoon van geleerdheid'. Bilderdijk had leugens verkondigd, toen hij beweerde voor zijn vertaling van Macphersons Engelse uitgave van Ossians zangen uit de derde-eeuwse bron geput te hebben: 'Hij kon dat te minder, omdat hij verklaarde, 'Macphersons Engelse uitgave niet dom te hebben willen aankleven', d.i. ook zijn eigen verbeelding te hebben gevolgd, want dat zijn 'navolgingen het voorrecht hadden naar het oorspronkelijke-zelf bewerkt te zijn', zoals hij zei, was onwaar, omdat hij Ossian in het Gaelisch toen nog niet heeft kunnen kennen.'[221] Ongetwijfeld doelde Te Winkel op de in en na 1805 verschenen publicaties van The Highland Society of Edinburgh, waarin *The Poems of Ossian* in liefst drie talen, waaronder het Gaëlisch, waren afgedrukt. Er bestond echter wel degelijk een, zij het uiterst beperkte, versie van twee zangen van Ossian in het Gaëlisch uit 1763 en 1790. De zevende zang van *Temora* is daar een voorbeeld van, dat Bilderdijk met zekerheid onder ogen heeft gehad.[222] Nu behoort deze zang tot het drietal zangen, waarvan hij geen vertaling of bewerking heeft willen maken, zodat de vraag rijst, of Te Winkel niet alsnog het gelijk aan zijn kant had. Zie echter, hoe voorzichtig of vaag, zo men wil, Bilderdijk zich over het gebruik van zijn derde-eeuwse bron uitdrukte: zijn navolgingen zijn 'naar het oorspronkelijke-zelf' bewerkt, dat wil zeggen hij liet zich voor zijn vertaling inspireren door een in het Gaëlisch geschreven tekst (of fragmenten daarvan). Hij heeft dus te veel noch te weinig gezegd over zijn spaarzaam gebruik van die bron en met zijn gebruikelijk aplomb in de Engelse tekst 'verbeterd', wat de toets van zijn kritiek niet kon doorstaan: 'Ik geloof hier de zin van de dichter juist uitgedrukt te hebben, ofschoon iets korter. Macpherson, die ik bij deze niet zeer klare plaats raadpleegde, schijnt mij toe haar niet getroffen te hebben.'[223] Schoolmeesterachtig mag men zoiets vinden, maar zijn gedrag was niet leugenachtig. Aan zijn lieve zusje schreef hij in 1798 over de 'Ossian': 'Wat mij betreft, ik heb, in Engeland zijnde, van die tekst alleen maar een zeer gebrekkig gebruik kunnen maken wegens de korte tijd die ik eraan besteden kon en wegens het grote geheim dat men er toen van maakte.'[224] Hij deed zich ook tegenover háár niet geleerder voor dan hij was, wees slechts op de moeilijkheden die hij op zoek naar de bron van Ossians zangen was tegengekomen. In de Republiek der Verenigde Nederlanden was het alleen één der oprichters van de *Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, Frans van Lelyveld, ge-

lukt om met Macpherson schriftelijk in contact te treden. Maar dat was dan ook alles, want de Engelse vertaler beloofde alle medewerking om een vergelijking van de originele tekst met diverse vertalingen mogelijk te maken zonder dat uit zijn daden te laten blijken.[225]

Ver vóór Bilderdijk ertoe kwam een vertaling van de 'Ossian' te vervaardigen, had Van Lelyveld reeds een proeve van een vertaling gemaakt. Minder ambitieus dan de grote dichter had hij zich beperkt tot het begin van de *Songs of Selma*: 'Star of descending night! Fair is thy light in the West! Thou liftest thy unshorn head from thy cloud: thy steps are stately on thy hill...' Hij vertaalde die iets uitgebreidere aanhef aldus: 'Star der vallende nacht! Schoon is uw licht in het westen! Gij heft uw ongeschoren hoofd uit uw wolk: uw stappen zijn statelijk op uw heuvel. Wat hebt gij te zien in de vlakte? De stormwinden liggen vlak. Het geruis van de stroom komt van verre. Brullende baren klimmen op tegen de gindse rots. De avondvliegen drijven op haar zwakke wieken, en het gebrom van haar vlucht is over het veld. Wat hebt gij te zien, schoon licht? Maar gij lonkt en vertrekt. De golven komen met vreugde rondom u, en baden uw lieflijk haar. Vaarwel, gij zwijgende straal! Laat het licht van Ossians ziel oprijzen. En het rijst in zijn sterkte! Ik zie mijn vertrokken vrienden. Hun vergadering is op Lora, als in de dagen die verleden zijn.'[226] Bilderdijk vertaalde de aanhef van hetzelfde prozagedicht in de volgende alexandrijnen, afgewisseld met viervoetige jamben:

> O Star des vallenden nachts! Omhuld met goud en stralen
> Heft gij 't omschitterd hoofd vanuit zijn sluier op!
> Met statelijken tred bestijgt gij 's heuvels top!
> Maar wat beschouwt gij in de dalen?
> De stormwind zeeg in diepe rust,
> Het bruisend zeegegolf beklimt de waterkust.
> De momm'lende avondzwerm, met d'avond neergestreken,
> Gonst op zijn dunnen vlerkjes rond
> En zoekt den stillen boord der beken,
> Wier murm'ling zich van ver aan 't luis'trend oor verkondt.[227]

Hetzelfde ouderwetse woordgebruik van 'star' en 'statelijk', dezelfde menselijke aanspreekvorm voor een ster als Venus (met een menselijke naam, dat wel) en een neologisme als 'zeegegolf', al te nadrukkelijk geconstrueerd ter wille van het metrum, maken een sterk retori-

sche indruk. De bromvliegen van Frans van Lelyveld zijn bij Bilderdijk minder zware insecten geworden, die zich gonzend langs een beekje ophouden. Het geluid van stromend water is daardoor in Bilderdijks vertaling wellicht beter hoorbaar, maar al met al spreekt ook zijn vertaling minder tot de verbeelding van moderne lezers. Hij wilde de geest van Ossian graag vangen in een 'Nederduitse dichtstijl', die zich van de Duitse vertaling in hexameters zou moeten onderscheiden.[228] Voor de beschrijving van fladderend ongedierte past de hexameter uitstekend bij een hommel en de jambe bij een vlieg, zou hij gedacht kunnen hebben, want zo liet hij zich over het voordeel van de jambe ten opzichte van de dactylus uit: 'De maat ondertussen bij de noordelijke volkeren is kort. Kort, zeg ik, en daardoor snel en verhaast. Maar hoe zal nu de hexameter, de allerlangste en slependste versificatie, die men zich kan voorstellen,-hoe zal zijn cadans, hoe zijn zwier en beloop, met de zinsverdelingen die hij toelaat, enigszins, van nabij of van verre, aan de trant van een Ossian beantwoorden? Moet niet noodwendig en onvermijdelijk de sleping van het Duitse vers, in de plaats van de snelheid van het oorspronkelijke vers treden? De trippeling van het één de statigheid van het ander verdringen? En de als bij kleine en afgepaste gulpen uitvlietende vloeiing die zich bij de noordelijke bard kentekent, met een voortrammelende rolling van een Hoogduitsachtige klankstemming verwisseld worden?'[229] Met deze woorden keerde hij zich voornamelijk tegen een Nederlandse vertaling in hexameters van Pieter van den Kasteele, die in 1793 was verschenen: het betrof een vertaling uit het Duits. Inderdaad is de jambe minder log dan de dactylus, daarin had hij gelijk, maar de voordelen van een grotere wendbaarheid vervallen, wanneer een vertaler van de relatief lange alexandrijn gebruikmaakt. Ziehier, wat dat in de praktijk voor gevolgen heeft: 'The souls of the heroes were sad' van James Macpherson werd door Bilderdijk vertaald met 'Der heldenschaar gevoelt zich 't ingewand door zachte rouw bewogen', 'They bathe thy lovely hair' met 'Zij wassen u het zweet van 't glinstrend aangezicht', en 'The rushing strength of Athos' met 'Athos, toegeschoten waar stromen heldenzweets langs borst en voorhoofd vloten'.[230] In zijn proefschrift constateerde J. Wesseling terecht, dat de alexandrijn een te zwaar middel was om de weemoed (niet de zwaarmoedigheid) van Ossian uit te drukken.[231] Daaraan kan de retorische indruk van Bilderdijks vertaling worden toegeschreven en aan rijmdwang: 'De vertaling van Van den Kasteele mag in haar soort

voortreffelijk heten. Vergelijking met andere, metrische en rijmende overzettingen (bijvoorbeeld die van Bilderdijk) leert ons, dat het vooral de rijmdwang is, die ver van het oorspronkelijke af voert. Dat heeft deze vertaler in elk geval weten te vermijden.'[232] Dit oordeel van Quirinus Daas houdt geen compliment voor Bilderdijk in, maar is des te opmerkelijker, omdat het van iemand met een groot retorisch inlevingsvermogen afkomstig is. Waarom overdreef Bilderdijk in zijn vertaling van de *Songs*? Waarom maakte hij meer lawaai dan nodig is? Waarom vertaalde hij 'as a hundred hammers' met 'als *duizend* mokers saam', 'ofschoon rijm, metrum en betekenis geen schade zouden lijden door het woord *honderd*'?[233] Specialisten als Daas en Prinsen huldigen het aloude principe van Tacitus 'sine ira et studio', dat wil zeggen zij behouden een natuurlijke distantie ten opzichte van het onderwerp waarin zij zich ingeleefd hebben. Prinsen, met zijn wezenlijke interesse voor de 'Ossian', gaf als zijn eindoordeel daarover: 'Op den duur komt in Macphersons werk een vermoeiende gecompliceerdheid naar voren; het is eentonig en mist vooral lokale kleur. Het landschap is wel dat van het noorden, maar de helden en heel hun omgeving zijn van geen tijd. Men zag in Ossian direct een Noorse Homerus, maar het werk, dat Macpherson onder zijn naam uitbracht, staat tot de 'Ilias' als een sentimenteel vermoeiend melodrama tot de tragedies van Sophokles.'[234]

Nietsvermoedend werkte Bilderdijk in het najaar van 1795 te Hamburg aan *De krijg van Inisthona*, als brooddichter strevend naar een perfecte vertaling, waarvan een later retorisch geachte dichter als Beets 'die declamerende toon, die overtolligheid van woorden, in één woord, dat hoog opgeschroefde en sterk gezwollene, dat een zuiverder gevoel voor het verhevene zo dikwijls in deze gedichten ergert' onverdraaglijk vond.[235] Als prozaïst onovertroffen, maar als dichter slechts een kleinzoon van Bilderdijk op zijn retour, treft ook zijn oordeel als hard en genadeloos, maar niet onjuist. Hoe kon de tijdgeest hem zo stevig in zijn greep houden, dat hij conform *Matteüs 7:3-5* wel de splinter in het oog van zijn broeder zag, maar niet de balk in zijn eigen oog? Om de familieverhoudingen niet nodeloos ingewikkeld te maken keert men terug naar de Hamburgse huiskamer van Bilderdijk, die zich in het Gaëlisch verdiepte en zodoende aan het rijtje Arabisch, Perzisch, Hebreeuws, Chaldeeuws en Aramees een nieuwe taal toevoegde. Dat hij later ook met autoriteit over het

Nicolaas Beets als dichter slechts een kleinzoon van Bilderdijk op zijn retour

Muransdrulla, een Bargoens dialect, kon schrijven, dat in landen om de Golf van Mexico werd gesproken, stemt zijn chroniqueur nederiger dan ooit, al liet Joris van Eijnatten doorschemeren, dat Bilderdijk te snel een oordeel 'over de meest buitenissige talen' paraat had.[236] Zich in de grote dichter inlevend, borduurde hij op diens kennis van het Muransdrulla voort, door er waarachtig nóg een andere taal bij te halen: 'Het is zeer wel mogelijk, dat het Muransdrulla,'-met Indiaanse kenmerken verwant aan het Hebreeuws-, 'eerst als geheimtaal werd uitgevonden in Engeland ten tijde van Cromwell, zoals de *Teutsche Merkur* beweert. In elk geval heeft het zich ontwikkeld onder invloed van de vrijmetselarij. En dat een zuiver Indiaanse taal als het Galibi verwant is aan het Hebreeuws, wordt bewezen door de vorming van het meervoud 'in *m*', evenals eertijds in het oude Latijn en in de oude noordelijke talen.'[237] Veel van Bilderdijks talenkennis, zo beseft men na lezing van het voorafgaande, heeft met de constructie van zijn toren van Babylon te maken, waaraan hij zijn hele leven zou blijven doorwerken, ongeacht de plaats waar hij zich bevond. Zoals er tussen lichaam en geest een ongehoorde hoeveelheid correspondenties bestonden, gold hetzelfde voor de moderne talen onderling en oude en nieuwe talen. Speurend naar de oorspronkelijke wortel van hun verwante woorden, zou hij ooit de oertaal kunnen reconstrueren, waaruit de 'Godspraak' zich bij wijze van ultieme correspondentie liet af-

leiden. De vooraanstaande positie van het Nederlands bracht hem ertoe die taal meer verwant aan het Perzisch dan aan het Latijn te achten. Zo'n veronderstelde correspondentie en een op overeenkomst berustend verband tussen taal en denken (waarover het laatste woord nog niet geschreven is), moesten de Nederlanders ervoor behoeden hun verstand 'in de valse beugels van de domme Latijnse grammatica' te laten misvormen.[238] Veronderstellend dat het denken zich in de betekenis van een woord manifesteerde, nam hij ook de overeenkomst tussen het spraakorgaan en de betekenis van woorden aan, want welk ander universeel verband kon de gelijkluidende wortel van een woord in diverse talen verklaren? Is 'tongval' trouwens niet een ander woord voor 'taal' en wordt daarmee niet de directe samenhang tussen het spraakorgaan en een zinnige vorm van communicatie aangeduid? Charles de Brosses mocht deze gedachte te vernuftig vinden, niettemin was Bilderdijk van de juistheid ervan overtuigd. Het ontstaan van persoonlijke voornaamwoorden verklaarde hij zo: 'De adem teruggaande van de keel drukt de spreker uit, en is *ich* of *ik*. De adem van de keel uitgaande en recht uitgedreven is *gij* en drukt degene uit tegen wie men spreekt. De adem meer vluchtig en zonder bestemming uitgedreven, maakt *hij* en duidt een derde persoon aan.'[239] Een woord als 'lengte' was een afspiegeling (om het eens leibniziaans te formuleren) van het geluid dat een verlengde tong voortbracht, een woord als 'breedte' zou zonder verbreding van de mond niet uitgesproken kunnen worden en een woord als 'diepte' kon alleen door een verdieping van de keelholte worden gevormd.[240] Andere correspondenties, die met de aard van de door een woord uitgedrukte handeling te maken hadden, konden eveneens van invloed op de vorming van een woord zijn. Wat dat betreft was er een eindeloze uitwisseling van woordvorming via het spraakorgaan en de betekenis mogelijk: tellen is met de vinger aanstippen, zo meende Bilderdijk, dat geeft dus druk op het aangestipte voorwerp. Stoot men met de tong tegen de huig, dan zegt men een *t*, drukt men ermee, dan zegt men een *n*. A priori moet het eerste telwoord (één) op een *n* eindigen. Behoeft dat telwoord een klinker vooraf, dan moet die klinker de *i* of *ie* zijn, omdat wat men hoort iets iels en bekrompens aangeeft. Het eerste telwoord luidt dus *ien*, 'dat bij een beschavende en verzachtende uitspraak tot *ein*, *een* wordt'.[241] Met zulke stringente en aanvechtbare opvattingen over taalkunde, waarin een aan geloofsovertuigingen verwante hang naar zekerheid

elke twijfel overstemde, kon het niet anders of hij kreeg alsnog de grootste ruzie met Lambert ten Kate, die een allesbehalve 'goropiserende' taalkundige was geweest. In zijn Hamburgse periode ontwikkelde Bilderdijk een forse aversie tegen 'de oordeelloze en halfziende Ten Kate', omdat deze meer in overeenstemming met de taalkundige opvattingen van de oriëntalist Sir William Jones het Nederlands verwant aan het Indo-Germaans achtte, terwijl dat natuurlijk aan oosterse talen had moeten zijn.[242] Misschien werd Ten Kate wel zo'n gemakkelijk doelwit voor Bilderdijks toorn, omdat hij ver voor diens geboorte gestorven was en, behalve in zijn boeken, geen weerwoord meer kon geven. Hoe dat ook zij, Ten Kate zat al in de vroege achttiende eeuw op het spoor van een Jacob Grimm, wat met de wetenschap van nu tot tweeërlei conclusies leidt: hij was als taalkundige zijn tijd een eeuw vooruit en zijn stuurse opponent liep schrikbarend achter.

Als een stukje van een grote legpuzzel stuurde Bilderdijk op 7 november 1795 zijn *Urzijn en Valentijn* naar zijn lieve zusje. Zelf noemde hij het aan Thomas Percy's *Reliques of ancient English poetry* (1765) ontleende gedicht in drie zangen een romance, maar het was eigenlijk een ballade.[243] Het verhaalt immers over de twee vruchten van één liefde, die zelf grotendeels onbesproken blijft. Koning Pepijn ziet in zijn aangenomen zoon Valentijn de edele trekken van zijn eigen geslacht terug. Hij stuurt hem als een ridder van de Ronde Tafel de wijde wereld in om de strijd met een harig monster aan te binden, een beer van een vent, die zijn tweelingbroer Urzijn blijkt te zijn. Pepijns intuïtie heeft hem niet bedrogen, want beide broers zijn de zonen van zijn zus Belizante, die met de keizer van Griekenland ofwel Byzantium is getrouwd. Bedenkelijk sentimenteel vindt de hereniging van moeder en kinderen plaats:

> Nu drukt zij beî heur wakk're zoons
> Aan 't warme moederhart
> En in een milden tranenvloed
> Vergeet zij al heur smart.

Onwaarschijnlijk snel wordt naar het happy end toegewerkt ten koste van de koning van Frankrijk en de keizer van Griekenland:

> Hun zetel werd na beider dood

Bestegen door Urzijn
En Valentijn bleef Frankrijks roem
En heerste na Pepijn.[244]

Wat deze ballade met alle nadelen die aan dit subgenre verbonden zijn, toch interessant maakt, is de genealogische intentie van zijn maker, die Ursinus als zijn stamvader beschouwde en Valentijn als de stamvader van zijn vrouw. Echte bewijzen voor zijn oosterse afstamming had hij niet, al schenen die in zijn romance *Elius* impliciet gegeven te zijn. Was 'Elius' niet een verbastering van 'Hellas'? Nu ging hij nog een stapje verder door de afkomst van zijn vrouw eveneens een oosters trekje te geven. Ook zij diende haar plaats in het grote geheel in te nemen als nazaat van een noordelijke beschaving, die via het oosten op de jongste dag zou herrijzen. Aan zijn lieve zusje, wier verre voorvader Valentijn eveneens was, schreef hij over zijn genealogische pretenties: 'À propos, u zult wel opmerken, dat ondanks de nauwe betrekking en vereniging of liever inéénsmelting van de familie van Urzijn met Elius er een afgrijselijke anachronismus in dat werkje heerst.'[245] De oorzaak hiervan moest men zoeken in de neiging van dichters en schrijvers uit de middeleeuwen om 'den glorieusten bij den kop te vatten', dat wil zeggen aan koning Pepijn of keizer Karel de Grote de daden van minder bekende vorsten toe te schrijven. Welnu, zo was het er in hun eigen familiegeschiedenis ook aan toegegaan, 'maar dit neemt de waarheid der feiten op zichzelf, door echte blijken en getrouwe geslachtsoverleveringen gesteund, geenszins weg en is dikwijls zeer licht te ontwarren, tenminste als men, door een goede genealogische kennis voorgelicht, de vereiste moeite wil nemen.'[246] Hij had zich die kennis met succes eigengemaakt, zo gaf hij zijn lieve zusje zonder precisering van enige historische bron te kennen. Eigenlijk kwam zijn redenering op niet veel meer dan 'God zegene de greep' neer, wat in zijn oren minder lukraak moet hebben geklonken dan in die van lieve zusjes of moderne lezers.

Ter afsluiting van het werk aan Valentijn en zijn langharige tweelingbroer, van wie hij 'de eer had mede af te stammen' en zijn huidige ruigte als een treffende familie-eigenschap te erven, schreef hij nog een *Toewijding van mijne Urzijn en Valentijn* aan zijn vrouw.[247] Hij moet die kort voor zijn tweede vertrek naar Engeland hebben geschreven in een periode dat hij niet rechtstreeks met zijn vrouw correspondeerde. De Elters maakten in voorkomende gevallen een af-

schrift van zijn gedichten, stuurden de eigenhandig door hem geschreven gedichten op zijn verzoek naar Catharina en behielden hun eigen kopie. Zo zal het ook met de 'Toewijding' zijn gegaan, een gedicht dat inhoudelijk interessanter is dan de ballade zelf. Het begin treft overigens om een formele reden, die met herhaling en de effectiviteit van het metrum te maken heeft. De repetitio is één van de vaakst voorkomende stijl*figuren* in het werk van Bilderdijk, waarvoor zijn critici geen goed woord overhebben. Waar een enkelvoudige ontkenning kan volstaan, roept hij uit: 'Neen, o neen!' Waar de lezers wordt gevraagd hun emotie te tonen, moedigt hij die aan: 'Schreit, o schreit!'[248] De vader van Herman Gorter placht in zulke gevallen van stijl*fouten* te spreken en helemaal ongelijk had hij daarin niet. Soms had Bilderdijk op twee plaatsen in één versregel de stijlfiguur van de herhaling nodig om aan het door hem gewenste aantal versvoeten te komen. Wilde hij eigenlijk zeggen: 'En Hijzelf was uw geroep nabij', dan maakte hij er het volgende van om aan de voor een alexandrijn vereiste zes jambes te komen: 'En Hij, Hijzelf, was u, was uw geroep nabij.'[249] Zulke ingrepen verraden de versificator in plaats van de dichter. In het begin van de 'Toewijding' komt ook een repetitio voor, maar anders dan de vorige voorbeelden van een nodeloze herhaling kan men deze efficiënt noemen: 'Thans, thans eis ik, lieve gade, dubbele aandacht voor mijn lied.'[250] Zoals de ene broer een 'herhaling' van de andere is, functioneert de repetitio in deze versregel als een natuurlijk gegeven. Het vervolg treft om een meer inhoudelijke reden, want onverbloemd (hoewel in letterlijk bloemrijke taal) plaatst hij Elius aan het hoofd van zijn geslacht, met 'vergulde scepters' en de 'roos te saam verbonden', terwijl hij Valentijn aan het hoofd van Catharina's voorvaderen plaatst 'naast de Franse leliebloem'.[251] Zijn niet geringe genealogische pretenties wenste hij met andere woorden onverkort te handhaven. In een historisch exposé van eeuwen, waartoe hun gemeenschappelijke familiegeschiedenis hem uitnodigde, zinspeelde hij op de Franse Revolutie:

> Snoodaards mogen zich vermeten
> Vorsten op den nek te treên,
> Koningen naar 't straftuig slepen,
> Heel het aardrijk kluisters smeên,
> Godsdienst, zeden stout verpesten
> En in blinde razernij

Moorden, bannen, plonderen, blaken,
Wie verlichter denkt dan zij![252]

Men zou het misschien niet verwachten, maar zo'n strijdbare tirade is tamelijk uitzonderlijk in het oeuvre van Bilderdijk. Met de concrete terechtstelling van Lodewijk XVI heeft hij zich in geen enkel afzonderlijk gedicht beziggehouden in tegenstelling met de oorzaak en gevolgen van de Franse Revolutie. Hier deed hij dat dus wel, sterker nog, hij beschouwde zijn politieke tegenstanders als minder verlicht dan hijzelf! Indien aanval ooit de beste verdediging is, dan geldt dat voor zijn krasse redenering, dat de 'ware' filosofen van de Verlichting minder verlicht zijn dan hijzelf en dat men zich daarom niet tegen de ideeën van de Verlichting hoeft te keren, maar de verkondigers ervan tot duisterlingen moet verklaren. Hij pleitte dus indirect voor een herdefinitie van 'Verlichting' zonder zijn tegenstanders serieus te nemen door hun ideeën te bestrijden. In de intellectuele milieus van 1795 was zo'n uitgangspositie even gewaagd als superieur. Bilderdijk durfde zich zo op te stellen, omdat hij ervan overtuigd was, dat de jongste dag spoedig zou aanbreken en voor hem en zijn vrouw, als 'kroost van helden' wier 'adeloud en vlek'loos bloed' hen tot bij uitstek deugdzame christenen stempelde, 'de ramp haast geleden' was.[253] Genealogische pretenties, desnoods 'in 1000 hersenschimmen van de fabelzucht verward',[254] politieke denkbeelden en eschatologische verwachtingen vormden een samenhangend geheel met zijn taalkundige concepties en literaire werkzaamheden. Als mens was Bilderdijk completer dan ooit, voordat hij ten tweede male naar Engeland zou vertrekken.

Des te meer ging hij gebukt onder de scheiding van zijn vrouw. Wilde ze niet bij hem komen, dan zou toch onvermijdelijk de gezinshereniging na hun dood plaatsvinden. Mocht de jongste dag langer uitblijven dan hij thans verwachtte, dan hoopte hij zijn 'lieve lot- en leedgenoot' in de hemel terug te zien. Hij zei het niet met zoveel woorden, maar hij bedoelde het wel, dat ze aan zijn eed van trouw een voorbeeld kon nemen. Of die 'eens gezworen eed' het huwelijk of de uitoefening van zijn beroep betrof,-er sprak trouw aan God uit en was het niet haar plicht om 'getrouw op God te staren met een onafgekeerd gezicht'?[255] Impliciet gaf hij haar te verstaan, dat ze zich van God zou afwenden, indien ze haar scheidingsplannen ten koste van hem en de lieve panden van haar eigen schoot zou doorzetten.

Principieel was en bleef hij daar een tegenstander van, maar had hij vroeger bij dat woord aan een natuurlijke reactie zonder enig voorbehoud moeten denken, nu was hij minder zeker van zijn zaken. 'Principes' konden wel naar de Vorst der vorsten verwijzen en toch, onder erkenning van hun onverdachte waarde, waardeloos bevonden worden. School daarin niet de tragiek van iedere zondaar? In romances, die 'woordenpraal noch opgeblazen zwelling' toelieten, oefende de 'eerlijke' beschrijving van een liefdesgeschiedenis een onweerstaanbare aantrekkingskracht op hem uit, alsof hij tien jaar geleden 'érotiques' voor *Bloemtjens* aan het verzamelen was, terwijl de melodramatische en ronduit sentimentele pathetiek van de Kelten hem aan zijn eigen onstuimige liefde voor Catharina herinnerde. In zijn biografie maakte Kollewijn een subtiel onderscheid tussen de onschuld van romances en de meer problematische kanten van de liefde, zoals die in de zangen van Ossian tot uitdrukking werden gebracht: 'Die oude Kelten met hun plotseling opwellende hevige hartstochten dikwijls tot tranen toe bewogen, maar nochtans fier en grimmig, prat op hun afkomst, sterk en moedig, trokken hem evenzeer aan als de zwartharige schonen met blanke boezem, trouw en dapper, maar somber in hun smart over een gedode vader of afwezige geliefde.'[256] Aldus gefixeerd op liefdesgeschiedenissen en geobsedeerd door zijn politieke tegenstanders: 'Geheel de wereld is overstroomd met jakobijnen, zij zijn alom en onbekend ingedrongen, zien en weten alles, hebben in alles de hand, en breiden zich wijd en zijd aan alle kanten uit,'[257] vertrok hij op 2 december naar Engeland.

Na een reis van tien dagen en nachten (die hij er uitdrukkelijk bij vermeld), arriveerde hij volgens een brief aan zijn vrouw van 22 december 1795 weer in Londen. Hij vestigde zich op Sloanstreet 39 in de buurt van de Knightsbridge, wat hem (geneigd als hij was de 'ridder' etymologisch in een 'knecht' te veranderen) met zijn gevoel voor stand wel niet aangenaam geweest zal zijn.[258] Om in zijn onderhoud te voorzien pakte hij alles aan, wat binnen zijn mogelijkheden lag. Weldra had hij weer patiënten en gaf hij les in bouw- en tekenkunde, terwijl hij procedeerde ten behoeve van graaf Pfaff von Pfaffenhofen en zich in opdracht van prins Willem V bezighield met de overgave van de Bataafse kolonie Demerary aan Engeland.[259] Om het bezit van deze kolonie zouden Nederland en Engeland blijven strijden, totdat zij in 1831 met Essequebo en Berbice tot Brits-Guyana zou worden samengevoegd. In zekere zin kwam er toen pas een einde aan de

Vierde Engelse Oorlog, ten tijde waarvan de stadhouder reeds werd verdacht van sympathieën voor het Verenigd Koninkrijk. Had hij Sint-Eustatius en Negapatnam niet aan de vijand verkwanseld? Bilderdijk trachtte in dit politieke wespennest vriend en vijand te sparen, waarin hij zo goed slaagde, dat hem een betrekking in Demerary in het vooruitzicht werd gesteld. Wilden Londenaren intussen van hem leren, hoe zij brieven in het Italiaans moesten schrijven, dan meldde hij zich graag als huisleraar bij hen aan. In nauwe samenwerking met de prins, maar financieel vooral gesteund door de prinses, schreef hij in december zijn *Consideratiën in Vago*, over de politieke situatie van destijds. De bedoeling daarvan was de Bataven een regering te bezorgen, met de prins aan het hoofd, onder soevereiniteit van de Engelse koning. Alsof het Leicesterse Tijdvak herleefde en de macht van Frankrijk zich niet deed gevoelen, spande hij zich voor een verloren zaak in, schreef in diverse talen juridisch onderbouwde memories ten behoeve van het Engelse parlement en verdreef zijn eigen twijfels over een goede afloop van de zaak door een plan voor een Hollandse kolonie in Pruisen te ontwerpen.[260] Had Frederik de Grote Potsdam niet met een Hollands Kwartier verrijkt? Met zulke bezigheden en dankzij de financiële steun van prinses Wilhelmina 'd'une manière généreuse' kon hij zich goed in Londen handhaven.[261] Men beschouwde hem daar 'als een wandelende encyclopedie, waarvan de kwaliteiten echter veelvuldiger werden bewonderd dan naar behoren gehonoreerd'.[262] Bilderdijk vond het wel prettig voor 'a marvellous man' door te gaan, maar bij gebrek aan een geschikte vestigingsplaats dacht hij ook: 'Een etablissement voor 'this marvellous man' te vinden, zou nog vrij meer 'marvellous' zijn.'[263] In het algemeen vond hij het moeilijk, ja, zelfs vernederend 'voor dit stugge, zich nog altijd verheffende hart' financiële steun van bekenden of familieleden, zoals de Elters, te moeten aannemen. Speelde zijn oude zonde, de hoogmoed, hem hierin parten, dan troostte hij zich met de gedachte: 'Ach, ik kon wel lager vallen dan van liefdegiften te leven!'[264] Of hij draaide de zaak om, zoals toen hij aan zijn lieve broer schreef: 'Ik zou tegen God, tegen u zondigen, indien ik uw steun op dit ogenblik afwees!'[265] Financieel ging het hem tegen het einde van het jaar niet slecht, maar over de Engelsen oordeelde hij minder positief dan toen hij voor het eerst de oversteek naar Londen had gemaakt.

Zijn oordeel over hen zou steeds wisselend blijven, naargelang de politieke situatie zijn stemming en invalshoek bepaalde. Volgens Juli-

en Sorel was de verstandigste Engelsman slechts één uur per dag stapelgek.[266] Excentriek mocht deze ook volgens Bilderdijk zijn, maar daaraan stoorde hij zich in het geheel niet. Er was veel goeds in dat land te ontdekken,-dit kan men als zijn opvatting tot het verschijnen van *Wapenkreet* (1809) beschouwen-, wat hij in *Holland en Engeland* (1805) zo verwoordde:

> In Eng'land leeft men wel, wordt wel en sterk gevoed,
> Geniet een zuiv're lucht en ware overvloed.[267]

Het dagelijkse leven was er niet slecht, maar men moest er geen Franse manieren op na houden, of zich als vreemdeling de gelijke van een Engelsman wanen. De Engelsen met Fransen vergelijkend, prees hij de eersten: 'Verre van bruusk, brutaal te zijn, zijn zij gedienstig, vriendelijk en hartelijk voor een vreemdeling, mits deze de Franse *insolence* (die bij hen civiliteit en politesse heet) niet overdrijft.'[268] Ambachtelijk stond hun werk op een hoog niveau, doordat zij de kunst van buitenlandse vaklieden hadden afgekeken: 'In alles wat handwerk is, munten zij uit, niet van nature, maar door vreemdelingen in te schakelen, die zij op hun juiste waarde weten te schatten en vervolgens onderdak verlenen. Dat laatste is een vak apart, waar zij hart voor hebben en kundig in zijn.'[269] Maar wetenschappelijk en artistiek stelden zij niets voor. Hun schilderkunst was allerbedroevendst,-hoe hij over het 'kladwerk' van Sir Joshua Reynolds dacht, is reeds aan de orde gesteld-,[270] en werd alleen door het handwerk van graveerders enigszins gered. De beste beeldhouwwerken in hun kerken waren van Hollandse meesters en de beste schilderijen in hun kabinetten, die zij overigens prezen om de verkeerde reden, stamden uit 'onze' Gouden Eeuw. Hun architectuur was 'slechter dan bij ons', hun muziek 'allerslechtst', tenzij Duitse en Italiaanse componisten zich aan het Engelse hof hadden gevestigd, maar die klaagden '(met groot recht) bij aanhoudendheid over het totaal gebrek aan smaak en over de valse smaak die er niet valt te overwinnen'.[271] Geleerdheid en wetenschappen waren er zeer 'raar', in de zin van zeldzaam, kortom 'de natie is dom, vol bijgeloof, wangeloof en vooroordelen, die niet uitroeibaar zijn'.[272] Dit algemene oordeel over de smaak der Engelsen hield een grove belediging van zijn gevoel voor schoonheid in, want dat werd dagelijks door hen beproefd. Daarop kwam hij speciaal nog een keer terug: 'De Engelse natie kent geen smaak, maar heeft onder

jarenlange dwang geleerd om zekere voorwerpen als schoon te beschouwen, zonder daar iets van te voelen. Vandaar haar factice smaak. Vandaar ook, dat een klad met de pen, waarin niets goeds is, voor een meesterlijk stuk zal doorgaan, als er slechts wat slingerlijnen door elkaar op zijn gesmeten, en dat een technisch goed uitgevoerde tekening als een prul terzijde zal worden gelegd.'[273] Men kon aan de tronie van een lord soms zien, hoe hij in tegenwoordigheid van anderen het een aanprees en het ander afkeurde, terwijl hij diep in zijn hart wel iets anders voelde, maar dat niet openlijk durfde te tonen uit vrees andermans achting te verliezen.[274]

Met de Engelse literatuur was het niet veel beter gesteld, zoals hij zijn lieve zusje in een brief van 26 februari 1796 liet weten: 'Maar de letteren? Men studeert niet meer. De fraaie kunsten en wetenschappen? Men kent ze niet meer en gaat ze in Italië bestuderen.' In de praktijk kwam dat vaak neer op 'afzweren' in plaats van 'bestuderen'.[275] Hoe zou hij ooit in zo'n land als Engeland carrière moeten maken? De Engelsen konden zijn naam niet eens correct schrijven: 'Becderdyk' maakten zij ervan, en zijn vorige beroep omschreven zij als 'Attorney General in Holland'. Hij moest hun nota bene de taalkundige herkomst van hun eigen woorden uitleggen om hen te doen begrijpen, wat zij hem zojuist hadden willen zeggen.[276] Als een hoogst onhebbelijke schoolmeester of verstrooide professor lukte het hem wel zijn kostje bij elkaar te scharrelen, maar hoe zat dat met al die Franse émigrés? Er zaten geleerde en bekwame mensen onder hen, maar omdat zij met duizenden asiel in Engeland zochten, viel er een negatief patroon te ontdekken in de manier waarop zij in de Engelse samenleving werden opgenomen. Verrassend modern signaleerde Bilderdijk een tweedeling in de samenleving, die minder ideëel dan getalsmatig het lot van asielzoekers scheen te bezegelen: 'De Engelsen hebben hen met enthousiasme ontvangen, totdat hun grote aantal dat onmogelijk maakte. Nu willen zij van geen vreemdelingen meer horen en houden vrouwen en mannen, van het eerste fatsoen en de hoogste geboorte in Frankrijk, zich op een vlierinkje in leven door een Engels hemd voor een Engelse schelling te naaien en zich onder die arbeid dood te hongeren, die hun nog geen kwart van het levensnoodzakelijke droge brood kan verschaffen.'[277] Voor hemzelf had deze gang van zaken grote gevolgen, want voor een kopje thee werden lessen in het Frans en Latijn gegeven, 'wel te verstaan met de *toast* (geroosterd brood met boter) die daar altijd bij gebruikt wordt

en de hemel weet, hoeveel honderden leermeesters er zijn, wier hele leven aan dat déjeuner, of namiddagonthaal hangt en die niets nuttigen, als zij eens een dag geen lesgeven.'[278] Een tekenles had hij eerder voor een halve guinea per uur gegeven, wat iets meer dan een halve pond was, maar kostte nu een schelling, dat wil zeggen het 21e deel van een guinea! Als dat zo doorging, had ook hij letterlijk geen leven meer in Londen. Dus zocht hij naar alternatieve inkomsten, waaronder lonende vertalingen van Engelse auteurs en dichters in het Nederlands hem welkom zouden zijn. Zijn helaas zoekgeraakte 'Krijg van Isthona' was daar een voorbeeld van geweest. Wat jammer dat zijn lieve zusje die niet met een overzicht van alle zangen van Ossian had ontvangen: 'Vooreerst om het overzicht, dat ik in klad verzonden heb, zoals het uit de pen vloeide, en waarvan ik dus geen afschrift en evenmin een eerste versie bezit, en ten andere, omdat ik het nogal wel in zijn soort vond en de kladden in mijn handen thans licht kunnen wegraken, hetzij toevallig op zee, aangezien ik herhaaldelijk de overtocht moet maken, hetzij ten gevolge van ziekte en sterven in een vreemd land, waar niemand er zorg voor heeft.'[279] Maar denkbaar was natuurlijk ook het omgekeerde, zodat het chauvinistische Engelse publiek eens kennis van de Nederlandse literatuur zou kunnen nemen. Hij wilde wel een werk van Cats vertalen, bijvoorbeeld diens *Sinne- en minnebeelden* (1627), waaruit het 23e embleem hem was opgevallen. Maar zou hij daarover uitweiden, dan kwamen zijn huwelijksperikelen om de hoek kijken en hij wist nu al niet goed, hoe zich daarover met zijn lieve zusje te verstaan.

Maria Petronella had hem die bundel van Cats zelf toegezonden, dus wilde hij haar minder in haar hoedanigheid van schoonzus dan van literair agent (hij mocht haar samen met haar man wel als zodanig beschouwen?) niet onthouden, wat hem in dat embleem had getroffen. Er vielen twee rivieren op te zien, de een stort van een rots omlaag en de ander stroomt uit de kruik van een riviergod. Niets bijzonders, zou men denken, ware het niet dat er verschillende exegeses van wat men ziet mogelijk zijn. Onder verwijzing naar de liefdesgeschiedenis van Alpheus en Arethusa, ontleend aan de *Metamorphoses* van Ovidius, kan men in het embleem een pleidooi voor eenheid in verscheidenheid zien.[280] De liefde zorgde voor eenheid tussen hen, beiden stroomden immers in de zee uit, maar zij waren niet op dezelfde plaats geboren en al evenmin elkaars gelijke geworden, toen

Bilderdijk was geschokt door dit embleem van Alpheus en Arethusa

zij zich met elkaar verenigden. Als een zoetwaterbron kwam de ondergronds ontsnapte Arethusa op Sicilië boven water, in de gedaante van een fontein, terwijl Alpheus in de monding van de Middellandse Zee verziltte. Toch bestond er een rechtstreeks contact tussen de grootste rivier op de Peloponnesus en de fontein in Syracuse, want met het water van de Alpheus schoongespoelde bloedoffers kleurden de naar Arethusa genoemde fontein bij tijd en wijlen rood. Bleek daaruit niet, dat Alpheus ondanks zijn verzilting een zoete kern in zichzelf behield? Gold hetzelfde niet voor Arethusa? Liefde vermag de grootste tegenstellingen te overbruggen, kan men daaruit aflezen, maar wat als de tegenstellingen te groot worden? Dan loopt diezelfde liefde ernstig gevaar. Bilderdijk las er in navolging van Cats dat laatste in, hij herkende zichzelf in de onstuimige Alpheus en zijn vrouw in Arethusa. Hadden zij elkaar genoeg te bieden, zo vroeg hij

zich af, vormden zij nog wel een hechte gemeenschap met elkaar? Waren zij een 'paar', over de etymologie van welk woord hij niet al te lang wilde voortmijmeren? Of ging ieder van hen zijn eigen gang? Marinus van Hattum merkte over Cats' commentaar op het polyinterpretabele embleem van beide waterstromen op: 'Cats laat op dit beeld een reeks teksten volgen: commentaren op de amoureuze, economische en religieuze aspecten van de huwelijkse staat. Het is niet goed, aldus de boodschap, wanneer een paar op deze terreinen geen volmaakte eenheid weet te bereiken.'[281] Dit embleem functioneerde als een katalysator voor Bilderdijk, die zich er omstreeks de jaarwisseling van 1795-1796 extra van bewust werd, hoe het hem in drieërlei opzicht aan een goed huwelijk ontbrak. Een paar jaar later was hij het nog niet vergeten en schreef hij zonder dat het tot een Engelse vertaling van Cats' *Sinne- en minnebeelden* gekomen was, zijn eigen versie van de liefde tussen Alpheus en Arethusa. Zijn *Echte liefde* (1803) laat slechts één interpretatie toe:

> Uit verscheiden bron ontsproten,
> Doch verenigd saamgevloten
> Tot een onverdeelbaar vocht,
> Vloeien, stromen, kronk'len, zwieren
> Twee rivieren
> In gemenen loop en bocht.

Wie mocht denken, dat er dammen en rotsen konden worden opgeworpen, of ondergrondse machinaties in werking gesteld om hun vereniging tegen te gaan, kreeg van Bilderdijk te horen, hoe hij over de liefde van man en vrouw dacht. Hen met 'u' aansprekend, bezwoer hij:

> Niets dat u vanéén kan rukken,
> Tot ene enk'le ziel gewrocht!
> Valt de wareld ook in stukken,
> Eeuwig blijft gij saamverknocht.[282]

Wat het leven ook voor hem in petto zou hebben, aan de onverbreekbaarheid van het huwelijk viel niet te tornen.

In december 1795 had Bilderdijk over het bestedingspatroon van zijn vrouw geklaagd bij zijn lieve broer, waarna deze hem had beves-

tigd, dat haar 'onverzoenlijke haat' jegens hem zijn oorsprong in het wanbeheer van hun inkomsten vond. Zijzelf sprak zich in haast identieke bewoordingen daarover uit, nadat ze van haar zus en zwager de wind van voren had gekregen. 'Maar dan moet ik nu de schuld van alles krijgen,' schreef ze verontwaardigd aan hem, 'dat wil zeggen van de verteringen en gemaakte schulden, want uzelf hebt bij hen geklaagd en ziedaar de reden van mijn onverzoenlijke haat en wraak op u…'[283] In haar onbeholpen Nederlands bedoelde ze niet te zeggen, dat haar haat en wraakzuchtige gevoelens werden veroorzaakt door zijn al te vertrouwelijke omgang met de Elters, al droeg die allerminst tot een toenadering tussen hen bij. Hij probeerde haar van zijn kant te sussen door zich empathischer voor te doen dan hij was. Het afzonderlijk uitgegeven silhouet van Catharina in de *Treurzang van Ibn Doreid* deed haar geen recht, zo beweerde hij, om zijn eigen ongenoegen over de vele drukfouten in de editie van Gerrit Outhuys af te reageren: 'Het spijt me, dat het stukje van 'Ibn Doreid' zo vol drukfouten zit, en dat uw silhouet, dat verder best goed getekend en gegraveerd is, helemaal niet op u lijkt. U bent er verschrikkelijk in mishandeld.'[284] Daar kon hij tenminste niets aan doen, zij het dat hij onder des te meer druk haar financiële moeilijkheden moest zien op te lossen. Zelf deed ze in januari van het nieuwe jaar een paar suggesties, zoals dat hij de geschiktste kandidaat zou zijn om de onlangs overleden secretaris van prins Willem V, baron de Larrey, op te volgen, of dat hij haar en de kinderen een schenking van f 50.000,- zou kunnen doen, wat vergeleken bij de compensatie voor geleden ongerief van f 10.000,- die hij zijn oude vriend Kumpel in het vooruitzicht had gesteld, een peulenschil zou zijn. 'Ik gis dat al die roulerende praatjes leugens zijn,' stelde ze hem hierna gerust, 'wij varen wel!'[285] Die onverwachte constatering had ongetwijfeld met de erfenis van nicht Van Onna te maken, waardoor ze zich minder financieel bedreigd voelde dan anders. De Elters konden wel van haar verlangen, dat ze haar huis verhuurde en ergens anders op kamers ging wonen,-zelf peinsde ze daar niet over. Misschien zou ze door zo'n maatregel wel van inkwartiering verlost zijn, de seksuele intimidaties van de heren officieren incluis, maar de verhuiskosten zouden de andere voordelen tenietdoen.[286] Nee, ze bleef graag op zichzelf wonen, wat haar eraan herinnerde, dat er in Den Haag wonderlijke geruchten over zijn terugkeer de ronde deden: 'De meesten zeggen, dat u zeer spoedig uw reis hiernaartoe zult nemen.'[287] Voor het geval hij dat als een aan-

sporing zou beschouwen om zijn lot met haar te delen, liet ze er gedesillusioneerd op volgen: 'Ik weet het niet en zie niets van alle schone beelden dan hersenschimmen die weer verdwijnen en op niets uitlopen.'[288] Ze wist heel goed, hoe negatief hij over Den Haag en zijn voormalige jeugdvriend Kumpel dacht. Door zo'n opmerking over hem te maken lokte ze haar man uit zijn tent, waarbuiten ze hem niet zonder bravoure al stond op te wachten.

Hij was dat spelletje beu en gaf haar daarom bij voorbaat gelijk. Goochelend met een groter denkbeeldig bedrag dan zij hem genoemd had, zou hij haar minstens f 60.000,- doen toekomen, zo beweerde hij, als hij f 10.000,- aan Kumpel zou hebben gegeven: 'Hierop kunt u gerust zijn.'[289] Wat hem echt dwarszat, liet hij niet onvermeld: 'Men vertelt dan zeer grote dingen over mij? O, dat is heerlijk! Als wij het in ballingschap zo wel hebben, hoe fraai zal het dan niet wezen, als wij eens worden hersteld! God geve het, maar in de tussentijd verzeker ik u, dat het anders gesteld is.'[290] Hij zou haar eens een reëel beeld van zijn Londense avonturen geven. Het hierna volgende schetsje doet aan een tijdloze scène uit de *Camera obscura* denken, maar valt precies te dateren, en wel op 15 februari 1796: 'Om u een proefje te geven, heden nog moest ik te Hampton Court zijn. Daarvoor had ik een halve guinea opgegaard om met de gewone postkoets heen en weer te kunnen gaan (wat een afstand van 14 mijl is). Bij de halte gekomen, trof ik daar een van de eerste staatslieden van één onzer provincies aan die bij de voerman niet terecht kon, omdat hij ten eerste geen Engels verstond en ten tweede niet genoeg geld bij zich had. De man droop derhalve af en besloot te voet heen en weer te reizen. Dit trof mij en ik stelde hem voor om de heenreis voor hem te betalen en samen met hem terug te wandelen. Wij kwamen als heren te Hampton Court aan, en na Zijne Hoogheid en de familie gesproken te hebben, vertrokken wij weer. Ongelukkigerwijs kwam de hertogin van York juist ontbijten en dus kon de prins ons niet met fatsoen naar de ontbijtzaal brengen, daar wij er ondanks alles vrij wat verwaaid uitzagen en onze kleren een te sober aanzien hadden. Wij wandelden dus nuchter terug, legden al ons geld van weerskanten bijeen en besloten een broodje van twee stuivers en drie zure appelen te kopen, waarmee wij dan ons ontbijt, middag- en avondmaal moesten doen. Zo kwamen wij blootsvoets thuis, daar onze oude schoenen het onderweg begeven hadden en na opengescheurd te zijn in de slik waren blijven steken, wat ons noodzaakte om ook onze

kousen uit te trekken. Ziedaar de heerlijkheid, waarin ik tegenwoordig leef!'[291] Zijn vrouw moest ook niet te groots over het lot van de prins denken, want 'die heeft het nog armoediger dan ik en is van alles ontbloot. Van de grote zaak kan of mag ik niet schrijven. Houd echter moed en wanhoop niet! Maar geloof ook niet aan alle ijdele hoop, die men in Holland zo lichtvaardig uitvent. Nog een stootje geduld en dan nader!'[292] Ronduit gepikeerd stelde hij vervolgens een onderwerp aan de orde, dat haar na het voorafgaande duidelijk moest maken, hoe de verhoudingen op Hampton Court in werkelijkheid lagen. Baron de Larrey was al in 1787 door Wilhelm van Citters als Geheim Secretaris van de prins opgevolgd, dus wat beuzelde ze over hem als zijn opvolger? Hij vond het een domme suggestie van haar om hem een grotere politieke invloed toe te dichten dan hij had: 'Waar haalt men het toch vandaan, dat ik het ambt van Larrey zou krijgen? Men weet immers in Holland heel goed, dat Larrey sinds jaren geen ambten meer vervult en dat die aan Citters gegeven zijn. Heugt het u dan niet meer, dat dit Reigersman de dood heeft gekost? Herinner het u slechts!'[293] Mocht ze menen dat haar suggestie een uitsluitend historische vergissing betrof, dan moest ze het volgende goed in haar oren knopen: 'Ik hoop evenmin, dat het mijn lot zal wezen om op mijn jaren zo'n ambt te vervullen. Dit zou mij harder vallen dan iemand geloven kan. Ik ben er niet meer toe in staat.'[294] Zijn ambities lagen tegenwoordig op andere terreinen, waarvan de Turnbull de Mikkers en Kumpels geen idee hadden: 'Nog een woordje over Kumpel. Vindt u het goed, dan kunt u die knaap uit mijn naam verzekeren,-en dit slot van mijn brief kan er als bewijs voor dienen-, dat ik hem nog net zo beschouw (en zeker niet beter) als ik dat de laatste tien of elf jaar gedaan heb, en dat ik een eerlijk man onteerd zou achten, als die, hem kennend gelijk ik hem ken, ook maar één woord voor hem over zou hebben, ja, de beul zelf, als die zich als beul zodoende diep zou vernederen.'[295] Met zijn lange brief aan haar het oude contact tussen hen enigszins herstellend, vroeg hij tenslotte ook naar Elius. Hij stelde niet een obligate vraag, maar was echt benieuwd, hoe diens humeur, verstand en karakter zich ontwikkelden. Wat haar mogelijke verhuizing betreft, keurde hij haar plannen bij voorbaat goed. Misschien had ze al eerder op kamers moeten gaan wonen. Dat kon hij niet voor haar beslissen en moest hij daarom aan haar eigen oordeel overlaten. Opmerkelijk was zijn steun voor haar optreden tegen de oude Izaac Bilderdijk, die verplicht was zijn

schoondochter en haar beide kinderen net zo te onderhouden als de oude Wentholt dat aan Isabella en haar vier kinderen verplicht was. Maar opmerkelijker dan wat hij haar ook had geschreven in deze brief,-opmerkelijker dan de twee voorbeelden van de domheid der Engelsen die hij haar gaf: zij vroegen hem of de maan ook boven de Bataafse Republiek scheen en hingen hoefijzers boven hun deur om heksen en tovenaars op afstand te houden-, was zijn vraag aan haar, of ze hem een vlecht van haar eigen haar (liefst zo lang mogelijk) zou willen opsturen. Met een haarstreng van Elius moest die ongevlochten vlecht per brief te verzenden zijn. Was er dan toch weer toenadering tussen hen mogelijk?

Hij deed slechts wat zijn plichtsgevoel hem ingaf, want hoe hij in werkelijkheid over haar dacht, is terug te vinden in zijn brief van 26 februari 1796 aan Uylenbroek, handelend over een onverzonden exemplaar van de 'Schakeeringen': 'Mijn vrouw beklaagt zich erover geen exemplaar van de achtste 'Schakeeringen' van u ontvangen te hebben, mag ik u hieraan herinneren? De zwakke houdt aan kleinigheden vast, en een geringe oplettendheid of onachtzaamheid is voor hem van gewicht. Zo is een vrouw; zo zijn zij allen, die op grond van uiterlijke daden moeten oordelen, omdat zij niet tot iemands hart zijn doorgedrongen.'[296] Uit deze cryptische formulering valt af te leiden, hoe sterk zijn vrouw behoefte aan een blijk van liefde had, want bleef dat achterwege, dan zou ze dat als een groot gebrek aan liefde voor haar opvatten. Deze op zichzelf duidelijke stellingname wordt duister, indien men op Bilderdijks bijbedoelingen let. Ten eerste wordt haar liefde voor hem als iets oppervlakkigs voorgesteld, alsof liefde zonder een 'uiterlijke daad' niet zou kunnen bestaan (maar is de liefde niet een zuivere hartstocht?), en ten tweede wordt er dubbelzinnig gezinspeeld op wie niet tot het hart van een ander weet door te dringen. Staat hier bij gebrek aan vrouwelijk inlevingsvermogen de man in de kou, die er in een swedenborgiaanse frigidaire heerst, of uit mannelijke onverschilligheid de vrouw, die bij gebrek aan ware liefde wanhopig naar een tastbaar blijk van zijn liefde op zoek gaat? Bilderdijk koos een formulering die aan beide invalshoeken recht doet, wat niet op een echte toenadering van zijn kant wijst. Plichtsgevoel bepaalde zijn ogenschijnlijk hartelijke verhouding tot zijn vrouw, geen dankbaarheid voor een financiële tegemoetkoming van haar kant, want daarvan repte ze pas in een brief d.d. 20 maart 1796, toen hij haar allang om haar haarvlecht had verzocht: 'Schrijf mij, hoe ik u geld kan

sturen,' verzocht ze hem toen, 'maar geef het niet aan anderen. Wat ik in stilte heb overgegaard, is tot uw dienst. Praat toch niet met onze familieleden over wat ik u presenteer, want zij zouden denken, dat zij mij te veel hadden gezonden. Nu heb ik niet te veel en dan zou het nog minder zijn.'[297] Nee, in de eerste maanden van 1796 was er geen toenadering tussen hen gekomen, eerder een afwijzende reactie zijnerzijds, getuige zijn pittoreske uitweiding over Louise in een brief aan Maria Petronella van 26 februari. Hij zag haar bij haar tante op schoot zitten, terwijl ze haar oom toelachte: 'Dit schilderij zit als het ware ingebrand in mijn verbeelding, en ik kan het geen ogenblik van mij afzetten. En dat kind is boven alles ook steeds in mijn hart aanwezig. Voor het andere kind ben ik wel gevoelig, maar in vergelijking met haar toch koel. Is dit het gevolg van de eerste, onverdeelde vaderliefde? Of zie ik in haar het beeld van een vurig beminde moeder, die toen nog niet in de wereld kwam en met haar hele hart van mij was, wat ik terugvind in haar lieve ogen? Of komt het, omdat ze in haar eerste kinderjaren meer onder mijn ogen opgroeide dan de latere kinderen?'[298] Hij gaf zich er rekenschap van, waarom hij meer van Louise hield dan van Elius en waarom hij, parallel aan deze ontwikkeling, minder van haar moeder was gaan houden: Louise weerspiegelde in haar ogen zijn onvoorwaardelijke liefde voor haar moeder, of beter gezegd de onvoorwaardelijke liefde van een vader voor een kind, die hem aan de zijne voor haar moeder deed denken. Catharina gedroeg zich daarentegen als een demi-mondaine, die zich door huisbazen en quasi-illustere schavuiten liet beminnen (dat kan men althans tussen de regels door lezen). Hij ging nog een stapje verder in het afkammen van zijn vrouw. Was ze wel net zo'n goede moeder als haar zus? Waarom was Louise niet 'evenzo de wellust van haar moeder als de mijne? Ja, mag ik het zeggen als de uwe? Maar ik zeg te veel!' besloot hij zijn brief aan Maria Petronella.[299] Hij wilde geenszins suggereren dat Catharina een slechte moeder was, maar met zijn te trage terughoudendheid zaaide hij nieuwe twijfels: 'Hoe zou ze het kind minder kunnen liefhebben, dat haar toch teder bemint, en van wie ik de tederheid jegens haar altijd heb aangemoedigd, hoewel ik die juist niet altijd beantwoord heb gezien.'[300] Hier scheen hij een extra grief tegen zijn vrouw te ontwikkelen, die als echtgenote en moeder verstek had laten gaan. Zelfs als dat waar was, had hij daarover ter wille van de kinderen beter kunnen zwijgen. Zolang hij nog met Catharina getrouwd was, zo had hij zich in stilte kunnen voornemen,

diende hij zich van negatief commentaar op zijn gezinsleven te onthouden.

Half april reageerde hij op haar brief van een maand daarvóór, waarin ze hem 'zeer ontroerd' financiële steun had aangeboden. Hun huwelijksleven bevond zich in een precaire staat, zodat haar ontroering hem minder aangreep dan voorheen. De rolverdeling tussen man en vrouw bracht bovendien met zich mee, dat hij zich niet ten koste van haar aan zijn zorgplicht wilde onttrekken en daarom haar aanbod moest afwijzen. Enigszins onderkoeld stemde hij zijn brief op de hare af: 'Als mijn vorige brief u te veel heeft getroffen, vergeef mij zulks, en laat mijn toestand u niet te zeer benauwen. God is goed en, ofschoon ik letterlijk geen duit bezit en sinds een half jaar ook niet bezeten heb, lijd ik hier toch geen gebrek.'[301] Ze moest zich niet ter wille van hem 'ontbloten', waarmee hij geenszins op de activiteiten van een demi-mondaine doelde, maar op ontzeggingen die zij zich voor hem getroostte.[302] Plichtmatig bekende hij haar zijn liefde, na op de rolverdeling tussen man en vrouw ingegaan te zijn: 'Zodra ik iets heb, zal ik het u toesturen, dat is mijn plicht en die is mij dierbaar. Maar waag het niet om van het door u opgegaarde iets aan mij over te maken. Mijn hart dankt u er niettemin voor, neem die dank aan met mijn vurige liefde, die altijd voor u blaakt en zal blijven blaken!'[303] Pas twee weken later, na even plichtmatig als zij laks met de toezending ervan geweest was, wéér om een 'lokje van uw haar en dat van de kinderen' te hebben moeten vragen: 'Ei lieve, zend mij dat toch!' bracht hij een ontmoeting ter sprake met de familie Schweickhardt, alsof het oude bekenden betrof.[304] In zekere zin was dat ook zo, want zij hadden gelijktijdig in dezelfde buurt van Den Haag gewoond: 'Wij hebben de heer Schweickhardt, die achter ons op de Beestenmarkt in hetzelfde huis woonde, waar naderhand Vitringa en vervolgens Pous gewoond heeft, aan wie het nog toebehoort, zolang hij in Holland en onze nabuur was, nooit gekend. Maar hier in Londen gekomen, heb ik bij hem, in zijn eigen huis, en van al wat hem toebehoorde, de blijken van een vriendenhart gevonden, dat mogelijk zijn weerga niet kent. Ik zal u, ik kan u niet uitdrukken, met wat voor een achting, eerbied, liefde en verknochtheid van hart ik bij hem ontvangen ben, en bij aanhoudendheid zijn tafel en huis geniet, benevens alle diensten, die vriendschap, zorgvuldigheid, en voorkomende oplettendheid iemand kunnen bewijzen. Ja, het is niet mogelijk een sterveling meer te vereren, te vieren en, ik mag zeggen, te dienen zonder afgo-

derij.'[305] Wat hij haar in begin mei 1796 niet vertelde, was dat hij al op 24 december 1795 kennis met de familie Schweickhardt had gemaakt, van wie de oudste dochter, Katherina Wilhelmina geheten, hem steeds meer was begonnen te interesseren. Liever weidde hij over haar vader uit, die als geen ander vóór hem zijn eigenliefde streelde en als schilderende mecenas ook nog eens het voordeel had de goede zaak vurig te zijn toegedaan. Het klikte tussen hen, zo liet hij zijn vrouw weten, dat wil zeggen tussen hem en de schilder Hendrik Willem Schweickhardt: 'De bron daarvan is, bij een brandende verknochtheid aan de goede zaak, niet alleen het waarachtig christendom, dat een ongelukkige als door God geheiligd beschouwt, maar ook de naam, die mij zowel hier als op meer plaatsen vooruitgelopen is en als iemand van een niet algemene kunde beschouwen doet. Gedurende mijn omzwervingen heeft men reeds verscheidene portretten van mij begeerd en hier en daar geschilderd. Deze vriend heeft er mede een willen maken, ofschoon hij, zelfs voor groot geld, er geen gewoon is te schilderen.'[306] Schweickhardt was inderdaad meer een genre- en landschapsschilder dan een portrettist, dat had Bilderdijk juist opgemerkt. Maar over de werkelijke 'bron' van zijn geintensiveerde contacten met de familie Schweickhardt zweeg hij tot dusver, terwijl hij over de aanleiding niet uitgepraat raakte.

Zijn nieuwe vriend had een portret van hem gemaakt op een koperen medaillon, dat als een cadeautje voor Catharina was bedoeld. Wie het medaillon wel eens onder ogen heeft gehad, kan er moeilijk op roemen, maar Bilderdijk deed net alsof het een rembrandtesk kleinood was: 'Men vindt zijn arbeid zeer gelijkend, en hij heeft er u één present willen zenden, dat hier nevens gaat, als een vriendengift, die u niet dan dierbaar zijn kan, maar wat tevens een meesterstuk van een stout en delicaat penseel is. Hij heeft er mijn naamletters achtergezet, van mijn eigen hoofdhaar gemaakt, en alles, zo het daar is, is zijn geschenk. Hij wenst, dat het u tot een voorteken mag zijn van een nabij zijnde terugkomst van wie er het voorwerp van is. Ik voeg er een vers bij, dat ik niet heb kunnen nalaten daarop te maken en dat mijn gevoeligheid over al 's mans weldaden uitdrukt, en eveneens een Engels dichtstukje van zijn oudste dochter, een meisje van ongemeen genie, door haar op dat portret gemaakt, en voor ons beiden de allervleiendste gevoelens ademend.'[307] Ziehier, op wat voor een indirecte manier Bilderdijk zijn vrouw liet kennismaken met haar

Schweickhardts medaillon van Bilderdijk (1796)

'opvolgster', welke boude formulering retrospectief niet onjuist is, maar tevens hém tot voorzichtigheid maant, die zijn pen in gal wil dopen om de man in kwestie eens flink de les te lezen. Begin mei 1796 was het immers nog onduidelijk, waarop zijn relatie met de oudste dochter van Hendrik Schweickhardt zou uitlopen. Hij verzweeg haar bestaan voor zijn vrouw niet, al gaf hij haar niet volledig en pas aan de late kant opening van zaken. Kon zij niet een bedankbriefje aan zijn mecenas schrijven, die hem er niet als een Franse revolutionair in Londen bij had willen laten lopen, dat wil zeggen zonder pruik, en haar goedgeefs met een presentje had willen bedenken? Voorzichtig kleedde hij zijn verzoek in, want zíj zou voortaan

dankbaar met een portret van hem op borsthoogte moeten paraderen: 'U zou wel doen, indien u kon goedvinden een kleine brief aan deze vriendelijke lieden te schrijven, ten teken dat hun pogingen om u zowel als mij een genoegen te doen, u niet onverschillig zijn. Ik ben verlangend te weten, wat u van de gelijkenis denkt? Ik geloof, dat u mij verouderd zult vinden, verbruind, en iets meer gevleesd van wangen en kin, dan ik plach. Ik draag nu, hier in Engeland, mijn eigen haar weer, maar rond en, zoals u in dat portret ziet, gepoeierd. Niet kunnende velen, dat ik, als een Franse Carmagnole, met sluik zwart en nu gans vergrijsd haar gaan zou, heeft hij, voor mij, de poeiertaks betaald, die zeer zwaar is en die ik niet kon bekostigen en mij de kwitantie daarvan present gedaan. Sindsdien ga ik gepoeierd. Zo komt hij alle behoeften, zelfs van loutere welstandigheid, bij mij voor, en snoert hij mij de mond altijd met de driedubbele dank aan God, dat hij het geld heeft, dat hij het geven mag en dat hij het aan mij mag besteden. Ken de man,-en zo is zijn hele huisgezin!-, aan deze trek.'[308] In het begeleidende vers van zijn hand steekt Bilderdijk de loftrompet op Schweickhardt, wat verwonderlijk is, omdat deze eigenlijk het type van een italianiserende schilder was waaraan hij een hekel had. Er school iets tweederangs in het werk van Schweickhardt, die bij Girolamo Lapis in de leer was gegaan,[309] zoals Bilderdijk bij Johannes van Dreght. Muntte de ene leermeester uit in het ontwerpen van dessins voor behang, de andere beschilderde bij voorkeur waaiers, koetsen en sleden, wat hun leerlingen onwennig tegenover het linnen deed staan. Bilderdijk beviel het realisme van Schweickhardt wel:

> Geen spieg'lend vlak der onberoerde stromen
> Is meer getrouw dan uw getrouw penseel.[310]

Wie naar het rechteroog van de geportretteerde dichter kijkt, zal zich afvragen of deze loenst dan wel met een nadenkende blik in de leegte staart. Dat oog is zeker niet het sterkste onderdeel van het portret, maar Bilderdijk prees het hemelhoog: 'Ja, in dat oog is heel mijn hart te lezen.'[311] Hij wilde de schilder van het medaillon duidelijk een plezier doen uit dank voor de hem bewezen diensten.

Zichzelf typeerde hij in dit gedicht, *Op mijn afbeeldzel* (1796) geheten, als 'de man, die nooit heur tederheid verraadde', dat wil zeggen trouw aan Catharina bleef.[312] Was dat ook zo? Haar naamgenote heette voluit Katharina Wilhelmina Schweickhardt, maar werd door

Bilderdijk om een voor de hand liggende reden naar haar tweede voornaam 'Wilhelmine' genoemd. Ze was negentien jaar oud, toen ze hem leerde kennen en, in de ogen van Simon Gorter, 'naar lichaam en geest hoogst begaafd'.[313] Als dramaturge had ze een eerste versie van *Fatal love* (1795) op haar naam staan, dat later in het Nederlands als *Elfriede* (1808) is uitgegeven. Bilderdijk zag aanvankelijk een uit haar graf herrezen jonkvrouw de Lannoy in haar, een vrouwelijke compagnon op intellectueel gebied, met wie hij goed kon praten. Hij scheelde twintig jaar met haar, ging vaderlijk met haar om en was aangenaam verrast door haar meegaande aard,-haar zachtaardigheid die ook diende ter maskering van haar zwaarmoedige neigingen-, haar belezenheid en haar gevoel voor poëzie. In dat opzicht was ze het tegendeel van zijn vrouw, die als een wervelwind door het leven placht te gaan. Was de liefde de eerste keer als een dienovereenkomstig natuurverschijnsel bij hem ingeslagen, nu bleef een coup de foudre uit. Men leest steeds over Wilhelmine dat ze niet lelijk was, terwijl de schoonheid van haar voorgangster altijd wordt geroemd. Minder goede eigenschappen compenseerden in de beschrijvingen van Catharina haar fraaie uiterlijk, terwijl Wilhelmine wordt afgeschilderd als een zichzelf opofferende vrouw, wier deugdzaamheid een sterkere troef vormde dan haar onopvallende verschijning. Kollewijn beschreef haar uiterlijk zo: 'Ze was niet groot van gestalte, blond, en had zachte blauwe ogen. Een paar gevulde wangen deden aan de lijnen van haar gelaat geen schade. In het frisse van haar jeugd kon zij ongetwijfeld voor mooi doorgaan, ze had bovendien een vriendelijk stem met zilveren klank.'[314] Van hen beiden viel Wilhelmine het minst met een femme fatale in verband te brengen en toch stond haar ontluikende liefde voor Bilderdijk en omgekeerd in het teken van *Fatal love*, dat om die reden een korte bespreking waard is. De kern van deze tragedie wordt gevormd door een vierhoeksverhouding met een bloederig einde à la Jan Vos. Het is net alsof het aantal verliefde personen de in psychologisch opzicht weinig complexe aard van hun liefde moet compenseren. Koning Edgar is verliefd op gravin Elfriede, stuurt zijn favoriete hoveling graaf Ethelwold op haar af, maar deze verzuimt haar hand voor de koning te vragen en trouwt zelf met haar. Elfriede, die door haar vader aan graaf Raimond was beloofd, komt er langzaam achter, aan welke mededingers in de liefde haar man het hoofd heeft moeten bieden. Nadat Ethelwold en Raimond met elkaar op de vuist zijn gegaan in het der-

de bedrijf en de koning in het vierde eindelijk heeft begrepen, dat hij niet op de wedermin van Elfriede hoeft te rekenen, moet in het vijfde bedrijf een duel uitkomst bieden. Maar in plaats van het gevecht met de koning aan te gaan, doorsteekt Ethelwold zichzelf met een ponjaard,-door Bilderdijk in *Elfriede* gemeenzaam veranderd in een 'pook-', omdat hij tegenover de koning ernstig in gebreke is gebleven. Met hetzelfde wapen wil Elfriede zich doorsteken, maar het wordt haar ontfutseld, voordat zij in actie kan komen. Geen nood! Met een door haar meegenomen reservedolk berooft ze zich van het leven, waarna koning Edgar aankondigt het goede voorbeeld van dit nog betere echtpaar te zullen volgen. Welnu, zoals Elfriede trouw aan Ethelwold was en bleef, was Bilderdijk dat aan Catharina. Het was in de eerste maanden van 1796 zelfs de vraag, of zijn ontluikende liefde voor Wilhelmine niet méér was dan de genegenheid van een docent voor een veelbelovende leerling, een geslachtsloos avontuur, waarvan het pleit in didactisch in plaats van amoureus opzicht beslecht zou worden.

Met wie van de drie mannelijke personages uit *Fatal love* zou Bilderdijk te vereenzelvigen zijn? Met de wegens hoogverraad verbannen Raimond? Marinus van Hattum karakteriseert dit personage 'als een gewiekste intrigant, die erin slaagt het eerste bedrijf met kracht voort te stuwen. Wat zouden we geen prachtig zwart romantisch drama hebben gehad, als hij op het intrigantenpad had kunnen voortgaan en wie weet wel zijn doel had bereikt zonder zelf ten val te geraken? Zonder de figuur van Jago zou *Othello* ook uiterst oninteressant zijn. In het eerste bedrijf had Raimond feitelijk het miskende gelijk aan zijn kant, maar helaas ontpopt hij zich in het vervolg als een échte schurk, die tenslotte op onduidelijke wijze wordt afgevoerd.'[315] Het gaat hier om de gradaties, want zelfs wie Bilderdijk tot een schurkachtig optreden in staat acht, zal hem niet als een 'échte schurk' willen zien. Nee, tussen *Fatal love* en de relatie van Bilderdijk met Wilhelmine bestaat geen ander verband dan dat hun liefde zich onder die omineuze titel ontwikkelde. Er was van heftige strijdtonelen tussen twee edelvrouwen geen sprake,-in deze tragedie noch in werkelijkheid-, en duellerende graven kwamen uitsluitend als fictieve personages in het hoofd van hun bedenkers voor. Er zou zich slechts een dramaturgisch bar oninteressante strijd in Bilderdijks innerlijk gaan afspelen die, bij gebrek aan melodramatische accenten, psychologisch een verwoestende uitwerking op hem zou hebben. Waar zíj

slechts werd beslopen door een vaag voorgevoel van wat haar te wachten stond, stak hij volgens sommigen zijn voelhorens ver naar voren. Bij een veeldichter van zijn kwaliteiten kan het niet anders, of men vindt wel een tekst die op een deel van zijn (toekomstig) leven van toepassing is. Zo kan men uit een visioen van Ibn Doreid, dat een schandelijke voorstelling van 'affaires' geeft, argumenten putten om de dichter (in dit geval Bilderdijk) te betichten van een onbetamelijke liefdesrelatie. Waar haalde die in Londen verdwaalde vreemdeling het lef vandaan om als een oudere man verliefd te worden op een jong meisje, temeer omdat hij er zelf de staf over had gebroken:

> Dan, ach, wat brengt ge ons hier voor dart'le maagdenlonken,
> Die dwars door 't hangend floers uit weeld'rige ogen vonken,
> Gij, vrouwtjes? Welk een waan heeft u 't verstand misleid?
> Voegt groene minnelust bij dorre somberheid?
> Bloos, grijze, een frisse maagd aan stalen huwelijkssnoeren,
> Gelijk een offerlam, ter slachting heen te voeren![316]

Laat het initiatief van de 'vrouwtjes' zijn uitgegaan, de man het slachtoffer van hun verleidingskunsten zijn, dan nog is er geen excuus voor zijn wangedrag. Vervolgens verbindt men aan deze tot dusver tamelijk onaanvechtbare exegese de stelling, dat Bilderdijk als een door hemzelf gewaarschuwd man beter had moeten weten. De algemene strekking van zijn woorden wordt ineens omgebogen tot een zeer bijzondere, die op hemzelf van toepassing is.[317] Maar het is de vraag, of dat in een vertaling de bedoeling kan zijn. Tussen affiniteit en vereenzelviging met een tekst kan immers een wereld van verschil bestaan, zelfs los van de vraag of het om een schrijver, dichter, lezer of vertaler gaat.

Vooralsnog kwam Bilderdijk als graag geziene gast en docent een paar keer in de week bij de familie Schweickhardt over de vloer. Daarvoor hoefde hij niet al te lang te reizen van zijn nieuwe adres, Haymarket 8, in de buurt van het St. James Palace (dat de nederige stand van zijn vorige adres in de buurt van de Knightsbridge enigszins deed vergeten), naar de Arabella Row 7 in het nieuwe gedeelte van de wijk Pimlico. Te voet zal hij daar iets langer dan een half uur over gedaan hebben, maar in combinatie met andere verplichtingen in de stad had hij er meestal gevarieerde reistijden op zitten, wanneer hij doodmoe ten huize van de Schweickhardts arriveerde. Met de twee-

lingbroer van Wilhelmine, Frans Coenraad geheten, had hij weinig contact, maar met haar jongere zusjes Christina en Adriana des te meer. Aan hen gaf hij namelijk les in het Italiaans en Arabisch. Hun moeder was anders dan hun vader van Nederlandse afkomst: ze heette Magdalena Josina van Olst en had haar jeugd in Leiden doorgebracht. Daar was ze met de zoon van een Duitse wijnkoper in contact gekomen, een decoratieschilder, met wie ze in het huwelijk trad. Zijn stijl werd toen al licht denigrerend gekarakteriseerd als die van een schilder van landschapjes met zeer wel gestoffeerde beesten en goed getekende beelden.[318] Schweickhardt wist het niettemin tot directeur van de Haagse Tekenacademie te brengen, alvorens hij met zijn gezin naar Engeland vertrok om zich daar als schilder in de nabijheid van het Engelse hof te vestigen. Net als Bilderdijk verkeek hij zich op uitnodigingen van het hof, of die nu van de koning of van de voormalige stadhouder afkomstig waren. Er ging een suggestie van uit, dat roem en rijke beloningen hun ten deel zouden vallen, maar dat viel in de praktijk erg tegen. Ook het ontbreken van een structureel inkomen vormde op langere termijn een bedreiging voor wie financieel van hen afhankelijk was. Zo zouden alle gezinsleden van Bilderdijks mecenas, na diens dood in 1797, naar Nederland terugkeren. Achteraf geredeneerd, hadden zij daar beter kunnen blijven en, zoals Leonardus Schweickhardt, de jongste zoon van het gezin, een opleiding volgen in het meetkundig versnijden van ijzeren plaatwerken: eerlijke ambachtslieden verdienden in elk geval meer dan weinig succesvolle artiesten, die bovendien van hun grillige opdrachtgevers afhankelijk waren. Van alle gezinsleden was de moeder het dominantst in huis aanwezig, waardoor Bilderdijk al bij voorbaat een formidabele tegenstandster in haar zag, toen daar nog helemaal geen aanleiding voor bestond. Geschilderd door haar man, kijkt ze de toeschouwer wantrouwend vanonder een satijnen pothoedje aan. Haar hoofddeksel en de kraag van haar jurk zijn vergeven van de ruches en plooien, die om haar mond een vastberaden en bitter trekje krijgen: mij krijg je niet gek, denkt ze, ondanks de schijn van het tegendeel. Wat ze van Bilderdijk dacht, liet ze aanvankelijk niet blijken uit respect voor haar man. Liever haalde deze vrouw met haar gast gemeenschappelijke herinneringen aan Den Haag op, waar hun achterhuis te rijkelijk tot de verbeelding van dienstboden had gesproken.

Haar nuchterheid had niet altijd een goede uitwerking op hen gehad, want een tot Swedenborg bekeerde 'meid' durfde er niet te ko-

men. In haar ogen was dat achterhuis een spookhuis, op het erf waarvan het wemelde van de ratten. Er schenen nogal wat riolen uit te komen op een nabijgelegen wetering, wat de suggestie van plaatselijk onheil nog versterkte. Bilderdijk had er doodgemoedereerd rondgelopen, in gedachten verzonken, totdat de 'meid' van de Schweickhardts hem op het dubbele gevaar van spoken en wilde ratten had gewezen. Hij had toen net als Wilhelmines moeder geprobeerd om haar gerust te stellen, maar dat was hem evenmin gelukt. "Geen wonder, dat u er geen last van hebt," had de dienstbode tegen hem gezegd, "de Boze durft ons wel aan, maar u niet, want u spreekt Latijn."[319] In Londen werd dit Haagse souvenir spottend opgehaald,- hoe bijgelovig kon een mens zijn,- maar ook om een zekere toenadering tussen beide families mogelijk te maken. Een genealogische verkenning van het voorgeslacht der Schweickhardts kon die weer op een andere manier bewerkstelligen dan via dubieuze spookverhalen, wat erop wees dat hij in Wilhelmine meer dan een dierbare vriendin begon te zien. Ze moest wel van adel zijn, zo redeneerde Bilderdijk, want zoals zij 'kan geen hart gevoelen, dan door die vlam van adeldom geblaakt'.[320] Zich van de aanvechtbaarheid van zijn redenering bewust, deed hij er nog een schepje bovenop. Had ze niet hemelse ogen? Wie kon er dan nog aan twijfelen, 'of zulk een zielsvermogen, zo hoog een geest, uit hoger oorsprong daalt'?[321] Met haar aanminnigheden, bestaande uit een stout vernuft, een onbeperkt verstand, een fiere borst en 'grootse zwier der leden', was ze aan de goden verwant. Maar wat zijn dat voor dwaze mijmeringen, viel hij zichzelf in de rede, haar afkomst school immers 'in geen verdichte grond'![322] Ze stamde écht van een adellijke familie af die haar bestaan aan ridder Ot te danken had. Deze al te snel tot trouw aan de Roomse keizer te bewegen ruiter had 'Weekhart' met zijn achternaam geheten, maar was als ridder Otto von Schweickhardt door het leven gegaan, nadat hij de Beierse banieren in vroegmiddeleeuwse gevechten om de Roomse kroon had weten te stutten met zijn zwaard. Dankzij het machtige staal 'wrocht' hij zodoende zijn standsverheffing.[323] Bilderdijk overhandigde Wilhelmine een wapenzegel bij zijn genealogisch lofdicht op de middeleeuwse ridder, wat vleiend voor haar vader en eervol voor haar moeder was. Had Magdalena Schweickhardt de volledige liefdesgeschiedenis van Bilderdijk en Catharina Woesthoven gekend, inclusief de haar toegedichte voorgeschiedenis, dan zou ze argwanender dan ooit jegens de Hollandse balling zijn gestemd. Nu

hield ze haar ogen en oren open, opdat haar niets van een beginnende romance tussen haar oudste dochter en de huisleraar zou ontgaan.

Hij noemde haar Miss Billah, wat volgens Marinus van Hattum kan duiden op een 'Arabische transcriptie van het Italiaanse Bella, een kunstige combinatie van de twee talen die hij haar onderwees', maar ook een verkorting kan inhouden van 'Bismi-Ilah', wat 'in de naam van God' betekent.[324] Uit bewondering voor haar gedichten had zijn 'uitgeblaakte tonder' nog een 'fonkeling gevat', dat wil zeggen hij had aan zijn 'vererenswaardige Zangerin' een gedicht gestuurd, maar zo'n hekel aan die formele aanroep gekregen,-'vererenswaardige Zangerin'-, dat hij die liever in 'lieve hartsvriendin' zou willen veranderen.[325] Op 8 maart 1796 had hij haar een feestzang ter ere van de 48e verjaardag van Willem V horen voordragen, op Hampton Court, waar hij *De achtste maart in Londen* ten gehore had gebracht. Zij hadden elkaar geholpen bij de voorbereiding van het feest, waarop zij zich voor het eerst gezamenlijk en plein publique presenteerden. Hij zal haar vooral technische aanwijzingen hebben gegeven, zij hem hebben gerustgesteld over zijn publieke optreden als 'zalfster zijner weeën'.[326] Vanaf het begin van hun kennismaking was de oudste van hun tweeen kinderlijker dan de jongste. Hij dwong overal respect met zijn superieure geest af, of liet een ijselijke stilte vallen die meer imponeerde dan woorden ooit vermochten. Wilhelmine was de rust zelf, wijs en praktisch en sprak zacht en weldoordacht. Samen maakten zij een evenwichtige indruk, al gebiedt de eerlijkheid te zeggen, dat zij dat in haar eentje ook deed. De prins mocht dan wel op 8 maart jarig zijn, maar hij was ook in ballingschap gegaan. Bilderdijk begon zijn gedicht daarom als een profetische treurzanger:

> Omzwervende in uitheemse palen
> Met een in ballingschap door rouw benepen hart,
> Het Lied van Sion op te halen,
> Verlaten Jacob, welk een smart.[327]

om dat onder aanroeping van een 'lieve schoonheid' (Miss Schweickhardt) als een feestzanger te eindigen. Kollewijn heeft niet helemaal ongelijk met zijn negatieve oordeel over *De achtste maart in Londen*: 'De aanhef klinkt vol en krachtig, als de klagende stem van een profeet uit het Oude Testament. Maar die toon verandert en een omhaal

van grote woorden en retorische krullen, die zo vaak de gedichten van Bilderdijk ontsieren, komt ook hier de poëzie vervangen.'[328] Kollewijn had zich moeten ergeren aan passages als deze:

> Schreit, ogen! Ja, gij moogt vrij schreien,
> Beschreit, beschreit den val van 't dierbaar Vaderland.[329]

waarin ogen als mensen worden aangesproken (met het nu ouderwetse 'gij') en te vaak en te hevig wordt geweend. Maar dat deed Kollewijn niet, want hij ergerde zich aan Bilderdijks plechtige verzekering, dat hij de verjaardag van de prins waar ook ter wereld zou vieren, al was hij bij 'de afgelegen Formozanen, met Hambroeks eerlijk bloed bespat'.[330] Daarin schuilt eerder een surrealistisch of potsierlijk element, waarvan Bilderdijk zich ook bewust geweest is en dat als zodanig terecht een beroep op de vergevingsgezindheid van de lezer doet.

Na zijn voordracht van *De achtste maart in Londen* volgde een beurtzang *Lycidas en Eglé*, door hem en Wilhelmine vervaardigd en voorgedragen. De sfeer is er een van een pastorale, waarin het koele woud verkwikking biedt en de hitte van de dag in ledigheid kan worden doorgebracht, totdat de prins uit de lieflijke mond van Eglé de opdracht ontvangt: 'Herstel de vrijheid weder!'[331] Dan hoort hij, voortijdig uit zijn idyllische dommel op Hampton Court opgeschrikt, dat het God is, 'die 't zwaard der wrake in uwe vuist bestuurt'.[332] Een in het Engels geschreven en voorgedragen feestzang van Wilhelmine moet de plechtigheid besloten hebben, waarover Bilderdijk bijna twee maanden later aan zijn vrouw zou schrijven: 'Op de achtste maart hebben wij, ettelijke Hollanders, een feest gehad waarbij ik voorzitter was en, evenals een Hollands-Engelse juffrouw, een feestzang heb moeten houden. Ik stuur u er een afschrift van hierbij, want ik durf op geen andere gelegenheid te vertrouwen. Wilt u mij het plezier doen te melden, hoe u het stuk vindt?'[333] Waarschijnlijk zal Catharina haar bedenkingen bij een passage hebben gehad, waarin hij beweert, dat 'uit geen huurlings drabbige ader' zijn 'gulle dichtstroom vliet'.[334] Ze vond, dat hij te onderdanig aan de Oranjes was, die op hun beurt te weinig voor hem deden. Dat gevoegd bij een door haar als onsmakelijk ervaren detail op lichamelijk gebied, zal haar reactie op dit publieke optreden van haar man nader hebben bepaald. Wat ze van de 'Hollands-Engelse juffrouw' dacht, is een verhaal apart.

Komisch en ontroerend is overigens de manier waarop Bilderdijk op zo'n dag met een cadeautje kwam aanzetten. Hij, wiens diensten onvoldoende werden gehonoreerd in verhouding tot zijn onbegrensde loyaliteit aan het huis van Oranje, onthaalde de prins op Hollandse wafels. Zie, hoe hij die 'slechte' (in de zin van 'eenvoudige') gift wist op te waarderen tot een 'nationaal geschenk':

> Een kleine, een slechte gift om prinsen mee te onthalen,
> Maar echt, aloud gebak van vaderlandse grond,
> Dat, eeuwen voor dees dag, in Hollands vrije palen
> Op keizerlijke dis en konings tafels stond![335]

Zelden zal gedwongen armoede zich chiquer hebben gemanifesteerd dan toen Bilderdijk zijn pakje wafels op een tafeltje in hetzelfde paleis deponeerde, waar hij nog niet zo lang geleden te min was bevonden om met de hertogin van York aan het ontbijt te zitten.

Als docent maakte hij Wilhelmine aan één stuk door complimenten, wat de reeds gewekte argwaan van haar moeder deed toenemen. In haar Italiaanse grammatica schreef hij complimenten in het Frans, haar 'cheveux dorés' roemend en haar zijn 'amie incomparable' noemend, 'qui règne sur les coeurs'.[336] Wat had dat met de didactische aanpak van zijn lessen te maken? Het neutrale 'les' van 'les coeurs' stempelde haar tot een hartveroverende vrouw zonder dat zijn hart een deel van de buit vormde. Op de verjaardag van haar vader, 3 april 1796, bekende hij haar 'bevend', dat hij gevoelens van liefde voor haar koesterde.[337] In *Ter verjaring van den heere Schweickhardt* haalde hij natuurlijk herinneringen aan Holland op, dat eens onder Nassau zou herleven, maar zijn eigen situatie, 'van eega beroofd en van zijn lieve huwelijksloten', komt er niet persoonlijk in naar voren. Wilhelmine wordt indirect als het 'godgedankte kroost' vermeld, waardoor geen buitenstaander hun prille verhouding (of wat daar uitgelokt door de omstandigheden voor moest doorgaan) op het spoor zou komen. Tezelfdertijd stelde zijn lieve zusje hem een opvoedkundig vraagje over Louise. Moest ze het zogenaamd 'leugenachtige' meisje het verhaal over Athenaïs of over Ananias laten lezen? In Jacob Cats' *Tooneel der mannelijcke achtbaerheyd* (1622) staat het gedicht *Aller princessenspiegel, aller vrouwenspoor*, waarin de mooie Athenaïs voorkomt. Ze was de vrouw van een keizer, die haar een fraaie appel ('als van goud') schonk. Een jonge dichter (zijn

naam had Paris kunnen luiden) schreef een lofdicht op haar schoonheid, waarvan hij diep onder de indruk was. Athenaïs schonk hem uit dankbaarheid voor zoveel hulde aan haar schoonheid gebracht, de fraaie appel die ze van haar echtgenoot had gekregen. Toen gebeurde er iets onverwachts: de jonge dichter bood de appel aan de keizer aan. Gepikeerd toog deze naar zijn vrouw en vroeg haar, waar ze zijn fraaie appel had gelaten. Athenaïs loog, dat ze die had opgegeten (de appel was dus niet van goud), waarop de keizer haar verstootte.[338] Moest Bilderdijk als een toonbeeld van mannelijke achtbaarheid zijn dochter dit gedicht laten lezen? Of *Handelingen 5:1-11*, waarin wordt verteld, dat Ananias en zijn vrouw tegen de apostel Petrus logen over de verkoopprijs van een lapje grond, waarna zij beiden dood neervielen? Wat een scrupuleuze ernst, een betere zaak waardig, verried dit vraagje van het lieve zusje. Bilderdijk zat er erg mee, wist er niet goed antwoord op te geven: 'Wat het spreken van onwaarheden betreft, lieve zus, laat mij u waarschuwen daartegen toch dubbel te waken.'[339] Dat deed Maria Petronella nu juist, door hem een keuze uit twee mogelijkheden te bieden, maar misschien bedoelde hij wel, dat Louise van hem beide verhalen mocht lezen. Over haar leugenachtig karakter vervolgde hij zijn schriftelijk discours met het lieve zusje: 'Dit is mogelijk een grondtrek in het arme kind, en wellicht door voorbeelden sterker geworden.'[340] Het ging er hem dus om de ondeugden van de moeder in haar dochter te straffen. Zijn eigen scrupuleuze aard verradend, gaf hij als antwoord op haar vraag, dat aan Louise (of Wieze, zoals hij haar in gedachten altijd noemde) het beste een voor kinderen geschikte samenvatting van *Handelingen 5:1-11* kon worden verteld: 'Ik wenste, dat een ontzagwekkend voorbeeld uit de geschiedenis haar schrik daartegen kon inboezemen. Het geval van Athenaïs bij Cats is zodanig, maar is het wel voor een kind geschikt? Kunt u dat van Ananias daar niet toe brengen? Dit punt pijnigt mij steeds.'[341] Uit zijn antwoord viel op te maken, dat hij de kinderziel in dit opzicht beter begreep dan zijn tijdgenoten, die kinderen als jeugdige volwassenen plachten te beschouwen. Maar wat zijn opvoedkundig advies aan het lieve zusje ook precies behelsde,-een pleidooi voor Cats of een kinderbijbel, of voor allebei-, daaronder liggen twee veel belangrijkere vragen verscholen: was hij wel de meest geschikte persoon om in dit soort kwesties als moraalridder op te treden, of loog hijzelf niet tegen Catharina door haar onkundig te laten van zijn nieuwe liefde? Bedroog hij haar niet door overspel te plegen met

Wilhelmine? Als het antwoord op beide vragen bevestigend zou zijn, was Bilderdijk een leugenaar en bedrieger.

Dan zou men in hem een hypocriete moraalridder kunnen zien, wat na zijn dood door niet de eerste de beste opinieleiders in de negentiende en twintigste eeuw het volk inderdaad werd voorgehouden. Niet zijn literaire kwaliteiten wekten primair hun aandacht, maar zijn morele, politieke en religieuze standpunten. Die wekten trouwens meer hun selectieve verontwaardiging dan hun aandacht, maar hoe dat ook zij, het jaar 1796 fungeerde als een scharnier in het leven van Bilderdijk. De manier waarop hij zijn eerste vrouw inwisselde voor zijn tweede, met wie hij niet eens wettelijk in het huwelijk zou treden, hield zo'n schending van het fatsoen in, dat daarin de kiem van zijn 'opportunisme' moest liggen, want met hetzelfde gemak wisselde hij natuurlijk ook van politieke partij,-van stadhouder Willem V naar koning Lodewijk en van diens keizerlijke broer naar koning Willem I-, en van religieuze overtuiging,-van Swedenborg naar Richard Brothers en van dominee Schotsman naar dominee Thelwall-, waardoor het nog een wonder mocht heten, dat hij als schuinsmarcheerder zich tot slechts twee vrouwen had weten te beperken. In deze geest lieten zij zich over hem uit, waarbij Netje Luzac uit haar pastorale stal werd gehaald om retrospectief volkomen ten onrechte de rol van haar rivale te spelen: zoals Wilhelmine Catharina aan de kant zette, had Catharina dat Netje gedaan. Beide vrouwen, Netje en Catharina, waren door Bilderdijk schandelijk in de steek gelaten, wat in geval van zijn eerste vrouw gerechtigheid inhield: zo ervoer ze immers zelf wat het zeggen wilde in de liefde de verliezende partij te zijn. Johannes van Vloten schilderde hem af als een man die ook in zijn latere leven 'voortdurend slechts de wrange vruchten bleef plukken van zijn ijdeltuitig zelfbehagen en deerniswekkend gemis aan alle zelfbeheersing' (let op 'voortdurend' en 'alle'), waarna hij er ter vergoelijking op liet volgen: 'Hem daarbij zedenmeesterend wegens 'ontucht' te veroordelen zou, in de gegeven omstandigheden, belachelijk zijn.'[342] Hier ziet men de methode Kollewijn zich in de praktijk ontwikkelen, dat wil zeggen men deelt zijn tegenstander onder het mom van de moraal een rake klap uit en doet vervolgens net alsof zijn eigen neus bloedt. Busken Huet beschouwde hem als een 'godvrezende wellusteling', 'de eigenwillig gezalfde des Heren' en een slechts 'nagebootste' patriarch, wiens persoonlijke levensverhaal net zo menselijk als de geschiedenis van David en Bathseba is, maar wiens gedrag ten op-

zichte van Wilhelmine en Catharina hypocriet of in de termen van Gerretson 'door- en door onwaarachtig' moet worden genoemd.[343] Multatuli hield hem voor een 'kortzichtige schoolman' en verkrachter van Clio, die bereid was een 'welberekende gauwdievenstreek' te leveren om bij koning Lodewijk in het gevlei te komen.[344] Kollewijn beweerde, dat hij 'op jammerlijke wijze' Netje Luzac had bedrogen en als 'minnaar van juffrouw Schweickhardt zijn eer had bezoedeld door zich in een weefsel van leugens te hullen, waarmee hij het oordeel van de wereld op een dwaalspoor meende te kunnen brengen'.[345] In eigen gelederen werd hij vooral door Abraham Kuyper als een man van verdienste getypeerd, wiens nationale betekenis men niet licht zou kunnen overschatten, maar jammer genoeg viel er ook wat op hem aan te merken: 'Een vlek in het zinnelijk leven komt bij het genie keer op keer de harmonie verstoren. Zo was het bij Goethe en Byron, bij Shelley en von Schlegel, bij onze Rembrandt eveneens. En vooral bij Bilderdijk hindert ons dit. De onheilige gloed die door zijn erotiek tintelt, is zedelijke zelfverlaging van zijn lied. Maar het liep erger. Er was ook bij Bilderdijk zelf-bezwijken, tenslotte zelfs echtbreuk in zelfbedrog.'[346] Men moest dit ruiterlijk erkennen en er als mannenbroeder zijn voordeel meedoen: 'Bilderdijk *is* tot tweemaal toe gevallen, en zulks niettegenstaande voor het overige op zijn zedelijk leven niets viel aan te merken. Zowel daarvoor als daarna heeft hij niet alleen kuis geleefd, maar zich zelfs bijna geheel van prikkelend vermaak in spijs, drank of spel onthouden. Er is dus in het minst geen sprake van een brandmerk *dat op geheel zijn leven zou drukken*. We hebben te doen met een achtbaar man van zedelijk en ingetogen leven, maar die tweemaal *gevallen* is, de eerste maal nog ongehuwd, de tweede maal gehuwd, en het is die tweede val die hij door een niet te verdedigen stelsel van verzinsels heeft pogen te dekken.'[347] Kuyper aarzelde niet het woord 'verachtelijk' in de mond te nemen, waardoor hij met vergoelijkingen en al in de pas met Kollewijn liep.[348] Hoe dichter men echter zijn eigen tijd nadert, hoe minder stellig het oordeel over Bilderdijk als een hypocriete moraalridder wordt. Zo besloot Jan Bosch de inleiding van zijn proefschrift in 1955 met een verwijzing naar Da Costa, op wiens zuivere oordeel hij meer vertrouwde dan op dat van de meeste critici: 'Hij meed de waarheid niet, maar kende ook de schroom der liefde, die luistert tot het laatste en zwijgt waar hij niet weet, of half weet, uit vrees voor een valse getuigenis.'[349] In 1988 dacht hij er niet wezenlijk anders over, toen hij

in de inleiding van *Mr. W. Bilderdijk's briefwisseling 1795-1797* een poging deed om het onverzoenlijke te verzoenen. Bilderdijk moest een 'gespleten' mens geweest zijn, 'die zijn christelijke noties van trouw, wet en geweten, hem door Wilhelmine op subtiele wijze als een spiegel voorgehouden, zich niet meer eigen weet in de viering van een zelfgevoel dat zich verhevigt tot kernbron en norm'.[350] De ene helft van zijn wezen zou niets van de andere af geweten hebben, tenminste voor de duur van zijn poëtische zelfverblinding: 'Richtte hij zich tot Catharina, dan bestond voor hem op dat moment Wilhelmine niet; schreef hij aan Wilhelmine, dan bestond voor hem van het begin af Catharina niet. In de begoochelingen van het dichterlijk zelfgevoel was bij hem geen plaats voor contradicties.'[351] Dit suggereert al, dat zijn 'gespletenheid' hoogstens tijdelijk in plaats van structureel van aard was, want waren die begoochelingen uitgewerkt, dan dienden zich de tegenstellingen op moreel en lijfelijk gebied in de persoon van Catharina en Wilhelmine als vanouds aan en dreigde de hypocriete moraalridder op zijn paardje weer alle kanten uit te draven. Het begrip 'gespletenheid' kan in dit verband twee verschillende betekenissen hebben: de eerste betekenis houdt een onbewuste verscheurdheid van iemand met een 'gespleten' persoonlijkheid in. Zoals de linkerhand *soms* niet weet wat de rechter doet, stonden Catharina en Wilhelmine los van elkaar in het denken en voelen van Bilderdijk. De tweede betekenis houdt een *altijd* aanwezige scheiding tussen twee werelden in, waarvan iemand met een 'gespleten' persoonlijkheid zich pijnlijk bewust is.[352] Mits men rekening houdt met de implicatie van beide betekenissen, valt er iets voor deze theorie van Jan Bosch te zeggen. Dan ontstaat het beeld van een Bilderdijk die zo volkomen opgaat in zijn verliefdheid op Wilhelmine, dat hij het bestaan van Catharina vergeten lijkt te zijn. Maar dat is slechts tijdelijk het geval, want vroeg of laat herinnert hij zich zijn verplichtingen aan Catharina en dan wordt hij innerlijk verscheurd door twee opties waaruit hij niet vermag te kiezen.

Hiermee zijn de kanonnen in stelling gebracht,-per kanonnier het verbale geweld-, waarmee meer dan twee eeuwen lang op een mug werd geschoten, als men De Kadts oordeel over Bilderdijk als 'pathologische leugenaar en zwetser', bij het 200^{e} gedenkjaar van diens geboorte uitgesproken, mede in het arsenaal betrekt.[353] Als pacifist in hart en nieren denkt men soms, dat er een meer dan taalkundig verband bestaat tussen wapentuig en degenen die het hanteren, maar

misschien getuigt deze opmerking wel van een al te grote weerbaarheid. Het strijdtoneel laat in elk geval twee partijen zien, Bilderdijk en zijn tegenstanders, waarvan de sterkte inmiddels globaal in beeld is gebracht. Wat zich daarop afspeelde, kan nu aan bod komen: de lezer zal er precies over worden geïnformeerd, zodat hij zijn eigen positie in het krachtenveld kan bepalen. De historie van de amourettes, die Jan Wap in hoofdstuk I van *Over het leven van een zonderling genie: Mr. Willem Bilderdijk (1756-1787)* een diepe zucht deed slaken, krijgt hier zijn definitieve beloop.[354] Dat ving aan op de verjaardag van Wilhelmines vader, toen Bilderdijk haar, 'bevend' nog wel, bekende, dat hij haar liefhad en werd op 9 april vervolgd, toen hij haar een boek teruggaf met de woorden: "Que ne puis-je à mon gré disposer de moi-même!"[355] Wat deze machteloze minnaar haar duidelijk wilde maken, was dat hij graag voor zijn liefde voor haar was uitgekomen, indien hij zich niet gebonden aan zijn vrouw en kinderen zou hebben gevoeld. In een gedicht van 28 mei beschreef hij dat innerlijke voorbehoud, als gevolg waarvan zijn brandende liefde voor haar niet kon worden beantwoord:

> Hoe weinig kent ge een hart, dat, gans voor u geopend,
> Geen zucht, geen ademtocht, dan voor uw heilstand voedt!
> Dat, in zijn uiterste, dat red'loos en wanhopend,
> 't Verterend vuur aanbidt waarvan gij 't kwijnen doet.[356]

Hoe kon zij onbekommerd voortleven, terwijl zijn hart voor haar bloedde? Hij gunde haar wel een zorgeloos bestaan, maar dan moest zij van haar kant minstens medelijden met hem hebben:

> Neen, smaak een stoorloos heil! Smaak 't geen ge mij ontrukte.
> Wat zo aanbid'lijk is, moet zalig zijn als God.
> Maar denk, zo 't sterf'lijk hart ooit deernis onderdrukte,
> Gods deernis voedt geen pijn, maar troost en zalft ons lot.[357]

Welke meesterhand is in staat zo'n gelegenheidsvers te schrijven, waarin de dichter zijn eigen verliefdheid fileert in de hoop dat zijn geliefde zich over hem zal ontfermen? Wat er nog meer aan opvalt, is dat Bilderdijk zijn tandem weer aan het optuigen is: God en hij staan onverbiddelijk aan dezelfde kant. Liefde of het voorwerp van zijn liefde is zalig als God. De formulering 'moet zalig zijn als God' houdt eni-

ge onzekerheid in, want hoe zou een verboden liefde zalig kunnen zijn? Eigenlijk voert Bilderdijk hier God als trooster op voor iets wat Hij verboden heeft. Hoe kan dat? De tragiek van zijn liefde zit hem niet in de onbereikbaarheid van zijn geliefde, maar in een religieus conflict: zijn plicht schreef hem voor natuurlijk en moeiteloos van zijn vrouw en kinderen te houden, terwijl zijn hart evenzo naar een ander uitging. Uit een praktisch probleem,-het conflict tussen 'plicht' en de weerbarstige praktijk van een scheiding, tussen de onverbreekbaarheid van het huwelijk en de onmogelijkheid om met zijn vrouw en kinderen samen te leven-, was een fundamenteel probleem ontstaan in de vorm van een conflict tussen 'plicht' en 'liefde'. Daar bestond in Bilderdijks ideologie geen oplossing voor, verbonden als beide categorieën met God waren. Een 'zedelijk, intellectueel en fysiek lijden' was hiervan het gevolg, dat hem levenslang heeft gepijnigd.[358] Hij mag zijn huwelijk met Wilhelmine hebben opgehemeld, zijn levensgeluk aan haar te danken hebben gehad, toch was hij nimmer officieel met haar getrouwd en was het huwelijk met zijn eerste vrouw voor zijn gevoel nooit ontbonden, een officiële scheidingsakte ten spijt. Jan Bosch had daar als geen ander oog voor, want dát bedoelde hij, toen hij zonder het conflict tussen 'plicht' en 'liefde' expliciet te noemen inging op het drievoudig lijden van Bilderdijk: 'De brieven aan Wilhelmine, en de daarop betrokken gedichten, zijn ermee geladen. Ze laten zien, hoe trots, woede en zelfzucht een diep en hoog voelend mens bij tijden zichzelf doen vergeten, tot vertwijfeling brengen zelfs. De situatie loog er wel niet om, ook dat zij gezegd. Hem overmeestert de overrompelende, hartstochtelijke liefde voor de begaafde en geestrijke, jonge vrouw wier aanvankelijk ook nóg zo ingehouden wederliefde aan zijn hart hergaf, wat het slechts in dichterlijke zelfbegoocheling nog bezat. Een langdurig noodlottig lijkende liefde: een wederzijdse kwelling tot de dood.'[359] Het eigenaardige van deze niet onjuiste formulering is, dat Jan Bosch met deze laatste woorden zowel Bilderdijks eerste als tweede huwelijk[360] heeft getypeerd.

Voor de twintigste verjaardag van Wilhelmine, op 3 juli 1796, dichtte hij zijn *Ode*, met een brok in de keel en gesprongen citersnaren. Kollewijn beschrijft zeer goed, hoe de bijna 40-jarige dichter er innerlijk aan toe was. In zijn ode worstelen zijn driften met zijn beter ik, zo stelde de biograaf van Bilderdijk vast: 'Hij weet het wel, dat hij geketend is aan Catharina Rebecca Woesthoven. Maar al ware dit niet zo, voor de bloei van Wilhelmines lentejaren past zijn winter immers

niet? Hij tracht de stroom zijner liefde terug te leiden naar zijn oorsprong: hij wil zich diets maken, dat wat hij voor het jonge meisje voelt, zoiets als vaderlijke genegenheid is.'[361] Maar dat was het niet alléén, want al wilde hij haar wel een vaderlijke kus geven, met tederheid geladen, toch vroeg hij zich hardop af: 'Kan de zedigheid gedogen, dat men méér vermetel vraagt?'[362] Wilhelmines moeder zal haar wijze hoofd geschud hebben bij zulke woorden, die als zo vaak in moeilijke omstandigheden getuigden van de eerlijkheid van de spreker, wiens openhartigheid niettemin werd verfoeid. Als ze goed heeft geluisterd, hoorde ze hem ook een oplossing aandragen voor de gerezen moeilijkheden. Bilderdijk suggereerde, dat zijn 'kiel door 't pekel waadt' op weg naar 'afgelegen stranden', waar 'het zonnespoor op zijn hoofd zal branden'.[363] Hij was van plan te emigreren naar Demerary aan de Zuid-Amerikaanse kust, ver van alles wat hem in Europa zo hevig benauwde. Met een gerust hart zou hij Wilhelmine overlaten aan 'Gij, aan wien op 't vlak der vloeden (zij mogen gunstig zijn of woeden)' hij zijn eigen hart 'angstloos' overliet.[364] Dit plan om naar West-Indië te emigreren, zoals men onder meer de streek van Brits-Guyana, Suriname en Frans-Guyana aanduidde, was in zijn hoofd gerijpt als een direct gevolg van zijn bemoeienissen om de overgang van Bataafs naar Engels bestuur in Demerary te regelen. Er werden in Londen veel processen gevoerd tegen de nieuwe machthebbers, door wie de oude eigenaren van plantages zich benadeeld voelden. Bilderdijk behandelde hun zaken als advocaat, nadat zij eerder al juridisch aan het kortste einde hadden getrokken: 'Ik had veel zaken uit die kolonie in revisie behandeld en nooit één van die anders dan gewonnen. Veel lieden daar danken aan mij het herstel van hun vermogen.'[365] Wat hem in Londen goed afging, zou hem ginds zeker geen windeieren leggen, althans, dat werd hem te verstaan gegeven. Hij zou zich in Demerary als jurist kunnen vestigen, de overtocht zou voor hem worden betaald. Men bood hem zelfs aandelen in de wisselhandel aan, maar die weigerde hij aan te nemen. In *Mijne Geboortebestemming* (1808) legde hij uit waarom: hij wilde zijn 'fortuin' niet elders zoeken. Liever wilde hij de hele wereld 'doorschooien' met de wandelende Jood dan zich aan de praktijken van de wisselhandel schuldig maken. 'Ik, fortuin!' riep hij uit, 'ach, dat woord stak me eind'loos in de kruin.'[366] Het deed hem denken aan de Mammon, die hij onder geen voorwaarde wilde dienen: 'Geen christen zoekt fortuin, de Mammon is vervloekt!'[367] Nee, in plaats van naar Demerary

te gaan, zou hij naar Duitsland terugkeren, zoals hij in 1808 gemakkelijk kon aankondigen in voornoemde terugblik op zijn leven:

> "Naar Brunswijk!" zei de prins, en 't hart'lijk mededogen
> Drong d'onvergeetb'ren vorst de tranen uit zijn ogen.[368]

Willem V vermocht keer op keer op het gevoel van zijn trouwste aanhanger in te werken, blijkens dit schoolvoorbeeld van projectie, zonder dat hij zich financieel moeite getroostte hem daadwerkelijk te ondersteunen, zoals hij dat buitengewoon gul en uit eigenbelang in het verleden wel Philippus Verbrugge en Jan Willem Kumpel had gedaan. In juli 1796 was het plan om naar Demerary te emigreren echter nog niet verworpen, integendeel, het bood de machteloze minnaar een uitweg uit zijn moeilijke situatie.

In gedichten als *Euforion aan Panarete* en *Melitta*, pastoraal getinte 'érotiques' die in eerder verschenen bundels als *Mijn verlustiging* (1781) en *Bloemtjens* (1785) niet zouden hebben misstaan, stelde hij het 'zalig zwoegen' centraal.[369] 'In ogenblikken van wilde hartstocht schreef hij thans verzen,' zo beweerde Kollewijn, 'die verrieden, dat hij in staat was vanwege háár alles te vergeten.'[370] Er wordt hartstochtelijk in gekust, de minnaar (niet noodzakelijk Bilderdijk) heeft zich met een 'hijgend' hart aan de liefde overgegeven, zuigt op de mond van zijn geliefde (niet noodzakelijk Wilhelmine) 'met lustvolle togen' de nectar in, die zoet is en naar meer smaakt, maar hem ook dreigt in vuur en vlam te zetten, tenzij de reeds uitslaande brand terstond wordt geblust.[371] In *Begeerte* wordt de vraag gesteld: 'Wat wekt uw felste wrevel?' Het juiste antwoord luidt: 'Een te flauwe liefdesverklaring.'[372] Kollewijn ergerde zich aan de liederlijke taal waarmee hulde aan de geliefde werd gebracht. Bilderdijk vereenzelvigend met de door hem ten tonele gevoerde herders, verwierp hij dit soort gedichten: 'Hij noemt zich daarin haar aanbidder, 'die aan haar knieen in felle gloed versmelt', en acht zich verongelijkt bij de hond, die op haar schoot mag zitten en haar adem opvangen.'[373] De lezer neemt er geschokt kennis van om zich vervolgens tegen het gedicht over een schoothond, *Evagoras aan Kalyce*, ernstig te laten waarschuwen: 'Het afschuwelijke van dit gedicht, waarin Bilderdijk mejuffrouw Schweickhardt durft te onderhouden over de ergerlijkheid der sodomie, is door Simon Gorter in het juiste licht gesteld.'[374] Lukraak worden Bilderdijk en Wilhelmine hier met Evagoras en Kalyce op één

lijn gesteld, waarna totaal geen rekening wordt gehouden met de negatieve beschrijving van de hond in kwestie, die zijn bazin met een geile blik in zijn oogjes aankijkt:

> O ziet gij dan in die afgrijsb're blikken
> De afschuw'lijkheid der gruwzaamste ontucht niet?[375]

Die hond met zijn 'schaamteloze' ogen en 'vuile snuit, naar walgelijk aas gestrekt' wordt al zo negatief afgeschilderd, dat zijn geestelijk vader geen kollewijnse berisping verdient.[376] Hij vrijde er niet op los, maar had voor zichzelf een tactiek bedacht om Wilhelmine te veroveren. Als zij zich daarvoor zouden openstellen, raakte het 'lagere' en 'materiële' zo vervuld van het goddelijke, dat er in hun erogene zones niets mis kon gaan.[377] Afgezien van het dubieuze karakter van zijn theorie, blijkt daaruit, hoe weinig of in het geheel niet hij zich gebonden achtte aan Catharina. Om haar moeder te misleiden schreef hij aan Wilhelmine, sinds haar verjaardag, brieven in het Italiaans, die ze in diezelfde taal beantwoordde. Haar eerste brief aan hem hield een terechtwijzing in: hij was gepikeerd, omdat ze met een ander naar de schouwburg was geweest, maar dat was niet terecht. Om niet op te vallen moest ze zich soms naar fatsoenscodes plooien, die haarzelf eigenlijk ook niet bevielen: 'Is die toorn en minachting gerechtvaardigd, wanneer men de gevoelens van het hart weet te verbergen en zich onderwerpt aan de voorschriften?'[378] Maar ze zou zich nooit meer laten chaperonneren, al bevond hij zich in Demerary of aan de andere kant van de wereld. Als ze geweten had, hoeveel verdriet ze hem had aangedaan, was ze thuisgebleven. Hoewel ze zijn terechtwijzing niet had verdiend, vroeg ze hem toch om vergiffenis. Dat voorrecht moest hij haar verlenen, want ze stond erop, dat ze hem om vergiffenis mocht vragen. De jaloerse minnaar wist niet wat hem overkwam, zijn gevoeligheid op dit punt was niet weinig gevoed door Catharina's hang naar het Haagse uitgaansleven. Verwijten aan haar adres werden altijd heftig gepareerd met tegenverwijten en verdachtmakingen. Gunde hij haar niet eens wat Elter haar zus Maria Petronella wel gunde? Wilhelmine ging niet in de tegenaanval, als hij haar ten onrechte een verwijt maakte, maar was bereid om zich voor een mogelijk verkeerde handelwijze te verontschuldigen.

Lyrisch schreef hij haar onmiddellijk terug:

Mijn meisje!

Is het dan werkelijk waar, o mijn alleraanbiddelijkste meisje, mijn Godin, dat u zich vernedert om vergeving te vragen aan wie, als hij vertrapt zou worden onder uw voeten maar al te gelukkig zou zijn om voor uw mooie ogen te mogen sterven?[379]

In de bloemrijke taal van Choderlos de Laclos' brieven, dankzij het Italiaans hartstochtelijker klinkend dan welke 'érotique' van zijn hand ook, trachtte hij haar duidelijk te maken wie de meesteres van zijn hart was. Was zíj bereid om zich te verontschuldigen voor een vermeende faux pas,-híj was in staat om zich te beroemen op iets wat toch echt niet deugde. Zijn jaloezie betrof immers een aangelegenheid van het hart, dat zich in naam van de liefde nooit hoefde te verontschuldigen: 'Als mijn hart door zijn tranen, die de heftigheid van de hartstocht losmaakte, uit stommiteit te grof is geweest ten opzichte van de terughoudendheid en het respect die ik voor u in acht behoor te nemen, vraag ik op mijn knieën vergiffenis aan de grootmoedigheid van zijn meesteres, echter zonder het te verontschuldigen.'[380] Geraffineerde hoogmoed spreekt uit zijn woorden, waarmee de ondertekening van zijn brief met 'uw zeer nederige en toegewijde dienaar, *detto* Teisterbant' in tegenspraak lijkt.[381] Hij hield ervan te poseren als het 'beklagenswaardige slachtoffer' van haar 'noodlottige terughoudendheid', want zo stond ze bij hem in het krijt en beschikte hij over een oneigenlijk, maar toch effectief gebleken machtsmiddel om haar voor zich te winnen. Op 22 juli schreef hij haar een brief, waarin hij om haar wederliefde bedelde. Kennelijk had Wilhelmine met hem te doen, empathisch als ze in hoge mate was, maar ook afwerend wegens het leeftijdsverschil tussen hen en zijn status van reeds getrouwde man. 'O mijn Godheid, mijn Godin!' barstte hij los, 'vergun mij dit! O, zeg mij dat u van mij houdt (maar het is niet mogelijk, dat ik voor zo'n groot geluk geboren zou zijn), of zeg mij dat u toch de wreedheid van mijn lot verzachten wil, hoewel u niet van mij kunt houden. Zeg dat u mijn hartstocht goedkeurt, zodat die openlijk alle banden mag verbreken die hem tot nu toe beteugeld hebben, maar die door het ongeduld van mijn lijden niet langer kunnen worden vastgehouden.'[382] Hartstochtelijk bekende hij haar wel begrip voor haar situatie te kunnen opbrengen, zonder echter zijn afkeer van haar gereserveerde houding te verbergen. 'O Dispietoza, siate

sincera! O Meedogenloze, wees oprecht! Verwaardig u uw hart voor mij te openen en mij alle minachting te tonen, alle haat en afkeer, waarvan het vol is voor deze ongelukkige, die zich uw grote ongenade op de hals heeft gehaald, zonder iets te verbergen achter de doorzichtige sluier van een geveinsd medelijden en van een dankbaarheid die mij niet toekomt en mij doodt.'[383] Ja, daar was hij op uit: sterven van liefdesverdriet. Dan zou ze medelijden met hem krijgen en ervoer hij alsnog, dat hij haar niet onverschillig liet: 'Graag zal ik sterven, o ziel van mijn leven! Graag zal ik sterven. Zo wil mijn bitter lot het, en mijn dood is het niet waard uw schone ogen in verwarring te brengen of uw dierbaar hart te verontrusten, maar, terwijl ik buiten mijzelf ben, smachtend en met moeite het zwakke leven voortslepend, in tranen en zuchten, verdraag ik het ondraaglijkste. Maak dat ik toch mag sterven in het licht van uw heldere ogen, begenadigd door een zoete lach en ervan overtuigd dat, indien u dat niet kunt, u tenminste uit medelijden mijn liefde zou willen beantwoorden en de diepe wond, die mij het leven beneemt, genezen.'[384]

Zoals hij haar aansprak met 'Dispietoza' in plaats van met 'mia adorabilissima Donna', leek hij volgens sommigen Wilhelmina tot een Italiaanse variant van 'la belle Dame sans merci' te herscheppen, dat wil zeggen een romantisch ideaal van een even aanbiddelijke als ongenaakbare vrouw te koesteren.[385] Nee, meenden anderen, Wilhelmine leek in de verste verte niet op een meedogenloze vrouw, Bilderdijk zag veeleer in haar de klassieke 'Cynthia', een wrede versmaadster van jongemannen.[386] Hoe vaak komt dit type vrouw niet in zijn pastorales voor? Omringd door zijn kudde, troost de in de steek gelaten herder zich weldra met een andere herderin, want Cynthia blijkt zich niet wezenlijk van haar seksegenoten te hebben onderscheiden. Wat voor de eerste opvatting pleit, is de graad van pijniging die haar slachtoffer moet ondergaan. Het weinig lieflijke karakter van zijn amoureuze escapade, zijn totale ontreddering, doet elke suggestie van controle in een overigens harmonieus universum teniet. Afgezien van Wilhelmines vriendelijke aard, maakte ze op hem de indruk van een 'Dispietoza'. Van enig behagen in zelfkwelling had hij geen last, al kronkelde hij graag aan haar voeten. Zij en niemand anders kwelde hem met haar afwerende houding, die hem gezien zijn ervaringen met Catharina maar al te bekend moest voorkomen. Voor de tweede opvatting pleit de toon van hun brieven, die aan achttiende-eeuwse modellen van brieven uit brievenboeken doen denken, hier en daar

met persoonlijke details op- of aangevuld. Kollewijn, en Busken Huet vóór hem, hadden die indruk ook al: 'Er tintelt geen warm gevoel des harten, geen overvloed van natuurlijke menselijke genegenheid, in die minnebrieven. Het zijn stijloefeningen, gevolgd naar Latijnse en Franse modellen. De lectuur van dit proza is nog vermoeiender dan die der uit dezelfde tijd gedagtekende verzen over hetzelfde onderwerp.'[387] De hoogdravende stijl van hun Italiaanse brieven maakt deze stelling niet onaannemelijk, hoewel beide heren ten onrechte meenden Bilderdijk al eerder op dezelfde fout in zijn brieven aan Netje Luzac te hebben betrapt.[388] Van Eijnatten voegde nog een ander argument aan zijn sterke voorkeur voor de tweede opvatting toe. Zoals in Bilderdijks reactie op *Le Génie du christianisme* (1802) zal worden aangetoond,-dat wonderwerk van de eens te Dol studerende Chateaubriand-, hield Bilderdijk geenszins van de duistere kant van de romantiek: 'De duistere, pathologische zijde van de romantiek, waartoe Chateaubriand zich wel aangetrokken voelde, was aan Bilderdijk niet, maar dan ook in het geheel niet, besteed.'[389] Inderdaad past 'la belle Dame sans merci' in een ziekelijke uitwas van de romantiek, waarin 'corruptie, degeneratie, duivels, flagellatie en bleke, aan tering lijdende jonge maagden (en wat dies meer zij)' in hoge mate werden geapprecieerd, dat wil zeggen door masochistisch aangelegde romantici als aantrekkelijk ervaren.[390] Nu zou men in een essay zeer goed de stelling kunnen verdedigen, dat een romanticus die lijdt onder de wrede karaktertrekken van 'la belle Dame sans merci' en daaraan tevens een heimelijk genoegen beleeft, minder een romanticus is, naarmate hij dat genoegen intenser als zodanig smaakt. Binnen het bestek van deze kroniek zij slechts vastgesteld, dat het lijden van Bilderdijk onder de nukken en grillen van zijn 'Dispietoza', waar het Wilhelmine betrof, en van zijn 'belle Dame sans merci', van wie Catharina een zwakke afspiegeling vormde, slechts gevoelens van onlust opwekte. De mate waarin dat gebeurde, evenals de totale ontreddering van zijn leefwereld, liet er dan ook geen twijfel over bestaan, hoe romantisch hij zijn liefde voor beide vrouwen heeft beleefd. Wil men zich tot Wilhelmine beperken, dan geldt voor haar dat de zogenaamd 'romantische' statuur van 'la belle Dame sans merci' haar volkomen vreemd was en dat ze evenmin voor een klassieke 'Cynthia' kon doorgaan, maar dat ze als een romantische 'Dispietoza' in het leven van Bilderdijk furore maakte.

De relatie met zijn eigen vrouw werd er ten zeerste door gecompliceerd. Hij mocht immers de huwelijksband met haar niet verbreken! Om die reden verschafte hij Wilhelmine ammunitie, die ze op elk ogenblik tegen hem zou kunnen gebruiken, wanneer hij zijn principes dreigde te verloochenen. Dat althans veronderstelde Kollewijn: 'Het komt mij zeer waarschijnlijk voor, dat hij, zijn eigen zwakheid kennend, juffrouw Schweickhardt heeft willen sterken door haar op ongezochte maar krachtige wijze aan het bestaan van zijn echtgenote te herinneren.'[391] Daartoe bracht hij hen schriftelijk in contact met elkaar, wat zich tot een heuse correspondentie in verschillende talen tussen hen ontwikkelde. Catharina prees Wilhelmine verdacht hoog de hemel in, in het Engels, wegens de vriendschap die ze haar man toedroeg. Volgens Kollewijn was 'die lievigheid echter niet gemeend', omdat Catharina zich sinds enige tijd zou hebben 'verzoend met het denkbeeld van een hereniging. Haar man was haar niet meer zo onverschillig als een jaar geleden. Ze kende zijn hartstochtelijkheid en daarom wekte zijn verhouding tot de schone Londense haar jaloezie in hoge mate op: ze schreef hem een brief, waarin ze hem aanried om zich maar 'over te geven aan haar vriendschap en liefde' en sprak van een 'onheelbare verwijdering'.'[392] De logica van wat hier staat, zal de lezer ontgaan, want hoe zou een jaloerse Catharina op verzoening met haar man kunnen aansturen en tegelijk zijn overspel met Wilhelmine aanmoedigen? Nee, de werkelijkheid was anders: achter de geforceerde 'lievigheid' van Catharina's brief school een open invitatie aan haar man om een nieuwe relatie aan te gaan. Ze wilde nog steeds van hem scheiden en zag in haar jeugdige rivale een bruikbaar instrument om in haar opzet te slagen. In het Frans schreef Wilhelmine haar argeloos terug: 'Maar waartoe zoveel lof te zingen, mevrouw (durf ik te vragen) van een vriendschap die men voor meneer uw echtgenoot onmogelijk niet zou kunnen koesteren? De ongevoeligste stoïcijn zou niet zo'n sublieme ziel gebukt hebben kunnen zien gaan onder het onrechtvaardigste lijden, zonder zich te laten inspireren tot de hoogste achting voor zo'n ziel.'[393] Geheel onbegrijpelijk is Kollewijns interpretatie van Catharina's 'lievigheid' niet, want Bilderdijk deed zelf een suggestie in de verkeerde richting. Op 5 juli 1796 schreef hij haar over de indruk die ze op Wilhelmine had gemaakt en omgekeerd. Was ze soms jaloers op haar Londense vriendin? Daar was toch helemaal geen reden voor: 'Uw brief aan de jongejuffrouw Schweickhardt heb ik heel lief gevonden en uw Engels was heel goed

en zelfs elegant. Het meisje was bijna verrukt van verering door uw brief, en verzocht mij u haar dank in een andere brief van haar hand te mogen betuigen, wat ik haar graag toezegde. Ze heeft een goed hart en is vol geest en talent, en erg op mij gesteld, zoals men dat overal wel is. Maar ik begreep de passage niet in uw brief, waarin u het erover hebt *mij over te geven aan haar vriendschap en liefde* en *onze verwijdering als onherstelbaar te beschouwen*. Zeker, was dit door een andere hand aan iemand anders geschreven, dan zou men het als een uitdrukking van jaloezie of als een verwijt geboren uit achterdocht kunnen beschouwen, maar ik begrijp niet, hoe u zo over mij kunt denken, want mijn gedrag en principes zijn toch al te duidelijk om er hiervan te gewagen.'[394] Nu hij het er toch over had, wie de eenmaal gesmede huwelijksband niet wilde slaken, moest aandringen op hereniging in plaats van scheiding: 'Waarom de hereniging zo verworpen, terwijl die toch zo dichtbij lijkt te komen? Ik zeg: zo dichtbij, en dat zegt iedereen. Maar hoewel ik de redding altijd in dit jaar 1796, het laatste schrikkeljaar van deze eeuw, verwacht heb, begrijp ik wel, dat ik daarop niet met de handen in de schoot moet zitten wachten. Omdat ik alle mogelijkheden heb uitgeput om in het levensonderhoud voor mij en de nodige ondersteuning voor u te voorzien, heb ik nu het besluit genomen om met de eerste gelegenheid naar West-Indië te vertrekken, en wel naar de kolonie Demerary, die nu sinds heel kort in handen van de Engelsen is, om te zien of God mij daar een voorlopige vestiging wil vergunnen. Het is heel goed mogelijk, dat er intussen in Holland dingen gebeuren die u ertoe zullen brengen om namens mij te handelen en uit te spreken wat uw hart en geweten u zullen ingeven, en ik zal mij daarnaar voegen. Hoe het zij, mijn eerste zorg zal zijn (zoals het hoort) om aan u de vruchten over te maken die Gods zegen aan mijn werk zal geven, en mijn tweede zal zijn om de hereniging waar mijn hart zo vurig naar verlangt voor elkaar te krijgen. Ik hoop, dat de genadige God mijn verlangen vervult. Hij geeft mij meer krachten dan ik heb met mijn verzwakt gestel! Het ga u intussen goed, omhels onze kinderen en houd van mij, zoals ik van u houd!'[395] Deze brief van 5 juli 1796 (twee dagen na zijn quasivaderlijke liefdesverklaring aan Wilhelmine) toont het dilemma van Bilderdijk in zijn volle omvang aan, al is er nog steeds niets onherstelbaars gebeurd. Het onoplosbare conflict tussen 'plicht' en 'liefde' drong hem in een steeds moeilijkere positie. Hij deed wat zijn plichtsgevoel hem ingaf, maar volgde zijn hart en wierp

vervolgens eigenhandig barrières op die het voor Catharina niet aantrekkelijk maakten hem te volgen.

Hij begreep zich te moeten matigen, wilde hij er in zedelijk, intellectueel en fysiek opzicht niet onderdoor gaan. Enerzijds verschafte hij zich zodoende tijd om een uitweg uit zijn dilemma te vinden, anderzijds werd dat er juist door vergroot, want had Wilhelmine niet op matiging van zijn kant aangedrongen en veroverde hij niet haar hart door zich als een koele minnaar te gedragen? In een nieuwe golf van 'érotiques' legde hij op matiging, onthouding en geduld, eindeloos geduld, de nadruk: 'Matig thans uw blakerend verlangen,' heet het in *Avondeenzaamheid*.[396] Daar stak minder deugdzaamheid achter dan tactiek, hoe zou een minnaar zijn geliefde anders 'vatbaar voor zijn 'verliefde tocht' kunnen maken?[397] In *Morgenwacht* maande hij de minnaar tot geduld, dat hem lonender zal blijken te zijn dan een directe bevrediging van zijn zinnen: 'Neen, toef en hoop! Gij moogt haar hier verbeiden!'[398] *Aan Glycère* is een verbale demonstratie van de aantrekkingskracht der liefde, die zo groot is, dat deugden als matiging, onthouding en geduld daaraan geen weerstand kunnen bieden. Geloofde Bilderdijk, evenals velen van zijn tijdgenoten in het bestaan van dierlijk magnetisme, dat een psychosomatische beïnvloeding van de ene mens door de ander zonder rechtstreeks contact mogelijk maakte,-in *Aan Glycère* beschreef hij de bloedkoralen lippen van een geliefde, die als een magneet op haar minnaar werken en dientengevolge een kus uit zijn boezem 'rukken'.[399] Maar misschien is van al deze gedichten *Terpsion aan Eudoxe* het veelzeggendst, waarin goedbedoelde adviezen op liefdesgebied, morele richtlijnen en wijze lessen de ongelukkige minnaar niets te bieden hebben, zolang hij van het gezelschap van zijn geliefde verstoken blijft:

> Ga de onherhaalb're vlucht van ieder tijdstip na!
> Uw uitstel rekt me één uur tot duizend bitt're dagen:
> Ach, spreek en red me in tijds, of, dierb're, ik verga.[400]

Hoe zij van haar kant de liefde in deze periode van haar leven ervoer, heeft Wilhelmine in *Op een dorrend blad* beschreven. Tijdens een najaarswandeling in 1796 moet zo'n blad op haar borst gevallen zijn, waarna ze de symboliek daarvan trachtte te ontleden. Het blad met een vluchteling vergelijkend, vroeg ze zich af wat ze hem kon bieden. Ontvluchtte hij de najaarsstormen om op een beschutte plek rust te

vinden, dan kwam hij bedrogen uit. In haar hart brandde een vurige passie, maar dat zag men er aan de buitenkant niet vanaf. Haar innerlijke onrust was nog vele malen groter dan in het beeld van een najaarsstorm kon worden uitgedrukt. De vluchteling deed er beter aan elders beschutting te zoeken:

> Gij, vluchteling, zoek een borst, die, vrij van zulke smarten,
> U, daar zij kalmer zwoegt, tot wiegje strekken moet![401]

Hoe opvallend spreekt ze de minnaar met 'vluchteling' aan! Voor zover ze met hem Bilderdijk bedoelde, is het duidelijk, dat ze van hem hield, maar zich niet als zijn toekomstige wederhelft beschouwde. Typerend voor haar relatieve onschuld is een gedicht als *Begeerlijkheid* dat ze voor kinderen schreef, maar waarin een verwijzing naar het 'roekeloos lustenvieren' van Adam en Eva voorkomt.[402] Ze zag 'begeerlijkheid' als een vorm van zelfbedrog:

> Zelfbedrog is 't, maar geen voordeel,
> Als ik and'ren iets ontsteel.

Kinderen moesten ervoor oppassen, dat zij zich niet op grond van deze ondeugd aan diefstal schuldig zouden maken. Weliswaar publiceerde ze dit gedicht in *Gedichten voor kinderen* (1813), maar indirect en met terugwerkende kracht hield ze Bilderdijk zodoende voor, dat hij er niets mee zou opschieten, als hij haar haar maagdelijkheid zou ontroven. Alleen met haar volle instemming zou begeerlijkheid niet in diefstal ontaarden. Ze stelde hogere eisen aan een minnaar dan waaraan Bilderdijk kon voldoen.

Deze voerde de druk op Wilhelmine op om haar een liefdesverklaring te ontfutselen of minstens haar medelijden met hem op te wekken. Zij ging vooralsnog niet op zijn avances in: 'Hoe is het mogelijk, mijn te zeer beminde vriend, dat u mij vraagt iets voor u te onthullen, wat ik mijzelf niet zou durven te bekennen?'[403] Zou ze hem haar liefde verklaren, dan verspeelde ze immers zijn hoogachting voor haar. Maar dit wilde ze er wel over kwijt: 'Als ik 1000 zorgen heb om iemands geluk, als elke zucht van hem er 1000 aan dit hart ontrukt, als het geluk slechts bestaat in zijn aanwezigheid, als men duizendmaal wil sterven omwille van zijn geluk, als dit alles ondubbelzinnige aanwijzingen zijn voor wat u vraagt, ach, wees dan zo eerlijk om medelij-

den met haar te hebben in plaats van de ongelukkige te verachten.'[404] Zichzelf objectiverend in de derde persoon trachtte ze op haar beurt zijn medelijden op te wekken. Daar was haar egocentrische minnaar niet van gediend, zijn eigen slachtofferschap in hun relatie centraal stellend: 'Nee, mijn Godin, ik geloof niet dat u helemaal ongevoelig bent voor mijn lijden, ik voel het. Maar als u bang bent uw hart voor mij te openen en mij de bodem daarvan te onthullen, waarom doet u dan zoveel moeite om mij elk teken en elke wenk te weigeren die mij in mijn zeer bittere smarten zou kunnen overtuigen van uw medelijden? Waarom weigert u de onschuldige kussen die mijn trillende lippen soms, zij het zelden, zich verwaardigden op uw aanbeden hand te drukken?' De eerder door hem gecreëerde tegenstelling tussen liefde en medelijden, bleek bij nader inzien op hetzelfde neer te komen: liefde! Niet het minst getroffen door haar 'wreedheid' stapelde hij het ene verwijt op het andere: 'Waarom wendt u ook uw lieftallige ogen af, bronnen van mijn leven en glanzende fakkels van mijn verlangens, waarvan al mijn heil afhangt? Helaas! Is dit dan niet wreed: heimelijk mededogen hebben met andermans leed, en met het medelijden opgesloten in het hart zich hard en onbuigzaam en onvermurwbaar voordoen aan de ongelukkige, die daar dubbel onder lijdt?'[405] Het ontging haar moeder niet, dat er abnormale spanningen tussen huisleraar en leerlinge bestonden, maar omdat die huisleraar tevens een huisvriend was, besloot het echtpaar Schweickhardt diens 40e verjaardag in het landelijke Lewisham te vieren, dat niet al te ver van Londen is gelegen. Op 7 september vertoefde hij daar, maar wat was bedoeld om de bestaande spanningen op te lossen, verkeerde in zijn tegendeel. Wilhelmines moeder betrapte het tweetal op hun vatbaarheid voor 'dierlijke tocht' en ontzegde Bilderdijk voortaan de toegang tot hun huis in Pimlico. Bilderdijk zinspeelde in *Engelsche eindrijmklanken* op de gebeurtenis in Lewisham, dat hij liet rijmen op 'bloesem'. In een modern aandoend mengelmoesje van Nederlands en Engels daagde hij de moeder van Wilhelmine uit:

> Of is er in de kring van 't honest English people
> Een enk'le, die uw vreugd, uw feestvreugd wraken kan?
> Die iets te zeggen heeft op leraar of discipel?
> Voorzeker, brave twee, geen sterv'ling, nee, not one![406]

Zij nam die uitdaging aan en deed vervolgens alle moeite om haar oudste dochter terug te sturen naar Den Haag. Op een stukje karton schreef Bilderdijk haar vóór haar vertrek uit Londen: 'Bewaar uw waardigheid, herinner u altijd uw afkomst en mijn liefde, en laat u niet ontmoedigen door wat lage en minderwaardige mensen zeggen.'[407] Dat hij met die mensen haar ouders bedoelde, in het bijzonder haar moeder, maakte het dagelijks leven van Wilhelmine er niet gemakkelijker op. Ze bleef overigens gewoon op het oude adres in Londen wonen.

Bilderdijk ervoer zijn tweede verbanning, ditmaal uit een huis op de Arabella Row in Pimlico, als zeer vernederend. Schuldig voelde hij zich evenmin als toen hij hals over kop Den Haag had moeten verlaten. Dat hij er een geduchte tegenstandster bij had gekregen, nam hij ongelovig voor kennisgeving aan. Ogenschijnlijk was hij zich van geen kwaad bewust, maar hij zat met het geval wel degelijk in zijn maag. Een wonderlijk toeval zorgde ervoor, dat hij het contact met Wilhelmine niet helemaal hoefde te verbreken. Sinds kort had Jacques Rietveld Texier, een neef van zijn vrouw, zich bij Bilderdijk in huis gevestigd. Mislukt als rechtenstudent in Leiden zou hij in Londen allicht werk kunnen vinden. Toen dat zwaar tegenviel, stuurde Bilderdijk hem niet weg, maar deelde zijn 'bete broods' met hem. 'Hij is mij komen vinden,' zo drukte hij zich cryptisch over Texier uit, 'en,-mijn lessen getrouw gebleven-, daarom nevens mij balling geworden.'[408] Texier, 24 jaar oud, werd verliefd op Christine, het negentienjarige zusje van Wilhelmine, waardoor hij als postiljon d'amour tussen de twee gelieven kon fungeren. Van die mogelijkheid maakte Bilderdijk ruim gebruik om Wilhelmine, behalve tekstjes op karton, minder haastig geschreven liefdesbrieven in het Italiaans en Engels te overhandigen. Via Texier regelde hij ook afspraken met Wilhelmine in parken en kerken, waarvan de Saint Paul's Cathedral op hem de indruk van een 'gedrochtelijk samenraapsel van heterogene brokken' maakte.[409] Hij vroeg haar uitdrukkelijk om een portret, dat het onderstaande zou kunnen zijn. Ze staat er met kringen om haar ogen op, olijk en geïntimideerd, maar ook met iets onafhankelijks en meewarigs in haar blik. Hij trachtte haar voor zich te winnen door zijn vrouw als een goddeloze echtbreekster af te schilderen, zij het dat hij daarover liever niet wilde spreken, terwijl hij zijn relatie met Wilhelmine als een door God gewilde twee-eenheid beschouwde. Iedereen die er anders over dacht, inclusief haar moeder, kon op zijn minachting re-

kenen. Het is net alsof een voorzaat van Multatuli de wereld wilde laten weten, dat hij haar met grote innigheid verachtte.[410] Zo reed hij haar op zijn opgetuigde tandem tegemoet: 'Ja, de oneindige goedheid van God heeft ons toch niet gevoelig gemaakt, heeft toch niet gewild dat ons wederzijds geluk zou afhangen van zo'n brandende liefde voor elkaar om ons vervolgens deze liefde te verbieden? Wij zijn voor elkaar geboren, om te genieten van een zuiver en heilig vuur

Wilhelmine Schweickhardt omstreeks 1796

dat de geest verheft en elke hartstocht zuiver maakt om ons weer nader tot God te brengen. We zijn toch niet geboren om ten onder te gaan in de wrede kwellingen van een bekrompen geest die ons een afkeer zou bezorgen van de goddelijke Schepper, omdat deze in onze harten het verlangen naar een geluk gelegd had, dat Hij had verboden?'[411] Haar scrupules en die van hemzelf reduceerde hij dus tot de 'wrede kwellingen van een bekrompen geest', waartegenover de liefde het ultieme redmiddel vormde: 'Neen, mijn liefste, u bent de mijne, u bent het door de wil van God, wiens essentie gevormd wordt door weldadigheid en die men op waardige wijze aanbidt door zich te verheugen over Zijn weldaden, door waarachtige vreugde, genoten in dankbaarheid en erkentelijkheid. Laten we elkaar beminnen, mijn ziel, en moge geen enkele kracht, moge niets ter wereld, moge zelfs de dood ons niet uiteenrukken! Laten we de gehele wereld verach-

ten. Laten we alles vergeten wat ons in de weg zou kunnen staan en laten wij aan God onze brandende harten opdragen, verenigd door het meest edele en verheven gevoel waartoe de mensheid in staat is.'[412] Het kostte hem blijkbaar moeite alles te vergeten, want hij had een aansporing nodig om zich aan de liefde over te geven.

De 'vergeetachtigheid' van Bilderdijk is door sommigen te serieus genomen, onder wie Cornelis de Deugd, die er zijn theorie over de 'gespletenheid' van betrokkene uit afleidde. Wat hier eerder als een conflict tussen 'plicht' en 'liefde' is beschreven, was volgens De Deugd een conflict tussen calvinisme en romantisch levensgevoel. Van Eijnatten gaf daarop als commentaar: 'Er is mij echter geen enkel concreet feit bekend die deze levensbeschouwelijke schizofrenie ook maar enigszins aannemelijk maakt.'[413] Wie zo'n geestesziekte wél bestaanbaar acht, komt in het gezelschap van de bioloog Marc Hauser terecht die bouwt aan een universele grammatica van de moraal. Ter fundering van zijn taalkundige dan wel biologische toren van Babylon beschouwt hij het bestaan van 'tweemoraligheid' als niet minder reeel dan tweetaligheid. Beschikken emigranten niet over een aangeboren en aangeleerde moraal? Zijn corruptie, abortus en euthanasie niet min of meer geaccepteerde verschijnselen in zogenaamd 'beschaafde' landen? Was iemands moraal van zijn geloof afhankelijk, ja, dan zou er per gelovige één moraal bestaan, maar uit de scores van Hauser is gebleken, dat het geloof niet richtlijnen bevat, of de grondslag vormt voor iemands moraal, maar waarschijnlijk het omgekeerde.[414] Wat hier overhoop wordt gehaald in plaats van opgebouwd, verdient een serieuze weerlegging (maar niet in deze kroniek) en houdt, afgezien daarvan, totaal geen rekening met de reeds gegeven verklaring voor Bilderdijks 'gespletenheid': hij hield er geen dubbele moraal op na! Zijn psychische of romantische 'gespletenheid' stelde hem niet in staat in twee werelden te leven, nee, hij leefde in één wereld waarin hij zich niet thuis voelde. Ondanks de bezwering van zijn liefde voor Wilhelmine als iets wat God wilde, pleegde hij in gedachten al overspel. Daaronder leed hij drievoudig, wat hij in geval van 'levensbeschouwelijke schizofrenie' niet gedaan zou hebben. De stem van zijn geweten gaf hem iets anders te verstaan dan de stem van zijn hart. Dat hij beide stemmen tegelijk hoorde, stempelde hem in moreel opzicht tot een lijder aan tinnitus. Nee, meende Gert-Jan Johannes, er is om een andere reden van 'gespletenheid' in de zin van (geestelijk) leven in twee volstrekt tegengestelde werelden geen

sprake, of het nu om Bilderdijk, Multatuli of Reve gaat: 'Als we over alle Nederlanders evenveel zouden weten als over deze drie auteurs, dan zouden we waarschijnlijk merken, dat zij minder gestoord zijn dan het lijkt. Of liever gezegd, we zouden merken, dat hun 'tweespalt', 'gespletenheid', of hoe de neerlandistieke, pseudo-psychiatrische analyses van hun persoonlijkheid het ook mogen noemen, minder uitzonderlijk is dan het lijkt.'[415] Ter relativering van een speciaal soort 'gespletenheid', waarmee Johannes de kloof tussen schrijvers en publiek bedoelde (slechts door verachting te overbruggen), bedacht hij de volgende verklaring: 'Eerder zou ik willen zeggen, dat de stoornis die deze schrijvers gemeen hebben, is dat ze probeerden om van literair werk een volwaardig beroep te maken en ervan te leven. En dat in een periode waarin dit in Nederland eigenlijk nog niet mogelijk was. Verreweg de meeste van de andere genoemde eigenaardigheden vloeien naar mijn idee voort uit die ene fatale beslissing. Ze zijn dus *secundair*.'[416] Zo wordt van een 'stoornis' een 'eigenaardigheid' gemaakt, wat verhindert dat er te zwaar geschut tegen de hypocrisie van Bilderdijk in stelling wordt gebracht.

Nu kan men deze laatste redenering wel billijken, wanneer het om de verhouding tussen een schrijver of dichter en zijn publiek gaat, maar niet wanneer het de verhouding van een schrijver of dichter met zijn geliefde betreft. Bij de beoordeling daarvan spelen allereerst hun eigen moraal en vervolgens, haast onvermijdelijk, die van de beschouwer een rol. In zijn opbloeiende relatie met Wilhelmine overstemde Bilderdijk zijn geweten en viel er van haar kant een zekere weerstand tegen zijn opdringerigheid waar te nemen. Afgezien van wat er feitelijk in de driehoeksverhouding tussen hem, Catharina en Wilhelmine gebeurde, was het enkele gegeven van hun briefwisseling reeds voldoende om hem in een kwaad daglicht te stellen. Jozef Alberdingk Thijm spuide over de houding van sommige critici zijn niet geringe ergernis, toen hij refereerde aan de correspondentie van Bilderdijk met Catharina in dezelfde tijd dat hij ook brieven met Netje Luzac uitwisselde: 'Personen, bij wie men geenszins in strenge godsdienstbegrippen, noch maagdelijk tere schaamte, een verschoningsreden schijnt te kunnen vinden voor de ergernis, die Bilderdijks briefwisseling met Odilde hun gegeven heeft, vermeten zich, zonder de oefening van enige kritiek, het zedelijke karakter van Da Costa's boezemvriend en leermeester tot hun voetveeg te maken, ja, vermeten zich een man, die Da Costa, Willem de Clercq, Jeronimo de Vries,

Abraham Capadose, Robert Southey in zijn huiselijk en zielenleven van nabij gekend hebben, en die zij hebben gehuldigd als één der edelste gestalten van hun tijd, het kazernewoord 'schobbejak' toe te voegen, en hem allerlei gemene daden toe te schrijven, die wellicht uit de troebele anekdotische vijver der mediocriteitenschool van het begin dezer eeuw zijn opgevist.'[417] Kollewijn hekelde de 'onmiskenbaar huichelachtige wijze' waarop Bilderdijk zich ten opzichte van Catharina gedroeg, want hoe kon hij enerzijds verklaren 'Waarheid is één en in alles. Wie zij niet alles waard is, die is niets waard' en anderzijds in strijd met de waarheid twee vrouwen tegelijk zijn liefde betuigen?[418] Waarom deed hij dat? Niet omdat hij aan 'psychische gespletenheid' zou hebben geleden, aldus Van Eijnatten, maar misschien wel om de vermeende ontrouw van Catharina te bezweren. Sprak Bilderdijk niet openlijk en indirect over dat verfoeide onderwerp door vast te stellen, dat alleen de Muzen hem trouw waren gebleven?[419] Danig verlegen met het geval, stelde Da Costa zijn hoop op een billijke beoordeling van zijn leermeester tot later uit, maar het is de vraag of hij het in dezen met Joris van Eijnatten eens geweest zou zijn. Niemand was in staat om zich een denkbeeld van de ware Bilderdijk te vormen, zo meende zijn tovenaarsleerling. Wellicht zal een 'billijker en verstandiger nageslacht' hem op zijn waarde schatten, maar 'de nodige bekwaamheid om als het ware door psychologisch-chemische scheiding en afscheiding en onderscheiding tot zo'n resultaat te geraken, vertrouw ik voor mij zeker aan geen enkele mij bekende school van kritiek in ons vaderland toe. Voor deze zal het vooreerst wel de veiligste en makkelijkste taak blijven onnozel te ignoreren, uit de hoogte te recenseren, eenzijdig te condemneren en onedel te suggereren.'[420] Er sprak verbittering uit zijn woorden, omdat het kwaad van een valse getuigenis volgens hem al geschied was. Had hij daarin gelijk?

Da Costa kon zich niet vrij over het huwelijksleven van Bilderdijk uiten. Fatsoenscodes beletten hem het werkelijke jaartal van diens eerste huwelijk met Catharina te noemen.[421] Het tweede huwelijk met Wilhelmine speelde zich grotendeels onder zijn eigen ogen af. Zou hij er iets negatiefs over hebben gezegd, dan had hij daarmee twee hem zeer dierbare personen in diskrediet gebracht. Aan de heiligheid van het huwelijk viel natuurlijk niet te tornen en een scheiding of 'pijnlijke gebeurtenis' die tot een levenslange verbintenis met Wilhelmine leidde, gelukkig bovendien, kon eigenlijk niet door de beu-

gel: 'Sidderen zouden wij zeker, wanneer wij uit de zegenrijke gevolgen der in haarzelf zo pijnlijke gebeurtenis gronden zouden afleiden voor de onberispelijkheid der menselijke daad, of ook maar in de verste verte aanleiding zouden geven tot het miskennen dier heiligheid van de echt, die, buiten een door Gods woord bepaald geval, op de eerste plaats het onverbrekelijke van de band met zich meebrengt.'[422] Hield dat een veroordeling van de dichter in? Nee, beweerde Da Costa: 'Maar ook evenzeer zouden wij vrezen, om wegens de nevel van duisterheid, die zowel over het feit als over het recht in dezen hangt, des dichters beslissing in dit hachelijke ogenblik zijns levens te wraken, of de zegen te miskennen die hem uit de 30 jaar van deze zijn tweede echtverbintenis te beurt viel, of (allermeest) om een schaduw te werpen op de voortreffelijkheid der vrouw, van wie onze dichter met nooit verflauwde dankzegging op zo velerlei wijze en onder zo veelsoortige omstandigheden heeft mogen zingen:

> Arme wereld! Maar zo rijk
> Maakte de Almacht Bilderdijk.'[423]

Men krijgt de indruk dat Da Costa zich in een onmogelijke bocht wrong om de 'tweede echtverbintenis' van Bilderdijk niet te hoeven veroordelen. Zijn oordeel daarover is niet volledig betrouwbaar, want hij beweerde ook, dat dit huwelijk, in strijd met de feiten, kerkelijk werd ingezegend op 18 mei 1797.[424] Rijst met des te meer klem de vraag, of het negatieve oordeel over 'der holländische Bigamist' op roddel en achterklap berustte,-op een valse getuigenis-, of een kern van waarheid bevatte.[425]

Wat men Bilderdijk ten eerste kwalijk nam, was dat hij zich van zijn vrouw liet scheiden. Hoe kon een man van zijn principes overspel plegen en vervolgens een 'tweede echtverbintenis' aangaan? De grootste zedenmeester van de negentiende eeuw, die blijkens zijn bewondering voor Cats zijn streken van geen vreemde had, hield het volk een spiegel voor, waarin hijzelf te weinig of niet goed had gekeken. Uit het kwaad van de begeerte kwam een tweede kwaad voort, dat van de hypocrisie. Menselijke trekjes waren een pleger van overspel en degene die er kwaad van sprak zo eigen, dat men daarover minder viel dan over de schijnheiligheid van de mannelijke betrokkene. Abraham Kuyper behoorde tot de scherpste criticasters van het door Bilderdijk bedreven eerste kwaad, Busken Huet achtte de zeden

vooral verwilderd door de schijnheiligheid waarmee feiten uit het privé-leven van de grote dichter werden gepresenteerd. De schijnheiligheid van diens achterban maakte het voor deze criticus des te aantrekkelijker om uit naam van de moraal tegen de moraal te fulmineren. Een criticus als P.J. Veth zat daar zo'n beetje tussenin, want hij hekelde enerzijds de herhaaldelijk door Bilderdijk gedane uitnodiging aan Catharina om zich met hem te herenigen en anderzijds zijn overspel met Wilhelmine. In zijn brief van 17 juli 1795 had hij haar volgens Veth gevraagd met hem 'zijn ballingschap te delen,-de enige brief althans die bij de toetsing der beschuldiging van moedwillige verbreking van de echt vanuit haar perspectief in aanmerking kan komen. 't Is waar, dat wij die uitnodiging herhaald vinden in brieven van 21 Augustus en 7 September 1797, toen Bilderdijk reeds in het geheim de nieuwe banden had geknoopt die hem met mejuffrouw Schweickhardt verenigden. Maar waar het de vraag geldt, of hij door zijn Catharina opzettelijk verlaten was, zal men die bloot op misleiding berekende frases wel niet in rekening willen brengen, tenzij men aanneemt, dat de dichter zijn bewondering voor de 'verheven' Mohammed zo ver dreef, dat hij ook in het verdelen zijner gunsten tussen meer vrouwen het voorbeeld van de Arabische profeet wilde volgen.'[426] Onder het mom van een grapje ten koste van de profeet, dat Bilderdijk wel eens níét in strijd met de waarheid twee vrouwen tegelijk bemind kon hebben, wordt hier vooral zijn hypocrisie gehekeld, want als hij op hereniging met zijn eerste vrouw aandrong, zoals in de laatste twee door Veth genoemde brieven, was dat natuurlijk pure misleiding. Tegen dit scala van morele aanklachten tegen de dichter kan men slechts inbrengen, dat zijn vrouw door hun scheiding als een 'onheelbare verwijdering' te beschouwen en hem in zijn liefde en vriendschap voor Wilhelmine te stimuleren,-hij moest zich daaraan maar overgeven-, hem geen andere mogelijkheid liet dan in hun scheiding te berusten. Van hypocrisie was van zijn kant geen sprake, omdat hij voortdurend pogingen in het werk bleef stellen om zijn 'plicht' niet te verzaken. Dat hij na alles wat er gebeurd was, haar weinig aantrekkelijke voorstellen deed om zich met hem te herenigen, getuigde minder van hypocrisie dan van realisme en juridisch indekkingsvermogen. Mocht een rechter hun wettig gesloten huwelijk ontbinden, dan was het duidelijk wie zich letterlijk niet in der minne had willen schikken.

Typerend voor Bilderdijk was, dat hij zich ondanks verzachtende omstandigheden toch schuldig achtte. In zijn visie lieten goddelijke beginselen als 'plicht' en 'liefde' zich niet tegen elkaar uitspelen en beging hij een faux pas door de liefde te laten prevaleren. Hij besefte heel goed, hoe wankel zijn morele evenwicht was. Aan zijn jonge vriend Outhuys, die in hem eerder een soort vaderfiguur dan een geestelijk in nood verkerende lidmaat van zijn nog te stichten gemeente zag, bekende hij in de nazomer van 1796: 'Bid slechts voor mij, opdat Zijn genade mij bij eerlijke beginselen beware en niet onder de verzoeningen van geest en lichaam doe bezwijken.'[427] Hoe zeldzaam openhartig was deze bekentenis,-in elk opzicht het tegendeel van hypocriet-, die er een uit een reeks van bekentenissen was. Zijn financiële evenwicht was niet minder wankel, getuige dit inkijkje, dat hij zijn jonge vriend eveneens gunde: 'Ja, het is zo, de onrust der onzekerheid waarin ik leef, de gedachteloosheid die het volstrekt ontberen van gevestigde vooruitzichten met zich meebrengt, berooft mij dikwijls van de tijd, die mijn hart in het contact met een geliefde vriend wenst te steken. Voeg hierbij, dat ik gedurende deze periode van onzekerheid niet werkloos ben geweest,'-hier zinspeelde hij op het zich eindeloos rekkende proces ten behoeve van Pfaff von Pfaffenhofen-, 'en, ziedaar, ongelukken in het ongeluk.'[428] Bilderdijk procedeerde inmiddels te vaak zonder succes, vond hijzelf ook, of moest tot in Londen toe aandringen op betaling van zijn oude, Haagse rekeningen, die in weerwil van een gunstig vonnis voor zijn cliënt hemzelf geen cent opleverden. Zo maakte hij de Londense erfgenamen van 'Mr. Fitzgerald, who was a colonel in the Dutch service at the Hague' duidelijk, dat hij nog 'for about fifty guilders or five £ sterling' van hem tegoed had, maar had hij zich de moeite kunnen besparen om hen uit te leggen, wat hij in zijn 'quality of advocate of the Courses of Justice in Holland' precies voor dat honorarium had gedaan.[429] Wat hem voor de onteigende koffieplanters goed afgegaan was, kon niet altijd tot een succes leiden: 'En zoiets is hier niet vreemd, vooral als men er zelf vreemd is.'[430] Hij twijfelde aan zijn eigen juridische en financiële capaciteiten, nam zich voor niet naar Demerary te vertrekken en voor hem en de zijnen, inclusief zijn 'lieve' neef Texier, voortaan de kost met vertaalwerkzaamheden te verdienen.

Vreesde hij eerder zijn eerste vertaling van Ossians zangen met een overzicht van werkzaamheden verloren te hebben, doordat er een schip met voor de Bataafse Republiek bestemde poststukken was

vergaan,-groot was zijn opluchting, toen dit niet het geval bleek te zijn. Vanuit Amsterdam liet zijn lieve zusje hem weten: 'Uw *Krijg van Inisthona* met het ontwerp is in de tussentijd ook gearriveerd. Laat ik u onze gedachten daarover het eerst meedelen. Wij hebben uw krijg met die van Van den Kasteele vergeleken, en volgens onze smaak de uwe in alle opzichten verre boven de laatstgemelde verkozen, maar of Ossian in deze smaak aan zijn liefhebbers zou voldoen, vordert meer bijzondere overweging. Zij toch zijn niet alleen met zijn beelden, maar ook met de bijzondere manier waarop hij die voorstelt, zodanig ingenomen, dat het meer dan waarschijnlijk is, dat de gewone verstrant hen voor die Oude Bard te modern en als niet bijzonder genoeg zal voorkomen.'[431] Ze gaf hem dus de subtiele raad om enerzijds geen al te hoge verwachtingen over de smaak van zijn lezers te koesteren, die het vermogen misten om het goede van zijn vertaling in te zien, en anderzijds hen vooral niet te onderschatten, omdat zij Ossians zangen op een Keltischer klinkende harp wilden horen dan op het instrument waarvan hij de snaren beroerde. Die raad gaf ze hem overigens ook uit haar mans naam die nog niet zo lang geleden aan zijn zwager in Londen had laten weten, dat zijn vrouw 'sinds zes weken aan een sterke inflammatie van haar rechter oog' leed, waardoor ze op dringend advies van hun beider huisarts lezen noch schrijven mocht.[432] Nu was ze weer in vol bedrijf en gaf ze hem een tweede raad, die van aanzienlijk meer realiteitszin blijk gaf dan haar man kon opbrengen voor de in financieel opzicht benarde positie van hun zwager: 'Tot welk werk u ook mocht besluiten, het zal dunkt ons verkieslijker zijn het gehele stuk tegen een bepaalde prijs direct aan een boekdrukker aan te bieden dan bij intekening, want daar wil men thans maar niet aan. Mijn man blijft echter nog tegen het schrijven om geld, en de redenen die hem daartoe bewegen, zijn zeker van enig gewicht. U heeft altijd uw verzen present gedaan, men heeft uit uw levenswijze besloten dat u geld had, en uit die van uw vrouw besluit men dit nog. Voor velen bent u de voornaamste aan het Hof geweest, u bent nu nog de eerste bij Zijne Hoogheid en wordt zeer wel ondersteund. Volgens anderen heeft u de eed geweigerd om gemakkelijk een desolate boedel te ontwijken. De gevolgen die al die soorten mensen, voor zichzelf, uit zoiets zouden trekken, berekent u licht. Maar ik heb u dit reeds in het begin geschreven, de keuze blijft aan u, en ik zou het met mijn man volmaakt eens zijn, indien er nog maar een ander middel tot onderhoud te vinden was.'[433] Bilderdijk begreep

uit haar woorden, dat hij met zijn vertaling van Ossians zangen op een dood spoor zat, maar kon het niet laten zijn literaire suprematie zo te verwoorden: 'Omtrent de 'Ossian' in het bijzonder valt dus niets op te merken. Anders zou ik eenvoudig zeggen, dat deze noch in het origineel, noch in de uitgave van Macpherson (die de plaats van het origineel inneemt) ook maar iets weg heeft van de klopstockiaanse uitdrukking die de Duitsers tegenwoordig meestal in hun hexameters leggen, en die Van den Kasteele hen heeft nagebauwd. Net zo vertalen zij Homerus, Kallimachus enz., maar dit is daarom niet eigen aan deze Grieken, en het is het even weinig aan de oude Caledoniër.'[434] Dat hij het ossianse vertaalproject toch doorzette, wijst erop dat hij als broodschrijver zijn eigen smaak volgde (die volgens zijn lieve zusje minder verschilde van de klopstockiaanse uitdrukking dan hij het deed voorkomen) en niet bereid was om concessies aan de smaak van het grote publiek te doen.

Maria Petronella scheen zijn eigenzinnigheid goed te keuren, of hij zich aan haar wijze raad hield of niet. Toen hij met haar over de oorzaak en aanleiding van zijn verbanning sprak, had ze hem op contraremonstrantse wijze bemoedigd. Twijfelde hij soms aan de waarheid van *1 Korintiërs 10:13*, dat God hem kracht naar kruis geven zou, dan wees ze hem op de waarheid van *Matteüs 5:10*, dat al wie omwille van de gerechtigheid Gods wordt vervolgd, zalig zal worden. Reageerde hij daar enigszins meesmuilend op: 'Het schijnt groot in het oog van de christen, als men om een brave en plichtmatige daad, door de mensen in het onheil wordt gestort,' maar wat zijn medechristenen ook mochten denken,-misschien had God hem wel degelijk voor zijn zonden willen straffen, dan bemoedigde zij hem keer op keer, totdat hij haar koeltjes corrigeerde met de woorden: 'Nee, mijn waarde, beproevingen zijn de ter zaligheid uitverkorenen tot zaligheid, maar de verworpenen niet.'[435] Was hij hovaardig geweest, dan zou hij zich vanzelfsprekend tot de uitverkorenen hebben gerekend, maar dat deed hij juist niet. Terwijl anderen hem van hoogmoed beschuldigden, wegens de morele lessen die hij en plein publique trok, was hij nederig genoeg om van zulke terechtwijzingen niet gauw zijn bekomst te krijgen. Hij wentelde zich graag in het stof, tenminste, als dat in *Genesis 3:19* samen met de as van *Ezechiël 28:18* een finale wending aan zijn leven kon geven. De calvinistische zienswijze op het menselijk functioneren, inclusief de predestinatie, zat diep in zijn ziel verankerd. De theologie van Paulus over de rechtvaardiging van het

geloof, die volgens remonstranten mocht worden aangevuld met de brief van Jakobus over goede werken die daarmee geen tegenstelling vormen,[436] verwierp hij om de overschatting van de vrije wil: een mens was altijd ten kwade geneigd, maar God kon de gevolgen van de erfzonde in sommige mensen ten goede keren. Dat was niet hun verdienste, maar de Zijne, zonder welke zij niet eens tot geloof gekomen zouden zijn! Zijn lieve zusje stimuleerde hem om zijn gedeeltelijk remonstrantse opvattingen van het geloof te verzaken. Zouden goede werken er wel toe doen, een wezenlijk verschil uitmaken bij de beoordeling of een christen bij de bokken of de schapen hoorde, dan zou Gods voorzienigheid een algemene strekking hebben en al het bijzondere aan Zijn oog ontsnapt zijn, waardoor Hij veel te laat alsnog in het ene geval een christen als bok en in het andere geval als schaap moest bestempelen. Bilderdijk raakte er steeds meer van overtuigd, dat er niet een algemene voorzienigheid bestond, wat de neologen ook mochten beweren, maar dat het algemene in dit opzicht altijd het bijzondere insloot. Zoals hij later in *Van de algemene en bijzondere voorzienigheid* (1806) zou formuleren, geloofde hij, dat wie enige bijzonderheid van de voorzienigheid uitsloot, alsof een ideale werkmeester geen oog voor details zou kunnen hebben, de voorzienigheid als zodanig uitsloot. Hij sprak daarover met wildvreemden, zoals hij vroeger in diligences onbekommerd en strijdvaardig van zijn Oranjegezindheid had getuigd. Nu liet hij zich ontvallen slechts in een bijzondere voorzienigheid in alles te geloven, waarop een wildvreemde Engelsman repliceerde: "You are in the right, Sir, and I thank you, for a general Providence is no Providence at all!"[437] Omdat er in de Bijbel staat, dat een mens geen haar op zijn hoofd zal worden gekrenkt 'zonder Gods wijze en voor hem genadige wil',-precies hetzelfde wat zijn lieve zusje hem na zijn verbanning te verstaan had gegeven-, kon de algemene voorzienigheid alleen met inbegrip van de bijzondere worden aanvaard.[438] Wat zou de zin van het gebed zijn, *zonder* bijzondere voorzienigheid? Bilderdijk dacht na over de tegenstelling tussen algemeen en bijzonder. Het woord 'algemeen' kon in de betekenis van 'universeel' tegenover 'bijzonder' staan, maar dat was hier kennelijk niet de bedoeling, waar 'algemeen' alle 'bijzondere' verrichtingen van de voorzienigheid inhield. Het kon ook duiden op een niet bestaande abstractie: 'Geen mens in het algemeen, geen paard, geen boom bestaat. Maar deze mens, dit paard, die boom bestaat en zoveel anders daarnaast, waaruit wij door afzondering van

wat wij in alles waarnemen, het begrip van een mens, een paard, een boom in het algemeen vormen.'[439] Zo opgevat, bestond er geen algemene voorzienigheid, tenzij in een bijzondere vorm. Maar het kon ook 'niet-bijzonder' betekenen. Ziehier, hoe buitengewoon vernuftig Bilderdijk redeneerde om zijn contraremonstrantse stelling over Gods voorzienigheid kracht bij te zetten. God is verantwoordelijk voor de soort, zo luidde zijn hypothese, of het nu mensen of zaken betreft. Hij is niet verantwoordelijk voor de unieke exemplaren van een soort. Wie gaat er in dat geval over de oorzaken? Bilderdijk betoogde: 'Zijn ze afhankelijk van God op zo'n manier, dat die slechts de eerste van elk der samenkomende werkingen heeft gewild? Dan is daardoor zelfs elke bijzonderheid bepaald, want de oorzaak moet noodwendig voortwerken. Of zijn ze van Hem niet afhankelijk? Dan maakt ge naast God een tweede God, die (hij mag met de naam van Toeval opgeschikt en vermomd worden, of hoe gij wilt) onafhankelijk van het Opperwezen werkt, en dus *God onder God* en *zonder God* is.'[440] Dit radicale betoog moest wel tot een radicale conclusie leiden: 'Zijn voorzienigheid is volkomen en sluit geen bijzonderheid uit, of zij is niets. Men kieze!'[441] Een man als Nuyens kon niet begrijpen, hoe de dood van onschuldige slachtoffers in Bilderdijks conceptie van de voorzienigheid paste.[442] Dat zij diende om het noodlot in te kaderen in een onbegrepen geheel, was hem als verklaring te mager. Kollewijn stelde zich andere vragen naar aanleiding van wat in zijn ogen een misconceptie van de voorzienigheid was. Is de gevallen mens, of moderner geformuleerd, de per definitie zondige mens verantwoordelijk en toerekenbaar voor zijn daden? Volgens Bilderdijk luidt het antwoord op die vraag bevestigend, maar hoe valt dat te rijmen met de vrije wil? Kollewijn bedoelde: het gebrek aan vrije wil ten gevolge van de predestinatie. Hoe kan iemand die door God ten kwade gedoemd is, schuldig zijn aan wat hem ten laste kan worden gelegd?[443] Op die vraag zou Bilderdijk in een latere fase van zijn leven antwoord geven. Voorlopig zij hier vastgesteld, dat Gods voorzienigheid volgens hem reeds vóór het ontstaan van de schepping het resultaat van ieders mensenleven in termen van goed en kwaad gekend moet hebben, inclusief het aandeel van de al of niet vrije wil daarin.

Zich verzettend tegen de remonstrantse opvatting van de voorzienigheid, en daardoor calvinistischer dan ooit, ervoer hij de officiële aankondiging van de scheiding van kerk en staat als een gruwel. Op 5 augustus 1796 hield de Nederduits Gereformeerde Kerk op de be-

voorrechte of heersende kerk in Nederland te zijn: 'Alle plakkaten en resoluties van de gewezen Staten-Generaal uit het oude stelsel der vereniging van kerk en staat geboren, worden gehouden voor vernietigd.'[444] Wat hier kil 'vereniging' werd genoemd, was voor Bilderdijk een soort huwelijk, één en ondeelbaar als de Franse Republiek, waarop het begrip 'scheiding' evenmin van toepassing was als op zijn eigen huwelijk, omdat 'onze staat aan de kerk hangt, door de kerk en als blote omhanging der kerk gesticht is'.[445] Voor joden, lutheranen, remonstranten en rooms-katholieken, tezamen met gelovigen van andere richtingen 'dissenters' genaamd, was de scheiding van kerk en staat een aangename verrassing, die een einde maakte aan hun (volgens artikel 13 van de Unie van Utrecht over de vrijheid van geweten en godsdienst) niet legale achterstelling.[446] Voor Bilderdijk en zijn geestverwanten was de scheiding van kerk en staat een aardbeving, die voor één kerk in het bijzonder nadelig uitpakte: 'Het zonderlinge dezer aardschudding was dat deze alleen de tempels trof die zware torens dragen, welke gotische gebouwen, tevoren met de staat verbonden, nu door hun zwaarte van de staat zijn afgescheurd. Verscheidene leraren hebben hun mantels en beffen gebruikt om deze scheur te stoppen, maar tevergeefs.'[447] In hun visie was de staat niet onderworpen aan de kerk, maar aan het hoofd van de kerk, Jezus Christus, 'aan wie alle macht gegeven is, in hemel en op aarde, wiens rijk niet *van* of *uit*, maar *over* de wereld, en wiens gezag, als van de koning der koningen, verbindend ook voor de hoogste aardse machten en overheden is'.[448] Bilderdijk huldigde met andere woorden in staatkundig opzicht de visie van een christelijke fundamentalist, waartegen in de negentiende eeuw een getrouwe uit zijn eigen kring, Groen van Prinsterer, zich zou verzetten.[449] Het 'droit divin' waaraan de soeverein zijn macht ontleende, maakte een constitutie overbodig, maar zelfs Isaäc da Costa zou in de tweede helft van de negentiende eeuw zijn verzet tegen een constitutie opgeven. Zijn 'meegaandheid' kwam niet voort uit het inzicht, dat hij met zijn afwijzing van de constitutie het recht van andersdenkenden schond,-daartoe was en bleef een christelijke fundamentalist altijd van harte bereid-, nee, zij ontsproot aan de redelijkheid van de wetgeving zelf die mensen samenbond in plaats van tegen elkaar opzette. Dit aspect van het verlichtingsdenken zou ook fundamentalistische moslims ervan moeten weerhouden de 'sharia' in te voeren: hun fanatisme valt niet te beteugelen, waardoor zij zich weinig om het recht van andersden-

kenden zullen bekommeren, maar dankzij hun redelijkheid en realiteitszin zullen zij zichzelf vroeg of laat een plaats in een gesecula-riseerde wereld gunnen. Dat zal pas gebeuren, wanneer een innerlijke beschavingsnorm hen ervan heeft overtuigd een grotere waarde te hechten aan verdraagzaamheid dan aan hun eigen godsdienstige opvattingen. Uiteindelijk zou niet uit de daden van iemand moeten kunnen worden afgeleid tot welke denominatie hij behoort, maar uit de intentie waarmee hij die verricht.

Nu moet men de vruchten van het verlichtingsdenken niet oppoetsen tot glimmende appels. De verdraagzame en humane remonstrantse hoogleraar Jan Konijnenburg getuigde op drie manieren van zijn verlichte ideeën, waardoor hij nota bene als tegenhanger van een christelijke fundamentalist als Bilderdijk, toch de sympathie van een moderne lezer gedeeltelijk zal verspelen. Op de eerste plaats schreef hij in 1793 een brochure over homoseksualiteit *Hoe voorkomt men het best het bedrijven van onnatuurlijke zonden in ons Nederland*, dat toen voor verlicht doorging, maar nu immoreel en onduldbaar zou worden geacht. Een homoseksueel hoefde niet een kopje kleiner te worden gemaakt, of levenslang een straf uit te zitten voor het ergst denkbare kwaad, integendeel, na een paar jaar gevangenisstraf mocht hij na een rondgang door de stad met een bord om zijn hals, waarop slechts één woord stond: 'Sodomiet', de wijde wereld weer in.[450] Naar te vrezen valt, gunde Bilderdijk hem hetzelfde lot als de inwoners van Sodom. Op de tweede plaats betoogde Jan Konijnenburg als antitrinitariër, dat men conform zijn vertaling van het Matteüsevangelie niet moest dopen in de naam van de Vader, de Zoon en de H. Geest, maar in de naam van de Vader, de Zoon en de H. Godskracht.[451] Bilderdijk beschouwde deze vorm van moderne theologie als volstrekt verwerpelijk: Konijnenburg was in zijn ogen een 'neoloog' met het accent op de derde lettergreep. Op de derde plaats trachtte de voorman der remonstranten een oecumenische beweging onder alle protestanten in de Bataafse Republiek tot stand te brengen, wat na de officieel uitgesproken scheiding van kerk en staat een logische tegenzet geweest zou zijn. Aan de belangrijkste voorwaarde voor een werkelijk verlichte samenleving,-verdraagzaamheid-, bleek men toen echter niet te willen voldoen: 'De vertegenwoordigers van de gereformeerde kerk wezen dit ecclesiologisch concept af. Zij kenden geen prioriteit toe aan broederschap boven leerstellige zekerheid als basis voor geloof en kerkelijk leven.'[452] Bil-

derdijk was tegen het streven naar eenheid onder christenen gekant om dezelfde reden als waarom hij voor een scheiding van de drie machten had moeten zijn: het kerkelijk en wereldlijk gezag zou met zichzelf in conflict komen.[453] Slechts op één punt was Bilderdijk het met de voor zijn tijd modern denkende Konijnenburg eens en dat betrof de positie van de joden. Moesten zij gelijke mensen- of burgerrechten krijgen? Het eerste sprak vanzelf, maar het tweede hing van de vraag af, of joden een apart volk vormden met een zelfstandige natie, of een godsdienstige groepering. Konijnenburg én Bilderdijk bepleitten het laatste, waardoor joden zich wettelijk niet meer van andere burgers en gelovigen zouden onderscheiden. Treurig genoeg waren er met name onder aanhangers van Bilderdijk mensen te vinden die deze grote verworvenheid van de scheiding van kerk en staat,-het gelijkheidsbeginsel van de Franse Revolutie-, bleven aanvechten. Zo schreef Groen van Prinsterer op 5 februari 1851 een brief aan Isaäc da Costa over de emancipatie van de joden: 'Een enkel woord over de Israëlitische kwestie. Mijn gevoelen daaromtrent laat zich zeer kortelijk uitdrukken. Het geven der politieke rechten aan de Joden in een christelijke staat heeft, in mijn oog, altijd groot bezwaar. Nu het eenmaal geschied is, wens ik volstrekt niet dat zij van die rechten op willekeurige wijze zullen worden beroofd. Maar, en dit geloof ik dat wij telkens moeten doen uitkomen, die politieke gelijkstelling kan niet worden verleend, of, eenmaal verleend, worden gehandhaafd in de geest en naar de beginselen der mannen van 1795 of 1798, of maart 1848.'[454] Hoe verkeerd kon het euvel van 'Prinzipienreiterei' in eigen kring uitpakken! Ook Bilderdijk heeft zich eraan schuldig gemaakt, te zeker van zijn zaken als hij zich vaak voordeed, wat tot deze typering van zijn godsdienstigheid door Joris van Eijnatten leidde: 'Niet de twijfel, maar de onrust is de kern van Bilderdijks godsdienstigheid. In God heeft zijn onrustig hart rust proberen te vinden, alleen in Hem en door Hem was hij in staat in het reine te komen met zijn hoogmoed en zondige lusten.'[455] Behalve de bekende en bedenkelijke kritiek uit de negentiende eeuw, klinkt in deze woorden een psychologisch knappe observatie door, want de behoefte aan innerlijke rust was bij Bilderdijk inderdaad groter dan de behoefte aan zekerheid. Wat desondanks voor de fundamentalistische mannenbroeder in hem pleit, is zijn houding tegenover de joden. Hij zag in hen het uitverkoren volk, niet de moordenaars van Jezus die zonodig met gelijke munt moesten worden terugbetaald.

Zoals de remonstrantse pendant van Bilderdijk zich openlijk als een voorstander van de oecumene onder protestanten opwierp, indachtig de woorden van Jezus: 'Opdat allen één zijn!' zonder afstand te nemen van Arminius' theologie, kwam Bilderdijk openlijk voor de eenheid van het huwelijk uit (zich uitend in de onverbrekelijke huwelijksband tussen man en vrouw), zonder afstand van Wilhelmine te doen. Niemand heeft Konijnenburg ooit van hypocrisie beschuldigd, wel van een al te grote vrijmoedigheid. Als Bilderdijk er werkelijk van overtuigd was, dat zijn vrouw hém en niet hij háár had verlaten, en als hij in haar niet uit eigenbelang een 'goddeloze' vrouw ontwaarde, ja, dan kon hij moeilijk anders handelen dan hij deed. Hij bood Catharina onder niet al te aantrekkelijke voorwaarden gezinshereniging aan,-daartoe voelde hij zich verplicht-, maar hoopte eens ongestoord met Wilhelmine te kunnen samenleven. Meer dan van romantische 'gespletenheid' had hij in dit opzicht van zijn pragmatisme last, want diende hij zich niet van toenadering tot een andere vrouw te onthouden? Door zijn openlijk beleden pragmatisme was hij geen schijnheilige zondaar, maar degradeerde hij het huwelijk van een oud tot een nieuw verbond. Wie had hem daartoe het recht gegeven? Was het niet al te gemakkelijk om te veronderstellen, dat God hem in zijn streven naar geluk welgezind was? Toch schreef hij, tegen beter weten in, aan Wilhelmine: 'Als een welgezinde God ons Zijn goedkeuring verleent, laten we dan tevreden zijn over ons geluk en verder niets meer vragen, of als de loftuitingen der wereld u welgevallig zijn, laten we haar goedkeuring slechts verdienen door haar te verachten. Zij ontzegt haar lof altijd aan wie daarom vraagt, maar zij onderwerpt zich aan wie haar weet te verachten en zij is kwistig met haar goedkeuring aan wie boven haar staat.'[456] Met de bezwering van een kruisvaarder: 'Dieu le veut!' en uit minachting voor maatschappelijke conventies trok hij ten strijde om haar hart te veroveren op de vijand, onder wie hij nota bene haar moeder verstond: 'Ach, mia vita, zullen wij elkaar dan weer in het geheim zien? Neen, mijn aanbiddelijke, dit is u en mij te onwaardig. Ach, als u mij bemint, zoals ik vraag bemind te worden, en als wij niet hoeven te blozen om dit zuivere en heilige vuur, dan is er geen reden om uw gevoelens te verbergen, of om een ogenblik te aarzelen tussen mij en mijn vijanden, die ook de uwe zijn. U kunt, u moet wijken voor het geweld, maar alleen voor geweld. En als dit tegen u wordt gebruikt, dan zal ik u weten te bevrijden, ik zal én uw vrijheid weten te wreken én uw eer, die mij duizendmaal liever

is dan een leven, versierd met al wat het meest begerenswaardig op deze wereld is.'[457] Er stak ontegenzeggelijk een Übermensch avant la lettre in hem, 'kriegerisch' denkend en handelend als de veldmaarschalk in zijn jongensdromen, maar tegen zijn eigen 'schoonmoeder' was hij niet opgewassen.[458]

Hij nam, geïnspireerd door het begrip 'vijand', al Wilhelmines huisgenoten de maat: 'Hun gekunstelde vriendelijkheid neemt hen voor u in. U bent niet gemaakt om uw natuurlijke zachtmoedigheid en uw toegeeflijkheid ten opzichte van anderen te beteugelen.'[459] Maar haar moeder moest het speciaal ontgelden: 'Geloof niet, mijn allerliefste, dat een laaghartige en mij onwaardige wrok tegen uw moeder mijn hart vervult. Ach, als ze mij onrecht heeft aangedaan, dan vergeef ik haar van ganser harte en hoe ze mij ook gekrenkt zou hebben, het zou onmiddellijk zijn vergeten. Ik ben nooit wraakzuchtig geweest en het zoetste op de wereld was voor mij altijd de kwetser te vergeven en te overwinnen door de zachtmoedigheid van een geest die verheven is boven elke aanval van andermans beledigingen. Ik laat alles voor haar varen, mijn waardigheid, mijn kwaliteiten, mijn eer! Eén ding kan ik echter niet vergeven, één ding slechts dat mij erg aan het hart gaat, namelijk dat ze mij van jou heeft gescheiden.'[460] Hoe erg hij haar dat kwalijk nam, ondanks zijn verzoenende woorden ter inleiding, bleek uit het lange vervolg: 'Als ze dat gedaan had in een opwelling van woede die haar tot razernij bracht; als ze dat doelbewust gedaan had, gedreven door een moederlijke bezorgdheid die misschien verkeerd, zeker ongegrond, maar in elk geval respectabel is, dan zou ik alles in stilte hebben verdragen zonder mij erover te beklagen. Maar dat dit alles het resultaat is van een van tevoren beraamd en na lange tijd uitgevoerd plan, waar ze met geveinsde welwillendheid over heeft gezwegen en dat de breuk onherstelbaar moest maken, hoe zou ik ooit een dergelijke kwaadwilligheid kunnen vergeven? Nee, dat kan ik niet, dat mag ik niet en ik kan het des te minder, omdat zijzelf geloofde dat u echt van mij hield en dat u evenzeer aan mij gehecht was, zoals ik dat aan u ben, en ook omdat ze heeft gezegd, dat onze scheiding u óf het leven óf het verstand zou kosten. Ziedaar, hoe ze over u dacht en ziedaar, de liefde die ze voor u heeft, zodat ze u blootstelt aan alles wat zijzelf al veronderstelde van u te kunnen verwachten. Ongetwijfeld wist u dit niet, maar het is waar. Zwichtend voor de aandrang van dominee Röhrs en opgehitst door uw zus Christine (die op haar beurt weer was opgestookt door de vrouw van deze

predikant), heeft ze geen gevolg gegeven aan een opwelling van liefde, maar aan een doelbewust en weloverwogen beraamd plan om ons voor heel ons leven ongelukkig te maken en daarbij uw gezondheid op het spel te zetten. En u wilt dat ik dit vergeef? Nee, ik herhaal het, dat kan ik niet.'[461] Voor haar zus Christine, van wier diensten hij later graag gebruik zou maken, waarschuwde hij haar in het bijzonder: 'Ze is uw vijandin door karakter en temperament en ze doet u oneindig veel nadeel, omdat u van haar houdt met een ongewone affectie en zonder haar te wantrouwen. Ze wordt beheerst door een zinnelijk temperament en daarom is ze zo jaloers, zo afgunstig op u en op iedere vrouw. Maar bovendien is ze uw tegenstandster door haar hoogmoed, want u stelt haar in de schaduw en ze kan haar minderwaardigheid niet verdragen.'[462] Hij was overduidelijk bezig om Wilhelmine tegen haar zin uit haar ouderlijk milieu los te weken, waarbij hij geen enkel middel schuwde.

Ronduit ridicuul was zijn opmerking over de inzet van spionnen tegen het doen en laten van haar zeventienjarige zusje Adriana (meestal naar haar derde voornaam Betsy genoemd), dat bij haar moeder had geklikt over een afspraakje van haar oudste zus met Bilderdijk, terwijl zijzelf een 'liefdesavontuurtje' met een zekere Van Schaik beleefde: 'Mijn geliefde, hoe absurd het ook mag lijken, ik heb u de ware oorzaak aangewezen van het verraderlijk gedrag van uw kleine zusje, waaronder u zo geleden hebt. Het is geen zwakheid, maar pure kwaadwilligheid, evenmin is het valsheid van karakter, maar het is wrok, vermengd met een kwaadwillige afgunst die ze niet kon bedwingen. Ze is niet zo zwak, niet zo jong als u denkt. Ik heb haar doorzien en kan u (als u dat wilt) alles verklaren. Ze regelde diezelfde ochtend in het park een *rendez-vous* met Van Schaik, die met haar door het raam overleg had gevoerd. Dit is niet ontgaan aan mijn spionnen die haar in de gaten hielden, maar ongelukkigerwijs kreeg ik dit niet vóór de ontmoeting te horen. En omdat Van Schaik mij bij de ingang van het park gezien en gesproken had, durfde hij zich niet bij jullie te voegen, maar veinsde hij jullie niet te zien. Had ik daar enig idee van gehad, dan zou ik hem tegengehouden en naar jullie toegeleid hebben, en alles zou goed gekomen zijn. Maar zeg dit aan niemand, ook niet aan mijn neef, want daardoor zouden mijn spionnen bekend worden en zij moeten ook voor hem een geheim blijven. Ziehier, de woede van een minnaar! Er blijft voor mij niets verborgen.'[463] Kon hij zich dan niet een beetje inhouden voor haar vader? Dat vroeg

Wilhelmine hem uit bezorgdheid voor de levensbedreigende ziekte die haar vader op 50-jarige leeftijd had getroffen. Ze wilde zijn lijden niet onnodig verergeren door tegen zijn wil haar ontmoetingen met Bilderdijk te continueren. Ziehier, hoe haar amant op dit argument reageerde: 'Maar het leven van uw vader! U raakt mijn hart op de meest gevoelige plaats, bij deze gedachte. U weet het, zeer beminde! Dit is niet mij weerleggen, maar mij elke wijze van spreken ontnemen. U weet hoe ik uw waarde vader hoogacht, hoeveel ik van hem houd! En u wilt mij tot zwijgen dwingen? Goed! Ik zal niets meer zeggen.'[464] Was ze in zijn ogen een vrouwelijke fatsoensrakker, die zonder toestemming van haar vader en moeder geen stap buitenshuis durfde te zetten? 'Nee, mijn liefste,' antwoordde Bilderdijk, 'ik respecteer elk vooroordeel dat heilzaam is voor de maatschappij, dat is voor mij een plicht. Maar bedenk, dat niets méér waar is dan wat er eens gezegd is, namelijk dat de liefde elke daad heiligt, dat alles wat niet uit liefde voortkomt zondig is en dat de liefde geen kwaad kan doen. En dit kan ook niet anders, omdat de liefde de enige binding van het heelal is, de enige wet en de openbaring van de geestelijke wereld waarvoor wij geboren zijn. O mijn liefste, de liefde is godsdienst, maar de onechte liefde is heiligschennis. Stel u daarom op de proef, mijn beminde. Als u mij niet echt bemint, als u mij niet voor eeuwig bemint, ach, dat zou mijn dood zijn, maar in dat geval vraag ik u niets. Laten we dan voor eeuwig scheiden, ruk mij uit uw hart en laat mij de dood zoeken, die ik ver van u zal vinden. Maar, als u van mij houdt! Ach! Als dit waar is en geen bedrieglijke illusie! O mijn Godheid! Wat op de wereld zou ons moeten beletten om boven elke menselijke voorstelling gelukkig te zijn!'[465] Hij had haar hartstochtelijk lief en 'dus' kon hij niets verkeerd doen. Maar af en toe drong de zondigheid van zijn pragmatisme tot hem door, vooral als zijn agressieve hofmakerij op weerstand in het hart van zijn geliefde stuitte: 'O, alma mia, mijn alleraanbiddelijkste! Gelooft u dan dat de liefde, deze zuivere en heilige vlam, die neerdaalt uit God, om weer tot Hem op te stijgen, een slecht gevoel is? Ach, als dat zo was, hoe misdadig zou ik dan zijn! Gelooft u niet, dat haar goddelijk vuur de harten verheft en iedere daad zuivert? Zou u God niet kunnen heiligen en verheerlijken in mijn armen?'[466] Van majesteitsschennis naar de schennis van heiligen en Godzelf was in zijn ogen een kleine stap, die door 'nagebootste' minnaars werd gezet, maar niet door hem.

Een enkele keer stelde hij haar na wat inleidende schermutselingen een goede vraag, waarop hijzelf het antwoord schuldig moest blijven: 'Wat zullen de mensen zeggen? Hoe kunnen wij ons onderscheiden van de onwaardigen die zich minnaars noemen?'[467] Met 'minnaars' bedoelde hij in dit geval getrouwde mannen, die er een buitenechtelijke relatie op na hielden. Dat hij geen haar van hen verschilde, stempelde hem in liefdesaangelegenheden tot een zondige pragmaticus, die zelfs aangemoedigd door zijn vrouw de heiligheid van het huwelijk schond. Wilhelmine diende hem op een overtuigende manier van repliek. Hoe kon hij haar leven vergallen, indien hij echt van haar hield? Ze vermaande hem: 'Ach, wrede vriend! Is dat wat ik had verwacht? Roep uw vastberadenheid, uw tegenwoordigheid van geest terug! En denk aan wat u aan God verschuldigd bent en aan degenen die u dierbaar zijn! Waar is dan dat edele hart, waar die verheven gevoelens van eer, reputatie en discretie? U die zich altijd zo verheven voordoet! Ach, als mijn vrede u lief is, waarom maakt u mij dan zo ongelukkig? O God! Alleen Hij weet, wat ik lijd! Maar doet het u dan geen verdriet, dat ik word gestraft? Bedenk wel, dat deze zeer te beklagen persoon zal sterven, als u zich niet dwingt om uw leed te verdragen, zoals het een werkelijk edele en grote geest betaamt. Bent u van plan een einde te maken aan het leven van een ongelukkige? Ook al was ik bovenmenselijk, dan nog, mijn lief, zou ik u niet om mij kunnen zien lijden zonder door verwijten diep gewond te raken.'[468] Er waren doodsbedreigingen over en weer en zijn verwijten troffen kennelijk doel, waarna ze die als zelfverwijten ervoer. 'Sono distratto,' schreef ze hem, 'e desperato!'[469] Ze wilde dat hij zichzelf zou hervinden in 'la dolce calme', in 'de zoete kalmte die voortkomt uit de berusting in de wil van een liefdevolle God'.[470] Teleurgesteld moest ze constateren: 'U wilt dus mijn enige verzoek niet inwilligen!'[471] Deze brief opende Bilderdijk zijn ogen, hij had er geen verweer tegen en liet haar op 1 november 1796 weten: 'De verwarring die mij bij het lezen ervan heeft bevangen, beneemt mij het vermogen u te antwoorden.'[472] De hele maand november stond in het teken van zijn diepe verslagenheid en onvermogen om zijn eigen situatie onder ogen te zien. Meer dan uit een zondig pragmatisme viel te verklaren, of uit de agressieve hofmakerij die daarmee gepaard ging, was hij 'shaked by the wrestling of opposite feelings'.[473] Hij drukte zich in het Engels uit, omdat het Italiaans als dekmantel niet langer nodig was. Neef Texier en Jenny, een dienstmeisje van de fa-

milie Schweickhardt, dienden beurtelings als postiljon d'amour, hetzij om brieven uit te wisselen, hetzij om de plaats van samenkomst af te spreken. Op 3 november schreef hij aan Catharina, wat zijn plicht hem ingaf: 'Wellicht dat de tijd nabij is, dat wij weer samen gaan wonen in een hereniging die gelukkiger zal zijn dan zonder het voorafgaande lijden voor ons beschikt was geweest. Ik zie van dag tot dag de voorlopers van grote gebeurtenissen aansnellen en voorbijgaan. Hoe het zij, de stand van zaken kan zo niet blijven. Ik riep eenmaal: *de Fransen zullen in het land komen*. Zij naderden, werden teruggedreven, en men geloofde het niet meer. Laat men het nu geloven! God wil niet dat ik u, dat ik anderen zou bedriegen, maar dat men trouw aan Hem en zijn plichten blijft!'[474] In het conflict tussen 'plicht' en 'liefde' leek hij voor beide in de persoon van Catharina gekozen te hebben, zoals blijkt uit een zin die hij toevoegde aan zijn mededeling over zijn verijdelde reis naar Demerary: 'Ik zal zeker de winter in Londen doorbrengen, als tenminste de goede Hemel de afloop van de reeks gebeurtenissen die op handen is, niet verhaast. Vaarwel! Houd van mij, omhels de kleine Elius voor mij, en voor u met verdubbelde tederheid. Laat nooit in uw hart opkomen, dat verkoeling in het mijne voor mogelijk kan worden gehouden.'[475]

Slechts één dag later bekende hij zijn liefde aan Wilhelmine, die onmiskenbaar uit zijn daden bleek, en sprak hij zijn twijfels over háár daden uit: 'Het maakt u verdrietig, dat ik aan uw liefde twijfel. Nee, mijn ziel, ik twijfel niet, althans, ik twijfel er niet aan, dat uzelf gelooft in de liefde die u mij betuigt. Maar, helaas, terwijl u mij deze zoete, deze heilige genegenheid garandeert, zoek ik tevergeefs naar de tekenen, de kenmerken ervan. U spreekt mij over de roem, over mijn reputatie, over...wat nog meer? Ach, de wereld kent mij te goed om niet blindelings mijn gedrag goed te keuren en als zij het ooit zou wagen om mijn daden te veroordelen, dan zou het onwaardig zijn als ik mij daarvan iets aantrok. Men kan en mag niet aannemen, dat een daad van mij voor wie dan ook twijfelachtig zou kunnen zijn.'[476] Hield ze wel genoeg van hem? Ging hij van haar daden uit, dan moest hij een pijnlijke conclusie trekken: 'U houdt dus niet van mij, vergeef mij dat ik het zeg, maar het is nodig dat ik het zeg: U houdt niet van mij. Voor minnaars is er slechts één theater, en dat is dat van hun hart, en niets interesseert hen dan de gevoelens die de een voor de ander koestert. Dat is de liefde, mijn beminde! Zo houd ik van u. De liefde is een brandend vuur, een vlam die onstuimig oplaait om alles, wat zich

tegen zijn geweld verzet, te verteren. Ach, hoe ver staat dit beeld af van wat u in uw brieven, in uw gedrag vertoont.'[477] Weer een dag later vatte hij een paar naar hem gestuurde liefdesgedichten van Wilhelmine als een daad op, zoals men nooit beter de daad bij het woord kan voegen dan in een gedicht: 'Ach, u hebt mij getroost, u hebt mij het leven hergeven door uw zeer zoete en zeer schone verzen.'[478] Was het wel zijn plicht Catharina lief te hebben en haar trouw te blijven? Hij moest in dat verband aan iets denken, wat een Londenaar tegen hem gezegd had: '*Alles is fenomenon*, zei mij eens een Londenaar, en niets meer. Hij had gelijk, zelfs ons principium cognoscendi kennen wij immers niet, en wat schept men anders dan werelden, wetten en plichten?'[479] Gaf die wetenschap hem een vrijbrief om in liefdesaangelegenheden pragmatisch, dat wil zeggen naar bevind van zaken en zonder enig zondebesef te handelen? Op 6 november schreef hij zijn *Gebed*, waarin de ik-figuur zijn totale ontreddering nabij is. Het wordt wegens zijn toon (en niet wegens zijn plasticiteit) als één van de beste gedichten van Bilderdijk beschouwd:

Gebed

Genadig God, die in mijn boezem leest!
Ik vlied tot U, en wil, maar kan niet smeken.
Aanschouw mijn nood, mijn neergezonken geest,
En zie mijn oog van stillen tranen leken!

Ik smeek om niets, hoe kwijnend, hoe bedroefd.
Gij ziet me een prooi van mijn bedwelmde zinnen:
Gij weet alleen hetgeen Uw kind behoeft,
En mint het meer, dan 't ooit zichzelf kan minnen.

Geef, Vader, geef aan Uw onwetend kroost,
Hetgeen het zelf niet durft, niet weet te vragen!
Ik buig mij neer; ik smeek noch kruis, noch troost.
Gij, doe naar uw ontfermend welbehagen!

Ja, wond of heel; verhef, of druk mij neer.
'k Aanbid uw wil, hoe duister in mijne ogen.
Ik offer me op, en zwijg, en wens niet meer.
'k Berust in U. Ziedaar, mijn enigst pogen!

Ik zie op U met kinderlijk ontzag:
Met christen hoop, noch lauw, noch ongeduldig.
Ach leer Gij mij, hetgeen ik bidden mag!
Bid zelf in mij: zo is mijn beê onschuldig.[480]

Hoe moet men dit gebed in de vorm van een hautaine zelfvernedering opvatten? Als een bekentenis van Bilderdijk, of als de bekentenis van een ik-figuur, die zich net als Bilderdijk in een moeilijke positie heeft gemanoeuvreerd? Het *Gebed* is een vrije vertaling van een in proza geschreven gebed van Fénelon, eigenlijk een meditatie, wat enerzijds een autobiografische interpretatie ervan bemoeilijkt. Maar dat Bilderdijk er in deze fase van zijn leven een vertaling van maakte, kan anderzijds geen toeval zijn. Men herinnere zich Julien Sorel, die zich in de laatste nacht van zijn leven liever tot de God van Fénelon wendde dan tot de oudtestamentische God der Wrake.[481] Wie om vergiffenis vraagt en op begrip rekent voor wat hij verkeerd heeft gedaan, bevindt zich met de ik-figuur uit Bilderdijks *Gebed* in goed gezelschap. Na een analyse van het gedicht, waarin de verschillen met het origineel breed uitgemeten zijn, stelde Martin de Jong in zowel algemene als bijzondere termen vast: 'Dit gedicht is ontstaan uit een gemoedstoestand die we in het voorafgaande hebben leren kennen als de spanning in de ziel van een ongelukkig gehuwd, gelovig mens, die zich via een vaderlijke genegenheid heeft laten overmeesteren door een hartstochtelijke, nieuwe liefde. In zijn geweten blijft deze mens echter tegelijkertijd beseffen, dat al zijn gevoelens eigenlijk gericht moesten zijn op haar die zijn wettige echtgenote is, en die als moeder van zijn kinderen in een ander land vertoeft.'[482] Wie zich een voorstelling van deze mens maakt, ziet Bilderdijk voor zich.

In dit gedicht worstelt de ik-figuur met het gebed, wat in het prozaische origineel helemaal geen thema is. Wat heeft hij zo verkeerd gedaan, dat hij, door verdriet overmand, zich niet tot God durft te wenden? Hij kan maar één zonde op zijn geweten hebben, die hem tot een 'prooi' van zijn 'bedwelmde zinnen' heeft gemaakt. Daardoor is hij totaal van slag en vreest hij de verkeerde toon aan te slaan, zoals hij ook vreest te veel of te weinig te zeggen. Allerminst zeker van zijn zaken (Ziedaar, mijn enigst *pogen*!),-maar Gods wegen zijn nu eenmaal ondoorgrondelijk-, vertrouwt hij als een kind op zijn vader. Zichzelf vertrouwt hij kennelijk niet meer, want alleen als God het gebed

van hem overneemt, valt er geen enkele wanklank. Het godsvertrouwen van een zondaar, die elk recht van spreken heeft verloren, staat in dit gedicht centraal, of zoals Martin de Jong het formuleerde: 'Wanneer de Nederlandse dichter van zijn wens mocht verwachten, dat deze in overeenstemming was met de wil van de Almacht, zou er geen reden voor hem zijn zich tot gehoorzaamheid aan het goddelijk besluit te dwingen. De afwijkingen in zijn vertaling geven al de indruk dat Bilderdijk vreesde, dat zijn verlangen ongewoon of zelfs ongehoord is. Die indruk wordt bevestigd door de toevoeging aan het slot: *zo is mijn beê onschuldig*. Het laatste woord van Bilderdijks gebed is zijn bekentenis aan de Almachtige 'die in zijn boezem leest', dat zijn gebed alleen dan onschuldig kan zijn als Hij, Godzelf, in hem bidden wil. Een merkwaardige regel is in dit verband ook: *Met christen hoop, noch lauw, noch ongeduldig*. Alweer een aanwijzing dat Bilderdijk iets wil vragen, iets hoopt. Maar opnieuw dwingt hij zich tot onderwerping. Hij mag slechts de hoop koesteren van een goed christen: weliswaar vurig, doch bedwongen door het geduld van de gelovige die zijn zaken door God wèl bestierd weet.'[483] Wiel Kusters verzette zich tegen deze autobiografische interpretatie van het gedicht, middels een vergelijking met hiërogliefen die iets afbeelden en verhullen, om vervolgens te concluderen: 'In het diepst van zijn gedachten is Bilderdijk hier zijn eigen God... Het is niet gering.'[484] Met die conclusie kan men het moeilijk eens zijn, want de ik-figuur (niet Bilderdijk) is zich van de kloof tussen hem en God maar al te zeer bewust, hoe hoog hij het ook in de bol mag hebben. De charme van dit gedicht zit hem intussen niet in alles wat een min of meer atomaire leesoefening openbaart, in het al of niet autobiografische karakter van sommige passages, in de devotionele of meditatieve sfeer, nee, zij zit hem in de originele toon van wie zich gedwongen voelt een bekentenis te doen. Zo'n opstandige confessie was uniek, later alleen door Multatuli met zijn *Gebed van den onwetende* (1861) en Du Perron met zijn *Gebed bij de harde dood* (1928) geëvenaard. Een dergelijke ik-figuur die geen kant meer uit kan, valt in de verste verte niet te vergelijken met de brave ik-figuur uit het *Gebed* van Wilhelmine.[485] Zij weet maar al te goed, dat God al haar 'wee' zal 'zaligen' en zit dus niet echt in de rats. Hoe 'desperato' zij zich op haar beurt gevoeld mag hebben,- Bilderdijk wás het! Waarschijnlijk vormde haar gedicht voor hem de aanleiding om het zijne te schrijven. Haar 'Vaderlijk erbarmen' werd zijn 'ontfermend welbehagen', dat wil zeggen het liefdesblijk van een

weldoener, op wie hij als 'Uw kind' minder grip had dan Wilhelmine.[486]

God als een grillige mecenas nodigde hem uit tot een openbare biecht. Van Eijnatten beschrijft precies, wat er daarna gebeurde: 'Zich in algehele zelfvernedering ter aarde werpend voor zijn God en Heer, beleed Bilderdijk onbeschroomd zijn persoonlijk onvermogen en zijn zondige, gecorrumpeerde natuur,-bij voorkeur in het openbaar, ten overstaan van een dichtlievend lezerspubliek, wat paradoxaal genoeg zijn gevoel van eigenwaarde allerminst verkleinde.'[487] Speelde hij de rol van een berouwvolle zondaar, die desnoods de ergste misdaden zou opbiechten, mits men hem om zijn schone stijl vergiffenis zou schenken? Of voelde hij wel echt berouw, maar schonk zijn bekentenis van iets verkeerds hem meer voldoening,-omdat de waarheid eindelijk aan het licht gekomen was-, dan de diepste zelfvernedering in het openbaar? School er een masochist in hem, die hijzelf niet eens goed kende, een kleingelovige die overal de erfzonde ontwaarde zonder iets op zijn kerfstok te hebben? Op een buitenstaander maken zijn openbare biechten soms de indruk van een verpletterende overbodigheid, waarvan de negatieve gevolgen niet door het applaus worden overstemd, dat zijn stoere zelfbeklag en calvinistische eerlijkheid oogstten. Misschien speculeerde hij wel op het onder zijn gehoor algemeen voorkomende besef, dat wij allen zondaars zijn. In dat geval is er des te meer reden om de ik-figuur van de biechteling niet zonder meer met Bilderdijk te identificeren. Dit mag in grote lijnen voor zijn uitboezemingen en getourmenteerde levensberichten gelden, maar in het *Gebed* getuigt elk woord wel degelijk van een noodzakelijke onthulling en van een zondig zelfbesef. Achter zijn hooghartige verzekering aan Wilhelmine: 'Ach, de wereld kent mij te goed om niet blindelings mijn gedrag goed te keuren en als zij het ooit zou wagen om mijn daden te veroordelen, dan zou het onwaardig zijn als ik mij daarvan iets aantrok,' school het inzicht, dat hij zich middels een bezwering trachtte ontveinzen.[488] Tussen heilzaam defaitisme en zondig pragmatisme had hij de verkeerde keuze gemaakt, wat met een beroep op de publieke opinie (die hij verachtte) niet recht viel te breien. Dus klaagde hij zijn nood bij de enige in het vaderland die hem begreep: Maria Petronella. Om haar opening van zaken te geven introduceerde hij Wilhelmine indirect in een brief, die als vanouds over dagelijkse beslommeringen leek te gaan, waaronder het zoekraken van een gedicht over een jong overleden dichter de

meeste aandacht opeiste: 'Ik kan niet begrijpen, dat mijn vrouw u de afbeelding van mij niet heeft laten zien, door de beroemde *Schweickhardt* gemaakt en aan haar ten geschenke gezonden, waarbij ik een vers van mijzelf en een Engels dichtstuk op dat portret door 's mans oudste dochter had gevoegd. Het vers van dat meisje was zeer schoon, en mijn vrouw heeft (in plaats van de schilder daarover een kleine bedankbrief te schrijven, zoals ik haar om reden van betamelijkheid had aangeraden) aan deze dichteres een grote half Hollandse, half Engelse, sentimentele brief geschreven, waarin enige verzen staan, onder andere *Uit mijn Lijkvers op Nieuwland*. Hoe zit het met dat *Lijkvers op Nieuwland*? Is dat gedrukt? Hoe luidt het en door wie is het nagezien? Ik heb u nog meer vragen over dat onderwerp te stellen, maar dit zij, in dit opzicht, genoeg.'[489] Hij had iets veel wezenlijkers op zijn hart, want hij wilde van haar weten, hoe ze over zijn huwelijk met Catharina dacht. Zou ze het kunnen billijken, dat hij een nieuwe relatie met Wilhelmine aanging? Die vraag durfde hij haar niet te stellen, maar wel trachtte hij zijn vrouw zo goddeloos mogelijk af te schilderen, wat een scheiding tussen hen minder onwaarschijnlijk zou maken.

Hij moet zich wel zeker van zijn zaken hebben gevoeld, dat hij tegenover haar zus bijna op een samenzweerderstoon over Catharina sprak: 'Maar neen, ik moet het u meedelen. De laatste brief, die ik van haar ontving behelsde een tot viermaal toe herhaald voorstel, of laat ik liever zeggen, verzoek, ja, dringend verzoek, met bedreigingen en al gedaan, om te bewilligen in een *dissolutie* van ons huwelijk. Wat dunkt u van zo'n onderneming, en hoe moest mij dat op het hart vallen?'[490] De door hem gecursiveerde term 'dissolutie' moet hem extra hebben geschokt, omdat het mirabele dictu in de mond van zijn vrouw een correct gebruikte juridische term voor scheiding was. Zonder een blad voor de mond te nemen haalde hij herinneringen op: 'Lieve zus, u weet als geen ander, hoezeer ik haar heb moeten beminnen om (met voorbijzien van wat er toen viel aan te merken over vorige bedenkelijkheden) mij aan haar te attacheren, en haar boven twintig meisjes, die elkaar mijn hand betwistten, tot mijn vrouw te maken. Ik onderzocht niet, of ze mij haar jeugd net zo ongeschonden toebracht, als ik haar de mijne, en ik heb altijd, voor en na, hart en oren gesloten voor alles wat men mij soms wel wilde toelispelen. Ja, nooit is mij wegens iets van dien aard een verwijt tegen haar ontslipt, noch over haar later gedrag enige achterdocht tot uit-

drukking gebracht. En ondanks al haar krankzinnige wisselmoedigheid en mijn wanhoop over haar ongevoeligheid op het fysieke en lauwheid op het morele vlak, heb ik haar altijd boven alle verbeelding bemind. Ik kan noch zal ooit ophouden haar boven alles te beminnen, wat er ook mag of kan gebeuren. En na zo veel jaren mijn vlammende driften met onoprechtheid, achterhouding, koudheid en gevoelloosheid beantwoord en telkens gehoond en, waar ze kon, teleurgesteld te hebben, dringt ze op een *dissolutie* van ons huwelijk aan. Ziedaar, iets wat ik niet versta.'[491] De schuld deels bij zichzelf zoekend, deels bij de patriotten en zijn vrouw, vervolgde hij zijn brief: 'Ben ik dan zo gevaarlijk en onuitstaanbaar tevens, dat men zijn leven niet bij mij zeker is, noch mijn omhelzingen kan dulden (zoals ze schrijft)? Wel, de Hollandse democraten hebben ervoor gezorgd, dat ik uit Engeland haar tenminste zal vermoorden noch bezwangeren, en ze is, dunkt mij, daarvan zeker genoeg. Wat wil derhalve die *dissolutie* van ons huwelijk? Wat beoogt of bedoelt die? Schaamde ze zich mijn vrouw te zijn, ik kon het begrijpen, maar dit schijnt het geval niet. Ja, het tegendeel komt mij uit alle blijken als zeker voor. Verveelt het dan nu die ingetogen en koelbloedige vrouw zo sterk, om gescheiden van tafel en bed te leven, waarop ze bij mij ontelbare malen heeft aangedrongen, dat ze tot zo'n gruwel niet schroomt over te gaan, als de echtscheiding is? Of moet misschien deze onderneming iets anders bedekken, wat ik niet durf te vermoeden? Lieve zus, ik bid u, onderzoek dit, verlicht mij, geef mij raad. Want ik verlies mij in de dwarreling mijner gedachten.'[492] Leek deze 'dwarreling' niet sprekend op 'the wrestling of opposite feelings', waarover hij met Wilhelmine van gedachten had gewisseld? Wat hij Maria Petronella aldus voorlegde, was nog iets heel anders dan haar zijn bezwaren tegen de dichter Marcus Manilius toelichten, wiens *Astronomica* hij had bewerkt tot het aan haar opgedragen leerdicht *Starrenkennis* (1794), maar van wie hij ondanks haar aandringen geen ander werk meer wenste te vertalen, zoals hij haar tussen de behandeling van veel serieuzere onderwerpen door óók liet weten.

Zelfs met een hemelplanisfeer of kaart van de noordelijke sterrenhemel bij de hand,-een prachtige uitgave van A.C. Kruseman bij de verzamelde gedichten van Bilderdijk-, ontdekt men niet alle door hem beschreven sterren, terwijl het wel zijn bedoeling was om 'gedaante, richting en stand van elk gestarnte' te schetsen, 'in woorden te vatten en in 't denkvermogen te etsen'.[493] De namen van sterren-

beelden en afzonderlijke sterren prikkelden zijn verbeelding op dezelfde manier als de Griekse mythologie, dat wil zeggen in het naproeven daarvan vond hij het grootste genoegen. Zijn *Starrenkennis* lijdt daardoor aan hetzelfde euvel als bijvoorbeeld *Mijmering*, waarin men op een paar bladzijdes achttien goden en godinnen aantreft (nog afgezien van talloze schuimgodinnen en zanggodessen).[494] Hij was zich van dit 'opzwetsen' der door hem geproduceerde teksten zelf bewust, want om die reden kondigde hij Maria Petronella aan zijn astrologische kennis eerst te willen verdiepen alvorens er in een leerdicht op terug te komen. Ongewild komisch doet zijn 'verspreking' in *Starrenkennis* aan, wanneer hij aankondigt nu eens niet te zullen uitleggen, waarom de Melkweg 'Melkweg' heet:

> Neen, 'k onderzoek hier niet, wat de oudheid zich verbeeldde,
> Welke fabels 't werkzaam brein van vlugge Grieken teelde,
> Vanwaar de wond're naam van Melkweg mocht ontstaan,
> Noch wat men d'oorsprong acht van die verlichte baan,
> Die zich van 't zware azuur zo sterk doet onderscheiden,
> En als een heerweg strekt door onbegrensde weiden?[495]

Daarna doet hij dat natuurlijk toch, waarbij de uitleg aanzienlijk meer plaats in beslag neemt dan zijn omstandig toegelichte weigering om op dit punt enige uitleg te geven. Een van zijn optionele verklaringen luidt aldus:

> 't Zij Juno, daar ze eertijds op heur verheven schoot,
> Haars egaas bastaardkroost den vollen tepel bood,
> Bij 't weig'ren van heur borst, den hemel dus besproeide
> met kostelijk godenzog, dat uit dien boezem vloeide...[496]

In zijn Londense jaren verdiepte hij zich, behalve in de astrologie, ook in de biologische aspecten van de natuurkunde, welke studies in Brunswijk hun vervolg zouden krijgen. Hij had zich al verzet tegen een vitalistische stroming in de biologie, die het bestaan van een 'vis essentialis' aannemelijk achtte.[497] Deze kracht hield naar zijn mening, indien zij al bestond, te weinig rekening met de bezieling van mensen: 'Met zijn nadruk op het primaat van de ziel keerde Bilderdijk zich tegen een bepaalde richting in de achttiende-eeuwse biologie, een vitalistische richting die vooral na 1760 opgang maakte. Dit laatacht-

tiende-eeuwse vitalisme had vaak een materialistische strekking. Niet de ziel als zetel van het leven stond centraal, maar een in de materie inhererende 'wezenskracht', een *vis essentialis*. Bilderdijk zelf had het vooral begrepen op de theorie van de destijds bekende en invloedrijke medicus John Brown (1735-1788). Volgens Brown,-een uitgesproken vitalist-, worden leven en gezondheid bepaald door de aanwezigheid van excitabiliteit. Wie geen excitabiliteit of prikkelbaarheid kent, is dood.'[498] Voor zover 'excitabiliteit' wijst op een aantoonbare hersenfunctie, is deze theorie niet helemaal als dwaas te beschouwen. Uitgangspunt echter voor welke beschouwing op fysisch gebied ook vormde voor Bilderdijk het scheppingsverhaal in het Oude Testament, waarin God als een niet in de materie zetelende *vis essentialis* de hoofdrol speelde. Adam en Eva werden geschapen op de zesde dag, waarna in het vijfde en elfde hoofdstuk van *Genesis* de chronologie van de volgende generaties tot de eerste aartsvader Abraham 'precies' wordt aangegeven. De uittocht uit Egypte en de tijdperken der rechters en koningen vallen zelfs op basis van 'objectieve' tijdsdocumenten te dateren, zodat men met bisschop Usher van de Anglicaanse kerk de duur van de in het Oude Testament beschreven periode kan vaststellen op zo'n 4000 jaar. Tot op heden zijn er Amerikaanse creationisten die elke tijdsaanduiding in de Bijbel letterlijk wensen te interpreteren en de resultaten van radiometrische metingen wantrouwen. De wereld is volgens hen niet 4,6 miljard jaar oud,[499] omdat het verval van radio-isotopen door tal van processen verstoord kan zijn,-al lukt het hun niet er één voorbeeld van te geven-, of omdat God de wereld niet nieuw hoeft te hebben geschapen, zoals Hij Adam en Eva niet als kinderen, maar als volwassenen het levenslicht liet aanschouwen. Bilderdijk stelde zich wat de ouderdom van de wereld en de mensheid betreft, op dit creationistische standpunt. Dat bleek uit zijn commentaar op de natuurkundige Buffon, die had verklaard, dat de wereld oneindig lang moest bestaan. Buffon moest het bij hem ontgelden, ook al omdat hij in de *Histoire naturelle, générale et particulière* de dieren hun ziel had ontzegd.[500] Wat Bilderdijk in poeticis over de grote Franse geleerde opmerkte, had zo op hemzelf kunnen terugslaan:

> Nooit kende hij Natuur dan door eens anders ogen
> En werd in 'tgeen zij is, begoocheld of bedrogen,
> Terwijl hij, op de wiek van zijn verbeeldingskracht,

In nev'len henenzweef, waar hij zich boven acht.[501]

Men herinnere zich, wat Gerretson over de 'inversie' van Bilderdijks 'verbeeldingseducatie' opmerkte, namelijk dat hij niet de natuur tot uitgangspunt nam voor een beschouwing over een classicistisch onderwerp, maar dat laatste transformeerde tot natuur.[502] Verwijzend naar Erasmus Darwins *Zoonamia* (1794), kwam Bilderdijk in zijn Londense jaren tot verrassende fysische inzichten. Als tegenstander van de Franse Revolutie was hij aanvankelijk geneigd in een 'evolutie' van de schepping te geloven, inclusief het zuiver biologische aspect daarvan, maar was uit de politieke en historische ontwikkeling van de schepping niet gebleken, dat er abrupte overgangen tussen de tijdperken zaten? Deden die ook niet denken aan 'sprongen' in de ontwikkeling van planten- en diersoorten? Liever dan van 'evolutie' in de schepping te spreken sprak hij van 'scheidslijnen', waarachter bij hem de vrees school, dat zonder zulke 'scheidslijnen' de perversie ten top zou kunnen worden gedreven, indien men met Engelse wetenschappers als de grootvader van Charles Darwin het vermoeden voor waar aannam, dat de mens wel eens van de apen zou kunnen afstammen.[503] Hoewel niet uit wetenschappelijke motieven ingegeven, had hij oog voor een probleem dat Charles Darwin later hoofdbrekens zou kosten: hoe konden mutaties in de schepping worden verklaard, deden die zich sprongsgewijs voor of spontaan na verloop van een eindeloos lange tijd? Dat eerste bleek het geval, wat Bilderdijk met zijn gedachten over 'scheidslijnen' toch iets minder ouderwets maakt dan men zou denken.

Omdat haar moeder Wilhelmine nog steeds naar de Bataafse Republiek wilde sturen, liep hij vaak langs de oevers van de Thames. Met de kapiteins van de aldaar aangemeerde schepen die op Holland voeren, trachtte hij goede maatjes te worden. Zo komt het dat er in zijn verzamelde dichtwerken een gedicht over zo'n schip is opgenomen, *Op 't schip 'Het Rendier'*, waarin hij kapitein Christiaans lof toezwaait in de hoop op een hem toegestaan, liefst langgerekt, afscheid van Wilhelmine. Wat Bilderdijk van dit gelegenheidsvers wist te maken, is niet gering. Men ziet het schip voor zich, aan boord waarvan hij deze regels schreef:

Laat Lapland vrij 't vlugge rendier roemen,
Dat als de wind langs sneeuw en ijsschots glijdt!

Dit rendier eist een krans van waterbloemen,
Dat met zijn boeg den rug der baren snijdt.
Met sneller vlucht in de aangeschoten wieken.
Dan 's rendiers klauw van 't glad gebergte schuift,
Slaan avondkim en blozend uchtendkrieken,
Zijn remspoor gâ, als hij door 't pekel stuift.[504]

Zonder iets over zijn liefdesleven prijs te geven, verleende hij een politieke strekking aan dit gedicht. Ook dat deed hij beeldend door de dubbele hoop uit te spreken, dat het rendier in Holland zijn krib en stal zou mogen vinden en dat de mast en het roer van het schip de prinsenvlag zouden mogen dragen. Een ander schip was *De Juffrouw Henriëtte*, dat onder kapitein Bodeman voer. Bilderdijk had verwacht, dat Wilhelmine zich op 11 november 1796 aan boord van dit schip zou bevinden om als gezelschapsdame naar Holland te vertrekken. Maar wegens ziekte moest ze op het allerlaatste ogenblik verstek laten gaan, wat hem deze heftige reactie ontlokte: 'Wat doet u nou, o mijn Godheid? Alles was geregeld. Ik verwachtte u óf tijdens uw doorreis, óf in elk geval vanavond bij de boot van Bodeman, ik hoopte u te kunnen begeleiden tot aan Gravesend, u mijn brieven voor Holland te kunnen overhandigen, alsmede enkele aanbevelingen die nuttig voor u zouden kunnen zijn. Ik brandde van verlangen om u de meest recente (misschien wel de laatste) bewijzen te geven van mijn vurige liefde en dan word ik uiteindelijk toch nog teleurgesteld! O gij wispelturige! Wat wilt u? Wat bent u van plan? U kunt niet scheiden van degenen die u dierbaarder zijn dan ik. Ik zie alles en terwijl ik de hele wereld in de steek laat om u te beminnen, om alleen voor u te ontbranden in een onuitblusbaar vuur, bent u te zwak om het plan uit te voeren dat u voor uw, voor mijn, voor ons beider heil had bedacht.'[505] Een paar dagen later was hij nog steeds van streek, omdat ze haar ouderlijk milieu meer scheen te koesteren dan hem. Dat ze ziek was geweest of voor haar zieke vader wilde zorgen, interesseerde hem niet: 'Ach, mijn leven! Wat zou mij kunnen troosten, als ik u heb verloren? Wat betekent heel de wereld, als ik u mis? Ach, er bestaat geen eten, er bestaat niets voor mij wat ik niet verafschuw, waarvoor ik geen afkeer voel zonder u. Helaas, ook tot God kan ik mijn toevlucht niet nemen. Ik kan niet bidden, sinds u mij ontroofd bent. En om wat anders zou ik bidden dan om wraak... Maar dat zal ik niet doen. Deze onmensen, deze barbaren die mij doden,

die mij kruisigen met de meest verfijnde kwellingen, zijn u dierbaar en ik heb het hart niet mij te wreken of wraak over hen af te smeken. Ach, ach! Zij zijn u dierbaar, mijn moordenaars! Zij daar, die mij meer dan 1000 vuistslagen toedienen op het kloppend hart, waarin u leeft! Ach, als ik denk aan wat ik nu zeg, hoe kan ik dan geloven, dat u houdt van dit ellendig slachtoffer van een wreedheid die u zo lijdzaam toestaat?'[506] Zoals hij vroeger met zijn ziel onder zijn arm door Den Haag liep, hopend op een levensteken van Catharina, zwierf hij nu door Londen: 'Er gaat geen dag voorbij, zonder dat ik de straten afloop om u te ontmoeten. Afgelopen zondag doolde ik in het park rond met diezelfde hoop, maar alles was vergeefs en het scheelde maar weinig, of ik was van smart bezweken toen ik die zo welbeminde plaats zag, waarheen ik u zo dikwijls heb gebracht om u van dienst te zijn.'[507] Dat park was het St. Jamespark, niet het lieflijkste onder de Engelse landschapstuinen. Weer beleefde hij een uiterst romantische versie van de liefde, met snelle afwisselingen tussen hoop en vrees. Zo stuurde Wilhelmine hem een wollen doek, die haar tegen reumatische pijnen had geholpen. Lyrisch dankte hij haar daarvoor: 'Ja, mijn aanbedene, de doek die u mij gisteren stuurde, heeft mij genezen en hoe zou het ook anders kunnen? Ik heb hem om mijn borst gewikkeld. Het zakdoekje dat u eens om uw hals droeg, heb ik onder mijn hoofd gelegd en het leek net, of uw ziel aanwezig was in de zoete gedachten die mij vertroostten, terwijl ik in een zachte en heerlijke slaap werd gesust door uw aanbeden verschijning.'[508] Om haar 'definitief' voor zich te winnen stuurde hij haar een gouden ketting, een genereus geschenk waarvan hij de werking grotendeels tenietdeed door dit begeleidend schrijven: 'Vergeef mij de nietigheid van dit geschenk, u weet dat ik niets bezit, en dit is het resultaat van twaalf dagen sparen, gedurende welke ik mij het middagmaal heb ontzegd. U weet, dat ik zonder u nergens van kan genieten. Eten doodt mij, wanneer u als een gevangene leeft, en ik ben overgelukkig als u, door het te aanvaarden en te dragen, het wilt beschouwen als een herinnering aan wat ik voor u heb geleden.'[509] Of hij trachtte haar voor zich te winnen middels een gezamenlijk project, dat hij voor zijn doen zo voorzichtig mogelijk bij haar aankaartte: 'Vanmorgen heeft een boekhandelaar mij het voorstel gedaan om een groot deel van de dichtwerken van de Hollander *Cats* in het Frans of Engels te vertalen. Als ik het voorstel accepteer voor de Franse vertaling, zou u dan de Engelse willen maken? Dit zou ons misschien een eerlijk en onafhan-

kelijk bestaan verschaffen. Sidder niet, beef niet, mijn zeer aanbedene! Ik vraag u niets, maar zo kan ik niet leven.'[510] Wat hem het meeste dwarszat, liet hij blijken door naar Boccaccio's *Decamerone* te verwijzen, opgedragen aan mensen die wegkwijnen van liefdesverdriet en voor de pest op de vlucht zijn, zoals hij in zekere zin op de vlucht was voor de moeder van zijn geliefde: 'Maar zorg boven alles, o mijn goedheid, zorg dat ik u zie, dat ik met u kan spreken, en (als ik moet sterven) dat ik tenminste aan uw voeten sterf! Ik kan de wrede afwezigheid niet meer verdragen, waarin ik tijdens deze eeuwige decamerone leef.'[511] Hij wenste aan haar voeten te kronkelen, zoals de gespietste draak dat aan de voeten van Sint-Joris deed: 'De verschrikkelijkste eenzaamheid omgeeft mij. Help mij, haal mij uit deze verschrikkingen. Kom mij troosten of maak, dat ik tenminste in uw aanwezigheid mag sterven. Verleen mij die gunst, ik vraag het u, opdat ik niet sterf, mijzelf en mijn lot verwensend en misschien... O God! Verhinder dit! Maar ik kan niet leven en ik kan niet rustig sterven zonder u. O gij, die ik zo aanbid! Red mij, zet op zijn minst een medelijdende voet op mijn keel, want het verdriet is in zijn eentje niet in staat om deze keel te smoren met zijn beklemmingen. Dit zal voor mij de hoogste wellust zijn, de enige waarnaar ik verlang, de enige misschien waar ik nog toe in staat ben!'[512] Het leek wel of op de dag dat hij haar deze woorden schreef, 19 november 1796, zijn narigheid culmineerde in de 'inzinking' van zijn neef Texier.

Deze bracht trouw het huiswerk,-de in het Italiaans geschreven brieven van Bilderdijk-, naar de Arabella Row 7 in Pimlico. Waarschijnlijk kwam de moeder van Wilhelmine toen achter de werkelijke aard van hun briefwisseling, beschuldigde ze neef Texier van koeriersdiensten waarop in het gezin van de Schweickhardts in het geheel geen prijs werd gesteld en weerlegde de amant van Christine in zijn argeloosheid alle beschuldigingen, ook ten overstaan van een Engelse officier die bij hen op bezoek was, omdat hij inderdaad van niets wist. Hoe kon men zoiets van Bilderdijk denken? Deze schreef in dezelfde brief aan Wilhelmine over het voorval: 'Ik weet niet wat er met mijn neef gebeurd is. Hij is buiten zichzelf teruggekomen, hij heeft zijn geld verloren, hij zegt, dat hij geduelleerd heeft met een Engelse officier, hij is ziek, hij beschuldigt zichzelf ervan kwaad te hebben gedaan, mijn naam en die van mijn leerlinge in opspraak te hebben gebracht, zichzelf te hebben vernederd enz. Nu ligt hij bijna buiten kennis in een hoek van de kamer en ben ik gedwongen bij

hem te waken. Waar zal ik de sleutel voor dit raadsel vinden? Ach, mijn allerliefste, als u er de reden van weet, hoop ik, dat u mij die zult onthullen. Ik weet niet wat ik moet doen, alle dingen spannen samen om mij terneer te slaan. Alles zweert samen om mij het leven te benemen.'[513] Sinds dit voorval schreven zij elkaar in het Engels, maar drong Bilderdijk nog meer op een rendez-vous zonder mevrouw Schweickhardt aan: 'Zal ik u misschien kunnen zien, als ik alleen met u wil spreken? Ach, wat zegt u? Zal ik daarvoor de kracht hebben? Zal ik in staat zijn om mij te houden aan de door u voorgeschreven grenzen? En wie zal er bij u zijn? Ach, als dat uw moeder was! Ik zou u zeker van haar losrukken, ook al zou mij dat het leven kosten. Onwaardig als ze is om uw moeder te zijn! Nee, ik zal haar niet kunnen zien zonder buiten mezelf te raken. Heb genade, verbied dat ze met u meekomt! Ik beloof u niets, ik zou het niet kunnen nakomen.'[514] Van haar kant trachtte Wilhelmine hem te temperen en hem zowel de 'inzinking' van neef Texier als de zorgen van haar moeder, die het tot overmaat van ramp zonder de door haar vaders werk (bij leven en welzijn) gegarandeerde inkomsten moest stellen, in het juiste perspectief te doen zien: 'Zeer geliefde vriend, hoe is het mogelijk dat deze gevoelens, deze verheven liefde die u zo goddelijk beschrijft, een zo edel hart als het uwe zulke ongegronde ideeën kan ingeven? Ik smeek u niet te vergeten, wie u bent, uw waardigheid, wat u aan zichzelf verplicht bent (u althans in te spannen voor uw eigen geluk), en wat ik geloof dat u verplicht bent aan de ongelukkige die niet minder lijdt dan u! Geloof mij, tedere vriend, geloof mij dat niets zo verschrikkelijk is als het leven van haar die van u gescheiden is, maar de plicht en de godsdienst spreken met luide stem en wij zijn aan God verplicht daarnaar te luisteren. U, geëerde vriend, wiens leven altijd werd onderscheiden door Zijn grootmoedig en voortreffelijk voorbeeld, wordt u nu minder groot, minder geëerd? En ik zou daar de vervloekte oorzaak van zijn? O dat denkbeeld, berooft mij van mijn zinnen!'[515] Hij moest haar dus niet kwellen met gedachten over zelfmoord aan of door haar voeten. Terstond schreef hij haar weer terug, natuurlijk zou hij geen zelfmoord plegen, natuurlijk maakte hij haar nergens een verwijt van, maar hij logenstrafte zijn eigen woorden: 'Ach, mijn Godheid, hoe bemin ik u, hoe bemin ik u! Nee, ik verwijt u niets. Ik heb niet de geringste intentie dat te doen, ik vraag slechts om uw mededogen, uw hulp en om zoveel moed als nodig is om uit te stijgen boven alledaagse vooroordelen en zwakheden. U

kunt niet, zegt u mij. U kunt ons slechts in de schande storten? Ach, wat zegt u! Ook de echte schande zou ik voor u verdragen en u bent zo bevreesd voor een slechte naam, dat u mij het leven, dat ik verlies, niet wilt hergeven! Herinner u dan de toestand waarin ik verkeer en of ik die heb verdiend door mij te onderwerpen aan uw wil? Ach, dat is dus de laatste vermetelheid, de laatste inspanning van uw liefde, en dat heet dan van mij houden! Maar nee, zoveel vraag ik niet. Sterven, sterven zou ik graag, mits in uw aanwezigheid, aan uw voeten. Sta dat tenminste toe.'[516] Het hoog romantische gehalte van zijn liefde voor haar zocht zich steeds vaker een uitweg in de oneigenlijke tegenstelling tussen burgerlijke fatsoenscodes en religieuze stemmingmakerij, tussen vermeend overspel en ware liefde door Godzelf geheiligd, waarbij hij haar, godin of niet, de kwade rol liet spelen.

Op 21 november verwoordde hij hun dilemma zo: 'We moeten ofwel van onze liefde afzien, ofwel van de delicate goede naam waarop u (terecht) gesteld bent.'[517] Aangezien hij tot het eerste niet bereid was, manoeuvreerde hij haar in een onmogelijke positie. Tegelijk deed hij zich zielig en meelevend voor, zoals toen hij haar over een mislukt afspraakje berichtte: 'Ik heb driemaal de Millbank afgewandeld van Westminsterbridge tot Chelsea College, en mijn ziel werd gevleid door de zachte, plezierige gedachte, dat ik de vreugde van mijn hart zou ontmoeten.'[518] Maar zelfs dat genoegen wilde ze hem kennelijk niet doen. Hoe goed kon hij zich ook de ziekte van haar vader indenken, die zich nooit tot een levensbedreigende aandoening had kunnen ontwikkelen, indien men zijn medische adviezen zou hebben opgevolgd: 'Toen voelde ik de ziekte van uw vader, van uw lieve, eerbiedwaardige vader in mijn meelevende inborst! Ja, mijn enige schat, ik deel elk gevoel van uw diep liefhebbend hart en als ik zijn kostbaar leven kon vrijkopen met de helft van mijn dagen, dan zou ik die met plezier opofferen. Ach, was mijn raad maar nooit in de wind geslagen! Dan zouden wij nog genieten van zijn vriendelijke, zijn wijze en beminnelijke gesprekken, en er zou niets gebeurd zijn van wat we tot nu toe zo betreuren.'[519] Op haar vraag hoe het met neef Texier ging, antwoordde hij nog steeds onkundig van wat er precies ten huize van de Schweickhardts was voorgevallen: 'Ik weet niets van de zaak, maar van de berichten die ik krijg van Texier meen ik te weten, dat hij kan herstellen van deze ziekteaanval. En als hij mij goed informeert, dan denk ik dat hij kan opknappen, indien er bloed wordt afgenomen. Omdat de oorzaak van de ziekte een bedrukking in de

hersenen is, moet dit de juiste remedie zijn en als dan zijn bewustzijn weer terugkomt, kan enige kamferwijn snel de gebroken krachten herstellen.'[520] Zoals hij als medicus aan zelfoverschatting leed bij de door hem voorgestelde behandeling van Wilhelmines vader, uitte hij zich passief en voorzichtig over de kansen op herstel voor zijn zieke neef. Maar elk medisch advies van hem woog niet tegen zijn overredingskracht op, waar het hem erom ging haar van zijn goede bedoelingen te overtuigen: in 'dierlijke passie' was hij niet geïnteresseerd, in liefde des te meer. Leidde de liefde tot een seksuele toenadering tussen man en vrouw, dan moest ze die vooral niet schuwen: 'Kunt u voelen, hoe uw hart jubelt in de extatische genietingen van de liefde, geheiligd door de zuiverheid van haar vuur, en kan uw hart verachting opbrengen voor de voosheid van burgerlijke boeien die ingezegend zijn door de kwezelarij? En die slechts ingesteld zijn om een wettige vorm te geven aan wat goddelijk is door zijn eigen natuur en wat gezuiverd is door Gods bestel, mits het niet wordt onteerd door een dierlijke passie, geheel verschillend van liefde en vaak gemaskeerd met die heilige naam. Kunt u ervan overtuigd zijn, dat liefde niet schuldig is, evenmin als wat er ook uit voortkomt! Voelt u Gods troostende aanwezigheid, wanneer u schokt van liefdesvervoering in deze omhelzende armen? O mijn lief, mijn enige liefde, antwoord! Zeg ja, en we hoeven niet meer elk obstakel dat ons geluk in de weg staat, te bestrijden.'[521] Zou Bilderdijk het niet alleen in zijn jonge jaren hebben verdiend om, met een woord van Busken Huet, tot de bekwame 'vogelaars' te worden gerekend?[522] Toen hij tegen de 40 liep, was hij in ornithologisch opzicht zeker niet de mindere van zichzelf geworden.

Hij was ervan overtuigd niets laakbaars te willen en haar niet onhoffelijk te bejegenen, maar al zou dat wel het geval zijn, dan nog ging het om hun wederzijds geluk uit naam van de liefde: 'Ach, als ik de meest laakbare verleider was, zou de afkeuring van de wereld slechts gering zijn, en de liefde zou mij overal excuseren. Nee, mijn lieve beminde, de wereld zou zo'n geval eerder vergeven dan mijn eigen hart, dat zich bewust is van zijn overspelige pogingen. En wat betekent de hele wereld en de goedkeuring of instemming daarvan als wederzijdse liefde ons gelukkig kan maken?'[523] Als advocaat van een terechtgewezen minnaar had hij zich niet welsprekender kunnen vrijpleiten van overspel, waaraan hij zich nochtans schuldbewust in de ogen van zijn minnares wilde overgeven. Wilhelmine weerde hem af met een

argument, waarvan ze wist dat het indruk op hem zou maken. Zolang haar vader nog leefde, wilde ze hem geen verdriet doen door zich aan een hem onwelgevallige schoonzoon in spe over te leveren. Wie verdiende meer respect dan de mecenas van haar toekomstige man? Hoe die daarover dacht, maakte hij haar per kerende post duidelijk: 'Nee, mijn lieve reine ziel! Houd uw eigen hart zulke illusies niet voor. Als onze liefde waardig is voor onszelf, in onze eigen ogen, als u ons samenleven in de volmaaktste liefdesvereniging kunt beschouwen met de glimlachende vreugde van zoete onschuld, als u God danken kunt voor Zijn eindeloze en onuitsprekelijke goedheid, terwijl u geniet van de liefde waarnaar ik verlang,-dan moet geen enkele overweging ons tegenhouden om dat geluk te verwerven, en ons hart moet niet worden bezoedeld met een moorddadige wens.'[524] Zijn respect voor haar terughoudendheid kwam dus in de praktijk neer op een berisping van haar verkapte moordzucht. Tegen zoveel verbaal geweld was Wilhelmine niet opgewassen, die in hem haar 'aanstaande' begon te zien, welke kwalijke spelletjes er ook nog met haar psyche zouden worden gespeeld. Haar minnaar vatte weer goede moed: 'Om acht uur zal ik in Pimlico zijn in de buurt van het tolhek en daar wachten op een brief van u, als u Jenny wilt sturen om mij te vinden. Om acht uur, lieve engel, zal ik bij het tolhek rondwandelen!'[525] Het dienstmeisje Jenny fungeerde meer dan ooit als trait d'union tussen beide gelieven, nu neef Texier was uitgeteld. Kon het meisje onverhoopt niet als postbode optreden, dan maakten zij gebruik van de relatief goedkope 'pennypost', met behulp waarvan de brieven aan Wilhelmine poste restante naar een postkantoor in de buurt van Pimlico werden gestuurd.[526] Hun onderlinge contacten (via de Jenny- en pennypost) waren veelvuldig en intens, hoezeer Wilhelmines moeder die ook probeerde tegen te werken.

Ook in de richting van de Bataafse Republiek vlotte de correspondentie als nooit tevoren, waaronder die met zijn vrouw en haar zus gedeeltelijk parallel aan die met Wilhelmine liep. Gaf Bilderdijk aan laatstgenoemde te verstaan, dat ze kiezen of delen moest,-op dezelfde dag (21 november 1796) schreef zijn vrouw hem een brief, die een ogenschijnlijk zeer positieve reactie van zijn kant uitlokte. Die kon zijn plicht hem hebben ingegeven, maar ook samenhangen met zijn onbegrip voor Wilhelmines afwerende houding. Hoe dan ook, Catharina bedolf hem onder informatie die door hem als compleet zinloos werd ervaren of zijn ergernis opwekte. Zo weidde ze over het wonen op

kamers uit: 'Ik kan niet zeggen, dat op kamers te gaan wonen mij zal uitwinnen hier in Den Haag, omdat alle representanten op kamers wonen en men voor de slechtste f 200,- durft te vragen, en ik dus zeker niet meer dan een paar 100 gulden zou uitwinnen en aan fatsoen wel 1000 gulden verlies.'[527] Over geld ging ook haar onleesbare verslag over de afhandeling van nicht Van Onna's erfenis: 'De hele erfenis van onze nicht heeft f 5000,- bedragen. Hiervan is voor het behoud van mijn meubelen f 1500,- betaald aan Van der Linden om aan de crediteuren te geven, en daarenboven nog f 250,-; f 500,- aan gelost geld, dus is mij overgebleven een som van f 2700,-, waar ik tot heden sinds uw vertrek van geleefd heb, verhuisd ben, zware inkwartiering van heb moeten betalen, huishuur, en nu nog f 800,- in kas heb.'[528] Waarschijnlijk bedoelde ze hem te zeggen, dat ze van nicht Van Onna's erfenis f 1500,- aan Mr. Johannes van der Linden had gegeven om er op de pof gekocht meubilair mee af te lossen, en een bedrag van f 250,- om andere crediteuren dan woninginrichters en stoffeerders tevreden te stellen, dat ze op de totale schuldenlast van geleend geld f 500,- had afgelost en dat ze van het overgebleven geld, niet f 2700,- maar f 2750,-, al die tijd had geleefd. Wat hem deed opveren, toen hij haar brief las, was haar uitnodiging om zich bij haar in Den Haag te vestigen. Nadat zij daartoe een rekwest hadden ingediend, waren er meer ballingen teruggekomen om hun zaken te behartigen. Hij zou zich best in Den Haag kunnen vertonen, waar hij ook welkom zou zijn zonder rekwest en daarbij behorende nieuw te zweren eden. Er waren duizenden mensen die naar hem vroegen, wier leidsman hij zou kunnen worden. Als het moest, kon ze hem in hun grote huis verbergen. O ja, een met hen bevriende arts, Willem Griffioen, had hem in zijn testament bedacht met het lieve sommetje van f 12.000,-. Of hij daarover niets aan de 'Amsterdammers' wilde doorvertellen,-ze doelde op haar schoonvader en de Elters-, want er waren juridische complicaties in de vorm van een hen tegenwerkende zoon, Mr. Hubert Griffioen, die ze prompt voor een 'gek en gierigaard' uitmaakte.[529] Letterlijk voegde ze hieraan toe: 'Ik ben tot alle vriendelijke schikkingen genegen en geloof mij, dat als ik u schijn te haten, ik u nog meer dan enige sterveling bemin en geen groter verdriet zou er voor mij zijn dan dat u het nodige niet had en ik vraag u, u weet wat ik nu heb, betrek dus van mij zoveel geld als u nodig hebt.'[530] Men krijgt de indruk, dat ze niet langer naar een 'dissolutie' van hun huwelijk streefde, omdat het voor haar financieel aantrekke-

lijker was de oude situatie zo lang mogelijk te laten voortbestaan. Bilderdijk beantwoordde haar brief pas een maand later in ronkende taal: 'Nee, mijn hart mistrouwde u nooit, het voelde dat u van mij houdt, ja, al was het in weerwil van uzelf, van mij moest houden met dezelfde onvervalste hartstocht die ik voor u voel, en eeuwig zal blijven voelen. Wees dan de mijne en betoon u de mijne, die de grootheid waard is waartoe wij geroepen zijn.'[531] Zij hielden elkaar om verschillende redenen voor de gek, dat wil zeggen zij hém wegens hun mogelijk sterk verbeterde financiële positie en hij háár wegens de vervulling van zijn 'plicht'.

Heel zelden was hij zich bewust van de grote druk die hij op Wilhelmine uitoefende. De laatste week van november noemde hij haar manier van doen wreed en inhumaan, op welke beschuldigingen hijzelf onmiddellijk terugkwam: 'Ik verwijt u niets. Ik verlang alleen uw vergiffenis. Want ik ben de schuldige, ik alleen, ik weet het en ik wil het zo. Vergeef me dan, lieve engel, en ontvang de laatste herinnering aan mijn trouwe en tedere liefde.'[532] Ze ontving de tegenstrijdigste signalen van hem, wat haar onzekerheid over hun relatie vergrootte. Op 1 december leek hij voorgoed afscheid van haar te nemen: 'Adieu, lieve engel…! Hoe zal ik u noemen? Mijn moordenares? Ah, wees dat! Wees alles voor mij, vooropgesteld dat u niet mijn slachtoffer bent. Het ga u goed en bekommer u niet om de gezondheid van een man die van de honger sterft en het zonder uw steun in het leven moet stellen. Adieu!'[533] Dezelfde dag schreef hij haar opnieuw een brief, waarin hij zich verontschuldigde voor 'de onstuimigheid van mijn blinde woede', natuurlijk was ze niet zijn moordenares.[534] Kennelijk bracht hij anderen in grote verwarring, omdat hijzelf niet goed meer wist aan welke normen en waarden hij moest vasthouden, maar hij was te trots om haar dat openlijk te bekennen. Verder dan een indirecte bekentenis, zoals hij in zijn *Gebed* gedaan had, ging hij niet. Betuigde Wilhelmine haar medeleven met hem, dan beet hij van zich af. Wat had hij aan haar medeleven in de vorm van medelijden, waaraan een hartstochtelijk trekje misschien niet viel te ontzeggen, maar dat hem niets opleverde: 'Ja, medelijden is zacht, is teder, is zorgzaam, is bereid om af te zien van elk plezier, elk oponthoud, maar het is rustig, kalm en wikt alles evenwichtig en brengt de grootst mogelijke omzichtigheid op. Dat zijn de criteria van het medelijden, zelfs wanneer het door zichzelf wordt meegesleept, maar nooit neemt het deel aan onrust, rusteloze beroeringen, blinde en

vluchtige hartstocht, alles verterende pijnen en kwellingen, aan de losbandigheid van de rede, de woede zelf, waarbij een ongelukkige en verijdelde liefde in het spel is.'[535] Dus zo zag hij hun relatie: als een ongelukkige en gedwarsboomde liefdesverhouding. Een normaal mens zou die terstond beëindigen, maar Bilderdijk zag er nog wel enig heil in. Zijn verlangen naar haar moest niet worden uitgelegd als een strikt mannelijke begeerte, als wellust in de slechtste zin van dat woord, maar als een vereniging van twee zielen: 'Nee, mijn liefste op aarde! Er huist geen enkel verlangen in mijn boezem, zo bruut, dat het kon worden bevredigd, tenzij tot wederzijdse vreugde van onze verenigde zielen, bewogen door dezelfde gevoelens, door dezelfde onweerstaanbare en al te onstuimige verlangens. En als zulk een geluk…! Ah mijn hart smelt alleen al bij het idee!'[536] Achteraf is het onbegrijpelijk, dat zij het zo goed met elkaar konden vinden, tenzij men het eindeloze geduld en de tact van Wilhelmine in ogenschouw neemt en haar als een bloem beschouwt, die door Bilderdijk in de knop werd gebroken. Daarna voegde ze zich geheel en al naar hem en liet, wat er van haar kopje over was, naar hem hangen. Hij was onweerstaanbaar, óók in de dubieuze betekenis van dat woord, en walste over haar heen zonder haar verweer serieus te nemen. Hij liet zich zeker niet uit haar hart verbannen: 'Kunt u het geloven, dat het voor de sterkste en reusachtigste constitutie mogelijk is om weerstand te bieden aan de voortdurende en steeds verschrikkelijker herhaalde schokken van een rusteloze, verontrustende hartstocht, altijd brandend en altijd zowel het hart als het bloed tot het kookpunt verhittend, en altijd (hoe kan ik het woord over mijn lippen krijgen?) afgewezen? Afgewezen, helaas, onder het voorwendsel van een weinig effectief medelijden, dat zich laat leiden door overwegingen, waarvan de bron schier onuitputtelijk is en nooit zal nalaten motieven aan te dragen!'[537] Met een woord als 'kookpunt' karakteriseerde hij zijn eigen liefde voor haar en met een woord als 'voorwendsel' het ongerechtvaardigde karakter van zijn verwijten aan Wilhelmines adres, want wat gaf hem het recht haar verweer als oneigenlijk en niet ter zake doend te beschouwen?

Hij moet haar in gedachten hebben vergeleken met Catharina, over wier verweer hij aan zijn lieve zusje schreef dat het hem nimmer gelukt was het te breken: 'Ach! Nooit heeft mijn hart enig genoegen kunnen smaken, nooit ben ik in staat geweest om zelfs maar één mondvol eten of drank te nuttigen waar ze niet in deelde, zij die mijn

hart vervulde (nee, ik zeg het niet goed, zij die het had kunnen en moeten vervullen, maar er een verschrikkelijke leegte in achterliet die geen wereld kon opvullen). Ik heb tijden van razernij, ik heb tijden van de diepste naargeestigheid, van een bedrieglijke onverschilligheid gekend. Ik heb mij nu eens aan de vurigste liefdesblijken, dan weer aan de zwakste weekhartigheid, nu eens aan een strenge wreveligheid, en dan weer aan vriendschappelijke vertrouwelijkheid overgegeven, om toch eenmaal meester te worden van dat gestel, dat zich niet liet overmeesteren. Ik wilde het vatbaarheid inboezemen voor een geluk dat ze altijd afwees en versmaadde. Ik heb meer gedaan, ik heb tenslotte een koelheid voorgewend die mij het hart brak, maar waarvan ik verwachtte, dat die tenminste iets in het hart wakker zou maken dat haar tot mij zou terugbrengen. Tevergeefs. Het scheen haar zelfs genoegen te doen, dat er van het huwelijk tussen ons niets meer bestond dan de naam.'[538] Met het schrikbeeld van Catharina voor ogen wilde hij voorkomen, dat de geschiedenis zich zou herhalen. Daarom trachtte hij elk verzet in de kiem te smoren, waarvan Wilhelmine openlijk blijk gaf. Ze was in zekere zin een door hem getuchtigde uitgave van Catharina, die zich weldra aan hem zou overgeven, maar dat kon hij zijn lieve zusje moeilijk bekennen. Vandaar, dat hij in het algemeen over zijn relatie met vrouwen sprak en over die met zijn vrouw in het bijzonder: 'Goeie hemel! Stel u iemand voor van mijn vurig gestel, die het zich sinds zijn vroegste jeugd tot de heiligste van alle plichten heeft gesteld om alleen man te zijn voor die ene vrouw op de wereld aan wie hij zijn ongeschonden jeugd zou aanbieden! Stel u voor, dat hij twee, drie jaar leeft zonder zijn vrouw, aan wie zijn hart zo verknocht is, te omhelzen! En zo was het, toen mijn ballingschap begon. En stel u diezelfde man voor in zijn ballingschap, altijd en overal verwelkomd, gefêteerd, en (ik durf het niet te zeggen met de juiste term die ervoor staat) altijd aangehaald door vrouwen van elke rang, stand, leeftijd en verdienste. Stel u diezelfde man voor, die is vervuld van zijn plicht en van het voorwerp dat hem eens en voor altijd het enige goed geworden is, en die de brandende behoefte van zijn hart en zijn kokend gestel dagelijks tracht te koelen met vergeefse kussen op het silhouet dat sinds dertien jaren op zijn borst hangt, en die daarmee de slapeloze nachten vol ellende en kwelling bekort!'[539] Zo'n man ging natuurlijk vrijuit, als hij zich aan zijn zondig pragmatisme te buiten zou gaan. Het is net alsof Bilderdijk Maria Petronella wilde voorbereiden op het bestaan van Wilhelmine.

Vooralsnog liet hij haar ongenoemd, maar in afwachting van haar entree gaf hij zijn lieve zusje alvast een indringend beeld van zijn zwak voor het vrouwelijk geslacht. In iedere aantrekkelijke vrouw zag hij de sporen van zijn eigen vrouw terug, zo liet hij haar weten, zodat hij geen overspel kón plegen. Hield hij van een andere vrouw, dan bracht hij in haar persoon slechts hulde aan Catharina. Deze vernuftige oplossing van zijn romantische 'gespletenheid' verwoordde hij zo: 'Lieve! Geen mens (hoezeer een hoogstaand hart ook altijd probeert om een zwakheid te verbergen en te matigen die, als zij zich eenmaal meester van de mens zou maken, hem zou meeslepen in buitensporigheden zonder weerga), geen mens die meer zwak, meer gevoel voor het vrouwelijk geslacht heeft dan ik! Hoezeer ik mijn ogen en mond altijd heb verboden om mij hierin te verraden, toch liet mijn zwak zich veel te vaak zien en had dan uitwerkingen die ik altijd betreurde en nooit had bedoeld. Als ik ze niet kon voorkomen, heb ik ze altijd tegengewerkt en mij eraan onttrokken. Maar het is maar al te waar, wat mij onlangs iemand met verstand en een scherp inzicht toevoegde: "Ondanks uw ingetogenheid heb ik u nooit anders kunnen beschouwen dan als de vurige minnaar van alle vrouwen!" Geen vrouw die maar de geringste schoonheid, de geringste bevalligheid, de minste geest, of goedhartigheid bezat, of zij bracht mij buiten mijzelf van verrukking. Maar ik breng alles wat mij in een ander beminnelijk voorkomt terug op mijn vrouw. Ik heb er plezier in elke volmaaktheid in haar nog groter te vinden, elke beminnelijkheid nog treffender. Als mijn verbeeldingskracht in dit opsieren iets vindt wat ik niet op haar kan toepassen, dan is mijn liefde zo verstandig om de verborgen eerste beginselen van die volkomenheid toch in haar te ontdekken. Dan ben ik even verrukt over die waarneming als verlangend naar het gelukkige vooruitzicht, dat die zich nog veel mooier zullen ontwikkelen. En zo, mijn waarde, voedt mijn hartstocht zich eindeloos en zet zich ertoe aan om in de volkomenheden van andere vrouwen de mijne te beminnen, ja, te aanbidden.'[540]

In Engeland was hij met zijn belangstelling voor het vrouwelijk geslacht een opvallende verschijning, die door het vrouwelijk deel van de natie werd gekoesterd, omdat het mannelijk deel aan paarden boven vrouwen de voorkeur gaf: 'Men kan er dan ook zeker van zijn dat iemand die hier een vrouw boven een paard stelt, en dit durft te zeggen, of die een half kwartier een gesprek met een dame uithoudt, geen Engelsman is.'[541] Om te voorkomen dat zijn lieve zusje slecht

over hem denken zou, balanceerde hij op het randje van het fatsoen. Nog net niet belachelijk, citeerde hij zogenaamd iemand die zijn eigen gedachten voortreffelijk onder woorden had gebracht: 'Ook zegt men hier ronduit: "De enige weg naar zijn hart gaat via de liefde van zijn vrouw. Zij moet inderdaad het charmantste schepsel en de volmaaktste vrouw zijn, die ooit heeft bestaan. Of anders is hij, ondanks al zijn wijsheid, de grootste domoor die we ooit hebben gezien." U zult hier in het voorbijgaan wederom de gelegenheid te baat nemen om de waarheid van het gezegde in te zien, dat namelijk wijsheid voor God, dwaasheid voor de wereld is.'[542] Bilderdijk was in theorie dus liever gek in andermans ogen dan ontrouw aan Catharina, maar handelde volgens zijn eigen maatstaf verkeerd in de praktijk. Alles wat hij aan zijn lieve zusje toevertrouwde, stond in het teken van zijn huwelijksperikelen. Hoe vertrouwelijker hij haar daarover inlichtte, des te meer kon hij rekenen op een eerlijke beantwoording van zijn vraag, of er naar haar mening een solide basis voor de hereniging met zijn vrouw en kinderen bestond. Hij kon het zich niet voorstellen, dat Catharina 'in spijt van haar verkeerde wil' hem zou verafschuwen, integendeel, ze hield oneindig veel van hem, 'maar ongelukkig genoeg is haar hoogste liefde in een verstaanbare equatie gebracht', dat wil zeggen in een formule waarin achter het isgelijkteken het getal nul staat.[543] Dat getal noemde hij een 'infinitesimum', een oneindig kleine grootheid, waarvan hij heel zijn leven had geprobeerd een 'assignabele kwantiteit' of aantoonbare hoeveelheid te maken. Stel dat alles zich ten goede zou keren, in politiek en sociaal opzicht, of zoals hij zich uitdrukte: 'Stel dat de antipoden met ons in stand zouden verwisselen,' zou Catharina dan 'doof en weigerachtig zijn? Zou ze dan het huwelijk door een misdadige onttrekking openlijk verbreken? Wat moet ik denken? Een wenk in dat alternatief, dierbare! Een wenk, bid ik! Weiger mij die niet.'[544] Ook nadat hij recent post van Catharina ontvangen had, geloofde hij niet dat zij 'zo gedrochtelijk' over hun huwelijk zou kunnen denken, als ze hem eerder te verstaan had gegeven.[545] Hij bleef haar trouw, wat de dagelijkse realiteit in Engeland ook voor hem inhield. Denkend aan Wilhelmine en haar moeder, laste hij een passage in zijn brief aan Maria Petronella in, die er niet om loog en nochtans een leugenachtige indruk maakte: 'En nog gelieven sommige moeders in Londen (gelukkig voor de reputatie van het menselijk verstand is het getal juist zo heel groot niet) te begrijpen, dat ik gevaarlijk voor het hart van hun dochters zou kunnen zijn,

en dat de arme schapen te veel van mij houden. Gelooft u het, mijn lief? Ik meen, gelooft u dat zij het waarlijk begrijpen, want de zaak zelf kan in geen aanmerking komen?'[546] Hier speelde hij een gevaarlijk spel met de moraal door zich deugdzamer voor te doen dan hij was. Zou hij dat hebben nagelaten, dan zou zijn lieve zusje hem niet eerlijk haar mening hebben gegeven over zijn kansen om Catharina voor zich terug te winnen. Met speels gemak, op het lichtzinnige af, gaf hij in zijn brieven invulling aan de rol van echtgenoot en vader, minnaar en bezorgde zwager. Zijn lange brief van 17 november 1796 aan Maria Petronella, waaruit hiervóór uitvoerig geput is, sloot hij met een prachtige tekening van een val af. Dat hij die wel eens voor zichzelf zou hebben kunnen zetten, kwam niet in hem op. Hij wilde slechts afscheid van haar nemen en daartoe het woord 'vale' vermijden. Hij tekende een val in de vorm van een strijkbout, met op de bovenkant de constructie van een valbrug die aan een middeleeuws kasteel deed denken. Daarachter zette hij de letter 'e' met een uitroepteken. Zoiets had hij graag voor zijn lieve zusje over, niet voor zijn eigen vrouw. Na als steeds naar het welzijn van de lieve Louise gevraagd te hebben,-in dat van Elius was hij minder geïnteresseerd blijkens een afzonderlijke brief aan zijn zwager: 'Wat Elius betreft, ik heb het kind nooit genoeg gezien om er geest of oordeel in te kunnen ontwikkelen'-, ondertekende hij zijn brief met 'uw oprechte Bilderdijk'.[547] Misschien wilde hij Maria Petronella in de val van zijn voorgewende oprechtheid laten trappen en tekende hij daarom (speels of onbewust) een val bij wijze van afscheidsgroet.

Hevig door hem onder druk gezet, had Wilhelmine begin december thuis gezegd, dat ze Bilderdijk was blijven ontmoeten. Triomfantelijk berichtte ze hem onder welk motto ze dat gedaan had: 'Honesty goes uncovered!'[548] Daarmee citeerde ze de boosdoener in de ogen van haar moeder, wat hij slechts gedeeltelijk apprecieerde. Op dezelfde dag, 3 december, schreef die boosdoener haar terug, dat hij wel van haar hield, maar nog steeds grote moeite had met haar terughoudendheid: 'Ik houd van uw goede, gezegende vader en respecteer uw liefde voor hem. Maar, enige troost van mijn kwijnend hart, kunt u zich niet op zo'n manier in tweeën verdelen, dat u beide delen redt?'[549] Afstandelijk en dreigend kondigde hij een mogelijke oplossing van hun probleem aan, want hij wilde de dood van haar vader niet mede op zijn geweten hebben. Haar afwerende houding, hoe begrijpelijk ook, kon verstrekkende gevolgen hebben. Men had hem

een baan op Kaap de Goede Hoop aangeboden. Brachten zij met hun rendez-vous het leven van haar vader in gevaar,-weldra zou ze twee doden op haar geweten hebben.[550] Hij zou natuurlijk op zo'n kaap wegkwijnen zonder zijn geliefde Wilhelmine, maar ja, die was bereid om zich op een wenk van haar moeder als gezelschapsdame naar Holland te haasten en weigerde hem te volgen naar het andere einde van de wereld. Om uit de impasse te geraken stelde hij haar voor een gezamenlijk literair project onder handen te nemen, zoals hij dat ook met een vertaling van Cats in het Engels en Frans had gedaan. Dat laatste project dreigde een schone dood te sterven, bij gebrek aan belangstelling van de Engelse uitgever, die zich niet aan de *Sinne- en minnebeelden* had willen binden. Dan maakte een verbetering van de eerste versie van *Fatal love* meer kans op een heuse uitgave. Bilderdijk deed onderzoek naar de 'Elfriede' van Friedrich Bertuch: 'Mits er enige veranderingen worden doorgevoerd in de bijzaken en het geheel wordt voorzien van enige *coups de théâtre* (zoals die genoemd worden), zou dat een zeer aandoenlijke tragedie kunnen opleveren.'[551] Aan hun samenwerking op dramatisch gebied hechtte hij veel waarde, Wilhelmine belichaamde voor hem het genie van jonkvrouw de Lannoy, wat hij in 1808 bij het verschijnen van hun gezamenlijke treurspelen expliciet vermeldde. Zijn *Willem van Holland* en haar *Elfriede* verschenen toen in één band, die hem aan hun huwelijksband herinnerde. Zij waren zo verschillend als Alpheus en Arethusa, maar vormden toch een eenheid:

> Beschouw hier uw kunstkind, aan het mijne gepaard,
> Het een houdt uw zachtheid, uw teerheid van aard,
> Het ander mijn bruisen en somberheid in,
> Maar beiden ons beider verenigden zin.[552]

Eind december 1796 zetten zij zich aan het werk om hun tweede project te doen welslagen. Een Engelse opvoering van de tragedie lag binnen handbereik. Er was al een theaterdirecteur die er belangstelling voor had getoond, maar tot een opvoering in Lewisham of Londen zou het niet komen. Met beide versies, de Engelse en de Nederlandse, heeft Bilderdijk zich bemoeid, zodat het moeilijk is daarin het aandeel van Wilhelmine precies vast te stellen. Marinus van Hattum heeft de ene met de andere versie vergeleken en concludeerde, dat er in *Fatal love* veel door Bilderdijks toedoen geschrapt moet zijn.

Het is tweemaal zo lang als het Nederlandse equivalent, dat niet in vijfvoetige jamben maar in alexandrijnen is geschreven. In *Fatal love* beschuldigt Raimond Ethelwold van een 'inactive spirit' en een 'feign'd compassion', wat in *Elfriede* met 'werkeloos pralen' en een 'valse deernistraan' wordt vertaald zonder dat Ethelwolds naam wordt genoemd.[553] Van Hattum geeft aan *Fatal love* boven *Elfriede* de voorkeur, omdat Bilderdijk in de Engelse tragedie minder wijzigingen heeft aangebracht dan in de Nederlandse: 'Het resultaat is mijns inziens niet overal bevredigend. Willen we Vrouwe Bilderdijk als dramaturge recht doen, dan dienen we haar te beoordelen naar *Fatal love* niet naar *Elfriede*.'[554] De maand december en daarmee het jaar 1796 eindigde al met al positief, gezien hun vruchtbare samenwerking, maar aan hun wederzijdse tobberijen was geenszins een einde gekomen.

Wilhelmine had hem haar liefde op termijn bezworen, waarop Bilderdijk, de rol van een romantisch aangelegde held spelend, haar verweet een dolk in zijn hart te hebben gestoken. De fictie van een langdurige 'fatal love' en de werkelijkheid liepen soms voor beiden door elkaar. Stekelig verweerde ze zich tegen zijn aantijgingen: 'Maak ik u verwijten? Verwond ik wat ik juist wil genezen?'[555] Nee, zij maakte hem nergens een verwijt van, terwijl hij haar het ene na het andere verwijt naar het hoofd slingerde. Niettemin had ze met hem te doen en fantaseerde ze over een excessieve genoegdoening die hij van haar zou kunnen krijgen: 'U een ongemakkelijk ogenblik te hebben bezorgd, is een misdaad die ik mijzelf nooit kan vergeven en waartegen een lang leven (als dat mij gegeven is) van de wreedste kwellingen niet opwegen kan.'[556] Zoiets liet hij zich niet zeggen zonder er nog een schepje bovenop te doen. Had ze dan geen idee van wat hem kwelde? Zijn verwijten aan haar adres,-vrij letterlijk te nemen, omdat hij vaak naar de Arabella Row 7 liep zonder een glimp van haar op te vangen-, stapelden zich op: 'Voelt u mijn kwellingen niet, mijn voortdurende smarten? Heeft u er geen medelijden mee? Vertelt uw hart u niet, dat hij die alleen van u houdt, dicht bij u is? Dat hij wacht bij uw deur, op en neer lopend, lucht gevend aan zijn pijnlijke zuchten? Dat zijn oog gefixeerd is op uw raam, verlangend naar een lieflijke blik van het mooie idool van zijn hart? Zal hij die krijgen? Zal hij veroordeeld zijn om zich terug te trekken zonder enig teken dat u zich zijn smart herinnert? Zou u in staat zijn om te spotten met zijn verschrikkelijkste ellende? Kan een wrede moeder u ver-

bieden zo'n kleine gunst aan hem te verlenen, zonder welke hij niet kan leven? Kan de gevangene niet tenminste een medelijdend oog, een hoopgevende blik werpen op de bedroefde deelgenoot van haar lijden, op hem die om de genadeloze muren van de gevangenis heen loopt? Ja, ze kan het, als ze het wil. Och, als ze het zou willen, zou ze uitbreken en naar hem vluchten!'[557] Maar dat deed ze niet en dat nam hij haar nu juist kwalijk. Uitvoerig schilderde hij zijn ongenoegen: 'O gevoelloos, harteloos hart! Van half acht tot negen uur liep ik rondom uw huis, en mijn zuchten bereikten uw oren niet, mijn verdriet steeg niet op naar uw hart! Kalm en rustig in uw kamer, had u er geen idee van, wie er in de heftigste opwinding op en neer liep onder hetzelfde raam dat door het schijnsel duidelijk maakte, dat u daarbinnen was. Ach, hoe staarden mijn ogen naar dat licht! Hoe benijdde ik het kleine insect, dat misschien op dat moment zichzelf verbrandde in de kaarsvlam waar ik met zoveel genegenheid naar keek. Ach, die arme mug stierf tenminste in uw aangezicht, in de glans van uw aanbeden ogen, terwijl ik in doodsnood verkeerde buiten uw gezichtsveld, ongetroost door enige tedere blik van die twee heldere sterren. Ononderbroken wandelde ik op en neer, een heel uur lang, en geen enkele verschijning in de deur, in het raam. Vergeefs zond ik mijn zuchten omhoog, vergeefs bracht ik mijn oren dicht bij de deurspleet, vergeefs zocht ik overal: ik zag, hoorde, bemerkte niets. Mijn tranen bedauwden uw drempel, mijn lippen drukten op de klopper, die mij zo vaak aankondigde, toen ik naar uw vroeger zo geliefde huis ging. Nu was zijn dienst verboden voor mij. Ik klopte met mijn stok op de ramen van de keuken: Jenny verscheen niet, en tenslotte ging ik gekwelder en wanhopiger dan ooit terug.'[558]

In zo'n naargeestige stemming bracht hij de eerste kerstdag van 1796 door, terugdenkend aan het jaar daarvóór, zij het dat hij zich een ontmoeting met Wilhelmine in het vooruitzicht had gesteld. Het moest haar lukken haar feestelijke kerkgang te rekken: 'Om elf uur ga ik van Harleystreet, Cavendish Square, naar mijn huis. Ik zal u ontmoeten door over Hannover Square, Bondstreet, St. Jamesstreet, langs het paleis te gaan. Als u eerder uit zou gaan, kunnen we elkaar niet mislopen, indien u deze weg aanhoudt. Zo niet, dat zal ik om half twaalf bij de Springgardens poort zijn, en daar zal ik wachten op mijn dierbare lief.'[559] Ter relativering van zijn verlangen naar haar merkte hij op, dat de liefde soms een dwaze en kinderlijke aangelegenheid is, en hijzelf een even koppig als huilend kind dat bedelt om zoete kost.

Voor 'kost' gebruikte hij het Engelse woord 'meat', wat vleselijke lusten niet buitensloot.[560] Hun vluchtige ontmoeting vond inderdaad plaats, maar schonk hem weinig voldoening: 'Ja, mijn geliefde, ik beleefde gisteren een erg gelukkige dag! Maar helaas, mijn hart putte er geen bevrediging uit en hoe zou ik ook tevreden kunnen zijn met het gedwongen karakter van een gesprek, dat ik een paar ogenblikken met u mocht voeren? Ah, wat was dat anders dan een waterstroom laten zien aan de vermoeide zwerver zonder hem toe te staan zijn dorst te lessen? Nauwelijks één blik, één liefdesblik ving ik uit uw aanbeden ogen op: geen heerlijke kus mocht ik op uw verrukkelijke lippen drukken, tenzij in combinatie met de gestrengheid van een voorbehoud, dat vreemd aan de liefde is en niet eerder tussen ons had bestaan. Zeg niet, mijn grote lieverd, ik vertrouw u niet, zeg niet, ik verwijt u de koelheid van een gedrag, dat ik slechts toeschrijf aan de plaats en omstandigheden van onze ontmoeting, maar hoe kan mijn vurig, mijn brandend hart daar tevreden mee zijn? Ah, hoe kon u van mij heengaan, hoe kon u de minnaar die u aanbidt laten gaan, terwijl hij de tranen inslikte die hij niet kon inhouden, bij uw wanhopig afscheid?'[561] Zo zwaar als hij onder zijn verliefdheid op Wilhelmine leed, had zijn 'lieve' neef Texier het inmiddels van Christine te pakken gekregen, maar Bilderdijk bracht geen enkel begrip voor diens situatie op. Zijn neef was behekst door zijn verliefdheid op Wilhelmines jongere zus, waardoor hem zijn laatste steun en toeverlaat in Londen dreigde te ontvallen. Een gruwelijke lichtvoetigheid had bezit van zijn neefs geest genomen, zo schreef hij aan Wilhelmine, koude zetelde in het eens voor hem warm kloppende hart. Een afgeluisterde conversatie tussen Betsy en Van Schaik had de arme jongen totaal 'geperverteerd', terwijl de sensuele aard van Christine hem een 'verstandverbijstering' had bezorgd. Was het huis van de Schweickhardts voor hem niet de bron van alle kwaad gebleken?[562] Het lukte hem nog ook de oudste dochter des huizes een schuldcomplex aan te praten, wat zich in een kort maar hevig ziekbed van de jonge vrouw uitte. Hij zag daarin een alibi om haar thuis hoestsiroop, pillen, kruiden, trekpleisters en gerstewater te bezorgen, waarvan hij wonderen verwachtte. Indirect gaf hij zodoende te kennen, dat hij beter voor haar kon zorgen dan haar eigen moeder, wat de onderlinge verhoudingen allerminst goed deed.

Daarmee was het eveneens beroerd gesteld tussen de gezusters Woesthoven. Maria Petronella drong er bij Catharina op aan, dat ze

op kamers zou gaan wonen, maar daar voelde ze niets voor. Wat zou ze daarmee 'uitwinnen'? Niets, had ze haar man voorgerekend. Op 22 december antwoordde hij pas op haar brief van een maand geleden: ze moest niet op kamers gaan wonen, want dat zou bij lange na geen besparing opleveren van wat ze aan respect zou verliezen. Onbewust zinspeelde hij op iets wat Catharina haar zus had verweten. Het advies van Maria Petronella kon alleen voor maîtresses bestemd zijn, want 'gemainteneerde vrouwen' plegen op kamers te wonen. Niet op de hoogte van deze laatste ontwikkeling ging hij wel op de onenigheid tussen Catharina en de rest van de familie in: 'Het is, zoals u zegt. Elter heeft mij enige maanden geleden in het geheim f 200,- overgemaakt en vader eveneens ongeveer zoveel. Hoe komt het toch, dat het gedrag en de correspondentie van allebei zoveel liefde en tederheid voor mij uitstralen en u niet op dezelfde voet met hen schijnt te kunnen omgaan? Of is het in de wereld altijd een vaste regel, dat wie ooit een geschil met mij heeft gehad, het moet verhalen op degene van wie men weet, dat die mij dierbaarder is dan mijzelf? Nee, hun bedoeling kan het niet zijn, mij in u te willen grieven. Het moet een of ander ongelukkig misverstand zijn, dat ik van zo veraf niet kan ophelderen, maar dat mij verdriet doet. Kon ik in Holland komen, mij dunkt, het zou ras ophouden!'[563] Terwijl zíj hem in de wereld van de haute finance trachtte in te voeren, die hem voor geen cent interesseerde, toonde híj zich geroerd door haar aanbod om het weinige dat ze bezat met hem te delen: 'Denk echter niet, dierbare, dat ik op u trekken wil. Nee, ik kan niet zeggen volstrekt gebrek te lijden, en al had ik het, dan zou ik het nog niet op u willen verhalen, voor wie het mijn plicht en lust is te werken en het levensonderhoud te verschaffen. God geve, dat dit mij welhaast wederom mag lukken. Gebruik intussen wat Zijn weldadige voorzienigheid u in uw handen heeft gegeven, voor u en voor ons dierbaar kind. Uw aanbod vertedert geheel mijn hart en mijn tranen vloeien, terwijl ik dit schrijf. Nee, mijn lief! Ik zal u van het weinige, dat u heeft, niet beroven! God verhoede het! Leef daarvan, zoals u betaamt. Liever onthoud ik mij van het nodige dan dat u opnieuw bekrompenheid zou moeten lijden, of dat u ons aanzien in Holland, dat tot mijn vreugde zo wel door u bewaard is, enigszins zou moeten krenken.'[564] Ongetwijfeld zijn 'plicht' en 'lust' sleutelbegrippen voor zijn huwelijksleven, maar het is meer dan kras hem in een periode van ontreddering zijn liefde aan Wilhelmine te horen betuigen en van 'onvervalste hartstocht' voor Cathari-

na te horen reppen.[565] Wat dat laatste betreft, liet hij scherp uitkomen, dat zijn leven in Londen de vergelijking met Den Haag niet kon doorstaan: 'Ik heb hier een zeer onzeker leven, nu eens verdien ik iets met onderwijs in de talen en wetenschappen, of met portretschilderen, dan weer heb ik niets, en zo sukkelend vind ik, alhoewel zeer bekrompen, het levensonderhoud voor mij en neef Texier, die nu sinds augustus bij mij en tot mijn last is.'[566] Hij vertrouwde er met andere woorden op, dat zijn vrouw tussen de regels door kon lezen en er niet over zou peinzen om zich in Londen bij hem te vervoegen, zoals hij liever naar Kaap de Goede Hoop wilde vertrekken dan dat hij, door haar verborgen in een Haagse woning, leiding aan orangisten zou moeten geven.

Aan zijn lieve zusje vertrouwde hij alles toe, wat hem bezighield of dwarszat met uitzondering van zijn verliefdheid op Wilhelmine. Zou hij zich op Kaap de Goede Hoop gaan vestigen? Wat zou zo'n gewichtige stap voor zijn huwelijk betekenen? Hij dacht er hardop over na: 'Ik heb het hier behoorlijk druk, en er is enig vooruitzicht om onze Texier, die helemaal ten laste van mij komt, een bestaan te bezorgen. Twee goed gelijkende afbeeldingen (wat werkelijk toevalstreffers zijn, want ik ben daar over het algemeen niet sterk in) hebben mij sinds kort naam onder de portretschilders gegeven. Ook vraagt men aan mij onderwijs in de logica. Enige dagen geleden kreeg ik het verzoek om op Kaap de Goede Hoop een Academie te gaan oprichten. Er werd mij een schitterende toekomst voorgehouden en een zeer ruim inkomen beloofd. Zou mijn vrouw met mij daarheen willen? Ik heb daar veel, zeer veel vrienden van verschillende nationaliteiten en uit de hoogste kringen. Met hun vrouwen zou ze een aangenaam leven kunnen leiden, wat haar eerzucht zou strelen. Maar alleen, zonder vrouw! Ach, als ik toch ten onder moet gaan in die kwijning, waarom de dood dan zo ver gezocht?'[567] Wat moest hij doen? Haarfijn legde hij zijn lieve zusje uit, waarom hij zijn vrouw niet in Londen durfde te bestellen: 'Verscheidene malen heb ik op het punt gestaan haar hier te vorderen. En wellicht deed ik het, duchtte ik niet, dat een stellige weigering mij tot stappen zou noodzaken, die ik of in de tegenwoordige staat der twee landen niet ten uitvoer zou kunnen brengen, of een wending zou moeten geven, naar dat einde heenlopend, dat zij zoekt en ik verfoei en dat haar (in haar hoofdigheid, eigenzinnigheid en verkeerde manier van zien en handelen) tot een volstrekt ellendige staat zou brengen, eer ze het zelf vermoedde.'[568] Eens had hij zijn

lieve zusje te verstaan gegeven, dat zijn goed en erfdeel niet door rampen konden worden getroffen, evenmin als zijn eerzucht daardoor kon worden getemperd,-daarvoor had hij in zijn jonge leven al te veel geleden-, maar nu schreef hij haar: 'Ach! Hoe weinig wist ik toen ik dat schreef, wat voor een grote waarheid ik verkondigde, en dat ik die zo smartelijk zou ondervinden. Maar dit begint weer op het oude deuntje te lijken. Vergeef mij, lieve dierbare, dit vervelende gezeur. U bent al zo goed om mijn verdriet graag te willen delen, en ik misbruik uw goedheid. Maar ik zal erover ophouden.'[569] Dus onderhield hij zich liever met haar over een serieus in plaats van treurig onderwerp, zoals de opvoeding van Louise. Hij had speciaal voor zijn dochtertje een briefje bij de dikke brief aan haar tante gedaan, wat niet betekende, dat die haar zonder meer moest worden overhandigd: 'Lees de brief eerst, en geef hem haar of houd hem achter naar u het nuttigst oordeelt. U kent mijn denkwijze daaromtrent. Ze mag mij liefhebben, maar thans moet ze alleen prijs op uw liefde en goedkeuring stellen. Dat moet het beginsel van al haar gedrag zijn.'[570] Wat haar jaloezie op andere meisjes betreft, aan wie kleine knaapjes in gezelschap soms de voorkeur gaven, leek het hem het beste 'daar een ridicule invulling aan te geven, dat haar kleine (mogelijk zei ik beter: grote) eigenliefde schokt, opdat ze niet ijdel wordt'.[571] Louise moest maar tussen 'grotere en oudere meisjes en heertjes worden gebracht, ten opzichte van wie ze vast een achterstand zal hebben, om haar te doen inzien, dat het kinderachtigheid is, wat kinderen in haar behaagt, maar door ouderen en wijzeren wordt veracht'.[572]

Na nog even zielig te hebben gedaan over zijn lesgeverij, besloot hij een luchtiger toon aan te slaan om zijn lieve zusje niet in al zijn bekommernissen mee te hoeven slepen. Wist ze wel, hoeveel schoenzolen hij inmiddels op het Londense plaveisel had versleten? Van de zes lessen die hij dagelijks hoorde te geven, gingen er maar drie in werkelijkheid door. Hij doorkruiste de stad vaak voor niets te voet, omdat zijn leerlingen ziek of, wegens de pecuniaire toestand van hun ouders, zogenaamd 'ziek' waren, waarna hij hondsmoe thuis arriveerde. Op zijn adres woonden overigens vier Bilderdijken: Bilderdijk de schilder, die directeur was van de Academie voor Beeldende Kunsten in Den Haag (en die men kennelijk met Wilhelmines vader verwarde), Bilderdijk de wijkarts (die een uit Hamburg afkomstige geneesheer was), Bilderdijk de advocaat en Bilderdijk de leraar (beiden van Hollandse origine). Zijn 'landlady' of 'servant' was de hele dag

druk bezig om zijn bezoekers te verzekeren, dat zij bij hem aan het juiste adres waren, al wilden zij met de overige drie heren niets te maken hebben. Als grapje voor Maria Petronella voegde hij daaraan toe: 'Als u nu en dan één dezer heren mocht schrijven, wees dan voorzichtig, dat u op het adres wel onderscheidt aan wie, opdat uw brief niet in verkeerde handen terechtkomt.'[573] Omdat ze rechtstreeks familie van neef Texier was, kon hij niet nalaten over hem, ter geruststelling van de overige familieleden, mee te delen: 'Over Texier niets bijzonders dan dat hij mager wordt van het strenge dieet dat men hier houdt, wat met zo'n slap lichaam vanzelfsprekend is, en dat hij Engels begint te spreken als een aap, zegt men. Ik denk tenminste, dat een aap hem evengoed als een Engelsman zou verstaan. Tegen de honden spreekt hij nog altijd Nederlands en hij is dan verwonderd te merken, dat ze hem niet begrijpen. "Een hond is toch een hond en die spreekt toch geen Engels!" zegt hij.'[574] Neef Texier zorgde voor zoveel vertier, dat Bilderdijk op tweede kerstdag 1796 bij wijze van tegenwicht over hem aan zijn broer Izaac schreef: 'Texier heeft een lijst gemaakt van kunsten en wetenschappen die ik kan onderwijzen. De luiden verwonderen zich daarover en zeggen: "I never saw such a man, it is very astonishing!" Maar om mij op maaltijden te vertonen en rond te laten kruien onder de mensen, evenals een West-Indische vogel of Kaapse ezel, daar heb ik geen zin in.'[575] Hij mocht dan een opvallende verschijning in Londen zijn,-een bezienswaardigheid bijna-, maar dat betekende geenszins dat hij zich voor het leraarschap te goed achtte. Izaac placht Catharina na te bauwen, waar het haar kritiek op een passende baan voor haar man betrof, wat hem als oudere broer ongewenst voorkwam. Het deftige woord voor een goede ontvangst gebruikend, sprak hij Izaac met 'jongenlief' aan, alsof hij een uilskuiken de les las: 'Wat meent u toch, met te zeggen dat ik geen acceuil heb gevonden, zoals u wenste? Wat begeerde u dan, jongenlief? Moest King George mij halfweg Yarmouth tegemoetkomen om mij welkom te heten? Moest hij mij meteen na mijn aankomst een pensioen aanbieden? Moest alles in rep en roer vliegen om zo'n vreemd verschijnsel als een man van brave sentimenten is, te komen bekijken, fêteren, acceuilleren? Nee, mijn vriend, dat is noch wat wij zoeken, noch wat wij mogen verwachten als iets wat ons in staat stelt trouw aan onze plicht te blijven.'[576] Zo wenste hij zich aan Izaac voor te doen: als iemand die vóór alles plichtsgetrouw is.

Hij stelde geen hoge eisen aan zichzelf om zijn kostje en dat van Texier bij elkaar te scharrelen. Althans dat wilde de potentiële stichter van een universiteit op Kaap de Goede Hoop zijn toen 23-jarige broer doen geloven, die zijn baantje op de Amsterdamse Waag inmiddels had verloren. Izaac had het voorbeeld van zijn grote broer gevolgd en op zijn beurt geweigerd de eed van trouw aan het nieuwe bewind af te leggen. Wie zich zo principieel opstelde, moest wennen aan schrale inkomsten en niet verwachten als een grand seigneur behandeld te worden. Dat had Bilderdijk zelf ook niet verwacht: 'Nee waarlijk, het is al zeer wel, als ik met wurmen en wroeten tamelijk de kost kan winnen, mits ik van de zeven dagen in de week er drie oversla met eten.'[577] Dat wilde hij zijn jongere broer eens goed inpeperen, want het gaf geen pas al te hooggespannen verwachtingen van wie dan ook te koesteren, wanneer men zelf werkloos was geworden. Dat soort lessen prentte hij zijn broer in, terwijl hij in dezelfde brief lukraak opperde naar Schotland te zullen gaan, zodra hij neef Texier verzorgd en wel in Londen kon achterlaten, of zich nog deze winter naar het Weense hof te zullen begeven 'en mogelijk vandaar naar Azië, want dit blijft mij altijd in het hoofd'.[578] Ronduit boos maakte hij zich op Izaac, omdat deze het familiewapen van hem en zijn vader had gebruikt ter verzegeling van zijn brieven: 'Dat gaat niet, mijn goede jongen, zolang ik of een afstammeling van mij in de wereld is, hebt u dit recht niet en zult u zich dit ook, vertrouw ik, nooit aanmatigen.'[579] Aanwijzingen voor het 'breken' van het familiewapen volgden, zoals het voor de broer van een stamhouder betaamt. Met een dringend verzoek hem vooral niet opnieuw te beledigen, werd broerlief vervolgens hartelijk gegroet. Getuigde het einde van zijn brief al van weinig respect voor en inlevingsvermogen in Izaac, het begin verried een ongehoord hoge graad van bedenkelijk paternalisme. Hij wilde zijn broer ervoor waarschuwen het niet op een akkoordje met zijn geweten te gooien, of zoals hij zich uitdrukte: zijn broer moest zich hoeden voor het 'plooien' of 'composeren' van zijn geweten.[580] Maar Izaac had juist naar eer en geweten gehandeld door te weigeren de eed van trouw aan het nieuwe bewind af te leggen. Hoor op welke hoge toon Bilderdijk zijn broer toesprak (zich misschien in een vaderrol inlevend, nu hun beider vader meer tekenen van dementie vertoonde): 'Ik twijfel niet, of het gezond oordeel dat ik u toemeet, zal u wel doen overwegen, wat ik hier zeg. Voor het overige, God is met hem, die zijn plicht zoekt te kennen en niets te duur acht om die

getrouw te blijven, wanneer hij wordt geroepen om hem te vervullen. Op Gods schikking vooruit te lopen is strafbaar: Zijn hand kan ook wat ons reeds op het hoofd schijnt te storten, afwenden, maar het willen plooien en composeren van zijn geweten is een van die gruwelen, die Zijn voorzienigheid allerzichtbaarst zelfs op deze wereld gewoon is te straffen. Zijn aanbiddelijke genade beware u daarvoor! Beware ons allen!'[581] Bilderdijk moet ernstig hebben getwijfeld aan de motieven van zijn broer om zijn nederig baantje van weger op de Amsterdamse Waag figuurlijk in de waagschaal te stellen. Wat waren Izaacs echte motieven geweest om de eed niet af te leggen? Dat moet hij zich hebben afgevraagd, terwijl hij nog wel zoveel tact bezat om zijn broer te complimenteren. Maar hij deed dat op zo'n dubbelzinnige manier, dat er van het compliment niet veel overbleef: 'Ik verwacht van u, wat u betaamt en ik verwacht het als de vrucht, niet van een jeugdige losheid of onberadenheid, niet van een laffe geest van navolging of zucht om zich te onderscheiden, maar van een weldenkend, rijpberaden en zichzelf wel onderzocht hebbend gemoed, dat zich geen hersenschimmen vormt, door het tegenwoordige te verachten of zich het onzeker toekomstige mooier voor te stellen dan het is, maar dat uit beginselen van deugd en godsdienst alleen handelend, geen andere beweegreden heeft dan het gevoel van waarachtige plicht en geen ander oogmerk dan zijn geweten zuiver te bewaren.'[582] Dat kon die arme Izaac alvast in de zak steken, maar er volgde nog meer.

Bilderdijk onderbrak zichzelf met de woorden: 'Dit is een zeer ernstig onderhoud, zult u zeggen. Het is waar, jongenlief!'[583] Hij wilde zijn broer over diens lichamelijke en geestelijke gezondheid onderhouden, waarbij hij niet schroomde zich zijn eigen 'ziektes' en moeilijkheden te ontveinzen. Hij wist precies, hoe Izaac zich een in christelijk opzicht gezonde levenswijze eigen kon maken: 'Laat mij u de gezondheid met weinig woorden beschrijven. Zij is die staat van het lichaam, waarin de natuurlijke en willekeurige verrichtingen gemakkelijk en genoeglijk geschieden. Zo verricht ook een godsdienstig mens zijn plichten gemakkelijk en genoeglijk, zonder dat het hem iets kost, en op zo'n manier dat het hem zoet valt. Een gezond mens heeft geen honger als een paard en walgt niet van voedsel, heeft geen pijn of stuiptrekkingen, en (moet het zijn), dan draagt hij hitte en kou zonder ongemak. Zo kent de godsdienstige geen vuile lusten, noch onbetamelijke begeerten. Zo geniet hij Gods gaven met een dankba-

re vreugde, deze naar waarde schattend. Zo leeft hij zonder wroeging of wrevel en draagt (brengt Gods wil dat mee) verongelijkingen en verdrukkingen (zoals alle onheilen) zonder verslagenheid, in een geheel andere staat van stoorloze gemoedstoestand dan de stoïcijnse ongevoeligheid, die een soort van vereelting en levenloosheid is, mensen onwaardig, en die voor een christen verfoeilijk moet zijn.'[584] Tot dusver neemt men deze beschouwing over gezondheid voor kennisgeving aan, verwonderd over de 'wroeging' en 'wrevel' die door de beschouwer als parameters voor een goede gezondheid worden gehanteerd. Had hij niet ongerust over zijn eigen levenswijze moeten zijn in plaats van zijn broer moreel onder druk te zetten? Bedenkelijk wordt zijn moralisme, als hij zijn broer (gelukkig in de wij-vorm) iets voorhoudt, wat geheel en al op hemzelf van toepassing is: 'Wanneer wij door voorbeelden of drogredenen worden verleid, zijn wij dubbel schuldig; niet slechts om de aansprakelijkheid waarin wij ons stellen voor het kwaad dat wij doen, maar ook omdat wij Gods edelste gave, het geweten, dat altijd in ons spreekt als wij het willen horen, verachten door ons aan indrukken, die voor onze zinnen of eigenliefde vleiend zijn, over te geven.'[585] Hoe geschikt is een rechter voor zijn functie, die op grond van zijn vonnissen allereerst zichzelf had moeten veroordelen? Anders dan rechter Virata trok Bilderdijk geen les uit de lessen die hij anderen voorhield, tenzij men daarin een verkapte schuldbekentenis zou willen lezen.[586] In dat laatste geval troonde hij op een rechterlijk gestoelte om zijn broer, zijn vrouw, of Wilhelmine eens geducht de les te lezen, maar hoorde hij overeenkomstig diezelfde buitenproportionele beeldspraak achter de tralies thuis. Er is veel wat men hem na enig nadenken kan vergeven, zijn zondig pragmatisme incluis, maar zijn agressieve hofmakerij en de vermeende morele superioriteit waarmee hij anderen in zijn eigen onoplosbare dilemma's betrok, doen een zwaar beroep op iemands vergevingsgezindheid. Zijn tijdgenoten en toekomstige critici ergerden zich mateloos aan zijn standpunten, aan de strekking van zijn betogen en aan de (soms ogenschijnlijke) tegenstrijdigheid van gelijktijdig door hem gedane mededelingen, maar uit de brief aan zijn broer Izaac van 26 december 1796 blijkt, dat zij (om het eens precies in plaats van rekkelijk te formuleren) zich minder druk om zonden als overspel en het schenden van de huwelijksbeloften zouden moeten maken dan om het morele aplomb, waarmee hij zich zijn gelijk toe-eigende. In dit opzicht was hij de antagonist van rechter Virata, die zich op het prin-

cipieel juiste, maar praktisch onhoudbare standpunt stelde: 'Keiner kann keines Richter sein.'[587] Het Bijbelse equivalent daarvan: 'Oordeelt niet, opdat gij niet geoordeeld zult worden!' gaf een durfal als Bilderdijk het recht om Gods straffen over zich af te roepen, waarvan hij gretig gebruikmaakte.[588] Hij waande zich één met Hem en dat zouden anderen weten ook!

Op 3 januari 1797 schreef zijn vrouw hem een brief, waarin naast het bekende gekrakeel over het al of niet wenselijke van op kamers wonen en de schrikbarend hoge huur die daarvoor gevraagd werd, ook luchtiger tonen doorklinken. Curieus is haar voor neef Texier bestemde mededeling, dat zijn 'pietje' met een Franse officier getrouwd was.[589] Kennelijk verstond ze onder 'pietje' een eerder door hem gekooide vriendin, die ze met een kanarie vergeleek. Datzelfde woord, maar dan met een hoofdletter geschreven, had haar ergernis opgewekt in *Bruiloftszang*, een gelegenheidsvers dat haar man ter ere van het huwelijk van een zekere Pieter N. en Celia V. had vervaardigd. Hun beider voornamen hadden hem geïnspireerd tot een al te zeer voor de hand liggende toespeling op 'pietercelie', waarmee de hoofden van het echtpaar gelauwerd moesten worden. Dat vond Catharina maar niets, wat ze hem onomwonden (en zich van slecht taalgebruik niet bewust) liet weten: 'Maar van Piet en Celie of *Pieterselie* ben ik nijdig op geworden, en kan niet begrijpen wat moois daarin zit, want ik kan het niet lief noemen.'[590] Bilderdijk rekende dit gedicht tot de 'luchtige voortbrengselen van een ogenblik, waar ik weinig prijs op stel', zoals hij in een brief aan Gerrit Outhuys van 5 mei 1797 toegaf.[591] Om hem niet alleen negatief te benaderen, prees ze hem uitbundig voor zijn gedicht over de Griekse prinses Alcestis, dat over een niet geheel naar waarde geschatte en dus miskende echtgenote gaat. Ongetwijfeld herkende ze zichzelf in Alcestis, wier schoonheid tot driemaal toe afstraalde op de dichter: 'Ik heb van mijn leven zoveel schoons niet in een geheel schoon boek gevonden, als ik voel in het versje over Alcestis, en ik geloof dat er niets ook zo schoons ooit gezegd is.'[592] Dit is het gedichtje dat ze op haar lijf geschreven waande:

> De brave Alcestis was een parel, groot van waarde:
> Godzelf schonk die aan haar eeuw als 't kostelijkst kleinood.
> Wat was 't? Hij zag Zijn gift geheel miskend van de aarde,
> Hernam ze, en lei haar weg in 't schelpjen dat haar baarde

Om ze eenmaal 't eng'lendom te werpen in de schoot.'[593]

Ze wilde hem niet alleen laten zien, dat haar literaire smaak niet voor die van haar zus onderdeed, maar ook blijk geven van haar jaloezie. In een van Uylenbroeks *Schakeeringen* waren twee gedichten van Maria Petronella afgedrukt, wat haar op de gedachte bracht, dat haar man wel eens een paar gedichten voor háár zou kunnen maken: 'Zuster Elter heeft twee mooie albumverzen voor Outhuys en Gautier gemaakt. Maakt eens wat mooie voor mij, en zend ze mij dan, want wij worden erom geplaagd.'[594] Jaloers op haar zus, ondergewaardeerd door haar man, smeekte ze Gods zegen voor hem af en 'voor alles, wat u onderneemt in dit jaar 1797. Daar heeft u altijd veel mee opgehad. Is dat nog zo?'[595] Achter die vraag school eigenbelang, want ze had een achtste lot 'in de loterij van Uitert' gekocht, dat wil zeggen in een geoctrooieerde loterij van de provincie Utrecht. 'Dit is, zegt u, nooit een niet. Ik zal het zien.'[596] Bilderdijk las haar nieuwjaarswensen met gemengde gevoelens, onthecht aan haar als hij al was en in afwachting van een antwoord van Maria Petronella op zijn vraag, of zijn vrouw zich in gezinsverband met hem wilde herenigen.

Hij maakte niet in het minst haast om haar zijn nieuwjaarswensen aan te bieden. Liever schreef hij aan Wilhelmine, als hij zich niet mondeling met haar verstaan kon, over hun ontmoetingen. Nu eens deed hij dat in de vorm van een terugblik: 'Ik volgde Jenny, en zodra ze de deur opende, hoorde ik uw broer William tegen haar praten met enig misnoegen in zijn stem, en daarom liep ik door naar de hoek van Chelsea Road. En omdat ik niet in staat was terug naar huis te gaan zonder opnieuw te proberen u te zien, wandelde ik door de straat, die op dat uur van de avond vol mensen van de lagere stand is, vooral dienstmeisjes, cafékelners en jongens die kannen bier naar verschillende huizen brengen. Veel deuren waren geopend, en op de drempels stonden de mensen samen te praten en hielden hun ogen op mij gericht. De maan scheen, weet u, en het is onmogelijk dat onze ontmoeting niet gezien is. Misschien was er wel meer dan een half dozijn mensen dat ons opmerkte.'[597] Het argument van Wilhelmine: 'Che dira il mondo?' liet hem niet helemáál onverschillig, althans, hij maakte er handig gebruik van om haar aan zich te binden. Dan weer trachtte hij in de toekomst te kijken, door met haar in de Bricklayers Arms af te spreken (waar hij verlangend naar toe liep, zonder dat ze zou komen opdagen) of door haar van de juistheid der corresponden-

tieleer te overtuigen: 'Ja, mijn lieve engel, dromen betekenen niets, evenmin als werkelijke gebeurtenissen in het leven, maar door hun verbindingen met de hele keten van toevallige mogelijkheden (zoals bepaald door de voorzienigheid) vormen ze voorspellende tekens en emblemen van andere, en elke aparte gebeurtenis draagt het embleem van het geheel. Op dezelfde manier is deze lichamelijke en sensuele wereld niets anders dan het voortdurende embleem van de geestelijke, waartoe we werkelijk behoren en het is die *verbinding* of relatie van het sensuele met het spirituele, die de moraal van onze handelingen bepaalt, en die de basis vormt van hun innerlijke onschuld en schuld.'[598] Dat deze redenering haaks op zijn poging stond om hun relatie zo zichtbaar mogelijk voor de wereld te doen zijn, was hem kennelijk ontgaan. Op een hoger plan hadden zij niets met de wereld te maken, des te meer met de spirituele werkelijkheid of waarheid: 'Dit is een waarheid die gewone mensen niet zien, omdat hun sensualiteit niet overstemd wordt door het intellectuele deel van de geest en ontoegankelijk is voor spirituele invloed. Maar jij, mijn lieve engel, zult gemakkelijk de draagwijdte daarvan overzien. Ik kan er een andere observatie aan toevoegen, namelijk de onmiddellijke invloed van de geestelijke wereld op ons, waarvan we elk moment overtuigd worden, wakend of slapend, door geheime gedachten waarvan de bron onbekend is voor onszelf, en doordat onze verbeeldingskracht op gang wordt gebracht in dromen en visioenen.'[599] Maar afgezien van zijn terugblikken en toekomstvisioenen was hij er ellendig aan toe, zoals hij haar op 11 januari 1797 berichtte: 'Wanhoop en laffe onverschilligheid is alles wat er voor mij over is. Ja, mijn teder beminde, het enige waarnaar ik kan verlangen is de dood. God geve, dat u gelukkiger wordt dan ik bestemd was u te maken door mijn fatale en rampzalige liefde. Ach, laat mij daar zeker van zijn, dan zal ik gerustgesteld sterven.'[600] Dat idee van te moeten sterven aan liefdesverdriet kon hij maar niet kwijtraken, wat voor fictieve denkbeelden van een minder 'fatal love' hij daar ook tegenover stelde.

Bilderdijk bracht zijn eigen lichamelijk en geestelijke gezondheid in verband met de ziekte van Wilhelmines vader. Op 18 januari had ze hem verteld, dat hun aller weldoener stervende was.[601] Hij ried haar aan zo 'composed' en 'calm' mogelijk 'to continue her tragedy', wat zowel op het sterfbed van haar vader als op het werk aan *Fatal love* kon slaan.[602] Hij had de indruk, dat de schilder niet meer wist, wat hij zei of deed: 'Hecht niet te veel belang, mijn liefste, aan de woorden

van een zieke man, die een verward brein heeft. Ik spreek zijn woorden niet tegen, maar ik heb reden om te denken, dat hij zich helemaal onbewust is van zijn eigen toestand.'[603] Schweickhardt had te kennen gegeven, dat hij hoopte bij vol bewustzijn te zullen mogen sterven. Zou hij uit zijn doezelige slaap ontwaken, dan bleek dat uit een verhoogde sensibiliteit. Zouden zijn gezinsleden daarvan het minste vermoeden krijgen, dan was dat een teken van zijn naderende einde. Van die gelegenheid hoopte hij gebruik te maken om hen voor het laatst iets belangrijks te kunnen zeggen. Bilderdijk was daarover geïnformeerd door Wilhelmine, wat hij aldus bevestigde: 'Met dat alles lijkt het mij, dat hij iets op het hart heeft wat hem enige moeite zou kosten om te bekennen, wat hij daarom uitstelt tot het laatste moment. Enige maanden geleden merkte ik dat. De hemel weet, wat het is, misschien een onbeduidend en onzinnig idee, zoals dat vaak in de gedachtewereld van iemand binnensluipt, wanneer hij wordt gekweld door zulke heftige hoofdpijnen! Hoe het ook zij, als het zo doorgaat, zal de bekentenis ervan de voorbode van zijn dood zijn.'[604] Hij sprak uit eigen ervaring, niet alleen op grond van wat hij 'enige maanden geleden' zelf gemerkt had, maar ook omdat hij zich als een 'zieke man die een verward brein heeft' maar al te goed in haar vader kon verplaatsen. Schreef ze hem niet terecht 'a sympathising heart' toe?[605] Werd hij ook niet vaak geteisterd door zware hoofdpijn, al speelde in de tweede helft van januari daarnaast zijn linkervoet weer eens op, en had ze hem niet met haar afwerende houding en belofte om hem op termijn lief te zullen hebben het hoofd op hol gebracht, waardoor hem niets anders restte dan in de hoogste staat van verwarring aan haar voeten te sterven van verdriet? Misschien had hij haar óók nog wel iets op te biechten, alvorens definitief de geest te geven. Maar hoe psychologisch interessant zulke door hem afgegeven signalen ook waren, toch viel uit hun in januari 1797 en daarna gevoerde correspondentie geenszins op te maken aan welke ziekte Hendrik Schweickhardt nu precies leed. Van Hattum opperde voorzichtig een vorm van tuberculose: 'Het ziektebeeld, voor zover in de brieven tot uiting komend, doet denken aan (aanvankelijk latente?) longtering of slijmziekte die naar de hersenen is uitgezaaid.'[606] Aldus stemde de diagnose van Schweickhardts ziekte overeen met die van Bilderdijk, toen op een vergadering van de Vereniging tot Christelijke verzorging van zenuwlijders in 1906 diens psychiatrisch ziektebeeld eerder aan tuberculose dan aan neurasthenie werd toegeschreven.[607]

Wat Bilderdijk aan Wilhelmine vóór zijn dood zou willen opbiechten, had ongetwijfeld met zijn verbreking van de wettige huwelijksband te maken, en wel met een gedachte door Wilhelmine als volgt verwoord: 'Ik beef, wanneer ik zie dat u zover afgedwaald bent, dat u zegt ook uw toevlucht niet te kunnen zoeken bij de enige Macht die ons troost kan bieden. Bedenk welke Macht u bezig bent te laken. Bedenk dat wij niet leven voor dit leven alleen, dat een eeuwigheid ons wacht! En welk een eeuwigheid! U weet beter dan ik, wat er over dit verschrikkelijke onderwerp valt te zeggen.'[608] Het conflict tussen 'plicht' en 'liefde' was nog onverminderd aan de orde, evenals de noodzaak voor hem om een keuze tussen heilzaam defaitisme en zondig pragmatisme te maken. Op 17 januari schreef zijn lieve zusje hem eindelijk een brief die over de ware gezindheid van Catharina uitsluitsel gaf. Zou dat zijn keuze kunnen beïnvloeden, of had hij zich reeds met huid en haar aan Wilhelmine overgeleverd en hing zijn met zulke lichamelijke hoedanigheden corresponderende ziel en zaligheid uitsluitend van haar af? Zijn lieve zusje had hem al te lang laten wachten en ook nu kleedde ze haar antwoord op zijn vraag met de nodige uitweidingen in, die hem in de brieven van zijn vrouw ergerlijk zouden zijn voorgekomen. Zo schreef ze hem: 'Ik hoop in de meimaand, zo ongeveer of daaromtrent, Louise een levend speelpopje te bezorgen.'[609] Dat ze in verwachting was, had hij haar voorspeld. Maar wat hém niet verraste, schokte zijn vrouw. Ze placht haar zus Mietje te noemen, over wie ze zich een paar maanden later hevig geschokt zou uitlaten: 'Ik heb zeer vreselijke schrik gehad, ziende, dat ze al een maand of zeven zwanger was. Men had mij daarvan niets geschreven of vooraf gezegd. Het is mij alles vreemd en de vooruitzichten van onze kinderen zijn nu ook weg. U weet, dat zus en Elter elkaar erfgenaam hebben gemaakt. Verbeeldt u zich dus, wat er gebeurt, als Mietje in de kraam sterft. Dan is alles verloren!'[610] Zelfs de zwangerschap van Maria Petronella bezag ze in een pecuniair perspectief: zou het kind levend ter wereld komen, dat was dat de erfgenaam van zijn ouders vermogen. Zou zijn moeder dood in het kraambed blijven, dan kreeg het samen met zijn vader de beschikking over zijn moeders vermogen. In beide gevallen schoot er voor Catharina en haar kinderen niets over. Alleen als de oude situatie van een kinderloos huwelijk, dat al twaalf jaar geduurd had, zich bijvoorbeeld via een miskraam zou herstellen, viel er nog op een erfenis van de Elters te ho-

pen. Ze was wel zo kies om die laatste mogelijkheid niet apart te vermelden, maar dat deed aan haar intentie weinig af.

Tot de uitweidingen van zijn lieve zusje behoorde ook haar verslag van Louises vorderingen en een bezoek dat Elius met zijn moeder aan de Elters in Amsterdam had gebracht. Het jongetje had bij zijn oom en tante mogen logeren, maar scheen alleen behagen in het rijden op zijn Haagse hobbelpaard te scheppen.[611] Zijn meesterlijke dressuurkunst had hij in Amsterdam niet kunnen vertonen, wat zijn moeder slechts de verzuchting had doen slaken, dat er niet veel leven in het kind zat. Natuurlijk had Maria Petronella haar enkele suggesties ter verbetering van zijn opvoeding gegeven, maar die waren niet in goede aarde gevallen. Ze zei het niet met zoveel woorden, maar suggereerde wel, dat moeder en zoon naar een heropvoedingsgesticht moesten worden gestuurd.[612] Gelukkig ging het met Louise beter, maar die werd dan ook door haar en Elter (zo noemde ze haar man) opgevoed. Louise werkte al een tijdje aan een 'bedelaarsdeken', die men tegenwoordig een lapjesdeken pleegt te noemen.[613] Toen zij samen om de tafel zaten, bekeken zij een portret dat van Bilderdijk moest zijn. Louise, die haar vader niet herkende, zei: "Hallo, die man ziet er raar uit!" waarna Marie Petronella het relaas over haar nichtje aldus vervolgde: 'En ze kon er maar geen betekenis of herkenning in vinden, wat ons inderdaad niet bevreemdde. Bent u dan werkelijk zo veranderd? Nee, dat kan niet zijn. U heeft, toen u deze afbeelding maakte, te veel zwakheid aan uzelf toegeschreven. Al het vuur dat u bezielde, zal toch niet vervangen zijn door die sombere pijnlijkheid die hier zo sterk in spreekt, maar al was dit zo, mij dunkt, u zou er dan toch anders uitzien. Ik wil u niet verbergen, dat ik er soms boos op ben.'[614] Zijn lieve zusje schuwde niet kritiek op hem te leveren. Blijkbaar had hij haar een zelfportret gestuurd, waarop hij zich als slachtoffer van de omstandigheden had afgebeeld. Misschien had hij dat gedaan, omdat Catharina weigerde het koperen medaillon aan haar zus te laten zien. Maar wat de reden van zijn handelwijze ook geweest mocht zijn,-hij stond er niet op zijn voordeligst op en dat ergerde haar. Ze trok een vergelijking die een editeur van zijn brieven soms hevige hoofdbrekens kost, omdat er een beroep op de alledaagse werkelijkheid wordt gedaan, even onbenullig als buiten de kring van intimi onbekend: 'Kent u J.J. van der Meer? Nu op deze laffe kwajongen lijkt deze afbeelding volkomen, en hoe kan het dan op u lijken?'[615] In dezelfde geest, die een nauwelijks verhulde oproep aan

hem inhield om zich te vermannen, mopperde ze over de 'ellendige' verzen die hij haar had toegezonden. Hij moest niet zo zielig doen: 'Dat uw geest uitgeput, uw verstand verzwakt is, heb ik nog niet kunnen bespeuren, en als u besluit weer eens iets van uw 'ellendige' verzen en waarnemingen over te sturen, zullen die nieuwe proeven van het tegendeel zijn.'[616] Tot de verdere uitweidingen behoorde een opmerking van haar over neef Texier, die net als Elius was opgevoed als 'een kindje van weelde', wat hem in ballingschap lelijk moest opbreken.[617] Tenslotte schreef ze uiterst familiair, althans voor haar eigen tijd, over God, zoals men tegenwoordig geestelijken wel eens aanduidt met Zijn 'grondpersoneel': 'De Baas moest u voor allen helpen, ik ben bijna net zo boos op Hem als op de Engelse lords, die paarden boven vrouwen stellen.'[618] Maria Petronella Elter-Woesthoven moet in het Amsterdam van haar dagen opzien hebben gebaard als een geëmancipeerde vrouw. Net als Catharina duldde ze geen tegenspraak van haar man, wat haar relatie met Samuel Elter onder druk zette. De 'broers' vormden in menig opzicht, wat hun huwelijk met een van de meisjes Woesthoven betreft, elkaars spiegelbeeld.

Tijdens voornoemde logeerpartij had Maria Petronella de gelegenheid te baat genomen om eens te polsen, hoe haar zus over gezinshereniging dacht. Haar conclusie was een tweeledige, althans had iets dubbelzinnigs: 'Voor zover ik uit haar gesprekken en brieven kan opmaken, is ze niet ongezind met u te leven, maar als vrouw? Hieraan zou ik uit hoofde van haar buitensporige vrees en afkerigheid van het kraambed, twijfelen en wat dan? Zult of kunt u zich onder deze voorwaarde bij haar voegen, of zij bij u?'[619] Wie zijn gezond verstand gebruikt, zal die vraag ontkennend beantwoorden, maar dat wilde ze niet namens hem doen: 'Ik bid u, laat uw verstand eens enige ogenblikken het voorzitterschap over het comité van het hart hebben, ofschoon ik alle moeilijkheden daarvan wel ken, en vooral wat u betreft.'[620] Marita Mathijsen vatte haar indrukken van Maria Petronella's brief als volgt samen: 'Bilderdijk moet eens overwegen of een hereniging wel goed zou verlopen, maar een andere oplossing draagt ook zij niet aan. Ze constateert, dat Catharina's karakter wel niet zou veranderen, zolang ze zo jeugdig en mooi blijft, als ze is, en dat is ook het enige wat haar interesseert. In de liefde is ze, ook volgens haar zus, totaal ongevoelig.'[621] Tot de meer omtrekkende bewegingen van zijn lieve zusje behoorde een minder persoonlijke vraag, die aan Bilderdijk vaak genoeg gesteld was en waarom hij zijn vrouw en broer

Izaac had berispt: 'Hoe komt het toch, dat u zo sukkelen moet voor een sober bestaan?'[622] Daarmee veranderde ze even van onderwerp om hem daarna weer volop aan zijn somber gepeinzen over te geven. Had hij niet eerder moeten inzien, visionair als hij was, dat Catharina geen goede vrouw voor hem zou zijn? Speciaal trof hem dit verwijt van zijn lieve zusje, omdat Catharina inderdaad 'dagelijks blijken van haar ongevoeligheid voor u toonde, die u door de begoocheling der liefde en uw albezielend gevoel niet scheen op te merken'.[623] Bij de beantwoording van haar brief, door hem als 'recht beminnelijk' gekwalificeerd, stelde hij zich enerzijds op het principiële standpunt: 'Ik ben blij mij altijd zo sterk op het punt van de heiligheid en onschendbaarheid des huwelijks te hebben uitgelaten. Het verbindt mij dubbel tot getrouwheid aan mijn beginselen, en waarlijk met dat al,-ach, u weet niet wat het mij soms kost om niet aan het wankelen te geraken. Ik lijd onbeschrijflijk!'[624] Hij vroeg haar: 'Ach, dat God mij sterke en beware! Bid dit met mij, lieve, ik had die bede nooit meer nodig dan thans,' waarmee hij haar inzicht in de onhoudbaarheid van zijn situatie bood.[625] Anderzijds stelde hij haar vertrouwelijk op de hoogte van zijn relatie met Wilhelmine, die door zijn toedoen zwanger was geworden (met welke woorden hij de werkelijkheid gevaarlijk dicht benaderde): 'Er is hier een jong meisje, dat bij mij in de kraam moet (ja, zus, het is zo) van een Engelse tragedie, waarvan ik de vader ben. Ze is werkelijk in verwachting, en nu moet ikzelf *accoucheur* wezen, wat het ergste is, en de verzen corrigeren. Als ze gelukkig verlost is, zal ik regelen, dat u eens kunt kijken, of het kindje familietrekken heeft of niet.'[626] Nu het voornaamste gezegd was, kon hij ingaan op de uitweidingen in haar vorige brief.

Wat de opvoeding van Elius betreft, bevestigde hij, wat zijn lieve zusje in Amsterdam van Catharina te horen had gekregen: 'Met Elius zullen wij het nog enige maanden moeten aanzien en dan doet zich misschien de gelegenheid voor om daaromtrent anderen raad te vragen. Zijn moeder houdt vast meer van hem dan van Louise, maar ik kan niet geloven, dat ze waarlijk verknochtheid aan hem heeft. Ze schrijft mij: Elius wordt allerliefst, maar er is nog geen leven in te brengen.'[627] Louise, die zich zo onbewimpeld over haar vader had uitgelaten, bij het aanschouwen van zijn zelfportret, moest een 'slechte' mond hebben, 'want dit is van oudsher een familiekwaal, waarvan het onaangename, vooral voor een meisje dat geen te kleine mond heeft, zeer groot is. Maar wat kan men het helpen?'[628] Bilderdijk be-

doelde te zeggen, dat Louise aardde naar haar moeder, die, omdat ze geen tegenspraak duldde, in verbaal opzicht als een hopeloos geval moest worden beschouwd. Dat ze een speelpopje zou krijgen, zo wendde hij zich rechtstreeks tot de aanstaande moeder, was natuurlijk een gelukwens waard: 'Veel geluk met uw gezegende staat, lieve! Houd goede moed! Ik heb altijd gezegd, dat u kort na mijn dood (dat is nu gebleken mijn ballingschap te zijn) zwanger zou worden.'[629] En dan, alsof er op zijn voorspellende gave niets viel aan te merken, wilde hij meteen maar haar aanmerkingen op zijn portret aan de orde stellen. Hij had echt moeten lachen om haar 'ernstige knorrigheid op dat arme gezicht'.[630] Het feit dat ze er niet onverschillig op had gereageerd, vormde voor hem het beste bewijs, dat het portret gelijkenis met zijn eigen gezicht vertoonde. Zoals hij een karikatuur van zichzelf geworden was, waardoor hij steeds meer op een oude en halfgekke geëmigreerde abbé was gaan lijken, gold dat ook voor afbeeldingen van zijn gezicht. Terecht had ze opgemerkt, dat het schilders niet lukte hem op het canvas te bezielen, maar stelde ze niet een onredelijke eis aan hen? Verlangde ze niet een realistische uitbeelding van zijn gezicht, terwijl de artiest in hen daarin juist iets van zichzelf wilde leggen? Leed ze niet aan hetzelfde euvel, waarvan ze hun een verwijt maakte? 'Nee, mijn waarde,' vervolgde hij zijn uitweiding, 'uw goede hart heeft zich een ideaal geschapen en dit ideaal is gevormd door alles wat ik van tijd tot tijd geweest ben, of scheen te zijn: al het goede daarvan heeft u in uw verbeelding bewaard en bijeengebracht, en met uw eigen vruchtbare verbeeldingskracht,-zo nu en dan door een vers van mij verwarmd en opgewekt-, opgesierd en opgeluisterd, maar nu ik van dat alles niets heb en blote dodekop geworden ben, als een overblijfsel van het vorige graan waar de geest uit is, nu neemt u het de schilder kwalijk, dat hij uw ideaal niet heeft geschilderd.'[631] Die 'blote dodekop' is vernuftig door hem bedacht, want in de scheikunde wordt daaronder het bezinksel van een destillaat verstaan dat zijn werking gedaan heeft,[632] terwijl zo'n vakterm tevens herinnert aan een doodshoofd. Hoe boos ze er ook om worden kon, dat hij steeds meer op J.J. van der Meer was gaan lijken,-de waarheid daarvan viel niet te loochenen: 'Als ik dan in mijn karakter naspoor, wat het is, dat mijn gelijkenis met die man veroorzaakt, dan bedroef ik mij dikwijls en ernstig.'[633] En ja, dan moest hij het tenslotte ook maar eens met haar hebben over zijn vermeende achterstelling door de prins. Zat ze er goed klaar voor? Dan kon hij van wal steken, want

er viel veel recht te zetten. Zowel in Amsterdam als in Den Haag beoordeelde men de situatie in Engeland immers verkeerd!

Er vielen helemaal geen baantjes meer te vergeven, zoals vroeger in de Republiek. De Engelse gezant in Den Haag, lord Malmesbury, had zeggen en schrijven één Hollander, die hij uit zijn Haagse tijd kende, aan een baantje geholpen in een Iers regiment, wat zijn arme landgenoot het heerlijke vooruitzicht bood om één dezer dagen te worden doodgeschoten. Niet elke hulp of geldelijke ondersteuning was benijdenswaardig! Typerend voor Bilderdijk was, dat hij probeerde de zaken om te draaien: niet híj moest zo nodig geholpen worden, hij had ánderen geholpen. Zonder oog te hebben voor de adellijke families die op Hampton Court financiële ondersteuning ontvingen, stelde hij vast, dat alleen officieren van het Rassemblement onregelmatig soldij trokken. Werd die uitbetaald, dan scheen de kas van de Engelse regering leger. De prins had hem slechts in twee gevallen geholpen: 'Twee mannen alleen uitgezonderd heb ik nu een jaar lang vrije woning en vrije kost bezorgd en enkele malen uit de gevangenis gered (want men pakt hier de mensen meteen als bankroetiers aan, als ze slechts een kleinigheid schuldig zijn). Ik heb hen zo in leven gehouden, tot ik een flinke vier weken geleden kans heb gezien hen op een soort van openbaar rekenkantoor te plaatsen, waar ze nu hun bestaan vinden.'[634] Voor zichzelf wilde hij de prins niet lastigvallen, al bekende hij zijn lieve zusje wel, dat Zijne Hoogheid hem véél verschuldigd was. Maar het was zijns inziens beter, 'dat iemand zijn recht op erkentelijkheid gaaf bewaart tot er op het juiste ogenblik afrekening kan worden gevraagd'.[635] Nu was de tijd er nog niet rijp voor, van alles uitgesloten als vreemdelingen in Londen waren. Juridisch had hij toch al geen been om op te staan, zodat na zijn dood automatisch zijn bezittingen aan de staat zouden vervallen: 'Als ik hier sterf, erft King George mijn oude rok, broek, vest en doorgesleten hemden, ja, zelfs mijn manuscripten. Maar gesteld dat ik hier emplooi bekom, dan zou ik waarschijnlijk afhankelijk worden van een corrupt ministerie, in een land, waarvan ik de val als zeer nabij voorzie.'[636] Zich realiserend dat zijn lieve zusje hem vooral een baantje als politiek adviseur van de prins toedichtte, noemde hij zich onder verwijzing naar zijn zelfportret opnieuw een karikatuur van zichzelf: 'Ondertussen heb ik helemaal geen bekwaamheden meer voor politieke zaakjes (waarover u spreekt). Het vuur is eruit, het geheugen is versleten, de vaardigheid verstompt, in één woord, ik ben niet meer dan

een karikatuur.'[637] Als jurist was hij voor de voormalige eigenaars van koffieplantages op Demerary succesvol geweest, maar in het slepende proces van graaf Simon Pfaff von Pfaffenhofen niet. Kennelijk gaf dat laatste proces in samenhang met zijn door de prins slechts als 'curiositeiten' beschouwde meesterplannen de doorslag. Hij functioneerde voor zijn gevoel niet meer zo goed als vroeger, wat hem in zijn brief aan Maria Petronella ertoe bracht om het juridisch systeem van Engeland door te lichten: 'In criminele zaken volgt men de letter naar de wet op een belachelijke manier, en de eed van één persoon (al is het een erkende schurk) is dikwijls genoeg om iemand ter dood te veroordelen. Zo zijn er sinds ik hier ben al twee gevallen geweest van mensen (waarbij het bij de een ging om een jong meisje van achttien jaar) die onschuldig opgehangen zijn, en van wie de onschuld achteraf gebleken is. De executies zijn ridicuul en, zelfs bij de uitvoering van een doodstraf, een schouwspel dat het volk aan het lachen brengt.'[638] Nu moest Maria Petronella niet denken, dat de ellendige staat van het Engelse recht hem tot een leven van nietsdoen verplichtte. Als vrij gevestigde docent, vertaler en arts (op afroep beschikbaar) wist hij zichzelf en neef Texier aardig in leven te houden. In dat laatste beroep bereikte hij zelfs betere resultaten dan zijn Londense collega's, die er in zijn ogen een potje van maakten. Huisartsen bedienden zich van 'misdadig hete chemicaliën, die hier veel sterker gestookt worden dan elders, en trekpleisters met Spaanse vliegenzalf ter grootte van een tafelbord op hoofd, borst, hals, rug, lendenen en overal. Dit en het zetten van bloedzuigers zijn de middelen waarvan men zeker kan zijn, dat men die bij alle ziektes, van welke aard dan ook, voorgeschreven krijgt.'[639] In potjeslatijn verwijzend naar de blaartrekkende zalf onder al die naarstig verstrekte trekpleisters trok hij zijn conclusie: 'Nergens kan een zieke meer mishandeld worden dan hier met zulke cruelle vesicatoriën geschiedt.'[640] Dat had hij nog niet opgeschreven, of hij moest denken aan de wrede manier waarop huisartsen hun patiënten een klysma geven: 'Als men u een lavement voorschrijft, doet de chirurgijn dit in een varkensblaas met een pijpje daaraan. De manier om het toe te dienen is, dat hij de blaas samenperst met nog een of twee personen, van wie de ene het pijpje vasthoudt als het ingebracht is.'[641] Hij zou er bij een andere gelegenheid graag een tekening voor haar van maken, 'want *never you saw such a odd thing*'.[642]

Andere uitweidingen, niets met haar vorige brief te maken hebbend, volgden. Ze geven een indruk van de zorg, die hij aan zijn voor haar bestemde brieven besteedde,-hij was een waar epistolair talent-, getuigen van zijn opvattingen over de Britse levensstijl en laten hem in het leven van alledag kennen als 'een man van de onomzettelijkst strenge principes, met wie men niets waagt. Helaas!'[643] Met dat ene, laatste woordje scheen hij te willen uitdrukken, dat hem geen affaire met welke vrouw dan ook vergund was, terwijl hij wel een serieuze relatie met Wilhelmine probeerde op te bouwen. Had hij eerder al te kennen gegeven, dat de Engelse natie dom was,[644] nu lichtte hij toe, waarom hij Engeland als de domste en achterlijkste natie van Europa beschouwde, zij het op Rusland na: 'Hier is de Verlichting namelijk algemeen. Een boer kent de constitutie van zijn land, de historie, de geografie en zijn dichters enz. net zo goed als een fatsoenlijk man.'[645] De suggestie dat een boer géén fatsoenlijk man is, gaat nota bene vergezeld van de gedachte, dat het hoge peil van kunst en wetenschappen niet kan worden gehandhaafd, wanneer de elite de resultaten daarvan moet delen met het 'lagere' volk. Dit discriminatoire uitwasje van de correspondentieleer komt er in de praktijk op neer, dat men ten onrechte tracht het volk te verheffen (op grond van een of ander verlichtingsideaal), want doet men dat, dan zal de culturele elite van een land daaronder lijden. Het streven naar gelijkheid, 'waar de egaliteit zo ver gedreven is, als zij bij mogelijkheid gedreven kan worden', leidde ertoe, dat men aan vrouwen niet meer de maatschappelijke stand van hun mannen kon zien: 'De eerste *duchess* van het Rijk heeft de houding van een appelvrouw, zit scheef, spreekt plomp, steekt de hals toe naar degene tot wie ze spreekt, weet met haar armen en handen geen weg enz., ja, houdt zich zo, als ik niet zou kunnen dulden van de kamenier van mijn vrouw.'[646] Bij gebrek aan zichtbaar fatsoen maakte het een Engelsman dientengevolge niets meer uit, of hij met een appelteefs dochter, een gemene keukensloerie, blekersmeid of een vrouw van fatsoen trouwde. Laatstgenoemde beschikte natuurlijk over minstens één kamenier, wat zijn lieve zusje goed in haar oren moest knopen. Zo sloerieachtig als de hoogste adel zich placht te kleden,-Bilderdijk leefde zich in de positie van vrouwen in-, zo piekfijn zag het leger er uit: 'De troepen zijn welgekleed, maar week, traag en zonder militaire geest hoegenaamd. De officieren schamen zich voor hun uitmonstering, de exercitie is tamelijk wel, maar het universeel en groot point waartoe zij afgericht worden, is

retireren.'[647] Hij scheen te vergeten, dat de Bataafse Republiek geen enkel 'universeel point' meer had en bij gebrek aan een geduchte land- en zeemacht zijn troepen en vloot niet eens had kunnen terugtrekken, indien zij dat al gewild zou hebben.

Wat op hem als een illustratie van het streven naar gelijkheid overkwam, waren de pokdalige gezichten van mannen én vrouwen. Opmerkelijk is zijn terloopse verwijzing naar koepokinentingen, waartegen hij later heftig zou ageren. Of het geschonden gezicht van een Britse man en vrouw nu was te wijten aan de pokken of aan 'sterk' voedsel, bestaande uit even voedzame als sappige vlezen, (in Frankrijk slurpte men soepen die, zonder merkbare verandering in de maag te ondergaan, in bloed werden omgezet, wat de huid van de hoop der patriotten een nogal vale kleur gaf), steeds vielen allereerst de grote puisten op hun gezicht en 'soortgelijke plaatselijke defecten, die van nabij sterk ontsieren' op. Met die 'defecten' bedoelde hij door pokken veroorzaakte putjes in de huid: 'Wie zou dat geloven in een land, waar de inenting zo algemeen is? Maar het is zo. Ik herinner mij geen man of vrouw gezien te hebben die geen putten heeft. Van de 50 zijn er zeker 49, en misschien van de 150 wel 149 sterk geschonden en overdekt met misvormende littekens. Ik schrijf dit toe, gedeeltelijk aan het sterke voedsel en de sceptische dispositie die het bloed daardoor bekomt.'[648] Onder 'sceptische dispositie' verstond hij niet een bepaald bezinksel *in*, maar een 'twijfelachtige' gesteldheid *van* het bloed. Bij nader inzien waren de Engelse vrouwen een stuk minder mooi dan hij bij zijn eerste aankomst in hun land had gedacht. Aanvankelijk had hij 'in hun verschijning iets prettigs gevonden. Ik kan niet zeggen, waarin het bestaat, maar mijn vrouw heeft het helemaal. Hier valt het niet op, omdat iedereen het heeft.'[649] Toen hij hen beter leerde kennen, was het hem opgevallen, 'dat zij weinig verstand bezaten en nog minder geest (het spreekt vanzelf dat er uitzonderingen zijn en ik ken er heel wat respectabele genieën onder), weinig temperament en (zoals men dat bij ons met een Frans woord zegt) veel *infantiliteit*. Zij zijn ervan overtuigd, dat zij gemaakt zijn als een popje voor de man om mee te spelen. Een beginsel dat als het goed wordt toegepast, gelukkige huwelijken zou kunnen voortbrengen, en dit inderdaad ook vaak doet!'[650] Niet altijd even consequent maakte hij een onderscheid tussen Engelse en Schotse vrouwen, die hij gezamenlijk het predicaat 'Brits' toekende. Welnu, wat hij over Engelse vrouwen en de Engelse natie had opgemerkt (die hij klein en

lelijk vond), gold niet voor Schotse vrouwen en Schotland: 'De Schotten zijn een mooi, groot, welgeschapen en door hun uiterlijk innemend volk, dat 550 jaar geleden met ons onder dezelfde regering had moeten vallen en sinds de vereniging met Engeland de voetveeg van deze natie geworden is.'[651] Waarom hij de Schotten een gunstige uitzonderingspositie toebedeelde, had te maken met zijn poëtische werkzaamheden als gevolg waarvan hij in de Schotten afstammelingen van Ossian zag en met de omstandigheid dat graaf Floris V, wiens moeder een zus van de Schotse koning was, blijkens een schenkingsakte uit 1246 recht op de Schotse troon had.[652]

Wie zich aan zijn te snel wisselende meningen over vrouwen stoorde, diende te begrijpen, dat hij uitgehongerd uit Hamburg was gearriveerd, waarna de sappige Engelse vlezen hem een aanvankelijk te rooskleurige kijk op hun schoonheid hadden gegeven. Nochtans had hem toen al de rode kleur van hun rommelige haardracht moeten opvallen, waarin zij zich niet van hun mannen onderscheidden: 'Ik vergat gisteren u te melden, dat de originele haarkleur van de Britten donkerrood bruin is, ten naaste bij *karmeliet*, of wel de kleur van rode aarde. Die staat afgrijselijk.'[653] Op veilige afstand flirtend met zijn lieve zusje, voor wie hij meerdere dagen zwoegde op één bijzonder lange brief, liet hij doorschemeren, dat diezelfde lelijke Britse (of Engelse) vrouwen, omgekeerd, heel gecharmeerd van hem waren. Als hij ook maar iets mankeerde, stond er een legioen moederlijke types klaar om hem te verzorgen: 'De ene zendt mij, ziek als ik ben, windsels van fijn linnen, omdat (schrijft ze) de Engelse grove bandage mijn tere huid zou beledigen. Voor de aardigheid zal ik die brief hier eens insluiten: die is van een jong meisje van ruim twintig jaar.'[654] Weer smokkelde hij Wilhelmine op deze manier zijn correspondentie binnen. Alsof er zich achter haar een menigte vrouwen verdrong om hem met hun goede zorgen te overstelpen, vervolgde hij zijn brief: 'De andere, een jong vrouwtje van zeventien jaar, die haar kind zoogt, mij eens hebbende horen disserteren over de heilzame werking van vrouwenmelk bij grote zwakheden en uitputtingen, laat mij via haar man aanbieden om mij alle dagen tweemaal de borst te komen geven. Wat kan men meer vorderen, zo dit geen blijk genoeg van bekommernis oplevert?'[655] Maar meestal hielden hun bekommernissen bij de echtelijke slaapkamer op, behalve dan bij die van hem: 'En het zonderlingst van alles is, dat de vrouwen hier de slaapkamer van een man niet durven te betreden, terwijl zij van de mijne

geen probleem maken. Ik geloof, dat zij mij voor een sukkel van een oude man aanzien, die zo goed als een kind is, en waarlijk, ik begin al mooi kinds te worden.'[656] Wat hij hier met speels gemak verzuchtte, bij wijze van grapje, zou hem niet lang daarna bittere ernst worden, overtuigd van zijn eigen verval als hij was.[657] In de tussentijd deelde hij zijn slaapkamergeheimen met zijn lieve zusje, dat hij overigens voor minder onschuldig hield dan haar Britse seksegenoten hém beschouwden.

Vier dagen nadat hij zijn brief aan Maria Petronella had verzonden, op 13 maart 1797, nam hij al een voorschot op de structurele klachten over zijn geestelijke gezondheid. In plaats van kinds te worden kampte hij met een uitdovende geest, zoals hij aan Wilhelmine liet weten: 'Ja, het leven is onmogelijk voor mij, indien geen veilige hoop mijn kwijnende geest schraagt, maar ik kan sterven en de hand aanbidden die mij laat terugdeinzen voor een onoverwinnelijke schroom. Ik respecteer die schroom, ik heb er eerbied voor, zelfs als ik er het slachtoffer van ben.'[658] Zo superieur als hij zich tegenover zijn lieve zusje opstelde, zo nederig kroop hij in de huid van een slachtoffer om op het gemoed van Wilhelmine te werken. Hij bleef zich ondanks de schijn van het tegendeel beklagen over haar gereserveerde houding, 'die een te grote aanslag pleegt op mijn zwak gestel'.[659] Tegen het einde van februari zette hij haar opnieuw voor het blok, zoals hij dat op 21 november van het jaar daarvoor gedaan had: 'Either forget, yes forget me, or decide our fate.'[660] Er waren inmiddels vier of vijf maanden verstreken, en, ondanks haar verzekering dat ze hem op termijn lief zou hebben, was er niets veranderd. De situatie dreigde veeleer te verslechteren, want hun heimelijke reizen naar Lewisham dreigden te worden ontdekt door Wilhelmines moeder. Omdat het met haar man wat beter ging, reisde mevrouw Schweickhardt samen met hem naar de bevriende familie Yeates in het landelijke Lewisham, waar hij verder hoopte op te knappen. Via een invloedrijke oom van deze familie hoopte Wilhelmine haar tragedie *Fatal love* in een Londense schouwburg te kunnen opvoeren. Haar relatie met Bilderdijk werd stilzwijgend door de familie Yeates goedgekeurd, wat hen beiden in staat stelde om gezamenlijk de reis van en naar Lewisham in dezelfde koets te maken. Van daaruit reisden zij op zaterdagen ook wel gezamenlijk naar Deptford en Peckham om ongestoord van elkaars gezelschap te kunnen genieten. Met de komst van haar vader en moeder in Lewisham zou er aan dit soort genoegens een einde

kunnen komen. Bilderdijk zag Wilhelmine al ten onder gaan in golven van verdriet, waarvan hij de 'schuldige veroorzaker' was.[661] Zouden hun ergste vermoedens worden bewaarheid, dan konden zij elkaar alleen blijven ontmoeten in Londen met alle moeilijkheden van dien. Soms spraken zij een rendez-vous op een bepaalde plek af, dat alleen bij droog weer zou doorgaan. Ten gevolge van de veranderlijke weersomstandigheden kwam het voor, dat Bilderdijk een hele middag en een deel van de avond voor niets door de stad reisde om zijn geliefde te ontmoeten. Dan schreef hij haar na afloop van zijn omzwervingen een briefje in deze geest: 'Zeker, mijn lieve engel, ik begreep dat het alleen van het weer afhing of u naar de City ging, maar ofschoon het kwart voor één regende, vleide ik mijzelf ermee dat de regen over enige ogenblikken kon ophouden, of dat u een of andere smoes kon vinden om uit te gaan ondanks enige druppels. En inderdaad, enige minuten na enen was de regen gestopt. Ik wachtte in Springgarden tot half twee, toen dacht ik dat de kerk wel uit zou zijn, dus ging ik daarheen en het bleek dat ik goed had gegist. Mijn hart was met dat alles niet tevreden en zei mij, dat u misschien terug naar huis was gegaan vanwege de regen, maar dat u met de verandering van weer ook die bestemming veranderd kon hebben, en ik haastte mij om weer mijn eerste wachtpost in te nemen. Daar bleef ik tot drie uur, daarna bedacht ik, dat u daar voorbij kon zijn gekomen, terwijl ik naar de kerk liep, dus wandelde ik naar Hatton Garden, waar ik de dag doorbracht met op en neer lopen tot ongeveer zeven uur, toen ik elk vooruitzicht om mijn liefst beminde te zien verloor.[662] Naar hij vreesde, zou deze geschiedenis zich na het vertrek van Wilhelmines ouders naar Lewisham nog vaak herhalen.

In de kring van de familie Yeates figureerde ook een beroemde actrice, Elisabeth Pope, die al had aangeboden de hoofdrol in *Fatal love* te zullen spelen. Bilderdijk en Wilhelmine vonden haar zeer geschikt voor de rol van Elfriede, maar alsof er een doem op die tragedie rustte, was ze op 15 maart 1797 overleden. Doodsdreiging heerste er ook in het gezin van de Schweickhardts, want de opleving van Wilhelmina's vader bleek van korte duur te zijn. Bij de nadering van diens verjaardag, op 3 april, moest Bilderdijk terugdenken aan diezelfde dag in 1796, toen hij Wilhelmine zijn liefde voor haar had bekend. Nu week ze niet van haar vaders zijde, of hij in Lewisham of in Pimlico werd verpleegd. Met gemengde gevoelens herdacht Bilderdijk op 2 april de eenjarige viering van zijn liefdesbekentenis aan Wilhelmine: 'Liefste,

enig beminde, bemind met de gloeiendste tederheid, met de vurigste bewondering, nee, ik kan deze wrede scheiding van alles wat dierbaar voor mijn hart is niet volhouden! Mijn hart wordt verpletterd onder het gewicht van deze bedrukkende gedachte.'[663] Waarom hij haar niet feliciteerde met haar vaders verjaardag, legde hij een dag later aan haar uit: 'Ik kan u niet feliciteren met een verjaardag die duidelijk uw vaders laatste zal zijn. Deze gedachte sluit elke gedachte aan vreugde uit, en zelfs de hoop uitspreken op een volgende zou misschien een belediging zijn voor die respectabele man. Zijn leven, zoals het nu is, kan niet als leven worden gezien, maar als uitgesteld sterven.'[664] Weer een dag later vroeg hij zich af, waarom zij zijn liefde niet ten volle kon beantwoorden. Wat hem een jaar geleden geen enkele moeite had gekost, omdat hij een passie voor haar voelde, zou haar een jaar later toch tot een positievere houding jegens hem hebben moeten overhalen. Waarom zei ze niet op goed geluk: "Ik houd van u!" tegen hem? Dat zat hem erg dwars: 'Moet dat enkele, dat onschuldige woord *ik houd van u* zoveel vergen van het hart, dat het dat niet kan uiten? Moet dat lieve, dat onschuldige hart elk verzoek, elke poging van een waarachtige minnaar wantrouwen? Kan het nooit instemmen met welke onschuldige gunst dan ook zonder tranen te storten, zonder weggedraaide ogen, en zonder voor zichzelf te verbergen (voor zover mogelijk) dat het ermee instemt? Kan het nooit, dan met weerzin en tegenstribbelend, bezwijken voor de meest onschuldige wensen van een hart, dat het niet afwijst? Moet het dan zo bang zijn om die goddelijke schatten te tonen, waarmee de ogen van de Liefde zich verzadigen, en om daarvoor de bewondering te oogsten (waar volmaaktheid recht op heeft) van de brandende lippen ener oprechte aanbidder? Zou ze zich niet trots op al die volmaaktheid, trots op haar overwinningskracht en op de hartstocht waartoe ze aanzet, in de liefhebbende armen moeten werpen die zich naar haar uitstrekken, om op te bloeien in de geneugten van de liefde, om met haar hele hart te genieten van elke onschuldige wellust, gelukkig ermee om degene gelukkig te maken wiens liefde dat verdient en vertrouwend op zijn oprechtheid en zijn toegewijde aandacht?'[665] Zulke eloquente bewijzen van zijn hartstocht wisselde hij met de belofte om niets tegen haar zin te doen af: 'Nee, mijn eigen ziel! Ik herhaal het, ik zal nooit naar iets streven wat veroordeeld zou worden door de wetten van strikte zedigheid, en mijn kuise omhelzing was nooit bedoeld om de overbezorgdste terughoudendheid schrik aan te

jagen.'[666] Door zijn veelvuldig gebruik van metonymia's als 'hart' en een dubbele personificatie in de vorm van 'overbezorgdste terughoudendheid', waarvan elke afzonderlijke typering op Wilhelmine sloeg, formuleerde hij zijn bezwaren tegen haar op de manier van Choderlos de Laclos. Diens versie van één of meer gevaarlijke liefdes leek hij zodoende stilistisch te kopiëren, wat aan zijn van respect voor haar getuigende bedoelingen een accent van onnatuurlijkheid, zo niet onwaarachtigheid, gaf.

Daarnaast bleef hij haar ook een retorische vraag stellen, waarop hijzelf allang het antwoord had gegeven: is er iets wat niet door de liefde zou kunnen worden geheiligd? Mismoedig en teleurgesteld ontving hij een brief van Catharina, die over haar gezondheid klaagde, alsof ze hem met haar jeremiades naar de kroon wilde steken: 'Ik ben voor mijzelf in bedroevende omstandigheden geweest. Ik heb twee maanden geleden een totale verzwakking op de zenuwen gehad, die mij zo hevig aangreep, dat al het licht uit mijn ogen is verdwenen en ik blind van zwakte ben geworden. Mijn kleine Elius heeft een aanval van pleuritis gehad en is daar zes weken ziek van geweest. Men heeft hem adergelaten, Spaanse vliegen en pappen gegeven. Alles wat daarbij hoort, heeft hij ondergaan. Hij was als een geraamte door alles wat hij geleden heeft, maar net als zijn moeder is hij thans weer helemaal gezond.'[667] Bilderdijkiaans is ook de verzuchting aan het einde, wanneer men de patiënt op sterven na dood waant en een laconieke mededeling juist van een algeheel herstel rept. In haar geval was er duidelijk sprake van psychosomatische klachten, want de erfenis van Willem Griffioen was haar op het allerlaatste ogenblik, namelijk op het sterfbed van de erflater, door de neus geboord ten gunste van zijn zoon Mr. Hubert Griffioen. Prompt herzag ze haar mening over een mogelijke gezinshereniging in Londen: 'Maar ons geld mindert in zulke stoten, dat er niet tegen valt te bezuinigen. Het is verschrikkelijk en alles, wat dat aangaat, loopt mij tegen. Het einde van al onze ingebeelde grootheid zal armoede worden. Geen ander uitzicht zie ik voor ons.'[668] Voor een goede verstaander was het duidelijk, wat ze met die woorden bedoelde, en omdat ze financieel niets meer te verliezen had, durfde ze haar man opnieuw de heftigste verwijten te maken over zijn laksheid om de prins in te schakelen voor een goed betaalde baan. Formeel hield ze nog een slag om de arm, maar ze ging niettemin frontaal in de aanval: 'Men vertelt hier, dat u voor de kost lessen geeft in talen. Doemt er niets anders dan

zoiets vernederends voor u op om aan de kost te komen? Waarom heeft men u niet bij het jonge prinsje gebruikt? Dit is hier het gemene zeggen geweest. Doet men dan niets voor u, of kunnen uw vermogens u niets doen schrijven, in plaats van dat u voor schoolmeester ageert? Dit is een allerschandelijkst werk voor u, en u weet de kracht van uw geest niet in het land, waar u thans bent, goed te gebruiken, terwijl grote mannen te allen tijde daarmee hun fortuin hebben gemaakt. Ik zal echter mijn oordeel opschorten en wacht op een brief.'[669] En wat deed Bilderdijk? Hij dacht na over de timing van zijn beroep op de prins, van wiens erkentelijkheid jegens hem hij zeker meende te zijn, en schreef aan Catharina uiterst koeltjes: 'Het zou prettig zijn, als u bij de boeken een paar overhemden en onderhemden kon doen, omdat wat ik heb, totaal versleten is en het geld mij ontbreekt om nieuwe te laten maken. Ik geloof echter niet (bedenk ik me), dat u nog hemden van mij over zult hebben, behalve als u er misschien enige van die soort overgenomen mocht hebben waarvan uw zus mij twee stuks meegaf en die van een of andere neef *Van Onna* afkomstig zijn, en die heel goed zijn. Nieuw goed mag hier niet worden ingevoerd, het zou dus minstens eerst gewassen moeten worden.'[670] Bedacht op de toezending van voornamelijk juridische boeken, gaf hij in het p.s. zijn nieuwe adres op: William Bilderdijk, Esquire, No 3 Cleveland Row, St. Jamespark, London. Kennelijk was hij van de Haymarket naar een woning in dezelfde buurt verhuisd. Pas nadat hij haar aldus van het belangrijkste op de hoogte had gesteld, schoot er een vriendelijk woordje voor zijn vrouw over. Hij vertelde haar nog dichter bij het St. Jamespaleis te wonen dan vroeger, waardoor hij uit één der ramen aan de voorkant van zijn woning in de kleedkamer van de prinses van Wales kon kijken: 'Een zeer schone vrouw, die oneindig veel op u lijkt, maar zich nooit in die kamer kleedt.'[671] Hoe een ziener tot voyeur werd, had in de negentiende eeuw een interessant artikel in *De Gids* kunnen opleveren!

Hoe de Elters over zijn vrouw dachten, werd hem ten overvloede nog eens duidelijk uit een brief van zijn zwager Samuel Elter, die zich de logeerpartij van Catharina en Elius op de Keizersgracht nog goed herinnerde: 'Het kind is onlangs zeer ziek geweest en aanzienlijk verzwakt, echter thans weer aan het opkweken. Hieraan zullen wij de weinige vorderingen toeschrijven, of liever de volstrekte stilstand in zijn vorming, die wij sinds verleden jaar hebben bespeurd. Naar bestvermogen hebben wij hierin en in de voor zijn ontwikkeling noodza-

kelijke attentie voorzien. Er wordt immers te veel vertrouwd op moederlijke tederheid en op de zorg om het kind niet te bedroeven.'[672] Als zelfbenoemde toeziend voogd had Samuel Elter zijn gelijke niet, zoals hij als tijdelijk functionerende stiefvader van Louise bij voorbaat op de dankbaarheid van Bilderdijk kon rekenen. Met grote ingenomenheid las deze wat zijn zwager aan pedagogische kwaliteiten moest bezitten om Louise te leren, dat er geen verdienste in het verrichten van *veel* werk school, maar slechts in de even punctuele als keurige aflevering van *goed* werk. Daarover had hij met zijn vrouw van gedachten gewisseld, die Louise te dien einde een regel uit Cats had aangeprezen: 'Niet wat veel is, is wel, maar wat wel is, is veel.'[673] Elter prees zijn zwager om het godsvertrouwen dat uit diens brieven sprak, terwijl hij minder dan Maria Petronella hamerde op de pathologische aspecten van de weinig gelijkende portretten die hem van Bilderdijk onder ogen waren gekomen, te weten het medaillon dat Schweickhardt voor Catharina had gemaakt en het zelfportret: 'Het streelt mij, wanneer ik te dien aanzien uw heilige kalmte te midden van rampen uit uw brieven mag lezen, maar ik kan mij niet ontveinzen, dat ik daardoor minder verkwikt ben, sinds ik uw beide portretten, zowel van uzelf als van Schweickhardt, heb gezien. Ondanks het loffelijk getuigenis, dat uw dichtstuk, waarvan wij nu een afschrift hebben, daarvan geeft, kunnen wij daarin niet de minste gelijkenis met uw gelaat, niets van u, zoals wij u kennen, ontdekken. Ook al zijn beide portretten onderling verschillend, toch blijkt daaruit dat u zwaar getroffen bent door rampen, naar wij moeten vrezen.'[674] Op 27 april reageerde Bilderdijk verheugd op alles wat zijn zwager of 'broer' hem had toevertrouwd. Diens aanvankelijke scepsis over de reden waarom hij het vaderland had moeten verlaten maar al te goed kennend, knoopte hij bij de zinsnede over het hem toegedichte godsvertrouwen aan. Het ging er hem als balling om 'getroost te zijn in onaangenaamheden der opoffering, maar even vrij van de hoogmoedige zucht om nodeloos martelaar te worden als van de onchristelijke vrees voor de roeping daartoe'.[675] Klonk dit evenwichtig genoeg, in werkelijkheid was híj dat in elk geval niet. Misschien zagen zijn dierbaren in Amsterdam dit in zijn portretten,-iets onevenwichtigs-, al dienden zij zich te realiseren, dat zijn ballingschap hem minder had aangegrepen dan het gemis van zijn vrouw. Dat laatste liet niet na een 'intellectuele en fysieke werking' op hem uit te oefenen.[676] Elke dag begon hij voor zijn gevoel in zijn eentje een krankzinnige onder-

neming, die net zo krankzinnig was als het schrijven van een brief aan zijn zwager. Gebruikte hij nu niet een te groot woord,-'krankzinnig'-, hoorde hij zijn zwager al in vraagvorm denken. Nee, dat was niet zo, want hij was niet eens in staat om zelf te lezen wat hij had opgeschreven, zulke slechte ogen had hij, waardoor hij op goed geluk (wat toch ongeveer hetzelfde is als wanordelijk) zijn zinnen aaneenrijgde. Als juristen onder elkaar spraken zij over de 'imputatie' of toerekeningsvatbaarheid van een aangeklaagde, wat een interessant licht zou kunnen werpen op Bilderdijks impasse. Voelde hij zich verantwoordelijk voor of schuldig aan de oplossing van het conflict tussen 'plicht' en 'liefde'? Dit was zijn opvatting over 'imputatie', dat als juridische vakterm het begrip 'toerekeningsvatbaarheid' koppelt aan 'tenlastelegging': 'In de zedelijke imputatie vloeien goed en kwaad *inperceptibel* ineen, en de rust van ons geweten hangt af van de zekerheid aan deze zijde van het kwaad staande gebleven te zijn, en dus kunnen twee verschillende lieden verschillend handelen, en beiden overeenkomstig hun geweten, ofschoon de een verder dan de ander zal stappen, naar zijn ruimer of bekrompener denken.'[677] Het door hem gecursiveerde woord gaf de onoplosbaarheid van zijn dilemma aan, en voor het overige scheen hij er een redenering op na te houden die daden met de kennis van *achteraf* zedelijk interpreteert: voelt een verdachte (subjectief) geen berouw, dan heeft hij (objectief) goed gehandeld. Wat deze redenering, juridisch verantwoord of niet, tot een verdacht gedachtegoed stempelt, is onder meer de onmogelijkheid om *vooraf* een morele afweging van een handeling te maken! Behalve als een in zedelijk opzicht onzekere man, liet Bilderdijk zich ook als een hoogst bescheiden geleerde kennen aan zijn zwager, die van zijn kennis van het Arabisch onder de indruk was. Om de *Treurzang van Ibn Doreid* te vertalen hoefde men geen taalgeleerde te zijn, beweerde Bilderdijk, maar om professor in het Arabisch aan de universiteit van Oxford te worden wel. Men had hem voor die baan gepolst, in geval van een vacature: 'Men spreekt mij nu over een professoraat in het Arabisch aan de Universiteit van Oxford. Dat is goed. Maar wat erbij komt, bederft het. Ik zou een catalogue raisonnée moeten maken van de duizenden Arabische handschriften, die daar zijn en die niemand ooit heeft ingezien. Daarvoor is niet alleen meer taalkennis van het Arabisch nodig dan ik bezit, maar ook een grote belezenheid in de geschriften en de letterhistorie van de Arabieren. Daaraan vooraf moet een bijzondere kennis gaan van de

Arabische geschriften uit verschillende eeuwen. Van dat alles kan ik mij óf maar heel weinig kennis toeschrijven, óf helemaal niets. Dit kan dus niet doorgaan, echter, men blijft hierover onderhandelen en misschien dat er iets anders uit wordt geboren.'[678] Nee, hoe graag hij ook een 'vast etablissement' zou bekomen, zo'n systematisch opgezette catalogus kon hij met geen mogelijkheid vervaardigen. Aangezien zijn 'broer' hem financieel ondersteunde, voelde Bilderdijk zich verplicht om hem niet alleen over zijn sollicitaties in te lichten, maar ook over zijn financiële perikelen in Londen. Het lukte hem met neef Texier, door Kollewijn ietwat dubbelzinnig een 'drukkende lastpost' genoemd, van steeds wisselende inkomsten 'bekrompen' te leven.[679] Maar het was geen vetpot, wat aan de mentaliteit van zijn opdrachtgevers lag: 'De ene keer verdien ik in een maand genoeg voor twee maanden, maar dan weer in vier maanden niet genoeg voor een halve, als gevolg van het feit dat de in het buitenland zo edelmoedige Engelsen in hun eigen land de meest bekrompen, ellendigste mensen van de aardbodem zijn, die als ze *elf* lessen hebben gehad, ten minste zes weken laten verlopen voor zij de *twaalfde* nemen, om de betaling bij de twaalfde les uit te stellen, en die onderbreking (alsof het afgesproken was) komt altijd regelmatig op het eind van elk twaalftal terug.'[680] Hij hield het hoofd net boven het water van de Thames, maar daar was dan ook alles mee gezegd.

Om hem te helpen bij zijn mondelinge en schriftelijke contacten met Wilhelmine was neef Texier onontbeerlijk, maar Bilderdijk schaamde zich niet het dienstmeisje van de Schweickhardts, Jenny, het neefje van zijn kapper en andere middenstanders daarvoor in te schakelen, onder wie ook een zekere Mr. Kibblewight figureerde. Laatstgenoemde zou een kibbelende uitmonstering van neef Texier kunnen zijn, maar zijn ware identiteit viel zelfs door Marinus van Hattum niet meer met zekerheid vast te stellen. Dat is ook niet nodig om de conclusie te trekken, dat in logistiek opzicht de contacten tussen Bilderdijk en Wilhelmine uiterst moeizaam verliepen. In de maand april voerde hij in het kader van zijn agressieve hofmakerij de druk op haar op. De brieven die zij elkaar in het Engels schreven, getuigden daarvan al op 4 april, toen hij haar een dag na de verjaardag van haar vader schreef: 'Hoe, lieve engel, hoe kan mijn liefhebbend hart rustig zijn, wanneer het zijn vurigste hartstochten ziet worden beantwoord door een dierbaar, teder en welwillend hart, dat echter vrij is van een even brandende hartstocht als de mijne en bij de tederste omhelzing

ineenkrimpt, zodra er iets van een vrije en extatisch gelukkige liefde gloort?'[681] Hij vreesde net zo koeltjes door haar te zullen worden 'omhelsd' als door zijn vrouw, zoals hij in de aanloop van zijn eerste liefde voor Catharina overeenkomsten zag met die van zijn tweede voor Wilhelmine, niet alleen op het gebied van wat men tegenwoordig 'seriële monogamie' noemt, maar ook ten aanzien van zijn rol als redder in de nood en de ruzieachtige sfeer die zijn eigen optreden in haar directe omgeving ten gevolge had. Met grote hardnekkigheid bleef hij de stelling verkondigen, dat liefde zichzelf nooit schade kan berokkenen: 'Nee, mijn grote lieverd, of u houdt niet van mij met die alles overstijgende liefde waartoe mijn hart neigt, of u ziet niets verdachts in wat de liefde zichzelf toestaat.'[682] Gaf ze hem te kennen medelijden met hem te hebben, omdat ze haar zieke vader en moeder niet openlijk wilde trotseren, dan reageerde hij nijdig met een vertoog over het verschil tussen 'liefde' en 'medelijden': 'Begrijpt u, lieve engel, het verschil tussen medelijden en liefde? Medelijden doet pijn, liefde verheugt zich. De pijn, veroorzaakt door het zien van de pijn van een ander, zet het medelijden ertoe aan iedereen gelukkig te maken. Liefde zet zichzelf in beweging, daartoe uitgedaagd door haar hartstocht om te genieten van de verrukkingen waarmee zij instemt. Als medelijden een gunst bewijst, kost dat moeite. Doet liefde dat, dan geeft zij toe aan een natuurlijke neiging. Medelijden loopt langzaam of op kousenvoeten. Liefde werpt zichzelf in de armen van begeerte en is volkomen gelukkig.'[683] Prachtig proza zal die engel gedacht hebben, hele en halve tegenstellingen tussen 'liefde' en 'medelijden' hadden niet beter kunnen worden verwoord, maar beland ik dankzij diezelfde liefde niet in een hel op aarde? Verloochen ik mijn angelieke natuur niet door de hemelse sfeer van Pimlico in te ruilen voor een ongewisse toekomst in een ander deel van Londen? Trouwens, zo hemels was die sfeer op de Arabella Row niet langer met een stervende vader in huis en, bij gebrek aan inkomsten, geldzorgen die de gezinsleden noopten eenvoudiger te gaan wonen.

Op 19 april had Bilderdijk haar een min of meer verachtelijk commentaar op haar briefjes gegeven: 'Quite a sister's note to her brother, nothing more!'[684] Twee dagen later had hij daar al spijt van, toen de Schweickhardts van de Arabella Row naar Belgrave Place, in dezelfde wijk, bleken te zijn verhuisd. Wilhelmine wekte zijn medelijden op, hoe suspect hij dat gevoel, afgezet tegen zijn analyse van een brandende liefde, ook vond. Hij beschreef haar, hoe hij voor de laat-

ste keer een bezoek aan haar ouderlijk huis op het hem vertrouwde adres had gebracht: 'Bent ú in tranen het nieuwe huis binnengegaan? Teerbeminde engel, door het verlaten van Arabella Row kunt u niet meer aangedaan zijn dan ik, alleen al bij de gedachte daaraan! Gisteren ging ik naar het ontruimde huis. Ik aanschouwde het met tranen in mijn ogen, om er een laatste blik op te slaan, en kon er in mijn hart geen afscheid van nemen. Als iemand toen de deur had geopend, zou ik naar binnen zijn gegaan. Met een gretige blik in mijn ogen keek ik door de ramen, elke plek zegenend die eens mijn vermoeide ziel geluk had bezorgd.'[685] Doodmoe was hij van alle verwikkelingen, maar hij beschikte nog over genoeg energie om desnoods een beslissing te forceren. Het kon niet zo zijn, dat neef Texier zijn vrijage met Christine in een huwelijk zag uitmonden, ondanks de aanvankelijke weerstand van mevrouw Schweickhardt, en hij niet. Wie van hen beiden beschikte over geen enkele bron van inkomsten en wist als 'nietsnut' toch het hart van zijn aanstaande schoonmoeder voor zich te winnen? Als 'harde werker' weigerde Bilderdijk daarin te berusten, al was de datum van het huwelijk tussen neef Texier en Christine reeds vastgesteld op 18 mei 1797. Zoals hij de machinaties van dit meisje eerder scherp had veroordeeld, begreep hij, dat ze er nu haar voordeel mee had gedaan. Wilhelmine moest op haar beurt maar iets van de onaangename eigenschappen van haar jongere zusje overnemen om haar moeder er op zijn minst van te overtuigen, dat hij bij hun huwelijk tegenwoordig moest zijn. Haar te nobele inborst en zijn werklust, afgezien van zijn principes en een verwaarloosbare kleinigheid als het feit dat hij een gehuwd man en tweemaal zo oud als Wilhelmine was, rechtvaardigden alleszins zijn rentree in huize Schweickhardt. Een formele kwestie hielp hem zijn wens te realiseren, want wie anders dan hijzelf kon namens neef Texier het huwelijksaanzoek doen, namens diens vader toestemming voor het voorgenomen huwelijk geven en als getuige optreden? Inderdaad lukte het hem op Belgrave Place als een node gedulde gast ontvangen te worden, die met alle betrokkenen vrijuit van gedachten kon wisselen over de organisatie van het huwelijksfeest. Daarmee leidde hij de aandacht van Wilhelmines moeder van een meesterplan af dat hij, zoals Marita Mathijsen opmerkt, plotseling 'met een overrompelende doortastendheid' doordrukte: hij wilde van de vredesonderhandelingen tussen Frankrijk en Oostenrijk gebruikmaken om, waar het de positie van de Zuidelijke Nederlanden betrof, een commissie van de

prins te verkrijgen.[686] Zou hij daarin slagen, dan moest hij vertrekken uit Engeland. Na de sluiting van hun huwelijk zouden neef Texier en zijn jonge vrouw zich naar Pruisen begeven, samen met Wilhelmine als hun gezelschapsdame. In dat neutrale koninkrijk zouden zij met hun drieën kunnen leven, indien neef Texier daarginds op voorspraak van Bilderdijk een vaste baan had kunnen vinden. Wat mevrouw Schweickhardt vooral niet mocht weten, was, dat Bilderdijk hen zo spoedig mogelijk naar Pruisen zou volgen om zich met zijn geliefde Wilhelmine te verenigen. Het was net of hij de romantische ban die over zijn doen en laten lag, wilde doorbreken. Verklaarde hij eerder grimmig: 'Het heden kon ik nooit genieten, het verleden liet slechts onrust na,' thans maakte hij van onvermoede krachten in zichzelf gebruik om zijn toekomst en die van Wilhelmine veilig te stellen.[687] Neef Texier en Christine dienden slechts als pionnen in een groot schaakspel, dat door hem op meer dan één bord werd gespeeld.

Getergd door wat zijn vrouw en familieleden hem keer op keer te verstaan hadden gegeven, besloot hij op 13 mei zich rechtstreeks tot de prins te wenden. Hij deed dat niet nederig, zoals men zou kunnen verwachten van iemand die om ondersteuning vraagt, maar als wie overtuigd is van zijn eigen kunnen. Om enerzijds niet een verkeerde indruk te wekken en anderzijds de urgentie van zijn nood te benadrukken, gebruikte hij als excellente taalvirtuoos het woord 'efflagiteren', wat 'dringend verzoeken' betekent. Zo kleedde hij zijn verzoek aan de prins in, 'niet als iemand die voor het betrachten van een plicht, die hem heilig behoorde te zijn, beloning of schadeloosstelling efflagiteert, maar als een ongelukkige, die buiten zijn schuld en alleen door de loop der zaken ongelukkig geworden, zich der edelmoedigheid van Uwe Hoogheid, als een niet onwaardig voorwerp van mededogen, en wellicht als een niet gans onbruikbaar sujet, komt aanbieden'.[688] Natuurlijk stond het Zijne Doorluchtigste Hoogheid vrij hem op grond van zijn bewezen geschiktheid en 'applicatie van zijn vermogens' naar eigen goeddunken in te schakelen.[689] Het had hem aan 'zèle en assiduïteit' nimmer ontbroken, of hij zich nu als jurist of als beoefenaar van andere 'takken van wetenschap enige distinctie gemeriteerd had', maar in het bijzonder beval hij zich bij de vredesonderhandelingen tussen Frankrijk en Oostenrijk aan. Zijn brief ondertekende hij 'met de diepste veneratie' als 'Uwer Doorluchtige Hoogheid ootmoedigste, gehoorzaamste en getrouwste dienaar'.[690] Omdat de onderhandelingen te Leoben, in de Oostenrijkse deelstaat Stier-

marken, werden gevoerd, en de prins hem voorlopig in Pruisen wilde stationeren, besefte hij niet zonder een geldig paspoort te kunnen. Dat meende hij al via de hertog van Portland verkregen te hebben, maar bij controle was hem gebleken, dat het paspoort, hem door een politierechter verstrekt, niet zou voldoen. Niettemin was de hertog van Portland als minister van Binnenlandse Zaken in Engeland de hoogste autoriteit die hem aan het vereiste reisdocument zou kunnen helpen. Zich nogmaals tot dat ministerie wendend was hij met de onderminister in een onaangenaam gesprek verwikkeld geraakt,- zoals Bilderdijk deze bureaucratische feiten presenteerde, gebeurde dit alles op één en dezelfde dag: 13 mei 1797-, waarna deze bewindspersoon hem 'met veel hauteur en ironie' aankondigde het correct opgestelde reisdocument naar de voormalige ambassadeur van de Bataafse Republiek in Londen te zullen sturen, baron van Nagell.[691] Misschien wilde de onderminister hem een lesje in nederigheid leren, of hadden zij ernstige politieke meningsverschillen over de positie van een Pruisische prinses aan het Engelse hof, hoe dat ook zij, nog diezelfde dag stuurde Bilderdijk een tweede brief aan de prins, waarin hij hem verzocht zich van voornoemde bureaucratische problemen op de hoogte te stellen en hem het juiste paspoort na te zenden en wel naar de herberg *The Duke's head* te Yarmouth, vanwaar de overtocht naar Cuxhaven gewoonlijk werd gemaakt. De prins was niet te beroerd om persoonlijk op zulke brieven te reageren, of zich als loopjongen van Bilderdijk (die eigenlijk 's prinsens loopjongen was) te laten misbruiken. Baron van Nagell behoorde namelijk tot het twintigtal uitgeweken adellijke families die op Hampton Court door de prins werden onderhouden. In moeilijke tijden dienden de eigen gelederen gesloten te blijven, wat de interventie vanuit dat paleis kan verklaren.

De vredesonderhandelingen tussen Frankrijk en Oostenrijk hadden alles te maken met de veroveringen van Napoleon op Italiaans grondgebied. Na de oprichting van de Ligurische en Cispadaanse Republiek in respectievelijk Genua en in een aan de Kerkelijke Staat ontrokken deel van de Romagna (als vasalstaten vergelijkbaar met de Bataafse Republiek) was het Napoleon niet gelukt door te stoten naar Wenen. Tijdens de preliminairen van Leoben die in mei 1797 Bilderdijks aandacht opeisten, zou de afstand van de Zuidelijke Nederlanden en Lombardije door Oostenrijk aan Frankrijk worden geregeld, in ruil waarvoor het grootste gedeelte van Venetië en omgeving aan keizer Frans II werd toegewezen. Napoleon installeerde zich samen

met Joséphine de Beauharnais op Mombello, een Milanees landgoed, waar hij met een eigen hofhouding en al nadacht over zijn militaire successen. Wilde hij als een roofzuchtige Attila verder door het leven gaan? Ziek en zwaarmoedig peinsde hij er serieus over alles op te geven, waartoe hij zijn ontslag reeds bij Barras had ingediend. Maar zijn natuurlijke veerkracht weerhield hem ervan de daad bij het woord te voegen: 'Het is waar dat Bonaparte uitgeput was, maar er was in hem ook een neiging om te overdrijven en de passages in zijn correspondentie die verwijzen naar de lasten der grootheid en de leegte der overwinning, staan centraal in zijn denken gedurende heel zijn leven in de openbaarheid.'[692] Voor het eerst kruisten Napoleon en Bilderdijk elkaars pad en, hoewel de Franse generaal de Hollandse dichter voorlopig geen blik waardig keurde, hadden zij meer met elkaar gemeen dan men zou denken. Onder de noemer van Ossians droefgeestigheid, waarin onmiskenbaar een element van behaaglijke naargeestigheid school, leek hun natuurlijke omgeving zich aan te passen aan hun gezichtsuitdrukking: 'Een jonge Franse toneelschrijver en dichter, markies Carrion de Nisas, die Bonaparte op Mombello zag na Leoben, beschrijft hem als volgt: 'Op zijn ingevallen en bleke wangen, in die demoraliserende vermoeidheid, zocht ik tevergeefs naar de gezichtsuitdrukking van de heldhaftige overwinnaar, zoals ik mij die had voorgesteld.' Het voorhoofd, gegroefd door zorgen, is dat van de overwinnaar! Dat hoofd, bekroond met zoveel lauweren, buigt onder het gewicht van zorgen en zijn ziel schijnt zichzelf te beschrijven door een blik waarin ik droefheid las, diepe bedachtzaamheid en de somberste ernst.[693] Is het niet alsof de Elters commentaar op het medaillon en zelfportret van Bilderdijk geven (om hen eens met de markies te vergelijken in plaats van Napoleon met Bilderdijk)? In het najaar van 1797 zou de Franse generaal als een moderne Attila de Cisalpijnse Republiek stichten in Lombardije, waarmee hij de Cispedaanse verenigde. Bij de vrede van Campio Formio, zou de preliminaire overeenkomst van Leoben worden bevestigd, de Venetiaanse Republiek opgeheven en de eeuwige stad in de gedaante van Pius VI bedreigd. Er viel in Rome immers meer te roven dan in 500 voertuigen naar Parijs kon worden gebracht!

Terwijl hij in de eerste week van mei veel aan zijn hoofd had,-de beantwoording van Gerrit Outhuys' uiterst 'gulle' nieuwjaarswensen bijvoorbeeld en de zorg om een verloren gewaand manuscript dat een compleet treurspel over Floris V behelsde-, betrok Bilderdijk óók

op 13 mei Wilhelmine bij zijn meesterplan: 'Ik heb meneer Texier de opdracht gegeven om u een plan uit te leggen dat geschikt is om vier personen gelukkig te maken, die elkaar allen even dierbaar zijn. Wees zo vriendelijk, dat u hem een goede gelegenheid biedt om uitgebreid met u te spreken. Ik heb geen tijd om meer te schrijven. U zult instemmen (denk ik) met mijn plan, u zult hem eerlijk uw mening daarover geven en u zult mij gelukkig maken met een aardig, lief briefje, vol van de tederheid waarvoor uw zachte hart alleen vatbaar is! Zal ik teleurgesteld worden in deze verwachting?'[694] Het initiatief ging overduidelijk van hem uit en, gezien het door hem genoemde aantal gelukkigen, behoorde Wilhelmines moeder zeker niet tot hen. Op zondag 14 mei kreeg Bilderdijk de gelegenheid om zijn plan op Belgrave Place te komen toelichten, waarvan hij dankbaar gebruikmaakte. Na afloop besprak hij thuis met neef Texier de kansen van de chronisch zieke Hendrik Schweickhardt op beterschap, die zijn huisgenoot laag en hij te hoog inschatte. Nieuwsgierig naar het effect van zijn woorden, vroeg hij de volgende dag aan Wilhelmine, wat haar moeder van zijn plan vond. Voor het welzijn van haar beide dochters was haar niets te veel, dus ze had er ten volle mee ingestemd. Trots berichtte Wilhelmine hem: 'Alles is akkoord en ik voorzie geen belemmering voor het beoogde verbond, waarop ik niet weinig trots zal zijn.'[695] Een financiële reden zal de hoofdreden hebben versterkt, waarom haar moeder met het meesterplan instemde: als gezelschapsdame in dienst van neef Texier en zijn jonge vrouw was Wilhelmine niet langer blootgesteld aan de avances van Bilderdijk. Dat hij haar spoedig naar het buitenland zou volgen, kwam in het hoofd van haar moeder niet op. Bewust werd ze van dit onderdeel van het plan onkundig gelaten, met medeweten van haar oudste dochter, die daarom 'with secret plaisure' haar amant over de huiselijke taferelen na zijn vertrek inlichtte.[696] Vanzelfsprekend is dit gebrek aan openheid Bilderdijk later ten zeerste kwalijk genomen. Zo noemde Van der Zwaag de relatie van Bilderdijk met Wilhelmine in hun Londense periode er een van wederzijdse misleiding en zelfbedrog, die natuurlijk ook voor hun directe omgeving funest was,[697] en stelde Marinus van Hattum zonder omwegen vast, dat mevrouw Schweickhardt door beiden 'geraffineerd om de tuin is geleid'.[698] En dat was ook zo, maar of dit zoveelste staaltje van 'onverschoonlijke schijnheiligheid' hem in de gegeven omstandigheden *erg* kwalijk viel te nemen, is nog maar de vraag.[699] Men zou de door hen opgevoerde komedie óók als een

leugen om bestwil kunnen beschouwen, met behulp waarvan volwassen kinderen hun ouders soms tegen zichzelf willen beschermen. Fraai is het niet, maar in plaats van ondraaglijk voor alle betrokkenen blijft het leven zo nog enigszins de moeite waard (als men zich tenminste niet kostelijk wil amuseren uit leedvermaak). Deed Bilderdijk dan niets verkeerd? De zogenaamde 'eerlijkheid' waarmee hij zijn agressieve hofmakerij op Wilhelmine botvierde, zijn irrationele ophemeling van de liefde en doofheid voor de stem van het geweten die hem pas achteraf bij gebrek aan min of meer objectieve criteria beduidde, of hij Gode welgevallig had gehandeld of niet, en natuurlijk zijn 'zondig' pragmatisme waaraan hij boven een heilzaam defaitisme de voorkeur gaf, kan men hem kwalijk nemen zonder zelf een al te zwaarmoedige zedenmeester te zijn. Het vervelende van deze zienswijze is alleen, dat anderen hem in dat geval tijdens zijn leven en vooral na zijn dood om de verkeerde redenen hebben verguisd, dat wil zeggen voor de bühne van het publieke fatsoen, waarop een weinig fraaie komedie vooral niet mocht worden opgevoerd.

In de Bataafse Republiek leek eindelijk orde op zaken gesteld te zijn, toen op 10 mei 1797 het Ontwerp van Constitutie was goedgekeurd, maar pas door de staatsgreep van Daendels op 22 januari 1798 zou de strijd tussen unitariërs en federalisten voorlopig worden beslecht. Gewestelijke soevereiniteit versus nationaal belang zorgde voortdurend voor splijtstof in de Nationale Vergadering, waarin de volksvertegenwoordigers niets anders schenen te doen dan te testen, hoe één en ondeelbaar de Bataafse Republiek was. Zolang Pieter Paulus de voorzittershamer hanteerde, hielden de Fransen zich buiten alle verbale schermutselingen. Met zijn gezag lukte het hem om beide patriottische kampen in het gareel te houden, dat wil zeggen te verplichten tot het vinden en aanwenden van financiële middelen ter betaling van de 'schadeloosstelling' aan Frankrijk, voor het onderhoud der Franse legers op het grondgebied van de Bataafse Republiek en voor de opbouw van een Nederlandse oorlogsvloot.[700] In zijn boek over de patriotten vertelt Simon Schama, waarom de dood van Pieter Paulus op 42-jarige leeftijd een ramp voor het land was. Hij was de enige die gezag in beide kampen wist af te dwingen: 'Zijn intellectuele ontwikkeling, van kritiekloze bewondering voor de Unie van Utrecht tot zijn *Verhandeling over de gelijkheid* van 1793, legt op exemplarische wijze getuigenis af van zijn vermogen om het Nederlandse instinct voor legitimiteit te verbinden met de eigentijdse

noodzaak van radicale institutionele veranderingen.'[701] In het voorjaar van 1797 was er geen echte leider in de Bataafse Republiek meer te vinden, wat een man als Valckenaer ertoe bracht het Ontwerp van Constitutie af te schilderen als een 'harlekijnspak'.[702] Deze vriend van Bilderdijk ergerde zich na zijn terugkeer uit den vreemde aan de nieuwe regenten, die net zo graag als de oude 'het roer van staat in handen en het kussen van staat onder hun Hoog Welgeboren achterste hielden'.[703] Een andere vriend van Bilderdijk, Wiselius, was bang voor een volksopstand ten behoeve van de Oranjes en, hoewel het Rassemblement van Osnabrück 'een nog obscuurder blindganger bleek te zijn dan de ridicule capriolen van vluchtelingen in Koblenz en Turijn', duchtte hij invallen van buitenlandse mogendheden.[704] In die chaos van hoge verwachtingen, gebrek aan bestuurlijke daadkracht, behoudzucht, financiële uitbuiting en vrees voor restauratie van de Oranjes maakte niet de Bataafse Republiek, maar Frankrijk de dienst uit, waar het om de toekomst van de Zuidelijke Nederlanden ging. Dat Bilderdijk kon denken, dat de voormalige stadhouder enige zeggenschap over deze gebieden bezat en voor het overleg in Leoben gehoord moest worden, getuigde van weinig realiteitszin. Via zijn zoons en enige dochter had de prins internationaal zijn voelhorens uitgestoken in Berlijn, waar de latere koning Willem I aan het Pruisische hof vertoefde, in Wenen, waar prins Frederik tot opperbevelhebber van het Oostenrijkse leger in Italië was benoemd, en in Brunswijk, waar prinses Louise resideerde met haar zwakbegaafde gemaal, hertog Karel van Brunswijk, wiens gelijknamige vader haar (als in een romance van Bilderdijk) bij wijze van levende oorlogsbuit naar zijn hertogdom had mogen slepen. Zou de prins inderdaad van Bilderdijks diensten gebruik willen maken, dan lag het voor de hand, hem in Berlijn of Brunswijk te stationeren, hetzij om internationale ontwikkelingen op de voet te volgen, hetzij om koeriersdiensten tussen de verschillende generaties van het Oranjehuis te verrichten.

Nog voordat Bilderdijk precies wist wat de prins van hem verlangde, zocht hij contact met Samuel Elter in Amsterdam. Aanhakend op het punt van een speciale missie, verzocht hij zijn zwager hem geld te sturen: 'Omdat ik op eigen kosten moet reizen tot over dat punt iets is afgesproken, heb ik absoluut onmiddellijk wat geld in Duitsland nodig. Wees dus zo goed om voor mij naar Hamburg 400 mark of zoiets over te maken, niet minder. In mijn volgende brief zal ik u de manier om ze weer terug te vorderen opgeven, maar de zaak heeft

haast. Verdraag dus, dat ik u het voorschot vraag, want ik ben zeker van uw vriendschap, liefde en van de uitvoering. Alles hangt daarvan af, op dit kritieke moment.'[705] Ten bewijze van zijn haast en de onzekere bestemming van zijn missie deed hij zijn zwager een tweede verzoek: 'Als u misschien gelegenheid zou vinden om mij een kredietbrief van een of ander handelshuis in Frankfort aan de Rijn te verschaffen (tot f 200,- bijvoorbeeld), dan zou mij dit heel goed uitkomen, omdat ik niet weet hoe wissels in Duitsland werken, en daar zeker verlies op moet lijden. Maar dat heeft niet dezelfde haast.'[706]

Pastel uit 1792 van prinses Louise, naar wie Bilderdijks oudste dochter mede was vernoemd

Vooralsnog vonden er wekelijks één of meer gesprekken op Hampton Court plaats, totdat er op 12 en 13 juni 1797 plotseling een drietal brieven tussen de prins en zijn veredelde koerier werd gewisseld: Bilderdijk ontving een missive, dat wil zeggen twee brieven voor prinses Louise die hij persoonlijk aan het hof te Brunswijk diende af te geven.

De door hem ingediende begroting voor zijn reis naar Yarmouth werd goedgekeurd en afgerond op drie pond. Dat was alles, waaraan het belang van zijn missie objectief viel af te meten. En de kosten van zijn overtocht wilde de prins niet eens vooraf vergoeden: 'Ik heb mijn dochter verzocht uw reiskosten van Cuxhaven naar Brunswijk te betalen en aan mij in rekening te brengen en na u een goede reis te hebben toegewenst betuig ik met achting te zijn enz.'[707] Wellicht was Bilderdijks missie tweeledig en had hij, evenals in 1787, tot taak om de hertog van Brunswijk te observeren, zodat de prins in Engeland

De hertog van Brunswijk (schoonvader van prinses Louise)

voldoende tijd en gelegenheid zou hebben om zich over de zet en tegenzetten van de Pruisische koning op het internationale schaakbord te beraden. Er werden kort voor de uitzending van deze koerier te veel gesprekken op Hampton Court gevoerd om te veronderstellen, dat de prins hem uitsluitend met een nederige functie zou belasten. Was in 1787 de echtgenote van de prins een persoon om goed in de

gaten te houden,-tien jaar later was dat de Pruisische koning zelf of de latere koning Willem I die, eveneens met een Wilhelmina van Pruisen getrouwd, al eerder van zijn onafhankelijke opstelling jegens zijn vader blijk had gegeven.[708] Als aanvoerder van het Pruisische leger was de hertog van Brunswijk ongeëvenaard, zodat het niet vreemd was dat Bilderdijk aan het Brunswijkse in plaats van Berlijnse hof werd geïnstalleerd. Want laat dit duidelijk zijn: hij was geen normale koerier, die na bezorging van de post op zijn oude adres zou terugkeren.

Gespitst op internationale intriges, twijfelde hij opeens aan de oprechtheid van Wilhelmines moeder. Was ze het wel echt eens met de implicaties van zijn meesterplan, of misleidde ze haar eigen kinderen? De van hypocrisie verdachte minnaar schreef aan zijn geliefde: 'Bent u er zeker van, mijn liefste, dat uw moeder u eerlijk voorstellen heeft gedaan?'[709] Alsof een of ander catsiaans gezegde over een waard en zijn gasten op hem van toepassing zou zijn, vloeide deze zin hem uit de pen. Eerder is over de opvoering van een komedie gesproken, wat een regisseur vooronderstelt. Als zodanig ontzag Bilderdijk zich niet om neef Texier aanwijzingen te geven. Hij moest vooral koel tegen Wilhelmine doen, dus niet zoals een zwager gewoonlijk met zijn schoonzus omgaat, maar zoals een werkgever zijn ondergeschikte behandelt. Wilhelmine zou immers als gezelschapsdame in hun dienst treden. 'This whole admirable scheme' zou in gevaar komen, als neef Texier zijn rol niet goed speelde, of naliet 'to fill the illusion till its highest brim'.[710] Hij ontving zelfs een reeks instructies over het verschepen van Bilderdijks bagage, waarvan Wilhelmines moeder evenmin weet mocht hebben.[711] Al die tijd, om precies te zijn vanaf 21 januari 1797, klampte Bilderdijk zich voor zijn geestelijk welzijn aan de belofte van zijn geliefde vast: 'Ik beloof alles voor u te zijn wat u wenst, omdat ik het zelf ook wens.' In de aanloop naar het huwelijk van neef Texier met Christine stelde hij zich middels een *Bruiloftszang* voor, hoe zij samen als man en vrouw door het leven zouden gaan:

> Geschakeld in elkanders leden,
> Met heel het hart en ziel en reden
> Te smelten in 't gevoel van 't innigst heilgenot!
> Ziedaar wat van der mensen beden
> Het naaste koomt aan 't Hemels Eden,

Meest waard, meest waardig is aan God!'[712]

Opvallend is hier de vermelding van de rede, die hij ongetwijfeld ter geruststelling van mevrouw Schweickhardt en tegen zijn eigen ideeën in, gelijkwaardig aan hart en ziel, een prominente plaats in dit gedicht liet innemen. Sprak daaruit een subtiele misleiding die ze wel niet ten volle begrepen zal hebben, daar staat tegenover dat wat hij op de dag van het huwelijksfeest, 18 mei 1797, in zijn *Bruiloftszang* over zijn vaderliefde voordroeg, haar al te bekend in de oren moet hebben geklonken. Heel origineel vroeg hij aan Christine, voortbordurend op de beeldspraak van zijn gewonde hart,-zijn verboden liefde voor Wilhelmine-, of er niet een plekje in háár hart voor hem overschoot. Kon zij niet

Voor 't hart dat vaderliefde vraagt,
Een kronk'lend adertje uit doen schieten?[713]

Zou voor deze vraag ook gelden, wat Wilhelmine hem eerder als een reactie van haar moeder op zijn meesterplan te kennen had gegeven: 'Mama keurt elk door u gesproken woord goed en erkent, dat het waarachtig belang dat u in het welzijn van haar kinderen stelt, erg groot is'?[714]

Dit gelegenheidsvers is trouwens een ware Fundgrube gebleken voor Joris van Eijnatten, die daarin een door Bilderdijk extatisch beleden en beleefde liefde herkende: 'De godsdienstige gevoelens, opgewekt tijdens de liefdesdaad, worden door de engelen aangeboden aan God, waardoor de liefde terugkeert tot haar oorsprong. Nu is het bekend, dat de negentiende- en twintigste-eeuwse Chassidim, de aanhangers van een vorm van orthodox jodendom, fysieke handelingen als eten, drinken en seksualiteit hebben opgevat als godsdienstige uitingen, als eerbewijzen aan God.'[715] Volgens Van Eijnatten blijkt uit het benadrukken van geslachtsgemeenschap als 'celestial union', dat Bilderdijk indirect de 'Zohar' moet hebben gekend.[716] Het huwelijk als 'opperste geheimenis' had hij in zijn brief van 31 juli 1791 aan Uylenbroek al in verband met het leerstuk der Drievuldigheid gebracht.[717] In zijn *Bruiloftszang* 'geldt de drie-eenheid als het oertype, de oeridee van de echtelijke liefde. Swedenborg stelt zich God voor als de Zon van licht (wijsheid) en warmte (liefde), die in tegenstelling tot de natuurlijke maar dode zon Zijn leven meedeelt aan de aardse

wereld. Het verheugde Van Goens rond 1785 zeer 'om te zien dat iemand uit een reeks droge beginselen zo'n warme, zoete gedachte als deze afleidde, dat een wederzijdse harmonie van zielen gebaseerd moest zijn op het beginsel van de liefde in Godzelf'. Maar de opvattingen van Swedenborg waren allerminst uniek.'[718] Nee, en die vielen niet alleen tot het beeld van man of vader, vrouw of moeder en kind te herleiden, maar ook tot het androgyne wezen dat Adam eens geweest moest zijn, zoals God de vader en de H. Geest één waren, waarna de diep in hem verborgen Eva als een zelfstandig schepsel Gods het levenslicht mocht aanschouwen, zoals de Zoon eenmaal uit Maria geboren zou worden. Bilderdijk had meer dan zijn geloofsgenoten oog voor de speciale betekenis van Maria, die niet slechts Eva als de eerste onder de vrouwen herstelde en overtrof, maar ook model stond voor God de Vader en de H. Geest, voor zover die door de androgyne Adam werden belichaamd, en voor de Zoon, voor zover die diep in haar verborgen had gezeten. Deze invulling van het leerstuk der Drievuldigheid had Bilderdijk zich inderdaad geheel eigen gemaakt, waardoor hij zich onderscheidde van unitaristen als Swedenborg en Van Goens, die net als hij in geslachtsgemeenschap de eenwording met God beleefden. Op dezelfde dag dat hij zijn *Bruiloftszang* voordroeg, die lofzang op seksualiteit in het algemeen en op de liefdesband van neef Texier met Christine in het bijzonder, 'viel Wilhelmine haar aanbidder in de armen', zoals Kollewijn schrijft, 'misschien opgewonden door de feestvreugde'.[719]

Op 18 mei 1797 werd in de St. Marten's Church te Londen hun huwelijk gesloten, met Bilderdijk als één der getuigen. Eerder had Wilhelmine hem gevraagd: 'Wilt u dat ik nogmaals dingen doe, die nadelig voor uw en mijn reputatie zijn?' en had ze haar afwerende houding jegens hem niet willen opgeven: 'Wat meer kan ik doen? U bewenen en mijzelf in de eeuwige ongenade en een afgrond van schande storten?'[720] Nu had ze zich aan hem overgeleverd, op het punt als ze toch al stond om haar ouderlijk huis te verlaten. Op diezelfde dag of later op 20 juli 1797, toen hij haar in Brunswijk bezwoer: 'Schakelen we in dit uur ons beider lot aaneen,' tekende hij plechtig in zijn huisbijbel aan, dat hij haar tot echtgenote had genomen: 'Anno 1797 die 18° Maji Londini, uxorem accepi nobilissimam virginem Catharinam Guiljelminam Schweickhardt, quam mihi incolumem servet Deus Optimus Maximus!'[721] In dat laatste geval zou hun 'Gewissensehe',- zoals Marinus van Hattum hun huwelijk typeerde, dat wil zeggen

geen mariage de raison maar 'een geslachtelijke verbinding die zonder boterbriefje en zonder kerkelijke inzegening, door man en vrouw tot stand wordt gebracht met de bedoeling om zich wederzijds als echtelieden te gedragen en zich aan alle daaruit voortvloeiende verplichtingen te onderwerpen'-,[722] pas in Brunswijk begonnen zijn en zou Bilderdijk zich in zijn huisbijbel aan antidatering schuldig hebben gemaakt. Wie de kool en de geit wil sparen, zonder beide specimina op het gebied van flora en fauna verder te benoemen, houdt het er met Jan Bosch op, dat hun verloving op 18 mei en hun 'Gewissensehe' op 20 juli 1797 is begonnen.[723] Anderen zoeken hun heil in onnodig ingewikkelde verklaringen, die erop neerkomen, dat Wilhelmine in háár huisbijbel de datum van hun wettelijk gesloten huwelijk wel degelijk had vermeld, evenals de naam van de predikant die hun kerkelijk huwelijk inzegende, maar dat die bijbel verloren is gegaan. Daarmee in tegenspraak is de door Bilderdijk en Wilhelmine gekoesterde angst voor haar moeder, die blijkens een brief van 19 juli 1798 dreigde haar dochter desnoods kwaadschiks naar haar ouderlijke woning in Den Haag te laten opbrengen.[724] Da Costa zat niet weinig met het geval verlegen, moest hij een smet op beide echtelieden werpen, of in commissie liegen? Hij besloot het laatste te doen en koos voor deze variant: het huwelijk van Bilderdijk en Wilhelmine werd op 18 mei 1797 ingezegend te Londen, dus van een 'wilde' echt was geen sprake, maar op dringend advies van een doorluchtig persoon moest het stil worden gehouden.[725] Wie was die doorluchtige persoon? In een brief aan zijn vertrouwde vriend, dokter Verschuur, van 16 mei 1803 gaf Bilderdijk zelf het antwoord: 'Daar mijn gestel mij niet toeliet zonder vrouw te leven, ben ik, na door de mijne verlaten te zijn en de dissolutie des huwelijks, daardoor ipso jure geschied, bewezen te hebben, in Engeland hertrouwd. Ik heb thans drie kleine kinderen uit dit huwelijk, waarvan de prins wilde, dat het een geheim zou blijven, wat nu door zijn renunciatie opgeheven is. Ik had zeker in Engeland wel een voordeliger partij kunnen doen, maar het is mijn zwak om verstand en geest in een vrouw te willen en die laatste heeft, na freule de Lannoy, in geen vrouw zo uitstekend uitgeblonken als in deze, en is in haar met niets te vergelijken dan met haar liefde voor mij.'[726] Zoals hij het hier formuleert, was zijn huwelijk met Wilhelmine niet een 'Gewissensehe', maar een mariage de raison. Wat hij zijn vriend toevertrouwde, was maar gedeeltelijk waar en werd hem ingegeven door de wens om als mannen onder elkaar, wars van

sentimenten, de laatste stand van zaken rond huwelijk en gezin door te nemen. Mocht hij zijn rentree in de Bataafse Republiek willen maken, dan was zijn brief aan dokter Verschuur tevens een try-out op het gebied van publiek fatsoen. Hoe ver kon hij gaan door zijn huwelijk met Wilhelmine als wettig gesloten voor te stellen?

De renunciatie van de prins is een aparte bespreking waard, die bij de behandeling van het jaar 1803 in deze kroniek zeker aan de orde zal komen. De voormalige stadhouder ontsloeg toen zijn getrouwen van de plechtig aan hem gezworen eed,-'renunciatie' betekent o.a. 'afzegging' of 'het verbreken van een overeenkomst'-, waardoor het hun formeel vrijstond onder republikeins en later zelfs koninklijk en keizerlijk gezag te functioneren. Bilderdijk gaf aan de renunciatie van de prins wel een heel eigenzinnige invulling, die niets met de oorspronkelijke bedoeling ervan te maken had en niet waar kon zijn, omdat hij geen wettig tweede huwelijk heeft gesloten. Dat laatste is althans de mening van Marinus van Hattum, die daarom in het voetspoor van Jan Bosch de term 'Gewissensehe' bezigt, en van Dini Helmers die in het *Mededelingenblad van de Vereniging 'Het Bilderdijk-Museum'* in 2005 en 2011 haar licht op het tweede huwelijk van Bilderdijk liet schijnen: 'Feit is dat een formeel huwelijk tussen Bilderdijk en Schweickhardt nooit gevonden is. Bijna-feit is dat Bilderdijk de huwelijkspapieren zeker getoond zou hebben aan ieder die ze maar wilde zien, als hij ze had bezeten.'[727] Hun huwelijksband was uitsluitend 'door God gelegd, die ons voor elkaar bestemde'.[728] Haar oordeel sluit in dezen naadloos bij dat van W. van Oostrum aan, die in hetzelfde, voor bilderdijkianen onmisbare, blad biografische notities over Vrouwe Bilderdijk en haar gedichten liet verschijnen.[729] Verwonderlijk eensgezind, laten zij geen twijfel over iets bestaan waarvan Kollewijn nog allerminst zeker was: 'Nadat zijn huwelijk ontbonden was, hoefde niets Bilderdijk meer te weerhouden om Wilhelmine Schweickhardt bij zich aan huis te nemen. Of hij zich met haar heeft laten trouwen, is niet bekend. Hij was trots genoeg om zijn huwelijk 'voor God' even wettig te achten als enig ander.'[730] Ter aanvulling op zijn laatste stelling citeerde Kollewijn een gedicht van Vrouwe Bilderdijk, waaruit moet blijken, dat ook zíj zich niets van de publieke huwelijksmoraal aantrok en aan een burgerlijk of wettig gesloten huwelijk dezelfde betekenis en waarde toekende als aan een huwelijk 'voor God':

O, kunt ge ooit dit hart verdenken?
Zou 'tgeen me uw liefde schonk mijn hart te weinig zijn?
Neen, uwe teêrheid met een and'ren wens te krenken,
Dit ware uw hart onwaard, onwaardig aan het mijn.[731]

Dat Bilderdijk haar na 18 mei 1797 aansprak met mijn 'dearest partner of my lot' vormt tenslotte een aanvullend bewijs voor de stelling, dat er aan zijn tweede huwelijk een wettige basis heeft ontbroken.[732] So what? zou men kunnen denken, is de liefde niet bij uitstek een domein waarop formaliteiten geen vat dienen te krijgen? In kringen van bilderdijkianen houdt bij de beantwoording van deze vraag de eensgezindheid op, waardoor er ook nu nog, anno 2011, grote meningsverschillen over de interpretatie van Bilderdijks 'tweede' huwelijk bestaan. Er zit iets ongerijmds in de tegenstelling tussen al die luid trompetterende voor- en tegenstanders van Bilderdijks tweede huwelijk, waarvan de feitelijkheid en morele beoordeling de gemoederen in de negentiende tot en met de 21e eeuw hebben beziggehouden, ja, tussen voor- en tegenstanders van een term als 'huwelijk' ter aanduiding van wat laatstgenoemden als een 'wilde' echt wensen te betitelen, en de stilte die Bilderdijk zelf aanvankelijk over zijn verbintenis met Wilhelmine betrachtte. Schreef hij niet over zijn tweede huwelijk aan zijn vriend Uylenbroek, in dezelfde periode dat hij dokter Verschuur van zijn wederwaardigheden na 1795 op de hoogte wilde stellen: 'Er waren toen echter redenen, waarom de St…r wilde, dat het geheim zou blijven'?[733] Stadhouder of doorluchtig personage,-Bilderdijk verschool zich achter diens brede rug om de waarheid omtrent zijn 'wilde' echt te verbergen, zo redeneerden zijn tegenstanders. De man die zich bij wijze van spreken duidelijker dan Matteüs over de onverbreekbaarheid van het huwelijk uitliet,[734] pleegde niet alleen overspel, maar voerde de hypocrisie ten top door met zijn opvattingen over de één- en ondeelbaarheid van het huwelijk te koop te lopen en er zelf niet naar te handelen.

In dit zogenaamd 'christelijke' beschavingsoffensief liep Kollewijn voorop: 'Verdraaiingen en leugens, die een zo hoogst onaangename indruk maken, vinden hun oorsprong in de hoogmoed en de eigenliefde van de man, wie niets moeilijker viel dan zijn ongelijk te erkennen en die het ondraaglijk zou hebben gevonden, overtuigd te worden van schuld tegenover iemand, die hij zo ver beneden zich reken-

de als Catharina Rebecca Woesthoven.'[735] Dat hoogmoed en zelfvernedering in steeds wisselende gradaties in Bilderdijks leven om voorrang streden, geeft zijn biograaf toch niet het recht om te *veronderstellen*, dat zijn antiheld overspelig, hypocriet én, ter verklaring van die laatste ondeugd, een grote egoïst was! Waar die verdenking kan postvatten, treft men vrijwel altijd een in het openbaar uitgesproken *mea culpa* aan, of een vernuftig gevonden zelfrechtvaardiging, waardoor men zonder er zijn eigen veroordeling aan toe te voegen op zijn minst begrip voor de zondaar opbrengt. Dat geroer en moralistisch gewroet in Bilderdijks verleden kan op zijn beurt een immorele indruk maken op de lezers van nu, wanneer die merken, hoe Kollewijn de stilte, rondom het tweede huwelijk betracht, verklaart door Wilhelmine en haar tweelingbroer op te voeren als onechte kinderen van niemand minder dan prins Willem V! Had Wilhelmine niet een gouden ring van haar 'vader' gekregen, toen ze hem samen met Bilderdijk op 8 maart 1796 ter ere van diens verjaardag huldigde?[736] Doet het sowieso pijnlijk aan begrippen als 'echt' en 'onecht' op kinderen te zien worden toegepast, uit het roddelcircuit (wat een ander woord voor 'geruchtenstroom' is) zou men niet moeten willen putten om waar van onwaar te onderscheiden. Rijst met des te meer klem de vraag, of zijn geloofsgenoten terecht aanstoot aan zijn tweede huwelijk hebben genomen, zodat de controverses daarover ook nu nog de gemoederen kunnen bezighouden. Men herinnere zich in dit verband de uitspraak van Abraham Kuyper, dat Bilderdijk welgeteld tot tweemaal toe gevallen is.[737] Wie er Matteüs nog eens op naslaat, leest in hoofdstuk 19, hoe farizeeërs Jezus op de proef wilden stellen. Zij vroegen Hem, of het een man ooit geoorloofd was zijn vrouw te verstoten. Hij antwoordde hun: "Hebben jullie niet gelezen, dat Hij die in het begin de mens schiep, hen man en vrouw heeft gemaakt, en dat Hij zei: 'Daarom zal de man zijn vader en moeder verlaten en zich hechten aan zijn vrouw en die twee zullen één vlees zijn'? Zij zijn geen twee meer, maar één vlees. Wat God aldus heeft verenigd, scheide geen mens."[738] Dat de farizeeërs Jezus een strikvraag hadden gesteld, bleek uit het vervolg, want zij vroegen Hem, waarom Mozes dan een scheidingsbrief had opgesteld, die een man aan zijn vrouw moest geven, alvorens haar aan haar lot over te laten. Jezus antwoordde hun in vers 9: "Om de hardheid van uw gemoed heeft Mozes u toegestaan uw vrouw te verstoten. In het begin was het niet zo. Maar ik zeg u: wie zijn vrouw verstoot, buiten het geval van overspel

harerzijds, en een ander huwt, begaat zelf overspel." Zijn leerlingen schrokken zo hevig van dit antwoord, dat zij de conclusie trokken: "Als zo de verhouding van man tot vrouw is, lijkt het ons niet raadzaam te huwen." Dan volgt in *Matteüs 19:11* en *12* Jezus' eigen conclusie: "Niet allen begrijpen dit woord, maar zij alleen, aan wie het gegeven is. Er zijn onhuwbaren, die zo geboren zijn van de moederschoot af, en er zijn onhuwbaren, die door de mensen onhuwbaar gemaakt zijn, en er zijn onhuwbaren, die zichzelf onhuwbaar hebben gemaakt om het rijk der hemelen. Wie het vatte kan, hij vatte het."[739] Hier lijkt het de man toegestaan om te hertrouwen in geval van overspel van de vrouw (want hij is dan tegen zijn zin door haar onhuwbaar gemaakt), terwijl in *1 Korintiërs 7:39* en *Romeinen 7:3* alleen de dood van één der echtelieden hem of haar dat recht verleent. Wie daarover nadenkt,-en Bilderdijk kon dat als geen ander-, zou in *Matteüs 19:9* een ontsnappingsclausule kunnen zien, een grond voor echtscheiding, maar wel een die met Gods woord in tegenspraak is. Wie het desbetreffende vers opnieuw leest, ontdekt een toevoeging tussen haakjes, die zou moeten voorkomen dat Gods woord in tegenspraak met zichzelf geraakt: "Maar ik zeg u: wie zijn vrouw verstoot, buiten het geval van overspel harerzijds, en een ander huwt, begaat zelf overspel (en ook wie een verstoten vrouw huwt, begaat overspel)." In protestantse en rooms-katholieke kringen wordt dit complete vers zo uitgelegd, dat een man zijn vrouw wegens overspel mag verstoten, maar het is hem ten strengste verboden een andere vrouw te trouwen.[740] Een scheiding van tafel en bed, reeds gedeeltelijk door Bilderdijk en Catharina gepraktiseerd, kan in zo'n geval uitkomst bieden. Deze interpretatie waarborgt inderdaad de onverbreekbare band tussen een getrouwde man en vrouw, waarvan Bilderdijk diep in zijn hart ook overtuigd was. Herleest men die toevoeging opnieuw, niet zomaar aandachtig maar met de vereiste acribie, dan ontstaat een genuanceerder beeld: Wilhelmine was géén verstoten vrouw, dus wat lette Bilderdijk haar te huwen? Letterlijk genomen pleegde hij geen overspel, indien hij Catharina wegens relaties met al of niet ingekwartierde officieren, huisbazen en loopjongens zou hebben verstoten. Toen zij in 1809 met een cavalerieofficier, Johan van Westreenen, hertrouwde,[741] was híj degene die een verstoten vrouw huwde, niet Bilderdijk! Is hiermee het laatste woord over een op de Bijbel gestoelde veroordeling van Bilderdijks tweede huwelijk gezegd? Nee, want het laatste woord dat Jezus zelf in *Matteüs 19:12*

over deze kwestie sprak, schept ruimte voor meer dan één interpretatie. De goede verstaander begrijpt, dat 'echtbreuk' (om het eens plastisch te formuleren) niet is toegestaan, maar voor wie Zijn bedoeling minder goed kan vatten, of voor de zwakheid van het menselijk geslacht begrip wil tonen,-door Jezus paradoxaal met 'de hardheid van uw gemoed' aangeduid-, valt een relatief 'nette' manier van scheiden middels een scheidingsbrief te prefereren boven een lang en ongelukkig leven met zijn partner. Deze visie op het huwelijk en wat er, anders dan de dood, het einde van inhoudt, maakt het 'zondig' pragmatisme van Bilderdijk een stuk minder zondig. Maar een zwaarmoedige zedenmeester, zoals hij, dacht steeds vanuit principes en wilde niet handelen als een minder goede verstaander van Gods woord. Hij ging dus gebukt onder de keuze die hij op de verjaardag van haar vader, 3 april 1796, ondubbelzinnig voor Wilhelmine had gemaakt. Of hij Catharina als een goddeloze vrouw moest beschouwen, die zich aan overspel schuldig had gemaakt, liet hij met name tegenover Louise in het midden.[742] Andere zelfrechtvaardigingen voor zijn eigen gedrag deden evenmin afbreuk aan de 'intellectuele en fysieke werking' van zijn lijden: hij bleef met zijn eerste vrouw verbonden en had, achteraf beschouwd, al zijn geluk veeleer in heilzaam defaitisme moeten vinden dan bij zijn tweede vrouw.

Op het gebied van de huwelijksmoraal was hij een scherpslijper, die zijn weerga niet had. Des te pijnlijker moet het voor hem geweest zijn, dat anderen niet aarzelden hem te veroordelen. Hij wilde hun kritiek vóór zijn en schermde daarom met de 'St…r', liet zelfs een valse scheidingsakte opstellen en kon toch niet verhinderen, dat hij als 'der holländische Bigamist' in Brunswijk door het leven zou gaan.[743] Dat hij het in zijn eigen tijd zwaar te verduren kreeg (en zich op tegenmaatregelen bezon), is nog tot daaraan toe, maar dat zijn aanslag op het publieke fatsoen hem tot in 2011 zou worden nagedragen, had geen mens kunnen verzinnen. De verontwaardiging over zijn doen en laten uitten zijn critici op verschillende manieren: door een onderscheid tussen zijn 'echte' en 'onechte' kinderen te maken en bijvoorbeeld vast te stellen, dat de positie van Elius anders was dan die van Julius Willem, respectievelijk de oudste zoon uit zijn eerste en tweede huwelijk, door Wilhelmine af te schilderen als zijn maîtresse en door het tweede huwelijk als zodanig te ontkennen. Een kort citaat kan elk van de drie voorbeelden illustreren. Zo betitelde Jan Bosch voornoemde Julius Willem volkomen onnodig als een 'voor-

echtelijk' kind in *Hanenpoot*, het prentenboek dat Bilderdijk speciaal voor hem maakte,[744] schreef Busken Huet over Bilderdijks tweede vrouw: 'Een gehuwd man, die het ongeluk heeft gehad een jong meisje te verleiden, zal daarop in de regel óf heimelijk roem dragen, óf zich ervoor schamen. Zo niet Bilderdijk. Liefst vijf jaar lang is Wilhelmine Schweickhardt in de gewoonste zin van het woord zijn maîtresse geweest, en keer op keer heeft hij zich genoodzaakt gezien om harentwil een voegzame gelegenheid tot geheime kraamuitlegging te zoeken. Toch zou hij een moord hebben begaan aan de persoon, die het had gewaagd om hem of haar van oneerbaarheid of schennis der zeden te betichten,'[745] en stelden Anna de Haas en Dini Helmers zich op het standpunt, dat Bilderdijk en Wilhelmine een 'relatie' met elkaar hadden, omdat zij geen officieel huwelijk hadden gesloten. Bijgevolg was Wilhelmine niet de 'vrouw' van Bilderdijk, maar de 'levensgezellin'.[746] Parmantig hielden zij bilderdijkianen voor, aan welke terminologische voorschriften zij zich voortaan dienden te houden: 'Het is, historisch gezien, totaal niet van belang, dat Bilderdijk en Schweickhardt zelf hun relatie als een huwelijk zagen. Natuurlijk horen hun opvattingen daarover thuis in elke studie die over hun relatie gaat of daar betrekking op heeft, maar het mag géén reden zijn om die relatie dan ook zomaar tot een 'huwelijk' te bombarderen.'[747] De tegenstelling tussen de juridische en emotioneel beleefde werkelijkheid verleende volgens beide dames aan de relatie van Bilderdijk en zijn Vrouwe (ook al zo'n bedenkelijke term) een exclusieve spanning, die men door het gebruik van een woord als 'huwelijk' ten onrechte zou wegnemen. Wat deugt er niet aan hun redenering?

In de negentiende en twintigste eeuw kon de burgerlijke status van Bilderdijk, waarover men toen anders dan nu onzeker was, zijn critici alle gelegenheid bieden om hem zwart te maken. De spanning die dat in zijn leven en dat van Wilhelmine veroorzaakte, herleidden beide relatiedeskundigen tot het ontbreken van een door Godzelf erkende echtscheidingsgrond in het Oude en Nieuwe Testament: 'Volgens vroegchristelijke opvattingen,-die tot diep in de vroegmoderne tijd standhielden, al hadden de gereformeerden het huwelijkssacrament officieel geschrapt-, deden wettelijke verbanden er in feite niet toe. Tot deze opvattingen hoorde echter ook een keerzijde, namelijk dat het huwelijk door zijn sacrale karakter onherhaalbaar was. Zowel Bilderdijk als zijn navolgers wensten deze opvatting te vergeten of te negeren.'[748] Hij pleegde dus overspel,-een beschuldiging die wel niet

op zichzelf zou staan-, en moest een slecht mens zijn, die het liefst elke gedachte aan zijn eerste huwelijk (bestond er dan toch een tweede?) wilde verdrijven.[749] Door zich historisch en juridisch verantwoord over de relatie van Bilderdijk met Wilhelmine uit te laten, schaarden beide dames zich in het kamp van degenen die als christenfundamentalisten gewoonlijk al klaar staan met hun oordeel, voordat er (kwaad en wel) een zonde is gepleegd. Uitgerekend in Bilderdijks geval kan zijn 'zondig' pragmatisme van zoveel kanttekeningen worden voorzien, dat zij zodoende te snel met hun aanbevelingen kwamen om zijn tweede huwelijk als een relatie te zien. Er is nog een andere reden om een groot vraagteken achter de door hen voorgestelde handelwijze te zetten, want waar halen zij de 'vergeetachtigheid' van Bilderdijk vandaan? Hij bleef zich juist levenslang bewust van het onoplosbare conflict tussen 'plicht' en 'liefde', en nam het zichzelf kwalijk, dat hij zich in een onmogelijke positie had gemanoeuvreerd. Het was hem een lief ding waard geweest, als hij niet tussen zijn beginselen had hoeven te schipperen. Wat heeft het, zo bezien, voor zin hem uit een als onzuiver beoordeelde hang naar purisme in een kwaad daglicht te stellen? Wie dat doet, verricht iets overbodigs en, passend bij zijn of haar orthodoxe instelling, negeert de betekenis van het woord 'huwelijk'. Allang wordt daaronder immers niet alleen een *wettig* gesloten verbintenis tussen twee volwassen personen van hetzelfde of het andere geslacht verstaan, een *kerkelijke* plechtigheid of een *religieuze* bevestiging van hun band, bedoeld om de zegen van God over hen af te smeken, maar ook een naar de intentie van wie een huwelijk willen aangaan, min of meer *duurzame* samenlevingsvorm. Bij ontstentenis van een woord als 'Gewissensehe' in het Nederlands, heeft 'huwelijk' óók die laatste betekenis gekregen, waardoor morele scherpslijpers als het ware door de publieke opinie de wind uit de zeilen wordt genomen. In het moderne taalgebruik is het woord 'huwelijk' geëvolueerd tot een sociaal erkende en goedgekeurde seksuele verhouding tussen twee volwassenen. Vanuit zo'n optiek is het een bruikbare term voor de gemeenschap die Bilderdijk en Wilhelmine vormden. Wie hun duurzaam gebleken samenlevingsvorm niet als een huwelijk wenst te betitelen, lijkt op iemand voor wie een maarschalk uit de Tweede Wereldoorlog geen hoge militair is, maar een middeleeuwse cowboy.[750]

Anders dan in het geval van 'maarschalk', heeft 'huwelijk' morele implicaties, die men zogenaamd uit respect voor het verleden, histo-

rici eigen, vooral niet moet verdoezelen. Doet men dat wel, dan roept men de toorn over zich af van wie schande over de relatie van Bilderdijk met Wilhelmine willen spreken. Doet men het niet, dan geeft men aan kwaadsprekers vrij spel. In zo'n negatieve spiraal bevond Marinus van Hattum zich, toen hij anno 2011 al degenen die het gebruik van woorden als 'echt', 'huwelijk', 'eega', 'gemaal' en 'vrouw', 'alsmede samenstellingen ermee en afleidingen ervan', ter kenschetsing van Bilderdijks relatie met Wilhelmine ernstig ontrieden, beticht te van 'bekrompen onzin'.[751] Hoewel hij, met de voorzichtigheid hem eigen, de positie van een vrouw aan het begin van de negentiende eeuw bepaald niet wilde negeren, beweerde hij toch over hun relatie: 'Wie thans deze vereniging niet als een huwelijk ziet, geeft blijk van de benepen en kleinburgerlijke opvatting van wie vinden dat je als vrouw pas meetelt, als je getrouwd bent. De tijd voor zo'n sufgedraaid wijsje is nu toch wel voorbij!'[752] Voortbordurend op dat sufgedraaide wijsje, vergeleek hij dat met een aria uit de bekende opera van Gershwin, waarin Porgy 'na een liefdesnacht tegen zijn Bess zegt: "You are my woman now!" Ga je dan 'foei' roepen?'[753] Wars van moralisme, zoals Pierson in de negentiende eeuw, ging hij op de vraag van een argwanende filister in de operette *Der Zigeunerbaron* in: "Wer hat euch denn getraut?" Het gaat om Van Hattums commentaar, dat sprookjesachtige boekdelen spreekt. 'Het antwoord,' zegt hij, 'luidt de goudvink en de nachtegaal! O ja? "Und wer war der Zeuge dabei?" Dat blijken 'zwei Störche, die klapperten laut, als sagten sie so liebevoll: ihr seid ja Weib und Mann'. Dan zijn wij met ons moralistisch vingertje toch zeker uitgezwaaid?'[754] Helaas voor hem straften Anna de Haas en Dini Helmers zijn inschattingsfout in de vragende vorm af door iets over een anachronisme te mompelen en triomfantelijk te kirren, dat zij niets met 'foei' hadden. Maar dat hebben beiden wel, wanneer zij op zuiver historische gronden weigeren zich te realiseren, dat zij voor de lezers van nu narratief in de weer zijn, en zich al of niet stilzwijgend achter eenmaal gehanteerde normen scharen, die zelfs in de onachterhaalbare tijd per definitie subjectief blijken te zijn. Foei! denkt men op zijn beurt na lezing van hun artikel. Men houdt er de indruk aan over, dat de literaire kwaliteiten van Bilderdijks werk allereerst op morele gronden worden beoordeeld, terwijl die zich er principieel aan onttrekken. Voor een chroniqueur van zijn leven is het bijna onmogelijk niet de balans van zijn doen en laten, ook in moreel opzicht, op te maken. Zich beperkend tot een fei-

tenrelaas, waartoe de lotgevallen van zijn held of antiheld behoren,- in welke typering de nadruk al meer op 'relaas' dan op 'feiten' ligt-, de beschrijving van diens leven en werken en de waardering(sgeschiedenis) van beide, laat hij onvermijdelijk iets van zijn eigen voorkeur blijken. In de controverse tussen moderne critici van Bilderdijks relatie met Wilhelmine kiest hij bijvoorbeeld partij voor Marinus van Hattum, maar niet zonder zich te realiseren dat zelfs een keuze tegen het opgeheven vingertje, los van de persoon die het opheft, in wezen van hetzelfde moralisme blijk geeft als waarvan moralisten met hun de wet voorschrijvend gedrag zo graag getuigen.

Terwijl Bilderdijk en Wilhelmine zich in gedachten reisvaardig maakten, voor wat zij wel niet als een huwelijksreis beschouwd zullen hebben, legde eerstgenoemde de laatste hand aan zijn romance *Aristus en Ismeene*, dat door zijn gruwelijk einde meer op een tragedie van Jan Vos dan op een romance lijkt. De laatste zinnen beschrijven het tragische einde van Ismeene:

> Zij gaat, maar werpt zich straks den marm'ren voortrap af.
> De val verplet haar 't hoofd: gevoel en leven wijken,
> En 't treurspel is voleind met vijf verscheiden lijken.[755]

Definitief voltooide hij dit volgens Joris Van Eijnatten 'zwaarpathetisch gedicht' in 1798, zoals uit een brief aan Kinker blijkt. Daarin noemde hij het gedicht zelf geen romance, maar een 'conte extrèmement gamologique, érotologique et lugubre', oftewel 'een huwelijks- en liefdeskundige vertelling in akelige trant', waarin hij zo hevig op het gemoed van zijn lezers inwerkte, dat zij niet alleen de waarheid van zijn dichterlijke vertelling 'voelden', maar er ook voor 'sidderden' van angst.[756] Hij werkte er in Groningen en Emden al aan, onder moeilijke omstandigheden, wat de lange ontstaansgeschiedenis deels kan verklaren. Wat deze romance zo interessant maakt, is het verhuld autobiografische karakter ervan: 'Bilderdijk concipiëerde *Aristus en Ismeene* kennelijk in een toestand van totale desillusie. Het stuk is ongetwijfeld voor een deel autobiografisch. De rechten en plichten van de ware liefde worden in het gedicht door één van de partijen, en wel de vrouwelijke, veronachtzaamd. Daarin schuilt, althans vanuit Bilderdijks gezichtspunt, de tragiek van de liefde tussen hem en Catharina Woesthoven.'[757] De lange duur van de ontstaansgeschiedenis kan, gaandeweg het scheppingsproces, ook met zijn in-

schatting over het al of niet nabije einde van zijn eerste huwelijk te maken hebben gehad. Pas toen hij definitief zijn keuze voor een tweede huwelijk met Wilhelmine had gemaakt, kreeg hij vrede met de typering van Amine als een uiterst gezeglijke uitvoering van Wilhelmine en met Ismeene als een in wreedheid met Medea wedijverende echtgenote en moeder, in wie men enige trekjes van Catharina meent te herkennen. Dit is de eindversie van zijn dichterlijke vertelling: Aristus en Ismeene zijn gelukkig getrouwd, dat wil zeggen in een zalige echt met elkaar verbonden, totdat Ismeene zich aan hun liefdespel onttrekt. Bij het koelst onthaal dat ze haar man biedt, voegt zich nu ook wrevel, die ze op hem projecteert. Ismeene beklaagt zich, typisch vrouwelijk, over zijn gebrek aan liefde! Hun kinderen kwijnen weg bij gebrek aan ouderliefde. Uit een uur dat geen bevrediging schenkt, schept Aristus zich eeuwen van verdriet. Amine heeft medelijden met haar vriend, maar beseft aanvankelijk niet, dat er liefde binnen haar medelijden met hem geslopen is. Hij, van zijn kant, schiet er, ter oplossing van hun huwelijksproblemen, niets mee op 'hete min' vriendschap te noemen. Al draagt wellust dank aan de hemelse goedheid in zich, toch ervaart Aristus de zuivere wellust slechts één keer. Daarna kwelt hem een heimelijke wroeging: het verlangen naar zijn vrouw. Beide gelieven verhelen zichzelf de drift niet meer, waarin zij even hartstochtelijk delen. Ismeene begint haar man intussen te haten. Deze voelt zich schuldig: hij verwijt zich zijn ontrouw. Ismeene bezoekt Amine en neemt in haar huis wraak als een tweede Medea: ze doodt eerst haar kinderen en daarna zichzelf.

In het zesde deel van zijn *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde* velde Jonckbloet het volgende vonnis over Bilderdijk, waarin hij niet eens alle negatieve punten uit de aanklacht van de officier van justitie heeft overgenomen: *Aristus en Ismeene* maakte, tezamen met een paar vriendelijke verzoeken aan zijn vrouw om zich met Elius bij hem te vervoegen, 'de schrijver nog afschuwelijker', omdat hij 'geneigd bleek nu een nieuw slachtoffer aan zijn gewetensknagingen op te offeren'.[758] Wie hij met dat slachtoffer bedoelde, Catharina of Wilhelmine, liet Jonckbloet in het midden,-misschien bedoelde hij hen wel allebei-, maar over wie de wet had overtreden, mocht geen onduidelijkheid bestaan. Toen de door Johannes van Vloten geëditeerde uitgave van *Mr. W. Bilderdijk's eerste huwelijk naar zijne briefwisseling met vrouw en dochter (1784-1807), meegedeeld door zijn aangehuwden kleinzoon J.C. ten Brummeler Andriesse, predikant bij de*

hervormde gemeente te Hoorn in 1873 uitkwam, jubelde Jonckbloet uitsluitend ter bevestiging van zijn eigen vooroordeel: 'De sluier, die zolang over dat quasitweede huwelijk heeft gehangen, is eindelijk opgeheven. De omstandigheden, waarmede het gepaard ging, zowel als Bilderdijks onvergeeflijke dubbelhartigheid jegens een Leids meisje, even vóór zijn eerste echt, doen ons de man in al zijn schijnheiligheid en karakterloosheid kennen.'[759] En over Bilderdijks aantekening in zijn huisbijbel oordeelde Jonckbloet niet minder onvervaard: '*Uxorem accepi* (ik heb een vrouw genomen),-dat was een daad, die de strenge zedelijkheid niet anders dan als een gewetenloze verleiding mag brandmerken, hoe geneigd ook het mededogen moge wezen om het harde oordeel te temperen.'[760] Zo pleegt men op nog geen twee bladzijdes een karaktermoord, terwijl men gewetenloos een zogenaamd 'gewetenloze' ontmaskert, weliswaar gehuld in de toga van een hoogleraar, maar niet waardig de slippen van een rechter als Virata te dragen.

Van alle figuren die Bilderdijk in het leven heeft geroepen, komt Ismeene het dichtst in de buurt van een romantische demon. Een classicist kent de demonie van Richard III, Macbeth, Faust en Don Juan niet, die zich door hun instinct laten meeslepen en zo bewust hun eigen ondergang tegemoet snellen. Het noodlot in classicistische zin is net een graadje minder huiveringwekkend en angstaanjagend dan de grillige doem die op een romantische held kan rusten. Over lot en noodlot dacht Bilderdijk in christelijke termen, dat wil zeggen refererend aan God in plaats van aan de schikgodinnen, waardoor hij in goed vertrouwen een deel van zijn eigen persoonlijkheid uitschakelde: 'De hemel maakt ons lot, daar is geen keren aan.'[761] Zelfs in de ossianse sagenwereld van de 'Kormak' (1808), misschien wel het beste treurspel van Bilderdijk, klinkt iets van de overgave aan God door, die het ergste leed tenminste in de hand weet te houden of verzacht. Van Eijnatten meende dat de donkere zijde van de romantiek niet aan Bilderdijk besteed was, wat hij afleidde uit diens reactie op twee schilderijen die de voormalige raad en honorair advocaat van 'Pictura' in Londen had gezien. Het ene schilderij was van Benjamin West en stelde de duivel voor, die zich volgens Bilderdijk niet voor een plastische uitbeelding leende. Mefistofeles op het toneel zal eveneens een te grote aanslag op zijn voorstellingsvermogen hebben gepleegd, wat hem verhinderde zich ten volle in Dr. Faust in te leven.

The Nightmare van J.H. Füseli (1781)

Het tweede schilderij was *The Nightmare* van J.H. Füseli: 'Deze nachtmerrie beeldde men doorgaans af als een gebocheld monstertje dat op het onderlichaam van een zeer schaars geklede dame zetelt. Maar dergelijke afbeeldingen zijn voor Bilderdijk geen enkele aanleiding om in zijn poëzie serieus in het menselijk onderbewustzijn te delven. Hij herhaalt alleen de medische gemeenplaats, dat 'rauw en drabbig bloed' tot beangstigende nachtmerries leidt. Zoals zijn romancepoëzie illustreert, gaat zijn voorkeur uit naar beschrijvingen van akelige verschijnselen juist om de zedelijke schoonheid des te beter aan te voelen en op te roepen, niet om in de smerige poel van het menselijk onderbewustzijn te duiken.'[762] Uit zijn reactie op *Le Génie du christianisme*, waarmee Chateaubriand in 1802 ook Bilderdijks aandacht trok, zal blijken, of hij in God niet iets van zijn ergste nachtmerrie werkelijkheid zag worden. Hel en verdoemenis, verval, ziekte, lijden en dood zijn per slot van rekening Zijn schepping binnengeslopen. Kan Hij daarvoor niet verantwoordelijk worden gesteld en, zo ja, is een christelijke interpretatie van het noodlot niet even heftig in haar uitwerking als een romantische? Van Eijnatten meende, dat er in het oeuvre van Bilderdijk geen romantische demonen voor-

kwamen. Wordt Wilhelmine met 'de Meedogenloze' aangesproken, dan moet men niet aan 'la belle Dame sans merci' denken, maar aan de klassieke 'wrede' Cynthia.[763] Eerder is al vastgesteld, dat men (vanuit Bilderdijks perspectief) over een niet-fictieve figuur als Wilhelmine wel degelijk in termen van een romantische demon zou kunnen denken.[764] Nu zou men hetzelfde over een fictieve figuur als Ismeene kunnen opperen. De classicistische verwoording van haar verwording ten spijt, schuilt er een 'wreetaartige' in haar die in wraakzucht boven Medea uitstijgt en zich volkomen ongeremd, met een 'verbeestelijkt hart' en een 'krank gemoed', aan haar razernij overgeeft.[765] De passie die zich van haar meester maakt, in de keurigste alexandrijnen overigens beschreven, dekt een romantische inhoud. Spreekt men in filmische termen over de cameravoering van Bilderdijk, dan ziet men hem onrustig focussen op het bloedbad dat Ismeene aanricht, zodra zij na een zuigeling ook een ouder kind te grazen neemt:

> Zij wentelt het, bij 't haar, en sleept het door het bloed,
> En heeft den voet gereed om 't op den hals te treden,

vervolgens gaat er een deur open, waarop de camera zich zonder enige overgang lijkt te richten:

> Wanneer 't ontroerd gezin, dat opstuift van beneden,
> De deur met enen bons uit post en wervels drijft,

waarna tenslotte een panoramische blik op het geheel wordt geworpen:

> En daar een schouwspel ziet, waarvan het hart verstijft.
> Helaas! Heur Meesteres in stromen bloeds bedolven![766]

Zo'n snelle pen-beweging van de camera houdt op romantisch te zijn, waar men op gepaste afstand (in de zaal?) een tafereel kan gadeslaan. Wat men daarvóór te zien heeft gekregen,-fascinatie voor in plaats van afkeer van geweld-, valt eerder met het optreden van 'la belle Dame sans merci' dan met een 'wrede' Cynthia te rijmen.

Voordat Bilderdijk naar Brunswijk zou vertrekken, had hij voor zichzelf de balans opgemaakt, ook in moreel opzicht, waarvan *Aristus en*

Ismeene getuigt. Maar geheel ondubbelzinnig had hij zijn keuze voor Wilhelmine niet gemaakt, want in de heksenketel van zijn gevoelens voor zijn eerste en tweede vrouw werd een troebel mengsel gebrouwen, waarin de meedogenloze Wilhelmine met Amine, en Catharina met de 'wreetartige' Ismeene wedijverde om hem in het verderf te storten. Aristus, wat 'de beste' betekent, voelde zich omringd door slecht volk, zoveel is wel duidelijk, en ging zelf als alias van zijn bedenker vrijuit. In werkelijkheid ging Bilderdijk geestelijk en lichamelijk, of 'intellectueel' en 'fysiek', zoals hijzelf zei, gebukt onder de onoplosbaarheid van zijn probleem: het conflict tussen 'plicht' en 'liefde'. Met al zijn hekel aan het horatiaanse gezegde, dat de deugd in het midden ligt,[767] wist hij 'diep in zijn hart' (bij wijze van een clichématige toespeling op het innigst zelfgevoel), dat hij en Catharina beiden schuldig aan het mislukken van hun huwelijk waren. Dat hij nooit belijdenis heeft gedaan, hing hiermee nauw samen. In zijn jonge jaren verklaarde hij de zondagse kerkgang niet te kunnen opbrengen, omdat gebrek aan vrije tijd hem parten speelde en de geestesgesteldheid en het nut of de genoegens die een predikant hem kon verschaffen, geen stimulansen voor hem vormden om dat wel te doen.[768] Later kwam er zijn scheiding van Catharina als een belemmerende factor bij, omdat hij weigerde in een volle kerk zijn schuld te bekennen. Wie er bij hem op aandrong om, zo niet zijn zonden op te biechten, dan toch zijn geloofsbelijdenis in aanwezigheid van gewoon kerkvolk uit te spreken, kreeg van hem te horen, dat hij zich daarvoor een te groot zondaar achtte.[769] Hij betreurde het dientengevolge zéér niet aan het avondmaal te kunnen deelnemen, waarvoor hij, denkend aan de wonderbare broodvermenigvuldiging, als excuus de 'vermenigvuldiging der dwaalgevoelens' in de kerk opvoerde.[770] Misschien stelde zijn spiritualiteit hem wel in staat om zich niet slechts met levensmiddelen, maar met de 'algenoegzaamheid' van God te behelpen.[771] Als dichter was hij een hogepriester die niet met verlichte of partijdige dominees hoefde te concurreren, al gaven die zich ook nog zoveel moeite om een verloren schaap zijn plaats in de kudde te hergeven. Al met al zou men, als chroniqueur van Bilderdijks leven, zelf ook zo'n balans kunnen opmaken. Een paar jaar vóór zijn verbanning uit Den Haag en de Republiek,-om precies te zijn vanaf 1793-, leefden hij en Catharina reeds 'gescheiden van bed'.[772] Zijn verbanning was niet door hem uitgelokt om financiële en huwelijksproblemen uit de weg te gaan, integendeel, hij verliet de Bataafse

Republiek in de stellige verwachting er spoedig terug te zullen keren. Toen hij daarin werd teleurgesteld, bloeide zijn liefde voor Wilhelmine op. De agressieve manier waarop hij haar het hof maakte en de vermeende morele superioriteit waarmee hij anderen in zijn eigen onoplosbare dilemma's betrok, vallen hem zwaar aan te rekenen, maar niet zijn 'zondig' pragmatisme als zodanig. Jan te Winkel merkte daarover begripvol op: 'Men zou een farizeeër moeten zijn om dat niet te verontschuldigen.'[773] Kollewijn is strenger in zijn oordeel, wanneer hij vooruitkijkt en de Brunswijkse jaren, waarin de echtscheiding van Mr. Willem Bilderdijk en Catharina Woesthoven officieel werd uitgesproken, bij diens Haagse, Hamburgse en Londense wederwaardigheden betrekt: 'Er is veel geschreven over Bilderdijks gedrag ten opzichte van zijn eerste en tweede vrouw in het tijdvak 1797-1802, en bijna eenstemmig heeft men sedert de openbaarmaking der brieven, tussen hem en Catharina gewisseld, zijn handelwijze streng veroordeeld. En dat terecht. Ofschoon er vele verzachtende omstandigheden zijn aan te voeren (in de voorafgaande bladzijdes is daar genoegzaam op gewezen), die nopen een zacht vonnis te vellen, waar het Bilderdijks echtbreuk geldt, heeft de minnaar van juffrouw Schweickhardt ontegenzeglijk zijn eer bezoedeld door zich in een weefsel van leugens te hullen, waarmee hij het oordeel der wereld op een dwaalspoor meende te kunnen brengen.'[774] Met dit vonnis kan men zich wel verenigen, mits men het in strengheid mag afzwakken, de verkeerde 'handelwijze' met betrekking tot hofmakerij specificeert, zoals hiervóór geschied is, en het 'weefsel van leugens', met oog voor het onoplosbare conflict tussen 'plicht' en 'liefde', in verband brengt met Bilderdijks morele aplomb. Kollewijn deed een poging in die richting, toen hij zich, in commissie van Carel Vosmaer, beklaagde over de seksuele escapades van onder meer de gebroeders Schlegel en Schelling, die met de 'beminnelijke' Dorothea Veith en de 'belangwekkende' Caroline Michaelis precies hetzelfde deden als Bilderdijk met Wilhelmine Schweickhardt zonder er 'oudrechtzinnig calvinisme' bij te leveren.[775] Werd dat erbij geleverd ter misleiding van de publieke opinie? Wie die vraag bevestigend beantwoordde, en Kollewijn was waarachtig de enige niet die dat deed, miskende de oprechte ambiguïteit van Bilderdijks wezen. Die vormde de keerzijde van zijn vermeende morele superioriteit, waardoor hij er waarschijnlijk beter aan had gedaan zijn eigen normen en waarden niet openlijk in de calvinistische etalage van Nederland te zetten. In

winkelierstermen moet men met zijn geweten immers niet te koop lopen!

Anders dan zijn illustere tijdgenoten tastte hij de eerbaarheid van de publieke moraal aan en anders dan de waardering van hun werk werd het zijne in zedelijk opzicht verguisd, zodat een man als Kuyper zelfs met een zeker triomfalisme over de 'zedelijke zelfverlaging van zijn lied' sprak.[776] Met de publieke moraal was daarentegen niets mis, integendeel, Bilderdijk kon zijn schijnheilige show van orthodoxie juist opvoeren dankzij het ingeburgerde karakter van Hollandse normen en waarden, of zoals Kuyper dit inwendig proces aanduidde: 'Wat de poging van Bilderdijk betreft om zich achter een stelsel van ingebeeld recht te verschuilen, zo zij opgemerkt, dat juist het hoge zedelijkheidsbesef in ons vaderland Bilderdijk verleidde nog heil in een schijn van recht te zoeken, terwijl Shelley, Goethe, Byron, Schlegel e.a., als men zich zo mag uitdrukken, er maar op los leefden. Bij die anderen ging dit schaamteloos, omdat zij in hun omgeving de druk van hun onzedelijk gedrag minder sterk voelden. Maar voor Bilderdijk stond dit anders. Hij voelde dat hij, werd er geen excuus gevonden, in de Hollandse kring weg was. En juist dit verlokte hem om een vijgenblad te zoeken voor zijn bedreven en volgehouden kwaad.'[777] Uitwendig vertaalde dit proces zich tweeledig, want de afkeer van zijn persoon leidde tot verguizing van zijn werk en de bewondering voor zijn werk tot ophemeling van zijn persoon. Voor de disproportionele wisselwerking daartussen had Busken Huet een open oog: 'Niemand verbaast zich erover, dat er een Frans werkje bestaat: *les Maîtresses de Goethe.* Niemand heeft zich ooit overdreven voorstellingen gevormd over de ingetogenheid van Chateaubriand. Niemand is onbekend met de uitspattingen van Byron. Dat Shelley ten aanzien van zijn Catharina juist zo heeft gehandeld als Bilderdijk met de zijne, is wereldkundig. Maar geen van die beroemde tijdgenoten is ooit door zijn vereerders als een tweede gekruisigde Messias voorgesteld, toonbeeld van lijden niet alleen en van geduld, maar ook van matigheid, rechtvaardigheid, en godzaligheid. Daarom verbaast het, op het gebied van het huwelijksleven, anders een terrein waarop de Nederlandse dichters schotvrij blijven, omtrent één der eerste en beroemdste onder hen, van zulke afwijkingen te horen.'[778] Actie en reactie, aanval en verdediging beïnvloeden elkaar in hevigheid en frequentie, welk mechanisme ook op de beoordeling van Bilderdijks leven en werken van toepassing bleek. Is zijn chroniqueur

nog steeds bezig de balans daarvan in 1797 op te maken, dan stoort hem het gebruik van woorden als 'smet' en 'vlek', waarmee Bilderdijk als een viespeuk en zondige zwartkijker werd weggezet.

Kollewijn ergerde zich minder aan echtbreuk en overspel, hoewel flagrant in strijd met de Tien Geboden, dan aan de 'halsstarrigheid waarmee hij zijn vlek Catharina Woesthoven heeft willen aanwrijven. Het is onwaar, wat Bilderdijk trachtte te doen geloven, dat zijn vrouw heeft geweigerd hem in zijn ballingschap te volgen en dat die weigering de oorzaak der echtscheiding zou zijn geweest.'[779] Tot driemaal toe slaat deze biograaf hier de plank mis, want Bilderdijk zocht de schuld van de verwijdering tussen hem en Catharina allereerst bij zichzelf en later, toen die niet ongedaan viel te maken (de schuld noch de verwijdering) afhankelijk van de vertrouwelijke omgang met zijn gesprekspartners (onder wie ook de geadresseerden op zijn brieven behoorden) vooral bij zijn vrouw, die herhaaldelijk zijn uitnodiging afsloeg om zich metterwoon bij hem te vestigen, waarna hij als jurist daarin een formele aanleiding zag, dus geen reden en al helemaal geen oorzaak, om van haar te scheiden. Hoe groot het vlekje al in 1803 geworden was, bleek volgens Kollewijn uit Bilderdijks voorrede bij *Poëzy*, waarin hij zich met Boëtius vergelijkt, wie 'alles (echter geen geliefde, maar trouweloze eega) ontviel'.[780] Subtiel geeft de dichter in deze indirecte vergelijking aan zijn lezers te kennen, hoe het hem in de liefde vergaan is,-elders in de voorrede spreekt hij over zijn gestrande eerste huwelijk met Odilde-, maar Kollewijn vond deze passage 'zo huichelachtig', dat Bilderdijk, toen hij die neerschreef, 'naar wij hopen, daarover zal hebben gebloosd'.[781] Kwam daar Kuypers 'vlek in het zinnelijk leven' van de dichter bij en gaven W. Byvanck en J. van Hall zich in een artikel in de *De Gids* (1895) moeite 'om de grote man van een smet te zuiveren, die hem vies en belachelijk dreigt te maken in onze verbeelding', dan begrijpt men dat na elke bezoedeling of besmetting van Bilderdijks naam schoonmaakacties volgden.[782] Zijn eigen schoonmaakactie bestond uit particuliere verzekeringen, in eerste instantie niet voor de openbaarheid bedoeld, waarvan er één aan zijn oude vriend Meinardus Tydeman model stond voor andere: 'Zo hecht ik misschien meer aan de heiligheid van het huwelijk dan gewoonlijk bij ons geschiedt. Ik beschouw er een onverbreekbaarheid in, anders dan men die gewoon is te stellen of tegen te spreken.'[783] Hier was geen huichelaar aan het woord, maar een man die zich in een moeilijke situatie gedwongen zag om zijn

principes niet te verloochenen (had hij dat wel gedaan, dan had men hem met recht een huichelaar kunnen noemen) en tegelijk een modus vivendi te vinden, waarin hij zijn liefde voor de 'ene, onverschenene, ademloos verwacht' kon koesteren.[784] Zij was hem in twee gedaantes verschenen, zou men meer spiritueel dan romantisch bevlogen kunnen opperen, waarvan de tweede hem uiteindelijk het meest bekoorde en beviel. In 1806 durfde hij in *Aan Cats* het huwelijk als 'het heiligste op deze aarde' aan te prijzen, 'wier schennis gene op aard in gruwel evenaarde', waarvoor de Zeeuwse dichter hem 'tot heden' had 'behoed'.[785] Hij bedoelde daarmee, dat hij de huwelijksband met zijn eerste vrouw niet had willen verbreken,-en dat was ook zo-, maar de facto leefde hij wel gescheiden van haar en had hij alleen al om die reden beter niet naar zelfrechtvaardiging in het openbaar kunnen streven. Had hij zich daarvan onthouden, dan had dat beter in het alternatief van heilzaam defaitisme gepast. Dit had Kollewijn hem terecht kunnen aanrekenen, een schrikbarend gebrek aan tact in zijn omgang met de media van zijn tijd, waaronder bijvoorbeeld een door hem ingediend curriculum vitae behoorde, eveneens in 1806 opgesteld en voor niemand minder dan koning Lodewijk bestemd: 'Nauwelijks had ik voet in Engeland gezet, of mijn vrouw die tot dan toe heftige gevoelens had geuit, stelde mij ervan op de hoogte dat ze een scheiding had aangevraagd, de nieuwe wetten stelden haar daartoe in staat.'[786] In plaats daarvan verweet Kollewijn hem in zijn curriculum vitae,-'een relaas van zijn lotgevallen'-, 'nog eens op de zaak terug te komen en nu weer een andere lezing te geven'.[787] Nee, Bilderdijks lezing is consequent en komt erop neer, dat hij zeer tegen zijn zin sinds 1793 'gescheiden van bed' met zijn eerste vrouw had moeten leven, die sinds 18 of 19 juli 1795 al haar heil blijkbaar van een 'gewone' scheiding verwachtte.[788] Op zijn verzoeken om zich met Elius bij hem in Hamburg en Londen te vestigen, was ze niet ingegaan, integendeel, tot viermaal toe had ze hem gemaand in een 'dissolutie' van hun huwelijk toe te stemmen.[789] Hoe kon ze zo'n juridische term anders gebruiken, dan wanneer ze reeds met een advocaat contact over echtscheiding had opgenomen? Zelfs Bilderdijks ergernis over de veranderende huwelijkswetgeving was, gezien zijn religieuze overtuiging, even oprecht als consequent. Hij vertrok dan ook uit Londen, zoals hij uit Den Haag had moeten vertrekken, dat wil zeggen zonder al te veel scrupules.

Busken Huet koesterde de overtuiging (hij hád die niet), 'dat Bilderdijks amourette met juffrouw Schweickhardt tot de zeer diepe schaduwzijden van 's dichters karakter behoort'.[790] Waar haalde deze dichter het lef vandaan om 'mevrouw Bilderdijk, geboren Woesthoven, als de lieve wedergade van haar trouw gepaarde tortel' te behandelen en tegelijk aan Gloorroos, Panarete en Kalyce, opzichtige herdersnamen voor 'juffrouw' Schweickhardt, het hof te maken?[791] Zo bezien, zou Bilderdijk met een bezwaard gemoed de pier van Yarmouth achter zich hebben moeten laten. Dat deed hij ook wel, uit onzekerheid over het lot van Wilhelmine, maar niet omdat hem in moreel opzicht verwijten over zijn amourette vielen te maken. In het conflict tussen 'plicht' en 'liefde' zocht hij intuïtief naar een oplossing, die niet bestond en, al zat er in het vergeefse van zijn queeste een duister element, toch dacht hij na over twee (tegenstrijdige) *goede* kanten van een zaak. Tot 13 juni 1797, toen hij uit Londen vertrok, hield hij zich met praktische zaken bezig. Paspoort, reiskosten, declaraties en de inning daarvan, de juiste volgorde van hun aller vertrek, de verscheping van zijn bagage en de veranderende opdrachten van prins Willem V en prinses Wilhelmina vergden voortdurend zijn aandacht, evenals een correcte afhandeling van de woon- en verblijfskosten op zijn laatste adres in Londen. In een brief voor haar dochter te Brunswijk, prinses Louise, repte prinses Wilhelmina van een speciale reden, waarom Bilderdijk met een missie was belast. Ze had ook op een andere manier een brief naar het hof van Brunswijk kunnen sturen, maar 'uw vader vergoedt hem de reis, opdat hij er vaart achter kan zetten.'[792] Zo heel erg belangrijk kan zijn opdracht dus, wat prinses Louise betrof, niet geweest zijn. Bij zijn aankomst in het stadspaleis van Brunswijk zou ze hem voor een Jood aanzien en als zodanig behandelen. Aan haar moeder schreef ze, wat ze daaronder verstond: 'een tikje onbeschaamd'.[793] Later begreep ze, dat hij een trouwe aanhanger van de prins was, een echte 'Prinsman', en trok ze zich zijn lot en dat van zijn naar haar vernoemde dochter aan.[794] Hij zal ook prinses Louise wel van zijn meer dan 'plichtmatige veneratie' overtuigd hebben, van zijn 'volkomenste dévouement, zèle en verknochtheid van hart', zoals hij dat haar vader placht te doen.[795] De schaarse momenten dat hij vóór zijn vertrek met zijn eigen Wilhelmine contact zocht, stonden in het teken van haar vaders sterfbed en zijn eigen leed, dat hij als groter dan ooit ervoer, omdat hij alles diende na te laten wat haar moeders argwaan zou kunnen wekken.

Begin juni schreef hij haar: 'Ach, waarom zou ik de verdrietige pijnsteken waarmee jouw zachte, aanbeden hart wordt doorboord, verhevigen door het hartverscheurende lijden af te beelden dat ik met het grootst mogelijke ongeduld verdraag, hoewel ik het verberg met de listigste behoedzaamheid.'[796] Op 9 juni berichtte hij zijn zwager: 'Mijn waarde! Ik stond al klaar om naar Yarmouth te vertrekken, waar ik mij moest inschepen, toen ik uw beide brieven van 23 en 30 mei ontving. Ik heb alleen tijd, en zelfs die nog nauwelijks, om u mijn hartelijke dank te betuigen en evenzeer mijn deelname aan uw vreugden!'[797] Samuel Elter maakte hem de reis in financieel opzicht mogelijk en liet hem als zwager weten, dat zijn vrouw 'een zware post' had uitgestaan bij de geboorte van hun zoontje.[798] Tot dubbele vreugde van Bilderdijk maakten moeder en zoon het goed. Op 14 juni arriveerde hij te Yarmouth, maar de haast die hij zijn zwager overigens niet had voorgewend, bleek toch misplaatst te zijn. Dagenlang kabbelde het leven traag aan de Zuid-Engelse kust voort, zonder dat er voldoende wind stond om de oversteek naar het vasteland te maken.

Al die tijd wist hij niet, of Wilhelmine met Texier en haar zus Christine al uit Londen vertrokken was. Zij zouden per boot over de Thames naar de kust reizen, maar uitgerekend in juni van dat jaar vonden er aan boord van Engelse marineschepen muiterijen plaats wegens onderbetaling van de matrozen. De monding van de Thames werd afgesloten, zodat er geen schip uit Londen buitengaats kon geraken. Intussen wachtte Bilderdijk op wind: 'Er staat geen wind en we blijven hier in Yarmouth wachten, totdat de kapitein ons aan boord roept. Deze hele dag is verknoeid met nietsdoen,' schreef hij op 15 juni aan Wilhelmine, 'en met vermoeiende kleinigheden, waaraan mijn hoofd noch mijn hart deelhebben.'[799] Hij had genoeg tijd om over hun relatie na te denken. Besefte ze wel, hoe haar gezondheid hem ter harte ging? Ze moest zich vooral inprenten, 'dat ons toekomstig geluk, dat mijn bestaan zelf ervan afhangt en dat, als er een ongeluk gebeurt waardoor jouw reis niet zou doorgaan, ik voor altijd verloren zou zijn.'[800] Hem bekroop de vrees, dat ze op het allerlaatst bij haar moeder in Londen was achtergebleven. Verstoken van elk levensteken van Wilhelmine, was zijn lot zo gruwelijk, dat er wel wat tegenover mocht staan, wanneer zij bij hun weerzien in elkaars armen zouden vallen. Hij wilde haar nergens toe pressen, maar (leerde hij het dan nooit zijn hofmakerij tot een waar genoegen voor beiden te maken?) ze moest hem dan wel zonder de minste innerlijke reserve liefheb-

ben: 'Het is onmogelijk op zo'n manier te leven. Liefste, enig teerbeminde, heb medelijden met mij en maak de balans van heel dit lijden op, dat ik onderga, opdat u het eenmaal zult belonen met een volledige, ongeremde liefde! Ah, als ooit zo'n liefde verdiend zou zijn, dan in mijn geval.'[801] Alsof hijzelf ook aanvoelde, dat hij te ver was gegaan, bood hij haar zijn verontschuldigingen aan. Hij wilde het haar juist makkelijker in plaats van moeilijker maken. Maar nee, corrigeerde hij zich net één keer te veel: 'Ik kan voor u de gevoelens van mijn hart niet verbergen. Ze behoren u alleen toe en u zou u ermee moeten verstaan.'[802] Misschien, zo schreef hij haar voor het laatst vanuit Yarmouth, dobberden zij wel allebei op zee rond. Hij zou elk schip dat hij onderweg tegenkwam, met zijn ogen strelen, in de hoop dat zíj zich aan boord bevond. Op 22 juni zou hij in Brunswijk arriveren, blij van het Engels verlost te zijn, want die taal was 'geen spreken, maar een gebrom van onbestemde geluiden, dat dezelfde uitwerking op het gehoor heeft als wanneer men op nat papier schrijft, zodat de inkt uitvloeit en de letters in elkaar overlopen'.[803] Maar dat betekende geenszins, dat hij het Duits wel apprecieerde. Klonk het Hoogduits hem niet als nog minder dan 'buffelgebulk' in de oren?[804] Wat zou hem in Brunswijk kunnen bevallen? Hij beschouwde het hertogdom weldra als 'een van de domste en slechtste naties' ter wereld. Onder invloed van de aldaar hangende moerasdampen zou hij er niet alleen volgens eigen zeggen zijn gezichtsvermogen kwijtraken, maar ook hardhorend, bedlegerig en memorieloos worden.[805] Na een paar weken hoorde hij pas iets over de lotgevallen van de Texiers en Wilhelmine. Op 14 juli schreef hij haar oudergewoonte nog steeds in het Engels: 'Wat een wrede samenloop van noodlottige teleurstellingen voert oorlog tegen ons geluk.'[806] Was Wilhelmines moeder in haar eentje al te vergelijken met een oorlogsvloot op volle sterkte, nu waren daar ook nog muitende mariniers bij gekomen. Dat laatstgenoemden óók tegen hem samenzwoeren door Wilhelmines overtocht te vertragen, had hij uit een brief van haar begrepen, die ze hem nota bene vanuit Londen had gestuurd! Mogelijk viel er nog een oorzaak voor haar vertraagde zeereis van Gravesend naar Bremen aan te wijzen, want een dag na haar aankomst in Duitsland was haar vader overleden. Men heeft het Da Costa kwalijk genomen, dat hij geen oog had voor het verdriet dat Bilderdijk zijn weldoener heeft gedaan. De 'met ondank beloonde vader' stierf 'zonder zegenspraak op de lippen over de vereniging van zijn dochter Wilhelmine'.[807] Door zijn heen-

gaan en haar vertrek naar Duitsland werd het gezin Schweickhardt in 'dubbele' rouw gedompeld.[808] Het scheelde niet veel, of Bilderdijk kreeg ook daar de schuld van. Hij keurde zijn 'schoonvader' geen woord in een lijkzang waardig en wisselde met zijn naar Den Haag teruggekeerde 'schoonmoeder' voor het laatst in de lente van 1798 een brief.[809] Die geduchte vrouw schreef liever iets aan haar oudste dochter terug dan aan hem, maar wat ze in december van dat jaar schreef mocht hij natuurlijk ook lezen: 'Ik zal uw smart niet vergroten, maar al het gepasseerde uit de grond van mijn moederlijk hart vergeven.'[810] Ze voegde er een fijnzinnige opmerking aan toe, die een beroep op het moederlijk hart van haar dochter deed. Als Wilhelmine aanstoot aan haar woorden had genomen, moest ze háár hart ook laten spreken. Dan zou ze haar moeder zelfs de manier waarop deze haar per brief vergiffenis had geschonken, wel kunnen vergeven. 'Groet de heer Bilderdijk van mij,' had ze de grootheid aan haar dochter te verzoeken, en mocht hij wegens zijn weigering om de eed op het nieuwe bewind af te leggen niet alleen naar Hamburg, Londen en Brunswijk verbannen zijn, maar intussen ook naar het hiernamaals: 'Misgun hem zijn rustplaats niet!'[811]

Eindnoten

[1] C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 4. Haarlem, z.j. Blz.181.
[2] Idem
[3] Idem
[4] (W. Bilderdijk)*, Willem Bilderdijk. Liefde en ballingschap. Brieven 1795-1797*. Editie: M. Mathijsen*.* Amsterdam/Antwerpen, 1997. Blz.48.
[5] *Briefw*. II. Blz. 49 en C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 4. Haarlem, z.j. Blz.176.
[6] Idem
[7] *Briefw*. II. Blz.65.
[8] Kollewijn. Deel 1. Blz.243.
[9] Schokker. Blz.3.
[10] (W. Bilderdijk)*, Willem Bilderdijk. Liefde en ballingschap. Brieven 1795-1797*. Editie: M. Mathijsen*.* Amsterdam/Antwerpen, 1997. Blz.54. Een louis d'or was bijna het vijfvoudige van een Hollandse daalder.
[11] Idem. Blz.53.
[12] Idem
[13] Idem
[14] (W. Bilderdijk)*, Willem Bilderdijk. Liefde en ballingschap. Brieven 1795-1797*. Editie: M. Mathijsen*.* Amsterdam/Antwerpen, 1997. Blz.177.
[15] J. van Lennep, *Het leven van Mr. Cornelis van Lennep en Mr. David Jacob van Lennep, beschreven en toegelicht uit hun gedichten en andere oorspronkelijke bescheiden, en in verband met hun tijd beschouwd.* Deel 2. Amsterdam, 1865. Blz.III-IV.
[16] Kollewijn. Deel 1. Blz.238.
[17] *Briefw*. II. Blz.66.
[18] Idem. Blz.67.
[19] Idem
[20] Idem. Blz.68.
[21] Idem. Blz.69.
[22] Leliefeld. Blz.32.
[23] *Briefw*. II. Blz.69.
[24] Idem. Blz.70.
[25] (W. Bilderdijk)*, Willem Bilderdijk. Liefde en ballingschap. Brieven 1795-1797*. Editie: M. Mathijsen*.* Amsterdam/Antwerpen, 1997. Blz.57 en G. Groen van Prinsterer, *Handboek der geschiedenis van het vaderland*. Deel 2. Middelharnis, 1927. Blz.701.
[26] Idem
[27] *EH*. Blz.235.
[28] Idem. Blz.234.
[29] Idem. Blz.212.
[30] Idem. Blz.213.
[31] C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 4. Haarlem, z.j. Blz.163-164.

[32] Idem
[33] Idem
[34] Idem. Haar opmerking over het schaduwbeeld kan ook een bedekte hatelijkheid hebben bevat aan het adres van Bilderdijk: hij had haar silhouet wel in de *Treurzang van Ibn Doreid* laten afdrukken, maar wat het betekende om de vrouw van een balling te zijn, kon geen mens bevatten en hijzelf al helemaal niet.
[35] *Briefw*. II. Blz.77.
[36] Idem. Blz.73. Deze lezing vond onder het ontbijt plaats, dus zij begonnen de dag goed!
[37] Idem. Blz.74.
[38] Idem. Blz.59 en 521. Davus is een slaaf uit een toneelstuk van Terentius: 'Davus sum, non Oidipus.' Hij begrijpt zijn meester zeer goed, maar doet zich expres onnozel voor.
[39] Idem. Blz.520.
[40] Idem. Blz.541.
[41] Idem. Blz.542.
[42] Idem. Blz.543.
[43] Idem. Blz.549.
[44] Idem. Blz.550.
[45] Idem. Blz.549.
[46] Idem. Blz.550.
[47] Idem
[48] Idem
[49] Idem
[50] Idem. Blz.77.
[51] Da Costa. Blz.239-240.
[52] Zie blz.97.
[53] (W. Bilderdijk)*, Willem Bilderdijk. Liefde en ballingschap. Brieven 1795-1797*. Editie: M. Mathijsen. Amsterdam/Antwerpen, 1997. Blz.58.
[54] *DW*. Deel 13. Blz.51-53.
[55] Idem. Blz.51.
[56] *Briefw*. II. Blz.90.
[57] Idem. Blz.90-91.
[58] C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 4. Haarlem, z.j. Blz.165-166.
[59] A.J. Hanou, *Bilderdijk, Bromet en Kinker*. In: *FB*. Blz.35.
[60] *Briefw*. II. Blz.92.
[61] D. Helmers, *Leven met Bilderdijk. Echt of onecht; besluiteloos of spelen op zeker? De echtscheiding van Catharina Rebecca Woesthoven en Willem Bilderdijk.* In: *MBM*. Jaargang 22. Blz.1-13.
[62] C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 4. Haarlem, z.j. Blz.165.
[63] *Briefw*. II. Blz.79.
[64] Idem. Blz.74.

[65] (W. Bilderdijk), *Willem Bilderdijk. Liefde en ballingschap. Brieven 1795-1797*. Editie: M. Mathijsen. Amsterdam/Antwerpen, 1997. Blz.62.
[66] Da Costa. Blz.XVIII.
[67] (W. Bilderdijk), *Willem Bilderdijk. Liefde en ballingschap. Brieven 1795-1797*. Editie: M. Mathijsen. Amsterdam/Antwerpen, 1997. Blz.63.
[68] Idem
[69] Da Costa. Blz.XVIII. Magnus Gottfried Lichtwer was een blinde fabeldichter uit de achttiende eeuw. Hij schreef *Vier Bücher aesopischer Fabeln* (1748) en was rechter en afgevaardigde in Halberstadt, waar hij in 1783 nog geen 65 jaar oud stierf.
[70] *Briefw*. II. Blz.91.
[71] Da Costa. Blz.XIX.
[72] Idem
[73] C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 4. Haarlem, z.j. Blz.192-194.
[74] Idem
[75] Idem
[76] Idem
[77] *Briefw*. II. Blz.96.
[78] (W. Bilderdijk), *Willem Bilderdijk. Liefde en ballingschap. Brieven 1795-1797*. Editie: M. Mathijsen. Amsterdam/Antwerpen, 1997. Blz.67.
[79] Idem. Blz.67-68.
[80] Idem
[81] Idem
[82] Idem
[83] Leliefeld. Blz.30. Om zich een beeld te vormen van de werkzaamheden van zijn verre voorvader, mat Bilderdijk de polder Billwerder op. Volgens Wap vertoefde hij te kort in Hamburg om zo'n klus tot een goed einde te brengen. Zie *Gedenkboek*. Blz.224.
[84] Schönfeld. Blz.68-69.
[85] Idem. Bilderdijks minimale scepsis kan ook zijn veroorzaakt door het besef, dat een dijkenbouwer een noachitisch mens is. Hij keert weliswaar het water en niet de zondvloed, maar hij deformeert Gods natuur. Harry Mulisch geeft in *De ontdekking van de hemel* een rake typering van zo'n mens. Eindigde de oude Faust niet als een technocraat, 'die met dijken en kanalen de zee overwint, dat wil zeggen de natuur verandert in een menselijke schepping'? Wat is Faust anders dan 'een soort Hollands polderingenieur van Rijkswaterstaat dus eingenlijk'? Voor Bilderdijks verre voorvader gold hetzelfde, wat hem in de ogen van van zijn nazaat eerder verdacht moet hebben gemaakt dan op een goede en inspirerende manier werkzaam voor de publieke zaak. Zie Mulisch. Blz.434.
[86] Schönfeld. Blz.69.
[87] *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*. Onder redactie van P.C. Molhuysen en P.J. Blok. Deel 2. Leiden, 1912. Blz.150.
[88] Idem. Blz.70.
[89] Idem. Blz.71.

[90] (W. Bilderdijk)*, Willem Bilderdijk. Liefde en ballingschap. Brieven 1795-1797*. Editie: M. Mathijsen. Amsterdam/Antwerpen, 1997. Blz.79-80.
[91] De Pater. Blz.130.
[92] Zie blz.162-163.
[93] De Jong en Zaal. Blz.76.
[94] Kollewijn. Deel 1. Blz.275.
[95] *DW*. Deel 12. Blz.23.
[96] Idem
[97] Idem
[98] Idem
[99] Idem. Deel 5. Blz.8.
[100] Idem. Blz.9.
[101] Idem. Deel 12. Blz.15.
[102] Idem. Blz.20.
[103] Idem. Blz.16.
[104] Idem. Blz.22.
[105] W. Elsschot. Blz.739.
[106] Kollewijn. Deel 1. Blz.239.
[107] *Briefw*. II. Blz.98.
[108] Idem
[109] Idem. Blz.100.
[110] Idem
[111] Idem
[112] *DW*. Deel 12. Blz.57.
[113] *Briefw*. II. Blz.100.
[114] Idem
[115] Idem. Blz.103.
[116] Idem. Blz.110.
[117] Idem. Blz.109.
[118] Idem. Blz.110.
[119] Idem
[120] M. ter Braak, *Hampton Court*. In: *Verzameld Werk*. Deel 2. Amsterdam, 1950. Blz.16.
[121] Idem. Blz.44.
[122] *Briefw*. II. Blz.107.
[123] Idem. Blz.116.
[124] Idem. Blz.113.
[125] Idem
[126] Idem. Blz.117.
[127] M. van Hattum, *Jan Frederik Helmers (1767-1813). Leven en werk van een Amsterdamse wereldburger*. Proefschrift. Amsterdam, 1996. Blz.34.
[128] *Briefw*. II. Blz.114.

[129] Idem. Blz.115.
[130] Idem. Blz.114.
[131] Idem. Blz.115.
[132] Idem
[133] Idem. Blz.116.
[134] Idem. Blz.108.
[135] Idem. Blz.112.
[136] B. Engelfriet, *De missie van een genie. De spirituele wereld van orangist Willem Bilderdijk*. Amsterdam, 2010. Blz.112.
[137] J. van Eijnatten, *De man op het vale paard draaft steeds voort. Bilderdijk en het einde der tijden*. In: *MBM*. Jaargang 13. Blz.1-12.
[138] Idem
[139] *Briefw*. II. Blz.121. 'Oude dweperij en bijgeloviqheid' zou ook op Richard Brothers' uitleg van de Apocalyps kunnen slaan.
[140] Idem
[141] Idem. Blz.106.
[142] Stendhal. Blz.84.
[143] *Briefw*. II. Blz.112.
[144] Idem
[145] *MF*. Blz.38.
[146] Leliefeld. Blz.522 en 560.
[147] (W. Bilderdijk)*, Willem Bilderdijk. Liefde en ballingschap. Brieven 1795-1797*. Editie: M. Mathijsen. Amsterdam/Antwerpen, 1997. Blz.81.
[148] *EH*. Blz.239.
[149] Da Costa. Blz.116 en 118.
[150] (W. Bilderdijk)*, Willem Bilderdijk. Liefde en ballingschap. Brieven 1795-1797*. Editie: M. Mathijsen. Amsterdam/Antwerpen, 1997. Blz.81.
[151] Idem. Blz.83-84.
[152] *Briefw*. II. Blz.114.
[153] Idem
[154] Idem. Blz.119.
[155] Idem. Blz.110.
[156] Idem. Blz.126.
[157] Idem
[158] Idem. Blz.107.
[159] Idem. Blz.126.
[160] Idem
[161] Idem
[162] Idem. Blz.127.
[163] Van Eijnatten. Blz.208.
[164] Idem. Blz.204.
[165] Idem

[166] *Briefw*. II. Blz.124.
[167] Idem. Blz.124-125.
[168] Idem. Blz.125.
[169] Idem. Blz.124.
[170] *Brieven*. Deel 1. Blz.255.
[171] Was de brief zonder couvert geschreven, waardoor de ondertekening voor iedereen zichtbaar was, dan maakte Bilderdijk ook gebruik van namen als 'Baruch', met wie o.a. de zoon van Neria kan zijn bedoeld, volgens M. van Hattum 'de secretaris en vriend van Jeremia', die 'als volksleider optreedt tijdens de ballingschap'. *Briefw*. II. Blz.561, of 'Q. N.', wat een afkorting voor 'quod nescio', 'wat ik niet weet' (=onbekende naam), of 'quod non' zou kunnen zijn. In dat laatste geval ondertekende Bilderdijk zijn brief met een naam die 'niet waar' is, een valse naam dus. Tegelijk is die naam wel waar, want 'Bilderdijk' is nu eenmaal niet hetzelfde als 'Q.N.'. Zo'n ingewikkeld woordspelletje was een kolfje naar zijn hand, maar of Gerrit Outhuys dat ten volle begreep, is de vraag.
[172] *Brieven*. Deel 1. Blz.253.
[173] Idem. Blz.257.
[174] *GdV*. Deel 12. Blz.305. Engeland had het contract met de Luikse graaf al voor vervallen verklaard.
[175] *Briefw*. II. Blz.106.
[176] *GdV*. Deel 12. Blz.304.
[177]C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 4. Haarlem, z.j. Blz.166.
[178] *EH*. Blz.247.
[179] Idem. Blz.248.
[180] Idem
[181] *Briefw*. II. Blz.128.
[182] Idem. Blz.136.
[183] Idem. Blz.137.
[184] Idem. Blz.129
[185] Zie blz.26.
[186] A. Kluyver, *Bilderdijk en de taalwetenschap*. In: *Onze eeuw* IV (1906). Blz.15.
[187] Idem. Blz.17.
[188] Van Eijnatten. Blz.484.
[189] In werkelijkheid betekent *diets* 'volk' of 'volkstaal'. Vergelijk *dutch* en *Teuto*burgerwoud.
[190] A. Kluyver, *Bilderdijk en de taalwetenschap*. In: *Onze eeuw* IV (1906). Blz.14.
[191] Mulisch. Blz.674.
[192] *Bio- en bibliografisch lexicon van de neerlandistiek.* Onder redactie van de Commissie voor Taal- en Letterkunde van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, kernredactie: W. van Anrooij, I. Biesheuvel, K. van Dalen-Oskam en J. Noordegraaf. DBNL, 2004. Ongepagineerd.
[193] Van Eijnatten. Blz.474-475.

[194] *DW.* Deel 3. Blz.17 en aantekening op blz.447-448. In zijn *Lofzang aan Delos* (1793), een onderdeel van *Kallimachus Lofzangen*, had Bilderdijk zich reeds een mening over de beschaving der Hyperboreeërs gevormd. Hij beriep zich daarvoor op Herodotus, die zijn twijfel over het bestaan van zo'n mythisch volk liet blijken. Zo niet Bilderdijk, die in de naam van de 'Scythen' de oorsprong van het woord 'schutters' zag: 'Het is zo: 't waren Schutters, eraan gewend het ene oog toegeknepen te houden. *Spie* is naar ons *spieden*, *spiegel* enz. *Ar* is het Keltisch lidwoord, zo algemeen in de oude Noordse talen, als het Arabisch *al*, waar het slechts een andere uitspraak of tongval van is, en dat in het Hoogduitse voornaamwoord *er* is overgegaan.' In deze ene etymologische verklaring van het woord 'Arimaspen' komt de kern van zijn opvatting over de beschavingsgeschiedenis al ten volle tot uitdrukking. Zijn waardering van de oosterse omweg en het relatief gecorrumpeerde Hoogduits kan men er dan al uit lezen. Zijn liefkozing van het kroost van Boreas' dochters in 1793 kan geen toeval zijn, zelfs niet als zijn aantekening van later zou dateren.

[195] Idem. Blz.475. 'Prisca sapientia': zie voetnoot 419.

[196] Van der Meulen. Blz.624.

[197] Leliefeld. Blz.300 en 368. Gedoeld wordt op Goethe en Feith.

[198] Daas. Blz. 15 en 16 en H. Kern, *Mededeelingen, Over Bilderdijks Darthula in verband met de oude Iersche sage van Derdriu en de zonen Usnechs*. In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde,* 1897. Blz.3. Kern ergerde zich aan de onkunde van Macpherson: 'Ook staat het vast, dat Macpherson, ondanks zijn Keltische afkomst, heel weinig of in het geheel geen Gaëlisch kende en geen kennis droeg van het bestaan der oude Ierse, rijke letterkunde, die zelfs indien hij er iets van geweten had voor hem een gesloten boek geweest zou zijn. Zijn onkunde was zó groot, dat hij de twee grote sagenkringen der oude Ieren, of wil men Gaidelen, d.i. Ieren en Bergschotten, met elkaar verwarde. Die twee sagenkringen, namelijk de cyclus van Conchobar en die van Fingal, zijn erg verschillend in karakter en daarenboven ten opzichte van de tijd waarin de helden ervan door de overlevering worden geplaatst.'

[199] Daas. Blz.106.

[200] Wesseling. Blz.115 en 116 en Kern, op.cit. Blz.29.

[201] Wesseling. Blz.118.

[202] Daas. Blz.76.

[203] Kern, op.cit. Blz.28.

[204] Daas. Blz.4-5.

[205] Idem. Blz.23.

[206] Idem. Blz.25.

[207] Van Eijnatten. Blz.486.

[208] Daas. Blz.29. Deze uitspraak van Brom is een cliché geworden, maar anders dan de meeste clichés niet geheel waar. Behalve Bilderdijk is immers ook François Haverschmidt als een echte romanticus te beschouwen om van Multatuli nog maar te zwijgen.

[209] J. Smit, *De kosmische zelfvergroting van de dichter bij Bilderdijk, Perk en Marsman*. In: *Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen*. Deel 20. Amsterdam, 1957. Blz.99.
[210] Daas. Blz.41.
[211] Idem. Blz.54.
[212] Idem. Blz.42.
[213] Idem. Blz.47.
[214] Wesseling. Blz.125.
[215] Daas. Blz.78.
[216] *DW*. Deel 15. Blz.59.
[217] Dit neologisme van Bilderdijk zelf lijkt op een contaminatie, samengesteld als het is uit 'blijkbaar' en 'klaarblijkelijk'. Zie *DW*. Deel 15. Blz.100.
[218] Idem. Blz.57.
[219] Idem. Elders in de voorrede van *Mengelpoëzy* haalden de 'slechte lezers' hun gelijk. Zie blz.600.
[220] Idem. Deel 12. Blz.368.
[221] J. te Winkel, *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde.* Deel 6: *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde in de eerste eeuw der Europeesche staatsomwentelingen* (1). Haarlem, 1925. Blz.258.
[222] Wesseling. Blz.121.
[223] *DW*. Deel 2. Blz.479. Zie ook Kollewijn. Deel 1. Blz.309.
[224] *Briefw*. III. Blz.162.
[225] Prinsen. Blz.20. J. Prinsen gaf op blz. 27 het volgende commentaar op Van Lelyvelds poging om met James Macpherson in contact te treden: 'Die Van Lelyveld was een onzelfstandig baasje, dat in diepe verering zich liet leiden door de sterke, vaste hand van de geniale Van Goens. Deze schijnt hem dan ook algauw aan zijn verstand gebracht te hebben, dat hij van Keltische studies maar moest afblijven.'
[226] Idem. Blz.26-27.
[227] *DW*. Deel 2. Blz.28.
[228] Wesseling. Blz.136.
[229] *In Nederduitsch gewaad. Nederlandse beschouwingen over vertalen 1760-1820. Vertaalhistorie.* Editie: L. Korpel. Deel 4. Den Haag, 1993. Blz.87.
[230] Wesseling. Blz.128, 134 en 135.
[231] Idem. Blz.137.
[232] Daas. Blz.73.
[233] Idem. Blz.82.
[234] Prinsen. Blz.22-23.
[235] Daas. Blz.106.
[236] Van Eijnatten. Blz.491.
[237] Idem. *Der Teutsche Merkur* was een literair blad dat onder hoofdredactie van Christoph Martin Wieland van 1773 tot 1790 verscheen, waaruit Bilderdijk zijn aversie tegen neologen putte.

[238] Idem. Blz.489.
[239] A. Kluyver, *Bilderdijk en de taalwetenschap*. In: *Onze eeuw* IV (1906). Blz.17.
[240] Idem. Blz.19.
[241] Idem. Blz.19-20.
[242] Idem. Blz.21.
[243] *Briefw*. II. Blz.132 en J. te Winkel, *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde.* Deel 6: *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde in de eerste eeuw der Europeesche staatsomwentelingen* (1). Haarlem, 1925. Blz.79-80.
[244] *DW*. Deel 1. Blz.125.
[245] Idem. Blz.132. Hierna volgt een toespeling op wat in jargon 'epische verdichting' heet.
[246] Idem. Blz.133.
[247] Niet zonder zelfspot schreef hij aan Maria Petronella Elter-Woesthoven over 'Uw geslachtshoofd, prins Valentijn, waar ik de eer heb mede uit af te stammen en nog zo ruig van ben'. *Briefw*. II. Blz.132. Zie voor de relatie tussen Urzijn en ridder Theodoor (beiden ruige beren) ook Leliefeld. Blz.403-404.
[248] Kollewijn. Deel 2. Blz.467. Het betreft een citaat uit Simon Gorters *Letterkundige Studiën.* Deel 2. Amsterdam, 1877.
[249] *DW*. Deel 10. Blz.293.
[250] Idem. Blz.337.
[251] Idem. Blz.337-338.
[252] Idem. Blz.338.
[253] Idem
[254] Idem
[255] Idem. Blz.339.
[256] Kollewijn. Deel 1. Blz.272-273.
[257] *Briefw*. II. Blz.111.
[258] Idem. Blz.144.
[259] *Gedenkboek*. Blz.163.
[260] Kollewijn. Deel 1. Blz.251-252.
[261] Idem. Blz.252.
[262] De Jong en Zaal. Blz.58.
[263] Van der Zwaag. Blz.62.
[264] Idem
[265] Idem
[266] Stendhal. Blz.213.
[267] *DW*. Deel 12. Blz.56.
[268] *Briefw*. II. Blz.160.
[269] Idem
[270] Leliefeld. Blz.138.
[271] Briefw. II. Blz.161.
[272] Idem. Blz.161-162.

[273] Idem. Blz.161. Des te verwonderlijker is zijn afkeer van schilders als Jacques-Louis David. Zie Leliefeld. Blz.124.
[274] *Briefw*. II. Blz.161.
[275] Idem. Blz.162.
[276] Idem
[277] Idem
[278] Idem
[279] Idem. Blz.160.
[280] In het vijfde boek. Vers 572-641.
[281] M. van Hattum. *Bilderdijks 'Echte liefde' (1803).* In: *MBM*. Jaargang 27. Blz.34.
[282] *DW*. Deel 12. Blz.37
[283] Kollewijn. Deel 1. Blz.249.
[284] *Briefw*. II. Blz.144. Ze staat er met een bijna open mond op en draagt een hoofddoek die van een kapitein op een piratenschip had kunnen zijn. Zie blz.196.
[285] Idem. Blz.154.
[286] Idem. Blz.155.
[287] Idem
[288] Idem
[289] Idem
[290] Idem. Blz.156.
[291] Idem
[292] Idem
[293] Idem. Zie Leliefeld. Blz.507.
[294] *Briefw*. II. Blz.156.
[295] Idem. Blz.157.
[296] Idem. Blz.167.
[297] Idem
[298] Idem. Blz.165-166.
[299] Idem. Blz.166.
[300] Idem
[301] Idem. Blz.168.
[302] Idem. Blz.171.
[303] Idem
[304] Idem en blz.175. Volgens Ton Geerts kenden Bilderdijk en Schweickhardt elkaar al in 1782, toen laatstgenoemde een tekening op de vriendenrol van eerstgenoemde maakte. Geerts. Blz.44. Gezamenlijk, dat wil zeggen na hun huwelijk, hebben Bilderdijk en zijn vrouw Schweickhardt 'nooit gekend'.
[305] *Briefw*. II. Blz.175.
[306] Idem
[307] Idem

[308] Idem. Blz.175 en 177. De Carmagnole was een vurig dansliedje, beginnend met 'Madame Veto avait promis', waarmee de jakobijnen zich vereenzelvigden, zodat het ook de betekenis van 'volbloed jakobijn' kreeg.
[309] *Gedenkboek*. Blz.358.
[310] *DW*. Deel 12. Blz.24.
[311] Idem
[312] Idem. Blz.25.
[313] S. Gorter. Blz.456.
[314] Kollewijn. Deel 1. Blz.256.
[315] M. van Hattum. *Fatal love meets Elfriede. Twee dramaversies van Vrouwe Bilderdijk*. In: *MBM*. Jaargang 19. Blz.11-26.
[316] *DW*. Deel 4. Blz.379. Bilderdijk vond blijkens een aantekening op blz.483 het begin van deze regels in de oorspronkelijke tekst onduidelijk. Zijn 'Ge' in de eerste en 'Gij' in de derde regel dezelfde 'vrouwtjes'? Dan brengen zij oude mannen het hoofd op hol, 'misleid' door een 'waan' als zijzelf zijn.
[317] Kalff. Deel 6. Blz.202-203
[318] In het *Aanhangsel op het Algemeen Woordenboek van Kunsten en Wetenschappen* van G. Nieuwenhuis. Nijmegen, 1833. Blz.413.
[319] Wap. Blz.50.
[320] *DW*. Deel 10. Blz.356.
[321] Idem
[322] Idem. Blz.357.
[323] Idem. Blz.357-358.
[324] *Briefw*. II. Blz.582.
[325] *DW*. Deel 10. Blz.350.
[326] Da Costa. Blz.130.
[327] *DW*. Deel 8. Blz.433.
[328] Kollewijn. Deel 1. Blz.274.
[329] *DW*. Deel 8. Blz.435.
[330] Kollewijn. Deel 1. Blz.274. Dominee Antonius Hambroek offerde zijn leven op om ford Zelandia op Formosa voor de VOC te behouden.
[331] *DW*. Deel 8. Blz.449.
[332] Idem
[333] *Briefw*. II. Blz.177.
[334] *DW*. Deel 8. Blz.439.
[335] Idem. Blz.450.
[336] Kollewijn. Deel 1. Blz.259.
[337] *Briefw*. II. Blz.576.
[338] (J. Cats), *Dichterlijke werken van Jacob Cats, Ridder, Raadpensionaris van Holland*. Amsterdam, 1828. Blz.210-211.
[339] *Briefw*. II. Blz.164.
[340] Idem

[341] Idem
[342] *EH*. Blz.435-436.
[343] Van der Zwaag. Blz.267 en 278.
[344] (E. Douwes Dekker), *Ideen van Multatuli. Eerste en Vijfde bundel.* Amsterdam, 1879-1877. Blz.119, 123 en 180.
[345] Kollewijn. Deel 1. Blz.167 en 298.
[346] Kuyper. Blz.8.
[347] Idem. Blz.51.
[348] Idem
[349] *Briefw*. I. Blz.LV.
[350] *Briefw*. II. Blz.13-14.
[351] Idem. Blz.13.
[352] Alleen als zo iemand aan 'schizofrenie' lijdt, 'switcht' hij onbewust (maar niet minder pijnlijk) van de ene naar de andere wereld. Hoe onduidelijk deze verzamelnaam voor een geestesziekte ook is,-men zal Bilderdijk wel niet als een 'schizofreen' willen beschouwen.
[353] Leliefeld. Blz.48-49.
[354] Idem. Blz.58.
[355] Kollewijn. Deel 1. Blz.259.
[356] Idem. Blz.260.
[357] Idem
[358] *Briefw*. II. Blz.13.
[359] Idem
[360] Omdat het woord 'huwelijk' verschillende betekenissen kan hebben, variërend van een wettig gesloten echt tot een min of meer duurzame relatie, verzet zich er niets tegen van een eerste en tweede 'huwelijk' te spreken. Zie M. van Hattum, *Bilderdijks 'Echtgeluk' of 'Echt' geluk'? Naar een ontdoezeling.* In *MBM.* Jaargang 28. Blz.32-34.
[361] Kollewijn. Deel 1.Blz.262.
[362] *DW.* Deel 10. Blz.105.
[363] Idem. Blz.100-101.
[364] Idem. Blz.100.
[365] *Briefw.-Tydeman*. Deel 1. Blz.182.
[366] *DW*. Deel 12. Blz.141.
[367] Idem
[368] Idem
[369] Idem. Deel 10. Blz.159.
[370] Kollewijn. Deel 1. Blz.263.
[371] *DW*. Deel 10. Blz.73.
[372] Idem. Blz.106.
[373] Kollewijn. Deel 1. Blz.263.
[374] Idem
[375] *DW.* Deel 10. Blz.76.

[376] Idem. Simon Gorter dupliceert eveneens het door Bilderdijk reeds gegeven commentaar: 'Deze gedachten zijn afschuwelijk.' Om het nog erger te maken is in zijn voorstelling van zaken Wilhelmine een achttienjarig meisje. Gorter. S. Gorter. Blz.450.
[377] Van Eijnatten. Blz.188.
[378] *Briefw*. II. Blz.581.
[379] Idem. Blz.583.
[380] Idem. Hij vroeg dus niet vergiffenis aan zijn meesteres, maar 'aan de grootmoedigheid van zijn meesteres'. Deze stijlfiguur, een soort omgekeerde genitivus qualitatis, is een belangrijk stijlkenmerk van brievenboeken uit de achttiende eeuw. Bilderdijk was er in zijn Italiaanse brieven dol op.
[381] Idem
[382] Idem. Blz.586.
[383] Idem
[384] Idem
[385] Idem. Blz.587. Van Hattum verwijst voor deze opvatting, die hij deelt, naar M. Praz, *Lust, dood en duivel in de literatuur van de Romantiek*. Amsterdam, 1990.
[386] Van Eijnatten. Blz.420.
[387] C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 4. Haarlem, z.j. Blz.186-187.
[388] Leliefeld. Blz.363.
[389] Van Eijnatten. Blz.420.
[390] Idem
[391] Kollewijn. Deel 1. Blz.261.
[392] Idem
[393] *Briefw*. II. Blz.181.
[394] Idem. Blz.180.
[395] Idem. Blz.180-181.
[396] *DW*. Deel 10. Blz.78.
[397] Idem
[398] Idem. Blz.79.
[399] Idem. Blz.80.
[400] Idem. Blz.90.
[401] *DWVB.* Deel 3. Blz.430.
[402] Idem. Blz.240.
[403] *Briefw*. II. Blz.587.
[404] Idem. Blz.588.
[405] Idem
[406] *DW*. Deel 13. Blz.156.
[407] *Briefw*. II. Blz.591.
[408] Kollewijn. Deel 1. Blz.254.
[409] Wesseling. Blz.20.

[410] Van der Meulen. Blz.440. Multatuli schreef in de inleiding van zijn *Minnebrieven* (1861): 'Publiek, ik veracht u met grote innigheid.'
[411] *Briefw*. II. Blz.592.
[412] Idem. 'Erkentelijkheid' betekent niet hetzelfde als 'dankbaarheid', want erkentelijk is men iemand die op een wederdienst kan rekenen, dankbaar iemand die men zijn overgrote weldaden niet kan vergelden.
[413] J. van Eijnatten, *Willem Bilderdijk (1756-1831). De ideeënwereld van het gefnuikt genie.* In: *Nederlandse Letterkunde* 1 (1996). Blz.287.
[414] Koenen. Blz.8 en 9.
[415] G.J. Johannes, *Bilderdijk, Multatuli en Van het Reve. Over schrijvers, zenuwlijders en literaire topauteurs*. In: *MBM*. Jaargang 24. Blz.10-16.
[416] Idem
[417] J.A. Alberdingk Thijm, *De eer eens grooten Meesters*. In: *De Gids*. Jaargang 1876. Blz.306.
[418] Kollewijn. Deel 2. Blz.415 en *Briefw.-Tydeman*. Deel 1. Blz.60.
[419] Van Eijnatten. Blz.202.
[420] Da Costa. Blz.405-406.
[421] Leliefeld. Blz.471.
[422] Da Costa. Blz.128.
[423] Idem. Blz.128-129.
[424] Idem. Blz.131.
[425] M. van Hattum, *Bilderdijks 'Echtgeluk' of 'Echt' geluk'? Naar een ontdoezeling.* In *MBM.* Jaargang 28. Blz.32-34.
[426] P.J. Veth, *Odilde. Mr. W. Bilderdijk's eerste huwelijk, naar zijne briefwisseling met vrouw en dochter (1784-1807), medegedeeld door zijn aangehuwden kleinzoon J.C. ten Brummeler Andriesse, predikant bij de hervormde gemeente te Hoorn. Leiden, 1873.* In: *De Gids*. Jaargang 1873. Blz.583.
[427] Kollewijn. Deel 1. Blz.264.
[428] *Briefw*. II. Blz.193.
[429] Idem
[430] Idem. Blz.194.
[431] Idem. Blz.187.
[432] Idem. Blz.172.
[433] Idem. Blz.188. Met deze laatste zin trekt ze haar eerder gedane bewering over zijn ondersteuning in twijfel.
[434] Idem. Blz.197. Klopstock werd door Bilderdijk geassocieerd met de 'gladde Maaspoëten', 'nabootsers van Dirk Smits', omdat hij de muzikaliteit van het Hoogduits afvlakte en de dynamiek van een metrisch gedicht niet wist te waarderen of aan te wenden. Bilderdijk sprak in dit verband over de 'onverdraaglijke klepmolen van de Hoogduitse alexandrijnen'. *Brieven*. Deel 2. Blz.165.
[435] Van Eijnatten. Blz.692.

[436] *Jakobus 2:20-22:* 'Dwaas, wilt u het bewijs, dat geloof zonder daden nutteloos is? Werd het onze voorvader Abraham niet als een rechtvaardige daad toegerekend, dat hij zijn zoon Isaak op het altaar wilde offeren? U ziet, hoe geloof en handelen daar hand in hand gaan, en hoe het geloof vervolmaakt wordt door daden.' *Bijbel. De Nieuwe Bijbelvertaling van het Nederlands Bijbelgenootschap*. Heerenveen, 2004. Blz.330.
[437] W. Bilderdijk, *Nieuwe mengelingen*. Deel 1. Leiden, 1832. Blz.250.
[438] Idem. Blz.253.
[439] Idem. Blz.256.
[440] Idem. Blz.262.
[441] Idem. Blz.263.
[442] Van der Zeijden. Blz.142.
[443] Van der Zwaag. Blz.272.
[444] Zwager. Blz.124.
[445] *Brieven*. Deel 5. Blz.96.
[446] Palmen. Blz.79.
[447] S. Vuyk, *De verdraagzame gemeente van vrije christenen. Remonstranten op de bres voor de Bataafse Republiek (1780-1800)*. Proefschrift. Amsterdam, 1995. Blz.228-229.
[448] G. Groen van Prinsterer, *Handboek der geschiedenis van het vaderland*. Deel 1. Middelharnis, 1927. Blz.55.
[449] Was het gezag van de koning der koningen zo groot, dat een constitutionele monarchie uit den boze was? Bilderdijk zou die vraag bevestigend hebben beantwoord, maar Groen van Prinsterer niet. Een constitutionele monarchie vormde een onzekere waarborg tegen tirannie, waarvoor Bilderdijk in de ogen van zijn leerling een indirect pleidooi hield: 'Aldus zou hij naderhand, door zijn ingenomenheid tegen de beginselen der Grondwet te ver afgeleid, misschien aan het vorstelijk gezag ook zodanige vrijheid van handelen toegekend hebben, die beter met de dwalingen welke hij bestreed, dan met de beginselen welke hij voorstond, verenigbaar was.' G. Groen van Prinsterer, *Ongeloof en revolutie. Eene reeks van historische voorlezingen*. Leiden, 1847. Blz.40.
[450] S. Vuyk, *De verdraagzame gemeente van vrije christenen. Remonstranten op de bres voor de Bataafse Republiek (1780-1800)*. Proefschrift. Amsterdam, 1995. Blz.150. In de Code Pénal van 1811 werd homoseksualiteit niet als een kwaad gezien, maar konden homoseksuelen wegens schending van de openbare eerbaarheid alsnog worden vervolgd. S. Vuyck, op.cit. Blz.151.
[451] Idem. Blz.273.
[452] Idem. Blz.349.
[453] Zie blz.164-165 en Van der Zwaag. Blz.232-233.
[454] J. Meijer, *Martelgang of cirkelgang? Isaac da Costa als joods romanticus*. Paramaribo, 1954. Blz.26.
[455] Van Eijnatten. Blz.693.
[456] *Briefw*. II. Blz.598.
[457] Idem. Blz.595.

[458] Leliefeld. Blz.274.
[459] *Briefw*. II. Blz.594.
[460] Idem. Blz.595.
[461] Idem. Blz.596.
[462] Idem. Blz.599-600.
[463] Idem. Blz.599.
[464] Idem. Blz.602-603.
[465] Idem. Blz.597-598.
[466] Idem. Blz.597.
[467] Idem. Blz.602.
[468] Idem. Blz.603-604.
[469] Idem. Blz.206.
[470] Idem. Blz.604.
[471] Idem
[472] Idem. Blz.605.
[473] Idem. Blz.234.
[474] *EH*. Blz.275-276.
[475] *Briefw*. II. Blz.208.
[476] Idem. Blz.606.
[477] Idem
[478] Idem. Blz.609.
[479] *Brieven*. Deel 4. Blz.177.
[480] *DW*. Deel 5. Blz.10.
[481] Stendhal. Blz.380.
[482] M.J.G. de Jong. *Toegang langs een achterdeur*. In: *De Gids* 1964. Jaargang 127. Blz.184.
[483] Idem. Blz.174.
[484] W. Kusters, *'(...) die in mijn boezem leest!' Iets over stem en schrift bij Willem Bilderdijk*. In: *MBM*. Jaargang 15. Blz.1-6.
[485] *DWVB.* Deel 2. Blz.287.
[486] Martin de Jong en Marita Mathijsen spreken elkaar op dit punt tegen. Marinus van Hattum wijst in dit verband op Wilhelmines brief van 30 of 31 oktober 1796, die eindigt in de geest van haar *Gebed*. Het is dus ook mogelijk, dat Bilderdijk op haar brief in plaats van op haar *Gebed* reageerde.
[487] Van Eijnatten. Blz.693.
[488] *Briefw*. II. Blz.606.
[489] Idem. Blz.197-198.
[490] Idem. Blz.198.
[491] Idem
[492] Idem
[493] *DW*. Deel 6. Blz.263.
[494] Leliefeld. Blz.279.

[495] *DW*. Deel 6. Blz.272.
[496] Idem
[497] Leliefeld. Blz.179.
[498] J. van Eijnatten, *Hypochondrische ziel. Lichaam en geest in* De ziekte der geleerden (1807) *van Willem Bilderdijk*. In: *De Negentiende Eeuw* 22 (1998). Blz.192.
[499] G. Leliefeld, *Condities (zonder welke niet) (1993-1995) & Berichten uit Berlicum (1995-2000)*. Den Dungen, 2009-2019. Blz.94 en 98.
[500] J. Smit, *Bilderdijk et la France*. Proefschrift. Amsterdam, 1929. Blz.72.
[501] *DW*. Deel 6. Blz.329.
[502] Leliefeld. Blz.145.
[503] Van Eijnatten. Blz.328.
[504] *DW*. Deel 10. Blz.344.
[505] *Briefw*. II. Blz.614.
[506] Idem. Blz.617.
[507] Idem. Blz.611.
[508] Idem. Blz.612.
[509] Idem. Blz.614-615.
[510] Idem. Blz.613.
[511] Idem. Blz.612.
[512] Idem. Blz.619-62.
[513] Idem. Blz.622.
[514] Idem
[515] Idem. Blz.620.
[516] Idem. Blz.622.
[517] (W. Bilderdijk)*, Willem Bilderdijk. Liefde en ballingschap. Brieven 1795-1797*. Editie: M. Mathijsen. Amsterdam/Antwerpen, 1997. Blz.157. Vanaf hier wordt de vertaling van de Engelse brieven in het Nederlands door Marita Mathijsen in voorkomende gevallen gevolgd, zij het dat bijvoorbeeld 'je' of 'jij' in 'u(w)' is veranderd.
[518] Idem. Blz.159.
[519] Idem
[520] Idem
[521] Idem. Blz.162.
[522] Leliefeld. Blz.360.
[523] (W. Bilderdijk)*, Willem Bilderdijk. Liefde en ballingschap. Brieven 1795-1797*. Editie: M. Mathijsen. Amsterdam/Antwerpen, 1997. Blz.164.
[524] Idem. Blz.165.
[525] Idem. Blz.166.
[526] Idem. Blz.163.
[527] *EH.* Blz.277.
[528] Idem. Blz.278. In de door M. van Hattum verzorgde uitgave van Bilderdijks briefwisseling wordt het correcte bedrag van f 2750,- wel genoemd.
[529] *Briefw*. II. Blz.228.

[530] Idem. Blz.227.
[531] Idem. Blz.256.
[532] Idem. Blz.233.
[533] Idem. Blz.242.
[534] Idem
[535] Idem. Blz.237.
[536] Idem. Blz.235.
[537] Idem. Blz.230.
[538] Idem. Blz.218.
[539] Idem. Blz.218-219.
[540] Idem. Blz.219.
[541] Idem. Blz.221.
[542] Idem. Blz.220.
[543] Idem
[544] Idem
[545] Idem
[546] Idem. Blz.221.
[547] Idem. Blz.178 en 221.
[548] Idem. Blz.243.
[549] Idem. Blz.243-244.
[550] Idem. Blz.245.
[551] Idem. Blz.258. Bilderdijk vraagt haar, of het onderwerp van Elfriede in Engeland al in de vorm van een treurspel is opgevoerd. Hij neemt aan, dat Wilhelmine het verhaal kent, dat stamt uit de tijd van koning Edward. Men zou daaruit kunnen afleiden, dat hij haar versie van *Fatal love* uit 1795 niet heeft gekend. Volgens Kollewijn had ze die versie al in 1795 geschreven. Zie Kollewijn. Deel 1. Blz.256.
[552] *DW*. Deel 11. Blz.42-43.
[553] M. Van Hattum. *Fatal love meets Elfrida. Twee dramaversies van Vrouwe Bilderdijk*. In: *MBM*. Jaargang 19. Blz.11-26.
[554] Idem. Als er een oerversie van de oerversie bestaat zou men de eerste versie van *Fatal love* uit 1795 met de tweede uit 1797 moeten vergelijken om Vrouwe Bilderdijk als dramaturge recht te doen. Zie voetnoot 551.
[555] *Briefw*. II. Blz.253.
[556] Idem
[557] Idem. Blz.254.
[558] Idem. Blz.254-255. Bilderdijk verwachtte congenialiteit van zijn geliefde, of dat nu Catharina of Wilhelmine betrof. Vergelijk Leliefeld. Blz.401.
[559] Idem. Blz.260.
[560] Idem
[561] Idem. Blz.265.
[562] Idem. Blz.261.
[563] Idem. Blz.257.

[564] Idem. Blz.256-257.
[565] Zie blz.399.
[566] *EH*. Blz.280.
[567] *Briefw*. II. Blz.249-250.
[568] Idem. Blz.248.
[569] Idem. Blz.251.
[570] Idem. Blz.248-249.
[571] Idem. Blz.249.
[572] Idem
[573] Idem. Blz.250.
[574] Idem
[575] Idem. Blz.264.
[576] Idem. Blz.263.
[577] Idem. Blz.264.
[578] Idem
[579] Idem
[580] Idem. Blz.262.
[581] Idem
[582] Idem
[583] Idem. Blz.263.
[584] Idem
[585] Idem. Blz.262.
[586] Rechter Virata is de protagonist uit *Die Augen des ewigen Bruders*. In: S. Zweig, *Legenden*. Wien, 1952. Blz.22-72.
[587] Idem. Blz.45.
[588] Zie *Matteüs 7:1*. In: *Bijbel. De Nieuwe Bijbelvertaling van het Nederlands Bijbelgenootschap*. Heerenveen, 2004. Blz.12. In de volgende verzen wordt de leerzame vergelijking getrokken tussen een splinter in andermans en een balk in eigen ogen.
[589] *Briefw*. II. Blz.269.
[590] Idem
[591] Idem. Blz.355.
[592] Idem. Blz.269.
[593] *DW*. Deel 12. Blz.454.
[594] Zie voetnoot 858 en *Briefw*. II. Blz.269.
[595] Idem
[596] Idem. Blz.269 en blz.636. Hoe groot de macht van een provincie als Utrecht was, blijkt uit het verlenen van dit door de Staten-Generaal in 1726 verboden octrooi. De strijd tussen unitariërs en federalisten was nog niet gestreden!
[597] (W. Bilderdijk), *Willem Bilderdijk. Liefde en ballingschap. Brieven 1795-1797*. Editie: M. Mathijsen. Amsterdam/Antwerpen, 1997. Blz.182-183.
[598] Idem. Blz.183.
[599] Idem. Blz.183-184.

[600] Idem. Blz.185.
[601] *Briefw*. II. Blz.283.
[602] Idem. Blz.294 en 295.
[603] (W. Bilderdijk), *Willem Bilderdijk. Liefde en ballingschap. Brieven 1795-1797*. Editie: M. Mathijsen. Amsterdam/Antwerpen, 1997. Blz.187.
[604] Idem
[605] *Briefw*. II. Blz.294.
[606] Idem. Blz.642.
[607] Leliefeld. Blz.54.
[608] Van der Zwaag. Blz.66-67.
[609] (W. Bilderdijk), *Willem Bilderdijk. Liefde en ballingschap. Brieven 1795-1797*. Editie: M. Mathijsen. Amsterdam/Antwerpen, 1997. Blz.199-200.
[610] Idem
[611] *Briefw*. II. Blz.289.
[612] (W. Bilderdijk), op.cit. Blz.199-200.
[613] *Briefw*. II. Blz.279.
[614] (W. Bilderdijk), *Willem Bilderdijk. Liefde en ballingschap. Brieven 1795-1797*. Editie: M. Mathijsen. Amsterdam/Antwerpen, 1997. Blz.199-200.
[615] Idem. Volgens Marita Mathijsen is deze meneer niet meer te traceren, maar het is Marinus van Hattum gelukt in de annotatie van brief 190 van zijn brievenboek (voetnoot 14) bedoelde kwajongen op te sporen: 'Wellicht is hij de J. van der Meer die gedurende 1784-1796 regelmatig in *Felix Meritis* verhandelde.' *Briefw*. II. Blz.639.
[616] *Briefw*. II. Blz.280.
[617] Idem
[618] Idem. Ze kan met 'Baas' ook prins Willem V hebben bedoeld. Zie Van der Zwaag. Blz.71.
[619] Idem. Blz.278.
[620] Idem
[621] (W. Bilderdijk), *Willem Bilderdijk. Liefde en ballingschap. Brieven 1795-1797*. Editie: M. Mathijsen. Amsterdam/Antwerpen, 1997. Blz.199-200.
[622] Idem
[623] Van der Zwaag. Blz.68.
[624] *Briefw*. II. Blz.312.
[625] Idem
[626] Idem. Blz.313.
[627] Idem. Blz.312.
[628] Idem
[629] Idem. Blz.314-315. Maria Petronella had hem op kraamvisite uitgenodigd, waarvoor in die tijd de uitdrukking 'de kaneelstokken komen roeren' werd gebezigd. Bilderdijk reageerde zo op haar uitnodiging: 'Of ik de kaneelstok kom roeren? Ja, dan zal er wel meer geroerd worden dan alleen kaneelstokken.' Veroorloofde hij zich een pikante opmerking tegenover zijn schoonzus, of wilde hij getuigen van zijn ontroering, een hef-

tig beroerd hart, wanneer hij zich voorstelde in Amsterdam terug te keren om bij haar op kraamvisite te gaan, of roerden zijn vijanden alleen al bij die gedachte de trommel?
[630] Idem. Blz.313.
[631] Idem
[632] Idem. Blz.649.
[633] Idem. Blz.313.
[634] Idem. Blz.314.
[635] Idem
[636] Idem
[637] Idem
[638] Idem. Blz.318.
[639] Idem
[640] Idem
[641] Idem. Blz.318-319.
[642] Idem. Blz.319.
[643] Idem. Blz.320.
[644] Zie blz.322-323.
[645] Idem. Blz.318.
[646] Idem. Blz.317.
[647] Idem. Blz.319.
[648] Idem. Blz.316-317.
[649] Idem. Blz.315.
[650] Idem. Blz.317.
[651] Idem. Blz.315.
[652] Idem. Blz.650.
[653] Idem. Blz.319.
[654] Idem
[655] Idem. Blz.319-320.
[656] Idem
[657] Zie blz.418-419 en, voor de toespeling op zijn 'versleten' geheugen, blz.425.
[658] Idem. Blz.323.
[659] Idem
[660] Idem
[661] (W. Bilderdijk)*, Willem Bilderdijk. Liefde en ballingschap. Brieven 1795-1797*. Editie: M. Mathijsen. Amsterdam/Antwerpen, 1997. Blz.196.
[662] Idem. Blz.197.
[663] Idem. Blz.214.
[664] Idem. Blz.215.
[665] Idem. Blz.218.
[666] Idem. Blz.219.
[667] Vergelijk voor de datering van deze brief C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 4. Haarlem, z.j. Blz.170 met *Briefw*. II. Blz.358-359.

[668] C. Busken Huet, op.cit. Blz.170.
[669] Idem
[670] (W. Bilderdijk)*, Willem Bilderdijk. Liefde en ballingschap. Brieven 1795-1797*. Editie: M. Mathijsen. Amsterdam/Antwerpen, 1997. Blz.221.
[671] *Briefw*. II. Blz.344.
[672] Idem. Blz.331.
[673] Idem. Blz.332.
[674] Idem. Blz.330.
[675] Idem. Blz.349. 'Inperceptibel' is een gallicisme ('imperceptible') en betekent 'onwaarneembaar'.
[676] Idem. Blz.351.
[677] Idem. Blz.350.
[678] Idem. Blz.351.
[679] Kollewijn. Deel 1. Blz.254 en 266.
[680] *Briefw*. II. Blz.351.
[681] Idem. Blz.339.
[682] Idem. Blz.340.
[683] Idem
[684] Idem. Blz.346.
[685] Idem. Blz.347.
[686] (W. Bilderdijk)*, Willem Bilderdijk. Liefde en ballingschap. Brieven 1795-1797*. Editie: M. Mathijsen. Amsterdam/Antwerpen, 1997. Blz.227-228.
[687] *DW*. Deel 5. Blz.11. Deze gedachte werd door hem in 1798 verwoord in *Bij het graf*, maar was hem eerder al vertrouwd.
[688] *Briefw*. II. Blz.361.
[689] Idem
[690] Idem
[691] Idem. Blz.362. Er bestonden grote spanningen tussen de Engelse regering en de Oranjekolonie op Hampton Court. Men zou verwachten, dat er met vereende krachten tegen Frankrijk werd opgetreden, maar dit was niet zo. Bilderdijk gaf daarvoor deze verklaring: 'Hatelijk was inzonderheid het onthaal, dat de Erfprins van Oranje (te velde in onmin met de dronken York geraakt) bij de koninklijke familie zowel als bij die van het ministerie ontmoette; doch niemand droeg de gedurige *avanies* die men daar ondervond met zoo veel moed en onderwerping als onze (anders zo hooghartige) prinses van Oranje. Zie *GdV*. Deel 12. Blz.104. 'Avanies' betekent 'tegenslag' of 'zorgen'.
[692] Dwyer. Blz.296.
[693] Idem
[694] *Briefw*. II. Blz.363.
[695] Idem. Blz.365.
[696] Idem
[697] Van der Zwaag. Blz.65.
[698] *Briefw*. II. Blz.669.

[699] Kollewijn. Deel 1. Blz.268.
[700] S. Schama, *Patriotten en bevrijders. Revolutie in de Noordelijke Nederlanden 1780-1813*. Amsterdam, 1989. Blz.285.
[701] Idem. Blz.301-302.
[702] Idem. Blz.320.
[703] Idem. Blz.326.
[704] Idem. Blz.280.
[705] *Briefw*. II. Blz.365-366.
[706] Idem
[707] Idem. Blz.371.
[708] Zie blz.158.
[709] *Briefw*. II. Blz.363.
[710] Idem. Blz.365.
[711] Van der Zwaag. Blz.72.
[712] *DW*. Deel 10. Blz.365.
[713] Idem
[714] *Briefw*. II. Blz.365.
[715] Van Eijnatten. Blz.206.
[716] Idem. Vergelijk Leliefeld. Blz.426.
[717] Zie blz.95-96.
[718] Van Eijnatten. Blz.207.
[719] Kollewijn. Deel 1. Blz.267.
[720] Van der Zwaag. Blz.70. Verwijzing naar *Briefw*. II (voetnoot 108 klopt niet).
[721] *Briefw*. II. Blz.669. De letterlijke vertaling daarvan luidt: 'In het jaar 1797 op de 18e mei heb ik te Londen de zeer edele maagd Catharina Wilhelmina Schweickhardt tot vrouw genomen, die de Algoede God voor mij moge behoeden en bewaren.' In plaats van 'genomen' kan Bilderdijk met hetzelfde woord ook 'ontvangen' en 'aanvaard' hebben bedoeld, waarmee respectievelijk de in nederigheid verschuldigde dankbaarheid aan God en een nederig of hoogmoedig gesloten compromis kan zijn bedoeld.
[722] Dit is een vrije vertaling van de definitie van 'Gewissensehe' in Wikipedia. Zie voor het gebruik van deze term *Briefw.* II. Blz.669.
[723] Van der Zwaag. Blz.72.
[724] Wesseling. Blz.33.
[725] Da Costa. Blz.131. Ter nadere verklaring diende volgens Da Costa, dat Bilderdijk niet Bijbels maar Nederlands Hervormd was. Noemde hij zich bovendien niet een auto- en theodidact? Dat zijn argumenten, waarmee men juist Bilderdijks voorkeur voor het tegenovergestelde van een (in Londen te sluiten) kerkelijk huwelijk zou kunnen verdedigen!
[726] *Briefw*. III. Blz.654. 'Ipso jure' betekent 'volgens de wet', maar met de suggestie van 'feitelijk'.
[727] A. de Haas en D. Helmers, *Repliek aan Rinus van Hattum*. In: *MBM*. Jaargang 28. Blz.34-35.

[728] Idem
[729] W.R.D. van Oostrum, *Biografische notities over Katharina Wilhelmina Schweickhardt (1776-1830) en haar gedichten uit 1796-1798*. In: *MBM*. Jaargang 22. Blz.13-21.
[730] Kollewijn. Deel 1. Blz.296.
[731] Idem. Vergelijk deze laatste regel met die van *Bruiloftszang* op blz. 395: dezelfde dichterlijke tournure maakt man en vrouw gelijk, of Bilderdijk heeft zich met beide gedichten bemoeid.
[732] *Briefw*. II. Blz.669: dit argument is van Marinus van Hattum.
[733] *Brieven.* Deel 1. Blz.215. Ook hier voert Bilderdijk de renunciatie van de prins, door hem met 'afstand' aangeduid, als een argument op om de stilte over zijn tweede huwelijk te verbreken.
[734] *Matteüs, 19:1-9*. In: *Het Nieuwe Testament.* Editie: apologetische vereniging 'Petrus Canisius'. Utrecht/Antwerpen, 1954. Blz.33-34.
[735] Kollewijn. Deel 1. Blz.300.
[736] Idem. Blz.299.
[737] Zie blz.346.
[738] *Matteüs, 19:1-9.* In: *Het Nieuwe Testament.* Editie: apologetische vereniging 'Petrus Canisius'. Utrecht/Antwerpen, 1954. Blz.34.
[739] Idem
[740] Idem
[741] Kollewijn. Deel 1. Blz.296.
[742] *EH*. Blz.354 en C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 4. Haarlem, z.j. Blz.159.
[743] M. van Hattum, *Bilderdijks* Echtgeluk *of* 'Echt' geluk*? Naar een ontdoezeling*. In *MBM*. Jaargang 28. Blz.32-34 en A. de Haas en D. Helmers, *Repliek aan Rinus van Hattum*. Idem. Blz.34-35.
[744] W. Bilderdijk, *Hanenpoot. Prentenboek voor zijn zoontje Julius Willem*. Editie: J. Bosch. Culemborg, 1977. Blz.7.
[745] C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 4. Haarlem, z.j. Blz.154.
[746] A. de Haas en D. Helmers, op.cit.
[747] Idem
[748] Idem
[749] Letterlijk vragen Anna de Haas en Dini Helmers zich af (met 'men' naar 'Bilderdijk en zijn navolgers' verwijzend): 'Of vond men het eerste huwelijk, dat met Catharina Wilhelmina Woesthoven, *nul ende van onweerden*?' Zo stapelt 'men' beschuldiging op beschuldiging.
[750] Het woord 'maarschalk' betekent in het Middelnederlands 'staljongen', maar bijvoorbeeld ook 'bisschoppelijk ambtenaar die op het platteland van het Sticht de hoge jurisdictie uitoefent'. Zie *Middelnederlandsch handwoordenboek*. Editie: J. Verdam. 's-Gravenhage, 1964. Blz.343.
[751] M. van Hattum, *Bilderdijks* Echtgeluk *of* 'Echt' geluk*? Naar een ontdoezeling*. In *MBM*. Jaargang 28. Blz.32-34

[752] Idem
[753] Idem
[754] Idem
[755] *DW*. Deel 1. Blz.359-369.
[756] Van Eijnatten. Blz.198. De vrije vertaling uit het Frans is van Joris van Eijnatten.
[757] Idem. Blz.199.
[758] Jonckbloet. Blz.26.
[759] Idem
[760] Idem. Blz.25.
[761] De Leeuwe. Blz.54.
[762] Van Eijnatten. Blz.420.
[763] Idem
[764] Zie blz.354.
[765] *DW*. Deel 1. Blz.367.
[766] Idem. Blz.369.
[767] Leliefeld. Blz.166.
[768] Idem. Blz.209-210. Zie ook Van der Zwaag. Blz.201.
[769] Van der Zwaag. Blz.205.
[770] Idem. Blz.206.
[771] *DW*. Deel 5. Blz.14.
[772] Zie blz.123.
[773] *Briefw*. III. Blz.13.
[774] Kollewijn. Deel 1. Blz.297-298.
[775] Idem. Blz.298. Zie Leliefeld. Blz.155 e.v. Friedrich (von) Schelling (1775-1854) was een romantische filosoof, leerling van Fichte, en berucht om zijn eigenaardige vergelijkingen die (net als die van Bilderdijk) niet altijd spoorden met de vorderingen der natuurwetenschappen in zijn tijd. Dorothea Veith en Caroline Michaelis waren de Muzen der romantici. Het is wel duidelijk wie van hen Vosmaers voorkeur genoot.
[776] Kuyper. Blz.8.
[777] Idem. Blz.53.
[778] C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 4. Haarlem, z.j. Blz.150.
[779] Kollewijn. Deel 1. Blz.298.
[780] *DW*. Deel 15. Blz.92.
[781] Kollewijn. Deel 1.Blz.298.
[782] Kuyper. Blz.8 en W.G.C. Byvanck en J.N. van Hall, *Aanteekeningen en opmerkingen.* In: *De Gids*. Jaargang 1895. Blz.549-550.
[783] *Briefw.-Tydeman*. Deel 1. Blz.52.
[784] Typering van de ideale vrouw door J. H. Leopold in *Scherzo*, door hem in *De Nieuwe Gids* van 1894 voor het eerst gepubliceerd.
[785] *DW*. Deel 12. Blz.69.
[786] Kollewijn. Deel 1. Blz.299.
[787] Idem

[788] Zie blz.266. Vóór 5 juli 1796 schreef ze haar man een brief, waarin ze hem aanried zich aan de vriendschap met Wilhelmine 'over te geven' en 'onze verwijdering als onheelbaar te beschouwen'. Haar brief is verloren gegaan, dus zou Bilderdijk dit citaat in zijn brief van voornoemde datum verzonnen kunnen hebben. Wie zo redeneert, verkoopt onzin, want hij schreef die brief aan zijn eigen vrouw en zou, in geval van een vals citaat, onmiddellijk door haar zijn gecorrigeerd.
[789] Zie blz.387.
[790] C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 25. Z.pl., 1888. Blz.67.
[791] Idem. Blz.68.
[792] *Briefw*. III. Blz.14.
[793] Idem
[794] Idem
[795] *Briefw*. II. Blz.370.
[796] (W. Bilderdijk), *Willem Bilderdijk. Liefde en ballingschap. Brieven 1795-1797*. Editie: M. Mathijsen. Amsterdam/Antwerpen, 1997. Blz.231.
[797] Idem. Blz.233.
[798] *Briefw*. II. Blz.367.
[799] Idem. Blz.372.
[800] Idem. Blz.374.
[801] Idem
[802] Idem
[803] Idem. Blz.319.
[804] Schokker. Blz.3.
[805] Kollewijn. Deel 1. Blz.477.
[806] *Briefw*. II. Blz.378.
[807] Van der Zwaag. Blz.73.
[808] Idem
[809] *EH*.Blz.267.
[810] *Briefw*. III. Blz.237.
[811] Idem. Blz.238.

Men doemde wat mijn vlijt zo moeizaam had vergaard,
Niet met mijn stervend rif voor eeuwig onder de aard.
Zieltogend, met de dood reeds zwevende op mijn wangen,
Bleef nog het leergrage oor als aan mijn lippen hangen,
En 'k zag mijn vlotte stem nog kluist'ren aan 't papier
Zolang zij hoorbaar was. Maar ach, wat doe ik hier!
Uit: *Mijn buitenverblijf*

Hoofdstuk III

In ballingschap te Brunswijk (1797-1798)

Wie zich halverwege een denkbeeldige lijn tussen Enschede en Berlijn een grauw stadje met vakwerkhuizen voorstelt, ziet Brunswijk liggen. Heinrich der Löwe geldt er als de oneigenlijke stichter van, toen hij zich in een burcht op de Burgplatz kwam vestigen en zijn uitzicht met een bronzen leeuw verfraaide.Tezamen met de aan de H. Blasius gewijde Dom vormen deze historische relieken de kern van de stad, zoals Bilderdijk die weldra leerde kennen. De Tweede Wereldoorlog heeft vrijwel alle andere sporen uit het verleden uitgewist, waaron-

Burgplatz te Brunswijk

der het hertogelijk paleis de belangrijkste plaats innam. In 2007 heeft men dat paleis aan de hand van oude prenten en foto's herbouwd. Ter herinnering aan de beroemde veldtocht van hertog Karel van Brunswijk in 1787, zette men een kopie van het vierspan op de Brandenburger Tor te Berlijn, bij wijze van kroon, op zijn dak. Hoewel tegenwoordig een derde versie van deze bijna tien meter hoge kroon het dak van het paleis siert, heeft Bilderdijk het in zijn tijd nooit gezien. Sterker nog, het zogenaamd gerestaureerde paleis heeft hij evenmin gezien, omdat het origineel tijdens de revolutie van 1830 door brand werd verwoest. Wat men herbouwde, was het 'oude' paleis uit 1841. Met zijn gevoel voor architectuur zou Bilderdijk zich voor deze oudste monumenten van de stad geïnteresseerd moeten hebben, maar dat was vreemd genoeg niet zo. Marinus van Hattum constateerde in de inleiding van het derde brievenboek: 'Wat thans de grote monumenten heten van de in 1944 gebombardeerde stad, zoals het Gewandhaus, Burg Dankwarderode, de Burglöwe, de Dom: Bilderdijk heeft het er nooit over.'[1] De schoonheid van dat soort gebouwen liet hem kennelijk onberoerd, terwijl bijvoorbeeld het Gewandhaus niet zou hebben misstaan op de Grote Markt van Brussel. De technische constructie van een vakwerkhuis verleidde hem daarentegen tot een kleine studie in het jaar van zijn aankomst te Brunswijk: *Über Erfindung, Construction und Vorteile der Bohlendächer*.[2] Het is net alsof hij liever kankerde op Duitse dekbedden en te hoog opgestookte keramische kachels, die hem respectievelijk nachtmerries en een ongezonde 'Stubenfarbe' bezorgden, dan dat hij zijn horizon buiten een paar lokale bibliotheken om wilde verbreden: 'In cultureel opzicht kon Brunswijk wedijveren met een stad als Weimar, maar de schilderijencollecties en het opera- en theaterleven schijnen Bilderdijk niet te hebben geboeid.'[3] Carel Vosmaer berispte hem daarom in *Vogels van diverse pluimage*. In plaats van op kachels, dekbedden en tochtige huizen af te geven had Bilderdijk zich volgens hem moeten 'delasseren in de schilderijengalerij te Salzdahlen of te Brunswijk,-daar was veel te bewonderen en te leren-, of rondkijken in de straten, vol van de opmerkelijkste architectuur'.[4] Vosmaer had geen ongelijk, zij het dat Bilderdijk in deel 7 van zijn *Geschiedenis des Vaderlands* voor de intocht der gemachtigden die in 1608 te vroeg over de beëindiging van de Tachtigjarige Oorlog in Den Haag bijeenkwamen, naar een schilderij uit het koninklijke lustslot verwees.[5]

Zoals Salzdahlen geen lang leven beschoren was, omdat het grotendeels in hout opgetrokken paleis noch tegen het zout in de bodem, noch tegen de vochtige ondergrond bestand was, waardoor het niet lang na Bilderdijks vertrek uit Brunswijk met de grond gelijk moest worden gemaakt,-hoe wreed werd een vorstelijke illusie over een Neder-Saksisch Versailles en Louvre inéén verstoord-, zo was het volgens Bilderdijk met heel Brunswijk gesteld. Tot tweemaal toe noteerde hij in het Latijn, dat er geen barbaarser volk bestond dan de

Bilderdijk vond de Brunswijkers barbaren. Had hij ongelijk? Dit is het standbeeld van hertog Karel van Brunswijk. Achter zijn rug om is zijn paleis herschapen in één groot 'Kaufhaus', terwijl hij mistroostig naar de karakterloze nieuwbouw aan de overkant van het plein staart.

Brunswijkers, waarom men hen maar beter niet kon bezoeken.[6] Alles was bruin in het stadje, of had aardetinten, die van de Duitse 'Heiterkeit' slechts de naam overlieten. Tot overmaat van ramp liep er een rivier achter de huizen langs die de Oker heette. Het wordt hier in de verleden tijd vermeld, omdat dezelfde rivier tegenwoordig schoon is en aan alle denkbare milieucriteria voldoet. Maar voor wie goed kijkt, is er nog veel dat aan vroeger herinnert: zo heet de godin die de leidsels van het vierspan in haar handen houdt nog altijd Brunonia. Het mag als een klein wonder worden beschouwd, dat zij in navolging van slot Salzdahlen niet met haar vier paarden en al door het dak van het hertogelijk paleis is gezakt en voorgoed in de aardbodem verdwenen. De constructie van het dak is overigens zo streng berekend, dat het een gewicht van 25,8 ton moet kunnen dragen. Bilderdijk zou zich langer in de technische details van zo'n historisch monument hebben verlustigd,-de plaatsing daarvan op het dak van een vakwerkhuis-, dan de chroniqueur van zijn leven vergund is. Maar hoe dit ook zij, Brunswijk was geen ideaal oord om er zich als émigré of balling te vestigen. Hoe somber schetste ook Kollewijn zijn aantrekkelijkheden: 'Brunswijk is niet gelegen in een bekoorlijke streek. De oude, onregelmatig gebouwde stad staat op de vlakte en is omgeven door laag, hier en daar moerassig land. In het zuiden blauwen enige bergreeksen, waarboven de Brocken uitsteekt. Voor het overige is er van natuurschoon weinig sprake.'[7] Voor zover men, ook toen al, de burgerij met parken en wandelpaden wilde plezieren, werden uit de middeleeuwen daterende vestingwallen herschapen in promenades, zodat wie dat wilde de stad kon ontvluchten. Rijke families als die van bankier Thies, Vieweg en Van Herzeele deden dat maar wat graag en bouwden hun buitens met lustwarandes tegen de voormalige vestingwallen aan. In hen vond Bilderdijk nieuwe mecenassen, met wie hij zich beter verstond, naarmate zij uit reactie op de verlichte ideeën van Franse émigrés en Duitse neologen hun eigen conservatieve geluid lieten horen. Op politiek en religieus gebied had de residerende hertog van Brunswijk er spijt van een in het verleden zo ruimhartig beleid te hebben gevoerd, dat er een vooruitstrevende in plaats van conservatieve geest in de reeds gevormde Franse en Hollandse kolonie in zijn hertogdom heerste. Met behulp van Bilderdijk zou hij trachten daaraan weerstand te bieden. Via zijn vrouw, een zus van de Engelse koning George III, waren 'Spuren von

Het hertogelijk paleis te Brunwijk, zoals Bilderdijk het heeft gekend

Schwachsinn' in zijn eigen geslacht binnengeslopen, waardoor hij zich niet ten onrechte grote zorgen over zijn erfopvolging maakte. Een vooruitstrevende geest, waarvan Bilderdijk weer om andere redenen gruwde, vormde een extra bedreiging voor het geslacht van de hertogen van Brunswijk. In hun politieke en religieuze gezindheid stemden hij en de hertog dus overeen, die hem alleen al op grond van hun gezamenlijk optreden in 1787 een warm hart toedroeg en daarom een 'allervleiendst onthaal' ten paleize gaf.[8]

Uit respect voor prinses Louise vereenzelvigde hij het hertogdom nooit met haar man, erfhertog Karel van Brunswijk, maar met haar schoonvader. Later zou één van Bilderdijks adellijke leerlingen, Katharina von Bechtolsheim, de tragische neergang van het geslacht Van Brunswijk wijten aan de opvoeding die hertog Karel van Brunswijk zijn zonen had gegeven: 'Zo liet hij hen op zeer jeugdige leeftijd in ijskoud water duiken, hen steeds langer, van top tot teen onbedekt, in de buitenlucht vertoeven en onderwierp hen aan meer van zulke spartaanse opvoedingsmethodes.'[9] Toen men in hofkringen besefte, dat niet 'nurture' maar 'nature' de oorzaak van het afwijkende gedrag der zonen vormde, was het te laat: 'Hun hersenen hadden al te sterk onder deze machtsmiddelen geleden.'[10] Dat Bilderdijk, na een aarzelend begin, toch een goede band met prinses Louise wist te krijgen, hing niet alleen met zijn Oranjegezindheid samen, maar ook met de persoonlijke omstandigheden waaronder ze aan het hof van Brunswijk moest leven. Hij had met haar te doen, zoals zij zich om zíjn lot en dat van Louise bekommerde. Op 22 juni 1797 was hij voor het eerst door haar ontvangen; over wat er daarna gebeurde schreef hij

het uitvoerigst aan zijn zwager, op 31 juli van dat jaar. 'Ik heb hier dadelijk (wat mij zeer is meegevallen) bij de erfhertog van Brunswijk een gedeelte van mijn reiskosten gerestitueerd gekregen, en mij werd voorts door de hertog, die te Minden was en mij dadelijk schreef, een roulaux gouden pistolen toegezonden, zonder welke ik, naar ik u wel wil bekennen, moeite zou hebben gehad met mijn kosten een behoorlijke digniteit op te houden.'[11] Met die 'roulaux' bedoelde hij een rolletje gouden munten, typerend voor de vrijgevigheid van de hertog, waaraan iemand die op goed geluk naar Duitsland vertrokken was, een grote behoefte had. Van Hattum bezigt een andere terminologie dan 'op goed geluk' of 'in goed vertrouwen' om aan te geven welk riskant spel Bilderdijk speelde, toen hij besloot Engeland de rug toe te keren: 'op de bonnefooi', waarin voor de volksetymologen onder zijn lezers iets van een financieel huzarenstukje doorklinkt.[12] Van prins Willem V verwachtte die goedgelovige een gage, maar boven de met zes pence afgeronde drie pond voor zijn reis van Londen naar Yarmouth ontving hij niets, hetzij omdat de prins hem in financieel opzicht niets verplicht was, hetzij omdat diens diplomatieke zaakgelastigde te Brunswijk, J.C. Hartsinck, in gebreke was gebleven. Nochtans had deze hem in Hamburg letterlijk te eten gegeven en was hun verstandhouding sindsdien te goed dan dat de een zich over de ander zou beklagen.

Onvermijdelijk besprak hij met zijn zwager,-in verband met hun zakelijke besognes steeds vaker met 'mijn waarde' in plaats van 'mijn lieve broer' aangesproken-, diens bemoeienis met bankiers en handelshuizen om hem het gevraagde bedrag van 400 mark en daarbovenop nog eens f 200,- te doen toekomen. Bilderdijk had zijn zorgen uitgesproken over de kosten van zulke transacties te zijnen laste, waaruit al evenzeer zijn bereidheid om de hele som terug te betalen bleek, als uit zijn in het vooruitzicht gestelde brief over de condities waaronder dit zou kunnen geschieden. Hoewel er een hapering in hun correspondentie opgetreden was,-een brief van Samuel Elter over hetzelfde onderwerp van 30 mei is helaas verloren gegaan-, kan men Bilderdijks brief van 31 juli beschouwen als de eerder aangekondigde toelichting op hun financiële afspraken. Daarover wilde hij niet meteen het woord voeren, dus begon hij zijn zwager in te pakken op een manier die men met 'opperste beleefdheid' zou kunnen omschrijven: 'Mijn waarde! Na zes weken zwervens en woelens mag ik eindelijk eens enige ogenblikken ademhalen om aan wie mij het

waardst zijn een woord aandenkens te schenken.'[13] Zijn zwager had hem in een tweetal brieven de juiste aanwijzingen gegeven om de gevraagde bedragen te innen en 'beide bezendingen' hadden Bilderdijk geheel en al gerustgesteld 'ten aanzien van de toestand van kraamvrouw en kind',-hier ziet men hem een eerste uitvlucht zoeken om niet nader op de condities over terugbetaling te hoeven ingaan-, 'doch zo niet, of mijn hart brandt om er nieuwere en meerdere tijdingen van te vernemen, zowel als van uw koorts',-hier zoekt hij zijn heil in een tweede uitvlucht-, 'waarvan in uw vorige brief gewag wordt gemaakt en welke ik mij vlei een gezond zomerkoortsje geweest te zijn, die in de hitte tot bloedzuivering en wegneming der overtollige en verkeerd in het bloed terugkerende vochten dient, zoals ik er ook een heb gehad gedurende vier à vijf dagen, die nuttig voor mij was, maar door het schorsen der voortzetting mijner reis en mijns arbeid tevens zeer ongemakkelijk.'[14] Zodra hij eindelijk zijn terugbetaling aan de orde stelde, ziet men hem even eloquent als nietszeggend naar een derde uitvlucht zoeken, waarbij hij met 'Prinsengracht' zijn broer Izaac bedoelde: 'Ik zal u, mijn waarde, hier mijn dank niet herhalen voor de getrouwe, vriendelijke en expedite bezorging van wat ik zowel van de Prinsengracht vorderde, als van uw vriendschap verzocht. Ik spaar zulks tot een nadere gelegenheid om dan, in één keer, enigszins met u in detail te treden over de inhoud van uw brief van 30 mei, waarin de opgegeven consideraties solide en analoog aan het gezonde verstand zijn en ook mijzelf niet geëchappeerd hebben, maar (als u zeer wel kunt bevroeden) in het voorkomende geval deels inapplicabel waren en deels om redenen van staat behoorden te worden achtergesteld.'[15] Terugbetalingsregelingen zijn praktisch onuitvoerbaar en om politieke redenen niet gewenst, nader bericht volgt, zo luidde vrij vertaald Bilderdijks toelichting op zijn eerder gedane belofte aan zijn zwager. Alsof hijzelf ook wel voelde ernstig tekort te schieten, kondigde hij een betere brief aan 'meer in ons beider trant en smaak dan deze hier tumultueus neergesmeten narrés'.[16] Zijn adres was (in een mengelmoesje van talen, waaronder Duits zeker niet tot zijn favoriete behoorde) *Chez Mr. Keller, in die Friesenstraße, à Brunsvic*. Als zijn zwager hem iets wilde vragen, kon hij daar altijd terecht. Met een vaarwel nam Bilderdijk afscheid van zijn voormalige 'broer', enerzijds uiterst formeel: 'Groet wien 't behoort', en anderzijds met een soort van geïmplodeerde innigheid: 'Blijf mij steeds

beminnen, gelijk u doet. Ik erken het en beantwoord er met heel mijn hart aan.'[17]

In zes weken tijd was hij al drie keer in Brunswijk verhuisd. Telkens liet hij zijn adres aan Wilhelmine weten, zich er op 7 juli over verbazend dat zij al drie weken over een reis deed, die normaal in drie dagen kon worden volbracht. Hij stuurde aan haar gerichte brieven naar Hannover, Minden en Brunswijk, die op de aankomstplaatsen van de postkoets voor haar klaar lagen. Zichzelf bemoedigde hij door in elke brief op te merken: 'Stellig moet mijn beste vriendin een van de drie ontvangen hebben!'[18] Maar het was alsof hij in het luchtledige oreerde en Wilhelmine, die hij normaal in de tweede persoon aansprak, op het punt stond achter de derde te verdwijnen. Pas op 20 juli kon hij haar en neef Texier met Christine te Brunswijk verwelkomen, waar hij hen op het aan zijn zwager opgegeven adres onderbracht. Dat had ook in het hertogelijk paleis kunnen zijn, want althans voor Bilderdijk en zijn vrouw was daar een vertrek met tapijten in gereedheid gebracht. De luxueuze inrichting van hun denkbeeldige kamer was een teken van de welgemeende hartelijkheid, waarmee zij daar zouden worden ontvangen, alleen…wie moest er onder zijn vrouw worden verstaan? Bilderdijk werd dus direct na zijn aankomst met de morele dubbelzinnigheid van zijn eigen optreden geconfronteerd. Hij besloot zichzelf aanvankelijk Herr von Teisterbant te noemen, bij wijze van noodzakelijk te bewaren incognito, waardoor hij niet overal in Brunswijk verplichte bezoeken hoefde af te leggen. Dat bespaarde hem ongewenste intimiteiten en uitgaven, en gaf hem tevens een zekere onafhankelijkheid in zijn doen en laten, die hij als Bilderdijk niet gehad zou hebben. Zijn vrouw, onder wie hijzelf Wilhelmine verstond, moest zich Mevrouw van Heusden noemen. Onder die verschillende namen konden zij met hun vieren op de Friesenstraβe wonen, zij het niet zonder spanningen. Hij nam het neef Texier en Christine kwalijk, dat zij Wilhelmine in Bremen aan haar lot hadden overgelaten, waardoor hun reis naar Brunswijk onnodig lang had geduurd, en zij opperden bezwaren tegen de samenwoning van hun zwager en (schoon) zus in één en hetzelfde huis. Dankzij Bilderdijks voorspraak bij de hertog zou neef Texier een baantje als vaandrig of luitenant in het leger van de Pruisische koning krijgen, waardoor hij niet langer afhankelijk van zijn weldoener was en zich in moreel opzicht vrij over hun relatie kon uitlaten. Kollewijn verwoordde een deel der spanningen als volgt: 'Voor Texier kan het toch niet anders dan onaangenaam geweest zijn,

Friesenstraße anno 2011: dit zijn de enige nog overgebleven drie panden die dateren uit Bilderdijks tijd

geweest zijn, dat zijn huis het toneel was van de liefdesbetuigingen tussen zijn schoonzus en een getrouwd man.'[19] In deze omstandigheden leek het Bilderdijk beter zelf ergens anders te gaan wonen: in het huis van Mademoiselle Edel aan de Steingraben konden hij en Wilhelmine elkaar ongestoord ontmoeten.[20] Intussen bleef zijn financiële situatie hem zorgen baren, want emplooi had hij in Brunswijk niet gevonden.

Prinses Louise had er van de aanvang af een hard hoofd in, of hem dat zou lukken. Op 23 juni schreef ze aan haar moeder op Hampton Court: 'Ik betwijfel of het hem beter zal lukken hier een baan te vinden dan bij u, maar ik zal hem zeker niet onthouden wat in mijn vermogen ligt.'[21] De Oranjes suggereerden meer mogelijkheden dan er voor hem in het verschiet lagen, omdat zij enerzijds de steun van een zo belangrijk man als Bilderdijk niet konden ontberen en anderzijds niet op hun grote vermogen wilden interen. De hertog, eenmaal uit Minden teruggekeerd, deed niet aan dat spelletje mee. Hij had echt grote waardering voor Bilderdijk en wilde hem graag voor zijn hertogdom behouden. Er moest in zijn contreien vast een leerstoel vrijkomen, die zijn protegé als een meer dan verdienstelijk geleerde zou

kunnen bezetten. Was dat niet het geval op 's hertogs eigen Collegium Carolinum, een voorloper van de huidige Technische Universiteit, dan toch zeker in Göttingen! Een oude bekende van Bilderdijk, één der oprichters van de *Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, Herman Tollius, als prinselijk gouverneur kind aan huis bij de Oranjes, gaf hem precies hetzelfde te verstaan.[22] Ten bewijze van zijn goede gezindheid jegens Bilderdijk spiegelde de hertog hem niet alleen voor, dat hij in Brunswijk en omgeving zijn brood in een officiële functie zou kunnen verdienen, maar bezorgde hij hem ook een toelage van 15 thaler.[23] Dit tastbare blijk van waardering, bovenop het reeds ontvangen rolletje gouden munten, betekende een goede start voor Bilderdijk. Maar hoeveel was 15 thaler? Nu zou men verwachten, dat wie zo kritisch tegenover Bilderdijks financiële beheer stond als Kollewijn, zelf zo'n vraag ondubbelzinnig zou beantwoorden. Het is toch al moeilijk om de waarde van het geld in vroegere tijden voor lezers van nu duidelijk te maken. Kollewijn verslikte zich echter in de hoogte van de uitkering aan Bilderdijk en in de toenmalige waarde van een thaler. Enerzijds stelde hij vast, dat de dichter blijkens *Het penzioen* een toelage van f 0,15 per dag ontving: 'Dit is maandelijks f 4,50 of 2,5 thaler.'[24] Anderzijds noemde hij een bedrag van 15 thaler, dat Bilderdijk maandelijks werd uitgekeerd door de Fürstliche Kammer, en merkte hij daarbij misprijzend op: 'Bilderdijk gebruikte op verschillende plaatsen de woorden 'kroon' en 'thaler' door elkaar, met dezelfde betekenis. Onder 'kroon' verstond hij de Hollandse kroon, die van 1679 tot 1816 in omloop was, nominaal f 2,- deed, maar feitelijk minder waarde had en met een thaler werd gelijkgesteld.'[25] Welnu, op grond van de eerste vaststelling was de toenmalige waarde van 15 thaler f 27,- en op grond van de tweede nominaal f 30,-. Feitelijke zat er dus een rek van f 3,- in Bilderdijks patroon van maandelijks te besteden uitgaven, nog afgezien van het verschil tussen 2,5 en 15 thaler, wat voor iemand die elk dubbeltje moest omdraaien te veel is. 'Peanuts', of in woorden van de dichter, 'hazelnootjes' zou men ook van deze kritiek op Kollewijn kunnen denken, ware het niet dat daaruit blijkt, dat hij zich als biograaf kennelijk niet *wilde* inleven in wie in het groot dacht en in het klein uitgaf. Het is overigens de vraag, of Kollewijn dat *kon*, niet omdat hij over te weinig empathie beschikte, maar omdat Bilderdijks financiële praktijken ondoorzichtig waren.

In zijn boek over het literaire leven in Leiden van 1760 tot 1860 kampte Rick Honings met een soortgelijk probleem. Hij vroeg zich

niet af, wat de waarde van 15 thaler in 2011 is, maar wilde om een totaal andere reden aan de lezers van nu duidelijk maken, hoe duur een goedkope uitgave van *De historie van Mejuffrouw Sara Burgerhart* (1782) was. Dat boek kostte vier gulden en zestien stuivers, terwijl het loon van een geschoolde arbeider f 9,- per week bedroeg.[26] Zo krijgt men enig idee van Bilderdijks inkomsten te Brunswijk, die bij lange na het loon van een geschoolde arbeider in de Bataafse Republiek niet evenaarden. Tevens begrijpt men uit dit ene voorbeeld, waarom er in Leiden en andere steden zo weinig privébibliotheken waren en waarom er zoveel leesgezelschappen, koffiehuizen en societeiten in de leesbehoefte van de burgerij moesten voorzien. De gedwongen veiling van Bilderdijks eigen bibliotheek, die ten tijde van zijn vestiging in Brunswijk plaatsvond (op 2 augustus 1797) en nominaal meer dan 6000 exemplaren omvatte, kan ook worden gerelateerd aan het loon van een geschoolde arbeider en de kosten van een goedkope uitgave van een boek als dat van Betje Wolff en Aagje Deken: daar moet een fors kapitaal mee gemoeid zijn geweest. Alleen een uitzonderlijk uitgavenpatroon en een ongebreidelde passie voor oude en nieuwe drukken, handschriften, tekeningen en prenten kan verklaren, waarom er zo kort na Bilderdijks verbanning uit de Bataafse Republiek een faillissement moest volgen. Helaas kan men nergens de precieze opbrengst van die gedwongen veiling vinden, waardoor het uiterst moeilijk wordt een beeld van de totale omvang van zijn schulden te krijgen. Bilderdijk had er zelf ook geen flauw idee van, getuige zijn vraag aan Kinker nog geen jaar later: 'Zijn al mijn boeken onder de hamer gekomen en verkocht? Die waarin ik aantekeningen in de kantlijn of ergens anders heb gemaakt?'[27] Zoals A.J. Hanou in de *Folia Bilderdijkaina* uiteenzette,-zijn studie geeft tot nu toe het beste overzicht van Bilderdijks financiële perikelen-, is het uitgavenpatroon van Bilderdijk voor velen een mysterie geweest.[28] Zijn inkomsten wisselden steeds, net als zijn vooruitzichten op een professoraat, want op 10 augustus 1798 berichtte hij bijvoorbeeld aan Hendrik Fagel, de vroegere griffier van de Staten-Generaal en huidige 'agent van het Oranjehuis', dat de hertog hem weliswaar had toegezegd een plaats aan de universiteit in Lingen te bezorgen, maar hem, na maanden in gebreke te zijn gebleven, steeds ontweek. Men staat mij geen onderhoud toe, klaagde Bilderdijk, 'en antwoordt niet meer op dit punt, wanneer ik er in brieven of memories aandacht voor vraag. De hertog legt mij maandelijks met de mijnen 10 thaler

toe, dat is voor ieder van ons een halve schelling, en evenzoveel ontvang ik door de gunst van Zijne Doorluchtigste Hoogheid, de heer erfprins van Orange, uit het fonds alhier tot ondersteuning van uitgeweken Hollanders opgericht'.[29] Nee, beweerde Kollewijn, Bilderdijk ontving geen 10 maar 15 thaler van de prins.[30] En zo vliegen verschillende of met de tijd wisselende bedragen een lezer om de oren, zonder dat hij er het fijne van begrijpt en de man, om wie het nu juist ging, er wijzer of beter van werd.

Hoe het precies met zijn inkomsten en uitgaven in Brunswijk gesteld was, valt niet meer te achterhalen. Marinus van Hattum besteedde in de inleiding van het derde brievenboek veel aandacht aan een vijftal notitieboekjes, waaruit blijkt dat Bilderdijk gemiddeld tien lessen per dag moest geven om zijn hoofd en dat van de zijnen boven water te houden: 'Aan het einde van elke week zijn de lessen kolomsgewijze cumulatief opgeteld. Na betaling,-het totaal is dan onderstreept-, begint de telling opnieuw. Ook horizontaal is per week het aantal lessen bijgehouden. In twee kolommen aan de rechterkant staan, ook cumulatief, de totalen der leerlingen K, H en R genoteerd in een kolom W, en der resterende leerlingen in een kolom T. Waarvoor die letters staan, is niet bekend.'[31] Van Hattums conclusie luidde: 'Veel is onduidelijk en zal dat wel altijd blijven. Maar evident is, dat Bilderdijk de financiën terdege bijhield.' In de verte herinnert dit commentaar aan dat van Mr. Johannes van der Linden, toen hij door Catharina werd aangezocht om zich in juridische zin met haar schuldeisers te verstaan en uit de boekhouding (of liever: boekhoudkundige aanwijzingen) van haar man geen wijs kon worden.[32] Alleen in zo'n woord als 'terdege' dat men gemakkelijk over het hoofd ziet, valt een verschil met de zorgeloze 'big spender' van weleer te bespeuren. Ruim een jaar na zijn aankomst in Brunswijk zat de Herr von Teisterbant financieel al aan de grond, waarover hij onverbloemd in zijn brief aan Fagel klaagde: 'Ik geef enige lessen, maar dit is zeer bekrompen, en daarop heb ik tijdens mijn laatste ziekte zo moeten anticiperen, dat ik er tot aanstaande maart niets van kan genieten. Ook verdwijnt elk uitzicht om in Duitsland geplaatst te worden, waardoor ik daar in het geheel geen staat meer op durf te maken, want de Duitse universiteiten zijn zo geïnfecteerd met het vergif der nieuwe leerstellingen, dat het onmogelijk is, dat iemand die bekend staat om zijn oude rechtzinnigheid, daar óf geplaatst óf geduld kan worden.' Hier dreigde de tolerantie van de jonge Bilderdijk voorgoed in verbittering om te

slaan en werd een Brunswijks fundament gelegd onder het fundamentalisme van de latere Vader van het Réveil. Patriotten en neologen pleegden te vaak een aanslag op zijn geestelijke weerbaarheid. Hij zag vervolgens geen uitweg meer: 'Wat schiet mij derhalve over? Van honger te sterven. En dit zelfs kon ik doen, mij ervan bewust dat ik het voor de goede zaak, voor eed, eer en geweten lijde. Maar al wat mij dierbaar is tevens te zien vergaan en verkwijnen in gebrek en behoefte, ziedaar wat mij ondraaglijk valt.' Over zijn verholen oogappel Louise, die onder nog te beschrijven omstandigheden naar Brunswijk gekomen was, liet hij zich in zijn brief aan Fagel ontvallen: 'Mijn lief, aanminnig kind, geheel bloei en welvaart, wanneer ze omtrent een jaar geleden tot mij kwam, is onherkenbaar geworden wegens vermagering, uitdroging en verderf der sappen, het gevolg van onvoldoende en slecht voedsel. Heb ik dan, mijn lieve griffier, heb ik dan verdiend, dat men mij zodaniger wijze behandelt, zodanig abandonneert en mijn kinderen',-op 16 juni 1798 was zijn zoontje Julius Willem geboren-, 'voor mijn ogen van honger doet sterven, ten loon van de trouw en verknochtheid die ik altijd heb getoond?'[33]

Wie deze brief aan Fagel vergelijkt met het commentaar van Da Costa op de Brunswijkse jaren van zijn leermeester, zal niet kunnen beamen, dat het diens gelukkigste jaren geweest zijn: 'Van de tien jaren zijner verwijdering van de vaderlandse bodem heeft hij er een achttal te Brunswijk doorgebracht. In meer dan één opzicht is dat achttal wel onder de meest gelukkige, althans vreedzame dagen van zijn mannelijke leeftijd te rekenen. Wel hadden moeite en verdriet, dáár als elders, toen als vroeger en later, hun aanzienlijk deel in de ondervindingen van zijn leven en gezin.'[34] Het beeld dat Da Costa van deze periode schetst, deed het ergste vrezen voor de jaren daarna: 'Wel waren er ook hier, ogenblikken van zorg en verlegenheid in het tijdelijke, herhaald verlies van tedere spruiten, ernstige en gevaarlijke krankheden, maar daaruit herrees hij telkens met vernieuwde veerkracht. Wel was hem de Amsterdammer van top tot teen, de Nederlander in merg en been, het Duitse leven, de Brunswijkse atmosfeer en bodem en bouwtrant niet bijzonder gevallig, ja, in ogenblikken van dichterlijke overgevoeligheid, schier ondraaglijk. Maar daartussendoor was er in veel opzichten vrede in zijn gemoed, bij het genot van de geleerde arbeid buitenshuis, van de rust en ontspanning in wederom andere arbeid, in de schoot des gezins.'[35] Over 'genot' gesproken, het feit dat Bilderdijk het gebruik van opium in deze jaren op-

voerde, waardoor hij het niet alleen als een puik middel tegen hoofdpijn, maar ook ter onderdrukking van hongergevoelens gebruikte, doet afbreuk aan de gedachte van een incidenteel verstoorde idylle. Hij raakte zo verslaafd aan het middel, dat hij al sidderde bij de gedachte zijn opiumpillen nodig te hebben, maar niet te kunnen bekomen.[36] In dit leven van een 'workaholic', waarin poëzie en wetenschappen elkaar al net zo heftig afwisselden en aanvulden als ideeën over liefde en plicht, historisch inzicht en politiek, filosofie en theologie, speelde verslaving een grote rol. Dat element temperde de turbulentie in zijn leven, maar maakte hem ook zo afhankelijk van zijn eigen werklust, dat het zijn kijk op de vrije wil niet weinig beïnvloedde. Daarover is het laatste woord nog niet gezegd, waardoor nu kan worden volstaan met de vaststelling dat het verwonderlijk mag heten, dat hij niet óók aan tabak verslaafd was.[37] Maar als het gezegde waar is en niet slechts een reclameslogan, dat een tevreden roker geen onruststoker is, lijkt tabak of het nicotiaanse kruid een drug die niet bij hem paste. Zijn eigen onrust liet zich in elk geval door niets verdrijven, ook niet door opium. Voordat er aandacht aan de periode in de zomer van 1797 zal worden geschonken, die door vriend en vijand van Bilderdijk als de turbulentste in zijn leven wordt beschouwd, dient men iets meer over de werking van opium te weten. Was dat een krachtig middel om de gebruikers ervan een angstig of opwindend visioen te bezorgen, of ging er juist een kalmerende werking van uit? Stelde het gebruik ervan iemand in staat om verkeerde beslissingen in zijn leven te nemen met een air, alsof het de beste waren?

In de volksmond heet godsdienst opium voor het volk te zijn. Zo bezien is het middel een zoethoudertje, geschikt om gevoelens van onlust in goede banen te leiden. Boudewijn Büch gaf er in *De geopiaceerde wereld van Willem Bilderdijk* een bizarre interpretatie van, die nochtans aan beide werkingen van het middel recht doet. Men kon opium eten en drinken, zo begon hij zijn quasigeleerde uiteenzetting. Thomas de Quincey heeft in zijn *Confessions of an English Opium-Eater* (1821) wel de indruk gewekt dat hij opium at, maar dat was helemaal niet zo: hij dronk het, als zoveel mensen in de negentiende eeuw, in de vorm van een in alcohol opgelost extract, dat laudanum werd genoemd. Eline Vere nam per ongeluk een paar slokjes te veel van zo'n slaapmiddel in, toen het leven haar in de gelijknamige roman van Couperus finaal tegenstond. Bilderdijk was daarentegen een

'opiumfaag', dat wil zeggen hij slikte pillen, soms feestelijk verzilverd, waarin opium was verwerkt. Perubalsem genoot als zodanig zijn voorkeur, omdat het uit pure opium bestond.[38] Daarvan nam hij soms drie tot vijf grein per dag in,-een grein is 65 milligram-, wat uitzonderlijk veel is.[39] Hij raakte daardoor in een roes, of zoals hij het zelf formuleerde, in 'een accessoire en ziekelijke dofheid, die mij belet te denken en iets te doen, maar juist niet als een toename van verzwakking is aan te merken'.[40] Omdat hij zijn tanden poetste met een door hemzelf bedachte pasta van kreeftsogen, rood koraal, welriekende iris, gebrande aluin, vermiljoen, rozenhoning en nagelolie, vroeg de arts W.B. van Staveren zich af, hoe Bilderdijk zo'n zware aanslag op zijn maag kon doorstaan.[41] Hij beschouwde de dichter als een notoire opiumschuiver, wiens zenuwlijden de oorzaak van zijn opiumgebruik was, wat op zijn beurt de stoornissen in zijn zenuwstelsel verergerde: 'Dat is wat wij medici noemen een circulus vitiosus.'[42] Over zo'n verouderde diagnose is al genoeg opgemerkt,[43] zodat aan de diagnose van Boudewijn Büch niet al te veel woorden hoeven te worden besteed. Volgens hem leed de dichter aan schizothyme melancholie: 'De moderne psychiatrie heeft ons een groot aantal termen opgeleverd die ons niet veel verder helpen. Wellicht slechts één term, die wij hierboven reeds opvoerden: de *schizothymie*. Deze term moeten wij in het geval-Bilderdijk echter weer verfijnen. Hij is een typisch slachtoffer van een ziekte, die tegenwoordig door geen ziekenfondspakket meer erkend lijkt, de *schizothyme melancholie*. Het is een syndroom van het schijnbaar eeuwigdurende verdriet, dat de lijder enerzijds heel reactionaire standpunten laat vertolken en anderzijds tot volkomen decadentie laat geraken.'[44] Wat in het begin van de twintigste eeuw door progressieve psychiaters als een onzinnige diagnose werd beschouwd, was aan het einde daarvan nog steeds geldig? Dat scheen Büch te denken, volgens wie Bilderdijk een 'zenuwlijder van de meest intense soort' was.[45] Zoals er tegen het einde van de twintigste eeuw geen ziekenfonds meer bestond, bestonden er ook geen zenuwlijders. Tegen de tijd dat het gebruik van opium op de hersenfunctie van Bilderdijk vat zou kunnen krijgen, zodat hij niet langer compos mentis was, had hij de geest om een andere reden al gegeven. Het gaat dan ook niet aan te veronderstellen, dat er een direct verband bestond tussen zijn opiumgebruik en zijn met name conservatieve gedachtegoed, waarvoor hij de basis legde zonder een grein opium te hebben ingeslikt. Ronduit bizar is Büchs vergelijking

met Baudelaire, die onder invloed van opium nu eens zijn haar groen liet verven en dan weer 'de spreekbuis voor de meest behoudende lieden van de toenmalige Franse samenleving' was, zoals Bilderdijk in Nederland de gevoelens der conservatieven vertolkte.[46] Nee, die vergelijking gaat niet op, al liet het gebruik van opium beide dichters zeker niet onberoerd.

In zijn *Geslachtlijst der Nederduytsche naamwoorden, op stellige taalgronden gevestigd* (1822) vermeldde Bilderdijk onder 'maankop',- wat opium betekent-, dat dit zelfstandig naamwoord vrouwelijk is, wanneer men daaronder een plant verstaat, en onzijdig wanneer het op een vergif of medicijn terugslaat.[47] Hij had dus oog voor de dubbele werking van opium, dat als 'heulbloem' rustgevend en pijnstillend is. Volgens een farmacologisch geschoolde wetenschapper, A. Willekens, neemt het fysieke pijnen weg, lost het tijdelijk geestelijke en maatschappelijke problemen op, intensiveert het dagdromen en heft het verveling op.[48] Het unieke bevredigende effect van opium is Rust met een hoofdletter 'R'. Van angst en opwinding is in deze visie geen sprake, evenmin als in *Le Poison* van Baudelaire:

> De opium ontplooit wat geen grenzen heeft,
> Verlengt het onbeperkte,
> Verdiept de tijd, delft de wellust op
> En duistere en trieste genoegens,
> Vervult de ziel tot over de rand.[49]

Wat negatief zou kunnen zijn, 'duistere en trieste genoegens', wordt voorafgegaan door 'wellust'. Niettemin heeft Baudelaire in zijn *Onechte paradijzen: opium en hasjiesj* wel oog voor de eenzijdig duistere effecten van opium gehad. Hij citeerde uit een gedicht van Shelley, hoe een schilder zijn penseel in de zwartheid van aardbevingen en eclipsen doopt, waarna hij vervolgde: 'Het is precies de doodse hemel en de potdichte horizon die het aan opium verslaafde brein omringen. Oneindigheid in verschrikking en melancholie, en wat het droefgeestigste in dit alles is: de onmacht om zich aan die kwelling te onttrekken!'[50] Het middel versterkte aanleg en eigenschappen van de gebruiker, maar werd hij er opgewonden van, dan ontbrak het hem ten enenmale aan daadkracht om er iets mee te doen: ποιεω betekent 'ik doe' in het Grieks, het woord 'poëet' is van dit werkwoord afgeleid. Welnu, Bilderdijks creatieve proces werd door het gebruik van

opium niet of nauwelijks beïnvloed. Hij ervoer er de naweeën van, die hem neerslachtig stemden,[51] en hem bekroop een eigenaardig gevoel van wezenloosheid en verdwijning.[52] Tijdelijk was hij dan van honger en pijn verlost, terwijl slechts een enkele keer zijn kosmische bevlogenheid aan de werking van opium viel toe te schrijven. Jacob Smit vermoedde in *De kosmische zelfvergroting van de dichter bij Bilderdijk, Perk en Marsman*, dat een passage uit *De Geestenwareld* (1811) dankzij 'opiumvisioenen' tot stand was gekomen, omdat de dichter hoger dan een arend steeg, 'waar de wolkgordijnen deze aard, voor het hel gezicht der laagste Serafijnen, omhangen als een tent'.[53] Gelet op de bedoelde samenhang tussen kosmos en hemel, ligt het meer voor de hand zijn spiritualiteit dan zijn opiumgebruik verantwoordelijk te stellen voor grensoverschrijdende inzichten. Van Hattum beschouwde het als een misvatting, dat opium Bilderdijk in staat zou hebben gesteld om geëxalteerde teksten te produceren.[54] Hij trok in het verlengde van een deskundige als Willekens deze conclusie: 'Het resultaat van opiumgebruik is steeds de beoogde kalmering. Opiumgebruikers schijnen kalme lieden geweest te zijn, wier droomleven wellicht werd verrijkt, maar wier mogelijkheid er artistiek gebruik van te maken, door indolentie werd verminderd.'[55] Bilderdijk zou men onder de *ogenschijnlijk* kalme lieden kunnen rekenen, wiens innerlijke onrust hem de behoefte aan een kalmeringsmiddel als het extract van een fleur du mal, de papaver, ingaf. Het 'bijtende' van zijn stijl moet aan die karaktereigenschap of constante geestesgesteldheid worden toegeschreven, niet aan opium, in weerwil van Jan van Walré's gedachte daarover: 'Ik voor mij zou durven te beweren, dat het overmatig gebruik van opium, waaraan hij zich gewend had, dikwijls veel heeft toegebracht tot het caustique van zijn stijl.'[56] Misschien is het goed Bilderdijk hierover zelf het laatste woord te gunnen, waarin hij het gebrek aan balans tussen rust en onrust plastisch vorm gaf: 'Het behangsel van mijn kamer bestaat uit *vierkanten* en geeft rust in het aanschouwen, maar stel dat het *ruiten* waren, wat dan?'[57]

In de turbulente zomer van 1797 zal hij naar dit middel gesnakt hebben, maar of hij het toen ook regelmatig gebruikte? In de inleiding van het derde brievenboek staat, dat Bilderdijk zich in de periode 1798-1801 op medisch en farmacologisch gebied 'geheel' uitleefde.[58] Waarschijnlijk is toen pas zijn verslaving aan opium ontstaan, min of meer uit zorg voor vrouw en kinderen geboren, voor wie hij

eigenhandig geneesmiddelen voorschreef die in Brunswijkse apotheken verkrijgbaar waren. Daarvan had hij zich vergewist middels een aparte bestudering van het Brunswijks Dispensarium, dat hij naast zijn oude en vertrouwde receptenboek van Johannes de Gorter gebruikte. Intussen speelden zich, achter zijn rug om, heftige familietaferelen af, waarvan hij geen weet had. Catharina dacht er goed aan te doen zich met Elius in Amsterdam te vestigen, dichtbij Louise, waartoe ze reeds een huurcontract had getekend. De Elters vonden dat ze zich dan ook maar om haar eigen dochter moest bekommeren, aangezien zijzelf de handen vol hadden aan de opvoeding en verzorging van hun zoontje Frederik. Maar Catharina beriep zich op ruimtegebrek om te voorkomen, dat ze Louise onderdak moest geven. Van ondankbaarheid en leugens beticht, wendde ze zich in arren moede (die in haar geval veel op armoede leek) tot haar schoonvader. Kon hij niet voor Louise zorgen? Die vraag had ze hem al eerder gesteld en toen luidde zijn antwoord categorisch nee. Hij had immers de kinderen van zijn eigen dochter in huis moeten opnemen, samen met hun moeder, nadat Johan Wentholt uit het leger van de prins was ontslagen. Nu zat hij opnieuw met het geval in zijn maag, want nog steeds was zijn huis overvol. Hij schreef haar op 14 augustus een brief, waarin hij allereerst zijn verwondering over haar overijlde beslissing kenbaar maakte: 'Ik heb met verwondering in uw brief van de 11^{e} dezer uw plan gezien om u uit Den Haag te retireren en u hier ter woon te begeven, en met nog veel grotere verwondering, dat u dit plan maar zo vliegend ter executie hebt gelegd, zonder met uw broer en zuster Elter daarover enig overleg te voeren, of van tevoren hun gedachten te peilen, terwijl u weet, in welke betrekking u tot hen staat wegens de opvoeding van uw dochtertje Louise, dat het nergens beter zou kunnen treffen dan bij hen.'[59] Met de redelijkheid die men van hem mocht verwachten, volstond hij er niet mee haar op het ondoordachte karakter van haar verhuisplannen te wijzen, maar rakelde hij ook zijn oude bezwaren tegen haar tweede plan op: 'Oneindig groter moest mijn verwondering zijn, toen ik verder uit uw brief zag, dat u, na door uw eerste plan in die omstandigheid gebracht te zijn, de promptitude hebt om ogenblikkelijk een tweede te formeren, namelijk om zonder mij en mijn omstandigheden in aanmerking te nemen Louise aan mij toe te vertrouwen, enkel en alleen omdat u juist in Amsterdam (wat mij, zowel uw broer als uw zuster Elter het allerongevoeglijkst voor u voorkomt) verkiest te wonen.'[60]

Natuurlijk voorzag hij zijn afwijzing van het tweede plan, die laat zien hoe hij tegen de mondaine neigingen en behoefte van zijn schoondochter om te schitteren in de uitgaanswereld aankeek, van een uitgebreide argumentatie: 'Om het zuinig leven hoeft u het niet te doen, daar er 100 andere plaatsen beter voor geschikt zijn. Ja, Amsterdam is dat het minst van alle voor een vrouw, in zo'n statie en zwier zich overal vertonend als u. Waarlijk, indien zo'n vrouw hier op zichzelf of als commensale bij anderen woont, moet ze over veel middelen beschikken, want de uitgaansgelegenheden komen hier niet alleen voor, maar zijn niet te vermijden, of ze vervalt in omstandigheden, die voor haar reputatie onwaardig zijn, waarvoor God u beware!'[61] Gaf hij er zo blijk van de verwijten van zijn oudste zoon jegens haar te delen,-uit het p.s. kon worden afgeleid, dat hij met diens Teisterbantse aspiraties bar weinig ophad: 'Indien u in het vervolg aan mij schrijft, wens ik die zotheden van Weledelgeboren enz. niet op de adressering aan te treffen. Ik zeg 'zotheden', omdat ze nergens nut toe zijn en alleen een uiterlijke schijn suggereren, alsof men door tegen de gemene orde van de dag aan te druisen, de horzels (zoals men zegt) wil tergen.'[62] Hoe verstandig opereerde Bilderdijks vader in dit familiale mijnenveld en dat terwijl men hem al een tijdje voor dement versleet!

Door haar schoonvader afgewezen en door haar zwager berispt om haar 'eigendunkelijke handelwijze', deed ze over allen haar beklag bij Bilderdijk. Maar die toonde zich er weinig ontvankelijk voor, integendeel, hij benadrukte hun gelijk en voegde er nog een aparte beschuldiging aan haar adres aan toe: 'Wat u mij meldt over de Amsterdamse familie, kan ik niet vereffenen met hun gedrag, ten opzichte van mij altijd volgehouden, waarin niet alleen de uiterste hartelijkheid, maar ook het grootste empressement om mij van dienst te zijn opvalt, wat ik nu onlangs nog, geld voor mijn reis herwaarts behoevend, heb ondervonden. En zoveel voldoening als ik uit hun handelwijze put, zoveel onvrede voel ik over de uwe met betrekking tot de verkoop van de boeken, die geschiedde zonder dat ik de catalogus daarvan heb bekomen, ten einde te noteren wat ik bewaard of ingekocht wilde hebben, ofschoon ik u van tevoren duidelijk had geschreven zulks te begeren en door het verzuim daarvan mij meer onherstelbaar nadeel en waarachtig verdriet voor de rest van mijn leven is toegebracht dan enige zaak ter wereld mij kon aandoen.'[63] Hij reageerde zo negatief op de gang van zaken rond de gedwongen veiling

van zijn boeken, omdat hij toen nog hoopte zich als professor in de rechtsgeleerdheid ergens in Duitsland te kunnen vestigen. Nu was het hem onmogelijk gemaakt om van zijn daarin gemaakte aantekeningen te kunnen profiteren voor zijn colleges, 'daar hierdoor niet alleen zaken verloren zijn, die voor mij van een onbegrijpelijke waarde voor mijn studies en toekomstige functies zijn en die intussen nooit weer te bekomen zijn, maar ook alle aantekeningen die ik in heel veel boeken deels op de kant, deels op de inliggende bladen, met heel veel arbeid, had gemaakt.'[64] Hij nam het haar zeer kwalijk, dat ze wegens de afhandeling van hun schulden zelf een proces was begonnen. Hoe groot hun schuldenlast ook mocht zijn,-hij schatte die bijna f 7000,- te hoog op f 25.000,- en geen cent meer-, dat was niets vergeleken bij het verlies dat hij door de gedwongen verkoop van al zijn boeken had geleden: 'Zeker levert zoiets geen f 25.000,- op, waarover u veel te lichtvaardig een zot proces hebt ondernomen, dat nooit door mij of met mijn kennis geëntameerd zou zijn, maar dat van een wezenlijker orde is en met geen schatten te vergoeden.'[65] Nog was hij niet uitgemopperd, want ook haar goede zorgen moesten het ontgelden: 'Wat het zenden der hemden enz. betreft, dank ik u voor de moeite, maar ik hoop (omdat u gewacht hebt tot ik uit Engeland was vertrokken), dat u niet de dwaasheid zult hebben begaan om die naar ginds te verschepen, waardoor ze mij, eer ik ze hier bekome, wel drie- of viermaal hun waarde zullen kosten, terwijl ik daarvoor intussen reeds kosten heb moeten maken om tegen een veel te hoge prijs een paar zeer slechte te kopen, die nu voor het merendeel versleten zijn. Was mijn begeerte dadelijk in acht genomen, dan had ik daartoe niet hoeven over te gaan. Enfin, dit alles is voorbij, en ik zwijg daarover. Maar bedenk thans, dat ik, te Brunswijk zijnde, in Engeland niets nodig heb, maar hier.'[66] Hij behandelde zijn vrouw dus als een dom blondje en verwachtte niettemin dat ze met dezelfde 'promptitude', waarmee ze naar Amsterdam wilde verhuizen, voor hem klaar zou staan, of het nu om hemden of iets anders ging.

Hij deed er nog een schepje bovenop, door haar vraag belachelijk te maken: 'U vraagt mij in uw brief, waar ik ben? Hoe kunt u dit ignoreren, daar u mij hier schrijft?'[67] Tussen die twee komt het nooit meer goed, zou een buitenstaander denken, maar Bilderdijk kennelijk niet, want hij deed haar vervolgens een wel zeer onverwacht voorstel. Daarover is door vriend en vijand schande geroepen, zodat men het wel als een oneerbaar voorstel moet beschouwen. Hij vroeg haar het

leven met hem te komen delen, terwijl hij bezig was Wilhelmine in Brunswijk te installeren: 'Kom dan dit met mij delen en laten wij eenmaal gelukkig worden, gelijk men het op de wereld zijn kan. Met open armen en een open hart zal ik u ontvangen, en van nu af aan nodig ik u daartoe met die liefde en verknochtheid uit, waarvan u zichzelf niet kunt ontveinzen dat ik u die toedraag en onveranderlijk zal toedragen. Kom provisioneel met Elius hier bij mij, en we zullen dan orde op zaken stellen, en zulks beter nu dan later. Dan hoeft u ook zichzelf niet in Amsterdam te vernederen door op kamers te gaan wonen, en het decorum zal bewaard blijven.'[68] Om haar een idee van zijn leven in Brunswijk te geven, repte hij met geen woord van Wilhelmine en des te meer van de hertog. Ze moest niet denken, dat hij er financieel beter voorstond dan toen hij hals over kop Den Haag had moeten verlaten, maar wat daartegenover zwaarder woog was de achting die men hem toedroeg, alsof hij daarmee ook nog eens het verschil in standing tussen hem en zijn vrouw wilde benadrukken. In het jargon van een hoge ambtenaar of hoveling, met tal van gallicismen, drukte hij zich (in een deels eerder geciteerde passage) zo tegenover haar uit: 'Ofschoon ik in de tegenwoordige omstandigheden het incognito moet bewaren en geen kwaliteit kan deployeren, ondervind ik van de hertog de sterkste blijken van een waar en persoonlijk attachement. Dat de politesse der ministers geproportioneerd is naar het werk dat de soeverein van iemand maakt, spreekt vanzelf. Ik jouïsseer hier dus een zeer gedistingeerd aanzien en zulks persoonlijk. Neefje zou daarbij wel wat meer wind willen maken, maar ik ben te moe van de wereld en het decorum om mij in een maalstroom van onrust en kwellingen te begeven, waar ik nu eens uit ben.'[69] Onsympathieker had hij zich niet aan haar kunnen presenteren, noch had hij zich ongunstiger over hun gezamenlijke toekomst kunnen uitlaten. Waarom deed hij dat? Die vraag is op verschillende manieren beantwoord, maar de meeste critici zijn eenstemmig in hun oordeel: er zat een bedoeling achter, die met de vervulling van zijn diepste wens samenhing, namelijk dat Catharina zich vooral niet met Elius bij hem in Brunswijk zou vervoegen!

Over het voorstel zelf merkte P.J. Veth in *De Gids* op: 'Uitgezochter trouweloosheid, schandelijker misleiding is niet denkbaar.'[70] Da Costa deed er liever het zwijgen toe, zoals hij de tweede verbintenis van Bilderdijk in zijn geheel met de mantel der liefde bedekte, 'waarin wij ons hier evenmin vermeten mogen de weg van God en het recht van

de man te miskennen, als die met onvolledige pleitredenen te staven'.[71] Jonckbloet beschouwde Bilderdijk als een huichelaar, blijkens een retorische vraag die hij in zijn *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde* stelde: 'En welke naam verdient hij, die kort daarop naar Brunswijk getogen, daar de 20e juli zijn nieuwe gade aan het hart prangt en een maand later zijn vrouw uitnodigt met haar zoontje Elius tot hem te komen, onder betuiging dat zij 'met open armen en een open hart' zou worden ontvangen?'[72] Van Hattum peinsde zich suf om Bilderdijks gedrag in dezen te begrijpen en veronderstelde 'een meer dan romantische gespletenheid' in de persoon van de brievenschrijver aanwezig.[73] Van Eijnatten vond dat Bilderdijk 'zijn wettige echtgenote op een onverkwikkelijke wijze bejegende', waardoor hij zich net als Van Hattum onthield van een al te nadrukkelijke morele veroordeling van diens handelwijze.[74] Nee, de dichter hield er geen 'twijfelachtige morele standaard' op na, hij voelde zich verraden, omdat hij haar van ontrouw moest verdenken.[75] Hij meende helemaal niet wat hij haar had gevraagd, maar was bezig om zich juridisch op een door haar tegen hem aangespannen echtscheidingsprocedure voor te bereiden, zoals ook Van Hattum zich openlijk afvroeg: 'Schrijft hij hier met het oog op een niet te ongunstige scheiding? Lokt hij een schriftelijke weigering uit? Brieven kunnen immers als bewijsstuk gebruikt worden. Hij is tenslotte jurist.'[76] Door dit soort vragen te stellen trachtte men een antwoord te verkrijgen op het waarom van het 'oneerbare' voorstel, dat zonder antwoord op die eerste vraag moeilijk op zichzelf kon worden beoordeeld. Overigens tekende zich tot nu toe een tweedeling in het legioen van beoordelaars af tussen moralisten, die net als Johannes Van Vloten en Busken Huet in de negentiende eeuw de dichter scherp veroordeelden, en minder snel met hun al of niet morele oordeel klaarstaande critici uit de twintigste eeuw. Van hen allen verwoordde Busken Huet het welsprekendst, hoe hij over de verhouding tussen Bilderdijk en zijn eerste vrouw dacht onder verwijzing naar de door Johannes van Vloten bezorgde brieven uit de tijd van diens eerste huwelijk: 'Wat uit deze brieven het luidst spreekt, is niet zozeer een gevoel van wederzijdse haat of wederzijdse minachting, als wel een van tot antipathie geworden wederzijdse verzadiging. De man is blij, tussen zich en zijn driften niet langer de ijsberg te zien rijzen van een boezem, koel en ongevoelig geworden voor zijn liefkozingen. De vrouw geeft te verstaan dat, onder het vele wat haar in haar man allengs is gaan walgen, zijn licha-

melijke tegenwoordigheid de kroon spant.'[77] Nader op het voorstel van Bilderdijk ingaand, stelde Busken Huet vast: 'Om in de toon van haar brieven te blijven: zij was hem even beu, als hij haar, en zou volgens haar eigen pittoreske uitdrukking zich 'geluurd' geacht hebben, indien hij vroeger in het vaderland teruggekomen was, of haar in het buitenland weer bij zich had genomen.'[78] Middels zijn brief van 21 augustus 1797 trachtte Bilderdijk 'bouwstoffen te verzamelen voor een memorie, waarin hij te eniger tijd zal bewijzen, dat niet hij zijn vrouw verlaten heeft, maar zijn vrouw hem, iets anders doet hij niet.'[79] Kollewijns eerder gememoreerde te strenge veroordeling van Bilderdijks handelwijze in dezen[80] werd hem door het morele oordeel van Johannes van Vloten en Busken Huet ingegeven, waarna een eeuw later Van der Zwaag hun zienswijze niet zonder een vorm van originaliteit kopieerde door over de wanverhouding in plaats van verhouding tussen Bilderdijk en zijn eerste vrouw te spreken, en de mens tegen de christen uit te spelen, van wie men zou zweren dat zij onafscheidelijk waren: 'Hij kon van haar, die ook de moeder van zijn kinderen was, alleen ontslagen worden door middel van een wettige echtscheiding. Hier komen we tot de meest omstreden periode uit Bilderdijks leven, een periode waarin ons meer het beeld van de mens dan van de christen Bilderdijk wordt getekend.'[81] Wat op lezers van nu verwonderlijk zal overkomen, is dat in dit résumé van 'oordeelsvellingen' (het woord bestaat misschien niet, maar men ziet er de lappen al bij hangen) vrijdenkers, met uitzondering van Allard Pierson, meer dan calvinisten bereid waren om Bilderdijk postuum te villen. Waarschijnlijk wilden zij met hun eigen verleden afrekenen en projecteerden zij hun afkeer van christelijke normen en waarden in een groot man, die volgens hen beter had moeten weten (maar nog niet zoveel wist als zijzelf).

Wie na zoveel jaren het slagveld overziet, kan zich niet aan de indruk onttrekken, dat Bilderdijks uitnodiging aan Catharina noch die van een huichelaar was, noch die van een overspelige natuur die zo nodig van twee wallen moest eten. Het was de uitnodiging van een man die oprecht niet uit twee goeden wist te kiezen, wat uit twee kwaden veel minder moeilijk is, en in het conflict tussen 'plicht' en 'liefde' zelf vermorzeld dreigde te worden. Wat men hem kwalijk kan nemen, is dat hij met een ongekende spitsvondigheid de grenzen opzocht van wat eerder 'morele dubbelzinnigheid' en 'oprechte ambiguiteit' is genoemd.[82] Ging hij over die grenzen heen? Ja, maar op de

manier van een advocaat die tijdens een proces volhoudt dat zijn cliënt onschuldig is. Morele hoogstandjes hoeft men van beiden niet te verwachten, want zelfs in verdraaide vorm dient de waarheid door een advocaat ter verdediging van zijn cliënt te worden aangewend: een formeel in plaats van inhoudelijk pleidooi (al komt er de nodige inhoud aan te pas om bijvoorbeeld een officier van justitie op een vormfout te betrappen), zeg maar een juridisch foefje, ligt meer voor de hand dan een prompte bediening van de publieke moraal. Doordat men met een verkeerd verwachtingspatroon naar Bilderdijks handelwijze jegens zijn eerste vrouw keek, waartoe hijzelf alle aanleiding gaf, werd hij te snel geofferd op het negentiende-eeuwse hoogaltaar van het fatsoen. Zijn dubbelrol van advocaat en cliënt maakte bovendien zijn eigen situatie er niet overzichtelijker op. Ook voor een intimus als Jan Wap bestonden er twijfels over de integriteit van Bilderdijk, want die kon wel als Herr von Teisterbant een graag geziene gast in het hertogelijk paleis van Brunswijk zijn, zoals zijn tweede vrouw onder de naam van Mevrouw van Heusden het respect van haar omgeving afdwong, maar klopte het wel dat hij de volgende hymne op henzelf dichtte:

> De naam, waaronder we ons verbergen,
> Brengt achting voort,
> En wordt om uw bevalligheden,
> Om beider braafheid aangebeden,
> Alom met zegening gehoord![83]

Minder om het hymnische karakter van zo'n bekentenis dan om het woord 'braafheid' nam Wap aanstoot aan dit gedicht van Bilderdijk en daarin had hij niet helemaal ongelijk. Het koesteren van principes en praktiseren van deugden is niet iets waarvoor men zich op de borst moet kloppen, zeker niet wanneer men in schandalen verwikkeld is. Zelfrechtvaardiging neemt dan algauw de gedaante van een te heftige trotsering der publieke opinie aan. Bilderdijk is zich, wat de dosering van zijn eigen gelijk en andermans ongelijk betreft, nooit genoeg bewust geweest van het effect daarvan op de publieke opinie, egocentrisch als hij was en erop bedacht het vuur onder de lauwheid van Gods volk op te stoken. Hij overstemde zijn geweten niet, als het om morele kwesties ging, maar overschreeuwde het en had, om zijn eigen grote gevoeligheid voor wat dan ook aan een an-

der duidelijk te maken, een arsenaal van wapens nodig. Daarmee hakte hij op anderen in, als hij hun een indruk van zijn slechts geblutste imago wilde geven: de evenredigheid was voor hen zoek, maar niet voor hemzelf. Daarmee lijkt alles over deze kwestie, die zich in de zomer van 1797 in alle hevigheid openbaarde, wel gezegd op één slotopmerking na. Wat in de inleiding van *Over het leven van een zonderling genie: Mr. Willem Bilderdijk (1756-1787)* over het derde uitgangspunt van het New Historicism werd opgemerkt over de rol van de economie in een biografie die, als men zich tegen de leer van Karl Marx zou verzetten, een weerlegging van zijn gedachtegoed uitlokt en daarom in het negatieve te veel aandacht opeist voor wat men in het positieve verwerpt, geldt ook voor de moraal.[84] Wie een hekel heeft aan het moralisme, waarmee Bilderdijk onheil over zijn vijanden afriep en, omgekeerd, zijn vijanden Bilderdijk bestookten, ontkomt er niet aan zich met de moraal van alle betrokkenen in te laten en blijkt toch, al oordeelt hij minder streng dan één van hen ooit gedaan heeft, een omgekeerde moralist of scherprechter tegen wil en dank te zijn. Dat schrijnt des te meer, omdat hij niet de intentie had om zich in goed- of afkeurende zin over het onderwerp van zijn kroniek uit te laten, maar wel de precisie van diens taalgebruik en de pracht en praal van diens soms nodeloze woordomhaal had willen doen uitkomen. Het contrast tussen enerzijds de geestelijke weerbaarheid en veerkracht van een uitzonderlijk mens, een genie zo men wil, en anderzijds de zwakheid van een gewone sterveling, die gebukt gaat onder de slagen van het leven, maakt zo'n leven realistischer dan welke morele verontwaardiging over zijn handelwijzen ook zou kunnen rechtvaardigen. Dat hij in moreel en literair opzicht niet zou willen deugen, zoals Jacques de Kadt beweerde,[85] houdt dan ook een dubbele miskenning van Bilderdijk in, want als een hoogmoedig man was hij te allen tijde bereid om van het voetstuk te vallen, waarop hij zichzelf geplaatst had, als zondaar boetvaardig en als scherpzinnige schrijver en dichter weergaloos.

Zijn brief aan Catharina had die van haar aan hem gekruist. Ze sprak hem voor haar doen vriendelijk met 'Lieve' aan en deed haar best om in de ongerijmdheden van het lot een niet bestaande gemeenschappelijke factor te ontdekken: 'Het schijnt dat u, omdat u een groot en mogelijk de verstandigste man der aarde zijt, een zwervend leven moet leiden en ik, omdat ik een goed, onschuldig hart heb, moet worden gehaat en miskend. Indien het toch niet anders is, waartoe

dan zoveel zorgen, zoveel moeite voor dit korte leven aangewend? Ik haat de mensen, sinds ik hen kende, maar nimmer, nimmer dacht ik dat zij zo geheel slecht waren, als mij de bedroefde ondervinding heeft geleerd.'[86] Zijn en haar bloedverwanten hadden het gewaagd haar als een 'slechte en gruwelijke vrouw' af te schilderen, ongeschikt om de opvoeding van Elius en Louise ter hand te nemen: 'Ik sta daar als door de donder over hun gedrag jegens mij getroffen.'[87] Daarom wilde ze nu meer dan ooit dicht bij haar dochter gaan wonen, waarvoor ze zoveel begrip van haar man verwachtte, dat ze hem verzocht hen eens goed de les te lezen. Hij moest hun te verstaan geven, zo droeg ze hem in een slecht geformuleerde zin op (die nochtans aan duidelijkheid niets te wensen overliet), 'dat u het hun zeer kwalijk neemt mij zo onmenselijk te mishandelen en hun wraak zelfs over mijn kind uit te strekken als om mij daarmee te straffen, omdat ik hun grillen niet opvolg'.[88] Aan goede bedoelingen ontbrak het haar niet, want hoe graag had ze niet een paar boeken van de gedwongen veiling willen redden. Een brief waarin hij haar daarvoor aanwijzingen had gegeven, was door de Elters expres achtergehouden, zodat ze pas achteraf een schikking met een paar kopers had kunnen treffen die bereid bleken hun nieuw verworven eigendom tegen de oude prijs aan haar af te staan: 'Ik wacht met verlangen om dezelve u te kunnen zenden, alwaar u ze verkiest te hebben met uw hemden, en zo u enig geld nodig hebt, dan kunt u over f 200,- vrij uw gebruik maken. Dit heb ik reeds lang voor u bespaard gehad en als u mij enig genoegen voor mijn hart wilt verschaffen, dan neem het aan en zeg mij hoe en op wat wijze ik het u zekerst kan bezorgen.'[89] Bilderdijk beantwoordde deze, voor haar doen, hartelijke brief van Catharina niet, maar schreef reeds twee dagen na de verzending ervan (de posterijen werkten aan het einde van de achttiende eeuw blijkbaar net zo snel als tegenwoordig) aan de Elters, hoe hij over haar handelwijze dacht. Hij kon haar motieven om in Amsterdam te gaan wonen niet 'disconveniëren' of ongerijmd vinden, maar vond wel dat ze te 'precipitant' te werk was gegaan. Zou het huurcontract nu moeten worden ontbonden, dan gaf dat een 'aanzienlijke rouwkoop'.[90] Hij snapte heel goed, dat er van haar overhaast genomen besluit om naar Amsterdam te verhuizen bonje zou komen, maar het idee van de Elters om in een contract vast te leggen, dat Catharina geen contact meer met haar dochter mocht hebben, was verkeerd. Zoiets kon men een moeder niet verbieden (hier trok hij tegenover hen onverbloemd voor

haar partij): 'Het middel door u voorgesteld (om namelijk het kind elke omgang met de moeder te verbieden) is, zoals u terecht zult opmerken, onuitvoerbaar. Ikzelf zou dat niet kunnen toepassen. Ofschoon men het wilde en er een contract van maakte, zou dat nog invalide gerekend worden. Iedere rechter zou aan de moeder toestaan om het kind te zien, of bij zich te hebben. En dus wat dan?'[91] Mochten de Elters besluiten Louise niet bij zich in huis te houden, dan wist hij wat hem onder dankzegging voor hun goede en liefdevolle zorgen te doen stond: 'Zo u het kind dan overgeeft, begrijpt u licht, dat ik het aan haar moeder niet kan opdragen of overlaten.'[92] De Elters dienden in Catharina de moeder van Louise te respecteren, maar zelf achtte hij zijn zorgen aan het meisje beter besteed dan moederliefde ooit vermocht. Met prinses Louise had hij al van gedachten gewisseld over de opvoeding van zijn dochter: 'Het valt mij hard om het kind van u te nemen. Ze was zo gelukkig, zo gewenst bij u! Maar eindelijk zal ik haar dan weerzien, de lieveling van mijn hart, over wier gemis ik altijd gekwijnd heb. Het hoofd draait mij en dus ben ik niet in staat om over dit onderwerp vooralsnog bedaard te denken!'[93]

Begin september reageerde Catharina op zijn brief van 21 augustus, waarin hij haar beurtelings uitmaakte voor al wat lelijk is en allervriendelijkst uitnodigde om zich met Elius bij hem in Brunswijk te komen vestigen. Ze repte daarin van onze 'echtscheiding' zonder aan dat begrip waarschijnlijk de volle betekenis te geven, die men daaraan tegenwoordig hecht. Swedenborgiaanse gronden voor een echtscheiding, gebrek aan geestelijke ontwikkeling, trachtte ze veel te laat als ongegrond voor te stellen door te benadrukken, dat ze zich, behalve op de zangkunst, op het spreken en schrijven van Engels en Frans had toegelegd. Helemaal onverschillig liet de manier waarop zij uit elkaar zouden gaan, haar zeker niet. Daarom wilde ze hem er opnieuw van overtuigen 'bekrompen, maar in mijn uiterlijk zeer fatsoenlijk geleefd' te hebben.[94] Niettemin was ze treurig gestemd, want haar eigen man heulde met haar vijanden. Had hij niet altijd een heimelijke voorkeur voor haar oudere zus gehad en tegen de Elters gezegd, dat hij alleen met haar, Catharina, was getrouwd om kinderen te krijgen, niet uit liefde? Had hij haar niet openlijk een slechte vrouw genoemd wegens haar gewaagde kleding en opschik, die er nochtans toe dienden om het prestige van hem, haar man, te verhogen? O, dat soort aantijgingen hadden haar 'duizenden tranen gekost': 'De onschuld kan wel voor een tijd, maar niet altoos lijden.'[95] In

het verre Brunswijk kon hij het misschien in zijn hoofd halen, dat door haar toedoen Louise straks naar hem toe zou komen, maar dat had niets met haar eigen verhuisplannen te maken, want de Elters wilden toch al van haar af. Nu zijzelf een zoon hadden, vonden zij Louise opeens een lastig kind: 'Zus Elter heeft mij een maand na haar kramen gezegd op een morgen dat ik met haar alleen was: "Het heeft weinig gescheeld, of u had veertien dagen geleden Louise thuis gekregen, ze wordt immers zo stout en ik heb niets dan verdriet van haar." Dit kunt u aan zus Elter schrijven,-indien u wilt-, dat ik u geschreven heb. Zij kan dit niet liegen mij gezegd te hebben en daarom word ik dol, als ik de valsheid van hunlieden zie, daar ik niet anders dan met de waarheid die ik overal staande kan houden, omga.'[96] Ziek was ze van de situatie geworden, lijdend aan een om de andere dag terugkerende koorts, waartegen ze 'kina' en 'valeriana' innam. Kortom, ze was langdurig bedlegerig geweest, maar kon sinds een dag of vier weer een beetje opzitten.[97]

Zonder in te gaan op zijn uitnodiging om naar Brunswijk te komen, dus het voornaamste onbesproken latend, schreef ze honderduit over haar kleine en grote zorgen. Elius had haar gevraagd: "Mama, heb ik net als andere kinderen met wie ik graag speel, ook een vader gehad?" Wat had ze daarop moeten antwoorden? Ze had 'ja' gezegd, waarop het kind haar gevraagd had: "Waarom is mijn vader dan niet hier, bij mama?" Omdat hij op reis is, had ze hem geantwoord, wat nooit zo lang kon duren, of hij zou op een goede dag thuiskomen. "Nou," had het kind gemopperd, "dan blijft hij toch wel érg lang weg!" De jongen 'ging zeer ontevreden van mij af. Ik schrijf u dit om u enig denkbeeld van hem te geven en u te doen inzien, dat hij opmerkzamer op alles wordt.'[98] Zo weinig als Bilderdijk naar hem vroeg, zo veel had ze over hem te vertellen: 'Elius is thans een lieve jongen. Hij heeft een zeer zacht humeur en is met een goed woord tot alles te krijgen en als hij dit jaar voor het eerst naar school gegaan is, zal hij een beminnelijk kind zijn. Hij springt en is zeer vrolijk en begint zeer slim in zijn spelen te worden. Alles knipt hij van papier, wat hij maar ziet, en alle muren van een kamer die ik hem voor zijn eigen gegeven heb, zijn met papieren bruggen, bomen en enige honderden mannetjes beplakt. Hij noemt die mannetjes 'soldaten'.'[99] Of Bilderdijk iets van zijn eigen jongensdromen over generaals en maarschalken in Elius herkende, is niet bekend, wel dat Busken Huet er als de kippen bij was, om op grond van Elius' vraag, of hij ook een vader

had, de veronderstelling gewettigd te achten, dat Louise het ontbreken van een huiselijke band veel dieper moet hebben gevoeld dan haar broertje.[100] Daarnaast schreef Catharina hem over zijn vader, aan wie ze een brief had gestuurd, 'alsof er niets gebeurd was. Ik heb gedacht aan de les van onze Zaligmaker: zegen hen die u vervloeken, bid voor wie u smaad aandoen en vervolgen,'[101] over Izaac, zijn broer, die ze als een soort brekebeen zag, in wiens nabijheid 'altoos ongelukkige toevallen' vielen te signaleren en aan wie de begeleiding van Louises overkomst naar Brunswijk vooral niet moest worden toevertrouwd,[102] over het ondergoed van 'Wies', waarin ze portefeuilles voor hem had verstopt: 'Denk maar niet, dat ik u Louise ledig zal toezenden' en over de verzending van een sabel en degen, die eens aan zijn broer Johannes hadden toebehoord.[103] Ook financiële kwesties bracht ze ter sprake, voor de afhandeling waarvan ze een beroep op haar grote vriend Gautier had moeten doen, haar huisbaas, over wie ze met dezelfde vrijmoedigheid uitweidde als haar man over Wilhelmine. Hij had haar schuld aan een Haagse logementhouder betaald voor de inkwartiering van een Franse officier. Ze dacht haar ongenode gast netjes het huis uit te hebben gewerkt, maar hij was op haar kosten, naar achteraf bleek, door een logementhouder opgevangen en elke dag met een heerlijke maaltijd en een goede fles wijn vertroeteld. Daar kwam dan nog de 'doodschuld' à f 70,- voor de begrafenis van Ursinus bij, die niet in het akkoord over hun faillissement was inbegrepen: 'Dus tezamen f 320,- aan geld minder, dat met zoveel moeite en onthouding van het allernoodzakelijkste was bespaard.'[104] Van het aanbod dat ze hem eerder gedaan had, bleef slechts een aanzienlijk bedrag in de min over.

Bilderdijk verwaardigde zich pas op 7 september op haar brieven te reageren. Wat hier eerder op verschillende plaatsen aan bezwaren zijnerzijds tegen haar manier van doen naar voren is gebracht, kwam nu in één keer tot ontlading: 'Niets is valser dan dat ik ooit het minste woord zou hebben gezegd, of besteed aan het minste vermoeden, dat ik, zoals u zegt, liever met uw zus had willen huwen en u niet uit liefde heb getrouwd. Integendeel, uw broer en zus moeten er in hun hart van overtuigd zijn, dat ik u teer, en teerder dan men in het huwelijk pleegt te beminnen, bemin, en niets immer dan mijn liefde voor ogen heb gehad, toen ik u trouwde. Ook herinner ik mij niet ooit enige grond van klachten over u te hebben laten blijken dan alleen dat u te onverschillig was voor mijn omhelzing, iets wat (buiten mij)

geperceerd schijnt te zijn, en waartegen ik niet sterk aangedruist heb, omdat ik oordeelde dat het beter de goede naam van een vrouw soutineerde, indien men haar te koel dan voor het tegendeel daarvan hield.'[105] Wegens haar gewaagde kleding en opschik had hij haar nooit als een slechte vrouw beschouwd. Dat anderen haar wel zo betitelden, had natuurlijk een goede reden: 'Wat het smalen op uw opschik betreft, dit heeft zich nooit tot een serieus punt van bezwaar tegen u kunnen ontwikkelen, omdat de hele wereld wist, dat ik het zo verkoos. Men heeft dit echter aangevat, toen men begreep, dat uw uiterlijke koelheid omtrent mij moest doen veronderstellen, dat het niet was om aan mijn verkiezing te voldoen, dat u zich aldus kleedde.'[106] De manier waarop zij zich in hun kringen bewoog, had hij als storend ervaren, omdat zij zichzelf te veel in het middelpunt van de belangstelling plaatste en te weinig oog voor zijn maatschappelijke positie had. Maar als een vrouw te weinig rekening met haar man hield, wreekte dat zich vanzelf: 'Zo gaat het nu altijd. De minste nalatigheid van een vrouw in de *égards*, waarvan men begrijpt dat ze die voor haar man behoorde te hebben, wordt tot haar nadeel uitgelegd, vergroot, en tot allerlei soort van verkeerdheden, ja, misdaden verwrongen. En voor u geldt dat meer dan voor een andere vrouw, omdat men begreep, dat u meer *égards* schuldig waart dan anders een vrouw aan haar man verschuldigd is, omdat men mij buitengewone *égards* betoonde, en ik mag er vrij aan toevoegen, omdat veel vrouwen of meisjes u erom benijdden en nog benijden mijn vrouw te zijn. Doch aan zulke dingen moet men zich niet storen, daar u weet, wat mijn goed- of afkeuring wegdraagt, en dit alleen voor u een regelmaat behoort in te houden.'[107] Hij maakte dus een scherp onderscheid tussen wat 'men' van haar gedragingen vond en wat hemzelf daaraan niet beviel. Tegelijk schaarde hij zich aan de kant van het fatsoen, de publieke moraal, die met de zijne contrasteerde. Het ontbrak haar aan orde en regelmaat in haar leven, wat hij betreurde zonder haar er een verwijt over te maken, al had ze beide 'in andere dingen niet zo volkomen nagestreefd, als ik gewenst had, en tot ons beider geluk noodzakelijk geweest was, maar waartegen u te kampen had met uw opvoeding, gebrek aan mensenkennis, algemene vooroordelen, gesprekken met anderen die zich uw en mijn vrienden noemden, en de verveling en wrevel, die uit aanhoudende ongenoegens ontstaat. Laat staan dat het een bekende zaak is, dat in dissensiën en in ongelukken de vrouw, al ware zij ook een engel geweest, *à*

la longue in het ongelijk wordt gesteld. Wat uw ware *torts* zijn, weet uzelf en weet ik, maar anderen kijken u erop aan, omdat het in de orde der zaken ligt, dat de vrouw in een geval als het onze, *torts* moet hebben, en zij prêteren u alle *torts*, waarvan zij denken, dat die het meest met uw karakter overeenkomen.'[108]

Afgezien van hun slechte verstandhouding, ging hij op haar ruzie met zijn vader en de Elters in. Ook hier drukte hij zich niet ondubbelzinnig uit, zodat het moeilijk valt uit te maken wie hij gelijk gaf. Hij wilde loyaal aan zijn vrouw zijn zonder zijn vader en de Elters af te vallen. Dus stelde hij zich op het standpunt: 'Uw schrijven had tenminste van mijn vader zo'n ongeschikte brief niet verdiend, al ware het ook geweest, dat de gronden die hij daarin tegen uw voornemen allegueert, zo solide waren, dat ze inderdaad onbetekenend en meestal verkeerd zijn. Maar dit is tussen hem en mij, en niet met u te vereffenen.'[109] Dat laatste klonk, alsof hij óók met haar nog een appeltje te schillen had. Zoals hij haar voornemen om naar Amsterdam te verhuizen op zichzelf niet verkeerd vond: 'Daar de omstandigheden u dwingen al wat mogelijk is uit te winnen, behoudens wat stand en rang vordert, is het natuurlijk, dat u kamers bij honnête lieden in huis neemt,' gaf hij haar niet helemaal ongelijk in haar ruzie met de Elters, maar ried hij haar tevens aan haar toon te matigen. Zij waren de Elters immers dank verschuldigd voor de opvoeding van Louise: 'Spreek toch nimmer van wreken, gelijk u telkens doet. Ogenblikkelijke gramschap in verongelijking is natuurlijk, maar laten wij alles wat naar wraakzucht zweemt verre van ons houden.'[110] Voor haar financieel beheer had hij uitsluitend goede woorden over en wat de f 200,- betreft, die ze voor hem had opgespaard,-hij peinsde er niet over van haar aanbod gebruik te maken: 'Integendeel, ik wenste u een remise van mijn zijde over te kunnen zenden, die beantwoordde aan wat mijn hart mij ingeeft.'[111] Dat het daar niet van komen kon, lag aan de 'bekrompenheid' van zijn 'Commissie'. Hij had echter wel een idee, hoe ze het voor hem bestemde geldbedrag zou kunnen besteden. Louise moest toch worden opgehaald? Hij stond op het punt om neef Texier in opdracht van de prins naar Emmerik te sturen, dus wat lette hem zijn protegé te vragen Louise vandaar naar Brunswijk te begeleiden? Dan kon híj zich van een tweede missie kwijten in plaats van Izaac en zíj hun neef eventueel wat geld voor de terugreis toestoppen: 'Daar ik Texier niet veel geld kan meegeven en evenmin weet, hoeveel hij op zijn reis (waarvan ik niet vooraf kan bestemmen, hoe

zij ingericht zal moeten zijn) nodig zou kunnen hebben voor zijn uitgaven, eer hij in Emmerik komt, zo verzoek ik u, als u hem daar ontmoet, in geval van nood het weinige dat hij voor zijn terugreis met Louise tekort zou kunnen komen, te suppleren. Hier zult u mij alsdan een groot plezier mee doen, maar wellicht is het niet eens nodig.'[112] Dit voorzichtig ingeklede verzoek, afgewisseld met zijn niet ondubbelzinnige beoordelingen van haar gedrag en hele en halve grieven tegen haar manier van doen als vrouw en echtgenote van een groot man, liet hij volgen door de vrome wens, of het haar niet mogelijk was in het voetspoor van Louise te treden: 'Dan vlei ik mij, dat u haar, zodra u het raadzaam oordeelt, zult volgen en mij door uw wederbezit verblijden.'[113] Nog beter scheen het hem toe, als zijzelf met Louise en Elius naar hem toe zou komen: 'Kon uzelf komen, het ware mij nog liever, maar ik moet mij overgeven aan de redenen die u mij hebt aangedragen. Vervallen die echter, mijn hart zal u tegemoet vliegen.'[114] Zijn brief van 7 september 1797 ademde met andere woorden precies dezelfde geest als die van 21 augustus. Kollewijn wist wel wat daarachter zat. Dat was natuurlijk de zonde der hoogmoed! Die ondeugd belette hem open kaart met Catharina te spelen: 'Ronduit te erkennen dat hij leefde met een andere vrouw,-daartegen verzette zich alles wat in hem was. Ondraaglijk scheen het hem af te moeten stappen van het voetstuk van zedelijke grootheid, waarop hij zich zo graag verhief.'[115] De werkelijkheid was een tikje gecompliceerder dan hier te verstaan wordt gegeven.

Tegelijkertijd schreef hij aan zijn schoonzus, onbekommerd, over alles wat hem in Brunswijk opviel. Zoals Londen hem aanvankelijk beter was bevallen dan toen hij Engeland in opdracht van de prins verliet, was hij direct na zijn aankomst in Brunswijk niet al te slecht over zijn nieuwe woonomgeving te spreken: 'Het land van Brunswijk is een schoon, uitgebreid land, maar niet zeer doorwaterd en daardoor in het hoge gedeelte wat dor. Het Brunswijkse zelf is een poel, laag, vochtig en in alle opzichten (grachten en rivieren uitgezonderd) zeer veel van Holland hebbende, zoals ook de inwoners zeer veel Hollands hebben in manieren, zeden en kleding, wel te verstaan, zoals Holland ten tijde van Vader Cats was. De stad Brunswijk is voor Duitse begrippen een schone stad, ik geef haar de grootte van Haarlem, of zelfs tussen Haarlem en Leiden in, zij is omtrent 900 jaar oud, welgebouwd, ruim, met brede straten, grote markten en pleinen, meestal met fonteinen (doch die juist de beste en nieuwste smaak niet tonen)

versierd. Er is een aantal zeer schone kerken, een recht vorstelijk paleis, met een schone tuin, die zeer goed aangelegd is, en er zijn veel uitmuntende huizen. Zij is volkrijk en de bloei en welvaart zijn alom zichtbaar.'[116] Bilderdijk moet er met zijn gevoel voor schoonheid snel geassimileerd zijn, wat in zijn geval ook inhield, dat hij grieven tegen zijn nieuwe woonplaats ontwikkelde: 'De natie is klein van gestalte, welgemaakt en vriendelijk, maar de lucht is door de laagheid van de grond gans niet gezond. De nabijheid van de Harz (het oude *Hercinisch* woud zoals de Romeinen het noemden) en het Harzgebergte, die de wolken aantrekken, maakt het weer ongestadig en geeft heel veel onweer, dat zich daar altijd uitstort zonder zich in het rond te verspreiden.'[117] Over hertog Karel van Brunswijk, de schoonvader van prinses Louise, liet hij zich allergunstigst uit, positiever dan hij had hoeven te doen voor zijn mecenas: 'Brunswijk heeft grote verplichtingen aan de regerende hertog, die door de wijsheid van zijn bestuur, wonderen heeft gedaan, de grote Frederik waardig, als men de staat in aanmerking neemt, waarin zijn vader hem het land naliet.'[118] Bilderdijk voelde er zich op zijn plaats, al waren Berlijn en Kassel ook mooiere steden en was Hannover bij Brunswijk vergeleken, enigszins paradoxaal geformuleerd, 'een parel zonder weerga'.[119] Die stad had zelfs zijn 'agrément' nog op Berlijn en Kassel voor, dat wil zeggen was bevalliger tot genoegen van haar ingezetenen.[120] Persoonlijk zal hem ook dit aangenaam geweest zijn: 'De hofhouding is hier gans niet briljant.'[121] Wat hij betreurde, was dat het vlees er 'saploos' in de etalages lag,-als dode lappen in een manufacturenwinkel, terwijl hij voor zijn gezondheid nu juist afhankelijk van een goed stuk vlees meende te zijn-, en dat het leven er relatief duur was.[122] Met zijn intuïtieve hekel aan handel moest hij al helemaal niets hebben van de productie van een surrogaat voor koffie: 'De grootste handel wordt hier gedreven door cichoreiwortel te telen, te drogen, te branden en te malen om als koffie te gebruiken, die wijd en zijd wordt uitgevoerd tot in zeer afgelegen landen en waarmee zich een groot aantal ingezetenen dezer stad ongemene rijkdommen heeft verschaft; iets wat mij geheel onbegrijpelijk voorkomt, maar zeker is. De velden zijn hier rondom met die plant bedekt en arme lieden, die niets in de wereld hadden en begonnen waren met een klein akkertje te dien einde te huren, hebben zich in tien jaar tijds hele bunders land, vorstelijk gemeubileerde huizen en buitenplaatsen eigen gemaakt.'[123]

Ontving hij een dag later, op 8 september 1797, een brief van zijn vrouw die de zijne doorkruiste, dan kon hij zich niet langer aan vrije bespiegelingen overgeven, maar stapelden de problemen zich weer op waarvoor hij meende reeds een oplossing te hebben verzonnen. Wie zou Louise naar Emmerik brengen? Moest Catharina het kind uit Amsterdam laten ophalen, of werd het haar gebracht? Vertwijfeld riep ze uit: 'Wat zal ik dan toch doen? U hebt immers aan Elter daarover geschreven en men weet uw plan.'[124] Zelf werd ze buiten de zorg voor haar eigen kind gehouden, wat haar, zeer tegen haar zin, dwong om de rol van een ontaarde moeder te spelen. Het leek wel alsof de Elters eindelijk een goede gelegenheid hadden gevonden 'om zich van moeder en kind te ontslaan', waarmee zij, 'zoals een zeker spreekwoord zegt', twee vliegen in één klap 'vingen'.[125] Catharina was boos en dat liet ze goed merken ook. Wist hij wel, hoe slecht de Elters voor Louise hadden gezorgd? Nee, natuurlijk, want hij liet zich door zijn schoonzus al net zo 'inspireren' als Elter zelf, waardoor iedereen dacht dat het met Louise de goede kant op ging, terwijl het arme kind er slecht aan toe was. Ze kon maar niet begrijpen, 'hoe men een kind dat men zegt lief te hebben, op een bed laat slapen, waarop geen van zusters meiden wil liggen en dat daarom voor het kind geschikt is bevonden. Het is een bed dat zo erg met benauwde luchten doortrokken is, dat het tegen de dienstboden aanstinkt, wanneer zij het afhalen.'[126] En hoe kwam dat? Omdat men Louise het matras van nicht Van Onna had gegeven en die 'heeft alles als een klein kind voor haar dood laten lopen. Louise heeft zich daarover bij andere lieden beklaagd, totdat het ook mij eindelijk ter ore kwam, maar wat zou ik eraan kunnen doen? Ik hecht niet al te veel geloof aan kinderpraatjes en dus heb ik buiten het kind om de zaak onderzocht en maar al te waar bevonden.'[127] Het was de hoogste tijd dat hij tegen haar zus optrad,-hoe dacht hij dat trouwens te doen?-, tegen wie ze nog meer grieven had. Mietje had haar immers in vol gezelschap, met Louise als getuige, ervan beschuldigd, dat ze zich 'fardeerde', dat wil zeggen rouge op wangen en lippen, zwart op wenkbrauwen en wit op hals en handen aanbracht en dat ze stifttanden in haar gebit had staan: 'Men heeft dus een beschilderde vrouw van mij gemaakt.'[128] Hoe kon Louise het verhaal van haar tante zo pontificaal bevestigen, als ze deed? Was het meisje leugenachtig, zoals hij steeds had beweerd, of speelde er iets anders? Herinnerde hij zich nog, hoe vijf jaar geleden een Joodse marskramer haar aan de deur de toiletar-

tikelen van de vrouw der Engelse ambassadeur had proberen te verkopen? Hij had een vierkant doosje bij zich, van binnen met roze zijde gevoerd, en een paar potjes met een gouden kwast. 'U had een zeer grote zin in het doosje en wilde dat absoluut voor mij kopen. Ik was er fel op tegen om zoveel geld over de balk te gooien. De jood dat ziende, wilde het mij cadeau doen, wat ik niet begeerde. U hebt hem toen zelf de f 5,- betaald die hij er eerder voor had gevraagd. Ongelukkigerwijs hebben wij alles over dat doosje in het bijzijn van Louise besproken. Uit gekheid heb ik toen rouge op mijn wangen,-om u te vermaken-, met dat gouden kwastje ingewreven. In het vervolg stond het doosje als een belachelijk ding publiekelijk op mijn toilettafel, om de vrouw van de wereld te vertonen wie het aan niets ontbrak.'[129] De rol van Louise in deze petite-histoire totaal vergetend, ging ze door op haar bereidwilligheid om hem te behagen: 'Waarom zou ik u in zulke dingen toch geen genoegen gedaan hebben, wat mij niets dan toegevendheid kost, daar ik altoos heb getracht om u ten koste van grotere en belangrijkere zaken zo gelukkig te maken, als door mij en als door iets buiten mij mogelijk was?'[130] Met dat laatste doelde ze op God, op wie als 'Dritte im Bunde' hij een blindelings vertrouwen stelde. Maar het resultaat van andermans gekonkel was dat ze in Amsterdam over de tong ging, terwijl ze nog niet eens verhuisd was: 'Ik begrijp dus zeer klaar, wanneer men zulke vertellingen van mij ook bij uw vader en andere stijve lieden doet, dat men mij in Amsterdam net zozeer zal minachten en haten, als ik hier aanbeden en bemind ben geworden. Hoe de praatjes tegen te gaan, die mogelijk reeds overal verspreid zijn, weet ik waarlijk niet, en hoe *u* dat zult doen, weet ik nog minder.'[131] Tenslotte speelde ze haar troefkaart tegen hem uit, haar schoonheid, waarop andere vrouwen jaloers waren: 'De natuur heeft mij te veel voorrechten geschonken en die moeten mede gelasterd worden, opdat men bij onnozele lieden die mij niet kennen, de deugd van mijn hart, alvorens zij mij wel leren kennen, in verdenking zou brengen. Geef mij echter uw raad, die mij in dit geval het zekerste middel toeschijnt om dergelijke praatjes tegen te gaan.'[132] Dat ze meende, wat ze van hem vroeg, bleek uit haar slotopmerking over deze kwestie: 'Dit geval grieft mij vreselijk en het leven walgt mij door de laster, die eeuwig op mij woedt. Wel terecht heeft u in uw laatste brief opgemerkt, dat de vrouwen mij benijden en onder hen behoort zeker mijn zus.'[133] Zelfs waar man en vrouw elkaar gelijk gaven, bleek er van een niet geringe discommunicatie tussen hen sprake te zijn,

want zíj schreef de jaloezie van andere vrouwen aan haar opmerkelijke schoonheid toe en híj aan haar verbintenis met een groot man. Beiden waren van een niet geringe eigenliefde vervuld!

Op 15 september verzocht die grote man aan de Elters om Louise naar Emmerik te begeleiden, waar op 21 september[134] de overdracht aan neef Texier zou moeten plaatsvinden. Vóór die tijd moest Louise in de gelegenheid worden gesteld om afscheid van haar moeder te nemen, 'want u voelt wel aan, dat dit haar niet kan worden geweigerd'.[135] Er zat iets onduidelijks in zijn verzoek, dat men ook zo zou kunnen interpreteren, alsof niet de Elters, maar Catharina het meisje naar Emmerik zou brengen. Letterlijk vroeg Bilderdijk hun, na nog eens bevestigd te hebben dat 'onze' Texier op 21 september in Emmerik zou zijn, 'alsdan dadelijk aan mijn vrouw te schrijven, ten einde aldaar onze kleine te brengen, om het kind te kunnen overnemen en tevens enige conferentiën met haar te kunnen houden'.[136] De Elters zouden hem er 'ongemeen' mee verplichten, als zij (en deze instructie liet aan duidelijkheid niets te wensen over) aan Louise academische manuscripten van hem zouden meegeven, 'deze zijn in quarto door mijn eigen hand in het Latijn met abbrevatiën geschreven en in bruin gespikkeld, of soortgelijk, enige ook in gebloemd papier geplakt'.[137] Op de afgesproken dag bevond Texier zich in Emmerik, maar Louise was in geen velden of wegen te bekennen. Met gevaar voor eigen leven had de adjudant van haar vader zich in de Bataafse Republiek begeven en koers gezet naar Den Haag. Per brief had hij zijn komst aan Catharina aangekondigd en daarin, ter uitwerking van Bilderdijks eigen idee over de besteding van het door haar opgespaarde bedrag van f 200,- plus zijn reis- en verblijfskosten het lieve sommetje van f 233,- geëist. De kosten voor Louise waren er niet eens bij inbegrepen. Catharina schreef in paniek aan haar man, toch al door de op haar kosten elders ingekwartierde Franse officier op grote kosten gejaagd: 'Ik was zo van de schrik bevangen, toen ik zijn brief las, dat ik van mijzelve viel. Ik rekende volgens uw genereuze weigering van het weinige, dat ik, toen ik u dat aanbood, nog scheen te kunnen missen, niet anders dan op een kleinigheid, zo neef iets tekort in zijn reisgeld mocht komen. Ik was dus zeer verlegen, hoe mij te redden.'[138] Met moeite schraapte ze f 154, - voor hem bij elkaar en voor Louises reis tot Emmerik f 33,-. Toen werd haar dochter 'van haar hart gescheurd', zoals ze het niet slecht uitdrukte, want als kind zou Louise voortaan geheel en al op haar vader zijn aangewezen. Haar moeder

verdween voorgoed uit haar gezichtsveld, wat van Elius niet gezegd kon worden. Hij deed althans een paar keer moeite om zijn zusje op te zoeken, wat, omdat ze ook later van de buitenwereld werd afgeschermd, geen eenvoudige opgave was.

Opdat Bilderdijk kon controleren wat de Elters haar in een kist hadden meegegeven, stuurden zij hem een overzicht van de inhoud. Louise was in hun ogen een 'aanminnige roos, die wij voor u hebben bewaard en besproeid'.[139] Wat zij onder 'besproeien' verstonden, bleek uit de ongekende hoeveelheid neteldoekse jurken, borstrokken, omslagdoeken, lakens en slopen, boekjes en spelletjes, een naaikistje en knopendoosje, kortom de uitzet van een jong meisje, waartoe bijvoorbeeld ook een poffertjespan, twee brieventassen en een loterijspel behoorden. Zo vol als deze kist was, zo leeg zullen de portefeuilles geweest zijn, die Catharina op haar beurt aan Louise had meegegeven. Het waren tussen haar ondergoed verstopte buidels, die aan Schotse kilts deden denken, in het vervaardigen waarvan Louise kennelijk uitblonk. Ze zou zulke producten van huisvlijt ook later voor haar vader maken, zoals ze dat met funeste gevolgen al eerder voor hem gedaan had, toen hij de Bataafse Republiek hals over kop had moeten verlaten.[140] Op 17 oktober liet Bilderdijk aan zijn eerste vrouw weten, dat Louise met haar begeleider veilig in Brunswijk was aangekomen. Pas op de laatste dag van die maand verwittigde hij de Elters van hetzelfde, maar hij voegde er details aan toe die hij haar moeder had willen besparen om haar niet nodeloos ongerust te maken: 'De lieve Louise is zeer wel en gezond aangekomen, ofschoon de reis haar vrij wat verhitting in het bloed heeft gegeven, met een sterke opzetting van de halsklieren tot gevolg. Ze heeft onderweg (waar, ongelukkigerwijs, alles vol was met Fransen die, op weg naar hun vaderland, in hun reis gestuit werden en weerom moesten), net als haar begeleider, ongedierte op het hoofd opgedaan.'[141] Als een goede vader had hij haar onmiddellijk naar de kapper gestuurd, die hem verklaarde, dat haar hoofd fraai gekapt en volkomen gereinigd was. Toen dat niet waar bleek te zijn, had hij zelf een recept uitgeschreven om haar 'hoofd met een daartoe geschikt zalfje in te smeren'. Verder leed het meisje, dat twaalf jaar bij haar aankomst in Brunswijk was, aan 'kwaadsappigheid', welke onwetenschappelijke diagnose haar vader de gelegenheid bood om een lichamelijke oorzaak aannemelijk te achten voor alles wat hem in haar niet beviel.[142] Buitengewoon complimenteus was hij voor de opvoe-

ding die de Elters haar hadden gegeven: 'Ik kan u niet genoeg danken, lieve zus, voor de zorg die u zich voor het kind en haar opvoeding getroost hebt, daar ik haar in alles wat men van haar jaren vergen kan, zo wel onderricht vind. Neem er mijn hartelijke erkentenis voor aan.'[143] Louises kist was toen nog steeds niet gearriveerd, wat zijn vertraagde berichtgeving aan de Elters enigszins kon verklaren en toch zijn dankbaarheid jegens hen niet minder groot maakte. Hoe anders verstond hij zich met Catharina, die ten bewijze van haar onschuld zelfs een brief van Gautier naar hem had gestuurd, waaruit haar moeilijke financiële situatie moest blijken. Haar zucht tot zelfrechtvaardiging lokte als het ware een nog niet geuite beschuldiging van Bilderdijks kant uit en die kwam er dan ook, op niet mis te verstane wijze, prompt en ongenadig.

Waarom viel ze hem voortdurend lastig met haar klachten over vrouwelijke opschik die in andermans ogen de grenzen van het fatsoen overschreed? Daar moest ze lak aan hebben, zolang ze tenminste maar geen haarlak gebruikte. Had hij haar niet precies voorgeschreven, wat een vrouw wel of niet in dezen geoorloofd was? Poeder in het haar en rouge op de konen was bij hem 'één allooi', dat wil zeggen toegestaan, maar het 'schilderen' van wenkbrauwen en blanketten van hals en handen niet.[144] Hield Catharina zich aan zijn voorschriften, dan kon ze nooit voor een 'slechte' vrouw versleten worden, maar bleef ze een 'dame', een vrouw van stand. Wat de reiskosten van Texier en Louise betreft, die ze blijkens Gautiers brief van hem wilde terugvorderen, moest ze één ding goed begrijpen: had hij van tevoren alles geweten, dan zou hij 'een geheel ander ontwerp op de zaak' hebben gemaakt. Neef Texier had overigens niet een te hoge declaratie bij haar ingediend, want onderweg in het plaatsje Holtsminden, 70 km ten zuiden van Hannover, had hij ten laste van Bilderdijk geld moeten opnemen om zijn reis te kunnen vervolgen. Dat zoiets in die tijd mogelijk was, wijst op een goed georganiseerde dienstverlening op financieel gebied, maar kwam hemzelf bijzonder slecht uit. Hij weigerde haar de onkosten van neef Texier te vergoeden, waarvan hij de hoogte eerder niet had betwist. Als reden voor zijn weigering gaf hij de zogenaamde verantwoording van haar kosten in de brief van Gautier op. Diens 'belemmerde' of ondoorzichtige stijl kon overigens wedijveren met de zijne: 'Edoch, dat er, nadat u f 200,- had aangeboden, daar u schreef f 200,- te hebben liggen, nu zoveel empressement wordt gemaakt om dat geld terug te krijgen,

komt mij zeer wonderlijk voor, en de zaak wordt mij geweldig verdacht, wanneer ik de belemmerde stijl overweeg, die in het schrijven van de heer Gautier doorblinkt, en de contradicties, die deze en uw latere brief onderling en met uw vorige missiven hebben.'[145] Kennelijk bestonden er verschillen in de hoogte van de declaraties, zoals die door Catharina waren opgegeven en door neef Texier ingediend, en mocht ze van haar man het 'speciebriefje' dat ze de begeleider van Louise had meegegeven noch de financiële verantwoording van Gautier in haar terugvordering op hem betrekken. Dat ervoer ze als krenkend, zoals ze hem in begin november liet weten, of in haar eigen woorden als een 'vernederende discretie'.[146] In haar brief ging ze op meer verwijten in, die Bilderdijk haar in heftige bewoordingen had gemaakt, want toen hij eenmaal over de terugvordering van Texiers reiskosten begonnen was, nadat hij haar 'zotheden' op het gebied van de vrouwelijk opschik had gehekeld, was hij niet meer te stuiten geweest.

Waarom was ze niet naar Emmerik gegaan om de zorg voor Louise aan haar neef over te dragen? Hij had haar gevraagd daar in vertrouwelijke 'conferenties' met zijn zaakgelastigde,-zo kon men zijn adjudant immers wel beschouwen-, opening van zaken te geven wegens de openbare executie van hun goederen. Dat had ze ook in Den Haag niet willen doen ondanks het lijstje met vragen dat hij Texier had meegegeven. Waarom had ze zijn meubels willen verkopen, die tot dusver buiten de gedwongen veiling waren gehouden? Texier had hem dit reeds via derden tot hem doorgedrongen gerucht bevestigd: 'Dat men mij van buitenaf heeft gezegd, dat u op het punt stond mijn meubels te verkopen en dat dit op mijn navraag door hem wordt bevestigd, inderdaad, dit en het bevorens voorgevallene omtrent alles wat er verricht is, en waarin ik u zoveel te reprocheren heb, ofschoon ik het geheel, ten beste plooiend, niet ter harte heb genomen, zoals ik misschien behoorde, maakt dat ik volstrekt niet weet wat van alles te maken.'[147] De tijd van praatjes, financiële verantwoordingen van een huisbaas en 'speciebriefjes' was voorbij: 'Ik vorder derhalve een dadelijke en stellige opgave van u, zonder verbloeming, over hoe het is gesteld met het geld dat u heeft en dat u nodig hebt.'[148] Er mocht voortaan niets meer worden verkocht zonder zijn 'expresse order', want anders zou het daarmee net zo verkeerd aflopen als met zijn boeken: 'Met die boeken was het een verkeerde, maar zeer natuurlijke en door de omstandigheden als afgeperste directie.'[149] Onder 'di-

rectie' verstond hij haar regie of gedragslijn, waarover hij niet meer kwijt wilde dan dat men hem de 'grievendste kwaadwilligheid' had betoond door hem niet vooraf de catalogus toe te sturen, 'ten einde ik daarvan het onontbeerlijke kon doen inkopen. U heeft de schuld daarvan getracht van u af te werpen en ik heb eenmaal die verontschuldiging, of wat daarvoor door moet gaan, aangenomen en zal er dus nu niet weer over spreken, maar let erop dat u mij niet opnieuw tergt op dit punt.'[150] Hij dreigde haar openlijk met intrekking van de haar verleende procuratie en met nog veel meer, waaruit men de zoveelste wereldvreemde uitnodiging aan haar kon afleiden, die in tegenstelling met zijn woede niet gemeend was, om zich met haar hele hebben en houden in Brunswijk te vestigen. Ze moest niet menen haar leven zelfstandig te kunnen inrichten, althans op financieel en juridisch gebied, afhankelijk als ze van hem was: 'Begrijp, dat u geen dispositie over iets van onze goederen hebt dan alleen door mijn procuratie en dat u mij dus wegens alles wat u doet, uit dien hoofde ook, verantwoording schuldig bent. Ik zou anderszins u en mijzelf de smaad moeten aandoen om niet slechts die procuratie in te trekken en uw verrichtingen teniet te doen, maar ik zou mij van mijn kwaliteit moeten bedienen om een eind aan alles te maken, u hier te doen komen, met of zonder uw wil, en dat terwijl ik nu juist wens u in alles te sparen voor een wereld, die (ik weet niet waarom) zeer tegen u ingenomen is, en de vernieuwing van onze samenwoning aan uw eigen hart en opgewekte tederheid en aan niets anders verschuldigd te zijn.'[151]

Haar verbolgen reactie liet niet lang op zich wachten, maar in de tussentijd zag Bilderdijk nog kans met zijn schoonzus (die na het vertrek van Louise tijdelijk had opgehouden het lieve zusje te zijn) van gedachten te wisselen over zulke uiteenlopende onderwerpen als de filosofie van Kant, de slechte kwaliteit van het vlees en andermans 'cavaliere' of lichtzinnige behandeling van de transsubstantiatie. Het verband daartussen zou menigeen ontgaan, maar was voor een goede verstaander gelegen in de omstandigheid dat niets was, wat het scheen. Dat gold in zekere zin ook voor zijn dichterlijke activiteiten, waarvan de vertaling van *Darthula* en *Karrikthura* uit Ossians zangen in 1797 zijn volle aandacht had: Ossian bestond net zomin als het 'Ding an sich'. Er wordt vaak tamelijk denigrerend over Bilderdijks inzicht in de filosofie van Kant gedaan: 'De bibliofiele omnivoor die nimmer toegaf dat hij ergens niets van afwist, zal ongetwijfeld in Kant

geïnteresseerd zijn geweest, maar er is geen enkel overtuigend bewijs dat hij het werk van de grote filosoof ook goed gelezen heeft.'[152] Wie leest wat hij op een achternamiddag aan zijn schoonzus over Kant schreef, waagt dat toch te betwijfelen. Uit zijn vereenzelviging van de Logos met het vlees geworden Woord en de Ratio[153] valt een opvatting over de rede af te leiden, die strijdig is met die van Kant. Laatstgenoemde koos de categorische imperatief van de rede als fundament voor zijn levensbeschouwing, Bilderdijk koos daarentegen voor het hart en het gevoel, naast de rede, als fundament voor zijn godsdienstige overtuiging. Moeten mensen God niet beminnen met heel hun hart, heel hun ziel en heel hun verstand?[154] Daarmee in overeenstemming beschikt de mens volgens Kant over een autonome moraal. Ware die op religie gebaseerd, dan zou de moraal van God gegeven zijn, want, zoals Safranski het in dit verband formuleerde: 'God is werkzaam in de morele zelfbeschikking van de mens.'[155] In zijn brief aan Maria Petronella zinspeelde Bilderdijk op het in zijn ogen verwerpelijke karakter van een autonome moraal, ten teken van zijn afkeer van Kant. Voor hem was de schepping bovendien één groot geheel, 'zich spiegelend tot in het minste deel', waaruit de leer van de erfzonde kon worden afgeleid: het kind is de vader en omgekeerd![156] Van die leibniziaanse gedachte wilde hij geen afstand doen, ook daarop zinspeelde hij in zijn brief, alsof de moraal zich rechtstreeks uit al het geschapene liet kennen. Kant bestreed dat laatste, als men tenminste 'het bestaan' met 'al het geschapene' op één lijn mag stellen. Volgens hem is 'het bestaan' geen predicaat, zoals 'blauw' een predicaat is in de vaststelling, dat de hemel blauw is. Het woord 'hemel' is een subject, waarvan de aard door predicaten als 'blauw', 'grijs' en 'bewolkt' wordt bepaald. Nu kan 'blauw' ook subject zijn in een zinnetje als 'blauw is mijn lievelingskleur'. Een woord als 'hemel' onderscheidt zich van 'blauw', doordat het niet een subject en een predicaat kan zijn, maar alleen het eerste. Zo'n woord of begrip noemde Kant, en hij was de enige niet, een substantie. Eigennamen (bijvoorbeeld Socrates) zijn altijd substanties, waarvan de essenties in de vorm van predicaten (als wijs en sterfelijk) de existentie bepalen. Welnu, omdat 'het bestaan' geen predicaat is, maar een subject kan het van alles worden toegedicht, maar uit al die essenties kan niets over de existentie van God worden gedestilleerd.[157] Bilderdijk was het met deze redenering niet eens, en men begrijpt licht waarom. Hoeft men achter 'het bestaan' niet het woord of begrip

'goddelijk' als een predicaat te denken ('het bestaan is goddelijk'), of de vraagt rijst, wat een essentie precies inhoudt? Is 'goddelijk' of 'goddeloos' een *geoorloofd* predicaat bij 'het bestaan'? Wie het hierna volgende citaat uit Bilderdijks brief aan Maria Petronella leest, kan zich niet aan de indruk onttrekken, dat de dichter beter dan de wijsgeer het inconsequente karakter van diens redenering onderkende: 'Gaat u nog steeds voort u op de kantiaanse filosofie toe te leggen? Vindt u niet, dat zij uitloopt op een volstrekte valserkenning onzer aangenomen begrippen? En heeft u er wel eens over nagedacht, wat daaruit voortvloeit? Dat namelijk het beginsel van waarheid geheel anders is dan wij ons tot dusver hebben verbeeld. Dat wij onvatbaar zijn voor waarheid en kennis, indien wij op onszelf staande wezens zijn, indien wij geen spiegel van het heelal, van Godzelf in ons hebben, indien de zaden der kennis niet in ons besloten liggen en indien de invloeden der bovennatuurlijke wereld ons niet verlichten en indien er geen communicatie mogelijk is tussen de geestelijke wezens en ons.'[158] Men kan zich op het standpunt stellen, dat hier twee schoolmeesterachtige betweters met elkaar in debat zijn, maar niet dat de redenering van Bilderdijk onderdoet voor die van Kant, integendeel, hij toont er het foutieve in bedekte termen van aan.

In dat licht bezien is zijn hernieuwde klacht over de kwaliteit van het Brunswijkse vlees niet alleen vermakelijk. De werking van zijn geest, wanneer hij nadacht over de filosofie van Kant, werd volgens hem door de consumptie van rundvlees ten goede beïnvloed. Zo bang als hij in de laatste decade van zijn leven voor koepokinentingen was, omdat dierlijk leven zich in het menselijk lichaam binnendrong tot schade van de ziel, zo gesteld was hij in Brunswijk op rundvlees: 'Wat mij betreft, ik ben hier op den duur lang zo gezond niet als in Engeland, waartoe zowel de lage, vochtige ligging van dit land, als het gebrek aan goed, voedzaam vlees heel veel toebrengt. Voeg er voor een derde gerust het gebrek aan voldoende, voor mij interessante occupatie bij. Hier is genoegzaam niets eetbaar dan varkensvlees. Dit is goed, niet meer en niet minder dan dat. Het vet is taai en peesachtig in de runderbeesten en schapen, en zeer mager. Zij zijn klein en hard, dor en pezig van spieren, en ik kan zeggen volstrekt smakeloos en geestloos. U begrijpt dus, hoe kwalijk dit iemand bekomt, wiens uitgeputte hoofd telkens ondersteuning van dierlijke geesten behoeft en wiens ganse ongesteldheid alleen en uitsluitend daarop neerkomt!'[159] In een totaal andere context hield hem dezelfde vraag van

schijn of werkelijkheid bezig ten aanzien van de transsubstantiatie, wat voor een calvinist eigenlijk een uitgemaakte zaak hoort te zijn.[160] Is Christus in de gedaante van brood en wijn aanwezig en zo ja, wat wil dat dan zeggen? Voor een calvinist valt die vraag onder verwijzing naar het Laatste Avondmaal niet moeilijk te beantwoorden. De door Jezus uitgedeelde gaven van brood en wijn verhinderen, dat men Zijn woorden letterlijk dient op te vatten, toen Hij op de avond vóór Zijn lijden het brood in Zijn heilige handen nam, het zegende, brak en aan Zijn discipelen gaf met de woorden: "Neemt en eet, want dit is Mijn lichaam," en toen Hij de kelk in Zijn heilige handen nam, een dankgebed uitsprak en Zijn discipelen daaruit te drinken gaf met de woorden: "Drinkt allen hieruit, want dit is Mijn bloed van het Nieuwe Verbond, dat voor u wordt vergoten tot vergiffenis van uw zonden."[161] Aangenomen dat er tijdens het Laatste Avondmaal niet een wonderbare 'Jezusvermenigvuldiging' heeft plaatsgevonden, dient men deze woorden figuurlijk op te vatten. Terwijl protestanten en rooms-katholieken vaak tegenover elkaar staan, omdat eerstgenoemden Gods woord letterlijk wensen te interpreteren en laatstgenoemden figuurlijk, zijn hier de rollen omgedraaid. Rooms-katholieken vatten de woorden van Jezus letterlijk op, omdat Hij gezegd heeft: "Dit *is* Mijn lichaam" en "Dit *is* Mijn bloed." Het feit dat Bilderdijk in het najaar van 1797 twijfelde aan de calvinistische interpretatie van Jezus' woorden, geeft aan zijn religieuze overtuiging een interconfessioneel karakter. In een latere fase van zijn leven zou men hem van rooms-katholieke neigingen 'verdenken', waartegen hij zich geroepen voelde in het geweer te komen. Over zijn eigen theologische fundering van de transsubstantiatie was hij in 1797 allerminst uitgedacht, waarvan zijn brief aan Meinardus Tydeman in het voorjaar van 1808, zijn brochure *Een protestant aan zijne medeprotestanten ter gelegenheid van de afschetsing der voortreffelijkheid van den katholyken kerkleer door J. G. Le Sage ten Broek* (1816), gevolgd door een open brief aan dezelfde in 1829, en zijn opstel *Van het heilige avondmaal* (1833) getuigen.

Op theologisch gebied vroeg hij zich in het najaar van 1797 eveneens af, of de voorspellingen over het einde der wereld en de vestiging van Jezus' aardse koninkrijk hypotheses waren of niet. Als profetische waarzeggerij zich in niets van de toekomstige werkelijkheid onderscheidde, waarom moest dan een bittere eindstrijd beslissen over het menselijk lot? Was dat al niet ten goede gewend door Jezus,

toen Hij op Golgotha aan het kruis hing? Als profetische waarzeggers slechts een veronderstelde blik op de toekomst wierpen, die er dus anders kon uitzien dan zij dachten, opperden zij dan iets wat in strijd was 'met Gods volstrekte voorwetendheid en voorbeschikking'?[162] Bilderdijk liet een fundamentele scepsis blijken ten aanzien van de bronnen, waarop hij zich eerder in de ban van Richard Brothers en de zijnen had beroepen om de tekenen des tijds goed te verstaan. Reduceert men profetische waarzeggerij tot 'schijn', dan wordt niet alleen de weg naar een gelukzalige toekomst onzeker, maar ook datgene waarheen die weg leidt: het aardse koninkrijk van Jezus en het koninkrijk der hemelen zelf. Wenst men beide koninkrijken als 'werkelijkheid' te beschouwen, dan ziet men Bilderdijk óók in zijn christelijk geloof voor een onmogelijke opgave gesteld. Hij wilde enerzijds niet de dupe van de schijn worden en was anderzijds niet in staat om schijn en werkelijkheid van elkaar te onderscheiden. In een principieel onkenbare wereld liep hij als een verlorene rond, alleen vertrouwend op zijn intuïtie om een uitweg uit dit filosofisch en theologisch labyrint te vinden. Waarop had hij anders moeten vertrouwen? Het alternatief was een leven in volstrekte duisternis geweest, waarin hij met behulp van twee voelhorens,-redeloze onverschilligheid en radeloze angst-, zijn eigen weg had moeten vinden. De zorg voor Louise hield hem praktisch op de been, waardoor het besef dat zijn geestelijke kwellingen aan de arglist van de duivel moesten worden toegeschreven, de overhand op zijn fundamentele scepsis verkreeg. Zijn dochtertje was een geschenk uit de hemel, dat hij bij gebrek aan blouses, rokken en jurken niet eens fatsoenlijk kon aankleden om haar aan het hertogelijk hof te presenteren, 'want die te maken waar u de goedheid hebt gehad haar er rijkelijk van te voorzien, gelukt mij niet'.[163] Het kistje met Louises uitzet was nog steeds niet gearriveerd,-ook daarover kon hij zich opwinden-, al wilde hij zijn brief aan Maria Petronella vooral positief afsluiten met een beroep op God en met '1000 groeten van uw lieve kwekeling', onder wie hij natuurlijk Louise verstond.[164] Zelfs vergat hij niet aan zijn Amsterdamse neefje te denken: 'Druk uw lieve kleine aan het hart voor mij!'[165] In zo'n stemming van een nauwelijks afgewentelde ondergang, zorg om Louise en sinds kort ook om een kleine die volgens Wilhelmine op komst was, ontving hij een brief van Catharina. Behalve gekwetst en strijdbaar, toonde zij zich ronduit verbitterd.

Had hij haar eerder om tekst en uitleg gevraagd over hun financiën, die ze hem eigenhandig moest geven: 'Geen zogenaamde sentimentele periodes in plaats van feiten,' zo had hij haar van verre reeds schriftelijk toegesnauwd,-nu kreeg hij van haar antwoord. Verbitterd en met een sprankje onverwachte humor schreef ze hem in begin november: 'Nimmer had ik mij kunnen verbeelden, dat uw hart zichzelf zou kunnen verloochenen door mij op zo'n vernederende wijze te miskennen. Maar laat ik vermijden om iets, wat naar uw gevoelen enigszins naar het sentimentele zweemt, hier te plaatsen. Dus tot andere periodes.'[166] Alvorens zich deze aansporing ter harte nemen, weerlegde ze zijn verwijt van financieel wanbeheer: 'U heeft mij zoveel te reprocheren, zegt u, maar mag ik u er wel eens aan herinneren, in welke omstandigheden ik na uw vertrek van hier ben blijven zitten in een groot huishouden, nog bezet met inkwartiering, zonder geld in het verhuizen, zodat ik het eerste anderhalf jaar alles heb moeten bedenken om aan geld te geraken voor levensonderhoud en ter afbetaling van enige dingen, alsmede van enige restanten der Nieuwjaarsrekeningen vóór uw vertrek ingegaan.'[167] Over haar onaangename ervaringen met het belenen van panden die ze met geld uit de erfenis van nicht Van Onna weer terug had kunnen krijgen, weidde ze en passant uit, waarna ze volgens eigen zeggen de 'gerekwireerde opgave' nogmaals bij haar brief voegde. Waarschijnlijk verhinderde het uit haar woorden sprekende ongeduld, dat ze aan Bilderdijks verlangen in dezen voldeed. Over de eindafrekening van de gedwongen veiling repte ze althans met geen woord. Bovendien was de 'gerekwireerde opgave' kennelijk een andere dan een 'stellige opgave van mijn uitgaven' die ze hem na haar verhuizing naar Amsterdam wel een keer zou opsturen, als Johannes van der Linden meer tijd voor haar had.[168] In plaats van een zuiver boekhoudkundige balans op te maken, woog ze alle minpunten van haar huwelijk tegen de weinige pluspunten af. Omdat voor haar die pluspunten allereerst met hun financiële situatie te maken hadden, liep er een aantal zaken door elkaar. De figuur van een rechter doemde in beide gevallen dreigend op, of het nu ging om een financiële of matrimoniale afrekening. Wilde haar man de haar verleende procuratie intrekken, dan moest hij dat vooral doen. Ze wilde desnoods met de nodige stukken in de hand voor een rechter staande houden, dat háár geen blaam trof. Als moeder en echtgenote droeg ze nergens schuld aan, evenmin had ze schulden waarvoor hij haar aansprakelijk zou kunnen stel-

len. Het enige waarvan ze spijt had, was dat haar goede hart, 'door het lopende gerucht van uw behoeftige omstandigheden aangedaan, zich boven zijn vermogen van penningen had ontbloot', waardoor ze hem met f 200,- had willen verblijden.[169] Fijntjes herinnerde ze hem eraan, dat ze als moeder van twee kinderen sinds zijn vertrek nimmer een duit van zijn 'in dit land gewonnen geld ontvangen of genoten' had.[170] Wie van hun tweeën was er dus in zijn zorgplicht tekortgeschoten om van de liefde nog maar te zwijgen? In een artikel voor *De Gids*, dat handelde over Bilderdijks karakter, stelde Kollewijn vast: 'Hebben wij eenmaal de overtuiging, dat Bilderdijk, toen hij zijn echtgenote tot zich nodigde, hartelijk wenste, dat ze niet zou komen, dan is het niet moeilijk, zijn bedoeling te doorzien. Hij begreep, dat het eenmaal tot een scheiding moest komen.'[171] Uit het feit dat Catharina zich niet eens meer verwaardigde om op zijn uitnodiging in te gaan, viel iets soortgelijks te concluderen. Vanaf begin november 1797 weigerden beiden elkaar als huwelijkspartner serieus te nemen. Er moest alleen nog formeel iets worden geregeld, voor wat zich inhoudelijk al sinds 1793 had voorgedaan.

Tegelijk vond in de Bataafse Republiek een gebeurtenis plaats, die Bilderdijks leven niet weinig zou beïnvloeden. Het nieuwe bewind, dat eenheid nastreefde, benoemde Matthijs Siegenbeek tot hoogleraar in de Nederduitse taal en welsprekendheid.[172] Daarvoor was een nieuwe leerstoel ingesteld te Leiden, ter bezetting waarvan de keuze op Bilderdijks 'grootste vriend en vijand' was gevallen. Het lag voor de hand, dat de nieuwe hoogleraar directieven zou uitvaardigen ter bevordering van de eenheid van schrijfstijl en spelling. Dat zou inderdaad zeer gefaseerd gebeuren, waarmee hij zich in toenemende mate niet alleen de woede van Bilderdijk op de hals haalde. Zo achtte ook de Schoolmeester zich in 1843 persoonlijk door Siegenbeek aangevallen, die toen anders dan Bilderdijk nog leefde. Met zijn afkeer van de 'kezen' had de Schoolmeester meer dan één reden om zijn tegenstander te haten, want hij zag, behalve een vastberaden kneus, ook 'de luisvork' en 'strontvlieg' in hem, die met diens taalkundige inzichten anderen het leven zuur had gemaakt.[173] Hoe had Siegenbeek het aangedurfd Bilderdijk, 'een wezen enkel ziel, in 't slijk ter neer te treên'?[174] Pas na terugkeer uit zijn ballingschap, of eigenlijk kort

Matthijs Siegenbeek, Bilderdijks 'grootste vriend en vijand'

daarvóór, vond er een 'clash' tussen beiden plaats, die ook illustratief voor hun verschillende karakters was, maar toen had Siegenbeek zich al compleet in zijn rol van hoogleraar kunnen inleven. Als een republikeinse Mozes der orthografie had hij in 1804 richtlijnen voor een correcte spelling van het Nederlands verzameld in zijn *Verhandeling over de spelling der Nederduitsche taal ter bevordering van eenparigheid in dezelve*, waarnaar in het huidige 'Groene Boekje' nog steeds wordt verwezen.[175] Wat Bilderdijk en de Schoolmeester ook van hem mochten vinden, zijn streven om de politiek van de unitariërs op het gebied van lexicologie en orthografie vorm te geven paste in het streven van de *Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* om de Nederlandse taal en letterkunde als een zelfstandige wetenschap te beoefenen. Hij en niet Bilderdijk zette een grote stap vooruit, waardoor de spelling van het 'Hollands' de spelling van het 'Nederlands' werd. Daarover bestond grote verwarring, want zowel de betekenis als de spelling van woorden in diverse streektalen kon niet op een standaardtaal worden geijkt, zodat Bilderdijk bijvoorbeeld 'peperneuten' schreef en Jeronimo de Vries 'tegenswoordig' zonder dat wie dan ook hen op de vingers kon tikken.[176] Een woord als 'schoon' kon met evenveel recht van spreken 'mooi' als 'fris' en 'niet-smerig' beteke-

nen. Van hoeveel zelfstandige naamwoorden stond tot wanhoop van dichters het geslacht niet vast? Was het Amsterdam met 'zijn' of (de stedenmaagd indachtig) 'haar' grachten? Siegenbeek zorgde voor een zekere uniformering van de taal, wat hem sierde, maar ook kritiek van anderen uitlokte.

Een man als Staring, verknocht aan Gelderland in het algemeen en aan de Achterhoek in het bijzonder, erkende in deze tijd: 'Het Hollands is ons Parijs dialect, het dialect van de schrijvers, die door de gehele Republiek gelezen en verstaan willen worden.'[177] Maar er waren ook taalkundigen die de eigenaardigheden van hun eigen dialect onvoldoende in de uniformering van het Nederlands terugvonden, het 'Hollands' te dominant aanwezig achtten of van mening waren, zoals Bilderdijk toen hij begreep wat er zich in zijn vaderland afspeelde, dat de achter spellingskwesties verborgen taalkundige inzichten te veel op een Latijnse grammatica waren gebaseerd. De taal was zijn instrument, waarvan het hem niet langer vrijstond geheel naar eigen inzichten gebruik te maken. Dat vond hij vervelend, niet omdat hij weigerde te erkennen dat een moedertaal het gemeenschappelijk bezit van alle kinderen was, maar omdat naar zijn mening de taalschatten uit het verleden hun waarde dreigden te verliezen. Hetzelfde bezwaar dat ook nu nog tegen elke spellingswijziging van de overheid wordt aangevoerd, kon ook toen al worden vernomen. Het uiterlijk van de bestaande literatuur raakt erdoor verouderd en, gebaseerd op de nieuwste taalkundige inzichten, wordt de actuele spreektaal als norm genomen voor correct taalgebruik. Zodoende herwaardeert men alles wat eerder geschreven is. Dat men na een vergrotende trap 'dan' in plaats van 'als' hoort te zeggen, zou niet afhankelijk van een aanbeveling van deskundigen of de overheid moeten zijn, maar uitsluitend van de meerderheid der taalgebruikers. Zeggen die in zo'n geval 'als', dan is dat de norm. Dwars tegen Siegenbeeks vastgelegde inzichten in, bleef Bilderdijk daarom vasthouden aan 'als' na een vergrotende trap, wanneer hem dat beter uitkwam. Wat in het Middelnederlands al usance was geweest, kon niet door een pennenstreek van Siegenbeek als incorrect worden beschouwd.[178] Niettemin won laatstgenoemde steeds meer aan gezag, wanneer het om taalkundige en spellingskwesties in de Bataafse Republiek ging. Waarom men juist hem tot hoogleraar had benoemd, was overigens niet moeilijk te begrijpen: 'De keuze viel op de predikant Matthijs Siegenbeek, die door de zachtmoedigheid en gematigdheid van zijn ka-

rakter, zijn chauvinistisch gekleurde vaderlandsliefde, zijn voorliefde voor classicistische 'welsprekendheid', alle eigenschappen bezat om zich in de overgangstijd van de achttiende naar de negentiende eeuw populair te maken.'[179] Hoe voorzichtig Siegenbeek te werk ging, blijkt uit wat C.N.G. de Vooys over diens handelwijze opmerkte: 'Het veiligst was, zich bij een gezaghebbende voorganger aan te sluiten, namelijk bij de Leidse hoogleraar Adriaan Kluit, wiens vertoog van 1777 een bruikbare grondslag bood, en de instemming van de Leidse Maatschappij waarborgde. In de voornaamste geschilpunten, vooral ten opzichte van de klinkerspelling, koos hij dus de partij van Kluit: in gesloten lettergrepen steeds *aa* (niet *ae*), in open lettergrepen geen consequente verdubbeling, maar steeds het enkele teken: *a, u*, afwisselend *e* en *ee, o* en *oo*. Dit laatste werd, op voorgang van Lambert ten Kate en Kluit, gemotiveerd door de verschillende klank bij Zeeuwen en Maaslanders. Behalve bij 'goede auteurs' ging Siegenbeek dus in het Zeeuws en het Rotterdams na, of een woord met *e* of met *ee* diende te worden gespeld. Geen wonder dat dit zwakke punt reeds spoedig bestrijders vond, maar gesteund door het staatsgezag en de grote meerderheid van de taalgeleerden, vond Siegenbeeks spelling weldra vrij algemeen ingang.'[180] Blijkbaar herkende men niet alleen te weinig van zijn eigen dialect in de uniformering van het Nederlands, maar bestond er ten aanzien van het Zeeuws en Rotterdams ook het omgekeerde bezwaar.

Wie die taalgeleerden overigens ook waren,-Bilderdijk hoorde niet onder hen. Meinardus Tydeman wel, die samen met A. Kluit, J. H. van der Palm en de onvermijdelijke Siegenbeek de nieuwe spraakkunst van Petrus Weiland in 1805 als een 'in naam en op last van het Staatsbestuur' gerealiseerde uitgave aanvaardde.[181] Het was deze spraakkunst die Bilderdijk wegens handhaving van vier van de zes naamvallen te veel op een Latijnse grammatica vond lijken. Maar hij ontwikkelde meer bezwaren tegen de spelling van Siegenbeek en de daarachter verscholen taalkundige inzichten. Zo signaleerde hij een onverwachte bijwerking van het gebruik der nieuwe spelling, want spelde men het woord mens als 'mensch', dan was het niet de bedoeling dat men de uitgang hoorbaar uitsprak, waardoor dat woord klonk als 'mensj'. In zijn *Spraakleer* (1826) hekelde hij Siegenbeek wegens zijn wetgeving op het gebied der spelling van 22 jaar daarvóór: 'De regel der spelling is één. Spel gelijk u spreekt, en het was voor een beneden het beestelijke afgezonken domheid bewaard, dat

om te keren en de spelling tot regel der uitspraak te nemen.'[182] Dat laatste was geenszins Siegenbeeks bedoeling, dus wat dat betreft was het overbodig hem te hekelen, maar ontegenzeggelijk was de klank voor Bilderdijk belangrijker dan voor enig ander in zijn tijd om een woord goed te spellen. Een principiëler bezwaar van zijn kant betrof het speelse karakter van spelling. Waartoe dienden strenge regels voor het taalgebruik dat, nog afgezien van dialecten, in ieders mond weer anders klonk? Leidden veranderingen in het taalgebruik niet tot een relativering van de spelling, die men daarom niet de kracht van wet hoorde te geven? Eigenlijk hield hij een pleidooi voor hetzij de afschaffing, hetzij de frequente wijziging van de uniforme spelling, wat haaks op een ook door hem gevoelde algemene behoefte stond: 'Ik kan niet genoeg waarschuwen tegen de valse en belachelijke inbeelding, dat men immer door de spelling de juiste uitspraak ener vloeiende taal zou kunnen uitdrukken. En dat derhalve niets taalverwoestender, niets verderfelijker voor de mens kan zijn, dan de taal zelf,-die in de uitspraak bestaat en niet in lettertekens-, naar enige ingevoerde of aangenomen spelling te willen richten.'[183] Voor zichzelf creëerde hij zo een vrijbrief om naar eigen goeddunken van de officiële spelling af te wijken. Wat eerder in verband met de onmogelijkheid om schijn en werkelijkheid van elkaar te onderscheiden een filosofisch en theologisch labyrint is genoemd, waarin hij in het najaar van 1797 alleen middels zijn intuïtie een uitweg vinden kon, kreeg in de periode daarna een taalkundige aanvulling. Wie zijn opvattingen over spelling en daarachter verscholen taalkundige inzichten stap voor stap analyseert, kan hem geen ongelijk geven en is het toch apert oneens met zijn conclusie. Tot aan zijn dood zouden zijn etymologische gissingen de zichtbaarste blijken van zijn intuïtie blijven met behulp waarvan hij uit dit taalkundig labyrint trachtte te ontsnappen.

In zijn meest recente brief aan Maria Petronella had hij zich beklaagd over te weinig occupatie, alsof daaronder lichaamsbeweging moest worden verstaan. Uit drie brieven die hij op 14 november aan erfprins Willem Frederik (de latere koning Willem I), prins Willem V en prinses Wilhelmina schreef, bleek hoe hoog zijn nood in financieel opzicht was gestegen. Van een hoogleraarsbenoeming aan één der Duitse universiteiten, zoals onlangs te Göttingen, kwam steeds minder terecht, omdat er deïsten in het bestuur ('opperconsistoriën' zegt Bilderdijk) zaten.[184] Hij had de hoop op een professoraat nog niet he-

lemaal opgegeven, zoals hij aan de erfprins verduidelijkte: 'Ik leef tegenwoordig met moeite van wat het onderwijs dat ik in verschillende wetenschappen geef, mij oplevert, waaraan Zijn Doorluchtige Hoogheid, de regerende hertog van Brunswijk, de goedheid heeft gehad bereids te suppleren en ook voor het vervolg genadige toezegging heeft gegeven. Dan, dit alles is tijdelijk, en als eenmaal een vrede de uitgewekenen naar Holland terug doet gaan, zal daarmee wat ik nu nog win verloren zijn, en wanneer door 's hertogs protectie hier of elders het effect der toezegging op een of ander professoraat voor mij merkbaar wordt, wat zal, wat kan dan nog het lot mijner kinderen zijn, die na mijn uitschudding niets overgehouden hebben van alles waar zij uitzicht op hebben?'[185] Met 'uitschudding' duidde hij het financiële debacle aan, dat zijn ballingschap teweeg had gebracht. Dat Bromet en de zijnen in precies dezelfde bewoordingen over hém konden praten, als hij het deed over het nieuwe bewind, zij hier terloops opgemerkt. Kan men dat al kwalijk vinden, kwalijker is de uit nood geboren gedachte die achter zijn verzoek om bijstand van de erfprins lag. Hij meende recht op schadevergoeding te hebben, wat in juridisch opzicht al een dubieuze gedachte is, en daarvoor de Oranjes te kunnen inschakelen. Misschien zag hij parallellen tussen zijn eigen 'uitschudding' en die van de Luikse graaf Simon Pfaff von Pfaffenhofen, voor wie hij in Londen vergeefs had geprocedeerd met medeweten van prins Willem V. In beide gevallen waren de Oranjes niet de veroorzakers van het conflict, terwijl hij hen toch als hoogst verantwoordelijken in de oplossing daarvan betrok. In zijn brief van 14 november staan meer veronderstellingen, die een buitenproportionele getuigenis van zijn eigendunk verraden, waar hij zich bijvoorbeeld vleit met de gedachte aan deze erfprins rekenschap verschuldigd te zijn voor alles wat hemzelf betrof. Door daarvan klakkeloos uit te gaan, had hij zich reeds als een bruikbaar werkpaard de koninklijke stallen binnengewerkt. Afkomstig uit een familie, die 'te allen tijde vaardig is geweest om haar trouw met haar bloed en goed te verzegelen', solliciteerde hij nederig naar een baantje in dienst van de erfprins, dat hem meer voldoening dan welke schadevergoeding ook zou geven: 'Permitteer, Doorluchtigste Vorst, dat ik te dezer gelegenheid Uwer Doorluchtigste Hoogheid de betuiging dierzelfde sentimenten vernieuw met een hart, dat in het gevoel van mijn ongeluk boven alles regretteert en betreurt, verstoken te zijn van het geluk om in dienst van het Hoogvorstelijk Stamhuis, waaraan mijn Voorou-

ders reeds voor omtrent vijf eeuwen bescherming vonden, het weinigje levens dat mij nog overig zijn mag, te besteden en (wordt het vereist) op te offeren.'[186] Hij ontving geen noemenswaardig antwoord van de erfprins, wat hem tezamen met de vooruitzichten der internationale politiek zeer somber stemde.

Ook in een brief aan prins Willem V weidde Bilderdijk over zijn 'uitschudding' uit. Kon die niet tijdens het congres van Rastatt, dat op 9 december 1797 zou beginnen, als een afzonderlijke zaak worden behandeld? In het verlengde van het verdrag van Campo Formio wilde men te Rastatt orde in de Duitse aangelegenheden scheppen en keurvorsten schadeloosstellen voor de door hen geleden verliezen op de linker Rijnoever. Misschien vroeg hij te veel van de prins, of ontbrak het hem aan een juiste taxatie van de internationale politiek, waarvoor hij zich bij voorbaat verontschuldigde, maar hij meende een uniek geval tussen de brodeloos geworden ballingen te zijn: 'Uw Doorluchtige Hoogheid is (vlei ik mij) te welbekend met de beginselen waardoor ik in alles gedreven word, om van Hoogstdeszelfs goedheid en billijkheid enig misnoegen over deze mijn vrije, maar welmenende suppositie te vrezen.'[187] Voor het buitenproportionele karakter van zijn verzoek, dat te Rastatt niet aan de orde hoorde te worden gesteld, laat staan als een afzonderlijke casus, had hij kennelijk geen oog. Dat verhinderde hem geenszins het verzoek aan de prins te doen. Marinus van Hattum constateerde hetzelfde, maar dan zonder er in termen van 'buitenproportioneel' commentaar op te leveren: 'In deze en beide volgende brieven, aan de erfprins, prins en prinses, smeekt Bilderdijk naar aanleiding van de op handen zijnde vredesonderhandelingen, waarbij mogelijk ook de belangen der Hollandse uitgewekenen ter sprake kunnen komen, Hunne Hoogheden om zijn geval als volstrekt uniek te willen zien, en als zijn laatste beschermers-in-rechte hem uitzicht te verschaffen op herstel uit zijn totale ruïnering.'[188] Om hen daartoe te vermurwen klaagde hij er bij de prins over, dat naar de Bataafse Republiek teruggekeerde ballingen huis en haard hadden teruggekregen. Menigeen zou zich uiterst tevreden met zulke regelingen hebben getoond, maar hij niet, want wat baatte hem de teruggave van goederen en fondsen? Zijn praktijk was immers verlopen en daarom diende hij van het congres alles vergoed te krijgen, wat hij vanaf het moment van zijn ballingschap aan inkomsten was misgelopen. Was de prins het niet met hem eens, dat men hem diep had gekrenkt, dat hier sprake was van een 'onverdedigbare

verongelijking' en dat hij niet zomaar geruïneerd, maar 'onherstelbaar' geruïneerd was?[189] Hij had temeer recht op zo'n vergoeding, omdat hij bij zijn eventuele terugkeer naar het vaderland onmogelijk zijn oude beroep weer zou kunnen opnemen en uitoefenen. Met zijn kwakkelend brein kon hij de 'continuele efforts' niet meer voor zijn metier opbrengen.[190] Gedeeltelijk daarmee in tegenspraak verklaarde hij in de reden voor zijn ballingschap niets verdienstelijks te hebben gezien, terwijl hij nu wel een geste van het congres verwachtte. Natuurlijk had hij geweigerd om de eed op het nieuwe bewind af te leggen: 'Dit te doen was niets verdienstelijks (ik erken het volmondig, en het zij verre van mij, dat ik het als zodanig zou willen uitmeten!) ten aanzien van Uw Doorluchtige Hoogheid, maar het was een plicht ten aanzien van mijzelf. En ik mag er mij derhalve niet op beroepen er enige vergelding voor te verlangen, maar het levert mij een wettige grond tot reclamering van schadeloosstelling op, tegen dat gouvernement, en als zodanig bid ik Uwe Doorluchtige Hoogheid daarop allernederigst regard te nemen.'[191] Om zijn ook nog eens slecht onderbouwde stelling kracht bij te zetten, dat wie uitsluitend uit een morele verplichting aan zichzelf handelt, recht op een financiële tegemoetkoming van de overheid zou hebben, legde hij zijn lot in handen van de prins. Deze antwoordde hem op 5 december koeltjes: 'Ik zal trachten, zoveel als in mijn vermogen is, ter gelegenheid van de vredesnegotiatiën te zorgen voor de belangen van wie door hun verkleefdheid aan de wettige constitutie der Verenigde Nederlanden hebben geleden. Meer kan ik u daarover niet schrijven.'[192]

Middels een toelage van 15 thaler per maand bleef Bilderdijks lot aan dat van de prins gekoppeld. Maar toen hij merkte, dat de Franse émigrés binnen veertien dagen uit Brunswijk zouden moeten vertrekken in plaats van een schadevergoeding van het Directoire te krijgen, begreep hij pas hoe de internationale politiek in werkelijkheid werd bedreven. Hij had met zijn uitheemse lotgenoten te doen: 'Die arme émigrés zijn er thans allerongelukkigst aan toe, daar hun enige ressource is om midden in de winter naar Rusland te vertrekken, het enige land dat hun nu nog openstaat en werwaarts Lodewijk XVIII reeds van Blankenburg is afgereisd.'[193] Hij had zich tegenover prinses Wilhelmina, de gemalin van Willem V, nog wel zo wereldwijs en 'sofisticated' voorgedaan, vol begrip voor het feit dat de kleintjes in de politiek aan grote belangen werden opgeofferd, toch kon hij het niet laten zijn 'justes demandes' en 'droit incontestable' ook onder

haar aandacht te brengen.[194] Evenmin kon hij het laten zich aan haar te presenteren als een man wiens gedrag altijd ver boven elke verdenking verheven was geweest.[195] Loyaal tot en met, plus orangiste que les Oranges, moest hij ervaren, dat 'de goede zaak' geweld werd aangedaan. Hij achtte die zelfs verloren: 'De goede zaak is perdu comme Henri IV.'[196] Van de prinses hoorde hij niets, hoewel hij haar met brieven bleef bestoken. De getroffene bezigde daarvoor een krassere term, 'bombarderen', in een brief aan haar dochter te Brunswijk, die ze daarover inlichtte: 'Ik voeg er een woord voor die arme Bilderdijk aan toe die mij met brieven bestookt, waarop ik nooit heb geantwoord.'[197] Ten tijde van de jaarwisseling had die arme man nog steeds het idee, dat de wereld praktisch om hém draaide. Althans, hij verweet de Elters in een brief van 2 januari 1798, dat zij hem verwaarloosden, maar of hij dat nu echt meende, evenals wat hij daaraan toevoegde? Hij schreef hun: 'U zou mij niet moeten vergeten, terwijl ik mij afbeul om het lot van keizerrijken in goede banen te leiden.'[198] Voor iemand die zich tegenover hen had beklaagd over te weinig 'occupatie', moet dat niet helemaal geloofwaardig in de oren hebben geklonken. Lukte het hemzelf niet aan een baantje te komen of met een opdracht belast te worden in dienst van de Oranjes, dan misschien neef Texier wel. Dus greep hij op 8 januari de gelegenheid aan om de erfprins met diens benoeming tot luitenant-generaal onder de Pruisische koning te feliciteren en zijn neef, 'die met zijn thans hoogzwangere vrouw nog steeds alhier te mijnen laste leven moet', voor een militaire functie aan te bevelen.[199] Kennelijk had een eerdere aanstelling tot vaandrig of luitenant in het leger van de Pruisische koning, op aanbeveling van de hertog van Brunswijk, niet geresulteerd in een vaste benoeming. De erfprins antwoordde hem nog in dezelfde maand, dat hij met het verkrijgen van zijn nieuwe rang nog huiveriger was geworden om vreemdelingen als diens neef, de heer Rietveld Texier, in het Pruisische leger onder te brengen: 'Vinde ik daartoe een bekwamere gelegenheid, dan zal ik die onmiddellijk arripiëren.'[200] Al met al was het nieuwe jaar 1798 voor Bilderdijk niet goed begonnen.

Hij wendde zich na lange tijd weer tot Uylenbroek, met het doel tot een nieuwe uitgave van zijn gedichten te komen. Losse gedichten in de 'Schakeeringen' moesten zich daartoe laten samenvoegen: 'Graag wenste ik een recht lang onderhoud met een oude vriend te hebben over een gans aantal stukjes, die ik mogelijk wel bijeen zou kunnen

voegen.'[201] Hier doelde hij op de twee delen *Mengelpoëzy*, die tegelijk in 1799 zouden verschijnen, maar waarvan hij de voorrede voor het eerste deel in de zogenaamde 'oogstmaand' van 1798, augustus, al zou voltooien. Hun hernieuwd contact mocht niet leiden tot vertrouwelijkheden van zijn kant, zo liet hij Uylenbroek weten, want die konden arrestaties in het vaderland ten gevolge hebben. Misschien wilde Bilderdijk ook niet over politiek met zijn oude vriend praten, omdat hij wist dat deze een doorgewinterde patriot was: 'Persoonlijk nieuws kunt u van mij niet veel verwachten. Het is te veel ingeweven in de algemene staat der buitenlandse zaken en daarover schrijf ik niet naar Holland. Ik heb een zeer woelig leven, maar God sterkt mij en heeft mij tot dusver zichtbaar bijgestaan. Dank zij Zijn onverdiende genade!'[202] Om een centrale greep te houden op de voorradige manuscripten verzocht hij Uylenbroek zijn gedichten in te binden en naar Samuel Elter te sturen. Hij vertrouwde het de notaris toe een meticuleus systeem in de ongeordende verzameling aan te brengen, terwijl hij Maria Petronella, wegens de literaire waarde ervan, een grotere achtzaamheid in het bewaren toedichtte dan zijn eigen vrouw. In zijn correspondentie met de Oranjes, de erfprins in het bijzonder, bleef hij in de vorm van open sollicitaties vragen om een post, bijvoorbeeld die van precepteur of instituteur van de doorluchtige jonge prinsen, om steevast te worden afgewezen. Ook hieraan lag een verkeerde taxatie van de werkelijkheid ten grondslag, want het door hem gemaakte voorbehoud ten aanzien van deze functie,- 'voor zover daarover niet reeds gedisponeerd is'-, maakte al zijn moeite overbodig. Hij kon zich wel als gouverneur voor de kinderen van de erfprins aanbevelen, zonder ervoor beducht te hoeven zijn dat er in de media kwaad van zou worden gesproken, indien de erfprins zijn keuze op hem had laten vallen, en ja, zijn 'onveranderlijk attachement aan de voorschriften van plicht en geweten' hadden hem zeker 'op een bijzondere wijze gekentekend', zodat niets of niemand hem iets zou kunnen 'obsteren', maar steeds volgde er een kort briefje van deze of gene Oranje.[203] In de post was reeds voorzien, wat niet verhinderde, dat zijn open sollicitatie als een zeer op prijs gesteld blijk van zijn onverminderde aanhankelijkheid aan het Oranjehuis werd opgevat.[204] Met zulke weinig hartverwarmende reacties moest hij samen met Wilhelmine de winter zien door te komen.

Hij verlangde naar het voorjaar, terwijl hij met weemoed terugdacht aan de Hollandse winters, waarin men niet voor de keuze werd ge-

steld het vuur in de kachel hoog op te stoken of uit te laten doven: 'Ik kan in het geheel niet tegen de kachels die men hier moet stoken, tenzij men kou wil lijden (ik verkies in mijn kamer het laatste), en vind ook het vlees (het enige voedsel dat mij voldoet, want groenten of meelkosten kan ik niet verdragen), nergens ook maar enigszins zo goed als in Holland of Engeland. O gelukkige landen, waar men bij turf- of steenkoolvuren zichzelf kan vergeten!'[205] In *De Duitse kachels* (1805) hekelde hij de verderfelijke hitte die ze afgaven, terwijl 'dit schutsel voor het grimmig weder' juist zo aangenaam kon zijn:

> Geniet dien zachten gloed, die prikk'ling van het vier,
> Wiens stoving elke vezelspier
> Met zoete zwelling spant, het bloed door de aderbuizen
> Met nieuw vermogen heen doet bruizen,
> Uw boezem welft en vult, uw geesten vluchtig maakt,
> Verbeelding werken doet in onnadenkb're weelde.[206]

De mensheid had Prometheus veel te danken, maar de uitvinder van Duitse kachels niet! Die verdiende het dat 'Brunswijks helse kraaien' zich vergastten op zijn ingewanden, zoals een adelaar zich in lang vervlogen tijden te goed deed aan de lever van Prometheus.[207] Als een blad in de hoogzomer, verdorde een mens in de winter, wanneer hij zich aan een Duitse kachel poogde te warmen. Nu was de lucht in Brunswijk toch al verpest, zo gruwzaam (als de zeden van zijn bewoners, maar 'verslapt van hersens, hoofd en leden') dreigde men te stikken, zodra het koud begon te worden.[208] Iedereen kreeg dan een 'Stubenkleur', dat wil zeggen: '*Stube* noemt men elke kamer met een kachel, die buiten het vertrek wordt gestookt. De uitwerking van deze bij de Duitsers zo geliefkoosde en tot een onmatige hoogte opgedreven warmte, toont zich bij henzelf in wat zij de *Stubenfarbe* noemen, dit is de kleur die het zitten in de *Stube* veroorzaakt. Maar ook met het minste vuur is de *Stube* niet te harden voor een vreemdeling en verwoestend voor ieders lichaamsgestel.'[209] Zo'n zeven jaar voordat hij dit gedicht schreef, had hij het concept ervan reeds in zijn geest opgeslagen, zoals uit zijn brief aan Samuel Elter van 5 maart 1798 blijkt. Was daarmee zijn grootste ergernis in overeenstemming met de tijd van het jaar onder woorden gebracht? Nee, zoals Frits Bom in zijn rol van de vakantieman placht te zeggen: "Er is meer…!" Dezelfde brief onthult bijvoorbeeld ook, dat Bilderdijk zijn eerste

vrouw niet meer met naam en toenaam noemde, maar als een verdacht persoon met 'Mevrouw B.' aanduidde. Op zeer negatieve wijze kwam ze in zijn brief ter sprake wegens een zoekgeraakt manuscript over de hertog van Anjou. Hij had dat ter bewaring aan Mevrouw B. gegeven, maar toen hij het haar naderhand had 'afgeëist', was er alleen de laatste bladzijde van gevonden en hem toegezonden, 'terwijl men het doorzien en onderzoeken van alle pakken ten einde het op te delven mij zeer breed uitmeet'.[210] Behalve Mevrouw B. klonk ook 'men' onpersoonlijk genoeg om de aard van zijn relatie met Catharina weer te geven. Hij verdacht haar van malversaties en machinaties, want ze had opnieuw contact met Bromet opgenomen en dreigde van de haar verleende procuratie gebruik te maken om hem een financiële loer te draaien. De erfenis van zijn vader, die het wel niet lang meer zou maken, dreigde door haar toedoen in verkeerde handen te raken: 'Men begint daartoe reeds de noten te stellen,-heeft mij weer een brief geschreven die ettelijke graden boven het vriespunt is (de vorige waren er verscheidene graden onder)-, en mij arrangementen met Bromet voor te stellen.'[211] Hij overwoog 'Men' (dit onpersoonlijk voornaamwoord vloeide hem als een eigennaam uit de pen) haar procuratie te ontnemen en vroeg aan Samuel Elter hem een suggestie voor iemand anders te doen. Misschien hoopte hij wel, dat zijn zwager zichzelf zou aanbieden.

Op dezelfde dag dat hij zich hierover schriftelijk met dit familielid verstond, was zijn vader 'aan verval van levenskrachten' overleden, zoals een rouwadvertentie in de *Amsterdamsche Courant* van 8 maart bekendmaakte.[212] Zodra hem het nieuws van diens overlijden ter ore was gekomen, liet Bromet op de erfenis van Izaac Bilderdijk beslag leggen. Deze onverwachte manoeuvre bracht de kwestie van de procuratie in een stroomversnelling, waarvoor zich een natuurlijke oplossing aandiende, toen Kinker een condoleancebrief aan zijn oude vriend en leermeester schreef. Ter beantwoording daarvan schetste Bilderdijk op een tamelijk afstandelijke manier, hoe de dood van zijn vader hem had beroerd. Hij had die weliswaar voorzien, maar daarom niet beter kunnen verwerken: 'Laten we er niet meer over spreken, uit dankbaarheid jegens de voorzienigheid, die hem een krasse ouderdom toestond en door hem terug te roepen misschien heeft behoed voor grotere ellende, die hij niet hoefde te ondergaan en waaraan hij met meer verdriet zou zijn blootgesteld en (wie zal het zeggen) misschien met minder berusting!'[213] Hij wilde er dus eigenlijk

niet meer over praten, wat een verdrongen interesse voor de dood van zijn vader verried of een blindelings vertrouwen in de wegen der voorzienigheid,-waarschijnlijk beide-, en stelde liever de kwestie van de procuratie aan de orde. Zou Kinker hem uit naam van hun vriendschap niet een grote dienst willen bewijzen? Hij zou hem nooit om een gunst vragen,-zoiets dreef de indiscretie nu eenmaal ten top-, indien hij zijn beste vriend *niet* hoefde lastig te vallen: 'Het gaat erom u te belasten met mijn procuratie.'[214] Zijn vrouw misbruikte haar procuratie om alles te doen, wat hij haar ten stelligste verboden had. Keer op keer had hij haar om rekenschap gevraagd, maar nooit had ze die volledig afgelegd: 'En uit onvrede, omdat ze niet net zo willekeurig kon handelen als tevoren, heeft ze er als een markiezinnetje tamelijk aanzienlijke geldbedragen doorgedraaid, die ze op mijn naam heeft ontvangen.'[215] Zou de erfenis van zijn vader haar in handen komen, dan werd alles op dezelfde manier verkwist, zonder dat zijn schuldeisers er ooit een cent van zouden ontvangen. Hijzelf zou er al helemaal niet van kunnen profiteren, laat staan al wie van hem afhankelijk was, en uiteindelijk zijn vrouw ook niet, omdat ze een gat in haar hand had. Zijn vader had een paar prelegaten aan hem vermaakt, in de vorm van een kostbaar horloge en manuscripten, die uit de boedel moesten worden gered. Kon Kinker daar ook voor zorgen? Naast gedetailleerde instructies over het ongedaan maken van de aan Catharina verleende procuratie bevatte Bilderdijks brief een korte, in het Latijn geschreven, juridische verhandeling over de voorrang van prelegaten boven het eigenlijke legaat. Hij maakte zich namelijk grote zorgen over de verrekening van zijn schulden aan de erflater. Juridisch stond hij bij zijn vader én moeder in het krijt, maar alleen zijn moeder zou postuum een deel van zijn schuld aan hun beiden kunnen prelegateren, nu in één keer hun gemeenschappelijke erfenis over de kinderen moest worden verdeeld. Zijn vader kon dat niet, want dan zou hij de andere kinderen tekortdoen. Bilderdijk ging er kennelijk van uit, dat een gedeelte van zijn schuld, voor zover dat betrekking op zijn moeder had, van de erfenis van zijn vader mocht worden afgetrokken, zonder dat hij de andere nabestaanden zou benadelen. De facto deed hij dat natuurlijk wel, wat zijn standpunt juridisch aanvechtbaar en Kinkers taak praktisch onuitvoerbaar maakte.

Door alle problemen met Bromet en andere schuldeisers drong het tot hem door, dat zijn 'sedes fortunarum' in de Bataafse Republiek was gelegen. Hij reisde dan wel in zijn persoon van het ene buurland

naar het andere, maar voor zijn financiële huishouding was hij in Den Haag gebleven.[216] Bromet zou tegen een 'uitlandige', een buitenlander of een in het buitenland vertoevende inwoner van de Bataafse Republiek, een arrest tot zekerheidsstelling kunnen doen uitgaan, maar dan scheen deze al te voortvarende deurwaarder niet te beseffen, dat hem 'een pointille van het recht' was ontgaan: Bilderdijk leefde niet in het buitenland, hij woonde er slechts tijdelijk.[217] Ook deze ogenschijnlijk ingenieuze juridische redenering lijkt niet te kloppen, want als een arrest hem in zijn hoedanigheid van 'uitlandige' in Brunswijk niet zou kunnen treffen, hoeveel te meer was dit als inwoner van Den Haag dan wel het geval? Soms krijgt men de indruk, dat de dichter gelijktijdig in parallelle labyrinten ronddoolde, waaronder ook een juridische! Met zijn zwager besprak hij dit soort moeilijkheden al even gemakkelijk als met Kinker, waardoor hij een nieuw licht wierp op zijn herhaaldelijk gedane verzoek aan Catharina om bij hem te komen wonen in Brunswijk. Vóór 18 maart 1798 had hij haar 'aangeschreven' om zich bij hem te 'joigneren', niet omdat hij op haar gezelschap gesteld was, integendeel, maar om haar van erger misbruik van de aan haar verleende procuratie te weerhouden.[218] Geen conflict tussen 'plicht' en 'liefde' of een door hem uitgelokte weigering van haar kant die als grond voor een echtscheiding zou kunnen dienen, maar een welgemeende voorzorgsmaatregel om groter financieel onheil te voorkomen lag er aan de basis van zijn laatste verzoek. Catharina verstond zich in dezelfde maand met hem over mineure kwesties als de vraag, of wegens het overlijden van 'vader' zijn ondergoed niet met een batisten rouwrandje moest worden omzoomd en of ze net als haar schoonzus Isabella in de rouw moest gaan: 'Een zijden japon diende ik wel te hebben, maar hoe daar geld toe te vinden, weet ik niet. Ik zal vooreerst maar een katoenen kopen en die komt toch nog op f 20,- buiten kapmutsje, omslagdoek en handschoenen.'[219] Braafjes meldde ze hem: 'Uit krachte van uw procuratie woon ik alles bij, wat er aan het sterfhuis van uw vader voorvalt, maar ik verzoek uw wil omtrent het een en ander te mogen weten.'[220] Toen ze er via een aankondiging van Kinker achter kwam, dat de procuratie haar ontnomen was, en vervolgens via haar man, dat ze niet het recht had om als mede-executeur-testamentair van hem op te treden, reageerde ze ogenschijnlijk opgelucht: 'Dit ontlast mij van veel moeite.'[221] Met een overzicht van zijn grieven tegen haar, waartegen ze zich nogmaals meende te moeten verdedigen, scheen

ze uit zijn leven te willen verdwijnen. Over een kist met hemden en boeken, die ze nota bene na de gedwongen veiling voor hem teruggekocht had, maar die nimmer bij hem was gearriveerd, stelde ze gelaten vast: 'Dat u de hemden en boeken niet geworden zijn, is mijn schuld niet. De kist staat te Münster, zoals uzelf mij een poosje geleden schreef, waaruit tenminste blijkt dat ik haar heb verzonden. Het spijt mij zeer, dat een zaak waarvoor ik zoveel moeite gedaan heb, gelijk de hemden, die ikzelf altemaal naaide, u enig misnoegen verwekt.'[222] Over haar zogenaamd financieel 'wanbeheer' en 'aanstootgevend' gedrag trok ze deze slotconclusie: 'Wanneer men in drie jaar tijd nog lang geen f 3000,- verteert, met huishuur en alles, kan men, geloof ik, niet gezegd worden, véél verteerd te hebben. Wat de 'aanstotelijkheid van mijn gedrag' aangaat, waarover u 'met dubbele reden gevoelig' zijt,-bij het lezen van uw brief werd ik treurig en terneergeslagen. Het was niet genoeg, dat allerlei rampen mij troffen, deze moest er nog worden bijgevoegd om de maat vol te meten. Thans ben ik hieromtrent gelatener, omdat ik er zeker van ben mijzelf niets te hoeven verwijten. U zult mij ontslaan van de moeite om mij tegen deze beschuldigingen te verdedigen? Indien ik het nodig had, zou ik het immers niet waard zijn, dat *u mij bij u begeerde*?[223] Met deze verdediging, waarvan ze paradoxaal ontkende haar nodig te hebben, gaf ze haar man als advocaat partij. Als twee vreemden gingen ze in hun brieven aan elkaar uiteen. Hij had haar altijd een wuft uitgaanstype gevonden, maar dacht hij nu werkelijk, dat ze van haar sporadische bezoeken aan de schouwburg had genoten? Mocht dat in zijn hoofd opgekomen zijn, 'dan heeft u mij nooit gekend', en er was nog iets. Mocht hij haar namens mevrouw Texier op de hoogte hebben willen stellen van de geboorte van haar dochtertje, dan wilde ze hem bedanken voor iets waaraan het in hun eigen huwelijk altijd had ontbroken: 'Men moet vergeten zijn dit aan mij te laten weten. Ik bedank u echter voor de communicatie.'[224] Er zijn minder waardige afscheidswoorden denkbaar voor een vrouw die zich voor het laatst tot haar man richt.

In de hele maand april kampte Bilderdijk met een zware ziekte, 'die ik bij de dood heb afgehaald',-een aanval van reuma die hij bijna met de dood had moeten bekopen-, waardoor het hem aan inkomsten ontbrak: 'Ik ben onherkenbaar geworden, maar win zachtjes in het uiterlijke aan.'[225] Tussen zijn lichamelijke en geestelijke ontreddering enerzijds en de stand van zaken in de Bataafse Republiek anderzijds

bestond een verband, dat Samuel Elter niet was ontgaan. Moest hij in Amsterdam 'welgeïntentioneerden' over het lot van zijn zwager inlichten, dan deed hij dat 'ongaarne', 'daar dit een slechte éloge voor de partij maakt'.[226] Orangisten hadden het zwaarder te verduren dan ooit, zij het dat hun problemen nog werden overschaduwd door de onderlinge verdeeldheid der patriotten. In 1798 vonden liefst twee staatsgrepen plaats, op de eerste waarvan Bilderdijk zinspeelde, toen hij prins Willem V met zijn 50e verjaardag op 8 maart van dat jaar feliciteerde. Hij riep daarvoor de hulp van God in: 'Hij behoede Uwe Hoogheid, tot ons aller, tot ons vaderlands geluk (indien dat vaderland niet gans verlaten is!) en wisse in een spoedig en gezegend herstel alle rampen uit.'[227] Om zijn eigen verknochtheid aan de Oranjevorst des te scherper te doen uitkomen mocht er, wat hem betrof, geen loyale onderdaan in de Bataafse Republiek meer te bekennen zijn, wat tegenover dit grote nadeel als bijkomend voordeel had, dat er met hém in het buitenland des te zorgvuldiger moest worden omgesprongen. Een tikje berekenend en maligneus was zijn opmerking over het leeglopende vaderland wel, maar hij bleef de goede zaak daarom niet minder toegedaan. In Den Haag bezette Herman Daendels op 22 januari met goedkeuring van Talleyrand en medeweten van generaal Joubert het Binnenhof, joeg een paar regeringsvertegenwoordigers weg en arresteerde evenzo weinige federalisten, zodat het idee van één ondeelbare republiek naar Frans voorbeeld vorm kon krijgen. Het eindeloze gedelibereer van unitariërs, federalisten en moderaten of 'slijmgasten' scheen in het voordeel van eerstgenoemden te worden beslist. Het nationale financiewezen, de instelling van nieuwe rechtbanken en gerechtshoven en de noodzakelijke bestuurlijke eenheid werden sindsdien als nastrevenswaardige doelen beschouwd. Een indeling in departementen naast de bestaande provisionele gemeentelijke besturen maakte de gewestelijke autonomie een stuk minder vanzelfsprekend.[228] De op 23 april 1798 aangenomen Constitutie hield een bevordering van de eenheidsstaat in, in de nasleep waarvan op 1 mei nepotisme onwettelijk werd verklaard. Een ambt zou voortaan blijkens artikel 15 van de Algemene Beginselen vervreemdbaar noch erfelijk zijn.[229] Dat zou een ambtenaar dwingen om verantwoording voor zijn doen en laten af te leggen aan dezelfde overheid in wier dienst hij getreden was. Daartegen bestonden grote weerstanden, die door de unitariërs werden aangewakkerd middels de uitoefening van een soort schrikbewind, dat met

het Franse origineel niet meer gelijkenis dan in naam vertoonde. Na de eerste staatsgreep van 22 januari volgde de tweede van 12 juni die door Daendels en de zijnen was bedoeld om de ergste uitwassen van de eerste teniet te doen. Vergelijkingen met Franse staatsgrepen brachten burgers ertoe om van een Nederlands 'fructidor' en 'floréal' te spreken, maar dat hield volgens Simon Schama een 'grove' simplificatie in.[230] De tweede staatsgreep in de Bataafse Republiek vond een maand na 'floréal' plaats, die de Franse kiezers niet zo onverschillig liet als 'thermidor', toen op een handjevol getrouwen na niemand Robespierre van de ondergang had willen redden.[231] 'Thermidor' was dus een geschiktere metafoor om de tweede staatsgreep te karakteriseren dan 'floréal', want zonder fel verzet te bieden ging de tweede Nationale Vergadering over in het Uitvoerend Bewind. Weer moesten er eden van trouw aan de nieuwe overheid worden gezworen door niet al te onwillige burgers. De vergelijking met de weigerachtige houding van Bilderdijk in 1795 en van Schimmelpenninck in 1797, die had geweigerd zijn zetel in de tweede Nationale Vergadering in te nemen, omdat hij geen eed van trouw aan de nieuwe machthebbers wenste af te leggen, ging slechts voor weinigen op.[232] De moderaten zorgden voor de instandhouding van wat eerder het poldermodel is genoemd, waardoor men zelfs na twee staatsgrepen (onder het mom van broederschap) met elkaar in gesprek bleef. Het verschil tussen patriotten en orangisten was minder zakelijk dan executioneel van aard, of zoals N. van Sas in *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* aangaf, 'in beginsel' bleef er een vorm van samenwerking tussen beide partijen bestaan.[233]

Had Bilderdijk dan ongelijk met de door hem geconstateerde leegloop van het vaderland, waarin geen orangist meer te vinden was? Ja, maar de aanhangers van de prins waren wel gemarginaliseerd: 'De orangisten werden politiek monddood gemaakt (tenzij zij zich wilden bekeren tot de nieuwe orde), hielden zich muisstil en werden verder met rust gelaten. Plannen van iemand als Valckenaer voor enkele exemplarische executies en voor het confisqueren van de vermogens van notoire orangisten kregen vrijwel geen bijval. Dat neemt niet weg, dat men er ook aan patriottische zijde van uitging, dat er onder de bevolking als geheel een zwijgende meerderheid van Oranjeaanhangers was.'[234] Zij hadden het economisch zwaar te verduren, waardoor Samuel Elters vergelijking van de ontreddering der staat met de lichamelijke en geestelijke gesteldheid van zijn zwager zo gek nog

niet was. Het samenvoegen van de gewestelijke schulden tot één nationale schuld, het zogenaamde 'amalgama', bracht de noodzaak van één algemeen belastingstelsel met zich mee. Nog afgezien van de enorme sommen die de Franse overheid en haar corrupte overheidsdienaars, zoals Talleyrand en Barras, de Bataafse Republiek afpersten, steeg de belastingdruk daardoor voor de gemiddelde staatsburger. Vóór de eerste staatsgreep van Daendels en de zijnen hadden provincies geweigerd 8 % inkomensheffing ten behoeve van de staatskas in te voeren, alsof de tiende penning van Alva dreigde te worden heringevoerd.[235] Daarna was de druk om daartoe wel over te gaan alleen maar toegenomen. Bewoners van de armenhuizen zouden touwplukkend zijn 'weggerot', indien zij niet aan het spinnen, kaarden en weven waren gezet. Ten gevolge van hun veelsoortige activiteiten werden er gilden weggeconcurreerd, legaal en wel, omdat het aan de Oeconomische Tak was toegestaan de armsten der armen te exploiteren.[236] De inlijving van de Oostenrijkse Nederlanden bij Frankrijk betekende, dat Goudse pijpenmakers waren verstoken van de Ardense klei, waardoor zij hun Duitse afzetgebied verloren, en dat bierbrouwerijen het voortaan zonder de goedkope Vlaamse hop moesten stellen.[237] Britse blokkades van belangrijke zeehavens en de hernieuwde brevettering van Franse kapers die zichzelf gerust in Vlissingen durfden te vertonen, leidden ertoe, dat zeepziederijen en suikerraffinaderijen hun bestaan niet langer konden rekken zonder aanvoer van grondstoffen. Er heerste een groot gebrek aan vrijwel alles: cacao voor chocoladefabrieken, indigo voor verffabrieken en katoen voor ateliers waar kleding van saai en bombazijn werd vervaardigd. Er was niet eens genoeg om in de behoefte aan thee en koffie voor de eigen bevolking te voorzien, wat te Brunswijk voor welvaart onder de telers van cichoreiwortels zorgde [238] Zo'n tien jaar voor de invoering van het Continentaal Stelsel was de tegenwind in economisch opzicht al aangewakkerd tot stormkracht. Conflicten over het met de Fransen gedeelde bezit van Vlissingen en contacten achter hun rug om met Pruisen zetten de verhoudingen tussen de Bataafse Republiek en Frankrijk onder druk.[239] Om aan zijn binnen- en buitenlandse verplichtingen te kunnen voldoen bepaalde het Uitvoerend Bewind, dat kerkelijke bezittingen voortaan als nationaal eigendom moesten worden beschouwd. Nederduits Gereformeerde predikanten zouden nog drie jaar lang een traktement van overheidswege ontvangen, maar moesten zich daarna zelf zien te redden. Zij werden in 1798

voor het eerst geconfronteerd met een maatregel van de nationale overheid, die niet alleen de gelijkheid van alle godsdiensten bevorderde, maar ook een verslechtering voor de tot dan toe bevoorrechte positie van calvinisten inhield. De negentiende-eeuwse bezwaren tegen de geest der eeuw zouden in dit soort maatregelen hun voedingsbodem vinden.[240]

Van der Palm: als 'hazewindje' in menig opzicht het tegenovergestelde van Bilderdijk

Dat Van der Palm, als paranimf bij Bilderdijks promotie betrokken, het aandurfde om na 1802 de erestoelen der regenten in de Nederduits Gereformeerde kerken weer voor hen open te stellen, was letterlijk een teken aan de wand.[241] Het poldermodel had de Franse Revolutie en haar afgezwakte vormen daarvan in het vaderland doorstaan! Hem kon een zeker opportunisme niet worden ontzegd, an-

ders dan Bilderdijk die omstreeks de eeuwwisseling in Oranje nog steeds de belichaming van het eenhoofdig gezag huldigde. Maar wie werd er als een politieke weerhaan in de media afgeschilderd? Niet de man die het Haagse pluche verkoos boven het onzekere bestaan van een predikant. Busken Huet had Van der Palm door, waarvan hij in een zonder meer geestige terugblik op diens leven getuigde. Van der Palm was predikant in Zeeland geweest: 'In Zeeland had hij wat gekeesd, beweerde hij later, maar het merendeel van de tijd, aldaar doorgebracht, aan het stadhouderlijk bewind en zijn vertegenwoordigers geschonken.'[242] Van der Palm hoorde dus eigenlijk in het Oranjekamp thuis, al had hij vóór de inval van Pruisen, 'toen hij predikant te Maartensdijk was en omgang hield met Bellamy, zijn gemeenteleden behalve in de Heidelbergse catechismus ook nog als vrijkorpsist in de wapenhandel geoefend', totdat zijn bevrijders hem het vrije veld in joegen, en al was hij daarna in Middelburg voorzitter van niets minder dan het kiescollege der patriotten geweest.[243] 'Heeft hij aldaar niet mede om de vrijheidsboom gedanst?' vroeg Busken Huet zich af, 'en was hij niet, vijf of zes jaar lang, minister van Onderwijs der Bataafse Republiek, met f 9000,- traktement? Toch had hij in 1828 de moed om in tegenwoordigheid van Koning Willem I, met zinspeling op die vroegere dagen, te beweren, 'dat ons vaderland, ons dierbaar vaderland, destijds vanéén was gereten, destijds was aangegrepen', let wel, 'door de tuimelgeest der eeuw en destijds mede in die draaikring was rondgevoerd'. Aan al dat gedraai had de koning een einde gemaakt, die men lief moest hebben ter wille van het vaderland, zoals men het vaderland lief moest hebben ter wille van de koning. Welsprekende vleitaal...'[244] Voor wie de ironie en het sarcasme van deze woorden niet geheel tot zich had laten doordringen, voegde Busken Huet eraan toe: 'Dat Van der Palm een riet geweest is, door de wind heen en weer bewogen, laatstelijk een koningswindje, voormaals een volkswindje en nog vroeger,-toen hij Maartensdijk ontvluchtte-, een hazewindje, dit wordt door een ieder toegestemd.'[245] Wat Van der Palm uit gemakzucht, financieel gewin en politiek opportunisme deed, kostte Bilderdijk de grootste moeite. Zonder er zelf beter van te worden trachtte hij het onverenigbare te verenigen. In het politieke eenheidsstreven van de Bataafse Republiek waren raakvlakken met zijn diepste overtuiging aanwijsbaar, nog afgezien van wat de 'agent van nationale opvoeding', zoals Van der Palms ministersfunctie werd omschreven, in 1798 aan zichzelf

had opgedragen: 'Hij zal alle mogelijke middelen beramen, om de Nederduitse taal te zuiveren, te beschaven, en derzelver spelling op een gelijke voet in te richten.'[246]

Het woord 'gelijk' kan 'uniform' betekenen en als zodanig een al of niet gewenste eenheid bevorderen. Bilderdijk was tegen gelijkheid, voor zover zijn gevoel voor hiërarchie zich daartegen verzette. Een onderdaan moest zich niet de gelijke van een koning wanen, een zondaar niet de gelijke van God. Op den duur zou er in zijn holistische visie geen plaats voor welk dualisme of onderscheid dan ook zijn,-zijn hemel leek, wat dat betreft, op een positief omgebogen nirwana-, maar in afwachting van betere tijden (die in tegenspraak met zichzelf de herinnering aan minder goede tijden opriepen) diende men het onderscheid tussen goed en kwaad vooral niet te negeren. Hij ervoer op volwassen leeftijd Godsdienst, Waarheid, Deugd en het Schone als één, naar gebleken is, zoals hij als kind al eenheid in 'Gods plan' had ontdekt, die door de zonden van hoogmoed en 'wellust' in de moderne zin des woords ernstig kon worden verstoord.[247] Eenheid onder een krachtig, maar niet absoluut gezag van de stadhouder, eenheid van handeling in een tragedie, met niet al te veel episodische tierelantijnen afgewisseld, en gevoelde eenheid als een definitie van de schoonheid afzonderlijk waren in zijn ogen afspiegelingen van de goddelijke Drie-eenheid. Daarop was in een aardse voorstelling van zaken de relatie tussen vader, moeder en kind gebaseerd. Het belang van dit alles was zo groot, dat wie schoonheid ervoer, of een mystieke uittreding uit zichzelf beleefde, zijn analyserend vermogen er graag voor inleverde: hij zag alle zandkorrels van een woestijn als sneeuw voor de zon verdwijnen en, om deze onmogelijke metafoor te parafraseren, 'tot één, énige éénheid samensmelten'.[248] Zo bezien bestond er geen goed of kwaad, maar Bilderdijk was bij uitstek een homo dialecticus in wiens visie het kwaad zich aanvankelijk van het goede kan hebben afgesplitst zonder van zichzelf vervuld te zijn,-waardoor het uiteindelijk het goede weer zal naderen-, en toch een eigen leven leiden. Hij was geen manicheeër, die in absolute termen over goed en kwaad, licht en duisternis dacht. Ook dat had hij met Augustinus gemeen, een relativerende kijk op de moraal, waarvan hij zich nochtans gretig bediende om zijn eigen gelijk te halen. Tegenover Moses Mendelssohn hield hij de stelling staande, dat zijn gevoelde eenheid de schoonheid niet verabsoluteerde, maar tot een eenheid in verscheidenheid afbakende. Volgens Mendelssohn had

God van die verscheidenheid geen weet,-hij dacht over de schoonheid als een esthetische manicheeër-, terwijl Bilderdijk het idee van de eenheid nuanceerde (zoals hij een episode binnen de eenheid van handeling duldde). Engelfriet verwoordde diens relativering van het streven naar eenheid zo: 'Alles wat meewerkt tot het bereiken van het volmaakte doel, wordt door God evenzeer gekend als het doel zelf. Uit het feit dat God ziet dat al wat is, goed is, leidt Bilderdijk af, dat God de eenheid kent. Zij is het wezen van de volmaaktheid en de schoonheid. God kent haar dan ook in de verscheidenheid van de delen of middelen, die tot dat doel leiden.'[249] In 1798 was Bilderdijks uiterst genuanceerde opvatting over de eenheid strijdig met de Bataafse grondwet, terwijl men zou mogen verwachten, dat hij voor het streven van de unitariërs sympathie koesterde, al was het alleen maar omdat hij in het streven van de federalisten een verwerpelijk manicheïstische tendens onderkende.

Zijn spirituele,-deels religieuze, deels godsdienstige-, en levensbeschouwelijke inslag begunstigde veeleer een constante uitwisseling van ideeën dan dat er beperkingen aan werden opgelegd. Toch stond er in de Bataafse grondwet een proclamatie, die hem hevig stoorde. Politiek en religie, meestal nauw in zijn belevingswereld met elkaar verweven, moesten van zichzelf vervreemd zijn geraakt. Hoe anders viel het te verklaren, dat de graven van Holland, Philips II, Willem de Zwijger en alle stadhouders na hem over één en dezelfde kam werden geschoren, die van tirannen en uitbuiters van het volk, dat wil zeggen usurpators van de volkssoevereiniteit? Begrepen de huidige wetgevers dan niet, dat de Bataafse Republiek zijn bestaan dankte aan de onafhankelijkheidsstrijd van Willem de Zwijger tegen de koning van Spanje? Dat zulke potentaten ooit tegenover elkaar hadden gestaan, mocht 'in de nivellerende optiek van de burgerij' van geen belang zijn, voor Bilderdijk was dat nu juist het allerbelangrijkste.[250] Waar gelijkheid op nivelleren neerkwam en eenheid te ver of niet ver genoeg werd doorgevoerd met alle consequenties van dien voor het totale begrip 'eenheid in verscheidenheid', tekende hij verzet aan. Had de Franse Revolutie niet genoeg voorbeelden van gelijkheid gegeven, waarvan een mens zou moeten gruwen? Beoordeelde men de Robespierres, Saint-Justs en Couthons op hun daden, dan begreep men wat zij met gelijkheid hadden bedoeld: 'Ja, het misdrijf maakt gelijk, al wie in het misdrijf deelt.'[251] Bilderdijk hield er ten aanzien van begrippen als 'gelijkheid' en 'eenheid' een volstrekt eigen opvat-

ting op na, waarbinnen de dosering van al het overeenkomstige en het tijdsverloop van invloed waren op het te bereiken doel. Soms ontving hij steun van onverwachte zijde, zoals van schoolbesturen die rond de eeuwwisseling tevreden vaststelden, dat het met de maatschappelijke ongelijkheid de goede kant opging, zolang het onderwijs de sociale stijging van leerlingen slechts in uitzonderlijke gevallen bevorderde.[252] Naar te vrezen valt, liet Bilderdijk de verlichting van de menselijke geest graag aan de H. Geest over, niet aan Verlichtingsfilosofen of aan onderwijsinstellingen. Soms ontving hij steun van verwachte zijde, bijvoorbeeld van Herman Bavinck en Carel Gerretson, die hij niettemin postuum scheen af te wijzen. Zo beweerde eerstgenoemde naar aanleiding van de twee staatsgrepen in 1798 en de eindeloze deliberaties die daaraan in het kader van het streven naar gelijkheid waren voorafgegaan: 'Wie de donkere schaduwzijde opmerkt, die aan het parlementaire stelsel met zijn eindeloze debatten en heftige twisten, met zijn politieke partijen en kiezerscorpsen, met zijn kabalen en omkoperijen, met zijn onware leuzen en bedrieglijke programma's verbonden is, kan Bilderdijk verstaan en in zijn gedachtekring inkomen.'[253] In de jaren 30 van de vorige eeuw leidde zo'n boude bewering tot de veronderstelling, dat 's dichters afkeer van het parlement hem bij leven en welzijn tot een sympathisant van het fascisme of nationaalsocialisme zou hebben gestempeld. Had hij in het parlement niet 'een drom van samenzweerders' ontwaard, 'zich vetmestend met de roof der schamele gemeenschap'?[254] Nu kon Herman Daendels in zijn eentje wel een samenzwerende menigte personifiëren, behept met een groot ego als hij was, maar Bilderdijk had op zichzelf niets tegen het parlement. In een twistgesprek met Wiselius opperde hij eens, dat het volk zijn eigen regenten moest kiezen, wat een voor hem ongebruikelijke steunbetuiging aan de democratie inhield.[255] Geerten Gossaert (die op latere leeftijd steeds meer op Carel Gerretson begon te lijken), eveneens uit de kring der streng gereformeerden voortgekomen, verkondigde een soortgelijke stelling als Bavinck en Geyl, toen hij slechts de negatieve volkssoevereiniteit als een in democratisch opzicht gewild artikel aan Bilderdijk toeschreef. Indien een leider niet deugde, mocht het volk hem afzetten. Dat gold voor Philips II al evenzeer als voor Napoleon, wat Bilderdijk en Beethoven tot gelijkgezinden verhief. Hadden zij beiden niet al vroeg in de idealistische bedwinger van de Franse Revolutie de pragmatische sloper van Europa ontdekt? In zijn afwijzing van de positie-

ve volkssoevereiniteit, welk begrip dicht in de buurt komt van wat men gewoonlijk onder democratie verstaat, had Bilderdijk 'natuurlijk' groot gelijk. Daarin was hij volgens Carel Gerretson zelfs 'geheel gerechtvaardigd', omdat het gezag zichzelf legitimeert, dat wil zeggen moet worden opgelegd aan het volk.[256] Als aartsconservatief mag de geestelijk vader van politieke partijen als de CHU en ARP moeilijk te overtreffen geweest zijn, toch was hij zeker geen antiparlementariër.

De nauwe verwevenheid van politiek en religie bracht hem ertoe een begrip als 'eenheid in verscheidenheid' opnieuw te doordenken. Zoals hij de in 1798 ingevoerde scheiding van kerk en staat verwierp, omdat zij scheidde wat in zijn ogen verenigd moest blijven, verwierp hij alles wat hem van God zou kunnen vervreemden. Adams verbanning uit de Hof van Eden was het prototype van een scheiding, waarin hij moest berusten zonder die te kunnen dulden. Daaraan ging de zondeval vooraf, die een onoplosbaar kentheoretisch probleem had veroorzaakt, want door het eten van de boom der kennis van goed en kwaad hadden de eerste mensen een kloof tussen leven en kennis doen ontstaan. Voorheen bestond die niet, object en subject hoefden niet van elkaar te worden gescheiden. Ware kennis en inzicht berustten immers op 'vereniging'![257] Zelfs van Adams fysieke verschijning had Bilderdijk zich een beeld gevormd. Dat bestond uit een 'lichtlichaam', zonder door een huid of bekleding van de buitenwereld te worden afgesloten, 'omdat het in directe verbinding met God en met de schepping stond en aan geen verval en dood onderhevig was. Daardoor was ook het dierlijk voedsel overbodig en werd de mens gevoed door de dauw van de hemel, zoals Israël later door het manna.'[258] Zo'n vrije uitwisseling met de buitenwereld, op de eerste plaats door God verpersoonlijkt, vond in afgezwakte vorm in het huwelijk plaats. De 'samensmeltende vereniging' van man en vrouw deed aan een paradijselijke situatie denken, maar het 'magnetisme van het huwelijk' moest nu ook weer niet worden geïdealiseerd.[259] De sterke eenheid die de eerste mens had gevormd,-door God als man en vrouw tegelijk geschapen, zodat Eva letterlijk de wederhelft van Adam was-, bestond na de zondeval niet langer. De overdracht van de erfzonde, waarmee 'uiterlijke kenmerken en dynastieke hebbelijkheden van geslacht tot geslacht' gepaard gingen, betekende ook, dat de mens 'als afzetsel van zijn stamvader' in hem had gezondigd en in hem moest worden gestraft.[260] Uiteraard wierp de erfzonde een smet op de voortplanting: 'De ontwikkeling der voortteling is

een vermenigvuldiging van de straflijdende, maar ook van de schuldige.'[261] God kon de mens aan een tijdelijke of eeuwige straf onderwerpen, wat in het laatste geval met des te meer klem de vraag deed rijzen, of Hij wel rechtvaardig handelde. In zijn postuum uitgegeven opstel *Van de strafvoldoening* stelde Bilderdijk dezelfde vraag zo: 'Hoe kon God aan de Heiland de zonde der mensen straffen zonder onrechtvaardig te zijn en hoe kon deze straf het mensdom bevrijden?'[262] Omdat hij als jurist een antwoord gaf dat was gebaseerd op zijn begrip van 'eenheid in verscheidenheid', heeft hij hierover waarschijnlijk in 1798 nagedacht. Bilderdijk herformuleerde de vraag opnieuw om er los van de verhouding tussen God de Vader en de Zoon een duidelijk antwoord op te kunnen geven. Is het onrechtvaardig, zo vroeg hij zich af, om voor een diefstal die hij met zijn hand beging, een dief met stokslagen op zijn rug te treffen? Nee, oordeelde hij, dat is niet onrechtvaardig, omdat het bij strafoplegging om eenheid gaat. Waar die wordt ervaren, kan geen onrechtvaardigheid bestaan. Aangezien Jezus zich met de mensheid heeft verenigd, begaat God geen onrechtvaardigheid, wanneer Hij de Zoon straft voor haar zonden.[263] Nog was hij over de erfzonde niet uitgedacht, evenmin over 'het weifelende begrip één', dat goed en kwaad in zich verenigde en, in 'onverdeelde' toestand, van hemzelf een antimanicheeër maakte. Ontwikkelde hij zich niet van een morele scherpslijper tot een gevoelloze amoralist?[264]

In zijn opstel *Over eenheid en drieheid* introduceerde Bilderdijk 'het weifelende begrip één', dat men pas kan begrijpen, wanneer *één* door verdeling *twee* is geworden. *Drie* ontstaat, wanneer *twee* door uitbreiding zichzelf vermeerdert. Niets van wat uitgebreid is, laat zich overigens onderscheiden zonder rekening te houden met de plaats en tijd waartussen het gelegen is. Begin, midden en einde kunnen niet zonder elkaar, zoals een wereld zonder drie dimensies als plat en onvolledig wordt ervaren.[265] In deze visie op de eenheid trachtte hij de stelling van Wissowatius, dat *één* onmogelijk *drie* kan zijn, reeds door Leibniz 'grondig en bondig' weerlegd, op zijn eigen manier van kanttekeningen te voorzien.[266] Maar hij voorzag twee problemen, die het 'Gotteskonzept' inclusief het drievuldigheidsprincipe konden ondermijnen. Op de eerste plaats dient men te beseffen, dat er in de 'afschijnsels' of 'correspondenties' een wisselwerking van hoog tot laag valt te bespeuren, die in omgekeerde volgorde een onvolledig beeld van het hogere te zien geeft. Wie God met 'mensenbegrippen'

tracht te definiëren, kent hem algauw eigenschappen toe, die Hij niet bezit. Zo is het verkeerd God als alomtegenwoordig voor te stellen. Scherpzinnig beredeneerde Bilderdijk, waarom God niet over die Hem zo vaak toegekende eigenschap beschikt: 'Zo is *alomtegenwoordigheid* voor ons een contradictio of onzin, want het veronderstelt *plaats*, die menselijk begrepen een klaarder en stelliger of duisterder en onzekerder bestek is. Gelijk zij ook natuurlijker wijze en noodzakelijk moet zijn, daar het denkbeeld van plaats en ruimte bij ons louter negatief en ontkenning van lichaam is, waarom zij ook niet gedacht of begrepen kan worden dan met de dimensies waarmee het lichaam wordt begrepen. Zodat wij God niet alomtegenwoordig denken dan Hem verlichamelijkend en tevens het lichamelijk zijn daarbij ontkennend.'[267] De eenheid van God omvat dus meer dan de scherpzinnigste mens op aarde kan bevatten! Op de tweede plaats dient men te beseffen, dat diezelfde eenheid uiteindelijk niet alleen 'bovenzedelijk' van aard is en zich boven morele categorieën als goed en kwaad verheft, maar ook pas in haar oncontroleerbare volledigheid geldig is. Weer spelen 'mensenbegrippen' hier een negatieve rol, niet wegens een antropomorfische voorstelling van God, maar wegens het onvermogen van de mens om zich God in Zijn volledigheid voor te stellen: 'Zo zijn Gods *rechtvaardigheid* en *barmhartigheid,* naar het gevoel en besef daarvan in ons mensen kan vallen, onderling tegenstrijdig, en men moet zich er totaal niet over verwonderen, dat geen mensenverstand die twee uitersten heeft kunnen vereffenen, maar dat menigeen met zijn poging daartoe hetzij de rechtvaardigheid aan de barmhartigheid, hetzij deze aan de rechtvaardigheid opofferde. En niets is er derhalve wijzer en waarlijk godvruchtiger dan de oude en gouden les om God de eer aller Zijner eigenschappen gezamenlijk te geven!'[268] De eenheid van God is dus ook los van een antropomorfische voorstelling van zaken, maar met inbegrip van wat op mensen ten onrechte een tegenstrijdige indruk maakt, geheel en al onbegrijpelijk.

Uit dit theologisch labyrint redde hij zich door aan zijn mystieke neigingen toe te geven en meer dan ooit op zijn innigst zelfgevoel of intuïtie te vertrouwen. Wie zich op het standpunt stelt, dat het dwaze Gods wijzer dan de mensen is, vertrouwt op zijn gezond verstand. Hij ziet er de beperkingen van in en erkent ootmoedig zijn eigen tekortkomingen. Wie Gods wijsheid echter als dwaas ervaart, zoals Bilderdijk deed toen hij *1 Korintiërs 3:19* omdraaide, kan slechts met zijn

'hart in liefde opgewekt' zoiets ingewikkelds als Jezus' zoendood bevatten.[269] Hij kan proberen een vernuftig antwoord te geven op deze vraag: 'Wanneer de Allerhoogste schept, wat is of wat kan dit zijn?'[270] Hij kan als Augustinus willen redeneren en proberen God te betrappen op de verwekking én geboorte van de Zoon: 'Het is denken. Wat God denkt, bestaat door dat denken. Zijn *denken* is *waarheid*, geen *veronderstellen*, maar *daarstellen*. Zou God ook Zichzelf niet denken? Voorzeker, maar Hij kan Zichzelf niet buiten Zich denken (want dan was Hij God niet, buiten wie niets was), maar Zichzelf denkend denkt Hij Zichzelf *in* Zich. En nu is dat denken derhalve geen scheppen, geen daarstellen buiten Zich, maar het is *telen*, het is *genereren*, gelijk de H. Schrift het noemt.'[271] Hij kan bedenken, dat God niet bij de geboorte van ieder mens diens ziel met de erfzonde belast. De kiem daarvan moet Hij in Adams ziel hebben gelegd, zodat Hij zich niet continu met de schepping van een onvolmaakte dubbelganger van Zichzelf hoeft in te laten.[272] Hij kan in de kleinste vensterloze eenheid van de monade een afspiegeling van het universum ontdekken, welke monade als een zelfstandige eenheid functioneert dankzij de door God daarin van tevoren gelegde harmonie.[273] Hij kan verklaren, waarom God de kosmos in één keer goed moet hebben geschapen, zodat Hij niet als een marionet met onzichtbare draden aan Zijn schepping verbonden is. De loop van de planeten kan volgens hem niet van krachten en tegenkrachten afhankelijk zijn, alsof God een horlogemaker is die alles in het werk moet stellen om zijn schepping in stand te houden. Wie dat laatste denkt, maakt zich schuldig aan 'fysisch manicheïsme': Newton heeft het proces van aantrekken en afstoten bevattelijk gemaakt, maar niet verklaard.[274] Dualisme op moreel en fysisch gebied betekent, dat het verstand noodzakelijk tekortschiet, dat iets inzichtelijk of bevattelijk kan worden gemaakt zonder dat het wordt verklaard. Wie zijn verstand gebruikt, kan dus hoogstens verklaren waarom hij iets niet kan verklaren. Hij staat machteloos tegenover twee verschijnselen die zich in de loop der tijd als oorzaak en gevolg aandienen, waarmee op een ordening voor en na een bepaald tijdstip wordt gedoeld. Maar het wezen van iets of iemand dat daaraan voorafgaat of tijdens voornoemd ordeningsproces de loop der dingen beïnvloedt, kent hij evenmin als de reden van diens tussenkomst.[275]

Natuurlijk moest Bilderdijk, toen hij tot deze slotsom gekomen was, terugdenken aan de klok in zijn 'kleine krankvertrek'.[276] Het beeld van

God als horlogemaker was hem als kind reeds vertrouwd, maar wat toen de 'gelijkmatige voorverordening' van een horlogemaker veronderstelde, die er eigenhandig voor zorgde dat de wijzer en het slagwerk van een klok synchroon liepen, of dat de slinger van een uurwerk werd opgewonden, bezag hij later vanuit een genuanceerder perspectief. Zo mechanistisch als een horlogemaker ging God niet te werk. Hij was in een moderne terminologie verantwoordelijk voor het 'intelligent design', maar dat hield niet in, dat Hij voor de duur van het scheppingsproces noodreparaties verrichtte. Hij had immers gezien, dat alles goed was! Het achter- of vooruitzetten van de wijzers en het opwinden van de slinger liet Hij graag aan Zijn tevreden klanten over. Bilderdijk besefte toen en later, dat het kortzichtig en totaal verkeerd was om de oorzaak van het slaan van een klok aan de wijzer toe te schrijven. Misschien was het wel andersom, of trad een nog niet waargenomen derde verschijnsel als oorzaak op. Later nuanceerde hij meer filosofisch dan theologisch het verband daartussen: het slaan van een klok geschiedt sporadisch in tegenstelling met de 'geduurzame' activiteit van een wijzer. Daaruit liet zich afleiden, dat het zien voor het horen gaat, want iets wat 'geduurzaam' is kan niet de oorzaak zijn van iets wat dat niet is.[277] Onbedoeld illustreerde Bilderdijk met dit type redenering de onvolkomenheid van de rede, aangezien er genoeg levende wezens zijn voor wie niet het zicht, maar het reukvermogen of het gehoor op de eerste plaats komt. Evolutionair kan iets wat niet 'geduurzaam' is, een genetische verandering of mutatie, de eerste schakel van een lange ketting vormen. Kortom, er is geen inslag van een komeet voor nodig om het toeval een grotere rol in zijn leven te laten spelen dan Bilderdijk noodzakelijk of wenselijk achtte. Hij zat in zijn eigen wereldbeeld gevangen als een klein insect in barnsteen. Het scheen hem onmogelijk toe daaruit te ontsnappen en toch wist hij zich een uitweg te verschaffen. Beschouwt men het kleine insect als een geestelijke eenheid, dat eens vloog waar het wilde, en zijn barnstenen uitmonstering als een materiële verwerkelijking, dan geldt voor beide: 'De geestelijke eenheid is wel gegeven, maar de materiële verwerkelijking niet. Bilderdijk erkent de directe werking van Gods geest in het gebed en veronderstelt, dat de schepselen ook daarbuiten in eenzelfde geest ademen. En hij signaleert in zijn eigen leven bovendien de werking van duizenden geesten, van engelen en zelfs van gestorven zielen, die de nood van de lijdende mens lenigen.'[278] Engelfriet, die in plaats van het

beeld van een klein insect dat in barnsteen gevangen zit, kiest voor een vensterloze monade om het geestelijk isolement van de dichter uit te beelden, concludeert vervolgens: 'Van hermetisch afgesloten monaden is bij Bilderdijk dus geen sprake.'[279] 's Dichters wereldbeeld was ogenschijnlijk statisch, maar in werkelijkheid dynamisch. Kon hij via de omweg van zijn innigst zelfgevoel min of meer normaal aan het maatschappelijk leven van zijn tijd deelnemen? Nee, zijn status van balling verhinderde zulks en meer dan dat, hoe irrationeel hij zich ook meende te moeten opstellen, toch bleef zijn verstand op volle kracht functioneren. Het behoorde tot de tragiek van zijn leven dat zijn verstand hem zo'n dominante positie in de samenleving verschafte, dat zijn gevoel daaronder leed en in plaats van het verstand te verdringen zich (als hart gedacht) verhardde tot een onneembare burcht. In de *Missie van een genie* schetst Engelfriet zeer goed, welke wending ten gevolge van deze geestesgesteldheid het leven van Bilderdijk in het begin van de negentiende eeuw zou nemen: 'Door een groot zelfbesef kreeg hij gedurende zijn leven steeds meer oog voor de geestelijke grond van zijn bestaan, waardoor hij ook de grens en de beperking van zijn zelfstandigheid onderkende. Dit bracht hem tot een scherpe stellingname tegen de zogenoemde 'autonomie'. Hij was van oordeel, dat de mens niet zijn eigen grond bepaalde en vond zelfbeschikking daarom aanmatigend. Deze zienswijze heeft zijn maatschappelijke positie nadelig beïnvloed en bracht hem bovendien in een sociaal en intellectueel isolement. In het gedicht *Uitzicht op mijn dood* zegt hij, dat hij als eenzaam denker een zeer zelfstandige hoogte heeft bereikt, maar zijn hart niet meer voor het begrip van anderen kon openstellen.'[280] Tegen die tijd had de barnsteen het van het vliegende insect gewonnen.

In 1798 introduceerde Paulus van Hemert zijn *Beginsels der Kantiaanse wijsgeerte*, die zich van de wijsbegeerte wenste te onderscheiden wegens haar volstrekt eigen karakter.[281] Bilderdijk moet dat hebben onderkend, al heeft hij Van Hemerts artikel in het *Magazijn voor critische wijsgeerte* waarschijnlijk pas later gelezen. Met de kern van Kants gedachtegoed was hij niettemin vertrouwd, zoals uit zijn afwijzing van het 'Ding an sich' blijkt. Of hij er door zuiver te redeneren achter was gekomen, dat zoiets niet bestond, of uit wantrouwen tegen de zintuiglijke waarneming in het algemeen en tegen het verstand in het bijzonder, zij hier in het midden gelaten. In zijn redenering kon geen ding op zichzelf bestaan, omdat het niet van de rest

kon worden afgezonderd. Het begrip 'eenheid' verzette zich niet alleen op straffe van 'fysisch manicheïsme' tegen een scherp onderscheid tussen het een en het ander, maar ook tegen het onderscheid tussen iets positiefs en negatiefs. Op grond van dezelfde argumentatie trachtte hij elke tegenstelling weg te redeneren. Zo beschouwt men 'oneindigheid' als iets negatiefs, terwijl het juist positief is, en 'eindigheid' als iets positiefs, terwijl het juist negatief is.[282] In zijn *Overwegingen* als bijlage bij een brief van 10 mei 1822 vatte hij nog eens alles samen: 'Onze denkvorm bedriegt ons in zoverre, dat wij geen *stellig* van een *ontkennend* denkbeeld kunnen onderscheiden, en dit is natuurlijk, want alle gewaarwording is in zichzelf stellig. Zo noemen wij bijvoorbeeld *oneindigheid* iets ontkennends, hoewel het juist stellig is. *Eindigheid* is ontkennend. En zo is het ook met het denkbeeld van *een* of *eenheid*. Men houdt het voor stellig en merkt het aan als het beginsel van de *meerderheid*. Zo is het niet. Wij komen tot het denkbeeld van *één* niet anders dan door afzondering, afscheiding, en het is loutere ontkenning van de meerderheid waarvan het gevoel ons aankleeft, juist omdat er geen eenheid meer in ons is, omdat wij God hebben verloren.'[283] Wie goed tot zich laat doordringen wat hier staat, ziet Bilderdijk een sint-vitusdans opvoeren, waarvan de choreografie een opvallende gelijkenis met die van Bolland vertoont: 'Zo is alles op zijn wijze mogelijk, onmogelijk en noodzakelijk, evenals ook alles op zijn wijze weder toevallig is.'[284] Als homo dialecticus toch al voor geen kleintje vervaard, interpreteerde hij 'het weifelende begrip één' nu eens (in 1798) door van 'verdeling' uit te gaan en dan weer (in 1822) door het denkbeeld van 'meerderheid' dat als gevolg van 'verdeling' in de menselijke geest opkomt, te verwerpen en door dat van 'afzondering' te vervangen. In het ene geval staat 'eenheid' voor de 'unio mystica' en is positief bedoeld, in het andere geval staat 'eenheid' niet voor iets wat verenigt, maar ten onrechte een scheiding teweegbrengt. Ook deze ontwikkeling in het denken van Bilderdijk kan men tragisch noemen. In zijn doolhof der zinnen creëerde hij het ene labyrint na het andere en werd hij ook nog eens zo hevig door dit creatieve proces in beslag genomen, dat hij zich daarbinnen nieuwe labyrinten schiep.

Misschien is niet de stellige, maar onzekere Bilderdijk met een open oog voor de dubbelzinnigheden van de tijdgeest een filosoof, die ook nu nog tot de verbeelding van zijn lezers kan spreken. De gedachte aan onsterfelijkheid hield hem heel zijn leven in de ban, maar juist op

dit punt deed hij aan de danse macabre van Fichte, zijn tijdgenoot, niet mee. Fichte maakte er in zijn *Anweisungen zum seligen Leben* een sint-vitusdans van: onsterfelijkheid heeft niets met het eeuwig leven na de dood te maken, nee, onsterfelijkheid wil zeggen te midden van de eindigheid één worden met de oneindigheid en daardoor in één ogenblik eeuwig zijn. Dat is weggelegd voor het 'ik' dat onvoorwaardelijk vastbesloten is, maar door zich voorwaardelijk open te stellen een sensatie van onsterfelijkheid kan ondergaan.[285] Daartegenover stelde Bilderdijk zich deze vragen: wat is er na de dood? Een zalige rust? Maar wat is rust? Denkend aan de monoloog van Hamlet, waarover hij in zijn jonge jaren al eens dubbelzinnig zijn licht had laten schijnen,[286] gaf hij op die laatste vraag ten antwoord: 'Immers, niets anders dan een louter negatief denkbeeld. Een verbloeming van het niet-zijn door een blote naam. En immers is niet-zijn een volstrekte contradictie. Nee, wat is, is werkzaam en werkend, maar ook wat werken is, weten wij hier niet.'[287] Hamlets 'te zijn of niet te zijn' is dan ook een 'belachelijke mijmering'.[288] Hier is geen hoogdravende of dansende filosoof aan het woord, maar een nuchtere existentialist avant la lettre die niet als Fichte pretendeert meer te weten dan hij weet. Zijn rationele kwelduivel was er een van eigen makelij, of hij nu een antwoord op zijn vragen gaf, of dat helaas schuldig moest blijven. Dat stemde hem nederig en vervulde hem minder van eigenliefde dan iemand met recht zou kunnen denken, die in hem een hoogmoedig mens ontwaarde. Zoals hij in meerdere labyrinten tegelijk naar de uitgang zocht, door hemzelf aangelegd en onderhouden, werd hij door meerdere duivels bekoord en gekweld. Zo droeg hij volgens Van Vloten een 'onontwijkbare kwelgeest in eigen boezem om', wanneer hij van zijn vrouw een 'in zijn behaagzieke zelfvertroeteling opgaande onderwerping aan zijn huwelijksdrift' eiste.[289] Extern speelde Herman Bromet de rol van kwelduivel met verve, maar zijn slachtoffers hielden hem op hun beurt in hun greep. Tot het uiterste getergd, legde Bromet op 22 juli 1798 aan Kinker uit, hoezeer hij zich als hun slachtoffer beschouwde: 'U kunt niet weten, hoe ik door Bilderdijk en zijn huisvrouw met hun adherenten bedrogen, opgelicht, gedupeerd en misleid ben.'[290] Hij vreesde geen strafrechterlijke of 'prakticale chicanes' van wie dan ook en zou tegen hen blijven procederen, in welk kader hij wel bereid was om voor Kinker mondeling een boekje open te doen over 'de verschrikkelijke mishandelingen' die hij van dat echtpaar had ondervonden.[291] Zelf dacht Bilderdijk dat

het door zijn vrouw ondertekende akkoord met Bromet 'in fraudem caeterorum creditorum' was gesloten, doordat ze de overige schuldeisers om de tuin had geleid, maar hij wilde zijn voornaamste schuldeiser nog steeds alles terugbetalen, 'zoals ik altijd van plan ben aan allen mijn schulden te voldoen, zodra ik een baan heb gevonden'.[292]

In afwachting van betere tijden wilde hij de erfenis van zijn vader en de inkomsten van een nieuwe gedichtenbundel aan het zicht van Bromet onttrekken. Was Kinker al eerder door hem op een in het Latijn geschreven traktaatje over de juridische aspecten van (pre)legaten onthaald, nu bestookte hij hem met complete verhandelingen in het Frans over hetzelfde onderwerp, waarvan de bestudering ook een doorgewinterde jurist veel tijd moet hebben gekost. Kon zijn 'beste' vriend hem even bevestigen, of de informatie die hij van zijn broer Izaac had ontvangen over een arrest van Bromet klopte: 'Mijn broer heeft mij meegedeeld, dat Bromet een arrest (zoals men dat noemt) heeft doen uitgaan, dat mijn aandeel betreft in de goederen door mijn vader nagelaten. Hij schrijft mij, dat hij geen recht heeft om iets in de komende twee jaar op te eisen.'[293] Was het wel verstandig de regeling der schulden met twee jaar uit te stellen? Deed men dat niet, dan wilde een schuldeiser ten einde direct aan zijn verfoeilijke hebzucht te kunnen toegeven het bedrag van de totale schuld soms verlagen. Was dat in dit geval niet verkieslijker dan de volle som ineens te moeten betalen? Zou Kinker zijn zienswijze op deze kwestie eens kunnen geven en bij Bromet nagaan, of deze tot een minnelijker schikking bereid was dan uit het door hem ingediende kwaadwillige eisenpakket bleek? Hij zou zoiets aan niemand hebben durven vragen, zelfs niet aan zijn 'beste' vriend, maar aangezien hij doodziek ('à deux doigts de la mort') was geweest…[294] Achtte Kinker het zinvol dat er een in het Nederlands geschreven brochure over statistiek zou verschijnen, niet in het Duits wegens 'mijn geringe kennis van die taal'?[295] Moest hij nog meer zangen van Ossian vertalen en, zo ja, in proza of in poëzie? Bestond er een behoefte aan compendia op juridisch gebied? Hij had in Brunswijk zijn *Observationes et Emendationes* al bijna persklaar gemaakt op een opdracht aan de hertog van Brunswijk na.[296] Kon Kinker met de weduwe Doll, die een veel betere uitgeverij bestierde dan Uylenbroek, over *Mengelpoëzy* onderhandelen, nadat hij de ontbrekende gedichten (zie uitgebreide bijlage) onder beheer van Uylenbroek, Catharina, de Elters, zijn over-

leden vader of zijn broer Izaac zorgvuldig bijeen had gegaard?[297] Kon de voorlopige titel ermee door? Kon het werk met een andere lettersoort, meer 'gewoon', worden gedrukt dan voor de 'Schakeeringen' werd gebruikt? Waren 24 regels per pagina voldoende? Kon de honorering van zijn werk als dichter het beste bij het inleveren van het manuscript worden geregeld, of bij het ter perse gaan van het boek?[298] Was Kinker ervan op de hoogte, dat een deel van het benificiaat van het Bossche 'Backskoorke' op 28 juni 1798 aan Izaac was toegekend? Wist hij, dat het beneficiaat uit twee delen bestond, waarvan het eerste hem, Willem Bilderdijk, reeds op 13 oktober 1773 was gegund en het tweede door oudtante Van Soest (wier meisjesnaam Deborah Duyzenddaalders luidde) aan zijn oudste zoon Elius had moeten worden toegekend? Kon Kinker dat voor hem regelen, indien hij hem van zijn kant een attestatio vitae zou sturen, waaruit bleek dat hij nog in leven was en namens de minderjarige Elius het benificiaat zou behartigen? Bilderdijk was zo kwaad op zijn broer Izaac, dat hij hem weigerde bij diens voornaam te noemen: 'Maar ik kan niet meer het minste vertrouwen stellen in of de minste vriendschap voelen voor deze rare broer.'[299] Izaac schreef 'sansculotse' brieven, die om te beginnen maar eens door de beul moesten worden verbrand. Die jongen met zijn carmagnolisme deugde niet. Een Franse flierefluiter had zich niet onbeschaamder kunnen gedragen, of zich de weg naar het schavot beter kunnen plaveien met zijn openlijk getoonde minachting voor andermans rechten dan Izaac had gedaan, toen de rechtspraak tenminste nog iets voorstelde. 'Nee, beste vriend,' voegde hij Kinker toe, die allang blij was dat hem alleen werd gevraagd broerlief dood te zwijgen, 'nooit heeft mijn geslacht zulke monsters voortgebracht: ondanks onze bezittingen hebben onze gezinshoofden hun oude rechten in ere gehouden ten opzichte van hun familieleden.'[300] Zou Kinker nog iets voor hem willen doen, behalve zijn broer doodzwijgen? 'Alsjeblieft,' vroeg Bilderdijk hem met iets wat op plaatsvervangende schaamte leek, 'laten we er niet meer over praten en laat ik mij er niet namens mijn overleden vader over hoeven te schamen, dat hem het leven is geschonken.'[301]

De buitensporige hekel die hij aan zijn jongste broer bleek te hebben, was het gevolg van de financiële perikelen die de erfenis van zijn vader had veroorzaakt, althans de afhandeling daarvan in familieverband. Izaac vond dat hem niet alleen het tweede deel van het benificiaat door de neus was geboord, betrekking hebbend op het patro-

naat van het Bossche 'Backskoorke', maar ook een deel van zijn vaders erfenis. Hij moet de indruk hebben gekregen, dat zijn oudste broer met de Amsterdamse advocaat Kinker samenspande om hem zijn rechtmatig erfdeel te ontnemen. Ogenschijnlijk had hij er ook alle reden toe om dat te veronderstellen, want zijn vader had hem willen bevoordelen boven zijn oudste broer, wiens studiekosten en niet terugbetaalde geldleningen nadien om een compensatie in de vorm van een prelegaat vroegen. En wat bleef er van die bevoordeling over, indien hij als puntje bij paaltje kwam niet meer maar minder dan de beide andere kinderen ontving? Izaac kon de strikt juridische redenering van zijn oudste broer niet volgen, hoewel die glashelder en billijk was.[302] Op 12 mei 1789 had hun vader, kort na de 21e verjaardag van zijn jongste zoon, een prelegaat van f 6000,- uit de erfenis van hem en zijn vrouw op Izaac laten vastleggen. Nadat er ook aan de opleiding en huisvesting van de inmiddels volwassen Izaac het nodige geld was gespendeerd, overwoog zijn vader het prelegaat ongedaan te maken. Dat kon hij echter niet meer na het overlijden van zijn vrouw,-slechts voor de helft was hij daartoe gerechtigd-, waardoor er maar één oplossing voor de gelijke behandeling van alle kinderen bestond: Willem en Isabella zouden ieder ook een prelegaat van f 6000,- uit de erfenis van hun vader ontvangen. Op 17 juni 1794 werd dit besluit door een notaris testamentair vastgelegd. Vanuit Brunswijk beredeneerde Bilderdijk wat er na het overlijden van zijn vader op 5 maart 1798 moest gebeuren: Izaac zou met voorrang f 3000,- uit de gemeenschappelijke erfenis van zijn ouders krijgen en vervolgens nog eens f 3000-, uit de erfenis van zijn vader. Die bestond in zijn geheel uit f 17.500,- en ja, dat was misschien minder dan waarop gehoopt was, maar daarvoor kon de sterk verminderde waarde der effecten ter verklaring dienen. Voor de beide andere kinderen bleef er dus f 11.500,- over, zou men denken, wat op f 500,- na een verdeling in twee prelegaten van elk f 6000,- mogelijk maakte. Maar dat zou naar de mening van Bilderdijk en Kinker verkeerd geredeneerd zijn, want (pre)legaten mochten niet de hele erfenis omvatten, maar slechts ¾ deel. Er moest dus eerst ¼ deel van vaders totale erfenis worden afgetrokken, dat wil zeggen f 4375,- en dan bleef er voor de beide kinderen geen f 11.500,- maar f 7125,- over. Willem en Isabella ontvingen daarvan ieder f 3562,50 en dat terwijl Izaac met f 3000,- was bedacht. Ten onrechte voelde deze zich tekortgedaan, want hij ontving in werkelijkheid niet minder maar meer uit de erfe-

nis van zijn beide ouders. Izaacs verongelijktheid werd nog groter, toen hij iets bespeurde van de claims die zijn oudste broer op het vermogen van hun moeder wilde leggen om daaruit naar rato te compenseren wat er aan de prelegaten van hun vader had ontbroken. Voor zichzelf en Isabella eiste hij tweemaal zoveel als voor zijn jongste broer op. De logica daarvan was juridisch niet gemakkelijk aan te tonen en wekte de schijn, dat hij zijn jongste broer benadeelde, maar dat was in werkelijkheid niet zo, omdat de glashelder en billijk genoemde regeling uiteindelijk nadeliger voor hem en zijn zus uitpakte dan de juridisch meest voor de hand liggende. Uit een door Kinker bijgehouden overzicht van onkosten door hem ten behoeve van Bilderdijk gemaakt, inclusief door hemzelf verleende diensten, blijkt dat Bromet in de loop van 1800 de helft van Willems vaderlijk erfdeel (over de andere helft had Catharina toen al officieel de beschikking gekregen) zijnde een bedrag van f 1744,- heeft ontvangen.[303]

Behalve met Kinker wisselde Bilderdijk ook met zijn zwager van gedachten over zijn financiële situatie. Hoewel hij krap bij kas zat, verzocht hij hem een schatting van de kosten van Louises opvoeding te maken en, voorzien van een toelichting, naar zijn adres in Brunswijk te sturen. Dat hij daar op 10 mei 1798 expliciet om vroeg, was tekenend voor zijn eergevoel. Hij wenste zo'n netelige kwestie niet onbesproken te laten, zij het in de hoop dat Samuel Elter zich grootmoedig en vrijgevig zou tonen. Daarin werd hij niet teleurgesteld, maar de lezer is dat wel, wanneer hij merkt hoe negatief Bilderdijk zich bij die gelegenheid als vader over Louise uitliet: 'Het kind komt mij in alles onbegrijpelijk dom voor.'[304] Er zat volgens hem totaal geen lust of vreugde in haar, wat hij toeschreef aan de ongezonde lucht in Brunswijk, die ook voor hemzelf nadelig was. Misschien was hij vergeten, hoe lovend hij zich eerder over haar vorderingen had uitgelaten, toen ze in Brunswijk arriveerde, of trachtte hij de aan haar onderrichting bestede geldsom zo laag mogelijk te houden. Hij had haar op de Friesenstraβe bij de Texiers ondergebracht, al was ze ook op de Steingraben kind aan huis. Daar moet haar de zichtbare zwangerschap van Wilhelmine opgevallen zijn, waarover ze geen vragen stelde. Maar toen de Texiers in juni naar het nabijgelegen Wolfenbüttel verhuisden, werd als vanzelfsprekend aangenomen, dat Louise met hen mee zou gaan. Tezelfdertijd reisde Wilhelmine naar Berlijn om daar haar eerste kind ter wereld te brengen. In januari van dat jaar

was die stad al ter sprake gekomen in een brief aan Uylenbroek als een 'voegzame gelegenheid tot geheime kraamuitlegging'[305] (de pittoreske uitdrukking is van Busken Huet) zonder dat Bilderdijk zijn oude vriend precies inlichtte.[306] Twee dagen voor de geboorte van hun zoontje Julius Willem schreef Bilderdijk haar, dat ze in Berlijn van alle aangename voorzieningen gebruik moest maken, en, al wist ze dat hun financiële situatie weinig florissant was, toch beval hij haar geen spaarzaamheid aan.[307] De ironie van het lot wilde dat hem een jaar later miljoenen guldens zouden worden aangeboden om het vaderland te redden uit naam van 'ettelijke welgeïntentioneerde lieden', waarmee hij het hoofd van erfprins Willem Frederik op hol bracht, terwijl hij ten tijde van de geboorte van Julius Willem zich in alle bochten moest wringen om zich niet alleen met Kinker over de erfenis van zijn vader te verstaan, maar ook met diezelfde erfprins over een maandelijkse gratificatie van tien daalders.[308] De vermeende erfenis van Willem Griffioen indachtig,[309] bedankte hij de erfprins voor zijn weldaden op een lamentabele wijze: 'Ik bid Uwe Doorluchtige Hoogheid gepersuadeerd te zijn van de gevoelige dankbaarheid waarmee ik dit gunstbewijs ontvang in omstandigheden, waarvan de hardheid voor mij niet uit te drukken is, omdat ik, van alles beroofd,- nu nog laatstelijk van een som van f 25.000,- die ik mij vleide in handen van een vriend gesauveerd te hebben-, en tevens van de erfenis van mijn onlangs overleden vader verstoken en daarbij met het onderhoud zowel van mijn neef, zijn vrouw en kind als van mijn dochtertje, thans elf jaar oud, belast, niets hoegenaamd ook, ja, zelfs geen kleren meer bezit om ons op een betamelijke wijze te presenteren en door deze winter ook van het weinige beroofd ben geworden, wat mijn lessen in enige vakken van studie mij opbrachten, ja, daarop heeft doen anticiperen.'[310] Zoals hij in het recente verleden (tevergeefs) een beroep op de hertog van Brunswijk had gedaan om voor een professoraat in aanmerking te komen, waarvoor hij de kansen in Duitsland met zijn 'moderne novateurs' (onder wie hij neologen verstond) laag aansloeg, hoopte hij nu via de erfprins, zijn 'enige appui en toevlucht', een professoraat in Sint-Petersburg te verkrijgen: 'Indien ik, Doorluchtigste Prins, evenals mijn voorouders, in alle gevallen, ten koste van fortuin en goederen, Oranje trouw heb bewezen, ontleen ik daaraan geen verdienstelijkheid, niet de minste aanspraak op beloning, of zelfs op vervulling van beloften in blijder dagen aan mijzelf of mijn vader gedaan. Ik smeek alleen uw mededogen af, dat

een hart als dat van Uwe Hoogheid ook aan de vreemde, de onbekende, de nietswaardige en tot niets bruikbare in zijn ongeluk niet kan ontzeggen. En indien ik dat mag verwerven, Doorluchtige Prins, laat, dit smeek ik u, hetzelve mij een middel van bestaan openen, in het vak der letteren, der fraaie kunsten of rechtsgeleerdheid, opdat ik bij al het drukkende van mijn toestand mij niet de volstrekte nutteloosheid van een leven te verwijten heb, dat de Hemel mij in deze dagen niet dan tot mijn ramp heeft verlengd!'[311] Plechtstatig, lamentabel en toch welsprekend hield hij in uiterste nood een pleidooi voor zichzelf, dat de erfprins op 10 juli een korte toezegging ontlokte, waardoor Bilderdijks fantasieën over professoraten niet geheel en al op drijfzand schenen te berusten. De erfprins berichtte hem vanuit zijn kasteel te Schönhausen, dat hij 'gretig de eerste de beste gelegenheid zal arripiëren en zo mogelijk trachten te doen geboren worden om alhier met deze of gene te spreken over uw verlangen in Rusland te worden geëmployeerd'.[312] Morele chantage en belofte die schuld maakt, zouden beiden tot in lengte van dagen blijven kwellen. Het is net alsof Bilderdijk aanvoelde, dat Willem V de kunst verstond een trouwe dienaar harteloos en zonder enige beloning voor bewezen diensten aan zich te binden, terwijl diens zoon de menselijke maat niet geheel en al uit het oog verloor. Dat laatste verplichtte de smekeling geen al te hoge verwachtingen van vorstelijke steun te koesteren: 'Maar zijn in deze dagen de omstandigheden der tijden niet dikwijls onoverkomelijke obstakels voor de beste wil, zelfs van een vorst?'[313]

Tussen 12 en 23 juni 1798 hield Wilhelmine een dagboek van haar belevenissen bij, waaruit blijkt hoe ze haar Berlijnse avontuur heeft beleefd. Gewend aan het gezelschap van haar man, vond ze het dubbel zwaar haar dagen in eenzaamheid te moeten slijten. Natuurlijk stelde ze zich allerlei vragen, zoals waarom ze 'zo weergaloos vurig' van hem hield en 'waarom moet mijn lot…maar nee, het gemopper dat nog nooit aan mijn tong of mijn pen ontsnapte, zal dat nu ook niet doen, al te gelukkig als de hechte band met mijn enige geliefde mij stemt.[314] In overeenstemming met de sterk wisselende oordelen over Bilderdijks doen en laten, maar minder begrijpelijk in hun feitelijke vaststelling, circuleerden er verschillende data voor de geboorte van Julius Willem. Die vond op 16 juni om half vier in de middag plaats, zoals uit officiële bescheiden blijkt,[315] wat Busken Huet niet verhinderde 13 juni en P.J. Veth in navolging van Johannes van Vloten

15 juni 1798 als geboortedatum van Julius Willem te noemen.[316] De bevalling zelf had vijftien uur in beslag genomen en was zo pijnlijk geweest, dat het Wilhelmine had toegeschenen, alsof God voortdurend bezig was haar man van haar los te scheuren. Af en toe was ze uit een diepe verdoving opgeschrikt door de luide gebeden en jammerkreten van drie vrouwen, die haar bijstonden. Uit hun pathetisch gedrag leidde ze af, hoe slecht het met haar gesteld was. Maar uiteindelijk was het dan toch zo ver: 'Het heeft God behaagd mij tot dat gezegende, dat benijdenswaardige wezen *een moeder* te maken, en op dit ogenblik druk ik met tranen van verrukking de mooiste zuigeling aan mijn hart!'[317] Aanvankelijk liet het zich aanzien, dat de geboorte van haar oudste zoon voorspoedig was verlopen. Hij was nu al groter dan de tien weken oude baby van de Texiers, maar toen ontdekte ze opeens een misvorming aan zijn rechtervoet: 'Het heeft echter een misvorming, bij welke gedachte alleen al mijn hart bloedt. Zijn rechtervoet is vanaf de enkel een beetje naar binnen gebogen, maar ik kan u verzekeren dat die sinds de geboorte al aanzienlijk rechter staat.'[318] Ongetwijfeld zal ze bij deze ontdekking aan de linkervoet van haar man hebben moeten denken: hoe kon er al zo spoedig een overeenkomst tussen het lot van vader en zoon bestaan? Het voetje van Julius Willem werd stevig ingebonden, terwijl zijn moeder zich aan de instructies van zijn vader trachtte te houden, dat wil zeggen ze gaf hem niet de borst, moest kolven om het kind voortijdig te kunnen spenen en slikte een aftreksel (een 'decoctum' zou Bilderdijk zeggen) van gemalen kweepitten om een al te hevig borstlijden tegen te gaan. Ze slaagde er maar half in om zich aan deze instructies te houden, zoveel medelijden had ze toch al met het door de misvorming aan zijn voet geplaagde jongetje: 'Ik heb mij er half toe laten verleiden om hem te spenen, maar wanneer ik aan de wreedheid daarvan denk, kan ik mij er niet toe zetten om het te doen.'[319] Op 23 juni werd Julius Willem in de Sophienkirche te Berlijn gedoopt, als zoon van een Hollander die als Herr von Teisterbant door het leven ging. Zijn moeder noemde zich niet minder pretentieus 'Mevrouw van Heusden'.

Vooral in zijn Brunswijkse periode grensde Bilderdijks 'adeltrots aan het waanzinnige'.[320] Armoede en gekwetste ijdelheid waren er debet aan, dat hij Wilhelmine geen 'schild' in de zin van een gouden muntje kon geven, maar wel een wapenschild dat hij genotzuchtig samenstelde uit 'het schild van Kleef met Heusden als surtout, een open

helm met een vrijherenkroon en daarboven een stierenkop tussen twee ezelsoren (duidend op koning Ethelinus van Engeland)', met als wapenkreet 'Teisterbant' en als devies 'Semper idem'.[321] Achter het eigenlijke schild dienden de vanen van Teisterbant en Heusden 'en sautoir' uit te steken, terwijl aan een lintje daaronder een witte zwaan hoorde te bengelen.[322] Maar was daarmee de eer van zijn vrouw gered? Zolang het onduidelijk was, wie zich als zodanig noemen mocht, kleefde er een smet op Mevrouw van Heusden (het zij hier zonder toespeling op haar wapenschild opgemerkt). Haar incognito kan haar weinig vreugde hebben geschonken, toen ze besloot niet met Julius Willem naar Brunswijk terug te keren. Als maîtresse van Bilderdijk, wiens zichtbare blijk van bigamie aan het hertogelijk hof hem noch haar tot eer kon strekken, wenste ze niet bekend te staan, dus dacht ze erover zich met haar zoontje in Hannover te vestigen. Logementhouders en kamerverhuurders in zo'n grote stad zouden echter nimmer genoegen nemen met haar verklaring, dat ze incognito onder de naam 'Mevrouw van Heusden' reisde. Zij wilden een paspoort met haar ware naam in ontvangst nemen, reden waarom Bilderdijk dat voor haar in Berlijn had aangevraagd. In kleinere plaatsjes als Hildesheim en Peine gold dit bezwaar niet, wat kan verklaren dat Wilhelmine zich juist daar wilde vestigen.[323] Wat er precies in haar omging, is niet helemaal bekend, maar later nam ze het zich kwalijk, dat een 'tedere wroeging' en 'ongerechte zorg' haar hadden doen schromen aan haar mans zijde door het leven te gaan en de publieke opinie desnoods te trotseren.[324] Ze had zichzelf ten onrechte een 'schrik'bre ballingschap' opgelegd en daarmee het hele gezin gedupeerd.[325] Meestal wordt Bilderdijk verweten veel banger voor de publieke opinie te zijn geweest dan hij het deed voorkomen. Zo meende Van der Zwaag te kunnen stellen: 'Het is onbegrijpelijk, hoe Bilderdijk niet alleen zichzelf, maar ook zijn achtergebleven vrouw, heeft getracht om de tuin te leiden. Hij bleek toch meer beducht te zijn voor zijn reputatie dan hij Wilhelmine destijds wilde doen geloven en nog geruime tijd heeft hij in deze dubbelhartige houding volhard.'[326] Tegenover Catharina wenste hij zijn opvatting over de heiligheid van de huwelijksmoraal staande te houden en, toen dat niet meer ging, misleidde hij haar niet uit ontzag voor de publieke moraal, maar om niet tot zijn nadeel van haar te hoeven scheiden. Uit eigen belang had hij evenmin iets tegen Wilhelmines terugkeer naar Brunswijk, met hun zoontje er natuurlijk bij, wat blijkt uit zijn brief

van 5 oktober 1798 aan haar: 'Bent u nog altijd tegen Brunswijk? Ik dring er niet op aan, mijn liefste. Zolang u er enig bezwaar tegen hebt om daar te wonen, zal ik er alles aan doen om te verhinderen, dat u uw afkeer overwint overeenkomstig mijn wensen.'[327] Niet uit angst of ontzag voor de publieke moraal liet hij haar niet bij zich in Brunswijk wonen, maar uit respect voor de hare.

Veth giste naar wat er in haar omging. Zou ze bij haar man niet op een scheiding van zijn eerste vrouw hebben aangedrongen? Wie tussen de regels door leest, vermoedt dat Veth ervan uitging, dat Bilderdijk in het geheim te Londen met Wilhelmine was getrouwd zonder officieel van Catharina gescheiden te zijn, omdat de prins te veel ontzag voor de publieke moraal koesterde: 'Maar Wilhelmine zelf dan, die wist dat ze haar man 'in spijt van andere banden' huwde, hoe is ze tot deze stap te bewegen geweest? Waarschijnlijk heeft ze gemeend, dat haar rechtsgeleerde echtvriend moest weten, wat tot ontbinding van een huwelijk vereist werd, en Bilderdijk zal niet in gebreke zijn gebleven haar te verzekeren, dat, daar hij van Odilde verlaten was, de dissolutie des huwelijks ipso jure was gevolgd, zoals hij op 16 mei 1803 aan Dr. Verschuur schreef. Maar moest haar de geheimhouding van haar huwelijk niet tegenstaan? Moest het geen argwaan bij haar wekken, dat ze de omgang met haar echtgenoot vooreerst slechts steelswijze genieten mocht; dat ze zich aanvankelijk met de naam van Mevrouw van Heusden, aan Bilderdijks vermeende afkomst uit dat oud adellijk huis ontleend, moest vergenoegen; dat hij zonder haar naar Brunswijk vertrok, en zij, toen ze hem in juni naar Duitsland gevolgd was, zich te Hildesheim, Peine of elders, en zo zij soms te Brunswijk kwam, zich ten huize van haar zus en zwager Texier moest ophouden? Het antwoord is, dat dit alles aan de door de prins verlangde geheimhouding des huwelijks werd toegeschreven. Intussen schijnt de vader met de zaak minder vrede te hebben gehad.'[328] Dat laatste leidde Veth uit de omstandigheid af, dat Bilderdijk niet langer met zijn eerste vrouw correspondeerde en een akte over zijn ontbonden huwelijk bij notaris Rodemeyer in Amsterdam liet bewaren:

> Omstreeks de tijd waarop Mevrouw van Heusden haar oudste zoon ter wereld bracht (15 juni) schijnt de correspondentie geheel te zijn opgehouden, en vond Bilderdijk het nodig, bij notaris Rodemeyer te Amsterdam een stuk te deponeren, de verklaring bevattend dat zijn

> huwelijk met Catharina Rebecca Woesthoven twee jaar tevoren binnen Amsterdam ontbonden was.
>
> Een nieuwe logen, die eerst in 1802 waarheid zou worden, toen Bilderdijk bijna vijf jaren in bigamie of concubinaat, naarmate men het noemen wil, geleefd had. Toen stelde Catharina Rebecca Woesthoven een eis tot scheiding in, waarbij echter de verhouding van haar echtgenoot tot Mevrouw van Heusden in de schaduw kon blijven, daar de bewijzen van het onhandelbaar humeur van de man en de mishandelingen waaraan zijn vrouw blootgesteld was geweest, voldoende waren om de rechter de 25e februari 1802 de scheiding te doen uitspreken.[329]

Wie hier een groot woord als 'logen' bezigt, moet zeker van zijn zaken zijn, of er het zwijgen toe doen. Veth was zeker van het een noch deed het ander. Uit een belangwekkend artikel van Dini Helmers *Leven met Bilderdijk. Echt of onecht; besluiteloos of spelen op zeker? De echtscheiding van Catharina Rebecca Woesthoven en Willem Bilderdijk* is gebleken, dat notaris Rodemeyer in 1803 te Brunswijk een in het Frans geschreven akte op verzoek van Bilderdijk opstelde, waarin staat dat diens eerste huwelijk reeds in 1796 werd ontbonden. Dit kan niet waar zijn, omdat in deze notariële akte naar de Amsterdamse Ordinaris Rol wordt verwezen zonder dat er een echtscheidingsgrond wordt genoemd. Sinds de zestiende eeuw bestond er niettemin voor echtscheiding of divortie één echtscheidingsgrond,-overspel-, die evenals er een in de zeventiende eeuw weldra aan toegevoegde tweede echtscheidingsgrond,-kwaadwillige verlating-, altijd in het officiële vonnis moest worden vermeld. Dat kon in 1796 niet, omdat er een tastbaar bewijs van overspel ontbrak en aan de formele eis van zeven jaar voor kwaadwillige verlating door geen van beide partners was voldaan. Een bijkomende reden om niet in het bestaan van een authentieke akte van 1796 te geloven is de plaats waar de echtscheiding tussen Bilderdijk en zijn vrouw is uitgesproken. Die plaats is Amsterdam, maar had de woonplaats van Catharina, Den Haag, moeten zijn. Verreweg het overtuigendste argument om een formeel geregelde echtscheiding in 1796 voor een verzinsel van Bilderdijk te houden is gelegen in de overeenkomst van de datum tussen de officiële en de valse akte van respectievelijk 10 juni 1802 en 10 juni 1796 en de hoogte van de proceskosten: in beide gevallen 36 gulden en 12 stuiver.[330] Dat bedrag werd in september 1803 aan pro-

cureur Walraven door Izaac Bilderdijk voldaan, die als tussenpersoon voor zijn broer optrad. Vervolgens moest notaris Rodemeyer het op last van zijn cliënt met terugwerkende kracht naar 1796 transponeren. Ongetwijfeld heeft Dini Helmers een secuur onderzoek naar de gang van zaken rondom de scheiding van Bilderdijk en zijn eerste vrouw verricht, door als een deskundige op het gebied van het procesrecht in de achttiende eeuw ook de Vierschaarboeken in haar historische recherches te betrekken, maar met haar conclusie kan men het moeilijk eens zijn: 'Tot zover de argumenten met betrekking tot de echte en onechte scheiding van het paar. We kunnen nu wel een punt zetten achter deze discussie.'[331] Dat kan alleen al niet, omdat ze eenzijdig de schuld voor het mislukken van hun huwelijk bij Bilderdijk legt en met geen woord ingaat op de reden waarom hij in 1803 (toen hij de werkelijke kosten van zijn echtscheiding kende) door notaris Rodemeyer een verzonnen akte uit 1796 liet opstellen.

Wie de desbetreffende kopie van de zogenaamd 'oorspronkelijke' akte leest, begrijpt wat Bilderdijk bezielde (zonder een waardeoordeel over zijn manier van doen uit te spreken). Het Comité van Justitie verklaarde hém in zijn hoedanigheid van verweerder vervallen uit al zijn huwelijksrechten en háár in haar hoedanigheid van eiseres gerechtigd om een nieuw wettig huwelijk aan te gaan.[332] Bilderdijk wilde kennelijk voorkomen, dat hij met terugwerkende kracht financieel aansprakelijk zou worden gesteld voor alle schulden van zijn eerste vrouw. Had ze niet geweigerd expliciet antwoord te geven op zijn herhaaldelijk en gedetailleerd gedaan verzoek om hem over hun gezamenlijke inkomsten en uitgaven te informeren, inclusief de opbrengst van de gedwongen veiling? Tevens zocht hij naar een notariele bevestiging waaruit in een vroeg stadium haar losbandig karakter zou kunnen blijken: met zo'n vrouw viel niet samen te leven. Dat zou iedere buitenstaander denken, die voor de vrouw en niet voor de man een claim op een nieuw huwelijk in het afschrift van een rechterlijk vonnis zag worden toegekend. Haar overspelige natuur 'dwong' Bilderdijk in Londen zijn eerste huwelijk met een 'goddeloze' vrouw niet langer voort te zetten, wat voor zijn tweede huwelijk met Wilhelmine des te meer begrip zou kunnen kweken. In termen van Busken Huets 'bouwstenen' was de valse akte een overbodig bouwwerk, maar uit een oogpunt van morele zelfrechtvaardiging niet onbegrijpelijk. Om van haar te kunnen scheiden berustte hij in de door Catharina aangevoerde tweede echtscheidingsgrond,-kwaadwillige

verlating-, alsof hij haar in 1795 in de steek had gelaten. Zich in 1803 bezinnend op de financiële afhandeling van hun scheiding zal hij dezelfde termijn van zeven jaar in acht hebben willen nemen om de ware echtscheidingsgrond te onthullen: maligneuze desertie in de vorm van een weigering van zijn eerste vrouw om zich samen met Elius bij hem te vervoegen. Ware hij door een strikt gevoel van rechtvaardigheid en rancune bevangen geweest, dan zou hij zich in deze zin over de reeds vastgestelde echtscheidingsgrond hebben uitgelaten. Maar dat deed hij niet: in zijn wijsheid liet hij de echtscheidingsgrond in zijn geheel weg, omdat de tekst van het officiële vonnis uit 1802 daarover al voldoende had onthuld. Het gaat dus niet om wat hij in de valse akte wegliet, integendeel, het gaat om wat hij eraan toevoegde. Niet in 1802 had hij pas officieel met Wilhelmine kunnen trouwen, maar al veel eerder: financieel en juridisch had hij correct gehandeld. Hij zocht met andere woorden naar een juridische bevestiging van zijn eigen morele gelijk en gebruikte daarvoor een hoogst oneigenlijk middel.

Het moet hem pijn hebben gedaan om in de officiële stukken van de Ordinaris Rol te lezen over zijn 'zeer ongenoeglijke echtverbintenis' met Catharina Woesthoven, die zich over de 'vele en verregaande onaangenaamheden' van zijn kant beklaagde en hem verweet haar kwaadwillig te hebben verlaten.[333] Feitelijk onjuist beschuldigde ze hem ervan het land te hebben verlaten 'met medeneming van één der twee kinderen', met wie ze natuurlijk Louise bedoelde, en zich 'geheel en al' te hebben onttrokken aan de zorg voor haar en Elius, die hij onverschillig 'aan hun eigen noodlot had overgelaten'.[334] Beschaamd zal hij in haar eenzijdige voorstelling van zaken hebben berust, gegeven de onoplosbaarheid van het in hem woedende conflict tussen 'plicht' en 'liefde', maar daarmee had hij voor zijn gevoel genoeg concessies aan haar gedaan. Tegenover Kinker uitte hij zich onbewimpeld over de 'machinaties' van zijn vrouw, die hem al in 1794 een voorstel tot scheiding had gedaan, nadat hij in 1787 het secretariaat van Rotterdam had geweigerd. Wilde hij daarmee suggereren, dat ze hem al in dat jaar kwaadwillig had verlaten, waardoor de voor een echtscheiding vereiste termijn van zeven jaar veel eerder was ingegaan dan menigeen dacht? Op 11 juni 1798 draaide hij in zijn brief aan Kinker de zaken om: niet híj had háár verlaten, maar zíj trachtte hém aan andere vrouwen te koppelen en voerde listig en langdurig een correspondentie met hem om in haar opzet te slagen. Wat hem

betrof, mocht de status quo voortduren: hij wilde niet officieel van haar scheiden, een separatie was hem voldoende. Omdat hij Kinker niet wilde onthullen dat hij met zijn tweede vrouw samenleefde, kon hij zijn brief moeilijk anders eindigen dan hij deed, nadat hij eerst nog eens flink op zijn vrouw had afgegeven: 'Ze is het verachtelijkste menselijk schepsel, sinds ik haar niet meer opgesloten hield binnen de nauwe grenzen tijdens de eerste jaren van mijn huwelijk. Wat valt er nog meer over te zeggen? Ze is steeds mijn vrouw en u weet, of ik haar hartstochtelijk liefheb.'[335] Listig formuleerde hij hier een waarheid die bij Kinker bekend moest zijn, maar niet noodzakelijk met de zijne hoefde overeen te stemmen. Hij bleef zich zelfs toen nog op het standpunt stellen, dat Catharina zich bij hem moest vervoegen, want een maand later schreef hij aan Kinker: 'Ze moet komen, ik eis het. Mij is ter ore gekomen, dat ze zich beijvert haar plan uit te voeren. Het zij zo, maar ze zal er niet in slagen.'[336] Bedoelde hij, dat ze nooit van hem zou mogen scheiden *onder haar voorwaarden*, of dat hij zonder meer tegen een scheiding van haar gekant was? Kinker werd hoe dan ook ingeschakeld voor een nieuwe opdracht, die hem als advocaat van de 'verweerder' handenvol werk zou geven in het door Catharina als eiseres op 5 mei 1801 aangespannen echtscheidingsproces.

Bilderdijk overbelastte zijn vriend met verzoeken over manuscripten voor de twee delen *Mengelpoëzy* (1799), financieel overleg met uitgevers, het aanbrengen van correcties in bestaande gedichten, de uitvoering van het Ossianproject, het doen verrichten van uitbetalingen in verband met het 'Backskoorke', bestelling en toezending van boeken als Van Zurk, *Codex Batavus* ('beste druk'), Pestels *Commentarii de Republica Batava* ('en wel de eerste en de laatste druk allebei') en Hoogstratens geslachtslijst door Kluit, ('jongste druk, 30 november 1798').[337] Kennelijk was hij nog steeds bezig met zijn *Observationes et Emendationes* (1806), waarvan hij als professor ter onderrichting van zijn toekomstige studenten ook zelf gebruik zou kunnen maken. Op die manier trachtte hij in het verlies van zijn boeken te voorzien. Daarnaast bleef Kinker belast met de afwikkeling van het faillissement en onderhandelde hij met Bromet e tutti quanti, dankzij de hem verleende procuratie, over allerhande betalingsregelingen. Bilderdijk had er een handje van hem met onschuldige zinsneden als 'encore une chose' en 'il y a encore une chose à considérer' flink aan het werk te zetten.[338] Hoewel zelf een toonbeeld van stoere onver-

zettelijkheid liet Kinker zich door zijn vriend gezeggen, soms op het bespottelijke af, als die zich erover beklaagde te weinig post van hem te hebben ontvangen. Was Kinker niet een beetje te laks geworden met de beantwoording van brieven? Uit bewondering voor Bilderdijks vele talenten liet Kinker zulke onverdiende sneers passeren, aangenaam verrast door het zo nu en dan doorbrekende zelfinzicht van wie hem als een juridisch geschoolde duvelstoejager bejegende: 'Nu overstelp ik u met mijn brieven en in weerwil van mijzelf val ik u zo vaak lastig. Maar wat valt eraan te doen? Ik ken niemand ter wereld op wie ik mij kan verlaten dan u, wiens zeldzame en standvastige vriendschap ik aan den lijve heb ondervonden.'[339] Zo'n halve schuldbekentenis vergoedde veel, evenals een vraagje van de ene dichter aan de andere, waarvan het belang alleen een oningewijde nietig kon schijnen. Wat is toch het synoniem van 'canapée' en 'sofa', vroeg Bilderdijk hem: 'We gebruiken het Franse woord en dat is prima, omdat het is ingeburgerd. Maar intussen bestaat er ook een volkomen normaal Hollands woord, dat ik zelf een keer in mijn gedichten gebruikte, maar ik kan er niet op komen. Geef hierop alstublieft antwoord.'[340] Waarschijnlijk kon Bilderdijk even niet op het woord 'divan' of 'ligbed' komen. Geen nood: Kinker bood uitkomst. Wie kon hem beter adviseren over de beste tweede en vierde regel in de dertiende strofe van de *De dood*? Deze luidde oorspronkelijk:

> O mensen, mensen! IJd'le slaven
> Die in uw boei genoegen stelt.
> Uw wil tot lopen noemt gij draven
> En voelt niet dat uw band u knelt.

Deed hij er goed aan de tweede regel te veranderen in 'Die in uw boei genoegen schept' en de vierde in 'Ofschoon gij voet noch vinger rept'?[341] Kinker mocht het zeggen. Het verband tussen 'draven' en een 'vinger' zal hem ontgaan zijn, dus zal hij voor de oorspronkelijke versie hebben gekozen. Die is dan ook in *De Dichtwerken* terug te vinden, zij het dat 'wil' in de derde regel is vervangen door 'trek', waardoor de klank van de 'e' als in 'mensen' in alle vier de regels voorkomt: eenheid van klank suggereert aldus eenheid van conceptie, zoals de dood voor alle mensen een 'onafscheidb're metgezel' is.[342]

En al die tijd hield hij tegenover Kinker vol, dat hij eronder leed gescheiden van Catharina te moeten leven. Was het niet wreed nu al anderhalf jaar geen enkel levensteken van haar te hebben ontvangen?[343] Pas op 29 januari 1799 liet hij iets doorschemeren van het leven dat hij in werkelijkheid met Wilhelmine leidde. Zonder zijn vrouw (of bedoelde hij: een vrouw?) had hij geen leven, zo beweerde hij, 'want het leven van een celibatair past mij niet, op geen enkele manier'.[344] Dankzij de inspanningen van Dini Helmers is gebleken, dat er tussen 1753 en 1810 door de Amsterdamse Rechtbank 958 vonnissen ter bekrachtiging van een officiële echtscheiding zijn uitgesproken.[345] Naar moderne maatstaven is dat op het aantal inwoners van die stad misschien niet veel, maar juist in de kringen rond Bilderdijk stond de samenleving van man en vrouw onder hoge druk. In de aanloop naar diens officiële scheiding van Catharina Woesthoven was Johan Valckenaer reeds in 1795 van zijn vrouw gescheiden, dagvaardde Samuel Elter op 9 september 1800 zijn vrouw Maria Petronella Woesthoven wegens overspel: hun kind zou 'de vrucht van overspel' zijn,[346] waarna hun echtscheiding op 18 maart 1803 zou worden uitgesproken, scheidde Kinker op 4 mei 1802 en liep ook het huwelijk van Mr. Johannes van der Linden op de klippen.[347] Bilderdijks huwelijksperikelen stonden met andere woorden niet op zichzelf, maar waren, hoe onverschoonbaar en teleurstellend ook, aan de orde van de dag. Wat dat betreft vormde het achttiende-eeuwse fin de siècle een broeierige atmosfeer, die door het gelijkheidsideaal van man en vrouw ten tijde van de Verlichting extra werd gevoed. Wat Bilderdijks huwelijk en scheiding een uitzonderlijk karakter verleende, was de eenzijdig door zijn vrouw gezette stappen 'pour effectuer son plan'. Hij kon wel bezweren, dat ze daarin niet zou slagen, en bij tijd en wijlen hemel en aarde bewegen om haar tegen te werken, maar uiteindelijk slikte hij zelfs twee door haar advocaat aangevoerde echtscheidingsgronden: in 1801 zou ze 'virtualiter' reeds acht jaar door haar man verlaten zijn en anders, even kwaadwillig natuurlijk, zeven jaar in 1802, wegens het tijdstip van zijn verbanning.

In zijn correspondentie met Maria Petronella is iets van die broeierige atmosfeer terug te vinden, want hij was zich er zeer van bewust een man te zijn als hij een brief aan haar schreef. Zij, van haar kant, gedroeg zich als een coquette, gaf hem behaagziek te verstaan, hoe ze zich te Amsterdam in de betere kringen bewoog, literair voor hem en zichzelf in de weer, en hoe ze het moederschap ervoer. Hij nam

vervolgens haar spraakgebruik over door in zijn brieven over haar zoontje Frederik als over een 'popje' te spreken: 'Eindelijk toch eens wederom een letter schrifts van uw hand. Maar hoe kort! O, gij vrouwen! 'Vrouwen blijven toch altijd vrouwen,' schreef freule de Lannoy mij eens, maar gij zijt er ook ene. Nu ge een popje, een lief popje hebt om mee te spelen, wil men niets anders meer doen, en de arme Bilderdijk ligt, gans, gans achter! Maar ik wil niet knorren, want ik heb een heerlijke romance van het knorren gemaakt:

> Waar gij, hebt gij slechts geduld
> Bij lachen of bij huilen zult.'[348]

De romance in kwestie is *De vrouwen van Wijnsberg*, door hem reeds in 1794 geschreven.[349] Onder 'knorren' verstond Bilderdijk hier in het ene geval 'brommen' en in het andere 'slapen': de vrouwen van Wijnsberg weten hun mannen te redden door een nacht met de soldaten van keizer Koenraad door te brengen. Hoe hun reddingspoging precies in zijn werk ging, zij verder aan de verbeelding van de lezers overgelaten. Hij raadpleegde zijn lieve zusje ook als vanouds over een seksuele kwestie, die uitsluitend met de geslachten van de zelfstandige naamwoorden had te maken. Was ze niet met hem van mening, dat er te veel woorden mannelijk werden geacht als gevolg van Vondels voorkeur voor mannelijke woorden? De minder gelezen Hooft had veel zelfstandige naamwoorden met vrouwelijke verwijswoorden aangeduid, dus als er in de naaste toekomst een evenwichtig samengestelde geslachtslijst van zelfstandige naamwoorden moest worden aangelegd en uitgegeven, hield hij zich aanbevolen. Gegeven deze verbale inhaalslag zou dat het beste onder supervisie van een vrouw kunnen worden geregeld, wat dacht ze in dit opzicht van de weduwe Doll? Tegenover zijn schoonzus bleef hij immer correct van de weduwe Doll spreken, terwijl hij met Kinker en anderen dezelfde persoon als 'het dolle wijf' aanduidde, ver voordat hun verstandhouding te wensen overliet. In zijn brief aan Maria Petronella van 6 juli 1798 nam hij een voorschot op de verschijning van zijn *Verhandeling over de geslachten der naamwoorden in de Nederduytsche taal*, die inderdaad bij de weduwe J. Doll te Amsterdam in 1805 zou verschijnen. Hij eindigde zijn brief met een in gedachten hartelijke omhelzing van de 'Dolfijn', met wie hij het zoontje van de Elters bedoelde (wiens derde voornaam 'Bruijnvis' luidde,[350] zodat hij voortaan Feith onbewust met

zijn kleine, ziekelijke neefje associeerde) en met een veelzeggend excuus, dat Louise betrof: 'Dat u nog geen schrijven van Louise hebt, is haar schuld juist niet. Ze schrijft boeken in plaats van brieven en dan wil neef Texier die niet wegzenden, omdat er teveel porti voor moeten worden betaald.'[351] Kennelijk was haar pleegmoeder ervan op de hoogte, dat Louise niet meer bij haar vader in huis woonde. Ze was, kort vóór het vertrek van Wilhelmine naar Berlijn, met het echtpaar Texier naar Wolfenbüttel verhuisd, waar Bilderdijk voor zijn neef militair emplooi had gevonden. Ook deze regeling zou erop kunnen wijzen, dat hij zijn tweede vrouw na de bevalling van hun zoontje weldra terug in Brunswijk verwachtte. Louise zag niet onbegrijpelijk in Wilhelmine een concurrente van haar eigen moeder, waardoor de stroeve relatie met haar tweede pleegmoeder tot spanningen had geleid. Als oogappel van haar vader wekte ze zelfs de jaloezie van Wilhelmine op, waardoor een langdurige, zo niet blijvende logeerpartij bij de Texiers werd beschouwd als een voor alle betrokkenen welkome oplossing van het probleem.

Even leek toen de vrede van Brunswijk tot ieders tevredenheid te zijn getekend. Bilderdijk bedankte de erfprins voor diens 'faveur' aan hem bewezen, maar voor neef Texier bestemd, waarna zijn begunstiger hem beleefd liet weten, dat het hem aangenaam geweest zou zijn, wanneer zijn liefdadigheidsfonds een ruimere uitkering zou hebben toegelaten, maar daartoe was nu eenmaal 'geen mogelijkheid voorhanden'.[352] Met deze nietszeggende verklaring kon Bilderdijk leven, omdat hem opnieuw emplooi op professoraal niveau in het vooruitzicht was gesteld: aan het Collegium Carolinum in Brunswijk, aan universiteiten in Moskou, Sint-Petersburg, Lingen en Helmstedt. Ergens moest toch een 'etablissement' voor hem weggelegd zijn, dat hem 'enig perpetueel en redelijk bestaan' garandeerde?[353] Wat stelde hij als kamergeleerde niet in het werk om in het onderhoud van zichzelf en de zijnen te voorzien? De vrede van Brunswijk ging dan wel gepaard met een structurele onvrede: 'Geeft men zelfs de oude, onnut geworden hond het stuk brood niet dat hij behoeft, indien men hem niet wil doodschieten?'[354] Maar toch was hij tevreden, voor zover hij in de maanden juli en augustus alleen in Brunswijk aan zijn nieuwe gedichtenbundel kon werken. Zonder alle zes personen in zijn buurt te hebben, die financieel van hem afhankelijk waren, zwoegde hij in deze maanden op het voorwoord en de samenstelling van *Mengelpoëzy*. Reumatiek, waarvan hevige tandpijn volgens hem een

bekend symptoom was, en zorg om Wilhelmine en het scheve voetje van Julius Willem konden hem niet uit zijn concentratie halen, zodat hij zich ook uitgebreid met ondergeschikte details als de vignetten in beide delen van zijn gedichtenbundel bezighield.[355] Sinds hij Uylenbroeks gedicht *Offer aan de vrijheid* had gelezen, waarin zijn vriend dichtte:

> Bataaf, aan 't moedigst volk der aard,
> Den braven Gal, naar wens verbonden,

had hij uit afkeer van diens patriottisme in de slechtste zin van het woord gekozen voor een uitgave door de weduwe Doll.[356] Om iets van de vignettenoorlog met zijn schoonzus te begrijpen, die ten tijde van voornoemde vrede uitbrak, dient men enigszins op de hoogte te zijn van Bilderdijks afspraken met de weduwe en vooral de belangrijke plaats die zijn vertaling van Ossians zangen daarin innam. Het eerste deel opende na *Starrenkennis* met liefst vijf zangen van de Keltische bard, waarover reeds het nodige is opgemerkt ter logenstraffing van Bilderdijks zogenaamde 'leugenachtigheid', omdat hij in de voorrede van *Mengelpoëzy* beweerde vertalingen naar het oorspronkelijke werk van Ossian te hebben gemaakt en niet slechts 'dom' Macphersons vertaling in het Engels te hebben willen 'aankleven'.[357] De prominente plaats van Ossians zangen rechtvaardigde een titelvignet, waarop Ossian stond afgebeeld met als onderschrift: 'Komt tot den jongste toon van Konaas grijze zanger!'[358] Het gaf Maria Petronella echter op geen enkele wijze voldoening: deed de op een harp spelende figuur niet aan koning David in plaats van Ossian denken? Ze stelde hem er mede namens haar man twee vragen over: 'Brengt hij ons niet in een psalmachtige luim? Daar er geen psalmen volgen, is de vraag wie deze Harpenaar moet verbeelden, óf Ossian óf Bilderdijk. De laatste, hoewel hij veel van zijn ouderdom gewaagt, is er inderdaad toch nog ver van verwijderd, en moet het de oude Bard zijn, dan vraag ik mij af, of het goed is deze zo in de voordeur te plaatsen, alsof hij de heer des huizes was, daar hem toch maar een zeer klein vertrekje behoort.'[359] Deze wezenlijke kritiek op het door hemzelf vervaardigde ontwerp voor een vignet liet ze vergezeld gaan van vrouwelijk gekoketteer met zijn 'knorren' op haar te trage beantwoording van zijn brieven. Had ze niet het zoekgeraakte *Liefde en Waan*, een vertelling bestemd voor het tweede deel van *Mengelpo-*

ezy, teruggevonden? Of had ze hem soms geïnspireerd tot *De Vloek*, omdat hij meende haar te moeten beknorren? Het was vooral de toon van haar reactie, die behalve vrouwelijke behaagzucht ook iets spotzieks verried, waardoor Bilderdijk gedacht kan hebben, dat ze met het door hem uitgekozen vignet eveneens de gek stak: 'Waarde Broeder! Dat *Liefde en Waan* gevonden is, zal ik maar op de voorgrond zetten, opdat u uw heerlijke romance over het knorren toch niet tot het laatst bewaart, want ik verlang er dol naar, niet zozeer omdat u die gemaakt hebt, dit voelt u, maar omdat ik er groots op ben, dat zelfs mijn veronderstelde gebreken aanleiding tot meesterstukken in de kunst geven, en ik daarom mijzelf als de oorsprong van *De Vloek* aanmerk. Hoe lief zult u mij nu wel niet hebben, daar ik niet alleen geen *Liefde en Waan* meer verlies, maar zelfs de verlorene terugvind en u tot in uw knorren toe gelijk geef, ja, er groots op ben. Waarlijk ik zou deze betuiging niet graag onder vrouwelijke ogen brengen, zij streelt de mannelijke eigenliefde die sowieso grenzeloos is, al te zeer.'[360] Hoe druk Bilderdijk het ook met zijn voorrede had, de kritische opmerkingen van zijn schoonzus over de Harpenaar dienden ten spoedigste te worden weerlegd.

Dus weidde hij tegenover haar eerst over de betaling van zijn werk uit. Voorkomen moest worden, dat Bromet middels een arrest beslag op zijn inkomsten zou leggen. In plaats van literair en financieel één persoon, bijvoorbeeld Kinker, namens hem met uitgevers als Uylenbroek en de weduwe Doll te laten onderhandelen, schakelde hij minstens twee personen in, waardoor hij aan zijn eigen karakteristiek een schijn van waarheid gaf, als zou hij 'the most stupid fellow in economical things' zijn.[361] Hij had helemaal geen haast om zijn royalty's te innen: op een door de weduwe geaccepteerd wisseltje, dat hem pas over een half jaar uitbetaling garandeerde, kon hij nu al in Brunswijk geld lenen. Maria Petronella werd met geldzaken belast, waarvan haar man meer verstand had dan zij. Vervolgens weidde hij over zijn vertalingen van de 'Ossian' uit, waarmee hij nogal 'verkuist' of ingenomen was.[362] Doelend op zijn voorkennis van publicaties, die The Highland Society of Edinburgh sinds 1805 zou verzorgen, wilde hij zich tegenover haar niet geleerder voordoen dan hij was. Over de in het Gaëlisch geschreven zangen van Ossian merkte hij op, dat de originele versie slecht toegankelijk was en niet alleen wegens tegenwerking van John Mackenzie, na Macphersons dood belast met het beheer en de uitgave van diens historische bronnen, maar ook wegens

tijdgebrek van zijn kant hem maar ten dele onder ogen had kunnen komen. Bij de bespreking van *Fingal*, dat tweedelig in 1805 verscheen, zal wat Bilderdijks vertalingen van de 'Ossian' betreft, voor het laatst de balans worden opgemaakt. Tenslotte kwam de Harpenaar weer in beeld, die hem op zichzelf wel was bevallen, al kon hij zijn schoonzus niet helemaal ongelijk geven: 'Wat de Harpenaar betreft, uw aanmerkingen zijn niet ongegrond. Het Schotse kleed onderscheidt de bard zeker genoeg van koning David. Ook meende ik, door het vers daaronder, elke gelijkenis met hem weg te vegen, maar er zit toch iets in. Ook is dit waar: Ossian moet de heer des huizes niet uitbeelden, daar hij er slechts een *second floor* in betrekt. Maar ik meende, dat hij meteen voor een zinnebeeld van mij kon doorgaan, en misschien kunt u zich, na mijn voorrede gelezen te hebben, nog wel in dat denkbeeld vinden. Zo niet, dan weet ik er geen andere raad op dan die tekening geheel te laten varen, want een titel als deze behoort niet gechargeerd met beelden te zijn.'[363] Zijn geest was nu wel afgestompt, had zij niet een briljant idee over hoe hij deze impasse kon doorbreken? In het uiterste geval moest de titelpagina slechts worden verlucht met lieren en trompetten, toortsen en pijlen, dat wil zeggen 'bloot bijwerk', waar dan ook nog wel plaats voor een putto of minder mollig genietje zou zijn.[364] Maria Petronella gaf zich niet gewonnen, toen ze een indruk had gekregen van de titelpagina met de voorrede, die hij haar eind augustus had toegezonden. Ze kon de Harpenaar nog steeds niet uitstaan: 'Ik heb het weer zeer geladen op die oude, grijze papa van 40 jaar.'[365] Ze vond dat haar zwager zich in zijn Londense jaren veel te ouwelijk had gekleed en gedragen, waardoor hij voor haar onherkenbaar was geworden. Eigenlijk vocht ze met hem een soort midlifecrisis uit, maar dat deed ze liever karikaturaal dan realistisch, getuige haar eigen ontwerp voor een vignet. Bilderdijk had haar drie zelfgemaakte ontwerpen ter keuze voorgelegd, waarvan ze bij de eerste aanhaakte: 'Mij dunkt, uit het eerste blaadje was een allerliefst toepasselijk titelvignet te maken, namelijk een dichter van middelbare ouderdom, rijdend op een stokpaardje, achter hem de verbeelding die, onder het voorwendsel zijn hoofd te kammen, er al de zwarte haren uitplukt, terwijl ze van terzijde door een andere vrouw die er alleen de grijze uit wilde halen, wordt gestoord, waarna ze de poederbuidel opneemt en zijn hoofd op een vreselijke wijze besneeuwt. Daaronder zou moeten staan: *Verwacht de jongste toon van Neerlands grootste grijze zanger*.'[366] Onbarmhar-

tig voer ze verder tegen hem uit: 'Ik beding vooraf, dat mijn vignet, of het er van komt of niet, die oude papa uit de voorrede verdringt, want het vergaat hem zoals het oude lui en kinderen meer vergaat: hij vertelt, wat hij zou moeten verzwijgen.'[367]Als ze de man en zijn werken niet beter zou kennen, klapte ze het boek onmiddellijk dicht en las er van haar levensdagen geen letter meer uit. Zou ze er toch uit lezen, dan had ze 'op elk stuk met zeer veel fierheid wat te bedillen'.[368] Ze zou het zwak vinden en daardoor zelf wegens 'de dorheid van stijl knorrig van verveling worden. Waarlijk die oude paai moet eruit, of de gehele voorrede, al zou u er ook nog 1000 vloekromances op maken, komt niet in druk.'[369] Hij moest ophouden zich voortaan als een afgeleefde zanger te gedragen, want indien hij dat nu al deed en in zijn voorrede luidkeels repte van zijn laatste snikken, zou geen mens zijn 'oude, koude liederen' willen lezen, wanneer hij die op hoge leeftijd het licht liet zien.[370] En er was nóg iets ernstig mis met zijn planning, omdat hij tussen gedichten die boven alle lof verheven waren, gelegenheidsverzen plaatste. Kon hij die laatste over zijn huiselijk leven niet beter afzonderlijk uitgeven? Ze zei het niet, maar pleitte er eigenlijk voor om zijn gedichten als een monument in een park te beschouwen, waarvan het publieke belang zichzelf had bewezen, en zijn gelegenheidsverzen als een vaasje bloemen, dat men particulier voor een vensterraam laat staan.

Maria Petronella moet een intelligente vrouw geweest zijn, met een intuïtief gevoel voor literatuur. Al haar bezwaren tegen de aangekondigde verschijning van *Mengelpoëzy* zijn in de negentiende eeuw door critici van Bilderdijk naar voren gebracht. Wat Busken Huet over de 'nagebootste' patriarch opmerkte, lijkt erg veel op wat Maria Petronella over de Harpenaar beweerde. Haar bezwaren tegen gelegenheidsverzen en huiselijke poëzie van Bilderdijk, waarvan het vrome karakter haar kennelijk niet mishaagde, werden later breed gedeeld. Tegelijk besefte ze, dat haar zwager in sommige gedichten, aan Catharina en zijn huwelijksleven gewijd, een originele kijk op zijn huiselijk leven gaf, die het literaire subgenre waartoe deze behoorden, oversteeg. Wat ze karikaturaal voorstelde of parodieerde, zou zo'n kleine 100 jaar later pas door Frederik van Eeden op de hak worden genomen. Ze moet dus een vooruitziende blik hebben gehad, waarvan de reikwijdte in de tijd minder de kritiek op domineespoëzie als zodanig betrof, als wel Bilderdijks hypochondrische klachten over zijn voortijdig ingetreden ouderdom, volstrekte kindsheid incluis.

Daarmee was ze de literaire kritiek een paar decennia vooruit. In 1798 waarschuwde ze hem voor wat hem in de laatste tien jaar van zijn leven zou overkomen: wie zolang zinspeelt op zijn naderende einde, behept met een ongekende variëteit aan dodelijke kwalen als hij is, moet er niet vreemd van staan te kijken, dat niemand hem meer gelooft, wanneer het einde echt nabij is. Hij loopt het risico zijn geloofwaardigheid in het algemeen te verspelen, waardoor de kloof tussen hem en zijn publiek onnodig groter wordt. Des te interessanter is het na te gaan, hoe de verblufte dichter op deze aanval van zijn lieve zusje reageerde. Hij nam er een paar weken de tijd voor, waarna hij haar oprecht blijk gaf van zijn onzekerheid. Niet gewend in tussentinten te denken, al was hij daartoe zeer wel in staat, beschouwde hij haar kritiek naar de vorm als een onmogelijk literair subgenre, vergelijkbaar met het 'drame bourgeois': 'Hoe ik uw schrijven moet opvatten, lieve zus, weet ik waarlijk niet. Voor scherts is het al te ver gedreven en voor ernst te komisch.'[371] Naar de inhoud pareerde hij haar kritiek niet door die punt voor punt te weerleggen, maar door haar als een jonge vrouw te portretteren, die zich na een zware bevalling volledig had hersteld en in de kracht van haar leven geen grijze zwager naast zich wilde dulden. Zinspelend op wat Pilatus in *Johannes 19:22* zegt: 'Wat ik heb geschreven, blijft geschreven!' verklaarde Bilderdijk op zijn beurt: 'Maar in de hoogste ernst. Op de rand van het graf, waar ik thans gereed sta om er elk ogenblik in te storten, zal ik niet leren of aannemen anders te spreken of te schrijven dan ik denk. Wat ik heb geschreven, is waarheid en er is mij veel aan gelegen die waarheid niet te verbloemen. Ik kan u alle redenen daarvoor niet detailleren, maar geloof mij, het is geen louter pilatisme dat mij dit doet schrijven. En dus verwacht ik, ondanks uw geestige satirische trekken, dat u wel zoveel redelijkheid zult opbrengen om mijn voorrede zo te laten drukken, als zij is.'[372] Het zou geschieden gelijk hij het wenste, zij het dat Bilderdijk in zijn eigen ontwerp voor een vignet het huis op de achtergrond verving door een grafsteenachtige obelisk, waarnaar C.J. de Huyzer beide verschillende titelvignetten voor deel 1 en 2 van *Mengelpoëzy* graveerde.[373] In zijn ode aan Wilhelmine komt, als gevolg van deze beslissing om de kritiek van Maria Petronella te negeren, het zijn werk ontsierende en ook structureel verkeerde element van de huiselijke poëzie voor. Chloë en haar twee zussen, in wie de lezer Wilhelmine, Christine en Betsy Schweickhardt gelieve te herkennen, worden als een 'lieve trits bevalligheden' voor-

gesteld, een originele uitbeelding van de drie gratiën, van wie de oudste tegen alle classicistische regels in een Hollandse tweelingbroer, Frans Coenraad, blijkt te hebben.[374] Hun aller eigenschappen zijn zo voortreffelijk, dat zich ook hier het euvel van de huiselijke poëzie doet voelen. Christine hoefde maar een wondje aan de vinger van de dichter af te dekken, of zijzelf wordt 'aanminnig' en haar hand 'begaafd' genoemd.[375] Dat is genoeg naar de maatstaven van huiselijke poëzie, waarin het kleine groots pleegt te worden gevierd en het retorische woord de in zo'n geval te verkiezen stilte gewoonlijk geweld aandoet, maar te weinig naar het oordeel van moderne lezers.

In deze ode, die naast het sonnet *De wareld* het eerste deel van *Mengelpoëzy* moest opluisteren, schilderde Bilderdijk zichzelf als een oude man af. Bij hem paste de winter, terwijl de lente het lieflijke beeld van Wilhelmine accentueerde. Waarschijnlijk verleidde hun grote leeftijdsverschil hem ertoe om zichzelf met besneeuwde haren uit te beelden, waardoor hij onbedoeld al een karikatuur van zichzelf had geschapen, voordat zijn lieve zusje haar 'satirische trekken' op hem botvierde. Het grootste door haar gesignaleerde euvel zat niet alleen in de titelpagina en voorrede van zijn nieuwe gedichtenbundel, maar ook in de gedichten zelf. Bilderdijk zou zichzelf verloochend hebben, indien hij haar kritiek serieus had genomen. 'Het is zeer goed mogelijk,' zegt hij in de voorrede, 'dat de vroege ouderdom, die mij niet alleen het hoofd heeft besneeuwd, maar ook vele geest- en zielskrachten verzwakt en verminderd, zich in mijn jongste voortbrengselen doet voelen, is het al niet wegens een gebrek aan warmte en vuur, dan op zijn minst toch wegens een zekere dorheid van stijl, die veelal gezellin der vermeerderde jaren en voorloopster der onvruchtbaarheid is.'[376] Zou dat niet alleen mogelijk, maar ook feitelijk het geval zijn, dan zou hij op grond van andermans reactie besluiten voor altijd als dichter te zwijgen. Men moest zijn gedichten dus niet om hun zelfs wille lezen, maar om te beoordelen of hij zijn oorspronkelijke scherpte had behouden: 'Hierover te oordelen behoort niet aan mij, die, geloofde ik deze kwaal werkelijk bij mij te ontwaren, mijn handen van het papier zou houden.'[377] Hier maakte hij zich schuldig aan een andere vorm van pilatisme door zijn handen quasi-onschuldig in water te wassen, want waarom zou hij aan anderen overlaten wat hem als eerste aanging? Niettemin weigerde hijzelf over zijn eigen lot als dichter te beslissen: 'De kundige lezer beproeve, of zo'n beduchtheid bij mij nog ontijdig zij! De beslissing van deze

vraag, moet mij op de dichtbaan óf rustig doen voorttreden, óf op tijd van de Zangberg mijn afscheid doen nemen.'[378] Misschien rekende hij op grote bijval van het lezerspubliek,-een hartverscheurend appel van de natie op hem om vooral gedichten te blijven schrijven-, misschien ook niet. In elk geval was hij zich van zijn eigen problematiek (meer dan van zijn eigen oplossingen daarvoor) zeer bewust, getuige dit kwatrijn dat hij eveneens in zijn voorrede liet afdrukken:

> Ein Autor wird sehr zeitig alt:
> Aus Eifer fürs gemeine Wesen
> Empfindet er 's nur nicht so bald,
> Als die es fühlen, die ihn lesen.[379]

De verklaring die in de tweede regel voor de hardnekkigheid van de schrijver wordt gegeven,-zijn inspanning voor de publieke zaak-, wordt in de voorrede door een andere voorafgegaan: 'De mededeling verdubbelt, vermenigvuldigt ons alle genoeglijkheid, gelijk zij ons alle ramp en misnoegen vermindert.' Beide verklaringen maken duidelijk, waarom Bilderdijk langer bleef schrijven dan hij oorspronkelijk van plan was. Iets met een lezer delen zonder op de kwaliteit van de mededeling te hoeven letten was voor hem al voldoende om als dichter aan de gang te blijven. Hunkering naar begrip was als uitgangspunt in zijn ogen waardevoller dan het resultaat, het oogsten van waardering, voor een kunstenaar.

In de voorrede wilde hij als een gerijpte dichter over zijn vak kunnen praten met zijn lezers. Daarom legde hij hun uit, wat poëzie in technisch opzicht was. Dat sloot aan bij het voorafgaande, waarin de kwaliteit van poëzie in wezen ondergeschikt aan de verstandhouding van de dichter met zijn lezers werd gemaakt. Wat de ongeveer even oude Vestdijk in *De glanzende kiemcel* aan zijn Gestelse kampgenoten duidelijk trachtte te maken, met eenzelfde gereserveerde superioriteit, maakte ook Bilderdijk als balling aan zijn landgenoten duidelijk. Hoe haalde het ene woord het andere uit, dat men tenslotte van een gedicht kon spreken? Bilderdijk beschreef dit proces ter aanvulling op het eerder door hem verkondigde principe van de 'uitgestelde lacune'[380] als volgt: 'Een uitdrukking namelijk, op een zekere wijze aflopend, is een vers en de overeenstemming of eenvormigheid van tred, of afloop der op elkaar volgende uitdrukkingen is wat het eerste denkbeeld van versificatie heeft gegeven.'[381] Waaruit bestond die

'overeenstemming' precies? Hij onderscheidde drie 'hoofdsoorten van verzen', waarvan elke afzonderlijke hoofdsoort 'deels gemengeld' met een andere kan voorkomen, 'hetzij door een ganse overeenkomst van maat of toonval (van welke de eerste in de opvolging der langer- en korter durende, de laatste in die der hoger en lager klinkende geluiden bestaat), ofwel van die beiden verenigd, hetzij door een overeenkomst van uitgangen, hetzij door een gelijkheid van aanvang der voornaamste woorden. Zo zijn hieruit de drie hoofdsoorten der verzen ontstaan, die of alleen van de maat of toon, of van het rijm afhangen, of in de eender beginnende voorlettergrepen der woorden hun wezen hebben.'[382] Om uit te leggen waarom hijzelf in het bijzonder aan het rijm hechtte, wat hij gegeven de mengvorm van metrum, stafrijm en rijm niet had hoeven te doen, trok hij een vergelijking tussen een klassiek metrum en het rijm: 'Ik houd het rijm in onze verzen voor noodzakelijk. Het heeft bij ons dezelfde uitwerking als de overschietende silbe na de tweede en laatste voet van de pentameter der Ouden.'[383] Tegelijk waarschuwde hij voor een al te nadrukkelijke toepassing van zijn versleer, want voor rijm en metrum gold in het bijzonder: 'Spreekt het te sterk en steekt het overal te zeer door, dan brengt het iets kinderlijks voort, wat aan de waardigheid van het vers afbreuk doet.'[384] Wat hij proefondervindelijk als zijn waarheid in poeticis formuleerde, als één der eersten in de Nederlandse literatuur, bezat een grote geldigheid, zoals hij ook baanbrekend werk verrichtte op het gebied van historische uitgaven, dat later (niet alleen in kringen van het literair historicisme) zou worden onderkend als vernieuwend, maar aanvechtbaar. In zijn voorrede weidde hij ook daarover uit, of het nu zangen van Ossian, navolgingen van Horatius of van Ibn Doreid betrof. Aangezien hij zich na 1820 in het bijzonder met andermans tekstuitgaven bezighield, waarmee de cirkel die in zijn jeugd begonnen was met de uitgave van Onno Zwier van Harens nationale epos, zich sloot, zal er pas bij de behandeling van zijn editoriale bezigheden op latere leeftijd een balans van zijn visie op kritische en diplomatieke edities van andermans werk worden opgemaakt. In 1798 was zijn streven erop gericht om de oorspronkelijke dichter of auteur, of hij nu in het Nederlands of in een andere taal schreef, zo te vertalen of 'hertalen', zo men wil, dat hijzelf als editeur of vertaler recht aan diens geest deed: 'Zo iemand gelooft meer te kunnen doen, ik vergun hem die eigenroem. Voor mij, die mij van zeer vroeg op het overbrengen der oude dichters heb toegelegd,

is een recht goede vertaling,-die dat uitdrukt, wat er nodig is om de auteur daar te stellen-, de kwadratuur van de cirkel.'[385] Voor hem bestond er in deze jaren geen principieel verschil tussen wat men tegenwoordig scherp van elkaar onderscheidt: de werkzaamheden van een editeur en een vertaler. Vandaar ook zijn in de voorrede zorgelijke of bedenkelijke opmerking over het auteurschap van *De Geuzen*, waarvan hij niet met zekerheid wist, of hij dat onder zijn eigen werk mocht tellen of niet.[386] Daarmee is de lezer over deze in het oeuvre van Bilderdijk zeer belangrijke voorrede wel genoeg ter overweging gegeven, zij het dat er ook een argeloze passus in voorkomt, die op het taalgebruik van de dichter ingaat, waaraan zijn vijanden later aanstoot zouden nemen, en wel in zo'n mate, dat zij zich daarop beroepend hem als dichter en schrijver zouden veroordelen.

Gomperts en De Kadt hadden deze passus kunnen aangrijpen om er hun eigen gelijk aan te ontlenen.[387] Kritisch als zij tegenover Bilderdijks taalgebruik stonden, leken zij door de dichter zelf in hun negatieve opinie te worden bevestigd, en zij waren de enigen niet! Argeloos werd hier een probleem geformuleerd, waarvan Bilderdijk betwijfelde of het zich in zijn werk voordeed: 'Voor het overige mag ik hier in het algemeen opmerken, dat, daar ik nu al meer dan vier jaar buiten mijn vaderland in verschillende landen rondzwerf, het juist niet verwonderlijk zou zijn, indien ik hier of daar een vreemde uidrukking, of een woord, minder gebruikelijk in het Hollands dan in de verwante talen, had gebruikt. Ik vertrouw er echter op, dat het niet zo is, en mocht dit toch het geval zijn, men veroordele mij niet lichtvaardig.'[388] Hij, wiens grootste verdienste zijn taalvaardigheid was, maakte zich schuldig aan anglicismen en germanismen, gelet op zijn ballingsoorden, en aan gallicismen, gelet op de voertaal van de haute bourgeoisie. Wanneer hij te kennen gaf reeds aan de rand van zijn graf te vertoeven, en daarvoor het woord 'brink' in plaats van 'rand' bezigde, is dat een voorbeeld van een anglicisme. Wanneer hij in zijn Brunswijkse jaren een wisseltje van f 300,- wilde 'uitstellen' is dat een germanisme, waarmee hij het tegenoverstelde bedoelde van wat men wellicht zou verwachten, namelijk 'zich terstond laten uitbetalen'.[389] Hetzelfde geldt voor wat hij op 26 oktober 1827 schreef, toen een verkeerde gewoonte zich allang in zijn taalgebruik had kunnen nestelen: 'Laat mij u één waarneming meedelen. De Boze benauwt niet wie hem toebehoort, maar de kinderen Gods. Zij zijn het, die van zijn aangreep lijden, en dit behoort mede tot onze geloofsbe-

proeving.'[390] Deze te letterlijke vertaling van 'Angriff' kan men hem inderdaad euvel duiden. Gallicismen komt men bij hem vaker tegen dan welk ander van de voornoemde ismen ook (met inbegrip van graecismen, latinismen en hebreïsmen). Zo schreef hij 'ziek vallen' in plaats van 'ziek worden', indachtig 'tomber malade', 'tevreden van' in plaats van 'tevreden met', indachtig 'content de', 'zich toejuichen' in de betekenis van 'zich gelukkig achten', indachtig 's'applaudir', en 'zijn partij nemen' in plaats van 'een besluit nemen', indachtig 'prendre son parti'.[391] Wie zich realiseert, hoe weinig deze stijlfouten in het hele werk van Bilderdijk te betekenen hebben, zal hem er niet al te hard om vallen. Maar zelf zat hij er wel degelijk mee, gegeven de strenge criteria die hij aan zijn eigen taalgebruik stelde. Kwalijker dan zulke stijlfouten lijkt zijn verdedigingsmechanisme, dat als inconsequent moet worden beschouwd. In zijn voorrede ontkende hij eerst zich aan germanismen schuldig te hebben gemaakt: 'Van jongs af aan, altijd meer bekend geweest zijnde met de oude taal en de dichten plechtige redestijl, dan met die van het dagelijks gesprek, (wat mij meermalen, tot mijn spijt, in mijn vaderland voor een vreemdeling heeft doen doorgaan), kan dit gebrek door mijn uitlandigheid niet verbeterd zijn, en ik getroost mij dit lichtelijk. Maar dat ik het onechte niet meer van het ware Hollands zou kunnen onderscheiden, zou mij bedroeven en komt mij geheel onwaarschijnlijk voor.'[392] Tegen alle logica in verdedigde hij zich vervolgens tegen een mogelijke aanval van zijn critici door te wijzen op zijn afkeer van neologismen en zich te beroepen op zijn vermogen om de rijkdom van de taal voor eigen doeleinden te gebruiken: 'Dan, ik heb de poëzie altijd het recht toegekend om van de ganse rijkdom der taal gebruik te maken en zo afkerig als ik altijd van nieuwe woorden was, zozeer heb ik altijd gestaan op het handhaven der oude, ook als deze niet dagelijks voorkomen. Omdat ik dit behoorlijk toepas, zal men mij, vertrouw ik, doorgaans rechtvaardigen.'[393] Toen de aanvallen van critici op germanismen in zijn taalgebruik aanhielden, stelde hij zich ineens op een heel ander standpunt. Wat maakten die zogenaamde 'stijlfouten' eigenlijk uit? Mocht hij die niet maken? Hij vroeg zich in dat laatste geval af: 'Waarom niet? Dit moet er wel in willen, ik leef hier in Duitsland.'[394] Toen beschouwde hij zulke stijlfouten kennelijk als een noodzakelijk kwaad, die hij nog weer later als versieringen in plaats van verontreinigingen der taal zou opvatten.[395] Och, merkte hij ter introductie van *Nieuwe Mengelingen* (1806) op, het Duits is niet meer

dan een mengelmoesje van Duits, Wendisch, Lettisch en Slavonisch uit het Hollands ontstaan. Dus een germanisme zou wel eens een goed Hollands archaïsme kunnen zijn.[396] In het *Slot van Damiate* komt het woord 'muichelmoord' voor. Is dat soms een germanisme? Nee, zo redeneerde Bilderdijk, 'muichelen' is Middelnederlands voor 'wegmoffelen', 'muichelmoord' betekent 'sluipmoord' en heeft niets met het ogenschijnlijk exlusief Duitse 'Meuchelmord' te maken.[397] Deze even verkeerde als vernuftige redenering gaf hem een vrijbrief om de taal naar zijn hand te zetten, terwijl hij in 1798 blijkens de voorrede van *Mengelpoëzy* de taal minder als zijn persoonlijk eigendom zag en meer als een collectief bezit, waarvan de onuitputtelijke rijkdom verhinderde er bijvoorbeeld neologismen aan toe te voegen.

In dezelfde maand dat hij zijn voorrede voltooide, werkte Bilderdijk aan een adres of memorie voor de erfprins, die uitgestrekte landerijen in Polen had gekocht, waarop 'kolonisatie van de Nederlandse uitgewekenen na de omwenteling van 1795' zou kunnen plaatsvinden.[398] Men zou het door hem uitgewerkte plan kunnen beschouwen als een orangistisch alternatief voor de patriottische nederzettingen in Frankrijk. Er lagen twee uitgangspunten aan ten grondslag, waarvan het eerste luidde: 'Zolang er nog uitzicht op was,-hetzij door geweld van wapenen, hetzij door de tussenkomst van onderhandelingen van bondgenoten, hetzij door op handen zijnde inwendige omwentelingen-, in Holland een herstel bewerkt te zien, kon zo'n adres niet dan ontijdig en ongepast zijn, maar nu die hoop eenmaal is afgesneden en alles samenspant om het wetteloos systema van geweld en zogenaamde 'democratie' te bevestigen, is het na drie jaar zwervens en meer, tijd om zich in een gecombineerd verzoekschrift te verenigen en Zijne Doorluchtige Hoogheid, de Heer Erfprins van Oranje, te smeken om medewerking, appui en protectie bij Zijne Koninklijke Majesteit van Pruisen.'[399] Het tweede uitgangspunt had de bedoeling de Franse émigrés, van wie het in Brunswijk wemelde, van de voorgenomen kolonisatie uit te sluiten. Natuurlijk waren er onder hen eerbiedwaardige personen aan te treffen, maar daarnaast ook lieden 'die, ontbloot van beginselen, de naam der emigratie hebben bezwalkt'.[400] Bilderdijk benadrukte daarom: 'Het is voor ons Hollanders, voor ons alleen, dat wij spreken. Wij onderstellen geen slecht denkende, geen dubbelzinnige aanklevers der goede zaak in ons adres, maar brave, oprechte, aan trouw, eer en plicht verkleefde lieden, die uit geweten en gevoel van verplichting handelen zonder

heimelijke oogmerken onder het uiterlijk van belangeloze getrouwheid te verbergen, maar wier handelen en denken eenstemmig de goedkeuring der braven verdient.'[401] 'Largesses' van het Brunswijkse Hof noch erfprinselijke gages en giften hadden kunnen voorkomen, dat de uitgeweken orangisten gebrek leden.[402] Letterlijk verzuchtte Bilderdijk: 'Hoe gering is het, wat men heeft kunnen verenigen!'[403] De bijeengebrachte geldmiddelen waren niet in staat de ergste nood onder hen te lenigen, dus moesten zij er ook niet afhankelijk van willen zijn. Hoewel hij zich gelijktijdig in *Het penzioen* beklaagde over de krenterigheid van de Oranjes, trok hij trotser dan ooit in zijn adres deze conclusie: 'Wij wensen niet onderhouden te worden, maar in ons eigen onderhoud te voorzien.'[404] Als het er om spande, schaarde hij zich achter zijn uitgeweken landgenoten, over wie hij niet in termen van 'zij' maar 'wij' dacht. Mogelijk had hij met Tollius en Fagel overleg gevoerd over kolonisatie, uit verlangen naar 'een woonplaats, een vast verblijf, waar wij ons kunnen nederzetten, waar wij enige onderneming ten gemenen of bijzonderen nutte kunnen aanvangen, waar wij verenigd onder één Vorst en Oppermacht ons gezamenlijk kunnen inspannen om met landbouw, trafieken, fabrieken en wat de omstandigheden van plaats en tijd toelaten, in ons levensonderhoud te voorzien; de populatie des lands, waar wij aangenomen worden, te versterken; door een gemeenschappelijke arbeid en industrie tot de bloei en welvaart des land bij te dragen, en aldus aan Vorst en Land de weldaad te vergelden, die men ons zal bewijzen'.[405] Zoals in de achttiende eeuw in Potsdam een Hollands Kwartier was aangelegd, moest iets soortgelijks mogelijk zijn in een gebied tussen Oost-Pruisen en Polen.

De Oranjes zullen dit idee omarmd hebben, maar het is de vraag of zij met het adres als zodanig instemden. Het was meer een memorie, die zij pro memorie naast zich neerlegden. Evenals zijn *Consideratiën in Vago* en een in Londen gesmeed plan om een Hollandse kolonie in Pruisen te stichten, zou ook dit jongste plan op niets uitlopen. Prins Willem V en vooral zijn oudste zoon speelden graag met allerlei gedachten over hun rol in de internationale politiek, voelden zich gevleid door wie hun een grotere politieke rol en betekenis toedichtte dan zij in werkelijkheid hadden, maar koesterden geen idee van de bittere armoede waaronder hun vleiers gebukt gingen. Wat dat betreft, viel er een contrast waar te nemen tussen de onvoorwaardelijke loyaliteit van hun aanhangers en het politieke opportunisme der

Oranjes, die het belang van hun eigen huis hoger aansloegen dan dat van hun land. Met de vrijmoedigheid hem eigen, extra gevoed door het eigenzinnige optreden van de erfprins, durfde Bilderdijk de vrijgevigheid van de Oranjes te bekritiseren. Het adres zal hen gevleid én geërgerd hebben, zoals *Het penzioen* door Bilderdijks lezers als een min of meer komische allegorie van een kat werd gezien, die door de nieuwe keukenmeid werd verdreven, en als een 'bittere belediging'.[406] Plichtsgetrouw verdreef die kat ratten en muizen, totdat zij werd gedwongen de wijk naar Cyprus te nemen, haar natuurlijk domein, waar het kattenras uitstekende diensten tegen slangen had bewezen. Wat ontving zij daar als dank voor al haar inspanningen? Een eekhoorn gaf haar slechts een hazelnoot.[407] Een tijdgenoot gaf er dit commentaar op: 'Deze scherts, voor al wie Bilderdijk in zijn eigenaardigheden van ernst en luim enigszins gekend heeft, in de grond argeloos en zonder zweem van hatelijkheid gemeend, is wel eens als een bittere belediging van zijn vorstelijke weldoener opgevat. Ja, het zou kunnen zijn, dat de kennisneming van dit gedichtje ook bij de vorstelijke familiën van Oranje en Brunswijk geen aangename indruk heeft nagelaten. Onze dichter hechtte te weinig aan geldelijke belangen om in een aardigheid op dat punt iets beledigends te zien, maar zijn geest was tevens te vrij en te onafhankelijk om het stukje, eens gemaakt zijnde, wegens een bedenksel van het menselijk beoordelingsvermogen te onderdrukken.'[408] Hoe men *Het penzioen* ook waardeert,-als men dit niet bijster goede gedicht samen met het adres over kolonisatie in Polen en met zijn brief aan Hendrik Fagel in één en hetzelfde licht wenst te bezien, is slechts deze conclusie gewettigd: Bilderdijk was er in de zomer van 1798 financieel zeer slecht aan toe, maar bleek ondanks ziekte en niet geringe huiselijke moeilijkheden veerkrachtig genoeg om zich literair en politiek op de toekomst voor te bereiden. Dit is niet alleen opmerkelijk, omdat de omstandigheden hem tegenzaten, maar ook omdat hij zich nadrukkelijker dan in het verleden voor een conservatieve levenshouding had uitgesproken: 'Verandering (al schijnt zij een verbetering) houdt zeker een verslimmering in.'[409] Wat hij vroeger alleen tegen gladde Maaspoëten had aangevoerd, ver vóór het uitbreken van de Franse Revolutie, gold nu als een politiek, filosofisch en theologisch beginsel in weerwil waarvan hij toch het beste van de toekomst bleef hopen.

Gold dit beginsel ook voor de inwisseling van zijn eerste vrouw tegen zijn tweede, of is alleen het stellen van die vraag al een vorm van

'echtvredebreuk' die onrecht doet aan beiden? Hij leek wel zeer aan Wilhelmine verknocht, meer dan aan Catharina, maar was dat ook werkelijk zo? Hij bestookte haar in Berlijn met medische adviezen, die er bijvoorbeeld op neerkwamen, dat ze veel bitter bier moest drinken, vlees eten en niet te veel groenten, want die maakten haar melk zuur en werkten laxerend wegens hun vezels.[410] Behandelde hij haar niet als een kind, toen hij daaraan in een komisch bedoelde noot toevoegde, dat zíj en niet de baby dat bittere bier moest drinken? Zat er niet een bedenkelijke kant aan zijn advies, wanneer men beseft, dat hij althans het Brunswijkse bier als 'dompig vaatnat' beschouwde?[411] In zijn al gememoreerde ode aan haar dacht hij hardop over hun relatie na, waartoe hij in de zomer en het najaar van 1798 ook alle gelegenheid had, toen Wilhelmine respectievelijk in Berlijn en Hildesheim verbleef. De ode getuigt van zijn vaderlijke gevoelens voor haar, wier geest en slanke leest hem verrukten, maar zo dacht hij er twee jaar geleden over. Haar met een complete rozentuin in plaats van één enkele bloem vergelijkend,-en zichzelf natuurlijk met een honingbij-, schilderde hij Catharina als een veldpioen of amarant af:

> Laat vlieg en wufte vlinder zetelen
> Op doffe veldpeoon of schijnschone amarant,
> Aast daar op de enk'le schijnvertoning,
> Doch spaart de frisse rozengaard![412]

Het eerste wat hem aan Wilhelmine opviel, toen ze hem in Brunswijk had achtergelaten, was haar bereidheid om zich in onvoorziene omstandigheden hulpvaardig op te stellen. Ze offerde zich graag voor hem op: 'Ik gevoel in volle waarde, wat ge mij voor offers brengt.'[413] Maar waarom hield hij eigenlijk van haar? Niet om haar lieve aanlokkelijkheden, zoals het blosje op haar wangen (dat hij zowel in voornoemde ode als in *Nachtwandeling* eer bewees) en het vuur in haar ogen. Nee, hij hield van haar om hoe ze was: 'Ik aanbid u om uzelve, en uw schoon om u alleen.' Hij aanbad haar 'edel harte, niet vermaagschapt aan deze aard'.[414] Ze was als een engel voor hem, met alle goede eigenschappen van zo'n goddelijk wezen, waaronder offervaardigheid niet de minste was. Hij mocht zich gelukkig prijzen met haar aan zijn zijde, die ook haar hart voor hem bleef openen onder de moeilijkste omstandigheden. Dat had hij niet kunnen bevroeden, toen hij haar pas leerde kennen en in zijn onverstand niet wist wat

goed voor hem was. Toen was ze hem uiterlijk en innerlijk vreemd geweest. Die pijnlijke herinnering voerde hem nog verder terug in de tijd: de uiterlijke schoonheid van Catharina had hem verblind om hem de tevergeefs in haar gezochte innerlijke schoonheid in de armen van Wilhelmine te doen vinden. Hoe had hij zich zo op het hart van een jongere vrouw kunnen verkijken, dat hij zich in haar aanwezigheid zalig waande? Had de gelegenheid hem een dief van haar hart gemaakt? Verbaasd over zijn eigen gebrek aan inzicht, kreunde hij inwendig als om zichzelf te vermanen:

> Zalig? – Onverstandig harte! Wist ge toen van zaligheên?
> Wist ge wat dat hart bevatte? Nee, gij wist het niet, o neen![415]

Twee keer had hij zichzelf bedrogen, de eerste keer toen hij aan de uiterlijke schoonheid van Catharina voorbarige conclusies over haar innerlijk had verbonden, en de tweede keer toen hij meende verliefd te zijn op een meisje, dat hem, ondanks de schijn van het tegendeel, uiterlijk en innerlijk wezensvreemd was. Hij hield zichzelf voor: 'Thans kent gij 't hemels Eden,' en voegde er, denkend aan zijn eerste vrouw, aan toe: 'Niet waanzinnig afgemaald' en vervolgens, omschakelend naar zijn tweede vrouw: 'Maar, in de arm der liefste gade, op het aardrijk neergedaald!'[416] De kiem van deze gedachten, die een zekere ambivalentie ten opzichte van beide vrouwen verried, moet al in de zomer en het najaar van 1798 in hem gelegd zijn, waarna hij er met een beroep op de goddelijke voorzienigheid in 1801, toen hij *Nachtwandeling* schreef, een happy end bij verzon. Meer dan in zijn talrijke, plichtsgetrouw ter ere van haar geschreven huwelijksgedichten, heeft hij zich in dit ene gedicht blootgegeven. Wilhelmine als de verpersoonlijking van de grootste verandering in zijn leven hield dus zeker geen 'verslimmering' voor hem in, want ze was metterdaad als een engel voor hem, maar ze stond wel model voor tweevoudig zelfbedrog, wat slecht was voor zijn eigendunk.

Als het eropaan kwam, was Bilderdijk in tegenstelling tot veel dichterdominees uit de negentiende eeuw in staat tot een psychologische zelfanalyse, die het karakter der huiselijke poëzie verre oversteeg. Op 12 oktober zond hij haar bij wijze van een gelukkige uitkomst van al zijn overdenkingen een gouden ring. Ze moest die op zijn verzoek om haar rechterduim dragen: 'Draag hem om de duim van uw rechterhand op z'n Nederlands, om aan te geven dat u mijn wettige echtge-

note bent, zoals u dat voor God en mijn geweten bent.'[417] De formulering bevestigde iets wat niet waar kon zijn, als in een innerlijke tegenspraak, maar het gebaar was bedoeld om Wilhelmine te sterken in haar zelfverkozen eenzaamheid. Met hun zoontje Julius Willem woonde ze in Hildesheim, al had ze, wat Bilderdijk betrof, gerust bij hem mogen intrekken. Na een verblijf van twee dagen op de Eierenmarkt in Brunswijk was ze doorgereisd naar Hannover, welke stad ze bij gebrek aan een geldig paspoort had moeten verlaten voor Hildesheim. Daar woonde ze op ongeveer tien uur reisafstand van Brunswijk als madame von Heusden op de Hohe Weg, de Almstraβe en later op de Lange Hagen. Het was Bilderdijk gelukt een paspoort op haar naam te verkrijgen, dat ze op 29 september in Hildesheim ontving. De nieuwe omgeving stemde haar melancholiek, het vlakke land werd er geteisterd door wind en regen, terwijl de schoonheid van bijvoorbeeld het Knochenhaueramtshaus op de Markt niet aan haar besteed was. Ze woonde er op kamers, waarvan de huur per maand niet mogelijk was gebleken. Per kwartaal bedroeg die huur drie thaler, waarin het doen van de was was inbegrepen. Dat laatste had voor haar de doorslag gegeven, want als ze los van de huur een wasvrouw had moeten inschakelen, zou haar dat zes thaler hebben gekost. Adellijke en anderszins voorname families ontbraken grotendeels in Hildesheim, waardoor Wilhelmine niet met het geven van lessen aan de kost kon komen. Om een reactie gevraagd, keurde Bilderdijk al haar financiële regelingen goed. Ze woonde niet te duur en toch op stand, vond hij, wat haar geruststellender in de oren klonk dan wat hij eraan toevoegde, namelijk dat Godzelf in haar eventuele financiële tekorten zou voorzien.[418] Dat zij in dat opzicht voor zijn hemelse vader spelen moest, zal de praktisch ingestelde vrouw allang hebben begrepen. Bezocht hij haar in het weekend, dan ging Bilderdijk nooit met de trage 'bodendienst', die op zaterdag uit Brunswijk naar Hildesheim vertrok, maar met de postkoets die één dag eerder dezelfde kant op ging. Kon hij onmogelijk op vrijdag het weekend inluiden, wat vaker niet dan wel het geval was, dan nam hij op zaterdag een paard, dat hij bij Lauenstein op de Markt van Hildesheim stalde. Een enkele keer maakte hij van beide vervoermiddelen gebruik: 'Het kwam ook voor dat Bilderdijk tot Gross Lafferde met het openbaar vervoer reisde en pas daar een paard huurde om daarmee verder te rijden via Steinbrück, Garbolzum, Schellerten en de Betmer Pass naar

Bilderdijk stalde zijn paard bij Lauenstein op de Markt van Hildesheim, rechts van het Tempelhaus (schilderdij van Alfred Scherres)

de Braunschweiger of naar de Freiser Tor te Hildesheim.'[419] In het *Nachtspook* (1799) liet hij jonker Edmond precies dezelfde rit maken met alle emoties die daarbij hoorden: vechtend tegen wind en regen en op het allerlaatst ook nog tegen de slaap, één met de nachtelijkeduisternis, zocht hij over de 'in slib verkeerde wegen' zijn vrouw die 'in mistroostige eenzaamheid' op hem wachtte. Het paard onder hem struikelde in de modder of bleef in de 'taaie kleigrond' steken.[420] Maar het allerergste was de Freiser Tor, waarvan de houten ophaalbrug aan een menselijke gedaante deed denken. Bilderdijk maakte er een surrealistische tekening van die de staanders van de brug tot bewegelijke armen en benen transformeerde en de ronde smeedijzeren constructies aan de bovenkant tot een gezicht met holle ogen. Als dan ook nog een 'ketenklank',-de brug werd met kettingen opgehaald-, 'die gruwzaam in zijn oren rinkelde', zich 'met de doffe wind'

vermengde, waande de nachtelijke ruiter zich 'gans bedwelmd van zinnen' reeds verloren, maar in werkelijkheid reed hij even later over de ophaalbrug 'de stadspoort binnen'.[421] Dan had hij er een tocht opzitten die gevaarlijk was wegens struikrovers, en pijnlijk wegens aambeien.[422]

Doordeweeks schreven zij elkaar brieven in het Engels, die nadrukkelijk niet voor Duitse ogen bestemd waren. Zoals Louise zich tot het bijna stereotiepe beeld van 'de lieve Louise' had ontwikkeld, dat met haarzelf weinig van doen had, ontwikkelde Julius Willem zich in hun brieven tot 'the lovely Julius'. Bilderdijk bestookte hem en zijn moeder met medische adviezen die, hoe goed ook bedoeld, op moderne lezers een bizarre indruk maken. Drankjes van het slijm van zaad dat automatisch tevoorschijn komt, wanneer men kweepitten weekt, maartse viooltjesstroop en een tinctuur van papaverbloemen moesten de remedie vormen tegen een schier onuitputtelijke reeks van kinderziektes.[423] Wie zou menen, dat de moeder in dit opzicht wijzer dan de vader was, komt bedrogen uit, want Wilhelmine zag er bijvoorbeeld wel heil in om Julius wegens waterpokken te laten behandelen met water, waarin de smid van Hildesheim zijn roodgloeiende ijzerwaren had gekoeld.[424] Soms waren de recepten van Bilderdijk, hoewel goed te lezen, slecht te ontcijferen. Zo vroeg Marinus van Hattum zich bezorgd af, of Wilhelmine wel begrepen had, dat 'haustus' een medicinaal drankje was en dat onder 'rheum' niet neus- of oogslijm moest worden verstaan, zoals in het Engels, maar rabarber, zoals in het Latijn.[425] Bovenal betuigden zij elkaar hun liefde, waarbij Bilderdijk te kennen gaf onuitsprekelijk te lijden onder haar afwezigheid en te zullen sterven van verdriet, wanneer zij en de baby ook maar iets mankeerden.[426] Behalve tal van liefdesverzuchtingen en adviezen over de gezondheid van hun drieën stonden er in hun brieven ook veel afspraken voor een volgende ontmoeting en vragen over de verzending van postpakketten. Daaruit bleek, dat Bilderdijk op zondag 4 november Wilhelmine met Julius in Lafferde ontmoette: zij hadden er ieder vijf uur over gedaan om elkaar op één dag te kunnen treffen. Hij had zijn overjas in dat plaatsje achtergelaten om er onderweg geen last van te hebben tijdens het lopen.[427] Wilhelmine maakte er een keurig postpakket van dat hem zo spoedig mogelijk zou worden nagestuurd, omdat ze hem in de winter niet zonder overjas op straat wilde laten lopen. Hij bleek dagelijks de versierselen horend bij de Orde van de Zwaan op zijn kleding te dragen, ter illustratie

van zijn Teisterbantse mythe, wat Wilhelmine eveneens noopte er een postpakket van te maken, toen hij die een keer per ongeluk in Hildesheim had laten liggen.[428] Op 25 november berichtte ze hem, dat ze Julius niet langer de borst gaf: 'Er is geen spoortje van de melk overgebleven en door de natuur haar gang te laten gaan, totdat ik uw raad vernam, mijn lieverd, is zij uit zichzelf verdwenen.'[429] Kennelijk had Bilderdijk haar adviezen gegeven over hoe ze zo'n natuurlijk proces het best kon stoppen.

Met haar huisbazin, een zekere Frau von Hagen, kon ze het zeer wel vinden, maar hun relatie was niet vrij van eigenbelang. Wilhelmine werd voortdurend uitgenodigd om na het eten, in de huiskamer van haar huisbazin, aan te schuiven voor de thee of koffie met 'Kuchen'. Ze was het prettigst denkbare gezelschap, zo werd haar verzekerd, en wilde ze in de huiskamer, een verdieping lager dan die van haarzelf, schilderen of tekenen, dan hinderde ze daar niemand mee, integendeel, Frau von Hagen stuurde wel iemand om de voor zo'n even artistieke als ontspannende bezigheid vereiste spullen op te halen. Dat deed de huisbazin natuurlijk maar om één en dezelfde reden, zo verzekerde Wilhelmine op haar beurt haar man: ze wilde het (bij de huur inbegrepen) dure hout voor de verwarming van haar bovenverdieping uitsparen.[430] Bilderdijk genoot van haar pragmatische kijk op de dingen, of die zich nu op huishoudelijk of literair gebied manifesteerde. Zo prees hij de dichterlijke kwaliteiten van zijn vrouw, die evenals jonkvrouw de Lannoy over een hoge mate van genialiteit moest beschikken waarvan de bron 'niet in een opgehevelde verbeelding zit, die zich uitdampt'.[431] Zelf gaf hij als echtgenoot en dichter niet altijd blijk van diezelfde eigenschap. Soms ging zijn fantasie met hem op de loop, zodat hij in een ophaalbrug een menselijke gedaante ontwaarde, of werd hij geplaagd door 'duivelenfictiën in menigte'.[432] Speciaal was dit het geval, wanneer Wilhelmines moeder in beeld kwam, die had gedreigd haar nog steeds minderjarige dochter, desnoods met harde hand, naar haar ouderlijk huis in Den Haag te ontbieden. Het is zeer wel mogelijk dat de geboorte van haar kleinzoon Julius uiteindelijk voor een verzoening tussen moeder en dochter heeft gezorgd, maar de schriftelijke bevestiging daarvan dateert pas van december 1798. Vóór die tijd zat Bilderdijk herhaaldelijk in de rats, zoals toen hij ten tijde van haar bevalling een ingewikkeld plan verzon om Wilhelmine uit de klauwen van justitie te redden, indien ze in Berlijn zou worden opgespoord en vervolgens gedwongen om huiswaarts te ke-

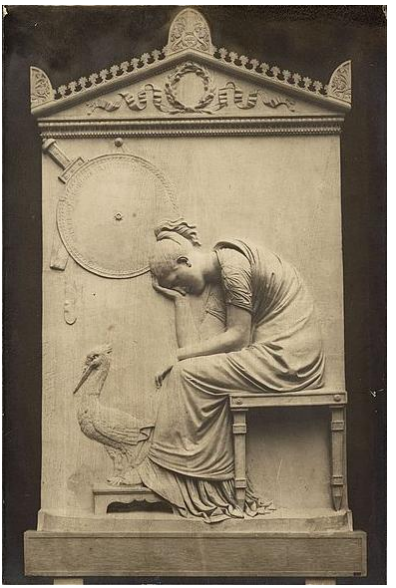
ren. Ze mocht dan volwassen naar Engelse en Pruisische maatstaven zijn,-naar Hollandse begrippen was ze dat niet. Hoe kon ze zich uit zo'n hachelijke situatie redden? Ze moest zich tot de ambassadeur van Engeland wenden en hem duidelijk maken, dat ze net als haar vader de Nederlandse nationaliteit bezat en met haar zus naar Duitsland was vertrokken om na hun beider bevalling huiswaarts te keren, dat wil zeggen naar Engeland. Omdat haar vader intussen was overleden en haar moeder in Den Haag woonde, kon ze aan haar oorspronkelijke voornemen geen gevolg geven. Onder geen beding wenste ze naar een haar inmiddels vijandig geworden land als de Bataafse Republiek terug te keren (moest ze van hem zeggen). Zou hij er als ambassadeur niet voor kunnen zorgen, dat ze veilig naar het Verenigd Koninkrijk zou mogen 'repatriëren', al was het alleen maar om zich over haar persoonlijke bezittingen te ontfermen?[433] Ook toen ze veilig bij Frau von Hagen op een bovenverdieping in Hildesheim bivakkeerde, brak Bilderdijk soms het angstzweet uit en dan wilde hij haar het liefst van het hertogdom Brunswijk naar Pruisen laten verhuizen.[434] Zodoende zou de connectie met hem ondoorzichtiger worden, waardoor haar moeder geen juridische claims op hem zou kunnen leggen. Voor dat laatste was ook Wilhelmine beducht, die verder voor haar moeder niet in het bijzonder op haar hoede was.[435] Hadden zij bij hun vertrek uit Engeland open kaart gespeeld, dan zouden zij niet, op het paranoïde af, hoeven te vrezen voor de gevolgen van hun daden. Door die gedachte werden de Texiers, zijdelings in het bedrog betrokken, ten zeerste bevangen, toen Bilderdijk een zogenaamd 'geniaal' plan onthulde om de weduwe Schweickhardt voorgoed op een dwaalspoor te brengen. Hij wilde dat Wilhelmine in haar brieven aan haar moeder de suggestie wekte, dat ze in het kielzog van prins Frederik naar Padua was vertrokken, waar de jongere broer van de erfprins veel te jong in een legerkamp zou overlijden. Op terugreis van Egypte naar Italië was ze inmiddels veilig in Venetië aangekomen, maar al haar brieven waren in handen van het Comité van Waakzaamheid gevallen. Dat én de politiek gevoelige plaats waar zij zich bevond, moest verhinderen, dat haar moeder nasporingen naar haar werkelijke woon- en verblijfplaats zou doen. De Texiers vonden het plan niet geniaal, maar dwaas en al ontvingen zij van de bedenker ervan een 'appendage of 20 dollars a month', dat veel op een 'apanage'[436] leek, toch keurden zij het af. Zij kregen brieven van de weduwe en haar dochter Betsy met vragen over hun verwanten, die zij van

hun weldoener niet naar waarheid mochten beantwoorden.[437] Dat stak hen meer dan Bilderdijk, voor wie de Egyptische brief van Wilhelmine wel moest leiden tot 'the wonderful result of our joke'.[438] Schertsend liet hij zich hier over iets uit, waarmee hij weinig eer inlegde.

Het overlijden van prins Frederik op 6 januari 1799 vormde voor hem de aanleiding tot het schrijven van een bombastische lijkzang, die zo begint:

> Klink treurig, klink, met floers omhangen,
> Den toon des weemoeds, o mijn luit!
> Ruk, ruk de tranen op de wangen
> Die in ons oog verstijfd, als vastgeketend hangen![439]

De repetitio's volgen elkaar te snel op en wie zijn luit beveelt vooral treurig te klinken, doet alsof hij daar zelf niets aan kan bijdragen. Wie disproportionele krachten moet aanwenden om zijn tranen te laten vloeien, zou wel eens niet oprecht bedroefd kunnen zijn en wie zo'n teer snoer van blinkende parels met een loodzware ketting vergelijkt, verkijkt zich op het materiaal waarmee hij plastisch uiting aan zijn

Grafmonument voor prins Frederik van Antonio Canova

verdriet wil geven. Bilderdijk had de prins zien opgroeien en bewonderde zijn veldheerstalent en menselijkheid. Had hij vanuit Osnabrück geen aanval op de Fransen willen wagen, als de koning van Pruisen hem niet had tegengehouden? Had hij het leger van Napoleon niet daadwerkelijk bij Einöd tegengehouden? Was hij niet aan de pest overleden, omdat hij zijn gewonde soldaten in hun als veldlazaretten gecamoufleerde pestholen had opgezocht? De lijkzang wemelt van de verwijzingen naar het heldhaftige optreden van de prins, die uit dank voor zijn aan het vaderland bewezen diensten in den vreemde werd begraven. Nog geen handvol zand had de Bataafse Republiek 'voor zijn beschermers lijk' over.[440] Indachtig deze woorden van Bilderdijk, of minstens de geest die eruit sprak, reisde koningin Emma in 1896 naar Padua om ter plaatse de terugkeer van 's prinsens stoffelijke resten naar het vaderland te regelen. In de Nieuwe Kerk te Delft werd hij herbegraven, zoals ook het uitzonderlijk fraaie grafmonument van Antonio Canova vanuit de Heremietenkerk te Padua werd meegenomen naar Nederland: een zo dierbaar protestants lijk hoorde niet in een rooms-katholieke kerk in Italië te liggen, waartoe het God betere 't eerst nog de toegang was ontzegd. Hoe classicistisch in de beste zin van het woord ziet Canova's marmeren lijkzang er uit, wanneer men het met de verbale tegenhanger van Bilderdijk vergelijkt. Van Winckelmanns edele eenvoud is, onder het mom van complex adeldom, in het gedicht weinig overgebleven. De rouwende vrouwelijke gestalte op het grafmonument wordt ondergesneeuwd door toekomstige geslachten, die moeten voelen wat de dichter kennelijk zelf niet voelde.[441] Excentriek als hij was, trok Bilderdijk nog in 1806 aanhangers van prins Frederik aan, die weigerden in diens dood te geloven, 'Friese en Hollandse schippers die in de overtuiging leefden, dat Napoleon niemand anders dan deze prins was, wiens dood uit staatkundige overwegingen verzonnen zou zijn'.[442] Zo werd het militaire genie van de een aan dat van de ander gekoppeld,-schijnbaar logisch-, terwijl overeenkomstig de eschatologische verwachtingen van simpele zielen de God van Nederland een vredestichter van het Duizendjarig Rijk in een dode prins van Oranje had gevonden. Dat die onder een andere naam voor de antichrist kon doorgaan, mag typerend heten voor de verwarrende tijden aan het einde van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw. Bilderdijks eigen ideeen over het einde der tijden waren even origineel en allerminst simpel, maar vonden in dit soort complottheorieën wel een vruchtbare

voedingsbodem. Dat maakte het incident van prins Frederiks dood minder vluchtig dan het anders geweest zou zijn.

Financiële zorgen bleven hem in de winter van 1798 op 1799 onverminderd kwellen, doordat Kinker niet ophield hem te informeren over zijn contacten met Bromet. Dat zijn voornaamste schuldeiser in niet mis te verstane bewoordingen zijn beklag over hem en zijn eerste vrouw gedaan had, was iets waarover menigeen zich zou schamen. Maar Bilderdijk wist tenminste dááruit munt te slaan, want wie hem in welke hoedanigheid dan ook van 'prakticale chicanes' en 'verschrikkelijke mishandelingen' beschuldigde, gaf er zijns inziens zelf blijk van tot een andere orde te behoren dan de door hem beschuldigden. Zo'n beklagenswaardig individu had er recht op niet met minder, maar juist met meer respect behandeld te worden: 'Zeker, ik behoor niet tot dat soort mensen, die omdat het hun ontbreekt aan goede manieren, geloven dat zij daarom hun verplichtingen niet hoeven na te komen, maar het zou me niet verwonderen, als hij mij vanuit die invalshoek beschouwde.'[443] Deze kwestie hield hem tegen het einde van 1798 bezig en zou hem blijven bezighouden, totdat het Kinker lukte een akkoord met Bromet te sluiten. Dat was pas in april 1800 het geval, toen Bilderdijks voornaamste schuldeiser de helft van het vaderlijk erfdeel ontving, in ruil waarvoor hij de erfgenaam voor de resterende schulden drie jaar lang ongemoeid zou laten. Daarnaast kwelde hem de zorgen om Louise, die uit eigen beweging en zonder enig overleg de woning van de Texiers had verlaten. Zijn financiële ondersteuning van hun drieën was kennelijk niet in staat gebleken om familiale perikelen toe te dekken. Het dertienjarig meisje was te voet van Wolfenbüttel naar Brunswijk teruggekeerd, tot grote ontsteltenis van haar vader. In een brief van 30 november 1798, aan haar voormalige Amsterdamse pleegmoeder gericht, klaagde hij daarover: 'Dit derangeert mij geweldig.'[444] De directe aanleiding voor Louise om de Texiers te ontvluchten was gelegen in de omstandigheid dat haar voedsel was onthouden, maar dit bleek een pedagogische maatregel geweest te zijn, toen Bilderdijk in zijn rol van vader nasporingen deed om Louises verhaal te controleren. Hij had haar voorheen verboden meidenwerk te verrichten, dat wil zeggen ze mocht geen kousen stoppen, pannen schuren en kachels stoken. Ook had hij haar uitdrukkelijk verboden haar goede goed aan arme mensen weg te geven, waartoe ze een welhaast natuurlijke neiging ontwikkelde. Ze moest er van hem netjes bij lopen om zich elk ogenblik

tot zelfstudie te kunnen dwingen. Bij de Texiers had ze wel meidenwerk moeten verrichten, waardoor ze er noodgedwongen morsig uitzag. Neef Texier vertelde hem een ander verhaal: hij en Christine hadden haar dat soort werk juist verboden, maar Louise was onhandelbaar. Ze gaf haar kleren weg aan de kinderen van de pruikenmaker, bij wie zij inwoonden. Ze naaide en verstelde hun ondergoed, waarvoor ze straf had gekregen. Inderdaad was ze zonder eten naar bed gestuurd… Bilderdijk had met eigen ogen gezien, dat een dochter van de pruikenmaker het mutsje van Louise droeg, dus was hij geneigd de lezing van de Texiers te geloven. Alleen zette hij een vraagteken achter de door hen toegepaste pedagogische maatregel: 'Geen eten te geven is misschien een goed middel, maar in mijn ogen te ijselijk om in de praktijk te brengen.'[445] Met dit salomonsoordeel was de lieve vrede in familieverband weer hersteld, wat hem overigens niet verhinderde tegenover Maria Petronella zijn beklag te doen.

Zijn klachten over Louise hoopten zich tot een waar requisitoir op, wat meer over hem als vader zei dan over zijn dochter. Hij ergerde zich niet weinig aan 'drie grote ondeugden, die bij u meer verholen gebleven schijnen te zijn, maar die er nog vast in zitten: het liegen, de morsigheid en de wanorde'.[446] Hij projecteerde in het meisje alle onaangename eigenschappen van haar moeder, waardoor hij aan haar werkelijke aard voorbijzag. Hij had háár ook wel eens een klap gegeven, als ze het in zijn ogen te bont had gemaakt, zo bekende hij aan Maria Petronella. Het meisje was echter niet licht van haar stuk te brengen, welke pedagogische aanpak hij ook op haar uitprobeerde: 'Ik kan nu en dan wel tegen haar bulderen, maar het niet uithouden tegen haar voorkomende gedienstigheid, liefheid en vleiachtigheid, waarmee ze zeer wel weet, dat ze paatje kan regeren.'[447] Hijzelf werd de dupe van zijn pogingen om Louise in het gareel te houden. Daarin school voor hem een nieuwe reden om de lieve Louise, de bloed, eerder als een systematisch geobjectiveerd kind te zien dan als het levend voorwerp van zijn genegenheid. Tegen Maria Petronella ging hij hevig te keer: 'Ik voor mij, verklaar u, dat ik er niets in kan krijgen en haar onbegrijpelijk dom vind en ofschoon anderen dit verbloemen, de uitkomst van de zaak toont, dat zij het ook zo vinden.'[448] Hij had zijn conclusie al getrokken en zijn voormalige oogappel afgeschreven: 'Nog pronuntieert ze het Engels en Frans, als toen ze uit Amsterdam kwam. Nog verstaat ze geen periode in het Frans volkomen, ondanks alle vlijt en kosten die ik daartoe heb aangewend. Van

iets dat naar fraaie kunsten zweemt, is haar niet het minste denkbeeld in te prenten. Met één woord, buiten de geest van intrige, die ze als erfgoed van haar moeder schijnt te bezitten, en slimheid, zoals men in het gewone leven zegt, zou ik haar nauwelijks gezond verstand toeschrijven.'[449] Tot mei 1800 zou ze bij hem in Brunswijk blijven wonen en getuige zijn van zijn escapades in het weekend, wanneer hij naar Hildesheim en later Peine afreisde zonder haar mee te nemen. Het meisje moest zichzelf zien te redden, temeer daar ook haar verstandhouding met Wilhelmine te wensen overliet. Het was zeer de vraag, of zij (om wie haar vader zich wel bekommerde) beter af was dan haar broer Elius, die min of meer aan zijn lot overgelaten was, sinds Bilderdijk in gedachten afscheid van zijn eerste vrouw had genomen. Daaraan kon zelfs de kalfspootgelei die Wilhelmine regelmatig vanuit het huis van Frau von Hagen naar Brunswijk zond, niets veranderen. Maar voordat de lieve Louise in meisjespensionaten te Zelle en Hannover zou verdwijnen, was ze er, bij wijze van keerzijde van de medaille, ook getuige van, hoe hard haar vader zich inspande om voor zes personen de kost te verdienen.

In een tijd dat ook professoren het niet breed hadden, tenzij zij jongens in huis namen en veel voor almanakken schreven, zwoegde Bilderdijk als huisleraar van 's morgens vroeg tot 's avonds laat. Een van zijn leerlingen was Katharina Freifrau von Bechtolsheim, geboren Gräfin Duroux de Bueil, die zich als volwassen vrouw hem nog goed kon herinneren. Hij droeg een bril, liep met een gepoederd pagekapsel door de stad en droeg altijd een oranje band of strik onder zijn kleren ter hoogte van zijn hart. Ze herinnerde zich zijn naam beter dan zijn bijnaam, want geïnspireerd door de sfeer die hij uitademde, had ze Teisterbant in haar memoires verhaspeld tot 'Tristerband'. Overigens presenteerde Bilderdijk zich altijd onder zijn eigen naam in gezelschap, maar stond er in zijn reisdocumenten 'dit Monsieur de Teisterbant' of, zoals het gravinnetje hem had willen aanduiden, 'genannt Teisterbant'. Dus vervolgde ze haar herinneringen aan zijn onderwijs zo: 'Tijdens de lessen, die Bilderdijk ons in tekenen volgens de principes der antieke kunst op werkelijk geniale wijze gaf, nam hij mij zo liefdevol voor zich in, dat wij vaker in serieuze gesprekken verwikkeld raakten, die zeker meer dan ik vermoedde, gunstig op mijn zielsleven uitwerkten.'[450] Onder de gemiddeld tien lessen per dag die hij gaf, vielen klassieke en moderne talen, net als in Londen, Hebreeuws, teken- en schilderlessen, waarin hij in de loop der tijd

steeds meer werk van het perspectief maakte, wiskunde en vestingbouwkunde met tactiek en strategie, welke laatste trits vakken hij speciaal aan de markies van Rivière onderwees.[451] Vaak kwam hij als huisleraar bij de oude Friedrich von Grimm over de vloer, in 1775 in de adelstand verheven, die met madame d'Épinay was getrouwd. Deze nieuwbakken baron leidde het leven dat hijzelf graag had willen leiden, door vorstelijke personen 'royaal' ondersteund en zelfs voorzien van aanzienlijke geldsommen om namens hen onder behoeftige personen te verdelen. Zo gaf de Russische tsaar jaarlijks alleen al 5000 roebel aan de oude von Grimm, speciaal bestemd voor Franse émigrés. Velen zochten deze vriend van Rousseau en Voltaire in Brunswijk op, sinds hij zich daar in 1798 had gevestigd bij zijn kleindochter, de moeder van Katharina von Bechtolsheim. Goethe, abbé Delille, madame de Staël en Benjamin Constant bezochten hem in zijn kleindochters fraaie buitenhuis aan de rand van Brunswijk.[452] Aan liefst drie van diens achterkleinkinderen gaf Bilderdijk tekenles, maar tussen hem en zo'n verlichte geest als Friedrich von Grimm kan het onmogelijk geklikt hebben, waardoor hij alleen uitnodigingen ontving om er uit charitatieve overwegingen aan tafel aan te zitten en niet om er als een gelijkwaardige gesprekspartner met de heer des huizes te filosoferen. Op de drie achterkleinkinderen maakte hij de indruk van een sjofele heer, die licht voorover helde en bijziend moest zijn, omdat hij (indien hij geen bril droeg) vaak knipperde met zijn grijze ogen, waarvan de kleur enerzijds contrasteerde met zijn zware, zwarte wenkbrauwen en anderzijds overeenstemde met een dik laagje meel dat op zijn schouders lag. Zo bewegelijk was hij, als hij uit verontwaardiging of enthousiasme zijn hoofd schudde, dat het poeder uit zijn pruik als sneeuw in het rond neerdwarrelde. Meestal had hij een groene jas aan, wanneer hij tekenles gaf, en een zwarte, wanneer hij te dineren was gevraagd.[453] Toen Brunswijk steeds minder emigranten telde, omdat Napoleon hen daar niet duldde, of omdat zij veilig naar hun land konden terugkeren, werd het hertogdom en zijn hoofdstad in het bijzonder een fysieke en morele hel voor Bilderdijk. Dit treffende, maar niet geheel juiste oordeel is van Johan Smit, die het in zijn proefschrift velde. Zonder rekening te houden met de steun die Bilderdijk van de hertog van Brunswijk ontving, wees Smit op diens teruglopende inkomsten en op de schaamteloze wijze waarop men beslag op de vrije tijd van een groot man legde. Moest hij de hem resterende uren besteden aan zijn gezin of aan de wetenschap

ten gunste van het nageslacht?[454] Er waren belangrijkere dilemma's (en minder oneigenlijke tegenstellingen) in het leven van Bilderdijk, nochtans was het signaleren van dit ene dilemma verdienstelijk in de ogen van Jules Persyn, die er in de dertiger jaren van de vorige eeuw een kentering in diens waarderingsgeschiedenis in meende te ontwaren: 'Lang hoeft men niet te lezen om op te merken, dat de heer Smit meer sympathie koestert, dan de thans zowat genormaliseerde, voor de aristocratisch-calvinistische, antirevolutionaire gedachtewereld van Bilderdijk en voor het veelomvattende kennen en kunnen van zijn held: 'Un des esprits les plus universels qui aient été.' En deze houding doet heus niet zo onverkwikkelijk aan, na al het kwaad, dat we sinds een paar mensengeslachten te horen kregen over de achttiende-eeuwse kolos.'[455] Had deze Vlaamse criticus langer geleefd, dan zou hij in plaats van een restauratie een verdergaande ontluistering van Bilderdijk hebben meegemaakt, voor verkeerde doeleinden als diens voorkeur voor een sterk eenhoofdig gezag werd aangewend.

Op 28 december 1798 meende het levende voorwerp van zoveel tegenstrijdige beschouwingen er goed aan te doen, voordat hij naar Polen zou vertrekken, twee colleges over de Nederlandse taal en de universele geschiedenis voor te bereiden. Daags na Nieuwjaar zou hij die geven, waartegen bezwaren van zijn aan het Collegium Carolinum verbonden collega's waren gerezen. Hij loste dit probleem, dat op het tweede college betrekking had, handig op: 'Over dat laatste zien de heren collega's van het Carolinum alhier mij nogal boos aan, maar ik heb gezegd, dat ik het alleen voor dames geef, en dat zij mijnentwege de heren kunnen verbieden eraan deel te nemen.'[456] Broodnijd was hem als een probleem te min, maar dat gold niet voor de onderlinge jaloezie van vrouwen. Die hadden er een handje van hem hemelhoog te prijzen: 'Es gibt nur ein einzelner Bilderdijk auf Gottes Erdboden!'[457] In Londen had hij zich moeite moeten getroosten om vier Bilderdijken uit elkaar te houden, die zich in Brunswijk tot één personage hadden verenigd. Daar zat hij in het geheel niet mee, in tegenstelling met wat hij als huisleraar van vrouwelijke bewonderaars ervoer: 'Het is bar ongelukkig, dat men hier nooit met twee vrouwen tegelijk in goede harmonie kan zijn. Zo'n geest van, zal ik zeggen, onverdraagzaamheid of jaloezie beheerst de sekse in dit oord. In dit opzicht, gelijk in 1000 andere, was het in Engeland eindeloos beter.'[458] Dacht hij bij de formulering van dit probleem ook aan zijn relatie met

Catharina en Wilhelmine? Of hield hem indirect hun onderlinge relatie bezig? Hoe dat ook zij, hij vroeg zich af, op wie de andere vrouwen 'onverzoenlijk nijdig' waren, wanneer één van hen hem roemde. Zij waren volgens hem niet alleen nijdig op wie van hen hem de hemel in prees, maar ook op hemzelf. Hoefde het eerste geen betoog, het laatste des te meer! Daarvoor waren meerdere redenen aan te voeren: hij was er de oorzaak van dat zij zich nijdig op hem maakten en zich zodoende van hun minder fraaie eigenschappen bewust werden. Bovendien, als zij toenadering tot hem zochten, was hij nooit bereid iets onaardigs over één van hen te zeggen, bijvoorbeeld dat ze 'geen verstand ter wereld, of een te grote of kleine neus heeft, die haar recht lelijk staat. U gevoelt licht, dat ik mij zo'n confessie door geen tortuur laat afpersen.'[459] De hier met 'u' aangesprokene was Maria Petronella, met wie hij uitgebreid het verschil tussen Engelse en Duitse vrouwen besprak, alvorens deze conclusie te trekken: 'Hoerachtiger geloof ik niet dat het ergens op de wereld is dan hier.'[460] Hij vroeg zich vervolgens af: 'Maar hoe kom ik op dit punt van de Duitse vrouwen? Ik weet het niet, zo het niet is, dat Louise mij heeft gezegd u te hebben geschreven, dat ze reeds zeer goed Hoogduits spreekt, wat mij leed doet, want hoewel ik haar zelf het Hoogduits heb leren schrijven, had ik wel gewild dat ze het niet sprak, en ik kan niet begrijpen, hoe ze het heeft kunnen leren.'[461] Dezelfde vader die haar uitspraak van het Engels en Frans beneden peil vond, nam haar de correcte uitspraak van het Duits kwalijk. Dezelfde vader die haar gebrek aan leergierigheid voortdurend in zijn tegendeel trachtte om te buigen, zag in haar opmerkelijke vorderingen in het Duits geen aanleiding om zijn oordeel over haar bij te stellen. Integendeel, hij hekelde haar Duitse aard, die men met het predicaat 'empfindsam' zou kunnen omschrijven: 'Met de spraak neemt men altijd iets van de zeden ener natie aan, en Louise heeft niet dan te veel daarvan, zodat ik haar met al mijn vermogen van elke omgang met Duitsers tracht af te houden. En wat heeft ze dan van de Duitsers, zult u wellicht vragen, lieve zus! Een toon van *Schmeichlerei*, om het op z'n Duits te zeggen, die een fond van valsheid, tenminste van onverschilligheid, verbergt. Ziedaar, wat ik na 1000 waarnemingen, duidelijk in haar aanwezig zie, en gave God, dat ik daartegen een hulpmiddel wist!'[462] Nog was hij in het oude jaar 1798 niet over de lieve Louise uitgeraasd, terwijl hij met een air van morele superioriteit haar een 'geest van intrige' aanwreef, die het meisje minder dan hijzelf bezat: 'Ik beef, als ik bedenk,

hoe gevaarlijk zo'n karaktertrek voor een meisje is, wier enig geluk van oprechtheid, eenvoud des harten en ongekunstelde tederheid van ziel, door een onwrikbare verknochtheid aan begrippen van plicht en godsdienst gesteund, moet afhangen.'[463] Iets van het subtiele spel dat hij met haar speelde om zich met des te meer walging van haar moeder te kunnen afkeren, moet hij zich bewust zijn geweest. Aan de hand van zoetsappige invallen, horend bij de maand december, weidde hij over zijn en andermans huiselijk leven uit, met betuigingen van de allerhartelijkste vriendschap en tederheid (eerlijk te verdelen tussen Samuel Elter en diens vrouw, die zijn vertrouwelijkste correspondente was): 'Eindig dit lopende jaar gelukkig, lieve zus, en zij het nieuwe u alleszins gezegend! Omhels uw lieve kleine eens namens mij. Waarom heeft hij op Sinterklaas zijn schoen niet bij Ome gezet? À propos van schoenen, Louise wilde u schrijven, dat haar nichtje Texier wel zou beginnen te lopen, maar dat het nog geen schoentjes had. Neef vond dit detail echter net zo overbodig, als dat hij 's avonds bij de oven zat te slapen, wat ook in haar conceptbrief stond, zegt hij mij. Ze moest dus zeer pikante anekdotes geschreven hebben, indien de rest als dit staaltje is.'[464] Had Bilderdijk het hierbij gelaten, dan was er van enig zelfinzicht niets gebleken. Op het nippertje voegde hij eraan toe: 'Maar, nu ik deze brief heb overgelezen, doet haar papa het niet veel beter.'[465] En inderdaad, zoals men zich wel eens ongepast de uitdrukking laat ontvallen, dat men over iets een heel boek zou kunnen schrijven, valt er in de meest gepaste termen minstens nog een boekdeel over Bilderdijks pikante anekdotes te schrijven.

Eindnoten

[1] *Briefw.* III. Blz.17.
[2] Idem
[3] Idem. Blz.19. Hij kwam met enige regelmaat in de bibliotheek van Wolfenbüttel, waar hij bijvoorbeeld een uitgave van Thijl Uilenspiegtel bestudeerde. Diens geschiedenis speelde zich te Brunswijk af.
[4] Idem. Bilderdijk vermeldt zonder naam of toenaam mooie pleinen en fonteinen. Voor de Martinikerk op de Altstadtmarkt staat een bijzonder fraaie fontein, schuin tegenover een nog fraaier laatmiddeleeuws stadhuis. Zou hij die op het oog hebben gehad?
[5] *GdV*. Deel 7. Blz.212 en 299.
[6] *Briefw*. III. Blz.17.
[7] Kollewijn. Deel 1. Blz.277.
[8] Van der Zwaag. Blz.74.
[9] *Briefw*. III. Blz.18.
[10] Idem.
[11] *Briefw*. II. Blz.381.
[12] Idem. Blz.671.
[13] Idem. Blz.380.
[14] Idem
[15] Idem
[16] Idem. Blz.382.
[17] Idem
[18] Idem. Blz.379.
[19] Kollewijn. Deel 1. Blz.285.
[20] *Briefw*. III. Blz.15.
[21] Idem. Blz.14.
[22] Idem
[23] Kollewijn. Deel 1. Blz.278.
[24] Idem. *Het Penzioen* (1798) is zo allegorisch van opzet, dat daaruit geen berekening van Bilderdijks dagelijkse inkomsten valt te destilleren. Zie *DW*. Deel 1. Blz.404-406. Waarschijnlijk ging Kollewijn van de daarin genoemde halve schelling uit die met een hazelnootje wordt vergeleken.
[25] Kollewijn. Deel 1. Blz.279.
[26] R. Honings, *Geleerdheids zetel, Hollands roem! Het literaire leven in Leiden 1760-1860*. Proefschrift. Leiden, 2011. Blz.50-51.
[27] *Briefw.* III. Blz.88. De catalogus van Aemilius van Daalen Wetters in Den Haag bevatte ontdaan van andere boeken en manuscripten waarschijnlijk ruim 5100 nummers van Bilderdijk.
[28] A.J. Hanou, *Bilderdijk, Bromet en Kinker*. In: *FB*. Blz.34.
[29] *Briefw*. III. Blz.157.
[30] Kollewijn. Deel 1. Blz.279.

[31] *Briefw*. III. Blz.20. Betekenen 'W' en 'T' bestemd voor Wilhelmine en Texier?
[32] Idem. Blz.22.
[33] Idem. Blz.157.
[34] Da Costa. Blz.120-121.
[35] Idem. Blz.121.
[36] R. Honings, *Geleerdheids zetel, Hollands roem! Het literaire leven in Leiden 1760-1860*. Proefschrift. Leiden, 2011. Blz.212.
[37] Leliefeld. Blz.273.
[38] Büch. Blz.28.
[39] *Brieven*. Deel 4. Blz.277.
[40] Idem
[41] *Gedenkboek*. Blz.282-283.
[42] Idem
[43] Leliefeld. Blz.54.
[44] Büch. Blz.30. 'Anderszins' in het origineel is verbeterd in 'anderzijds'.
[45] Idem
[46] Idem
[47] Idem. Blz.29. Zie ook W. Bilderdijk, *Geslachtlijst der Nederduytsche naamwoorden, op stellige taalgronden gevestigd.* Amsterdam, 1822. Deel 1. Blz.333.
[48] A. Willekens, *Ecodrugs, Slaapbol.* Innoxia, 2004-2009.
[49] Idem
[50] Baudelaire. Blz.101.
[51] Kollewijn. Deel 1. Blz.341.
[52] Idem. Deel 2. Blz.339.
[53] J. Smit, *De kosmische zelfvergroting van de dichter bij Bilderdijk, Perk en Marsman*. In: *Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen.* Deel 20. Amsterdam, 1957. Blz.104. Zie ook *DW*. Deel 7. Blz.121.
[54] M. van Hattum, *Een 'Bilderdijk-voor-beginners' (met onzin over opium)*. In: *MBM*. Jaargang 24. Blz17-22.
[55] Idem
[56] P. van Zonneveld, *Een beminnelijke Izegrim? Bilderdijk van verschillende zijden belicht*. In*: MBM*. Jaargang 24. Blz.6-9.
[57] Büch. Blz.33.
[58] *Briefw*. III. Blz.24.
[59] *Briefw*. II. Blz.384.
[60] Idem
[61] Idem
[62] Idem. Blz.385.
[63] Idem. Blz.390.
[64] Idem
[65] Idem
[66] Idem. Blz.390-391.

[67] Idem. Blz.391.
[68] Idem
[69] Idem
[70] P.J. Veth, *Odilde. Mr. W. Bilderdijk's eerste huwelijk, naar zijne briefwisseling met vrouw en dochter (1784-1807), medegedeeld door zijn aangehuwden kleinzoon J.C. ten Brummeler Andriesse, predikant bij de hervormde gemeente te Hoorn. Leiden, 1873.* In: *De Gids.* Jaargang 1873. Blz.587.
[71] Da Costa. Blz.128.
[72] Jonckbloet. Blz.25.
[73] *Briefw*. II. Blz.593-594. Van der Zwaag achtte Jan Bosch voor deze veronderstelling verantwoordelijk. Zie Van der Zwaag. Blz.76. Op het moment van verschijnen van *Briefw.* II was Jan Bosch weliswaar overleden, maar de eindverantwoordelijkheid berustte daarom niet minder bij hem.
[74] Van Eijnatten. Blz.201.
[75] Idem. Blz.202-203.
[76] *Briefw.* II. Blz.675-676.
[77] C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 4. Haarlem, z.j.
Blz.153.
[78] Idem. Blz.151.
[79] Idem. Blz.197.
[80] Zie blz.466-467.
[81] Van der Zwaag. Blz.76.
[82] Zie blz.508 en 466.
[83] Wap. Blz.61-62.
[84] Leliefeld. Blz.14.
[85] Idem. Blz.48-49.
[86] *Briefw*. II. Blz.392.
[87] Idem
[88] Idem. Blz.394.
[89] Idem. Blz.392.
[90] Idem. Blz.398.
[91] Idem
[92] Idem
[93] Idem. Blz.399.
[94] C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 4. Haarlem, z.j. Blz.170-171.
[95] *Briefw*. II. Blz.400.
[96] Idem. Blz.401.
[97] Idem. Blz.401-402. Kina of kinine is een koortswerend middel en valeriana (officinalis) werd door de Grieken en Romeinen tegen de pest gebruikt, waaraan Catharina geenszins leed, en later als rustgevend middel.
[98] Idem. Blz.394.
[99] Idem

[100] C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 4. Haarlem, z.j. Blz.155-156.
[101] *EH*. Blz.301.
[102] *Briefw*. II. Blz.400.
[103] *EH*. Blz.302.
[104] Idem. Blz.302-304.
[105] *Briefw*. II. Blz.404. 'Geperceerd' betekent letterlijk 'doorgedrongen', hier betekent 'geperceerd schijnt te zijn' (niet zonder een hatelijkheid van Bilderdijk jegens zijn vrouw te bevatten) 'bekendheid heeft gekregen'.
[106] Idem
[107] Idem
[108] Idem
[109] Idem. Blz.403.
[110] Idem. Blz.404-405.
[111] Idem. Blz.405.
[112] Idem
[113] Idem. Blz.403.
[114] Idem
[115] Kollewijn. Deel 1. Blz.280.
[116] *Briefw*. II. Blz.407.
[117] Idem. Hoe snel hij geassimileerd was, blijkt uit het gebruik van het woordje 'geeft', dat men hier als een germanisme kan opvatten.
[118] Idem
[119] Idem
[120] Idem
[121] Idem. Er werd dus geen grootse staat gevoerd, zodat hij relatief weinig representatiekosten had.
[122] Idem. Blz.407-408.
[123] Idem. Blz.408.
[124] Idem. Blz.409. Ze meende kennelijk, dat ze niet zelf naar Emmerik hoefde te gaan. Zie echter blz.449.
[125] Idem
[126] Idem
[127] Idem. Blz.409-410.
[128] Idem. Blz.410.
[129] Idem
[130] Idem
[131] Idem
[132] Idem. Blz.410-411.
[133] Idem. Blz.411.

[134] Kollewijn suggereert 21 oktober, maar dit kan op grond van Catharina's brief van begin oktober niet waar zijn zijn. Daarin doet ze verslag van de mislukte afspraak met Texier. Kollewijn. Deel 1. Blz.284 en *Briefw*. II. Blz.412-413.
[135] Idem. Blz.411. Met 'haar' bedoelde Bilderdijk waarschijnlijk zijn vrouw, niet Louise, wat toch ook had gekund.
[136] Idem
[137] Idem
[138] Idem. Blz.412-413.
[139] Idem. Blz.413.
[140] Zie blz.219.
[141] *Briefw*. II. Blz.416.
[142] Idem
[143] Idem. Blz.416-417.
[144] Idem. Blz.414.
[145] Idem
[146] Idem. Blz.419.
[147] Idem. Blz.415.
[148] Idem
[149] Idem
[150] Idem
[151] Idem
[152] Van Eijnatten. Blz.289.
[153] Zie blz.141.
[154] Idem
[155] Safranski. Blz.135.
[156] *DW*. Deel 6. Blz.139 en Kollewijn. Deel 2. Blz.124.
[157] Russel. Blz.528 en 533.
[158] *Briefw*. II. Blz.418.
[159] Idem. Blz.417.
[160] Men zou een letterlijke in plaats van figuurlijke uitleg van hem mogen verwachten. Zie blz.102.
[161] *Matteüs 26:26-28.* Zie ook G. Leliefeld, *Verzamelde verhalen.* Den Dungen, 2008-2019. Blz.153 voor een verhaal over de martelaren van Gorcum, waarin dezelfde kwestie aan de orde wordt gesteld.
[162] *Briefw*. II. Blz.417.
[163] Idem. Blz.418.
[164] Idem
[165] Idem
[166] Idem
[167] Idem
[168] Idem. Blz.419.
[169] Idem

[170] Idem
[171] R.A. Kollewijn, *Bilderdijk's karakter.* In: *De Gids.* Jaargang 1890. Blz.94.
[172] In zijn inaugurele rede stond Siegenbeek natuurlijk stil bij de noodzaak van deze nieuwe loot aan de Leidse letterenfaculteit, wat hij in het Nederlands in plaats van Latijn deed. Hij *twijfelde* er *geenszins* aan, of men was op de goede weg, 'een bekende retorische tournure wanneer men niet al te zeker is van zijn zaak. En inderdaad waren er onder zijn toehoorders collega's die onderwijs in de welsprekendheid in de moedertaal volstrekt overbodig vonden naast de beproefde Latijnse retorica, en een in het Nederlands uitgesproken oratie een aanfluiting. Het was dan ook een novum.' Zie Kloek en Mijnhardt. Blz.429.
[173] R. Honings, *Geleerdheids zetel, Hollands roem! Het literaire leven in Leiden 1760-1860*. Proefschrift. Leiden, 2011. Blz.343.
[174] Idem
[175] *Woordenlijst Nederlandse Taal, samengesteld door het Instituut voor Nederlandse Lexicologie in opdracht van de Nederlandse Taalunie*. Tielt/Den Haag, 2005. Blz.13.
[176] C.G.N. de Vooys, *Geschiedenis van de Nederlandse taal*. Groningen, 1970. Blz.154.
[177] Idem. Blz.153.
[178] Het is de vraag wat in de middeleeuwen usance was: 'dan' of 'als' na een vergrotende trap. In *Karel ende Elegast*. Editie: W. van den Ent en E. Rombauts. Zwolle, 1964 vindt men bijvoorbeeld zeer consequent in regel 114, 371, 628, 909, 1133 en 1263 'dan' in plaats van 'als'. In moderne literatuur maakte het gebruik van 'als' na een vergrotende trap een geforceerde indruk. Zie G. Leliefeld, *Condities (zonder welke niet) (1993-1995) & Berichten uit Berlicum (1995-2000)*. Den Dungen, 2009-2019. Blz.330-331, waarin nader op een eigenaardigheid van het taalgebruik van J.J. Voskuil in *Het Bureau* wordt ingegaan.
[179] C.G.N. de Vooys, op.cit. Blz.154.
[180] Idem. Blz.155.
[181] Idem. Blz.156.
[182] Idem
[183] Idem. Blz.156-157.
[184] Schokker. Blz.41.
[185] *Briefw*. II. Blz.420.
[186] Idem. Blz.421.
[187] Idem. Blz.422.
[188] Idem. Blz.682.
[189] Idem. Blz.423.
[190] Idem
[191] Ídem
[192] Idem. Blz.429.
[193] Idem. Blankenburg am Harz ligt niet ver van Brunswijk.
[194] Idem. Blz.427.
[195] Idem

[196] Idem. Blz.429.
[197] *Briefw*. III. Blz.31.
[198] Idem. Blz.65.
[199] Idem. Blz.67.
[200] Idem
[201] Idem. Blz.68.
[202] Idem
[203] Idem. Blz.70
[204] Idem. Blz.71.
[205] Idem. Blz.72.
[206] *DW*. Deel 13. Blz.136.
[207] Idem. Blz.139.
[208] Idem. Blz.140.
[209] Idem. Blz.461-462.
[210] *Briefw*. III. Blz.71.
[211] Idem. Blz.72.
[212] Idem
[213] Idem. Blz.74.
[214] Idem
[215] Idem
[216] Idem. Blz.85.
[217] Idem
[218] Idem. Blz.77.
[219] Idem. Blz.80.
[220] Idem
[221] Idem. Blz.81.
[222] Idem
[223] Idem
[224] Idem. Blz.82.
[225] Idem. Blz.83.
[226] Idem. Blz.83-84.
[227] Idem. Blz.73.
[228] Naber. Blz.36-37.
[229] S. Schama, *Patriotten en bevrijders. Revolutie in de Noordelijke Nederlanden 1780-1813*. Amsterdam, 1989. Blz.378.
[230] Idem. Blz.412.
[231] Idem. Blz.416.
[232] Idem. Blz.347.
[233] Van Sas. Blz.340.
[234] Idem. Blz.338.
[235] S. Vuyk, *De verdraagzame gemeente van vrije christenen. Remonstranten op de bres voor de Bataafse Republiek (1780-1800)*. Proefschrift. Amsterdam, 1995. Blz.243.

[236] S. Schama, *Patriotten en bevrijders. Revolutie in de Noordelijke Nederlanden 1780-1813*. Amsterdam, 1989. Blz.439-440.
[237] Idem. Blz.437.
[238] Idem
[239] Idem. Blz.467-469.
[240] A. en M. Kagchelland. Blz.20-21.
[241] S. Vuyk, *De verdraagzame gemeente van vrije christenen. Remonstranten op de bres voor de Bataafse Republiek (1780-1800)*. Proefschrift. Amsterdam, 1995. Blz.249.
[242] C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 24. Z.pl., 1887. Blz.101-102.
[243] Idem
[244] Idem
[245] Idem. Blz.106.
[246] Kloek en Mijnhardt. Blz.435-436.
[247] Zie blz.42.
[248] Zie blz.138.
[249] B. Engelfriet, *De missie van een genie. De spirituele wereld van orangist Willem Bilderdijk*. Amsterdam, 2010. Blz.178.
[250] Idem. Blz.55.
[251] Idem. Blz.58.
[252] S. Vuyk, *Uitdovende Verlichting. Remonstranten als defitige vaderlanders (1800-1860)*. Amsterdam, 1998. Blz.195.
[253] Bavinck. Blz.185.
[254] P. Geyl, *Bilderdijk als geschiedschrijver*. In: *Kernproblemen van onze geschiedenis. Opstellen en voordrachten 1925-1936.* Utrecht, 1937. Blz.222.
[255] Van Limburg Brouwer. Blz.219.
[256] Zie blz.60.
[257] B. Engelfriet, *De missie van een genie. De spirituele wereld van orangist Willem Bilderdijk*. Amsterdam, 2010. Blz.135.
[258] Idem. Blz.106.
[259] Idem
[260] Van Eijnatten. Blz.229.
[261] Idem
[262] (W. Bilderdijk), *Opstellen van godgeleerden en zedekundigen inhoud, nagelaten door Mr. W. Bilderdijk*. Deel 1. Amsterdam, 1833. Blz.7.
[263] Idem. Blz.7-8.
[264] Idem. Blz.18.
[265] Idem
[266] Idem. Blz.21.
[267] Idem
[268] Idem. Blz.22.
[269] Van Eijnatten. Blz.163.

[270] (W. Bilderdijk), *Opstellen van godgeleerden en zedekundigen inhoud, nagelaten door Mr. W. Bilderdijk*. Deel 1. Amsterdam, 1833. Blz.24.
[271] Idem. Blz.24-25.
[272] B. Engelfriet, *De missie van een genie. De spirituele wereld van orangist Willem Bilderdijk*. Amsterdam, 2010. Blz.99 en 132.
[273] Idem.Blz.115.
[274] Idem. Blz.128.
[275] W. Bilderdijk, *Verhandelingen ziel-, zede- en rechtsleer betreffende*. Leiden, 1821. Blz.127.
[276] Leliefeld. Blz.65-66.
[277] W. Bilderdijk, op.cit. Blz.124.
[278] B. Engelfriet, *De missie van een genie. De spirituele wereld van orangist Willem Bilderdijk*. Amsterdam, 2010. Blz.115.
[279] Idem
[280] Idem. Blz.123.
[281] L. Engelfriet, *Bilderdijk en het jodendom. Bilderdijks waardering van het joodse denken in zijn confrontatie met de tijd*. Zoetermeer, 1995. Blz.9.
[282] Kollewijn. Deel 2. Blz.114-115.
[283] *Brieven*, Deel 3. Blz.142-143.
[284] G. Leliefeld, *Condities (zonder welke niet) (1993-1995) & Berichten uit Berlicum (1995-2000)*. Den Dungen, 2009-2019. Blz.272.
[285] Safranski. Blz.140-141.
[286] Leliefeld. Blz.343.
[287] Van Eijnatten. Blz.368-369.
[288] Idem
[289] *EH*. Blz.313-314.
[290] *Briefw*. III. Blz.876.
[291] Idem
[292] Idem. Blz.100.
[293] Idem. Blz.87.
[294] Idem
[295] Idem. Blz.90.
[296] Het eerste deel van de *Observationes et Emendationes* zou in 1805 verschijnen, het tweede in 1820.
[297] Idem. Blz.108.
[298] Idem. Blz.105.
[299] Idem. Blz.126.
[300] Idem
[301] Idem
[302] Idem. Blz.93-95.
[303] Idem. Blz.883.
[304] Idem. Blz.86.

[305] C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 4. Haarlem, z.j. Blz.154.
[306] *Brieven.* Deel 1. Blz.212.
[307] *Brieven* III. Blz.104.
[308] Idem. Blz.110.
[309] Zie blz.398.
[310] *Brieven* III. Blz.110.
[311] Idem. Blz.111.
[312] Idem. Blz.137.
[313] Idem. Blz.112.
[314] Idem
[315] Idem. Blz.109 en 900-901.
[316] C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 4. Haarlem, z.j. Blz.174 en P.J. Veth, *Odilde. Mr. W. Bilderdijks eerste huwelijk, naar zijne briefwisseling met vrouw en dochter (1784-1807), medegedeeld door zijn aangehuwden kleinzoon J.C. ten Brummeler Andriesse, predikant bij de hervormde gemeente te Hoorn. Leiden, 1873.* In: *De Gids*. Jaargang 1873. Blz.589. Komisch is de verzekering van Veth op dezelfde bladzijde: 'Door de correspondentie waarvan de heer Van Vloten een voortreffelijke, met evenveel kennis als bezadigdheid en onpartijdigheid toegelichte uitgave geleverd heeft, is thans elke nevel opgeklaard.'
[317] *Brieven* III. Blz.113.
[318] Idem. Blz.114.
[319] Idem. Blz.117.
[320] *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek.* Onder redactie van P.C. Molhuysen en P.J. Blok. Leiden, 1912-1914. Deel 2. Blz.150.
[321] *Gedenkboek*. Blz.31.
[322] Idem
[323] W. Bilderdijk, *Het nachtspook & Nachtwandeling.* Editie: M. van Hattum. Amstelveen, 2007. Blz.5.
[324] *DWVB*. Deel 3. Blz.217.
[325] Idem
[326] Van der Zwaag. Blz.76.
[327] *Briefw*. III. Blz.196.
[328] P.J. Veth, *Odilde. Mr. W. Bilderdijks eerste huwelijk, naar zijne briefwisseling met vrouw en dochter (1784-1807), medegedeeld door zijn aangehuwden kleinzoon J.C. ten Brummeler Andriesse, predikant bij de hervormde gemeente te Hoorn. Leiden, 1873.* In: *De Gids*. Jaargang 1873. Blz.588.
[329] Idem. Blz.589.
[330] D. Helmers, *Leven met Bilderdijk. Echt of onecht; besluiteloos of spelen op zeker? De echtscheiding van Catharina Rebecca Woesthoven en Willem Bilderdijk.* In: *MBM*. Jaargang 22. Blz.1-13.
[331] Idem

[332] Idem
[333] Idem
[334] Idem
[335] *Briefw*. III. Blz.101.
[336] Idem. Blz.130.
[337] (J. Kinker)*, J. Kinker (1764-1845) Briefwisseling*. Deel 1 (1792-1822). Editie: A.J.A.M. Hanou en G.J. Vis. Amsterdam/Atlanta, 1992. Blz.108.
[338] Idem. Blz.94-95.
[339] Idem. Blz.100.
[340] Idem. Blz.98.
[341] Idem. Blz.11.
[342] *DW*. Deel 13. Blz.86-88.
[343] (J. Kinker)*, J. Kinker (1764-1845) Briefwisseling*. Deel 1 (1792-1822). Editie: A.J.A.M. Hanou en G.J. Vis. Amsterdam/Atlanta, 1992. Blz.95.
[344] Idem. Blz.114.
[345] D. Helmers, *Leven met Bilderdijk. Echt of onecht; besluiteloos of spelen op zeker? De echtscheiding van Catharina Rebecca Woesthoven en Willem Bilderdijk.* In: *MBM*. Jaargang 22. Blz.1-13.
[346] Idem
[347] Idem
[348] *Briefw*. III. Blz.131.
[349] *DW*. Deel 1. Blz.101-103.
[350] 'Dolfijn' is net zo'n woordgrapje als 'knorren', want het houdt behalve een verwijzing naar 'Bruijnvis' ook een Nederlands synoniem van 'dauphin' in. Bilderdijks neefje was immers de oudste zoon van de familie Elter.
[351] *Briefw*. III. Blz.134-135.
[352] Idem. Blz.171.
[353] Idem. Blz.158.
[354] Idem
[355] Idem. Blz.181.
[356] M. van Hattum, *Jan Frederik Helmers (1767-1813). Leven en werk van een Amsterdamse wereldburger*. Proefschrift. Amsterdam, 1996. Blz.80.
[357] Zie blz.310.
[358] *DW*. Deel 15.Blz.56.
[359] *Briefw*. III. Blz.160.
[360] Idem. Blz.159.
[361] Idem. Blz.151.
[362] Idem. Blz.142.
[363] Idem. Blz.163.
[364] Idem
[365] Idem. Blz.173.

[366] Idem. 'Blaadje' lijkt een contaminatie of pleonastische samenstelling van plaatje en bladzijde.
[367] Idem. Blz.174.
[368] Idem
[369] Idem
[370] Idem
[371] Idem. Blz.182.
[372] Idem. In plaats van 'rand' gebruikte Bilderdijk het woord 'brink', dat volgens Van Hattum een anglicisme is. De dichter zag dat woord als 'wortelsylbe van beringen=omboorden'. Met deze uitleg van de editeur van Bilderdijks brievenboek erbij wordt de geschetste situatie enerzijds potsierlijker dan zij al is, anderzijds voor de betrokkene nog onontkoombaarder en grimmiger.
[373] Geerts. Blz.21.
[374] *DW*. Deel 10. Blz.103.
[375] Idem. Blz.102.
[376] Idem. Deel 15. Blz.58.
[377] Idem
[378] Idem. Blz.58-59.
[379] Idem. Blz.59.
[380] Leliefeld. Blz.82-83.
[381] *DW*. Deel 15. Blz.60. Opvallend zijn de overeenkomsten tussen Vestdijks en Bilderdijks benadering van poëzie. Beiden maakten onderscheid tussen techniek en het wezen van poëzie, waarbij de eerste als springplank kon dienen om het tweede te begrijpen. Beiden achtten de rol van het verstand voor het ontstaan van een kunstwerk, tijdens het scheppingsproces, of om te bepalen waar techniek in schoonheid overgaat, gering. Beiden verwezen naar de *Const van Rhetoriken* van Matthijs de Castelein: een versregel mag niet langer duren dan een ademhaling. Beiden gaven aan, dat een zekere cadansvorming, tussen metrum en ritme in, bepalend is voor het ontstaan van versificatie. Vestdijk deed dat door de eerste en tweede versie van de beroemdste regel uit Keats' *Endymion* met elkaar te vergelijken: 'A thing of beauty is a contstant joy' met 'A thing of beauty is a joy for ever'. Bilderdijk deed dat door de 'zoetvloeiendheid' van zich herhalende medeklinkers,-alliteratie-, te benadrukken als 'genoegzaam om er de ganse versificatie op te bouwen'.
[382] Idem. Blz.60-61.
[383] Idem. Blz.71.
[384] Idem
[385] Idem. Blz.62.
[386] Idem. Blz.72.
[387] Leliefeld. Blz.48-49 en 325. Eindnoot 211.
[388] *DW*. Deel 15. Blz.68.
[389] *Briefw*. III. Blz.685.
[390] *Brieven*. Deel 4. Blz.301.

[391] J. Smit, *Bilderdijk et la France*. Proefschrift. Amsterdam, 1929. Blz.293 en 101.
[392] *DW.* Deel 15. Blz.68-69.
[393] Idem. Blz.69.
[394] Kollewijn. Deel 1. Blz.323.
[395] W. Bilderdijk, *Nieuwe mengelingen*. Leiden, 1832. Deel 1. Blz.XXV-XXVII.
[396] Idem
[397] Idem
[398] *Briefw*. III. Blz.857.
[399] Idem. Blz.859.
[400] Idem
[401] Idem
[402] Idem
[403] Idem
[404] Idem. Blz.860.
[405] Idem
[406] *Drie protestantse conservatieven uit de 19e eeuw*. Onder redactie van R.E. de Bruin en G.J. Schutte. Amsterdam, 1994. Blz.20 en A.J. van der Aa, *Nieuw biographisch anthologisch, en critisch woordenboek van Nederlandse dichters.* Deel 1 A-B. W. de Grebber. Amsterdam, 1844. Blz.170.
[407] *DW*. Deel 1. Blz.404-406.
[408] A.J. van der Aa, *Nieuw biographisch anthologisch, en critisch woordenboek van Nederlandse dichters.* Deel 1 A-B. W. de Grebber. Amsterdam, 1844. Blz.170.
[409] *Briefw*. III. Blz.183.
[410] Idem. Blz.140.
[411] *DW*. Deel 10. Blz.432.
[412] Idem. Blz.99.
[413] W. Bilderdijk, *Het nachtspook & Nachtwandeling.* Editie: M. van Hattum. Amstelveen, 2007. Blz.40.
[414] Idem
[415] *DW*. Deel 12. Blz.42.
[416] Idem
[417] *Briefw*. III. Blz.198.
[418] Idem. Blz.189-190.
[419] Idem. Blz.23.
[420] *DW*. Deel 1. Blz.181.
[421] Idem. Blz.186.
[422] *Briefw*. III. Blz.23.
[423] Idem. Blz.233-234.
[424] Idem. Blz.146.
[425] Idem. Blz.24.
[426] Idem. Blz.141.
[427] Idem. Blz.208.

[428] Idem. Blz.247.
[429] Idem. Blz.218.
[430] Idem. Blz.219.
[431] Da Costa. Blz.427.
[432] *Briefw.-Tydeman.* Deel 1. Blz.188.
[433] *Briefw*. III. Blz.144.
[434] Idem. Blz.254.
[435] Idem. Blz.149.
[436] Deze woordspeling is geen verzinsel van de schrijver van dit boek, maar een vondst van M. van Hattum die haar zo toelicht: 'Dacht Bilderdijk, immers chef van het huis van Teisterbant ook aan het Franse 'apanage': geldelijke toelage aan niet-regerende prinsen?' *Briefw*. III. Blz.239.
[437] Idem. Blz.249.
[438] Idem
[439] *DW*. Deel 8. Blz.456.
[440] Idem. Blz.457.
[441] Idem. Blz.456.
[442] *Briefw*. III. Blz.254.
[443] A.J. Hanou, *Bilderdijk, Bromet en Kinker*. In: *FB*. Blz.38.
[444] *Briefw*. III. Blz.230.
[445] Idem. Blz.231.
[446] Idem
[447] Idem
[448] Idem. Blz.232.
[449] Idem
[450] Schokker. Blz.45.
[451] Da Costa. Blz.120. Bilderdijk liet in 1828 zijn reeds in 1810 geredigeerde tekst van *Grondregelen der perspectief of doorzichtkunde* verschijnen.
[452] J. Smit, *Bilderdijk et la France*. Proefschrift. Amsterdam, 1929. Blz.205-206.
[453] Idem
[454] Idem. Blz.208.
[455] Persyn. Blz.31.
[456] *Briefw*. III. Blz.245.
[457] Idem
[458] Idem
[459] Idem
[460] Idem. Blz.246.
[461] Idem
[462] Idem
[463] Idem
[464] Idem. Blz.247.
[465] Idem

Bronnen:

Geraadpleegd in Leids Regionaal Archief:

W. Bilderdijk, *Memorie van Defensie voor Maria Aletta Hulshoff* uit het familiearchief (Siegenbeek) van Heukelom, inv.nr. 821.

Geraadpleegd in het archief van de Leidse universiteit:

W. Bilderdijk, vonnis van Jan Herman Muller, LTK 1127.
W. Bilderdijk, *Juridique consideratiën en advys in causa I. Koning, te Bloemendaal*, BPL 1034 III, map I.

Geraadpleegd in Rotterdams Gemeentearchief:

Verzameling van processtukken (verslagen van ondervragingen van o.a. Kaat Mulder en confrontaties van verdachten en getuigen) bekend als *HS 1934*.

Lijst van (primair en secundair) geraadpleegde boeken en artikelen:

A.J. van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden*. Deel 7. Haarlem, 1862.
A.J. van der Aa, *Nieuw biographisch anthologisch, en critisch woordenboek van Nederlandse dichters.* Deel 1 A-B. W. de Grebber. Amsterdam, 1844.
Aan den Heer Mr. W. Bilderdijk. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1824.
Aan den Redacteur der Vaderlandsche Letteroefeningen. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1834.
Aan Nederland; ter gedachtenis van den dapperen Hopman Kropff, na eene hardnekkige verdediging van de Vesting de Klundert doorschoten. In s Hage by J.F. Jacobs de Agé, 1793. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1794.
Aanwijzing der oude en nieuwere Dichters door Mr. W. Bilderdijk en Vrouwe K.W. Bilderdijk overgebragt of nagevolgd, met Aanteekeningen en eene Voorlezing over de voortreffelijkheid van Bilderdijk in het navolgen en overbrengen der oude Dichters, bijzonder van Horatius, door Mr. J. Pan. Te Amsterdam, bij ten Brink en de Vries, 1839. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1840.
A. Admiraal, J.J. Backer Dirks en H.M.C. van Oosterzee, *Binnenlandsche letterkunde*. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1873.
L. Adriaenssen, *De gerechtigden tot het Bacx-koorke in de Sint-Jan tot de reductie van Den Bosch*. In: *De Brabantse Leeuw* 34 (1985). Blz.116-166.
R. Aerts, *De letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift De Gids*. Amsterdam, 1997.
A Greek-English Lexicon. Editie: H.G. Liddell, R.Scott, H.S. Jones & R. McKenzie with the cooperation of many scholars. With a Supplement, 1968. Oxford, 1978. Eleventh Reprint of the New (Ninth) Edition Completed 1940.
J.A. Alberdingk Thijm, *Bibliografie. (Uitgaven van boeken, platen, en muziek.)* In: *Dietsche Warande*. Jaargang 2 (1856).
J.A. Alberdingk Thijm, *De eer eens grooten Meesters*. In: *De Gids*. Jaargang 1876.
J.A. Alberdingk Thijm en Prudens van Duyse, *Mengelingen. Berichten, wenken, vragen, briefwisseling: ernst en scherts*. In: *Dietsche Warande*. Jaargang 2 (1856).
Album, Mengelingen en Fragmenten, nagelaten door Mr. W. Bilderdijk. Te Amsterdam, bij I. Immerzeel, Junior, 1834. In: *De muzen* (1834-1835).
Algemene Nederlandse Spraakkunst. Onder redactie van G. Geerts, W. Haeseryn, J. de Rooij en M.C. van den Toorn. Groningen, 1984.
A. Algra en H. Algra, *Dispereert niet. Twintig eeuwen historie van de Nederlanden.* Deel 3. Franeker, 1978.
Alphabetische Lijst van Woorden en Spreekwijzen, taalkundig opgehelderd in de Werken van Mr. Willem Bilderdijk; opgemaakt door A. de Jager, Lid van de Maatsch. van Nederl. Letterk. te Leiden. Te Rotterdam, bij W. Messchert, 1839. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1840.
H. van Alphen, *Kleine gedigten voor kinderen*. Editie: P.J. Buijnsters. Amsterdam, 1998.
H.Th. Ambagtsheer, *Jhr. Mr. Jeronimo de Bosch Kemper. Behoudend maatschappijhervormer*. Amsterdam, 1959.

M. des Amorie van der Hoeven, *Bibliographisch album*. In: *De Gids*. Jaargang 1866.
M. des Amorie van der Hoeven, *Bibliographisch album*. In: *De Gids.* Jaargang 1868.
R.C. Bakhuizen van den Brink, *VIII. Studie aan de Leidsche Hoogeschool, 1831. Leeftijd 22 jaren* en *XI*. In: *Studiën en schetsen over vaderlandsche geschiedenis en letteren*. Deel 2 (1870).
R.C. Bakhuizen van den Brink, *De Werken en Dagen van Hesiodus naar het Grieksch, in Nederdutische verzen gevolgd door D.J. van Lennep. Tweede druk. Te Amsterdam bij P. Meyer Warnars. MDCCCXXXIV.* In: *De muzen* (1834-1835).
G. Barger, *Emanuel Swedenborg. Zijn leven en zijn werken*. Digitale bibliotheek Swedenborg Boekhuis.
C. Baudelaire, *Onechte paradijzen: opium en hasjiesj*. Amsterdam, 1971.
H. Bavinck, *Bilderdijk als denker en dichter*. Kampen, 1906.
H.T.L. de Beaufort, *Gijsbert Karel van Hogendorp. Grondlegger van het Koninkrijk*. Rotterdam, 1979.
N. Beets, *Het dagboek van de student Nicolaas Beets, 1833-1836.* Editie: P. van Zonneveld. Den Haag, 1983.
Beginsels der Woordvorsching. Door Mr. W. Bilderdijk. Te Leeuwarden, bij G.T.N. Suringar, 1831. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1832.
C.J. van Bemmel Suijck, C. Duymaer van Twist en W.C. Nieuwenhuyzen, *Binnenlandsche letterkunde. Bibliographie*. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1870.
E. Benz, *Swedenborg als geestelijk wegbereider van het Duitse idealisme en de Duitse romantiek*. Digitale bibliotheek Swedenborg Boekhuis.
Beoordeeling van Mr. W. Bilderdijks Nederlandsche Spraakleer, met de spreuk: Discant artem quam frustra docent, door Mr. J. Kinker. Gevolgd van eenen Brief des Hoogleeraars Matthijs Siegenbeek aan den Schrijver, als bijvoegsel tot deze beoordeeling. Te Amsterdam, bij J. van der Hey en Zoon, 1829. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1830.
W. van den Berg, *De ontwikkeling van de term romantisch en zijn varianten in Nederland tot 1840.* Assen, 1973.
W. van den Berg, *Een royale kijk op Holland*. DBNL, 2002.
W. van den Berg, *Sociabiliteit, genootschappelijkheid en de orale cultus*. In: M. Spies, *Historische letterkunde. Facetten van vakbeoefening*. Groningen, 1984.
W. van den Berg, *Van wonderkind naar total loss? Rijklof Michaël van Goens (1748-1810)*. In: *Verlichte geesten. Een portrettengalerij voor Piet Buijnsters*. Onder redactie van K. Fens. Amsterdam, 1996.
L.Ph.C. van den Bergh, J. Heemskerk Azn., F.A.W. Miquel en A. Niermeyer, *Bibliographisch album.* In: *De Gids*. Jaargang 1854.
Bibliographie. In: *De Gids*. Jaargang 1889.
D. Bierens de Haan, P.N. Muller en S.A. Naber, *Bibliographisch album.* In: *De Gids.* Jaargang 1858.
Bijbel. De Nieuwe Bijbelvertaling van het Nederlands Bijbelgenootschap. Heerenveen, 2004.

Bijdragen tot de Tooneelpoëzij. Door Mr. W. Bilderdijk. Te Leyden, bij L. Herdingh en Zoon, 1823. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1824.
M. Bijloo, *Hechting*. In *Ontwikkelingsstoornissen bij kinderen.* Onder redactie van M.H. Niemeijer en M. Gastkemper. Z.pl., 2004.
(K.W. Bilderdijk), *De dichtwerken van Vrouwe Katharina Wilhelmina Bilderdijk* (3 delen). Haarlem, 1859.
K.W. Bilderdijk, *Gedichten voor kinderen*. Editeur: M. van Hattum. Amstelveen, 2010.
W. Bilderdijk, (*Brief door W. Bilderdijk)*. In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, 1782.
(W. Bilderdijk)*, Brieven van Mr. Willem Bilderdijk* (5 delen). Amsterdam/Rotterdam, 1836-1837.
W. Bilderdijk, *De bezwaren tegen den geest der eeuw van Mr. I. da Costa toegelicht.* Leiden, 1823.
(W. Bilderdijk), *De dichtwerken van Bilderdijk* (15 delen). Haarlem, 1859.
W. Bilderdijk, *De kunst der poëzy.* Editie: W. van den Berg en J.J. Kloek. Amsterdam, 1995.
W. Bilderdijk, *De ondergang der eerste wareld.* Editie: J. Bosch. Zwolle, 1959.
W. Bilderdijk, *Geschiedenis des Vaderlands* (13 delen). Amsterdam, 1832-1853.
W. Bilderdijk, *Geslachtlijst der Nederduytsche naamwoorden, op stellige taalgronden gevestigd* (2 delen). Amsterdam, 1822.
W. Bilderdijk, *Hanenpoot. Prentenboek voor zijn zoontje Julius Willem*. Editie: J. Bosch. Culemborg, 1977.
W. Bilderdijk, *Het nachtspook & Nachtwandeling.* Editie: M. van Hattum. Amstelveen, 2007.
W. Bilderdijk**,** *Het nicotiaanse kruid en Uitzicht op mijn dood.* Haarlem, 1832.
W. Bilderdijk, *Kort verhaal van eene aanmerklijke luchtreis en nieuwe planeetontdekking. Uit het Russisch vertaald*. Editie: M.J.G. de Jong. Den Haag, z.j.
W. Bilderdijk, *Mengelingen* (4 delen). Amsterdam, 1804.
W. Bilderdijk, *Mengelingen en fragmenten*. Amsterdam, 1834.
W. Bilderdijk, *Mijn verlustiging.* Editie: M.A. Schenkeveld-van der Dussen. Zutphen, 1975.
(W. Bilderdijk)*, Mr. W. Bilderdijks briefwisseling 1795-1797. Brieven* en *Commentaar*. Editie: J. Bosch, H.W. Groeneveldt en M. van Hattum. Utrecht, 1988.
(W. Bilderdijk), *Mr. W. Bilderdijks briefwisseling 1798-1806.* Editie: M. van Hattum. 't Goy-Houten, 2007.
W. Bilderdijk, *Nederlandsche spraakleer.* 's-Gravenhage, 1826.
W. Bilderdijk, *Nieuwe mengelingen*. Deel 1. Leiden, 1832.
W. Bilderdijk, *Nieuwe mengelingen*. Deel 2. Amsterdam, 1806.
W. Bilderdijk, *Nieuwe taal- en dichtkundige verscheidenheden* (4 delen). Rotterdam, 1824-1825.
W. Bilderdijk, *Op een Jacobaas-kannetjen.Onuitgegeven dichtstukjen van Mr. W. Bilderdijk.* In: *Braga: dichterlijke mengelingen, 1843* (1842-1843).

(W. Bilderdijk), *Opstellen van godgeleerden en zedekundigen inhoud, nagelaten door Mr. W. Bilderdijk* (2 delen). Amsterdam, 1833.
W. Bilderdijk, *Redevoering over de Voortreffelijkheid der Schilderkunst, in derzelver Voorwerp beschouwd.* 's-Gravenhage, 1838.
W. Bilderdijk, *Speels vernuft. Rebus-brieven en bedriegers.* Editie: J. Bosch. 's-Gravenhage, 1981.
W. Bilderdijk, *Taal- en dichtkundige verscheidenheden* (4 delen). Rotterdam, 1820-1823.
W. Bilderdijk, *Verhandelingen ziel-, zede- en rechtsleer betreffende*. Leiden, 1821.
W. Bilderdijk. *Verspreide gedichten* (2 delen). Amsterdam, 1809.
W. Bilderdijk, *Voorrede van de uitgever* bij *De Geuzen, vaderlands dichtstuk (1785).*
(W. Bilderdijk)*, Willem Bilderdijk. Liefde en ballingschap. Brieven 1795-1797*. Editie: M. Mathijsen*.* Amsterdam/Antwerpen, 1997.
W. Bilderdijk, P. van Braam, P. de Vleeschoudere en J. van den Vondel, *Vertalingen van het kerkgezang: Stabat Mater Dolorosa*. In: *Belgisch museum voor de Nederduitsche tael- en letterkunde en de geschiedenis des vaderlands*. Deel 3 (1839).
Bilderdijk-Commissie, *Mr. Willem Bilderdijk*. Pretoria/Amsterdam/Potchefstroom, 1906.
W. Bilderdijk en P.R. Feith, *Onuitgegeven brieven van Bilderdijk aan Feith*. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*. Jaargang 24 (1905).
Bilderdijk, Kinker en Van Hemert, *Als van hooger bestemming en aart*. Editie: C. Madelein en J. Pieters, met een nawoord van P. Gerbrandy. Groningen, 2008.
Bilderdijks boekenwijsheid. Symposium 28-29 april 1988. Bijdragen over de veilingcatalogi van Bilderdijks bibliotheek. Editie: M. van Hattum en J. Zwaan. Amsterdam, 1989.
Bio- en bibliografisch lexicon van de neerlandistiek. Onder redactie van de Commissie voor Taal- en Letterkunde van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, kernredactie: W. van Anrooij, I. Biesheuvel, K. van Dalen-Oskam en J. Noordegraaf. DBNL, 2004.
P.J. Blok, *Geschiedenis van het Nederlandsche volk.* Deel 4. Leiden, 1926 (derde, herziene druk).
J. Blokker, *De volkse furie van n Rotterdamse Oranjemeid*. In: *NRC Handelsblad* 03-04-2009.
N. van der Blom, *Nehalennia in de Nederlandse romantiek*. In *Hermenevs*. 28e Jaargang, aflevering 3, 15 november 1946.
Boekbeschouwing, Aan de Roomsch-katholijken dezer dagen. (Door een Protestant.) Te Leyden, bij L. Herdingh en Zoon, 1823. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1824.
Boekbeschouwing, Kerkredenen van J.H. Merle d'Aubigné, uit het Fransch vertaald en met vermeerderde Aanteekeningen nagelaten door Mr. W. Bilderdijk. Te Amsterdam, bij J. Immerzeel, Jun, 1833. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1834.
Boekbeschouwing, Opstellen van godgeleerden en zedekundigen inhoud, nagelaten door Mr. W. Bilderdijk. II Deelen. Te Amsterdam, bij J. Immerzeel, Jun, 1833. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1835.

Boekbeschouwing, Redevoeringen des Heiligen Oudvaders Chrysostomus, uit het Grieksch overgebragt door Mr. Willem Bilderdijk. Breda, bij F.P. Sterk, 1832. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1832.
A. Borgeld, *Kusjens van Bilderdijk en Lessing*. In: *De Nieuwe Taalgids*. Jaargang 23 (1929).
J. Bosch, *Bij de lichtbeelden over Bilderdijk.* In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, 1981.
J. Bosch, *Mr. W. Bilderdijks briefwisseling. Aanvullende uitgave.* Deel 1: 1772-1794. Proefschrift. Wageningen, 1955.
J. Bosch, *Nieuwe aspecten in de Bilderdijk-studie*. In: *De Nieuwe Taalgids*. Jaargang 58 (1965).
S. van den Bossche, *De wereld is zoo schoon waarvan wij droomen. Jan van Nijlen. Biografie.* Tielt/Amsterdam, z.j.
M. ter Braak, *Hampton Court*. In: *Verzameld Werk*. Deel 2. Amsterdam, 1950.
M. ter Braak, *Politicus zonder partij*. Amsterdam, 1967.
(G.A. Brederode), *Groot Lied-Boek van G.A. Brederode*. Editie: A.A. van Rijnbach. Rotterdam, 1968.
Briefwisseling van Mr. W. Bilderdijk met de hoogleeraren en Mrs. M. en H.W. Tydeman gedurende de jaren 1807 tot 1831. Editie: H.W.T. Tydeman (2 delen). Sneek, 1866-1867.
Brieven over het Natuurregt aan den Heer Paulus van Hemert, naar aanleiding van Mr. W. Bilderdijks korte ontwikkeling der gronden van het Natuurrecht en daarbij gevoegde zielkundige Verhandelingen; door Mr. J. Kinker. Te Amsterdam, bij J. van der Hey en Zoon, 1823. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1825.
Brieven van Mr. Willem Bilderdijk. In: *De Gids.* Jaargang 1837.
M. Bril, *De kleine keizer. Verslag van een passie*. Amsterdam, 2009.
W.G. Brill, *Tweede hoofdstuk. De Rhetorico-didactiek in poëzij.* In: *Nederlandsche spraakleer*. Deel 3. *Stijlleer (Rhetorica. Letterkundige encyclopedie en kritiek)*. Leiden, 1866.
J. ten Brink, I*saäc da Costa* en *Jacob van Lennep*. In: *Geschiedenis der Noord-Nederlandsche letteren in de XIXe eeuw.* Deel 1. Amsterdam 1888.
T.H.J. Broekmans, *De Tafelspelen van Pieter Cz. Hooft*. Amsterdam 1992.
C. van Bruggen, *Prometheus. Een bijdrage tot het begrip der ontwikkeling van het individualisme in de literatuur* (2 delen). Rotterdam, 1919.
A.A. Bucher, *Psychologie der Spiritualität. Handbuch*. Basel, 2007.
B. Büch, *De geopiaceerde wereld van Willem Bilderdijk*. In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, 1981.
P.J. Buijnsters, *Willem Bilderdijk en de Geestenwareld*. In: *De Nieuwe Taalgids* 60 (1967).
C. Busken Huet, *Het land van Rembrandt. Studiën over de Noordnederlandsche beschaving in de zeventiende eeuw*. Alphen aan den Rijn, 1980.
C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 4. Haarlem, z.j.
C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 10. Z.pl., 1882.

C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 24. Z.pl., 1887.
C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 25. Z.pl., 1888.
W.G.C. Byvanck, *De jeugd van Isaac da Costa.(1798-1823)*. In: *De Gids*. Jaargang 1893.
W.G.C. Byvanck, *De jeugd van Isaäc da Costa (1798-1825)* (2 delen). Leiden, 1894-1896.
W.G.C. Byvanck, *J.W. Kumpel en Bilderdijk*. In: *De Gids*. Jaargang 1898.
W.G.C. Byvanck, *Vaderlandsche-geschiedenisstudies*. In: *De Gids*. Jaargang 1901.
W.G.C. Byvanck en J.N. van Hall, *Aanteekeningen en opmerkingen*. In: *De Gids*. Jaargang 1895.
A. Capadose, *Bestrijding der Vaccine of de Vaccine aan de Beginselen der Godsdienst, der Rede en der ware Geneeskunde getoetst*. Amsterdam, 1823.
A. Capadose, *Bijdrage tot de Bestrijding der Vaccine. Antwoord op den Voorlopigen Brief van F. van der Breggen, Cornz. Med. Doctor en Hoogleraar, enz.* Amsterdam, 1823.
A. Capadose, *Ernstige en Herhaalde Waarschuwing aan allen, die de Waarheid liefhebben tegen de ongeoorloofde en verderfelijke Koepokinenting of De Waarde der Vaccine, van den Med. Doct. C.G. Ontijd, volledig wederlegd en eenige Punten der Bestrijding verder ontwikkeld*. Amsterdam, 1825.
A. Capadose, *Nieuwe Bijdrage tot de Bestrijding der Vaccine behelzende de Ontwikkeling van sommige voorname Punten en derzelve Bevestiging door Feiten, vervat in de Wederlegging van onderscheide Recensiën enTegenschriften*. Amsterdam, 1824.
A. Capadose, *Ontijds Ja en Neen*. Amsterdam, 1825.
A. Capadose, *Vaccine en Gewetensvrijheid*. 's-Gravenhage, 1872.
J.D. van der Capellen tot den Pol, *Aan het volk van Nederland. Het democratisch manifest (1781).* Editie: W.F. Wertheim en A.H. Wertheim-Gijse Weenink. Amsterdam, 1966.
(J. Cats), *Dichterlijke werken van Jacob Cats, Ridder, Raadpensionaris van Holland*. Amsterdam, 1828
J. Cats, *Verhalen uit de Trou-ringh*. Editie: J. Koppenol. Amsterdam, 2003.
P.D. Chantepie de la Saussaye, *Het leven van Nicolaas Beets. Met een volledige lijst zijner geschriften bijeengebracht door Mr. D. Beets en Mejuffrouw A. Beets.* Haarlem, 1904.
R. de Chateaubriand, *Le Génie du christianisme*. Tours, 1868.
I. Cialona, *Over Byron, Bilderdijk en Beets.* In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, 2008.
Cinna, Treurspel, (na(ar) Corneille) door Mr. Willem. Bilderdijk. En Ifigenia in Aulis, Treurspel, (na(ar) Racine) door Vr. Katharine Wilhelmine Bilderdijk. Te Amsterdam, bij Immerzeel en Comp. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1810.
W. de Clercq, *Naar zijn dagboek*. Editie: A. Pierson. Z.pl., 1869.
W.A. de Clercq, *Willem de Clercq (1795-1844)*. Amsterdam, 1999.
H.T. Colenbrander, *De patriottentijd. Hoofdzakelijk naar buitenlandsche bescheiden* (3 delen). Den Haag, 1897-1899.
G. Colmjon, *Conrad Busken Huet: een groot Nederlander*. Den Haag, 1944.

P. Corneille, *Cinna. Tragédie 1640*. Strasbourg/Paris/New York, z.j.
I. da Costa, *Aan Nederland*. Amsterdam, 1826.
I. da Costa, *Bilderdijk en Vondel, uit de Feestrede van Mr Is. Da Costa*. In: *Dietsche Warande*. Jaargang 2 (1856).
(I. da Costa), *Da Costas kompleete dichtwerken.* Deel 2. Haarlem, 1862.
(I. da Costa), *Da Costas kompleete dichtwerken* Deel 3. Haarlem, 1863.
I. da Costa, *De mensch en de dichter Willem Bilderdijk, eene bijdrage tot de kennis van zijn leven, karakter, en schriften*. Haarlem, 1859.
I. da Costa, *Dichterlijk Krijgsmuzijk*. Amsterdam, 1826.
I. da Costa, *Geestelijke Wapenkreet.* Rotterdam, 1825.
I. da Costa, *Ophelderingen aangaande de Rechtspleging van s Lands Advocaat, Johan van Oldenbarneveld. Tweede Stukjen, zijnde een Vervolg op de Inlichtingen omtrent het Karakter van Prins Maurits van Nassau.* Rotterdam, 1825.
I. da Costa, *Poëzy.* Deel 1. Haarlem, 1847.
I. da Costa, *Zangen uit verscheidenen leeftijd*. Haarlem, 1847.
Q.W.J. Daas, *De gezangen van Ossian in Nederland*. Proefschrift. Nijmegen, 1961.
Van Dale, *Groot Woordenboek der Nederlandse taal* (3 delen). Editie: G. Geerts en H. Heestermans m.m.v. C. Kruyskamp. Utrecht/Antwerpen, 1984.
J.B. David, *Over de Bilderdyksche afwykingen van het gewoon schryfgebruyk in Holland*. In: *Belgisch museum voor de Nederduitsche tael- en letterkunde en de geschiedenis des vaderlands.* Onder redactie van J.F. Willems. Deel 3. Maatschappij tot Bevordering der Nederduitsche Taal- en Letterkunde. Gent, 1839.
De Bezwaren tegen den Geest der Eeuw van Mr. I. da Costa, toegelicht door Mr. Willem Bilderdijk. Te Leyden, bij L. Herdingh en Zoon, 1823. Bestrijding der Vaccine of de Vaccine aan den beginselen der Godsdienst, der Rede en der ware Geneeskunde getoetst. Door Abraham Capadose, Med. Doct. Te Amsterdam, bij C.G. Sulpke, 1823. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1823.
De Cykloop, Saterspel. Naar het Grieksch van Euripides, door Mr. W. Bilderdijk. Te Amsterdam, bij ten Brink en de Vries, 1828. In*: Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1830.
De herdenking van Bilderdijks geboortedag georganiseerd door het Nationaal Comité Bilderdijk-herdenking 1956. Amsterdam, 1956.
De Hollandsche vertaalmolen. Nederlandse beschouwingen over vertalen 1820-1885. *Vertaalhistorie.* Deel 5a. Editie: C. Koster. Den Haag, 2002.
De Lutheranen in Amsterdam: gedenkboek ter gelegenheid van 400 jaar Evangelisch-Lutherse Gemeente te Amsterdam (1588-1988). Onder redactie van J. Happee, J.L.J. Meiners en H. Mostert. Hilversum, z.j.
De Nederlandse en Vlaamse auteurs van middeleeuwen tot heden met inbegrip van de Friese auteurs. Onder redactie van G.J. van Bork en P.J. Verkruijsse. Weesp, 1985.
De Ouderdom, in zes Zangen, door Mr. R. Feith. Tweede Druk. Te Rotterdam, bij J. Immerzeel, Jun, 1819. Het Graf, in vier Zangen, door Mr. R. Feith. Tweede Druk. Te Rotterdam, bij J. Immerzeel, Jun, 1819. Thirsa, of de Zege van den Godsdienst. Treurspel. Door Mr. R. Feith. Vierde Druk. Te Rotterdam, bij J. Immerzeel, Jun, 1822. Het Buitenleven, in

vier Zangen. (Naar den Abbé Delille.) Door Mr. W. Bilderdijk. Tweede Druk. Te Rotterdan, bij J. Immerzeel, Jun, 1821. Zedekundige Schoonheden van Dr. H. Blair. Tweede Druk. Te Haarlem, bij de Wed. A. Loosjes, Pz, 1822. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1823.
De Post van den Helicon. Amsterdam, 1788.
Der dienstboden eer tegen Mr. W. Bilderdijks aantijgingen verdedigd. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1825.
De Recensent van Mr. W. Bilderdijks Nieuwe Uitspruitsels in de Vaderlandsche Letteroefeningen aan de zeer geleerde Heeren B. en V. over hunne zedige Antikritieken in den Recensent ook der Recensenten. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1818.
De Spectator. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1825.
C. de Deugd, *Het metafysisch grondpatroon van het romantische literaire denken.De fenomenologie van een geestesgesteldheid. With a summary in English*. Groningen, 1971.
De Veldeling, of de Fransche Landgedichten, van den Abt Jaques Delille, in Nederduitsche Vaerzen gevolgd, door N.C. Brinkman, Wed. C. van Streek. Te Amsteldam, by G. Roos, 1803. Het Buitenleven, in vier Zangen. (Gevolgd naar lHomme des Champs, ou les Georgiques Françoises, van den Abbé Delille.) Door Mr. Willem Bilderdyk. Te Amsterdam, by J. Allart, 1803. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1803.
L. van Deyssel, *De scheldkritieken*. Editeur: H.G.M. Prick. Amsterdam, z.j.
L. van Deyssel, F. van der Goes en M.C.L. Lotsij, *Boekbeoordeelingen*. In: *De Nieuwe Gids*. Jaargang 5 (1890).
De ziel van de poëet vertoont zich in zijn dichten. Lyriek van vier Amsterdamse dichters uit de 17e eeuw. Spectrum van de Nederlandse letterkunde 9. Editie: M.C.A. van der Heijden. Utrecht/Antwerpen, 1968.
Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, tekstrevisie van de vierde editie, aangeduid als DSM-IV-TR. Z.pl. 2000.
M. van Dijk, *Frederik Carel Gerretson (1884-1958). Tussen Vrijheid en Gezag. Een studie naar de maatschappijkritiek van Prof. Dr. F.C. Gerretson*. In: *Utrechtse Historische Cahiers*. Jaargang 20 (1999) nr 2.
B.P.M. Dongelmans, *VIII Fondsvorming*. In: *Johannes Immerzeel junior (1776-1841)*. Amstelveen, 1992.
N.A. Donkersloot, *Hoofdstuk II De Nieuwe Gids: Wording,Werking, Karakter, Ontbinding*. In: *De episode van de vernieuwing onzer poëzie (1880-1894)*. Utrecht, 1929.
A.H.E. Douwes Dekker, *Aesculaap als caricatuurschilder. Bedenkingen tegen het artikel van Dr. Th. Swart Abrahamsz.* Batavia, 1889.
(E. Douwes Dekker), *Ideen van Multatuli. Eerste en Vijfde bundel.* Amsterdam, 1879-1877.
E. Douwes Dekker, *Max Havelaar of de koffieveilingen der Nederlandsche Handel-Maatschappij*. Editeur: G.W. Huygens. Rotterdam, 1972.
S. Dresden, *Over de biografie.* Amsterdam, z.j.
Drie protestantse conservatieven uit de 19e eeuw. Onder redactie van R.E. de Bruin en G.J. Schutte. Amsterdam, 1994.

A. Drost, *Hermingard van de Eikenterpen.* Editie: P.N. van Eyck. Amsterdam, 1939.
O.W. Dubois, *Een vriendschap in Réveilkring. De omgang tussen Isaäc da Costa en Willem de Clercq (1820-1844)*. Proefschrift. Heerenveen, 1997.
Duff Cooper, *Talleyrand. Speler met machten*. Rotterdam, 1977.
Ph. Dwyer, *Napoleon: the path to power 1769-1799*. London/New York/Berlin, 2007.
F. van Eeden. *Finis.* In: *De Nieuwe Gids.* Jaargang 2 (1887).
Een bezoek bij Bilderdijk, in den zomer van 1831. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1832.
Een eeuw rare kostgangers. Vereniging Het Bilderdijk-Museum 1908-2008. Onder redactie van M. van Hattum, M. van Rooijen, J. van Eijnatten en G. Harinck. Amstelveen, 2008.
Een proefje van Bilderdijks redeneerwijze. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1824.
J. van Eijnatten, *Adversaria Willem Bilderdijk Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, Leiden en Letterkundig Museum, Den Haag.* Amstelveen, 1997. Amstelveense Gastcahiers 5.
J. van Eijnatten, *Het stamhuis van Oranje en de komst van het vrederijk. Illuminisme en literaire topoi in Bilderdijks vroege politieke gedichten, 1787-1793.* In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 111 (1995).
J. van Eijnatten, *Hogere sferen. De ideeënwereld van Willem Bilderdijk*. Hilversum, 1998.
J. van Eijnatten, *Hypochondrische ziel. Lichaam en geest in* De ziekte der geleerden (1807) *van Willem Bilderdijk*. In: *De Negentiende Eeuw* 22 (1998).
J. van Eijnatten, *Studie, vergoelijking, popularisering. Perspectieven op artikel 3 lid 1 van de Vereniging Het Bilderdijk-Museum.* www.dare.ubvu.vu.nl
J. van Eijnatten, *Willem Bilderdijk (1756-1831). De ideeënwereld van het gefnuikt genie.* In: *Nederlandse Letterkunde* 1 (1996).
W. Elsschot, *Verzameld werk*. Amsterdam, 1963.
A.W. Engelen, *Uit de gedenkschriften van een voornaam Nederlandsch beambte*. Tiel, 1882.
B. Engelfriet, *De missie van een genie. De spirituele wereld van orangist Willem Bilderdijk*. Amsterdam, 2010.
L. Engelfriet, *Bilderdijk en het jodendom. Bilderdijks waardering van het joodse denken in zijn confrontatie met de tijd*. Zoetermeer, 1995.
Etymologisch woordenboek. De herkomst van onze woorden. Editie: P.A.F. van Veen in samenwerking met N. van der Sijs. Utrecht/Antwerpen, 1989.
E. Evink, *Het verlangen alles te zeggen*. In:*Krisis*. Jaargang 2.
C. Fasseur, *Wilhelmina. De jonge koningin*. Z.pl., 2003.
R. Feith, *Julia*. Editie: M.C. van den Toorn. Den Haag, z.j.
R. Feith, *Oden en gedichten* (3 delen). Zwolle, 1824.
(R. Feith), *Thirsa, of de zege van den godsdienst*. In: *Dicht- en Prosaïsche werken van Mr. Rhijnvis Feith.* Deel 7. Rotterdam, 1824.

(R. Feith), *Zoals men aan gemeenzaame vrienden gewoon is te schrijven. De correspondentie van Rhijnvis Feith 1753-1824*. Editie: J. C. Streng. Epe, 1994.
Folia Bilderdijkiana. Bladen voor Bosch. Onder redactie van M. van Hattum, L. Strengholt en P. van Zonneveld ter gelegenheid van de 75 ste verjaardag van Prof. Dr. J. Bosch. Amsterdam, 1985.
(J. de la Fontaine), *Tables des fables de la Fontaine illustrés par Gustave Doré*. www.memodata.
com/2004/fr.
J. Fontijn, *Tweespalt. Het leven van Frederik van Eeden tot 1901*. Amsterdam, 1999.
J.G. Frederiks en F.J. van den Branden, *Biographisch woordenboek der Noord- en Zuidnederlandsche letterkunde*. Amsterdam, 1888-1891.
R. Fruin, *Mevrouw Bilderdijk-Woesthoven en haar slachtoffer*. In: *De Gids.* Jaargang 1897.
Galante Dichtluimen door H. Riemsnijder en Willem Bilderdijk. Editie: J. van Vloten. Amsterdam, 1869.
J.H. Gallée, *Briefwisseling tusschen Jacob Grimm, H.W. Tydeman en W. Bilderdijk*. In: *De Gids*. Jaargang 1883.
Gedenkzuil voor W. Bilderdijk. Te Amsterdam, bij M. Westerman en Zoon, 1833. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1834.
T. Geerts, *Het Bilderdijk-Museum. Catalogus van kunstvoorwerpen*. Leiden, 1994.
Ch. van Genderen, *Kaat Mossel: helleveeg of heldin? De beeldvorming van Rotterdams bekendste mosselvrouw tussen 1784 en nu*. Doctoraal scriptie. Universiteit van Amsterdam, 2009.
(P.A. de Génestet), *De dichtwerken van P.A. de Génestet*. Amsterdam, 1873.
C. Gerretson, *Moord of recht? Twee studies over Johan van Oldenbarnevelt. Uit de nalatenschap van de schrijver*. Editie: M. van der Bijl en L. Kok. Baarn, 1969.
C. Gerretson, *Verzamelde Werken*. Deel 1. Baarn, 1973.
Geschiedenis des Vaderlands door Mr. W. Bilderdijk; uitgegeven door Prof. H.W. Tydeman. Dertiende Deel, Eerste Stuk. Te Amsterdam, bij J. de Ruyter, 1851. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1853.
Geschiedenis des Vaderlands door Mr. W. Bilderdijk; uitgegeven door Prof. H.W. Tydeman. Dertienden Deel, Tweede Stuk. Te Amsterdam, bij J. de Ruyter, 1853. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1853.
Geslachtlijst der Nederduitsche Naamwoorden op stellige taalgronden gevestigd, door Mr. W. Bilderdijk. In II Deelen. Te Amsterdam, bij J.C. Sepp en Zoon. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1825.
P. Geyl, *Bilderdijk als geschiedschrijver*. In: *Kernproblemen van onze geschiedenis. Opstellen en voordrachten 1925-1936.* Utrecht, 1937.
P. Geyl, *Een eeuw strijd om Bilderdijk (1956)*. In: P. Geyl,*Van Bilderdijk tot Huizinga. Historische toetsingen.* Utrecht/Antwerpen, 1963.
P. Geyl, *Napoleon voor en tegen in de Franse geschiedschrijving*. Utrecht, 1946.
J. van Gilse, *Bibliographisch album*. In: *De Gids*. Jaargang 1858.

J.W. Goethe, *An die Zikade*. In: *Johann Wolfgang Goethe @ w.w.w.wissen-im-Netz.info*.
H.A. Gomperts, *Bilderdijk*. In: *De geheime tuin*. Amsterdam, 1963.
G. Gorris, *J.G. Le Sage ten Broek en de eerste faze van de emancipatie der katholieken* (2 delen). Amsterdam, 1947-1949.
H. Gorter, *Mei. Een gedicht*. Editie: G. Stuiveling. Den Haag/Bussum, 1965.
S. Gorter, *Over Bilderdijk*. In: *De Gids*. Jaargang 1869.
G. Gossaert, *Ringsteken*. In: *Dietsche Warande en Belfort.* Jaargang 32 (1932).
K. de Graaff, *Branden in Brabant*. Den Dungen, 2010.
S. Greenblatt, *Hamlet in Purgatory*. Princeton/Oxford, 2001.
S. Greenblatt, *William en de wereld. Hoe Shakespeare Shakespeare werd*. Amsterdam, 2004.
G. Groen van Prinsterer, *Archives ou correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau (première série). Tome I 1552-1565*. Leiden, 1841.
G. Groen van Prinsterer, *Handboek der geschiedenis van het vaderland* (2 delen). Middelharnis, 1927.
G. Groen van Prinsterer, *Ongeloof en revolutie. Eene reeks van historische voorlezingen*. Leiden, 1847.
Gulielmi a Teisterbant (dict. Bilderdijk) Icti Observationum et Emendationum Liber unus. Brunovici Typis Car. Reichard, 1806. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1806.
Haarlems weêrklank van Bilderdijks afscheid aan Leyden. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1827.
H.S. Haasse, *Schaduwbeeld of Het geheim van Appeltern. Kroniek van een leven*. Amsterdam, 1989.
Handelingen der jaarlijksche vergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, gehouden den 3 van Hooimaand 1832. Z.pl., z.j.
Handelingen der jaarlijksche vergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, gehouden den 5 van Hooimaand 1831. Z.pl., z.j. Toespraak van Siegenbeek over toen nog levende Bilderdijk.
A.J.A.M. Hanou, *Hier van daan naar moeder Mallet. Liedjes in het werk van Kinker.* In: *Kunst & Letterkunst*. Amsterdam, 2000. Blz.60-76.
A.J.A.M. Hanou, *Sluiers van Isis. Johannes Kinker als voorvechter van de Verlichting, in de vrijmetselarij en andere Nederlandse genootschappen, 1790-1845* (2 delen). Proefschrift. Deventer, 1988.
O. Z. van Haren, *De Geuzen: vaderlandsch gedicht* (2 delen). Editie: W. Bilderdijk. 's-Gravenhage, 1826.
M. t Hart, *Dienstreizen van een thuisblijver.* Amsterdam/Antwerpen, 2011.
M. t Hart, *Waarheidsvinding*. In: *NRC Handelsblad. Weekblad & Wetenschap* 21-08-2010.
W.J.C. van Hasselt, *Album, Korte berigten over boekwerken, vlugschriften enz., aankondigingen van vertalingen, letterkundig nieuws, enz.* In: *De Gids*. Jaargang 1837.

M. van Hattum, *Da Costa tussen Bilderdijk en Suringar. Een uitgeversdocumentatie*. Amsterdam, 2004.
M. van Hattum, *Jan Frederik Helmers (1767-1813). Leven en werk van een Amsterdamse wereldburger*. Proefschrift. Amsterdam, 1996.
F. Haverschmidt, *Familie en kennissen*. Schiedam, 1894.
J.A.F.L. van Heeckeren, *De weduwe van O.Z. van Haren*. In: *De Gids*. Jaargang 1875.
K. Heeroma, *Op zoek naar Bilderdijk*. In: *De weegschaal. Essays van Protestantsche Letterkundigen.* Editie: B. Bakker, B. de Goede en G. Kamphuis. Kampen, (1937).
Heldinnenbrieven door Pieter van Schelle. Verzameld en uitgegeven door Mr. W. Bilderdijk. Te Dordrecht, bij J. de Vos en Comp, 1825. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1828.
Het Nicotiaansche kruid, en uitzicht op mijn dood. Van wijlen Mr. Willem Bilderdijk. Voorafgegaan door een Levensbericht des Dichters. Te Rotterdam, bij A.F.H. Smit, 1832. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1832.
Het Nieuwe Testament. Editie: apologetische vereniging Petrus Canisius. Utrecht/Antwerpen, 1954.
Het Oude Testament. Editie: apologetische vereniging Petrus Canisius. Utrecht/Antwerpen, 1954.
A. Heumakers, *Mario Praz*, *The romantic agony*, 1933. In: *NRC Handelsblad* 12-09-1997.
A. Heyting, *Willem Bilderdijk als dichter, Nieuwe Studies.* Deel 1: *Albert Verwey en Bilderdijk.* Deel 2: *Versbeschouwing.* Den Haag, 1931-1940.
H.L. Spieghels Hartspiegel, in nieuwer Taal en Dichtmaat overgebracht door Mr. Willem Bilderdijk. Te Amsterdam, bij ten Brink en de Vries. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1832.
W.J. Hofdijk, *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*. Amsterdam, 1857.
R. Honings, *Geleerdheids zetel, Hollands roem! Het literaire leven in Leiden 1760-1860*. Proefschrift. Leiden, 2011.
R. Honings, *Ô bloem der steden. Bilderdijk en Leiden. Met een Woord vooraf door Peter van Zonneveld.* Leiden, 2006.
P.C. Hooft, *Granida*. Editie: L. van Gemert. Amsterdam, z.j.
C. van Hoore, *Bilderdijk krijgt nieuwe gevelsteen.* In: *Haarlems dagblad* 16-12-2009.
Horatius, *Ars poetica, voorzien van een nabeschouwing over Horatius dichterlijk voortleven bij Bilderdijk.* Editie: P.H. Schrijvers. Amsterdam, 1980.
A.G. van der Horst, *Bilderdijks* Kort verhaal van een aanmerklijke luchtreis *(Groningen, 1813) bezien tegen de achtergrond van vroegere Astronomische Romans*. Editie: P.E.L. Verkuyl. Amstelveen, 1994.
Hugo de Groot. Bilderdijk. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1829.
A. van Hulzen, *Utrecht in de patriottentijd*. Zaltbommel, 1966.
G.W. Huygens, *Hendrik Tollens. De dichter van de burgerij. Een biografie en een tijdsbeeld*. Rotterdam/s-Gravenhage, 1972.

In Nederduitsch gewaad. Nederlandse beschouwingen over vertalen 1760-1820. Vertaalhistorie. Editie: L. Korpel. Deel 4. Den Haag, 1993.
International Statistical Classification of Diseases and Related Health Problems. Geneva, 2007.
D. Jansen, *Op zoek naar nieuwe zekerheid. Negentiende-eeuwse protestanten en het spiritisme*. Proefschrift. Z.pl., 1994.
S. Janssens, M. Morrens en B.G.C. Sabbe, *Pseudologia fantastica: definiëring en situering ten aanzien van as I- en as II- stoornissen.* In: *Tijdschrift voor psychiatrie* 50 (2008).
A. Japin, *Zoals dat gaat met wonderen. Dagboeken 2000-2007.* Amsterdam/Antwerpen, 2008.
L. Jensen, *Het New Historicism: de reddende engel? Bilderdijk als casus.* Neerlandistiek.nl (oktober 2007).
G.J. Johannes, *De lof der aalbessen*. Den Haag, 1997.
G.J. Johannes, *Geduchte verbeeldingskracht! Een onderzoek naar het literaire denken over de verbeelding- van Van Alphen tot Verwey*. Amsterdam, 1992.
W.J.A. Jonckbloet, *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde.* Deel 6*: de twee laatste eeuwen (2)*. Groningen, 1892.
M.J.G. de Jong, *Bilderdijks vertaling van de Oedipus Rex*. In *Hermenevs*. 34e Jaargang, aflevering 1, september 1962.
M.J.G. de Jong, *De eerste auteur van Feiths treurspel Thirsa*. In: *De Nieuwe Taalgids 50* (1957).
M.J.G. de Jong. *Toegang langs een achterdeur*. In: *De Gids* 1964. Jaargang 127.
M.J.G. de Jong en W. Zaal, *Bilderdijk. Een overzicht van zijn leven en een keuze uit zijn werken*. Kampen, 1960.
R.H.E. de Jong, *Bilderdijks Geschiedenis des Vaderlands*. Leiden, 1934.
A. Jongstra, *Van bevergeil tot kreeftenschaal*. In: NRC Handelsblad 26-11-2010.
J.H. Jung-Stilling, *Theorie der Geisterkunde in einer Natur-, Vernunft- und Bibelmäsigen Verantwortung der Frage: Was von Ahnungen, Gesichten und Geistererscheinungen geglaubt und nicht geglaubt werden müße*. Frankfurt/Leizig, 1808.
A. en M. Kagchelland, *Van dompers en verlichten. Een onderzoek naar de confrontatie tussen het vroege protestantse Réveil en de Verlichting in Nederland (1815-1826)*. (Leiden), 2009.
G. Kalff, *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*. Deel 6 en 7. Groningen, 1910-1912.
Kallimachus Lofzangen, door Mr. W. Bilderdijk. Te Amsterdam, bij P.J. Uylenbroek en J.W. IJntema en Comp, 1808. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1809.
D. Kalmijn, *Abraham Capadose*. *(Avec résumé en français).* Proefschrift. 's-Gravenhage, 1955.
I. Kant, *Correspondence.* Editie: A. Zweig. Cambridge, 1999. Blz. 71.
J.M.N. Kapteijn, *Mr. Willem Bilderdijk.* In: *Taal en letteren*. Jaargang 16.
Karel ende Elegast. Editie: W. van den Ent en E. Rombauts. Zwolle, 1964.
H. Kern, *Bibliographisch album*. In: *De Gids*. Jaargang 1876.

H. Kern, *Mededeelingen, Over Bilderdijks Darthula in verband met de oude Iersche sage van Derdriu en de zonen Usnechs*. In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde,* 1897.
(J. Kinker)*, J. Kinker (1764-1845) Briefwisseling*. Deel 1 (1792-1822). Editie: A.J.A.M. Hanou en G.J. Vis. Amsterdam/Atlanta, 1992.
J. Kinker, *Mijne minderjaarige Zangster*. Utrecht/Amsterdam, 1786.
S.R.E. Klein, *Patriots Republikanisme. Politieke cultuur in Nederland (1766-1787)*. Amsterdam, 1995.
Kleine dichterlyke handschriften. Vijfde schakeering. Amsterdam, 1792.
J.J. Kloek en W.W. Mijnhardt, *1800. Blauwdrukken voor een samenleving*. Den Haag, 2001.
W. Kloos, *Bilderdijk. Bloemlezing met inleiding en opmerkingen bij de gekozene gedichten.* Amsterdam, (1906).
M.E. Kluit, *Het protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten 1815-1865*. Amsterdam, 1970.
M.E. Kluit, *Het Réveil in Nederland 1817-1854*. Amsterdam, 1936.
A. Kluyver, *Bilderdijk en de taalwetenschap*. In: *Onze eeuw* IV (1906).
A. Kluyver, *Bilderdijks afscheid (1811)*. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*. Jaargang 40 (1921).
A. Kluyver, *Bilderdijks afstamming van den Zwaanridder*. In: *De Nieuwe Taalgids.* Jaargang 11 (1917).
A. Kluyver, *Over een gedicht van Bilderdijk op Karel I van Engeland*. In: *De Nieuwe Taalgids*. Jaargang 12 (1918).
L. Knappert, *Bijlage II. Voordracht van den Heer Dr. L. Knappert.Oude Nederlandsche Psalmberijmingen*. In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, 1906.
G. Knuvelder, *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde*. Deel 2 en 3. 's-Hertogenbosch, 1964.
L. Koenen, *De intuïtieve mensenmoraal. Bioloog Marc Hauser bouwt aan een universele moraalgrammatica. Iets doen blijkt overal erger dan iets laten*. In: *NRC Handelsblad* 26-09-2009.
L. Kolakowski, *Falls es keinen Gott gibt. Mit einem Geleitwort von Wolfram Weimer.* München, 2008.
R.A. Kollewijn, *Bilderdijks karakter.* In: *De Gids.* Jaargang 1890.
R.A. Kollewijn, *Bilderdijk. Zijn leven en zijn werken. Naar oorspronkelijke en voor een groot gedeelte onuitgegeven bescheiden samengesteld. Met portretten* (2 delen). Amsterdam, 1891.
G. Komrij, *In liefde bloeyende: de Nederlandse poëzie van de twaalfde tot en met de twintigste eeuw in honderd en enige gedichten*. Amsterdam, 1998.
J. Koopmans, *De Bilderdijk-litteratuur van 1906*. In: *De Nieuwe Taalgids*. Jaargang 1 (1907).
F.K.H. Kossmann, *Opkomst en voortgang van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden*. Leiden, 1966.

W. Kusters, *Liedren als zuilen*. In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, 1989.
A. Kuyper, *Bilderdijk in zijne nationale beteekenis. Rede gehouden te Amsterdam op 1 October 1906.* Amsterdam/Pretoria, (1906).
k Wou zo graag verstandig wezen. Geschriften uit de sfeer der Verlichting. Spectrum van de Nederlandse letterkunde 16. Editie: M.C.A. van der Heijden. Utrecht/Antwerpen, 1968.
K. ter Laan, *Letterkundig woordenboek voor Noord en Zuid*. Den Haag/Djakarta, 1952.
K. Lafeber, *Boekbespreking: Eric Palmen, Kaat Mossel, helleveeg van Rotterdam. Volk en verlichting in de 18e eeuw. Amsterdam, 2009*. In: *Res publica*. Jaargang 1 (2009). Blz.15-20.
(J.C. de Lannoy), *Nagelaten Dichtwerken van jongvrouwe Juliana Cornelia baronesse de Lannoy*. Leiden, 1783.
P. Leendertz (jr.), *Varianten in een gedicht van Bilderdijk*. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde.* Jaargang 31 (1912).
H.H.J. de Leeuwe, *Bilderdijk, het drama en het toneel*. Utrecht, 1990.
G. Leliefeld, *Condities (zonder welke niet) (1993-1995) & Berichten uit Berlicum (1995-2000)*. Den Dungen, 2009-2019.
G. Leliefeld, *Verzamelde gedichten (1981-2008).* Den Dungen, 2008-2019.
G. Leliefeld, *Verzamelde verhalen.* Den Dungen, 2008-2019.
J. van Lennep, *De roos van Dekama. Geïllustreerd met 12 platen naar de origineele teekeningen van Ch. Rochussen.* Leiden, z.j.
J. van Lennep, *Ferdinand Huyck*. Leiden, z.j.
J. van Lennep, *Het leven van Mr. Cornelis van Lennep en Mr. David Jacob van Lennep, beschreven en toegelicht uit hun gedichten en andere oorspronkelijke bescheiden, en in verband met hun tijd beschouwd* (4 delen). Amsterdam, 1865.
M.F. van Lennep, *Het leven van Mr. Jacob van Lennep* (2 delen). Amsterdam, 1910.
Levensberigt van Mr. Hendrik Willem Tydeman. In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, 1863.
Leydens Ramp, door Mr. Willem Bilderdijk en Matthijs Siegenbeek. Met Afbeeldingen. Te Amsterdam, bij J. Allart en J. Ruis, 1808. In*: Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1809.
H. de Liagre Böhl, *Herman Gorter 1864-1927. Met al mijn bloed heb ik voor u geleefd*. Z.pl., 2000.
(P. van Limburg Brouwer), *Het leven van Mr. Samuel Iperuszoon Wiselius beschreven door zijnen behuwdzoon P. van Limburg Brouwer. Met portret en fac-similé.* Groningen, 1846.
(G. van de Linde), *De gedichten van den schoolmeester. Met 300 illustraties van Anth. de Vries.* Editie: J. van Lennep. Amsterdam, z.j.
(G. van de Linde), *Waarde Van Lennep. Brieven van De Schoolmeester.* Editie: M. Mathijsen. Amsterdam, 1977.
E.C. te Lintum, *Willem de Clercq, de mensch en zijn strijd*. Proefschrift. Utrecht, 1938.
H.J.M.F. Lodewick, *Literaire kunst*. Den Bosch, 1980.

Lofrede en Lijkzang op Sebald Fulco Johannes Rau, uitgesproken in de openbare Vergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leijden, op den twaalfden van Sprokkelmaand 1808; de eerste door J. Teissedre lAnge, de laatste door W. Bilderdijk. Te Haarlem, bij J. Enschede en Zonen, 1808. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1808.

E. van Logchem, *Merken, Lucretia Wilhelmina van.* In: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland.* URL:http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/DVN/lemmata/data/merken.

F. C. Maatje, *Literatuurwetenschap. Grondslagen van een theorie van het literaire werk*. Utrecht, 1970.

H. Marsman, *Verzamelde gedichten*. Amsterdam, 1967.

M. Mathijsen, *Bilderdijk als nachtmerrie*. Digitaal te raadplegen in de Academiebibliotheek.

M. Mathijsen, *Bilderdijk revisited.* In: *Ons Erfdeel.* Jaargang 42 (1999).

M. Mathijsen, *De bevrijding van de albatros*. In: *NRC Handelsblad* 1-11-2009.

M. McLuhan, *Understanding Media: The Extensions of Man.* New York, 1964.

Mededelingenblad van de Vereniging Het Bilderdijk-Museum. Jaargang 1-26 (1984-2009)*.

J. Meijer, *Isaac da Costas weg naar het Christendom. Bijdrage tot de geschiedenis der Joodsche problematiek in Nederland*. Proefschrift. Amsterdam, 1946.

J. Meijer, *Martelgang of cirkelgang? Isaac da Costa als joods romanticus*. Paramaribo, 1954.

M. Meijer, *M. Vasalis. Een biografie*. Amsterdam, 2011

R.P. Meijer, *Literature of the Low Countries. A short history of Dutch literature in the Netherlands and Belgium*. The Hague/Boston, 1978.

D. Meijsing, *Over de liefde*. Amsterdam, 2008.

Mengelingen en Fragmenten, nagelaten door Mr. W. Bilderdijk. Te Amsterdam, bij J. Immerzeel, Jun, 1834. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1836.

Mengelpoëzy van W. Bilderdyk, benevens Vervolg van dezelve, bevattende Vertellingen en Romances. Te Amsterdam, by de Wed. J. Dóll. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1800.

Mengelwerk, Het gevoelen van Bilderdijk over de maatregelen van Karel V en Filips II ter onderdrukking van de godsdienstige en burgerlijke vrijheden der Nederlanders, en over de pogingen van deze om hunne voorregten te handhaven, aan de uitspraken der geschiedenis getoetst,door G. Vrolyk, Predikant te Schoondijke. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1853.

D. van der Meulen, *Multatuli. Leven en werk van Eduard Douwes Dekker.* Amsterdam, 2002.

Middelnederlandsch handwoordenboek. Editire: J. Verdam. 's-Gravenhage, 1964.

L.T. Monfils, *Willem Bilderdijk Bibliografie. Analytische bibliografie van de zelfstandige publicaties 1777-2004. Bibliografische lijst van niet-zelfstandige publicaties 1772-1831*. Amstelveen, 2006.

W. de Moor, *Van Oudshoorn. Biografie van de ambtenaar-schrijver J.K. Feijlbrief. Boek 1 1876-1933 en Boek 2 1933-1951*. Amsterdam, 1982.
Mr. W. Bilderdijks eerste huwelijk naar zijne briefwisseling met vrouw en dochter (1784-1807), meegedeeld door zijn aangehuwden kleinzoon J.C. ten Brummeler Andriesse, predikant bij de hervormde gemeente te Hoorn. Editie: J. van Vloten. Leiden, 1873.
H. Mulisch, *De ontdekking van de hemel*. Amsterdam, 1992.
J.W.A. Naber, *Joan Melchior Kemper (1776-1824)*. Haarlem, 1913.
Najaarsbladen. Door Mr. Willem. Bilderdijk. 1ste Deel. In 's-Gravenhage, bij Immerzeel en Comp, 1808. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1809.
Najaarsbladen. Door Mr. W. Bilderdijk. IIde Deel. In 's-Gravenhage, bij Immerzeel en Comp, 1809. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1809.
Naklank. Gedichten van Mr. Willem Bilderdijk. Finem posuere labori. Ovidius. Te Dordrecht, bij J. de Vos en Comp, 1828. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1829.
Nalezingen van Mr. Willem Bilderdijk. Iste Deel. Te Amsterdam, bij J. Immerzeel, Jun, 1833. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1833.
Nalezingen van Mr. W. Bilderdijk. IIde Deel. Te Amsterdam, bij J. Immerzeel, Jun, 1833. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1834.
Nederlandsche Spraakleer. Door Mr. W. Bilderdijk. Discant artem, quam frustra docent. Marquardus gudius. In 's-Gravenhage, bij J. Immerzeel, Jun, 1826. Kort Begrip van het zamenstel onzer Taal, na inzage van Mr. W. Bilderdijks Spraakleer, doch met ter zijde stelling van de gewone Latijnsche leerformen; benevens (ten slotte) eene reeks van achtervolgende woorden, als voorbeeld eener mogelijke behandeling van een de beteekenissen onderscheidend Taalkundig Woordenboek, den Taalliefhebberen enkel als eene Proeve, en daarom zonder vermelding, hoewel ook zonder verzwijging (gelijk blijken zal) van des Schrijvers naam, aangeboden. Te Amsterdam, bij P. den Hengst en Zoon, 1827. Ook iets over de Nederlandsche Spraakleer van Mr. W. Bilderdijk; over zeker Kort Begrip van het zamenstel onzer Taal, en over meer ander geschrijf. Door G. Bruining. Te Delft, bij de Wed. J. Allart, 1827. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1828.
F. Nietzsche, *Die Geburt der Tragödie*. Editie: G. Colli & M. Montinari. Berlin, 1972.
Nieuwe Oprakeling van Mr. Willem Bilderdijk. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1829.
Nieuwe Uitspruitsels, van Mr. Willem Bilderdijk. Te Rotterdam, bij J. Immerzeel, Jun, 1817. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1818.
Nieuwe Vermaking van Mr. Willem Bilderdijk. Te Rotterdam, bij A.F.H. Smit. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1832.
Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek. Onder redactie van P.C. Molhuysen en P.J. Blok. Deel 2 en 3. Leiden, 1912-1914.
J.A. Nijland, *Leven en werken van Jacobus Bellamy (1757-1786)* (2 delen). Leiden, 1917.
S.M. Noach, *Bilderdijks satire: een zoogenaamd poëet*. In: *De Nieuwe Taalgids*. Jaargang 5 (1911).
O.N. Oosterhof, *Isaäc da Costa als polemist.* Proefschrift. Kampen, 1913.

W.R.D. van Oostrum, *Juliana Cornelia de Lannoy 1738-1782 ambitieus, vrijmoedig en gevat.* Hilversum, 1999.
Op de afbeelding van Mr. W. Bilderdijk. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1808.
Op één pk over de Vliet. In: *Brabants Dagblad, Reizen.* 04-09-2010.
Oprakeling. Later Dichtstukjens van Mr. Willem Bilderdijk.- Tepidum cinerem commovit, et ignes suscitat hesternos. Ovidius.Te Dordrecht, bij J. de Vos en Comp, 1826. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1827.
W. Otterspeer, *Bolland. Een biografie*. Amsterdam, 1996.
W. Paap, *Alphons Diepenbrock. Een componist in de cultuur van zijn tijd*. Haarlem, 1980.
W.A. Paap, *Vincent Haman.* Amsterdam, 1966.
E. Palmen, *Kaat Mossel, helleveeg van Rotterdam. Volk en Verlichting in de achttiende eeuw*. Amsterdam, 2009.
M. Pam, *Interview met Willem Frederik Hermans*. In: *Maatstaf 1984 nummer 3*.
J.C.H. de Pater, *De familie Falck in de patriottentijd en de reis van Anton Reinhard Falck uit het bezette gebied van Holland naar Frankrijk in het jaar 1795.* Amsterdam, 1948.
J. Perk, *Gedichten*. Amsterdam, 1916.
E. du Perron, *Schandaal in Holland*. Amsterdam, 1969.
J. Persyn, *Twee merkwaardige proefschriften*. In: *Tijdschrift voor taal en letteren*. Jaargang 19 (1931).
Perzius Hekeldichten, vrij, en in toepassing op onzen tijd nagevolgd door Mr. Willem Bilderdijk. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1821.
A. Pierson, *Dr. Kollewijns Bilderdijk.* In: *De Gids*. Jaargang 1891.
A. Pierson, *Oudere tijdgenooten*. In: *De Gids*. Jaargang 1886.
M. van der Plas, *Daarom, mijnheer, noem ik mij katholiek. Biografie van Anton van Duinkerken (1903-1968).* Amsterdam/Tielt, 2000.
M. van der Plas, *Mijnheer Gezelle. Biografie van een priester-dichter(1830-1899)*. Tielt/Baarn, 1991.
M. van der Plas, *Vader Thijm. Biografie van een koopman-schrijver*. Z.pl., 1995.
L. Plemp van Duiveland, *Schimmelpenninck 1761-1825. Levensverhaal en tijdsbeeld*. Rotterdam, 1971.
Poëzy, uitgegeeven door Mr. Willem Bilderdyk. Te Amsterdam, by J. Allart, 1803 (2 delen). In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1804.
Poëzy, uitgegeeven door Mr. Willem Bilderdyk. IIde Deel. Te Amsterdam, by J Allart. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1804.
E.J. Potgieter, *Brieven van Potgieter aan Busken Huet.* In: *De Gids*. Jaargang 1901.
E.J. Potgieter, *Proza 1837-1845.* Haarlem, 1895.
O. Praamstra, *Busken Huet. Een biografie.* Amsterdam, 2007.
M. Praz, *Lust, dood en duivel in de literatuur van de Romantiek*. Amsterdam, 1990.
J. Presser, *Napoleon. Historie en legende* (2 delen). Amsterdam/Brussel, 1963.
H.G.M. Prick, *In de zekerheid van eigen heerlijkheid. Het leven van Lodewijk van Deyssel tot 1890.* Amsterdam, 1998.

J. Prinsen, *Ossian*. In: *De Nieuwe Taalgids*. Jaargang 14 (1920).
Psalmen de berijming van 1773. Index op nummer. Zie hervormdgoeree.pedevelopment.nl.
150 Psalmen Davids naar de berijming van Petrus Datheen. Getrouwelijk uit de Franse in de Nederlandse taal overgezet. Middelburg, 2001. Blz.10.
S.J.E. Rau, *Mededeelingen gedaan in de vergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, 1875-1876, I. Het ontwerp van Bilderdijks epos*. In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, 1876.
Razernij der liefde. Ontuchtige poëzie in de Nederlanden van Middeleeuwen tot Franse tijd. Editie: H. van Straten. Amsterdam, 1992.
Redevoering over de Voortreffelykheid der Schilderkunst, in derzelver voorwerp beschouwd: ter gelegenheid van het uitdeelen der Pryzen, by de Vryë Teeken Academie in 's-Gravenhage, op Woensdag den 2 April 1794, gehouden door Mr. W. Bilderdyk, als Raad en Advocaat Honorair derzelve Academie. Te s Hage, by G. Backhuyzen, 1794. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1795.
A. Reichling, *Verzamelde studies over hedendaagse problemen der taalwetenschap*. Zwolle, 1965.
M. Reinders, *Printed pandemonium:The power of the public and popular political publications in the early modern Dutch Republic*. Rotterdam, 2008.
G. van Rijn, *Kaat Mossel.* In: *Rotterdams Jaarboekje*, 1890.
L.J. Rogier en N. de Rooy, *In vrijheid herboren*. *Katholiek Nederland 1853-1953*. 's-Gravenhage, 1953.
Romantiek en historische cultuur. Onder redactie van J. Tollebeek, F. Ankersmit en W. Krul. Groningen, 1996.
J. en A. Romein, *De Lage Landen bij de zee. Een geschiedenis van het Nederlandse volk*. Amsterdam, 1979.
J. Romein en A. Romein-Verschoor, *Erflaters van onze beschaving. Nederlandse gestalten uit zes eeuwen. Geïllustreerd met 198 afbeeldingen*. Amsterdam, 1977.
F. Ruiter en W. Smulders, *Literatuur en moderniteit in Nederland 1840-1990.* Amsterdam/Antwerpen, 1996.
B. Russel, *Geschiedenis der westerse filosofie in samenhang met politieke en soxciale omstandigheden van de oudste tijden tot heden*. Katwijk aan Zee, 1984.
P. de Rynck en A. Welkenhuysen, *De Oudheid in het Nederlands. Repertorium en bibliografische gids.* Baarn, 1992.
R. Safranski, *Romantiek. Een Duitse affaire*. Amsterdam/Antwerpen, 2009.
J.P. Sartre, *De Muur*. Vertaling C.N. Lijsen. Amsterdam 1962.
N.C.F. van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900*. Amsterdam, 2004.
F. de Saussure, *Cours Linguistique Générale*. Paris, 1916.
S. Schama, *Burgers. Een Kroniek van de Franse Revolutie*. Amsterdam, 1989.
S. Schama, *Patriotten en bevrijders. Revolutie in de Noordelijke Nederlanden 1780-1813*. Amsterdam, 1989.
M.H. Schenkeveld, *Willem de Clercq en de literatuur.* Proefschrift. Groningen, 1962.

P. van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrukking. Liberale politiek in Nederland 1901-1940*. Amsterdam, 2005.
K. Schilder, *Dr. A. Kuyper in Doleantietijd: IJzer tegen leem*. In: *De Kerk.* Deel 2 *(Verzamelde werken afdeling III)*. Editie: J. Kamphuis. Goes, 1962.
F. Schiller, *Geschichte der Abfalls von der vereinigten Niederlande von spanischen Regierung*. Stuttgart/Tübingen, 1837.
N.O. Schiller, *Whats in a name? Op zoek naar de klank van woorden in het brein*. Maastricht, 2004.
J. Schipper, *Kroppf en von Kroppf?* Z.pl., z.j.
I. Schöffer, *Het nationaal-socialistische beeld van de geschiedenis der Nederlanden*. Utrecht, 1978.
R. Schokker, *Bilderdijk en Duitschland*. Proefschrift. Harderwijk, 1933.
M. Schönfeld*, De naam Bilderdijk*. In: *Album Dr. Louise Kaiser*. Alphen aan den Rijn, 1951.
G.D.J. Schotel, *VI. Verslag over eenige handschriften nagelaten door Mr. W. Bilderdijk.* In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, 1866.*
N. Schotsman, *Eere-zuil, ter Gedachtenis van de voor twee hondert Jaren te Dordrecht gehoudene Nationale Synode.* Leyden, 1819.
(W. Shakespeare), *The complete works of William Shakespeare*. London, z.j.
J.A. Sillem, *Het leven van Mr. Johan Valckenaer (1759-1821)* (2 delen). Amsterdam, 1876.
J. Smit, *Bilderdijk et la France*. Proefschrift. Amsterdam, 1929.
J. Smit, *De kosmische zelfvergroting van de dichter bij Bilderdijk, Perk en Marsman*. In: *Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen.* Deel 20. Amsterdam, 1957.
J. Smit, *Leven en werken van E.J. Potgieter 1808-1875.* Leiden, 1983.
W.A.P. Smit, *Kalliope in de Nederlanden. Het Renaissancistisch-klassicistische epos van 1550 tot 1850* (2 delen). Assen 1975-1983.
F.A. Snellaert, *Schets eener geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*. Gent/Utrecht, 1866.
T. Spaans-van der Bijl, *Lodewijk Napoleon Koning van Holland. Vredesvorst in een tijd van geweld.* Zaltbommel, 1967.
H.L. Spiegel, *Hert-spiegel*. Editie: F. Veenstra. DBNL, 2008.
(L.P. van de Spiegel), *Brieven en negotiatien van Mr. L.P. van de Spiegel, als Raadpensionaris van Holland*. Deel 3. Amsterdam, 1803.
Stendhal, *Rood en zwart*. Amsterdam, z.j.
J.C. Streng*, Rhijnvis Feith (1753-1824).* In: *Overijsselse Biografieën.* www.wieiswieinoverijssel.nl
L. Strengholt, *Willem Bilderdijk 1756-1831.* In: *t Is vol van schatten hier...* Onder redactie van A. Korteweg en M. Salverda (2 delen). Amsterdam/'s-Gravenhage, 1986.
G. Stuiveling, *Een eeuw Nederlandse letteren*. Amsterdam, 1958.
C.F.P. Stutterheim, *Conflicten en grenzen. Acht literatuurwetenschappelijke visies.* Amsterdam, 1963.

Suetonius (Cajus Suetonius Tranquillus), *Van de XII keizers. Uit het Latijn verduytscht door Abraham Bógaert. Met schoone kopere plaaten verciert*. Amsterdam, 1692.
(E. Swedenborg), *Over de aardbollen in ons zonnestelsel die planeten worden genoemd en over andere hemellichamen, over hun bewoners en over de geesten en engelen daar, naar hetgeen gehoord en gezien is door Emanuel Swedenborg.* Londen, 1758. Digitale bibliotheek Swedenborg Boekhuis.
(E. Swedenborg), *Over het Laatste Oordeel en de verwoesting van Babylon: waaruit blijkt, dat alles wat in de Apokalyps is voorzegd, nu is vervuld, naar hetgeen gehoord en gezien is door Emanuel Swedenborg*. Londen, 1758. Digitale bibliotheek Swedenborg Boekhuis.
Taalkundige Bedenkingen, voornamelijk betreffende het verschil tusschen de aangenomene Spelling en die van Mr. W. Bilderdijk, door Matthijs Siegenbeek; voorafgegaan door een Brief van den Hoogleeraar J.H. van der Palm aan den Schrijver. Te Haarlem, bij V. Loosjes, 1827. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1828.
The Cambridge history of literary criticism. The eighteenth century. Volume 4. Edition: H.B. Nisbet & C. Rawson. Cambridge, 1997.
A.S. Thelwall, *Keert u tot Hem die slaat. Eene Christelijke Opwekking aan de Nederlanders; bij Gelegenheid van de tegenwoordige Overstroomingen*. Amsterdam, 1825.
The New Historicism. Edition: H. Aram Veeser. New York/London, 1989.
K. Thomassen, *Hoffmanns von Fallerslebens eerste bezoek aan Leiden*. *Nieuw Letterkundig Magazijn*. Jaargang 13, nummer 2. DBNL, 2007.
Treurzang van Ibn Doreid, in Nederduitsche Dichtmaat overgebragt door Mr. W. Bilderdijk. Tweede en gezuiverde Druk. In 's-Gravenhage, bij Immerzeel & Comp, 1808. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1808.
Vaderlandsche Oranjezucht. Door Mr. Willem. Bilderdijk. Leipzig MDCCCV. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1809.
Vaderlandsche Uitboezemingen, door Mr. W. Bilderdijk en Vrouwe K.W. Bilderdijk. Te Leyden, bij L. Herdingh en Zoon, 1815. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1816.
Van het Letterschrift, door Mr. Willem Bilderdijk. Te Rotterdam, bij J. Immerzeel, Jun, 1820. In*: Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1821.
Varia. In: *De Nieuwe Gids.* Jaargang 5 (1890).
J.R. Veenstra, *The New Historicism of Stephen Greenblatt: on poetics of culture and the interpretation of Shakespeare*. In: *History and Theory*. Middletown, 1995.
J. van der Vegt, *Hendrik de Vries (1896-1989). Een biografische schets*. Baarn, 1996.
Vereniging Het Bilderdijk-Museum. Negen en twintigste en dertigste jaarverslag 1936-1937 en 1937-1938. Met een bijlage: een proces van Bilderdijk uit het jaar 1788. Door S.W.F. Margadant. Amsterdam, 1939.
Verhandeling over de Geslachten der Naamwoorden in de Nederduitsche Taal, door Mr. W. Bilderdijk. Tweede Druk, met Bijvoegselen en vermeerderde Aanteekeningen. Te Amsterdam, bij J.C. Sepp en Zoon, 1818. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1820.
Vermaardheid. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1825.

Verspreide Gedichten van Mr. Willem. Bilderdijk. II Deelen. Te Amsterdam, bij Immerzeel en Comp. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1810.
P. Verstraeten, *Een dubbele dialoog. New Historicism versus Franse discousrsanalyse. Joris Eeckhout versus Maurice Roelants.* Neerlandistiek.nl 07 (oktober 2007).
A. Verwey, *Machten van het verleden* en *De Camera een volksboek?* In: *Proza.* Deel 2. Amsterdam, 1921.
A. Verwey, *Toen de Gids werd opgericht…door Albert Verwey. Gedachten over Hollandsche letteren 1800-1830*. In: *De Nieuwe Gids*. Jaargang 2 (1887).
S. Vestdijk, *De kellner en de levenden*. Amsterdam, 1968.
P.J. Veth, *Bibliographisch album*. In: *De Gids.* Jaargang 1858.
P.J. Veth, *Odilde. Mr. W. Bilderdijks eerste huwelijk, naar zijne briefwisseling met vrouw en dochter (1784-1807), medegedeeld door zijn aangehuwden kleinzoon J.C. ten Brummeler Andriesse, predikant bij de hervormde gemeente te Hoorn. Leiden, 1873.* In: *De Gids.* Jaargang 1873.
R.P.W. Visser, *Natuurwetenschap en poëzie bij enige Nederlandse literatoren uit de 18e eeuw*. In: *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw* (1972-1973).
D. Vlasblom, *Het recht van boze burgers*. In: *NRC Handelsblad* 29-11-2008.
P. van der Vliet, *Onno Zwier van Haren (1713-1779) staatsman en dichter*. Hilversum, 1996.
S. van der Vlugt, *Jacoba, Dochter van Holland*. Amsterdam, 2009.
Voltaire, *Candide, ou l'optimisme*. Paris, 1759.
J. van den Vondel, *Gysbreght van Aemstel*. s-Hertogenbosch, 1962.
C.G.N. de Vooys, *Boekbeoordelingen*. In: *De Nieuwe Taalgids*. Jaargang 3 (1909).
C.G.N. de Vooys, *Geschiedenis van de Nederlandse taal*. Groningen, 1970.
C.G.N. de Vooys, *Hoofdstuk VI De Bataafse republiek. De inlijving. De eerste jaren van het koninkrijk (1795-pl.m, 1835)*. In: *Geschiedenis van de Nederlandse taal*. Groningen, 1970.
H. de Vries, *Het palet van Bilderdijk. Duizelingwekkend veelzijdig, door hartstochten gefolterd*. In: *Het Vaderland* 1-9-1956.
T. de Vries, *Hollands Influence on English Language and Literature*. Chicago, 1916.
Vrijmoedige bedenkingen. Een eeuw essays en beschouwingen 1766-1875. Spectrum van de Nederlandse letterkunde 20. Editie: M.C.A. van der Heijden. Utrecht/Antwerpen, 1968.
S. Vuyk, *De verdraagzame gemeente van vrije christenen. Remonstranten op de bres voor de Bataafse Republiek (1780-1800)*. Proefschrift. Amsterdam, 1995.
S. Vuyk, *Uitdovende Verlichting. Remonstranten als defitige vaderlanders (1800-1860)*. Amsterdam, 1998.
J. de Wal, *Aanwijzing der Oude en Nieuwere Dichters, door Mr. W. Bilderdijk en Vrouwe K.W. Bilderdijk overgebragt of nagevolgd, met Aanteekeningen en eene Voorlezing over de voortreffelijkheid van Bilderdijk in het navolgen en overbrengen der Oude Dichters, bijzonder van Horatius, door Mr. J. Pan.* Amsterdam, 1839. In: *De Gids*. Jaargang 1840.

E.G.E. van der Wall, *De Nederlandse Verlichting en de Nederlandse kerkgeschiedenis.* www. openaccess.leidenuniv.nl
J. Wap, *Bilderdijk.Eene bijdrage tot zijn leven en werken.* Leiden, 1874.
Wapenkreet. Lierzang, door Mr. W. Bilderdijk. Te Amsterdam, bij M.F. Pieper en Comp., Opwekking aan de Nederlanders, door C. Loots. Lierzang, uitgesproken in den Amsterdamschen Schouwburg, enz. Te Amsterdam, bij J. ten Brink,Nederland en Frankrijk in Maart 1815. Lierzang, door M.P. Elter, geb. Woesthoven. Te Amsterdam, bij Geysbeek en Comp., Aan mijne Nederlandsche Landgenooten, bij het bezetten van Parijs door Buonaparte. Door J.S. Swaan, Rector der Latijnsche Scholen te Hoorn. Aldaar, bij J. Vermande.Het Verbond der Edelen in 1815. Door Mr. J. van 's-Gravenweert. Te Amsterdam, bij M.F. Pieper en Comp. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1815.
R. Wellek & A.Warren, *Theory of Literature*. New York, 1946.
Werken van de Maatschappy der Nederlandsche Letterkunde te Leyden. Zesde deel. Te Leyden, by P.v.d. Eyk en D. Vygh. 1783. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1784.
J. Wesseling, *Bilderdijk en Engeland*. Proefschrift. Gent, 1949.
Wie leert 't krekeltjen zijn lied? De poëtische oorspronkelijkheid van Willem Bilderdijk. Negen beschouwingen over gedichten van Bilderdijk. Onder redactie van P. Gerbrandy en M. van Hattum. Groningen, 2000.
G. Wiersma, *Mietje Hulshoff of de aanslag op Napoleon*. Amsterdam, 2003.
A. Willekens, *Ecodrugs, Slaapbol.* Innoxia, 2004-2009.
Willem Frederik, Koning der Nederlanden, door Mr. W. Bilderdijk. En: Feestzang, door deszelfs Echtgenoote. Te Amsterdam, bij M.F. Pieper en Comp.Bij de Verheffing van Z.K.H. Willem Frederik, enz. op den Troon der Nederlanden. Lierzang, door H. Tollens Cz., Lid van het Hollandsch Institut. In s Hage, bij J. Allart. De Verheffing van Willem I, enz. tot Koning der Nederlanden. Lierzang, door M. Westerman. Te Amsterdam, bij J.G. Rohloff. De Schim van Keizer Karel V, bij de hereeniging der Nederlanden onder Koning Willem I. Door Mr. J. van 's-Gravenweert. Te Amsterdam, bij M.F. Pieper en Comp. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1815.
J.H.J. Willems, *Bernard ter Haar 1806-1880. Predikant, poëet, professor*. Groningen, 1969.
J. te Winkel, *Bilderdijk, lotgenoot van Multatuli. Eene studie*. Haarlem, 1890.
J. te Winkel, *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde.* Deel 6: *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde in de eerste eeuw der Europeesche staatsomwentelingen* (1). Haarlem, 1925.
J. te Winkel, *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde*. Deel 6 en 7: *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde in de eerste eeuw der Europeesche staatsomwentelingen* (1 en 2). Haarlem, 1922.
L.A. te Winkel, *Over de zogenoemde verlenging der woorden op een der tweeklanken* aai, ei, ooi, ui *en* oei. In: *De Taalgids*. Zevende jaargang (1865). DBNL, 2002.
Winterbloemen van Mr. W. Bilderdijk. Iste Deel, Te Haarlem, bij F. Bohn, 1811. In*: Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1812.

Winterbloemen van Mr. W. Bilderdijk. IIde Deel. Te Haarlem, bij F. Bohn, 1811. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1812.
J. Wolkers, *Kort Amerikaans.* Amsterdam, 1962.
Wonderlijke geschiedenissen. Enkele prozageschriften uit de 17e eeuw. Spectrum van de Nederlandse letterkunde 11. Editie: M.C.A. van der Heijden. Utrecht/Antwerpen, 1968.
Woordenlijst Nederlandse Taal, samengesteld door het Instituut voor Nederlandse Lexicologie in opdracht van de Nederlandse Taalunie. Tielt/Den Haag, 2005.
C. Ypes, *Petrarca in de Nederlandse letterkunde*. Amsterdam, 1934.
A. van der Zeijden, *Katholieke identiteit en historisch bewustzijn. W.J.F. Nuyens (1823-1894) en zijn nationale geschiedschrijving.* Proefschrift. Hilversum, 2002.
J.C. Zimmerman, *Het Bilderdijks-feest en het Bilderdijks-monument*. In: *De Gids*. Jaargang 1856.
P. van Zonneveld, *Bilderdijk en Leiden*. In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, 1981.
P. van Zonneveld, *Lieve! k ben niet meer in t aardsche. Handschriften van negentiende-eeuwse literatoren.* In: *Dierbaar magazijn. De bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* (1995).
P. van Zonneveld, *Willem Bilderdijk en Rapenburg 37*. In: *Nieuw Letterkundig Magazijn*. Jaargang 1 (1983).
W. van der Zwaag, *Willem Bilderdijk: Vader van het Réveil*. Houten, 1991.
H.H. Zwager, *Nederland en de Verlichting*. Editie: R. van Gelder. Haarlem, 1980.
S. Zweig. *Legenden.* Wien, 1952.
S. Zweig, *Marie Antoinette. Portret van een middelmatig karakter.* Bussum, 1978.

* Artikelen die in het *Mededelingenblad van de Vereniging Het Bilderdijk-Museum* zijn verschenen, Jaargang 1-28 (1984-2011), hebben in deze inhoudsopgave (anders dan in het boek hiervoor) niet een aparte vermelding gekregen.

Lijst van afkortingen:

Briefw. I	J. Bosch, *Mr. W. Bilderdijks briefwisseling. Aanvullende uitgave.* Deel 1: 1772-1794. Proefschrift. Wageningen, 1955.
Briefw. II	(W. Bilderdijk), *Mr. W. Bilderdijks briefwisseling 1795-1797. Brieven* en *Commentaar.* Editie: J. Bosch, H.W. Groeneveldt en M. van Hattum. Utrecht, 1988.
Briefw. III	(W. Bilderdijk), *Mr. W. Bilderdijks briefwisseling 1798-1806.* Editie: M. van Hattum. 't Goy-Houten, 2007.
Briefw.-Feith	(R. Feith), *Zo als men aan gemeenzaame vrienden gewoon is te schrijven. De correspondentie van Rhijnvis Feith 1753-1824*. Editie: J. C. Streng. Epe, 1994.
Briefw.-Kinker	(J. Kinker), *J. Kinker (1764-1845) Briefwisseling*. Deel 1 (1792-1822). Editie: A.J.A.M. Hanou en G.J. Vis. Amsterdam/Atlanta, 1992.
Briefw.-Tydeman	*Briefwisseling van Mr. W. Bilderdijk met de hoogleeraren en Mrs. M. en H.W. Tydeman gedurende de jaren 1807 tot 1831.* Editie: H.W.T. Tydeman (2 delen). Sneek, 1866-1867.
Brieven	(W. Bilderdijk), *Brieven van Mr. Willem Bilderdijk* (5 delen). Amsterdam/Rotterdam, 1836-1837.
BBS	*Bilderdijks boekenwijsheid. Symposium 28-29 april 1988. Bijdragen over de veilingcatalogi van Bilderdijks bibliotheek.* Editie: M. van Hattum en J. Zwaan. Amsterdam, 1989.
Da Costa	I. da Costa, *De mensch en de dichter Willem Bilderdijk, eene bijdrage tot de kennis van zijn leven, karakter, en schriften*. Haarlem, 1859.
DW	(W. Bilderdijk), *De dichtwerken van Bilderdijk* (15 delen). Haarlem, 1859.
DWVB	(K.W. Bilderdijk), *De dichtwerken van Vrouwe Katharina Wilhelmina Bilderdijk* (3 delen). Haarlem, 1859.
EH	*Mr. W. Bilderdijks eerste huwelijk naar zijne briefwisseling met vrouw en dochter (1784-1807), meegedeeld door zijn aangehuwden kleinzoon J.C. ten Brummeler Andriesse, predikant bij de hervormde gemeente te Hoorn*. Editie: J. van Vloten. Leiden, 1873.
Van Eijnatten	J. van Eijnatten, *Hogere sferen. De ideeënwereld van Willem Bilderdijk*. Hilversum, 1998.
FB	*Folia Bilderdijkiana. Bladen voor Bosch.* Onder redactie van M. van Hattum, L. Strengholt en P. van Zonneveld ter gelegenheid van de 75 ste verjaardag van Prof. Dr. J. Bosch. Amsterdam, 1985.
GdV	W. Bilderdijk, *Geschiedenis des Vaderlands* (13 delen). Amsterdam, 1832-1853.
Gedenkboek	Bilderdijk-Commissie, *Mr. Willem Bilderdijk*. Pretoria/Amsterdam/ Potchefstroom, 1906.

Kollewijn	R.A. Kollewijn, *Bilderdijk. Zijn leven en zijn werken. Naar oorspronkelijke en voor een groot gedeelte onuitgegeven bescheiden samengesteld. Met portretten* (2 delen). Amsterdam, 1891.
Leliefeld	G. Leliefeld*, Over het leven van een zonderling genie: Mr. Willem Bilderdijk (1756-1787)*. Berlicum, 2011-2019.
Krekeltjen	*Wie leert 't krekeltjen zijn lied? De poëtische oorspronkelijkheid van Willem Bilderdijk. Negen beschouwingen over gedichten van Bilderdijk.* Onder redactie van P. Gerbrandy en M. van Hattum. Groningen, 2000.
MF	W. Bilderdijk, *Mengelingen en fragmenten*. Amsterdam, 1834.

Wordt van een auteur slechts één werk vermeld in de *Lijst van (primair en secundair) geraadpleegde boeken en artikelen*, dan kan men dat in dit boek hiervoor onder zijn achternaam terugvinden.

Vertaling van citaten (voor zover niet op de betreffende bladzijde gegeven):

Blz.6. Inner circles: kringen van intimi.
Blz.9. Jenseits von Gut und Böse: voorbij goed en kwaad: titel van een in 1886 verschenen boek van Nietzsche.
Blz.19. Ordinair: gewoonlijk.
Blz.37. Incrowd: groep van ingewijden.
Blz.40. *Sacrosancti et inviolabile*: *heilig en onschenbaar*.
À la demande du Roi: op verzoek van de koning.
Blz.53. Lodderoog: de waterige uitvoering van een lieflijk lachend oog.
Blz.55. Suppediteren: verschaffen.
Decerneren: afdwingen.
Sub reatu: in staat van beschuldiging.
Blz.67. Begeisterung: vervoering.
Erhebenden Empfindungen: verheffende gewaarwordingen.
Blz.68. Der Esel kommt mir vor wie ein Pferd in 's Holländische übersetzt: de ezel lijkt mij een in het Nederlands vertaald paard.
Blz.73. Causae determinantes: doorslaggevende factoren.
Blz.94. Te subjungeren: ondergeschikt te maken.
Blz.109. Prisca sapientia: oerbron van kennis (door God aan de eerste mensen geopenbaard).
Blz.117. Ontheisterd: in heftige beroering gebracht.
Blz.127. Emendare: verbeteren.
Blz.132. Delightfull horror: heerlijke horror.
Blz.134. Δεινή θεος: verschrikkelijke godheid (godin).
Blz.141. *Vates*: *waarzegger*.
Vaticinium: *voorspelling.*
Blz.156. Per antiphrasin: zogenaamd.
Blz.172. Gecoucheerd: gesteld.
Blz.180. Pretensiën: oninbare vorderingen, uitstaande rekeningen.
Blz.186. Pernicieuze: verderflijke.
Blz.251. Deployeren: laten zien (ontvouwen).
Attachement: gevoel van verbondenheid.
Jouïsseer: geniet.
Blz.252. Ceseert: overgaat.
Blz.257. Détresse: ontreddering.
Blz.263. Gevindiceerd: ingeroepen.
Blz.266. Provenu: opbrengst.
Blz.268. *Ce n'est pas pour l'amour de mes beaux yeux*: *het is niet uit liefde voor mijn mooie ogen*.
Blz.270. Loopt met een loden muts: wordt gek.
Blz.279. A french dog: een Franse hond.

A poor Dutchman, bannished out of Holland for loving my prince: een arme Hollander, verbannen uit Holland wegens zijn liefde voor de prins.
Blz.256. Attachement: genegenheid.
Blz.287. Zèle: ijver.
Blz.287-288. Dévouement: toewijding.
Blz.288. Der dicke Lüderjahn: de dikke losbol.
Blz.291. Then will are it better than now: dan zal het beter zijn dan nu.
Your most dutiful daughter and humble servant: uw meest plichtsgetrouwe dochter en nederige dienares.
Honoured father: gewaardeerde vader.
Blz.299. Give him some drops of my elixir: geef hem een paar druppels van mijn elixir.
Der guter Herr Doctor! Ick wil ihm die Schlafe reiben: die goede dokter, ik zal zijn slapen masseren.
Il lui faudrait plutôt un *De profundis*: men zou veeleer een *De profundis* voor hem moeten zingen.
Blz.301. Étymologies étranges et souvent ridicules de Goropius Becanus: vreemde en vaak lachwekkende etymologieën van Goropius Becanus.
Blz.307. Ossian hat in meinem Herzen den Homer verdrängt. Welch ein Welt, in die der Herrliche mich führt: Ossian heeft in mijn hart Homerus verdrongen. Wat een wereld, waarin die heerlijke figuur mij voert.
Blz.313. Sine ira et studio: zonder wrok of sympathie, dus objectief.
Blz.321. D'une manière généreuse: op edelmoedige wijze.
A marvellous man: een wonderbaarlijke man.
Blz.322. *Insolence*: *brutaliteit*.
Civiliteit: wellevendheid.
Politesse: beleefdheid.
Blz.323. Factice: gekunstelde.
Blz.335. Carmagnole: revolutionair (eigenlijk een lied voor een revolutionaire rondedans).
Blz.343. Cheveux dorés: goudgeel haar.
Amie incomparable, qui règne sur les coeurs: onvergelijkelijke vriendin, die over de harten regeert.
Blz.348. Que ne puis-je à mon gré disposer de moi-même! Kon ik maar naar goeddunken over mijzelf beschikken!
Blz.353. Detto: genaamd.
Blz.354. Mia adorabilissima Donna: mijn aanbiddelijkste vrouw.
La belle Dame sans merci: de mooie Vrouw zonder genade.
Blz.366. Der Holländische Bigamist: de Hollandse bigamist.
Blz.368. Mr. Fitzgerald, who was a colonel in the Dutch service at the Hague: Mr. Fitzgerald die een kolonel in Nederlandse dienst was te Den Haag.
For about fifty guilders or five £ sterling: voor ongeveer vijftig gulden of vijf pond sterling.

Quality of advocate of the Courses of Justice in Holland: hoedanigheid van advocaat aan de Hoven van Justitie in Holland.
Blz.371. You are in the right, Sir, and I thank you, for a general Providence is no Providence at all ! U heeft gelijk, meneer, en ik dank u, want een algemene voorzienigheid is helemaal geen voorzienigheid!
Blz.376. Dieu le veut! God wil het!
Mia vita: mijn leven.
Blz.377. Kriegerisch: oorlogszuchtig.
Blz.379. Alma mia: mijn ziel.
Blz.380. Sono distratto e desperato! Ik ben onachtzaam en wanhopig!
Shaked by the wrestling of opposite feelings: geschokt door de worsteling met tegenstrijdige gevoelens.
Blz.382. Principium cognoscendi: kennisbeginsel.
Blz.404. Honesty goes uncovered! Eerlijkheid boven alles!
Blz.411. Landlady: hospita.
Servant: dienares.
Blz.412. I never saw such a man, it is very astonishing! Ik heb nog nooit zo'n man gezien, het is zeer verbazingwekkend!
Blz.417. Che dira il mondo? Wat zal de wereld ervan zeggen?
Blz.418. Composed: bedaard.
Calm: kalm.
To continue her tragedy: om haar tragedie te vervolgen.
Blz.419. A sympathising heart: een meevoelend hart.
Blz.423. Accoucheur: verloskundige.
Blz.426. *Never you saw such a odd thing: nog nooit heeft u zoiets raars gezien.*
Blz.430. Either forget, yes forget me, or decide our fate: of vergeet, ja,vergeet mij, of beslis over ons lot.
Blz.437. Etablissement: betrekking.
Blz.438. Quite a sister's note to her brother, nothing more! Precies een briefje van een zus aan haar broer, niets meer dan dat!
Blz.440. Zèle: ijver.
Assiduïteit: volharding.
Enige distinctie gemeriteerd had: zich verdienstelijk had weten te onderscheiden.
Blz.443. With secret plaisure: met verholen plezier.
Blz.448. This whole admirable scheme: dit hele bewonderenswaardige schema.
To fill the illusion till its highest brim: om de rol zo geloofwaardig mogelijk te spelen.
Blz.449. Celestial union: hemelse vereniging.
Blz.451. Ipso jure: van rechtswege.
Blz.453. Dearest partner of my lot: liefste lotgenoot.
Blz.459. You are my woman now! Nu ben je mijn vrouw!
Wer hat euch denn getraut? Wie heeft jullie dan getrouwd?
Und wer war der Zeuge dabei? En wie was de getuige daarbij?

Zwei Störche, die klapperten laut, als sagten sie so liebevoll: ihr seid ja Weib und Mann: twee ooievaars, die luid klepperden, als zeiden zo liefdevol: jullie zijn immers man en vrouw.
Blz.470. Dévouement: toewijding.
Zèle: ijver.
Blz.502. Stubenfarbe: kleur van een kamergeleerde.
Blz.504. Heiterkeit: helderheid.
Blz.504-505: Spuren von Schwachsinn: sporen van zwakzinnigheid.
Blz.505. Nurture: opvoeding.
Nature: aanleg.
Blz.507. Expedite: snelle.
Geëchappeerd: ontgaan.
Inapplicabel: niet van toepassing.
Narrés: verhalen.
Blz.513. Abandonneert: in de steek laat.
Blz.515. Accessoire: bijkomende.
Circulus vitiosus: schadelijke kringloop van elkaar wederzijds veroorzakende en versterkende gebeurtenissen.
Blz.517. Caustique: bijtend.
Blz.519. Empressement: gretigheid.
Blz.521. Provisioneel: tijdelijk of voorlopig.
Blz.523. Geluurd: bedrogen.
Blz.530. Aangedruist: geageerd.
Soutineerde: ondersteunde.
Dissensiën: meningsverschillen.
Blz.530-531. *À la longue: op den duur.*
Blz.531. *Torts: fouten*.
Prêteren: afschuiven op.
Allegueert: aanvoert.
Remise: geldbedrag (eigenlijk: geldzending).
Blz.533. Agrément: genoeglijkheid.
Blz.535. Dritte im Bunde: derde mededinger.
Blz.536. Abbrevatiën: afkortingen.
Blz.552. Suppositie: veronderstelling.
Blz.553. Regard te nemen: acht te slaan.
Justes demandes: rechtvaardige verzoeken.
Droit incontestable: onbetwistbaar recht.
Blz.554. Plus orangiste que les Oranges: meer Oranjegezind dan de Oranjes.
Perdu comme Henri IV: verloren als Henri IV (toen een fanatieke monnik hem vermoordde).
Arripiëren: aangrijpen.
Blz.555. Obsteren: in de weg leggen.
Blz.558. Sedes fortunarum: vestigingsplaats (zetel van het fortuin).

Blz.559. Joigneren: vervoegen.
Blz.576. Adherenten: degenen die met het echtpaar Bilderdijk verbonden zijn, dat wil zeggen familieleden, schuldeisers en Mr. Johannes van der Linden.
Blz.577. In fraudem caetorum creditorum: om de overige crediteuren te bedriegen.
Blz.581. Appui: steun.
Blz.583. Als surtout: op de voorgrond.
Blz.584. En sautoir: als een sjerp om de hals gedragen met de uiteinden kruislings over elkaar.
Blz.589. Encore une chose: nog iets.
Il y a encore une chose à considérer: nog een punt van aandacht.
Blz.591. Pour effectuer son plan: om haar plan uit te voeren.
Blz.595. The most stupid fellow in economical things: de domste kerel in economische aangelegenheden.
Blz.596. *Second floor: tweede verdieping*.
Blz.600:

> Een auteur wordt voortijdig oud:
> Wegens zijn inspanning voor de publieke zaak
> Ervaart hij het alleen niet zo gauw,
> Als allen het aanvoelen, die hem lezen.

Blz.605: Largesse: vrijgevigheid.
Trafieken: veredelingsbedrijven voor halffabricaten, bijvoorbeeld zout- en zeepziederijen, koffiebranderijen en tabakskerverijen.
Blz.613. Appendage of 20 dollars a month: toelage van 20 thaler per maand.
Blz.614. The wonderful result of our joke: de prachtige uitkomst van onze grap.
Blz.618. Dit/genannt: genaamd.
Blz.620. Un des esprits les plus universels qui aient été: een van de meest universele geesten die er zijn geweest.
Es gibt nur ein einzelner Bilderdijk auf Gottes Erdboden! Er loopt maar één Bilderdijk op Gods aarde rond!
Blz.621. Empfindsam: gevoelig, hier: te inlevend.
Schmeichlerei: huichelarij.

Personenregister

Abaris	302
Alberdingk Thijm, J.	254, 364
Alphen van, H.	65, 130
Alva de Toledo, F.A.	118, 257, 563
Anjou	557
Antonides van der Goes, J.	147
Arezzo d', G.	16
Aristoteles	47, 149
Arminius, J.	84, 85, 376
Arouet, F.M.	47, 83, 121, 205, 307, 619
Attila	442
Augustinus	71, 566, 572
Barras de, P.F.	442, 563
Barruel (abbé)	44
Baudelaire, Ch.	516
Bavinck, H.	141, 147, 568
Beauharnais de, J.	442
Becanus, G.	301, 666
Bechtolsheim von, K.	505, 618, 619
Beethoven van, L.	568
Beets, N.	313
Belisarius	275
Bellamy, J.	14, 116, 565
Benedictus XVI	102
Bentinck van Rhoon, W.G.F.	164, 166
Berneron de, B.G.	120
Bertuch, F.	405
Bilderdijk, E.	29, 38, 80, 97 t/m 100, 110, 163, 173, 174, 177, 179 t/m 181, 185, 186, 197, 199 t/m 201, 205, 213, 216, 237, 252, 255, 256, 259, 263, 265, 266, 273, 274, 291, 293, 297, 330, 329 t/m 332, 349, 357, 381, 403, 404, 420 t/m 423, 433, 434, 445, 456, 461, 469, 518, 521, 526 t/m 528, 532, 537, 578, 588, 618
Bilderdijk, Isabella	29, 36 t/m 39, 200, 206, 207, 208, 263, 330, 518, 559, 579, 580
Bilderdijk, Izaac (vader)	18, 20, 28, 29, 44, 53, 97, 124, 126, 154, 158, 163, 174, 176, 181, 187, 200, 205 t/m 207, 211, 260 t/m 264, 291, 295, 297, 329, 398, 413, 420, 469, 518, 519, 529, 531, 535, 557 t/m 559, 577 t/m 581

Bilderdijk, Izaac (zoon) 188, 197, 200, 206 t/m 208, 412 t/m 415, 422-423, 507, 529, 531, 577 t/m 580, 587
Bilderdijk, J. 19, 20, 21, 28, 29, 38, 98, 124, 222, 529
(tweede zoon van Izaac)
Bilderdijk, J.W. ('Julius') 456, 513, 581 t/m 584, 594, 609, 611, 612
Bilderdijk, L. 33, 35, 38, 57, 96 t/m 98, 163, 173, 174, 177, 179, t/m 181, 185, 186, 197, 199 t/m 201, 205, 213, 214, 216, 252, 255, 256, 259, 260, 266 t/m 268, 274, 280, 283, 286, 291 t/m 293, 297, 327, 330, t/m 332, 343, 344, 349, 357, 403, 404, 411, 420, 421, 423, 424, 435, 446, 456, 505, 513, 518, 523, 526 t/m 529, 531, 532, 534 t/m 540, 544, 546, 551, 580, 588, 593, 611, 616 t/m 618, 621, 622, 627
Bilderdijk, W.J. ('Ursinus') 123, 153, 154, 451, 529
Bilderdijk, zoontjes anoniem 30 t/m 32, 153
(al werd één van hen Julius genoemd)
Bilderdijk-Duyzenddaalders, S. 15, 20, 29, 38, 39, 44, 75, 94, 98, 208, 259, 297, 420, 558, 579 t/m 581
Bilderdijk-Woesthoven, C.R. passim
Blauw, J. 160, 162
Boccaccio, G. 145, 393
Bodeman (kapitein) 391
Boëthius 45, 71, 80, 81, 83, 86, 87, 90, 188
Boileau-Despréaux, N. 130, 131
Bolland, G.J. 575
Bom, F. 556
Bomans, G. 234
Bonaparte de, N. (keizer van Frankrijk) 160, 166, 170, 306, 345, 441, 442, 568, 615, 619
Boogaards (kapitein) 120
Boom, P.C. 118, 257
Bosch, Jan 99, 224, 235, 346, 347, 349, 451, 452, 456, 625
Bosch, Jeroen 106, 140
Brahms, J. 189
Brassey Halhed, N. 287
Brederode, G.A. 252
Brink ten, J. 220
Brom, G. 307, 480
Bromet, H. 97, 177, 181, 182, 203 t/m 205, 207, 255, 265, 266, 281, 292, 297, 551, 557 t/m 559, 576, 577, 580, 589, 595, 616
Brosses de, Ch. 300

Brothers, R. 286, 287, 345, 478, 544
Brown, J. 389
Bruijn de, J. 231
Brunswijk van, K.G.A. 445, 470, 505, 533
Brunswijk van, K.W.F. 113, 114, 447, 448, 470, 502 t/m 506, 533, 551, 553, 554, 577, 581, 619
Brutus 25
Büch, B. 514, 515
Bürger, G.A. 242
Burke, E. 60, 62, 63, 132, 226, 281
Busken Huet, C. 8, 75, 122, 254, 345, 355, 366, 396, 457, 470, 522, 523, 528, 565, 581, 582, 587, 597
Byron, G.N.G. 346, 467
Byvanck, W. 209, 468
Caesar, J. 25
Caillard, A.B. 158
Callisthenes 263
Calvijn, J. 73, 74, 86, 87, 152, 231
Canova, A. 614, 615
Capadose, A. 90, 91, 365
Capellen tot den Pol van der, J.D. 16, 55, 57, 62
Carnot, L. 160
Carrion de Nisas, M.H. 442
Castelein de, M. 634
Cats, J. 219, 324 t/m 326, 343, 344, 366, 392, 405, 435, 532
Chateaubriand de, F.R. 355, 463
Chaucer, G. 121
Choderlos de Laclos, P.A.F. 353, 433
Christiaan VII (koning van Denemarken) 110, 11
Christiaans (kapitein) 390
Citters van, W. 329
Clercq de, W. 16, 85, 364
Constant, B. 619
Corneille, P. 47
Costa da, I. 19, 62, 66, 80, 81, 90, 91, 96, 97, 120, 156, 180, 183, 184, 195, 218, 222, 227264, 290, 346, 363 t/m 366, 373, 375, 451, 472, 496, 513, 521
Coster, L.J. 64
Couperus, L. 514
Couthon, G.A. 168, 567
Cromwell, O. 314

Daalen Wetters van, A. 204, 623
Daas, Q. 306, 313, 480
Daendels, H. 444, 561 t/m 563, 568
Danton, G. 114, 236
Darwin, Ch. 390
Darwin, E. 390
David (koning van Israël) 22, 181, 345, 594, 596
David, J. 134
Deken, A. 511
Delille, J. 619
Deugd de, C. 142 t/m 148, 363
Doll, J. 577, 592, 594, 595
Douwes Dekker, E. 76, 77, 229, 241, 303, 346, 362, 364, 384, 480, 487
Dreght van, J. 335
Droogleever Fortuyn-Leenman, M. (zie Vasalis)
Driel van, E. 7
Duinkerken van, A. 154
Dumouriez (du Périer Dumouriez), Ch. 114, 115, 120, 157, 217
Duyse van, P. 68
Duyzenddaalders, D. 578
Duyzenddaalders, W. 125
Edel, hospita van Bilderdijk 509
Edwards, J. 104
Eeden van, F. 220, 597
Effen van, J. 165
Eijnatten van, J. 63, 64, 81, 83, 87, 101, 118, 129, 130, 136, 145 t/m 149, 151, 215, 227, 230, 231, 241, 287, 293, 303, 314, 355, 363, 365, 385, 449, 460, 462, 463, 498, 522
Elisabeth I (koningin van Engeland) 122
Elius 317, 318
Elsschot, W. 278
Elter, J.F. 518, 592, 633
Elter, S. 36, 53, 54, 56, 57, 59, 174, 188, 198 t/m 202, 205, 206, 259, 265, 273, 280 t/m 283, 287, 291 t/m 295, 297 t/m 300, 317, 321, 327, 352, 369, 398, 404, 417, 420 t/m 422, 434 t/m 442, 445, 446, 471, 506 t/m 508, 518, 526 t/m 528, 531, 534, 536 t/m 538, 554 t/m 557, 559, 561, 562, 577, 580, 591, 592, 622, 633

Elter-Woesthoven, M.P.	36, 38, 39, 44, 53, 98, 99, 174, 199 t/m 202, 205, 219, 252, 259, 260, 267 t/m 269, 271, 279 t/m 285, 291, 292, 295, 297, 298, 300, 310, 316, 317, 321, 323, 324, 327, 331, 343, 344, 352, 361, 369 t/m 371, 373, 385 t/m 388, 397, 398, 400 t/m 404, 408 t/m 412, 417, 420 t/m 423, 425 t/m 427, 429, 430, 434, 435, 442, 471, 482, 493, 518, 526 t/m 529, 531, 532, 534 t/m 538, 540 t/m 542, 544, 550, 554, 555, 577, 591 t/m 599, 613, 616, 617, 621, 622, 633
Elzevier, J.J.	168
Emma, koningin(moeder)	615
Enderes (koopman in wijnen)	295
Engelfriet, L.	87, 567, 573, 574
Enghien van	42
Épinay (Tardieu d'Esclavelle d'Epinay), L.	619
Eyck van, P.N.	306
Fagel, H.	511, 513, 605, 606
Falck (familie)	276
Feith, R.	5, 6, 11 t/m 16, 47, 66, 70, 124, 169, 171, 221, 480, 592
Fellinga, J.	197, 202, 255
Fénelon (de Salignac de la Mothe-Fénelon), F.	383
Fichte, J.G.	498, 576
Fitzgerald (kolonel)	368, 666
Flint, L.	234
Floris V	119, 429, 442
Frederik (van Oranje)	117, 159, 257, 275, 288, 445, 613 t/m 616
Frederik VI (koning van Denemarken)	111
Frederik de Grote (koning van Pruisen)	321, 533
Frederik Willem II (koning van Pruisen)	288, 289, 448, 477, 508, 604
Frederik Willem III (koning van Pruisen)	554
Füseli, J.H.	463
Gautier, P.W.	206, 211, 417, 529, 538, 539
Geerts, T.	483
George III (koning van Engeland)	281, 287, 321, 339, 504
Gerlacius, A.W.	197
Gerretson, C.	59, 60, 226, 240, 346, 390, 568, 569

Gessler, A. 159
Geyl, P. 58, 59, 568
Goens van, R.M. 47, 65, 68, 100 t/m 102, 111, 149, 234, 450, 481
Goes van der, F. 76, 229
Goethe von, J.W. 65, 66, 150 t/m 152, 346, 467, 480, 619
Gomarus, F. 84 t/m 86
Gomperts, H.A. 602
Gorter, H. 318
Gorter, S. 75, 183, 184, 336, 351, 482, 486
Gorter de, J. 176, 255, 270, 518
Gossaert (zie C. Gerretson)
Griffioen, H. 398, 433
Griffioen, W. 398, 433, 581
Grimm, J. 179, 316
Grimm, W. 179
Grimm von, F. 619
Groen van Prinsterer, G. 373, 375, 474, 488
Haar ter, B. 7
Haas de, A. 457, 459, 497
Hagen von (huisbazin) 612, 613, 618
Hahn, J.G.H. 168
Hall van, J. 468
Hambroek, A. 342, 484
Händel, G.F. 80
Hannover van (keurvorst) 289
Hanou, A.J. 16, 511
Haren van, O.Z. 191, 601
Hart 't, M. 110
Hartsinck, J.C. 265, 273, 506
Hartsinck (vrouw van) 255, 256, 283
Hattum van, M. 181, 299, 326, 337, 341, 405, 406, 419, 437, 443, 450, 452, 459, 460, 479, 486, 489, 490
Hauck, A.C. 157
Hauser, M. 363
Haverschmidt, F. 150, 480
Haydn, J. 17, 80
Heidegger, M. 83
Heijermans, H. 220
Heinrich der Löwe, 501
Helmers, D. 237, 457, 459, 497, 586, 587, 591
Helmers, J.F. 6, 51, 67, 220, 284
Hemert van, P. 133, 134, 164, 574

Henri IV (koning van Frankrijk) 554, 668
Herodotus 234, 480
Herzeele van 504
(vooraanstaande familie te Brunswijk)
Hessen-Kassel van, K. 100, 101, 111
Hessen-Kassel van, M.L. 169
Heusden van
(zie K.W. Schweickhardt en L. Bilderdijk)
Hildebrand (zie N.Beets)
Hoeting, J. 294
Homerus 10, 11, 51, 52, 72, 73, 141, 300, 304, 307, 308, 313, 370, 666
Honings, R. 510
Hooft, P.C. 80, 93, 167, 592
Hoogstraten van, D. 589
Horatius 12, 47, 54, 128, 130, 148, 149, 601
Huyzer de, C.J. 598
Ibn Doreid 188 t/m 191, 193, 338, 601
Jacobs de Agé, J.F. 199, 295
Jefferson, Th. 306
Jenny (dienstmeisje) 380, 397, 407, 417, 437
Job 121
Johannes (apostel en evangelist) 101, 103, 217, 286, 598
Johannes, G. J. 69, 128, 363, 364
Jonckbloet, W.J.A. 461, 462, 522
Jones, W. 316
Jong de, M.J.G. 383, 384, 489
Joubert, B.C. 561
Judas 112
Jung-Stilling, J.H. 100, 108 t/m 110
Justinianus (keizer) 275
Kadt de, J. 347, 525, 602
Kalff, G. 212, 220, 242
Kampen van, N.G. 304-305
Kant, I. 17, 103, 104, 110, 124, 133, 135, 228, 540 t/m 542, 574
Karel I (koning van Engeland) 42
Karel X (koning van Frankrijk) 288
Karel de Grote 67, 317
(keizer van het Frankische rijk)
Kasteele van den, P. 312, 369, 370
Kate ten, J.J.L. 7, 220
Kate ten, L. 316, 549

Keats, J. 634
Keessel van der, D.G. 203
Kempen van, Th. 71, 81, 205
Kemper, J.M. 62, 63
Kern, H. 305, 306, 480
Kesteloot, J.L. 228
Kibblewight (middenstander) 437
Kinker, J. 5, 6, 10 t/m 19, 36, 37, 69, 123, 124, 126, 133 t/m 135, 220, 224, 239, 460, 511, 557 t/m 559, 576 t/m 581, 588 t/m 592, 595, 616
Kleanthes 152
Kloos, W. 70
Klopstock, F.G. 228, 487
Kluit, A. 549, 589
Knobloch von, Ch. 110
Kollewijn, R.A. 34, 39, 45, 73 t/m 75, 77, 78, 85, 96, 122, 123, 127, 129, 177 t/m 179, 189, 209, 214, 227, 276, 320, 336, 341, 342, 345, 346, 349, 351, 352, 355, 356, 365, 372, 437, 450, 452 t/m 454, 466, 468, 469, 491, 504, 508, 510, 512, 523, 532, 546, 623, 627
Konijnenburg, J. 165, 374 t/m 376
Kropff (von), J.M. 120, 121, 236, 248
Kruseman, A.C. 387
Kuilenburg van, C. 155, 156, 211
Kumpel, J.W. 72, 292, 327 t/m 329, 351
Kusters, W. 384
Kuyper, A. 89, 90, 231, 346, 366, 454, 467, 468
Lairesse de, G. 140
Lammers, J.J. 92
Landino, C. 146, 240
Lannoy de, J.C. 46, 336, 405, 451, 592, 612
Lapis, G. 335
Larrey de, P.J. 327, 329
Lauenstein (stalhouderij) 609, 610
Lavater, J.C. 100 t/m 102, 107 t/m 112, 128
Leibniz, G.W.F. 18, 65, 83, 152, 284, 301, 315, 570
Lely van der, P. 29, 35, 123
Lelyveld van, F. 310 t/m 312, 481
Lennep van, J. 173, 254, 255
Lessing, G.E. 65, 138, 148, 228
Lichtenberg, G.C. 68
Lichtwer, M.G. 476

Linde van de, G. 100, 546, 547
Linden van der, D. 183, 184
Linden van der, J. 30, 32 t/m 35, 183, 202, 203, 205, 237, 265, 270, 273, 281, 292, 294, 300, 398, 512, 545, 591, 669
Liszt, F. 242
Lodewijk XV (koning van Frankrijk) 224
Lodewijk XVI (koning van Frankrijk) 39 t/m 42, 57, 113, 114, 119, 319
Lodewijk XVIII (koning van Frankrijk) 553
Lodewijk Napoleon (koning van Holland) 345, 346, 469
Loosjes, A. 6, 8, 36, 51, 52, 72, 73, 229, 284
Louise (prinses van Oranje) 445 t/m 447, 470, 505, 509, 527, 533, 554
Lucretius 144
Lully, J.B. 80
Luzac, A. ('Netje') 43, 345, 346, 355, 364
Luzac, Et. 166, 169
Luzac, J. 169
Maaike Meu (zie M.L. Van Hessen-Kassel) 169
Macdonald, E.J. 197, 217
Mackenzie, J. 595
Macpherson, J. 143, 299, 304, 305, 308, 310 t/m 313, 370, 480, 481, 595
Malmesbury, J.H. 425
Mander van, K. 138
Manilius, M. 387
Marcellus 25
Marnix van Sint-Aldegonde, Ph. 67
Marteville van, L. 104
Marteville van (vrouw van) 104
Marx, K. 525
Masséna, A. 160
Masson (vader en dochter) 203
Mathijsen, M. 248, 422, 439, 489, 490, 493
Maurits (stadhouder) 8, 86, 258
Meer van der, J.J. 421, 424, 493
Mendelssohn, M. 65, 130 t/m 132, 566
Messiaen, O. 27, 223
Meyer, C. 160
Michaelis, C. 466, 498
Miller Beard, G. 76
Milton, J. 16, 145

Mirabeau (Riqueti de Mirabeau), H.G. 233
Mohammed 192, 367
Montesquieu de, Ch. 61
Mozes 286, 454, 547
Mulder (Mossel), K. 168, 637
Mulisch, H. 302, 476
Multatuli (zie E. Douwes Dekker)
Nagell van, A.W. 441
Napoleon (zie Bonaparte)
Nebukadnezar 206, 248
(koning van Babylonië)
Necker, J. 40 t/m 42
Nes(t)ler, I. 255, 289, 294, 295, 299
Newton, I. 572
Nietzsche, F. 226, 665
Nieuwenhuizen, J. 30
Nijlen van, J. 54
Nomsz, J. 50, 51
Novalis 143
Nuyens, W. 372
Ogilvie, D. 104
Oldenbarnevelt van, J. 8, 254, 258
Onna van, A. 53, 57, 124, 205, 206, 291, 327, 374, 398, 534, 545
Oostrum van, W. 452
Orléans van, L. Ph. 157
(koning van Frankrijk)
Outhuys, G. 126, 127, 173, 174, 176, 187 t/m 191, 193, 194, 199, 252, 295, 327, 368, 416, 417, 442, 479
Ovidius 194, 238, 324
Paaltjens, P. (zie F. Haverschmidt)
Paap, W. 220
Palm van der, J.H. 549, 564, 565
Pasiello, G. 80
Pater de, J. 162, 276
Paulus 164, 370
Paulus, P. 161, 170, 444
Pepijn (koning van Frankrijk) 316, 317
Percy, Th. 316
Perron du, E. 384
Persyn, J. 620
Pestel von, F.W. 41
Petrus 344

Pfaff von Pfaffenhofen, S. 296, 297, 299, 320, 368, 426, 551
Philips II (koning van Spanje) 43, 567, 568
Pichegru, J.C. 157
Pierson, A. 77 t/m 78, 119, 459, 523
Pilatus 598
Pius VI 442
Plinius (de Jongere) 25
Pope, A. 65, 125
Pope, E. 431
Portland van (Cavendish-Bentinck), W. 441
Potter, P. 170
Pous 332
Prediker 21, 22, 24, 81, 222
Prinsen, J. 313, 481
Pseudo-Longinus 131, 132, 134, 135, 137, 139
Quincey de, Th. 514
Racine, J. 47
Randwijck van, G. 159
Reigersman, J.C. 204, 329
Repelaar, O. 164, 166, 243
Reve, G. 364
Reynolds, J. 322
Richardson, S. 150
Riedel, F.J. 130
Rietveld-Texier, J. 361, 368, 380, 393 t/m 395, 397, 408, 410, 412, 413, 416, 422, 426, 437, 439, 440, 443, 448, 450, 471, 472, 508, 531, 536, 538, 539, 554, 560, 580, 583, 585, 593, 613, 616, 617, 622, 624, 627
Rijn van, R. 346
Robespierre de, M. 112, 268, 562, 567
Rodemeyer, J.F.L. 585 t/m 587
Röhrs (dominee) 377
Roland (de la Platière), J.M. 236
Romein, J. en Romein-Verschoor, A. 38
Rousseau, J.J. 260, 267, 619
Rubens, P.P. 170
Safranski, R. 541
Sage ten Broek le, J.G. 90, 543
Saint-Just de, L.A. 567
Sallieth de, M. 53, 54
Salomo(n) (koning van Israël) 6, 81, 83, 191, 222
Sas van, N. 562

Schaik van (minnaar) 378, 408
Schama, S. 39, 40, 236, 444, 562
Schelling (von), F. 466, 498
Scherres, A. 610
Schey, J. 9, 29
Schiller (von), F. 65 t/m 67, 69
Schimmelpenninck, R.J. 158, 166, 562
Schlegel, A. 67, 227, 306, 346, 466
Schlegel, F. 67, 70, 71, 143, 145, 227, 306, 346, 466
De gebroeders Schlegel werden in 1815 geadeld en mochten zich sindsdien 'Von Schlegel' noemen. Alleen in het citaat op blz.346 komt één van hen onder zijn nieuwe naam voor.
Schmidt, I. 53, 54
Schokker, R. 227
Schönfeld, M. 275
(De) Schoolmeester
(zie G. van de Linde)
Schopenhauer, A. 82
Schotsman, N. 345
Schubart von, H. 110, 111, 235, 255
Schubert, F. 151
Schultens, A. 191, 247
Schweickhardt, A.B. 339, 378, 408, 598, 613
Schweickhardt, Ch. 339, 361, 377, 378, 393, 408, 439, 440, 448 t/m 450, 471, 472, 508, 580, 583, 585, 593, 598, 599, 613, 616, 617
Schweickhardt, F.C. 339, 454, 599
Schweickhardt, H.W. 332 t/m 335, 339, 340, 343, 348, 360, 361, 378, 379, 386, 391, 394 t/m 397, 404, 405, 411, 418, 419, 430 t/m 432, 435, 437, 438, 443, 456, 470, 472, 473, 613
Schweickhardt, K.W. 156, 293, 333 t/m 343, 345 t/m 347, 349 t/m 365, 367, 376 t/m 382, 384 t/m 387, 390 t/m 394, 396, 397, 399 t/m 401, 403 t/m 409, 410, 411, 415, 417 t/m 420, 423, 427, 429 t/m 431, 433, 437 t/m 440, 443, 444, 448 t/m 461, 464 t/m 466, 470 t/m 473, 486, 489, 491, 499, 508, 520, 521, 524, 544, 555, 580, 582 t/m 585, 587 t/m 589, 591, 593, 594, 598, 599, 606 t/m 613, 618, 621, 624, 626
Schweickhardt, L. 339
Schweickhardt, W. 417

Schweickhardts 338, 340, 393, 395, 408, 431, 432, 437, 438, 583
Schweickhardt von, O. 340
Schweickhardt-van Olst, M.J. 339, 340, 343, 350, 352, 360, 361, 376 t/m 379, 390, 393, 394, 397, 403 t/m 406, 408, 430, 431, 439, 440, 443, 448, 449, 451, 472, 473
Seneca 25
Servetus, M. 231
Shelley, P.B. 346, 467, 516
Siegenbeek, M. 546 t/m 550, 628
Sieyès, E.J. 160
Sleutjes, E. 234
Smit, Jacob 517
Smit, Johan 149, 619, 620
Smits, D. 487
Socrates 263, 541
Soest van, D. (zie D. Duyzenddaalders)
Solms van, A.E. 169
Sophocles 12, 46, 67, 146, 149
Southey, R. 365
Spiegel van de, L.P. 41, 116, 158, 164, 166
Spinoza, B. 66
Staël-Holstein de, A.L.G. 619
Staring, A.C.W. 15, 548
Staveren van, W. 515
Stuyver, J.H. 99
Swart Abrahamsz, Th. 76, 77, 229
Swedenborg, E. 32, 100, 102 t/m 111, 118, 119, 215, 234, 235, 284, 286, 339, 345, 449, 450
Tacitus 313
Talleyrand de, Ch.M. 160, 561, 563
Tasso, T. 145, 146
Tell, W. 159
Thelwall, A. 345
Theodorik 87
(koning van het Ostrogotische rijk)
Thies, J. C. 504
Thorbecke, J.R. 99
Timmermans, J.M. 126
Tollebeek, J. 143
Tollius, H. 510, 605
Turnbull de Mikker, W.P. 98, 259, 329
Tydeman, H.W. 25, 141, 148, 254, 297

Tydeman, M. 149, 249, 468, 543, 549
Ursinus 317
Usher, J. 389
Uylenbroek, P.J. 5, 6, 8 t/m 10, 13, 19, 21, 45, 51, 53, 71 t/m 73, 92 t/m 96, 110, 113, 163, 169, 170, 173, 174, 179, 187, 194, 195, 199, 222, 283, 284, 295, 330, 417, 449, 453 t/m 455, 577, 581, 594, 595
Uylenbroek (vrouw van) 71
Valckenaer, J. 97, 99, 115, 157, 158, 164, 166 t/m 169, 204, 233, 264, 276, 445, 562, 591
Valentijn 316 t/m 318, 482
Vasalis, M. 155, 239
Veith, D. 466, 498
Verbrugge, Ph. 351
Verschuur, J. 452, 453, 585, 651
Verwey, A. 70
Vestdijk, S. 600, 634
Veth, P. 213, 214, 367, 521, 582, 585, 586, 632
Vieweg, 504
(vooraanstaande familie te Brunswijk)
Vigeland, G. 142
Villattes des, J.H. 115, 116
Vinci da, L. 138
Vitringa, L.J. 332
Vloten van, J. 8, 75, 209, 214, 247, 345, 461, 522, 523, 576, 582, 632
Voltaire (zie F.M. Arouet)
Vondel van den, J. 80, 145, 147, 250
Vondel van den, C. 53
Vooys de, C.N.G. 549
Vos, J. 336, 460
Voskuil, J.J. 628
Vosmaer, C. 466, 498, 502
Vries de, J. 18, 69, 364, 547
Wagenaar, J. 41, 44
Wall van der, E. 169
Walré van, J. 517
Wap, J. 38, 169, 348, 476, 524
Wattier, J. 233
Wentholt, J. 29, 200, 262, 518
Wentholt (vader) 330
Wesseling, J. 312
West, B. 462

Westreenen van, J. 455
Wieland, Chr. 481
Wild & Altheer (uitgevers) 125
Wilhelmina 39, 113, 116, 117, 166, 298, 321, 447, 470, 495,
(van Pruisen X stadhouder Willem V) 509, 550, 553, 554
Wilhelmina 448
(van Pruisen X koning Willem I)
Willekens, A. 517
Willem I (stadhouder) 298, 567
Willem I (koning van Nederland) 62, 118, 158, 159, 167, 257, 288, 345, 445, 448, 550, 565, 581, 593, 604
Willem II (koning van Nederland) 117, 118, 158, 279, 288
Willem IV (stadhouder) 175
Willem V (stadhouder) 29, 36, 39, 43, 53, 111, 113, 115 t/m 119, 121, 123, 129, 157 t/m 159, 162, 163, 165, 167, 170, 172, 197, 198, 200, 202, 204, 209, 217, 226, 243, 256, 257, 262, 275, 279, 287, 288, 296 t/m 298, 320, 321, 327 t/m 329, 339, 341 t/m 343, 345, 351, 424 t/m 426, 434, 440, 441, 445, 447, 448, 451 t/m 454, 470, 493, 497, 506, 512, 518, 531, 532, 550 t/m 553, 561, 562, 582, 585, 605, 615, 666
Winckelmann, J. 11, 47, 65, 69, 70, 149, 220, 615
Winkel te, J. 73, 74, 177, 178, 309, 310, 466
Wiselius, S.I. 167 t/m 169, 179, 445, 568
Wissowatius, A. 570
Witt de, C. 112
Witt de, J. 112
Witte de, J. 116
Woesthoven, J. 205
Wolff (geldschieter) 203, 205, 207
Wolff, B. 511
York van (hertogin) 328, 343
York van, F.A. 495
Young, E. 65
Zeno 81
Zurk van, E. 589
Zwaag van der, W. 123, 237, 443, 523, 584, 625
Zwieten van, G. 270
Zwijndrecht van, L. 168

De erfenis bestaat uit

1. *Verzamelde verhalen*
2. *Verzamelde gedichten (1981-2008)*
3. *Condities (zonder welke niet) (1993-1995) & Berichten uit Berlicum (1995-2000)*
4. *Twee paranormale verhalen*
5. *Over het leven van een zonderling genie: Mr. Willem Bilderdijk (1756-1831)*. In vier delen.
6. *Bilderdijk en de Verlichting*
7. *Nabeschouwingen*
8. *Het filosofisch labyrint*
9. *Poe in triplo*
10. *Brieven aan Rinus van Hattum (2008-2017)*
11. *Terugblik op verschillende levens*

OVER HET LEVEN VAN EEN ZONDERLING GENIE:

Mr. WILLEM BILDERDIJK

(1799-1813)

GERARD LELIEFELD

© 2014-2019 G.B.K.M. Leliefeld
Uitgeverij Tilia Levis
Postbus 19
5258 ZG Berlicum

(Omslag)ontwerp: Tilia Levis
Eerste druk: HollandRidderkerk
ISBN/EAN 9789071633201

www.uitgeverijtilialevis.nl

Omslag naar een foto van Bilderdijks standbeeld in Grand Café Brinkmann te Haarlem

INHOUDSOPGAVE Blz.

Hoofdstuk I 5
In ballingschap te Brunswijk (1799-1806)

Hoofdstuk II
Onder koning Lodewijk (1806-1810) 242

Hoofdstuk III
Amsterdamse jaren onder keizer Napoleon (1810-1813) 623

Bronnen/Opmerkingen 767

Lijst van (primair en secundair) geraadpleegde boeken en artikelen 769

Lijst van afkortingen 797

Vertaling van citaten (voor zover niet onderaan de bladzijde gegeven) 799

Personenregister 805

Hoofdstuk I

In ballingschap te Brunswijk (1799-1806)

Het op één na laatste jaar van de achttiende eeuw bracht voor Bilderdijk geen verlichting van zijn zorgen met zich mee. Integendeel, hij beleefde met Wilhelmine een romantische verdieping van zijn liefde, waarvan de door Knuvelder geroemde aspecten en volkse toonaard (onbelemmerde zelfontplooiing op het relationele vlak, argeloos beleefd en zedelijk onverdacht) allang in een mineurstemming waren overgegaan.[1] In zijn boek over de Duitse variant van de romantiek komt Safranski tot de conclusie, dat de term 'romantisch' niet langer bruikbaar is, omdat er te veel onder verstaan kan worden. Ter karakterisering van een liefdesrelatie voldoet zij al evenmin als ter aanduiding van welke geesteshouding in een literair werk dan ook. Het romantisch escapisme van een balling als Bilderdijk laat zich tot het meest tegenstrijdige gedachtegoed herleiden, alvorens men op het eerste kernbegrip 'onvrede' stuit en, bij wijze van goede tweede, op 'zelfexpressie'. In *Over het leven van een zonderling genie: Mr. Willem Bilderdijk (1756-1787)* en *(1788-1798)* is dit proces uitvoerig toegelicht, met een opsomming van een groot aantal verkeerde criteria van romantiek,[2] waarvan de Duitse versie kan variëren van gemeenschapszin tot aartsindividualisme, van kosmopolitisme tot overdreven vaderlandsliefde, van duistere voorgevoelens tot heldere lichtbakens voor de mensheid, van hemelbestormend idealisme tot fascinatie voor aardse beslommeringen, van de dionysische roes der massa tot de apollinische extase van slechts één kunstenaar, van sentimentele gewaarwordingen tot de harde werkelijkheid (uitmondend in de 'stalen romantiek' van Joseph Göbbels) en een daarmee gepaard gaande tegenstelling tussen een organische gevormde en industriële samenleving.[3] Maar dan somt Safranski tenslotte ook een aantal kenmerken van romantiek op, die dicht in de buurt van de twee eerder als juist erkende criteria komen: 'De Romantiek als tijdvak is voorbij, maar het romantische als geesteshouding is gebleven. Het speelt vrijwel altijd mee, als het onbehagen in het bestaande en in het alledaagse op zoek gaat naar uitwegen, veranderingen en moge-

lijkheden om grenzen te overschrijden. Het romantische is fantasieen vindingrijk, metafysisch, imaginair, experimenteel, uitbundig, afgrondelijk. Het voelt zich niet tot consensus verplicht, het hoeft niet dienstbaar te zijn aan de gemeenschap, ja, niet eens aan het leven. Het kan verliefd zijn op de dood. Het romantische zoekt naar intensiteit, tot lijden en tragiek aan toe.'[4] Bilderdijk hield ontegenzeggelijk veel van Wilhelmine, terwijl zijn relatie met haar hem ook kwelde. Het 'hemels Eden' mocht dan 'in de arm der liefste gade' op aarde neergedaald zijn, toch had hij daar weinig aan, indien die arm met alles wat daaraan vastzat niet bij hem in Brunswijk wilde zijn.[5] Om uitsluitend háár moverende redenen verkoos Wilhelmine, zolang de scheiding tussen haar man en Catharina Woesthoven niet officieel was uitgesproken, op enige afstand van die stad in Hildesheim te blijven wonen. Hij moest als gevolg van haar weigerachtige houding nogal moeizame reizen te paard of per koets maken om haar en Julius te kunnen bezoeken. Het Brunswijkse 'onland' ontlokte hem veel klachten, waarvan een hyperbaton* over de kou 'die mij *lijf* verstijft *en leden*' in het oog springt.[6] Hij kon er zichzelf niet zijn, zo valt daaruit op te maken, welke indruk nog wordt versterkt door een vergelijking van zichzelf met Ovidius. Had deze dichter niet naar Tomi aan de Zwarte Zee moeten vertrekken, op bevel van keizer Augustus, in een gebied dat als Pontus Euxinus bekendstond en duidde Bilderdijk Brunswijk niet als 'dit jammerlijk Pontus' aan?[7] In *Nachtwandeling* (1801) mat hij zijn ongenoegen breed uit, of het nu om de romantische verdieping van zijn liefde voor Wilhelmine ging of de afkeer van het Brunswijkse landschap.

Hij probeerde wel een positieve draai aan het geheel te geven door zich moed in te spreken: 'Valt ons 't afscheid immer zwaarder, ach, het weerzien boet de smart!'[8] Maar zo'n woord als 'immer' verried een mettertijd toenemende druk op hem, waaraan steeds moeilijker weerstand viel te bieden. Hij kon wel in de allerlaatste regel van dit gedicht de goddelijke voorzienigheid bedanken voor haar ongewone facilitering van zijn kostwinnerschap: *'k Heb de nooddruft mogen*

* Een hyperbaton is een stijlfiguur die uit elkaar haalt, wat juist bij elkaar hoort. Zo kan men van iemand zeggen dat hij boos is en aardig, terwijl men bedoelt te zeggen, dat hij boosaardig is. Het is dan een stijlfiguur die nodeloos verwarring schept en daarom beter een stijlfout kan worden genoemd. Zie op blz.65 'verwerpelijk zijn en doemwaardig' voor een correcte toepassing.

winnen voor mijn echtgenote en kroost!'[9] Maar problemen van financiële aard bleven hem rond de eeuwwisseling niet minder kwellen dan deze het daarvóór hadden gedaan. Ondanks de hertogelijke 'largesse' en erfprinselijke 'gages' werd er vaak bittere armoede geleden in de huishoudens die van hem afhankelijk waren te Brunswijk, Wolfenbüttel en Hildesheim. Na de geboorte van Julius trachtte hij het zijn tweede vrouw aan niets te laten ontbreken, terwijl hijzelf op droog brood en water leefde, nooit eens bier dronk en 's winters alleen het haardvuur aanstak met hout afkomstig van de Fürstliche Kammer, hem in natura uitbetaald voor bewezen diensten.[10] Omdat hij er een hekel aan had officieel zijn opwachting bij de hertog te maken, schitterde hij te vaak door afwezigheid dan dat het personeel hem zoiets niet zou laten voelen. Wat hij ten onrechte niet van de Fürstliche Kammer ontving,-de gebruikelijke acht klafters dennenhout voor de 'winterbrand'-, wilde hij desnoods zelf ophalen, indien hij de hertog in een persoonlijk gesprek niet alsnog van de rechtmatigheid of bittere noodzaak van zijn verzoek had weten te overtuigen.[11] Daarna werd alles stipt in zijn woning op de Steingraben afgeleverd. Hij snapte heel goed dat hij een opvallende verschijning aan het kleine hof was, waar men hem node miste, 'want een mens meer of minder doet hier zoveel tot het briljante van de assemblés'.[12] Maar de hertog en prinses Louise hadden gelukkig minder met het protocol op dan met de onverdachte loyaliteit van hun grootste aanhanger. Aanhankelijk en afhankelijk als deze zich steeds op de officiële feestdagen van het hertogdom toonde, zagen zij zijn fouten door de vingers zonder werkelijk besef van zijn armoedige omstandigheden te hebben. Bilderdijk was 43 jaar oud, dus dat moet in 1799 geweest zijn, toen hij in het Frans een advertentie opstelde, waarin hij om een weldoener vroeg. Niets liet hij na om een uiterst negatief beeld van zichzelf te schetsen: ten gevolge van geheugenverlies deugde hij op geen enkele manier voor zijn werk, onderhoudend converseren was hem niet gegeven en toch zocht hij een net persoon die om der liefde Gods bereid was hem geld te geven 'zonder iets anders van hem te eisen dan het weinige waartoe hij in staat zal zijn voor een bedrag van...'[13] Op de plaats van het stippellijntje kon de gulle weldoener in kwestie naar believen een bedrag invullen. Hoe zwaar moet Bilderdijk het leven in Brunswijk hebben opgevat, dat hij zich met het opstellen van zo'n tekst onledig hield! Hoe naïef moet zijn vertrouwen in de mensheid geweest zijn en hoe gekrenkt zijn trots, dat hij tot zo'n

paardenmiddel zijn toevlucht wilde nemen! Des te raadselachtiger is zijn oordeel in 1830 over de jaren van ballingschap in Brunswijk doorgebracht, toen hij die zelf tot de gelukkigste van zijn leven rekende. Of hij was toen vergeetachtig geworden, of hij vond het leven voor en na zijn ballingschap te Brunswijk, overeenkomstig zijn eigen 'relativiteitstheorie', nog veel zwaarder dan hij tot kort voor zijn dood had gedacht.

De dood van prins Frederik op 6 januari 1799 vormde voor Bilderdijk en zijn tweede vrouw aanleiding om hun dichterlijk talent voor rouwbeklag in te zetten. Wilhelmines lijkzang op het afsterven van de doorluchtige prins zou het eerste in het Nederlands geschreven gedicht zijn, dat van haar in druk verscheen. Haar dichterlijk talent was aan zijn veldheerstalent (waarom hij met prins Eugène van Oostenrijk vergeleken werd) gewaagd, zodat Bilderdijk besloot beide gedichten op 'monnikengrauw' papier te laten drukken voor de hertog, prinses Louise in het bijzonder, de erfprins en prins Willem V en zijn gemalin. Op dit papier dat anders dan de naam suggereert kostbaar was, omdat het bijna transparant scheen, liet hij speciale uitgaven voor het hertogelijk paar drukken, zoals ook enige exemplaren van de *Observationes et Emendationes* (1806) voor de hertog. Voor zichzelf nam hij genoegen met 'kommenijpapier', waarin een verbastering van 'common aid' (vrij vertaald: bestemd voor dagelijks gebruik) te herkennen valt.[14] Tot in maart overlegden zij beiden over de bijzondere uitgave, alsof de dood van de prins geen enkele actuele waarde bezat, maar in overeenstemming met het langzame levenstempo van die tijd inderdaad voor een eeuwig verlies zou zorgen. Zo'n dubbelzinnig woord als 'uitgave' was hun op het lijf geschreven, omdat zij de publicatie van beide gedichten ook als een geduchte investering in hun eigen toekomst zagen. De erkentelijkheid van de Oranjes voor het medeleven met hun gestorven zwager, broer en zoon zou zich in klinkende munt kunnen omzetten. Veel hing af van het begeleidend schrijven, waarin eerbied voor de maatschappelijke positie van alle betrokkenen en een welgemeend blijk van medeleven zich met troost in religieus opzicht en de moeilijke levensomstandigheden van de lijkzangers zelf lieten combineren. Bilderdijk was er een meester in, zij het een die in de wellevendheid ten tijde van Lodewijk XIV had uitgeblonken. Wilhelmine maakte zich in de eerste maanden van dat jaar zorgen over de manier waarop hij haar in zijn schrijven zou betrekken: was het niet beter de hoogheden niet aan haar nederig be-

staan te herinneren en zo praatjes bij voorbaat de kop in te drukken?[15] Ditmaal ging haar maatschappelijke schroomvalligheid hem te ver, zodat hij het gedicht van zijn tweede vrouw niet voor hun aller ogen verdonkeremaande om haarzelf aan het zicht te kunnen onttrekken. Hij liet het officieel in *Vaderlandsche Oranjezu*cht (1805) verschijnen, zodoende de lijn in de twee delen *Mengelpoëzy* (1799) doortrekkend die zijn schoonzus verfoeide: hij weigerde een strikte scheiding tussen 'echte' en gelegenheidspoëzie aan te brengen. Prinses Wilhelmina toonde zich als moeder van de overledene extra geroerd, wat haar reactie op Bilderdijks schrijven nog om een andere reden opmerkelijk maakt. In hun Haagse tijd had hij haar partij binnen het Oranjekamp als een bedreiging voor de positie van de stadhouder opgevat, maar de controverse tussen hen kon wel eens minder groot zijn dan was aangenomen, want nu verzocht zij haar dochter in Brunswijk hem te bedanken: 'Bedank die beste Bilderdijk namens mij. Zijn bedoeling is zeker goed en het lijkt mij, dat hij goede ideeën heeft.'[16] Poëzie, liefde en politiek waren in de eerste maanden van 1799 nauw aan elkaar gelieerd, wat niet alleen zichtbaar werd door de dood van prins Frederik. Vanuit het Oranjekamp bezien, zou het echec voor de natie later in het jaar nog veel groter worden.

Van toegevendheid jegens zijn tweede vrouw was in *Echtgeluk*, geschreven op 20 februari 1799, geen sprake. Het is niet ondenkbaar dat Bilderdijk zich zo hevig ergerde aan de voorzichtigheid waarmee ze trachtte haar eigen publieke optreden vorm te geven, dat hij op relationeel vlak voor eens en al de puntjes op de i wilde zetten. Eerder is het weinig geëmancipeerde karakter van de maker van dit gedicht reeds uitvoerig toegelicht,[17] inclusief de Bijbelse fundering van zijn huwelijksopvattingen, waarin ze hem niet afviel. In *Beantwoording* (1799) beaamde ze zelfs, dat het hart nooit weerstrevend is, dat 'in 's eega's wil berust'.[18] In háár huwelijksgedichten vroeg Wilhelmine zich af: 'Kunt gij hem te hoog waarderen? Kan hij te veel uw afgod zijn?'[19] Voor het geval het antwoord op zulke retorische vragen een lezer niet geheel duidelijk zou zijn, formuleerde ze niet eens bezwerend, maar constaterend: 'Steeds voor zijn wellust levend, is zijn minste wens uw lust!'[20] Daaruit zou men haast ten onrechte afleiden, dat ze de liefde voor haar man bereid was met velen te delen, en dat niet na een lang leven van huiselijk geluk, maar reeds in 1799! Ze bedoelde natuurlijk, dat hij het verdiende dat men ten volle met zijn wensen rekening hield. Hij vlocht de tederste liefde met haar wezen samen,[21]

waarom ze hem haar 'lieve, dierbare hartenvriend' noemde, haar 'soulmate' zou men tegenwoordig zeggen.[22] Hart of ziel maakte haar niets uit, zo hevig was ze erop gebrand zíjn hart háár hart te noemen en zíjn ziel háár ziel. In *Vertroosting in droefgeestige ogenblikken* (1802) noemde ze hem haar 'zielsgeliefde', wiens 'verholen zuchten' haar melancholisch stemden.[23] Wat hem zo diep deed zuchten, dat zij er op haar beurt door werd aangestoken, zal te zijner tijd blijken. Het is net alsof het moderne onderscheid tussen weemoed en droefgeestigheid toen niet zo scherp werd gemaakt, maar hoe dat ook zij, in 1802 had hun verhouding zich allang voor de rest van hun leven gestabiliseerd. Wat dat betreft, was Bilderdijk in zijn opzet geslaagd en kon hij het zich met een gerust hart permitteren om al in maart 1799 de teugels te laten vieren. Met terugwerkende kracht is *Echtgeluk* overigens wel eens gelezen als een bede om mededogen van Bilderdijk aan zijn tweede vrouw in plaats van een eis in het algemeen aan de vrouw gesteld.[24] Wie de relatief vaak voorkomende imperatieven in het 55 strofes tellende gedicht leest, bestrijdt dat: 'Stel zijn luimen u tot wetten' en 'Hou uw mening nimmer staande tegen die van uw gemaal' zijn gedragsregels waaraan vrouwen in het algemeen (én zijn eigen vrouw in het bijzonder) zich moesten houden.[25] Voordat zijn huwelijksgedichten een obligaat karakter kregen, alsof er elk jaar op het huisaltaar van hun liefde een offer moest worden gebracht, schreef Bilderdijk gelegenheidsverzen van bijzondere makelij. Voordat men met zijn niet te tellen 'echtkoetsen' een flinke stalhouderij zou kunnen beginnen, volgens het niet ongeestige gezegde van Multatuli,[26] schreef hij huiselijke poëzie die zich van die van zijn navolgers in de negentiende eeuw onderscheidde wegens haar originaliteit, kordaatheid of weinig zoetsappige bedoelingen. Op 14 maart klaagde Wilhelmine over de langdurige afwezigheid van haar man, die haar en Julius wellicht ook met Pasen niet zou komen bezoeken, omdat het reizen dan extra duur was. Bilderdijk negeerde, wat ze hem indirect te kennen gaf, en ging op een heel andere kwestie in, die blijkbaar nog steeds speelde. Hij wenste dat ze aan haar zus Betsy een brief ter misleiding van haar moeder zou schrijven, waaruit moest blijken dat hij met haar in het kielzog van prins Frederik in Venetië was beland. Sinds de geboorte van Julius wenste Wilhelmine het contact met haar moeder te herstellen, waartoe het opdissen van leugens over hun woon- en verblijfplaats allerminst geschikt was. Een dode prins maakte zo'n brief bovendien minder geloofwaardig dan

ooit, maar ze had zich, *Echtgeluk* indachtig, naar de wensen van haar man geschikt en hem ter correctie of goedkeuring het concept van een brief aan Betsy, zij het bestemd voor haar moeder, gestuurd. Ziehier, hoe korzelig Bilderdijk daarop reageerde: 'U kwelt uzelf voortdurend, nadat u uw brief aan Betsy op de post gedaan heeft, en u bent slechtgehumeurd. Dit vertelt u mij, liefste, met evenzoveel woorden. Ik weet niet, hoe ik het moet uitleggen. Als u het er niet mee eens was die brief te versturen, waarom heeft u hem dan geschreven, en nu u dat gedaan heeft, welke kwelling of narigheid maakte dat achteraf de moeite waard? Maar hoe dat ook zij, mijn liefste, voel u er niet ongemakkelijk onder. Ik stuur de brief naar u terug, zodat u er opnieuw over kunt nadenken, of u hem wilt versturen of niet.'[27] Als het om vrouwen ging, leek Bilderdijk zich soms in zijn eentje de autoriteit van het hele Directoire aan te matigen en tegen hen in stelling te brengen, terwijl hij in werkelijkheid ook toegevend kon zijn, omdat hij zeer wel inzag dat het sterke geslacht door het zwakkere werd geregeerd. 'Ware het omgekeerd,' zo voegde hij er optimistisch aan toe, 'de mens moest de hobbesiaanse mens zijn, en niet Gods werkstuk.'[28] Wilhelmine redde zich uit de perikelen door hem te verzekeren, dat ze het met zijn al te omzichtige benadering van haar moeder eens was, maar dat haar eigen stuurse houding uit onkunde over de juiste benaming van zijn functie in dienst van de prins was voortgekomen. Wat was 'ambt' ook al weer in het Engels om die te typeren? Bilderdijk deed een suggestie: 'charge', die zij in haar gecorrigeerde brief graag overnam en, ter verzending aan Betsy, terugstuurde naar haar man.[29]

Wie een al te zonnig beeld van Bilderdijks poëzie wil geven, kan haar typeren, zoals Herman Bavinck gedaan heeft: 'De dichter denkt klaar, denkt juist, zijn uitdrukking is wijsgerig nauwkeurig. In zijn mond heeft de taal een bestemming, die niemand haar ooit wist te geven, en deze bestemming geeft kracht, geeft vermogen, geeft heerschappij op de harten, maar zij hangt aan de duidelijkheid, aan de zonneschijn van zijn geest, die geen nevels duldt.'[30] Minder argeloos op *Echtgeluk* van toepassing verklaard, is de geprezen klaarheid verdacht, want zij diende ook om onderlinge verhoudingen op scherp te stellen in plaats van in te zoomen op een schitterend natuurtafereel. Poëzie is volgens Novalis het resultaat van een 'productieve imaginatie', dat wil zeggen een dichter krijgt er vleugels door en op de buitenwereld werkt zij als een magneet.[31] Dankzij een zowel subjectieve

als objectieve zelfverheffing stelt een dichter de dingen anders voor dan ze zijn, wat Novalis met 'romantiseren' in verband bracht: 'Romantiseren is niets anders dan een kwalitatieve potentiëring.'[32] Zo zette ook Bilderdijk het middel van de taalvirtuositeit in om iets in die buitenwereld vorm te geven of af te dwingen. 'Romantisch' krijgt hier de betekenis van een geslaagd effect, dat afwijkt van de werkelijkheid. Er wringt en schrijnt ergens iets, dat in concreto een minder positieve start van Bilderdijks huwelijksleven met Wilhelmine doet vermoeden dan waarvan hij later uitentreuren blijk gaf. Hoe kon hij daarnaast in diezelfde periode met zijn schoonzus in Amsterdam over zijn privéleven communiceren zonder zich te compromitteren? Op 21 februari 1799 stelde hij haar voor *Echtgeluk* in de *Almanak voor vrouwen* te plaatsen. Of werd die uitgave alleen door vrouwen volgeschreven? Listig smokkelde hij Wilhelmine nu ook in zijn correspondentie met Maria Petronella Elter-Woesthoven binnen. Een Brunswijkse schone had hem gevraagd een loflied op het huwelijk te maken, waarop hij, 'zoals u licht begrijpen kunt', haar had geantwoord, dat 'echtgeluk' iets was wat ze alleen via haar man behoorde te leren kennen.[33] Toen deze hem echter hetzelfde uit naam van zijn vrouw had gevraagd, was hij overstag gegaan: *Echtgeluk* was daarvan het resultaat. Waarom Bilderdijk dacht, dat hij met zulke valse voorstellingen van zaken oude vriendschappen in stand zou kunnen houden, is een raadsel. Was het leven anders gelopen en Maria Petronella zijn belangrijkste confidente gebleven, dan had hij haar vroeg of laat eerlijk in plaats van listig moeten laten weten, waar het op stond. Nu liet hij haar liever onkundig van de ware omstandigheden, waaronder hij te Brunswijk leefde. Zelf was ze evenmin eerlijk tegenover hem, want enerzijds bekende ze 'ook niet heel dodelijk amoureus' van haar eigen 'mannetje' te zijn, terwijl ze anderzijds in het vage liet van wie ze in verwachting was. Ja, was ze wel zwanger?[34] Ze hoopte een brief met hem te wisselen, 'eer ik om een meisje ga'.[35] Aan dit geenszins halve woord had Bilderdijk genoeg om op nimmer door haar gestelde vragen antwoord te geven, alsof hij zich al jarenlang als accoucheur in Brunswijk had gevestigd en er als zodanig een bloeiende praktijk op na hield: 'U voelt nog bijna geen leven. Vanwaar meent u dan, dat de sterke beweging der vrucht voortkomt? Van een moeilijke en gedwongen ligging, onrustig door te weinig ruimte, wanneer die ingenomen wordt door dikke vochten, vooral als derzelver omloop (een gevolg der dikte) ontregeld wordt, waardoor winden ontstaan en een

menigte bijkomende opzettingen door de werking en tegenwerking van de geprikkelde vezels, spieren en vliezen, die ten eerste het ei en, daardoor, sommige buitendelen van het opgewonden pakje van het kind prangen, en ten tweede het kind inwendige pijnen veroorzaken, die verwringingen, trappen, schoppen enz. ten gevolge hebben. Vandaar dat te veel beweging ongezondheid in de vrucht verraadt en de natuurlijke beweging, die alleen voortspruit uit de ingelegde trek om de werktuigen ter beweging te oefenen, zeer gematigd en weinig merkbaar voor de vrouw is, en te minder merkbaar, naarmate het kind minder voor in de buik ligt.'[36] Zulke lichamelijke intimiteiten, op hun beurt getuigend van Novalis' productieve verbeeldingskracht, gingen vergezeld van zijn bekentenis, dat een gedwongen hereniging met Catharina hem even onwaarschijnlijk leek als een terugkeer naar zijn vaderland: 'Ach, van nu af aan heeft het vaderland niets meer dat mij bindt en niet licht besluit ik, hoe alles ook lopen mag, om het wederom te betreden. De vernieuwingen van het verleden zouden mij te gevoelig treffen.'[37] Zonder Maria Petronella het achterste van zijn tong te laten zien, verzon hij een nieuw excuus om zijn band met Catharina te verbreken: 'Ik heb zekere en voor geen andere uitleg vatbare berichten ontvangen, dat ik zonder mij te onteren haar niet weer tot mij *kan* nemen, ja, ik durf zeggen, *mag* nemen.'[38] Deze redenering stelde hem in staat om zich aan Wilhelmine te wijden, hoewel hij ook moest erkennen Catharina 'met een gloed van liefde' bemind te hebben, die nooit geheel en al zou kunnen worden uitgedoofd.[39] Hij was zich van zijn dubbelzinnige positie bewust, want de huwelijksband ervoer hij als één en ondeelbaar, gelijk de Franse Republiek, terwijl hij zich doelend op Catharina's levenswijze openlijk afvroeg: 'Zijn de gebreken, ze mogen zo sterk zijn als ze willen, motieven voor het ontslag van de huwelijksband?'[40] Toen hij die vraag in alle eenvoud stelde, had hij haar voor zichzelf reeds lang beantwoord.

Het nieuwe Uitvoerend Bewind in de Bataafse Republiek had hem formeel, in juridisch opzicht, net zo weinig te bieden als een hernieuwing van zijn huwelijksband met Catharina. Bilderdijk dacht daarover in weinig van nederigheid getuigende termen na, de 'dominica potestas' van een vader met de imperiale bevoegdheden van een staatshoofd vergelijkend, waardoor hij bij zijn vrijwillige terugkeer als balling het gevoel zou krijgen de soevereiniteit in zijn vaderland te moeten 'usurperen'.[41] Anders dan een willekeurig ingezetene

zou hij zich dan niet passief aan het gezag moeten onderwerpen, maar actief in de vorm van een te sluiten 'pactum civicum' met de staat.[42] Kinker trachtte hem ideologisch naar het republikeinse kamp over te halen: 'Tout le monde veut se républicaniser ou démocratiser.'[43] Waarom zijn oude leermeester in het recht dan niet? Maar deze dichtte zich voor zo'n geestelijke ommezwaai te weinig souplesse toe, niet omdat hij over onvoldoende kwaliteiten zou beschikken, integendeel, hij torende natuurlijk hoog boven zijn mede- en tegenstanders uit, maar hij zou zich nooit tot hun niveau willen verlagen: 'Ik zou een vreemde onder de moslims zijn, evenals onder de socinianen van onze tijd. Ik zou het onder de republikeinen zijn, evenals onder het bewind van zwakke koningen en koninkjes in onze tijd. Maar van mij te verlangen dat ik een slechte republikein zou zijn, of dat ik zelf een koning en wel een zwakke, despotische etc. koning zou zijn, is te veel van mij verlangen.'[44] Met al zijn bezwaren tegen de geest der eeuw scheen hij zich bij gebrek aan rolpatronen in het luchtledige te willen terugtrekken, prins Willem V als een 'roitelet' beschouwend, een koning van niks aan wie hijzelf in vorstelijker hoedanigheden misschien niet eens zou kunnen tippen. Die gedachte scheen hem, vorstelijke hoedanigheden of niet, beneden zijn waardigheid, om van een hem toegedichte republikeinse gezindheid nog maar te zwijgen. De perversiteit daarvan zou niet hém, maar Kinker aan te rekenen zijn, zo gaf hij een goede verstaander te kennen. Terwijl de Bataafse Republiek, volgens Helmers 'gebogen door de last die onze hals bezwaart', de ene 'staatsorkaan' na de andere trotseerde,[45] hield Bilderdijk als vanouds vaderlandslievende lezingen aan het Collegium Carolinum te Brunswijk in de hoop te Lingen, een orangistisch broeinest in de buurt van Twente, op voorspraak van Tollius en de hertog tot hoogleraar te worden benoemd. Overdag gaf hij ten huize van zijn 'élèves' langdurig college (twaalf tot dertien colleges in de vorm van evenzovele lesuren waren niet ongebruikelijk), terwijl hij 's nachts thuis in het Latijn werkte aan zijn observaties en verbeteringen van het Romeins recht. Daartussendoor schreef hij poëzie, dat wil zeggen in een 'tussenvallende vlaag of paroxysmus'.[46] *Echtgeluk* is een voorbeeld van dat laatste, evenals zijn gestaag vorderende vertaling van Ossians zangen, waarvan het grotendeels te Hamburg reeds voltooide *Fingal* in 1805 als enige van de 22 *Songs* afzonderlijk zou verschijnen. Weerloze Schotten en oorlogszuchtige Noormannen vormden in zijn geest een afspiegeling van Bataven en Fransen, met behulp van

wie hij als dichter dezelfde onderhuidse spanningen trachtte af te reageren als Helmers wegens twee staatsgrepen in 1798 had gevoeld. De spil om wie de politiek toen draaide, Napoleon, kon nog voor Hannibal doorgaan (met wie generaal Washington was vergeleken) in plaats van Attila.[47] Met zijn belangstelling voor krijgskunst volgde Bilderdijk de grootste veldheer van zijn tijd, niet alleen zogenaamd in het kielzog van prins Frederik, maar ook echt op veilige afstand. In 1799 zou het Directoire middels een staatsgreep door het Consulaat worden vervangen, een driemanschap, waarvan Napoleon Bonaparte als eerste consul weldra de vredesonderhandelingen van de Tweede Coalitieoorlog te Lunéville en Amiens zou voeren. Bilderdijk had daar in zoverre rechtstreeks mee te maken, dat hij maanden van tevoren op de hoogte was van de landing te Callantsoog, waar Engelse troepen op 27 augustus van dat jaar slag leverden met een divisie van Herman Daendels. In de aanloop naar die verloren slag gaf de dichter blijk van zijn veelzijdigheid, waarom men hem zou kunnen bewonderen, maar zo niet Kollewijn, die (hem wel verheven achtend boven de middelmaat) een lichte tegenspraak en zelfs grilligheid bespeurde in diens voorkeur voor Romeins recht, poëzie en krijgskunst enerzijds en drie 'hoofdstudies' anderzijds: dichtkunst, algemene taal en bouwkunst.[48] De logica van zo'n alternerende trits zou wellicht te wensen overlaten, indien Bilderdijk beperkt in zijn mogelijkheden was geweest en naast poëzie of dichtkunst *gelijktijdig* zijn voorkeur voor twee andere vakken bekend had gemaakt, wat hier niet het geval is.

Een van zijn vroegtijdige bezwaren tegen de geest der eeuw betrof met de woorden van Novalis in *Die Christenheit oder Europa* (1799) de 'verdorring van het gevoel voor het heilige'.[49] De aanvankelijk elegisch sfeer van dat boek, uitmondend in een profetische toekomstverwachting, ademde de geest van wat men tegenwoordig new age zou noemen: het hield een pleidooi voor een spirituele gemeenschap, los van de door Napoleon bepaalde landsgrenzen. Bilderdijk voelde zich hiertoe meer aangetrokken dan door de rationaliteit van 'ongodisten' en deïsten, die zich in zijn ogen nauwelijks van elkaar onderscheidden. Zij waren er de oorzaak van, dat hij nergens in Duitsland tot hoogleraar benoemd kon worden, want in de 'opperconsistoriën' van universiteitssteden als Göttingen en Lingen decreteerden zij tegen de zin van hun conservatieve bovenbazen welke verlichte figuren benoemenswaardig waren of niet. Haaks op dit door hem ge-

creëerde beeld van een hem vijandig gezinde heidense wereld, althans in de academische afspiegeling daarvan in Duitsland, stond het verwijt van atheïsme, dat Fichte bijvoorbeeld noopte de universiteit van Jena te verlaten. Op 21 februari 1799 was Bilderdijk nog vol vertrouwen in zijn eigen toekomst geweest, zodat hij, menend zekerheid aan een toezegging van de hertog van Brunswijk te kunnen ontlenen, zijn schoonzus alvast in Lingen had uitgenodigd: 'Te Lingen echter, ja, te Lingen komt u mij zien, daar zult u een halve, een hele zomer bij mij doorbrengen en mij de bittere vakanties (u weet, dat die mij altijd ziek maakten) veraangenamen!'[50] In de zomer van dat jaar wist hij wel beter en moest hij de voornamelijk wegens ziekte nogal nare herinneringen aan de te Amsterdam bij de Elters doorgebrachte logeerpartijen afwisselen met teleurstellingen op het professionele vlak. Zijn visie op Kant hing ten nauwste met zijn recente ervaringen in Duitsland samen. In twee boeken, te weten *Over het leven van een zonderling genie: Mr. Willem Bilderdijk (1788-1798)* en *Bilderdijk en de Verlichting* is uitvoerig op het 'constructieve' karakter van Kants filosofie ingegaan, zodat hier in hoofdlijnen kan worden volstaan met de conclusie, dat Bilderdijk er een welberedeneerde afkeer van toonde. Gegeven de onkenbaarheid van het 'Ding an sich', zag hij niet in, hoe 'God an sich' anders gekend zou kunnen worden dan door het innigst zelfgevoel. Verstand noch rede vormde een betrouwbaar instrument om vat op de aardse werkelijkheid te krijgen, hoeveel te moeilijker was het dan om een bovenaardse werkelijkheid als God te doorgronden? Kant was als een verlichte dominee in 'lammerenvachten' gehuld, een wolf in schaapskleren, die het goddelijke element het liefst uit de samenleving verbande.[51] Hoe kon deze 'Koningsberger Hoogleraar' de autonomie van de moraal bepleiten, zonder een ereplaats voor God in te ruimen?[52] Is het niet 'verwarring tot verbijstering keren', zo vroeg Bilderdijk zich af, wanneer men in morele kwesties zijn toevlucht tot het verstand neemt?[53] Zou men niet integendeel het innigst zelfgevoel zijn werk moeten laten doen, geïnspireerd als dat alleen door Godzelf kan zijn? Hij verwierp met andere woorden de stelregel van Kant om zo wijs te handelen, alsof in het menselijk doen en laten een stelregel voor het heelal besloten ligt. Volgens Bilderdijk getuigde zoiets van hoogmoed, want 'dit veronderstelt een hogere regel in de opvatting van degene die handelen zal, en waarom dan die hogere regel niet liever rechtstreeks en on-

middellijk tot wet genomen dan zichzelf tot ingebeelde algemene wetgever op te werpen?'[54]

De mondige mens, die niet in het minst gehinderd door historie en traditie zijn eigen lot wenst te bepalen door zichzelf rationeel te ontwikkelen,-Kants definitie van een verlichte burger-, leek naar de mening van Bilderdijk te veel op Adam, die door de duivel werd verleid om van de boom der kennis van goed en kwaad te eten.[55] Mondigheid kon een verkapte vorm van hoogmoed bevatten, op grond waarvan men zich inbeeldde een wetgever of rechter te zijn, terwijl Gods geboden en het laatste oordeel geen mens toekwamen. Daarom was mondigheid een verdacht criterium voor 'Verlichting' in de ware zin des woords, verwant aan de 'blinde staatzucht' van Lucifer wanneer men de politieke aspiraties van de verlichte burgerij in ogenschouw nam, en volstrekt onlogisch ook volgens Bilderdijk, want wie wilde zich nu van heersers bevrijden door zich te laten overheersen door de rede? Hoe verkeerd hij de paradoxale dominantie van de rede vond, blijkt uit zijn typering daarvan: 'Nu het paard de voerman ment en heer is van de wagen.'[56] Hij gebruikte dat woord, 'verlichting', liever om de opluchting te beschrijven die zich van hem meester maakte, wanneer hij na een dichterlijke aanval van een etmaal een paar dagen geestelijk tot rust gekomen was, totdat hij na een regenbui of een ander hem prikkelend voorval door een 'onlijdelijke en woelige inertie van geest en lichaam' werd overvallen en haast tegen zijn zin weer aan het werk toog.[57] In zijn brief van 14 juni 1799 aan Kinker deed hij zich uit weerzin tegen Kants filosofie onnozeler voor dan hij was: 'Vraag niet naar mijn mening, beste vriend! Ik heb niet genoeg vrije tijd om mij goed in een systeem te verdiepen, waarin bijna alle woorden een nieuwe betekenis krijgen, zeer afwijkend van het gewone taalgebruik waaraan wij gewend raakten bij de aanvang van onze loopbaan in de filosofie.'[58] Maar wie zijn op een herfstige achternamiddag in 1797 geschreven brief aan Maria Petronella heeft gelezen, waarin hij haar een klein college over filosofie gaf, zal beamen, dat hij meer van Kant had begrepen dan hij het deed voorkomen.[59] Waarom hield hij zich voor onnozeler dan hij was? Vreesde hij Kinkers intelligentie, wilde hij een filosofisch dispuut tussen hen bij voorbaat vermijden? Men krijgt die indruk, temeer omdat hij zijn vroegere vriend nog op een andere manier wilde ontzien. Wie in de hertog van Brunswijk al een soort lokale afspiegeling van Zijne Allerchristelijkste Majesteit ontwaarde en in gelijke mate op 'ongodisten'

en deïsten afgaf, omdat zij niet rechtzinnig genoeg in de leer waren, afficheerde zich als een orthodoxe christen. Tegenover Kinker, een rationalist bij uitstek, wilde Bilderdijk zich niet als zodanig opstellen, integendeel, hij deed zich heel modern als een voorstander van het 'ietsisme' voor. Het is net alsof hij vreesde, dat andermans argumentatie zijn diepste bestaansgrond, in termen van verlichting, 'als sneeuw voor de zon' zou kunnen doen verdwijnen. Daarom prees hij de destructieve kant van Kants leer,-de aantoonbare onmogelijkheid om het 'Ding an sich' te kennen-, en wees hij de adstructieve of constructieve kant daarvan af. Met zekerheid kan men niets over zijn beduchtheid voor Kinker vaststellen, omdat hij in de loop van zijn leven herhaaldelijk blijk van ernstige geloofstwijfel heeft gegeven. Het verschil tussen zulke geestesgesteldheden later enerzijds en in 1786, toen hij zijn befaamde sonnet *De wareld* schreef, of in 1799 anderzijds is gelegen in de gelijktijdig optredende ambiguïteit van zijn waardering voor religie. Misschien was zijn onwetendheid op filosofisch en religieus gebied helemaal niet gespeeld, maar zeer fundamenteel van aard.

Ziehier, hoe Bilderdijk zijn vroegere vriend een bittere pil toediende en die onmiddellijk vergulde. Hij ontdekte een zekere ambiguïteit in zichzelf, zo gaf hij in voornoemde brief aan Kinker toe. Men zou de waarheid nooit kunnen achterhalen, zoals een scepticus als Pyrrho al had beweerd. Daardoor deed hij, Bilderdijk, in weerwil van zijn afkeer van scepticisme en twijfelzucht toch niet voor een pyrrhonist onder: 'Ik heb een hekel aan het principe van het pyrrhonisme, maar ten gevolge van onze naspeuringen ben ik er misschien niet al te ver van verwijderd.'[60] De rede was wel het minst geschikt om de waarheid op het spoor te komen: 'Dankzij ons verstand slagen wij er nooit in de waarheid te ontdekken,' waaruit hij de conclusie trok, 'dat onze kennis niet op zichzelf staat en evenmin noodzakelijk tot het domein van ons verstand behoort, tenzij toevalligerwijs, omdat zij ons op een andere manier komt aanwaaien en zich van andere middelen bedient dan men gewoonlijk gelooft.'[61] Evenmin kon de moraal autonoom of redelijk zijn, want zowel de waarheid als het ware onderscheid tussen goed en kwaad kwam een mens slechts aangewaaid, indien God hem beide influisterde. Zich rechtstreeks tot Kinker wendend, moest hij hem wel bekennen: 'U ziet dus duidelijk, dat ik geen *kantiaan* ben, maar dat iets mij enerzijds aantrekt wat mij anderzijds vreselijk afstoot.'[62] Om hem enigszins te troosten voor dit afwijkende standpunt

deed Bilderdijk zich vervolgens tegenover zijn vroegere vriend niet als een orthodoxe of fundamentalistische gelovige voor, maar, zoals gezegd, als een voorstander van het 'ietsisme', een even modern als nietszeggend geloof dat bij gebrek aan een concrete invulling net zo goed onvermeld had kunnen blijven: 'Dit alles stemt overeen met datgene waarvan wij *weten*, dat het waar is, want zeker *weten* wij, dat er *iets* bestaat en dat wij vrijwel niets méér *weten* dan dat.'[63] Deze wetenschap, waarvan Bilderdijk het algemeen gedeelde karakter aannam, was een product van het door Kant miskende innigst zelfgevoel. In de postume uitgave *Mengelingen en fragmenten* (1834) ging hij nader op deze kwestie in, ter toelichting van het standpunt dat hij hierover in zijn brief aan Kinker had ingenomen. Hoe moeten wij handelen, vroeg hij zich voor de zoveelste keer in zijn leven af, om cynisch te applaudisseren voor het antwoord van Kant: alsof onze daad beantwoordt aan een wet die wij voor of in plaats van de hele mensheid hadden uitgevaardigd.[64] "Bravo!" juichte Bilderdijk, terwijl hij zich in gedachte tot Kinker richtte en tegelijk een kind scheen toe te spreken: "Dat lijkt op: behandel een mens, zoals je het zelf goed zou vinden behandeld te worden. Zie je nu het ondergeschoven probleem, dat Kant meende te hebben opgelost? Want waar komt dat 'goed' vandaan? Het verstand kan door vergelijking identiteit en verscheidenheid ontwaren in voorwerpen, maar het produceert die voorwerpen niet, die het vergelijkt. Daarom heeft het verstand geen verstand van goed en kwaad."[65] Duidelijker had hij zijn positie naast en tegenover Kant niet kunnen bepalen! Kollewijn drukte zich fraai uit, toen hij Bilderdijks houding tegenover de Verlichting in het algemeen en Kant in het bijzonder aldus samenvatte: 'In de tijd waarin men zijn afgod maakte van het verstand, richtte hij een altaar voor het gevoel op.'[66] Kant dwong hem niet de categorische imperatief van de rede tot uitgangspunt van zijn levensbeschouwing te nemen, maar het gevoel, al ervoer hij de tegenstelling daartussen ook als onwezenlijk. Moest de mens God niet liefhebben met heel zijn hart, heel zijn ziel en heel zijn verstand? In 1799 was hij hierover nog niet uitgedacht: bij wijze van tijdelijk compromis hield hij een pleidooi voor het innigst zelfgevoel ten koste van de rede. In 1809 en nog veel later in 1820 zou hij zijn visie op Kant gedeeltelijk bijstellen.

Tot de constanten die hem ten diepste beroerden, vallen zijn afkeer van rationele kortzichtigheid te rekenen en zijn mystieke ervaring van God. Voordat hij ook maar iets van de 'Koningsberger Hoogleraar'

had gelezen, toonde hij wiskundig de ontoereikendheid van de rede aan: 'Wij zijn als de kortzichtige, die een zeer kleine boog van een onmetelijk grote cirkel ziend, hem voor een rechte lijn houdt; elders en weer elders geplaatst, weer en nogmaals een rechte lijn meent te zien en deze rechte lijn dan een verscheidenheid van richting toeschrijft. Waar die cirkel wordt gezien, blijft de richting zijner lijn onveranderlijk, maar het aanzicht daarvan verandert voor wie hem niet geheel overziet, en wie hem zelfs geheel overzag, zou die eenheid van richting niet zien, maar, niet juist boven het middelpunt geplaatst, een zichzelf ongelijke ellips.'[67] Wat een mens zintuiglijk waarneemt, wekt terecht zijn wantrouwen op, waarna hij met zijn verstand correcties op het waargenomene aanbrengt. Is deze aanvulling van het 'verstandelijk' zien op het 'lichamelijk' zien voldoende om de ons omringende werkelijkheid volledig te begrijpen, zo vroeg Bilderdijk zich af. Nee, 'ons verstandelijk zien is net zo bedrieglijk door onvolkomenheid als ons lichamelijk zien, maar dit laatste wordt ten zeer grote dele door ons verstand toegelicht, wat het zowel met behulp van ondervinding als door wiskundige gronden verklaart, terwijl het gezicht van het verstand de toelichting van een hoger geestelijk werktuig ontbeert om het van het valse zelfbedrog te zuiveren. Hoger geestelijke invloed alleen kan dit, en waar deze plaatsgrijpt, verandert geheel het innige zelfgevoel van de mens, en al wat daaraan verknocht is. Hij verliest zijn zelfstandigheid, zijn wil, zijn wezen en wordt één en al afhankelijkheid in vereniging met de mens geworden Godheid die dan in hem leeft en waarin hij, om het aldus te noemen, versmelt en verzwolgen wordt.'[68] Rationele kortzichtigheid en mystieke ervaring blijken zich als communicerende vaten tot elkaar te verhouden: het tekortschieten van de een wordt ruimschoots gecompenseerd door de ander. Zoals zijn schoonheidservaring niet slechts een puberale fase in zijn leven inhield, maar hem tot aan zijn dood zou blijven overweldigen, gold dat ook voor zijn mystieke ervaring. Aan Wiselius schreef hij: 'Men moet God gevoelen, niet denken. Gevoelen zeg ik, door Zijn bekendmaking aan het hart, door de innige openbaring Zijner werking, maar...niet denken, want Hij is niet denkbaar.'[69] Als Theresia van Avila sprak hij van 'extases' en 'verrukkingen waarmee God ons mensen somtijds begenadigt'.[70] Zoals Allard Pierson hem in *Oudere tijdgenooten* in *De Gids* typeerde, was hij eerst en vooral een mysticus: 'Waarlijk roept hij uit, het fysieke is slechts een beeld, *een omgevende nevel van het geestelijke* en dit daarin te er-

kennen, behoort tot onze bestemming en is er het beginsel van.'[71] Natuurlijk bracht dit inzicht hem in een scheve positie ten opzichte van zijn tijdgenoten, die zich in politiek en religieus opzicht vrijzinnig genoeg achtten om 'verlicht' te heten en hem van obscurantisme te beschuldigen. De werkelijkheid was gecompliceerder, omdat hij zich met evenveel recht 'verlicht' door de H. Geest in plaats van door Kant kon wanen.[72] Pierson verwoordde het onverantwoorde gegoochel met een term als 'verlichting' zo: 'De wereld was voor hem een bovennatuurlijke wereld, en daarom geschikt voor de ziel, bovennatuurlijk in haar oorsprong. Dat inzicht bepaalde de richting en de werkzaamheid van zijn geest. Het moest hem in botsing brengen met de wetenschappelijke machten van zijn tijd. Noch in het calvinisme, met zijn gehoorzaamheid aan de Schrift als grondslag van het godsdienstig leven, noch in het protestantisme, dat de godsdienstige waarheid bewijsbaar achtte, noch in de rationele methode van onderzoek, kon Bilderdijk zich thuis voelen. Van wat men verstandelijke en wetenschappelijke ontwikkeling heet, kon hij niets verwachten dat verder reikte dan deze voorbijgaande orde van zaken. Men zag dit aan voor obscurantisme. Zonder grond. Hij verlangde naar licht even goed als de vrienden der vooruitgang, maar hij verwachtte het niet uit dezelfde bron: hij, ook van intuïtie en inspiratie; zij, alleen van inductie en rede. Vandaar de verwijdering.'[73] Als mysticus heeft hij zich nooit over de zeven trappen ter bereiking van de eenwording met God uitgelaten, maar kende hij volgens Joris van Eijnatten wel de eerste twee trappen, die door Fénelon op een pelgrimsreis van de ziel zijn beschreven als 'indifferentie' en 'beproeving'.[74]

Uit zijn beleving van het meest wezenlijke aspect van religie kwam zijn beredeneerde afkeer van het vrijzinnig protestantisme voort, verpersoonlijkt in neologen. Rooms-katholieken werden volgens hem dom gehouden of met dogma's bestookt, wat hem in beide gevallen niet raakte. Maar de zichtbare verschillen tussen contraremonstranten en remonstranten, tussen orthodoxen en neologen, lieten hem zeker niet onberoerd. Hij ergerde zich aan de Duitse variant van het vrijzinnig protestantisme in zijn tijd: 'Zij is mij nog veel belachelijker dan de dove bliksems van het Vaticaan. Dit toch beval mij mijn ogen te sluiten, maar deze nieuwe godgeleerdheid begeert, dat ik met open ogen niet zie, wat ik zie, en dat ik zie, wat zij menen te zien, en dat ik de lengte van hun neus tot mijn horizon maak, waarbuiten niets anders is of zijn mag.'[75] Terugblikkend op zijn leven maakte hij

rond de eeuwwisseling de balans van zijn politieke en religieuze rechtzinnigheid op: 'In Holland zei men mij in 1781: *bied de hand aan het omverwerpen van het staatsbestel, of u zult worden vervolgd*. In 1795: *neem deel in de nieuwe orde van zaken, of het zal u het hoofd kosten*. Hier was het: *voeg u bij de nieuwe kerk- en staatsleer, of u zult verhongeren*.'[76] Daartoe was hij in Brunswijk evenmin bereid als in de Bataafse Republiek, liever leefde hij op brood en water. Aan Kinker liet hij vooral op religieus gebied het achterste van zijn tong niet zien, al of niet uit ontzag voor de geestelijke capaciteiten van zijn vroegere vriend, voor wie als vrijmetselaar geen enkele bestaande godsdienst goed genoeg was. Als Bilderdijk hem al wilde ontzien, spaarde hij hem niet als zijn advocaat in de door zijn eerste vrouw aangespannen echtscheidingsprocedure, en als zijn woordvoerder, procuratiehouder en officiële boedelbeheerder in de afhandeling van zowel zijn faillissement als de erfenis van zijn vader. Hij had er een handje van hem met een verlanglijstje te confronteren na eerst een aantal geruststellende mededelingen over zijn privéaangelegenheden gedaan te hebben, zodat Kinker, in slaap gewiegd dankzij het in hem gestelde vertrouwen, dat moeilijk kon beschamen door het verlanglijstje te negeren. Zo schreef Bilderdijk hem in dezelfde brief van 14 juni 1799, waaruit eerder zijn deels verholen afkeer van Kant gebleken was, dat de kist met de door hem bestelde boeken veilig in Brunswijk was aangekomen. Een kostbaar horloge uit de nalatenschap van zijn vader had zich in die kist bevonden, evenals diens belangrijkste manuscripten. Toch, en het speet hem zéér dat te moeten constateren, ontbraken er verscheidene tragedies van zijn vaders hand, te weten *Sinna, koning van Arabië, Tiberius*, *Ino en Melicertus* en *Arria en Petus*. Zoals hij de titels van deze tragedies noteerde, was het onduidelijk om hoeveel afzonderlijke manuscripten het ging: Kinker kon er slechts naar gissen. Maar hem werd wel vriendelijk verzocht, of hij zou willen nagaan waar al die manuscripten gebleven waren en of hij er een paar van alsnog in Brunswijk zou kunnen bezorgen. Wist hij niet, dat *Arria en Petus* door hemzelf op veertienjarige leeftijd was opgeschreven, precies zoals zijn vader het hem had gedicteerd? Bilderdijk had inmiddels het eerste deel van *Mengelpoezy* ontvangen, maar het tweede niet. Kon Kinker hem dat met de volgende post meesturen? Dan zou hij ook graag Bockelmanns *Compendium Institutionum* en Van Ecks *Compendium Pandectarum* ont-

vangen, zodat hij verder kon werken aan zijn observaties en verbeteringen van het Romeins recht.[77]

Kinker had er een dagtaak aan om alle nieuwe wensen van Bilderdijk te vervullen, wat hem zwaar gevallen moet zijn, omdat hij wegens het overlijden van zijn schoonvader financieel krap was komen te zitten en zelf moest trachten geheel en al in zijn eigen onderhoud te voorzien. Bilderdijk was wel zo attent hem te condoleren, maar volstond ermee hem in financieel opzicht in hoogst algemene bewoordingen te troosten. God zou hem zijn gevoelig verlies (kennelijk bedoelde Bilderdijk daar niet Kinkers schoonvader mee) wel met nieuwe middelen aanvullen. Zorgeloos en berekenend tegelijk, ried hij hem aan te speculeren op het medelijden van Amsterdamse vrienden die hem vast wel geld zouden willen 'lenen': ' Nu, waarom zou u niet juist van die omstandigheid gebruik kunnen maken om er een beetje van te profiteren? U zult mij misschien tegenwerpen, dat zoiets een vooruitlopen op de toekomst zou inhouden en dat elke tijd zijn eigen noden kent. Ik geef u gelijk, maar het kan niet zo zijn, dat heel wat zaken in een mum van tijd volledig van aanzien veranderen, en bovendien, u zult vrienden hebben, mijn beste, die alles voor u willen betekenen, wat zij moeten betekenen. Reken vast op hen!'[78] Hier manifesteerde zich zijn oude zorgeloosheid op financieel gebied, die in Den Haag tot zijn faillissement had geleid. Kennelijk had hij er geen lering uit getrokken, wat Kinker het nodige te denken moet hebben gegeven. Nu beschikte deze over genoeg humor en relativiteitszin om werkend aan zijn in 1799 verschenen *Proeve eener opheldering van de Critiek der zuivere Rede* (twee jaar later in het Frans vertaald, waardoor hij de wegbereider van Kant in Frankrijk werd) het belang van zijn eigen gedachtegoed af te zwakken zonder zich aan financieel wanbeheer schuldig te maken. Anders dan Bilderdijk stak hij de gek met wat hem dierbaar was,-'de hele santenkraam van reine vormen, categorieën, zuivere redebegrippen en al dat *priorisch* tuig'-, terwijl hij het tegelijkertijd betreurde, 'dat het hele *kantische* systema met het aanhangsel der *fichtische* resultaten er uitziet als een synthetische uitdragerswinkel'.[79] Uiterst serieus fiatteerde hij als thesaurier van het departement letterkunde van *Felix Meritis* de uitgaven voor lampolie, brandhout en het herhaaldelijk vegen van schoorstenen, sloot hij een brandverzekering voor het fraaie gebouw op de Keizersgracht af, benoemde een pedel in vaste dienst en bemoeide zich met de inrichting van de ovale concertzaal (die later model zou staan voor

de inrichting van de Kleine Zaal in het Concertgebouw).[80] Hij was kortom een zeer praktisch ingestelde manager, die de kunst verstond in meer dan één wereld te leven. Bilderdijk verstond de kunst om in één wereld van hogere orde te leven, waarin hij zich uiterst veelzijdig ontwikkelde. Maar van het financiële beheer van zijn eigen zaken had hij niet al te veel verstand. Zo wilde hij kort voor zijn filosofische uiteenzettingen over Kant een pianoforte voor Wilhelmine kopen van de revenuen die zijn gedichten in de vorm van *Mengelpoëzy* en hun beider lijkzang op prins Frederik hadden opgeleverd. Zij waarschuwde hem vooral geen nieuw instrument aan te schaffen, aangezien dat van neef Texier in Wolfenbüttel voor een zacht prijsje viel over te nemen. Bilderdijk deed wat ze hem had aangeraden en kwam er toen pas achter, dat de verzending van de pianoforte van Wolfenbüttel naar Hildesheim niet per postkoets kon geschieden. Hij was 'extremely perplexed' door dit voorval, liet het instrument uiteindelijk in stro verpakken en per paard en wagen naar zijn vrouw vervoeren.[81]

Enerzijds moedigde hij haar aan geld uit te geven, opdat het haar aan niets zou ontbreken, anderzijds zegde hij haar in financieel opzicht de wacht aan. Wilhelmine kende hem inmiddels goed genoeg om te beseffen, dat zíj en niemand anders voor goddelijke voorzienigheid zou moeten spelen, wanneer de nood aan de man kwam. Gaf hijzelf een paar thaler uit, dan deed hij er niet moeilijk over. Wilde Wilhelmine niet van Hildesheim naar Steinbrugge verhuizen, of een paar maanden ter overbrugging (en om te zien hoe dat bevallen zou) naast haar huidige kamers een duurdere woning in die plaats huren? Hij had al informatie bij een dominee ingewonnen, op grond waarvan hij verwachtte haar daar frequenter en langduriger te kunnen opzoeken dan in Hildesheim: 'Het is ontegenzeggelijk waar, dat u op die manier een paar thaler meer zult uitgeven, maar daarvoor, liefste, zullen wij altijd van elkaars aanwezigheid genieten, de zon- en hoogtijdagen zal ik bij u kunnen doorbrengen en dat is toch zeker niet te duur gekocht voor twee of drie louis d'or.'[82] Hij keek niet op een paar thaler meer of minder, zou men denken, die zij nota bene zou kunnen spenderen in zijn belang. Maar nog geen week later maakte hij aanmerkingen op haar uitgavenpatroon, waaraan afgezien van de hoogte van het bedrag in kwestie (wederom een paar thaler) een karakterfout ten grondslag lag: 'Ik hoop, lieverd, dat u mijn karakter goed genoeg kent om niet te veronderstellen, dat het verlies van een beetje geld mij boos zou kunnen maken. Niettemin, liefste, zou ik on-

tevreden over u kunnen worden wegens het verlies van een paar thaler, niet wegens het geld, maar wegens de zorgeloosheid waarvan het geliefde voorwerp van mijn aanbidding blijk zou geven, in wie ik geen tekortkoming kan verdragen. En dat zou nu juist in sommige gevallen de oorzaak van mijn gemopper kunnen zijn, een kleinigheid, die anderen niet eens zouden opmerken.'[83] Het is net alsof Bilderdijk zijn vrouw niet 'schat' of 'dierb're' kon noemen, zonder een wandelende brandkast in haar te ontdekken. Daar stond tegenover dat hij zich ook van een goede kant liet zien, toen hij haar uit eigen beweging op 27 juli 1799 een glazen botervloot stuurde en een '*saladier* as the French call it'.[84] De huishoudelijke kosten daarvan stonden in geen verhouding tot een gift van prinses Louise, waarvoor hij als een grand seigneur tafelzilver kocht. Hij liet er zelfs Julius' wapenhelm in graveren, wat, hoe goed ook bedoeld, geen verstandige uitgave was.[85] Om zijn al te pecuniaire bemoeienis met Wilhelmines wel en wee een liefdevolle wending te geven liet hij iets van zijn extatisch beleefde gevoelens voor haar blijken, waarin slecht weer en onverharde wegen als romantische spelbrekers fungeerden. Wat ging er door hem heen, als hij haar niet kon bezoeken? Hij beschreef het haar nauwkeurig: 'Als u mij in mijn eenzaamheid zou zien, middenin mijn bezigheden omhoog vliegend, twee armen in extase uitstrekkend in de lucht, de koude muur kussend met een floers van tranen in mijn ogen, met een nu eens wilde, dan weer niet onbegrijpelijke snik; als u mij dan in tranen zag smelten, terwijl ik mijzelf vermande, en onbewegelijk en door gevoelens overweldigd neerviel op mijn bed,-als u dat zou zien, liefste, dan zou u zeker beamen, dat geen mens zo teder, zo hartstochtelijk beminde als hij!'[86] Wilhelmine reageerde op zulke betuigingen van zijn hartstocht niet met droge ogen: 'Vleiend, zoals het door u geschetste beeld van uw vurige en dierbare liefde voor mij, o teder aanbedene, kon ik mijn tranen niet inhouden,' maar drong tegelijk op de nodige zelfbeheersing aan, omdat ze vreesde dat hij anders te veel uit zijn gewone doen zou raken.[87] 'Ja, ik wens dat u mij bemint, zoals u dat doet,' liet ze hem weten, 'maar ik wens dat de liefde uw gemoedsrust nooit een ogenblik verstoort, uw kalmte of uw geluk!'[88] Ze wist, dat hij overal overbezorgd op reageerde, of het nu om een 'spasmodical rheumatic cough' van hemzelf ging, waardoor hij zich 'somewhat undisposed' voelde, of om de een of andere ziekte van haar en de kinderen.[89] Er gebeurde ook zoveel verontrustends in zijn leven, waarvan hij haar per brief op de hoogte

hield. Zo lukte het hem maar niet een geschikt pensionaat voor Louise te vinden, dat in overeenstemming met zijn religieuze en morele principes onderwijs verzorgde. Het verleidde hem tot een pathetische uitroep: 'O, wat een verschrikkelijke tijd en wat een verdorven land is dat ongelukkige Duitsland!'[90] Zijn bezwaren tegen de geest der eeuw vonden in Brunswijk een rijke voedingsbodem!

In diezelfde tijd ontving Bilderdijk een brief van zijn jongste broer, die hij voor een Franse revolutionair had uitgekreten. Izaac was niet langer boos over de verdeling van hun vaders erfenis en drong, na een bezoek van neef Texier te Amsterdam, op verzoening aan. Hij deed dat op een welhaast bilderdijkiaanse wijze: 'Ik zou denken ten enenmale met uw karakter onbekend te zijn, indien ik een ogenblik aarzelde om u te schrijven en u mijn hand van verzoening en vriendschap aan te bieden.'[91] Hij woonde tegenwoordig als kantoorklerk bij een koperslager op de Nieuwendijk 'na twee jaar sukkelens'.[92] Hij leek meer op zijn oudere broer dan deze ooit had willen toegeven, maar hun verstandhouding was sindsdien weer enigszins normaal. Wie op al deze problemen van Bilderdijk met Kinker, Wilhelmine, Louise en Izaac let, die in de vroege zomer van 1799 gezamenlijk om een oplossing vroegen,-de tweede helft van de maand juni was zeer enerverend voor hem-, ontdekt algauw hun gemeenschappelijke noemer: geld. Begin juli ontving hij van de erfprins een reactie op een financieel voorstel, dat hij hem op 26 juni had gedaan. Daarin bood hij het eerste deel van *Mengelpoëzy* aan de erfprins aan, ongetwijfeld op speciaal monnikengrauw papier voor hem gedrukt, in de hoop dat deze het 'met geen versmading' zou ontvangen.[93] Maar deze officiële aanbieding bleek, hoe belangrijk ook, eerder een aanleiding dan de oorzaak van zijn hernieuwd contact met de latere koning Willem I te zijn. In werkelijkheid deed hij hem een financieel voorstel, dat op het eerste gezicht ongelooflijk lijkt. Hij begreep zelf ook wel het doldriester karakter ervan, niettemin hadden 'ettelijke welgeïntentioneerde lieden' het plan opgevat om het vaderland te redden. Gegeven de huidige politieke verhoudingen moest men enigszins 'geëgareerd' zijn, hetzij om zulke plannen te koesteren, hetzij om schriftelijk of anderszins van zulke plannen te gewagen, maar het was toch echt zo: 'Het aanbod bestaat in zoveel miljoenen als nodig zouden kunnen zijn tot verlossing van het vaderland, die men geredelijk wil uittellen. Uw Doorluchtige Hoogheid beoordele de zaak die ik eenvoudig voordraag, zoals die mij opgedragen is, zonder mij enige inzichten om-

trent de gepastheid of tijdigheid van het voorstel aan te matigen.'[94] De erfprins hoefde hem zijn 'gevenereerde orders' maar te geven, of de zaak zou verder kunnen worden toegelicht en uitgewerkt. Misschien was hij, Bilderdijk, niet de juiste man om als intermediair op te treden, verdacht als hij op grond van zijn ballingschap alleen al scheen. Een geschikter iemand zou daarin kunnen voorzien, of als de erfprins in Berlijn rechtstreeks door een vertegenwoordiger van de gulle gevers zou willen worden benaderd, was dat natuurlijk ook mogelijk.[95] Dezelfde man die, zoals hij Tollius in het begin van 1799 had bericht, al acht maanden op water en brood leefde om voor de zijnen te arbeiden en zich er niet over beklagen zou, 'als die arbeid slechts het nodige voor hen kon suppleren', beschikte in werkelijkheid over miljoenen, dat wil zeggen in zijn hoedanigheid van een mogelijk door de erfprins voor ijlhoofdig versleten tussenpersoon![96] De overambitieuze erfprins had wel oren naar het voorstel en liet voor zijn doen snel weten, dat hij in zijn paleis te Schönhausen op 'nadere illucidaties dienaangaande' wachtte.[97] Zo raakte Bilderdijk nog rechtstreekser bij de internationale politiek van zijn tijd betrokken.

Waarschijnlijk doorkruiste zijn manoeuvre de reeds bestaande plannen van de Tweede Coalitie om op 27 augustus 1799 Noord-Holland binnen te vallen. De erfprins zal er een te optimistische inschatting van hun kans van slagen aan hebben overgehouden, toen Engelse troepen, later elders gevolgd door Russische, te Callantsoog landden. Legendarische schermutselingen tussen het dorpje Groote Keeten en Huisduinen verliepen klungelig, maar niet onsuccesvol. Van een gelijktijdig gecombineerde actie van de coalitiegenoten (waartoe ook het inactieve Oostenrijk behoorde) was echter geen sprake, want pas op 13 september landden de eerste en tweede divisie van Rusland en de derde divisie van Engeland. De erfprins voegde zich op 8 september bij de troepen, nadat Den Helder en Schagen zich hadden overgegeven en er te Den Haag enige mensen die 'Oranje boven!' riepen, waren opgehangen. Bilderdijk had niet al te veel vertrouwen in de onderneming, omdat Pruisen vrede met Frankrijk had gesloten en, anders dan in 1787, zich niet voor de zaak van de stadhouder durfde in te zetten. Hij zag het mislukken van de inval met lede ogen aan en begreep heel goed wat de consequenties daarvan waren. De staatsgreep van Napoleon later dat jaar (op 18 Brumaire of 9 november) betekende, dat de orangisten in de Bataafse Republiek nog meer geisoleerd van de prins en erfprins van Oranje kwamen te staan dan na

het mislukken van de inval in Noord-Holland reeds het geval was. In wezen werd in 1799 het fundament onder de toenadering van patriotten en orangisten gelegd, dat onder het mom van 'ultramoderantisme' in 1801 de tegenstellingen tussen hen moest verdoezelen. Een man als Pieter Vreede, een van de aanstichters van de eerste staatsgreep in 1798, beschouwde dit 'ultramoderantisme' als een 'tegenomwenteling', waardoor er weliswaar met vereende krachten weerstand aan de Fransen kon worden geboden, maar de omwenteling van 1795 voorgoed 'voor ons vaderland verloren' scheen.[98] Hij bleef liever een ouderwetse patriot, zoals Bilderdijk onverminderd van zijn aanhankelijkheid aan het Oranjehuis bleef getuigen. Oranjegezinde burgers, mits losgeweekt van hun leiders, golden voortaan als respectabel en legden zo de basis voor de restauratie onder koning Willem I. Schimmelpenninck sprak met een zekere minachting over hen en over de voormalige stadhouder en diens zoon: 'De Oranjelui beantwoorden aan mijn verwachting, *c'est à dire qu' ils ne bougent pas*. Ze wachten geduldig het lot af, dat de Heer hun heeft beschoren.'[99] Na de mislukte landing van de troepen der Tweede Coalitie repte hij van het 'accres van haat tegen die winkel', doelend op het huis Oranje, en was hij van mening dat 'Oranje elders een kostwinning moest zoeken'.[100] De voornaamste oorzaak, waarom er later hevig oppositie tegen Bilderdijk en Da Costa werd gevoerd, lag besloten in de reactie op de mislukte poging van de Tweede Coalitiegenoten om de Bataven van de ondergang te redden. Nationalisme, bevorderd door de dood van de oude prins in 1806 en diens bij leven en welzijn plechtig afgegeven verzekering, dat voortaan niemand meer aan zijn eed van trouw aan hem gebonden was, verdroeg in politiek en religieus opzicht geen uitersten. Het poldermodel stond in 1801 weer in de steigers!

Op 29 oktober 1799 schreef Bilderdijk aan Wilhelmine, dat de Engelse en Russische troepen de Bataafse Republiek hadden moeten verlaten, omdat de hertog van York nalatig was geweest. Hij zag daarin een 'presagium', dat Holland zich niet met geweld zou weten te bevrijden van de Fransen.[101] Al die dodelijke schermutselingen om dijken, duinen en dammen konden hem slechts matig boeien. Waarom stelde de internationale politiek zich geen verhevener doelen? Dat de muggen als overbrengers van malaria hun moerassen beter verdedigden dan Daendels de Bataven nam hij voor waar aan, terwijl hij vanuit de verte zijn oog opnieuw liet vallen op de kolonie van Hollan-

ders en Nassauers die in het Poolse Raçothen werden verondersteld de grondaankopen van de erfprins rendabel te maken. Tegenover Wilhelmine deed hij net alsof de internationale politiek hem niet meer interesseerde, maar niets was minder waar. Hij verbeet zijn teleurstellingen over de gemiste kans in Noord-Holland: 'Gelukkig, liefste, mogen wij er met een onverschillig oog op neerzien. Met aandacht voor onszelf en met wederzijdse liefde en tederheid gelukkig in elkaar verdiept, staan wij vreemd tegenover alle politieke betrekkingen en de Hemel zij daarvoor geprezen!'[102] Voor iemand, wiens koninkrijk niet van deze wereld was, bleek het een koud kunstje te zijn om zich in tijden van aardse rampspoed terug te trekken in zijn eigen domein, maar zodra er weer enige ruimte voor zijn politiek en religieus idealisme ontstond (liefst gecombineerd in de figuur van de stadhouder) kwam hij daaruit tevoorschijn en deed hij als vanouds aan de 'struggle for life' mee. De internationale politiek bleef hem niet alleen persoonlijk raken door het weinig verheffende doen en laten van de Oranjes, maar ook door toedoen van neef Texier. Deze was door de erfprins naar de Bataafse Republiek gezonden om geld voor de Poolse kolonie in te zamelen en zou óók wel eens als tussenpersoon dienst hebben kunnen doen tussen de met miljoenen rondstrooiende gulle gevers,-van wie de namen bekend zijn-, ter redding van het vaderland enerzijds en Bilderdijk anderzijds.[103] Hoe dat ook zij, wegens zijn contacten met neef Texier en Tollius, de beoogde rentmeester van het Poolse landgoed van de erfprins, met de hertog van Brunswijk en prinses Louise en met prins Willem V en prinses Wilhelmina bleef hij, nog afgezien van zijn fascinatie voor Napoleon, zijn geest scherpen op de internationale verhoudingen van zijn tijd. Zou hij zich het komende jaar voor de weinig groene koolplantages in Raçothen laten misbruiken, of zich van de erfprins verwijderen? Had hij zich al niet door hem laten misbruiken, toen het offensief vanuit Lingen (bedoeld als een waardige opvolger van het onzalige Rassemblement van Osnabrück) dezelfde afloop kende als zijn in het vooruitzicht gestelde benoeming aan de universiteit aldaar? Was ook het verlangen van de erfprins om over f 2.000.000,- te beschikken, 'die na herstelling van zaken óf wederom betaald óf als 's lands schuld overgenomen zullen worden', zoals hij even genadig als nonchalant aan Bilderdijk had laten weten, niet op niets gebaseerd?[104] Het jaar 1799 was met de dood van prins Frederik slecht begonnen en dreigde met het mislukte offensief van de Tweede Coalitie in Noord-Holland en het

impulsieve optreden van de erfprins in het oosten des lands tragisch te eindigen: er waren duizenden burgers en soldaten in de strijd omgekomen. Geen wonder, dat Bilderdijk besloot zich tijdelijk meer op poëzie en wetenschap toe te leggen dan zich daadwerkelijk met politiek in te laten.

Hij nam zich voor in plaats van gelegenheidspoëzie langere leerdichten te schrijven, waaronder *Het Buitenleven* (1802), en de band met de Brunswijkse professoren Eberhard von Zimmermann en Jean-André de Luc aan te halen. Beiden waren genoeg bedreven in de natuurwetenschappen, geologie, biologie en plant- en dierkunde om de toen onder protestanten heersende spanningen tussen rede en openbaring te doen verminderen. In 1803 was hij in staat om drie delen *Poëzy* bij Allart in Amsterdam te doen verschijnen, gevolgd door een vierde deel in 1807. *Poëzy* is het vervolg op *Mengelpoëzy*, waarvan de drukfouten hem in 1799 ergerden. Zo waren 'werk' en 'werd' door elkaar gehaald, evenals een 'lieve' en een 'luwe schaduw'.[105] Zijn ergernis daarover spuide hij op 19 november in een brief aan zijn schoonzus, aan wie hij zich eenzamer voordeed dan hij was. Ze had hem aangekondigd 'een weinig' te zullen schrijven, wat naar de zin van haar zwager 'te weinig' was: 'Dat schijnt welhaast een uitdrukking te zijn door het kloppend geweten aan de pen afgeperst.'[106] Wist ze dan niet, dat hij 'een arme hals' was, 'die zichzelf in de weg loopt en wiens enig leven in vriendelijke aanspraak bestaat, vooral van een vrouwelijk wezen'?[107] Misschien dacht hij bij de vermelding daarvan aan zijn dochter Louise, die hij prompt op een negatieve manier in dezelfde brief introduceerde: 'Louise verzoekt mij u haar *Empfehlung* te maken (want tot mijn spijt en ofschoon ik haar verboden heb ooit een woord met een Duitse te wisselen, doet dat nest niets anders dan Moffrikaans spreken).'[108] Zo intensief als hij met Maria Petronella van gedachten over de samenstelling van *Mengelpoëzy* had gewisseld, zo lauw zou hij dat doen over *Poëzy* en over de vier delen *Mengelingen* (1804-1808), die hij eveneens bij Allart liet verschijnen. In 1806 volgden de uit twee delen bestaande *Nieuwe mengelingen*, waarmee de oogst aan poëzie uit zijn Brunswijkse periode op *Vaderlandsche Oranjezucht* (1805) en *Fingal* (1805) na vrijwel volledig in kaart is gebracht. Hoe ongeregeld en historisch onverantwoord de samenstelling van al deze bundels was, kan blijken uit *Op een dorrend blad*, dat door Wilhelmine in het najaar van 1796 te Londen was geschreven en pas zeven jaar later in het eerste deel van *Poëzy* werd

gepubliceerd, en uit het leerdicht *De mens*, een navolging van Popes *Essay on man*, dat hij grotendeels in 1804 te Brunswijk voltooide en pas in 1808 wederom bij Allart het licht liet zien.[109] De officieel uitgesproken scheiding van zijn eerste vrouw in 1802 was er de oorzaak van dat zijn contacten met Maria Petronella verwaterden, temeer omdat zijn tweede vrouw in zijn ogen literair begaafder was dan de gezusters Woesthoven bij elkaar. De onoverzichtelijkheid van zijn Brunswijkse oeuvre, waarop het begrip 'massaproductie' van toepassing lijkt, wettigt alleen al op grond van het hierboven gegeven overzicht een in kwalitatief opzicht verantwoorde bloemlezing van ten hoogste 30 gedichten, die in chronologische volgorde (zoals in de uitgave van Wille) en niet naar (sub)genres (zoals in de uitgave van Da Costa) voor enige ordening zou kunnen zorgen.

In wetenschappelijk opzicht stelde hij zich vragen over creationisme en evolutie, waarover (met de wetenschap van nu) Charles Darwin het verlossende woord zou spreken. Bilderdijk, die in politicis het belang van evolutie in plaats van revolutie onderstreepte, dacht daarentegen over de schepping liever in termen van 'scheidslijnen' dan 'evolutie' na. In het eerste geval zouden mutaties zich 'sprongsgewijs' hebben gemanifesteerd, in het tweede spontaan na verloop van een desnoods eindeloos lange tijd.[110] Hij maakte daar zo'n punt van, omdat 'spontaniteit' het scheppingsproces van God reduceerde tot een minder verdienstelijke act, leidend tot een zichzelf bedruipende natuur, in een ver verleden zonder ingreep van wie dan ook ontstaan. Hoe ver? Die vraag hield hem vooral bezig, omdat uit tal van fossiele vondsten was gebleken, dat bisschop Ushers tijdrekening niet klopte. Zijn eigen eschatologische verwachtingen hielden de spoedige wederkomst van de Messias in, maar zou die niet naar een verre toekomst moeten worden verschoven, indien de schepping veel langer dan 6000 jaar bestond? Juffrouw Laps' schrikbeeld van een gereformeerd zoogdier, door Multatuli in *Idee 391* verwoord,[111] speelde Bilderdijk toen reeds parten. Haar soort verontwaardiging en niet de wetenschappelijke ernst van een Stoffel Pieterse, gevoegd bij een mogelijke vertraging van de wederkomst der Messias, bracht hem op een dwaalspoor. Verwijzend naar Erasmus Darwins *Zoonomia* (1794-1796) waarschuwde hij voor Engelse wetenschappers die beweerden, dat mensen van de apen zouden afstammen.[112] Jan te Winkel heeft in zijn 'Ontwikkelingsgang' van de Nederlandse letterkunde ruim aandacht aan de geestelijke vaders van Bilderdijks evolutionaire verken-

ning besteed, zonder in hogere sferen te geraken, maar met oog voor de hoeveelheid en complexiteit van het rond de eeuwwisseling voorhanden materiaal: 'Reeds in 1748 was er van Benoit de Maillet onder zijn omgekeerde naam 'Telliamed' te Amsterdam in het Frans een werk verschenen, dat over de oorsprong van de mens handelde, en in 1773 had bij ons voor het eerst de geneesheer Pieter van Schelle 's mensen afstamming van de aap aangevoerd als bewijs voor het goed recht van het vegetarisme, dat hij voorstond. Anderen, zoals buitenslands Lamarck, Goethe en Erasmus Darwin, hadden daarna, als verspreiders van de evolutieleer, de door Darwins kleinzoon een halve eeuw later boven alle bedenking verheven descendentieleer helpen voorbereiden, die bij ons ook reeds tussen 1800 en 1816 in verschillende verhandelingen door Jacob Elisa Doornik (1777-1837) was uiteengezet, maar eerst langzaam kon doordringen, omdat eerbied voor de geloofwaardigheid van het Bijbelse scheppingsverhaal de gelovige belette ermee in te stemmen.'[113] Te Winkel liet in het midden wat Bilderdijk in welke levensfase precies van hen oppikte, terwijl hij wel in diens ontzag voor *Genesis* een gemiste kans ontdekte om zich de evolutieleer eigen te maken: 'Ook voor Bilderdijk mag ontzag voor de Openbaringsgeschriften een beletsel zijn geweest om er zijn zegel aan te hechten, maar hij bezat verbeelding genoeg om deze, indien hij gewild had, ermee in overeenstemming te brengen. Groter beletsel was het voor hem, dat hij geen oog kon hebben voor de verheffende gedachte, dat uit het lagere zich bij voortduring het hogere ontwikkelt en nog tot in het oneindige kan ontwikkelen. Hij had niet anders dan grimmige spot over voor die verdorven nieuwlichters, 'het afvallig wangeslacht, uit apen voortgebroed, tot apen weer verbasterd', zoals hij hen in 1824 noemde…'[114] Of Te Winkel met zijn veronderstellingen de correspondentieleer van Bilderdijk geen onrecht deed, is zeer de vraag. De mens is per slot van rekening in een Bijbelse voorstelling van zaken uit klei geschapen, met behulp van een meesterhand die hem letterlijk uit de stof verhief, waartoe zijn lichaam eens zal terugkeren. Hoe dat ook zij, poëzie en wetenschap vormden in 1799 een uitlaatklep voor Bilderdijks politieke onlustgevoelens, die zich niet gemakkelijk tot hun tegendeel lieten transformeren. Vermengd met religie als beide waren, en dus op zichzelf weinig geschikt om hem een ontsnapping uit de doolhof der zinnen mogelijk te maken,[115] zocht hij naar nieuwe wegen om een zinvol leven te leiden.

Daarnaast kon hij in dat roerige jaar tijdelijk zijn politieke zorgen vergeten, wanneer hij te paard of per koets ('Botenfuhr', zoals hij dat zelf noemde)[116] naar Hildesheim reed om zich bij zijn gezin te vervoegen. Al werd zijn relatie met Wilhelmine steeds stabieler, toch kwelden hem ook in huiselijke kring allerlei ziektes en beslommeringen van praktische aard. Men zou haast denken, dat alleen het vooruitzicht op gezinshereniging de heenweg naar Hildesheim prettig deed verlopen, waarna onverkwikkelijke confrontaties ter plaatse de terugweg naar Brunswijk, zo niet tot een hel, dan toch minstens tot een zorgelijke aangelegenheid maakten. Maar ook de heenweg was een kwelling voor hem wegens zijn 'hemorroïdal disease', zijn aambeien, waarvan hij in het bijzonder last had, wanneer hij 'plethoric' of warmbloedig was.[117] Het aardige van zijn manier van uitdrukken is, dat wat hij over de aanleiding van deze 'ziekte' opmerkt tevens op zijn gezwollen stijl zou kunnen slaan, zodat er zonder al te veel fantasie een reeks van absurde verbanden ontstaat. Zijn hoogdravendheid in figuurlijke zin bezorgde hem aambeien (het kwaad straft zichzelf), maar verhinderde hem te paard naar zijn geliefde te draven: 'Weet u, allerliefste, deze ziekte is eigenlijk een teken van gezondheid, maar zij brengt een zeker ongemak met zich mee en belet mij paard te rijden, in een rijtuig te stappen en voorts te wandelen.'[118] Hij moet een weinig ervaren ruiter geweest zijn, want als hij onderweg van zijn paard viel, kon hij er lang niet altijd gemakkelijk weer opklimmen: 'Ik breng mijn paard voortaan nooit meer naar de stal, waar het eerder tot tweemaal toe stond, want ik heb duidelijk waargenomen, dat het daar nogal verwaarloosd en niet naar behoren gevoed werd. Het was op zo'n manier gezadeld, dat ik er met zadel en al vanaf viel, toen ik naar de *Lange Wiese* reed, en ik een half uur naast het paard moest lopen, voordat ik iemand vond die mij kon helpen het zadel goed vast te gespen.'[119] Op de terugweg verregende hij wel eens met alles wat hij bij zich had, waaronder een honingkoek van Wilhelmine. Al schreef hij haar ook in prachtig proza brieven in het Engels, ter herinnering aan hun Londense tijd, toch buitte hij als dichter zijn gewone misère met binnenrijm uit: 'Het *boek* dat ik in mijn zak droeg, is wegens waterschade volledig onbruikbaar geworden en de honing*koek* veranderd in een papje. Niets van wat ik gisteren aan had, kon ik vandaag dragen, kletsnat als het was.'[120] Zijn vrouw was inmiddels van de Hohe Weg in Hildesheim naar het verlengde daarvan verhuisd: de Almstraβe, waar ze met zijn toestemming het oude dienst-

meisje haar congé had gegeven. Dat had zich vervolgens bij het gemeentebestuur beklaagd over de manier waarop het ontslag in zijn werk was gegaan: in plaats van een kwartaal extra loon, wilde ze per se een halfjaar extra loon ontvangen. Wilhelmine kende de dubbelzinnige houding van haar man tegenover het beheer van haar financiën maar al te goed, zodat ze hem vooraf rekenschap over haar doen en laten aflegde. Het gevolg daarvan was dat hij met pecuniaire details te maken kreeg die hem deden gruwen. Voordat het dienstmeisje vertrekken zou, moest eerst haar uitgaansmantel worden betaald, wat Wilhelmine graag voor haar had willen doen. Maar zíj had dat trots geweigerd, omdat de vereiste som in een nieuwe betrekking gemakkelijk viel op te brengen. Later wilde ze van het aanbod van haar werkgeefster alsnog gebruikmaken, wat op praktische bezwaren stuitte. Wilhelmine moest de Lünzels (een kleermakersfamilie) namelijk nog 48 thaler betalen voor andere kledingstukken en haar huisbazin nog 10 thaler, want van de 19 thaler die haar man haar onlangs had toegezonden, was slechts een deel van de huur betaald.[121] Bilderdijk reageerde voor zijn doen mild op het door haar gegeven exposé van de situatie: 'Hierbij sluit ik een paar thaler voor u in, waaraan ik bij de volgende gelegenheid een paar meer zal toevoegen.'[122] Zijn geldschieter Winckelmann was in diezelfde periode failliet gegaan en daarna aan de gevolgen van een zelfmoordpoging overleden en toch reageerde Bilderdijk zijn ongenoegen daarover niet op zijn vrouw af. Was zij op 22 september 1799 niet moeder van hun zoontje Alfred geworden? Hij wilde haar sparen en het jongetje dat zij liefkozend onder elkaar Alfred de Grote noemden, naar een negendeeeuwse koning van Wessex, een zo onbezorgd mogelijke jeugd gunnen. Het zou al op 13 juli 1800 aan de pokken overlijden, waarna 'our lovely Julius' weer in zijn eentje de plaats van 'our sweet boys' in hun brieven moest innemen.

De vrijwel permanente ziektes van Julius en Alfred waren er de oorzaak van, dat Bilderdijks gevoelens van onlust werden aangewakkerd, of hij nu te Brunswijk of (met een onderbreking van soms wel zes weken) te Hildesheim verbleef. Wilhelmine was geen overbezorgde moeder, maar stond overal alleen voor, zoals ze haar beide zoons ook in afwezigheid van hun vader ter wereld had gebracht, en wilde op afstand zoveel mogelijk hun wel en wee met hem delen. Dus berichtte ze hem bijvoorbeeld over een gevaarlijke ziekte die Alfred, nog geen maand oud, onder de leden had en die gepaard ging met 'a vio-

lent cough and fullness on the breast'.[123] Het jongetje gaf volop blijk van eetlust, wat haar toch niet minder ongerust maakte. Hoe dacht hij, met zijn niet geringe kennis van medicijnen, de symptomen ervan te bestrijden? Bilderdijk, die men nooit tweemaal om een medisch advies hoefde te vragen, reageerde geschrokken op haar beschrijving van het geval en gaf te kennen het met de inmiddels door haar geraadpleegde Hildesheimse huisarts eens te zijn. Zou zij met haar eigen verkoudheid het kind kunnen hebben aangestoken? In zijn brief aan haar lijkt hij bezorgder om de moeder dan om het kind: 'Toch, liefste, ben ik er niet gerust op, niet alleen wegens zijn verkoudheid, maar vooral ook wegens uw aanhoudende hoestbuien, zonder merkbaar effect van de kruidenthee. Stellig, liefste, kunnen die niet worden aangemerkt als zuiver catarraal, maar de oorzaak moet kennelijk in de longen of de maag zitten. De symptomen waarvan u rept, zijn een tikje dubbelzinnig, maar misschien kunt uzelf orde in de chaos scheppen door scherp te letten op de effecten van uw voedselinname. Wanneer uw hoestbui zuiver symptomatisch is of een kwestie van de maag, bestaat er mijns inziens geen absolute noodzaak om het kind te spenen, maar blijkt die op een longziekte uit te lopen, dan ben ik het met de dokter eens, dat u het probleem zo goed mogelijk moet zien op te lossen.'[124] Zíj maakte zich grote zorgen over een hoestend baby'tje, dat zijzelf kon voeden, híj over de moeder, die goed moest eten om, afhankelijk van het resultaat, het kind in kwestie verantwoord te kunnen spenen. Wat eerder met Julius gebeurd was, zo stelde hij vanuit de verte vast, dreigde nu met Alfred wéér te gebeuren. Hij gaf haar een recept, dat een likkepot van alant*, zoethout, zwavelbloemen en honing bevatte.[125] Het scheen, met een uitgebreide gebruiksaanwijzing en al, eerder voor háár dan voor het kind bestemd. Tevens was hij wel zo verstandig om haar aan te raden niets buiten de huisarts om te doen, waarbij hij in het voorbijgaan blijk van een zeldzaam inlevingsvermogen gaf. Hij had de vorige keer heus wel gemerkt, zo schreef hij haar, dat ze zich niet helemaal goed voelde. Los van haar of zijn gezondheid bespeurde hij 'a gloom of sadnes' om haar heen, die het gevolg van een onbestemd gevoel kon zijn of van een ogenschijnlijk nietig voorval, in welk laatste geval ze geenszins moest schromen hem er deelgenoot van te maken. Hoe

* Alant heeft een verzachtende en antibacteriële werking, indien toegepast bij een aandoening van de luchtwegen.

zorgzaam, liefdevol en subtiel nodigde hij haar daartoe uit: 'Ik weet, liefste, dat er soms een doem op ons rust, die ons droevig en ontevreden stemt, zonder enige reden, terwijl die toch in het zenuwstelsel of in de druk op maag en darmen terug te vinden is. In dat geval kan ik er gemakkelijk rekening mee houden, maar, liefste, misschien is er een geestelijke oorzaak, iets wat uw ware ontevredenheid opwekt, ogenschijnlijk in een nietigheid gelegen, maar dat toch in weerwil van zijn nietigheid niet zonder gevolgen blijft. Als er iets van die aard aan de hand is, mijn teerbeminde, verberg het dan niet voor mij en gun mij het geluk de oorzaak ervan weg te nemen, hetzij door wat u mishaagt uit de weg te ruimen, hetzij door wat verkeerd begrepen is, nader te verklaren. Mijn hemel! Moet u lijden en mij het genoegen ontzeggen om u opgelucht adem te doen halen?'[126] Daaruit putte Wilhelmine genoeg moed om hem de volgende keer te vragen, of ze haar ontstoken ogen in moedermelk mocht baden? Hij antwoordde per ommegaande: ja! Tegelijkertijd stelde hij haar op zijn beurt allerlei vragen over de ontlasting van Alfred. Was de kleur daarvan geel, groen of zwart? Had ze iets gemerkt van de invloed van haar eigen voedsel, bestaande uit melk, azijn, soep en vlees, op zijn lichamelijke gesteldheid? Verheugd schreef ze haar man terug: 'De vreugde van mijn hart is onuitsprekelijk, wanneer u in uw lieve brieven spreekt van *onze zoete jongens*! Konden wij zo over één jongen spreken, dan was er al sprake van geluk, maar o het meervoud in dit geval levert grenzeloos geluk op!'[127] Al scheen haar sombere bui overgewaaid, toch vertrouwde hij de zaak niet helemaal. Een nieuwe likkepot van kinabast, anijsolie, kaliumnitraat en Arabische gom moest een terugval van moeder en kind voorkomen.[128]

Dezelfde zorg besteedde hij aan Julius, wiens stoelgang zijn moeder verontrustte. Zat er niet een worm in zijn ontlasting? Hij schreef haar terug: 'Wat de worm in de ontlasting van onze lieve Julius betreft,- dat is helemaal niet vreemd. Kinderen zijn erg gevoelig voor deze ziekte en de witte ronde worm is het minst gevaarlijk.'[129] Hij was als een gemankeerd medicus nooit eens verbaasd over wat ze hem vroeg of voorlegde, hetgeen hem in haar ogen extra geloofwaardig maakte en zelfs tot een autoriteit stempelde. Scheen Julius aan astma te lijden, dan stelde hij de zaken niet ernstiger voor dan ze waren: 'Stellig is astma een van de gevaarlijkste en vreselijkste ziektes, omdat de oorzaak ervan gewoonlijk in de aangetaste longen of pleura gelegen is, maar bij kinderen worden vaak dezelfde sympto-

men gezien zonder de minste aantasting van deze inwendige organen, doordat de 'oesaphagus' (de mond van de maag) vol zit met flegma, en dat is hier het geval, blijkt uit alles wat u mij vertelt. En dat is ook heel natuurlijk, want men treft altijd een schadelijke overvloed van flegma aan, als er wormen zijn. Een radicale oplossing zou een zachte *emetic* zijn, en een beetje *anthelmintica*, waarvan ik u een tijdje geleden het recept heb gegeven.'[130] De gecursiveerde termen betroffen respectievelijk braakmiddelen en middelen ter verdrijving van wormen. Een enkele keer toonde Wilhelmine zich zo geroerd door zijn goede zorgen, dat ze hem daarvoor bedankte. Maar daar was hij geenszins van gediend, want een vrouw die haar man voor iets bedankte manoeuvreerde zich in een afhankelijke positie. Ze benadrukte de scheiding tussen hen, terwijl zij nu juist één vlees behoorden te zijn. Dat zou men tenminste uit deze woorden van Bilderdijk, bestemd voor Wilhelmine, kunnen opmaken: 'Laten wij ons niet zo ver van elkaar verwijderen, liefste, dat een dankjewel tussen ons kan komen staan.'[131] Wat op het eerste gezicht aangenaam aandoet, blijkt bij nader inzien weinig van zijn emancipatie te getuigen! Zij woonden dan wel apart, maar hij liet haar zelfs in haar familiebetrekkingen niet geheel vrij. De gespannen relatie met zijn schoonmoeder speelde daarbij nog steeds een rol op de achtergrond, al veranderde die in de loop van 1799 definitief ten goede. Neef Texier had opnieuw laten weten ongelukkig met de Venetiaanse list te zijn, waardoor zijn vrouw Betsy gedwongen was aan een onwaardige vertoning mee te doen, terwijl de vermelding van het laatste gedeelte uit *Psalm 45* boven Wilhelmines brief aan haar moeder hem veel te luimig was voorgekomen: 'Hoor, o dochter, en zie en neig uw oor, en vergeet uw volk en uws vaders huis!'[132] Niettemin school in die woorden de oplossing van hun familieprobleem, want welke moeder zou het in haar hoofd halen van haar dochter te eisen, dat ze zich in de Bataafse Republiek zou vestigen, indien haar Oranjegezindheid blijkens haar lijkzang op het afsterven van prins Frederik een publieke zaak geworden was en haar in haar 'vaders huis' de kop zou kunnen kosten? Bilderdijk liet aan Wilhelmine weten, dat hij neef Texier in zijn hart gelijk moest geven: hij had te weinig onderscheid tussen ernst en luim gemaakt. Het 'spelletje' had nu wel lang genoeg geduurd, een normalisering van hun aller betrekkingen leek hem gewenst. Wellicht droeg de openbare verkoop van Schweickhardts schilderijen daartoe bij, al waren die volgens hem tegen een onbevredigend lage prijs verkocht:

'Toch gaf ze een cadeau van 10 pond sterling aan madame Texier.'[133] Wanneer in 1800 de tweede helft van Schweickhardts schilderijen per opbod verkocht zou worden, moest Wilhelmine logischerwijs door haar moeder met een soortgelijk cadeau worden bedacht.

Restte in dit familiale netwerk van Bilderdijk de lieve Louise, die zich in haar eentje te Brunswijk moest zien te redden. Noch haar moeder, noch haar broer Elius stonden in contact met haar, maar mede dankzij het door haar vader ingeprente standsbesef ging ze met de dochters van adellijke en patricische uitgewekenen als gelijken om. Zo behoorden drie dochters van de familie Van Herzeele, ongeveer even oud als zijzelf, tot haar kennissenkring.[134] In zijn *Litterarische fantasien en kritieken* hekelde Busken Huet de invulling die Bilderdijk aan zijn vaderschap gaf door hem een brief aan de veertienjarige Louise te laten schrijven, die in werkelijkheid bijna een jaar ouder was, wat het door hem uitgeoefende ouderschap niet minder onschuldig en toch wegens het te sterk uitvergrote contrast met de jeugd van het meisje verpletterender maakt: 'Nog verder gaat wat hij aan zijn dochter Louise schrijft, destijds een meisje van veertien jaar, die hem nog nooit had teleurgesteld. Een gewoon vaderhart zal zich gestreeld voelen door de gedachte, voor een dierbaar kind enig genoegen te kunnen opofferen, zichzelf enig gemak te kunnen ontzeggen. Het zal schromen in het jonge hart, reeds van nature trots genoeg, hoogmoedige gedachten te voeden. Bilderdijk kent noch die bezorgdheid, noch de weelde van het geven zonder verwijten.'[135] Wat schreef hij haar weliswaar niet in 1799, maar op 30 mei 1800, tot ergernis van Busken Huet? Hij had niet zonder moeite een kostschool voor haar gevonden en wilde haar op het hart drukken, dat ze vol ijver moest werken aan haar eigen opvoeding. Voortdurend vreesde hij, dat ze het voorbeeld van haar moeder zou volgen en, frivool en te weinig ondergeschikt aan haar toekomstige man, nu al het hoofd van haar jeugdige verleiders op hol zou brengen. Daarom putte hij zich in verhullend taalgebruik uit, in een uiterste poging om haar op andere gedachten te brengen. Zou hij zijn eigen positie als vader niet op een al te nadrukkelijke wijze in het geding hebben gebracht, dan was men hem hoogstens om zijn verstikkend moralisme hard gevallen. Nu echter schilderde hij zich als een vader af die het zekere slachtoffer van zijn dochters potentiële geestelijke verrijking was, een armzalige van geest in plaats van een zelfbewuste opvoeder: 'Laat mij het hartzeer niet hebben over u ontevreden te moeten zijn, maar maak gebruik

van de gunstige gelegenheid waarin u thans verkeert om u te vormen, goede zeden en hebbelijkheden aan te nemen, wat nuttig en betamelijk is te leren, slechte gewoontes, ondeugden en gebreken af te leggen, en u de naam waardig te maken, die u draagt en die niemand in zovele eeuwen gevoerd heeft, zonder hem door verheven hoedanigheden, braafheid, en adeldom van denken te onderscheiden. Verlaat alles wat gemeen en beneden uw afkomst is, en bedenk, dat u door God op de wereld gesteld en door uw vader van God afgebeden bent om een verheven bestemming te vervullen, waartoe u zich u in alles bekwaam moet maken. Wij hebben het niet in onze macht geest, verstand en talenten aan ons te geven, wij moeten van Gods genade vurig afsmeken, dat Hij ons hart verbetert, maar aangename manieren, een welstandige wijze van zich voor te doen, een bescheiden en onberispelijk gedrag, overeenkomstig met wat onze geboorte en afkomst vorderen, zijn ons eigen werk, wanneer wij die bezitten, en wij zijn verachtelijk, wanneer wij die veronachtzamen, vooral wanneer wij in de gelegenheid geweest zijn om ze door voorbeeld, onderwijs en overdenking ons eigen te maken, gelijk u thans in die gelegenheid bent gesteld. Maak u dit derhalve ten nutte, bedenk dat uw vader droog brood eet om u deze opvoeding te geven en dat hij dit met genoegen doet, in de hoop u daardoor eens gelukkig en zijner en uwer afkomst waardig te zien.'[136] Een gift van prinses Louise, naar wie zijn dochter ten dele vernoemd was, had hem in staat gesteld haar te Zelle op een kostschool te plaatsen.

Het is zeer wel mogelijk, dat de prinses haar belofte niet helemaal was nagekomen, want al kon Louise onder toezicht van haar naamgeefster reeds vóór haar komst naar Brunswijk op een 'zeer goede school' terecht, toch moest haar vader hemel en aarde bewegen om daarvoor een paar jaar later de nodige middelen bijeen te schrapen.[137] Gegeven zijn hoge schulden bij wijn- en boekhandelaars, onder wie een zekere Brandes, en zijn onbedwingbaar gebleken neiging om een gift van de prinses in edel vaatwerk om te zetten, kan het ook zijn, dat hij er een andere bestemming aan heeft gegeven. Toen Louise op 10 mei 1800 naar haar kostschool te Zelle vertrok, waar minstens vier 'Privatschulen' voor zowel adellijke meisjes van Duitse afkomst als dochters van gevluchte émigrés stonden, had Bilderdijk de kosten voor haar verblijf aldaar beraamd op f 1000,- per jaar en (geschrokken van die wonderlijke associatie met geld) niet vooraf kunnen voldoen.[138] Op 22 mei van dat jaar verzocht hij Kinker daarom

een wissel van f 250,- uit te schrijven, die hij dringend ten behoeve van Louises opvoeding nodig had.[139] Ter dekking daarvan konden zijn inkomsten uit het beneficiaat van het 'Backskoorke' dienen of andere tegoeden. De erfenis van zijn vader was volgens hem nog steeds niet naar behoren afgehandeld, Kinker voor zijn diensten als procuratiehouder evenmin correct beloond, maar na een paar daarmee samenhangende aftrekposten meende hij toch op een batig saldo van f 466,18 recht te hebben, 'in afwachting van uw bericht tot welke hoogte het stijgt' (met een nadelig saldo scheen hij geen rekening te houden) en 'terneergedrukt door de dagelijkse bekommernissen en door de buitengewone uitgaven die ik mij moet getroosten voor mijn dochter, die naar een kostschool is gegaan te Zelle bij Hannover'.[140] Tot zijn meer onvoorziene dan buitengewone uitgaven behoorden een lening van 100 thaler aan Andreas Reigersman, een neef van de thesaurier onder stadhouder Willem V. In de rage van orangistische complotten, gesmeed vanuit Brunswijk, zou deze via Hildesheim naar de Bataafse Republiek reizen, waarna Bilderdijk naar zijn geld kon fluiten.[141] Het 'geleende' bedrag was in werkelijkheid hoger, omdat het neefje van de thesaurier Wilhelmine met toestemming van haar man ook nog eens 16 thaler afhandig maakte, waarvoor hij haar genereus een kwitantie overhandigde. De financiële schade voor Bilderdijk en zijn vrouw bleek weldra nog groter, omdat er met enige regelmaat op de Lange Hagen brieven en postpakketten, bestemd voor Reigersman, werden bezorgd en de porti daarvan natuurlijk niet door de geadresseerde zelf konden worden betaald. Aangezien de rechtervoet van Julius een beugel behoefde om zijn misvorming ongedaan te maken, had Wilhelmine zich tot de Hildesheimse stadschirurgijn Abel gewend, die als een soort ergotherapeut avant la lettre uiteindelijk een met schroeven, leren riempjes en scharnieren verstelbare 'Fuβmachine für Ihre kleinen Junker' zou vervaardigen, maar voor zijn goede zorgen van tijd tot tijd moest worden betaald.[142] Welnu, wegens de verstrekking van 16 thaler aan Reigersman raakte Wilhelmine ernstig in verlegenheid: ze kon Abel niet betalen en verzocht haar man op vrijdag 18 juli 1800 om haar na het weekend een louis d'or te bezorgen, als hij haar tenminste al geen geld vóór aanstaande zaterdag had toegezonden.[143] Zo hing alles met alles samen: de kosten voor Louises opvoeding met de afhandeling van de erfenis van Bilderdijks vader, een door Kinker uit te schrijven wissel van f 250,- met een onverwachte lening van 100 thaler aan Reigersman,

een rekening van Abel met het dringende verzoek van Wilhelmine om financiële ondersteuning. Bilderdijk overdreef dus niet, toen hij repte van voortdurende frustraties en buitengewone uitgaven ten behoeve van Louise!

Voor alle zekerheid had hij ook de erfprins aangeschreven met het dubbele verzoek om 5 thaler voor zijn 'ongelukkige' neef Texier bij wijze van toelage te mogen blijven ontvangen, 'temeer, daar ik ter vervulling van de extraordinaire kosten in verband met het verloop van zijn ziekte, in afwachting van deze ondersteuning, enige hem gedane avances voor mijn rekening moest nemen', en om daarnaast in aanmerking te komen voor een vergoeding ten behoeve van Louise. Die vergoeding kwam op een voorschot neer, want hij wilde niet het risico lopen, dat prinses Louise en haar oudste broer voor dezelfde kosten zouden opdraaien. Hij deed daarom een beroep op het ondersteuningsfonds van de erfprins, speciaal voor uitgeweken Hollanders opgericht, 'om (terwijl thans alles in gereedheid is gebracht ter bekoming van de daartoe benodigde penningen, zowel namelijk ter aanschaffing van de haar volstrekt nodige kleding als vooruitbetaling van een kwart der pensionaatskosten) op de maandelijkse bijstand die ik door de gunst van Uwe Hoogheid uit het voorgemelde fonds geniet, te mogen anticiperen voor vier of vijf maanden'.[144] Gekweld door geldzorgen, deels door een al te lichtzinnige lening aan Reigersman vergroot, wilde hij meer structuur in zijn inkomsten- en uitgavenpatroon aanbrengen. Wat kostte hem het huishouden van Wilhelmine te Hildesheim gemiddeld per maand? Hij wist het niet precies, maar stuurde haar lapjes stof met de vraag of ze hem daarover enige details kon verschaffen. Ze maakte er zes zakdoeken met een blauw randje van, 'such as are used by people of quality', die hijzelf kon gebruiken of anders aan Louise doorgeven.[145] De gevraagde details (naar ze aannam over haar uitgavenpatroon en niet over de lapjes stof) kon ze hem onmogelijk geven, maar ze wilde in elk geval bevermutsen voor de kinderen kopen. Voor de rest gold, dat hij hun alleen moest geven wat hij missen kon zonder zichzelf iets tekort te doen. Dit antwoord deed hem te veel denken aan de ontwijkende antwoorden van zijn eerste vrouw op soortgelijke vragen. Geduldig legde hij haar uit geen structurele maatregelen van financiële aard te kunnen treffen, indien ze hem niet beter over haar uitgaven voorlichtte. Van de zakdoeken had hij er overigens twee zelf gehouden, het waren inderdaad prachtexemplaren, en vier naar Louise ge-

stuurd. Deze onbeslist geëindigde strijd over hun bestedingspatroon kreeg dus een onaangenaam gevolg, toen Wilhelmine erover klaagde, dat ze de stadschirurgijn niet eens kon betalen, omdat ze nota bene op zijn verzoek 16 thaler aan Reigersman had meegegeven. Hij, van zijn kant, begreep wel dat Abels vakwerk gehonoreerd moest worden, al adviseerde hij haar Julius het apparaat alleen 's nachts te laten dragen, opdat het niet te gauw zou slijten. Alleen dan werd diens rechtervoet haast ongemerkt in de juiste stand gedwongen. Zij moest maar beslissen, wat het verstandigst was. Kon ze hem de gevraagde details niet geven, dan moest hij haar van tijd tot tijd verrassen door te veel of te weinig thalers voor haar huishouding te reserveren. Al dat gedoe om geld, tussen blijken van innig medeleven verpakt, begon Wilhelmine nu de keel uit te hangen, wat ze hem onomwonden te verstaan gaf. Hij gaf haar wel twee louis d'or, als ze hem om vijf thaler vroeg, en beweerde wel geen tekst en uitleg over haar financiele handel en wandel nodig te hebben, maar dreigde ook in weerwil van zijn goede gezondheid bijkans een herseninfarct van woede te krijgen, als ze hem ongevraagd een overzicht van haar uitgaven gaf. Hoe kon hij haar beloven alleen dán niet in woede te zullen uitbarsten, als ze hem zou berichten geen enkel financieel probleem meer te hebben? Ze moest toch haar hart bij hem uitstorten en niets voor hem verbergen?[146] Hij moest niet denken, dat ze een gat in haar hand had: 'Zo'n zorgeloos uitgavenpatroon zou niet alleen geenszins passen bij mijn uitzonderlijke liefde voor u, maar ook in strijd zijn met elk beginsel van mijn hart.'[147] Daarmee bracht ze precies onder woorden, wat hij háár had willen zeggen. Ze rekende hem bovendien voor, dat hij haar ten onrechte financieel wantrouwde: 'Ik bespeur, dat wat u in uw vorige brief schreef, maar al te goed gefundeerd was. U wenste dat ik zou opgeven, hoeveel geld ik overhield, want u merkte op, dat u niet wist hoeveel geld u mij de vorige keer had toegezonden (24 thaler), noch wat ik had overgehouden bij uw vertrek. Inderdaad, liefste, heeft u zich vergist in uw berekeningen, of ik moet terecht hebben verdiend, wat uw brief van hedenmorgen aan hardvochtige opmerkingen bevatte.'[148] Híj bond in, daartoe door de feiten min of meer gedwongen, terwijl zíj de mogelijkheid openliet, dat hij best eens gelijk zou kunnen hebben, indien ze ongewild zijn woede had opgewekt. Hij had natuurlijk helemaal niet gelijk, maar dat verzweeg ze tactvol voor hem, zoals ze wel meer dingen voor hem verzweeg.

Zo was Julius in de zomer van 1800 weer eens ziek geworden. Hij bleek aan waterpokken te lijden, waarvan zijn moeder er meer dan twintig over zijn hele lichaam en slechts een handjevol ('vier of zes') op zijn gezicht telde.[149] Ze had Julius' ziekte om een goede reden voor haar man verborgen weten te houden, ter toelichting waarvan ze hem naar een eerder meegestuurd gedicht van haar hand verwees: 'Niemand kan begrijpen, wat ik de eerste dagen van zijn ziekte heb geleden, en ik besloot u niet nodeloos ongerust te maken, maar nu er pus vrijgekomen is en zijn gezondheid zich verbetert, kan ik het niet langer voor u verbergen.'[150] Daar moest hij niet boos om zijn, want hij zou haar motieven beter begrijpen, als hij haar gedicht *Beantwoording* eens herlas. Zichzelf met 'gij' aansprekend, of liever vermanend, portretteerde ze zich daarin als een opofferende vrouw, die bereid was veel van haar man te slikken:

> Ja, de kroes van tegenheden
> Weert gij steeds zijn lippen af,
> En gij drinkt ze, weltevreden,
> Zo ze hem geen alsem gaf.[151]

Een kernachtig en pakkend beeld doemt uit deze woorden op, ten teken dat Vrouwe Bilderdijk bezig was zich tot een ware dichteres te ontwikkelen, dat wil zeggen zich als zodanig duidelijk onderscheidend van de gezusters Woesthoven en de schrik van poëzie minnend Nederland: de blinde Petronella Moens, over wie later meer.[152] Bilderdijk kreeg in deze tijd meer waardering voor Wilhelmine als dichteres, waardoor hij hun gezamenlijke publicaties in één band een steeds aantrekkelijker idee begon te vinden. Op den duur zou hij in haar en Da Costa niet slechts de beste navolgers van een door hem ingestelde literaire traditie zien, maar meer dan dat, zij 'zouden de wereld ervan overtuigen, dat poëzie bij mij nog iets hogers was dan wat ik mij eigen kon maken'.[153] Wat bedoelde hij met deze raadselachtige woorden, die een onverhuld compliment aan twee hem dierbare personen behelsden? In eerste instantie denkt men, dat iemand niet meer kan bereiken dan wat Bilderdijk als dichter presteerde. Op poëtisch gebied hoeft dit echter niet zo te zijn, indien de inspiratie een dichter boven zichzelf uittilt. Een echte dichter kent de extase waarmee zijn ongewilde zelfverheffing gepaard gaat. Bilderdijk hield

Petronella Moens

niet op zijn innigst zelfgevoel te roemen,-als was hij een buitenstaander die niet weet wat hem overkomt-, waarvan hij de heftige impact in het jaar 1800 ook gewaarwerd in het leven van zijn vrouw, zoals later in dat van zijn kwekeling. Zij konden daarom als geen ander getuigen van wat poëzie met een dichter doet, of als deze raadselachtige woorden een compliment aan hun adres bevatten hem zelfs in oorspronkelijkheid overtreffen. Haar lijkzang op het afsterven van prins Frederik kreeg met *Beantwoording* een vervolg, dat een publicatie tussen zijn gedichten in respectievelijk *Vaderlandsche Oranjezucht* en het eerste deel van *Poëzy* rechtvaardigde.

Intussen hield hij zich met de opvoeding van Louise bezig die, zijn geldzorgen radend, begonnen was als een bezetene pannenlappen voor zijn geldschieters te borduren, mevrouw Van Herzeele en haar dochters niet uitgezonderd. Naarmate de markt voor zulke huishoudelijke artikelen oververzadigd raakte, verlegde ze haar werkterrein van pannenlappen naar portefeuilles en brieftassen.[154] Kennelijk was de kwaliteit van haar nijverheidsproducten zo sterk verbeterd, dat haar vader het aandurfde deze uit te delen: 'Over het werk dat van u hier is aangekomen, ben ik zeer tevreden. Ga zo voort u te appliceren en geloof mij, met heel mijn hart, uw beminnende Vader.'[155] Louise diende haar verzoeken voor kleedgeld, tekenmateriaal en verjaardagscadeautjes voor haar medeleerlingen heel voorzichtig bij haar

vader in, zich uitputtend in verontschuldigingen voor het feit dat ze hem met een lijstje moest lastigvallen en meisjesachtig babbelend om de aandacht van de financiële kant van haar verzoeken af te leiden, of het reeds eerder gedane verzoek met een ander van onschuldige aard te overtreffen: 'U moet niet denken dat hier gesnoept wordt, *want* daar is een verbod op. Papa, ik heb een verzoek aan u, of u zo goed niet wilt zijn om mij een vlecht van uw haren te sturen? Weet u niets voor de muggen, papa? Ik heb zulke verschrikkelijk dikke armen en hals, hier zijn ze nog vinniger dan in Brunswijk.'[156] In plaats van 'want' schreef ze 'dan', een verbastering van 'denn', aan welk germanisme haar vader zich ergerde. In haar brieven komen wel vaker verschrijvingen en germanismen voor, zoals 'omarmungen' en 'schikken' voor 'sturen', welke fouten door Johannes van Vloten in zijn uitgave van Bilderdijks briefwisseling met vrouw en dochter expres werden gecursiveerd om zo aan te geven welke slechte opvoeding Louise had genoten.[157] In werkelijkheid kweet haar vader zich juist gewetensvol van zijn taak, zij het niet zonder een verstikkend moralisme aan de dag te leggen. Krenterig wilde hij niet zijn, zoals blijkt uit zijn beantwoording van haar verzoek om verjaardagscadeautjes uit te delen: 'U weet zelf wel, dat zulke dingen niet tot mijn vak behoren, en ik heb wel gedacht om u liever enig geld te zenden, ten einde zelf iets voeglijks te kopen. Maar begrijpend dat in Zelle alles toch eerst uit Brunswijk of Hannover moet komen, dacht ik, dat u wellicht dáár niet zou vinden, wat u wenste, of het dubbele zou moeten betalen. Mevrouw Bigot ried mij een beursje aan, zoals hier sinds kort de eerste smaak is, of een nieuw aangekomen Parijse waaier te zenden, en daar ik niets beters weet, zend ik u het een en ander. Ik denk, op verzekering van die dame, dat dit een honnête presentje uitmaakt, en tezamen genomen gaat het boven de prijs die u mij opgaf.'[158] Tegelijk wilde hij haar voorbereiden op de hardheid in deze wereld, waarvan op een door Franse Hugenoten geleide kostschool minder viel te merken. Complimenten die ze kreeg, konden ook als formaliteiten worden beschouwd en vriendinnen onder elkaar konden verkapte vijanden zijn. Kortom, hij bestookte haar met morele gemeenplaatsen, waarvan zijn eigen interpretaties de zaak er zeker niet beter op maakten: 'Voor alles, schuw leugen en alle onwaarheid, wees oprecht, zedig, goedwillig en behulpzaam, maar maak u met niemand gemeenzaam. Vooral geen Duitse Empfindsamkeiten en meisjesachtige vriendschapsbetrekkingen, die nooit op iets goeds uit-

lopen! Geloof ook niet, dat iemand waarlijk van u kan houden buiten uw vader om, en leer complimenten onderscheiden van wezenlijke genegenheid, die zo zeldzaam op de wereld is, dat men niet geloven moet, dat een mens haar licht aantreft. Draag zelf alle mensen een goed hart toe, en maak dat, wanneer u iemand een compliment hebt te maken, uw hart dit meent (want ook in complimenten zijn onwaarheden zondige en misdadige dingen), maar onderscheid niemand door bijzondere toegenegenheid. Alle mensen hebben een gelijk recht daarop en er is alleen een enige betrekking in de wereld, waarvoor alle andere moeten achterstaan en die geheel het hart vordert, maar waar kinderen van uw jaren niet aan moeten denken, tenzij met eerbied en siddering.'[159] Dat laatste sloeg natuurlijk op het huwelijk, dat alleen gelukkig zou blijken te zijn, wanneer ze zich aan zijn praktisch verbod op verliefdheid hield. Liet zo'n intens gevoel zich dan verbieden? Hoe wonderlijk was ook zijn interpretatie van gelijkheid, terwijl hij het ideaal der ongelijkheid nastreefde. Het is net alsof hij een pleidooi voor een humane bejegening van mensen hield, waarin wantrouwen en naïveteit elkaar aanvulden in plaats van uitsloten. Maar het wonderlijkst (en bedenkelijkst) van alles scheen zijn uitsluitend op wantrouwen gebaseerde overtuiging, dat geen mens echt van Louise zou kunnen houden, als hij niet tegelijk ook van haar vader hield. Dat moet voor haar gevoel van eigenwaarde funest zijn geweest.

Uit zijn herhaaldelijke verzekering, dat ze hem niet teleur moest stellen en 'ernstig en aanhoudend' voor twee bedacht moest zijn op haar geestelijke verrijking in Zelle, nu ze hem dagelijks moest missen, leidde ze het tegendeel af.[160] Ze trachtte hem tevergeefs van haar goede bedoelingen te overtuigen: 'Kunt u eraan twijfelen, papa, dat ik niet alle lessen die u mij geeft, in acht zal nemen? Ja, zoveel als ik kan en in mijn macht staat, om elke dag, ja, zelfs elk uur, dat ik leef, mij te verbeteren, opdat u zich niet voor uw eerstgeboren dochter hoeft te schamen? Ik wil elke avond God bidden, opdat Hij mij helpt bij het uitvoeren van dit besluit.'[161] Schreef hij aan de directrice van de kostschool, een zekere gravin van Salperwich, zonder er een afzonderlijk schrijven voor haar bij te voegen, dan leidde Louise daaruit het ergste over haar eigen functioneren af: 'Ach, vader, hoe komt het, dat u aan de gravin heeft geschreven en niet aan mij? Waardoor heb ik uw wangunst naar mij toegetrokken? Waarom wilt u mij aan uw liefde onttrekken? Kon u in mijn ziel zien, dan zou u merken hoe

terneergeslagen hij is, ach, hoe het hem smart, dat u ontevreden over mij bent. Ik bid u, vader, schrijf mij, opdat ik de oorzaak weet en alles verbeteren kan. Vader, ben ik van mijn plicht een ogenblik afgeweken,-ik kan ook weer terugkeren. Zou u mij in dat geval niet vergeven?'[162] Bilderdijk stelde haar per ommegaande gerust: 'Waarom verbeeldt u zich, dat ik ontevreden over u moet zijn en u aan mijn liefde wil onttrekken, omdat ik u niet tegelijk met de gravin heb geschreven? Nee, mijn kind, zo ik dit was, zou ik het u te kennen geven, maar niet door bloot stilzwijgen.'[163] In haar bedankbriefje liet ze hem haar vreugde over zijn reactie merken, maar op zo'n manier, dat hij spijt over zijn betuiging van tevredenheid zal hebben gekregen: 'Ik heb uw brief ontvangen en met wat voor een vreugde, omdat u mij schrijft, dat u zowel over mij als over mijn arbeid tevreden bent. En ik dank u nog veelmaals, waarde vader, voor alles wat u mij toewenst, en de lessen die u mij geeft, en ik hoop, dat God mij die Kraft daartoe mag geven om ze alle op het allergenauste te volbrengen.'[164] Het meisje was in zijn ogen helemaal 'vermoft' en, zoals hij vroeger aan zijn schoonzus over Louise te kennen had gegeven, dat ze hem 'geweldig' derangeerde, toen ze van neef Texier in Wolfenbüttel was weggelopen naar Brunswijk, bekende hij nu, op 30 augustus 1800, aan Wilhelmine: 'Inderdaad, lieverd, deze maand zit boordevol teleurstellingen en ergernissen van allerlei aard. Daartoe behoort ook, naar ik u wil vertellen, dat ik Louise weer onder mijn hoede moet nemen, omdat madame de Salperwich naar Frankrijk vertrekt. U kunt zich niet indenken, hoe deze onverwachte gebeurtenis mij kwelt.'[165] Er waren meer Franse edellieden, die uit Brunswijk naar hun vaderland terugkeerden, waardoor Bilderdijk minder lessen aan hun kinderen hoefde te geven. Het vertrek van de markies van Valori scheelde hem 24 thaler per maand aan inkomsten. Ook Nederlandse families oordeelden het tijdstip gunstig om naar hun vaderland terug te keren, maar zagen daar soms op het allerlaatste ogenblik van af. Zou de familie Van Herzeele de daad bij het woord hebben gevoegd, dan vreesde Bilderdijk minder dan 1/3 van zijn inkomsten over te houden. Moest hij ook om financiële redenen Louise naar huis halen en het vertrek van gravin van Salperwich uit Zelle aangrijpen om haar opvoeding voortaan zelf ter hand te nemen?

Hij besloot dat niet te doen en haar naar de kostschool van mevrouw Strube, geboren Ebell, in Hannover te sturen. Daar zou ze van oktober 1800 tot mei 1801 verder worden opgeleid, wat blijkt uit

door hem voldane rekeningen. De maand december van 1800 eindigde in financieel opzicht beter dan het jaar voor hem begonnen was, want mevrouw Van Herzeele en haar dochter, mevrouw Van Kattendijke, betaalden samen f 1200,- voor de kostschool van Louise en deden hem toezeggingen over een langere periode dan één jaar. Bovendien zond zijn broer Izaac hem f 100,- voor hetzelfde doel, maar nooit was de gedachte van nette armoede veraf. Zo was hij wel erg blij, toen hij van mevrouw Bigot een dikke winterjas kreeg en van Louise te horen kreeg, dat mevrouw Strube zich bij hem liet verontschuldigen voor het feit, dat ze haar rekeningen niet vóór Weihnachten kon versturen. Bilderdijk zond zijn verkouden dochter toen een pakje kruiden, ten teken van zijn roerende zorg om haar gezondheid: 'Ik ontrust mij over uw hoest, die op uw jaren niet mag worden veronachtzaamd.'[166] Even bezorgd als zorgzaam voegde hij eraan toe: 'Gebruik die, evenals thee gezet, maar wat sterker, warm die 's morgens op, als u opstaat of ontbijt, in plaats van thee of koffie, en voorts de dag door, van tijd tot tijd. Ik twijfel niet, of uw gezondheid zal onder het gebruik daarvan beteren, maar wees daar nauwkeurig in, en laat het niet versloffen.'[167] Hoe 'roerend' was zijn zorg voor Louise eigenlijk, indien men let op de geringe afstand tussen Zelle en Hannover enerzijds en Brunswijk anderzijds? Bilderdijk reisde van daaruit wel regelmatig naar Wilhelmine in Hildesheim, maar bezocht zijn dochter nooit. Hij zat tot zijn eigen aangename verrassing weer vol met lessen, zoals hij op 20 december 1800 aan Wilhelmine liet weten, maar dat kan niet ter vergoelijking dienen voor de omstandigheid, dat hij Louise pas in 1806 op vaderlandse bodem zou terugzien. Hij hield ongetwijfeld veel van haar, maar raakte door omstandigheden, buiten zijn wil om, van haar vervreemd en zag, naarmate ze ouder werd, steeds meer zijn grote vrees in haar bewaarheid: ze leek sprekend op haar moeder. Toch koesterde hij vaderlijke gevoelens voor haar, anders dan voor Elius, en bleef hij zich verantwoordelijk voor haar opvoeding voelen. Hun schriftelijk contact getuigt van hun intieme band en hij leed dan ook onder haar afwezigheid, vooral toen ze in 1801 naar een kostschool in Utrecht was vertrokken en hij terugblikte op de periode onmiddellijk daaraan voorafgaand: 'Toen u in Zelle of Hannover waart, was er de mogelijkheid elke dag tijding van u te krijgen of tot u te komen. Dit gaf mij een gerustheid die nu is verdwenen, nu gij omtrent 100 uur gaans van mij verwijderd zijt, en op een plaats, waar ik niet bij u kan komen en die ik zeker nooit weer

zal zien of betreden.'[168] Nog weer later confronteerde hij haar met zijn slechte gezondheid, bedelend om haar brieven, waaruit zou kunnen blijken, dat u 'uw nu stervende vader niet vergeet, die naar uw tijdingen haakt'.[169] Hierop drong hij als een potentaat liefdevol aan: 'Schrijf mij, mijn kind, schrijf mij uit plicht, maar schrijf mij ook tevens uit ware kinderlijke tederheid voor de vader die het van u verlangt, en om hem in al zijn droefheden te verkwikken. Gods bezoekingen over uw vader zijn zwaar geweest. Ze zijn het nog en veel zwaarder dan u of iemand anders kan begrijpen. Maar ik mor niet tegen God en kan Hem zelfs danken voor de hardste van de slagen, die Zijn wijsheid op mij neerzendt. Laat mij van die hartgrievendste aller droefenissen bewaard blijven, dat mijn kinderen, dat mijn oudste, mijn liefste kind, het kind van mijn hart, mij zou vergeten of onteren.'[170] Vaderliefde en een bedreigende omgang met de moraal bepaalden de jeugd van Louise, die niet alleen tot viermaal toe van huis werd verbannen, maar ook naar een ouderwetse kostschool gestuurd om er een degelijke in plaats van vrijzinnige opvoeding te genieten. In religieus en politiek opzicht trachtte Bilderdijk zo het pad voor zijn dochter te effenen, al voedde hij haar ook in de contramine met haar eigen tijd op.

Zijn innerlijke onrust leek niet alleen door Louises wisselingen van kostschool te worden bevestigd, maar ook door de verhuizingen van Wilhelmine van de Hohe Weg naar de Almstraβe en vandaar naar de Lange Hagen. Het liefst zou ze dichter bij Brunswijk hebben gewoond, maar zolang de schuld aan de Lünzels en andere middenstanders niet was voldaan, weigerde ze Hildesheim te verlaten. Het was haar gelukt een moreel overwicht op haar man te krijgen, die het financiële beheer van haar huishouden voortaan aan haar overliet, en dat wenste ze te behouden. Er was nog meer dat voor toenadering tussen hen zorgde, nog afgezien van de kinderen. Uit gedichten als het *Nachtspook* en de *Nachtwandeling* spreekt de eenzaamheid van een vrouw, die mistroostig op haar man wacht. Het alter ego van jonker Edmond verging het niet minder treurig bij elk afscheid dat hij van zijn vrouw moest nemen: 'Tot de bevestiging van hun liefde heeft misschien de telkens hernieuwde scheiding, door beiden zozeer betreurd, het hare bijgedragen. Daardoor leerden zij, jarenlang, in elkaar het lichtpunt van hun leven te zien.'[171] Voor deze visie van Kollewijn valt veel te zeggen, temeer omdat Wilhelmine hartstochtelijk van hem hield. Bilderdijk had inmiddels geleerd, dat hij niet als jonker

Brand van Wijk een totale dienstbaarheid van zijn bruid kon eisen, al had hij haar ook 'een ring ten huwelijkspand' gegeven.[172] Het einde van deze in 1800 geschreven romance doet het ergste vrezen voor des jonkers huwelijksleven, maar niet voor dat van de dichter. Altijd zat Wilhelmine in spanning, of hij op de afgesproken dag zou komen of niet. Ging hij te paard, dan arriveerde hij 's morgens vroeg in Hildesheim, reisde hij per koets, dan betrad hij 's avonds laat het huis van zijn geliefde. Afhankelijk van het weer in Brunswijk nam hij vlak voor zijn vertrek pas een beslissing, die haar de hele dag in het onzekere kon laten. Het stadium van bruidje allang te boven, wachtte ze hem thuis met hun kinderen op. Had hij haar in lange tijd niet geschreven, dan placht ze haar dienstmeisje angstig om negen uur 's avonds naar Lauenstein te sturen om te kijken, of er alsnog een dikke brief van hem voor haar klaar lag. Letterlijk stond ze zich in de gordijnen bij het raam te verbijten, urenlang, nadat ze het dienstmeisje had opgedragen niet zonder brief thuis te komen. 'Geen stakker veroordeeld tot eeuwige ellende,' zo typeerde zij zichzelf in zo'n situatie, 'die voor zichzelf het toppunt van geluk ontwaart, kon daarop verrukter reageren dan ik.'[173] Dat laatste was het geval, toen het dienstmeisje om middernacht met een brief van Bilderdijk was teruggekomen, maar zou Wilhelmine die niet gekregen hebben, dan was ze diezelfde nacht nog te voet naar hem toegegaan. Soms verliep het afscheid niet helemaal, zoals gehoopt en verwacht, wanneer Wilhelmine hem wijs had gemaakt, dat de postkoets naar Brunswijk om tien uur 's morgens zou vertrekken, terwijl dat om negen uur had moeten zijn. Wegens de invoering van de zomertijd had ze zich een uur vergist, naar ze hem achteraf ruiterlijk bekende, terwijl hij het hele eind naar Lafferde over slechte wegen en zonder zijn eigen wandelstok had moeten lopen. Daar had hij ter versterking een halve fles wijn gedronken, de wonden aan zijn hielen verbonden (een verdikking van de wollen stof van zijn kousen had voor extra wrijving gezorgd; over wrijving gesproken: had ze zijn kousen niet beter kunnen mazen?), waarna hij noodgedwongen een dure zitplaats in de postkoets naar Brunswijk had genomen. Om acht uur 's avonds was hij dankzij haar tip over de vertrektijd van de 'Botenfuhr' eindelijk thuis. Zij verzekerde hem haar leven voor de wond aan één van zijn hielen te hebben willen geven, waarna hij haar ter algehele verzoening chocoladepoeder en sinaasappelen stuurde. Of zij stuurde hem potten gelei, waarvan de zending eerder was mislukt. Daarom had ze de Wagenmeister

extra op het hart gedrukt om de potten op een koele plek tijdens de reis te bewaren. Wegens de hoge temperatuur was de gelei toch weer gaan smelten, waardoor Bilderdijks hele kamer ernaar had geroken. Zijn ongenoegen daarover reageerde hij af door haar geduldig, maar volkomen overbodig, uit te leggen, dat een natuurlijk proces ervoor zorgt, dat gelei in de koude gemaakt in verhouding tot een hogere temperatuur minder substantieel wordt, 'smelten' noemt men zoiets, en dat door het schudden van de koets de gelei niet veilig in potjes blijft zitten. Deze hatelijkheid aan haar adres trachtte hij te neutraliseren middels een welgemeend verzoek: ze moest wegens het verkeerd uitpakken van haar goede bedoeling niet teleurgesteld zijn, hij was het ook niet, en betreurde slechts de vergeefsheid van al haar moeite.[174]

Haar gelei had ze op de Lange Hagen in het huis van een zekere Sack gemaakt, een graveur, die haar voor het eerst van haar leven de beschikking over een eigen keukentje had gegeven. In dat huis vierde ze haar 24e verjaardag, ter ere waarvan Bilderdijk een geboortegroet aan zijn eega zond. Men leest gemakkelijk over de retorische inhoud van zijn woorden heen, terwijl hij toch een formulering koos die ruimte voor onheil openliet:

> God, die ons gelukkig maakte door een wederzijdse min,
> Sloot in onze nauwe banden alle heil des levens in.[175]

Tien dagen later stierf plotseling hun zoontje Alfred, nog geen jaar oud. Hoe vaak hij ook afscheid van zijn vrouw had moeten nemen, toch viel hem dit afscheid het zwaarst. Wat hem precies voor ogen stond, toen hij bovenstaande regels schreef, valt niet meer te achterhalen. Hij zal niet aan Alfred, maar aan Wilhelmine hebben gedacht en van zijn band met haar hebben willen getuigen. Zo'n woord als 'eega' suggereert een hechte huwelijksband, terwijl de door hem gekozen formulering in de verleden tijd toch een scheiding van zijn vrouw (door de dood of voor de wet) niet uitsloot. Hij verkeerde in dezelfde positie als zijn schoonzus, die de kunst van epistolaire flirtations zo goed verstond, dat hij haar uiteindelijk moest aanraden: 'Laat uw liefde niet te ver lopen, als gij aan mij denkt.'[176] Samuel Elter stond op het punt van zijn vrouw te scheiden wegens de 'galante avonturen door haar beleefd'.[177] Maria Petronella zocht overduidelijk toenadering tot haar zwager en hij gunde haar, alvorens haar te

waarschuwen, een bijzonder plekje in zijn hart. Het valt met andere woorden niet uit te sluiten, dat hij op zijn minst heeft overwogen werk van haar te maken. Als 'ontsnappingskunstenaar', wat een ander woord voor 'balling' zou kunnen zijn, was hij erop bedacht geen uitweg af te sluiten. Men zou die geestesgesteldheid zelfs met zijn befaamde sonnet *De wareld* in verband kunnen brengen. Wie zijn liefde aan de een betuigt, maar die voor de ander niet uitsluit, houdt er tot op zekere hoogte een dubbelzinnig standpunt op na. Hij is niet eenduidig in zijn gevoelens, wat Bilderdijk, zich flinker voordoend dan hij was, ook demonstreerde bij de dood van Alfred. Enerzijds luidde zijn reactie daarop min of meer plichtmatig als van iemand die tot de orde van de dag overgaat: 'Nothing can befall us, but to our best.'[178] Anderzijds liet hij er onmiddellijk en geheel vanuit zichzelf redenerend op volgen: 'Waarom kan ik niet alles achterlaten om in uw armen te vliegen en om mijn geluk opnieuw te ervaren in de hemel die ze voor mij openen!'[179] Deze abrupte overgang hield een verdringing van zijn ware gevoelens in, want toen hij de lijkzang van Wilhelmine (de tweede van dit jaar) op het afsterven van Alfred las, moest hij na de twintigste keer nog huilen.[180] Haar reactie leek aanvankelijk op de zijne: 'Wat God ook voor ons beslist, het is voor onze bestwil, laten wij samen Gods voorzienigheid prijzen, die ons alleen uit liefde in Zijn greep houdt.'[181] Daarna wenste ze zich niet aan een gebruikelijk houvast te conformeren, maar liet ze haar gedachten ook gaan over hoe Alfreds leven had kunnen verlopen, als hij niet aan de pokken was overleden:

> Zijn schepper heeft hem aan dit jammeroord onttogen
> En nam hem, onbeproefd door 's warelds vreugde of pijn.
> O, trof ons 's Hoogstens hand, zij trof uit mededogen
> En wie bestemt, wat hier zijn lot geweest zou zijn?[182]

Voor beide ouders gold, dat zij er levenslang verdriet van hadden, dat hun Alfred de Grote klein zou blijven. Van andermans rouwbeklag waren zij niet gediend: 'Laat dit hart een rouw, dien 't nimmermeer verwint!'[183]

Dat hij echt geschokt was door het overlijden van zijn zoontje blijkt ook uit zijn onvermogen om de pijn te beschrijven die het in hem veroorzaakte: 'O, mijn zielsbeminde, ik kan de pijn van mijn hart niet op dat ogenblik beschrijven, de eerste keer dat ik aan mijzelf was

overgelaten na het dodelijk verlies, dat wij betreuren.'[184] Toen hij daartoe wel in staat was, beschreef hij in *Bij 't verlies eens kinds* (1800) voornamelijk de reactie van Wilhelmine: 'U te zien, te horen lijden is in helse pijn vergaan.'[185] Niettemin verzocht hij haar, indien enigszins mogelijk, het 'zieldoorvlijmend gillen' in te houden.[186] Samen begroeven zij hun jongste kind op het Sankt-Michaels Kirchhof, dat aan het einde van de Lange Hagen gelegen was. Dáár doelde ze op en niet op het huis van Sack, toen ze vertwijfeld uitriep: 'O, waar nu moed gegaard, als ik van 't plekje weg moet ijlen?'[187] De dood van Alfred verhaastte haar verhuizing naar Peine, die op 16 oktober 1800 plaatsvond. Dacht Wilhelmine later aan het jongetje terug, dan herinnerde ze zich de vreselijke moeite die het haar had gekost om hem 'plump and round' te spenen en haar vele aarzelingen, of ze daarmee een begin vóór of na Bilderdijks komst zou maken; dan dacht ze aan haar opluchting toen het kind na zeven dagen van hoge koorts eindelijk zijn ziekte bleek te hebben overwonnen en aan haar verdriet, toen het op de negende dag platte pokken kreeg, die zich tot dikke parels bleken te kunnen ontwikkelen met een rood randje. Dat rode randje was in de gegeven omstandigheden iets positiefs geweest, waaraan ze zich had vastgeklampt, want dat betekende volgens deskundigen een kleine kans op herstel van zijn gezondheid. Maar zijn gezichtje was toen al zo opgezwollen, dat niemand er de lieflijke trekken van hun Alfred in zou herkennen. Zijn linkeroog hield hij dicht, zijn rechteroog liet een klein beetje van zijn oogbol doorschemeren. Dat zag er tenminste gezond uit, terwijl zich op zijn neus en om zijn mond harde korsten van de indrogende pokken vormden. Nooit was ze God dankbaarder geweest dan toen Alfred scheen te genezen van zijn ziekte, maar nooit was ze méér in Hem teleurgesteld (men kan in dit verband van een trauma spreken) dan toen hij was gestorven. Ze kon het lijden geen plaats in haar hart geven, anders dan Bilderdijk, die met meerdere geestelijke concepten van God werkte om dit wel te kunnen doen. Veel later zou ze er blijk van geven geen vertrouwen meer in Gods voorzienigheid te hebben, wanneer Hij zelfs kleine kinderen tot Zich liet komen in helse pijn en doodsangst. Wat dat betreft, stond haar eerste reactie op het overlijden van een geliefd kind haaks op de latere. Voorlopig concentreerde ze zich op Julius, die nog steeds aan witte wormen leed. Zijn kwaal leek in weerwil van alle vernuftig samengestelde likkepotten erger geworden, want sommige wormen waren wel zo lang als een halve

yard (45,7 cm). Stuurde Bilderdijk haar een recept, waarvan 'flores sulphures' en 'antimonium' de voornaamste bestanddelen vormden, dan drong hij er middels een tweede, per ijlbode verzonden, brief bij haar op aan om Julius de drank met zwavelbloesem niet eerder te geven, voordat ze hem had laten onderzoeken door een arts: de dosis kon wel eens verkeerd zijn, evenals zijn inschatting van het stadium waarin de ziekte verkeerde.[188] De dood van Alfred maakte zijn ouders extra gevoelig voor het welzijn van Julius, voor wie als enig overgebleven kind niets te veel of te duur was.

Het was Wilhelmine niet gelukt een koets met twee in plaats van vier paarden te huren voor haar verhuizing naar Peine, wat gezien de perikelen met haar pianoforte misschien maar goed was ook. Bilderdijk woonde zelf nog steeds bij Mademoiselle Edel op de Steingraben en hij instrueerde zijn vrouw, hoe ze hem daar vanuit haar nieuwe adres moest schrijven: aan 'Freiherr van Heusden' met de toevoeging 'ab zu geben bei Mademoiselle Edel am Steingraben'.[189] Had hij zich geschaamd over hun onwettige band, dan zou hij haar ongetwijfeld anders hebben geadviseerd. Nu vormden zij voor de buitenwereld een paar, dat volgens de modernste terminologie een 'latrelatie' was aangegaan. Tegelijkertijd vonden beiden, man en vrouw, voldoende gelegenheid om te schrijven over een ander onderwerp dan de dood van een bekend of geliefd persoon. Zo schreef Wilhelmine de romance over Almansor en Zaïde, waarvan Bilderdijks verbeteringen later nu juist werden gehekeld als zwakke plekken.[190] Over het algemeen onderscheidde ze zich van haar tijdgenoten door een gladde versificatie, die nauwelijks iets deugdzaams à la Van Alphen te raden liet (wat als een zwakheid uitgelegd kan worden), zoals tot uitdrukking komt in haar beschrijving van een kind dat zich met arme mensen vergelijkt:

> 't Is niet omdat ik iets verdien,
> Of recht heb iets te vragen,
> Dat gij mij boven hen bedeelt,
> Die zoveel kommer dragen.[191]

De toon hiervan is overbekend, maar mag niet verhinderen, dat men als lezer in deze luttele regels de gereformeerde kerkleer over de verdiensten herkent. In deze geest voedde ze haar zoontje Julius op, die soms ineens ophield te spelen om bedachtzaam voor zich uit te

turen. Origineel en moralistisch tegelijk interpreteerde ze zijn gedrag in *Aan mijn zoontje.* Waarom verheugt een kind zich steeds minder in zijn kinderlijke spelen, vroeg ze zich af. Het levenstraject dat Alfred had moeten ontberen, zag ze voor Julius al voor zich: 'Dubbele wellust wacht de jongeling, wie de boezem gloeit voor deugd!'[192] Die 'wellust' moet vooral niet met 'wellust' in de moderne zin des woords in verband worden gebracht,-het potsierlijke karakter van zulke kindergedichten schuilt onder meer in het gemak waarmee ze verkeerd kunnen worden gelezen-, maar dient als dubbele vreugde in de zin van opperste gelukzaligheid te worden opgevat. Deugdzaamheid is op zichzelf een groot goed, maar alleen goed genoeg als Gods zegen erop rust. Een deugdzaam mens die zich met 'enkele' wellust tevreden moet stellen, omdat Gods zegen hem niet vergezelt, valt te vergelijken met een booswicht, die 'arm mag heten', ook al telt hij 'miljoenen schatten'.[193] Vanuit die dubbele exercitie geredeneerd, was de opvoeding van de kinderen allerminst een sinecure voor haar! Naast zulke kindergedichten schreef ze poëzie over het moederschap, bezien vanuit de vrouw, en over haar 'gemaal', die in termen van een bij de drooglegging van polders gebruikt en later op stoom werkend instrument een onuitputtelijke bron vormde voor haar invallen. In het reeds geciteerde *Vertroosting in droefgeestige ogenblikken* noemde ze haar gemaal haar 'zielsgeliefde', wiens 'verholen zuchten' haar melancholisch stemden.[194] Wat kwelde hem toch? Het is geen zucht naar rang of standen, geen verlangen naar rijkdom (zijn hart acht zij ver boven alle aardse goed verheven), geen gewetenswroeging, geen gebrek aan vertrouwen in Gods voorzienigheid. Is het liefdesverdriet van een speciaal soort, dat bestaat in het besef van onvolmaaktheid van zijn kant, omdat hij haar niet kan geven, wat ze wenst? Nee, want zijn liefde is haar enige weelde. Wat dan wel? Is het zijn gebleken onvermogen om zichzelf in een schitterende maatschappelijke positie te verwezenlijken? Nee, want zijn geest komt toch wel aan zijn trekken. Het is de melancholie die hem doet beseffen, dat het geluk aan deze kant van het graf enkel schijn is. Ze prees hem, omdat de tederste liefde hem met haar wezen samenvlocht.[195] Zij waren samen meer verenigd dan de Franse en Bataafse Republiek bij elkaar, wat het vermelden extra waard is, omdat die elk afzonderlijk eveneens verenigd heten te zijn. Haar visie op Bilderdijk doet recht aan de dubbelzinnigheden, vaak herleidbaar tot oprechte ambiguïteit, die anderen onbegrijpelijk voorkwamen. Een man als Feith

had zich al verkeken op de innerlijke drijfveer van zijn vriend, het innigst zelfgevoel, dat de verschillendste invalshoeken op politiek en religieus gebied kon verenigen. Had hij in zijn jeugd niet eenheid in 'Gods plan' ontdekt, die door wellust als seksuele ondeugd en hoogmoed ernstig kon worden verstoord?[196]

Zijn eigen productie liet te wensen over, sinds hij harder dan ooit moest werken om de zijnen in leven te houden. Zijn gedichten bestemde hij niet alleen voor *Poëzy* en *Mengelingen,* maar ook voor lukraak samengestelde bundels, waarin een uitgever zijn fonds aan een breder publiek wilde laten zien. Zo bevat *Dichterlijke gedachtenbeelden* (1801), uitgegeven door de weduwe Doll een gedicht van Bilderdijk, dat te midden van gedichten van Helmers prijkt. Het heet *Zomer* en werd door hem als een niemendalletje beschouwd: 'une bagatelle dans toute la force du terme'.[197] Het bevat tamelijk geslaagde zinsneden over een sijsje in het riet, dat uit vrees 'voor het hevig zonneblaken' zijn wieken niet durft te verroeren, over een hond die 'op de dorgeblaakte grond' naar adem hijgt en over bomen die beginnen over te hellen van het zachtjes rijpend ooft.[198] Valse bescheidenheid speelde hem steeds parten, als hij trachtte een zuiver natuurtafereel te beschrijven, want hoe geslaagd hijzelf een aldus ontstaan gedicht ook vond,-het kon natuurlijk niet opwegen tegen de natuurtaferelen eenmaal door Adam in het paradijs aanschouwd. Gods ongecorrumpeerde schepping was verworden tot een aards tranendal, waarvan de onvergelijkelijkste vergezichten nu juist de vergelijking met de Hof van Eden niet konden doorstaan. Hij had de *Zomer* een tikje besmuikt aan Anton Reinhard Falck (de latere minister van onderwijs onder koning Willem I) meegegeven, die hij in Brunswijk als een leerling had vertroeteld, alvorens hem naar huis terug te sturen.[199] Zo onderhield hij behalve met Kinker wel meer contacten met het vaderland, onder wie dat met de Latijnse dichter Jeronimo de Bosch, een vriend van zijn vader, die hij al in zijn jeugd had leren kennen. Hoe kon een man van zijn statuur Napoleon lof toezwaaien, die ter verafgoding van zichzelf door 'bloedrivieren' waadde en complete rijken en steden in puin en as legde. Hij schreef daarover 'in alles behalve goedkeurende verwondering' (een prachtige formulering om de grens van zijn tolerantie in deze kwestie aan te geven) aan zijn vaderlijke vriend van vroeger, wiens Latijnse ode aan Napoleon hij in een afzonderlijk gedicht *Aan den Heer Jeronimo de Bosch* van commentaar voorzag.[200] Het ging neerwaarts met Nederland, zo

klaagde hij, en hoe was het nu toch mogelijk dat iemand met zo'n edele inborst als Jeronimo de Bosch 'geen booswicht in een held' kon ontdekken?[201] Zijn kritiek op deze dichter ging van een compliment vergezeld, zoveel respect had hij wel voor hem. Bilderdijk naderde het standpunt van Helmers: Napoleon was geen Hannibal, maar een Attila. De bedwinger van de Franse Revolutie bleek een op eigen roem beluste dwingeland te zijn, die de censuur bijvoorbeeld herinvoerde, nadat de Nationale Assemblée die had afgeschaft. Plegers van politieke persdelicten konden de doodstraf krijgen, omdat de eerste consul vreesde zonder censuur nog geen drie maanden aan de macht te zullen blijven: 70 mensen werden wegens hun invulling van de vrije meningsuiting terechtgesteld.[202] Hij vaardigde in 1800 een decreet uit, op grond waarvan 60 van de 73 bladen werden verboden en naast de dertien overgebleven bladen geen nieuwe in roulatie mochten worden gebracht. Hadden de eigenaars en redacteuren van al die bladen niet van een hoogst bedenkelijke 'moralité' en 'patriotisme à l'abri de toute corruption' blijk gegeven?[203] Tegen het einde van dat jaar waren er nog maar negen bladen overgebleven, waaronder *De Moniteur* als Staatscourant de belangrijkste plaats innam. Men leze Pressers cynisch commentaar op deze onverkwikkelijke gang van zaken: 'Zonder verlof van de politie mocht voortaan geen enkel blad door de venters worden omgeroepen en niets meer op de muren worden aangeplakt; ook de 'marchands d'estampes' kwamen onder politietoezicht; dit alles was natuurlijk een kolfje naar de hand van Fouché, wiens graad van 'moralité' en 'patriotisme' hem stempelde tot een bij uitstek geschikte dief om dieven te vangen. Hij organiseerde een controlebureau op zijn ministerie, dat een sterke druk op de politieke pers uitoefende, met als gevolg een enorme terugloop van het aantal abonnees van diverse nieuwsbladen: in viereneenhalf jaar van 150.000 tot onder de 20.000.'[204] Aldus verkwanselde Napoleon een van de grootste kroonjuwelen van de Franse Revolutie, de vrijheid van meningsuiting, die hij slechts in theorie aanprees. Bilderdijks gedeeltelijke ommezwaai in zijn waardering van de eerste consul, had hiermee niets van doen, want de vrijheid van meningsuiting en drukpers leidde in zijn ogen tot gevaarlijke nieuwlichterij op politiek en religieus gebied. Nee, wie er met een kroonjuweel van de Franse Revolutie van doorging, verdiende a priori meer lof dan afkeuring, maar wie zich ontpopte als een roofzuchtige massamoordenaar, de Bataven het licht in de ogen niet gunde en het met de paus op een

akkoordje trachtte te gooien, veranderde van een 'held' in een notoire 'booswicht'.

Men moest moed verzamelen, alvorens zijn mening over Napoleon aan de openbaarheid prijs te geven. Bilderdijk zou die moed niet hebben bezeten, want pas in 1818 publiceerde hij *Aan den Heer Jeronimo de Bosch* in het eerste deel van *Wit en rood*, toen het gevaar allang geweken was. Hoe onverdiend en misplaatst dit verwijt ook is, toch vormde de weerlegging ervan een nieuw 'bewijs' voor zijn politiek opportunisme: hij 'volgde de vorst zijner keuze wel een weinig of hij hofdichter geweest ware,-de *Vaderlandsche Oranjezucht* vloeit over van een vleierij, voor welke Goethe zich jegens Carl-August heeft gewacht'.[205] Dus Bilderdijk was enerzijds een opportunist, omdat hij Napoleon pas na diens verbanning naar Sint-Helena aanviel, maar anderzijds ook weer niet, omdat hij in de tijd dat Napoleons ster rees ondubbelzinnig voor zijn Oranjegezindheid uitkwam? Wat een kromme redenering, temeer omdat in het ene geval de tijd van publiceren een negatieve factor van belang schijnt en in het andere een positieve factor, die vervolgens negatief wordt uitgelegd. In werkelijkheid was hij géén politieke opportunist, ondanks de schijn van het tegendeel, zoals nog zal worden aangetoond. Voorlopig kan worden volstaan met de opmerking, dat de auteurs van een in 1858 gepubliceerd artikel in *De Gids* hem ten onrechte Louis de Fontanes ten voorbeeld stelden, die Napoleon in 1797 een 'doorluchtige rover' had genoemd. Dat verschilt toch weinig van de Attila, zoals Bilderdijk de eerste consul in 1800 betitelde! Sterker nog, wanneer Fontanes in 1800 Napoleon verzoekt om zijn verbanning ongedaan te maken, kleedt hij dat even eerlijk en onhandig in, als Bilderdijk dat gedaan zou hebben, met de woorden: 'De stem des algemeens zegt mij, dat u weinig van lofspraken houdt. De mijne zouden op dit ogenblik te zeer de schijn hebben door eigenbelang te zijn ingegeven, om uwer of mijner waardig te wezen.'[206] Zijn Bataafse alter ego stelde zich, waar hij ook was, even fier en onafhankelijk op, al leefde hij voor een deel op kosten van de hertog van Brunswijk en de voormalig stadhouderlijke familie. Even vrijmoedig als hij zich over Napoleon uitliet, beschouwde hij in dezelfde tijd de Duitse letterkunde, waarvan hij geen hoge dunk had. Hij had die kunnen ophemelen om bijvoorbeeld aan de politieke druk van het Frans als een beschaafde omgangstaal onder aristocraten, diplomaten en de gegoede bourgeoisie op het continent, weerstand te bieden. Maar dat deed hij niet, integendeel, hij

verfoeide de Duitse taal en letterkunde, zoals in *Over het leven van een zonderling genie: Mr. Willem Bilderdijk (1788-1798)* reeds is uiteengezet.[207] De kern van zijn bezwaren betrof het toneel, dat niet trouw aan zichzelf bleef (alsof de dynamiek van het leven zich uitsluitend in het optreden van een rei liet vertalen). De classicist in hem kon het 'drame bourgeois' als subgenre niet verdragen, omdat daarin onbeduidende mensen de plaats van goden en mythologische wezens innamen. Hun problemen konden nog zo dramatisch vorm zijn gegeven, zoals in de populaire drama's van Kotzebue en ook in *Die Räuber* van Schiller het geval was, toch evenaarden deze slechts de alledaagse zorgen van mensen van vlees en bloed en kwam de zoveel rijkere menselijke geest er bekaaid van af. Zijn waardering van Napoleon paste naadloos in dit dramatisch concept: ontwikkelde de eerste consul zich tot een Hannibal of Attila, dan was hij hoe dan ook een indrukwekkende figuur, die het verdiende dat men zich rekenschap van zijn eigen verhouding tot hem gaf. Was hij een roverhoofdman, Karl Moor, dan kon men hem paradoxaal genoeg 'veilig' de rug toekeren en bleek hij niet interessant genoeg te zijn voor een nadere kennismaking. Men bedenke, dat Bilderdijk zichzelf als een profeet en hogepriester in de dichtkunst beschouwde. Hij placht tussen God, koningen, al of niet voormalige stadhouders en het volk te bemiddelen in plaats van tussen rivaliserende roversbenden. Het is wederom Jan te Winkel geweest die in zijn 'Ontwikkelingsgang' van de Nederlandse letterkunde hiervoor aandacht vroeg. Hij schetste niet alleen de bron, maar ook de mate van Bilderdijks ergernis in dramatisch opzicht: 'Hoe populair Kotzebue hier geweest is, zal men eerst recht begrijpen, wanneer men weet, dat tussen 1790 en 1813 van hem in onze taal het verbijsterende aantal van 120 toneelstukken overgebracht en voor het merendeel ook vertoond is.'[208] Enigszins gechargeerd zou men kunnen stellen, dat Kotzebue de achterban van Bilderdijk op de hak nam, de 'kleine luiden' met hun conservatieve ideeën: 'Hij bestreed in zijn meeste toneelstukken, met spot en ernst, de uit een wat vroegere tijd overgeleverde en nog heersende vooroordelen, of wat bij overdrijving gemakkelijk daarvan de schijn kon krijgen. Voor bekrompen kleinburgerlijke opvattingen had hij weinig eerbied. Hij maakte ze belachelijk, terwijl hij tegelijk medelijden wekte met de slachtoffers ener eenzijdige veroordeling door de onbarmhartige publieke opinie.'[209] Hoe dialectisch Bilderdijk placht te denken, toch zal hij zich ook aan de moraal van Kotzebue's toneelstukken hebben ge-

ergerd. Een 'Umwertung aller Werte' mocht weliswaar inhouden, dat goed en kwaad haast ongemerkt in elkaar overliepen, maar niet dat 'u obstineert wit te heten, wat ik zwart noem', om een bekende negentiende-eeuwse bilderdijkiaan[210] te citeren. Kotzebue moet als representant van de Duitse letterkunde in Bilderdijks ogen een dramatische pendant van neologen zijn geweest, of zoals Te Winkel zich over de Duitse dramaturg uitdrukte: 'In zijn meeste toneelstukken wilde hij laten zien, dat één enkele onzedelijke daad zeer goed kan worden bedreven door een mens met een goed hart, zelfs met een edel gemoed, en dat een onverbiddelijk zedelijk doodvonnis niet zelden wordt uitgesproken over wie als mens in zijn geheel hoger staat dan het bekrompen publiek, waardoor hij gevoel- en gedachteloos werd veroordeeld.'[211] Kotzebue en de 'drekhoop' van Schiller, gevoegd bij de al te 'empfindsame' 'Werther' van Goethe, die met *Götz von Berlichingen* 'verdienstvol' voor de dag treden kon en toch 'niet vrij' was 'van alles wat de Duitsers kentekent', voedden zijn afkeer van de Duitse letterkunde.[212]

In de herfst van 1800 bevond Bilderdijk zich 'onder het ronde koepeldak der lieve Wolfenbüttelse bibliotheek', gezeten aan dezelfde groene tafel, waarover Lessing zich twintig jaar eerder had gebogen om *Nathan der Weise* te schrijven.[213] Voor die pionier van de Duitse letterkunde had hij wel bewondering, omdat hij in hem een medestander in religieuze aangelegenheden zag en een tegenstander van de al te materialistische Verlichting begroette.[214] Maar voor de 'Hoogduitse poëzie' had hij geen goed woord over: daarvan 'behoort thans onder mensen met smaak en verstand geen gewag meer te zijn. Zij moest het verderf der poëzie worden, overal waar men er smaak in krijgt, en om de schone stukken welke zij bezit, over te brengen, behoort men als een volkomen Nederduitse dichter zijn eigen stijl machtig, en boven alle gevaar van de besmetting te zijn, die zij altijd min of meer ademt, wil men zichzelf en zijn landaard niet met wansmaak, vals vernuft en zucht naar schijnschone onzin vergiftigen. Wat men enige jaren geleden voor haar morgenstond hield, was niets anders dan een voorbijgaande schemering van het noorderlicht, waaruit nooit een waarachtig daglicht kon aanbreken en waarvan zelfs de glansrijkste flikkering de zuiverheid aller kleuren in de voorwerpen bezoedelde.'[215] De classicist in Bilderdijk, zo blijkt uit zijn eigen woorden, had totaal geen oog voor de ontluikende romantiek in Duitsland en veroordeelde scherp wat zijn tijdgenoten en late-

re generaties als een hoogtepunt op literair gebied beschouwden. Vervuld van conservatieve denkbeelden op politiek en religieus gebied, waarvoor men op zijn minst respect dient op te brengen, miste hij op literair gebied de aansluiting met zijn eigen tijd. Het zou daarmee in overeenstemming geweest zijn, als hij met plezier een taak had volbracht, die mevrouw Bigot hem in het najaar van 1800 opdroeg,-wellicht om hem enige afleiding te bezorgen na het overlijden van Alfred-, bestaande uit het maken van een vertaling in het Nederduits van abbé Delilles *L'homme des champs*. Wie hier ten tweeden male als 'mevrouw Bigot' wordt opgevoerd, zoals Bilderdijk haar noemde, heette volledig mevrouw Bigot de Vilandrie-van Herzeele en behoorde tot de gefortuneerde kring der Brunswijkse uitgewekenen. Onder hen gold het leerdicht van Delille als een classicistisch meesterwerk, dat zijn weerga in hun eigen taal verdiende. Financieel ondersteund en uitgedaagd door zo'n gewichtig personage als mevrouw Bigot, besloot Bilderdijk die taak op zich te nemen, maar hij begon er ook onmiddellijk innerlijk verzet tegen te bieden. Delille was in zijn ogen 'een bloot verzenmaker' en de derde van diens vier zangen, gewijd aan een natuurwetenschappelijke visie op de schepping, het ondichterlijkste intermezzo in een leerdicht dat hij ooit gelezen had.[216] Typerend voor de tussenpositie die hij innam, wees Bilderdijk de ontluikende romantiek in Duitsland af, maar had hij voor de Georgische zangen (hoe classicistisch wil men het hebben?) van de abbé geen bewondering. Diens alexandrijnen herinnerden hem te sterk aan de gevreesde Rotterdamse gladakkers van weleer en aan de gestage klepval van een molen. Hij was de enige niet die er zo over dacht, ook Presser had over het algemeen weinig met de alexandrijn op. Zo stelde deze uitmuntende historicus na lezing van Delilles meesterwerk vast: 'De ene alexandrijn jaagt achter de andere aan, totdat het ergens ophoudt. Hij is in Napoleons poëzie, wat in zijn bouwkunst de Madeleine is: koud, leeg, dood en volmaakt.'[217] De geringe bijval en luide afkeuring die Delille bij Bilderdijk oogstte, vonden hun cynische equivalenten bij Presser. Hij had verwacht, dat er onder Napoleon eminente schrijvers en dichters zouden zijn geweest, maar die waren er niet: 'Des te merkwaardiger eigenlijk, want het Empire had, zo geen Homerus, dan toch een Vergilius, die geknipt was voor het nobile officium van hofpoëet. Het spijt ons de lezer in zijn hooggespannen verwachting te moeten teleurstellen met het uitspreken van de naam van 'Jacques Delille'. Indien deze naam nog iets vermag op te roepen,

is het wel de herinnering aan de duldeloze, gruwelijke verveling, die de lectuur zijner eindeloze gedichten opwekt.'[218] Presser spitste zijn afkeer van deze poëzie op het definitieve karakter van de klassieke schoonheid toe, waarvoor hij evenmin wenste te capituleren als Bilderdijk: 'Wij behoren met opgeven van onze persoonlijke smaak en inspiratie daarin onze esthetische norm te vinden. De mens wordt binnen deze canon meer type dan individu, meer abstractum dan levend wezen, grootste gemene deler, ontdaan van zijn persoonlijk karakter en van door tijd en omgeving bepaalde eigenschappen.'[219] Afgezien van wat behoort, of niet behoort, en de dwang van het schoonheidsideaal, begon Bilderdijk, dankbaar jegens mevrouw Bigot gestemd, aan een bij voorbaat ondankbare taak. In 1802 zou hij die volbrengen, waarna in het daaropvolgende jaar de publicatie van *Het Buitenleven* volgde.

Omstreeks de jaarwisseling van 1801 had hij de eerste zang van het leerdicht al voltooid en informeerde hij bij Wilhelmine, of ze met haar gedeelte van de 'vertaling' opschoot. Zijn 'vertaling' zou een vrije navolging blijken te zijn, kennelijk had hij haar gevraagd enig voorwerk voor hem te verrichten. Ze was drie maanden in verwachting, wat haar na het overlijden van Alfred weliswaar hoop op nieuw leven gaf, maar ook extra kwetsbaar maakte. Bilderdijk bekommerde zich ten zeerste om haar gezondheid blijkens de vele recepten waarmee hij zijn brieven aan haar afsloot. De laatste afkorting in een brief van 31 januari 1801 luidde 'm. d. us.', wat stond voor 'misce' (=meng), 'da' (=geef) en 'usui' (=tot gebruik), voorafgegaan door een precies in drachmes en druppels aangegeven hoeveelheid van fijngestampte en getinctureerde kruiden.[220] De namen daarvan waren eveneens afgekort, opdat alleen een deskundige deze recepten zou kunnen ontcijferen. Wilhelmine woonde op de grote markt van Peine in het huis van een zekere Martens, die bij leven en welzijn apotheker en burgemeester van het stadje was geweest. Ze hoefde haar eigen huis waarschijnlijk niet eens te verlaten om de door haar man voorgeschreven medicijnen te kopen, dat kon ze bij de apothekersweduwe beneden doen. Anders dan in Hildesheim herinnert tegenwoordig bijna niets meer op de grote markt van Peine (die helemaal niet groot is, maar zo wordt genoemd ter onderscheiding van de nabijgelegen nog kleinere Hagenmarkt) aan de tijd dat Wilhelmine er met Julius woonde. In plaats van tien uur te paard reisde Bilderdijk in minder dan de helft van de tijd te voet naar vrouw en kind. Dat beschouwde

hij als een groot winstpunt, al had hij hen het liefst bij zich in Brunswijk gehad. Hij zocht naar een geschikte woning voor hun drieën, waar ook genoeg ruimte voor gezinsuitbreiding was. Zou Wilhelmines genezingsproces er ook niet bij gebaat zijn? Had hij vroeger in *Aan Glycère* hoog opgegeven van dierlijk magnetisme, waardoor de ene mens de andere zelfs zonder de minste aanraking psychosomatisch zou kunnen beïnvloeden, nu geloofde hij daarin sterker dan ooit. Sexappeal in combinatie met helende handelingen kon ervoor zorgen, dat een zieke vrouw van haar kwalen genas. Het is daarom goed mogelijk, dat hij niet alleen met medicijnen de gezondheid van zijn tweede vrouw gunstig trachtte te beïnvloeden. Raakten man en vrouw elkaars huid aan, dan kon zich een veel krachtiger heilzame werking openbaren. Die was noch door Mesmer, noch in oosterse zeden onopgemerkt gebleven: 'Wij zien er tevens uit, hoezeer de oosterse zeden (vooral in een hete luchtstreek) gegrond zijn, niet toelatend enige omgang der tweeërlei kunne, die voor de echte, de innige zielsgehechtheid van de vrouw aan haar man, zo verderfelijk kan zijn, ja, dat dikwijls bij de grootste argeloosheid ook moet worden.'[221] Na zijn dood werd er een opstel van hem over dierlijk magnetisme gevonden en uitgegeven. Mesmerisme wordt daarin als meer dan louter fysiek overspel beschouwd,-kan men nagaan, hoe gevaarlijk Bilderdijk de dans heeft gevonden-, en hypnose ten stelligste veroordeeld. Wat een gezonde knaap in de kracht van zijn leven vermocht,-een vrouw dankzij zijn omarming van haar kwalen genezen-, kon wel goed uitpakken, aldus de schrijver van dit opstel, maar verdiende zedelijk toch niet op grote schaal te worden toegepast. Welke vader zou zo'n redmiddel immers voor zijn zieke dochter, welke man voor zijn zieke vrouw willen aanwenden?[222]

Zoals hij zich allereerst om het lichamelijk welzijn van zijn vrouw bekommerde, ging hem vooral het geestelijk welzijn van Louise ter harte. Was zijn dochter eens ziek, dan stuurde hij haar geen recept of een ander middel dat hij in haar geval als erger dan de kwaal moet hebben beschouwd, maar verkoos hij haar ziekte te negeren. Omdat hij in het oude jaar herhaaldelijk boos op haar was geweest wegens haar slechte taalbeheersing, schreef ze hem op 1 januari 1801: 'Ik wil mij bevlijtigen om uw lessen en voorschriften te bevolgen en mij tot een meisje uw stam waardig te maken.'[223] Zonder er erg in te hebben dat ze haar vader aanleiding tot nieuwe verwijten gaf, verzekerde ze hem keer op keer van haar goede bedoelingen. Soms schakelde ze

mevrouw Strube in om hem vóór te zijn, zoals blijkt uit een brief van 1 maart 1801 waarin deze directrice geheel in Bilderdijks geest over Louise opmerkt: 'Ze getroost zich veel moeite om profijt van uw lessen te trekken.'[224] Maar zo gemakkelijk kwam ze niet onder de bevoogding van haar vader uit, die haar een paar dagen later nogmaals de wacht aanzegde: 'U komt thans tot die jaren, dat het schandelijk is niet te weten, wat men gewoonlijk weet, en het is voor u des te schandelijker, omdat uw geslacht altijd uitgemunt heeft in geest en kundigheden, waarvan ik wens dat u niet zult ontaarden. Bevlijtig u derhalve, en doe dit met lust en moed. Zo kunt u in weinig tijd het verzuimde herstellen.'[225] Louise had hem gevraagd, of ze in Hannover belijdenis zou mogen doen, wat haar in dezelfde brief op dit antwoord van haar vader kwam te staan: 'Erkent u Hem, uit volle overtuiging, als uw God en Verlosser, die alleen uit genade zalig maakt en die voor u geleden heeft om u weer tot God te brengen, van wie wij allen door de zonde afgeweken en vervreemd zijn geworden? Is uw hart van liefde en dankbaarheid voor die weldaad doordrongen, welaan dan, zo sta ik toe, dat u zich laat aannemen.'[226] Ze moest 'wel doordrongen van het gewicht der zaak' zijn en die 'niet als een blote formaliteit' opvatten.[227] Natuurlijk reageerde Louise daarop, zoals men van haar kon verwachten: 'Ik wil alles doen, vader, om de verzuimde tijd weer in te halen. Nee, waarde vader, ik wil van dit geslacht niet ontaarden. Mijn bestreben zal zijn het gelijk te worden in deugd en kundigheden.'[228] Zoals het haar het veiligst leek om de woorden van haar vader zo letterlijk mogelijk tot de hare te maken, indien het opvoedkundige kwesties betrof, herhaalde ze min of meer slaafs wat hij haar over haar belijdenis had geschreven: 'Ik erken Hem, uit volheid van overtuiging, voor mijn God en Verlosser an.'[229] Door wat ze er op eigen initiatief aan toevoegde, bevestigde ze slechts het beeld dat haar vader van haar gebrekkige taalbeheersing had. Dat hij zichzelf aan germanismen bezondigde, wilde er niet bij hem in. Hij beschouwde zulke stijlfouten als een noodzakelijk kwaad of als versieringen in plaats van verontreinigingen, die men hem gelijk dichterlijke vrijheden moest gunnen. Bleken aan het Hoogduits ontleende germanismen trouwens niet vaak Nederduitse archaïsmen te zijn?[230] Hij mat dus met twee maten, wat Louise minder dan een lezer van nu als pijnlijk zal hebben ervaren.

Met het oog op haar belijdenis trachtte hij haar calvinistische geloofsbeginselen in te prenten, die haaks op het gedachtegoed van

neologen stonden. Zo wilde hij haar ervan overtuigen, dat *god*sdienst niet met het dienen van het *goede* op één lijn mocht worden gesteld. Afgezien van de Tien Geboden was godsdienst of christendom géén moraliteit. 'Nee,' zo hield hij haar voor, 'christendom is geloof.'[231] Goede werken kwamen er dus niet op aan. Van Kinkers oplossing voor het te absoluut gestelde conflict tussen geloof en goede werken: 'Wij tonen ons geloof door onze werken,' moest hij niets hebben.[232] In zijn brieven aan Louise toonde hij zijn eigen geloofsopvattingen, wat het belang ervan groter maakt dan alleen als richtsnoer voor haar opvoeding. Wat er in geloofsaangelegenheden niet en wel op aankwam, in deze ongebruikelijke volgorde, legde hij haar omstandig uit: 'Laat u er niet op voorstaan, dat geen kwaad te doen, dat zijn plichten te betrachten bij God voor deugd kan gelden. Zelfs als wij dat in de hoogste volkomenheden deden, ware het nog niets, en met al onze deugden zouden wij voor God verwerpelijk zijn en doemwaardig. Maar door een oprecht geloof vast te houden aan Jezus Christus als onze Verlosser, wiens lijden ons met God heeft verzoend, in vertrouwen op de verdiensten van deze Heiland op God te hopen, ons geheel aan Zijn voorzienigheid over te geven in de vaste verwachting dat Hij omwille van Jezus ons bewaren, genadig zijn en eens tot Zich nemen zal, en uit innig gevoel van liefde en dankbaarheid jegens Hem, die ons uitverkoren, verlost en gezaligd heeft, Jezus wil te doen, met vaste overtuiging, dat die liefde, die dankbaarheid en die goede daden niet uit onszelf zijn, maar van God komen, die al wat goed is in ons uitwerkt. Ziedaar, wat alleen de deugd van een christen is.'[233] Terwijl hij haar met zijn loodzware ernst overviel, werd Louise minder door haar vaders zekerheden geplaagd dan door de onzekerheid van haar lot, want ze wist niet hoelang ze op de kostschool van mevrouw Strube zou mogen blijven. Haar vriendinnen keerden geleidelijk naar hun vaderland terug, het voorbeeld van gravin van Salperwich uit Zelle navolgend, waarom zíj dan niet? Meer dan eens kondigde Bilderdijk zijn bezoek aan mevrouw Strube aan om voor Louise de laatste regelingen ter plaatse te kunnen treffen, zonder dat hij echter de daad bij het woord voegde. Dat ontlokte haar op 26 april 1801 deze reactie: 'Waarde vader, u schrijft mij, dat u maar één dag hier wil blijven. O! Als het mogelijk is, blijf dan toch langer. Een dag is zo kort voor het halve jaar dat ik u niet heb gezien.[234] In de daarop volgende maand reisde Louise naar Utrecht, waar ze dankzij mevrouw Van Herzeele en haar dochters, mevrouw

Bigot en mevrouw Van Kattendijke, op de kostschool van juffrouw Lacroix terecht kon. Hij repte met geen woord van een persoonlijk afscheid van Louise in zijn brieven aan haar en aan Wilhelmine, zodat de veronderstelling gewettigd lijkt, dat het meisje, min of meer op zichzelf aangewezen, de terugreis naar haar vaderland moest maken. In een brief van 23 juli liet hij haar weten, dat hem haar 'behouden aankomst in Utrecht' ter ore was gekomen.[235] Men zou eruit kunnen opmaken, dat Louise in gezelschap van mevrouw Bigot de terugreis naar de Bataafse Republiek heeft aanvaard, wat evenals volgens een door hem opgehaalde herinnering aan haar vroegste reis naar de familie Elter, 'waar ik meende dat u het wel zou hebben', met een kwaad geweten van haar vader gepaard ging.[236]

De maand mei bracht niet alleen een stroomversnelling in het leven van Louise met zich mee, maar ook in het echtscheidingsproces van haar vader. Op 23 mei 1801 ontving Bilderdijk een 'déclaratoir' van Mr. Angelus Cuperus en Mr. Jacob Walraven, 'als advocaten uw huisvrouw Catharina Rebecca Woesthoven bedienend', met de vraag of hij het hun wel ten goede zou houden, dat zij nog een laatste poging wilden wagen 'om u tot haar terug te brengen, om u te bewegen wederom met haar te leven, om u in één woord met haar te verzoenen. Indien wij moesten schrijven aan een man,' zo vervolgden beide advocaten hun 'déclaratoir', 'die zelf minder de plichten des huwelijks kende, wij zouden er alle dwingende redenen bijvoegen, die, mogen wij ons gevoelen rondborstig melden, bij u het overwicht behoorden te hebben om eindelijk tot een keuze te komen. Wij vleien ons uw huisvrouw van haar kant te zullen kunnen bewegen om al het gepasseerde terzijde te stellen en, schrijvend om, indien mogelijk, twee echtgenoten te herenigen, zullen wij, hoewel de advocaten van uw huisvrouw zijnde, ons niet veroorloven te beslissen, wie van beiden hier het meest zal moeten vergeven. Het zal ons genoeg zijn te hebben mogen meewerken tot uw hereniging en uiterst aangenaam, van u bericht te mogen krijgen, dat u zou kunnen en willen besluiten om haar niet verder te verlaten, om niet te volharden in haar van u te verwijderen en afgescheiden van haar te leven.'[237] Bilderdijk schakelde onmiddellijk Kinker in, die als zijn procuratiehouder moest zien te voorkomen, dat er aan de voorgenomen scheiding ruchtbaarheid in de pers zou worden gegeven. Door de 'citatiën' aan te nemen, dat wil zeggen door namens de gedaagde partij akkoord te gaan met de scheiding, kon althans dát worden voorkomen.[238] Op 16 juni daarop

volgend trok procureur Walraven de conclusie, dat de echtverbintenis tussen Bilderdijk en Catharina Woesthoven 'zeer ongenoeglijk' was.[239] Een week later werd de officieel verbannen dichter van 'malicieuze desertie' beschuldigd, waarna op 25 februari 1802 bij wijze van rechterlijke uitspraak de scheiding tussen hen een voldongen feit was.[240] Zijn relatie met Wilhelmine had zich toen al zo voorspoedig ontwikkeld, dat hij er niet aan twijfelde met wie hij voortaan door het leven wilde gaan, al bleef de principiële kant van zijn handelwijze hem zorgen baren. Verrast werd hij soms ook door de overeenkomst van gebeurtenissen in zijn eerste en tweede huwelijk (waarvoor formeel geen basis bestond, maar inhoudelijk des te meer). Zo ontving hij een op 10 juni 1801 geschreven brief van Wilhelmine, die hem de sensatie van een déjà vu moet hebben bezorgd. Alsof Catharina een voorval met Elius aanstipte, beschreef ze hoe Julius in de verte een heer met het postuur van zijn vader had zien lopen, tijdens een wandeling in Peine, hoe hun zoontje was begonnen te dansen van vreugde luid roepend: "Papa, papa!" waarbij hij elk woord vergezeld van een kushandje liet gaan, en hoe bitter hij had moeten wenen, toen hij dichterbij gekomen zijn vergissing had bemerkt.[241] Dacht Bilderdijk in Brunswijk aan zijn tweede vrouw, afgezien van dit ene voorval, dan drukte hij zich zo uit:

> Ach! Wat is een week vol zwoegens bij één enk'le vreugdedag,
> Die ik, aan uw borst gesloten, der verrukking wijden mag![242]

Hij waardeerde in haar het praktische vernuft, waaraan het hemzelf ontbrak, haar communicatieve vaardigheden (die bij hem tot het dichterlijke beperkt bleven) en moederlijke eigenschappen, waardoor hij zich kind met de kinderen kon voelen. Ze was hem zo dierbaar geworden, dat hij zich geen leven zonder haar meer kon voorstellen.

Toen ze hem op 21 juni 1801 een dochtertje had gebaard, Adelheide Wilhelmina, dat door hen Adeline werd genoemd, deed hij opnieuw moeite om voor zijn nieuwe gezin een onderkomen in Brunswijk te vinden. Maar Wilhelmine vond het daarvoor nog te vroeg en zijn gezondheid was zo slecht, dat hij meende eerder voor eeuwig te zullen verkassen dan met Wilhelmine en de kinderen in Brunswijk te wonen. Wat dat betreft, moet hij uiterlijk veel overeenkomst met de Harpenaar op het titelblad van *Mengelpoëzy* hebben vertoond, 'een oude, grijze papa' van inmiddels 44 jaar, die er als zijn eigen karika-

tuur uitzag.[243] Op de gebruikelijke verjaardagswens voor de erfprins schreef hij op 24 augustus van dat jaar, dat hij voor het laatst iets van zich liet horen, 'daar mijn dagelijks meer en meer toenemende vermindering van zowel geestelijke als lichamelijke vermogens mij ervan overtuigt, dat het hoogstwaarschijnlijk de laatste maal is, dat ik de eer heb Uwe Hoogheid mijn zegenwensen te dier gelegenheid te mogen aanbieden, alzo alles mij een naderend einde schijnt te voorspellen'.[244] Alsof de erfprins die 'met stervende hand' geschreven brief het liefst had willen terugsturen, althans niet helemaal vertrouwde, nam hij een spottende houding aan door de geestelijke mobiliteit van de dichter groter te achten dan met diens lichamelijke conditie overeenstemde. De latere koning Willem I betreurde 'de droevige situatie waarin u zich ten opzichte van uw fysieke toestand bevindt'.[245] Wat Bilderdijk precies mankeerde, is niet bekend, maar het moet hem heftig hebben aangegrepen, zoals in november 1803, toen hij bijna aan tyfus zou overlijden. Aan Louise liet hij tegelijkertijd weten 'van dag tot dag te vervallen' en 'elke maand, elke week die ik intrede' als zijn laatste te beschouwen.[246] Misschien leed hij wel aan moeraskoorts, want hij bracht zijn ziektes in verband met het Brunswijkse 'onland', een onzalige afspiegeling van de moerasdelta in zijn eigen land. In een brief aan zijn inmiddels van tafel en bed gescheiden schoonzus vroeg hij zich af, hoelang hij nog veroordeeld zou zijn om 'in dit ellendige hol' door te brengen.[247] Dat hij daaronder niet slechts fysieke implicaties verstond, maar ook aspecten van geestelijke gezondheid, blijkt uit de raad die hij haar gaf over de opvoeding van haar zoontje: 'Wilt u een gezond deel van Duitsland tot verblijf kiezen, o, sta af van elk denkbeeld om uw kind een andere opvoeding dan door uzelf te geven.'[248] Zoals de opvoeding van Louise hem onverminderd ter harte ging, bekommerde hij zich ook om de opvoeding van zijn neefje, al school er in de argeloosheid waarmee hij zich in dit verband uitte over een in Duitsland genoten opvoeding van Frederik een vreemd element: wat had het lieve schoonzusje in Duitsland te zoeken? Lokte ze toenadering tot hem uit, waarvan hij niet helemaal ongediend was? Er school in hun correspondentie, ook aan het einde van 1801, een erotisch element dat tijdens hun beider scheidingsproces niet voor minder, maar juist voor meer spanning zorgde.

Naarmate de officiële datum van zijn scheiding van Catharina Woesthoven naderde, raakte hij des te meer vervuld van Louises toe-

komst. In Utrecht bevond ze zich dichter bij haar moeder dan bij hem, wat hem extra stimuleerde om haar met zogenaamd 'wijze' raadgevingen te bestoken. Ze moest zich ervan bewust zijn een Bilderdijk te zijn en niet een Woesthoven: 'Gedraag u wel en zoals het uw *geboorte* voegt. Zorg, dat u in staat wordt gesteld, om de *luister van uw bloed* door bekwaamheden, verstand, zeden en vooral door een hart, dat al wat beneden ons is, veracht, te souteneren,-en God zal het overige doen. Dat u zo denkt, mijn kind, omtrent het verdienen van zijn brood, als u schrijft, is zeer wel en ik wil u daarin niet tegengaan, maar God beware u voor alles wat beneden u is, en hoezeer het een man betaamt voor vrouw en kinderen te arbeiden, zozeer is het tegen de natuur, ja, tegen Gods beschikking, dat een vrouw van haar arbeid zou moeten leven. Haar bestemming is een man, haar waardig, te dienen, te eren, en Gods vloek zweeft over het land, waar men een vrouw andere plichten dan deze oplegt. Laat voor het overige de wereld woelen: weest u fier, *mijn* kind te zijn, dan zal God u zegenen.'[249] Niet zozeer pronkend met een onrechtmatige adellijke titel, maar vrezend voor haar toekomst bezwoer hij haar: 'Waarom ondertekent u uw brieven niet met Louise de Teisterbant? Dit heb ik u zo strikt bevolen. Ik wil niet, dat u een andere naam dan deze gebruikt.'[250] Natuurlijk hield ze zich aan deze vaderlijke raad, maar wegens de geboorte van Adeline begreep ze tegelijkertijd geen deel meer van welk gezin dan ook uit te maken. 'Ik weet niet of ik reeds gemeld heb, dat ze in juni van een meisje bevallen is,' schreef haar vader haar vijf maanden later, op 14 november 1801, quasi achteloos over haar stiefmoeder.[251] In werkelijkheid had hij haar helemaal niet vergeten te informeren over een gewichtige familiegebeurtenis, maar te lang nagedacht over de inkleding van Adelines geboorteaankondiging. Louise betuigde formeel met blijdschap te hebben vernomen, dat de bevalling van mevrouw Van Heusden voorspoedig was verlopen. In de marge van haar vaders brief noteerde ze haar werkelijke gevoelens: 'Wat heeft mijn vader over mijn hart en verstand slecht geoordeeld, dat mij het bericht over mevrouw Van Heusden aangenaam zou zijn. Ofschoon verstoten door mijn moeder die voldoende had om mij te onderhouden, bleef de natuur haar rechten behouden en mijn hart dacht in weemoed over de oorsprong mijns aanzijns.'[252] In deze luttele regels heeft ze voortreffelijk de tragedie van haar eigen leven uitgedrukt, waaraan ze niet de minste schuld droeg. Oom Izaac, die haar niet naar Duitsland had mogen brengen,

ontfermde zich bij terugkeer over haar. Hij en haar broer Elius, die op de kweekschool voor de zeevaart zat, bezochten haar in Utrecht, wat Bilderdijks indruk van zijn broer als een onverbeterlijke brekebeen alleen maar versterkte. Catharina wilde nog weer later de zorg voor haar inmiddels negentienjarige dochter op zich nemen, maar toen wist haar ex-man af te dwingen dat Louise, inmiddels uitgeleerd, als commensale onder de hoede van juffrouw Lacroix zou blijven.

In *Het Buitenleven* schildert hij een idyllisch beeld van een door nostalgie gevoed vaderschap. Hij wenste te koesteren wat bedrieglijk echt lijkt, ook al is het bijna voorbij:

> Het hart omhelst de lust, door 't ogenblik geteeld
> En 't houdt de wellust vast van 't ons ontvluchtend beeld.
> Dus wordt de ziel gestreeld, hetzij een frisse morgen
> De bloemen 't leven schenkt, nog in heur knop verborgen,
> Hetzij de moede zon, wen zij heur loop voltooit,
> De rest eens schonen dags als sluim'rend van zich gooit,
> Gelijk, wanneer Homeer zijn krijgstoon wil verpozen,
> Aurore op 's dichters wenk de vingers kleurt met rozen.[253]

Bij 'Aurore' moet hij aan Louise hebben gedacht, hoe ze hem tegemoet rende, als hij haar in Wolfenbüttel opzocht. Had ze aan de dochter van de pruikenmaker, bij wie ze samen met de Texiers inwoonde, niet haar eigen mutsje gegeven? Aurore mocht dan op een wenk van de dichter verschijnen, Louise zag hij geheel en al voor zich:

> Uw dochter koom vooral, op uw gezegend spoor,
> Met warme tederheid de blode nooddruft voor.[254]

Hij had haar verboden aan liefdadigheid te doen, maar was heimelijk toch trots op haar sociale bewogenheid, de belangeloze gestes, waarmee ze ten koste van zichzelf anderen hielp. Ter afsluiting van het jaar 1801 stond hij stil bij de politieke gebeurtenissen, die niet alleen zijn dochter naar de Bataafse Republiek hadden doen terugkeren, maar recent ook prins Willem V en zijn gemalin uit Engeland verdreven. De preliminaire overeenkomst tussen de vrede van Lunéville en Amiens betekende althans, dat er vrede zou worden gesloten tussen Frankrijk en Engeland, ten gevolge waarvan de voormalige stadhouder niet langer op steun van zijn Engelse zwager kon rekenen.

Voor Bilderdijk had dit grote gevolgen, want Willem V en zijn Pruisische gemalin verkozen nu in Duitsland te gaan wonen, aan het hof van hun dochter prinses Louise, 'Loulou' voor intimi. Op doorreis naar Oranienstein bij Dietz, dat liefst 318 kamers telde, zetelden zij in Brunswijk, waar Bilderdijk hen in de laatste maanden van 1801 vrijwel dagelijks een bezoek bracht. Hoogdravend heette hij de oude prins welkom namens de Hollandse gemeenschap ter plaatse:

> Mijn vorst, o gij, mijn vorst, die, wie u ooit verlieten,
> De mijne blijven zult, zolang mijn bloed zal vlieten.[255]

Maar juist over de duur van dit dienstbetoon was een discussie ontstaan, die in zoverre door de prins zelf werd beslecht, dat hij op tweede kerstdag van dat jaar schriftelijk liet vastleggen geen redenen te kunnen aanvoeren voor een ambtenaar, sinds 1795 in dienst van de Bataafse Republiek, om te weigeren het vaderland 'in ambten of collegiën' te dienen.[256] Meestal wordt naar een soortgelijke verklaring verwezen, in 1806 bij het overlijden van de prins in Brunswijk opgesteld, wanneer het erom gaat het gedrag van een 'Bataaf' in de wijdste zin des woords van een moreel keurmerk te voorzien. Cynisch geformuleerd zou men kunnen stellen, dat een futloze opportunist als prins Willem V hiermee aan andere opportunisten een vrijbrief gaf om zich te voegen naar de directieven van het Uitvoerend Bewind en later van raadpensionaris Schimmelpenninck en koning Lodewijk. Over het politieke opportunisme van Bilderdijk, die zich principiëler placht op te stellen dan wie hem van opportunisme beschuldigden, is veel te doen geweest. Zonder hier en nu al in details te treden kan de dubbele verklaring van prins Willem V formeel worden aangevoerd als een ex culpa van de balling, die op grond van formele en morele argumenten in 1795 het vaderland moest verlaten. Of Bilderdijk er niet alleen formeel en juridisch toe gerechtigd was in 1806 uit zijn ballingschap terug te keren, maar er ook anderszins (met name in moreel opzicht) goed aan deed, zal te zijner tijd blijken. In de negentiende eeuw heeft Multatuli niets nagelaten om zijn rivaal en grote voorganger in de Nederlandse literatuur te beschuldigen van collaboratie. Bij de bespreking van Bilderdijks treurspel over Floris V uit 1808 zullen diens argumenten finaal worden gewogen.

Dat er in 1801 openlijk over de verhouding met Frankrijk werd nagedacht, zonder dat er van landverraad sprake was, toonde Gijsbert

Karel van Hogendorp aan, die in zijn nota bene aan de Franse ambassadeur aangeboden *Verklaaring aan het Staatsbewind* betoogde, dat zijn stilzwijgen over de constitutie niet als instemming mocht worden uitgelegd. Integendeel, schreef deze onverschrokken regent, 'ik keur veeleer alle constituties af, die niet het huis Oranje met de erfelijke waardigheid van Hoofd van de Staat bekleden'.[257] Hij was, evenals Bilderdijks patriottische vrienden Valckenaer en Wiselius, rijk genoeg om het financieel te kunnen uitzingen, wanneer de partij van zijn keuze het tijdelijk niet voor het zeggen had. Men kan er een politiek curiosum in zien, dat zijn belang met terugwerkende kracht ontleende aan het optreden van het Driemanschap in 1813, al getuigde het zonder meer van moed om tegen de heersende opinie in de constitutie af te vallen.[258] De gewone Bataaf wilde met rust gelaten worden en weigerde in termen van 'landverraad' en 'collaboratie' te denken, of hij Oranjegezind was of niet. Hij zweeg bescheiden (zonder zijn stilzwijgen betekenis te willen geven) en stak op veilige afstand liever de gek met Napoleon dan over hem als 'een godvergeten bankroetier' te oordelen, zoals Van Hogendorp deed.[259] Toen Napoleon in 1802 ter gelegenheid van de vrede van Amiens zichzelf tot consul voor het leven liet benoemen, durfden weinigen hardop te zeggen, wat zijn voornaamste Hollandse tegenstander dacht: dat hij weldra het voorbeeld van Augustus zou volgen.[260] Hij kon zich er wel op beroepen vrijheid en een nieuw justitieel systeem te willen invoeren, maar dat moest zijn aanstaande onderdanen bittere ironie toeschijnen, want het keizerlijk bestuur zou ontaarden 'in een despotisch systeem van dwang en geweld'.[261] Minder dapper, maar niet onjuist, concludeerde Van Hogendorp achteraf: 'Het was alles neergekomen op despotisme, op een prachtig hof, grote weelde, op een verbastering van de menselijke geest in slavernij.'[262] Dit standpunt leek op dat van Helmers, die zich door het ogenschijnlijk pacifisme van Napoleon niet liet bedriegen, wat (over opportunisme gesproken) volgens Marinus van Hattum als bijkomend voordeel had, 'dat zijn snaren in de jaren erna niet nogmaals hoefden te worden bijgesteld'.[263] Bilderdijk had een speciale reden om Napoleon met argusogen te bekijken en, die voegend bij diens usurpatorische neigingen, moest hij in de bedwinger van de Franse Revolutie, als zodanig een held, wel een booswicht ontwaren. Men hield de dichter, met zijn afkeer van neologen, in Duitsland al te vaak voor rooms-katholiek.[264] Paste hij niet binnen de moderne lutherse en calvinistische stromingen van zijn

tijd, dan zou hij wel sympathieën koesteren voor de Moederkerk. In deze foutieve gedachtegang ligt tevens de oorzaak van soortgelijke vermoedens die hem later in Nederland noopten zich meer dan eens tegen de 'aantijgingen' van zijn landgenoten te verdedigen. Hij sympathiseerde in 1813 openlijk met de Moederkerk, bevestigde het bericht: 'Willem Bilderdijk wil rooms worden,' maar schoot onmiddellijk in de verdediging, wanneer het erom ging de eer van het protestantisme tegenover rooms-katholieken hoog te houden.[265] De eenheid onder christenen of protestanten was hem doorgaans minder waard dan de waarheid of het eigen gelijk, waaronder hij de contraremonstrantse uitleg van Gods woord verstond. Welnu, het in 1801 gesloten Concordaat begunstigde het rooms-katholicisme in Frankrijk, zoals het calvinisme tot 1795 in de Republiek der Verenigde Nederlanden begunstigd was geweest. De scheiding van kerk en staat hield in de Bataafse Republiek in, dat er eindelijk korte metten werden gemaakt met de (volgens artikel 13 van de Unie van Utrecht over de vrijheid van geweten en godsdienst) niet legale achterstelling van joden, lutheranen, remonstranten en rooms-katholieken, tezamen met gelovigen van andere richtingen 'dissenters' genaamd.[266] Bilderdijk voelde zich persoonlijk in zijn eer aangetast door de sluiting van dit Concordaat, dat de relatieve achterstelling van het calvinisme als gevolg van de scheiding van kerk en staat absoluut dreigde te maken. In zijn eschatologische verwachtingen was Napoleon bezig op te schuiven in de richting van de antichrist.

In zijn uitgebreide studie *Napoleon voor en tegen in de Franse geschiedschrijving* (1946) noemde P. Geyl Chateaubriands *Génie du christianisme* (1802) 'een gelukkige begeleiding' van het Concordaat 'voor het lezend publiek'.[267] Er scheen een heroriëntatie op Napoleons grote voorbeeld Karel de Grote noodzakelijk te zijn, waardoor ook omgekeerd de waardering voor de klassieke oudheid bijstelling behoefde, of zoals Presser het formuleerde: 'Het tijdschrift *Mercure* ontdekte, dat namen als Frédegonde, Meroveus en Clovis even schoon zijn als Eteocles en Polynices en dat de regeringen van Chilperik en Brunhilde wel opwogen tegen die van Agamemnon en Clytemnestra.'[268] Verlichting noch Franse Revolutie konden zich qua wijsheid en schoonheid meten met het christendom,-een waarheid die Bilderdijk als muziek in de oren moet hebben geklonken-, dat met de duistere kanten van de romantiek meer gemeen had dan met de geest van de klassieke oudheid of met het classicisme.[269] De bijna incestu-

eus voorgespiegelde verhouding tussen christendom en pausschap, tussen christendom en romantiek,[270] was echter meer dan Bilderdijk kon verdragen. Terwijl het in Frankrijk mode werd om de term 'klassiek' met 'volmaaktheid' in plaats van 'klassieke oudheid' in verband te brengen en, volgens hetzelfde pleidooi in *De l'Allemagne* van madame de Staël, 'klassiek' met de periode vóór het ontstaan van het christendom en 'romantisch' met die erna,[271] onthield Bilderdijk zich van commentaar op de warrige betekenis van zulke woorden om zich met des te meer energie te wijden aan de ontraadseling van begrippen als licht en duister, hel en verdoemenis en ziekte, lijden en dood. Hoe kon het kwaad Gods schepping binnen zijn geslopen? Moest Hij daarvoor uiteindelijk niet verantwoordelijk worden gesteld en, zo ja, is een christelijke interpretatie van het noodlot niet even heftig in haar uitwerking als welke andere ook? In de verlustiging van het kwade, waartoe Chateaubriand zich in de gedaante van zijn zusje Lucile reeds op jonge leeftijd voelde aangetrokken, zag de dichter van *Mijn verlustiging* niets aantrekkelijks. Wie het christendom van pathologische kanten wenste te bekijken, zoals Chateaubriand deed, mocht zich van Bilderdijk geen christen noemen: hij was een aanhanger van 'het herstelde heidendom'.[272] Joris van Eijnatten liet beide voormannen van het christendom met elkaar discussiëren in zijn *Hogere sferen*, waarin nader op de bekende probleemstelling wordt ingegaan. Dat God de natuur zou hebben geschapen, zoals Chateaubriand beweerde in zijn zojuist verschenen boek, naar 'het denkbeeld van 't schriklijk, of liever, 't vervallen schoon', druist tegen alles in: 'Zou God met opzet iets lelijks kunnen scheppen? Ja, stelt Chateaubriand, die in zijn boek er lyrisch zijn dankbaarheid voor uitspreekt. De 'romanticus' Chateaubriand vindt, dat de natuur in ongerepte staat geen aanleiding kan geven tot poëzie; corruptie betekent voor hem grootsheid, melancholie, gevoel, zelfs zedelijkheid. Onzin, werpt Bilderdijk tegen. God heeft de natuur in haar volkomenheid geschapen, en die volkomenheid is altijd de dichterlijke bron van het schone geweest. Dat de natuur thans in verval is geraakt, doet aan het principe niets af.'[273] Hier kan men met terugwerkende kracht begrip opbrengen voor het onevenredig grote belang dat Bilderdijk in zijn jonge jaren aan het ideaal van de schoonheid hechtte. De eer van God-zelf was ermee gemoeid, wat Zijn verzuchting aan het einde van de zevende dag illustreerde. Pas na de zondeval waren er letterlijk scheuren in de schepping ontstaan, die Chateaubriand in de vorm

van kloven en 'grand canyons' als primordiaal beschouwde en tegelijk hevig bewonderde. Bilderdijk erkende enerzijds de stelling van de pseudo-Longinus, dat schoonheid niet iets moois of lelijks is, maar vanzelf ontstaat door de artistieke bewerking van een kunstenaar, en anderzijds de stelling dat het ene voorwerp meer geschikt is om zo'n bewerking te ondergaan dan het andere.[274] Hij hinkte met andere woorden op twee gedachten, waarvoor hij in *Het Buitenleven* óók openlijk uitkwam.

In zijn schoonheidsleer was schoonheid gevoelde eenheid, zoals hij in zijn *Verhandeling Ziel- Zede- en Rechtsleer betreffende* voor het laatst uiteenzette, desnoods gevoelde eenheid in verscheidenheid, maar zeker niet een diabolische of pathologische toegeving aan alles wat smakeloos is.[275] Bilderdijk nam voor dat laatste begrip het woord 'insipide' van Chateaubriand over, daarmee de teneur van diens *Génie du christianisme* geselend: dat boek diende alsnog 'door een kundige hand' te worden geredigeerd ('overgewerkt', zei hijzelf) om de verkeerde indruk weg te nemen, 'dat God de aarde met oude, kromme en halfverteerde boomtronken, met door de golven uitgeholde, gebroken en overhellende rotsen, in één woord, met al dat verval der voorwerpen van hun oorspronkelijke schoonheid, dat de verwoesting der tijd kentekent, zou hebben geschapen.'[276] Had God de aarde een puntgaaf uiterlijk meegegeven, dan was zij volgens Chateaubriand minder mooi geweest dan in haar huidige bedorven uitmonstering. 'Maar God was niet zo'n slechte ontwerper,' voegde deze Franse schrijver er tot ergernis van Bilderdijk aan toe, dat Hij het zonder contrastwerking in Zijn schepping wilde stellen.[277] Daarvoor had Hij gelukkig te veel oog voor 'pompe' en 'majesté' gehad, welke positieve begrippen dus met een negatief begrip als 'corruption' op één lijn werden gesteld.[278] Het getuigde op zijn beurt nu juist van de groots mogelijke smakeloosheid om de schepping 'in al haar volkomenheden daargesteld', dat wil zeggen noch oud en versleten, noch in vervallen staat niet op te hemelen, zo meende de Nederlandse dichter, en wat het onvoltooide karakter der schoonheid betreft: 'Bedenken wij, dat de ontwikkeling, zelfs de zwakheid der kindsheid nooit insipide kan zijn, maar altijd een teder belang wekt.'[279] Het moge duidelijk zijn, waarom Bilderdijk, uit protest tegen de romantische opvatting van schoonheid in *Le Génie du christianisme*, enerzijds moeite had met deze door hemzelf vertaalde passage uit *Het Buitenleven*:

> Maar ziet ge een krommen tronk, die met misvormde takken
> 't Vooroverhellend hoofd op 't kaal gebergt' laat zakken,
> Versmaad zijn woestheid niet. Waar ze ooit aanlokkelijk vleit,
> 't Aandoenlijkst der natuur is heur ijslijkheid.[280]

en er anderzijds met een beroep op de pseudo-Longinus vrede mee kon hebben! In de loop van 1801 en 1802 bezon hij zich voor de zoveelste keer in zijn leven op goed en kwaad, waarvan het laatste theoretisch wel als schoonheid kon worden ervaren, maar in de praktijk bleef strijden met zijn ideaal van gevoelde eenheid, dat ideaal waarvoor de Grieken een prachtig neologisme hadden uitgevonden ter uitdrukking van iets wat goed én mooi is: καλαγαθος! Eigenlijk voelde hij zich opnieuw gedwongen over de grondslagen van zijn calvinisme na te denken: het kwaad was Gods schepping binnengeslopen, omdat Hij de zonde zijn werk had laten doen. Maar daarvoor was Híj niet verantwoordelijk, maar degene die tot het kwade voorbestemd was. Dat wierp de vraag op, of iemand die door God ten kwade gedoemd is, schuldig kan zijn aan het hem ten laste gelegde. Zelfs bij ontstentenis van een vrije wil moest het antwoord op die vraag bevestigend zijn, want een mens op wie de schuld van de erfzonde rust, is nog afgezien van wat hij wel of niet wil, ten enenmale ongeschikt om zich op het rechtvaardigheidsprincipe te beroepen en zichzelf voor onschuldig te houden. Gods voorzienigheid wist het altijd beter dan de ergste zondaar.[281] Met zijn definitie van schoonheid als gevoelde eenheid liet Bilderdijk zich kennen als een zielsverwant van Augustinus, dat wil zeggen een tegenstander van het manicheïsme, een aartsrelativist van goed en kwaad, mooi en lelijk, wiens 'weifelende begrip één' hem van een morele scherpslijper tot een gevoelloze amoralist maakte.[282] De bovenzedelijke waarheid, belichaamd in God, maakte elk onderscheid tussen goed en kwaad uiteindelijk zinloos, als iets wat voor de scherpzinnigste mens op aarde toch niet viel te bevatten en pas in al zijn oncontroleerbare volledigheid van kracht zou worden. Werd iemand getroffen door het noodlot, dan overkwam hem iets onbegrijpelijks, of hij daaraan nu een christelijke interpretatie gaf of niet, want zijn idee van rechtvaardigheid en barmhartigheid sloot bij voorbaat uit, dat hij het slachtoffer van wat dan ook zou kunnen worden. Die twee elementen in zo'n begrippenpaar konden menselijkerwijs niet met elkaar worden verzoend of 'vereffend', zoals Bilderdijk zei, welke anomalie op zichzelf reeds verhinderde, dat men

van God een antropomorfische voorstelling maakte.[283] De eenheid van God is daarom ook los van zo'n voorstelling van zaken, maar met inbegrip van alles wat op mensen een tegenstrijdige indruk maakt, geheel en al onbegrijpelijk. Zo bleef hij er tot aan zijn dood toe over denken, al drukte hij zich ook, door het boek van Chateaubriand 'getrickerd', als een notoire protestant in tal van essays over geloofszaken uit, zoals over de 'borgtochtelijke voldoening', de vrije wil en de erfzonde, uit behoefte aan eenzelfde soort zekerheid waaraan het hem ten principale ontbrak.[284]

In Brunswijk begon hij de consequenties van het optreden van Napoleon te overzien, ook voor zichzelf, nu de Oranjes de band met het Engelse koningshuis hadden verbroken. Ze hadden hem gedwongen nieuwe kleren te kopen om het dagelijks ontbijt met hen niet tot een publieke aanfluiting te maken. Drukker dan ooit om de verloren tijd in te halen werkte hij op velerlei terreinen, wat zijn roep van een geleerd man vergrootte en, net als in Londen, aanleiding gaf tot grapjes. Wie was hij? 'Herr Bilderdijk der Mahler', 'Herr Bilderdijk der Mathematicus' of 'Herr Bilderdijk der Gelehrte' zonder meer? Bij voorkeur gaf hij zich voor de gelijknamige schilder uit, want dan werd er het minst een bijdrage van hem aan een levendige discussie verwacht.[285] Als historicus, jurist en politiek geïnteresseerde toeschouwer van zijn eigen tijd begon hij in 1802 milder te denken over staatsgezinde figuren als Johan van Oldenbarnevelt en Hugo de Groot. Dat waren bij nader inzien toch geen kwade kerels geweest, al hadden zij zich voor de verkeerde zaak in politiek opzicht ingespannen. 'De boodschap is duidelijk,' zegt Joris van Eijnatten, 'wanneer het ancien régime wordt hersteld, zal de heer van Teisterbant het volk van Nederland zijn dwalingen vergeven.'[286] In de tussentijd leefde hij zich in leerdichten uit, waarin hij, als waren het rijmende essays, zijn standpunten over elk denkbaar onderwerp ten beste gaf. Karakteristiek voor zijn doen en laten was zijn 'vertaling' van andermans werk: wat hem daarin niet beviel of verouderd voorkwam, schrapte hij zonder aarzelen om het te vervangen door zijn eigen of de nieuwste inzichten, en wat hij daarin miste, vulde hij desnoods op eigen gezag aan. Zo bevat *Het Buitenleven* niet alleen een uitgebreid commentaar op *Le Génie du christianisme* van Chateaubriand, maar ook op het werk van Buffon en de Luc. Men kan er een politieke analyse van de situatie in de Bataafse Republiek in terugvinden, waaraan abbé Delille geen woord heeft gespendeerd. Volgens Bilderdijk hadden staats- én prinsgezin-

den in staatkundig opzicht ongelijk, al was hij meer dan ooit op de hand van de prins.[287] Politici, zo beweerde hij, diende men op twee fora te beoordelen, een forum externum en een forum internum: zij kunnen op het ene forum 'schuldig en strafbaar' zijn, terwijl zij op het andere 'onschuldig, of tenminste bij hun schuld zeer verschoonbaar zijn, en omgekeerd'.[288] Hij velde over hen een dialectisch oordeel, dat in geval van Johan van Oldenbarnevelt en Hugo de Groot op den duur steeds minder rekkelijk zou uitvallen. Ook in religieus opzicht kon men te goeder trouw dwalen, als men 'de alleen genoegzame ondersteuning bij God' in Christus zocht.[289] Hij bedoelde met die woorden geenszins Christus tegen God uit te spelen, maar te benadrukken, dat het heil der wereld eerder in Christus dan in het werk van elkaar tegensprekende theologen gelegen was. Kollewijn vroeg zich af, of Bilderdijk, met zo'n opvallend rekkelijk standpunt, niet bezig was zich van remonstranten en contraremonstranten te vervreemden: 'Is dit zo, dan is hij later toch meer en meer tot de leer van de Dordtse synode genaderd.'[290] Meer christen dan protestant deed de dichter in 1802 in elk geval uitspraken, die hem als een aanhanger van de interconfessionele orthodoxie deden kennen. Over vervreemding gesproken, zo vroeg Isaäc da Costa zich af, is het niet 'een schier onverklaarbare vreemdheid in diens poëzie', dat het christendom 'als krankentroost' nauwelijks in *De ziekte der geleerden* voorkomt?[291] Ja, is men geneigd op deze retorisch bedoelde vraag te antwoorden, maar niet als men voor ogen houdt, dat hij dit leerdicht in 1806 voltooide, het jaar van zijn terugkeer naar de Bataafse Republiek. Op het forum externum stuurde hij duidelijk op verzoening aan, terwijl hij op het forum internum uit aversie tegen de rekkelijkheid van neologen op zijn oude standpunten bleef staan.

In één adem, of in werkelijkheid slechts één regel uit *Het Buitenleven*, noemde Bilderdijk graaf Georges de Buffon en Jean-André de Luc als geleerde natuurkundigen die zich een beeld van het ontstaan der wereld trachtten te vormen.[292] Buffons rijk geïllustreerde *Histoire naturelle, générale et particulière* had in de achttiende eeuw ongeveer hetzelfde effect op kinderen als de Verkade-albums in de twintigste eeuw: zij putten er hun eerste kennis over de natuur uit en dachten er in hun volwassenheid met een zekere weemoed aan terug. Was de wereld werkelijk zo mooi, als hun eens was voorgespiegeld? Wat Friedrich Schlegel over filosofie opmerkte, maar over theologie had bedoeld te zeggen, namelijk dat zij 'transcendentale buf-

fonnerie' is, geeft al aan, hoe snel de visie van Buffon in twijfel werd getrokken.[293] Ook Bilderdijk liet zich negatief over de Franse natuurkundige uit, want er moest iets grondig mis zijn met diens kijk op de natuur.[294] Buffon bezag haar met een geïnverteerde blik, dat wil zeggen verklaarde tot 'natuur', wat naar zijn mening daarvoor moest doorgaan. Bilderdijk, wiens direct opgedane kennis der natuur zich volgens Gerretson beperkte tot wat uit de ramen van een Hollandse burgerwoning viel waar te nemen, deed niet anders.[295] De essentie van zijn conflict met Buffon betrof de tijdrekening van bisschop James Usher en de vraag of dieren wel een ziel hebben. Bilderdijk zag in hen bezielde wezens, over wie hij in *De Dieren* (1817) de stelling zou verdedigen, dat zij gevallen engelen waren.[296] Onder verwijzing naar de stier van Paulus Potter en ander 'gedierte', geschilderd door niemand minder dan Hendrik Schweickhardt, diende hun 'meesterlijk penseel' elke diersoort 'weer te bezielen', zoals hij hun postuum in *Het Buitenleven* aanbeval, want dieren zijn 'in het bezit van neiging, wetten, zeden' en alleen 'zo heerst de stem van het hart' over de 'eigenwaan der rede'.[297] Buffon was daarentegen van mening, dat dieren zich van mensen onderscheiden, omdat zij géén ziel hebben. Maar ernstiger dan dit conflict over levende wezens was hun totaal verschillende visie op dode materie in de vorm van fossielen. Hoe konden die volgens Buffon minstens 75.000 jaar oud zijn, terwijl de anglicaanse bisschop Usher had aangetoond, dat op grond van *Genesis I* en de geslachtsregisters van *Genesis 5* en *11* Abraham 1948 jaar na de schepping van Adam was geboren en de zondvloed had plaatsgevonden in het jaar 2344 voor Christus, toen Noach 600 jaar oud was, dat wil zeggen 1656 jaar na de schepping van de eerste mens? De aarde kon niet ouder dan 6000 jaar zijn en was strikt geredeneerd in 1802 (afgezien van de eerste zeven dagen van Gods scheppingswerk en de duur van Jezus' aardse bestaan, die men soms wel en soms niet in de tijdrekening meetelde) 5802 jaar oud. De ouderdom van fossielen viel daarmee niet of moeilijk te rijmen, zoals Bilderdijk moest toegeven, die anders dan bisschop Usher elke scheppingsdag óók als een langere periode interpreteerde. Was 1000 jaar voor God niet als één dag en één dag niet als 1000 jaar? De zondvloed moest zich volgens hem uiterlijk op de zesde dag van de schepping hebben voorgedaan,-terwijl die volgens *Genesis* pas na de zevende dag over de mensheid was afgeroepen-, wat betekende dat die ramp zich niet zonder meer 1656 jaar na de schepping van Adam in 2344 voor Chris-

tus had voltrokken. Een veel langere periode van meer dan 5000 jaar (aangezien de mens het allerlaatst op de zesde dag was geschapen) plus nog eens 1656 jaar was daaraan voorafgegaan! Bilderdijk wenste de Bijbel als grondslag voor de ouderdom der schepping te hanteren, net als bisschop Usher, en rommelde vervolgens met de tijd al naargelang men met Gods ogen naar de schepping keek of niet.

In *Bilderdijk en de Verlichting* is zijn conflict met Buffon breed uitgemeten, met bronnen en al, en herleid tot een onwetenschappelijke visie op zaken die met waarneming minder te maken hebben dan met wishful thinking.[298] Hij wilde rede en openbaring haast te graag met elkaar verzoenen, maar zwakte de werking van de rede af. Zo'n lagere hoedanigheid van de menselijke geest liet hem niet proefondervindelijk achter een waarheid komen, het was juist net andersom, want de openbaring stelde hem in staat om voor alles redelijk te werk te gaan.[299] Hij stond zichzelf 'gerommel' met de tijd toe, afwijkend van wat Verlichtingsfilosofen en een natuurkundige als Buffon waarschijnlijk achtten, wegens het primaat dat hij aan de Bijbel wenste toe te kennen en, afwijkend van wat een bij uitstek Bijbelvaste tijdrekenaar als bisschop Usher had geopperd, wegens zijn eschatologische verwachtingen. De zevende dag droeg immers niet alleen Gods goedkeuring van de schepping weg, maar vormde als zodanig tevens een voorafspiegeling van het einde der tijden. Na zes dagen of 6000 jaar zou de Satan definitief worden verslagen. Dus moest vóór die tijd in een neerwaartse spiraal de verdrijving uit het paradijs en de zondvloed hebben plaatsgevonden, als leibniziaans spiegelingen van één en dezelfde gebeurtenis, en in een opwaartse spiraal de opstanding van Christus uit de dood, als zodanig vooruitwijzend naar de vestiging van een Duizendjarig Rijk op aarde. In zijn eschatologische verwachtingen zat enige rek, afhankelijk van de interpretatie van de tekenen des tijds, zoals die bijvoorbeeld in *Het Boek Daniël* en *Het Boek der Openbaring* worden vermeld. Maar enige rek is iets anders dan millennia verschil met Ushers tijdrekening, die men in de achttiende eeuw geloofwaardig vond als het erom ging de ouderdom van de wereld te bepalen. Nam men aan dat de aarde door vulkaanuitbarstingen was getroffen, voordat de zondvloed voor een wereldwijde catastrofe had gezorgd, dan liep het verschil met de tijdrekening van een vulkanist als Buffon in de tienduizenden jaren! In de strijd tussen 'vulkanisten' en 'neptunisten', zoals aanhangers van de zondvloedtheorie zich noemden, wilde Bilderdijk bewijzen, 'dat het vulka-

nisme slechts een plaatselijke uitwerking had gekregen en vooral, dat de aardoppervlakte onder water was gevormd en daarna droog was komen te staan'.[300] Hoe hij dit trachtte te bewijzen, inclusief zijn zienswijze op het ontstaan van sterren en planeten, zon en maan en op de wereldwijde gevolgen van de inslag van een komeet, is onder meer in *Bilderdijk en de Verlichting* beschreven.[301] Hier zij slechts vastgesteld, dat hij zich in 1802 tot de eerste geoloog van Nederland ontwikkelde, wat in 1811 tot een heuse verhandeling over de vorming en vervorming der aarde van zijn hand leidde, twee jaar later door de Groningse drukker Wybe Wouters uitgegeven. Daarvoor baseerde Bilderdijk zich op *Lettres sur l'histoire de la terre et de l'homme* en *Lettres géologiques adressées au Professeur Blumenbach* (1798) van Jean-André de Luc.[302] Het resultaat van dit eerste geologisch 'handboek' in de Nederlandse taal mocht van Kollewijn niet wetenschappelijk verantwoord heten: 'Er is geen reden om ons bezig te houden met de inhoud van Bilderdijks geologie, die met de uitkomsten der nieuwere wetenschap op zeer veel punten in strijd is.'[303] Zo was licht volgens hem slechts een 'bijzondere zelfstandigheid', vuur niets anders dan een 'aardse stof met licht gemengd' en bestond er 'zonder vuur geen vloeibaarheid'.[304] De zondvloed als gevolg van hevige regenval kreeg deze aanvullende verklaring: omdat het vóór de zondvloed nooit had geregend, was de 'dampkring zodanig bevracht met water, of met waterstof waaruit het af te zonderen was, als wij ons nauwelijks of niet kunnen verbeelden'.[305] Het is trouwens net, alsof Bilderdijk ook de zon een dampkring toedichtte, waarvoor de corona dienst moest doen.

Nee, wetenschappelijk verantwoord waren zijn verkenningen op geologisch gebied geenszins, hoezeer hij zich ook moeite gaf om met Jean-André de Luc, en later Cuvier, tegen een neologische boosdoener als Karl Schmieder ten strijde te trekken.[306] Hoe durfde laatstgenoemde te beweren, dat de aardse kern van metaal zich in een ver verleden van de zon had losgemaakt en was versmolten met de atmosferische staart van een komeet, alvorens zich tot een vloeibare massa te ontwikkelen, waarna bij afnemende temperatuur verschillende aardlagen waren ontstaan? Verschuivingen daarin leidden tot opstijgende zwaveldampen en tot vurige uitbarstingen van de kern, wat onder druk van het eveneens stijgende water zorgde voor de formatie van bergketens.[307] Wat veroorzaakte de vloeibaarheid van voornoemde massa? Dat was niet het water, maar het licht waarover

Schmieder verder zweeg. Bilderdijk klaagde over diens 'al of niet echte onwetendheid over het licht, als de bron van wat stroomt, die hij nergens ter sprake brengt, zodat hij een waterige vloeibaarheid als de oorsprong van de stof schijnt te beschouwen, terwijl zijn redenering juist aantoont, dat deze staat van vloeibaarheid het gevolg is van bepaalde reacties van op elkaar inwerkende stoffen, noch eigen aan die stoffen noch van duurzame aard, en dat die stoffen zelfs verdwijnen, zodra hun bindende factor niet langer bestaat. Zo'n waarneming alleen al had moeten leiden tot een onderzoek naar deze bindende factor, opdat hij zich aldus zou kwijten van zijn taak als intellectueel om iets in zijn uitleg met hetzelfde gemak tot een abstracte als tot een concrete oorzaak te herleiden.'[308] Hiervan ging ten onrechte de suggestie uit, dat zijn eigen kijk op het ontstaan van de aarde wél wetenschappelijk verantwoord was. Hield hij niet rekening met God, de bindende factor van duurzaamheid par excellence? In de Zwitser Jean-André de Luc vond hij een medestander, die als voorlezer van de Engelse koningin Charlotte financieel onafhankelijk was en zich vrijwel onbeperkt, tot eer en roem van haar naam, in Europa mocht bewegen. In Brunswijk woonde deze alom gerespecteerde geleerde in hetzelfde huis als Bilderdijk, aan wiens deur hij soms met ingehouden adem luisterde, als hij niet zonder reden vreesde, dat zijn weer eens doodzieke vriend bezig was het tijdelijke met het eeuwige te verwisselen.[309] Beiden bewogen zich in een natuurkundig krachtenveld, waarin met behulp van de 'ratio sufficiens'* veel kon worden verklaard, maar volstrekt niets gebeurde zonder toedoen van God. Bilderdijk vertaalde *Die Geognosie nach chemischen Grundsätzen dargestellt* (1802) van Karl Schmieder voor hem in het Frans, omdat zijn geleerde vriend gek genoeg niet bij machte was dit boek in het Duits te lezen. Aanvankelijk zou Bilderdijks vertaling als een appendix bij *Principes de Théologie, de Théodicée et de Morale, en réponse à Monsieur Teller* van Jean-André de Luc verschijnen, maar later verwerkte de Zwitser die in een apart boek onder de titel *Abrégé de principes et de faits concernants la cosmologie et la géologie* (1803). Daarin heeft hij tal van Bilderdijks observaties opgenomen, wiens grote verdiensten hij in een voetnoot verantwoordde. De bedoeling van hun gezamenlijk optreden tegen neologen was duidelijk: wie aan

* De 'ratio sufficiens' onderscheidt zich van de kale ratio door de ruimte die voor de goddelijke voorzienigheid wordt opengelaten.

alles een louter fysisch tintje gaf, handelde net als Newton. Met zijn interpretatie van de aantrekkingskracht ontnam deze God ten onrechte de heerschappij over alle krachten in het heelal.[310] Beiden geloofden in de waarheid van *Hebreeuwen 11-13*, namelijk dat het zichtbare uit het onzichtbare voortkomt. In Bilderdijks verhandeling over de vorming en vervorming der aarde worden aardse zaken (geologisch en rustiek, zoals beschreven in *Het Buitenleven*) 'afbeeldingen van een hogere wereld' genoemd, 'en deze (in vele ordeningen en rangen) nog afbeeldingen van wat eigenlijk is, dat is God'.[311] Kortom, Leibniz en Swedenborg bleven over zijn schouders meekijken, óók als hij de bedoeling had om zuiver wetenschappelijk te werk te gaan.

Het verleden speelde in de loop van 1802 bovendien een rol bij zijn geologische observaties, doordat hijzelf naar een boek uit zijn vroegste kindertijd verwees: 'Niets is waarschijnlijker, dan dat ons tegenwoordig land de bodem van de oude zee is, die met de zondvloed de korst der aarde gebroken hebbend, zich eerst verspreid en daarna in nieuwe kolken teruggetrokken heeft. Dit gevoelen intussen is zoverre van nieuw te zijn, dat het mij voorstaat, dat ik als kind op mijn grootmoeders schoot dit reeds in Goerees *Mozaïsche Oudheden* heb gelezen.'[312] Overziet men het vele nieuwe dat Bilderdijk in 1802 op geologisch gebied ontdekte, dan kan men zich met de chronologie voor ogen, niet aan de indruk onttrekken, dat hij ver daarvóór en daarna in hem vertrouwde concepten dacht en zelf als geen ander op de constanten in zijn denken hoge prijs stelde, zoals een conservatieve filosoof en theoloog betaamt. Toch kende hij in datzelfde jaar ook veranderlijke inzichten, die met de aard van zijn ontdekkingen op geologisch gebied weinig of niets gemeen hadden. Zij betroffen vernieuwingen, haaks op eerder verkondigde stellingen staand, op biologisch en religieus gebied. Een voorbeeld daarvan is de herziening van zijn standpunt over het creationisme, dat hij eerder onbewimpeld had gehuldigd. Liet de meesterhand van de Schepper zich niet kennen, wanneer men in ogenschouw nam wat Hij ermee had gemaakt? Met zijn hekel aan de Franse Revolutie was Bilderdijk ideologisch geporteerd voor evolutionaire ontwikkelingen in de natuur, maar tegelijk moest hij de sprongsgewijze ontwikkelingen van dier- en plantsoorten daarin een plaats geven. Wat lag er meer voor de hand die aan God toe te schrijven in plaats van uit zichzelf te verklaren? Na lezing van Erasmus Darwins *Zoonamia*, spaarde hij de kool en de geit (dat wil zeggen, afgezien van God, zowel het creationisme als

de evolutieleer) door van 'scheidslijnen' te spreken, waardoor de mens min of meer naast de aap kon bestaan zonder uit een gemeenschappelijke voorouder te zijn voortgekomen. In 1802 toonde hij zich niet een groter voorstander van de evolutieleer, voor zover die zich toen ontwikkelde, maar een tegenstander van het creationisme op een ondergeschikt punt. Men hield zich in die tijd bezig met de vraag, of God voor ieder embryo apart een ziel schiep, of dat uit het eenmaal door Hem bezielde leven telkens weer nieuw bezield leven ontstond. Een creationist was vanzelfsprekend de eerste opvatting toegedaan, maar Bilderdijk huldigde de tweede. Zouden de creationisten gelijk hebben, zo redeneerde hij, dan verlaagde God Zich in dit 'systema assistentia' tot een knechtje van de mensen.[313] Zoiets was uitgesloten, dus zou hij zichzelf logischerwijs tot de evolutionisten hebben moeten rekenen, maar dat weigerde hij. Bilderdijk bekeerde zich tot het 'traducianisme', wat letterlijk op de 'overdracht' van zielen duidt.[314] Hoe was een weelderig eikenbos anders gegroeid dan door de 'blote ontwikkeling van kiemen'?[315] Zo was het met de mensheid ook gegaan, zij het dat de eerste aanzet van het bezielde leven door God was gegeven. Nu kan men dit 'traducianisme' als een schakel in het denken van Bilderdijk over de evolutieleer opvatten, als iets wat te weinig voorstelt om van een echte vernieuwing te spreken, maar er is hier meer aan de hand. In zijn jonge jaren was hij ervan overtuigd, dat de ziel in tegenstelling met een grofstoffelijk lichaam geen uitbreiding kende.[316] Dankzij de voortplanting konden lichamen zich wél scheiden, zoals ook de dood deze tempels van de Heer eenmaal van het leven zou scheiden. Uit zijn instemming met het 'traducianisme' blijkt, dat hij de ziel een eigenschap van het lichaam toekende: uitbreiding! Wederom speelt hier het begrip 'substantie' een rol, want valt God eenmaal onder dit begrip, dan dient een bij uitstek fysieke eigenschap als uitbreiding ook aan Hém te worden toegekend. Zijn uitbreiding en denken niet twee attributen die Spinoza speciaal voor God heeft gereserveerd? God en ziel, ziel en lichaam vormden een twee-eenheid, wat een opwaardering van het laatstgenoemde inhield, passend bij de status van een verheerlijkt lichaam waarvan Bilderdijk, hoe ziek hij zich ook voelde, veel verwachtte.

In beslag genomen door dit soort van mystieke bespiegelingen, raakte hij des te meer overtuigd van zijn eigen ongelijkheidsideaal. Verschillen in de menselijke fysiognomie wezen op verschillende geestesgesteldheden, waartussen unieke wisselwerkingen beston-

den. Werkend aan *Het Buitenleven*, viel hem in een brief van zijn schoonzus op, dat zij op haar manier hetzelfde deed als hij. Op 8 januari 1802 reageerde ze op zijn uitspraak, dat het hem zwaar viel zich 'in dit ellendig hol' thuis te voelen. Hij bedoelde daar Brunswijk mee, terwijl zij over de genoegens van het buitenleven niet uitgepraat raakte. Gescheiden van Samuel Elter levend, zo vertelde ze hem, 'raakte ik in een kleine kring van vrolijke vriendenconversatie zo aangenaam bezet, dat ik mij door deze zo lieve afwisseling al mijn tijd liet ontnemen. De zomer wijdde ik geheel aan het buitenleven en daardoor ben ik van veel mensen in deze stad weer ongemerkt afgeraakt, zodat ik een stille winter heb en u graag inwissel voor de velen die ik niet meer zie'.[317] Waarom had hij met al zijn fysiognomische 'karakterkennis' haar niet voor Samuel Elter gewaarschuwd? Ze hoorde hem al een tegenvraag stellen: 'Zou het gebaat hebben?' Onmiddellijk gaf zijzelf het antwoord op haar vraag: 'U heeft gelijk, ik waarschijnlijk niet.'[318] Over haar zoontje schreef ze hem op zo'n manier, dat hij daaruit moest afleiden, hoe groot haar afkeer van een onoprecht beleefde liefde was: 'Hij weet van liegen noch bedriegen, noch schuld verbloemen, zijn liefkozingen zijn oprecht, hij eet zijn droog stuk roggebrood en drinkt zijn glas water met de grootste smaak en is een boerenjongen onder de Heertjes en de Juffertjes, waar ik hem zoveel mogelijk van afzonder, maar u voelt, dat dit hoe langer hoe moeilijker wordt.'[319] Op een zeer vertrouwelijke toon, die moest suggereren dat er tussen hen alleen van oprechte liefde sprake was, weidde ze over haar opvoedkundige problemen met Frederik uit. Eigenlijk deed ze hem een oneervol voorstel, dat erop neerkwam dat Bilderdijk samen met haar de opvoeding van Frederik ter harte zou nemen. Zijn scholing hoefde alvast geen probleem te zijn: 'Ik geloof die wel enigszins te kunnen ondervangen, indien ik op een boerderij of anders op een dorp met nog iemand kon wonen en hem dan bij de het lichaam sterkende arbeid onderwijs kon geven, maar dit heeft vele zwarigheden. Geef mij in dit opzicht eens raad: van de plaats mijner woning van mijn kind ben ik alleen meesteresse, aan de mensen stoor ik mij niet.'[320] Voor wie eraan twijfelde, of ze met 'iemand' haar zwager bedoelde, voegde ze eraan toe: 'Volgens mijn tegenwoordige leefwijze kan ik zijn opvoeding, evenals de ouders van Lysis*, nog wel met een jaar verlengen, zodat hij zichzelf ontwikkelt en leert zelf-

* *Lysis* is een dialoog van Plato over de opvoeding.

standig te denken. Welke genoegens levert mij dit nu niet reeds op, en ook het denkbeeld dat u uw pogingen met mij wel zou willen verenigen!'[321] Hoe had ze een opener uitnodiging aan hem kunnen doen om 'in wilde echt' met haar te leven? Zinspelend op zijn ellendige omstandigheden, trachtte ze haar uitnodiging filosofisch in te kleden door met een beroep op Aristippus* op te merken, 'dat alles in de wereld maar een ruiling' is.[322] Gold dat soms ook voor de gezusters Woesthoven of hun partners? Vervolgens stelde ze hem onverbloemd een vraag, waarop zijzelf pruilend of meesmuilend antwoord gaf: 'Zou u uw kundigheden wellicht liever met mij tegen enige verkwikkingen des levens ruilen in plaats van nog een jaar in uw hol te wonen, maar de lieve Hollandse dames...'[323] Ja, die zouden hem wel in Brunswijk houden, zo suggereerde ze in haar opzettelijk niet afgemaakte zin. Denkend aan haar in de loop van jaren met Bilderdijk opgebouwde relatie verzuchtte het lieve zusje: 'Duizendmaal heb ik aan u gedacht en trekken uit uw gesprekken ontwikkeld, die ik toen niet verstond', met welke woorden ze suggereerde dat híj ook toenadering tot háár had gezocht. Dan blaast ze de aftocht als een door de wol geverfde cocotte, die weet hoe haar kansen ervoor staan: 'Waarlijk die twee zussen hebben het getroffen met zulke humeuren van mannen, het zijn een paar lieve Heertjes!'[324] En met deze bittere vaststelling, op het allerlaatst nog enigszins partij trekkend voor haar zus Catharina, besloot ze haar liefdesverklaring aan zijn adres, die tegelijk een schrijnend afscheid inhield, want haar 'broer' deed er verder natuurlijk het zwijgen toe.

De hele maand februari 1802 was hij ziek, gaf hij geen lessen en verstond hij zich met niemand om in zichzelf gekeerd na te denken over zijn toekomst. Zelfs Louise kreeg geen brief van hem, dat zou pas op 7 juni 1802 het geval zijn, toen hij haar ter verontschuldiging van zijn langdurig stilzwijgen liet weten: 'Ik schrijf u deze weinige regels, mijn kind, maar met veel moeite, want zo zwak is mijn hoofd, dat ik in meer dan acht maanden geen brief heb kunnen schrijven en waarschijnlijk is dit wel voor het laatst.'[325] Het ging hem zo slecht in zijn zelfgekozen isolement, dat daarvoor niet alleen de Brunswijkse moerasdampen verantwoordelijk konden zijn. Hij mocht onder hun invloed zijn gezichtsvermogen kwijt zijn geraakt en hardhorend, bedle-

* M. van Hattum i.s.m. P. Gerbrandy licht toe: 'Aristippus, filosoof te Syracuse, ontmoette Diogenes, die voedsel bereidde. Wilden ze van plaats ruilen? Dat doen ze uiteindelijk niet.'

gerig en memorieloos geworden zijn, toch zat hem iets heel anders dwars.[326] Dat hij bij wijze van variant op 'droge tweebak en slappe thee' zemelbrood moest eten en lauw water drinken, 'dat over sinaasappelschillen of perzikbladeren gelopen is', was nog tot daaraan toe.[327] Dat hij moest leven in 'een van de domste en slechtste naties' ter wereld, kon hij voor lief nemen, maar zo'n uitdrukking confronteerde hem tevens met de scheiding van Catharina Rebecca Woesthoven, op 25 februari officieel van kracht geworden, waardoor hij zondigde tegen de door God verordineerde onverbreekbaarheid van het huwelijk.[328] Jaren later zat hem dat nog dwars, zoals hij in 1808 aan zijn oude vriend Meinardus Tydeman opbiechtte: 'Zo hecht ik misschien meer aan de heiligheid van het huwelijk dan gewoonlijk bij ons geschiedt. Ik beschouw er een onverbreekbaarheid in, anders dan men die gewoon is te stellen of tegen te spreken.'[329] Hier was geen hypocriete echtgenoot aan het woord, geen lichtzinnig man die zich vromer wilde voordoen dan hij was, maar een zondaar die 'misschien' ten onrechte met zijn principes te koop liep. Om de ergste honger te stillen nam hij opium, dat kennelijk goedkoper was dan een warme maaltijd, en om de kou te verdrijven liep hij soms wel drie rondjes om het centrum van Brunswijk, alsof hij al ijsberend zijn zorgen kon vergeten en in een min of meer mechanische voortgang zijn heil hoopte te vinden.[330] In *Het Buitenleven* ging hij uitvoerig op het vaderschap in, de verhouding tussen vader en dochter, maar die tussen man en vrouw liet hij grotendeels onbesproken. Het huwelijk bracht hij alleen ter sprake tegen de achtergrond van een met 'u' aangesproken rustiek landschap, dat hem 'de slagen van het lot' moest doen 'vergeten in uw troost', want alleen vergetelheid stelde hem in staat om 'voor mijn God, mijn wederhelft en kroost' te leven.[331] De hervatte correspondentie met Louise bracht hem er de eerste helft van 1802 toe zijn principes opnieuw te doordenken en het resultaat daarvan aan haar mee te delen. Met Wilhelmine wenste hij zo spoedig mogelijk na 25 februari samen te wonen onder één Brunswijks dak, waartoe hij zijn maatregelen reeds genomen had, in de stellige verwachting, dat ook zíj haar lot voor het oog der wereld met het zijne wenste te verbinden. Dat had hij niet verkeerd ingeschat, getuige haar *Aan mijn gemaal, bij onze hereniging in Brunswijk, na een lange afzondering*, waarin ze blijk van 'tedere wroeging' gaf over haar zelfgekozen ballingschap: ter wille van welke 'hersenschim' had ze 'die smart' verdragen?[332] Ze had zich veel te veel zorgen ge-

maakt om niets, reden waarom ze van 'ongerechte' zorgen sprak, en dat, terwijl ze zich te weinig aan het oordeel van haar man en zichzelf gelegen had laten liggen: 'Wat was het gans heelal, wat 's warelds oordeel mij!'[333] Zij woonden tot Pasen bij een zekere Lüttge in huis, daarna bij de weduwe Hansen in de Kannegiesserstraβe en, nog steeds volgens de informatie die Van Hattum daarover in zijn indrukwekkende brievenboek verstrekte, bij de familie Ponnaz aan de Oker en tenslotte aan het Katharinen Kirchhof.[334]

Hoe Bilderdijk hun hereniging beleefde, kan onder meer uit *De Winter* blijken, waarin hij 'u de mijne te heten' op één lijn stelde met 'alles te vergeten wat buiten ons is', waarop Allard Pierson anders dan Busken Huet tenminste niet afwijzend reageerde.[335] In een context van seksualiteit, openlijk geclaimd door de dichter, stelde Pierson zich op het standpunt, dat 'men enige eerbied kan leren voor de zinnelijkheid, die ware dampkring van iedere kunstenaar'.[336] Busken Huet keurde echter in dit soort gedichten van Bilderdijk ten zeerste af, dat hij 'bij al deze uitingen zijns gevoels als echtgenoot, steeds gelegenheid vindt één dezer drie daarmee nauwelijks samenhangende snaren aan te roeren: óf de bevrediging zijner zinnelijkheid, óf het onrecht hem door zijn vijanden aangedaan, óf eindelijk de verdorvenheid van zijn eeuw en zijn volk'.[337] Vooral die bevrediging der zinnen zat Busken Huet dwars, waarover in het eerste deel van deze kroniek reeds genoeg opmerkingen zijn gemaakt.[338] De preutse criticus vergeleek Bilderdijk met zijn tijdgenoten, die evenmin deugden, maar relatief de toets der kritiek beter konden doorstaan: 'Wat ons betreft, om een uitdrukking van Bilderdijk zelf te bezigen, de 'ongoddelijke wildzang' van Byron, van Alfred de Musset, verloren zonen der genialiteit en der grote wereld, is een minder grote wanklank in onze oren, en een minder zware proef voor onze al of niet zuivere smaak, dan de huisvaderlijke weelderigheid van die bejaarde burgerman, die niet alleen alles bezingt, tot de verborgenste uitingen van zijn dierlijk leven toe, maar die ook, godvrezende wellusteling, op de zinnelijkste wijze en te midden van het snikken der hartstochtelijkheid, de naam en de gedachte van zijn God onder deze zangen mengt.'[339] Busken Huet ergerde zich aan de zinnelijke aspecten van het huwelijksleven in het algemeen en de verwoording daarvan door Bilderdijk in het bijzonder, die nochtans in zijn gelegenheidsvers op de eerste verjaardag van zijn 'dierbaarste', na hun hereniging in Brunswijk, geen on-

vertogen woord liet vallen. Ja, hij vond troost aan haar boezem en verzuchtte:

> Immers, hoe het lot zich wendde,
> In het diepste van de ellende
> Bleef mij moed en zielskracht bij.[340]

Wat hij onder die ellende verstond, zijn onvrijwillige ballingschap, kan men hem al evenmin aanrekenen als zijn heimwee naar 'Hollands eens zo dierbaar zand', waaronder hij de hoop bleef koesteren ooit begraven te zullen worden. Dat hij, na de in maart gesloten vrede van Amiens, begreep daarnaar voorlopig niet te kunnen terugkeren, getuigde alleen maar van inzicht in de politieke situatie, zoals zijn smeekbede aan God om voor zijn wederhelft en kinderen te zorgen, getuigde van liefde en godsdienstzin. Wat is daar al of niet in de ogen van Busken Huet verwerpelijk aan? Deze criticus had zich desnoods aan het subgenre van een gelegenheidsvers kunnen storen, maar niet aan het verjaardagsgedicht dat de 45-jarige Bilderdijk op 3 juli 1802 voor zijn tweede vrouw schreef. Misschien was de dichter niet oud genoeg om voor een 'bejaarde burgerman' door te gaan, al stond hij reeds met één voet in het graf:

> Lieve weêrhelft van mijzelven!
> Gij, wier hand mij 't graf moet delven
> En de hemel weet, hoe kort![341]

Hoe dat ook zij, hij verstond als geen ander de kunst om een gelegenheidsvers boven zichzelf uit te tillen door er een persoonlijke en nationale noot aan te geven.

In zijn hiervoor vermelde brief aan Louise had hij haar de groeten van zijn vrouw gedaan, wat het meisje net als bij de aankondiging van Adelines geboorte een klacht ontlokte, die ze ditmaal niet slechts voor zichzelf in de marge van haar vaders brief noteerde. Onomwonden schreef ze hem op 15 juni terug: 'Ik sta verwonderd van de groet van uw *vrouw*. Dit perst mij gevoelige tranen af. Immers zeg ik aan mijzelf, is mijn vaders vrouw mijn moeder niet. Welk een treurig aandenken voor een kind! Aan u staat het vrij te doen wat u wilt, zoals de wetten u vrijheid geven, maar wat mijn hart voelt voor haar die mij onder het hart gedragen heeft, wordt daardoor gevoelig ge-

schokt! Ik weet ook niets van uw echtverbintenis? Kan het uw geluk vergroten, welaan, dan zij het zo, wees gelukkig vader!'[342] Kennelijk had hij haar ook over de officiële scheiding van zijn eerste vrouw geschreven, zij het zonder over de wettelijke status van zijn tweede het achterste van zijn tong te laten zien. In het PS van haar brief wist Louise haar gekrenkte trots niet langer te bedwingen en liet ze hem merken, hoe onverschillig haar zijn relatie met Wilhelmine liet. Al te nonchalant bedelde ze om aandacht van de vrouw die haar moeder als echtgenote had verdrongen: 'Ik omarm u in gedachten, en wacht op een spoedige brief van u of van een ander.'[343] Vier dagen later schreef haar vader haar boos over de 'geaffecteerde en zelfs gemene wanstijl die uw brieven thans hebben' terug.[344] Hij verweet haar een gebrek aan 'delicatesse' en lichtte haar vervolgens omstandig toe, wat hij daaronder verstond: 'Ziehier, mijn kind, wat gebrek aan delicatesse is. Ik zie met genoegen, dat u aan uw moeder denkt met een kinderlijk gevoel, en u weet wat ik mondeling ten opzichte van haar heb aanbevolen, namelijk u nooit iets te laten ontvallen, wat tot haar nadeel kan strekken. Maar in uw brief mij zonder noodzaak aan haar te herinneren, mijn kind, en in mij daardoor denkbeelden op te wekken, die mij smartelijk moesten aandoen,-dit had u niet moeten doen, en te minder niet, daar u weet, hoezeer ik met hart en ziel verknocht aan haar ben geweest. Niet, dat ik het u kwalijk neem, hoe geaffecteerd mij die tirade in uw brief ook moest voorkomen, maar men moet, als men schrijft, het volgende in acht nemen: niet alleen ten eerste wat men schrijft, ten tweede wie het schrijft, maar ook ten derde aan wie men het schrijft, en ten vierde in welke omstandigheden men het schrijft. En het is door het in acht nemen van al zulke welvoeglijkheden, dat men toont een goede en gedinstingeerde opvoeding te hebben genoten.'[345] Tussen Louise en haar stiefmoeder zou het nooit meer goed komen, maar tussen haar en haar vader wel. Beiden hadden oog voor de grenzen van elkaars natuurlijke oprechtheid, waardoor zij ondanks meningsverschillen zich niet wezenlijk miskend voelden. Indien haar vader haar al te nadrukkelijk op haar plichten wees, of zijn opofferingen voor haar opvoeding breeduit etaleerde, deed hij dat niet zonder respect voor haar individualiteit: 'Bid God, u uw plicht te doen zien in gevallen, waarin u twijfelen mocht, maar raadpleeg geen mensen. Dit zij uw stokregel. Niemand kan een ander raden, omdat niemand eens anders plichten in al hun volkomenheid en nadruk kan begrijpen.'[346] Om die reden legde hij tegen-

over haar geen verantwoording over zijn eigen doen en laten af, dat wil zeggen in matrimoniale aangelegenheden, terwijl hij haar wel deelgenoot van zijn overdenkingen op filosofisch en religieus gebied maakte. Hij waarschuwde haar voor de gevaren van de Verlichting: 'Wacht u daarvoor, mijn dochter! Mistrouw alle zogenaamde 'filosofie' en gewaande 'Verlichting'. Daar is geen wijsheid dan van God en geen waarheid dan in Hem. *Jezus Christus, en die gekruisigd*, ziedaar alles!'[347] Hoe betreurde hij het ver van haar verwijderd te zijn, overigens zonder het te betreuren zo'n gepassioneerde uitroep van een dreigement vergezeld te doen gaan: 'Wilde God echter, dat ik u in mijn nabijheid had gehouden! Ik zou nu minder lijden, en zekerder zijn van wat er van u terechtkomt. Ik heb maar al te veel redenen om te vrezen, dat het resultaat niet aan mijn wensen beantwoordt.'[348] Op aanraden van haar vader moest ze voortaan in het Frans schrijven, wat inhield dat ze haar stiefmoeder even afstandelijk als beleefd 'madame votre épouse' of 'madame votre chère épouse' noemde.[349] Cryptisch gaf hij haar ook in de vorm van een advies te kennen, wat hijzelf in de afgelopen maanden had geleerd. Er bleek principiële onmacht en weinig zelfvertrouwen uit: 'Denk niet, dat blote zedelijke wandel, dat zogenaamde 'deugd' of 'braafheid' ons ten hemel voert. Daar is geen deugd dan door Gods zaligmakende genade in het geloof aan 's Heilands zoendood. Alle andere deugd bestaat slechts in naam en is nietig, ja, zondig.'[350] Behalve een typisch calvinistische stelling verdedigde hij zo ook zijn recht op zelfbehoud, want goed én kwaad hadden op zichzelf geen enkel bestaansrecht en tastten evenmin het zijne aan, zolang hij zich op Jezus mocht verlaten.

Nu haar incognito niet langer bewaard hoefde te worden, heette mevrouw Van Heusden voortaan mevrouw Bilderdijk of mevrouw Van Teisterbant. Dacht ze later aan hun gezamenlijk verblijf in Brunswijk terug, dan herinnerde ze zich die periode niet als de meest gelukkige in hun leven, wat Isaäc da Costa daarover ook mocht beweren.[351] Ze raakte algauw in verwachting van Wilhelmina Irene, die op 7 november 1802 werd geboren.[352] Het meisje zou krap twee jaar oud worden, waardoor het moederschap voor Wilhelmine wederom in het teken van de dood kwam te staan:

> Zeg mij, wie er onder duizend
> Zoveel tranen ooit vergoot,
> Als ik wene,

Sinds Irene
Haar aanminnige oogjes sloot![353]

In Hildesheim had ze op de Lange Hagen gewoond, aan het einde waarvan Alfred op het Sankt-Michaels Kirchhof rustte. In Brunswijk woonde ze aan het Katharinen Kirchhof, zodat de dood letterlijk nooit ver weg was. Nu ze dag en nacht met haar man en drie kinderen leefde, ervoer ze ook de diepe neerslachtigheid die zich van hem meester had gemaakt. 'Met elke avondstond en morgen,' zo dichtte ze, 'hoorde ik u zuchten om ons lot!'[354] Hij probeerde wel zand en distels om te scheppen tot veld en korenhalmen, overeenkomstig het loffelijke motto boven dit hoofdstuk, maar slaagde daar nauwelijks in. Met hun drie kinderen, Julius, Adeline en Irene, leidden zij een zwaar leven, dat in de altruïstische voorstellingswijze van de nieuwe mevrouw Bilderdijk vooral door haar mans zorgen om hun wel en wee werd bepaald. De geestelijke kwellingen waaraan hij zichzelf daarnaast blootstelde, kende ze wel, maar die werden door haar ongeschikt bevonden om prijs te geven aan de openbaarheid. Dat was wat zíj onder 'delicatesse' verstond, wanneer ze zich over haar relatie met dierbare personen uitliet. Als dichteres begreep ze hem als geen ander, waardoor zijn gestage arbeid aan *Het Buitenleven* op haar volle instemming kon rekenen. Soms had ze kritiek op hem, als hij zeven dagen achter elkaar doorwerkte 'zonder te sluimeren' bijvoorbeeld, maar zijn gebruik van opium waarvan de naweeën hem neerslachtig stemden, aanvaardde ze kritiekloos, evenals zijn gebruik van een paar glazen wijn per dag om niet flauw te hoeven vallen.[355] Ze stond niet in het minst afwijzend tegenover zijn gemeesmuil over de vermeende grootheid van een willekeurige Duitse geleerde, dichter of schrijver: 'Het is hier licht een groot man te zijn, want men meet hier de een bij de ander, en wie de minst kleine is, of schijnt, gaat voor groot door, al reikt hij ook een ordentelijke grenadier nog niet aan de gordel.'[356] Dat het Duits vol zit met 'domme' woorden, zodat het om te 'spugen' is,-ze sprak het hem niet tegen.[357] Dat hij blij was met ontwikkelde lieden Engels en Frans te kunnen spreken in plaats van Duits,-ze verheugde zich er met hem over. Haar gedweeheid was over het algemeen groot, want praktisch ingesteld als ze was, zou ze hem zo naar de Bataafse Republiek gevolgd zijn, indien een terugkeer op zijn condities mogelijk was geweest. Wilde hij terug naar Engeland, dan was dat wat haar betrof ook goed, want voor

kwalitatief slecht vlees betaalde men in Brunswijk zesmaal zoveel als voor een uitstekende rosbief in Engeland.[358] Maar een terugkeer naar beide landen was na de vrede van Amiens niet mogelijk.

Daarvoor bestonden twee redenen, die beide met de innerlijke verdeeldheid van het huis Oranje te maken hadden. Zij konden niet naar Engeland, omdat dat land de Bataafse Republiek had erkend onder de voorwaarde dat de Oranjes schadeloos zouden worden gesteld voor het verlies van het erfelijk stadhouderschap en voor al hun door de patriotten geconfisqueerde bezittingen. De erfprins gooide het op een akkoordje met de eerste consul en nam, zoals Esau zich zijn eerstgeboorterecht liet ontfutselen voor een bordje linzen, genoegen met het bisdom Fulda, enkele abdijen en de stad Dortmund. De later zo op zijn prerogatieven beluste koning Willem I verschilde hartgrondig van mening met zijn vader, prins Willem V, die weigerde dit 'geroofde goed' uit handen van de rover aan te nemen.[359] Wat de voormalige stadhouder zelf ontstolen was, had Hendrik Fagel voor hem becijferd op niet minder dan f 4.000.000,-. Dat bleek een te hoog bedrag te zijn om door de Bataafse Republiek te worden opgebracht. In een sfeer van 'troebele flessentrekkerij', zoals Simon Schama die in zijn boek over de patriotten in de Noordelijke Nederlanden 1780-1813 heeft gekenschetst, werd Talleyrand voor f 5.000.000,- omgekocht om te doen, alsof op grond van 'consulair beleid' geen schadeloosstelling van welke orangist (Bilderdijk inbegrepen) mogelijk was, laat staan natuurlijk van prins Willem V.[360] De in Amiens vergaderende afvaardiging van de Bataafse Republiek stond onder leiding van de onberispelijk geachte Rutger Jan Schimmelpenninck, die omringd door 'zoetsappige haaien als Talleyrand' uiteindelijk door Napoleon tot herstelbetalingen aan Frankrijk werd gedwongen.[361] Frankrijks minister van buitenlandse zaken was een zeer intelligent man, die met zijn genadeloze vriendelijkheid tal van slachtoffers inpakte en onder het mom van hogere politiek te eigen bate exploiteerde.[362] Zou Bilderdijk onder deze omstandigheden naar Engeland zijn teruggekeerd, dan zou hij zijn eigen vermeende vorderingen op de staat ingetrokken en de politieke en financiële positie van prins Willem V ernstig geschaad hebben, terwijl hij evenmin naar de Bataafse Republiek kon terugkeren zonder de status quo aldaar te aanvaarden. Dat laatste wilde hij niet, al had prins Willem V zijn trouwe aanhangers ook een vrijbrief gegeven om zich te voegen naar de directieven van het Uitvoerend Bewind. Achter zijn weigering om de status quo in zijn

eigen land te aanvaarden, school een tweede reden die hem verhinderde een einde aan zijn ballingschap te maken. De erfprins had letterlijk een knieval voor Napoleon gemaakt en zodoende de restauratie van zijn eigen huis opgegeven. Zijn vader had als hoofd van het huis Nassau zijn politieke en dynastieke ambities verloochend, slechts financiële compensatie voor geleden verliezen nastrevend, maar Bilderdijk bleef in hem de voornaamste vertegenwoordiger van het oude huis Oranje zien, een moderne Vader des Vaderlands, die tegen wil en dank de Bataven van het Franse juk zou bevrijden. Zo bleven de Oranjes een rol spelen in zijn politieke en daarmee ten nauwste samenhangende eschatologische verwachtingen, ongeacht wat de leden van deze familie zelf voor denkbeelden over de toekomst koesterden.

De vrede tussen Frankrijk en Engeland bleek van korte duur te zijn, toen de Engelse troepen geen aanstalten maakten om Malta te ontruimen. Cornelis Loots, een notoire patriot uit de kring van Uylenbroek, dichtte, dat een 'schamel treurgewaad' de leden van de Bataafse Republiek dekte wegens het 'smadelijke heden'.[363] Het waren dus niet alleen orangisten, die geen vrede konden hebben met de Franse overheersing in hun eigen land! Loots stond in nauw contact met zijn zwager Helmers, over wie Snellaert in zijn *Schets eener geschiedenis der Nederlandsche letterkunde* (1866) meedeelde: 'Helmers had tot zwager Cornelis Loots, evenals hij van een geletterde opleiding verstoken, maar met een verheven en krachtig dichterschap gezegend, die het land nodig had, vervallen als het was van zijn vorige grootheid en welvaart, en onder het juk gebracht des vreemdelings. De gedichten van Loots verraden een meer zuivere stijl dan die van Helmers, en zijn niet zo ontsierd door bombast.'[364] In politiek en poëtisch opzicht bestaat er een zekere overeenkomst tussen de gedichten die Loots, Helmers en Bilderdijk in het begin van de negentiende eeuw schreven. Karakteriseerde Snellaert de stijl van Loots' gedichten niet onjuist, Busken Huet deed hetzelfde voortreffelijk met de stijl van Helmers' gedichten door vast te stellen, 'dat de overdreven forsheid zijner uitdrukkingen onze verbeelding op non-actief stelt, haar niets te doen overlaat, en dat hij de lieflijke demi-jour onmogelijk maakt, die het toverland der dichtkunst eigen is'. Men zou in orkestrale termen de stelling kunnen verdedigen, dat Loots met zijn weinig originele beeldspraak en metrische onbeholpenheid een uit de maat spelende bassist was, Helmers te hard op de pauken roffelde

en Bilderdijk te nadrukkelijk de snaren van een lier beroerde.[365] Maar ondanks de gemeenschappelijke noemer der luidruchtigheid waaronder hun minst goede gedichten vallen, bezat ieder van hen afzonderlijk ook een eigen geluid. Voor tijdgenoten herkenbaar, was dat tevens aanleiding tot ijverzucht van Cornelis Loots in het bijzonder. Zij hielden elkaars populariteit goed in de gaten, wat uit de veilingcatalogus van de door Helmers nagelaten boeken blijken kan: Bilderdijk komt daarin met 23 nummers voor, dat wil zeggen één meer dan Vondel.[366] Hij werd ook door zijn vakbroeders als de beste dichter beschouwd, wiens afkeer van Napoleon zij deelden. Zo bezocht Helmers Parijs in 1802, van waaruit hij als een moderne toerist een bezoek aan het kasteel van Malmaison bracht. Plastisch gaf hij zijn indrukken weer van wat daar allemaal viel te bezichtigen: 'Dat Bonaparte de gewoonte heeft in de staatsraad of bij andere gewichtige besognes met zijn pennenmes te spelen en in de tafel of stoelen of iets dergelijks te snijden, zagen wij hier. De stoel, geheel verguld en zeer rijk waarop hij gewoon is in de raadzaal te zitten, was aan weerszijden door hem van al het vergulsel beroofd en doorkorven. Het is te hopen dat hij deze gewoonte alleen op stoelen en niet op de Bataafse natie zal uitoefenen.'[367] Toen Bilderdijk zich inschikkelijker over Hollands verleden uitliet met het oog op zijn mogelijke terugkeer uit Brunswijk, leek het er even op, dat zij in hun persoon zelfs de tegenstelling tussen staats- en prinsgezinden wisten op te heffen. Verleende hij een icoon als Hugo de Groot het predicaat 'wakker',[368] dan stemde hij daarin overeen met Tollens, wiens loflied op 'de Delftse Cicero' als een prijsvers onder het motto 'De Groot was altijd groot in trouw en staatsbeleid' door de *Bataafse Maatschappij van taal- en dichtkunde* met zilver werd bekroond, terwijl het prijsvers van Loots goud kreeg.[369]

Het oude systeem van de prijsverzen bestond nog steeds, zij het dat een debuterende dichter als Tollens zich tot een gefuseerde instelling als de *Bataafse Maatschappij* moest wenden om naamsbekendheid te krijgen. Deze maatschappij was in 1800 uit drie achttiende-eeuwse dichtgenootschappen ontstaan, te weten het Amsterdamse genootschap *Wij streven naar volmaaktheid,* het Rotterdamse *Studium scientiarum genetrix* en het Leidse *Kunst wordt door arbeid verkregen*.[370] Behalve talent fungeerde 'sociabiliteit' als een belangrijke factor ter bevordering van het spreken in het openbaar, of het nu poëtische of wetenschappelijke onderwerpen betrof.[371] Bekroonde en in

het openbaar voorgelezen prijsverzen en -verhandelingen werden vervolgens van commentaar voorzien, gedrukt en onder de leden verspreid als waren het voor hun eigen voortbestaan onontbeerlijke jaarstukken. Doordat in 1807 beeldende kunsten, wijsbegeerte en geschiedenis zich eveneens in de toenemende aandacht der leden mochten verheugen, werd de naam van de *Bataafse Maatschappij van taal- en dichtkunde* gewijzigd in *Hollandse Maatschappij van fraaie kunsten en wetenschappen*.[372] Bij zijn terugkeer in het vaderland zou Bilderdijk met beide maatschappijen te maken krijgen, die parallel aan de politieke ontwikkeling, zoals door unitariërs bevorderd, een meer nationale dan gewestelijke eenheid op het gebied van kunst en wetenschappen trachtten te scheppen. Vooralsnog werkte hij in zijn eentje aan *Het Buitenleven*, dat hem voor soortgelijke moeilijkheden plaatste als hij vroeger in zijn prijsverzen het hoofd had geboden. Toen had hij met zijn vader van mening verschild over de vraag, of een wijsgerig onderwerp wel voor een dichterlijke behandeling in aanmerking kwam. Nu moest hij proberen van de beschrijvende poëzie van abbé Delille een 'elektriserende' werking te doen uitgaan, waartoe hij zich op een positieve manier uitgedaagd voelde, omdat taal niet meer kan geven dan 'symbolen van afgetrokken denkbeelden'.[373] Dit in de taal verankerde besef van ontoereikendheid relativeerde bij voorbaat bezwaren die men tegen beschrijvende poëzie zou kunnen aanvoeren. Zelf voerde Bilderdijk in weerwil van zijn eigen relativering *grote* bezwaren tegen Delilles poëzie aan: 'Aan dichterlijke verbeelding, aan versiering (dat is verdichting) ontbreekt het geheel. In plaats hiervan wordt men op oudbakken en aan iedereen bekende geschiedenisjes onthaald. Of, waagt de dichter zich eens aan een eigen zogenaamde 'episode', dan is die het ongelukkigste ding ter wereld.'[374] Om nog maar te zwijgen van Delilles 'gebrek aan smaak en besef van welvoeglijkheid'.[375] Zo'n dichter, ja, zo'n gedicht als *L'homme des champs* kon men niet aandachtig lezen of 'oplettend', zoals Bilderdijk de lezer aanbeval, zonder diens gebrek aan schikking, keus en armoede aan gedachten die 'er van het ene einde tot het andere in heerst' op te merken.[376] Dat een vertaler zo heftig op de oorspronkelijke dichter afgaf, wekte in eigen land bevreemding. Hoe kon iemand die zich aan het grote publiek presenteerde als op sterven na dood, zo krachtig tegen de Fransen in het algemeen en abbé Delille in het bijzonder tekeergaan? In de *Vaderlandsche Letteroefeningen* werd Bilderdijk vooralsnog met een fluwe-

len handschoen aangepakt: 'Wij willen hopen, dat het een bekwame geneesheer zal lukken om zijn, naar het schijnt, kwijnende gezondheid volkomen te herstellen. Misschien verdwijnen dan ook zijn kwade luimen en ontvangen wij nog eens van hem een of ander dichtstuk, waarin ons niets zal hinderen. Dan haasten wij ons voorzeker ons publiek met zo'n meesterwerk geluk te wensen.'[377] Doordat hij zijn ergernis over een verzoek van of opdracht aan mevrouw Van Herzeele openlijk ventileerde, lokte Bilderdijk kritiek uit. Dat hij zich kritisch over de Franse abbé had uitgelaten, scheen hij te zijn vergeten, wanneer men hem althans hoorde verkondigen, wat de taak van een criticus is. In zijn jonge jaren vond hij al, dat zo iemand een 'demiourgos' moest zijn, zoals Horatius had bepleit, een met de dichter meedenkende kunstenaar, die in alle stilte zijn werk doet.[378] Later vond hij, dat zo iemand er niet op uit mocht zijn de fouten in het werk van een ander aan te wijzen, maar zich juist dienstbaar moest opstellen om zulke fouten 'in weerwil van zichzelf huiverend' op het spoor te komen.[379] Een debutant moest de juiste weg worden gewezen, de ervaren schrijver aangespoord 'tot hoger onderwinden'.[380] In beide gevallen, of het nu een jongeling of een grijsaard betrof, mocht er niemand worden gekwetst, een constante in het denken van Bilderdijk, waaraan hij zichzelf in de praktijk lang niet altijd hield.

Als subgenre is het leerdicht wel eens verworpen, alsof een dichter de Code Napoléon had willen berijmen of een literair tintje aan een kookboek geven. Da Costa spreekt in dit verband over het 'versificeren van een receptenboek', waarna hij subtiel 'de verdienste der overwonnen moeilijkheid' afweegt tegen de kracht der poëzie'.[381] Natuurlijk was een leerdicht van Bilderdijk boven het verbale gezwoeg van een of andere jurist en rijmelaar verheven. Het is net, alsof de trots van één der mannen van Tachtig zich voortijdig in Da Costa heeft genesteld, wanneer hij dit triomfantelijk vaststelt: 'Weet gij dan inderdaad niet, gij mannen der esthetische kritiek van onze eeuw of liever van ons land, dat juist daarin de bezielende, alles adelende, alles met zich assimilerende kracht der poëzie ligt, haar werk van onophoudelijke beeldspraak, persoonsverbeelding, verwisselen, ontlenen, en als het ware ruilen van voorstellingen en uitdrukkingen uit de schijnbaar meest verwijderde kringen van denken en voelen, toe te passen op allerlei onderwerpen, hoe ook, naar het oordeel van een oppervlakkige kritiek, wederspannig en dor?'[382] Hoe kon een tot gedicht getransformeerde gedachte van Bilderdijk zo negatief worden

opgevat? Er is ook door anderen een poging gedaan om het bijzondere karakter van Bilderdijks langere leerdichten te verklaren: 'Hij sprak in zijn wetenschappelijke leerdichten gans niet tot het volk, maar tot een uitgelezen kring van personen, bekwaam om zulke onderwerpen te verstaan, in zo'n kunstrijke taal beschreven.'[383] Beide toelichtingen op het bijzondere karakter van zijn leerdichten bevatten een kern van waarheid, die het lezen van zijn rijmende essays tot een groot genoegen maken. Laat Delille voor de strekking van *Het Buitenleven* in hoofdlijnen verantwoordelijk zijn,-zijn leerdicht zou een uitwerking van Christoffel Plantijns in het Frans geschreven sonnet *Le Bonheur de ce Monde* kunnen zijn-, dan is Bilderdijk dat voor de door hem aangebrachte wijzigingen en toegevoegde 'episodes'.[384] Voorbeelden van elk kunnen illustreren wat hier wordt bedoeld. Men zou het leerdicht in zijn geheel als een parelsnoer kunnen zien, waarvan de wijzigingen en episodes de fraaiste parels afzonderlijk vormen. Bilderdijks aanmerkingen op Buffon en opmerkingen over de Luc zijn zulke voorbeelden van respectievelijk wijzigingen en episodes als door hem in het origineel aangebracht en toegevoegd. De dochter, van wie Delille hoopte dat ze op haar moeder leek, is om redenen die geen nadere toelichting meer behoeven, veranderd in een dochter die een bron van vreugde en smart is voor haar vader, Pascal veranderd in Huygens en Le Lorrain in Schweickhardt: zo heeft Bilderdijk geprobeerd van zijn vertaling een 'navolging' te maken, dat wil zeggen een zo volstrekt eigen kunstwerk, dat (met alle nadelen van dien) de gedachte aan een 'imitatio' door die van een 'aemulatio' wordt verdrongen. Vondels *Palamedes* kan terecht gelden als een originele tragedie, omdat het gelijknamige drama van Euripides verloren is gegaan. Zo'n voorgeschiedenis past onbetwistbaar bij een eigen invulling of overtreffende trap van wat in de klassieke oudheid over deze held bekend was. Vondel had de vrije hand, die Bilderdijk uit respect voor een bestaand kunstwerk niet had mogen hebben. Het seriële karakter van de volgende voorbeelden kan de lezer een idee geven over de dosering van zijn eigenzinnige afwijkingen van het origineel.

Tot de wijzigingen behoort allereerst de titel van Delilles meesterwerk, door anderen in het Nederlands vertaald met 'De Veldeling'. Dat vond Bilderdijk maar niets, want 'l' homme des champs' viel met land-, akker-, noch veldman te vertalen. 'Veldeling' was volgens hem helemaal belachelijk, want zo'n wezen 'drukt een sater, silvaan of bosbewoner, faun en al wat men wil van dien aard, maar geen lief-

hebber van het landleven uit, die, geen landman zijnde, zich op het land vestigt en dat is toch de bedoeling van de dichter'.[385] Er valt geen speld tussen te krijgen, van alle varianten die hij de revue liet passeren is zijn vertaling de beste en bovendien het gewoonst klinkend. De volgende wijziging heeft iets aanvechtbaars, maar biedt een komisch kijkje in het binnenste van Bilderdijk. Delille laat een kenner van kruiden vol overgave de maagdenpalm plukken, ja, zelfs met een grotere tederheid dan deze herborist voor zijn minnares koestert. 'Met minder tederheid,' zegt de abbé letterlijk, 'ziet de minnaar zijn maîtresse, herkent en aanbidt hij haar.'[386] Kennelijk kon een verbannen abbé zich zo'n opmerking in een geseculariseerde samenleving veroorloven en speculeerde hij erop, dat men moest gniffelen om het verband tussen die maagdenpalm (naar moderne maatstaven meer een sierplant dan een kruid) en dat plukken. De min of meer letterlijke vertaling van deze passage luidde in een door Bilderdijk gehekelde vertaling:

> De maagdenpalm! roept hij verrukt en kust de plant,
> Met de ogen koestert hij ze, en met onvaste hand
> Grijpt hij zijn' zachte prooi: een minnaar ziet min teder
> Zijn minnares, die hij aanbidt, herkennend, weder.[387]

Afgezien van de moraal, was deze stilistische omwerking van het origineel goed genoeg om van zijn hand te kunnen zijn, maar dat was zij niet in werkelijkheid. De 'kinderlijke of wijsgerige vreugde van een liefhebber der kruidkunde' weigerde hij te vergelijken met 'de verrukking eens minnaars' en daarom vertaalde hij de desbetreffende passage zo:

> Neen, minder is de vreugd van de afgerichte kat,
> Wanneer zij 't muisje grijpt, daar ze op te loeren zat.[388]

De recensent van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* bespeurde in Bilderdijks vertaling een concessie aan de publieke moraal, die op hem de indruk van een bespottelijke knieval maakte. Zij verried onder het mom van de moraal een ondeugd, die niet gemakkelijk viel goed te praten.[389] Deed Bilderdijk dat laatste dan? Ja, want het commentaar van de recensent was precies hetzelfde als dat van mevrouw Van Herzeele geweest, en de dichter van *Mijn verlustiging* voelde zich

hierdoor zo in het nauw gebracht, dat hij zich verdedigde met de woorden 'fecit indignatio versum', wat betekent dat 'deze versregels uit verontwaardiging geboren' waren.[390] Een komisch aspect van deze gang van zaken zit hem in de edele verontwaardiging van Bilderdijk, die als dichter van zogenaamd 'erotische' jeugdverzen abbé Delille betrapte op iets wat volgens hem Montesquieu een oosterse haremwachter niet eens in de mond zou hebben durven leggen.[391] Hetzelfde geldt voor zijn toelichting op dit aan Juvenalis ontleende gezegde: 'De achtenswaardige dame, aan wie mijn vertaling haar bestaan grotendeels verschuldigd is, merkt op, dat mijn gelijkenis de zaak echter tekortdoet. Ik geloof het, maar het is hier, dat ik waarlijk zeggen mag, en het is voor de eerste maal in mijn leven: *fecit indignatio versum*.'[392] Met Pegasusje had hij eer ingelegd, maar hier speelde hij een kat- en muisspelletje met zichzelf.

De reeks wijzigingen kan worden uitgebreid met zijn beschrijving van een schommelend meisje, dat Delille in een idyllisch landschap neerzette. Het lieve kind was bevangen door een 'pudeur craintive' en tegelijk behept met enige koketterie. Wat zouden jongens van haar opwaaiende zomerjurken kunnen denken? Volgens Bilderdijk was een Hollands meisje vrij van beide karaktereigenschappen en te argeloos voor zulke bijgedachten onder het schommelen. Dus bedeelde hij haar de nodige 'argeloze onschuld' toe:

> Argeloze onschuld lacht, wanneer de schalkse boeren
> Haar, met een dubbele zet, de hemel nader voeren.[393]

Weidde Delille over sierlijk klavergras uit en sprak hij 'breedvoerig over het nut van verschillende soorten zogenaamde 'Turkse' en andere klaver', dan meende zijn vertaler zo'n uitweiding 'die voornamelijk over het veevoeder loopt' te kunnen schrappen.[394] Meer dan de Franse abbé legde hij de nadruk op originaliteit als een goede eigenschap voor een dichter en sprak hij zijn afschuw uit over wie slechts 'nabauwt, wat vóór hem en beter werd gezegd!'[395] O walgelijke rotten van dichters, zo was hij geneigd uit te roepen, 'wanneer zal het u verdrieten, de oudbakken voddenkraam van Pindus weg te doen?'[396] Op dezelfde bladzijde waarop hij dit vernieuwende pleidooi tegen het classicisme hield, komt men overigens Flora, Zefir en Echo tegen. De 'rigoureuze' wetten van Boileau waren door hem in 'opgeworpen' wetten veranderd, omdat hij zijn inspiratie boven elke wet verheven

achtte.[397] Wetmatigheden waren voor hem niet natuurlijk genoeg en als hij ergens verstand van had, dan was dat van de natuur. Zo eigende hij zich voldoende gezag toe om stadse rijmelaars (van wie hij er nota bene zelf één was) de mantel uit te vegen. Wat beuzelden zulke lieden over natuur en natuurlijkheid, die zij beide niet kenden:

> Geen wonder, zo uw stijl, door 't kakelbont gewaad,
> In 't schilderen van het veld de stedeling verraadt![398]

Hun prietpraat deed hem sterk denken aan het geprevel van een kluizenaar, die poogde 'ons de liefde, eer of kindermin af te schilderen'. Slaagt hij in zijn poging, dan 'bootste hij gevoelens na, maar de waarheid faalt erin'.[399] Dan was de lezer bij hem in tegenstelling tot een kluizenaar aan het goede adres, of toch niet? Aan Meinardus Tydeman bekende hij jaren later: 'De groene natuur en alles wat daartoe behoort, is mij altijd vreemd gebleven.'[400] Zijn oude vriend schreef hem, *Het Buitenleven* indachtig: 'Wie zou dit verwachten van een dichter? Geen wonder, dat u tot het sombere helt! Of, omgekeerd uw temperament helt tot het sombere, daarom vermaakt de natuur u niet.'[401] De veelbetekenendste wijziging in het meesterwerk van Delille betrof tenslotte deze twee regels:

> Et satisfait de tout et ne regrettant rien,
> Vous dites comme Dieu: ce que j'ai fait est bien.[402]

Van zondebesef en berouw was hier te weinig sprake, van voldoening en trots op eigen verrichtingen te veel. Dus wijzigde Bilderdijk de gewijde grootspraak van de abbé, overeenkomstig zijn protestantse visie, in:

> En van uw werk voldaan, het oog op God geslagen,
> Mag u in vertrouwende ernst om Zijn voltooiing vragen.[403]

Men kan uit de hoeveelheid ingrepen in het origineel afleiden, wat hij onder 'navolging' en 'vertaling' verstond. Niet alleen wijzigde hij andermans tekst die hem slecht beviel, maar ook voegde hij er naar eigen goeddunken passages aan toe, zogenaamde 'episodes', waarover hij lang geleden met Feith heftige discussies had gevoerd: hoorden die nu wel of niet in een tragedie thuis?[404] In een leerdicht was

kennelijk meer toegestaan dan in een tragedie of epos, want tot de reeks episodes in *Het Buitenleven* behoren een loflied op de Zaan, waar 's dichters papier vandaan komt, een openlijk beleden aversie van de jacht, die een 'oorlog zonder nut' wordt geacht, en een onverholen desinteresse voor het tijdschema van de boer, dat hem dicteert zijn kool te planten en zijn vlas of druiven te oogsten, terwijl een dichter alleen maar in de wonderen der natuur geïnteresseerd is.[405] Bij wijze van een komisch bedoelde, maar wel degelijk op onedele verontwaardiging stoelende afstraffing voerde hij een schoolmeester op die de 'Wagenaar' van het dorp wordt genoemd en de kinderen sprookjes vertelt.[406] Maar meer dan dit soort ingelaste ontboezemingen treft zijn jeremiade over Nederland, die zich van zijn klachten over Brunswijk onderscheidt. Het gelijknamige hertogdom kon hem niet bekoren, wat hij zijn lezers duidelijk maakte zonder daarvoor uit de Franse 'Georgica' te hoeven putten:

> O had mijn teer gestel, door d'arbeid ondermijnd,
> Uw luchtstreek nooit beproefd, waar 't pijnlijk in verkwijnt.[407]

Het landschap in combinatie met een te grote werklust liet hem wegkwijnen. Dat maakte zijn klachten net iets minder serieus dan die over Nederland, waarin hij een verband tussen de schuld van een hele natie en Gods toorn legde. In een passende terminologie werd daarginds 'de wrange en scherpe vrucht van eigen dwaasheid' geplukt, 'zolang Uw gramschap dondert'.[408] Alles wat Nederland rijk had gemaakt, was inmiddels 'geroofd, geknakt, vernield' en 'in vreemde hand beschouwd', waardoor die eenmaal vochtige 'warklomp' van de Noordzee, 'omkorst met slibbe en slijk', in zichzelf dreigde te verzinken.[409] Reeds in *Het Buitenleven* zinspeelde Bilderdijk dus op de zondvloed, die Nederland over zichzelf afriep. Men zou denken dat het ondervonden leed in geen verhouding stond tot de politieke en religieuze anarchie in dat land, tenzij God anders oordeelde en de schade niet langer wenste te beperken tot een door vreemdelingen afgedwongen knechtschap:

> Neen, Hemel! 't Waar te min aan dat onlijd'lijk wee,
> Ten waar zijn bodem zelf, gewoekerd uit de zee,
> Met al zijn heerlijkheid in 't gapend niet gedolven,
> Opnieuw een prooi moest zijn van de uitgedreven golven![410]

Wat Bilderdijk ten tijde van de watersnoodramp van 1825 had op te merken over de oorzaak van Gods gramschap, stipte hij al bijna een kwart eeuw eerder in *Het Buitenleven* aan! Wie hem van politiek en religieus opportunisme verdachten,-en er waren hele volksstammen die dat deden-, miskenden de constanten in zijn denken. Hij kon het mis hebben in zijn duiding van de zondvloed, de visie van Buffon door de Luc laten weerleggen en vervolgens evolutionair vastlopen in de tijd, maar toch was hij even consequent als oprecht. Een paar jaar later, nadat *Het Buitenleven* in 1803 was verschenen, vatte Helmers verstandiger dan zijn grote voorbeeld samen, wat er in geologisch opzicht aan diepere waarheden kon worden geformuleerd: 'In het kort, het gevoelen van Buffon is voor mij louter hypothese, maar dat van de Luc is ook niets meer. Dat het vasteland eenmaal, niet een korte tijd maar eeuwenlang, door de wateren overdekt is geweest, zal niemand ontkennen, die met de laatste schrijvers over die onderwerpen bekend is en de voortreffelijke verhandeling van de geleerde Burtin heeft gelezen. Ik voor mij stem volmondig met het gezegde van Desmarets in, dat theorieën over het vasteland voor de geologie zijn, wat de fabel is voor de geschiedenis.'[411]

Bij de aanvang van het nieuwe jaar 1803 was Bilderdijk ervan overtuigd niet lang meer te zullen leven. Over de verhouding tussen perceptie en werkelijkheid kan men het zijne vermoeden, maar volgens hemzelf was hij inderdaad op sterven na dood. Had hij daarover eerder in krasse bewoordingen aan de erfprins geschreven,-op 4 januari van dat jaar schreef hij daarover aan Louise. De teneur van zijn brief was nauwelijks anders dan die van 7 juni 1802, toen hij haar zijn naderende levenseinde had aangekondigd. Dat hij nog zo lang was blijven leven, scheen hem geen verontschuldiging waard, omdat de geest van waaruit hij zijn dagelijkse bestaan moeizaam inrichtte dezelfde was gebleven. De neiging om haar levenslessen te geven kon hij minder dan ooit onderdrukken, waardoor hij op zijn beurt de druk op haar vergrootte: 'Deze brief met zijn bijlage is geschikt, mijn lieve dochter, om u na mijn dood, die mij zeer nabij toeschijnt, ter hand te worden gesteld. Het zijn de lessen van een stervende vader, die u naar ik vertrouw op prijs zult stellen.'[412] Wat kon hij haar anders nalaten dan wijze lessen, zo vroeg hij zich af, want de tijd voor financiële beslommeringen en formele plichtplegingen (er waren natuurlijk ook andere waaraan hij zich niet kon of wilde onttrekken) was voorbij.

Zijn vaderlijk plichtsbesef dwong hem een laatste keer van hart tot hart met haar te spreken. Zo moest ze zijn brief dan ook lezen, namelijk als een levendig gesprek: 'Zoek er derhalve noch stijl noch methode in, maar alleen het hart van een vader, die u teder liefheeft en uit overtuiging van waarheid en plicht, uit zucht naar uw tijdelijke en eeuwige welzijn, zijn stervende mond opent om u bij zijn jongste zegen ook die onderrichtingen en vermaningen te geven, die hij voor u noodzakelijk acht. Ze zijn voor u en voor u alleen geschreven, mijn kind, en het is alles wat ik u, ten blijke van mijn liefde, kan nalaten.'[413] Daarna volgde de bijlage die, zonder titel, kan worden beschouwd als zijn Brunswijkse testament voor Louise. Als zodanig vertoont het gelijkenis met het drie maanden eerder geschreven Heiligenstädter Testament van Beethoven, waarin een even knorrige en misantropische erflater zijn gemoed luchtte en zich bereid verklaarde onmiddellijk de geest te geven, wanneer de dood aan zijn deur zou kloppen. Zonder dochter Louise met neefje Karl te willen vergelijken kan men meer overeenkomsten tussen beide testamenten vaststellen, zoals een diep religieus verlangen naar harmonie en een het classicisme overstijgende 'struggle for life' waarvan de rijkste geest na verloop van tijd doodmoe wordt. Het testament van Bilderdijk gaf blijk van inzicht in Louises weinig benijdenswaardige situatie: 'Ik laat u, mijn kind, in een toestand achter, die voor de mensen beklagenswaardig is, zonder bezit, zonder menselijke vooruitzichten, zonder verzorging, maar ik laat u mijn kind, de beloftes van het evangelie na, die zowel het tijdelijke als het eeuwige tot onderwerp hebben en daarmee, indien u er met een waarachtig geloof aan vasthoudt, zult u rijk zijn.'[414] Natuurlijk waren er zoet te vervullen algemene plichten, zoals die van de zelfverloochening, 'maar dit zijn de algemene plichten van de mens. Ik moet u nog van plichten spreken, die u bijzonder als meisje, als vrouw, eigen zijn. Ook deze zijn licht, eenvoudig en zoet, mijn dierbare dochter. Alle plichten van een vrouw zijn vervat in het enkele woord, volkomen *verkleefdheid* aan haar gemaal. Hem gelukkig te maken door haar liefde en daardoor zelf onuitsprekelijk gelukkig te zijn, ziedaar haar bestemming op aarde. Het is om deze bestemming waardig te vervullen, wanneer God haar daar zichtbaar toe roept, dat een meisje zich bevlijtigen moet bekwaam te worden. Hiertoe is het dat zij haar verstand moet oefenen, dat zij kundigheden, dat zij talenten moet trachten te verkrijgen en wat God aan aangenaams in haar gelegd heeft, moet trachten te onderhouden, in acht te nemen en

aan te kweken, maar niet om bewondering te oogsten.'[415] Ze moest vooral niet onzedig pralen met haar gaven,-zoals de gezusters Woesthoven, zal hij erbij gedacht hebben-, noch het huwelijk als een 'bloot burgerlijke verbintenis' beschouwen, 'waar de godsdienst geen deel aan heeft'.[416] Als gevolg daarvan diende ze te beseffen, 'dat de staat van uw sekse afhankelijkheid is. God heeft het zo ingesteld, mijn kind, en wee degene die Gods instelling zou wraken of willen verkrachten! Houd derhalve dit beginsel altijd voor ogen en schuw, zo of zolang u op uzelf staat, wat men onafhankelijkheid noemt.'[417] Expliciet, dat wil zeggen Bijbels gefundeerd, gaf hij haar zijn visie op de rolverdeling tussen man en vrouw, waarbij in deze kroniek eerder kanttekeningen zijn gemaakt.[418] Bestond er dan geen onafhankelijkheid? Jawel, gaf hij zijn dochter te verstaan, 'de onafhankelijkheid van een hoofd des huisgezins, het door zichzelf bestaan, is het deel van de man. Dat der vrouw is aanhankelijkheid en afhankelijkheid, en waar zij zelfs buiten het huwelijk leeft, moet dit nog haar deel blijven. Daar is geen zegen voor wie zijn bestemming te buiten treedt, en de gruwzaamste overtreding voor God is de zucht naar onafhankelijkheid en egoïsme. Daarin ligt de oorsprong van alle kwaad: beide zijn onmiddellijk van de duivel.'[419] Mocht ze ongehuwd door het leven gaan, dan moest Louise 'in een brave familie, waar godsdienst en zeden wonen' haar brood als hoofd van de huishouding of opzichtster over de kinderen zien te verdienen. In dat geval kon ze zich van 'mercenairen' (waarmee hij geen huursoldaten, maar loonwerkers bedoelde) onderscheiden dankzij allerlei deugden 'die uw afkomst en geboorte voegen'.[420] Maar, zo voegde hij hieraan toe, 'aanvaard noch neem ooit deel in een kostwinning, waarin u op uzelf zou staan'.[421]

Die nadruk op haar afkomst en geboorte, het fundament van zijn ongelijkheidsideaal, legde hij ook in het algemeen, los van haar toekomst als ondergeschikte in een christelijk huisgezin: 'Stel hoge prijs op het voorrecht der geboorte, mijn kind, het is het enige van alle voorrechten, dat ons wezenlijk eigen is. Geld, status, wijsheid en kennis kunnen wij door de wereldse lotgevallen, door ongelukken, ziektes en dergelijke verliezen, maar het bloed onzer vaderen behoort tot ons bestaan. Dit te verachten, dit op te offeren aan wereldse goederen of oogmerken is hoogst strafbaar voor God, aan wiens voorzienigheid wij dat grootste aller voorrechten te danken hebben: niets anders heeft Esau de vloek over zijn nakomelingschap doen behalen!'[422] Tot de meer luchthartige, zij het niet minder wezenlijke le-

venslessen voor Louise rekende hij zijn waarschuwing voor de danskunst: 'Bewaar uw hart, opdat u geen genoegen schept in het dansen. Het is voor kinderen een nuttige beweging die het lichaam vormt en een goede houding leert aannemen, maar voor jongelui die meer dan kinderen zijn, is het in zeer hoge graad onzedelijk en verderft het hart en ziel van wie er eenmaal de smaak van te pakken krijgt. Voorheen was de dans een godsdienstige plechtigheid, maar nu is hij tot een dienst des duivels geworden, dagelijks ontelbare ongelukkige slachtoffers makend als gevolg van een genoegen, dat men voor onschuldig houdt.'[423] Ach, binnenskamers en ver daarbuiten was men niet langer is staat om orde op zaken te stellen, waardoor 'wanorde de bron van 1000 jammeren' is geworden.[424] Hier, in dit gedeelte van zijn testament, kwamen zijn bezwaren tegen de geest der eeuw in volle hevigheid naar voren. Wat was deïsme anders dan een 'ingewikkelde verzaking van God', die in Duitsland de plaats van het evangelie had ingenomen?[425] Ongodisten spiegelden de meest argeloze gelovigen een visie op de erfzonde voor, die er slechts een afgeleide van vormde. Hoe 'de erfsmet in Adam' hen bezoedelde, veinsden zij niet te begrijpen: 'Men merkt die aan als een verbastering in wil en vermogens, door zijn erfzonde verwekt, en op zijn nageslacht voortgeplant. Het is meer, mijn kind, het is een dadelijke schuld van onszelf in Adam: een zonde door ons in Adam bedreven, zodat wij even schuldig zijn als hij.'[426] Hij spaarde zichzelf niet in zijn testament en, zich zijn verwijt van gebrek aan 'delicatesse' herinnerend, sprak hij zich tegenover Louise opnieuw over zijn eerste vrouw uit: 'Laat u nooit een oneerbiedig woord over uw moeder ontglippen. Als ik mij over haar te beklagen heb, kan God alleen oordelen in hoeverre haar al of niet blaam treft en in hoeverre mijzelf misschien een deel van haar schuld valt te verwijten. Ik heb haar altijd onuitsprekelijk liefgehad en ben haar altijd trouw gebleven, totdat ze weigerde mij in mijn ballingschap te volgen en de echtband moedwillig verbrak.'[427] Wie goed leest, wat hier staat, begrijpt dat hem eigenlijk geen enkele blaam trof en dat hij, onschuldig als hij was, een deel van Catharina's schuld op zich wilde nemen. Het viel hem zeer moeilijk te erkennen, dat hij alleen al door een band met zijn tweede vrouw aan te gaan had gezondigd tegen de onverbreekbaarheid van het huwelijk. Zijn tweede vrouw moest Louise overigens niet als de echtgenote van haar vader, maar als een weldadige engel beschouwen.[428] Onomwonden bekende hij echter schuld door zijn dochter in de verleden

tijd over zichzelf te schrijven: 'Uw vader had zijn gebreken en zwakheden, die aangeboren neiging, gebreken in zijn opvoeding en de werking van uiterlijke omstandigheden op zijn al te aandoenlijk gestel in hem voortbrachten en die hij niet meester was.'[429] Misschien is 'onomwonden' toch niet het juiste woord, omdat er in zijn schuldbekentenis opnieuw tal van uitvluchten op de loer liggen, maar voor wie deze met argusogen bekijkt, spreekt de volgende schuldbekentenis boekdelen: 'Ik behoef u niet te waarschuwen tegen de ondeugden, die tegen de wet der zeden regelrecht aandruisen, maar ik moet het doen tegen een gebrek, dat, niet minder dan enig daarvoor erkende ondeugd, tot verwaarlozing der plichten strekt en er ons dikwijls onvatbaar voor maakt. Het is de gemelijkheid, waarvan ik spreek, een kwaal, mijn dochter, die uw vader een groot deel van zijn leven vergiftigde en bij hem grotendeels haar zetel in een van jongs af aan door arbeid en verdriet uitgeputte geest heeft gehad. Deze kwaal, die door 's lichaams ongesteldheid zo geweldig wordt gevoed, heeft niettemin haar oorsprong in de geest. Wij kunnen haar vermijden, als wij altijd ons lot in Gods hand leggen. Wij kunnen ongelukkig zijn, maar wij zullen het zonder gemelijkheid zijn, indien wij ons weten te vrijwaren van alles wat wij ons door onze onvoorzichtigheid op de hals hebben gehaald.'[430] Als calvinist kostte het Bilderdijk weinig moeite om zijn zondige aard in het algemeen te erkennen, wat bij zijn ontkenning van de vrije wil neerkwam op een permanente staat van ondeugdzaamheid, waaruit hij alleen door zijn geloof in God dankzij de hem via Jezus geschonken genade zou kunnen worden verlost. Des te opmerkelijker is het, dat hij in zijn testament de volle verantwoordelijkheid voor de zonde der gemelijkheid in het bijzonder op zich nam.

Zonde of kwaal, hij trachtte zichzelf te objectiveren in *De kranke* (1803), wellicht ter voorbereiding van zijn volgende leerdicht *De ziekte der geleerden*. Dat zou pas in 1807 afzonderlijk verschijnen, maar had hij grotendeels in 1806 voltooid. In *De kranke* beschrijft hij een lieflijke wereld, een 'fladderend koeltje' dat het 'distelscheutje buigt en lispelt door de dennen', maar in plaats van zachte geluiden hoort hij plotseling een kanon afgaan: 'de donder der kartouwen'.[431] Zoveel is duidelijk, dat hij de eenheid van lichaam en ziel niet meer gewaar kan worden. Hij drukte zich daarover kras uit, want, zoals hij het formuleerde, 'ging een half heelal voor mijn ziel teniet'. Hij besefte indrukken op te doen die disproportioneel waren en net als dat vermaledijde kanon de werkelijkheid geweld aandeden. In nog geen drie

versregels schetste hij het begin van zijn depressie, maar het had net zo goed in proza kunnen zijn: 'Natuur vertoont zich stom en staat me, als gans vervreemd, stilzwijgend te aanschouwen. Mijn hart begroet haar, maar geen stem die me antwoord biedt.'[432] Het is de ik-figuur te moede, alsof de wereld leegloopt en hij staat er bij en kijkt er wezenloos naar. Dat de dichter met 'ik' zichzelf bedoelde, wordt duidelijk aangetoond door het onderschrift dat luidt: 'bij de aanvang mijner krankte, die mij dezelfde dag van alle kennis beroofde'.[433] Dan gebeurt er iets eigenaardigs, wat de moderne lezer in zijn religieuze context doet denken aan een sonnet van Martinus Nijhoff, waarin de ik-figuur een vrouw psalmen hoort zingen en zich kortstondig zijn dode moeder als in haar herrezen voorstelt.[434] Muziek moet uitkomst bieden,-dit is een van de hoogst uitzonderlijke keren dat Bilderdijk muziek als balsem voor de ziel ervaart-, om het verstoorde evenwicht tussen lichaam en ziel te herstellen. Zijn vrouw als 'trouwe lenigster der smarte' kweelt de tonen die hij voor zijn herstel zo graag wil horen, haar harptonen 'doortokkelen' althans zijn ingewanden 'met een gloed, die alle wee verzacht'.[435] Piet Gerbrandy heeft in *Tussen de oren van Willem Bilderdijk* een juiste analyse van *De kranke* gegeven, zij het dat hij te veel de nadruk op het herstellend vermogen van muziek legt. De harptonen van Wilhelmine kunnen haar man wel hebben verrukt als 'een akkoord van reine hemellingen', maar staan tevens symbool voor de lier van de dichter. Uiteindelijk zal niet muziek, maar 'dichtvermogen', dat 'bij matig leed zo zoet, nu kracht'loos, nu tot leed' strekt, de zanger of dichter er weer bovenop moeten helpen.[436] In afwachting van betere tijden is zijn ziel 'afgemat en wars van 't gans heelal'.[437] De depressie blijkt zich onder het schrijven van *De kranke* te hebben verergerd! Bilderdijk wist op 10 februari 1803 niet meer, dat hij zijn dochter ruim een maand tevoren een brief met zijn testament had gestuurd: 'Ik herinner me niet, of ik u sinds Nieuwjaar heb geschreven, maar ik geloof van niet.'[438] Hij herinnerde zich wel dat hij een brief voor haar had opgesteld, die ze na zijn dood moest lezen. Waar was die toch gebleven? Ofschoon hij had geschreven zich niet om stijl en methode te bekommeren, van hart tot hart als hij zich met zijn dochter wenste te verstaan, berispte hij haar om haar stijl. Kennelijk had ze hem tussen 4 januari en 10 februari teruggeschreven, wat haar vaders vergeetachtigheid en bedilzucht des te ongerijmder doet overkomen: 'U maakt onvergeeflijke fouten op grammaticaal gebied. Neem u in acht en verwaarloos niet, wat men

de aaneenschakeling van volzinnen noemt.'[439] Per ommegaande bood Louise haar verontschuldigingen aan, waarbij ze ten teken van haar groeiend zelfvertrouwen wees op een goede reden voor haar slechte gewoonte: 'Beste vader, neem mij mijn gekrabbel niet kwalijk en de fouten die u hierin zult aantreffen. De onzekerheid over uw lot laat mij minder op mijn hoede zijn dan noodzakelijk is, en ik besluit deze brief in de hoop er binnenkort een van u te ontvangen met meer troostrijk nieuws.'[440] Dat nieuws zou haar voorlopig niet bereiken, terwijl haar vader tegen het einde van 1803 opnieuw maanden uit de running raakte wegens een aanval van tyfus.

Op 5 februari stierf Bilderdijks tante Deborah van Soest-Duyzenddaalders, wier voornaam door zijn vader indertijd was afgekort tot 'Deetje'.[441] Als kind had hij dat minder vreemd gevonden dan de afkorting die zijn vader voor de naam van zijn moeder bezigde: 'Beetje', waarschijnlijk omdat die naam afbreuk aan de kwaliteiten van zijn moeder dreigde te doen. Broer Izaac was nauw bij de afwikkeling van haar testament betrokken, waarover hij contact met andere belanghebbenden had opgenomen. Aan zijn oudste broer liet hij doorschemeren, dat deze op een 'dispositie' van jaarlijks f 150,- zou kunnen rekenen.[442] Op 12 maart deed hij verslag van wat er in zijn Amsterdamse milieu had plaatsgevonden, over gemeenschappelijke kennissen het woord voerend, alsof hij dagelijks bij hen over de vloer kwam. Zo vernam Bilderdijk, dat Kinker op kamers leefde na de scheiding van zijn vrouw. Diens financiën waren danig 'gederangeerd', maar dat zou niet lang meer duren. Kinker 'bediende' mevrouw Elter in het proces tegen haar man en volgens geruchten ook anderszins.[443] Izaac, door zijn broer voor lichtzinnig versleten, oordeelde het noodzakelijk zich van zo'n lasterlijke aantijging vrij te pleiten. Zijn argumentatie was hoogst ongelukkig, omdat hij even welsprekend als niet ter zake doend aanvoerde, dat zijn lichtzinnige of oppervlakkige verstandhouding met zijn broer te wijten zou zijn aan diens voornemen om de vaderlandse bodem nimmermeer te betreden: 'Zo ik u sinds enige tijd au légère heb geschreven, is het niet om mij naar de Hollandse mode te richten, of uit zucht tot imitatie, maar alleen omdat ik mij hierin naar uw antwoorden heb geschikt, daar ik uit alles klaar moest opmaken, dat het uw voornemen was om alle relaties met dit land af te breken. Hoe menigmaal toch heb ik u over het een en ander geschreven, hoe dikwijls naar Louise geïnformeerd, en nooit heb ik enig antwoord van u daarop bekomen.'[444] Dat lichtzinnigheid meer met een

bepaalde geestesgesteldheid dan met verblijfsomstandigheden te maken heeft, scheen niet in het hoofd van Izaac op te komen. Het had hem niet weinig gestoord ten huize van een Amsterdamse oudburgemeester te moeten horen, dat Louise al een paar jaar op het internaat van juffrouw Lacroix in Utrecht zat. Van niets wetend, had hij dat aanvankelijk ontkend. Begreep zijn broer wel door wiens overdreven zwijgzaamheid hij een modderfiguur had geslagen? 'Ik ben ervan verzekerd,' verklaarde de nu juist hoogst onzekere Izaac, 'dat ú zelfs gevoelt, wat voor een wonderlijke indruk ik, die dit alles ignoreerde, op de anderen moest maken.'[445] Bilderdijk was afhankelijk van zijn jongste broer, nu hij van de diensten van Samuel Elter en diens vrouw niet meer gebruik kon maken. Dus gaf hij blijk van enig inlevingsvermogen, maar niet zonder zijn gereserveerde houding te laten varen en heimelijk gespitst op een bevestiging van zijn eerdere indrukken, dat broerlief een Franse fluierefluiter was en een carmagnolse geest bezat.[446] Op 12 april schreef Samuel Elter hem rechtstreeks over zijn scheiding van Maria Petronella Woesthoven, waarbij hij ook de exclusiever wordende rol van Izaac in het voorbijgaan aanstipte: 'Hoezeer ik nimmer zou schromen mijn gehele verantwoording aan uw oordeel te onderwerpen, geloof ik echter dat het voor ons beiden beter is dit alles niet op te rakelen. Thans meer berustend in mijn lot, als uitwerkingen van een hoge voorzienigheid, hoop ik dit punt onaangeroerd te mogen laten en voortaan weer met de vroegere welgemeende hartelijkheid onze wederzijdse vriendschap te onderhouden,' ten teken waarvan hij op verzoek van zijn 'waarde broeder' al diens manuscripten aan Izaac had afgegeven.'[447]

Enerzijds hield laatstgenoemde zich aan de rol van duvelstoejager van zijn broer, toen hij in het voorjaar van 1803 maar liefst 40 exemplaren van *Het Buitenleven* uit handen van uitgever J. Allart in ontvangst moest nemen en voor de distributie daarvan onder diens vrienden en kennissen zorgen, anderzijds gaf hij in de ogen van zijn broer blijk van een irritante belangstelling voor literatuur, toen hij er bij hem op aandrong een tragedie van hun vader te laten drukken. Bilderdijk was bovendien beducht voor Izaacs bemoeizucht, die zich ook over Louise zou kunnen uitstrekken. Ze bleek niet altijd onder het dak van juffrouw Lacroix te vertoeven, maar logeerde regelmatig bij de ouders van haar adellijke vriendinnen Van Lynden. In april was dat het geval geweest bij madame la douairière Arntzenius op Jagtlust te Hilversum. Toen haar vader daarover een gerucht vernam, schreef hij

haar zich niet aan de indruk te kunnen onttrekken, dat ze iets voor hem verborgen hield.[448] Zíj interpreteerde dat verkeerd, alsof hij vreesde dat zijn dochter een stil verdriet koesterde. Van een heimelijke liefde was geen sprake verzekerde ze hem een tikje verontwaardigd: 'U verdenkt mij ervan iets voor u te verbergen. Zou u kunnen geloven, dat het hart van uw dochter u niet meer toebehoorde? O, wat een verdachtmaking, vader! Nee, vader, ik heb niets voor u verborgen. Maar u weet, dat ik nooit vrolijk ben geweest en dat ik voor het merendeel van de tijd melancholieke gevoelens koester, waardoor mijn brieven ongewild een melancholieke inslag krijgen.'[449] Haar vader dichtte haar in deze tijd nog geen minnaar toe, maar koesterde de vrees dat ze met hulp van zijn carmagnolse broer het contact met haar moeder zou herstellen. De officieel uitgesproken scheiding van zijn eerste vrouw dwong hem voortdurend zijn eigen positie te herzien, of het nu zijn kinderen betrof, of mensen uit zijn omgeving. Zo bracht het overlijden van tante Van Soest ook veranderingen teweeg in het beheer van de revenuen uit het 'Backskoorke'. Moest een deel daarvan ten goede komen aan Elius of aan Julius? Daarover dacht hij lang na, terwijl Izaac zonder beslissing zijnerzijds in de veronderstelling verkeerde, dat tante Van Soest hem en zijn kinderen met het beneficiaat had bedacht. In Brunswijk zelf trok het natuurlijk ook de aandacht, dat hij met Wilhelmine en drie kinderen onder één dak leefde. Desgevraagd gaf hij daarvoor de volgende verklaring, op haar beurt gebaseerd op de plechtige verklaring of 'renunciatie' die prins Willem V op tweede kerstdag 1801 had afgelegd. Niemand hoefde zich nog door een eed van trouw gebonden te achten aan het huis Oranje, zodat het iedereen sindsdien geoorloofd was het vaderland 'in ambten of collegiën' te dienen. Aan zijn oude vriend dokter Verschuur schreef hij op 16 mei 1803, dat het hem tamelijk goed in Brunswijk ging: 'Ik behoef thans de gehele winter niet zonder vuur door te brengen en mij evenmin met papier in plaats van een borstrok te kleden.'[450] Gedeeltelijk in strijd met de waarheid voegde hij eraan toe: 'Daar mijn gestel mij niet toeliet zonder vrouw te leven, ben ik, na door de mijne verlaten te zijn en de dissolutie des huwelijks, die daardoor ipso jure was geschied, bewezen te hebben, in Engeland hertrouwd. Ik heb thans drie kleine kinderen uit dit huwelijk, waarvan de prins wilde, dat het een geheim zou blijven, maar dat nu door zijn renunciatie is opgeheven.'[451] 'Hertrouwen' betekende niet trouwen voor de wet of voor de kerk, en voornoemde 'renunciatie' had op pu-

blieke functies betrekking, waardoor het zeer de vraag is of het ontslag van de eed van trouw aan het huis Oranje óók op een stilzwijgende afspraak van Bilderdijk met de prins betrekking had.

In het roddelcircuit pakte zijn beroep op de 'renunciatie' verkeerd uit. De dikke lippen en het wijkende voorhoofd van Wilhelmine stempelden haar zogenaamd tot een 'onechte' dochter van Willem V, die haar in Engeland voor een optreden in het openbaar met een kostbare ring had beloond. Door 'Loulou' was ze als een halfzuster aan het hof ontvangen, wat de speciale belangstelling van de Oranjes voor Bilderdijk en zijn vrouw moest verklaren. Een eed van trouw, aan wie dan ook gezworen, telde in die kringen minder zwaar dan elders, dus waarom zou Bilderdijk zich zoveel moeite getroosten om zich in moreel opzicht te rechtvaardigen? Zijn gescherm met de moraal in het algemeen en de huwelijksmoraal in het bijzonder wekte eerder de spotlust van zijn tegenstanders op dan dat zij zich aan een serieuze weerlegging van zijn standpunten waagden. Niet zijn tijdgenoten, maar hun kinderen en kleinkinderen stelden prijs op een morele afrekening met de figuur, die in hun ogen boven zichzelf was uitgegroeid en hun normen en waarden voorhield, waaraan geen mens kon voldoen. Dit proces zou na de verschijning van Da Costa's *Bezwaren tegen de geest der eeuw* een aanvang nemen, toen er van moraal en politiek een bijna onontwarbare kluwen werd gemaakt, waarna Mutatuli en Busken Huet het zouden voltooien. Natuurlijk speelden dezelfde morele en politieke intenties al een rol in de strijd tussen patriotten en orangisten, die in 1795 tot Bilderdijks ballingschap had geleid, maar het was in 1787 en 1795 duidelijk waar en bij wie de macht lag. De stadhouderlijke familie en haar trouwste aanhanger lieten zich in zekere zin uit hun eigen land wegjagen, wat ten tijde van de restauratie onder koning Willem I ondenkbaar was. Die veranderende machts- en gezagsverhoudingen zijn op de waardering van Bilderdijk als historische figuur van grote invloed geweest, al was het alleen maar opdat anderen in staat werden gesteld om zijn moraal wegens politieke redenen te verwerpen en zijn politieke standpunten op ethische gronden af te wijzen. Zodoende vonden zij een dubbele reden (in het kwadraat) om hem te verguizen! In zijn brief aan dokter Verschuur ging Bilderdijk op zijn motieven om niet naar het vaderland terug te keren in. Aan een actief burgerschap viel voor hem sowieso niet te denken, aan een passief burgerschap evenmin: zou dat niet zijn instemming met instituties verraden, waarvan hij

zich nu juist letterlijk had gedistantieerd? Het ontbrak hem bovendien aan moed om zich elders te vestigen: 'Had ik hier niets, ik zou het elders mogelijk vinden, maar alles te verlaten wat men heeft om in een ander land het onzekere na te jagen, is een besluit, waartoe mij in mijn vervallen staat de moed ontbreekt.'[452] Maar u wilde graag weten, zo ging hij nader op een vraag van zijn oude vriend in, 'of ik er niet over dacht om in Holland weer te keren en of men mij in dat opzicht van dienst kon zijn? Openhartig antwoord ik u: Ja, ik denk er dagelijks aan, maar als aan een onmogelijkheid. Om meer dan één reden moet ik het aldus beschouwen. Voor de advocatuur deug ik niet meer. Actief burger, zoals men het noemt, kan ik met geen mogelijkheid worden. Voor ambten heb ik nooit gedeugd. Het enige wat misschien de zaak mogelijk zou maken, zou zijn mij een professoraat te bezorgen. Ziedaar, wat ik beschouw als de enige reële dienst, die men mij zou kunnen bewijzen.'[453] Niet híj moest het vaderland genoegdoening geven, zo kan men uit zijn woorden opmaken, maar het vaderland hém! Tegenstrijdige gedachten bevingen Bilderdijk, wanneer hij nadacht over zijn terugkeer naar de Bataafse Republiek, als iets wat in de toekomst onder voorwaarden wenselijk zou kunnen zijn en toch voorlopig ondenkbaar was.

Terwijl hij zo ziek was, dat hij een testament voor Louise had opgesteld, spookten er gedachten door zijn hoofd die meer concentratie van hem vroegen dan het contact met Samuel Elter, zijn broer Izaac en dokter Verschuur tezamen vereiste. De wegen van Bilderdijk en Jean-André de Luc hadden zich gescheiden, na hun beider verhuizing uit de woning op de Steingraben, waardoor hun mondelinge verstandhouding door een schriftelijke was vervangen. Zij waardeerden elkaar zeer in hun gemeenschappelijke strijd tegen neologen. Ietwat spottend sprak de Luc zijn vriend met 'mon bien estimable Aristarque' aan, verwijzend naar een eertijds beroemde astronoom die zonder enig bewijs de stelling had verkondigd, dat de aarde om de zon draaide.[454] Achteraf had men hem gelijk moeten geven, dus was niet elke theorie of hypothese onzinnig, ook als men die nergens op kon baseren. Hoewel Bilderdijk deze conclusie deelde, was hij toch van mening, 'dat zo'n beginsel een beroep op lichtgelovigheid doet, die haaks op de ware filosofie staat'.[455] Aristarchos was een goed gekozen bijnaam voor hem, omdat er zijn streven naar waarheid in wordt uitgedrukt en tegelijk de onkenbaarheid van de diepste gronden die daartoe moeten leiden, voor waar wordt aangenomen. Zo bezien

verraadt 'Aristarque' de grondhouding van Bilderdijk, die door de Luc werd beschouwd als 'mon cher frère dans la foi et mon aide pour la défendre'.[456] Omgekeerd hield de andere broeder des geloofs zich op de vlakte, zijn vriend formeel met 'Monsieur' in plaats van 'Ami' aansprekend, maar hem wel de ene vriendendienst na de andere bewijzend. Hij keek hoog tegen de Zwitserse geoloog op, die door Colenbrander een 'gladtongige' Britse agent in dienst van de Pruisische koning wordt genoemd.[457] Blijkens zijn brieven aan de Luc, in het voorjaar van 1803 geschreven, dacht Bilderdijk over het ontstaan van de wereld en de evolutie van de schepping dieper na dan hij voor het schrijven van *Het Buitenleven* had gedaan. Tot welke uitwassen dit leidde, is in *Bilderdijk en de Verlichting* beschreven,[458] maar hier zij op een niet onbelangrijk nevenaspect gewezen. Men kan een onbehagelijk gevoel krijgen bij de vernuftige willekeur waarmee hij rede en openbaring trachtte te verzoenen en de schouders ophalen over de vermeende wetenschappelijkheid van zijn uitspraken, die de naam van 'stellingen' niet verdienen, en toch onder de indruk raken van zijn pogingen om te definiëren wat men onder 'wetenschap' dient te verstaan. Het achterhalen van een waarheid, op grond van experimenteel onderzoek, werd na Bacon door de meeste geleerden hoger ingeschat dan speculaties. Bilderdijk en de Luc zouden zo'n stelling volmondig onderschrijven, maar maakten zich niettemin schuldig aan wilde veronderstellingen. Hoe kon dat? Tegenwoordig zou men kunnen antwoorden: omdat het verschil tussen een virtuele en echte wereld steeds moeilijker valt uit te maken. Aan het begin van de negentiende eeuw zou men hebben geantwoord: omdat men via theorieën wil proberen het verschil tussen rede en openbaring teniet te doen. In beide gevallen tracht men via al of niet bewezen 'theorieën' greep op de werkelijkheid te krijgen. Wat Bilderdijk in zijn tijd over de zwaartekracht opperde, lijkt op wat aanhangers van de oerknal- en snarentheorie anno 2013 verkondigen. Zo slecht wordt de zwaartekracht ook in de 21e eeuw begrepen, dat niemand weet, of het heelal eeuwig zal blijven uitdijen of ooit zal krimpen. Postmoderne onzekerheid komt uit een sceptische gezindheid tegenover theorieën voort, zij lijkt zich daardoor van de meer fundamentele onzekerheid uit vroegere tijden te onderscheiden, maar dat is niet zo. Bilderdijk gaf blijk van zijn sceptische gezindheid jegens de zwaartekrachttheorie van Newton en ook het lijdend voorwerp van zijn toorn, Karl Schmieder, was zeer voorzichtig met het alleenzaligmakend verklaren van

zijn eigen theorieën. In dit opzicht zijn zulke eenmaal toonaangevende figuren niet ouderwets, maar juist hypermodern. In Bilderdijks bijnaam 'Aristarque' wordt in wezen de principiële onkenbaarheid van de wereld om hem heen gekarakteriseerd. Ondanks de stelligheid waarmee hij daarover uitspraken deed, realiseerde Bilderdijk zich het met zijn verstand (ratio én 'ratio sufficiens') en intuïtie *waarschijnlijk* bij het rechte eind te hebben. De waarheid had hij niet in pacht, wat hem op wetenschappelijk en religieus gebied tot een moderne, zo niet postmoderne denker stempelt. De bescheidenheid van deze denker was dus in menig opzicht groter dan men zou verwachten! Maar toegegeven, bescheidenheid en een krachtig taalgebruik gaan lang niet altijd samen.

Volgens Bilderdijk maakte Karl Schmieder zich schuldig aan een ongeoorloofde inmenging in de schepping door er theorieën over te verkondigen, die haaks op de zijne stonden. Hij presenteerde zijn tegenstander als een galactische goochelaar, wiens eigengereide optreden de aarde tot een speeltje degradeerde: 'Hij ontleent zijn stof aan de zon en aan een komeet om alles naar eigen goeddunken te verklaren. Hij laat zijn wereldbollen draaien zonder enige nadere bepaling en dankzij krachten die elkaar verwoesten in plaats van aanvullen. Hij licht continenten op met een kracht die hij niet onderwerpt aan berekeningen en die hij laat toenemen los van bepalingen die noodzakelijk zijn om haar op te wekken. Hij vernietigt bergen om er andere voor in de plaats te stellen, maar de omgekeerde lagen waardoor deze laatste gevormd worden, staan geen primitief leven toe, volgens de oorspronkelijke ordening. Ziedaar een zeer opvallende schildering van absurditeiten.'[459] Zelf stelde hij zich het ontstaan van de aarde ongeveer zo voor: dankzij het door God geschapen licht, ontstond er een vuur dat de aarde van een bolvormig mengsel in een dikke vloeibare massa veranderde, een 'mengelklomp', waarin allerlei lagen zich over elkaar heen vlijden.[460] De onderste 'geprecipiteerde' laag vormde een gewelf over de kern, het binnenste van de aarde, waarna er scheuren in de zich verhardende lagen ontstonden. Daaruit ontsnapten van hoog tot laag 'expansibile vloeistoffen'.[461] Pas toen die samen de dampkring hadden gevormd, werd de zon geschapen om de aarde een lichtbron te geven, en de maan om lucht en water te doen bewegen, want de schepping van het licht ging aan de schepping van de zon vooraf. Waarschijnlijk zorgde de 'ontzaglijke omwenteling' van een komeet voor zo'n grote aardverschuiving, dat

de bodem van de zee nadien door mensen werd bewoond. Het in hevige beroering gebrachte zeewater spoelde door poreuze openingen in de aardkorst weg, na welk absorptieproces de zeebodem gedeeltelijk braak kwam te liggen. De ineenstorting van deze poreuze openingen of holtes leidde uiteindelijk tot de formatie van bergketens.[462] Hoe absurd zijn eigen theorie over dit onderwerp bij nader inzien was, is elders uiteengezet.[463] Met een verheffing van continenten had de vorming van gebergte volgens hem niets te maken, met een daling van de zeespiegel des te meer. Dus bestreed hij Karl Schmieder in diens rol van galactische goochelaar ook op deze twee punten: 'Ik begrijp niet waarom, in weerwil van het door hem opgelichte continent, hij de zee niet wil toestaan om zich tenminste gedeeltelijk terug te trekken.'[464] Wat hij aan zijn geologische schermutselingen overhield, was zijn vermogen zowel tot kosmische zelfvergroting, waarvan hij in zijn pindarische *Ode aan Napoleon* (1806) blijk zou geven, als ook, bij al die losgeschoten continenten en kometen, tot exploratie van een onbekende planeet, Selion, waarvoor hij in zijn sciencefictionverhaal over een 'aanmerklijke luchtreis' slechts indirect de Luc zou huldigen.[465] De theorie dat het paradijs tijdens de zondvloed van de aarde losgescheurd zou zijn, door Isaäc da Costa aan *De ondergang der eerste wareld* (1809-1810) ontleend, kan men eveneens hiertoe rekenen.[466] Het belang van zulke geologische gebeurtenissen, met waarlijk kosmische dimensies, lag even diep in zijn hart als hoog in de hemel verankerd. Het was een gevoeld, maar niet welberedeneerd belang: er kwam te veel 'ratio sufficiens' en te weinig ratio aan te pas.

Zoals door gemeenschappelijke kennissen het contact tussen dokter Verschuur en hem tot stand gekomen was, werd ook het contact met zijn oude vriend Pieter Uylenbroek hersteld. Een tikje nonchalant schreef Bilderdijk hem op 16 juni 1803: 'U bent dus weer weduwnaar, maar gelukkig met uw lieve kinderen! Gode zij dank voor die weldaad! Meld mij toch, hoeveel u er hebt en hoe oud zij zijn?'[467] Als uitgever was Uylenbroek natuurlijk de publicatie van de drie delen *Poezy* en *Het Buitenleven* eerder dit jaar opgevallen. Hij had er ook commercieel belang bij weer op goede voet met Bilderdijk te staan, zodat deze zou overwegen van uitgever te wisselen. Voorlopig zou Allart echter de voorkeur blijven genieten, om politieke en financiële redenen, al stelde de verbannen dichter wel vragen aan Uylenbroek die hem het beste voor de toekomst deden hopen: 'Houden de

'Schakeeringen' op te bestaan? Zou er enig voordeel voor u in zijn, de losse dichtstukjes die van mij verspreid zijn, in één verzamelbundeltje uit te geven?'[468] Niet onhandig van zijn kant benadrukte Bilderdijk, dat hij die vragen op zijn vriend afvuurde bij wijze van een schot voor de boeg, want er zat wellicht meer voor een uitgever van diens kaliber in dan een eenmalig 'verzamelbundeltje' en vragenderwijs had hij hem alvast de gelegenheid tot 'rescriptie' geboden.[469] Hoe precair hij een ander onderwerp ook vond, toch diende hij zijn vriend te 'melden, dat na de begane trouweloosheid van mijn eerste vrouw en de ontslaking van de huwelijksband, die ons Hollands recht en de Apostel daarin stelt', hij in Engeland was hertrouwd. Net als in zijn brief aan dokter Verschuur verklaarde hij, dat de 'st-r' (men leze: stadhouder) zijn tweede *huwelijk* geheim had willen houden, waaraan door de 'renunciatie' van 1801 een einde was gekomen.[470] Ongetwijfeld heeft de stadhouder hem te verstaan gegeven, dat hij aan zijn *verhouding* met Wilhelmine beter geen ruchtbaarheid kon geven om de Hollandse kolonie in Londen niet nodeloos in een verkeerd daglicht te stellen. Even zeker is het, dat Bilderdijk met 'de Apostel' verwijzend naar een brief van Paulus aan de *Efesiërs 5-22* en *23*, waarin de vrouw niet alleen onderdanig aan de man, maar de man ook 'het hoofd van de vrouw' wordt genoemd, meende de facto en wettig gescheiden van Catharina te zijn, terwijl hij niet wettig met Wilhelmine in het huwelijk was getreden en, afgezien van juridische argumenten, er als evangelisch christen hevig onder leed tegen het principe van de onverbreekbaarheid van het huwelijk te hebben gezondigd. Het is overigens niet onbegrijpelijk, dat hij zich tot tweemaal toe in korte tijd verhuld over zijn huwelijksleven uitdrukte, het precaire karakter van dit onderwerp tegenover anderen geenszins verdoezelend door er openlijk voor uit te komen, dat het hem moeite kostte om 'een zaak op te halen die mij oneindig ter harte is gegaan'.[471] Zijn terugkeer naar de Bataafse Republiek bereidde hij aldus voor, waarbij hij van een 'probatio pennae' de kans op maatschappelijke aanvaarding van hem en zijn tweede vrouw liet afhangen.

Leest men de inleiding van *Poëzy*, dan wordt men eveneens gewaar, hoe groot zijn heimwee naar het vaderland geweest moet zijn. Als 'native speaker' was hij bereid concessies te doen, waar het om de schoonheid van het Nederlands als taal in het algemeen ging: 'Ons Hollands heeft het ongeluk, in welk land van de wereld men ook komt, in de klank van het dagelijks gesprek niet te bevallen.'[472] Alsof

er qua klank en intonatie een groot verschil tussen het gesproken en voorgedragen Nederlands zou bestaan, vervolgde hij zijn betoog: 'Maar nergens heb ik ooit een Nederlands vers voorgelezen, of men was verrukt over de welluidendheid ervan en erkende, dat de eigen landstaal daar niet tegen op kon.'[473] Ad absurdum trok hij als dichter de gedachte aan elke concessie in, waar het om de voordracht van Nederlandse poëzie ging: 'Dit is mij niet bij een enkele, maar bij vier verschillende naties, niet bij een paar, maar bij alle lieden van smaak en van onbevooroordeelde liefhebberij voor de schoonheid en melodie, overal en standhoudend, voorgekomen.'[474] Volledig disproportioneel de welluidendheid van het Nederlands in andermans oren taxerend, was hij nog niet klaar met zijn lofzang: 'Voorname dichters van verschillende landen deden onze poëzie die gerechtigheid wedervaren, maar zij, die door de natuur met de meeste gevoeligheid voor de melodie gestemd is,-de schone kunne in het bijzonder-, heeft zich mij altijd voor dit voorrecht onzer moedertaal hoogst aandoenlijk getoond.'[475] Sterker nog, de 'Nederduitse versificatie' is zo krachtig, dat zij 'het onverstaanbare en wat het verstand aanstoot geeft, niet alleen doet dulden, maar ook met behagen en deelneming aanhoren'.[476] Dit gaat de 'sociabiliteit' der dichtgenootschappen ver te boven, want hier is iemand aan het woord die ernaar snakt zijn eigen gedichten voor zijn eigen lezers in hun aller vaderland voor te lezen. Zich indirect tot de categorie der genieën rekenend, sloot hij zijn betoog met een uiterst ongeloofwaardige conclusie af: 'Geen wonder dan ook, indien hier of daar een enkel genie, geboren om het schone te voelen, te scheppen en voort te brengen, door zich op het Nederlands toe te leggen en Nederlandse verzen te lezen, allengskens van de Engelse of andere poëzie tot de Nederlandse is overgegaan en, onder mijn ogen en geleide, zijn gaven, die zonder dat voor ons verloren geweest waren en aan een vreemd land behoorden, aan onze versificatie heeft geheiligd.'[477] Voor zo'n begeleider van een genie, zelf natuurlijk ook een genie, gelden uitzonderlijke maatstaven die hem een plaats op de Pindus garanderen, 'waarvan geen besluit ener vergadering' hem ooit 'heeft kunnen verbannen of uitsluiten', en een professoraat in de Bataafse Republiek.[478] Met het oog daarop deed hij zich opnieuw zeer verdraagzaam voor, als een horatiaanse 'demiourgos' die in weerwil van zichzelf huiverde van andermans fouten en hen, zonder hen in hun gevoel van eigenliefde aan te tasten, geestelijk vooruit wilde helpen. In de inleiding van *Poëzy* formuleerde hij

het zo: 'Bij mij is het geen verontwaardiging, die voor zover ik mij kan herinneren, mij ooit lier of dichtpen in de hand heeft gegeven, maar het is volheid van liefde, van welwillendheid, van gevoel van bestemming, die, waar ik ooit zong, mij het hart deed overvloeien.'[479] Daarom durfde hij staande te houden, dat hij geen vijanden had: 'Vandaar dat geen bijtend schimpdicht mij ooit een vijand heeft kunnen verwekken en dat ik, met een hart ter vergeving waardig, gelijk het vergeving verlangt, ook aan mijn sterkste beledigers nooit iets van mijn pen te vrezen gaf.'[480] Men herinnere zich slechts de 'edele' verontwaardiging die zich van hem meester maakte, toen abbé Delille te veel 'aus dem Serail' en te weinig voor eigen parochie preekte…

Voor Kollewijn vormde deze bekentenis een aanleiding om hem een zenuwlijder te noemen, 'die hoogst veranderlijk van stemming en humeur niet veel gezicht op zijn eigen inborst had'.[481] Wat Bilderdijk inderdaad te rooskleurig in literair opzicht voorstelde, werd door zijn biograaf voornamelijk in financieel opzicht weggehoond. Afgezien van zijn conflicten met Catharina en een geldschieter als Bromet, die hem het wit in de ogen niet gunde, was 'overdrijving, dikwijls overslaand tot onwaarheid' de oorzaak van zijn ongeloofwaardigheid.[482] Dat was vooral het geval, wanneer hij over zijn geldgebrek in Brunswijk begon. Sinds het eerste jaar van zijn komst naar die stad had hij, aldus nog steeds Kollewijn, geen kousen meer aangehad, maar alleen stukken van kousen, die om zijn knieën waren gebonden en in zijn laarzen gestopt. 's Middags at hij een stuk koud lams- of rundvlees en 's avonds droog brood, en dat elke dag weer opnieuw. Zijn vrouw droeg een katoenen kleedje of een 'simpel mousselin', hijzelf kleren van grof laken, dat nog geen f 2,- de el kostte.[483] Eerder is stilgestaan bij Kollewijns diagnose van Bilderdijks ziekte,[484] bij het drieslagstelsel van zijn beschuldigingen in het algemeen[485] en van financieel wanbeheer in het bijzonder,[486] waardoor deze biograaf zijn antiheld bij voorbaat in een kwaad daglicht stelde, en bij het gebruik van hyperbolen[487] en seizoensgebonden uitspraken die per definitie de 'onbestendigheid' verraden van wie aan stemmingswisselingen onderhevig is.[488] In de inleiding van *Poëzy* heeft Bilderdijk met zijn door Kollewijn gewraakte bekentenis uitsluitend poëzie op het oog gehad,-hoe voor de hand liggend-, en de lier noch dichtpen als een wapen tegen zijn vijanden willen hanteren. Dat zou pas gebeuren, toen hij erger in het nauw zat dan in zijn Brunswijkse ballingschapsjaren. Overziet men die periode in haar geheel, dan kan men vaststellen dat het hem vanaf

1803 in financieel opzicht iets beter ging, dankzij de erfenis van tante Van Soest, de verkoop van zijn boeken in de Bataafse Republiek, de steun van rijke émigrés als de familie Van Herzeele en van een bankier als J. Thies, en de toelages en gages die hij respectievelijk van de hertog van Brunswijk en de Oranjes ontving. Maar hij moest hard zwoegen voor de kost en had het minder breed dan Kollewijn suggereerde, want alleen al het dalende aantal lessen aan remigrerende studenten zorgde voor een vermindering van zijn inkomsten, waarvan het per maand veranderlijke karakter niets met zijn vermeende oneerlijkheid op financieel gebied te maken had. Voor zijn langdurige lesuitval wegens ziekte aan het begin en einde van het jaar 1803 geldt precies hetzelfde. Wie aan een najaarsdepressie lijdt, moet men er niet van beschuldigen aan een zomerzotheid te hebben meegedaan. En wie zich zelfs dubbel door de seizoenen heeft laten beïnvloeden, verdient het niet (hoe proactief zijn opstelling ook geweest moge zijn), dat men hem naargeestigheid in de zomer en lichtzinnigheid in het najaar aanwrijft. Nochtans is Bilderdijk iets dergelijks overkomen, tot schade van zijn reputatie en oneer van zijn naam.

Hij ware een ander dan zichzelf geweest, indien hij zijn lezers in de inleiding van *Poëzy* niet een glimp van zijn ware 'vijanden' had laten opvangen. Het meervoud is veelzeggend, want hun aantal was moeilijk te kwantificeren. Hoe had de weduwe Doll hem in *Dichterlijke gedachtenbeelden* een kantiaan durven noemen?[489] In de *Voorrede der Uitgeveren* (de zonen van de weduwe werden niet vergeten) had ze hem ten onrechte zo betiteld: 'Die mij kennen, weten het tegendeel en ofschoon ik geen Kant met Fichte verwar, ofschoon ik Kant geen gevoelens toeschrijf, die (mits wel te verstaan) een christen niet zou kunnen aannemen, ofschoon zelfs het destructieve gedeelte van zijn systema bij mij grote verdiensten heeft (van het adstructieve wacht ik mij wel hetzelfde te zeggen, evenals van elke bijzonderheid van zijn gevoelens), toch ben ik geen kantiaan of genegen hem als de vader der nieuwe wijsbegeerte een hulde te bewijzen, die hij mogelijk aan de verwarring van denkbeelden in deze inderdaad onwijsgerige dagen te danken heeft.'[490] Bilderdijk moet voor deze passage uit zijn eigen brief van 14 juni 1799 aan Kinker hebben geciteerd, of uit één van zijn talloze 'adversaria', zo groot is hun onderlinge gelijkenis.[491] Fichte schreef hij gevoelens toe, die als onchristelijk moesten worden beschouwd, maar Kant kon hij op het nippertje velen. Alleen wie hij 'als gevaarlijk voor godsdienst en christendom' aanmerkte, was het

bestrijden waard, want zo iemand leek in de verste verte niet op de 'onbedrieglijke Leermeester' die Jezus tijdens zijn aardse leven was geweest, 'even wars van vergoden als verdoemen'.[492] Kant kon als leermeester niet aan Hem tippen en daarom verklaarde Bilderdijk plechtig: 'Ik ben geen kantiaan en acht het plicht, wie er mij voor mocht houden, in het openbaar te verlichten.'[493] In de dubbelzinnigheid van dit woord 'verlichten' blijkt pas ten volle wie hij als zijn ware vijanden beschouwden: dat waren neologen of door de Verlichting gevormde protestantse theologen, die als bestuurders in de 'opperconsistoriën' van universiteitssteden in Duitsland (met uitzondering van Jena en Helmstedt) verhinderden, dat hij als hoogleraar aan hun instelling zou worden benoemd. Zijn verklaring was welbeschouwd niet alleen plechtig, maar ook pesterig, want hij gebruikte het woord 'verlichting', tegen de heersende mode in, als een geuzennaam én ter aanduiding van een geestelijke staat waarvoor de aartsengel Uriël zich niet zou hoeven te schamen. Voorts waren er mindere grootheden op wie hij zijn pijlen richtte, zoals de uitgever J. Elwe, die het had bestaan om het vervolg op *Bloemtjens* clandestien uit te brengen onder de zelfverzonnen titel *Oden en gedichten*, terwijl dat *Odilde* had moeten zijn. Nu ging van de volgens Bilderdijk 'zotte titel' de suggestie uit, dat oden geen gedichten waren. Bovendien had die uitgever er vignetten uit *De Geuzen* aan toegevoegd, wat de zaak nog zotter en onbegrijpelijker maakte. Het zou zijn lezers 'een buitengewone hersenfoltering' kosten om het verband tussen de gedichten en vignetten te ontdekken.[494] Wat moesten die trouwens van een ergerlijke drukfout als 'in d'armen' in plaats van 'in d'afgrond' denken?[495] Het maakt inderdaad nogal wat uit, of een amoureuze knaap zich wanhopig in de afgrond of vol verwachting in de armen van zijn geliefde stort. In 1808 zou uitgever Johannes Immerzeel het werk van Elwe mogen overdoen; toen verscheen een gecorrigeerde uitgave van *Oden en gedichten* onder de titel *Odilde*. In de voorrede daarvan ging Bilderdijk tegen Elwe tekeer, als dichter blijk gevend van zijn grote verontwaardiging. Het edele en onedele karakter daarvan betrof diens schending van het 'kopijrecht', want daarop kwam Elwes 'eigendunkelijke beschikking en onderhands gepleegde verkoping van mijn eigendom' neer. Zoiets kon men 'geen kleinigheid' noemen in verhouding tot wat men hem in de loop der tijd allemaal had 'ontroofd', zijn burgerschap in de Bataafse Republiek inbegrepen.[496] Let wel, het betrof hier een principiële kwestie, immers 'de maatstaf des

belangs dat wij in een zaak stellen, hangt niet altijd af (en bij mij volstrekt nooit) van de geldwaarde waarop het te schatten zou zijn'.[497] Enthousiasme en verontwaardiging waren twee verschillende uitingen van één eigenschap, empathisch vermogen, waarover Bilderdijk in ruime mate beschikte. Zijn egocentriciteit lijkt daarmee in tegenspraak, maar is dat niet. Hij kon zichzelf ook als 'de ander' zien overeenkomstig uitspraken van twee andere negentiende-eeuwse dichters: Gérard de Nerval en Arthur Rimbaud.[498] Dat men zich hem levendig kan voorstellen en ook nu nog in een dialoog met hem verwikkeld raken, is daaraan te danken.

Hij schreef zoveel gedichten, dat de productie van zijn bundels achterliep op zijn recentere ontboezemingen. In *Oden en gedichten* en later *Odilde* stond veel van wat hem herinnerde aan zijn eerste vrouw, die als ideale geliefde wel het eeuwig leven hebben mocht, maar in werkelijkheid niet meer voor hem bestond. Over de pijnlijkheid van dit type herinneringen,-de remmingen die ervan op zijn huidige ontwikkeling uitgingen-, uitte hij zich indirect: 'Voor het overige, laat ik deze oude stukjes zoals ze zijn en deze gehele uitgave aan de uitgever over, daar ze van een aard zijn, dat ik (na alles wat er sindsdien omgegaan is) liever zou wensen ze geheel te vergeten dan er ooit aan te worden herinnerd.'[499] Hij bedoelde daarmee te zeggen, dat hij zich niet wenste te bemoeien met alles wat hij geestelijk ontgroeid was. Maar zijn perfectionisme dwong hem wel degelijk zijn eigen gedichten in de oude toestand te herstellen.[500] Zo pijnlijk was zijn herinnering aan de echte Odilde, dat hij Louise alleen bezoek van Samuel Elter toestond.[501] Het meisje bleek vaak en langdurig te logeren op Groenestein bij de Van Lyndens te Neerlangbroek. Ze zat zo krap bij kas, dat ze niet eens in staat was om haar weldoenster, mevrouw Bigot, of haar gastheer en –vrouw een exemplaar van *Het Buitenleven* te bezorgen. Haar zakgeld, drie gulden per kwartaal, stond haar dat niet toe, reden waarom ze haar vader om een presentexemplaar vroeg.[502] Misschien werd op die manier het contact tussen haar en oom Izaac hersteld: hij (en niet langer Kinker meer) beschikte immers over 40 presentexemplaren van dit leerdicht. Terwijl het inmiddels volop zomer was geworden, schreef Odildes stiefmoeder vanuit Noordwijk aan Catharina Woesthoven over een plotseling uit het verleden opgedoken schim, die haar met een bezoek had vereerd. Niemand minder dan 'Chloë' had twee 'alleraangenaamste' dagen bij haar doorgebracht en natuurlijk was het gesprek ook over Bilderdijk

gegaan. Netje Luzac, die ongetrouwd was gebleven, sprak heel positief over hem: hij had 'naarstig' gestudeerd in de tijd dat hij bij haar vader over de vloer kwam en tot diens genoegen een onberispelijk leven geleid.[503] Maar hij was trouweloos gebleken, zo concludeerde Odildes stiefmoeder (al of niet in commissie van 'Chloë'): 'Dus heeft dit wichtige kind van haar hemelse vader reeds vroeg de doorn van deze rampwoestijn moeten voelen en nog vele doornen in soorten daarbij.'[504] Het commentaar van P.J. Veth in *De Gids*,-eerbiedwaardiger kon men geen commentaar leveren-, luidde: 'Ziedaar de liefde ener vrouw, verschonend ook jegens de trouweloze.'[505] Met die al te generaliserende typering werd Bilderdijk bedoeld. Of het commentaar, behalve eerbiedwaardig wegens het tijdschrift waarin het werd gepubliceerd, ook correct was, valt te betwijfelen.[506] Bij de trouweloosheid van beiden kan men kanttekeningen plaatsen, want elkaar geheel en al ontrouw werden zij nooit. Dat Bilderdijk geen wettig huwelijk met zijn tweede vrouw sloot, hoewel hij van zijn eerste gescheiden was, relativeert de aard van zijn vermeende ontrouw. Daarover is al zoveel opgemerkt, dat het hier verder geen toelichting behoeft. Maar ook Catherina liet hém nooit helemaal los en dat niet alleen omdat ze in hem de vader van Elius wilde respecteren. In 1807 zou ze de universele erfgename van koopman Christiaan Woesthoven worden, wiens vader David een broer van haar vader was. Als diens nicht mocht ze zich sindsdien rijk en welvarend noemen, wat haar tot een gewilde huwelijkspartij maakte. Twee jaar later zou ze trouwen met Johan van Westreenen, een cavalerieofficier uit Den Haag, maar zij scheidden al op 9 mei 1810 van tafel en bed. Dat ze haar eerste man niet vergeten was, blijkt uit een bericht in de *Levensbode* van 1873: 'Men vertelt van haar, dat ze haar eerste echtgenoot in 1827 en '28 wel eens bankjes van f 100,- of f 200,- deed toekomen, zonder haar naam genoemd te willen hebben.'[507] Er schijnt thans een biografie over haar in de maak te zijn, waarin Bilderdijk het 'ontgelden' moet (die uitdrukking alleen al weerspreekt het uitsluitend precaire en pecuniaire karakter van hun liefdesrelatie) en eindelijk recht aan haar literaire talent zal worden gedaan.[508] De vrouw die nog geen punt achter een door haar geformuleerde zin kon zetten, slaagde er wel in een punt achter haar beide huwelijken te zetten, al is dat laatste haar niet eens volledig gelukt. Hoe dat ook zij, Bilderdijks eerste vrouw zou in 1828 sterven, wat in een sfeer van eeuwig durende vrede had kunnen gebeuren, als Busken Huet er zich niet mee had be-

moeid. Zie, hoe hij na de dood van mevrouw Van Westreenen haar man, de cavalerieofficier, inschakelde om via de kinderen van Bilderdijks dochter Louise die getrouwd was met een zekere dokter Burckhardt,-zo'n ingewikkelde en boosaardige manoeuvre bedenkt men niet licht-, de grote man zelf zwart te maken: 'De kinderen Burckhardt-Bilderdijk,-broeders en zusters, thans allen overleden-, hebben in deze wereld niet op ouderlijke tederheid te roemen gehad. Ten gevolge der fysieke onsterfelijkheid van de heer Van Westreenen bleven de meesten levenslang verstoken van het fortuin hunner grootmoeder, terwijl de grootvader van moeders zijde hun de trek speelde, bij zijn Wilhelmine zo'n onbehoorlijk groot aantal kinderen te verwekken, dat de zorg voor dezen hem belette, iets voor genen te doen.'[509] Afgezien van het feit dat er in 1829 van de acht kinderen uit zijn tweede huwelijk slechts één in leven was, herinnere men zich hoe Bilderdijk in 1803 dubde over de vraag, of hij de revenuen uit het 'Backskoorke' aan Elius of aan Julius ten goede moest laten komen.

Via zijn oude compagnon Dirk van der Linden droeg hij in het najaar van 1803 een deel van het Bossche beneficiaat over aan Elius. De Staten-Generaal keurden zijn besluit pas op 23 april 1806 goed, wat zowel de gewichtigheid als de trage procesgang van deze zaak illustreert.[510] Bilderdijk voelde zich schuldig tegenover zijn oudste zoon, voor wie hij als vader te weinig had betekend. Toen hem in oktober de nodige klafters hout voor de winter werden verstrekt, dankzij de Fürstliche Kammer, en de hertog zijn jaarlijkse toelage structureel tot 360 thaler had verhoogd, wilde hij er tenminste in financieel opzicht voor Elius zijn, die als oudste zoon na het overlijden van zijn vader volgens de eeuwenoude traditie óók met het patronaat van het 'Backskoorke' moest worden bedeeld.[511] Hij had zich aldus nog niet van zijn goede kant laten zien, of een aanval van tyfus kluisterde hem voor zeven weken aan het bed. Hij was niet slechts bedlegerig, maar 'bewusteloos'. Men moest hem als een klein kind 'voeden en reinigen'.[512] Meer dan twintig jaar later herinnerde hij zich die periode uit zijn leven nog heel goed, schrijvend over het moeras van Brunswijk waarin zijn gezondheid haar *àκμή** had bereikt, waarna het bergafwaarts met hem was gegaan.[513] Had men ooit een Olympische geweldenaar geruislozer uit het oog verloren? Hij was inderdaad bijna met de stilst denkbare trom vertrokken, wat de nodige paniek in zijn

* hoogtepunt

gezin en ver daarbuiten veroorzaakte. Zo vroeg mevrouw Bigot aan Wilhelmine om haar snel over de ziekte van haar man in te lichten, maar ze stelde die vraag op zo'n zonderlinge wijze, dat het leek alsof Bilderdijk haar de volgende woorden had ingegeven: 'Ik voel, mevrouw, dat de wanorde van mijn geest mij verhindert te begrijpen, wat ik u geschreven heb, alstublieft, waar het ook op uitdraait, schrijf mij per ommegaande terug, al is het niet meer dan drie woorden.'[514] Op oudejaarsdag ging het hem wat beter, van welke gelegenheid hij meteen gebruikmaakte om een bedankbrief aan Uylenbroek te schrijven, die hem een wissel van f 300,- had doen toekomen. Niet de uitgever zelf trad als gulle gever op, naar hij eerlijk opbiechtte, maar een man die onbekend wenste te blijven. Dat bleek later Pieter van Winter te zijn, een zoon van Nicolaas van Winter, bij wie Bilderdijk in zijn jonge jaren te gast was geweest. Onder de indruk van het zichtbare huwelijksgeluk van Nicolaas van Winter en zijn tweede vrouw Lucretia van Merken, was hij door beiden meer dan eens hartelijk ontvangen: zij hadden hem met hun progressieve denkbeelden over dramaturgie veel stof tot nadenken gegeven.[515] Nu piekerde hij niet minder over de identiteit van Nicolaas' zoon uit diens eerste huwelijk. Wie was zijn weldoener toch? Hij kon het niet nalaten zijn vriend op de hoogte te stellen van zijn nieuwsgierigheid: 'De duisterheid waarin zich mijn weldoener omgeeft, verbiedt mij niet slechts, maar maakt mij zelfs alle gissing gelijkelijk onmogelijk. En waartoe gissingen? 't Is, lieve vriend, omdat onze verbeelding (hoe zwakker hoe meer) een voorwerp vordert waar het zich aan vastklampt, bij sterke aandoeningen. 't Is daarom dat wij God zo graag antropomorfiseren. Maar laat daar de verbeelding.'[516] Wegens ziekte had hij veel inkomsten gedurende de laatste twee maanden van het jaar misgelopen, dankzij zijn weldoener konden er weer rekeningen worden betaald!

Hij was geen ingebeelde zieke, dat had de aanval van tyfus wel bewezen. Toch wordt hij als een hypochonder afgeschilderd, in negatieve zin, terwijl Vondel zichzelf als zodanig typeerde zonder dat men hem ervan verdacht zijn kwalen aan te dikken. Nu is de ene hypochonder de ander niet en heeft met name Bilderdijk ook alle aanleiding gegeven om zijn doodsklachten niet altijd serieus te nemen, gegeven zijn even snel als voorspoedig verlopend herstel, maar beide dichters gingen niet wezenlijk anders met de dood om. Vondel klaagde in zijn *Gebed, uitgestort tot God over mijn gedurige kwijnende ziekte* (1621) over 'zwarigheden' en 'dagelijkse ellende' die hem het

leven zuur maakten, zijn geest afmatten en 'hemelwaarts vaak' deden 'zuchten om het graf'.[517] In *De kranke* klaagde Bilderdijk over zijn beginnende depressie, die hem elke gewaarwording van schoonheid ontnam:

> Des levens levenslust is henen,
> Met al wat ik in 't leven min![518]

om vervolgens in nagenoeg dezelfde bewoordingen zijn ongenoegen over het aardse bestaan op te sommen en samen te vatten in een hyperbool van eigen vinding: 'onoptel'bre jammerbende'.[519] Tegenover de duistere kanten van het bestaan, waarvan een mens zich tijdens zijn ziekte al te zeer bewust is, staat in Vondels gebed 'het zalig licht'.[520] Tussen zijn 'zalig licht' en de 'echte vlam' van Bilderdijk bestaat geen wezenlijk verschil, zodat zij beiden zelfs overeenstemmen in de mystieke duiding van hun fatum. Alleen in de manier waarop zij zich met God verstaan, kan men verschillen tussen hen ontdekken. Dan blijkt een gebed van Vondel meestal geresigneerd van toon te zijn, terwijl een onverhoedse opstandigheid in dat van Bilderdijk kan doorklinken. Op 8 januari 1804 zinspeelde hij tegenover Louise op zijn herstel: 'Het is eerst sinds drie dagen voor Nieuwjaar, dat ik mijn bewustzijn begon te herwinnen. Ik lijd nog ongelofelijk in elk opzicht en ben zo zwak van hoofd, dat als iemand drie woorden tegen mij zegt, ik dadelijk in een delirium val. Echter zit ik nu en dan wat op, ofschoon nog niet dagelijks, en tracht mijn geest wat te occuperen.'[521] Waarmee hield hij zich bezig? Hoewel hij dat niet expliciet uitsprak, zou hij in het vervolg op het leerdicht van abbé Delille de lezing van Popes *Essay on man* ter hand hebben kunnen nemen, waarvan pas in 1808 zijn vrije vertaling zou verschijnen met als titel *De Mensch*. In het hele jaar 1804 werkte hij daaraan, vanuit hetzelfde gevoel van ergernis, als waarmee hij de abbé had bejegend (wat wederom tot ergernis van een criticus in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* had geleid). Men zou er haast uit opmaken, dat hij geen lering uit kritiek op zijn werk wilde trekken, of dat 'Pope' hem te veel aan de paus deed denken.

Zou hij geweten hebben wat Elius achter zijn rug om in diezelfde maand aan Louise had geschreven, dan was 'ergernis' een te milde uitdrukking voor zijn woede geweest. Als in de briefroman van Goethe, met daaraan een paar sentimentele trekjes à la een romance van

Feith toegevoegd, bekende de inmiddels twaalf jaar oude jongen haar: 'O! Ik wens binnenkort het genoegen te smaken, dat wij, wederzijds in elkaars armen gestrengeld, de gevoelens onzer harten ontwaren!'[522] In de loop van het jaar zou hij op een minder geëxalteerde toon hun correspondentie hervatten, waardoor zijn vader zich geroepen voelde Louise de omgang met iedereen in de familie te verbieden, behalve met haar oom Samuel Elter. Niet ten onrechte verdacht hij zijn broer Izaac ervan de contacten met Louise nauwer te hebben aangehaald dan hij wenselijk achtte. Met Elius bleef hij liever op afstand, wat ook een vorm van scheiding inhield, terwijl hij de jure in hem zijn oudste zoon erkende. Daarin schuilt een onverklaarbare tegenstrijdigheid, die met zijn verdachtmakingen aan Catharina's adres te maken zouden kunnen hebben.[523] Hoe dat ook zij, hij strekte zijn vaderlijke liefde en zorgen vooral over Louise uit en, wat de kinderen uit zijn tweede huwelijk betreft, over Julius, Adeline, en Irene. Op 30 januari 1804 baarde Wilhelmine hem haar vijfde kind, Alexis, wiens tweede voornaam Willem luidde. Er waren veel monden te voeden, zodat hij met het voornemen van Wilhelmines zus, getrouwd met neef Texier, om het vaderlijk erfdeel uit de nalatenschap van Hendrik Schweickhardt naar Brunswijk te sturen, alleen maar ingenomen kan zijn geweest. Op 23 januari 1804 vroeg Christine aan haar zus hun contact na twee jaar van absolute stilte te herstellen, aan Bilderdijk zelf durfde ze zoiets niet te vragen: 'Ik zou graag een brief naar meneer Bilderdijk hebben geschreven, maar aangezien ik al twee jaar geen woord met hem gewisseld heb, weet ik niet er goed of kwaad aan te doen. Verzeker hem niettemin van mijn diepe respect.'[524] 'De grote Ongenietbare' bleek ook voor zijn intimi soms ongenaakbaar te zijn. Het is nog een klein wonder, dat Louise altijd een nauw, haaks op de idee van ongenaakbaarheid staand, contact met haar vader heeft onderhouden. Zelden of nooit ontving ze een aangenaam bericht van hem, altijd klachten over zijn gezondheid, financiële staat (waarmee men een kind niet zou moeten belasten) en godsdienstige overpeinzingen, afgezien van regelrecht gevit op haar gedragingen en onbeholpen uitdrukkingswijze. Had ze van mevrouw Van Herzeele te horen gekregen, dat het sinds het begin van het nieuwe jaar wat beter met zijn gezondheid ging, dan drukte hij haar haar positief 'Gesmeichel' meteen de kop in: 'Mevrouw van Herzeele heeft zich erg vergist, lieve dochter, door u te kennen te geven dat ik weer de oude zou zijn.'[525] Vervolgens weidde hij over een 'nouvelle

indisposition' uit, 'qui se transforme en maladie de langueur' (hij zat niet om een Frans woord verlegen ter beschrijving van het ziekteproces dat hij doormaakte), 'où je ne crois pas échapper cette fois-ci.'[526] Dus de dood lag nog steeds op de loer en alsof er naar een climax moest worden toegewerkt, vroeg hij haar aandacht voor zijn persoonlijk lijden: 'Ik lijd veel, vooral aan ononderbroken hoofdpijn en gruwelijke slapeloosheid die mij hebben beroofd van mijn laatste geestelijke kracht.'[527] Dan volgde eindelijk de goed voorbereide climax: 'Maar het grootste euvel is, dat de aanhoudende ijlkoorts die maar niet overgaat, mij bijna onmachtig maakt om mijzelf te herkennen.'[528] Bij wijze van toegift om de climax in neerwaartse richting af te bouwen, maar een buitenstaander zou er zich alsnog dood van kunnen schrikken, sprak hij zijn vrees uit: 'Ik vrees aldoor tenslotte kinds te worden.'[529] Ten bewijze van zijn kindse staat schreef hij *etât* en *état* op één en dezelfde bladzijde, en sprong dus even slordig met de accenten in het Frans om als zijn dochter placht te doen, die hij hierom berispte.

Toen hij in het late voorjaar als vanouds aan de slag wilde gaan, had hij zich ook beziggehouden met de theorie en praktijk van het perspectief. Vijf verschillende personen hadden hem om onderricht in dat veelomvattende vak gevraagd, waarna Bilderdijk zich deels op zijn ziekbed verdiepte in de beginselen der 'gezichtskunde', dat wil zeggen perspectieven met behulp van allerlei soorten spiegels. Om boerenbedriegers en anamorfoses te kunnen maken had hij zich vroeger reeds met de theorieën van het perspectief ingelaten,[530] in 1804 deed hij dat opnieuw zeer grondig en langdurig. Hij werkte er wel een half jaar aan, vrijwel dagelijks, maar van de vijf personen nam er uiteindelijk slechts één zijn aldus moeizaam voorbereide lessen af, wat hem in totaal slechts f 30,- opleverde.[531] Een uitgever kon hij voor dit lesmateriaal niet vinden, waardoor hij het manuscript later aan de Vierde Klasse van het Koninklijk Instituut zou aanbieden. Tussen dit in het Duits geschreven manuscript, een in 1810 geredigeerde versie daarvan in het Nederlands, een met de hand geschreven opstel, waarin Bilderdijk volgens zijn biograaf 'uit het eigenaardige karakter van de kromme lijn tracht aan te tonen, dat de kwadratuur van de cirkel onmogelijk is' en het in 1828 uitgegeven *Grondregelen der Perspectief* bestaan zoveel overeenkomsten en verschillen, dat een wiskundig aangelegde liefhebber in de letteren erop zou kunnen promoveren.[532] Over de wenselijkheid daarvan kan men van

mening verschillen, maar hoe kan er ooit een volwaardige biografie over deze man worden geschreven, zonder dat men zulke witte plekken in diens leven anders dan met een dooddoener over diens belangstelling voor architectuur afdoet? Zo lang als hij zich in het late voorjaar opnieuw in het perspectief begon te verdiepen, zo kort maar krachtig werd hij in het vroege voorjaar getroffen door een politieke gebeurtenis, die de toenmalige wereld schokte. Het betrof de gerechtelijke moord op de hertog van Enghien, op wie Napoleon zich wreekte wegens de moordaanslag op zijn persoon, beraamd door een driemanschap bestaande uit de generaals Moreau, Pichegru en de onverzettelijkheid van een slager uitstralende Cadoudal. Op 21 maart 1804 werd de hertog van Enghien, na uit Duitsland naar Frankrijk ontvoerd te zijn, in de kasteelgracht van Vincennes gefusilleerd. Napoleon wilde een voorbeeld stellen om royalistische samenzweerders de wind uit de zeilen te nemen, maar er waren genoeg gewetenloze lieden in zijn omgeving die hem nochtans niet steunden. Zo gaf Joseph Fouché blijk van zijn prioriteiten door de moordenaar van de hertog te veroordelen met de woorden: 'C'est pire qu'un crime, c'est une faute!' Gevleugeld of niet, zijn woorden degradeerden de moraal tot een aan de rede ondergeschikte afweging van goed en kwaad. Hier werd in de ogen van Bilderdijk een grondregel van het perspectief der Verlichting zichtbaar, waartegen hij meende krachtig te moeten protesteren. Op korte en lange termijn openbaarde de rede, (of een equivalent daarvan als 'efficiency') zich als een amorele factor. Ontbrak het aan een samenspel tussen rede en moraal, dan werd voor hem de wereld onleefbaar.

In drie gedichten getuigde hij van zijn onvrede met de politieke situatie in zijn tijd. Het eerste gedicht is *Op de moord van de hertog d'Enghien*, waarin Napoleon wordt geportretteerd als een duivel of een onmens, die schaamteloos gruwelen pleegt en bloedschuld op bloedschuld stapelt. Hij is ongewild een instrument in handen van God, dat voor de verevening van goed en kwaad zorgt. Had Lodewijk XV Corsica niet veroverd en was het niet 'een Kors' die op zijn beurt diens 'nazaats troon' bezette?[533] Even had het erop geleken, dat hij de Franse Revolutie had bedwongen en 'als de krijgsman die 't gezag der beulen palen zet' het welverdiende respect van de Franse burgerij zou genieten, maar met zijn 'valse tooi van fijne staatskunst' wierp hij zich tot een 'nieuwe Caesar' op. Ja, hij was een keizer, voor wie

koningen neerknielden, zoals zij dat ook deden,-toppunt van vernedering-, voor de door hem aangestelde zetbazen:

> Kruipt, knielt voor Bonapartes slaven,
> Die ze aan uw eigen hof bezoldigt met uw goud![534]

Wat zou met name de erfprins van deze regels gedacht hebben, wanneer hij er tenminste kennis van had genomen? In Napoleon aanbaden de onttroonde vorsten hun Heer, maar 'in u,' voegde Bilderdijk er fijntjes aan toe, 'slechts roofzucht zonder eer!'[535] Bedoelde hij met 'u' ook prins Willem V? Nee, dan was de hertog van Enghien toch van een andere statuur. Gegeven de tamelijk onbeduidende rol die laatstgenoemde in dit gedicht speelt, de veel bredere visie waarin zijn dood een plaats heeft gekregen, moet Bilderdijk zich enige tijd hebben gegund om die te verwerken. Aangezien Napoleon per decreet van 18 mei 1804 tot keizer werd verheven, moet dit gedicht over 'de nieuwe Caesar' van na die tijd dateren. Wat een grote moeilijkheid vormde om een juiste visie op een eigentijdse gebeurtenis als de moord op de hertog van Enghien te ontwikkelen, was gelegen in de omstandigheid dat Napoleon wel ongewild een instrument in handen van de God der Wrake kon zijn, maar zelfs in die hoedanigheid de rol van een gelegitimeerde beul speelde. Was hij als legeraanvoerder vergelijkbaar met de aartsengel Michaël, die de Satan op de vlakte van Armageddon voorgoed zou verslaan? Het nodige geweld, waarmee dit gepaard zou gaan, was door God eerder aangewend om burgers in poelen des verderfs te verdelgen. Bilderdijk had zijn twijfels over de ware aard van het napoleontische geweld. Was dat des duivels of van goddelijke oorsprong? In het tweede gedicht *Napoleon* staat de troonsverheffing van de 'onmens' centraal, die 'alsnog misschien verzoenbaar met Bourbon' wordt gewantrouwd door zijn eigen achterban.[536] De twijfels van Bilderdijk werden kennelijk gedeeld door helse geesten: Napoleon zal toch niet naar de 'goede' partij overlopen? Het verschil met het vorige gedicht is, dat nu elke twijfel over de ware aard van de Franse keizer ontbreekt. Of hij uit opportunisme voor de 'goede' kant kiest, doet er niet toe. Wat voor onheil hij ook over de wereld en zichzelf zal afroepen, God zal het wreken. Van instrument in de handen van de God der Wrake wordt Napoleon tot 'slachtoffer' van diezelfde God gebombardeerd. Als een alternatief voor Schillers *Ode an die Freude*, getuigend van een voor-

lopig onvervulbaar verlangen naar vrede, kunnen de vier laatste regels dienen:

> O Almacht, ziet Gij 't aan? Maar ja, Gij zult het wreken.
> De hel verzwelgt het kroost dat ze uit haar schoot ontbond,
> Doch ware eens 't licht nabij, dat eenmaal aan moet breken,
> Dat ze en zichzelf geheel en krijg en dood verslond.[537]

De hel slaat aan het verzwelgen en in zijn dichterlijke roes laat Bilderdijk haar ook zichzelf verslinden. Dat is een opmerkelijke visie op de eindstrijd, een karmische oplossing voor wat in de Bijbel alleen door de wederkomst van de Messias zelf kan worden geregeld! In het derde gedicht *Aan de Britten* blijkt de God der Wrake niet alleen Napoleon, maar ook de Britten te willen treffen: 'De wraak van God vervolgt de trouwelozen.'[538] Bilderdijk stond achter de markies van Ximenez, die de Britten ten tijde van de Franse Revolutie niet vertrouwde en daarom minachtend van het 'perfide Albion' sprak.[539] Het gedicht bevat een terugblik op de weinig heldhaftige krijgsverrichtingen van de Britten in Noord-Holland, toen zij, net als bij de inval van de Fransen, het massaal lieten afweten. Het ontbreekt niet aan toespelingen op de dronken generaal York:

> Steunt ge op uw dronkaards, die in weeld'righeid verbrast,
> in 't bloedige oorlogsveld omzwerven bij den tast?[540]

en aan oproepen aan dat 'nest van helse slangen' om de deugd 'op 't harte' te trappen en de slaaf te worden van Bonaparte.[541] Het in 1804 geschreven gedicht wekt bovenal om twee redenen bevreemding, ten eerste omdat Bilderdijk de schending van de vrede van Amiens door Frankrijk miskende (in Boulogne werd een Frans leger onder de naam 'Armée d'Angleterre' in gereedheid gebracht) en toenadering tot de Britten als iets negatiefs voorstelde in de strijd tegen een gemeenschappelijke vijand, en ten tweede omdat hij de rol van de Oranjes, die zich tegen betaling van het vorstelijke toneel hadden laten verwijderen, verschrikkelijk overdreef:

> Zo Frankrijk zwichten moest, gij dankte't Nassaus handen.[542]

Misschien is hij eerder dan in 1804 aan dit laatste gedicht begonnen en heeft hij het in een geest moeten voltooien die niet helemaal de zijne meer was. Wie zijn politieke gedichten uit 1803 (inclusief politieke passages uit *Het Buitenleven*) en 1804 leest, ontkomt er niet aan vast te stellen, dat hij ten aanzien van zowel het huis Oranje als Napoleon, om van de Britten nog maar te zwijgen, een weifelende houding aannam. Niettemin was dat wat hij over hun doen en laten vermeldt, onthutsend en, al had hij wegens de loop der geschiedenis nog niet het achterste van zijn tong kunnen laten zien, ook explosief van nature en levensgevaarlijk voor hemzelf. Kortom, hij dacht hardop over de zich wijzigende politieke situatie in zijn tijd na, met tussenredeneringen en al, zonder een blad voor de mond te nemen.

Hij dacht er ook in die zin over na, dat hij Louise op de hoogte wilde stellen van zijn bevindingen. Godsdienst en politiek waren, evenals zijn gezondheid, onderwerpen die hem zo vervulden, dat hij die met anderen moest delen. Dus prees hij haar om haar 'santé robuste', terwijl hijzelf in de zomer van 1804 nog steeds kampte met zijn 'rechûtes continuelles'.[543] Hij maakte haar opmerkzaam op de toename van het aantal zelfmoorden,-zonder te overwegen zelfmoord te plegen-, in hetzelfde tempo als waarmee men in Duitsland de kerk verliet. Om aan een kind, of een jonge vrouw van bijna negentien jaar duidelijk te maken, hoe funest de situatie was, schreef hij haar op 17 juli 1804: 'Daarom ziet men het aantal verschrikkelijke zelfmoorden van dag tot dag toenemen, in dezelfde mate als het geloof in Jezus Christus afneemt.'[544] Hij wilde haar echter niet voor zelfmoord waarschuwen, maar voor geloofsafval. Had ze onder melancholie te lijden, dan moest ze beseffen bij voorbaat 'door het kostbaar bloed van Jezus Christus' van de ondergang gered te zijn, waardoor 'elke tegenslag, als door God aan de mens gegeven, moet dienen tot zijn eeuwig heil'.[545] Politiek met bijgeloof vermengend haalde hij voor haar een herinnering op. Toen Lodewijk XV Corsica veroverde 'de la manière la plus injuste', had een grijsaard aan haar vader (toen nog een kind van dertien jaar) voorspeld, dat God de troon van dat land aan een Corsicaan zou geven. Had Hij niet schitterend woord gehouden en de 'injustices criantes' van Lodewijk XIV en XV gewroken?[546] Met deze toespeling op het keizerschap van Napoleon verviel hij weer in het oude patroon van waarschuwingen en terechtwijzingen. Na haar op 20 augustus over zijn gezondheid gerustgesteld te hebben: 'Wees niet ongerust, mijn kind, mijn lot staat nog niet vast,'-want, zoals hij haar

behulpzaam uitlegde, hij kon even waarschijnlijk door een kortstondige nieuwe ziekte worden geveld als door een chronische kwaal, naar alleen God wist-, schreef hij haar op 20 september met de onafhankelijkheidsstrijd van Corsica voor ogen: 'Vrees vooral de onafhankelijkheid. Die is het gevaarlijkst voor elke levende ziel: wens haar niet en stel uit trots geen behagen in haar, die altijd de bron van alle kwaad is geweest en dat zal blijven. Wie ervan houdt onafhankelijk te zijn, wordt op slag een onbezonnen, ijdel en slecht mens. Maar als het verlangen naar onafhankelijkheid al verwerpelijk is in een man, hoeveel temeer is dat dan het geval in een meisje. De vrouw is geschapen om afhankelijk te zijn en er is geen geluk voor haar weggelegd dan in afhankelijkheid en onderwerping.'[547] Over het ongerijmde van zijn woorden oordele de lezer zelf, evenals over wat hij Louise nog meer trachtte in te prenten. Ze moest weten, dat het standpunt van neologen over cultuur niet deugde: het verging de mensheid niet beter, maar slechter! Valse denkbeelden van nog valsere geleerden, die onverbeterlijker schenen naarmate zij zichzelf geleerder waanden, beheersten het toneel der beschaving.[548] Een enkele keer wist hij een tragische in plaats van belerende toon te treffen, toen hij haar vertelde, dat op 29 november 1804 zijn jongste dochtertje Irene na een langdurige ziekte 'op zijn knieën' was overleden.[549]

In de familiesfeer werd één van Bilderdijks grootste nachtmerries in het najaar van 1804 werkelijkheid. Elius had half september opnieuw schriftelijk contact met Louise gezocht na een ontmoeting met haar, waarvan hij de betekenis opgetogen en naïef (maar minder geëxalteerd dan voorheen) positief inschatte: 'Laten wij dus de goede God danken, dat wij elkaar na zoveel jaren hebben gezien en dat wij met zoveel mogelijk kinderlijke liefde onze waarde mama die zoveel rampen heeft ondervonden, zoveel voor ons geleden heeft en die wij zoveel kinderlijke plichten verschuldigd zijn, tot steun mogen dienen en ons altijd met de hoogste eerbied en achting aan dit liefderijke moederhart verbinden.'[550] Zonder hem expliciet te vermelden ging de jongen tegen onzichtbare vijanden tekeer, in wie men van mijlenver zijn vader herkende. Laten wij over onze vijanden triomferen, zo beveelt hij Louise als een gemeenschappelijk punt van aandacht aan, laat hen maar 'slingeren en steigeren' zoveel als ze willen, maar God is rechtvaardig en laat niet zonder te straffen Zijn toorn uit de hemel neerdalen op hen, die geen greintje gevoel in hun hart hebben en 'onder het mom van liefde en gevoel niets doen dan kwaad smeden'.

Zij zullen voor hun daden moeten boeten en 'de eeuwige straf' ondergaan.[551] In de familiale omgang met de God der Wrake deden vader en zoon niet voor elkaar onder! Catharina liet zich in de plannen van haar zoon en dochter niet onbetuigd. Ze wilde graag voor beiden zorgen, waartoe ze een paar jaar vóór het overlijden van haar achterneef reeds financieel in staat was gesteld. Verkeerde ze dankzij hem niet 'in opulentie'?[552] Op Izaac Bilderdijk had die uitdrukking zo'n magische uitwerking, dat hij haar in een brief aan zijn broer bezigde. Louise als 'Wies' aanduidend, haar vaders oude koosnaam voor haar, deed hij hem een voorstel dat deze niet kon weigeren. Maar hij kwam niet dadelijk ter zake, al valt een lezer van nu de gretigheid op waarmee hij zich in andermans zaken stortte. Wist zijn broer, dat Elius op de twintigste verjaardag van 'Wies' naar de kostschool van juffrouw Lacroix was gereisd om haar te feliciteren? Izaac vervolgde zijn relaas, terloops Catharina introducerend als Mevrouw B. gelijk de spin in een door haarzelf geweven web van intriges, zonder wie Elius nog geen stap zou verzetten, en, behalve terloops, ook met een vleugje van zijn broers deftigheid: 'Bij mijn arrivement in Amsterdam,'-hij was zonder Bilderdijks toestemming naar Louise gereisd en had juffrouw Lacroix van advies moeten dienen over hoe in voorkomende gevallen te handelen-, 'gaf mij dit voorval gelegenheid Mevrouw B. hierover te gaan spreken, die mij verzekerde (wat door alle omstandigheden ook bevestigd werd) dat dit bezoek van Elius zonder haar voorkennis was geschied.'[553] Catharina wist echter, dat er in mei 1805 een einde aan het verblijf van Louise bij juffrouw Lacroix komen zou, zo onwetend over het doen en laten van haar kinderen was ze nu ook weer niet, en kende de zotte praatjes die over haar dochter gingen, als zou deze als gezelschapsdame in dienst van madame la douairière Arntzenius treden. 'In gevolge het tussen ons verhandelde,' kwam Izaac eindelijk ter zake (met 'ons' op zijn broer doelend, wiens bedoelingen hij maar al te vaak verkeerd begreep), 'sprak ik nu eens bedaard met haar en mij bleek toen, dat ze niets liever wenste dan in het vervolg voor de opvoeding van Louise te zorgen en u van die last te ontheffen.'[554] Om dat 'bedaard' zal Bilderdijk geglimlacht hebben, of gegrimlacht, want het was beide personen niet gegeven 'bedaard' een gesprek te voeren, laat staan met elkaar. De intrigantennatuur van Catharina kan blijken uit wat zij hadden afgesproken: 'Ze verzocht mijzelf eens met de heren Tetterode en notaris Ten Broeke (zijnde de in het testament van Christiaan Woesthoven ge-

noemde executeur en voogd van Elius) te spreken.'[555] Gewillig liet Izaac zich voor het karretje van Bilderdijks eerste vrouw spannen, en reed aldus niet de vrouw die alles bedacht had naar de plaats van samenkomst met voornoemde heren, maar draafde zelf met een lege kar achter zich aan zijn eigen ondergang tegemoet.

Geheel in Catharina's geest drongen de beide heren er bij Izaac op aan, dat er 'ter vermijding van verdere onenigheden' een 'kleine akte' moest worden opgesteld, waarbij Bilderdijk zou verklaren de opvoeding van beide kinderen aan hun moeder over te laten, 'mits de kosten door haar werden gedragen' en hij 'van alle aanmaning dienaangaande zou worden gevrijwaard'.[556] Waarom had Izaac dit initiatief genomen? 'Ik heb geoordeeld,' schreef hij aan zijn broer, 'u deze propositie te moeten melden, daar de opvoeding van Louise u tegenwoordig en in het vervolg moeite en kosten zou veroorzaken.'[557] Een andere reden was gelegen in de omstandigheid, dat 'bij een ongelukkig sterfgeval of toenemende zwakte van u' een moeder haar dochter 'altijd zou reclameren'.[558] Men kon zoiets beter vooraf regelen dan op het moment zelf door de feiten te worden verrast. Ongelukkigerwijs eindigde Izaac zijn brief met een verschuiving van het point of view, waarmee de geadresseerde weinig ingenomen was: 'Louise zelf, die zeer aan u geattacheerd schijnt te zijn, scheen er veel tegen te hebben weer naar Duitsland te gaan.'[559] Wat had een van hem afhankelijke jonge vrouw in deze zaak in te brengen, moet haar vader hebben gedacht. Het was al erg genoeg, dat ze zoveel op haar moeder leek en bereid scheen hem niet emotioneel, maar praktisch en financieel tegen haar in te wisselen. Hoewel een rechtstreekse reactie van Bilderdijk op het voorstel van zijn broer ontbreekt, liet hij op 8 januari 1805 onomwonden aan Louise weten, hoe hij daarover dacht. Izaac had hem niets over haar ziekte gemeld, die hem hevig had verontrust: 'Uw oom heeft mij daarover niets geschreven, maar wel over andere zaken die u betreffen en mij vreselijk veel verdriet hebben gedaan, omdat ik die niet zou kunnen rijmen met de genegenheid door u aan mij bewezen, welke genegenheid volgens mij recht afkomstig uit uw hart is. Zo denk ik er nog steeds over, mijn zeer dierbaar kind, en dientengevolge verwerp ik zijn verslag, temeer omdat ik zeer ontevreden over hem ben wegens alles wat hij zich in deze zaak heeft veroorloofd. Het is niet nodig u hieromtrent meer te verduidelijken.'[560] Hij beschouwde zijn kleine broer als een onverbeterlijke bemoeial, aan wie men geen familiezaken kon toevertrouwen. Zelfs

bij de afrekening van de revenuen uit het 'Backskoorke' permitteerde Izaac zich carmagnolse vrijheden, onduidelijk en tegenstrijdig van aard. Een bedrag van f 17,- was hem kennelijk te 'kruimelig', dat moest zijn grote broer niet proberen op hem te verhalen, als die zaak ook op een andere manier tussen hen kon worden geregeld, maar zelf bracht hij rustig portokosten van f 3,- in rekening.[561] Het verschil tussen de 'bedragen die ik zo spoedig mogelijk terugverzoeke' en waarover zijn broer in Brunswijk vrij kon 'disponeren', was volstrekt onduidelijk, evenals het verschil tussen de grotere bedragen die hij wel op zich wilde laten 'trekken' in tegenstelling met de kleinere, 'wijl het mij anders derangeren zoude'.[562] Uit die warboel viel moeilijk wijs te worden, maar even opgewekt als altijd bleef Izaac zijn broer van advies dienen. Die moest volgens een kromme redenering van hem maar gauw naar Moskou vertrekken om professor in Sint-Petersburg te worden: 'Zo u het wegens uw gezondheid kunt doen, zou ik u het beroep van Moskou sterk aanraden. Ik geloof dat u, als u er eenmaal bent, er niet kwalijk aan toe zou zijn en spoedig aan de Academie te Sint-Petersburg zou komen, waar u zeker een zeer goed traktement zou hebben en een goed pensioen voor geheel uw leven.' Anders moest Bilderdijk maar professor in Franeker worden! De logica van zulke financiële adviezen, topografische inzichten en inkijkjes in het benoemingsbeleid van universiteiten zal de hoogleraar in spe ontgaan zijn.

Louise trachtte haar vader gerust te stellen, waar het haar gezondheid betrof. Men had op 11 november 1804 voor haar leven gevreesd, zo hevig had de gal- en zenuwkoorts haar aangegrepen. Maar nu, op 17 januari 1805 ging het haar al een stuk beter: 'De beminnenswaardige Mevrouw Arntzenius heeft de goedheid gehad, op verzoek van Juffrouw Lacroix, om mij met haar koets te laten ophalen, zodat ik onder haar hoede en goede zorgen weer beter ben geworden. De dokter komt mij nog bezoeken en ik neem dagelijks mijn medicijnen om aan te sterken.'[563] Het kwam haar te staan op de plechtige verzekering van haar vader, dat met dank aan madame Arntzenius de goede God in alles zou voorzien en dat hij hoopte haar nog één keer voor zijn overlijden te kunnen omhelzen. Wat hij geenszins kon volbrengen, omdat hij nu al veertien maanden lang niet meer wist of zijn gezondheid goed was of niet, deed Elius. De jongen schreef een brief aan Louises weldoenster, die eerder aan een parodie op een Frans 'brievenvoorbeeldboek' doet denken dan aan een oprechte

dankbetuiging wegens haar goede zorgen voor Louise. Alsof Bilderdijk mede zijn pen had vastgehouden, riep Elius Gods hulp voor madame Arntzenius in: 'Zijn alwijze vaderhand were bestendig uw gangen van de paden des rampspoeds en, wanneer de sluier des doods uw menslievende aanwezigheid overschaduwt, voere de engel Zijner bevelen uw schone ziel in de gewesten van eeuwig heil!'[564] Elius voelde zich zo innig verbonden met zijn moeder, dat hij zijn brieven sinds kort ondertekende met 'E. Woesthoven'. Dat zou Louise niet gedurfd hebben, die de brieven aan haar vader braaf ondertekende met 'votre obéissante fille Louise de Teisterbant'. De overgang van 1804 naar 1805 stond dan wel in het teken van financiële kwesties, op grond waarvan Catharina zich tevergeefs in het voogdijschap over Louise had gemengd, maar wat een immaterieel leed lag daarachter verscholen! De ziekte van vader en dochter speelde daar doorheen, terwijl Izaac zich volop bemoeide met zaken die hem niet aangingen. De ironie van het lot wilde, dat Bilderdijk op één der laatste dagen van december een brief van Mademoiselle Edel ontving, waarin hij wegens zijn liefdadigheid hoog de hemel in werd geprezen: 'Alleen wie zelf heeft ervaren, wat ziekte en nood betekenen, kan zo handelen als u. Mevrouw Grünebergen heeft mij onder tranen verzekerd, dat zij alleen aan uw vrijgevigheid en zorg de verlenging van haar leven te danken heeft.'[565] Van het weinige dat hij had, gaf hij het nodige weg aan anderen. Ook de Hildesheimse stadschirurg Abel bedankte hem voor de ondersteuning van een kind in zijn naaste omgeving: 'Het arme kind in kwestie leeft nog en heeft twee weken voor Kerstmis het geld in goede orde ontvangen.'[566] Nu ík nog, moet de stadschirurgijn erbij gedacht hebben, want hij presenteerde Bilderdijk een op oudejaarsdag verzonden rekening voor zijn befaamde 'Fuβmachine für Ihre kleinen Junker', met wie hij als vanouds Julius bedoelde. Of de Hoogwelgeboren vader de volgende aanwijzingen wilde opvolgen: 'Het verdient aanbeveling het machinale gedeelte 's morgens opnieuw in te stellen, nadat eerst de zieke voet een kwartier lang in een lauw bad is geweekt, afgedroogd en vervolgens met *Ungtum Althea* ingewreven. Daarna kunt u de voet met beide handen iets verbuigen om hem in zijn natuurlijke stand te zetten.'[567] Het apparaat zelf was bij wijze van bouwpakket meeverzonden, zodat Bilderdijk en zijn vrouw bij de aanvang van het nieuwe jaar 1805 samen aan het klussen moeten zijn geweest, zoals men dat tegenwoordig met boekenkasten van Ikea placht te doen.

Stel tegenover hun manier van doen Catharina's handelwijze jegens twee van Bilderdijks vroegere companen: Jan Willem Kumpel en William Pieter Turnbull de Mikker. Volgens de nu bekende feiten maakte Catharina zich gedurende de laatste vijf jaar in het leven van haar achterneef Christiaan Woesthoven meester van zijn vermogen, op een slinkse wijze, door de demente man veranderingen in zijn testament te laten aanbrengen. Ten gunste van haar en niet van weeskinderen, zieken en ouden van dagen besloot hij zijn erfenis te verdelen. Officieel werd ze zelfs tot zijn universeel erfgename benoemd. Reeds eerder, bij het verplegen en vertroetelen van nicht Van Onna, had Catharina zich als een liefhebbende 'golddigger' doen kennen, zoals ze ook haar eerste man had aangespoord om goed betalende publieke functies (waarvoor hij zichzelf niet geschikt achtte) te aanvaarden.[568] Er zit met andere woorden niet alleen in de klachten van Bilderdijk over haar, maar ook in het door haar vertoonde gedrag een patroon. Van hoe goede huize moet men komen om dat te doorbreken en ten voordele van deze vrouw uit te leggen? Terwijl met name de negentiende-eeuwse historicus Robert Fruin, de Vondelkenner J.F.M. Sterck en de twintigste-eeuwse Bilderdijkkenner bij uitnemendheid Jan Bosch zich in negatief opzicht over Catharina's optreden in dezen hebben uitgelaten,-en zij waren de enigen niet-, wordt er door Dini Helmers ronduit getwijfeld aan de juistheid van hun visie. Ze beschuldigt deze drie heren van het 'napraten' van elkaar en 'bekladden' van Catharina Woesthoven,[569] alsof er in de eeuwenlange exegese van de Judas-figuur eerst het vuil van zijn verradersrol moet worden afgekrabd om de ware Judas te leren kennen. Zo'n onderneming heeft wel iets ontwapenends, origineels en vermetels, maar krijgt ook iets ridicuuls, wanneer de ondernemer in zijn aankondiging van een 'Umwertung aller Werte' blijft steken. Men zou niet te lang in de sfeer van verdachtmakingen de reputatie van een ander moeten willen knakken zonder het bewijs erbij te leveren. Evenmin kan men een embargo op de interpretatie van de Judas-figuur leggen, onder het mom van napraten, wanneer men er zelf met een voor de dag wil komen. Wie gebruikmaakt van andermans ontdekkingen, doet in wetenschappelijk opzicht niets verkeerds, indien hij tenminste zijn bronnen opgeeft. Welnu, zonder in de onhebbelijkheid te willen vervallen om alles wat in het nadeel van Catharina kan worden opgemerkt in het voordeel van Bilderdijk uit te leggen en omgekeerd,-op beiden valt het nodige aan te merken-, moet men toch

vaststellen, dat Catharina zich, met behulp van louche figuren als De Mikker en Kumpel, van haar achterneefs erfenis meester maakte en voortaan als een rijke dame in zijn huis aan de Binnen Amstel te Amsterdam troonde.[570] Ze schakelde het edele duo in, zoals ze eerder de heren Tetterode en notaris Ten Broeke ter bereiking van een geringer doel had ingeschakeld, om van een patroon in het leven van De Mikker en Kumpel nog maar te zwijgen. Onverdachte bronnen en een rijk verleden, door henzelf geïllustreerd, kunnen als bewijs voor de stelling dienen, dat zulke heren (totaal) niet wilden deugen. De Mikker, als duvelstoejager door Bilderdijk al in 1785 wegens verduisteringen uit de kas van zijn weldoener ontslagen en uit medelijden weer aangenomen, noemde zich 'zaakwaarnemer', een even vage als juiste typering van zijn bezigheden, mits men onder 'zaak' vooral niet die van een ander verstaat.[571] Kumpel trad als Catharina's secretaris op voor een duizelingwekkend hoog loon, dat niet genoeg was om zijn nog duizelingwekkender hoge schulden te betalen. Hij moest van haar voortdurend gedichten produceren, waarmee zíj indruk op haar eerste man kon maken.[572] Was Kumpel ziek, dan zat ze niet in angst omdat ze voor zijn leven vreesde, maar omdat zijzelf zou worden verondersteld een grafdicht voor haar secretaris te maken.[573] Er lag ook tussen hen genoeg conflictstof voor een roman, klucht of tragedie opgestapeld,-even diffuus en ondoorzichtig als de zaken waarmee zij zich inlieten. Catharina werd uiteindelijk woedend wegens de financiële verwachtingen die haar secretaris over de beloning van zijn diensten koesterde, die hij ook nog eens aan haar vijanden had bewezen bij de opstelling en afwikkeling van neef Christiaans testament.[574] Geen wonder, dat Sterck zich over de aard van hun betrekkingen liet ontvallen: 'Mij dunkt, er zijn verschillende feiten aan te voeren die bewijzen, dat Kumpel wel wat meer voor haar is geweest dan een platonische lijfdichter.'[575] De suggestie die van zijn beschuldiging uitgaat, kan men bedenkelijk vinden, want hoe was de relatie tussen Catharina en Kumpel nu *precies*? Men kan het ook tekenend voor hun beider levenswijze vinden, dat Sterck zijn lezers later zo'n suggestie aan de hand deed. Dini Helmers vertelde over hun relatie met 'zij' op Catharina doelend: 'Zij sloot, alweer volgens de verhalen, een overeenkomst met hem. Kumpel zou haar persoonlijke secretaris worden en ook gedichten maken, waar vervolgens haar naam onder zou komen te staan, met andere woorden hij zou haar ghostwriter worden. In ruil daarvoor zou Woesthoven zijn schulden afbetalen en

hem een jaargeld geven. Zij kon dat alles beloven, omdat zij een grote erfenis in het verschiet zag liggen.'[576] Men kan Dini Helmers dit noodgedwongen 'napraten' van haar bronnen wel vergeven, maar wie *precies* wil zijn en in dat kader pretendeert verhalen van feiten te kunnen onderscheiden, komt er niet met goed fatsoen mee weg slechts het volgende te constateren: 'Het is hier niet de plaats om uitvoerig op deze zaak in te gaan, maar een en ander verliep niet zoals verwacht en Kumpel belandde opnieuw in de gijzeling en zou in de krochten van het Amsterdamse stadhuis en later in het Werkhuis langzaam wegkwijnen.'[577] Wie een aanval opent, moet uit zelfbescherming niet te lang wachten met het uitdelen van de eerste klap. Wanneer die eindelijk in de vorm van een biografie over Catharina Woesthoven zal worden uitgedeeld,-vijf jaar of later na de eerste aankondiging daarvan-, kan er ook vrede binnen de vereniging van bilderdijkianen ontstaan, met name onder hen die uit waardering voor het literaire talent van hun held ten onrechte diens eerste vrouw in een kwaad daglicht hebben gesteld. Daarna is het wachten op de biografie over Netje Luzac, ook al zo'n vrouw die door Bilderdijk schandalig is behandeld…

Afficheerde de dichter zich in *Poëzy* als 'een balling van mijn eigen haard',[578] in de eveneens in 1804 gepubliceerde drie delen van *Mengelingen* richtte hij zich als een op sterven na dode dichter tot zijn landgenoten in de hoop, dat zij zich inschikkelijk genoeg zouden tonen om hem in zijn 'kwijnende ouderdom' te ontzien en hem zijn zucht naar volledigheid, zoals collectioneurs die kennen zonder op de kwaliteit van hun verzameling te letten, niet kwalijk te nemen. Vonden zij zijn gedichten om wat voor reden dan ook goed, dan was hij hen bij voorbaat dankbaar: 'Wat hierboven mocht gaan, zal ik een bijzondere goedwilligheid dank weten.'[579] Het voorwoord van *Mengelingen* bevatte ook een 'afscheid' aan hen, lang voordat hij het gelijknamige gedicht zou schrijven, want geplaagd door ziektes meende hij werkelijk zijn verzamelde werken en niet een groot aantal lukraak bijeengegaarde gedichten onder hun aandacht te brengen: 'In mijn verzwakte toestand, jaarlijks door nieuwe en altijd heviger ziektes uitgeput, en, op dit ogenblik zelf, door 's hemels goedheid als weer uit het graf verrijzend, bied ik ze u aan als de laatste vrucht, die mijn winter te wachten geeft. Ziehier, mijn poëtische loopbaan voleindigd!'[580] Dat hij nog meer dan een kwart eeuw aan het woord zou blijven, scheen niet in hem op te komen ondanks zijn claim over een

vooruitziende blik te beschikken. In het voorwoord verklaarde hij zijn keuze,-ook al gelijkenis met verzamelde werken vertonend-, uit Ossians zangen. In het vervolg op zijn eerder gepubliceerde vertalingen in *Mengelpoëzy* wenste hij zo trouw mogelijk aan het origineel te blijven, niet uit respect voor Ossian, maar om een stijlbreuk te voorkomen. In dat laatste geval zou hij Ossian net als abbé Delille moeten gaan verbeteren en dat wilde hij niet, omdat hij de uitgave van weduwe Doll uit 1799 slechts wilde aanvullen als vertaler in plaats van vrije navolger: 'Maar waarom de kleine gezangen alleen en niet de grotere die Macpherson met de naam van heldendichten heeft vereerd? Bij alle schoonheden dezer laatste dragen zij te veel kenmerken van verloren en ingevlochten plaatsen en is hun stijl te ongelijk dan dat zij in een getrouwe vertaling zouden behagen. Wie ze mocht willen overbrengen, is verplicht om er vrije navolgingen van te maken, die met ons bestek, van het origineel op de hielen te treden, in genen dele overeen zou stemmen.'[581] Hield Bilderdijk de tijd of Ossian verantwoordelijk voor zulke stilistische oneffenheden? Of vermoedde hij, dat Macpherson er op sommige plaatsen een rommeltje van had gemaakt? Dat laatste schijnt het meest waarschijnlijk te zijn, want zonder te twijfelen aan het bestaan van Ossian als mythologisch personage én als dichter van de naar hem genoemde zangen, hekelde hij Macphersons willekeur op het gebied van de naamgeving van Ossians helden: 'In Macphersons uitdrukking dier eigennamen is zoveel willekeurigs en alles zichzelf zo ongelijk, dat men er dikwijls de oorspronkelijke naam niet in kan vinden.'[582] Daarom had hij, Bilderdijk, zich een kleine vrijheid veroorloofd: hij had het 'wanklinkende' Oina of Oina-Morul vervangen door Oïna, en dan volgt een opmerking die meer geestig dan humoristisch een commentaar op zijn eigen doen en laten bevat: 'Maar dit is een zeldzaamheid, die voor niemand van belang kan zijn, tenzij hij Macpherson een authenticiteit als die der *Vulgata* bijlegt.'[583]

Het voorwoord van *Mengelingen* is om nog twee andere redenen van belang. Ten eerste kondigde Bilderdijk daarin aan, dat hij van plan was ('hem bekroop de trek,' zei hij) een geschiedenis des vaderlands te schrijven, maar dan wel een gebaseerd op het middeleeuwse leen- en staatsrecht en niet louter 'met de oprechtheid van een eerlijke dagmaarschrijver', die verzuimt door te dringen tot de oorzaken, 'waarom iets gebeurd is', of tot de redenen, 'waarom men niet slechts zo gehandeld, maar zich gerechtigd gevonden heeft'.[584] Hij

zou dat willen doen in de vorm van een commentaar op Wagenaar en wel op zo'n manier, dat hij het hem 'van God geschonken oordeel' niet zou hoeven te onteren. Terwijl hij hierover schriftelijk zijn gedachten liet gaan, gaandeweg uitvoeriger en enthousiaster zijn plannen ontvouwend, bedacht hij plotseling, dat hij zich eerder in het voorwoord aan de lezer als een op sterven na dode dichter had gepresenteerd. Niets vergetend en aan alles denkend voegde hij aan zijn overpeinzingen toe: 'Maar de onderwerpen die mijn geest bezighouden, zijn te menigvuldig om nog deze arbeid bij de overige last toe te voegen, en thans heb ik van het overschot des levens, dat God mij opnieuw gespaard heeft, niets meer te verwachten.'[585] Ten tweede weidt hij over zijn fabels uit, die een opmerkelijk in proza geschreven onderdeel van zijn poëzie uitmaken. Da Costa typeerde deze als 'proza of dicht in onrijm', minder stroef dan ander proza van de dichter en integendeel eerder 'bevallig en indrukwekkend, geestig en aandoenlijk, gespierd en zuiver' van aard.[586] Dat zijn uiterst positieve kwalificaties die hij voor de fabels reserveert en daarin schuilt tevens iets bedenkelijks, want hoe was het met ander proza van de dichter gesteld? Liet Da Costa zich voor zijn typering niet te veel leiden door het oordeel van zijn leermeester, die meer dan eens verzekerde zichzelf amper te kunnen bijhouden, wanneer golven van poëzie voor een innerlijke dijkbreuk zorgden, terwijl proza hem tegen zijn zin als kabbelend water uit de pen vloeide? Zou de schrijver van verreweg de interessantste brieven, opstellen of verhandelingen, voorredes, pamfletten in zijn tijd,-juridische, taalkundige, politieke, filosofische en religieuze beschouwingen in het algemeen en de *Geschiedenis des Vaderlands* in het bijzonder-, gelijk hebben met zijn negatieve beoordeling van proza? Hij vond als neoclassicist dat proza qualitate qua ondergeschikt aan poëzie was: 'Niets is bedrieglijker dan het proza. Seneca zegt het en ik heb altijd gevonden, dat hij gelijk had. Men schrijft nooit wat men wil, noch zoals men het wil, maar de periode overheerst ons.'[587] Men zou dit een vooroordeel kunnen noemen, dat reeds in zijn jonge jaren door het echtpaar Van Winter was overwonnen. Bilderdijk had het overeenkomstig de visie van dit echtpaar minder erg moeten vinden door de periode dan door rijm en metrum beide te worden overheerst, maar de werkelijkheid was anders: 'Verzen, mijn vriend! Dan zeg ik wat ik meen, wat ik wil, wat ik denk, wat ik voel. Dan volgt mij de taal, dan staat zij mij ten dienste, en alles vliegt op mijn wenken en schaart zich als een welgeordend leger, op

zijn hoefslag. Maar de duivel weet niet hoe ik thuis zal komen, als ik op de prozaplank van wal steek en in het wilde weg dobber. Die vermoeienis gaat bij mij alles te boven. Ik draai eindeloos rond en kom nooit verder.'[588] De met 'vriend' aangesprokene was Hendrik Tydeman, die later de grootste pleitbezorger voor Bilderdijks *Geschiedenis des Vaderlands* zou worden. Dat de voor hoogmoedig versleten dichter een geringe dunk van zijn eigen proza had, kan ook blijken uit wat hij in 1824 aan Da Costa schreef: 'Proza is een moeilijk ding, en steeds moeilijker voor mij. Waarlijk de taal is poëzie en onze ziel is voor niets anders recht vatbaar.'[589] Vooroordeel of generalisatie, toch rijst de vraag of hij daarin gelijk had of niet.

Alvorens daarop een antwoord te geven, doet men er als chroniqueur goed aan bij Busken Huet te rade te gaan, die allerminst een vriend van de grote dichter was en uitgerekend voor de *Geschiedenis des Vaderlands* veel waardering had wegens 'de vent' die uit dit proza sprak zonder al te veel aandacht voor 'de vorm' te vragen: 'Zelfs zou het mij niet verwonderen, zo het nageslacht die *Geschiedenis des Vaderlands* tenslotte een hoofdbron noemde. Is het ook niet natuurlijk dat, waar binnen een kort bestek over zoveel daden, karakters, gebeurtenissen, zich uitstrekkend over zo'n lange reeks van eeuwen, telkens een oordeel wordt geveld, het karakter van de beoordelaar zelf op ongezochte wijze aan het licht komt?'[590] Ontdekte Busken Huet als een voorloper van Ter Braak zowaar iets goeds in Bilderdijks proza, Da Costa had het er moeilijk mee. Het zou een eenzijdige voorstelling van zaken geven,-alsof die in een leerdicht met essayistische trekken als *Het Buitenleven* ontbrak-, omdat de prozaïst in kwestie nu eenmaal dichterlijk dacht. Zijn brieven behoefden een 'chemische schifting' om waar en onwaar van elkaar te onderscheiden, alsof het in zijn brieven doorgedrongen dichterlijke element leugens in de hand werkte.[591] Waarschijnlijk wist Da Costa hier fictie en onwaarheid niet goed van elkaar te onderscheiden, maar, hoe dat ook zij, het gaat niet aan in Bilderdijks leven een scherp onderscheid tussen dichter en schrijver te maken. Hij was beiden en verenigde verheven fictie en platte realiteit in zijn persoon, 'Dichtung und Wahrheit', of hij zich nu als dichter of als schrijver uitte. Tezamen, en niet ieder afzonderlijk (of de een wel en de ander niet), vormden zij 'het eigenaardige karakter van de in alles zonderlinge Bilderdijk'![592] Tegenover Loosjes had hij in 1790 toegegeven minstens een jaar nodig te hebben om 'draaglijk proza' te schrijven.[593] Als dat waar zou zijn, heeft hij

zijn tijd welbesteed. Dat hij daar zelf kennelijk anders over dacht, kan worden verklaard door zijn voorkeur voor vormvaste poëzie. Met een aan de klassieken ontleende term hoorde hij niet op een 'forum' thuis, maar in een net burgermanshuis, indien mogelijk van een trapgevel voorzien. De 'vent' vond hij niet onbelangrijk, maar zag hij het liefst achter de vorm (in dit geval de voordeur van zijn woning) verdwijnen. Waar rijm en metrum minder voor een natuurlijke dekking konden zorgen, zoals in proza, rees daarin toch het beeld van een overgedateerde edelman op: zijn proza behoudt iets statigs, dat het hof van Lodewijk XIV in herinnering brengt.[594] Uiteindelijk laat de 'vorm' zich niet tegen de 'vent' uitspelen, noch tegen 'functie' of 'inhoud', en geldt ook voor een schrijver, dat hij de formele aspecten van zijn metier onder de knie moet hebben. Op die onwaarschijnlijke plek treft men de kracht van zijn proza aan, in Bilderdijks geval het vermogen om een directe verstandhouding met zijn lezers op te bouwen. Origineel, precies en doeltreffend taalgebruik, met weerhaken in de vorm van een ongekende rijkdom aan gedachten en gevoelens om te verhinderen dat zij hun aandacht laten verslappen, is typerend voor zijn proza. Het hangt natuurlijk wel van de individuele lezer af, of hij bereid en in staat is om al deze kwaliteiten in het proza van Bilderdijk te ontdekken.

In het voetspoor van Da Costa verkondigde Jan te Winkel de stelling, dat de grote dichter geen partij voor de armzalige schrijver in de persoon van Bilderdijk was: 'Dikwijls opzettelijk oneerlijk en onwaar in zijn geschreven en gesproken proza, houdt hij op dat te zijn in zijn poëtische verrukking, de uitstorting van zijn dichterziel, waarin de verbeelding ook voor hemzelf tot waarheid maakte, wat hij onmiddellijk in de daarbij als vanzelf geboren dichterlijke vorm uitboezemde, een vorm, waarin hij zich door veel vertalen allengs zó geoefend had, dat ook de fijne schakeringen zijner verbeelding er voortdurend beter door konden worden afgespiegeld.'[595] Wie op grond van zijn eigen conceptie van de waarheid een onjuiste scheiding tussen 'Dichtung und Wahrheit' aanbrengt en, tegen alle logica in, de waarheid voor poëzie en de leugen voor proza reserveert, maakt op een enigszins geoefende lezer een onwaarachtige indruk. Niettemin waren er velen in de eerste helft van de negentiende eeuw die op grond van verkeerde criteria en uitgaande van de veronderstelling, dat er in proza geen verdichting kon optreden, in een welhaast absolute scheiding tussen die twee geloofden. Zij gaven aan poëzie de voorkeur bo-

ven proza en roemden desgevraagd de Leidse hoogleraar Johannes van der Palm, een van de paranimfen tijdens Bilderdijks promotie,[596] als de beste prozaïst van hun tijd. Eerder is in vergelijkende zin over het verschil tussen het werk van Bilderdijk en Van der Palm gesproken, tussen een lieflijke vijver op Sonsbeek en de onstuimige waterval van Schaffhausen,[597] in de appreciatie waarvan de eigen smaak een grote rol speelt. Zonder begrippen als 'waarheid' en 'leugen' te monopoliseren, gunne men ieder zijn voorkeur. Van der Palm was onmiskenbaar een groot redenaar, die er als hoogleraar in de gewijde welsprekendheid telkens weer in slaagde de kansel tot een katheder te verheffen en omgekeerd. Weinigen beschouwden Bilderdijk als de beste prozaïst van hun tijd, maar zij waren er wel. In het *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* (1912) werd de stelling verkondigd, dat Van der Palms 'geroemde proza' het in menig opzicht niet kon halen bij dat van zijn nog beroemdere tijdgenoot: 'Zowel als laatstgenoemde zijn bliksems slingert tegen de geest der eeuw of tegen persoonlijke vijanden, als wanneer hij een sierlijke voorrede voor een dichtbundel, een wetenschappelijke verhandeling, of een brief schrijft, is hij de meester, voor wie de taal al haar schatten beschikbaar stelt.'[598] In het boek dat ter gelegenheid van Bilderdijks 150e geboortedag in 1906 uitkwam, werd nagenoeg dezelfde stelling verkondigd: 'Men spreke niet van Van der Palm, Borger en enkele anderen uit die dagen, of liever, men schenke hun de volle waardering als stilisten die hun toekomt, maar Bilderdijk staat boven hen.'[599] Er werd ook uitgelegd waarom dat zo is: 'Het bilderdijkiaanse proza heeft heel de taalschat beheerst, die de verborgen, maar door hem ontdekte en ontgonnen aderen te zijner beschikking stelden.'[600] Door in ruime mate uit zijn werk te citeren, kan men anderen een idee van zulke taalschatten geven. De rijkdom ervan is allereerst gelegen in de persoon van degene die aan het delven is geslagen en, afgezien van de delfstoffen zelf, in het gebruik dat hij ervan heeft gemaakt.

Op het gebied van proza maakte Bilderdijk in 1804 furore met zijn fabels, die als nieuw werden ervaren. Ze werden in *Mengelingen* afgedrukt naast relatief ouderwetse romances als *Arnold Beilaert*, die eigenlijk Albrecht Beiling heette en als aanvoerder van de Kabeljauwen het kasteel van Schoonhoven tegen de troepen van Jacoba van Beieren verdedigde,[601] en enige herderszangen naar Theocritus, waarin herders en herderinnetjes zich beurtelings afvroegen of zij in dienst van Venus of Diana waren getreden, dat wil zeggen of zij ver-

liefd waren, of dat er op hen gejaagd werd. Er viel opnieuw geen onvertogen woord, zelfs niet waar een riem per ongeluk losraakte of een borst aan een al te knellend kledingstuk ontglipte. Soms ging een ogenschijnlijk ouderwetse erotische fabel uit 1804, zoals *Paris oordeel*, vergezeld van een relatief moderne christelijke moraal. Paris werd gevraagd zijn oordeel over de schoonheid van Juno, Pallas (Athena) en Venus te geven, die hem respectievelijk de macht van Napoleon Bonaparte, de wijsheid van Kant en het mooiste meisje in het vooruitzicht stelden, bij wijze van beloning, wanneer hij één van hun drieën als de schoonste zou verkiezen. Paris krabde zich nog eens achter de prinselijke oren, maar kwam er niet uit. Hij vroeg de godinnen zich naakt aan hem te vertonen, misschien dat zo'n drastische ingreep de keuze voor hem kon vergemakkelijken. Na lang dubben gaf hij de appel aan Venus, want de blote Juno en Pallas waren hem nogal tegengevallen. De moraal is duidelijk: zinnelijkheid heerst op aarde, alles kan naar de zin van de meeste mensen weliswaar niet sexy genoeg zijn, maar macht en wijsheid zijn alleen in of bij God te vinden:

> Hoogheid, wijsheid, hersenschimmen
> Voor den geen die met haar praalt,
> Zijn alleen in God te vinden,
> Niet, dan van Hem afgedaald.[602]

De fabels in proza geschreven zijn zo kort, dat één voorbeeld kan dienen ter illustratie van Bilderdijks taalgebruik. In *Het paard en de stalknecht* vallen meer dan twee eeuwen weg, indien men dit een weinig aan het hedendaagse taalgebruik aanpast. De alwetende verteller, een rol die de dichter op het lijf geschreven was, pleit voor onderwerping aan het eenhoofdig gezag en waarschuwt voor het oordeel van God. Wie hier de rol van wie vervult, zij aan de lezer ter beoordeling overgelaten:

> "Het is blijkbaar (zei het paard), dat de stalknecht om mij bestaat: er waren eerder paarden dan stalknechten. Hij voedt mij, hij reinigt mij, hij veegt mijn mest weg, houdt mijn woning zuiver en lucht ze. Hij leidt mij ter wei, haalt mij weer terug eer de koude nachtlucht valt, doet mij wandelen, en wat al meer tot mijn gezondheid en welzijn dienen mag. Ik heb daarvoor geen verplichting aan hem (want hij is

ervoor), maar hij heeft verplichting aan mij, omdat hij zonder mij geen stalknecht zou zijn. Het is dus wel zot, dat ik hem moet dragen, wanneer hij mij afrijden of vers voer met mij halen wil, dat ik de spoorslagen van hem moet dulden en mij tomen en beteugelen laat, alsof ik voor zijn dienst was geboren. Dit verveelt mij." Op die woorden kwam de stalknecht om het paard te zadelen, en dit, om zijn filosofie in praktijk te brengen, gaf hem met de achterhoeven een slag op de borst, dat hem het bloed uit de keel vloog en hij dadelijk dood neerviel. "Zie (zei het paard) zo behoort het: ik kende mijn eigen krachten niet." Nu werd het noch gevoerd noch geroskamd. Het paard kreeg honger, het verliet de stal en werd door de wolven opgevreten, die er lang op geloerd hadden. "Ach (riep hij toen), had ik mij maar blijvend aan de stalknecht onderworpen!"

De heer van de stal, die ter jacht was geweest, kwam juist aanzetten, toen dit voorviel. Zijn jager legde op de wolven aan: "Laat af (zei de heer), het is dat ondankbare beest, dat mijn trouwe stalknecht heeft doodgeslagen, het verdient niet beter." [603]

Op zijn oude dag gaf Bilderdijk commentaar op de fabels van Esopus, die hij weliswaar in zijn jeugd had gelezen en bewonderd, maar eigenlijk voor kinderen ongeschikt vond: 'Het is de ouderdom die, rijk aan ervaring en arm in werkzaamheid, met genoegen terugdenkt en op het einde van de reis des levens, wat hij of toevallig vergaard of met schade en arbeid gekocht heeft, vermakelijk vindt uit te stallen of na te tellen. Hij bemint de esopische fabel als de kern van voorvallen, reeds beleefd, en waarvan zij hem het voordeel van kennis dat hij erin stak, of vernieuwt, of wellicht eerst laat uitpuren. Maar hij bemint ook de eenvoud van de intrige, het onopgesierde der verbeelding, en de kleinheid des besteks van dit schilderij, omdat hij van kunst, pracht en praal lang vermoeid en walgend, geen beschouwing meer kan lijden, die hem inspanning kost. Ziedaar mijn toestand tenminste.'[604] Eigenlijk kwam zijn redenering erop neer, dat men kinderen niet als ouderen moest behandelen, wanneer men hen met fabels liet kennismaken, en ouderen niet als kinderen: 'Heb ik het wel, of bedrieg ik mij, wanneer ik hieraan toevoeg, dat de fabeldichters allen oude lieden zijn geweest, of van die gesteldheid van geest, die des ouderdoms is en veeltijds het gevolg van verdrukking of ongeluk, soms ook van een natuurlijke en aangeboren kinderachtigheid, die de ouderdom altijd min of meer vergezelt? Men zegt niet ten onrechte:

*Bis pueri senes!** Maar deze tweede kindsheid heeft wijzigingen ondergaan, waardoor zij belang neemt in wat de eerste kindsheid onverschillig moet zijn. Voor oude lieden derhalve de fabel!'[605] Wat in simpele bewoordingen lijkt te zijn geschreven, of het nu fabels of romances betreft, kan een dubbele bodem bevatten, al was het alleen maar omdat de acceptatie van een waarheid op weerstand stuit. In *De waarheid en Ezopus (1798)* sprak Bilderdijk er zijn verbazing over uit, dat het verhulde en universele karakter van een fabel de lezer verhindert er zelf lering uit te trekken, terwijl het hem geen enkele moeite koste met behulp van diezelfde fabel een ander de les te lezen. Tot dat inzicht komt een bultenaar die de kermis bezoekt, waarop Esopus de waarheid als een spiegel aan zijn kermisgasten voorhoudt:

> Men wil de waarheid wel,
> Maar nergens loopt zij min gevaar
> Dan in het fabelspel.[606]

Esopus als standhouder op een kermis? Bilderdijk deinsde er niet voor terug hem de waarheid op een breugheliaanse manier aan de man te laten brengen!

Maar meer dan dichterlijke uitspattingen op een kermis, fabels, ballades en romances interesseerde hem in 1804 een ander literair subgenre, waarmee hij zich langdurig inliet. Het leerdicht stelde hem in staat zichzelf een spiegel voor te houden, die hem niet 'de' waarheid zou onthullen, maar een reeks van allesbehalve simpele waarheden. Voor zijn 'vertaling' van Popes *Essay on Man*, die als *De Mensch* in 1808 zou verschijnen en grotendeels in 1804 werd voltooid, ging hij net zo te werk als voor die van abbé Delilles *L'homme des champs*, dat wil zeggen hij maakte er een 'vrije' vertaling van en wijzigde en vulde aan wat naar zijn believen daarvoor in aanmerking kwam. Zelf zag hij dat anders en noemde hij zich 'een bloot vertaler', maar wel een die zonder oorspronkelijk werk af te leveren bij zijn gevoel te rade was gegaan.[607] Dat rechtvaardigde allerlei afwijkingen van het origineel, want hij begreep beter dan abbé Delille en Pope samen wat hun tijdens het creatieve proces voor ogen moest hebben gestaan. Hij was dus oorspronkelijker dan zij, wat hem het recht gaf om als

* Ouderen zijn voor de tweede keer kind!

vertolker van hun ideeën, zoekend naar de juiste woorden in het Nederlands, die ook omgekeerd aan hun juiste bedoelingen aan te passen. De ondertitel van het door hem vertaalde essay luidt niet voor niets *Popes Essay on Man gevolgd*. Hij was 'een bloot vertaler', 'vertolker' en 'vrije navolger' van Pope ineen: 'Ik geef het voor Pope niet, gelijk Pope dacht en schreef, maar gelijk ik mij voorstelle dat hij, in het door hem aangenomen systema met zijn hem eigen begrippen verenigd, had moeten denken en schrijven, om ettelijke aanstotelijkheden te mijden.'[608] Zoveel eigenzinnigheid van de vertaler lokte de niet onbegrijpelijke kritiek van zijn tijdgenoten uit, dat Bilderdijk geen vertaling, maar een 'verwringing' van Popes essay had gemaakt.[609] In één mensenleven kon men verschillend over diens denkbeelden oordelen, zoals Voltaire en Louis de Fontanes gedaan hadden, welke laatste meer dan 35 jaar liet verlopen tussen zijn 'overzetting' in 1783 en de na zijn dood gepubliceerde 'afronding der navolging' van hetzelfde leerdicht.[610] 'Het blijve een biograaf van de Hollandse dichter bespaard,' verzuchtte een criticus van *De Gids* in 1858, 'ons de samenstemming en de afwijking te verklaren tussen de kritiek van Bilderdijk en die, welke de Franse poëet de eerste druk zijner vertolking deed voorafgaan.'[611] Een chroniqueur kan zich dus bij voorbaat van die taak ontslagen achten, zij het dat hij door op de overeenkomsten in hun beider kritiek op Pope te wijzen, hoopt de lezer ongemerkt in de denkwereld van deze filosoof binnen te loodsen. In zijn jonge jaren had Bilderdijk zich in hem verdiept, wegens de verwantschap die Pope met Leibniz vertoonde. Is Popes hoofdstelling 'whatever is, is right' niet een andere formulering van Leibniz' stelling, dat de wereld waarin hij leefde de beste aller denkbare werelden was?[612] De kordaatheid van de hier gebezigde formulering geeft het nodige te denken, ook over het optimisme van de Verlichting, waartegenover niet alleen Bilderdijk uiterst sceptisch stond. Dat hij er vier jaar over deed om dit leerdicht uit 1732-1733 te 'vertalen', is afgezet tegen de inspanning van Voltaire en Fontanes niet verwonderlijk. *Essay on Man* gaat over niets minder dan de vrijspraak van God, althans van de 'ways of God to man'. In Bilderdijks visie was juist het omgekeerde aan de orde: de vrijspraak van de mens, of kwijtschelding van de erfzonde, dankzij het zoenoffer van Jezus. In het voorwoord van *Paradise Lost* (1667) schreef John Milton, dat het zijn bedoeling was 'to justify' Gods bejegening van de mens. Pope ging nog een stap verder en bezigde in plaats van 'to justify' het werkwoord 'to vindicate' om

Gods bejegening van de mens te rechtvaardigen.[613] In het ene geval is er minstens een vuiltje in de lucht blijven hangen na de verdrijving van Adam en Eva uit het paradijs, terwijl in het andere geval de hemel helemaal is opgeklaard. Maar ziekte en dood,-het lijden in het algemeen-, staan toch haaks op het veronderstelde onbewolkte gemoed van mensen? Nee, meende Pope: 'God stuurt bij nader inzien geen ziekte op de mensen af.'[614] Bilderdijk zag in ziekte en dood een straf voor de erfzonde en kon noch wilde delen in Popes optimisme. Hij was het dus in wezen oneens met de flegmatieke filosoof, die tegenover ziekte en dood in de deugd een natuurlijke bondgenoot zag:

> Thus Nature gives us (let it check our pride)
> The virtue nearest to our vive allied.

Bilderdijk haastte zich van de natuur God te maken:

> Dus is't dat de Almachtzelve in 't innigst der gemoederen
> De deugd des sterv'lings met zijne ondeugd wou verbroederen.[615]

Hij leek zijn onenigheid met Pope te willen vieren met Fontanes, door op dezelfde vormfouten te wijzen als deze in *Essay on Man* aanwees. Hoe kon een dichter het menselijk leven met een doolhof vergelijken en zich vervolgens te buiten gaan aan een 'opeenstapeling van metaphorae, volgens welke de mens beurtelings een doolhof, een tuin, een veld en een woestenij is'? Daarin zag Fontanes 'slechts een gebrek aan smaak, nauwkeurigheid en helderheid'.[616] Bilderdijk begreep evenmin iets van al die vergelijkingen: 'Hoe hangen die met elkaar samen? Het toneel is ten eerste een doolhof, ten tweede een wildernis, waarin bloemen en onkruid door elkaar groeien, ten derde een tuin, die door verboden ooft mensen in verzoeking brengt. Laten wij nu daarin gaan wandelen! Waarom? Om de uitgang van die doolhof te zoeken, om in die wildernis de bloemen van het onkruid te onderscheiden, om in die tuin de vruchten te beschouwen, te plukken, te proeven, ofwel er ons voor te leren wachten. Maar Pope vergeet doolhof, bloemen, onkruid, boomgaard en ooft, om op jacht te gaan. Had hij de jacht in zijn hoofd,-waartoe dan die bloemen en heesters door elkaar, waartoe die boomgaard en vruchten, waar hij niets mee uitvoert? Waarom dan niet gezegd: het is een ruim veld of bos, dat allerlei wild bevat? Daarop kwam het dan aan. Maar men ziet duide-

lijk, dat hij, toen hij het een schreef, aan het ander niet dacht, en het is aldus dat hij (want zo is het telkens met hem) niet alleen nooit partij van zijn beelden trekt en ze ergens neerwerpt, maar ook zo dikwijls duister en onverstaanbaar wordt.[617] Dat laatste mag dan een grote aanbeveling voor de Engelsen zijn, maar is dat juist niet voor het gezond verstand, dat niet met hen, duisterheid voor een bron van verhevenheid houdt.'[618] Bilderdijk duldde geen inbreuk op de eenheid van stijl, wat hij reeds in zijn commentaar op *Het Buitenleven* te kennen had gegeven, toen de stijl van Chateaubriand hem de opmerking ontlokte, dat *Le Génie du christianisme* nodig moest worden 'overgewerkt'.[619]

Om zijn doel te bereiken ging hij op zoek naar de ideale lezer, die hem en zijn motivering om verbeteringen in andermans tekst aan te brengen zou begrijpen: 'Mislukt mij dit bij het tegenwoordige geslacht,-het latere zal mijn poging erkennen, al moet zij op niets uitlopen. Verga, wie met zijn arbeid ijdele roem bejaagt! Mijn doel is aan dicht- en gezonde oordeelkunde nuttig te zijn. Dit weinige zij mij genoeg!'[620] In de eerste zang (van de in totaal vier zangen) wordt het begin van de schepping beschreven, bestaande uit een volmaakte harmonie of 'samenstemming' tussen God en de schepping, waarna door toedoen van de mens de eenheid van middel en doel (voor God bestaat daartussen geen enkel onderscheid) wordt verbroken.[621] Het gevolg is chaos, want het 'barst alles uit zijn kring, en plaats- en standbepaling'.[622] Het doel blijft overeind staan, maar om dat te verwezenlijken zal de mens zich in bochten moeten wringen. De altijd al bestaande hiërarchie tussen God en mensen vertaalt zich nu in een schrijnende ongelijkheid, die 's hemels eerste wet (te weten regelmaat en orde) onverminderd van kracht doet zijn en geen ruimte openlaat voor 'het nietig hersenspook' der gelijkheid.[623] Zulke tegenstellingen doen zich niet alleen uitwendig in de schepping voor, maar ook inwendig in de mens zelf:

> Uit twee beginselen wordt 's mensen aard ontwikkeld.
> 't Is rede die ons toomt, en zelfmin die ons prikkelt.[624]

Ziekte en gezondheid, het goede en kwade leiden elk afzonderlijk hun eigen leven en, hoewel er een causaal verband tussen schommelingen in de lichamelijke en zedelijke gesteldheid van een mens kunnen bestaan, moet het natuurlijk kwaad niet als een gevolg van het zede-

lijk kwaad worden gezien. Dit is een opmerkelijk standpunt van Bilderdijk, omdat hij na het verschijnen van Da Costa's *Bezwaren tegen de geest der eeuw* precies het tegenovergestelde zal beweren: natuurrampen zijn een straf van God! In 1804 zette hij de deur op een kier voor deze mogelijke interpretatie van het kwaad door de duur van een ramp in het geding te brengen. Naarmate de effecten daarvan langer meetbaar waren, zou men de mogelijkheid van een goddelijke ingreep kunnen overwegen:

> Wat maakt het *zed'lijk* toch, en wat *natuurlijk* kwaad?
> Natuurkracht, willekeur, die zich te buiten gaat.
> De Godheid geeft geen kwaad. Indien wij 't recht bevatten,
> 't Gedeeltelijk kwaad is goed voor 't algemeen te schatten,
> Of 't ligt in d'aard der zaak die geen volmaaktheid duldt
> En zeldzaam is 't, en kort, tenzij door onze schuld.[625]

Maar afgezien van deze ontsnappingsclausule maakte hij een scherp onderscheid tussen 'Etna's zwavelpoel' en 'Brunswijks dikke lucht' en het door beide aangerichte onheil enerzijds en het verlangen van 'goede' mensen om daarvoor gespaard te worden anderzijds.[626] Er bestond geen verband tussen zedelijk en natuurlijk kwaad, evenmin tussen een 'natuurlijke' beloning en goed gedrag. Bilderdijk paste deze bevindingen op zichzelf toe en verlangde daarom geen beloning voor arbeid, althans beschouwde verdienstelijkheid als iets wat intrinsiek werd beloond. Het loon der deugd was 'zonneschijn der ziel', iets wat volgens hem volkomen los van aardse geneugten stond.[627] Men kon wel tegenover ziekte en dood in de deugd een natuurlijke bondgenoot willen zien, maar dan nog gold de regel: 'Dees wareld laat den eis des braven onbevredigd.'[628] Hier dook het aloude probleem van Job weer op: 'Waarom wordt de deugd ten zetel niet verheven?'[629] Het (weinig bevredigende) antwoord luidt:

> Dit vragen onderstelt, dat God te weinig geeft,
> Zolang Zijne Almacht nog iets meerder over heeft.[630]

Zo paste Bilderdijk het leerdicht van Pope aan zijn eigen noden en behoeften aan, waardoor men hem voor vrijwel elke regel verantwoordelijk kan houden. In zijn vertaling mocht immers niets staan

wat hem niet zinde. Was er toch iets aan zijn aandacht ontsnapt, dan vulde hij dat in zijn aantekeningen aan.

Geen leerdicht bevat meer aantekeningen dan *De Mensch*, en geen aantekening bevat een grievender commentaar op de oorspronkelijke dichter dan Bilderdijk in de eerste de beste aantekening van dit leerdicht heeft gegeven. Zij lijkt wel een inleiding of essay in proza, waarin zowel Pope als zijn gedichten worden gefileerd. Hoe luidde zijn typering van *Essay on Man*? Dat is 'een vrij dor en droog geraamte van een half hekelachtig, half ernstig en uit allerlei wangevoelens saamgebracht opstel'.[631] Er zijn geen drie bladzijdes in Popes geschriften aanwijsbaar die niet blijk geven van een 'nijdige, ergerlijke en kwaadaardige misgeboorte'.[632] Niet alleen als dichter deugde hij dus niet, maar ook als mens. Schepte hij er als jongen niet genoegen in de ogen van vogeltjes te doorpriemen, zoals hij later 'met het stilet van zijn hekelpen mensen doorboorde'?[633] De man was een psychopaat, die niet eens het verschil tussen een leerdicht en een theodicee wist.[634] Hoe kon hij de schepping met dezelfde blik als die van God bezien op de zevende dag? Popes beginsel, 'dat alles wat bestaat, goed is', deugde niet, noch inhoudelijk, noch wegens de aanmatiging die eruit sprak. Dat beginsel was als een marmeren ei in een hoendernest, dat zich niet door een christelijke hoen liet uitbroeden.[635] Na dit staaltje van onontkoombaar juist geformuleerd proza te hebben gegeven,-waarmee men het inhoudelijk overigens niet eens hoeft te zijn-, wilde Bilderdijk met zijn voorkeur voor Leibniz' 'volheid' en zijn afkeer van Popes 'gradatie' de stelling bestrijden, dat God de ziel van het heelal zou zijn.[636] Oneindigheid in tijd en ruimte mocht kenmerkend zijn voor de Schepper en Zijn schepping, toch school er in zo'n typering het gevaar, dat men de alomtegenwoordigheid van God in spinozistische termen zou uitdrukken. Om dat te voorkomen veroorloofde Bilderdijk zich opnieuw een vrijheid door God niet de 'ziel' van het heelal te noemen, maar de 'bezieler'.[637] Waarom hij zich met zijn fundamentele kritiek op Pope aan een vertaling van diens leerdicht had gewaagd, was een vraag die des te klemmender kon worden gesteld, naarmate hij zich meer vrijheden veroorloofde. Bilderdijk stelde die vraag ook, maar à contre coeur omdat de dichterlijke roes,- "Go with the flow," hoort men tegenwoordig (te) zeggen-, hém wel, maar zijn lezers niet in vervoering had gebracht. Dus vond hij zo'n vragensteller een 'slechthoofd' en moest hij, in verlegenheid gebracht, het antwoord op die vraag schuldig blijven.[638] Slechts in al-

gemene bewoordingen mompelde hij iets over er 'geen ander oogmerk' mee gehad te hebben 'dan nuttig te zijn voor mijn vaderland'. Achter zijn dienstbare opstelling ging echter niet een intrinsieke beloning schuil, waarvan hij hoog had opgegeven, maar hoogmoed: 'Zo er mensen zijn, wie het leed is dat men het kaf van het koren scheidt,-zij mogen er hun reden voor hebben, maar hun kaf zou, zonder mij, ook wel voorbijgaan en wegstuiven, en aan hen denk ik niet. Het zal toch wel nooit aan wormen ontbreken die iets willen zijn in zowel de dichterlijke wereld, als ook in die der overige kunsten en kundigheden. De verstandige vertreedt hen soms ongemerkt en bij toeval, maar hij zal er niet opzettelijk tegen optrekken. Zij vergaan, eer men het gissen kan.'[639] Hier wordt schaamteloos het eigen gelijk geclaimd, zonder enige argumentatie, en een potentiële tegenstander bij voorbaat vermorzeld. Wat deed Bilderdijk anders dan, geprikkeld door Popes beschouwingen over God en Zijn schepping, 'opzettelijk' tegen hem 'optrekken'? Dit 'bashen' van Pope kon niet meer in strijd zijn met zijn eigen voorstelling van zaken, als zou zijn kritiek op andere dichters en schrijvers hem alleen uit liefde en dus zonder enige hatelijkheid jegens hen zijn ingegeven!

Nu moet een lezer niet denken, dat er weinig goeds aan Bilderdijks vertaling van Popes gedichten valt te ontdekken. Men kan hem roemen om de beknopte 'overzetting' van deze regels uit de *Messiah*:

> A God, a God! the vocal hills reply,
> The rocks proclaim th'approaching Diety.
> Low, earth receives him from the bending skies!
> Sink down ye mountains, and ye valleys rise.

in:

> "Een God, een God verschijnt," roept bergspelonk en rots
> En 't aardrijk wacht de komst des naderenden Gods,
> Zinkt, bergen, zinkt, en rijst, gij kruipende valleien![640]

Maar belangrijker dan dit alles lijkt de paradox of inconsequentie waarmee Pope zijn lezers en dus ook Bilderdijk confronteerde. Wat viel er eigenlijk over Gods bejegening van de mensen op te merken? Niets, alles welbeschouwd. Wat kon men met zekerheid over de belangrijkste participant in 'the ways of God to man' vaststellen? Wie of

wat stelde God voor, ziel of bezieler van het heelal, dat Pope hem wilde vrijpleiten van een onheuse behandeling van Zijn eigen schepping? In de tweede zang heet het:

> Know then thyself, presume not God to scan,
> The proper study of Mankind is Man.[641]

Waarom dan in de eeuw van de Verlichting de rede niet aangewend om over God te zwijgen? Vanwaar die vermetelheid om met de menselijke rede te appelleren aan de goddelijke? Wie zoiets aandurfde, kon met recht een dwaas worden genoemd:

> Go, teach Eternal Wisdom how to rule,
> Then drop into thyself, and be a fool.[642]

Bij alles wat er over Bilderdijk en Popes *Essay on Man* is opgemerkt, mag men niet vergeten, dat hij een theodicee vertaalde zonder verstand van God te hebben. Hij was nota bene de eerste, of na Pope de tweede, om dat zelf te erkennen! Gelooft men niet, of houdt men er een irrationeel geloof op na, dan onthoude men zich van commentaar op God. Hoe stelliger dat in positieve of negatieve zin uitvalt, des te meer onbeantwoordbare vragen zullen er rijzen. Wie zich in deze geloofskwestie niet aan zijn eigen gedragsregel houdt, komt vroeg of laat in grote moeilijkheden. Bilderdijk, die het object van zijn theodicee voor onkenbaar hield en verstand en rede voor ondeugdelijke middelen of instrumenten om zich op het hogere te richten, kwam dubbel in de problemen. Tegenwoordig heeft men gemakkelijk praten, zo zou men kunnen redeneren, maar Pope en Bilderdijk stonden midden in een uit haar voegen barstende samenleving, waarin het moeilijk was een standpunt over wat dan ook te bepalen. In tijden van overgang pleegt men per onderwerp op minstens twee gedachten te hinken, of die nu een hele samenleving of alleen zichzelf aangaan. Een dialectisch denkende geest als Bilderdijk was van nature toch al geneigd een zaak van meerdere kanten te bekijken,-die kanten met zijn eigen invalshoeken verdisconterend-, zodat paradoxen en tegenspraak het natuurlijk domein vormden voor zijn bespiegelingen over God. Laat dat zo zijn, dan kan men met des te meer respect en bewondering de visie van Samuel Johnson op Pope onderschrijven, die ook meer dan één zwakheid in het denken van Bilderdijk

blootlegde: 'Na zich opgewerkt te hebben tot een wijs man, vertelt hij ons veel wat iedereen weet, en nog meer wat hijzelf niet weet.'[643]

De stellige toon in Bilderdijks poëzie en proza is niet slechts een kenmerk van zijn statisch dichterschap,-zijn taalgebruik in het algemeen-, maar ook het gevolg van een stilistisch procedé waarin de balling trachtte zijn verongelijktheid uit te drukken en fundamentele twijfels in zichzelf te overstemmen. Als advocaat moest hij rechters overtuigen van de onschuld van zijn cliënten, wat hem alleen lukte door een vastberaden indruk op zijn gehoor te maken. Stelligheid was hem als opgroeiend kind reeds niet vreemd, toen hij zijn oratorisch talent op de schoot van zijn grootmoeder botvierde en voor 'overtuigingskracht' ook een plaats in zijn schoonheidsleer wenste in te ruimen. Hij nam niet genoegen met een juiste formulering, maar zocht naar een onontkoombaar juiste formulering, waaraan hij als estheet alle plastische consequenties verbond. Het beeld van een marmeren hoenderei is daar een voorbeeld van: de moderne lezer ziet als het ware een schilderij van Magritte voor zich en geeft zich gewonnen aan het daarmee verbonden principe, dat alles niet of alleen ogenschijnlijk goed is. In *De Mensch* is echter iets bijzonders aan de hand, in zoverre Bilderdijk blijk gaf van stelligheid en het tegenovergestelde daarvan, te weten dubbelzinnigheden en twijfels. In de Bataafse Republiek kon hij na de verschijning van *Het Buitenleven*, Pope onder handen nemend, doorgaan voor een man met uitgesproken opvattingen op politiek en religieus gebied. De publicatie van zijn oude gedichten in *Mengelingen* kan daartoe hebben bijgedragen, terwijl hij tezelfdertijd op anderen ook een gematigde indruk maakte. Aan het begin van de negentiende eeuw was Bilderdijk een aartsconservatieve mastodont, wiens afkeer van de Fransen en enigszins tolerante houding tegenover het staatsgezinde standpunt van Hugo de Groot door velen werden gedeeld. De Oranjes hadden zich gecompromitteerd, dus begon de politieke elite in de Bataafse Republiek na te denken over een mogelijke terugkeer van de beroemdste balling naar het vaderland. Van zijn kant greep Bilderdijk elke gelegenheid aan om dat vuurtje aan te wakkeren, zoals toen een criticus *Mengelingen* positief had gerecenseerd in de *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Via zijn broer Izaac had hij de bewuste recensie ontvangen en begrepen, dat de criticus Jeronimo de Vries was, thans werkzaam op de griffie van Amsterdam en eertijds een goede bekende van zijn vader. Hij was een neef van de Latijnse dichter Jeronimo de Bosch, die

Bilderdijk als kind goed had gekend. Zijn recensie hield een open uitnodiging aan vaderlandse hogescholen in om 'een man van zoveel geleerdheid en taalkunde, een vernuft zo schitterend' als dat van de dichter van *Mengelingen*, zo spoedig mogelijk een baan als hoogleraar te bezorgen. Het contrast tussen wat Brunswijk hem bood, waar hij,-'waarom zouden wij iets verzwijgen, wat de dichter zelf erkent?-, aan dagelijkse behoeften niet zelden gebrek schijnt te hebben', en wat het vaderland hem zou kunnen bieden, was te groot om het licht, 'dat nu bij vreemden dreigt uit te gaan', niet bij ons 'op de kandelaar te plaatsen'.[644] Als specimen van de complimenteuze aandacht die De Vries aan het werk van Bilderdijk schonk, kan het volgende dienen: 'Sinds lang reeds hielden wij Bilderdijk voor de grootste dichter van onze tijd. In deze gunstige gedachte zijn wij door het lezen en herlezen van *Mengelingen* volkomen bevestigd. Stoutheid of bevalligheid, verhevenheid van denkbeelden of gemakkelijkheid van dichttrant, eigen vinding of meesterlijke navolging,-wij weten niet, wat wij het

Mr. Jeronimo de Vries op oudere leeftijd

meest zullen roemen.'[645] De Vries was zich natuurlijk ook van een keerzijde van dit alles bewust, wat hij zo verwoordde: 'Wij kennen de gebreken van Bilderdijk. Wij misprijzen in hem, wat er in hem te misprijzen valt, maar wij durven er geen enkele twijfel over te laten bestaan, dat hij tot die zeldzame wezens behoort, wier allesomvattende geest het gehele rijk der kunsten en wetenschappen schijnt te omspannen, zodat hij het verdient om bij zijn leven blijken te verkrijgen van die dankbaarheid, waarmee men zeker zijn as zal vereren en zijn graf bewieroken.'[646]

Op 10 maart 1805 schreef Bilderdijk hem terug, geroerd als hij was door het feit 'dat er in het vaderland nog mensen zijn die enige prijs op mijn herfstvruchten stellen'.[647] Op een allerbeminnelijkste wijze weigerde hij De Vries voor diens recensie te bedanken: 'U daarvoor dank te zeggen zou een verongelijking zijn, omdat ik in uw manier van schrijven een volheid van overtuiging zie doorblinken en een zucht om uit te drukken wat het hart voelt, die mij treft.'[648] Hij sprak in de criticus een kunstbroeder aan, een gelijke, tegenover wie men geen complimenten hoefde te maken: 'De juistheid zowel van uw opmerkingen, als van uw karakteriseringen mijner stukjes te roemen, zou een terugkaatsing van lof kunnen schijnen, ons beiden onwaardig.'[649] Maar wat hem wel lofwaardig in de criticus toescheen én een compliment waard, was 'het belang dat u in mijn lot toont te nemen en de werkzame zucht die u toont om het verzacht te zien'.[650] Dat laatste wenste hij te preciseren: 'Beklag ontmoette ik veel, ook hier en daar ogenblikkelijke behulpzaamheden die ik nooit genoeg kan waarderen, maar een beredeneerd aannemen van mijn lot, en bedoeling van een duurzame verbetering daarvan, ziedaar wat de geest van uw recensie met zich meebrengt en waaruit zij ontsproten schijnt.'[651] Over zijn huidige omstandigheden wilde hij De Vries zo eerlijk mogelijk informatie geven: 'Ik was nooit achterhoudend, en had nooit geheimen, tenzij die van anderen, te bewaren.'[652] Welnu, hij was er slecht aan toe en verlangde 'onafhankelijk van mijn inderdaad jammerlijke toestand' naar een 'middelmatig bestaan in mijn vaderland', waaraan hij boven een 'ruime en aanzienlijke staat buiten 's lands' de voorkeur zou geven.[653] Wat hem daartoe motiveerde, legde hij vervolgens ook aan De Vries uit: 'Bij alles wat ik zowel door andere omstandigheden als door de bedorven lucht van Brunswijk lijd, waarin geen vreemdeling gezond of draaglijk leven kan, kwijn ik aan wat men *heimwee* noemt.'[654] Hij had daarop bijna 30 jaar gele-

den gezinspeeld in *De ware liefde tot het vaderland*, nu was hem dit hypothetisch euvel écht overkomen.[655] Zelf had hij allerminst stilgezeten, zodat hij niet zomaar een benoeming op aanzienlijke posten in het buitenland te berde had gebracht: 'Thans vleit men mij met een beroep in de rechten te Moskou. Hoe onaangenaam mij het land uit 1000 oorzaken ook zou zijn, toch zou ik het graag aannemen om slechts uit dit bedorven dampbad, waar ik verga, te geraken.'[656] Via zijn vriend, de Brunswijkse professor en staatsraad Eberhard von Zimmermann, was hem aldaar een professoraat voorgespiegeld, wat hem zijn oude rechtenstudie weer had doen oppakken. Met veel genoegen wroette hij in het *Corpus juris*, de Instituten en Digesten, ook wel 'Pandecten' genaamd, waarin hij fraaie staaltjes van de wetgeving onder keizer Justinianus herontdekte. Moeilijk te lezen of te verklaren tekstgedeeltes uit het *Corpus juris* en de commentaren van Griekse en Latijnse schrijvers daarop wilde hij aan een nadere beschouwing onderwerpen, wat uiteindelijk zou resulteren in zijn door juristen zeer goed ontvangen boek: *Observationes et Emendationes*. In 1806 bleek dat officieel te zijn uitgegeven, maar in 1805 circuleerde er door toedoen van Eberhard von Zimmermann al een versie van in Brunswijk. In het tweede deel van deze kroniek is een voorbeeld van Bilderdijks geniale lezing en verbetering der 'Pandecten' gegeven.[657] Wat in de maanden maart en april van 1805 slechts een bescheiden rol in zijn correspondentie met Jeronimo de Vries speelde om aan te geven dat hij niet stilzat, was in werkelijkheid een groots opgezet project. Bilderdijk was, vooruitlopend op een benoeming als hoogleraar in Moskou of elders, bezig zijn naam als jurist internationaal te vestigen en collegedictaten in de vorm van 'publieke paradelessen' te vervaardigen. Zijn aantekeningen, bestemd voor 'een paar octavo boekdeeltjes' en colleges werden hem min of meer ontfutseld door Eberhard von Zimmermann, die er buiten zijn medeweten om een uitgever in Leipzig voor vond.[658] Zonder de teksten zelf een laatste keer te hebben kunnen schiften op grond van hun verschillende bestemming en zonder zijn Latijn te hebben kunnen corrigeren moest Bilderdijk toen de uitgave gedogen, waarvoor hij in 1805 eigenhandig een opdracht aan de hertog van Brunswijk schreef.[659] Hij droeg het werk aan zijn weldoener op met de woorden 'Quod vivo Tuum est'*.[660] Had hij zijn leven niet aan de hertog te danken? Maar het zat

* Dat ik leef, heb ik aan u te danken.

hem wel dwars, dat hij een boek persklaar moest maken zonder er zijn volledige instemming aan te kunnen geven.

Hij zond een 'bestpapieren' editie van de *Observationes et Emendationes* naar zijn adellijke weldoeners in Duitsland en tevens naar de hoogleraren Pestel en Van der Keessel, die hem lang geleden als jurist in Leiden hadden opgeleid. Gewone uitgaven bereikten ook verschillende universiteiten in het vaderland, waar te Franeker een professoraat in Bilderdijks specialisme (het natuur- en staatsrecht) vrijkwam. De bedoeling van Jeronimo de Vries was hem in Friesland een benoeming te bezorgen. Om dat gedaan te krijgen schreef en confereerde hij met de politieke elite in de Bataafse Republiek, waaronder één der directeuren van het Staatsbewind, Augustinus Besier, en met bestuurders en hoogleraren onder wie zijn eigen zwager Joan Melchior Kemper. Laatstgenoemde was hoogleraar in het staatsrecht te Harderwijk en pleitte er, in weerwil van zijn patriottische sympathieen, in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* voor alle partijzucht terzijde te schuiven ten einde zo'n geleerd man als Bilderdijk 'een geschikte post' in het vaderland te geven. Er viel, wat dat betreft, immers een ereschuld te vereffenen![661] Zijn kritiek op de *Observationes et Emendationes* hield dus meer dan een 'laudatio' in,-een uitnodiging aan de politieke top van destijds om de terugkeer van Bilderdijk naar het vaderland mogelijk te maken. De 'werkzame zucht' van beide critici, Jeronimo de Vries en Joan Melchior Kemper, scheen een waarborg in te houden voor de toekomst van de gevierde balling, maar dat was slechts ten dele het geval. Zoals de een had gehamerd op diens gebreken, zonder die overigens te specificeren, gaf de ander te kennen: 'Wij hadden wel gewenst, dat de schrijver in dit boek geen nieuwe bewijzen aan de dag had gelegd, dat bij hem de partijzucht nog niet uitgestorven is, als zodanig zeker aan sommigen het noemen van de hertog van Brunswijk als de voormalige onoverwinnelijke Verdediger der Nederlandse Vrijheid wel zal voorkomen.'[662] Kemper was duidelijk op zijn hoede voor de politieke risico's die een terugkeer van Bilderdijk met zich mee zou kunnen brengen! Snerend op de adellijke pretenties van de balling, die op hem na de Franse Revolutie een even overbodige als lachwekkende indruk maakten, had hij over de schrijver van de *Observationes et Emendationes* opgemerkt, dat deze 'de naam van Bilderdijk meer luister had gegeven dan hij immer aan

Joan Melchior Kemper

die der oude graven van Teisterbant' zou kunnen ontlenen.'[663] De hoogleraar in het staatsrecht mocht dan op weg zijn zich tot zo'n geduchte staatsman te ontwikkelen, dat koning Willem I hem in de adelstand zou verheffen,-in 1805 wist hij zijn patriottisme nog voldoende met zijn patriciërsneigingen te bemantelen om niet als aristocraat op te vallen of zijn bewondering voor Bilderdijk te verloochenen. Integendeel, het kwam hem onbegrijpelijk voor, dat een rechtsgeleerde 'zonder boeken' te Brunswijk een juridisch meesterwerk van de eerste orde had kunnen schrijven. Ja, hij leek innerlijk en uiterlijk wel een beetje op Napoleon, deze jonkheer in spe, heerszuchtig als hij was en overtuigd van zijn eigen goede bedoelingen.

De internationaal befaamde rechtsgeleerde Jonas Daniël Meijer viel Kemper bij. Volgens hem was het laatste geschrift van Bilderdijk een boek om te zoenen.[664] Toch zou de vrije leerstoel in het natuur- en staatsrecht te Franeker niet door een veelgeprezen rechtsgeleerde uit Brunswijk worden bezet. Wat Izaac Bilderdijk als een noodoplossing voor zijn broer had gezien, indien benoemingen elders geen kans van slagen zouden hebben, vond namelijk geen genade in de ogen van Kemper. In strijd met zijn eerder uitgedrukte gevoelens, oordeelde hij aanvankelijk nogal hardvochtig: 'Ik heb Bilderdijk altijd als een onrustige en daarom gevaarlijke burger beschouwd, wiens hart ik daarenboven met reden meende te moeten mistrouwen. Dit deed en doet mij nog niet zijn terugkeer wensen, hoezeer ik ook zijn bekwaamheid en smaak bewonderde, daar ik het niet wijzer vind, dat wij geleerden het hart en de persoon om de bekwaamheid over het hoofd zien dan dat het gemeen zich door rijkdom en rang laat wegslepen.'[665] Hier sprak de jonkheer in spe voor zijn beurt, want zou uitgerekend híj zich niet door rang laten wegslepen, alsof het vooroordeel van een volksjongen moest worden bevestigd? Om zijn zwager niet zwaarder teleur te stellen dan Bilderdijk voegde hij er verzachtend aan toe: 'Maar laat de man terugkeren, laat men hem zelfs een post tot zijn onderhoud geven, laat hij zelfs volgens uw voorslag hoogleraar in de fraaie letteren of Nederduitse taal worden,' dan zou het vaderland zijn 'inlandse verdiensten' tenminste hebben erkend zonder dat het kwaad kon.[666] Welsprekend, arrogant en met een persoonlijk beroep op zijn zwager vervolgde Kemper: 'Tot hoogleraar in het natuur- en staatsrecht, tot vormer onzer aanstaande regenten echter een man aan te bevelen, wiens staatkundige gevoelens ik verfoei, omdat ze in mijn ogen alle redelijke waarde van de mens als zodanig tegelijk met alle burgerlijke vrijheid ondermijnen, Jeroon, kunt u dit van mij willen, kunt u inderdaad wensen, dat ik mijn overtuiging aan de vriendschap zou opofferen, zou u zelfs op mijn aanbeveling Kinker of Van Hemert een leerstoel in de wijsbegeerte of liever, om het geval gelijk te doen staan, in de godgeleerdheid helpen te bezorgen, terwijl u hen als ondermijners van uw godsdienstige gevoelens beschouwt?'[667] Kemper had nog meer argumenten tot zijn beschikking om 'Jeroon' van zijn gelijk te overtuigen. Als Bilderdijk uit ballingschap wilde terugkeren, waarom deed hij dat dan niet? Stelde hij prijs op een officiële uitnodiging van het huidige bewind, bij wijze van 'een bekentenis van hem aangedaan onrecht', dan was dat niet in

overeenstemming met de omstandigheid dat 'hij zich zijn ongeluk zelf op de hals heeft gehaald'.[668] Ontbreekt het hem aan de mogelijkheid om in de Bataafse Republiek inkomsten te genereren, dan zou hij moeten bedenken, dat de kosten van levensonderhoud hier hoger zijn dan daar. In plaats van zich vast te klampen aan de eerste de beste vaderlander die zijn pad kruist en bij hem naar een baantje in het vaderland te hengelen, zou hij zich moeite hebben moeten getroosten om professor in Brunswijk te worden. En tenslotte, hoe kan men een man die zegt op sterven na dood te zijn, voor zo'n arbeidsintensieve post als hoogleraar aanbevelen?[669] Dit laatste en beslissende argument was Kemper ingegeven door wat Bilderdijk over zichzelf had bekend, 'nooit achterhoudend' als hij in het verstrekken van informatie was: 'Ziedaar een punt, dat ik niet mag verbergen. Misschien had ik twee of drie jaar geleden nog nuttig kunnen zijn, maar sinds de vreselijke ziekte die mij na november 1803 kwijnend houdt, kan ik mijzelf niet in gemoede als een bruikbaar voorwerp aanbieden.'[670] Was hij dan nergens meer toe in staat? 'Die mij kennen, hebben geduld met mij,' zo pleitte Bilderdijk voor zichzelf, 'en om mij op te beuren ontveinzen zij mijn geweldig verval te bemerken, ja, als ik mij daarover beklaag, betitelen zij het met de troostende naam van 'hypochondrie'. Ach! Als het hypochondrie is, dan is het wel hypochondrie in hoge mate.'[671] In wie zich zo slecht presenteerde als Bilderdijk, kon Kemper met geen mogelijkheid een hoogleraar aan de universiteit van Franeker ontwaren of, in strijd met zijn eigen woorden, een hoogleraar in de fraaie letteren of Nederduitse taal.

De reactie van Kemper op het voorstel van zijn zwager is opmerkelijk, niet alleen om wat zij op zichzelf inhoudt, maar ook ter vooruitwijzing naar de negatieve reacties die Bilderdijk als privaatdocent te Leiden over zichzelf zou afroepen. Een regent als David van Lennep verschilde met Kemper niet van mening, als er aan een vaderlandse universiteit of hogeschool weer eens een vacature was ontstaan en de meest geschikte kandidaat in hun ogen 'dreigde' te worden benoemd.[672] Augustinus Besier voegde zich moeiteloos in het koor van welmenende lieden, die het vaderland maar wat graag een dienst bewezen door Bilderdijk buiten de deur te houden. Had die 'hete voorstander van de Oranje Partij' in 1795 niet doelbewust de eer van het martelaarschap gezocht? Had hij niet terecht een consilium abeundi gekregen? 'Het fijne van de zaak was,' zo schreef Besier aan Jeronimo de Vries, 'dat Bilderdijk schulden had en een eerlijk voor-

wendsel verlangde om heen te gaan zonder die te betalen.'[673] Wie zich het gesprek tussen de advocaat en de advocaat-generaal herinnert, dat onder meer over de vraag handelde of 'consilium' een bevel of goede raad inhield,[674] begrijpt dat Bilderdijk zeer tegen zijn zin het vaderland heeft moeten verlaten en noch tegenover zijn eerste vrouw, noch tegenover zijn schuldeisers 'malicieuze desertie' heeft willen plegen. Eveneens schermend met het vaderland, maar ten gunste van de balling, deed Anton Reinhard Falck zijn beklag over zijn landgenoten. Hij wilde Jeronimo de Vries zeker niet ontmoedigen 'in uw loffelijke pogingen voor Bilderdijk, door wiens rappel u zich zeer verdienstelijk zult maken voor het vaderland'.[675] Zelf had Falck vijf jaar geleden, na zijn bezoek aan Brunswijk, een soortgelijk project willen realiseren: 'Mijn brandende ijver werd spoedig uitgedoofd en het welig kind mijner imaginatie in de wieg verstikt door lieden, die in alle landen aan te treffen, maar in het onze vooral talrijk zijn, zeer respectabele mannen, doch wier geest steeds meer verschrikt wordt door de zwarigheden van een ontwerp dan bekoord door deszelfs voordelen. Reüsseer, De Vries, en toon hun dat zij, tenminste in dit geval, ongelijk hadden.'[676] Geschrokken van de weerstand die zijn project in den lande ondervond, maar geenszins ontmoedigd, stelde Jeronimo de Vries Bilderdijk ervan op de hoogte, dat er aan diens terugkeer naar de Bataafse Republiek niet een louter charitatief prijskaartje hing. Het was in politiek en maatschappelijk opzicht noodzakelijk dat hij zijn doopceel liet lichten en toestemde in een scrupuleus vraag- en antwoordspel, dat zich uitstrekte 'over een aanzienlijk deel van zijn afgelegde levensweg, over de meest kiese soms en tegelijk kleinste aangelegenheden van zijn openbaar en huiselijk leven, tot beantwoording of oplossing van allerlei aantijgingen en verdenkingen, door openbare of naamloze tegenstanders, door onbestemde en, zoals dat gaat, uit waar en onwaar, mogelijk en onmogelijk gemengde geruchten, aan de goede bedoelingen van de trouwe briefschrijver in de weg gelegd'.[677] Met die 'trouwe briefschrijver' doelde de hier aan het woord zijnde Da Costa op de bereidwilligheid van Bilderdijk om zich aan een schriftelijk inquisitoriaal onderzoek te onderwerpen. Het eindresultaat kon geen mens tegenvallen: 'Op al de hem voorgelegde punten zijn de antwoorden van de dichterlijke balling nadrukkelijk en eenvoudig, waardig, niet zelden luimig en altijd merkwaardig voor de kennis van zijn wijze van zien en karakter.'[678]

Een goed voorbeeld van zo'n antwoord is de vraag hem door De Vries gesteld, waarom hij niet eerder van de amnestieregelingen gebruik had gemaakt. Wat belette hem om het liefste te doen, wat hij wenste, namelijk terug te keren naar het vaderland? 'Alles,' antwoordde Bilderdijk, 'ik hoef er geen gebruik van te maken, want ik kan het land binnenkomen zonder amnestie. Ook slaan de amnestieregelingen volstrekt niet op mijn geval. En als er dan toch amnestie aan te pas komt, ben ik het die haar zou moeten geven, niet nemen.'[679] Over het consilium abeundi zei hij het zeker 'meo periculo' (dus op eigen risico) te hebben 'genegligeerd', indien het een raad betrof: 'Zou het dit geweest zijn, ik was niet vertrokken, maar had met Gijsbrecht van Amstel gezegd: "Mijn heer! Ik heb uw raad voor dez' tijd niet van doen," want ik had liever gevangenis en schavot afgewacht dan met mijn gestel en in mijn omstandigheden in ballingschap te gaan.'[680] Had hij dan toch het martelaarschap, vrijwillig of niet, gezocht? Nee, want men kan het wel mooier voorstellen dan het is,-een martelaar van zijn eigen plichtsbesef te zijn-, maar 'men is het nooit als men het kan ontgaan'.[681] Had hij niet meer dan één reden gehad om het land te ontvluchten? Nee, want als hij allerlei moeilijkheden had willen ontlopen, dan was hij toch veel eerder met de prins vertrokken: 'Zo ik al gedacht had heen te gaan, waarom had ik mijn papieren, mijn manuscripten, mijn aantekeningen, mijn zeldzame boeken die niet meer te krijgen zijn, mijn zaken van affectie, niet geborgen?'[682] Was hij voor zijn schuldeisers gevlucht? Nee, want schulden diende men af te lossen en in zijn geval had hij minstens '100 pretensiën' kunnen invorderen om dat te doen, die nog afgezien van zijn boeken, meubelen en prenten, zijn schuldenlast 'meer dan dubbel' te boven gingen.[683] Of die laatste mededeling juist is, kan ernstig worden betwijfeld, maar het tegendeel valt niet te bewijzen. Jeronimo de Vries geloofde hem, al had Bilderdijk sommige vragen niet in de juiste volgorde beantwoord: 'Ik zal uw hartelijk en rondborstig schrijven van achteren opvatten.'[684] Over zijn huwelijksleven was de dichter bijzonder zwijgzaam, waarschijnlijk vreesde hij dat elk geschreven woord over dit onderwerp er een te veel zou zijn. Dus stelde hij een reeks van tegenvragen aan De Vries zonder antwoord op diens ene vraag te geven. Was de schijn tegen hem? 'U zegt het,' schreef hij aan de man die zich zijn lot had aangetrokken, 'en het moet daarom wel zo zijn, maar nooit had ik dit geloofd, noch enige aanleiding gekregen om het te vermoeden. Hoe het zij, uw manier

van denken is billijk. De mijne is mij nooit te verdedigen, vooral niet, omdat die verdediging iets met zich mee zou brengen, wat mij zeer hard zou vallen te ontdekken.' Zijn tegenstanders wisten precies, wat hij met die woorden bedoelde: zijn eigen morele verval, maar zijn medestanders moesten naar hun betekenis gissen: het verdriet van Elius wegens een afwezige vader, de spijt van Catharina wegens een afwezige echtgenoot? Bilderdijk vervolgde de toelichting op zijn huwelijksleven: 'Wie mij kent, weet dat ik onvatbaar voor huichelarij ben. Ik ben het ook voor wraakzucht en, wat eens vergeven is, acht ik een gruwel mij weer te herinneren. Vraag aan wie mij van kindsbeen af kende, of ik ooit anders dan als een christen heb gehandeld? Of ik ooit in mijzelf een missslag heb verschoond? Of ik ooit mijzelf en mijn geluk of genoegen boven dat van anderen heb gesteld? En wanneer ik u dan zeg, dat mijn hart zich niets verwijt en geen wet mij veroordeelt,-zou dit u niet genoeg zijn? Niet dat ik geen stukken in handen zou hebben, die mij kunnen rechtvaardigen, maar nooit zal ik er gebruik van maken. Het is voor mijn kinderen dat ik die bewaar, voor het geval dat zij er ooit behoefte aan zouden hebben. Men presse mij niet: *Est et fideli tuta silentio merces*!'[685] Onder verwijzing naar de *Carmina* van Horatius concludeerde Bilderdijk: 'Er is ook een veilige beloning voor trouwe zwijgzaamheid.'

Er bleven tenslotte twee aandachtspunten over, die in zijn gedachtewisseling met De Vries niet voldoende waren uitgekristalliseerd, te weten of zijn terugkeer alleen op uitnodiging kon geschieden, opdat de kwalijke gevolgen van het indertijd schriftelijk gegeven bevel om het vaderland te verlaten door dezelfde instantie ongedaan zou worden gemaakt die hem daartoe gedwongen had, en hoe hij in zijn levensonderhoud zou kunnen voorzien. Beide aandachtspunten hadden met zijn formele status in de Bataafse Republiek te maken, waarover hij ruim vijf jaar geleden ook al met Falck gesproken had: 'Ik heb mij toen laten onderrichten omtrent de wijze waarop ik in Holland zou kunnen leven en men berichtte mij, dat om praktijk uit te oefenen of onderricht te geven, ik absoluut *actief burger* moest worden, dat wil zeggen (verklaarde men mij) deelnemen aan de grondvergaderingen, sommige posten in geval van verkiezingen aannemen, in één woord bijdragen aan de usurpatie van de soevereiniteit.'[686] Dat laatste wilde hij beslist niet, hoezeer het hem ook zou beperken in alle mogelijkheden om in zijn eigen levensonderhoud te voorzien. Een 'praktijk' uitoefenen (waaronder hij 'advocatuur' verstond) in de Ba-

taafse Republiek achtte hij oorbaar noch denkbaar. Lessen of colleges geven op vaderlandse bodem was hem daarentegen als *passief burger* in bijzondere situaties toegestaan. Curatoren van een universiteit mochten hem daarom wel benaderen voor een baan als docent of hoogleraar, maar alleen indien zij hem als een vreemdeling in Jeruzalem of een slechts tijdelijke inwoner van hun eigen land wilden beschouwen.[687] Afstandelijk en formeel, als de jurist die hij in hart en nieren was, taxeerde Bilderdijk zijn kansen, of liever *berekende* hij die, Brunswijk plotseling idealiserend als een eiland van rust en orde in een boze wereld, een paradijs van moestuintjes, waarop de Fransen geen enkele vat hadden. Zou hij als professor in Franeker van f 2000,- per jaar kunnen rondkomen? In Brunswijk was dat in principe mogelijk, waar geen koopman in zijn winkel en geen schoenmaker op zijn driepoot te vinden was, omdat zij volop in hun tuinen aan het werk waren: 'Dit leven, ieder van zijn tuintje, is het ook dat hier iedereen zó lui en onverschillig voor zijn beroep maakt, dat het ongelofelijk is.'[688] Het vlees in Brunswijk mocht dan niet meer dan vel over been zijn, dat had echter ook zijn voordelen, want 'een Brunswijker kan met een geringe wedde zeer wel rondkomen. Met een vleeshal of markt heeft hij niets te maken. Zelfs zijn brood kneedt hijzelf om het deeg vervolgens door de bakker te laten bakken. Ja, zijn wedde is louter winst, want doorgaans geeft zijn tuintje hem alles wat hij voor de overige gewone behoeften nodig heeft.'[689] Als hij grutten, meel of stijfsel wilde kopen, ging hij daarvoor niet naar de winkel, maar naar de markt. Dat was lonend, want tussen dezelfde producten in een winkel en op de markt bestond een prijsverhouding van vijf tot twaalf. Zo had Bilderdijk ook moeten leven in Brunswijk, maar dat kon hij niet, want hij had geen geld om huishoudelijke spullen in het groot in te kopen en zou, als hij dat wel had, als een gemakkelijk te herkennen vreemdeling worden opgelicht, of het nu de waar of de prijs betrof.[690] Hoe paradijselijk Brunswijk voor de geboren en getogen inwoners van die stad ook was, voor hém gold toch de regel: 'In Brunswijk droog brood te eten kost meer dan in Holland een ruime dis te houden.'[691]

Zijn slome stadgenoten hadden niet nagelaten invloed op hem uit te oefenen, waardoor hem, naast levensbedreigende ziektes, een gevoel van algehele nuttelоosheid had bekropen. Daarover deed hij zijn beklag bij De Vries: 'Nuttig te zijn was altijd mijn zucht en het gevoel van mijn nuttelоosheid heeft wellicht meer dan iets anders mij in de-

ze kwijning ondergedompeld.'[692] Een vicieuze cirkel van ziekte en gebrek aan daadkracht verhinderde hem zijn oude leven weer op te pakken. Niets dan ellende lag er voor hem in het verschiet: 'Thans heb ik met mijn kracht de moed verloren om mij eruit te verheffen en ik verwijt mij elk uur van de dag (het weinige en het nutteloze van wat ik nog kan en tracht en doe alles overziend) een verachtelijke doodeter te zijn geworden.'[693] Met zijn beklag en zelfbeklag stimuleerde hij Jeronimo de Vries nu niet bepaald om hem de zo vurig gewenste professie aan de universiteit van Franeker te bezorgen, wat hij op het nippertje besefte en vervolgens trachtte alsnog een wending ten goede te geven: 'Ja, wellicht zou die doodeter in de bloeiende vaderlandse wei wel wederom wat herademen, maar nooit zal er het moedige ros van worden dat op de klank der trompet huppelt en op het geknal van de zweepslag met vurige adem de loopbaan doorstreeft en met de eersten vooruit draaft.'[694] Wie dit met een doodeter geassocieerde beeld van een paard vergelijkt met de jonge hengst uit zijn prijsvers over de invloed van de dichtkunst op het staatsbestuur, ziet in één oogopslag in welke geestelijk en lichamelijk vervallen staat Bilderdijk in 1805 verkeerde. Verraadt een dichter zijn ware aard niet allereerst door de beelden die hij in de loop der tijd gebruikt en op zichzelf van toepassing verklaart? Toch waren er velen die meenden, dat hij zich aanstelde en, als hij over zijn ziektes uitweidde, juist kerngezond was. Hij had een zenuwziekte of deed een zenuwzieke zo goed na, dat men hem háást niet van oneerlijkheid zou verdenken. Gelukkig waren er mannen als Kollewijn, zijn biograaf, die wel beter wisten en, zonder het hem kwalijk te nemen, zijn leugens op het gebied van gezondheid, geloof en moraal doorprikten. Een van die leugens betrof Bilderdijks benoeming tot hoogleraar aan de universiteit van Moskou, hem door staatsraad Eberhard von Zimmermann in het vooruitzicht gesteld. 'Dat er sprake is geweest van een beroep aan een Russische hogeschool, acht ik niet onwaarschijnlijk,' aldus Kollewijn, 'maar dat Bilderdijk werkelijk tot professor benoemd zou zijn, wel.'[695] Het gemak waarmee de dichter dacht te kunnen beschikken over leerstoelen in Sint-Petersburg, Moskou, Dorpat en Kazan is immers verdacht. Moskou of Siberië scheen hem ook al niets uit te maken, dat verzon hij allemaal om anderen aan te sporen hem in Franeker te benoemen: 'Het komt mij voor,' aldus nog steeds Kollewijn, 'dat Bilderdijk zijn Hollandse vrienden en begunstigers, die hem te Franeker wilden hebben, tot grotere ijver trachtte

aan te sporen en zich tevens in het oog zijner landgenoten begeerlijker trachtte te maken door zich voor te doen als op het punt van een beroep aan een buitenlandse universiteit te aanvaarden. Zeker is het, dat hij in deze kwestie niet altijd de waarheid heeft gesproken.'[696] Is dat zo? Kollewijn ondergraaft een deel van zijn eigen stelling door over Bilderdijks mogelijke benoeming te Kazan op te merken, dat de hogeschool aldaar weliswaar pas in 1814 werd geopend, maar dat het jaar 1804 (toen Bilderdijk over een mogelijk beroep te Kazan nadacht) wel degelijk als het stichtingsjaar ervan geldt. De suggestie dat hij over een benoeming aan de rechtenfaculteit van de universiteit te Moskou loog, omdat hij die op één lijn zou stellen met een benoeming in Siberië ('Waar ligt die stad?' moet Kollewijn zich afgevraagd hebben), is eveneens bedenkelijk.[697] Stellig heeft Bilderdijk zich aan Jeronimo de Vries interessanter willen voordoen dan hij was: 'Ik zal de onderhandelingen met Moskou, onder begunstiging van mijn tegenwoordige zwakheid, en door het vragen van meer en meer gedetailleerde bijzonderheden in de voorgeslagen condities rekken en niet sluiten zonder u vooraf te verwittigen op welke voet. Ik geloof dat dit met uw oogmerk overeenkomt.'[698] Dat hij zijn verkennende gesprekken met curatoren van de universiteit van Moskou opblies tot 'onderhandelingen met Moskou', kan men als een overstatement opvatten en hem kwalijk nemen. Men zou er ook een ironisch commentaar op een slechts voor betrokkene gewichtige gebeurtenis in kunnen lezen en glimlachen om het gebruik van zulke grote woorden, alsof Napoleon warempel van plan was de Russische Veldtocht onder voorwaarden af te gelasten. Kollewijn was een bloedserieuze bilderdijkiaan, die er de humor niet van kon inzien, dat Bilderdijk bedoelde te zeggen dat men hem in de kou liet staan, als hij in Brunswijk aan zijn lot zou worden overgelaten. Wat hem betrof, lag dus ook Franeker in Siberië, indien zijn benoeming tot hoogleraar aldaar niet zou doorgaan. Of bedoelde hij te zeggen, dat hem een verschrikkelijker ballingsoord dan Brunswijk wachtte, wanneer hij zijn professoraat te Moskou naar de mening van tsaar Alexander I niet liberaal genoeg zou invullen? Letterlijk kondigde Bilderdijk aan: 'Wellicht mag men mij binnenkort in Siberië zoeken, want mijn wijze van denken kon wel eens niet zeer gepast zijn voor Moskou.'[699] Wat voor oneerlijk element schuilt er in zulke moedwillig theatrale woorden?

Hij deed zich juist nederig in plaats van hoogmoedig aan De Vries voor: 'Ik moet waarlijk lachen om het briljante leven, waarvan u mel-

ding maakt! Ik woon zo gering mogelijk op gestoffeerde kamers. Ik draag linnen, iets slechter dan de overtrekken der vloermatten (Bilderdijk zei 'voetmatten') bij mijn ouders in het voorhuis plachten te zijn.'[700] Dat zij ernstig van mening verschilden over het optreden van Johan van Oldenbarnevelt en Hugo de Groot verdoezelde hij niet. In een verrassend moderne terminologie gaf hij daarvoor de schuld aan de door hen gehanteerde 'data'. Waren die op eendere wijze samengesteld, dan zouden hun gevolgtrekkingen identiek zijn geweest.[701] Nu zou het erop kunnen lijken, dat hij zich achter zijn bronnen verschool en de 'schuld' van zijn van anderen afwijkende mening niet persoonlijk wilde dragen. Maar hij was eerlijk genoeg om zijn ellende toe te schrijven aan zijn 'onbuigzaam karakter' dat 'niet met de plicht wist te composeren'.[702] Was hij gemakkelijker in de omgang, dan zou hij niet onder zijn eigenzinnigheid hoeven te lijden en het maatschappelijk verder brengen dan de huiskamergeleerde die hij was, of hij zijn 'geleerdheid' nu demonstreerde in zijn eigen huiskamer of als onderbetaalde leerkracht in die van anderen. Hij moest met weinig genoegen nemen, omdat hij 'tot niets bekwaam' was, tenzij tot 'wat letterblokken dat niets oplevert', en dan mocht hij 'waarlijk niet klagen', wanneer de hertog van Brunswijk hem 'niet meer dan een ander' gaf, 'die ongetiteld professor' was.[703] Maar huldigde hij zulke extreme opvattingen, dat men hem terecht voor 'razend rechtzinnig' hield? Nee, wie dat deed, zat zeker in een 'opperconsistorie' dat over het benoemingsbeleid van professoren aan Duitse universiteiten ging, en oordeelde 'volstrekt dom deïstisch' over een Brunswijkse kandidaat die toch niet ongeschikt was gebleken om...[704] Voordat hij er zelf erg in had, bereed hij één van zijn geliefde stokpaardjes, zodat het rijk voorhanden beeldmateriaal van een met een doodeter geassocieerd paard en een vurige jonge hengst werd aangevuld met een houten versie van hetzelfde wezen. Gruwend van de door hem gevisualiseerde tijdgeest concludeerde hij niet geheel naar waarheid (wat iets anders is dan oneerlijk of huichelachtig, omdat de toekomst pas zou uitwijzen of hij zijn goede voornemen had uitgevoerd), dat hij anderen niet de les wilde lezen over hun gebrek aan orthodoxie en in ruil daarvoor verschoond wilde blijven van hun lessen in tolerantie. In zijn briefwisseling met De Vries hamerde hij op zijn eigen tolerantie, die hij niet alleen in termen van 'verdraagzaamheid' interpreteerde, maar ook minder inschikkelijk als het vermogen om uit eigen vrije wil en in het geheel niet bedreigd door anderen leed te ondergaan. Als

vader werd hij opnieuw zwaar beproefd, toen op 25 april 1805 zijn zoontje Alexis, nog geen anderhalf jaar oud, stierf. Diens tweede voornaam, Willem, was achteraf tekenend voor zijn betrokkenheid bij dit kind geweest, dat voor zijn gevoel een paar weken later uit de dood leek op te staan: op 13 mei van hetzelfde jaar schonk Wilhelmine het leven aan haar zesde kind, een jongen, die naar zijn gestorven broertje Alexis werd genoemd en als tweede voornaam Isaäc droeg. In zijn eigen kinderen zag Bilderdijk zijn vader en zichzelf terug, terwijl hij het verdriet om hun voortijdige of beter *vroege* dood gedeeltelijk trachtte te compenseren door hen dezelfde voornaam te geven.

Zijn broer Izaac kwam in dit verhaal niet voor, die had hij het liefst doodgezwegen. Maar verontrust door de stilte die zijn oudere broer om zich heen had gecreëerd, voelde de jongere zich verplicht rekenschap van zijn doen en laten af te leggen. Had hij er eerder tevergeefs op aangedrongen het beste treurspel van hun vader, *Arria en Petus*, te laten uitgeven, nu stelde hij voor het slechtste op de markt te brengen, *Tomyrus, of de dood van Cyrus*, maar dan wel nagekeken en verbeterd door de beste dramaturg van hun drieën. Na al die vergeefs gebleken moeite van hemzelf wilde Izaac dat laatste treurspel desnoods op eigen kosten uitgeven, zonder naamsvermelding van de oorspronkelijke dichter of beroemde bewerker van het geheel. Vreesde hij hen anders te compromitteren? Hij verontschuldigde zich voor de verzending van de recensie van Jeronimo de Vries, wiens naam hij verkeerd had doorgegeven. Hij wist natuurlijk wel dat 'de zoon van De Vries' de schrijver ervan was, maar 'omdat ik de recensie op een, voor een jongmens, nogal vrij decisieve toon vond geschreven, ontgaf ik het mij en verkoos hem Hiëronymus de Bosch te noemen'.[705] 'Wartaal,' zal Bilderdijk na lezing van Izaacs brief d.d. medio april 1805 gedacht hebben, 'tot tweemaal toe laat mijn broer zich op zijn literaire oordeel voorstaan, dat op niets berust.' Izaac was voorts in het voetspoor van zijn grote broer afgereisd naar de stad Groningen, waar natuurlijk geen enkele gracht kon tippen aan de Heren- en Keizersgracht. Op het gebied van architectuur wilde hij voor niemand onderdoen, getuige zijn beschouwingen over het stadhuis (dat sinds het afgekeurde ontwerp van zijn broer 'nog niet af is, maar dit jaar onder dak zal geraken') en 'deszelfs plaatsing': 'Het jammert mij van de markt, die, in mijn ogen, er totaal door bedorven is, en misschien anders de grootste van onze gehele Republiek zou zijn! Waarom het niet achterwaarts, waar een reeks oude huizen staan, geplaatst? Dan

had het de markt verfraaid.'[706] Bekeek hij het nieuwe stadhuis, dan was hij blij geen Groninger te zijn: 'Was ik zulks, me dunkt, ik liet het in de lucht vliegen, zoals de graftombe van Van der Capellen.'[707] Hij had gesoupeerd met dokter Fellinga, die hem in de hoogste kringen had geïntroduceerd als 'meneer Bilderdijk': 'Dan liepen de mensen hals over kop naar voren, of kleden zich eerst wat aan en keken vervolgens als verwezen! Wat dunkt u van die grap?'[708] Izaac stond bijna letterlijk in de schoenen van zijn broer, maar hij liep er ook een beetje naast, wat op weinig bijval van de omstanders kon rekenen. Hij schetste een negatief beeld van dokter Fellinga, die zich tien jaar geleden tot een ware weldoener van de verbannen dichter had ontwikkeld: 'Het schijnt mij toe een allerbest goedhartig man te zijn, maar hij gaat zich te buiten aan sterke drank op een verschrikkelijke manier, wat door de dood van zijn vrouw zeker niet is verminderd. Het is jammer van de man, ik geloof dat hij zeer geleerd is! Ik heb twee-, driemaal bij hem moeten eten, hij wilde me te logeren houden, maar ik heb daarvan afgezien, want de man was nooit nuchter, hij drinkt geen wijn, maar de gehele dag en avond door, met meid en naaister, jenever.'[709] Ook dit zal Bilderdijk geenszins met genoegen hebben gelezen, waar haalde Izaac het lef vandaan om zich in andermans kennissenkring in te dringen en, gul met verontschuldigingen, niets over die ene faux pas te melden, nochtans onmiskenbaar begaan door hemzelf.

Pas op navraag van zijn broer bracht Izaac zijn al te voortvarende handelwijze met betrekking tot Louise ter sprake: 'Reeds voor enige tijd wilde ik u over haar schrijven, maar daar wat ik u te melden had, u zeker onaangenaam zou zijn en moest accableren, heb ik hiermee gedraald. De violente manier, waarop u al wat betrekking heeft op deze onaangename zaak, opneemt, en de nadelige impressies, die dat op uw verzwakte gezondheid maakt, doen mij (ik moet het u bekennen) huiverig zijn om dit onderwerp aan te roeren.'[710] Izaac was alleen met zijn schoonzus in gesprek geraakt,-naar hij het wilde doen voorkomen-, om te verhinderen dat Louise onder voogdij van haar moeder zou worden gesteld. Dat hij er juist aan had meegewerkt om Catharina de volle verantwoordelijkheid voor haar dochters welzijn te geven, ook in financieel opzicht, scheen hij te zijn vergeten. Dat de notariële bekrachtiging van Catharina's wettelijke status in dezen zijn instemming had gehad, waarna hij niet als de gevolmachtigde van Mr. Willem Bilderdijk, maar als een carmagnolse bemoeial zich met

de belangen van zijn minderjarige nicht had ingelaten,-Izaac veinsde het niet meer te weten. Het bijna funeste resultaat van al zijn inspanningen viel hem immers niet aan te rekenen! Integendeel, had hij niet onlangs aan juffrouw Lacroix de verzekering gegeven, 'dat geen mevrouw Arntzenius of iemand anders, buiten u', (met welke laatste persoon hij zijn broer bedoelde), 'enig recht op Louise had en dat ik dus in uw naam begeerde, dat ze direct weer naar haar kostschool zou terugkeren'?[711] Louise was kennelijk op drift geraakt, zich diep in de provincie op adellijke landgoederen nestelend, waar ze verstoken was van ouderlijke zorg. In Hilversum of Neerlangbroek baande ze zich een weg over hei en weilanden, of hield zich in de bossen schuil. De vrijheid was haar een lief ding geworden! Op 14 juni 1805 meldde ze zich weer bij haar vader met de laconieke mededeling, dat ze uit Amsterdam was vertrokken naar juffrouw Lacroix in Utrecht, bij wie ze tegenwoordig als commensale inwoonde. Dat ze sinds kort aan de leiband van haar moeder liep, kon Bilderdijk uit haar verwijzing naar Amsterdam opmaken en uit het meervoud door haar gebezigd: 'Mijn enige wens was altijd een goede band met mijn ouders te bewaren.'[712] Ze deed alsof ze hem op de hoogte wilde stellen van haar ziekte, roodvonk, maar bedankte hem en passant voor de nieuwe regeling die hij met het oog op haar toekomst had getroffen. Dankzij haar toeziend voogd, notaris Ten Broeke, hoefde ze geen financiële problemen meer te duchten. Ze luisterde liever naar hém dan naar 'mon oncle Bilderdijk'.[713] Izaac wierp zich herhaaldelijk als haar voogd of beschermheer op en deed alsof hij veel van zijn nichtje hield, maar zonder het echt te menen. Het was omdat haar vader hem bij haar had aanbevolen, anders zou ze hem liever niet ontvangen. Bilderdijks reactie op al deze ongewenste ontwikkelingen bestond uit het sturen van een 'procuratie' of formele aanzegging aan Izaac en notaris Ten Broeke, tegen wie hij juridische stappen overwoog. Izaac begon het eindelijk te dagen, toen hij verontwaardigd aan zijn broer berichtte een brief te hebben ontvangen, 'welke meldt, dat u een procuratie zou zenden naar de heer Tetterode en mij. Wat is hiervan waar? Zolang ik geen directe tijding van u ontvang, zal ik mij met niets inlaten, wat ik ook tegen Tetterode heb gezegd.'[714] Tetterode en Ten Broeke waren als respectievelijk financieel adviseur en notaris ten nauwste met Catharina verbonden, waardoor Izaacs goede voornemen zelfs in dit finale stadium de indruk wekte, dat hij zijn mond weer eens voorbij had gepraat.

Zo arm was Bilderdijk, dat hij, die bij gebrek aan kousen en schoenen 'zelden anders dan in laarzen ging', geen geld had om zijn schoeisel te onderhouden. Wat het minst duur was in de aanschaf,-schoenen-, kon hij niet bekostigen. Maar zonder brille kon hij niet leven, dus bekende hij in juni aan Jeronimo de Vries, hoe hij erin slaagde toch briljant te leven: 'Waar is nu het briljante? Nog nooit heb ik iemand een kop thee of koffie geschonken, maar ik zal het u zeggen. Ik heb volstrekt een glas wijn nodig en dus gebruik ik in ongeveer drie dagen één fles bordeaux. Dit is hier zéér briljant en loopt in het oog. Ging ik wijn in of buiten de stad in een herberg drinken, dan zou niemand er iets van zeggen, maar dat ik aan tafel een glas wijn en 's avonds in mijn studeerkamer een tweede gebruik,-dit vindt men hier een onvergeeflijke luxe.'[715] Iets van de Haagse grand seigneur was hem in Brunswijk bijgebleven, maar denkend aan het verzet dat zijn mogelijke terugkeer naar het vaderland opriep, zijn onopgeloste financiële problemen en de aan Izaac en notaris Ten Broeke te verzenden procuraties (die extra kosten met zich mee zouden brengen), putte hij troost uit zijn vroegste jeugd, toen hij bij gebrek aan deugdelijk onderwijs zelf de ingewikkeldste wiskundige en grammaticale problemen het hoofd had moeten bieden: 'Niemand weet, hoe ik altijd tegen alles te worstelen heb gehad en hoe alles mij de voet dwars zette, als ik iets wilde leren. Zo heb ik met dag en nacht wroeten altijd door de onbegrijpelijkste hindernissen heen moeten breken.'[716] Als autodidact had hij de hulp van niemand nodig, daarin school ook in zijn huidige situatie troost, zij het dat hij die als mager ervoer, want op de voorafgaande zin liet hij onmiddellijk volgen: 'Maar het is er ook naar. Nooit word ik, wat ik had kunnen worden.'[717] In de maand juli begreep Bilderdijk, dat zijn benoeming tot hoogleraar aan de universiteit van Franeker niet zou doorgaan, wat perfect bij zijn herinneringen aan zijn vroegste jeugd aansloot. Hij zou dus wel naar Siberië moeten vertrekken, waar het hem vast zo beroerd zou vergaan, dat hij er met weemoed aan zijn bijna zeven vette jaren in de Brunswijkse 'damppoel' zou terugdenken.[718] Vergeleek hij zichzelf met andere geleerden in Brunswijk, dan had hij alleen voor de mathematicus Carl Friedrich Gauss respect (waarom dat zo was, vertelde hij er niet bij) en voelde hij zich met uitzondering van hem niemands mindere. Op zijn eigen vakgebied blonk hij uit, wat zijn briljante levensstijl in zoverre in de weg stond, dat hij alleen goed was in het ontrafelen van complexe problemen die een gewone advocaat niet hoefde op te los-

sen om uitstekend de kost te verdienen. Bilderdijk was zich ervan bewust, dat hij een draai aan de natuurlijke tegenspraak van de advocatuur gaf. De bestaande jurisprudentie bevatte tal van redeneringen die het hem mogelijk maakten om er het tegenovergestelde uit af leiden van alles wat tot dan toe in een rechtspraktijk gebruikelijk was geweest. In die zin weersprak hij niet alleen de openbaar aanklager, maar ook uit naam van de traditionele rechtsgang de traditie zelf ter verdediging van een cliënt. Professor Van der Keessel had eens tegen hem gezegd, dat zijn talent erop toegespitst scheen om de jurisprudentie te 'verknoeien'. Toen had hij dat als student een vreemde uitspraak gevonden, maar nu kon hij die als rechtsgeleerde wel beamen: 'Zo gaat het, als men een nieuwe voordracht van iets waagt, of een tot dusverre aangenomen gevoelen niet onderschrijft. Men heeft mij eens voor paradoxaal gehouden, omdat ik een wet voor corrupt hield, ter zake dat zij al te klaar was. Er is echter soms geen zekerder teken: wanneer het namelijk het voorstel van een consultatie is die wordt beantwoord, moet zij noodzakelijk iets inhouden buiten wat reeds met evenzovele woorden tevoren geleerd was, want het is waar (wat men daartegen ook moge inbrengen) wat Justinianus zegt, dat er in zijn 'Pandecten' niet tweemaal hetzelfde wordt geleerd, tenzij wanneer de zaak het volstrekt zou vereisen, en zo men die meer en regelmatiger bestudeerde,-men zou ervan overtuigd zijn. Het is evenzeer waar, dat er enige materiën bestaan, die nog niet genoeg geïllustreerd zijn en daardoor algemeen kwalijk worden voorgesteld.'[719] Maar hoe spits of scherp van geest men hem als jurist ook mocht vinden, toch legde hij het tegen zijn vrouw af: 'Gelooft u het,' vroeg hij aan De Vries, 'wanneer ik u zeg, dat ik soms zo stomp ben, dat ik niets begrijp? Nog onlangs stond ik pal bij een wet uit de 'Basilica'* en riep er mijn vrouw bij, die haar mij aanstonds expliceerde. Zeker is het, dat niet iedereen haar dit zou hebben nagedaan, maar wat mijn vrouw kan, behoorde ik toch zeker ook in mijn stompste ogenblikken te kunnen?'[720] Zo deed hem zelfs iets waarin hij uitblonk verdriet en bracht de uitgave van zijn *Observationes et Emendationes* hem uiteindelijk niet het gewenste professoraat in de rechtsgeleerdheid.

Hoewel hij in 1798 al het idee had gekoesterd een juridisch stan-

* 'Basilica' is de naam voor een tiende-eeuws wetboek bestemd voor het Byzantijnse keizerrijk: *Briefw*. III. Blz.745.

daardwerk te hebben geschreven dat nagenoeg persklaar was,-waarna hij er lustig in had gewijzigd en aangevuld-, deed hem het onvoltooide karakter ervan verdriet, toen hij het boek in juli 1805 eindelijk in zijn handen hield. Hij zou jaren later het tweede deel ervan laten verschijnen,-in tijden van nood zorgden juridische en etymologische puzzels voor afleiding-, in afwachting waarvan hij zijn hart bij Eberhard von Zimmermann uitstortte. Waarom had hij zijn eigen juridische beschouwingen en verbeteringen niet aan een laatste kritisch onderzoek mogen onderwerpen? De staatsraad zat met het geval verlegen en troostte zijn vriend met de woorden, dat hij hem den volke graag 'en robe de chambre' had willen tonen in plaats van 'en habit de cérémonie', maar Bilderdijk vond dat hij in zijn hemd stond.[721] Zijn verdriet stemde hem bitter, zodat hij anders dan in 1802 niet langer serieus rekening hield met zijn terugkeer naar de Bataafse Republiek. In een brief aan *The Union of Christians te Bedford* liet hij oude tijden herleven: 'Een partij van in politiek en religieus opzicht even perverse lieden heeft zich in Holland meester van kranten en tijdschriften gemaakt. Dankzij hun arglistige recensies van elk literair voortbrengsel en dankzij hun vermenigvuldiging van vliegende bladen die zij in het land verspreidden, bereikten zij tenslotte hun doel, dat wil zeggen de ontkrachting van elk gezond beginsel.'[722] Dat en niet de macht van Franse wapens had de ondergang van de natie bewerkstelligd. Politiek en religie stonden weer in het gelid, broederlijk verenigd, maar het was onzekerder dan ooit, of zij waren opgewassen tegen de buitenwereld, bestaande uit onorthodoxe christenen, voormalige patriotten, Fransgezinden en meer eigentijdse liberalen die gezamenlijk front tegen hen maakten. Waar het vaderland hem in de steek liet, zocht Bilderdijk over de grenzen heen contact met gelijkgezinden, wat op strijdlust wees. Die was groter dan zijn verbittering, maar verdween als het in schoven verzamelde koren op de velden, toen de vierjarige Adeline op 17 augustus aan rachitis overleed. Van alles wat hij in 1805 had meegemaakt, was het verlies van dit dochtertje hem het pijnlijkst. Het viel niet in termen van 'strijdlust' en 'verbittering' te beschrijven. Hij had er eigenlijk helemaal geen woorden voor, al trachtte hij zijn verdriet in een lijkzang tot uitdrukking te brengen. *Op het afsterven van twee mijner kinderen, kort na elkaar overleden* (1805) bevat een terugblik, waarin hij stilstond bij het overlijden van Irene op 29 november 1804:

'k Beweende u en treur nog voort,

en de zeer kort na elkaar overleden Alexis:

Wat deed zich voor mijn dwaze waan
Een schitterende toekomst open
In de u bestemde levensbaan!

en Adeline of Adelheide:

Gij, aan uw vader zo gehecht!
Gij, aan zijn boezem steeds zo zalig!
O liefste spruitje van mijn echt![723]

Háár dood was de 'pijnlijkste aller wonden', terwijl hem en zijn vrouw nog zoveel onverbonden wonden aangaapten. Het verschil met Alexis was, dat haar bloed 'nog ongestremd' vloeide. De drie uitroeptekens kunnen op lezers van nu een retorische indruk maken, bij wijze van een te zwaar aangezette bevestiging van leed, maar schetsen een huiselijk tafereel dat hen niettemin zal vertederen. Wrang is het beeld dat Bilderdijk van de ziekte van Adeline gaf:

Die tedere leedjes zo verwrongen,
Van kracht, beweegbaarheid ontbloot!
Dat borstje zo ineengedrongen,
Wat liet dat over dan de dood?[724]

Hij had haar einde zien aankomen, wilde 'het morrend hart bedwingen' en 'de stroom bedwingen van het oog', toen het zich in volle hevigheid aankondigde, maar hij slaagde niet in zijn opzet en Wilhelmine schreide dag en nacht.[725] Acht jaar later bleek hij Adelines dood nog steeds te bewenen, niet in staat als hij was om die anderszins te verwerken:

Moet die traan dan immer vlieten,
Die mijn bleke konen groeft,
Mag geen zuchtje mij ontschieten,
In den boezem vastgeschroefd?[726]

In *Geestgevoel* (1813) beschrijft hij, hoe de dood hem niet node van haar scheidde, maar hoe hij van haar werd 'afgereten' door de dood.[727] Hij verbeeldde zich nog steeds haar kusjes op zijn inmiddels 'verschoten' wangen te voelen, want hun liefde kwam van twee kanten.[728] Met haar wiekjes doorkliefde ze de 'lichtstroomstralen', zeg maar het luchtruim, om in de nabijheid van haar vader te zijn. Hij kon haar aanwezigheid soms voelen en putte daar troost uit:

> Ja, ik voel u om mij zweven,
> 'k voel uw adem die mij roert,
> 'k Voel haar door mijn aders streven
> En mijn hart omhoog gevoerd.
> O, heb dank van uwen vader,
> Wien uw tederheid verkwikt!
> Kom nog dikwerf, kom hem nader,
> Als zijn borst van weemoed stikt![729]

Zijn gevoel wijst op een paranormale ervaring van haar aanwezigheid, die hem voor het ergste in 1805 ondergane leed wezenlijk troostte.

Toen Izaac Bilderdijk van Adelines dood hoorde, schreef hij aan Wilhelmine: 'Het verlies van drie kinderen, zo kort achter elkaar, is treffend en zou ieders sterk gestel geweldig aandoen, hoeveel meer dan niet uw man, die een zo aandoenlijk gestel heeft.'[730] Hij durfde zijn grote broer niet rechtstreeks te condoleren met het door hem geleden verlies, maar leefde niet minder met hem en Wilhelmine mee. Prinses Louise stuurde de dichter in september vijf louis d'or en schreef haar vader over de arme 'comte de Teisterbant', die ziek en bedlegerig was,-over sterfgevallen geen woord-, en die voor de toezending van zijn laatste boek, ook van de voormalige stadhouder, vast wel zo'n vijf à zes louis d'or zou kunnen gebruiken. Toen wist de prinses nog niet dat haar broer, de erfprins, hetzelfde had gedaan als zij; alleen had hij een rolletje gouden frederiken in plaats van louis naar Bilderdijks woning te Brunswijk gezonden.[731] Het verwonderde de erfprins, dat de schrijver van het boek niet naar de Bataafse Republiek was teruggekeerd, zo schreef hij aan zijn zus, want niemand hoefde meer als daarginds arriverende burger de eed van haat tegen het vorige bewind af te leggen. In de nazomer van 1805 onderging Bilderdijk zeven aderlatingen in nog geen drie weken tijd, zodat er

geen woord onwaar was van de ziekte en bedlegerigheid waarvan prinses Louise in de correspondentie met haar vader melding had gemaakt. Op zijn ziekbed had de lijder aan tal van kwalen genoeg tijd om aan zijn nog enige levende dochter te denken. Mocht hij hebben getwijfeld aan de juiste aanpak van haar problemen en het vervolg van haar gang naar volwassenheid,-haar opvoeding was formeel tot een einde gekomen-, dan zal de brief van mevrouw Bigot hem in zijn opinie over Louise hebben gestijfd. Vanuit Kassel schreef deze adellijke dame (voor wie afstanden er niet toe schenen te doen) hem, dat Louise haar had verzekerd met zijn toestemming bij haar moeder in Amsterdam te zijn gaan wonen. Door een schrijven van haar vader kwam ze erachter, dat het meisje haar had voorgelogen. Daardoor zelf in een scheve positie ten opzichte van Bilderdijk gebracht, bood ze hem niet haar verontschuldigingen aan, maar redde ze zich uit haar netelige situatie door hem met een zacht verwijt voor zich te winnen, dat gepaard ging met het aanbod om zich blijvend om de huisvesting van Louise te bekommeren: 'Waarom toch, waarde vriend, mij daarover niet van tevoren in alle openheid gesproken? Bent u de plechtige belofte vergeten die ik u gedaan heb, bij onze laatste samenkomst, en die ik opnieuw aflegde bij uw laatste ernstige ziekte, of gelooft u dat mijn tegenslagen mij hebben geleerd mijn verplichtingen niet na te komen die ik als heilig beschouwde?'[732] Kennelijk was het bezoek van Elius aan de kostschool van juffrouw Lacroix niet zonder gevolgen gebleven en leek Louise, wat haar onvermogen aangaat om altijd en overal de waarheid te spreken, op haar moeder. Bilderdijk zag althans zijn oude vooroordeel over haar in de brief van mevrouw Bigot bevestigd. Hij ontleende er een extra motief aan om te willen terugkeren naar het vaderland. Zou hij zodoende niet beter voor Louise kunnen zorgen?

Met Jeronimo de Vries raakte hij in een verwoed debat over de morele zelfrechtvaardiging, die daarvoor nodig was. Dat was voor hem des te pijnlijker, omdat deze welwillende criticus niet zijn ware identiteit aan hem had willen onthullen. Al wist Bilderdijk via zijn broer Izaac met wie hij van doen had, toch wenste Jeronimo de Vries niet ten volle te bevestigen wie hij was. Hij bleef heel lang 'de weledele heer schrijver van de recensie enz. J°. de V.' voor zijn beschermeling in Brunswijk, die allesbehalve anoniem zijn doopceel door hem moest laten lichten. Iets van zijn kregelige houding is bespeurbaar, als hij De Vries naar Uylenbroek verwijst voor meer informatie over zijn ka-

rakter. Die zou kunnen beamen, dat hij niet in onmin met anderen had geleefd: 'Met mij voor onenigheid te vrezen, is wel het ongepaste dat eruit voort kan komen. Met niemand heb ik ooit onenigheid gehad, waar ik of omgang of iets mee te doen had; dit is letterlijk waar. Maar ik heb nooit zotten, nooit onnutte mensen die zich in mijn omgang wilden dringen en mijn tijd roven, kunnen velen. En die heb ik ja, dikwijls genoeg, moeten bruuskeren, zowel thuis als overal elders. Als dit oplopendheid heet, ja, dan ben ik oplopend van aard. Misschien ben ik er buiten dat ook niet geheel vrij van, daar ik zeer gevoelig ben. Maar wat doet dit ter zake?'[733] Kregelig, maar niet oplopend, is zijn verzuchting, dat de terugkeer naar het vaderland hem afschrikte wegens de kosten van de terugreis en de 'interceptie van winning', waaronder hij derving van inkomsten uit arbeid verstond.[734] Zou de hertog van Brunswijk hem zijn 'pensioen' laten houden? Op de vraag of er op zijn wettige erfportie werd 'geloerd', zoals De Vries het had geformuleerd, antwoordde hij: 'Daar is niets in *geloerd*, of te *loeren* geweest.' Wie had er moeten 'loeren' op zijn aandeel in de erfenis van zijn vader en moeder? Bromet soms? Die had zich ter afwikkeling van het faillissement correct gedragen: 'De zaak is openbaar behandeld en ik weet niet in het minst, dat hij zich iets in dat werk veroorloofd heeft dat indirect was, noch dat men er mij van kan verdenken. Zelfs heb ik mij zeer te loueren van 's mans rekkelijkheid in het arrangeren der zaak, zoveel althans, als tot mijn kennis is gekomen.'[735] Maar indien er onzekerheid over zijn schulden bestond, zou hij 'ex lege diffamari' zijn schuldeisers kunnen dwingen zich bekend te maken. Wie meende een vordering op hem te hebben, een zogenaamd 'pretense crediteur', moest dan zijn vordering op hem binnen een bepaalde tijd hebben ingesteld op straffe van eeuwig stilzwijgen.[736] Kregelig en tegelijk waardig stelde Bilderdijk een tegenvraag: 'Waarom wilt u niet, dat ik u ken? Bent u kerkelijk? Uw herinnering aan mijn overleden broer, en wat u daaraan toevoegde, heeft mij aan het gissen gebracht. Bent u bij geval een betrekking van de hoofdgaarder De Vries, van wie mijn voornoemde broer veel hield? Een zoon wellicht? Wat raakt het u, zult u zeggen. Het kon mij raken, te weten aan wie mijn hart zich verplicht voelt.'[737] Met onthutsende eerlijkheid schreef hij in de maanden oktober en november van 1805 over alles wat hem in het verleden had gedreven om zijn vaderland te ontvluchten en waarom hij nu, nog altijd even consistent in zijn denken en doen, wilde terugkeren.

Dat hij zich weliswaar niet met een wildvreemde, maar toch relatief onbekende verstond, weerhield hem er geenszins van zich onbewimpeld over zichzelf uit te laten. Zo bekende hij dat zijn 'stupiditeit' zo groot was, dat niemand zich er een voorstelling van zou kunnen maken en dat deze extra graad van domheid alleen werd geëvenaard door zijn 'onbekwaamheid' om zich te kleden. Daar had hij pas op zijn achttiende jaar de slag van te pakken gekregen, maar echt machtig was hij die kunst nooit geworden. Het was hem zelfs nooit gelukt een 'nachtdas' om te doen, met welke bekentenis hij niet alleen een illustratie van zijn eigen onvermogen gaf, maar ook een inkijkje in zijn slaapkamergeheimen bood.[738] Wie dacht De Vries als een impresario 'in Holland te brengen'? Een energieke man, 'die van een goede flux de bouche voorzien en niet zonder subtiliteit zijn zaken weet te bevorderen? U bedriegt u verschrikkelijk, want u brengt iemand die (ik laat daar mijn tegenwoordig abattement* van ziektes en verdriet) in alle zaken van het gemene leven stupide, dom, onbedreven, onwetend is, niet weet wat iedereen weet, dit aanvoelt en daardoor dubbel onbekwaam is, die in zijn eigen zaken niets ziet en in die van anderen niet iets beters, en altijd alle bezorgingen, bestieringen enz. uit dien hoofde heeft afgewezen.'[739] Iemand die niet tot 'social talk' in staat is, 'die geen tong heeft dan om te zeggen: zo meen ik het en daar zijn mijn gronden!' Iemand voor wie 'spreken het moeilijkst op de wereld is, op het zich goed kleden na, en die om een gesprek van nog geen tien minuten te ontwijken, graag vijf uur omloopt'.[740] Dicht men Bilderdijk een ander motief dan eerlijkheid toe, dan zou hij ook zo openhartig kunnen zijn geweest om Jeronimo de Vries ervan te overtuigen, dat hij alleen voor een hoogleraarsambt geschikt was: 'Wat zult u, ik herhaal het, met zo iemand uitvoeren? Zet hem in een vak van geestarbeid, waar hij dag en nacht in doorblokt en dat op een manier, dat hij aan niets anders hoeft te denken. Dat is al wat u voor hem of voor anderen daarmee kunt doen, en op die manier beschouwde ik het professoraat van Franeker.'[741] Maar zijn hoop daarop was vervlogen, waarna een redenering volgde die, hoe overtuigend ook, dicht in de buurt van chantage kwam. Een leven zonder studie was voor hem ondenkbaar: 'Ik sta in elke andere positie, alsof u mij met de ene voet op de top van een mast zette, en zei: "Daar

* opeenstapeling

staat u goed, fluit nu eens een deuntje, zoals de matrozen naast u op de vloot die rondom ligt." Hoe eerder ik ten val zou komen en mijn hals zou hebben gebroken, des te beter. Zo is het inderdaad, hoe eerder mijn levenseinde nadert,-hetzij door ziekte, hetzij door een fusillade als de Fransen hier komen-, des te gelukkiger zal ik zijn…'[742] Hoe onwaarschijnlijk het ook klinkt, Bilderdijk schuwde geen oneigenlijk middel om druk te zetten achter zijn benoeming als hoogleraar in de Bataafse Republiek. Toen zijn kansen daarop definitief verkeken waren, bleek een afvaardiging van de Amsterdamse Afdeling van de *Bataafse Maatschappij van taal en dichtkunde* onder leiding van Mr. M.C. van Hall hem tot lector in de Nederduitse taal, welsprekendheid en dichtkunst te willen benoemen. Jeronimo de Vries, Kinker en Helmers steunden de benoeming, die voor Bilderdijk zeer opmerkelijk was, omdat Van Hall de advocaat van zijn eerste vrouw was geweest en de benoeming hem in meer dan één opzicht scheen te rehabiliteren.[743] Reeds werden er fondsen geworven om hem drie jaar lang van inkomsten te verzekeren...

Hij hoefde zijn heil dus niet in Siberië te zoeken en zou op den duur 'die verderfelijke Kachelstuben' mogen inwisselen voor 'de Hollandse haard'.[744] Verlangend naar de zuivere lucht in het vaderland, dichtte hij *De nachtmeer en de dekbedden*, waarin het vermaledijde Duitse beddengoed met Westkapelse dijken wordt vergeleken, en *De Duitsche kachels*. De eerste strofe van het eerste gedicht laat een romantische demon zien, die de stelling van Joris van Eijnatten lijkt te weerspreken, als zou Bilderdijk zich verre van *The Nightmare* van J.H. Füseli hebben willen houden:

> Uit rauw en drabbig bloed aan d'avonddis geteeld,
> En in 't gedrukte brein door hulp des slaaps geboren,
> Verrijst bij hollen nacht een gruwzaam reuzenbeeld,
> Dat zachtjens op de koets des slapers sluipt en steelt,
> En hem met gruwb'ren klauw den adem dreigt te smoren.
> 't Drukt, ruiter zonder paard, den lijder die het torst,
> Den ijz'ren zadel op de borst,
> Den breidel in den mond, en prangt met felle sporen,
> En zweept en perst en dringt de buik in 't ingewand,
> En nijpt den gorgel in zijn band,
> Om zucht noch hulpgeschrei in 't leed te laten horen![745]

Er is hier wel degelijk sprake van een romantische demon, maar niet (helemaal) van serieus delven in het eigen onderbewustzijn.[746] Een gevulde maag en de hitte onder een dekbed vormen de anekdotische in plaats van psychologische verklaring voor het feit dat 'gans Duitsland' aan nachtmerries lijdt.[747] Het tweede gedicht gaat over de geneugtes van het vuur, 'wiens stoving elke vezelspier met zoete zwelling spant'.[748] Het is alsof de ziel dankzij het vuur terugkeert naar het leven en wie het ontsteekt, 'hoeft geen outergeur te roken, hem rookt de juichende natuur'.[749] Maar de uitvinder van Duitse kachels, die 'de vuurvlam in zijn kacheldozen en vloekbare ijzerkisten sloot', mag van Bilderdijk vergaan en zijn as tot stof verwaaien, 'waar nooit een minlijk bloemtjen wast'.[750] Waarom dan toch? Hier volgt het antwoord op die vraag:

> Hij was 't, die lucht en bloed en ademtocht besmette,
> En 't lichaam voedsel roofde, en veer- en voedingskracht.
> Hij heeft den troon der helse en meer dan helse plagen,
> Waar 't lichaam niet alleen, maar waar de geest voor zwicht,
> Ja, die geen mens'lijkheid in staat is om te dragen,
> In deze nevelpoel vol jamm'ren opgeslagen.[751]

Dat een keramische of ijzeren kachel te hoog kan worden opgestookt en daardoor disfunctioneert, komt niet in Bilderdijk op. Hij gaat tegen de uitvinder ervan te keer, die hij verantwoordelijk stelt voor de 'dom-, en lui-, en laf-, en lusteloosheid' van wie zich eraan warmen:

> Hij leerde d'arbeidsman om hong'rend te verstinken,
> In eigen damp en zweet, met ledig ingewand,
> Veel liever dan met vlugge hand
> De bijl of spa te laten blinken
> Op 't door zijn dienst bevruchte land.[752]

Dit is conservatisme van een bedenkelijk soort, alsof de inwoners van Brunswijk nu niet beter af zouden zijn geweest dan een hoop wilden vroeger, 'even woest als gij, maar druipend, stijf, verkleumd en afgemat van 't zwoegen', die zich het 'kalm genoegen' van een open vuur konden veroorloven.[753] Zo placht Rousseau over de wilden te denken, maar Bilderdijk? Kennelijk hield ook hij wel van de 'verbreiding van het genot, vergezeld van geen gemis', toen mensen zich in primitieve

omstandigheden met niets hoefden te behelpen en alles konden gebruiken, terwijl zij zich warmden aan het vuur.[754] De beruchte *Stubenfarbe*[755] mocht volgens hem aan niet goed in te stellen Duitse kachels liggen, toch overdreef hij niet weinig. Los van politiek en religie sloeg Bilderdijk de plank mis, toen hij de niet bestaande uitvinder van Duitse kachels van iets beschuldigde, dat helemaal geen verontschuldiging behoefde. Verbale krachtpatserij, een betere zaak waardig, speelde hem dus ook in zaken van ondergeschikt belang parten. In zijn biografie van Bilderdijk heeft Rudolf van Reest de op zichzelf niet onjuiste stelling verkondigd, dat overdrijving de leugen van eerlijke mensen is.[756] Hij vergat erbij te zeggen, dat zo'n leugen het gelijk van de leugenaar niet aantast, terwijl het soms schrikbarende ongelijk van Bilderdijk de waarheid wel degelijk geweld aandoet.

In de winter van 1805 op 1806 kon hij alle kanten uit, dat wil zeggen terugkeren naar de Bataafse Republiek en naar Rusland vertrekken. De onbegrensde mogelijkheden van zijn geest leken niet aan geografische beperkingen onderhevig en in die geest dichtte hij *Afscheid aan het Vaderland*, waarin hij net als in zijn gelijknamige rede van zes jaar later óók afscheid van het leven nam. Daar ging een krachtige suggestie van uit, dat beide identiek aan elkaar waren,-vaderland en het leven van de dichter-, wat op zijn tijdgenoten diepe indruk maakte. Moest men hem in den vreemde laten sterven? Het is niet onmogelijk dat Bilderdijk dit gedicht schreef met een averechtse bedoeling ter mobilisering van vaderlandslievende krachten om hem wegens zijn naderende einde zo gauw mogelijk 'Heim ins Reich' te brengen. Hoe zou men zich kunnen houden aan zijn dringend advies: 'Vergeet een Nederlander, die 't waarlijk was'? Hoe zou men 'al die zaligheden van welvaart' onderling kunnen delen, die 'in verblindheid' waren gezocht en (mede gelet op de achteloze wijze waarop men met hem omsprong) 'met de voeten waren getreden'?[757] Trots nam hij afscheid van zijn landgenoten als een berooide edelman, die zijn in betere tijden geschonken gaven terug zou kunnen eisen en er onder het motto 'eens gegeven, blijft gegeven' niettemin ten nadele van zichzelf van afziet:

> Mijn as vraagt van uw hand geen bloemen, vraagt geen tranen.
> Ik schonk ze u beide, ik, en vraag mijn gift niet weer.[758]

Alsof tijd en ruimte er niet meer toe deden, vergrootte hij het begrip 'hier' tot 'op deze aarde' aan het slot van dit gedicht:

> Hier laat ik 't dierbaar bloed van heel een voorgeslacht!
> Hier zes paar eeuwen roems die steeds heeft uitgeblonken,
> Met oud'ren erf en goed in ijz'ren nacht verzonken!
> Geniet de vrucht daarvan: mijn plichten zijn volbracht![759]

Men kan het ook lezen als een aansporing aan het vaderland om alsnog zijn plicht te doen en de balling met vereende krachten naar huis te laten terugkeren. In dat geval was wel haast geboden, want het was al bijna met de balling gedaan. In zijn correspondentie met Jeronimo de Vries komt *Afscheid aan het Vaderland* niet voor, dus van een bewuste oproep van Bilderdijk om zijn landgenoten tot actie aan te sporen lijkt geen sprake. Niettemin liet hij de deur van zijn woning in Brunswijk op een kier staan, hij speelde immers alleen met de *gedachte* van een afscheid dat hij niet *van* het vaderland nam, maar die hij *aan* het vaderland voorlegde in de hoop dat… Zonder in te vullen wat hem vanzelfsprekend leek, verstond hij zich liever met De Vries over een romance van Potifars vrouw, *Assenede* genaamd: 'Onder andere heb ik een romance van Potifars vrouw uitgestort, die vol vuur is. Ik word dan meegesleept tot verzen maken als in een wervelwind, en het is alsof er een dubbel wezen in mij huist, waarvan het ene in bedwelming rondsnort, duizelig, zich niet in kunnende houden, alle voorwerpen dooreen mengend, dat het andere, als tranquil in het midden gezeten, met dartele verachting rond doet dansen, terwijl het hemel en aarde beneden zich ziet en op een afstand van zich houdt.'[760]

Assenede is zijn laatste romance uit de eerste periode die van 1785 tot 1805 duurde. In 1818 begon de tweede periode met *Willem Tell*, die tot 1825 duurde en met *Rolands-Eck aan den Rhijn* zou eindigen. Men moet iets van het simpele verhaaltje weten, de 'plot', om het belang ervan te kunnen begrijpen. Welnu, Assenede is als slavin voorbestemd om met de farao te huwen, maar ze verzet zich daartegen zonder precies te weten waarom. Ze houdt van Jozef die met haar opgroeide aan het hof van de wijze Potifar. Zou dat de reden zijn, waarom ze de avances van haar aanstaande echtgenoot afwijst? Voordat ze als de vrouw van Potifar zal worden gehuldigd, stort ze zich aan de voeten van Jozef om zich in liefde met hem te verenigen.

Maar die is van haar hartstochtelijke toenaderingspogingen in het geheel niet gediend en weert haar af. Hij vlucht uiteindelijk, terwijl Assenede zich aan hem vastklampt en zijn losgescheurde opperkleed in haar handen houdt. Ze stort neer, kneust haar voorhoofd en ligt bloedend op de vloer van haar vertrek. Evenals Bilderdijk in *Afscheid aan het Vaderland* roept ze uit: 'Hier sterf ik, hier, ja, hier!'[761] De farao staat op het punt 'de ontmenste rover' van zijn heil de doodstraf te geven, al toont hij ook het nodige begrip voor wat zich tussen Jozef en Assenede heeft afgespeeld. Tijdens het verhoor vraagt Jozef zijn rechter deernis te hebben met het bruidje dat hem versmaadde. Zelf voelt hij geen enkel berouw en hult hij zich in zwijgen. Dan wordt het belangrijkste bewijs in concreto opgevoerd, het opperkleed van Jozef, dat op de achterkant ter hoogte van zijn schouders de vingerafdrukken van Assenede laat zien:

> Die vingermerken opgescheurd,
> Tot onder aan den rand
> En dien in kronkels saamgeprest
> Van 't knijpen van haar hand.[762]

Potifar leidt daaruit af, dat Jozef geen geweld tegen Assenede heeft gebruikt, maar haar gezelschap juist moet hebben gemeden. Onmiddellijk betuigt de jonge vrouw zijn onschuld en beseffend, hoe het bewijs háár compromitteert, grijpt ze een 'felle pook' en 'wringt hem in haar borst'. Tenslotte onthult de hofarts een groot geheim: Assenede is geen slavin, maar de dochter van Potifar. Vanwege een voorspellende droom waarin de koning met zijn dochter zou trouwen, trachtte hij in zijn jonge jaren die vorm van bloedschande te voorkomen. Daarom had hij als hofarts het meisje ontvoerd, maar zie, de hemel moest hebben ingegrepen. Hoe viel het anders te verklaren, dat Assenede een afkeer van haar huwelijk met Potifar had? Of dat Jozef aan haar verleidingen weerstand had kunnen bieden? Allen worden in hun eer hersteld, en Assenede, dankzij de goede zorgen van de hofarts weldra genezen, mag met de toekomstige onderkoning van Egypte trouwen, want een kennelijk aan God behaaglijke echt zij 'het zegel dezer min'.[763] Om twee redenen is deze romance, ook voor wie geen liefhebber van dit subgenre is, interessant: ten eerste, omdat Bilderdijk als jurist het hogelijk waardeerde, dat de rechtspraak in met name de Koran vernuftig in elkaar stak.[764] Een

rechter geloofde niet alleen in de onschuld van de aangeklaagde, maar gebruikte ook zijn verstand om die vast te stellen. Geloof en rede vulden elkaar met andere woorden aan, waardoor het een dichter ter bevordering van de 'eenheid' (in de sfeer der goddelijke voorzienigheid) was geoorloofd om de historische werkelijkheid naar zijn hand te zetten: ware dichtkunst overstijgt de werkelijkheid. Zonder de verdenking van manipulatie op zich te willen laden, achtte Bilderdijk de waarheid dus met een leugen gediend, want Assenede had in werkelijkheid niet eens bestaan. Welke postmoderne historicus of historische verhalenverteller zou het met hem eens zijn? Ten tweede is *Assenede* interessant, omdat men er een afspiegeling in heeft willen zien van Bilderdijks relatie met zijn eerste en tweede vrouw. Er zou van een omgekeerde driehoeksverhouding tussen hen sprake zijn, één vrouw en twee mannen tegenover één man en twee vrouwen. Wat zou er echter mee worden aangetoond? Wie het antwoord op die vraag schuldig moet blijven, stelt vast, dat er géén overeenkomst bestaat tussen Assenede, die zich als slavin vanaf het allereerste begin fel verzette tegen Potifar, en haar mannelijke pendant die zich in alle vrijheid met twee vrouwen verbond. Dit constructivistisch gewroet in het oeuvre van Bilderdijk doet een moderne lezer aan Simon Vestdijk denken, wiens initialen omgekeerd overeenkomen met die van zijn personage Victor Slingeland. Op een vraag van Bibeb, of Victor Slingeland daarom als een afsplitsing van hemzelf moet worden beschouwd, antwoordde Vestdijk geïrriteerd, dat het zoeken naar zulke verbanden slechts van quasilistigheid getuigde.[765]

Toen hij Wilhelmine *Assenede* dicteerde, bezorgde Bilderdijk haar ongewild een stijve arm. Ze zal 's nachts bij het noteren van meerdere gedichten zijn ingeschakeld, waaronder in 1805 een toename van religieuze gedichten opvallend is. In *De ongodisten* trok hij tegen neologen en atheïsten ten strijde, die 'het wis verderf' onherroepelijk zullen moeten ondergaan.[766] Zij voegden hun legers samen: 'Berg en dal weergalmen wijd en zijd van hun triomfgeschal.'[767] Wie zou er zich niet door laten ontmoedigen? Te midden van het verbale geweld treft de typering van een zondaar als een 'middelpunt van dwaasheden en gebreken'.[768] In *Aan de Joden* wilde Bilderdijk het liefst alle joden bekeren, voordat de nachtwolf zou beginnen te woeden en te moorden. "Keer toch naar uw stallen weer!" riep hij hun vanuit de verte toe.[769] Deze duidelijke zinspelingen op het einde der tijden, hem mogelijk ingegeven door het verlies van zijn kinderen en zijn ei-

gen naderende dood, doen hem kennen als een chiliast, die zeer wel besefte, dat het 'uurglas' ten einde liep en hoe gevaarlijk het was het 'wraakzwaard' te tergen, 'dat ter verdelging spoedt'![770] De voorspelde terugkeer van de joden naar Israël en hun massale bekering tot het christendom was aanstaande, zodat hij hen adviseerde aan hun rabbijnen te vragen, of de Messias niet had moeten sterven *voor* hun schuld. Zonder verwijzing naar de apocalyptische ruiters kan men in dit verband van een paardenmiddel spreken, dat niet zou hebben gewerkt om Isaäc da Costa en zijn neef Abraham Capadose tot het christendom te bekeren. Afgezien van de rol der rabbijnen in deze kwestie, bezat hij echter genoeg tact om de joden niet te laten vragen, of Jezus *door* hun schuld was gestorven. Dit soort religieuze gedichten bewaarde hij voor zijn bundel *Nieuwe Mengelingen*, die een jaar later in twee delen bij IJntema en compagnon te Amsterdam zou verschijnen. Bij Jeronimo de Vries ging hij nog in 1805 te rade over de stand van zaken in de Bataafse Republiek der Letteren: 'Zo schrijft Feith nog? Ik heb in tien jaar volstrekt niets van hem gehoord. Ondersteunt hij zijn naam, die hij 25 jaar geleden maakte? Als men jaren krijgt, is dit lastig en komt er veel bij kijken. Ouderdom en voor geld schrijven (ik weet het nu uit ondervinding) zijn slechte tekens in de poëzie en beloven niet veel goeds.'[771] Deze opmerking over de poëzie van Feith, zij het indirect gemaakt, sloot haarfijn bij een fabel uit *Proeve van fabelen* aan, uit het derde deel van *Mengelingen*. De fabel in kwestie heet *De diamant bij de boeren* en heeft ogenschijnlijk niets met Feith te maken: het voorwerp uit de titel, waarvan wordt beweerd dat het uit de tulband van een Perzische landvoogd was gevallen, is door Lize gevonden. Ze was er de koningin te rijk mee, terwijl andere boerenmeisjes zich door een marskramer geslepen kristallen voor diamanten lieten aansmeren en zich net zo rijk als Lize waanden. Een vreemdeling, op bezoek in hun dorp, stond versteld van zoveel gebrek aan onderscheidingsvermogen. 'Wat is dit voor een raar dorp,' dacht hij, 'waar men kristallen voor diamanten aanziet.' De moraal verduidelijkte Bilderdijks bedoeling: 'Men begon van de Nederlandse letteren in Frankrijk en Duitsland te spreken. Feiths *Julia* werd vertaald en niemand had lust er meer van te weten.'[772] Feith fungeerde als een zondebok voor de oude garde, waartoe Bilderdijk allereerst zelf behoorde samen met Loosjes, Le Franc van Berkhey, Uylenbroek, Kinker en Staring, nadat Hiëronymus van Alphen, Betje Wolff en Aagje Deken waren overleden. Helmers en zijn zwager Loots

zaten tussen de oude en nieuwe garde in, welke laatste werd aangevoerd door Tollens. Mede door zijn contacten met Jeronimo de Vries raakte Bilderdijk op de hoogte van het literaire landschap in zijn vaderland, hoewel hij nog geen jaar later beweerde: 'Tollens ken ik niet. Maar wie ken ik van de thans levende dichters wel? Ik ben een vreemdeling op onze Parnassus geworden.'[773]

Voor wie zich als een doodeter presenteerde, was zijn literaire productie verwonderlijk hoog en rouwend om zijn dode kinderen was Bilderdijk toch in staat om toekomstplannen te smeden, de in zijn ogen gerechtvaardigde strijd tegen 'ongodisten' en deïsten (die er in allerlei gradaties waren) aan te binden en zich op juridisch en ander gebied als een geleerde van internationale faam te handhaven. Dat is des te meer verwonderlijk, indien men zijn labiele geestelijke gezondheid voor ogen houdt. Soms was zijn dikke huid dunner dan een membraan en maakte hij Jeronimo de Vries in een openhartige bui deelgenoot van zijn verontrusting: 'Een gesprek met iemand over een kleine kwestie van de algebra (de radices imaginariae der aequatiën en het geschil daarover tussen Euler en Lorenz) waarover hij mij kwam raadplegen, heeft mij het hoofd zodanig geëxalteerd, dat ik de hele nacht in een buitengewoon accès van delirium heb doorgebracht en thans volstrekt zinneloos ben.'[774] Hij beschouwde zulke exercities van de geest als zonderlinge paroxysmes, die net als wanneer hij ijsberend door de kamer liep en, over het hoofd van zijn vrouw, verzen uitstortte iets weg hadden van een 'onweerstaanbare sint-vitusdans'.[775] Volgens Marinus van Hattum handelde het wiskundig probleem om 'denkbeeldige wortels van vergelijkingen' en wel in het bijzonder 'de niet-bestaande wortel uit -1'.[776] Van een geschil tussen Euler en Lorenz is in de geschiedenis van de wiskunde niets bekend, dus wat voor algebraïsche muizenissen haalde Bilderdijk zich in het hoofd? Hij stelde zich onmogelijke opgaven, die hem zwaarder belastten dan een reëel probleem, dat hij in theorie althans wel kon oplossen. Geconfronteerd met zo'n probleem, schreef hij op 14 december 1805 aan Louise over haar (in zijn ogen) bedenkelijke verliefdheid op Haro Coster, lid van *Felix Meritis* en op handelsreis naar Amerika. In plaats van hals over kop op hem verliefd te worden had ze zich moeten realiseren, wat haar vader voor haar wenselijk vond, namelijk 'dat de wijze waarop dit geschiedt, een minder gedetermineerde drift te kennen gaf. Als kind en als meisje was het uw plicht geweest u voor indrukken te wachten, die (wie de persoon ook we-

zen mocht) altijd voorbarig waren en waarvan u nooit kon weten, of ze door de goedkeuring van uw vader al of niet zouden kunnen worden gewettigd. Dit vorderde van u zowel de overtuiging die u behoorde te hebben van uw onvoldoende inzicht om te oordelen over wat u convenieert of niet, als de heiligheid van de plicht die u aan uw vaders gezag onderwerpt, en u niet toelaat vooruit te lopen op zaken waarvan het belang dubbele en tiendubbele oplettendheid en vooral een ootmoedig afsmeken van Gods zegen en influistering vereist, die met geen ongeregelde hartstochtelijkheid samengaat.'[777] Ze had uit zichzelf moeten inzien, 'hoe weinig het een meisje voegt aan zo'n vooringenomenheid toe te geven en die te laten blijken, eer de zaak in die termen is, dat de beslissing der ouderen het aan zulke gevoelens veroorlooft wortel te schieten. Het is er verre van, dat die termen vooralsnog zouden existeren, of dat ik voldoende in staat ben om mij er decisief over uit te laten. Wanneer het zover is, zult u het weten, maar hoed u intussen voor verdere voorbarigheid.'[778] 'Preuts' en 'prudent' zijn soms identieke begrippen en men kan zich afvragen, of dat hier ook het geval was. Pas toen Louises eerste vrijer niet bleek te deugen, bande ze hem uit haar hart. Haar vaders advies indachtig, wenste ze zich sindsdien niet meer aan amoureuze voorbarigheden schuldig te maken. De overgang naar het nieuwe jaar 1806 ging dus met tal van onzekerheden voor Bilderdijk gepaard, ook op het familiale vlak, waardoor hij des te vuriger verlangde naar het vaderland terug te keren. Waar kon hij immers beter toezicht op het doen en laten van zijn dochter houden?

Aan één moeilijkheid is tot dusver geen aandacht besteed, al was die indirect door Jeronimo de Vries reeds in zijn recensie onder woorden gebracht. Die betrof zowel een persoon als een vacature: 'het voorbeeld en goed geluk van Leidens nieuwe instelling' zou moeten leiden tot een benoeming van Bilderdijk aan een hogeschool of universiteit in de Bataafse Republiek.[779] In 1797 was Matthijs Siegenbeek aan de universiteit van Leiden benoemd tot hoogleraar in de welsprekendheid, niet in het Latijn maar in het Nederduits. Zo'n baan leek geknipt voor Bilderdijk, die hem evenwel nooit zou krijgen. Siegenbeek zat hem in de weg, nog voordat hij als balling naar het vaderland zou terugkeren. Afgezien van zijn geschiktheid voor dit ambt, waarover vriend en vijand verschillend hebben geoordeeld,[780] staan twee dingen vast: ten eerste werd Bilderdijk door zijn studenten ten tijde van het privatissimum te Leiden op handen gedragen,-hij stimu-

leerde hen tot zelfstandig nadenken, zoals hij zichzelf tot een autodidact van formaat had ontwikkeld, door het stellen van vragen (al zal de socratische dialoog in zijn geval ook tot lange monologen hebben geleid)-, en ten tweede had Siegenbeek het volste recht om als hoogleraar in functie te blijven en desgevraagd niet plaats te maken voor Bilderdijk. Over het optreden van Matthijs Siegenbeek ter bevordering van een uniforme spelling kan men niet anders dan lovend zijn, zoals in *Over het leven van een zonderling genie: Mr. Willem Bilderdijk (1788-1798)* bij herhaling is vastgesteld.[781] Het paste in de politiek van unitariërs eenheid van spelling en stijl te propageren en in te voeren, waardoor men *blaauw*, *magt*, *maaijen* en *kagchel* in plaats van *blauw*, *macht*, *maaien* en *kachel* diende te schrijven en na een vergrotende trap *dan* in plaats van *als*.[782] Dankzij de nieuwe spraakkunst van Petrus Weiland, in 1805 'in naam en op last van het Staatsbestuur' aanvaard, en het tussen 1799 en 1811 in elf delen verschijnende nieuwe taalkundige woordenboek van diezelfde auteur, ontstond er een formeel goedgekeurde standaardisering van het Nederduits of Nederlands.[783] Toen Bilderdijk in 1805 zijn *Verhandeling over de geslachten der naamwoorden in de Nederduitse taal* liet verschijnen, bevond hij zich in zekere zin op een zijspoor, zoals in 1811 het geval was, toen hij een tweede editie van deze verhandeling persklaar had die met financiële steun van Johan Valckenaer pas in 1818 zou verschijnen. Siegenbeek en Weiland borduurden op de inzichten van hun voorgangers Lambert ten Kate en Adriaan Kluit voort, volgens wie de overeenkomst tussen het Gotisch en het Nederduits op de verwantschap tussen talen wees: het verleden van een taal kon het moderne taaleigen verklaren. Voor Bilderdijk had het Oudgermaans in dit opzicht geen waarde, op zoek als hij was naar de oertaal, de taal die God aan de eerste mensen in het paradijs had geleerd. Het Gotisch en Angelsaksisch had hij als 'stammen' of 'grondtakken' van het Nederlands moeten aanmerken, maar hij zag er slechts 'zustertakken' in, aanzienlijk minder oud dan zijn moedertaal.[784] Gebruikte Ten Kate de *Codex argenteus* van bisschop Wulfila uit de vierde eeuw na Christus om de verwantschap tussen het Gotish en het veel later ontstane Nederduits aan te tonen,-Bilderdijk meende zeker te weten dat het Scytisch-Nederlands de noachtische oertaal was, die in het noorden van Europa werd gesproken na de landing van de ark in een haven aldaar.[785] Hoe relatief onbedorven was die taal, vergeleken met andere talen, die niet door Jafet waren

verbreid en door hun pluriformiteit de bouw van de toren van Babel mede hadden doen mislukken. Joris van Eijnatten drukte zich hierover zo uit: 'Alles wijst erop dat Bilderdijk het Scytisch-Hollands heeft beschouwd als de taal die door Jafet werd verbreid en deels ontsnapt is aan de Babelse wanorde; alleen kon hij als serieuze gegadigde voor een hoogleraarspost zo'n opvatting moeilijk hardop verkondigen.'[786]

Op grond van zijn religieuze inzichten beschouwde de dichter, voor wie taal 'de hoorbare openbaring van de Logos in het hart van een mens' vormde, het Nederlands als meer verwant aan het Perzisch dan aan het Latijn.[787] Dus gaf hij af op de Siegenbeken en Weilands die trachtten het onderwijs in de moedertaal op een valse leest te schoeien, waaronder hij de niet minder 'valse beugels van de domme Latijnse grammatica' verstond.[788] De 'oordeelloze en halfziende' Ten Kate, wiens 'domme onkunde' en 'onverdraaglijke pedanterie' negatieve typeringen in het kwadraat van Bilderdijks eigen taalkundige inzichten uitlokten, was hun voorgegaan.[789] Nochtans mondden de 'dialectregels' van Ten Kate in klankwetten uit, waarvoor Hermann Paul (hoogleraar in de germanistiek aan de universiteit van Freiburg en München) hem later huldigde: 'Hij is erin geslaagd om in zijn behandeling van de geschiedenis der taal zijn voorgangers aanzienlijk te overtreffen en onder alle oudere wetenschappers het standpunt van Jacob Grimm het dichtst te benaderen.'[790] Het is waar, wat Jan te Winkel over Bilderdijk opmerkte, namelijk dat deze 'met een soort van neerbukkende genadigheid' over Lambert ten Kate sprak.[791] Het is waar,-daarvan is de lezer inmiddels wel overtuigd geraakt-, dat deze houding van Bilderdijk totaal misplaatst was. En het is ook maar al te waar, dat Jan te Winkel op onjuiste gronden de aanval op de vermeende taalkundige kwaliteiten van de dichter opende door de vraag te stellen: 'Was Bilderdijk een gewone kwakzalver?'[792] A priori was het slachtoffer van zijn verbale agressie al veroordeeld, want had dat niet een veel te grote 'verbeelding' in de slechtste zin van dat woord? Te Winkel beantwoordde zijn eigen vraag aldus: 'Ik geloof het niet. Hij was zich ervan bewust met meer verscheidenheid van talen te hebben kennisgemaakt dan zelfs de taalgeleerde van beroep. Hij wist ook wel, dat het aanleren van een taal voor hem geen moeilijkheid, laat staan een onmogelijkheid was, en hij was zeer goed in staat ook zichzelf wijs te maken, dat hij reeds behoorlijke kennis bezat van een taal, die hij slechts veertien dagen lang had beoefend. In autodidacten is zoiets niet ongewoon, maar om het op zo'n kolossale schaal te

doen, moet men ook de kolossale verbeelding, dat is hier inbeelding, van Bilderdijk bezitten.'[793] Afgezien van het niet ter zake doende argument van de grote hoeveelheid talen, dat op zichzelf niets zegt over de kwaliteit van een taalkundig inzicht, heeft Te Winkel hier een mening over de *taalgeleerde* Bilderdijk gegeven, die gemeengoed is geworden. Maar voor de *taalkunstenaar* Bilderdijk had hij geen oog, terwijl men diens geleerde verhandelingen over taal ook als kunstwerken zou kunnen opvatten, die net als sciencefiction in een quasi-wetenschappelijk jargon de lezer van een onbestaanbare werkelijkheid trachten te overtuigen. Zo'n woord als 'inbeelding' geeft precies aan, hoe de droogstoppels der literaire en taalkundige kritiek over Bilderdijk dachten. In Te Winkels geval ging de aanval op hem te ver, want de beschuldiging van kwakzalverij vulde hij aan met die van letterdieverij, waarvoor men de dief overigens niet aansprakelijk kon stellen wegens diens staat van verregaande ontoerekeningsvatbaarheid.[794] Wat hier uit de sfeer der negativiteit wordt gerukt, wordt er net zo vlug of hard weer in teruggedrukt: 'Maar zelfs wie ruwe diamanten steelt, wordt nog geen eerlijk man, alleen door ze te slijpen, zelfs niet al stond de innerlijke waarde tot de uiterlijke glans als 1 tot 1000.'[795] Men herkent in de door Te Winkel gevolgde werkwijze het drieslagstelsel van Kollewijn, dat neerkomt op een zware aanval op iemands deugdzaamheid, gevolgd door een vergoelijking of gedeeltelijke ontkenning van het hem ten laste gelegde, waarna een afgezwakte versie van de eerste aanval maar weinig van hem heel laat. Soms moet een misplaatst beroep op iemands genialiteit dienen om wat krom is recht te praten: 'Voor mannen als Bilderdijk en Multatuli waren andermans gedachten niet meer dan het leem waaruit ze hun eigen beelden boetseerden.'[796] Misplaatst of niet, cliché of niet, het negatieve beeld van Bilderdijk moet van zulke critici wel blijven hangen!

Op 9 januari 1806 stelde de dichter zijn *Letterkundig testament* op, waarin hij als in een sciencefictionroman zijn visie op taal gaf: 'De analysis aller talen laat zich tot één brengen. Alle woorden vloeien voort uit weinige wortelletters, wier betekenis in de aard van het spraaktuig ligt dat deze vormt, bijvoorbeeld in de lengte, slapheid, trilling of slag der tong, in de holte der keel enz. Is deze eenmaal gevonden, dan is de ganse taal klaar en duidelijk en blijken alle talen overeen te komen.'[797] Nog drastischer drukte hij zich in een brief aan Meinardus Tydeman uit: 'Ik breng alle woorden aller talen tot één let-

ter en dit verklaart door een eenvoudige afleiding alles, en die enkele letter brengt haar of zijn betekenis met zich mee.'[798] De betekenis van een woord hing dus van het spraakorgaan af, dat ook over het geslacht van een zelfstandig naamwoord besliste. Woorden op de tongletters *l* of *r* eindigend zijn bijvoorbeeld mannelijk wegens de zelfstandige werkzaamheid van de tong,[799] terwijl de aard en bestemming van een woord het aannemelijk maken, dat zelfstandige naamwoorden afgeleid van bijvoeglijke naamwoorden vrouwelijk zijn wegens hun afhankelijkheid van een andere woordsoort en afgeleid van het hele werkwoord onzijdig wegens het al of niet actieve karakter eigen aan deze laatste woordsoort.[800] Behalve het spraakorgaan en de aard en bestemming van een woord kon ook de herkomst daarvan bepalend zijn voor het geslacht. 'Hom' van de mannetjesvis is vanzelfsprekend mannelijk en gelet op de herkomst van dat woord, waarin men het Franse 'homme' herkent, kan daar inderdaad geen enkele twijfel over bestaan.[801] Betekenis en herkomst van een woord waren in de visie van de oudere Bilderdijk meer dan morfemen van invloed op het geslacht van een zelfstandig naamwoord. Dat zou men ouderwets kunnen vinden, sinds men met Ferdinand de Saussure aanneemt, dat elk woord nog afgezien van de referent waarnaar het verwijst, een teken ('signe'), een betekenis ('signifié') en een vorm of klank ('signifiant') heeft waartussen geen of slechts een willekeurig verband bestaat.[802] Daar staat tegenover dat Bilderdijk als een moderne taalkundige oog had voor morfologische kenmerken van woorden eindigend op -de, -te, -heid, -nis, -ing, -st, -ie, -age en -ine die, om een onvolledige opsomming van de uitgang van vrouwelijk zelfstandige naamwoorden te geven, over hun geslacht beslisten. Hij hinkte op twee gedachten door enerzijds de 'geslachtbepaling' te laten geschieden 'uit wezen en toepassing', op grond waarvan het zelfstandige, gevende en krachtige mannelijk is, het afhankelijke, ontvangende en weke vrouwelijk en het stoffelijke, abstracte en collectieve onzijdig,[803] en door anderzijds het 'woordgeslacht' van het 'natuurlijk geslacht' te onderscheiden, zoals in de *Algemene Nederlandse Spraakkunst* wordt aanbevolen.[804] Waarom zegt men in het Nederlands *de* ezel en *het* paard? Waarom wordt *het* meisje kennelijk als onzijdig beschouwd? Bilderdijk besefte, dat een zekere willekeur en onwetendheid, gebaseerd op de dagelijkse praktijk van de meerderheid der taalgebruikers, in tal van taalkundige kwesties uiteindelijk de doorslag gaf. Maar hij ergerde zich daarom niet minder aan het taal-

gebruik van de jeugd in zijn tijd: 'Jammer is het, en ten hemel schreiend, dat een misdadig verwennen van het nog niet gevormde denkvermogen der te jonge kinderen aan andere (en dan nog wel in elkaar geflanste en onverstandig verhaspelde) talen ons echte taaleigen in 1000 opzichten zo heeft doen verwaarlozen, dat er nauwelijks meer aan gedacht wordt, en het Nederlands uit hart, verstand en gevoel, als het ware van dag tot dag, meer verdwijnt.'[805] Uit liefde voor zijn vaderland en de moedertaal die daar gesproken werd, verzette hij zich tegen staatsdecreten volgens welke bijvoorbeeld in theorie zes naamvallen in het Nederlands werden onderscheiden, in de praktijk vier, terwijl er dat volgens hem vijf dienden te zijn.[806]

Een van de redenen waarom Bilderdijk zich tegen de spelling van Siegenbeek verzette, was gelegen in zijn overtuiging dat lettertekens klanken in beeldvorm zouden zijn.[807] De schrijftaal was volgens hem te afhankelijk van de spreektaal (wie zal hem dat weerspreken?) om er niet omgekeerd invloed op uit te oefenen. Wie *mensch* schrijft, is geneigd dat woord volkomen ten onrechte als 'mensj' uit te spreken. De spelling was dus niet alleen het jasje van de taal, maar belichaamde óók die taal zelf. Andere bezwaren golden het voorschrijvende karakter van een uniforme spelling,-was dat niet net zo belachelijk als de vaststelling van één algemene staatsvorm in de politiek?-, en de veroudering van bestaande literatuur na invoering van een nieuw schriftbeeld, waaraan men moeilijk kon wennen. Hoe schilderachtig beschreef hij het verval van het geschreven en gedrukte woord door in een ingestorte kunsttempel vleermuizen en nachtuilen te laten rondfladderen met Siegenbeeks spellingsboekjes aan hun vleugels en Adelungs Hoogduitse grammatica tussen hun tanden of poten, waarbij zij opgemerkt dat Johann Christoph Adelung een Duitse taalgeleerde was aan wie Siegenbeek regels voor zijn spelling had ontleend![808] Zijn tijdgenoten vonden Bilderdijk inconsequent, want hoe kon hij enerzijds 'staatsorthografie' afwijzen en anderzijds 'staatsorthodoxie' op religieuze gronden begeren?[809] Waarom deugde Siegenbeek niet en de zeventiende-eeuwse dominee Bogerman wel? Waarschijnlijk had Bilderdijk minder op Siegenbeeks spelling tegen dan menigeen dacht. Had hij niet te kennen gegeven, dat er ook goede elementen in zaten, 'maar als men *mijn* spelling met openbaar gezag wilde *ijken* en *decreteren*, ging ik er morgen tegen schrijven'?[810] De politieke opvattingen van Siegenbeek bevielen hem niet, omdat hij daarin de patriot van weleer herkende die veel later een lofrede

op de geschiedenis van Wagenaar zou houden. In het voorwoord van *Mengelingen* (1804-1808) had Bilderdijk zijn eigen *Geschiedenis des Vaderlands* reeds aangekondigd, waarin voor zulke opvattingen geen plaats zou zijn. Beklaagde Siegenbeek zich bij hem over een onheuse bejegening zijnerzijds, dan reageerde Bilderdijk niet zonder begrip: 'Lieve vriend, ik heb het niet tegen u, maar tegen de Siegenbeekse spelling.'[811] Hun relatie was van het begin af aan verstoord en zou dat tot aan zijn dood blijven. De niet taalkundige, maar politieke factor die daarvan de oorzaak was (de spelling vormde zo bezien slechts een aanleiding voor hun onmin), speelde ook na de dood van Bilderdijk een grote rol. Schreef Gerrit van de Linde, alias de Schoolmeester, niet in 1834:

> Laat nu een plots'ling overlijden
> Het land van Siegenbeek bevrijden?[812]

Dat land barstte immers van de kezen, die op het intrekken van de koninklijke prerogatieven uit waren. De grondwetsherziening van 1848 vormde daarvoor het duidelijkste bewijs.[813] Aan Jacob van Lennep vroeg hij vol ongeduld: 'Wanneer zult u mij toch eens melden, dat de schelm die de taal verknoeide en Bilderdijk zoveel hartzeer veroorzaakte, openlijk is gegeseld en gebrandmerkt?'[814] Dat het daar nooit van gekomen is, en de flegmatieke Siegenbeek op 26 november 1854 een natuurlijke dood zou sterven, neemt men graag voor kennisgeving aan. Terecht wordt er in het huidige 'Groene Boekje' een ereplaats voor hem ingeruimd, al is de invloed van Bilderdijk op de spelling van het moderne Nederlands eveneens het memoreren waard. Lammert te Winkel legde in een artikel voor *De Taalgids* in 1865 uit, waarom dat zo is: 'Siegenbeek en zijn volgelingen wilden de zogenaamde 'verlengde vormen' met een *j* gespeld hebben: *baaijen, buijen, beijert* enz. Bilderdijk en de zijnen achtten de *j* ongepast, en schreven *baaien, buien, baiert* en *beiert*, doch ook *bajert*. De redactie van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* moest dus uit die twee gebruikelijke spellingen kiezen; reden genoeg om de bedoelde soort van woorden aan een ernstig onderzoek te onderwerpen en de beide schrijfwijzen aan de door haar aangenomen spellingsbeginselen te toetsen. De uitkomst was, dat de schrijfwijze zonder *j* de enige regelmatige is, en dat zij tevens het best aan de algemene spelregels beantwoordt; dat daarentegen die met een *j* onregelmatig is, door de

regel der uitspraak niet gevorderd, maar veeleer verworpen wordt; dat zij strijdt met de regel der gelijkvormigheid, der analogie en der welluidendheid, en gedeeltelijk ook met die der afleiding. Zij stond dus bij de keus niet verlegen.'[815]

Uit het *Letterkundig testament* laat zich ook een probleem destilleren, dat taalgeleerden al sinds de middeleeuwen bezighield. Bestaat er een 'grammatica speculativa', dat wil zeggen een a-prioristische grammatica die voor alle talen hetzelfde is? In de visie van Bilderdijk moet dit het geval zijn geweest, aangezien alle talen kunnen worden herleid tot de 'Godspraak', de taal die God met de eerste mensen sprak in het paradijs. Uit de vereenzelviging van God met het Woord kwam de hoogst denkbare communicatie voort, waarvan die tussen mensen slechts een afspiegeling vormde. Wilhelm von Humboldt geloofde in het bestaan van 'die allgemeine Sprache', wat voor een zuivere vertegenwoordiger van de Verlichting opmerkelijk is, maar door Anton Reichling als onzin werd betiteld.[816] In zijn *Verzamelde studies over hedendaagse problemen der taalwetenschap* (1965) stelde Reichling vast, dat er wel een veelheid van talen bestaat, maar geen algemene taal.[817] Is algemene taalwetenschap dan een schijnwetenschap? Nee, want met Franz Bopp (een kenner van het *Ausführliches Lehrgebäude der Sanskritsprache*) kan men die definiëren als de studie van een zo groot mogelijk aantal talen volgens de historisch vergelijkende methode. Of men zo het wezen van de taal kan achterhalen en een voor alle talen geldende grammatica kan opstellen, moet ernstig worden betwijfeld. Door de verschillende omstandigheden waaronder hele volksstammen vroeger leefden, kan de behoefte aan communicatie en de methode van communiceren onder hen zo weinig overeenkomsten hebben vertoond, dat de grenzen van tijd en ruimte uiteindelijk door gestamel en onomatopeeën worden bepaald. Zelfs wat op elkaar lijkt, valt niet onder één gemeenschappelijke noemer te brengen: het Nederlandse woord is grammaticaal iets totaal anders dan een 'polysynthetische verbaalvorm van het Blackfoot', zoals Reichling al vaststelde.[818] Men weet niet eens goed wat men in taalkundig opzicht beschrijft, indien niet eerst een vraag van Wilhelm von Humboldt wordt beantwoord: dient taal ter uitdrukking van de menselijke geest, of wordt die nu juist door taal gevormd? Bilderdijk geloofde blijkens zijn *Letterkundig testament* en zijn *Nederlandsche spraakleer* (1826), waartussen een periode van twintig jaar bestaat, dat er via de historisch vergelijkende methode een zuivere

en door niets gecorrumpeerde taal kon worden beschreven, een volwaardige taal ook, die als een constante factor in zijn denken het wezen van God zou openbaren. Als hogepriester in de dichtkunst gebruikte hij een verheven instrument om zich verstaanbaar te maken, waarvan de definitie ook een antwoord op Von Humboldts vraag gaf: 'Taal noemen wij een regelmatige uitdrukking van onze gedachten, bij opvolging. Ik zeg 'gedachten', maar men moet dit woord in de volstrekte algemeenheid opvatten, zodat het ook alle gewaarwordingen behelst.'[819] Vervolgens legde hij uit, wat hij met 'regelmatig' en 'opvolging' bedoelde. De menselijke geest wikkelde volgens hem gedachten en gevoelens af die, hoe tegenstrijdig ook, een zeker verloop kenden. Zoals men niet tegelijk van één tot tien kan tellen, kan men evenmin door middel van woorden synchrone gedachten en gevoelens uitdrukken, die men overigens wel kan hebben. Het woord 'taal' komt van tellen en de *l* drukt de 'voortrollende afloop' uit.[820] Taal brengt dus een zekere ordening in het denkproces aan, dat zich uiterlijk manifesteert in de regelmatige opeenvolging van klanken. Ja, een regelmatige klank is hetzelfde als een woord.[821] Bilderdijk beantwoordde de vraag van Von Humboldt door 'of' te veranderen in 'en': de complexiteit van iemands gedachte- en gevoelsleven brengt een behoefte aan ordening met zich mee, die zich in de taal weerspiegelt. De wisselwerking daartussen brengt een vruchtbare communicatie tussen mensen teweeg, waarvan de suprematie bij de menselijke geest berust. Die omvat een baaierd van orde en chaos, anders dan taal, en bedient zich desnoods van neologismen, indien het bestaande vocabulaire niet voldoet en de taal (om het paradoxaal te formuleren) een taalgebruiker dwingt tot een nieuwe vondst.

De gedachte aan 'eenheid' maakte een mengelmoesje van God, taal en de menselijke geest, zoals er dankzij zijn 'ongegeneerd naturalistische uitgangspunt' nauwelijks enig onderscheid tussen klanken en de bouw van taalorganen bestond.[822] Die 'eenheid' stelde Bilderdijk voor een nieuw probleem, want waarom kon een orang-oetang niet spreken? Was dat het gevolg van het ontbreken van een geest of ziel, zoals Leibniz beweerde, of van het ontbreken van spraakorganen? Omdat hij dieren een ziel toedichtte, was Leibniz' optie voor hem geen serieuze oplossing van het probleem, dus meende hij die te moeten zoeken in het ontbreken van spraakorganen als keel, tong, lippen, tanden en neus, waarover het dier in kwestie nu juist in een te ruime mate beschikte.[823] Tegen zijn zin moest hij hier mechanistisch den-

ken, wat hem aan de juistheid van deze denktrant had moeten doen twijfelen. In een afdalende reeks van woord tot letter beleed hij zijn geloof in eenheid door niet alleen in elk woord 'de hele taal, ja, alle talen des mensdoms' te zien, maar ook omgekeerd in de 'Godspraak' elk woord uit alle talen. Van Eijnatten gaf daarop het volgende commentaar: 'Dat lijkt op een soort monadologische taalkunde: zoals elke monade een spiegel is van alle andere monaden en daarmee ook van het universum, zo is elk woord een afspiegeling van alle andere woorden en daarmee ook van de universele oertaal.'[824] Zulke mystieke vereenzelvigingen brachten hem ertoe om ver boven het eigenlijke onderwerp van 'taal' uit, behalve in het bestaan van het universum ook in dat van een multiversum te geloven, althans het bestaan daarvan niet onaannemelijk te achten, wat aan zijn 'ouderwetse' gedachtegangen op het gebied van de taalkunde, gegeven de huidige stand van zaken in de astronomie, een moderne dimensie verleent.[825] Zoals woord en taal zich tot elkaar verhielden, stonden letter en alfabet in relatie tot elkaar. Bilderdijk vroeg zich af, hoe het alfabet was ontstaan. Het kon geen verbastering van hiërogliefen zijn, aangezien het ruim vóór de Egyptische beschaving reeds bestond. Speelde het toeval soms een rol? Nee, toeval bestaat niet: dat is slechts een woord om een onbekende oorzaak te benoemen. Zijn letters afbeeldingen van de voorwerpen waarnaar ze verwijzen? Nee, want het omgekeerde is ook waar (Bilderdijk had hier beter kunnen redeneren: 'Ja, maar het omgekeerde is ook waar): het beginsel van de spraak is niet nabootsing, maar 'uitstorting van het gevoel'.[826] Sinds God de eerste mensen in het paradijs had rondgeleid en met hen over de boom der kennis van goed en kwaad had gesproken, had Hij hun de naar Hem genoemde spraak geleerd. Uit dit goddelijk onderricht was alles voortgekomen, de mogelijkheid van de erfzonde incluis, waarna in de verbasterde versie van de 'Godspraak' elke letter de gedaante van het klankvormend instrument had aangenomen om zich te laten horen, zoals een hart staat voor het beminnen.[827] Deze niet geheel en al bevredigende verklaring laat onverlet, wat hiervoor over Bilderdijks mystieke neigingen in het algemeen en toegespitst op taal in het bijzonder is opgemerkt. Maar hoe vernuftig en fijnzinnig hij zich ook over taal en taalkunde uitliet, toch kan men zich met Jan te Winkel afvragen, waarom hij niet méér aan de ontwikkeling van zijn lievelingsvak heeft bijgedragen.[828] Om het in Te Winkels stijl te formuleren: waarom heeft Bilderdijk geen tempel voor de taalwetenschap

gebouwd en in plaats van het daarvoor benodigde cement aan te dragen slechts zeepbellen geblazen? Vanuit een wetenschappelijke invalshoek kan men zich zo'n vraag terecht stellen met inbegrip van de onverholen kritiek die erin doorklinkt.

Geestelijk afgemat, lichamelijk ziek en bezield met het voornemen om Brunswijk zo spoedig mogelijk de rug toe te keren, hoorde hij op 21 januari 1806, hoe zijn broer Izaac over zijn terugkomst dacht. Deze durfde zich niet meer rechtstreeks tot hem te richten en verstond zich 'over het sujet van Louise' met Wilhelmine: 'U kunt echter licht gevoelen, hoezeer ik verlangen moet te weten, welke indruk mijn gegeven exposé heeft gemaakt, daar ik moet beven voor de nadelige gevolgen die het op uw mans gezondheid kan hebben gehad.'[829] Alsof hij welingevoerd in de hoogste kringen van Amsterdam was, liet hij daarop volgen: 'Ik geloof dat het met het overkomen herwaarts nog zo spoedig niet zal schikken.'[830] Bilderdijk liep intussen ontredderd in Brunswijk rond, waar de stadswallen plaats hadden moeten maken voor tuinen en promenades, zodat de achterkant van patricische buitenhuizen tussen het geboomte door schemerden. Hij zal er door de slecht sluitende vensters kraaien naar binnen hebben zien vliegen, waar deze dieren bescherming tegen de kou vonden.[831] Gekweld door zorgen om zijn vrouw en kinderen, openstaande rekeningen aan diverse middenstanders (waaronder die aan boekhandelaars niet de minste waren) en wat hij aan onderpanden bij de 'mons pietatis' ofwel de bank van lening had uitstaan, begreep hij nergens zeker van te kunnen zijn. Wat hadden zijn politieke en religieuze inzichten hem geleerd? Wat had zijn juridische kennis hem doen inzien of voor waar aannemen? Waarop waren zijn taalkundige concepties gebaseerd? Had hij als dichter niet te hoog van de toren geblazen, die anderen vóór hem in Babylon hadden zien staan? Hij leed aan een filosofische midlifecrisis, die hem bijna verplichtte alles af te breken, wat hij moeizaam had opgebouwd. Wat leren onze zintuigen ons, vroeg hij zich af. Niets dan losse feiten! We zien, hoe een cirkel, een boom, een zon of planeet ontstaat. Goed, maar onze kennis beperkt zich tot die ene cirkel, boom, zon of planeet. Zien wij meerdere voorwerpen van dezelfde soort, dan blijkt onze kennis te berusten op herkenning en herinnering. Voor smaak en kleur geldt iets soortgelijks, maar daar komt als een extra moeilijkheid nog bij, dat we er niets zinnigers over kunnen zeggen dan dat we een kleur of smaak als bitter en zoet herkennen. Wat zijn we nog ver verwijderd van het echte weten! Hij

luchtte vóór zijn vertrek uit Brunswijk, op 26 februari 1806, zijn hart bij een dame, die hij des te veiliger authentiek tegemoet kon treden, naarmate ze hem onbekender voorkwam. Hij deed dat in het Frans, alsof hij haar onderwees om tot zelfinzicht te komen. Als men van buitenaf door de zintuigen verkeerd of onvolledig werd geïnformeerd, moest men van binnenuit een poging wagen: 'Het zal dus nodig zijn, dat men zich door middel van een actie of innerlijk proces kennis verwerft.'[832] Zinspeelde Bilderdijk hier op zijn oude 'truc' om op een mystieke manier aan de realiteit te ontsnappen en via een goddelijke influistering van het innigst zelfgevoel een opening uit de doolhof der zinnen te vinden? Als dat zo is, mislukte zijn poging: 'Gaat het zo, als wij ons willen bezinnen op de ideeën die de zintuigen ons aanreiken? Maar de zintuigen geven ons nooit scherp te onderscheiden of passende ideeën: via de zintuigen krijgen wij altijd vage ideeen, als het erop aankomt. Als ze helder zijn, is daar alles mee gezegd, en dientengevolge leiden ze tot niets meer dan een kennisname van wat men al wist en zich herinnerde. Wij beschikken dan ook over geen enkele andere kennis dan deze op het gebied van de zintuigen.'[833] Hier is een man aan het woord, die al zijn stelligheden heeft ingewisseld voor fundamentele twijfel. Het was geen zelfverzekerde balling die terugkeerde naar zijn vaderland, geen orthodoxe christen, maar een structurele twijfelaar voor wie Socrates' gezegde: 'Ik weet, dat ik niets weet!' in filosofisch opzicht geen geheimen bevatte.

Men heeft het doen voorkomen, alsof de ondergang en wedergeboorte van Bilderdijk het symbool van de ondergang en wedergeboorte van de Hollandse natie vormden. Carel Gerretson wist wel beter, want achter het koninkrijk van Lodewijk Napoleon ontbrak de herboren natie: 'Welke zin had het leven en goed te wagen om het reeds verstijfde lijk der Hollandse natie te galvaniseren? Holland voelde zich in zijn Franse doodkist immers zo uitnemend op zijn plaats!'[834] Zijn pessimistische visie op de ballingschap en terugkeer van Bilderdijk in de Bataafse Republiek bevat inderdaad een kern van waarheid: 'In de ballingschap, waarin hij naar lichaam en ziel wordt gebroken, bukt de mens Bilderdijk zich eindelijk om laving naar de grote bronnen van regeneratie.'[835] Onder die 'grote bronnen' verstond Gerretson de religie en historie van het Nederlandse volk. Omdat er geen dorst mee viel te lessen, was de terugkeer van de balling zo bezien 'niet alleen het hoogtepunt, maar ook het eindpunt van zijn

leven, het begin van zijn sterven'.[836] Wat onvermijdelijk scheen, moest dan ook maar zo snel mogelijk gebeuren. Met een in het vooruitzicht gestelde reissom van f 875,- en de zekerheid dat een hofdame van prinses Wilhelmina, gravin van Reede, de financiële belangen van zijn vrouw en kinderen zou behartigen tijdens zijn afwezigheid, wilde Bilderdijk weg uit Brunswijk om zijn geluk in de Bataafse Republiek te beproeven. Hoe duurzaam zou hij zich te Amsterdam als lector in de Nederduitse taal, welsprekendheid en dichtkunst kunnen vestigen? Wanneer zou hij zijn gezin kunnen laten overkomen? Op 25 februari 1806 ontving hij een pas op naam van de rechtsgeleerde Wilhelm von Teisterbant, 'genannt Bilderdijk', waarin ook zijn bediende Heinrich Uhle stond vermeld. De hertog van Brunswijk verzocht iedereen hen 'overal vrij, veilig en zonder oponthoud naar Holland door te laten reizen en terug te laten keren'.[837] Een dag later begon de terugreis, die hij in zijn brieven aan Wilhelmine (als vanouds in het Engels geschreven) typeerde als 'this illfated journey', waarvan 'all the perpetual, concomitating and continuing frustrations and accidents' niet onder woorden vielen te brengen, al zou hij daartoe, aanvankelijk in zijn moedertaal, niettemin een poging wagen.[838] Bilderdijk was zo ziek en vastbesloten om zijn eigen gang te gaan, dat hij zijn woning per brancard moest verlaten. Een vliegende storm teisterde zijn koets op weg naar Hamburg, waardoor een cachet van de hertog van Brunswijk 'op enige zijner brieven' werd 'platgesleten door het schaven der schuddende postwagens'.[839] Het dreigde zelfs te verbrokkelen, maar zou één van de weinige tastbare herinneringen aan zijn verschrikkelijke terugreis vormen. Op 28 februari schreef hij vanuit Hamburg aan Wilhelmine: 'Stel palen aan uw ongerustheid.'[840] Met Uhle aan zijn zij (de bediende werd steeds bij zijn achternaam genoemd, die klonk alsof het een voornaam was) kon hem weinig gebeuren. Hij wilde haar overduidelijk troosten voor zijn plotseling vertrek uit Brunswijk, dat hem voor zijn gevoel in een even scheve als horizontale positie had gebracht. Wat hij opbiechtte over de wederwaardigheden onderweg, leek nochtans niet geschikt om de zorgen van zijn vrouw te verlichten.

Hij had de ene opiumpil na de andere moeten slikken tegen zijn hoofdpijn, die werd veroorzaakt 'door het stoten des wagens'.[841] In de herberg *Zum Elephanten* op de Hopfenmarkt in Hamburg terugblikkend op het geleden ongerief, merkte hij op: 'Nooit heb ik ook zoiets akeligs gezien of mij kunnen verbeelden als deze reis (afgezien

zelfs van mijn ziekte). De wegen, waarvan ik dacht dat ze goed waren, waren allerslechtst, zodra ik buiten de stad kwam, en één en al modder zonder grond. Bedenk wat ze hebben moeten worden met de elkaar afwisselende plasregens en sneeuwbuien, die niet ophielden van 's namiddags van mijn vertrek tot deze morgen toe.'[842] Hoe kranig hij zich onderweg ook had trachten te houden, toch was hij er zeker van 'gekermd te hebben van pijn en benauwdheid'. Dat het hem minder slecht was vergaan dan menigeen zou denken (Wilhelmine hoorde niet onder hen), bleek uit zijn kieskeurigheid en uit een verwijt dat hij haar zogenaamd 'tactvol' in de eerste persoon meervoud maakte: 'Ik heb de eerste dag en gisteren nauwelijks een stukje van uw pudding gebruikt, vlees heb ik niet kunnen eten, (begrijp mijn toestand) en nog staat het lamsboutje en het brood onaangeroerd. Ik beloofde mij zoveel verkwikking van uw gelei, maar die was meer dan stijf, zelfs hard geworden en er was geen mogelijkheid om in de herbergen onderweg iets uit de flessen te krijgen. Nu eerst, nu ik in Hamburg ben, gebruik ik er iets van en met smaak en met genoegen. Maar ik heb zelfs van het gerstewater geen twee glazen vol kunnen gebruiken wegens mijn benauwdheid. Wat verlangde ik naar een citroenschil, die wij ongelukkig genoeg beiden hadden vergeten!'[843] Bij zijn aankomst in de herberg had hij een kamer gekregen, in de zaal waarnaast een bal werd gegeven. Het leek wel of er een stel duivels aan het feestvieren was. Naar hen verwijzend constateerde hij: 'Lijden moet men, lijden boven menselijke macht, of God loochenen tegen beter weten in, lijden boven al wat ooit in geest of lichaam geleden is, of hun medestander in gruwelen wezen.'[844] Voorts klaagde hij over het 'overgewicht van de kruivracht en wagenmeesterfooien', waaraan hij meer dan een louis d'or had moeten uitgeven, over de verdubbeling van de postiljons bij slecht weer en de noodzakelijk gebleken reparatie van koffers die net als mensen niet tegen het vervoer onder barre weersomstandigheden bestand bleken te zijn. Alles bij elkaar had hij meer dan vier louis d'or uitgegeven, waardoor hij zich 'derhalve zeer ontbloot' voelde.[845] Uhle kon niet met geld omgaan, waardoor hij des te dringender om aanvullende geldsommen verlegen zat. Of Wilhelmine daar niet op stel en sprong ('per reitende Post') voor kon zorgen? Ze berichtte hem bereidwillig over het wel en wee van Julius en Alexis en over haar eigen eenzaamheid: 'Wat was het mij ontroerend, wat is het mij droevig, mijn enigst geliefde, als ik in uw vertrek ga, en u bent er niet. Ach, wat is de wereld zonder uw

bijzijn, hoe onverdraaglijk, hoe folterend, thans zwerve ik van het ene vertrek in het andere en nergens heb ik rust.'[846] Maar over de aanvullende geldsommen verschafte ze hem niet de gewenste informatie: 'Ik heb maar een ogenblik tijd, mijn dierbaarste, om u te melden, dat ik op het zenden van de kwitantie allervriendelijkst antwoord heb gekregen, of ik tot het einde van de maand wel met de helft tevreden wilde zijn. Het schijnt dat men niet bij kas was.'[847] Of werd Bilderdijk niet genoeg kredietwaardig geacht? Wekenlang zat hij vervolgens in Hamburg voor zijn gevoel gevangen, wachtend op geld dat maar niet kwam om de reeds gemaakte reis- en verblijfkosten en de almaar stijgende kosten van zijn verblijf aldaar, waar de dood hem 'aangrimde', samen met de nog te maken kosten voor zijn overtocht per schip naar Amsterdam te kunnen betalen.

Hij was de wanhoop nabij en slikte meer opiumpillen dan ooit, terwijl hij van plan was geweest om zich er nu juist aan te ontwennen. Dus kreeg Wilhelmine er nog een opdracht bij: 'Daar men overal zoveel gehaspel heeft om opiumpilletjes gemaakt te krijgen, zo doe mij het genoegen om mij uit Brunswijk met de volgende wagen een behoorlijk vol doosje te zenden. Ik zal er daarom niet méér van gebruiken, maar sidder als ik bedenk, dat ik ze nodig kon hebben en niet zou kunnen bekomen.'[848] Op 11 maart deed hij haar met trillende handen verslag van zijn zware verkoudheid, steken in zijn rechterzij die hem het spreken en ademhalen onmogelijk maakten en brandende koortsen gevolgd door een delirium. De hele dag door werden hem kompressen met een warm papje, zogenaamde 'cataplasma's', op de borst gelegd. Tweemaal per dag ontving hij een dokter aan zijn bed, die hem 's avonds slechter aantrof dan 's morgens en daarom nog krachtiger trekpleisters aanbeval.[849] Zo slecht was hij er echter niet aan toe, of hij hield zich zeer toepasselijk bezig met de vertaling van Hermann Hermes' *Der Christ auf dem Krankenbette*, dat in het Nederlands als *Betrachtingen bij het ziekbedde* pas in 1820 zou worden uitgegeven. Om de doktersrekeningen te kunnen betalen, zich te verzekeren van een plaatsje in de kajuit van een schip naar Amsterdam à raison van f 50,- en de rekeningen van de herbergier voor bewezen en van Uhle voor onbewezen diensten te kunnen voldoen, had hij in totaal 120 thaler nodig. De urgentie daarvan werd nog verhoogd, doordat doktoren hem frisse zeelucht hadden aangeraden. Een horloge en twee zilveren lepels kon hijzelf verpanden als aanvulling op het eventueel ontbrekende aantal thalers. Hij ried haar aan

hetzelfde te doen, nadat de waard een voorlopige rekening bij hem had ingediend: 'U zult schrikken, zoals ik gedaan heb, bij het zien van zo'n rekening, daar ik volstrekt voor geen halve daalder te eten heb gehad. O Heilig Engeland! Het blijkt Gods wil te zijn, dat ik uit Duitsland kom. Stel mij dus niet teleur, lieve ziel! Uit Holland zal ik u geld terugzenden. Verpand en verzet, wat u kunt, maar bezorg mij het geld op tijd. Het verblijf van één dag kost ons anders misschien nog 100 thaler meer.'[850] Een dag later schreef ze hem over de fysieke ongemakken die ze bij het spenen van Alexis had ondervonden: 'Wat ik heb geleden en nog lijd, lieverd, is vreselijk. Binnen 24 uur nadat ik met spenen begonnen was, vloeide de melk weer in zo'n grote hoeveelheid als ik in lange tijd niet had gekend. Sindsdien kan ik niet meer slapen of eten. De eerste nacht genoot ik een half uur slaap en niet meer dan dat, want mijn pijn is ondraaglijk, vooral in mijn armen en handen, die ik nauwelijks kan bewegen.'[851] Maar zijn vraag om geldelijke ondersteuning werd niet beantwoord, totdat ze hem op 14 maart vijf gouden frederiken zond ter waarde van 25 zilveren thalers, een schijntje van wat hij nodig had. Haar eigen ziekte en de onmogelijkheid om contact met gravin van Reede op te nemen voerde ze als oorzaak van haar falen aan. Bilderdijk reageerde er ogenschijnlijk gelaten op en deelde haar mee naar Brunswijk te zullen terugkeren, indien hij én wegens de wind én wegens zijn slechte gezondheid niet uit Hamburg zou kunnen vertrekken. In het tegenovergestelde geval zou hij aan boord van *De Hoop* met kapitein Arend Feyen Hendriks het ruime sop kiezen. Hij vreesde in het vooronder te moeten liggen, zo klein was de kajuit. Voor eigen rekening zou hij flink wat scheepsbeschuit inslaan, met worsten die hem vanuit Brunswijk bekend waren, een fles rum en twee flessen wijn, een ruime voorraad opium en zoete salpeterspiritus tegen flauwtes. Hij wilde haar zeker niet van onwil beschuldigen, maar waarom had ze niet een schuldbekentenis aan meneer Thies gegeven, met wie ze had kunnen afspreken dat hij het volledige bedrag zou laten uitbetalen in Hamburg met behulp van een kwitantie, waarop alleen maar het disconto en een maand rente in mindering werden gebracht? Dan had hij de herberg met opgeheven hoofd kunnen verlaten en ook nog ergens een kop koffie kunnen drinken in plaats van eindeloos te lijden. Nu verkeerde hij letterlijk in dodelijke onzekerheid, wat moest hij doen, als het geld niet op tijd zou arriveren? De wegen naar Brunswijk waren er niet beter op geworden, hij kon geen kant meer uit: 'De hemel kome mij te hulp,

want ik verkeer in de jammerlijkste en wanhopigste staat die men zich kan indenken.'[852] Zijn vrouw kon zich daarvan kennelijk geen voorstelling maken, want anders had ze hem wel meer geld gestuurd.

Hij klaagde over Uhle, een deerniswekkende figuur, die hem alleen maar geld kostte. Werd zijn bediende om een boodschap uitgestuurd, dan betaalde die stoethaspel te veel. Hij liet zich afzetten of lette onvoldoende op het wisselgeld, at voor vier man en snurkte zo hevig, dat hij niet met zijn heer en meester in één kamer kon slapen. Het kwam in zijn hoofd niet op diens schoenen eens te poetsen, evenmin liet hij zich in dit opzicht gezeggen. Met zijn stoppelbaard zag hij er zeer onverzorgd uit, bovendien had hij tering waardoor alles wat hij uitademde, levensgevaarlijk voor volwassenen en kinderen was. Wilhelmine moest er zorg voor dragen, dat hij hun kinderen niet met de 'effluvia' van zijn ongeneselijke ziekte zou besmetten.[853] Ach, was hij maar nooit van huis gegaan en van haar zijde geweken, of had hij maar genoeg geld meegenomen![854] Het ontbrak hem dus niet geheel aan zelfinzicht, terwijl hij haar nog verder onder druk zette. Op zaterdagmorgen, 15 maart, zat hij nog steeds zonder geld. Hij wilde per se maandagmorgen uit *Zum Elephanten* kunnen vertrekken, maar dan moest ze wel tot de juiste actie overgaan. Misschien was zijn eerdere instructie aan haar te ingewikkeld geweest, daarom herhaalde hij die expliciet op de meest eenvoudige wijze: ze moest een schuldbekentenis van f 235,- op naam van zijn broer door meneer Thies laten uitbetalen in de vorm van 125 thaler ineens. Hij verwachtte dat geld vandaag of morgen in Hamburg. Twee dagen later bleek hij een akkoord te hebben getroffen met een zekere meneer Van der Smissen, die hem eerder in zijn rijtuig naar goedkoper logies in Hamburg had laten zoeken, wat niets had opgeleverd, en hem nu de gevraagde som zonder onderpand had durven te lenen. Hij streek net diens geld op, toen Wilhelmines brief met de gevraagde geldsom in de vorm van een wissel arriveerde: een zekerder onderpand voor Van der Smissen kon er niet bestaan, maar het was hem wel vreemd te moede. Zo zat hij financieel aan de grond, zonder enig uitzicht op verbetering, en zo beschikte hij dubbel over de benodigde geldsom. En toen deed hij iets uitzonderlijks: hij vroeg haar excuus voor de immateriële en perverse kant van de zaak, waarmee hij doelde op de ongeoorloofde druk die hij op haar had uitgeoefend. Ziekte en geldnood vormden een geduchte combinatie, zo verzekerde hij haar, die zelfs de hemel versteld had doen staan.[855] Maar nog kon hij niet ver-

trekken, zoals hij zijn vrouw uitlegde, want Hamburg had een rare haven: kwam de wind vanuit het westen, dan kon men niet uitzeilen wegens de ligging van sommige zandbanken, en kwam de wind vanuit het oosten, dan stond het waterpeil wegens eb niet hoog genoeg om uit te varen. Wilhelmine maakte van die onvoorziene gelegenheid gebruik door hem gelei en worsten toe te sturen, door haarzelf gebrande koffie, abrikozenjam, citroenen en anijszaadsuiker. Ze had een prototype van het gedicht over zijn verlangen naar het vaderland gelezen, *Terugreis naar 't Vaderland aan boord van het tjalkschip 'De Hoop'*, waarin hij met geen woord repte van zijn verlangen naar haar. Kon hij een zin van die strekking niet aan het laatste 'couplet' toevoegen? In zijn brief had ze gelukkig wél kunnen lezen, dat hij haar innig liefhad. Dat maakte alles weer goed tussen hen, waardoor ze het gedicht, ook zonder toevoeging, 'a very fine peace' vond.[856] Het is in zoverre een opmerkelijk gedicht, dat Bilderdijk haast correctief bezield leek om zijn vaderland terug te zien. Hij gebruikt daarin namelijk niet het woord 'weerzien', maar 'herzien', wat zou kunnen duiden op een morele heropvoeding van zijn landgenoten.[857]

Terwijl zíj hem schreef over de bemoeienis van gravin van Reede, die van de prins van Oranje geen enkele garantie voor haar mans 'pensioen' had gekregen, nadat zij beiden eenmaal naar de Bataafse Republiek zouden zijn teruggekeerd, voer híj naar de monding van de Elbe. Zijn voorraad scheepsbeschuit was al op, voordat *De Hoop* die had bereikt. In plaats van hem zijn bestaanszekerheid niet te onthouden dreigde de prins van Oranje intussen zelf ten gevolge van een 'dangerous acces of gout' bijna te stikken.[858] Op 24 maart voer *De Hoop* uit om nog geen 22 uur later in de omgeving van Terschelling op volle zee voor anker te gaan. Een vliegende storm was debet aan de snelle overtocht, waarvan Bilderdijk in zijn gedicht *In de scheepskooi bij een vliegende storm op zee* verslag deed:

> Gelijk de dood in 't duist're graf,
> Zo lig ik hier op 't haverkaf
> In de enge scheepskooi neergezegen.
> Mijn oog ontmoet geen hemels licht,
> De mond mijns kerkers sloot zich dicht,
> 't Is alles om mij diep verzwegen.[859]

De ene vergelijking lokte de andere uit: het woord 'mond' in de eerste strofe bracht hem op de gedachte om zich met de profeet Jonas te vergelijken, 'de ontrouwe Godsgezant', die door een walvis was verzwolgen.[860] De moraal zij duidelijk:

> Benauwd en sidd'rend riep zijn ziel
> Vanuit die levendige kiel
> Tot wie verdelgen kan en hoeden:
> Maar ik, o God, ontvlood u niet,
> Gij steeds mijn toevlucht in 't verdriet.
> Gij zijt het nog op deze vloeden.[861]

Vliegend of niet, de storm had hem geenszins verhinderd aantekeningen in zijn exemplaar van Horatius' *Eclogae* te maken. Hij stapte midden op de Waddenzee over op de loodsboot *De vrouw Anna*, die hem vóór negen uur 's avonds in Amsterdam zou afzetten. Aan boord van die 'schuit' genoot hij zijn eerste door hemzelf blijkbaar het vermelden waard gevonden 'vaderlands ontbijt'.[862] Maar toen, op 26 maart 1806, was eindelijk het moment daar, dat hij zijn 'stramme voet' op 'Hollands vaste wal' kon zetten.[863] Opluchting in telegramstijl en, met de dood voor ogen, hunkering naar God zijn kenmerkend voor het gelijknamige gedicht, dat kort na zijn aankomst in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* werd gepubliceerd. Tegen een uur of tien 's avonds meldde hij zich bij zijn broer voor een door hemzelf als gruwelijk ervaren inconveniënt: hij moest de loods f 50,- betalen voor de reis van Terschelling naar Amsterdam, onder barre weersomstandigheden gemaakt, maar beschikte alleen over een wissel. Zijn broer hielp hem uit de nood en verschafte hem tevens onderdak. Twee dagen later liet Bilderdijk zich inschrijven 'als burger des Hogeschools' te Leiden.[864] Hij deed dat uit voorzorg om zich op de eigen rechtspraak van de Leidse universiteit te kunnen beroepen, indien Bromet en andere schuldeisers zich onverhoopt bij hem zouden vervoegen met het verzoek zijn oude schulden uit de periode vóór 1795 alsnog te voldoen. Wat daarvan restte, hoefde hij voor de duur van zijn inschrijving althans niet in te lossen.

Wilhelmine kampte in Brunswijk met soortgelijke problemen. Bij de Fürstliche Kammer moest er worden gelobbyd om ten behoeve van haar en hun beide kinderen de toelage van de hertog te behouden. Schulden aan de wijnhandelaar, aan de huisbaas en aan boekhan-

delaar Brandes stonden haar vertrek in de weg, nog afgezien van de onzekerheid over een duurzame betrekking die haar man in de Bataafse Republiek hoopte te vinden. Toen zij tenslotte op 19 juli 1806 uit Brunswijk verhuisde, legde Brandes beslag op een deel van haar bezittingen en liefst vier boekenkisten van haar man. Die bleven in Brunswijk staan, totdat pas in maart 1811 alle rekeningen waren betaald.[865] Op 26 juli 1806 voegde Wilhelmine zich met Julius en Alexis bij haar man in Leiden, die zich blijkens zijn gedicht *Afscheid*, *bij mijn bestemd vertrek uit het kort bezochte vaderland naar Kazan* weinig illusies maakte over de duurzaamheid van zijn betrekking in de Bataafse Republiek. Het gewaande paradijs bleek de achteruitgang van de zee- en koopvaardijvloot niet te kunnen keren, het nota bene revolutionaire ideaal der vrijheid werd er met voeten getreden (die aanzienlijk minder stram waren dan de zijne) en, wat hem bovenal tegenstond, de financiële wanorde in de huishouding van de staat had onder raadpensionaris Rutger Jan Schimmelpenninck een hoogtepunt bereikt.[866] Door schade en schande in zoverre wijs geworden, dat hij zich óók weinig illusies over een professoraal bestaan in Kazan maakte, zag hij zich al aan de oevers van de Wolga 'dorre paardenschonken' eten, die gier en jakhals hem genadig hadden overgelaten.[867] Hij zou niet alleen voor Holland, maar voor heel Europa verloren gaan: men moest het 'hier' (in de ruimste zin des woords) maar zonder hem zien te stellen! IJdelheid sprak uit deze veronderstelling, in combinatie met gekwetstheid, die hem een volstrekt eigen weg deed zoeken. Zoals lord Byron plannen maakte voor verre reizen naar Rusland en Perzië om de al te traditionele Grand Tour van aristocratische adolescenten in Frankrijk en Italië geen nieuw leven te hoeven inblazen, koos ook Bilderdijk een alternatief voor 'de gangbare tolweg van ijdeltuiten en dilettanten'.[868] Eigenlijk wilde hij wel weer terug naar Brunswijk: 'Wanneer ik terugkeer,' schreef hij een weinig hoopvol aan zijn vrouw, 'zal de hertog er misschien toe overgaan een professoraat in het recht in te stellen ten gunste van mij.'[869] Maar twee sterfgevallen maakten zijn terugkeer naar die stad onmogelijk: op 9 april 1806 stierf prins Willem V op bezoek bij zijn dochter Louise te Brunswijk aan dezelfde ziekte als waarover Wilhelmine haar man eerder had bericht, terwijl de hertog van Brunswijk aan de gevolgen van een oude wond, hem in de slag bij Auerstedt toegebracht, op 10 november van dat jaar zou overlijden.[870] De oude wereld, dat wil zeggen die van vóór 1795, bestond niet langer. Bilderdijk moest zichzelf

zien te redden in een napoleontische wereld, waarin voor de deugden van zijn voorouders,-een wonderlijke combinatie van vaderlandsliefde en calvinistische vroomheid-, geen plaats meer was. Allesbehalve zorgeloos, vertrouwde hij toch op de goddelijke voorzienigheid. Hij was in gedachten al 1000 doden gestorven, dus wat had hij te vrezen? Niet zijn eigen toekomst baarde hem de meeste zorgen, maar die van zijn vrouw en kinderen. Zou zijn gebeente komen te rusten aan 'Wolga's nauw bewoonb'ren boord', dan hoopte hij dat een kind of kleinkind hem nog eenmaal een blik op de baren van Enkhuizen zou gunnen en, min of meer vergenoegd, zijn heilwens zou memoreren: 'Geliefde kusten, bloeit welig naar mijns grootvaars beê!'[871] Wanneer er daarna een min of meer geïmproviseerde herbegrafenis van zijn stoffelijk overschot in Amsterdam zou volgen, stelde hij dat nu al op hoge prijs.

Eindnoten

[1] Leliefeld (1). Blz.365, 367 en 372 en Leliefeld (2). Blz.306.
[2] Idem (1). Blz.370, 528 en 584 en (2). Blz.144, 147, 148 en 306.
[3] R. Safranski, *Romantiek. Een Duitse affaire*. Amsterdam/Antwerpen, 2009. Blz.351 e.v.
[4] Idem. Blz.391.
[5] W. Bilderdijk, *Het nachtspook & Nachtwandeling.* Editie: M. van Hattum. Amstelveen, 2007. Blz.40.
[6] Idem. Blz.14 en 40.
[7] Idem. Blz.35.
[8] Idem. Blz.34.
[9] Idem. Blz.46.
[10] Kollewijn. Deel 1. Blz.331-332.
[11] Idem. Blz.332.
[12] Idem. Blz.325.
[13] Idem. Blz.332. Relatief lange tekstgedeeltes in 'vreemde' talen zijn ten gerieve van de lezer vertaald in het Nederlands. Zie voor de originele tekstgedeeltes de editie van dit boek uit 2014.
[14] M. van Hattum, *WBB 132.1 en de Brunswijkse drukpers*. In: *MBM*. Jaargang 23. Blz.15. Het eerste exemplaar van zijn gedicht was een eigenhandig geschreven afschrift, bestemd voor prinses Louise. Zie L. Saalmink, *Het echtpaar Bilderdijk en prins Frederik*. In: *MBM*. Jaargang 29. Blz.27.
[15] *Briefw*. III. Blz.278.
[16] Idem. Blz.295.
[17] Leliefeld (1). Blz.483 e.v.
[18] Kollewijn. Deel 1. Blz.294.
[19] (K.W. Bilderdijk), *De dichtwerken van Vrouwe Katharina Wilhelmina Bilderdijk.* Deel 3. Haarlem, 1859. Blz.193.
[20] Idem
[21] Idem. Blz.206.
[22] Idem. Blz.207.
[23] Idem. Blz.223.
[24] Bavinck. Blz.176.
[25] *DW*. Deel 12. Blz.34 en 35.
[26] (E. Douwes Dekker), *Ideen van Multatuli. Vijfde bundel.* Amsterdam, 1877. Blz.151.
[27] *Briefw*. III. Blz.291.
[28] Leliefeld (3). Blz.155.
[29] *Briefw*. III. Blz.292.
[30] Bavinck. Blz.161.
[31] R. Safranski, *Romantiek. Een Duitse affaire*. Amsterdam/Antwerpen, 2009. Blz.113.
[32] Idem

[33] *Briefw*. III. Blz.273.
[34] Idem. Blz.264-265.
[35] Idem. Blz.265.
[36] Idem. Blz.270.
[37] Idem
[38] Idem. Blz.275.
[39] Idem
[40] Idem
[41] Van Eijnatten. Blz.583.
[42] Idem
[43] Idem
[44] Idem
[45] M. van Hattum, *Jan Fredrik Helmers (1767-1813). Leven en werk van een Amsterdamse wereldburger*. Proefschrift. Amsterdam, 1996. Blz.70.
[46] Kollewijn. Deel 1. Blz.304.
[47] Vergelijk *Dichterlijke gedachtenbeelden* van Helmers en het commentaar daarop van M. van Hattum in *Jan Fredrik Helmers (1767-1813). Leven en werk van een Amsterdamse wereldburger*. Amsterdam, 1996. Blz.70-71.
[48] Kollewijn. Deel 1. Blz.304-305.
[49] R. Safranski, *Romantiek. Een Duitse affaire*. Amsterdam/Antwerpen, 2009. Blz.122-123.
[50] *Briefw*. III. Blz.270-271.
[51] M. van Hattum, *Jan Fredrik Helmers (1767-1813). Leven en werk van een Amsterdamse wereldburger*. Amsterdam, 1996. Blz.218.
[52] W. Bilderdijk, *De kunst der poëzy.* Editie: W. van den Berg en J.J. Kloek. Amsterdam, 1995. Blz.52.
[53] W. Bilderdijk, *Verhandelingen ziel-, zede- en rechtsleer betreffende*. Leiden, 1821. Blz.75.
[54] Idem. Blz.45.
[55] L. Engelfriet. Blz.7
[56] *DW*. Deel 7. Blz.227.
[57] De Jong en Zaal. Blz.185.
[58] *Briefw*. III. Blz.325-326.
[59] Leliefeld (2). Blz.540.
[60] *Briefw*. III. Blz.326.
[61] Idem
[62] Idem. Blz.327.
[63] Idem
[64] Vergelijk de stelregel op blz.14 van dit boek. I. Kant, *Die Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*. Riga, 1785. Blz.52, 76-77 en 87.
[65] W. Bilderdijk, *Mengelingen en fragmenten*. Amsterdam, 1834. Blz.103.
[66] Kollewijn. Deel 1. Blz.393.

[67] (W. Bilderdijk), *Opstellen van godgeleerden en zedekundigen inhoud, nagelaten door Mr. W. Bilderdijk*. Deel 2. Amsterdam, 1833. Blz.57-58.
[68] Idem. Blz.58.
[69] A. Pierson, *Oudere tijdgenooten*. In: *De Gids*. Jaargang 1886. Blz.430.
[70] Idem. Blz.431.
[71] Idem
[72] Leliefeld (3). Blz.40.
[73] A. Pierson, *Oudere tijdgenooten*. In: *De Gids*. Jaargang 1886. Blz.433.
[74] Van Eijnatten. Blz.672.
[75] *DW*. Deel 15. Blz.110.
[76] Idem. Blz.11.
[77] *Briefw*. III. Blz.338 en 339.
[78] (J. Kinker)*, J. Kinker (1764-1845) Briefwisseling*. Deel 1 (1792-1822). Editie: A.J.A.M. Hanou en G.J. Vis. Amsterdam/Atlanta, 1992. Blz.118.
[79] Idem. Blz.124.
[80] A.J.A.M. Hanou, *Sluiers van Isis. Johannes Kinker als voorvechter van de Verlichting, in de vrijmetselarij en andere Nederlandse genootschappen, 1790-1845*. Proefschrift. Deventer, 1988. Deel 1. Blz.94.
[81] *Briefw*. III. Blz.301, 305 en 308.
[82] Idem. Blz.298.
[83] Idem. Blz.301.
[84] Idem. Blz.349.
[85] Idem. Blz.288.
[86] Idem. Blz.330.
[87] Idem. Blz.331.
[88] Idem
[89] Idem. Blz.332.
[90] Idem
[91] Idem. Blz.334.
[92] Idem
[93] Idem. Blz.335-336.
[94] Idem
[95] Idem. Blz.336.
[96] Idem. Blz.283.
[97] Idem. Blz.343.
[98] N. van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900*. Amsterdam, 2004. Blz.341.
[99] Idem
[100] Idem. Blz.342.
[101] *Briefw*. III. Blz.396-397. Niet de hertog van York, die eerder te velde in dronkenschap de confrontatie met de erfprins van Oranje gezocht en daardoor het misnoegen van Bilderdijk opgewekt had, was verantwoordelijk voor de nederlaaag van de coalitie-

troepen, maar Frederik Augustus, de tweede zoon van George III. Zie Leliefeld (2). Blz. 495 en *Briefw*. III. Blz.397.
[102] Idem. Blz.397.
[103] Idem. Blz.350-351.
[104] Idem. Blz.356-357.
[105] Idem. Blz.405.
[106] Idem. Blz.403.
[107] Idem
[108] Idem. Blz.404.
[109] Leliefeld (2). Blz.358.
[110] Idem. Blz.342.
[111] E. Douwes Dekker, *De Geschiedenis van Woutertje Pieterse. Uit de 'Ideen' verzameld*. Editie: J. van den Berg Eysinga-Elias. Amsterdam, 1921. Blz.36. Zie ook Van der Meulen. Blz.63.
[112] Van Eijnatten. Blz.328. Zie ook Leliefeld (2). Blz.390.
[113] J. te Winkel, *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde.* Deel 6: *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde in de eerste eeuw der Europeesche staatsomwentelingen* (1). Haarlem, 1925. Blz.458-459.
[114] Idem
[115] Leliefeld (2). Blz.575.
[116] *Briefw*. III. Blz.23.
[117] Idem. Blz.323.
[118] Idem
[119] Idem. Blz.346-347.
[120] Idem. Blz.348.
[121] Idem. Blz.410.
[122] Idem. Blz.411.
[123] Idem. Blz.383.
[124] Idem. Blz.385.
[125] Idem
[126] Idem. Blz.386-387.
[127] Idem. Blz.392.
[128] Idem. Blz.394.
[129] Idem. Blz.309.
[130] Idem. Blz.354.
[131] Idem. Blz.402.
[132] Idem. Blz.319.
[133] Idem. Blz.341.
[134] Idem. Blz.254. Hun namen zijn Eva Geertruida (geboren in 1784 en gestorven in 1804), Christina Louisa (geboren in 1786) en Sophia Frederika (geboren in 1788).
[135] C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 4. Haarlem, z.j. Blz.179-180.

[136] Idem.
[137] *Briefw*. III. Blz.16.
[138] Idem. Blz.442.
[139] Idem. Blz.458.
[140] Idem
[141] Idem. Blz.520.
[142] Idem. Blz.706.
[143] Idem. Blz.475.
[144] Idem. Blz.445.
[145] Idem. Blz.451.
[146] Idem. Blz.427 en 428.
[147] Idem. Blz.477.
[148] Idem
[149] Idem
[150] Idem. Blz.478.
[151] *DWVB*. Deel 3. Blz.195.
[152] Er bestaat een neiging om in deelstudies het belang van hun poëzie op te vijzelen. Hoe Bilderdijk over de kwaliteit van de in almanakken verschijnende poëzie van zijn schoonzus dacht, blijkt indirect uit een brief die hij op 6 januari 1818 aan zijn uitgever Immerzeel schreef, waarin hij er zijn spijt over uitdrukt, dat ze zijn gedichten in haar 'zogenaamde Almanak van Vernuft en Smaak plakte'. Zie de onuitgegeven brieven van Bilderdijk (hier vermeld als 'OBvB') bijeengebracht en genereus ter inzage gegeven door M. van Hattum.
[153] Kollewijn. Deel 2. Blz.199.
[154] Idem. Deel 1. Blz.334 en *Briefw*. III. Blz.516.
[155] *EH*. Blz.334. Zo'n woord als 'appliceren' kan in de dubbele betekenis van 'zich toeleggen op' en 'veredeld borduren' wijzen op de taalvirtuositeit van Bilderdijk.
[156] *Briefw*. III. Blz.458. Deze passage ontlokte M. van Hattum het commentaar: 'Typisch Duits! Morgenstern (*Die unmög;iche Tatsache)*: *Nur ein Traum war das Erlebnis./ Weil*, so schliesst er messerscharf,/ *nicht sein* ***kann***, *was nicht sein* **darf**.'
[157] *EH*. Blz.320 en 328.
[158] Idem. Blz.322-323.
[159] *Briefw*. III. Blz.483-484.
[160] Idem
[161] Idem. Blz.490.
[162] Idem. Blz.493.
[163] Idem
[164] Idem. Blz.499.
[165] Leliefeld (2). Blz.616 en *Briefw*. III. Blz.494.
[166] *Briefw*. III. Blz.527.
[167] *EH*. Blz.330-331.
[168] Idem. Blz.340.

[169] Idem. Blz.341.
[170] Idem
[171] Kollewijn. Deel 1. Blz.292.
[172] *DW.* Deel 1. Blz.195.
[173] *Briefw*. III. Blz.468.
[174] Idem. Blz.431.
[175] *DW*. Deel 10. Blz.424.
[176] *Gedenkboek*. Blz.415.
[177] Idem
[178] De Jong en Zaal. Blz.62.
[179] Idem
[180] *Briefw.* III. Blz.502. Het woord 'lijkzang' komt in de titel van haar gedicht niet voor. Letterlijk is sprake van een 'lijkzang' in Vondels *Kinder-lyck* op het afsterven van Constantijntje, figuurlijk in gedichten op het afsterven van volwassenen. De laatste lijkzangen hebben vaak veel weg van een omfloerste ode. Alfred leefde te kort om een lijkzang in de figuurlijke betekenis te hebben verdiend.
[181] Van der Zwaag. Blz.81.
[182] *DWVB*. Deel 3. Blz.201.
[183] Idem. Blz.199.
[184] *Briefw*. III. Blz.473.
[185] M. van Hattum, *'Beiond all exspectation beautifull.'Wilhelmina Schweickhardt's poëzie 1798-1801'.* In: *MBM*. Jaargang 22. Blz.21-27.
[186] Idem
[187] Idem
[188] *Briefw*. III. Blz.509. Antimonium is een zilverachtig metaal, dat als braakmiddel werd gebruikt.
[189] Idem. Blz.514.
[190] M. van Hattum, *'Beiond all exspectation beautifull.'Wilhelmina Schweickhardt's poëzie 1798-1801'.* In: *MBM*. Jaargang 22. Blz.21-27. Een zo'n terecht obligaat bevonden toevoeging is:

> Men slaat en knarsetandt van spijt
> Op 't missen der gegeven slagen;
> Biedt wederzijds de borst aan 't staal
> Om 't in elkanders borst te jagen.

[191] *DWVB*. Deel 2. Blz.242.
[192] Idem. Blz.258.
[193] Idem. Blz.261.
[194] Idem. Deel 3. Blz.223.
[195] Idem. Blz.206.
[196] Leliefeld (2). Blz.42.

[197] *Briefw*. III. Blz.446.
[198] *DW.* Deel 8. Blz.64.
[199] *Briefw*. III. Blz.446.
[200] Da Costa. Blz.209.
[201] DW. Deel 10. Blz.387.
[202] Presser. Deel 1. Blz.258.
[203] Idem
[204] Idem
[205] Bierens de Haan, Muller en Naber. Blz.461.
[206] Idem. Blz.463-464.
[207] Leliefeld (2). Blz.66 e.v., 312, 370, 391, 480, 620.
[208] J. te Winkel, *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde.* Deel 6: *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde in de eerste eeuw der Europeesche staatsomwentelingen* (1). Haarlem, 1925. Blz.314.
[209] Idem. Blz.315.
[210] Met die 'bilderdijkiaan' wordt Bernard ter Haar bedoeld, die men ook als een 'tollensiaan' zou kunnen beschouwen. Het citaat dat op hem betrekking heeft, valt helaas niet te traceren, maar zou van Carel Scharten kunnen zijn.
[211] J. te Winkel, *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde.* Deel 6: *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde in de eerste eeuw der Europeesche staatsomwentelingen* (1). Haarlem, 1925. Blz.315.
[212] Zie Leliefeld (2). Blz.65, 66 en 150. Bilderdijks mening over Goethe werd bijvoorbeeld gedeeld door Willem de Clercq en madame de Staël, die de 'Faust' een 'ébauche d'esprit' achtten. Zie Schenkeveld. Blz.45. Zijn beoordeling van Schiller heeft iets tegenstrijdigs: hij verweet hem enerzijds diens rationaliteit, waardoor diens gedichten eerder met dichtkunst dan poëzie in verband moesten worden gebracht, anderzijds diens dweperij, waardoor de 'drekpoëet' zich jammerlijk van een 'enthousiasteling' onderscheidde. 'Dweperij' wijst immers op een overdreven *gevoel* van bewondering. Zie Schokker. Blz.90.
[213] Van Gilse. Blz.316.
[214] Leliefeld (1). Blz.139-140.
[215] Van Gilse. Blz.315-316.
[216] Kollewijn.Deel 1. Blz.311.
[217] Presser. Deel 1. Blz.280.
[218] Idem
[219] Idem
[220] *Briefw*. III. Blz.537.
[221] (W. Bilderdijk), *Opstellen van godgeleerden en zedekundigen inhoud, nagelaten door Mr. W. Bilderdijk*. Deel 1. Amsterdam, 1833. Blz.115-116.
[222] Idem. Blz.109.
[223] *Briefw*. III. Blz.530.
[224] Idem. Blz.542.

[225] Idem. Blz.543.
[226] Idem
[227] Idem
[228] Idem. Blz.544.
[229] Idem. Blz.543.
[230] Leliefeld (2). Blz.602-603.
[231] *Briefw*. III. Blz.553.
[232] Leliefeld (2). Blz.17-18 en 371.
[233] *Briefw*. III. Blz.553.
[234] Idem. Blz.555.
[235] Idem. Blz.567.
[236] Idem. Blz.568.
[237] D. Helmers, *Leven met Bilderdijk. Echt of onecht; besluiteloos of spelen op zeker? De echtscheiding van Catharina Rebecca Woesthoven en Willem Bilderdijk.* In: *MBM*. Jaargang 22. Blz.1-13.
[238] Idem
[239] Idem
[240] Idem
[241] *Briefw*. III. Blz.562.
[242] *DW*. Deel 12. Blz.43.
[243] Leliefeld (2). Blz.595.
[244] *Briefw*. III. Blz.571.
[245] Idem. Blz.572.
[246] C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 4. Haarlem, z.j. Blz.156.
[247] *Briefw*. III. Blz.588-589.
[248] Idem. Blz.589.
[249] C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 4. Haarlem, z.j. Blz.157.
[250] *Briefw*. III. Blz.578.
[251] Idem. Blz.578-579.
[252] Idem. Blz.579.
[253] *DW*. Deel 6. Blz.275.
[254] Idem. Blz.289.
[255] Idem. Deel 8. Blz.472.
[256] G. Groen van Prinsterer, *Handboek der geschiedenis van het vaderland*. Deel 2. Middelharnis, 1927. Blz.734.
[257] De Beaufort. Blz.174.
[258] N. van Sas., op.cit. Blz.342.
[259] Idem. Blz.307.
[260] Idem. Blz.173.
[261] Idem. Blz.308.
[262] Idem

[263] M. van Hattum, *Jan Fredrik Helmers (1767-1813). Leven en werk van een Amsterdamse wereldburger*. Amsterdam, 1996. Blz.72.
[264] Schokker. Blz.42. Wie Christus hier belijdt, is een dwaas of een huichelaar, zo liet Bilderdijk aan zijn Amsterdamse schoonzusje weten. Men hield hem half voor Rooms, omdat een protestant in Duitsland allang geen christen meer is. Kennelijk versleet hij rooms-katholieken voor ten hoogste 'halve' christenen, terwijl hij ook de omstandigheid wenste te negeren, dat er in Helmstedt orthodoxe hoogleraren waren benoemd.
[265] Zie blz.744. 'Zie blz.' slaat op dit boek.
[266] Leliefeld (1). Blz.210 en (2). Blz.373.
[267] P. Geyl. *Napoleon voor en tegen in de Franse geschiedschrijving*. Blz.7.
[268] Presser. Deel 1. Blz.249.
[269] De Chateaubriand. Blz.13, 14, 115, 136 en 194.
[270] Idem. Incestueus: blz.33, christendom en pausschap: blz.343 e.v. en christendom en romantiek: blz.137, 157 en 345.
[271] De Staël. Deel 2. Blz.129. Zie ook W. van den Berg, *De ontwikkeling van de term romantisch en zijn varianten in Nederland tot 1840.* Assen, 1973. Blz.69.
[272] *Brieven*. Deel 5. Blz.115. Bilderdijk schreef dit in 1825 aan Abraham Capadose, boos over de inmenging van Chateaubriand ten gunste van de onafhankelijkheidsstrijd van de Grieken, maar de fundering van zijn oordeel was gelegen in zijn afkeer van *Le Génie du christianisme*. Zie *DW.* Deel 6. Blz.494.
[273] Van Eijnatten. Blz.420.
[274] Leliefeld (2). Blz.131 en 139-140.
[275] W. Bilderdijk, *Verhandelingen ziel-, zede- en rechtsleer betreffende*. Leiden, 1821. Blz.166. Zie voor Bilderdijks opvatting van de schoonheid in 1779 Leliefeld (1). Blz.150 e.v.
[276] *DW*. Deel 6. Blz.494.
[277] Idem
[278] Idem
[279] Idem
[280] Idem. Blz.349.
[281] Leliefeld (2). Blz.84, 85 en 372.
[282] Idem. Blz.485.
[283] Idem. Blz.486.
[284] Zie het eerste deel van *Nieuwe Mengelingen* (1806).
[285] Kollewijn. Deel 1. Blz.323.
[286] Van Eijnatten. Blz.582.
[287] *DW*. Deel 6. Blz.462.
[288] Idem
[289] Idem. Blz.480.
[290] Kollewijn. Deel 2. Blz.87.
[291] Idem. Blz.89.
[292] *DW*. Deel 6. Blz.323.

[293] R. Safranski, *Romantiek. Een Duitse affaire*. Amsterdam/Antwerpen, 2009. Blz.63.
[294] Leliefeld (2). Blz.389.
[295] C. Gerretson, *Verzamelde Werken*. Deel 1. Baarn, 1973. Blz.146.
[296] *DW*. Deel 5. Blz.126.
[297] Idem. Deel 6. Blz.354.
[298] Leliefeld (3). Blz.27 e.v.
[299] Idem
[300] Van Eijnatten. Blz.331.
[301] Leliefeld (3). Blz.36.
[302] Johann Friedrich Blumenbach (1752-1840) was buitengewoon hoogleraar in de medicijnen te Göttingen en in heel Europa vooral bekend om zijn *Handbuch der vergleichenden Anatomie*, waarin hij de anatomie van de mens 'met andere dieren' vergeleek.
[303] Kollewijn. Deel 2. Blz.32.
[304] Idem
[305] Idem. Blz.33.
[306] Leliefeld (3). Blz.23 e.v.
[307] *Briefw*. III. Blz.647.
[308] Idem. Blz.656.
[309] Bilderdijk was dan volgens eigen zeggen 'volmaakt dol'. Kollewijn. Deel 1. Blz.327.
[310] Van Eijnatten. Blz. 346-347.
[311] Idem. Blz.190.
[312] *DW*. Deel 6. Blz.481.
[313] Van Eijnatten. Blz.228-229.
[314] Idem
[315] Idem
[316] Leliefeld (1). Blz.144 en 465.
[317] *Briefw*. III. Blz.591.
[318] Idem. Blz.593.
[319] Idem. Blz.592.
[320] Idem
[321] Idem
[322] Idem
[323] Idem
[324] Idem. Blz.593.
[325] Idem. Blz.596.
[326] Kollewijn. Deel 1. Blz.477.
[327] Idem. Blz.476-477.
[328] Idem. Blz.477.
[329] *Briefw.-Tydeman*. Deel 1. Blz.52.
[330] De Jong en Zaal. Blz.62.
[331] *DW*. Deel 6. Blz.358.

[332] *DWVB.* Deel 3. Blz.217.
[333] Idem
[334] *Briefw*. III. Blz.26.
[335] *DW*. Deel 10. Blz.58.
[336] A. Pierson, *Oudere tijdgenooten*. In: *De Gids*. Jaargang 1886. Blz.410.
[337] C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 25. Z.pl., 1888. Blz.39.
[338] Leliefeld (1). Blz.169 en 171.
[339] C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 25. Z.pl., 1888. Blz.42.
[340] *DW*. Deel 10. Blz.397.
[341] Idem. Blz.400.
[342] *Briefw*. III. Blz.598.
[343] Idem
[344] Idem. Blz.599.
[345] Idem. Blz.601.
[346] Idem. Blz.600.
[347] Idem
[348] Idem
[349] Idem. Blz.608.
[350] Idem. Blz.600-601.
[351] Da Costa. Blz.120: 'Van de tien jaar zijner verwijdering van de vaderlandse bodem heeft hij een achttal te Brunswijk doorgeleefd. In meer dan één opzicht is dat achttal wel onder de meest gelukkige, althans vreedzame, dagen van zijn mannelijke leeftijd te rekenen.'
[352] Deze datum wordt o.a. door W. van der Zwaag als haar geboortedatum genoemd op blz.89 van zijn biografie, terwijl M. van Hattum 7 november 1802 als zodanig vermeldt in *Briefw*. III. Blz.607.
[353] *DWVB*. Deel 3. Blz.283.
[354] Idem. Blz.238.
[355] Kollewijn. Deel 1. Blz.341.
[356] Idem. Blz.340.
[357] Idem
[358] Idem. Blz.341.
[359] Van der Zwaag. Blz.97.
[360] S. Schama, *Patriotten en bevrijders. Revolutie in de Noordelijke Nederlanden 1780-1813*. Amsterdam, 1989. Blz.528-529.
[361] Idem. Blz.535.
[362] Anders dan Simon Schama lijkt Talleyrands biograaf Duff Cooper niet zwaar aan het morele gehalte van zijn held te tillen: 'Het was de eeuw van corruptie.' Talleyrand 'handelde in Frankrijk, zoals Henry Fox in Engeland volgens dezelfde principes als zijn tijdgenoten, maar daar hij zich miljoenen toe-eigende, waar anderen zich met duizenden tevreden stelden, werd door iedereen schande over hem geroepen.' De suggestie dat dit ten onrechte geschiedde, wordt door zijn biograaf aldus weersproken: 'Wij kunnen

onmogelijk een staatsman verdedigen, die zijn positie misbruikt tot eigen voordeel en als wij het lagere zedelijke peil van een andere eeuw in aanmerking nemen, verzacht dit ons oordeel toch maar in geringe mate.' Zie Duff Cooper. Blz.59.

[363] Huygens. Blz.85.

[364] Snellaert. Blz.234.

[365] Hoe rumoerig beschrijft Loots in zijn gedicht over de vrede van Amiens het volgende oorlogstafereel niet:

> De bergspits, boven 't oord des donders zelfs verheven,
> Ziet de oorlogsbliksems thans met sidd'ring om zich zweven.
> De afgronden braken vuur met akelig gerucht;
> Het pulfor smet het zwerk, en weêrlicht door de lucht.

De eerste regel is deels retorisch: er wordt op originele wijze een onbestaanbare situatie beschreven. Men zou ook kunnen spreken van een hyperbool. De derde regel is retorisch zonder sprankje originaliteit. Metrisch onbeholpen is het begin van de derde regel. In: Loots. Blz.301.

Hoe bilderdijkiaans klinkt Helmers *Strijdzang van Bataafsche vrouwen* niet:

> Geen Bataven
> Worden slaven.
> Elk kiest dood of vrij te zijn.

Bilderdijk zou echter niet ter wille van het effect 'Bataven worden geen slaven' wijzigen in de volgorde die Helmers aan deze wooden gaf. In: Helmers. Blz.148.

Al te nadrukkelijk klinkt Bilderdijks lierzang *Op de deugd*, waarin hij haar toeroept:

> Wat is het schoon voor u te sterven!
> 't Ak'ligste, gruwzaamste wee te lijden!

en haar verzekert:

> Om u, om u is 't, dat de onverwin'lijke
> Gedrochtenschrik, dat Sparta's gebroederen
> Zoveel verrichtten en verduurden.

Konden snaren knarsen, dan zouden ze het in de een na laatste regel gedaan hebben. In: *DW*. Deel 12. Blz.431 en 432.

[366] M. van Hattum, *Jan Fredrik Helmers (1767-1813). Leven en werk van een Amsterdamse wereldburger*. Amsterdam, 1996. Blz.25 en 29.

[367] *Helmers en France. Dagboek, brieven en gedichten van Jan Fredrik Helmers*. Editie: M. van Hattum. Amstelveen, 2014. Blz.66.

[368] *Hugo de Groot. Bilderdijk*. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1829. Blz.249-250. Hij deed dat onder het motto: 'Onzalig is het, zichzelf een vrijheid te vergunnen in het *beoordelen*, die anderen in het *handelen naar plicht en geweten* alle vrijheid ontneemt.'
[369] Huygens. Blz.84.
[370] W. van den Berg, *Sociabiliteit, genootschappelijkheid en de orale cultus*. In: M. Spies, *Historische letterkunde. Facetten van vakbeoefening*. Groningen, 1984. Blz.157-158.
[371] Idem
[372] Idem
[373] Wesseling. Blz.155.
[374] *DW*. Deel 15. Blz.82.
[375] Idem. Blz.83.
[376] *De Veldeling, of de Fransche Landgedichten, van den Abt Jaques Delille, in Nederduitsche Vaerzen gevolgd, door N.C. Brinkman, Wed. C. van Streek. Te Amsteldam, by G. Roos, 1803. Het Buitenleven, in vier Zangen. (Gevolgd naar lHomme des Champs, ou les Georgiques Françoises, van den Abbé Delille.) Door Mr. Willem Bilderdyk. Te Amsterdam, by J. Allart, 1803*. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1803. Blz.394.
[377] Idem. Blz.399.
[378] Leliefeld (1). Blz.447-448.
[379] *DW*. Deel 14. Blz.62.
[380] Idem
[381] Da Costa. Blz.220.
[382] Idem
[383] Brill. Blz.121-122.
[384] Over dit sonnet dat het wel en wee van een zestiende-eeuwse 'bourgeois satisfait' beschrijft, kan men een college geven. Professor A. van der Staay heeft dat in zijn inaugurele rede op 14 april 1994 aan de Erasmus Universiteit te Rotterdam gedaan. Hij vatte het sonnet aldus samen: 'De gecultiveerde mens kan een cultuur nastreven en ook verwerkelijken, die hem het leven verzacht. Een cultuur die de wereld kan omtoveren in een huis van beschaving en een tuin van genieting. Hij kan zich zo een mate van geluk verwerven en zich thuis voelen in de wereld. Hij zal ook de dood moeten aanvaarden die hem dit alles ontneemt.' Van der Staay. Blz.5.
[385] *De Veldeling, of de Fransche Landgedichten, van den Abt Jaques Delille, in Nederduitsche Vaerzen gevolgd* enz. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1803. Blz.391-392.
[386] Idem. Blz.393-394.
[387] Idem
[388] Idem
[389] Idem
[390] *DW*. Deel 6. Blz.485.
[391] Idem
[392] Idem

[393] Idem. Blz.466.
[394] Idem. Blz.467.
[395] Idem. Blz.346.
[396] Idem
[397] J. Smit, *Bilderdijk et la France*. Amsterdam, 1929. Blz.113-114.
[398] *DW*. Deel 6. Blz.347.
[399] Idem. Blz.360.
[400] *Briefw.-Tydeman*. Deel 2. Blz.87.
[401] Idem
[402] J. Smit, op.cit. Amsterdam, 1929. Blz.115.
[403] Idem
[404] Leliefeld (1). Blz.186 e.v.
[405] *DW*. Deel 6. Blz.310, 282 en 299.
[406] Idem. Blz.295.
[407] Idem. Blz.314.
[408] Idem. Blz.324.
[409] Idem. Blz.323.
[410] Idem. Blz.324.
[411] M. van Hattum, *Jan Fredrik Helmers (1767-1813). Leven en werk van een Amsterdamse wereldburger*. Amsterdam, 1996. Blz.229. François-Xavier Burtin (1743-1818) ontving een opleiding tot medicus in Leuven, maar werd vooral bekend door zijn onderzoek naar fossielen in de omgeving van Brussel. Nicolas Desmarets (1725-1815) was een vooraanstaand geograaf, die bijvoorbeeld de vulkanen in de Auvergne in kaart bracht.
[412] *Briefw*. III. Blz.610.
[413] Idem
[414] Idem. Blz.611.
[415] Idem. Blz.612.
[416] Idem
[417] Idem. Blz.612-613.
[418] Leliefeld (1). Blz.481-488.
[419] *Briefw*. III. Blz.613.
[420] Idem
[421] Idem
[422] Idem
[423] Idem. Blz.617.
[424] Idem
[425] Idem. Blz.615.
[426] Idem. Blz.616.
[427] Idem. Blz.617.
[428] Idem
[429] Idem

[430] Idem. Blz.614.
[431] *DW*. Deel 12. Blz.45-46.
[432] Idem. Blz.46.
[433] Idem. Blz.48.
[434] Nijhoff. Blz.212. De ontroerende slotregel van het sonnet *De moeder de vrouw* ('Prijs God, zong zij, Zijn hand zal u bewaren.') zou Bilderdijk als muziek in de oren geklonken hebben. Hij stelde zijn vrouw voor: 'Kom zingen wij,de ondenkb're weelde, die 't hart in 't lout'rend vuur van de echte vlam geniet!' *DW*. Deel 12. Blz.47.
[435] Idem
[436] Idem en *Krekeltjen*. Blz.36-37.
[437] *DW*. Deel 12. Blz.47.
[438] *Briefw*. III. Blz.618.
[439] Idem. Blz.619.
[440] Idem
[441] Leliefeld (1). Blz.57.
[442] *Briefw*. III. Blz.621.
[443] Idem
[444] Idem. Blz.622.
[445] Idem
[446] Leliefeld (2). Blz.577.
[447] *Briefw*. III. Blz.624.
[448] Idem. Blz.625.
[449] Idem. Blz.650.
[450] Idem. Blz.652.
[451] Idem. Blz.654.
[452] Idem. Blz.653.
[453] Idem. Blz.654.
[454] Idem. Blz.648.
[455] Idem. Blz.640.
[456] Idem. Blz.669.
[457] Idem. Blz.626.
[458] Leliefeld (3). Zie bijvoorbeeld voor zijn theorie over prediluviale dieren en over het duistere lichaam van de zon blz.31, over het ontstaan van ongedierte blz.32 en over het metabolisme van planten blz.32-33.
[459] *Briefw*. III. Blz.673.
[460] Van Eijnatten. Blz.334-335.
[461] Idem. 'Geprecipiteerd' betekent letterlijk 'neergeslagen', hier: 'in korte tijd gevormd'.
[462] *Romantiek en historische cultuur*. Onder redactie van J. Tollebeek, F. Ankersmit en W. Krul. Groningen, 1996. Blz.69-70.
[463] Leliefeld (3). Blz.30.
[464] *Briefw*. III. Blz.646.

[465] W. Bilderdijk, *Kort verhaal van eene aanmerklijke luchtreis en nieuwe planeetontdekking. Uit het Russisch vertaald*. Editie: M.J.G. de Jong. Den Haag, z.j. Blz.20. Bilderdijk last deze voetnoot in: 'Tot mijn verwondering vond ik bij mijn aankomst in Astrakan, nu jongstleden, dit mijn denkbeeld in een klein geschrift van de vermaarde Geneefse Natuurkenner, de Luc, aangenomen.' Het denkbeeld betreft de mogelijkheid van 'ondermanen', die zich als 'wachters' tussen de aarde en de maan hebben ingevoegd. In zijn toelichting op deze voetnoot stelt Martien de Jong, dat Bilderdijk 'tijdens zijn verblijf in Brunswijk goed bevriend' met deze 'theoloog en natuurkundige' was. Waarschijnlijk heeft hij gelijk, maar toch is het opmerkelijk, dat hij hier niet het omgekeerde beweert, dat de Luc bevriend met Bilderdijk was. Dat laatste valt met de nodige bewijzen te staven, maar het eerste niet. Ook in deze voetnoot rept Bilderdijk niet van zijn 'vriend' de Luc, maar kiest hij een afstandelijke formulering. Dat zou een kleine wraakoefening kunnen zijn voor de manier waarop de Luc hem in *Abrégé de principes et de faits concernants la cosmologie et la géologie* (1803) behandelde. Daarin heeft hij tal van Bilderdijks observaties opgenomen, wiens grote verdiensten hij in een voetnoot verantwoordde. Afgezien van alleswaarop hijzelf had gerekend, verdiende Bilderdijk meer.
[466] Deze observatie is van Engelfriet, die dezelfde theorie ook weerspiegeld ziet in Bilderdijks *Kort verhaal van eene aanmerklijke luchtreis en nieuwe planeetontdekking*. L. Engelfriet. Blz.132.
[467] *Briefw*. III. Blz.676.
[468] Idem. Blz.677.
[469] Idem
[470] Idem. Blz.676.
[471] Idem
[472] *DW*. Deel 15. Blz.86.
[473] Idem
[474] Idem
[475] Idem
[476] Idem
[477] Idem
[478] Idem. Blz.87.
[479] Idem. Blz.90.
[480] Idem. Blz.90-91.
[481] Kollewijn. Deel 1. Blz.350. Dit is enigszins vreemd geformuleerd, alsof Bilderdijk ook nog eens een narcistische navelstaarder was.
[482] Idem. Blz.352.
[483] Idem. Blz.353.
[484] Leliefeld (1). Blz.53-54.
[485] Leliefeld (2). Blz.178.
[486] Idem. Blz.428-430.
[487] Leliefeld (1). Blz.51-52.
[488] Leliefeld (2). Blz.79.

[489] *DW*. Deel 15. Blz.95. De weduwe had het dus ook bij hem verbruid. Zijn gedicht *Zomer* waarover op blz.46 enige opmerkingen zijn gemaakt, stond te midden van Helmers' gedichten afgedrukt. Helmers was een kantiaan, daar kon Bilderdijk niets aan veranderen, maar zijn kritiek op de weduwe betrof wel diens rijzende ster. Nederig noemt hij zijn eigen gedicht een 'distelbloem', die hij vervolgens vergelijkt met de 'rozen' van Helmers. Bij herlezing van *Zomer* trof in de derde strofe de delicate beschrijving van dit zwetend meisje:

> 't Meisje veegt met purp'ren handen,
> Gloeiend van het zonnebranden,
> 't Druipend voorhoofd lachend droog.
> Laat de lucht haar frisheid roven,
> Fier van aan zijn zij te sloven,
> Raapt zij aren, bindt zij schoven,
> Het genoegen in het oog.

In: *DW*. Deel 8. Blz.64.
[490] Idem. Deel 15. Blz.95-96.
[491] Zie blz.18.
[492] *DW*. Deel 15. Blz.96.
[493] Idem
[494] Idem
[495] Idem
[496] Idem. Blz.137.
[497] Idem
[498] Gérard de Nerval schreef onder een daguerrefoto van zichzelf: 'Je suis l'autre.' In *Aurélia* zegt hij: 'Il y a en tout homme un spectateur et un acteur, celui qui parle et qui répond.' Er woonden geen twee zielen in de borst van deze vertaler van de 'Faust' in het Frans, maar ontelbaar vele! Dat maakt de vraag wie hij met 'ik' bedoelde, zoals door hem in *El Desdichado* beantwoord, zo ingewikkeld. Zie G. de Nerval, *Les filles du feu, suivi de Aurélia*. Z.pl., 1961. Blz.244-245 en *Poésies.* Z.pl., 1964. Blz.7. Dezelfde vraag stelde Arthur Rimbaud in een brief aan Georges Izambard van 13 mei 1871, maar hij formuleerde het antwoord ogenschijnlijk objectiever: 'Je est un autre.' Luchtig voegde hij eraan toe: 'Tant pis pour le bois qui se trouve violon.' In dezelfde brief verklaarde hij, waarom men niet kon zeggen: 'Je pense'. Dat moest volgens hem 'on me pense' zijn. Zie A. Rimbaud, *Lettre à Georges Izambard du 13 mai 1871*. In: *Lettres de 1871*. BNF (Bibliothèque Nationale de France). Zijn antwoord lijkt op dat van Schopenhauer, die de stelling verdedigde dat wat hem overkwam, eigenlijk een ander overkwam. Zo kon hij zijn maatschappelijke teleurstellingen verbijten en zich in zijn werk terugtrekken. Vervolgens trok hij zich ook daaruit terug: 'Wat voor mij de echtheid en vandaar de onvergankelijkheid van mijn wijsgerige leerstukken waarborgt, is dat ik ze helemaal niet heb gemaakt. Ze hebben zichzelf gemaakt. Ze zijn geheel buiten mijn

toedoen in mij ontstaan op momenten dat al het willen in mij als het ware diep was ingeslapen.' Aldus R. Safranski in *Arthur Schopenhauer. De woelige jaren van de filosofie*. Z.pl., 2002. Blz.373. Eerder is vastgesteld, dat er alleen een gradueel in plaats van substantieel verschil bestaat tussen een dichter en zijn ik-figuur. Volgens Arthur Schopenhauer kan er van een totale vervreemding tussen hen beiden sprake zijn, waardoor een wilsonbekwame schrijver of een dichter die sowieso niet in de vrije wil gelooft, zoals Bilderdijk, slechts opschrijft wat een ander hem dicteert. Voor zijn 'engelensprake' is laatstgenoemde niet verantwoordelijk en de gelijkenis met zijn ik-figuur is minder groot dan ooit. Dat lijkt althans zo, behalve wanneer men zich afvraagt wie er van wie vervreemd is geraakt: de dichter van zijn ik-figuur of de dichter van zichzelf? Via een omweg blijkt er dan wederom van een gradueel in plaats van substantieel verschil tussen hen beiden sprake te zijn. Het begrip 'alterego' drukt dit adequaat uit. Met 'ik' doelde Bilderdijk op een zondaar of een geïdealiseerde uitgave van zichzelf, de ideale lezer of de veelgeplaagde dichter en schrijver die hij was. Zijn 'alterego' was daarbij inbegrepen. Zie Leliefeld (1). Blz.48 en 458-459.

[499] Idem

[500] Dat geldt voor *Oden en gedichten* en *Odilde*. Louis Saalmink heeft onderzoek naar de relatie tussen Bilderdijk en de uitgever Jan Barend Elwe gedaan. Hij constateert: 'Bilderdijk liet er geen twijfel over bestaan, dat het kopijrecht bij hem berustte, maar Elwe kon er in redelijkheid van uitgaan, dat hij de bundel zou uitgeven en had ook kosten gemaakt voor papier en zetwerk.' Misschien had Elwe inmiddels het kopijrecht van de failliet gegane uitgever Cornelis Hoogeveen jr. verkregen. Bilderdijks morele verontwaardiging over het doen en laten van Elwe zou nog om een andere reden misplaatst zijn, want de dichter had lang voor het verschijnen van het boek zelf 'wel degelijk met de pen in de hand de tekst van de *Oden en gedichten* doorgelopen. Ingrijpend zijn die veranderingen niet, maar er kan ook niet worden gezegd, dat de *Oden en gedichten* 'even slordig als zonder recht van kopij' zijn uitgegeven.' Wat betreft Bilderdijks aanmerking op de titel plaatst Saalmink deze kanttekening: die titel was zo gek nog niet, aangezien J.P. Kleijn tussen 1782 en 1785 in twee delen en Feith tussen 1796 en 1814 in vijf delen hun *Oden en gedichten* uitgaven. Maakt dat de redenering van Bilderdijk minder valide? L. Saalmink, *Willem Bilderdijk en de uitgever Jan Barend Elwe*. In: *MBM*. Jaargang 28. Blz.24-31.

[501] *EH*. Blz.380.

[502] *Briefw*. III. Blz.682 en 679.

[503] Idem. Blz.34.

[504] Idem

[505] P.J. Veth, *Odilde. Mr. W. Bilderdijk's eerste huwelijk, naar zijne briefwisseling met vrouw en dochter (1784-1807), medegedeeld door zijn aangehuwden kleinzoon J.C. ten Brummeler Andriesse, predikant bij de hervormde gemeente te Hoorn. Leiden, 1873.* In: *De Gids*. Jaargang 1873. Blz.577.

[506] Leliefeld (1). Blz.352 e.v.

[507] Kollewijn. Deel 1. Blz.296.

[508] D. Helmers, *Gerard Leliefeld, Over het leven van een zonderling genie: Mr. Willem Bilderdijk (1788-1798). Berlicum, Uitgeverij Tilia Levis, 2012.* In: *MBM*. Jaargang 29. Blz.39. Eerder nam ze het indirect voor het literaire talent van Catharina Woesthoven op door, na een kleinering daarvan, te verwijzen naar een artikel van Barber van de Pol. Zie D. Helmers, *Catharina Rebecca Woesthoven: een kwaadaardig mens?* In: *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman. Jaargang 32.* Blz.16 en 25.
[509] C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 4. Haarlem, z.j. Blz.155.
[510] *Briefw*. III. Blz.967.
[511] Van der Zwaag. Blz.92.
[512] Idem. Blz.88.
[513] Kollewijn. Deel 1. Blz.330.
[514] *Gedenkboek.* Blz.18.
[515] Leliefeld (1). Blz.186-187.
[516] *Briefw*. III. Blz.685.
[517] (J. van den Vondel), *De werken van Vondel*. Deel 2. 1620-1627. Editie: J.F.M. Sterck e.a. Amsterdam, 1929. Blz.409.
[518] *DW*. Deel 12. Blz.46.
[519] Idem. Blz.48.
[520] (J. van den Vondel), *De werken van Vondel*. Deel 2. 1620-1627. Editie: J.F.M. Sterck e.a. Amsterdam, 1929. Blz.410.
[521] *Briefw*. III. Blz.688.
[522] Idem. Blz.687.
[523] Leliefeld (2). Blz.215 en 587.
[524] *Briefw*. III. Blz.689.
[525] Idem
[526] Idem
[527] Idem
[528] Idem
[529] Idem
[530] Leliefeld (1). Blz.76-77 en 99, en (2). Blz.128 en 618-619.
[531] Kollewijn. Deel 1. Blz.306.
[532] Idem
[533] *DW*. Deel 9. Blz.5.
[534] Idem. Blz.7.
[535] Idem
[536] Idem. Blz.8.
[537] Idem
[538] Idem. Deel 8. Blz.474.
[539] In 1793 schreef deze markies een gedicht, waarin Engeland zo wordt betiteld. Na de terechtstelling van Lodewijk XVI verbond het liberale Engeland zich met andere koninkrijken tegen de Franse Republiek.
[540] *DW*. Deel 8. Blz.475.

[541] Idem. Blz.476.
[542] Idem
[543] *Briefw*. III. Blz.692.
[544] Idem
[545] Idem
[546] Idem. Blz.193.
[547] *EH*. Blz.398 en 400-401.
[548] *Briefw*. III. Blz.700-701.
[549] Idem. Blz.710-711.
[550] Idem. Blz.698.
[551] Idem
[552] Idem. Blz.705.
[553] Idem. Blz.704.
[554] Idem
[555] Idem. Blz.704-705.
[556] Idem. Blz.705.
[557] Idem
[558] Idem
[559] Idem
[560] Idem. Blz.710.
[561] Idem. Blz.713.
[562] Idem
[563] Idem. Blz.711.
[564] Idem. Blz.709.
[565] Idem. Blz.706.
[566] Idem. Blz.708.
[567] Idem. Blz.707. Met 'Ungtum Althea' wordt 'heemstzalf' bedoeld. Voor wie deze annotatie van M. van Hattum niet duidelijk genoeg is: 'heemstzalf' verzacht de huid en wordt gebruikt tegen insectenbeten. 'Ungtum' is overigens een afkorting van 'unguentum'.
[568] Leliefeld (2). Blz.53, 58, 123, 205, 291, 327, 545, 588.
[569] D. Helmers. Blz.25.
[570] *Briefw*. I. Blz.220 en 232.
[571] Leliefeld (1). Blz.404-406. Zie ook *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*. Onder redactie van P.C. Molhuysen en P.J. Blok. Deel 3. Leiden, 1914. Blz.861-862.
[572] R. Fruin. Blz.407.
[573] Idem. Blz.409.
[574] Idem. Blz.411.
[575] D. Helmers. Blz.23.
[576] Idem. Blz.22.
[577] Idem

[578] *Poëzy, uitgegeeven door Mr. Willem Bilderdyk. IIIde Deel. Te Amsterdam, by J Allart.* In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1804. Blz.675.
[579] *DW*. Deel 15. Blz.98.
[580] Idem
[581] Idem. Blz.99.
[582] Idem. Blz.100.
[583] Idem. Oina of Oïna is de dochter van de koning van het Scandinavische eiland Fuärfed of Fuurfad. Hij wordt in het nauw gebracht door Ton-thormod of Thontormo,- zoals Bilderdijk zei-, op wie Oïna heimelijk verliefd is. Fingal zendt Ossian om de in het nauw gebrachte koning te helpen, maar hij bemiddelt succesvol tussen de twee vijanden van koninklijke bloede, zodra hij achter het geheim van Oïna gekomen is. Niets staat een huwelijk tussen hen in de weg. Zie *DW*. Deel 2. Blz.107-111. Oina-Morul klinkt metrisch als het begin van de Odyssee. Misschien begint Bilderdijk om die reden zijn vertaling van deze zang met een homerische vergelijking. Zijn jambes kunnen de dactylus niet vergoeden, maar langs deze omweg creëert hij toch een klassiek epische sfeer.
[584] *DW*. Deel 15. Blz.103.
[585] Idem
[586] Da Costa. Blz.151.
[587] *Briefw.Tydeman*. Deel 1. Blz.85.
[588] Idem
[589] *Brieven*. Deel 4. Blz.179.
[590] C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 10. Z.pl., 1882. Blz.42.
[591] Da Costa. Blz.166.
[592] Idem. Blz.167.
[593] J. de Wal. Blz.626.
[594] Da Costa. Blz.124.
[595] J. te Winkel, *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde.* Deel 6: *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde in de eerste eeuw der Europeesche staatsomwentelingen* (1). Haarlem, 1925. Blz.76-77.
[596] Zie echter Leliefeld (1). Blz.328.
[597] Idem
[598] *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*. Onder redactie van P.C. Molhuysen en P.J. Blok. Deel 2. Leiden, 1912. Blz.159.
[599] *Gedenkboek*. Blz.367-368. Die stelling wordt verkondigd door A.S. Kok in *Bilderdijks brieven*.
[600] Idem
[601] *DW*. Deel 1. Blz.216-224. Beilaert moest zich overgeven, waarna iedereen gratie kreeg behalve hij. Hij zou levend worden begraven en kreeg een maand de tijd om afscheid van zijn vrouw en kinderen te nemen, waarna hij zich inderdaad meldde om zijn lot te ondergaan. Bilderdijk sympathiseerde met iedere tegenstander van Jacoba van Beieren, dus ook met Arnold Beilaert, die ook als held wordt opgevoerd in Hemers'

Hollandse natie. Zie ook M. van Hattum, *Jan Fredrik Helmers (1767-1813). Leven en werk van een Amsterdamse wereldburger*. Amsterdam, 1996. Blz.199.
[602] *DW*. Deel 1. Blz.407-409.Zie ook Van Eijnatten. Blz.168.
[603] Idem. Blz.417.
[604] Da Costa. Blz.431.
[605] Idem. Blz.431-432.
[606] Idem. Blz.401.
[607] Idem. Blz.157-158.
[608] *In Nederduitsch gewaad. Nederlandse beschouwingen over vertalen 1760-1820. Vertaalhistorie*. Editie: L. Korpel. Deel 4. Den Haag, 1993. Blz.105.
[609] Kollewijn. Deel 1. Blz.439.
[610] Bierens de Haan, Muller en Naber. Blz.453.
[611] Idem
[612] Pope. Blz.65 en Leliefeld (2). Blz.83 en 152.
[613] Idem. Blz.XXXVII.
[614] Idem. Blz.53.
[615] Wesseling. Blz.93.
[616] Bierens de Haan, Muller en Naber. Blz.454.
[617] W.F. Hermans sprak in dit verband van 'witte paters'. Zie *De filmmakers en de Witte Paters*. In: *Het sadistische universum*. Amsterdam,1968. Blz.94-100.
[618] Idem. Zie ook *DW*. Deel 7. Blz.427.
[619] Zie blz.75.
[620] *DW*. Deel 7. Blz.130-131.
[621] Idem. Blz.24-25.
[622] Idem. Blz.25.
[623] Idem.Blz.55.
[624] Idem. Blz.35.
[625] Idem. Bl.57.
[626] Idem
[627] Idem. Blz.59.
[628] Idem. Blz.58.
[629] Idem. Blz.59. In de 'vertaling' van Bilderdijk wordt dat probleem zo verwoord:

> Doch braafheid hongert soms en de Ondeugd lijdt geen nood.
> Bestaat dan 't loon der deugd in 't scham'le mondvol brood?
> Behoort dat de ondeugd niet, wanneer ze ervoor wil zwoegen?
> Verdient de snode 't niet, met de aarde door te ploegen?
> De booswicht, met zijn lijf te wagen aan den vloed?
> De dwaas, die voor een Vorst door vuur en kogels spoedt?
> 't Is de arbeid toegelegd, der braafheid niet beschoren!

Het aardse loon naar werken staat dus in geen verhouding tot welke hemelse beloning ook. Zie *DW*. Deel 7. Blz.58-59.
[630] Idem
[631] Idem. Blz.412.
[632] Idem. Blz.414.
[633] Idem. Blz.414-415.
[634] Idem. Blz.418.
[635] Idem. Blz.419.
[636] Idem. Blz.430. Volgens Lessing was het heelal vervuld, 'te weten dat alles in elkaar gegrond is, het een het ander verklaart en alles van elkaar reden geeft, en zulks zowel ten aanzien van de betrekking die wij ruimte, als van die wij tijd noemen'. Pope geloofde in een graduele samenhang in de schepping, wat volgens Bilderdijk onzinnig was: 'Van niets tot iets, van schepsel tot God een doorgaande ladder te stellen, is onzin'.
[637] Idem. Blz.422-423.
[638] Idem. Blz.424.
[639] Idem
[640] Heyting. Deel 2. Blz.99.
[641] Pope. Blz.20. Door Bilderdijk aldus vertaald:

> Ken dan uzelf, o mens, maar wil u niet verkloeken,
> Om 't Goddelijk geheim der Almacht door te zoeken.
> De mens is 't voorwerp, dat des mensen oef'ning past.

Zie *DW*. Deel 7. Blz.33. Het feit dat Bilderdijk zich tegen de Verlichting keerde en ronduit een hekel aan de rede had, betekent, dat hij in zijn tijd de stelling van Jabik Veenbaas niet zou hebben onderschreven, namelijk dat de rede door aanhangers van de Verlichting zelf het vurigst werd bestreden. Zie Veenbaas. Blz.12.
[642] Pope. Blz.22. Door Bilderdijk aldus vertaald:

> Stel d' Eeuwige de wet in 't warelden regeren;
> En ga dan in uzelf uw eigen dwaasheid leren!

Zie *DW*. Deel 7. Blz.34.
[643] Da Costa. Blz.432-433.
[644] *Briefw*. III. Blz.952-953.
[645] Idem. Blz.953.
[646] Idem
[647] Idem. Blz.715. 'Herfstvruchten' klinkt overdreven voor een dichter van nog geen 50 jaar, maar men bedenke dat de gemiddelde levensverwachting voor mannen en vrouwen in het begin van de negentiende eeuw tussen de 35 en 40 jaar lag. Ook als men de effecten van kindersterfte buiten beschouwing laat, was Bilderdijk in 1805 een oude man. In het begin van zijn ballingschap had hij al grijze haren, dus mocht hij zich

letterlijk en figuurlijk een 'grijsaard' noemen. Wat zijn schoonzus Maria Petronella Woesthoven hem kwalijk nam, was dat hij met zijn ouderdom koketteerde. Ze was daar echt boos om, terwijl het haar ook had kunnen amuseren haar zwager op een te sombere zelfbespiegeling te kunnen betrappen.

[648] Idem

[649] Idem

[650] Idem

[651] Idem

[652] Idem

[653] Idem

[654] Idem. Blz.715-716.

[655] Zie *DW*. Deel 6. Blz.224:

> In 't midden der vermaken,
> Blijft naar zijn vaderland het hart des burgers haken.
> Hij vliegt, verlaat, veracht wat oog en zin bekoort,
> Opdat hij ademhale in 't land van zijn geboort'.

[656] *Briefw*. III. Blz.717.

[657] Leliefeld (2). Blz.25-26.

[658] *Briefw*. III. Blz.722 en 751.

[659] Kollewijn meldt hierover, dat de Latijnse stijl hem niet voldeed. Zelf klaagde Bilderdijk over de door Eberhard von Zimmermann gemaakte keuze uit zijn geschriften. Zie Kollewijn. Deel 1. Blz.343-344 en *Briefw*. III. Blz.751.

[660] Idem. Blz.747. In een noot bij *De Mensch* naar Pope, 1808 tekende Bilderdijk aan: 'Dit vers slaat op de laatst overleden hertog van Brunswijk, in wiens hofplaats, onder het genot van zijn weldaden en die van de erfprins van Oranje, ik dit schreef. De weldadigheden van gemelde hertog aan mij en zovele Franse en Hollandse uitgewekenen, die met mij leden, zijn ontelbaar en openbaar.' Zie Da Costa. Blz. 148-149, die op deze wijze een verband legt tussen 'Quod vivo Tuum est' en

> Waarom spaart het lot, in dez' zo gruwbare tijden,
> Een weldoend' Vorst voor mij, en hun die met mij lijden?

Toen dit leerdicht verscheen, was de hertog al dood, wat meer dan wanneer hij in leven was gebleven de stelling bewijst, dat God een voor gewone stervelingen ondoorzichtig plan trekt.

[661] Van der Zwaag. Blz.93. M. van Hattum twijfelt aan de juistheid van Kollewijns mededeling, dat Kemper de schrijver van de kritiek op de *Observationes et Emendationes* zou zijn, afgedrukt in de *Vaderlandsche Letteroefeningen*, waarin hij van een ereschuld aan Bilderdijk rept. Zie *Briefw*. III. Blz.935. De aanduiding van het ambt van hoogleraar

als 'post' in voornoemde kritiek en de herhaling van dit woord in Kempers brief aan Jeronimo de Vries (Idem. Blz.954-955) doet één en dezelfde auteur vermoeden.
[662] Idem. Blz.935.
[663] Idem. Blz.936.
[664] Kollewijn. Deel 1. Blz.344.
[665] *Briefw*. III. Blz.954.
[666] Idem
[667] Idem
[668] Idem. Blz.955.
[669] Idem
[670] Idem. Blz.717.
[671] Idem
[672] Zie blz.160, 161, 163, 495, 496 en 638-639.
[673] Idem. Blz.957.
[674] Leliefeld (2). Blz.173.
[675] *Briefw*. III. Blz.958.
[676] Idem
[677] Da Costa. Blz.170.
[678] Idem
[679] *Briefw*. III. Blz.780.
[680] Idem. Blz.799.
[681] Idem. Blz.778.
[682] Idem. Blz.780.
[683] Idem
[684] Idem. Blz.723.
[685] Idem. Blz.725.
[686] *Brieven*. Deel 2. Blz.61.
[687] Idem. Blz.57-63.
[688] *Briefw*. III. Blz.724.
[689] Idem
[690] Idem. Blz.724-725.
[691] *Brieven*. Deel 2. Blz.6-7.
[692] Idem. Blz.7-8.
[693] Idem
[694] Idem
[695] Kollewijn. Deel 1. Blz.346.
[696] Idem
[697] Idem
[698] *Brieven*. Deel 2. Blz.10.
[699] Schokker. Blz.58.
[700] *Briefw*. III. Blz.739.
[701] Idem. Blz.729.

[702] Idem. Blz.727.
[703] Idem
[704] Idem
[705] Idem. Blz.730.
[706] Idem. Blz.731.
[707] Idem
[708] Idem. Blz.732.
[709] Idem
[710] Idem. Blz.734.
[711] Idem. Blz.734-735.
[712] Idem. Blz.743.
[713] Idem
[714] Idem. Blz.742.
[715] Idem. Blz.739.
[716] Idem. Blz.742.
[717] Idem
[718] Idem. Blz.746.
[719] Idem.Blz.744
[720] Idem. Blz.745.
[721] Idem. Blz.752.
[722] Idem. Blz.754-755.
[723] *DW*. Deel 10. Blz.428.
[724] Idem. Blz.429.
[725] Idem. Blz.430. Zie ook Kollewijn. Deel 1. Blz.342.
[726] *DW*. Deel 11. Blz.133.
[727] Idem
[728] Idem. Blz.134.
[729] Idem. Blz.135.
[730] *Briefw*. III. Blz.765.
[731] Idem
[732] Idem. Blz.768. Mevrouw Bigot had aan mazelen geleden en kuurde of kwam op verhaal in Kassel.
[733] Idem. Blz.772.
[734] Idem
[735] Idem. Blz.773.
[736] Idem. 'Diffimari' betekent 'in opspraak brengen', 'ex lege' betekent 'volgens de wet'.
[737] Idem. Blz.797.
[738] Idem. Blz.795.
[739] Idem
[740] Idem
[741] Idem. Blz.796.
[742] Idem

[743] Van der Zwaag. Blz.97.
[744] *Brieven*. Deel 2. Blz.69.
[745] *DW*. Deel 13. Blz.132.
[746] Leliefeld (2). Blz.463.
[747] *DW*. Deel 13. Blz.134.
[748] Idem. Blz.136.
[749] Idem. Blz.138.
[750] Idem. Blz.139.
[751] Idem
[752] Idem
[753] Idem. Blz.136.
[754] Idem
[755] Leliefeld (2). Blz.502 en 556.
[756] Van Reest. Blz.96.
[757] *DW*. Deel 12. Blz.58.
[758] Idem
[759] Idem
[760] *Briefw*. III. Blz.789.
[761] *DW*. Deel 1. Blz.259.
[762] Idem. Blz.265.
[763] Idem. Blz.270.
[764] Idem. Blz.487-488. Zie ook Van Eijnatten. Blz.645.
[765] *Bibeb & Vip's*. Amsterdam, 1965. Blz.11.
[766] *DW*. Deel 5.Blz.20.
[767] Idem. Blz.19.
[768] Idem. Blz.25.
[769] Idem. Blz.46.
[770] Idem. Blz.27.
[771] *Briefw*. III. Blz.775.
[772] *DW*. Deel 1. Blz.414-415.
[773] *Brieven*. Deel 2. Blz.49.
[774] *Briefw*. III. Blz.788-789.
[775] Idem. Blz.789.
[776] Idem. Blz.788.
[777] Idem. Blz.800.
[778] Idem
[779] Idem. Blz.953.
[780] Hoe Kemper over een benoeming van Bilderdijk tot hoogleraar in Franeker dacht, is reeds beschreven. Zie blz.160 e.v. Joris van Eijnatten vond hem voor het ambt van hoogleraar ongeschikt, want hij was te emotioneel, zijn houding was te weinig kritisch en zijn visie te beperkt. Zie Van Eijnatten. Blz.706. Daartegen valt in te brengen, dat Bilderdijk zeer scherp kon redeneren om anderen van zijn gelijk te overtuigen, zeer kri-

tisch stond tegenover zowel andersdenkenden en –gelovigen als zichzelf, en met zijn hemelbestormende ideeën zich alleen door God beperkingen liet opleggen. Met zijn dialectische manier van denken zette hij alles op losse schroeven. Enigszins paradoxaal geformuleerd: hij was misschien geen wetenschapper, maar een geleerde van formaat en als zodanig interessanter dan de Siegenbeken en Van der Palms van zijn tijd. Voor zover een hoogleraar ook een opinieleider is, maar dit betreft een ondergeschikt punt, zou Bilderdijk zelfs een bijzonder goede hoogleraar zijn geweest.

[781] Leliefeld (2). Blz.547-550.

[782] Rijpma en Schuringa. Blz.46.

[783] Kloek en Mijnhardt. Blz.436.

[784] Koopmans. Blz.176-177.

[785] Zwager. Blz.90-92. Zie ook Leliefeld (2). Blz.302.

[786] Van Eijnatten. Blz.488.

[787] Idem. Blz.489.

[788] Idem

[789] Idem. Blz.498 en A. Kluyver, *Bilderdijk en de taalwetenschap*. In: *Onze eeuw* IV (1906). Blz.21..

[790] *Gedenkboek*. Blz.134 en J. te Winkel, *Bilderdijk, lotgenoot van Multatuli. Eene studie*. Haarlem, 1890. Blz.31.

[791] Idem. Blz.30.

[792] Idem. Blz.32.

[793] Idem

[794] Idem. Blz.33.

[795] Idem. Blz.34.

[796] Idem

[797] Kollewijn. Deel 1. Blz.306.

[798] Idem. Blz.307.

[799] Idem. Deel 2. Blz.224.

[800] Idem, *Verhandeling over de Geslachten der Naamwoorden in de Nederduitsche Taal, door Mr. W. Bilderdijk. Tweede Druk, met Bijvoegselen en vermeerderde Aanteekeningen. Te Amsterdam, bij J.C. Sepp en Zoon, 1818*. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1820. Blz.37 en Van Eijnatten. Blz.499.

[801] Kollewijn. Deel 2. Blz.221.

[802] Leliefeld (1). Blz.553-554.

[803] W. Bilderdijk, *Nederlandsche spraakleer.* 's-Gravenhage, 1826. Blz.83-84.

[804] *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. Onder redactie van G. Geerts, W. Haeseryn, J. de Rooij en M.C. van den Toorn. Groningen, 1984. Blz.39.

[805] W. Bilderdijk, *Nederlandsche spraakleer.* 's-Gravenhage, 1826. Blz.351.

[806] Carlebur. Blz.76. Daar staat letterlijk: 'Volgens het siegenbekiaanse stelsel bestaan er slechts vier naamvallen. Bilderdijk erkent er vijf: en hierin wordt hij geruggesteund en door het Oudnederlands, waarin de vijfde naamval wordt gebezigd, en door het Nieuwnederlands, waarin die naamval weliswaar niet steeds, maar toch veelvuldig na

enige der voorzetsels, ja, na *te* altijd voorkomt, zoals blijkt uit *in der daad*, *uiter maten*, *ter wereld*, *ter gunste*, *ter zee*, *ten hove*. Om zichzelf gelijk te blijven verklaren Siegenbeek en Weiland de vijfde naamvalsvorm in *in der ijl*, *in der haast*, *in der daad* voor de tweede naamvalsvorm! Het is jammer, dat deze hun poging om de door hen in bescherming genomen vier naamvallen alleen een plaats in onze taal te verzekeren wreed wordt verijdeld door *in den lande*, *ten schepe*, *ten zwaarde*, *ten hove*, waarin de naamvalsvormen,-in het vrouwelijk geslacht is de tweede, derde en vijfde naamval enkelvoud in vorm gelijk-, te zeer verschillen met de tweede naamvalsvorm om ze daarmee te kunnen verwarren.'

[807] Koopmans. Blz.180.

[808] Kollewijn. Deel 2. Blz.262.

[809] A. Pierson, *Dr. Kollewijns Bilderdijk.* In: *De Gids*. Jaargang 1891. Blz.35.

[810] Idem

[811] Kollewijn. Deel 2. Blz.264.

[812] (G. van de Linde), *Waarde Van Lennep. Brieven van De Schoolmeester.* Editie: M. Mathijsen. Amsterdam, 1977. Blz.60.

[813] Zie Leliefeld (1). Blz.549.

[814] (G. van de Linde), *Waarde Van Lennep. Brieven van De Schoolmeester.* Editie: M. Mathijsen. Amsterdam, 1977. Blz.65.

[815] L.A. te Winkel, *Over de zogenoemde verlenging der woorden op een der tweeklanken* aai, ei, ooi, ui *en* oei. In: *De Taalgids*. Zevende jaargang (1865). DBNL, 2002. Blz.81.

[816] Reichling. Blz.7-8.

[817] Idem. Blz.9.

[818] Idem. Blz.18.

[819] W. Bilderdijk, *Nederlandsche spraakleer.* 's-Gravenhage, 1826. Blz.1.

[820] Idem

[821] Idem. Blz.10.

[822] Van Eijnatten. Blz.502-503.

[823] Idem. Blz.503.

[824] Idm. Blz.505.

[825] Zie o.a. Leliefeld (1). Blz.141, 427 en 478. In één van zijn gedichten gebruikte Bilderdijk het woord 'multiversum' of 'multiversa', maar dat gedicht is helaas tot nu toe ontraceerbaar gebleken.

[826] Van Eijnatten. Blz.508.

[827] Idem. Blz.511.

[828] *Gedenkboek.* Blz.115.

[829] *Briefw*. III. Blz.802.

[830] Idem

[831] Idem. Blz.17. Toespeling op *De Duitsche kachels* en *De nachtmeer en de dekbedden.*

[832] Idem. Blz.806.

[833] Idem

[834] C. Gerretson, *Verzamelde Werken*. Deel 1. Baarn, 1973. Blz.358.

[835] Idem. Blz.359.
[836] Idem
[837] Kollewijn. Deel 1. Blz.356.
[838] *Briefw*. III. Blz.851.
[839] Idem. Blz.33.
[840] Idem. Blz.811.
[841] Idem. Blz.812.
[842] Idem
[843] Idem
[844] Idem. Blz.813.
[845] Idem. Blz.813-815.
[846] Idem. Blz.816.
[847] Idem. Blz.817.
[848] Idem. Blz.821.
[849] Idem. Blz.825.
[850] Idem. Blz.829.
[851] Idem. Blz.830.
[852] Idem. Blz.835.
[853] Idem. Blz.836.
[854] Idem. Blz.837.
[855] Idem. Blz.842.
[856] Idem. Blz.846.
[857] *DW*. Deel 12. Blz.72.
[858] Idem. Blz.848.
[859] *DW*. Deel 12. Blz.78.
[860] Idem. Blz.79.
[861] Idem
[862] Zie de ondertitel van *Bij het inzeilen der Hollandsche zeeplas*. *DW*. Deel 12. Blz.80.
[863] Zoals M.van Hattum in *'U blijven wij verwachten'* een uitvoerige analyse van de ontstaansgeschiedenis van *'t Leven* gaf, dat Bilderdijk te Cuxhaven schreef, analyseerde hij ook *Aan den Hollandschen wal*: 'Na de eerste regel (*'k Heb dan met mijn strammen voet*) wacht het gehoor op de essentie van de begonnen mededeling. Maar er moet geduld worden geoefend, want eerst wordt nog verteld waaruit die stramme voet kwam stappen (*Uit de ongestuime vloed*), en welk woord kan het woeste van de vloed plastischer schetsen dan 'ongestuime', dat zelf met zijn heffing, daling, heffing en weer daling, plus de verschillende klanken ervan, de sensibele toehoorder welhaast een zeeziekte bezorgt?' Dit is een analyse geheel in Bilderdijks geest. Zie *Krekeltjen*. Blz.39, 43 e.v. en 52-53.
[864] Wap. Blz.77.
[865] *Briefw*. III. Blz.28-29.
[866] *DW*. Deel 12. Blz.84-85.
[867] Idem. Blz.86.

[868] Cialona. Blz.28.
[869] Schokker. Blz.60.
[870] Idem
[871] *DW*. Deel 12. Blz.88.

Hoe zucht die hofzaal zo verlaten,
Zo schat'rend eens van blij gewoel!
Uit: *Aan koning Lodewijk*

Hoofdstuk II

Onder koning Lodewijk (1806-1810)

Op last van de hertog van Brunswijk diende men Bilderdijk 'nach Holland passiren und repassiren zu lassen', wat op een standaardformulering wijst die de mogelijkheid van zijn terugkeer naar Duitsland niet geheel uitsloot. Was hij tot 1806 een balling geweest, die in het buitenland zijn heil had moeten zoeken,-vanaf 26 maart 1806 tot aan zijn dood was hij een balling in eigen land. Zijn kleding scheen dat te accentueren, want zoals hij met een driekantige steek uit de jaren 90 van de vorige eeuw, statierok, korte broek en stok het land in 1795 had verlaten, keerde hij er ook in terug. Hij zou die kleding de rest van zijn leven blijven dragen,-de steek zelfs opgetoomd, waardoor men tegen de fraai omgeslagen rand van dit hoofddeksel aankeek-, uit protest tegen de geest der eeuw. Hier dient zich een gelijkenis met profeten op, gehuld in een haren zak en met as op hun hoofd gestrooid, ten teken dat zij definitief met hun volk hadden gebroken. Een van Bilderdijks biografen, Rudolf van Reest, drukte zich wel heel kras uit, toen hij diens kleding in verband bracht met 'het kleed der negatie van wat de tijd in zijn hellevaart wrocht'.[1] Toch zit er een kern van waarheid in, die aan de vervreemding van Bilderdijk en zijn tijdgenoten recht doet. Er was een streven onder laatstgenoemden het verbale geweld te doen keren, slijmgasten weer 'moderaten' te noemen en terroristen of désorganisateurs weer 'unitariërs' of 'unionisten'.[2] Sinds prins Willem V in 1801 had verklaard, dat het iedereen (patriot of orangist) vrijstond om de Bataafse Republiek 'in ambten of collegiën' te dienen, werden de oude tegenstellingen minder scherp aangevoeld en de gelederen tegenover één gemeenschappelijke vijand weer zoveel mogelijk gesloten. In politiek en religieus opzicht trachtte men de eenheid te bewaren, waardoor godsdienst minder dan ooit het domein van scherpslijpers was geworden. Zo gaf de erfprins het goede voorbeeld te Fulda, waar hij onder invloed van Jozef II als een verlicht despoot over zijn rooms-katholieke onderdanen regeerde en geen mens hem ervan verdacht, ondanks zijn Friese af-

komst, dat hij wel eens met hetzelfde bijltje zou kunnen hakken als waarmee de inwoners van Dokkum Bonifacius hadden vermoord. In 1816 zou hij als koning Willem I aan het hoofd van de kerk willen staan, dat wil zeggen van alle gezindten, wat naar de mening van een scherpslijper als Bilderdijk historisch en theologisch de positie van de Nederlands Hervormde Kerk ernstig bedreigde. De leus van zijn vader indachtig, 'semper idem', was hij trouw aan zijn politieke en religieuze beginselen, en dat zou hij tot aan zijn dood blijven, al had hij van tijd tot tijd de neiging om zijn standpunten eerder te verharden dan te verzachten en zijn fundamentele twijfel aan wildvreemden te openbaren.

Alles wat hij zei of deed, werd onder het vergrootglas van de publieke opinie gelegd. Hij was nog niet eens in Amsterdam gearriveerd, of *Der Freimüthige* publiceerde al een artikel 'in Rücksicht auf den Holländischen Dichter Bilderdijk', waarin stond dat de *Bataafse Maatschappij van taal en dichtkunde* te Amsterdam 'zich inspande om hem uit ballingschap te laten terugkeren en een fatsoenlijke baan in zijn vaderland aan te bieden, waaruit een decreet van de revolutionaire regering, die in 1795 werd gevormd, hem op een onwaardige wijze had verdreven'.[3] Onder verwijzing naar de *Moniteur* en andere kranten reageerde Bilderdijk enigszins geprikkeld op dit nieuws: 'Wanneer het publiek voor het edelmoedige plan belangstelling opvatte, zou het ook niet onverschillig tegenover de afloop daarvan staan. Zo, mijnheer, verlopen de onderlinge contacten bij ons, wanneer de grote hefboom van de kooplieden in beweging wordt gezet om die te ondersteunen.'[4] Zowel vóór als na zijn vertrek uit Brunswijk zocht hij een mecenas, die hem in staat zou stellen, waar dan ook, naar behoren te functioneren. Dat laatste stond bij hem voorop, desnoods schikte hij zich in een afhankelijke positie en verplichtte hij zich tot vernederende strijkages jegens zijn beschermheer. Onmiddellijk na zijn aankomst maakte hij kennis met meer dan één beschermheer, wat een ongemakkelijke sociale verplichting voor hem inhield, omdat hij sommigen van hen ook in een andere rol had meegemaakt: Jeronimo de Vries, die zich als geen ander had ingezet om hem in Amsterdam te kunnen verwelkomen, Mr. M.C. van Hall, de advocaat van zijn eerste vrouw, Kinker, zijn vroegere vriend en zwaar onderbetaalde procuratiehouder, en Helmers, zijn zogenaamd 'jeugdige' bewonderaar uit de kring van Uylenbroek, die zich gevieren hadden ingespannen hem tot lector van de *Bataafse Maatschappij van taal en*

dichtkunde te benoemen. Hij zou er overigens geen lezing geven en het jaar daarop toch f 874,- ontvangen voor de gemaakte reis- en verblijfkosten, zodat de mening bij hem post kon vatten, dat 'Jeroon' hem een kool had gestoofd. Was hij onder een vals voorwendsel naar Amsterdam gelokt of was het lectoraat een sinecure? Terwijl Bilderdijk zich het meest verwonderde over de opstelling van Jeronimo de Vries, verbaast de moderne lezer zich het meest over de financiële geste van Helmers, want de tegenstelling tussen hem en zijn grote voorbeeld kon haast niet duidelijker zijn in literair, politiek en religieus opzicht. Helmers moet een onbaatzuchtig man geweest zijn, die zijn retoriek als paukenist een minder welluidende invulling gaf dan Bilderdijk dat als lierzanger placht te doen, het begrip 'vaderland' als patriot hoger waardeerde dan menige orangist en zijn religiositeit minder spiritueel dan moreel beleefde. Hij was een volwaardige vertegenwoordiger van de Verlichting en eerder een praktisch denkende neoloog dan een orthodoxe christen: 'Jezus werd door hem beschouwd als een der edelste mensen die ooit op aarde leefden. Met nadruk stelde Helmers de zedelijke inhoud van het christendom op de voorgrond. Jezus schreef geen andere deugd voor dan de liefde en in die zin stond hij met Socrates op één lijn. Christus was voor Helmers echter niet de Godmens; van goddelijke macht spreekt de dichter niet. Evenmin beklemtoont hij, dat Jezus' sterven de verlossing van het mensdom zou inhouden. Tenslotte acht hij Jezus' godsdienst te rein om geloof te hechten aan wonderdaden.'[5] Zou Helmers zich óók een gulle gever ten opzichte van Bilderdijk hebben getoond, indien hij een blik had kunnen werpen op diens onuitgegeven *Consideratiën over de aanmoediging der toneelpoëzie* en een daaraan later toegevoegde *Memorie* (waarin de opvoering van koningsdrama's, evenals tragedies over de opstand tegen Philips II of over de dood van Egmond en Hoorne werden verboden)?[6] Als bestuurslid van de Amsterdamse Schouwburg in de roerigste jaren van de Bataafse Republiek,-daarnaast verdiende hij zijn geld als metselaar en makelaar-, zou Helmers daarmee zeker niet hebben kunnen instemmen. Onder koning Lodewijk droeg hij geen kennis van de door Bilderdijk voorgestelde censuurmaatregelen, evenmin heeft hij bij leven en welzijn geweten, hoe de door hem bewonderde dichter werkelijk over hem en zijn poëzie oordeelde. In 1824, toen nationalisme uit de mode dreigde te raken, schamperde de dichter des vaderlands over zijn allang dode kunstbroeder, dat deze noch zijn lezers gevoel voor het

ware en schone hadden bezeten. Vooral Helmers' lofdicht op Apollo moest het bij hem ontgelden: 'Men proeft er de grove metselaarsknaap uit, die wil meepraten, en zulke dingen worden dan nog geroemd!'[7] Met terugwerkende kracht zij vastgesteld, dat Bilderdijk en zijn beschermheren spitsroeden hebben gelopen, toen zij elkaar eind maart 1806 in levenden lijve ontmoetten. De gunsteling zal bovendien hun inquisitoriale vraagjes niet vergeten zijn!

In die dagen, dus nog vóór zijn vertrek naar Leiden, moet Uylenbroek zich 'met een lange baard en een lege beurs' bij Tollens hebben gemeld met de verrassende mededeling, dat Bilderdijk uit zijn ballingschap was teruggekeerd.[8] Misschien kwam Uylenbroek wel langs om geld in te zamelen ter verhoging van diens bestaanszekerheid, maar hoe dat ook zij, voor Tollens' biograaf vormde dit voorval een aanleiding om Bilderdijk, 'de dichter van de brallende retoriek', en Tollens, 'de dichter van de gemeenplaats', tegenover elkaar te stellen en hen vervolgens gemeenschappelijk te veroordelen: 'Zij en vrijwel al hun tijdgenoten putten uit het afschuwelijke arsenaal van de 'dichterlijke taal'. Maar deze werd niet als zodanig herkend en afgewezen.'[9] Over de 'retoriek' van Bilderdijk is reeds het nodige opgemerkt, ter relativering van zijn gebrek aan originaliteit,[10] maar niet ontkend kan worden, dat in de letterlijke betekenis ervan de redenaar of voordrachtskunstenaar het hoogste woord voerde in plaats van de dichter. Wilhelmine herkende wel degelijk het excessief nietszeggende karakter van haar mans taalgebruik en ze had er aanmerkingen op, die hem tot het volgende weerwoord noopten: 'Wat u opmerkt over de aanwezigheid van *enige gemeenplaatsen* in de hoogst gewaardeerde dichtstukken slaat de spijker op zijn kop. Maar, liefste, het is uiterst moeilijk om die te voorkomen, en soms maak ik mij ook schuldig aan die fout. Afwisseling in de uitdrukkingswijze kan erger voorkomen, toch kan het niet worden ontkend, dat de menselijke geest altijd in een cirkel draait en dat iedereen een voorkeur voor zijn eigen ideeën heeft, waar hij zelfs dol op is.'[11] Op 14 april 1806, toen hij een huis op de Breestraat had gehuurd, dat hij zou verlaten voor een huis op de Hoogewoerd te Leiden, betrof zijn 'voorkeur voor zijn eigen ideeën' iets heel anders: 'O, hoe gerieflijk zouden wij hier bij het haardvuur zitten, liefste, ons geroosterd brood etend of onze boterham, als het God behaagde mij wat middelen van bestaan te tonen! Hoe gelukkig zouden wij in zo'n situatie zijn! Maar helaas, drie weken zijn al verloren gegaan, met dit onstuimige weer, en ik blijf zit-

ten waar ik zit, zonder de noodzakelijke tripjes naar Den Haag en Amsterdam te kunnen maken, om tot een planning van activiteiten te komen. Intussen geef ik mijn geld alleen maar voor niets uit, afschuwelijk gescheiden van alles wat mij het dierbaarst is, en zonder enig toekomstperspectief.'[12] Wilhelmine had buiten zijn medeweten bij Izaac geïnformeerd, hoe het werkelijk met de gezondheid van haar man gesteld was, en van hem te horen gekregen: 'U vraagt mij, hoe ik uw man gevonden heb? Over het geheel heb ik hem nog al vrij redelijk gevonden, maar wat al te druk van discours, en 's nachts is hij het minst, en zelfs (dunkt me) min of meer delirerend!'[13] De man die zijn mond om het minste of geringste voorbijpraatte, stoorde zich aan het gebrek aan zwijgzaamheid van zijn oudere broer, die mogelijk te veel opiumpillen slikte om de slaap te kunnen vatten. Bilderdijks spasmodische hoestbuien hielden niet alleen anderen in zijn omgeving wakker, maar ook hemzelf, zoals hij zijn vrouw desgevraagd moest bekennen. Ongevraagd typeerde hij zijn lichamelijke gesteldheid als 'ten uiterste zwak en ziekelijk', zijn 'geheel uitgeputte gestel en geruïneerde gezondheid' misprijzend, waarna hij aan Louise terloops vroeg: 'Maar hoe krukt u zo, mijn kind, sinds dat u in Utrecht bent? Van welke aard is uw ziekte? Meld mij dit.'[14] Dat klonk toch een beetje, alsof hij niet echt in haar antwoord geïnteresseerd was.

Waar betaalde hij de huur van zijn huizen in Leiden van? Bij zijn broer hoefde hij niet om financiële ondersteuning aan te kloppen, want die had zelf niets: 'Ik moet wederom mijn toevlucht zoeken tot mijn broer, die er momenteel zelf jammer genoeg niet al te best voorstaat.'[15] Samuel Elter was na de scheiding van Maria Petronella Woesthoven als geldbron voor hem opgedroogd, gravin van Reede trachtte zijn huishouding in Brunswijk draaiende te houden en baron von Preen, die aan het hertogelijk hof speciaal zíjn belangen behartigde, was tijdelijk voor niemand bereikbaar. Niet in staat structureel in zijn eigen onderhoud te voorzien, was Bilderdijk afhankelijk van liefdadigheid. Opnieuw zond Pieter van Winter hem een geldsom, ditmaal f 1000,- waarmee hij voorlopig vooruit kon.[16] Een andere bron van inkomsten vormden weldra zijn recensies voor de *Vaderlandsche Letteroefeningen* en de *Recensent, ook der Recensenten*, waartoe hoogst ongelukkig ook een recensie van Pieter van Winters *Proeve eener nieuwe overzetting van den Eneas* behoorde. De recensent in de persoon van Bilderdijk had er geen goed woord voor over, wat in de omgeving van Amsterdamse regenten meer dan bevreem-

ding,-verontwaardiging-, wekte: 'Indien dit vertalen is voor een man van Van Winters bekwaamheden, dan is alles goed te heten.'[17] Hoe kon hun gunsteling misbruik van de situatie maken en één van hen, nog wel zijn redder in de nood, zo negatief afschilderen als hij het gedaan had? Bilderdijk meende als recensent zijn voorzorgsmaatregelen tegen het dubbele verwijt van onbeleefdheid en ondankbaarheid te hebben getroffen door in zijn recensie op te merken: 'Onze lof of afkeuring kan slechts voor een korte tijd kracht hebben. Het werk zal uit zichzelf de plaats, die het toekomt, innemen, en geen opheffing of vernedering van journalisten heeft ooit de waarachtige waarde van een boek doen miskennen.'[18] Wegens gebrek aan tact werd hij hierna minder geschikt bevonden voor het leveren van kritiek op andermans werk, maar er waren meer redenen waarom hij daarvoor niet deugde. Op de eerste plaats was hij te productief voor het leveren van kritieken, waardoor het meer voor de hand lag dat anderen zíjn werk recenseerden dan hij dat van hén. Op de tweede plaats had hij de neiging om recensies in kritieken te laten ontaarden wegens de heftigheid van zijn temperament en om met zijn scherpe

W.A. Ockerse, redacteur van de Recensent, ook der Recensenten

geest de meest welwillende lezer tegen zich in het harnas te jagen. En op de derde plaats verdedigde hij zijn eigen mening, vaak afwijkend van de publieke opinie, op een nu eens te erudiete, dan weer expres onnozele wijze. Aan de redacteur van de *Recensent, ook der Recensenten,* Willem Ockerse, legde Bilderdijk uit, waarom hij zichzelf als recensent niet bijster hoog aansloeg. Hij mocht dan wel behoefte aan een regelmatig inkomen hebben, maar als recensent zou hij qualitate qua tweederangs werk moeten leveren en daar achtte hij zich als scheppend kunstenaar te goed voor, terwijl hij nota bene niet goed genoeg op de hoogte was van recente ontwikkelingen in de vaderlandse letterkunde. Een bijkomend argument van gebrek aan tijd en financiële middelen, waarover hij zou moeten beschikken om zich in te lezen, completeerde zijn lijstje met bezwaren: 'Uit de lezing van het mij toegezondene zie ik, en met groot genoegen, in de recensies een kennis (dus verre bij ons ongewoon in dat vak) doorblinken van de letterhistorie onzes tijds, die zeker aan een goede recensie ten grondslag moet liggen, omdat daaruit alleen de behoefte des tijds, en dus de nuttigheid van een uitkomend werk, en deszelfs *relatieve* waarde beoordeeld kan worden. Ik heb dit altijd gedesidereerd in onze Journalen, en ik ben dus met de aard en geest der recensies in uw maandblad zeer in mijn schik. Maar dit is nu juist wat mij ontbreekt. Sinds elf jaar heb ik de literatuur van ons land geheel uit het oog verloren, en ik weet niets van wat er in die tijd is uitgegeven dan voor zover ik van deze en gene eens een stukje ten geschenke heb bekomen. Ik kan dus volgens dit plan met geen mogelijkheid functioneren, hoezeer ik het wilde.'[19] Op het spoor der recensies was hij door Jeronimo de Vries en zijn oude vriend Johan Valckenaer gezet, maar het bleek algauw een dood spoor te zijn. Toen Bilderdijk dit op 26 september 1806 voor zichzelf vaststelde, had hij vrouw en kinderen reeds uit Brunswijk laten overkomen. Er had zich een drastische wijziging in zijn lot voorgedaan ten gevolge van de inhuldiging van Napoleons broer Lodewijk als koning van Holland.

De mecenas die hij zocht, vond hij in koning Lodewijk, nadat hij in Johan Valckenaer ('Jan' voor zijn vrienden) zijn voornaamste beschermheer had gevonden. Valckenaer en in mindere mate Wiselius waren zeer invloedrijke patriotten, die zich op het hoogste niveau met de politiek in de Bataafse Republiek hadden bemoeid. De een was vóór alles geïnteresseerd in liberale wetgeving, als een voorloper

van Thorbecke, en in verbetering van de staat van 's lands financiën, terwijl de ander, als een voorloper van Multatuli, de handelsbelangen van de Bataafse Republiek in Oost-Indië op een minder oneerlijke manier trachtte te behartigen. Beiden waren in de binnenlandse politiek zwaar teleurgesteld, waardoor hun patriottische bloed minder kookte dan toen de Franse troepen in 1795 Amsterdam naderden. Valckenaer was vijf jaar ambassadeur in Spanje geweest, waarheen hij na de scheiding van zijn vrouw met zijn secretaris Theodorus van Kooten was getogen. Hij had in het Escuriaal eigenhandig manuscripten gekopieerd, waarvan Bilderdijk later zou profiteren, en hield tegelijk van het buitenleven. Zo zeilde hij graag op de Haarlemmermeer, joeg in zijn eigen domeinen op wild en kwam met zijn blinde kneus en zogenaamde 'muitkasten' regelmatig op de vinkenbaan (welke drie bezigheden in die tijd als 'sportief' werden aangemerkt).[20] In 1801 had hij het landgoed Dijkenburg in Noordwijkerhout aangekocht, daarna het aangrenzende landgoed De Leeuwenhorst. Als grootgrondbezitter werd hij toen automatisch hoofdingeland bij het Hoogheemraadschap Rijnland.[21] Vier jaar later had hij beide landgoederen verkocht om Meer en Bosch in Heemstede te kunnen aanschaffen.[22] Daar was Bilderdijk vaak te gast, zich badend in een ongekende luxe, die zijn gastheer zich onder meer kon veroorloven, omdat hij provisie voor een lening van f 32.000.000,- aan Pruisen had opgestreken.[23] Hij moet als een onafhankelijke zakenman, financieel expert en bemiddelaar tussen Amsterdamse bankiers en de hoogste vertegenwoordigers van buitenlandse mogendheden een zeer geloofwaardige indruk hebben gemaakt, te meer omdat hij zo'n lening wist door te drukken ondanks de niet afgeloste miljoenenschuld van datzelfde Pruisen aan de Nederlandse overheid. Bilderdijk zag in hem een onbegrijpelijk vermogend man, een groter kenner van de klassieke talen dan hijzelf was en een patriot in de beste zin van het woord, dat wil zeggen iemand wie het weliswaar aan Oranjegezindheid en christelijke orthodoxie ontbrak om met zijn afkeer van regenten toch in het goede kamp te belanden. Beiden waren ballingen geweest en gerepatrieerd onder voor hen moeilijke omstandigheden, met een haat-liefdeverhouding tot Frankrijk, waarin zij uiteindelijk hun grootste gemeenschappelijke vijand hadden ontdekt. Wiselius, Valckenaer en Van Kooten scheelden ieder tien jaar met elkaar en vormden een driemanschap, aan de basis waarvan de universiteit van Franeker had gestaan. Zij waren alle drie gepromoveerd in de klassieke talen, be-

schaafde politieke musketiers, bij wie Bilderdijk zich als een te oude d'Artagnan aansloot. Van Kooten was de eerste 'agent van nationale opvoeding' of minister van onderwijs in Nederland geweest, toen Bilderdijk hem in 1806 ontmoette, maar maakte vooral als Latijnse dichter veel indruk op hem. Hoewel zij alle drie het gezelschap van vrouwen op hoge prijs stelden, getrouwd waren geweest of met een vrouw samenwoonden, zochten zij voortdurend elkaars gezelschap. Van Kooten woonde zelfs langdurig bij Valckenaer in, die pas na diens dood in 1813 met de achttien jaar jongere Marie Françoise Gervais hertrouwde.[24] Volgens zijn biograaf bleef Valckenaer heel zijn leven lang een overtuigde republikein, koning Lodewijk slechts dienend om twisten tussen hem en zijn keizerlijke broer aan te wakkeren en de mogelijke bevordering van het huis Oranje tegen te gaan.[25] Wat er van deze theorie ook waar is, hij stelde zich onder koning Lodewijk anders op dan Bilderdijk en Wiselius, die zich zelfs helemaal uit het openbare leven terugtrok.[26] In april 1806 ontwikkelde Valckenaer zich tot de grootste beschermheer van de dichter, toen de pogingen van Jeronimo de Vries niet tot een duurzame betrekking voor de gunsteling der Amsterdamse regenten had geleid.

Valckenaer bezocht de raadpensionaris herhaaldelijk op Huis ten Bosch, waar hij met hem soupeerde om over de toekomst van Bilderdijk te praten. Na afloop hield hij op Meer en Bosch 'ampel besogne over de grote affaire' met Wiselius.[27] Met instemming van Rutger Jan Schimmelpenninck zou de dichter secretaris ad vitam van de *Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* kunnen worden, mits hij zich onthield van een 'al te levendige uitdrukking van gevoel, of van verontwaardiging over het lot van de Republiek' en plechtig beloofde niet te zullen 'fronderen'.[28] Toen Siegenbeek zijn secretariaat van de *Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* niet wilde opgeven, werd het plan gewijzigd. Bilderdijk zou worden aangesteld als 'tweede en perpetuele secretaris' van de *Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* op grond van zijn verdiensten voor het vaderland, en zijn traktement zou voor rekening van de overheid komen om de 'funeste en ruïneuze gevolgen van vorige politieke uitzettingen' ongedaan te maken.[29] Daarnaast was er sprake van hem te belasten met het toezicht op het drukken van bekroonde werken, waaronder in de vorige eeuw zijn eigen prijsverzen hadden behoord. Dat laatste zag hij echter niet zitten: 'Hoe zal men aan een post van *opziener over 't drukken der werken* (wat te hooi en te gras en anders niet voorvalt) een perpetue-

le wedde verknochten? Dit vat ik niet,' zo liet hij Valckenaer weten, 'laat ik er bijvoegen, dat zo dit opzienerschap de correctie der drukproeven inhoudt, er weinig lieden te vinden zullen zijn, ongeschikter daarvoor dan ik, en dat ik wanhoop het daarbij uit te harden of te voldoen.'[30] Hij gaf zijn preferenties en misnoegen de vrije loop, wat dicht in de buurt van het al te levendige taalgebruik kwam, waarvan hij zich nu juist zou moeten onthouden: 'Een professoraat, een lectoraat? Goed! Het secretariaat van een letterkundige maatschappij? Ook goed, want daarin kan ik presteren, wat men van een secretaris vordert. Maar opzien over de druk? Dit is even goed, als in Amsterdam een Commissariaat van de Courant placht te zijn, waarvoor men een zekere jaarwedde gaf, of als andere keukenambten. Dan kan men mij het geld net zo goed voor niets geven. Treed, in 's hemels naam, hier niet in. Moet ik aalmoezen ontvangen, zo zij het openlijk, maar niet verborgen of onder een verbloemde naam.'[31] Een paar dagen later, op 12 mei 1806, opperde hij de mogelijkheid, of Siegenbeek niet tot secretaris honoris causa kon worden benoemd, dat wil zeggen 'als lastpost en veranderbaar' (Bilderdijk versprak zich hier niet, want hij bedoelde 'tijdelijk ten laste van de *Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*'), terwijl hijzelf 'perpetueel en gesalarieerd' al het werk voor zijn rekening zou nemen.[32] Hij bleef Valckenaer met zijn gemopper bestoken: 'Laat Siegenbeek van de arbeid van die post zo veel of zo weinig op zich nemen als hij wil, ik zal de rest doen, en wij zullen wel harmoniëren. Wil men mij daarbij dan belasten met het opzicht over de druk der werken, fiat! Maar ik moet geen volstrekt *non ens** zijn. Geef mij dan liever de titel van doodeter bij de *Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, dan weet ik, waarvoor ik word betaald, en iedereen met mij.'[33] Op 22 mei trok hij zijn conclusies na eerst zijn ongerustheid over het chronische karakter van Valckenaers ziekte te hebben geuit: 'Ik wil uw hoofd niets gevergd hebben en beschouw de zaak eenvoudig, zoals zij is. Uw plan was goed, maar het was het enig uitvoerbare en zal geen uitvoering vinden. Wat rest er derhalve dan terug te gaan? Wat u voor mij gedaan heeft, gaat alles te boven, al kan men het lot niet dwingen. Dat ik in Brunswijk niet kan leven, is zeker, maar ik kan het hier evenmin, althans niet zonder vrouw en kinderen, en niet op basis van een provisionele ondersteuning. Mijn hoofd lijdt onbeschrijflijk van dit nutteloos peinzen over

* stuk onbenul

een onderwerp, waar ik niet voor gemaakt ben en dat mij intussen dag en nacht foltert.'[34] Met die 'provisionele ondersteuning' bedoelde hij giften, waaronder die van Valckenaer niet de geringste waren. Zijn beste vriend hoopte, dat hijzelf als mecenas zou kunnen slagen, waar hij als beschermheer had gefaald. Twee maanden na zijn aankomst in Amsterdam waren Bilderdijks vooruitzichten op een duurzame betrekking er niet beter op geworden.

Het '*ampel* besogne over de grote affaire' had voor hem tot niets geleid, waar het *Groot* Besogne de komst van koning Lodewijk naar Holland mogelijk had gemaakt. De raadpensionaris was naar zijn landgoed in Overijssel vertrokken, nadat zijn voorstel om verkiezingen te organiseren was afgewezen.[35] In het machtsvacuüm was een buitengewoon overlegorgaan in het leven geroepen, bestaande uit leden van het Wetgevend Lichaam, de Staatsraad en de Secretarissen van Staat tezamen, het Groot Besogne geheten, dat de ongrondwettelijke ratificatie van het verdrag leidend tot de oprichting van het Koninkrijk Holland onder een broer van de Franse keizer voor zijn verantwoording moest nemen.[36] Volgens de rechtsgeleerde Joan Melchior Kemper kon dat ook moeilijk anders, omdat Schimmelpenninck had gezworen de waardigheid en onafhankelijkheid van de Bataafse Republiek te bevestigen en verzekeren: 'De heiligste eed verbindt het Wetgevend Lichaam tot handhaving van de Rechten der Natie, en welk recht kan een volk, kan het volk van Nederland dierbaarder zijn dan de onafhankelijkheid? Het is dus de onmogelijkheid zelf om van deze kant de beslissing van een voorstel, zo het bestaan mocht, te verwachten. De vervreemding van de onafhankelijkheid van een volk, onder een regeringsvorm, die niet patrimonieel is, moet uit de natuur der zaak en volgens de getuigenissen van alle denkers over het algemeen staatsrecht, onder wie ik alleen naar onze onsterfelijke landgenoot Huig de Groot verwijs in zijn werk over *Oorlog en Vrede*, boven de macht van elke regering zijn.'[37] Het Koninkrijk Holland was niet door het volk gewild en dankte zijn bestaan uitsluitend aan de machtsuitoefening van de Franse keizer. Men had moreel en staatsrechtelijk het volste gelijk aan zijn kant, wanneer men zich tegen koning Lodewijk verzette, hem node duldde, of tijdelijk alle medewerking verleende in afwachting van het herstel der oude situatie. Dat laatste standpunt was door het doen en laten van de Oranjes formeel niet onjuist, maar hield wel een door vaderlandsliefde begrensd opportunisme in. Het volste gelijk kon immers licht in zijn te-

gendeel omslaan, wanneer men zwichtte voor 'ongeoorloofde' druk. Het gezag moest zich voortdurend legitimeren, waar een botte machtsuitoefening op verzet vanuit de bevolking kon rekenen. De koning en zijn onderdanen waren zich hiervan bewust, wat tot wonderlijke taferelen leidde: de Franse koning kwam openlijk in verzet tegen de Franse keizer. Groen van Prinsterer had een scherp oog voor de moreel verwerpelijke kant van deze ontwikkeling, toen hij het Groot Besogne 'overrijp tot onderwerping' oordeelde en vaststelde: 'Uit angst laat men eed, plicht, overtuiging en eer zwijgen om een koning te vragen die men niet wil.'[38] Men deed dat op praktische gronden, omdat men werd gedwongen uit twee kwaden te kiezen en in moreel opzicht het minst kwade, in de vorm van het Koninkrijk Holland, boven het meest kwade, in de vorm van inlijving bij Frankrijk, verkoos. Maar door zo zijn volste gelijk te exploiteren liep men van meet af aan het gevaar van morele chantage en financiële uitbuiting, wat raadpensionaris Rutger Jan Schimmelpenninck in zijn onderhandelingen met Napoleon tot een deerniswekkende figuur had gestempeld. Hij had zich beroepen op zijn goede contacten met een geweldenaar die hem uitsluitend voor eigen doeleinden wenste te gebruiken. Had koning Lodewijk zich aan hém gespiegeld, dan zou hij wellicht niet aan zijn grote avontuur begonnen zijn en was Bilderdijk niet genoodzaakt geweest zich voortdurend van zijn eigen morele gelijk rekenschap te geven.

In eigen kring werd, zoals eens in de strijd tussen patriotten en orangisten, het eigen gelijk fel verdedigd tegen het vermeende ongelijk van een ander. Wiselius had geen goed woord voor Valckenaer en Bilderdijk over, die zich bij *'s Konings komst tot de troon* lovend over hun toekomstige soeverein uitlieten. 'Ons gejuich is van geen slaven,' zo beweerde laatstgenoemde, die gewend zijn 'in het juk te draven', maar van vrije mensen die in hem de verpersoonlijking van 's hemels hoeder zien.[39] De koning werd bij voorbaat overladen met complimenten, maar hij moest wel doen wat zijn onderdanen van hem verwachtten. Alleen dan, zo beweerde Wilhelmine in de geest van haar man, zou 's konings wankele troon 'onwrikbaar vast' in ons midden staan, in welk geval het bloed om 'de stoel van wereldheersers', met een sneer op Napoleon, zou worden herschapen in een stroom tranen van dankbaarheid om de zetel des konings.[40] Dat Valckenaer ook maar één positieve gedachte aan de koning wilde wijden, griefde Wiselius: 'Deze met de dwingelanden ter verguizing en onderdrukking

des volks te zien samenspannen, deze de ijzeren zetel van list, geweld en domheid mede te zien schragen, dit grieft mij meer, veel meer dan ik in staat ben uit te drukken.'[41] Had hij eerder zijn afkeer van Bilderdijks staatkundige ideeën overwonnen uit eerbied voor diens dichterlijk talent, en de verbanning van zo'n groot man met terugwerkende kracht een 'gruweldaad' genoemd,[42] nu zag hij met lede ogen aan, hoe zijn nog steeds Oranjegezinde vriend aan 'de heer Lodewijk Buonaparte' het hof maakte en 'zijn onnavolgbaar talent' inzette voor 'hoofse vleierij'.[43] De meeste inwoners van het nieuwe koninkrijk pasten zich gedwee aan de omstandigheden aan. Of het eenhoofdig gezag werd uitgeoefend door een stadhouder, raadpensionaris, koning of keizer liet hen betrekkelijk onverschillig, zolang geld noch goed, kind noch kraai de dupe van de zoveelste nationale metamorfose werd. Opruiende taal kenden zij maar al te goed, zonder er koud of warm van te worden. De manie om verheven over Bataven te praten, alsof zíj en niet 'horden naamlozen' het koninkrijk vroeger hadden bewoond, raakte over haar hoogtepunt heen.[44] Wat voor inbreng hadden Bataven in het cultuuroffensief van de Romeinen gehad? Als ter relativering daarvan één en dezelfde schrijver, Tacitus, enerzijds vaststelde, dat de Germanen in Frisia niet eens konden zingen, ongeletterde lieden als zij waren, en vervolgens schatplichtig aan de Romeinen waren geworden, en anderzijds, dat zij geenszins in de persoon van Bato, maar in die van Claudius Civilis in opstand tegen hun overheersers waren gekomen,-Arminius had Varus in Germania verslagen-, dan had met de Bataafse Republiek ook de 'batavomanie' afgedaan.[45] Dit voorbeeld van woordinflatie, in combinatie met de leuzen van de Franse Revolutie, noopte Bilderdijk tot krachtiger taalgebruik om zijn denkbeelden te ontvouwen. Wilde hij op zijn landgenoten dezelfde indruk maken als voorheen, dan moest hij, tegen zijn belofte aan de raadpensionaris in, juist een 'al te levendige uitdrukking van gevoel, of van verontwaardiging over het lot van de Republiek' bezigen. Hierin schuilt een deel van de verklaring voor het verschijnsel van de taalverharding, die kenmerkend is voor het proza en de poëzie uit de tweede helft van zijn leven. Zijn retorisch talent, op onmiddellijk effect berekend, en zijn toenemende bezwaren tegen de geest der eeuw zijn daar eveneens debet aan.

Eind mei 1806 maakte Bilderdijk de balans voor zichzelf op zonder een definitieve beslissing over zijn naaste toekomst te nemen. Hij drukte zich er ogenschijnlijk sinister over uit, toen hij op 10 juni aan

Wilhelmine berichtte, dat hij zich tot 'the end of Julius' de tijd gaf om in Holland werk te vinden.[46] Jeronimo de Vries noch Jan Valckenaer had hem een structureel perspectief op emploi kunnen geven, al hadden zij zich ook zo hevig voor hem ingespannen, dat zij met elkaar leken te rivaliseren om bij hem in de gunst te komen. Tegenover Jeronimo de Vries kon hij zich laten gaan zonder een blad voor de mond te hoeven nemen, alsof hij een kind toesprak dat hem zijn ouderlijk gezag betwistte: 'Vergeet mij niet te komen zien. Vrees geen klachten. Ik zal u goed ontvangen en bedaard spreken, vrolijk en als welgemoed.'[47] Tegenover Jan Valckenaer voelde hij zich in intellectueel opzicht soms de mindere, waardoor ook zijn gezondheidsklachten op meer scepsis konden rekenen dan hij in zijn argeloosheid had gedacht. Hij liet zich door deze vriend graag verschalken: 'Blijf welvarend en opgeruimd, meesmuil eens over mijn jeremiade.'[48] Aan niemand anders heeft hij ooit het recht gegeven om zijn klachten niet serieus te nemen, bovendien daagde Valckenaer hem op zijn eigen terrein uit, als een gelijke met hem van gedachten wisselend over juridische, taalkundige, historische en literaire onderwerpen. Tegenstellingen op politiek en theologisch gebied konden zij moeiteloos overbruggen, wat op een hoge mate van inschikkelijkheid van Valckenaer wijst. De maand juni zou hiervan nog een schitterend bewijs leveren, toen de zaak van Mietje Hulshoff in de volle openbaarheid kwam en beide vrienden haar verdediging op zich namen, alsof het een variant op het proces van Kaat Mossel betrof. Hun vriendschap was hechter dan die van Bilderdijk met Jeronimo de Vries, maar net zoals Uylenbroek eens als een jeugdvriend van de grote dichter in wording werd opgehemeld, toen zij beiden maatschappelijk nog niets voorstelden, vond de letterlijk en figuurlijk gearriveerde dichter dat alleen 'Jeroon' hem goed had gekend: 'Ja, u bent de enige die mij gekend heeft, want de rest der mensen, omdat zij zichzelf altijd vermommen, heeft nooit aan mijn simplicitas en het kinderlijke dat daarin ligt, geloofd of kunnen geloven.'[49] Omgekeerd roemden zijn vrienden hem niet alleen om zijn originaliteit, trouw en aanhankelijkheid, maar ook om twee eigenschappen die men niet dadelijk als bij hem horend zou verwachten: welwillendheid (hij was voor iedereen toegankelijk, totdat hij er voor zijn gevoel de dupe van dreigde te worden) en gedienstigheid, welke laatste eigenschap op een vorm van altruïsme en inschikkelijkheid wijst.[50] Professor Sebald Brugmans, directeur van de Leidse hortus botanicus, bespeurde iets

van de moeilijkheden in het academische milieu, de deining die het zoeken naar een duurzame betrekking voor Bilderdijk onder collega's veroorzaakte, en deed een beroep op diens inschikkelijkheid. Laat een loopbaan in de letteren toch varen, zo ried hij de dichter aan, vraag een andere post en u zult worden geholpen! Maar Bilderdijk wees dat voorstel ten gunste van een door hemzelf bedacht alternatief af: 'De letteren te laten varen is mijn dood. Ze maken de hoofdstof uit, waarin ik alleen kan leven. In hemelsnaam, geen posten, geen ambten! Dan liever nog, zo zwak als ik ben, tot de advocatuur weergekeerd.'[51] Hij leek met deze woorden te preluderen op zijn rol tijdens het proces tegen Mietje Hulshoff.

In afwachting daarvan,-de eerste bijzonderheden over haar doen en laten waren hem reeds bekend-, logeerde hij bij zijn oude vriend dominee Bussingh te Gouda, in welke stad Louise zich ook placht op te houden. Had hij haar nog geen half jaar geleden verboden 'u het hoofd nog meer te échaufferen en de rust van uw hart in de waagschaal te stellen',-dit wegens haar verliefdheid op Haro Coster, waarvoor hij zijn eigen hart al te nadrukkelijk in de vaderlijke stand parkeerde: 'Schort tot zo lang een conversatie op, die van het resultaat van de nadere stappen moet afhangen, die daaromtrent te doen zijn. Dit beveel, dit recommandeer ik u met heel de nadruk van het vaderlijk gezag en van die vaderlijke tederheid, die u gelukkig wenst te zien'-, sindsdien had hij zijn mening over hun prille liefde enigszins herzien.[52] Als zij zich met Haro Coster in de Verenigde Staten van Amerika zou willen vestigen, kon dat plan op zijn instemming rekenen: 'Komt dit plan derhalve tot stand, en volhardt de jongeheer in zijn gevoelens, welaan, zo u wederzijds overtuigd zijt gelukkig met elkaar te zullen zijn, stem ik toe in uw huwelijk en bid God dat Hij het zegene!'[53] In gedachten nam hij reeds afscheid van zijn dochter en vroeg hij haar te bedenken wat de Psalmist zegt: 'Hoor, o dochter, en zie, en neig uw oren, en vergeet uw volk en uws Vaders huis.'[54] Het was immers de eerste plicht van een vrouw haar man te volgen, waarna hij in de voltooid verleden tijd over haar schreef: 'Zeker zal ik mij altijd mijn Louise herinneren. Mijn oudste en geliefdste kind, dat ik zo vurig van God heb afgebeden. Had ze zich slechts altijd herinnerd, wat ze mij is en behoorde te zijn, en zich nooit laten aftrekken van het vaderlijk hart, dat altijd zo over haar hing!'[55] Exit Louise met haar frauderend vriendje, zou men denken, maar zo ging het niet! Voordat ze tijdelijk uit zijn gezichtsveld zou verdwijnen, viel hij haar

met tal van kleinigheden lastig en dat niet zonder complimenteuze aandacht voor haar persoon: 'Ik zend u hiernevens de bewuste portefeuille om over te trekken. U zult zien dat zij inwendig volmaakt goed is, alleen zal de klep vanbinnen wel dienen te worden vernieuwd. De rest moet zo blijven. Het ding is mij te lief om het niet te conserveren, wegens de hand die het gemaakt heeft, en, door u overtrokken, zal het mij tegelijk herinneren aan wat mij in de twee tederste betrekkingen het dierbaarst op aarde is. Maar mij dunkt, of liever, laat mij niet dunken, ik laat het aan u over, of een gekleurd koord beter past dan een gouden.'[56] Toen hij bij dominee Bussingh logeerde, moest Louise van buiten de stad komen om hem te ontmoeten. Zie, hoe voorzichtig hij de ontmoeting met zijn bijna volwassen dochter inkleedde: 'Mij dunkt, u kon met de roef van de Goudse schuit komen, mits het doenlijk is die in Gouda af te huren, en ik zal u hier zelf van de schuit komen halen. Meld mij vooraf, welke dag ik u kan verwachten. Zo u echter enig ander arrangement in het hoofd mocht hebben, zeg het vrij, de zaak presseert niet, laat het mij slechts weten.'[57] Er bestonden onderhuidse spanningen tussen hen, die hem haar 'koketterie' en 'erfelijke intrigegeest' aan haar moeder deden toeschrijven, zonder dat hij dat haar openlijk bekende.[58] Aan Wilhelmine schreef hij wel eerlijk, hoe hij over zijn dochter dacht: 'Louise is er in het geheel niet mooier op geworden, toch weet ze zichzelf interessant voor te doen en neemt ze anderen voor zich in met haar ongedwongen en zachte manier van doen en met haar tamelijk open gezichtsuitdrukking.'[59] Dominee Bussingh ontging de ware aard van hun betrekkingen, hij maakte een gedicht op de ontmoeting van vader en dochter (dat was hem als voormalige prijswinnaar van de *Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* wel toevertrouwd), waarin hij uitsluitend oog voor de idyllische kant van hun bestaan toonde te hebben onder de wel zeer obligate dankzegging aan God, 'daar Hij de braafste man de beste dochter gaf'.[60] Daarna zweeg Bilderdijk lang over de ontspoorde verliefdheid van zijn dochter en trachtte hij haar, toen haar wegens fraude van Haro Coster de pas naar het buitenland was afgesneden, met zijn tweede vrouw te verzoenen. Wist ze wel, dat de jaloezie waarvan haar stiefmoeder vroeger de nodige 'atteintes' jegens haar had laten blijken, als Dorpatse sneeuw voor de horizon was verdwenen? Mocht ze een dak boven haar hoofd nodig hebben, dan kon ze altijd bij hem aankloppen. Zo hoopte hij bij voorbaat de huiselijke vrede niet in gevaar te brengen. Hij waarschuwde haar als vanouds

voor aanstootgevend gedrag: 'Wees altijd oplettend op uw gedrag, mijn kind, en zorg vooral, dat u geen aanleiding tot de minste opspraak geeft. Het goed gerucht en de naam van een meisje is teer, en het is onherstelbaar, zo er eens een kreukje in komt.'[61] Of hij gaf haar een reprimande, omdat ze te veel overhemden voor hem had laten maken. Dat hij zuinig moest zijn, wilde hij haar niet bekennen, dus verzon hij dit smoesje om haar het laakbare van haar handelwijze te doen inzien: 'Uw depêches zijn in goede orde door mij ontvangen. Alles is wel, maar kon u niet bedenken dat ik professor in Duitsland ben, toen u zes overhemden voor mij liet maken, en dat ein Hochgelehrter Herr Professor te zijn en zes hemden te bezitten een contradictie is? Indien dit in Duitsland bekend wordt, vrees ik, dat men mij zal dimitteren, want het is tegen alle stijl, usance en regels in. En wat dan?'[62] Veel later in het jaar, op 28 november 1806, legde hij haar uit, waarom hij over 'het mislukte arrangement met jongeheer C.' had gezwegen: 'Ik heb gezwegen om u door een soort van ongerustheid over mijn stilzwijgen af te leiden.'[63] Hoe subtiel kon hij redeneren om zijn eigen verzuim goed te praten!

Begin juni begaf Bilderdijk zich naar Meer en Bosch te Heemstede, voor zijn 'rusticatie', zoals hij zich uitdrukte.[64] Dat woord suggereert landelijke genoegens, die de gastheer in een ontspannen sfeer zijn gasten aanbiedt, ver van stedelijk gedruis en toch in een comfortabelere omgeving dan men gewoonlijk op het platteland aantreft. Jan Valckenaar was er een meester in het zijn gasten aan niets te laten ontbreken. Geassisteerd door Theodorus van Kooten en Samuel Iperuszn. Wiselius besprak hij met Bilderdijk de politieke situatie van dat moment, wandelend op zijn landgoed, waarvan de genoegens mede in *Het Buitenleven* zijn beschreven. Geen onderwerp hoefde te worden uitgesloten, in alle vrijheid wisselden zij gedachten en gevoelens uit, met evenveel aandacht voor het innerlijke als voor het inwendige van de mens, in de vorm van respectievelijk dichterlijke rivaliteit tussen Van Kooten en Bilderdijk, en wild en gevogelte, door de gastheer zelf geschoten en onder toezicht van zijn tweede vrouw, Françoise Gervais, deskundig toebereid. Zij werd naar de goede fee uit de *Sprookjes van Moeder de Gans* als 'de Marraine' van Meer en Bosch geroemd en zorgde met haar dochter voor een idyllische sfeer in en om het huis. Busken Huet tekende diezelfde gastheer echter als een 'smous in de diplomatie', die net zo begerig als Talleyrand over geld en lijken ging om zijn doel te bereiken.[65] Volgens hem zou Jan

Valckenaer een voor het oog nette, maar gewetenloze schurk zijn geweest, die in het begin van juni 1806 Bilderdijk er allerminst belangeloos toe overhaalde om bij hem te komen logeren: 'Zijn intiemste vriend, Van Kooten, is iemand die Latijnse elegieën dicht en door hem wordt behandeld als een getrouwe, op prijs gestelde huishond. Hij gebruikt en betaalt Bilderdijk om zich de ultrademocratische Aletta Hulshoff, Nederlandse parodie op Charlotte Corday, van het lijf te houden. Voor de veldarbeiders op zijn landgoederen is hij minzaam en hulpvaardig, maar als een heer die de koorden der beurs in handen heeft. Eigenlijke deernis met de grote lijdende volksmassa is hem vreemd.'[66] Hoewel dit beeld stellig retouches behoeft, bevat het een kern van waarheid. Bilderdijk vertaalde de elegieën van Theodorus van Kooten zo goed in het Nederlands en ontdekte ook in Horatius zulke schoonheden, 'waarvan de nieuwheid en diepte altijd trof', dat men niet wist of men hém of de oorspronkelijke dichter daarvoor een compliment moest geven.[67] Tussen hem en Van Kooten, de dichter van *Deliciae Poëticae*, bestond een hoge mate van overeenkomst, indien men de biograaf van Valckenaer tenminste mag geloven: 'Theo-

Theodorus van Kooten, alias Dorus Droefheid

door was een kind in de zaken der wereld. Hij liep er altijd in, om zo te zeggen. Niets gelukte hem, behalve zijn sierlijke Latijnse elegieën: noch in geldzaken, waar hij nimmer wijs uit kon worden, noch in zijn huwelijk met een vrouw van wie hij gescheiden ging leven, noch in zijn verhouding tot een dochter die tegen zijn zin trouwde. Is het wonder, zo die vriendschap ten einde toe bleef bestaan, daar het in de natuur van de ene vriend lag te beschermen en te leiden, in die van de andere beschermd en geleid te worden?'[68] In de zaak van Mietje Hulshoff was het Bilderdijk die zich onmiskenbaar door Jan Valckenaer liet leiden, in diens dubbele rol van beschermheer en mecenas, want hij stelde tegen betaling een pleitrede voor hem op, die later zou worden uitgesproken door zijn oud-collega Mr. Johannes van der Linden.[69] Op Meer en Bosch heeft de officieel door Mietje aangezochte advocaat, Jan Valckenaer, met Bilderdijk besproken, hoe haar verdediging het best kon worden gevoerd. Zelf wilde hij er zijn vingers niet aan branden, omdat hij door de doperse vrouw als een redelijk alternatief voor koning Lodewijk naar voren was geschoven in haar *Oproeping van het Bataafsche volk* (1806). Hij wilde zijn handen vrijhouden, zou men ook kunnen zeggen, zolang er niets met zekerheid over de toekomst van de Bataafse Republiek was besloten.

Maria Aletta Hulshoff had eerder pamfletten gepubliceerd, die door Wiselius onder haar naam waren geschreven. Men zou hem 'professioneel achterbaks' kunnen noemen, want had Valckenaer iets weg van Talleyrand, Wiselius vertoonde gelijkenis met Fouché. Als politiefunctionaris, geïnteresseerd in contraspionage, werd hij in de kring van vrienden om Bilderdijk gewantrouwd.[70] Men twijfelde niet aan zijn politieke opvattingen, maar wel aan de eerlijkheid van zijn strijdmethodes. Als een onvervalste patriot steunde hij de domineesdochter Mietje Hulshoff, die na het overlijden van haar vader openlijk de confrontatie met 'slijmgasten' zocht, onder wie ze ook de raadpensionaris rekende. Zodra haar het plan ter ore was gekomen om de jongste broer van keizer Napoleon tot Gouverneur-Generaal van Holland aan te stellen, begon ze in een 'opzwepend libel'[71] tegen de Franse overheersing te ageren: 'Naar het algemene en maar al te gegronde gerucht vermeldt, dat door zoveel thans plaatsgrijpende omstandigheden wordt bevestigd, beoogt men prins Louis Bonaparte, onder de titel van 'Gouverneur-Generaal' over de Bataven te doen heersen.'[72] Op 31 maart 1806 deed ze welgeteld zes voorspellingen, die allemaal zijn uitgekomen: 'Over ons wil men een vreemde vorst,

met eigendunkelijke macht, de scepter laten zwaaien. Men wil deze republiek van een vrije en onafhankelijke bondgenote, gelijk zij behoort te zijn, in een wingewest veranderen en ons voor altijd tot slaven maken! Binnen weinige weken zal deze rampzaligste staat de onze zijn, tenzij u zich op een waardige wijze tegen zo'n ontwerp verzet. Kunt u (om slechts enige gevolgen aan te stippen) met koelbloedigheid vooruitzien, dat uw nationale schuld of geheel vernietigd of gereduceerd wordt, en dat dus duizenden ingezetenen in armoede worden gedompeld? Kunt u vooruitzien, dat bij het nationaal bankroet uw koophandel geheel te gronde gaat, uw zonen ten krijgsdienst opgeschreven, als onderdanen, als soldaten van een vreemde Heer, en in ver afgelegen oorden ter slachtbank worden geleid? Afgrijselijk denkbeeld!'[73] Mietje Hulshoff deed ook nog een (zevende) voorspelling, die ten dele is uitgekomen zonder dat de Fransen er grote invloed op hebben uitgeoefend: de dijken zouden zo slecht worden onderhouden, dat de zee het vaderland moest overstromen en vernielen.[74] Schimmelpenninck wilde in zijn nadagen als raadpensionaris voorkomen, dat de felle aanklachten van Mietje haar de status van een martelares zouden verschaffen, dus liet hij haar ongemoeid. De jonge vrouw liet toen weten, dat ze in een woonkelder op de Brouwersgracht haar arrestatie geduldig afwachtte, maar ze werd van daaruit door onbekenden ontvoerd (onder wie mogelijk de haar welgezinde Wiselius) en in een rijtuig met vier paarden naar Rheine in Noordrijn-Westfalen gebracht. Ze wist aan haar redders in de nood te ontsnappen en keerde op eigen gelegenheid naar Amsterdam terug, waar ze op 14 april alsnog werd gearresteerd. Onderworpen aan scherpe en langdurige verhoren, beriep ze zich op een door haar geschreven handboek voor republikeinen: 'In geval van onderdrukking is opstand de heiligste en de meest onontbeerlijke plicht van het volk. Dat geldt voor alle lagen van de bevolking. Wie zich de opperheerschappij met geweld toe-eigent, moet door burgers ter dood worden gebracht.'[75] Gold dat ook voor de toekomstige koning Lodewijk? Dat liet ze in het midden, maar Schimmelpenninck beschouwde ze zonder meer als een landverrader. Hij had erin berust, dat Engeland geen rente meer betaalde over een staatsschuld van niet minder dan f 280.000.000,- waarna Frankrijk dat ergerlijke voorbeeld had gevolgd.[76] Had ze er niet beter aan gedaan naar haar moeder te luisteren in plaats van haar oren naar revolutionaire taal te laten hangen? "Naar mijn moeder?" herhaalde ze haar ondervrager verbaasd, "na-

tuurlijk niet, want wie op aarde iets liefheeft boven het vaderland, is geen patriot, zoals hij behoort te zijn."[77] Had ze voor een jonge vrouw niet te veel meegemaakt en betreurde ze het achteraf niet ter wille van haar politieke idealen uit haar woning ontvoerd te zijn en haar dagen in gevangenschap te moeten doorbrengen? "Het is wel gezond en goed voor de ziel om in jeugdige jaren eens wat rare lotgevallen te hebben," antwoordde de jonge vrouw welgemoed.[78] Ze was zo vlot van bekennen, dat alleen een man als Bilderdijk haar vrijspraak zou kunnen bewerkstelligen door op het gemoed van de rechters te werken.

Valckenaer geloofde niet in haar zaak, daarvoor waren de berichten van het Groot Besogne over de komst van koning Lodewijk te sterk. Onder zijn supervisie toog Bilderdijk aan het werk, dat wil zeggen hij droeg in totaal 832 artikelen voor Valckenaers pleitrede aan, een onontwarbare kluwen van niet chronologisch gepresenteerde feiten, meningen, juridische, opvoedkundige, psychologische en politieke denkbeelden, te pas en te onpas aan de orde gesteld, beginnend als een pleitrede met een plechtige aanhef tot de rechters, en toch geen 'pleitrede' in de eigenlijke zin van dit woord, maar een 'memorie van defensie' gericht aan de schepenen van Amsterdam.[79] Verwarrend is de notitie door een familielid van Valckenaer op het manuscript gemaakt: 'gesteld' door Mr. Johan Valckenaer en 'geschreven' door Theodorus van Kooten. Het handschrift is overduidelijk niet dat van Bilderdijk, die nochtans voor de inhoud medeverantwoordelijk was.[80] Het belang ervan is tot nu toe onvoldoende onderkend, wat betreurenswaardig is, omdat het manuscript al vanaf 's konings komst tot de troon inzicht biedt in de politieke opvattingen van Bilderdijk. Was zijn vaderlandslievende houding hypocriet en heulde hij met de vijand, verpersoonlijkt in een Franse koning? Kolkte in hem hetzelfde geuzenbloed als in de aders van Mietje Hulshoff en vond hij mét haar, dat er verzet tegen de Franse overheersing moest worden geboden? Of zag hij in de Franse koning een laatste redmiddel om de zelfstandigheid van de natie te behouden en probeerde hij, hypocriet noch heroïsch, er in de gegeven omstandigheden het beste van te maken? Was hij in dat laatste geval een politieke weerhaan, die opportunistisch handelde en in moreel opzicht net iets minder viel te beklagen dan wie voor eigen gewin openlijk heulde met de vijand? In het vroegst denkbare stadium geeft de 'memorie van defensie' ten behoeve van Mietje Hulshoff antwoord op zulke vragen. Na zijn dood

is Bilderdijk openlijk beticht van 'schuldige veranderlijkheid' op politiek gebied, waardoor Isaäc da Costa zich genoodzaakt voelde hem te verdedigen tegen iedereen die vond, dat hij zijn 'grote beginselen' had verkwanseld.[81] Daar was natuurlijk geen sprake van, zo betoogde de tovenaarsleerling, want de politieke opvattingen van zijn leermeester zou men met de zon moeten vergelijken. De tijden van zonsop- en ondergangen staan vast, maar men weet niet zeker of hij morgen wel zal schijnen. Hoe beginselvast iemand in theorie ook is, toch zal hij in de praktijk vaak een kleine onzekerheidsmarge hanteren, wat de menselijke maat van zijn handelwijze ten goede kan komen. Men verbaast zich over dit standpunt van Da Costa, die gewoonlijk nog geen millimeter van zijn eenmaal ingenomen standpunten afweek. Hij hield er dus niet zo'n starre levensovertuiging op na en was ook niet zo rechtzinnig in de leer, of er gloorde hoop op enige flexibiliteit in zijn doen en laten: 'Is er niet, op elk zedelijk en natuurlijk gebied, een beweeglijkheid die met onveranderlijkheid gepaard gaat, beide elkaar veeleer in evenwicht houdend dan tenietdoend?'[82] De verdediging van Bilderdijks politieke standpunten ten tijde van de Franse overheersing zou volgens Da Costa niet op beginselen alleen, maar op de *mate* van veranderlijkheid in de toepassing ervan gebaseerd moeten zijn, op het vaste beginsel van een sterk eenhoofdig gezag, dat vervolgens met een goedkeurend knikje van de laatste stadhouder door een raadpensionaris, koning en keizer kon worden uitgeoefend. Wie deze variatie in de vormgeving van het eenhoofdig gezag voor lief nam, mocht niet van 'schuldige veranderlijkheid' worden beticht.

Waarom zou dat niet mogen, vroeg Multatuli zich jaren later af. Waarom zou men Bilderdijk niet van opportunisme mogen beschuldigen? Wie het in belangrijke politieke kwesties op een deelakkoord met zijn geweten gooit, begeeft zich op een hellend vlak. Hij sjoemelt wel degelijk met zijn beginselen, want hij buigt of barst niet voor een vreemde mogendheid, maar kiest een niet bestaande middenweg door nu eens stiekem verzet te plegen of openlijk zijn twijfel over een regeringsbesluit te laten blijken en dan weer zich te onthouden van een negatief commentaar of een lofzang op de majesteit aan te heffen. Multatuli sprak in 1867 in de tegenwoordige tijd over de bereidheid van het Nederlandse volk om zich aan de eisen van een vreemde mogendheid aan te passen. In plaats van te buigen of te barsten voor de Pruisen, koos dit volk bij monde van professor Bosscha voor een

tussenoplossing die het probleem slechts verergerde in plaats van op te lossen: gedeeltelijk toegeven aan territoriale eisen om de bezetting van het hele land te voorkomen.[83] Bosscha's lofzang op de natie, zelf een voorbeeld van loos wapengekletter, kwam in de praktijk op defaitisme neer, met welk hoorbaar gebrek aan zelfrespect Mutatuli natuurlijk niet wilde leven.[84] Hij trok een parallel tussen zijn eigen tijd en die van Bilderdijk, tussen Pruisen en Fransen, en liet duidelijk blijken wie zijn sympathie hadden, de machthebbers die bogen voor een vreemde mogendheid of de machtelozen die tenminste hun rug rechthielden. Busken Huet schaarde zich achter Multatuli door op zijn beurt één van Bosscha's historische anekdotes te hekelen, waaruit men leren kon, 'dat onze autoriteiten van hoog tot laag de neiging hebben het vaderland er in godsnaam aan te geven, en dat in zulke omstandigheden onze matrozenwereld, aangestoken door de karakterloosheid van wie boven haar geplaatst zijn, niet meer kordaatheid overhoudt dan nodig is, om zich over haar machteloosheid te wreken met een geniepige flauwiteit'.[85] De historische anekdote zelf verwoordde hij zo: 'In 1806 werd door niemand minder dan Rutger Jan Schimmelpenninck 'hoezee' gecommandeerd ter ere van koning Lodewijk, broeder en werktuig van de aartsvijand onzer nationaliteit; en, had het van onze zeeofficieren afgehangen, die kreet zou langs de wateren van het Hollands Diep, bij 's konings aankomst, luid weergalmd hebben. Toevallig evenwel was in die dagen de tucht aan boord onzer schepen niet van de strengste soort, zodat de matrozen straffeloos de onschadelijke geestigheid konden wagen: 'O wee!' in plaats van 'Hoezee!' te roepen.'[86] Hoewel aanzienlijk minder vertrouwd met de 'matrozenwereld' dan Busken Huet zulks in zijn hoedanigheid van razende reporter was, had Bilderdijk nu juist daaraan een voorbeeld moeten nemen, want matrozen en turfdragers droegen in 1806 hun hart op de juiste plaats. Over die vaderlandslievende turfdragers raakten Multatuli en Busken Huet maar niet uitgepraat. Dat waren nog eens mannetjesputters van wie er ten tijde van 's konings inhuldiging in Den Haag minstens 800 rondliepen, die weigerden voor vier dukaten per man de plaats der knollen voor het koninklijk rijtuig in te nemen, als proeve van een spontaan door het volk geregisseerd toneelstukje, dat de harten van de koning en zijn onderdanen moest veroveren. Multatuli beet Bosscha toe: 'En gijzelf, Bosscha, durft gij die matrozen prijzen en die turfdragers,-die, als zij deden wat ge beweert, dan toch, hoe laf en flauw ook, naar turfdragers-

en matrozenmanier deden wat zij konden-, gij die één regel vroeger het diep buigen voor een vreemde heerser, fluweelzacht en hoffelijk, maar waarachtig niet mannelijk, ferm of vaderlandslievend, hebt gekwalificeerd als voortvloeiende uit berekening of voorzichtigheid? "Dat is...godverdomme, gemeen!" zou een matroos zeggen, als hij tenminste aan de Moerdijk zijn Hollands niet verleerd had.'[87] Bosscha en Bilderdijk deugden niet, aldus vooral Multatuli, omdat de een de expansiedrift van de Pruisen onderschatte, wat vroeg of laat tot een bezetting van het vaderland zou leiden, en de ander in de Franse bezetting van Vlissingen scheen te berusten, waarmee alvast een begin met de inlijving van het Koninkrijk Holland bij Frankrijk was gemaakt.

Rijst met des te meer klem de vraag, hoe Bilderdijk zich in juni 1806 tegenover koning Lodewijk opstelde en, nadat men zich daarvan heeft vergewist, of zijn handelwijze in woord en daad laakbaar was. Let wel, Multatuli en Busken Huet kozen de maand juni 1806 om goed volk (matrozen en turfdragers) van kwaad volk (Bilderdijk en zeeofficieren) te onderscheiden. Helemaal slecht gekozen was die maand niet, want er voltrok zich inderdaad een scheiding der geesten onder de bevolking, toen koning Lodewijk op 23 juni 1806 te Den Haag feestelijk werd ingehaald. In haar biografie over deze 'vredesvorst in een tijd van geweld' beschrijft Tineke Spaans-van der Bijl, wat er op die dag gebeurde: 'De autoriteiten zijn breedsprakig, maar loyaal, het volk uiterst koel. Van verschillende huizen die men passeert, zijn de luiken gesloten. Opmerkelijk is de grote toeloop van leden der adellijke families uit alle delen van het land. Een vijftigtal komen gezamenlijk ter audiëntie van wie Van Bylandt-Halt het woord voert. Hij geeft Louis te kennen, dat de adel altijd is blijven verlangen naar een Eminent Hoofd van de Staat; tot de dood van Willem V (in april 1806) is zij trouw gebleven aan Oranje, maar thans wil zij die aanhankelijkheid overbrengen op koning Lodewijk. Deze stap, waarin Ver Huell de hand heeft gehad, geeft aanleiding tot gemor in patriottische kringen. Het is de eerste maal sinds 1795, dat de adel weer naar een afzonderlijke plaats in de samenleving dingt.'[88] Patriciërs als Wiselius en Valckenaer zullen deze ontwikkeling met lede ogen hebben aangezien, evenals Bilderdijk, maar hielden zich voorlopig stil. Ter verdediging van Mietje Hulshoff moesten zij zich wel uitspreken, of zij dat nu wilden of niet. Medio juni 1806 hadden Valckenaer en Bilderdijk de strategie voor hun 'verweerster' bepaald, alle 832 artikelen waren reeds uitgeschreven en, wat hen betrof, kon het proces beginnen. Zij

hadden het de openbaar aanklager, Mr. Reinier Tadema, gemakkelijk gemaakt door de feiten toe te geven. Artikel 1 was daarover duidelijk genoeg: 'Over het feit in deze procedures kan geen kwestie zijn.' De eerste 100 artikelen gingen vervolgens over de vraag, of het proces een buitengewone rechtszitting betrof of niet. In het eerste geval hoefde er geen hoor en wederhoor door de rechters te worden toegepast, want de feiten stonden vast, terwijl in het tweede geval al of niet belastende getuigenverklaringen en het verhoor van de 'verweerster' of 'gevangene' wel noodzakelijk waren. Valckenaer en Bilderdijk waren bang dat Mietje haar mond voorbij zou praten en bestempelden de rechtszitting daarom als buitengewoon. De interpretatie van wat haar ten laste kon worden gelegd was aan haar verdediging overgelaten, en die was mans genoeg om de openbaar aanklager alle wind uit de zeilen te nemen. Mocht de procesgang onbevredigend voor hun cliënte verlopen, dan moest conform artikel 79 en 823 t/m 832 de buitengewone rechtszitting alsnog in een gewone worden omgezet. Zo redeneerden zij in hoofdlijnen, dat wil zeggen formeel en in juridisch opzicht het proces tot procedures herleidend in het voordeel van de 'verweerster'. Over de inhoudelijke kant van hun verweer repten zij vanaf artikel 100, terwijl de eigenlijke aanklacht pas in artikel 135 t/m 138 aan de orde werd gesteld. De positie van de nieuwe koning kwam daarin scherp naar voren, want stemden Valckenaer en Bilderdijk nu wel of niet met de zienswijze van Mietje op de wisseling van de landsregering in?

Zij deden het voorkomen van wel, zich de onschuld van hun cliënte toe-eigenend, alsof haar gelijk het hunne was en omgekeerd. Zo bezien hield de veroordeling van Mietje Hulshoff ook een veroordeling van henzelf in,-een eerste aanwijzing, dat Multatuli en Busken Huet er geen goed aan deden Bilderdijk van 'opportunisme' en 'defaitisme' te beschuldigen. Deze twee verkapte omschrijvingen van 'landverraad' waren inderdaad geenszins op hem van toepassing. Eerder vereenzelvigde hij zich in juni 1806 met opstandelingen, die zich tot hun landgenoten wenden om een rechtvaardige zaak te bepleiten. In artikel 100 t/m 102 vergeleken Valckenaer en hijzelf de *Oproeping van het Bataafsche volk* met *De Byencorf der H. Roomsche Kercke* (1569) van Marnix van Sint-Aldegonde. Wie van mening zou zijn, zoals de openbaar aanklager, dat Mietje ongevraagd en onbevoegd een oproep aan het Bataafse volk had gedaan, diende voor ogen te houden, dat men Marnix van Sint-Aldegonde zo'n dubbel verwijt nooit had

gemaakt. Dat een rooms-katholieke koning aanstoot aan hun geschrijf nam, of hij nu Philips II of Lodewijk heette, was ondergeschikt aan de vrijheid van meningsuiting. Het zou onzinnig zijn in dit verband de goede intentie te verwaarlozen ter wille van de eis der bevoegdheid. Stel dat een schoenmaker een boek met de titel *Schoenen voor alle volkeren* had geschreven, of een koopman *Kraam der snuisterijen*, dan ging het gerecht toch ook niet na of beiden wel over een patent beschikten, dat hun de bevoegdheid gaf om over zulke onderwerpen te schrijven?[89] Men moest haar oproep als een opwekking zien, of een uitnodiging, maar niet als een convocatie. Tijd en plaats van samenkomst werden er niet eens in vermeld, en zouden trouwens ook niet als crimineel mogen worden geïnterpreteerd, indien dat wel het geval was geweest. Wie mensen uitnodigt voor een bruiloft op het platteland, zet immers niet tot ongeregeldheden aan en is dus evenmin crimineel bezig.[90] Zou de openbaar aanklager in de *Oproeping van het Bataafsche volk* een door de 'verweerster' erkend 'feit' of een 'notorium' willen zien, dat wil zeggen een door anderen als crimineel beoordeeld geschrift dat de schrijfster zelf als een patriottisch monument voor anderen had willen oprichten, dan was de eerste aanklacht reeds voldoende om hoor en wederhoor toe te passen.[91] Die eerste aanklacht luidde 'lasterlijkheid tegen de landsregering'. Dat was wat men in het oude Griekenland een *πολυσημον* noemde, een polyinterpretabele aantijging, want tegen wie of wat was die laster gericht? Tegen de regenten, tegen de constitutie of tegen de heersende 'administratie'?[92] Die ene aanklacht viel met drie andere aanklachten uit te breiden: het honen van de eerbaarste stand der regenten, het zaaien van oproer en tweedracht en het schrijven van een 'zeer misdadig libel', waarin Mietje de voorafgaande aanklachten had laten culmineren tot een zelfstandige misdaad. Om te beoordelen of er een kern van waarheid in al deze (elkaar gedeeltelijk overlappende) aanklachten school, moest men kijken naar de opzet der 'verweerster'.[93] Nederland verkeerde in groot gevaar, althans volgens haar. Mocht men zoiets niet in het openbaar veronderstellen? Ook al zouden haar woorden als een 'illusie' te kwalificeren zijn, een 'delirium' of een 'extravagance', dan nog school er niet het minste kwaad in. Ze vroeg de gezagsdragers zich slechts van het gevaar bewust te zijn,[94] maar er stak geen *animus nocendi* of *laedendi* in haar persoon.[95] Ze wilde het vaderland redden, wat op zich niet

verkeerd was, hoe belachelijk en voortijdig ze haar oogmerk ook had verwoord.

In haar *Oproeping aan het Bataafsche volk* besprak ze drie onderwerpen, die niet rechtstreeks tot drie aanklachten hadden geleid, omdat ze al doende in haar volste recht stond. Slechts door zich in allerlei bochten te wringen had de openbaar aanklager er een negatieve draai aan weten te geven. Zo had hij haar vrees voor vreemde overheersing door een Gouverneur-Generaal of 'Roi-Préfet' vertaald in 'lasterlijkheid tegen de landsregering', haar voorkeur voor een op volkssoevereiniteit gestoelde eenheid van de Republiek in 'het honen van de eerbaarste stand der regenten' en haar oproep om het geweten op een waardige wijze te laten spreken ten behoeve van het vaderland in 'het zaaien van oproer en tweedracht'. Maar zou haar vrees voor vreemde overheersing misdadig zijn, dan was het hele volk misdadig, want niemand, zelfs de onverschilligste Bataaf niet, wenste zijn vaderland in een wingewest te zien veranderen. Geen volk wenste zijn onafhankelijkheid op te geven, of als volk uit te sterven. Verzette zelfs een dier zich niet tegen zijn natuurlijke dood?[96] Hoe zou een op volkssoevereiniteit gestoelde eenheid van de Bataafse Republiek, door niemand minder dan de raadpensionaris constitutioneel gecanoniseerd, strafbaar kunnen zijn?[97] Of bedriegen wij ons en heeft de ene revolutie na de andere een paar vanouds uit het natuur- en staatsrecht bekende waarheden afgeschaft?[98] Deze vraag in artikel 251 van de 'memorie van defensie' gesteld, moet van Bilderdijk zijn (en niet van de patriot Valckenaer), aangezien hier wordt gezinspeeld op constanten in zijn denken, bijvoorbeeld over het verwerpelijke karakter van een constitutie of maatschappelijk contract en over de positie van het hoofd van het huis Oranje, dat wordt verondersteld een dam tegen de het volk uitbuitende regenten op te werpen. Wat over koning Lodewijk in de 'memorie van defensie' wordt opgemerkt, bevatte niet de mening van Mietjes advocaten, die professioneel tot het uiterste gingen om hun cliënte te verdedigen, maar de particuliere mening van Bilderdijk, die zich allerminst opportunistisch en defaitistisch over de Franse overheersing uitliet. Hoe kon de openbaar aanklager een gewetensvolle jonge vrouw ervan beschuldigen oproer en tweedracht te zaaien? Bij het woord 'oproer' moet Bilderdijk zich bewust van een parallel met het tegen Kaat Mossel gevoerde proces geworden zijn, want hoe onbruikbaar was dat woord toen al niet gebleken? Men kon er alles of niets in termen van

'schuld' en 'boete' onder verstaan, maar een misdaad mocht hier ook in Mietje Hulshoffs geval niet 'gepresumeerd' worden, ja, moest zelfs geacht worden niet te bestaan, zolang de bewijzen ervoor ontbraken![99] Haar 'candeur' en 'consciëntie' wezen op een oprechte geestesgesteldheid. Wie geen verschoning wenste, zich misschien een tikje te uitdagend aan de voeten van Vrouwe Justitia wierp, maar overigens niet van bewimpelen hield en even mannelijk als heldhaftig voor haar standpunten uitkwam, was tenminste eerlijk. Waar school het venijn in haar woorden: 'Verenigt u ter beraadslaging met elkaar om met de beste middelen het gevaar af te wenden, kiest en draagt de beproeving tot redding van het vaderland aan waardige mannen op, en draagt zorg, dat Napoleon weet, hoe u handelt'?[100] Ze schroomde dus niet de hoogste autoriteit bij haar plannen in te schakelen en verzocht alle waardige mannen zich te onthouden van 'geweldige maatregelen'.[101] Wat was daar mis mee? Hoe Valckenaer en Bilderdijk over de Franse keizer dachten, bleek uit wat zij hier terloops aan toevoegden. Mietje preekte dan wel geen oproer, maar haar opmerking over Napoleon getuigde van onnozelheid, want tussen die opmerking en wat ze in werkelijkheid beoogde, school een wereld van misverstand.[102] Fijntjes wezen zij op het proefschrift van de raadpensionaris, in zijn ambassadeurstijd opnieuw en ditmaal feestelijk uitgegeven, waarin vrijheid wordt geassocieerd met het leven en haar gemis met de dood.[103] Wie voor haar opkwam, zorgde voor leven in de brouwerij. Had de raadpensionaris niet een hekel aan 'egregia tranquillitas', het tegenovergestelde van oproer gehad?[104] Mietje was voor meer vrijheid en tegen geweld, ze wilde het aanwenden van geweld juist voorkomen[105] en het 'geconstitueerd gezag' de teugels geenszins 'ontwringen'.[106] Een beroep op volksvertegenwoordigers, doorgaans brave lieden, moest voorkomen, dat het vaderland zou ophouden te bestaan.[107] Sprak ze over 'verenigen' en 'vaderlandse bijeenkomsten', dan dienden deelnemers daaraan volgens haar na te gaan, hoe de Bataafse Republiek 'met de beste middelen' kon worden gered. Zo'n achteloos door haar gehanteerd woordje als 'beste' betekende in dit verband natuurlijk 'legale' en 'onstraffelijke' middelen.[108]

Zo trachtten Valckenaer en Bilderdijk hun cliënte vrij te pleiten van landverraad, waarvan uitgerekend laatstgenoemde meer dan een halve eeuw later zou worden beschuldigd door het in literair opzicht meest gerespecteerde duo uit de tweede helft van de negentiende eeuw. Beide advocaten waren geen politieke weerhanen, want onder

moeilijke omstandigheden namen zij de verdediging van Mietje Hulshoff op zich. Waren zij opportunistisch en defaitistisch te werk gegaan, dan hadden zij niet alleen geweigerd de jonge vrouw te verdedigen, maar zich ook van commentaar op haar zaak onthouden. Zij zouden hebben afgewacht, hoe koning Lodewijk nationaal en internationaal zijn gezag liet gelden om zich vervolgens, in geval van diens consoliderende bewind, als pluimstrijkers bij hem te vervoegen in de hoop als knollen voor het koninklijk rijtuig het eerst aan de ruiven te mogen aanschuiven. In plaats daarvan verkondigden zij openlijk de stelling, dat het Nederlandse volk helemaal geen aansluiting bij Frankrijk wilde,[109] dat een echte burger met volle instemming van de raadpensionaris zich vastberaden tegen 'torpor' verzette,-de kunstmatige doodslaap waarin een natie werd gehouden, wanneer zij eenmaal door een despoot zou worden geregeerd-,[110] en dat zelfs de openbaar aanklager, Mr. Reinier Tadema, op 12 juni 1798 'insurrectie een heilige plicht' had genoemd.[111] Op ondergeschikte punten viel er op hun redenering wel iets aan te merken, in zoverre die versluierend werkte. Zo sloten zij te gemakkelijk uit, dat hun cliënte zich aan het zaaien van tweedracht schuldig had gemaakt. Wie anderen van zijn eerlijke bedoelingen wilde overtuigen, zo beweerden zij, zaaide hoogstens tweedracht 'praeter spem'.[112] Volgens hen was er weliswaar geen sprake van tweedracht, maar zou hun cliënte die tegen haar bedoeling in toch hebben kunnen zaaien. Zij pretendeerden beter in haar hart te kunnen kijken dan een voormalige couppleger als Tadema, aan wie zij bijna krampachtig hun zienswijze verduidelijkten. In artikel 631 roemden zij haar rechtschapenheid, godsdienstigheid en enthousiasme voor deugd en waarheid. Hoe kon zo'n jonge vrouw tweedracht hebben gezaaid? Is er dan een misdaad 'ex possibilitate eventus' mogelijk? De bedoeling van hun retorische vraag was, dat de openbaar aanklager er geen antwoord op zou geven, of de in hun vraagstelling voor onmogelijk gehouden gevolgen van haar optreden onbestaanbaar zou vinden. Maar door zo te redeneren sloten zij ten onrechte de mogelijkheid uit, dat een ander misbruik van een niet gewilde situatie zou maken. Geen advocatentruc in de vorm van een retorische vraag kon voorkomen, dat de openbaar aanklager in Mietjes pogingen om het vaderland te redden een aantasting van het wettige gezag bespeurde, een premature majesteitsschennis, waartegen krachtig moest worden opgetreden. Valckenaer en Bilderdijk konden wel verklaren: 'Schamen wij ons de rechter met zulke rede-

neringen op te houden!'[113] Maar de openbaar aanklager vond, dat Mietje zelfs schuldig was, indien er niets honends of lasterlijks in haar oproep was 'gecircumscribeerd'.[114] Een mens kon zich volgens Valckenaer en Bilderdijk wel op het standpunt stellen, dat niemand in staat is te bewijzen dat hij géén diefstal of moord heeft gepleegd,-want de ontkenning van iets valt niet te bewijzen: 'negationis nulla est probatio'-, toch was daarmee de onschuld van een moordenaar of dief allerminst bewezen.[115] Toen Mietje medio juni 1806 de 'memorie van defensie' onder ogen kreeg, deed zich een nieuwe moeilijkheid voor die de procesgang nadelig beïnvloedde zonder dat haar advocaten, Mr. Johannes van der Linden incluis, er iets aan konden doen.

Mietje sprak met Bilderdijk, wiens gangen door haar niet weinig 'gehinderd door tralies en de willekeur van haar cipiers' zo nauwlettend mogelijk werden gevolgd.[116] Stond hij minder afwijzend tegen koning Lodewijk dan zijzelf? Had hij haar op de dubbele verklaring van prins Willem V gewezen, waardoor een wisseling van de landsregering niet automatisch een veroordeling van de raadpensionaris hoefde in te houden? Was die trouwens niet vrijwillig teruggetreden? Had hij haar in de tweede helft van juni verteld over zijn ontmoeting met de nieuwe koning? Hij schatte, hoe dan ook, de politieke situatie minder somber in dan zijn cliënte, die in Schimmelpenninck al een landverrader had ontwaard. Maar wat haar na lezing van de 'memorie van defensie' het meest griefde, was de manier waarop ze van een vurige patriotte was getransformeerd tot een hysterische vrouw, die ontoerekeningsvatbaar was ten gevolge van een psychische kwaal. Haar advocaten beschouwden haar als een 'door aandoenlijkheid buiten de natuurlijke staat van geestbedaardheid geworpen juffer', wier baarmoeder of 'hustera' te hevig opspeelde om haar lusten te bevredigen.[117] Terecht maakte ze bezwaar tegen de tegenstrijdige argumentatie die haar moest vrijpleiten,-niet tegen een voor vrouwen in het algemeen vernederende medische diagnose-, want als wettig en overtuigend kon worden aangetoond, dat ze geen misdaad had gepleegd, hoefde ze er niet op grond van ontoerekeningsvatbaarheid van te worden vrijgepleit. Haar advocaten bleven echter de nadruk leggen op haar 'karakter, de levendige imaginatie en de brandende verbeeldingskracht, door een teder aandoenlijk gestel ondersteund', waardoor ze zichzelf niet serieus voelde genomen.[118] Haar verbeelding moest haar parten hebben gespeeld: 'Geneeskundigen weten, welke uitwerking die heeft op een jeugdig meisje. Voor alles de ont-

vlammende vrijheidszucht, die geheel haar ziel geëmbrasseerd heeft in een mate, die wellicht geen weerga kent.'[119] Mietje zou volgens deze theorie extra ontvankelijk voor patriottische denkbeelden zijn, wat men niet háár, maar het vorige gouvernement diende aan te rekenen.[120] Haar geest viel te vergelijken met een 'ontvelde tong',-de fraaie vergelijking moet van Bilderdijk zijn-, waardoor zijzelf niet in staat was goede van verkeerde denkbeelden te onderscheiden: 'Moet de gevoeligheid van een ontvelde tong, door de zachte prikkeling van een druppel wijn, evenals door bijtende azijn of sterk water aangedaan, de zieke aansprakelijk maken als hij zegt, dat men hem vitrioolzuur voor wijn heeft gegeven?'[121] De spanningen tussen hen liepen zo hoog op, dat ze vóór de aanvang van het proces Bilderdijk schriftelijk de wacht aanzegde: 'De heer Bilderdijk, die toch zo ik mij niet bedrieg de gunst van de overweldiger niet zeer hatelijk schijnt te achten, moet zijn bijdrage weglaten. Of er moet een zeer republikeinse voorrede bij, die tegen de nadelige indruk ingaat.'[122] Met de kordaatheid van een Charlotte Corday ontsloeg ze haar beide advocaten vóór de aanvang van het proces: ze zou zichzelf wel verdedigen. Ze betaalde Valckenaer f 50,- en Bilderdijk f 150,- zowel voor bewezen diensten als om te voorkomen dat hun 'memorie' zou worden gedrukt. Eerstgenoemde tastte ze in zijn mannelijkheid aan, zoals hij dat in haar vrouwelijkheid had gedaan: 'Ik moet onze vriend Valckenaer beklagen, omdat hij zijn naam en terecht verkregen roem te grabbel gooit en opoffert aan de verachtelijke gunst van een overweldiger. Ik stelde mij altijd voor, dat hij zich mannelijk zou gedragen.'[123] Toen ze eindelijk ter verdediging van zichzelf het woord mocht voeren, stortte ze zonder een woord te kunnen uitbrengen in. Op 18 juli 1806 werd Maria Aletta Hulshoff veroordeeld tot twee jaar hechtenis op eigen kosten in het spinhuis, waar ze met het zingen van 'schone godsdienstige en ook republikeinse gezangen' de tijd doodde.[124]

Kort na de inhuldiging van de nieuwe koning in Amsterdam en Den Haag moet er in de laatste week van juni een soort 'blijde inkomst' voor hem zijn georganiseerd in Leiden. Professor Brugmans verzocht Bilderdijk zitting in de 'complimentcommissie' te nemen, waarin genoeg hoogleraren zaten die koning Lodewijk in het Frans konden toespreken. Met de argeloze fierheid hem in dit soort situaties eigen nam Bilderdijk de taak op zich om namens de *Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* de koning te verwelkomen, wat bijzonder ge-

noemd mag worden, omdat hij officieel in geen enkele betrekking tot haar stond. Er zaten twaalf leden in deze commissie, waarvan niemand zich geroepen voelde op de voorgrond te treden, ook Bilderdijk niet, die er zich uit ergernis over zijn medeleden toe liet overhalen: 'Er was niemand, die de complimentcommissie op zich wilde nemen, ofschoon wij allen begrepen, dat zij plaats moest hebben, evenals zij bij de *Maatschappij* van Haarlem reeds zo goed als besloten was. De een had al eens vanuit een andere betrekking in een soortgelijke commissie gezeten, de ander kende quasi niet genoeg Frans, de derde had om zijn hoge jaren toezegging van vrijstelling van alle functies gekregen. Vier bleven er over, die in effecte geen redenen te allegueren* hadden dan dat zij er geen zin in hadden, en deze vier moesten er dus wel aan.'[125] Bij gebleken voorzichtigheid van de anderen, hun futloze vooringenomenheid tegen het klaren van zo'n klusje, had hij het tenslotte op zich genomen de koning welkom te heten en voor te lichten over een organisatie die hij beter kende dan wie ook. Mogelijk spraken zij toen ook over de hervorming van de *Bataafse Maatschappij van taal- en dichtkunde*, die voortaan wegens uitbreiding met beeldende kunsten, wijsbegeerte en geschiedenis als *Hollandse Maatschappij van fraaie kunsten en wetenschappen* door het leven zou gaan. In een antichambre ontmoette Bilderdijk de koning zonder te weten met wie hij in gesprek was geraakt. Waarover zij precies spraken, is niet bekend, maar hun ontmoeting verliep positief. De koning typeerde hem na afloop als volgt: "Hij is innerlijk vrij, zoals het behoort," en gaf hem een blijk van achting en welwillendheid, dat hij 'noch verwacht, noch gebuteerd'** had.[126] De man met een lamme rechterhand en slepend linkerbeen herkende zich in de man met een enigszins slepend linkerbeen, die in kwalen met hem scheen te kunnen wedijveren. Bilderdijk deed achteraf verslag van hun ontmoeting in een brief aan Jeronimo de Vries van 18 augustus 1806, nadat hij op 15 juli daarvóór aan Jan Valckenaer over één der voorzitters van de Nationale Vergadering, Jacob Hahn, had geschreven, dat deze toen ook aanwezig was geweest: 'Wat ik 't grappigst vond, was dat ik mij met Hahn, die mij verbannen heeft, in dezelfde antichambre bevond. Zo, dacht ik, komen de vijanden vredig bijeen in het graf dat allen gelijk maakt.'[127] De koning was (ter verklaring van het begrip 'vrij') ge-

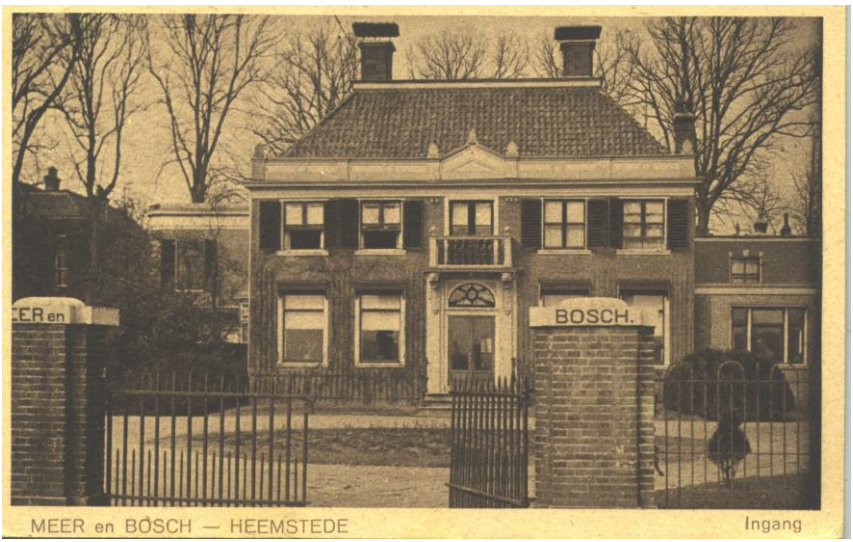
* aan te voeren

** bedoeld

troffen door het feit dat Bilderdijk net als Caesar over zichzelf in de derde persoon sprak,-waardoor hij de indruk had gekregen met een uiterst wellevend mens van doen te hebben, een man met een natuurlijke distantie tot zichzelf, zoals eigenlijk een koning tot zijn onderdanen betaamde-, door zijn loyaliteit aan de Oranjes, door zijn 'snedige reparties' en door zijn 'incorrect', maar 'rechtgespierd' Frans.[128]

Op verzoek van de koning zou hij een universele grammatica schrijven, maar waarschijnlijk was iets heel anders de bedoeling en betrof het koninklijk verzoek slechts een praktisch hulpmiddel voor hemzelf om de Nederlandse taal zo snel en zo grondig mogelijk te leren. Bilderdijk ontwierp in het begin van juli echter een groots plan om een universele grammatica te schrijven, waarin de fouten van zijn voorgangers ongedaan moesten worden gemaakt. Zij hadden ten onrechte gedaan, alsof de verbuiging van zelfstandige naamwoorden, de vervoeging van werkwoorden en het gebruik van mannelijke, vrouwelijke en onzijdige lidwoorden uitleg behoefden, zonder in te gaan op wat de kern van de taal vormde, dat wil zeggen de woorden als zodanig. De grootste fout die zijn voorgangers hadden gemaakt, was dat zij hun eigen taal als de oudste beschouwden en alle andere talen van de hunne afleidden: 'Aldus zoeken heel wat geleerden de essentie van het Latijn in het Grieks om vervolgens het Grieks tezamen met alle andere talen in verband te brengen met het Hebreeuws als hun voornaamste en gemeenschappelijke bron. Zo scheelt het niet veel, of de Zweed Rudbeck, die het aardse paradijs in Zweden lokaliseert, zweert, dat alle talen uit het Zweeds stammen, en Goropius Becanus en Stryckius herleiden alles tot de Nederlandse of Duitse taal als de moedertaal van het heelal. Belachelijke veronderstelling, waarmee de Engelsman Swift niet onaardig de gek steekt, als hij beweert te kunnen bewijzen, dat dankzij deze manier van etymologiseren Abraham, David, Cyrus, Alexander de Grote enz. allen brave, Engelse burgers waren, hun rosbief verorberend met hun in de as gekookte eieren.'[129] Als 'goropiserende' taalkundige zou Bilderdijk heel zijn leven lang stellingen verkondigen, die niet minder dwaas waren dan die ene veronderstelling waarmee Swift de gek stak.[130] Om niet de dupe van taalkundige lilliputters te worden wilde hij een filosofische in plaats van universele grammatica schrijven: 'Deze filosofische grammatica bevat dus twee dingen, die nooit van elkaar zouden moeten worden gescheiden: het achterhalen van de etymologische herkomst

van woorden, totdat men stuit op de eerste wortel, en het achterhalen van de veranderingen die woorden ondergingen door toedoen van handelingen, tijd, en de manier om handelingen aan te geven, waarover wij nog zullen spreken bij de vorming van de verbuigingen en vervoegingen.'[131] De scheiding tussen woorden en hun varianten was *niet* door zijn voorgangers aangebracht, integendeel, maar zij hadden wel de neiging van het heden naar het verleden te werken, op zoek naar de oertaal als zij waren, terwijl Bilderdijk ten onrechte de omgekeerde volgorde aanhield, omdat hij in de wortel van een woord (soms bestaande uit één klinker of medeklinker) met een bijna klinische blik de 'Godspraak' op het spoor meende te zijn. Voor hem was het schrijven van deze voor de koning bestemde bijlage een ontspanning, waarvan hij de landelijke variant op Meer en Bosch had leren kennen. Men kon in de natuur geen stokpaardjes berijden, an-

Meer en Bosch, het landgoed van Valckenaer

ders zou hij dat onder het schrijven van zijn 'memorie van defensie' en grammaticale bijlage hebben gedaan. Nu volstond hij met een kort verblijf op Boschwijk, waar hij de hernieuwde kennismaking met Feith wilde voortzetten.

Even vaag als Bilderdijks taalkundige methode, ja, met een daarmee volmaakt corresponderende vaagheid taxeert Van Eijnatten de datering van dat bezoek ergens tussen 1806 en 1810. Feith vertelde daarover in 1822 een bizar verhaal aan een kandidaat in de theologie, die

al wandelend met 'de bescheiden kerkganger Feith' wordt opgevoerd om het geheel des te geloofwaardiger te maken en het verschil tussen zijn gastheer en 'de luidruchtige individualist Bilderdijk' des te verfoeilijker te doen uitkomen: 'Ik had in die dagen twaalf aardige witte muisjes met veel zorg opgekweekt en nu gebeurde het op een zondag, dat onze rechtzinnige dichter die, zoals u misschien weet, onder voorwendsel dat de predikanten de leer niet zuiver genoeg verkondigen, hoogst zelden de kerk bezocht, mij weer alleen naar de godsdienstoefening liet trekken, en wat deed hij nu gedurende de kerktijd? Hij ging mijn muisjes inspecteren en vergat in zijn verstrooidheid de kooi te sluiten. Toen ik thuis kwam, vond ik al die lieve diertjes op de loop. Waarschijnlijk zijn zij een prooi van de poes geworden. Twee dagen was ik vanwege mijn bitter verlies uit mijn humeur.'[132] Dat Feith geen wrok koesterde tegen zijn logé mag bewonderenswaardig heten, gegeven de bitterheid van het manmoedig gedragen verlies, maar uniek was het niet. Er zijn in de Nederlandse literatuur wel vervelender gasten dan Bilderdijk geweest, die door hun gastheer werden ontzien vanwege hun grote kwaliteiten en door anderen veroordeeld vanwege hun niet uit verstrooidheid, maar uit kwaadaardigheid veroorzaakte huisvredebreuk.[133] Op een in het Letterkundig Museum bewaarde prent, *Een middag op Boschwijk in 1806*, ziet men o. a. Feith en Helmers broederlijk vereend om een ronde tafel zitten, schuin tegenover een bijna onherkenbare Bilderdijk.[134] Met de blik van een Fouquier-Tinville zit hij als een aanklager achter diezelfde tafel, met zijn opgeheven rechterhand de aandacht van zijn gracieus wegkijkende gastheer vragend. Men krijgt de indruk, dat hun aller landelijke genoegens een kort leven is beschoren… Terug in Leiden werd hij door huiselijke beslommeringen in beslag genomen, op een even sentimentele manier als Feith op Boschlust. Wist Louise wel, dat ze háár uitsluitend kon liefhebben, die hém gelukkig had gemaakt? Opnieuw pleitte hij voor een goede verstandhouding tussen zijn oudste dochter en zijn tweede vrouw: 'Deze woorden ontvallen mij, mijn kind, ik voorzie dat zij u tranen zullen doen storten. Ze doen het mij, terwijl ik ze opschrijf, maar danken wij God, dat Hij de wereld regeert en sluiten wij het oog!'[135] Louise had hem om 'vloszijde' gevraagd en, omdat hij geen idee had wat ze precies bedoelde, beloofde hij haar zijn vrouw te zullen inschakelen om haar het gevraagde te bezorgen.[136] Wilhelmine zelf ontving een lijst met boeken, die ze hetzij bij het Carolinum, hetzij bij de bibliotheek

van Wolfenbüttel moest terugbezorgen.[137] Ze onderhandelde met een timmerman in Brunswijk over de prijs van boekenkisten, die ze moest laten maken wegens de ophanden zijnde verhuizing, legde alle boeken van haar man op tafels om ze te luchten alvorens in te pakken en onderhandelde met haar huisbaas over een mee te nemen bed met kussens, die ze voor twaalf thaler zou kunnen overnemen, wat hun een veel duurdere aanschaf in Holland zou besparen.[138] Bilderdijk steunde haar zoveel mogelijk en liet haar ook de hamvraag stellen aan de hertog van Brunswijk: mocht ze met haar kinderen uit de hoofdstad van het hertogdom vertrekken zonder dat haar man zijn 'pensioen' zou verliezen? Haar commentaar op de bij het hof aangevraagde, maar mislukte audiëntie zal hem, ondanks de voortdurende onzekerheid op dit punt, hebben vermaakt: 'Ik wenste op audiëntie te gaan op dezelfde dag waarop ik uw brief ontving, maar mij werd verteld, dat hij zich aan de regel hield *om nooit audiëntie aan een dame te verlenen*. Hij moet of een erg hoge, of een erg lage opinie van vrouwen hebben, dat moet ik tenminste afleiden uit zijn besluit om hen niet aldus te willen ontmoeten.'[139]

Hij slaagde er op 16 juli uitstekend in Louise de stuipen op het lijf te jagen door over zijn gezondheid uit te weiden: 'Het is zo, maar laat het u zo hevig niet aandoen: ik heb op laatstleden vrijdagnacht, zonder enige aanleidende oorzaak van uit- of inwendige aard, een vrij aanzienlijke bloedspuwing gekregen. Ik zeg 'bloedspuwing', mijn kind, dat is, bloed uit de longen bij gulpen opgegeven, en sindsdien bevind ik mij, als natuurlijk is, zeer zwak en aanzienlijk teruggezet. Het is aannemelijk, wat ik,-door de doktoren in Brunswijk opgegeven zijnde en voor dood liggende, zo men het aanzag-, altijd gezegd heb, dat al die verscheurende pijnen en smorende benauwdheden mij niet konden doden, maar dat de ziekte vooraf een verplaatsing moest ondergaan, hetzij naar de borst, hetzij naar een ander deel van de hersenen. Het eerste schijnt thans plaatsgegrepen te hebben, en mijn toestand is vrij bedenkelijk.'[140] Zich te laat realiserend wat zijn woorden konden uitrichten, zwakte hij het voorafgaande voor zijn dochter af: 'Verontrust u echter niet: wij zijn altijd in Gods hand, mijn kind, en het is ook zeer goed mogelijk, dat dit ongemak zich weer voor geruime tijd schikt.'[141] Een paar dagen later bekende hij aan Jeronimo de Vries er al een tijdje zo slecht aan toe te zijn, dat hij geen lezing voor de *Bataafse Maatschappij van taal en dichtkunde* zou kunnen houden (misschien lag in zo'n praktische omstandigheid wel de reden,

waarom niet híj, maar Mr. Johannes van der Linden aanvankelijk voor Mietje Hulshoff het woord in de rechtszaal zou voeren): 'Ik heb thans in Leiden een huis gehuurd tot mei 1807, en hoop, met behulp van ware vrienden, de komende winter door te worstelen. Vooral, daar dit toeval mij alle inspanning van stem en dus ook, wat ik anders voor de wintertijd bedacht en gereed gemaakt had, verbiedt. Leef ik dan nog, en in geen andere toestand verzet, zo bepaal ik mij om mij met het voorjaar in Amsterdam neer te zetten en de praktijk van advocaat op te vatten. Zou het dan onmogelijk zijn aldaar voort te komen? Bij vacature een notariaat te verkrijgen? Of enige letterarbeid te ondernemen die vruchtbaarder was dan waarin ik, tot nu toe, voortsukkelde?'[142] De Vries bleek het niet voor de wind te gaan, want op 3 augustus berichtte hij aan Bilderdijk een kamer te hebben moeten huren in de Geleerde Man te Heemstede voor zijn vrouw, die hij daar alleen in het weekend opzocht. Ze leed aan wat men tegenwoordig een 'postnatale depressie' noemt, waardoor haar man een min voor f 200,- per jaar in dienst had moeten nemen. Hij vatte zijn situatie aldus samen: 'Smartelijke, kostbare en hinderlijke zaken,' terwijl zijn vrouw zo bedroefd was haar moederlijke plichten niet te kunnen uitoefenen, 'dat dit haar herstelling achteruitzet'.[143] Hij opende Bilderdijks ogen voor andermans problemen zonder de zijne voor die van hem te sluiten: 'Dat u voor de *Maatschappij van Nederlandse Letterkunde* arbeidt, wist ik niet, wel dat u was benoemd om de broer van Bonaparte te complimenteren, wat mij enigszins heeft verwonderd, tenzij professor Brugmans u iets van groot gewicht in het oor heeft gefluisterd. Uit uzelf kunt u er zeker niet tuk op geweest zijn. Houd dit voor u. In uw positie kan het onvermijdelijke een noodzaak geweest zijn, waaraan ik niet wil twijfelen, noch twijfel.'[144] Mikte zijn vriend nog steeds op een professoraat in Groningen, dan moest zijn Amsterdamse weldoener dat, logerend in de Geleerde Man, als 'schieten op de maan' beschouwen.[145] Na Wiselius gaf ook De Vries blijk van zijn afkeer van het nieuwe koninkrijk, wat men van gewezen patriotten kon verwachten. Bij gebrek aan een alternatief,- Valckenaer in het ene kamp, of Gijsbert Karel van Hogendorp in het andere-, was koning Lodewijk voorlopig de enige die het machtsvacuüm in de Bataafse Republiek had kunnen opvullen.

De onenigheid in eigen kring over de te varen politieke koers zette Bilderdijk opnieuw aan het denken, maar hij veranderde niet van mening. Hij was nooit een patriot geweest, die tegen een Eminent

Hoofd ideologische bezwaren had aangevoerd, en hij was er, Oranjegezinder dan een Oranje, de man niet naar om zijn aanhankelijkheid aan de stadhouder te verloochenen. De bezwaren van notoire patriotten tegen koning Lodewijk vertaalden zich in zijn geval in extra aanhankelijkheidsbetuigingen aan prins Willem V, zoals uit zijn in 1806 afzonderlijk gepubliceerde *Le Franc van Berkhey's Lijkgedachtenis van Prins Willem V* en *Nieuwe Mengelingen* blijkt. Hij zweeg dus niet, maar kwam op z'n Brunswijks 'unverfroren' voor zijn mening uit. Samuel Wiselius bleef zijn patriottische verleden trouw, beraamde een plan om Mietje uit het spinhuis te ontvoeren en was, zijn geld in het casino van Frankfort aan de Main vergokkend, rijk genoeg om zich onder koning Lodewijk uit het openbare leven terug te kunnen trekken.[146] Johan Valckenaer bleef een publieke figuur van belang, stelde als oud-journalist publiciteit op hoge prijs (ontleende daaraan grotere financieringsmogelijkheden dan hij anders gehad zou hebben) en zou volgens zijn biograaf toenadering tot koning Lodewijk hebben gezocht om niet alleen twisten tussen hem en zijn keizerlijke broer aan te wakkeren, maar ook de mogelijke bevordering van het huis Oranje tegen te gaan, een nogal gezochte verklaring ter vergoelijking van zijn opportunisme.[147] Wiselius had zich al eerder uit de slangenkuil der politiek teruggetrokken, toen er in één jaar twee staatsgrepen werden gepleegd en hij zijn leven niet zeker was. Hij besloot zich te wijden aan poëzie, waarin hij Bilderdijk als zijn meerdere erkende. Valckenaer had weinig vertrouwen in de ontwikkeling van diens dichterlijke gave: 'Ik admireer, mijn vriend, uw recht Bataafse flegma, waardoor op het moment, dat u zeer ernstig met een crimineel proces wordt bedreigd, u zich amuseert met coupletten te dichten.'[148] P. van Limburg-Brouwer schetste in zijn biografie over Wiselius, die zijn schoonvader was, het beeld van een overtuigde republikein, fel gekant tegen het 'droit divin', tegen heerszucht en dwingelandij, maar zeer geporteerd voor de rechten van de mens, voor vrijheid en gelijkheid, welke laatste twee begrippen onhandig door hem werden toegelicht.[149] Door er de nadruk op te leggen suggereerde deze welhaast ideale schoonzoon, dat Wiselius te veel standing had om vóór broederschap te zijn en, door vrijheid omstandig van losbandigheid te onderscheiden, vroeg hij te veel aandacht voor de beurse plekken in hun beider moraal (want de argeloze lezer was nog niet op die gedachte gekomen). Vrijheid is volgens hem nooit de vrucht van hartstochten, altijd de dochter der wijsheid.[150] Met zijn af-

keer van 'broederschap' en zijn weerzin tegen aristocratische regenten, zijn demonstratieve onzekerheid op poëtisch en religieus gebied, won Wiselius het hart van Bilderdijk, maar er was weinig voor nodig om daar verandering in te brengen.[151] Beiden waren bijvoorbeeld tegen de edelen die Floris V hadden vermoord, maar de een zag in 'der keerlen God' een al te pretentieuze aanhanger van het 'droit divin' en de ander een afspiegeling van de ideale vorst. Bij de bespreking van Bilderdijks treurspel over Floris V zal definitief de balans worden opgemaakt, die als het om beginselvastheid gaat in beide principiële aanhangers van de republiek en het koningschap een goede verdediger vond, en als het om de beschuldiging van 'opportunisme' en 'defaitisme' gaat,-'landverraad'-, in geen van hen een ideale zondebok.

Naarmate Bilderdijk vaker in audiëntie werd ontvangen door koning Lodewijk, wiens deugden hij openlijk roemde en door wie hij ruim werd beloond, nam Wiselius hem diens 'hoofse vleierij' steeds meer kwalijk: 'De bedelaar treedt, met al zijn lompen en vodden omhangen, geheel tevoorschijn.'[152] Dit weinig fijnzinnige commentaar op de pecuniaire problemen van zijn vriend trok niet het politieke standpunt als zodanig van Bilderdijk in twijfel, maar diens eerlijkheid. Wiselius legde daartussen een niet-bestaand verband, dat men als onnodig grievend ervaart, omdat het niet klopt. Lang na 1810 bleef Bilderdijk hoog opgeven van de verdiensten van koning Lodewijk, wat op een eerlijke mening wijst die niet voor slinkse doeleinden kan zijn verkondigd. Al evenmin was de kritiek van Wiselius op Valckenaer terecht, die met ongewone voorstellen de staat van 's lands financiën hoopte te verbeteren. Hij ontwierp daarvoor een piramidaal loterijspel, dat behalve ongewoon ook louche gevonden zou kunnen worden, en de grondslagen voor een wet ter vermeerdering en verbetering van inlandse schapenrassen.[153] Koning Lodewijk liet beide ontwerpen voor wat ze waren, maar benoemde Valckenaer wel tot voorzitter van de Derde Klasse van het 'Koninklijk Instituut', dat voluit *Koninklijk Nederlands Instituut van wetenschappen, letterkunde en schone kunsten* heette. Deze tegenhanger van het Institut de France was verdeeld in vier klassen, die geen hiërarchie weergaven, maar arbeidsterreinen afbakenden. De Eerste Klasse bestond uit wis- en natuurkunde, de Tweede uit letteren en de geschiedenis van Nederland, de Derde uit volkeren van het oosten en de oudheid en de Vierde uit architectuur en teken-, schilder- en beeldhouwkunst.[154] Later werd de Derde Klasse verder onderverdeeld in Latijn, Grieks en Oos-

terse talen, oude en nieuwe geschiedenis van uitheemse volkeren en wijsbegeerte. Zoals de Derde Klasse een kolfje naar de hand van Valckenaer was, vormde de Tweede het natuurlijk domein voor Bilderdijk en Kinker, die zich na 1816, wegens voornoemde uitbreiding met wijsbegeerte, ook geheel en al thuis in de Derde voelde.[155] Daarnaast bleef tot 1900 de *Hollandse Maatschappij van fraaie kunsten en wetenschappen* bestaan, die hetzelfde doel als het 'Koninklijk Instituut' nastreefde, maar het zonder koninklijke steun en benoemingen moest stellen.[156] Rob Schouten zag in het 'Koninklijk Instituut' een 'keurige voorloper van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen',[157] terwijl Bilderdijk er minder goed geluimd een 'uilenkooi' in meende te ontdekken.[158] Wiselius zag met lede ogen aan, dat twee van zijn beste vrienden zich voor het 'koninklijk Instituut' inspanden. De koning had Valckenaer zelfs gevraagd advies over de inrichting van het onderwijs uit te brengen, die, toen hij als voormalig hoogleraar in de klassieke talen op 4 mei 1808 werd benoemd tot voorzitter van de Derde Klasse, een 'éloge' op koning Lodewijk moest houden.[159] Hij zwoer bij die gelegenheid openlijk 'trouw aan de constitutionele monarchie, waarvan thans het geluk des vaderlands afhangt: gehechtheid aan en eerbied voor de geheiligde persoon van Uwe Majesteit, wiens bemoeienissen alleen het algemeen geluk ten doel hebben'. Als door een adder gebeten reageerde Wiselius aldus op Valckenaers 'éloge': 'Sinds wanneer is de persoon van Lodewijk Napoleon geheiligd geworden? Is het omdat hij, zonder de toestemming van het soevereine volk, ja, zelfs tegen de wil daarvan, door geweld ons is opgedrongen? Een overweldiger is dus een geheiligd persoon?'[160] Het lot van deze 'éloge' op koning Lodewijk vertoont enige gelijkenis met de *Ode aan Napoleon* van Bilderdijk: men leest of luistert niet goed, gefixeerd op het literaire subgenre van de lofzang of ode als men is, waardoor er onvoldoende aandacht voor het listig verborgen programma van eisen is. Koning Lodewijk liet zich zelfs door zijn ambt niet met 'heiligheid' in verband brengen,-de term zal wel niet ironisch door Valkenaer gebezigd zijn-, dus in dit opzicht had Wiselius het gelijk van een patriot aan zijn kant. Maar het net van epitheta ornantia rond de persoon van de 'goede' koning geweven, hield ook een bezwering van alles wat niet deugde in. Dat kon zich met andere woorden ook boven hem sluiten, indien hij niet aan de verwachtingen zou voldoen.

Bilderdijk, die van zijn hart geen moordkuil maakte, sprak zich over de koning uit. Hij was de grote tegenspeler van Gijsbert Karel van Hogendorp, wiens bijnaam 'de Zwijger' had kunnen luiden ten tijde van het Koninkrijk Holland. W.G.C. Byvanck schetste in een van zijn vaderlandse-geschiedenisstudies in *De Gids* een beeld van beiden, waarmee men grotendeels instemmen kan: 'Zo is Bilderdijk de tegenvoeter van Gijsbert Karel van Hogendorp, in dit tijdperk. De een ramasseert zich aan zijn haardstee, dringt zich in, verzamelt zijn krachten, en wanneer niet het dagboek zijn zelfgesprekken had bewaard, zou niemand weten wat een passie van eerzucht hem naar buiten had gedrongen en geslagen. Daarentegen, de ander geeft zich naar buiten, hij schittert met zijn gaven en kleuren als een kameleon, hij is trots op zijn napoleontisch talent van universaliteit en, wanneer men hem niet kende, zou men vergeten wat een samengepakte kracht in de man huisde, wat een behoefte aan eenzaamheid en eenheid daar in hem school, om zijn zielenwereld geheel te kunnen doordringen en voeden met zijn persoonlijkheid.'[161] Verschoot Bilderdijk werkelijk van kleur, zodat men hem met een kameleon zou kunnen vergelijken? Nee, onder zijn unieke complexiteit die men inderdaad ook met complexe eenheid zou kunnen aanduiden, school steeds, afgezien van rafelige randen en daarnaar genoemde verschijnselen, dezelfde persoonlijkheid. Ook onder koning Lodewijk bleef hij Oranjegezind, er kwam alleen wat meer koningsblauw in zijn kleurenpalet bij ter illustratie van andermans grote verdiensten. Van het mechanisme daarachter was hij zichzelf ook bewust, want tegen de heersende opinie in bleef hij trouw aan zijn idealen op politiek, staatkundig en religieus gebied. Ten nadele van zichzelf had hij hoge publieke functies, zoals die van secretaris van Rotterdam en procureur-generaal van het Hof van Holland, niet langer geambieerd, toen hij begreep wat de heersende partij van hem vroeg.[162] Hij deed het tegenovergestelde van een collaborateur in 1795, toen hij als balling de Bataafse Republiek moest verlaten. In *Bilderdijk: nationale paradox* verkondigde Gerretson daarom de stelling, dat hij de enige grote verzetsstrijder van en tegen zijn tijd is geweest.[163] Deze stelling vat samen, wat Busken Huet over de Fylax van het huis Oranje opmerkte, de herdershond die de kudde op een averechtse manier door woelige tijden heen trachtte te leiden.[164] In 1806, nadat de Oranjes op het toneel van de internationale politiek roemloos ten onder waren gegaan, hield Bilderdijk zich met de overleden stadhouder bezig. Hij zong diens lof in

plaats van wat een collaborateur zou doen. Hoe anders had hij moeten handelen, indien hij op roem en eigen gewin uit was geweest: 'Ik heb steeds de schande van miskende waarheden te verdedigen voor de roem van de zegepralende leugen te dienen, verkoren.'[165] Hij heeft ongetwijfeld overwogen een lijkzang op het afsterven van prins Willem V te schrijven, maar toen hem die van Le Franc van Berkhey onder ogen kwam, besloot hij daarvan een verbeterde versie te maken: 'Het jammerde mij dan van enige goede gedachten, dat het stuk zo slecht was uitgevoerd en de lust bekroop mij om het tenminste toonbaar te maken. Meer is het ook niet.'[166] Hij kende de dichter goed, die indertijd een zeer lang huwelijksgedicht van 30 bladzijdes voor hem en zijn eerste vrouw had voorgedragen, en hij kende hem ook goed genoeg om zich zonder schaamte in het openbaar met een correctie van diens lijkzang bezig te houden.

Le Franc van Berkhey was een non-conformist, die met regeltjes in het algemeen en het schaven van gedichten in het bijzonder niets te

Dr. Johannes Le Franc van Berkhey
(met ganzenveer losjes op het hoofd van Willem de Zwijger)

maken wilde hebben. In professorale kringen was hij niet aanvaardbaar, daarvoor kende hij te slecht Latijn, en wogen zijn verdiensten als dichter niet tegen een zekere loszinnigheid op, die zich op financieel gebied wreekte.[167] Bilderdijk leende, in het begin van zijn loopbaan als advocaat, net zo gemakkelijk geld van hem, als omgekeerd het geval was. Er bestonden meer schrikbarende overeenkomsten tussen hen, want ook Le Franc van Berkhey had zijn bibliotheek wegens schulden moeten verkopen. Eenzelfde lot had zijn huis aan de Oude Singel in Leiden moeten ondergaan na een rechtszaak, waarin Bilderdijk als zijn verdediger was opgetreden.[168] Hij was op zijn beurt te eigenzinnig om met zijn grote voorbeeld te worden vergeleken, maar tot in zijn streven naar een lectoraat leek hij wel een epigoon van zijn vriend. Publieke kastijdingen vielen hem sinds de publicatie van zijn gedichten met enige regelmaat ten deel, zoals toen Frans van Lelyveld hem berispte wegens de vele herhalingen in: 'Mijn fluit, hef aan met vreugd, hef aan, Atheense fluit!'[169] Een soortgelijke regel van Tollens, waarin die fluit van dubieuze afkomst werd vervangen door een luit, bleek een retorische vondst vanjewelste te zijn, waaruit de grilligheid van de publieke smaak kan blijken.[170] Bilderdijk waardeerde in zijn vriend vooral diens Oranjegezindheid, niet voor de zijne onderdoend, en deinsde er allerminst voor terug om in het verlengde van Frans van Lelyvelds reprimande de lijkzang van Le Franc van Berkhey aan een grondige revisie te onderwerpen. In plaats van beide gedichten te vergelijken, de versie van Bilderdijk met het origineel, kan een chroniqueur van zijn leven beter aandacht aan de politieke betekenis ervan besteden. Die was nauw verweven met het leven van de trouwste aanhanger van prins Willem V in het Koninkrijk Holland. Koningin Wilhelmina beschouwde hem, de laatste stadhouder, als de minst daadkrachtige van al haar voorouders, wiens herbegrafenis in de Grote Kerk van Delft niet in haar aanwezigheid mocht geschieden.[171] Afgezien van het gebrek aan respect voor een dode voorouder, die geen slecht mens was en zich van zijn machteloosheid pijnlijk bewust, had ze geen ongelijk. Zijn verdediger door dik en dun drukte zich op zo'n manier uit, dat hij het gelijk van koningin Wilhelmina a priori en haast tegen zijn bedoeling in bevestigde: 'Prins Willem V heeft nooit anders kunnen handelen dan de imperieuze noodzakelijkheid van het ogenblik met zich meebracht. Altijd heeft hij voorzien, dat de zaak zo zou eindigen, als zij inderdaad geëindigd is.'[172] Niet de noodzaak van het ogenblik, maar de stadhouder had

'imperieus' moeten zijn,-op die gedachte lijkt Bilderdijk niet te zijn gekomen-, wat bij de gebleken ongeschiktheid van prins Willem V voor dat ambt veel verklaart: 'Vandaar 1000 halve maatregelen, wanneer hij, zijn eigen begrip wantrouwend en rondom hem verdeeldheid van begrippen bemerkend, de verschillende opinies wilde verenigen, die soms onverenigbaar waren en waartussen men moest kiezen, niet dobberen.'[173] Hoe vaak stond prins Willem V niet in zijn hemd, moet Bilderdijk hebben gedacht zonder zichzelf over zoiets vernederends te schamen: 'Het is ook van mij waar, hoe naakter men mij ziet, des te beter. Maar velen brengen een kleed mee dat zij over een voorwerp hangen om het dan in dat omhulsel te beoordelen. *Und dasz verbitte ich mir*, zegt de Duitser.'[174]

Bilderdijk behield in verhouding tot zijn tijdgenoten veel waardering voor deze prins: 'Geleerdheid, voor zover een vorst die kan bezitten, en lust en zucht daartoe had Willem V in vrij grote mate. Op het laatst van zijn leven wist hij nog hele oden van Horatius op te zeggen, en dit met smaak en gevoel. Hij bezat kennis van de oude en latere historie op een verwonderlijke wijze, en nooit sprak men hem over een zaak van gewicht, of hij had alles wat de geschiedenis daarop toepasselijk aan de hand gaf, gereed, wist daar al de details van en redeneerde daar zeer gezond over, zelfs met bijbrenging van gronden van het Jus publicum, Jus gentium en Jus naturae, die hij alle drie zeer wel meester was.'[175] Hoe kon Bilderdijk onder koning Lodewijk blijk van zijn waardering voor prins Willem V geven? In het *Voorbericht des uitgevers* bij *Le Franc van Berkhey's Lijkgedachtenis van Prins Willem V* stelde hij dit probleem zo aan de orde: 'Dankbaarheid voor een overleden vorst en herinnering aan zijn deugden en aan het geluk onder zijn vroeger bestuur genoten, zijn zeer wel bestaanbaar met de onderwerping aan een nieuwe regering en veranderde staatsregeling.'[176] Wie zou menen, dat het uitdrukken van zulke gevoelens koning Lodewijk zou kunnen mishagen, heeft er niets van begrepen, want 'de waarachtige trouw van een onderdaan aan zijn tegenwoordige Heer is af te meten aan de verkleefdheid die zijn hart voor zijn verstorven Bestierer en diens nageslacht heeft doordrongen en de erkenning van de daarvan genoten weldaden is het zekerste blijk van een rechtschapen ziel, onvatbaar om haar plichten te verzaken, waarvan zij de heiligheid eenmaal heeft erkend.'[177] Kijk eens, voegde hij er uitdagend aan toe, de aristocratie had er belang bij 'vorstenlof' te onderdrukken, want zij zag daarin een inbreuk op het door haar

aangematigde gezag. Maar daar had hij, Bilderdijk, natuurlijk lak aan. Dat de aristocratie al van dag één om was, scheen hij zich te willen ontveinzen om zich oudergewoonte tegen adellijke regenten te kunnen afzetten. Het feit dat hij zich van zo'n argument bediende, betekende overigens wel, dat hij zich in het defensief gedrongen voelde, of hij nu de lof van prins Willem V of koning Lodewijk zong. Waren die twee niet door hun positie vermaagschapt? Dan hoefde hij zich als dichter toch zeker niets van de veranderende situatie aan te trekken, of hij zijn gedicht nu vóór de komst van de koning of daarna had voltooid. Het was overigens daarvóór: 'Maar daar het bij de eerste aandoeningen, in een tijd dat zo'n gebeurtenis niet werd voorzien, uit het diep getroffen hart voortvloeide,-wie zal een argeloze en van alle staatszaken verwijderde dichter met oogmerken bezwaren, die zelfs niet bestaan konden?'[178] Wie zal het 'de beproefde en terneergeslagen grijsaard, die de voet in het graf heeft, misduiden, zo hij op het gelukkigste gedeelte zijns levens met aandoening terugziet, of zo hij, door rampen en vervolgingen afgemat, de geleden mishandelingen beklaagt en daarmee de woelingen, die bij het omverwerpen van een vroeger Bestuur, ook zijn hoop, zijn geluk, en zijn uitzichten verwoestten?'[179] Blijkens dit *Voorbericht des uitgevers* voelde hij zich geroepen om zich tegenover koningsgezinden voor zijn trouw aan de voormalige stadhouder,-de raadpensionaris was al in vergetelheid geraakt-, en tegenover orangisten voor zijn trouw aan de nieuwe koning te verantwoorden.

Zonder Wilhelmine te kennen in zijn bespiegelingen over het oude en verwachtingen over het nieuwe bewind, bepaalde Bilderdijk zijn grondhouding tegenover koning Lodewijk, waarvan hij allereerst in het *Voorbericht des uitgevers* verslag deed. Het in slachtmaand (november) 1805 reeds voltooide voorwoord van *Nieuwe Mengelingen* werd uitgebreid met een opdracht aan de koning, die waarschijnlijk niet zonder voorkennis van zijn vrouw was geschreven, of ze zich nu in Brunswijk, of in Leiden bevond. Op 19 juli vertrok Wilhelmine met beide kinderen uit het hertogdom, in een zwaar beladen koets, wat nog tot daaraan toe was, maar ook gebukt onder schulden. Precies een week later trof ze haar man in omstandigheden aan, die ze maar al te goed kende. Hij was uit zijn doen wegens het overlijden van dokter Verschuur, de vaderlijke vriend uit zijn jeugd, wegens bloedspuwingen, ongerustheid over de verhuizing van zijn vrouw en kinderen (die bleef duren ondanks hun veilige aankomst) en wegens een aan-

zegging van Bromet, die hem sommeerde zijn resterende schulden eindelijk af te betalen.[180] Omdat hij zich als student aan de universiteit van Leiden had laten inschrijven, hoefde hij niet dadelijk een beslaglegging te vrezen, maar hij diende toch een rekwest bij het Hof van Holland in om ook in de toekomst van zo'n drastische maatregel gevrijwaard te blijven. In overleg met Kinker spiegelde hij het Hof voor, dat Nederlandse schuldeisers zich tot zijn eerste vrouw moesten wenden in plaats van tot hem. Zijn vrouw had hem kwaadwillig verlaten (dit klopte niet met de officiële juridische grond voor hun echtscheiding) en meerdere erfenissen geïnd (de grootste na hun echtscheiding, maar dat vertelde hij er niet bij), die hun beiden toekwamen. Zij genoot 'een staat van aisance en zelfs van dartele opulentie', had verzuimd rekeningen te betalen, dus moesten schuldeisers van vóór 1795 háár verantwoordelijk stellen voor hun betreurenswaardig geleden verliezen, en hém niet.[181] Tot ver na 2 september 1807 zou hij in onzekerheid blijven verkeren over wat de rechter in deze aangelegenheid uiteindelijk van oordeel was. Op die datum meldde hij zich bij Kinker, Bromet op een onwelvoeglijke, zo niet antisemitische manier afschilderend als een deurwaarder die zijn eigen 'incasseringsvermogen' volledig inzette om het zijne te ondermijnen: 'Die vervloekte jood maakt mij voortdurend ongerust. Alstublieft, draai er dus niet omheen, heeft hij het recht om mij te vervolgen voor de restschuld waarop hij beweert aanspraak te kunnen maken? U heeft met hem onderhandeld, krachtens mijn procuratie, en volgens alles wat ik uit uw verslagen heb kunnen opmaken, is hij tegen mij uitgeprocedeerd, tenzij ik in goede doen raak.'[182] Toen stelde Kinker in een gesprek met Bromet voor, dat hij in afwachting van de sanering van Bilderdijks financiën geen enkele actie meer zou ondernemen. Even leek de rust op het financiële front in huize Bilderdijk teruggekeerd, maar dat zou niet lang duren. In deze situatie was de hereniging met vrouw en kinderen voor een man, die zich het liefst onder curatele had willen stellen, geen onverdeeld genoegen. Nog geen week na Wilhelmines aankomst in Leiden ontvingen zij een brief, die een opsomming van schulden aan Brunswijkse middenstanders bevatte. Bilderdijk had net 100 dukaten voor zijn universele grammatica ontvangen, maar nog steeds geen structureel inkomen. Zijn geldzorgen waren om die reden onveranderd groot, alleen door veel te schrijven en zich voor zijn diensten aan de koning ruim te laten betalen hoopte hij zijn schulden te kunnen voldoen. Hij werkte

als een bezetene aan opdrachten van de koning in het algemeen, de opdracht aan de koning van *Nieuwe Mengelingen* in het bijzonder, en aan het leerdicht *De ziekte der geleerden* dat hij in november 1806 zou voltooien. Zelden zal een hypochonder zoveel energie hebben verbruikt als Bilderdijk in de eerste twee jaar van koning Lodewijks regering. Het jaar 1808 zou zelfs in literair opzicht het productiefste jaar van zijn hele leven worden!

Bij afwezigheid van koning Lodewijk, die op 19 juli Den Haag had verlaten om te kuren in Wiesbaden en Aken, waarna hij pas op 23 september in Den Haag terugkeerde, verstond Bilderdijk zich met diens secretaris Charles François Brisseau-Mirbel. Mocht hij *Nieuwe Mengelingen* opdragen aan de koning? Hij diende daartoe een schriftelijk verzoek in, voorzien van een overzicht van zijn literaire werkzaamheden, en met een smeekbede om financiële ondersteuning voor hem en zijn gezin.[183] De 100 dukaten hadden hem een eind op weg geholpen, maar verschaften op de lange duur geen enkele bestaanszekerheid. Des te ijveriger werkte hij aan een memorie over de staat van letterkundige en wetenschappelijke instellingen in het Koninkrijk Holland. Er waren volgens hem te veel universiteiten en te weinig professoren, maar binnen deze selecte beroepsgroep weer te veel Duitsers die de toon aangaven.[184] Oude 'proffen' plachten op hun 80e jaar nog dezelfde dictaten te gebruiken, als toen zij op 24-jarige leeftijd werden benoemd. Waarom waren er zo weinig Hollandse professoren? Het stellen van zo'n vraag bood hem de mogelijkheid om indirect zichzelf aan te bevelen: 'De oorzaak van het kwaad achterhalen, is het middel ter bestrijding daarvan vinden, meneer.'[185] Eigenlijk zou de overheid invloed op de benoemingen van rectores magnifici en professoren moeten uitoefenen. Wat dacht Brisseau-Mirbel over het huidige benoemingsbeleid, dat buitenlandse professoren in de gelegenheid stelde om hier voor politieke onrust te zorgen, zoals vroeger de arminianen hadden gedaan? Wat dacht Brisseau-Mirbel over de benoeming van een inheemse professor, geen plebejer natuurlijk, die genoeg ervaring in de praktijk had opgedaan om hem een leerstoel in de filosofie, esthetiek, logica of jurisprudentie te geven?[186] Op 6 augustus 1806 bedankte de secretaris van koning Lodewijk de indiener van deze memorie voor zijn toewijding en meer in het algemeen voor 'de betrekkingen die u met mij heeft willen aangaan'.[187] Zij spraken elkaar met enige regelmaat, waardoor Bilderdijk zich soms genoodzaakt voelde op mondeling gestelde vra-

gen van Brisseau-Mirbel schriftelijk te antwoorden. Kon men van een hoogleraarssalaris zijn gezin onderhouden? Nee, behalve enigszins te Utrecht en Leiden: 'Het is er zo benauwd, dat men, om er met zijn gezin een bestaan op te bouwen, moet kunnen beschikken over extra middelen, die niet altijd de vooruitgang der wetenschappen dienen.'[188] Het salaris van een hoogleraar was nog geen kwart van wat men als advocaat of medicus verdiende. Dus kwam de beste kandidaat voor het professoraat niet op de juiste plaats terecht: 'De Hollander is een berekenend mens. Hij telt binnen de grenzen van zijn kleine vaderland slechts tien of twaalf hoogleraarsstoelen per universiteit en met de beste aanbevelingen, met de grootste praktijkervaring en met de schoonste reputatie van een originele beoefenaar der wetenschap heeft hij toch maar een kleine kans om van zijn roeping te leven.'[189] Met deze karakterschets van de Hollander, die opmerkelijk veel overeenkomst met die van een Nederlander in de 21e eeuw vertoont, schetste Bilderdijk tevens het karakter van de overheid in zijn tijd, die burgers dwong een calculerende houding aan te nemen. Maar wat hij in zijn brief van 18 augustus aan Brisseau-Mirbel over het professoraat als zodanig opmerkte, is vooral interessant, omdat het zijn wezenlijke betrokkenheid bij studenten verraadt in combinatie met een eerder liberale of vrijzinnige dan zelfvoldane opvatting van wetenschap: 'Wij hebben professoren nodig, die hun studenten liefde voor de wetenschap zouden kunnen bijbrengen, diep in hun geest doordringen, hen op maat begeleiden, hun het belang van een zuivere logica laten inzien (minder dogmatisch en minder ingewikkeld, maar meer afgestemd op de praktijk en natuurlijker dan gewoonlijk het geval is), die ernaar zouden streven hen niet alleen vertrouwd met hun eigen vakgebied op academisch niveau te maken, wat een beperking inhoudt, maar die hun ook de uitgestrekte wetenschapsgebieden zouden laten zien, voor een groot gedeelte nog onontgonnen, waarvan de weidsheid zich in onmetelijkheid oplost, en die slechts voor diegenen onsterfelijke roem in het vooruitzicht zouden stellen die de moed opbrachten erin binnen te dringen.'[190]

Tussen de secretaris van koning Lodewijk en Bilderdijk ontstond in de zomer van 1806 een hechte band, die daarvóór in een andere vorm ook al enigszins had bestaan. Brisseau-Mirbel was een fytoloog, een plantkundige, die er met een gebrekkige microscoop in slaagde op cellulair niveau afbeeldingen van planten te produceren, die verwonderlijk waarheidsgetrouw waren. De cellen van planten bleken

niet met vezels aan elkaar gehecht te zijn, zoals men altijd had gedacht, maar maakten deel uit van hetzelfde weefsel, waarvan ook hun bloemknoppen waren gevormd. In 1804 had de universiteit van Göttingen een prijsvraag over deze theorie van Brisseau-Mirbel uitgeschreven, die Bilderdijks aandacht had getrokken. Nu had de Zwitserse botanist Jean Senebier in 1800 al proefondervindelijk aangetoond, dat groene planten onder invloed van het licht carbon dioxide (co_2) 'inademen' en zuurstof 'uitademen'. Bilderdijk had dat kunnen of moeten weten, omdat hij een exemplaar van Senebiers *Physiologie végétale* in zijn boekenkast had staan. Maar met een verschijnsel als fotosynthese placht hij nogal luchthartig om te springen: 'Verandert dat water, verandert die lucht dan in de zelfstandigheid van de plant? Zeker, neen.'[191] Hij hield zich met de anatomie en 'sapbeweging' van planten bezig 'om der buitenlanders vaniteit te trotseren'.[192] Dat kon hij alleen doen door in een andere taal dan het Nederlands zijn eigen plantkundige bevindingen te publiceren. Daarom schreef hij in het Frans een lange inleiding bij de in 1808 gepubliceerde *Exposition et défense de ma théorie de l'organisation végétale* van Brisseau-Mirbel, waarin ook door hem uit het Duits vertaalde opstellen staan. Proefondervindelijk ging hij nauwelijks te werk in tegenstelling tot zijn Franse vriend, die door goed te kijken ontdekte, dat er om elke cel een membraan zit. Bilderdijk muntte daarentegen in het vergelijken van theorieën uit, waarbij hij het ongeluk had de juiste theorie van Senebier over het hoofd te zien. Niettemin prezen zijn tijdgenoten hem de hemel in, zoals op 23 maart 1808 in de *Moniteur*: 'In zijn inleiding besteedt de heer Bilderdijk aandacht aan de huidige stand van zaken op het gebied van de plantkunde, een vergelijking van theorieen, een precieze afbakening van geopperde veronderstellingen en vastgestelde feiten, en zeer wijsgerige ideeën over de wenselijk geachte methode om de vooruitgang van de natuurwetenschappen te versnellen. Zij is met veel edele gevoelens en helderheid geschreven. De overeenkomsten die de heer Bilderdijk ziet, zijn uiterst eigenaardig. Het werk dat wij aankondigen is bovendien opmerkelijk wegens zijn klaarheid, nauwkeurigheid, fatsoenlijke toon en elegante stijl, die de lezing ervan belangwekkend maakt.'[193] Zo'n compliment heeft hij nooit voor zijn literaire werk gekregen, wat men tragisch zou kunnen vinden, indien zijn commentaar op het artikel in de *Moniteur* niet een totaal andere geest verried. Hij maakte zich immers niet wijs op welk gebied dan ook 'de' waarheid in pacht te hebben: 'Men voelt zijn be-

stemming om het grote gebouw van wijsheid en waarheid te bezoeken, en zet er nu eens hier dan weer daar een laddertje tegen op, of het mogelijk mocht zijn ergens in een venster te kijken. Maar meestal is het gekheid. Krak, zegt de ladder, en pof, daar ligt men! Of hij is te kort, of verkeerd geplaatst, of de grond te onvast, zodat hij uitschiet. En menen wij onder het klimmen iets met een schemering gezien te hebben, dan is het veelal slechts een flikkering van de vensterglazen die het buitenlicht terugkaatsen, wat de klimmers ons voor de glans der inwendige bouwsieraden der vertrekken willen opdringen, maar, geloof mij, zij bedriegen zichzelf en ons.'[194] Voor wie naar 'eenheid' in het leven van Bilderdijk op zoek is, spreekt hij hier een leidende gedachte uit die de louter plantkundige aspecten van zijn beschouwingen ver te boven gaan.

Op dezelfde dag dat hij aan Brisseau-Mirbel antwoord gaf op vragen die tijdens hun gesprekken waren gerezen over de inrichting van het universitaire onderwijs, 18 augustus 1806, stelde hij Jeronimo de Vries op de hoogte van de miskraam van zijn vrouw. Die had hem zeer aangegrepen: 'Mijn geest en lichaam liggen eronder als verpletterd, en ik weet niet of ik leve. Mijn brief zal er al te zeer blijk van geven dan dat ik niet verplicht zou zijn u te waarschuwen, dat hij verward en akelig zal wezen.'[195] Hem bekroop een angstig voorgevoel: 'Maar waarom dan zo *perplex*? Niets is er, dat een kwaad uiteinde voorspelt, waarom zou mijn vrouw in weinige dagen niet aan de beterende hand, in enige meer, weer hersteld zijn? Ach, wij waren zo gelukkig in het vooruitzicht weer een lief dochtertje te krijgen! Het verlies der twee vorigen heeft ons zo oneindig veel gekost! Die hoop was een hemel voor ons, en de teleurstelling wreder dan men zich kan voorstellen. Zeg mij, dat zo'n sterke aandoening onredelijk is, zeg mij wat u wilt, mijn hoofd is te zwak om bij de schok niet te bezwijken. Een ander denkt over de wond, maar ik gevoel er de pijn van, en het bloedverlies.'[196] Het leven viel hem zwaar: 'Ik heb rust nodig, volstrekte rust, lieve vriend; dit is mij alles. Een uur gespreks werpt mij dikwijls met een vlaag van *delirium* en *brandende koorts* voor drie dagen in bed, maar in stilte kan ik nog wel iets doen, hoewel niet met die vaardigheid, juistheid, en klaarheid van denkbeelden, en met die geregeldheid van denken die mij eigen placht te zijn.'[197] Om zijn vriend niet al te zwaar met zijn problemen te belasten noemde hij zijn brief 'gekrabbel' en 'gewauwel', zoals De Vries zijn brief van 3 augustus 'gekeuvel' had genoemd.[198] Tussen hem en zijn vrouw was de

band als vanouds, hij nam haar op financieel gebied niets kwalijk, net zomin als hij haar er een verwijt van maakte, dat een van haar broers was getrouwd met een zus van 'the mean and contemptible' William Pieter Turnbull de Mikker.[199] Samen met de zevenjarige Julius en de eenjarige Alexis vormden zij een viermanschap, dat het uiteengevallen driemanschap moest vervangen waarvan hij nog niet zo lang geleden als een vierde musketier deel had uitgemaakt. Wiselius distantieerde zich intussen meer en meer van Valckenaer, wiens financiële toenaderingspogingen tot koning Lodewijk hij hem kwalijk nam: 'God! Liever sterf ik duizendmaal dan mijzelf zo in het aangezicht te vliegen! Of dan een slaaf te zijn, en zich, in het oog van iedere wijze, wat zeg ik, van ieder eerlijk mens, bespottelijk en verachtelijk te maken!'[200] Wiselius was niet minder dan Bilderdijk een gefnuikte idealist, maar bekommerde zich te veel om de indruk die hij op wijze en eerlijke mensen maakte, terwijl zijn dichterlijke leermeester zichzelf voor een wijs en eerlijk mens hield. Koning Lodewijk had hem weliswaar geprezen om zijn onverschrokkenheid: "Hij is innerlijk vrij, zoals het behoort," maar was Bilderdijk wel zo onverschrokken en vrij in de omgang met anderen, als hij het deed voorkomen? Wiselius twijfelde daaraan en hij was de enige niet. Wie leest, hoe Bilderdijk zich in zijn opdracht van *Nieuwe Mengelingen* aan de koning 'met gevoelens van het diepste respect en de hoogste eerbied' (het woord 'vénération' grenst zelfs aan 'verering') 'Uwe Majesteits zeer nederige, zeer gehoorzame en zeer trouwe onderdaan' noemde, kan aanstoot aan zijn al te nederige strijkages nemen.[201] Maar dan realiseert zo iemand zich niet, aldus Johan Smit in zijn dissertatie, hoe formeel de nawerking van de tijdgeest was: 'Deze brief lijkt onder overdreven beleefdheid te lijden. Men zegt niets gemeens, omdat de dichter eerbiedig uitdrukkingen gebruikt in al zijn Franse brieven, ongeacht aan wie geschreven, als was hij een edelman uit het ancien régime.'[202] Bilderdijks manieren aan het hof waren ouderwets, wat vaak ook voor zijn taalgebruik geldt.

Hij hield ervan oude woorden en uitdrukkingen nieuw leven in te blazen, zoals 'rif' in de betekenis van 'karkas' en 'het toehalen van een knoop' in de betekenis van 'het ontvouwen van een intrige'.[203] Het woord 'rif' drukt een kalere versie van een levenloos lichaam (vergelijk de *r* en de *p* in 'corpus') uit dan 'karkas', waaraan niet alleen etymologisch nog een restje vlees hangt. Bilderdijk verdedigde zijn in dit opzicht eigenaardig taalgebruik door op zijn hang naar verdieping

te wijzen: 'Ik zeg bij gebrek aan de ware uitdrukking elk ogenblik iets te veel, of iets te weinig, of iets anders: het is, dat de denkbeelden die ik heb voor te dragen, incommensurabel zijn met de woorden en woordvoeging der talen, die louter op het fysische of lichamelijke gegrond zijn en dit alleen uitdrukken.'[204] Bij 'rif' kan hij tegelijk aan een ontvleesde ribbenkast en het woord van God gedacht hebben, alvorens het hem net zo gemakkelijk uit de pen vloeide als een willekeurig ander woord, terwijl hij voor een mystieke ervaring van het licht liever gebruikmaakte van een neologisme dan van een ouderwets woord als 'aura' en daarom de voorkeur gaf aan 'engelenwaas'. In zijn lijkzang op het afsterven van dokter Verschuur komt daarnaast een ergerlijke vorm van taalgebruik voor, die Multatuli witheet van woede kon maken, bestaande uit een opzettelijke schrijffout. Naar analogie van 'raden' verzon Bilderdijk de verleden tijd van 'laden' in de elfde regel van dit gedicht: 'Wat zou er voor de schuld, die ge op mij *lied*, volstaan?'[205] Da Costa maakte er in de door hem bezorgde editie van Bilderdijks verzamelde dichtwerken 'liet' van, alsof er in het Nederlands een uitdrukking als 'een schuld op iemand laten' zou bestaan. Wie in eigen kring al op onbegrip stuit, kan verwachten dat zulk taalgebruik daarbuiten weerstand oproept.[206] In september 1806 onderhield Bilderdijk zich meermaals met Valckenaer over zijn eigen taalgebruik, zowel mondeling in zijn huis op de Hogewoerd als schriftelijk. Hij stelde het oordeel van zijn vriend zeer op prijs, 'omdat u nooit zo blind vooringenomen bent, of u zegt mij altijd ronduit, *dat vers van u staat mij niet aan, dat bevalt mij niet*.'[207] Het zat hem dwars, dat men de bijvoeglijke naamwoorden 'komisch' en 'komiek' door elkaar haalde en 'iemand aan iets herinneren' schreef, terwijl het (volgens hem) 'iets aan iemand herinneren' zou moeten zijn. Hij had sinds zijn terugkeer uit Brunswijk sowieso de indruk overal een 'domme, Duitse moffenkraam' aan te treffen, waarna hij in deze tirade uitbarstte: 'Lieve God! Wat wil men met een natie te maken hebben, die zich zo weggeworpen, zo verdomd en verstompt heeft! Die haar taal gans verloren heeft, en die ik wenste liever nooit weergezien te hebben, dan zo verbasterd! Zeker had ik ongelijk, wanneer ik in Duitsland en Engeland de nationale domheid in hun taal zo hevig bij alle gelegenheid tentoonstelde, waar ik op het punt stond de overneming van die domheden in mijn eigen vaderland, en de verloochening van alle eigen oordeel en eigen onderzoek, te bewenen. Maar het is zo. Holland is geweest, taal, kennis, oordeel, en genie,

gaan verloren, en de hemel bedelve mij met het vaderland in een eeuwige vergetelheid! Dit is al wat er over is.'[208] Zijn eigen gevoel van ondergang correspondeerde met de politieke situatie van het land. Ging de landstaal verloren, dan ook het koninkrijk! Koning Lodewijk en hijzelf hadden alleen respijt nodig om de onvermijdelijk lijkende ondergang onder ogen te zien.

Op verzoek van Louise besloot hij zijn verjaardag bij dominee Bussingh in Gouda te vieren. Hij trok er met vrouw en kinderen per schuit heen 'om de schudding van een rijtuig te vermijden'.[209] Hij wilde Wilhelmine na haar miskraam zo min mogelijk belasten, maar slaagde slechts gedeeltelijk in zijn opzet. Lichamelijk ging het haar beter, terwijl het haar geestelijk slechter verging, bezorgd als ze was over de gezondheidstoestand van Alexis. Wilhelmines moeder schonk hem ter gelegenheid van zijn 50e verjaardag tezelfdertijd 'twee schilderstukken en de daarbij gevoegde schetsen en tekeningen' van Hendrik Schweickhardt.[210] De familie- en vriendschapsbanden schenen net zo hecht te zijn als in het begin van zijn Londense ballingschap, maar kwamen in de praktijk toch op een gewapende vrede neer. Minder aangenaam verliep het familiebezoek dat Maria Petronella Woesthoven hem onverwachts bracht en waarover hij aan Valckenaer op 16 september 1806 berichtte: 'Tot overmaat van ellende, alsof dit niet genoeg was, kreeg ik zaterdagavond, na uw vertrek, bezoek van mijn eerste vrouws zuster, die uit de lucht kwam vallen met haar kind. Het bezoek was welgemeend, maar ik ben niet in staat om de aandoeningen van zo'n ontmoeting te weerstaan! Ik kreeg dadelijk een steek in de borst, felle koorts met delirium, en lig nog, ondanks de geappliceerde Spaanse vliegpleisters en aderlatingen, in een staat, jammerlijker dan men zich kan verbeelden.'[211] Zijn reactie op haar komst toonde aan, hoe hevig de scheiding van Catharina hem, na al die jaren, aangreep. Voordat de koning in Den Haag was teruggekeerd, op 23 september, beklaagde zijn trouwe onderdaan zich reeds over zijn drukke werkzaamheden en de ronduit slechte woonomstandigheden waaraan hij te Leiden het hoofd moest bieden. Bijna letterlijk komen zijn klachten in brieven aan Jeronimo de Vries en Jan Valckenaer in dit opzicht overeen: 'Ik heb een kwade partij genomen met, rust nodig hebbend, hier in Leiden te komen wonen. 't Is dag in dag uit hetzelfde met lastige en niets beduidende bezoeken, die mij het hoofd afmatten, uit alle hoeken, en brieven zonder eind, over nietigheden. Hierbij komt nu een *door en door*

vochtig huis, waarin ik verga van de reumatische pijnen en binnenkoortsen, welk een en ander mij het hoofd al zwakker en zwakker maakt. Geloof mij, *rust* is mij nodig, *rust*, en heb ik die, dan kan ik nog wel iets werken, maar zoals het thans gaat, is het onmogelijk.'[212] Respijt van wat dan ook was hem echter niet vergund, nu de koning hem steeds vaker bij zich ontbood. Zijn gevoel van algehele ondergang werd zeer versterkt door de dood van Alexis op 28 september, die op 1 oktober werd begraven in de Pieterskerk te Leiden. Hij was het zesde kind dat Wilhelmine hem had geschonken. De jongen had dezelfde eerste voornaam als zijn broertje Alexis Willem gedragen, wiens tweede voornaam Isaäc de herinnering aan zijn grootvader levendig had moeten houden. Had zijn vader bij zijn geboorte uitgeroepen: 'God heeft mij het verloren knaapje teruggegeven,' nu moest hij constateren, dat diezelfde God hem zijn jongste zoontje opnieuw had afgenomen.[213] Vertwijfeld vroeg hij zich af, hoelang hij stad en land nog moest doorkruisen 'om heel de aarde te overspreiden met de lijkjes van mijn kroost'?[214]

Jeronimo de Vries was hem in deze moeilijke periode het meest van al zijn vrienden nabij. Een dag na het overlijden van Alexis stelde Bilderdijk hem op de hoogte: 'Ik weet hoe u deelt in de hardheid van mijn lot en ik moet mij dus aan uw boezem uitstorten, die gevoel heeft om met mij te treuren. Mijn kleine heeft het afgelegd, na zeventien dagen ziekte en verschrikkelijke pijnen. Oordeel, hoe die slag mij treft in mijn zwakheid. Wij zijn beiden troosteloos. Onze hele schat is thans weer op onze oudste teruggebracht. God behoude ons hem en behoede u voor soortgelijke verliezen!'[215] Een dag na de begrafenis van Alexis ontving hij van de nieuwe secretaris van koning Lodewijk, een zekere Dupré (die onder de naam 'Despréz' al vanaf 1804 als secretaris deel van diens Franse hofhouding had uitgemaakt) het achteloos in een PS gedane verzoek om een ode aan Napoleon te dichten: 'Ik had tegen professor Brugmans gezegd, dat zo'n uitmuntende schrijver als u, een zangstuk (een ode) ter ere van de onsterfelijke Napoleon, keizer der Fransen, moest maken. Deze vorst zou dan voldaan wezen over de steun van een Hollandse lier. Ik zou alles in het werk stellen en het mij tot een eer rekenen, hetzelfde stuk in Franse dichtmaat te vertalen.'[216] Reeds op 14 oktober leverde Bilderdijk zijn even befaamde als verguisde *Ode aan Napoleon* bij hem in. Zo banaal en prozaïsch als de aanleiding geweest moge zijn, zo verheven en waardig was de uitvoering daarvan, en behalve dit is nog

een andere observatie van belang, want het vergde meer moed Napoleon op deze manier toe te zingen dan hooghartig Dupré's verzoek af te wijzen.[217] Bilderdijk koos er daarentegen voor diens verzoek hooghartig in te willigen, met 'die' de pindarische *Ode aan Napoleon* bedoelend: 'Ik kan mij niet voorstellen, dat uw kiese Zanggodin zich zou willen vernederen met die in Franse dichtmaat over te brengen, wat zeker om de stoute overdrachten (metaphores) die onze taal zich veroorlooft, moeilijk genoeg zou zijn. Hoezeer het mij boven alle uitdrukking en verbeelding verrukken zou,-een zodanige eer verwacht ik voor mijzelf en mijn werk gans niet.'[218] Niet zonder valse bescheidenheid rekende hij vast op iets, wat hij niet verwachtte! Duidde hij zijn ode niet slechts als 'nevenstaand dichtstukje' aan? Beproefde hij niet 'op wassen vlerken' de hoge vlucht, vereist voor het maken van een pindarische ode, na te bootsen?[219] Overigens hield Dupré zijn woord niet, hetzij om de reden die Bilderdijk aangaf, hetzij om het innerlijk voorbehoud dat er aan de ode ten grondslag ligt. Voordat daarop nader wordt ingegaan, moeten hier het gedicht ter herdenking van het Leids ontzet op 3 oktober, door de dichter zelf voor de *Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* voorgedragen, en de opdracht van *Nieuwe Mengelingen* aan de koning, voltooid op 10 oktober, worden genoemd als voorbeelden van Bilderdijks zogenaamd 'controversiële' stellingname op politiek gebied. Sprak hij zichzelf immers niet tegen door op 3 oktober de omstandigheden te hekelen, waaronder de Nederlandse leeuw zich als een hond aan de voeten van zijn meester had neergelegd, en een week later door diezelfde meester hoog de hemel in te prijzen?[220] Viel zijn afkeuring van 'het vreemde juk' in het ene geval wel te rijmen met zijn ophemeling van de koning in het andere?[221] Men zou de vraag ook proactief kunnen formuleren: diende de opstand tegen Spanje niet een vervolg te krijgen in de opstand tegen Frankrijk?

In *Herinnering aan Leidens ontzet* meldde hij zich 'van tranen overstelpt' bij zijn gehoor, dat hem 'met bloedende ingewanden in de opgereten borst, nog gapend van haar wond' voor zich zag verschijnen. Hoe moest hij met 'de lijktoorts van zijn kind nog in handen' een feestrede houden ter herdenking van het Leids ontzet?[222] Na Jona te Water, die openlijk blijk van zijn Oranjegezindheid gaf en burgemeester Van der Werff om zijn moedig optreden tegen de Spanjaarden prees, was het Bilderdijk vergund het woord te voeren. Tot zijn opluchting ontving 'de vergaderde kring' hem 'met inschikkelijkheid',

maar het spreken was hem niettemin zwaar gevallen.[223] Aan Jeronimo de Vries vroeg hij om hetzelfde begrip, als waarom hij zijn toehoorders had gevraagd: 'Oordeel wat het mij heeft gekost daags na het begraven van dat dierbaar pandje bij een openbare voorlezing van de *Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* te moeten figureren en niet slechts te figureren, maar zelf te spreken! Men heeft mij met die aandacht aangehoord, die het medelijden inboezemt, en waarlijk, ik verdiende het. Ik ben altijd een slecht lezer, bedenk hoe ik het op dat ogenblik moest zijn.'[224] God en Oranje waren in hun volle eer hersteld, zo liet hij duidelijk merken, nadat hij wegens de dood van Alexis tijdelijk opstandig was geweest en, 'zonder hemel, zonder God', beproefd en bedroefd op diens heengaan had gereageerd.[225] De Bataven van nu waren 'verbasterd kroost' en dus niet te vergelijken met de opstandelingen van toen, wier 'bruisend heldenbloed' de macht der Spanjaarden wist te breken.[226] Als was hij Goya, laste Bilderdijk een wrange passage over het oorlogsgeweld in:

> 't Staat schoon, op 't veld van eer, met bloed en stof begruisd,
> Het briesend oorlogsros door vlam en staal te sporen,
> En 't bliksemend verderf te sling'ren in de vuist!
> 't Staat schoon, door bergen, door opééngehoopte bergen,
> Door zeeën rokend bloed en stromen golvend vier,
> De dood, de ontzagb're dood in 't gram gelaat te tergen,
> En volk bij volk te zien, vernederd voor 't rapier!
> 't Staat schoon, een God gelijk, van wolk en damp omgeven,
> Onwrikbaar, kalm van geest, van 't krijgsgeluk ontzien,
> Op vleugels van den moed door 't slagveld heen te zweven,
> En aan de Zege zelf als heerser te gebiën!
> Ja, heerlijk blinkt de moed! Haar flikk'ring is betov'rend!
> Ze is goddelijk, meer dan mens, en geeft bevel aan 't lot.[227]

Na deze zogenaamde 'ophemeling' van het nietsontziende oorlogsgeweld volgt onvermijdelijk de keerzijde ervan. Na de oorlogsgod die met gesloten ogen en een glimlach om de lippen dood en verderf zaait, naar wie zijn slachtoffers radeloos en zonder innerlijk verzet opzien, volgt God die hun het ware inzicht in hun situatie geeft:

> Onnoz'len! Al dit schoon, hoe hart-, hoe zielsverov'rend.
> Is enk'le schaduwrook, de Kracht alleen is God,[228]

waarna een uitleg over 'de Kracht' volgt, die in sciencefictionfilms over 'the Force' niet zou misstaan. Alleen wie zich door die goddelijke kracht laat inspireren en zich, zoals burgemeester Van der Werff ten tijde van het Leids ontzet, niet 'door woeste drift naar schitt'rend eer behalen' laat leiden, maar er juist een eer in stelt 'uit godsdienst, plichtbesef te strijden voor Gods eer', heeft het recht tegen een vorst in opstand te komen.[229] Onder Nassaus vanen werd de scepter van de Spaanse koning verbrijzeld, omdat deze zich niet aan Gods wetten hield. Men verzette zich pas tegen Philips II, toen deze zich als eerste verzette tegen de wetten van God. Het 'droit divin' hield op zich over hem uit te strekken, waarna natuurlijk in het machtsvacuüm moest worden voorzien. De Oranjes speelden daarin een hoofdrol en, zoals zij als stadhouders invulling aan 'de Kracht' gaven, deed koning Lodewijk dat in 1806 ook. Dat laatste zei Bilderdijk er niet expliciet bij, maar de *Herinnering aan Leidens ontzet* bood hem wel de mogelijkheid om het verzet tegen koning Lodewijk in de kiem te smoren en, voor zover het al bestond, in scherp contrast te laten staan met het verzet tegen Philips II:

> Neen, waant niet dat een zucht om tronen om te keren,
> Dat afkeer van een kroon of dolle vorstenhaat,
> Uw vad'ren Leidens wal zo moedig deed verweren.[230]

Het 'vreemde juk' in het ene geval was met andere woorden totaal onvergelijkbaar met dat in het andere, waardoor in 1806 de Tachtigjarige Oorlog niet nog eens dunnetjes hoefde te worden overgedaan. Het machtsvacuüm was legaal opgevuld en, wat een alternatief voor koning Lodewijk betreft, de Oranjes waren in geen velden of wegen te bekennen.

Op 10 oktober 1806 legde Bilderdijk de laatste hand aan de opdracht van *Nieuwe Mengelingen* aan koning Lodewijk. Hij moet, tevens werkend aan zijn *Ode aan Napoleon*, in hogere sferen hebben verkeerd, wat op zelfoverschatting zou kunnen wijzen, als niet in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* naar aanleiding van zijn benoeming op diezelfde datum tot lid van de *Bataafse Maatschappij van taal- en dichtkunde* was geconstateerd, dat Jupiter de goden bezocht op de Olympus.[231] Eerlijk kwam hij voor zijn mening uit: 'De gevoelens die ik Uwe Majesteit op uw troon toedraag zijn dezelfde als waarvan ik onophoudelijk blijk heb gegeven in deze ongelukkige tijden van onrust

en rechteloosheid, waarin trouw een misdaad was en gehechtheid aan de maatschappelijke orde een misdrijf waarop verbanning en de dood stonden.'[232] Zich rechtstreeks tot de koning wendend, overlaadde hij hem met complimenten: 'Sire! U hoeft maar de troon te bestijgen, of de staat die bijna onder zijn eigen gewicht scheen te bezwijken, vindt in u zijn sterkere stut, het vertrouwen herstelt zich, oproerlingen doen er het zwijgen toe, de onschuld herademt en de kunsten zullen een nieuwe luister krijgen.'[233] Men kan zijn mening over koning Lodewijk controversieel vinden, in het voetspoor van Wiselius, maar uit de verwoording daarvan in *Herinnering aan Leidens ontzet* en de opdracht van *Nieuwe Mengelingen* valt geen controversiële stellingname op politiek gebied te destilleren. Werpt de *Ode aan Napoleon* dan misschien een ander licht op de zaak? Hoe kon Bilderdijk de lof van Napoleon zingen, in wie hij hooguit de beul der beulen zag, de bedwinger van de Franse Revolutie die niet eens zijn eigen machtshonger kon bedwingen? Speelde opportunisme dan toch een rol bij de beslissing van deze dichterlijk aangelegde Olympiër om de uitdaging van Dupré te aanvaarden? Hij had in Napoleon de antichrist ontwaard, die een Concordaat met de paus had gesloten en de scheiding van kerk en staat ingevoerd ten nadele van calvinistische gelovigen in de Bataafse Republiek, die, met zijn legers dood en verderf zaaiend, herstelbetalingen (ter verrijking van zichzelf) aan Frankrijk had afgedwongen, die een gerechtelijke moord op de hertog van Enghien op zijn geweten had, die zowel met conscriptie had gedreigd als met inlijving van de Bataafse Republiek bij Frankrijk en die, gewild of ongewild, als instrument in handen van de God der Wrake zijn gelijke in Europa niet had. Wat viel er voor goeds over hem te zeggen? Hoe eerlijk was een dichter die de loftrompet op hem stak, als blies hij zijn partijtje in een militaire fanfare mee? Was zo iemand niet een militaire bevelsstructuur gewend, waardoor het hem aan een onafhankelijk oordeel ontbrak? Bilderdijk moest zich tot het schrijven van de ode zetten, want te lang had hij als dichter reeds gezwegen, zoals hij in de eerste regel opmerkte,[234] en de figuur van Napoleon stond hem tegen. Had Theodorus van Kooten hem niet op Meer en Bosch uitgelachen: 'U schimpt zo op de held, omdat u zich niet in staat acht een vers op hem te maken, dat hem waardig is!'[235]

Zelden zal een ode zo negatief begonnen zijn als die van Bilderdijk: 'Neen, dichtkunst, 't is te lang gezwegen.'[236] Hij stelde zich tot taak als dichter zo'n geweldenaar als Napoleon minstens te evenaren:

Wat zoudt gij heldendaden zingen,
Die 't heldenhart niet door kunt dringen?
Die niet van eigen vlammen blaakt?[237]

Tot tweemaal toe is dan al een kwalificatie van Napoleon gegeven, die er niet om liegt: hij is kennelijk een held in de ogen van de dichter. Deze weinige regels kunnen de kritiek uitlokken, dat een oproep tot ware dichterspassie nu niet bepaald getuigt van…dichterspassie, maar men kan er ook een rationele inkadering van wat de dichter gevoelsmatig wilde zeggen in lezen. Des te nieuwsgieriger wordt men naar de verantwoording van de dichter voor zijn typering van Napoleon als 'held'. Hij zal die zeker willen afleggen, want hij spreekt (retorisch of belachelijk) zijn vingers vermanend met 'u' aan om te verhinderen, dat deze ondoordacht 'der goden dislier' zullen aanslaan.[238] Wellicht hierdoor geïnspireerd, dichtte Jacques Perk in *Aan den lezer* op soortgelijke wijze over 'al wat mij machtig treft en 't hart doet blaken'.[239] Zoals Bilderdijk zich met Napoleon verstond, hoopte Perk bij de lezer weerklank te vinden: 'Gevoelt gij, wat mij trof, ook ú doordringen?'[240] Bilderdijk erkent enerzijds, dat het heelal het 'erfdeel van de degen' is en roem de 'edelste oorlogsbuit', maar anderzijds, dat roem een held 'de ware glorie' niet schenkt. Die ontvangt hij alleen 'op de adem van 't betov'rend lied', met andere woorden dankzij de dichter.[241] Voor Bilderdijk en Perk ligt het primaat van een geniaal staaltje inlevingskunst bij de dichter en niet bij Napoleon of de lezer. Zij stellen zichzelf onbeschaamd op de voorgrond, waardoor 'waarheid' al bij voorbaat ondergeschikt aan 'waarachtigheid' wordt gemaakt. Aan Bilderdijks eerlijkheid hoeft men niet te twijfelen, maar aan het door hem geschetste beeld van Napoleon des te meer. Pas in de zevende strofe komt de ik-figuur overigens om de hoek kijken:

Napoleon! Gij treft mijne ogen
En al wat groot heet, is vervlogen![242]

nadat hij zich daarvoor tot dezelfde grote hoogte van de 'schrikb're Rijkenstichter heeft opgewerkt. In een reeks van metaforen is Napoleon vervolgens de zon, die de sterren doet verdwijnen en luisterrijk 'de zwarte dampen' van 's dichters idealen 'achterlaat' om nog maar te zwijgen van 'het heilloos duister des woesten baaierds dat zij

brak'.[243] In die 'woeste baaierd', evenals in de 'gruwb're Python' gelieve men de Franse Revolutie te herkennen, zoals men in Jupiter die de Titanen verslaat, en Febus die de reuzendraak doodt Napoleon herkent, die als een uit de as van Karel de Grote opstijgende Feniks na 1000 jaar een einde aan het H. Roomse Rijk heeft gemaakt.[244] Toen Frans II de keizerskroon moest neerleggen in 1806, was door Napoleon reeds in een vacature voorzien, waardoor hij heerste over tal van rijken, eveneens in een reeks van metaforen aangeduid aan de hand van rivieren die er doorheen stromen: de Nijl staat voor Egypte, de Kison (eigenlijk een beekje) voor Israël, de Donau voor Oostenrijk, de Po voor Italië, de Tiber voor de Kerkelijke Staat en de Oder voor Pruisen. Toch is Napoleon niet slechts een 'ontemb're held', op wie in de twaalfde strofe het noodlot geen vat heeft, maar mogelijk een man met een missie. Zoals de adelaar van het H. Roomse Rijk kennelijk niet de adelaar van Napoleon is, valt 'de ontemb're held' niet te vergelijken met de man met een goddelijke missie (vandaar dat het noodlot geen vat op hem kon krijgen). In de vijftiende strofe wordt die missie chiliastisch ingeperkt, want er ontstaat dankzij Napoleon een nieuw tijdperk van 1000 jaar, waarin 'des aardrijks monarchie' wordt 'hersteld'.[245] Wie of wat er uit de hemel neer komt dalen,-de adelaar van de Franse keizer of, in een soortgelijke glijvlucht, de Messias-, in de achttiende strofe blijkt de jongste dag weldra te zullen aanbreken. Verrijst het 'Godsrijk der Hebreeuwen' niet, nu de Joden massaal naar hun beloofde land terugkeren? Bilderdijk zag in Napoleon dus geen Hannibal of Attila, maar opnieuw een instrument in handen van de God der Wrake, die het startsein tot het Duizendjarig Rijk zou geven. Om die dag mee te maken wilde hij wel 'in zeeën van ellende baden', sterker nog, er mocht van hem net zoveel bloed vloeien als nodig was om het kwaad definitief te verslaan.[246] In de negentiende en laatste strofe blijkt de hulde aan Napoleon in de voorafgaande strofes voorwaardelijk te zijn gebracht. Iedereen kan diens lof wel zingen, 'maar zijt gij ook de mijne waard?'[247] Nog ondubbelzinniger vroeg Bilderdijk zich af:

> Is 't heil der aard uw hoofdbedoelen,
> En kunt gij u gelukkig voelen
> In 't dienstbaar zijn aan zulk een plan?
> Uw hart besliss' dit door uw daden.
> Zo die geen and're zucht verraden,

Welaan, ontvang mijn hulde dan!'[248]

Wie zijn ode goed leest, heeft de negentiende strofe niet nodig om definitief de balans over de figuur van Napoleon op te maken, want dat is in de voorafgaande achttien strofes reeds gebeurd. Bilderdijk twijfelde eraan, of het Duizendjarig Rijk, het Vrederijk, door de Franse keizer of onder een Oranje zou worden gerealiseerd. Gods voorzeggingen konden immers niet eerder worden verstaan dan wanneer hun vervulling daar was.[249] Toen die laatste strofe niet mocht worden gedrukt, opperde Huets Hazewindje een alternatief, waarin niet de ik-figuur, maar het nageslacht over het heroïsche karakter van de Franse keizer zou oordelen.[250] Maar hoe voorzichtig of angstvallig Van der Palm de hele ode voor publicatie trachtte te redden, het mocht niet baten: slechts achttien van de negentien strofes zouden worden gepubliceerd. Anders dan zijn vriend had Van der Palm, zonder behoefte aan een chiliastische interpretatie van de wereldschokkende veranderingen in zijn tijd, Napoleon beter door. In *Bilderdijk en Napoleon. Napoleon en de beeldvorming over zijn persoon*, heeft M. van Os een visie op de Franse keizer ontwikkeld, die van Mr. J.H. Van der Palm had kunnen zijn. De 'ontemb're held' bracht een bezoek aan het pestlijdershospitaal in Jaffa, dat op een schilderij van Antoine-

Antoine-Jean Gros, Napoleon in het pestlijdershospitaal te Jaffa (Salon van 1804)

Jean Gros werd vereeuwigd. Hij strekt daarop zijn linkerhand naar een halfontblote patiënt uit, om diens builen te bevoelen 'als ware hij een van schurft genezende Franse koning', maar er ging iets grondig mis met de propaganda, want de pestlijder lijkt op Jezus en Napoleon op de ongelovige Thomas (die aan de verkeerde kant het met een speer doorboorde hart van de Heer aanraakt).[251] Gros' picturale ode bevat bij nader inzien hetzelfde voorbehoud als de dichterlijke van Bilderdijk. Van der Palms commentaar legt ontdaan van christelijke bevliegingen de vinger op de zere plek, waar het om de figuur van Napoleon gaat: 'Hinderpalen der zedelijkheid stonden hem nooit in de weg, geen mededogen drong in zijn ijzeren borst, het kostte hem niets door stromen mensenbloed te waden tot zijn doel. De wetten van eer en trouw achtte hij voor allen behalve voor zichzelf te zijn; hij eiste haar volbrenging met groter gestrengheid van anderen, naarmate hij deze zelf schaamtelozer overtrad. Leugens en veinzerij nam hij te baat, soms uit gevoel van zwakheid, maar doorgaans uit praal en ijdelheid of met een aangeboren verraderlijke inborst. Hij beloofde aan de volkeren voorspoed, tezelfder tijd dat hij bevelen gaf om hun welvaart op het hart te trappen en terwijl hij hen in tranen en wanhoop dompelde, wilde hij openlijk als hun weldoener geprezen zijn.'[252] Van der Palm durfde in zijn alternatief voor de negentiende strofe Napoleon wel een bevel te geven: 'Maar gijzel 't krijgszwaard in de schede,' welke regel op Bilderdijk met zijn aanprijzing van het Vrederijk zo'n diepe indruk maakte, dat hij in *Bede* (1810), na de inlijving van het voormalige Koninkrijk Holland bij Frankrijk, Napoleon op zijn beurt bezwoer: 'Verzegel 't slagzwaard in de schede!'[253] Maar afgezien van de politieke lading van de *Ode aan Napoleon*, is er ook een zuiver literaire die aandacht verdient. Alvorens daar tijd en ruimte aan te besteden, zij hier vastgesteld, dat het sterker van Bilderdijk ware geweest, indien hij niet in het schrappen van de laatste strofe had berust. Maar dat hij dat wél gedaan heeft, mag niet als een zwaktebod worden uitgelegd.[254] Werd hijzelf door Jeronimo de Vries over zijn ophemeling van Napoleon ondervraagd, dan verweerde Bilderdijk zich door op te merken dat Daniël Heinsius een hymne op Bacchus heeft gedicht, zonder dat men hem voor een dronkaard hield. Het hoorde een dichter niet om een politiek statement te gaan, maar om een 'exercitie van het dichterlijk genie'.[255]

De pindarische ode, waarin een tegen de zon in kijkende adelaar tot het geijkte repertoire behoort, bood hem daartoe alle mogelijkhe-

den.[256] Bilderdijk had toch al de gewoonte 'ten wolken op te draven', in direct contact als hij met engelen wenste te staan, waarvan bijvoorbeeld *De Geestenwareld* (1811) getuigt.[257] Daarin stijgt de dichter zelfs hoger dan een adelaar, 'waar de wolkgordijnen deze aard voor het hel gezicht der laagste Serafijnen omhangen, als een tent'.[258] Bevangen door een kleine kosmische duizeling, die het effect van een pindarische ode overtreft, begrijpt de lezer beter, waarom Napoleon de dichter tot kosmische zelf*verheffing* kon inspireren. De vijfde strofe van de ode is in dit opzicht veelbetekenend:

> Wie durft, door 't bruisend hart gedreven,
> Op Pindarus verheven baan,
> Door stormen en orkanen zweven
> En lachen val en afgrond aan?
> Op 't klapp'ren van zijn zwanenschachten,
> Het aardrijk onder zich verachten,
> Verzinken zien in 't peilloos niet?[259]

Er is zelfs sprake van kosmische zelf*vergroting* in Bilderdijks definitie van het dichterschap:

> Neen, d'aardse dampkring uitgeschoten,
> Het aardrijk met de voet te stoten,
> Ziedaar, hetgeen de dichter maakt![260]

Of de dichter nu een adelaar à la Pindarus is, die wordt 'opgewekt de zon in het brandend aanschijn te rennen', of een zwaan à la Horatius, 'die vrijmachtig door de ruimte zweeft',-het contrast met slechte dichters die als muggen op het schijnsel van een lamp afkomen, kan niet groter zijn.[261] Zeer in het bijzonder voor deze ode geldt, dat naast de horizontale metaforen voor gebiedsdelen (genoemd naar de er doorheen stromende rivieren), verticale metaforen voor de dichtkunst het subgenre van de pindarische ode vernieuwden. In Leiden waren studenten er net zo ontvankelijk voor als men in de vorige eeuw voor een van de maan genomen foto van de aarde was. Hasebroek riep hoopvol uit: 'O, dat Bilderdijk, in zijn kiesheid van stijl en schilderachtigheid van uitdrukking, meer navolging mocht vinden bij hen, die zich leerlingen van zijn school noemen!'[262] Nu was de pindarische ode te classicistisch van aard om in de romantiek navolging

te vinden, maar het is wel opmerkelijk, dat twee dichters zich voor de door Bilderdijk ontvouwde beeldspraak gevoelig toonden. Jacob Smit heeft in een belangrijke studie uit 1957, *De kosmische zelfvergroting van de dichter bij Bilderdijk, Perk en Marsman*, de overeenkomst aangetoond tussen de *Ode aan Napoleon* enerzijds en Perks sonnet *Zonnegloed* (later *Hemelvaart* genaamd) en Marsmans *Heerscher* anderzijds. Dat Bilderdijk 'duidelijk' en zelfs 'fel' tegen het classicisme en vóór de romantiek geweest zou zijn, zoals Smit beweert, kan men niet zonder meer bevestigen, maar een romantische tendens valt er in zijn ode wel te ontdekken.[263] Voor zover de verachting van de wereld met een ongeluksgevoel gepaard gaat, heeft Smit gelijk, het is alleen de vraag, of en in welke mate dat het geval is. Neemt de verkondiging van 'blijde vredewetten en het 'eind van 's hemels ongena' niet een centralere plaats in het geheel in dan de verschrikkingen van de oorlog?[264]

Willem Kloos was zo verrukt van de *Ode aan Napoleon*, dat hij die in 1880 aan zijn vriend voorlas. 'Men krijgt de indruk,' aldus Smit, 'dat het sonnet *Zonnegloed* voor Perk meer de literaire expressie is van een standpunt dat hij onder invloed van Kloos had begrepen dan een diep persoonlijke uiting.'[265] Voor Willem Kloos lag dat anders: 'Bewondering voor de zichzelf vergoddelijkende en de wereldverachtende Bilderdijk berust bij hem op een natuurlijke affiniteit die bij Perk ontbreekt.'[266] In alle drie de gedichten wordt de aarde als een voetenbank uitgebeeld, die men naar believen weg kan stoten. Volgens *Matteüs 5:34-35* zijn de hemel en de aarde respectievelijk Gods troon en voetenbank, waardoor men er goed aan doet noch bij de hemel, noch bij de aarde te zweren. Bij Perk voelt de ik-figuur zich ver boven 'onverstand en zielenvoosheid van de wereld' verheven.[267] Smit wees erop, dat het opstijgen van de ziel in dit sonnet meer een expressie van 'lichamelijk zelfbehagen' is dan in de ode van Bilderdijk: een leeuwerik is nu eenmaal niet een adelaar of een zwaan![268] Hoe haaks staat dit 'zelfbehagen' overigens op romantische gevoelens! In Marsmans *Heerscher* herkent men een abstractie van Bilderdijks Napoleon, de ontembare held met een glimlach om de lippen, die zijn wil bijna mechanisch oplegt aan de sterren en de aarde. Onverschillig voor wat hij aanricht is de ivoren knaap zelf deel van de kosmos, waarvan de onverschilligheid voor menselijk leed hem eerder verwant aan het futurisme dan aan de romantiek maakt.[269] Bilderdijk zei van Napoleon:

Hij spreekt, en de aarde schokt haar tronen!
Hij spreekt, en 't regent vorstenkronen![270]

Marsman zei van de heerser: 'Hij schreed,' waarna een pauze nieuwsgierig maakt naar het vervolg. Of dat bestaat uit 'en ruimte was hem soepel kleed', of uit 'en ruimte brak aan zijn metalen tred',[271]-er is sprake van 'een samenballing van spanning, die door zijn intensifiërende herhaling in het muzikale vlak voor de heersers-suggestie even expressief is als de beeldende elementen dat zijn in het picturale vlak'.[272] Jacob Smit die hier aan het woord is, beschouwde de herhaling van 'Hij spreekt' en 'Hij schreed' als de muzikale 'kiemcel' van het hele gedicht, waarin zowel bij Bilderdijk als Marsman voet en vuist en 'woordparallellen' als 'sterren', 'ruimte', 'breken', 'walm', 'kringen' en 'spiralen' voorkomen.[273] De invloed van Bilderdijk op zulke uiteenlopende stromingen als de Beweging van Tachtig en het expressionisme is hiermee wel enigszins aangetoond, zij het zonder dat het onderling gewicht daarvan nader is bepaald. Dat laatste is een afzonderlijke studie waard, wat ook voor Bilderdijks invloed op zulke uiteenlopende personages als Lucebert en Maurice Gilliams geldt.[274] Dat hij daarnaast op Gorter invloed zou hebben uitgeoefend, zoals Wiel Kusters meende, omdat Balder in zijn kosmische zelfverheffing Mei afwijst en in haar 'het aardrijk met den voet' stoot, lijkt minder waarschijnlijk.[275] Zelfs niet waar Kusters in de vragende vorm verwantschap tussen Balder en Bilderdijk veronderstelde: 'De uiterlijke overeenkomsten tussen wat Balder zingt en versvormen als die van Bilderdijk lijken erop te wijzen, dat Balder een ander type dichter of zanger vertegenwoordigt dan de schrijver van *Mei*, blijkens zijn eigen gedicht, zelf zou willen zijn. Schuilt er inderdaad niet iets Bilderdijkachtigs in deze goddelijke zanger, wiens naam *Balder* zich zo gemakkelijk met Bilderdijk laat associëren?'[276] De onzinnigheid van deze associatie blijkt wel uit wat Garmt Stuiveling over het wezen van Balder,-natuur en muziek-, heeft opgemerkt en de onverenigbaarheid daarvan met het wezen van Bilderdijk.[277]

Gedurende de eerste weken van oktober 1806 stond Bilderdijk in voortdurend contact met Jeronimo de Vries. Terwijl hij in hemelse sferen werkte aan zijn ode, viel De Vries hem lastig met een triviaal probleem: 'Uw broer heeft mij uw verhandeling over de schilderkunst *ter leen* gegeven, u moet uw broederlijke autoriteit laten gelden, op-

dat hij mij haar laat houden. Ik kan, ik wil haar niet teruggeven. U maakt mij anders tot een dief, en om mij over mijzelf te doen schamen, hoop ik, dat u te veel medelijden met mij zult hebben.'[278] Bilderdijk reageerde met een beroep op *zijn* geweten, omdat dat van zijn vriend het liet afweten: 'Houd, bij voorraad, de redevoering over de schilderkunst maar onder u, zo zij 't u waardig is. Wellicht zie ik kans om van een oud lid der Haagse Academie, die er niet veel aan heeft, zijn exemplaar voor u of mijn broer te verkrijgen. *Om der consciëntie wille* moet men veel doen.'[279] Hij maakte tevens van de gelegenheid gebruik om aandacht voor zijn financiële situatie te vragen. Nog steeds had hij geen emplooi gevonden en dat, terwijl de reis van zijn vrouw uit Duitsland hem alleen al f 140,- had gekost: 'Ik wil alles doen, wat ik kan, maar ik kan niets buiten de arbeid van een studie om.'[280] Eén ding wist hij heel zeker, hoe hij ook aan de kost zou komen,-het schrijven van een treurspel hoorde daar niet bij: 'Treurspelen schrijven (*leren maken* is iets anders) is in het geheel mijn zaak niet. Geen ondankbaarder arbeid dan dat! Ik heb het altijd hatelijk gevonden de geest te vermoeien om iets goeds voort te brengen en dan dat voortbrengsel te zien worden mishandeld door onbekwame spelers, overdwars te worden geprezen en bedild door even domme toeschouwers, een tijdlang in zwang te zien zijn en dan voor eeuwig achter de bank te zien belanden, als de mode voorbij is.'[281] Dit standpunt is des te opmerkelijker, omdat hij onder koning Lodewijk de beste tragedies uit zijn loopbaan zou schrijven. Dat hij dat toen zelf niet voor mogelijk hield, kan ook te maken hebben gehad met zijn levensverwachting. Tegenover Jeronimo de Vries uitte hij zich daarover zo indirect, dat hij zich achter een schijnbare desinteresse in de gezondheid van zijn vriend verschool om niet door zijn eigen kwalen te worden overweldigd: 'Bedroef mij niet met klachten over uw gezondheid! Mijn kwalen zijn genoeg voor al mijn goede vrienden bij elkaar. En ik wil geen andere lijkredenaar dan u. Wie dan alleen u heeft mij leren verstaan en in mijn ziel lezen?'[282] Intussen deed zich de vreemde situatie voor, dat hij aan het hof van koning Lodewijk emplooi had gevonden, maar daarvoor niet werd betaald. Zoals anderen onbetaald verlof genieten, genoot hij de gunst van de allerhoogste in het land zonder er financieel beter van te worden. Hij gaf de koning les in het Nederlands op Huis ten Bosch, waarvoor hij zowel in het vereiste tenue moest verschijnen (wat onkosten met zich meebracht) als geacht werd een schier eindeloos geduld op te brengen. Er waren

dagen dat hij tussen vier en zes uur 's morgens aan het hof werd verwacht, omdat de koning er in een manische bui van hield om vroeg op te staan en zijn landgenoten het goede voorbeeld te geven. Na uren (soms ook dagen) tevergeefs gewacht te hebben, mocht Bilderdijk in zijn nieuwe functie aantreden. Om de tijd te doden verstond hij zich met een bibliothecaris van de Koninklijke Bibliotheek, Charles Flament, wat uiteindelijk in een wél bezoldigde functie zou uitmonden.

Hij leerde de koning allereerst een paar grammaticale en syntactische kneepjes van het Nederlands om hem de verbuiging van zelfstandige naamwoorden en de vervoeging van werkwoorden onder de knie te laten krijgen. De 'copia verborum', of vrij vertaald de 'woordenschat', achtte hij van secundair belang. Zolang de koning het werkwoord 'jagen' niet kende, mocht hij van Bilderdijk gerust zeggen: "Ik heb gechasseerd," als hij tenminste dat werkwoord in de voltooid tegenwoordige tijd had willen gebruiken.[283] Het voltooid deelwoord van 'benoemen' schreef de koning als 'benoomd', omdat hij in het Nederduits schrijvend (zoals hijzelf het Nederlands noemde) aan het Engels moest denken.[284] In korte tijd versleet hij vijf leraren Nederlands, onder wie ook D.J. van Lennep en Charles Flament, die hij tot zijn secretaris benoemde, toen Bilderdijk tot de directie van de Koninklijke Bibliotheek toetrad. Allen stonden in een vertrouwelijke verhouding tot de koning, in wie zij hun meerdere moesten erkennen, zoals hij dat in hen als zijn leermeesters deed. Het resultaat van hun aller krachtsinspanning was bedroevend, want dat hij zichzelf als 'Konijn van Olland' betitelde mag dan historisch niet vaststaan, toch moet hij meer dan eens: "Ik, uw konijn" in plaats van "Ik, uw koning" hebben gezegd.[285] Hij was niettemin in staat om foutloos een veel geciteerde toast op 'Mijnheer Bilderdijk, de glorie van mijn rijk' uit te brengen.[286] Omgekeerd bleef Bilderdijk hem vrijmoedig bejegenen, al hield Jeronimo de Vries zijn hart soms vast, wanneer hij zijn vriend de koning zag naderen. Met heel de trots van zijn voorvaderlijke familie, waarvan de Griekse en Byzantijnse keizers hun eeuwenlange waardigheid niet aan een parvenu te danken hadden, schreed Bilderdijk met een gekromde rug voorwaarts, zich met opgeheven hoofd vernederend om een vermeend hofritueel uit de tijd van Lodewijk XIV geen geweld aan te doen, zijn gezicht in vreemde grimassen vertrekkend, met zijn steek als was het een soepel hoofddeksel zwaaiend gelijk een musketier, en boog zijn hoofd voor de napoleonide vóór hem,

die hem nauwelijks een blik waardig keurde. Koning Lodewijk gaf volgens een waar woord van Guépin meer geld aan zijn 'gunstelingen' uit, 'ja zelfs aan zijn stoelen, dan aan het pensioentje van zijn liefhebbende dichter'.[287] Nu kleefde aan pensioentjes toch al een zekere 'consideratie van meewarigheid', naar de mening van wie niets liever dan pensioentjes ontving,[288] maar de koning maakte het wel heel erg bont door zijn geld (dat wil zeggen dat van Hollandse burgers) te besteden aan de aankoop van paleizen, villa's, jachtpaviljoens en Chinese en Indische buitenhuizen, waarin hij tot ontzetting van Napoleon over 6000 stoelen, 1200 matrassen en 11.000 servetten beschikte, zoals bij het opmaken van de inventaris na zijn troonsafstand bleek.[289] Ontving Bilderdijk dan een pensioentje van de koning? Ja, zonder een gunsteling van hem te zijn werd hij overladen met gunstbewijzen, maar dat was pas na lang aandringen van zijn kant het geval. Onttrok hij zich daaraan, 'dan was het van de zijde des konings altijd wederom met sparend en vererend geduld: "Goed! maar ik had het welgemeend. Leef, waar en zo u wilt, en ik ben tevreden, mits u het maar bent."[290] De koning had ontegenzeggelijk een zwak voor hem, terwijl hij zich 'koen en krachtig' tijdens audiënties jegens de koning gedroeg. Juist als hij zich in groot gezelschap vergiste, of te lang bij een verkeerde mening persisteerde, bleef het koninklijk oog welwillend op hem rusten, wat een hoveling het commentaar ontlokte: 'Ieder ander zou het niet straffeloos gedaan hebben, maar de koning verstaat rede en u onderscheidt hij zeer.'[291]

Ter bespeling van de publieke opinie leek het vertegenwoordigers van de Franse kliek in Den Haag de moeite waard om *Nieuwe Mengelingen* een goede ontvangst te bereiden, maar zij beseften niet, dat de koning toen al bezig was hen door een Hollandse kliek te vervangen. Het woord 'kliek' lijkt wellicht verkeerd gekozen, afhankelijk van de weerstand die de monarchie van de 'ware' patriotten ondervond. Was die verwaarloosbaar gering, dan hoefde men zich niet extra voor de koning in te spannen, was die aantoonbaar groot, dan maakte partijzucht zich meester van alle voor- en tegenstanders van het Koninkrijk Holland. H.T. Colenbrander heeft in zijn *Gedenkstukken* (1905-1922) de stelling verkondigd, dat er geen noemenswaardig verzet tegen de Fransen is geboden, waartegen Lotte Jensen in *The Dutch against Napoleon. Resistance Literature and National Identity, 1806-1813* in het geweer kwam.[292] Aan de hand van vier dichters en schrijvers uit die tijd, te weten Loots, Helmers, Tollens and Loosjes, wilde

ze aantonen, dat er ook ten tijde van het Koninkrijk Holland sprake van 'verzetsliteratuur' is geweest. Ze deinsde er zelfs niet voor terug deze term te munten door hem te vergelijken met verzetsliteratuur uit de Tweede Wereldoorlog. Waaruit bestond volgens haar dan het verzet tegen de Fransen? Uit het ophemelen van de Nederlandse taal en het roemrijke verleden van de Hollandse natie. Dus niet uit één gedicht, dat Jan Camperts *Het lied der achttien dooden* ook maar enigszins benadert. De verzetsliteratuur uit de Tweede Wereldoorlog ging gepaard met ontelbare daden van verzet, die met veel geweld werden beantwoord. Dodenakkers en velden van eer zijn echter niet met de lijken van verzetshelden onder koning Lodewijk gevuld, wel waren er protesten tegen het koninklijk voornemen om met behulp van wezen de conscriptie naar Napoleons zin te doen slagen. De voorbeelden van verzetsliteratuur die Lotte Jensen gaf, zijn voorts om twee redenen ongelukkig gekozen. De eerste reden is, dat Bilderdijk volgens haar criteria betere 'verzetsliteratuur' zou hebben geschreven dan de vier voornoemde heren, terwijl hij het bewind van koning Lodewijk juist goedgezind was. De tweede reden is, dat het met de ophemeling van het nationale verleden als verzetsdaad nogal droevig is gesteld. Zo noemt ze *Het leven van Maurits Lijnslager* als een geslaagd voorbeeld van verzetsliteratuur uit die tijd (dus niet na 1810, toen het verzet tegen de inlijving van het koninkrijk bij Frankrijk wél met daden van verzet gepaard ging). Met deze roman van Loosjes uit 1808 is echter iets eigenaardigs aan de hand: 'Het boek is in drieën verdeeld: het eerste deel gaat over zijn jongelingsjaren, waarin hij de Grand Tour maakt en zich kennis over andere culturen verwerft. Hij komt tot de slotsom, dat de Nederlanders superieur aan alle naties zijn op artistiek, wetenschappelijk, economisch en moreel gebied. Opmerkelijk genoeg reist hij niet naar Frankrijk, alsof dat land zelfs geen bezoek waard was.'[293] Machtelozer had 'verzetsliteratuur' niet kunnen zijn: het land waartegen men in het geweer had moeten komen, werd niet eens in deze variant van het literaire subgenre betrokken! Er bestond geen breed gedragen begrip van 'goed' en 'fout', zoals in de Tweede Wereldoorlog, toen verzetsliteratuur over leven en dood ging in plaats van over de Nederlandse taal en een roemrijk nationaal verleden. De verpersoonlijking van al het kwaad, koning Lodewijk, werd nota bene 'le bon roi' genoemd, precies het tegenovergestelde van wat men zou verwachten, indien er in woord en daad serieus verzet tegen zijn regiem was geboden. Met een woord

als 'kliek' moet men daarom voorzichtig zijn, een chroniqueur van Bilderdijks leven op de eerste plaats, indien het met het verzet tegen de Franse overheersing ten tijde van koning Lodewijk wel meeviel. In die overtuiging wordt men, behalve door Colenbrander, ook gesterkt door T. Geerts, die in *'De rot is in de val': over enkele spotprenten op Napoleon* het aantal spotprenten van de Franse keizer in Nederland, vergeleken met andere landen, als teleurstellend laag ervoer.[294]

Nieuwe Mengelingen kreeg de kritieken die het verdiende, dat wil zeggen er werden aanmerkingen op Bilderdijks opdracht aan de koning gemaakt,-waarom moest die zo nodig in het Frans?-, op de jeremiades van de dichter in het voorbericht *Aan den lezer* en op het al te rechtzinnige karakter van zijn stichtelijke gedichten, die hem de bijnaam de 'Don Quichot der Orthodoxie' bezorgden.[295] Dat literatuur slaapverwekkend kan zijn, weet iedereen die met een boek naar bed is gegaan. Maar Bilderdijk gaf als schrijver en dichter te kennen van zijn eigen voortbrengselen in slaap te zijn gevallen: 'Vergt niet meer of niet beters dan ik geven kan, en zo ik tussen beide eens moest knikkebollen, vergeef mij. 't Staat u vrij er met mij bij in te slapen.'[296] Zijn verontschuldiging achtte hij alleen daarom niet misplaatst, omdat een leven zonder poëzie 'erger dan de dood' was.[297] Dit argument zou hij tot aan zijn dood toe blijven hanteren om zich tegen aanvallen op zijn persoon te verdedigen, als zou hij gedichten onder zijn eens hoge niveau zijn blijven produceren. De neergang die gedeeltelijk tijdens de vignettenoorlog met zijn schoonzus was begonnen, rechtvaardigt met een beroep op de dichter zelf, dat er bloemlezingen van zijn verzamelde gedichten zijn verschenen, waaronder die van J. Wille ook aandacht besteedt aan kwalitatieve uitschieters door Bilderdijk na 1825 (tussen *Rotsgalmen* en *Navonkeling* in) geschreven.[298] Hij moet zich van zijn ondeugdelijke argumentatie bewust geweest zijn, want in *Aan den lezer* wilde hij zich niet bescheidener voordoen dan hij was en rangschikte hij een goede regel in plaats van een goed gedicht onder de mislukkingen, die hij zijn lezers wegens het slechte arrangement ervan had moeten besparen: 'Het komt niet op hetzelfde neer, of wij in de bruine Andromeda een blanke Leda, in de wilde hagenroos een door de tuin- of hovenierskunst honderdvoudig verdubbelde hofbloem verwachten, ofwel de schakering der veelkleurige ranonkel in de slechts tweekleurige pioen. Teleurgestelde verwachting, al heeft zij geen grond gehad, misleidt immer, en de dichter of schrijver heeft ongelijk, als hij aan het denkbeeld des lezers niet be-

antwoordt.'[299] Hoewel hij dus in dezen zijn eigen ongelijk bekende, kon hij het toch niet laten de tijd zijn ziftende werk te laten doen. Hij was een broodschrijver en -dichter, die moest blijven produceren om zich desnoods met de desillusies van zijn lezers onledig te houden en daardoor zijn geest met nieuwe gedachten en gevoelens te kunnen vullen. Zijn neiging om kritiek bij voorbaat te pareren of zich aan critici gewonnen te geven duidt op een wonderlijke mengeling van onzekerheid en ijdelheid, die hij in alle nederigheid van zich probeerde af te schudden. Zo kwam hij ertoe de kritiek op *Nieuwe Mengelingen* juist in te schatten en te ontzenuwen nog voordat zij goed en wel was gegeven. Men kan een vraag- en antwoordspel van zijn afwegingen maken, gelijkend op een catechismus voor literair minder behendige lieden dan hij gewoonlijk om zich heen verzamelde, geestelijk hulpbehoevenden die hij niet hoefde te ontzien, of armzaligen van geest aan wie hij zijn steun niet wilde ontzeggen.

Waarom had hij zijn opdracht aan de koning in het Frans geschreven? Dat was geschied, omdat hij recht wilde doen aan het delicate gehoor van een koning, 'éclairé et nourri dans les charmes de tout ce que la poésie française a de plus parfait'.[300] Maar als hij dat niet had mogen doen, moest zo'n koning de nodige aandacht schenken aan de Nederlandse taal: 'Als het niet aan mij is om akkoorden aan een buitenlandse lier te ontlokken, Sire, wilt u het mij vast toestaan uw aandacht op onze nationale poëzie te vestigen en op de verdienste van een taal, die misschien de strengheid van het karakter der Bataven weerspiegelt, maar waarvan de mannelijke schoonheid geschikt is om de ziel te verheffen en het hart te vertederen.'[301] Waarom ging hij zich aan jeremiades te buiten? Omdat hij zich in Holland en Duitsland ongelukkig voelde, 'waar voor al wie geen Duitser is, ja, voor Duitsers en inboorlingen zelf, noch lust noch gezondheid mogelijk is, maar alles kwijnt en in endemische kwalen verteert, tot het vee in de weide toe.'[302] Trad hij over zijn kwalen in bijzonderheden, dan deed hij dat tenminste eerlijk: 'Waar ik particulariseer, doe ik het openlijk, met de oprechtheid van een eerlijk hart, dat zijn mening zegt, en verschuil ik mij niet achter de omwikkelingen van een algemene uitdrukking.'[303] Over de gevolgen van zijn optreden bekommerde hij zich niet: 'Vindt men het goed mij om mijn kwalen uit te lachen,-ik gun dit genoegen aan wie het lust. Wie mijn klachten vervelen, die mag mij van zijn bezoeken verschonen, ik verg ze hem niet.'[304] Slechts een gering deel van zijn klachten betrof zijn gezondheid, de kwalijke gevolgen van

hypochondrie bijvoorbeeld, waarover hij in *De ziekte der geleerden* zou uitweiden, of het historische karakter van zijn romances, die het tweede deel van *Nieuwe Mengelingen* vulden. In *Het slot van Damiate* laat hij Floris, de zoon van graaf Willem I, het slot veroveren, terwijl dat 'zuiver' historisch zijn vader had moeten zijn. Maar wat stelde de zuiverheid der historie voor? Hij zou er zijn leven niet voor willen geven: 'Eilieve, mijn lezer, wat gaat mij, wat gaat u in een mijmeringetje van deze aard de historische waarheid, wat zeven jaar vroeger of later aan? De geschiedenis van die tijden speldt ons reeds zoveel op de mouw, laat mij gedurende deze weinige bladzijdes u eens omleiden naar welgevallen.'[305] Was de lezer niet van zulke dichterlijke vrijheden gediend, dan moesten de 'orakels' van Wagenaar hem uitkomst bieden ter ontmaskering van zijn 'verdichtsels': 'Op mijn klein dichttoneeltje ben ik meester en doe steden en sloten innemen, die ik wil en wanneer ik wil.'[306] De lezer had slechts te nemen, wat hij hem voorzette: 'Slik of stik, zou men in het Nederduits kunnen zeggen, en liever nog: slik, of zet de beker neer.'[307] Maar het merendeel van zijn klachten betrof de neologen, die hem in Duitsland niet vrijzinnig genoeg hadden geoordeeld om professor aan een belangrijke universiteit te worden. Zoals men zich in Leiden, toen hij als dichter debuteerde, reeds vrolijk maakte over zijn 'christelijke rechtzinnigheid (aldus noemde men het)', zo had men hem overal elders berispt en bespot, omdat hij andersdenkenden aanstoot gaf.[308] Waarom had hij zich nooit iets van zulke kritieken aangetrokken? Omdat hij er in tijden van voorspoed niet van hield 'ongeroepen met zijn rechtzinnigheid te pralen' en in andere tijden het zich tot plicht rekende om 'zijn landgenoten door een vrije erkentenis van zijn gevoelen te stichten, te bemoedigen, te ondersteunen en misschien sommigen, gereed met de stroom af te drijven, tot nadenken te brengen'.[309] Met die 'vrije erkentenis van zijn gevoelen' doelde hij allerminst op een door de Verlichting afgedwongen erkenning van de moderne theologie, maar op wat hijzelf voor waarachtig christendom hield: het calvinisme. In het eerste deel van *Nieuwe Mengelingen* had hij daarom zijn stichtelijke poëzie verzameld, waaraan hij een aantal essays of verhandelingen had toegevoegd, die hij aanvankelijk afzonderlijk onder de naam 'Betrachtingen' had willen laten verschijnen.

Over geloof en ongeloof laste hij in *Aan den lezer* een fraaie vergelijking in, die het niveau van zijn jeremiades verre overstijgt. Misschien als een onbedoeld gevolg van zijn gesprekken met de plantkundige

Brisseau-Mirbel kwam hij ertoe ongelovigen te vergelijken met insecten die gevangen zitten in de 'aristolochia clematitis' (Bilderdijk kon niet op de Nederlandse naam daarvan komen, maar die luidt: 'pijpbloem'), waarvan zijn vriend Eberhard von Zimmermann een beschrijving had gegeven. Bilderdijks vertaling daarvan leest men nog altijd ademloos, al betreft het ook een lang citaat: 'Neemt men tot voorwerp, bijvoorbeeld, de 'aristolochia clematitis' van Linnaeus, dan vindt men deze zo gevormd, dat ja, de mannelijke en vrouwelijke teeldeeltjes tezamen in een bepaalde ruimte, in een soort van klokje of ketel, ingesloten zijn, maar niettemin staan zij in een zodanige afscheiding, dat hun samenkomst en beroering volstrekt verhinderd is. Tot de bevruchting zijn derhalve ook hier insecten nodig. Maar het zoete lokaas der suikerklieren ontbreekt de bloem. Hoe trekt nu de natuur de diertjes tot de zo noodwendige dienst, die zij van hen vordert en niet beloont? Zij misleidt ze. Zij stak hier zeer zichtbare tekens uit ('schijnsiroopvlekken' noemt Sprengel ze), die de diertjes begerig maken om de hun daardoor als aangeboden honing te zoeken. Belust hierop, dringen zij, geen teleurstelling duchtend, door een eng buisje in de ketel, de zetel der teeldelen van beiderlei kunne in de plant. Daar ingedrongen, vinden zij zich bedrogen en meteen gevangen en ingesloten. Dadelijk zoeken zij de terugweg, maar deze, een nauw pijpje, is door de natuur met stekels, met veerkrachtige 'palissaden', voorzien, die, daar zij tegen de holte des bols gekeerd zijn, elke uitgang verbieden. Nu zwieren en snorren de kleine bedrogen beestjes, dikwijls bij een ganse zwerm, angstig in de ketel rond. Ze strijken door deze beweging het meel der antheren* aan het vrouwelijk ontvangdeel en volvoeren aldus het grote oogmerk der natuur, de bevruchting: welke ook nauwelijks voleindigd is, of de voornoemde veerkrachtige vezels verslappen. De voor de doorgang geplante palissaden zijn hun kracht kwijt, het naar vrijheid zuchtende insect mag zonder verhindering door de enge buis des ingangs terugstijgen, en ontvliedt met blijdschap de val die hem gevangen hield.'[310] Het fraaie van de vergelijking schuilt hem niet alleen in de verwoording ervan, maar ook in het opgeroepen beeld van de bedrogen insecten. Gelovigen en ongelovigen zijn als die insecten, zo verklaarde Bilderdijk, 'indien er geen schepper, geen wijze onderhouder, en bestierder van het geheel bestaat; indien er slechts een eeuwig blinde kracht, zon-

* meeldraden

der aanvang of einde, het grote Rad des Heelals met haar ijskoude hand in de rondte draait. Dan zijn wij allen, de denker en niet-denker, de wijze en de dwaas, de brave en de ondeugende, als die diertjes, bedrogenen.'[311] Behalve een pleidooi voor wat men tegenwoordig 'Intelligent Design' noemt, verwoordde Bilderdijk het standpunt van zijn tegenstanders, die niets van het creationisme wilden weten en de voorlopers van de evolutieleer waren. Hij deed dat zelfs zo goed, dat men hem er haast van zou verdenken geen orthodoxe gelovige te zijn, maar een 'ongodist' of een gelovige tegen beter weten in die het bestaan als absurd ervaart: 'Allen dienen wij dan die onbegrijpelijke eeuwige dwang van een onweerstaanbaar en meedogenloos noodlot, om het onoverzienlijke en onverklaarbare schouwspel der natuur daar te stellen, zonder daarbij op het minste terugzicht op onszelf te mogen hopen.'[312] Hier verwoordde Bilderdijk met een ongeëvenaarde taalvaardigheid een problematiek van alle tijden, die ook nu nog niets aan actualiteit heeft ingeboet.

Het feit dat hij 'Kracht' en 'kracht' naast en tegenover elkaar stelde, laat ook zien wat voor een onzekere gelovige hij was. Zijn bestrijding van neologen, 'met hun onverschilligheid voor godsdienst, afkeer van de Openbaring, of versmading van 's Heilands zoendood', was voor een deel terug te voeren op een innerlijke afrekening met hun gedachtegoed.[313] Tot nu toe had hij in tamelijk algemene bewoordingen neologen gehekeld als rekkelijke protestanten uit de zeventiende eeuw, die de Verlichting hadden omarmd. [314] Het remonstrantse ideaal van een redelijke God was door het rationalisme van de achttiende eeuw nieuw leven ingeblazen, maar hij nam er geen genoegen mee: God was iemand anders dan een god of het Opperwezen van Robespierre! Volgens hem werkte de goddelijke voorzienigheid altijd en overal, (al was elke plaats- en tijdsbepaling in zekere zin misleidend, omdat voor God plaats noch tijd gold), onafhankelijk van de menselijke wil. Hij vatte algemene en bijzondere voorzienigheid als twee kanten van dezelfde medaille op, maar neologen ontkenden de bijzondere voorzienigheid en accepteerden de algemene alleen, indien zij strookte met hun gevoel voor rechtvaardigheid. Bovendien meenden zij, dat Gods genade door een mens kon worden afgewezen, nadat die hem los van zijn verdiensten was verleend. Bilderdijk vond dit absurd, zoals eerder met opgave van redenen is beschreven.[315] Fundamentele passages uit de Bijbel moest men niet een symbolische en daardoor afgezwakte betekenis geven. Neologen wa-

ren geneigd alles met de mantel der liefde te bedekken, wat met name in het Oude Testament Gods toorn had opgewekt. Zo herleidden zij de erfzonde tot een vaag schuldgevoel, dat ieder mens wel eens bekruipt. Wat het Nieuwe Testament betreft, transformeerden zij de verrijzenis van Jezus tot een schimmige gebeurtenis, die hoogstens het hartverheffende optreden van een gezegende uit Gods naam markeerde. Door hun toedoen trad de evolutieleer in de plaats van het creationisme, tastten nieuwe fossiele vondsten het gezag van Gods woord aan en moest 'God' steeds meer wijken voor 'de mens'. Men zou in dit verband van een humanisering van de godsdienst kunnen spreken, nadat eeuwenlang een ontmenselijking daarvan God de ereplaats had gegeven, die Hem toekwam. Dit menselijke aspect van de godsdienst kreeg steeds meer de betekenis van 'al te menselijk', althans volgens Bilderdijk, die vond dat neologen te veel het belang van goede werken benadrukten op grond van het even logische als verwerpelijke principe 'do ut des', dat, aan het Romeins recht ontleend, 'voor wat, hoort wat' betekent, alsof het geoorloofd zou zijn om het met God op een akkoordje over wat dan ook te gooien.[316] Al te gemakkelijk werd verondersteld, dat Gods rechtvaardigheid willekeur zou uitsluiten, terwijl de 'incommensurabilité' van God met zich meebracht, dat goed en kwaad helemaal niet evenredig beloond en gestraft hoefden te worden.[317] Na zijn terugkeer in het vaderland was Bilderdijk geconfronteerd met een in zijn ogen driester optreden van neologen, die nadrukkelijker dan ooit de zoenleer verwierpen, Jezus slechts als een profeet beschouwden, zoals Confucius en Mohammed dat waren geweest, wilden verzwijgen wat in de Bijbel niet expliciet werd genoemd, zoals de H. Drievuldigheid, Satan als een oosterse metafoor wensten op te vatten en het verslag van Mozes over Gods openbaring aan de mensheid afdeden als een allegorie of fabel (in de betekenis van 'onzin').[318] Van Eijnatten somde in het bijzonder drie Duitse cultuursuitingen in Holland op, waaraan Bilderdijk zich na zijn terugkeer uit ballingschap ergerde, omdat deze met neologische standpunten samenvielen: ten eerste, God bestaat niet, want hij is slechts een 'priesterlist', ten tweede, de eerste mensen verkeerden niet in het aardse paradijs, maar in een uiterst primitieve toestand, en ten derde, de mens is niet tot het kwade geneigd, althans niet uitsluitend, want hij is ook 'vervolmaakbaar'.[319] Bilderdijk verwierp dus het beschavingsoptimisme van Verlichtingsfilosofen en ging van de tegenovergestelde gedachte uit, dat de mensheid zich

steeds verder van haar ideale beginperiode verwijderde. Geen wonder, dat hij neologie als een 'bloot masker van het heilloos deïsme' ervoer.[320]

Hij verzamelde in 1805 en 1806 munitie voor zijn strijd tegen de rest van Nederland, die in 1823 zou culmineren in het volop door hem gesteunde offensief van Isaäc da Costa: *Bezwaren tegen de geest der eeuw*. De 'vrije erkentenis van zijn gevoelen', in kracht en hevigheid niet onderdoend voor de 'amor fati' van Nietzsche, wijst op een manier van hardop denken die men met 'nietsontziende eerlijkheid' kan karakteriseren. Hij voegde een vijftal essays over het geluk, de zogenaamd 'borgtochtelijke' voldoening, de erfzonde, de onsterfelijkheid van de ziel en de algemene en bijzondere voorzienigheid aan het eerste deel van *Nieuwe Mengelingen* toe. In zijn essay over het geluk constateerde hij, dat in het conflict tussen verstand en gevoel alleen het laatste de 'ingeschapen' waarheid kan onthullen. Het is één van de minst diepzinnige essays die Bilderdijk ooit heeft geschreven, omdat hij voortdurend in tegenspraak met zichzelf is. Hij achtte het nastreven van geluk verwerpelijk, niet op grond van de strikt logische redenering, dat wie gelukkig wil worden het kennelijk niet is en dus, wil hij zijn doel bereiken, zal moeten beginnen met het juist niet na te streven, maar op grond van het morele argument, dat het nastreven van geluk een egoïstisch principe is, een stoïsche variant van zelfbevrediging die haaks op christelijke naastenliefde staat. De innerlijke tegenspraak is hierin gelegen, dat hij de rede in dit essay zwartmaakte om het gevoel op te hemelen, het bedenkelijke karakter van redeneerfouten hekelend, en tegelijk op de vraag waardoor de 'ingeschapen waarheid' zich van andere waarheden onderscheidt, ten antwoord gaf, dat de rede daarover uitsluitsel moet bieden. In een discussie tussen Filalethes en Euthyfron ondergroef hij opnieuw zijn eigen stelling over de rol van het gevoel door de stem van het hart een 'verward besef des verstands' toe te dichten…[321] *Van de onsterfelijkheid der ziel* bevat een redenering op grond waarvan men tot de onsterfelijkheid der menselijke ziel zou moeten besluiten, indien zij niet foutief was. Hoe beredeneert men gewoonlijk, dat de ziel eeuwig bestaat? Door aan te nemen dat iets wat onstoffelijk is, niet kan ontbinden, omdat het 'onsamengesteld' is. Meesterlijk boorde Bilderdijk dit type argument de grond in, waarin al het stoffelijke vroeg of laat terugkeert: 'Deze redenering moge op zichzelf aannemelijk zijn, (wie betwist het?) maar wat bewijst zij? Niets anders dan dat daaruit, ge-

lijk wij de ziel begrijpen, geen lichamelijke dood, geen vergaan door ontbinding kan volgen. Dit is op zichzelf zo klaar, dat er geen redenering nodig was om het te bevatten, en even zo duidelijk, alsof men zei: "Het water verbrandt niet." Maar gelijk de onmogelijkheid om door ontvlamming te vergaan, geen onmogelijkheid met zich meebrengt, dat het water op enigerlei wijze zijn wezen verliest, zo sluit het onvatbaar zijn voor ontbinding, ook daarom geen noodwendige voortduring in. Met dit argument vergenoegt men zich echter het meest, en op grond daarvan zegt men op zijn voortduring gerust te zijn.'[322] Volgens hem zou de juiste redenering moeten zijn, dat de ziel evenals het lichaam niet vergaat, omdat God niet de intentie kan hebben iets wat Hij in het leven heeft geroepen, te vernietigen. Naar analogie hiervan kan men zich afvragen, of het laatste oordeel vernietigend voor een deel der mensheid zal uitpakken, indien dat weliswaar een zware straf verdient, maar niet in het volle bewustzijn op zijn eigen ondergang heeft afgekoerst. Er zit met andere woorden een onorthodox element in zijn 'juiste' redenering!

Het interessantst zijn misschien wel zijn essays *Over de borgtochtelijke voldoening* en *Over de erfzonde*, waarin hij de kern van zijn orthodoxe geloof trachtte te verwoorden. Hij vond het in juridisch opzicht niet onrechtvaardig, dat God Zijn zoon strafte voor de zonden der mensen.[323] Daarover had hij zijn zegje al gedaan, maar nu stelde hij op originele wijze een ander oud probleem aan de orde: waarom moest de zonde van Adam en Eva worden verhaald op al hun nakomelingen?[324] Neologen vonden zoiets onrechtvaardig, want er sprak willekeur uit. Bilderdijk rekende met die gedachte af, zoals hiervoor reeds aan de orde gesteld is, door het dwaze (of onmetelijke karakter) Gods wijzer dan de mensen te achten. Werd de misdaad der vaderen niet aan hun kinderen bezocht?[325] Wie zou graag een vennootschap met de zoon van Robespierre oprichten of zijn dochter aan een telg van Judas Iskarioth uithuwelijken?[326] Om zijn standpunt te verduidelijken laste hij nu ook de vergelijking met een poliep in, uitgaande van een verkeerde veronderstelling met betrekking tot de voortplanting van zo'n diertje: 'Het is bekend dat, wanneer men het doorsnijdt, elk deel tot een volkomen dier aangroeit, dat zowel zijn eigen bijzonder dierlijk gevoel, taak en begeerte, als volkomen bewerktuiging heeft.'[327] Natuurlijk werd de lezer vervolgens uitgenodigd om in de poliep Adam en Eva en, in elk deel van de poliep, hun nakomelingen te ontwaren, dit alles wegens de verdeling van de last

der erfzonde onder alle mensen: 'Stel deze poliep voor een wezenlijke schuld vatbaar. Stel hem aan een strafbaar vergrijp werkelijk schuldig. En laat hij na dit vergrijp doorsneden en dus vertalrijkt worden. Zal nu een van de stukken geen straf verdienen?'[328] Recensenten waren 'geamuseerd', toen Bilderdijk de ziel van Adam en Eva met een zoetwaterpoliep vergeleek en de menselijke ziel in het algemeen 'gemakshalve' Polypus noemde.[329] Voor het eigenlijke onderwerp van beide essays baseerde hij zich op de Brief aan de *Hebreeën 7:22*, waarin Jezus als de Borg voor een beter verbond wordt beschouwd. Hij was niet alleen een Middelaar tussen God en de mensen, maar stond ook persoonlijk voor vergeving van zonden in ('voor verpanding van de schuld der uitverkorenen' volgens het gereformeerde jargon) en 'voor hun gehele aanneming tot kinderen Gods'.[330] Met Zijn kruisdood loste Jezus de schuld der mensen af en voor de ware gelovigen onder hen zou dat op den duur tot zaligmaking leiden, mits zij daartoe waren voorbestemd. Of het rechtvaardig was, dat God Zijn Zoon voor de schuld der mensen liet bloeden, zou men kunnen betwijfelen in plaats van het in juridisch opzicht goed te praten, want de schuld werd door een onschuldige gedelgd. Maar die omweg stelde de schuldeiser wel tevreden en daar ging het uiteindelijk om.[331] Aangezien straf 'altijd de krenking van wie de strafvordering toekomt' veronderstelt, zal de zondaar zijn gerechte straf niet kunnen ontlopen.[332] Hij is daar, begrijpelijk, rouwig om, totdat hij zich realiseert, dat dit middel niet dient tot herstel van het menselijk geluk, maar tot herstel van de gekrenkte heiligheid van God.[333] Aan beide essays lag Bilderdijks opvatting van de erfzonde ten grondslag, die in combinatie met de overige essays het beeld opleverde van een doorgewinterde calvinist.

Hij was misschien minder precies dan zijn gereformeerde tijdgenoten, die zich afvroegen of niet Jezus, maar de H. Geest de Borg van het Nieuwe Verbond moest zijn, of de zielen van de uitverkorenen tot de komst van de Messias wel zeker van hun zaligmaking waren geweest en of de borgtochtelijke voldoening pas was ingegaan op het moment dat Hij de geest had gegeven, of dat zij al eerder vanaf Zijn menswording haar zegenrijke werk had gedaan. Zijn geloof in de predestinatie was voornamelijk gebaseerd op de theologie van Paulus over de rechtvaardiging van het geloof, die in zijn Brief aan de *Efeziers 2:3* benadrukte, dat iedereen aan Gods toorn blootstaat, en in *Efeziërs 2:8-9* het geloof en niet de goede werken als het krachtigste

middel aanprees om God te vermurwen, waardoor Hij alsnog genade voor recht zou laten gelden. Bilderdijk achtte het kwaad van de erfzonde zo groot, dat de Brief van *Jakobus 2:20-22* over de goede werken niet ter aanvulling mocht dienen. Daarin staat: 'Dwaas, wilt u het bewijs, dat geloof zonder daden nutteloos is? Werd het onze voorvader Abraham niet als een rechtvaardige daad toegerekend, dat hij zijn zoon Isaäc op het altaar wilde offeren? U ziet, hoe geloof en handelen daar hand in hand gaan, en hoe het geloof vervolmaakt wordt door daden.'[334] De oplossing van Kinker: 'Wij tonen ons geloof door onze werken,'[335] verwierp Bilderdijk wegens de overschatting van de vrije wil, die daaruit sprak. Een mens was altijd ten kwade geneigd, maar God kon de gevolgen van de erfzonde in sommige mensen ten goede keren. Dat was niet hun verdienste, maar de Zijne, zonder welke zij niet eens tot geloof gekomen zouden zijn![336] Bilderdijk had hier kunnen redeneren, dat wie gelooft als gevolg daarvan goede daden verricht, maar dat deed hij niet. Evenmin redeneerde hij net andersom,-hoewel geneigd in het een een afspiegeling van het ander te zien-, dat wie goede daden verricht als gevolg daarvan gelooft. Het geloof was, zoals hij zijn dochter Louise eens had voorgehouden, géén moraliteit, dat wil zeggen onttrok zich geheel en al aan de (goede) werken. Maar als die er niet toe doen, hoewel in *Het Boek der Openbaring 22:12* precies het tegenovergestelde wordt beweerd, waarom heeft God dan de Tien Geboden aan Mozes gegeven? Waarom was de erfzonde zelf een daad geweest, die van een verkeerde gezindheid jegens God blijk had gegeven? In de theodicee van Bilderdijk kwam het uiteindelijk niet op daden aan, omdat een mens geen vrije wil heeft (die had hij al niet, toen hij van de boom der kennis van goed en kwaad at) en voor Godzelf begrippen als goed en kwaad ondergeschikt aan de bovenzedelijke waarheid zijn. Hij stelde zich liever op een volgens hem principieel onkenbaar standpunt van God dan op dat van de soort waartoe hij behoorde, zo groot was zijn verlangen naar eenwording met de Schepper. Zou een orthodoxe gelovige ooit kunnen vergeten, dat hij een nietswaardige zondaar is? Bilderdijk vergat nooit, dat hij uit God was voortgekomen en tot God zou terugkeren. Dat stempelde hem tot een mysticus, die men eerder onder rooms-katholieken aantreft dan onder streng gereformeerden. Hoe strikt in de leer hij ook was, toch schuilt er daarom zowel in zijn opvatting als in zijn beleving van de godsdienst een interconfessioneel element.

Eerder is op Bilderdijks complexe besef van het begrip 'tijd' gewezen,[337] dat zowel cyclische als lineaire trekken vertoont. Voor een orthodoxe gelovige was Jezus de rechte weg, die men nooit moest verlaten. Deed men dat wel, dan doorbrak men het lineaire patroon om volgens Augustinus, die verkoos de tijd niet als een rad voor te stellen, Jezus keer op keer aan het kruis te slaan.[338] Zo'n augustiniaanse visie op de tijd stond Bilderdijk aan, die haar als een uitsluitend naar rechts draaiend rad voorstelde. Lineair óf cyclisch was hem te rechtlijnig gedacht, er school te veel systeem in en zou hij zich aan systematisch denken overgeven of (van hem uit geredeneerd) schuldig maken, dan ontkende hij volgens Engelfriet de 'metafysische causaliteit' door hemzelf 'afhankelijkheid' van God genoemd.[339] De ondoorgrondelijkheid van de schepping was zo groot, dat hij zelfs in geval van de zwaartekracht weigerde in termen van oorzaak en gevolg te denken en het begrip 'oorzakelijkheid' beter vond uitgedrukt in 'afhankelijkheid'.[340] De planeten liepen in hun banen om de zon, maar uit zichzelf hadden ze bij wijze van spreken niets te willen. Hun banen waren niet uitsluitend bepaald door de wetten van de zwaartekracht, maar voorgeschreven door even onzichtbare als onverklaarbare krachten. Daarin de heilzame werking van de Kracht te kennen en vervolgens God, kostte hem niet de minste moeite. Evenzo hadden mensen niets te willen en weer spiegelde Bilderdijk zijn opvattingen over de al of niet vrije wil aan twee geschriften van Augustinus: *De praedestinatione sanctorum* en *De dono perseverantiae*, waaruit hij de conclusie trok: 'De wil is niet anders dan een determinatie, die niet vrij, dat is uit zichzelf kan zijn, overmits niets door zichzelf wordt bepaald dan het enig noodzakelijke en door zichzelf bestaande wezen, namelijk God.'[341] De predestinatie of 'schikking', zoals Bilderdijk haar noemde, hield een totale onderwerping aan de wil van God in, die onveranderlijk moest zijn, omdat Hijzelf onveranderlijk is.[342] Wat hield onder zulke condities de wil van een mens in? Allard Pierson gaf daarop het antwoord: 'Hiermede is reeds gezegd, dat vrijheid van 's mensen wil voor Bilderdijk woorden zonder zin zijn, want een vrije wil is zichzelf tot oorzaak, en die aan te nemen, zou dus de loochening zijn van God, als enige oorzaak, als volstrekt enige kracht. Natuurlijk huldigde Bilderdijk evenmin het determinisme, dat, naar het gewone spraakgebruik, de leer is van een wil die door *eindige* oorzaken wordt bepaald. Vrij noch gedetermineerd, is onze wil afgeleid, openbaring, betoning van het enig willend wezen.'[343] Bilderdijk ge-

loofde dus in de predestinatieleer, zowel in verkiezing als verwerping. God handelt naar goeddunken, 'in het een aan Zijn weldadigheid het perk stellend, waarin zij* door 's mensen moedwillige verwijdering noodwendig moest ophouden, in het andere Zijn genadig aanbod niet uitstrekkend voorbij wat er de kracht aan verlenen moest, de aanneming namelijk'.[344] Dat aanbod bestond uit de eeuwige zaligheid, waarvan sinds de aanvang der tijden vaststond wie daarvoor in aanmerking zou komen. Twee argumenten pleitten voor de redelijkheid van deze gang van zaken, want afgezien van Gods onmetelijke karakter stonden ook, naar menselijke maatstaven, beloning en straf in geen verhouding tot de gepleegde (wan)daden. De evenredigheid is zoek, voor wie redeneert dat een goede daad moet worden beloond en een misdaad gestraft.[345] Zoiets staat sowieso niet ter beoordeling van de misdadiger, maar van God. Bovendien zou Hij afhankelijk van het menselijk doen en laten zijn, indien hier enigerlei vorm van loon naar werken als leidend principe werd ingevoerd.[346]

Van de onsterfelijkheid der ziel bevat los van enerverende denkprocessen, waarvoor Bilderdijk in voor hem moeilijke tijden bleef openstaan, een psychologische observatie die zijn verbondenheid met de Allerhoogste illustreert. Wat hem op een meer aards niveau van nature was gelukt,-zich in de aandacht van de hoogste gezagsdragers verheugen-, streefde hij als een ridder zonder vrees of blaam ook op een hoger niveau na. Hij constateerde, dat de dood in tijden van materialisme geen overgang naar een beter leven inhoudt, maar eenvoudigweg het einde van alles betekent.[347] Bij wijze van een averechtse variant op 'in nood leert men bidden', waren godsdienst en religie niet in trek bij mensen wie het aan niets ontbrak. Een andere verklaring voor hun onverschilligheid,-want het was toch eigenlijk ondenkbaar dat een schepsel zich níet om de Schepper zou bekommeren-, was gelegen in hun angst voor de 'getergde Wreker'.[348] Als verlamd van schrik leefden zij er net als Lodewijk XV op los, na hen de zondvloed verwachtend, zonder zich ten volle van hun morele verantwoordelijkheid bewust te zijn. Bilderdijk was zich daarvan al te zeer bewust, maar chevaleresk genoeg om God in het verlengde van de eerder gebezigde beeldspraak met open vizier tegemoet te treden, zelfs als Hij 'in verterend vuur' op hem afkwam.[349] Zijn eigen armoede gaf hij aldus een positief tintje, maar hij ging er zwaar gebukt

* Met 'zij' wordt predestinatie bedoeld.

onder. Op 23 oktober 1806 schreef hij aan Jan Valckenaer: 'Ik meen van u verstaan te hebben, dat u enig geld voor mij hebt ontvangen. Is dit zo, stel dan niet uit, bid ik u, het mij te zenden. Want ik weet me geen raad zonder. Hoe het verder moet gaan, blijve God bevolen. Mijn arbeid wil niemand. Vaarwel, ik wenste zeer u te spreken, en hoop dat nu op de eerste vrijdag in november te doen, maar kon daarop niet wachten met mijn verzoek.'[350] Tot aan het einde van dit jaar bleven de financiën hem parten spelen, wat na het overlijden van de hertog van Brunswijk op 10 november tot acute derving van zijn inkomsten uit Duitsland leidde. Valckenaer trok zich het lot van zijn vriend persoonlijk aan: 'Nu wenste ik toch wel eens nader met u te overleggen, wat u zult worden of beginnen. Daar ik u stellig heb aangeraden in Holland te blijven (en nu, na de revolutie in Brunswijk, zult u blij zijn die partij te hebben gekozen), hangt mijn hart over u, uw lot, uw bestaan, uw huisgezin. Dus zo u niet geheel dichter bent, dat is, ongeschikt om te berekenen dat men hier om te leven een gegeven kwantiteit van *moneij* nodig heeft,-kom dan eens met mij uw zaken bespreken. U zult een warme haard, en wat beter is, een warm hart vinden.'[351] Zoals Valckenaer zich bij de raadpensionaris voor zijn vriend had ingezet, deed hij dat nu ook bij koning Lodewijk en kennelijk met succes, want op 22 november feliciteerde Bilderdijk zijn vrouw vanuit Den Haag met haar nieuwe titel: 'Frau Königliche Holländische Sprachmeisterin'.[352] De koning had hem officieel zijn aanstelling als hofleraar in de Nederlandse taal gegeven, ter bevestiging van een reeds bestaande praktijk, maar welke honorering aan deze functie verbonden was, wist geen mens. Niettemin voelde Bilderdijk zich verplicht om passend bij zijn nieuwe status andere nachtkledij aan te schaffen,-of zijn vrouw daar maar even voor wilde zorgen-, jabots (door hem als 'neck-cloaths' omschreven), een rotting en zwarte bretels, waarvan de maten bij zijn kleermaker bekend waren. Ze stuurde hem het gevraagde, evenals vlees en boterhammen die hem goed smaakten.[353] Valckenaer werd voor zijn inspanning bij de koning bedankt in een brief die hij niet, zoals gebruikelijk, met 'totus tuus' gevolgd door zijn eigennaam ondertekende, maar met het opperste blijk van verknochtheid in de vorm van een niet bestaande superlatief: 'tuissimus'.[354]

In het begin van december verbleef Bilderdijk nog steeds in Den Haag, niet op Huis ten Bosch waar voortdurend getimmerd en gemetseld werd, maar in de Schuttersdoelen gelegen aan de Hofvijver.

Gekweld door geldzorgen stuurde hij zijn vrouw kwitanties die haar ergste financiële nood moesten lenigen en dat vaak niet deden, omdat er niet tot uitbetaling kon worden overgegaan. Hij maande haar om de helft van de wel uitgekeerde geldbedragen naar hem te sturen in goed de inhoud aan het oog onttrekkende verpakkingen, zodat de nietigheid der geldbedragen niemand zou opvallen. Om diefstal scheen hij zich minder te bekommeren dan om het ophouden van zijn status als hofleraar. Hij maakte haar verwijten die zij hém had kunnen maken: 'Ik beschik over uiterst weinig geestkracht en uw brief (waarnaar ik zo uitkeek) draagt aan mijn ongenoegen en onbehagen bij.'[355] Van haar kant bleef Wilhelmine hem ontzien: 'Mijn hart bloedt, nu ik u deze brief stuur zonder enig geld, maar ik hoop het te krijgen tegen de tijd dat de volgende boot vertrekt.'[356] Hij klaagde ook tegenover anderen, onder wie Jeronimo de Vries over de slechte condities waaronder hij zijn werk moest doen: 'Zodra de koning mij betaalt, koop ik terstond een bos pennen. Die van hem zijn slecht, ik heb er reeds over geklaagd.'[357] Ook moest hij te lang wachten op een koning die nooit kwam opdagen, wat hem danig frustreerde: 'Ik kan niet zeggen, liefste, dat mijn aanwezigheid hier van enig nut is, maar zo heeft het Zijne Majesteit behaagd!'[358] Eind december bleek hij als conservator officieel tot de directie van de Koninklijke Bibliotheek te zijn toegetreden, maar had hij nog steeds geen inkomen. Omdat hij geen idee had waaruit zijn werkzaamheden precies bestonden, besloot hij beide problemen in één keer op te lossen. Hij dankte Zijne Majesteit voor het hem geschonken vertrouwen, op grond waarvan 'U mij de gunst verleende mij aan de Koninklijke Bibliotheek te verbinden en sindsdien heb ik een brief ontvangen waarin Uwe Majesteit zich verwaardigde mij te schrijven, of ik mij vereerd voelde met de titel van Conservator van uw bibliotheek. Bijgevolg smeek ik Uwe Majesteit of u mij wilt laten weten, waaruit mijn functie bestaat en welke beloning u zich verwaardigt daaraan te koppelen.'[359] Hoewel er na zijn terugkeer uit ballingschap veel was gebeurd en de vooruitzichten op langere termijn niet ongunstig waren, moest hij de conclusie trekken, dat zijn onzekere bestaan in Brunswijk was gevolgd door een niet minder onzeker bestaan in zijn vaderland. Een merkwaardige constante in zijn leven ginds en hier vormden de langdurige periodes waarin hij gescheiden van zijn vrouw leefde. De hectiek van het moderne leven was in zijn tijd al voelbaar, waardoor hij met lede ogen moest aanzien, hoe anderen beslag op zijn tijd legden. Zelf ging hij

ten opzichte van zijn vrouw ook niet vrijuit, waardoor hij meende er goed aan te doen haar met Sinterklaas gouden oorhangers, in de vorm van een hartje, en een hangend horloge te sturen. Had men hem iets kwalijk willen nemen, dan zou dat zijn zorgeloosheid op financieel gebied kunnen zijn, maar Busken Huet reageerde buiten elke proportie op de vermeende smakeloosheid van beide surprises. In een begeleidend versje, geen Sinterklaasgedicht, stond Bilderdijk stil bij hun huwelijk en bij het overlijden van hun kinderen, zonder dat er een onvertogen woord in valt of, positief geformuleerd, een sterke regel de aandacht van de lezer trekt, maar waarvan hier toch een gedeelte volgt om te laten zien, hoe buitensporig de kritiek zich over hem en zijn werk kon uitlaten:

> Voelt de lieve borst der gade, die mijn teder hart aanbidt,
> 't Hare voor een eega tikken, die het onverdeeld bezit;
> Voelt zij, ieder ademtochtjen, ieder polsslag dien het doet,
> Eén beweging met de zijne, énen zucht, en énen gloed,
> Eén verlangen, één begeren, één genoegen, énen rouw;
> Dierb're, draag dan op dien boezem 't zinnebeeld van zulk een trouw![360]

Dat 'zinnebeeld' betrof slechts het horloge, over de gouden oorhangers in de vorm van twee hartjes dichtte hij, dat het háár alleen voegde die aan haar oren te hangen. De lezer oordele wie in het hierna volgende commentaar van Busken Huet belachelijk wordt gemaakt, de vrouw van Bilderdijk of de beroemde criticus die iets op zijn grote voorbeeld had af te reageren: 'Onze verbeelding weet niet of zij hier bij voorkeur aan een vleeshouwerswinkel of aan een kermiskraam vol snuisterijen moet denken. Ook heeft ieder onzer wel menigmaal gehoord van een meegesleepte schare die aan de lippen eens welsprekende redenaars hing, maar nooit van een redenaar die met eigen hand deze schare vasthechtte aan zijn oren. Mogelijk zegt men: een dichter is ook weder iets anders dan een redenaar. Het zij zo, maar wij menen niettemin dat Bilderdijk, op het ogenblik zelf dat hij protesteerde tegen smakeloze nietigheden, door deze zesregelige nietigheid zijn dichterlijke gade op de meest smakeloze wijze belachelijk heeft gemaakt.'[361] Tenzij er nog eens een ander gedicht over oorhangers opduikt, waarin Bilderdijk eigenhandig een schare vasthecht aan zijn oren,-wat eerder absurd dan smakeloos zou zijn-, kan men geen begrip voor deze uitval van Busken Huet hebben.

Gedurende de hele maand december voelde de grote man zich ziek, op het kleinzielige af. In een brief aan zijn vrouw gebruikte hij het woord 'seek' voor 'ziek', wat men als een neerlandicisme in het Engels kan opvatten.[362] Weersomstandigheden verhinderden, dat hij vanuit Den Haag naar Leiden zou reizen ten koste van zijn gestel: 'Nu het weer uiterst onstuimig is, vrees ik mij nodeloos bloot te stellen aan de invloed der weerselementen op mijn zwak en gevoelig gestel.'[363] Hoeveel kernachtiger dan zijn Engelse equivalent 'frame' (dat hier vertaald is met 'gestel') klonk een woord als 'rif' uit zijn mond! Op eerste kerstdag klaagde hij na een formeel aandoend blijk van medeleven met zijn vrouw: 'Hoe graag ik ook elk spoor van uw onbehagen zou willen uitwissen, toch kan ik niet verbergen, dat ik een erg slechte nacht heb gehad, gevolgd door een dag, met hoofd- en tandpijn, en niet zonder gebruik van opium te maken. Zelfs op dit ogenblik lijd ik meer dan ik in woorden zou kunnen uitdrukken.'[364] Op tweede kerstdag ontving hij een briefje van de toen achtjarige Julius, dat hem een inkijkje in het hart van zijn zoon bood: 'Donderdag is Julius zijn vogel gestorven, daar was Julius heel bedroeft over, en toen heeft mama hem bij het vuur gelegd maar hij wierd toch niet weer levendig; als hij van honger of dorst gestorven was, dan was het nog erger, maar nu is het Julius zijn schuld niet.'[365] Werkend aan 'memories' voor de koning, reageerde zijn vader nog diezelfde dag opgetogen over Julius' briefje. Dat hij geen tijd had om er antwoord op te geven, kleedde hij niet zonder compliment voor moeder en zoon in: 'Julius' brief was mij inderdaad onuitsprekelijk welkom. Hij heeft hem heel natuurlijk en naïef geschreven en het zou jammer zijn om zijn natuurlijke aanleg te verknoeien door hem voortijdig lessen of voorbeelden van stijl te geven. Zeg tegen hem, dat Papa uiterst blij was met zo'n goed geschreven en gespelde brief van hem, maar geen tijd had om die beantwoorden.'[366] Het verschijnsel 'ziekte', in geval van Julius' vogel schuldeloos op de dood vooruitlopend, had hem van jongs af aan geïnteresseerd, maar vooral na de dood van Alexis tot een nieuw leerdicht, *De ziekte der geleerden*, geïnspireerd. Wat betekende 'ziekte' eigenlijk en was het raadzaam zijn medische kennis te bundelen in een leerdicht, dat paal en perk zou stellen aan het ongebreideld optreden van artsen? De dood van Alexis, zelf een mogelijk slachtoffer van te ijverige vertegenwoordigers van hun stand, fungeerde als een katalysator in zijn denken over ziekte en alles wat daarmee samenhing. Het in alexandrijnen geschreven leerdicht ver-

scheen onder nog nader te noemen omstandigheden in zes zangen, nadat het door hem in november 1806 grotendeels was voltooid. Zijn tijdgenoten waren er diep van onder de indruk, maar op moderne lezers maakt het vooral de indruk onleesbaar te zijn.[367] Tot de positieve aspecten van dit leerdicht kan de holistische visie van Bilderdijk op het verschijnsel 'ziekte' worden gerekend. Als er één ledemaat of orgaan ongezond blijkt te zijn, lijdt het hele lichaam: 'De misdaad van één lid is 't algemene wee.'[368] Hier is niet sprake van een min of meer crimineel toeval, maar van een natuurwet:

> Natuurs onbuigb're wetten
> Verbinden 't alles. 't Een vloeit op het ander in
> En vormt een cirkel, die terugdraaft naar 't begin.[369]

Zijn aandacht voor de psychosomatische aard van kwalen valt eveneens daaronder te rekenen: 'Geen lichaam is gezond, waar 't denkend werktuig treurt.'[370] Verrassend modern doet ook zijn inzicht aan, dat de menselijke huid onder invloed van nicotine van kleur verandert en rimpelig wordt. Als er ooit één tegenstander van het roken in openbare ruimtes heeft bestaan, was dat Bilderdijk wel, die daarover zijn verontwaardiging afzonderlijk luchtte in het postuum uitgegeven *Het nicotiaanse kruid*. Maar waarschijnlijk is voor de meeste lezers van nu hun ergernis over wat Bilderdijk betoogde groter dan hun bewondering voor de manier waarop hij dat deed. Wat dat laatste betreft, kan men terecht aanmerkingen op de structuur van dit leerdicht maken, terwijl de taalvaardigheid van de dichter onverminderd blijft imponeren.

Busken Huet had voor het hele gedicht geen goed woord over. Hij vond *De ziekte der geleerden* een 'daad van wansmaak, van piramidale wansmaak' zelfs.[371] Het was meer een gedicht van leer dan een leerdicht, merkte hij ergens snedig op, uit weerzin tegen Bilderdijks beschrijving van het verteren van voedsel in het algemeen en van obstipatie in het bijzonder, waarvoor een al of niet 'windbedarend kruid' uitkomst zou kunnen bieden.[372] De aandacht aan lichamelijke verrichtingen geschonken, of het nu 'het zoet der slaapkoets' of de vertering van voedsel betrof, vond deze criticus ondichterlijk en onfatsoenlijk.[373] Bilderdijk achtte de ingewanden van kinderen vreemd genoeg zelf óók tot walging in staat, getuige zijn opmerking over het kwaad dat zichzelf straft, als een kind te veel heeft gesnoept: 'Het

walgend ingewand vervult de plaats der rede.'[374] In zijn kritiek op *De ziekte der geleerden* werd Busken Huet bijgevallen door Willem Kloos: 'Het is dan ook een esthetische vergissing van Bilderdijk geweest om een medisch traktaat op rijm te willen brengen, want het is eenvoudig onmogelijk, dat de inwendige fysiologische verrichtingen en processen, die hij hier beschrijft, hem, of wie dan ook, zouden kunnen aanzetten tot ritmische, dat is ontroering vertolkende zang.'[375] Men herinnere zich Bilderdijks discussie met zijn vader over wat dichterlijk is, toen hij als jongen de invloed van poëzie op het staatsbestuur een geschikt onderwerp voor een leerdicht vond. Zijn vader gaf ter behandeling van zo'n onderwerp de voorkeur aan een essay, maar Willem was het er niet mee eens. In een 'gewoon' gedicht ging geen zee hem te hoog, elk onderwerp was geschikt voor het innigst zelfgevoel, dat in een leerdicht garant stond voor een plastische beschrijving als het 'ledig persen' van het 'aandoenlijk vliesgestel der darmbuis'.[376] Busken Huet en Willem Kloos hadden iets tegen het leerdicht als zodanig, waartegen zij via de omweg van smakeloosheden ageerden. Bilderdijk had niets tegen het leerdicht, terwijl hij aan alles wat er in of uit het lichaam stroomt een spirituele in plaats van banale betekenis hechtte: 'Zoals het bloed het lichaam onderhoudt, voedt en doet groeien, zo is er een weldadige 'circulatie' (als ik het zo eens noemen mag) in geheel de geestenwereld, waartoe ook wij behoren.'[377] Zijn loflied op seksualiteit (in de vijfde zang) oversteeg de fysieke eenwording tussen man en vrouw, waarin hij niets minder dan de vereniging met God gestalte gaf:

> Maar sta gelukkig op uit de armen van uw gade,
> Wees moedig, als uw ziel in haar verrukking baadde!
> Dan zal ze u heilzaam zijn.[378]

Waarom 'moedig'? Bilderdijk legde in een aantekening uit: 'Men weet, dat Mohammed zei, dat het gebruik van wierook en de omhelzing der vrouwen hem moediger in de strijd en vuriger in het gebed maakte. Ik geloof niet, dat een rechtschapen man ooit anders heeft kunnen ondervinden, maar een ongeregelde jeugd en onrijpe of onzedelijke lichaamsverkrachtingen verwoestten, sinds lang, het leven en levensgenot van duizenden. En dezen oordelen dan wat een dichter, een Mohammed, in het vol gevoel van zijn hart uitstortte?'[379] De wellust is niet iets doemwaardigs en beschamends, integendeel, zijn

'schokking van de zenuw is weldadig'.[380] Doordat velen bevooroordeeld zijn, laten zij zich ten onrechte negatief over seksualiteit uit: 'Het vooroordeel vonnist slecht, steeds wuft en ongestadig.'[381] Het is net alsof het vooroordeel zich hier in niets onderscheidt van datgene waarop het betrekking heeft,-seksualiteit-, zo lijkt Bilderdijk te verkondigen.

Da Costa zag in *De ziekte der geleerden* een 'bol der maan tussen het kleinere gesternte', terwijl Joris van Eijnatten en Piet Gerbrandy het als een meesterwerk betitelden.[382] Voor een eigentijdse waardering van Bilderdijk is het standpunt van de laatsten opmerkelijk, gebaseerd als het is op het criterium van de leesbaarheid. Dat van de taalvaardigheid (niet noodzakelijk daarmee samenvallend) bevestigt hun zienswijze, maar er staat niettemin een lange reeks nonsens in voornoemd leerdicht. Wat is ziekte en de ziekte der geleerden in het bijzonder? Met een beroep op Hippocrates gaf Bilderdijk het antwoord: ziekte 'is helingskracht en geen verdervingszucht'.[383] Dat geldt voor iedereen, dom of geleerd. Waarin schuilt het heilzame aspect van een ziekte? In de ervaring van pijn, die als een weldaad van God moet worden opgevat. Om die reden mag pijn nooit met een geneesmiddel worden bestreden, want zoals een 'heilzame etterteelt' de wond zuivert, heelt de pijn.[384] In een duivelskring van ziekte, pijn en wonden is Bilderdijks tirade tegen 'averechtse artsenij' en 'ijdele panaceën' vervolgens een constante:

> Geen plant, hoe rijk van kracht, uit Indus kruidwaranden,
> Geen delfstof uit het diepst van 's aardrijks ingewanden,
> Geen dierlijk geil, of bloed, of merg, of hersenschaal,
> Bedwingt, natuur ten spijt, de minste lichaamskwaal.

Het was in zijn ogen dan ook onbegrijpelijk, dat zoveel mensen van pijnstillers gebruikmaken, die juist als ze in de praktijk hun werking hebben bewezen, een schande voor de Verlichting zijn: 'Het is onbegrijpelijk, tot welke graad zelfs 1000 lieden, wier beschaafd en geoefend verstand hen onvatbaar voor zulk een verblinding moest maken, elk pijnlijk ziektegevoel voor een stellig en nutteloos, ja, verdervend letsel houdend, de geneeskunst als een soort van toverij en geneesmiddelen als evenzovele toverkruiden beschouwen, wier kracht bestaat in een verborgen vermogen, alle fysieke grond te buiten gaand, en wier aanwending een blote empirie tot haar grond heeft. Vandaar

de zwakheid en overhelling van zoveel geleerden naar belachelijke en gevaarlijke kwakzalverijen, wier gebruik de zo hoog geroemde Verlichting in onze dagen tot schande strekt!'[385] Dat hij daarover zo dacht, hoewel hij als geen andere negentiende-eeuwer langdurig ruime hoeveelheden opium slikte, wekt alleen dan geen verwondering, als men bedenkt wat hij als de oorzaak van elke ziekte beschouwde: gepieker of overmatig denken. Dat lijkt ook de oorzaak van de ziekte der geleerden te zijn, die hun nachtrust opofferen voor studie en proefondervindelijk onderzoek. Beseffen zij dan niet, dat hun 'breinverzwakking' slechts ogenschijnlijk 'der ziekte bron en wezen' is?[386] De eigenlijke oorzaak van een ziekte is immers gelegen in de erfzonde, wat ook kan verklaren waarom zoveel relatief goede mensen door een ziekte worden geveld:

> Helaas! Verbast'ring, uit een eerst vergrijp gesproten,
> Verbreidt zich eind'loos voort in de afgezette loten![387]

Wie geneesmiddelen slikt, verzet zich dus tegen de gevolgen van de erfzonde, een even laakbare als voor een ongeneselijk zieke christen strafbare handeling. Geen wonder dat Bilderdijk zich als een zware zondaar zag: doodziek als hij zich zijn hele leven waande, verhinderde het gebruik van opium hem Gods wil uit te voeren! In de vierde zang noemde hij tenslotte nog het 'onbedachtzaam krenken des werktuigs van de ziel' als oorzaak van een ziekte.[388] Gaat men ervan uit, dat met het werktuig van een ziel de ziel zelf wordt bedoeld, dan zijn er naast één lichamelijke oorzaak,-aftakeling van het menselijk brein-, twee niet-lichamelijke oorzaken: erfzonde en krenking van de ziel. Hoe die zich onderling precies verhouden, mag de lezer zelf uitmaken. Heeft hij een arm of been gebroken, dan gelieve hij dat niet aan het blinde toeval te wijten, maar aan één van de drie hiervoor genoemde oorzaken.

Ongeordend is de opsomming van alle kwalen in *De ziekte der geleerden*. Deze 'Ilias van plagen' kent, met dank aan de klassieke oudheid, een Bijbelse oorzaak (de lezers weet inmiddels welke) die hecht met het begrip 'schuld' verbonden blijkt: al het menselijk leed is het gevolg van slechts één appelbeet.[389] Zo overzichtelijk als deze prima causa lijkt, zo onoverzichtelijk is de presentatie van alle mogelijke kwalen of wat daaronder wordt verstaan. Wie masturbeert, dat wil zeggen zijn 'onschatbare levenssap baldadig vergiet', zal aan ruggen-

mergtering sterven.[390] Wie onder fobieën lijdt, zal de 'neep der hartskwetsuur' moeten voelen.[391] Wie last van keelpijn heeft, gaat niet goed met zijn eigen gevoelens om, want is de gorgel niet de zetel van het gevoel? Wie een slechte nachtrust geniet, ontzegt zich het heilzaam middel der beweging (wat op zichzelf niet onjuist is): is hij een kamergeleerde, dan dient hij onverwijld schaaf en spanzaag te laten 'ruisen' in zijn studeervertrek, tot ongenoegen van hemzelf en zijn reeds slapende huisgenoten.[392] Wie vermoeid is, heeft te lang 'getuimeld' in de schoot van zijn geliefde of om haar leden 'gehangen', want hij is bevangen door onlust en 'de onlust van het gevoel vernielt de werkingslust' (onlust wordt hier ten onrechte als een oorzaak van vermoeidheid voorgesteld, terwijl zij het gevolg daarvan is).[393] Wat voor vochten er lopen door 'tedere klierbuisspuiten' (waarmee Bilderdijk aders bedoelt) en andere bruisende buizen,-de lezer komt er in lang niet alle gevallen achter, al krijgt hij wel de indruk dat hem geen detail van 'der vochten omloop' wordt bespaard.[394] Het menselijk lichaam is in de visie van Bilderdijk een kolkende massa door geen dijken in de vorm van talrijke voedsel- en drankadviezen in bedwang te houden. Kruiden en medicijnen die dat wel zouden kunnen, worden in diverse zangen opgesomd, zonder dat de dichter zijn fundamentele afkeer daarvan laat varen. Wie na dit alles verbaasd is in de derde zang een pastiche van Dantes *Inferno* tegen te komen, bedenke, dat de erfzonde niet in alle gevallen op aarde valt uit te boeten en dat ziekte en pijn nergens anders dan juist daar tot hun recht komen. Ordening ontbreekt eveneens aan de 'Medeapassage', die men niet gauw in een ongeordende opsomming van kwalen zou verwachten. Slachtoffer van zijn eigen inspiratie gaf Bilderdijk daarvoor een misleidende verklaring. 'Men ziet licht,' schreef hij in zijn aantekeningen, 'dat ik in het verhaal Ovidius niet heb gevolgd. Men raadplege Apollodorus en Hyginus en late mij het dichterlijk recht van eigen verbeelding. Ware mijn geheugen onvervallen gebleven, ik had wellicht mijn poëtische voorganger getrouwer op de voet getreden. Dit is een onweerstaanbaar genoegen, wanneer men zich een schone plaats duidelijk herinnert. Maar een boek op te slaan om er iets uit te ontlenen, wat niet reeds in onze denkbeelden zo onafscheidelijk ingeweven is, dat het eruit voort schijnt te vloeien, dit ware wel het meest antipoëtische vergrijp, dat men zou kunnen begaan.'[395] Het misleidende karakter van zijn verklaring schuilt in de verwachting, dat zijn lezers niet de 'Medeapassage' als zodanig als een vreemde eend in de

bijt van zijn leerdicht zullen beschouwen, maar slechts een klein onderdeel daarvan. Tegelijk wordt zijn weerzin tegen een 'antipoëtisch vergrijp' met zoveel machtsvertoon geëtaleerd, dat zijn lezers er niet aan konden twijfelen, of de 'Medeapassage' in de zesde zang terecht was ingevoegd. Dankbaar gunden zij hem 'het dichterlijk recht der eigen verbeelding', dat hij zich overigens niet zonder een gezochte reden toe-eigende. Door geneeskunst te vergelijken met de 'Colchische beulin', dat wil zeggen Medea, veroorloofde Bilderdijk zich een lange uitweiding over haar wandaden.[396] Daartegen is letterlijk geen kruid of medicijn gewassen, wat zij de dochters van Pelias ook wijs trachtte te maken. Die vermoordden hun vader, wat Bilderdijk 'ten prooi aan 't onheil dat hij schetste' om een onnaspeurlijke reden op zichzelf betrok: Pelias was nu juist geen balling, 'wien 't geweld uit have en erf verstiet', noch kon de verderfelijke handelwijze van diens kinderen ook maar enigszins met die van Bilderdijks eigen kinderen worden vergeleken (hoe slopend beiden het vaderschap ook mochten hebben ervaren).[397] Was deze koning niet meer in staat zuchtend 'op zijner kind'ren graf' neer te zijgen,-Bilderdijk kon dat wel.[398] Zijn leerdicht is in zekere zin zelfs te beschouwen als één langgerekte rouwzang op het overlijden van zijn zoontje Alexis. Uit een arcadisch rietje sneed hij zich een fluit, zoals hij aan het slot van de zesde zang opmerkte, op de uiterst sombere tonen waarvan in de allerlaatste regel aan het vaderland wordt gevraagd de op sterven na dode dichter te herdenken in zijn kroost.

Uit het *Nabericht* bij *De ziekte der geleerden* blijkt, dat Bilderdijk zich bij de mondelinge presentatie daarvan in januari 1807 belemmerd voelde, toen hij twee zangen daaruit voordroeg voor de *Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* in zijn woonplaats Leiden. Naast kritiek op de structuur van dit leerdicht, het gebrek aan orde in het algemeen en in de 'Medeapassage' in het bijzonder was er volgens hemzelf ook kritiek op het gebrek aan logica mogelijk. Dat stelde hij op zo'n ingewikkelde manier aan de orde, dat hij zich leek te verontschuldigen voor alles wat er aan zijn leerdicht mis was en tegelijk, bij nader inzien, zich het recht voorbehield om dat juist als iets waardevols te koesteren. Was een zonde tegen de logica het gevolg van een dichterlijke gevoelsontlading, dan kon men toch niet van een gebrek aan logica spreken? Wat in de 'Medeapassage' wrong,-'het dichterlijk recht van eigen verbeelding' versus een 'antipoëtisch vergrijp'-, zat hem kennelijk in het hele gedicht dwars. Ziehier, hoe geraffineerd hij

zich voor het gebrek aan logica in zijn gedicht verontschuldigde: 'De dichtkunst, of laat ik zeggen de poëzie, want ik denk hier aan geen kunst of kunstoefening, maar aan wat ons natuurlijk en een gevolg van onze aandoenlijke en tevens zintuiglijke en redelijke aard is, de poëzie dan heeft haar logica, die geheel met de algemene overeenstemt, maar in bijzondere gevallen wordt gewijzigd. 't Is haar oogmerk niet waarheden op te sporen, of hun verband te doen kennen, 't is het gevoel, in de regelmatige opeenvolging die de natuur daarin aanbrengt, uit te storten. Maar wanneer bij hem die voelt, het gevoel tot de erkenning ener waarheid leidt en tot haar ontwikkeling bijdraagt, zal de dichterlijke afwisseling van gevoel deze ontwikkeling stimuleren op een wijze, die aan de samenhang der denkbeelden nu en dan voorbijschiet en doet denken aan onvoorbereide sprongen, maar ook zelfs deze schijnbare sprongen zullen hun genoegzame grond hebben in de samenhang, die zij als het ware verstoren en afbreken.'[399] Hier wordt in gewoon Nederlands de lezer gevraagd vergiffenis te schenken aan wie tegen de logica heeft gezondigd, omdat zo iemand, dichter als hij is, nu eenmaal recht heeft op verbale gevoelsontladingen die zich op een zogenaamd 'hoger' niveau aan de logica onttrekken. Dus zondigt hij helemaal niet en hoeft hij evenmin vergiffenis te vragen of te krijgen. Er staat voor de goede verstaander, dat Bilderdijk geen leerdichten had moeten schrijven: de voor een leerdicht vereiste logica verzet zich tegen de ongebreidelde fantasie van een dichter. In theorie had hij weliswaar niets tegen het leerdicht als zodanig, maar in de praktijk voelde hij zich er toch door belemmerd. Zoals hij zich in filosofisch en theologisch opzicht wel eens vast redeneerde, waardoor een ontsnapping uit de doolhof der zinnen niet of nauwelijks mogelijk was, deed hij dat ook in poëtisch opzicht. Viel zijn ambivalentie in voorkomende gevallen te herleiden tot oprechte ambiguïteit,-in het *Nabericht* bij *De ziekte der geleerden* maakte hij het te bont om hetzelfde te veronderstellen. Eerst vergiffenis vragen voor iets wat hij bij nader inzien niet misdaan had en vervolgens de lezer de schuld van het gebrek aan logica geven, gaat te ver. Deed Bilderdijk dat dan? Ja, want de 'schijnbare sprongen' zijn geen dichterlijke aberraties, maar concessies aan de smaak van de lezer: 'Vandaar dan, dat, indien elk systematisch betoog een oplettendheid vordert, die het niet gemeen is bij de meeste lezers aan te treffen, het leerdicht noodwendig dit zoveel te meer zal doen,'-Bilderdijk verwees met 'dit' naar het maken van 'onvoorbereide' en

'schijnbare sprongen'-, 'als het meer dichterlijk, meer ware poëzie wil zijn om des te getrouwer aan zowel ontwerp als vorm te voldoen.'[400]

Na afloop van zijn voordracht in het achter de Langebrug gelegen gebouw van de *Maatschappij der Nederlandse letterkunde* roemden de aanwezige artsen Bilderdijks nauwkeurige beschrijvingen van ziektebeelden. Dat hij hen kritiseerde, namen zij voor lief, uit respect voor de door hem geëtaleerde kennis van anatomie en pathologie. Hij had die aanvankelijk sterk verouderde kennis uit de boeken van zijn vader opgedaan, reeds als zes- of zevenjarig kind studerend in Malcolm Flemings didactische zang *Neuropathia, sive de morbis hypochondriacis et hysteriis*, die als een verre voorloper van zijn eigen leerdicht kan worden beschouwd.[401] Zijn medisch inzicht berustte op een combinatie van de ideeën van Herman Boerhaave, Gerhard van Swieten, John Brown en de 'schrandere' Georg Stahl, die een goede gezondheid aan de natuur toedichtten en niet aan hun eigen ingrepen.[402] Aan de uitwassen van hun theorieën, de 'vis essentialis' en 'excitabiliteit', is hiervoor reeds aandacht geschonken.[403] Overeenkomstig zijn allereerste ambitie overzag Bilderdijk het menselijk lichaam, zoals een veldheer het slagveld, waarop 'challenges' en 'responses' voor een natuurlijke weerstand zorgden of, om het in minder martiale dan piëtistische termen uit te drukken, waarop de animatie van een onstoffelijk beginsel alles in haar greep hield. Later breidde hij zijn kennis uit met onder meer de werken van Tissot en Ramazzini, waardoor volgens Jan te Winkel 'de oorspronkelijkheid zijner medische beschouwingen, waarop hij zich beroemde, slechts schijnvertoon was'.[404] Het receptenboek van Johannes de Gorter, evenals de meer voor tekenonderricht dan medische doeleinden aangeschafte *Proportien der menschelijke lichamen* van Gérard Audran en *Anatomie der Mahler* van J. Preisszlern, ter aanvulling op de anatomische atlas van Vesalius en de *Tabulae anatomicae* van diens opvolger Eustachius, vulden zijn kennis op het gebied van het menselijk lichaam aan.[405] Wat hij uit dit allegaartje van informatiebronnen opstak, was inderdaad niet bijster origineel en viel te herleiden tot een algemeen aanvaard principe van Hippocrates: 'natura est morborum medicatrix', ofwel de natuur helpt ziektes te genezen.[406] Bilderdijk formuleerde die waarheid (waarmee de mensheid soms meer gediend is dan met originaliteit) zo: 'De aard van de ziekte is genezend.'[407] Als gevolg daarvan diende men koorts en infecties als natuurlijke verschijnselen op te vatten, die gewoonlijk uit zichzelf overgaan. Wel

degelijk origineel was zijn koestering van de pijn als een weldaad van God. Religieus masochisme bracht hem ertoe de pijn te verheerlijken als een goddelijk instrument, dat hem de ogen opende voor wat er werkelijk toe doet, in tegenstelling met ijdel vermaak, drift en 'zelfgenot'.[408] Tijdens de herdenking van de 150e geboortedag van Bilderdijk in 1906 waren er artsen die wat meewarig deden over de onwetenschappelijk met de moraal verknoopte opvattingen van hun collega's, die de etterteelt uit de eerste zang van *De ziekte der geleerden* 'heilzaam' achtten en, uitsluitend bij wijze van spreken, de mond vol hadden van het 'pus bonum laudabile'.[409] In overeenstemming met de leer van de 'excitaties' of prikkelingen dreef het 'tergend lichaam' (ietwat calvinistisch aangeduid als 'materia peccans') de etter uit. Zo'n man als Bilderdijk had geen enkel verstand van 'asepsis en antisepsis', wat een discussie over de zuiverheid van zijn leer bemoeilijkte, maar zíj wisten tenminste, 'dat alle etter uit den boze is'.[410] Door hem te hekelen en zijn leer bespottelijk voor te stellen, waarbij zij in het vage lieten of daaronder zijn medische opvattingen of religieuze overtuigingen moesten worden verstaan, waanden zij zich beter zonder te beseffen dat hun morele terminologie hen niet minder 'goede' of 'slechte' artsen maakten dan een in hun vak liefhebberende dichter.

Bilderdijk sloeg hun behandelmethodes niet erg hoog aan, vooral niet als hij terugkeek op de periode van zijn ballingschap: 'Waar ik in mijn omwandeling ook ronddwaalde,-bijna nergens heb ik buitenlands artsen gevonden die niet in het bestek van hun genezing wankten.'[411] Voor wie dit citaat uit *De ziekte der geleerden* niet onmiddellijk begrijpt, vervolgde hij: 'Integendeel, dagelijks geven zij nieuwe voorschriften, telkens van tegenstrijdige aard en werking, naarmate de toevallen, door het ene middel verwekt, tot het andere schenen te noodzaken, dagelijks een ander *symptoma* waar men tegen arbeidde, enz. (een waarachtig geneeskundige kan het overige licht raden), ziedaar wat ik zag. En dus werd elk geregeld verloop van de ziekte, elke *crisis*, elke *prognosticatie* verloren, verstoord en onmogelijk gemaakt, en de natuur bezweek onder de gewelddadigheden die men haar aandeed tot zij,-overmeesterd, niet door de ziekte (die soms niet veel te beduiden had en, aan zichzelf overgelaten, in weinig dagen haar oorsprong had weggenomen), maar door de geneesmiddelen-, het eindelijk na lang tegenworstelen opgaf.'[412] Bilderdijk wilde dus niet, dat een ziekte met (elkaar tegenwerkende)

geneesmiddelen werd bestreden. Een ziekte diende volgens hem niet behandeld te worden, nee, de zieke diende zijn ziekte uit te zieken. Artsen die ervan hielden te dokteren, deden hun patiënten over het algemeen meer kwaad dan goed: 'Zulke artsen waren in de smaak, werden gezocht en toegejuicht. Dit droeg in het bijzonder de naam van 'brownianismus' in Duitsland en won meer en meer veld. Wat heb ik mij soms moeten schamen over consultaties van de eerste koninklijke en vorstelijke *Leibmedici*, zoals zij heetten en deels waren! En hoeveel jongelingen van hoop heb ik niet op deze wijze zien omkomen! Hoeveel aanzienlijke geslachten van afkomst beroofd! Mijn hart bloedt bij de herinnering.'[413] Toch was ondanks al zijn kritiek op artsen één van hun behandelmethodes,-door hemzelf met 'purperplassen' aangeduid, dat wil zeggen aderlaten-, hem 'een doorgaande behoefte en gedurige toevlucht in elk soort van lijden'.[414] Tot verontwaardiging van Da Costa was de Haarlemse arts Gijsbert Swartendijk Stierling het niet met de behandelmethodes van Bilderdijk eens.[415] Wie zo goed als niets van drankjes, pillen en poeders verwachtte, en daarentegen alles van 'heilzaam zweet', dat met andere ongewenste gifstoffen een uitweg uit het menselijk lichaam zocht, kwam niet eens aan de eigenlijke behandeling van een zieke toe, of beval lichaamsbeweging als een panacee voor niet-bestaande kwalen aan.[416] Da Costa bracht daartegen in, dat de door Bilderdijk voorgestelde koortswering en pijnbehandeling, evenals diens voorschriften voor lichaamsontspanning, tenminste geen kwaad konden. Hij scheen zich niet te realiseren, dat de dichter van *De ziekte der geleerden* een slechte geneesheer van zijn eigen kwalen was. Hij roemde veeleer de literaire dan medische kwaliteiten van iemand die pijn vergeleek met een trouwe wachter: de vijand belaagt hem, interne huisverraders leiden hem af, ogenschijnlijk heerst er rust, amuseert men zich, of bedrijft men de liefde. Reeds wordt het voorportaal in brand gestoken, de voorgevel opengebroken. De slaapkamer brandt als een fakkel, vallende binten maken de ramp compleet, en dan blijkt tot overmaat van ramp het huis een eertijds mooi kasteel geweest te zijn met torentransen en rechtopstaande puien die nu in puin gevallen zijn. Dankzij die trouwe wachter is de hele stad in rep en roer en wordt het vuur met vereende krachten geblust.[417] Zo'n homerische vergelijking maakte de zaak er voor Bilderdijk uiteindelijk niet beter op. Het moge waar zijn dat geen veld dor is, waar de dichtkunst zich

vertreedt, maar een loflied op de zon heeft geen zin als de regen er met bakken uit de hemel op neervalt.

In *Wenken omtrent de dichterlijke loopbaan van Mr. Willem Bilderdijk* (1833) was Willem de Clercq van mening, dat het einde van dit leerdicht christelijk in plaats van klassiek-mythologisch had moeten zijn.[418] Volgens Da Costa zou zo'n afloop volledig stroken met het voornemen van de dichter, ware het niet dat hij zijn leerdicht voortijdig had moeten afbreken. Mogelijk zinspeelde Da Costa hier op de Leidse buskruitramp, die zich op 12 januari 1807 voltrok. [419] Hoe dat ook zij, in hun bespreking van *De ziekte der geleerden* ging de medische inhoud vrijwel schuil achter literaire betekenislagen, waarvan de christelijke moraal niet alleen als een wijze levensles het geheel had moeten doordringen. Voor Bilderdijk zelf was de rijkdom van de taal het belangrijkst, zonder welke hij geen pen op het papier had kunnen krijgen. Niemand hoefde zich blijkens het *Nabericht* te beklagen over de rijkdom van het Nederlands, tenzij hij zijn eigen gebrek aan taalbeheersing wilde maskeren: 'De rijkdom, de nadruk, de keuze van bewoordingen, die onze overschone moedersprake hem aanbiedt, het schilderende van haar klanken en toonvallen, het verheffende van haar beelden en toespelingen, zowel in het geven van namen als in het kentekenen van wat zij aanduidt, het nabootsende en vertegenwoordigende voor oor en voor oog van wat zij te kennen geeft, het gemakkelijke, het zachte, het snelle, het treffende en roerende van haar bewegingen, haar afwisselingen, in het vormen van geluiden, van volzinnen, van zinsneden en maten, het onuitputtelijke van haar schoonheden van allerlei aard (met één woord gezegd), zijn de waarborgen van onze overmacht in het dichterlijke boven alle hedendaagse volkstalen, indien wij die overmacht slechts wilden doen gelden en, in plaats van elders behoeftig te bedelen, onze overvloed dankbaar genieten en aanwenden.'[420] De zelfgenoegzaamheid onder Hollandse dichters en schrijvers die zich de beste van Europa waanden, vond hier in de ophemeling van de moedertaal een tegenhanger bij Bilderdijk. Hij vond zelf trouwens ook, dat dankzij koning Lodewijk geen Frank of Brit (en al helemaal geen Duitser) 'met de lauwer' zou mogen zegepralen, waar de Nederlandse poëzie in het geding is.[421] In dezelfde tijd en in dezelfde geest schreef Helmers aan Tollens, dat de vaderlandse poëzie 'thans' op een zeer hoog peil stond, 'waarop zij nog nimmer is geweest. Onze naburen overtreffen wij op dit ogenblik zeker!'[422] Een land dat politiek en cultureel in de verdrukking zit,

compenseert soms zijn eigen zwakheden door zijn staatshoofd en de hoogste vertegenwoordigers van de Muzen onevenredig veel lof toe te zwaaien. Wat in het *Nabericht* het meest treft, is overigens niet de mateloze zelfverheerlijking (waarvan het verkrampte karakter licht verklaard kan worden), maar de lyrische kracht van de lofzanger, die een waarschuwing inhoudt voor zijn lezers: verslijt mij niet al te gemakkelijk voor een retorische dichter! Te Winkel waarschuwde al: 'Wie in latere tijden Bilderdijks verzen soms retorisch heeft genoemd, verraadt daarmee alleen zijn eigen onmacht om al het levende van Bilderdijks taal aan te voelen of zelfs ook maar een klein sprankje in zijn ziel te voelen tintelen van de gloeiende hartstocht voor taalschepping, waardoor Bilderdijk, soms zelfs zijns ondanks, werd gedreven.'[423]

In strijd met 'retoriek' is zowel zijn taalgebruik (uitzonderingen daargelaten) als de originaliteit van zijn denkbeelden. Voor Kinker had *De ziekte der geleerden* niet hoeven te worden geschreven: 'Niets is hinderlijker dan een zwellende stijl, waarin niets dan zeer gewone zaken verhandeld worden.'[424] Hij miste node 'het gelukkige *intellectuele* instinct der verbeelding', dat anderen nu juist in hetzelfde leerdicht tegenstond.[425] Waarschijnlijk had Kinker kritiek op de te weinig door de rede getemperde gevoelsuitbarstingen van de dichter, wiens spiritualiteit haaks op zijn eigen levensbeschouwing stond, waardoor hij niet zag wat hij had moeten zien en expres voorbijkeek aan wat hem niet beviel. Hun standpunten lagen nochtans dicht bij elkaar, want de eenheid van het innigst zelfgevoel leek sterk op de eenheid van de rede die, met een beroep op Schelling, fysische en zedelijke causaliteit voor identiek verklaarde. Beiden geloofden *uiteindelijk* niet in de strijd tussen goed en kwaad, vrijheid en noodzakelijkheid, in dualisme in het algemeen, maar in de eenheid van 'la réalité nouménale instinctive'.[426] Beiden zagen in de natuur de zichtbaar geworden geest en in de geest de onzichtbare natuur terug. Hun harmonische wereldbeschouwing verschilde 'slechts' op een drietal wezenlijke punten: Kinker geloofde in de vooruitgangsfilosofie van de Verlichting,-het streven naar natuurlijke zelfvervolmaking dat Bilderdijk verwierp-, volgens hem kon de 'Wereldstaat' nog lang op zich laten wachten en diende de rol van godsdienst, religie en spiritualiteit te worden gereduceerd tot hoogstens vrijmetselaarspraktijken,-een onchristelijk soort deïsme-, terwijl volgens het lijdend voorwerp van zijn kritiek het Duizendjarig Rijk op het punt stond aan te breken en

God voor Zichzelf meer dan ooit alle aandacht opeiste. Origineel, maar onjuist, stelde Bilderdijk zich het menselijk lichaam voor als een 'vas lucis', een vat van licht. 'Lichaam' viel etymologisch zogenaamd te duiden als 'licht-aam', dat wil zeggen als een omhulsel van licht.[427] Voor de tweede lettergreep van dat woord is dat niet onjuist,-men denke aan zulke verschillende omhulsels als 'hemel' en 'hemd'-, maar voor de eerste lettergreep klopt er niets van: 'lich' is verwant aan 'lijk' in de oorspronkelijke betekenis van 'vlees'.[428] Wie zich uit onwennigheid in de luren laat leggen, zal het taalgebruik van Bilderdijk voor retorisch verslijten en te weinig oog voor een taalvondst als 'Mokka's gift' voor 'koffie' hebben.[429] Zo'n metafoor wordt niet begrepen, of als een te ongewoon middel beschouwd om iets gewoons onder woorden te brengen. Te gewoon is Bilderdijks toelichting op zijn stelling, dat onkruid licht wortelt: 'Het vordert geen begieten.'[430] Te gegewoon lijkt zijn paradox, dat een goede gezondheid de hoogste schat vertegenwoordigt, maar het 'schatbaarst door 't ontberen' is.[431] Het is met andere woorden ook nooit goed, of hij als dichter nu te zwaar of te licht geschut in stelling heeft gebracht. Hij had de neiging tot het eerste, zodat Reinder P. Meijer niet geheel en al ten onrechte in *Literature of the Low Countries* (1978) diens verbale inspanningen tot een krachttoer van formaat bestempelde: 'Overigens is *De ziekte der geleerden* vooral opmerkelijk wegens zijn uitzonderlijke lengte. Bilderdijk was een uitzonderlijk mens, zijn taalgebruik en stijl waren uitzonderlijk. Zoals een van zijn critici schreef: hij wierp woorden om zich heen, alsof het kolossale rotsblokken waren.'[432] Uit 's dichters keel ontwrongen zich in deze voorstelling van zaken verschillende woorden die hij, moe van het schikken, als een te zware last met zich meesleepte.

Als een onomstreden bewijs van zijn originaliteit kan Bilderdijks beschrijving van een geestesziekte dienen. Alsof hij bij Sigmund Freud op de divan had gelegen, wordt Caspar Barlaeus in de tweede editie van *De ziekte der geleerden* uit 1829 ten tonele gevoerd: hij leed nu eens aan de waanvoorstelling, dat hij van breekbaar glas was, dan weer aan het dwangidee een gerst- of tarwekorrel te zijn. Hij vreesde door een hoen te worden opgepikt, waardoor hij als illuster lid van de Muiderkring zijn eigen huis op de Oudezijds Achterburgwal niet meer durfde uit te gaan.[433] Bilderdijk verklaarde die laatste waan door de naam 'Barlaeus' af te leiden van 'baarle', wat evenals 'barley' in het Engels 'gerst' betekent.[434] Hoe vernuftig moest hij als taalkunstenaar

zijn om zo'n, in psychiatrisch opzicht, weinig waardevol oordeel te kunnen vellen? Uitgerekend zijn originaliteit was in het begin van 1807 een punt van overweging voor hemzelf geworden, toen koning Lodewijk hem had verzocht mee te werken aan een dagblad in oprichting, *Le vrai Hollandais*, dat op aandringen van Napoleon moest verschijnen om de Franse politiek in het nieuwe koninkrijk te ondersteunen. In het eerste nummer schreef Bilderdijk, wat hij onder de ware Nederlander verstond. Dat was niet iemand die het aangename met het nuttige wist te verenigen, nee, dat was veeleer een steile calvinist die bereid was het eerste ter wille van het tweede te verwaarlozen en niets van Franse lichtzinnigheid moest hebben. Hoogst ontactisch voor een man die werd verondersteld tot de redactie van het dagblad toe te treden, hekelde hij de Franse 'esprit' op een niet mis te verstane manier: 'Men zal dus bij ons niet die lichte voortbrengselen vinden, die de gratiën schijnen te dicteren, deze bloem der verbeelding die zo succesvol in andere naties wordt gekweekt, deze soort tenslotte, altijd nutteloos, maar vol charme, die onder een schitterend uiterlijk de leegte van zijn innerlijk verbergt.'[435] Op 4 januari 1807 lichtte hij in een brief aan de koning toe, waarom hij zich niet geschikt voor redacteur van *Le vrai Hollandais* achtte. Zijn originaliteit verbood hem, wat zijn geleerdheid hem verhinderde, namelijk zich dagelijks met krantenlezers te verstaan. Dat werk vereiste om het goed te doen 'een lichte stijl, elegant en gekruid, getuigend van een bepaalde zienswijze die geheel verschilt van die der beroepsgeleerden, dienend om de belangstelling van het publiek op te wekken'.[436] Ook in een niet dagelijks verschijnend blad, een literair tijdschrift, zouden zijn bijdragen nauwelijks tot hun recht kunnen komen, want óf de formule óf de doelgroep daarvan maakte een vergaande specialisering in hem belangwekkend voorkomende onderwerpen onmogelijk.[437] Wederom verstond hij zich met Willem Ockerse, de redacteur van de *Recensent, ook der Recensenten*, die hij op 13 januari van dit jaar in nagenoeg dezelfde bewoordingen verduidelijkte, waarom hij zich als recensent niet capabel genoeg achtte om bijdragen aan diens tijdschrift te leveren. Niet alleen speelden zijn 'telkens vernieuwde instortingen' hem parten, maar ook was hij zich er pijnlijk van bewust 'niet de stijl of toon te hebben, die men thans hier begeert en alom waardeert, en die ik, al ware mijn proza niet zo langwijlig en zwaarmoedig als waarvoor ik het houd (want waarom zou ik mij meer illusies maken over mijn werk dan over mijn hoofd- of

maagkwaal?), toch niet kan vatten en verkiezen'.[438] Zijn stijl was nu eenmaal niet luchtig en 'pikant' in de zin van treffend), zoals men wél van hem mocht verwachten: 'Mijn recensie smaakt niet, dit verneem ik van verschillende kanten, en uzelf geeft er mij een kleine en vriendelijke wenk van, tenminste naar ik het, overtuigd van de thans algemeen aangenomen smaak en mijn tegendruisen daartegen, heb opgevat. Wat rest mij derhalve anders dan u dank te zeggen voor de eer, die u mij daadwerkelijk hebt bewezen in de verwachting mij te vormen, waaraan niet voldaan is? Dit doe ik dan ook, Weledele Heer, en met hartelijkheid.'[439] Op het gebied van proza kon noch wilde hij aan andermans normen voldoen, waardoor hij zich van zijn lezers vervreemdde. Twee jaar later zou hij zich als dramaturg van zijn publiek vervreemden, verstrikt in zijn eigen visie op het treurspel.

Er was niet zomaar sprake van een crisis in zijn leven, die zou worden afgewisseld met periodes van rust en wederopbouw. Hij vreesde werkelijk als een onbegrepene door het leven te moeten gaan. Concessies aan zijn eigen smaak weigerde hij te doen, dus bleef hij als prozaïst en dramaturg actief, zij het dat hij voortaan het essay boven de recensie verkoos en onder koning Lodewijk het nationale drama nieuw leven trachtte in te blazen. Tegenover Ockerse betuigde hij zijn spijt te moeten afzien van 'datgene, waaraan men het grootste deel van zijn leven heeft opgeofferd en dat men eindelijk op het punt stond tot een soort van consistentie te brengen'.[440] Hij voelde zich 'als een doodeter in het veld gejaagd', omdat men hem het enige onthield waarvoor hij zichzelf geschikt achtte: een professoraat.[441] In het nieuwe jaar was zijn situatie niet anders dan op 26 september 1806, toen hij voor zichzelf de balans had opgemaakt: hij deugde niet voor recensent. Tegenover Jeronimo de Vries sprak hij enerzijds zijn bewondering voor *Le vrai Hollandais* uit: 'Sinds ik aan het hof ben, heeft men een zeer voordelig denkbeeld van onze Hollandse genialiteit gekregen, maar men wil ons nog niet die delicatesse van smaak toekennen, die de Fransen hebben. De koning vraagt en jugeert niet, maar anderen... Nu, u weet, hoe de Fransen zijn! Eerst oordelen en daarna, of nooit, onderrichting zoeken. Alles heeft echter zijn uitzondering. Leest u ook *Le vrai Hollandais*? Een Franse krant die hier uitkomt en veel van onze literatuur vertelt.'[442] Hij kwam er zelf vaak en, naar hij het deed voorkomen, tegen zijn zin in voor: 'Mijn naam komt er gedurig weer in en ik heb dit de redacteur al meermalen onder ogen gebracht, evenals dat zijn louanges te uitbundig zijn. Doch, dit

moet zo zijn. Men wil in Frankrijk, waar dit blad dagelijks heengaat en waar men nu zeer nieuwsgierig naar Hollandse zaken is, met onze producten schitteren.'[443] Anderzijds herhaalde hij zijn bezwaren tegen *Le vrai Hollandais* die, behalve de stijl of toon, de formule of doelgroep betroffen: 'Laatst wilde de koning, dat *ik* de literaire artikelen zou schrijven. Ik bedankte, maar zonder de voornaamste reden van mijn weigering te noemen, te weten dat er te weinig goeds bij ons uitkomt om er een voordelige en aanprijzende aankondiging van te kunnen maken. Ons land is daartoe te klein en de genieën zijn dus te gering in aantal, onder wie nog zo weinigen zich wegens hun beroepsbezigheden op schrijven en uitgeven toeleggen. Maar dat begrijpt men, uiteraard, nog niet en men wil *dagelijks*, nota bene *dagelijks*, annonces in dat vak hebben. Zijn die er niet, dan vraagt men, hoe komt dat?'[444] In het voorjaar van 1807 bleek hij over de tegenstelling tussen het Frans en het Nederlands te hebben nagedacht, onverbloemd voor zijn moedertaal partij kiezend, wat hem opnieuw minder geschikt voor het redacteurschap van een bij uitstek Franse krant maakte: 'De onvolkomenheid der Franse taal, buiten staat om verreweg de meeste zaken op een waardige wijze bij de naam te noemen, of denkbeelden die niet oorspronkelijk in het Franse taaleigen gedacht zijn, uit te drukken, heeft haar schrijvers genoodzaakt om zeer dikwijls van de eigenlijke uitdrukking en schildering af te zien en zich met een soort van *approximatie** te vergenoegen. Die kunstgreep heeft tot het volstrekt uitsluiten van waarheid in de uitdrukking geleid, zodat men nu voor een vereiste in Franse poëzie houdt, wat men kennelijk niet wil zeggen, maar alleen aanduiden. Het is dus een gedurig *jeu d'esprit*, een soort van raadselwerk (licht verstaanbaar, maar toch van dien aard). En daarin zoekt men het *génie*, de *délicatesse*, de *élégance d'esprit*.'[445] Zelf wist hij zich volgens hovelingen goed in het Frans uit te drukken: 'Het vreemdst hierbij is, dat zij mijn Franse proza zeer smaken. 't Is *incorrect*, zeggen zij, maar *d'une force supérieure*, en wat zij 't vreemdst vinden, heeft *la coupure française* en is Frans gedacht.'[446] Was hij een opportunist geweest, dan zou hij onmiddellijk op het aanbod van koning Lodewijk ingegaan zijn en de loftrompet in plaats van een zachte luit hebben bespeeld om de roem van het Frans te verkondigen.[447]

* benadering

Welke vlucht zijn geest ook nam en wat hij aan deze of gene ook meende te moeten uitleggen, daaraan kwam op 12 januari 1807 in één klap een einde. Op die koude winterdag vloog een 's morgens uit Ouderkerk aan de Amstel vertrokken buskruitschip, afgemeerd aan het Steenschuur in het hartje van Leiden, 'omstreeks kwart over vier in de namiddag' de lucht in.[448] Voor de beschrijving van de oorzaak en gevolgen van de ramp wordt verwezen naar *Bilderdijk en de Verlichting*, waarin tal van navrante details staan die hier niet opnieuw hoeven te worden vermeld, of één daarvan zou het later in een weiland buiten Leiden teruggevonden anker van het schip in kwestie moeten zijn.[449] Hetzelfde geldt voor het optreden van de koning, die vijf uur na de ramp reeds ter plaatse was en een reeks verstandige maatregelen nam na eigenhandig een zuigeling uit het 'woedende salpater' te hebben gered.[450] Zijn bijnaam, de 'goede' koning, verliet hem sindsdien niet meer, wat de Fransen in zijn naam of die van zijn broer in Holland ook uitspookten. Bilderdijk woonde op ongeveer 600 meter van de plaats van de ramp en stelde diezelfde dag nog zijn schoonmoeder gerust over het lot van zijn gezin: 'Uit vrees dat u op het horen van het ongeluk hier ter stede, in deze namiddag voorgevallen, in ongerustheid mocht zijn, schrijf ik u in het kort, dat wij door Gods genadige bewaring wel zijn gebleven en weinig schade hebben geleden.'[451] Een dag later schreef hij aan Jeronimo de Vries een brief 'tussen de puinhopen van mijn huis'.[452] Overdreef hij niet, toen hij constateerde: 'Ik moet mijn huis verlaten, dat met de minste wind geheel dreigt in te storten, om ergens een slaapplaats te kunnen vinden voor mij en mijn vrouw en kind. Wellicht ga ik voor de avond met hen naar Den Haag, want ik zie hier niet onder dak te komen'?[453] De brief aan zijn schoonmoeder scheen die conclusie te bevestigen, maar zijn huis was wel degelijk onbewoonbaar geworden: 'Mijn huis staat ver genoeg van het toneel der verwoesting om niet aangedaan te zijn, tenzij door het uitslaan van vensters en vensterramen. Maar een oud cabanje[454] zijnde, slechts met een nieuwe voorgevel opgemaakt, heeft het door zijn meerdere breedte en stuksgewijze samenzetting (waardoor het een in het ander hing) en zijn ongeregelde drukte meer moeten lijden dan dat van mijn buren, van wie toch velen het dak geheel of ten dele kwijt zijn. Ik voeg hier het omslaan van de schoorsteen en wat groter dakverlies bij, waardoor alles vooreerst onbewoonbaar is, gegeven het uitwijken van zeer veel balken uit de muren, die dreigen om te vallen. Slechts één vertrek hielden wij over,

met gesloten blinden of luiken, maar ook dat heeft ons de opgekomen storm weggenomen en daar er vooralsnog geen werkvolk en geen hout genoeg is om de vensters van het bewoonbare deel der stad toe te spijkeren, hebben wij, na een etmaal zo goed als in de open lucht doorgebracht te hebben, zonder zelfs ons beddengoed uit het waggelend en dreigend achterhuis te durven halen, ons genoodzaakt gezien in Den Haag slaapplaats en verblijf te zoeken.'[455] Zeer tegen zijn zin verliet Bilderdijk de stad om tijdelijk in Hotel Groot Keizershof te Den Haag zijn intrek te nemen, waar hij anders dan in het door de koning gratis beschikbaar gestelde Huis ten Bosch voor kost en inwoning van hem, zijn vrouw en zijn zoontje Julius moest betalen. Aan vrienden schreef hij later in dat jaar, hoe zwaar het hem viel om zonder boeken 'in de ongezonde Haagse lucht meestal te bedde' te liggen, terwijl hij verging van de pijn en zijn dierbaren zag wegkwijnen. Per ongeluk rijmend voegde hij er zinnen aan toe, waarin het 'verzwakken' van zijn lichaam en geest hem niet minder naar het einde deed 'snakken'.[456] Het moeilijkst kon hij de posttraumatische stress van zijn vrouw accepteren: 'Al mijn troost, al mijn zegen bepaalt zich in mijn vrouw, maar ook die verkwijnt, sinds wij Leiden hebben verlaten.'[457] Uiteindelijk vestigde hij zich pas in het begin van mei 1808 weer in Leiden en wel voor zo'n korte tijd, dat men nauwelijks van een terugkeer in die stad kan spreken.

Daarvóór had hij zich uit architecturale belangstelling met de wederopbouw van de getroffen woonwijken bemoeid middels een bij de minister van Binnenlandse Zaken ingediend commentaar op de bouwplannen: *Consideratiën op de ingekomen plans ter bebouwing voor de stad Leiden*. Men prees zijn 'niet ongegronde reflexiën', die over het algemeen werden gekenschetst als waardevol: 'Deze overwegingen zouden getuigen van aandacht voor de behoefte aan sanering, voor het eigen karakter van de verschillende stadswijken en voor de waarde van pleinen en goede verbindingswegen. Bilderdijk keerde zich tegen de voorgestelde plaats van de korenbeurs, wees kazernes in een binnenstad af en laakte het brengen van woon- en winkelhuizen van een gehele straat onder één enkele daklijst, waarvan hij in Londen voorbeelden had gezien.'[458] Uiterst rationeel hield hij dus rekening met het brand- en explosiegevaar bij de wederopbouw van de stad. Aan diezelfde minister had hij zijn pas voltooide 'poema didacticum' aangeboden (zijn omschrijving van *De ziekte der geleerden*) 'om dat ten voordele van ongelukkige Leidenaren te laten

drukken en uitgeven'.[459] Dankzij bijna 800 inschrijvingen, waaronder niet minder dan 100 van de koning, werd netto f 1400,- voor het goede doel bijeengebracht. In samenwerking met uitgever Johannes Allart en Matthijs Siegenbeek droeg hij er ook middels een enigszins op een leerdicht lijkende klaagzang, *Leydens ramp*, toe bij het leed van anderen te verzachten.[460] Zo leverde de nasleep van de ramp iets goeds op, wat men niet à la Leibniz moet opvatten als een bewijs voor diens stelling, dat daarmee de beste van alle denkbare werelden zichzelf weer eens had bewezen. Integendeel, er waren in Bilderdijks eigen kring genoeg gelovigen die meenden, dat Leiden terecht was getroffen door Gods toorn. Drie boetepreken van dominee Nicolaas Schotsman, die op *Amos 3:6* waren geïnspireerd, lieten daarover geen misverstand bestaan: 'Zal de bazuin in de stad geblazen worden, dat het volk niet siddere? Zal er een kwaad in de stad zijn, dat de Heer niet doet?'[461] Het ontkennende antwoord op die vragen hield meteen een bevestiging van Schotsmans overtuiging in, dat God het buskruitschip had laten exploderen om het Koninkrijk Holland te straffen voor de in 1796 ingevoerde scheiding van kerk en staat in het algemeen en voor de achterstelling van de Nederduits Gereformeerde Kerk in het bijzonder. Waarom God zich van een buskruitschip zou hebben bediend om uitgerekend in Leiden aan het Steenschuur op 12 januari 1807 om kwart over vier 's middags Zijn straf aan onverdachte christenen van groot tot klein te voltrekken, alsof Leiden een Sodom was, vond deze dominee een nogal ongepaste vraag, niet opwegend tegen het 'feit', dat de erfzonde de meest onverdachte persoon in Gods ogen schuldig maakte. Bilderdijk geldt als de Vader van het Réveil, maar was het niet.[462] Nicolaas Schotsman heeft die naam ten volle verdiend zonder hem ooit te krijgen.

De dominee lokte tegenspraak van de Amsterdamse boek- en prenthandelaar Evert Maaskamp uit, die zich verbaasd afvroeg, welke 'mengelmoes van godgeleerde onzin' er nodig was om de slachtoffers van de ramp niet te hoeven troosten, ja, hun zelfs 'de troost, die de ellende behoeft, door aantijgingen van zonden en schuld meedogenloos te vergallen'.[463] Koos Bilderdijk in *Leydens ramp* het standpunt van dominee Schotsman of van Evert Maaskamp? Is dat laatste het geval, dan reageerde hij niet anders dan Voltaire op de aardbevingsramp in Portugal en zou men hem voor een verlichte figuur kunnen houden, dat wil zeggen iemand die primair naar natuurlijke in plaats van religieuze of bovennatuurlijke oorzaken van alle ellende zocht. Zo

niet, dan zou men hem als een orthodoxe christen van het soort dat men tegenwoordig 'christenfundi' (meervoud 'christenfundi's') noemt, moeten beschouwen. Het eerder gesignaleerde verschil tussen een leerdicht en een klaagzang kan hiermee samenhangen, want klagen is in de ogen van menigeen een profetische bezigheid, zolang het niet uitmondt in zelfbeklag of gezeur, en leren in de zin van 'onderwijzen' houdt het verstrekken van zogenaamd objectieve informatie in. Een klaagzang is vooral beeldend en vraagt om compassie, terwijl een leerdicht de bedoeling heeft om een ander een nieuw inzicht te geven en van het gelijk des leraars te overtuigen. Is deze tevens een voorganger, dan kan de typering van *Leydens ramp* als een leerdicht wijzen op een bovennatuurlijke oorzaak ter verklaring van het fatale evenement. Welnu, men krijgt de indruk, dat hij als dichter meer werd gegrepen door het horribele karakter van de ramp, het contrast tussen de stilte die eraan voorafging en de explosie van het schip, dan door de duiding ervan. Een man als dominee Schotsman kende geen schroom, stond meteen klaar om hel en verdoemenis over de hoofden van zijn gelovigen te prediken, vergetend dat hijzelf eveneens tot de zwaar getroffenen behoorde en volgens zijn eigen redenering dus wel eens een te groot zondaar zou kunnen zijn om anderen de les te lezen, terwijl Bilderdijk van mening was dat er eigenlijk geen woorden bestonden om de ramp in zijn volle omvang te beschrijven:

> Gods engelen schreien hier en staan met bloed bedropen.
> De taal is zonder kracht; wij smoren in de smart.[464]

Kortom, zijn oproep aan de 'Hemellingen' verried zijn radeloosheid, wat *Leydens ramp* meer tot een klaagzang dan tot een leerdicht stempelt. Als oorzaak van de ramp noemde hij expliciet 'de speelse hand van een onbedachtzame jongen', wiens argeloos gebaar, hoe dan ook, voor de ontsteking van het buskruit had gezorgd.[465] Bij de opsomming van al het verschrikkelijke leed, waarvan de dichter ooggetuige was geweest, bleek zijn eerste gedachte niet te zijn: hier voltrekt zich Gods wraak aan 'strafschuldigen', maar kan God geen engelen sturen om ons arme mensen te helpen?[466] Prompt werd hij op zijn wenken bediend: 'Ja, Lodewijk verschijnt op Leidens steengruishopen.'[467] Te veel eer misschien voor Napoleons jongste broer, denkt een moderne lezer, zij het dat deze even mediabewuste als –beluste

koning zijn rol in het drama met verve speelde. Inhoudelijk heeft Bilderdijk de ijselijkste taferelen willen schilderen, als was hij Goya, wat soms tot een plastische vaststelling leidde die gewoner klinkt dan zij bedoeld is: 'Men draagt de lendenen weg, waaruit men is gesproten.'[468] Nu eens wilde hij minder laconiek doen uitkomen, hoe iemand door de dood werd overvallen. Men staart verwezen naar diens lijk 'en weet niet, welk een plicht de onzekere hand voltoog'.[469] Dan weer wilde hij de onschuld van het liefste meisje in een vergelijking doen uitkomen, die opzettelijk te weinig rekening met haar natuurlijke omgeving hield:

> Ach! 't Liefste maagdelijn ligt hier op 't wreedst verplet.
> Hier ligt zij, half verscheurd als van eens woudbeers tanden,
> In walg'lijk slijk en as, met gruis en bloed besmet.[470]

Tussen ouders en kinderen speelden zich hartverscheurende taferelen af:

> Daar stortte, om van haar vrucht de doodslag af te wenden,
> De moeder 't stervend lijf op 't met haar stervend kind.
> Daar trapte 't spart'lend kind in vaders ingewanden.[471]

Maar ook afgezien van menselijke betrekkingen, beschreef hij het verwoestende proces als zodanig op een beeldende manier, waarbij de lezer vooraf wordt geattendeerd op de betekenis van 'waterlijst'. Daar bedoelde Bilderdijk een dakgoot mee:

> Daar hoort men 't sprenk'lend bloed in 't vlammend haardvuur zieden:
> Daar kookt een levende arm in afgesmolten lood.
> Gesmolten lood, mijn God! van 't blak'rend dak gedropen,
> Langs muur en waterlijst bij stromen neergevloeid,
> In kuilen onder de aard al golvend saamgelopen!
> Daar worden pees en been, al knappende afgeschroeid!
> Nog ademt hier een borst, nog wringen zich de spieren
> Van 't halfgerooste rif, dit brandend diep ontroofd.[472]

Voor zover 'de deugd eens vaders' werd vergolden 'aan zijn spruiten', heeft God hen 'behoed' en 'gered', waaruit niet het omgekeerde mag worden afgeleid, namelijk dat degenen die omgekomen zijn hun

dood aan zichzelf of hun ondeugden te wijten zouden hebben.[473] Toch zinspeelde Bilderdijk op een metafysische duiding van de ramp. Anders dan een orthodoxe gelovige dat zou doen, verwees hij niet naar Gods gramschap die door het zondige leven van Leidenaren was opgewekt en zich vroeg of laat wel een uitweg had moeten zoeken in een aanval van Zijn gerechtvaardigde toorn, maar hoopte hij in zijn radeloosheid, dat alle ellende zich ten goede zou keren:

> Toont, toont me, in 't hoogste wee de weldaad opgesloten!
> De roede...ach, in haar schijn de bloemknop van 't geluk [474]

In het woord 'roede' schuilt impliciet iets van een goddelijke straf, maar door de uitleg die hij er zelf aan gaf, blijkt Bilderdijk een leibniziaan in hart en nieren (welke organen niet door de Allerhoogste hoefden te worden geproefd), want in de roede schuilt expliciet iets heel anders, iets veel beters wat er haaks op staat. Hij was dus in zoverre een verlichte figuur, dat hij, evenals Voltaire, voornamelijk een natuurlijke oorzaak voor het ontstaan van de ramp aanvoerde en, evenals Leibniz, een grenzeloos vertrouwen in de uiteindelijk goede afloop der dingen had. Zich beroepend op zijn zienerscapaciteiten voorspelde hij, hoe Leiden, 'ommanteld met haar dammen', als een feniks zou herrijzen 'uit de uitgeblaakte vlammen'.[475]

In 1808 wijdde hij een lierzang aan de buskruitramp, *Leyden in verwoesting*, waarin hij rustig voortborduurde op het eerder door hem geëtaleerde optimisme en zijn stadgenoten voorhield: 'Dit steengruis zij uw gloriestoel'.[476] Geen klaagzang, maar een ode (anders dan een hymne profaan van karakter) scheen hem een geschikt literair subgenre toe om de ramp te gedenken. Voor zover hij in termen van 'wraak' over de oorzaak van alle ellende nadacht, moest die in een verlate wraak van de Spanjaarden worden gezocht, door hem met het scheldwoord voor tot het christendom bekeerde joden aangeduid: 'Marranen'.[477] Op een positieve manier ervoer hij de eensgezindheid onder de bevolking, die Le Franc van Berkhey als volgt onder woorden bracht, toen de Leidse Saaihal tijdelijk als een kerk voor meerdere gezindtes werd ingericht:

> Zo sticht hier eendracht, liefde en trouw
> Een heerlijk en vernieuwd gebouw.[478]

Koning Lodewijk had zich niet over zijn onderdanen te beklagen, die door de benoeming van patriotten en prinsgezinden op belangrijke posten hun nationale eenheid herwonnen. Zoals hij had aangekondigd, scheen de welvaart onder hen toe te nemen: 'De herleefde koophandel zal, zo ik vertrouw, een der eerste en onmiddellijkste gevolgen van mijn aankomst zijn.'[479] Hij slaagde er in 1807 in de nationale overheidsbestedingen tot f 80.000.000,- te doen oplopen, waarvoor f 20 à 30,000.000,- moest worden bijgeleend. Dankzij speciale 'quoten' of belastingen kon de bevolking (in grote steden voor meer dan 50 % afhankelijk van liefdadigheid) in werkelijkheid slechts hopen op een betere toekomst.[480] Hoe eensgezind de bevolking van hoog tot laag zijn koningschap ervoer, blijkt ook uit de omstandigheid, dat maar drie van de '450 met republikeinse frases opgevoede Hollanders' de nieuwe Orde van de Unie weigerden. De gang van zaken rond deze orde, met 'wanorde' niet slecht getypeerd, was illustratief voor zowel het grillige gedrag van de koning als de bereidheid van zijn onderdanen om veel van de in hem gepersonifieerde overheid door de vingers te zien. In korte tijd ontstond er een zevental varianten van één orde, die volgens Jacob van Lennep die naam niet verdiende, omdat er geen 'orde' in de zin van een 'vereniging' van ridders bestond. Zijn vader wees alle varianten af, omdat deze zelfverheffing bij de een en wangunst bij de ander opwekten.[481] Bilderdijk behoorde niet tot de geridderden, maar onderschreef wel het devies op de voorzijde van het kruis, dat aan de orde verbonden was: 'Eendracht maakt macht.' Acht zonnestralen van wit email, waartussen bijen waren gekropen, omgaven het gouden kruis, dat meer op een ouderwets roer van een schip leek. Op de achterzijde stond het door Bilderdijk verzonnen devies: 'Doe wel en zie niet om.'[482] Napoleon vond de versierselen en de daarbij horende waardigheden totaal misplaatst, aangezien zijn broer nog niets had gepresteerd om de nationale eenheid te bevorderen. Integendeel, de boven de nationale eenheid van het Koninkrijk Holland uitstijgende verbondenheid met Frankrijk dreigde erdoor ondergesneeuwd te worden. Onder verwijzing naar het wit van sneeuw en zonnestralen wilde de koning zijn volk opstoten in de vaart der volkeren, terwijl de keizer hem herinnerde aan zijn verplichtingen aan Frankrijk. De koning was slechts een 'Roi-Préfet' geworden en een 'Connétable de France' gebleven. Hij was het niet waard, dat zijn hoofd de beeldenaar van het grootkruis sierde.[483]

Volgens de koning was het devies op de achterzijde van zijn ridderorde een nationaal devies, typerend voor de vooruitstrevendheid der Hollanders. Hij beweerde althans zoiets in zijn roman *Marie ou les peines de l'amour* (1812).[484] Dat Bilderdijk de orde niet kreeg, bewees naar de mening van Smit, dat hij geen vleier was.[485] Het trok nogal de aandacht, dat hij wel een Franse rede voor de uitreiking van de ridderordes op 16 februari 1807 mocht schrijven, *Discours fait par ordre de Sa Majesté pour être prononcé par le Chancelier de l'ordre Royal de Hollande, dans la cérémonie de distribution des décorations de cet ordre*, maar niet waardig was bevonden er zelf een in ontvangst te nemen.[486] Jeronimo de Vries zinspeelde op geruchten, dat het tussen Bilderdijk en de koning niet langer boterde, wat hem 'machtig zou spijten'.[487] Gevat en gepikeerd antwoordde de dichter hem: 'Het verwondert u, dat ik geen Ridder ben geworden? Waarom toch? Er zijn er velen, over wie men zich verwondert, dat zij het wél geworden zijn. Dit is een graad slimmer.'[488] De patriottische voorkeuren van zijn vriend kennend, lichtte hij zijn positie aan het hof toe: 'De lieden kunnen niet begrijpen, dat ik zo lauw, zo weinig ten hove was en geen gebruik maakte van de gelegenheid om mij in te dringen of vast te zetten. Dat is, zij weten niet hoe een eerlijk man denkt en handelt, die zijn geweten vrij wil houden, en noch ten hove, noch elders slaaf zijn. Evenzo vertelde men immers van verwijdering tussen de stadhouder en mij in 1788, toen men zag, dat ik geen ambt kreeg.'[489] Als de koning hem vroeg, of hij meneer zus of zo voor een hoge functie kon aanbevelen, placht hij te antwoorden: "Sire, ik weet niets, ik zou mezelf niet eens aanbevelen, want hoe valt het toekomstig gedrag van een mens te garanderen? Ik ken zijn principes en vermogens, dat is alles. Maar ik wil niet verantwoordelijk worden gehouden voor de afwijkingen waartoe men licht vervalt."[490] Kennelijk had Bilderdijk geen hoge dunk van andermans principes en miskende hij de omstandigheid zélf afhankelijk van aanbevelingen door derden te zijn. Dankzij hen kreeg hij op 18 januari 1807 een schriftelijke bevestiging van het bericht, dat hij voortaan maandelijks f 250,- uit de privékas van de koning zou ontvangen met ingang van 1 december 1806.[491] Zich het briefje van Julius over het dode vogeltje herinnerend, besloot hij later in het jaar een bok voor zijn zoontje aan te schaffen. Toezeggingen op financieel gebied waren hem wel vaker gedaan zonder dat hij er in de praktijk iets mee was opgeschoten, dus was enige voorzichtigheid geboden. Tussen Louise en haar halfbroer

ontwikkelde zich tot hun vaders voldoening een correspondentie, waarin dat soort huisdieren een grote rol speelde. Nu de tijd van nieuwjaarswensen voorbij was, wilden zij elkaar blijven schrijven, waartoe Louise in een voor haar doen zeldzaam openhartige bui Julius aldus uitnodigde: 'Schrijf mij veel, dan zal ik u altijd antwoorden, maar dan moet u niet vergeten mij te schrijven, of u nog veel mooie wagens, paarden en schapen maakt, en vooral mij waarschuwen, als mama een zusje heeft gekocht, dan kom ik het eens zien. Daar heeft u immers niets tegen?'[492] Later in het jaar zou Wilhelmine een dochtertje ter wereld brengen, Adelheide Irene, genoemd naar haar overleden zusjes. In verband met de drukte die deze gezinsuitbreiding veroorzaakte, werd Julius toen uit logeren gestuurd bij Valckenaer. Moeder en zoon schreven elkaar bij die gelegenheid brieven, waarin zij zichzelf in de derde persoon aanduidden: 'Julius is zeer blij, dat papa en mama wel zijn,' waarop zij reageerde met de opmerking: 'Mama heeft Julius heel lief, als hij een braaf en gehoorzaam kind is.'[493] Het stijve 'zeer' van de jongen, vond zijn pendant in het informele 'heel' van de moeder, die steeds onvoorwaardelijk van hem hield.

In de eerste maand van het jaar 1807 gebeurde er veel wat Bilderdijk voor grote moeilijkheden plaatste. Zo kon hij de kosten voor het levensonderhoud van zijn gezin niet langer opbrengen en moest hij van het Keizershof naar een huis op de Haagse Hoogstraat verhuizen, niet ver van de Papenstraat, waar hij met Catharina had gewoond. Zijn geldnood was zo acuut, dat een toezegging van de koning er niet meer toe deed en hij Wilhelmine samen met Julius uit logeren had gestuurd naar zijn oude vriend Bussingh te Gouda. In afwachting van hun aller verhuizing naar de Hoogstraat, liet hij Valckenaer op 26 januari weten: 'Ik ben zeer verdrietig. Ik heb mijn vrouw (om wat kosten te sparen) met mijn zoontje naar Gouda te logeren gezonden, en zit dus alleen, en overgeleverd aan de indiscretie van 50 zotten op één dag die mijn alvermogende invloed, protectie, recommandatie, enz. bij de koning komen verzoeken, afsmeken, afdwingen, enz. en mij elk ogenblik dol maken. Ach, hoe gelukkig wie in het graf rust geniet! Maar of ik ziek word of niet, mij ontwijkt dat laatste en langgewenste doel, evenals de horizontstreek de wandelaar, die hoe verder hij komt, altijd meer terugdeinst.'[494] Hij voelde zich als christen verplicht geen mens die een beroep op hem deed, de deur te wijzen, maar kon niets voor een ander doen, hulpbehoevend als hijzelf was. Dat rare contrast tussen de hem toegedichte invloed aan het hof en

de vooralsnog grauwe werkelijkheid noemde hij voor zichzelf 'het Haagse vagevuur'.[495] Hij werd erdoor verteerd, beschouwde zich als 'onherstelbaar ongelukkig' en 'nooit getroost', tenzij een nieuw toeval hem hoop op het 'algemene einde aller kwellingen' zou geven.[496] Daarmee doelend op de dood of het einde der tijden, bleef hij klagen over mensen die zijn voorspraak wensten: 'Al wat iets van de koning wil, al wat een kwaad proces heeft, al wat recht, gratie, of ambten, of pensioenen wenst, al wat met zijn ledige tijd geen raad weet, valt mij bij zwermen op het lijf, hetzij als iemand die de koning nadert en doen kan wat hij wil, hetzij als advocaat, hetzij als simpele Bilderdijk. Dit mocht een Turk uithouden.'[497] Alleen al aan portokosten had hij over één maand meer dan f 40,- moeten betalen. Dat hield geen mens lang vol, wat hem verzuchten deed: 'Al wat mij ooit voorheen gezien, gesproken, of vroeger, of later van mijn existentie gehoord heeft, schijnt te hebben afgesproken om mij te vermoorden.'[498] Tot die kring van potentiële moordenaars behoorde ook een van zijn oudste vrienden, dominee Bussingh, die op 30 maart zijn hulp inriep: 'Zo zijn wij onder anderen in de grootste verlegenheid over een wissel groot f 760,- te betalen aan J.A. Hondeijker, koopman te Amsterdam, die met een gerechtelijke executie dreigt, en dan is alles gedaan. Herhaalde reizen heb ik hem al uitstel verzocht en doe dit heden weer, maar dit helpt ook niet. Zou u kans zien om door uw broer te Amsterdam die man enige tijd tevreden te stellen, zou er door het presenteren van een rekwest iets te doen zijn ter verkrijging van een schadevergoeding voor mijn ontroofde traktement, dan waren wij compleet gered.'[499] Zich alles voorstellend van een ontmoeting met de koning, smeekte dominee Bussingh: 'Vindt u het goed, dat ik *tot een of ander* in Den Haag kome, schrijf het mij, ik ben terstond bij u.'[500] De dominee voelde zich een slachtoffer van de heersende politiek, die alleen al in financieel opzicht meer dan genoeg conflictstof voor bezwaren tegen de geest der eeuw opleverde. Nadat de Nederduits Gereformeerde Kerk in 1796 niet langer de bevoorrechte of heersende kerk in Nederland was, ten gevolge van de scheiding tussen kerk en staat, had het traktement van dominees als Bussingh en Schotsman voortdurend aan een zijden draad gehangen. De grondwet van 1801 bepaalde wel, dat kerkgenootschappen hun verkregen rechten op inkomsten en eigendom zouden mogen behouden, maar in 1807 werden bijna 50 predikantsplaatsen opgeheven, waaronder die van Bilderdijks vriend, waardoor er op pastorieën in heel het land

bittere armoede werd geleden.[501] Pas onder koning Willem I zou er aan de bezoldiging van dominees iets structureel ten goede veranderen, zodat zij net als hoogleraren óók van inkomsten verzekerd waren, wanneer zij met emeritaat gingen. Zeer verdienstelijke en gerespecteerde medeburgers van Bilderdijk, zijn vrienden Bussingh en Tydeman, hadden van tijd tot tijd de grootste moeite om hun gezin te onderhouden. Des te verwonderlijker waren de financiële problemen van een man die bij de koning in de gunst stond, tenzij men de voor iedere burger harde tijden steeds voor ogen houdt.

Op 16 april kwam Louise bij haar vader wonen, waardoor hijzelf in plaats van dominee Bussingh een oogje op haar kon houden. Haar verloving met Haro Coster was verbroken, maar dat maakte haar niet minder trouwlustig. Met haar stiefmoeder kon ze niet goed opschieten, wat in het gezin van Bilderdijk spanningen gaf. Of haar komst daartoe de directe aanleiding vormde, zij in het midden gelaten, niettemin maakte haar vader op 9 mei zijn testament. Het was een wonderlijk testament, waarin hij zijn tweede vrouw iets schonk wat ze allang bezat, namelijk 'hetgeen als kleding of kostbaarheid tot haar lijf behoort, of bevonden zal worden ten tijde van mijn afsterven'.[502] Aan zijn broer Izaac schonk hij zijn 'badine van Spaans riet met goud gemonteerd',-een zogenaamd 'rottinkje'-, dat hij bij zijn terugkomst in het vaderland van hem ten geschenke had gekregen, in ruil waarvoor hij hem verzocht de voogdij over Elius en Julius op zich te nemen. Elius werd met een prelegaat bedacht, waaruit zou kunnen blijken dat de erflater niet in het minst twijfelde aan zijn vaderschap.[503] En Louise? De even weinig door hem bedachte als bedachtzame Louise liet zich weldra door een Gelderse kapitein in Engelse dienst het hof maken, wat Bilderdijk griefde: 'De lichtzinnigheid van dat meisje heeft mij reeds eens op de rand van het graf gebracht en niet afgelaten mij steeds te bedroeven, maar dit doet mij de dood aan. Neem dit nu niet met uw gewone argeloze luchthartigheid *en badinage* op. Ik weet, wat ik zeg.'[504] De aldus aangesprokene was Jan Valckenaer, die hij bij voorbaat tot ernst aanmaande. Een relativerende opmerking over Louises nieuwste liefde, hoezeer ook aan slijtage onderhevig, was meer dan hij van hem kon verdragen. Aan de reeks slechte eigenschappen van haar moeder die hij in haar meende te bespeuren, zoals 'koketterie' en 'erfelijke intrigegeest', voegde hij nu 'dissipatie' toe, wat haar ongezeglijke en verkwistende aard des te nadrukkelijker in beeld moest brengen.[505] Hij vreesde, dat ze zichzelf vergooide

aan een politieke intrigant, die zou eindigen met haar te mishandelen. Toen hij later dat jaar op Meer en Bosch logeerde, berichtte Wilhelmine hem haar vermoedens over een nieuwe vlam van Louise. Tezamen met de angsten die zij om hun aller gezondheid koesterde, kwam dat haar op een dubbele reprimande van haar man te staan: 'Geef niet toe aan sombere gedachten of ijdel verdriet. Ik probeer mij er zelf ook verre van te houden.'[506] Het scheelde niet veel, of zij hadden om Louise hevig ruzie gekregen. Vanuit Meer en Bosch reageerde Bilderdijk geprikkeld op Wilhelmina's bezorgdheid, maar hij deed dat in de vorm van een compliment: 'U deed er goed aan, innigst geliefde, de opmerkelijke tekenen van zwakheid in uw schrijven zelf te signaleren. Zonder die waarneming zou ik een onbehaaglijk gevoel gekregen hebben en u een of andere ziekte hebben toegedicht.'[507] Nu was er van 'onbehaaglijk gevoel' geen sprake, zo suggereerde hij, terwijl hij haar wel een verwijt van 'tekenen van zwakheid' maakte. Wilhelmine was een te goed verstaander van zijn woorden dan dat zij zich niet inschikkelijk toonde en haar kwetsuren voor hem verborgen hield.

Op 23 april stierf Pieter van Winter, wiens gedeeltelijke vertaling van de 'Aeneis' Bilderdijk slecht bevallen was. Jacob van Lennep bewaarde goede herinneringen aan hem als een voortreffelijke gastheer, wiens gulheid groot was: 'Hij was,-ik heb er reeds meer op gewezen-, nog één dier kooplieden van de echte stempel, die, bij grote eenvoud in het dagelijks leven en vermijding van al wat naar ostentatie zweemde, toch waar het te pas kwam, zich mild, ja, kwistig durfde te tonen. Nog heugt het mij, dat, wanneer ik als kind met mijn ouders bij hem kwam eten, er geen andere verlichting was dan twee of desnoods vier smeerkaarsen op tafel en een blaker met een dito kaars in de gang, maar de spijs was overvloedig en de man vertrok geen spier in zijn gezicht, toen hij eens aan de maaltijd een brief ontving, die hem een bankroet van f 60.000,- aankondigde, en schertste even gulhartig als tevoren.'[508] Als weldoener van Bilderdijk had hij zich van de allerbeste kant laten zien, wat hem anders dan zijn vertaling in dank was afgenomen. Nu had hij als koopman en regent ook veel te geven en te nemen, puissant rijk als hij was,-zo kocht hij in 1800 *Het straatje* van Vermeer-, maar hij had Bilderdijk tevens aan het denken gezet. Al zaten er in de zoektocht van Aeneas naar een nieuw vaderland genoeg aanknopingspunten voor het doel van zijn eigen omzwervingen op aarde, als balling en christen, toch had Bilderdijk meer

bezwaren tegen Vergilius dan tegen de vertaling van Pieter van Winter. Daar werd hij zich in het voorjaar van 1807 van bewust, toen hij Aeneas met Odysseus vergeleek. Hij vond de stamvader van de Romeinen veel te grijs en voorzichtig om een held te kunnen zijn en dat, terwijl het in een heldendicht niet om heldendaden gaat, maar om de held: 'Niemand moet zich verbeelden, dat de daad als daad het heldendicht maakt: 't is de held, in de daad voorgesteld.'[509] Aan Homerus voelde hij zich verwant en daarom vertaalde hij het elfde boek van de 'Odyssee', 'vol van variatie en van dat soort pathetiek waar onze flauwe eeuw nogal van houdt'.[510] Bewondering en behoefte aan distantie gingen hier kennelijk hand in hand, ter verontschuldiging dienend voor het resultaat dat hem niet beviel. Hij voltooide *Ulysseus' Hellevaart* in 1807, waarna Jeronimo de Vries het een jaar later driemaal in het openbaar voorlas. In 1808 vertaalde hij het vijfde boek, *Ulysseus' t'huisreis,* waarover hij verdrietig opmerkte: 'Het wordt nooit Homerus, hoe ik het ook aanleg.'[511] Hij kreeg niet echt grip op Homerus, waarom hij in 1790 was blijven steken in zijn prozavertaling van de 'Ilias', maar zijn vrouw en Tollens vonden zijn vertaling van het vijfde boek zeer geslaagd. Voor een dichter die ervan werd beschuldigd te vaak de repetitio als stijlfiguur te gebruiken, wekt het verwondering, dat juist dit door Homerus toegepaste stilistisch middel hem belette zijn vertaalwerkzaamheden voort te zetten. Hij troostte zich met de gedachte, dat er andere literaire subgenres dan het heldendicht waren, bijvoorbeeld romances: 'Genoeg, de trompetten van Homeer en Maro roesten en een zachte schalmei is het geliefkoosde speeltuig.'[512] Maar die troost duurde niet lang, omdat hij het heldendicht niet had afgeschreven en naar een geschikt onderwerp zocht om zijn vaderlandsliefde (in treurspelen) en gevoel voor heroïek (in heldendichten) te kunnen uitleven.

Zo speelden regenten een positieve en negatieve rol in het leven van Bilderdijk, die zich destijds als bibliothecaris van de koning meer met een zwager van Pieter van Winter bezighield dan met de overledene zelf. Joost Romswinckel heette die zwager, wiens fraaie huis aan het Steenschuur door de buskruitramp zo zwaar getroffen was, dat hij besloot zijn boekenbezit aan de Koninklijke Bibliotheek over te doen. Hij achtte het verlies van meer dan 23.000 boeken en handschriften voor zichzelf onherstelbaar, al kon een koninklijk pensioen in ruil voor alles wat ervan over was hem wel over zijn verlies heen helpen. Bilderdijk regelde in overleg met Flament het transport van

duizenden boeken in kisten naar Den Haag, waarvoor hij zich ook persoonlijk tussen de op omvallen staande muren van Romswinckels huis had begeven. De inventarisatie van diens boekenbezit, de rubricering en waardebepaling daarvan, was in tijd uitgedrukt een minder omvangrijke klus dan het catalogiseren van Pieter van Winters schilderijenverzameling, maar pleegde een te grote aanslag op de tijd van 's konings bibliothecaris. Die wilde liever in boeken en handschriften snuffelen dan er met timmermannen een publieksvriendelijke opslagruimte voor bedenken. Niet alleen begon de lucht hem in Den Haag minder te bevallen, naar lijm en zaagsel als het er rook, maar ook ontwikkelde hij een hevige aversie tegen zijn werkzaamheden. Had hij niet naar Kazan moeten verhuizen, waar hem aanzienlijk minder moeilijkheden te wachten zouden staan dan in het slechts op afstand geliefde vaderland? Tegenover Valckenaer uitte hij zich over dit probleem, alsof hij niet zichzelf, maar anderen hém ervan weerhielden aan zijn voornemen uitvoering te verlenen: 'Waarom toch mij niet liever naar Kazan laten gaan? Daar kon ik (als 't anders niet zijn mocht) het hoofd gerust neerleggen, en vrouw en kinders onbezorgd achterlaten. Hier moet ik niet denken aan wat hun te wachten staat, of ik word wanhopig. Wat is nu alles, wat vrienden voor mij gedaan hebben? Wat het effect van al hun goede wil, al hun efforts? Men vindt mij in een gracht met de dood worstelend, en haalt mij uit het water. Ja, maar tot de oksels, en bindt mij dan een touw om de hals, en met dit touw aan een boom op de oever, alsof ik met mijn lamme handen en voeten mij nu moest kunnen redden en aan land komen.'[513] Sinds Louise bij hen inwoonde, sprak Bilderdijk niet meer van kind, maar van het enigszins neerbuigende 'kinders', alsof zijn dochter te eigengereid was om nog een kind van hem te zijn. Met zijn geestelijke gezondheid ging het zo slecht, dat hij ook wildvreemden van zijn wel en wee op de hoogte stelde. Aan uitgever en redacteur van de *Vaderlandsche Letteroefeningen*, J.W. IJntema, liet hij zich ontvallen: 'Toevallig vindt mijn dochter twee brieven van u in de nummers van *Letteroefeningen*, waarvan één gedateerd 30 april. Hoe moeilijk het mij ook valt, toch wil ik daarop antwoorden. Mijn vrouw ligt net zo slecht als ikzelf. Wat zou ik u dan kunnen zenden, of wat kwelt men iemand, die op de dood ligt en slimmer. U beklaagt u, laat ik mij beklagen die hier met fraaie woorden en uitzichten enz. werd verblind om mij in deze afgrijselijke damp en jammerpoel van Den Haag te doen omkomen. Ach, had men mij naar Kazan laten vertrek-

ken! Maar het is te laat, en God vergeve 't die mij hier hielden! Bent u mijn vriend, bid dan dat God een eind met mij make of mij nog door een mirakel van hier rukke, maar verg toch geen schrijven van…[514] Dat het hem met zijn depressies niet voortdurend slecht verging, blijkt uit wat hij zijn vrouw een week later vroeg, toen hij bij zijn broer in Amsterdam logeerde: 'Ik ben blij, dat de Hollandse nieuwe is aangekomen. Wees zo aardig om Pronk uit Scheveningen te ontbieden en hem te vragen een klein vat Haagse haringen (twaalf stuks) op mijn kosten naar mijn broer te sturen.'[515] Hij vroeg haar ook om een nieuwe pruik (gespeld als 'perruke' en 'perwig'), niet omdat hij er een bloeiend uitgaansleven op na hield, maar omdat hij moest poseren en zijn oude pruiken beide zijn voorhoofd aan het zicht onttrokken. Ze moest niet denken, dat hij zich met een nieuwe pruik beter wilde voordoen dan hij was: hij ontving zijn vrienden met een slaapmuts op.[516]

Op 2 juni 1807, één dag voor de geboorte van zijn dertiende kind, had hij schriftelijk contact met Siegenbeek, met wie hij discussieerde over de vraag waarom het Nederlands niet naar waarde werd geschat in het buitenland. Bilderdijk weet dat aan de onderdanige houding van Nederlanders jegens Fransen in het algemeen en Duitsers in het bijzonder. Die laatsten waren er snel bij hun vermeende overwicht op anderen uit te buiten, die zich in cultureel opzicht niet weerbaar genoeg opstelden: 'Ik durf te zeggen, dat als andere Hollanders, evenals ik, hun vaderland zouden doen gelden, in plaats van, gelijk men doet, zich overal waar men komt de *buigzame leerling* en *onderworpen bewonderaar* te tonen, wij in een geheel ander blaadje in Duitsland stonden.'[517] Hij zou met Siegenbeek ruzie over tal van spellingskwesties moeten hebben, maar daarvan bleek vooralsnog weinig of niets. Hij legde de grondlegger van het 'Groene Boekje' onnodig uit, dat taal en schrift erg van elkaar verschilden, in tegenstelling met taal en het gesproken woord of de 'viva vox', en dat hij zich aan de spellingsregels van 'de bekwame Frans van Lelyveld' wenste te houden om de eenheid van spelling in zijn boeken geen geweld te hoeven aandoen. Zijn geslachtslijsten van zelfstandige naamwoorden en zijn interpretatie van een beschaafde uitspraak bleven daarom voor hem het leidende beginsel voor een verantwoorde spelling, wat anderen daarop ook hadden aan te merken. Daarom schreef hij 'macht' en 'vlucht', terwijl Siegenbeek 'magt' en 'vlugt' schreef. Daarom schreef hij 'adelijk en 'hemeling', terwijl Siegenbeek 'adellijk' en

'hemelling' schreef. Daarom schreef hij 'samen', 'heir', 'ontfangen' en 'geweldenary', maar 'hetzij' en 'wy zijn' (dus uitsluitend *ij* als het werkwoord 'zijn' in het geding was), terwijl Siegenbeek 'zamen', 'heer', 'ontvangen' en nooit een *y* voor de *ij* schreef.[518] Het leek wel of Bilderdijk het devies van de Orde van de Unie wilde naleven, maar zijn interpretatie van 'eenheid' verschilde op tal van punten met die van Siegenbeek, zodat er maar weinig hoefde te gebeuren, of de oude politieke tegenstellingen zouden weer de overhand krijgen. Met dezelfde ontwapenende naïviteit waarmee hij IJntema bij zijn toekomstplannen betrok, bood hij Siegenbeek zijn vriendschap aan. Maar hij deed dat zo zonderling, dat zijn zogenaamde 'vriend' uit zijn woorden zou kunnen afleiden, dat er van vriendschappelijke gevoelens over en weer helemaal geen sprake was. In een ondergeschikte kwestie, het betrof een uitnodiging voor een vergadering, schreef Bilderdijk hem: 'Vandaar dat ik u thans met mijn gekrabbel lastigval. Waarom dan juist u? Ik hoop dat u dit niet vragen zult, maar het gans natuurlijk vindt. Hetzij uit vriendschap, hetzij uit medelijden,-ik verbeeld mij dat u wederkerig van mij houdt.'[519] Waar vriendschap en medelijden zo scherp van elkaar worden onderscheiden, heerst geen op gelijkwaardigheid gebaseerde liefde en waar zijn eigen zieligheid hem verhinderde openlijk voor zijn vriendschap met Siegenbeek uit te komen,-het woord 'wederkerig' roept slechts een vermoeden van vriendschap op-, koesterde Bilderdijk die dan ook niet.

Op 3 juni werd Adelheide Irene geboren, die naar haar dode zusjes werd vernoemd. Haar was een kort en smartelijk leven beschoren, maar haar vader vreesde aanvankelijk meer voor het leven van haar moeder dan voor dat van haarzelf. Aan zijn grote vertrouweling, Jeronimo de Vries, schreef hij vijftien dagen later: 'Ik vergeet u te melden, dat mijn vrouw de derde dezer na een zeer moeilijke en allerverontrustendste arbeid van tweemaal 24 uur is bevallen van een dochtertje. Dit is welgeschapen en gezond. Maar zíj lijdt vreselijk en ik wanhoop zowel aan haar als aan mij. Verscheidene dagen hebben wij van elkaar bijna niets geweten. Oordeel over zo'n toestand! God kome dien te hulp!'[520] Terwijl hij met Siegenbeek over de waardering van het Nederlands in het buitenland discussieerde, moet zijn vrouw in baringsnood hebben verkeerd. Woonden zij niet in één en hetzelfde huis op de Hoogstraat in Den Haag? Leefden zij langs elkaar heen, of was het hem in eigen huis verboden met zijn vrouw te communiceren, wanneer zij hem juist het hardst nodig had? Of was hij er niet

toe in staat, omdat hij diep ontgoocheld was? Aan de secretaris van de koning, François Brisseau-Mirbel, schreef hij rond 12 juni van dat jaar een waarschijnlijk nooit verzonden brief, die een rechtstreeks inkijkje in zijn binnenste biedt. Hij verwachtte niets meer van het leven, tenzij een nooit aflatende strijd tegen neologen: 'Ik kan niet zomaar naar buiten lopen, ik zal een middel vinden om mij uit het raam te werpen en mijn bloed zal de wraak afroepen over een land, dat ik niet meer herken, waar een fatsoenlijk mens onmogelijk kan wonen, waar slechts goddeloosheid heerst, verraad en hier en daar een beetje schijnheiligheid in plaats van religie.'[521] De lucht in Holland was zo bedompt, schreef hij, dat geen mens er vurig of aandachtig bidden kon, waarna God Zijn handen van dit ondankbare volk had afgetrokken. Hoe haalden mensen het in hun hoofd om sindsdien net te doen, alsof Jezus niet bestond? Waarom gedroegen hogepriesters zich als levieten en levieten zich als volkse types, die zich om God noch gebod bekommerden in de ban als zij allen waren van hun eigen onvolwaardige positie in de samenleving? Hadden zij dan geen ziel, dat zij het verval van hun kerk met droge ogen konden aanzien? Hoe onthullend is dit briefje, dat de tragiek van zijn leven blootlegde! Het bevatte niet alleen de kern van Da Costa's *Bezwaren tegen de geest der eeuw*, door Bilderdijk geïnspireerd, maar ook de wanhoop van een man die bereid is zelfmoord te plegen, omdat hij de negatie van God om zich heen gewaarwordt en, hoe onverdraaglijk hij die ook vindt, zijn eigen gebedsleven (qua vurigheid alleen met de vurige tongen van de H. Geest te vergelijken) op een laag pitje heeft moeten zetten. In zoverre hij dat betreurt, is hij nog een gelovig man, maar het scheelt niet veel, of hij heeft zich op zijn beurt de oppervlakkige levensstijl van anderen eigen gemaakt. Is dat proces voltooid, dan is hij met ontstellend gemak één van de verraders geworden voor wie hij 'ongodisten' placht uit te maken. Zo bezien is Bilderdijk het prototype van de moderne mens die geen verweer heeft tegen de onttovering en secularisering van de wereld. In filosofisch en theologisch opzicht zal hij altijd tekortschieten, al zoekt hij ook nog zo verwoed naar middelen om zich tegen zijn eigen nihilisme te verweren. Bilderdijk preekte zo welsprekend voor andermans parochie, dat het nageslacht in hem een profeet heeft willen zien, de Vader van het Réveil, maar datzelfde nageslacht wilde niet horen wat hij met de gave van het woord het zwijgen trachtte op te leggen.

In *Aan de koning* en *Prins Karel Napoleon* gaf Bilderdijk opnieuw blijk van zijn verbondenheid met koning Lodewijk. Beiden hadden recent een zoon verloren, de dood van Alexis en van prins Karel Napoleon, op 5 mei 1807 aan de kroep gestorven, vormde een gemeenschappelijke voedingsbron voor hun gevoel van algehele malaise. De koningin had het land al verlaten, de koning reisde haar na in gezelschap van zijn secretaris van staat Willem Frederik Röell, zijn kamerheer Frederik van Pallandt en zijn bibliothecaris en hofleraar Charles Flament. Bij zijn terugkeer wilde hij niet langer in Den Haag resideren en besloot hij zich in Utrecht te vestigen, waar hem de lucht bevorderlijker voor een goede gezondheid toescheen. Bilderdijk vreesde het ergste voor zijn zoontje Julius, die hij als een 'al te weke spruit' beschouwde, en voor Adelheide Irene, die niet wilde eten.[522] Ze had langdurig last van stuiptrekkingen, wat haar moeder een doodschrik bezorgde. Hun verblijf in Den Haag scheen hem 'een conditie van jammer aan 's konings pensioen verknocht'.[523] Meer dan ooit verlangde hij ernaar in een dolhuis te worden opgesloten, aan geestesverzwakking als hij onder druk van schuldeisers toch al leed, en daar in zijn wee te 'verstenen'.[524] De internationale politiek volgde hij in de hoop op vrede, waarvan hij in *Zegefeest* getuigde. Wat Den Haag op nationaal niveau voor hem inhield, betekende Engeland op het wereldtoneel: een poel des verderfs. Het 'verwaten Brittenland' tartte Frankrijk, waardoor de zelfverwoesting van Europa onvermijdelijk was geworden.[525] Bilderdijk juichte de vrede van Tilsit toe, die op 7 juli 1807 werd gesloten. Slordig omspringend met de iconografie, waardoor hij Engeland met een zeedraak én een luipaard vergeleek, nam hij zich voor de zeedraak te laten grommen. Wat kon dat monster uitrichten, nu Napoleon reeds onderweg naar Engeland was om dat land definitief te verslaan? Dat de Grande Armée, in Boulogne-sur-Mer verzameld voor de overtocht naar Engeland, allang voor andere doeleinden was ingezet, scheen hem ontgaan te zijn. De Britse drietand was in zijn ogen voorgoed geknakt, het luipaard had de teugel aangenomen, voortaan zou er vrede heersen! Misschien praatte hij zich tegen beter weten moed in, of dacht hij met weemoed terug aan *Raadsel*, een gedicht door hem ruim tien jaar eerder geschreven. De officiële datum van de vrede van Tilsit, 7 juli 1807, kan hem op de gedachte hebben gebracht, dat het leven toen in huygensiaanse metaforen viel uit te drukken en gelukkig niet in vergelijkingen van leven en dood:

Met ons beide zijn wij zeven,
Met ons tienen zeventien.
En gij moogt ontelb're keren
Ons verdubb'len of vermeren,
Altijd zult ge ons zeven zien.[526]

De oplossing van dit raadsel is gelegen in de meervoudige betekenis van zeven, niet alleen in het getal, maar ook in het zelfstandig naamwoord en het gelijknamige werkwoord. Voor zulke scherts scheen in juli 1807 geen plaats meer, toen hij dag en nacht om de dood schreide, zoals hij aan Valckenaer bekende. Loodzware ernst, zorg om vrouw en kinderen en de ziekmakende atmosfeer van Den Haag plaatsten alles wat zijn geest bezighield, in een akelig perspectief en toch lukte het hem om afleiding voor zijn bekommernis te vinden. De opvoeding van Julius bood hem de gelegenheid om uit zichzelf te treden en zich in een kinderlijk gemoed te verdiepen, dat hij met zijn eigen hersenspinsels het leven niet onnodig wilde tegenmaken.

In een brief aan zijn vrouw van 19 juli 1807 laste hij met humor een PS bestemd voor Julius in: 'Lieve, wees zo goed en zend mij een vuile doek van zusje, dan zal ik er hier wat kaneelkoekjes van laten bakken.'[527] Daarmee zette hij de toon, door Busken Huet verafschuwd, van een reeks boertige mededelingen aan de toen acht jaar oude Julius. Ruim een halve eeuw eerder dan Wilhelm Busch creëerde Bilderdijk vervolgens een soort stripverhaal over Hanenpoot, die het qua kattenkwaad in zijn eentje tegen Max en Moritz zou kunnen opnemen. Julius werd geplaagd met zijn slechte handschrift en Duitse accent, vandaar 'Hanenpoot', onder welke naam hij post van zijn vader ontving. Zo bestaat er een verzegelde brief van Bilderdijk aan:

De Heer Julius Hanenpoot,
te bevragen in Brunswijk,
maar onlangs gesignaleerd in Amsterdam.[528]

Een postbeambte met het handschrift van Bilderdijk vermeldde op de adreszijde: 'Es gabe wohl einmahl ein solcher, aber vorlängst ist er nach Holland gegangen.' In een tweemaal verdraaid handschrift staat daaronder: 'In Braunschweig nicht zu finden. In Amsterdam: Op het postkantoor niet bekend. Het zal te Leiden moeten zijn op de Hooi-

gracht bij dat heertje dat zo mofs praat.'[529] Zelfs na hun verhuizing naar Katwijk en Leiden werd 'Hanenpoot' als levende stripfiguur nog in ere gehouden. In 1807 en 1808 ontwikkelde zich uit de tussen vader en zoon gevoerde correspondentie het eigenlijke stripverhaal, dat in kinderlijke taal getuigt van het grote inlevingsvermogen van eerstgenoemde. Als griffier Pointdutout had Bilderdijk daarvan in zijn jonge jaren als broer jegens zijn zus blijk gegeven, maar nu deed hij dat als vader jegens zijn zoon. Een van de grappigste tekeningen is die van Julius varend in een kom:

> Hanenpoot vaart stout en fier
> In een scheepje van papier.[530]

De 'al te weke spruit' is hier de natuurelementen de baas, wat kennelijk ook in een van de boertigste tekeningen het geval is:

> Hanenpoot, die slimme guit,
> Blaast de kaarsen aan en uit.[531]

voor welke bezigheden Hanenpoot mond en billen ten volle aanspant. Groteske vertekeningen van het perspectief maken de tekeningen fascinerend om te zien, zoals wanneer Hanenpoot een hark als kam gebruikt of met zijn hengeltje een walvis heeft gevangen, 'die pas leeg van Jonas is'.[532] Bij nader inzien verschijnt Jonas toch in de bek van de walvis, waar hij een belerend vingertje tegen Hanenpoot opheft:

> Jonas waarschuwt uit de vis,
> Dat er nog een plaatsje is.[533]

Maar de geschrokken Hanenpoot pareert het opgeheven vingertje van de profeet met de wijsvinger van zijn rechterhand: hij is weerbaar. Eigenlijk is met hem een type kind in de literatuur verschenen, dat niet een volwassene in het klein is, zoals Jantje in Van Alphens gedichten voor kinderen, maar een vrij en eigenzinnig wezen. Met Hanenpoot begint een traditie die met Pluk van de Petteflat en Pippi Langkous is voltooid. Overeenkomsten tussen hun geestelijke vader en moeder bestaan daarbinnen ook. Raakte Annie M.G. Schmidt al in de problemen door iemand in een hoorspel een trap tegen zijn 'ach-

terwerk' te laten geven, Bilderdijk werd om de boertige elementen in zijn stripverhaal of 'prentenboek', zoals Jan Bosch zegt, verguisd.[534] Dat Hanenpoot om de vlooien af te weren 'kakt' in de 'beddeveren', behoorde tot de lichamelijke verrichtingen, waarover men in pre-victoriaanse tijden liever zweeg.

In de *Vaderlandsche Letteroefeningen* werd gediscussieerd over de vraag, of gedichten voor kinderen niet kinderlijk zouden moeten zijn. Vergelijkt men de distichons over Hanenpoot met een voor Julius geschreven gedicht van Vrouwe Bilderdijk, dan begrijpt men het verschil tussen een gedicht bestemd *voor* kinderen en een zogenaamd 'wijze' levensles op rijm *over* kinderen:

> Strek naar geen zwakke bies uw hand,
> In 't worst'len met des levens golven.
> Wie ooit aan 't vlotte wier zich hield,
> Dien heeft de stroom in 't eind bedolven.[535]

Men zou verwachten, dat Bilderdijk in taal en toon de kinderlijke geest nauwelijks zou kunnen treffen, maar het was zijn vrouw die aan deze belangrijkste eis van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* niet altijd kon voldoen. Hoezeer Wilhelmine zich in haar kindergedichten op het huisgezin focuste en, anders dan Hiëronymus van Alphen, baker en klepperman uit haar aandachtsveld verbande, toch werden haar gedichten aan de moeilijke kant gevonden.[536] Ze richtte zich over het hoofd van de kinderen rechtstreeks tot volwassenen, tot moeders en vooral tot God, wanneer de dood haar een van haar eigen lievelingen had ontnomen. In *Het onverdraagzame kind*, dat op het eerste gezicht ouderwets lijkt, beschreef ze een jongen:

> Het wrevel kind, dat steeds krakeelt,
> Wanneer het met zijn makkers speelt,
> Dat alles naar zijn zin begeert
> En orde en rust in onrust keert,
> Dat trots en wederstrevig mort,
> Wanneer hem iets bevolen wordt...[537]

Als moeder voelde ze medelijden met zo'n jongen, terwijl ze het deed voorkomen, alsof andere kinderen hem uit morele overwegingen mijden:

Dat zie ik met meêdogen aan:
Want zeker, 't zal hem kwalijk gaan!
Hem schuwt het vredelievend kind,
Dat braafheid, plicht en deugd bemint.[538]

Het siert Bilderdijk, dat hij met zijn rijmende stripverhaal over Hanenpoot niet in de valkuil van de moraal is getrapt. Zijn critici stortten zich er gretig in, buitelden bijna over elkaar heen, met Wilhelmines ouderwetse tritsje van fatsoen bestaande uit braafheid, plicht en deugd schermend, maar laat men zich niet bedriegen: afgezien van zijn gedachten over de bovenzedelijke waarheid ('pleidooi' voor diezelfde waarheid zou een te groot woord zijn), was er geen uitgesprokener moralist dan Bilderdijk. Men krijgt haast de neiging om het eerder geraadpleegde psychiatrisch handboek nog eens op te slaan. Komt daarin niet een beschrijving van het ADHD-syndroom voor, met als kernwoord de 'wrevel' die hij als een slechte eigenschap van zichzelf onderkende?[539]

Wars van zijn werk en ziek van zijn huiselijke omstandigheden logeerde Bilderdijk gedurende de hoogzomer van 1807 op Meer en Bosch. Wilhelmine was bang dat hij, zonder volledig opgeknapt te zijn, thuis zou komen en besloot hem daarom samen met Julius en Adelheide Irene in Heemstede gezelschap te houden: de gastvrije Valckenaer wierp alvast geen beletselen op. Maar ze zag er op het laatste ogenblik van af, want de gezondheid van hun jongste kind holde achteruit, terwijl zijzelf opnieuw in verwachting van een meisje meende te zijn. Alleen Julius werd uit logeren gestuurd, die van Valckenaer een timmerkist met gereedschap kreeg. Op 9 augustus begon ze op de terugkomst van haar man aan te dringen, waarbij ze het deed voorkomen, alsof hij tegen zichzelf in bescherming moest worden genomen. Hoe zou hij zich daarginds ooit kunnen houden aan zijn eigen belofte om niet te klagen en vrolijk (dus niet eens geduldig) zijn lijden te verdragen? Als hij zich van de vergeefsheid van zijn moeite bewust was, zou hij nog zieker kunnen worden dan hij al was: 'Ik zal heel blij zijn, lieverd, als u weer thuis bent. Ik geloof dat de moeite die men zich getroost om niet te klagen en opgewekt te zijn, wanneer men lijdt, het onaangenaamste is wat men zich kan indenken, en van huis te zijn betekent in uw smartelijke situatie, dat men zich voortdurend beperkingen oplegt. Een paar dagen kan men

zoiets wel volhouden, maar tenslotte lukt het niet meer en brengt het eerder schade toe dan dat het de gezondheid bevordert. Daarom kan ik u niet aanraden uw bezoek te verlengen, mijn teerbeminde, maar kijk ik vol ongeduld naar het ogenblik uit, dat ik u weer in mijn armen kan sluiten!'[540] Bilderdijk sputterde wat tegen en vroeg haar Brisseau-Mirbel te melden, dat hij ziek was: 'In that manner the decorum will be kept.'[541] Hij verkeerde in tweestrijd, wist niet of hij bij Valckenaer moest blijven alvorens uit Den Haag te verhuizen (zodat zijn vrouw ongehinderd de praktische regelingen kon treffen waartoe hij niet in staat was), of dat hij naar huis moest terugkeren wegens de slechte gezondheid van zijn jongste kind. Hoe erg Wilhelmine het ook vond om zijn toch al gekwetste ziel met nieuws te verontrusten,-hun huisarts had er niettemin op aangedrongen, dat ze hem de waarheid over Adelheide Irene zou vertellen. Haar eigen ongerustheid (de reden waarom ze op zijn terugkeer aandrong) verborg ze niet voor hem, maar ze weigerde hem expliciet terug te roepen en gaf hem met een beroep op God en onder vermelding van haar goede zorgen te verstaan, dat hun dochtertje weer beter zou kunnen worden: 'Ik zal niets zeggen over mijn ongerustheid, mijn teerbeminde! Noch zal ik er ruim baan voor maken, want ik voel dat het mij zou kwetsen. Als het vandaag niet slechter met onze lieve baby gaat,-laten we hopen dat het de Almachtige dan zal behagen haar beter te maken! Ik heb haar herhaaldelijk klysma's gegeven en wijnruit op de polsen gebet. Het drankje dat de dokter voorschreef, bevat rabarber, altheastroop, zinkextract en venkel. Ze drinkt veel gerstewater, maar weigert te eten en verkeert meestal in een staat van verdoving.'[542] Een goed verstaander zou allang begrepen hebben, wat Bilderdijk ontging. Hij vond, dat ze hem niet duidelijk genoeg zei, waar het op stond: 'Ik stond zo versteld van uw brief, dat ik er geen woorden voor heb. O, liefste, waarom schreef u niet eenvoudigweg: het gaat niet goed met de kleine en ik wil graag dat u onmiddellijk terugkeert? Zoiets zou dit langgerekte lijden hebben bekort. Nu kan ik de regelingen te mijnen behoeve niet zomaar ongedaan maken, en de twee uur die ik op een volgende brief van u moet wachten, zullen de onverdraaglijkste zijn die ik in de loop van mijn rampzalige leven heb gekend.'[543] Hij kon niet weg uit Heemstede, maar had er alles voor over om haar zorgen en verdriet over het zieke en misschien al … kind te delen, hoe hoopvol de toekomst er voor hun dochtertje ook uit mocht zien. Hij wilde kennelijk niet naar huis, want hoe kon hij in één en dezelfde zin rep-

pen van een hoopvol perspectief en de eventuele dood van Adelheide Irene? Wilhelmine moet hem op een of andere manier hebben gerustgesteld, waardoor hij ook, nadat er twee uur waren verstreken, niet huiswaarts keerde. Pas toen ze een paar dagen later, op 18 augustus, vertelde, dat Louise op het punt stond in het huwelijk te treden met de Gelderse kapitein, die haar vader als een politieke intrigant beschouwde, brak hij zijn verblijf op Meer en Bosch af.[544]

Op 19 augustus arriveerde hij samen met Julius op de Hoogstraat in Den Haag, waar hij boven drogist Oosthout woonde. Die bijzondere omstandigheid bleef niet zonder praktische gevolgen, als men tenminste Jan Wap mag geloven: 'In verscheidene houten dozen, met schuifdeksel, zoals men die bij drogisten wel vindt, bewaarde de dichter zijn gestapelde, op octavo-blaadjes, duidelijk en zeer keurig geschreven verzen, meestal elk van één bladzijde en aldus voor één drukpagina bestemd, ofwel aan beide zijden beschreven en dan twee drukpagina's uitmakend, wat er ook correct aan de voet op aangetekend stond (zóveel regels, zóveel bladzijdes). En nu berekende hij, dat er voor een gewone dichtbundel om en de nabij 200 bladzijdes nodig waren, geschat op één gulden het stuk. Derhalve bedroeg het honorarium, in de regel, zoveel gulden als er bladzijdes in het boek werden geteld.'[545] Gemiddeld twee bundels per jaar leverde hem dus ongeveer f 400,- op, wat in 1807 en 1808 (toen hij daar ver boven zat) meer dan voldoende inkomen opleverde om de huishuur van f 600,- te betalen. Hij kon het zich in financieel opzicht veroorloven naar een ander huis om te zien, maar voorlopig werd hij door de ziekte van Adelheide Irene, zijn jongste dochter, en de liefdesperikelen van Louise, zijn oudste dochter, in beslag genomen. Valckenaer werd op 26 augustus schriftelijk bedankt voor de logeerpartij op Meer en Bosch en geconfronteerd met slecht nieuws: 'Ge begrijpt licht, dat ik weer in 't bed lig, slimmer dan ooit.' Om de ellende te completeren voegde hij eraan toe: 'Ik vond mijne kleinste nog zeer ziek, mijn vrouw innig bedroefd, maar mijn dochter gewikkeld in een nieuwe vrijage die mij in het geheel niet aanstaat, en ik ben er zeker van, dat zij het u ook niet doen zou, noch een andere vader ter wereld.'[546] De politieke intrigant bleek geen geslepen diplomaat, maar een baantjesjager te zijn. Tegenover Valckenaer liet Bilderdijk zich buitengewoon onvriendelijk over hem uit, met tal van particuliere bijzonderheden die hij kennelijk het mededelen aan zijn vriend waard vond. De nieuwste vrijer van Louise was 'een jongen van meer dan 30 jaar,

zoon van een oud-burgemeester van een miserabel stadje in Gelderland, doodarm geworden door de Revolutie of hoe het dan ook zijn mag, gewezen kapitein in Engelse dienst, maar nu op half loon gesteld (dat is £ 40,- 's jaars), niets bezittend of verwachtend', en hij had, 'nadat zijn vader verscheiden malen had getracht mij te spreken, om voor zich en zijn kinderen ambten bij de koning te besolliciteren, met hoedanige schriftelijke en mondelinge aanzoeken ik elke dag vermoord word,-deze knaap (zeg ik) had nu begrepen, dat hij om geplaatst te worden niets beters kon dan mijn dochter het hof maken. Tijdens mijn verblijf bij u, heeft hij dat plan voor zover dat voegelijk kon zijn, in train gebracht, en nu heeft de zottin zich van alles in het hoofd gezet. Of hij een *slechthoofd* is (zoals u vraagt) weet ik niet, maar zijn uiterlijk wijst op niet veel verstand, evenals het enige gesprek dat ik met hem gevoerd heb. Van zijn gedrag en familie hoor ik niets kwaads, maar zijn figuur staat mij net zomin aan als zijn handelwijs in dit opzicht. Hij schijnt mij een bekrompen ziel en zeer beperkt van verstand, Gelders, koppig van aard, zeer bekrompen opgevoed, geen doorbrenger, maar *te veel* het tegendeel, en niets gaf mij er blijk van, dat hij van het meisje houdt. Ik heb hem gevraagd, of hij zot was? Maar dat neemt niet weg, dat mijn dochter, door haar voorbarige vooringenomenheid met hem geëntêteerd, daarom twee zeer convenabele en aanzienlijke partijen heeft afgewezen en mijn hoop opnieuw verijdeld is.'[547] Ongevraagd gaf hij deze psychologische verklaring voor het doen en laten van zijn oudste dochter: 'Zeker kan zij geen andere reden hebben, dan dat zij quovis praetio* een kwast wil hebben, in de waan dat zij met haar erfelijke intrigegeest (die zij voor verstand houdt) hem zal kunnen regeren, om dan zo te leven als haar goeddunkt en noch bij mij, noch bij iemand die verstand heeft, toegelaten te worden.'[548] Bilderdijk vreesde, dat haar voorgenomen huwelijk met de Gelderse kapitein maatschappelijke uitsluiting tot gevolg zou hebben. Als voormalige balling was hij daarvoor extra gevoelig en wilde hij zijn dochter voor een soortgelijk lot behoeden.

Zijn verstandhouding met de heer van Meer en Bosch was zo goed, dat men hem (enigszins paradoxaal uitgedrukt) uit hun correspondentie als vader van Louise misschien nog wel beter leerde kennen dan als vriend van Jan Valckenaer. Op 23 september 1807 gaf hij zich daarvan zelf ook rekenschap, toen hij reageerde op Valckenaers 'en-

* tegen elke prijs

thousiaste ophemeling van mijn *Ziekte der geleerden*'.[549] Daarop wilde hij niet 'repliceren', waarna hij niettemin vaststelde: 'Dat uw lof mij innig aandoet, is zeker, en dit inzonderheid, omdat u nooit zo blind vooringenomen bent, of u zegt mij altijd ronduit 'dat vers van u staat mij niet aan, dat bevalt mij niet', enz. Deed u dit niet, ik zou zeggen, het is louter welwillendheid uit vriendschap, maar mag ik er nu voor rekening van de vriendschap een tamelijk groot gedeelte van aftrekken als *tarra*, dan blijft er nog altijd zoveel *netto* waarachtig oordeel over, dat ik, of ik wil of niet, er blij mee ben, en soms zelfs er mij wat op inbeeld. Zolang namelijk, totdat ik mijn arme hoofd weer begin te voelen. Ziedaar, een oprechte biecht!'[550] Eind augustus was hij weer aan het werk gegaan, zonder daaruit enige arbeidsvreugde te putten. Hij had contact gekregen met Johan Meerman, de grondlegger van het latere Museum Meermanno-Westreenianum, die van hem wilde weten, waar een deel van het recent aangeschafte boekenbezit voor de Koninklijke Bibliotheek was ondergebracht. Er werd toen in het Binnenhof zo hard getimmerd, gezaagd en gemetseld, zoals later in het Mauritshuis, dat er van een definitieve opslag van boeken nog geen sprake kon zijn. Bilderdijk legde aan Meerman uit: 'Het is zo, dat in twee der vier bovenkamers de kasten zijn opgericht (in de overige twee werkt men daar nog aan), doch ze zijn ongeverfd.'[551] Het kwam zowel hem als Charles Flament 'hoogst ongeraden voor, de boeken over te brengen, zolang de achterzaal en bovenvestibule niet volkomen in gereedheid zijn gebracht en nog steeds de zorg van werklieden vereisen, aangezien alles inéén loopt zonder de minste afsluiting van deuren, waardoor de bibliotheek anders aan een dagelijks beroven blootgesteld zou zijn. Wie de Haagse werklieden kent, weet hoeveel men op hun eerlijkheid kan vertrouwen.' Maar deze eerlijke lieden waren zelf beroofd, althans het koperen beslag van de geldkas van hun baas was 'gespolieerd', zodat het 'te wensen ware, dat men de boeken, thans op zolder zoveel mogelijk met zeilen gedekt, maar natuurlijker wijze, zeer veel lijdend van de hitte, en wie weet, van wat ongelegenheden (als ratten enz.) al meer, ten spoedigste zou kunnen verplaatsen en opzetten, ware het niet dat de staat des arbeids op de bibliotheek dit voor het behoud voorals nog onraadzaam schijnt te maken'.[552] Meerman wilde het fijne van de opstelling van de collectie boeken en manuscripten weten en bleef Bilderdijk met vragen bestoken, waarna deze op 3 september enigszins geprikkeld als volgt reageerde: 'Dat ik niets van het bestek

des werks wete, is zeer natuurlijk. De heer Flament, die deze bibliotheek gecreëerd en tot stand heeft gebracht, is (zoals het met voorwerpen die ons ter harte gaan, niet wel anders kan) jaloers van dezelve en van de eer om haar in orde te brengen. Hij heeft dit zelfs aan de koning gezegd, toen Zijne Majesteit hem zei mij de titel van 'conservateur' te hebben gegeven en ik vond hem toen hartelijk getoucheerd en alleen getroost door de verzekering, dat dit aan zijn functie niet zou derogeren*.'[553] Er moeten spanningen tussen Charles Flament en Bilderdijk hebben bestaan, die als hofleraar en bibliothecaris elkaars concurrenten waren en niettemin, al was het laatstgenoemde soms zelf ook niet duidelijk wat zijn toetreding tot de directie van de Koninklijke Bibliotheek en de invulling van zijn werkzaamheden als bibliothecaris en conservator precies inhielden, er een eer in stelden het hun toevertrouwde nationale cultuurgoed te koesteren. Zo schreef Bilderdijk eigenhandig Jacob van Maerlants *Rijmbijbel* in 900 kolommen af, zich dienstbaar aan een andere dichter opstellend en daarmee te kennen gevend, dat hij niet alleen juridisch en politiek, maar ook literair de middeleeuwen als zijn favoriete tijdperk ervoer.

Op 2 september 1807 vroeg hij aan Kinker, of Bromet gerechtigd was beslag op zijn bezittingen te leggen. Kennelijk had zijn bij het Hof van Holland ingediende rekwest niet tot een vonnis geleid, sterker nog: het was zo goed als zeker niet eens in behandeling genomen.[554] Zou hij ooit tot welstand geraken, dan was hij natuurlijk bereid om Bromet te betalen. Kinker verstond zich in Amsterdam met Bilderdijks geldschieter, waarover hij drie dagen later het volgende aan hem rapporteerde: van de oorspronkelijke schuld van f 8200,- was na aftrek van de inkomsten uit de boedelveiling en Willems vaderlijk erfdeel een restschuld van f 5525,- ontstaan.[555] In 1800 was weliswaar afgesproken, dat Bilderdijk drie jaar lang van Bromets arresten gevrijwaard zou blijven, maar die tijd was inmiddels verstreken. Toch gold de intentie van de geldschieter om hem niet 'met onaangenaamheden in cas van executie te incommoderen' ook voor de periode daarna en was er tussen partijen niets overeengekomen, waaruit het juridisch gelijk van één van hen, na verval van voornoemde termijn, zou kunnen blijken.[556] Omdat Bromet zichzelf typeerde als 'crediteur van de boedel van Mr. Willem Bilderdijk en deszelfs huisvrouw C.R. Woesthoven', van wie de laatste tot welstand gekomen was, lag

* afbreuk doen

het zeer voor de hand wie voor de aflossing van de restschuld verantwoordelijk moest zijn.[557] Kinker drukte zich luchtig over zijn gesprekken met Bromet uit: 'Vaak heb ik gezien, hoe mijn welsprekendheid het aflegde tegen de argumentatie *in haar geheel* van uw Israëliet, die steeds hamerde op het gezegde van Figaro: *Wat goed is om te nemen, is goed om te bewaren*.'[558] Bromet wilde terecht, dat Bilderdijk zich zou houden aan de met hem gemaakte afspraak over terugbetaling van het hele geleende bedrag, overeenkomstig het adagium, dat wat men in goed vertrouwen aanneemt, men in dezelfde geest moet koesteren om het te zijner tijd terug te kunnen geven, maar zoals Kinker erover schreef, is het net alsof de geldschieter zijn cliënt juist aanmoedigde helemaal niets terug te betalen. Dat kan geenszins de bedoeling geweest zijn, toen Bromet als 'leenheer' moest hebben bemerkt, hoe zijn 'leenman' in de gunst stond bij koning Lodewijk. Met zijn ridderlijke neigingen en voorkeur voor de middeleeuwen had Bilderdijk er een eer in moeten stellen (de 'honor' indachtig, die Van Eijnatten zo kenmerkend voor hem achtte) om zijn schuld af te lossen.[559] Maar net zomin als hij de voldoening van de schuld der erfzonde op zich zou kunnen nemen,-geen mens was daartoe in staat-, nam hij de volle verantwoordelijkheid op zich om zijn deel van de schulden af te betalen. Zo'n negatief getypeerde overeenkomst tussen christelijke en financiële 'schuld' lijkt de waarheid minder geweld aan te doen dan uit de woorden van Da Costa blijkt, die de financiële schuld van zijn leermeester weet aan onmatigheid en vrijgevigheid: 'Het lag in zijn aard, zeer bijzonder ook in dit opzicht, geen maat te houden. Het geven niet alleen *naar vermogen*, maar ook *boven vermogen*, dat door de Apostel niet bevolen, maar ook niet onvoorwaardelijk gelaakt, en in bepaalde omstandigheden hogelijk geprezen is, was een bij hem allesbehalve vreemde, ofschoon ook niet altijd even zeer verdedigbare neiging.'[560] Voorlopig kreeg hij van Bromet de gelegenheid om orde op zaken te stellen, waarna de sanering van zijn schulden opnieuw aan de orde zou komen.

Deze gang van zaken speelde zich niet in de periferie van zijn geest af, maar raakte Bilderdijk diep. Het beïnvloedde zijn conservatieve kijk op de samenleving, want ongetwijfeld beschouwde hij zich als de 'honnête homme' die hij met het volgende bedenksel een hart onder de riem wilde steken: 'Gelukkig zij waarlijk het land, waar het gebruik van 'lettres de cachet' is begonnen! Men leeft er in rust en vrede,

totdat men het wantrouwen van de overheid wekt. Maar verfoeid zij elk land, waar een fatsoenlijk mens is blootgesteld aan de wilde kreten van het gespuis en aan de onwaardige achtervolgingen van hen die over de financiën gaan. Al heel lang kent men in Holland geen andere veiligheid dan die welke de superioriteit van macht of goede relaties met zich meebracht.'[561] In zijn ogen vormden de rijkste kooplieden, zonder wie de Gouden Eeuw niet denkbaar geweest zou zijn, een regentenkliek, die zowel het Eminent Hoofd als het volk gewoonlijk financieel tegenwerkte en uitsluitend op eigenbelang belust was. Rustte Gods vloek niet op de koopmansstand?[562] Maar begrippen als 'honor', 'honnêteté' en 'fatsoen' verplichten degene die dienovereenkomstig zou moeten handelen allereerst tot afbetaling van zijn schulden en vervolgens tot een bescheidener opstelling dan waarvoor Bilderdijk koos. Waar het fatsoen tegen zichzelf in stelling wordt gebracht, of de rol van dader en slachtoffer vertroebelt, is wantrouwen tegen een claimer ervan gewettigd. Het ware fatsoen wordt in stilte beleden en zonder al te zichtbaar moralisme in de praktijk gebracht. Wie luidruchtig op de beurs handelt in aandelen en zijn welstand etaleert kan niet deugen, hij gedraagt zich als een koopman en, zo meende Bilderdijk als stelregel te kunnen hanteren, kooplieden zijn eerloos.[563] Gingen zij zich met literatuur bemoeien, anders dan in hun rol van mecenas, dan verloochenden zij niet gauw hun ware aard. De kans was dus groot, dat zij ook als dichter niet wilden deugen. Pieter van Winter was primair zo'n vertegenwoordiger van een stand of kaste, die zich van eerlijke ambachtslieden verenigd in een gilde onderscheidde. Joris van Eijnatten gaf een indrukwekkende beschrijving van Bilderdijks visie op kooplieden, deze 'uitbuiters en woekeraars die de gewone man uithongeren en vervolgens vernederen tot slavenarbeid', waaraan linkse partijgangers uit het begin van de jaren 70 in de vorige eeuw alsnog hun hart zouden hebben kunnen ophalen, ware het niet dat de geest der eeuw steeds sneller pleegt te veranderen, naarmate de tijd vordert. Bilderdijk associeerde kooplieden met de stad en vrije heren met het platteland. Was de aan 'koopmanzucht' verwante 'stedelijke dwingelandij' van de stad Groningen over de Ommelanden niet berucht en hadden Duitse edellieden niet een grote afkeer van kooplieden en vrije steden, 'omdat zij door de invoering van onmannelijke eigenschappen uit den vreemde het Duitse bloed bedierven'?[564] Daarnaast beschouwde hij goed koopmanschap in spiritueel en filosofisch opzicht volgens Joris

van Eijnatten 'als een economische variant van eigenliefde en eigenbelang', leidend tot 'stoïsche autonomie', en identificeerde hij, toegespitst op het einde der tijden, de 'finantieministeriën en hun gevolg, douaniers of hoe zij ook mogen heten', met de sprinkhanen uit de put des afgronds in *Het Boek der Openbaring 9:3*.[565] Voor zijn waardering van koning Willem I, de koning-koopman bij uitstek, had zijn kijk op de handel uiteraard negatieve gevolgen, maar hoe zat dat met zijn waardering van koning Lodewijk, die als grote stimulator van de handel tal van initiatieven ontplooide? In 1809 schreef Bilderdijk *'s Konings komst tot de troon*, waarin hij voor zichzelf de balans over diens regeringsperiode opmaakte. Bij de bespreking daarvan zal ook deze vraag worden beantwoord. Vooralsnog wordt hier stilgestaan bij zijn visie op het koningschap in het algemeen: 'Het koningschap wordt al te vaak verzwakt door een kaste van egoïstische vleiers en hebzuchtige ambtenaren, en door connecties met de handel. Alleen zij die berusten in de voorzienigheid Gods zullen ontsnappen aan de macht van de Mammon.'[566] De koophandel zelf, zonder welke geen natie zich in stand weet te houden, beschouwde hij als 'het werk van een complotterende factie, een geheim antichristelijk bondgenootschap van achterbakse geldwolven'.[567] Aan duidelijkheid laat zo'n uitspraak weinig te wensen over, maar zij behoeft in zoverre enige nuancering, dat men uit het voorafgaande niet mag afleiden, dat hij *altijd* en in *alle* omstandigheden tegen handel was. Bij het ouder worden nuanceerde hij zijn standpunt enigszins: 'Zolang de handel in een weldadige overbrenging door verwisseling van behoeften van het ene land naar het andere bestaat, is de koophandel goed, en de kleine winst is gezegend, maar ontstaat de koopmansgeest en is geld verzamelen het doel,-van dat uur af ontaardt alles in een grof hazardspel, bedrog, valsheid en goddeloosheid en dit is altijd en alom het geval.'[568] De lezer gelieve onder 'dit' minder het ontstaan van een per definitie verkeerd geachte koopmansgeest dan het verzamelen van geld als een doel op zichzelf te verstaan, want anders zou er van een nuancering van zijn standpunt niet eens sprake zijn.

Op 3 september 1807 gebeurde dan het onvermijdelijke: de precies drie maanden oude Adelheide Irene stierf aan een onbekende kinderziekte, die indien de vrijwel gelijktijdig zieke Julius er ook door getroffen was, zou kunnen worden omschreven als een 'grote aandoenlijkheid van lichaam en geest beide'.[569] In 1827 herdacht hij haar in *Afscheid aan Leyden*: zij was zijn twaalfde kind en het tiende dat hij

ten grave droeg.[570] Moest hij dan overal waar hij kwam, met zijn 'bloed de akker mesten'?[571] Aan Valckenaer berichtte hij na een stilzwijgen van tien dagen in acht te hebben genomen: 'Ik moest u eerder hebben geschreven, maar dat kon ik niet. Wat ik voorzag, is gebeurd. Ik heb mijn kleine verloren, reeds de derde, toen ze drie maanden oud was. Wij zijn troosteloos, zoals u begrijpen kunt, of liever, niet begrijpen kunt, want wie kan dit zo gevoelen als ik?'[572] Weer dacht hij, dat ook zíjn laatste uur geslagen had. Wat hem naast vrouw en kinderen het meest ter harte ging, maar nu geen enkele verpozing kon schenken,-zijn taalkundige beschouwingen-, wilde hij in de vorm van een boek ten nutte van de gemeenschap laten komen. Maar zelf ontbrak het hem aan lust en energie om het door hem reeds vergaarde materiaal te ordenen. Daarom overwoog hij de volgende tekst in een krant of tijdschrift te plaatsen, zoals hij in 1799 te Brunswijk een advertentie had opgesteld, waarin hij om een weldoener vroeg: 'Indien een of meer jonge geleerden, verscheidene talen machtig, zich één of twee jaar lang uit belangeloze toewijding voor een tot nu toe onbekende wetenschap, maar die door een meer dan 30-jarige vlijt zover tot ontwikkeling is gebracht, dat de gronden daarvan gelegd, de bouwstoffen opgedolven en vergaderd, en alles ten opbouw gereed is, tot een gemeenschappelijke arbeid mochten willen verbinden met Mr. Willem Bilderdijk, ten einde zijn voorraad van etymologische aantekeningen in orde te brengen, en verder de hand te lenen aan het samenstellen van zijn *Algemeen Etymologisch Woordenboek*, dan worden zij verzocht zich deswegens bij de Boekhandelaars *Haak en Compagnie* te Leiden, aan te melden. De nodige voorlopige onderrichting omtrent de aard en de gronden dezer onderneming, en een overzicht van de *Algemene Spraakkunst* des ondernemers, zal aan lieden, die de vereiste hoedanigheden en geneigdheid tot deze geheel nieuwe tak van geleerdheid betonen, gulhartig worden meegedeeld. Alleen hoopt hij van blote en nietsbedoelende nieuwsgierigheid verschoond te blijven. De zwakheid des ondernemers en zijn uiterlijke omstandigheden ontnemen hem de hoop om, zonder krachtdadige hulp en medewerking, zijn arbeid op zo'n manier tot stand te brengen, dat hij voor zijn tijdgenoten en het nageslacht nuttig, en vruchtbaar in verdere ontdekkingen voor de zielkennis en natuurlijke redekunst kan zijn. Zijn vurige wens is, dat de nu eenmaal tot rijpheid genaderde vrucht zijner langdurige en moeilijke nasporingen niet met hem in het graf moge vallen.'[573] Waarschijnlijk heeft hij deze werven-

de tekst vervolgens in een houten doos van drogist Oosthout opgeborgen en een stille dood laten sterven in afwachting van de zijne. Op 16 september gunde hij Hendrik Tydeman, de oudste zoon van zijn vriend Meinardus Tydeman, een blik in zijn binnenste: 'Zonder boeken (de mijne staan in Brunswijk en zeggen niet veel), zonder middel om ze te kunnen bekomen, zonder enig geleerd, of kunst en wetenschap voedend onderhoud, lig ik hier in de ongezonde Haagse lucht meestal in bed, verga van de pijn, zie vrouw en kinderen lijden, kwijnen en wegsterven, en ben er bedroefd over mijn bestemming voor altijd te missen, terwijl dag in dag uit mijn hoofd en lichaam verzwakken, en mijn hart naar het sterfuur snakt.' Met Meinardus Tydeman bleef hij aanvankelijk het vertrouwelijkst, maar diens zoon nam steeds meer de rol van zijn vader over.

Hendrik Tydeman vervulde de rol van aangever in een serieus duo, moedigde Bilderdijk aan zijn standpunten toe te lichten, geloofde niet alles wat hij te horen kreeg en was nooit zo kritisch, dat hun levenslange dialoog verstomde. Op één uitzondering na, bleven zij wederzijds contact op prijs stellen, wat in de relationele sfeer bevestiging zou vinden in het huwelijk dat Louise met een zwager van Hendrik Tydeman sloot. Van Eijnatten heeft waarschijnlijk gelijk: 'Tydeman bewonderde Bilderdijk om zijn eruditie, respecteerde zijn persoonlijkheid (en had er medelijden mee) en was geboeid door zijn onalledaagsheid, zijn buitenissige ideeën, zijn paradoxen, zijn originaliteit.'[574] Tegelijkertijd gedroeg Tydeman zich soms ook als een te minzame poppenspeler, die aan de touwtjes trekt om te zien wat voor buitelingen zijn creaties kunnen maken. Dat die, niet slechts bij wijze van spreken, daarnaast hun eigen leven leidden, scheen hem te ontgaan en het door hen geleden ongemak veinsde hij met zijn bewondering ruimschoots te kunnen compenseren. Wat Bilderdijk aan zelfvernedering opbracht om van zijn bewondering voor Meinardus Tydeman te getuigen: 'Ik stare u kruipend na,' kreeg Hendrik met al zijn bewondering voor Bilderdijk nooit over zijn lippen.[575] Wat hun relatie evenmin als helemaal zuiver bestempelt, is de kritiek die Hendrik Tydeman na de dood van zijn grote vriend op hem leverde in de door hem bezorgde *Geschiedenis des Vaderlands* (1832-1853). De toon en inhoud daarvan waren anders dan toen hij op een weerwoord van de grote meester rekenen kon, minder voorzichtig en meer in de pas met de publieke opinie die liberaal en minder conser-

Hendrik Willem Tydeman 1778-1863

vatief dan Bilderdijk was.[576] Maar binnen dit krachtenveld was zijn inzet onverminderd groot en voorbeeldig om de ander als dichter, jurist, theoloog, historicus, taalkundige, geoloog en filosoof tot zijn recht te laten komen. In zijn eigen leven zocht hij letterlijk een verbreding van zijn horizon in universiteitssteden als Deventer, Franeker en Harderwijk, alvorens hij als hoogleraar in de rechtsgeleerdheid in Leiden neerstreek, waar hij als rector magnificus zijn loopbaan zou beëindigen. Ging het hem in zware tijden minder voor de wind, dan pakte hij de advocatenpraktijk weer op om zijn grote gezin niet te laten verkommeren. Wat dat betreft, schuwde hij het handwerk niet en steeg zijn ijver boven wetenschappelijke pretenties uit. Met Bilderdijk discussieerde hij in het najaar van 1807 over de juiste volgorde van de 'Pandecten'[577] en over zijn inaugurele rede als professor in het Romeins recht te Deventer.

Een van hun thema's was het nut van de welsprekendheid. Diende zij vanuit juridisch oogpunt om tegenstanders belachelijk te maken, zodat in revolutionaire tijden eigen oogmerken het best gediend waren, of om goede wetten voor het land te maken? Bilderdijk betoogde het eerste, maar niet zonder het laatste te hopen. Werden er in de Romeinse tijd voordat Augustus naar de macht dong, niet wetten voorgesteld en aangenomen, 'accusatiën' of beschuldigingen geuit en verworpen, met geen ander doel dan de eigen partij te dienen ten

koste van rechtspraak en staatsbelang? Bilderdijk trachtte in zijn behandeling van dit thema de zegeningen van de napoleontische tijd te tellen, die aan de 'worstelingen zonder einde of mate tussen nu eens zus, dan weer zo of anders verbonden partijen' een einde had gemaakt: 'Dat wetten maken, en dat wetten doen gelden door accusatiën, was een spel ten dienste van de louter private politiek der in bewind zijnde of naar het bewind hakende lieden, waarmee zij tegen elkaar oorlog voerden, en niets meer. En daarom was de welsprekendheid zo in aanzien, omdat het in die politieke bewindoorlog van zoveel belang was om in het ene ogenblik een wet te doen doorgaan of te keren, in het andere een accusatie op zijn pas te doen, te voorkomen, of te doen mislukken.'[578] Dit zijn ontegenzeggelijk de woorden van een nationale verzoener, niet van een man die zijn eigen politieke en religieuze voorkeur ten koste van anderen wilde doordrijven. 'Semper idem' betekende in dit geval, geen complete verloochening van zijn eigen principes, maar een op verdraagzaamheid gestoelde omgang met de principes van anderen. Wat dat betreft, ging er van Hendrik Tydeman een matigende invloed op hem uit, die met een vleugje moderniteit gepaard ging. Beide vrienden waren vanzelfsprekend calvinistisch, zij het dat de een iets meer perspectieven voor de ten kwade geneigde mens om zich heen ontwaarde dan de ander. Hendrik Tydeman vond dat de meeste wetenschappen 'jammerlijk' werden misbruikt, wat in een ondergangsgeloof paste, terwijl hij zich tevens afvroeg, of daarin een verontschuldiging was gelegen om met Rousseau 'tot de beesten weer te keren'.[579] In de opkomst van een nieuwe hulpwetenschap, de statistiek, zag hij een middel om met name economische aspecten van de geschiedschrijving te onderbouwen, waardoor het verleden en de toekomst in niet al te wankele steigers konden worden gezet. Samen vormden de 'nuchtere' Tydeman en de 'bevlogen' Bilderdijk een sterk duo, wier briefwisseling in de negentiende eeuw haar weerga niet kent. Zij bepaalden het intellectuele debat in hun tijd, zoals Ter Braak en Du Perron dat in de eerste helft van de twintigste eeuw hebben gedaan. Overigens bevat de in twee delen uitgegeven *Briefwisseling van Mr. W. Bilderdijk met de hoogleeraren en Mrs. M. en H.W. Tydeman gedurende de jaren 1807 tot 1831* (1866-1867) ook reminiscenties aan een derde Tydeman, Hendriks broer Barend, een swedenborgiaans 'angehauchte' dominee, over wie zijn vader zich zulke grote zorgen maakte, dat hij aan Bilderdijk vroeg zijn zoon voor al te grote dwalingen te behoe-

den. Ook met hem wisselde Bilderdijk enige brieven, zij het dat Barend in 1807 nog beroepen moest worden. Zijn studie te Leiden had toen wegens de buskruitramp ernstige vertraging ondervonden.

Met de classicus Meinardus Tydeman wisselde Bilderdijk vooral brieven over taalkundige onderwerpen, terwijl hij zich daarnaast zonder schroom over zijn geestesgesteldheid, financiële perikelen en gezinssituatie uitliet. Meinardus Tydeman deed behoedzaam hetzelfde, waardoor het voor lezers van zijn brieven duidelijk werd, hoe ook een tweemaal tot rector magnificus aan de universiteit van Utrecht benoemde hoogleraar moest sappelen voor de kost. In 1807 was hij 66 jaar oud, waren sommige kinderen uit zijn tweede huwelijk nog niet op hun bestemming en dreigde hij zonder pensioenvoorziening financieel ten onder te gaan. Doordat hij vier jaar later een 'toezegging van continuatie' kreeg, mocht hij het ambt van hoogleraar blijven uitoefenen, zodat het hem op 73-jarige leeftijd nog vergund was als zodanig een benoeming in Leiden te aanvaarden.[580] Meinardus en Hendrik Tydeman vulden op een praktische manier Bilderdijks eigen ambitie in, wat hem, in financieel opzicht althans, over dit voor hem onbereikbare ideaal het nodige te denken moet hebben gegeven. Toen in het najaar van 1807 het vierde en laatste deel van *Poëzy* verscheen, dat het meer dan eens aangehaalde *Aan Cats* bevat,[581] stuurde Bilderdijk deze bundel wel naar Meinardus, maar niet naar Hendrik Tydeman. Met de vader was hij al zo lang op vertrouwelijke voet, dat hij hem op 5 december bekende: 'Zo sterft de een na de ander van mijn vrienden of bekenden, en ik, wie sinds zo lang de dood al voor ogen zweeft, (ik zal niet zeggen, die er zo dikwijls naar haakt), ik leef nog dankzij het wonderlijk bestuur van de Almachtige.'[582] In het Koninkrijk Holland blijven was onder deze omstandigheden al helemaal geen optie voor hem, want 'hier blijven is de hevigste pijnbank'.[583] Zijn taalkundige beschouwingen met een blik in zijn binnenste combinerend, wilde hij de oude Tydeman graag over zijn gezondheid informeren: 'Ik ben sedert ettelijke dagen weer verschrikkelijk in de *mat*, zoals men bij ons zegt. Is dit in de *casamatta* (dodenkluis, zoals men met een Italiaans woord de gewelven onder de vestingwallen noemt, waar belegerden voor de bommen schuilen?) Of is het *de bakermat*, en is de frase dus synoniem met het *in de kraam* liggen? Of is het slechts *mat* van het Spaanse *matto* (dood) en *mattare* doodslaan, dat wij ook in het schaakspel kennen? Hoe het zij, ofschoon mijn *in de mat* zijn doorgaans nog wel iets placht voort

te brengen,-thans lig ik van niets *in de kraam*, maar ben in het Hollands volkomen, in het Spaans zo goed als *mat* en lijd pijnen en benauwdheden boven vergelijking.'[584] Op een vraag van Meinardus Tydeman, of men 'laten wij' en 'laat ons' door elkaar mocht gebruiken, antwoordde hij: 'Ik schrijf *laten wij*, eigenlijk omdat ik het in de taal gevonden heb, en daar ik het tot mijn achttiende of twintigste jaar nooit anders heb horen spreken en zelfs nooit anders heb zien schrijven, tenzij door enige puristen (die niet de taal, maar hun oordeel van grammaticaal recht en regelmatig schrijven raadpleegden of volgden), en altijd heb bevonden, dat de volksspraak richtiger dan de boekentaal was (u zult dit niet als een paradox opvatten), heb ik niet gemeend te moeten afwijken van iets wat standhield om over te gaan tot iets wat men invoerde.'[585] Spelling en schrijftaal dienden volgens hem op de spreektaal te worden gebaseerd, terwijl zijn opmerking over boekentaal reeds de kern van het bekende adagium van Multatuli bevatte: 'Ik leg mij toe op het schrijven van levend Hollands, maar ik heb schoolgegaan.'[586]

Meinardus Tydeman had oog voor de taalvaardigheid van Bilderdijk, die hem een afzonderlijk compliment ontlokte: 'Gij schrijft niet minder wél in ondicht dan in dicht!'[587] Daaraan vooraf ging een opsomming van de essays uit het eerste deel van *Nieuwe Mengelingen*, die hij 'met nut en stichting' had gelezen.[588] Bilderdijk bekende hem alle woorden van alle talen te willen herleiden tot één letter en, in het verlengde van zijn wervende tekst, dat hij bij zijn dood zijn *Algemeen Etymologisch Woordenboek* in wanorde zou moeten achterlaten: 'Sterf ik,-mijn aantekeningen, sinds tien jaar weer verzameld, (de vroegere zijn weg en niet terug te vinden) zullen niemand baten, maar wel verwarren, daar ze rijp en groen, lecture, zowel goed als kwaad, invallen enz. door elkaar halen, zonder onderscheiding van goed- of afkeuring, 1000 tegenstrijdigheden op zo'n manier behelzend, dat die niemand anders dan mij kunnen dienen. Had ik slechts iemand om ze, onder mijn toezicht, in een Kiliaan bijvoorbeeld op ieder woord bij te schrijven, het waar nog iets, maar *labori faber deest**. Ik heb wel eens gedacht, de koning te verzoeken om daartoe iemand te belonen, maar ik weet niemand te vinden. 't Zou al een even zonderling iemand, als ik altijd was, moeten zijn die er met de borst evenzo op viel, of 't is mis.'[589] Of Bilderdijk wisselde met Mei-

* het werk ontbeert een harde werker

nardus Tydeman ervaringen met zijn uitgever IJntema uit, die niet alleen verlies op deel 1 van *Nieuwe Mengelingen* had geleden, maar er ook (dit wegens de gedeeltelijk contraremonstrantse strekking van de essays achterin) 'de honendste brieven met terugzending van een menigte door hem verzonden exemplaren' voor had teruggekregen.[590] Zijn oude vriend was een rots in de branding, zoals die op het blazoen van zijn vaders wapenspreuk voorkwam, een vaderlijke vriend dus, die hem zijn standvastigheid op religieus gebied nooit kwalijk zou nemen. Dacht hij na over poëzie, zonder er vooralsnog een leerdicht over te schrijven, dan verkondigde hij de stelling dat deugd schoonheid is en dichtkunst gevoel, terwijl ethiek en esthetiek toch op gespannen voet met elkaar staan.[591] Tussen poëzie en schoonheid bestond volgens hem geen rechtstreeks verband, tenzij het gevoel een bron aanboorde die uit zichzelf iets goeds voortbracht. Zolang er van de mens geen corrumperende werking uitging, zou ook Meinardus Tydeman kunnen beamen: 'Wat de almacht heeft gewrocht, is onberisp'lijk goed.'[592] Uiteindelijk diende het een dichter om goddelijke perfectie te gaan, hij moest goed kunnen luisteren naar zijn innerlijke stem en wat een uitgever hem toefluisterde daarvan vervolgens scherp onderscheiden. Bilderdijk overwoog tegen het einde van 1807 bij IJntema weg te gaan en reageerde in elk geval positief op het verzoek van uitgever Immerzeel om voor een heruitgave van zijn *Treurzang van Ibn Doreid* de drukproeven na te zien.[593] Tollens en hij zouden het fonds van Johannes Immerzeel jr. en Compagnon J.L. Kesteloot versterken, totdat een faillissement het einde van hun samenwerking inluidde. Tot die tijd ging Immerzeel door voor 'een man van alles omvattende kennis, gescherpt oordeel en rijke ondervinding, een man van smaak zo fijn als weinigen bezitten, bij wie de zuiverste kunstgloed vlamde'.[594] Maar toen deze uitgever op 21 mei 1811 surseance van betaling moest aanvragen wegens 'overextensie van bedrijfsmogelijkheden', zag Tollens in hem 'een op winst beluste intrigant met een masker van bescheidenheid op', terwijl Bilderdijk, aanzienlijk minder behept met commerciële instincten, zijn uitgever een herstart gunde.[595]

Voor iemand die op sterven na dood was, hield Bilderdijk een verwonderlijk groot netwerk in stand. Behalve met Kinker, Valckenaer en de beide Tydemans correspondeerde hij in het najaar van 1807 vertrouwelijk met Van der Palm: 'Ik zit voor de koning (maar dit inter nos) een werk in het Hoogduits te schrijven, in een vak, dat u vast

niet achter mij had gezocht. Maar u kent het spreekwoord: *On apprend tout à la Cour*.'[596] In de maand oktober had hij herhaaldelijk en intensief contact met Siegenbeek, dat hij in de maand november vooral met Jeronimo de Vries onderhield. Hem bekroop de oude gedachte, dat hij er beter aan gedaan zou hebben in Kazan paardenvlees te eten, omdat 'hier het vervloekte denkbeeld van een doodeters pensioen te trekken, mij buiten staat stelt tot wat het ook zij, en in wredere pijnen afmoordt dan mijn verstand kan doorstaan'.[597] Hij wisselde op zijn beurt met Siegenbeek nare ervaringen met zijn uitgever Allart uit, die het vierde deel van *Poëzy* 'schreeuwend vol drukfeilen' had gepubliceerd: er stond op blz.90 'denkbeeld' in plaats van 'dekkleed' in de door hem gecorrigeerde drukproef, en elders 'Rozelanen' en 'Barberen' in plaats van 'Roxelanen' en 'Barbaren'.[598] Moest hij zijn voorkeur voor één gedicht kenbaar maken, dan zou dat overigens niet *Poëzy* zijn, maar *De ziekte der geleerden*, waarin de beschrijving van poëzie aan het slot van de derde zang tezamen met die van 'beroerte' en 'dolheid' in de zesde zang zijn eigen toets der kritiek doorstaan kon, al twijfelde hij eraan ooit een *justum carmen* te zullen schrijven.[599] Hij zocht nadrukkelijk de vertrouwelijkheid van zijn voormalige concurrent bij de *Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* om een mogelijk verstoorde relatie nieuw leven in te blazen en, door ongebreideld over zijn leven in Den Haag te klagen, hem niet het idee te geven dat zijn bezwaren tegen diens spelling uit een veronGelijkt gemoed waren gerezen. Daaraan is één van de indrukwekkendste jeremiades van Bilderdijk te danken, zijn brief van 28 oktober 1807 aan Siegenbeek, over Den Haag. Daar had hij zijn gezondheid verloren en 'niets dan de grievendste onaangenaamheden' moeten doorstaan.[600] Het leven was er vroeger, toen hij als advocaat op de Papenstraat woonde, 'van dag tot dag, ja, van uur tot uur altijd een folterbank geweest'. Tegenwoordig verging het hem niet beter: 'Nu afgemat en naar rust hijgend, kom ik hier in een gewoel en onrust die mij zinneloos maken, in een gat waar ik f 700,- moet verwonen, zonder dat ik mij erin kan omdraaien, dat van vochtigheid, stank, ongedierte, lekkages en door de erger dan duivelse aard en zeden van degenen bij wie ik inwoon, slimmer is dan zich het hol van Lodbrog* laat verbeelden. Wie f 10.000,- 's daags zou ontvangen om er te wonen,

* Toelichting van M. van Hattum: Ragnar Lodbrog werd als vikingkoning in een slangenkuil geworpen tijdens een van zijn vele veroveringen in de negende eeuw na Christus.

kocht het geld te duur. Vrouw, kinderen, alles kwijnt en lijdt er met mij, en wat ik ook probeer om mij uit die jammerpoel te redden en een draaglijke woning te bezorgen, daar is er geen te vinden. Ik zwijg nog van de verfoeilijke zede-, rede-, ijver- en verstandeloze inborst, karakter en aard der Hagenaars: een samenraapsel van ontuig uit alle hoeken der wereld, waarvan het onmogelijk is een der onbeschaamde tronies aan te zien, of hen een woord te horen spreken, zonder te huiveren, alsof men op een padde trad; bij wie men alle ondeugden aller naties, of liever van het uitschot aller naties zonder enige menselijke hoedanigheid aantreft, wier opslag van het oog vijandschap tegen alles wat braafheid heten mag, wier aanblik verraad, wier adem moord en roof is, en die onder de mensen stellig niet anders gerangschikt mogen worden dan de duivels onder de engelen. Ik verklaar u, dat ik geen uitdrukking weet te vinden, die de flauwste schets kan geven van de schrik, de onwillige schrik, die alles wat Haags is, mij altijd heeft ingeboezemd, zodra ik er een voet zette; en hoe afgrijselijk ik dit nest in alle betrekkingen heb gevonden,-nog vind ik het thans 10.000 maal erger dan ooit. Dertien jaar lang heb ik dagelijks gebeden: *libera me ab Haga**, gelijk men vroeger *libera nos a Normannis*** placht te bidden. Ik moest er nochtans verteren in hartzeer en iedere Amsterdamse kruier of Leidse schoenlapper benijden: en nu wéér daarheen! Neen, dit ging mij (hoe ik het ook wilde verbergen) aan het verstand, en waarlijk het heeft mij, met ronde woorden gezegd, gek gemaakt.'[601] Nu er een storm in hem ontketend was, ging die niet zomaar liggen. Dus vervolgde hij zijn jammerklachten over het lawaai in de stad, dat zo hevig was dat hij 'tot de volstrektste werkloosheid gedoemd' was. Siegenbeek moest zich eens voorstellen, wat het voor hem betekende om 'alleen van middernacht tot 's morgens half vier' een brief te kunnen lezen of te schrijven: 'In het hol der cyclopen kan men zich nog een soort van stilte onder het hamerslaan inbeelden, maar hier in deze postpapieren huizen, waar alles schudt en dreunt, waar men met stoel en bed op en neer schokt, als er slechts een hondje op straat blaft, is zelfs geen plaatselijke stilte mogelijk.'[602] Hij had er geen leven meer en vond er, in zekere zin, ook geen emplooi, want 'al wat door de inlandse beroerten de grond in is geboord, al wat geleden heeft (en wie heeft dit niet?), al wat

* Parafrase van het Onzevader: bevrijd mij van Den Haag.

** Bevrijd ons van de Noormannen.

's nachts droomt van schadevergoeding, verbetering van staat en ambten valt mij op de meedogenlooste wijze op het lijf, belaadt mijn aandoenlijke geest en hoofd met zijn ellende, zijn nood, zijn verlegenheid. Dit begon reeds in Leiden en is er de eerste oorzaak van geweest, dat ik daar verscheidene instortingen heb gehad. Maar hier is het onlijdelijk.'[603] Het werk zelf beviel hem al evenmin, zodat hij net zo goed zijn werkzaamheden als advocaat had kunnen hervatten: 'De koning kan niets bedenken, wat iemand die ooit in de minste betrekking tot mij heeft gestaan, een harangue*, een memorie, een brief kost, of daar moet ik die stellen, tenminste corrigeren, nazien, raad, advies, consideraties geven, aanhoren. Geen dag gaat er om, of als ik er tien ongehoord, ongezien wegzend, zijn er toch tien omtrent wie oude of latere betrekkingen beletten er mij aan te onttrekken. Verder, geen neteligheid in particuliere of publieke zaken, geen geschil, geen rechtskwestie, hoe onnozel of hoe ingewikkeld ook, of het is tot mij dat men komt. Ja, al is er een advocaat mee bezig, dan moet men nog gerustheidshalve, bij elke kleinigheid die in een proces voorvalt, mijn begrip weten. En zendt men zulke lieden tienmaal weg, de elfde maal moet men hen vanuit zijn bed toespreken. Met één woord, ik heb al de last, al de onrust, al de moeite, ja, slimmer, alsof ik de praktijk weer opgevat had (waartoe ik mij wegens mijn zwakheid niet in staat achtte) en het gehele onderscheid is, dat ik alles voor niets moet doen, waar ik anders voor werd betaald.'[604] En toen pas, nadat hij zich nog eenmaal schuldig aan een hyperbool had gemaakt, kwam hij op de gedachte zich bij Siegenbeek te moeten verontschuldigen voor zijn te lang volgehouden jeremiade: 'Ja, moest ik de dood kopen ten koste van bijvoorbeeld levend verbrand te worden,-ik zou mij gelukkig achten door deze foltering de eeuwige slaap te winnen. Vergeef, dat ik u met deze klaagtoon (misschien wel loutere onzin, wat weet ik het) ophoud…'[605]

Op 15 november 1807 verzekerde Jeronimo de Vries hem: 'Ik stel inderdaad in niemands lot schier zulk een belang als in het uwe. Doe mij oprecht alles horen, wat u betreft. Niets bedroeft mij meer dan dat een man van uw hoge en zeer zeldzame verdiensten niet gelukkiger is.'[606] Vervolgens deed hij iets wat Bilderdijk verrast zal hebben, want verwijzend naar *De ziekte der geleerden* klaagde hij over zijn eigen gezondheid: 'Ik ben tegenwoordig telkens ongesteld, en of-

* toespraak

schoon geen geleerde, deel ik in veel hunner kwalen: ik ben nu zo zwak, dat het schrijven mij lastig en moeilijk valt, echter heeft mij deze brief verkwikt. U zult moeite hebben om hem te lezen.'[607] Twee weken later wilde Bilderdijk hem zijn formele omgangsvormen doen vervangen door vriendschappelijke: 'Het *Weledele Heer* wil ik u afleren, wat doet deze wartaal tussen ons anders dan een werktuiglijke handbeweging in de plaats van een uitgedrukt gevoel stellen? Neen, geen titel meer, waarheid en vriendschap!'[608] Sinds hij de koning onder ogen had gebracht, dat hij zeer wel in een bibliotheek kon studeren, maar zijn tijd niet wilde verdoen aan het lezen van catalogi en het bestuderen van de rekeningen van een willekeurige boekhandelaar of auctionaris, noch zijn geest wilde kwellen met het schikken en verschikken van boeken, was hij van zijn bibliothecariaat af. Een bibliotheek in oprichting, of 'in fieri' zoals Bilderdijk zei, bracht nu eenmaal werkzaamheden met zich mee, waarvoor hij ongeschikt was. De koning had daar begrip voor getoond, tot zijn opluchting, maar die was van korte duur. Wat voor andere werkzaamheden zou hij kunnen verrichten en hoe kwam hij uit Den Haag weg? Op 13 december had hij met Valckenaer contact over een mogelijke verhuizing, waarnaartoe was nog onzeker: 'In 's hemels naam geef mij rust, maar geen verhuizen op verhuizen. Waar ik nu kom, moet ik sterven. Ik wil, ik kan het denkbeeld niet meer verdragen van plaatsverandering of gewoel, maar sidder, als ik mij voorstel te komen, waar ik niet blijven kan. Help mij daartoe, dit bid ik u, dat ik een stil, eenzaam hoekje, maar dadelijk en in perpetuum vinde, en dan ach, arrangeer het met mijn vrouw, want ik ben buiten staat om over iets te oordelen, en het is mij de dood, of liever veel slimmer dan 1000 doden, mij met iets te bemoeien! Men moet mij als een kind regeren en brengen, waar ik wezen moet. Ik kan niets meer en ben niets meer.'[609] Dat hij er slecht aan toe was, bleef ook aan het hof niet onopgemerkt. Een hofdignitaris, die zijn klachten geduldig had aangehoord, reageerde even welbespraakt als Valckenaer en bemoedigde hem niet zonder ironie: "U gaat even vertrouwelijk met ziektes om, als Mithridates met vergiften. U zult er vast niet aan sterven."[610] Bilderdijk dacht, dat die 'goede man dus begeert, dat ik eindig met mij op te hangen, want sterven moet men toch'.[611] Zijn galgenhumor werkte aanstekelijk op hemzelf, maar dat gold meer voor de galgen dan voor de humor, die letterlijk ver te zoeken was. Ook het jaar 1807 had

hem noch vast werk, noch een vaste woon- en verblijfplaats opgeleverd.

Wegens het slechte klimaat, dat in zijn geval minder met weersomstandigheden dan met politiek te maken had, leed Bilderdijk aan 'zware pijnen in de pleura'.[612] Het contrast tussen Den Haag en Leiden, gelet op zijn bezigheden, vertaalde zich omgekeerd evenredig in zuivere en ongezonde lucht: 'Slimmer is de uitwerking die lucht en onrust hier onvermijdelijk op mijn hoofd en hersens hebben. Ik ben (de gruwzame hoofdpijnen daargelaten) de ellendigste mens op de aardbodem. Ik kan niet denken en niets anders doen dan klagen en jammeren, dat ik niet kan denken en niets kan doen. Ik gevoel dat ik gek ben, alle uitwerkingen tonen mij het aan.'[613] Hij voelde zich meer dan ooit nergens op zijn plaats: 'Ik ben niets dan een ongelukkige, dan een nutteloze last der aarde.'[614] Maar relatief was hij in Leiden het beste af geweest: 'Ach, waren wij weer in het geruste, hemelse Leiden, waar men stille, zuivere lucht en een ongedwongen levenswijze geniet, en waar men tenminste kan denken en studeren!'[615] Hij kon de 'strandlucht, moerassige stikdampen, vochtigheid, en woeligheid' van de hofstad niet langer verdragen, en omdat er in Leiden geen woning voor hem beschikbaar was, moest hij zich wel in Katwijk vestigen, waar een 'door en door vochtig, uitgewoond, en in alle opzichten onbewoonbaar gat van een huis' voor hem in gereedheid werd gebracht.[616] Waarschijnlijk had hij zich tot een verhuizing naar Katwijk laten overhalen door Jan Valckenaer, die in 1802 hoofdingeland van het Rijnland was geworden en als zodanig verantwoordelijkheid droeg voor zowel een nieuwe sluis in Spaarndam als de uitwatering van de Rijn in Katwijk.[617] Bilderdijk kan als een pion in het spel van Valckenaer hebben gediend om de koning ertoe te bewegen sluizen in Katwijk te laten aanleggen, in het verlengde van andere plannen om de moerassen van Nieuwkoop droog te malen en de belangrijkste kustwegen tussen Den Haag en Haarlem op te hogen. Het waterbeheer was van meer dan regionaal belang en bood de koning indirect de mogelijkheid om de macht van oude steden en provincies te beknotten.[618] Acht maanden geleden was Louise bij hem op de Hoogstraat komen wonen, dus had Bilderdijk voor vrouw en twee kinderen toestemming aan de koning gevraagd en verkregen om met behoud van zijn toelage naar Katwijk te verhuizen. Niet voor het eerst gaf de koning blijk van zijn inlevingsvermogen in een onderdaan, die innerlijk sterk op hem leek: 'Goed, maar ik had het welge-

meend! Leef, waar en zo gij wilt, en ik ben tevreden, mits gij het maar zijt.'[619] Officieus bleef Bilderdijk als bibliothecaris in koninklijke dienst, maar officieel werd hij benoemd tot superintendant van de Koninklijke Courant, waarvoor hij te veel redactionele werkzaamheden moest verrichten die zijn belangstelling niet hadden.[620] In Katwijk deed hij niets anders dan in bed liggen of naar de haard kruipen, terwijl hij zich door zijn vrouw liet 'regeren'. Volgens Kollewijn kwam dat 'daarop neer, dat ze hem alle kleine lasten, die zijn zenuwachtigheid konden opwekken, afnam. Ze overlegde, beredderde, handelde, terwijl hij, in sombere mijmering verdiept, wrokte over zijn pijnlijk bestaan.'[621] Hij beklaagde zich erover, dat zijn ijzeren gestel hem verhinderde te creperen. In *Mijn buitenverblijf*, dat hij te Katwijk schreef, vergeleek hij zichzelf met een molensteen:

> Zo wrijft de blote steen, als graan en bast ontbreken,
> Zichzelf tot gruis, in vlam, door eigen kracht bezweken.
> Zo blaakt zich 't vuur teniet, door eigen gloed verteerd,
> Zo 't rusteloos werkend brein, van doel en werk geweerd.[622]

Hij 'maalde' in Katwijk, zoals hij in Brunswijk toespelingen op 'der Mahler' had gemaakt, in het midden latend of hij er een Duitse schilder of een Nederlandse halve gare mee had bedoeld.

In de eerste maand van het nieuwe jaar 1808 deed hij niet veel: hij schreef een 'versje, iets over het Romeins recht of over de talen'.[623] Maar in de uitleg die hij er vervolgens aan gaf, bleek dat meer te zijn dan men zou denken: 'Ik heb van de *Collatio Legum Mosaicarum et Romanarum* door Pithoeus en daarna door Rittershusius enz., en laatst door Schulting in zijn *Jurisprudentia Antejustinianea* uitgegeven, een nieuwe editie zo goed als gereed.'[624] Hij werkte ook nog aan een uit de Wolfenbüttelse bibliotheek meegenomen breviarium, waarmee de opsomming van zijn activiteiten niet eens volledig was. De koning had hem gepolst voor een functie binnen het Koninklijk Instituut, dat officieel op 4 mei 1808 zou worden opgericht. Zoals minister Gogel een nationale grondbelasting had ingevoerd, in de vorm van een geëgaliseerde verponding, en de gilden had afgeschaft om de stedelijke cultuur middels een landelijk ingevoerde regeling van patenten aan banden te leggen, wilde de koning de nationale beschaving op een hoger plan brengen door het wetenschappelijk onderwijs een kwaliteitsimpuls te geven.[625] Dat hij daarvoor zijn oog

mede op Bilderdijk had laten vallen, was niet vreemd. Had deze niet eerder over de stand van zaken aan de universiteiten van het koninkrijk bericht? Een vervolgopdracht in het verlengde daarvan lag voor de hand, terwijl voor de mobilisering van het aanwezige toptalent iedere geleerde nodig was. Toch wees Bilderdijk het beroep van de koning op hem af, bang als hij was door nutteloze vergaderingen te worden opgeslokt: 'Hoe werkzaam ook, ik ben tot niets anders gemaakt dan tot studie. Wat de koning van mij vordert, kan ik niet presteren. Men moet toch de schildpad niet als voorloper voor de koets, noch de slak voor de hazenvangst willen gebruiken!'[626] Het Koninklijk Instituut, waarvan de Tweede Klasse speciaal in het leven was geroepen om 'voor de zuiverheid der taal te zorgen, en zich met de vervolmaking derzelver bezig te houden', had aan Bilderdijk nochtans veel te bieden en omgekeerd hij aan het 'Instituut'![627] De koning liet hem voorlopig ongemoeid, volhardend in zijn ijver voor het Nederlands. Brieven aan hem door Nederlandse staatsburgers in het Frans geschreven weigerde de koning te lezen, terwijl hij onder zijn persoonlijk toezicht een lijst van bastaardwoorden liet opstellen. Een publicatie van het Koninklijk Instituut mocht uitsluitend in het Nederlands worden gedrukt en niet in het Nederlands en Frans, zoals aanvankelijk de bedoeling was geweest. Volstrekt onlogisch verordineerde hij dit in het Frans, na eerst zijn vrees voor de verwaarlozing van het Nederlands als eenheidstaal te hebben uitgesproken: 'Ik ben altijd bang, dat men het Nederlands verwaarloost, dat men de Nederlandse taal niet koestert en dat zij haar rang verliest. Men moet alles op alles zetten om dat te voorkomen.' [628] Dan was zijn grote broer minder bedacht op het Frans als eenheidstaal, toen er voorstellen werden gedaan om alle regionale talen in Frankrijk af te schaffen: "Laat hen *alsacien* spreken,-ze doden nog altijd in het Frans!" zei hij trots op zijn soldaten uit de Elzas.[629] Uitgever Immerzeel, bij wie later in dat jaar *Odilde*, *Treurspelen* (in twee van de drie delen) en *Najaarsbladen* (in twee delen) verschenen, vroeg hem of hij onder zijn naam 'lid van het Koninklijk Instituut' op het titelblad moest drukken of niet. Op 13 maart 1808, dus ver vóór de officiële oprichtingsdatum van het Koninklijk Instituut moet het reeds van geruchten dienaangaande hebben gegonsd, want op die dag antwoordde Bilderdijk: 'Als mijn naam nu nog niet bekend is, laat hem dan veel liever geheel van de titel mijner werken dan hem door enig bijvoegsel bekend te willen

maken, wat wel de grootste vernedering is, die men mij zou kunnen aandoen.'[630]

Zonder in te gaan op de oprichting van het Koninklijk Instituut berichtte hij op 27 januari 1808 aan Hendrik Tydeman: 'Een professoraat zal men mij niet geven. Men heeft de koning wijsgemaakt, dat ik tot dingen bruikbaar ben, waarvoor ik niet geschikt ben, het nooit was, en nooit zal worden, al ware ik nog in de kracht van mijn leven. Op welke vakken ik mij ook heb toegelegd,-in geen daarvan zal men het ooit goedvinden mij werkzaam te maken. Ik weet wel, vanwaar dit komt, maar de wereld heeft te weinig belang voor mij om haar niet te laten drijven, zoals zij gaat. Met al die haspelingen ben ik eindelijk geheel buiten staat geraakt, waardoor het nu te laat is om nog aan iets dergelijks te denken.'[631] Zinspelend op zijn activiteiten op het gebied van het Joods en Romeins recht, betreurde hij het, dat zijn *Observationes et Emendationes* geen vervolg zouden krijgen, want er waren geen of te weinig intekenaars op de lijst van uitgevers die 'hun geld liever tot het drukken van modewerkjens aanwenden, waaruit zij in één jaar tijd hun investering terug en hun winst binnen hebben ('t boek mag dan nog iets waard zijn of niet), dan aan werken van lange duur, over de verkoop waarvan zij ettelijke jaren zullen doen, al leveren die ook een meer blijvend fonds op'.[632] Bilderdijk ergerde zich aan uitgevers die alleen in potentiële 'bestsellers' waren geïnteresseerd, waardoor er een verschraling van het aanbod op het hoogste niveau optrad: 'De oude soliditeit houdt op, men voert de boekhandel niet meer als een duurzaam fonds bestaande uit wat men vermeerdert, verbetert, enz. neen, men wil zijn geld, dat op die wijze vastligt en rente geeft, telkens opnieuw los hebben en er altijd meester van zijn om voordelen van het ogenblik aan te grijpen, werkt zo voor het vluchtige van de tijd, en leeft ook daarin (zoals in alles) naar de geest des tijds, dat wil zeggen bij de dag.'[633] Hoe modern zijn klachten over uitgevers ook aandoen, toch verontschuldigde hij zich voor een jeremiade die een kern van waarheid bevatte: 'Verschoon mijn gekrabbel en gebrabbel. Zo schrijft men met een krank hoofd.'[634] Hendrik Tydeman was beter over de persoonlijke omstandigheden van Bilderdijk geïnformeerd dan Jeronimo de Vries, die veinsde niet te weten, of zijn vriend in bed lag of naar de haard kroop. Veel te opgewekt wenste hij hem alle genoegens van het buitenleven toe: 'Vrede zij u te Katwijk!' na een korte tijd in onzekerheid te hebben verkeerd, 'of u gestorven of gevlogen waart'.[635] Alsof zijn vriend er niet

aan het malen was, schilderde hij een bijna idyllisch beeld van het dorpsleven in Katwijk, dat in scherp contrast met het leven in de hoofdstad stond: 'Hoe genoeglijk zijn thans de vreedzame dorpen, waar de steden van woelzieke betweters en lage vleiers vol zijn. Amsterdam is onherkenbaar, het stadhuis wordt ontruimd, ikzelf moet in de grootste verwarring delen, ik ben er ziek van,-dan waartoe u in mijn droefgeestigheid te doen delen?'[636] Bilderdijk moet bij het lezen van deze woorden aan een omgekeerde wereld hebben gedacht, waarin de verbouwing van het Amsterdamse stadhuis tot het Paleis op de Dam wonderwel paste. Een paar maanden later, op 20 april 1808, zou de koning er zijn intrek in nemen, wat een oude patriot en stadsklerk als Jeronimo de Vries moest verdrieten.

Deze bood aan *Leydens ramp* in het openbaar voor te lezen, maar dan moest Bilderdijk er zijn volledige goedkeuring aan hechten en niet slechts de zijdelingse vervulling van een belofte in zien: 'Er speelt bij mij ook wat eigenbelang mee, ik heb zoveel vodden van mijn eigen haspelwerk moeten lezen, dat ik eens verlang wat goeds voor te dragen.'[637] Siegenbeek spande zich tegelijkertijd in om gedichten van de grootmeester (wat meer is dan hoogleraar) voor te lezen, al stuurde deze hem geen meesterwerken: 'Wat ik nu geef, zijn zo wat halfrijpe navruchten, deels groen, deels rot, van de tak gevallen. Ik heb niets anders en dit, hoop ik, zal men wel willen begrijpen.'[638] Samen verbreidden Jeronimo de Vries en Siegenbeek de roem van Bilderdijk door in zijn afwezigheid gedichten voor te dragen, waaronder bijvoorbeeld het elfde boek van de 'Odyssee' in *Felix Meritis* opzien baarde. Daarnaast 'consacreerden' leesgezelschappen hem, bij afwezigheid van een ook voor niet-academici toegankelijke bibliotheek, zoals *Miscens utile dulci,* waarvan de aankoop van boeken grotendeels de literaire smaak bepaalde.[639] Zelf kleineerde de dichter zijn voortbrengselen, sprak tot verontwaardiging van zijn bewonderaars over 'nesten', wat De Vries tot de volgende tegenspraak dwong: 'Op een andere tijd verzoek ik u uw verzen niet langer 'nesten' te noemen, of het moeten 'nesten' zijn, waarin het broedsel van goede smaak en fijn vernuft is gehuisvest.'[640] De voorlezing van *Leydens ramp* voor de Amsterdamse Afdeling der *Hollandse Maatschappij van fraaie kunsten en wetenschappen* kwalificeerde Bilderdijk zelf als 'oudbakken en, daar het reeds op de pers ligt, als nu overtollig ter voorlezing'.[641] Om aan te geven dat hij niet hard werkte, ondanks de schijn van het tegendeel, drukte hij zich raadselachtig uit: 'En dan

zegt men, dat ik veel werk? Men bedenkt niet, dat de dag voor mij 24 uur heeft, zonder slaap, zonder eten, zonder uitgaan, zonder mensen te zien, zonder kleden, zonder alles wat het leven meestal vervult. Erasmus studeerde en schreef te paard, ik te bed liggend, maar hij reisde niettemin al studerend, terwijl ik niet slaap, studerend en werkend of niet.'[642] Erasmus moest dus woekeren met zijn tijd, wat Bilderdijk niet hoefde wegens zijn uiterst geringe behoefte aan slaap. In zijn situatie was men zelfs te Katwijk productief tegen wil en dank, al kostte een kleinigheid hem soms meer tijd dan het vervaardigen van een lang leerdicht. Zo vroeg hij aan Jeronimo de Vries, hoe hij diens oom, Jeronimo de Bosch, aan wie hij *Leydens ramp* wilde opdragen, noemen moest: Hoogedelgeboren of Gestrenge heer, want 'simpel Heer gaat niet, of ik moet er een epitheton bijvoegen naar mijn smaak, en dan harrewarren wij weer. Och, zeg toch maar, hoe gij het verstaat. Zulke vodderij kost mij meer dan een gans vers van een half duizend regels.'[643] Zijn vriend moest wel even worden bijgebracht, wat hem eerder kennelijk was ontgaan, hoe slecht het hem in Katwijk verging: 'Intussen heeft mij dit weer onbegrijpelijk aangetast. Elk windje rukt mij omver en weer opstaan is er niet meer bij. Mijn vrouw weet niet, wat zij zal beginnen om mij alles af te weren, wat aandoening geeft. En ach! Wat mij troost en verkwikking moest zijn, strekt alleen maar om mij meer af te pijnigen.'[644] In deze woorden school ook een bedankje voor de pakken thee, die zijn vriend hem als 'aartsliefhebber van thee' had toegezonden. Zonder zijn vrouw zou hij zich letterlijk niet staande kunnen houden in deze wereld, waardoor hij 's zondags zichzelf niet was: 'Mijn vrouw is naar de kerk en daar heb ik nu geen papier dan dit halfje! Verschoon het dus, beste vriend, want sinds lang zit ik als een kind in de kakstoel en weet niets te vinden.'[645] Ook voor de aanschaf en het gebruik van papierbenodigdheden was hij totaal afhankelijk van zijn vrouw!

In de gezinssfeer kondigde zich op 29 februari 1808 een grote verandering aan, toen Hendrik Tydeman hem vroeg te mogen bezoeken: 'Indien u deze zomer te Katwijk overblijft, vraag ik bij voorbaat belet voor een lang bezoek. Ik heb aldaar een ongelukkige broer (of zwager; sinds juli 1807 weduwnaar ener lieve vrouw, zus van mijn vrouw, ze stierf na slechts een vierjarig huwelijk, in haar vierde kraam, en slechts één kind bleef de man over), de medicus doctor Burckhardt.'[646] Louise had hem reeds in Katwijk leren kennen, was hals over kop verliefd op hem geworden en trouwde op 4 april 1808 offi-

cieel met een man, die haar niet bijster gelukkig zou maken. De tegenstellingen tussen hen waren groot, zoals die in het gedenkboek uit 1906 werden verwoord: 'Dokter Burckhardt was een geneesheer geheel in zijn beroep opgaand, levend op het platteland, met weinig tijd of gelegenheid om zich aan andere dingen te wijden, en vrouwe Louise, opgevoed in het buitenland, geïnstrueerd door uitstekend onderwijs in vele vakken van smaak, de moderne talen gemakkelijk sprekend, een goed vers makend, met 'easy and soft manners', in gezelschap een hoofse verschijning, was een vrouw van geest en vernuft. Kon er een grotere tegenstelling in wensen en opvattingen worden gevonden?'[647] Achteraf, dat wil zeggen na de voltrekking van hun huwelijk, noemde Hendrik Tydeman zijn zwager een 'goede broeder', maar niet dan nadat hij hem ook had getypeerd als driftig en jaloers.[648] Bilderdijk zette een groot vraagteken achter hun verbintenis blijkens *Vaderlijke bruiloftsvermaning* dat hij op 4 april 1808 voordroeg. Hij hamerde op zijn oude standpunten ten aanzien van het huwelijk en de rol van de vrouw in het bijzonder. Haar wereld diende slechts uit een slaap- en kinderzaal te bestaan,-van geest en vernuft geen spoor-, en uit totale onderwerping aan haar echtgenoot:

> Leer hem achten, eer bewijzen, onderwerping, hulde, trouw!
> Al uw eerzucht zij verbonden in de eernaam van zijn vrouw!
> Hang het hart aan zijne wenken, aan zijn wensen, zijne zin!
> Schat u zalig in zijn liefde: beider heil berust hierin. [649]

Burckhardt hield hij in hetzelfde gedicht een spiegel voor, waaruit zijn scepsis over de kans van slagen van hun huwelijk duidelijk blijkt. Op basis van reciprociteit kreeg de echtgenoot zogenaamd van Louise te horen: 'Uw vrouw dient u alles te wezen, zult u ook alles voor uw vrouw zijn?'[650] Bilderdijk hoefde zich niet langer verantwoordelijk voor zijn dochter te voelen. Onder de hoede van een vreemde in zijn ogen zou ze zich voortaan zelf moeten zien te redden om pas na de dood van zijn tweede vrouw weer de Louise van vroeger te worden, die altijd een speciaal plekje in zijn hart had behouden. In de familiale sfeer schreef hij voorts een geboortegroet voor het zoontje van Jeronimo de Vries, die men onmogelijk fijnzinnig kan noemen. Als Busken Huet met recht van spreken bewijzen voor de geestelijke lompheid van Bilderdijk had willen aanvoeren, zou hij zich op dit gelegenheids-

vers hebben kunnen beroepen, waarin de dichter triomfantelijk uitroept: 'Ja, het leven is van waarde!' voor zover als

> Moeders borst ons, van haar driften
> Geen vergiften
> In het voedsel medevoert![651]

Dit voorbehoud zal de moeder als een nodeloze verdachtmaking hebben opgevat, die een domper op haar vreugde (en de triomfantelijk uitroep van de dichter) zette. Op een geheel andere toon schreef hij tevens een geboortegroet voor het zoontje van zijn broer Izaac: 'Pof, daar zijn wij, kleine pop!' alsof hij in plaats van gewichtig te doen, eeuwenlang slepende vaderlandse twisten te beslechten en God of de christenheid aan te roepen zojuist de eerste regel van een songtekst voor de Ramblers had vervaardigd.[652] In dezelfde luchthartige sfeer vroeg hij zich af, waarom 'wesp' niet in 'rusp' zijn pendant had gevonden, of omgekeerd, wat voor zijn gevoel de harmonie op geestelijk en de symmetrie op esthetisch gebied ten goede zou zijn gekomen.[653]

Zwaar geschut bracht hij in zijn correspondentie met Meinardus Tydeman in stelling. Voor het 'zaligmakende geloof' kwamen onder meer 'de leerzame onderwerping van het verstand' en 'de buigzame omwending van de wil' in aanmerking, 'die beide de volstrekte onmacht en een niet bloot aanschouwend, maar voortschrijdend inzicht veronderstellen, waarvan het klaar is, dat de mens zich dat niet geven kan'. Zou hij daarover wel beschikken, dan vereiste dat een 'zich tot hem wendende openbaring en werking op zijn verstand en wil, van boven, om werkelijk geloof te kunnen heten; zijnde zonder dit alles eerder een dispositie tot geloof dan geloof uit zichzelf. Ik weet niet, of ik mij in die weinige woorden (waar het idee zeer compact en onvolkomen in zit en niet goed uitgedrukt is) voldoende verklaar.'[654] Hij bedoelde te zeggen, dat het alleenzaligmakende geloof een mens dankzij Gods genade wordt geschonken, maar drukte zich er vervolgens zo cryptisch over uit, dat diezelfde mens of hij nu een rationalist of een per definitie irrationele gelovige is, in beide gevallen het slachtoffer van een denkbeeldige wijsheid lijkt. De waarheid op religieus en wetenschappelijk gebied biedt geen enkele zekerheid, omdat verstand noch innigst zelfgevoel tot wellicht noodzakelijk gebleken bijsturingen in staat is. Wat voor perspectieven bood de verzoe-

ningsleer hem niet? Bilderdijk repte in dat verband van alles 'wat niet alleen oneindige uitzichten biedt, maar ook onderhevig is aan nooit genoeg in acht te nemen cautelen in de uitdrukking omtrent zulke tedere punten, waarin de waarheid zo delicaat is, en de minste afwijking of verbuiging tot dodelijke en erger dan dodelijke misslagen leidt.'[655] Met die 'cautelen in de uitdrukking' had hij onder verwijzing naar 'cautela' in het Latijn een zekere 'voorzichtigheid' en 'behoedzaamheid' op het oog, zonder welke geen expressie van wat hem ten diepste bewoog mogelijk was. Het paste hem daarom niet stellige uitdrukkingen te gebruiken, waarvoor hij zijn oude vriend meende te moeten waarschuwen: 'Blijf aan de stellige vorm mijner uitdrukkingen niet hangen, die jegens een man van uw doorzicht en kunde zeker iets belachelijks moet hebben, maar die ik mij in Duitsland voor mijn studenten heb aangewend.'[656] Hij leed onder zijn eigen onvermogen om zich tegelijk stellig en verdraagzaam over belangrijke kwesties te uiten, wat hij weet aan zijn te grote ego: 'Zo mijn gevoel van zelfheid door het lijden moet worden overwonnen en uitgeroeid, o mijn God, hoe wil het dan gaan? Wordt mijn ziel zachter, gedweeër, ik zou de plagen zegenen, maar het verderf des harten bruist ertegen op, en mijn ijzeren lichaamsgestel, dat nu al een halve eeuw schijnt te bezwijken en de dood nabij te zijn, blijft worstelen met deze materie.'[657] Zou hij toen, in 1808, zijn bezwaren tegen de geest der eeuw onder woorden hebben gebracht, dan had hij aan zijn eigen verstand moeten twijfelen en de juiste toon niet kunnen treffen: 'Ik kan, mijn waarde vriend, geen draad meer volgen in het denken, mijn verzwakking van vermogens laat mij dit niet toe, en wat zou ik aldus? Wellicht kwaad doen voor goed, problematisch maken wat bewezen moet worden en bewijsbaar zou zijn, en dus voor hen die de wijze van voorstellen met het innige wezen der voorstellen vermengen, der waarheid nadelig zijn. Iets doen met goede wil is niet genoeg. En wilt u nog iets? Zoiets moet met een soort van apostolische zalving geschreven zijn, of het nuttig effect is verloren. Anders wordt het menselijke wijsheid die niet voor de waarheid strijdt, haar eert, en dient, maar die Gods wijsheid en waarheid onder haar bescherming neemt. En dit is zo oneindig kwaad!'[658] Ook in 1823, toen Da Costa's *Bezwaren tegen de geest der eeuw* verscheen, was hij bedacht op 'cautelen in de uitdrukking', maar de tegenstelling tussen stelligheid en verdraagzaamheid had daarin plaatsgemaakt voor de tegenstelling tussen 'apostolische zalving' en strijdbaarheid. Van verdraagzaamheid

onder het mom van nationale eenheid was toen bijna geen spoor meer in zijn leven en werken te vinden.

Met een vrijmoedigheid die haaks op orthodoxie stond, haalde hij tegenover Meinardus Tydeman herinneringen aan Richard Brothers op, de prins der Joden, die zich in elk geval niet voor hun koning had uitgegeven. Bilderdijk had tijdens zijn ballingschap in Londen 'veel godsvrucht gevonden en veel stichting geraapt' onder volgelingen van Richard Brothers en Emanuel Swedenborg.[659] Hoe remonstrants hun geloofsopvattingen ook waren, toch was 'hun aanhankelijkheid aan Jezus en Zijn genade zo volkomen, zo kinderlijk, dat men wel ziet, dat hun hart rechtzinnig is'.[660] Hier wordt rechtzinnigheid verward met het hart op de juiste plaats hebben, wat de speelruimte voor Meinardus Tydeman vergrootte om over zijn problemen op religieus gebied uit te weiden. Als goed en kwaad uiteindelijk in elkaars verlengde liggen en Godzelf in een bovenzedelijke waarheidssfeer leeft, kon men dan nog wel geloof aan een eeuwige straf hechten? En als men dat niet doen zou, bestond er dan toch een eeuwig loon voor herboren christenen naar het hart van de Heer? Tydeman stelde deze vragen na hierover gesprekken met zijn zoon Barend gevoerd te hebben, die aan het begin van zijn loopbaan als dominee zijn hart voor nieuwe spirituele ervaringen had opengesteld. Zelf hield hij als vader liever alles bij het oude, naar hij Bilderdijk wilde doen geloven. Deze dacht lang na over de vraag, hoeveel rek er in de verbeelding van een dichter mocht zitten om hem niet van het rechte pad te doen afwijken. Op Tydemans vragen, die hij liever in een grootser verband plaatste dan ze kernachtig samen te vatten, gaf hij niet rechtstreeks antwoord: 'U heeft liever, dat uw zoon een goede predikant dan een goede dichter wordt. Ik ook. Wat is de gehele poëzie, praktisch (als dichtstukmakerij) beschouwd? Nugae!* Dit klinkt hard, en dat in mijn mond! Maar diezelfde poëzie, innerlijk beschouwd en gevoeld, is mij de troost en balsem des levens, en zo wens ik haar uw zoon toe! Zij ontwikkelt de vatbaarheid voor het *schone*, wat toch bij ons de *band* van het kwade met het goede, de band tussen ons en de engelen is. Zij maakt los van de aarde, maar zij moet in geen roemzucht ontaarden of daarop steunen. Bij velen is zij niets anders. Mihi et musis!**

* 'peanuts'

** 'Mihi et musis!' betekent letterlijk 'voor mij en de Muzen' en benadrukt, dat alles in het leven ten dienste staat van een kunstenaar en zijn kunst.

De poëziekennis kan bovendien helpen de orator te vormen en dit is in de predikant niet onverschillig.'[661] Zo'n uitweiding over poëzie leidde op haar beurt tot Tydemans vaststelling, dat Locke 'lebbig' sprak over dichtkunst, zoals Kant volgens Bilderdijk met diens definitie van poëzie ('ein blosses unterhaltendes Spiel mit der Einbildungskraft') niet minder 'lebbig' of 'zuur' het zoet van Gods woord buiten beschouwing had gelaten.[662] Beiden, Tydeman en Bilderdijk, waren tolerant genoeg om dat woord een vrije interpretatie te gunnen door rooms-katholieken en protestanten. Binnen de grafelijke familie Stolberg was de ene broer 'rooms' geworden en de andere luthers gebleven, wat Tydeman deed verzuchten: 'U heeft dan ook graaf Stolberg gesproken en gelooft, dat hij om Christus' wil rooms is geworden? En zijn broer, is die godvrezend luthers?'[663] Deze familiale en godsdienstige kwestie kwam op 12 april 1808 ter sprake, omdat Rijklof Michael van Goens op het kasteel van één van beide broers te Wernigerode logeerde, beide correspondenten hem goed hadden gekend en, voor zover dat enigszins kon, waren blijven volgen. Tydeman refereerde aan hem als 'de oud-professor en oud-vroedschap, R.M. Van Goens, genaamd Cunningham, esquire, lam van jicht en podagra, maar helder van hoofd', terwijl Bilderdijk herinneringen aan de vrijmoedigheid van zijn vroegere vriend ophaalde, hem met Swedenborg, Lavater en Jung-Stilling in verband bracht en hem, een geniale zonderling, met zichzelf, een zonderling genie, vergeleek zonder zich in weerwil van zijn 'praecoce geleerdheid' zijn mindere te achten: 'Ik vond hem een man vol van geest en overvloeiende van geestige aardigheden, die zich zeer aan mij had verknocht en mij om zekere algemene kennis met een soort van bewondering aanzag, die ik mij niet aantrok.'[664] De manier waarop hij zich over Van Goens uitliet, doet vermoeden dat Bilderdijk in een allesbehalve gezonde rivaliteit met de jongste hoogleraar van Nederland had gewedijverd om de gunst van prins Willem V. Toen Tydeman er meer over wilde weten, kreeg hij slechts ten antwoord: 'Longa est fabula*. Bij gelegenheid meer daarover!'[665]

Wegens de verplaatsing van het koninklijk hof van Utrecht naar Amsterdam dacht Bilderdijk na over een gepaste herinwijding van de Stadsschouwburg, waarvan Vondel in 1637 met de 'Gijsbrecht van Aemstel' hem een moeilijk te overtreffen voorbeeld had gegeven. Eind maart 1808 had hij zijn treurspel *Floris de Vijfde* zo goed als

* Dat is een lang verhaal

klaar, wat de bevreemding van zijn vrouw wekte. Hij liet zich niet alleen in huiselijke aangelegenheden door haar 'regeren', maar luisterde ook goed naar al wat ze hem over zijn literaire werk te verstaan gaf. Wilhelmine herinnerde hem aan zijn belofte of 'votum', zoals Bilderdijk zei, om nooit meer een treurspel te schrijven.[666] Had hij niet onlangs in een gedicht, *Het toneel* geheten, een bekentenis van die strekking aan Jeronimo de Vries gedaan?[667] Hoe kon hij zijn belofte zo snel breken? Woedend op zichzelf zocht hij in koffers en houten dozen naar het manuscript in kwestie dat hij, eenmaal gevonden, weigerde te verbranden. Hij motiveerde zijn handelwijze tegenover Wilhelmine als volgt: 'Een misdaad (zo er een is) zit niet in het *gewrocht*, maar in de *daad* en een daad is door geen almacht teniet te doen, al vernietigt men het gewrocht ook!' Daarom schreef hij onder het gedicht:

> Dus Alfius de tweede, en gaf zijn lier de schop,
> Bedacht zich, greep de pen, en stelde een treurspel op.[668]

Alfius, met wie hij zich identificeerde, is een geldhandelaar uit de 'Epoden' van Horatius. In plaats van zich op het platteland terug te trekken, kan deze 'beursman' het niet laten zijn geld te blijven investeren.[669] Wat Alfius met zijn geld deed, deed Bilderdijk met zijn lier. In drie etmalen zou hij het treurspel hebben geschreven, dat volgens Da Costa 'een dramatische arbeid minder schitterend van poëzie of zelfs kunst van enscenering' representeert.[670] Het controversiële karakter van *Floris de Vijfde* is meteen duidelijk, want daartegenover staan volgens hem levendige dialogen en een voortreffelijke typering van de dramatis personae. Zo roemde Da Costa 'het bitter ijverzuchtige van Gerard van Velzen, het hatelijk hoge van Herman van Woerden, het schuldig weifelende van Gijsbrecht van Amstel, het ridderlijk koene van Kuik, het aandoenlijk trouwe van de Edelknaap en bovenal het edele, groothartige en argeloze van de ongelukkige Floris'.[671] Het lijdt geen twijfel, dat deze relatief lange opsomming alle tekortkomingen van het treurspel teniet moest doen. Maar alvorens daar dieper op in te gaan en ook de historiciteit van het oorspronkelijke drama bij een eigen oordeelsvorming te betrekken, wijst een chroniqueur van Bilderdijks leven liever op de moeilijke omstandigheden waaronder het tot stand kwam. De treurspeldichter moest er twee niet geringe teleurstellingen voor overwinnen, die hem ook tot apa-

thie hadden kunnen dwingen of verleiden. In plaats daarvan lukte het hem, zijn even berustende als rusteloze aard ten spijt, troost in zijn werk te vinden. Bij Allart verscheen *Floris de Vijfde* dat hem f 400,- opleverde,-ook de financiën vormden een stimulans voor hem om zich uit zijn lethargische staat te verheffen-, waarna hij in het voorjaar van 1808 *Willem van Holland* en *Kormak* schreef, waarvoor de 'indigne' Allart hem slechts f 200,- per (toneel)stuk bood.[672] 'Wat een vervloekte kerel is dat,' zo reageerde Bilderdijk furieus op diens voorstel, 'die met mij wil marchanderen!'[673] Dat gevoegd bij de vele 'drukfeilen' in het vierde deel van *Poëzy*, deed hem besluiten met Immerzeel in zee te gaan, die hem niet minder dan f 1000,- bood voor het eerste deel van *Treurspelen*, bestaande uit *Willem van Holland* en *Elfriede* (in de bewerking van Wilhelmine) en het tweede deel, bestaande uit *Kormak* en een verhandeling over het treurspel. In het een jaar later verschenen derde deel van *Treurspelen*, waaraan hij in 1808 werkte, staat een vertaling van Corneilles *Cinna*[674] van zijn hand (op verzoek van koning Lodewijk) en van Racines *Iphigénie* van de hand van zijn vrouw. Daarnaast hield hij zich in 1808 bezig met het schrijven van zijn onuitgegeven *Consideratiën omtrent het repertoire* ten behoeve van de Amsterdamse Stadsschouwburg en *Consideratiën over de aanmoediging der toneelpoëzie*, gevolgd door een in 1809 voltooide *Memorie* over toneelstukken die door hem minder geschikt voor opvoering werden geacht.[675] Als men dan ook nog eens de twee delen *Najaarsbladen,* eveneens door Immerzeel in 1808 uitgegeven, in deze onvolledige opsomming van Bilderdijks literaire werkzaamheden betrekt, evenals de talloze brieven door hem in dat jaar geschreven, krijgt men des te meer respect voor zijn vermogen om niet bij de pakken neer te zitten en uitgerekend in Katwijk het devies van de Zeeuwen tot het zijne te maken.

De eerste teleurstelling bestond uit de voltrekking van Louises huwelijk met dokter Burckhardt. Ruim een week later, op 12 april 1808,- *Floris de Vijfde* en *Willem van Holland* waren reeds voltooid en met *Kormak* had hij een begin gemaakt-, drukte Bilderdijk zich ten scherpste over hun relatie uit. In een brief aan Jeronimo de Vries, waaruit deze passage in Messcherts brievenverzameling is weggelaten, heette het, dat hij zich verplicht, althans 'door de heiligste consideraties gedwongen' had gevoeld om zijn enige dochter 'aan een verleider weg te smijten'.[676] Het vraagteken in zijn *Vaderlijke bruiloftsvermaning* kreeg achteraf dus een uitroepteken, dat van zijn grote bekom-

mernis om haar toekomst blijk gaf. Het schrijven van nationale tragedies bood hem, zo bezien, een uitlaatklep voor de tragedie die zich in zijn gezin afspeelde. De tweede teleurstelling betrof zijn lezing van een veel te sentimenteel en historisch onverantwoord treurspel, *De dood van Albrecht Beiling*, van de patriot Pieter Vreede. Afgezien van de oorzaak van zijn teleurstelling, met inbegrip van de verschillen tussen Vreedes treurspel en zijn eigen romance over één en dezelfde held, prikkelde Vreede hem ook om in *Willem van Holland* de Kabeljauwse keerzijde van graaf Diedrijks troonopvolging te laten zien.[677] Diens dochter Ada veroorzaakte dezelfde soort moeilijkheden als Jacoba van Beieren, die van haar vader, graaf Willem VI, na zijn overlijden de heerschappij over Holland zou krijgen. Alleen een man als Eminent Hoofd was in staat de Hoekse edelen partij te geven en ter bescherming van het volk hun macht in te perken, of hij zich al of niet als graaf, 'der keerlen God', stadhouder Willem V of koning Lodewijk presenteerde in de nimmer aflatende strijd tegen zijn eigen leenmannen, edelen, raadpensionarissen, regenten en zichzelf verrijkende Franse overheersers. Bilderdijk wilde de conflicten tussen staats- en prinsgezinden in de zeventiende eeuw, patriotten en orangisten in de achttiende eeuw en liberalen en conservatieven in de negentiende eeuw herleiden tot de Hoekse en Kabeljauwse twisten in de late middeleeuwen. Kennelijk gaven staatkundige in plaats van juridische argumenten daarbij de doorslag, want het graafschap Holland was van oudsher een spilleleen en een dochter van de vele graven van Holland was niet minder dan een zoon gerechtigd haar vader op te volgen. Bilderdijk zag op Bijbelse gronden meer in het zwaardleen, want had er ooit één Joodse koningin bestaan, of was er één niet-Joodse koningin opgewassen gebleken tegen de macht, rijkdom, pracht en praal van koning Salomon? Zelfs de Ethiopische koningin van Sheba had in hem zijn meerdere moeten erkennen, wat haar uiteindelijk onderdanig aan een man had gemaakt, zoals Eva dat eertijds aan Adam was geweest. Wellicht waren er ook taalkundige argumenten, naast de staatkundige en Bijbelse, die Bilderdijks voorkeur voor het zwaardleen konden verklaren. Was 'konkelleen'* niet een synoniem voor spilleleen en lokte een via dit leen tot stand gekomen erfopvolging niet gekonkel uit, waartegen het sterke geslacht het best in

* Een konkel is een onderdeel van het spinnewiel, dat ook wel 'spinrokken' wordt genoemd.

het geweer kon komen? In zijn treurspel over Floris V wilde Bilderdijk de Kabeljauwse visie op een sterk eenhoofdig gezag tonen, waarvan de noodzaak hem ook in zijn eigen tijd voldoende was gebleken. Zoals de samenzwering van de edelen tegen Floris V werd geïnspireerd door koning Eduard van Engeland, liep koning Lodewijk tegenwoordig de kans het slachtoffer van Engelse machinaties te worden.[678] Er waren genoeg regenten in het Koninkrijk Holland te vinden, die met hulp van een sterke buitenlandse mogendheid, zoals Engeland, hun vanouds bevoorrechte positie wilden herwinnen onder een liefst stadhouderloos bewind. In een moeilijke spagaat moest koning Lodewijk zich zowel de potentiële Engelse aanvallers als de Franse overwinnaars van het lijf houden. In 1809 zou blijken, dat Bilderdijk daar niet altijd een open oog voor had.

Hij beschouwde beide treurspelen, *Floris de Vijfde* en *Willem van Holland*, als 'vruchten ener wrede slapeloosheid', door hem gedurende de 'jammerlijkste maand mijns levens op en voor mijn krankbed in Katwijks afzondering onder woedende folteringen doorgebracht'.[679] Deze treurspelen zouden hem als 'bij elektrische toverslag' zijn ingegeven, wat zijn gedrevenheid illustreerde en ook tekenend was voor zijn wens om de inhuldiging van de koning in zijn nieuwe residentie te Amsterdam met een dramatisch hoogtepunt uit zijn oeuvre op te luisteren.[680] Toen hij merkte, dat de directie van de stadsschouwburg hem tegenwerkte, was hij zeer teleurgesteld. Kon er in drie weken tijd geen toneelstuk worden ingestudeerd, dat hij in drie etmalen had geschreven? Volgens hun contractuele verplichtingen moesten acteurs en actrices gedurende twee weken een toneelstuk in vijf bedrijven kunnen instuderen, dus moest de latent gebleken tegenwerking op een andere dan de tijdsfactor gebaseerd zijn: 'Of Bilderdijk heeft overdreven eisen aan het bestuur gesteld, of, en dat is het waarschijnlijkst, de bestuurders hebben hem tegengewerkt en bovendien zijn hulde aan koning Lodewijk niet kunnen goedkeuren.'[681] Hoe dan ook, de koning arriveerde op 20 april 1808 in Amsterdam zonder 's avonds op een treurspel van Bilderdijk te worden onthaald. Op 14 juni aanvaardde hij minzaam de aan hem gerichte opdracht van *Floris de Vijfde*, die getuigde van 'de afgunst en trots van de groten der aarde, samenspannend tegen een beminnelijke vorst, vervuld van deugd en bemind door zijn volk'.[682] Deze liet zich zijn onverdiende roem aanleunen, alsof de proporties ervan er niet meer toe deden, nadat het verkeerde uitgangspunt eenmaal ingang had gevonden. De

ideale typering van Floris V werd aldus geëvenaard, zo niet overtroffen door die van koning Lodewijk, die in het vijfde bedrijf met naam en toenaam 'tot 's warelds kim' zijn roem zal verbreiden.[683] Zoals in Vondels *Gijsbrecht van Aemstel* de stad Amsterdam ooit als een feniks uit zijn as zou herrijzen, wilde Bilderdijk zijn tijdgenoten doen geloven, dat men in de tijd van het graafschap Holland al het koninkrijk van Lodewijk had voorzien. Valckenaer begreep enerzijds de rivaliteit tussen Vondel en zijn vriend wel, maar stoorde zich anderzijds aan de ophemeling van het verkwistende en in politiek opzicht te eigenzinnige staatshoofd. Onmiddellijk kroop Bilderdijk in zijn schulp: 'Nu ja, het mag wel zijn, dat ik hier en daar een sottise in mijn Floris heb gezet. Maar ik ben aan mijzelf overgelaten en diep vervallen.'[684] Zou Multatuli zich niet met dit treurspel hebben bemoeid, dan was de zaak met een sisser afgelopen. Hoogstens zou het boek van Martien J.G. de Jong,-een standaardwerk op dramaturgisch gebied, zoals dat van Joris van Eijnatten een standaardwerk op vooral filosofisch en theologisch gebied is-, meer dan twee eeuwen na dato voor aanvullende informatie over het oeuvre van Bilderdijk hebben gezorgd: vóór 1795 werkte hij reeds aan een toneelstuk over Floris V, dus kan er van een even plotselinge als kortstondige explosie van zijn dramatisch vernuft geen sprake zijn.[685] Meer dan men zich voorheen gerealiseerd zal hebben, werd met de verschijning van De Jongs *Preromantisch classicisme en reactionaire romantiek. Bilderdijks dramaturgie* (2012) pas echt duidelijk, hoe intens Bilderdijk zich met oorspronkelijk en door hem vertaald toneelwerk bezighield. Alleen de *Lijst van achterhaalde toneelteksten*, hoofdstuk XIII uit De Jongs boek, omvat al 50 stuks die door hem, op basis van Kollewijns rangschikking van de handschriften uit diens collectie en naar indeling van toneelgenres, elk afzonderlijk worden besproken. Wat Bilderdijk naar aanleiding van zijn niet opgevoerde treurspel over Floris V een 'sottise' noemde, was daarom veel meer dan dat. Het fnuikte hem in zijn toneelloopbaan en bezorgde hem misschien wel de ernstigste teleurstelling uit zijn hele letterkundig bestaan.

Multatuli hoefde hem jaren later maar een zetje te geven, of hij viel van zijn voetstuk. De schade door Busken Huet aan de morele reputatie van Bilderdijk toegebracht, valt alleen te vergelijken met de duikeling die Multatuli hem in de publieke opinie liet maken door openlijk diens literaire reputatie aan te vallen. Om uit te maken of zoiets terecht was of niet, moet men langer dan anders het geval geweest

zou zijn, bij *Floris de Vijfde* stilstaan. Dan ziet men voor eigen ogen zich een drama ontvouwen, dat in de afwikkeling een tweede drama veroorzaakte. In *Idee 1052 a t/m 1058 c* opende Multatuli de aanval op Bilderdijk door meester Pennewip een smalende opmerking over Machteld van Velzen te laten maken: waarom moest die vrouw zo nodig sterven als laatste van de drie doden in *Floris de Vijfde*? Kennelijk ging Multatuli er bij monde van meester Pennewip van uit, dat er in een treurspel ook te veel doden kunnen vallen, een respectabel standpunt dat Bilderdijk heeft onderschreven door Machteld van Velzen aan het einde van het vijfde bedrijf slechts te laten 'bezwijken'.[686] Overmand door emoties, omdat haar man Floris V heeft neergestoken na eerst de Edelknaap van het leven beroofd te hebben, valt ze dus flauw. C'est tout, of niet soms? Had ook de Edelknaap niet neergestoken mogen worden? Ja, dat had wel gemogen, zegt Multatuli, als hij *niet* van adel was geweest: 'Ook Bilderdijks page sterft, maar...zonder dat de dichter daarin het karakter legt, dat de historie zo duidelijk aanbiedt en als het ware opdringt. Juist in het offer van de *onadellijke* knaap lag, bij de ware of voorgewende democratische beginselen van Floris een krachtig dramatisch moment, dat door de kortzichtige schoolman geheel over het hoofd is gezien.'[687] Niet het aantal doden, maar het gebrek aan dramatische spankracht blijkt volgens Multatuli een grote fout in dit treurspel te zijn. Wat zou er van Romeo en Attila in dramatisch opzicht overblijven, vroeg hij zich honend af, indien zij respectievelijk als een hermafrodiet en een jonge juffrouw ten tonele zouden worden gevoerd? Ter weerlegging van deze fausse tournure zij hier opgemerkt, dat Bilderdijk niets van dit al over het hoofd heeft gezien, maar in zijn treurspel uitsluitend 'verheven' personages wilde laten optreden in navolging van Sophocles en Euripides. Opvallend in Multatuli's argumentatie is zijn onbekommerde houding tegenover de waarheid. Of iets waar is of voorgewend, kon hem in de gegeven voorbeelden niets schelen, hoewel hij als voornaamste bezwaar tegen *Floris de Vijfde* aanvoerde, dat het niet historisch verantwoord is. Had hij althans daarin gelijk? Multatuli noemde de kronieken van Melis Stoke, Johannes de Beka en Petrus Scriverius naast het standaardwerk van Jan Wagenaar en een heruitgave van Stokes kroniek door Balthazar Huydecoper als zijn historische bronnen. Op grond daarvan somde hij de volgende historische onjuistheden in *Floris de Vijfde* op: ten eerste wordt de titelheld als bovenmenselijk deugdzaam voorgesteld. In werkelijkheid was hij ech-

ter een onkuise vrijbuiter. Ten tweede had deze tijdens de valkenjacht buiten het Muiderslot in plaats van in een Utrechtse kerker moeten worden vermoord. Ten derde wordt Gijsbrecht van Amstel even weifelmoedig als in Hoofts *Gerard van Velzen* getypeerd, terwijl hij juist de meest gemotiveerde aanstichter van het conflict met Floris V was en ten vierde was Machteld van Velzen maagd, toen zij zich in het vijfde bedrijf aan Floris aanbood. Maar hoe kon dat waar zijn? Ze was immers ruim vóór de opvoering van het eerste bedrijf wettig getrouwd met Gerard van Velzen.

Wie deze historische onjuistheden één voor één nagaat, komt met uitzondering van wat Multatuli over de plaats van het delict opmerkte, tot de conclusie dat Bilderdijk minder tegen de historische werkelijkheid heeft gezondigd dan zijn welsprekende aanklager dacht. Hoe onredelijk zigzagde deze niet van de ene naar de andere historische bron om zijn gelijk te bewijzen. Volgens de oudste chroniqueurs werd het plan om Floris V te vermoorden beraamd door de koning van Engeland, maar viel er niet alleen een politieke reden voor aan te voeren. Deelnemers aan het complot, onder wie Herman van Woerden en Jan van Heusden, beriepen zich ook op persoonlijke motieven, omdat Floris V zich aan hun dochter zou hebben vergrepen. Zo liet Multatuli de 'eerlijke' Wagenaar op hun verdachtmakingen reageren: 'Wagenaar haalt nog andere redenen aan, die aanleiding kunnen hebben gegeven tot de moord, of, beter misschien, *die het in Engeland beraamde plan in de hand werkten.* Wat men in de politiek *oorzaak* noemt, is gewoonlijk slechts de naastliggende *aanleiding* die aan verder liggende oorzaken het gevolg verzekert, of dat gevolg mogelijk maakt. Ook Heusden, vernemen wij, 'was op den Grave gebeten, omdat deze zijn dochter geschonden of tot een bijzit had misbruikt'. Met achtenswaardige onpartijdigheid voegt Wagenaar hieraan toe, dat deze assertie onbewezen is. Men mag dus te dezer zake geen vonnis slaan tegen Floris.'[688] Wie is nu minder historisch verantwoord bezig, Bilderdijk die zich na bestudering van de bronnen keurig aan het advies, vervat in de conclusie van Multatuli, hield, of zijn welsprekende aanklager die in strijd met zijn eigen visie eiste, dat Floris V als een onkuise vrijbuiter zou worden afgeschilderd? De titelheld wordt trouwens helemaal niet als bovenmenselijk deugdzaam voorgesteld, indien men hem met de ogen van Gerard van Velzen beschouwt. Die ontwaarde in hem allereerst de minnaar van zijn vrouw, een lustvolle sjacheraar naar het hart van Multatuli. Het bestaan van

Witte van Haamstede, de bastaard van Floris V, wijst erop dat zijn echte vader, om met Bilderdijk te spreken, 'een onverstandige dromer' was. Na het woord 'onverstandig' (merkwaardig genoeg) als een misplaatst stopwoord te hebben afgedaan, vervolgde Multatuli aldus: 'De vraag blijft, hoe ver poëtische licentie,-zegge: de onbeholpenheid van zulke verzenmakers-, mag gaan? Of Floris die Machteld heeft verkracht, kunnen we dáár laten. Een vraag van meer belang is, of Clio niet werd verkracht door Bilderdijk, wanneer-i stoutweg, en ondanks de door Velzen zojuist ter snee geciteerde Haamstede, z'n held proclameert tot hermelijntje? En zelfs dit zou er niet op aankomen, indien de meer of mindere vlekkeloosheid van Floris tot de bijzaken behoorde. Maar dit is niet zo. Want juist op de bovenmenselijke deugdzaamheid van die '*Vorst*' wordt het hele stuk gebaseerd, van de *protase* af tot het opruimen der lijken toe.'[689] Als Bilderdijk zijn titelheld zelf met een hermelijnenmantel heeft omhuld, ten teken van diens koninklijke waardigheid, waarin diens zonden als zwarte staartpuntjes uitsteken, kan men niet in alle redelijkheid spreken van een door wie dan ook geclaimde 'bovenmenselijke deugdzaamheid'. Daarvoor valt er, ook buiten zuiver seksuele praktijken om, te veel op Floris V af te dingen, zoals zijn te snel verlopen overgave aan zijn vijanden, naar Multatuli met spijt in het hart vaststelde.[690] Pas hier, waar de eenheid van plaats in het geding komt, scoorde hij onmiskenbaar een punt.

De historische Floris V werd immers op korte afstand van het Muiderslot vermoord, toen hij aan zijn belagers trachtte te ontsnappen en, geboeid en wel op zijn paard gezeten, over een Gooische boerensloot sprong! Dat hij zijn wanhoopspoging met de dood moest bekopen, doet er in dit verband minder toe dan dat hij weigerde zich bij de feiten neer te leggen. Hij was niet helemaal zo argeloos en berustend als Bilderdijk en in zijn voetspoor Isaäc da Costa hem typeerden. Zijn sprong over een boerensloot getuigde in elk geval van meer heldenmoed en daadkracht dan zijn vergeefse uitnodiging aan Amstel: "Geef mij uw zwaard en stel u aan mijn zijde."[691] Terwijl hij het grafelijke goud van zijn kroon al had moeten inruilen voor de roestige schalmen van zijn boeien, deed de namaak-Floris ook nog de bekende voorspelling die Multatuli's woede opwekte. In een ver verschiet zag hij een voorspoedige tijd onder koning Lodewijk aanbreken,-een Oranjeklant had het niet opportunistischer onder woorden kunnen brengen-, wat wegens het gegoochel met de tijd door Bilderdijk later

als een 'sottise' werd bestempeld. De opdracht van het treurspel aan diezelfde koning daarbij in ogenschouw nemend, constateerde een verbitterde Multatuli: 'Er is tendens, er is een *oneerlijke strekking van eigenbaat* in het schoonwassen van die Floris. De verdraaide opvatting van het karakter des dommen woestelings, was in Bilderdijk geenszins een fout tegen historische, menskundige of esthetische waarheid alleen, ze was een welberekende gauwdievenstreek: hij maakte daarmee z'n hof aan 'n *Vorst*.'[692] Dat laatste waagde Smit in zijn proefschrift *Bilderdijk et la France* te betwijfelen. Van 'laaghartigheid', 'flikvlooierij' en een 'gauwdievenstreek' zou geen sprake zijn: 'Ook in dit *Discours*, verre van de koning onwaardig te vleien, bezingt Bilderdijk de nauwe band tussen Holland en zijn soeverein, en veeleer dan Holland op te offeren aan zijn vorst, legde hij op Louis beslag voor zijn land met de woorden: dit hart behoort aan Holland!'[693] Volgens Smit bestond er een frappante overeenkomst tussen graaf Floris V en zijn leenmannen enerzijds en koning Lodewijk en de grotendeels achttiende-eeuwse regenten anderzijds, wat een krachtig pleidooi voor het eenhoofdig gezag des te noodzakelijker maakte. Hoe dit ook moge zijn, Multatuli had gelijk, toen hij Bilderdijk ervan beschuldigde ter wille van de eenheid van plaats een historisch onverantwoord beeld van Floris V te hebben ontworpen. De geoefende lezer, die Multatuli niet genoeg kan bijvallen, is desondanks onder de indruk van de manier waarop Bilderdijk zijn titelheld laat sterven. Gerard van Velzen vermoordt eerst de Edelknaap die Floris fel verdedigt. Daarna bijt hij Floris toe: "Gij, volgt ge?" Hij bedoelt: "Volgt u mij in gevangenschap naar het Muiderslot en vandaar naar Engeland?" Een mimische regieaanwijzing midden in een versregel kost Floris vervolgens de kop (in plaats van een te brede sloot, waarover zijn paard struikelde). Hij kijkt Gerard van Velzen met verachting aan, waarna deze hem onder verwijzing naar de Edelknaap neersteekt: "Volg dan hem!"[694] Niet na een tirade, maar midden in een alexandrijnse volzin laat Bilderdijk het eigenlijke drama zich voltrekken. Dat is voor een tragische scène aan het begin van de negentiende eeuw zeker niet slecht gedaan!

Zowel in geval van *Assenede* als *Het slot van Damiate* had hij bekend graag een loopje met de historische werkelijkheid te nemen, wanneer hem dat schikte.[695] Historici buiten de geschiedenis op hun manier uit, maar in plaats van te onthouden wat zij hun lezers te verstaan geven, prefereerde hij zijn eigen waarheden. Voorzien van het

predicaat 'dichterlijk' omvatten zijn waarheden in de vorm van romances en ballades meer dan droge feiten of een selectie daaruit, die men niet eens de moeite van het onthouden waard achtte. Zijn interpretatie van het Italiaanse gezegde 'se non è vero, è ben trovato' strekte zich ook over treurspelen uit, waarvan de eenheid van handeling een offer van de historische werkelijkheid vroeg, en hij was vervolgens de beroerdste niet om dat zelf te brengen. Behalve wegens zijn enge opvatting van de drie eenheden, eerder op Aristoteles dan op Horatius gebaseerd,[696] is er voor het onhistorische karakter van Floris V nog een andere verklaring mogelijk. Indien de oudste chroniqueurs en de latere geschiedschrijvers elkaar tegenspreken, is een dramaturg gerechtigd zijn eigen visie te stellen tegenover een historisch vermoeden dat maar geen zekerheid wil worden. Zolang niemand wist wat een bliksemflits precies te beduiden had, bood de hamer van Thor voor velen een afdoende verklaring voor een daarmee gepaard gaande donderslag. Eerst de bliksemafleider van Benjamin Franklin stond garant voor een praktische interpretatie van het verschijnsel 'elektriciteit'. In deze mythologische vergelijking is Bilderdijk een magiër, Multatuli als natuurkundige een voorloper van Benjamin Franklin en de historische werkelijkheid weerbarstiger dan een natuurkundig verschijnsel: de echte Floris V zal waarschijnlijk nooit worden gekend. Geldt dat ook voor Gijsbrecht van Amstel en Machteld van Velzen? Kollewijn, die Multatuli dapper napraatte, achtte de visie van Hooft op Gijsbrecht van Amstel historisch onjuist (over die van Vondel repte hij met geen woord) en Machteld van Velzen een volkomen mislukt personage. Volgens hem was Gijsbrecht van Amstel juist een daadkrachtige in plaats van weifelmoedige edelman en had Machteld van Velzen óf een 'engel van goedheid en deugd' moeten zijn, óf (wat waarschijnlijker is) een huichelaarster, 'die haar man maar al te veel reden tot wantrouwen geeft'.[697] Kennelijk stond hem een historisch model van beide personages voor ogen. Multatuli beriep zich op Huydecoper om Gijsbrecht van Amstel, anders dan Bilderdijk hem typeerde, 'de ijverigste' te noemen 'onder de beulen, die door Eduard van Engeland waren gehuurd. Hoe komt het, dat dit weggoochelen van een hoofdpersoon nooit in het oog viel? Iedereen toch zou het vreemd vinden Brutus te missen bij Caesars dood, niet waar?'[698] Bilderdijk beriep zich daarentegen op de oudste chroniqueurs om zijn visie op beide personages vorm te geven. Bij zoveel verschil van inzicht zullen de echte Gijsbrecht van Amstel en

Machteld van Velzen niet opstaan, maar valt het gelijk van de een net zo gemakkelijk te bewijzen als dat van de anderen.

Was de ten tonele gevoerde Gijsbrecht van Amstel wel zo weifelmoedig als Multatuli het doet voorkomen? Hij sluit zich weliswaar als laatste bij degenen die tegen Floris V samenzweren aan, maar daarvoor heeft hij duidelijk zijn redenen. "Wint onze adel iets bij 't onderling verdelgen?" vraagt hij zich openlijk af.[699] Als wij onze broedertwisten niet kunnen beslechten, zullen wij ons met het eenhoofdig gezag dienen te verstaan: "De adel moet vergaan, of bukken voor één hoofd."[700] Het liefst had ook hij zijn onafhankelijkheid lang willen bewaren, maar...onder graaf Floris kunnen edellieden pas echt aanzien verwerven. Dergelijke taal wordt Herman van Woerden met zijn conservatieve kijk op de dingen te machtig: "Uw tong is mij te sterk," zegt hij tegen Gijsbrecht van Amstel, ten teken dat het met diens weifelmoedige buien wel meevalt.[701] Wat Machteld van Velzen betreft, kan worden vastgesteld dat ze in tweestrijd verkeert. Zolang ze niet weet, dat haar eigen man deel uitmaakt van het complot tegen Floris V, houdt ze er een dubbele loyaliteit op na. Aan het einde van het vierde bedrijf kiest ze voor Floris, daarvóór is ze haar man niet ontrouw geweest. Vanuit dit perspectief valt er niets ongerijmds in haar gedrag te ontdekken, wat Multatuli en Kollewijn daarin ook openlijk mogen hebben afgekeurd. Zij lieten zich al te gewillig door de jaloerse opstelling van Gerard van Velzen inpakken. Dat Floris met zijn vrouw danst, kan de gefrustreerde echtgenoot niet aanzien. Maar had diezelfde Floris, toen hij in een grijs verleden met haar wilde trouwen, niet ter wille van haar toekomstige man afstand van haar gedaan? Onbewust van wie er in het complot zaten, ging ze naar Utrecht om het potentiële slachtoffer te waarschuwen. Wat is daar huichelachtig aan? Toen ze vernam, dat haar man ook in het kasteel van de bisschop aanwezig was, wilde ze hem als eerste het schriftelijk blijk van een complot tonen. Wat is daar huichelachtig aan? Vroeger heeft ze van Floris gehouden, nu is ze trouw aan haar man. Als ze echter inziet, tot welke laaghartige streken hij in staat is, in een zaak van leven en dood, kiest ze voor Floris. Wat is daar huichelachtig aan? Multatuli weet het antwoord op die retorische vraag: dat ze zich in het vijfde bedrijf als maagd aan Floris aanbood. Een zotte redenering moet zijn gelijk bewijzen. Kan ze zich niet meer voorstellen de vrouw van Gerard van Velzen te zijn, wanneer Floris haar zijn dierbare vrouw noemt? Zegt ze niet van haar eigen man: "Nooit mocht zijn

gruwzame arm mij op de koets" (waarmee zij het echtelijk bed bedoelt) "omhelzen"?[702] Met zijn geïdealiseerde voorstelling van een maagd kon Bilderdijk het niet over zijn hart verkrijgen 'der keerlen God' met iets minder dan een maagd op te zadelen, nadat hij hem ook al een dodelijk ritje te paard in de mooie omgeving van het Muiderslot door de neus had geboord. Onzin! Natuurlijk heeft Gerard van Velzen haar 'omhelsd', maar ze denkt daaraan met afschuw terug: "Ik vrouw van...vloekb're Velzen?" Innerlijk doet hij haar allang niets meer, dat heeft Multatuli wel goed gezien. Dat Machteld van Velzen hier met woorden als 'mocht' en 'gruwzame' een voorbehoud maakt, waardoor men geenszins lukraak kan besluiten, dat haar huwelijk met Gerard van Velzen nooit werd geconsumeerd, is hem helaas ontgaan.[703]

Nee, als openbaar aanklager van Bilderdijk stelde Multatuli tot dusver niet veel voor. Zijn volgens Te Winkel 'langdradig' requisitoir ging eraan voorbij, dat hij zijn gelijk alleen dáár met instemming van de aangeklaagde zelf heeft weten te behalen, waar 'verheven' personages en de eenheid van plaats voor respectievelijk dramatische en historisch onverantwoorde verschuivingen in *Floris de Vijfde* zorgen.[704] Hoe gemakkelijk valt de reeks multatuliaanse zotternijen uit te breiden met zijn kritische kanttekening, dat God onder de dramatis personae ontbreekt, of met zijn uitspraak over de discretie van Floris V: 'Hier ziet men allerduidelijkst hoe men, gebruikmakend van een historisch *feit*, het *karakter* der historie kan mistekenen.'[705] Onzin! In dat laatste geval dient de geschiedenis een karakterverandering te ondergaan om een historicus in staat te stellen het gebleken misverstand uit de weg te ruimen, welke verklaring uitmondend in een geestig anachronisme Multatuli ook voor zijn stelling geeft: 'Want evenals de onmenselijke kuisheid die de held ten laste wordt gelegd, past die salondiscretie noch bij z'n persoonlijkheid, noch bij het behandeld tijdvak, noch bij de omstandigheden. De auteur had met evenveel recht zijn held kunnen voorstellen als bedreven in de elektrische telegrafie.'[706] Daarin schuilt dezelfde kritiek, hopeloos met zichzelf in tegenspraak, als Kollewijn op alle personages uit Bilderdijks treurspel spuide: zij klinken als Bilderdijk, omdat hij objectiviteit in de vorm van realiteitszin miste. Kollewijn lichtte zijn stelling als volgt toe: 'Hij geeft steeds zichzelf, zichzelf gedacht als vorst, gedacht als trouwe dienaar, gedacht als verrader, gedacht als vrouw. Daarom klinken de volzinnen van al die personen zo zwaar en hoogdravend,

daarom lijken al die mensen zo weinig op wezens van vlees en bloed, daarom in één woord is het geheel zo koud.'[707] Wat daarvan ook waar mag zijn, het is in een billijke kritiek van tweeën een: of Bilderdijk is objectief en daarmee correspondeert een zekere afstandelijkheid die men 'koud' kan noemen, of Bilderdijk is subjectief en daardoor spat het leven als bloed van zijn personages af. Kollewijn kiest voor een onmogelijke variant, die subjectiviteit koppelt aan vermeende afstandelijkheid. In zijn literaire fantasieën en kritieken noteerde Busken Huet over dit soort onbillijke stellingnames: 'Personen die indertijd met korte tussenpozen Multatuli's kritiek van *Floris den vijfde* en Multatuli's *Vorstenschool* lazen, konden de vraag niet onderdrukken, wat er van de *Vorstenschool* zou overblijven en terechtkomen, indien men daarop het soort van kritiek toepaste, die door Multatuli zelf even te voren was toegepast op het werk van Bilderdijk.'[708] Literair en moreel liet de beste schrijver uit de tweede helft van de negentiende eeuw weinig over van de beste dichter en toneelschrijver uit de eerste helft van die eeuw. Bilderdijk was in diens ogen niet alleen een slechte literator, die zonder zo'n instelling ooit bezocht te hebben toch 'school' had 'gegaan', maar ook een slecht mens. Dit ontstellende gebrek aan nuancering signaleerde Martien J.G. de Jong in zijn onlangs verschenen boek ook,-het is dus een recente poging om het blazoen van Bilderdijk op te poetsen-, toen hij één van de vele beschuldigingen van Multatuli trachtte te weerleggen. Bilderdijk moest een laaghartig man zijn, aangezien hij Gijsbrecht van Amstel niet aan de samenzwering tegen Floris V durfde te laten deelnemen uit vrees voor de publieke opinie in Amsterdam. Hij wilde bij zijn voormalige stadgenoten in het gevlij komen: 'Multatuli doet het voorkomen, alsof deze bewering een imponerende ontdekking van zijn originele geest zou zijn en tevens een overdonderend bewijs voor Bilderdijks verachtelijkheid. Maar in feite bewijst Multatuli hier alleen maar zijn eigen tekort aan literair-historische kennis. De voorstelling dat Amstel niet direct schuldig zou zijn aan de moord op Floris V is immers geenszins een uitvinding van Bilderdijk, maar een bewuste (en kritische!) aansluiting bij een eeuwenoude toneeltraditie. In het treurspel van Hooft is Gijsbrecht van Aemstel al onschuldig aan de moord op Floris V en wordt hij voorgesteld als een ideale ridder die alles voor het algemeen belang over heeft.'[709] Weg dus met beschuldigingen in het wilde weg, die op inhoudelijke gronden verwerpelijk zijn, hetzij omdat ze kant noch wal raken, hetzij om-

dat ze het oordeel vertroebelen en (om het op z'n Kants te formuleren) de categorische imperatief geweld aan doen: een slechte kunstenaar hoeft nog geen slecht mens te zijn en, omgekeerd, een slecht mens is niet per definitie een slechte kunstenaar. Er valt hier door niemand te handelen in overeenstemming met een algemene wet.

Rijst met des te meer nadruk de vraag, hoe Multatuli de literaire reputatie van Bilderdijk kon beschadigen. Als verkeerde associaties niet doorslaggevend zijn, over historische personages verschillend kan worden gedacht en het predicaat 'dichterlijk' aan een waarheid luister verleent, desnoods in strijd met de waarheid, waardoor de schade aan een reputatie toegebracht uiteindelijk beperkt blijft,-waarom is de dollemansactie van Multatuli tegen Bilderdijk dan zo succesvol verlopen? Waarom is Multatuli niet op zijn beurt kritisch doorgelicht, zodat er een verevening van zijn literaire roem in de loop der tijd is opgetreden? Dat moet te maken hebben met uitwassen van het verschijnsel retoriek. Een fraai, niet aan Multatuli ontleend voorbeeld daarvan is te vinden aan het einde van het vijfde bedrijf. Floris' laatste woorden, gericht aan zijn getrouwen, luiden: "Gij vindt mij stervend en reeds badend in mijn bloed."[710] Deze woorden hebben het nadeel, dat zij illustreren wat de toeschouwer of lezer allang heeft opgemerkt, en maken daardoor een overbodige indruk. Misschien is de tijd nog meer dan Multatuli een sloper van Bilderdijks retorisch taalgebruik geweest. Had hij echter de moeite genomen om in Bilderdijk een classicistische tragicus in plaats van een Hollandse treurspeldichter te zien, dan zou Multatuli hebben genoten van Floris' compacte samenvatting van het thema:

> De trotse moedwil slechts eens adels die ik fnuikte,
> Wijt mij 't bedwang eens rechts, dat hun geweld misbruikte.[711]

Maar hij ergerde zich liever, vroeg zich af waarom Machteld van Velzen zo nodig 'te viervoet' moest komen 'aanvliegen' (alsof Bilderdijk niet expres een verouderd aandoende metafoor voor 'te paard' mocht gebruiken) en verwierp de betekenis van 'geslacht' voor het woord 'stam' om vervolgens diep te betreuren, dat het hem niet gelukt was 'die uitdrukking zotter te pas te brengen dan de 'dichter' zich veroorloofde, in de mening zeker dat-i *niet* parodieerde'.[712] Hij stelde ontevreden vast, dat men met de niet te tellen 'echtkoetsen' in het oeuvre van Bilderdijk 'een flinke stalhouderij' zou kunnen beginnen

en hekelde bovenal 'de gewoonte van onze taalbeheersende verzensmid om syllaben die niet in zijn rijmpjes pasten, eenvoudig weg te laten.'[713] Een voorbeeld daarvan is 'schuwen' in plaats van 'waarschuwen' in *Floris de Vijfde*:

> Zijn ziel is bruisend, woest, hij haat mij: maar ze is braaf,
> 'k Vermijd zijn argwaan dus, en schuw en redt de graaf![714]

Wie Machteld van Velzen zo over haar man laat praten, moet Multatuli gedacht hebben, bezondigt zich niet aan louter retorisch taalgebruik, maar praat zelf ook krom. Zo iemand 'geeft mij recht tot de gissing, dat-i met z'n *schuwen* wel degelijk 'waarschuwen' gemeend heeft. Bovendien wordt de regel niet veel correcter als men haar anders opvat, want *iemand schuwen* heeft nooit de betekenis die er volgens die al te welwillende lezing in gelegd zou moeten worden. Het *blijft* krompraten.'[715] Alsof het nog niet erg genoeg is, voegt hij aan deze bijna dodelijke uitsmijter iets wat lijkt op een genadeslag toe: 'Heeft de lezer opgemerkt, hoe de boze Velzen hier opeens braaf wordt? Er was een rijm op 'graaf' nodig.'[716] Bilderdijk was dus volgens Multatuli een slechte toneeldichter, omdat hij zich te veel gelegen liet liggen aan de regels van het classicisme,-'verheven' personages het vuile werk van doodgewone mensen liet opknappen en de eenheid van plaats in ere wenste te houden ten koste van de historische werkelijkheid-, en omdat hij aan metrische krompraterij deed en aan rijmdwang leed, die verkeerd als metrum en rijm van nature toch al zijn, op de lezer een retorische indruk maken. Bilderdijk was niet eens een slechte dichter, hij was de 'verzensmid' in wie men het tweelingbroertje van Busken Huets onvermoeibare 'versifex' herkende.[717] Wat een geoefende lezer in dit oordeel stoort, dat klinkt als een vonnis, is het onvermogen van de openbaar aanklager én rechter om de door hem verworpen onnatuurlijkheid van de dichter met andere tijden en gewoontes in verband te brengen. Schuilt er dan geen enkele waarheid in het gezegde, dat de ware meester (niet van Pennewips kaliber) zich in de beperking toont? Natuurlijk wel, maar al heeft Bilderdijk ontegenzeggelijk te veel geschreven, toch wekt het bevreemding, dat Multatuli,-geestig, maar unfair-, geen oog had voor wie zich net als hij aan de conventies van zijn tijd wilde onttrekken. Zag hij dan niet, dat hij zich van Droogstoppels argumenten bediende om het literaire genie van zijn voorganger te fnuiken?

Leedvermaak beklijft soms langer dan het object van leedvermaak of, zoals W.F. Hermans in een interview met Max Pam opmerkte: "Een stuk van Multatuli over Floris V van Bilderdijk blijft leesbaar, terwijl niemand het meer in zijn hoofd haalt om *Floris de Vijfde* op te slaan. Wanneer een criticus de juiste voorbeelden kiest en die op bekwame wijze belachelijk maakt, kan hij de lezer blijven amuseren, ook al heeft de lezer verder nooit van Floris V of van Bilderdijk gehoord."[718] Zo'n lezer staat haaks op de geoefende variant,-die hier reeds een paar keer ten tonele is gevoerd-, omdat hij het te gemakkelijk vindt om, samen met W.F. Hermans, de spot te drijven met een fossiel uit de Nederlandse letterkunde, alsof men zich een archeoloog als Multatuli eerder zal herinneren in zijn hoedanigheid van archeoloog dan het door hem weinig respectvol opgedolven fossiel dat Bilderdijk heet. Zelfs tegenover zijn vrienden, onder wie Jan Valckenaer en Hendrik Tydeman, moest de geestelijk vader van *Floris de Vijfde* zich verdedigen. Wat was dat voor een onpraktische held, die niet eens uit zijn kerker wilde vluchten, toen hem daartoe de mogelijkheid werd geboden? Tydeman stelde die vraag zo: 'Is dit point d'honneur van niet te willen vluchten voor feitelijk geweld van onderdanen om hen straks te kunnen straffen niet overdreven? Zal het niet de deernis verzwakken door het denkbeeld 'sibi imputet'*?'[719] Nee, antwoordde Bilderdijk, Floris treft geen blaam. Hoe ver zou hij hebben kunnen vluchten zonder werkelijk aan de edelen te zijn ontkomen? Het was ook tactisch beter van hem om zich nobel voor te doen... In het verlengde van de tegenslag die dit *ene treurspel* hem bezorgde, verzuchtte Bilderdijk, dat hij *al zijn drama's* niet meer opgevoerd wilde zien. Het hele toneelbestel, het bestuur van stadsschouwburgen en de manier van toneelspelen incluis, zinde hem niet.[720] Hij was de declamatorische stijl van acteurs als Punt en Duim gewend, de minder onnatuurlijke voordracht van Corver, maar ergerde zich aan een te grote natuurlijkheid op het toneel: 'Natuurlijk spelen! Ach, om dit te zien, ga ik naar geen schouwburg. Dat vind ik overal.'[721] De verhevenheid van de door hem ten tonele gevoerde personages liet een slechts gedoseerde natuurlijkheid toe, of zoals De Jong het in zijn standaardwerk formuleerde: 'De volkomen illusie van werkelijkheid is volgens Bilderdijk verwerpelijk, omdat zij de verheffing tot de ideale dichterwereld verhindert.'[722] Het treurspel mocht

* dat hij het aan zichzelf te wijten heeft

alleen vrees en medelijden opwekken, zoals door Aristoteles was aanbevolen, dat wil zeggen 'de liefde van Phèdre of Orestes, het martelaarschap van Polyeucte, de vrijheidszucht van Wilhelm Tell en de grootmoedigheid van Augustus mogen in geen geval op de toeschouwer overslaan'.[723] Bilderdijks afkeer van het burgerlijk drama sproot voort uit zijn vrees, dat de toeschouwers zich te gemakkelijk met toneelfiguren zouden kunnen identificeren en, vermaakt en gesticht door hun ondeugden, deze zouden kunnen overnemen. Maar hoe kon hij in zijn eentje het tij keren? Bij wijze van concessies had hij de rei, bode en monologen al van het toneel verbannen, daarmee de overgang van een Griekse tragedie naar een nationaal treurspel bevorderend. Het ging hem echter te ver om ter wille van een ongewenste natuurlijkheid het rijm af te schaffen en 'gewone' in plaats van verheven personages voor het publiek te laten opdraven. Dat men had geweigerd zijn treurspel over Floris V op te voeren, vatte hij als een symptoom van de gecorrumpeerde geest der eeuw op. Hij had zijn stukken net zo goed voor de Hottentotten kunnen schrijven: 'Te willen behagen is thans misdaad.'[724] Pas op 29 juni 1844 zou *Floris de Vijfde* bij wijze van een niet geheel en al serieus te nemen 'benefietvoorstelling' in de Italiaanse schouwburg gelegen aan de Amstelstraat te Amsterdam worden opgevoerd, waarna pas op 13 maart 1845 een serieuze reprise in de Amsterdamse Stadsschouwburg plaatsvond.[725] Weer een jaar later voerden leden van de rederijkerskamer *Achilles*, onder wie Jacob van Lennep, een in frak voorgedragen versie van het treurspel op. Hendrik Jan Schimmel, eveneens een illuster lid van deze rederijkerskamer, verklaarde toen, dat het nationaal toneel weinig verplichtingen aan Bilderdijk had, maar dat strookte in het geheel niet met de aard van diens dichterschap.[726]

Tot de minder grote problemen van de première en heropvoeringen van *Floris de Vijfde* behoorde het visioen van de titelheld. Wat moest men doen met een hem in de mond bestorven zinsnede als 'voer tot 's warelds kim de naam van Lodewijk'? Na ampel beraad werd de tekst bekort en aangepast, zodat de in een zin gewijzigde zinsnede luidde: *Zolang in Nassau's hand de gouden scepter prijk'*.[727] Een ander probleem betrof de uitspraak van: 'Men wijte 't aan geen vorst.' Hield de aanpassing van de schrijf- aan de spreektaal in, dat men een zogenaamde 'n-paragogikon' tussen *wijte* en *'t* hoorde (of hoorde te horen), of niet: 'Men wijte-n-et aan geen vorst'? Bilderdijk bepleitte dat laatste en hij had, wegens het belang dat hij in taalkundige aangele-

genheden steeds aan dictie hechtte, geen ongelijk.[728] Later in de negentiende eeuw ontstond er een ander probleem, dat de aanval van Multatuli op *Floris de Vijfde* enigszins relativeerde. Waren de twee onmiddellijk op Bilderdijks eerste nationale treurspel gevolgde treurspelen *Willem van Holland* en *Kormak* niet beter dan *Floris de Vijfde*? Had Multatuli niet het beste treurspel op de korrel moeten nemen om Bilderdijk 'dodelijk' te treffen? Volgens Willem Kloos was dat *Willem van Holland*, die met koning Lodewijk gemeen had beladen met oorlogsroem uit het Midden-Oosten te zijn teruggekeerd.[729] Daarvóór had Willem de Clercq in dit treurspel 'een genoegzame beweegreden van schrik en medelijden' gemist en Kollewijn vastgesteld, dat de geschiedenis niet alleen 'verwrongen, maar keer op keer in het gezicht geslagen wordt'.[730] In het conflict tussen graaf Willem en gravin Ada, de weduwe van zijn overleden broer graaf Diedrijk VII, zouden tragische aspecten ontbreken, waardoor men niet van een treurspel in zijn geheel spreken kon, althans naar de mening van Jan te Winkel: 'Bilderdijk toch bereed daarin een zijner meest geliefde stokpaardjes, namelijk dat de vrouw uit de aard der zaak niet mag regeren en graaf Willem dus de wettige opvolger van zijn broeder was, wiens recht hier zelfs door zijn nicht Ada wordt erkend, zodat de heerszucht harer moeder, Adelheide van Kleef, die in haar alleen zichzelf tot gravin wil verheffen, een nog hatelijker karakter krijgt. De ook door Ada gewenste zegepraal van de graaf maakt dit stuk tot een blij eindigend spel.'[731] Wat was het dan wel, als het geen treurspel was? In *Bilderdijk et la France* gaf Johan Smit het antwoord: 'un mélodrame avorté'.[732] De Jong bestreed deze visie door in Ada een omgekeerde Machteld van Velzen te willen ontdekken: 'Pas als de catastrofe voltrokken is, triomfeert Machtelds liefde over de plicht. In Willem van Holland wordt de catastrofe juist voorkomen door een triomf in omgekeerde richting. Ada's plicht ten aanzien van haar grafelijk 'bloed' blijkt uiteindelijk sterker dan haar 'hart' voor graaf van Loon, die haar bovendien teleurstelt.'[733] De tragedie ligt dan enerzijds in haar plicht besloten om graaf Willem haar vader te laten opvolgen, die de grote tegenspeler van haar moeder en haar aanstaande echtgenoot is:

> Maar wee de ted're maagd, wier hart een plicht gevoelt,
> Waar 't heimelijk weggesleept, zijns ondanks tegenwoelt![734]

en anderzijds in de noodlottig tegen haar plichtsgevoel strijdende passie:

> Ik voel, een sterker dwang dan mog'lijk wordt bevroed,
> Sleept me in den arm van hem die ik verachten moet.[735]

De ontsnapping aan 'haars rovers klauw' brengt daarom geen explosie van vreugde, maar de aan het einde van een tragedie passende catharsis teweeg.[736] Teleurgesteld trekt Ada zich uit de wereld terug: 'Het klooster zij mijn wijk, maar in uitheemse lucht!'[737] Natuurlijk is *Willem van Holland* een treurspel, dat respectievelijk in Lessings en Herders geest eindigt met een ethische reiniging en religieuze verzoening tegelijk.[738]

Een apart geval vormde de *Triumfzang* aan het slot van *Willem van Holland*, door Bilderdijk ook in *'s Konings komst tot de troon* gebruikt. Volgens Da Costa behoorde deze zang tot diens schoonste strofen, terwijl de geleerde taalkundige Dr. A. de Jager er 'hyperbolische bombast' in zag. Zijn betrekkelijk onschuldig commentaar, dat 'deze plaats één der weinige is in Bilderdijks werken, die hem niet helder zijn', lokte een vinnige repliek van Da Costa uit.[739] Men hoefde waarachtig geen geleerde en taalkundige te zijn om uit de ingenomenheid van Bilderdijk met deze geïnculpeerde zang af te leiden, dat er wel eens iets zou kunnen schorten aan het beoordelingsvermogen van de lezer. Dit argument leek bedoeld om 'Dr. De Jager', zoals deze eerste bibliograaf van Bilderdijk bekendstaat, de genadestoot toe te brengen, maar stelde inhoudelijk weinig voor: het zou op een vooroordeel van Da Costa kunnen wijzen, dat bij voorbaat zijn opmerking over het beoordelingsvermogen van een ander ontkracht. Wie van beiden heeft gelijk? De eerste strofe van de zang in kwestie luidt:

> Hef, Holland, hef het moedig hoofd,
> Van nieuwe glans omschenen,
> (Een glans die alle luister dooft)
> Door damp en nevels henen!
> Verhef het tot een hoger trans,
> En laat van de opgestoken lans
> d' Ontzagb're Liebaart waaien,
> Daar de Arend in zijn steilste vlucht
> Hem welkom heet in 't blauw der lucht

Bij 't schitt'rend bliksemzwaaien.[740]

Als lezer (zijnde noch Da Costa, noch Dr. De Jager) laat men, min of meer overweldigd door de kracht van de dichterlijke aansporing in het begin, deze regels op zich inwerken: van oor en oog wordt het nodige gevraagd, maar er valt niets minderwaardigs of neerbuigends te bespeuren, het beroep op zedelijke zelfverheffing ten spijt. Bij de reprise van de eerste regel in de vijfde is 'trans' voor tweeërlei uitleg vatbaar. Dat woord kan immers 'borstwering' en 'hemel' betekenen. Men laat de keuze daartussen voorlopig open en leest verder om bij 'lans' alsnog met terugwerkende kracht voor 'borstwering' te kiezen in de regel daarvoor. 'Liebaart' herkent men als een heraldische term voor 'leeuw', dus zal er aan die lans wel een wimpel zijn bevestigd, die stoer wappert in de wind. Als zo'n wimpel daar te kort voor is, stelt men zich desgewenst een lang uitgerolde banier voor. Kennelijk is er sprake van een ridderlijke entourage. Als geoefend lezer weet men, zonder een taalkundige te zijn, dat 'Daar' natuurlijk gelezen moet worden als 'Waar', maar dan raakt men toch het spoor bijster. Die arend met een hoofdletter zal wel geen echte vogel zijn, maar net als de leeuw van zo-even een heraldisch symbool. De vraag rijst: waarvan? De slotregel zal wel zinspelen op flikkeringen die worden veroorzaakt door het weerkaatste licht op zwaaiend wapentuig. Als men zich als moderne lezer enige moeite geeft, begrijpt men, afgezien van de context, zeer goed wat hier staat. Er is sprake van een ridderlijk tafereel waarin Holland figureert. Het oog (van de camera) dwaalt van laag tot steeds hoger, waarmee een expliciet maar ondoorzichtig appel op verheffing gepaard gaat dat, wat Da Costa daarover ook mag beweren, ouderwets aandoet. Dit is de uitleg die hij aan deze regels geeft: 'Het gepersonifieerde Holland wordt opgewekt het hoofd niet slechts hoger, maar door damp en nevels heen in 'hoger trans' op te heffen, om daar te laten wapperen haar ontzagwekkende Leeuw (het aloude wapen van Holland), die dan in het blauw van die lucht de bliksemzwaaiende Adelaar (de Adelaar van het Duitse Rijk) welkom heet. Het is duidelijk genoeg een toespeling, in heraldische taal, op de kruistocht (1189 en 1190) van Duitslands keizer Frederik Barbarossa, meegemaakt door de Hollandse graaf Floris III en diens jongere zoon, later Willem I. Misschien was Dr. De Jager zelf reeds min of meer op weg om die zo eenvoudige uitleg te vinden.' Schamper vervolgde Da Costa zijn betoog ter verdediging van Bilder-

dijks weidse visie tegenover lieden met een enge of beperkte blik: 'Doch men kan een uitnemend taalkenner, men kan doctor, ja, hoogleraar in het vak zijn, men kan Bilderdijks dichterlijke taal met wetenschap en zelfs niet zonder smaak ontleden en toelichten, en toch (maar men wijte het dan aan het ongenoegzaam bereik zijner ogen!) de dichter niet vermogen te volgen in de hoge vlucht zijner lyrische verheffing en altijd logisch verbeeldingsspel.'[741] Natuurlijk, zo is men hierna geneigd te denken, heeft Da Costa gelijk, wanneer hij deze context op de eerste strofe van de *Triumfzang* betrekt. Er is inderdaad sprake van een 'logisch verbeeldingsspel', maar houdt dat bijvoeglijk naamwoord niet een verwijzing naar het verstand in plaats van het gevoel in? Staat dat niet haaks op wat Bilderdijk zelf het criterium voor goede poëzie achtte? Is de aanbevolen zelfverheffing van Holland bovendien niet zo ondichterlijk, dat men hier toch moeilijk van één der schoonste strofen van Bilderdijk kan spreken? Staatkundige concepten, zich eerder in een leerdicht dan in een treurspel voegend, geven een duidelijk beeld van zijn bedoelingen, maar corresponderen niet altijd met het innigst zelfgevoel. Lyriek is per definitie een 'domme' uitbarsting van gevoelens, waarin het accent doorgaans niet op ideeën of concepten ligt, tenzij die als framework dienen voor bijvoorbeeld de vier seizoenen om uitdrukking te verlenen aan een gevoel van kou of hitte, nieuw leven of de naderende dood.

Dit soort bedachte tegenstellingen, verwant aan wat De Leeuwe 'ongedifferentieerde pathetiek' noemde, komen in de vorm van licht en duister in *Willem van Holland* voor: 'Wist Bilderdijk al in *Floris de Vijfde* boeiende taferelen en spectaculaire scènes te construeren, dit procedé is in *Willem van Holland* in nog sterkere mate toegepast, ja, men mag gerust van 'show' spreken. Het geheimzinnige halfduister wisselt met het stralende licht af. De lijkkist van Diedrijk, te middernacht voor het altaar van de kloosterkerk geplaatst, is flauw verlicht door kaarsen en er worden fakkels ontstoken, wanneer de kist wordt weggedragen. Maar de zon schijnt als Willem eindelijk, door adel en trawanten omgeven, de regering aanvaardt: een apotheose, feestelijk gegroepeerd en muzikaal omlijst.'[742] Het lukte Bilderdijk niet definitief afscheid van de rei of koorzang te nemen, al doorspekte hij zijn dialogen met modern aandoende, of expres hinderlijke onderbrekingen. Zo praten Adelheide en de serieuze Stavo, Willems afgezant, dwars door elkaar heen, wanneer het tijdens een hem verleende au-

diëntie over troost en vriendschap gaat. Stavo verzekert haar, dat zijn heer haar zijn vriendschap aanbiedt, hij

> neemt deel in uw geween
> Genaakt om 's broeders lijk zijn broedertraan te plengen,
> Zijn spruit en ed'le weeuw eens vaders troost te brengen
> En 't grafelijk gezag...

Hij wil die zin voltooien met de woorden: 'te aanvaarden'. Maar vooralsnog lukt hem dit niet, want Adelheide roept:

> Hoe nu! Wat zal dit zijn?

waarna Stavo onverstoorbaar vervolgt:

> Te aanvaarden. Midd'lerwijl...

Nu vervolgt Adelheide weer, verre van onbekommerd, haar eigen gedachtegang:

> 't Gezag! Met welke schijn?

en besluit Stavo de zijne:

> Als erfopvolger van zijn broeder.[743]

Hoewel echt demonische figuren in dit treurspel ontbreken en geen enkele held of schurk zich op een voor het publiek aantrekkelijke wijze hevig door zijn hartstochten laat meeslepen, zoals Richard III, Macbeth, Faust en Don Juan dat plegen te doen, werd *Willem van Holland* toch de moeite van een opvoering waardig gekeurd. Minder dramatische dan nationale motieven waren daarop van invloed, want de première van dit treurspel vond op 19 januari 1814 plaats in de Amsterdamse Schouwburg, gemeenzaam de 'Houten Kast' genaamd, gelegen aan het Leidse Plein.[744] Koning Willem I zat net een maand op de troon, wat niet tot een bevooroordeelde kritiek op Bilderdijks treurspel leidde. Na drie opvoeringen viel het doek voorgoed, omdat de spelers volgens een criticus van de *Amsterdamsche Courant* te vlug en onverstaanbaar spraken, wat Bilderdijk met hem eens was.

Kollewijn oordeelde dit treurspel totaal mislukt, wat De Leeuwe hem op grond van de kwaliteit der verzen niet in dank afnam.[745]

Substantiëler dan andere verwijten is de heersende opvatting, dat Bilderdijk als christelijke treurspeldichter het noodlot niet helemaal serieus nam. Huiveringwekkend noch angstaanjagend was de werking die daarvan uitging, althans voor wie graag een voorschot op de hemelse zaligheid zou willen nemen: 'De hemel maakt ons lot, daar is geen keren aan.'[746] Deze dramatische variant van de predestinatie in de 'Kormak' maakte een vertaling van het al of niet Griekse noodlot naar een christelijke verwerping van ondeugden in zekere zin overbodig. Bilderdijk had zich dat nochtans als dramaturg ten doel gesteld in zijn verhandeling *Het treurspel* (1808), terwijl hij verder nadacht over het wezen van de toneelkunst.[747] Kon men een getrouwe afspiegeling van zijn eigen levensopvatting op het toneel uitbeelden, of was dat in overeenstemming met de verhevenheid van de Griekse tragedie slechts met een gestileerde versie daarvan mogelijk? Hoe verhield de christelijke moraal zich tot het klassieke noodlot? Natuurlijk diende men het goede na te streven, maar wel met de relativerende kanttekening erbij, dat wanneer men daarin niet slagen zou, er nog geen man over boord was. Charon zou in stuurmanskunst waarschijnlijk niet voor Jezus onderdoen, het blinde noodlot evenaarde het blinde geloof in de goedheid van God. Wat verkeerd schéén, wás dat niet en overkwam een mens uitsluitend om hem gelouterd uit de strijd tevoorschijn te doen komen en een verandering ten goede in of voor hemzelf te bewerkstelligen. De onvermijdelijkheid van het lijden drong zich in gelijke mate aan christenen en niet-christenen op, de noodzaak het lijden te aanvaarden eveneens. Kracht naar kruis en fatalisme verzoenden hen met het leven, welke ongehoorde dreigingen dat ook voor hen mocht inhouden. Wat was bij al die ingebouwde zekerheden nog wel tragisch te noemen? Waarin verschilden het lijden en louteringsproces van Oedipus met dat van Floris V en Willem van Holland? Het makkelijkste antwoord op die vraag lag besloten in wat de goden, de Moiren, in het ene geval en de goddelijke voorzienigheid in het andere met de mensen voorhadden. Catharsis, in de vorm van medelijden, beantwoordde in beide gevallen aan het doel dat een dramaturg zich stelde, want 'het leren onderschragen van ongelukkigen' was de lering die held en publiek uit een tragedie konden trekken.[748] Naarmate het preromantisch ongeluksgevoel zich versterkte, naderden classicistische helden de echt demonische figuren,

die bij Bilderdijk ontbreken. Het moeilijkste antwoord op die vraag is gelegen in het verschil in verhevenheid tussen mythologische karakters en vooraanstaande figuren uit de nationale geschiedenis. Er bestond tussen tragische helden vroeger en nu, op de religieuze duiding van het lijden na, geen wezenlijk verschil. Maar Bilderdijk zag een zeer groot verschil in de receptie van Griekse, klassieke en classicistische tragedies enerzijds en het nationale treurspel anderzijds. Vroeger werd verheffing als het wezen van een tragedie geaccepteerd, het verheven karakter van de personages droeg daartoe niet weinig bij, waardoor het publiek op een natuurlijke wijze in hogere sferen belandde. Het draaide volgens Bilderdijk toen reeds om 'het al dan niet aanwezig zijn van de verhevenheid in een ideale wereld die weliswaar gelijkenis vertoont met de onze, maar in feite daarboven is geplaatst'.[749] In het verlengde van zijn hoogstaande opvattingen over het toneel zag hij de eenheid van handeling mede als een verbindende eenheid tussen die alledaagse en ideële wereld.[750] Tegenwoordig wilde het publiek echter niet meer in hogere sferen verkeren, zoals Bilderdijk tot zijn leedwezen moest constateren. Na de publicatie van het derde deel van zijn *Treurspelen* in 1809 heeft hij dan ook niets meer *voor*, wel *over* het toneel gepubliceerd. 'Mijn gestel is niet dramatisch,' lichtte hij zijn standpunt toe.[751] De lezer zij ervan overtuigd, dat er een wereld van tragiek achter deze laconiek verwoorde mededeling over hemzelf school.

Het standaardwerk van De Jong legde voor het eerst duidelijk uit, voor welke onoplosbare dilemma's Bilderdijk zich in zijn theorieën over het toneel geplaatst zag. De 'toneelmoraal' was volgens hem onwaar en moest dat ook noodzakelijk zijn: 'Zij is altijd vals en kan nooit nuttig wezen.' Dacht hij daarbij aan zijn geforceerde oplossing voor het probleem van de eenheid van plaats in *Floris de Vijfde* en de 'sottise' aan het slot daarvan? Men zou het haast veronderstellen, getuige zijn woorden: 'De historie met het toneel te willen verenigen is inderdaad het verderf van beide.'[752] Maar zijn problemen met de 'toneelmoraal' waren veel fundamenteler dan uit het voorafgaande blijkt. De Jong schetste het ontstaan ervan zo: 'Verheffing veronderstelt een bepaald niveau als uitgangspunt. En het is al gebleken, dat dit niveau geen ander is dan dat van de gewone wereld rondom ons. De vraag die wij ons moeten stellen, is daarom: wat is het wezen van de verhevenheid, waardoor het dichterlijke treurspelideaal boven de alledaagse wereld uitreikt? Als men uitgaat van het besef der ver-

scheidenheid, dat de zichtbare, aardse werkelijkheid in ons wekt, zal men instemmen met Bilderdijks antwoord, dat het 'de *Eenheid*, de volle en rijke en alles overstelpende *Eenheid*' is, die deze verhevenheid uitmaakt.'[753] Wat valt er voor een dramaturg nog te doen, wanneer hij van oordeel zou zijn, dat het publiek, voor wie hij zijn treurspelen bestemde, het beginnersniveau niet eens meer haalt? Indien dat publiek op grond van een scala van beweegredenen aan natuurlijkheid boven verhevenheid de voorkeur geeft, geen 'enthousiasme' in de zin van begeestering kent (waarbij die geest door Bilderdijk rechtstreeks met het Griekse woord voor God, 'θεος', in verband werd gebracht), kan er geen eenheid of verhevenheid worden ervaren. Bilderdijk had geen hoge dunk van het publiek (wat Multatuli met hem gemeen had), elitair als hij zich niet alleen als dramaturg opstelde: 'Waar moet het heen, wanneer aan de ironie het zwijgen wordt opgelegd, wanneer men niet met Pascal mag verheffen wat de menigte vernedert, niet mag vernederen wat een dwaze openbare mening verheft? Waar moet het heen, wanneer de maatstaf voor het geoorloofde onzer taal zal liggen in haar verstaanbaarheid voor elk burgermansverstand, wanneer, als de geest van de schrijver vaardig over hem wordt, die geest telkens zal moeten worden gekortwiekt door de overweging, dat hij zich aan misverstand blootstelt! Zijn de grote geesten dan in de wereld gezonden, om door de kleine begrepen te worden, om populair onderwijs te geven?'[754] Als hogepriester in de kunst manoeuvreerde hij zich in een isolement, dat door De Jong krachtig werd verbeeld in een voetnoot. In Nederland houdt men meer van zwermen spreeuwen dan van een eenzame adelaar, zo merkte hij kritisch op. Had Allard Pierson in *Oudere Tijdgenoten* (1888) niet geschreven, 'dat men persoonlijkheden die, tegen het groepsdenken in, hun eigen mening volgen, pleegt te zien als feestverstoorders'?[755] En stond het 'onvolprezen vaderlands eenvoudige' niet lijnrecht tegenover het 'hooghartig exclusivisme' in *De lof der aalbessen* (1997) van G.J. Johannes, die constateerde, 'dat de naar verhevenheid strevende en daardoor in uitersten vervallende Bilderdijk te veel gelijkenis met buitenlandse romantici vertoonde om blijvend aanspraak op waardering te kunnen maken'?[756]

Hoe letterlijk hoog had Bilderdijk het niet in de bol blijkens zijn uit 1808 daterende *Lierzang*, waarin de almacht wordt voorgesteld als veroorzaker van de oerknal, of zoals De Jong het formuleerde, van 'het ruisen der sterren in de kosmos'.[757] In een ander gedicht van Bil-

derdijk uit 1808, *De onsterfelijkheid der dichtkunst*, worden de sterren als een ereplaats voor de deugd beschouwd, waarop de dichter 'met godenmajesteit' het patent heeft, als hij tenminste heeft begrepen, dat het in de dichtkunst niet op 'leeg geschal van melodie' aankomt, maar op de 'hoogste toon'. Om zich met helden uit de oudheid te kunnen meten, moet de dichter zelf een held zijn (welke stelling Bilderdijk ook in zijn *Ode aan Napoleon* reeds verkondigde):

> Dit vordert, bij den hoogsten toon,
> Den indruk van 't onsterf'lijk schoon
> En heldenbloed in de kloppende aderen.[758]

Dan pas zal zijn toon, 'die uit de ziel ontspringt, boven d'aardse dampkring stijgen'.[759] Verwijzend naar de 'aspiration vers l'infini' van Baudelaire, concludeerde De Jong: 'Gedurfder uitingen van romantische hybris zijn zeldzaam in de Europese letterkunde.'[760] Of die hybris meer klassiek dan romantisch is, zij hier in het midden gelaten, zolang De Jongs bedoeling duidelijk is: verheffing en verhevenheid waren Bilderdijk op het lijf geschreven. Maar net als Icarus ervoer hij in een voortijdige kosmische duizeling, dat er een hoge prijs moest worden betaald om de almacht aan het werk te zien, die, met wisselend resultaat, leven en liefde op elkaar tracht af te stemmen en

> De hem'len aan haar snoeren leidt
> En zonnen door de onmet'lijkheid
> In d'oceaan des lichts doet zwemmen![761]

Op dramaturgisch gebied raakte Bilderdijk in dezelfde soort impasse die hem al eerder geen uitweg uit de doolhof der zinnen had doen vinden. In zijn leerdicht *Het toneel* en verhandeling *Het treurspel*, beide uit 1808, blijkt hij een wending van het neoclassicisme en de daarin voortreffelijk passende Griekse dramatiek naar het eerder door hem gekritiseerde Franse classicisme voor te staan. Had hij eerder grote bezwaren tegen de episode geuit als een Frans foefje om de eenheid van handeling nodeloos te verlengen of op te leuken, nu kwalificeerde hij dezelfde episode als 'dichterlijke weelderigheid', die ingevlochten in het grote geheel niet in het minst kwaad kon.[762] Had hij eerder de rei noodzakelijk geacht om het gewenste zedelijk gedrag onder aandacht van het publiek te brengen, bij wijze van tegen-

wicht voor al het ten tonele gevoerde kwaad, nu moest dat volgens hem uit de handeling zelf blijken.[763] Met de uit het nationale treurspel verbannen bode en monoloog van de protagonist in het eerste bedrijf voltrok zich aldus een grote verandering in zijn gedachten over het toneel, die zijn geest ook rijp maakte voor de aanvaarding van de twee hoofdeisen aan Frans-classicistische tragedies gesteld: 'vraisemblance' en 'bienséance'.[764] In één en hetzelfde jaar, 1808, lagen theorie en praktijk zeer dicht bij elkaar, waar het althans Bilderdijks belangstelling voor het toneel betrof.

Hij wierp zich op als adviseur van de koning in een ander theoretisch geschrift, dat nooit werd gepubliceerd. In zijn *Consideratiën over de aanmoediging der toneelpoëzie* hield hij een krachtig pleidooi voor de voortzetting van de Frans-classicistische traditie in Nederland, als gevolg waarvan in het derde deel van *Treurspelen* vertalingen van Corneilles *Cinna* van zijn hand (op verzoek van koning Lodewijk) en van Racines *Iphigénie* (van de hand van zijn vrouw) verschenen. In plaats van het door August Schlegel geroemde Engelse en Spaanse toneel, of de modernere Duitse versie daarvan volgens het gedachtegoed van Goethe en Schiller, bepleitte Bilderdijk een restauratie van het Franse toneel.[765] In de afwijkingen die hij zich op zijn eigen stelregel veroorloofde,-zo speelt *Willem van Holland* zich in strijd met de eenheid van plaats op het bisschoppelijk Burgslot in Utrecht en op het grafelijk Hofverblijf en het Merweklooster te Dordrecht af-, gelieve men een blijk van zijn experimenteerlust te zien. Had hij vóór 1800 niet een drama in proza geschreven uit bewondering voor het echtpaar De Winter? Zondigde hij in zijn ontwerp van 'Medea' niet tegen de door hem gepropageerde verheven eenvoud van het treurspel, onder het mom: 'Niets dan wat groot, wat breed, wat stout is, doet zijn werking,' waardoor hij wel een adept van Jan Vos leek?[766] Bezondigde hij zich niet aan zedenspelen en sentimentele drama's die al evenzeer van het patroon afweken als soortgelijke voortbrengselen van Voltaire? Maar in grote lijnen sloten theorie en praktijk op elkaar aan, waar het zijn bemoeienis met het toneel betrof. Het woord 'bemoeienis' is overigens niet willekeurig gekozen, want hij gedroeg zich als een 'politieke en religieuze censor' in zijn *Consideratiën over de aanmoediging der toneelpoëzie* en een daar later aan toegevoegde *Memorie* voor koning Lodewijk.[767] Niets wat de monarchie belachelijk of verdacht zou kunnen maken, mocht van hem op het toneel worden uitgevoerd. *Brutus* (1730) van Voltaire, *De dood van de graven*

van Egmond en Hoorne (1685) van Thomas Asselijn (en wellicht ook *Floris de Vijfde* van ene Mr. Willem Bilderdijk) behoorden tot de verboden toneelliteratuur. Hetzelfde gold voor wat religie in het algemeen en het rooms-katholieke geloof van de koning in het bijzonder in een kwaad daglicht zou kunnen stellen. Geen wonder dat Tollens, de dichter van de in 1806 bekroonde ballade *De dood van Egmond en Hoorne,* een krachtig protest liet horen: 'Het oordeel van professor Bilderdijk is juist niet onveranderlijk het mijne. Ik heb de verregaande vrijheid genomen hem zulks voor enige tijd onder ogen te brengen, voor wat betreft zijn rapport en opgegeven repertoire wegens en voor de openbare tonelen.'[768] Tollens wenste niet te behoren tot de nationale toneeldichters, wier eerzucht volgens Bilderdijk allereerst moest worden geprikkeld door hun eremedailles te verlenen, vervolgens door hen hun opwachting in een koninklijke loge te laten maken, nadat zij 'door de oudste regent in een rijtuig naar de schouwburg waren gebracht', en tenslotte door hun een even 'gedistingeerd' als 'perpetueel' balkon in de Amsterdamse Schouwburg ter beschikking te stellen.[769] Tollens schreef liever ballades dan zich aan zo'n dwaas regiem te onderwerpen.

Wereldvreemd of niet, Bilderdijk bleef zich met het toneel bemoeien. Hij probeerde tot tweemaal toe een professoraat te verkrijgen in de dramaturgie, wat hem in 1808 evenmin lukte als in de jaren daarna. Het was zijn manier om het hoofd te bieden aan de structurele armoede, waardoor hij en zijn gezin zich bedreigd voelden. Logisch ging hij daarbij niet te werk, want enerzijds gaf hij te kennen zich als een horzel in Gods honinggaard te beschouwen, dat wil zeggen aan het hof van koning Lodewijk, anderzijds klaagde hij over zijn afhankelijkheid van giften.[770] Maar hij wilde toch juist door mecenassen ondersteund worden en meed een regulier ambt, indien het enigszins kon! Het is, ook voor een dialectische denker als Bilderdijk, van tweeën een: men laat zich voor zijn diensten of op grond van zijn verdienstelijkheid belonen door een mecenas, of men treedt bijvoorbeeld in dienst van een universiteit of hogeschool. Bilderdijk hoefde niet te kiezen, zolang het lot over zijn toekomst besliste. Maakte hij wel een keuze, zoals ten gunste van het Franse toneel, dan bleef hij diep in zijn hart ook het Griekse trouw. 'Verheven' personages, wier doen en laten met het woord 'σπουδαιος' door Aristoteles werd gekarakteriseerd,-welk woord beter dan enig woord in het Nederlands tevens de levensernst in combinatie met het verantwoordelijkheidsgevoel van

Bilderdijk uitdrukt-, konden beter dan gewone mensen in een komedie van Molière het publiek in een theaterzaal verheffen. Zo was hij tegen de opvoering van *Tartuffe* gekant, omdat Elmire als getrouwde vrouw voor de avances van de titelheld bezwijkt.[771] In zijn verhandeling *Het treurspel* prefereerde hij 'statige somberheid' boven de 'welige levendigheid van handeling' in de nieuwste Franse tragedies.[772] Maar uit de *Lijst van achterhaalde toneelteksten* blijkt, dat hij zich aan nagenoeg dezelfde 'platheden' en 'rêveries larmoyantes' van August von Kotzebue schuldig maakte, over wie hij met minachting sprak.[773] Bij de beoordeling van zulke tegenstrijdige visies op het toneel dient men te bedenken, dat het afwegingsproces in Bilderdijks hoofd nooit eindigde en argumenten (voor of tegen) elkaar in een hoog tempo bleven afwisselen, ook nadat hij de balans voor zichzelf had opgemaakt. Hij leek soms te ontsporen, terwijl hij over genoeg argumenten beschikte om zijn standpunt kracht bij te zetten. In geval van *Tartuffe* dreigde hij ogenschijnlijk te ontsporen, doordat hem het verschil tussen werkelijkheid en fictie ontging. Wat een fictieve figuur als Elmire uitspookt, is in werkelijkheid niet gebeurd. Dus hoeft men ook niet te doen, alsof dit wel zo is. Jawel, meende Bilderdijk, want in de verbeelding van het kwaad en de hekeling daarvan kan men akelig dicht in de buurt van 'onfatsoen' komen, waardoor het gerechtvaardigd is de opvoering van een 'hels' toneelstuk als Tartuffe te verbieden.[774] Zonder het met hem eens te zijn kan men hem tenminste in zijn redenering volgen, al zou het logischer geweest zijn, dat niet *Tartuffe*, maar de komedie als dramatisch subgenre, en niet het immorele karakter, maar de burgerlijke status van Tartuffe en zijn echtgenote hem op het toneel zouden hebben tegengestaan wegens het ontbreken van de vereiste verhevenheid. Lichte verschuivingen in zijn manier van denken maakten iets plausibel, wat hem soms ongerijmd bleef voorkomen.

Dan zat hij als een kat in het nauw, of zoals hij het zelf eens uitdrukte: 'Ik spring en krabbel naar ieder denkbeeld als een kat tegen een platte muur.'[775] Te weinig selectief liet hij zich door de meest tegenstrijdige gedachten bespringen, waarna hij zich pijnlijk van zijn onvermogen bewust werd. Zoals de dichter J.C. Bloem zich 'overkocht', dat wil zeggen meer boeken aanschafte dan hij betalen kon (een onder dichters vaker voorkomend euvel), 'overdacht' Bilderdijk zich. Dat was hem eerder overkomen, toen hij in een kentheoretische doolhof der zinnen was verdwaald en in filosofisch opzicht het onderscheid

tussen 'werkelijkheid' en 'verschijning' niet langer maken kon,[776] of toen hij 'het weifelende begrip één' in theologisch opzicht niet wist te interpreteren als iets wat verenigt of juist een scheiding teweegbrengt.[777] Hij bleek een structurele twijfelaar te zijn, voor wie het innigst zelfgevoel lang niet altijd uitkomst bood.[778] In dramaturgisch opzicht kwam hij met zijn verheffingstheorie in zulke grote moeilijkheden, dat hij op het laatst niet meer durfde te kiezen tussen 'de geest aller natiën' die 'natuurlijkheid' wilde en zijn eigen geest die op verheffing uit was.[779] De onoplosbaarheid van zijn dilemma's ging veel verder dan een moeilijk keuze tussen het Griekse en het Franse toneel, zoals De Jong in een hoofdstuk met de veelzeggende titel *De beknelde dramaturg* duidelijk maakte. De manier waarop Bilderdijk 'vraisemblance' en 'bienséance' interpreteerde, de twee hoofdeisen aan Frans-classicistische tragedies gesteld, liet hem uiteindelijk geen andere keuze toe dan het toneel te laten voor wat het was. 'Kiesheid', zijn Nederlands equivalent van 'bienséance', bracht met zich mee, dat hij het werk van anderen naar eigen inzichten verbeterde: 'Het is volledig in overeenstemming met de geest van het classicisme,' zo stelde De Jong vast, dat Bilderdijk de werken van Vondel, Onno Zwier Van Haren en anderen overeenkomstig 'de regelmatiger smaak' wil polijsten, en dat hij de blijspelen van Bredero niet eens de moeite van het vermelden waard acht. Hetzelfde kan worden opgemerkt over zijn bewondering en lof voor de kiese beschaafdheid in het werk van Racine en Hooft.'[780] De onoplosbaarheid van het probleem schuilt hem geenszins in het wel of niet polijsten van gedichten (waarover Bilderdijk ook tegenstrijdige uitspraken heeft gedaan), maar in de grotere natuurlijkheid van Racine en Hooft, die hij 'krachtens de verheven gevoelens van zijn ideaaltheorie, toch weer lager stelt dan Corneille en Vondel'.[781] Er woedde in hem met andere woorden een conflict tussen 'natuurlijkheid' enerzijds en 'verheffing en 'beschaving' anderzijds, of simpel uitgedrukt tussen 'classicisme' en 'romantiek'. Sprak hij over de drie eenheden, waarvan hij de eenheid van handeling het belangrijkst vond, dan verdedigde hij die op grond van de 'vraisemblance'. Daartegen mocht noch in plaats en tijd, noch door niet ter zake doende nevenhandelingen worden gezondigd, 'maar een dergelijk beginsel werd weer door hem bestreden, toen hij, namens de ideaal-theorie, protest aantekende tegen de illusie van echtheid op het toneel'.[782] Voor De Jong verklaarde Bilderdijks onvermogen om een scherpe keuze tussen de klassieke en ro-

mantische 'school' te maken, het onbevredigende einde van diens toneelloopbaan: 'Die laatste school heeft de vrijheid gegeven om de natuur in alle vormen na te bootsen, terwijl die eerste nog in haar conventionele wereld blijft.'[783] In literair-historische zin valt veel voor dit standpunt van De Jong te zeggen,-al blijven even gangbare als onjuiste definities van romantiek 'natuurlijkheid' als een beslissend criterium voor een nieuwe kunststroming uitsluiten-, maar in filosofische zin is het gesignaleerde conflict veel ernstiger dan uit de artistieke onmacht van Bilderdijk zou kunnen worden afgeleid.

Hij projecteerde de onmogelijkheid om *Floris de Vijfde* op te voeren op de onmacht van een beschavingsoffensief in het algemeen. Ook het hooggeachte publiek had zich de artistieke onmacht van hem als toneeldichter aan te rekenen. Tussen 1808 en 1810, toen *Over het treurspel der Ouden in de uitvoering* verscheen, raakte hij er steeds meer van overtuigd, dat 'beschaving' (lees: de invloed van de Verlichting) een mens zijn vatbaarheid voor God, voor een bovennatuurlijke en hogere wereld, ontnam. Poëzie was daardoor 'een staat van conventie' geworden en verheffing in het theater zo goed als onmogelijk, 'omdat de door de kiesheid gesaneerde treurspelstijl ons niet meer meevoert tot boven het normale levensniveau'.[784] Goede smaak heeft iets gekunstelds, of iets onnatuurlijks: 'De kiesheid is niets anders dan een zich onderwerpen aan een ondichterlijke wijze van zien.'[785] Het 'opbruisend vuur' van Corneille wordt geblust door het gebruik van 'kiese en beschaafde dichtertaal'.[786] Het gevolg van de door hem gepropageerde Franse tragedies zou, naar hij vreesde, 'oratorie' in plaats van poëzie inhouden. Nu viel dit dilemma nog in een categorie, die hem niet voor onoplosbare problemen hoefde te stellen. Een ander gebruik van dezelfde middelen zou hem net zo lang de uitwassen van het Franse toneel kunnen doen verfoeien, totdat in hem het inzicht was gerijpt, dat hij zich had vergist en dat niet het Franse, maar het Duitse of 'romantische' toneel de toekomst had. Hij had zich wel vaker vergist in de toepassing van Aristoteles' wetgeving op dramaturgisch gebied. Werden *sommige* hartstochten aan het einde van een tragedie gezuiverd door schrik en medelijden, of door vrees en medelijden? Betekende 'phobos' in het Grieks niet alleen 'vrees', maar ook 'schrik' en 'schaamte'? Is 'vrees' wel een geëigend middel om medelijden op te wekken, zoals hij in 1780 had gedacht? Tijdelijk had hij iets goeds in diverse varianten gezien, maar in 1808 dacht hij, dat *alle* hartstochten konden worden gezuiverd. De

Jong verwoordde de relativerende kijk van Bilderdijk op catharsis zo: 'Als de vrees en het medelijden die het treurspel moet opwekken aldus worden geregeld, tot hun waar filosofisch beginsel teruggebracht en van de vervalsing der bijkomende hartstochten gelouterd zijn, dan mag men volgens Bilderdijk zeggen, dat ook alle andere hartstochten worden gezuiverd.'[787] Tijd en een zekere relativeringszucht droegen tot de oplossing van dit soort dilemma's bij, maar dat was niet het geval met de visie van Bilderdijk op het toneel als zodanig. Tussen 1808 en 1810 ontwikkelde hij daartegen onoverkomelijke bezwaren, die het onvermogen van een toneeldichter of zijn publiek, de 'staat van conventie' op poëtisch gebied of zijn voorkeur voor een bepaalde kunststroming verre te boven gingen: 'Onafhankelijk van de zucht naar verstrooiing, die het toneel altijd zal voortbrengen bij een gemeen dat eraan verslingerd is, ontstaat er een vatbaarheid uit om iets van twee zijden met deelneming te beschouwen, en dus een onzekerheid in de zedelijke beginselen te doen ontstaan, die de reien der Ouden wel krachtiger en kennelijker dan de hedendaagse stukken tegengingen, maar in zwakke hoofden, als van de grote hoop, nooit genoegzaam.'[788] Het toneel dat een ideaal middel voor een treurspeldichter vormde om met behulp van de rei, of uitsluitend gebaseerd op de eenheid van handeling, het publiek te verheffen, deugde niet! Ook hierin leek Bilderdijk enigszins op Calvijn, die de natuur als het theater van Gods heerlijkheid beschouwde en, behalve voor passie- en mirakelspelen en nagespeelde Bijbelse taferelen, voor het theater geen bijzondere belangstelling koesterde.

Later herformuleerde Bilderdijk zijn voorkeur voor een meer ideëel dan natuurlijk theater zonder te beseffen, dat hij van een geforceerde tegenstelling uitging: 'Ik voor mij, ik eis geen natuur in het treurspel. Ja, ik sta daar zo ver van af, dat ik wil dat iedere toeschouwer met mij de natuur verzaakt en zich aan die wereld overgeeft, die de dichter hem schept op het schouwtoneel dat hij opent.'[789] Hoe zou dat beter kunnen lukken dan door een grotere natuurlijkheid? Tussen 1818 en 1821 zou hij zich opnieuw met de theorie van het toneelspelen bezighouden, wonderlijke eisen stellend aan acteurs en actrices, maar totaal vervreemd van zijn oorspronkelijke leefwereld. Zo bespeurde hij niet de minste innerlijke tegenstrijdigheid tussen zijn opvatting over een historische enscenering van treurspelen, waarachter een grote mate van onnatuurlijkheid schuilgaat, en zijn klakkeloos geaccepteerde versie van een Romeinse soldaat die vloeiend Neder-

lands spreekt en zich van de meest uitgelezen rijmwoorden bedient. Dat laatste vond hij normaal, terwijl het onnatuurlijk was, maar het eerste vond hij abnormaal, terwijl het… (de lezer vulle het zelf aan). Bilderdijk was toen een tegenstander van historische constuums en decors geworden, omdat deskundigen zich aan stilistische onvolkomenheden zouden ergeren en het grote publiek er onwennig tegenover stond.[790] Wat hier in grote lijnen is geschetst, zich uitstrekkend over meer dan een decade, voltrok zich razendsnel in het voorjaar van 1808, toen hij na twee nationale treurspelen een derde treurspel voltooide, dat daar sterk van afweek. Verwant aan de sagenwereld van Ossian en de mythologische verhalen van Homerus schreef hij *Kormak*, dat op zichzelf al een overgang naar epiek verried. Zoals Odysseus met de vrijers van zijn vrouw Penelope afrekende, na zijn terugkeer op Ithaca, doet Kormak dat door Moïne te bevrijden. Hij maakt zich aan zijn ene zoon Makdulf kenbaar door de magische boog van hun voorouders te spannen. Zijn andere zoon Irdan is daar niet van op de hoogte. Hij is uit een eerdere verbintenis van Kormak met de Ierse prinses Ornilde ontsproten. Tijdens het gevecht om Moine uit handen van haar ontvoerders te bevrijden zet Kormak een vijandelijke helm op zijn hoofd, waardoor Irdan niet kon weten dat hij zijn eigen vader doodde, toen hij vervolgens de boog van zijn voorouders aanspande en een pijl in diens richting schoot. Als was hij Oedipus, kiest Irdan tenslotte ook de dood voor zichzelf. Daarmee is in grote lijnen de intrige van *Kormak* uit de doeken gedaan, die noch de een beviel, omdat Bilderdijk de zelfmoord van Irdan niet een afkeuring waardig achtte, noch de ander, omdat de dood van de titelheld ongemotiveerd was en slechts diende ter bevordering van de noodzakelijke 'exitus infelix'.[791] De Jong was het daarmee oneens, hij prees juist de verwerking van allerlei motieven tot één groot geheel: 'Wat opvalt in de manier waarop Bilderdijk de bekende motieven heeft verwerkt, is de concentratie die ontstaat doordat hij de boog waardoor het geslacht van Kormak kenbaar wordt, tevens het werktuig laat zijn waarmee de vadermoord plaatsvindt. Zo ligt in de ongelukkige dood van Kormak onherroepelijk de herkenning van Irdan besloten. Bovendien wordt duidelijk waarom Moïne, bij alle sympathie voor hem, steeds gruwde van het denkbeeld met Irdan te trouwen en waarom Irdan zelf eigenlijk liever 'de kroon' der koningin wilde dienen dan te dingen naar haar hand. Dat hij zich aanvankelijk opwerpt als pretendent, gebeurt eigenlijk alleen om Kormaks eer tegenover

de boze opzet van Tunibald te verdedigen. Bij de wedstrijd zelf trekt hij zich tenslotte terug, omdat hij uit eerbied voor Kormak zijn krachten niet wenst te meten met die van de grote koning zelf. Deze en andere details bewijzen de knappe techniek van Bilderdijks treurspel.'[792] Binnen het beperkte kader van deze kroniek komt een literair vonnis meer of minder er niet op aan en kan de ingenieuze potpourri van verhaalelementen en Sophocles' tragedie als een teken aan de wand worden beschouwd: Bilderdijk verlegde zijn belangstelling voor dramatiek naar het heldendicht.

De geboorte van Segol, de held uit *De ondergang der eerste wareld* (1809), vergde een bijna menselijke draagtijd. Jeronimo de Vries had hem al eens aangeraden een heldendicht te schrijven, maar Bilderdijk vond dat hij daarvoor in de kracht van zijn leven moest zijn: 'Nu is het zo wat najaarsvrucht, half rijp half rot aan de tak, en het plukken niet waard: afval, meer niet.'[793] Toch sprak hem het idee wel aan, want hij zag tussen een treurspel en een heldendicht grote overeenkomsten en wist al waar zijn voorkeur naar uit zou gaan: 'Ik heb eens in mijn hoofd gehad (en dit onderwerp smaakte mij zeer, vooral omdat ik een voorbeeld wilde geven van het dichterlijk beschrijven van geregelde veldslagen, waarvan men tot dusver niets heeft, zijnde het altijd maar wat razen en tieren in 't honderd zonder plan, eenheid, of daad, en daardoor altijd één trant, hoezeer onze moderne heren het zoeken te variëren) een heldendicht te maken van die Elius (of Aetius, gelijk men hem veelal noemt) die Attila gestuit en geslagen heeft.'[794] In De Jongs beschrijving van Bilderdijks verheffingstheorie paste een niet-dramatische held als Segol zeer wel, zodat de omschakeling van dramatiek naar epiek de dichter ook in werkelijkheid niet al te moeilijk moet zijn gevallen: 'De tot de ware godsdienst bekeerde krijgsheld Segol wordt opgevoerd ten hemel en verandert daarbij ook zelf in een bovenaards wezen: een kosmisch visioen dat herinnert aan de transfiguratie van Christus op de berg Tabor.'[795] Steeds wist Bilderdijk in de moeilijkste omstandigheden een draai aan zijn literaire bezigheden te geven. Niettemin was hij zwaar teleurgesteld over de voortijdige beëindiging van zijn toneelloopbaan. Een treurspel schrijven ervoer hij als ondankbaar werk, waarvan niemand op drie of vier personen na het resultaat vermocht te beoordelen of op de juiste manier te genieten. Acteurs radbraakten hun rol, zodat 'de schrijver of ware liefhebber er de ogen van overlopen en de tanden van knarsen, en dan (als de mode verandert) denkt niemand er ooit nog

aan'. Nee, hij had er geen zin meer in een treurspel te maken dat 'onder de duizenden prullen van de dag voor eeuwig bedolven' zou liggen.[796] Kritiek op eigen werk kon hij velen, zo liet hij zijn vrienden merken, maar die op de toneelactiviteiten van zijn vrouw niet. Alsof hijzelf voor *Elfriede* verantwoordelijk was, oordeelde hij over haar werk: 'Het is niet volkomen zoals ik het wenste, vooral in het eerste bedrijf wat Engels, dat wil zeggen wat flauw en zonder actie, maar de rest is inderdaad schoon en ik durf het voor zodanig te laten zien.'[797] Op de vertaling van *Fatal love* mocht iedereen aanmerkingen maken, die hij zich aanzienlijk minder aantrok dan de kritiek van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* op de vertaling van Racines *Iphigénie* door zijn vrouw. In het eerste bedrijf had ze volgens een criticus van dat tijdschrift 'de fraaie regel van Racine:

> Mais tout dort, et l'armée, et les vents, et Neptune.

zo overgebracht:

> Maar alles rust, het heer, de baren, en de winden!

Behalve dat hier de herhaling van *et*, dat in het Frans, volgens ons oordeel, bijzonder werkt, verloren is gegaan, begrijpen wij niet, waarom de dichteres het Franse *dort* niet liever door *slaapt* overgezet en de eigennaam van *Neptunus* niet behouden heeft.'[798] De pluralis majestatis getuigde van een soevereine minachting, die zo mogelijk nog meer Bilderdijks ergernis opwekte dan de kritiek op Wilhelmines spelling: 'Enige regels verder lezen wij 'bestem*t*' voor 'bestem*d*' en 'bedeel*t*' voor 'bedeel*d*', zijnde taalfouten, welke in zulk een stuk behoorden vermijd te worden.'[799] Vermijd? De criticus van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* kon zelf nog wel een taallesje gebruiken, dat hem desgewenst door Siegenbeek had mogen worden gegeven.

Zelf verwijlde Wilhelmine steeds meer bij haar dode kinderen, naarmate hun sterfdag naderde. Literaire roem was wel het laatste waaraan ze aandacht wilde schenken. De dood van Adelheide Irene bleef haar verdriet doen, zodat ze haar jongste kind nog in 1816 de raad gaf met haar twee zusjes en drie broers daarboven te gaan spelen.[800] In 1808 herdacht ze de geboorte en het overlijden van dit dochtertje in *Aan de dood*, waarvan het begin gekunsteld en forser

van toon lijkt dan gewoonlijk in haar poëzie het geval is. Het zou dan ook van Bilderdijks hand kunnen zijn, die in dat geval de manifestatie van een zelfstandig kwaad onttrok aan de almacht van God. In de greep van een voor hem ongewoon duaal denken wendde de dichter zich tot de dood:

> Op 't woord van de almacht niet, bij 't heerlijk wereldvormen,
> Maar uit de vloek geteeld, die op de zonde rust,
> Verneêrt gij 't schepsel Gods tot lage prooi der wormen,
> Wanneer uw moordende aâm de levensfakkel blust.[801]

Meer dood dan levend sleepte Bilderdijk zich in de maand mei van het jaar 1808 voort, met drie treurspelen op zijn naam en voornemens een heldendicht te schrijven, wat met zijn visie op langere termijn strookte, terwijl hij op kortere termijn gedichten bij elkaar sprokkelde om door Uylenbroek en IJntema als *Kallimachus Lofzangen* (zonder apostrof in de titel) te worden uitgegeven. Het waren zes gedichten in totaal, één bundel vormend met 26 epigrammen van Kallimachus en *Het hair van Berenice* naar het Latijn van Catullus. De toon en inhoud van deze gedichten zijn door en door klassiek, zo niet antiek van aard, zoals uit één der grafschriften blijkt. Onchristelijker kan men zich geen voorstelling van het leven na de dood vormen, want op de vraag wat 'Pluto's rijk' te beduiden heeft,-evenals het 'helse wonder'-, geeft de Cyrener Charidas ten antwoord: 'Vertelsels.' Wat is er dan waar van een terugkeer op deze aarde? De gestorvene antwoordt hoogst inconsequent: 'Verbeelding. 't Is gedaan, als de adem henen vaart.' Spottend voegt Charidas het volgende aan zijn eigen woorden toe, alsof hij een leugentje om bestwil voor domoren wel geoorloofd acht:

> Dit zeg ik u voor waar. Die 't oor aan sprookjens hangen,
> Vertel dien, dat we hier ook saletbezoek ontvangen.[802]

Bilderdijk droeg deze bundel aan Jan Valckenaer op, die de originele manuscripten van Kallimachus op het Escuriaal had mogen inzien, toen hij ambassadeur in Spanje was, om er thuis verbeterde afschriften van te maken. De dichter vond het ontroerend, dat hem in een ver verleden een dubbele vriendendienst was bewezen, zonder dat hij er een vermoeden van had gekregen. Hoe kon er toch zo'n hechte

vriendschap tussen twee zulke verschillende mensen bestaan, vroeg hij zich af. Daarvan wilde hij graag getuigen, nu hij daartoe nog in staat was, en zinspelend op hun ballingschap repte hij van twee takken die een storm van één en dezelfde boom had afgerukt. Om beurten hadden zij het vaderland moeten verlaten 'al naar de politieke weerhaan draaide'.[803] Het lijkt er wel op, alsof Bilderdijk hier zichzelf van opportunisme beschuldigde, maar wie zich slechts één seconde in hem heeft verplaatst, zal in deze woorden geen zelfbekentenis lezen, maar een regelrechte aanval op de politiek: die draaide alle kanten op, terwijl híj zijn politieke denkbeelden trouw bleef.

Eenzelfde trouw demonstreerde hij in zijn voorrede bij *Kallimachus Lofzangen*, waarin hij stilstond bij de kunst van het her- en vertalen. Zoals hij voor zijn uitgave van *De Geuzen* (1785) had geprobeerd de oorspronkelijke stijl van Onno Zwier van Haren recht te doen door die 'aan zichzelf gelijk te maken en er een meerdere waardigheid aan bij te zetten',[804] schreef hij in voornoemde voorrede: 'Elke taal, waarin men schrijft, eist, dat men in haar denkt en niet, wat het merk van de vorm ener andere draagt, aan haar opdringt.'[805] Staat er in het droge Latijn van Julius Caesar letterlijk 'de droesem van het volk', dan vertale men dat met 'de heffe des volks'. Staat er in het compacte Latijn van Tacitus letterlijk 'en hij keek als ik weet het niet' ter typering van Nero's schuldige houding tegenover de dood van Brittanicus, dan vertale men dat met 'en hij keek, alsof hij van de prins geen kwaad wist'. Een letterlijke vertaling zou immers afbreuk doen aan de vloeiende voortgang van een zin, die bovendien naar alle waarschijnlijkheid slecht zou worden begrepen. Hoe consciëntieus ging Bilderdijk als vertaler niet te werk en hoe begrijpelijk, precies en juist drukte hij zich over zijn ontwikkeling als vertaler uit: 'De eigenlijke vertaling moge de aankomende dichter nuttig zijn om zich een zodanige buigzaamheid van stijl en uitdrukking te verschaffen, als hij niet kan ontberen. Zij moet hem dienen om de eigenlijke kracht en vatbaarheid van de taal, waarin hij schrijven wil, te leren kennen en het is hem niet genoeg aan te raden zich daar onvermoeid mee bezig te houden. Maar hoezeer ik in mijn eerste tijd daar het nut van heb ingezien en ondervonden, soms twintig- en meermalen eenzelfde stuk uit de oudheid in Hollandse verzen vertalend, (niet om poëet te worden, want dit maakt ons geen vlijt of arbeidzaamheid, maar om het werktuig, waarvan ik mij als poëet moest bedienen, meester te worden en dit niet over mij en de stoffen mijner bewerking te laten heersen),

heb ik echter nooit iets daarvan het licht waardig geoordeeld.'[806] Een goede dichter schroomde volgens hem dan ook niet 'duizenden verzen ten vure te verdoemen'.[807] Onbekommerd zou hij zich aan de overbrenging van de *Treurzang van Ibn Doreid in Nederduytsche dichtmaat* hebben gewijd, het betrof een tweede en gezuiverde druk, als dit volgende kleine project hem niet plotseling uit de vingers dreigde te glippen. Problemen met een zetter van de uitgevers Immerzeel & Kesteloot stapelden zich op en in zijn loopbaan deed zich een gevreesde wijziging voor. Wat de kroon op zijn werk als vertaler had moeten vormen, associeerde hij weldra met de rand van een grafkuil. Hij wilde Wilhelmine op haar verjaardag de *Treurzang van Ibn Doreid* aanbieden,-dat was op 3 juli-, maar de zetter van beide uitgevers had grote moeite met Arabische, Griekse en Hebreeuwse lettertekens in de *Aanteekeningen* en veroorzaakte ook anderszins vertragingen. Net als bij de eerste druk van de Haagse uitgever Jacobs de Agé in 1795, dankzij de bemiddeling van Gerrit Outhuys tot stand gekomen, ergerde Bilderdijk zich aan de vele fouten in zijn treurzang. De ene revisie volgde op de andere, totdat hij onomwonden klaagde: 'De zetter verwart alles!'[808] Hij wilde hier en daar heus wel iets veranderen om de laatste hand aan zijn eigen werk te leggen, maar niet voortdurend alles opnieuw moeten schrijven: 'Mag ik u bidden, mijne heren, het daar heen te dirigeren, dat dit alleen voor mij overblijft, want anders vrees ik dat wij niet de eer van ons werk zullen hebben die wij ons wederzijds voorstellen.'[809]

Hij kon op tijd zijn vrouw verrassen met de overbeschaafde geesteskinderen van Ibn Doreid, door hem als een Nabatheër voorgesteld, lid van een Semitische stam in de Negev. Ironisch in een doodernstige context bood hij Wilhelmine zijn treurzangen aan, zijn eigen superioriteit benadrukkend door op de voortbrengselen van Ibn Doreid neer te zien:

> Dierb're! Van den rand des grafkuils, aangeschonnen van den dood,
> Biede ik u dit wilde vruchtjen van een Nabathesche loot![810]

In zijn voorrede bij de *Treurzang van Ibn Doreid* blikte hij terug op zijn leven: 'Tijdgenoten en nageslacht nuttiger te zijn dan ik geweest ben, heeft van mij niet afgehangen. Ik beschuldig niemand, maar grievender werd mij mijn terugkomst in het vaderland dan mij mijn uitzetting en omzwerving waren geweest. Ik ging en kwam weer terug in de

hoop nuttig te kunnen zijn. Deze bleef mij bij en, door haar ondersteund, vermocht ik alles. Nu is zij verdwenen en, van deze staf des levens beroofd, zink ik met gebogen hoofd en knikkende knieën in het graf. Oneindig is de arbeid die ik achterlaat, die verloren is, maar zo mij de tijd ter afdoening ontschiet,-ik verwijt mij niet die moedwillig te hebben verwaarloosd. Dit zij mijn verantwoording aan het vaderland!'[811] Hoewel hij onder koning Lodewijk reeds werd afgeschilderd als de 'Don Quichot der Orthodoxie',[812] nam men hem in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* serieus. Verwijzend naar Bilderdijks hypochondrie toonde een criticus van dat tijdschrift zich ingenomen met het jongste voortbrengsel van de dichter, ja, zich zelfs begaan met diens gezondheid: 'Geneeskunde lene nog lang al haar kracht, ter rekking van een levensdraad, die de Schikgodinnen in de Zoon der Muzen niet willekeurig zullen afknippen! Zo blijve de lust in het leed niet geheel ter neder gedrukt! Zo zweve de geest van *Apollo* nog over de sterfelijke adem heen, die zich aan zijn lier hecht, om schoonheid en kunst op aarde te blijven vergoden, zolang die niet geheel verdwenen is!'[813] Maar meer dan door de gebruikelijke schermutselingen met zijn uitgevers werd hij geplaagd door zijn benoeming tot lid van de Tweede Klasse van het Koninklijk Instituut. Sinds het nieuwe jaar vreesde hij een wijziging in zijn loopbaan, waarvan de koning als aanstichter gold. Op 4 mei 1808 volgde zijn officiële benoeming, met een handtekening van het staatshoofd bekrachtigd, die hem een ongekende terugval op zichzelf bezorgde. Net nu hij dacht in Leiden op verhaal te kunnen komen voor al het in Katwijk geleden ongerief,-begin mei was hij verhuisd naar de Hooigracht in Leiden-, werd hij door de koning tot werkzaamheden gedwongen die hem totaal niet zinden. Ten einde raad wendde hij zich op 9 mei tot Valckenaer. Kon die niet zijn invloed bij de koning aanwenden om hem zijn lot te helpen verlichten? Hij smeekte hem: 'Kom mij nu te hulp, zo u mijn vriend waarlijk bent. De koning heeft mij tot lid van het Instituut benoemd. Ik ga de minister schrijven, hoe ongeschikt ik in mijn zo na aan krankzinnigheid palende toestand daarvoor ben, maar u bent de enige die mij kunt redden door uw getuigenis...' Hij was toch zeker niet geschikt 'om in vergaderingen of commissies te haspelen', noch 'om geregeld of naar enige leidraad te werken'? Hij deed een tegenvoorstel: 'Laat men mij de uitgeputte kop voor de voeten leggen, maar mij niet beschamen, door, in mijn nietigheid en onbekwaamheid tot alles wat enig gewoon mensenverstand vordert, van mij te

eisen wat ik niet kan. Ik schrijf dit bevend, zo heeft mij de zaak aangegrepen. Kan men mij dan niet voor dood houden,-men sla mij dood. Maar waarom moest mij dit nu weer als een bliksemslag op het hart vallen, waar ik in Leiden dacht enigszins te verademen... Ik in een college hassebassen? Dan vocht ik liever als de eerste christenen in het dierenperk.'[814] Feith en Siegenbeek zaten in dat college, met wie hij liever niet op professionele basis samenwerkte. Valckenaer moest van hem aannemen, dat hij er nu 'erger dan de dood' aan toe was.[815]

Op een allerbeminnelijkste wijze, op het zwierige af, dacht hij van zijn benoeming af te zullen komen door zijn ongenoegen daarover rechtstreeks aan de koning te uiten: 'Uwe Majesteit zal mij willen toestaan, naar ik hoop, hieraan toe te voegen, dat er zelfs in een minder ziekelijke staat nooit een mens heeft bestaan die meer ongeschikt was dan ik om een functie in het Instituut te vervullen.' Hij was die eer immers niet waardig: 'Duld toch, Sire, evenzeer omwille van de eer van het Instituut als omwille van het behoud van het weinige gezond verstand waarover ik nog beschik, dat ik u smeek voor de eer te mogen bedanken die mij overweldigt en laat sterven van schaamte, omdat ik mij haar nooit waardig kan tonen.'[816] Boos reageerde hij op 18 mei zijn onvrede over de gang van zaken af, toen hem bleek dat Valckenaer niets voor hem had kunnen uitrichten: 'Ik ben zeer ontevreden over u, dat u mij in deze vervloekte pekel hebt laten zitten. Ik lid van een Instituut! Als u de koning over mijn zwaarmoedige brief, gelijk u het noemt, gesproken heeft, had u hem net zo goed kunnen zeggen, dat een benoeming onaanvaardbaar voor mij was. Ik verwachtte dit van uw vriendschap, en hield mij stil, maar daar lig ik nu. Is dit dan een wereld, waar iedereen gebruikt of misbruikt moet worden, tegen zijn aard en bestemming in, en niemand dáár waar hij nuttig zou kunnen zijn?' Valckenaer leek de ernst van de situatie niet te begrijpen, daarom voegde hij er nog aan toe: 'Dat ik recht knorrig ben, behoef ik wel niet te zeggen. 't Leven is mij, sedert die fraaie aanstelling, tot een vloek.'[817] Ook een betrekkelijke buitenstaander, zoals uitgever IJntema, met wie hij over de uitgave van *Kallimachus Lofzangen* bakkeleide, betrok hij bij zijn problemen: 'Ik heb dan door alle wisselvalligheden des levens heen mijn 52^{e} jaar bereikt, van alle distincties, posten, ambten enz. vrij, en er mijn leven voor gewaagd en er alles aan opgeofferd om mijzelf en niets dan mijzelf te zijn en nu zie ik mij daar onderscheiden op een wijze, die aan velen mis-

schien zeer blinkend zou schijnen, maar voor mij, in de staat van verval waarin ik verzonken ben, allervernederendst is. Immers wat kan er voor iemand vernederender zijn dan buiten staat te wezen om zijn post eer aan te doen?'[818] De kern van zijn bezwaren tegen een benoeming als lid van het Koninklijk Instituut betrof niet de noodzaak van vergaderingen of de gedwongen samenwerking met personen die hem om wat voor reden dan ook niet aanstonden, maar het verlies van zijn zelfstandigheid. Rancune speelde eveneens een rol, maar niet een doorslaggevende, althans zoiets kan men opmaken uit zijn brief aan Jeronimo de Vries van 19 mei daaropvolgend, een dag nadat hij, nederig en erkentelijk tegelijk, de koning had laten weten zijn benoeming te zullen aanvaarden: 'Daar hebt u 't nu. Na een korte kalmte moest het onweer losbarsten. Daar word ik benoemd door de koning in het Instituut. Kunt u iets meer onbestaanbaars bedenken? Ik, met mijn uitgeput hoofd, ik, niet bekwaam geoordeeld om een professoraat of lectoraat te bekleden, en teniet getrapt door...ja, door wie al? Ik, een ereplaats bekleden en een van de personen zijn, waaruit vreemdelingen onze natie zullen beoordelen! Nee, waarachtig niet! Mag ik het vaderland niet nuttig zijn door wat ik kan, tenminste zal ik mijn schrale maatstaf niet opsteken om de naburige volkeren onze bekwaamheden daarnaar te laten afmeten. Want ik weet, wat ik kan, wat ik geworden ben, kón ja nuttig voor anderen zijn en hen verder brengen, maar zo'n onvolkomen ébauche moet niet als een Hollandse hoofdgeleerde of hoofdgenie worden voorgedaan. Wie zich daaraan schuldig maakt, maakt zich schuldig aan de snoodste ondankbaarheid jegens het vaderland. Ik heb zoveel eigenliefde als in een mens valt, en te veel, en ik weet zeer wel, dat er lieden zijn, nog minder dan ik, die zich vrij wat laten voorstaan, maar zo ik al eens wat meerderheid boven deze of gene meen te bezitten,-ik ben noch wat ik moest of had kunnen zijn, noch wat zo'n post vordert. U begrijpt dus, dat ik de koning heb verzocht om van die post verschoond te mogen worden. Ik wilde eerst, vóór de vergadering Zijne Majesteit zelf daarover gaan spreken en hem dit mondeling afsmeken, maar de zaak had mij zo getroffen, dat ik buiten staat was om te reizen. Ik maalde enige dagen tot ik in bed raakte, en zo lig ik er thans toe.'[819]

Alsof hij het al niet moeilijk genoeg had, speelde er zich een kleine tragedie ten paleize af. Schuldeisers van Bilderdijk hadden zich rechtstreeks tot de koning gewend, onder wie Bromet, maar zij werden

niet gehoord. Alleen Bilderdijk mocht tekst en uitleg komen geven, wat hij op 20 mei schriftelijk aan Charles Flament deed. Deze moest weten, 'dat alles een netwerk van bedrog is'.[820] Na deze diepe verzuchting, in het midden latend wie zich er schuldig aan had gemaakt, hoopte het slachtoffer van deze bedrieglijke samenzwering met rust te worden gelaten. Jeronimo de Vries trachtte hem vanuit Amsterdam te bemoedigen: 'Verontrust u toch niet over uw benoeming, het is inderdaad louter een titel, werken komt er volstrekt niet aan te pas. U blijft maar stilzitten, ik zou er mijn geest, als ik u was, niet om vermoeien.'[821] Later bleek noch de goede raad van De Vries, noch de grote aversie van Bilderdijk tegen zijn benoeming als lid van het Koninklijk Instituut gerechtvaardigd te zijn, want met tomeloze energie en in diverse hoedanigheden spande dit lid zich in om de Tweede Klasse tot een succes te maken. Maar onverminderd bleef zijn afkeer van de ziekte der 21e eeuw, vergaderen, hem tot verzet prikkelen, niet alleen omdat hij er het bureaucratische karakter van onderkende, maar ook omdat hij beleidskaders als negatief ervoer voor zijn eigen inbreng. Het thema van J.J. Voskuils *Het Bureau* ziet men in een tussenzin aan zich voorbijtrekken, wanneer men leest, hoe Bilderdijk in dit opzicht over zijn eigen functioneren nadacht en er vervolgens niet over uitgepraat raakte. In het rijtje op een hoogst verontwaardigde toon gestelde vragen: 'Ik lid van het Koninklijk Instituut?' paste ook: 'Ik die in een vergadering nooit iets anders heb kunnen doen dan geeuwen en ja zeggen, en de schouders ophalen, maar nooit een goed advies heb zien bovendrijven, tenzij zo gemodificeerd, dat het zot en nutteloos werd. Ik die zulk een afschrik van vergaderingen heb, ik zal daar mij van verdriet gaan verteren en medeplichtig worden aan alles wat onkunde, vooroordeel, onverstand, partijzucht, vooringenomenheid, aan kunde, geleerdheid, oordeel en waarachtig inzien der zaken, opdringen of afpersen? Kan ik dit? Ik, die zo zwak van hoofd, zo aandoenlijk ben geworden?'[822] Nog op 11 juni lichtte hij aan W.A. Ockerse, de redacteur van de *Recensent, ook der Recensenten* toe, waarom hij zo buitensporig negatief op zijn benoeming als lid van het Koninklijk Instituut had gereageerd. Afgezien van een inperking van zijn persoonlijke vrijheid en verplichtingen van bureaucratische aard duchtte hij ook een internationale schande, die het gevolg van zijn 'handleiding of voorlichting' voor recensenten zou kunnen zijn. Ockerse had die als een 'annonce' in zijn tijdschrift afgedrukt, met naam en toenaam van Bilderdijk die niet minder dan twee leden

van het Institut de France de les las: 'Ik heb eigenlijk om hun *vaniteit* te trotseren en te tonen dat wij er hier ook van wisten, mij met deze zaak ingelaten, maar weinig zegt het, zo zij menen dat ik de enige ben, die mij met dat vak ophoudt, of erover durft te schrijven.'[823] Straks deed zich de onverkwikkelijke situatie voor, dat hij als lid van het Koninklijk Instituut, belast met de in- en uitgaande correspondentie met leden van het Institut de France, zelfs de koning in verlegenheid zou brengen. Kon Ockerse Bilderdijks naam niet uit de 'handleiding of voorlichting' schrappen? Overigens moest Ockerse hem niet te hoog inschatten: 'U spreekt over de Klasse waarvan ik 'aan het hoofd' sta. Ik aan het hoofd? Dankzij het alfabet, dat mijn naam de voorrang boven andere namen geeft, sta ik bovenaan. Maar ik ben niets minder dan iemand die aan het hoofd staat, ik ben nog niet eens als 'aan de staart' aan te merken.'[824]

Koning Lodewijk bedankte Bilderdijk op 26 mei voor zijn brieven, waarin deze hem de prachtigste boeken van eigen hand had aangeboden en zijn ongeschiktheid voor het Koninklijk Instituut toegelicht. Aan dat laatste weigerde de koning geloof te hechten: 'Tot mijn persoonlijke voldoening en voor de glorie van het Instituut zult u er lid van zijn.'[825] Tegen zijn argumentatie viel weinig in te brengen, want onder dankzegging voor de toegezonden boeken deed de koning hem de volgende bekentenis: 'Ik dank u voor de twee werken die u mij heeft toegezonden. Deze geschenken doen geen recht aan de uiterste bescheidenheid die uit uw brieven spreekt. Indien u zou willen, dat ik zo over u dacht als u het mij te verstaan geeft, moet u niet zulke goede werken maken en u ook niet aan het hoofd stellen van de letterkundigen en dichters van uw land.'[826] Als het klimaat van Paleis Soestdijk of Het Loo hem beter beviel dan dat in Leiden, kon de dichter trachten daar weer beter te worden. Bij dezen was hij met zijn hele gezin uitgenodigd! Pas op 13 juli zou Bilderdijk gevolg aan deze koninklijke uitnodiging geven om ruim baan voor zijn genie te maken, of, zoals het de koning beliefde zich uit te drukken, 'donner à votre génie tout son essort'.[827] Wie zou menen, dat de koning zich niet geduldiger en welwillender tegenover de nieuwe leden van zijn Instituut had kunnen opstellen dan hij tegenover Bilderdijk deed, komt bedrogen uit. Ook David van Lennep, eveneens per koninklijk decreet van 4 mei 1808 tot lid van het Koninklijk Instituut benoemd, weigerde zijn benoeming te aanvaarden: 'Levendig doordrongen van de dankbaarheid voor de hoge gunst die Zijne Majesteit zich heeft verwaar-

digd aan mij te bewijzen, ben ik diep bedroefd er niet beter aan te kunnen beantwoorden. Ongelukkigerwijs voel ik mij in meer dan één opzicht de gunst niet waardig, die Zijne Majesteit mij wil bewijzen...'[828] David van Lennep voerde een weigering van het bestuur van het Atheneum Illustre aan om van zijn benoeming af te zien. Hij mocht zijn hoogleraarschap aan die van oudsher republikeinse onderwijsinstelling niet opschorten en had ook anderszins bezwaren tegen een te weinig patricische verbroedering met een het land opgedrongen staatshoofd. Voor koning Lodewijk spande het erom, of hij met zijn op de opbouw van een nieuwe natie gerichte maatregelen steun van de bevolking zou krijgen of niet. Dus werd er op Van Lennep dezelfde druk uitgeoefend als op Bilderdijk. De minister van Binnenlandse Zaken J.H. Mollerus gaf een fraai staaltje van het koninklijk onbegrip voor afwijkende standpunten: 'Ik kan stellig zeggen dat, toen ik de zwarigheden van de heer Van Lennep aan de koning heb voorgedragen, Hoogstdezelve heeft begrepen, dat deze niettegenstaande zijn bekommernis dat de nieuwe werkzaamheden voor zijn ambtsbezigheden nadelig mochten zijn, de benoeming zou aanvaarden.'[829] Nog weigerde Van Lennep voor de koning te buigen, waarna een hoge ambtenaar hem op 29 september 1808 voor koninklijk ongenoegen meende te moeten waarschuwen: 'Uw omstandigheden zijn van dien aard, dat, alles tezamen genomen, (ik spreek als uw vriend, die ik, hoop ik, ben), het weinig hebbelijk zou zijn, indien u verkoos geen lid van het Instituut te worden. Rechtuit gezegd: wijze bedachtzaamheid, zowel als heuse welvoeglijkheid, fluisteren u die raad beter in dan mijn slechte pen, die daarenboven nog kwalijk inkt houdt.'[830] De zaak sleepte de komende maanden aan, tot ongenoegen van de koning, totdat deze op 23 januari eenzijdig de knoop doorhakte. Na hem hetzelfde compliment gegeven te hebben, dat hij Bilderdijk ooit had gemaakt: 'Ik houd van uw vrijmoedigheid,' stelde hij eenvoudig vast in de thans duistere tijden niet zonder lichtende voorbeelden te kunnen werken en daarom stemde hij er niet in toe, 'dat u zou ophouden lid van het Instituut te zijn, zowel omwille van de roem van wetenschappen en letteren en die van het Instituut, als ook om wille van die van uw land.'[831] Toen pas werden David van Lennep en Bilderdijk binnen het Koninklijk Instituut collega's van elkaar.

Voor de buitenwereld was het prestige van de dichter toegenomen, die niet alleen als gewoon lid, maar ook als voorzitter van de Tweede

Klasse van het Koninklijk Instituut goed bleek te functioneren. Naargelang de situatie het hem ingaf, betitelde hij zichzelf als 'Guillaume de Teisterbant, dit Bilderdijk, membre de l'Institut de Hollande, et président temporaire de la Deuxième Classe', of als 'conservateur de la Bibliothèque Royale' en 'instituteur' of 'précepteur du Roi en langue hollandaise'.[832] Tegelijk was hij ook nog superintendant van de *Koninklijke Courant*, maar van regelmatige inkomsten bleef hij onder meer verstoken, doordat de koninklijke kas lang niet altijd gevuld bleek.[833] Opnieuw werd hij, hoewel woonachtig in een 'krotje' te Leiden, geconfronteerd met bedelaars aan de deur. Naar hij zich voorstelde, hingen zij met hun vleermuisachtige vlerken om de voordeur en ramen van zijn woning, zowel in Katwijk op 't Zand als in Leiden op de Hooigracht.[834] Wilhelmine mocht hen te woord staan, zelf was hij in juni 1808 druk met een afzonderlijk uit te geven lijkzang op Sebald Rau, hoogleraar in de Oosterse talen, voor wiens woning de Leidse buskruitramp zich anderhalf jaar eerder had afgespeeld. De drukker had er een versnipperde reeks korte strofes van gemaakt, terwijl de lijkzang als één vloeiend geheel was bedoeld. Bilderdijk was boos wegens het 'rariteitenkabinet' dat hem onder ogen was gebracht. Hij steunde 'niet minder jammerlijk' dan Augustus om zijn legioenen had geroepen: "Wat is er van mijn elegie geworden?"[835] Het overlijden van Rau werd in de eerstvolgende vergadering van de *Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* herdacht,[836] wat Bilderdijk des te meer oog voor tekenen van dood en verval deed krijgen: wat zou er van deze eens zo invloedrijke organisatie overblijven, wanneer de Tweede Klasse van het Koninklijk Instituut haar taken had overgenomen? Met de inrichting van een Koninklijk Museum, een Koninklijke Bibliotheek en een Koninklijk Instituut voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten bemoeide de staat zich voor het eerst actief met kunstpolitiek.[837] Organisatorisch elan was binnen de *Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* ver te zoeken, waar een hoogleraar in de godgeleerdheid als Jona te Water het wegens zijn hoge ouderdom steeds vaker moest laten afweten en prijsvragen meer niet dan wel werden beantwoord.[838] Te Water was een voorzitter op zijn retour, al waren de openbare zittingen onder zijn bestuur sinds 1793 succesvol gebleken. Bilderdijk klaagde over de door hem bijgewoonde vergaderingen: 'Ik lig nu sinds tien dagen weer zo goed als plat en erger dan hersenloos, alleen ten gevolge van het bijwonen der maandelijkse vergadering van onze *Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*,

waarbij wij nota bene slechts met ons vieren waren onder wie er één pas aankwam, toen de deliberatiën voorbij waren.'[839] Deze gang van zaken was vooral funest voor vrouwen, die het in de achttiende eeuw van literaire prijsvragen moesten hebben. Zij werden verondersteld het voor hen geldende taboe op spreken in het openbaar in ere te houden, althans in gemengd gezelschap, en al vergemakkelijkten de nieuwste politieke en godsdienstige ontwikkelingen hun toelating tot dichtgenootschappen, toch waren hun per post ingezonden bijdragen de enige manier om naamsbekendheid als dichteres te krijgen. Een relatieve topdichteres als Maria Petronella Woesthoven, die haar roem dankte aan haar bekroonde lofzang op de scheepvaart, begreep hoe 'nietig' haar talent was, vergeleken met dat van haar zwager en deed er bij het ouder worden steeds meer het zwijgen toe, al bleef ze na de geleidelijke opheffing van dichtgenootschappen in 1800 politieke gedichten schrijven in almanakken. De blinde Petronella Moens was minder gemakkelijk stil te krijgen, sloeg al te vrome of opportunistische wartaal uit, maar respecteerde Bilderdijk en zijn vrouw tenminste als haar meerderen in poëtisch opzicht.[840] Willem en Wilhelmine golden in hun tijd als de mannelijke en vrouwelijke belichaming van een ideale dichter, totdat dezelfde politieke en godsdienstige ontwikkelingen die de emancipatie van vrouwen rond de eeuwwisseling enigszins hadden bevorderd, om een weerlegging van de standpunten van het echtpaar vroegen.

Het toegenomen prestige van Bilderdijk had in zijn vriendenkring niet altijd een positief effect. Zo wilde Hendrik Tydeman steeds meer van hem weten, waarop de dichter 'gulhartig', maar 'zonder pretenties' bekende, dat zijn familie altijd Kabeljauws was geweest en ook nu nog veel op had met de blauwe ruitvormen in een wit veld, die de herinnering aan de hertogen van Beieren en keurvorsten van het Heilige Roomse Rijk levendig moesten houden en tegelijk aan ordinaire visschubben deden denken.[841] Zou Bilderdijk in de 21e eeuw hebben geleefd, dan had hij in het embleem van een BMW een soort familiewapen herkend. De ene vraag haalde echter de andere uit, waardoor hij zich gedwongen voelde om in de genealogie van zijn eigen familie te duiken en, tegen beter weten in, een bastaard als Witte van Haamstede voor een wettige zoon van Floris V te verklaren.[842] Er waren ook vrienden als Jeronimo de Vries, die alles van hem spaarden en op een te jolige toon om een boek of geschrift vroegen. Op 19 juni 1808 schreef deze hem: 'Er is te Brunswijk, als ik het wel heb, in

1795 of 1796 een geschrift uitgekomen tegen Valckenaer en tegen iemand anders, die samen de gewezen stadhouder zo allerliefst zwartmaakten,-heeft u daar niet nog een exemplaartje van? Ik ben belust op alles wat van u is en u weet, men mag een kraamvrouw niets weigeren. Om hierbij te blijven,-ik hoor dat het weer zo ver is met uw vrouw-, u bent toch een kindermaker van de eerste soort. God geve Zijn zegen op dit baksel.'[843] Bilderdijk was vervolgens druk met het achterhalen van het geschrift in kwestie, dat een weerlegging van het advies van een zekere Voorda en Valckenaer behelsde om korte metten met de stadhouder te maken. Het was een werkje van Tollius geweest: 'Er staat geen woord, geen letter van mij in.'[844] Maar Tollius had hem 'toen reeds verteld, dat enige personen het aan mij hadden toegeschreven'.[845] Deze vraag van een vriend en de beantwoording daarvan vereisten enige lenigheid van denken om een andere vriend niet in diskrediet te brengen. Bilderdijk was er minder druk mee dan met het beantwoorden van vragen die hem door anderen buiten zijn vriendenkring werden gesteld. Een van hen was Bromet, niet te stoppen als het ging om schulddelging, door wie kort vóór 1 juli 1808 beslag was gelegd op het vermogen van zijn voormalige Haagse schuldenaar. Hoe graag Bilderdijk ook van dit beslag of 'arrest' af wilde, toch durfde hij niet zo ver te gaan als Kinker hem had aangeraden, dat wil zeggen Bromet op grond van hun afspraak in 1800 voor de rechter dagen. Zodoende zou de ene brutaliteit wel met de andere vergolden zijn, maar als jurist voorzag hij twee bezwaren: de in hun afspraak van 1800 genoemde termijnen zouden tegen hem kunnen worden gebruikt en een 'afspraak' zou door de rechter ook als een 'manifestation d'intention' kunnen worden opgevat.[846] Hij stelde voor een afwachtende houding aan te nemen en zijn schuldeiser vooral niet voor het hoofd te stoten. Zijn zienswijze was zo gek nog niet, want in het vervolg procedeerde Bromet uitsluitend tegen Catharina Woesthoven, eerst voor de Amsterdamse schepenen, later bij de rechtbank ter eerste instantie, ook wel 'de derde kamer' genoemd. De deurwaarder wilde de totale schuld van f 8200,- op haar verhalen, minus reeds betaalde aflossingen. Pas in 1811 kwam deze zaak tot een einde, waardoor Bilderdijk ook formeel van zijn hardnekkigste schuldeiser werd verlost. In de tussentijd wenste hij onder curatele te worden gesteld, in welke behoefte zijn tweede vrouw op haar eigen manier enigermate voorzag.

Zijdelings in de affaire Bromet, die met meer recht de affaire Bilderdijk zou mogen heten, speelde een publieke aanklacht van Bilderdijks vroegere vriend Jan Willem Kumpel tegen hem mee. Catharina liet hem onmenselijk lang gijzelen, van 1808 tot 1821, omdat hij haar zou hebben tegengewerkt bij het verkrijgen van de erfenis der in 1807 kinds gestorven Christiaan Woesthoven, de enige erfgenaam van oom David Woesthoven, een rijke juwelier te Amsterdam. Er worden ook wel andere redenen voor zijn langdurige gijzeling aangevoerd, zoals onbetaalde schulden aan Catharina en het tegen haar wil in verduisteren van documenten die op het doen en laten van Bilderdijk een ongunstig licht zouden kunnen werpen, maar als er één man in staat was om zijn eigen leven te vergallen en dat van anderen met zijn leugenachtige intriges te ontwrichten, dan was dat Kumpel wel. Hoe onlogisch is Fruins veronderstelling, dat deze intrigant met al zijn haat tegen Bilderdijk niet bereid geweest zou zijn om die door hem verduisterde documenten zelfs voor niets en niemendal aan Catharina te overhandigen? Op 64-jarige leeftijd kwam hij vrij, 'geld-, brode- en klederloos', waarna deze voormalige pensionaris van Den Briel als venter van rolletjes pepermunt in Amsterdam aan de kost trachtte komen.[847] In zijn *Vaderlandsche Gedenkstukken* (1783) vleide hij de stadhouder, prins Willem V, die zijn beschermende hand van hem had afgetrokken, toen hij in Den Briel slecht bleek te functioneren. Daarna begonnen de publieke scheldpartijen, waarin Bilderdijk en de stadhouder het beiden moesten ontgelden. Zij zouden zich voortaan alleen in de gunst van Kumpel mogen verheugen, wanneer zij zijn schulden zouden delgen. Er zijn dichters en schrijvers die hun lezers van iets goeds als bijvoorbeeld vaderlandsliefde trachten te overtuigen door de heilzame uitwerking ervan aan te tonen, anderen (onder wie ook Bilderdijk) door daarnaast op de funeste uitwerking van het tegenovergestelde te wijzen,-in dit geval landverraad-, maar Kumpel koos opvallend vaak voor een methode die uitsluitend op een weerlegging van het kwaad gebaseerd was. Zo verzekerde hij zijn lezers in de *Vaderlandsche Gedenkstukken* nu eens: 'Maar nimmer moet in mijn verhaal óf lasterzucht, óf logentaal zich met de toon der dichtkunst mengen. De vuige list zij ver' van mij,'[848] en dan weer: 'Laat eigenbaat voor trouw vrij zwichten.'[849] Hij was met de negatie van waar het hem om te doen was vertrouwder dan met de krachtigste bevestiging van een deugd als vaderlandsliefde, zou men ook kunnen vaststellen. Bilderdijk bewonderde aanvankelijk zijn energie en moed,

maar diezelfde eigenschappen maakten hem in gevangenschap allesbehalve gedwee.[850] Nu kan men de voorafgaande veronderstelling van Fruin minstens zo gewaagd vinden als de volgende over Catharina Woesthoven: 'Ware zijn eerste echtgenote in liefderijkheid en zachtmoedigheid aan de tweede gelijk geweest, wellicht had zijn karakter die sombere en gemelijke plooien niet aangenomen, die later de zachte hand der tweede niet meer vermocht glad te strijken,'[851] toch had deze hoogleraar in de vaderlandse geschiedenis waarschijnlijk gelijk, toen hij haar een even hardvochtig als haatdragend karakter toedichtte wegens haar optreden tegen Kumpel.[852] Om hem in het Amsterdamse Werkhuis aan de Muidergracht te kunnen gijzelen, had ze al zijn schuldbekentenissen opgekocht en hem, gebruikmakend van een in wezen 'middeleeuws schuldrecht', vervolgens laten arresteren.[853] Jarenlang betaalde ze zijn kostgeld om hem daar vooral te laten blijven, wat (en hier schuilt mogelijk een onjuiste veronderstelling) ook het nodige te denken geeft over haar verhouding met Bilderdijk. Er stak 'onder dat innemende uiterlijk een hard gemoed, een grove geest en een luide stem', zo luidde Fruins oordeel over haar.[854] Die grofheid van geest trachtte ze te verbloemen door Kumpel gedichten voor haar te laten schrijven, maar ook daar was in de loop der tijd de klad in gekomen.

In 1806 had Kumpel opnieuw contact met haar gezocht op een voor hem typerende manier, dat wil zeggen door er niet aan te twijfelen, of hij bij haar een welwillend gehoor voor zijn klachten zou vinden, en door Bilderdijk dat soort rancune toe te dichten, waarmee hijzelf juist behept was: 'Het hart wil een klager hebben, dit is een gemeen spreekwoord, maar laat ons nauwkeuriger spreken, en zeggen: "Het volle hart wil zich door zijn klacht ontlasten, en de klager zoekt een geopend oor om zijn klachten te aanhoren en een ander hart dat deel aan zijn lijden wil nemen." Tot wie kan ik mij, met mijn klachten, beter wenden dan tot u? Wie kan de bronnen van mijn lijden en ongeluk beter naspeuren dan u, mevrouw! U heeft mij in gelukkiger dagen gekend, en weet, om ronduit te spreken, *dat de man, die uw karakter en hart het uiterste onrecht heeft aangedaan, met voorbedachten rade, en onder tekenen van vriendschap, ook mij heeft geruïneerd. En waarom toch? Omdat de Natuur mij immers net zo mild als hem met het dichtvermogen had beschonken.*'[855] Hij rakelde zo oude beschuldigingen aan het adres van Bilderdijk op, allang weerlegd, zoals ook al zijn verwijten van meer persoonlijke dan financiële aard bij wijze van

spreken nog eerder waren ontzenuwd dan gemaakt.[856] Zou men hem in staat stellen om een catalogus te vervaardigen van het onrecht, hem door Bilderdijk aangedaan, dan zou die 'te lang en te zwart' zijn om gepubliceerd te worden, terwijl Catharina maar al te goed wist, dat hemzelf geen enkele blaam trof.[857] Er waren slechts tien mensen nodig om hem van de ondergang te redden, onder wie hij op de eerste plaats aan háár dacht. Hoe zouden zij dat het best kunnen doen? Door hem, ieder afzonderlijk, f 100,- te geven in de vorm van een keurig nette obligatie. Met dat geld zou hij wonderen kunnen verrichten, mits dat aan hem 'in één massa' ter hand werd gesteld, in ruil waarvoor hij zich zou verplichten jaarlijks een dividend van 6 % aan zijn redders in de nood uit te keren. Het grootste wonder was waarschijnlijk, dat hij in vier à vijf jaar zijn ereschuld aan hen zou hebben afgelost. 'Het lot, mevrouw, maakt u tot schikgodin van het mijne,' zo besloot Kumpel zijn bedelbrief, maar niet zonder Catharina via hemzelf aan haar man te hebben herinnerd. In de derde persoon over zichzelf sprekend, prentte hij haar in: 'Bedenk dat hij groot en aanzienlijk geweest zou zijn, *indien hij Bilderdijk nooit had gekend.*'[858] Kort voordat dit voorwerp van hun gemeenschappelijk gekoesterde afkeer gehoor zou geven aan de uitnodiging van koning Lodewijk om op Paleis Soestdijk te komen logeren, belandde zijn jeugdvriend Jan Willem Kumpel in het Amsterdamse Werkhuis. Het contrast tussen hen had niet groter kunnen zijn, zij het dat hun levens meerdere raakvlakken in de persoon van Catharina Woesthoven kenden en dat Bilderdijk in tegenstelling tot zijn eerste vrouw altijd in het lot van deze karikatuur van zichzelf geïnteresseerd bleef. Hoewel hij een beul vernederd achtte, indien deze bij de imaginaire terechtstelling van Kumpel ook maar één woord tot hem zou richten, trachtte hij meer dan eens diens lot in het Amsterdamse Werkhuis te verbeteren. Kwaadwillenden zullen daarin wel weer een poging hebben gezien om zijn eerste vrouw dwars te zitten in plaats van een eenvoudige daad van naastenliefde…

De koning had zijn intendant-generaal gelast een appartement op Paleis Soestdijk, door hem met 'lusthuis' aangeduid, in gereedheid te brengen voor Bilderdijk en zijn gezin. Maar van een logeerpartij in het eigenlijke paleis was geen sprake, aangezien die plaatsvond 'in het gebouw des ministers, 'Canton' genaamd'.[859] Op 13 juli was Bilderdijk daar met zijn vrouw en Julius aangekomen, dat wil zeggen in Baarn, tot welke gemeente Paleis Soestdijk eveneens behoorde. Een wande-

ling van een half uur door de bossen en weilanden om het paleis voerde naar het Chinese paviljoen, gelegen aan de Javalaan, waar Bilderdijk niet kon wennen aan de vreemde vormen van het dak (de punten daarvan behoorden neer te hangen, maar leken net een slag te zijn opgelicht) en aan de zijns inziens ongezonde buitenlucht. De omgeving van Paleis Soestdijk deed hem 'veel te Gelders' aan, waardoor hij meende weer in 'Moffrica' te zijn beland, en na een dag of twee besloot hij ijlings naar Leiden terug te keren.[860] Hoe kon er van herstel van zijn gezondheid in zo'n omgeving sprake zijn? Aan Valckenaer bekende hij: 'Ik kon de fijne, dunne, droge, brandende lucht van Soestdijk niet doorstaan en mijn vrouw evenmin.'[861] Nee, liever dan in dat onzalige Soestdijk vertoefde hij in het zalige Leiden. Zou het erom spannen, dan gaf hij aan Siberië of Groenland de voorkeur boven 'die dorre zandgrond waar men even hard van boven als van onderen wordt geroosterd'.[862] Op de terugweg naar huis herademde hij enigszins in de omgeving van Leiderdorp, 'maar in geen jaren zal zich de affectie van mijn borst noch de reumatiek herstellen, die ik daar heb opgedaan'.[863] Hij schroomde niet zijn teleurstelling over dit korte uitstapje aan de koning kenbaar te maken, waarop deze hem een huis in Utrecht of 't Sticht aanbood om van daaruit des te gemakkelijker de vergaderingen van het Koninklijk Instituut in Amsterdam te kunnen bijwonen. Bilderdijk bedankte de koning uitvoerig voor dit zoveelste blijk van medeleven, maar er schortte iets aan zijn bewoordingen. Ze waren niet welgemeend, op huizenbezit rustte immers 'de vloek des hemels', dus bewoog hij weldra diezelfde hemel (en aarde) om van zijn huis, gelegen aan de Nobelstraat in het hartje van Utrecht, af te komen. Koning Lodewijk stemde er uiteindelijk, op 15 november 1808, mee in dit pand niet langer voor hem beschikbaar te hoeven houden, waarvoor hij hem bij wijze van voorlopige schadeloosstelling bovenop de jaarlijkse toelage van f 2500,- en een eenmalige gratificatie van f 3000,- ter betaling van oude schulden nog eens een toelage van f 600,- per jaar toekende.[864] Precies een maand later werd Bilderdijk echter tegen zijn bedoeling in alsnog de nieuwe eigenaar van dit pand, dat als het 'huis van Rossijn' bekendstond. Terwijl het staatshoofd voortdurend werd geconfronteerd met de grillen van zijn illustere onderdaan en zich werkelijk alle moeite gaf het hem naar de zin te maken, bleef deze bezorgd denken aan de verplichtingen van een pandjesbaas of huisheer (aan wie hijzelf als huurder niet de geringste eisen placht te stellen) en verzuchtte op 7 september

van dat jaar, toen hij zijn 52e verjaardag vierde, dat hij het hevig betreurde het 'hatelijk' daglicht te hebben moeten aanschouwen 'op de mesthoop die men wereld heet'.[865] Kon de koning hem niet het plezier doen om hem 'kort en goed eens te laten ophangen'?[866] Hoe ondankbaar hij ook leek, toch had hij een goede reden voor zijn klachten, want eind april 1809 had hij nog geen cent van al zijn toelagen ontvangen.

Na zijn terugkeer uit Baarn ontving Bilderdijk van de minister van Justitie en Politie, C.F. van Maanen, de opdracht om speciaal voor koning Lodewijk de bestaande, in de zin van actief geraadpleegde, wetboeken in het Frans te vertalen. Hoofs weigerde hij die opdracht te aanvaarden: 'Indien ik het geluk had een slechts draaglijke mate van gezondheid te genieten,-met de uiterste gretigheid zou ik, bij het aanvaarden van de mij opgedragen taak, mij verblijden om de gelegenheid te mogen aangrijpen door mijn arbeid aan de heilzame oogmerken en inrichtingen van onze zo goede en werkzame koning nuttig te zijn en door mijn ijver en nauwkeurigheid aan zowel de weldadigheid van Zijne Majesteit, mij zo ruimschoots bewezen, als aan het in mij gestelde vertrouwen te beantwoorden.'[867] Nog voordat het hier goed en wel werd geopperd, zou men een grondig bezwaar tegen het in hem gestelde vertrouwen hebben verwacht, gevolgd door een weigering van zijn kant om aan de wens van de koning te voldoen, maar ditmaal koos Bilderdijk voor een andere tactiek. Hij hoopte, dat de minister van Justitie en Politie zelf het onredelijke van zijn opdracht aan hem zou inzien, waarna die zou worden ingetrokken. Ziehier, hoe complex de dichter zijn bezwaar tegen de opdracht formuleerde zonder zijn brief openlijk van een weigering vergezeld te laten gaan: 'Daar bij de voortduring mijner pijnlijke en benauwende kwaal mijn zwakheid van lichaam en geest zodanig is, dat ik van dag tot dag levend nergens op durf te rekenen, en soms genoeg ben beroofd van alle heugenis en oordeel om in de volstrektste werkeloosheid verzonken te liggen, is het niet een mismoedig wantrouwen jegens mijzelf, maar een wezenlijke bewustheid van onvermogen, die de verheffende onderscheiding van zowel Zijne Majesteit als de vriendelijke uitdrukkingen van Uwe Excellentie ten opzichte van mij met alle daarbij horende hooggestemde verwachtingen, mij inderdaad smartelijk stemt, en mij niet dan met de uiterste huivering en schroomvalligheid een taak op mij kan doen nemen, waarvan ik in mijn neerslachtigheid wanhoop mij er slechts op een draaglijke wijze

van te kunnen kwijten.'[868] Ontdaan van subtiliteiten kwam zijn redenering erop neer, dat de minister wel gek zou moeten zijn om van de diensten van zo'n geesteszieke en futloze man als Bilderdijk gebruik te maken. Dat bleek in de praktijk geen enkel punt te zijn, want de minister stuurde hem op 11 augustus 1808 drie boekdelen, te weten 'het ontwerp van een Crimineel Wetboek, de Code Napoléon voor Holland geadapteerd en het plan van organisatie van de rechterlijke macht en haar manier van procederen, zoals die door de Commissie tot herziening van voornoemde wetboeken, aan Zijne Majesteit de Koning, waren aangeboden'.[869] Er werd met geen woord meer gerept van een vertaling in het Frans van de reeds bestaande wetboeken voor de koning, integendeel, drie Franse codes moesten in het Nederlands worden vertaald voor algemeen gebruik. Juridisch waren de zaken in een stroomversnelling geraakt, zodat met ingang van 1 januari 1809 het nieuwe Crimineel Wetboek met een toelichting van Joan Melchior Kemper zou worden ingevoerd. In aansluiting op zijn in een vorige missive bedoelde opdracht stuurde Van Maanen grondige wijzigingsvoorstellen ter vertaling naar Bilderdijk, die in 1811 van kracht zouden worden als het Wetboek van strafrecht, het Wetboek van civiele rechtsvordering en het Wetboek van strafvordering. Daarnaast hield Bilderdijks oude confrère, Mr. Johannes van der Linden, zich bezig met de vertaling van twee wetboeken, die als het Wetboek van koophandel en het Wetboek Napoleon, een vertaling van de eigenlijke Code Napoléon, het licht zouden zien.[870]

Bilderdijk zette zich in het najaar van 1808 aan een arbeid die hem totaal niet zinde. Het vertaalwerk achtte hij beneden zijn niveau, zij het bij wijze van oefening in nederigheid niet onaanvaardbaar. Hij verklaarde eindelijk begrepen te hebben, 'dat na alle opofferingen Gods voorzienigheid nu ook van mij vorderde, het beetje achting dat ik voor mijzelf had bewaard, nu nog weg te smijten om een stuk broods voor mijn vrouw en kind op te rapen.'[871] De codes zelf noemde hij 'inconsequent samengeflanst', wat mogelijk op het in de praktijk te scherpe onderscheid tussen straf*recht* en straf*vordering* sloeg, terwijl zijn dichterlijke creativiteit intussen door de censor vakkundig de kop in werd gedrukt.[872] Kempers wetboek kan men beschouwen als een Code Lodewijk Napoleon, die na het vertrek van de koning aan belang inboette. Deze Hollandse code had nochtans veel op de Franse voor, want alleen al de daarin toegestane ruimere interpretatie van de wet bood een rechter meer mogelijkheden dan in Frankrijk

zelf om zijn werk humaan te doen. De verlaging van maximumstraffen voor kinderen, de afschaffing van deportatie en dwangarbeid en het verbod om lijken ter afschrikking op galgenvelden ten toon te stellen kan men als verworvenheden van de Hollandse code zien, waaraan in 1811 abrupt een einde kwam.[873] Sodomie, vóór 1811 beschouwd als een misdrijf (een licht vergrijp vergeleken met de zware misdaad als welke de praktijk van homoseksuele mannen en vrouwen vóór 1795 werd beschouwd), gold in de verlichte Code Pénal niet langer als strafbaar, al konden homofielen worden vervolgd wegens schending van de openbare eerbaarheid.[874] De relatieve juridische vooruitgang van de Hollandse en Franse code, gevoegd bij andere verworvenheden uit de napoleontische tijd, zoals daar zijn de instelling van een kamer van koophandel, de oprichting van het kadaster, de invoering van het decimale stelsel voor kilo's en kilometers en van een nationaal werkende fiscus en burgerlijke stand, meer in het algemeen bestuurlijke centralisatie op het gebied van onderwijs, kunst en wetenschappen naast een zekere scheiding van kerk en staat, kan men als niet geringe pluspunten van het Franse bewind beschouwen. Tegelijk is het waar, dat centralisatie van de macht ook tot misbruik op een grotere schaal dan voorheen kon leiden. Eerder is hiervan reeds een voorbeeld gegeven, dat met talloze andere voorbeelden zou kunnen worden aangevuld.[875] Door de missive van de minister van Justitie en Politie gaf Bilderdijk zich opnieuw rekenschap van de verhouding tussen het Keizerrijk Frankrijk en het Koninkrijk Holland, waarbij zijn goede relatie met koning Lodewijk hem niet verblindde. Met al zijn religieus getinte enthousiasme gaf hij ook blijk van reserves, zoals hij dat in zijn *Ode aan Napoleon* had gedaan en in zijn bezwering van de 'goede' koning Lodewijk, aan wie hij zodoende een spiegel voorhield. Het feit dat hij bij Immerzeel in 1808 een tweede en vermeerderde druk van zijn *Vaderlandsche Oranjezucht* liet verschijnen, neemt elke twijfel weg over waar zijn prioriteiten lagen. Hoe hij over 'het erfgoed van uw vaderen' dacht, de vreemdeling ontzag wilde inboezemen, hem 'in weerwil van zijn pralen' toch wilde dwingen aan Nederland 'die cijns te betalen, waarop het aanspraak maken mag',[876] hoe hij het vaderland in zijn tijd als 'wreed van zichzelf ontaard' beschouwde[877] en vaststelde, dat koning Lodewijk werd misleid door dezelfde 'huichelaars, die Oranjes beulen waren',[878] ja, daarover liet hij geen misverstand bestaan, trouw als hij bleef aan zijn

idee van een sterk staatshoofd, een aardse koning die zich nauw met de God van Nederland had verbonden.

De vergelijking is gewaagd, maar dringt zich niettemin aan de lezer op: zoals hij zich met zijn eerste en tweede vrouw verbonden wist, voelde hij zich met Oranje en koning Lodewijk verbonden. Geen scheiding in de vorm van een rechterlijk vonnis, ballingschap of de dood kon daar een letter aan veranderen. Hendrik Tydeman spoorde hem aan fel van zich af te bijten, wanneer men hem verweet zijn jasje te hebben gekeerd, dat wil zeggen uit opportunisme zijn hoofd nu eens naar de stadhouder, dan weer naar de koning te hebben laten hangen. Naar de mate van hun 'onverstand en onbeschoftheid' moesten zulke lieden 'op hun mond worden geklopt'.[879] Een Duitse redacteur van een tijdschrift had hem 'ehemals ein grosser Patriot' genoemd, die nu zijn politieke gezindheid 'aber umgeändert hat'.[880] Op 11 september 1808 antwoordde Bilderdijk: 'Ik til niet zwaar aan dit soort dingen. Was het de moeite waard, dan zou men misschien wel kort aan die redacteur te kennen kunnen geven, dat het woord 'patriot' zeer misbruikt en daardoor in zijn kleine invectief zeer onverstaanbaar is en dat hij, het als een factienaam gebruikend, zich zeer bedriegt met het op mij toe te passen.'[881] Omstandig legde hij aan Tydeman uit, dat hij zichzelf altijd had geafficheerd 'als een sterke voorstander en aanhanger van de stadhouder en als een aartsvijand van de geest, die men toen 'gemenebestgezindheid' noemde', reden waarom hij in 1795 uit zijn vaderland was verbannen.[882] Wat anderen ook mochten denken of zeggen, hij hield vol, 'dat die denkwijze mij altijd is bijgebleven en dat ik, na lang sukkelen, met goedvinden van de overleden stadhouder in mijn vaderland teruggekeerd en, daartoe door de overleden en thans opgevolgde prins van Oranje in staat gesteld, nog net zo volhard in al mijn gevoelens voor dat huis, als ik het doe in mijn gehechtheid aan een monarchale staatsregeling, die ik jaren tevoren had bezongen en bij mijn terugkomst zag ingevoerd…'[883] Zijn vertrouwelijkheid met Hendrik Tydeman nam toe, niet alleen op politiek gebied. Van zijn familieverleden naar de vaderlandse geschiedenis was maar een kleine stap en Tydeman verlangde ernaar die met reuzenschreden te zetten. Kreeg hij niet vlug genoeg antwoord op zijn vele vragen, dan verzocht hij Bilderdijk zonder de correspondentie met zijn vader Meinardus eronder te laten lijden (de brieven aan hem mochten vooral niet minder lang worden) 'geen rancune tegen mij te voeden, waarvoor ik zal vrezen, wanneer een

antwoord, nu ik u zo lang met rust gelaten heb, uitblijft'.[884] Ontving hij zelfs na een herhaalde oproep nog geen antwoord op zijn vragen, dan zou hem dat 'ernstig chagrineren'.[885] Juist toen zijn bezigheden voor het Koninklijk Instituut hem steeds meer opeisten, zodat hij op het punt stond 'in wanhoop en ongeduld van afmatting neer te zijgen', voelde Bilderdijk zich gedwongen op Tydemans vragen antwoord te geven: 'Het verwondere u derhalve niet, indien mijn brief ditmaal verward en ledig van zaken zal zijn. Ik schrijf, omdat u mij dreigt mijn verwijl op een wijs te misduiden, die mij smartelijk zou vallen, en hierom alleen.'[886] Aan het slot van een hem aldus afgeperste brief liet hij zich tegenover zijn jonge vriend ontvallen: 'U wilde dat ik u zou schrijven, ten blijke dat ik niet verstoord was over uw stilzwijgen. Doet u het mij thans, ten teken dat u het niet bent over mijn schrijven.'[887] Zo ging de hele maand september voorbij aan Bilderdijks toelichtingen op een verhandeling over de Hoekse en Kabeljauwse twisten van Hendrik Tydeman.

Hun relatie was niet op gelijkwaardigheid gebaseerd, getuige de nederige opstelling van laatstgenoemde. Wat Bilderdijk ooit diens vader had bekend: 'U volgen mag ik niet, ik stare u kruipend na!' hoorde hij nu van diens zoon terug.[888] Hendrik Tydeman blikte op 27 september 1808 op hun gedachtewisseling terug, zich bewust van de druk die hij op de beantwoording van zijn vragen had gezet: 'Ik verhoogmoedig mij, en mag het doen, op de gulheid, waarmee u zoveel tijd en moeite aan mij geeft, betrekking met mij duldt en onderhoudt, en dus overtuigd bent van mijn gezindheid en mij waardig keurt om uw mededelingen te ontvangen. Voor verwaandheid ben ik vanzelf bewaard, daar ik uw goedheid niet kan genieten, noch bij u in de leer gaan, zonder te zien hoe oneindig ver ik achter en onder u ben. Maar uw goedheid houdt mijn ijver levendig en beloont reeds overdadig zelfs mijn eerste verwijderd pogen, mijn flauw gevoel van licht.'[889] Het bewustzijn van Tydeman, dat op schuldbewustzijn lijkt, was van korte duur, want hij had meteen een nieuwe vraag voor Bilderdijk. Kon deze niet eens een verhandeling van Hans Schlosser over het algemeen staatsrecht met een pen in de hand doorlezen en hem vervolgens verslag doen van zijn bevindingen? Het betreffende boek stuurde hij, zeker van een antwoord, mee, in het midden latend of zijn vergoelijkende opmerking deze verhandeling of zijn lange brief betrof: 'Wat word ik onbeschaamd exigent, daar ik door deze te lezen te geven u zo lang geplaagd en zoveel tijd gekost heb.'[890] Uit hun cor-

respondentie valt achteraf de precieze geboortedatum van de *Geschiedenis des Vaderlands* op te maken, 27 september 1808, want toen stelde Tydeman hem naar aanleiding van zijn eigen verhandeling over de Hoekse en Kabeljauwse twisten iets dergelijks voor: 'Hoe graag wilde ik het geluk smaken om in een hoekje bij de haard vele, oudere en latere historische omstandigheden en opmerkingen uit uw mond op te vangen! Of ik ze nog eens weer in een grotere kring mocht kunnen voortplanten! Misschien was er tussen mijn onmogelijk verzoek en uw weigerend aanbod een midden en akkoord te vinden, geheel in mijn voordeel, indien u de goedheid zou willen hebben, om, wanneer u misverstane of miskende dingen onzer geschiedenis, of dingen in een ander dan gemeen licht, aliud agendo*, in de gedachten komen, die met een enkel woord op het eerst bij de hand zijnd stuk papier voor mij neer te werpen, en mij zo nu en dan eens een bundel paradoxen of anekdotes, zaken, zonder prozastijl, te geven.'[891] Pas jaren later zou dit door Tydeman voorgestelde project in een stroomversnelling komen, in de vorm van aantekeningen die Bilderdijk voor zijn colleges als privaatdocent maakte, om na zijn dood van 1832 tot 1853 tot de bekende dertiendelige uitgave van de *Geschiedenis des Vaderlands* te leiden. Tydeman was de grote stimulator van dit project, waarvoor hem dan ook alle 'credits' (zoals men tegenwoordig niet alleen in gelovige kringen zegt) toekomen.

De volgende maanden breidde Tydeman zijn vragen over de meest controversiële onderwerpen uit de vaderlandse geschiedenis uit. In zijn vragenpatroon onderkent men de cyclische gang van zaken die Bilderdijk zo kenmerkend achtte voor het verloop van twisten tussen Hoeken en Kabeljauwen in de middeleeuwen, staats- en prinsgezinden in de zestiende en zeventiende eeuw, patriotten en orangisten in de tweede helft van de achttiende eeuw en liberalen en conservatieven in de eerste helft van de negentiende eeuw. Steeds koos hij in zijn eigen tijd voor een sterk eenhoofdig gezag en, als hij het verleden beschouwde, voor de prins en tegen de raadpensionaris, zodat Johan van Oldenbarnevelt en Johan de Witt zich slechts in zijn negatieve aandacht mochten verheugen. In een gedicht uit 1788 liet Van Oldenbarnevelt volgens Bilderdijk 'strafschuldig' zijn hoofd op het schavot, wat kort voor het uitbreken van de Franse Revolutie natuurlijk op weinig bijval onder republikeinen kon rekenen.[892] Waarom hij dat

* door een andere aanpak

vond, is in *Over het leven van een zonderling genie: Mr. Willem Bilderdijk (1756-1787)* uit de doeken gedaan, inclusief de er door hem bij geleverde redenering waarom prins Maurits wel negatief moest beschikken op het gratieverzoek van Van Oldenbarnevelts vrouw.[893] Tegen de gebroeders De Witt had hij zo mogelijk nog grotere bezwaren dan tegen de oude raadpensionaris die zijn aanstelling tenminste aan de Vader des Vaderlands te danken had. Hun rekkelijke moraal en hun instemming met of invoering van het Eeuwig Edict, te vergelijken met de Scherpe Resolutie van een halve eeuw eerder en bedoeld om de staatse invloed op het leger te vergroten ten koste van de prins, hielden een ondermijning van het 'droit divin' in. Een terechtstelling of lynchpartij deed daar niets aan af, hoe bedenkelijk en vaak verkeerd voorgesteld het levenseinde van zulke regenten ook verliep. Wie zich als vlootvoogd of bestuurder langdurig met kwalijke praktijken inliet, kon op den duur een heftige ontlading van de volkswoede verwachten. Tot in de meest gruwelijke details gaf Bilderdijk zich moeite om de folteringen van Cornelis de Witt op de Haagse pijnbank goed te praten. Het was, alsof hij zijn eigen schuld aan het gebeuren wilde verkleinen: 'Wat de pijniging betreft: het was (wat Wagenaar zegt of niet) de 'territie', dat is de eerstegraads tortuur bij ons, die de naam van 'territie' voert, of 'territio realis', (de 'territio demonstrativa' bestaat in het bloot voor de dag halen van de instrumenten der pijniging). Zij bestond in het aanzetten der scheenen duimschroeven, en de schroef na het klemmen van de ijzers eenmaal geheel rond te draaien. Is er meer geschied? Dat dit echter pijn doet, geloof ik, vooral de eerste keer, (want die het meer dan eens hebben beproefd, zeggen, dat het niets van belang is), en in het bijzonder, als men ze, wat lang voor het begin van het verhoor, heeft gezet. Want bij de aanvang van het verhoor moesten ze afgenomen worden, dit bracht de aard van de 'territie' bij ons mee. Ik spreek u hier van onze hofpraktijk.'[894] En dit wordt beweerd over Cornelis de Witt, vlootvoogd en gezant van de Staten-Generaal, de man die admiraal Michiel de Ruyter orders gaf tijdens de roemrijke tocht naar Chatham, maar die later ten onrechte van hoogverraad werd beschuldigd en in de Gevangenpoort aan een 'scherp examen', volgens de toenmalige regelen der kunst, onderworpen. Hij moest geboeid en wel vragen over een vermeend complot tegen prins Willem III beantwoorden, slechts gekleed in zijn onderbroek en, met behulp van katrollen, aan zijn armen opgehangen, terwijl er aan elk van zijn grote

tenen een gewicht van 50 pond hing en zijn lichaam door de beul zachtjes heen en weer werd bewogen. Na drieëneenhalf uur bleef hij toen, op 19 augustus 1672, nog steeds zijn onschuld volhouden, de beul met 'schelm' aansprekend en hem aanvankelijk verontwaardigd toevoegend: 'Je doet mij zeer!' Met de term 'hofpraktijk' poogde Bilderdijk het 'scherp examen' van de pijnlijkste verhoormethode te onderscheiden, want die was uitsluitend voorbehouden aan de Spaanse Inquisitie. Hij *erkende*, dat zo'n verhoormethode, 'waaraan het hof nooit heeft deelgenomen', een 'zeer wezenlijke pijniging en zelfs een geweldig en onduldbaar exces in de tortuur is', maar *ontkende*, dat zij op Cornelis de Witt was toegepast.[895] Hij kende de feiten dus niet, of, zoals Fruin het formuleerde: 'Het ontbrak hem aan de vlijt van Wagenaar om zijn inzichten aan feiten te toetsen en zijn invallende gedachten tot rijpheid te brengen.'[896]

Op 5 oktober 1808 zette Bilderdijk zijn gedachtewisseling met Tydeman over Johan van Oldenbarnevelt en de gebroeders De Witt voort. De dichter misprees in de oude raadpensionaris, dat hij een Stichtenaar was en dientengevolge 'koppig, doordrijvend, haatdragend, 'dwangziek' in de actieve zin van dat woord en *impatiens dominationis cujuscunque**'.[897] Hij verweet hem diens eigenliefde, die alle maat te boven ging, en diens gevoeligheid voor vleierij, 'het enige mobiel waarmee hij te bewegen was' en dat een 'alvermogende' werking op hem uitoefende.[898] Van Oldenbarnevelt stelde zichzelf en niet prins Maurits op de eerste plaats, daarom was hij 'strafschuldig'. Zo'n negatieve kwalificatie stemde de mensen misschien wel wrevelig, maar hij, Bilderdijk, weigerde zijn mond te houden. Dat had Vondel toch zeker ook niet gedaan, toen hij in zijn tijd over de 'huichelende' Synode van Dordt sprak en 'met dit fraaie epitheton' andermans voorouders 'in hun eer en geweten' aantastte?[899] Bilderdijk klaagde, dat zijn geloofsbelijdenis zowel 'openlijk in druk' als 'alom op genootschapspraatstoelen' werd 'vervloekt en bespot'. De Siegenbeeks van zijn tijd waren geen haar beter dan Vondel: 'Moet dat verdraagzaamheid zijn, hun godslasterlijke logentaal te dulden en hun bloedige hoon te lijden, zonder waarheid, plicht, en deugd voor te staan? Dan zij verre van mij, wat verdraagzaamheid heet!'[900] De bezwaren tegen de geest der eeuw stapelden zich tegen het einde van 1808 al hoog op, wat de kracht van de ontlading van zijn gevoe-

* heerszuchtig in het algemeen

lens in 1823 kan verklaren. In de *Geschiedenis des Vaderlands* scherpte hij de tegenstelling met Vondel nog aan, dit om zijn negatieve visie op Van Oldenbarnevelt vorm te geven. Bij alle genoemde bezwaren voegde zich zijn stelling, dat de raadpensionaris 'voor louter geld en gezag aandoenlijk' was geweest, hoewel Vondel in nagenoeg hetzelfde verband 'de pistoletten van het verraad' als bewijsstukken voor diens onkreukbaarheid had opgevoerd.[901] Zo'n man was in Bilderdijks ogen daarentegen een 'valse edelsteen', die men in zijn dodencel diende te beschouwen 'met een verachting die op hemzelf terugvalt'.[902] Raadpensionarissen van het kaliber van Johan van Oldenbarnevelt en de gebroeders De Witt wilden doge zijn van Holland, Utrecht en Zeeland, en de overige provincies onder elkaar verdelen als veroverd gebied. Steeds voerden zij het oude plan van de regenten uit, dat neerkwam op een stelselmatige verzwakking van leger en vloot, waarna de prins in staatkundig opzicht alles werd verweten waaraan zij zichzelf nu juist schuldig hadden gemaakt. Op hen was eigenlijk maar één woord van toepassing: 'schoeljes'.[903] Aan zijn meer essentiële bezwaren tegen hun staatsmanskunst voegde hij een reeks van negatieve karaktereigenschappen van Johan de Witt toe. Deze raadpensionaris was 'een vrij belachelijk mengsel van pedanterie, magistratuurhoogmoed en onnozelheid' geweest, 'met wie de buitenlandse gezanten speelden naar welgevallen'.[904] Hij was weliswaar schrander, 'maar het ontbrak hem aan oordeel, en vooral aan mensenkennis, zo noodzakelijk voor een staatsman, en tevens aan een opvoeding, die hem kon verheffen boven het gevaar van de spot der vreemde ministers te worden, gelijk hij het was.'[905]

Zijn ijver was onbegrijpelijk, want in zijn eentje nam hij de hele correspondentie met het buitenland voor zijn rekening, zodat in slechts veertien jaar van zijn bewind het archief van de staat net zoveel registers bevatte als in 67 jaar van zijn voorgangers. Ook hiervoor had Bilderdijk geen waardering, want de ijver van Johan de Witt was er slechts op gericht 'om de gehele Republiek naar zijn hoofd te beheersen en in zulke gelegenheden en ongelegenheden te verwikkelen, als zijn eigen oogmerken dienden'.[906] Hij gaf voortdurend blijk van kleingeestigheid, 'met geen ware staatkunde bestaanbaar, en des te verderfelijker bij ons om de algemene, nationaal geworden aard, waarin die eigenschap doorgaans overheerst. Echter was het die minutieuze geest, die hem zelfs buiten zijn aanhang een reputatie en vertrouwen gaf. Zijn aanhang hechtte sterk aan hem, maar uit belang, uit een

soort van verwondering over zijn stijfzinnigheid, die voor moed en ressource van geest doorging, en niet uit persoonlijke hartelijkheid. In Amsterdam leerde men hem niet kennen, of hij verloor de invloed die hij er had. Bemind is hij nooit geweest. Ook was zijn grootste en meest uitstekende talent zich te doen haten, en hij geloofde dit te kunnen trotseren.'[907] Dat laatste was een misrekening van het kwalijkste soort, want zijn onvoorzichtigheid om zich van zijn sauvegarde te ontdoen was debet aan zijn tragisch levenseinde. Kortom, in deze visie van Bilderdijk wordt te veel geweten aan de eigen schuld van de gebroeders De Witt ter verklaring van hun gruwelijk lot en te weinig aan de moordenaarshanden waarmee zij uiteindelijk werden gelyncht! Des te verwonderlijker is de onlangs gebleken historische juistheid van zijn stelling, dat niet het grauw zich aan gruwelijkheden te buiten ging, maar de burgerij. Men zou verwachten, dat Bilderdijk met zijn partijdige kijk op het geheel de Willem Tichelaars, Hendrik Verhoeffs en Johan Kievits (de laatste overigens afkomstig uit een regentenfamilie) uit alle macht zou vrijpleiten van hun misdaden en zijn wijze hoofd zou schudden over het grauw, dat niet onbegrijpelijk door het Oranjekamp was opgehitst tegen de gebroeders De Witt. Niets is echter minder waar, hij keurde hun optreden als een uiting van haat jegens vooral de raadpensionaris juist af: 'Hoe ver die haat ging, heeft de omstandigheid van zijn dood getoond, die niet aan een woest opgeruid gemeen te wijten is, maar waarin alle burgerklassen die de stedelijke schutterijen uitmaken en officieren in gelijke mate of nog meer dan rotsgezellen de hand hadden, en die lieden van alle standen, door de toevloed tot dit deerlijk schouwspel, hun houding daarbij, hun gejuich en hun openlijke redenen vooraf en daarna, zo veel als in hen was, rechtvaardigden, predikanten niet uitgezonderd. En het was niet dan allengs en ongevoelig, dat men van deze gruwelijke vooringenomenheid terugkwam.'[908] Over de kwalijke rol van prins Willem III, die als regisseur van de volkswoede zijn aandeel in de ongeregeldheden zou hebben verdoezeld, repte hij met geen woord. Dat aandeel heeft immers nooit bestaan, bevestigde Michel Reinders in zijn proefschrift uit 2008 *Printed Pandemonium. The Power of the Public and Popular Political Publications in the Early Modern Dutch Republic*. Maar wat nog opmerkelijker is, hij bevestigde ook de juistheid van Bilderdijks visie, dat naast het grauw in de uitvoering, de nette burgerij achter de moord op de gebroeders De Witt zat. In het verzet tegen de regenten gedurende het Rampjaar

1672 tekende zich iets af, wat Bilderdijk zeker niet met instemming zou hebben begroet en door Dirk Vlasblom in zijn bespreking van dit proefschrift aldus werd geformuleerd ter karakterisering van de leden der voornoemde burgerij: 'Zij waren geen democraten in de moderne zin van het woord. Van gelijke rechten voor iedereen en algemene verkiezingen repten zij niet, maar in 1672 hadden zij wel degelijk een stap in die richting gezet.'[909] Dit laatste aspect vormde voor Bilderdijk een schrikbeeld, dat hem in de gebeurtenissen van 19 en 20 augustus 1672 een sleutelstuk in de geschiedenis liet ontwaren. Voor- en tegenstanders van de stadhouder en van een sterk eenhoofdig gezag moesten er hun krachten maar op beproeven. Hem ging het om de waarheid die niet door zedelijke verontwaardiging mocht worden aangetast.

Als een Hollandse Tacitus die in werkelijkheid van binnen kookte, gold zijn eindoordeel niet de bedenkelijk lage moraal van het volk, maar die van Johan de Witt: 'Voor ongelukkigen is elk menselijk hart geneigd zich te laten innemen. Maar de geschiedenis moet boven hartstochtelijkheid staan en alleen waarheid in het oog houden. Iets anders is de zedelijkheid in der mensen hart te beoordelen, iets anders, de daden. Dat De Witt te goeder trouw handelde, laat zijn familiebetrekking, zijn opvoeding, zijn ingezogen vooroordelen en het gehele systema zijner denkbeelden ons toe te geloven, en zeker was hij in alles meer werktuig dan hij wist, zoals dit ook veelal het geval met elk hoofd van een factie is.'[910] Begrijpt men hem goed, dan interesseerde de waarheid van een verhaal hem meer dan de moraal, de koele of scherpe analyse van een gebeurtenis meer dan een hartstochtelijke weergave daarvan,-volkomen in lijn met het tacitaanse 'sine ira et studio'-, maar ontkwam een historicus er niet aan het 'sine' door een 'cum' te laten volgen, wanneer de moraal van betrokkenen in beeld kwam. Die functie (van de laatste rei in een tragedie) eigende Bilderdijk zich als historicus toe, in het besef dat wat hij als zodanig wenste op te merken van een andere orde was dan zijn streven naar waarheid. In zijn wikken en wegen van wat het beste voor het vaderland was, ontkwam hij niet aan een soms felle partijdigheid, waartegen zijn tijdgenoten steeds grotere bezwaren kregen. Zo oordeelde Joan Melchior Kemper over Bilderdijks antipoden met evenveel recht positief: 'Nee, wij zullen niet, om een hersenschimmig recht van Willem I op de soevereiniteit, mannen als Van Oldenbarnevelt en de De Witten gaan veroordelen. Zij zijn en zij blijven wat zij in

de schatting der weldenkenden altijd geweest zijn, de sieraden van ons land: ornamenta patriae.'[911] Groen van Prinsterer vertolkte na Bilderdijks dood een standpunt over deze zaak, dat nog het meest op dat van zijn leermeester leek. De gebroeders De Witt waren 'met erger dan kannibalen-uitzinnigheid verscheurd', Cornelis ten onrechte van een moordaanslag op de prins beschuldigd (waarvan hij de voorkennis met gezaghebbende figuren had moeten delen) en dat zij uit de 'opengebroken' gevangenis waren weggesleept, was een 'execrabel feit', maar tot een uitgewogen moreel en staatkundig eindoordeel kwam Groen niet.[912] Net als Bilderdijk trok hij geen vergelijking tussen de bestorming van de Gevangenpoort en de Bastille, omdat de intenties van het volk verschillend waren. In het eerste geval streed het voor de prins en tegen de regenten, terwijl het in het tweede geval tegen de koning en voor meer volkssoevereiniteit streed. Wat er was gebeurd, kon moreel niet door de beugel, hoewel het staatkundig vanuit verschillende invalshoeken iets goeds bewerkstelligde, te weten de verheffing van de stadhouder in 1672 en volkssoevereiniteit in 1789. Anders dan Kemper hadden Bilderdijk en Groen van Prinsterer te weinig oog voor wat prins- en staatsgezinden toen en voor- en tegenstanders van de Franse Revolutie later had kunnen samenbinden: meer invloed van het volk op het staatsbestuur. De grootste principiële tegenstander van een constitutie maakte niet meer mee, dat zijn leerlingen Isaäc da Costa en Guillaume Groen van Prinsterer zich daarvan uit welbegrepen eigenbelang een voorstander toonden, mits er in de grondwet met hun geloof en zienswijze op de samenleving rekening zou worden gehouden. Langer dan welke concrete inrichting van het oude graafschap Holland duurde de discussie daarover, ten teken dat monarchisten noch republikeinen in staatkundig opzicht het gelijk aan hun zijde hadden. Het claimen van hun eigen gelijk ten koste van dat van anderen zette in elke periode van de vaderlandse geschiedenis kwaad bloed, zoals dat van Johan van Oldenbarneveld en de gebroeders De Witt stellig ook moet worden beschouwd.

In het najaar van 1808 dacht Bilderdijk over 'kernproblemen in onze geschiedenis' na, onder welke veelzeggende titel van een reeks opstellen en voordrachten Geyl zijn essay *Bilderdijk als geschiedschrijver* (1937) schreef. Hij behoorde tot de tegenstanders van Bilderdijk, zelf een teken van tegenspraak geworden, en oordeelde navenant over diens stellingname over de gebroeders De Witt: 'Maar inderdaad, als

erger mogelijk was, dan zou ik de passages over De Witt erger noemen, van oppervlakkigheid, van onbegrip, van kwaadaardigheid.'[913] Het was voor een historicus in de verzoenende traditie van Fruin kennelijk niet mogelijk om zich van de grootste partijdigheid te onthouden. Vervolgens voelden anderen zich geroepen om de verkeerde visie van Geyl weer recht te zetten, onder wie Carel Gerretson niet de minste was, zodat de oude partijstrijd zich in de twintigste eeuw voortzette. Wat men ook over Bilderdijk wil beweren, men zal moeten erkennen, dat hij in het najaar van 1808 een thema te pakken had dat met al zijn, historische, godsdienstige en staatkundige implicaties belangrijk voor Nederland is geweest en tot nu toe een (steeds bescheidener wordende) rol in de vaderlandse politiek speelt. Hij besefte, dat zijn verbeelding hem te sterk 'pousseerde' en had daarvoor ook een verklaring: 'Ja, mijn uitdrukking, mijn gevoel is de lieden altijd te sterk geweest. Dat moest wel zo zijn in deze eeuw van lauw water.'[914] Tydeman, geconfronteerd met heftige gebeurtenissen en een al te expressieve verwoording daarvan, gaf zich nu eens niet gewonnen en prikkelde zijn vriend zodoende tot nog meer tegenspraak: 'Noemt u, niet al te hard, J. de Witt vergeleken bij Van Oldenbarnevelt een hals?' vroeg hij hem. Als een advocaat van de duivel pleitte hij vervolgens voor de hals in kwestie: 'Er zijn zeker van die streken: bijvoorbeeld de intriges vergelijkbaar met die van Cromwell, over het uitsluiten van Willem III (althans ik verbeeld mij, dat de impulsie daartoe van De Witt zelf kwam) en zijn inbeelding, dat edicten en eden Willem op den duur, ook als de kans keerde, zouden kunnen weren.'[915] Het viel Tydeman niet moeilijk nog een voorbeeld van zulke streken van De Witt te geven, 'wanneer men berekende en in het licht gaf (welke rekening toch hijzelf wel dient bijgehouden te hebben) dat, wilde men naar advocatenstijl en -salaris alles optellen wat hij aan besognes, conferenties, opstellen enz. aan het land had verdiend, zulks ver over de f 100, 000,- zou bedragen (ik weet dat in één der toenmalige brochures van zijn partij zoiets staat, maar weet nu niet juist waar)'.[916] Goed, dat mocht allemaal waar zijn en toch vroeg hij, Hendrik Tydeman, zich af, of men het beleid van de raadpensionaris niet moest bewonderen, of op zijn minst de hoge achting die men hem toedroeg, niet moest erkennen, 'dus ook zijn uitmuntendheid boven zijn tijdgenoten in het algemeen en alle vaderlandse regenten in het bijzonder, tot uitdrukking komend in zijn verkiezing zelf, in zulke jonge jaren tot die post, en in het zo lang en stevig vol-

houden van zijn gezag in zijn gehele provincie en het de baas spelen in de meeste andere provincies, daar toch, om dit woord te smeden, een aristagoog* nog meer beleid dan iedere demagoog nodig heeft en het raderwerk onzer zevenvoudige staatsmachine zeer gecompliceerd was, en hij toch eigenlijk geen middelen van contrainte, maar alleen die van opinie en intrige had?'[917] In de maand november bleef hun correspondentie in het teken van de juiste interpretatie van een figuur als Johan de Witt staan. Maar Bilderdijk stelde zijn mening over de 'praalzuchtige' reizen van de raadpensionaris naar Texel, diens neiging om admiraals iets te leren wat een stuurman allang wist en diens 'vaniteit (die hij in alles op de choquerendste wijze uitstraalde)' geenszins bij.[918]

Minstens zo veelvuldig en -eisend als Hendrik Tydeman, deed Immerzeel tezelfdertijd een beroep op hem om de herdruk van *Odilde* tot een succes te maken. De gelijknamige, clandestiene uitgave van Elwe uit 1800 verdiende een herdruk, waarin de reeds vermelde drukfouten en foutieve vignetten zouden worden gecorrigeerd.[919] Elwe was gepikeerd over de gang van zaken, maar Bilderdijk nog meer, toen hij vernam, dat deze een proces tegen Immerzeel dreigde aan te spannen. Als een ervaren jurist trachtte hij zijn nieuwe uitgever op te beuren: samen zouden zij bij het Hof van Justitie desnoods een rekwest indienen om een 'mandaat poenaal' tegen zijn oude uitgever aan te vragen, daar wordt dan een 'comparitie' op verordineerd en dan 'kruipt hij wel in zijn schulp'. Hij noemde Elwe een 'hals, die niet weet wat hij waagt' en die, behalve de publieke 'prostitutie' of openlijke schande, in geval van een rechtsgang ook zou moeten verduren, hoe hem handenvol geld uit de zak werd geklopt.[920] Elwe bedacht zich op het allerlaatst, maar desondanks wilde Bilderdijk geen presentexemplaar van Immerzeels herdruk ontvangen. Hij regelde een exemplaar voor zijn vriend Jeronimo de Vries, aan wie hij uitlegde, wat hem noopte afstand tot zijn eigen werk te bewaren: 'Het is voor mij een voorwerp van onaangename herinnering, maar u komt het toe.'[921] Odilde is wel door mensen die het konden weten 'een droevige pendant van de ongelukkige Tine' genoemd,-de gelijknamige bundel gedichten herinnerde hem met andere woorden te veel aan zijn eerste vrouw.[922] In een verjaardsagsgedicht voor Wil-

* 'Aristagoog' (overigens een noch in het Grieks, noch in het Nederlands bestaand woord) betekent 'de beste woordvoerder'.

helmine verkondigde hij ooit de stelling, dat beminnen 'geen begoocheling van zinnen, maar versmelting des gemoeds' is.[923] Daarbinnen paste het volgens hem niet een van passie voor zijn eerste vrouw getuigend boekwerk in huis te hebben. Alsof er in zijn geest genoeg ruimte voor een rangeerstation was, waar 's nachts de ene na de andere goederentrein in alle richtingen van het land vertrok, was Bilderdijk eind oktober bezig boeken persklaar te maken en onder zijn vrienden te distribueren. In een brief aan Jeronimo de Vries vermeldde hij, behalve *Odilde*, ook andere boeken die door Immerzeel werden uitgegeven en zijn aandacht behoefden: de herdrukte *Treurzang van Ibn Doreid in Nederduytsche dichtmaat*, het eerste deel van *Treurspelen*, weldra gevolgd door het tweede deel, en de twee delen van *Najaarsbladen*, daarnaast *Leydens ramp* en *De Mensch* uitgegeven door Allart en *Kallimachus Lofzangen* uitgegeven door Uylenbroek en IJntema. Terwijl het vierde deel van *Mengelingen* nog bij Immerzeel moest verschijnen, waren de twee delen van *Nieuwe Mengelingen* al door IJntema uitgegeven. Hoe anachronistisch de vergelijking met een rangeerstation ook mag lijken, toch vergde niet alleen de complexe inhoud van zijn boeken, maar ook de logistiek om die onder zijn lezers te verspreiden in 1808 Bilderdijks bijzondere aandacht. Verwijzend naar het seizoen en de daarbij horende najaarsbladeren had de wind vrij spel op al die titels, die 'door de lucht waaien als mijn hersens'. Niet zonder ironie liet hij op die laatste opmerking een speciaal voor De Vries bedoeld blijk van verstandhouding volgen: 'Ik kan u nogal iets te lezen verschaffen, zo u wilt inslapen.'[924] Dat 'nogal' is een understatement, waartoe men Bilderdijk met zijn voorkeur voor overstatements niet zo gauw in staat zou achten. Hij voerde overigens ook namens zijn vrouw het woord, wanneer hij met Immerzeel over diverse uitgaven van gedachten wisselde, mopperde namens haar op 'een tekeningetje van de 'Elfriede', dat mede deerlijk gevlakt en gekreukt is'.[925] Om de uitgever in te prenten, hoe zwaar hem zoiets op de maag woog, schakelde hij meerdere lichaamsdelen in: 'Ik had meer oplettendheid op iets wat een prijs van affectie heeft, mogen verwachten. Het is niet anders, maar daarmee is het hartzeer, dat zulke dingen in mij verwekken, niet voorbij,-in mij die liever een arm kwijt zou zijn, ja, heel het leven dan iets bedorven te zien.'[926]

De 'Najaarsbladen' bevatten tal van gedichten, die in een bloemlezing van Bilderdijks poëzie niet zouden misstaan. Onder moeilijke

omstandigheden ontstaan, gaven ze blijk van humor in de vorm van een knittelvers à la de Schoolmeester voor wie Bilderdijk niet voor niets een grote inspiratiebron vormde, gelijk *Aan een dichter* met als ondertitel *die mij eens wel verzen en ook wel eens een haas zond*:

> 'k Las uw verzen met vermaak,
> 'k At uw haas met grote smaak,
> Maar ik moet u iets vertellen:
> 't Is zo eigen aan de liën,
> 't Geen zij minst en zeldzaamst zien
> Op de hoogste prijs te stellen.
> Daarom, tot uw dichters eer,
> Toon wat minder van uw verzen, zend mij van uw wild wat meer![927]

Zelfs in de funeraire sfeer ontbrak de humor niet, die bijvoorbeeld in de eerste strofe van *Mijn uitvaart*, wegens het vlekkeloze metrum en de relatief opgewekte toon, voor een dichter als Frederik van Eeden maatgevend voor een parodie kan zijn geweest:

> Als mijn lichaam, o mijn waarde,
> In het graf gezonken wordt,
> Staar dan op geen hoopje aarde,
> Dat men op mijn lijkkist stort.[928]

Van diepe ernst in dezelfde sfeer getuigde een in 1784 reeds geschreven, maar in het eerste deel van *Najaarsbladen* pas gepubliceerde zang *Elpis, Boëtius gemalinne* die men eerder in het tweede deel van *Verspreide gedichten* (1809) zou verwachten. Het is een indrukwekkend grafschrift, dat als klacht over een gestorven geliefde met *Egidius, wo bestu bleven* kan wedijveren, op het woord 'echtknoop' in de laatste regel na, dat te veel tot het éénmansvocabulaire van Bilderdijk behoort (al gebruikte hij dit woord hier, anders dan in andere gedichten, meesterlijk).[929] Blijkens *Jeremiaden* ging het hem niet altijd slecht: 'Nu schrei niet meer, bedrukte Filomeel!'[930] In *Doodslaap* wordt de dood niet beschouwd als een sluimering 'met bewustheid van te zijn',-zoiets valt ten onrechte te vergelijken met 'de dood van dood te scheiden'-, maar met een 'ochtendgloren', dat 'na den onverstoorb'ren nacht', een 'uit dit stof herboren, maar verheerlijkt lichaam wacht'.[931] Ook dit gedicht gaat in zijn geheel de

middelmaat van zijn andere doodsgedichten en lijkzangen te boven. In *Deugd* treft de definitie van 'deugd' als 'rechtheid van wil', dus niet als iets wat met ijdelheid en zelfzucht te maken heeft, of wat als een 'selfish' middel kan worden opgevat om een doel te bereiken, nee, 'haar doel is in haar daad'.[932] In *Polyfeem aan Niemand* wordt het bekende mythologische verhaal van de cycloop Polyfemus geparafraseerd, die door Odysseus van zijn ene oog werd beroofd, waarna het de held lukte met zijn niet opgepeuzelde makkers uit diens hol te ontsnappen,-welk kunstje hij het monster flikte onder de naam van 'Niemand', wat zijn opsporing vervolgens ernstig bemoeilijkte-, maar Bilderdijk deed iets meer dan een dichterlijke toonzetting vinden voor een oud verhaal. Zijn sympathie lag niet bij Ulysses, zoals men zou verwachten, maar bij Polyfeem die terecht de wraak van zijn vader Neptunus over 'de schelmse Niemand' afriep.[933] Polyfeem beschouwde zichzelf als edelmoedig, want hij was van plan Ulysses als laatste op te eten. "Ik nam u de ogen niet, o wreedaard!' riep hij uit, "maar liet u 't licht." Zijn eigen wreedheid verdedigde hij met de woorden: "U te eten was mijn recht, en dulden was uw plicht."[934] Polyfeem toonde zich uiterst haatdragend en wraakzuchtig,-wraakzucht is het eigenlijke thema van dit gedicht-, en stelde zich voor hoe hij het 'barstend bekkeneel' van Niemand 'op rots en bergpunt' zou kneuzen, zodat het 'helse brein' van zijn vijand hem 'in de baard zou spatten'.[935] Nu zou men dit gedicht hoogstens als een originele verwoording van een oud verhaal hebben opgevat, als er veel later niet een symbolische interpretatie aan was gegeven: Bilderdijk zou het hebben geschreven om op papier wraak op zijn eigen vijanden te nemen. Twee mythologische figuren, Polyfeem en Niemand, zouden in die geforceerde voorstelling van zaken model staan voor Bilderdijk en al degenen die hem benijdden wegens zijn positie aan het hof. Hoewel er niet de minste aanleiding toe bestaat, veronderstelde Smit in zijn proefschrift, dat *Polyfeem aan Niemand* 'est bien le plus farouche anathème qu'aucun auteur hollandais ait jamais jeté à ses ennemis'.[936] De fictieve anathema's in dit gedicht vertonen inderdaad een zekere overeenkomst met de invectieven die Bilderdijk placht uit te storten over zijn tegenstanders op politiek en godsdienstig gebied, maar een verharding van het taalgebruik in het ene geval mag in het andere niet automatisch leiden tot een uitwisseling of gelijkschakeling van de inhoud. Bilderdijk stak met kop en schouders boven zijn landgenoten uit, zonder letterlijk aan het reusachtige formaat van

Polyfeem te reiken en hij was wellicht kortzichtig, maar zeker geen visieloze cycloop. Voor zijn tegenstanders geldt mutatis mutandis hetzelfde. Wat heeft Siegenbeek of een 'in alles onwetend waanwijs gekje' als Wagenaar met Ulysses gemeen?

Soms leek het er verdacht veel op, dat Bilderdijk voor koning Lodewijk kroop, wat zijn tegenstanders munitie verschafte om hem ermee aan te vallen. In het vierde deel van *Mengelingen*, pas in 1808 verschenen, staat *Op des konings afbeeldsel*, een gelegenheidsvers en meer niet:

> Hij vergt u trouw en deugd voor kruipende eerbetoning,
> En Gode 't beste zijns volks voor 't flikk'ren van zijn kroon.[937]

Wat staat daar? De tweede regel laat geen misverstand over het 'droit divin' van hem, de koning, bestaan. Het beste deel der natie zal zich door hem aangesproken voelen, wanneer hij, gebruikmakend van dat recht, een beroep op zijn onderdanen doet. De eerste regel is echter polyinterpretabel, want men kan erin lezen, dat trouw en deugd ondergeschikt zijn aan het doel dat ze dienen: koning Lodewijk eer bewijzen. Nu heiligt het doel lang niet altijd alle (met name slechte) middelen, zoals omgekeerd (met name goede) middelen krachtiger dan het doel kunnen zijn. Zo bezien kan men de eerste regel ook lezen als een afkeuring van koning Lodewijk, die liever heeft, dat men hem trouw is en zich op een goede manier voor het Koninkrijk Holland inzet dan dat men hem openlijk eer bewijst zonder daar iets van te menen. Het verraderlijke voorzetsel 'voor' kan men lezen als 'om te komen tot' en als 'boven'. Wie vertrouwd is met het werk van Bilderdijk zal 'voor' interpreteren als 'in plaats van': de koning is in deze derde lezing van de eerste regel het minst gediend van 'eerbetoning' en het meest gebaat bij 'trouw en deugd'! Zonder een even aandachtige als welwillende lezer wordt een dichter misverstaan en Bilderdijk, naar nog zal blijken, als een 'domper' verguisd. Het beste gedicht uit *Najaarsbladen* en hier voor het laatst bewaard, staat in het tweede deel. Respecteert men het taalgebruik uit het begin van de negentiende eeuw, zodat 'dauwdrop' voor 'dauwdruppel' en 'wareld' voor 'wereld' een lezer niet voortijdig doen afhaken, dan lijkt de tijd tussen het ontstaan van dit gedicht en de 21e eeuw weg te zijn gevallen. De ziel, als een parel voorgesteld, mag dan een topos zijn, Bilderdijk maakte er een meesterwerk van:

De paarlende dauwdrop

Dauwdrop uit een hoger lucht
Dan van 's arends stoutste vlucht
Op het aardrijk afgegoten,
Drijf ik hier, o Enig goed,
Op den hobbelende vloed
Van een aardse schelp omsloten.
'k Spiegel thans het licht niet af
In een mengeling van verven,
Maar gedoemd zijn glans te derven,
Kwijn ik duister in dit graf.

Gij nochtans, Gij ziet mij, God,
Dobb'rend niet naar 't schijnbaar lot,
Maar Uw wijsheids voorbestemming.
Haar erken ik en gedwee
Op dees onafzien'bre zee,
Zonder schrik of angstbeklemming.
Geef mijn bron mij wederom;
Of in deze schors verpareld,
Schenk mij aan een beter wareld;
'k Ben en blijf Uw eigendom.[938]

Met speels gemak en als gevolg van een creatieve onduidelijkheid, die overeenkomstig de bedoelde eenheid van het heelal betrekking op een parel in een schelp en een dauwdruppel kan hebben, wordt in de eerste strofe het lot van beide beschreven. Wat de ik-figuur ook precies voorstelt, hij gelooft onvoorwaardelijk in zijn voorbestemming, wat dat betreft kan men dit gedicht als een loflied op de predestinatie beschouwen. Onooglijk als een dauwdruppel of onzichtbaar als een parel, de ziel blijft met zijn oorsprong hecht verbonden, dus met God, aan wie hij (overeenkomstig Bilderdijks begrip van 'deugd'[939]) geen verbetering van zijn eigen lot vraagt, maar met wie hij linksom of rechtsom ('bron' en 'beter wareld' zijn slechts middelen) vraagt te worden verbonden, terwijl hij dat allang is. De zelfovergave aan God of aan een betere wereld,-dit gedicht is even calvinistisch als spiritueel-, laat niet na de lezer te ontroeren. Hoe komt dat?

Als voorloper van de dichterdominees uit de negentiende eeuw was Bilderdijk tevens een heraut van de newagebeweging, althans volgens een eerder gegeven definitie van 'spiritualiteit'.[940]

Met sommige reacties op zijn in 1808 gepubliceerde gedichten, verhandelingen en toneelstukken was Bilderdijk zeer ingenomen. Jeronimo de Vries was gecharmeerd van de 'Elfriede', wat hij zijn vriend zonder omwegen liet weten: 'Word niet boos, mij dunkt, dat u bent overwonnen, foei, en dat door een vrouw! Maar verhef u, omdat ze de uwe is.'[941] In de laatste maand van het jaar 1808 schreef Bilderdijk aan Immerzeel, hoe blij hij met zo'n reactie was: 'U beseft niet, wat voor een genoegen mij zoiets doet.'[942] Hij stimuleerde Wilhelmine om door te gaan in plaats van haar tegen te werken, wat op een weinig narcistische inslag van een groot kunstenaar wijst, en verheugde zich ook later in het succes van zijn vrouw en Isaäc da Costa, als zij lovender recensies kregen dan hijzelf. Soms kwam een reactie van een vriend te laat, zoals toen Valckenaer een maand daarvóór in zijn huis op de Hooigracht de *Ziekte der geleerden* inzag en hem 'direct twee kapitale blunders in zin en uitdrukking' aanwees.[943] Complimenten van Tollens, die net als hijzelf lid van het Koninklijk Instituut geworden was, wees hij behoedzaam af: 'Echter vergeef mij, indien ik u oprecht betuig, dat mij minder ophef ten opzichte van mij liever geweest zou zijn. Vanuit mijn situatie en gezichtspunt terugziend op een woelig, onrustig en lijdend leven, is het wellicht moeilijk over de afgelopen baan en de wijze waarop men die doorgesneld, doorgekropen, of doorgeworsteld is, innig tevreden te zijn. Maar hoe dat ook zij, voor mij tenminste is de aanschouwing van wat ik ongedaan moest laten liggen, en waartoe ik noch lust, noch moed, noch kracht had om er werk van te maken, een bitterheid, die mij niets op aarde verzoet, en goedwillige vriendenlof streelt mij weinig bij het zelfgevoel van die kleine en nietige maat van verdienste, die ik mij kan toeschrijven.'[944] Op zijn eigen verdiensten wilde hij zich niet laten voorstaan, zei hij, terwijl hij zich nochtans zo ongenuanceerd met anderen vergeleek, dat men uit zijn brief van 2 december 1808 aan de eveneens lid van het Koninklijk Instituut geworden Jeronimo de Vries de indruk krijgt, dat hij zijn streven om de tweemaandelijkse vergaderingen van het Koninklijk Instituut te bezoeken veel hoger aansloeg dan dat van bijvoorbeeld Feith. Hoe ziek hij ook was (of zich voelde), toch reisde hij naar Amsterdam, waar aanvankelijk in het Paleis op de Dam en later in een gedeelte van het Trippenhuis op de Kloveniersburgwal

werd vergaderd. Intensief en langdurig woonde hij zulke vergaderingen bij, waarin aan commissies werkzaamheden werden uitbesteed onder supervisie van de leden, zodat hij veel vaker dan om de twee maanden naar Amsterdam moest reizen: 'Ik heb de vergadering van het Instituut moeten bijwonen. De reis en vooral de spanning en daaruit voortvloeiende uitputting, die een zo langdurige en veelhoofdige raadpleging (van maandag tot zaterdagavond) mij kostte, moest mij wel weer geheel omverwerpen. Ik voel mij (telkens als ik opnieuw instort) onvergelijkelijk slechter dan ooit, en ben volstrekt werkeloos.'[945] Welnu, nadat hij Jeronimo de Vries had gemeld, dat Feith zich weer eens schriftelijk van een commissie had 'ontslagen', vervolgde hij met 'laatbanden' verwijzend naar de praktijk van het aderlaten, waarom hijzelf niet verstek liet gaan. Het voor het nemen van besluiten vereiste quorum was daarbij een punt van ondergeschikt belang: 'Ik ben zeer krank, bepleisterd met Spaanse vliegen, de armen met laatbanden omwonden, verkouden, en met aanhoudende koorts, en daarbij dol van hoofdpijn. Ik zou mij ook wel mogen excuseren, terwijl uw aantal toch voldoende zou blijven om te kunnen concluderen enz. Maar nee, kan ik, ben ik vervoerbaar, zo kom ik. 't Is een onderwerp van zodanig gewicht dat, naar mijn inzien, het eeuwig *paralyseren* of nuttig en verdienstelijk voor het Vaderland worden van onze Klasse daarmee gemoeid is en dus zijn wij verschuldigd te doen, wat wij kunnen.'[946] Plichtsbesef stond bij hem, de gemankeerde krijgsheer en veldoverste, hoog in het vaandel.

Hij maakte deel van twee commissies uit, die respectievelijk over de inrichting en samenstelling van de werkzaamheden in het vak taalkunde en over de 'upgrading' van de nationale dichtkunst moesten rapporteren. In de eerste commissie zat hij samen met Siegenbeek en Van der Palm, in de tweede samen met Feith. Hoewel hij erg tegen zijn benoeming tot lid van het Koninklijk Instituut had opgezien, was hij buitengewoon snel aan zijn nieuwe loopbaan gewend. Zijn medeleden van de tweede commissie verklaarden: 'Wij leunen en steunen op u, stut ons of wij vallen.'[947] Op 27 februari 1809 werd hij door hen tot voorzitter gekozen om na drie herbenoemingen de bij zijn functie horende hamer aan D.J. van Lennep over te dragen. Hoe goed hij als lid en voorzitter ook had gefunctioneerd, toch twijfelde Kollewijn aan de door hem tentoongespreide kwaliteiten. Handelde hij niet tegen de meerderheid in, wanneer zijn eigen inzicht hem dat wenselijk deed voorkomen? Liet hij niet expres zaken 'buiten conclusie', als die

hem op morele gronden niet zinden?[948] Hij was er ongetwijfeld de man naar om zijn voorzitterschap hoogst eigenzinnig in te vullen, maar zou hij zich op enigerlei wijze buitensporig hebben gedragen, dan was hij niet tot driemaal toe herkozen! Waarschijnlijk was hij een kwetsbare voorzitter, wiens werklust voorbeeldig was, maar die de leden van zijn commissie niet altijd kon 'regeren', en wiens 'schreien' (wat wel een bijzondere variant van 'mokken' geweest zal zijn) volgens Kollewijn de lachlust van hen opwekte.[949] Wat het lidmaatschap van het Koninklijk Instituut voor hem extra aantrekkelijk maakte, was de tijdens vergaderingen en hoogtijdagen aan het hof verplichte dracht van een ambtskostuum, waarop lauwerbladen op de mouw waren gestikt en sterren op de kraag geborduurd. Hij deed wel, alsof die lauwerbladen hem niet konden bekoren: 'Weinig zegt het, lauwerbladen op te garen', want 'echte kunst ziet verder uit', alsof ook die geborduurde sterren bij de echte verbleekten, maar hij was toch trots op zijn ambtskostuum.[950] Hier diende zich een parallel met zijn aankomst in Brunswijk aan, toen hij zich zo weinig mogelijk aan het hof van de hertog vertoonde wegens zijn gebrek aan liquide middelen die nochtans nodig waren om zich volgens de etiquette uit te dossen. Nu liet hij een kleermaker het ambtskostuum voor hem maken, maar moest hij in april 1809 alsnog f 250,- van Valckenaer lenen, omdat 's konings kas te slecht gevuld bleek om hem ook maar één cent van alle eerder toegezegde uitkeringen te doen toekomen.[951] Het laatste tafelzilver had hij toen al verpand, terwijl hij op het punt stond zijn fraaie Instituutsrok naar de lommerd te brengen.[952] Koning Lodewijk zorgde aanzienlijk beter voor zichzelf dan voor zijn trouwste onderdaan! Maar die goede koning beloofde hem wel van alles, zoals een eigen huis in Utrecht, dat plotseling op 15 december 1808 weer in beeld kwam. Het was niet het huis op de Nobelstraat 6, waarvan hij precies een maand eerder afstand had gedaan in ruil voor een financiële regeling. Deze keer betrof het een huis gelegen aan de Herenstraat, hoek Jeruzalemsteeg, dat hij vooralsnog onbeheerd liet.[953] De koning dankend voor zijn extreme vrijgevigheid, bleef hij het bezit van een eigen huis toch als iets weinig begerenswaardigs beschouwen waarop 'de vloek des hemels' rustte. Samen met zijn vrouw en Julius reisde hij naar Meer en Bosch in Heemstede om de laatste dagen van het jaar bij Valckenaer door te brengen. Vandaar reisde hij door naar Amsterdam, waar hij uitsluitend voor zichzelf een huis op de Keizersgracht betrok dichtbij de Wolvenstraat.[954]

Vanuit dat nieuwe optrekje, volgens hemzelf niet meer dan een vogelkooi, beschreef hij op 3 januari 1809 voor Wilhelmine, hoe hun huis in Utrecht eruitzag. Behalve de keuken telde het beneden vijf vertrekken; het was een zeer droog huis, dat boven een ouderwetse indruk maakte, wegens de onbehangen wanden, en dat 'vensters in het land' had, met welke raadselachtige opmerking Bilderdijk waarschijnlijk bedoelde, dat de bovenramen uitzicht op een tuin boden.[955] Hij werkte hard voor het Koninklijk Instituut, klaagde althans over de omstandigheid dat hij 'opgehoopt met arbeid voor het Instituut' was, bestaande uit vergaderingen die 's avonds moesten worden gehouden, omdat de meeste leden overdag hun normale werkzaamheden verrichtten. Na een uur of negen 's avonds werkte hij tot vroeg in de morgen aan rapporten, waarna hij meestal van 's morgens negen tot 's middags twee uur ten paleize vertoefde om de koning anderszins van dienst te zijn, dat wil zeggen niet als lid van het Koninklijk Instituut, maar wel als superintendant van de *Koninklijke Courant*, conservator van de Koninklijke Bibliotheek en hofleraar in de Nederlandse taal, in welke laatste functie hij op afroep beschikbaar was.[956] In gedachten ziet men hem daar in de Kamer van de Commissarissen voor Kleine Zaken meegebrachte handschriften bestuderen of verder werken aan rapporten van de vorige nacht. Een ding is zeker: de man die tot niets meer in staat was, weigerde zijn tijd te verdoen met wachten. Zijn eigen werk vergde nu eens zijn aandacht voor iets wat hij niet al te lang geleden had gemaakt, toen *Leydens ramp* werd gerecenseerd, dan weer voor iets wat hij in een ver verleden had gemaakt en nu door hem geschikt voor publicatie werd bevonden. Met zijn vrouw wisselde hij schriftelijk van gedachten over de recensie in de *Vaderlandsche Letteroefeningen*, die voor hem gunstig luidde, maar kennelijk niet voor Siegenbeek die een prozaïsche bijdrage aan *Leydens ramp* geleverd had: 'De recensie van *Leydens ramp* is de moeite van het lezen waard, lieverd, wegens de scherpzinnige en zeer juiste opmerkingen over Siegenbeek, die daarin echt niet wordt ontzien!'[957] Met iets van leedvermaak weidde hij daarover uit, hoewel hij de eerste was om toe te geven, dat Siegenbeek het gelijknamige gedicht 'edelmoedig' had voorgedragen, toen hijzelf met een slechte gezondheid kampte. Daarom had hij in de rats gezeten, toen de recensie nog moest verschijnen. Hij had *Leydens ramp* immers voor een gehoor, niet voor lezers geschreven: 'Verschrikkelijke klip voor een dichtstuk, dat, gehoord, behagen mocht! Iets anders vol-

doet het gehoor tijdens een vluchtige voorlezing, waarbij de gladde buigzaamheid der stem alles doet gelden, wat geen te sterke inspanning vergt. Iets anders eist de stille oplettendheid van een bijzondere lezer en aan beide evenzeer te voldoen is een nog onopgelost probleem en zal dat altijd blijven.'[958] Tegelijk onderhandelde hij met Immerzeel over een uitgave van zijn oudste gedichten, zoals zijn zogenaamde 'prijsverzen' (waarvan de *Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* de formele eigenaar was), zijn lijkzangen op jonkvrouw De Lannoy en op zijn broer Johannes, zijn romances *De Indiaansche maagderoover* en *De vrouwen van Wijnsberg*, en een 'belachelijke mijmering' als *Hamlets bekende alleenspraak*. Dat waren gedichten die, nadat zijn vriend Uylenbroek op 21 december van het vorig jaar door hem persoonlijk ten grave was gedragen, tezamen met alles wat onder de gemeenschappelijke noemer van *Schakeeringen* tussen 1788 en 1808 was verschenen, op een nieuwe uitgever wachtten. Op 10 januari 1809 maakte hij met Immerzeel afspraken over de verschijning van *Verspreide Gedichten*, waarvan twee delen in oktober later dat jaar de aandacht van een groot lezerspubliek zouden trekken.

Die titel vond hij maar niets: 'Denk, bid ik, eens om een voeglijke titel.'[959] Immerzeel liet het bedenken daarvan graag aan Bilderdijk over, die even overwoog een derde deel van *Najaarsbladen* te laten verschijnen. Hij zou ook het eerste deel van *Verspreide Gedichten* hebben kunnen doen volgen door een derde deel van *Najaarsbladen*, in welk geval er qua tijd een doublure van de onlogische volgorde van het vierde deel van *Mengelingen* en de daarvóór reeds verschenen twee delen van *Nieuwe Mengelingen* zou zijn ontstaan. Voor zijn besef van tijd stak daar niets vreemds in, want in het heden ontwaarde hij het verleden en in het nu (om een zinsnede uit *Afscheid* te citeren) 'wat worden zal'.[960] Hij bracht zijn als een stelregel verwoorde visie op de tijd dus gewoon in de praktijk, toen hij in januari 1809 met Immerzeel onderhandelde over de uitgave van de tweedelige *Verspreide Gedichten* in oktober later dat jaar. Aan zelfkritiek deed hij overigens te weinig, naar men uit de samenstelling van deze bundel kan opmaken. Zo nam hij het door Catharina en hemzelf verfoeide gedicht *Op 't huw'lijk van Peter en Celia* in het eerste deel ervan op, zonder de tijd als een katalysator voor goede en slechte poëzie zijn werk te laten doen. De in wereldse zaken zo vaak onaangepast reagerende dichter, die volgens Jan Valckenaer in dat opzicht zijns gelijke

niet had, onderhandelde gewiekst met zijn uitgever. Vond hij dat zijn vrouw te weinig voor haar bijdrage aan *Treurspelen* kreeg, dan sprak hij geringschattend van 'speldengeld', maar dat deed hij ook, wanneer hij zelf met een tegenvoorstel kwam om het daarmee gemoeide bedrag aanzienlijk te verhogen.[961] Hij speelde de ene uitgever tegen de andere uit: 'Allart gaf f 400,- voor de 'Floris' en één deel *Najaarsbladen* heeft u op f 300,- gesteld,' of gedroeg zich als een grand seigneur die zich minzaam met een ondergeschikte verstond: 'Over f 100,- moeten wij geen dispuut hebben.' Hij verschool zich achter zijn vrouw: 'Mij dunkt, of liever mijn vrouw dunkt het', dat voor 'de briefporten van de proeven' en 'de taedieuze* moeite der correctie' f 100,- echt te weinig is, of hakte eenzijdig knopen door: 'Het moest f 700,- zijn' en vergulde die bittere pil voor Immerzeel door hem te complimenteren: 'Ik heb liever met lieden van kunde en smaak te doen dan met botteriken. Ik denk dat wij het eens zijn.'[962] Dat er onder dit compliment een dreigement school, typeerde hem als onderhandelaar met Immerzeel, voor wie een andere uitgever gauw gevonden was. Deze zelfverzekerde houding spreidde hij ook in zijn gedichten ten toon,-naar de kritiek was opgevallen-, waardoor hij zonder nuanceringen ook in politiek opzicht slechts door vriend of vijand scheen omgeven. In de *Vaderlandsche Letteroefeningen* stoorde een criticus zich aan het triomfalisme dat sprak uit beide delen van *Najaarsbladen*. Werd bijvoorbeeld aan de politieke situatie in het koninkrijk wel recht gedaan met regels als

De hemel zij geprezen,
't Geboefte is thans verjaagd, of leert gedwee te wezen!'

of sprak daaruit, behalve zelfingenomenheid, een te rooskleurige kijk op de werkelijkheid? 'Nee,' vervolgde dezelfde criticus, 'beklaagden wij ons, bij de aankondiging van het eerste deel dezer *Najaarsbladen* over 's dichters kwade luim en zekere uitvaringen,-ook dit deel geeft ons dienaangaande wederom stof tot dezelfde klachten.'[963] Bilderdijk werd niet langer onverdeeld gunstig beoordeeld in de media van zijn tijd, wat hem op zich weer een nieuwe reden tot verbittering gaf.

Er school nog genoeg van de estheet in hem om een uiteenzetting

* 'Taedieus' is een verzonnen bijvoeglijk naamwoord, afgeleid van een werkwoord dat in het Latijn 'afkeer inboezemen' betekent.

van Kinker over de gulden snede te kunnen waarderen. Nu zij beiden in Amsterdam woonden, spraken zij elkaar als oude vrienden, niet als juristen of zoals een zaakgelastigde met zijn cliënt zou doen, maar als minnaars van de schoonheid. Kinker nam de gelegenheid te baat om zijn oude vriend te confronteren met zijn theorie over het gezond verstand, dat in wezen op een goed gevoel berust, 'le bon sens', wat de scherpte van een uitsluitend op de ratio gebaseerde opvatting van de schoonheid aanzienlijk verzachtte. Bilderdijk was er diep van onder de indruk: 'Ziedaar het ware, het eenvoudige, het sublieme, tezamen het unieke beginsel van de kunst vormend. U weet, wat ik u de eerste keer zei, toen u mij over deze theorie van het gezond verstand sprak, namelijk dat iedereen daarop had moeten kunnen komen, maar dat u alleen in staat was om haar uit te pluizen, zoals u dat heeft gedaan.'[964] Kinker trakteerde hem op tal van denkbeelden die hij pas later voor zijn lezers in *Het ware van de schoonheid* (1814) zou onthullen. Maar nu zijn er, met dit exposé in het verschiet, kort na elkaar al te dubbelzinnige termen gebezigd, zoals 'confronteren' en 'trakteren', om de uitwerking daarvan op Bilderdijk te beschrijven. Zou hij het gedachtegoed van Kinker ten volle waarderen, dan had hij de *Kunst der poëzy* niet hoeven te schrijven, zijn beroemde leerdicht over de schoonheid, dat in het najaar van 1809 zou verschijnen. Op zijn beurt zou Kinker geen stelling tegen de schoonheidsleer van Bilderdijk hebben hoeven te nemen. Zij prikkelden elkaar tot tegenwerpingen, die uiteindelijk meer van filosofische dan literaire aard waren. Zo was Bilderdijk het met de door Boileau bepleite uitwisseling van schoonheid en waarheid, in tegenstelling tot Kinker, niet eens. Schoonheid was volgens hem een subjectieve gewaarwording van iets wat slechts de voorstelling of uitbeelding van het volmaakte betreft, dat in het ware ligt besloten.[965] In volgorde van belangrijkheid vallen het volmaakte, het ware en het schone op, die evenwel niet geheel en al op zichzelf staan. Kinker keek minder hiërarchisch tegen zulke begrippen aan, zijn leerdicht had als motto een aan een épître van Boileau ontleende versregel: 'Rien n'est beau que le vrai, le vrai seul est aimable.'[966] Ook deze kijk op de schoonheid is niet vrij van hiërarchie, want in volgorde van belangrijkheid lijkt Boileau de liefde, het ware en het schone van elkaar te willen onderscheiden. Bilderdijk zal instemmend hebben geknikt bij Kinkers verkondiging van deze waarheid:

Het koud verstand kan hier niets kennen, niets beslissen,
Waar kunstdrift, door gevoel en vinding voortgeleid,
Zichzelf ten maatstaf strekt van hare oorspronk'lijkheid.[967]

Met zijn pleidooi voor het innigst zelfgevoel en zijn degradatie van het verstand tot een manusje van alles in dienst van de verbeelding beschouwde hij het verstand eerder als 'koud' dan als 'cool', maar daar lag dan ook een wezenlijk verschil van opvatting tussen hem en Kinker. Deze legde eenzijdig de nadruk op het verstand en sprak in *Het ware van de schoonheid* bij wijze van tegenwicht tegen het innigst zelfgevoel van 'het oorspronkelijk zelfgedachte', daarmee te kennen gevend dat bij hem het denken boven het voelen ging:

Voor hem, alleen, is 't schone waar, die 't zichzelven,
Als d'eigen grond, waar in het kiemt, weet op te delven:
't Is van hetgeen hij dacht 't gelijkend evenbeeld,
't Oorspronk'lijk zelfgedachte in 't beeldend stof herteeld.
Voor hem is 't ware schoon, omdat zijn kunstvermogen
Natuur, ook als zij schrik en afschuw baart, verhogen
En 't lage en nietige, ja, zelfs 't misvormde, ook dan
Als 't walging en verachting wekt, verheffen kan
Tot hoger aanzijn, en de afzicht'lijkste gedrochten,
Waarvoor het zintuig beeft, herschept in kunstgewrochten.[968]

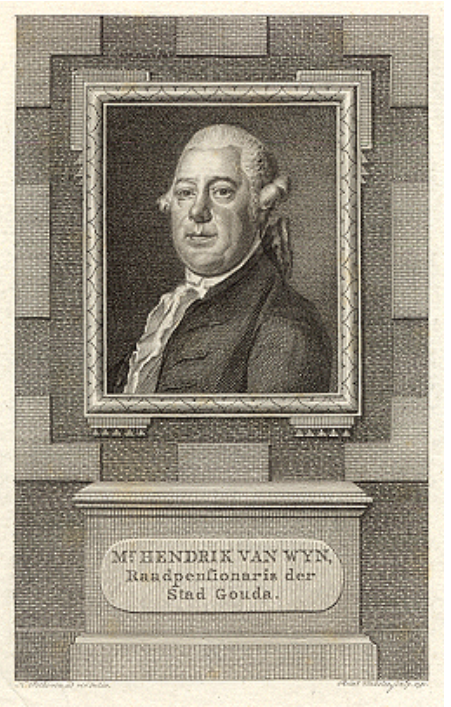
Wat hen had kunnen samenbinden, de verheffing van hun landgenoten tot een 'hoger aanzijn', scheidde hen juist in de praktijk. De metafysische aspecten van wat daaronder verstaan moest worden,-de hemel of een hemel op aarde-, stempelden de gevestigde godsdienst tot een factor van belang of tot een irrationele afdwaling van de geest. Via zulke gedachtewisselingen maakten Bilderdijk en Kinker zich voor een andere strijd op, want meer en meer spitste hun denken zich op de Verlichting zelf toe, waarvan de een als tegenstander het bedenkelijke trachtte aan te tonen en de ander als pleitbezorger het redelijke inzag. Achter hun verschillende waardering van de schoonheid ging hun verschil in waardering van de Verlichting in het algemeen en van Kant in het bijzonder schuil.

Behalve met Immerzeel en Kinker was Bilderdijk in de eerste twee maanden van 1809 in discussies verwikkeld met H.W. Tydeman, wiens initialen hij nog wel eens onwennig omdraaide, en met diens

vader over een evangelische parafrase die in Bamberg was gevonden en van zowel Frankische als Westfaalse herkomst zou kunnen zijn, maar waarvan de oorspronkelijke tekst 'met glossen van meer dan één taal doormengd' is, zodat de ouderdom ervan niet eenduidig viel vast te stellen.[969] Zag men er een gedicht uit de negende eeuw in, dan was zijn brief aan Meinardus Tydeman stellig ook als zodanig te beschouwen. Nieuwsgierig en toch tot niet meer dan een schampere opmerking in staat, zou hij pas rust genieten, wanneer hem informatie over het handschrift was gegeven. Een uitgebreide literatuurlijst zette Meinardus Tydeman aan het werk, dat hijzelf evenmin schuwde. Zijn 'volhandigheid' verhinderde hem iets anders te doen dan een brief aan zijn oude vriend te schrijven, gezeten voor het bed van zijn vrouw aan de ene kant en dat van zijn kleine aan de andere, die beiden heel ziek waren. Zelf mankeerde hij ook van alles, geplaagd als hij werd door 'dolle hoofd- en kiespijnen', een 'roos van verkoudheid' (waarmee hij de uitslag om zijn neus en mond bedoelde) en 'gesteven fibers' (niet voor digestie bestemde vezels in zijn lichaam die spierpijn veroorzaakten): 'Jammer slechts dat dit zijn intervallen moet hebben!'[970] Mocht zijn oude vriend niet weten wat met die literatuurlijst aan te vangen,-boeken en artikelen van commentaar voorzien of naar hem opsturen-, dan had hij daarvoor alle begrip: 'Ik hoop dat u met de uwen wel vaart! Mijn hart trok mij reeds lang om u te schrijven, maar de nood of het ongeduld, waarin dit mij plotseling onder ogen gekomen stuk mij werpt, geeft de impulsie extra vaart, en ziedaar (pof!) een brief. Neem hem mij niet slechts in ondank af. Want, na alles weloverwogen te hebben, begrijp ik dat u er de schouders over zult ophalen en zeggen: *ik kan u niet helpen, ga voorbij!*'[971] Hij wilde zijn oude vriend niet claimen, of hoopte hem door expliciet te vermelden, dat hij zoiets niet wilde, extra aan zich te verplichten. Hoe dat ook zij, zijn hoofd stond niet alleen naar uitgeversperikelen, filosofische verschillen van mening over de schoonheid en de datering van een hem onbekend Bambergs handschrift, maar ook naar de inrichting van zijn vogelkooi op de Keizersgracht. Ten teken dat hij daar niet als enige verblijf hield, klaagde hij in de eerste persoon meervoud over wat eraan ontbrak: 'Wij lijden hier deerlijk gebrek aan glasgordijnen en keukengereedschap. Over dat laatste klaagt mijn vrouw, maar onder het gebrek van het eerste artikel lijden wij het meest.'[972] Als Mohammed niet tot de berg wilde komen, moest die zich maar verwaardigen tot hém te komen, zo had een nieuw

spreekwoord kunnen luiden om eindelijk recht aan de profeet te doen. Dat komt zelfs op kenners van Bilderdijk en zijn oeuvre minder onwaarschijnlijk voor dan dat deze, zich om inkijk bekommerend, met zulke huishoudelijke trivialia als vitrage en keukengerei in de vorm van pollepels inliet. Hij scheen dus minder onpraktisch dan menigeen dacht! De 'proportion harmonique' waarover hij met Kinker redetwistte, kreeg in zijn vogelkooi een vervolg, dat bij nader inzien de eenheid in zijn doen en laten (dat laatste opgevat als een metafoor voor meer geestelijke activiteiten) openbaarde.

Op 27 februari 1809 feliciteerde Bilderdijk Hendrik Tydeman met zijn benoeming tot correspondent van de Tweede Klasse van het Koninklijk Instituut, wat minder eervol dan lid was. Hij hamerde erop, dat zijn vriend weliswaar geknipt voor het lidmaatschap leek en, bij gebrek aan beter, mogelijk teleurgesteld op zijn benoeming had gereageerd, maar dat wie uit 50 kandidaten tot correspondent van 'het' Instituut werd benoemd, zich niet tekortgedaan hoefde te voelen. Voor de stille streber die Hendrik Tydeman was, betekende zoiets geen vernedering, integendeel, eerder een aanmoediging om tot grote hoogte te stijgen.[973] Een dag later beriep de gunsteling des konings zich tegenover Mr. Hendrik van Wijn op 'een jaarlijkse indemniteit voor huishuur' die hem ten deel was gevallen, zonder verder in concreto op zijn financiële situatie in te gaan.[974] Doelde hij op de eenmalige gratificatie van f 3000,- om oude schulden af te betalen, op de jaarlijkse toelage van f 600,- omdat de intendant-generaal van de koning het huis op de Nobelstraat niet meer voor hem ter beschikking hoefde te houden, of op het huis in de Herenstraat, hoek Jeruzalemsteeg? Allerminst eenkennig correspondeerde hij wel vaker met Mr. Hendrik van Wijn, de medeoprichter van de *Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, die als eerste een historisch overzicht presenteerde van wat er sinds de middeleeuwen aan belangwekkends in de moedertaal was geschreven. Bilderdijk zag wegens een verre gemeenschappelijke voorouder een verwant in hem en, inderdaad, wie lang studeert op het portret dat Hendrik Pothoven van hem maakte, ziet steeds meer gelijkenissen tussen hen die overigens in werkelijkheid niet konden bestaan.[975] De Bibliotheca Cottoniana en het Bambergse handschrift bevatten voor Mr. Hendrik van Wijn al evenmin geheimen als voor baron Van Spaan, die als 'geschiedeniswroeter' de dichter eerder had geholpen het blazoen van Witte van Haamstede

Mr. Hendrik van Wijn (1740-1831)

op te poetsen.[976] Zij voorzagen hem van boeken, gaven antwoord op zijn vragen en vroegen daar in ruil zelden iets voor terug. Aan Jeronimo de Vries, zelf nogal scheutig met verzoeken, stelde hij soortgelijke vragen op een minder formele toon: 'Mag ik nu nog iets vergen? Zo ja, een *Horatius van Bentley* voor een halve dag.'[977] Of hij kleedde zijn voor hem bestemde vragen uit hoffelijkheid zowel in de conjunctivus modestiae als in de derde persoon in: 'Zou mijn beste, waardste vriend, ook nog eens een *Aratus* voor mij te leen hebben?'[978]

Hij werd als filoloog uit zijn geleerde arbeid opgeschrikt door de overstroming van de Bommelerwaard, die tegen het einde van januari 1809 de koning deed besluiten naar Tiel af te reizen. Tijdens een tussenstop even voorbij de Diefdijk sprong er een straathond in zijn koets, die toen door hem 'Tiel' werd gedoopt. Bilderdijk moet hem als een bijtgraag mormel hebben gekend, een tafelschuimer in optima forma, in welk geval hij het als dierenvriend niet al te hevig zal hebben hoeven te ontgelden.[979] Zoals hij na de Leidse buskruitramp zijn indrukken daarvan op schrift had gesteld, deed zijn vrouw dat na de doorbraak van meerdere dijken in de Betuwe. In *Overstrooming*

bespeelde ze het orgel van de dichtkunst amechtig: 'Mijn boezem hijgt naar lucht, ik voel mij het hart bezwijken!'[980] Allart had haar er al 50 dukaten voor geboden, maar Bilderdijk was daar niet op ingegaan. Op 15 maart schreef hij aan Immerzeel: 'Ik durf het voor een zeer goed vers te verklaren, dat zich onze naam niet behoeft te schamen. Het bedraagt vijf bladen* druks omtrent. 't Is een treurzang, zoals *Leydens ramp*, met een stukje in coupletten daarachter en een opdracht vooraf, aan mij.'[981] Hij had gemeend 'in de betrekking waarin wij thans staan' het aan Immerzeel te moeten aanbieden, maar dan moest die het 'nu terstond' uitgeven: 'Ik verzoek u, zodra doenlijk, om een antwoord voor mijn vrouw, tot wier speldengeld (natuurlijker wijze) het behoort.'[982] Een dag later ontstond de kiem van Bilderdijks conflict met Immerzeel, toen Wilhelmine zich gerechtigd achtte gebruik te maken van een wissel op naam van haar uitgever (het 'nu terstond' in het dringende perspectief van haar eigen 'uitgaven' plaatsend): 'Daar ik mij thans te Leiden bevind en bij afwezigheid van mijn man om enig geld verlegen zit, neem ik de vrijheid u met nevengaand wisseltje lastig te vallen. In geval het u niet gelegen komt het dadelijk te accepteren, verzoek ik met brenger dezes een tijd te bepalen, wanneer het u wél zal conveniëren. Daar mijn man mij van deze ressource heeft voorzien, zo ik die mocht behoeven, hoop ik dat u het mij niet kwalijk zult nemen, dat ik er gebruik van maak.'[983] Immerzeel was 'not amused' en voelde zich in zijn eer aangetast, want de discrepantie tussen zijn literaire bewondering voor Bilderdijk en afkeer van diens financieel wanbeheer had niet groter kunnen zijn. Zelf nam hij als Haagse boekhandelaar en uitgever grote risico's door te eenzijdig in Franstalige studieboeken te investeren, waardoor een faillissement op den duur niet kon uitblijven. Vooralsnog deelde hij de mening van Johannes Lublink de Jonge, een vooraanstaand patriot, die hem op 22 maart over het in 1808 bij zijn concurrent Allart uitgegeven leerdicht *De Mensch* berichtte: 'Wat had ik nog veel te schrijven, zowel over het toverend kunstvermogen als over de inso-

* Bladen is het meervoud van blad of folio in het Latijn. Een folio is iets ruimer dan het formaat van een moderne A-4, wat gegeven de lengte van *Overstrooming* hier niet aan de orde is. Het kan ook op een historisch formaat slaan, waarvan de hoogte tussen de 40 en 45 cm bedraagt. Met 'bladen' doelde Bilderdijk op dit historische formaat van een folio: een druktechnische eenheid van 16 pagina's (8 aan de binnen- en 8 aan de buitenzijde).

lente toon van onze Bilderdijk, vooral in zijn proeve van *De Mensch*, naar Pope, doch, mij dunkt, ik mag het nu bij deze hartontlasting wel laten berusten.'[984] Voorlopig behoedde het possessivum 'onze' de dichter voor algehele verguizing, al dreigde de nationale eenheid door hem te worden ondermijnd.

Binnen het Koninklijk Instituut ontstonden spanningen tussen de verschillende Klassen, die in theorie wel goed ten opzichte van elkaar leken te zijn afgebakend, maar dat in de praktijk lang niet altijd waren. Wie bepaalde wat voor zegels en penningen er voor het Koninklijk Instituut in zijn geheel en per afzonderlijke Klasse zouden worden ingevoerd? Competentiekwesties tussen professoren die in de Tweede Klasse zowel letteren als de geschiedenis van Nederland voor hun rekening namen, maar ook verstand hadden van de geschiedenis der Ouden (wat evenals Latijn en Grieks onder de Derde Klasse viel) en Romeinse architectuur (wat evenals klassieke teken-, schilder- en beeldhouwkunst onder de Vierde Klasse viel), duidden op meningsverschillen over de nieuwe ontwerpen voor zegels en penningen, de toenmalige visitekaartjes van het Koninklijk Instituut. Valckenaer, lid van de Derde Klasse, betrok Bilderdijk bij de plannen die geen 'zegels' en 'penningen' betroffen, maar ontwerpen voor 'cachettes' en 'medailles'. Voortvarend toog deze aan het werk, koos als motto: 'Revocavit artes', wat letterlijk betekent 'Hij riep de schone kunsten opnieuw in het leven', met welke 'hij' natuurlijk koning Lodewijk werd bedoeld. Zijn achttal 'grove' schetsen vielen niet in goede aarde, zoals eerder een penningontwerp van hem voor de ingebruikname van de Katwijkse uitwateringssluizen was afgekeurd. Men vond toen, dat de verwelkoming van de Rijngod door Neptunus met te veel golvende, zo niet kolkende bewegingen van het water was weergegeven. Valckenaer als hoofdingeland van het Rijnland kon niet verhinderen, dat zijn vriend en voormalig ingezetene van Katwijk de eer aan een ander had moeten gunnen.[985] Nu dreigde er opnieuw zoiets te gebeuren. Zijn ontwerpen werden te complex gevonden door professor Van Swinden, als grondlegger van het ijkwezen in Nederland behorend tot de Eerste Klasse en als kenner van maten en gewichten wegens zijn belangstelling voor architectuur lid van de Vierde Klasse. Van Swinden vroeg en verkreeg een stemming over Bilderdijks voorstel om de kwestie van de 'cachettes' en 'medailles' (eventueel uit te breiden met 'stempels') aan de Derde Klasse over te laten. Met Valckenaer aan zijn zijde waande de dichter zich zeker van zijn over-

winning, maar Van Swindens voorstel om dat niet te doen werd aangenomen, waarna het grote mokken van de aldus gepasseerde een aanvang nam. Op 20 april 1809 etaleerde Bilderdijk zijn kennis op het gebied van penningen voor Valckenaer om met des te meer overtuigingskracht het door Van Swinden opgedrongen ontwerp belachelijk te maken: 'Het voorbeeld der oude penningen aan de ene zijde, en de wapendeviezen aan de andere (die al vroeg uit oude schrijvers begonnen genomen te worden, en allusies inhielden op de wapenfiguren of op de persoon aan wie het wapen werd gegeven) heeft onze zegels inscripties gegeven, onderscheiden van de omschriften die de middeleeuwen ons tonen, voordat de herleving der letteren wat merkbaar werd. Dit soort van inscripties is een blote verklaring van het beeld op de medaille: bijvoorbeeld *Roma* of *Fortuna redux*. Zij is niet noodzakelijk, ik geef het toe, maar de figuur zelf moet spreken. Wat zegt nu uw Minerva op het bas-reliëf, dat men ons als medaille wil opdringen?'[986] De voorgestelde tekst maakte van Minerva of Pallas Athena een vrouwelijke Paljas in de ogen van Bilderdijk, of zoals hij het formuleerde 'speelt met de hansop', dat wil zeggen stempelde, hoe toepasselijk, de wakkere natie die Nederland eens was geweest tot een ingedut koninkrijk. Hij kreeg die tekst met moeite uit zijn pen: 'Expulsa templo, suisque ab aris rejecta Batava Pallas hic humi cubat' ofwel 'verdreven uit haar tempel en van haar eigen altaren verstoken, ligt hier de Bataafse Pallas' in een zo vernederende positie, dat hij zich over haar schaamde. 'Mag men dulden,' vroeg hij aan Valckenaer, 'dat zo'n paskwil op de natie onder het oog van buitenlanders komt?'[987]

Er sprak politiek opportunisme uit dit devies, waartegen Bilderdijk zich terecht verzette. Maar hij overdreef, herhaalde oude dreigementen en ging rechtstreeks tot de aanval op Van Swinden over: 'Nog eens, mijn beste vriend! Laat uw Klasse, tot wie dit werk alleen behoort, thans ijverig zijn. Moeten wij voor geheel de wereld ons tentoonstellen, zo vlucht ik liever opnieuw naar *Kazan* en *Siberië* dan er deel aan te hebben. Mijn leven is de ware smaak der oudheid en deze mijn leven alleen. Híj vermoordt mij, die mij daarin terugzet. Doodwerken wil ik mij, maar tot een goed einde. Laat Van Swinden calculeren en equatiën* maken, ik wil het met plezier samen met hem doen, maar hij moet geen zegels of medailles willen beoordelen,

* 'Equatiën' betekent letterlijk 'vereveningen', hier 'vergelijkingen'.

waarvan hij net zoveel weet als ik van geldzaken, hij, tegenpool van alle smaak en kennis van schoonheid!'[988] De ruchtbaarheid daaraan gegeven zette kwaad bloed, zowel bij Van Swinden, die in 1815 tegen Bilderdijks benoeming tot professor aan het Atheneum Illustre te Amsterdam stemde (daar wenste hij op zijn beurt geen Bataafse Paljas aan te treffen), als bij de zich luid roerende dichter zelf. Het 'Instituut' was in zijn ogen verworden tot een gezelschap van mannen die 'indolent bij elkaar zitten en pijpjes roken, daar komt alles op neer, maar de goede koning heeft, om een kern te vormen, een greep in den blinde moeten doen'.[989] In die mening volhardde hij, want in 1814 noemde hij het 'Instituut' een 'instelling, waaruit ik niets dan kwaads voorzag en die ik verderfelijk reken voor de taal en schone letteren bij ons', terwijl hij er vier jaar later een 'dolligheid' van koning Lodewijk in ontwaarde, 'een lichaam dat niet anders kon strekken dan om de natie voor vrienden en wijzer nageslacht te prostitueren'.[990] Zijn eigen optreden in de controverse met Van Swinden resulteerde in ziekte, wat hij slechts in zoverre psychisch duidde, dat hij de verergering van zijn hoofdpijn toeschreef aan de afwezigheid van zijn vrouw: 'Omdat ik deze hele nacht heb geschreven, moet ik het vandaag bezuren en kamp ik met een zeer hevige hoofdpijn, die (naar zich licht laat raden) niet minder wordt door het ongeduld waarmee uw intelligentie mij beproeft. Dit is een bijzonder lugubere en droevige dag, met wolken en regen, en ik vrees dat u de invloed ervan ook bespeurt, zwak als u bent en geplaagd door moeilijkheden van verschillende aard.'[991] Dankzij de verregaande mededeelzaamheid van de schrijver is precies de dag bekend, die hem met begrip voor zijn vrouw vervulde (ze was in verwachting en kon zijn wissels niet verzilveren) en hem droevig stemde: 26 april 1809. Hij becijferde, dat de koning inmiddels voor f 1200,- bij hem in het krijt stond, waaraan Valckenaer enige zekerheid kon ontlenen voor de f 250,- die hij dringend nodig had. Op de laatste dag van april vroeg hij hem (ook om de ernst van de situatie duidelijk te maken) met 'het' verwijzend naar de gevraagde lening: 'Zo het u niet conveniëren mocht, mag ik u dan mijn koffer met manuscripten zenden, opdat die hier niet onder 't arrest valt, dat ik in dat geval buiten twijfel te wachten heb?'[992] Valckenaer nodigde hem voor een logeerpartij op Meer en Bosch uit, waarheen hij met een omweg over Leiden toog. Daar ontmoette hij 'the whole family of the' Tydemans, Kempers, De Vriezen en Bosschen, zoals hij lyrisch aan zijn vrouw berichtte, 'all extremely pleased

to see me'.[993] Dat zijn vrouw hem ook graag had willen zien, scheen niet in hem op te komen, al voegde hij er ter verzachting van zijn letterlijke egotripperij speciaal voor haar aan toe: 'Zij verzochten mij hun respect aan u over te brengen, lieverd, en meneer V. en zijn relaties voegden zich daarbij.'[994] Diezelfde 'Mr. V.' was zo geschrokken van zijn lijdelijk voorkomen, dat hij hoofd en hals van zijn logé dagelijks met eau de cologne masseerde. Terwijl hij zich aldus in Heemstede liet fêteren, trachtte Wilhelmine hun nood te lenigen door met ingang van 1 juni 1809 een goedkoper huis zonder kelder in Leiden te huren. Ze had al zo'n huis op het oog, dat hun f 1000,- in plaats van f 1200,- per jaar zou kosten.

Hoe wonderlijk was hun lot met dat van koning Lodewijk verbonden, die op 13 mei van dat jaar een bezoek aan Domburg bracht. Wegens duinafslag was daar in 1647 een tempel van Nehalennia vrij komen te liggen, waarvan de altaren sindsdien in de plaatselijke kerk werden tentoongesteld. De koning wilde zich er persoonlijk van vergewissen, of die kunstwerken belangwekkend genoeg waren om met goedkeurig van het Koninklijk Instituut in een nationaal museum te worden ondergebracht. Ze werden uiteindelijk in de collectie van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden opgenomen, na een in wezen nooit meer geëindigde discussie over de waarde van de niet al te fraaie restanten van altaarstukken en de daarop afgebeelde Nehalennia. Was ze een godin of een pin-up girl, een stella maris of een heidense troosteres voor zeevarenden? Dit is een even onuitgemaakte zaak als de betekenis van haar naam en daarin schuilt een connectie met Bilderdijk. Als etymoloog verklaarde hij haar naam uit een verbastering van het Zeeuwse 'neha' wat 'nieuw' betekent en het Griekse woord voor 'maan': σεληνη. 'Nehalennia' betekent dus 'nieuwe maan'. Een daaraan verbonden hypothese maakt de connectie met Bilderdijk wel heel bijzonder, want van 'lenne' komt misschien 'lenen', zoals van 'maan' naar alle waarschijnlijkheid 'manen' komt, omdat men vroeger leningen per maand in plaats van per jaar afsloot. Bij nieuwe maan werd men verzocht het geleende of de daarmee gemoeide rente aan de rechtmatige eigenaar (terug) te geven.[995] In de persoon van Bilderdijk bestond half mei op financieel en taalkundig gebied daarom synchroniciteit, wat men niet licht zou verwachten. Hij ging gebukt onder schulden, maar was bijna ook letterlijk bezweken onder het gewicht van zijn natte jas, toen hij rond 20 mei was teruggekeerd in Amsterdam. Zijn vrouw wachtte hem daar op na, tot zijn opluchting,

een bericht van zijn verhindering naar het Paleis op de Dam te hebben gestuurd. Het liefst wilde hij weg uit Holland, wat hij in geografisch opzicht voor Valckenaer verduidelijkte door enerzijds op zijn verknochtheid aan het graafschap van die naam te wijzen en zijn 'vijandschap' voor de overige provincies of gewesten, die altijd een 'onafgebroken nationale oorlog' met elkaar uitvochten, breed uit te meten: 'Ik leef en heb altijd geleefd in de tiende, elfde en twaalfde eeuw en kan daar niet uit,' en door anderzijds zijn te weinig stabiele geestelijke gezondheid als een factor van belang op te voeren: 'Ik moet derhalve weg uit Holland en wie mij in Holland wil houden, moet mij in Holland in een gekkenhuis opsluiten, de enige plaats, die mij daar voegt en die uzelf ondanks alle gelegenheden die u hebt gehad om de staat van mijn geest (in het bijzonder tijdens het voor- en najaar) te leren kennen, weigert mij toe te bedelen als aan mij verschuldigd, ofschoon ik steeds verwonderd ben, dat u het niet zou inzien.'[996] Deftig vatte hij zijn plannen voor Valckenaer samen, dat hij namelijk liever vandaag dan morgen wilde 'renonceren aan de hoedanigheid van Hollander', waarvoor hij nog een derde reden aanvoerde naast zijn verknochtheid aan een niet meer bestaand graafschap en, omgekeerd evenredig, zijn hier gevoerde strijd tegen des te meer reële psychische problemen. Hij erkende dat 'dit écart van mij' ook samenhing met het wel toezeggen, maar niet nakomen van financiële verplichtingen door de koning.[997] En nog was daarmee niet alles gezegd, want had hij voor zijn beste vriend niet iets verzwegen, wat hij gegeven diens materiële steun niet had mogen verzwijgen?

De koning had hem tot tweemaal toe een huis in Utrecht willen schenken, maar tot een feitelijke overdracht was het niet gekomen. Dat laatste had hij als logé van Valckenaer wel eerlijk opgebiecht, zij het zonder zijn gastheer volledig in te lichten: 'Ik heb u iets verzwegen, wat ik u thans moet openbaren om volstrekt openhartig te zijn. Iets, wat ik net zo lang meende te verbergen, als de zaak toeliet, mij aldoor verbeeldend dat er wel enig tussenkomend beletsel zou ontstaan, dat de overdracht van het huis verhinderde, al was het dan ook mijn eventueel sterven, waardoor ik het u niet zou behoeven te melden.'[998] Wat was dat toch? Weer roerde Bilderdijk zijn afkeer van huizenbezit aan, waarbij hij erkende, dat zijn geluk en gemoedsrust afhingen van de mogelijkheid om zijn eigen vooroordelen in de praktijk te brengen: 'Het is, dat ik een onoverwinnelijke afkeer heb van enig grondeigendom, hoegenaamd ook, en in welk land ter wereld

het zijn mocht. Ja, men zal mij niet licht overhalen, om een eigen huis, tuin, of wat het zijn mag, te bezitten. Dit hangt aan mijn ganse systema van vooroordelen, zo u wilt. Dit zij zo! Maar mijn geluk, de rust mijner ziel hangt daaraan. Ik ben er zeker van, dat ik mij met een stuk eigendom de vloek des hemels op de hals halen zou, en dat, het mocht groot of gering zijn, het mij tot de bedelzak zou brengen.'[999] Hij drukte zich kernachtig uit: 'Handel omtrent eigendommen obsteert mij.'[1000] Indien zijn relatie met de koning zo innig was, dat hij er financieel door te gronde zou gaan, wilde hijzelf toch correct blijven handelen. Daarom ergerde hij zich óók niet weinig aan de lakse houding van Immerzeel, die hem volgens hun contract allang een in marokijn ingebonden exemplaar van *'s Konings komst tot de troon* had moeten overhandigen. Dat had hij vervolgens persoonlijk aan de koning willen aanbieden, maar nu stond hij met lege handen. De uitgever was zo ontactisch hem verwijten over vertragingen te maken, waardoor *Verspreide gedichten* niet op tijd zou kunnen verschijnen. Wilhelmine was nog steeds boos op Immerzeel wegens haar niet te innen 'wisseltje', kortom, de spanningen tussen hen liepen in de tweede helft van mei hoog op. Vanuit Leiden verstond Bilderdijk zich met zijn vrouw in Amsterdam, die zijn verhuizing naar de Keizersgracht, tussen de Utrechtse straat en de Reguliersgracht, regelde. Zelf was hij daartoe als lijder van een pijnlijk abces aan zijn hals niet in staat: 'Al ging ik ook door met het cataplasma, toch groeit het abces hard en produceert het niets meer dan een erg kwalijk ruikend, helder wondvocht. Ik vrees, dat het zich tot een hard gezwel ontwikkelt. Als ik het opnieuw kan laten rijpen, komt alles goed, en dat streef ik tot nu toe zonder succes na. Voorts heb ik een alleronverdraaglijkste hoofdpijn vandaag, die gepaard gaat met koorts en lijd ik, op een ongewone manier, ook aan krampen.'[1001] Hij leed geenszins in stilte, terwijl zijn zwangere vrouw ook nog eens de opdracht van hem kreeg om Immerzeel de duimschroeven aan te draaien: 'Daar ik hier met mijn abces gebonden en onder de pap en het mes zit en mij in mijn koortsigheid niet nog dubbel wil verhitten, verkies ik niet zelf te antwoorden, maar verzoek ik het u namens mij te doen.'[1002]

Ondanks zijn uitgebreide instructies slaagde Wilhelmine erin met Immerzeel tot een vergelijk te komen. Ziet men soms door de huizen in Utrecht, Leiden en Amsterdam het Paleis op de Dam niet meer,- hetzelfde geldt voor Bilderdijks verwijten aan Immerzeel, die niet het derde deel van *Najaarsbladen* of het eerste deel van *Verspreide ge-*

dichten betroffen, de al of niet volledig vertaalde uitgave van Boëthius' boek over de vertroosting van de filosofie, of de inhoud en betaling van het derde deel van *Treurspelen*, maar de 'opeting van een schandelijke boodschap aan de Heer V. gebracht': Bilderdijk wilde dat Immerzeel zijn lasterlijke praatjes over hem inslikte en zich daarvoor bij Valckenaer zou verontschuldigen. Waarschijnlijk had de uitgever een boekje over hem opengedaan, klagend over 's dichters vermeende onnozelheid op financieel gebied, alsof Valckenaer hem ten onrechte met raad en daad bijstond. Dat zou tenminste de felle toon kunnen verklaren van Bilderdijks instructie aan Wilhelmine: 'Gelief hem (indien de exemplaren voor Zijne Majesteit komen en er geen blote uitvlucht voor de vertraging gebruikt blijkt te zijn) eenvoudig te melden, dat hij het aangegaan verdrag heeft geschonden op een wijze die ik niet zal taxeren, maar die mij verbiedt nog iets anders met hem van doen te hebben, aleer dit punt tot mijn volkomen voldoening en rechtvaardiging voor degene aan wie hij mij heeft geprostitueerd, vereffend is. Dat ik dit ten uiterste ressenteer, en mij alle voldoening deswegens reserveer, van welke reserve ik niet afga door mij ten aanzien van iets toegeeflijk te tonen.'[1003] Wilhelmine wist althans déze ruzie tussen Bilderdijk en hun gemeenschappelijke uitgever in de kiem te smoren door bijvoorbeeld over *'s Konings komst tot de troon* te verklaren: 'Hij had niet gedacht, dat u het wilde laten inbinden, omdat het zo erg dun is, maar hij bleef niet opzettelijk in gebreke. Ik nam het op mij om u dit alles te laten weten en dat, verre van het contract te willen verbreken, hij het ten voordele van u zou willen voortzetten en zo gauw mogelijk alles volgens afspraak zou willen laten drukken.'[1004] Ze gaf blijk van tact en strategische behendigheid, al zal het haar man niet ontgaan zijn, dat ze over de *Komst tot de kroon* in plaats van *'s Konings komst tot de troon* met Immerzeel had gesproken. Hij drong op haar overkomst naar Leiden aan, dan kon ze hem met zijn abces onderweg verzorgen, wanneer zij gezamenlijk naar hun nieuwe adres in Amsterdam zouden verhuizen. Nadat hij op 1 juni dat abces of gezwel aan zijn hals had doen 'ontlasten door middel van een kunstbewerking', stelde hij haar diensten in dit opzicht minder op prijs. Hij dacht na over de verdiensten van de koning en maakte ook in andere gedichten, zoals *Aan Zijne Majesteit de koning van Holland*, de balans van diens regeringsperiode op nog voordat er goed en wel een einde aan was gekomen. Een paar jaar later zou hij dat opnieuw doen, in het twaalfde deel van de *Geschiedenis*

des Vaderlands, waaruit geen principieel ander beeld van koning Lodewijk oprijst. De inval van de Engelse troepen op Walcheren in het najaar van 1809 veranderde immers niets aan het reeds gekoesterde ideaal van een vredesvorst, die tegen de oorlogszuchtige neigingen van zijn broer niet was opgewassen.

Wie *'s Konings komst tot de troon* onbevangen tracht te lezen, verwacht in dichterlijke taal te worden voorgelicht over de onderhandelingen die in 1806 zouden leiden tot de troonsbestijging van Napoleons jongere broer. Maar daar is evenmin sprake van als van wat men niet verwacht: een evaluatie van diens koningschap. Wat dat betreft is de titel van dit gedicht misleidend, zij het niet in tegenspraak met Bilderdijks besef van tijd. Het is een atypisch gedicht met een ratjetoe aan hoogdravende koren, duo's, trio's, quattuors, aria's, coupletten en recitatieve cavetina's, die eerder aan een georkestreerd ballet doen denken dan aan een gedicht van Bilderdijk. Met koning Lodewijk 'trad de eendracht in ons midden', zo klinkt het hoopvol, want hij begroef de oude strijdbijl die al zoveel dood en verderf had gezaaid tussen patriotten en orangisten in de achttiende eeuw.[1005] Misschien was dat wel de allergrootste verdienste van deze vorst, dat hij in staat zou blijken te zijn om een sterk eenhoofdig gezag, gebaseerd op het 'droit divin', te vestigen en uit te oefenen. In hetzelfde gedicht kwam Bilderdijk daarop terug om de eventueel bestaande vrees voor een herhaling van het pachtersoproer bij zijn lezers uit te bannen:

> Hier smoren wrevel, oproer, twist
> En de oude vete werd beslist.[1006]

In deze visie op de koning speelde een naïeve verwachting over de delging van noden onder het volk mee, want als de regenten voorgoed in toom werden gehouden, zou door een eerlijke verdeling van de welvaart armoede ophouden te bestaan: 'De ijselijkheid des noods verdween.'[1007] Tot in de verbeelding van dat proces werd zo'n naïeve verwachting volgehouden: 'Verdrukking zinkt voor 's konings blikken.'[1008] Geen wonder dat er geen bloed vloeide, als de koning alleen maar hoefde te kijken om zijn zin te krijgen. Hij was in goed overleg aan de macht gekomen,-hier klinkt een reminiscentie aan de in 1806 gevoerde onderhandelingen door-, en had die zonder bloed te vergieten weten te behouden: 'Geen bloed heeft deze troon bespat.'[1009] De vredelievende bedoelingen van koning Lodewijk dwongen alom

respect af, hij trachtte een vredesvorst te zijn die anders dan een machtsbeluste vechtersbaas (zoals Napoleon) zijn heil en dat van zijn volk in rechtvaardigheid zocht. Waar die heerste, hoefde geen strijd te worden geleverd en leefde een volk in voorspoed: 'Rechtvaardigheid zal bloeien, met vrede en malse rust.'[1010] Ook dat vond Bilderdijk de moeite waard om erop terug te komen, want dankzij koning Lodewijk kende Nederland een periode van rust, bloei en overvloed.[1011] Zo'n rechtvaardige vredesvorst was geen 'Wettenstichter', zoals God dat is, maar op zijn manier zorgde hij wel voor nieuwe wetgeving waarin het beginsel van de rechtvaardigheid verankerd was.[1012] Tot zover blijkt Bilderdijks visie op koning Lodewijk een grote onderlinge samenhang te vertonen, die recht doet aan het idee van een sterk eenhoofdig gezag. Of zijn visie juist was, valt te betwijfelen, maar consistent was zij zeker wel.

Daarnaast waren er monarchale liflafjes die de dichter opdiende om het beeld van koning Lodewijk des te overtuigender neer te kunnen zetten. Zo dichtte hij de koning een macht toe die deze niet eens bezat: 'Zijn staf zal zee en zee bevelen,' alsof 'Hollands tuinleeuw' heerste over alle wereldzeeën.[1013] Wishful thinking en heimwee naar de Gouden Eeuw lagen daaraan ten grondslag, een aansporing wellicht om het verleden groots te doen herleven. Zo prees hij de koning wegens diens blijken van diep gevoeld medeleven tijdens nationale rampen, waarvan de Leidse buskruitramp en de overstroming van de Bommelerwaard niet de geringste waren:

> Zie hem staan op Leidens puinen!
> Zie hem op der dijken kruinen.'
> Alles trotsen, u ten baat.[1014]

En zo prees hij de koning ook wegens diens bevordering van de kunsten, waarvan dankzij de oprichting van het Instituut een nationale opleving viel waar te nemen: 'Kunsten, beurt den hals naar boven.'[1015] De wetenschappen liet Bilderdijk hier tijdelijk buiten beschouwing, maar had hij daaraan niet genoeg aandacht besteed, toen hij verklaarde er alles aan te zullen doen om Pallas Athena of Minerva binnen het Koninklijk Instituut waardig te representeren? *Aan Zijne Majesteit de koning van Holland* bevat aanvullende informatie, slechts toegespitst op één punt: kon de koning zijn volk de Oranjes doen vergeten? Da Costa stond persoonlijk voor de waarheid van de

volgende dialoog in, die zich tussen Bilderdijk en koning Lodewijk zou hebben ontvouwd:

> Koning Lodewijk: "Ik wil u een vraag stellen, beloof mij daarop een onbewimpeld antwoord te geven!"
> Bilderdijk: "Het kan er een vraag naar zijn, Sire!"
> Koning Lodewijk: "Welnu, het zal een *bizarre* vraag zijn."
> Bilderdijk: "Uwe Majesteit vergunne mij dan ook een *bizar* antwoord."
> Koning Lodewijk: "Zal het huis Oranje eenmaal wederkeren?"[1016]

Op die vraag volgde, aldus Da Costa, 'hetzij dan dadelijk mondeling, of later op dichterlijk schrift, de in het vers uitgedrukte voorspelling'.[1017] Het overduidelijk bevestigende antwoord op die vraag leidde alleen tot ongeloof onder wie hem van een dubbele loyaliteit 'verdachten', alsof Bilderdijk met de vrijmoedigheid hem eigen had geweigerd niet een gedicht, maar een heel boekje over zijn vaderlandse Oranjezucht open te doen! Hij zag in de koning een wegbereider der Oranjes en hij was de enige niet. Had Napoleon zijn broer niet vermaand: 'Ik heb het u steeds gezegd: uw ware vrienden zijn de katholieken, daarna zij die men jakobijnen noemt, dat is, zij die het meest te vrezen hebben van de wederkomst der vorige dynastie. U werpt u geheel in de partij van het huis Oranje en slaat dus op mijn raadgevingen generlei acht'?[1018]

Zonder schijn van bewijs stelde Geyl vast, dat *Aan Zijne Majesteit de koning van Holland* onmogelijk in 1809 geschreven kon zijn, terwijl alleen vaststaat dat het niet in dat jaar is gepubliceerd. Da Costa vond het gedicht in de nalatenschap van Bilderdijk, waaronder 1809 als jaar van ontstaan was vermeld. Aangezien er geen noodzaak tot antidateren bestond, heeft Bilderdijk het naar alle waarschijnlijkheid in dat jaar geschreven en niet gepubliceerd. Daar had Geyl het met zijn zuiver besef van historie bij moeten laten, maar hij kon het niet nalaten Jan Bosch te honen, omdat deze zich veel te goedgelovig op het standpunt had gesteld, dat Bilderdijk koning Lodewijk hielp om het nationale koningschap van Willem I voor te bereiden.[1019] Nu klinkt dat weer gewichtiger dan de bedoeling zijn kan, maar het thema van de terugkeer der Oranjes was in 1809 zeker niet onbespreekbaar. Geyl stelde in dit verband een vraag, waarop hijzelf het antwoord schuldig moest blijven. Wat zou koning Lodewijk na de terugkeer der

Oranjes hebben moeten doen? Terecht ergerde hij zich aan het antwoord, dat Bilderdijk in 1815 op die vraag gaf: de ex-koning moest maar lid van het Koninklijk Instituut worden.[1020] Het voorzitterschap was blijkbaar te hoog voor hem gegrepen! Getuigend van zijn dubbele loyaliteit aan het huis Oranje en koning Lodewijk, waartussen volgens hem in het hier en nu geen belangenconflict hoefde te bestaan, dichtte Bilderdijk in 1809:

> Wat vraagt ge, dierb're Lodewijk,
> Of 't aan uw deugd verbonden rijk
> Den naam van Nassau ooit vergeet?
> En 'tgeen het aan die naam verbonden weet?
>
> Neen, koning, 't waar geen weldaân waard,
> Indien het, tot zover ontaard,
> Uw ted're vaderzorg genoot,
> Gevoelloos voor de bron waar al zijn heil ontsproot.
>
> Nee, koning, 't wijdt Oranjes stam
> De nooit verdoofbare offervlam
> Van 't vrij en onverheerd gemoed,
> Ook voor die weldaên zelf die gij ons stromen doet.[1021]

Dat er recensenten waren, die over zijn dubbele loyaliteit vielen, betekende dat hij er geen dubbele agenda in het verborgene op na hield of, wat een opportunist gedaan zou hebben, beurtelings de ene machthebber na de andere bewierookte.[1022] Hij speelde tenminste open kaart, verkondigde blijkens *Vaderlandsche Oranjezucht* aanvechtbare politieke opinies in het verlengde waarvan hij ook *Aan Zijne Majesteit de koning van Holland* schreef. Zijn vrouw deelde zijn gunstige kijk op de koning, die ze volgens Te Winkel 'geheel in de geest van haar echtgenoot' verheerlijkte en van wiens 'toen reeds wankelende troon' ze durfde te beweren: 'God stelde, onwrikbaar vast, dien zetel in ons midden.' Ook dat getuigde allerminst van opportunisme, zoals haar vergelijking van koning Lodewijks troon met keizer Napoleons stoel evenmin een compliment voor de ware machthebber inhield: 'Het bloed moge om de stoel van wereldheersers vloeien, zijn troon omvloeit geen traan dan die der dankbaarheid.'[1023] Afgezien van de plastische onmogelijkheid dat er één traan

om de troon van de koning stroomde, is haar verdediging van het 'droit divin' in 1809 inderdaad niet anders dan die van haar man.

In de *Geschiedenis des Vaderlands* voegde deze enige retouches aan het reeds geschetste beeld van koning Lodewijk toe, die het Continentaal Stelsel en de inval van de Engelse troepen op Walcheren betroffen. Wat hij over hun inmenging op het continent dacht, zal bij de beschrijving van die gebeurtenis in zijn leven blijken. Zoals het Continentaal Stelsel bedoeld was om Engeland te treffen, organiseerde dat land niet alleen ter zee het verzet tegen Frankrijk. Dat begreep Bilderdijk heel goed, maar hoe hij in koning Lodewijk een heerser over alle wereldzeeën kon zien, nota bene vier jaar na Trafalgar, getuigt van onbegrip. Over het Continentaal Stelsel oordeelde hij niet onjuist, dat het in theorie goed bedacht was, maar in de praktijk onuitvoerbaar: 'Dit stelsel was, in het afgetrokkene beschouwd, vernuftig, want geen vertier vindend, moesten de Engelse fabrieken stilstaan, hun koloniale voortbrengselen alle waarde verliezen, en hun zeevaart en zeemacht vanzelf vervallen. Maar om daar de uitwerking van te zien, was een mensenleeftijd nodig, en terwijl hierdoor de Engelse waren van het vasteland werden geweerd, vonden ze gelijktijdig een nieuwe weg in Zuid-Amerika, dat door het afscheuren der verstandhouding en betrekking met Spanje en Portugal geheel afhankelijk van de Engelse toevoer werd gemaakt. Ook was de invoer in geen land van Europa te weren, zelfs niet door de armeeën van douaniers die Napoleon aan alle kusten en stranden hield, en die de vorsten gedwee aannamen. Want deze lieten zich omkopen, en maakten daar een bijzondere handelsonderneming van.'[1024] Koning Lodewijk beschouwde het Continentaal Stelsel als een 'système chimérique' en handelde daar vervolgens naar, wat hem uiteindelijk de troon zou kosten.[1025] Had hij zich even 'bescheiden' als broer Jozef 'een concierge van Madrileense hospitalen' gewaand, een mannelijke Nehalennia tot troost van een zeevarend volk afgedreven, of meer in de geest van zijn grote broer een 'Roi-Préfet' en bovenal een 'Connétable de France', dan zou hij zich een smadelijke afgang hebben bespaard.[1026] Maar dan zou hij zich ook een gewetenloze bondgenoot van de Fransen hebben getoond, die op een later tijdstip alsnog ten val was gekomen. Hoewel…dat laatste valt nog te bezien, als men Presser zou mogen geloven. Om zijn legers te kunnen uitrusten, was export van Franse producten voor Napoleon een levensnoodzaak geworden naast exploitatie van de veroverde gebieden: 'In 1810 ontving Enge-

land ruim 4/5 van zijn koren uit het Empire en zijn verbondenen. Ware dit achterwege gebleven, dan had het zich eenvoudig niet kunnen voeden. Dit geeft wel te denken over de doeltreffendheid, waarmee de napoleontische dictatuur deze sublieme kans heeft verzuimd om de tegenstander ten onder te brengen.'[1027] Wil men aanvullend bewijs voor die stelling? Toen Napoleon voor zijn expeditie naar Rusland al het Oostzeegraan opkocht, brak er in Engeland hongersnood uit, met alle sociale en politieke onrust van dien.[1028] In Nederland bereikte de export van kaas en vlas onder koning Lodewijk een piek, die pas in 1825 opnieuw zou worden bereikt.[1029] Bilderdijk met zijn aanbeveling van 'malse' rust en voorspelling van rust, bloei en overvloed onder 'Hollands Heiland', zal dat zeer hebben gewaardeerd.

Toen hij als privaatdocent aan de behandeling van het Koninkrijk Holland toekwam, had hij een tot dan toe verzwegen karakteristiek voor koning Lodewijk over. Men zou die als meer dan een retouche kunnen beschouwen, daar zij het verkwistende karakter van de koning betrof. Daarover zei hijzelf niets, maar betuigde hij indirect wel zijn instemming met de diplomaat George William Chad, wiens *Verhaal der jongstleden omwenteling in Holland* hij als een kennelijk onpartijdige bijlage bij de *Geschiedenis des Vaderlands* opnam.[1030] Er zijn reeds voorbeelden van het buitensporige uitgavenpatroon van koning Lodewijk gegeven, waar het de inrichting van zijn grillig verlegde residenties betrof en de aanschaf van paleizen in Den Haag, Utrecht, Soestdijk en Amsterdam, moeiteloos te vermenigvuldigen met bijvoorbeeld Oud en Nieuw Amelisweerd in Bunnik en het Paviljoen Welgelegen te Haarlem. De staat draaide voor de kosten daarvan op, in de ijdele hoop dat deze binnen de 'Civiele Lijst' zouden vallen, die het staatshoofd en zijn familieleden jaarlijks een vergoeding van de huishoudelijke kosten garandeerde ten bedrage van f 1.500.000,-.[1031] Terwijl in steden als Rotterdam en Amsterdam respectievelijk 1/5 en 3/5 van de bevolking op geldelijke ondersteuning was aangewezen, de inkomsten uit buitenlandse leningen van f. 60.000.000,- in 1795 tot f 25- à 30.000.000,- in 1810 waren teruggelopen, de rente op staatsschulden in 1808 en 1809 niet werd uitbetaald (zodat de door Napoleon in 1810 ingevoerde tiërcering een relatieve verbetering inhield), trachtte minister Gogel een 'sociale apocalyps' te voorkomen middels een nieuw belastingstelsel.[1032] In plaats van indirecte belastingen te heffen op bizarre producten, zoals kievitseieren, cochenille, wasbonen en ivoor, trachtte hij de nationale

schatkist te vullen met de opbrengst van geëgaliseerde verpondingen,-een soort grondbelasting-, en met accijnzen op zout, zeep, turf en meel.[1033] Hij liet daarnaast een personele belasting heffen op de huurwaarde van huizen en (alsof de volgorde er niet toe deed) op dienstboden, meubilair, paarden, rijtuigen en plezierboten. In die laatste maatregel herkent men met enige moeite de revolutionair, die het op grond van het gelijkheidsbeginsel voor de armen opnam. Gogel haalde in 1809 ongeveer f 50.000.000,- op, waarvan verrekend met de belastingopbrengst in het jaar daarvóór 3,5 % voor de 'Civiele lijst' van koning Lodewijk bestemd was. Wie zich een idee wil vormen van diens verkwistende aard en dat rentepercentage afzet tegen de huidige opbrengst van de belasting- en premie-inkomsten, gebaseerd op € 235.427.000.000,- volgens de Rijksbegroting 2013, komt op een bedrag van € 8.239.945.000,- uit of, normaler dan op de Rijksbegroting is berekend, op bijna € 8.250.000.000,-. Daarbij vergeleken zijn de kosten verbonden aan het koningschap van Willem-Alexander, ruim € 39.000.000,- per jaar, een schijntje! Als mens en historicus aanzienlijk minder in de staat van 's lands financiën geïnteresseerd dan de calculerende burger van nu, schonk Bilderdijk aan deze negatieve karaktertrek van de koning verder geen aandacht.

Hij bleef hem als 'Hollands Heiland' beschouwen, zoals een priesterdichter zich met een priester-koning dient te verstaan, indien men beiden in een ideële sfeer betrekt en bereid is al te grote afwijkingen van de werkelijkheid voor lief te nemen.[1034] Wie koning Lodewijk onbevangen, maar geenszins naïef de maat wil nemen, kan niet louter gunstig over hem oordelen. Wat is het optreden van een koning waard, die enerzijds de welvaart trachtte te bevorderen en anderzijds een disproportioneel gedeelte van de nationale begroting voor zichzelf opeiste? Wat is de vanzelfsprekendheid waard, waarmee hij zich in 1806 een koninklijke allure liet aanmeten, alsof hij niet op Corsica uit een spilzieke vader en een bazige moeder was geboren? Hij had zich moeten realiseren, dat hij met de woorden van Groen van Prinsterer een 'theater-koning, mannelijk met vorstelijke sieraden beladen, en een breekbare marionet' was, niet bij machte om zich zo nodig tegen zijn grote broer te verzetten.[1035] In zijn overmoed dacht hij hem partij te kunnen bieden, precies zoals Bilderdijk ten onrechte meende, dat de luide toejuichingen van het volk niet de wanhoopskreten van slaven verrieden, inmiddels gewend 'in het juk te draven', maar de luide bijval van vrije Bataven voor hun koning.[1036] Het Ko-

ninkrijk Holland verhield zich tot het Franse keizerrijk als een satelliet tot zijn planeet, wat geen tweeslachtige houding van de koning verdroeg. Dat begreep Lodewijk Bonaparte niet, toen hij hevig ontroerd het koningschap in aanwezigheid van Napoleon aanvaardde: 'Door mij vóór alles aan de belangen en het welzijn van mijn nieuwe vaderland te wijden, zal ik trachten mij uw naam waardig te tonen en zodoende bewijzen altijd een goed Fransman geweest te zijn.'[1037] Deed hij weer eens iets, wat Napoleon niet beviel,-bijvoorbeeld Franse hovelingen vervangen door struise Nederlanders, die er uitzagen 'als Sancho Panza na het inslikken van een trekpop'-, dan bleek de keizer eerder bereid om het verraad van Bernadotte te accepteren, dan de tweeslachtige houding van de koning: 'Een adder aan de boezem van de familie koesteren was nog denkbaar, maar een imbeciel vol zelfbeklag was te ergerlijk voor woorden.'[1038] Dat gezeur van de koning behoorde ontegenzeggelijk tot de minpunten van zijn karakter, die rechtstreeks van invloed waren op een eerlijke beoordeling van zijn doen en laten. Simon Schama stelde dan ook enigszins familiair vast: 'Wat Lodewijk in overvloed bezat, was een zeurend talent om plannen door te drijven die onder de Bataafse Republiek ter hand waren genomen en daarna tot een kwijnend bestaan waren veroordeeld.'[1039] Drie voorbeelden kunnen dienen om zijn stelling kracht bij te zetten: de oprichting van het Koninklijk Museum, waarvoor Amsterdam in 1808 de *Staalmeesters* en *Het korporaalschap van kapitein Banning Cocq*, ofwel de *Nachtwacht* aankocht, de oprichting van de Koninklijke Bibliotheek en de invoering van het Crimineel Wetboek. Drie afzonderlijke dissertaties zouden de waarheid van Schama's stelling kunnen aantonen, maar dat voert hier te ver. Nu volstaat de opmerking, dat deze briljante historicus zowel positief als negatief tegen één en dezelfde karaktertrek van de koning aankeek: 'Zijn loodzware morele ernst en zijn voorliefde voor enigszins pompeus burgerlijk ceremonieel vertoon hadden een burgemeester uit de provincie beslist niet misstaan. Zijn plichtsgevoel, tegenover zijn familie en het vaderland, en zijn geloof in de verlossende kracht van harde arbeid stonden ook de Nederlanders in het nationale bewustzijn gegrift. Zelfs zijn naargeestige melancholie sloot wonderwel bij de geest van de tijd aan.'[1040]

Het beeld van een voortdurend kurende harde werker, ook al zo'n gemêleerde bevestiging inhoudend van wat voor man de koning was, maakt de allergrootste indruk, wanneer men zich in diens bekom-

mernissen op medisch gebied verdiept. Hoe voortvarend wilde de 'goede' koning de ziekenzorg in zijn koninkrijk verbeteren: 'In de medische sector zijn de zaken verwaarloosd en hij ziet toe op een directe ontwikkeling en verbetering. Volgens hem moeten er eerst goede medici worden gevormd en dient er een rechtbank te worden opgericht om de minst capabelen onder hen hun ambt te ontzeggen.'[1041] Dat is uitsluitend lofwaardig, maar dat hij zijn onderdanen wilde verlossen van 'kreupelen, gebochelden, lijders aan de Engelse ziekte en van alle kinderen die mismaakt zijn, door hun vestiging in kolonies te bevorderen', herinnert de moderne mens te veel aan de horreur van nazipraktijken.[1042] Dat hij daarvoor gelden wilde vrijmaken en als gevolg daarvan weigerde Franse troepen te onderhouden en er bij de bevoegde autoriteiten op aandrong liefst drie flottieljes te ontwapenen, tekende zijn voortvarendheid.[1043] Zulke middelen heiligden het doel uiteraard niet, maar konden onder de bevolking bij voorbaat op bijval rekenen. Hij kreeg het overigens niet eens voor elkaar om meer ziekeninrichtingen en apotheken ten behoeve van zijn onderdanen op te richten, dus was gezondheidszorg niet het sterkste punt van zijn beleid. Vergelijkt men de kuren van deze manische zeurpiet met die van Bilderdijk, geen zeurpiet maar een weergaloze jeremias, dan ontdekt men in hun gekwetste vaderhart en buitensporige dierenliefde, in hun hang naar decorum en liefde voor het toneel, in hun rusteloosheid en afkeer van deze wereld, in hun megalomanie en zelfinzicht, in hun belangstelling voor gezondheidszorg in het algemeen en hun eigen ziektes in het bijzonder, in hun liefde voor literatuur en hun neiging tot morele zelfrechtvaardiging en in hun belangstelling voor zulke uiteenlopende zaken als architectuur en krijgskunde veel overeenkomstigs. Toen de ex-koning van Holland in 1837 ziek in Florence lag, herinnerde hij zich de gestorven Bilderdijk, van wie hij graag een buste zou willen bezitten. Zij waren met andere woorden geen vluchtige passanten, wier wegen elkaar toevallig kruisten, maar kenners van elkaars persoonlijkheid. Jan Wap voldeed aan de wens van Lodewijk Bonaparte, die sinds 1804 als graaf van Saint-Leu door het leven ging, zoals Bilderdijk zich op zijn Teisterbantse afkomst beriep om zich onder vernederende levensomstandigheden staande te kunnen houden. Daaruit sprak, behalve hooghartigheid, opnieuw hun liefde voor het toneel en natuurlijk ook speciaal voor de tragedie: 'La tragédie est l'école des grands hommes.'[1044] Het toneelmatige aspect van koning Lodewijks optreden, wiens bijnaam de zakkenvuller van

de Diefdijk had kunnen luiden, maakte indruk op zijn onderdanen. Hij wist zijn blijken van medeleven met de getroffenen door natuurrampen goed uit te buiten,-de Oranjes hebben in dit opzicht veel van hem geleerd-, terwijl hij tegelijkertijd het leven van dramaturgen en acteurs zeer bemoeilijkte met censuurmaatregelen. Tragedies over de opstand tegen koning Philips II mochten niet worden opgevoerd,-Bilderdijk was daar uit naam van de koning fel op tegen-, zoals in Frankrijk het woord 'roi' om moeilijkheden te voorkomen moest worden vervangen door 'loi', wat acteurs niet alleen dwong te knielen voor de wet, wat nog tot daaraan toe is, maar ook de wet in voorkomende gevallen een handkus te geven, wat praktisch op onoverkomelijke moeilijkheden stuitte.[1045]

In de maand juni van het jaar 1809 trachtte Bilderdijk via Charles Flament in financieel opzicht orde op zaken te stellen. Maar op welke zaken? In de maand daarvóór waren hem twee professoraten in Amsterdam en Leiden ontgaan, wat hem verbitterde: 'Ziehier nog een nieuwe hoogleraar in het recht, te Leiden, te Amsterdam. Ik, die slechts ben teruggekeerd omdat men mij deze stoel in het vooruitzicht stelde, ik, die tot niets anders in staat ben, moet wegkwijnen, gedoemd tot nietsdoen en veracht, en men geeft boven mij de voorkeur aan mannen die zich gelukkig zouden prijzen in dat vak college bij mij te lopen. Ach, waarom heb ik toch misbruik van mij laten maken door zulke valse voorstellingen van zaken?'[1046] Hij had onvoldoende oog voor de positie van allen die hem in zijn Brunswijkse periode op een leerstoel in het moederland hadden geattendeerd, zonder zekerheden of garanties te geven. Tegenover Charles Flament, die de feitelijke toedracht niet kende, kon hij zich gemakkelijker verongelijkt tonen dan tegenover bijvoorbeeld Jeronimo de Vries. Niettemin had hij het zo moeilijk, dat hij zijn enige drie overhemden moest zien te belenen of tot de bedelstaf veroordeeld was. Het abces aan zijn hals had zich tot een heus gezwel ontwikkeld: 'Ik twijfel er bijna niet meer aan, of dit is een hard gezwel of een tumor, gezien de manier waarop het zich eerst liet aanzien en later uitgroeide.'[1047] Hij was er dus niet alleen financieel beroerd aan toe, zoals hij aan Charles Flament liet weten. Waarom betaalde de koning ondanks meerdere verzoeken zijn pensioen niet uit? En wat had hij aan een huis in Utrecht, indien zijn werkzaamheden hem blijvend aan Amsterdam zouden kluisteren? In overleg met de huidige hofleraar van de koning wilde hij in ruil voor een geregeld inkomen graag van dat huis af, ook

al vond Flament dat geen goed idee. Als hij zou overlijden, waren zijn vrouw en kind immers beter af met een huis, waarvoor men gemakkelijk f 400,- huur per jaar zou kunnen vragen, dan met niets! Maar deze redenering van de ene hofleraar vond de andere niet valide genoeg, waarna in onderling overleg werd besloten, dat in ruil voor het huis in Utrecht de koning hem opnieuw een eenmalige schenking van f 3000,- zou doen, ter delging van oude schulden, en zich zou verplichten de jaarwedde van f 3600,- stipt te doen uitbetalen. Toen Flament zich hierover definitief met de koning verstond, hoogde deze spontaan de jaarwedde of het pensioen van Bilderdijk tot f 6000,- op onder goedkeuring van de eerder overeengekomen eenmalige schenking. Nadat de dichter voor de laatste keer op 29 juni een schriftelijke poging had gedaan om de aandacht van de koning voor zijn financiële perikelen te vragen, berichtte Charles Flament hem één dag later: 'Ik haast u te antwoorden, dat uw brief van gisteren Zijne Majesteit onder ogen is gekomen en dat hij hem zelfs met belangstelling heeft gelezen. Heel mijn genegenheid voor u kennend, heeft hij mij de gunst verleend om zich met mij te onderhouden over de aard van uw zorgen en over de middelen om u te ondersteunen. Stelt u zich daarom gerust. Ik vertrouw erop dat u binnenkort nieuwe bewijzen van zijn goedheid zult ondervinden.'[1048] Niet alleen Flament kende de frustraties van Bilderdijk, ook de koning, want die schreef hem brieven vanuit het Paleis op de Dam of Het Loo, waarin hij hem met professor aansprak en verklaarde: 'Het schijnt mij toe dat u, een rustiger leven leidend, net zo rijk zult zijn als een hoogleraar in het recht.'[1049] De koning 'vertroetelde' hem, er is geen ander woord voor, maar de aldus vertroetelde hofdichter schroefde zich slechts tot 'welgemeende' dankbaarheid op zonder daarvan iets in zijn hart te voelen. Dus prees hij min of meer plichtmatig de 'weergaloze grootmoedigheid' van de koning, die voor een kinds en krankzinnig geworden man als hijzelf veel te laat zijn lot ten goede zou keren.[1050]

De koning bemoeide zich nu persoonlijk met de stipte uitbetalingen aan zijn hofdichter, waartoe hij op 15 juli 1809 zijn intendant-generaal gelastte zich met de 'Maître des Requêtes' en de 'Trésorier Général' over deze kwestie te buigen: 'Versta u met de Meester van de Verzoekschriften en de Thesaurier-generaal, opdat de eerste van de maand alle weddes zonder mankeren zullen worden uitbetaald, vooral de wedde van de heer Bilderdijk, zonder op mijn goedkeuring te wachten om de vereiste bedragen uit te keren, waarmee ik vooraf

reeds instem blijkens de huidige order, die u aan de Thesaurier-generaal moet doorgeven.'[1051] Kennelijk zat de thesaurier van de koning als een bok op de haverkist, waardoor Bilderdijk inkomsten had moeten derven. Om problemen in de toekomst te voorkomen deed hij er volgens Flament goed aan de koorden van zijn beurs zo strak aan te halen, dat hij in korte tijd een kwartaal in het voren had gespaard.[1052] Tezelfdertijd vertoefde D.J. van Lennep op Het Loo, die zich bij afwezigheid van de zieke Bilderdijk, steeds meer in de gunst des konings mocht verheugen. Met de minzaamheid van een patriciër beschouwde hij het Koninkrijk Holland als zinsbedrog: 'Ô roi, ô oubli, ô grandeur humaine, ô illusion d'un coeur trop fidèle.'[1053] Maar liever dan daarvoor uit te komen, deed hij zich toen als een waanwijze geleerde voor, met wie een man als Bilderdijk zich nauwelijks kon meten. Op 20 juli 1809 schreef Van Lennep aan zijn vrouw over twee hoofdpersonen in het leven van zijn collega, te weten de koning en Charles Flament, die hij vanuit zijn comfortabele positie op Paleis Het Loo observeerde. Ook hij moest als hofleraar en alom gerespecteerd lid van het Koninklijk Instituut lang wachten: 'Ik heb eindelijk deze ochtend van de koning tijdens de audiëntie de toezegging bekomen, dat wij heden zouden beginnen. Ik maak er echter nog weinig staat op, daar het reeds half vier is, en er doorgaans tussen het eten van de koning en het uur, dat hij naar de Komedie gaat, niet veel tijd overschiet.'[1054] Op 24 juli was Van Lennep nog steeds op Het Loo, maar in de buurt van het Oude Loo had hij met de koning mogen wandelen. Hij had bij die gelegenheid niet op het Franse woord voor 'wapenstilstand' kunnen komen, dus politiek werd als gespreksonderwerp tussen hen niet gemeden: 'Nu en dan richtte ik ook het woord in het Hollands tot hem, en doorgaans begreep hij mij vrij wel. Toen wij wat voort gewandeld hadden, kwam Flament, 's konings gewone meester in het Hollands bij ons en gaf daarop in mijn tegenwoordigheid zijn les. Ik vond dat deze man, op de pronunciatie na, die iets beter zou kunnen zijn, inderdaad zeer geschikt, en misschien wel de meest geschikte persoon van allen, is om de koning Hollands te leren, en nam dus het besluit om bij de volgende particuliere conversatie, die ik met Zijne Majesteit zou hebben, het krediet van Flament zoveel mogelijk te doen rijzen om de koning ertoe te bewegen zich aan hem bij preferentie te houden, temeer omdat Flament op het paleis woont, en dus altijd, als zijn leerling les wil nemen, het gereedst bij de hand is.'[1055] Men hoort D.J. van Lennep als het ware

converseren met zijn vrouw, terwijl hij haar niet alleen een blik op het doen en laten van twee personen gunt, met wie Bilderdijk zich in totaal andere omstandigheden tegelijkertijd verstond, maar ook zijn collega minder geschikt voor het hofleraarschap acht dan Flament.

Op de laatste dag van juli 1809 meende Bilderdijk er goed aan te doen Hendrik Tydeman te informeren over de jongste ontwikkelingen in zijn leven. Erg rooskleurig zag hij de toekomst niet in, ondanks de aangekondigde verbeteringen. Hij liet zijn gedachten gaan over een leerdicht, dat *De kunst der poëzy* zou heten, en verzuchtte: 'Mijn vrouw zit mede druk in de poëzie en gaat zich evenals ik dood werken.'[1056] Was hem na het niet doorgaan van zijn benoeming als hoogleraar in de rechten te Leiden die stad 'even onlijdelijk' als andere steden voorgekomen en de Leidenaar als ieder ander hondsvot,[1057] nu tapte hij uit een ander vaatje: 'Het is thans uit met mij. Ik ben nu weer, en voor eeuwig, uit het lieve Leiden weg, de enige plaats ter wereld, waar de lucht mij draaglijk en de inwoning genoeglijk was, en met Leiden ben ik alles kwijt. Er is noch rust, noch genoegen, noch leven voor mij en ik vervloek de mensen en mijzelf, dat ik nog ademhaal.'[1058] Nu was hij als voorzitter van het Koninklijk Instituut, drukker dan ooit, aan Amsterdam gebonden. Hij voelde zich in die hoedanigheid voor onmogelijke uitdagingen gesteld, alsof hij een leger van éénarmigen tegen éénbenigen moest laten vechten, zonder dat wie dan ook zich zou hoeven te schamen over de 'lustige posturen' die zij maakten.[1059] Tydeman had hem weer van alles gevraagd, maar moest begrijpen dat hij ditmaal geen antwoord zou krijgen: 'Elke vergaderdag, moet ik alles opnieuw nalezen en opnieuw excerperen om in staat te zijn, dat ik weet wat er te doen staat, en nog doe ik alles elk ogenblik verkeerd. Want geen vijf minuten weet ik te onthouden, wat ik hoorde, zei, of deed, en ieder deliberatie is voor mij een ondoorzichtig bos vol struwelen, waar ik tegenaan sidder en beef, niet wetend hoe erdoor te komen. Uitgaan kan ik niet meer zonder geleider, en uitgaande, weet ik mij nooit voor te stellen, waarom en waarheen ik ging. Met drie- en viermaal verhuizen in twee maanden weet ik noch boek noch papier meer te vinden en geef ik dat ook op. Ik zou mijn leven niet kunnen redden, als het afhing van de mogelijkheid om te zeggen, wat ik sinds een jaar het licht heb doen zien. U noemt enige stukken van mij. Waar vind ik ze? En hoe bekomt u die?'[1060] Hoffelijk en op het medeleven, zo niet medelijden, van zijn vriend rekenend wegens het niet doorgaan van zijn benoeming aan de Leidse

universiteit nam hij afscheid: 'Verzeker mevrouw Tydeman van mijn achting en als u in de kring van uw lieve kinderen, met de elleboog op het *Corpus juris*, u gelukkig voelt, geef dan een zucht van deernis aan...'[1061] Misschien zou hij zich ongeremd aan zijn gevoelens van frustratie hebben overgegeven, als niet een gebeurtenis van internationaal belang hem weldra volledig in beslag had genomen. Als een katalysator voor zijn ongedurigheid en frustratie verscheen er op 29 juli 1809 voor de kust van Domburg een vloot bestaande uit 104 Engelse linieschepen, fregatten en kotters die slag wilden leveren met de keizerlijke vloot om de controle van Antwerpen. Op Walcheren en in Zeeuws-Vlaanderen vonden gelijktijdig landingen plaats ter ontmanteling van de nationale verdediging in Vlissingen en Breskens. Terstond gelastte de koning: 'Stuur iemand die het fort van Bath tot het uiterste kan verdedigen, daar het nu eenmaal bijzonder strategisch gelegen is.'[1062] Op fort Bath was Bilderdijks aandacht nu gericht, waarvan ook hij, zijn persoonlijke misère ondergeschikt makend aan het landsbelang, de strategische ligging inzag. Het vormde met Waarde de laatste verdedigingslinie op Zuid-Beveland tegen een vijandelijke vloot die via de Westerschelde de haven van Antwerpen wilde veroveren.

In een rap tempo waren meer dan 38.000 man ontscheept die met 144 stukken belegeringsgeschut de ene stad na de andere tot overgave dwongen, waarbij, ten gevolge van een hevig bombardement, in Vlissingen geen 20 huizen meer overeind stonden. Veel tijd ging verloren met de verovering van Schouwen en Noord-Beveland, omdat lord Chatham ook controle over de Oosterschelde wilde hebben.[1063] In strijd met zijn orders trok de opperbevelhebber van de Frans-Nederlandse troepen, generaal Bruce, zich op fort Bath terug. Omdat hij een groot gedeelte van de verdedigingslinie om Waarde heen had opgegeven, een spoor van vernielingen aanrichtend in plaatsen als Hoedenskerke, Baarland en Borselen, ter ontmoediging van de vijand, werd hij reeds op 3 augustus 1809 uit zijn functie ontheven en op 18 december van dat jaar door de Hoge Militaire Vierschaar schuldig aan wanprestaties bevonden. Op 21 augustus veroverden Engelse troepen fort Bath, waardoor in theorie de weg naar Antwerpen vrij kwam te liggen. Fouché had tijdens de afwezigheid van Napoleon in Parijs niet stilgezeten, integendeel, hij had een groot aantal soldaten in de noordelijke departementen gemobiliseerd en er mede voor gezorgd, dat een leger van 15.000 man onder leiding van Berna-

dotte en 6000 man onder leiding van koning Lodewijk de Engelse troepen de weg versperden. Op 27 augustus verklaarden hun aanvoerders, dat Antwerpen niet kon worden veroverd, waarna op 4 september fort Bath werd heroverd door de Hollanders.[1064] Hoewel generaal Cort Heyligers het verlaten fort bij gebrek aan Engelse weerstand slechts hoefde in te nemen, blies Bilderdijk in *Bath hernomen* deze gebeurtenis tot een schitterend wapenfeit op, zoals Jan te Winkel deels uit voornoemd gedicht citerend vaststelde: 'Toch heeft Bilderdijk in zijn gedicht *Bath hernomen* het feit bezongen als een heldendaad van troepen, die inderdaad van het wegtrekken des vijands nog niets wisten en toch, 'door nevels uit het West' gedekt, durfden op te rukken 'op 't smal onzichtbaar pad, van stromen overdolven, van zeeschuim overspat'.'[1065] Hij beschreef dit wapenfeit met het psychologisch inzicht van een dramaturg die spanning weet op te bouwen, alsof de lenzen in zijn ogen op een moderne camera leken, die met een panbeweging langzaam de plaats van handeling nadert:

> Hoe bruist het in die kolken!
> Hoe zwirrelt kil en bloedt!
> Hoe trekken lucht en wolken
> Dit schouwspel tegemoet![1066]

De Engelse troepen, gedecimeerd door Zeeuwse koortsen, in het bijzonder malaria, en zich massaal overgevend aan dronkenschap, maar niet aan de vijand, dropen uiteindelijk af. Onder de meer dan 4000 doden waren 'slechts' 100 gesneuvelden te tellen, waarna tussen 13 november en 26 december 1809 de totale ontruiming van Walcheren volgde.[1067] Antwerpen, dat volgens Napoleon een pistool op de borst van Groot-Brittannië leek en een koninkrijk waard was, werd niet veroverd, noch had de Engelse invasie in Zeeland verlichting van het front in het oosten gebracht, aangezien de troepenlandingen pas na de nederlaag van Oostenrijk bij Wagram plaatsvonden.[1068] Een dubbele fout op het gebied van timing bezorgde lord Chatham een gevoelige nederlaag op het Europese continent.

Bilderdijk schreef vóór *Bath hernomen*, dus dat moet in de maand augustus van het jaar 1809 geweest zijn, nog een tweede door hem afzonderlijk uitgegeven gedicht *Wapenkreet*, waarin hij de Engelsen 'veracht'lijk moordgespuis, en hoop van plonderaren' noemde, en, wat er al te mooi op rijmde, 'barbaren, duizendwerf barbaarser dan

barbaren'.[1069] Hij snauwde hen toe: 'Liever slavernij dan met uw bijstand vrij!'[1070] Hoewel zijn politieke standpunten alleszins verdedigbaar waren, ontstonden er na de publicatie van de *Wapenkreet* en een herdruk van zijn *Vaderlandsche Oranjezucht* in 1809 grote twijfels over Bilderdijks politieke gezindheid. Drastisch samengevat trof hem het verwijt, dat men in 1809 niet tegelijk anti-Engels en -Frans kon zijn. Afgezien van het eenvoudige argument, dat men in de loop der tijd goede redenen kan hebben om van mening te veranderen, of dat wat men van commentaar voorziet, zelf veranderd is, geldt voor Bilderdijk nog iets anders ter weerlegging van zulke aantijgingen. Hij wist dat de koning anti-Frans was en meende te weten, dat deze ook anti-Engels was. Maar in dat laatste vergiste hij zich, want koning Lodewijk besefte heel goed zijn anti-Franse houding op den duur alleen met steun van Engeland te kunnen volhouden. Ten bewijze daarvan liet hij alle 'Wapenkreten' van Bilderdijk opkopen, wat natuurlijk koren op de molen van diens critici was. In een parodie op zijn *Wapenkreet* werd de dichter een 'fielt' genoemd, een politieke weerhaan die met alle winden meewaaide. 'Geen mens kan van hem op aan', want 'door eigenbelang gedreven' heeft hij 'godsdienst, deugd en eer voor lang de schop gegeven'.[1071] Hetzelfde verwijt zou hem een jaar later opnieuw treffen, zodat hij nog in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* van 1850 tot verontwaardiging van Da Costa voor een 'girouette' zou worden uitgescholden, wiens 'schuldige veranderlijkheid' het verdiende aan de kaak te worden gesteld.[1072] Multatuli liet zich voor die taak maar al te graag lenen, hoewel Da Costa's verontwaardigde uitroep een kern van waarheid bevatte. Hoe durfden anderen Bilderdijk uit te schelden voor een politieke weerhaan? 'De man, die zich tegen de triomferende Revolutie in 1795 met een woord, dat een daad was, verzette en dientengevolge een elfjarige ballingschap moest ondergaan, een girouette! De man, die aan koning Lodewijk de terugkeer van Oranje en onder de Franse tirannie het nationaal herstel van Nederland voorzegde, een girouette!'[1073] Zoals het hem leed deed, dat anderen 'in een opzettelijk daartoe ingerichte verhandeling' hun 'bekwame pen tot een betoog in dergelijke zin' leenden, deed het anderen niet minder leed dat Multatuli,-een bekwamere penvoerder zal men niet licht vinden-, hetzelfde trachtte te doen. Tydeman wilde er meer van weten en stelde Bilderdijk de vraag: 'Werd er misschien in uw vers te onbeleefd op de Engelsen geschrold?'[1074] Dat laatste woord, in de betekenis van 'geschimpt', maakte de on-

derhandelingen over vrede met Engeland er niet gemakkelijker op. Bilderdijk antwoordde: 'De *Wapenkreet* is verboden, omdat er op dat ogenblik diplomatieke redenen waren, om de invectieven tegen de Engelsen te suspenderen. Men rekende die in een stuk van mij (quanta gloria!) van zoveel belang, dat een mogendheid die ons over vrede raadpleegde en vrede wenste, zich dit stuk aan moest trekken.'[1075] Op ministerieel niveau was hem gevraagd zijn gedicht 'in te trekken', maar hoe zou hij iets kunnen 'intrekken', wat hij als een goed vaderlander had geuit? Niet híj behoorde zoiets stilletjes, maar de regering openlijk en met opgave van redenen te doen. Er was toen een week voorbijgegaan, 'eer de inhibitie geschiedde' en wel 'zonder dadelijke ophaling of aanschrijving van judicieel of politiek gezag'. Misschien had men zich wel geërgerd aan zijn oproep tot verzet tegen allerlei vormen van slavernij, of die nu door Britse slavenhouders in stand werd gehouden, of door Franse.[1076]

In zijn *Geschiedenis des Vaderlands* behandelde Bilderdijk eveneens de invasie van de Engelse troepen in Zeeland, de nadruk leggend op hun overhaast vertrek: 'Zij verlieten dit land met doodsschrik en in de onbegrijpelijkste verhaasting.'[1077] De door hem al of niet vermelde aantallen doden, gekwetsten en zieken kunnen evenals verscheidene data afwijken van de officieel in omloop zijnde aantallen en data, maar dat doet niets af aan het beeld van de verschrikkelijke oorlogstaferelen, dat hij zijn lezers voorhoudt. Men kan daarin een Hollandse tegenhanger van Goya's *Los desastres de la guerra* ontwaren, zij het dat Bilderdijk minder onpartijdig dan de Spaanse grootmeester oog voor de gruwelen van de oorlog als zodanig had en niet de Fransen, maar de Engelsen hekelde wegens hun ver van huis bedreven wandaden. Ook de schaal waarop er werd geleden en gestorven laat geen vergelijking van Zeeland in 1809 met Spanje in 1810 en de jaren daarna toe, maar in essentie was er wel een overeenkomst. Zonder Napoleon hadden aanzienlijk minder mensen zich in hun bestaan bedreigd hoeven te voelen en was er in Spanje geen 'ontzettende kakofonie van dierlijkheid en marteling, een afgrond van afgrijselijkheid' geweest, zoals er in Zeeland geen 'Leeuwenkroost' door een luipaard was 'verworgd', wiens ogen 'bij het ijselijkst moordgeschreeuw' van spijt, woede en bloeddorst nijdig glommen.[1078] Presser weidde aldus over deze omgekeerde variant van de Spaanse furie uit: 'De mensen doorpriemen, verzengen, worgen, hangen, verminken, verkrachten elkaar; sluipmoord en massaslachting doen hun werk.'[1079] Goya indi-

rect betrekkend bij zijn eigen ervaringen tijdens de Tweede Wereldoorlog, waarin de rol van Hitler hem niet minder kritisch tegenover die van Napoleon ten tijde van diens exterritoriale veroveringen deed staan, vervolgde hij: 'Het vonnis over het Spaanse avontuur van Napoleon vindt men in een paar woorden geformuleerd onder de vermaarde ets, waarop een Franse soldaat met welgevallen een opgehangen rebel beschouwt: 'Men weet niet waarom.' De domme redeloosheid van deze slachting, de weerzinwekkende verdwazing van deze oorlog,-hoe luguber en helder worden ze ons hier voor ogen gesteld! Hoe ver ligt dit af van het snorkende gebral der Napoleonvergoders! Die gecastreerde mannen, die op takken gespietste grenadiers, die tussen twee planken doorgezaagde lansiers, hoe anders dan de sympathieke, dappere, op het veld van eer gaarne sneuvelende grognards! In Spanje sneuvelde men immers niet, men werd er ziek, men crepeerde er, men kreeg een kogel uit een hinderlaag, men werd geslacht als een zwijn; wanneer Santo Domingo, Rusland, Leipzig en Waterloo er niet waren geweest, zou deze ene catastrofe al genoeg zijn om aan de ordinaire verheerlijking van het weldadige genie Napoleon voor eens en altijd een eind te maken.'[1080] Daarin ligt de overeenkomst met Bilderdijks beschrijving van de gruwelijke oorlogstaferelen in eigen land: 'In Zeeland sneuvelde men immers niet, men werd er ziek, men crepeerde er, men kreeg een kogel uit een hinderlaag, men werd geslacht als een zwijn.' Het verschil is gelegen in de afwijzing van heldenverering in de persoon van Napoleon enerzijds,-geen enkele oorlogshitser deugt immers, welke nobele motieven hij ook voor zijn handelwijze moge aanvoeren-, en de verheerlijking van 'Hollands oorlogsmoed' door Bilderdijk.[1081] In zijn ogen was koning Lodewijk een held, wiens krijgsroem zich aftekende in 'de schoot der opengescheurde kolken die Brittenwrakken slurpt en borrelt van hun bloed'.[1082] Dat laatste boezemde hem geen weerzin in, waardoor men hem de grootsheid van Goya's visie moet ontzeggen.

Ten tijde van de invasie kwam Napoleon reeds op het idee, dat Holland met zijn mondingen van Franse rivieren een complement van Frankrijk was: 'De troon van de koning is verwoest door de Engelse expeditie, die de waardeloosheid van zijn middelen heeft aangetoond en de noodzaak van een samenvoeging met Frankrijk.'[1083] Bilderdijks oude voorspelling dat de Nederlandse maagd 'baldadig' zou worden 'aangerand' door Frankrijk, dreigde opnieuw werkelijkheid te worden.[1084] De aftocht van de Engelsen stimuleerde zijn nationalistische

gezindheid, terwijl er weinig reden was om trots op het Koninkrijk Holland te zijn. De tegenstrijdigheid daarvan noopte hem na te denken over de ondergang van zijn vaderland en de mogelijkheid, dat die met de ondergang van de wereld zou samenvallen. Hoe verhielden Gods openbaringen zich tot zijn eigen voorspellingen? Mocht hij wat hem middels zijn voorspellend inzicht zelf geopenbaard was, beschouwen als goddelijke ingevingen? Daarover gaf hij dubbelzinnige signalen af, want enerzijds verklaarde hij in een terugblik op zijn leven: 'Men behoort zich te houden aan wat kennelijk geopenbaard is, hetzij ab initio duidelijk, hetzij door de uitkomst verklaard. Het vooruitlopen houd ik niet voor onzondig, ik houd het immers voor gevaarlijk. Het verstand moet zich niet aanmatigen Gods geheimenissen te doorgronden.'[1085] Anderzijds schreef hij in één ongedateerde alinea, die zich als een short essay laat lezen, dat wie zich niet ontvankelijk toont voor gevoelsmatig tot stand gekomen hogere inzichten zich van zijn eigen diepste innerlijk vervreemdt. Het is net alsof hij tussen lichaam en geest een parallel met verstand en gevoel trekt: 'Zij, die de overeenstemming der dromen, met ophanden zijnde of op zekere afstanden van ons voorvallende gebeurtenissen ontkennen, weerspreken het eenstemmig getuigenis van geheel het menselijk geslacht door alle eeuwen heen en bij alle volkeren afgelegd, om niet van de dagelijkse ondervinding te gewagen, die nooit geheel ophield er kracht aan te geven. Het bedrieglijke der dromen als loutere verbeelding, is op zichzelf beschouwd, inderdaad een zeer rijke stof voor de redenaar, zodra hij de mens van geheel de schepping, de geestelijke en lichamelijke wereld, afzondert. Maar gelijk alles in de ganse natuur en de beide werelden die wij met de naam van 'lichamelijk' en 'geestelijk' onderscheiden, onverdeeld en ten nauwste samenhangt, zo is zo'n afzondering dwaasheid en het juiste middel om zich omtrent alle werkingen door uitsluiting der wederkerige oorzaken en invloeiselen ten enenmale te verblinden en van alle waarheid en wezenlijkheid af te leiden.'[1086] In één van de belangrijkste brieven door hem geschreven, op 16 oktober 1809 aan Hendrik Tydeman, kwam hij op deze kwestie terug. Een voorspelling pretendeert ons een toekomstige waarheid voor te houden, zo redeneerde Bilderdijk, die zich tegelijk op verschillende gebieden kan manifesteren en dikwijls voor meer dan één uitleg vatbaar is. Toch valt zij onder de noemer van eenheid te herleiden, wat het belang van verdraagzaamheid benadrukt: 'Waarheid is één en is alles. En wie zij niet alles waard is, die is

zelf niets waard. Van haar kan men echter verschillende percepties hebben en dit moet ons verdraagzaamheid inboezemen.'[1087] Wat een indrukwekkend pleidooi voor verdraagzaamheid, kan een moderne lezer tot dusver denken, van iemand die zich een ware tegenstander van de Verlichting toonde en in de tweede helft van zijn leven nu niet bepaald in deze deugd uitmuntte. Hoe nederig en allerminst vervuld van zichzelf vervolgde Bilderdijk zijn redenering, haast ongemerkt zijn profetische gave aanwendend voor vermaningen in plaats van voorspellingen: 'Laat dit nu wederom gerafel van een zot of (om het nog fraaier te maken) van een dweper zijn! Die zot, die dweper, of hoe men het noemt, ben ik. Ik, die de tegenwoordige logica en metafysica voor onzin en bedrog verklaar en de mensen terugroep tot verloochening van al die wangevoelens, die zij daaraan verbinden, om de ogen te openen, te zien en te denken, wat zij verleerd hebben. Ik, die tegen hen voor Gods troon zal getuigen, zelfs dan nog, wanneer ik heel mijn nietigheid en al mijn verkeerdheden belijdend, ook de onzuivere menselijkheid zelf zal veroordelen die in mijn aanmaningen doorklinkt en er wellicht zelfs in heerst.'[1088] Wat in strijd met zijn pleidooi voor verdraagzaamheid lijkt, een getuigenis voor Gods troon tegen zijn medemensen, blijkt bij nader inzien een bekentenis (of biecht) van zijn eigen onvermogen, waarmee hij desnoods het ergste wat hem overkomen kan, Gods straf, riskeert om de in hem brandende goddelijke vonk niet in de hel te laten doven. Hoe paradoxaal getuigde Bilderdijk hier van zijn geloof in God, zijn grote taalvaardigheid gebruikend om, tegen de heersende geest of waan van de dag in, zijn spiritualiteit de boventoon te laten voeren. Wars van alle materialisme in de vorm van huizenbezit, hoewel gekweld door financiële zorgen, opteerde hij voor de geest zonder het lichaam te verwaarlozen, voor rationalisme in directe samenhang met irrationele aspecten van het denken op zichzelf, waarvan zijn vaderlandsliefde een voorbeeld is, toen het Koninkrijk Holland ten ondergang gedoemd leek, en voor het samengaan van natuur en bovennatuur. Denkend aan die goddelijke vonk schiep hij een legitiem tegenbeeld voor de idealen van de Verlichting,-atheïsme in het bijzonder-, die hij als een 'domper' ervoer, hoewel de aanhangers daarvan hém nu juist als zodanig wensten te betitelen.

Het was in zijn voorstelling van zaken niet zo, dat er door God een ziel in het menselijk lichaam werd gestopt, want het samengaan van natuur en bovennatuur hield een groter aandeel voor de ziel dan

voor het lichaam in. Hoeveel mechanische trekjes de ziel ook van het lichaam overnam, toch lag het menselijk bestaan in de ziel verankerd. Een tikje schopenhaueriaans avant la lettre formuleerde hij dat zo: 'Het *leven* is in 't *willend wezen*, dat in het lichaam werkt en de beweging van het hart is in zijn aard net zo willekeurig als die van enig willekeurig bewogen lid, bijvoorbeeld hand of lippen. Ja, dit gaat zo ver, dat het de ziel is die het lichaam zijn gedaante geeft, vormt, en boetseert, en zo ook voedt en onderhoudt door de werking des werktuigs. En het is alleen door de gewoonte van onophoudelijk bijvoorbeeld het hart te openen en toe te wringen, dat de ziel zich niet meer bewust wordt van wat zij doet, evenals vele oude bakers in die post grijs geworden, de linkerknie altijd op en neer bewegen, alsof zij een kind susten, zonder te weten, dat zij het doen, of zonder het te kunnen nalaten.'[1089] De Verlichting pleegde volgens hem een aanslag op de nauwe band die er tussen ziel en lichaam enerzijds bestond, en tussen ziel en God anderzijds. Onpasselijk en beschaamd reageerde hij daarop, dat wil zeggen dat hij zijn plaatsvervangende schaamte om mens onder de mensen te zijn liever liet ontaarden in vijandschap dan nog langer zo te moeten leven: 'Met één woord, waarom gevoelt al wat nieuw is, zich zo zichtbaar gegrepen door de goddeloosheid, het atheïsme, en de over het mensdom uitgegane vloek van verblinding, dat men, ik herhaal het, zich moet schamen om mens te zijn, ja, niet meer weet, hoe zucht naar God en waarheid en rechtheid staande te houden in zijn hart, zonder uit beginsel van de godsdienst zelf, de onverzoenlijke vijand der mensen te zijn?'[1090] Hier naderden zijn gedachten over de verhouding tussen ziel en lichaam de uitkomst van wat hij eerder over de verhouding tussen Gods openbaringen en zijn eigen voorspellingen had geconcludeerd, namelijk dat het gevoel en niet het verstand uitsluitsel over de gebeurtenissen in zijn eigen tijd kon geven. Viel er niet op grote schaal geloofsafval te constateren? Stond er niet in *Het Boek der Openbaring*, dat geloofsafval, rampen en oorlogen het einde der tijden aankondigden? Welnu, dan durfde hij, Bilderdijk, wel de wederkomst van de Messias te voorspellen: 'De tijd nadert (en wellicht sneller dan men gelooft), dat de ogen op een andere wijze worden geopend. Alles bereidt zich er op voor. De algemene afval is werkelijk daar. Op dit ogenblik te wankelen is onverantwoordelijker dan ooit.'[1091] En dan waren er nog mensen die hem durfden aan te raden, dat hij tevreden met zijn lot moest zijn, nu de koning hem daadwerkelijk blijken van zijn goede gezindheid had ge-

geven! Zíj hadden er niets van begrepen, zo vervolgde Bilderdijk nog steeds zijn brief aan Hendrik Tydeman: 'Zou ik vanaf mijn geboorte in een kloostercel zijn gestopt, waar ik nooit uitgekomen was, dan zou ik mogelijk nog iets aan het leven hebben gehad. Maar wee, dat ik niet gestorven ben eer ik een mens kende, of leerde kennen! Het gevoel te hebben, dat men hun in iets gelijkt, is een hel, en dat is het dubbel voor een hart, dat ontboezeming en mededeling behoeft, en, menslievend van nature, moet weldoen en in alle mogelijke vormen moet weldoen. Spreek ik aldus, dan houdt men mij voor dol of zot. Men wil mij echter niet als een dolle of zot opsluiten, maar integendeel als een wijze behandelen. Dit is onverdraaglijk. Mij te willen dwingen om met hen te raaskallen, die niet anders dan raaskallen, en als alles mij dol maakt, van mij te vergen, dat ik wel tevreden zal zijn. 't Is of de varkens mij aan hun draftrog zetten, en mij dan wilden opdringen, dat zij mij veel eer aandeden, dat ik er hoge prijs op moest stellen en (pour comble du mal, et, pour me faire enrager tout de bon) dat ikzelf veel smaak in hun lekkernij vind, en uit affectatie slechts een vieze mond trek.'[1092] Onvoldaan en overgevoelig reageerde hij op elke prikkel die hem zich goedschiks of kwaadschiks naar de wil van een ander moest doen voegen.

Zo was hij bijvoorbeeld 'melancholiek en boos', toen Catharina op 3 september 1809 met een cavalerieofficier, Johan van Westreenen, hertrouwde.[1093] Naar Jan Wap beweerde, had de officier van justitie in Amsterdam de nodige maatregelen genomen om ordeverstoringen van de huwelijkssluiting en -viering te voorkomen.[1094] Men achtte hem kennelijk in staat om anderen fysiek te belagen, terwijl het eerder net andersom was. Onder de 220.000 inwoners van Amsterdam zou in 1809 de helft op liefdadigheid aangewezen zijn, onder wie velen in 1810 zijn huis belegerden.[1095] Men hield hem voor een rijk man, die zijn Oranjegezindheid had verloochend en over zijn eigen ziel de subtielste dingen zeggen kon, maar haar intussen wel aan de verkeerde partij had verkocht. In het najaar van 1809 werd hij serieus belaagd door mensen die hem 'stapels brieven' stuurden, waarvan hij als ontvanger de porti moest betalen. Het waren veelal anoniem geschreven brieven, die bestonden uit 'blote scheldwoorden, belachelijke dreigementen, kreupele schimprijmpjes tegen mij en al dergelijke'.[1096] Wat hem daarvan het meest griefde, was dat een deel daarvan uit Leiden afkomstig was. Het kan zijn verbittering tegen het mensengeslacht verklaren, zijn toenemende onverdraagzaamheid te-

genover protestantse medebroeders die zich remonstrants of al te verdraagzaam jegens andersdenkenden in eigen kring opstelden, maar tevens zijn besef van orthodoxie ondermijnden: 'Het behoort eigenlijk tot de gewetensdwang dezer eeuw, dat wie neologen stout in de baard vaart, op alle mogelijke manieren wordt mishandeld.'[1097] Zoals de politieke tegenstellingen tussen patriotten en orangisten (en de negentiende-eeuwse varianten daarvan) moesten worden toegedekt ter wille van de nationale eenheid, die meer dan ooit moest worden gekoesterd om de zelfstandigheid van het Koninkrijk Holland niet in gevaar te brengen, gold dat ook voor godsdienstige en daarmee gepaard gaande religieuze tegenstellingen. De voorwaarde waaronder Schimmelpenninck hem uit ballingschap had laten terugkeren, was door Bilderdijk allang geschonden, waartegenover de intolerantie stond van al wie hem op een afwijkend geluid meende te kunnen betrappen. Kwam die nationale eenheid in gevaar, dan bleken zelfs de verdraagzaamste neologen plotseling onverdraagzaam te zijn. Wat onder het mom van vooruitgang werd gepresenteerd, was in zijn ogen een achteruitgang: 'Men praat van verlichting,' zo schamperde hij in zijn lange brief van 16 oktober 1809 aan Hendrik Tydeman, 'duizenden begrippen waren er in de domste tijden, zowel ten aanzien van het intellectuele, morele, als van het fysiologische eindeloos rechter en waarachtiger dan die welke men nu met grote ophef daarvoor in de plaats gesteld, aangenomen, en verspreid heeft. En hoe komt dat? Zeer natuurlijk, men zag, dat die begrippen niet samenhingen met het principe en men besloot: ergo, ze zijn vals, in plaats van dat het principe vals was. Of men versmeet het ene principe om het andere aan te nemen, even vals, en alleen bedrieglijker voor oppervlakkige denkers dan het oude, en nog veel onvruchtbaarder voor waarheid en redelijkheid, en rijk in vleiende, maar valse en in de applicatie verderfelijke gevolgen.'[1098] Waarom hing hij zo halsstarrig aan zijn eigen principes? Omdat er morele plichten mee gemoeid zijn: 'Al wat morele plichten raakt, is bij mij heilig; en daarom moeten het voor ons ook de beginselen zijn, waaruit die plichten voortvloeien. Dat beginsel, zo het van Gods instelling is, moet niet tot een instelling van willekeurige conventie worden gemaakt, of alles is verloren.'[1099] Achter zijn hoog getoonzette redenering zit dus zijn praktische overtuiging, dat het 'droit divin' haaks op het 'contrat social' staat. Dat bedoelde hij met 'in de applicatie verderfelijke gevolgen' op politiek en staatkundig gebied, waaronder hij op godsdienstig

en religieus gebied de opvatting verstond, dat 'deugd' de hoofdzaak of het wezen der godsdienst zou zijn. Dat was immers het geloof, dat wil zeggen 'de aanschouwende erkentenis van God, die van God in Christus als voor ons voldoende en expiërende* is'.[1100]

Zijn loodzware ernst leidde op zichzelf ook al weer tot misverstanden en beschuldigingen. Zo vroegen zijn tijdgenoten zich af, of hij vóór of na de verhoging van zijn koninklijk pensioen in 1809 groter was gaan wonen. Had hij dat soms daarvóór gedaan om geruchten over zijn geringe kredietwaardigheid de kop in te drukken? Dat hij in werkelijkheid kleiner was gaan wonen, kwam niet in hun hoofd op. In 1823 zou deze geschiedenis zich onder koning Willem I herhalen. Ontkende Bilderdijk enigerlei verband tussen de hoogte van zijn pensioenen en de grootte van zijn huurhuizen, dan had zelfs zijn biograaf er moeite mee hem te geloven.[1101] Kollewijn verdacht hem ervan te liegen of, nog erger, grapjes te maken: 'Kon Bilderdijk door de waarheid te verdraaien een goede vriend genoegen doen, of de indruk teweegbrengen geestig, interessant, profetisch te zijn, dan kostte het hem veel haar ongeschonden te laten.'[1102] Het was dus ook nooit goed, want achter zijn ernst verborg zich zijn a priori afkeurenswaardige lichtzinnigheid en achter zijn lichtzinnigheid de ernst van wie hem met argwaan gadesloegen. Het volgende voorbeeld kan dat illustreren, terwijl het in zijn essentie geenszins op lichtzinnigheid wijst. Toen dominees er nog huisknechten op na hielden, vroeg de knecht van een zekere dominee Pluygers aan Bilderdijk, of hij soms trek in een glas morgenwijn had. "Ik dank u, vriend!" weerde hij het aanbod af, "sinds dat gevalletje met Noach drink ik geen wijn meer."[1103] Allesbehalve lichtzinnig dronk Bilderdijk 's morgens geen wijn, maar zijn toelichting in de vorm van een grapje werd uiterst lichtzinnig gevonden. Waarom zou men hem in zo'n geval betichten van het spreken van een onwaarheid, of hem zo'n moment van komische opluchting misgunnen? Leedvermaak over zijn niet uitgekomen voorspellingen,- ook vormen van onwaarheid tenslotte-, zou kunnen worden getemperd door de 'rouwzang' die Bilderdijk maakte, toen in 1809 de hofschilder van koning Lodewijk overleed. Johan Bernard Scheffer mocht dan overleden zijn, zo trachtte hij diens weduwe te troosten, maar de kunstroem van hun zoon Ary zou haar moederhart in de toekomst verwarmen.[1104] Daarin heeft hij achteraf gelijk gekregen, en moest

* Het gallicisme 'expiëren' betekent 'boete doen' of 'verzoenen'.

men geloven, wat hij zijn vriend Hendrik Tydeman wilde doen geloven, dan was dat ook niet verwonderlijk, want hij sprak altijd de waarheid. Moest hij als advocaat een cliënt verdedigen, dan had hij het vertikt om met een leugentje om bestwil een zaak voor hem of haar te winnen: 'Gelief slechts, mijn vriend, te geloven, wanneer ik iets zeg, dat ik het meen en dat het inservire causae* door mij, zelfs toen ik als advocaat pleitte, altijd voor een helse gruwel is gehouden, dat ik nooit een systema of regel heb geadopteerd of gevelliceerd**, omdat zij een zaak diende of niet diende, en dat ik in de poëzie wel naar het affect spreek dat ik uitdruk, maar nooit tegen mijn gevoelen in.'[1105]

Gelooft een advocaat niet in de onschuld van zijn cliënt, dan zal hij voor de rechter toch op zijn minst de indruk moeten wekken dat wél te doen. Laat hij dat na, dan is hij in professioneel opzicht verkeerd bezig. Zijn voor een advocaat onhoudbare standpunt bracht Bilderdijk als dichter in de praktijk, toen hij in het najaar van 1809 zijn *Kunst der poëzy* schreef. Met deze provocerende titel naar de *Ars poetica* van Aristoteles, Horatius en Boileau verwijzend, beriep hij zich op het innigst zelfgevoel als graadmeter voor echte poëzie. Een dichter had niets aan regeltjes of een systeem, hij moest willen toegeven aan de 'onweerstaanbare dronkenschap van het gevoel'.[1106] Liet hij dat na, dan zou zijn hart op den duur barsten en zijn verhitte geest hem 'tot de overspanning der razernij' brengen. Ogenschijnlijk kwam het op dosering aan, te veel gevoel leidde tot sentimentalisme, wat hij streng in het werk van Feith afkeurde, of tot een te sterk in plaats van een te slap aftreksel van de waarheid die hem voor ogen stond. In dat laatste geval was er onmiskenbaar sprake van te weinig gevoel. Een stoïcijn of Britse flegmaticus hoefde er niet voor te vrezen door zijn gevoelens te worden meegesleept, de ware dichter wel. Een vakman geloofde in 'oefening baart kunst', men moest hem in die waan laten: 'Laat, o mijn vrienden, laat de welmenende sukkel zijn troostrijke inbeelding.'[1107] Pas wanneer de dichter 'zichzelf onmachtig' is geworden, kan hij anderen 'aan zijn tonen kluisteren'. Hier vervalt het besef van dosering om plaats te maken voor een inhoudelijk criterium, dat hij een jaar eerder in het in proza geschreven *De poëzy* als motto had gebruikt: 'Est Deus in nobis, agitante calescimus illo,'

* alleen rekening houden met wat de zaak dient

** afgewezen

ofwel: 'In ons woont een God en wij ontgloeien door zijn aandrift.'[1108] Wie is God? Hij alleen mag zich God noemen, 'in wiens uit- en overvloeiende volheid' de dichter zich verliest.[1109] Het is net alsof Bilderdijk een voorschot op de bekende uitspraak van Willem Kloos nam: 'Ik ben een God in het diepst van mijn gedachten!'[1110] Wat daar overigens tegen pleit, is het totaal andere Godsbesef van Kloos en de overwaardering van gedachten ten opzichte van gevoelens, die althans uit de eerste regel van Kloos' sonnet spreekt. Alvorens daar nader op in te gaan en het misverstand uit de weg te ruimen, dat het verschil tussen beide dichters reduceert tot de gedachten van de een en de gevoelens van de ander (waarbij de gedachterijke in de 'reflectieve versificator' een gevoelsarme meende te bespeuren), dient een chroniqueur van Bilderdijks leven het leerdicht zelf kort te bespreken.[1111] Tegenover de 'waanpoëten' die zich wapenen 'met liksteen, schaaf en vijlen', staat de ik-figuur (een tot tweemaal toe geapostrofeerde uitgave van 'ik'), geen 'waanpoëet', maar de ware dichter:

> 'k Bleef in mijzelf bepaald, doorzocht mijn eigen ziel,
> En vond de waarheid daar, die zich verscholen hiel.
> 'k Zag alles opgelost in 't enig zelfgevoelen,
> Dit, grondslag van mijn zijn, bewustheid en bedoelen.[1112]

Ogenschijnlijk nietig, want 'wij zangers dwalen rond in nare onzekerheden', kijkt hij de kunst van Homerus af, die 'het dierlijk stof verheft en tot God en engel maakt'.[1113] Zo'n transformatie van de schepping is pas mogelijk, als een dichter zich door niemand anders dan zichzelf de les laat lezen. Het zelfgevoel staat haaks op het 'vreemd gareel' dat hem 'aan valse stelsels snoert'. Wijsgeren van welk kaliber dan ook voeren het mensdom niet hoger, dat kan alleen de ware zanger. Treedt zijn ziel in de 'bron van licht, die om Gods zetel vlamt', dan wordt het nietige ineens oppermachtig, of zoals Bilderdijk het plastisch uitdrukt, kan een bij met een arend concurreren. Zich vereenzelvigend met die bij afkomstig uit Hybla, een naar een berg op Sicilië vernoemde streek, gebruikte hij een passage uit de eerste ecloga* van Vergilius' *Bucolica* om deze vergelijking uit te werken:

* Een ecloga is een herderszang: in de eerste ecloga van de *Bucolica* praten twee herders, Tityrus en Meliboeus, met elkaar over de geneugten van het landleven. De een vertrekt naar Rome om daar zijn gemakkelijk leventje voort te zetten, de ander moet wegens onteigening gedwongen vertrekken.

Toen zweefde ik, als de bie van Hybla, over het kruid;
Toen breidde ik door het heelal mijn stoute vlerken uit,
En waagde het, adelaars die in de wolken hangen,
Te trotsen, en de lucht al steig'rend saam te prangen.[1114]

In de vorm van een terugblik op zijn dichterlijke ontwikkeling is het niet vreemd, dat Bilderdijk aan Homerus, Plato en Vergilius materiaal ontleende voor de kerngedachte in de *Kunst der poëzy*: 'De dichtkunst des poëets, de godsdienst van de christen is één.'[1115] Ten onrechte zagen tal van dichterdominees hierin een vrijbrief om God overal bij te halen, de verwoording van de onnozelste of huiselijkste aangelegenheden zodoende verheffend tot onsterfelijke poëzie. Men houdt de goddelijke vonk in zichzelf niet brandend met een volle kwispedoor, maar door te luisteren naar een innerlijke stem, waarmee men het gesternte kan doen 'reien'.[1116] De taal van dichterdominees is daarentegen verwant aan de Tale Kanaäns en doet volgens Bilderdijk eerder denken aan het 'geweld van ijdel klankgejoel, dat dondert, loeit en bromt en oren doof doet suizen' dan aan de 'engelensprake' van een dichter naar zijn hart.[1117] De bij en de arend worden achteloos terzijde geschoven voor het beeld van meer hemels gevleugelden:

Ik zag geen hemel meer, met fonk'lend goud bestipt,
'k Zag leven, 'k zag gevoel, 'k zag geesten, meer verheven,
Maar aan mijn geest verwant, door de ijd'le vlakte zweven
En 't al bevolken, 't al bezielen met hun heer.[1118]

Zo'n onmiskenbaar spiritueel element in de *Kunst der poëzy* kan men gemakkelijk ridiculiseren,-al maakt het nu juist deel uit van de kern van dit algemeen bewonderde leerdicht-, door de retorische vraag te stellen: 'Hoe ontstaat poëzie anders dan door etherische mededelingen uit de geestenwereld, die tot de hemel terugkeren als *één opwaarts steigerende offerstroom*?'[1119] Door vervolgens 'etherische mededelingen' op één lijn te stellen met het esoterische gedachtegoed van Bilderdijk, dat volgens Van Eijnatten gevaarlijk dicht in de buurt komt van wat men tegenwoordig het 'kitsch' onder de godsdiensten noemt, wordt niet godsdienst of religie, maar spiritualiteit met de uitwassen van de newagebeweging als een vluchtig verschijnsel (om het eens etherisch te formuleren) opgevat. Daarmee doet

men zowel het verschijnsel spiritualiteit onrecht, als ook Bilderdijk zelf, die men meer dan als de Vader van het Réveil als de Vader van de newagebeweging zou kunnen beschouwen. De laatste regel van het leerdicht: 'Blaas me aan, gevoel der kunst, ik wil geen meesters meer,' wijst op de soevereine houding van de dichter, die volgens het motto van *De poëzy* alleen aan God inwoning biedt en dus ook als eerste naar Hem luistert.[1120] Zoals dankzij een goddelijke influistering heel lang geleden nieuw leven is ontstaan, concipieert de dichter een nieuw gedicht, wanneer hij zich door God laat inspireren. Niet het verstand, dat 'de geringste, de nietigste aller onzer faculteiten is', niet de verbeelding, die slechts de illusie van een hogere wereld geeft, maar het gevoel is 'het enige, wezenlijk belangrijke kenvermogen' op empirisch en niet-empirisch gebied.[1121]

Wanneer weet men, dat het gevoel de waakzaamheid van een dichter heeft doen verslappen om plaats voor 'engelensprake' te maken? In *De poëzy* beschrijft Bilderdijk, met welke lichamelijke kenmerken zijn inspiratie gepaard gaat: 'Het hersengestel wordt uit zijn gematigde ruststaat verwrongen, het stort zijn zenuwvocht uit, het hart slaat geweldig, het bloed bruist door de spieren en trekt die samen, het vliegt naar de buitendelen des lichaams, die zwellen. Het vliegt naar de gorgel en spant hem, terwijl het de borst verwijdt. De adem wordt krachtiger en geregelder uitgedreven en verkrijgt door de spanning des gorgels de zangtoon, die genoeg is om door het treffen van andere gehoorzenuwen ook hen in dezelfde beweging te brengen. Het hoofd gloeit, het voorhoofd bloost door de toevloed der vochten en de ogen tintelen door de gespannenheid der vliezen. Hij spreekt, de mens, maar het is zingen. Hij wil zijn gedachten meedelen, maar het is poëzie. Hij beweegt zijn leden, maar het is met een waardigheid, met een zwier, die de gronden der danskunst uitmaakt. En alles stemt overeen, alles regelt zich, alles spant samen tot uitdrukking van dat gevoel, van dat rijk, dat fijn, dat verheven gevoel dat zich over alle voorwerpen, over alle denkbeelden verspreidt, aan alles een leven, een ziel schenkt, en zichzelf aan alles wat onder de kreits zijner werkelijke bevattingen valt, meedeelt.'[1122] In *Over dichterlijke geestdrift* (1809) preciseerde Bilderdijk het verschil tussen enthousiasme en dweperij, in welk eerste gevoel hij het Griekse woord voor God herkende en dat hij omschreef als een 'gewaarwording of in het bijzonder wat men aandoening noemt, dat is een min of meer blijvende indruk die de ziel bezighoudt en als het ware tot zich trekt', terwijl aan

dweperij een 'gekrenkte verbeeldingskracht' (dus géén gevoel) ten grondslag ligt.[1123] Met de mystieke inslag hem eigen verklaarde hij het gevoel bovendien voor lijdelijk en het verstand voor actief. Over de rol van het door hem gedeprecieerde verstand is reeds uitvoerig geschreven. Hier zij slechts vermeld, dat hij het verstand als een kruk beschouwde en van mening was, dat wie zijn benen 'óf aan stukken slaat, óf laat verstijven om voortaan op een kruk te hompelen', zeker niet zo ver zal komen als zijn 'natuurlijk voort wandelende' voorouders.[1124] Met zijn formulering dat poëzie een 'blote' uitstorting van het gevoel is, beoogde hij de rol van de verbeelding en het verstand tot nul te reduceren, maar helemaal consequent was hij daarin niet. In 1818, toen hij zich met een dorre abeel vergeleek waarin de bliksem is ingeslagen, riep hij de verbeelding te hulp om als dichter nog eenmaal van haar diensten gebruik te maken. Zijn 'ontbladerde kruin' zal geen 'sierlijk loof' meer dragen, maar het moest toch mogelijk zijn, dat de verbeelding hem haar gunsten schonk. Al neigde het 'geknakte hout' zich ook half ter aarde en bedreigde een 'opgeheven bijl' zijn wortels, toch hoopte hij, dat zij als vanouds zijn 'zangzucht' zou bevredigen. Dat hoopte hij van ganser harte, al was het maar voor enige ogenblikken, 'zo ooit een morgenstraal de avond mag verkwikken'.[1125] Hij stapelde het ene beeld op het andere om de verbeelding te verleiden haar oude stiel ter hand te nemen, wat zo wezenlijk is voor het staaltje poëzie dat hij ten beste gaf, dat gevoel en verbeelding elkaar althans in *Aan de verbeelding* niet kunnen missen.

Voor Kloos stond het vast, dat Bilderdijks *Kunst der poëzy* vooruitwees naar de toekomst: 'Het geslacht van Tachtig, dat reeds van zijn allereerste begin, zonder toen nog de uitspraken van Bilderdijk te kennen, eveneens het *gevoel* aannam als essentie der dichtkunst, heeft deze theorie, die door de gehele geschiedenis der wezenlijke dichtkunst wordt bewezen de ware te zijn, uitvoeriger ontwikkeld dan Willem Bilderdijk heeft willen doen. Maar aan hem zal toch altijd de eer blijven haar, in tijdsorde, 't eerst, bij ons, met duidelijke woorden te hebben uitgedrukt.'[1126] Bilderdijks verzet tegen de regels van het classicisme viel bij hem eveneens in goede aarde, bijna letterlijk, want ook Kloos was van mening, dat de wezenlijke waarde van iemands dichterschap niet, zoals die van een stuk weiland, met de roede valt op te meten. Kwaliteit laat zich immers niet door kwantiteit beïnvloeden![1127] Maar met de kwaliteit van Bilderdijks gedichten was iets niet in orde, zodat zijn eindoordeel over het werk van zijn voor-

ganger niet bijster gunstig luidde. Wat in hem te prijzen valt, 'kracht en zwier van ritme en soms ook beelding', bezorgde hem een voorname plaats 'onder dichters van de tweede rang'.[1128] Multatuli's veroordeling van Bilderdijk viel te typeren als overmoedig kwajongenswerk, zelf ging hij als criticus natuurlijk zorgvuldig te werk.[1129] Hoe jammer, dat zulke grote ego's als Kloos en Bilderdijk, of Multatuli en Bilderdijk (vergelijkbaar met Wagner en Brahms, of Bruckner en Brahms in de muziek) elkaars werk niet konden waarderen. Ligt de grootste aantrekkingskracht van literatuur niet in het gevarieerde karakter van kleine en grote meesterwerken in plaats van het sacrosanct verklaren van één meesterwerk of zijn eigen mening daarover? Kloos had kunnen weten, dat het in literatuur geïnteresseerde nageslacht eigen criteria voor goede poëzie zou ontwikkelen, wat hem een relativerende kijk op eigen en andermans werk had kunnen geven. In plaats daarvan meesmuilde hij over Bilderdijks *Ode op 't geweten*, waarin de eerste strofe de dichtkunst zelfs een 'woedende orkaan' kan intomen en golven even hard grommen, morren en bruisen, als wouden huilen, ronken en ruisen: 'Als dat niet een proeve is van hoe men zich met veel woorden, die klinken als klokken, toch kan onthouden van een minimum aan zin, als deze verre abstracte toespelingen op fabels der Griekse mythologie, als al dit lawaai om niets, in zijn vervelende wijdlopigheid, nu werkelijk poëzie is, dan verdient Vondel, die, in tegenstelling tot die brommende klanken, altijd wat te zeggen heeft, wat hout snijdt en goed is vast te houden, zeker niet de naam van een groot dichter, die hij draagt.'[1130] Aangezien Vondel een groot dichter is, kan Bilderdijk dat niet zijn,-daarop komt zijn 'zorgvuldige' redenering tenslotte neer. Kloos herhaalde wat Bilderdijk zelf als een manco in de Tale Kanaäns had ontdekt, ten teken dat het 'geweld van ijdel klankgejoel' in zijn eigen gedichten hemzelf afkeer inboezemde. Daarom alleen al had Kloos niet het slechtste gedicht van Bilderdijk met het beste van Vondel mogen vergelijken, maar dit terzijde.

Albert Verwey koos een andere invalshoek dan Kloos om de poëzie van Bilderdijk te beoordelen. Hij maakte wel degelijk een onderscheid tussen goede en slechte gedichten in het oeuvre van Bilderdijk, maar stelde tegenover de *Kunst der poëzy* zijn eigen smaak: 'Ontvankelijkheid voor indrukken die men wenst te doen harmonieren in gedichten, aandoening van mens tot mens die het hart eerder dan het hoofd opent, innerlijke ontroering die verlangt zich uit te

storten in gestalten waarvan de verbeelding de schoonheid bemerkt, voordat het verstand hun zin ontsluiert,-dat gevoel heeft Bilderdijk nooit bezeten.'[1131] Uitgerekend voor dat gevoel, inclusief de rol van het verstand en de verbeelding, had Bilderdijk in de *Kunst der poëzy* een pleidooi gehouden. Een spirituele dimensie in plaats van een schoonheidscultus bepaalde mede zijn opvatting van poëzie, maar voor de rest bestond er geen principieel verschil tussen de opvatting van beide dichters. In overeenstemming daarmee was dichtkunst voor Verwey 'behoefte zonder doel', zelfbehagen waarmee hij hoopte ook de lezer een plezier te doen.[1132] Bilderdijk waarschuwde (met een vooruitziende blik?) voor het soort impressionisme, dat te veel aandacht voor even natuurlijke als onbeduidende taferelen vraagt:

> Het hupp'len van het rund in 't frisse klavergroen,
> Beoogt niet, wien het aanschouwt, genoegen aan te doen.[1133]

Verwey hield er geen rekening mee, dat Bilderdijk een onderscheid maakte tussen 'dichtkunst', dat wil zeggen verstandelijke poëzie, en 'poëzie' dat wil zeggen intuïtieve dichtkunst. Hoor laatstgenoemde redeneren over de eerste variant: 'Dichtkunst is een kunst, dat is een vaardigheid in het aanwenden van zekere middelen, (de uitdrukking van gevoelens in een welluidende taal) ter bereiking van een zeker doel: het verwekken van gevoelens, en daardoor de ziel te verheffen, te vertederen, te buigen en in haar aandoeningen dat innige en onvergelijkbare genoegen te verschaffen, wat onze zelfkennis, en wel onze gezuiverde zelfkennis, bevat.'[1134] 'Vaardigheid' klinkt als een foefje, terwijl 'poëzie' niets met een trukendoos te maken heeft en eerder op een geestelijke ontvankelijkheid dan op een vaardigheid wijst. Het is de vraag, of dit volstrekt eigen idioom zomaar kan worden gehanteerd zonder de lezer in verwarring te brengen. Verwey negeerde het subtiele onderscheid tussen 'dichtkunst' en 'poëzie' om beide op één hoop gooiend te concluderen, dat Bilderdijk op zijn best niet een retorische dichter is, maar een 'zich in verzen uitend intellect'.[1135] Het inhoudelijke aspect van zijn schoonheidsleer verdroeg zich kennelijk niet met het didactisch aspect van diens leerdichten. Later nuanceerde hij zijn oordeel in zoverre dat zijn eigen smaak niet met die van Bilderdijk bleef stroken, maar hij tenminste besefte, dat de grote dichter zijn taal 'vrij van valse redepraal' had kunnen houden.[1136] Tegen woorden als 'halskarkant' voor 'collier' en 'vuurbor-

duurselpronk' voor een komeetachtig verschijnsel in de stratosfeer bleef Verwey bezwaren koesteren,-woordkunst stond voor hem niet op één lijn met neologismen-, en toch was het hem duidelijk geworden, 'dat Bilderdijk en zoveel andere poëten geen onwillige domoren waren, die met opzet het lelijke mooi en het ondichterlijke dichterlijk noemden, maar dat zij wel wezenlijk die beredeneerde schoonheden als mooi *voelden* en werkelijk zeer innig en vertrouwend *geloofden*, dat Dichterlijke Taal dichterlijke schoonheid was. Ik begin te begrijpen, dat Bilderdijk en die anderen even natuurlijk waren in hun mooi vinden als wij in het lelijk vinden dier taal. Ik voel de lust hen, zo niet te verdedigen, dan toch te verklaren en te beoordelen, openlijk, daar ik hen openlijk heb veroordeeld.'[1137] Met zo'n eindoordeel valt te leven!

Wat in de *Kunst der poëzy* een belangrijke plaats inneemt, is Bilderdijks afkeer van filosofie. Een wijsgeer is volgens hem iemand die waanzin verwart met rede,[1138] blind is voor het heldere daglicht,[1139] zijn stelsels vrij mag opdelven, maar 'doolt op 't ons verbijst'rend spoor',[1140] met valse theorieën poëzie in de kiem smoort en daardoor dichters in verlegenheid brengt,[1141] zoals een geit 'de dartele wijnloot' van een stronk af knabbelt,[1142] kortom, iemand die een barrière opwerpt tussen zichzelf en de ware mens.[1143] Bilderdijk besloot dan ook 'geen wijsgeer meer, maar waarlijk mens te zijn'.[1144] Waarschijnlijk had hij het gemunt op Kant, met wie hij zich in 1809 opnieuw bezighield. Tot in zijn beeldspraak gaf hij op de filosoof van de Verlichting af, de man die met zijn *Kritik der reinen Vernunft* (1781) aan de basis van het atheïsme en de neologie had gestaan. De zuivere rede was niet in staat a priori (of intuïtief, zoals Bilderdijk zou zeggen) kennis van God te vergaren, zij kon slechts worden aangewend ter ordening van verschillende godsbegrippen. Met het eerste was Bilderdijk het eens, de rede graag voor het gevoel inwisselend, met het tweede niet. Later vond hij een tussenoplossing voor dit probleem in 'le bon sens', het gezond verstand dat gevoel en rede in zich verenigt, maar in 1809 koesterde hij nog steeds grote bezwaren tegen Kants verbod op metafysische speculaties over God. Zijn aversie tegen diens denkbeelden nam zulke proporties aan, dat hij de strijd van taalpuristen tegen bastaardwoorden wenste te verplaatsen van het zuiden naar het oosten, van Frankrijk naar Duitsland, om de 'verwoestende verbastering' door de 'in onze leeftijd opgekomen overstroming met Hoogduitse geschriften' te kunnen tegengaan.[1145] In

een in het najaar van 1809 opgesteld geschrift, *Een verslag betrekkelijk de bastaardwoorden*, nam Bilderdijk namens het Koninklijk Instituut de zuivering van het Nederduits voor zijn rekening. Waarom het Nederduits op zo'n gespannen voet met het Hoogduits stond, legde hij uit door de Batavieren als verjaagde Germanen te betitelen.[1146] Het verslag bevat overigens niet een in alfabetische volgorde gepresenteerde lijst van verwerpelijke en te behouden bastaardwoorden, maar een overzicht van regels die taalpuristen zouden kunnen toepassen om in de naaste toekomst zo'n tweedelige lijst te maken. Een van die regels luidt, dat het Nederduitse synoniem altijd de voorkeur geniet boven het oorspronkelijke woord in een andere taal, mits het de betekenis daarvan niet verdraait. Een woord als 'assistent' kent een Nederduits synoniem, namelijk 'medestander', maar de betekenis daarvan stemt niet met het oorspronkelijke woord overeen: 'bediende' is dus een correct synoniem en 'medestander' in de zin van 'assistent' een bastaardwoord.[1147] Hetzelfde geldt voor 'pendant' dat een uitstekend Nederduits synoniem in 'weerga' kent en daarom niet met een aan het Hoogduits ontleend woord als 'tegenhanger' vertaald mag worden. 'Weerga' is dus een correct synoniem en 'tegenhanger' een bastaardwoord.[1148] Bilderdijk en zijn medecommissieleden Siegenbeek en Van der Palm keurden officieel een woord als 'tegenhanger' af, terwijl dat in modern Nederlands in tegenstelling met 'weerga' normaal wordt gevonden. In 1847 kwam Siegenbeek met een lijst van woorden die op grond van morfologische en semantische kenmerken als bastaardwoorden moesten worden beschouwd, terwijl die tot nu toe niet als zodanig worden ervaren: *aanstalten, afzet, betwijfelen, bijval, doelmatig, indelen, omgeving, ontvankelijk, overigens, verafschuwen, voorliefde, vrijgevig* en *vrijzinnig.*[1149]

Meer dan Bilderdijk en Siegenbeek ging Kinker uit van het principe dat de meerderheid van de taalgebruikers recht van spreken heeft, of het nu om de spelling gaat, of om de acceptatie van wat als ABN moet worden beschouwd. Om die reden pleitte hij voor een zo gering mogelijk onderscheid tussen spreek- en schrijftaal: 'Uit de gemeenzame taal van de dag, de eigenlijk gezegde 'gesproken taal', moet de geschreven taal gepolijst, gekuist, en op deze wijze gemaniëerd, weer tot het sprekende volk gebracht en algemeen gemaakt worden, om vandaar weer dezelfde bewerking te ondergaan. Zonder deze wederkerigheid zou men het gevaar kunnen lopen om bij hetzelfde volk twee talen in omloop te brengen, waarvan de ene de geschreven of

geleerde, de andere de gemene taal zou kunnen worden genoemd, en dit kan niet anders dan nadelig voor beide zijn.'[1150] Bilderdijk en in zijn voetspoor Siegenbeek waren te geleerd om het taalgebruik van de gemiddelde Nederlander als zodanig te accepteren. Eerstgenoemde weigerde zich bijvoorbeeld neer te leggen bij wat de meerderheid der algemeen beschaafde taalgebruikers over het woord 'mof' dacht. Dat was helemaal niet negatief bedoeld: 'Dat men hier te lande de inwoners van Westfalen, van onheuglijke tijden af, Moffen noemt, waaruit dan ook het spottende woord 'Moffrica' (als het ware verlatinaseerd uit 'Moffenrijk') voortgesproten is, weet iedereen, maar men schijnt er de betekenis van een scheldnaam aan te hechten. Zeer verkeerd. Het woord heeft inderdaad niets gemeen met een 'handmof' of met 'moffelen', hetzij in de zin van wegstoppen, hetzij van vermoorden, en ook niets smadelijks. Het is van het oude woord 'mo-en', 'mowen' of 'mouwen' (in het Engels 'to mow'), dat wij thans met een bloot dialectverschil als 'maaien' uitspreken. Het werkwoord betekent dus eenvoudig 'maaien' of 'snijden', en het naamwoord niets meer of minder dan 'maaier', wat zeker niets verachtelijks in zich heeft dan voor zover men zulke maaiers als boerenhuurlingen mocht willen vernederen.'[1151] Waarom heeft 'Mof' dan toch zo'n negatieve klank, dat het als scheldwoord wordt gebruikt? Bilderdijk was bereid op grond van een taalkundige toelichting (en zijn hekel aan Duitsland) op zijn eerder ingenomen standpunt terug te komen, overigens zonder Kinkers hoofdregel in acht te nemen en dienovereenkomstig een getalscriterium te hanteren: 'Men weet, dat de inwoners van Westfalen, sinds een ongedenkbare tijd, in menigte bij ons overkwamen om tijdens de oogst te maaien en onze landslieden kenden hen niet anders dan als 'maaiers'. Alleen is er in die benaming dit onheuse, dat men niet 'mower' maar 'mow' of 'mof' zei, niet met het nomen verbale, maar met de wortel zelf van het werkwoord, even gelijk men een 'scharenslijp', een 'mandjeskoop', een 'deugniet', een 'doeniet', een 'beschik-al' en dergelijke zegt, waarin een gebrek aan achting ligt opgesloten, dat bij 'scharenslijper', 'albeschikker' enz. niet plaatsheeft. Een 'ondeugende', of hij deugt of niet, houdt een eenvoudig oordeel in, maar een 'deugniet' is door de vorming des woords een smadelijke uitdrukking. In onze tegenwoordige dagen schijnt men dit onderscheid, evenals zoveel andere fijnzinnig- en keurigheden onzer taal (waar onze ouders zo kies op waren en die in een gesprek zoveel onderscheiden nuances aan de denkbeelden gaven),

vergeten te zijn.'[1152] Een 'mof' was dus ook volgens Bilderdijk een scheldwoord, maar zijn schoorvoetende erkenning daarvan berustte op een even interessante als verkeerde redenering!

Kant verpersoonlijkte zijn aversie tegen het Hoogduits, waarin de godsdienst van de rede werd gepropageerd ten koste van de godsdienst van de openbaring of het christendom. In zijn hernieuwde relatie met Feith speelde deze kwestie een voorname rol, omdat deze daarover een viertal *Brieven aan Sophie* (1807) in dichtvorm had geschreven. Een lange geschiedenis ging hieraan vooraf, die in 1784 was begonnen, toen Paulus van Hemert weigerde nog langer als gereformeerd predikant werkzaam te zijn. Als reden voor zijn handelwijze gaf hij op, dat Bijbelse waarheden niet in strijd met de ratio mochten zijn.[1153] Nu waren er tal van predikanten die hetzelfde vonden als Van Hemert, zonder dat zij weigerden anderen in hun geloof voor te gaan. Kennelijk achtten sommige dominees, onder wie Van Hemert zich later als kantiaan zou betitelen, de godsdienst van de rede (variërend van deïsme tot neologie) onverenigbaar met het christendom. Kantianen oordeelden hard over elkaar, wanneer het ging om de juiste interpretatie van Kants woord,-onbedoeld refererend aan de strijd die interpreten van Gods woord op leven en dood met elkaar plachten te voeren-, wat hen niet verhinderde een christen als Feith aan te vallen, die aanvankelijk pogingen in het werk stelde om kantianisme en christendom met elkaar te verzoenen. In 1803 voelde Feith zich hevig door Van Hemert gekwetst, waarover hij rechtstreeks zijn ongenoegen aan betrokkene uitte. Dat kantianen elkaar wijsmaakten, dat zij hun leermeester niet hadden begrepen, och, dat was hij wel gewend en daaraan stoorde hij zich al helemaal niet meer, maar 'wat mij verbaasde, mijnheer, was de meesterachtige, beslissende toon, die u zich in uw brief aanmatigde, de gewaagde uitspraken, waar u zich overal aan schuldig maakte, en de daarop gebouwde aantijging van onkunde en lastering waar u zo ruimschoots mee om u heen grijpt. En dat alles, niet omdat ik u in persoon had aangetast, maar eenvoudig, omdat ik in een prijsverhandeling, waarin het kantiaanse stelsel slechts zijdelings ter sprake kwam, vermetel genoeg was daaromtrent anders te durven denken dan u, en mijn denkbeelden onbewimpeld aan de dag te leggen.'[1154] Had hij zich eerder ingehouden, nu noemde hij Van Hemert een 'dwepende egoïst', wiens handelwijze 'trots' en 'onbetamelijk' was.[1155] Vier jaar later nam Feith op een hoogst zonderlinge manier wraak door in zijn *Brieven aan Sophie*

met het kantianisme af te rekenen. Hij betoogde enerzijds, dat hij het kantianisme niet wilde weerleggen, en anderzijds, dat hij er ernstige bezwaren tegen had.[1156] Een valse vriend (bedoelde hij Paulus van Hemert?) was gevaarlijker dan een publieke vijand: 'Hartelijk gaarne wens ik, dat de ervaring mij van het tegendeel moge overtuigen.'[1157] Kinker schoot Van Hemert onmiddellijk te hulp met zijn publicatie van *Brieven van Sophië aan Mr. Rhynvis Feith* (1807), waarin hij de dubbelzinnige redeneertrant van Feith aanviel. Met een venijnige superioriteit wees hij hem op tal van tegenstrijdigheden in diens redeneringen, waaronder afkeer van het kantianisme en de verzoening daarvan met het christendom niet de minste was. Kinker had groot gelijk, toen hij Feith er bijvoorbeeld op aanviel, dat deze rijmende brieven ten spijt kantianen uitschold voor 'aterlingen' en zich tevens van 'schimpen en razen' wilde onthouden.[1158] Maar Kinkers eigen redeneertrant deugde evenmin, voor zover hij tot de slotsom kwam, dat Feith niet de beginselen van Kant had 'aangetast', maar slechts daarvan 'afgeleide begrippen'.[1159] Waarom bracht hij het zwaarste geschut tegen hem in stelling, als dat inderdaad het geval zou zijn?

Feith herformuleerde zijn bezwaren tegen de leer van Kant op zo'n manier, dat hij op instemming van Bilderdijk zou kunnen rekenen: 'Is de opstanding van Jezus Christus niet voor onbruikbaar verklaard in de godsdienst van de rede en aangeduid als strijdig met alle wetten van de natuurkunde, en houden daarentegen christenen deze niet voor de enige en hechtste grondslag van hun geloof? Zegt er geen apostel van, aan wie Jezus de onfeilbare waarheidsgeest had toegezegd, dat hij en zijn medeapostelen bedriegers waren en het geloof der christenen een hersenschim, indien Jezus Christus niet werkelijk uit de dood was opgestaan?'[1160] In hun gemeenschappelijke vrienden- en kennissenkring werd er met het lijdend voorwerp van Kinkers kapitteling de gek gestoken. Toen Bilderdijk Jeronimo de Vries eens te veel complimenten maakte naar diens zin, reageerde deze met een alleen voor insiders geen nadere uitleg behoevend grapje: *'U zou me wel een kleur doen krijgen*, zei de gekinkerde Sophie tegen Feith, en zo mag ik het ook wel tegen u zeggen.'[1161] De Vries permitteerde zich zo'n grapje om zijn vriend op te beuren, maar de 'setting' waarin hij zich met Bilderdijk verstond was treurig, want hij verwees naar zijn eigen en andermans verlies: 'Wat is het leven zonder de zijnen? Een levende dood, een bestaan zonder genot, een erepost vol schande.'[1162] Wegens hun aller lidmaatschap van het Koninklijk Instituut

spraken en schreven zij elkaar regelmatig, zodat Feith zich ook vertrouwelijk met De Vries verstond en in het begin van 1809 zijn grieven met hem deelde: 'Godsdienst en goedhartigheid hebben het belet, dat mijn mensenkennis in geen diepe mensenhaat en verachting ontaard zijn geworden.'[1163] Tegen het einde van 1809 klaagde Feith over de opschorting van de rente op staatsschulden, vooruitlopend op de tiërcering. Hij was 'enige weken zeer bekommerd geweest over de treurige toestand van ons inlands papier'.[1164] Maar meer dan in een blijk van medeleven van Jeronimo de Vries was hij geïnteresseerd in de minste reactie van Bilderdijk. Deze verklaarde later kort en bondig, dat hij als voorzitter van het Koninklijk Instituut Feith had toegesproken en bij de overige leden geïntroduceerd: 'Een aanspraak, die ik in 1809 als voorzitter der Tweede Klasse van 't Instituut, bij zijn komst in die vergadering hield, trok hem weer tot mij. Doch ik was in geen termen meer om eigenlijke betrekkingen met hem óf aan te nemen óf te hervatten en dus schreef hij mij een en andermaal, en beantwoordde ik dit. Eigenlijke correspondentie is er tussen ons niet meer geweest.'[1165] Inhoudelijk was Bilderdijk het wel met Feith's afwijzing van de leer van Kant eens, maar zou hij hem openlijk steun hebben betuigd, dan had hij op zijn beurt een scherpe tegenreactie van Kinker uitgelokt. Toen zij verbonden waren aan de *Post van den Helicon*, hadden zij zich gezamenlijk vrolijk gemaakt over *Alrik en Aspasia* en *Thirsa, of de zege van de godsdienst.* Nu zat Bilderdijk tussen twee vuren in en zweeg, al voelde hij zich in deze kwestie ook meer met Feith dan met Kinker verbonden. In een brief van 5 januari 1810 aan Hendrik Tydeman trok hij een conclusie, die wonderwel paste bij de neiging van Feith om de godsdienst van de rede af te zweren voor die van de openbaring: 'Kant had zeer nuttig kunnen zijn, ware hij bij zijn destructief gedeelte gebleven. Maar hij had zich een logica gevormd, die hem misleidde. Vandaar dat hij, wiens gehele filosofie elke hypothese vijandig is uit haar aard en aanleg, ook tot hypotheses verviel, en de enige waarheid miste, die er voor ons is. De *intuïtieve* namelijk.'[1166]

Hier nader bij stil te staan zou op een herhaling van zetten neerkomen, zij het dat een nabeschouwing op drie punten lonend kan zijn. Ten eerste kwam Bilderdijk in 1809 tot een nieuwe visie op Kant, doordat hij zijn ideeën over het natuurrecht in *Pestel* en *Korte ontwikkeling der gronden van het natuurrecht* (grotendeels in 1809 geschreven, maar tien jaar later gepubliceerd) combineerde met een

fundamenteel begrip uit de leer van Kant. Leek 'innerlijke verplichting', welk aan het natuurrecht ontleende begrip niet als een zware opgave moest worden opgevat, maar juist als een moeiteloos 'heilig moeten', niet veel op de 'categorische imperatief' uit Kants *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten* (1785)?[1167] Zoals rede en gevoel elkaar niet altijd uitsloten in een begrip als 'le bon sens', trachtte Bilderdijk tot een overkoepelende visie te komen tussen natuurrecht en de leer van Kant. Voor zijn polemische geest was dat zeer opmerkelijk, voor zijn op harmonie gebaseerde gevoel van eenheid niet. Ten tweede stelde hij zich in de *Kunst der poëzy* op het standpunt, wijsgeren met kunstrechters verwarrend, dat geen enkele wijsgeer het recht had aan een dichter voorschriften te geven om artistiek verantwoord bezig te zijn. Naar analogie daarvan voelde hij zich gerechtigd tegenover 'die reine Vernunft' het zuivere gevoel te stellen. Kant had met andere woorden het recht niet om hem voor te schrijven, hoe hij over metafysische problemen moest nadenken.[1168] Hij bevrijdde zich aldus van de geestelijke druk die onbedoeld door de 'Koningsberger Hoogleraar' op hem was uitgeoefend. Ten derde versterkte zijn worsteling met Kant zijn niet geringe scepsis ten aanzien van metafysische speculaties. Hij was het volkomen eens met diens stelling, dat het zinnelijke (of zintuiglijk waarneembare) niet een onzuivere versie van het wezenlijke is.[1169] Daarmee lijkt wel een onbegrensde ruimte voor God geopend, maar zijn en blijven op de rede gebaseerde kennis en inzichten beperkt. Zijn visie op Kant bleek niet slechts een denkbaar alternatief voor een met Duitse grondigheid opgetrokken gebouw,-een monument voor het gevoel in plaats van de rede-, maar was minder afhankelijk van subjectieve criteria dan men wellicht zou denken. Zij hoefde niet te worden verdedigd met de stelling dat iedereen nu eenmaal recht heeft op zijn eigen mening, maar vroeg aandacht voor een spirituele invulling van zijn eigen levensvisie door het vermeende gelijk van Kant aan te tonen. Engelfriet verwoordde dit zo: 'Bij Kant meet het subject de wereld aan grootheden die door het denken zelf zijn geponeerd. In de grond van de zaak verzint het denken zijn eigen voorwaarde en noemt die bovendien onvoorwaardelijk. Het denken is bij Kant dus onafleidbaar, maar daarmee is het nog niet een oorspronkelijk iets of een op zichzelf bestaand fenomeen.'[1170]

Naast en tegenover Kant plaatste Bilderdijk zijn lievelingsfilosoof Leibniz, wat ogenschijnlijk een achteruitgang inhield. In werkelijkheid

continueerde hij zijn conservatieve opvattingen op filosofisch en religieus gebied. Leibniz was van mening, dat men het bestaan van Adam niet kon bewijzen, *indien hij al had bestaan*. Er wordt weliswaar veel over hem gesproken, zodat men enig begrip voor hem kan opbrengen, maar men kent hem slechts uit eigen en andermans ervaring. Dat laatste begrip, 'ervaring', lijkt sterk op Bilderdijks 'intuïtie' of innigst zelfgevoel, dat hem Gods waarheden openbaarde. Gedrieën waren Leibniz, Kant en Bilderdijk ervan overtuigd, dat er (in sciencefictiontermen) een 'portaal' kon worden geopend, waardoor men een glimp van God in een onbegrensde ruimte kon opvangen. Kant deinsde vervolgens terug voor wat hij zag, zich bewust van de beperkingen van zijn op de rede gebaseerde kennis en inzichten. Leibniz en Bilderdijk waren zich eveneens bewust van hun beperkingen, maar durfden verder te kijken dan hun neus lang was, dat wil zeggen stonden zelf net zo open als voornoemd 'portaal' voor een buitenzintuiglijke waarneming. Kenmerkend voor het bestaan van Adam,-en uiteindelijk voor het bestaan van Godzelf-, is de oneindige complexiteit van elke individuele substantie, waardoor de analyse die nodig is om daaruit predicaten af te leiden alleen door God kan worden gegeven.[1171] Alles worstelt om tot bestaan te komen, terwijl tegelijk lang niet alles wat mogelijk is, bestaat. Alsof dat al niet ingewikkeld genoeg is,-Leibniz en Bilderdijk gunnen de lezer een kijkje achter de schermen van Gods schepping-, hoeft het ene dat bestaat niet samen te vallen met het andere. Wat bestaanbaar is, kan zich immers in de loop der tijd manifesteren. Welnu, het bestaan is volgens Leibniz alles wat met meer dingen samenvalt dan iets wat onverenigbaar is met zichzelf.[1172] Wat zich vóór de schermen van Gods schepping afspeelt, blijkt bij nader inzien niet minder ingewikkeld te zijn. Bilderdijk moet zich hebben afgevraagd, wie of wat het bewustzijn aanstuurde dat niet met zichzelf kon samenvallen. Er was een H. Geest voor nodig om elk afzonderlijk bestaan zich van zichzelf bewust te doen worden, waarbij het bestaan a priori als iets goeds werd ervaren en het adagium van hoe meer zielen, hoe meer vreugd de werking van dit creatieve proces scheen te illustreren. Wie zich aldus door zijn intuïtie laat leiden,-God in de weer ziet om in een baaierd van primordiale krachten nieuw leven te scheppen-, schept zich een eigen wereld, waarin voor de rede nauwelijks plaats is. Hij is een geconditioneerde titaan, een gegrepene die zich vastgrijpt aan rotsen, als waren het strohalmen, waarmee

Peter Paul Rubens, 'De val van de Titanen' (1637-1638)

hij zijn eigen leven tracht te redden, wanneer zijn zoon tegen hem in opstand komt. Worden hemel en aarde bestormd, alsof een zoon zich tegelijk tegen zijn vader en moeder keert, dan is alles alleen mogelijk, *indien alles mogelijk is*. Niets staat dus vast, Zeus kan door zijn vader Cronos worden verslonden, of met hulp van zijn moeder Rhea de nieuwe oppergod worden. In een handomdraai verwisselen hemel en aarde van positie, Cronos belandt in de Tartarus of is het in het Elysium? Nadenkend over de leer van Kant verloor Bilderdijk zijn laatste zekerheden, terwijl hij zijn orthodoxie als een geconditioneerde titaan beleefde, een aartsrelativist, voor wie de Griekse mythologie niet minder onthullend was dan wat God hem had geopenbaard.

Vanuit die geestesgesteldheid werkte hij aan de eerste zang van *De ondergang der eerste wareld*. De overeenkomst tussen een treurspel en heldendicht was groot genoeg gebleken om hem een nieuw podium te verschaffen, waar het oude niet langer voldeed. Eerdere suggesties van Jeronimo de Vries had hij afgewezen, evenals van Immerzeels compagnon J.L. Kesteloot, die hem Karel de Grote als een geschikt onderwerp voor een heldendicht had voorgesteld. 'Het is zo,' beaamde Bilderdijk, Karel de Grote was een held en een der uitstekendste personages die men voor een epos zou kunnen kiezen, maar het komt niet zozeer op de persoon als op de daad aan, die groot en tevens eenvoudig en vooral mede in een matig kort tijdsbestek en op een zekere pikante wijs aflopend moet zijn, waaronder de stichting

der Frankische monarchie door Karel niet valt.'[1173] In tegenspraak met wat hij eerder had verkondigd, gaf de 'daad' of handeling kennelijk de doorslag voor een treurspel of heldendicht, niet de persoon van de held.[1174] De laatste drie maanden van 1809 wijdde Bilderdijk zich aan zijn nieuwe epos, ziek als hij was van zijn eigen strijd om het bestaan, de miskramen van zijn vrouw en de overbelasting van zijn geest. Op 27 december 1809 had hij reeds vier zangen klaar, waarvan hij de eerste twee voor de Amsterdamse leden van het Koninklijk Instituut in het Paleis op de Dam voorlas. Op 24 mei 1810 las hij voor hetzelfde gezelschap de vierde zang voor, nadat hij er maanden over had gedaan om de vijfde zang te voltooien. De ontbrekende 15 à 16 zangen zou hij er nooit meer aan toevoegen, waardoor het epos 'fragmentarisch' is gaan heten, hoewel het wezenlijk genoeg had aan vijf zangen, zoals een treurspel aan vijf bedrijven. Zo hij ooit in zijn leven in hogere sferen had verkeerd, dan was dat wel in de laatste maanden van 1809. Zoals Homerus direct in de eerste regel van zijn *Odyssee* de Muze aanriep om hem te helpen zijn verhaal zo goed mogelijk te vertellen, richtte Bilderdijk zich bij de aanvang van de eerste zang meteen tot God. Die moest hem ervoor behoeden te laag in te zetten en te hoog te mikken:

> Verlosser! Zie, zie neer op dit vermetel pogen!
> Begunstig 't, is 't iets meer dan dichterlijke logen,
> Maar stijgt het stouter dan een christens godsvrucht past,
> Verstoor het uit genade en leg mijn waanzin vast.[1175]

Dat hij zijn epos nooit voltooide, zou in deze laatste bezwering zijn oorzaak hebben gevonden, zo meenden zijn tegenstanders. Bilderdijk kreeg, waarom hij God had gevraagd. Wie te hoog wilde stijgen, zich met reuzen en hemelbestormers bemoeide, zich voor zijn vrijpostigheid beroepend op apocriefe boeken die gedeeltelijk met de Bijbel in tegenspraak waren, kon verwachten plotseling uit de circulatie te worden genomen, zoals Segol, de eigenlijke held uit het epos, in de vijfde zang overkomt.

In het voorbericht bij de uitgave van 1820 duidde Bilderdijk zijn eigen betrokkenheid bij die hogere sferen aan: 'Wat mij betreft, vanaf mijn vroegste leeftijd altijd zowel met de eerste wereld en haar bevolking als met haar verband tot een hogere bezig, bleef mij steeds de bekende plaats uit het *Boek der Schepping* (*Genesis 6:2* en *4*) bij,

waarin van de kinderen Gods wordt gezegd, dat zij zich met de dochteren der mensen vermengd en uit haar de machtigen, de geweldhebbers der aarde, voortgebracht hebben, die men reuzen noemt.'[1176] Zij waren geboren uit de mannelijke paradijsgeesten of kinderen van Adam en Eva vóór hun verbanning uit het paradijs en de kleindochters van Kaïn, vermaard om hun schoonheid, die (naar diens zoon Hanoch) tot de stam der Hanochieten behoorden. In de strijd tussen Hanochieten en Sethieten (genoemd naar Seth, de derde zoon van Adam en Eva) stonden de paradijsgeesten hen bij, wat hun des te gemakkelijker moest vallen, nadat hun de toegang tot het paradijs was ontzegd. De eerste wereld werd dus bevolkt door met elkaar ruziënde paradijsgeesten, reuzen en mensenkinderen, tot de stam der Hanochieten en Sethieten behorend, tussen wie het kwaad vrij spel had. Zij bestond sinds de verbanning van Adam en Eva uit het paradijs, totdat God zou besluiten allen door middel van de zondvloed om het leven te brengen, op het gezin van Noach na. Bilderdijk was door de eerste wereld gefascineerd, omdat zij oneindig dichter bij het paradijs te situeren viel, dan de wereld waarin hijzelf moest leven. Zich van de onvolmaaktheid der beide werelden scherp bewust, koos hij voor de wereld van het minste kwaad. Koning Argostan, die zich tevergeefs tegen de opperheerschappij van de reuzen verweerde, verpersoonlijkte het beste deel van de mensheid. Bijgeloof heerste alom, maar hij onthield zich daarvan. Tot woede van een priester wist hij 'goede' van 'kwade' geesten te onderscheiden. Wie bereid was tegen de reuzen ten strijde te trekken, moest immers ook met de verbannen paradijsgeesten willen afrekenen. Argostan was geenszins bijgelovig, verzuimde doelbewust de Zongod te tergen, zoals hij zijn onderdanen voorhield, maar wie de reuzen hielp, paradijsgeest of niet, 'die zeg ik de oorlog aan. Beproef het, outerslaaf!'[1177] In de tweedracht die toen onder het volk ontstond, doodde Argostan de priester met zijn knots. Maar hij moest dat uiteindelijk zelf met de dood bekopen:

> Hij zinkt gevoelloos en zijn voorhoofd toont, verbleekt,
> De heldenfierheid nog, in 't bruisend hart gekweekt.[1178]

Zijn dood was het sein tot een hernieuwde strijd, waarin de onderdanen van koning Argostan elkaar zonder aanzien des persoons vermoordden: hun eigen veiligheid was afhankelijk van hun moordlust,

want die hield hen als enige drijfveer op de been. Dit alles was natuurlijk koren op de molen van de Vorst der duisternis, Satan, van wiens trawanten Bilderdijk in het begin van de derde zang het volgende sinistere beeld schetste:

> Een dichte zwerm gelijk, van vliegend roofgediert'
> Dat, als de pestsmet woedt, om 't rijzend kerkhof zwiert
> En rondgiert onder 't zwerk, en, waar zij lijken rieken,
> Al schat'rend nederstort en klappert met de wieken,
> Hief half de hel zich op bij 't klat'rend moordgerucht
> En juichte 't bloedbad toe, al hangende in de lucht.[1179]

Segol kreeg de knots van zijn halfbroer Argostan min of meer in handen gedrukt, waarmee de opvolging van de oude koning was geregeld. Voor geen kleintje vervaard, besloot hij de reuzen in hun woonplaats Arbal aan te vallen. Uit voorzorg gelastte hij Iram zijn vrouw Zilfa naar veilige oorden te brengen. Bilderdijk had, net als in meer moderne tijden Tolkien, een gedetailleerde tekening van de eerste wereld gemaakt, zodat men als lezer de bewegingen van Segols leger goed kon volgen. In een grote cirkel was op het noordelijk halfrond de eerste wereld getekend, een soort pannenkoek met iets boven het midden de Hof van Eden als een knopnavel uitstekend, ten oosten waarvan Arbal gelegen was en ten zuidoosten waarvan bijvoorbeeld Bethur lag, de veilig gewaande verblijfplaats van Zilfa. Om de eerste wereld lag een 'alles omringende zee of oceaan', die ten tijde van de zondvloed niet hoog zou hoeven te rijzen om de bewoonde wereld te doen vergaan. De reactie van Zilfa op Segols voorstel kan men niet anders dan buitensporig noemen. Segol, de held, verkondigde luid 'geen laffe min' te kennen 'bij 't dringend krijgsgevaar'.[1180] Men kan zich bij die ronkende woorden iets voorstellen, dat de plicht en toewijding van een geboren krijgsheer verraadt. Zíj heeft zijn voorstel maar te accepteren:

> "Ik moet me, o Zilfa, thans aan uwen arm ontscheuren.
> Hier baat geen wederstand, geen hartverslappend treuren:
> De nood beveelt. Maar meer! Uw eigen veiligheid
> Verbiedt dat ge in dit oord het dod'lijk uur verbeidt!"[1181]

Een volgzame echtgenote, bijvoorbeeld Bilderdijks eigen Wilhelmine, zou aan één woord genoeg hebben gehad om begrip voor zijn positie op te brengen. Zo niet Zilfa, die tegen hem tekeerging als een waanzinnige:

> "Verzend mij niet, neen, trap mijn gorgel toe, barbaar!
> Wees Zilfa's beul niet, wees meedogend, moordenaar!
> 'k Zie in uw boezem, ja, geen vuur is 't, dat verkoelde.
> Nooit voelde uw ziel voor haar, wat zij voor u gevoelde.
> Gij minde niet, maar 't was slechts veinzen van een vlam,
> Uit deernis licht, die deel in mijne zwakheid nam."[1182]

Afgezien van wat Segol in haar zag, schilderde Bilderdijk haar niet als een modelechtgenote af. Voor de interpretatie van Zilfa als een figuur in een langer heldendicht dan vijf zangen, was het niet zonder betekenis, dat Segol met zo'n vrouw het leven deelde.

In de vierde zang wordt een indrukwekkende militaire exercitie geschilderd, waarop Bilderdijk als heldendichter het patent had. Aan Jeronimo de Vries had hij bekend een zwak voor de beschrijving van 'geregelde veldslagen' te koesteren, iets wat gepaard ging met zijn afkeer van het gebruikelijke 'razen en tieren in 't honderd zonder plan, eenheid of daad' van andere dichters, toen hij diens voorstel om Elius als onderwerp voor een epos te kiezen had verworpen.[1183] De wapenschouw van Segol is weliswaar geen veldslag, maar niet te ontkennen valt, dat Bilderdijk er een knap staaltje van militair vertoon en dichterlijke verbeelding mee afleverde! Voor wie daar geen genoegen mee zou willen nemen, volgden er liefst drie veldslagen op één dag, die keer op keer de nederlaag van de reuzen leken te bevestigen:

> De reuzen ploffen straks door 't vliegende geweer,
> Bij menigt' in de vlucht, of bij 't opstaan neer,
> Doormengen met hun bloed het bloed der runderdieren
> En sterven met den tand in 't vet der lamm'renspieren,
> Vertreên elkander in verwarring, schrik en vrees,
> Onwetend van wat kant dit bald'rend onweer rees.
> De slachting noopt tot vlucht. Reeds storten lijk bij lijken,
> En stervende, op elkaar, die in hun bloed bezwijken,
> Hier door een felle schicht genageld aan den grond,

Daar macht'loos uitgestroomd in 't vloeien van hun wond,
Met knie of heup verlamd en kruipende op de handen,
Of worst'lend met de dood, gehaakt in de ingewanden,
En brakende in den gulp die keel en gorgel stikt,
De long en 't purp'ren bloed tot énen klomp verdikt.
Een deel ontvlood alreeds, maar vliegt in nieuwe pijlen
De dood weer tegemoet, terwijl zij haar ontijlen.
Nu breidt het heer zich uit en vaart op 't dod'lijk veld
Afgrijs'lijk rond, terwijl de bloedstroom telkens zwelt.[1184]

Het oorlogsgeweld en de dankzij Segol voortdurend kerende krijgskansen kregen volop de aandacht van de dichter, die van onverwachte wendingen hield. Hij liet Segol zijn leger naar het 'lommerspreidend woud' leiden, 'dat de achterhoede bij de ingang veilig houdt', waarna hij vervolgde: 'Zo dacht hij.'[1185] In onvolledige zinnen, ter illustratie van het haastwerk van de legeraanvoerder, heet het dan: 'Maar vergeefs de krijgstromp hier doen horen! Geen antwoord!'[1186] De overwinning op de reuzen bleek veel duurder betaald te zijn dan Segol had gedacht. 's Nachts kon hij de slaap niet vatten, geplaagd als hij werd door de zinloosheid van de oorlog. Waartoe leidt het menselijk gezwoeg, als de goden niet eens in staat zijn om zijn gebeden te verhoren? Een geestverschijning, als zo vaak in het werk van Bilderdijk, trachtte hem op zijn vragen antwoord te geven. Het was zijn voorouder Regol, die hem op de ene, onvolprezen God van het Oude Testament wees. 'De vorst bestemt het,' liet Bilderdijk op zijn beurt Segol de woorden van Regol bevestigen. De triomfantelijke terugkeer van het leger kreeg de volgende dag een domper, toen de dodelijk gewonde Iram de bezetting van Bethur door de reuzen meldde. Zilfa was gered, was alles wat hij nog kon uitbrengen. Nu moest opnieuw de strijd met de reuzen worden aangebonden, maar gelukkig kon Segol zijn verzwakte legermacht met troepen uit het westen aanvullen.

In de vijfde zang was de situatie nauwelijks anders dan voorheen. De soldaten streden dapperder dan ooit voor hun legeraanvoerder, bereid als zij waren om 'als weerloze wormen' met hun 'stervend rif' voor Segols borst 'een wal te vormen'.[1187] De helse pest in hun gelederen verlaagde hun animo niet om voor het goede doel te sneuvelen, maar Segol wendde zich wanhopig tot God na de reuzen voor de zoveelste keer verslagen te hebben. Hoe 'waggelend' de stoel van Satan ook was, zoals Vestdijk later diens zetel in *De kellner en de leven-*

den eveneens zou beschrijven, toch voelde Segol zich zo ernstig in zijn bestaan bedreigd, dat alleen God uitkomst kon bieden.[1188] Hij smeekte: "Toon U, sterke God, word Segols hart bekend!"[1189] Terwijl 'een zachte koelte' zijn moede leden' overstroomde, wemelde er 'een nevelachtig licht' om hem heen, 'alsof een wolk van licht zijn stappen onderving'.[1190] Voordat Bilderdijk het expliciet vermeldde, scheen Segol al te zijn opgestegen:

> Zijn voeten raken thans geen grond, maar opgeheven
> Van de aarde, schijnt hij als een hemelgeest te zweven.[1191]

Nog was daarmee het epos niet geëindigd, want later voegde Bilderdijk er nog deze regels aan toe:

> Nu hief een wervelwind hem hoger dan de wolken.
> Hij zag de drijvende aard en waterblauwe kolken
> Zich went'len in de verte, en 't schem'rend licht der maan
> Bescheen hem van omlaag. Een sidd'ring greep hem aan,
> Wen een onzichtb're hand zich in de zijne kleefde,
> Hem opvoerde en met hem den ethersfeer doorzweefde
> En Segol, Segol riep...![1192]

Hoe kon *De ondergang der eerste wareld* zo abrupt eindigen? Was Zilfa nog een rol in het vervolg toebedeeld? Zou de tot dusver onbesproken nevenintrige in de tweede zang, waarin Elpine haar minnaar in het bos ontmoette en hem als een voorgoed uit de Hof van Eden verdreven paradijsgeest hoorde zweren, dat hij haar en haar kind (dat ook het zijne was) naar die hemel op aarde zou terugvoeren, later tot een hoofdintrige hebben moeten uitgroeien? Men weet het niet, maar er zijn wel allerlei theorieën die het abrupte einde van dit epos kunnen verklaren en een licht werpen op het vervolg ervan, zodat de 15 à 16 door Bilderdijk niet geschreven zangen alsnog hun invulling hebben gekregen. Hijzelf stelde zich blijkens zijn bericht *Aan den lezer* op het standpunt, dat niemand zou kunnen raden, hoe hij zijn epos zou hebben vervolgd: 'Niet licht zal men zich uit dit voorgedeelte een denkbeeld vormen over wat ik met Segol of zijn Zilfa voor heb en, misschien weinig beter, welke gewichtige rol de ongelukkige Elpine of haar hoge minnaar te vervullen heeft.'[1193]

Er zijn na Bilderdijks dood twee pogingen gedaan om het vervolg van dit epos te schetsen, te weten door Isaäc da Costa en Sebald Jean Rau, een zoon van de tijdens de Leidse buskruitramp om het leven gekomen professor en Waals predikant Sebald Fulco Rau. Om met de laatste van de twee 'ghostpoets' te beginnen,-Rau herkende in de oude mythologie waarop Bilderdijk zich voor het ontstaan van zijn epos beriep, de 'Prometheus' van Aischylos. 'Er zijn plaatsen aan te wijzen,' zo betoogde hij niet ten onrechte, 'waarin de vindingen des dichters aan de Griekse mythologie ontleend schijnen, zoals bijvoorbeeld waar de onderlinge slachting in het kaïnitische leger de broederkrijg voor de geest roept die het uit de aarde ontstane volk van Cadmus tot op een gering aantal doet versmelten. Zo heeft hij dan zijn geest kunnen richten op een belangrijk mythologisch persoon, die ten nauwste met de verdichting van de reuzenstrijd in verband stond, op Prometheus, en nu blijkt dat, bij het schrijven van zijn heldendicht, een der schoonste gedenkstukken der oudheid, dat deze persoon ten onderwerp heeft, hem voor de geest stond, de 'Prometheus' van Aischylos.'[1194] Waar Bilderdijk de dochters van Seth verweet, dat zij zich het verderf van de stam van Kaïn eigen hadden gemaakt, waarschuwde Aischylos de rei van Oceanitische nimfen om zich niet roekeloos met Prometheus in het verderf te storten.[1195] Waar Elpine was bezwangerd door een paradijsgeest, raakte Io van niemand minder dan Zeus in verwachting. Zie, hoe Rau op deze overeenkomst wees: 'De gehele persoon van Io, de tweede hoofdpersoon in het treurspel van Aischylos, heeft overeenkomst met die van Elpine, en dit kan geen bevreemding wekken, wanneer men bedenkt, dat haar verhouding tot de paradijsgeest, die haar door zijn min rampzalig heeft gemaakt, dezelfde is als die van zoveel sterfelijke vrouwen, waar de Griekse mythologie van gewaagt, die tegen hun wil door de goden worden bemind, en wier toestand zo aangrijpend door Aischylos in Io is voorgesteld.'[1196] Juist die rek in de overeenkomst had Rau voorzichtiger moeten maken met zijn veronderstellingen over het vervolg van *De ondergang der eerste wareld*. Maar hij had meerdere pijlen op zijn boog, die hij tegelijk op Io en Elpine afschoot: 'Eer ik tot de beschouwing van de persoon van Prometheus overga, moet ik nog op het verband wijzen waarin de persoon van Io, in het stuk van Aischylos, tot hem staat, omdat, indien de overlevering juist is die tot mij kwam, een dergelijk verband, dat tussen Segol en Elpine bij Bilderdijk bestaan zou hebben, een treffend bewijs te

meer moest leveren, dat Bilderdijk het treurspel van Aischylos voor de geest zweefde. Ik bedoel de voorspelling die in de 'Prometheus' voorkomt, dat het een der afstammelingen van Io zou zijn,-namelijk Hercules, de grote beschermer der mensheid-, die Prometheus eenmaal van zijn vreselijke foltering zou verlossen, en nu is mij door iemand die het voorrecht genoot lang en zeer vriendschappelijk met Bilderdijk om te gaan, in vroegere jaren meegedeeld, dat Elpine, volgens het denkbeeld des dichters, bestemd was om met haar vrucht in het paradijs aan de dood onttogen te worden, en dat het onsterfelijke wezen door haar te baren in een zeker verband zou staan tot de menswording des Heilands der wereld, of, zoals het mij aannemelijker voorkomt, tot zijn verzoeningswerk ten opzichte van het mensdom der eerste wereld.'[1197] Dit was geen gekke veronderstelling, omdat Bilderdijk er in zijn bericht *Aan den lezer* van gewaagde, dat Segol de zuivering van het staal door middel van verhitting aan de mensheid zou leren. Zoals uit het geslacht van Prometheus Hercules zou worden geboren, zou uit het geslacht van Segol (die zich als een voedstervader om het lot van Elpine bekommerde) een kind ter voorafspiegeling van de Verlosser worden geboren. Het belangrijkste argument van Rau was natuurlijk gelegen in de overeenkomst tussen Segol en Prometheus: 'De hoofdtrek van Prometheus is, dat hij als weldoener der mensen door de goden wordt gehaat. Zo is Segol als beschermer der door de reuzen verdrukte mensheid haar weldoener, en juist om die reden aan de haat der paradijsgeesten blootgesteld.'[1198] Er bestaan nog meer overeenkomsten tussen Segol en Prometheus, naast die tussen Zilfa en Pandorra, waardoor men Rau bijna zou geloven. Dat men dat toch niet doet, heeft te maken met enerzijds de potsierlijke precisie waarmee Rau de inhoud van de niet bestaande 15 zangen wist weer te geven, nieuwe personages introducerend, alsof hun namen hem door Bilderdijk persoonlijk waren ingefluisterd, en anderzijds met het tegenargument van Jan Bosch, dat de tenhemelopneming van Segol zijn terugkeer op aarde verhinderde. Wat Saulus op weg naar Damascus overkwam, mocht van Bosch niet worden vergeleken met het einde van Segol.[1199] De openbaring van goddelijke waarheden kunnen iemand wel op de 'hoogte' stellen in de meest letterlijke zin van dat woord, maar zoiets houdt niet in, dat hij (zoals Segol) van de aarde wordt weggenomen.

Voor Da Costa's uitwerking der overige zangen geldt eveneens het tegenargument van Jan Bosch, ofschoon daarop valt af te dingen, dat

beide 'ghostpoets' zich hebben ingeleefd in het concept van *De ondergang der eerste wareld*, dat Bilderdijk *oorspronkelijk* (eer hij een letter op papier had gezet) voor ogen moet hebben gestaan. Vanuit die gedachte is de versie van Da Costa niet onaannemelijk. Zij komt er in een min of meer historische voorstelling van zaken op neer, dat Elpine later een halfzus van Segol bleek te zijn. Nadat ze tijdens de bevalling van haar zoon gestorven was, groeide deze aan het hof van zijn stiefvader op. Zijn echte vader, een gevallen engel of paradijsgeest, zette hem tegen God en zijn stiefouders op. Reuzen en paradijsgeesten onder leiding van Elpines zoon en minnaar trokken gezamenlijk ten strijde ter verstoring van het Vrederijk onder koning Segol en met als doel de Hof van Eden voor zichzelf te heroveren. Segol trachtte natuurlijk tot het uiterste te voorkomen, dat zij in hun opzet zouden slagen. Toen de nood het hoogst was, maakte de zondvloed een einde aan de ongelijke strijd. Alleen Noach en zijn gezin wisten hun leven te redden, want alle anderen kwamen om, zij het dat Segol en Zilfa in staat van zaligheid stierven.[1200] Rau signaleerde een 'hoofdgebrek' in Da Costa's versie, en wel 'het gemis van een bevattelijke en het hart bevredigende theodicee. Immers zou, volgens dat bestek, de deugdzame koning Segol, die met zijn deugdzame echtgenoot de aarde gelukkig maakte en tot de kennis van de ware God terugbracht, niet alleen ten gevolge van de opstand tegen God van de troon gestoten zijn, maar in de algemene strafoefening door die misdaad verwekt, met alle opstandelingen zelf, zijn omgekomen.'[1201] Men zou deze gang van zaken met een aan Jan Bosch ontleende term een 'incongruentie' kunnen noemen, zoals er in Da Costa's versie wel meer 'incongruenties' lijken voor te komen. Was Zilfa er niet in geslaagd Segols hart van God af te trekken, waardoor hij het vredesaanbod van de reuzen had aanvaard? Als het antwoord bevestigend luidt, vervallen echter beide 'incongruenties', want dan heeft de God der Wrake zich, vanuit Zijn standpunt gezien, terecht niet geheel en al onbetuigd gelaten.[1202] In dat laatste geval is er sprake van een ander type 'incongruentie', voor zover de 'voortreffelijke' Segol, tegen de bedoeling van het heldendicht als literair subgenre in, minstens één zwakheid moet hebben gehad: zoiets paste de held in een treurspel, maar niet die in een epos. Tot de 'incongruenties' van Bilderdijk zelf behoren overigens de redding van Zilfa in de vierde zang, die hij in de vijfde vergeten lijkt te zijn, en het precieze jaartal waarin de paradijsgeesten zich voor het eerst met vrouwen uit het geslacht van

Kaïn afgaven, te weten 1200 vóór Christus volgens kerkvader Cedrenus en 1170 in het *Boek Henoch*.[1203] Waar haalde Bilderdijk de moed vandaan om zich op beide elkaar zo flagrant tegensprekende geschiedbronnen te beroepen, alsof een periode van 30 jaar er sub specie aeternitatis niet toe zou doen? Protestantse relativeringszucht is vaak, wanneer het Bilderdijk of een boek van hem betreft, een te zeldzaam verschijnsel. Dat geldt voor kritiek op Bilderdijk, voor Bilderdijk zelf naarmate hij steeds meer in de greep van de bezwaren tegen de geest der eeuw raakte, en meer in het algemeen voor de apert gebleken onwil van wie zich onvoorwaardelijk aan zijn eigen standpunt in religieuze aangelegenheden heeft gecommitteerd, zodat hij daaraan voorrang wil verlenen boven de wens van de Verlosser. In *Johannes 17:21* bezwoer Jezus Zijn volgelingen immers op de avond vóór Zijn lijden en sterven de eenheid onder hen te bewaren!

Waarom hield Bilderdijk het in het voorjaar van 1810 ineens voor gezien en besloot hij pas tien jaar later zijn epos in druk te laten verschijnen? Bestond er een verband tussen de verdwijning van koning Lodewijk en de tenhemelopneming van koning Segol, waardoor er plotseling een patstelling in de reële en fictionele wereld was opgetreden? Op 3 juli 's morgens, de 33e verjaardag van zijn vrouw, hoorde Bilderdijk, dat koning Lodewijk, na zijn abdicatie ondertekend te hebben, in de nacht van 2 op 3 juli met onbekende bestemming was vertrokken: 'Welk een slag!'[1204] Zowel territoriaal gedwarsboomd door zijn grote broer, als blinde gehoorzaamheid verschuldigd aan Franse divisiegeneraals op wat hij als zijn eigen grondgebied wenste te beschouwen, begreep koning Lodewijk, dat hij afstand van de troon moest doen. Eerder was hem de troon van Spanje aangeboden, maar toen had hij afwijzend gereageerd: 'Met welk recht zou ik van een ander volk een eed van trouw kunnen vragen, wanneer ikzelf niet trouw blijf aan het volk dat ik in Holland bij mijn troonsbestijging mijn woord heb gegeven?'[1205] Na zijn abdicatie dwong de koning meer respect af dan hij daarvóór ooit had gekregen, zoals nog uit het vervolg zal blijken. Bilderdijk verried veel van zijn eigen gemoedsstemming, toen hij in *Aan den lezer* uit 1820 over deze schokkende gebeurtenis in 1810 opmerkte: 'Hoe kort het mocht duren, eer de algemene Overweldiger ons, met de weldadige en kunstlievende Lodewijk (wiens heusheid en goedheid ten opzichte van mij, zwakke en uitgeputte grijsaard, zijn gelijke nooit had, maar wiens weldaden voor mij bij de uitkomst in louter jammer moesten verkeren) met alle wel-

vaart, hoop en uitzicht, tevens geheel ons volksbestaan ontnam, weet eenieder, en dat met deze ommekeer van alles geen gevoel voor mij overbleef, met het voortzetten van zulk een dichterarbeid bestaanbaar, behoeft geen melding.'[1206] In een brief aan Meinardus Tydeman formuleerde hij het nog pregnanter: 'Zonderling is het, dat ik plotseling als betoverd bleef staan, zonder het verder te kunnen brengen, bij het verdwijnen van de voortreffelijke Segol, koning der aarde, in een allerbelangrijkst ogenblik weggenomen.'[1207] Zonderling, maar niet onverklaarbaar, hij wist immers niet meer, hoe het in beide werelden verder moest! Voor het laatst op 3 december 1829 blikte hij in een brief aan Robert Southey, zijn Britse geestverwant, op zijn geestelijke collaps van 1810 terug. Hij had heus wel een vervolg aan zijn epos kunnen breien, waarvoor men hem zou hebben toegejuicht, maar het was nu eenmaal zijn lot geweest 'to be crossed by the course of events'.[1208] De goddelijke voorzienigheid had hem een lesje in nederigheid willen leren en dat nam hij haar in dank af. Hij had zijn handen ervan afgetrokken, 'manum de tabula', om te voorkomen dat hij samen met zijn lezers 'een al te stoute blik in de geestenwereld' zou hebben geworpen.[1209] Er waren dus politieke en persoonlijke redenen geweest, waarom hij zijn epos niet had kunnen voltooien.

Men hoede zich ervoor, zo beval Jan Bosch zijn lezers aan, in *De ondergang der eerste wareld* een vaderlandse moraliteit te zien, waarin Argostan Willem V, Segol koning Lodewijk en de reuzen de Fransen zouden moeten voorstellen.[1210] De persoonlijke redenen verhinderden zulks, maar in zijn dissertatie beweerde Smit niettemin, dat er 'un rapport mystique' tussen beide koningen bestond en dat de reuzen weldegelijk Fransen waren, de Sethieten Hollanders en Kaïnieten Hollanders die al pro-Frans waren, voordat de revolutie goed en wel was begonnen.[1211] Segol verdween, waar Oranje verscheen…[1212] Men zou beide werelden als parallel, maar niet inwisselbaar kunnen typeren, waardoor Smits allegorische voorstelling van zaken toch zijn beperkingen heeft. De Kaïniet Argostan *is* niet prins Willem V die het aflegde tegen Franse reuzen en door zijn eigen manschappen werd vermoord. De Kaïnieten stonden model voor de patriotten, was Willem V hun aanvoerder? Nee, natuurlijk, maar in de visie van Bilderdijk moest een swedenborgiaanse influx over en weer mogelijk zijn. Dus noemde hij in zijn epos Nederland met name om de strijd tussen patriotten en orangisten te laken:

Zo heb ik Nederland sinds overmaat van weelde
Brooddronken moedwil en verdwaasde waanzin teelde,
En bandeloosheid de klem der wetten had verkracht,
Zien opstaan in geweld en moord en broederslacht.[1213]

Zodoende suggereerde hij iets wat later tot al te ijverige invuloefeningen op allegorisch gebied leidde. Dat hij er zo lang over deed om *De ondergang der eerste wareld* te publiceren, valt overigens niet alleen te verklaren door de verwarring der tijden in historisch en narratief opzicht, maar ook door zijn lichte afkeer van het subgenre epos, al kan die het gevolg in plaats van de oorzaak van vertragingen zijn geweest. In een brief aan Hendrik Tydeman van 26 mei 1812 kreeg het epos eenzelfde veeg uit de pan als het treurspel eerder van hem had gekregen: 'Laat ik het rechtuit bekennen, ik heb niet genoeg op met het heldendicht als zodanig om er uit mijzelf en zonder incitament van buiten op den duur en met onverdeelde ijver en lust aan te werken. 't Is bij mij steeds een bijsoort en de ware poëzie in haar zuiverheid acht ik de lierzang.'[1214] Bij gebrek aan vermogens maakte de lierzang volgens Bilderdijk plaats voor didactische gedichten, waarop hij zich voortaan wilde richten. *De geestenwareld* (1811) en *De dieren* (1817) zijn voorbeelden van zulke gedichten, waarachter het dubbele leed geen epos en lierzang meer te kunnen schrijven verborgen lag. In de waarderingsgeschiedenis van zijn beste epos speelde zijn lezers volgens hem de negatiefste rol: 'Ze zijn het niet waard!'[1215] Met die opmerking zette hij de toon voor Da Costa's uitval in 1847 tegen de 'grote en kleine aristocratie der Nederlandse kritiek', die het werk 'van mijn zielsbeminde leermeester' bleef 'ignoreren'.[1216] Nooit was Da Costa zo 'gedésappointeerd' als toen hij er achter kwam, dat de zolder van de Friese uitgever Suringar 'bij menigte' exemplaren van zijn studie over dit epos herbergde.[1217] Tussen 1820 en 1993 zijn er niettemin veertien verschillende uitgaven van *De ondergang der eerste wareld* verschenen, aan de 'canonisatie' waarvan Da Costa niet weinig heeft bijgedragen.[1218]

Bilderdijk had intussen over de kritiek van zijn onuitgegeven epos niet te klagen. Zijn voorlezing daarvan maakte grote indruk, zodat hij op het beste portret dat er ooit van hem gemaakt is, dat van de hofschilder Charles Hodges, met zijn rechterarm op het manuscript van *De ondergang der eerste wareld* rust. Vijf jaar later schilderde Matthijs van Bree hem met een veel te dik boek in zijn rechterhand ge-

klemd, waarboven de linker ter bescherming ligt, dat als titel de naam van het beroemde epos draagt. Picturale overdrijving, zo constateerde Jan Bosch, maar wel een die wijst op wat als Bilderdijks belangrijkste literaire werk moet worden beschouwd. Toen het boek in 1820 eindelijk verscheen (hem voor f 60,- afgekocht), twijfelde de dichter sterk aan het vermogen van zijn lezers om het 'mechaniek' of de speciale versificatie van het subgenre epos te begrijpen. Dat week immers al te zeer van de gewone 'dagelijkse trant' af, niet alleen door de dichter 'een hoger en fierder toon' te laten aanslaan, maar ook 'door meer rijkheid, ruimte van omvang en afwisseling te claimen dan enig andere soort van poëzie hoegenaamd'.[1219] Voor zijn gevoel was hij toen al van zijn publiek vervreemd, maar hij weigerde daaruit de consequentie te trekken om ruim baan voor zijn opvolgers te maken, integendeel, zij moesten zich maar aan hem aanpassen! In eigen kring klaagde men met een dubbelzinnige term over het 'onvolmaakte' karakter van het epos, 'het schoonste kunstgewrocht na Homerus', waarmee men hem zijn waardering niet onthield.[1220] Hoe jammer, 'dat deze kolossale schepping onvoltooid moest blijven! Dat van dit reusachtig marmerblok slechts hoofd en schouders in de uitstekendste vorm werden uitgehouwen, en het overige onafgewerkt daar nederligt!'[1221] Willem de Clercq stond versteld van het gemak waarmee Bilderdijk zich over de uiteenlopendste zaken kon uitdrukken en over de vele subgenres die hij beheerste: 'In de zo geheel oorspronkelijke *Muis- en kikvorskrijg* toonde hij, hoe zijn vernuft met alles wist te spelen en hoe hij zich in zijn poëzie evenzeer kon vereenzelvigen met een snappende muis of een opgeblazen kikvors als met de Voorzoon uit het paradijs, de minnaar van Elpine, die de engelenwacht van Eden trotseert.'[1222] Zinspelend op het 'mechaniek' toonde De Clercq zich ongevoelig voor de keerzijde van Bilderdijks vernuft: 'Dit alles staat echter op zo'n hoog standpunt dat men niet, als men dat gedicht leest, met de gewone Empfänglichkeit voor dichtkunst, die wij ook in de bezigheden des levens voorbehouden, uitgerust moet zijn, maar waarachtig poëtisch gestemd, want hier vooral geldt: *Il n'y a qu'un pas du sublime au ridicule*.'[1223] Voordat Da Costa zijn ereboog voor Bilderdijk oprichtte, waarvoor hij eerst diverse 'Gotische snorkels van walgelijke en overdreven loftuiting' van *De ondergang der eerste wareld* schraapte, moet er na 1820 dus ook kritiek op het 'mechaniek' hebben geklonken, want anders had diezelfde Da Costa zich daarover in 1847 niet hoeven te beklagen.

Garmt Stuiveling lichtte in *Een eeuw Nederlandse letteren* toe, wat Da Costa met die 'Gotische snorkels' moest hebben bedoeld (met 'nu' naar de situatie in 1810 verwijzend): 'De kritiek zag in Bilderdijk nu de grootste dichter, die ons volk ooit had voortgebracht, groter dan Vondel en Cats. Maar aan Helmers was tevoren reeds dezelfde eer verleend, en Tollens stond gereed om haar te ontvangen. Niets kenmerkt het eerste kwart der negentiende eeuw scherper, dan dat men er algemeen van overtuigd was, zowel de gelijktijdige buitenlanders als de eigen gouden-eeuwers in scheppingskracht te overtreffen.'[1224] Vergelijkingen met Goethes *Faust* en Dantes *Divina commedia* stempelden Bilderdijk tot een geest van Europees formaat. Hoeveel overeenkomst vertoonde Bilderdijks leven wel niet met dat van Goethe? Beiden hielden van de klassieken, waren vlijtige beoefenaars van de natuurwetenschappen, waren niet minder kenners van schilder- en beeldhouwkunst dan van architectuur, hanteerden hun taal op soevereine wijze, gaven blijk van hun antirevolutionaire gezindheid en waren 'aristocraten' in de goede zin des woords. Maar wat een verschil bestond er ook 'tussen de rustig ingezetene en hertogelijk minister van Weimar en de balling, straks verstoteling op eigen vaderlandse grond wegens zijn trouw aan Oranje en zijn kamp tegen revolutie en ongeloof, tussen de dichter van de meer dan volbrachte *Faust* en die van een onvoltooid gebleven *Eerste wereld* en haar ondergang, tussen de man, voor wie de natuur alles en de man, voor wie alleen de Openbaring en het Evangelie troost en kracht in waarheid is geweest, tussen de bewonderaar en discipel van Spinoza de Jood, en de belijder en aanbidder van der Joden koning, Jezus Christus van Nazareth!'[1225] Da Costa, in wie de lezer de schrijver van de vorige regels wel herkend zal hebben, zag meer in een 'antediluviale Gideon met 300 getrouwen' dan in Faust, dat moge duidelijk zijn, hoewel godsvrucht geen criterium voor een groot kunstenaarschap is.[1226] Op Dante geïnspireerd waren beschrijvingen van de hel in *De ziekte der geleerden*[1227] en *De ondergang der eerste wareld*[1228], maar die waren nota bene volgens een pleitbezorger van Bilderdijk 'niet architectonisch gelijk die bij Dante; daarvoor bezat Bilderdijk een te onrustige geest, een geest, die bij flitsen de zwoele dampkring om zich heen trachtte te zuiveren, en er nimmer toe kwam één groot en groots geheel voor zijn vertolking te scheppen'.[1229] Dat laatste is al eerder niet waar gebleken, althans bij wijze van generalisatie, terwijl er in het eerste wel degelijk een kern van waarheid schuilt. Een der bijnamen

van Satan, vorst der duisternis, wijst op het belang van de lichtsymboliek in dit epos, wat Bilderdijk minder aan Dante dan aan een meer moderne schrijver als Harry Mulisch of een dichteres van alle tijden als Vasalis koppelt. Het gecorrumpeerde licht in Dantes onderwereld, waarvan Lucifer het symbool is, kreeg zijn tegenhanger in de 'kring van stralen' die zich om Segol vormde.[1230] Zoals Jezus op de berg Taborg opsteeg, zijn leerlingen sidderend van angst achterlatend, waarbij zijn purperen kleed tot een wit gewaad verbleekte, steeg Segol tot ontzetting van zijn soldaten op.[1231]

De visionaire verbeeldingskracht van Bilderdijk verbindt hem met een speciaal slag kunstenaars, die behept met een mystieke geest zich op hun beurt met een 'hogere' wereld verbonden voelen. Wagner was zo'n kunstenaar, wiens Tannhäuser Baudelaire in een opiumroes beleefde: 'Ik kreeg er duidelijk het beeld bij van een ziel die in een hel verlichte omgeving ronddwaalt, van een extase uit genot en kennis geboren en hoog zwevend boven de natuurlijke wereld.'[1232] In *De ontdekking van de hemel* (1992) beschreef Mulisch, hoe een 'anthropische lichtexplosie' tot het bestaan van mensen leidde.[1233] Wat men zich daarbij precies moet voorstellen, is minder interessant dan de suggestie van een magische gebeurtenis, een spirituele invulling van de oerknal, waaruit de eerste mensen heten te zijn voortgekomen. Wie een poging zou willen doen om het onvoorstelbare te concretiseren, het al of niet met een hoofdletter geschreven licht zichtbaar te maken, doet er goed aan het volgende op papier te zetten: 'Zo zijn er naast de vonken voor de combinaties van alle spermatozoa, die eeuw in eeuw uit onafgebroken met duizenden liters worden uitgestoten,-met alle eicellen uit alle tijden-, ook nog die van de alternatieve, zich hyperoneindig vervorkende en vertakkende generaties van wat had kunnen zijn: ziedaar, de Logos Spermatikos, het Absoluut Oneindige Licht!'[1234] Met recht kan men na zoveel eeuwen de verzuchting slaken, dat het woord vlees is geworden! Mulisch hoorde in dezelfde visionaire traditie thuis als Bilderdijk en dat geldt ook voor Vasalis. In haar biografie over de vrouw achter Vasalis stipte Maaike Meijer indirect het verband tussen *De ondergang der eerste wareld* en *Vergezichten en gezichten* aan: 'Men zou kunnen spreken van een 'Onderwereldcyclus' in *Vergezichten en gezichten*, gedichten die cirkelen rondom een confrontatie met een andere dimensie. Het is als een radicalisering van Vasalis' queeste naar wat buiten de gewone werkelijkheidsbeleving ligt. In die zin behoren deze gedichten tot de

visioenenliteratuur.'[1235] In het werk van Bilderdijk is dat niet anders, wanneer een geestverschijning Segol moed inspreekt, of gewone taal ineens wordt opgewaardeerd tot 'engelensprake'. Het heidens offerfeest, waarvan de pracht en praal plotseling omslaat in zijn genadeloze tegendeel, wat Zilfa bijna met de dood moet bekopen, lijkt op wat Maaike Meijer als een rechtstreekse blik van Vasalis in het inferno typeerde: 'Het is het moment waarop de positieve openbaring van schoonheid doorslaat naar zijn tegendeel, een visioen, oogverblindend, maar van verduistering.'[1236] Deze voortreffelijke biografe van Vasalis ziet verbanden tussen het werk van Vasalis en Hendrik de Vries, die er inderdaad ook zijn, maar daarnaast uitbreiding in de richting van Bilderdijk behoeven. Hoeveel die Groningse dichter aan zijn grote voorbeeld uit de achttiende en negentiende eeuw te danken heeft, komt dadelijk aan de orde. Nu zij gewezen op een zeer wezenlijk filosofisch concept, dat Vasalis met Bilderdijk deelde: 'De observatie dat je gebonden bent aan het menselijk instrument of 'kenapparaat', zoals de filosoof Kant het noemde, en daar niet omheen naar de werkelijkheid kunt kijken, is de kern van haar intrigerende gedicht *Kennen*.'[1237] Bilderdijk werd door de Van Hemerts en Kinkers zowat weggehoond, omdat hij Kant niet ten volle waardeerde, dat wil zeggen alleen de destructieve kanten van diens leer in tegenstelling met de constructieve acceptabel vond. Wat maakt *Kennen* zo bijzonder? Het antwoord op die vraag luidt met de woorden van Vasalis 'de oude wanhoop van het instrument, dat tot het uiterste gedreven niets dan zijn eigen grens herkent', en met de woorden van Maaike Meijer: 'Het vers drukt nieuwsgierigheid uit naar wat er buiten het bereik van de zintuigen ligt. De vraag van deze 'ik' lijkt zich te richten op een onkenbare stilte en duisternis, die van vóór, of buiten, het bestaan van wind, licht en mensen spreken.'[1238] Bilderdijk vertegenwoordigde een richting in de literatuur, die allesbehalve dood is en zich via hem tot in de 21e eeuw verspreidt. De kroniek van zijn leven zou zonder dit gedeelde inzicht niet geschreven zijn.

Afgezien van verbanden tussen het werk van Vasalis en Hendrik de Vries, bestond er tussen hem en Bilderdijk een retorische overeenkomst op het gebied van dwingende formuleringen die minder de inhoud dan de dictie van hun beider verzen betreft. Wie Hendrik de Vries ooit met een sterk Gronings accent een gedicht van Bilderdijk heeft horen voorlezen, over een vlinder bijvoorbeeld, begrijpt wat hier wordt bedoeld. Alsof een boer bezig is de ene laag vette klei na

de andere om te ploegen, fladderde er een veel te zware vlinder in het rond, zijn tere vleugels oppompend in de hoop dat hij zich eenmaal hoog in de lucht zou verheffen. Maar daar kwam het nooit van, omdat hij iets boven zijn kracht beproefde. Bilderdijk kon ongemeen beeldend beschrijven, hoe het effect van de wind voor de wind uitgaat: 'Het koeltje ging door 't woud op 't hupp'lend groen ten dans.'[1239] Legt men het accent op 'koel', 'hup' en 'groen', dan vlaagt de wind bijna grillig over het gras. Legt men daarentegen een te zwaar accent op elke tweede lettergreep van deze zes jambes, dan wordt men ineens een ploegende boer gewaar. Hoe dwingend hij de metriek van zulke verzen onderging, de mogelijkheid om er variatie in aan te brengen totaal negerend, blijkt uit wat Hendrik de Vries in 1956 over zijn verhouding tot Vondel en Bilderdijk opmerkte: 'Na Vondels brede harmonieën kreeg de gefolterde stijl, het vermetel, soms moedwillig-averechts woordgebruik van Bilderdijk onweerstaanbaar de overhand. Ik stelde Vondels verhevenheid boven Bilderdijks opgezweeptheid, maar moest Bilderdijk volgen...'[1240] Het scheelde niet veel, of Hendrik de Vries trok een vergelijking tussen de heidense offerzangen uit *De ondergang der eerste wareld* en *Le Sacre du Printemps* van Igor Strawinsky. Een van die offerzangen werd aangeheven door 'de heidense aanbidders van de hemellichten en deze behoort, tezamen met zijn omlijsting (de schildering van het offerfeest) tot het machtigste, dat in onze taal werd gedicht'.[1241] Gelet op het demonische karakter van het tafereel en een aan de voordracht ontleende 'soort contrapuntiek van lichtheid en zwaarte', had Hendrik de Vries er beter aan gedaan Goya of Delacroix in plaats van Rembrandt aan te roepen om zijn bedoelingen te verduidelijken.[1242] Dat hij Bilderdijk in één adem noemde met Vondel, kan te maken hebben gehad met de ondertitel van diens *Noah, of ondergang der eerste wereld.* Daaraan en aan een opstel van Van der Palm dankte Bilderdijk een beschrijving van de paradijsgeesten en 'nephilim', de gevallen engelen, van wie er slechts één berouw toonde. Deze Fuäl, wiens naam klinkt als een luciferistische brandstof in het Engels, zou op de dag des oordeels vergiffenis krijgen. Bilderdijk had hem ontleend aan Klopstocks Abbadona, die in *Der Messias* de strijd tussen goed en kwaad mede verbeeldt. Toch distantieerde hij zich van deze Duitse dramaturg, wie hij het kwalijk nam een te statige mantel te dragen (gelijkenis vertonend met die van leden van het Koninklijk Instituut) of net andersom 'het harlekijnspak met de tabberd van Mel-

pomene te verwarren.[1243] Overigens stelde Bilderdijk zich niet Vondel, maar Milton ten voorbeeld. In *Aan den lezer* roemde hij Miltons zang, *Paradise lost*, 'die de engelen nog hergalmen'.[1244] Jan Bosch wees op tal van overeenkomsten tussen deze zang en *De ondergang der eerste wareld*: het overleg van de duivels over wat in hun gezamenlijke strijd met de reuzen de doorslag zou moeten geven, list of geweld, Miltons ode aan het licht die in de aanhef van de eerste zang doorklinkt, en Satan die Eva een droom ingeeft, waarna zijn dienaren Zilfa net zo inspireren of kwellen.[1245]

Als algemene indruk van dit epos houdt men de gedachte over, dat de ondergang der eerste wereld een voorafspiegeling van het einde der tijden had moeten zijn, of zoals Van Hattum het formuleerde: 'Bij Bilderdijk, en dit houde men vooral in het oog, verkreeg dit onderwerp een dubbel belangrijke betekenis voor onze dagen, omdat hij in de ondergang der eerste wereld de profetie en het voorbeeld aanschouwde van de ondergang der tegenwoordige, van de voleinding der eeuwen en van de vestiging van een nieuwe hemelse orde der dingen, zodat hij zingend over het verleden als poëet, tevens als profeet de afloop en de oplossing der staatkundige en maatschappelijke verwarringen en omwentelingen van zijn dagen voorspelde.'[1246] Om die reden doet men de dichter onrecht door hem als een uitsluitend conservatieve figuur te beschouwen. Bij alle retrospectie die hem huiverig voor de toekomst maakte, verheugde hij zich tevens op de jongste dag. Dan zou het Duizendjarig Rijk of Vrederijk immers aanbreken! Hij was een conservatief en visionair tegelijk, een combinatie die zijn vriend Kinker dubbel tegenstond. Waarschijnlijk voordat hij zijn eerste voorlezing voor de leden van het Koninklijk Instituut had georganiseerd, op 27 december 1809, raadpleegde Bilderdijk zijn oude vriend, die besloot zijn krachten met die van hem te meten in een eigen epos. In de voorrede van het derde deel van *Gedichten* (1821) gaf Kinker blijk van zijn bewondering voor 'de heer Bilderdijk',-de verhoudingen waren intussen weer danig bekoeld-, wat voor de eerlijkheid van zijn oordeel over *De ondergang der eerste wareld* pleitte: 'Indien ik mij de bevoegdheid mocht aanmatigen om uit de verschillende dichterlijke voortbrengselen van de heer Bilderdijk een keuze te doen, zou ik, zonder beraden, mij tot dit stuk bijzonder bepalen, en wel in alle opzichten, van de vinding, leiding van gedachten en vurige schildering af, tot de daarmee harmoniërende versificatie toe.'[1247] Als hij dan toch enige kritiek op dit epos zou willen uitoefenen, dan was

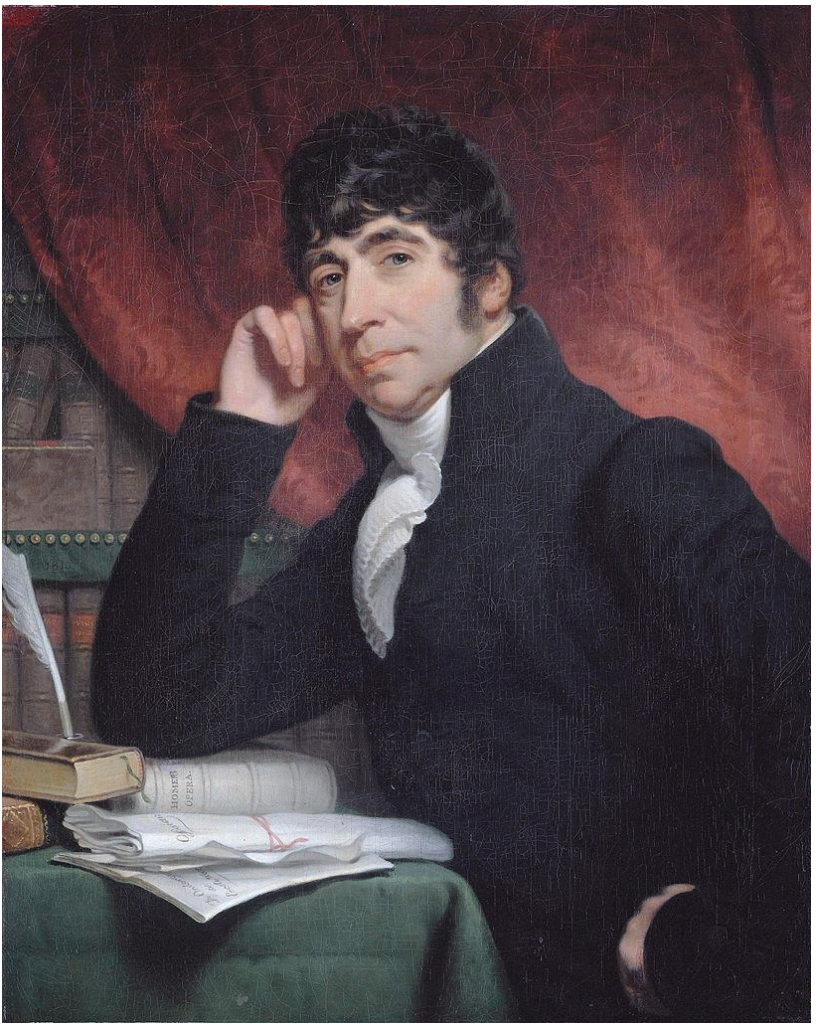
het dat Bilderdijks duivels niet satanisch genoeg naar zijn zin waren. En deze kritiek kwam van een man die Sebathel, een duivelin uit zijn eigen *Wereldstaat*, 'min snood dan de andere duivels' vond![1248] Zijn eigenlijke kritiek was van veel fundamentelere aard; zij betrof de meer lineair dan cyclisch verlopende geschiedenis der mensheid. Kinker ontdekte met het optimisme van Verlichtingsfilosofen een opgaande lijn in de geschiedenis der menselijke beschaving, die Bilderdijk nu juist in een neerwaartse spiraal zag verlopen. Naarmate het paradijs langer voor Adam en zijn nakomelingen gesloten zou blijven, braken er steeds meer beroerde tijden aan, maar als de nood het hoogst zou zijn, was de wederkomst van de Messias nabij. Via zich eindeloos herhalende en veelal verslechterende geschiedenissen was het uiteindelijke perspectief voor de ware gelovigen dus niet ongunstig. Voor Kinker lag dat, op de goede afloop als zodanig na, heel anders: 'Het begrip 'Wereldstaat' heeft alles te maken met Immanuel Kants opvattingen over een zich onvermijdelijk in opgaande lijn ontwikkelende geschiedenis die zijn bekroning vindt in een wereldwijde gemeenschap van kosmopolitische burgers, in een eeuwige vrede, in, om het zo maar te noemen, een geseculariseerd *Godsrijk*. Hoe dat zij, we hebben hier te maken met de ideeënwereld van de mensgerichte Verlichting.'[1249] Hanou die hier aan het woord is, stelde tegenover de 'sprongsgewijze veranderingen, in een patroon van val en verlossing',-volgens *De ondergang der eerste wareld* 'Gods heilsplan'-, Kinkers geloof in evolutie, en tegenover het Vrederijk de Wereldstaat, waarin de mens 'tot een rang werd verheven, die hij zich in de kring der levende wezens' zelf zou verwerven.[1250] Men zou een heel betoog kunnen houden over de overeenkomsten en verschillen tussen beide visionaire gedichten, aldus Hanou, om tenslotte toch aan het werk van Bilderdijk de voorkeur te geven, indien men let op het relatief levensechtere karakter van diens personages: 'Op allerlei punten kan men de (veronderstelde) epen van Bilderdijk en Kinker vergelijken en bezien: op het punt van tijd en ruimte, op de aanwezige heilsverwachting, op de verschillen in dynamiek, voortvloeiend uit beider wereldbeeld, op de ideologieën van christendom en Verlichting, met de daaraan inherente verschillen in pessimisme en optimisme, op de in beide epen impliciet aanwezige en hier niet besproken commentaren op de contemporaine politiek-maatschappelijke ontwikkelingen, op de poëtica en op de levensvatbaarheid van de personages,' maar juist op dit vlak, 'denk ik, dat Kinker het verliest van Bilderdijk', mogelijk

omdat hij zijn toevlucht zocht tot 'afgetrokkenheden', die het 'in de psychologische dimensie' gewoonlijk minder goed doen dan personages.[1251] Tot zulke te weinig tot de verbeelding sprekende 'afgetrokkenheden' kan men de mineralen rekenen, die met elkaar in oorlog zijn op Typhon. Kinker hield zich liever met hen bezig dan met een levensechte figuur als Napoleon, die 'in die tijd nog, ofschoon zeer flauw, ongerust en op het punt van ontwaken op zijn manier van een wereldstaat droomde'.[1252] Het Russische avontuur van de Franse keizer moest kennelijk nog beginnen.

Geestelijk ontredderd en lichamelijk ziek (lijdend aan onbestemde kwalen), bracht Bilderdijk de laatste drie maanden van het jaar 1809 grotendeels in bed door. Maar inactief was hij geenszins, want hoe meer tegenwerking hij ondervond, des te meer energie wendde hij aan om letterlijk overeind te blijven. Dus lag hij niet in bed, maar zat hij omringd door boeken en manuscripten te werken aan zijn epos en voerde hij thuis opdrachten voor het Koninklijk Instituut uit. Aan Meinardus Tydeman berichtte hij daarover: 'Ik sukkel geweldig. Sinds de aanvang van de herfst ben ik met de eerste vochtigheid weer geheel overhoop gesmeten, en nu sinds meer dan drie weken, deels volstrekt, deels ten dele (en zo goed als geheel en al) bedlegerig.'[1253] De laatste helft van datzelfde jaar was de enige periode, dat de hem toegezegde 'royalties' stipt werden uitbetaald. Men doet het wel voorkomen, alsof Bilderdijk het onder koning Lodewijk financieel beter had dan ooit, maar dat betrof alleen voornoemde periode. In januari 1810 bleven de uitbetalingen van zijn 'pensioenen' uit, wat onmiddellijk de armoedeval weer openzette. Daarvóór ging het hem tijdelijk in financieel opzicht zo goed, dat hij samen met zijn vrouw besloot Julius te laten opvoeden door Dr. E. Epkema, rector van het gymnasium te Hoorn. Julius woonde bij hem in, wat de rector in staat stelde de jongen goed te observeren: 'Het is een allerliefst kind, dat de aandacht en liefde van iedereen hier in huis naar zich toe trekt door zijn bevallige zachtheid. Het spreekt ook vanzelf, dat hij goed zal kunnen leren, maar vooreerst drijf ik niet, alleen maar lettend op de richting die het verstand van een kind neemt, om vervolgens te weten hoe te handelen. Nu doe ik hem de taaldelen begrijpen, en laat hem wat declinaties schrijven, zodat hij er zachtjes aan kan wennen. Langzaam zal ik het geheugen zien te gewennen om er het nodige aan toe te vertrouwen. In de eerste dagen was Julius een held, maar gisteren bij het ontvangen van de brief van mama gedroeg hij zich

juist, zoals wij het met lieve kinderen doorgaans zien. Hij was als een teder minnend kind aangedaan, weende en wilde het verbergen voor ons, maar verborg zijn tranen niet.'[1254] Het kind mocht in de tijdelijke welvaart van Bilderdijks gezin delen, getuige wat zijn moeder hem schreef: 'Zie of mama ook aan u denkt. Ik ben zo gewoon mij met u op te houden, dat ik er nu een waar genoegen in vind, iets te doen voor mijn lieve Julius. Ziedaar dan een beurs, bijna net zo een als ik voor papa heb geknoopt! Nu hoeft u uw geld niet los meer in de zak dragen, wat niet fatsoenlijk is. Papa heeft een *napoleon* erin gedaan, en nu zou ik u aanraden om wekelijks wat weg te leggen als in een spaarpot, niet om het altoos onaangeroerd te laten liggen, dan ware u 't geld van geen nut, maar om het onuitsprekelijke genoegen te hebben, bij deze of gene gelegenheid een arme bij te staan. Dit doet u immers zo graag!'[1255] Het ging er in het huis van de Hoornse rector soms onverwacht ruig aan toe, want Julius schaamde zich niet om een fles brandewijn te vragen: 'Julius verzoekt een fles brandewijn aan Julius te zenden: de oude is leeg.'[1256] Met kinderlijke logica vroeg hij om iets, wat hem zonder bedenken werd toegestuurd. Op 23 december 1809 schreef de rector aan Bilderdijk opnieuw over het gedrag van diens elfjarige zoon: 'Zijn gedrag is lofwaardig. Hij is stipt gehoorzaam, stil, nimmer tegensprekend, iets wat ik in de meeste mijner kostdiscipelen zo niet heb, of het kost mij enige moeite, zelfs in geval van ouderejaars. Hierbij dienstvaardig en behulpzaam, gezellig en vergenoegd, zich schikkend naar de tijdsomstandigheden en personen. Hij speelt graag, maar verlaat op het eerste woord het spel om te doen, wat hem wordt gevraagd. Overhaast zich niet, maar neemt doorgaans behoorlijk de tijd. Indien men iets zou zeggen met betrekking tot dit laatste, zou het dit zijn, dat hij soms wat te veel beraad neemt, schier al te voorzichtig is, en nog wel eens mistast. Maar dit is beter, dan het tegendeel.'[1257] Julius bleek geen studiehoofd te hebben (en nog minder een studiehoofd te zijn), wat zijn vader tactvol duidelijk werd gemaakt. Er bleek daarnaast een karaktereigenschap van de zoon te zijn die deze met zijn vader gemeen had. Zij bestond uit een 'te ver gedreven kregelheid, die ik verhelp en tegenga met zachtheid, want hardheid, die ik soms wel eens moet gebruiken tegen andere knapen, zou hém van zijn stuk brengen en bederven'.[1258] Julius' opvoeding met inbegrip van zijn opleiding kon na het uitblijven van betalingen uit de koninklijke kas aan zijn vader niet lang meer bekostigd blijven, zodat daaraan in 1810 een einde zou komen.

In het begin van dat jaar moet Hodges een portret van Bilderdijk hebben vervaardigd, toen het nog geen extravagantie inhield er een van hem te laten maken. Het nageslacht mocht zich hem zo herinneren, als Hodges hem had geschilderd. Nu was hij eindelijk eens niet geportretteerd als 'een wildeman, het dolhuis uitgevlogen',[1259] maar op een zijns inziens goede manier bezield, dat wil zeggen met een hart 'dat lof noch laster acht'.[1260] Terwijl hij op het punt stond de ergste crisis van zijn leven te moeten doorstaan, kijkt hij de toeschouwer zelfverzekerd aan, gehuld in een modieuze jas met zogenaamde

Bilderdijk in 1810 geschilderd door Charles Hodges

'kopmouwen', waarvan de voorpanden waren voorzien van een laagje paardenhaar om de juiste bolling te krijgen. Volgens Jan Wap waren er meer dan een dubbel dozijn portretten van Bilderdijk in omloop, waarop deze ongezouten kritiek placht te geven. In een gedicht met de neutrale titel *Op een verzameling van mijn afbeeldingen* typeerde Bilderdijk zichzelf als 'een goede hals, maar zonder ziel of kracht, een sukkelaar die met verwonderde ogen om alles met verbeten weerzin lacht', waarbij men zich moeiteloos het portret van Matthijs van Bree voorstelt dat, vooral door graveurs zwaar mishandeld, die half onwijze indruk wekt.[1261] Geboetseerde bustes van hemzelf vond hij zielloze objecten, niet eens de klei waard waaruit ze waren gevormd. Toen hij voor Gabriël poseerde (niet de aartsengel, maar de kunstschilder en beeldhouwer Paulus Joseph Gabriël), wierp hij woedend diens boetseerstoel omver, waarna wegens de onverwachte handbewegingen van de kunstenaar de buste 'furore poetico corruptus'* heette zijn.[1262] Die man kon volgens hem nog geen oor op de juiste plaats aanzetten en dat luisterde nogal nauw, omdat de ziel het lichaam vormde en om die reden geen gezicht op dat van een ander mocht lijken. De volstrekte uniciteit van een gezicht hield tevens in, dat neus en mond bij elkaar moesten passen en dat gold ook voor handen en oren die van hem niet willekeurig uitwisselbaar mochten worden afgebeeld. Op een zelfportret reageerde hij niet minder furieus:

> Hoe nu! Zal dit gelaat een beeld van 't mijne wezen?
> Aanschouwer, is dit waar, dan liegt het menselijk oog!
> Licht geeft hetgeen ik ben, nog minder goeds te lezen,
> Maar zeker draag ik 't hart zo vals niet en zo hoog.[1263]

Hodges beschouwde hij als een meester in de traditie van Hollandse meesters uit de zeventiende eeuw. Deze hofschilder van koning Lodewijk besloot een kopie van zijn eigen portret te maken, toen hij merkte dat bezoekers in zijn atelier onmiddellijk op het portret van Bilderdijk aanvlogen om de gelijkenis te roemen. Jarenlang stond er om die reden een onafgemaakte kopie van dat portret in zijn atelier, dat hij niet wilde voltooien en aan Wilhelmine verkopen, toen ze het in betere tijden had willen 'racheteren' van gespaard geld. Het origi-

* wegens dichterlijke woede gesneuveld

neel heeft zeer kort in hun huis gehangen, waarna het uit geldnood moest worden verkocht. Uiteindelijk kwam het in het Rijksmuseum terecht, waar het nu nog hangt. De kopie of met meer respect 'repliek' genoemde dubbelganger van het portret kwam dankzij Jeronimo de Bosch na Bilderdijks dood in een van de zalen van het Trippenhuis terecht, waar de leden van het Koninklijk Instituut plachten te vergaderen.[1264] Naast het origineel en de repliek bestaat er nog een oerlelijke kopie van Hodges' schilderij, halverwege de negentiende eeuw geschilderd door Moritz Calisch, die aan het verfijnde handgebaar en de ogen van Bilderdijk iets ondefinieerbaar grimmigs toevoegde, waardoor de dichter zijn toeschouwers niet vol zelfvertrouwen en met vriendelijke argwaan aanstaart, maar aan de pijnlijke gevolgen van een staaroperatie lijkt te lijden.

Toen er twee jaar na de dood van de dichter een gedenkbundel onder de toepasselijke naam *Gedenkzuil* aan hem werd gewijd, prijkte op het titelblad een gravure van Velijn, naar het portret van Hodges vervaardigd. In de *Vaderlandsche Letteroefeningen* ontlokte dit een criticus het volgende commentaar: 'Op het titelblad staat een zuil, op het midden waarvan men de naam 'Bilderdijk' leest. Zij is geheel door zwarte wolken of rook (dit is niet wel te onderscheiden) niet alleen omringd, maar ook over het kapiteel geheel, en over het voetstuk gedeeltelijk bedekt: tegen het midden schiet aan de linkerzijde een lichtstraal. Is dit alles emblematisch, dan laten wij het aan de toeschouwer over op de uitleg ervan te zinnen.'[1265] Deze onbekende criticus moet een geestig man geweest zijn, want hij hechtte er enerzijds aan uit te leggen, waarom hij zich van commentaar wenste te onthouden op 'de emblematische waarde, waartoe hij misschien ook des te minder bevoegd is, omdat hij nooit smaak heeft kunnen vinden in die overladen allegorische titel- (hij had haast gezegd, kermis-) prenten, die in vroegere eeuw in de mode waren, en waarvan de schoonheden dan, in de tegenoverstaande verklaring, met het stokje des vertoners werden aangewezen', en hij hechtte er anderzijds aan toch zijn mening te geven: 'Wat degelijker en minder spoedig afvallend pleister- en lofwerk zou de kolom misschien steviger en sierlijker hebben doen oprijzen.'[1266] Hij moet Bilderdijk niet slecht gezind zijn geweest, maar was terughoudend in zijn commentaar op diens portret, omdat zoiets algauw een beoordeling van de geportretteerde zou kunnen inhouden. Met een respectabele voorzichtigheid laakte hij de openhartigheid van de dichter die 'onder deze schijn van 'op-

rechtheid', van 'zich te willen wedergeven, gelijk men zich gevoelt', de grootste onchristelijkheid' zou kunnen 'begaan, ja, de snoodste boosheden plegen. Men beoordele en veroordele niet lichtzinnig en liefdeloos, maar, bij het erkennen van grove verkeerdheden in Bilderdijk, wachte men zich toch om die terstond weer (tot schade wellicht van zichzelf en anderen) door een zeker godsdienstig vernis te vergoelijken, zodat zij in het licht van grootheid, dat er van andere zijden op de Man valt, welhaast de schijn van deugden zouden verkrijgen! Men zegge dan nog liever op zijn zachtst: hij was ons ook hierin een raadsel!'[1267] Zeer waarschijnlijk is Da Costa hier aan het woord, wiens stijl en voorzichtigheid in *De Mensch en de dichter Willem Bilderdijk* veel overeenkomst met die van de onbekende criticus vertonen.[1268] Hoe dat ook zij, in de winter van 1818 op 1819 speelde het portret van Hodges opnieuw een belangrijke rol in Bilderdijks leven, waardoor hij er bijna toe kwam de vriendschap met Jan Valckenaer op te zeggen, maar dit zal in een ander hoofdstuk uit de doeken worden gedaan, welke formulering uitsluitend de bedoeling heeft om datzelfde portret in picturale termen recht te doen.

Op 5 januari 1810 gunde hij Hendrik Tydeman een kijkje in zijn binnenste, waaruit men twee oorzaken voor zijn onbestemde kwalen zou kunnen afleiden: 'Naarmate mijn vermogens meer afnemen, voel ik mij noodwendig ongelukkiger, en dit gevoel is eindelijk tot een hoogte gestegen dat ik elk ogenblik nodig heb God te bidden, dat Hij mij niet aan mijzelf overlaat. 't Kost mij elk uur onbeschrijflijk veel, dat ik leef en er geen wanhopig einde aan maak.'[1269] Zwartgalliger had hij zich niet kunnen uitdrukken over wat hem al langer terneersloeg: vermindering van zijn capaciteiten en dreigend ongeloof. De eerste oorzaak betrof vooral de mislukking van zijn loopbaan als dramaturg, de tweede een door zijn bestudering van Kant nieuw leven ingeblazen besef van eigen ontoereikendheid om zich op God te verlaten, of zich door Hem in een ogenblik van zwakte te laten inpalmen. Het uit het Latijn afgeleide woord voor bespiegeling, 'speculatie', bood hem in religieus opzicht geen enkel houvast meer, waar de zin en mogelijkheid van tweerichtingsverkeer tussen hem en God (en omgekeerd) tot niets had geleid. Bilderdijk parkeerde zijn geloof in God op een doodlopende weg, in de hoop dat hem zou worden geopenbaard, hoe hij zijn oude zekerheden zou kunnen transformeren tot een innigst zelfgevoel, dat hem alsnog een uitweg uit zijn moeilijkheden zou bieden. De gemeenschappelijke factor tussen beide af-

zonderlijke, maar elkaar versterkende oorzaken was gelegen in wat hij als een gemiste kans beschouwde om zichzelf of zijn publiek in een schouwburg tot het door hem gewenste niveau te verheffen. Misschien culmineerde het langzaam wegebbende besef van verlatenheid een paar maanden later, toen hij aan de vijfde zang van *De ondergang der eerste wareld* werkte, daarom wel in de letterlijke verheffing van Segol. In dat geval gunde hij een personage wat hemzelf onthouden was. In de maand maart, toen hij de crisis op zijn hevigst ervoer, wees hij in een brief aan Gerrit Outhuys op een bijkomende oorzaak die met de vervolging van zijn persoon te maken had. Zijn depressie was inderdaad complex, maar betrof toch meer zijn eigen ziel dan de oploopjes voor zijn woning: 'Ik heb nooit sterker vervolging ondergaan, of die men mij grievender wist te maken dan sinds 's konings goedheden mij zo openlijk onderscheidden. Ik voorzag dit en bad die onderscheidingen af, in een nederig lot tevreden, en tevreden met door mijn pen het schamel brood voor mijn huisgezin te verdienen. Tevergeefs. Ik moest lid van het Koninklijk Instituut zijn, en daar voorzitter worden enz. en, onder de naam van een pensioen van f 6000,- 's jaars, van gebrek met de mijnen vergaan, terwijl mij de tijd is ontnomen om voor mij en de mijnen te werken. Ziedaar in het algemeen mijn toestand, indien u er aanhoudende ziektes, zonder tussenpoos van slechts een draaglijke mate van gezondheid, voor mij en mijn eega bijvoegt en u zich de ziel, van verdriet en kommer van allerlei aard overstelpt en daaronder bezwijkend, voorstelt.'[1270] Aan Gerrit Outhuys liet hij het achterste van zijn tong niet zien, evenmin als in de nazomer van 1796, toen hij hem vanuit Engeland had gevraagd voor hem te bidden.[1271] Nu herhaalde hij zijn verzoek: 'Bid voor mij, die nauwelijks meer bidden kan, en niet weet, of hij niet te veel deed, wanneer hij zich een ogenblik in de aanblik van een menselijke uitkomst verheugde, die hem toch moest ontsnappen. Want ook dit is afval en afgoderij.'[1272] Hij bedoelde te zeggen, dat hij te veel op de goddelijke voorzienigheid had vertrouwd en dat de korte tijd van voorspoed hem ten onrechte goed bevallen was. Op het scrupuleuze af verzuchtte hij: 'Behage het God slechts mij een zalig uiteinde te verlenen! Maar ook (want waarom het ontveinsd?) is het mij in die hoek donkerder dan ooit, en nooit was mijn ziel zo weifelmoedig als thans, daar zij, trillend van verontwaardiging over het algemene verval in godsdienstig en zedelijk opzicht, zich als in wrevelmoed verteert, waarin (zoals het menselijke met zich meebrengt)

eigen leed zeer veel deel heeft.'[1273] Aan Jeronimo de Vries gaf hij een soortgelijk signaal af: 'God zij mij genadig! Maar een rampzaliger schepsel dan ik leeft er wellicht niet. Zo ja, dan heb ik er geen denkbeeld van.'[1274] Tegenover Hendrik Tydeman deed hij zich in de lente van 1810 anders dan in januari voor, meer als een geleerde die altijd en onder alle omstandigheden bereid was een collega te helpen, zodat men afgaande op wat zij toen met elkaar bespraken, de ernst van de situatie bijna zou miskennen.

Tydeman stelde hem allerlei vragen, waarbij hij zich onderdaniger voordeed dan hij was: 'Ik wilde u niet te druk met mijn aanmerkingen en bijval, die u niets interesseren, en met mijn vragen en twijfels, die u slechts lastig kunnen zijn, bestormen.'[1275] Zo won hij Bilderdijks sympathie om vervolgens een hoge en nogal zelfgenoegzame toon aan te slaan: '*Slechts* lastig evenwel? Neen, want door mij te onderrichten, te verlichten, te raden en te bestieren voldoet u zeker in zoverre aan dat doel uwer bestemming en wensen waaraan u telkens klaagt niet te kunnen voldoen (met reden klaagt, en eeuwige schande voor hen, die uw wens tot meer openlijke en uitgebreide betrekking en opdracht hebben gedwarsboomd!), terwijl mijn betrekking maakt, dat uw leer en beginselen, voor zover ik ze vatten, vormen en volgen kan, door mij verder levendig worden gehouden en onder mijn jongelieden aangewend.'[1276] Bilderdijk kon dus van hem, als professor in Franeker, profiteren door zijn eigen gemankeerde professoraat alsnog in dienst van zijn vriend te stellen, die met diens kennis goede sier onder zijn studenten wilde maken! Tydeman legde een al te vanzelfsprekende claim op Bilderdijk door het woord 'slechts' te onderstrepen en er geenszins badinerend een morele verplichting voor een ander dan zichzelf uit te destilleren. Dat er iets potsierlijks en misplaatsts in zijn vele vragen school, scheen niet in hem op te komen, evenmin dat hij Bilderdijk te zwaar belastte. Ten aanzien van veel punten moest hij zijn 'achterlijkheid' bekennen, zoals hij eerlijk toegaf, 'maar u des te dringender tot mededeling van iets bredere informatie dienaangaande verzoeken'.[1277] Zo vroeg hij hem, waarom er in de stelregel 'vrij schip, vrij goed' niets goeds zat. Bilderdijk antwoordde, dat zij goddeloos was, maar dat het hem meer interesseerde, dat zij vals en verderfelijk was. Men beriep zich immers op dat principe om een ander het zijne te ontfutselen of zelf straffeloos contrabande te vervoeren. Had Napoleon dan gelijk, die in elk schip in vrije wateren een Franse kolonie ontwaarde? Nee, weerlegde Bilder-

dijk deze stelling voor zijn vriend: 'Het recht Franse brocardicum* *elk schip is een drijvende kolonie*, doet hier niets ter zake. Is het zo, dan zal van de drijvende kolonie waar zijn, wat van het schip waar is, en ik zal de drijvende kolonie, die vijandelijkheden tegen mij pleegt, of mijn vijand ondersteunt, of met hem in verbond tegen mij is getreden, net zo wettig aantasten, als wanneer zij de dagelijkse naam van 'schip' droeg. Maar waar bevindt zich nu die drijvende kolonie? Daar, waar geen mogendheid imperium of jurisdictie heeft. Waar derhalve de status naturae heerst.'[1278] 'Vrij schip, vrij goed' druiste volgens hem, evenals voornoemd 'brocardicum', tegen het volkerenrecht in. Had Bilderdijk dan iets tegen Amsterdamse kooplieden die de stelregel uit eigen belang hadden bedacht, of tegen Napoleon die bij gebrek aan boordkanonnen zijn schepen met koloniale waren middels een 'brocardicum' tegen piraten trachtte te beschermen? Nee, hij had niets tegen Amsterdamse kooplieden. Dat waren eens respectabele leden van de samenleving geweest: 'Achtenswaardig waren de kooplieden voor ettelijke eeuwen, toen lieden van braafheid, verstand en beleid zich erop toelegden om nuttige vreemde producten in het vaderland te brengen, door ze tegen onze overtolligheden of die van anderen in te ruilen, en zo behoeften te voldoen en gemakken en genoegens van het leven te verspreiden. Door zich daaraan over te geven, leidden zij een eerlijk en betamelijk bestaan.'[1279] Wanneer was het dan misgegaan? Bilderdijk antwoordde op die vraag: 'Zodra dit *bestaan, geldwinnen* werd, en het *geldwinnen* (niet de handel op zichzelf) het doel, moest de koophandel het verderf van volk en staat worden.'[1280] Op het gebied van financiering had hij met de recente tiërcering voor ogen zulke vreemde staaltjes van overheidsfinanciering gezien, dat hij de schuld voor een nu eens niet door hemzelf veroorzaakte kredietcrisis aan de manipulaties van kooplieden gaf. De huidige klachten over toezichthouders en accountants (om van bankiers nog maar te zwijgen) vertaalde hij in zijn tijd naar klachten over boekhouders, die hun vak, 'dat heerlijk uitvindsel van wiskundige klaarheid, juistheid en goede trouw', transformeerden tot 'een vermomming der snoodste ontrouw'.[1281] Had hij dus niets tegen eerlijke kooplieden, die zich met handel in plaats van geldhandel inlieten, evenmin had hij iets tegen Napoleon. Voordat de inlijving een feit zou worden, hield hij niet zonder uitvergroting van zijn eigen

* rechtsregel

doen en laten staande, dat Napoleon zijn beroemde ode nog steeds waard was: 'De hulde, die ik hem heb gegeven, herroep ik niet, en misschien heeft zelfs diegene gelijk, die zei, dat er meer zelfgevoel dan verheffing van het voorwerp in doorstraalde.'[1282]

Soms vroeg Hendrik Tydeman hem iets, wat Bilderdijk wegens de gerechtvaardigde argwaan van de vragensteller moeilijk vond te beantwoorden. Zo bespraken zij een kwestie die Da Costa dertien jaar later in zijn *Bezwaren tegen de geest der eeuw* met het nodige tromgeroffel onder de aandacht van zijn lezers brengen zou, namelijk de kwestie van de constitutie: was een koning die de eed op de constitutie had afgelegd, daaraan gebonden? Wat was er mis met de 'verdeling van de publieke autoriteit' als zodanig?[1283] Waarom deugde elke constitutie niet, tenzij daarin de 'volstrekte oppermacht' van de koning was geregeld? Waarom zou een koning in zijn hoedanigheid van alleenheerser 'steeds wijs en braaf' handelen, zolang zijn onderdanen hem zonder tegenspraak, laat staan tegenwerking, zijn gang lieten gaan?[1284] Tydeman oordeelde over zulke stellingen van zijn vriend: 'Dit is mij raadselachtig en wonderspreukig.'[1285] Hij nam ook met diens gegeven uitleg van het 'droit divin' geen genoegen, maar bezat de handigheid of tegenwoordigheid van geest om hem vragen over diens werk als dichter te stellen en vermeed zodoende een confrontatie. De gedetailleerdheid van zulke vragen bracht de dichter tot wanhoop, die zich er tenslotte van afmaakte met de opmerking, dat hij niet bij machte was zijn eigen werk grondig te analyseren: 'Ik maak geen verzen, om verzen te maken, noch met enig oogmerk of bedoeling. Daar behoede mij de Hemel voor, maar ik maak verzen uit behoefte om mij uit te storten, als ik eens geroerd of getroffen ben, en dan stort ik dat gevoel ook uit zonder mij verder om iets anders te bekreunen. Men leze ze dan in welke geest en met welk vooroordeel men wil. Ik ben ze kwijt, als een kraamvrouw de nageboorte.'[1286] Tegelijkertijd verstond hij zich met Charles de Pougens over taalkundige kwesties, zoals de juiste definitie van een onomatopee. Als vakbroeders allereerst geïnteresseerd in hun eigen moedertaal wilden zij niets aan hun aandacht laten ontsnappen, wat Bilderdijk de volgende uitbreiding van het begrip 'onomatopee' ingaf: 'Gewoonlijk hecht men er geen andere betekenis aan dan die van een *imitatie van geluiden*. Dat is zeer goed, maar zegt niet alles. Er bestaat ook een *figuratieve* onomatopee, er bestaat een onomatopee van de *beweging*, er bestaat zelfs een onomatopee die op natuurlijke- gebarentaal be-

rust, ter illustratie van wat men zegt, en dit alles moet ons ervan overtuigen, dat de natuurlijke taal een mengvorm van uitdrukkingen is die tegelijk oog en oor beroeren. Men heeft die twee zaken van elkaar gescheiden, door de klanken ervan los te maken, of liever door deze slechts als klanken te beschouwen.'[1287] Een Frans woordje als 'tiens' of 'hein' en een Nederlands woordje als 'hm', 'ahum' of 'aha' zou een onomatopee in plaats van tussenwerpsel moeten worden genoemd. Hieruit kan men afleiden, dat het Bilderdijk in de moeilijkste periode van zijn leven lukte om zich geestelijk enige afleiding te bezorgen, zoals hij in minder zorgelijke tijden grootse gedachten wist te combineren met een bijdrage over een Amsterdams volksliedje of over het gebruik van bolle glazen voor bijzienden. In 1810 produceerde hij een bijdrage over Nehalennia, waaruit eerder geciteerd is. Maar hij was er slecht aan toe en liep, evenals in 1807, met minder in de uitvoering dan in de motivering weldoordachte zelfmoordplannen rond.

Hij overwoog bij wijze van suïcidale ouverture een punt achter zijn levensvervulling als dichter te zetten. In *Mijne geboortebestemming* (1808) had hij al willen sterven, indien zijn dichterschap ten dode gedoemd was: 'Mijn ogen sluit u toe: thans is het sterven plicht.'[1288] Waar het voortbestaan van vaderland en moedertaal ernstig in gevaar verkeerde, weigerde hij op de oude voet verder te leven. Hij nam in gedachten afscheid van alles en iedereen, zijn eigen leven incluis. In *Afscheid* (1810) gaf hij blijk van existentiële angsten die hem, als hij zelfmoord pleegde, niet meer zouden kwellen: 'In 't leven, hoe 't ook zij, was leven zelf mij 't hardst.'[1289] Alledaagse bezigheden nergens anders toe dienend dan om het bestaan te rekken, zoals eten en drinken, en de moeite die men zich moest getroosten om in zijn eigen onderhoud te voorzien, maakten op hem de indruk, dat er 1000 spoken uit de hel 'in dolheid' waren losgebroken om zijn ziel te kwellen.[1290] Amusement op topniveau scheen hem een 'zoutloos genot', maar het ergste was de spirituele onbalans die hij in zichzelf ontwaarde.[1291] Het leek alsof God afscheid van hem had genomen: 'Er waren ogenblikken,' zo schreef Kollewijn, 'dat het Bilderdijk toescheen, alsof ook God de hand van hem had afgetrokken en dit bracht hem de wanhoop nabij. Hij dacht aan zelfmoord. Het denkbeeld om zijn ellendig bestaan vrijwillig, plotseling te beëindigen, lokte hem aan, begon macht over hem te krijgen. Zijn godsdienstig gevoel, zijn opvatting van plicht verzetten zich in kalmer stonden. Maar

Bilderdijk vreesde, dat de vertwijfeling zowel de stem van de godsdienst als die van de plicht zou overschreeuwen.'[1292] Zelf beweerde hij de zin er niet langer van in te zien om zich 'vruchteloos' tot God te blijven wenden.[1293] Hij maakte dus een ernstige geloofscrisis door en zon uitsluitend op middelen om een einde aan zijn leven te maken: 'In zo'n toestand, geen meester van mijzelf of van mijn bewegingen, onvatbaar om ze te matigen, te weren of vóór te komen,-waaraan hang ik?'[1294] Dat laatste bedoelde hij zeker niet letterlijk, al scheelde het niet veel: 'Soms aan de besluiteloosheid der keuze tussen deze of gene soort van dood, soms aan een toeval dat het in werking overgaande voornemen op het ogenblik, stuit.'[1295] Geestelijke misère was er meer dan persoonlijke omstandigheden de oorzaak van, dat hij geen uitweg uit zijn doolhof der zinnen kon vinden. Het ontbrak hem aan de nodige veerkracht om zich tegen zijn eigen nihilisme te verweren. Wat hij rond 12 juni 1807 in een brief aan Brisseau-Mirbel had opgeschreven, inclusief het dreigement om uit een (hoog) raam te springen, kwam hem zo'n drie jaar later niet minder aantrekkelijk voor als een mogelijkheid om een einde aan zijn leven te maken. In een ongetitelde memorie uit maart 1810, vergezeld van de aanwijzing 'na mijn dood te openen', legde hij aan zijn eventuele nabestaanden uit, wat hem ertoe had aangezet om zich van het leven te beroven: 'Hoe dikwijls heb ik mijzelf ingeprent, dat God niemand begeeft dan die Hem en daardoor zichzelf begeeft! Nog houdt mijn hart aan die waarheden vast, steeds zijn die mij dierbaar en dikwijls is het mijzelf onbegrijpelijk, dat ik ze tussenbeide geheel uit het oog kan verliezen. Echter zo is het. Vlagen van wanhoop, die steeds langduriger en vooral heviger zijn en steeds dichter op elkaar volgen, bedwelmen mijn ziel en vruchteloos schijn ik God aan te roepen, zo ik al kracht heb mij tot Hem te wenden.'[1296] Omdat hij zich had voorgenomen zelfmoord te plegen,-alleen de manier waarop was hem nog onduidelijk-, viel er voor hem 'niets meer te hopen, veel minder op iets te rekenen. Ik zeg het dus volmondig en het getuige voor of tegen mij! Ik wens mijn leed te dragen en niet mij eraan te onttrekken, maar bezwijk ik, men misduide mij niets. 't Zal dan geen rechtvaardiging van de zelfmoord, maar 't zal zwakheid der wanhoop zijn.'[1297] Hoe subtiel verwoordde hij zijn dilemma, zonder de afkeuring van een mogelijk in moreel opzicht verkeerd besluit te verzwijgen! Welke daad hij ook bij het woord zou voegen, hij kon voor zijn gevoel oprecht bidden: 'God verhoede het, of het behaagt Hem mij aan haar

over te laten. Hij zij mijn ziel in het uiterst genadig!'[1298] Zo bidt een gelovige, die niet meer in God gelooft en, tegen beter weten in, vervalt in zijn oude gewoonte. Het contrast tussen de holle frase van een gebed en zijn oprechte wanhoop had niet groter kunnen zijn, maar als dialecticus was hij in staat om des te vuriger te geloven in zijn ongeloof en onder het uitspreken van zijn geloofsbelijdenis te ontkennen dat hij in God geloofde. Dat maakt het moeilijk een definitief oordeel over zijn geloofscrisis in 1810 te vellen, al moet die hem zeer diep hebben geraakt. Gegeven de onkenbaarheid van het 'Ding an sich', had hij al eerder voor zichzelf vastgesteld, dat 'God an sich' niet anders gekend zou kunnen worden dan door het innigst zelfgevoel. Nu dat verstek liet gaan, was hij ten einde raad en vervreemd geraakt van alles wat hem het meest dierbaar was.

In tal van gedichten uit 1810 en 1811 doorleefde hij opnieuw zijn worsteling met de dood, die hij niet vreesde, maar als een te welkome vriend begroette. Hij had zichzelf op het nippertje geen judaskus gegeven, maar innerlijk was hij daartoe wel bereid geweest en dat stak hem niet weinig. In *De geestenwareld* (1811) beschreef hij een doorwaakte nacht uit die periode:

> O nacht van ijs'lijkheid! O grondeloze poel
> Van wanhoop, nijpende angst en plett'rend doodsgevoel![1299]

In *Levenspijn* (1810) concludeerde hij, dat 'ogenblikken van lust' niet tegen 'de eindeloosheid der plagen' opwogen en dat de schepping wreed in elkaar zat. Moest hij sterven, dan zou hij God recht in het gezicht zeggen, dat wie 'stof tot mensen wrocht', God noch een sterveling was, maar een 'helgedrocht'.[1300] Hij haatte het leven en vervloekte 'het ogenblik van zijn geboortestond'.[1301] Het was hem nu wel duidelijk: 'Nee, de aarde heeft geen heil. Daar is geen zoet in het leven.'[1302] Onder verwijzing naar *Psalm 42* typeerde hij zichzelf als een machteloze figuur, die onder koning Lodewijk door zijn 'laffe gunstbenijders' was bedreigd.[1303] Vrij had hij zich nooit gevoeld, opgejaagd des te meer:

> En thans, nu de ouderdom mijn krachten heeft verbroken,
> Het moordende verdriet mijn hartaâr afgestoken,
> En de enge borst mij hijgt van d' allerjongsten snik,
> Nu trapt men me op de keel in 't uiterste ogenblik,

Speelt met de doodsangst van de stervende en bezweken',
Ja, juicht in elken gil die 't jammer uit doet breken
En zwelgt bij ieder' zucht mijn schroevend hart ontprest,
Die duiv'lenwellust in, die zich met tranen mest.
Ach, 't afgejaagde hert, der hondenmuil ontsprongen,
Zwoegt vrucht'loos naar zijn aâm met drooggeblaakte longen,
Lekt vrucht'loos 't stollend bloed dat langs zijn lenden vliet:
Te sterven aan zijn wond, ook dit vermag hij niet.[1304]

Nee, nooit had hij zich vrij gevoeld, alleen zijn adem was 'onfnuikbaar vrij'.[1305] Hoe graag had hij weldoend willen rondgaan, zonder onder de mensen te hoeven verkeren, want de mensheid was hij moe (dit was natuurlijk een onmogelijke opgave die hij zich beter niet had kunnen stellen).[1306] In een bijna knusse huiselijke sfeer zijn 'tweebak' droog etend en zijn thee slap drinkend vroeg hij zich af:

Waar heeft mijn ted're zorg in maagschapsband of echt
De scheuring niet geheeld, de wrevel niet geslecht?[1307]

Dat hij deze vraag in het openbaar durfde te stellen, is nogal kras, als men bedenkt, hoe zijn eerste huwelijk op een scheiding was uitgelopen. Misschien gold daarvoor ter verontschuldiging: 'Mijn rede faalt en zwicht bij 't altijd klimmend leed.'[1308] Gelukkig had hij zich niet aan een verachtelijk principe van filosofen gehouden:

En hebt ge 't dan zo kwaad? Neem Cato's kloek besluit.
Zeg: "Het aardrijk is gemaakt voor Caesar, ik wil er uit!"[1309]

Hij hoopte, dat God hem het daartoe voorbereidende werk uit handen zou nemen:

Dat jammer dat ik duchte* en altijd heb gevreesd,
Behoud mij 't overig van mijn verzwakten geest!
Of liever, ruk mij weg en stel dit lijden palen
En doe me een blijde dood van 't leven ademhalen![1310]

* Lees: 'ducht'. 'Duchte' is een oude vervoeging van de indicatief.

Toen hij dat eenmaal had bedacht, voelde hij zich minder moreel bezwaard. Als God het vuile werk voor hem opknapte, ging hijzelf tenminste vrijuit.

In de *Geschiedenis des Vaderlands* blikte hij terug op zijn leven en bekende hij zijn eigen onmacht: 'Ik beschouw mijn geheel doorgeworsteld leven als een staat van aantrekking van God en terugstoting van mijn zijde, waarin de genade met het verderf in een eindeloze strijd is.'[1311] Zo'n uitspraak kan men niet lezen zonder aan zijn ongetitelde memorie uit maart 1810 te denken, en aan de 'nacht van ijslijkheid' die aan de opstelling daarvan voorafging. Zijn 'augustianisme' werd er door aangewakkerd, want minder dan ooit kon hij zich op eigen verdiensten beroepen, en dankte hij zijn leven niet aan een 'onuitgelokt' bewijs van genade?[1312] Schuld en boete waren hem altijd al 'gelijk een wettig erf' geweest, dat wil zeggen even vertrouwd als bij gebrek aan weinig speelruimte benauwend, terwijl genade en verzoening als een vrucht 'van 't perkloos mededogen' geen grenzen kenden.[1313] Hij nam zich voor 'een lijdelijk werktuig' in handen van God te zijn; men moest zich vooral niet als filosoof tot meer dan dat willen opwerpen.[1314] Als man van uitersten overwoog hij nota bene in hetzelfde jaar waarin hij uit ongeloof bijna de hand aan zichzelf geslagen had, een rechtzinnig Hervormde Kerk te stichten, maar hij zag ervan af wegens het te weinig lijdelijke karakter van het werktuig dat hij in dat geval in handen van God zou zijn geweest.[1315] Een complexe mengeling van hoogmoed en nederigheid bracht hem tot deze verzuchting: 'Ik kan misschien lager op anderen zien dan men gewoonlijk doet, omdat ik tot maatstaf een ander ideaal neem. Maar zeker is mijn ideaal mijn gevoel van mijzelf niet, en ik beklaag mij eindeloos niet te hebben kunnen worden, wat ik moest.'[1316] Wat hier als storend wordt ervaren is niet de gedachte aan hoogmoed die zo gemakkelijk bij Bilderdijk kon postvatten, omdat hij zich een door God geroepene voelde, of de gedachte aan nederigheid die hem in zijn greep hield, zolang hij zijn idealen niet had kunnen verwezenlijken, noch zijn behoefte aan compensatie om niet te hoog of laag in een van beide communicerende vaten door te schieten (daarin schuilt zelfs iets sympathieks), maar de stilzwijgend en ten onrechte als vanzelfsprekend door hem aangenomen lage dunk die 'men' van anderen heeft. Dat lijkt voer voor psychologen, tot wier vocabulaire 'projectie' en 'dissociatieve stoornis' horen om nog maar te zwijgen over

de processen die zich tijdens zo'n stoornis in iemands hoofd kunnen afspelen.

Terwijl uit documents humains en meer in het algemeen uit poëzie en proza door hem rond 1810 geschreven overduidelijk is gebleken, in welke labiele geestestoestand Bilderdijk zich bevond, spande zijn jongere vrouw zich in om het gezin allereerst financieel draaiende te houden. Buiten medeweten van haar man legde zij aan Valckenaer het probleem voor, dat er een belasting ten bedrage van f 360,- moest worden betaald, waarvoor zij f 160,- tekortkwam. Nu zat Bilderdijks grootste vriend en mecenas zelf met een groot probleem, dat rechtstreeks met 's lands financiering van Pruisische staatsschulden te maken had. Tegen een 'catastrofaal' hoge rente van 11 à 12 % probeerde Pruisen in 1809 een lening van f 32.000.000,- in het Koninkrijk Holland te laten uitschrijven, waarop Napoleon in het diepste geheim intekende.[1317] Nadat hij de slag bij Wagram had gewonnen, moest er ook door Pruisen (dat officieel niet aan de Vijfde Coalitieoorlog deelgenomen had) oorlogsschattingen worden betaald. Presser merkte daarover meer cynisch dan verbaasd op: 'Hij blijkt de enige grote inschrijver en zo zien wij de wereldhistorische paskwil van een Napoleon, die aan Pruisen het geld leent om hem te betalen...'[1318] Als onderpand voor zulke leningen diende onder meer Valckenaers landgoed Meer en Bosch, waarop in 1810 beslag dreigde te worden gelegd. Vanuit Parijs, waar hij tevergeefs trachtte te bemiddelen tussen de koning van Holland en de keizer van Frankrijk, liet Valckenaer zijn landgoed met paarden en koetsen en al verkopen.[1319] In 1813 kocht hij, eenmaal terug in Nederland, het Huis te Bijweg in Bennebroek, waar Bilderdijk opnieuw een geregelde gast van hem zou worden.[1320] Geconfronteerd met de eenvoudige vraag van Wilhelmine, zal Valckenaer haar te hulp zijn geschoten zonder haar over de complexe achtergronden van zijn eigen financiële perikelen in te lichten. Ze schreef ook de ene na de andere brief aan de intendant-generaal van koning Lodewijk met het dringende verzoek om de aanvankelijk slechts twee maanden achterstallige uitbetaling van de jaarwedde van haar man, waarvoor de koning persoonlijk met zijn handtekening garant had gestaan, alsnog te doen uitkeren: 'Om mijn zieke echtgenoot de pijnlijkste verlegenheid te besparen, neem ik de vrijheid om Uwe Excellentie te smeken ons in staat te stellen de som gelds te innen die onze enige bron van inkomsten is, opdat wij aan

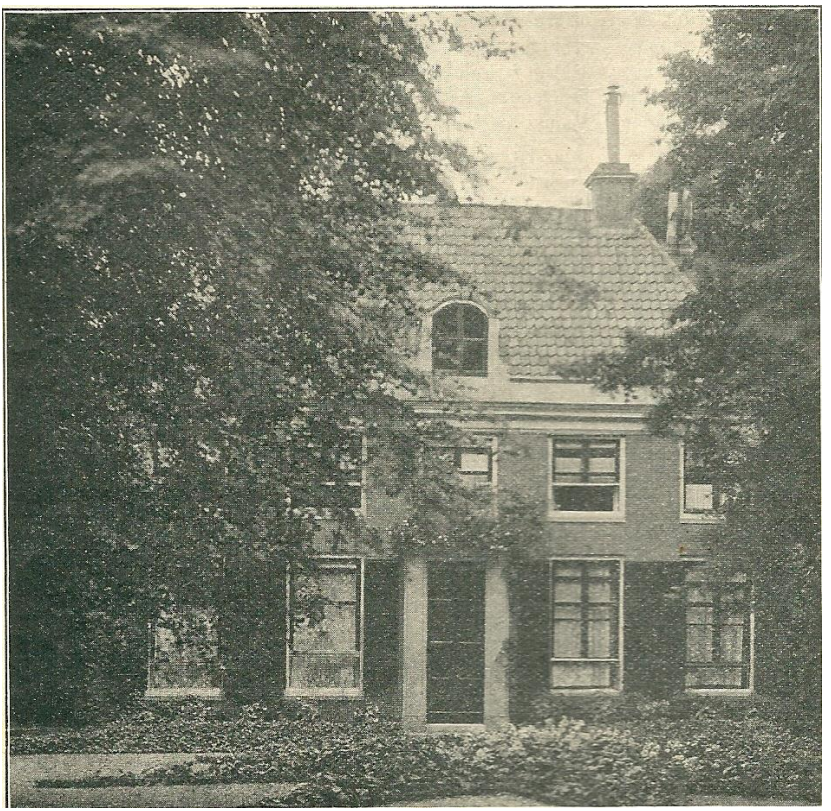

Foto van Huis te Bijweg in 1900

onze verplichtingen kunnen voldoen.'[1321] Op haar laatste brief van 2 juli aan de intendant-generaal volgde geen antwoord meer wegens de 'vlucht' van de koning naar het buitenland, die men na zijn officiele troonsafstand op 1 juli formeel geen 'vlucht' zou mogen noemen. Had hij zich toen niet tot het Hollandse volk gericht in een bij zijn abdicatie horende proclamatie? Daarin stond: 'Hollanders! Nimmer zal ik een goed en deugdzaam volk vergeten, zoals gij zijt.'[1322] In de nacht van 2 op 3 juli was hij met onbekende bestemming uit Paviljoen Welgelegen te Haarlem vertrokken, via Amsterdam naar Osnabrück reizend en vandaar naar Teplitz, in gezelschap van zijn enig overgebleven vriendje Tiel, die met het grootste gemak in en uit koetsen sprong, wat hij in het laatste geval met de dood moest bekopen, toen hij te Delden onder de wielen van Lodewijks eigen koets werd vermorzeld.

Bilderdijk was ten einde raad en stelde een conceptbrief voor de ex-koning op, waarin hij hem smeekte een einde aan zijn vervolging door vriend en vijand te maken, variërend van orangisten tot voormalige patriotten, die hem in Amsterdam het leven onmogelijk maakten: 'Verwaardig u, Sire, mij te bevelen u te volgen. Ik vraag niets anders dan dat. Uw weigering zal mijn doodvonnis zijn.'[1323] Het was maar goed, dat hij zijn brief niet had verzonden (gesteld dat hij het adres van de ex-koning al gekend zou hebben), want hoewel Lodewijk Bonaparte hem in 1837 niet vergeten bleek te zijn, toen hij ernstig ziek was en om een buste van Bilderdijk verzocht, toch schonk hij niet lang na zijn onvrijwillig vertrek uit Holland een gouden snuifdoos aan D.J. van Lennep, een ring met briljanten aan Siegenbeek en…niets aan Bilderdijk. Kollewijn was de beroerdste niet om te speculeren over de reden, waarom de ex-koning zijn vrijgevigheid niet langer over de dichter uitstrekte: 'Misschien hadden zijn onophoudelijke klachten (ofschoon niet alle ongegrond) de koning tenslotte geergerd.'[1324] Met een 'doodvonnis' op zak bleef Bilderdijk in Amsterdam wonen, minder dromend van een bestaan te Dorpat aan de Oostzee, waar hij zich verder op het Lets zou kunnen toeleggen, dan van een dokterspraktijk te Kazan, waar hij ook anderszins als geleerde ver weg van Europa naam zou kunnen maken. Voor zijn gevoel waren zijn stadgenoten in staat hem van het leven te beroven, verontwaardigd als zij waren over zijn openlijke betuiging van aanhankelijkheid aan Napoleon in een tweetal afzonderlijk door hem uitgegeven gedichten, *Echtviering van Keizer Napoleon* (door hem eind maart geschreven, dus vóórdat de inlijving bij Frankrijk had plaatsgevonden) en *Hulde aan Zijne Keizerlijke en Koninklijke Majesteit* (ten tijde van het huwelijk dat Napoleon met aartshertogin Marie-Louise van Oostenrijk sloot). Hoe diep sindsdien zijn vrees voor een volksgericht was, bleek in 1819, toen er op Kotzebue een moord werd gepleegd. Hij bracht die onmiddellijk met een veemgericht in verband, denkend aan zijn eigen moeilijkheden in 1810.[1325] Tussen hem en de koning bestond een geheimzinnig verband in zoverre zij beiden balling in eigen land waren, maar zowel in zijn heftige afkeer van Engeland in 1809 als in zijn geconditioneerde ophemeling van Napoleon in 1810 bleek Bilderdijk de politieke finesses van zijn tijd niet te kennen. Koning Lodewijk in zijn nadagen werd naar Parijs ontboden voor het zoveelste overleg met zijn broer: 'Na eindeloze chantage werd hem een traktaat afgedwongen, waarbij de Franse grens opschoof tot de

Waal en het Hollands Diep en Napoleon alle waarborgen kreeg dat het Continentaal Stelsel overal op de strengste wijze naar 's keizers orders zou worden gehandhaafd. Feitelijk werd Holland reeds bezet gebied. De keizerlijke generaal Oudinot had het bevel over de troepen, ook in Holland, en behoefde geen inmenging van koninklijke autoriteiten te dulden. Er volgde een onwaardig naspel van drie maanden, waarbij Napoleon de positie van zijn broer onmogelijk trachtte te maken. Lodewijk deed tenslotte een stap, die Napoleon niet had verwacht: hij deed afstand van de regering ten behoeve van zijn zoon, en benoemde Hortense tot regentes.'[1326] Bilderdijk beval dus zonder het fijne ervan te weten de keizer als een vredesvorst aan, wiens kanonnen voortaan alleen bij feestelijke gebeurtenissen zouden bulderen, terwijl het voorwerp van zijn hulde koning Lodewijks ondergang bewerkstelligde.

Voor Kollewijn was dat voldoende aanleiding om Bilderdijk wegens de publicatie van beide gedichten te hekelen: 'Deze lof, gewijd aan de man, die voor weinig weken Lodewijk ten val had gebracht en Holland van zijn onafhankelijkheid beroofd, strekt Bilderdijk niet tot eer.'[1327] Deze kritiek is niet gerechtvaardigd, wanneer men bedenkt, dat er de facto nog geen verandering in het voortbestaan van het Koninkrijk Holland was gekomen, toen Bilderdijk zich opnieuw in Napoleon verdiepte, maar kan achteraf door velen worden gedeeld die Bilderdijk wat minder wishful thinking en wat meer politiek instinct hadden toegewenst. Hij keek hoog tegen Napoleon op, zoals Hegel twee jaar eerder had gedaan, toen hij bij diens intocht in Jena langs de kant van de weg had gestaan om Napoleon als een 'Weltgeist zu Pferde' te begroeten. Het charisma van deze Bonaparte was vele malen groter dan dat van zijn broers, waardoor Hegel aan zijn objectieve vaststelling een subjectieve draai kon geven zonder door zijn landgenoten te worden weersproken. Het stond volgens hem wel vast, 'dat de grote Napoleon bij ons de harten van alle mensen en vooral van de verstandigsten op een manier voor zich gewonnen heeft, die los van zijn grootheid en macht staat, en de man nog meer betreft dan de keizer'.[1328] En deze verering van een der grootste filosofen in Duitsland betrof een man (niet de keizer, zou hijzelf als eerste beamen) die geenszins te beroerd was om voor relatief kleine vergrijpen Duitse burgers in het openbaar te laten ophangen of en gros te laten fusilleren.[1329] Er waren ten tijde van de Franse Revolutie reeds zoveel burgers geguillotineerd, dat de man die een veelvoud van hen liet te-

rechtstellen en geenszins taalde naar 100.000 gesneuvelde soldaten (immers niet opwegend tegen één Napoleon), werd bejubeld als een bedwinger van het grootste kwaad uit de recente historie. Vooraanstaande figuren als Hegel en Bilderdijk verkeken zich niet alleen op de charismatische kwaliteiten van de Franse keizer, maar ook op de duiding van zijn historische rol. Er is nog een andere reden dan charisma of angst voor herhaling van de geschiedenis in de vorm van een revolutionair schrikbewind die hen parten speelde. Niet het oordeel van 'goede' vaderlanders was maatgevend voor een juiste beoordeling van Napoleon, maar de mate waarin hij Gods wil tot uitdrukking bracht: 'Minder verklaarbaar schijnen wellicht enige latere verzen van Bilderdijk, keizer Napoleon ter ere, als daar is het vers op de echtviering met Marie-Louise, en nog in datzelfde jaar de *Hulde aan Zijne Keizerlijke en Koninklijke Majesteit*, toen Holland reeds de facto in het Grote Rijk was ingelijfd. Zij laten zich evenwel zeer goed overeenbrengen met het denkbeeld, in 's dichters ziel gelegen, dat aan de overheid, welke dan ook, gehoorzaamheid,-dat aan de man, die nu eenmaal in Gods oordelen over de wereld zijn loop moest volbrengen, zolang dat oordeel dáár was, dezelfde hulde bewezen moest worden, die bijvoorbeeld in de laatste dagen van Juda aan een Nebukadnezar van Gods wege bevolen was, totdat Hijzelf ten gerichte over Babylon en ter verlossing der verdrukten zou optreden.'[1330] Dit verschonende oordeel over Bilderdijk behoeft in zoverre correctie, dat er door de criticus kennelijk geen rekening met het juiste tijdstip van ontstaan van beide gedichten werd gehouden,-vóór de inlijving bij Frankrijk-, en dat de lof van de dichter een voorwaardelijk karakter had. Napoleon was namelijk geen werktuig in de handen van God, maar als hij dat zou zijn, dan…

Voordat de inlijving op 9 juli 1810 per keizerlijk decreet zou worden geregeld, vertrouwde Bilderdijk zijn zielenroerselen aan het papier toe. Hij was strijdbaar en niet geneigd om zijn lot passief te ondergaan, al voelde hij zich 'een lijdelijk werktuig' in handen van God. Op twee punten spitste hij zijn verdediging toe, te weten tegen wie hem zijn orthodoxie (voor hem zijn geloof in God) wilden ontnemen en hemzelf wegens zijn vasthoudendheid aan achterhaalde principes belachelijk wilden maken, en tegen wie hem openlijk een gebrek aan vaderlandsliefde durfden te verwijten. Zo werd het explosieve mengsel van godsdienst en nationalisme in zijn handen een geneesmiddel tot zelfbehoud en, in de loop der jaren, steeds meer een buitenpar-

lementair drukmiddel ter opwekking van de natie. Tegen zijn vijanden van de eerste categorie, voor wie hij het niet-bestaande woord 'bandrekels' uitvond om hen met bandieten te kunnen associëren, ging hij met inzet van zijn eigen leven zo geducht tekeer, dat hij net als in 1795 moest vrezen op het schavot te sterven. Alleen voegde hij daar nu, indachtig zijn ziekelijke aard en publieke vernederingen in de vorm van molestaties, het gasthuis als alternatief aan toe: 'Ik weet wel, dat ik, door hier van godsdienst te spreken, opnieuw de kwaadaardige bandrekels der hedendaagse zogenaamde 'Verlichting' op mij aanhits. Maar heb ik hun stompe tanden nooit gevreesd, ik vrees ook hun geblaf niet. Leren zij eerst denken! Leren zij, met hun Kant, afbreken, en dan omzien wat er te bouwen valt, eer zij hun lamme stellages van dierenafkomst en vervolmaking oprichten en ons die onder het mom van wijsheid durven op te dringen, waarvoor wij geheel andere en aanvoelbare waarheden zouden wegschenken! Laten zij de bedrieglijke vrucht van het verongelukte cartesianisme (het spinozisme), in plaats van het al deze verschijnselen oplossende en alle behoeften bevredigende christendom aantasten, en voortgaan mij te vervolgen gelijk zij nu 30 jaar lang niet slechts in hun duivelse pamfletten, maar alom en op alle wijzen gedaan hebben,-ik heb er geen geest en lichaam beide aan opgeofferd om nu te bezwijken. De weinige ademloop die mij overblijft, zullen Gode, Jezus, en de Waarheid getuigenis geven, hetzij dan op het schavot, hetzij in het gasthuis, voor welke twee uitersten, naar het schijnt, noch rechtschapenheid, noch een alles te boven gaande werkzaamheid iemand kan behoeden in een land dat uitpuilt van lasteraars, dieven, en bedriegers, en waar het zover gekomen is, dat men (o toppunt van jammer!) én een politicus én een financier moet zijn om zelfs opgehoopt met de weldaden van zijn vorst, enigszins te kunnen bestaan, en droog brood te eten.'[1331] Tegen zijn vijanden van de tweede categorie ging hij niet minder heftig tekeer, maar als nationalist verweet hij hen niet hun pro-Franse gezindheid, wat het meest logisch geweest zou zijn, integendeel, zij waren hem te Duits geworden. Wellicht speelde hier een zeker politiek opportunisme toch nog een rol, want zijn contacten met de hertog van Plaisance, Charles François Lebrun, door Napoleon benoemd tot stadhouder van de zes noordelijke departementen, verhinderden hem op Frankrijk af te geven, terwijl hij financieel totaal van hem afhankelijk was. Tussen 14 en 26 juli 1810 bezocht hij de hertog herhaaldelijk, waarover hij aan Valckenaer berichtte: 'Mijn

pensioen wordt op de lijst gesteld en Zijne Hoogheid heeft mij in algemene bewoordingen toegezegd, dat hij de keizer mijn situatie en mijn talenten naar waarde zou doen schatten.' Wat kon hij ook meer?'[1332] Uiterst negatief schilderde Bilderdijk zijn vijanden af, onder wie critici van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* niet tot de minsten behoorden. Dat zij hem de gunstbewijzen van koning Lodewijk euvel duidden, was nog tot daaraan toe, maar dat zij zich een overdreven voorstelling van zijn rijkdom maakten, nam hij hen ronduit kwalijk: 'Dat dit geluk mij wordt benijd, dat dit mij in de fraaie tijdschriften die thans aan de lieden voorschrijven wat zij van werken en schrijvers moeten gevoelen, als een *otium cum dignitate* dat wil zeggen als een *waardig voldragen vrijetijdsbesteding* wordt toegerekend, terwijl ik geen bete broods genieten mag, zonder bloot te staan, zelfs in mijn huis, aan baldadige aanvallen, beestelijke beschimpingen, en zelfs van schandelijke brand- en lasterbrieven, die mij met de post worden toegezonden en waarvoor ik nog vrachtkosten betalen moet ook, dit alles gaat, ik erken het vrijmoedig, mijn lijdzaamheid, hoe groot, hoe geoefend zij ook moge zijn, te boven. Geduldiger dan ik gewoonlijk ben, leerde ik hier dankzij een vaderland, dat mij eenmaal dierbaar was, dat mij in weerwil van alles dierbaar zal blijven en waarvoor ik beide bloed en goed heb gegeven, de kunst van het verfoeien. Echter, dat vaderland is het Holland niet meer dat ik eenmaal heb gekend, waarin ik ben geboren en opgevoed en waaruit ik door vervloekte partijzucht werd verbannen. Vreemde beginselen en vreemd bloed hebben in het tegenwoordig geslacht het oorspronkelijke verstikt, het is Duitsland, in al zijn verbastering van verstand en hart, geworden.'[1333] Duitsland stond volgens hem model voor al wat lelijk is, het was de bakermat van neologen en Kant, en dientengevolge ook voor al wat in politiek opzicht niet wilde deugen. Bilderdijk was nog niet vergeten, hoe Marnix van Sint-Aldegonde in 1578 tevergeefs om hulp van de Duitse keurvorsten had gesmeekt op de Rijksdag van Worms![1334]

Voor zover Bilderdijk bezig was balansen op te maken, paste het overlijden van Rijklof Michaël van Goens in de nacht van 25 op 26 juli 1810 precies in een terugblik op zijn leven. Men kan hen als een eeneiige tweeling beschouwen, van wie de een een zonderling genie en de ander een geniale zonderling was. Hun deels verwrongen kijk op het vaderland bleef hen parten spelen, lang nadat hun in de jaren 1785 en 1786 frequent gevoerde gesprekken waren verstomd. Van

Goens had zijn vriend met het Swedenborgvirus aangestoken, toen zij discussieerden over de zogenaamde 'satisfactieleer' en over de H. Drievuldigheid als een goddelijke afspiegeling van man, vrouw en kind. Zij wakkerden elkaars belangstelling voor reïncarnatie en occultisme aan, beschouwden beiden geslachtsgemeenschap als een ultieme poging om één te worden met God en trachtten elkaar in de gunst van prins Willem V te verdringen. Bilderdijk dankte aan zijn vriend een lichte reserve jegens de klassieken, die hij niet kon of wilde laten varen jegens de Nederlandse taal en letterkunde. De namen van nimfen en godinnen leken hem te veel op heiligennamen, alsof een Roomse santenkraam ooit de toets van zijn kritiek had doorstaan. Hij dankte aan hem zijn voorkeur voor neoclassicistisch toneel, op Griekse leest geschoeid. Maar bood het Nederlands de mogelijkheid tot nationale zelfrechtvaardiging, dan schatten zij de praktische toepassing daarvan totaal verschillend in. Het is wel opvallend, dat ook dit aspect van hun verschil in opvatting een kwart eeuw later nog niets aan actualiteit had ingeboet. Het gemak waarmee zij hun eigen persoonlijkheid al of niet met de natie vereenzelvigden, waarvan zij hun wel en wee lieten afhangen, was eveneens een constante factor in hun leven. Wat Van Goens in vrijwillig gekozen ballingschap over zijn vaderland opmerkte, deed niet onder voor de eigengereide houding van Bilderdijk, die in eigen land net zo heftig op zijn landgenoten kon afgeven, als hij in den vreemde hoog van hen opgaf. Wie niet zou weten dat de volgende woorden van eerstgenoemde zijn, had deze kunnen houden voor een uitspraak van laatstgenoemde, wiens haatliefdeverhouding tot zijn land berustte op zijn 'onverzoenlijke wrok tegen een natie', waarin hij werd geboren en die hij liefhad als zijn eigen ziel.[1335] Van Goens had Bilderdijk geholpen een fundament onder diens levensbeschouwing te leggen, waaraan zijn vriend relatief weinig hoefde te veranderen. Zoals eerder reeds is vastgesteld, had deze de consistentie van zijn visie op wijsgerig, religieus, spiritueel en fysisch gebied aan Van Goens te danken.[1336] Nu was de onverbeterlijke wereldverbeteraar in Wernigerode overleden, na in Dresden op een zolderkamertje liefdevol te zijn verzorgd door een éénogige huisknecht met het uiterlijk van een kolenbrander, tot aan het einde van zijn leven wrokkend tegen de Oranjes, die hem zijn toelage onthielden, als 'Jonas ellendig onder de vijgenboom gezeten' afhankelijk van de giften van zijn adellijke vrienden in Duitsland en met een onbedwingbare schrijflust die hem ertoe bracht duizenden brieven te

schrijven en de door hem ontvluchte horror op het kasteel van Wernigerode te vergelijken met zijn aangename verblijf in Hotel 'Der goldene Engel' te Dresden.[1337] Het vileine genoegen waarmee hij de ongemakken van het gemak beschreef,-de onhygiënische omstandigheden waaronder hij van een chaise percée op het kasteel gebruik moest maken-, vertrouwde hij al te graag aan het papier toe. Het is net alsof de dichter van *De ziekte der geleerden* een dolgedraaide versie van zijn eigen afdaling in de krochten van het menselijk lichaam ten beste geeft, wanneer de ander uitweidt over het hem aangedane onrecht. Het is te veel en te erg, zou Busken Huet met enig recht van spreken hebben kunnen opmerken, ware het niet dat er geen woord in Van Goens spectaculaire beleving van de werkelijkheid is gelogen. Minder pathologisch aangelegd en geplaagd door achtervolgingswaanzin, bleef Bilderdijk tot het einde toe door hem gefascineerd. Hoewel 'sociale redzaamheid' wel de laatste deugd is, die men aan beiden zou kunnen toeschrijven, was hij relatief beter uitgerust om zich met zijn weldoeners te verstaan, armoede het hoofd te bieden en zich in de moeilijkste omstandigheden staande te houden. Welbeschouwd had hij al tijdens zijn studiejaren in Leiden aan vervolging blootgestaan, uit welke hoek de politieke wind ook waaide.

In de overgangssituatie van het Koninkrijk Holland naar de inlijving bij Frankrijk, moest Bilderdijk bij de hertog van Plaisance om bescherming tegen zijn eigen stadgenoten vragen. Zodoende laadde hij de verdenking op zich het geheel met het nieuwe bewind eens te zijn. Tal van maatregelen werden gefaseerd ingevoerd, zoals de tiërcering van de staatschuld, de introductie van drie van de vijf door hem vertaalde wetboeken, de invoering van de burgerlijke stand, de verbetering van rechterlijke organisaties, de oprichting van het kadaster en de bekrachtiging van een nieuwe mijn- en dijkwet, die delfstoffen tot gemeenschappelijk bezit verklaarde en tot een beter onderhoud van de dijken moest leiden. Nederland werd in departementen verdeeld met aan het hoofd daarvan een prefect, zoals aan het hoofd van elke gemeente voortaan een maire zou staan. Patriciërs lieten zich graag in zulke nieuwe functies aanstellen: 'Deze autoriteiten waren bijna allen Nederlanders. Dikwijls dragers van bekende namen, zoals Van Zuylen van Nijevelt, Van Tuyll van Serooskerken, Van der Borch van Vervolde, Van Welderen Rengers enz. Maar in Amsterdam en Den Haag zetelden twee Belgen als prefect, namelijk graaf De Celles en

baron De Stassart. En juist deze twee hebben zich een slechte naam verworven door hun dienstijver en hun anti-Nederlandse gevoelens.'[1338] Wegens de strengere handhaving van het Continentaal Stelsel werd de handel bemoeilijkt, wat niet strookte met de verwachting van met name Amsterdamse kooplieden: 'Als een voordeel van de inlijving was aan ons volk voorgespiegeld, dat het nu zijn activiteit op handelsgebied door het gehele keizerrijk zou kunnen richten tot Rome aan toe. Maar de douanegrens werd in stand gehouden en daardoor bleef dit voordeel achterwege.'[1339] Het gevolg van al deze en andere maatregelen was drieledig: onbegrip voor het weinige goeds dat het Franse bewind in Nederland bracht, aversie tegen de gelijkschakeling met de Franse grondwet die per 1 januari 1811 van kracht zou worden, verzet tegen de verhoging van belastingen en vooral tegen de conscriptie, die immers ook de zonen van voornoemde dragers van bekende namen betrof, en een sterke toename van de armoede onder de gehele bevolking. Bilderdijk was reeds voordat de inlijving bij Frankrijk feitelijk van kracht zou worden, getroffen door een gebrek aan financiële middelen. Het lukte hem een eenmalige uitkering van f 1000,- te krijgen, nadat hij de hertog van Plaisance een exemplaar van *De echtviering van Keizer Napoleon* had geschonken. Ook had hij na de grootste crisis in zijn leven te hebben overwonnen het heft in financieel opzicht weer in eigen hand genomen, ter ontlasting van Wilhelmine, maar hij had de hertog om f 6000,- gevraagd en te weinig gekregen om zijn lopende uitgaven (inclusief verschuldigde belastingen) te kunnen voldoen. Hij voelde zich nog steeds 'neerslachtig ten gevolge van de ergste nood, zonder middelen om van te leven met zijn gezin, zonder enige schulden te kunnen betalen waartoe hij ondanks de vertragingen in de betaling van zijn pensioen verplicht was en waarvoor hij meedogenloos werd vervolgd'.[1340] Net als bij zijn terugkeer uit Brunswijk naar het vaderland verzekerde hij de huidige machthebbers tot niets meer in staat te zijn, ja, liet hij zich er bijna op voorstaan 'niet de minste inspanning te kunnen leveren'.[1341] Daarmee maakte hij zichzelf niet aantrekkelijker voor de Franse overheid en deed hij behalve zichzelf ook anderen tekort, maar hoopte hij de kans op financiële ondersteuning te vergroten. Als hij zichzelf en zijn gezin niet kon helpen, moest Napoleon dat immers doen!

Gaf hij zich dan zonder reserves aan de Franse keizer over? Zou men die vraag bevestigend moeten beantwoorden, dan was hij een politieke opportunist van de eerste orde, een gallische en Gallische

weerhaan tegelijk die het met de bezetters van zijn vaderland op een verwerpelijk akkoord had gegooid. De moeilijkheden waarmee Bilderdijk in 1810 te kampen had, schijnen in die richting te wijzen, maar de werkelijkheid was toch anders. Hoe anderen over hem dachten, interesseerde hem niet wezenlijk, want met zijn 'eigendunkelijke' aard was hij veel meer geïnteresseerd in hoe hijzelf over anderen (onder wie Napoleon) dacht. Met een kortzichtigheid of onverschilligheid die hem kopschuw had moeten maken, bleef hij vriend en vijand met zijn standpunten verbazen, ongeacht de heersende mode of tendens op politiek en religieus gebied. Hoe valt het anders te verklaren, dat hij bij wijze van spreken middenin bezettingstijd zware kritiek op Napoleon leverde? In 1812 hekelde hij de bezetter van Lodewijks troon:

> Verplet, verplet hem marm'ren bogen,
> Wie daar die zetel op durft treên.
> Stort neer, o heerlijk bouwgevaarte!
> Verplet den dwing'land door uw zwaarte! [1342]

Na zijn dood werd *Aan Koning Lodewijk*, waarin deze kritiek voorkomt, gepubliceerd, niet in 1812, maar in 1833, toen twee delen van *Nalezingen* verschenen. Dus zou men hem in principe van het spreken met twee tongen kunnen verdenken, of van een retrospectieve bijstelling van zijn eigen mening. Wat daartegen pleit, is het feit dat er noch in 1810, noch later van een grenzeloze of onvoorwaardelijke ophemeling van Napoleon in zijn gedichten sprake is. Integendeel, de oude vraag of Napoleon met Hannibal of met Attila moest worden vergeleken, bleef hij zich stellen en, afhankelijk van de gebeurtenissen in zijn tijd, antwoordde hij op die vraag steeds indringender: Attila, met de antichrist als een (mirabele dictu) goede tweede ter aanvulling op zijn negatieve voorstelling van zaken. Zijn biograaf Kollewijn ging er zonder meer van uit, dat Bilderdijk in 1812 openlijk van zijn weerzin tegen Napoleon getuigde, maar in plaats van bewondering voor hem te koesteren en de moed die daarvoor nodig was naar waarde te schatten, hekelde hij de rancune van een tegenstander van het regiem, die in financieel opzicht zijn zin niet had gekregen: 'Is onze veronderstelling juist, dat de vleitaal door de dichter in 1810 Napoleon toegevoegd, niet zonder bijbedoeling is geuit, dan is het gemakkelijk te begrijpen, dat Bilderdijk (toen de keizer blijkbaar niet de

minste lust had om een jaargeld te verzekeren aan een Hollandse poeet) een heftige wrok begon te voeden tegen de man, die bovendien Lodewijk had verdreven en Nederland van zijn onafhankelijkheid beroofd.'[1343] Zo was het niet, Bilderdijk verstond zich op de grens van het toelaatbare met de hertog van Plaisance om een regeling voor zijn gederfde inkomsten te treffen, maar gedroeg zich niet als een opportunist. Zijn mening over de Franse keizer veranderde niet wezenlijk, evenmin stelde hij die voor persoonlijk gewin bij. Volgens Groen van Prinsterer waren Bilderdijk en Helmers de enige dichters die in politiek opzicht het voortouw namen, dus hun nek durfden te riskeren (om 'voortouw' eens met 'strop' te associëren), tegen de 'vadsige berusting' van het volk ingaand.[1344]

Voor zijn gevoel onafhankelijk, maar van partijzucht verdacht door zijn stadgenoten, worstelde Bilderdijk zich met de zijnen door de dagen heen. Volgens Da Costa moet hij in de maand juli van 1810 uit een soort midzomernachtsdroom ontwaakt zijn, beklemd en toch overtuigd van de goede afloop van zijn beproevingen. Er zat iets gekunstelds in de constructie van het Koninkrijk Holland, dat zijn schaduw vooruitwierp over de periode daarna: 'Daar was in geheel dat viertal jaren der tussenregering van koning Lodewijk, bij alle verademing en als verpozing, die zij aan het van burgertwisten vermoeide Holland aanbracht, bij al het welmenende en edele van 's vorsten streven om het hem toevertrouwde volk gelukkig te maken en de roem van het land te handhaven of naar vermogen te doen herleven, toch in schier alles een blijkbaarheid van het *factice* van de gehele toestand. En nu, bij alle wezenlijkheid der welwillendheid en gunst, die onze dichter bij de edelmoedige koning vond, bij alle wederzijdse hoogschatting van de dichter voor de vorst, de oprechtste verknochtheid aan zijn persoon en dientengevolge aan zijn scepter, nu deelde in dat *factice* ook enigermate zijn betrekking tot een Frans-Hollands hof, ja, ook die overstorting zelf met pensioenen, waarbij de fijngevoelige ziel des dichters zich van een zeker pijnlijke nasmaak toch nooit kon vrijmaken.'[1345] Wat bezorgde Bilderdijk een pijnlijke nasmaak in zijn mond? Volgens Da Costa was dat niet politiek opportunisme, maar de dreiging daarvan, waardoor hij zijn leermeester alsnog een schuldcomplex aanpraatte. Verwijzend naar de wonderlijke wereld van de midzomernachtsdroom, beschreef hij het ontwaken van Bilderdijk in 1810 als een pijnlijke schok die hem zichzelf als christen liet hervinden: 'Een hogere hand, schijnbaar hard en niets spa-

rend of ontziend, verbreekt opeens de toverkracht ener wereld, de begoocheling van een toestand, het gevaar ook van het zoal niet ongeoorloofde toch niet oorbare, dat uit de voortduring, in niet meer herstelbare mate, zou kunnen worden geboren.'[1346] In die uiterst subtiel verwoorde paradox, die iets geoorloofds betrof wat toch niet helemaal door de beugel kon, schuilt het onmogelijke compromis dat Bilderdijk zelf bereid was voor zijn overleving te sluiten. Onder Napoleon volgde 'een toestand, in meer dan één opzicht, van wezenlijk gebrek'.[1347] Zijn 'tweebak en slappe thee' werden afgewisseld met droog brood en gerstewater, of zemelbrood en lauw water, 'dat over sinaasappelschillen of perzikbladeren gelopen is', zoals in Brunswijk, waarbij aardappelen met azijn het enige bestanddeel van zijn warme maaltijd vormden. Op een vrijdag verklaarde hij al sinds maandag opium te hebben moeten innemen, omdat er geen brood in huis was.[1348] Vrouw en kind 'ontbloot van kleding en linnen' te moeten zien, verergerde zijn problemen op tal van andere gebieden, waaronder hij niet alleen eerverlies wegens een dreigend faillissement rekende, maar ook wat Da Costa 'de ontzettendste aller schrikgedachten' had genoemd, te weten het verlies van zijn geloof.[1349] Zo ging Bilderdijk onder meer dan één schuld gebukt het einde van het jaar 1810 tegemoet. Met nog geen drie stuivers in huis, 'zonder uitzicht op meer te kunnen bekomen', stuurde hij door hemzelf alvast ondertekende kwitanties naar Jeronimo de Vries met het verzoek 'er werk van te maken', want zelf kon hij niet langer in zijn onderhoud voorzien.[1350]

Kort vóór en na de inlijving bij Frankrijk kampte hij met twee praktische problemen, die hem onoplosbaar toeschenen. Julius bleek in Hoorn nog steeds gebruik van twee 'machines' te maken, apparaten die voor overdag en 's nacht bedoeld waren om zijn misvormde rechtervoet in een zo normaal mogelijke stand terug te zetten, maar waaraan een instrumentenmaker voortdurend reparaties moest verrichten: 'Julius verzoekt, of mama zo goed zou willen zijn om de machine te laten maken en die zo spoedig mogelijk aan Julius terug te sturen. Ook de leren buitenkant zal vernieuwd moeten worden. Als mama dit nog zou kunnen regelen, zou dat des te beter zijn, maar als dat niet kan, zal Julius maar wachten tot de vakantie. Het duurt niet lang, of op zaterdag 9 juni eindigt hier de school…'[1351] De jongen zou niet meer naar de woning van rector Epkema terugkeren, hij moest zich voorlopig thuis met zijn oude 'machines' behelpen. Daar ging het

in die kleine volière bijzonder druk aan toe, want behalve Julius liepen er in de zomermaand van 1810 Franse soldaten en mandatarissen in dienst van het Franse leger in en uit. Bilderdijk klaagde over hun inkwartiering, 'die mij in veertien dagen meer heeft gekost dan mijn huishouding in twee maanden' en waardoor hij zich 'geheel uitgeput' voelde.[1352] Toen hij op 5 juli een vergadering van de *Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* in Leiden had willen bezoeken, bedacht hij zich, want 'het neerstortend onweer smeet mij dadelijk omver, ook moest ik bij de inkwartiering wel thuis zijn, die gisteren plaats had, ongemeen drukkend is en nog steeds voortgaat en vermeerdert'.[1353] Misschien dacht hij aan zijn eerste vrouw terug, Catharina, die in 1795 met hetzelfde probleem was geconfronteerd. Haar verontwaardiging toen was niet minder groot dan de zijne nu, wat in dat geval tot meer bespiegelingen kan hebben geleid. Eerder had Bilderdijk zich afgevraagd, of hij er sinds zijn terugkeer uit Brunswijk op vooruitgegaan was, niet alleen in financieel opzicht, maar ook wat zijn algeheel welbevinden betreft. Het antwoord op die vraag luidde ontkennend, wat ook gold voor de vraag, of hij er sinds zijn verbanning uit de Republiek op vooruitgegaan was. Eigenlijk was zijn situatie in 1810 niet minder hopeloos dan in 1795, zij het dat hij, zoal niet geluk, dan toch troost vond bij zijn tweede vrouw en kind.

Eindnoten

[1] Van Reest. Blz.227.
[2] Groen van Prinsterer, *Handboek der geschiedenis van het vaderland*. Deel 2. Middelharnis, 1927. Blz.706.
[3] Schokker. Blz.59.
[4] Idem. Blz.60.
[5] *Hulde aan Helmers. Lofdichten op Jan Fredrik Helmers (1767-1813) ter gelegenheid van zijn 200ste sterfdag op 26 februari 2013.* Editie: M. van Hattum. Amstelveen, 2013. Blz.17.
[6] De Leeuwe. Blz.16 en M. van Hattum, *Jan Fredrik Helmers (1767-1813). Leven en werk van een Amsterdamse wereldburger*. Proefschrift. Amsterdam, 1996. Blz.86.
[7] Idem. Blz.19.
[8] Huygens. Blz.11.
[9] Idem. Blz.133.
[10] Leliefeld (1). Blz.111, 159, 183 en Leliefeld (2). Blz.7.
[11] OBvB: BM C 15-11. Bilderdijk schreef haar op 30 juni 1806, toen hij zijn retorische neigingen nog in bedwang probeerde te houden.
[12] Idem. BM C 14-4.
[13] Idem. BM D 10-5.
[14] Idem. UBA E.z; EH 417-419.
[15] Idem. BM C 14-1.
[16] Kollewijn. Deel 1. Blz.366.
[17] Idem. Blz.367.
[18] Idem. Blz.366-367.
[19] OBvB: *Algemeene Konst- en Letterbode* 1844 nr 32; A. de Jager.
[20] M. Bultink, *Bilderdijk en zijn weldoener. De relatie tussen Willem Bilderdijk en Johan Valckenaer*. In: *MBM*. Jaargang 10. Blz.1-8.
[21] Bultink. Blz.11-12.
[22] Idem. Blz.12.
[23] Idem
[24] Idem. Blz.10.
[25] Sillem. Deel 2. Blz.215.
[26] Idem. Blz.216.
[27] Bultink. Blz.98.
[28] Idem. Blz.99-100.
[29] OBvB: UBL BPL 1037 (concept).
[30] Idem. UBL BPL 1039.
[31] Idem
[32] Idem
[33] Idem
[34] Idem

[35] Naber. Blz.47.
[36] S. Schama, *Patriotten en bevrijders. Revolutie in de Noordelijke Nederlanden 1780-1813*. Amsterdam, 1989. Blz.563.
[37] Idem. Blz.44.
[38] Groen van Prinsterer, *Handboek der geschiedenis van het vaderland*. Deel 2. Middelharnis, 1927. Blz.744.
[39] *DW.* Deel 9. Blz.68 en 79.
[40] J. te Winkel, *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde.* Deel 6: *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde in de eerste eeuw der Europeesche staatsomwentelingen* (1). Haarlem, 1925. Blz.271-272.
[41] (P. van Limburg Brouwer), *Het leven van Mr. Samuel Iperuszoon Wiselius beschreven door zijnen behuwdzoon P. van Limburg Brouwer. Met portret en fac-similé.* Groningen, 1846. Blz.174.
[42] Idem. Blz.217 en 215.
[43] Kollewijn. Deel 1. Blz.374.
[44] M. van Hattum, *Jan Fredrik Helmers (1767-1813). Leven en werk van een Amsterdamse wereldburger*. Amsterdam, 1996. Blz.185-186.
[45] Idem. Blz.183-184.
[46] OBvB: BM C 15-8.
[47] Bultink. Blz.196.
[48] Idem. Blz.194.
[49] *Brieven*. Deel 2. Blz.251.
[50] Kollewijn. Deel 2. Blz.425.
[51] Van der Zwaag. Blz.100.
[52] *EH*. Blz.416.
[53] Idem. Blz.417-418.
[54] Idem. Blz.418. Zie *Psalm 45:11*.
[55] Idem
[56] Idem. Blz.423.
[57] Idem. Blz.424.
[58] Van der Zwaag. Blz.111.
[59] *Gedenkboek*. Blz.3.
[60] Idem. Blz.4-5.
[61] OBvB: UBA E.18.b.
[62] Idem. UBA E.18.c.
[63] *EH*. Blz.430.
[64] OBvB: UBL BPL 1039.
[65] C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 18. Z.pl., z.j. Blz.91.
[66] Idem. Blz.95. Kennelijk kreeg de vrijzinnige journalist Busken Huet haar ware voornaam 'Maria' niet uit zijn pen gewrongen en was 'Mietje' hem te min!
[67] Da Costa. Blz.38.
[68] Sillem. Deel 2. Blz.299-300.

[69] Wiersma. Blz.75.
[70] Zie onder meer Kollewijn. Deel 2. Blz.233 en A. en M. Kagchelland. Blz.393-394.
[71] Wiersma. Blz.61.
[72] Gabriëls en *Oproeping van het Bataafsche volk*, Wikipedia.
[73] Idem
[74] Wiersma. Blz.62-63.
[75] Idem. Blz.16.
[76] Idem. Blz.39-40.
[77] Idem. Blz.71.
[78] Idem
[79] Er wordt in het vervolg slechts naar de artikelen van deze memorie verwezen, aangezien de citaten daaruit niet op een andere manier kunnen worden verantwoord.
[80] De zaak blijkt ingewikkelder te zijn dan gedacht. Er bestaan zo goed als zeker twee handschriften van deze 'memorie van defensie': het eerste is van Bilderdijks hand, map V 825, in het archief van de Leidse universiteit, het tweede is van Theodorus van Kootens hand, inv. nr. 821, in het Leids Regionaal Archief. G. Leliefeld heeft hierover M. van Hattum geraadpleegd en in een brief van 8 april 2013 van hem een antwoord in bovenstaande zin gekregen.
[81] Da Costa. Blz.370.
[82] Idem. Blz.371.
[83] Naar aanleiding van Johannes Bosscha's brochure *Pruisen en Nederland* schreef Multatuli *Een en Ander naar Aanleiding van J. Bosscha's Pruisen en Nederland* (1867), waarin hij schamperde over de vermeende heldhaftigheid van goede vaderlanders: 'Het is mogelijk en ik geloof zelfs dat een Pruisische inval in Nederland zou stuiten op grote antipathie. Het vooroordeel tegen 'moffen' zou waarschijnlijk zeer sterk werken, maar of dit vooroordeel in verzwakte lichamen en doffe gemoederen kracht zou gieten tot gelukkig weerstaan van een macht, zo energisch, zo gesloten, zo gedisciplineerd als de Pruisische, meen ik te mogen betwijfelen. En al ware dit anders, weldra zou ook dat vooroordeel wijken, want ik weet bij eigen ondervinding dat het onmogelijk is de werking der Pruisische staatsmachine gade te slaan, zonder daarvoor de eerbied te gevoelen die men aan elke grootse schepping verschuldigd is. Die moffen' hebben verstand van regeren, dat kan ik verzekeren, en in zekere zin zouden zij in Nederland een zeer gunstig terrein vinden, daar hun 't wedijveren met een bestuurswijze als waarmee wij sedert jaren gestraft zijn, waarlijk niet moeilijk zou vallen.' Zie W.F. Hermans, *De raadselachtige Multatuli*. Amsterdam, 1976. Blz.128.
[84] 'Bosscha's boekje werd in *De Gids* besproken door de oriëntalist P.J. Veth (1814-1895). Deze kwam tot een ontluisterende conclusie: Nederland kon maar beter opgaan in Duitsland, want de positie als zelfstandig land was niet te handhaven. De eigen volksaard en het roemruchte verleden moesten door Nederland in beheer worden gegeven aan de sterkere, opkomende buurman.' In: Van Poll. Blz.37.
[85] C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 2. Haarlem, z.j. Blz.205.
[86] Idem

[87] Idem. Blz.207.
[88] Spaans-van der Bijl. Blz.133. Carel Hendrik VerHuell was een zeeofficier die het verdiende door Multatuli te worden gehekeld. Maar zelfs híj slaagde erin op grond van zijn eed van trouw aan de stadhouder, raadpensionaris, koning Lodewijk, keizer Napoleon en koning Willem I zijn aanvankelijk niet-adellijk blazoen schoon te vegen. Op een allerongelukkigst tijdstip liet hij zich Pair de France maken, een Comte de l'Empire, dat was in 1810. In 1813 maakte hij het nog bonter, want toen 'verdedigde' hij Den Helder tegen Engelse en Nederlandse troepen. De auditeur-militair Mr. Willem Bilderdijk zou hem daarvoor de doodstraf hebben gegeven. VerHuell zwoer zijn lucratieve eden van trouw zonder zich af te vragen of de ene eed niet in mindering op de andere moest worden gebracht. Zo verschafte hij zich geestelijk een alibi om, zonder dat Schimmelpenninck hem van zijn eed van trouw had ontslagen, koning Lodewijk trouw te zweren. In moreel opzicht was hij laakbaar, maar dat gold ook voor wie te graag van zijn diensten gebruikmaakte, onder wie koning Willem I.
[89] Artikel 104.
[90] Artikel 108 en 123.
[91] In geval van een 'notorium' was de rechtspraak gebaseerd op middeleeuws canoniek recht: 'Een nieuwsoortige strategie om kerkrechtelijke misdaden af te handelen bestond uit de procedure *per notorium*. Het *rationale* voor deze procedure lag in wat kan worden genoemd de aanpak van het gezond verstand van de strafrechtspraak. Wanneer, volgens deze aanpak, de feitelijkheid van een misdaad en de identiteit van de dader beide onmiskenbaar waren en openbaar bekend binnen de gemeenschap, deden de finesses van de traditionele *ordo iudiciarius* niet ter zake en hoefden zij niet te worden toegepast. In de rechtsgang *per notorium* volstond het voor de schuldigverklaring dat de rechter vaststelde dat talrijke leden van de gemeenschap, waar de aangeklaagde woonde, deze schuldig achtten aan een misdaad. Geen ooggetuigen moesten opgespoord worden. De rechter kon *ex officio* procederen tegen een beschuldigde om vast te stellen of hij al dan niet notoir verdacht was van een misdaad. De rechter hoefde slechts twee getuigen te vinden die bereid waren te verklaren dat de beschuldigde door een groot deel van de gemeenschap werd aangezien als misdadiger. Zodra de getuigen die verklaring hadden afgelegd, stond het de rechter vrij om de beschuldigde schuldig te oordelen en hem te straffen.' Van Melkebeek.Z.blz.
[92] Artikel 57. Het kan zijn dat de hier gebezigde Griekse term zelf verzonnen is.
[93] Artikel 135-139.
[94] Artikel 173.
[95] Artikel 179.
[96] Artikel 209.
[97] Artikel 235.
[98] Artikel 251.
[99] Artikel 275.
[100] Artikel 294-296.
[101] Artikel 297.

[102] Artikel 483.
[103] Artikel 314-324.
[104] Artikel 562.
[105] Artikel 405.
[106] Artikel 428.
[107] Artikel 461.
[108] Artikel 374.
[109] Artikel 550-551.
[110] Artikel 563.
[111] Artikel 571-572. Op die datum vond de tweede staatsgreep van dat jaar plaats, die was bedoeld om zowel de eenheid en ondeelbaarheid van de Bataafse Republiek te bevorderen als de strijd tussen en unitariërs en federalisten te beslechten.
[112] Artikel 623.
[113] Artikel 640.
[114] Artikel 642-656.
[115] Idem
[116] Wiersma. Blz.75.
[117] Gabriëls en *Oproeping van het Bataafsche volk*, Wikipedia.
[118] Wiersma. Blz.77-78. Gebaseerd op artikel 675, waarin 'ondersteund' staat en niet 'ondermijnd'. Bilderdijk wilde kennelijk voorkomen, dat Mietje en plein publique een mal figuur zou slaan.
[119] Idem. Blz.78-79.
[120] Idem. Blz.80-81.
[121] Idem. Zie ook artikel 710-711 uit de 'memorie van defensie'. Voorafgaand aan deze artikelen vereenzelvigt Bilderdijk zich (in het geheel niet door een baarmoeder geplaagd) met haar. In artikel 707 zegt hij, dat ze 'excedeert' in haar uitdrukkingen en woorden, weggesleept door haar verbeelding, precies zoals een dichter, rechtsgeleerde en redenaar. In artikel 708 vraagt hij, of men van haar, een jonge vrouw, méér kan verlangen dan van 'geleerde en studieuze' heren.
[122] Wiersma. Blz.81.
[123] Idem. Blz.87.
[124] Gabriëls en *Oproeping van het Bataafsche volk*, Wikipedia.
[125] Da Costa. Blz.183.
[126] Idem
[127] OBvB: UBL BPL 1039.
[128] *Brieven.* Deel 2. Blz.94 en Da Costa. Blz.185. Ook in zijn brief aan Valckenaer spreekt Bilderdijk over zichzelf in de derde persoon als 'uw goede vriend': 'Dat schijnt ertoe te hebben bijgedragen om een goede opinie van hem te geven, omdat *hij zijn openhartigheid en afkeer van verbloeming van gevoelens rijkelijk aan de dag legde*.'
[129] OBvB: UBL Ltk 574, 1-6.
[130] Leliefeld (2). Blz.301-302. Olaus Rudbeck (1630-1702) behoorde tot een familie van taalkundigen, die beweerden dat Atlantis en Troje in Zweden hadden gelegen. Hij was

ook de stichter van een hortus botanicus in Zweden, die een eeuw later naar Linnaeus werd vernoemd. Samuel Stryckius publiceerde *De divortio propter insidias vitae structas* in 1702. Hij hield zich evenals zijn zoon Johann Samuel (1668-1715) met de zogenaamd 'juiste' interpretatie der Pandecten bezig. Bilderdijk zal hem eerder als jurist dan als taalkundige hebben gekend. Of hij diens visie op huwelijk en overspel deelde, is niet bekend. Zie advies van Bilderdijk over matrimoniale kwesties op blz.74, 75 en 86 van dit boek.

[131] OBvB: UBL Ltk 574, 1-6.

[132] Van Eijnatten. Blz.701.

[133] Slauerhoff was een echt onaangename gast. Zie S. Vestdijk, *Gestalten tegenover mij*. Den Haag, 1962. Blz.33 en 195.

[134] Zie R. Honings, *Geleerdheids zetel, Hollands roem! Het literaire leven in Leiden 1760-1860*. Proefschrift. Leiden, 2011. Blz.135.

[135] OBvB: UBA E.18e.

[136] Idem

[137] Idem. BM C 15-14.

[138] Idem. BM C 38-10.

[139] Idem. BM C 38-8.

[140] Idem. UBA E.18.f.

[141] Idem

[142] Idem. UBA XXIII.D.7 (104-115).

[143] Idem. UBA XXIII.D.7 (116-123).

[144] Idem

[145] Idem

[146] Sillem. Deel 2. Blz.216.

[147] Idem. Blz.215. Het oordeel van Busken Huet over Valckenaer en zijn biograaf Jérôme Sillem (of men het ermee eens is of niet) is zeer de moeite waard. Hij heeft het niet begrepen op beiden: 'Wij moeten niet met de heer Sillem zeggen: 'Valckenaers *schitterende verdiensten als diplomaat staan bovenaan*, waar het geldt te bepalen wat hij voor het vaderland geweest is.' Door zo te oordelen maakt men van de geschiedenis de 'complaisante auxiliaire' ener partij, ener familie of van een eigen letterkundige luim.' In: C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 18. Z.pl., z.j. Blz.89. Hoe juist en fraai ook geformuleerd! Eveneens neemt hij beiden op de hak in de volgende passage: 'Doch waarom schrijft de heer Sillem, die zelf ook nog jong is, waarom schrijft hij historische werken die de leergierige jeugd, tuk genoeg op Fruin, op Dozy, op Groen, op Van den Brink, op Hooft, op Macaulay, op Augustin Thierry, op Taine, op Ranke, op Machiavelli, ongeduldig maken? Waarom moeten wij ouderen hem doen opmerken, dat zijn Valckenaer een staatkundig mispunt geweest is? Zo zijn Bataafse Republiek met algemene stemmen voor het vervelendst tijdperk der vaderlandse geschiedenis is verklaard, waarmede kan hij het uitgeven van een duur boek *over* dat tijdperk verontschuldigen? Zijn *dit* de vruchten van het jongst historisch onderwijs in Nederland, middelbaar en hoger? Staat er in één deel van Wagenaar, blindelings geko-

zen, niet meer wetenswaardigs te lezen dan in deze twee?' In: Idem. Blz.118-119. Ter toelichting op het werk van Valckenaers biograaf spreekt Busken Huet bovendien van een 'ongeëvenaarde verveling'. In: Idem. Blz.121. Misschien heeft hij te veel aan zijn letterkundige luimen toegegeven, toen hij een wel erg schoolmeesterachtige tegenstelling tussen ouderen en jongeren onder woorden bracht, Valckenaer kwalificeerde als 'een staatkundig mispunt' zonder oog te hebben voor de staatkundige verdiensten van deze jacobijn (zie Leliefeld (2). Blz.99) en de Bataafse Republiek het vervelendste tijdperk uit de vaderlandse geschiedenis liet beslaan. Laat Sillem een nogal gezochte verklaring van Valckenaers opportunisme hebben gegeven, dan nog is hij als schrijver niet 'vervelend'.

[148] (P. van Limburg Brouwer), *Het leven van Mr. Samuel Iperuszoon Wiselius beschreven door zijnen behuwdzoon P. van Limburg Brouwer. Met portret en fac-similé.* Groningen, 1846. Blz.166-167.

[149] Idem. Blz.31.

[150] Idem. Blz.36.

[151] Idem. Blz.39.

[152] Van der Zwaag. Blz.105.

[153] Sillem. Deel 2. Blz.218 en 222.

[154] Kollewijn. Deel 1. Blz.407. Letterlijk luidde de naam van dit instituut: 'Koninklijk Nederlandsche Instituut van wetenschappen, letterkunde en schoone kunsten'.

[155] *Briefw.-Kinker*. Blz.18. Zonder de toevoeging 'wijsbegeerte' was Kinker op 1 mei 1810 al lid van de Derde Klasse geworden.

[156] Kloek en Mijnhardt. Blz.461.

[157] *Krekeltjen.* Blz.59.

[158] Kollewijn. Deel 2. Blz.170.

[159] Sillem. Deel 2. Blz.225 en 230.

[160] Idem. Blz.230.

[161] W.G.C. Byvanck, *Vaderlandsche-geschiedenisstudies*. In: *De Gids*. Jaargang 1901. Blz.16.

[162] Leliefeld (1). Blz.572-573.

[163] C. Gerretson, *Verzamelde Werken*. Deel 1. Baarn, 1973. Blz.598.

[164] C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 24. Z.pl., 1887. Blz.125.

[165] W. Bilderdijk, *Taal- en dichtkundige verscheidenheden*. Deel 1. Rotterdam, 1820. Blz.173.

[166] *Brieven*. Deel 2. Blz.97.

[167] R. Honings, op.cit. Blz.39-40.

[168] Idem. Blz.90.

[169] Idem. Blz.46.

[170] De grilligheid van de publieke smaak werd nog eens extra onderstreept door Frederik van Eedens parodie op: 'Triomf! Triomf! Hef aan mijn luit.' Als Cornelis Paradijs maakte hij daarvan: 'Tril cither! Dichtvuur blaak! O gij, mijn lier, sta pal!' In: Paradijs. Blz.52.

[171] C. Fasseur, *Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormeloze jas*. Z.pl., 2003. Blz.548.
[172] *Brieven*. Deel 2. Blz.97.
[173] Idem. Blz.98.
[174] Idem. Blz.98-99.
[175] *Briefw.-Tydeman*. Deel 1. Blz.244.
[176] Da Costa. Blz.408.
[177] Idem
[178] Idem
[179] Idem. Blz.408-409.
[180] *Briefw.-Kinker*. Blz.222.
[181] A.J.A.M. Hanou, *Bilderdijk, Bromet en Kinker*. In: *FB*. Blz.40.
[182] Idem
[183] Kollewijn. Deel 1. Blz.375-376.
[184] Idem. Blz.376.
[185] Idem. Blz.377.
[186] J. Smit, *Bilderdijk et la France*. Proefschrift. Amsterdam, 1929. Blz.214-216. Bilderdijk moet nattigheid hebben gevoeld, want zichzelf indirect aanbevelend voor zo'n functie verzocht hij Brisseau-Mirbel tegelijk om geheimhouding.
[187] Idem. Blz.214.
[188] OBvB: Archives Générales de Paris. Fonds de la Secrétairerie d'Etat AF iv 1816; UBL Ltk 873, 78-86.
[189] Idem
[190] Idem
[191] *Bilderdijks boekenwijsheid. Symposium 28-29 april 1988. Bijdragen over de veiling-catalogi van*
Bilderdijks bibliotheek. Editie: M. van Hattum en J. Zwaan. Amsterdam, 1989. Blz.64. Wanneer hij welk boek in zijn boekenkast had staan, blijft onduidelijk. Dat geldt ook voor het boek van Senebier.
[192] Kollewijn. Deel 1. Blz.463.
[193] Da Costa. Blz.442. Ten onrechte dateert Da Costa het artikel in de *Moniteur* als van 23 maart 1803. Dat moet 23 maart 1808 zijn.
[194] *Brieven*. Deel 2. Blz.182.
[195] OBvB: UBA XXIII.D.7 (124-130).
[196] Idem
[197] Idem
[198] Idem
[199] OBvB: BM C15-6.
[200] (P. van Limburg Brouwer), *Het leven van Mr. Samuel Iperuszoon Wiselius beschreven door zijnen behuwdzoon P. van Limburg Brouwer. Met portret en fac-similé.* Groningen, 1846. Blz.173.
[201] *DW*. Deel 15. Blz.126.
[202] J. Smit, op.cit. Blz.213-214.

[203] Het woord 'rif' in deze betekenis komt zo vaak in de gedichten van Bilderdijk voor, dat hij er in *Haarlems weêrklank van Bilderdijks afscheid aan Leyden* om werd bespot: 'Uw van den nijd doorvreten rif.' In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1827. Blz.390. Zie ook *DW*. Deel 15. Blz.46.
[204] *Briefw.-Tydeman*. Deel 1. Blz.289.
[205] *DW*. Deel 10. Blz.448. Zie ter verklaring van Multatuli's woede blz.333-334 van dit boek.
[206] P. Leendertz (jr.), *Varianten in een gedicht van Bilderdijk*. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde.* Jaargang 31 (1912). Blz.312.
[207] M. Bultink, *Bilderdijk en zijn weldoener. De relatie tussen Willem Bilderdijk en Johan Valckenaer*. In: *MBM*. Jaargang 10. Blz.1-8. Zo gaf Valckenaer als zijn mening over *Op het afsterven van Dr. J. Verschuur*, dat er slechts één goede regel in te vinden was. Zie *Brieven*. Deel 2. Blz.109. Misschien was dat de zesde regel, waarin 'weerzien' behalve 'terugzien' ook 'tweemaal zien' betekent. Keek Valckenaer met een vaderlijk in plaats van dichterlijk oog naar de gemoedstoestand van Bilderdijk, dan zou hij ook de op één na laatste regel goed hebben kunnen vinden.
[208] OBvB: UBL BPL 1039.
[209] OBvB: UBA XXIII.D.7 (147-150).
[210] OBvB: BM H 94-2.
[211] OBvB: UBL BPL 1039.
[212] Idem
[213] *Briefw*. III. Blz.736. Was Alexis Isaäc het tiende kind dat Bilderdijk ten grave droeg? Nee, zegt Wap, dit zoontje was het achtste kind van Bilderdijk dat stierf. Zie Wap. Blz.76. Kollewijn spreekt in dit verband van het negende kind. Zie Kollewijn. Deel 1. Blz.377. Volgens Bilderdijk was Alexis Isaäc het tiende kind dat, nog geen anderhalf jaar oud, stierf. In *Aan den koning* (1807) herdacht hij de dood van koning Lodewijks oudste zoon, prins Karel Napoleon, én zijn eigen zoon Alexis Isaäc. Het gevoel van ondergang verwoordde hij daarin zo:

> Ach! Holland hangt het hoofd vertwijf'lend op de borst
> En 't voelt de doodstuip die het aangrijpt in zijn vorst.

De dood van Alexis Isaäc maakte 'het vijfde paar hartskwetsuren' vol. Zie *DW*. Deel 9. Blz.24. *Bij den dood van mijn jongste zoontje* vermeldt deze als 'thans het tiende'. Zie *DW*. Deel 10. Blz.450, terwijl zijn toelichting op de *Herinnering aan Leidens ontzet* deze opmerking over Alexis bevat: 'mijn jongste en eeuwig onvergetelijk kind (het tiende, dat ik thans onder de aarde heb)'. Zie *DW*. Deel 9. Blz.483. Vanwaar die verschillende aantallen? Op goede gronden wordt aangenomen, dat Bilderdijk zes kinderen bij zijn eerste vrouw en acht bij zijn tweede vrouw verwekte, wier namen of uiterst summiere gegevens hieronder zijn vermeld:
Eerste huwelijk:
1. Louise Sibylle (7-9-1785 † 7-8-1832)

2. Wilhelmina Photina Elisabeth (7-9-1786 † 20-12-1786)
3. Eerste naamloos zoontje (volgens Kollewijn 'in 't laatst van '87 of in 't begin van '88' geboren)
4. Tweede naamloos zoontje begraven op 5-5-1789 (*Bij het lijk van mijn tweeden zoontjen*)
5. Elius (4-9-1791 † 3-5-1813)
6. Willem Julius Ursinus (7-12-1793 begraven op 18-9-1794)
Tweede huwelijk:
1. Julius Willem (16-5-1798 † 26-8-1818)
2. Alfred (22-9-1799 † 13-7-1800)
3. Adelheide Wilhelmina (10-6-1801 † 17-8-1805)
4. Wilhelmina Irene (5-11-1802 † 29-11-1804)
5. Alexis Willem (30-1-1804 † 25-4-1805)
6. Alexis Isaäc (13-5-1805 † 28-9-1806)
7. Adelheide Irene (3-6-1807 † 3-9-1807)
8. Lodewijk Willem (7-4-1812 † 24-12-1888)
Tussen de geboorte van Adelheide Irene en Lodewijk Willem had Wilhelmine 'talrijke miskramen', zoals Kollewijn zegt, maar ook daarvóór kan van een miskraam sprake zijn geweest. Is er vóór de geboorte van Alexis Isaäc een naamloos kind geboren, dan heeft Bilderdijk gelijk en was Alexis Isaäc het tiende kind dat hij ten grave droeg. In dat geval moet hij zich vader van minstens 15 kinderen hebben gevoeld. Houdt men zich aan het overzicht van Kollewijn, dan was Alexis Isaäc het negende en Adelheide Irene het tiende kind dat hij aan de dood moest afstaan.
[214] *DW*. Deel 10. Blz.450.
[215] *Brieven.* Deel 2. Blz.111.
[216] *DW*. Deel 9. Blz.485.
[217] Deze observaties zijn van Da Costa. Zie Da Costa. Blz.210 en 214.
[218] *DW*. Deel 9. Blz.485-486.
[219] Idem. Blz.485.
[220] Idem. Blz.12.
[221] Kollewijn. Deel 1. Blz.378.
[222] *DW*. Deel 9. Blz.11.
[223] Idem. Blz.483. Curieus en rechtstreeks verwijzend naar de Rotterdamse gladakkers van weleer, zoals Pieter Leuter, en naar zijn eigen correctie van Le Franc van Berkhey's lijkzang op het afsterven van prins Willem V is de inleiding die Bilderdijk op zijn voordracht voor de *Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* schreef. Hij benadrukte daarin, dat hij noch een ander bereid zou moeten zijn om aan *Herinnering aan Leidens ontzet* te schaven: er hoefde geen letter aan veranderd te worden, als men tenminste rekening hield met de bescheiden intentie van het deerlijk gewonde vaderhart waarmee hij dit gedicht had geschreven.
[224] OBvB: UBA XXIII.D.7 (159-162).
[225] *DW*. Deel 10. Blz.450.

[226] Idem. Deel 9. Blz.12.
[227] Idem. Blz.12-13.
[228] Idem. Blz.13.
[229] Idem
[230] Idem
[231] R. Honings, op.cit. Blz.134.
[232] *DW*. Deel 15. Blz.125.
[233] Idem
[234] Idem. Deel 9. Blz.17
[235] Sillem. Deel 2. Blz.317.
[236] *DW*. Deel 9. Blz.17.
[237] Idem. Blz.17-18.
[238] Idem. Blz.17.
[239] Perk. Blz.115.
[240] Idem
[241] *DW*. Deel 9. Blz.17. J. Guépin heeft in het verlengde hiervan opgemerkt, dat de held in het algemeen zijn roem aan de dichter dankt. Er waren natuurlijk ook vóór Agamemnon grote helden, maar alleen híj is dankzij Homerus vereeuwigd. Zie J. Guépin, *De Ode voor Napoleon. Parafrase en Essay*. In: *MBM*. Jaargang 20. Blz.15-23.
[242] *DW*. Deel 9. Blz.19.
[243] Idem. Bilderdijk schamperde over de Duitsers die met hun misplaatst gevoel voor groot en klein 'der Mond' zeggen, terwijl de maan vrouwelijk hoort te zijn. Hij zag de veel grotere zon als mannelijk. Des te vreemder dat hij in zijn ode de zon ter belichaming van Napoleon als vrouwelijk beschouwde. Misschien speelde hier een geslachtelijk germanisme een rol: 'die Sonne'.
[244] Idem. Blz.19-21.
[245] Idem. Blz.22.
[246] Idem. Vergelijk de ruimhartigheid van Henriëtte Roland Holst die beweerde, dat er niets teveel is voor het mensengeluk, 'al gaan er ook duizendmaal 1000 zielen stuk'. Het commentaar van W.F. Hermans daarop zou men 'vernietigend' kunnen noemen, indien het lijdend voorwerp van zijn kritiek dat al niet geweest was. Zie W.F. Hermans, *Door gevaarlijke gekken omringd*. Amsterdam, 1988. Blz.375.
[247] Idem. Blz.490.
[248] Idem
[249] W. Bilderdijk, *De ondergang der eerste wareld.* Editie: J. Bosch. Zwolle, 1959. Blz.57.
[250] *DW*. Deel 9. Blz.491.
[251] M. van Os. *Bilderdijk en Napoleon. Napoleon en de beeldvorming over zijn persoon.* In: *MBM*. Jaargang 20. Blz.1-6.
[252] Presser. Deel 1. Blz.95.
[253] *DW*. Deel 9. Blz.104.
[254] A. Kluyver, *Bilderdijks afscheid (1811)*. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*. Jaargang 40 (1921). Blz.8. Kluyver is voorzichtig: 'Ieder herinnert zich de

woorden; ieder weet ook, dat Bilderdijk het gedicht niet gedrukt heeft kunnen krijgen, of dit laatste couplet moest er af, nadat hij eerst had getracht het door een ander te vervangen, en hoe de behoedzame Van der Palm hem daarbij van advies diende. Misschien mag men het een zwakheid van hem noemen, dat hij in die verkorting heeft berust.' Kluyver veroordeelt censuur en zelfcensuur, maar niet de gepubliceerde ode als zodanig. N. van Sas deed dat wel door van de 'beruchte' *Ode aan Napoleon* te spreken. Zie N. van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900*. Amsterdam, 2004. Blz.343-344.

[255] Idem. Blz.3.

[256] H.J. van Dam, *Latijnse achtergronden bij Bilderdijks Ode op Napoleon*. In: *MBM*. Jaargang 20. Blz.23-30.

[257] *DW*. Deel 9. Blz.17.

[258] J. Smit, *De kosmische zelfvergroting van de dichter bij Bilderdijk, Perk en Marsman*. In: *Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen.* Deel 20. Amsterdam, 1957. Blz.104.

[259] *DW*. Deel 9. Blz.18.

[260] Idem. Nee, zegt Engelfriet desondanks, de *Ode aan Napoleon* kent geen kosmische zelfvergroting, want de ik-figuur blaast zichzelf niet tot ongekende proporties op. Hij doet iets wat daarop lijkt ter legitimering van het lofdicht: 'Hoe kan iemand grootheid prijzen, als hijzelf op een veel lager plan staat?' Zie B. Engelfriet. Blz.15. Er schuilt in Bilderdijks kosmische zelfvergroting inderdaad een paradoxaal element, maar het is wel aanwezig! Op blz.158-159 brengt Engelfriet het innigst zelfgevoel van Bilderdijk in stelling tegen kosmische zelfvergroting als een vorm van 'egotripperij': 'Er is eerder sprake van een besef dat vanuit de goddelijke wereld wordt gevormd, het is een geestelijke bewustwording van een dichter die zich in de goddelijke sfeer voelt opgetrokken. Ook het bewustzijn, dat het woord en de taal primair zijn, en de verbinding tussen de goddelijke en de menselijke wereld leggen, is met de kosmische zelfvergroting onverenigbaar.' Het probleem is wellicht minder groot dan Engelfriet denkt: 'kosmos' kan ook 'hemel' betekenen en bestaat er niet een meer dan taalkundig verband tussen 'hemel' en 'Hemel'?

[261] J. Smit, op.cit. Blz.98-99.

[262] M. Mathijsen, *Dat al wie roem bejaagt aan Bilderdijk zich spiegel... Bilderdijk en de Leidse student-auteurs uit de jaren dertig van de negentiende eeuw*. In: *MBM*. Jaargang 9. Blz.13-19.

[263] J. Smit, op.cit. Blz.101.

[264] *DW*. Deel 9. Blz.22.

[265] Kusters. Blz.42.

[266] Idem

[267] Perk. Blz.90.

[268] J. Smit, op.cit. Blz.107.

[269] Doet de beheerste en krachtige tred (die door twee piedestals ook een enigszins moeizame indruk maakt) van de heerser niet denken aan Umberto Boccioni's *Forme uniche della continuità nello spazio*?
[270] *DW*. Deel 9. Blz.20.
[271] Marsman. Blz.10.
[272] J. Smit, op.cit. Blz.114.
[273] Idem
[274] Luceberts bundel *Van de afgrond en de luchtmens* bevat verre reminiscenties aan de *Ode aan Napoleon* en Bilderdijks hoge opvatting van het dichterschap werd op zijn minst gedeeld door Maurice Gilliams. Zie M.J.G. de Jong, *De keizer-dichter als engel en martelaar.* In: *De Gids*. Jaargang 2002. Blz.153.
[275] Kusters. Blz.43.
[276] Idem. Blz.41.
[277] Gorter. Blz.9. In *De drie zusterkunsten* (1818) steltde Bilderdijk muziek als ondergeschikt aan schilderkunst voor: het 'heerlijkst ideaal' brengt hij in verband met schilderkunst, 'glorie' met dichtkunst en 'verdienstelijkheid' met muziek. In: *DW*. Deel 7. Blz.189.
[278] OBvB: UBA XXIII.D.7 (155-157).
[279] Idem. (159-162).
[280] *Brieven*. Deel 2. Blz.114.
[281] Idem. Blz.114-115.
[282] Idem. Blz.116.
[283] Kollewijn. Deel 1. Blz.383.
[284] *Brieven*. Deel 2. Blz.120.
[285] A. en H. Algra. Blz.100. De auteurs voegen hieraan toe: 'In elk geval zijn er briefjes van hem bewaard, die meer dan erbarmelijk zijn, wat het Nederlands betreft.' Dat zou bijvoorbeeld dit briefje kunnen zijn, door J.G. Kikkert geciteerd in zijn biografie van *Louis Bonaparte koning van Holland*. Rotterdam, 1981: 'Goed dag mij waard Röell, van doe gij nog in Tarascon, in deze slect en droefig dorp? Waarom zijt gij niet hier bij mij? Zonder Hollands gesel ik con niet al den dagen less nemen, trek dan geshuin en omkeeren in venig van tijd. Gelukig man! Gij ga moë wrouen zien en die vie is moiste en aimablesste. Nu gij zal meer galant vorden, maar niet meer bevrindt van uw wriende. Waar wal mij waart tot verder zien in Paris. Pamiers deze wier augustus 1807, Lodewijk. Antwoorde mij in talen hollandsch in Toulouse. Mijn heer Flament heeft gehad mijn book, en screve aan u nog voor een goed less nemen.'
[286] Da Costa. Blz.186.
[287] J. Guépin, *De Ode voor Napoleon. Parafrase en Essay*. In: *MBM*. Jaargang 20. Blz.15-23.
[288] Joncbloet. Blz.35.
[289] Presser. Deel 1. Blz.125. Presser spreek over een gecentraliseerde corruptie, die Napoleon na de instelling van het consulaat bijvoorbeeld in staat stelde een aanzienlijk deel van de belastingen te besteden aan delging van de door Joséphine gemaakte

schulden. Hij legde aan Hamburg een heffing van 4.500.000 francs op, waarvan hij 600.000 francs aldus misbruikte. Zie Presser. Deel 1. Blz.191. Koning Lodewijk volgde hierin het voorbeeld van zijn broer, zoals een napoleonide betaamde.

[290] Da Costa. Blz.184-185.

[291] Idem. Blz.187.

[292] L. Jensen, *The Dutch against Napoleon. Resistance Literature and National Identity, 1806-1813*. In: *Journal of Dutch Literature*. Volume 2, number 2. December 2011.

[293] Idem

[294] T. Geerts, *'De rot is in de val': over enkele spotprenten op Napoleon*. In: *MBM*. Jaargang 20. Blz.6-10.

[295] Kollewijn. Deel 1. Blz.434.

[296] W. Bilderdijk, *Nieuwe Mengelingen*. Deel 1. Leiden, 1832. Blz.II.

[297] Idem. Blz.III.

[298] Zie Leliefeld (3). Blz.27 e.v.

[299] *DW*. Deel 15. Blz.109.

[300] Idem. Blz.125.

[301] Idem

[302] Idem. Blz.117.

[303] Idem. Blz.116.

[304] Idem. Blz.117.

[305] Idem. Blz.114.

[306] Idem

[307] Idem

[308] Idem. Blz.110.

[309] Idem. Blz.111.

[310] Idem. Blz.119-120. Christian Konrad Sprengel was een Duitse botanist die leefde van 1750 tot 1816. Hij ontdekte de rol van wind en insecten bij de kruisbestuiving van bloeiende planten, wat tijdens zijn leven niet naar waarde werd geschat, maar daarna door toedoen van Charles Darwin wel.

[311] Idem. Blz.120.

[312] Idem

[313] Idem. Blz.11.

[314] Leliefeld (2). Blz.85.

[315] Idem

[316] Leliefeld (3). Blz.88.

[317] Idem

[318] Van Eijnatten. Blz.603-606.

[319] Idem. Blz.605.

[320] Idem. Blz.606.

[321] W. Bilderdijk, op.cit. Deel 1. Leiden, 1832. Blz.169.

Op blz.188 spreekt hij over de 'bedorven bronwel van zijn hart', omdat de mens zich door zijn driften verlaagt en onder de 'verkeerdheid' van zijn wil lijdt. Maar dankzij Jezus...

[322] Idem. Blz.236.

[323] Leliefeld (2). Blz.570.

[324] Volgens rooms-katholieken vormde Maria, de moeder van Jezus, een uitzondering op deze regel. Er bestond volgens Bilderdijk een rechtstreeks verband tussen de eerste mensen en hun nakomelingen in zoverre liefde uitbreiding is in geestelijke en lichamelijke zin. De mensheid is dus een uitbreiding van Adam en Eva. Zie W. Bilderdijk, op.cit. Deel 1. Leiden, 1832. Blz.226.

[325] L. Engelfriet. Blz.31. Bilderdijk toonde wel enig begrip te hebben voor wie zoiets onrechtvaardig vond: 'Intussen, hoe hard klinkt het niet: door eens anders misdrijf in die staat gesleept te zijn zonder redding!' Tegelijk deed hij er nog een schepje bovenop, want God bezoekt volgens hem de misdaden der vaderen aan de kinderen tot in het derde en vierde lid van wie Hem haten. Zie W. Bilderdijk, op.cit. Deel 1. Leiden, 1832. Blz.219 en 221.

[326] Leliefeld (2). Blz.112.

[327] W. Bilderdijk, op.cit. Deel 1. Leiden, 1832. Blz.227.

[328] Idem

[329] Van Eijnatten. Blz.230.

[330] Van den Hoorn. Blz.9,40, 42 e.v.

[331] W. Bilderdijk, op.cit. Deel 1. Leiden, 1832. Blz.196-199.

[332] Idem. Blz.205.

[333] Idem. Blz.213-215.

[334] *Bijbel. De Nieuwe Bijbelvertaling van het Nederlands Bijbelgenootschap*. Heerenveen, 2004. Blz.330.

[335] A.J.A.M. Hanou, *Sluiers van Isis. Johannes Kinker als voorvechter van de Verlichting, in de vrijmetselarij en andere Nederlandse genootschappen, 1790-1845.* Proefschrift. Deventer, 1988. Blz.457. Zie ook Leliefeld (3). Blz.47.

[336] Leliefeld (2). Blz.371.

[337] Leliefeld (1). Blz.516 en eindnoot 724.

[338] Leliefeld (2). Blz.226.

[339] L. Engelfriet. Blz.28.

[340] Idem. Blz.27. Zie ook Leliefeld (1). Blz.427-428.

[341] Van Eijnatten. Blz.663. Zie ook Leliefeld (1). Blz.538.

[342] Van Eijnatten. Blz.662.

[343] A. Pierson, *Oudere tijdgenooten*. In: *De Gids*. Jaargang 1886. Blz.427.

[344] Van der Zwaag. Blz.225.

[345] (W. Bilderdijk), *Opstellen van godgeleerden en zedekundigen inhoud, nagelaten door Mr. W. Bilderdijk*. Deel 1. Amsterdam, 1833. Blz.75 en 80.

[346] Idem. Blz.78.

[347] W. Bilderdijk, op.cit. Deel 1. Leiden, 1832. Blz.231-232.

[348] Idem
[349] Idem. Zie ook Kollewijn. Deel 2. Blz.106.
[350] OBvB: UBL BPL 1039.
[351] Idem. BM H 36.
[352] J. Smit, *Bilderdijk et la France*. Amsterdam, 1929. Blz.222.
[353] Idem. BM C 16-2.
[354] Idem. UBL BPL 1039.
[355] Idem. BM C 16-5.
[356] Idem. BM C 39-8.
[357] Idem. UBA XXIII.D.7 (163-166).
[358] Idem. BM C 16-7.
[359] Idem. Archives Générales de Paris. Fonds de la Sécrétairerie d'Etat. A.F.iv. no 1727.
[360] *DW*. Deel 10. Blz.457.
[361] C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 25. Z.pl., 1888. Blz.65.
[362] OBvB: BM C 16-8.
[363] Idem. BM C 16-9.
[364] Idem. BM C 16-11.
[365] Idem. BM D 57-4.
[366] Idem. BM C 16-12.
[367] Knuvelder. Deel 3. Blz.144. Tot de sympathieke uitzonderingen van wie daar anders over denken, hoort Piet Gerbrandy. Terecht hekelde hij de gedachte, als zou het lezen van Bilderdijks poëzie in het algemeen onbegonnen werk zijn. *De ziekte der geleerden* waardeerde hij uiterst positief als een handboek voor psychosomatische ziektes. In: *Krekeltjen*. Blz.6 en 34.
[368] *DW*. Deel 6. Blz.394.
[369] Idem. Blz.385.
[370] Idem
[371] C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 25. Z.pl., 1888. Blz.73 en 77.
[372] Idem. Blz.80.
[373] *DW*. Deel 6. Blz.415.
[374] Idem. Blz.426.
[375] W. Kloos, *Bilderdijk. Bloemlezing met inleiding en opmerkingen bij de gekozene gedichten.* Amsterdam, (1906). Blz.52.
[376] Idem. Blz.53.
[377] Van Eijnatten. Blz.323.
[378] *DW*. Deel 6. Blz.430.
[379] Idem. Blz.516. Bilderdijk lijkt in deze passage zowel zijn eigen relatie met zijn eerste en tweede vrouw te verdedigen, als een gelijktijdige relatie met meer dan één vrouw af te keuren: 'Ik doem de wellust niet, verknocht aan 't kuise bed.'
[380] Idem. Blz.430.
[381] Idem

[382] Da Costa. Blz.156 en Van Eijnatten. Blz.704. Hij weidde er daarnaast een aparte beschouwing aan: *Hypochondrische ziel. Lichaam en geest in* De ziekte der geleerden (1807) *van Willem Bilderdijk*. In: *De Negentiende Eeuw* 22 (1998). Blz.185-205. Zie ook noot 367.
[383] *DW*. Deel 6. Blz.381.
[384] Idem. Blz.380.
[385] Idem. Blz.462.
[386] Idem. Blz.423.
[387] Idem. Blz.390.
[388] Idem. Blz.412.
[389] Idem. Blz.373 en 374.
[390] Idem. Blz.390.
[391] Idem. Blz.427.
[392] Idem. Blz.418.
[393] Idem. Blz.387.
[394] Idem. Blz.413 en 441.
[395] Idem. Blz.523.
[396] Idem. Blz.450.
[397] Idem. Blz.452. Die dochters vermoordden hun vader, maar niet alvorens hij hun had toegevoegd: 'Wat zit ge aan uw vaders bed uw bloesem af te teren?' Idem. Blz.451.
[398] Idem
[399] Da Costa. Blz.XII en XIII.
[400] Idem. Blz.XIII.
[401] J. van Eijnatten, *Hypochondrische ziel. Lichaam en geest in* De ziekte der geleerden (1807) *van Willem Bilderdijk*. In: *De Negentiende Eeuw* 22 (1998). Blz.189. Zie ook Leliefeld (1). Blz.36.
[402] J. van Eijnatten, op.cit. Blz.193.
[403] Leliefeld (1). Blz.179, 237 en Leliefeld (2). Blz.389.
[404] J. te Winkel, *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde.* Deel 6: *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde in de eerste eeuw der Europeesche staatsomwentelingen* (1). Haarlem, 1925. Blz.265.
[405] M.J. van Lieburg, *De geneeskunde in de boekerij van Willem Bilderdijk*. Blz.69-82. In: *BBS*. Blz.74-77.
[406] J. van Eijnatten, op.cit. Blz.193-194.
[407] Idem. Blz.194.
[408] Idem
[409] *Gedenkboek*. Blz.289.
[410] Idem
[411] *DW*. Deel 6. Blz.518.
[412] Idem
[413] Idem

[414] Idem. Blz.520.
[415] Da Costa. Blz.219.
[416] *DW*. Deel 6. Blz.381.
[417] Idem. Blz.375-376 en Da Costa. Blz.221.
[418] Da Costa. Blz.223-224.
[419] Idem. Blz.224. Vermoeidheid kan ook een rol hebben gespeeld.
[420] Idem. Blz.XI-XII.
[421] *DW*. Deel 9. Blz.61.
[422] Kollewijn. Deel 1. Blz.429. De woorden 'thans' en 'op dit ogenblik' verraden allesbehalve meesterschap over de taal, want tegen de bedoeling van Helmers in wordt de suggestie gewekt, dat de literaire suprematie van Nederland uiterst tijdelijk van aard is.
[423] *Gedenkboek*. Blz.118.
[424] Knuvelder. Deel 3. Blz.141.
[425] Idem
[426] Idem. Blz.136.
[427] J. van Eijnatten, op.cit. Blz.186.
[428] *Etymologisch woordenboek. De herkomst van onze woorden*. Editie: P.A.F. van Veen in samenwerking met N. van der Sijs. Utrecht/Antwerpen, 1989. Blz.443.
[429] *DW*. Deel 6. Blz.429.
[430] Idem. Blz.425.
[431] Idem. Blz.409.
[432] R.P. Meijer, *Literature of the Low Countries. A short history of Dutch literature in the Netherlands and Belgium*. The Hague/Boston, 1978. Blz.187.
[433] J. van Eijnatten, op.cit. Blz.187. Zie ook *E. Verbeek, De man met de glazen hoed. Biografisch essay over de dromen van Sigmund Freud*. Nijkerk, 1973.
[434] *DW*. Deel 6. Blz.507.
[435] J. Smit, op.cit. Blz.226.
[436] OBvB: 1807, 4 Janvier, La Haye.
[437] G.J. Johannes, *De lof der aalbessen*. Den Haag, 1997. Blz.46.
[438] *Brieven*. Deel 3. Blz.50.
[439] Idem. Blz.50-51.
[440] Idem. Blz.51.
[441] Idem. Blz.52.
[442] Idem. Deel 2. Blz.135.
[443] Idem
[444] Idem. Blz.135-136.
[445] Idem. Blz.141-142.
[446] Idem. Blz.143.
[447] *DW*. Deel 6. Blz.232.
[448] R. Honings, op.cit. Blz.171.
[449] Leliefeld (3). Blz.72.
[450] *DW*. Deel 9. Blz.35.

[451] W. Bilderdijk, *Het dichterlijk tafereel der stad Leyden in den avond en nacht van den 12n van Louwmaand 1807, door Mr. R.H. Arntzenius, aan een' oud' Liefhebber der Dichtkunst voorgelezen*. Editie: M. van Hattum. Amstelveen, 2012. Blz.38.
[452] Idem
[453] Idem
[454] Contaminatie van 'kavalje' en 'cabanes', beide in de betekenis van 'bouwvallig huis', aldus M. van Hattum.
[455] Idem. Blz.40.
[456] P. van Zonneveld, *Bilderdijk en Leiden*. In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, 1981. Blz.20.
[457] Idem
[458] W. Bilderdijk, op.cit. Blz.41-42.
[459] Idem. Blz.43.
[460] Idem. Blz.44. Zie voor het leeraspect *DW*. Deel 9. Blz.45 en 47: 'De godsdienst leert ons danken' en 'Leert, leert mij.'
[461] A. en M. Kagchelland. Blz.98.
[462] Leliefeld (2). Blz.87-89.
[463] R. Honings, op.cit. Blz.177. Zie ook A. en M. Kagchelland. Blz.98.
[464] W. Bilderdijk, op.cit. Blz.178.
[465] Idem. Blz.162.
[466] Idem. Blz.170. De term 'strafschuldigen' is het verzonnen meervoud van een term die Bilderdijk voor Johan van Oldenbarnevelt reserveerde. G. Leliefeld (1). Blz.512.
[467] W. Bilderdijk, op.cit. Blz.170.
[468] Idem. Blz.172
[469] Idem
[470] Idem
[471] Idem. Blz.180.
[472] Idem
[473] Idem. Blz.184. Precies hetzelfde geldt voor Bilderdijks redenering (in de brief aan zijn schoonmoeder), 'dat wij door Gods genadige bewaring wel zijn gebleven en weinig schade hebben geleden'.
[474] Idem
[475] Idem. Blz.186. Met profetie heeft deze voorspelling minder van doen dan met waarzeggerij. Op grond van *Leviticus 20:27* laadde Bilderdijk een 'bloedschuld' op zich en zou hij gestenigd moeten worden.
[476] Idem. Blz.196.
[477] W. Bilderdijk,op.cit. Blz.194-195.
[478] R. Honings, op.cit. Blz.175.
[479] Idem. Blz.181.
[480] S. Schama, op.cit. Blz.600. Zie ook J. Smit, op.cit. Blz.261 en voor afwijkende percentages *Het Franse Nederland: de inlijving 1810-1813. De juridische en bestuurlijke gevol-*

gen van de 'Réunion' met Frankrijk. Onder redactie van A. Berkvens, J. Hallebeek en A. Sirks. Hilversum, 2012. Blz.147.

[481] J. van Lennep, *Het leven van Mr. Cornelis van Lennep en Mr. David Jacob van Lennep, beschreven en toegelicht uit hun gedichten en andere oorspronkelijke bescheiden, en in verband met hun tijd beschouwd*. Deel 3. Amsterdam, 1865. Blz.256-257.

[482] 'Eendracht maakt macht' is een aan Sallustius ontleende en zeer wel bij Bilderdijk passende uitspraak, die een voorstander van een sterk eenhoofdig gezag was. Hij zal in deze oude wapenspreuk van de Republiek der Verenigde Nederlanden een aansporing hebben gezien om eindelijk eens te verwezenlijken wat de graven van Holland al hadden moeten doen. 'Doe wel en zie niet om' lijkt een bij de historicus Bilderdijk minder goed passende uitspraak, tenzij men daarin zijn heilsverwachting belichaamd ziet en tevens een extra aansporing om de strijdbijl tussen patriotten en prinsgezinden te begraven. Zo bezien vulden beide uitspraken van Bilderdijk elkaar aan. Hij had overigens grote moeite de koning het devies op de achterzijde van diens eigen orde correct te leren uitspreken en bedacht daarvoor een fictief Frans spreekwoord: 'D'ou elle ainsi ni de l'homme,' wat moest betekenen, dat waar er sprake was van een 'zij' niet een man kan zijn bedoeld.

[483] Spaans-van der Bijl. Blz.155.

[484] J. Smit, op.cit. Blz.230.

[485] Idem. Blz.231.

[486] Da Costa. Blz.437.

[487] OBvB: UBA XXIII.D.7 (167-170).

[488] Da Costa. Blz.437.

[489] OBvB: UBA XXIII.D.7 (175-180). Zie Leliefeld (1). Blz.572.

[490] *Brieven*. Deel 2. Blz.131.

[491] Kollewijn. Deel 1. Blz.385.

[492] *Gedenkboek*. Blz.6-7.

[493] Idem. Blz.8.

[494] OBvB: UBL BPL 1039.

[495] Idem. UBL Ltk 1870.

[496] Idem. UBA XXIII.D.7 (191-193).

[497] *Brieven*. Deel 2. Blz.145.

[498] Idem

[499] OBvB: BM D 6.

[500] Idem

[501] A. en M. Kagchelland. Blz.22 en 23.

[502] OBvB: GA Den Haag not.arch. 4064 (notaris A. de Bas), f. 146-149; klad BM J 12.

[503] Idem

[504] Kollewijn. Deel 1. Blz.405.

[505] Idem

[506] OBvB: BM C 18-5.

[507] *Gedenkboek*. Blz.17.

[508] J. van Lennep, op.cit. Deel 3. Blz.259.
[509] W. Bilderdijk, *De ondergang der eerste wareld.* Editie: J. Bosch. Zwolle, 1959. Blz.33.
[510] Idem. Blz.14-15.
[511] Idem. Blz.15. Toch is bijvoorbeeld de homerische vergelijking van Merkuur met een meeuw in *Ulysseus' t'huisreis* zeer geslaagd. Zie *DW*. Deel 2. Blz.310.
[512] W. Bilderdijk, op.cit. Blz.24.
[513] OBvB: UBL BPL 1039.
[514] Idem. UBL Ltk 1870. Bilderdijk bedoelde misschien te zeggen, dat hij er slechter aan toe was dan iemand die op zijn sterfbed ligt. Maar wie zou hem na zijn overlijden nog erger kunnen kwellen dan bij leven en (on)welzijn?
[515] Idem. BM C 17-8.
[516] Idem. BM C 17-10.
[517] Idem. RAL, beheersnr 0546 (FA (Siegenbeek) van Heukelom), inv.nr 602.
[518] Kollewijn. Deel 2. Blz.260-261.
[519] Idem. Blz.260.
[520] *Brieven*. Deel 2. Blz.153.
[521] OBvB: UBL Ltk 1620-pakket 1. Bilderdijk moet erg wanhopig geweest zijn, gezien zijn bereidheid om zich uit meer dan één raam te werpen.
[522] *DW*. Deel 12. Blz.154.
[523] Kollewijn. Deel 1. Blz.391.
[524] Idem. Blz.390.
[525] *DW*. Deel 9. Blz.30
[526] Idem. Deel 13. Blz.73.
[527] *Gedenkboek*. Blz.253. Humor valt moeilijk te rijmen met de geestesgesteldheid van Bilderdijk in 1807. Ziehier, hoe professor Bosch een poging daartoe waagt: 'En toen na zijn terugkeer op vaderlandse bodem opnieuw ontgoocheling en teleurstelling hem wachtten, en rouw over weer een kind, en hij, vaak van huis, de kleine Julius alleen moest achterlaten bij zijn moeder die in stomme smart terneerzat, tóen waarschijnlijk was uit dat zwarte leed de humor vrijgekomen en de oude inspiratie voor pen en tekenstift en had hij voor Julius de Hanenpoot het toverlicht van kinderland gevangen in dit prentenboek.' W. Bilderdijk, *Hanenpoot. Prentenboek voor zijn zoontje Julius Willem*. Editie: J. Bosch. Culemborg, 1977. Blz.8-9.
[528] *Gedenkboek*. Blz.255.
[529] Idem
[530] W. Bilderdijk, op.cit. Blz.21.
[531] Idem. Blz.10.
[532] Idem. Blz.11 en 30.
[533] Idem. Blz.31.
[534] Door Busken Huet o.a. Zie Bilderdijk (1). Blz.161. Een prentenboek bevat losse illustraties bij een doorlopend verhaal, een stripverhaal biedt een doorlopende voorstelling van een verhaal. Daarom is 'stripverhaal' een beter gekozen typering van Bilderdijks verhaal over Hanenpoot dan 'prentenboek'.

[535] M. van Hattum, *Vrouwe Bilderdijks kindergedichtjes*. In: *MBM*. Jaargang: 2. Blz.1-6. Dit gedicht lijkt het einde van Julius' leven te voorspellen, zoals bijvoorbeeld de dichter Marsman het zijne in *De overtocht* heeft voorzien. Zie Marsman. Blz.45. Maar Julius is niet verdronken: hij stierf op zee aan tuberculose.
[536] Idem
[537] *DWVB.* Deel 2. Blz.233.
[538] Idem
[539] Zie bijvoorbeeld Bilderdijk (1). Blz.39 en 401.
[540] OBvB: BM C 41-11.
[541] Idem. BM C 18-13.
[542] Idem. BM C 41-15.
[543] Idem. BM C 18-15.
[544] Idem. BM C 41-21.
[545] Wap. Blz.120.
[546] OBvB: UBP BPL 1039.
[547] Idem
[548] Idem
[549] Idem
[550] Idem
[551] Idem. Museum Meermanno-Westreenianum.
[552] Idem
[553] Idem
[554] A.J.A.M. Hanou, *Bilderdijk, Bromet en Kinker*. In: *FB*. Blz.44.
[555] Idem. Blz.32.
[556] Idem
[557] Idem. Blz.33.
[558] Idem. Blz.31. Dit gezegde is ontleend aan Beaumarchais, *Mariage de Figaro*, acte III, scène 5.
[559] Het begrip 'honor' is gekoppeld aan 'heroïsch classicisme'. Zie Van Eijnatten. Blz.16-17. Marita Mathijsen schreef over Bilderdijk: 'Hij hangt een ethiek van 'honor', eer, aan, die vanuit de Romeinse cultuur opgenomen was in het wereldbeeld van de vroeg-moderne aristocratie. Zie M. Mathijsen, *Bilderdijk revisited.* In: *Ons Erfdeel.* Jaargang 42 (1999). Blz.305-306.
[560] Da Costa. Blz.238-239.
[561] OBvB: Ltk 873, 176.
[562] Leliefeld (1). Blz.263 en 397.
[563] Van Eijnatten. Blz.578.
[564] Idem
[565] Idem
[566] Idem
[567] Idem
[568] *Briefw.-Tydeman*. Deel 2. Blz.314.

[569] Kollewijn. Deel 1. Blz.391.
[570] Zie echter voetnoot 213.
[571] *DW*. Deel 12. Blz.339.
[572] OBvB: UBL BPL 1039.
[573] Idem. Kopie: UBL Ltk 873.
[574] Van Eijnatten. Blz.707.
[575] Kollewijn. Deel 2. Blz.472.
[576] *GdV*. Deel 13. Blz.VI. Tydeman spreekt van 'een schijn van kamplust in geleerdheid met Bilderdijk' waar het gaat om aanvullingen en verbeteringen in deel 1 t/m 12 van de *GdV*, maar al heeft hij zich in dit opzicht beperkingen opgelegd, toch is zijn kritiek hier en daar niet misselijk. Op blz.VIII stelt hij: 'Bilderdijks arbeid toch, door hem zelf getiteld *Geschiedenis des Vaderlands*, en als een doorgaand verhaal zich uitstrekkend over het hele beloop er van, beschouwt en behandelt enkel de voorname gebeurtenissen en uit een juridisch-politiek oogpunt, telkens met opzettelijke discussie of polemische uitweiding, om misvattingen voor te komen, of reeds opgevatte vooroordeelen op te ruimen. Alzo gaat hij veelal de bijzonderheden der zaken door Wagenaar of anderen breed genoeg en op onschadelijke wijze voorgedragen, voorbij.' Dat keurt Tydeman af, terwijl hij Wagenaar op blz.IX 'omslachtig' noemt.
[577] *Briefw.-Tydeman*. Deel 2. Blz.118.
[578] OBvB: UBL Ltk 1099-3.
[579] *Briefw.-Tydeman*. Deel 2. Blz.199.
[580] Idem
[581] Leliefeld (1). Blz.169, 170 en 374 (zie ook blz.164) en Leliefeld (2), blz.469.
[582] *Briefw.-Tydeman*. Deel 1. Blz.27.
[583] Idem. Blz.23.
[584] OBvB: UBL Ltk 1099-7.
[585] Idem
[586] (E. Douwes Dekker), *Ideen van Multatuli. Eerste bundel.* Amsterdam, 1879. Blz.13. Het betreft Idee 41.
[587] *Briefw.-Tydeman*. Deel 1. Blz.14.
[588] Idem
[589] Idem. Blz.20 en OBvB: UBL Ltk 1099-9. Kiliaan schreef het eerste verklarende woordenboek van het Nederlands, het *Etymologicum teutonicae linguae* (1599). Hij was een meesterknecht in dienst van Christoffel Plantijn.
[590] *Briefw.-Tydeman*. Deel 1. Blz.21.
[591] *DW*. Deel 7. Blz.7 en 9.
[592] Idem. Blz.33.
[593] Dongelmans. Blz.187.
[594] Idem. Blz.183.
[595] A.J.A.M. Hanou, *Sluiers van Isis. Johannes Kinker als voorvechter van de Verlichting, in de vrijmetselarij en andere Nederlandse genootschappen, 1790-1845.* Deventer, 1988. Blz.524 en Dongelmans. Blz.183.

[596] Schokker. Blz.62.
[597] OBvB: RAL, beheersnr 0546.
[598] Idem
[599] Idem
[600] Idem
[601] Idem
[602] Idem
[603] M. van Hattum, 28 oktober 1807: *Bilderdijk schrijft Siegenbeek zijn kritiek op Den Haag*. In: *MBM*. Jaargang 28. Blz.17-18.
[604] Idem
[605] Idem
[606] OBvB: UBA XXIII.D.7 (229-230).
[607] Idem
[608] Idem. UBA XXIII.D.7 (231-234).
[609] Idem. UBL BPL 1039.
[610] *Brieven*. Deel 2. Blz.189.
[611] Idem
[612] OBvB: UBA XXIII.D.7 (199-202).
[613] Idem
[614] P. van Zonneveld, op.cit. Blz.20.
[615] Idem
[616] Idem. Zie ook *Brieven*. Deel 3. Blz.63.
[617] Sillem. Deel 2. Blz.199.
[618] S. Schama, op.cit. Blz.574.
[619] Kollewijn. Deel 1. Blz.400.
[620] Idem. Blz.401.
[621] Idem. Blz.402.
[622] *DW*. Deel 12. Blz.108.
[623] *Brieven*. Deel 2. Blz.160.
[624] Idem
[625] Naber. Blz.57-58.
[626] *Brieven*. Deel 2. Blz.160-161.
[627] Kloek en Mijnhardt. Blz.437.
[628] Idem
[629] Idem. Blz.438.
[630] J. te Winkel, *Bilderdijk, lotgenoot van Multatuli. Eene studie*. Haarlem, 1890. Blz.37.
[631] OBvB: UBL Ltk 1099-11.
[632] Idem
[633] Idem
[634] Idem
[635] Idem. UBA XXIII.D.8 (5-8).
[636] Idem

[637] Idem
[638] Idem. RAL, beheersnr 0546 (FA (Siegenbeek) van Heukelom), inv.nr 602.
[639] R. Honings, op.cit. Blz.398. De term 'consacreren' in dit verband is van Pierre Bourdieu, die meende een nieuwe zijtak of twijg van wetenschap te hebben ontdekt door de kwaliteit van literaire werken te laten afhangen van hun verkoopcijfers in plaats van hun intrinsieke waarde, waarvoor geen objectieve data zijn aan te voeren. De eerste nutsbibliotheek in Leiden werd pas in 1823 gesticht, zo stelt Rick Honings in zijn voetspoor vast, en kranten bevatten geen recensies van een literair werk. Dus waarop kan men zich anders verlaten dan op de verkoopcijfers van Bilderdijks boeken om de waarde ervan te bepalen?
[640] Idem. UBA XXIII.D.8 (13-16).
[641] Idem. UBA XXIII.D.8 (9-12).
[642] Idem
[643] *Brieven*. Deel 2. Blz.170-171. Het werd uiteindelijk toch het simpele 'Heer'.
[644] Idem. Blz.172.
[645] Idem. Blz.173.
[646] OBvB: UBL Ltk 1099-14.
[647] *Gedenkboek*. Blz.5. Was Louise in staat om een goed vers te maken? M. van Hattum beschouwde haar gedichten als 'tekstjes die zoveel dames sedert hun kostschooltijd ten behoeve van het sociale verkeer maakten. Niets ten nadele van zulke smeermiddeltjes, maar Louise had verstandig gedaan het werk van haar vader beter te bestuderen, en al helemaal dat van Schweickhardt.' In: *Nieuw Letterkundiug Magazijn*. Jaargang 31. Blz.51.
[648] OBvB: UBL Ltk 1099-24.
[649] *DW*. Deel 11. Blz.39.
[650] Idem. Blz.40.
[651] Idem. Blz.24.
[652] Idem. Blz.26.
[653] OBvB: UBA XXIII.D.8 (33-34).
[654] Idem. UBL Ltk 1099-13.
[655] Idem
[656] Idem
[657] Idem. UBL Ltk 1099-11.
[658] Idem
[659] Idem. UBL Ltk 1099-23.
[660] Idem
[661] Idem
[662] Idem. UBL Ltk 1099-22. Zie ook G. Leliefeld (3). Blz.20. In paragraaf 174 van *Some thoughts about Education* (1712) acht Locke poëzie en muziek een nutteloos tijdverdrijf voor kinderen, ongeacht of zij aanleg daarvoor hebben of niet. Zelden zal een filosoof uit de Verlichting zich op opvoedkundig en musisch gebied meer gediskwalificeerd hebben dan John Locke.

[663] OBvB: UBL Ltk 1099-20.
[664] W. van den Berg, *Van wonderkind naar total loss? Rijklof Michaël van Goens (1748-1810).* In: *Verlichte geesten. Een portrettengalerij voor Piet Buijnsters*. Onder redactie van K. Fens. Amsterdam, 1996. Blz.121.
[665] OBvB: UBL Ltk 1099-21.
[666] *Brieven*. Deel 2. Blz.179-180.
[667] *DW*. Deel 7. Blz.18-22. Hij weigerde 'nietig handgeklap' van 'grove hersens te vergen' in de schouwburg door aan een zeker populisme à la Kotzebue op het toneel toe te geven, of 'het ware schoon' aan een verveelde burgerij te presenteren, 'die geeuwend om zich ziet, of inslaapt bij mijn toon'.
[668] *Brieven*. Deel 2. Blz.179-180.
[669] Vertaling van Dr. A. Rutgers van der Loeff van de tweede Epode van Horatius, waarin de eigennaam 'Alfius' niet eens meer voorkomt (en de suggestie wordt gewekt, alsof er ten tijde van het Romeinse keizerrijk al een beurs bestond). Zie *Horatius en zijn Brief over de Dichtkunst, met twintig andere gedichten vertaald door Dr. A. Rutgers van der Loeff.* Den Haag, 1939.
[670] Da Costa. Blz.225.
[671] Idem. Blz.225-226.
[672] Kollewijn. Deel 1. Blz.459.
[673] Idem
[674] Aan *Cinna* wordt hier enige aandacht besteed, omdat het een vertaling van Bilderdijk betreft. De intrige is eenvoudig en doorzichtig: Emilia, bemind door Cinna en heimelijk ook door Maximus, zweept Cinna op om de beraamde moord op Augustus ook werkelijk te plegen. Ze houdt van Cinna, wil Augustus' moord op haar vader wreken (al heeft Augustus haar ook als zijn eigen dochter opgevoed). Wanneer Cinna aan Maximus zijn liefde voor Emilia bekent, begint deze te aarzelen of hij nog wel aan het complot zal deelnemen. Zij besluiten het door te zetten. Augustus ontbiedt beiden en geeft blijk van zijn goede bedoelingen jegens hen. Zij blijven bij hun besluit. Dan onthult Euforbus aan Augustus wie er een complot tegen hem hebben gesmeed. Maximus heeft zogenaamd al zelfmoord gepleegd. Augustus bespreekt met zijn vrouw Livia wat hem te doen staat: korzelig is zijn reactie op het aandringen van zijn vrouw er grootmoedig op te reageren en de samenzweerder Cinna en de aanstichtster Emilia niet te doden. Augustus ontbiedt hen, maar Maximus meldt zich uit eigen vrije wil. Hoe grootmoedig schenkt de keizer hun allen het leven! In *Prometheus* trok Carry van Bruggen haar neus voor dit drama van Corneille op, dat in een tragedie had kunnen eindigen. Als reden voor haar afkeuring voert ze aan, dat 'het conflict ontstaat buiten het eigenlijk toedoen der personen en ook de ontknoping zich voltrekt, buiten de zaak zelf en eveneens geheel buiten het redelijk toedoen, zonder medewerking of goedachting der betrokkenen'. Zie Van Bruggen. Deel 2. Blz.343-344. Cinna, die zich als een tweede Brutus tegen de keizer keert, acht niettemin een volksregering het 'gruwzaamst staatsbewind'. Zie *DW*. Deel 4. Blz.157. Emilia zegt tegen hem in in het vierde toneel van het derde bedrijf:

Daar uw lafhartigheid mij niet verdienen kan,
Voleindig ik mijn lot in 't lot van dien tiran.

Zie *DW*. Deel 4. Blz.176. Deze sleutelpassage, hierboven vertaald door Bilderdijk, valt te vergelijken met de vertaling van Andries Pels:

Ik zal mijn dagen met de zijne haast verkorten,
Terwijl uw lafheid niet, door 't bloed van hem te storten,
Durft mijner waardig zijn.

Zie Pels. Blz.41. In het origineel staat:

Mes jours avec les siens se vont précipiter,
Puisque ta lâcheté n'ose me mériter.

Zie Corneille. Blz.55.

Bilderdijk laat Cinna daarop zo reageren:

Welaan, gij wilt het dus! Daar baat geen tegenstreven.
Ik moet uw vader wraak, de staat zijn vrijheid geven.

Zie *DW*. Deel 4. Blz.177. In de versie van Pels luidt diens repliek:

't Is wel, gij wilt het, 'k zal het stuk niet laten steken,
'k Zal Romes slavernij en uwe vader wreken.

Zie Pels. Blz.42. In het origineel antwoordt Cinna:

Eh bien! Vous le voulez, il faut vous satisfaire,
Il faut affranchir Rome, il faut venger un père.

Zie Corneille. Blz.55. Wat blijkt uit deze vergelijking? Ten eerste, Bilderdijk vertaalt letterlijker dan Andries Pels (wiens 'steken' niet geheel en al gewenste reacties oproept), terwijl hij de naam heeft dat minder goed te kunnen wegens zijn al te grote originaliteit. Ten tweede, de vertaling van Bilderdijk klinkt natuurlijker dan die van Andries Pels, omdat 'wraak' en 'vrijheid' beter als lijdend voorwerp bij 'geven' passen dan 'slavernij' en 'vader' bij 'wreken'. Bovendien staat bij Pels 'durft' op de verkeerde plaats. Ten derde, Bilderdijks vertaling is beter dan het origineel, waarin de repetitio 'il faut' als storend kan worden ervaren, reden waarom deze stijlfiguur in zijn Nederlandse vertaling niet voorkomt, terwijl hij wel het splijtende karakter van de komma achter 'Rome' in zijn

vertaling heeft weten te handhaven. Cinna voegt daaraan toe: "Gij doet mij, 't hart ten spijt, de smadelijkste oneer zoeken." Zie *DW*. Deel 4. Blz.177. Deze psychologische overweging van Cinna kan als een fout in het treurspel van Corneille worden aangemerkt, want zij hoort niet in het derde bedrijf, maar bij wijze van spreken vóór de opvoering van het eerste bedrijf thuis. Als dat zo is, had Cinna nooit op grond van zijn goede vaderlandslievende bedoelingen een psychologisch aanvaardbaar complot tegen Augustus kunnen smeden. Deze fout maakt de intrige des te onwaarschijnlijker, omdat Cinna in het vijfde bedrijf beweert niet uit liefde voor Emilia zich tot een complot tegen de keizer te hebben laten verleiden, maar om Rome van een tiran te bevrijden. In zijn goedheid zegt Augustus, nadat Euforbus hem heeft onthuld, dat zijn gunstelingen Cinna en Maximus een complot tegen hem hebben gesmeed en laatstgenoemde zich van het leven heeft beroofd:

> Hij is dan onder 't wicht des zelfverwijts bezweken,
> En roofde mij 't genot van hem gena te spreken.

Idem. Blz.181. Euforbus lokte deze kernachtige reactie van Augustus uit om Maximus van de ondergang te redden, die immers helemaal geen zelfmoord heeft gepleegd. Dan volgt het uiterst onwaarschijnlijke einde van deze tragedie, die in de verste verte geen tragedie wil zijn: Augustus die zich voortdurend bewust is van zijn keizerlijke waardigheid, in overeenstemming waarmee hij niet zonder de samenzweerders te straffen zijn gezag kan uitoefenen, schenkt de ineens berouwvolle Emilia, Cinna en Maximus grootmoedig het leven. Nee, dan overtuigt het einde van Bilderdijks treurspel *Kormak*, waarin wel doden vallen, de lezer of toeschouwer meer dan R.A. Kollewijn ooit voor mogelijk hield! Vreemd trouwens, dat deze biograaf aan dit door Bilderdijk vertaalde treurspel nauwelijks aandacht schenkt. Zou hij het niet hebben gelezen?

[675] M.J.G. de Jong, *Preromantisch classicisme en reactionaire romantiek. Bilderdijks dramaturgie*. Gent, 2012. Blz.442 en 468.

[676] W. Bilderdijk, *De ondergang der eerste wareld.* Editie: J. Bosch. Zwolle, 1959. Blz.10.

[677] Die oorzaak betreft een te gunstige visie op het doen en laten van de Hoekse belegeraars van Schoonhoven, overigens niet door Albrecht Beiling, maar door Willem van den Koulster verdedigd. Indien Bilderdijk zelf historisch verantwoord over de belegering van die stad had willen schrijven, had hij zijn titelheld in *Arnold Beilaert* niet naar Dordrecht moeten laten terugkeren. In: *DW.* Deel 1. Blz.224 en 480.

[678] M.J.G. de Jong, op.cit. Blz.154.

[679] Kollewijn. Deel 1. Blz.454.

[680] M.J.G. de Jong, op.cit. Blz.149-151.

[681] *Gedenkboek*. Blz.350.

[682] *DW*. Deel 15. Blz.138. In de Nederlandse begeleidende tekst 'Aan den lezer' beweerde Bilderdijk, in strijd met de waarheid, nooit 'voor het toneel' te hebben gewerkt, noch ooit een voornemen daartoe gemaakt te hebben. Was hij zijn jeugddrama's ver-

geten, of bedoelde hij met 'voor het toneel' een gezelschap, waarvoor hij toneelstukken schreef?

[683] Idem. Deel 3. Blz.426-427. Die 'kim' staat tussen een reeks van manhaftige imperatieven ter verbloeming van Bilderdijks eigen onzekerheid. Er is daar sprake van krampachtige grootspraak, die averechts werkt, en van een door uitroeptekens geforceerd momentum, dat hartstocht veinst waar het een indruk van waarachtigheid had moeten geven:

> Wat ed'le Majesteit verkondt dit fier gelaat!
> Leef, koning, leef en bloei! Mijn boezem juicht u tegen!
> Uw scepter! Heel uw stam! De hemel regent zegen!
> Bloei welig, dierbaar volk! Word machtig, groeiend Rijk!
> En voer tot 's werelds kim de naam van Lodewijk!

Een verwijzing naar Anchises in het zesde boek van de 'Aeneïs' of naar de aartsengel Rafaël in Vondels *Gijsbrecht van Aemstel* vermag deze voorspelling ex eventu niet te redden, al heeft H.H.J. de Leeuwe terecht aandacht voor deze literair-historische context gevraagd. Zie De Leeuwe. Blz.2.

[684] Kollewijn. Deel 1. Blz.457.

[685] M.J.G. de Jong, op.cit. . Blz.90-91.

[686] *DW*. Deel 3. Blz.440.

[687] (E. Douwes Dekker), *Ideen van Multatuli. Vijfde bundel.* Amsterdam, 1877. Blz.123.

[688] Idem. Blz.132.

[689] Idem. Blz.119.

[690] Volgens Martien J.G. de Jong is Floris een minder passieve held dan Multatuli het deed voorkomen. Zegt hij niet tegen Amstel: "Geef mij uw zwaard en stel u aan mijn zijde." M.J.G. de Jong, op.cit. Blz.169.

[691] Idem

[692] (E. Douwes Dekker), op.cit. Blz.180.

[693] J. Smit, *Bilderdijk et la France*. Amsterdam, 1929. Blz.243.

[694] *DW*. Deel 3. Blz.439.

[695] Zie blz.187 en 313.

[696] Bilderdijk met zijn voorkeur voor de Griekse tragedie zwoer bij de *Poetica* van Aristoteles, waarin alleen de eenheid van handeling op het toneel wordt aanbevolen. Een aanbeveling voor de drie eenheden is terug te vinden in de *Ars poetica* van Horatius.

[697] Kollewijn. Deel 1. Blz.456.

[698] (E. Douwes Dekker), op.cit. Blz.172.

[699] *DW.* Deel 3. Blz.380.

[700] Idem. Blz.381.

[701] Idem. Blz.382. Gijsbrecht van Amstel was volgens H.H.J. de Leeuwe een psychologisch interessante figuur, die ten onrechte als een zwakkeling werd beschouwd. Zie De Leeuwe. Blz.1.

[702] Idem. Blz.430.
[703] In *Gerard aan Machteld van Velzen* kan men overigens een bevestiging van of ondersteunend bewijs voor de stelling van Multatuli vinden, dat Bilderdijk het huwelijk van Gerard en Machteld van Velzen als niet geconsumeerd beschouwde: Van Velzen is bang, dat zijn vrouw in gedachten met de ziel van Floris paart en hem kinderen zal schenken die Floris' bastaards zijn. Zie *DW*. Deel 4. Blz.295-298. Kennelijk, aldus Engelfriet, 'is de gedachte van de vrouw bij de gemeenschap doorslaggevender dan de fysieke bijdrage van de man'. Zie B. Engelfriet. Blz.107.
[704] J. te Winkel, *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde*. Deel 7: *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde in de eerste eeuw der Europeesche staatsomwentelingen* (2). Haarlem, 1922. Blz.304.
[705] (E. Douwes Dekker), op.cit. Blz.129.
[706] Idem
[707] Kollewijn. Deel 1. Blz.455.
[708] C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 16. Haarlem, z.j. Blz.176.
[709] M.J.G. de Jong, op.cit. Blz.160.
[710] *DW*. Deel 3. Blz.440.
[711] Idem. Blz.425.
[712] (E. Douwes Dekker), op.cit. Blz.119 en 146.
[713] Idem. Blz.151 en 149.
[714] *DW*. Deel 3. Blz.370.
[715] (E. Douwes Dekker), op.cit. Blz.149. Vergelijk daarmee deze opmerking van Busken Huet: 'De splitsing van 'ik aanvaardde' in 'ik vaardde aan' verraadt werkelijk voor een deel het karakteristieke van Bilderdijks meesterschap over de taal zowel als van zijn versificatie.' Zie C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 25. Z.pl., 1888. Blz.6.
[716] (E. Douwes Dekker), op.cit. Blz.149.
[717] C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 25. Z.pl., 1888. Blz.4.
[718] M. Pam, *Interview met Willem Frederik Hermans*. In: *Maatstaf 1984 nummer 3.*
[719] *Briefw.-Tydeman*. Deel 1. Blz.200.
[720] Idem. Blz.214.
[721] M.J.G. de Jong, op.cit. Blz.337.
[722] Idem. Blz.335.
[723] Idem. Blz.336.
[724] *Briefw.-Tydeman*. Deel 1. Blz.215. Men moest zijn gehoor niet behagen, vond Bilderdijk, maar opvoeden.
[725] De Leeuwe. Blz.58 en R. Honings, op.cit. Blz.366.
[726] *Gedenkboek*. Blz.353.
[727] De Leeuwe, op.cit. Blz.59.
[728] Idem. Blz.60.
[729] W. Kloos, *Bilderdijk. Bloemlezing met inleiding en opmerkingen bij de gekozene gedichten.* Amsterdam, (1906). Blz.56.

[730] Schenkeveld. Blz.62 en Kollewijn. Deel 1. Blz.458.
[731] J. te Winkel, *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde*. Deel 6: *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde in de eerste eeuw der Europeesche staatsomwentelingen* (1). Haarlem 1922. Blz.334.
[732] J. Smit. Blz.31.
[733] M.J.G. de Jong, op.cit. Blz.177.
[734] *DW*. Deel 4. Blz.5.
[735] Idem. Blz.6.
[736] Idem. Blz.72.
[737] Idem. Blz.73.
[738] Lodewick. Blz.52.
[739] Da Costa. Blz.440.
[740] *DW*. Deel 4. Blz.74.
[741] Da Costa. Blz.441.
[742] De Leeuwe. Blz.5 en 7.
[743] Idem. Blz.8.
[744] Idem. Blz.54 en 56.
[745] Idem. Blz.5. Er mag overigens geen oorzakelijk verband tussen de kwaliteit van een toneelstuk en drie opvoeringen worden gelegd: drie opvoeringen van een nieuw toneelstuk was normaal. Vergelijk Helmers' *Dinomache*.
[746] *DW*. Deel 4. Blz.140.
[747] Kollewijn. Deel 1. Blz.453.
[748] *DW*. Deel 3. Blz.478.
[749] M.J.G. de Jong, op.cit. Blz.269.
[750] Idem. Blz.306.
[751] Kollewijn. Deel 1. Blz.460.
[752] Idem
[753] M.J.G. de Jong, op.cit. Blz.306.
[754] A. Pierson, *Dr. Kollewijns Bilderdijk*. In: *De Gids*. Jaargang 1891. Blz.36-37.
[755] M.J.G. de Jong, op.cit. Blz.604.
[756] Idem
[757] Idem. Blz.605. Bilderdijk spreekt zelf vol ontzag over de almacht, 'wier wet het vast gestarnt' doet ruisen'. Zie *DW*. Deel 8. Blz.134.
[758] *DW*. Deel 8. Blz.131.
[759] Idem
[760] M.J.G. de Jong, op.cit. Blz.605.
[761] *DW*. Deel 8. Blz.135
[762] M.J.G. de Jong, op.cit. Blz.477.
[763] Idem.
[764] Boileau-Despréaux. Blz.18 en 21. Het woord 'vraisemblance' gebruikte Boileau niet in tegen stelling met 'bienséance'. Hij omschreef wat hij bedoelde aldus in Chant III:

Jamais au spectateur n'offrez rien d'incroyable :
Le vrai peut quelquefois n'être pas vraisemblable.

[765] W. van den Berg, *De ontwikkeling van de term romantisch en zijn varianten in Nederland tot 1840.* Assen, 1973. Blz.240-241.
[766] M.J.G. de Jong, op.cit. Blz.567-568. De Jong stelde ten aanzien van 'Medea' vast: 'Bilderdijk breidde het gegeven uit met allerlei uiterlijke verwikkelingen, bekommerde zich geen ogenblik om de verheven eenvoud en schreef een ontwerp voor een treurspel dat op verdachte wijze het zeventiende-eeuwse 'spektakelstuk' in de trant van Jan Vos nadert.' Hij vergat 'eenheid, kiesheid en beschaving tegelijk'.
[767] De Leeuwe. Blz.16.
[768] Huygens. Blz.138.
[769] M.J.G. de Jong, op.cit. Blz.608.
[770] Da Costa. Blz.454.
[771] J. Smit. Blz.58.
[772] A.S. de Haas, *Bilderdijk en het toneel. De jonge Bilderdijk in het Nederlandse toneeldebat van 1770-1800*. In: *MBM*. Jaargang 19. Blz.1-8.
[773] M.J.G. de Jong, op.cit. Blz.464.
[774] Idem. Blz.497-498.
[775] A. Pierson, *Oudere tijdgenooten*. In: *De Gids*. Jaargang 1886.
Blz.407.
[776] Leliefeld (1). Blz.541.
[777] Leliefeld (2). Blz.570 en 575.
[778] Zie blz.76.
[779] M.J.G. de Jong, op.cit. Blz.592.
[780] Idem. Blz.586.
[781] Idem
[782] Idem
[783] Idem. Blz.595.
[784] Idem. Blz.363.
[785] Idem
[786] Idem
[787] Idem. Blz.407.
[788] Idem. Blz.378.
[789] De Leeuwe. Blz.179.
[790] M.J.G. de Jong, op.cit. Blz.338.
[791] J. Smit. Blz.33 en Kollewijn. Deel 1. Blz.459. Kollewijn beschouwde *Kormak* overigens als de beste tragedie van Bilderdijk.
[792] M.J.G. de Jong, op.cit. Blz.185. De Leeuwe oordeelde niet minder positief: 'Zeer juist heeft Bilderdijk onderkend, dat uit het ene gegeven, de thuiskomst van Odysseus, weinig dramatische actie te halen valt; het drama van Gerhart Hauptmann *Der Bogen des Odysseus*(1914) toont dit aan. Daarom is het een schitterende inval geweest om het

verhaal van Telegonos daarmee te verbinden. Dat pleit voor Bilderdijks dramatisch instinct.' Zie De Leeuwe. Blz.9.
[793] W. Bilderdijk, *De ondergang der eerste wareld.* Editie: J. Bosch. Zwolle, 1959. Blz.17.
[794] Idem
[795] M.J.G. de Jong, op.cit. Blz.603.
[796] *Brieven*. Deel 2. Blz.101.
[797] Idem. Blz.100-101. Zie ook Leliefeld (2). Blz.405-406.
[798] *Cinna, Treurspel, (na(ar) Corneille) door Mr. Willem. Bilderdijk. En Ifigenia in Aulis, Treurspel, (na(ar) Racine) door Vr. Katharine Wilhelmine Bilderdijk. Te Amsterdam, bij Immerzeel en Comp*. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1810. Blz.601.
[799] Idem
[800] *DWVB*. Deel 3. Blz.284.
[801] Idem. Blz.314.
[802] *DW*. Deel 3. Blz.43.
[803] Kollewijn. Deel 1. Blz.435.
[804] Leliefeld (1). Blz.447-448.
[805] *DW*. Deel 15. Blz.134.
[806] Idem. Blz.393.
[807] Idem. Blz.394.
[808] B.P.M. Dongelmans, *Mijne Heren, Amice, Mijn Vriend. Over J. Immerzeel, Jr. (uitgever) en W. Bilderdijk (auteur).* In: *MBM*. Jaargang 6. Blz.1-11.
[809] Idem
[810] *Treurzang van Ibn Doreid, in Nederduitsche Dichtmaat overgebragt door Mr. W. Bilderdijk. Tweede en gezuiverde Druk. In 's-Gravenhage, bij Immerzeel & Comp, 1808*. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1808. Blz.522.
[811] *DW*. Deel 15. Blz.55.
[812] Kollewijn. Deel 1. Blz.434.
[813] *Treurzang van Ibn Doreid, in Nederduitsche Dichtmaat overgebragt door Mr. W. Bilderdijk. Tweede en gezuiverde Druk. In 's-Gravenhage, bij Immerzeel & Comp, 1808*. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1808. Blz.521.
[814] OBvB: UBL BPL 1039.
[815] Idem
[816] Idem. UBL Ltk 873, 166-167 (concept); Archives Générales de Paris. Fonds de la Sécrétairerie d'Etat. A.F.iv. no 1719; Archiefstukken V 419-420, nr 276.
[817] Idem. UBL BPL 1039.
[818] Idem. UBL Ltk 1870.
[819] De Jong en Zaal. Blz.92-93.
[820] OBvB: Arnhem, RA Gelderland, archief Van Hugenpoth van Aerdt, inv.nr 185.
[821] Idem. UBA XXIII.D.8 (61-64).
[822] Idem. UBA XXIII.D.8 (57-60).
[823] Idem. *Letter- en geschiedkundige mengelingen* 1836, 357-360.
[824] Idem

[825] Idem. UBL BPL 1039.
[826] Idem. De koning schreef 'je' met een hoofdletter in het origineel en maakte gebruik van een nu sterk verouderde irrealis: 'pensasse'. Net als zijn spelling 'execive' voor 'excessive' zijn zulke fouten ter wille van het leesgemak gecorrigeerd.
[827] Idem
[828] J. van Lennep, *Het leven van Mr. Cornelis van Lennep en Mr. David Jacob van Lennep, beschreven en toegelicht uit hun gedichten en andere oorspronkelijke bescheiden, en in verband met hun tijd beschouwd*. Deel 3. Amsterdam, 1865. Blz.264-265.
[829] Idem. Blz.269.
[830] Idem. Blz.272.
[831] Idem. Blz.276.
[832] Wap. Blz.79.
[833] Van Reest. Blz.248-249.
[834] *DW*. Deel 12. Blz.143-146. Het woord 'krotje' nam Bilderdijk in de mond om zijn woning op de Hooigracht 33 te typeren, waarnaar hij op 4 mei 1817 verhuisde. In 1808 woonde hij eveneens op de Hooigracht in een huis, met als registratienummer 824, dat hem slecht beviel.
[835] *Brieven*. Deel 2. Blz.191.
[836] Bilderdijk herdacht Rau in voornoemde lijkzang, die geen genade kon vinden bij een criticus van de *Vaderlandsche Letteroefeningen*. De lezer stond slechts een 'weeklacht van het overstelpte gevoel te wachten', waarin de dichter zich niets gelegen liet liggen 'aan regelmatige voorstellingen of uitdrukkingen, maar alleen de ingevingen volgt ener door hartstocht geschokte verbeelding. Tevergeefs zal de lezer alhier de hoge kunst zoeken, die hij anders in de erkende meester gewoon is te bewonderen.' Nee, dan stak een zekere Teissedre l'Ange hem de loef af door onder meer een uitvoerige beschrijving van diens uiterlijk te geven. Nooit zijn iemands lippen zo geroemd als die van Rau: 'De gestalte van S.F.J. RAU was rijzig en buitengewoon lang, zonder wanstaltige onevenredigheid der delen, wier vorm en betrekking zeer regelmatig en over het geheel schoon was. Hij had een breed, matig gebogen en verheven voorhoofd. Zijn ogen waren groot, blauw, sprekend, vol zachtheid en kracht; zijn neus had veel van de geprezen vorm der Antieken. De gedaante van zijn mond was lieftallig, de sluiting zijner lippen stil en edel, zijn kin langwerpig rond. In de houding van zijn hoofd en in zijn gehele gestalte heerste een grote bevalligheid, losse zwier, gepaste fierheid en innemende welstandigheid. In zijn spreken, in zijn groeten en in al zijn manieren, herkende men dadelijk de vruchten van een goede opvoeding en van zijn gemeenzame omgang met de beschaafde wereld, terwijl dit strelend uiterlijke de verheven invloed tekende van een edele, zachtmoedige en waarlijk grote geest.' Zie *Lofrede en Lijkzang op Sebald Fulco Johannes Rau, uitgesproken in de openbare Vergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leijden, op den twaalfden van Sprokkelmaand 1808; de eerste door J. Teissedre l'Ange, de laatste door W. Bilderdijk. Te Haarlem, bij J. Enschede en Zonen, 1808.* In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1808. Blz.370-371.
[837] R. Honings, op.cit. Blz.115.

[838] Idem. Blz.121.
[839] Idem. Blz.120.
[840] M. de Vries, *Dichten is zilver, zwijgen is goud; vrouwen in letterkundige genootschappen, 1772-1800*. In: *De Achttiende Eeuw 31*. Blz.187-213.
[841] OBvB: KB 73 B 16.
[842] Leliefeld (1). Blz.89, 90 en 97-98.
[843] OBvB: UBA XXIII.D.8 (69-72). Met 'kraamvrouw' suggereerde Jeronimo de Vries wellicht, dat hij een biografie over Bilderdijk wilde schrijven.
[844] Idem. UBA XXIII.D.8 (73-76).
[845] Idem
[846] A.J.A.M. Hanou, *Bilderdijk, Bromet en Kinker*. In: *FB*. Blz.41.
[847] Van der Zwaag. Blz.83-84.
[848] Kumpel. Blz.12.
[849] Idem. Blz.150.
[850] Fruin. Blz.417.
[851] Idem. Blz.425.
[852] Van der Zwaag. Blz.84.
[853] Fruin. Blz.400, 402 en 403.
[854] Idem. Blz.402.
[855] OBvB: BM B 34-1.
[856] Zie Leliefeld (1). Blz.346 en 375 e.v. en Leliefeld (2). Blz.329 en 351.
[857] OBvB: BM B 34-1.
[858] Idem
[859] Kollewijn. Deel 1. Blz.410.
[860] Schokker. Blz.2.
[861] P. van Zonneveld, *Bilderdijk en Leiden*. In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*,
1981. Blz.20-21.
[862] Idem
[863] Idem
[864] De Jong en Zaal. Blz.88 en OBvB: UNL Ltk 873.
[865] *DW*. Deel 12. Blz.115.
[866] Kollewijn. Deel 1. Blz.412.
[867] OBvB: UBL Ltk 873, 171 (concept).
[868] Idem
[869] Idem. UBL Ltk 873, 170-171.
[870] *Het Franse Nederland: de inlijving 1810-1813. De juridische en bestuurlijke gevolgen van de 'Réunion' met Frankrijk*. Onder redactie van A. Berkvens, J. Hallebeek en A. Sirks. Hilversum, 2012. Blz.182-183. Van der Linden deed dat in samenwerking met een zekere D'Engelbronner.
[871] *Briefw.-Tydeman*. Deel 1. Blz.248.
[872] Idem

[873] Naber. Blz.56-57.
[874] S. Vuyk, *Uitdovende Verlichting. Remonstranten als defitige vaderlanders (1800-1860)*. Amsterdam, 1998. Blz.151.
[875] Zie voetnoot 289.
[876] *DW*. Deel 11. Blz.118 en 119. In: *Liefde tot het vaderland* (1808).
[877] Idem. Deel 12. Blz.121. In: *Mijn treurtoon* (1808).
[878] Idem. Deel 11. Blz.105. In: *Aan mijne egade, op haar verjaardag, 1810*.
[879] Van Reest. Blz.239.
[880] Idem
[881] Idem
[882] Idem
[883] Idem. Blz.239-240.
[884] OBvB: UBL Ltk 1099-25.
[885] Idem
[886] Idem. UBL Ltk 1099-26.
[887] Idem
[888] Leliefeld (1). Blz.185.
[889] OBvB: UBL Ltk 1099-27.
[890] Idem
[891] *Briefw.-Tydeman*. Deel 1. Blz.91.
[892] *DW*. Deel 8. Blz.401.
[893] Leliefeld (1). Blz.442-443.
[894] *Briefw.-Tydeman*. Deel 1. Blz.111.
[895] *GdV*. Deel 10. Blz.22.
[896] Kollewijn. Deel 2. Blz.192.
[897] OBvB: UBL Ltk 1099-29.
[898] Idem
[899] Idem
[900] Idem
[901] R.H.E. de Jong, *Bilderdijks Geschiedenis des Vaderlands*. Leiden, 1934. Blz.11. Zie ook *Geuse Vesper of Siecken-Troost*. In: (J. van den Vondel), *De werken van Vondel*. Deel 3. 1627-1640. Editie: J.F.M. Sterck e.a. Amsterdam, 1929. Blz.339.
[902] P. Geyl, *Bilderdijk als geschiedschrijver*. In: *Kernproblemen van onze geschiedenis. Opstellen en voordrachten 1925-1936.* Utrecht, 1937. Blz.233.
[903] Van Eijnatten. Blz.589.
[904] P. Geyl, *Bilderdijk als geschiedschrijver*. In: *Kernproblemen van onze geschiedenis. Opstellen en voordrachten 1925-1936.* Utrecht, 1937. Blz.233.
[905] *GdV*. Deel 10. Blz.30-31.
[906] Idem. Blz.31.
[907] Idem
[908] Idem
[909] D. Vlasblom. *Het recht van boze burgers*. In: *NRC Handelsblad* 29-11-2008.

[910] *GdV*. Deel 10. Blz.31-32.
[911] W.G.C. Byvanck, *De jeugd van Isaäc da Costa (1798-1825)*. Deel 1. Leiden, 1894. Blz.225-226.
[912] G. Groen van Prinsterer, *Handboek der geschiedenis van het vaderland*. Deel 1. Middelharnis, 1927. Blz.345-346.
[913] P. Geyl, *Bilderdijk als geschiedschrijver*. In: *Kernproblemen van onze geschiedenis. Opstellen en voordrachten 1925-1936.* Utrecht, 1937. Blz.234.
[914] *Briefw.-Tydeman*. Deel 1. Blz.115.
[915] Idem. Blz.119.
[916] Idem
[917] Idem
[918] OBvB: UBL Ltk 1099-29. Zie ook J.J. Kloek, *Bilderdijk geeft Jan de Witt de wind van voren*. In: *MBM.* Jaargang 8. Blz.9-12.
[919] Zie blz.121.
[920] OBvB: KB 133 C 11 II.
[921] Idem. UBA XXIII.D.8 (91-94).
[922] J. te Winkel, *Bilderdijk, lotgenoot van Multatuli. Eene studie*. Haarlem, 1890. Blz.51.
[923] *DW*. Deel 11. Blz.100.
[924] OBvB: UBA XXIII.D.8 (91-94).
[925] Idem. KB 133 C 11 II.
[926] Idem
[927] *DW*. Deel 13. Blz.184.
[928] Idem. Deel 12. Blz.149.
[929] Idem. Blz.444. Zie ook De Rynck en Welkenhuysen. Blz.132.
[930] *DW*. Deel 12. Blz.135.
[931] Idem. Deel 5. Blz.95.
[932] Idem. Blz.99.
[933] Idem. Deel 4. Blz.299.
[934] Idem. Blz.300.
[935] Idem
[936] J. Smit. Blz.245.
[937] *DW*. Deel 9. Blz.54.
[938] Idem. Deel 13. Blz.182.
[939] Er staat niet 'schenk mij een beter wareld', maar 'schenk mij *aan* een beter wareld'. De verbondenheid met God als 'de' exponent van een betere wereld staat voorop, overeenkomstig de 'rechtheid van wil'. De gedachte aan een beloning verraadt niet eens een nevenbedoeling van de ik-figuur, laat staan dat er een motiverende werking van uitgaat.
[940] Leliefeld (1). Blz.416-417. Men kan de opperste rationaliteit betrachten bij het analyseren van een gedicht als *De paarlende dauwdrop*, zonder de spirituele kracht ervan aan te voelen. Hoe weet men dan met zekerheid, dat dit een spiritueel gedicht is? Het eigen gevoel voor mystiek geeft de doorslag, wanneer een lichamelijke reactie op zo'n

bevlogen tekst niet uitblijft. Volgens Bucher is 'entscheidend, ob die Nähe zu einem Absoluten so erfahren wird, dass Friede in die Kapillaren hinauströmt, der Herzschlag ruhiger wird, die Atmung langsamer und tiefer, der Muskeltonus entspannter,-und nicht, ob das Gotteskonzept mit Katechismen, Dogmen oder dem Lehramt übereinstimmt'. Zie Bucher. Blz.10.

[941] OBvB: KB 133 C 11 II

[942] Idem

[943] Sillem. Deel 2. Blz.314.

[944] *Brieven*. Deel 3. Blz.65-65.

[945] *Briefw.-Tydeman*. Deel 1. Blz.79.

[946] OBvB: UBA XXIII.D.8 (99-102).

[947] Kollewijn. Deel 1.Blz.415.

[948] Idem. Blz.416.

[949] Idem

[950] *DW*. Deel 11. Blz.91. Men krijgt de indruk dat die sterren op de lauwerbladen waren geborduurd, in welk geval laatstgenoemde niet op de mouw, maar ook op de kraag waren gestikt. Het lang niet slechte gelegenheidsvers luidt in zijn geheel:

> Weinig zegt het, lauwerblaren
> Op te garen;
> Echte kunst ziet verder uit.
> 't Is de knop die vrucht moet baren,
> Waar de ware roem uit spruit.
> Schiet de star haar zilv'ren stralen,
> 't Is geen pralen
> Op het onbeduidend blad:
> Bloesem eist het aan de twijgen
> Om ter glorie op te stijgen,
> Die het hart zich waardig schat.

De strekking van dit gedicht is overigens precies dezelfde als die van het kwatrijn in Leliefeld (1). Blz.65. Zie voor de beschrijving van het hele ambtskostuum W. van den Berg, *De Tweede Klasse: een afdeling met een problematische missie*. In: *Het Koninklijk Instituut (1808-1851) en de bevordering van wetenschap en kunst*. Editie: W.P. Gerritsen. Amsterdam, 1997. Blz.61.

[951] Kollewijn. Deel 1. Blz.417.

[952] Idem

[953] Idem. Blz.413.

[954] Wap. Blz.86.

[955] OBvB: BM C 19-9.

[956] *Briefw.-Kinker*. Blz.240.

[957] OBvB: BM C 42-6.

[958] W. Bilderdijk, *Het dichterlijk tafereel der stad Leyden in den avond en nacht van den 12n van Louwmaand 1807, door Mr. R.H. Arntzenius, aan een' oud' Liefhebber der Dichtkunst voorgelezen*. Blz.156.
[959] OBvB: KB 133 C 11 II.
[960] *DW*. Deel 9. Blz.117.
[961] OBvB: KB 133 C 11 II.
[962] Idem
[963] *Najaarsbladen. Door Mr. W. Bilderdijk. IIde Deel. In 's-Gravenhage, bij Immerzeel en Comp, 1809*. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1809. Blz.513. Zie voor de geciteerde versregels *DW*. Deel 7. Blz.19.
[964] OBvB: BM H 11-12.
[965] Leliefeld (1). Blz.150 en Leliefeld (2). Blz.130.
[966] (J. Kinker), *Gedichten van Mr. J. Kinker*. Deel 1. Amsterdam, 1819. Blz.1. Deze regel is afkomstig uit *IXe épître. Au marquis de Seignelay* (1675).
[967] Idem. Blz.4.
[968] Idem
[969] OBvB: UBL Ltk 1099-32.
[970] Idem
[971] Idem
[972] Idem. BM D 7-2.
[973] *Briefw.-Tydeman*. Deel 1. Blz.134.
[974] *Brieven*. Deel 3. Blz.14.
[975] Idem. Blz.9.
[976] Leliefeld (1). Blz.89.
[977] OBvB: UBA XXIII.D.8 (121-122). Het boek in kwestie is Q. *Horatius Flaccus ex recensione & cum Notis Atque emendationibus Richard Bentleii*. Cambridge, 1711.
[978] Idem. UBA XXIII.D.8 (123-124). Het boek in kwestie is zeer waarschijnlijk J. Buhle, *Arati Solensis Phaenomena et Diosemea, graece et latine ad codd. mss. et optimarum edd. fidem recensita*. Lipsiae, 1793. Bilderdijk kan de auteur/editeur in Brunswijk persoonlijk hebben gekend.
[979] Martin Bril is in *De kleine keizer* geen onvoorwaardelijke liefhebber van dit huisdier: 'Tiel was in het Paleis op de Dam niet erg geliefd. Hij blafte naar iedereen, en vloog voorbijsnellend personeel in de broekspijpen. Hij at van tafel en sliep op Lodewijks lamme voet. De koning geloofde dat daar een heilzame werking van uitging, zoals hij ook geloofde in moedermelk. In Lodewijks gevolg bevond zich daarom een min.' Zie Bril. Blz.90.
[980] *DWVB*. Deel 3. Blz.17.
[981] OBvB: KB 133 C 11 II.
[982] Idem
[983] Idem
[984] Korpel. Blz.84.

[985] T. Geerts, *Bilderdijks ontwerpen voor penningen en cachetten: een onbekend aspect van zijn tekenkunst*. In: *MBM*. Jaargang 9. Blz.1-12.
[986] OBvB: UBL BPL 1039.
[987] Idem
[988] Idem
[989] W. Bilderdijk, *De ondergang der eerste wareld.* Editie: J. Bosch. Zwolle, 1959. Blz.7.
[990] Idem
[991] OBvB: BM C 19-10.
[992] Idem. UBL BPL 1039.
[993] Idem. BM C 20-2.
[994] Idem
[995] Van der Blom. Blz.44-50. Zie ook P. Stuart, *Nehalennia Documenten in steen*. Goes, 2003.
[996] OBvB: UBL BPL 1039.
[997] Idem
[998] Idem
[999] Idem
[1000] Idem
[1001] Idem. BM C 20-8.
[1002] Idem. BM C 20-10.
[1003] Idem
[1004] Idem. BM C 42-20.
[1005] *DW*. Deel 9. Blz.73.
[1006] Idem. Blz.80.
[1007] Idem. Blz.73.
[1008] Idem. Blz.77.
[1009] Idem. Blz.73.
[1010] Idem. Blz.77.
[1011] Idem. Blz.79.
[1012] Idem. Blz.76. Wat tot die 'rechtvaardigheid' bijdroeg, mag niet worden onderschat. De koning vergrootte de speelruimte voor rechters, die niet aanstonds de zwaarste middelen hoefden in te zetten, stelde een maximale gevangenisstraf van 20 jaar in, en schafte geseling, foltering en deportatie met dwangarbeid af. Hij wilde ook tot woede van Napoleon die hem zijn 'manie d'humanité' verweet, de doodstraf afschaffen. Maar dat lukte hem niet: negen rechters konden unaniem een verdachte tot de doodstraf veroordelen, waarbij het de koning vervolgens was toegestaan om ruim gebruik te maken van zijn bevoegdheid tot gratieverlening. Hij verbood lijken ter afschrikking op het galgenveld te laten hangen. Na 1813 werd dat weer wel toegestaan. Zie Naber. Blz.56-57 en S. Schama, *Patriotten en bevrijders. Revolutie in de Noordelijke Nederlanden 1780-1813*. Amsterdam, 1989. Blz.629-630.
[1013] *DW*. Deel 9. Blz.78.
[1014] Idem. Blz.79.

[1015] Idem
[1016] Da Costa. Blz.437.
[1017] Idem
[1018] G. Groen van Prinsterer, *Handboek der geschiedenis van het vaderland*. Deel 2. Middelharnis, 1927. Blz.747.
[1019] P. Geyl, *Een eeuw strijd om Bilderdijk (1956)*. In: P. Geyl, *Van Bilderdijk tot Huizinga. Historische toetsingen.* Utrecht/Antwerpen, 1963. Blz.75.
[1020] Idem
[1021] *DW*. Deel 9. Blz.62-63.
[1022] Van der Zwaag. Blz.116.
[1023] J. te Winkel, *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde.* Deel 6: *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde in de eerste eeuw der Europeesche staatsomwentelingen* (1). Haarlem, 1925. Blz.271-272.
[1024] *GdV*. Deel 12. Blz.116.
[1025] De Beaufort. Blz.198.
[1026] Presser. Deel 2. Blz.531.
[1027] Idem. Blz.532.
[1028] Idem
[1029] S. Schama, *Patriotten en bevrijders. Revolutie in de Noordelijke Nederlanden 1780-1813*. Amsterdam, 1989. Blz.652.
[1030] *GdV*. Deel 12. Blz.343.
[1031] S. Schama, op.cit. Blz.565.
[1032] Idem. Blz.581.
[1033] Idem. Blz.593.
[1034] *Drie protestantse conservatieven uit de 19e eeuw*. Onder redactie van R.E. de Bruin en G.J. Schutte. Amsterdam, 1994. Blz.23.
[1035] G. Groen van Prinsterer, op.cit. Deel 2. Blz.745.
[1036] *DW*. Deel 9. Blz.68.
[1037] S. Schama, op.cit. Blz.635.
[1038] Idem. Blz.635 en 641.
[1039] Idem. Blz.629-630.
[1040] Idem. Blz.571.
[1041] Spaans-van der Bijl. Blz.148.
[1042] W. van den Berg, *Een royale kijk op Holland*. DBNL, 2002. Blz.69.
[1043] Spaans-van der Bijl. Blz.148.
[1044] Presser. Deel 1. Blz.282.
[1045] Idem. Blz.288.
[1046] OBvB: Arnhem, RA Gelderland, archief Van Hugenpoth van Aerdt, inv.nr 185.
[1047] Idem
[1048] Idem. UBL Ltk 873, 26.
[1049] J. Smit. Blz.249.
[1050] Kollewijn. Deel 1. Blz.419.

[1051] OBvB: Cabinet du Roi à l'Intendant-Général, 15 Juillet 1809.
[1052] Kollewijn. Deel 1. Blz.419.
[1053] J. Smit. Blz.260. Johan Smit deed deze uitspraak (die precies het gevoelen van D.J. van Lennep uitdrukte) in een andere context.
[1054] J. van Lennep, *Het leven van Mr. Cornelis van Lennep en Mr. David Jacob van Lennep, beschreven en toegelicht uit hun gedichten en andere oorspronkelijke bescheiden, en in verband met hun tijd beschouwd*. Deel 3. Amsterdam, 1865. Blz.288-290.
[1055] Idem
[1056] *Briefw.-Tydeman*. Deel 1. Blz.134.
[1057] Kollewijn. Deel 1. Blz.421.
[1058] *Briefw.-Tydeman*. Deel 1. Blz.139.
[1059] Idem. Blz.140.
[1060] OBvB: UBL Ltk 1099-38.
[1061] *Briefw.-Tydeman*. Deel 1. Blz.143.
[1062] Spaans-van der Bijl. Blz.183.
[1063] G. Groen van Prinsterer, op.cit. Deel 2. Middelharnis, 1927. Blz.755.
[1064] Idem
[1065] J. te Winkel, op.cit. Blz.272.
[1066] Heyting. Deel 1. Blz.38. 'Zwirrelt' betekent 'zwiert'. 'Kil' is hier geen bijvoeglijk, maar een zelfstandig naamwoord en betekent 'kreek'of 'inham'.
[1067] Presser. Deel 2. Blz.528-529.
[1068] A. en H. Algra. Blz.101.
[1069] *DW*. Deel 9. Blz.82.
[1070] Idem. Blz.84.
[1071] Kollewijn. Deel 1. Blz.424. Zie ook *MBM*. Jaargang 30. Blz.1.
[1072] Da Costa. Blz.469.
[1073] Idem
[1074] A. Kluyver, *Bilderdijks afscheid (1811)*. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*. Jaargang 40 (1921). Blz.10-11.
[1075] Idem
[1076] Idem
[1077] *GdV*. Deel 12. Blz.119.
[1078] Presser. Deel 2. Blz.499 en *DW*. Deel 9. Blz.81.
[1079] Presser. Deel 2. Blz.499.
[1080] Idem. Blz.499-500.
[1081] *DW*. Deel 9. Blz.85.
[1082] Idem
[1083] Spaans-van der Bijl. Blz,193.
[1084] Leliefeld (1). Blz.109.
[1085] *Brieven*. Deel 4. Blz.109-110.
[1086] OBvB: UBL Ltk 1602 f. 45.
[1087] Idem. UBL Ltk 1099-40.

[1088] Idem
[1089] Idem
[1090] Idem
[1091] Idem
[1092] Idem
[1093] Wap. Blz.86.
[1094] Idem
[1095] J. Smit. Blz.261. Zie voetnoot 405 voor een iets andere voorstelling van zaken: 3/5 in plaats van de helft van de bevolking van Amsterdam zou op liefdadigheid zijn aangewezen.
[1096] De Jong en Zaal. Blz.91.
[1097] OBvB: UBL Ltk 1099-42.
[1098] Idem. UBL Ltk 1099-40.
[1099] Idem
[1100] Idem
[1101] Kollewijn. Deel 2. Blz.413.
[1102] Idem. Blz.412.
[1103] Idem. Zie ook M. van Hattum, *Daniël Veegens' Bilderdijk-beeld*. In: *MBM*. Jaargang 26. Blz.14.
[1104] *DW*. Deel 11. Blz.66-69.
[1105] OBvB: UBL Ltk 1099-40.
[1106] De Jong en Zaal. Blz.32.
[1107] Idem
[1108] W. Bilderdijk, *De kunst der poëzy.* Editie: W. van den Berg en J.J. Kloek. Amsterdam, 1995. Blz.27.
[1109] De Jong en Zaal. Blz.32.
[1110] W. Kloos, *Verzen*. Amsterdam, 1894. Blz.5.
[1111] W. Kloos, *Bilderdijk. Bloemlezing met inleiding en opmerkingen bij de gekozene gedichten.* Amsterdam, (1906). Blz.76.
[1112] *DW*. Deel 7. Blz.74 en 75.
[1113] Idem. Blz.68.
[1114] Idem. Blz.75-76.
[1115] Idem. Blz.77. Men zou hieruit kunnen afleiden, dat geloof en poëzie hetzelfde zijn. Johan Carl Zimmerman merkte daarover in *Het Bilderdijks-feest en het Bilderdijks-monument* op: 'Geloof en poëzie kunnen niet dezelfde betekenis hebben; het geloof, het kinderlijk en vurig geloof moge een poëtische eigenschap zijn, het is de poëziezelf niet. Evenmin kan de poëzie, omdat zij moet stemmen en opleiden tot alles, wat edel, rein en waar is, en liefelijk is en welluidt, vereenzelvigd worden met het geloof. Daar is menig goed-gelovige, die zeer ondichterlijk, menig goed dichter, die zeer ongelovig is. Juist de lange ontwikkeling en toelichting, die men behoeft om geloof en poëzie identiek te verklaren, bewijzen de zwakheid der bewering.' In: *De Gids*, jaargang 1856. Blz.684.

[1116] De Deugd. Blz.392.
[1117] *DW*. Deel 7. Blz.76.
[1118] Idem
[1119] Van Eijnatten. Blz.389.
[1120] *DW*. Deel 7. Blz.79.
[1121] G.J. Johannes, *Geduchte verbeeldingskracht! Een onderzoek naar het literaire denken over de verbeelding- van Van Alphen tot Verwey*. Amsterdam, 1992. Blz.155-157.
[1122] W. Bilderdijk, *De kunst der poëzy.* Editie: W. van den Berg en J.J. Kloek. Amsterdam, 1995. Blz.30.
[1123] Van Eijnatten. Blz.409 en 407.
[1124] Wesseling. Blz.185-186.
[1125] *DW*. Deel 12. Blz.189.
[1126] De Jong en Zaal. Blz.30 en Ruiter en Smulders. Blz.159.
[1127] W. Kloos, *Bilderdijk. Bloemlezing met inleiding en opmerkingen bij de gekozene gedichten.* Amsterdam, (1906). Blz.26-27.
[1128] Idem. Blz.28.
[1129] Idem. Blz.59.
[1130] Idem. Blz.68-69.
[1131] A. Verwey, *Machten van het verleden* en *De Camera een volksboek?* In: *Proza.* Deel 2. Amsterdam, 1921. Blz.12.
[1132] Heyting. Deel 1.Blz.168-169.
[1133] *DW*. Deel 7. Blz.77.
[1134] Van Eijnatten. Blz.404.
[1135] A. Verwey, op.cit. Blz.10.
[1136] *DW*. Deel 12. Blz.283.
[1137] A. Verwey, op.cit. Blz.9 en A. Verwey, *Toen de Gids werd opgericht…door Albert Verwey. Gedachten over Hollandsche letteren 1800-1830*. In: *De Nieuwe Gids*. Jaargang 2 (1887). Blz.57.
[1138] *DW*. Deel 7. Blz.69.
[1139] Idem
[1140] Idem. Blz.71.
[1141] Idem. Blz.76-77.
[1142] Idem. Blz.78.
[1143] Idem. Blz.75.
[1144] Idem
[1145] C.G.N. de Vooys, *Hoofdstuk VI De Bataafse republiek. De inlijving. De eerste jaren van het koninkrijk (1795-pl.m, 1835)*. In: *Geschiedenis van de Nederlandse taal*. Groningen, 1970. Blz.161.
[1146] *GdV*. Deel 1. Blz.27.
[1147] W. Bilderdijk, *Een verslag betrekkelijk de bastaardwoorden, den 8sten Mei 1809 bij de Tweede Klasse van het Koninklijk Instituut uitgebragt*. Z.pl., z.j. Blz.9.
[1148] Idem

[1149] C. G. N. de Vooys, op.cit. Blz.162.
[1150] Idem. Blz.160.
[1151] *DW*. Deel 14. Blz.510-511.
[1152] Idem. Het woord 'mof' komt al als een scheldwoord voor Duitsers in de *Spaanse Brabander* van Bredero voor, waarin Jerolimo van de Hollanders zegt dat zij drinken als 'Moffen en Poepen', terwijl het in het begin van de Tachtigjarige Oorlog ook als een scheldwoord voor Spanjaarden werd gebruikt. Zie ook *Etymologisch woordenboek. De herkomst van onze woorden*. Editie: P.A.F. van Veen in samenwerking met N. van der Sijs. Utrecht/Antwerpen, 1989. Blz.496: 'mof' is in het Middelnederlands een scheldwoord voor vreemdelingen.
[1153] Bilderdijk, Kinker en Van Hemert, *Als van hooger bestemming en aart*. Editie: C. Madelein en J. Pieters, met een nawoord van P. Gerbrandy. Groningen, 2008. Blz.33.
[1154] (R. Feith), *Zoals men aan gemeenzaame vrienden gewoon is te schrijven. De correspondentie van Rhijnvis Feith 1753-1824*. Editie: J. C. Streng. Epe, 1994. Blz.152-153.
[1155] Idem. Blz.153.
[1156] R. Feith, *Dicht- en prozaïsche werken*. Deel 3. Rotterdam,1824. Blz.76.
[1157] Idem. Blz.80.
[1158] J. Kinker, *Brieven van Sophië aan Mr. Rhynvis Feith*. Amsterdam, 1807. Blz.XV.
[1159] Idem. Blz.VII.
[1160] (R. Feith), *Zoals men aan gemeenzaame vrienden gewoon is te schrijven. De correspondentie van Rhijnvis Feith 1753-1824*. Editie: J. C. Streng. Epe, 1994. Blz.155.
[1161] OBvB: UBA XXIII.D.7 (219-222).
[1162] Idem
[1163] (R. Feith), op.cit. Blz.172.
[1164] Idem. Blz.177.
[1165] W. Bilderdijk en P.R. Feith, *Onuitgegeven brieven van Bilderdijk aan Feith*. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*. Jaargang 24 (1905). Blz.51.
[1166] OBvB: UBL Ltk 1099-44.
[1167] Van Eijnatten. Blz.517.
[1168] Zie het weldoordachte citaat van Bilderdijk in Leliefeld (2). Blz.135.
[1169] Bilderdijk, Kinker en Van Hemert, *Als van hooger bestemming en aart*. Editie: C. Madelein en J. Pieters, met een nawoord van P. Gerbrandy. Groningen, 2008. Blz.25.
[1170] B. Engelfriet. Blz.126.
[1171] Russel. Blz.534-535.
[1172] Idem. Blz.535.
[1173] Kollewijn. Deel 1. Blz.467 en W. Bilderdijk, *De ondergang der eerste wareld.* Editie: J. Bosch. Zwolle, 1959. Blz.20.
[1174] Zie blz.355.
[1175] *DW*. Deel 2. Blz.344.
[1176] Idem. Deel 15. Blz.180. Op latere leeftijd schreef Bilderdijk niet 'wareld', maar 'wereld'. Wordt het epos bedoeld, dan wordt dat aangeduid met de titel die Bilderdijk er-

aan gaf. Wordt het begrip 'eerste wereld' bedoeld, dan wordt 'wareld' vervangen door 'wereld'.
[1177] Idem. Deel 2. Blz.375.
[1178] Idem. Blz.376.
[1179] Idem. Blz.377.
[1180] Idem. Blz.392.
[1181] Idem
[1182] Idem. Blz.393.
[1183] Zie blz.428 .
[1184] *DW*. Deel 2. Blz.397.
[1185] Idem. Blz.403.
[1186] Idem
[1187] Idem. Blz.415.
[1188] Idem. Blz.382 en S. Vestdijk, *De kellner en de levenden*. Amsterdam, 1968. Blz.187, 197, 201 en 204.
[1189] *DW.* Deel 2. Blz.423.
[1190] Idem
[1191] Idem. Blz.424.
[1192] Idem
[1193] Idem. Deel 15. Blz.183.
[1194] Rau. Blz.12-13.
[1195] Idem. Blz.13.
[1196] Idem. Blz.14.
[1197] Idem. Blz.16.
[1198] Idem. Blz.17-18.
[1199] W. Bilderdijk, *De ondergang der eerste wareld.* Editie: J. Bosch. Zwolle, 1959. Blz.87.
[1200] Kollewijn. Deel 1. Blz.471-472.
[1201] Rau. Blz.9.
[1202] W. Bilderdijk, op.cit. Blz.100.
[1203] Idem. Blz.76. Aan het einde van de vierde zang meldt Iram, dat Zilfa in veiligheid is. Maar in het begin van de vijfde zang maakt Segol zich grote zorgen over haar lot. Vergelijk *DW*. Deel 2. Blz.411: *"Zij is gered," hernam hij* met Idem. Blz.423: *'t Wee om Zilfaas deerlijk lot doorvlamt zijn aderen en ronkelt door zijn strot.*
[1204] A. Kluyver, *Bilderdijks afscheid (1811)*. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*. Jaargang 40 (1921). Blz.12.
[1205] S. Schama, *Patriotten en bevrijders. Revolutie in de Noordelijke Nederlanden 1780-1813*. Amsterdam, 1989. Blz.643.
[1206] *DW.* Deel 15. Bl.182.
[1207] *Briefw.-Tydeman*. Deel 1. Blz.237.
[1208] W. Bilderdijk, op.cit. Blz.69.
[1209] Idem

[1210] Idem. Blz.67.
[1211] J. Smit, *Bilderdijk et la France*. Amsterdam, 1929. Blz.254-255.
[1212] Idem. Blz.256.
[1213] *DW*. Deel 2. Blz.348.
[1214] Kollewijn. Deel 1. Blz.473.
[1215] Da Costa. Blz.446.
[1216] Idem. Blz.445.
[1217] Idem
[1218] L. Monfils, *Kunstliefde of commercie? De markt voor Bilderdijk kort na diens dood.* In: *MBM*. Jaargang 22. Blz.33-36.
[1219] *DW*. Deel 15. Blz.189.
[1220] Hofdijk. Blz.452. Zelfs Kollewijn sprak van een 'meesterstuk' en roemde *De ondergang der eerste wareld* als 'het schoonste dat Bilderdijk heeft geschapen, dat onze letterkunde bezit'. Kollewijn. Deel 1. Blz.474.
[1221] Idem. Blz.451.
[1222] *DW*. Deel 15. Blz.505.
[1223] Schenkeveld. Blz.68.
[1224] Stuiveling. Blz.18.
[1225] *DW*. Deel 15. Blz.584.
[1226] C. Gerretson, *Verzamelde Werken*. Deel 1. Baarn, 1973. Blz.596-597.
[1227] Jeroen Bosch vormde eveneens een inspiratiebron. Zie *DW*. Deel 6. Blz.401:

> Ik zag er duizenden met onherkenb're leden,
> Pygmeeën, dwergen, vol mismaaktheid, zonder tal,
> En, menselijk van leest. Ik zag er hoog van stal,
> Als eiken, toegerust met duizenden van takken,
> Ik zag er kruipende als verslijmde horenslakken
> Ineengewonden of gekronkeld als een slang,
> Cerasten, scherp van beet, en eeuwigheden lang.
> Ik zag ze, als grimlend stof, gewelf en grond bedekken
> Als zwermend ongediert door lucht en draaikolk trekken,
> Zich samendringen in een mades eierschaal,
> Of fijne luchtdrop, ja, nog kleiner duizendmaal,
> Dan weer ontwik'len, en met uitgebreide klauwen,
> De wareldpolen beide omklemmen en benauwen,
> Den schedel wassen in de wolken, en de staart
> Omkrullen om den riem der halfverstikkende aard.

[1228] Hier volgt geen uitvoerige beschrijving van de hel, maar van de 'helse gruwelraad' in de derde zang.
[1229] Heyting. Deel 2. Blz.57.
[1230] *DW*. Deel 2. Blz.423.

[1231] W. Bilderdijk, op.cit. Blz.89.
[1232] R. Safranski, *Romantiek. Een Duitse affaire*. Amsterdam/Antwerpen, 2009. Blz.272.
[1233] Mulisch. Blz.243.
[1234] Idem. Blz.9-10.
[1235] M. Meijer, *M. Vasalis. Een biografie*. Amsterdam, 2011. Blz.524.
[1236] Idem. Blz.523.
[1237] Idem. Blz.521.
[1238] Idem. Blz.522.
[1239] *DW*. Deel 2. Blz.357.
[1240] De Jong en Zaal. Blz.31.
[1241] Van der Vegt. Blz.58.
[1242] Idem
[1243] W. Bilderdijk, op.cit. Blz.51-52. Dat 'harlekijnspak' droegen navolgers van de populaire Klopstock, maar Bilderdijk zag er Klopstock zelf ook wel in rondlopen.
[1244] Idem. Blz.38-39.
[1245] Idem. Blz.39.
[1246] M. van Hattum, *Da Costa tussen Bilderdijk en Suringar. Een uitgeversdocumentatie*. Amsterdam, 2004. Blz.235.
[1247] W. Bilderdijk, op.cit. Blz.109-110.
[1248] Idem
[1249] A.J.A.M. Hanou, *Kinkers* 'Wereldstaat' *(rond 1810): een Verlichtingsepos als reactie op Bilderdijks* 'Ondergang der eerste wareld' (1809).' In: *MBM*. Jaargang 14. Blz.1-7.
[1250] Idem
[1251] Idem
[1252] Idem
[1253] OBvB: UBL Ltk 1099-42.
[1254] Idem. BM D 66-2.
[1255] Idem. BM D 53-2.
[1256] Idem. BM D 58-5.
[1257] Idem. BM D 66-5.
[1258] Idem
[1259] Leliefeld (1). Blz.466.
[1260] *DW*. Deel 12. Blz.236.
[1261] Gedenkboek. Blz.360.
[1262] Idem
[1263] Idem. Blz.358.
[1264] Geerts. Blz.61.
[1265] *Gedenkzuil voor W. Bilderdijk. Te Amsterdam, bij M. Westerman en Zoon, 1833*. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1834. Blz.624.
[1266] Idem. Blz.625 en 626.
[1267] Idem. Blz.628-629.

[1268] Zie Da Costa. Blz.45-46, 128, 369-370, 371 en 473.
[1269] De Jong en Zaal. Blz.91.
[1270] Idem
[1271] Leliefeld (2). Blz.295 en 368.
[1272] *Brieven*. Deel 1. Blz.270.
[1273] Idem. Blz.269.
[1274] OBvB: UBA XXIII.D.8
[1275] Idem. UBL Ltk 1099-45.
[1276] Idem
[1277] Idem
[1278] Idem. UBL Ltk 1099-44.
[1279] Idem. UBL Ltk 1099-46.
[1280] Idem
[1281] Idem
[1282] Idem. UBL Ltk 1099-44.
[1283] Idem. UBL Ltk 1099-45.
[1284] Idem
[1285] Idem
[1286] Idem. UBL Ltk 1099-44.
[1287] Idem. UBL Ltk 1605.
[1288] *DW*. Deel 12. Blz.143.
[1289] Idem. Deel 9. Blz.110.
[1290] Idem
[1291] Idem. Blz.109.
[1292] Kollewijn. Deel 1. Blz.425.
[1293] Idem
[1294] Idem
[1295] Idem
[1296] Da Costa. Blz.251.
[1297] Idem. Blz.252.
[1298] Idem
[1299] *DW*. Deel 7. Blz.120-121.
[1300] Idem. Deel 12. Blz.172.
[1301] Idem. Blz.173.
[1302] Idem. Blz.174.
[1303] Idem. Blz.372.
[1304] Idem. Blz.175.
[1305] Idem. Blz.141.
[1306] Idem. Blz.137.
[1307] Idem. Blz.139.
[1308] Idem. Blz.176.
[1309] Idem

[1310] Idem. Zie ook A. Huygens, *Willem Bilderdijk,* Het Nachtspook & Nachtwandeling. *Uitgegeven, ingeleid en toegelicht door Marinus van Hattum. Amstelveen, 2007*. In: *MBM*. Jaargang 25. Blz.16.
[1311] *GdV*. Deel 13 (eerste stuk). Blz.31.
[1312] Kollewijn. Deel 2. Blz.95.
[1313] *DW*. Deel 12. Blz.67.
[1314] Idem. Blz.91.
[1315] Idem
[1316] Van Eijnatten. Blz.694.
[1317] Presser. Deel 2. Blz.420.
[1318] Idem
[1319] Bultink. Blz.12-13.
[1320] Idem. Blz.13.
[1321] Kollewijn. Deel 1. Blz.426-427.
[1322] Spaans-van der Bijl. Blz.219.
[1323] Kollewijn. Deel 1. Blz.428.
[1324] Idem. Blz.429.
[1325] J. te Winkel, *Bilderdijk, lotgenoot van Multatuli*. *Eene studie*. Haarlem, 1890. Blz.68.
[1326] A. en H. Algra. Blz.102.
[1327] Kollewijn. Deel 2. Blz.3.
[1328] Presser. Deel 2. Blz.699.
[1329] Idem. Blz.700.
[1330] A.J. van der Aa, *Nieuw biographisch anthologisch, en critisch woordenboek van Nederlandse dichters.* Deel 1 A-B. W. de Grebber. Amsterdam, 1844. Blz.224-225.
[1331] OBvB: Uitboezeming MF 73-81.
[1332] Idem. UBL BPL 1039.
[1333] Idem. Uitboezeming MF 73-81.
[1334] Schöffer. Blz.150.
[1335] Kalff. Deel 6. Blz.617.
[1336] Leliefeld (1). Blz.412.
[1337] W. van den Berg, *Van wonderkind naar total loss? Rijklof Michaël van Goens (1748-1810)*. In: *Verlichte geesten. Een portrettengalerij voor Piet Buijnsters*. Onder redactie van K. Fens. Amsterdam, 1996. Blz.130-133.
[1338] A. en H. Algra. Blz.104.
[1339] Idem. Zie ook *Het Franse Nederland: de inlijving 1810-1813. De juridische en bestuurlijke gevolgen van de 'Réunion' met Frankrijk*. Onder redactie van A. Berkvens, J. Hallebeek en A. Sirks. Hilversum, 2012. Blz.123-124.
[1340] OBvB: naar Margadant 1810, f.157-159.
[1341] Idem
[1342] *DW*. Deel 9. Blz.120.
[1343] Kollewijn. Deel 2. Blz.18.

[1344] G. Groen van Prinsterer, *Handboek der geschiedenis van het vaderland*. Deel 2. Middelharnis, 1927. Blz.732.
[1345] Da Costa. Blz.255.
[1346] Idem. Blz.256. In *Hulde aan Zijn Keizerlijke en Koninklijke Majesteit* schuilt het niet ongeoorloofde in een formulering als 'temmer van geweld', waarmee Napoleon indirect als een bedwinger van de Franse Revolutie wordt voorgesteld, terwijl het niet oorbare schuilt in de overdreven nederigheid van de dichter, die als een allesbehalve *hoge*priester zijn offer aan de voeten van Napoleon legt. In dit laatste opzicht staat zijn gelegenheidsgedicht zelfs haaks op zijn beroemde ode.
[1347] Idem. Blz.257.
[1348] *Brieven*. Deel 2. Blz.199.
[1349] *Briefw.-Tydeman*. Deel 1. Blz.247 en Da Costa. Blz.249.
[1350] *Brieven*. Deel 2. Blz.199.
[1351] OBvB: BM D 58-17.
[1352] OBvB: UBL Ltk 1620-pakket.
[1353] R. Honings, *De verguisde 'Rembrandt der dichters'. Bilderdijk in de context van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde.* In: *MBM*. Jaargang 27. Blz.9-16.

Ik zag een morgenrood van nieuwen bloei ontloken!
Een dag beloven, ach, van redding, ja, van roem!
Maar laas! Die zon bezweek. Des noodlots ijz'ren doem
Klonk door de ruimte en sprak: "Zij Hollands naam verdwenen!"
Uit: *Afscheid*

Hoofdstuk III

Amsterdamse jaren onder keizer Napoleon (1810-1813)

Handhaving van het Continentaal Stelsel mocht dan de belangrijkste reden voor Napoleon vormen om zijn broer als koning af te zetten, toch werden er uitgerekend in Engeland nieuwe uniformen voor het Franse leger besteld. Er heerste een sociale en economische chaos, die desertie tot een groot probleem verhief. Alleen in Zeeland bevonden zich na de Engelse invasie nog 700 lotelingen, die niet werden opgespoord, laat staan aan Frankrijk uitgeleverd. Wegens de schaarste van koloniale waren als suiker, katoen en koffie werden die voor het dagelijkse leven onmisbaar geachte producten onbetaalbaar, wat het draagvlak voor het Franse bewind geenszins verhoogde.[1] De voortvarendheid waarmee de uitvoerende macht het de nieuwe machthebbers (die zij gedeeltelijk zelf vertegenwoordigde) naar de zin trachtte te maken, verontrustte Bilderdijk. Als taalkundige en jurist verwachtte hij weinig goeds van de toekomst, zoals hij reeds op 9 september 1810 aan de 'geschiedeniswroeter' Hendrik van Wijn liet doorschemeren: 'Wij zien duidelijk, dat door de vereniging met het Franse Rijk, onze Hollandse taal welhaast wijken moet uit de rechtbanken, gerechtshoven, en schier alles wat intern tot het algemeen landsbestuur behoort. Wat is daarvan te wachten, in een tijd waarin het Hollandse karakter door zoveel verbasteringen en vooral door de toemenging van zo oneindig veel vreemdelingen van allerlei naties, gans versmoord ligt? Het Frans wordt eerlang onze eigen landstaal, en onze schone moederspraak gaat met geheel onze nationale letterkunde teniet.'[2] Hendrik van Wijn was een medeoprichter van de *Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* geweest, zodat Bilderdijk meende er goed aan te doen zijn hart bij hem uit te storten. Moest het voorheen Koninklijke Instituut niet een poging doen om het verval van de moedertaal tegen te gaan? Bilderdijk lichtte zijn standpunt toe: 'Ik beschouw de zaak als onomkeerbaar, wat het al-

gemene behoud der taal door het gebruik betreft. Maar wellicht is er iets te doen om te verhinderen, dat zij niet ten enenmale verloren gaat. Zou het wel te pas komen, indien door onze Tweede Klasse des Instituuts hiertoe een stap werd gezet? Ik heb daar reeds een geruime poos over nagedacht, maar wilde geen voorstel daarover doen zonder vooraf met het gevoelen van u bekend te zijn, en ik bid u, brave en verstandige voorganger van ons allen, op het pad der vaderlandse letteren en geschiedenis, mij hieromtrent uw oordeel en voorlichting niet te willen onthouden. Immers is onze taal op zichzelf van het hoogste gewicht voor de geschiedenis, voor de algemene taalkennis, in het bijzonder voor de noordelijke talen, ja, ik durf te zeggen, ook voor de oosterse talen.'[3] In een niet lang hierna verschenen memorie verkondigde hij een standpunt ten aanzien van het Nederlands, dat hem door vriend en vijand niet in dank werd afgenomen. Het is de vraag, of hij dat als voorzitter van de Tweede Klasse deed, of als privépersoon. Gezien zijn brief aan Hendrik van Wijn, lijkt het eerste het geval te zijn, maar zelfs dan nog doet het gekunsteld aan hem niet verantwoordelijk te houden voor de door hem verkondigde stelling, dat de Nederlandse taal en letterkunde (door hem hierna met 'la' aangeduid) het niet waard waren om behouden te blijven: 'Peu il importe, pour le bien politique ou national de la conserver.'[4]

Bilderdijk toonde zich wel erg bereidwillig om in de geest van de Franse bezetters over de positie van het Nederlands na te denken. Dus stemde hij met de onderdrukking van zijn eigen moedertaal in, evenals met de introductie van het Frans als nieuwe landstaal, en liet hij zich ontvallen, dat de wereld er niet ongelukkiger van zou worden, indien de verzen van Vondel en Poot voortaan tot de vergane glorie van Ossian zouden behoren.[5] In 1836 liet een criticus van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* zich aldus over diens naar collaboratie neigende samenwerking met de Franse overheid uit: 'Men zie daarentegen eens, in wat voor een heel andere geest de hoogleraar Kemper dit onderwerp heeft aangeroerd in zijn twee *Redevoeringen*, in 1814 uitgekomen, waarvan er één zelfs in dat ongelukkige tijdperk (1812) door hem uitgesproken was,-en men zal niet twijfelen, waar de ronde taal der waarheid en der vaderlandsliefde, die geen vreemdeling vleide, maar zelfs in de tijd der verdrukking zich stout liet horen, het meest te vinden is.'[6] Enerzijds ging Bilderdijk prat op zijn moedertaal, die anderen primitief mocht toeschijnen, maar zich wegens haar zuiverheid en ouderdom gunstig van het Hoogduits onder-

scheidde en hem van onschatbaar belang voor het reconstrueren van de oertaal voorkwam, anderzijds gaf hij er welberedeneerd en vanuit een historisch perspectief op af: 'De Hollanders schreven hun wetenschappelijke werken bij voorkeur in het Latijn. Sinds een halve eeuw hielden zij zich niet meer aan dat principe, maar die halve eeuw wordt dan ook geenszins gekenmerkt door veel wetenschappelijke voortbrengselen waarvan men het verlies zou moeten betreuren.'[7] Enerzijds beweerde hij, dat het merendeel der Franse woorden niet uit het Latijn, maar uit het Nederlands afkomstig was, anderzijds vond hij zijn moedertaal geen afzonderlijke studie waard en slechts van belang om daarin geschreven documenten te kunnen ontcijferen, zodat niet de nationale, maar de Europese geschiedenis beter zou kunnen worden gereconstrueerd en begrepen.[8] In Frankrijk had Napoleon zich hoogst persoonlijk met de taalstrijd in zijn eigen land bemoeid, zoals eerder is gememoreerd, en radicale voorstellen om diverse streektalen door het Frans te vervangen, van de tafel geveegd. "Laten zij maar *alsacien* spreken," zou hij van zijn soldaten uit de Elzas gezegd hebben, "zolang zij maar in het Frans doden."[9] Bilderdijk stond er persoonlijk garant voor, dat het Nederlands 'van teringziek weer blozend van leven' zou worden, zij het dat hij in zijn memorie uit de tweede helft van 1810 zich al te gemakkelijk bij de degradatie van zijn moedertaal heeft neergelegd.[10] Wederom sloot hij een onmogelijk compromis, dat het gevaar van het weliswaar niet ongeoorloofde, maar toch niet oorbare in zich sloot. Wat Da Costa eerder ten aanzien van diens houding tegenover Napoleon had opgemerkt, gold ook voor diens inschatting van het Nederlands als een op sterven na dode taal. De in het Frans opgestelde memorie, waarin hij beide standpunten bleek te huldigen, stond in schril contrast met het *Nabericht* bij *De ziekte der geleerden*, waarin hij het Nederlands juist had geprezen wegens zijn 'overmacht in het dichterlijke boven alle hedendaagse volkstalen'.[11] Het ongekende enthousiasme van toen was in meer dan zijn tegendeel omgeslagen: in politiek realisme dat te veel op defaitisme leek. Zijn inzinking was echter van uiterst tijdelijke aard, want in december van hetzelfde jaar schreef hij het nationalistische en vaderlandslievende *Afscheid*, dat hij blijkens de ondertitel van dit gedicht op 10 januari 1811 in de Amsterdamse afdeling van de *Hollandse Maatschappij van fraaie kunsten en wetenschappen* voordroeg. Dat was zeker niet minder moedig dan het houden van een vaderlandslievende redevoering, zoals Kemper in

1812 deed, gezien de censuur die ter plaatse en in Parijs werd uitgeoefend.

Gefnuikt in zijn publicatiemogelijkheden en afhankelijk van een regiem, dat hij op Bijbelse gronden kortstondig niet had afgewezen, besloot Bilderdijk zich in het verleden van zijn land en volk te verdiepen. Hij zag daarin ook een mogelijkheid om zich tegen de kritiek op zijn persoon te verweren. Het verleden stelde hem indirect in staat om zijn actuele inzichten in politiek, staatkundig en godsdienstig opzicht toe te lichten, dat wil zeggen in grote lijnen, zonder zich in de waan van de dag te hoeven verliezen. Daartoe rekende hij ongetwijfeld de op 18 oktober 1810 ingevoerde conscriptie voor de zee- en landmacht en de invoering van een nieuwe 'Ordre de la Réunion' ter vervanging van de 'oude' lintjes onder koning Lodewijk. In eigen kring was hij herhaaldelijk aangevallen door Wiselius, die hem als dichter hoogschatte, maar als een voor het Franse bewind te toeschietelijke onderdaan afwees. Door middel van zijn *Geschiedenis des Vaderlands* hoopte Bilderdijk letterlijk verhaal te halen bij figuren als Wiselius, die hij op zijn beurt noch als dichter, noch als zogenaamd 'goede' vaderlander hoogachtte. Aan Theodorus van Kooten, de secretaris en huisvriend van Valckenaer, schreef hij op 20 november een brief over hun vroegere gemeenschappelijke vriend, waarin hij weinig van hem heel hield. Omdat voor Bilderdijk dichterschap gelijk met maatschappelijke verantwoordelijkheid op het allerhoogste niveau stond, hield zijn veroordeling van Wiselius' dichterschap meer in dan dat zijn vroegere vriend een slechte dichter was. De in het Latijn dichtende Theodorus van Kooten zou het wel met hem eens zijn en het volgende oordeel over Wiselius' belezenheid en dichterschap kunnen beamen: 'Hij heeft de Antieken gelezen en in 't hoofd, en wilde hen natreden. Maar ongelukkig, hetzij hij hen dan wel of gebrekkig verstaat, hij heeft ze nooit leren gevoelen. Vandaar, dat waar hij hen het nauwkeurigst uitdrukt, die uitdrukking nog altijd koud is, en zichtbaar uit het hoofd, niet uit het hart wordt gestort. Ditzelfde mag ook worden gezegd van al zijn poëzie. Daar is noch poëtisch *coup d'oeil*, noch poëtische *marche*, noch poëtische wijze van voorstelling in.'[12] Met een even fraaie als verrassende definitie van een 'dichter' volgde Bilderdijks eindoordeel over Wiselius als mens en dichter: 'Men ziet te duidelijk, dat de man in de gewone wereld thuishoort, en dat het een blote bedwelming uit moeilijk effort is, als hij eens als dichter (dat is als inboorling van een ideale wereld) wil spreken.'[13] Waar diende zo'n

inheemse kunstenaar van uit te gaan, wanneer hij zich in het verleden van zijn land verdiepte? Met Hendrik Tydeman raakte Bilderdijk hierover vanaf begin september in gesprek, waarna op oudejaarsdag 1810 de knoop zou worden doorgehakt: bij wijze van alternatief voor Wagenaars *Vaderlandsche Historie*, waarvoor de gevierde schrijver indertijd f 20.000,- honorarium had ontvangen, zou Bilderdijk de *Geschiedenis des Vaderlands* publiceren in aanzienlijk minder delen, gedacht werd aan vijf, en tegen een aanzienlijk lager honorarium.[14] Het ontwerp van een prospectus, berekeningen van de kostprijs en eventuele winst van de onderneming liet hij graag aan Tydeman over: 'Ik moet in alles wat buiten het bloot schrijven van 't werk gaat, volstrekt *nul* en als niet existerend zijn.'[15] Slechts op afstand liet hij zich door zijn vriend informeren over diens contacten met een Deventerse drukker, die goedkoper dan welke Amsterdamse drukker ook kon werken, en over de kosten van een prospectus die Tydeman voorlopig voor eigen rekening wilde nemen.[16] De hele onderneming was namelijk óók opgezet om Bilderdijk een inkomen te bezorgen, wat dat betreft, liet Tydeman zich van zijn beste kant zien.

Toen het op 30 november 1810 duidelijk werd, dat de hertog van Plaisance in navolging van minister C.F. van Maanen aan de suppliant van meerdere smeekbrieven de definitieve vertaling van drie van de vijf wetboeken, bekend onder de verzamelnaam 'Code Napoléon', had gegund, haastte deze zich om zichzelf en zijn gezin 'wederom van de nepen van honger en koude gered' te verklaren, dankzij de goddelijke voorzienigheid natuurlijk, en Tydeman te waarschuwen vooral géén hoge kosten voor de uitgave van de *Geschiedenis des Vaderlands* te maken.[17] Voorlopig zou hij het financieel wel redden, al leverde het vertaalwerk hem bitter weinig op. Verdiende hij er twee stuivers per dag mee, dan nog zou hij het zich 'tot een plicht rekenen om het aan te nemen als een door God mij in het uiterste ogenblik toegezonden karwei, en ik doe het dus met een gevoel van dankbaarheid. Het weinige, door vlijt verdiend, is gezegend, maar giften van toeval of gunst hebben geen heil, en niemand zal zich minder beklagen dan ik, zo de keizer het goedvindt mijn pensioen in te trekken, dat ik altijd *à contre-coeur* getrokken en nooit genoten heb, noch kan genieten. Werken is plicht en daarin alleen ligt al het genoegen waarvoor ík tenminste, vatbaar ben.'[18] Hij waarschuwde Tydeman ook voor zijn vijanden, die het een namens hem opererende tussenpersoon net zo lastig zouden kunnen maken als hemzelf. Uit het

voorhanden materiaal zou hij alvast iets bijeenzoeken, wat als het eerste deel van de *Geschiedenis des Vaderlands* naar de drukker in Deventer kon worden gestuurd. Het concept van zijn geschiedenis had hij al sinds de jaren 90 van de vorige eeuw in zijn hoofd zitten, dus daarover hoefde hij niet lang na te denken. Van Herodotus, Tacitus en Jacob van Maerlant was hij als historicus niet onder de indruk, want in hun sterk wisselende interpretatie van feiten en fictie hadden zij geen rekening gehouden met wat hij het allerbelangrijkst vond: geschiedenis diende Gods verlossende daden te actualiseren.[19] Een historicus zat op 'de rechterstoel van het heelal', oordelend over goed en kwaad, waarbij hij net als Augustinus de strijd tussen de civitas dei en civitas terrena in de loop der tijden diende te beschrijven.[20] De historicus moest volgens hem oog hebben voor 'een meer dan feitelijke dimensie' en zeker het verband tussen de feiten niet in de causale sfeer zoeken, maar in die van een door God gewilde orde.[21] Wat andere historici belangrijk vonden, feiten van onwaarheden onderscheiden, vond Bilderdijk er niet toe doen. Wat hem in de astronomie en natuurkunde afkeer inboezemde, gold eveneens voor de rationele waarheden van de Verlichting. Men pleegde valsheid in geschrifte als astronoom, natuurkundige en filosoof, of als historicus, wanneer men zich door hen liet inspireren, die de wereld van de schijn als reëel ervoeren. Het woord 'Verlichting' duidde al op het valse begrip, dat zij van de werkelijkheid moesten hebben: 'Voor ons zijn copernicanisme, de zwaartekracht en de gehele metafysica slechts hypothesen, en in relatief opzicht daarom ofwel waar, ofwel vals (dat wil zeggen, ze komen óf met de verschijnselen overeen, óf niet, maar ze hebben met het zijn weinig te maken).'[22] Een historicus die zich tot de feiten beperkte, was geen haar beter dan Newton die ten aanzien van de zwaartekracht dezelfde foutieve redenering bezigde: 'Post hoc, ergo propter hoc!'[23] Bilderdijk ging het daarentegen om de niet-causale samenhang tussen de feiten, de metafysische waarheid, waarvan men zich steeds minder herinnerde, naarmate de verdrijving van Adam en Eva uit het paradijs langer geleden was. Hoe ver verwijderd was men thans van de 'prisca sapientia', zonder te beseffen dat men zelfs in de achterlijkste tijden over een beter inzicht in de 'intellectuele, morele en fysiologische problemen' beschikte dan thans in de eeuw der Verlichting.[24] Bilderdijks conceptie van de geschiedenis (als begrip, niet als historisch verhaal) stond in het teken van de ondergang, lineair dan wel cyclisch verbeeld in een neerwaartse spiraal, of

van de opgang, evenzo verbeeld in een opwaartse spiraal, waarvan het uiteinde de wederkomst van de Messias betrof.

Vanwege dit heerlijk vooruitzicht was 'geschiedenis niet de anatomie van het lijk, maar de uitbeelding van het leven der natie'.[25] Met zijn *Geschiedenis des Vaderlands* legde Bilderdijk de basis voor een typisch calvinistische geschiedschrijving, die door Groen van Prinsterer verder zou worden uitgewerkt, waarin Willem van Oranje het priester- en koningschap in zijn persoon verenigde, zoals Melchisidech dat in Salem, of Jeruzalem had uitgeoefend.[26] Met het beeld van een spiraal voor ogen kan men beter begrijpen, wat Bilderdijk in zijn nimmer aflatende strijd tegen neologen bezielde. Voor hen was ook de Bijbelse geschiedenis een lineair proces, waarin het Oude Testament als 'Partikularreligion' werd beschouwd, en dus als iets wat van nature minder interessant was dan het Nieuwe Testament, dat zij als 'Universalreligion' beschouwden.[27] Voor Bilderdijk vormden beide geschriften één onlosmakelijk geheel en waren er alleen al op grond van profetieën voortdurend uitwisselingen tussen heden en verleden mogelijk, waardoor het ene Testament niet minder interessant dan het andere mocht worden gevonden. De Ene die was, is en zal zijn dwong hem tot een drievuldig tijdsbesef, waarvan hij ook in *Afscheid* getuigde:

> Wat verschijne,
> Wat verdwijne,
> 't Hangt niet aan een los geval.
> In 't voorleden
> Ligt het heden,
> In het nu, wat worden zal.[28]

Dit mythisch tijdsbesef, waarin geen toeval bestaat, kan men als kenmerkend voor Bilderdijks geschiedschrijving beschouwen. Maar men komt het ook in het werk van anderen tegen, die niets met het calvinisme of christendom als zodanig te maken hebben. In haar biografie over de vrouw achter Vasalis signaleerde Maaike Meijer, hoe een gebeurtenis uit het leven van haar hoofdpersoon niet iets eenmaligs inhield, maar een toestand 'die altijd bleef en ook altijd geweest was. Alles wat gebeurd is, blijft actueel,' of met de woorden van Vasalis zelf: 'Er is geen kopje gebroken, of het valt nog en breekt.'[29] Thomas Rosenboom sprak in de *Proloog* van *Gewassen*

vlees over 'het feit van een voortdurend ogenblik', met welke genitivus explicativus hij er blijk van gaf zich bewust of onbewust hetzelfde tijdsbesef eigen te hebben gemaakt als Bilderdijk.[30] Voor zover laatstgenoemde niet evolutionair dacht, had hij als gevolg van dit mythisch tijdsbesef extra grote moeite met Engelse wetenschappers (onder wie hij allereerst Erasmus Darwin rekende) die beweerden, dat mensen van de apen afstamden. Dan dacht hij liever in termen van 'scheidslijnen' om van een gebeurtenis niet een blijvende toestand te hoeven maken. Het beeld van de spiraal dwingt overigens niet tot een absolute keuze voor één van beide mogelijkheden om het verleden weer te geven. Het denken in scheidslijnen of in sprongsgewijze herhalingen van de geschiedenis maakte het voor Bilderdijk tenslotte ook mogelijk om de menselijke ziel met een monade te blijven vergelijken. Die was dan wel vensterloos, dus besloten in zichzelf, maar kon zich wel degelijk op een hoger niveau (dat van God) voortbewegen. Hij hoefde zichzelf derhalve als gelovige of als filosoof niet noodzakelijk inconsequent te vinden om als historicus goed te kunnen functioneren!

Zijn conceptie van de geschiedenis bracht hem in conflict met Jan Wagenaar, door wiens toedoen 'onze ganse historie een verdichte roman geworden is, die nergens waarheid toont, maar alom valsheid verbreidt'.[31] Volgens Bilderdijk was Wagenaar de spreekbuis van de Amsterdamse regenten en als zodanig geneigd uitsluitend de staatsgezinde visie op het verloop van de vaderlandse geschiedenis tot uitdrukking te brengen. Hijzelf koesterde de prinsgezinde visie en schuwde niet die uit te dragen, wanneer het erom spande, of de raadpensionaris of de prins van Oranje het in de Republiek voor het zeggen zou krijgen. Fruin trachtte beide visies te verzoenen, want tezamen vormden zij de nationale geschiedschrijving van Nederland. Hij speurde niet naar Gods hand in de geschiedenis, integendeel, hij trachtte het verleden zo objectief mogelijk (maar wel degelijk politiek geladen) tot leven te brengen. Het tweeledig beginsel van Tacitus, 'sine ira et studio', scheen lange tijd onaantastbaar, alsof er met de providentiële geschiedschrijving van Bilderdijk voorgoed was afgerekend. Maar helemaal achterhaald was die nooit, zolang volgens Nuyens de geschiedenis een soort pelgrimstocht op weg naar de eeuwige gelukzaligheid was, of volgens Brom de schrijver van de *Geschiedenis des Vaderlands* op één lijn met Christofoor stond, de reus die Christus op zijn schouders droeg: had Bilderdijk er niet aan meege-

holpen de rooms-katholieken in hun eigen geschiedenis te herintroduceren, dat wil zeggen in die ten onrechte verfoeide middeleeuwen?[32] Volgens Romein, die er weer een andere visie op de geschiedenis op na hield, stond Bilderdijk aan de basis van de protestantse en rooms-katholieke geschiedschrijving en was hij met name door zijn originele voorkeur voor de middeleeuwen onmisbaar geweest ter verruiming van het historisch perspectief, alsof zoiets op zichzelf een verdienste kon zijn los van welke visie dan ook.[33] Pas in modernere tijden, rond het jaar 2000, werd er vanuit de narrativistische geschiedfilosofie nadrukkelijk aandacht voor de persoon van de verteller gevraagd. Als het onmogelijk is een historie objectief uit de doeken te doen, of als er uit een veelvoud van subjectieve visies op één en dezelfde gebeurtenis gekozen kan worden, houdt een postmoderne kijk op de geschiedenis in, dat 'het retorisch apparaat van systeembouwers' elke visie op een gebeurtenis legitimeert.[34] De eigen zingeving maakt eenieders kijk op de geschiedenis bij voorbaat goed. Bilderdijk die zich voortdurend rekenschap van zijn motivering gaf, of het nu om politieke en staatkundige, of om godsdienstige en religieuze keuzes ging, was daarmee (overeenkomstig zijn cyclische kijk op de geschiedenis) weer terug van weggeweest. Maar het onbevredigende van deze gang van zaken schuilt hierin, dat Bilderdijk volgens deze redenering het grootste gelijk ter wereld had, wanneer hij Johan van Oldenbarnevelt staatsgevaarlijke activiteiten verweet en diens strafmaatregelen tegen contraremonstrantse dominees, variërend van geldboetes en gevangenschap tot verbanning en verbeurdverklaring van hun goederen, ten strengste afkeurde, of wanneer hij de gebroeders De Witt als incompetente en onbesuisde regentenzonen afschilderde, en dat Jan Wagenaar tegelijkertijd niet minder recht van spreken had, wanneer hij hen als patriotten in de beste zin van dat woord typeerde. Het kan niet allebei waar zijn, althans min of meer logisch bezien vanuit de historische gebeurtenissen zelf die met hun aller optreden samenhingen, en toch is dat in overeenstemming met de modernste visie op de geschiedenis, waarbinnen het aan de verteller of schrijver en aan de luisteraar of lezer wordt overgelaten iets van zijn gading op te pikken. De schrijver van deze kroniek heeft al eerder op de in dit opzicht dubbelzinnige positie van hemzelf gewezen en toen vastgesteld, dat men natuurlijk ook kan proberen het narratieve aspect in het feitenrelaas te doorbreken ten gunste van de waarheid (of, als die niet bestaat, ten gunste van een aan zekerheid

grenzende waarschijnlijkheid).[35] De persoon van de verteller bepaalt de aard en inhoud van het verslag van een machtsstrijd, als het om geschiedenis gaat, of van iemands leven, als het om een biografie gaat. Heeft hij niet de pretentie andermans ziel te kunnen peilen, of wil hij zoveel mogelijk zijn eigen persoonlijkheid buiten het levensverhaal van een ander houden (uit respect of om verwarring te voorkomen), dan kan hij wel het begrip 'biografie' willen vermijden en vervangen door 'kroniek', maar ook dan nog heeft hij zich als verteller niet geheel en al kunnen uitschakelen. Een wetenschappelijk verantwoorde biografie legitimeert zich niet door aandacht voor nieuwe deelaspecten uit Bilderdijks leven te vragen, waarbij een biograaf bijvoorbeeld diens populariteit in leesgezelschappen of de verkoop van diens boeken als uitgangspunt kiest, of door een nieuwe visie op de persoon en werken van Bilderdijk te ontwikkelen, of door zich tot een bepaalde stroming als het New Historicism te bekennen, nee, dat alles is hoe belangwekkend ook slechts van ondergeschikt belang. Een biografie verdient pas het predicaat 'wetenschappelijk', indien de biograaf blijk van inzicht in de door hem geraadpleegde bronnen geeft, inclusief zijn waardering daarvan in volgorde van belangrijkheid. In dit opzicht dient hij de schijn van objectiviteit te vermijden, als hij tenminste eerlijk wil blijven en zowel wetenschappelijk als voor zichzelf verantwoord te werk wil gaan. Hij dient dus eerlijk, dat wil zeggen zich van zijn subjectiviteit bewust, voorts kritisch en onbevangen te zijn, wanneer hij zich in zijn onderwerp verdiept, en hij dient zich rekenschap van de door hem geraadpleegde bronnen te geven, wil het resultaat van zijn arbeid 'wetenschappelijk verantwoord' kunnen worden genoemd. Waarschijnlijk wijken deze criteria nogal af van de thans in academische kringen gebruikelijke, maar men hoeft niet eens erg ver in de tijd terug te gaan om iets van deze visie terug te vinden in het werk van een ander.[36]

In 1810 was Bilderdijk er niet op uit de tegenstelling tussen roomskatholieken en protestanten aan te wakkeren. Hij koos partij in politiek en staatkundig opzicht, zoals hij dat ook in godsdienstig en religieus opzicht deed, maar hij stelde zich niet onverzoenlijk tegenover andersdenkenden op. Later werd dat wel anders, toen hij zijn eigen bezwaren tegen de geest der eeuw publiceerde ter ondersteuning van Isaäc da Costa's visie op de samenleving. Weer later verdedigde Kuyper hem tegen zijn niet minder onverzoenlijke landgenoten door de retorische vraag te stellen: 'Was Vondel dan soms niet bitter tegen

Smout?'[37] Of hij vergeleek hem in een weinig geslaagde poging om hem te verdedigen met Edmund Burke, 'die hier met Bilderdijk op één lijn staat', dat wil zeggen als een van zich afbijtende oerconservatieve filosoof, van wie John Morley, 'zijn jongste biograaf', getuigde, 'dat hij schold, alsof hij een moordenaar bij de keel had'.[38] In 1810 greep Bilderdijk de gelegenheid niet aan om twee coryfeeën van de Tachtigjarige Oorlog in een kwaad daglicht te stellen, want het optreden van zowel Philips II als de hertog van Alva had ook zijn goede kanten gehad. De Nederlanders hadden in de aanloop van die oorlog ten onrechte geweigerd de Spaanse koning *'op zijn aise* te zetten', dat wil zeggen hem in zijn eer te laten.[39] Hadden zij hem zijn gang laten gaan, dan zou hij op grond van het 'droit divin' een opstand onder zijn noordelijke onderdanen hebben voorkomen, zoals hem dat ook kort na zijn troonsbestijging onder zijn zuidelijke onderdanen was gelukt. Deze aanvechtbare stelling bracht Bilderdijk ertoe om in de opstand tegen Spanje 'de verbreking van een staatkundig, maatschappelijk en zedelijk harmonisch bestel' te zien, vooruitwijzend naar de gruwelen van de Franse Revolutie, een reden te meer om de middeleeuwen op te hemelen.[40] De Raad van Beroerten was volgens hem een wettige instelling, bedoeld om het 'crimen majestatis' te berechten. Natuurlijk ervoer men in die tijd het odium van despotisme dat van die Raad uitging, wat Bilderdijk zo verwoordde: 'Niet dat ik dit sustenu niet altijd uit alle macht ben tegengegaan, of dat ik zelf in die lieve Raad van Beroerten nevens Vargas en Viglius zou hebben willen zitten: ver daarvandaan, maar ik wil dat men de openbare daden van een gouvernement niet beoordeelt naar bijzondere, naar later, naar meer verfijnde, meer delicate begrippen sedert opgekomen, maar naar de jurisprudentie die in die tijd gangbaar was en waarin men natuurlijk vallen moest.'[41] Zonder op de aard van de schennis in te gaan, kan men 'crimen majestatis' vertalen met majesteitsschennis begaan door 's konings onderdanen in het algemeen. De Raad van Beroerten was gerechtigd dit misdrijf in behandeling te nemen, wat echter niet gold voor felonie, hetzelfde misdrijf, maar dan begaan door leenmannen van de koning. Alleen een college van leenmannen was bevoegd over felonie te oordelen, niet de Raad van Beroerten, zo luidde Bilderdijks juridische redenering, reden waarom prins Willem van Oranje terecht de bevoegdheid van die Raad niet erkende om een vonnis over mogelijk door hem gepleegd misdrijven te vellen.[42] De ordonnantiën van Alva op het gebied van straf- en proces-

recht beschouwde Bilderdijk als 'een der voornaamste en onschatbaarste voorrechten van ons land en de beste waarborg voor burgerlijke vrijheid en veiligheid'. Hij roemde die zelfs als 'het plechtanker van ieders persoonlijke zekerheid', waaraan helaas in 1795 een einde was gekomen.[43] Bestond er wel een rechtvaardiging voor de opstand tegen de koning van Spanje? Ja, erkende ook Bilderdijk, maar die was niet gelegen in het heffen van te zware belastingen,-de tiende, twintigste of 100e penning-,[44] of in de schending van privileges. Als kind was hij hevig verontrust geweest door een lezing van professor Kluit over dit onderwerp en had hij getwijfeld aan het recht van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden om een onafhankelijke natie te zijn.[45] Op grond van zijn eigen religieuze overtuiging, dat prins Willem van Oranje en niet de Spaanse koning zich aan Gods wetten hield, viel de opstand tegen Spanje volgens hem uiteindelijk te rechtvaardigen. Dit standpunt betekende onmiskenbaar een aanscherping van de tegenstelling tussen rooms-katholieken en protestanten in de Republiek, maar Bilderdijk had genoeg begrip voor de roomse tegenpartij in eigen land om ook háár historisch aandeel in de strijd te erkennen.

In het bijzonder trekt zijn beschrijving van het beleg om Haarlem de aandacht in de *Geschiedenis des Vaderlands*. In 1572 werd door toedoen van de Groningse edelman Ripperda de wet aldaar verzet, nadat een delegatie uit die stad naar Amsterdam was vertrokken om met Don Frederik te onderhandelen over overgave. Bij zijn terugkeer werd de voornaamste onderhandelaar uit naam van de prins opgeknoopt, wat Bilderdijk niet billijken kon: 'Hoe kan men het van de prins (of liever van zijn Hof van Justitie) verschonen, wanneer die de dienaar ener stadsregering doodt, gezonden om uit naam van zijn meesters die stad met hun vorst te verzoenen, of (wil men het anders begrijpen) na een getrouwe, maar nu verder onmogelijk geworden tegenstand aan de oppermachtige vijand op billijke voorwaarden over te geven? De prins, zegt men, verstond dat niemand een last mocht aanvaarden, met zijn eed strijdig. Maar, om niet te zeggen dat het zeer bedenkelijk was, in hoeverre de eed, die men de stad tegen haar oorspronkelijke verplichtingen had doen zweren (om namelijk geen afzonderlijke onderhandelingen met de Spanjaarden, dat is met 's konings gezag- en lasthebbers, aan te gaan) verbindend was,-zeker moest de werking van die eed ophouden in elk geval waarin een stad in een belegering verkeerde die zij niet in staat was uit te houden en

waarin degenen, krachtens het verbond met wie zij aan die eed onderworpen was, haar niet te hulp schoten.'[46] Bilderdijk was er als historicus niet op uit om het eigen gelijk tot elke prijs te verdedigen. De inwoners van Haarlem hadden zich, wat hem betrof, noch door hun wettige vorst, noch voor de prins tot de laatste man hoeven te laten uithongeren: 'Men ziet hieruit wat de geest van die tijd was en hoe men over en weer (zoals het in burgeroorlogen gaat) blindelings zijn eigen partij alleen alle mogelijke recht toeschreef en dit *in infinitum* uitstrekte en alles wat daarmee niet instemde voor onverdedigbaar hield.'[47] Hij hekelde Lumey wegens diens optreden tegen de martelaren van Gorcum en Sonoy wegens diens instelling van een eigen Bloedraad in Noord-Holland, die niet dubbel en dwars maar 'met tiendubbel recht' de naam van Bloedraad verdiende.[48] Hoe gematigd om niet te zeggen vol begrip en mededogen was zijn standpunt ten aanzien van de rooms-katholieke ingezetenen van Haarlem. Pogingen van Lumey om de stad te ontzetten en van Sonoy om haar inwoners van levensmiddelen te voorzien waren mislukt, toen zich er de volgende taferelen afspeelden: 'De stormen van Don Frederik werden wel afgeslagen, maar de burgerij werd meer en meer geprangd door de hongersnood, die de razernij der wanhoop bij alle ellende van de oorlog deed opkomen. Verre van de bedaardheid die het inzicht in het naderende noodlot moest verwekken, woedde men binnen de stad tegen Spaanse gevangenen en onschuldige roomsgezinden die men boven op de wallen in het zicht der belegeraars ophing, verdronk onschuldige vrouwen die men ervan verdacht de Spaanse zijde te begunstigen, stopte, tot terging van de roomsgezinde vijand, de bressen der muren met heiligenbeelden (waarvoor de kinderlijk bijgelovige soldaat soms op de knieën viel om er *ora pro nobis* tegen te roepen, terwijl hij er tegenop klauterde), en smeet hem de afgekapte hoofden van gevangenen die men op hem buit had gemaakt, met de honendste schimpredenen en geschriften in een ton gepakt, toe.'[49] De wet van oog om oog en tand om tand kon al deze wrede handelingen niet rechtvaardigen, er was in het geheel geen rechtvaardiging te vinden voor deze 'uitersten, die men voorgeeft verwekt te zijn door een even grote wreedheid der belegeraars jegens gevangenen, maar die tenminste met nog onvergelijkelijk groter onbescheid door de Haarlemmers jegens weerloze en niets misdaan hebbende roomse mannen en vrouwen' werden beantwoord.[50] Hier was geen Vader van het Réveil aan het woord, maar een interconfessionele christen,

die zijn verontwaardiging spuide over wat er na de overgave op genade en ongenade van een stad als Haarlem gebeurde: 'Dadelijk na de opheffing van het beleg ving het ombrengen van soldaten en burgers aan, waaraan vijf beulen dag in dag uit bij aanhoudendheid werk vonden, zowel met het ophangen van hervormden als met het onthoofden van wie zich ter biecht begaven, die het zwaard voor de strop, als een verzachting van de doodstraf, verwierven: 600 mensen werden bovendien twee aan twee gebonden in de rivier geworpen (net zoals de Zeeuwen het te Vlissingen eerder met de Spanjaarden gedaan hadden) en aldus verdronken.'[51] Na lezing van zulke passages in de *Geschiedenis des Vaderlands* valt het licht te begrijpen, dat een kritisch man als Busken Huet uitgerekend dit werk van Bilderdijk als het minst vergankelijk van al diens werken beschouwde.[52]

Op de oudejaarsavond van 1810 bespraken Hendrik Tydeman, Helmers en Jonas Daniël Meijer samen met Bilderdijk de laatste moeilijkheden, die aan een uitgave van de *Geschiedenis des Vaderlands* verbonden waren. Zij schermden de kostenpot daarbij zoveel mogelijk voor de schrijver af, maar zorgden er wel voor dat die pot meer dan genoeg gevuld was, zodat er een prospectus kon worden gedrukt en recht werd gedaan aan de formaliteiten van de censuur. Schoot er daarnaast nog iets voor Bilderdijk zelf over, die 'het woedend helgespuis ten roof' nog steeds van een regelmatig inkomen verstoken was, dan zouden zij niet nalaten hem de helpende hand te bieden.[53] Hoewel zij in politiek en religieus opzicht met hem van mening verschilden, hing er een sfeer van tolerantie in hun midden, die ook enigszins terug te vinden is in een publicatie van Bilderdijk uit 1810, maar door Da Costa pas in 1833 uitgegeven, *Aan de ware hervormden in de gemeente van Holland*. Aan de ene kant staan er storende uitspraken van een notoire betweter in, die gebeden van remonstranten als godslasteringen ervoer en zich afvroeg, of er nog wel waarachtige christenen te vinden waren in een gemeenschap van gelovigen, meer lijkend op 'een ongeordende samenvloeiing van godonterende dwalingen' dan op een kerk.[54] Aan de andere kant staan er bezweringen in om een scheuring binnen de kerk te vermijden en geen nieuwe gemeente te stichten, want de organisatie daarvan zou opnieuw al te menselijke trekken vertonen.[55] Zelf was hij al helemaal niet geschikt om de rol van hervormer te spelen, waarvoor hij immers niet over genoeg innerlijke gedrevenheid beschikte: 'In Bilderdijk een voorloper te zien van de twee grote kerkelijke conflicten uit de ne-

gentiende eeuw, namelijk de Afscheiding en de Doleantie, zoals sommigen gedaan hebben, is dus in strijd met de werkelijkheid.'[56] Van der Zwaag, die deze stelling in zijn biografie poneerde, voegde hieraan toe: 'Bilderdijk was niet, zoals J. Postmus hem heeft genoemd, 'de eersteling' van alle dolerenden.'[57] Ook binnen de eigen kring van lauwe, gepassioneerde en fanatieke waarheidszoekers trad hij als een interconfessionele gelovige op, die op zijn minst trachtte de eenheid onder contraremonstranten te bewaren. Van zijn hang naar harmonie kon hij in gezelschap gebruikmaken, zodat hij in plaats van mensen van zich te vervreemden hen ook aan zich kon binden. Daarvoor moest hij dan wel zijn stelligheid het zwijgen opleggen en zijn gemelijkheid overwinnen, wat geen sinecure was, aangezien een tamelijk 'domme' mening van een ander hem algauw geweldig irriteerde. In gezelschap van mannen als Tydeman, Helmers en Meijer ging hem dat beter af dan in het gezelschap van liberale regenten en neologen. Met al zijn groeiende bezwaren tegen de geest der eeuw lukte het hem in 1810 nog in de beste van alle denkbare werelden te geloven, waarin van 'fysisch manicheïsme' geen sprake kon zijn, omdat God niet een horlogemaker verbeeldde die met gewichten en contragewichten hemel en aarde amper in evenwicht hield, maar de volmaakte schepper moest zijn die met eigen ogen had gezien, dat alles goed was.[58] De scheiding tussen goed en kwaad, tussen leven en kennis (voordat de eerste mensen van de boom der kennis van goed en kwaad aten), tussen subject en object bestond in het paradijs niet. Ware kennis berustte volgens Bilderdijk op vereniging.[59] Hoewel hij als balling de keerzijde van deze gedachte had leren kennen, verkondigde hij toch: 'Heel 't mensdom was me één tronk.'[60] Wat zou hij dan nog tegensputteren, wanneer anderen 'domme' of 'verkeerde' meningen ten beste gaven?

Toen Magnet in 1811 als inspecteur van de boekhandel in de departementen ten zuiden van de Zuiderzee werd aangesteld, moesten alle prospectussen van de *Geschiedenis des Vaderlands* centraal worden ingeleverd. Er volgde geen officieel verbod van de censuur, maar de uitgever van de prospectus, luisterend naar de naam Brave, kreeg wel een hevige reprimande van de nieuwe inspecteur, die hem door diens Fransgezinde landgenoten was ingefluisterd. Hun mening mocht dan 'dom' of 'verkeerd' zijn,-zij staken die niet onder stoelen of banken: 'De Fransgezinde Nederlanders hebben ervoor gezorgd, dat een zuiver Nederlands werk niet kon verschijnen. En op wat voor

een manier! Zij hebben door hun 'inblazing' de wat angstige uitgever geïntimideerd en zo de verschijning van een nieuw werk in de geboorte verstikt.'[61] Voor Rudolf van Reest was het volstrekt duidelijk, dat Amsterdamse regenten van Cornelis en David van Lenneps kaliber hun vaderlandsliefde afmaten aan het 'heil van een gevulde brandkast'.[62] Als biograaf van Bilderdijk beschuldigde Van Reest hen daarom van politiek opportunisme, waardoor zij in 1795 net zo gemakkelijk overstag waren gegaan als in 1810 en 1813: 'De effectenbeurs, dat is de warmtegraad der liefde tot de Oranjes; daarom kon Van Lennep lofliederen op Oranje dichten, omdat hij in diezelfde tijd in een brief de regels schreef: 'Ten opzichte van de staat der zaken ben ik het met u eens, dat de uitzichten gunstiger worden. De effecten zijn rijzende…' De heren hebben letterlijk niets geleerd. Ze willen het breiwerk weer oppakken, waarvan zij in 1795 de steken hebben laten vallen.'[63] Jacob van Lennep zou zich later in dit opzicht voor zijn vader en grootvader hebben geschaamd. Zíj hadden zich daarentegen moeten schamen over hun zigzagkoers in de politiek van hun tijd: 'Er was dus wel schaamte, maar geen bekering en dat maakte de zaak slechts des te erger.'[64] Bilderdijk was heel zijn leven consequent geweest, want zijn Oranjezucht (niet in de betekenis van 'ziekte' of 'ademtocht', maar in die van 'zielstrek') was tenminste een deugd, die hij bij al zijn doen en laten in de praktijk had willen brengen.[65] Ach, hadden die Amsterdamse regenten en Jan Wagenaar elkaar vroeger niet moeiteloos gevonden? De loslippigheid van hun nazaten maakten het leven er voor Bilderdijk niet gemakkelijker op, toen zij de Franse censor iets over de strekking van de *Geschiedenis des Vaderlands* influisterden… Kortom, hier was een man aan het woord, Rudolf van Reest, die de rancune van 'kleine luiden' jegens regenten uitstekend wist te verwoorden, maar voor de inconsequenties van Bilderdijk geen oog had. Op 15 december 1811 schreef Tydeman, dat de zaak in de war was geraakt, en precies een jaar nadat hij het in een sfeer van tolerantie met alle betrokkenen eens geworden was,- op oudejaarsavond 1811-, werd het plan voor de uitgave van een vaderlandse geschiedenis opgegeven. Bilderdijk schreef hem terug: 'Ik beschouw het werk van de Hollandse historie als afgedaan.'[66] Wat men ook van Rudolf van Reest (pseudoniem van Karel Cornelis van Spronsen) denken mag, toch geldt ook volgens een medewerker aan het gedenkboek uit 1906, dat 'beiden, zowel de auteur als zijn gemachtigde, zeker wisten, dat hier verborgen invloeden in het spel

waren geweest. De Franse censor had de zorg om Wagenaars reputatie niet uit zichzelf.'[67]

Zoals hij vóór 1795 in zijn spaarzame vrije tijd gedaan had, bleef Bilderdijk ook na 1811 aan zijn vaderlandse geschiedenis werken, ter ontspanning en om van ogenschijnlijk dezelfde gebeurtenissen iets te leren. Als een voorbeeld van het eerste kan zijn typering van Leycester in het naar hem genoemde tijdvak dienen: 'een molik* in de kersenboomgaard', als een voorbeeld van het tweede zijn opmerking, dat de staatsgezinde Hugo de Groot op een legale manier uit slot Loevestein had kunnen ontsnappen, zoals hijzelf dat in de tijd van koning Lodewijk iemand eens had aangeraden zonder het voor wie dan ook te verheimelijken.[68] De overheid liet een staatsgevaarlijke vijand graag naar het buitenland ontsnappen, zo scheen hij te denken. Wellicht had hij die niet al te wijze les getrokken uit zijn eigen ballingschap in 1795. Een ander voorbeeld van een stokpaardje, dat hij niet al te openlijk bereed, maar al wel flink had opgetuigd, was zijn verzuchting, dat een pact tussen vorst en onderdanen hen tot vijanden stempelde, omdat zij kennelijk tegenover elkaar stonden.[69] Men hoefde 'pact' slechts te vervangen door 'grondwet', of één van zijn grootste bezwaren tegen de geest der eeuw diende zich aan. Zijn bemoeienis met de Franse censor was intussen niet alleen indirect aan de orde wegens zijn visie op de vaderlandse geschiedenis, maar ook direct wegens zijn gedeeltelijke vertaling van de Code Napoléon, want hoewel die code de basis vormde van de moderne wetgeving in Europa en als 'een wonder van droge, maar toch elegante formuleringskunst' werd geroemd, achtte Bilderdijk de Hollandse tegenhanger ervan niet hoog door toedoen van diezelfde censor.[70] Die kende volgens hem geen Frans en geen Nederlands, wist alleen wat daarover in een zakwoordenboekje van Marin terug te vinden was (waaruit hijzelf in zijn jonge jaren les van een heuse mademoiselle had gekregen), zodat hij zich als vertaler gedwongen voelde om 'conducteur de mulet' met 'geleider van een muildier' te vertalen in plaats van met 'muildrijver'.[71] Dat deed hem zoveel pijn, dat hij vergat zich af te vragen wat al die muildieren op 's Heeren wegen in Holland te zoeken hadden, waardoor zij het kennelijk niet zonder wetgeving van de keizer konden stellen. Voor hem hief hij onder verwijzing naar zijn ode opnieuw een lofzang aan, waarin de verschuldigde eerbied werd

* Een 'molik' is een vogelverschrikker.

getemperd door het besef zelf als dichter het hoognodige te moeten presteren. Wist hij niet beter dan wie ook, 'hoeveel een dichtkunst eist, die goden mag begroeten'?[72] Zoals de keizer gediend was met een even oprechte als ijverige en trouwe onderdaan, was een armlastige dichter dat met een hem fêterende keizer. Daarom liet hij zich ook graag door de Amsterdamse afdeling van de *Hollandse Maatschappij van fraaie kunsten en wetenschappen* uitnodigen om zijn gedicht *'s Menschen staatsverwisseling* (1810) voor te dragen, waarin hij zinspeelde op reïncarnatie. In *Bilderdijk en de Verlichting* kan men de finesses van zijn geloof in reïncarnatie lezen, hier wordt volstaan met de stelling, dat hij zich allesbehalve rechtzinnig in de leer gedroeg, het geloof op een welhaast lichamelijke manier ervoer en daardoor 'spiritueel' in de moderne zin van dat woord zicht op de 'Godheid' wilde krijgen.[73] Met 'staatsverwisseling' bedoelde hij niet zomaar een verandering van iemands lot, maar wel degelijk reïncarnatie.[74] Aanvullend bewijs voor deze stelling vindt men in zijn brief van 10 december 1829 aan Hendrik Tydeman, waarin hij stelde: 'Zo ik ooit andermaal op deze wereld kom, zal ik het vooraf anders bedingen, maar nu bedenk ik het te laat en moet ik mij alles getroosten.'[75] De gedachte aan reïncarnatie was geen bevlieging, maar bood hem geestelijk houvast na de overwinning van de grootste crisis in zijn leven, waarin God voor zijn gevoel verstek had laten gaan (zodat ook Híj een staatsverwisseling scheen te hebben ondergaan om het uiteindelijk van God tot 'Godheid' en 'Almacht' te brengen). Die gedachte, gecombineerd met zijn geloof in engelen, is typerend voor *'s Menschen staatsverwisseling*: 'De engel volgt de mens, gelijk de mens het kind.' Wanneer hij na het 'doorkruipen' van de 'slaapdood' wakker wordt, doet een mens zijn 'in 't engelenaangezicht verhelderde ogen' open om te doorgronden, wat duister is en wat hem 'door 't licht verblindt'.[76] Bij alles wat van het rechte pad der orthodoxie afwijkt, past ook de niet-christelijke voorstellingswijze van de dood als een kans om lotgenoot van de goden te worden en van het goede als een relatief kwaad:

> 't Besef van 't beter schept (ontvlamt aan onze wensen)
> Het goede tot een kwaad bij dierenteelt en mensen.[77]

Het moet een diepe indruk op zijn toehoorders hebben gemaakt hem dit gedicht te horen voordragen: 'Bilderdijk met stuipachtig uit- of

opsteken der handen en afgebeten stem verzen opzeggend, verbaast en overmeestert als de bliksem.'[78] Maar zijn voordracht van *Afscheid* (in december 1810 door hem begonnen en voltooid) trok nog meer de aandacht van een breed publiek en van de Franse censor, die hem niet toestond het te laten drukken.

Zo weinig als hij bij zijn terugkeer in het vaderland op de hoogte van de Nederlandse letterkunde was, zo goed geïnformeerd bleek hij vier jaar later te zijn. Was Tollens in 1806 nog een onbekende dichter voor hem en waren zijn schrijvende tijdgenoten niet meer dan vage schimmen tussen wie hij zich op de Parnassus een vreemdeling voelde, in *Afscheid* roemde hij Tollens, Helmers, Klijn en Kinker als literatoren die de Amsterdamse afdeling van de *Hollandse Maatschappij van fraaie kunsten en wetenschappen* tot grote bloei hadden gebracht. In een complimenteuze, zo niet amicale sfeer sprak hij hen toe, wat mede de populariteit van dit gedicht kan verklaren. Men spotte ook wel met de zwanenzang van 'de altijd stervende Bilderdijk', maar toonde zich niettemin ingenomen met de hulde die de grootste dichter na Vondel aan zijn opvolgers bracht.[79] Hoe concreet roemde hij Kinker niet wegens diens activiteiten ten behoeve van de Haydnherdenking in 1803, Loots wegens diens lierzang *De Hollandse taal*, Schenk wegens diens vertaling van Youngs *Night-thougts*, en David van Lennep (ja, ook hem!) minder concreet wegens diens 'in 't steile spoor van Thebes dichter' roeiende zangster.[80] Rudolf van Reest wenste de spotters het woord te ontnemen door hen erop te wijzen, dat het vaderland in Bilderdijks mond stierf in plaats van de dichter zelf: 'Door hem zingt het stervende vaderland zijn zwanenzang.'[81] Waarom was het vaderland volgens de dichter op sterven na dood? Omdat 'des noodlots ijz'ren doem' het beslissende woord had gesproken: "Zij Hollands naam verdwenen!"[82] Wie anders dan Napoleon kon hij met dit sprekend ingevoerde noodlot hebben bedoeld? Zijn toehoorders begrepen hem onmiddellijk, Kollewijn, De Vooys en Te Winkel niet. Die lieten zich negatief over de 'allesbehalve fiere houding' van de dichter uit, waarover aanstonds meer. Toen Bilderdijk letterlijk aan zijn zwanenzang begon, van de alexandrijn overschakelend naar de zevenvoetige trochee, ging er een schok door de zaal:

> Waar Meanders zilv'ren water door zijn kronkelbochten schiet,
> Groet de zwaan haar stervensstonde met een zacht en kwelend lied.

Dan, dan suizen, lucht noch stromen, alles luistert, alles zwijgt,
(Zelfs het lied der filomelen), waar die toon ten hemel stijgt.[83]

Met de laatste regel, in dit statige metrum geschreven, bevestigde hij zijn eigen dood: 'Slechts één traan in Hollandse ogen zegg' van mij: "De dichter was!"[84] Daarna volgde in tweevoetige trocheeën, om de twee regels afgewisseld met een drievoetige trochee en een halve spondee of naslag, het visioen van een herrijzend Nederland:

Ja, zij zullen
Zich vervullen,
Deze tijden van geluk!
Dez' ellenden
Gaan volenden,
En verpletterd wordt het juk.[85]

Het vervolg:

Holland leeft weer,
Holland streeft weer,[86]

met zijn herhaling van 'Holland' niet tegen het gebezigde metrum ingaand, liep op een apotheose uit. Kon de Franse censor deze (om het paradoxaal te formuleren) ongehoorde uiting van vaderlandsliefde en nationalisme zomaar laten passeren? De praktijk wees uit van niet, want inclusief het pakkende slot verscheen *Afscheid* pas voor het eerst in *Hollands verlossing* (1813).

Bilderdijk had er eerder mee ingestemd de Franse censor te misleiden door een herdruk van zijn *Vaderlandsche Oranjezucht* te laten opsieren met het impressum 'Leipzig 1805'. In de loop van 1811 confisqueerde de politie ruim 400 exemplaren van deze bundel, ten teken dat zij haar taak niet lichtvaardig opvatte.[87] Het kostte hem 1/20e deel van de tijd die censoren voor hun werk nodig hadden, om *Afscheid* te schrijven, zo schatte hijzelf de duur van hun beider bemoeienissen met één en hetzelfde gedicht in. Uitgever François Bohn had reeds in Nederland toestemming verkregen om het gedicht in het tweede deel van *Winterbloemen* (1811) op te nemen, het min of meer logische vervolg op *Najaarsbladen* (1808), toen er op het allerlaatste ogenblik iets gebeurde waardoor de Franse censor alsnog in-

greep: 'Na de goedkeuring van *Afscheid* door de officiële censuur, durfde Bohn de passages die provocerend voor het Franse bewind konden zijn, niet langer voor zijn rekening te nemen. Daarom heeft hij de drukproef van het laatste vel van *Winterbloemen* II wéér onder ogen van de censoren gebracht, die vervolgens een aantal regels in *Afscheid* afkeurden. Het is echter ook mogelijk, dat de censoren (dit waren doorgaans eenvoudige ambtenaren) door twijfel overvallen zijn en het laatste blad hebben teruggevraagd.'[88] Hoe dat ook zij, Bilderdijk verklaarde liever iets in *Afscheid* te willen weglaten (zoals hij de laatste strofe van zijn *Ode aan Napoleon* in haar geheel had weggelaten) dan her en der wijzigingen aan te brengen: 'Niet anders dan zo.'[89] Toen Tydeman het gedicht las, riep hij in vervoering uit: "O, bleef het eeuwig winter met zulke bloemen!"[90] Maar zolang duurde de roem van *Winterbloemen* niet, want na een kwijnend bestaan geleid te hebben, kwam de bundel een half jaar te laat in 1812 uit, zonder op een groots onthaal te mogen rekenen. Als gevolg van problemen met de censuur stond het jaartal 1811 nog op de titelpagina. Bohn had zes exemplaren moeten inleveren bij de censor, dat wil zeggen vijf aan de prefect van het departement der Zuiderzee en één exemplaar aan de directeur van politie, die er vervolgens hun ambtenaren langdurig werk mee verschaften. De kosten van deze exemplaren kwamen voor rekening van de dichter, tot verontwaardiging van Tydeman, die vond dat Bohn daarvoor had moeten opdraaien: 'Ik had me die f 30,- niet laten aftrekken!'[91] De uitgever moet slechts de kostprijs van *Winterbloemen* hebben doorberekend, want Tydeman klaagde ook over de verkoopprijs van beide delen: f 3,60 per deel vond hij veel te hoog. Daarin had hij geen ongelijk, zoals in 1820 bleek, toen er van de eerste druk van 550 exemplaren nog 432 over bleken te zijn![92] Een complicerende factor om het gedrag van Bilderdijk in deze zaak goed te beoordelen, met name zijn houding tegenover de Franse censor, vormde een door hem eigenhandig geschreven brief aan de hertog van Plaisance, waarin hij *Afscheid* voorstelde als een loflied op Frankrijk, hem ingegeven uit liefde voor de keizer. Hij roemde Frankrijk niet als een keizerrijk, maar als een koninkrijk, alsof hij in Napoleon een door God gezonden monarch (in de zin van koning en alleenheerser) voor zijn landgenoten scheen te willen huldigen. Wat hem bij het schrijven van *Afscheid* gedreven had, was 'het perspectief van een nieuwe bloei onder de zich zojuist vestigende monarchie die ik hun, tot mijn eer, in mijn laatste ogenblikken voor-

spelde, zonder dat zij daar volgens mij lang op hoefden te wachten'.[93] Hij gaf dus bewust een valse voorstelling van zaken om de Franse censor te slim af te zijn. Wat is daar mis mee? Kollewijn, De Vooys en Te Winkel huldigden het standpunt, dat Bilderdijk te veel met de vijand aanpapte, wat de laatste van hun drieën als volgt verwoordde: 'Jammer, dat hij ook deze schitterende bladzijde uit zijn levensboek niet onbevlekt heeft kunnen laten.'[94] Wat een zwaar geschut brachten zij tegen hem in stelling, terwijl er van 'laffe huichelarij' geen spoor in voornoemde brief te bekennen valt, integendeel, terecht wees Bilderdijk op de inconsequente toepassing van een censuur, die het bestond aanvankelijk iets goed te keuren wat later toch werd afgekeurd.[95] Volkswoede placht het gevolg van zo'n handelwijze te zijn. Hij dreigde zijn naamloze tegenstanders in plaats van zich door hen te laten bedreigen, wat van moed en een niet onrealistische kijk op de toekomst getuigde. Het enige wat men hem kwalijk zou kunnen nemen, is dat hij *Afscheid* onvolledig in het tweede deel van *Winterbloemen* liet afdrukken, zijn gedicht afbrekend met de woorden 'Vervolg hierna' uit weerzin tegen de censorale retouches, die hij in *Hollands verlossing* ongedaan zou maken. Maar voor zowel zijn *Ode aan Napoleon* als *Afscheid* geldt, dat een gedeeltelijke capitulatie voor de censuur, geen afbreuk doet aan de strekking van het geheel.

Op 10 januari 1811 was hij tijdens zijn voordracht van *Afscheid* omringd geweest door zijn intiemste vrienden, onder wie Valckenaer en Van Kooten, die hij staande achter zijn lessenaar, alsof hij op zijn sterfbed lag, voor de allerlaatste keer had toegesproken. Maar toen hij in leven bleef en ook anderszins de geest niet gaf, besloot hij een reeks van voordrachten te houden om zo gedeeltelijk in zijn eigen onderhoud te voorzien. In de loop van 1811 en 1812 volgden de voordracht van *Schilderkunst*, *De geestenwareld*, *De echt* en *Het waarachtig goed*, van welke laatste voordracht de jonge Willem de Clercq in zijn dagboek noteerde: 'Zijn voordracht is niet aangenaam, hoewel er niets op aan te merken valt. Maar zijn stem is zwak en draagt niet ver genoeg. Verschillende mensen achterin de zaal hadden hem niet helemaal kunnen verstaan.'[96] De kritische instelling van Willem de Clercq bleek ook uit zijn minder hoge waardering van *Winterbloemen*, wat later zijn bewondering voor Bilderdijk als dichter en zijn vriendschap met hem des te opmerkelijker maakte: 'Allang had de Hollandse Ossian niets meer voortgebracht, maar de *Winterbloemen* wegen niet tegen de *Najaarsbladen* op. Natuurlijk blijft Bilder-

dijk altijd Bilderdijk, maar men is die voortdurende aanbidding van Homerus beu, al die scheldwoorden tegen vreemdelingen en vooral die eeuwige jeremiades. Wat mij in dit deel heeft behaagd, zijn twee navolgingen van Horatius en een brief in verzen van Turnus aan Aeneas.'[97] Een mogelijke verklaring voor zijn latere bewondering is gelegen in zijn persoonlijke ontmoetingen met de tovenaar en zijn tovenaarsleerling, Isaäc da Costa, met wie hij op jeugdige leeftijd al zeer bevriend raakte. In *Schilderkunst* kon Bilderdijk opnieuw over de schoonheid uitweiden en vóór of tegen het standpunt van de pseudo-Longinus kiezen, dat schoonheid namelijk niet een op zichzelf staande kwaliteit is. Eerder is vastgesteld, dat er in zijn esthetica een ethische component school, niet alleen in zoverre het eindresultaat van een artistieke creatie hem in moreel opzicht beviel, maar ook dwars tegen de bedoeling van de pseudo-Longinus in tijdens het creatieve proces.[98] Schoonheid moest een door God goedgekeurde streling voor het oog onthullen, waarvoor alles wat lelijk, vies en afschuwelijk was, natuurlijk niet in aanmerking kwam. In *Schilderkunst* koos hij duidelijk de kant van de pseudo-Longinus, wat op een zekere tolerantie in zijn kunstbeschouwing wees:

> O! Ademt slechts voor 't schoon, en waar ge 't oog moogt slaan,
> Biedt zich 't onschone zelf der kunst als schoonheid aan.[99]

Men moet voorzichtig met het trekken van zo'n conclusie zijn, want hijzelf dacht niet in termen van 'verdraagzaamheid' over de schoonheid na, veeleer in termen van 'eenheid' en 'vereniging'. De rekkelijkheid van gelovigen, die zich op onderlinge verdraagzaamheid beriepen, vond hij verdacht. Waar die zogenaamde 'deugd' in de praktijk werd gebracht, tussen protestanten of christenen in de ruimste zin van dat woord (met inbegrip van rooms-katholieken), was het immers met de eenheid gedaan. Hoe kon een kerk dan zo kortzichtig zijn om verdraagzaamheid te preken?[100] Er staat nog wel meer in dit leerdicht, dat aandacht verdient, zoals zijn overaccentuering van het gevoel, ongeacht of de kunstenaar in kwestie nu een luit of een 'maalstok' hanteert ('torst' zegt Bilderdijk, alsof de lezer geneigd is de last van beide te onderschatten),[101] zijn aan synesthesie verwante gedachte, dat muziek- en schilderkunst elkaar aanvullen en deels vervangen, omdat palet en citer zich tot elkaar verhouden als 'verven' tot 'tonen',[102] en zijn verzuchting dat het classicisme weliswaar voor-

bij is, maar dat men daaruit geenszins mag afleiden, dat het noorden van Europa wordt bevolkt door barbaren. De blonde vlechten van de Bataven en hun bleke huiden zijn net zo blank als het marmer van Paros.[103] De wieg ('wortel' zegt Bilderdijk, alsof cultuur een ondergronds product is) van de Griekse kunst stond met andere woorden in het noorden. Hier bereed hij een geliefd stokpaardje, in contrast waarmee hij van mening was, dat het noorden van Europa in 1811 nog veel zelfbevestiging nodig had.

In *De geestenwareld* betrad Bilderdijk 'een ijdel droomgebied', dat zich naar rationele maatstaven moeilijk laat betreden.[104] Dat men in hem niet de Vader van het Réveil, maar wel de Vader van de newagebeweging kan zien, is voornamelijk aan dit leerdicht te danken. Boordevol met persoonlijke informatie getuigt het van een irrationele, maar daarom niet minder wezenlijke hang naar het hemelrijk of gene zijde, waarin hij zich bij voorbaat meer thuis voelde dan in dit ondermaanse, dat hiërarchisch en geografisch of kosmisch voor hem de permanente verdrijving uit het aardse paradijs symboliseerde. Was de maan niet het zichtbare teken van de zondeval der eerste mensen, het van de aarde losgeraakte of op bevel van Godzelf losgemaakte paradijs? Het oude leerstuk van het christelijk geloof over de lijdende, strijdende en zegevierende kerk interpreteerde hij, alsof er geen fases tussen zonde of leed, dagelijks te voeren strijd tegen het kwaad en de definitief op Satan behaalde overwinning bestonden. Contact met geesten of engelen was voor iedereen mogelijk, althans 'geen eindeloze kloof' hield hem van een verwante geest gescheiden, ook als die niet meer tot het land der levenden behoorde.[105] Geesten kan men horen lispelen in de bladeren van bomen of horen paren met zijn eigen adem, als men diep zucht. Hun onstoffelijke vloed 'doorstreefde' hem en vermengde hun hemel met zijn bloed.[106] Zij zijn 'deelnemende toeschouwers en werkzame weldoeners hunner nog levende broeders'.[107] De mens is een 'half verengelde' stofklomp, ten prooi aan het bedrog dat zijn eigen zintuigen ten koste van hem plegen.[108] Het heimwee naar de hemel, verzinnebeeld in de hoge spitsen van gotische kerken, wordt er des te sterker door:

> Zo stuwt me een aandrift op, die, walgend van deze aarde,
> Een andere wereld eist, van min verachtb're waarde.[109]

en, zo bezien, is de dood geen straf:

> 't Verval moet groeien en voleinden in 't vergaan,
> De weldaad van de dood 't gekerkerd deel ontslaan,
> Een zuiv'rer, fijner stof de vlotte ziel omgeven.[110]

Maar als de zintuigen hem voortdurend bedriegen, aan welk bedrog de dood pas een einde maakt, kan de mens nergens staat op maken. Dit besef bleef Bilderdijk tot aan het einde van zijn leven plagen. Het volgende staaltje van zijn dialectisch denken getuigde daarvan: 'Het is doorgaans zo met de mensen, dat de waarheden hun dienen om er valsheden uit te trekken. Dit is hard, niet waar? Maar geen valsheid wederom, of er schuilt een grond van waarheid in. En hieruit volgt, dat men nooit een valsheid verwerpt, of men verwerpt tevens een waarheid. Het is dus altijd mis met ons mensen? Ja, en zo zal het zijn, zolang men iets vanuit zichzelf, door zijn rede, wil kennen en weten.'[111] Alleen de liefde ontsnapt aan deze vorm van zelfbedrog, zij is geen 'guichelspel', maar laat de mens iets echts van waarde voelen. Paranormale contacten maken het contact met dierbare overledenen mogelijk, in een wereld waarin zijn en schijn zo gemêleerd voorkomen, dat de rede er sowieso geen vat op heeft. De liefde staat als het ware garant voor de echtheid van een paranormaal genoten contact, waarvan Bilderdijk vervolgens meerdere voorbeelden geeft. Op het moment van haar overlijden, stond hij in nauw contact met jonkvrouw de Lannoy, en omdat zij de pijn van hun vader niet konden vergeten en hem wilden troosten voor zijn leven op aarde, moest hij zijn gestorven kinderen ('spruitjes van mijn heup') herhaaldelijk aansporen om alle hemelse zaligheden 'in te zwelgen'.[112] Uit liefde 'omwaakten' geesten hem, zij verkondigden hem het lot van het vaderland, heelden zijn en andermans ongeneeslijke wonden, rieden hem aan het vaderland te verlaten, verstompten of verbraken 'de punt van pook en degenklingen', zoals tijdens het proces tegen Kaat Mossel, en verleenden bijstand op het slagveld.[113] Zonder hen zou hij in de 'nacht van ijselijkheid' zelfmoord hebben gepleegd, toen hij de beker van het leven had leeggedronken 'en zelfs de droesem met zijn vinger had nageveegd'.[114] Had hij toen de stem van een engel of van Godzelf gehoord? Waarschijnlijk die laatste:

> "Zie opwaarts, eer gij mort!"
> Zo klonk de Godsstem, en wat zag ik? Myriaden

Van wezens, die in 't licht, als eigen hoofdstof baadden,
Omringden me, en hun heil vloot over in mijn borst.
'k Bezweek van weelde, en o, indien ik spreken dorst...[115]

Het slot van *De geestenwareld*, dat de onverbrekelijke band van alle stervelingen met hun gestorven dierbaren en verwante zielen bezingt, bevat een blik op de hemel. Hendrik Tydeman schaamde zich voor zijn jongere broer die er 'een ware anekdote' in zag. Snapte hij dan niets van de hoge vlucht die Bilderdijks verbeelding had genomen?[116] Kennelijk hield een van zijn beste vrienden *De geestenwareld* voor een allegorie en niet meer dan dat, terwijl de dichter er wel degelijk 'een ware anekdote' mee had willen vertellen!

Zijn meer intuïtieve beleving dan feitelijke aanschouwing van een geestverschijning weerhield hem er niet van in het menselijk lichaam een teken te zien, iets zichtbaars zonder eigen wezen.[117] Engelen waren één en al aura, mensen werden erdoor omringd. Hun lichaam was waarneembaar dankzij het licht, waarin het baadde.[118] Bilderdijk leek de opvatting van bisschop Berkeley te huldigen, dat er geen stof bestaat, maar het scheppingsverhaal bracht hem toch op andere gedachten. Het lichaam van de mens was door een kleiende God gemaakt en aldus voorbestemd ooit te herrijzen. Onstoffelijk was de mens dus niet, al was het zeer de vraag of hij uit het goede hout gesneden was, dat wil zeggen het kruishout waarop Jezus voor de zonden der mensen was gestorven. Geschapen naar Gods beeld en gelijkenis was de mens, wat voor zijn uiterlijk volgens Engelfriet de nodige consequenties had: 'Het lichtlichaam of engelenwaas is een ondoordringbaar kleed, dat als een licht zelf ook schittert en daardoor aan slopende krachten weerstand biedt. In de schaamte die in het blozen van het gelaat tot uitdrukking komt, ziet Bilderdijk nog een overblijfsel van dit oorspronkelijke heilige gewaad. Dit kleed van heiligheid is uit de kracht der ziel ontstaan. Die kracht is het redelijk schepsel met de adem van Gods geest bij het vormen van de 'Godgelijke leest' meegedeeld.'[119] Een mengeling van schaamte, ziekte en een te grote persoonlijke betrokkenheid bij *De geestenwareld* verhinderde, dat Bilderdijk het gedicht zelf zou voorlezen. Hij vroeg er de minor poet Klijn voor, die hem met kleine bedragen financieel voorthielp. Maar die sputterde tegen: "Een stuk als dit voor te lezen gaat boven mijn bekwaamheid. Daar moet u een man van studie voor hebben, een Van Lennep, een Wiselius." Bilderdijk was het niet met hem eens.

"Nee," antwoordde hij, "die jongens kunnen het niet. En u kunt het ook niet, maar u heeft tenminste de pretentie niet het wel te kunnen."[120] Klijn deed uiteraard wat er van hem werd verlangd, waarna er nog iets opmerkelijks gebeurde. Na afloop van diens voordracht trad de zogenaamd 'zieke' dichter gehuld in een bruine 'soubise' vanachter een kamerscherm tevoorschijn, kuste Klijn en betuigde, tot tranen toe geroerd, 'niet geweten te hebben, dat er zóveel in zijn dichtstuk zat'.[121] Welnu, die 'soubise' zit uw chroniqeur behoorlijk dwars, want al noemde Kollewijn dit kledingstuk ook achteloos in een voetnoot, het is zijn dankbare lezer onduidelijk welk kledingstuk er precies mee wordt bedoeld. Met de annotatiedrift van Marinus van Hattum, maar zonder diens formidabele kennis kwam hij niet verder dan deze omschrijving van 'soubise': een bechamelsaus op basis van tomaten met gespannen of gepureerde uien. De weinig draagbare eigenschappen daarvan doen vermoeden, dat Bilderdijk zich in een kamerjas had gehuld, toen hij Klijn innig omhelsde. Hoe dat ook zij, *De geestenwareld* was een serieuze aanvulling op een onuitgegeven gedicht, *Lizes schim* (1809), waarin spoken meer dan engelen centraal staan. In het gedenkboek uit 1906 werd Bilderdijk op grond van dit gedicht in verband gebracht met spiritisme in plaats van spiritualiteit, wat de schrijver van het artikel *Bilderdijk als calvinistisch Nederlander*, J. Postmus, vervolgens dit commentaar ontlokte: 'Bilderdijk een spiritist te noemen, zou misschien enige oppervlakkigheid verraden. Wetenschappelijke voddenraperij pleegt gelukkig te zijn met zulke 'vondsten', dat is zo, maar het is toch feitelijk niet meer dan een overdreven liefhebberij in de 'geleerde' tijdspassering.'[122] Hoe knullig ook onder woorden gebracht, is het juist wat hier staat: Bilderdijk was geen glaasjesdraaier, geen paranormale gelukszoeker of actief met entiteiten en demonen worstelende ziener, geen medium ook, maar een passief door het bovennatuurlijke aangegrepen christen, die zijn eigen zintuigen wantrouwde en zich bij wijze van compensatie voor al het te lijden ongerief des te hartstochtelijker overleverde aan wat zijn intuïtie hem ingaf. Ontdaan van christelijke toevoegingen, mocht de Godheid of Almacht hem ook los van de openbaringen in het Oude en Nieuwe Testament overvallen, maar als stelregel hanteerde hij, dat wat hem werd geopenbaard daarmee niet in strijd mocht zijn. Ook in de natuurreligie stak volgens hem immers veel 'christelijks' avant la lettre!

Op andere leerdichten van Bilderdijk, zoals *De echt* en *Het waarachtig goed*, zal bij de bespreking van zijn werkzaamheden in 1812 worden ingegaan. De eerste twee maanden van 1811 bracht hij met zijn gezin in volstrekte armoede door, afhankelijk van giften en van de uitkomst van een nieuw verzoek om financiële ondersteuning dat hij bij de hertog van Plaisance had ingediend. Op 6 februari berichtte hij de hertog (wiens geboortenaam gewoon Lebrun luidde), dat zijn eenmalige uitkering van f 1000,- geheel was opgegaan aan het voldoen van oude schulden: 'Een paar maanden geleden verwaardigde Uwe Hoogheid zich, getroffen door mijn trieste situatie, mij een uitkering van f 1000,- te geven op basis van mijn achterstallig pensioen, en ik neem opnieuw de vrijheid om hem hierover lastig te vallen. Nadat ik het vorige bedrag in zijn geheel had gebruikt om mijn schuldeisers tevreden te stellen, zoals ik kan aantonen met kwitanties, voor welk doel ik zelfs een groot deel van het geld heb aangewend dat de nachtelijke arbeid aan de Codes mij heeft opgeleverd, ben ik nu opnieuw in dezelfde verlegenheid geraakt.'[123] Geconfronteerd met de wettelijke noodzaak om zijn boedel onder sequestratie te brengen, dat wil zeggen faillissement aan te vragen, gaf hij op de napoleontische codes af zonder zichzelf te sparen, want hij beschouwde die als 'het volkomenste systeem van inquisitoir despotisme dat mogelijk uit te denken zou zijn en waarmee dit geslacht het verdiende te worden verpletterd'.[124] Zijn huisbaas had beslag op zijn spullen laten leggen, wat betekende dat hij niet alleen zonder inkomsten zat, maar binnenkort ook dakloos dreigde te worden. Zonder dagelijks voedsel zat hij al veel langer, maar daarin trachtten zijn Amsterdamse vrienden enigszins te voorzien. Jeronimo de Vries trad als één van zijn curatoren op, zodat een licht gepikeerde rector Epkema hém aanschreef over een onbetaalde rekening voor de opvoeding van Julius te Hoorn: 'Het zal u niet onbekend zijn, dat ik nog een rekening van ongeveer 100 rijksdaalders heb ten laste van de heer Mr. W. Bilderdijk, wegens kostgelden en verschot voor deszelfs zoon.'[125] Bilderdijk had zijn schuld aan hem weliswaar een ereschuld genoemd, maar daar schoot hij als schuldeiser niets mee op: 'Het is mij hetzelfde hoe men het noemt, doch gaarne zou ik mijn geld willen hebben na er zolang op te hebben gewacht.'[126] Jonas Daniël Meijer stelde zich voor Bilderdijk borg, toen diens boedel aan de kamer vervallen was, waardoor hij voor f 400,- per jaar een huisje op de Herengracht kon huren.[127] Door diens tussenkomst werd voorkomen dat gedupeerde leveranciers zijn

oude huis aan de Keizersgracht leegplunderden. Zijn schuld bedroeg in totaal f 6332,- plus acht stuivers en twaalf penningen en werd verdeeld tussen 'preferente' crediteuren, onder wie een slager, turfschipper en zijn huisbaas, en 'concurrente' crediteuren, onder wie veel vrienden van Bilderdijk, die zich namens hem garant stelden voor bedragen variërend van zo'n f 50,- (Kinker) tot bijna f 300,- (Valckenaer en De Vries).[128] Laatstgenoemden zouden waarschijnlijk kunnen fluiten naar hun geld, al hing dat van het 'dédommagement ten laste van Zijne Majesteit de Keizer' af. Daaronder werd de schadevergoeding voor Bilderdijks huis in Utrecht verstaan, waarvan de grootte op 19 november 1811 definitief zou worden bepaald. Om alle schuldeisers tevreden te stellen had hij een deel van zijn boekenbezit naar de 'Witte Molen' moeten brengen, zoals de Desolate Boedelkamer van Amsterdam werd genoemd. Hij leed niet alleen bittere armoede, maar schaamde zich ook over zijn onvermogen om zijn financiële problemen zelf op te lossen. In veertien dagen had hij met vrouw en kind zijn maaltijd met droog brood en negen hoendereieren moeten doen: 'Vertel dat niet op de straten van Gad.'[129] Toch stelde hij zich op het standpunt, dat hij met f 30,- even rijk was als met een dubbeltje of met f 300.000,- en dat het voor hem niet droeviger was pensioenen te verliezen dan te ontvangen.[130] Ging het in zijn gesprekken met Hendrik Tydeman over de opbrengst van zijn *Geschiedenis des Vaderlands*, dan stuitte dat gespreksonderwerp hem alleen al wegens de financiële aard ervan tegen de borst en beweerde hij nog liever schildersknecht op een behangselfabriek te willen worden dan geld te moeten incasseren dat onder de noemer van 'geldelijk gewin' viel.[131] Terwijl hij moeite deed om aan een universiteit benoemd te worden, in Frankrijk of Noorwegen, bezorgde Jeronimo de Vries hem het secretariaat van het tegenwoordig 'Keizerlijk' geheten Instituut der Tweede Klasse, dat Bilderdijk weliswaar aanvaardde, maar zijn vriend geenszins in dank afnam. Jaren later zou die goede vriend hem gekscherend vragen, of Meester Willem nog steeds boos op Meester Jeroen was, en vervolgens het verwijt naar zijn hoofd geslingerd krijgen, dat hij hem had moeten helpen in 1811 het land te ontvluchten in plaats van een ongewenst secretariaat aan hem op te dringen.[132]

In de vrijwel constante gedachtewisseling met Hendrik Tydeman drong zich nu een nieuw onderwerp op de voorgrond,-de conscriptie-, aangezien Napoleon per keizerlijk decreet van 3 februari 1811

niet minder dan 3000 dienstplichtigen of 'lotelingen' had opgeroepen voor de landmacht en een week later eenzelfde aantal voor de zeemacht. Konden de dienstplichtigen van de landmacht zich nog laten 'remplaceren', dat was voor dienstplichtigen van de zeemacht niet toegestaan.[133] Steeds strenger werden de eisen die het Franse bewind aan de conscriptie stelde, met telkens een jaar tussenpoos, zodat tenslotte ook de Garde Nationale per keizerlijk decreet van 12 maart 1812 een nieuwe grondslag kreeg, dat wil zeggen zij moest pro forma voor de handhaving van de binnenlandse orde zorgen en als territoriaal leger dienst doen, maar kon in werkelijkheid voor exterritoriale doeleinden worden ingezet.[134] Per keizerlijk decreet van 3 april 1813 werd de oprichting van de Garde d'Honneur geregeld, wat betekende, dat 435 zonen van de elite in het voormalige Koninkrijk Holland als dienstplichtigen konden worden opgeroepen om in Napoleons leger dienst te nemen zonder dat 'remplacering' mogelijk was.[135] In totaal hebben 35.000 man van Nederlandse afkomst tijdens de inlijving het Franse leger aangevuld, wat met name wegens het Russische debacle in 1812 veel kwaad bloed zette, omdat er 20.000 van hen (alleen al afkomstig uit Noord-Nederland met bijna 2.000.000 inwoners) zijn gesneuveld.[136] Bilderdijk achtte de conscriptie vreemd genoeg 'een goddelijk bestier ten nutte van volk en vaderland', wat Tydeman niet begreep.[137] Hun discussie spitste zich niet op de dienstbaarheid aan een al of niet vreemde natie toe, maar op de invoering van de algemene dienstplicht als zodanig. Dat zo'n maatregel overeenkomstig het gelijkheidsbeginsel iedere mannelijke burger betrof, moest wel strijden met Bilderdijks principes. Stond er niet in *Johannes 14:2*, dat er 'in het huis Mijns vaders' vele woningen zijn? Kende dus ook de hemel niet een ordening naar rangen en standen? De conscriptie tastte niettemin de principiële ongelijkheid van de mensen aan en miskende de bevoorrechte status van wie zich op zijn adellijke of patricische geboorte kon laten voorstaan. Bilderdijk had er om die reden tegen moeten zijn, maar dat was niet het geval, al viel hij een voorstander van de conscriptie aan. De patriottisch gezinde admiraal Van Kinsbergen verkondigde de stelling: 'Geboorte en rijkdom sluiten talenten geenszins uit, maar brengen die zeker ook niet met zich mee.' Bilderdijk zag daarin een miskenning van de goddelijke voorzienigheid: 'Ik ontken dat. Geboorte geeft alles en rijkdom verschaft dikwijls ontwikkeling. Dit is weer een kwaadaardige trek om het gemeen te behagen.' Volgens de admiraal gaf alleen deugd recht

op hoogachting, maar volgens Bilderdijk had iedere hogergeplaatste recht op respect, wat men 'civiele achting' zou kunnen noemen: 'Daarnaast betonen wij morele hoogachting aan ieder deugdzaam mens, maar Van Kinsbergen moet lieden in lagere stand niet de kop volladen met te zeggen, dat niemand achtbaar is dan in de mate van zijn deugd.'[138] Dat de admiraal zelf de zoon van een onderofficier was, gaf hem nog niet het recht als een soort van mislukte bestevaar het gelijkheidsbeginsel van de conscriptie goed te praten. Juist in een door rangen en standen bepaalde samenleving aan boord van zijn vlaggenschip zou hij zich op het standpunt moeten stellen, 'that might is right'. In het verlengde van zijn democratische opvattingen verkondigde de admiraal bovendien een verkeerde mening over 'moed', namelijk dat niemand dapper wordt geboren, 'maar dat iedereen het door de kracht en het vermogen van zijn opvoeding kan worden'. Onzin, oordeelde Bilderdijk, die de gedachtewisseling hierover volledig uit de hand liet lopen door, typerend voor hem, een scherp onderscheid tussen moed en dapperheid te maken, zoals hij dat tussen rede en verstand, of poëzie en dichtkunst placht te doen. Moed is de wil om een overwinning te behalen die berust op zuivere moraliteit. Zij is verwant aan een begrip als 'courage', of 'corragio' dat letterlijk 'groothartigheid' betekent. Men herkent het Latijnse woord 'cor' daarin, moed schuilt dus in de zetel van het gevoel, maar dapperheid is heel iets anders. Van Kinsbergen verwarde moed met dapperheid, dat niet meer dan 'strijdbaarheid' betekent en 'hartstocht' die afhankelijk van iemands fysieke en morele krachten wordt opgewekt. Dat in diezelfde 'hartstocht' het Nederlands synoniem voor 'cor' vervat is, scheen Bilderdijk te ontgaan. Voor hem zal een mengeling van fysieke en morele krachten per definitie onzuiver zijn geweest, waardoor de 'zuivere moraliteit' van de moed in geen vergelijk met dapperheid stond. Hij redeneerde weliswaar vernuftig, maar zijn argumentatie was allerminst overtuigend, wat ook tot uitdrukking komt in het voorbeeld dat hij van ontologisch wel interessante moed gaf: de eerste christenen in Europa gedroegen zich moedig, toen zij hun 'ferociteit' (verwant aan dapperheid) veranderden in 'onbuigzame braafheid' (verwant aan moed).[139] Achteraf kan men niet anders oordelen dan dat hij in 1811 een paar slecht gevormde hoekstenen aansleepte voor het bouwwerk van zijn eigen bezwaren tegen de geest der eeuw, dat hij ruim twintig jaar later zou oprichten.

Toen Hendrik Tydeman hem in het voorjaar van 1811 bezocht, schrok hij van Bilderdijks armoedige situatie. Zelf was hij er als hoogleraar in Franeker niet beter aan toe 'met vijf maanden inkomen ten achter en vrij wat onbetaalde rekeningen uit 1810'.[140] Omdat hij maar voor de helft eigenaar van zijn huis in dat Friese universiteitsstadje was, zou hij daar niet lang meer kunnen blijven wonen. Hij vermaakte zich met wat hem geen geld kostte, de uitbundig bloeiende bloesems in zijn tuin, maar vroeg zich wel af of hij die nog in rijpe vruchten zou zien veranderen.[141] Een paar dagen later, op 1 mei, moest Bilderdijk verhuizen naar een nog kleinere woning op de Herengracht dicht bij de Amstel, zonder ruimte voor de helft van zijn boeken en inboedel, die noodgedwongen moesten worden verkocht. Precies twee jaar later moest hij opnieuw verhuizen naar de Oudezijds Achterburgwal bij de Barndesteeg, omdat hij de huur van f 400,- voor zijn woning op de Herengracht niet langer kon opbrengen. Zijn financiële rampspoed onder de inlijving had niet groter kunnen zijn! Op 5 mei 1811 vergeleek hij zijn huidige omstandigheden met die in Brunswijk: 'Zeker, toen ik in Brunswijk twee jaar achtereen niets dan droog brood at en de winters zonder vuur doorbracht om mijn dochter in Zelle bij Hannover een goede opvoeding te geven, die mij 400 rijksdaalders per jaar kostte, buiten het extra-ordinaire, vond ik mij bezwaard. Maar ik kon het uithouden, daar ik gezond was, geen honger leed en welgekleed was. Thans afgewerkt, zonder kleren op het lijf, zonder verschoning en van honger wegkrimpend is het hard, en harder, dat vrouw en kind daarin delen, voor mijn ogen vergaan en versmelten en nog verbergen wat zij lijden ook om mij niet boven kracht en macht te bedroeven.'[142] In Brunswijk had men hem tenminste met rust gelaten, maar nu leefde hij 'in een vreemd en vijandig land, waar alles mij haat, vervolgt en met tanden verscheuren zou, kon men het'.[143] De paar vrienden op wie hij nog een beroep kon doen, waren inmiddels ook 'moedeloos en van de onmogelijkheid overtuigd geworden', dat hij een hopeloos geval was: 'Hier heb ik sinds maanden geen of nauwelijks zes stuivers in één week voor spijs ten behoeve van mijn gezin kunnen bekomen. In deze laatste week is mijn voedsel voor drie duiten in de twee dagen geweest.'[144] Hij trachtte zijn armoede zoveel mogelijk te verheimelijken uit angst dat zijn vijanden van vreugde zouden opspringen en om te voorkomen dat zijn vrienden, die toch al meer voor hem gedaan hadden dan hij 'vergen of hopen kon', zijn klachten beu zouden worden.[145] Een deel van zijn later

onverzoenlijke opstelling tegenover andersdenkenden en -gelovigen stamde uit deze periode, waarin hij voor vrouw en kind het brood uit de mond sparend, met behulp van opium, de pijn van honger en ziekte voor zichzelf trachtte te verzachten. Half mei liet Tydeman hem weten nu ook 'kommerlijk' van geleend geld te moeten leven.[146] Zij schreven elkaar soms een kort briefje, door Bilderdijk met 'kalfje' in plaats van 'bul' aangeduid, waarin behalve hun scepsis ten aanzien van horoscopen Tydemans contacten met censoren centraal stonden. Daarvoor moest de berooide hoogleraar van Franeker naar Amsterdam reizen, welke inspanning hij graag beloond zou hebben gezien met een bezoek aan Bilderdijk, maar wegens tijdgebrek moest hij soms kiezen tussen 'onze vriendschap' en 'onze belangen', met welk laatste begrip hij de uitgave van de *Geschiedenis des Vaderlands* beoogde.[147] Eenmaal thuis in Franeker deed hij zijn vriend verslag van zijn besprekingen met één van hen, wiens reflecties 'zeer minutieus en cavillatoir'* waren geweest, wat een dankbare Bilderdijk dit ondankbare commentaar ontlokte: 'Gij zijt wel goed met een partij domkoppen zo te willen haspelen.'[148] Een paar dagen later, op 7 juli, schreef hij aan Tydeman: 'Intussen vertelt men (ik heb er geen legale kennis van, maar ik geloof dat het zo is), dat de keizer mijn pensioen niet verkiest te betalen. Hij vare er wel bij! Doch God redde mij en de mijnen! Wordt de universiteit van Franeker opgeheven?'[149] Hoe hecht hun vriendschap ook was, toch waren zij niet in staat elkaar van de ondergang te redden. De ogenschijnlijke willekeur waarmee een hoogleraarsalaris niet werd uitbetaald, een universiteitsinstelling werd opgeheven en pensioenen verdampten, zelfs als ze in vaste termijnen zekerheid aan de pensioengerechtigde verschaften na in onroerend goed omgezet te zijn geweest, bepaalde hun lot meer dan wat zijzelf hadden kunnen uitrichten.

Hun financiële perikelen stonden niet op zichzelf, maar gingen ook leveranciers van bijvoorbeeld voedingsmiddelen aan. Er ontstond een kettingreactie die het woon- en werkklimaat in het ingelijfde deel van het keizerrijk danig verslechterde. Wat men tegenwoordig met specimina van 'het midden- en kleinbedrijf' aanduidt, zo ruim voorradig onder Bilderdijks 'preferente' crediteuren, moest zware klappen incasseren. Als een Brunswijkse boekhandelaar er al minstens vijf jaar over deed om een uitstaande rekening door Bilderdijk betaald te krij-

* spitsvondig

gen, verging het zijn Amsterdamse collega's waarschijnlijk niet veel beter. In de boekhandel speelde de overheid bovendien een kwalijke rol, doordat zij eigendommen placht af te nemen van wie in haar ogen de vrijheid van meningsuiting en de drukpersvrijheid schond. Bilderdijks uitgever Johannes Immerzeel jr. ging op 21 mei 1811 failliet wegens 'overextensie van bedrijfsmogelijkheden', achter welke verhullende terminologie behalve een slechte investering ook problemen met de censuur schuilgingen.[150] Een overheid die haar financiële verplichtingen niet nakwam en middels de censuur haar burgers verplichtte er geen onafhankelijke mening op na te houden, doodde initiatieven die voor haar eigen voortbestaan en dat van de natie noodzakelijk waren. Van de 'Direction de l'Imprimerie et de la Librairie' ging een dubbel verkeerde uitwerking uit. In Frankrijk was de uitgever van de *Journal des Débats* door de censuur getroffen: 'Dit blad had zich nog wel zo keurig gedragen, het had al jaren geleden zijn verdachte naam opgegeven voor *Journal de l'Empire*. Maar het had een lezerskring van intellectuelen, tot behoud waarvan de gebroeders Bertin, de eigenaars, ernaar gestreefd hadden een zekere, zij het ook beperkte, onafhankelijkheid te bewaren.' Hun eigendom werd hun afgenomen en vervolgens verdeeld onder gunstelingen van de keizer, 'die ieder rustig hun deel van de buit, geschat op 20.000 francs, in de zak staken, vol dankbaarheid jegens de gulle heerser, terwijl de gebroeders Bertin werden beroofd van alles, tot de meubels van de redactie aan toe.'[151] In Nederland bestond een tegenhanger van de 'Direction de l'Imprimerie et de la Librairie', die toezicht op de handhaving der censuur in het ingelijfde deel van Frankrijk hield. De gebroeders Bertin waren uiteraard niet te vergelijken met uitgevers als François Bohn en Johannes Immerzeel jr., maar het lot van eerstgenoemden stemde hen wel overdreven voorzichtig. De Franse censor bepaalde aldus ten dele hun bedrijfsvoering, wat het aantal verkopen van boeken en kranten zeker niet ten goede kwam. In Frankrijk was in nog geen vijf jaar tijd het aantal abonnees op door de overheid gecontroleerde kranten van 150.000 tot onder de 20.000 teruggelopen. In Nederland dreigde hetzelfde te gebeuren, wat tot een onderstroom van subversief verzet leidde onder intellectuelen en vooraanstaande burgers, die op het juiste ogenblik wachtten om openlijk in verzet te komen, in afwachting waarvan zij met kennelijk groot genoegen naar Bilderdijks voordracht van *Afscheid* luisterden.

Op 3 juli 1811 vierde zijn vrouw haar 35e verjaardag, waarvoor Bilderdijk haar obligaat hulde bracht. God had hem het hart der beste gade geschonken, hij achtte zich bevoorrecht en kwam daar rond voor uit: 'Doorklinke 't aard en waterplas!'[152] Zo'n overdreven aansporing voor iets alledaags of 'gewoons', wat ter viering van een verjaardag passender geformuleerd lijkt, maakt een uiterst retorische indruk op de lezers van nu. Hoe ouder Bilderdijk werd, des te meer retorische uitdrukkingen en zinswendingen liet hij passeren, alsof hij met het klimmen der jaren zijn dichterlijke zelfkritiek verloor. Wat retorisch is, kan verschillend worden uitgelegd, en verstaat men er voornamelijk een gebrek aan originaliteit onder, dan bedenke men, dat wat later retorisch bevonden werd, in Bilderdijks tijd nog voor 'echte' poëzie werd versleten. Spreekwoorden of een woord als 'wolkenkrabber' zijn eenmaal hoogst origineel geweest, voordat ze tot het alledaagse taaleigen zijn gaan behoren. Een residu van de natuurlijke afkeer die men voelt voor krachtig taalgebruik, dat om een of andere reden te luidruchtig is geworden of in onmacht uitgemond, kan verklaren waarom men spreekwoorden en een woord als 'wolkenkrabber' liever niet gebruikt. Over retorisch taalgebruik is eerder al het nodige opgemerkt, evenals over de verhouding tussen retorisch en classicistisch taalgebruik en retorisch taalgebruik en individualisme, die zich als water en vuur tot elkaar verhouden.[153] Wat dat laatste betreft, zou men van zo'n uitzonderlijk originele man als Bilderdijk niet licht verwachten, dat hij zich van 'god der dichtkunst' tot het 'symbool der opgeschroefde rijmelarij' zou ontwikkelen.[154] Hoe dat toch kon gebeuren, heeft met de invulling van het begrip 'oorspronkelijkheid' te maken. Men verstond daaronder het schrijven van poëzie in het Nederlands,-dus niet de kwaliteit van een in het Nederlands geschreven gedicht gaf de doorslag, maar het simpele feit dat een gedicht niet in het Latijn was geschreven-, daarnaast gold iedere dichter met een ingetoomde imitatiedrift voor 'oorspronkelijk', evenals wie vaderlandse deugden als eenvoud, zuinigheid en eerlijkheid aanprees.[155] In tal van leesgezelschappen en dichtgenootschappen werd Bilderdijk voor een 'oorspronkelijk' dichter gehouden, terwijl hij dat naar moderne maatstaven lang niet altijd was. Moralisme en oorspronkelijkheid staan op gespannen voet met elkaar, waardoor een gedicht als *Grondregelen* aan de criteria van 'oorspronkelijkheid' in zijn tijd voldeed, terwijl het met zijn monotone opsomming en aanbeveling van deugden tegenwoordig irriteert:

Wees zacht, gespraakzaam, en godsdienstig en toegevend
En toon aan ieder mens een vriendelijk gelaat,
Vermijd gemeenzaamheid, maar wees voor elk wellevend.
Breng geen beslissing uit dan na een rijp beraad.[156]

Wat moet een moderne lezer met al die commando's op zedenkundig gebied, een verzameling van woedend uitgevaardigde bevelen die stuk voor stuk een krachteloze indruk maken, omdat de zin ervan niet wordt toegelicht, of gemakkelijk kan worden weersproken? Het is net alsof Bilderdijk zich ook zelf voor dit gedicht schaamde, omdat het op hem (anders dan op zijn tijdgenoten) een retorische indruk maakte, blijkens zijn toelichting dat hij het slechts 'op iemands verzoek' had vervaardigd.[157] Een ander kenmerk van retorisch taalgebruik is, dat het 'hol' lijkt. Wie voortdurend zijn beklag doet over alle ellende die hem overkomen is, maar in een zeldzame bui van zelfrelativering tot de slotsom komt, dat het doorstane leed niets is vergeleken met wat hij thans moet verduren, laat gerechtvaardigde twijfels rijzen over het gewicht dat hij eerder aan de zwaarte van zijn bestaan toekende. Zo dichtte Bilderdijk over zichzelf in zijn Brunswijkse periode:

Neen, hij heeft geen recht te klagen,
Die in 't bloeien van zijn dagen,
Met het brein nog ongekrenkt,
Vrij en onbelemmerd denkt.[158]

Bedoelde hij daar zichzelf mee? Ja, want hij voegde Le Franc van Berkhey toe:

Nee, mijn vriend, het was geen lijden,
Wat ik leed in vroeger tijden.[159]

Behalve door moralistisch, hol en overdreven taalgebruik kenmerkt retoriek zich ook door een voorkeur van de retoricus voor ouderwetse woorden, die niet iets verrassends hebben, maar een nodeloos gedateerde indruk op de lezer maken. Als Bernard ter Haar veel later in de negentiende eeuw het woord 'min' gebruikt voor 'liefde', als hij dat woord bij herhaling 'indrinkt' in plaats van het gewoon te horen, als de vrijage met zijn geliefde hem tot een 'naamloze zielsverrukking'

brengt, waarmee deze dichter zichzelf een brevet van onvermogen geeft, en als hij haar tot overmaat van ramp aan zijn 'sidderend' hart drukt, dan wordt zijn met traditionele Parnastaal in verband gebrachte poëzie als 'voos', 'opgewonden' en 'ontstellend retorisch' getypeerd en de poëet in kwestie zelf als een leerling van Bilderdijk afgeschilderd.[160] Met terugwerkende kracht wordt een groot dichter zo tot een retorische poëet gestempeld, zelfs als hij dat niet geheel en al heeft verdiend.

Hoe origineel Bilderdijk was, blijkt ook uit zijn *Kort verhaal van eene aanmerklijke luchtreis en nieuwe planeetontdekking*, dat hij zogenaamd 'uit het Russisch vertaald' tussen 10 en 15 juli 1811 schreef. De westerse arts die er de hoofdpersoon van is, lijkt op Bilderdijk die vroeger het voornemen had gekoesterd om zich als arts in Perzië te vestigen. Uitgedaagd om te experimenteren met een hete luchtballon, waar men in Frankrijk al niet meer van opkeek, stijgt hij samen met de 'derdehalfhonderd pond' zware Joussouf op, die zodra de luchtballon zich verheft, uit het rieten schuitje springt. Nog sneller stijgt de luchtballon, gevuld met waterstofgas, dat zich vormt uit een mengsel van hete lucht, ijzervijlsel en vitriool. Dat hij vanuit zijn hoge positie vrouwen, gesluierd of niet, in hun eigen achtertuinen zou kunnen gadeslaan, mocht voor de ik-figuur bezwaarlijk zijn, maar was het volgens de emir niet: behalve christen en Fransman, was hij immers arts. Steeds hoger stijgend krijgt de ballonvaarder een bloedspuwing, waarna hij uiteindelijk het bewustzijn verliest. Als hij wakker wordt, blijkt hij op Selenion geland te zijn, een maantje tussen de aarde en de maan in, dat te klein is om op aarde zichtbaar te zijn, maar zich nog net in de vertrouwde dampkring bevindt. Hij ontdekt een nieuwe flora en fauna, bestaande uit heesterachtige bomen en een soort kleine struisvogels, die een hees geluidje geven.[161] Misschien wel de diepste indruk maakt de zich om haar eigen as wentelende aarde op hem, als een enorme maan in het zenit staand, wat zijn heimwee naar Europa opwekt. Tijdens zijn zoektocht naar medemensen op het maantje ontdekt hij een amulet van Abaris, zijn Scytische voorganger, die op een gouden pijl door de lucht vloog, maar dat kan ook hangend onder een luchtballon geweest zijn, aangezien de Griekse woorden voor 'pijl' en 'ballon' vrijwel identiek zijn. Abaris verleidt hem tot meer taalkundige bespiegelingen, zoals zijn vermoeden dat de vorm van de huidige *K* valt te herleiden tot die van de *C*, of dat in de *A* duidelijk een ploegende os valt te herkennen.

Wat het belang van zulke observaties is,-daarover laat hij de lezer niet zonder zelfspot in het ongewisse.[162] Het is met denkbeelden in het algemeen immers gesteld als met 'kamermeubelen': wanneer men zulke huishoudelijke artikelen niet een juiste plaats weet te geven, sleept men die naar de rommelzolder om na een tijdje te vergeten, wat men ooit heeft aangeschaft.[163] Kollewijn vertelde de rest van het verhaal keurig na: 'Onze held komt na vele ronddolingen weer op het punt, waar hij geland was. Zijn voertuig ligt daar nog, slechts weinig beschadigd. Hij herstelt het en kan, dankzij de als ballast meegevoerde chemicaliën zijn ballon weer vullen. De vrees komt bij hem op, dat hij op het punt, waar de aantrekkingskracht van Selenion aan die van de aarde gelijk is, zal blijven hangen. Maar de overweging dat dit bij zijn eerste opstijging ook niet is geschied en de trager wordende snelheid wel in staat zal zijn het dode punt te overwinnen, stelt hem gerust. Hij onderneemt de terugtocht, brengt verschrikkelijke ogenblikken door, acht zich verloren, maar komt tenslotte in de oceaan terecht, waaruit hij wordt opgevist door een Russisch schip, dat hem behouden aan de wal brengt.'[164] Kollewijn was ronduit complimenteus voor de verteller van dit verhaal: 'Zeer gelukkig is Bilderdijk geslaagd in zijn pogingen om het fantastische verhaal als waarheid voor te stellen.'[165] En inderdaad dankt het zijn charme voor een niet gering deel aan de sciencefictionachtige sfeer van het geheel.

De toon van dit verhaal is uniek, volstrekt origineel en als zodanig passend bij een nieuw literair subgenre dat al vóór de Tweede Wereldoorlog met 'sf' werd aangeduid. Bilderdijk zette de toon daarvoor, zo'n 50 jaar vóór *Cinq semaines en ballon* van Jules Verne en, wat verwonderlijk is, wist die meteen goed te treffen. Er waren meer verhalen in dat genre geschreven, zoals Ludvig Holbergs *De onderaardse reis van Klaas Klim* en *De waarachtige historie van Lucianus van Samosata*. Maar die hebben meer weg van een 'droomsatire' dan van een 'astrologische roman', zoals Bilderdijk zijn eigen verhaal wenste te classificeren.[166] In het eerste verhaal wordt de pedanterie van geleerden gehekeld, terwijl in het tweede met de goedgelovigheid van mensen een loopje wordt genomen. Hoewel men de sporen daarvan ook in Bilderdijks verhaal terugvindt, evenals andere gemeenschappelijke subthema's waaronder het benadrukken van het hachelijke karakter der onderneming, heeft hij anders dan zijn voorgangers allereerst wetenschappelijk verantwoorde fictie willen schrijven. Hij wist zelf ook wel, dat hij vernieuwend bezig was: 'Wanneer

hij met de hyperbolische uitdrukkingswijze, die hem zo eigen is, daaraan toevoegt, dat zijn verhaal *niets* heeft van andere verdichte verhalen in dat genre, zoals over de reis van Klaas Klim en de historie van Lucianus, moet men dat vooral niet te letterlijk opvatten. De schijnbaar absolute negatie legt er de nadruk op, dat Bilderdijk van mening is in dat genre iets oorspronkelijks te hebben geleverd, dat geheel afwijkt van alle andere werken.'[167] De basis van zijn verhaal is intussen van romantische aard, want het stelde hem in staat een paar dagen in de zomer van 1811 aan de alledaagse werkelijkheid te ontsnappen. Het *Kort verhaal van eene aanmerklijke luchtreis en nieuwe planeetontdekking* valt daarom, behalve als een sf-verhaal, ook te beschouwen als een even speels als bevlogen getuigenis van Bilderdijks 'taedium vitae', een op de oude kerkvaders geïnspireerde walging van het leven die weinig met Sartres 'nausée' van doen heeft, omdat er telkens weer het verlangen naar een hemels Jeruzalem in doorklinkt. Wat dat betreft, maakt het niets uit of een luchtreiziger zich van een vurige wagen bedient, zoals de profeet Elias deed, of van een luchtballon, zoals Abaris de Tweede verkoos te doen.[168] Een paar voorbeelden van die bijzondere toon dienen nog gegeven te worden om te voorkomen, dat beweringen daarover in het luchtledige blijven hangen, wat op de heen- en terugweg bijna met het schuitje van deze Abaris dreigde te gebeuren. Met een toespeling op Columbus en schepen in het algemeen verzuchtte Bilderdijk over een nieuwe uitvinding, zoals de luchtballon: 'Wat zijn de wetenschappen niet al verplicht aan het geval! Een geringe toevallige waarneming wekt een vluchtig denkbeeld op in het hoofd van enig mens, en een nieuwe wereld, als het ware, is gevonden. Zeker, wie het eerst een ontwortelde boomstam zag drijven, en zich daar schrijlings op zette, dacht niet aan de ontdekking van drie werelddelen, die zonder dat nooit bekend konden worden. Even weinig geloofde mevrouw Montgolfier als zij haar gewassen japon op de vuurmand droogde, dat dit ons de weg moest banen tot ontdekkingen, die het gehele hemelstelsel een nieuw aanzien zouden geven, en wat duister en ons onbereikbaar scheen, zich in het helderst licht zou stellen en met onze aarde verenigen.'[169] Zijn luchtballon met 'luchtschip' en 'vliegtuig' aanduidend, aan boord waarvan 'valschermen' in geval van nood voor een zachte landing moesten zorgen, voorzag hij welk 'nut in de oorlog uit deze vliegtuigen te trekken is, hetzij ter ontdekking of opneming van vijandelijke legeringen, verdedigingsinrichting van steden en dergelijke,

hetzij ter overziening en ontdekking van streken lands, waar men geen topografische kaarten van heeft. En zodra slechts de wijze van deze machines te besturen tot zekere maat van volkomenheid gebracht, en de vaste wind- of luchtstromen in de hogere oorden des dampkrings door vaste waarnemingen bepaald zullen zijn, zal zich een oneindig ruim uitzicht ontsluiten van voordelen, die voor de onderlinge verstandhouding en gemeenschap der landen en volkeren, nog onberekenbaar zijn.'[170] Zelfs voorzag hij de globalisering van onze wereld in economisch opzicht, de gedeeltelijke afschaffing van landsgrenzen en de suprematie van de luchtmacht: 'Een nieuwe weg zal zich voor de koophandel openen, geheel nieuwe takken van industrie zullen ontstaan, de voor- en nadelen van de ligging der landen houden op te bestaan, de bezetting van grenzen wordt vergeefs en het meesterschap ter zee zal vervallen of nutteloos zijn, wanneer men door luchtvloten, met waren, met wapens en manschap geladen, de overvloed of de oorlog in de afgelegenste oorden zal brengen, zonder aarde of water aan te doen.'[171] Toon en inhoud van dit soort proza vormen ook nu nog een hechte twee-eenheid, die moeilijk valt te overtreffen.

Meinardus Tydeman las het verhaal en reageerde er met ingehouden enthousiasme op: 'Uw luchtreis is, voorzeker, zeer geestig. Maar is zij iets meer? Ik geloof, ja, dat er een verheven doel achter zit. Zal het publiek dit doorzien?'[172] Hij wist zich met het nieuwe subgenre van een 'astrologische roman' geen raad en vermoedde, dat achter de letterlijke verkenning van het hemelruim een religieus verlangen schuilging. Bang zich in de ogen van zijn vriend belachelijk te maken schoof hij zijn eigen onzekerheid op het publiek af, terwijl hij dat voor Bilderdijk toch niet had hoeven te doen. Hij was de enige niet die met onzekerheden te kampen had, want ook de Groningse uitgever en drukker van het verhaal, Wybe Wouters, schreef ergens in de marge van de drukproef: 'Dit versta ik niet.' Bilderdijk, die zich niet verwaardigde een handwerksman tekst en uitleg te geven, tekende daarbij aan: 'Dat hoeft ook niet,' wat volgens Kollewijn een knap staaltje van een even adequate als beheerste reactie was.[173] Jeronimo de Vries had inmiddels het manuscript van het verhaal gekocht, wat de schrijver naar waarde wist te schatten: 'Ik geloof niet (onder ons gezegd), dat dit voor een boekverkoper of voor eigen speculatie is, maar alleen om een edeler aanzien en kleur te geven aan een vriendengift ter ondersteuning.'[174] Hij, de schrijver van een fantastisch verhaal,

kwam woorden tekort om zijn waardering voor zulke mecenassen uit te drukken: 'Hij en de heer Meijer tonen mij beiden oneindig veel hartelijkheid in mijn ongeluk en ik kan u niet uitdrukken, wat zij al niet uitdenken om mij een dienst te bewijzen, zonder dat het voor mij de schijn ervan heeft.'[175] Hij voelde zich door hen, evenals door de met 'u' aangesproken Hendrik Tydeman, zeer goed begrepen en vond in elk geval de juiste woorden om zijn eigen onmacht vorm te geven. Maar tegelijkertijd was er ook sprake van een principieel onbegrip dat hem in bijna postmoderne zin ontwrichtte en hem overeenkomstig zijn opvatting over gebrekkig functionerende zintuigen van zijn omgeving vervreemdde: 'Ik zeg bij gebrek aan de ware uitdrukking elk ogenblik iets te veel, of iets te weinig, of iets anders: het is, dat de denkbeelden die ik heb voor te dragen, incommensurabel zijn met de woorden en woordvoeging der talen, die louter op het fysische of lichamelijke gegrond zijn en dit alleen uitdrukken.'[176] Hij was niet verzadigd van te veel indrukken die alle met evenveel recht om voorrang in zijn hart en hoofd streden, maar (en daarin verschilde hij van een postmoderne filosoof) hij was te vergeestelijkt om zich met behulp van woorden uit te drukken, waarin een vlees geworden geest het uiteindelijk tegen woordeloze denkbeelden moest afleggen. Gevoeliger dan ooit, zodat hij zich niet aan de gedachte kon onttrekken door spinrag verwurgd te worden, hield de analyse van taal in het algemeen en van het Nederlands in het bijzonder hem in de zomer en het najaar van 1811 bezig. Hij werkte aan de vernieuwing van zijn geslachtslijsten en drukte zijn verwarring over de beperkte mogelijkheden van taal in vraagvorm uit: wat kan men in de confusie van Babel doen?[177] Hij wist het niet en vergenoegde zich ermee grafrechten in de Aya Sofia te Constantinopel te claimen. Geld om zijn voorvaderlijke rechten kracht bij te zetten,-de voornaam van zijn oudste zoon uit zijn eerste huwelijk bleef hem aan Griekse keizers herinneren-, had hij niet. Als claimer van graven in eigen land en ver daarbuiten beschikte hij echter over genoeg fantasie om luchtreizen in de vorm van illusies en desillusies mogelijk te maken.

Hendrik Tydeman moest nu ook zelf nauwkeurig op zijn uitgaven letten, waardoor aan een niet onaardige gewoonte een einde kwam. Gewend als hij was boeken op zicht naar Bilderdijk te sturen en die, bij wijze van facilitair gebaar alvast voor hem open te snijden, zond hij die nu met dichte pagina's naar de Herengracht. Alleen als de ontvanger er prijs op stelde, betaalde Hendrik Tydeman achteraf de

boekhandelaar. Om zijn niet minder urgent geworden claim bij de hertog van Plaisance toe te lichten, schreef Bilderdijk in juli en augustus 1811 drie brieven aan de heer De Veer te Parijs, van wie hij wonderwel steun verwachtte om zijn huis in Utrecht of zijn destijds door koning Lodewijk toegekende pensioen terug te krijgen: 'Ongetwijfeld zou de keizer mij niet in strijd met zijn gevoel voor rechtvaardigheid deze f 2400,- willen afpakken, waarvoor ik afstand van onroerend goed heb gedaan, om mij tenminste weer in het bezit ervan te kunnen stellen, of in ruil voor iets gelijkwaardigs om geen schade te hoeven lijden. Dat is dan ook alles wat ik wens. Met f 2400,- per jaar zou ik kunnen leven, indien dit geldbedrag mij blijvend wordt verstrekt: op basis van de waarde van het huis (naar schatting waarvan ik heb geprofiteerd van de verhoging van mijn pensioen sinds één augustus 1809) zou ik mij uit de verlegenheid kunnen redden en hen kunnen betalen die mij een voorschot op mijn pensioen hebben gegeven. Ik wens hen slechts tevreden te stellen door eervol de verplichtingen na te komen die de koning mij heeft opgelegd.'[178] Natuurlijk deed hij tevergeefs een beroep op het rechtvaardigheidsgevoel van de keizer, die zich als usurpator van het Koninkrijk Holland niets aan de met zijn broer overeengekomen transacties gelegen liet liggen. Er was in 1810 immers een volkomen nieuwe en eenzijdig afgedwongen politieke situatie ontstaan! Bilderdijk wenste daarmee geen rekening te houden en deed het in zijn brieven aan De Veer voorkomen, alsof hij min of meer op uitnodiging van koning Lodewijk naar zijn vaderland was teruggekeerd, althans op last van hogerhand zijn vaderland niet meer had mogen verlaten om naar Brunswijk terug te keren.[179] Zulke indirect gelegde en onware morele claims leidden in 1812 tot de toekenning van een eenmalige gratificatie van 600 francs en per 1 december van dat jaar tot een wachtgeld van 1500 francs per jaar, met terugwerkende kracht ingaande op 1 augustus, beide bestemd voor een man van uitzonderlijke verdienste.[180] Omdat deze werkte voor de Tweede Klasse van het Keizerlijk Instituut moest de gemeente Amsterdam hem het wacht- of jaargeld betalen uit de middelen die haar ter beschikking stonden om de schone kunsten te bevorderen.[181] Terwijl Bilderdijk nog steeds in surseance van betaling verkeerde, kwam op 7 augustus 1811 eindelijk zijn geschil met Bromet tot een goed einde. Laatstgenoemde begreep dat er bij zijn oude leenman niets meer te halen viel en had daarin berust. De procureur van Catharina Woesthoven berichtte haar op die dag: 'Hedenochtend is uw

zaak tegen de heer Bromet gedecideerd. Aan hem is zijn eis van f 8200,- ontzegd en u bent daarentegen gecondemneerd om f 2762,- te betalen. Bromet is gecondemneerd in 2/3 en u in 1/3 van de betaling der proceskosten. Wij hebben dus de zaak gewonnen, voor zover die te winnen viel.'[182] De afweging van de rechter kwam erop neer, dat de restschuld f 5524,- bedroeg na aftrek van wat eerder al was betaald en dat Catharina voor de helft daarvan aansprakelijk kon worden gesteld. Op 24 februari 1812 kreeg Bromet dit bedrag in handen, zodat Bilderdijk zich sindsdien in juridische zin niet langer schuldig tegenover zijn geldschieter hoefde te voelen. In morele zin bleef hij echter onder zijn oude Haagse schuld gebukt gaan, zoals uit een voorval in 1822 nog zal blijken.

Patriottische joden als Hahn en Bromet ontmoetten elkaar in *Felix Libertate*, een genootschap dat door joden was opgericht 'om middelen te beramen tot het verkrijgen van algemene vrijheid'. Daaronder werd voornamelijk de integratie of met een ongelukkig woord 'inlijving' van joden in de Nederlandse volksgemeenschap verstaan, of zij nu van Duitse of Portugese oorsprong waren.[183] Overeenkomstig het gelijkheidsideaal der Franse Revolutie scheen er aan hun discriminatie een einde gekomen te zijn, wat Bromet voldoende vrijheid gaf om de vrijheidsboom te vergelijken met de koperen slang van Mozes, die in de woestijn ter genezing van zieken placht te worden aanbeden. Omdat in de *Thora* de verering van bomen verboden is, waren zijn danspassen om de vrijheidsboom (waarin progressieve christenen op hun beurt de boom der kennis van goed en kwaad zullen hebben herkend) een des te opmerkelijker teken van integratie.[184] Daarnaast bestond er ook een conservatief joods genootschap met dezelfde doelstelling, dat het *Israëlitisch Genootschap tot Nut en Beschaving* heette, waarvan Bilderdijk in 1812 erelid zou worden.[185] Hij had hen in *Aan de joden* opgehemeld: 'Gij, oud en edel volk, dat nu sinds achttien eeuwen voor uwer oud'ren schuld zo duur, zo eind'loos boet!' en zou hen blijven beminnen: 'Ik bemin u, ik acht u, ja, geslacht van Abraham, dat uw verlosser wacht uit koning Davids stam!'[186] De Sefardische joden, oorspronkelijk afkomstig uit Spanje en Portugal, waren welgesteld in tegenstelling tot de Asjkenazische joden, afkomstig uit Oost-Europa.[187] Bilderdijk koesterde voor eerstgenoemden een grote sympathie, want zij waren na de verwoesting van de eerste Tempel in 586 vóór Christus naar Tharsis weggetrokken en droegen niet in persoon (maar wel persoonlijk) schuld aan de kruisiging van

Christus.[188] Hij zag in hen en andere joden geen vijanden van het christendom, maar christenen avant la lettre, dat wil zeggen gelovigen in een voorstadium van het messianisme. De komst van *hun* Messias viel immers samen met de wederkomst van *zijn* Messias![189] Asjkenazische joden als Bromet waren diep onder de indruk van Napoleon, aan wie zij hun eigen emancipatie meenden te danken te hebben, terwijl Sefardische joden als de vader van Isaäc da Costa minstens twee redenen aanvoerden om daarvan verschoond te blijven. Hadden zij hun vrijheid niet aan de Oranjes te danken, die afkerig van patriotten en hun revolutionaire beginselen waren? Zetten zij hun relatief bevoorrechte positie niet op het spel, wanneer zij gezamenlijk als joden de verbetering van hun lot zouden nastreven?[190] Daniël da Costa hield zich liever afzijdig, seigneurale distinctie afwisselend met de instinctieve reactie van een outlaw: 'De omwenteling die ons land tot een Bataafse Republiek maakte en aan joden de burgerlijke emancipatie schonk, kwam hem ongewenst voor. De Portugese gemeente zag daar haar ondergang in als bevoorrechte stand van het jodendom. Zij was een voornaam krank lichaam en de schok der Revolutie bracht haar zedelijk en geldelijk verval aan het licht, zoals dat bij zoveel andere kranke lichamen der achttiende eeuw gebeurde. Niet dat Daniël da Costa, de vader van de dichter, persoonlijk bij de omwenteling te lijden heeft gehad, maar zij wakkerde zijn gevoel van teruggetrokkenheid aan. En het huishouden ging gedrukt onder de ziekelijkheid van de moeder en de somberheid van de vader.'[191] De schrijver van dit proza, W. Byvanck, is hier bezig in de ouderlijke sfeer voor de jonge Isaäc da Costa een soortgelijk milieu te scheppen, als Bilderdijk naar waarheid van zijn vader en moeder schetste, om het zijn lezers in retrospectief opzicht gemakkelijk te maken. De conclusie, dat dezelfde moeilijke jeugd, hetzelfde isolement, dezelfde opvoeding en academische opleiding, uitmondend in dezelfde loopbaan als advocaat, Bilderdijk en Da Costa innig verbond,-en bijvoorbeeld niet een gevoelsleven dat daar gedeeltelijk los van stond-, ligt er te dik bovenop om geloofwaardig te zijn. Bilderdijks vader en moeder hadden juist weinig met Da Costa's ouders gemeen, zijn vader was eerder joviaal in de omgang en streng voor zichzelf dan somber en zijn moeder was eerder een gezonde huisvrouw met een paar gevoelsarme trekjes ten opzichte van haar oudste zoon dan ziekelijk. Nee, wat de meester en zijn leerling verbond, school niet in de ouderlijke sfeer, maar in hun reeds als kind ervaren

gevoeligheid voor het schone (dat minder de voorvaderlijke dan de engste familieverhoudingen oversteeg), en afkeer van de rede. Da Costa toetste die afkeer, zonder als Bilderdijk te reppen van zijn innigst zelfgevoel, op latere leeftijd aan zijn jeugd:

> Gelijk de poging van het kind,
> dat zwikt bij ied're schrede,
> en ieder stond zich hulp'loos vindt,
> zo is de kracht der rede![192]

Daarnaast vormde religie, die men meer als een gevoel voor godsdienst dan als godsdienstzin gelieve op te vatten, een machtig bindmiddel tussen hen. In 1811 verkeerde dit alles nog in statu nascendi, maar er liet zich al wel een parallel trekken tussen Bilderdijks vader, die zich goed met zijn Sefardische buurman Henriques de Castro verstond,[193] en Bilderdijk zelf, die zich graag met joodse vrienden omringde. Generaties van min of meer geïntegreerd gedrag lagen ten grondslag aan de (wegens hun verschil in leeftijd betrekkelijk geringe) gevoelens van vriendschap die Isaäc da Costa op de Latijnse school voor Elius Bilderdijk koesterde, wiens moeder hij persoonlijk had leren kennen. Werpt men een blik ver naar voren, dan blijkt voornoemde parallel zich in genealogisch opzicht tot een familielijn te hebben ontwikkeld, doordat twee nakomelingen van Bilderdijk en Isaäc da Costa met elkaar in het huwelijk traden.[194]

In termen van assimilatie was de Franse keizer zeer te spreken over joden en onderling verdeelde christenen, toen hij in het najaar van 1811 een bezoek aan het voormalige koninkrijk van zijn broer bracht: 'Ik ben buitengewoon in mijn schik met Nederland. De mensen herinneren zich hun onafhankelijkheid alleen nog maar om des te beter de voordelen van de hereniging te voelen en daarin een uniformiteit van wetten, een gematigd stelsel van bijdragen en een geregeld verloop van zaken te ontdekken. Zij zijn meer Frans dan enig ander volk van de herenigde landen.'[195] Samen met zijn gemalin, Marie-Louise van Oostenrijk, bezocht hij onder meer Amsterdam, Den Haag en Utrecht, waar in plaats van de Grande Armée een leger van jaknikkers hem plechtig zijn opwachting kwam maken. De prefecten, onder wie 'de zo gehate De Celles en Stassart,-vooral de eerste was een wreedaardige beul en een in elk opzicht verachtelijk wezen-, waren dan ook niet in gebreke gebleven om strenge voorschriften te geven,

opdat het hun ontvangst aan geen luister en uiterlijke tekenen van blijdschap zou ontbreken'.[196] Aldus luidde het venijnige commentaar van een ooggetuige, aan wie op zijn beurt de opmerkingsgave van Napoleon in het bijzonder was opgevallen: 'De keizer bemerkte, dat bij de talrijke buitenverblijven en welvarende boerenplaatsen meestal enige vergulde letters op de posten van een deur of hek waren geplaatst. Hij vroeg naar de betekenis ervan en vernam, dat daarmee de naam der woning werd aangeduid. En toen nu herhaalde malen de naam *Nooit gedacht* voorkwam en men hem onderrichtte, dat de bewoner daardoor te kennen wilde geven, dat de fortuin hem gunstig gezind was geweest en hij daardoor in het bezit van een verblijf was gekomen, zonder dat hij dit ooit had kunnen denken, lachte de keizer hartelijk over een zo sterk sprekend uithangbord.'[197] Maar het lachen verging hem, toen hij op Sint-Helena een brief van een Nederlander ontving, waarin op zijn bezoek aan het huis van een Stichtenaar werd gezinspeeld. Zou Napoleon zijn huis op dat verre eiland niet beter *Nooit gedacht* dan *Longwood* kunnen noemen? Dat was immers 'een benaming, waarmee hij zich vroeger zo geamuseerd had en die voorzeker dáár niet minder toepasselijk zou zijn dan híér voor de woning van een Stichtse huisman. In die dagen van opgewondenheid en bij het nog levendige besef van verontwaardiging over de geleden onderdrukking mocht deze wat ruwe bespotting van een gevallen grootheid misschien wel verschoning verdienen…'[198] Achteraf durfde men iets te wagen, waartoe men destijds niet de moed had bezeten. Slechts weinigen oefenden in het najaar van 1811 openlijk kritiek op het beleid van de keizer uit. Toch is er een politieke prent uit die tijd bekend, waarop Napoleon in een kruierspakje allerhande verse waren draagt. De smakelijkste en zo te zien ook zwaarste producten zijn zonder uitzondering voor de Franse bezetters bestemd, terwijl hijzelf alleen maar surrogaten mag nuttigen en bijvoorbeeld cichorei in plaats van koffie drinkt. De toeschouwer stelt hem met zichtbaar leedvermaak de vraag: "Is het niet lekker, Nap?"[199] Het bezoek aan Amsterdam werd een doorslaand succes gevonden, dat wil zeggen voor wie het 'nec plus ultra van servilisme' op hoge prijs stelde.[200] Tegenstanders van het regiem voelden 'onder het fluwelen omkleedsel de klauw van de adelaar'.[201] Het in maart van dat jaar geboren adelaarsjong kon spijtig genoeg niet bij het bezoek aanwezig zijn, maar de charismatische uitstraling van zijn vader die altijd net een overwinning behaalde, als de zon begon te schijnen (of was het omge-

keerd?), miste in die zin zijn uitwerking op Bilderdijk niet, dat hij zich ten aanzien van dit soort coïncidenties de opmerking liet ontvallen: 'Die zon kwam dan ook juist op tijd en bewees, dat Napoleon, hoezeer anders wel bekend om zijn onbekwaamheid bij een vrouw, er echter een meester in was naar verkiezing een zoon of dochter, op het ogenblik dat hem dat goed uitkwam, voort te brengen.'[202]

Kennelijk behaalde hij in het najaar van 1811 geen overwinningen, want menig volksfeest ter ere van de Franse keizer viel in het water. De welgestelde inwoners van Utrecht moesten ieder 20 soldaten inkwartieren om hun opperste soeverein in staat te stellen met een gevolg van 13.500 militairen rond te rijden.[203] Reed hij weer eens onder de ereboog van een dorp of stad door, dan stonden daar meestal de armlastigen van een wees- of diaconiehuis opgesteld, met palmtakken in de handen gedrukt, nadat zij 's ochtends op een goed ontbijt waren onthaald, dat zij anders nooit kregen wegens de tiërcering van de staatsschuld.[204] Tegenover rijk uitgedoste dames placht de keizer zich ongemanierd te gedragen, ook geestelijken en professoren konden onverwachts de wind van voren krijgen. Zo vroeg hij aan een professor in de oogheelkunde te Leiden: "Maakt u veel lijken?"[205] Te Katwijk inspecteerde hij de sluizen, die door zijn broer waren gemoderniseerd, waarna hij op schootsafstand van een Engels fregat verkoos te lunchen op het strand.[206] Op Texel inspecteerde hij de zeemacht met een praktisch vernuft Johan de Witt waardig. Net als deze zo'n 150 jaar vóór hem gedaan had, peilde hij, hoe diep en smal de wateren om het eiland waren. Het Spanjaardsgat was net diep genoeg om een oorlogsvloot te doen uitvaren, maar er waren destijds admiraals die de raadpensionaris het tegenovergestelde trachtten wijs te maken. De Witt toonde hun ongelijk ter plaatse aan, waarin de Oranjegezinde Bilderdijk weigerde te berusten. Hij reduceerde het eerste probleem daarom tot een tweede: kon een dwarsgetuigde oorlogsvloot de haven van Texel aan de wind uitzeilen onder een hoek van 30 of 60 graden? Het antwoord op die vraag moest ontkennend luiden, maar dat gaf De Witt niet, waaruit maar weer eens duidelijk bleek, hoe ondeskundig een al te voortvarende Haagse politicus was opgetreden.[207] Napoleon voldeed om een andere reden niet aan de eisen die men aan een regeringsleider zou mogen stellen: hij dobberde er onbeschermd in dichte nevels rond, nadat zijn zeemanskompas was ontregeld door de vele ijzerhoudende degens en sabels van de landrotten om hem heen.[208] Bilderdijk ontmoette hem per-

soonlijk na diens aankomst op 9 oktober 1811 in het Paleis op de Dam, waar de hertog van Plaisance hem aan Napoleon voorstelde. Als secretaris van de Tweede Klasse van het Keizerlijk Instituut mocht hij antwoord geven op een vraag die Napoleon hem stelde: "Êtes-vous connu dans la République des lettres?" Verrast door de onwetendheid van de vragensteller, keek Bilderdijk hem recht in de ogen aan alvorens waardig en afgemeten te antwoorden: "Du moins, j'ai fait ce que j'ai dû pour l'être."[209] Zo vluchtig als zijn ontmoeting geweest was, zo indringend gaf hij er later commentaar op. Hem was opgevallen, dat Napoleon zijn vraag in zuivere jambes had geformuleerd, waarbij de beklemtoonde en onbeklemtoonde lettergrepen elkaar haast zonder heffing of daling afwisselden. Zo onachtzaam placht de beroemde acteur Talma ook de uit zijn mond vloeiende alexandrijnen, pentameters en hexameters te mishandelen, waarvan hij de monotonie in de voorlaatste lettergreep doorbrak door er in geval van mannelijk rijm de volle nadruk op te leggen met een melodisch accent dat ongeveer een halve toon hoger lag dan in de lettergrepen daarvoor. In radioverslagen van de Tour de France kunnen Franse reporters zich ook nu nog niet inhouden om de ene na de andere volzin op deze manier ten gehore te brengen, waardoor er een zichzelf voortdurend herhalende cadans ontstaat, die henzelf weliswaar in trance bij de wedstrijd houdt, maar hun gehoor minder schijnt te boeien. Overdonderd door deze metrische eigenaardigheid, uit de mond van Napoleon klinkend, had Bilderdijk onwillekeurig op dezelfde manier antwoord gegeven. Achteraf stoorde het hem, dat hij daarbij gebruik van een vals rijm had gemaakt: 'mettre' had van hem wel op 'lettres' mogen rijmen, maar niet 'être'. Zijn antwoord klonk als een opgezegde versregel, terwijl hij de ongeletterde als een vragensteller te woord had willen staan. De taalvaardigheid van Bilderdijk verdient het in de vorm van een lang citaat onder de aandacht van lezers te worden gebracht, die zich hopelijk zullen realiseren, dat zo'n grote verdienste een steeds wisselende inhoud dekte, die op zichzelf ook al interessant kan zijn. In geval van een 'match', zoals men tegenwoordig zegt, valt er dan iets dubbel te vieren: 'Sinds lang schijnt men elk denkbeeld van het onderscheid tussen het volkomen en onvolkomen, het heersende en ondergeschikte accent verloren te hebben. Maar het is voornamelijk sinds men Talma van het Franse toneel zijn afrabbelen en uitstoten (want uitspreken is het niet) van een vers of lid ener periode en het dan aanhouden op de

laatste masculiene syllabe (als ware het iets fraais) nabauwt, (wat echter het Frans beter duldt dan het Nederduits), dat dit afgrijselijk doorklinken van de slottoon van een vers loop heeft genomen. Dat dit onder Napoleon een *élégance* werd, kan niet bevreemden, want hij sprak zo. "Êtes-vous connu dans la République des lettres?" vroeg hij mij, wanneer ik als voorzitter van het Instituut in een commissie op audiëntie moest verschijnen. Dit is de maat en toon van wat hij vroeg: ʊʊ/ʊʊ/ʊʊ/ʊʊ/ʊʊ/-ʊ. Ik kon mij er niet van weerhouden om er werktuiglijk op dezelfde manier op te antwoorden of te rabbelen: "Du moins j'ai fait ce que j'ai dû pour l'être," zonder zelfs te merken, dat het een vers, en, in antwoord op zijn woorden, een vals rijm met zich meebracht, wat het waarlijk belachelijk maakte, naar aanleiding waarvan hij mij vreemd en alsof hij niet wist, hoe het op te nemen, aanzag.'[210] Achteraf wist Bilderdijk, wat hij de Franse keizer toen had moeten vragen: "Wordt de universiteit van Franeker opgeheven?" Zodoende zou hij Hendrik Tydeman een dienst hebben bewezen![211] Een ander leuk vraagje was geweest: "Wilt u uw broer de eer en mij het faveur doen diens schulden te betalen?"[212] Of: "Hoe verklaart u het, dat de Franse censor een boek van mij, dat nog niet eens in druk verschenen is, heeft verboden?"[213]

Willem de Clercq, toen zestien jaar oud, wilde graag ooggetuige van Napoleons bezoek aan Amsterdam zijn. Tussen de Heiligeweg en De Munt had hij in de Kalverstraat achter een venster plaatsgenomen om het spektakel bij te wonen, dat zo weinig van een 'blijde inkomste' weg had. Zijn commentaar liet aan duidelijkheid niets te wensen over: 'De Hollandse dichters hebben Zijne Majesteit helemaal niet feestelijk ingehaald. Helmers had zich uit de stad verwijderd om de laagheid der Hollanders niet te hoeven zien, en hij is zeer ziek.'[214] De niet minder vaderlandslievende Bilderdijk had De Dam, herdoopt in Place de Napoléon, moeten oversteken om functionaliteitshalve zijn opwachting bij de keizer te maken. Dacht hij anders over diens bezoek aan Amsterdam en de politieke consequenties van de inlijving dan Willem de Clercq in zijn dagboeknotities en Helmers, uithuizig en ziek tegelijk, door zijn gedrag lieten blijken? Er is geen enkele reden om aan te nemen, dat hij uit opportunisme de Franse keizer welgezind was. Kollewijn veronderstelde niettemin, dat Bilderdijk zich van vleitaal bediende om bij de bezetters een gunstig onthaal voor zijn verzoeken tot financiële ondersteuning te vinden. Pas toen er geen structurele oplossing voor zijn financiële problemen werd gevonden,

zou hij de figuur van Napoleon in een negatief daglicht hebben gesteld.[215] Met name het in *Winterbloemen* afgedrukte gedicht *Brief van Nero aan de nakomelingschap* zou als bewijs voor Kollewijns stelling dienen. Stilzwijgend van de veronderstelling uitgaand, dat Nero hierin model voor Napoleon stond, presenteerde Bilderdijk de Romeinse keizer als een man met een klein hartje, die in niets op een beul leek. Onschuldige mensen vonden troost bij hem, een tegendraadse held, die zwakkelingen slechts 'schut en heul' wilde bieden.[216] Nero koesterde geen enkel berouw over het door hem vergoten bloed, want uit noodweer en om de rust van de staat te verzekeren moest hij soms wel hard optreden. Hij hield bij zulke gelegenheden een hand voor zijn ogen, waaraan bloed kleefde, maar dat kon tenminste niet van zijn ziel worden gezegd.[217] Nero was immers een dichter, wiens artistieke temperament hem gevoelig voor inspiraties of openbaringen maakte. Zijn moeder deugde niet, maar hij wel![218] Bilderdijk oordeelde uiteindelijk positief over Nero, met wie hij zich als een miskende dichter graag vereenzelvigde. Was Nero niet net als hijzelf omringd door immorele burgers en weinig vaderlandslievende politici? Niet de Franse Keizer, maar hijzelf stond dus voor Nero model. Ondergroef dat de stelling van Kollewijn, toch kan men in dit gedicht een indirect bewijs zien voor het vooringenomen standpunt van Bilderdijk jegens de Franse keizer. Zonder zich op één enkel historisch document te beroepen, schilderde hij een beeld van de Romeinse keizer dat niet erg van de Franse verschilde: 'Zijn ondeugden en zwakheden waren die van zijn tijd en volk: zijn wanbedrijven, eerst gevolgen van noodzaak, naderhand van een dartele moedwilligheid die de openbare mening had leren verachten, en heel de gelukkige aanleg die hij van de natuur had ontvangen, werd in hem verstikt, door de dwang hem opgelegd. Men leze zijn geschiedenis onvooringenomen...'[219] Uit de *Annales* van Tacitus blijkt, dat niet zijn moeder, maar Nero zelf schuldig was aan de dood van Brittanicus.[220] Uit deze en andere bronnen is Nero's weerzinwekkende behandeling van de eerste christenen bekend, die in het Circus Vaticanus levend en wel voor de wilde dieren werden geworpen, of 's nachts in het nabijgelegen park als brandende toortsen dienst moesten doen.[221] Dacht Bilderdijk soms, dat zijn literaire verbeelding van Nero los van zijn opvatting over historie een eigen leven zou kunnen leiden? Waren die eerste christenen hem te rooms-katholiek geweest om de wreedheden van Nero aan de kaak te stellen? Vergoelijkte Nero's verzet tegen

een filosoof als Seneca in combinatie met zijn oorspronkelijk edele, menselijke aard al zijn wandaden? Men kan gegronde bezwaren tegen dit gedicht aanvoeren, waarvan de maker geenszins vrijuit gaat, maar niet dat het van een opportunistische gezindheid jegens Napoleon getuigt. Zou dat Bilderdijks intentie zijn geweest, dan was Nero veel minder ongunstig afgeschilderd dan nu het geval is. Een goede lezer zal in Nero trekken van het Beest herkennen, die Bilderdijk later ook aan Napoleon toedichtte. Dat lijkt in de verste verte niet op de vleitaal van een smekeling die voor financiële ondersteuning in aanmerking trachtte te komen.

Deze stelselmatig terugkerende beschuldiging van opportunisme voor financieel gewin doet Bilderdijk onrecht, omdat zij geen rekening houdt met de feiten. Hij had zich al tegen de Franse keizer uitgesproken, voordat hij aan zijn *Brief van Nero aan de nakomelingschap* begon, zoals hij dat daarna opnieuw in een reeks van gedichten zou doen. Juist toen hem een wachtgeld van 1500 francs per jaar was toegezegd, voorzag hij Napoleon van de kwalijkste epitheta, culminerend in de 'Minotaurus' uit 1813. Hij versleet Napoleon steeds vaker voor een werktuig in Gods handen, dat een nuttige bijrol vervulde in de loop der geschiedenis. Zoals de verraderskus van Judas de kruisdood van Jezus mogelijk maakte, deed Napoleon het zijne om het einde der tijden te bespoedigen. Als onmisbare figuren in een even noodzakelijk als historisch proces dienden zij gewaardeerd te worden, of op zijn minst de bedenkelijke eer te krijgen die hun toekwam. Vanuit die gedachte besloot Bilderdijk iets te doen wat meer aan opportunisme doet denken dan zijn hele *Brief van Nero aan de nakomelingschap*. Voor Napoleon als een voltrekker van het noodlot in een door God gewenste afloop richtte hij in gedachten een monument op de Mont-Cenis op, dat hij architectonisch volledig met een kostenberekening en al had uitgewerkt in het kader van een prijsvraag van het Franse Keizerlijk Instituut. Een kopie van zijn ontwerp kwam in 1832 op de veiling van J. Immerzeel jr. terecht, waar het met boeken, tekeningen en manuscripten aan de vergetelheid werd ontrukt, lang nadat zij reeds een zachte dood in Franse archieven was gestorven. Zijn ontwerp getuigde niet slechts van een monumentaal eerbetoon aan de Franse keizer, maar ook van zijn streven om al zijn talenten te benutten ter aanvulling op het gezinsinkomen. Dat zou men dubieus kunnen vinden, en met meer recht dan wat men hem doorgaans aanwrijft![222] Ten tijde van de inlijving van het voormalig Koninkrijk

Holland stak er in weerwil van het overheersend negatieve oordeel over Napoleon, vaak iets dubbelzinnigs in zijn waardering van het Eminente Hoofd. Hij nam het de keizer kwalijk, dat hij, met zijn broer, ook het volk waarover deze heerste, ten ondergang had gedoemd:

> En laat zijn vorst den zegen smaken,
> Dat hun, wier heil hij dacht te maken,
> Zijn onheil geen verdelging werd.[223]

Bilderdijk spiegelde zich aan koning Lodewijk, die weigerde uit zijn vrijwillige ballingschap naar Frankrijk terug te keren. Hoeveel waardiger dan de prins van Oranje legde hij de lucratiefste schikkingsvoorstellen van Napoleon naast zich neer! De uitgebreide domeinen van Saint-Leu, het Petit-Luxembourg en het woud van Montmorency plus een inkomen van 2.000.000 francs brachten geen toenadering tussen beide broers teweeg. Hortense mocht protectrice van de Rijnbond worden en over een eigen inkomen beschikken, haar ex-man stemde er niet mee in, omdat hij anders ook zou hebben ingestemd met de inlijving van zijn voormalig koninkrijk. Aan de Senaat schreef hij tegen de verdrukking in: 'Senatoren, ik weiger voor mij en voor mijn kinderen de apanage* te aanvaarden, waarvan in het decreet van uw senaat melding wordt gemaakt. Tegen mijn wil op de troon geplaatst, maar aan de Hollandse zaak gebonden door mijn genegenheid, mijn beloften en mijn heiligste plichten, wil en kan ik alleen maar mijn leven lang Hollander blijven. Dientengevolge verklaar ik voornoemde apanage te verwerpen.'[224] De voormalige koning kon het zich veroorloven er een in moreel opzicht zuiver standpunt op na te houden, nadat hij zich tezamen met zijn familieleden had verrijkt ten koste van zijn nieuwe landgenoten (als wie Fransen en Hollanders ten opzichte van Corsicanen kunnen worden beschouwd).

Op 1 december 1811 bleek Tydeman inderdaad in grote financiële problemen te zitten wegens opheffing van de universiteit van Franeker. Hij overwoog advocaat in Den Haag te worden, terwijl Bilderdijk onverminderd een universitaire loopbaan in het buitenland nastreefde. Men kan het zonder meer tragisch noemen, dat hij tot aan zijn dood zoveel waarde aan een professoraat hechtte en dat hij over de gemiste kansen in zijn leven, waar het een maatschappelijk hoog gewaardeerde functie betrof, zo lang verongelijkt en zelfs rancuneus

* kroondomein

het benoemingsbeleid aan tal van universiteitssteden in binnen- en-buitenland bleef volgen. Wat hem op grond van zijn capaciteiten en toezeggingen van niet de eersten de besten toekwam, ontging hem telkens weer opnieuw. Hij had daarin ook een teken van de goddelijke voorzienigheid kunnen ontdekken, die nooit algemeen maar altijd in het bijzonder waakt over wat voor een mens is weggelegd. Hij had in overeenstemming met een christelijke deugd als naastenliefde zijn vijanden in positief opzicht iets kunnen gunnen, wat voor hem in negatief opzicht een praktische beproeving bleek te zijn,-zijn gevoel van eenheid stond een al te scherpe scheiding tussen professoren en domoren niet toe-, maar dat kon hij niet opbrengen. Dit belangrijke thema in zijn leven, het verkrijgen van een professoraat, kan op een buitenstaander de indruk van een nodeloos ingewikkelde uitdaging maken. Waarom zou men daarop ingaan, als men zich bij voorbaat omringd door tegenstanders weet? Bilderdijk ging hen niet uit de weg, maar viel hen reeds aan, voordat zij hun zegje over hem hadden kunnen doen. In hun ogen had hij beter 'Bulderdijk' dan Bilderdijk kunnen heten, waarna een steekspel van woorden over hun ware bedoelingen vriend noch vijand deed besluiten van de (concurrentie)strijd af te zien. Op de chroniqueur van zijn leven heeft dit thema lange tijd de indruk van een onnodig maatschappelijk misverstand gemaakt, dat het eigenlijk niet verdiende een thema in iemands leven te zijn, totdat hij het door Annie Romein-Verschoor in *Omzien in verwondering* tot een heus thema zag uitgewerkt. De Amsterdamse intriges in Bilderdijks tijd bleken in de twintigste eeuw allerminst achterhaald, toen Nico Donkersloot, Jan Romein en Enno van Gelder als hoogleraar of, hiërarchisch foefje om een functie in geval van een ongewenste benoeming minder belangrijk te maken, als buitengewoon hoogleraar in Amsterdam konden worden benoemd. Kleingeestige bestuurlijke intriges, botsende politieke overtuigingen en beschuldigingen van plagiaat die aan een moderne universiteit in Tilburg niet slechts een marginaal effect zouden sorteren, waren ook toen al schering en inslag.[225] Hoogmoedig zelfbesef, versleten voor gezonde ambitie, is van alle tijden en heus niet alleen aan de functie van hoogleraar verbonden, maar, waar Bilderdijk bijvoorbeeld op taalkundig gebied een 'collisie van meningen' toejuichte, omdat men nog zo weinig wist, was menig groot ego ogenblikkelijk gehavend, waar de eigen maatschappelijke positie in het geding kwam.[226] In benarde tijden zou de overheid meer dan ooit geschikte figuren op ho-

ge posten moeten benoemen, die niet uit eigenbelang of uit eerzucht in de gelegenheid worden gesteld hun wil aan anderen op te leggen, maar uit bescheidenheid om het algemeen belang te dienen, geen toezichthouders op het bankwezen die achteraf met enige trots verklaren niet deskundig genoeg te zijn geweest om de intriges van hun frauderende collega's te doorzien, maar integere en bekwame functionarissen die de aloude stelregel van Vondel: 'Indien het gemeen u roept, bezorgt het als uw eigen' juist interpreteren, dat wil zeggen niet ter verrijking van zichzelf. Zo'n zeventiende-eeuwse discussie onder notabelen kan met evenveel recht of urgentie in de moderne tijd worden gevoerd en werd in Bilderdijks tijd heropend, toen de Franse bezetting ten einde liep. Moesten de regenten het als vanouds onder koning Willem I voor het zeggen krijgen, of was het systeem van nepotisme zo hecht met het regentendom verbonden, dat zij al even passé waren als de 'collaborateurs' onder koning Lodewijk en keizer Napoleon? Wat diende men onder 'algemeen belang' te verstaan? Bilderdijk dacht er bij de overgang van 1811 naar 1812 over na en nam zich toen al voor om zich publiekelijk in die discussie te mengen. Over de wenselijkheid van een monarchie hoefde hij overigens niet na te denken, die strookte geheel met zijn ideeën over een Eminent Hoofd, zoals hij evenmin twijfelde aan het al of niet gepasseerde karakter van een Oranje op de troon: de Franse Revolutie was in 1813 eindelijk voorbij, het graafschap Holland werd in de vorm van een koninkrijk in ere hersteld, want in het verleden lag het zich nog niet in volle omvang aandienende heden en in het heden de verwezenlijkte toekomst. Wat van zijn gading was, pikte hij er onder miskenning van de chronologische volgorde tussen uit, ideëel bevlogen als hij was.

In de reeks voordrachten van *Schilderkunst*, *De geestenwareld*, *De echt* en *Het waarachtig goed* waren thans de laatste twee leerdichten aan de beurt. Beide droeg Bilderdijk in *Felix Meritis* voor, maar in drukvorm bestemde hij deze voor *Affodillen* (1814), het min of meer logische vervolg op *Winterbloemen,* althans wanneer men die laatste bloemen met de dood associeert en een tuiltje van die eerste voor de ingang van het dodenrijk heeft weggeplukt. In *De echt* hief hij een lofzang op het huwelijk aan, dat in zijn ogen pas goed was, indien het niet ontaardde in wederzijdse verdrukking. Wanneer de wil van de man door de wil van de vrouw wordt 'verheerd', voelen beiden zich in het nauw gedreven.[227] In het omgekeerde geval, zou dit volgens

hem niet kunnen, want de vrouw is ervoor geschapen om zich naar de wil van de man te voegen. Tussen hen kon geen gelijkheid heersen, want afgezien van hun lichamelijke ongelijkheid (die kennelijk ook de idee van gelijkwaardigheid weersprak) zouden macht en vrees voor macht 'zich eind'loos wederstreven', indien de kunnen gelijk zouden zijn.[228] In principe kan een man, die vrouw en kinderen zijn wil oplegt, niet verkeerd handelen, zoals een koning niet verkeerd kan handelen, als hij van het 'droit divin' gebruikmakend zich met zijn volk verstaat. Volkssoevereiniteit is in deze vergelijking evenzeer uit den boze, als een vrouw met een eigen wil. Om zijn dubbele stelling kracht bij te zetten liet Bilderdijk Lilith gelijkheid voor zichzelf opeisen, met alle funeste gevolgen van dien. Ze wilde zich niet aan Adam onderwerpen en onder de uitroep 'Aini schochebbes lemattah', wat 'Ik wil u niet onderdanig zijn' betekent, vloog ze de lucht in om seks met de duivel te hebben en nog weer later de kinderen van Adam te vermoorden. Op zoveel eigengereidheid kon Gods zegen niet rusten, zo trachtte Bilderdijk zijn lezers van zijn gelijk te overtuigen.[229] Volgens hem leidde het huwelijk tot zelfkennis (voor zover man en vrouw elkaar aanvulden en het androgyne karakter van de mens een door God gewild gegeven was, die in *Genesis 1:27* de eerste mens immers als man én vrouw had geschapen) en tot kennis van het heelal. De onderlinge vereniging van twee zielen kreeg kosmische dimensies, wanneer zij zich gezamenlijk door de ether naar de geestenwereld spoedden, waartoe zij vóór de zondeval onbelemmerd toegang hadden.[230] Het huwelijk hoorde geen verdrukking, maar een kosmische verrukking te zijn. De huid van een vrouw, 'donzig huidsatijn' volgens Bilderdijk, was tot lustgevoel geschapen, dus wat belette man en vrouw gehoor te geven aan een wufte drift, die hen 'het ogenblikkelijk zoet van wisselziek genoegen' deed verkiezen boven de liefde?[231] Wat hen belette, was de liefde, waaronder men 'het stofloos samenvlieten' van één man en één vrouw diende te verstaan. Wellust, mits niet 'wisselziek', was dus de volkomen geoorloofde uitdrukking van de liefde die man en vrouw voor elkaar voelden.[232] Zo beredeneerde Bilderdijk zijn opvatting over het huwelijk, waarvan het monogame karakter niet eens door de dood kon worden uitgewist. Anderen namen daar geen genoegen mee, niet alleen omdat hun geloofs- of verlichtingsidealen zich tegen de ongelijkwaardigheid van de naastenliefde kantte (wie zijn naaste moet liefhebben als zichzelf, zou zijn vrouw als minder dan zichzelf moeten beminnen?), maar

ook omdat zij de persoon van Bilderdijk ongeschikt vonden om zulke denkbeelden uit te dragen.

In *Het waarachtig goed,* door hem op 9 januari 1812 voorgedragen, bleek overduidelijk, dat hij zich niet aan zijn eigen principes hield. Honger en dorst begeleidden niet slechts de verdere ontwikkeling van zijn dichterschap, maar werden er nu ook het onderwerp van. 'Begeerte en zucht tot heil zijn ware orakelstemmen!' klaagde Bilderdijk, die op een hoger plan iets uitwerkte wat hij op een lager plan niet versmaadde:

> Vervulling eist mijn hart bij 't pijnlijk hongerknagen,
> Geen ongevoeligheid om 't zonder smart te dragen,
> Geen sluim'ring die, 't besef bedwelmend van dit leed,
> De nooddruft, mij bestemd, in ijd'len droom vergeet.[233]

Hij was dus tegen stoïcisme, tegen slaap en opium als remedie voor de honger. Gods beproevingen diende men manhaftig te ondergaan, totdat de dood zich genadig over een levend wezen zou ontfermen. Maar juist in deze tijd van het jaar gebruikte hij meer opiumpillen dan ooit en kostte het hem meer moeite het leven er niet bij in te schieten. Al dat lichamelijk geworstel niet te verdragen, hoe manhaftig hij zich ook had voorgenomen om dat wel te doen, niet te vergeten in of door de slaap, hoeveel of weinig hij zich daarvan ook gunde, niet te verzachten, hoeveel opiumpillen hij ook slikte, en vergeefs tot zelfbehoud dienend, illustreerde zijn onmacht om op een lager plan zijn doel te bereiken. Hoe moeilijk moest het dan wel niet zijn om op een hoger plan zijn weg te vinden of heilzaam voor anderen bezig te zijn? Waaruit bestond dat heil of waarachtig goed? Was het niet voor hem weggelegd, dan zou hij toch willen weten, waarnaar hij reikhalzend had uitgezien. Maar zelfs zo'n afgeleide waarheid bleef voor hem verborgen. Het waarachtig goed kon geen kennis van de waarheid bevatten, want 'zintuig noch begrip leert ons de waarheid kennen'.[234] Alleen de eigen ziel kan de waarheid of het waarachtig goed onthullen:

> Wij voelen dat wij zijn, door geen licham'lijk pogen.
> 't Is eigen wil en kracht, 't is werkend zielvermogen,
> Dat d'indruk niet ontvangt van 'tgeen de zinnen treft,
> Of, boven 'tgeen het voelt, zich eind'loos hoog verheft [235]

Hier is een volkomen van de God van Nederland losgeslagen mysticus aan het woord, die niet langer luistert naar 'Godspraak' of 'engelensprake', maar met zijn eigen ziel in gesprek is. Geen wonder dat Willem de Clercq, die zich onder zijn gehoor bevond, na afloop van Bilderdijks voordracht niet wist, wat met de hooggestemde verwachtingen van de dichter aan te vangen. Van de Vader van het Réveil zou hij dat wel geweten hebben, maar van de Vader van de newagebeweging niet. Onsterfelijk is, wat is, hield Bilderdijk hem in overeenstemming met zijn tijdsbesef voor, 'het lichaam is gewaad van schijndamp'.[236] Wat is sterven? Die vraag had hij zich in *De geestenwareld* gesteld om er een antwoord op te geven dat van het lichaam zo goed als niets overliet:

Ons wezen schudt zich uit,
En laat aan 't grover stof zijn stofgewaad ten buit.[237]

Honger en dorst mochten tot een thema verheven zijn, de dood lag niet slechts dichterlijk op de loer.

De onsterfelijkheid van de ziel woog intussen voor weinigen tegen de hardheid van het dagelijks bestaan op. Op 2 januari 1812 werden alle Amsterdamse gemeenteambtenaren op het Paleis op de Dam bijeengeroepen. Velen werden op staande voet ontslagen of in rang verlaagd, terwijl de hoogste banen aan Franse ingezetenen werden gegeven.[238] Rogge, dat als volksvoedsel in november 1811 nog f 255,- per hectoliter had gekost, moest drie maanden later f 315,- opbrengen.[239] Het Continentaal Stelsel hield in de praktijk een gesloten markt en tolbarrières in, wat voor de export naar Frankrijk een heffing van 50 % op alle goederen inhield.[240] Dit alles gevoegd bij de gevolgen van de tiërcering en de invoering van de conscriptie wakkerde veeleer het verzet aan dan dat het geruststellend op de bevolking werkte. De hertog van Plaisance besefte, dat zijn gezag niet verder reikte dan Napoleons bajonetten lang waren. Hij twijfelde aan de loyaliteit van de Hollanders aan de Franse overheid en vreesde het ergste, wanneer een buitenlandse mogendheid het avontuur van Bath zou herhalen. De Grande Armée van 1812 bestond voor de helft uit vreemdelingen, wat de vrees wettigde dat Pruisische, Beierse, Oostenrijkse en Zweedse soldaten naar de vijand zouden overlopen in geval van een gewapend conflict.[241] Waar de nieuw benoemde

'maires' niet genoeg meewerkten om de conscriptie soepel te laten verlopen, mochten er van Napoleon gerust sommigen van hen worden doodgeschoten 'pour encourager les autres'.[242] Tot degenen die gedwongen deelnamen aan de Russische veldtocht, behoorde Elius Bilderdijk als fuselier van het 106e regiment Infanterie van Linie niet. Aan andere regimenten dan het zijne was de eer vergund rechtstreeks aan de strijd deel te nemen,[243] wat mogelijk ook met zijn leeftijd samenhing, want Elius zou pas op 4 september 1812 de leeftijd van 21 jaar bereiken. Waarschijnlijk viel hij toen onder de Garde Nationale, die in eerste instantie was bedoeld om binnenlandse onrust in de kiem te smoren. Toch zou ook hem het volledige lot van een napoleontische soldaat ten deel vallen, die al zijn hoop en levensverwachtingen in kruitdamp zag vervliegen: 'Ik hoopte een schoon gebouw van de menselijke volkomenheid op te richten, ik ben tot een bloot werktuig des doods vernederd.'[244] Nu had Elius onder koning Lodewijk reeds militaire aspiraties getoond, waardoor hem de gang naar de Doelenstraat, waar de prefect van Amsterdam zetelde, bespaard was gebleven. Wie zich aan de conscriptie of later aan de verplichte opname in de Garde d'Honneur wenste te onttrekken en zich tijdens de militaire keuring op 'dode' of gevoelloze ledematen beriep, waardoor het hem onmogelijk was de trekker van een geweer over te halen, moest zich bij De Celles melden, waarna deze zich persoonlijk met behulp van brandende lak kwam overtuigen, of betrokkene in staat was zich strijdend voorwaarts te begeven en een schot te lossen.[245] Zou Elius een andere loopbaan hebben willen nastreven, dan had zijn moeder een remplaçant voor hem kunnen zoeken, maar die zou ze pas voor hem vinden, toen het te laat was. Zijn vader kon niets voor hem uitrichten, als hij dat al gewild zou hebben, en begroef zich tot diep in de nacht in zijn talloze manuscripten, bestaande uit taalkundige overpeinzingen en Middelnederlandse poëzie. Zijn onverminderd grote leeshonger vermocht hij tenminste te stillen.

Op 7 april 1812 werd tussen veel miskramen door Lodewijk Willem geboren, door Bilderdijk naar twee overleden broertjes vernoemd, terwijl het kind tegelijk de herinnering aan de laatste stadhouder en de eerste koning levendig moest houden. Hij was het veertiende en laatste kind dat hem als vader zou krijgen, wiens enige steun en toeverlaat het zou worden na het overlijden van Wilhelmine. Bilderdijk duidde hem als zijn vijftiende kind aan, wat in verband met de vele miskramen van zijn tweede vrouw geen 'vertelling' hoeft te zijn. Het

jongetje vormde een lichtpunt in zijn treurig bestaan, waarvoor hij graag de buitenwereld wilde trotseren, zoals hij aan Feith liet weten: 'Intussen ben ik eergisteren voor de vijftiende maal vader geworden, en een jongen als een wolk brengt er alweer het zijne toe om de lieden mij te doen uitlachen, als ik over zwakte en ouderdom klaag.'[246] Met Feith die hij geregeld als voorzitter of lid van de Tweede Klasse van het 'Hollands' in plaats van 'Koninklijk' of 'Keizerlijk' herdoopte Instituut ontmoette, schenen de betrekkingen hartelijk als vanouds, wellicht om samen met hem tegen Verlichtingsfilosofen op te kunnen trekken en de zich landelijk roerende Kinkers en Van Hemerts een toontje lager te doen zingen. Meegesleept door het idee dat zij kunstbroeders waren, die om politieke redenen ieder een andere weg waren opgegaan, drong hij er bij Feith op aan hem de geschiedenis van zijn hart mee te delen, dan zou hij hetzelfde doen vanuit de zekerheid, dat zij elkaar zouden verstaan: 'Doe mij, bid ik u, dat genoegen en schrijf mij dikwijls.'[247] Zo'n brief, ondertekend met 'uw oude en waarachtige vriend', riep te hartelijke reacties bij Feith op, die uit onbegrip voor de naargeestige stemmingen van zijn vriend hem trachtte op te monteren met goed bedoelde, maar misplaatste aansporingen. Die werkten op Bilderdijk als een rode lap op het spreekwoordelijke rund, waaraan iets nu eenmaal minder dan aan Jupiter geoorloofd is, wat beide partijen in een prestigieuze sfeer als beledigend ervoeren. Feith vond dat zij het leven moesten 'jouïsseren' of genieten, maar juist dat kon zijn oude vriend niet opbrengen: 'U wilt, dat wij het leven jouïsseren, zo schrijft u mij. O, leer mij dat woord toch te verstaan… Er is een oneindig aantal woorden die geen betekenis hebben en uw 'jouïsseren', helaas, is er één van.'[248] Toonde Feith zich bereid in een reeks klachten van de ander mee te gaan door zelf soortgelijke klachten te uiten,[249] dan was dat ook niet goed, want niemand moest proberen tegen de gerechtvaardigde klachten van Bilderdijk op te bieden: 'Geloof niet, mijn vriend, dat mijn hoofd minder zwak is dan het uwe, of liever, dan dat van iemand die à la veille* is van gek te worden. Altijd is het zwak geweest, en het heeft veel geleden. Ja, het kan niet meer. Ik ben tot generlei van de dagelijkse zaken meer in staat, hoe gering die ook mogen zijn. Ik kan geen tien stuivers bijeentellen en geen mondelinge boodschap meer overbrengen. Ja, ik stamel als ik moet spreken. Maar hetzij medelijden,

* aan de vooravond

hetzij vriendschap, hetzij dat men zich laat bedriegen door enkele ogenblikken van vlug begrip of van een nog tamelijk helder oordeel,- men wil dit niet aannemen, en sinds bijna tien jaar reeds, wurm ik tevergeefs om mij onder curatele te laten stellen, daar ik tot niets meer in staat ben, en men lacht mij uit, ofschoon er geen dag omgaat, dat men de noodzakelijkheid van die stap kan zien.'[250] Kortom, er bleef iets schorten aan de natuurlijkheid van hun onderling contact.

De geboorte van Lodewijk, zoals Lodewijk Willem in huiselijke kring meestal werd genoemd om de unieke positie van zijn vader niet te bedreigen, markeerde het begin van een nieuw conflict tussen Bilderdijk en zijn broer Izaac. De inkomsten uit het beneficiaat van het 'Backskoorke' waren gedeeltelijk op naam van Willem Bilderdijk vastgezet, Izaacs zoon, terwijl het patronaatsrecht ongewijzigd was gebleven. Bilderdijk wilde na Lodewijks geboorte de revenuen van het 'Backskoorke' op zijn nieuwgeborene en naamgenoot vastzetten, maar dat stuitte op niet onbegrijpelijke bezwaren van Izaacs kant. Toen diens zoon Willem in 1813 stierf, was er geen formeel beletsel meer om de zaak voor eens en altijd goed te regelen, maar daaronder bleken beide broers toch iets anders te verstaan. Valckenaer en diens zwager Luzac werden te hulp geroepen om in het conflict te bemiddelen, zonder dat er een voor beiden aanvaardbare regeling tot stand kwam. Toen Izaacs vrouw in 1817 in het kraambed stierf, ging Bilderdijk niet naar haar begrafenis: ze was volgens hem een 'innig brave vrouw' geweest, die evenwel een betere man dan zijn broer had verdiend.[251] Pas in 1824 zou het conflict worden opgelost, toen Bilderdijk f 747,50 ontving aan niet door Izaac geïnde inkomsten uit het beneficiaat van het 'Backskoorke'. De geboorte van Lodewijk maakte behalve een sluimerend conflict nog iets duidelijk, namelijk dat hij zich als 'kraampoëet' niet aan het advies hield, dat hij aan een denkbeeldige kraamheer meende te moeten geven: 'Halt ein! Cessez! Piano! Stop.'[252] Typerend voor hem bedoelde hij met deze woorden niet slechts een pleidooi te houden voor seksuele onthouding of anticonceptie in enigerlei vorm, maar ook en vooral te benadrukken, dat men hem niet langer om een gedicht ter ere van een nieuwe wereldburger moest vragen. In *Bilderdijk en de Verlichting* is reeds gememoreerd, hoe hij op de triomfantelijke toon van Tollens zijn beklag deed over een te stipte vervulling van de huwelijksplicht door een kennelijk overactieve kraamheer, die hem om een gelegenheidsvers had durven vragen zonder zich voldoende te realiseren, hoeveel moeite

het een dichter zou kosten om zich van een nieuw geesteskind te verlossen. Het plompverloren advies of bevel gaf Busken Huet dit even deftige als nuffige commentaar in, een betere zaak waardig: 'Wij geloven de welgevestigde overtuiging van het thans levende geslacht uit te spreken, wanneer wij, in naam der tijdelijke wetten van onze beschaving en in die der altoos blijvende van het gezond verstand en van de goede toon, dit gedeelte van Bilderdijks nalatenschap openlijk repudiëren.'[253] Wie maakt zich in dit (toegegeven niet neutraal gepresenteerde) commentaar belachelijk? Op die eveneens in *Bilderdijk en de Verlichting* gestelde vraag laat het antwoord nog steeds op zich wachten, wat minder verwonderlijk is dan dat er moeilijk een antwoord valt te geven op de vraag, hoe vanzelfsprekend een groot aantal zwangerschappen en kindersterftes een zware belasting voor de vrouw inhield. Wie prioriteiten wenst te stellen aan de te repudiëren onderwerpen op zijn lijstje, zou zich eens op de seksuele overbelasting van vrouwen in de negentiende eeuw moeten bezinnen!

Half april 1812 bezocht Bilderdijk zijn vriend Hendrik Tydeman in Leiden, wiens dochtertje Sophia hem niet herkende. Ware dat wel het geval geweest, dan had ze hem zeker om een gedichtje 'geplaagd', zoals Tydeman zich wenste uit te drukken.[254] Deze losse opmerking leidde tot een tweetal overwegingen, waarvan de eerste met Bilderdijks geschiktheid als kinderdichter te maken had. Zou een speciale uitgave van zijn gedichten voor kinderen, behalve in hun natuurlijke behoefte aan leesboeken, ook in zijn financiële nood kunnen voorzien? Op 26 mei antwoordde Bilderdijk daarop: 'Ik heb mij nooit de bekwaamheid toevertrouwd om voor kinderen te schrijven. Ik ben zelfs te weinig populair voor het gros der mensen, wat zou ik voor kinderen zijn? Maar mijn vrouw heeft wellicht nog enige stukjes liggen, die ze voor onze Julius maakte, en ik wil u graag mijn goede wil tonen door die voor u te verzamelen, zoveel ik kan, en toe te zenden. Haar ziel is toch de spiegel der mijne. De vraag is maar, of wij die ergens slingerende papieren zullen terugvinden.'[255] De tweede overweging, voortvloeiend uit de eerste, bracht Tydeman zo onder woorden: 'Ik hoop dat uw vrouw, op wier naam u ze mij beloofde, haar kinderversjes terugvindt en dat u mij die dan wilt meedelen. Ik weet dat die gedichtjes ware natuur, zuiver gevoel, eenvoudige godsvrucht zullen ademen en dus zouden ze voor kinderen onschatbaar zijn.'[256] Tydeman trachtte op zijn bescheiden manier het gezinsinkomen van zijn vriend te vergroten, maar hoefde niet op dankbaarheid van het ge-

zinshoofd te rekenen: 'Ik lijd onbeschrijflijk en van dag tot dag meer, van verdriet en honger en gebrek aan het noodzakelijkste, zelfs van verschoning, uitgemergeld als ik ben en nabij aan de frenesie*. Mijn vrouw, die zo lang door haar moed de mijne schraagde en mij alles daardoor vervulde, bezwijkt thans mede onder de gevolgen van het verterend gebrek. Wat spreekt u mij daarom van versjes en dergelijke?'[257] Toch zou Tydemans onvermoeide pogen resulteren in de uitgave van haar *Gedichten voor Kinderen* in 1813, waarvan uiteindelijk vier opeenvolgende drukken zouden verschijnen. De eerste daarvan werd uitgebracht door François Bohn, die speciaal naar Amsterdam was gereisd om met Wilhelmine over haar manuscript te onderhandelen. Het was bij die gelegenheid, dat hij tot ergernis van Tydeman f 30,- in rekening bracht voor de zes exemplaren van *Winterbloemen*, die hij bij de prefect van het departement der Zuiderzee en de directeur van politie ter censurering had moeten inleveren. Bohn gaf dus voor haar kindergedichten f 100,- min f 30,- = f 70,- en wekte zodoende voor de tweede keer in korte tijd de woede van Bilderdijk op: 'Had *ik* met Bohn gesproken, ik had hem weggejaagd, maar dat achtte mijn vrouw nog slimmer.'[258] Alsof Tydeman hem de Haarlemse uitgever op zijn dak had gestuurd, liet Bilderdijk hem delen in zijn ongenoegen: 'Ik hoop dat u nu ook werk zult maken van de andere gedichten mijner vrouw en de lieden niet te vroeg bij mij zult zenden, wat het rechte middel is om de boel of in de war te helpen of aan de wal te schuiven.'[259] Er zat toen, dat was op 28 april 1813, niets anders voor Tydeman op dan in een gemelijke terugblik zijn eigen onvrede met de gang van zaken te bekennen: 'Ik had met mijn vorig schrijven gewacht, zolang ik de kindergedichtjes van Bohn terugverwachtte met zijn bod. Ik vernam dan, dat hij, gelijk ik wel vreesde, mij ontdoken was en had begrepen de reiskosten eruit te zullen halen, als hij direct met mevrouw onderhandelde.'[260] In de gegeven omstandigheden waren zulke irritaties tussen beide vrienden niet vreemd, elk dubbeltje moest zorgvuldig worden omgedraaid alvorens het werd uitgegeven, wat de reactie van Wilhelmine op Bohns voorstel des te begrijpelijker maakte: beter iets dan niets!

Hiervóór zijn haar gedichten reeds kort besproken en bleek uit een vergelijking met de gedichten van anderen, dat ze Van Alphens baker en klepperman had ingewisseld voor een belangrijkere rol van de ou-

* waanzin

ders, of zoals Marinus van Hattum vaststelde: 'Bij Vrouwe Bilderdijk is de betrokkenheid op het gezin nog sterker.'[261] De vergelijking met de *Kleine gedigten voor kinderen* maakt duidelijk, dat ze metrisch de mindere van Hiëronymus van Alphen was: 'Zij wendt uitsluitend jamben en trocheeën aan, wat een levendige afwisseling niet bevordert.'[262] Haar gedichten waren niet alleen voor kinderen van Jantjes leeftijd geschreven, maar ook voor de oudere Julius. Ze had de intentie geen kinderlijke gedichten te schrijven, maar gedichten voor kinderen, wier verstand moest worden 'verhoogd'.[263] Dus schreef ze zwaar moralistische of belerende gedichten ('moraal' was in haar ogen een ander woord voor 'les' en een kind dat zich de moraal van haar gedichten ter harte nam, had daarom iets verstand 'verhogends' geleerd). Zie het *Het onverdraagzame kind* met ADHD-trekjes:

> Men vraagt hem op geen kinderfeest,
> Omdat men voor zijn norsheid vreest.[264]

waarin het kwaad heel rousseauïstisch zichzelf straft, of zie *Begeerlijkheid*:

> Waarom zoude ik ooit mijn naasten
> Iets ontroven van het zijn'?
> Immers, zo het mij tot nut was,
> Waar mijns naastens goed het mijn.[265]

waarin het ordenend vermogen van de goddelijke voorzienigheid al te simpel wordt voorgesteld, of *Lust en plicht*:

> "Wel is waar, Mama verbiedt het,
> Maar zie rond ons, niemand ziet het!"
> Zei de roek'loze Eduard.
> "Wie zal naar een peertje vragen
> Waar de bomen zoveel dragen,
> Als er één genomen werd?"

waarin Eduard al te doorzichtig met Jantje concurreert en,-met een variant op appels en citroenen-, peren voor pruimen verkoopt.[266] Die moralistische sfeer à la Van Alphen maakt het lezen van haar kindergedichten tot een niet onverdeeld genoegen, waarbij men zich als

volwassene op de Carihuela waant, de brede boulevard van Torremolinos met tal van 'shops' geheten winkeltjes die een broodje van Kootje of een kadetje van Edje tot het hoogste goed op aarde verklaren: 'Henriëtje gaat naar bedje.'[267]

Een paar dagen vóór de geboorte van Lodewijk was Bilderdijk met vrouw en kind verhuisd naar de Westermarkt, wat de moeilijkheden rond het vergaren van de kindergedichten voor Tydeman kan verklaren. Het contrast tussen zijn verhuizing en de vrijwel gelijktijdige verhuizing van het Hollands Instituut naar het Trippenhuis had niet groter kunnen zijn. Na de nodige voorbereidingen in april en mei 1812 te hebben getroffen, liet Bilderdijk zich enthousiast over dit nieuwe onderkomen uit: 'Het Instituut heeft thans een perpetueel en vast lokaal van het gouvernement bekomen, dat niet alleen zeer geschikt is, maar zich zelfs door een uiterlijke luister onderscheidt. 't Is het zogenaamde 'Trippenhuis' op de Kolveniersburgwal, of (zo men de gracht veelal naar dat gebouw pleegt te noemen) op de Trippenburgwal. Wij hebben er in de afgelopen week bezit van genomen.'[268] Van daaruit verstond hij zich als secretaris van het Instituut met wetenschappers in heel Europa, om boeken en manuscripten te krijgen of uit te lenen. Op 29 mei vroeg hij de bibliothecaris van de Herzog August Bibliothek te Wolfenbüttel,-waar een handschrift van Jacob van Maerlant werd bewaard-, of hij dat op voorspraak van Jacob Grimm mocht inzien. Het ging om *Van der naturen bloeme*, 'ouvrage du 13e siècle et plus connu sous le nom de *Bestiaire de Maerlant*'.[269] Hij wilde dit handschrift graag vergelijken met andere handschriften, waarover het Instituut de beschikking had gekregen. Bilderdijk bemiddelde in dit soort verzoeken van anderen al evenzeer als voor zichzelf, waardoor hij in korte tijd met internationaal gereputeerde wetenschappers in aanraking kwam en als universeel geleerde de grenzen van zijn faam verlegde. Zijn waardering voor Jacob van Maerlant was groot, al las hij ook met genoegen *Van den vos Reynaerde* en *Natuurkunde des heelals door broeder Gheraert* en hielp hij Mr. Hendrik van Wijn bij het editeren van de *Ferguut*, waarover hij eveneens met Jacob Grimm correspondeerde. Dat de 'derde partie' van Jacob van Maerlants *Spiegel historiaal* in 1812 kon worden uitgegeven, was mede aan Bilderdijk te danken, die eerder al 900 kolommen van diens *Rijmbijbel* eigenhandig had overgeschreven.[270] Over dit handwerk moet niet in termen van 'sinecure' worden gedacht, want het was niet eenvoudig uit afzonderlijke spatten en vlekjes een letter te re-

construeren. Door die over te trekken en na te tekenen lukte het hem meestal wel een juist beeld van de letterlijke tekst te krijgen, maar hij was er voor zijn gevoel minder goed in dan vroeger en moest steeds vaker naar de betekenis van sommige woorden raden, omdat zijn zintuigen hem ook bij de ontraadseling van Middelnederlandse teksten in de steek lieten: 'Zo heb ik in vroegere dagen eens op een medaille, geheel afgesleten en waarop slechts enkele roeststipjes te zien waren, de gehele beeltenis kunnen herstellen. Maar dit was in 1798 in Duitsland en ik matig mij dit thans niet meer aan, met een ganse verstomptheid van imaginatie zowel als van gezicht.'[271] Van Maerlant vertegenwoordigde voor hem een middeleeuws prototype van Cats en hemzelf: een man die achter de waarheid wilde komen, zich daarvoor op Gods woord beriep en weigerde een principieel onderscheid tussen 'Wahrheit' en 'Dichtung' te maken, aangezien dat met een beroep op de zintuigen toch niet viel te rechtvaardigen.

Er bestond een omgekeerd evenredige verhouding *tussen* of juister uitgedrukt *binnen* de waardering die Bilderdijk en Jacob Grimm voor elkaar voelden. Beiden hielden zich met onderwerpen op literair en taalkundig gebied bezig, maar waar de een de ander prees om zijn literaire verkenning van het Middelnederlands (in de figuur van Hendrik van Veldeke spiegelde de Duitse literatuur zich immers aan de Nederlandse en omgekeerd), prees de ander de een om zijn diepgaande taalkundige inzichten, waarachter hij na enige tijd overigens wel een vraagteken plaatste. In het jaar dat de Kasselse bibliothecaris samen met zijn broer de eerste *Kinder- und Hausmärchen* publiceerde, had Bilderdijk de tweede editie van zijn *Verhandeling over de geslachten der naamwoorden in de Nederduitse taal* reeds klaar, maar het zou tot 1818 duren, alvorens die editie verscheen (toen kocht Valckenaer het publicatierecht ervan namelijk op, omdat anders geen enkele uitgever de verhandeling wilde uitgeven). Sinds 1812 was Jacob Grimm tot corresponderend lid van de Tweede Klasse van het Instituut benoemd, wat hun onderlinge communicatie pas echt goed op gang bracht.[272] Beiden kregen weliswaar steeds meer waardering voor elkaar, maar niet zonder hun voorbehoud te preciseren. Bilderdijk prees de Duitse taalgeleerde: 'Grimm zegt over de passiva grotere en algemenere waarheden dan hij mogelijk zelf weet, dat hij zegt. Weet hij het, dan is hij een groot man in de taalkunde en zet ik hem de krans op.'[273] Grimm drukte zich evenzo over Bilderdijk uit: 'Zijn meningen komen mij vaak eenzijdig en onhoudbaar voor, maar altijd

scherpzinnig en opwindend. Ik leer, wanneer ik hem lees, zij het niet dat wat hij leert.'[274] Hij verduidelijkte later zijn standpunt aan Tydeman door zijn voorbehoud ten aanzien van Bilderdijks scherpzinnigheid nog groter te maken dan het al was ('altijd' werd gewijzigd in zijn tegendeel): 'Bilderdijk zou zeker meer presteren, wanneer hij niet te veel op zichzelf vertrouwde. Dat schaadt zijn scherpzinnigheid en stempelt hem tot een paradoxale figuur.'[275] Nog weer later concludeerde Jacob Grimm, dat Bilderdijk een groot taalgeleerde geweest zou zijn, als hij zijn leven niet 'door zowel zijn kwalijke polemische instelling als zijn in alles doorklinkende eigenwaan' had laten vergallen.[276] Hoe dat ook zij, zij hebben elkaar niet onderschat, of zoals Schokker in zijn proefschrift te kennen gaf: geringschattende oordelen over Grimm had hij nergens aangetroffen, met welk koen standpunt de eer van Bilderdijk tegenover de dat nu juist ontkennende Kollewijn weer eens was gered.[277] Er valt overigens nog een voorbeeld te geven van de kleinzieligheid van Kollewijn in dit verband. Toen Bilderdijk aan Jacob Grimm verzekerde, dat hij de taal van Wolfram von Esschenbach beter sprak dan die van moderne Duitsers,-reden waarom hij zijn brieven aan hem voortaan in het Frans zou schrijven-, zag Kollewijn daar een zucht naar erkenning in die van ijdelheid en hoogmoed getuigde: Grimm moest hem complimenteren voor zijn uitstekend geschreven Duitse brieven. Wie echter één brief van Bilderdijk in het Duits heeft gelezen, weet wel beter. Hij schreef inderdaad verre van correct in die taal, ter verontschuldiging waarvan hij zijn belangstelling voor meer historische dan contemporaine werken in het algemeen opvoerde.[278] Alvorens op de wezenlijke meningsverschillen tussen beide taalgeleerden wordt ingegaan, zij hier een incident uit 1812 vermeld, dat maar weinig aan een goede verstandhouding tussen hen kan hebben bijgedragen. In dat jaar publiceerde professor A. Ypey een beknopte geschiedenis van de Nederlandse taal, waarna Bilderdijk aankondigde hetzelfde te zullen doen met instemming en financiële steun van de *Hollandse Maatschappij van fraaie kunsten en wetenschappen*. Er werd vervolgens in november van dat jaar een bericht van intekening verzonden. Jacob Grimm betaalde evenals anderen f 7,- als voorschot op een werk, dat nimmer zou verschijnen. Op 6 juli 1813 berichtte Bilderdijk, dat hij van de onderneming moest afzien, waarna in oktober 1814 de *Hollandse Maatschappij van fraaie kunsten en wetenschappen* afrekende met alle intekenaars van twee jaar geleden.[279] Als de oorzaak van Grimms voor-

behoud ten aanzien van Bilderdijk niet in dit incident gelegen was, rijst met des te meer klem de vraag: waarin dan wel?

Grimm trachtte de dialectregels van Lambert ten Kate in klankwetten om te zetten, waarvan de eerste Germaanse klankverschuiving die bekend staat als de wet van Grimm eerder is besproken.[280] Bilderdijk legde zijn eigen werkwijze zo aan de Duitse taalgeleerde uit: 'Van een woord opklimmen naar zijn eerste wortel, door de kern ervan bloot te leggen via een serie reducties, die het van de ene verandering na de andere herleiden tot zijn oorspronkelijke en primitieve vorm.'[281] Hij ging van een geheimzinnige samenhang tussen de klank en betekenis van een woord uit, die in zijn wortel, bestaande uit één letter, tot uitdrukking komt: 'Alle wortel bestaat uit één letter. Waar er twee samenkomen, is het denkbeeld reeds samengesteld en gemodificeerd.'[282] Viel die wortel te herleiden tot een medeklinker, dan beperkte hij het gebruik ervan tot wat in zijn kraam te pas kwam. Woorden uit een schier ontelbare reeks als 'worst' en 'wezel' liet hij buiten beschouwing om doodleuk te constateren, dat woorden als 'water' en 'wellen' tot de wortel *w* vielen te herleiden, omdat onder het ten gehore brengen van die letter 'een golving en (ruw geschiedend) zelfs een ophaling van vocht uit de klieren wordt gevoeld'.[283] Het spraakorgaan bepaalde mede de betekenis van klanken. Zo gaf de Romeinse letter *T* al door zijn vorm aan, wat door zijn vorming was bedoeld: de verticale streep van deze 'tandletter' stond model voor de tong en de horizontale voor een rij tanden.[284] Bestond de wortel uit een klinker, dan werd het volgens Bilderdijk moeilijker te verklaren, wat die 'blote galm' te beduiden had. Daarom ontbraken er klinkers in veel oude geschriften in het Hebreeuws. De *O*, 'die de volste mond maakt', vormde de afspiegeling van een 'bolachtige holte' die vanzelf onder het uitspreken ervan ontstond. Maar kon er voor de *A* net zo'n verklaring worden gevonden? Bilderdijk was niet helemaal zeker van zijn zaak: 'Men heeft er nooit een andere aanduiding van kunnen geven dan door een streek, langs welke de adem uitgaat. Twee, hetzij dan nagenoeg evenwijdige, hetzij zich min of meer van elkaar verwijderende lijnen, verbeelden de algemene vocaal en deze twee lijnen worden, omdat zij tezamen slechts één figuur moeten uitmaken, met een dwarse streep verbonden. Ziedaar de Romeinse *A*.'[285] In 1812 schreef hij aan Grimm: 'Dat het Franse *place* en het Italiaanse *piazza* veel later dan het Hollandse *plek* komen, betwijfel ik geenszins. Ik heb er geen behoefte aan heel hoog te

klimmen om het Italiaanse *piazza* uit *plek* af te leiden, dat waarlijk en wezenlijk afhangt van *locus*, aangezien de *p* niet meer is dan een voorvoegsel of voorzetsel.'[286] Afgezien van wat hier in strijd met de juiste chronologie wordt meegedeeld, rijst de vraag: wat is nu de wortel van dit woord, indien de *p* als een prefix van niks wordt afgedaan en in 'plek', 'place', 'piazza' en 'locus' niet één klinker valt aan te wijzen die als zodanig dienst zou kunnen doen? Een zonde tegen de chronologie leidde vervolgens tot een verkeerde etymologische verklaring van een woord. Zo dankt 'Holland' zijn naam aan de bosrijke omgeving van Haarlem, 'de Hout', die ook in Alkmaar voorkomt, maar Bilderdijk ging van een minder historisch juiste en meer eigentijdse verklaring uit: 'Holland' was ontstaan uit 'Hooiland' of 'Olland', waarbij men 'ol' als 'ale' diende op te vatten, dus 'Holland' betekende eigenlijk 'Bierland' wegens de vele brouwerijen die men in dat gewest rijk was.[287] Voor al die elkaar tegensprekende etymologieën, waarvan hij zichzelf ook wel bewust was, verzon hij deze verklaring: 'Dat men soms bakkeleit over etymologieën, is helemaal niet verrassend. De meest tegenstrijdige verklaringen kunnen in dit opzicht samengaan, want met slechts weinig wortels voorradig komt het vaak voor, dat een woord uit meer dan één bron valt af te leiden.'[288] Het vernuftige van deze verklaring is dat zij, corresponderend met zijn mening over de te verwachten communis opinio ten aanzien van de herkomst van de woorden (een verkeerde etymologie dient als katalysator voor de juiste), op zichzelf niet onwaar is, terwijl nu juist in die weinig voorrradige wortels de kern schuilt van het onzinnige van zijn taalkundige opvatting als zou de wortel van een woord uit één letter bestaan.

Een woord krijgt uiteindelijk zijn betekenis, doordat het verwijst naar hetzelfde woord in een andere context, terwijl het zich onderscheidt van andere woorden in dezelfde context. Uit dat onhoorbare, of als het om geschreven taal gaat, onzichtbare gevecht destilleren de combattanten of taalgebruikers de zekerheid, dat zij zich goed uitdrukken en idem dito worden begrepen. Bilderdijk meende ten onrechte, dat de wortel van een woord het in een woordenstrijd niet tegen een veranderende betekenis hoefde af te leggen. Dat was een even grote denkfout als zijn ontkenning van het willekeurige verband, dat volgens Ferdinand de Saussure tussen de betekenis en vorm of klank van een woord bestaat. Die tweede denkfout had een derde tot gevolg, doordat hij bij de bepaling van de geslachten der woorden

niet van 'een blote, ja, ingebeelde welluidendheid' uitging, maar van de vorming en oorsprong van een woord, op grond waarvan de eigen aard en geaardheid zich in termen van 'mannelijk', 'vrouwelijk' en 'onzijdig' lieten determineren.[289] In het *Gedenkboek* formuleerde men het zo: 'De dwaling dat er in de betekenis der voorwerpsnamen iets mannelijks of vrouwelijks moet worden gezocht, is op zichzelf nog niet onwetenschappelijk te noemen, maar wel was dit de man der wetenschap onwaardig: zijn uitsluitend bijeenzoeken van alles wat zijn theorie scheen te bevestigen en zijn verwaarlozen en verdraaien van een zoveel groter aantal bij hem toch ook bekende feiten, die ermee in strijd waren en haar dan ook tenslotte hebben doen veroordelen.'[290] En nu doet er zich iets opmerkelijks voor, want terwijl men meent Bilderdijk als taalkundige definitief op zijn plaats gezet te hebben, blijkt uit modern wetenschappelijk onderzoek, dat het gelijk van De Saussure en het ongelijk van Bilderdijk minder vaststaan dan men zou denken. Naarmate men beter in staat is losse klanken, met name lettergrepen, 'fonologisch' te 'encoderen', lijkt er een gestructureerd verband tussen de wortel van een woord en zijn betekenis te bestaan, al is de code die men daarvoor gebruikt niet dadelijk in taalkundig opzicht bruikbaar.[291] Aan de universiteit van Maastricht hield Niels O. Schiller in 2004 een inaugurele rede, getiteld *What's in a name? Op zoek naar de klank van woorden in het brein*, waarin men een moderne wetenschapper aan het woord hoort die in zekere zin het werk van Bilderdijk, zonder badmuts met elektroden op zijn hoofd, voortzet. Men hoede zich er dus voor een man van zijn formaat als taalkundige af te schrijven, zelfs indien men hem op een drietal denkfouten meent te kunnen betrappen. Ter relativering kan ook dienen, dat de veel geroemde Jacob Grimm zich op een niet minder 'fout' standpunt stelde, toen hij de 'aanvangsconsonanten' wenste te beschouwen als 'onverschillige voorvoegsels van de wortelvocaal'.[292] Met zijn 'onverschillige voorvoegsels' preludeerde de grote Duitse taalgeleerde op theorieën van Ferdinand de Saussure, maar met zijn 'wortelvocaal' stelde hij zich op precies hetzelfde standpunt als Bilderdijk.

Particulier onderhielden Bilderdijk en Jacob Grimm zich ook over onderwerpen van huishoudelijke aard. Toen Jeronimo de Vries zijn vriend het secretariaat van de Tweede Klasse van het Instituut had opgedrongen, wat deze node accepteerde om zijn schulden aan hem te kunnen voldoen, bleek zijn Amsterdamse mecenas niet langer in

de aflossing daarvan geïnteresseerd te zijn. Bilderdijk beschuldigde hem ervan een wel zeer 'bedrieglijk dwangmiddel' te hebben toegepast om hem aan inkomsten te helpen, waarna hij zich tot Jacob Grimm wendde met de vraag of het prettig wonen was in Kassel.[293] Escapist in hart en nieren zag hij zich als professor al ergens op de Wilhelmshöhe wonen, maar in plaats daarvan liep hij in een bijna ambtelijke tredmolen en zag hij er als een ware bureaucraat op toe, dat Kinker niet een voorzitter van de Derde Klasse van het Instituut zou ontslaan zonder zich aan het reglement van orde te houden.[294] Of hij vroeg hem om geld: 'Alstublieft, stort een beetje geld op mijn rekening, al is het niet meer dan vijf à zes gulden. Ik ben van alles verstoken, iedereen misleidt mij en pleegt van ganser harte verraad jegens mij. Ik heb geen twee stuivers in huis en weet niet waar ik iets van mijn gading kan vinden. Ik heb brood voor mijn kinderen nodig en krijg nergens krediet.'[295] Met hem onderhield hij ook andere contacten, meer lijkend op die met Jacob Grimm, over taalkundige kwesties waarbij de financiën hooguit indirect een rol speelden. Bestaat er een vergrotende trap van 'gezond' vroeg hij zich af, of is dat onmogelijk, omdat 'gezond' te vergelijken valt met een voltooid deelwoord als 'betaald' en een rekening nu eenmaal niet 'betaalder' dan 'betaald' kan zijn? Wat is de vergrotende trap van 'goedkoop'? Is dat 'goedkoper' of 'beterkoop'? Bilderdijk was de laatste mening toegedaan, terwijl Kinker beide mogelijkheden even juist vond, mits men een licht betekenisverschil in acht zou nemen.[296] Is het: het meisje verspeelt 'haar' maagdom, of moet het het meisje verspeelt 'zijn' maagdom zijn? Wat strikt genomen foutief is, moet toch vergeeflijk worden geacht en zelfs als een 'constructio ad sensum'* worden goedgekeurd.[297] Is: man en vrouw 'heeft zijn' kleren gescheurd beter dan man en vrouw 'hebben hun' kleren gescheurd? Ja, oordeelde Bilderdijk, want men dient het voornaamste geslacht als eerste te noemen en het betreft hier een meervoudig begrip dat enkelvoudig wordt voorgesteld.[298] Dat noch Bilderdijk, noch Kinker bevoegd was in dit soort kwesties de knoop door te hakken, maar dat dit moest worden overgelaten aan de sprekers van ABN of wat als een voorloper daarvan kon gelden, kwam in het hoofd van geen van beiden op. Daarnaast begaf Kinker zich op Bilderdijks terrein, toen hij meende een onbekend Egyptisch schrift op het spoor te zijn, dat hij als een

* gevoelsmatig tot stand gekomen constructie

Hollandse uitgave van Champollion wel even zou ontcijferen.[299] Jarenlang werkte hij aan de decodering van dat schrift, zonder dat het hem met zijn scherpe verstand zou lukken om uit de hiëratische tekens een hiëroglifisch alfabet te reconstrueren. Bilderdijk volgde hem op de voet en stelde zich van diens tussentijdse vorderingen op de hoogte, maar zal er niet rouwig om zijn geweest, dat zijn vriend en drievoudige concurrent (in de advocatuur, literatuur en taalkunde) er uiteindelijk de brui aan moest geven.

In juni 1812 begon de Russische veldtocht van Napoleon, die al ver vóór diens vlucht uit het brandende Moskou in een catastrofe zou ontaarden. Slechts een paar weken nadat hij de Njemen was overgestoken, moesten niet minder dan 135.000 manschappen van zijn Grande Armée (bestaande uit 700.000 man) wegens ziekte en desertie worden afgeschreven. Napoleon kwam zo bezien reeds verslagen in Moskou aan, voordat er een beslissende strijd was geleverd, zoals Presser terecht constateerde. [300] Als zodanig had de slag bij Borodino dienst kunnen doen, die op 7 september alleen al aan Franse zijde bijna 50.000 man het leven kostte. Een jaar later werden op het slagveld aldaar 35.478 kadavers van paarden opgeruimd om van het, volgens een lage schatting, dubbele aantal dode soldaten nog maar te zwijgen.[301] De onbeslist geëindigde strijd leidde vervolgens tot de inname van Moskou,-verovering zou te veel gezegd zijn-, waar Napoleon een paar weken te lang wachtte om naar zijn winterkwartieren aan de Pools-Russische grens terug te keren. Toen hij daar op 20 oktober alsnog toe besloot, leed zijn leger onderweg de hevigste verliezen wegens de vroeg invallende winter, allerlei dodelijke ziektes, zoals vlektyfus, en het strategisch inzicht van maarschalk Koetoezov, die kozakken hun guerrillatechnieken op de achterblijvende legertrossen van Napoleon liet beproeven en overigens de tactiek der verschroeide aarde niet eens hoefde toe te passen, zolang hij de restanten van de Grande Armée kon dwingen om dezelfde weg terug te nemen als waarvoor zij op de heenweg hadden gekozen. De oversteek van de Berezina gedurende drie dagen kostte het Franse leger evenveel doden als zijn verblijf van vijf weken in Moskou: 25.000 man. Napoleon stak die rivier op 27 november over, dankzij een inderhaast door Hollandse ponteniers geslagen brug, waarna hij met nog geen 40.000 man Vilnius bereikte.[302] Daar kwam hem het nieuws van generaal Claude Malets staatsgreep ter ore. Hals over kop liet hij het leger in de steek om zich per arrenslee op weg naar Parijs te begeven, waar

hij op 18 december gezond en wel arriveerde. Deze in het 29e legerbulletin bekendgemaakte conditie waaronder Napoleon in de hoofdstad arriveerde, schetste een beeld van hem, dat een honend commentaar van Presser uitlokte. Voordat het beeld dat Bilderdijk van hem koesterde daarmee en met dat van anderen zal worden vergeleken, volgt hier Pressers kijk op de verslagen keizer: de gezondheid van Zijne Majesteit was nooit beter geweest. Er staat dus niets in het legerbulletin over 'de catastrofale fouten van de aanvoerder, van zijn dolle tocht de gloeiende zomer in, van zijn getalm in Wilna, Smolensk, van zijn getreuzel in Moskou. Geen woord over de schandelijke chaos, de wanhopige rommelzooi van zijn intendance, van de misslagen zijner administratie, van de machteloosheid zijner medici, van de corruptie en lafheid zijner dienaren. Geen woord over de waanzin van dit avontuur, geen woord over de slachtoffers.'[303] Cynisch, maar geenszins onbegrijpelijk voegde Presser hieraan toe: 'Troost u, Fransen, Duitsers, Hollanders, Zwitsers, Italianen, Spanjaarden, Kroaten en Illyriërs. Troost u, gij vaders, moeders, familieleden en vrienden van die duizenden, gecrepeerd als honden, verbrand, verdronken, doodgevroren, neergestoken, doodgeschoten en verhongerd, verrot en onbegraven bij Borodino, tussen de ijsschotsen verzonken in de Berezina, levend verbrand in Smolensk, gelyncht in Wilna, doodgemarteld in gevangenschap. Troost u, uw keizer is heelhuids teruggekomen, ja, zijn gezondheid is beter dan ooit!'[304] Het Russische debacle maakte in een klap duidelijk, dat Napoleon geen vredestichter, maar een mensenslachter was.

Bilderdijk dacht er niet wezenlijk anders over, nadat hij in de voorafgaande twee jaar Napoleon onder meer dan één voorwaarde als een sterke heerser had geprezen. In 1810 verlangde hij, dat het slagzwaard zou terugkeren 'in de open schede' en de moordkreet van het geschut zou verkeren 'in vreugdegeschal'.[305] In 1811 duidde hij datzelfde slagzwaard als 'des noodlots ijz'ren doem' aan en schetste hij een negatief beeld van de Franse furie die in Holland woedde, alsof er 'razernijen door heiligdommen spookten', nadat zijn vaderland 'een prooi van helharpijen' was geworden.[306] In 1812 voltrok zich zo'n stille ommekeer in zijn visie op Napoleon, dat hij hem uitsluitend als een negatieve grootheid bezag en alles schrapte, wat eerder in de voorwaardelijke sfeer tot iets goeds had kunnen leiden. In het bijzonder verzette hij zich tegen de censuur van Frankrijk, die hem herhaaldelijk in een lastig parket had gebracht:

En zo 't geweld, ten top gevijzeld,
De tong, den vrije gorgel klem',
Nog leeft Hij die het juk verbrijzelt,
Nog dichtkunsts onversmoorb're stem![307]

Door God tegenover Napoleon in stelling te brengen begon Bilderdijk de Franse keizer steeds meer als de antichrist te beschouwen, wiens eigenschappen van 'ein gewöhnlicher Mensch' niet zo gewoon waren, of ze kregen een uitzonderlijk tirannieke dimensie.[308] Hoe de censuur ogenschijnlijk in contrast met Bilderdijks visie functioneerde, kan blijken uit een krantenartikel over het vervoer van een olifant, die ten tijde van het Russische debacle van Amsterdam naar Brussel 'door tegenwind werd opgehouden', waaraan tal van kolommen werden gewijd, evenals aan een ongekende hoeveelheid spelletjes en puzzels, terwijl de Hollandse redactie van het *Journal des Bouches-de-la Meuse* Napoleon als 'le Dieu de l'Avenir' betitelde: 'Zo kan men de Berezina voorstellen als een succes en Leipzig als een onvergelijkelijke zegepraal.'[309] In zijn openlijk getoonde afkeer van de censuur stond Bilderdijk niet alleen, getuige de hoon van Heinrich von Kleist jegens de Franse media: wat men het volk driemaal zegt, houdt het voor waar, zo stelde hij gelaten vast, maar wat men bij wijze van spreken 3000 maal achter elkaar zegt, gelooft geen hond.[310] Presser herkende in de Franse propaganda, toen niet minder bewust bedreven dan de Duitse ten tijde van de Tweede Wereldoorlog, een weerzinwekkend patroon: 'In 1814 is de opluchting dan ook onbeschrijflijk en heet de bewierookte heerser onmiddellijk: 'un maniaque tombé de la rage dans l' imbécillité', totdat de menseneter weer uit Elba terugkomt.'[311] Eerder is over de Franse censor gesproken zonder man en paard te noemen, terwijl de persbreidel het sterkst door generaal François de Pommereul werd aangehaald: 'Tot de val van het Empire was deze man dictatoriaal heerser over pers en literaire productie in Frankrijk. Hij had indertijd de jonge Bonaparte voor zijn artillerieproef geëxamineerd en zijn dankbare pupil stelde hem thans tot arbiter elegantiarum aan, op welke post hij zich slechts heeft kunnen handhaven door een de grens van het waarschijnlijke overschrijdende kruiperigheid.'[312] De censuur op advertenties, bidprentjes en kalenders (waarin op 15 augustus natuurlijk de sterfdag van de H. Napoleon moest worden vermeld) gold als zijn specialiteit. Schrijvers en uitgevers, lettergieters en drukkers, boekbinders en -handelaars waren

hun bestaan niet zeker, tenzij zij met zijn speuren en dat van Savary, de minister van politie, ernstig rekening hielden.[313]

Bilderdijk was in zijn internationale politieke oriëntatie verder gevorderd dan Goethe, die in juli 1812 begrip opbracht voor de Russische veldtocht van Napoleon. Men kon immers nog steeds niet volhouden (alsof zoiets wenselijk zou zijn), dat 'dem Meer das Ufer abgewonnen war'! [314] Het Continentaal Stelsel, door Rusland tijdens de vrede van Tilsit aanvaard, werd in dat land niet toegepast, waardoor Napoleon zich gedwongen voelde om het groothertogdom Oldenburg van een familielid der Russische tsaar bij Frankrijk in te lijven. Zodoende trachtte hij te voorkomen, dat Amerikaanse en Engelse goederen zich alsnog via de Leipziger Messe over het vasteland van Europa zouden verspreiden. Goethe verwachtte, dat Napoleon een poging zou wagen om in een wrede oorlog gedaan te krijgen, wat hij tijdens de vredesbesprekingen in Tilsit niet had kunnen afdwingen. Voor Bilderdijk had Napoleon afgedaan, maar voor Goethe niet: 'Der Alles wollen kann, will auch den Frieden.'[315] Hoe gemakkelijk draait men zich als een mensentype van de eerste soort (een man van stavast als Goethe) een rad voor ogen, naarmate eigenbelang, wishful thinking of een abstract ideaal als vaderlandsliefde, religie en politieke voorkeur het zicht op de werkelijkheid inkleuren. Wie er daarentegen wisselende inzichten op na houdt, of zich nooit helemaal aan één alles overheersend inzicht gewonnen geeft, laadt als een mensentype van de tweede soort weliswaar de verdenking van opportunisme op zich, maar zal de werkelijkheid eerder in haar volle omvang onder ogen zien dan een bevlogen wereldverbeteraar of een in zichzelf gekeerde cynicus, die de wereld met doodsverachting beschouwt en zichzelf stiekem te goed vindt om zich door welk denkbeeld dan ook te laten meeslepen. De verschillende mensentypes van de tweede soort houden op hun manier de geschiedenis levend, waarin zij meestal zo goed slagen, dat traditionele opvattingen over het verleden niet op waarheid blijken te berusten. Bilderdijk behoorde in 1812 duidelijk niet tot het mensentype van de eerste soort, al wist hij zich met zijn devies 'semper idem' wel goed in hen in te leven. Maar hij bouwde van nature een voorbehoud in, waardoor hij vaak, tegen de heersende tijdgeest in, met zijn hoogst aanvechtbare meningen alleen stond. Als zodanig behoorde hij tot het mensentype van de tweede soort dat, veel raakvlakken met zijn medemensen vertonend, het recht op een andere mening dan de hunne weigerde te verloo-

chenen. In strijd met de historische werkelijkheid, zij het in overeenstemming met de daarmee ten nauwste verbonden epische verdichting, werd de Russische veldtocht in de Franse geschiedschrijving uitgebeeld als een moderne *Ilias*, een homerisch epos, waarin Napoleon als Agamemnon schitterde, Ney als Ajax, Eugène de Beauharnais als Hector en Berthier als 'ein Nestor ohne Weisheit'.[316] De laatste typering is van Heinrich Heine, die diep onder de indruk van de eerste typeringen van graaf de Ségur was. Deze bewonderde Napoleon, wat men op grond van zijn koninklijke voornamen (Louis Philippe) niet licht zou verwachten. Hij was een bevlogene die de menselijke trekjes van Napoleon zo voordelig mogelijk wilde doen uitkomen, desnoods met een sentimenteel sausje overgoten. In zijn biografie over de Franse keizer komt als eerste het verhaal van het portret voor, dat het adelaarsjong voorstelde. Napoleon keek ernaar, nadat hij het in zijn legertent had laten opstellen, op de vooravond van de slag bij Borodino. Dezelfde scène nam Tolstoj in zijn sublieme epos *Oorlog en vrede* op, zij het niet zonder argwaan te koesteren wegens het contrast tussen een bijna huiselijk tafereel en het te verwachten oorlogsgeweld. Zo levert Presser commentaar op hun beider relaas: 'Het zijn de gevaarlijke uren vóór Borodino. Het lot van het Empire staat op het spel, maar de keizer gaat spelemeien op de stroom zijner gevoelens en de grenadiers drijven vertederd mee: een groot man en zo menselijk! Het is dezelfde zachtmoedige gevoelsmens, die op de avond van de slag, tussen de doden en gewonden, in die vreselijke hel van weeklachten en pijn, waar de gekwetsten in vuil en stank op elkaar gestapeld liggen in een afgrond van ellende en verlatenheid, het is diezelfde 'père de famille' die zich dan laat ontvallen: "Je ne le croyais si beau..." Hoe geheel anders klinkt het verhaal van dit portret bij Tolstoj! En dan te bedenken, dat diens ontmaskering van Napoleon al driekwart eeuw oud is, maar dat de sentimentele charlatan nog ongehinderd in elke nieuwe populaire biografie zijn rol uit Ségur opvoert!'[317] Op die zogenaamde 'sentimentaliteit' van Napoleon heeft Bilderdijk zich nooit verkeken en verbaasd over een verkeerde inkleuring van historische feiten was hij evenmin. Hij deed er blijkens zijn *Brief van Nero aan de nakomelingschap* zelf aan mee, wanneer hem dat goed uitkwam. De kracht van een woord of beeld kan zo overweldigend zijn, dat de vraag of iets waar is, erbij verbleekt.

Van een sentimentele geschiedvervalsing à la Ségur moest de dichter van *Hollands Verlossing* (waarvan het eerste deel nog in 1813 zou

verschijnen) niets hebben: 'Spaart onmannelijke tranen en vloeie ons bloed voor eer en plicht!'[318] Napoleon was geen Agamemnon, maar een 'ontzinde booswicht', een 'ontmenste rover', een 'helhond' die zich desnoods mocht voeden met het 'laatste brood' van zijn baasje, mits dat eindelijk tegen hem in opstand zou komen.[319] Zinspelend op de conscriptie en de verplichte opname van de zonen der gegoede burgerij in de Garde d'Honneur, voegde hij aan de reeks voor Napoleon bestemde scheldnamen die van Moloch toe:

> Men eist uw vrijgeboren telgen
> Dien Moloch tot verdelging af.
> Zij worden uit uw arm gegrepen
> Om op zijn wenk ter dood te slepen.[320]

Geen Hannibal of Attila, geen keizer Augustus of Nero, maar een geheel eigen verpersoonlijking van de onmens vormde Napoleon in Bilderdijks ogen. Had de dichter aldus met zijn wisselende inzichten in diens functioneren, afhankelijk van de loop die de geschiedenis zou nemen, een meer historisch verantwoord beeld van de Franse keizer geschetst? Men neigt ertoe die vraag bevestigend te beantwoorden, zeker wanneer men het onwaarachtige element in Bilderdijks visie op Nero heeft gehekeld. Zoiets kan men immers alleen doen, indien er in historisch opzicht een onderscheid tussen 'Wahrheit' en 'Dichtung' valt te maken. Daartoe laat men het duo Waarheid en Wetenschap aanrukken, dat overigens meer weg heeft van een eeneiige tweeling dan van een duo, waarna de zaak definitief lijkt opgelost. Maar zo is het niet, want uitgerekend Isaäc da Costa slaagde erin zijn leermeester op een uiterst dubieuze manier te verdedigen door een beroep op dit illustere tweetal te doen. Hij verdedigde historisch gefundeerde onzin,-Bilderdijks mening over Nero-, met een beroep op hen beiden: 'Men zij toch voorzichtig, in het belang allereerst van Waarheid en Wetenschap, met dat bij ons zo gebruikelijk en onvoorwaardelijk decriëren van Bilderdijks paradoxen op historisch terrein, waar het personen of feiten betreft.'[321] Heeft een zekere A. Baron niet in zijn *Coup d'oeil sur l'état des Sciences, Lettres et Arts en Belgique* opgemerkt, dat God van ons verlangt figuren als keizer Nero in het juiste daglicht te stellen? Het kwam in het hoofd van de retorische vragensteller niet op, dat de term die A. Baron voor zijn gewetensonderzoek gebruikte, 'justifier', aldus opgevat, haaks op de bedoelingen van het

zo luisterrijk ingeroepen broederlijke duo Waarheid en Wetenschap staat. Is het 'juist' of 'waar', dat Nero en Napoleon ieder op hun eigen wijze voorbeeldige gevoelsmensen waren? Rolmodellen voor een gelukkig gezinsleven? Natuurlijk niet, dat waren zij geen van tweeën! Hartverscheurend is de moeite die de kwekeling zich echter geeft om een fout van zijn leermeester goed te praten, een decriërende ontmaskering van zijn eigen gelijk, die op een onbevooroordeelde lezer van nu een even zielige als groteske indruk maakt. Nog is hiermee de reeks van historisch gefundeerde onzin niet rechtgezet, want onverdroten ging Da Costa voort met het verdedigen van iets wat hij voor een schijnbare in plaats van echte tegenstelling hield. Hij wees aanvankelijk het denkbeeld van een nauwe verwantschap tussen Damiens, de moordenaar van Lodewijk XV, en Robespierre, door zijn leermeester in *Veelhoofdige regering* als een jolig feit gepresenteerd, af. Het kon niet waar zijn, wat Bilderdijk over Robespierre had geschreven, namelijk dat diens eigenlijke naam 'Robertpierre Damiens, zijnde een zoon van de vorstenmoorder' luidde. Zo werd maar weer eens de waarheid van het gezegde bewezen, dat het appeltje nooit ver van de boom valt.[322] Maar toen hij, Isaäc da Costa, *Antoine, l'ami de Robespierre* las, waarin langs genealogische weg met dank aan twee broers van Damiens, die natuurlijk Robert en Pierre heetten, alsnog het gelijk van zijn leermeester werd aangetoond, begreep hij dat de verwantschap tussen beide vorstenmoordenaars geen fictie was, maar op werkelijkheid berustte.[323] Waar hijzelf vervuld was geweest van de tegenstelling tussen dit soort historische feiten, moest hij bij nader inzien het paradoxale karakter ervan erkennen… De denkfout van Da Costa bestond hierin, dat hij in navolging van Bilderdijk meende zich niet te hoeven bekommeren om de betrouwbaarheid van zijn historische bronnen. Volgens een postmodernistische zienswijze had hij daarin geen ongelijk, gegeven het belang van contextualiteit dat boven waarheid schijnt uit te gaan.

Zo doet zich de eigenaardige situatie voor, dat een door en door negentiende-eeuwse dichter als Da Costa zich met postmodernisme in verband laat brengen en dat een postmodernistische chroniqueur van Bilderdijks leven zich op een positivistisch standpunt stelt: waarheid en fictie laten zich (tot op zekere hoogte) wel degelijk van elkaar onderscheiden. Voor de neerlandistiek pakt dit onbekommerd gebruik van historisch materiaal funest uit, want op de vraag of iets waar is of niet, krijgt de moderne lezer vaak geen antwoord, zoals hij

ook het antwoord op de (deels daaraan gerelateerde) vraag, of iets van belang is of niet, moet ontberen. Het verslag dat een zekere Cornelius van Marle over Napoleons veldtocht naar Rusland deed, is dan ook om twee redenen onaangenaam om te lezen: ten eerste wordt er net gedaan, alsof het de normaalste zaak van de wereld is, dat Napoleon aan de senaat een historisch onjuiste rapportage over zijn debacle heeft uitgebracht en ten tweede worden er verschrikkingen van de oorlog onder woorden gebracht, alsof Pieter Spa dan wel Van Zeggelen zelf een tripje naar Moskou heeft gemaakt:

> Mijn Heren! Zo is 't land gesteld.
> Ik kruip nu zoetjes in de veren.
> 'k Heb alles op een haar verteld.
> Zie jelui nu den Rus te keren.
> Maar, wat er verder moog geschiên,
> Een kerel die er mij zal zien![324]

En uitgerekend zulke poëzie, die naam onwaardig, wordt opgehemeld als verzetspoëzie! Een verstandige editeur zou het werk van Cornelius van Marle links laten liggen, of als het toch zo nodig moest worden besproken, van negatief commentaar voorzien. Lotte Jenssen bezondigde zich daarentegen aan neerlandistiek van een overbodig soort door de uiterst simpele tekst van Cornelius van Marle aan de lezers uit te leggen: 'Napoleon wordt als een ultieme lafaard neergezet, die het gevecht tegen de Russen liever aan anderen overlaat: hij zal zich daar niet meer vertonen!'[325] Hoe scherpzinnig of met een baronneske term 'juist' opgemerkt! Wel interessant om te lezen is wat ze over het *Nieuw Liederenboekje* (1813) opmerkte, waarin als in de tijd van de geuzen vaderlandslievende gezangen werden gebundeld. Er stonden bij wijze van roofdruk niet alleen gedichten van Bilderdijk en zijn vrouw in, maar ook van Wiselius en (zonder vermelding van diens naam) *Katabasis* van Cornelius van Marle. Laatstgenoemde, evenmin behept met enig inzicht in de waarde en het belang van een literair werk als Lotte Jenssen, beschuldigde Bilderdijk ervan dit gedicht zonder zijn toestemming 'geadopteerd' te hebben, maar opnieuw was de werkelijkheid anders, want Wiselius had buiten zijn grote vriend om de verantwoording voor de samenstelling van het *Nieuw Liederenboekje* willen dragen. Zo groot kon vaderlandsliefde in

die dagen zijn, dat ter wille van de grootste deugd andere deugden enigszins werden verwaarloosd!

Als een fragiele brekebeen spoedde Bilderdijk zich naar het einde van het jaar 1812. Met een toespeling op Barlaeus en een aan hem ontleend ziektebeeld uit *De ziekte der geleerden* maakte hij aan intimi bekend, hoe het met zijn gezondheid was gesteld: 'U zult het iemand die zich glazen benen gelooft, niet beduiden, dat hij geen vrees voor het breken moet hebben.... Mijn zwakte is van gelijke aard, maar u kent er de ellendige kwelling niet van.'[326] Financieel was hij er iets beter aan toe, sinds hem een jaargeld van 1500 francs werd uitbetaald. Toch zou hij zonder de nodige zendingen boter, kaas, aardappelen, hazen en patrijzen van Jan Valckenaer zichzelf en de zijnen niet in leven hebben kunnen houden. Ook waskaarsen werden hem toegezonden, zodat hij dankzij zijn beste vriend in het donker geestelijk voedsel tot zich kon blijven nemen. In diens Huis te Bijweg was hij vaak te gast, 'waar de schatten der Ouden, snedige gesprekken, vrolijke luim en gezouten scherts ons wel eens deden vergeten, dat reeds een gedeelte van de nacht was verlopen'.[327] Toen hij zich tegenover Jeronimo de Vries beklaagde over zijn financiële positie en de afhankelijkheid van anderen die zij met zich meebracht, verzuchtte deze trouwe vriend niet zonder offensieve bedoelingen en met een vleugje plaatsvervangende schaamte tegelijk: 'Ellendig geld, u bederft alles, als men u heeft, en als men u niet heeft, is het nog erger!'[328] Van de oude garde was Le Franc van Berkhey inmiddels aan een zogenaamde 'slijmberoerte' overleden, waarmee één van de gasten op zijn huwelijksfeest in 1785 voorgoed in vergetelheid was geraakt.[329] In de vriendenrol van een hoogleraar, de oriëntalist Wilmet, sprak Bilderdijk de hoop en verwachting uit, dat diens faam de zijne zou overleven, indien 'de val der taal ons beider zang zou vernielen'. Zelfs in een obligaat gelegenheidsvers liet hij terloops zijn gedachten over de vergankelijkheid van de taal gaan, waarmee in tegenspraak was, dat hij Tollens tegelijk een 'onverwelkbare kroon' wilde opzetten in Febus' heiligdom.[330] Het jaar zou niet kunnen eindigen, zonder dat hij een kleine ruzie met zijn uitgever (over een manuscript dat deze van tevoren wilde inzien om er voor zichzelf de waarde van te bepalen) breed uitmat: 'Met al zulke aanmatigingen moet men niet bij mij aankomen. Ze voegen geen boekverkoper qua talis en liever verscheurde ik al mijn manuscripten dan zoiets in te willigen.'[331] 'Waarde' met 'prijs' verwarrend scheen Bilderdijk arroganter dan zijn uitge-

ver, die natuurlijk het volste recht had om op basis van zijn eigen politieke overtuiging (inclusief zijn waardering voor poëzie) de kosten van een uitgave te berekenen. De misschien iets te vaak voor zelfgenoegzaam versleten verheerlijking van *De Hollandse natie, in zes zangen* completeerde het lijstje met patriottische gedichten, dat in 1812 werd aangevoerd door de doodzieke Helmers. Wat in zijn tijd tegenwicht moest bieden aan de Franse overheersing, kon ook worden uitgelegd als overdreven vaderlandslievend in plaats van zelfgenoegzaam. In Helmers' geest zou Nicolaas Beets later een soortgelijk gedicht schrijven, waarvan men zweren zou dat het een parodie van Frederik van Eeden betrof:

> Dankt allen God en weest verblijd,
> Omdat gij Nederlanders zijt!
> Die naam, die eer, die zegen
> Hebt gij van Hem verkregen.[332]

Helmers stierf op 26 februari 1813 zonder ooit tot de intimi van Bilderdijk te hebben behoord. Hun nationalisme was niet geworteld in dezelfde vaderlandse bodem, dat wil zeggen de een was een conservatieve orangist en de ander een progressieve patriot. Zij verdroegen elkaar, sloten desnoods een bondgenootschap tegen hun gezamenlijke vijand, maar verstonden elkaars taal niet. De vermeende aristocraat bleef in de Amsterdamse makelaar een metselaar met een verbale tic zien, terwijl 'de grove metselaarsknaap' in kwestie zich niet alleen financieel inspande om het zijn bouwheer naar de zin te maken.[333] Dat zij lange tijd althans door dezelfde deur van een genootschap als *Felix Meritis* konden, bewijst, dat de gedachte van nationale verzoening wel degelijk op de praktijk van opinieleiders stoelde, die het niet met elkaar eens hoefden te zijn om toch van hun nationalisme blijk te geven. Hoe lang viel zoiets vol te houden, nadat hun ergste vijand het veld had moeten ruimen? De veilingcatalogus van boeken uit Helmers' nalatenschap bevatte niet minder dan 23 nummers van Bilderdijk, één meer dan Vondel, wat veel zegt over wie de overleden dichter het meest had bewonderd.[334] Zijn taalgebruik lijkt zelfs op dat van zijn idool: in plaats van 'afgrijselijk' schreef hij 'afgrijsbaar', terwijl het achtervoegsel '-baar' eigenlijk alleen bij intransitieve werkwoorden als zien mag worden gebruikt: zichtbaar (=wat kan worden gezien).[335]

In dezelfde maand was Theodorus van Kooten gestorven, die wél tot de intimi van Bilderdijk had behoord. Valckenaer, wiens huis dikwijls het zijne was geweest, berichtte over het overlijden van zijn voormalige secretaris: 'Hij stierf deze ochtend om half elf en had, volgens zijn wens, een stille uitgang zonder enige convulsie. Ik heb meer dan een uur zijn laatste snik tegemoet gezien, met smart voor mij, met verlangen voor hem.'[336] Bilderdijk herdacht hem in niet minder meelevende bewoordingen, waarin hij de zuiverheid van diens prosodie en de kiesheid van diens Latijnse gedichten prees: 'Die laatste kwaliteit zou mij aanleiding geven om in een soort van onderzoek of beschrijving van zijn karakter te treden en de gehele tibulliaanse* stemming van zijn ziel op te luisteren, maar voor u die hem oneindig beter en van veel dichterbij heeft gekend dan ik, zou dit geheel overbodig zijn.'[337] Hij kon het toch niet laten zijn voornaamste denkbeelden daaromtrent te spuien: 'Ik vergenoeg mij hier op te merken, dat die bijzondere hoofdtrek in hem, die ik wel eens zijn *mollis inertia*** noemde, en die niet zozeer een eufemisme voor traagheid of onverschilligheid inhield, maar veeleer de uitwerking ener diepe gehechtheid aan het geheel van zachte aandoeningen waarin hij ademde, terwijl het hem oneindig veel zou kosten zich daarbuiten te begeven, mij altijd heeft toegeschenen dezelfde tibulliaanse stempel te dragen die in zijn poëzie onmiskenbaar is en haar zo aanlokkelijk maakt voor al wie er innig gevoel voor heeft.'[338] Als Latinisten onder elkaar beseften zij, dat Dorus Droefheid tot een uitstervend ras van dichters had behoord, die zijn verdriet niet zonder delicate toewijding aan de Muzen placht te verdrinken. Van Kooten streek met een classicistisch aandoend gevoel voor verhoudingen de plooien van het leven glad, zonder de oppervlakkigheid van zijn aangeboren melancholie te negeren, wat tot een groter verdriet aanleiding gaf dan hij kon verdragen, maar daarover zweeg hij liever. Zijn inertie was in zekere zin net zo bedrieglijk als de hypochondrie van Bilderdijk: buitenstaanders ontveinsden zich de ernst van hun zwakke punten, die geen punten van ondergeschikt belang, maar hun hele ziel betroffen. Tot tweemaal toe met zijn neus op treurige feiten gedrukt, vond Bilderdijk het tijd worden voor een geactualiseerde variant van zijn afscheidsbrie-

* Tibullius of Tibullus leefde in de tweede helft van de eerste eeuw voor Christus. Hij is bekend om zijn elegieën, die onder meer op een zekere Nemesis betrekking hebben.

** weke traagheid

ven. Op 18 maart 1813 schreef hij aan Hendrik Tydeman: 'Ik zal veel overlaten dat ik gewenst had af te doen, en, wat ik het belangrijkst voor de wetenschappen achtte, zelfs niet hebben aangeroerd. Maar het is Gods wil zo. Mij heeft men nooit willen horen, noch in historische, noch in wetenschappelijke kwesties. Wellicht hoort men, na mij, een ander die God zal roepen om mijn werk op zich te nemen. Wellicht ook moet, zelfs in die vakken, de waarheid niet doorstralen eer een betere tijd daar is. Hoe het zij, ik heb gedaan, wat ik kon. Dank zij God én daarvoor én voor dat Hij mij wegneemt, eer ik door een algehele verwoesting van mijn vermogens tot spot worde!'[339] Bij voorbaat trachtte hij de kritiek van anderen te ontzenuwen door de zaken niet zo definitief voor te stellen, dat ze geen keer konden nemen: 'Zekerheid heb ik niet, maar *alles* verenigt zich om het zo te moeten aanmerken. Heb ik het mis, dan zal het een zoete droom zijn geweest en, bid ik, blijve God mij ook nabij in het ontwaken!'[340] Met die 'zoete droom' bedoelde hij niet, dat hij zich in het naderende tijdstip van zijn overlijden had vergist, maar in zijn weldra in een desillusie verkerende illusie van bijna dood te zijn. Uit teleurstelling zou hij zich van het leven kunnen beroven, dus was het raadzaam dat God hem weer een eind op weg zou helpen voor de tijd die hem nog restte.

Zoals gebruikelijk zocht hij afleiding in taalkundige bespiegelingen, stortte hij zich op poëzie (waarbij 'storten' niet letterlijk genoeg valt te nemen, omdat hij het dichten met een orgasme of het baren van een kind vergeleek) en verdiepte hij zich in historische kwesties. Had hij etymologie eerder vergeleken met een wildzang en beschouwde hij zichzelf in taalkundig opzicht als een vroege vogel, nu wist hij zeker zich niets van andermans kritiek te hoeven aantrekken. Men wilde immers liever weten, wat de hele wereld allang bereid was aan te nemen, dan wat waar was.[341] Hij begreep beter dan ooit, dat de algemene taal die aan alle talen ten grondslag lag,-de taal die God met de eerste mensen in het paradijs gesproken had-, alleen kon worden opgespoord, indien men de nieuwste woordvormingen zou 'wegwerpen' in plaats van 'bijeenrapen'. Hij wist wat hem te doen stond en zou uit alle taalkundige 'verscheidenheden' halen 'wat er identiek ten aanzien van de vorm in is, dat is het wezen der vorm die zij heeft. De zaak is zeer klaar en eenvoudig, maar de behandeling wat opereus.'[342] Dat hij zich ook moeite gaf aan wildvreemden uit te leggen, wat de geschrapte wortel 'ro' te beduiden had, kan blijken uit zijn

brief aan een slechts corresponderend lid van het Hollands Instituut, van 12 april 1813, waarvan de slotzin onthullender voor zijn intenties is dan alles wat daaraan voorafgaat: 'Over de betekenis van *rode* als weg (Eng. *road*) kan geen verschil zijn. Maar vergun mij voor u op te merken, dat de heren taalgeleerden vel quasi* het zeer kwalijk van *roeien* (*uitroeien*) afleiden. Dit *roeien* is van *roede*, *rode*, uitspruitsel, en dus *tak* en *wortel* beide, en derhalve een derivatief en nominaal werkwoord. Het primitivum is *ro-en*, dat is *rijzen* in de onzijdige en oorspronkelijke zin, *ophogen* in de *transitieve* of *actieve* zin. En het is van dit verbum, dat *rook* (d.i. *ro-ig*), fumus (ab ascendendo)**, *roof* of *roef*, opperste, bedekking van een gebouw, van een wond, opperkleed enz. onmiddellijk gevormd is. *Rode*, *roê, root* zijn participia praeteriti temporis van dit verbum, en de toepassing dezes participiums op een weg is direct, als *gehoogd*. Neem mij deze kleine aanwijzing niet kwalijk.'[343] Met eenzelfde soort aandacht voor Siegenbeek trachtte hij op 1 mei tussentijds te verduidelijken, waarom hij diens brief over een taalkundige kwestie nog niet had kunnen beantwoorden. Daarvoor moest hij weliswaar over zichzelf uitweiden, maar dat deed hij uitsluitend om te voorkomen, dat het uitblijven van een reactie zijnerzijds aan onachtzaamheid jegens Siegenbeek zou worden toegeschreven. Zijn zwakte voerde hij ter verontschuldiging aan, evenals een paar snel opeenvolgende verhuizingen, waarvan hij nu hopelijk de laatste achter de rug had: 'Dat ik op uw vriendelijke brief van de 20^{e} jongstleden niet terstond heb geantwoord,-gelief dit aan mijn steeds toenemende zwakte en de daarbij komende beslommeringen van het eindeloos verhuizen toe te schrijven, waarvan de laatste maal met zoveel verlangen door mij gewenst wordt, maar al telkens weer terugwijkt, wanneer ik haar voor mij meen te zien. Intussen sterft alles om mij, en ik sta, als een door de bliksem getroffen tronk alleen op de hei. En loeide het dan nog slechts niet van de onweren rondom, die geheel het woud, waar ik eens toe behoorde, verpletteren! Doch hiervan afgestapt!'[344] Siegenbeek moest begrijpen, dat de Muzen hem meer opeisten dan welke hoogleraar dan ook. Deze van nature nogal sip kijkende Leidse hoogleraar mocht als secretaris van de *Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* in 1806 niet voor Bilderdijk hebben willen wijken, in 1813 begreep hij beter,

* 'Vel quasi' betekent 'zogenaamd': die taalgeleerden waren zogenaamd 'geleerd'.

** (niet opstijgende) rook

hoe de verhoudingen tussen hen lagen.

Terwijl Bilderdijk werkte aan de samenstelling van zijn bundel *Affodillen*, die, bestaande uit twee delen, in 1814 zou verschijnen, scheen hij drukker met zijn 'verzennegotie' dan met het maken van verzen op zichzelf.[345] Met zijn Groningse uitgever Wybe Wouters lag hij in de clinch over de uitgave van zijn boek over geologie, waarvoor hij f 70,- had ontvangen, evenals f 50,- voor een door hem gekopieerd vignet van Vinkeles. De ruzie met Wouters was niet van financiële aard, maar betrof de stijl en spelling van het ingezonden manuscript: hij zou zich 'verschreven' hebben, welke kritiek hij niet onweersproken kon laten.[346] Goed, hij mocht tegen de spelling van Siegenbeek hebben gezondigd, maar dat deed hij bewust, zoals hij Tydeman op het hart drukte, en zou hij behalve eigenzinnige correcties ook stilistische 'verbeteringen' van een uitgever moeten dulden? Daar peinsde hij niet over, al kwam het hem bijna op ruzie met zijn pleitbezorger bij Wouters te staan. U beweert wel, dat een drukproef een sterke gelijkenis met het originele manuscript moet vertonen, zo voer hij tegen Tydeman uit, 'maar elke verandering van een woord of uitdrukking (al was die op zichzelf neutraal) brengt een reeks van noodzakelijke veranderingen teweeg in wat volgen moet, willen de gedachten juist samenhangen, immers destrueert elke verandering of verplaatsing van een woord de volgorde van een gehele zin, ja, de eenstemmigheid en de tendens van een ganse paragraaf of sectie.'[347] Deze beheerste woede-uitbarsting verried de stilist in Bilderdijk, die het wel eens wilde doen voorkomen, alsof de woordvolgorde in proza willekeurig was vergeleken bij die in poëzie, maar niettemin zijn taalvaardigheid op beide terreinen in praktijk wilde brengen. Toen Tydeman hem dringend verzocht zijn 'echt rousseauïstische vooringenomenheid' jegens Wouters te laten varen, draaide hij bij.[348] De reden daarvoor was niet in het conflict zelf gelegen, maar in zijn vriendschappelijke gevoelens voor Tydeman, die zich bovendien inspande om de gedichten van Wilhelmine bij een uitgever onder te brengen. Bilderdijk stak daarover de loftrompet, zijn vrouw schreef betere poëzie dan hij, ja, haar gedichten werden in dezelfde mate beter als de zijne in kracht en betekenis afnamen: 'Zij heeft inderdaad iets op mij voor.'[349] Wat dat was, verwoordde hij zo: 'Een minder imposante en meer innemende toon en trant, die veel populairder dan mijn poëzie is en het hart zachtjes bekruipt.'[350] Ware eenvoud scheen hem het toppunt van kunst toe, al gaf hij er een omschrijving van die het be-

grip 'smartlap' insloot. Soms toonde hij meer waardering dan liefde voor zijn tweede vrouw, die in een koor van nachtegalen zong, terwijl hijzelf als een kikker een liedje kwaakte.[351] Hij portretteerde haar zonder het woord 'liefde' te bezigen, verplaatste zich in haar en liet haar dan verzuchten haar hoogste voldoening in het 'zalven van zijn wee' te vinden.[352] Of hij noemde haar 'mijn waarde', en dat niet alleen om te moeten rijmen op 'aarde'.[353] Hij gaf Tydeman toestemming om één en dezelfde bundel gedichten van hem en zijn vrouw te laten 'vermarkten' door een uitgever van diens keuze, maar sprak bij voorbaat de gedachte tegen, 'dat men het een door het ander aan de man wilde brengen'.[354]

Tydeman slaagde er niet in hun gedichten bij Altheer te Utrecht of Blussé te Dordrecht onder te brengen, terwijl zijn onderhandelingen met Honcoop in Leiden over een afzonderlijke uitgave van Wilhelmines poëzie op een mislukking waren uitgelopen. Het oorspronkelijk manuscript was ter censurering naar Parijs gestuurd en daar in de lade van een literaire inquisiteur verdwenen. Alleen een meegestuurd vignet werd later thuisbezorgd, wat voor haar een smartelijke ervaring was. Behalve Tydeman deed ook Tollens moeite om gedichten van Bilderdijk bij een uitgever geplaatst te krijgen. Hij trachtte de gefailleerde Immerzeel voor een uitgave te interesseren. Bilderdijk had er wel oren naar: 'Ik ben altijd goed met hem geweest en mijn hart heeft innig deelgenomen in zijn ongeluk. Ik wenste hem mijn achting en vriendschap te kunnen bewijzen op een manier die meer overtuigend is dan een verzennegotie.'[355] Hij wist wat een faillissement in de praktijk inhield en had zulke grote problemen met zijn Haarlemse uitgever François Bohn gekregen, dat hij bereid was via Tollens toenadering tot Immerzeel te zoeken. Maar net als Tollens boezemde de voortvarendheid van laatstgenoemde uitgever hem angst in, want men kon zich als dichter of schrijver wel gevleid voelen door de aandacht van zo'n ontwikkeld man en toch diens commerciële kwaliteiten wantrouwen. Immerzeel was een ondernemer die van elke uitgave een onderneming maakte, wat noch bij Bilderdijk, noch bij Tollens altijd in goede aarde viel. Nu was laatstgenoemde zelf een zo succesvolle ondernemer, dat hij niet om den brode hoefde te schrijven. Hij kon het zich veroorloven tegen de reclameposters van zijn uitgever te fulmineren: 'Lieve hemel! Dat is om mij op de allervervaarlijkste wijze af te schrikken. Laat ik u mogen zeggen, dat de uitgave van een dichtbundel voor mij geen commerciële operatie is, waarachter

kracht en ijver moeten worden gezet.'[356] Hij wilde niet, dat Immerzeel hem op kades en bruggen tentoonstelde 'naast de gecondemneerden van het gerechtshof'.[357] Bilderdijk placht niet bij voorbaat in elk bord waarop zijn naam prijkte, een schandbord te zien, maar vreesde de dupe van Immerzeel te worden en had alle inkomsten voor zijn literaire werkzaamheden hard nodig. Hij zat ook in het jaar 1813 financieel aan de grond, zodat hij zijn eigen boeken moest verkopen, wat een praktische paradox in zijn bestaan opleverde: hij deed gedwongen afstand van een aantal door hemzelf geschreven boeken, terwijl hij zijn manuscripten het liefst in de vorm van boeken terugontving.[358] Het zinde hem niet, dat hij er zelf zoveel moeite voor moest doen om die aan de man te brengen, reden waarom hij met Tydemans inspanningen ingenomen was: die goede vriend stelde hem, wat zijn contacten met uitgevers betrof, tenminste onder curatele! Het liefst zou hij volledig onder curatele worden gesteld om al zijn aandacht aan belangrijker zaken dan het gezinsinkomen te kunnen besteden. Toch hield hij bij alle overbestedingen van zijn jaarwedde nauwkeurig een lijstje van inkomsten en uitgaven bij. Er viel nergens meer op te bezuinigen en de tijd van een buitensporig uitgavenpatroon, een groots onthaal van vrienden, scheen hem wegens de daarmee gepaard gaande moeizame aflossing van leningen voorgoed voorbij. Heimwee daarnaar had hij overigens niet, veeleer dacht hij in het voren. Moest hij zich niet op een toekomstig hoogleraarschap voorbereiden door zijn aantekeningen voor een vaderlandse geschiedenis geschikt voor colleges te maken?

Wederom bezon hij zich op de figuur van Wagenaar, in wie hij ditmaal een 'huurling van Mammonsdienaren' ontwaarde.[359] Zelf weigerde hij zich door regenten te laten betalen voor lippendiensten van welke aard dan ook, geschreven en ongeschreven taaluitingen, want waren de kapitaalkrachtigsten onder hen vaak niet meer dan bankiers, dat wil zeggen handelaars in geld in plaats van handelaars in waren? Met een modern aandoende innerlijke overtuiging verachtte hij hen en wantrouwde hij de zogenaamde 'transparantie' van het openbaar bestuur, tot uitdrukking komend in staatsresoluties waarin het openlijk disfunctioneren van een regering door een 'spindoctor', zoals Jan Wagenaar er in zijn ogen een was, met de mantel der eigenliefde werd bedekt.[360] Dat was in de achttiende eeuw niet minder het geval dan onder keizer Napoleon en vroeg om een onafhankelijke waarnemer of 'ziener' van wat er in het verleden was gebeurd om in

de toekomst werkelijkheid te worden. Bilderdijk was er enerzijds onder armoedige omstandigheden trots op zijn geestelijke onafhankelijkheid te kunnen bewaren,-hij was niet te koop-, maar anderzijds onder politieke druk minder onafhankelijk dan hijzelf dacht. Niet opportunisme, maar een tegendraads inopportunisme bracht hem ertoe tegenover de staatsgezinde visie op het bestuur van zijn land de prinsgezinde te stellen, met alle vertakkingen vanuit de achttiende eeuw naar de middeleeuwen en de eigentijdse geschiedenis van dien. Door zijn tegenstanders, soms uit eigen kring afkomstig, werd hij als een zonderling individu beschouwd, als een man die er in zijn eentje een van alle anderen afwijkende mening op staatkundig en politiek gebied opna hield. De hoogleraar Joan Melchior Kemper was zo iemand, een van nature liberaal gezinde politicus voor wie de 'juiste' middenweg altijd in een even fraai als vrij toegankelijk wandelgebied gelegen was. Hij duidde Bilderdijk met 'Unus ille vir'* aan, alsof de dichter als enige model stond voor een eeuwenoude visie, die inmiddels geheel en al was achterhaald.[361] Wat Kemper bedoelde, was dat beide visies *naast* elkaar recht van bestaan hadden. Wat Bilderdijk *tegenover* elkaar plaatste vormde een regelrechte bedreiging voor de nationale eenheid: 'Nee, wij zullen niet om een hersenschimmig recht van Willem I op de soevereiniteit mannen als Van Oldenbarnevelt en de De Witten gaan veroordelen,' had Kemper gezegd, 'zij zijn en blijven immers, wat zij in de schatting der weldenkenden altijd geweest zijn, de sieraden van ons land: ornamenta patriae.'[362] Die geestelijke souplesse kon Bilderdijk in 1813 niet meer opbrengen, hoewel hij er vroeger als advocaat een eer in had gesteld om Oranjeklanten te verdedigen tegen de verdrukking van patriotten in en omgekeerd. De eenzijdige visie van Wagenaar op de loop der geschiedenis dwong hem, toen hij zich op zijn eigen versie van de vaderlandse historie bezon, een niet minder eenzijdige visie te ontwikkelen. Ergernissen van een andere dan inhoudelijke aard stapelden zich op, zodat de historicus Wagenaar het bij hem al evenzeer moest ontgelden als de stilist, voor wie ook Willem de Clercq blijkens een aantekening in zijn dagboek weinig waardering kon opbrengen: 'Zijn stijl is nooit vaag. Het zijn echter niet de schitterende verhalen, de van welsprekendheid getuigende kunstwerken die men tegenkomt bij Robertson, Tacitus, Hooft of Sallustius. Het is dan ook erg zelden,

* die unieke man

dat hij er een opmerking over maakt en hoewel ik helemaal niet houd van historici, door partijzucht aangestoken, kunnen hier en daar geplante juridische overdenkingen het lezen van geschiedenis toch aangenamer maken. Men moet ook bekennen, dat hij de geschiedenis der zeden, gebruiken, beschaving, kunsten en wetenschappen erg heeft verwaarloosd. Men zou hem ervan kunnen beschuldigen misschien wel te nauwkeurig geweest te zijn. Hij is vooral erg wijdlopig in zijn gedetailleerde beschrijvingen van onderhandelingen en verdragen, die niettemin de vervelendste delen van de geschiedenis vormen.'[363] De stilistisch afgevlakte visie van Wagenaar op de loop der geschiedenis mag dan in Willem de Clercqs ogen gematigd zijn geweest, niet diffuus maar wel te weinig uitgesproken, toch vereiste zij om dezelfde reden een weerwoord als Bilderdijk te kennen had gegeven: Wagenaars bronnen vertolkten de officiële standpunten van de overheid, die eerder verveling opriepen dan van waarachtigheid getuigden. Keek Bilderdijk later op een aangename avond met Tyde-

Jan Wagenaar 1709-1773

man terug, dan beweerde hij dat hun gesprekken over de publicatie van zijn *Geschiedenis des Vaderlands* hem op minstens tien jaar teleurstelling waren komen te staan.[364] Dat er tijdens zijn leven niet een publicatie op was gevolgd, ervoer hij als teleurstellender dan de weerstand die hij middels zijn colleges over hetzelfde onderwerp had uitgelokt. Als was hij een gewiekste immunoloog trachtte hij de weerbaarheid van anderen te vergroten door hun wapens te geven tegen de overal oprukkende vijand van de moderniteit. Napoleon was daarvan bij uitstek het voorbeeld, wiens troepen zich in alle windstreken verspreidden, maar in Moskou en Leipzig tot een vernederende terugtocht konden worden gedwongen. Het jaar 1813 was beslissend voor wat er op het wereldtoneel gebeuren zou en, over 'moderniteit' gesproken, was het vuur dat de evangelist Johannes uit de mond van lange buizen zag komen, niet het vuur van geschut, 'waarvan hij de buizen voor slangen en deze slangen (als tussen de paarden trekkend van achteren uitgaand) voor staarten der paarden hield'?[365] Viel het monotone gebrul dat Johannes 'uit de muil der paarden' hoorde, niet te vergelijken met karabijn- en pistoolschoten?[366]

Teleurstellender dan zijn gesprekken met Tydeman over de publicatie van de *Geschiedenis des Vaderlands* waren zijn ervaringen met de conscriptie, die hij aanvankelijk tot verwondering van zijn vriend had verdedigd. Met zijn afkeer van klassenjustitie zag hij in de conscriptie een bruikbare methode om iedere opgroeiende jongen voor het vaderland te laten strijden, als de nood aan de man zou komen. Het systeem van 'remplaçanten' en de oprichting van de Garde d' Honneur (waarvoor dat systeem niet gold) kwam zijdelings tegemoet aan het door hem openlijk gehuldigde ongelijkheidsprincipe, maar dat nam niet weg dat de onverbrekelijke band tussen 'égalité' en 'la patrie' hem voldoende de moeite waard scheen om er zijn zoon Elius aan te wagen. Nog in Moskou had Napoleon een nieuwe lichting soldaten opgeroepen, de zogenaamde 'Marie-Louises' die negentien jaar oud (even oud als aartshertogin Marie-Louise van Oostenrijk, toen ze met Napoleon trouwde) onmiddellijk voor de Duitse veldtocht moesten worden ingezet. Zonder enige ervaring werden zij gedwongen ten strijde te trekken, meer dan 350.000 jongemannen, door een latere lichting nog eens aangevuld met 180.000 man.[367] Fel verzet mocht niet baten, hoe afkerig het Russische debacle hen ook van deelname aan een nieuwe oorlog had gemaakt. Bij de in totaal

10.000 soldaten van de Garde d'Honneur voegden zich 435 gardisten uit Nederland, die zogenaamd als 'vrijwilligers', maar in werkelijkheid als gijzelaars, deel van de Franse cavalerie uitmaakten.[368] Zij behoorden tot de fine fleur van de Hollandse burgerij, die werd samengebracht op een Amsterdams plein met de dreigende naam 'Drilveld', voor het paleis van de hertog van Plaisance, waarin later de Nederlandse Handelmaatschappij was gevestigd. Een van hen had Willem van Hogendorp moeten zijn, de zoon van Gijsbert Karel, die zich steeds consequent tegen de Franse overheersing van zijn land had uitgesproken. De latere staatsman zou het geestelijk vaderschap over zijn zoons Willem en Dirk met Bilderdijk delen, reden waarom het zinvol is bij hun wederwaardigheden in het jaar 1813 stil te staan. De Haagse orangist Gijsbert Karel van Hogendorp zou zich eigenlijk moeiteloos met Bilderdijk hebben moeten verstaan, zeker in het tijdperk van de restauratie der Oranjes, maar beide zoons bleken door toedoen van hun leermeester conservatiever dan hun vader. Dat gaf spanningen, die een voedingsbodem in hun stijve opvoeding vonden. Gijsbert Karel van Hogendorp waande zich een goede vader, wat hij alleen al niet was, omdat hij zich daarop met ongekende eigenliefde liet voorstaan: 'Ik geloof, dat niets hun van zoveel nut is dan altijd met mij te zijn,' zo noteerde hij in zijn dagboek. 'Ik ben het middelpunt van hun studies, van hun vermaken, van hun ganse bestaan. Zo oefen ik dagelijks, ja, elk uur van de dag, een zedelijke invloed op hen uit. Zij zien mij alles verrichten en ik strek hun tot voorbeeld, zowel in belangrijke zaken als in kleinigheden. Wij begrijpen elkaar dadelijk en ik heb 100 gelegenheden om hun mijn beschouwingen en leefregels mee te delen.'[369] Byvanck schilderde in een geromantiseerde versie van Willem van Hogendorps jeugd een al te gunstig beeld van diens vader, maar legde ook de kern van de tussen hen groeiende vervreemding bloot: 'Willem van Hogendorp had andere herinneringen aan zijn jongensjaren dan men uit de woorden van zijn vader over de omgang met zijn kinderen zou opmaken. Het genoegen van het aanhoren van 'beschouwingen en leefregels' is dikwijls niet even groot als het plezier om ze mee te delen. Wat voor een goede vader Gijsbert Karel van Hogendorp in zijn eigen opinie (en zeker niet ten onrechte) ook geweest moge zijn, er lag een ouderwetse stijfheid over het huis, en zij werd versterkt door het steile en ongezellige in het karakter der bewoners. Voor een vlugge, ziekelijk gevoelige jongen als Willem van Hogendorp, die met de uitstekende gaven van de familie

ook een deel van de familietrots had geërfd, was het verblijf in huis drukkend en hij ontwikkelde dan ook een neiging tot eenzame melancholie. Maar er zat geest in die kleine, tengere knaap, niet te onderdrukken door al het beplakken, bepappen en snijden, niet te verdoven door het regiem van staalwater en kina, waaraan Dr. Deymann, de huisdokter, hem onderwierp.'[370] Op aanraden van zijn vader, maar de lezer weet inmiddels dat diens goede raad een nogal dwingende ondertoon had, weigerde Willem van Hogendorp tot de Garde d'Honneur toe te treden. Hij liet zich vanuit het relatief veilige Den Haag niet op het Drilveld zien, wat hem op een uitnodiging bij de Franse prefect De Celles in de Doelenstraat te Amsterdam kwam te staan. Byvanck schilderde 'het onderhoud tussen de weerspannige Willem van Hogendorp en de Franse prefect, die beproefde door dreigingen diens stugge zin te breken. Het verslag is opgesteld door de achttienjarige en men krijgt de indruk van volkomen betrouwbaarheid. Men hoort de antwoorden van de recalcitrante jongeman aan de prefect: "Meneer, ik doe niets zonder toestemming van mijn vader," afgewisseld met: "Meneer, ik doe niets goedschiks." Het is 'nee' en altijd 'nee'. Dan verklaart de prefect: "Als u op de 29e mei niet gereed en uitgerust* bent, wordt u als deserteur gestraft."
"Is er verder nog iets?" vraagt de jongeman koel. "Nee," zei de prefect en *exit* Willem van Hogendorp.'[371] Het ontbrak vader noch zoon aan moed, want beiden volhardden in hun opstelling. Uiteindelijk werd Van Hogendorps oudste zoon op 15 juni uit zijn ouderlijk huis weggevoerd en als een speciale gevangene, een 'garde d'honneur réfractaire', door twee gendarmes naar Metz overgebracht. Hij liet zich volgens eigen zeggen liever tienmaal doodschieten dan eenmaal de eed van trouw aan een vreemde overheerser te moeten afleggen.[372] Tijdens de gebeurtenissen later in het jaar, na de landing van de prins op 30 november te Scheveningen, riskeerde Gijsbert Karel van Hogendorp niet alleen zijn eigen leven, maar ook dat van zijn zoon die toen nog steeds te Metz gevangen zat.

Het lukte Willem van Hogendorp zich in den vreemde aan de invloed van zijn vader te ontworstelen. Hij mocht zich gelukkig prijzen niet aan de tyfus te zijn bezweken, die naar de plaats van uitbraak, Mainz, 'typhus de Mayence' werd genoemd: 'De jonge mensen, die de Duit-

* Met 'uitgerust' doelde de prefect op diens zelf te bekostigen militaire uitrusting, waarmee omgerekend naar de huidige waarde van de toen vereiste 1500 francs duizenden euro's gemoeid waren.

se veldtocht hadden overleefd, stierven hier, geheel aan hun lot overgelaten. Om hen te begraven moest men galeislaven pressen om hen op grote wagens te laden. Van tijd tot tijd moest men deze doodbidders decimeren om de overigen bij hun werk te houden. Kerken, kloosters, openbare gebouwen werden inderhaast als ziekenhuizen ingericht. In een douanekantoor stierven tot 300 mensen per dag. De doktoren waren radeloos. Van Mainz, waar in de stad en haar omgeving 14.000 mensen aan de ziekte ten offer vielen, verbreidde de tyfus zich naar Metz, de Elzas door tot in Bourgondië aan toe. En het zullen niet zeer velen geweest zijn, die, zoals de 'conscrit de 1813',-een weinig heroïeke held van Erckmann-Chatrian-, door de waakzaamheid van hun meisje zijn gered. De meesten van zijn jaar, het merendeel, zijn nimmer teruggekomen, hetzij dat ze ergens in Duitsland gebleven zijn, hetzij dat ze als beesten zijn verrekt op de drempel van hun eigen vaderland.'[373] Dit lot was, behalve Elius Bilderdijk, de meeste 'Marie-Louises' beschoren, nadat Napoleon zijn tweede grote nederlaag bij de slag om Leipzig, de zogenaamde 'Volkerenslag', had geleden. Maar Willem van Hogendorp arriveerde heelhuids op de Kneuterdijk te Den Haag, waar hij zijn ogenschijnlijk onbezorgde jeugdjaren deels had doorgebracht. Sprak hij daarover anderen aan, met wie hij in gedachten de koude en lange gangen van de buitenplaats Adrichem ten noorden van Beverwijk doorliep, zijn eigenlijke ouderlijk huis, dan herkenden zij in hem een geremd kind en een getraumatiseerde gardist tegen wil en dank, die zich tegenover een dochter van Joan Melchior Kemper eens zo over zijn vader uitliet: "Uw vader brengt de gulle vriendelijkheid, die hem in de huiselijke kring eigen is, over tot in de Kamer en in zijn staatkundige betrekkingen. De mijne al het deftige van de staatsman tot in de huiselijke kring."[374] Hij klaagde dus indirect over de afstandelijke houding van zijn vader, in welk opzicht hij een broer van Elius Bilderdijk had kunnen zijn, die als fuselier van het 106e regiment Infanterie van Linie op 3 mei 1813 te Landau in de Palts stierf.

Isaäc da Costa heeft beiden goed gekend, evenals Willem van Hogendorps broer Dirk. Hij hemelde vooral Willem op (in een hier wegens zijn complexiteit enigszins gemodificeerde zin): 'Al wat geboorte en opvoeding aan een jongmens kan geven op het gebied van aangenaamheid, gemakkelijkheid, elegantie in de vormen, en trouwens ook niet zou kunnen geven op het gebied van geestigheid en scherpzinnigheid, fijnheid en juistheid in spreken en schrijven, zonder de uit-

nemendste persoonlijke aanleg ten aanzien van edelaardigheid van hart en karakter, verenigde zich in die veelbelovende aanstaande staatsman, wiens blaam tot de school van Bilderdijk behoord te hebben onder de regering van koning Willem I, niet tegen zijn bekende persoonlijke bekwaamheden en al helemaal niet tegen de naam en titel die hij droeg, schijnt te hebben opgewogen, voordat zijn loopbaan veel te vroeg werd afgesneden.'[375] De hoogste lof die Da Costa diens broer Dirk toezwaaide, bestond erin dat hij zwijgzaam van aard was en dat zijn 'ja', bij het ontbreken van nodeloze toelichtingen, een des te krachtiger 'ja' was, zoals zijn 'nee' een des te onverbiddelijker 'nee' inhield. Dirk van Hogendorp was een christen, 'die voor de belijdenis en smaad van zijn Heer de miskenning ook van het meest geëerbiedigde op aarde zonder aarzeling kon dragen'.[376] Zij behoorden gedrieën meer tot de 'inner circle' van Bilderdijk dan zijn eigen zoon Elius, met wie hij weinig of niets van zijn gedachtegoed heeft kunnen delen. Da Costa vertelde over hem slechts, dat zij elkaar op de Latijnse school in Amsterdam plachten te ontmoeten en dat Elius aan het begin van de Russische veldtocht in 1812 overleed.[377] In werkelijkheid stierf Elius een jaar later, als 'Elie Isaac Bilderbek van Woesthowen' in het huis van de horloger Jean Quosig, op de Paradeplatz te Landau. Marinus van Hattum vulde de te schaarse gegevens over Elius' dood in een belangwekkend artikel van het *Mededelingenblad van de Vereniging 'Het Bilderdijk-Museum'* aan, waardoor de rol van een vader en moeder in het leven van de gestorvene meer inhoud kreeg dan ooit tevoren.[378] Elius leed aan 'hospitaalkoorts', meestal in één adem met 'zenuwkoorts' genoemd, nadat hij in Mainz was gelegerd.[379] De beruchte 'typhus de Mayence', verwijzend naar de haard van deze epidemie, hield ook hém in zijn greep. Verstoken van de eerste levensbehoeften had hij zijn gouden horloge voor 91 francs moeten verkopen om aan voedsel en linnengoed te komen. Toen onverlaten een poging deden om hem in het hospitaal een gouden snuifdoos te ontfutselen, waarop een portret van zijn moeder stond, schreeuwde Elius om hulp. Een arts voorkwam erger, waarna de fuselier in het huis van Quosig werd ondergebracht om aan te sterken. Passend bij het grillige verloop van zijn ziekte leek hij soms weer aan de beterende hand te zijn, dan schreef hij aan zijn moeder, indien hij al niet om haar afwezigheid huilde. Het lukte haar hem vrij te kopen, zodat hij gezond en wel naar huis zou kunnen terugkeren. Elius was daar blij om en stak op zijn sterfbed nog de gek met haar vrees, dat hij on-

derweg naar huis door de kozakken zou worden overvallen.[380] Zijn militaire aspiraties, die bij de marine onder koning Lodewijk voor het eerst vorm hadden gekregen, liepen onder keizer Napoleon op zo'n grote desillusie uit, dat hij van een militaire loopbaan afzag. De vlektyfus, overgebracht door luizen, bleek een onwaardiger tegenstander dan welke vijand van de Zwaanridder ook, die tenminste nog zijn kans op een overwinning had kunnen vergroten door moed en behendigheid in een duel te tonen. Na Elius' dood regelde Quosig een aantal financiële zaken, totdat hij eveneens ten prooi aan de besmettelijke ziekte viel.

Elius Bilderdijk in 1812

Namens Quosigs weduwe onderhield de 'leraar' (met wie een protestantse voorganger wordt bedoeld) Frederic Schultz uit Landau contact met mevrouw Van Westreenen, zoals Catharina Woesthoven zich ook na de scheiding van haar tweede man was blijven noemen. Schultz vreesde dat het verdriet van Elius' moeder zo groot zou zijn, dat ze hem uit zijn graf wilde laten opdelven om een laatste blik op hem te kunnen werpen. Toen ze haar bezoek aan het nabij Landau gelegen kerkhof van Querckheim aankondigde, waar Elius was begraven, trachtte Schultz haar verlangen naar een weerzien onder zulke ongunstige omstandigheden te temperen. Hij deed dat op een manier die de voormalige garnizoenspredikant van Triëst in hem sierde, waarbij hij niet schroomde om de dood van zijn eigen twee dochtertjes ter sprake te brengen, die aan dezelfde ziekte gestorven waren als waaraan Elius was bezweken: 'Ondanks de smart, die door de nagedachtenis van wijlen meneer uw zoon u moet grieven,-zonder op-

houden-, moet ik u toch laten weten, mevrouw, dat de begeerte die u heeft om de overblijfselen van de overledene te zien opdelven, zonder de moeilijkheden te berekenen, die vanwege het gouvernement hiertegen zouden kunnen rijzen, u nog een verbazingwekkend groot gevaar doet lopen ten opzichte van uw gezondheid, en dat in plaats van uw kwellingen te bevredigen, deze zouden verergeren door een schouwtoneel, waarvoor de menselijke natuur terugbeeft, en met welke verschrikkelijkheden geen tederheden ons kan verzoenen.'[381] Door de blik omhoog in plaats van naar beneden te slaan zou Catharina een waarachtiger troost voor het verlies van haar zoon kunnen vinden dan wanneer ze bij haar voornemen bleef: 'Nabij het graf van meneer uw zoon liggen mijn twee kleine dochtertjes begraven, van 4 en 6 jaar, die ik uit Triëst had meegenomen en die een paar maanden na de heer Woesthoven zijn gestorven, in een tijd van tien dagen, de een na de ander. Ik ga dikwijls de geplante rozenbomen bezoeken op hun graf en telkens meen ik hun lieve stemmen te horen, die mij toeroepen: "Vertroost u goede vader! Wij zijn hier beneden niet meer, zie boven u, daar zijn wij!" Deze troost wilde ik u nog geven, mevrouw. Zij zal beter uw verscheurd hart genezen dan het schouwtoneel der verderving, dat ons de graven bieden!'[382] Catharina heeft inderdaad het graf van haar zoon bezocht, dat ze liet opluisteren met een grafnaald waarop een urn met een vlam gebeeldhouwd was. Die vlam bracht de 'fakkel des oorlogs' in herinnering, waarover de weduwe Quosig in een van haar brieven aan Catharina uitweidde: 'Het is door de fakkel des oorlogs dat zoveel brave gezinnen in de ellende en droefheid zijn gestort.'[383] Elius' moeder mocht zich vleien met de hoop, 'dat van uw zijde niets verzuimd is tot behoud van uw zoon, maar dat de voorzienigheid het anders bestuurde en hem in het ware vaderland der stervelingen bracht. U bent er toch niet onkundig van, dat uw zoon wegkwijnde van ongeduld om zijn vaderland terug te zien, terwijl hij tot op het laatste ogenblik over niets anders sprak dan over zijn lieve en tedere moeder? Zijn dood scheen een zachte slaap, mevrouw, hij hoefde niet te lijden gedurende zijn ganse ziekte.'[384] Hoe welsprekend leefden degenen die Elius in zijn laatste dagen hadden gekend met zijn moeder mee. Toen ze tussen 27 september en 5 oktober 1814 het graf van haar zoon bezocht, was er te veel tijd verstreken om aan haar oorspronkelijk voornemen uitvoering te verlenen. Catharina Woesthoven was niettemin een goede moeder voor Elius geweest, zoals uit

haar zorg om hem vrij te kopen en haar bezoek aan het kerkhof van Querckheim bleek, wat de vraag doet rijzen of Willem Bilderdijk een goede vader voor zijn oudste zoon is geweest.

Een legertje van criticasters onder aanvoering van Johannes van Vloten, Busken Huet en Kollewijn stond al klaar om hem te berispen. Toen Bilderdijk het nieuws van Elius' dood vernam, gaf hij tegenover Hendrik Tydeman de schuld van het gebeuren aan Catharina: 'Dat mijn Elius dood is, zult u weten. Zijn moeder zal nu wel tevreden zijn. O God! Hoe vervalt men, wanneer men eens afwijkt! Mocht ik nooit aan vroegere dagen terugdenken! En mocht ik niets meer horen van wat buiten mijn huismuur gebeurt!'[385] Waarom zou zijn moeder 'nu wel tevreden' zijn? Omdat het haar via de omweg van Elius' dood gelukt was zijn vader op een allergevoeligste plek in diens hart te treffen? Zo bezien, zegt de dood van Elius meer over de relatie tussen zijn vader en moeder dan over het overlijden van hemzelf. Bij gebrek aan piëteit voor zijn gestorven zoon had Bilderdijk er beter aan gedaan zijn mond te houden en hoogstens in stilte te denken, dat het kwaad van een overspelige relatie of een mislukt huwelijk zichzelf straft. Nu getuigt zijn uitval van een waarschijnlijk niet eens bestaande projectie van rancune van de moeder, die tot de wel bestaande rancune van de vader valt te herleiden, en van een zelfzuchtige kortzichtigheid, tot uitdrukking komend in zijn verzoek om voortaan van zulke kwalijke berichten als die over de dood van zijn zoon verschoond te blijven, alsof de uitwerking van een doodsbericht erger is dan de dood zelf. Er was iets grondig mis met de proporties van het door hem ondervonden leed, met de menselijke verhoudingen ook, die een liefdespand reduceerden tot een louche wraakmiddel. Onder miskenning van hun gepassioneerde liefde in betere tijden verzuchtte Busken Huet: 'Alleen een ontaarde, schijnt het, is in staat zo te spreken over de vrouw die hij weleer heeft liefgehad.'[386] Een ontaarde? Nee, Bilderdijk was geen ontaarde, maar radeloze man die in het diepst van zijn ziel het kwaad gepersonifieerd meende te zien in zijn eerste vrouw en verbitterd door wat hem overkomen was, reageerde, zoals hij deed. In zoverre verbittering en christelijke gelatenheid haaks op elkaar staan, kan men hoogstens een element van ontaarding in zijn zelfbespiegeling ontwaren. Johannes van Vloten beoordeelde Bilderdijks uitval naar zijn eerste vrouw uitermate cynisch als een 'zeker even welgegronde als liefderijke uitval', een gevolg van de 'ondraaglijke luimen en grillen van zijn vertroeteld gestel'.[387] Ter ver-

klaring van zijn verklaring, want Van Vloten hield van duidelijkheid, voegde hij er nog aan toe: 'Haar plaats had hij zich, in zijn deernis-wekkend zelfbedrog, reeds vroeger gerechtigd gewaand, door een ander en gedweeër voorwerp van zijn hartstocht, als bedgenote te vervangen, en hij deed dat, naar zijn schijnvrome hebbelijkheid, onder verwijzing naar Gods bestel en als van hoger hand daartoe gewettigd.'[388]Fraai geformuleerd? Ontegenzeggelijk, maar was het ook waar? Men is geneigd Bilderdijk tegen zo'n vereenvoudiging van de feiten te verdedigen en diens vermeende schijnvroomheid tegen iets anders in te wisselen, maar men ziet daarvan af. Van Vloten verdient namelijk geen repliek, omdat hij schijnheilig in plaats van schijnvroom op zijn scherpe veroordeling van Bilderdijk liet volgen: 'Wanneer wij dat hier nadrukkelijk doen uitkomen, is het natuurlijk niet om de zedenmeester te spelen, noch om de staf over hem te breken.'[389] O nee? Wat ligt er dan gebroken aan de voet van het standbeeld dat hij voor de grote dichter heeft willen oprichten? Kollewijn veronderstelde, dat Bilderdijk zich uit een mengeling van wroeging en wrevel lasterlijk over zijn eerste vrouw heeft willen uitlaten, nadat hem via Wiselius het nieuws van Elius' dood ter ore was gekomen onder vermelding van allerlei details die 'dat monster' (met wie hij Catharina bedoelde) kenmerkten.[390] Als diepere oorzaak voor diens uitval voerde hij aan: 'Hij was voor Elius niet geweest, wat hij had moeten zijn.'[391] In navolging van Kollewijn stelde W. van der Zwaag zich in zijn biografie over Bilderdijk niet minder beginselvast op: 'Ook hier is weer een Bilderdijk aan het woord, die, naar de uitspraak van Job, gelijk Adam door eigenliefde zijn misdaad wil bedekken.'[392] Voor Bilderdijk en zijn criticasters, hier broederlijk verenigd, geldt dat hun morele verontwaardiging te groot was, maar het lijkt een uitgemaakte zaak, dat eerstgenoemde niet alleen een beter vader voor de kinderen uit zijn eerste huwelijk had kunnen, maar ook moeten zijn.

Op 24 juni 1813 bedankte hij Jan Valckenaer voor de 'smakelijke grasboter'. Hij was de winter doorgekomen door zich te spijzigen met diens aardappelen: 'Dit is een verkwikking, die wij niet konden genieten.'[393] Typisch Bilderdijk, is men wellicht geneigd te denken, een niet al te smakelijk gerecht waardeerde hij eerst extra hoog op, middels een woord als 'verkwikking', om er vervolgens een negatieve kwalificatie op te laten volgen. Maar hij bedoelde wel degelijk zijn weldoener hoffelijk te bejegenen. Dat hij niet ten volle van diens gulle gaven had kunnen genieten kwam door de ziekte van Julius: 'Wij lijden on-

beschrijflijk. Mijn zoon Julius ligt sinds twee maanden aan de koorts en is onkenbaar.'[394] Op 6 juli volgden er over de ziekte van Julius nadere mededelingen, hij scheen te lijden aan de anderdaagse koorts, wat een verontrustend teken zou kunnen zijn voor de zich al vroeg bij hem aankondigende puberteit. In verband met zijn toekomst werd besloten, dat hij als 'apprentif marin' in de voetsporen van zijn halfbroer Elius zou treden. Julius, de al te weke spruit van weleer, zou als adelborst namens zijn vader alle wereldzeeën trotseren en zodoende zijn blik verruimen. Ontbrekende studiezin kon aldus worden gecompenseerd! Met een meewarige blik keek Bilderdijk voortaan naar Lodewijk, het 'aapje', over wiens toekomst het lot nog niets had beslist.[395] De zonnige zomer van 1813 ervoer hij niet als weldadig, het tegendeel was het geval: 'Wij lijden veel aan de gevolgen der zomerhitte, voor ons week gestel zo nadelig.' Zijn vrouw was de schrik nog niet te boven, 'veroorzaakt door een inbraak in ons huis, waarbij men onze zijkamer ontdaan heeft van de glasgordijnen, maar waar, naar ik vrees, meer verloren is geraakt dan zichtbaar was'.[396] Op 25 augustus feliciteerde hij Meinardus Tydeman met een wending in het lot van diens zoon Hendrik: 'Met geheel mijn ziel deel ik in de gunstige wending van zaken, waardoor u de vreugde mag smaken uw zoon, om wiens lot u zich te bekommeren had, thans bij u te Leiden zo gelukkig en zo naar wens geplaatst te zien.'[397] Hendrik Tydeman was in Leiden tot hoogleraar in de rechtsgeleerdheid benoemd om er onderricht in de Code Napoléon te geven. Hij kreeg een baan, waarom Bilderdijk hem zeer benijdde zonder iets van afgunst te laten blijken. Beiden gaven vrijuit blijk van hun anti-Franse gezindheid. Zo ergerden zij zich aan de moeite die een uitgever moest doen om een 'déclaratoir'* naar Parijs te sturen, van waaruit hij een 'gaaf récépissé'** ontving om iets te mogen drukken.[398] Of zij wisselden van gedachten over het lot van kapitein Stegeman, een zwager van Hendrik Tydeman, die vast en zeker 'van honger en kou was vergaan op die affreuze retraite uit Rusland'.[399] Zinspelend op de paranormale gevoelens van zijn vriend, gaf Tydeman hem te verstaan hoge prijs op een contact met zijn zwager te stellen: 'Indien uw meid nog geesten ziet, mocht zij wel eens naar de brave man informeren.'[400] In hun beeldspraak drukten zij eveneens anti-Franse gevoelens uit, wanneer zij zich onder elkaar

* 'Déclaratoir' betekent letterlijk 'verklaring', hier: 'verzoek tot toestemming'.

** 'Récépissé' betekent letterlijk 'ontvangstbewijs', hier: 'toestemming'.

waanden. Zo nuanceerden zij de koppigheid of domheid van een ezel. Wat doet een ezel? Tydeman opperde: een ezel schopt achteruit, of neemt een voorbeeld aan een Fransman, waarop Bilderdijk riposteerde, dat hij liever niets met zo'n dier te maken had en het liefst vooruitkeek.[401] Of Tydeman zei te verlangen naar een 'ongecastreerde' Napoleon, waarmee hij niet zijn bereidheid toonde iets lelijks door hem eerder over de Franse keizer gezegd alsnog in te slikken, maar zijn verlangen uitsprak naar een uitgave van Bilderdijks ode, inclusief de slotstrofen.[402]

Tussen een schriftelijk blijk van zijn toenemende ergernis over het optreden van Siegenbeek en een bedankbriefje aan de voormalige koning Lodewijk voor diens financiële steun, waardoor het derde deel van Jacob van Maerlants *Spiegel historiaal* had kunnen worden gepubliceerd, ontmoette Bilderdijk voor de eerste keer zijn 'élève', zijn 'kwekeling' of zijn 'geestelijk zoon' Isaäc da Costa.[403] Had hij zijn afkeer van een Franse ezel reeds onder woorden gebracht, die van een Duitse 'Ziegenbok'* uitte hij zo: 'Hij dwale die dwaalt, maar dringe mij zijn dwalingen niet op.'[404] Omringd door runderen, die als in een esopische fabel de superioriteit van hun verzorger in twijfel trekken, voelde hij zich tegenover de schrandere Isaäc da Costa volkomen op zijn gemak en vooral in zijn waarde gelaten. De behoefte aan vaderlijke protectie van de een versterkte de neiging van de ander om het beroep dat op hem gedaan werd, daadwerkelijk te beantwoorden. In december 1812 was Bilderdijk tot lid van verdiensten benoemd van het *Israëlitisch Genootschap tot Nut en Beschaving* te Amsterdam. Een vooraanstaand lid van dat genootschap, Mozes Lemans, met wie hij over taalkundige kwesties contacten onderhield, liet hem een gedicht van Isaäc da Costa lezen. Hoewel hij zich 'de schimmen der uitgeleefden gelijk' voelde, begreep Bilderdijk met een uitzonderlijk talent te maken te hebben.[405] Wat dat betreft, leek de vijftienjarige jongen een beetje op Rijklof Michaël van Goens: op een onwaarschijnlijk lage leeftijd had hij de Latijnse school doorlopen, was hij toegelaten tot de universiteit van Amsterdam, het Atheneum Illustre, waar hij colleges van D.J. van Lennep volgde, en ontwikkelde hij zich met behulp van een huisonderwijzer tot een autodidact, wiens geest

* 'Ziegenbok' was in de huiselijke kring van Bilderdijk een scheldnaam voor Siegenbeek. In *Hanenpoot* komt een prent voor: 'Hanenpoot geeft Ziegenbok/In vergelding met den stok.' Bezocht Siegenbeek Bilderdijk op diens huisadres, dan werd Julius geïnstrueerd hem niet met 'professor Ziegenbok' aan te spreken.

zich in weerwil van alle geboden hulp een eigen weg zocht. Zijn jeugd leek in dit opzicht op die van zijn leermeester, maar dat beeld kan licht vertroebeld zijn geraakt als gevolg van een zekere drang tot imitatie die zich later in zijn leven manifesteerde: hij wilde zo graag op Bilderdijk lijken, dat hij zijn ongelukkige jeugd cultiveerde, het isolement verkoos boven een sociale omgang met mensen uit zijn naaste omgeving, advocaat of hoogleraar wilde worden en bovenal zich als dichter een geroepene voelde. De uitnodiging van de grootste dichter van het land stond daarvoor garant, de complimenten die hij voor zijn gedicht kreeg (naast de onvermijdelijke op- en aanmerkingen) hielden een bevestiging van zijn 'raison d'être' in. Zo beschreef hij zijn eerste ontmoeting met Bilderdijk: 'Het was in de zomer van het jaar 1813, dat ik hem voor het eerst zag. Ik was toen een vijftienjarige knaap.' Neutraler had hij het niet kunnen formuleren, al voegde hij er aan toe: 'Onuitwisbaar is de indruk der gewaarwording, die ik ondervond, als ik in het nederige huis, destijds door Bilderdijk bewoond, zijn voetstap van verre vernam en hem het vertrek zag binnentreden met de eenjarige Lodewijk aan de hand.'[406] Dat huis stond aan de 'Achterburgwal', welk woord volgens Byvanck 'verlatenheid' uitdrukte in tegenstelling met 'Burgwal', dat romantisch in de oren zou klinken.[407] Ter precisering van het eerder door hem geschilderde beeld gaf hij de volgende typering van deze nogal schamele locatie: 'Het behoorde dus tot de orde der dingen dat Bilderdijk in het jaar zijner diepste bekommernis (1813) een woning op de Achterburgwal van Amsterdam betrok. Slagers en bakkers belegerden dat huis en ze hieven hun oorlogskreet aan tot wraak over onbetaalde rekeningen (o burcht van de heer van Teisterbant!). De collectanten hadden in last de deur voorbij te gaan,-omdat daar geen giften te ontvangen waren? Nee, omdat de leden van het armbestuur wisten, dat Bilderdijk royaal zou geven, maar niets te missen had (de banier van Teisterbant wappert toch nog in de lucht). En Bilderdijk was tot dat peil van armoede gezonken, dat hij soms alleen de humor van zijn ellende voelde: 'Berouwt u de gang,' voegde hij bij het verzoek aan een vriend om te zijnent te komen, 'ik zal de schoenen, die u eraan verslijt op mijn kosten doen lappen, zodra ik rijk word en dit moet welhaast gebeuren, of daar komt niets van.'[408] Met romantische tussencommentaren en al wordt hier een niet onjuist beeld van Bilderdijks woning op de Achterburgwal geschetst, dat echter een minder historisch verantwoord en meer romantiserend vervolg krijgt bij de beschrijving

van wat er binnenshuis gebeurde. Isaäc da Costa en zijn 'oude' leermeester, Mozes Lemans, wachtten in een zijkamer op de komst van de grote dichter: 'Daar hoorden zij een slepende tred door de gang en Bilderdijk kwam binnen met de tweejarige Lodewijk aan de hand. Geen ontzagwekkende en geen aantrekkelijke verschijning, die ruige man met de pet op het hoofd en met de slordige huiskleding. Gelukkig dat de jonge student weinig behoefde te zeggen,-het onderhoud werd voornamelijk met de leermeester gevoerd.'[409] Deze wisseling der wacht van Da Costa's leermeesters is al te zeer ingekleurd, maar gaat wel gepaard met 'couleur locale', het pronkstuk van de negentiende-eeuwse historische roman dat door latere generaties als overbodig ter zijde is geschoven. Lodewijk mag dan in de ene versie een jaar ouder zijn dan in de andere,-in hoofdlijnen klopt het wat er in beide versies over de ontmoeting van Isaäc da Costa met zijn 'nieuwe' leermeester staat.

Het vervolg van hun eerste ontmoeting laat zich wel raden, zij het dat Da Costa pas achteraf inging op het feit, dat hij tot de zomer van 1813 veel van Bilderdijk gehoord, maar niets van hem gelezen had. Dat wettigde de conclusie van de Réveilspecialiste bij uitstek M.E. Kluit: 'Geen bewondering trok hem dus, eerder een zekere voldoening, dat de man, die als dichter werd geprezen, in zijn werk wat goed te keuren vond.'[410] Zelf stipte Da Costa hun gemeenschappelijke voorgeschiedenis als volgt aan: 'Steeds is mij dit ook bij gemeenzamer kennis met zijn geschriften bijgebleven, dat hij (zo het mogelijk is het een van het ander te scheiden!) mij als mens nog eindeloos meer het hart raakte dan als dichter.'[411] Eigenlijk, zo moest hij later bekennen, maakte hij misbruik van de toegankelijkheid van zijn 'nieuwe' leermeester: 'De allereerste kennismaking werd zeer spoedig een zeer gemeenzame. Ik maakte van de mij verleende toegang vrijmoedig, tot onbescheidenheid toe, gebruik. Altijd even hartelijk welkom geheten, zonder te midden der veelvuldigste, nauwelijks toen door mij vermoede werkzaamheden, immer te bemerken, dat mijn bezoek te lang kon zijn, ging ik op kinderlijke wijze met de bij velen zo vervaarlijk geachte Bilderdijk om.'[412] De gedoodverfde Izegrim ontpopte zich in het theesalet van zijn huis op de Oudezijds Achterburgwal als Ismaël, van wie geschreven staat, dat 'zijn hand tegen allen en de hand van allen tegen hem' was opgeheven.[413] Maar Ismaël of niet, hij trachtte Isaäc da Costa volgens diens zeggen wel 'begerig te doen worden naar waarheid, naar hogere waarheid, naar de waarheid van

God', zonder 'hem tot een soort van proseliet te maken'.[414] Pas twee jaar later mondde hun eerste ontmoeting officieus in privaatonderricht uit, zodat men de stelling zou kunnen verdedigen, dat Bilderdijks loopbaan als privaatdocent te Leiden in Amsterdam is begonnen. "Daar zal iets groots uit groeien," zei de gastheer tegen zijn vrouw, nadat hij Isaäc da Costa samen met Mozes Lemans (of andersom) uitgeleide had gedaan.[415] In *David* gaf de kwekeling te kennen bij de tweede ontmoeting een vorm van 'koningswijding' te hebben ondergaan, waarin Samuel model voor Bilderdijk stond en David voor hemzelf:

> Daar stond ik voor den man, uw dienstknecht,-zijn gelaat
> den worstelaar tek'nend, die met tranen en gebeden
> gena zocht, nacht bij nacht, voor de ongerechtigheden
> van 't volk dat hem verstiet...
> En hij, hij zag mij aan met vaderingewanden,
> of 't waar, en strekte lang de palmen van zijn handen
> omhoog en over mij.[416]

Waarom gebruikte Isaäc da Costa een pars pro toto als 'vaderingewanden' voor 'vader'? Misschien deed hij dat uit kiesheid jegens zijn eigen vader, of om een zich ontwikkelende vaderband met een wildvreemde te schetsen, of om een archaïsche stijlfiguur te bezigen die zowel aan Bilderdijk als aan de Bijbel herinnerde (vergelijk de vele spruitjes uit diens heup), maar hij bezondigde zich, hoe dan ook, aan retorisch taalgebruik.

Gaandeweg vulde hij zijn zelfgekozen isolement in het huis zijns vaders, dat majesteitelijk aan de Nieuwe of Joodse Herengracht gelegen was, à la Bilderdijk in. Oosterse tapijten en schilderijen met joodse taferelen schiepen een even weelderige als mystieke sfeer, waarin de zoon die 'geen zoon der lauwe westerstranden' was, zich zichtbaar thuis, maar niet gelukkig voelde.[417] Er is wel eens geopperd, dat christelijke theologen er belang bij hadden de jeugd van Isaäc da Costa als ongelukkig voor te stellen, omdat zij 'de lichtstraal van het nieuwe geloof' des te schitterender over de bekeerling wilden laten schijnen.[418] De suggestie die hiervan uitging, namelijk dat zijn jeugd gelukkig geweest zou zijn, moet worden weersproken. Omdat hij de hemel niet kende en de aarde hem haatte, beschouwde Isaäc da Costa zijn jeugd als 'een bronwel van verterend boezemleed'.[419] Zoals

Bilderdijk geestelijk totaal ontredderd kon raken, wanneer de 'effluviën' van struiken en heggen (men denke aan het sterke aroma van een bloeiende liguster) hem aangrepen en benevelden tegelijk, waren voor Isaäc da Costa de straten in zijn jeugd 'met geestelijke boosheden bezet, zodat ik er niet door kan', en waren zijn 'ingewanden, als met touwen aan de plaats waar ik ben, gebonden'.[420] Tegenover Willem van Hogendorp kwam hij voor zijn Teisterbantse fantasieën over een hoog adellijk verleden uit: 'Door het huwelijk van Joseph da Costa met een vrouw van het huis der Osorio's ben ik een afstammeling van de graven van Trastamare, mitsgaders van de koninklijke huizen van Portugal en Spanje en van geheel de grandesse van die landen van voor het einde der zestiende eeuw...'[421] Maar hij wilde zich daar zeker niet op laten voorstaan, want er school iets ziekelijks in het beroep op een groots verleden: 'Een nietige patricische trots, op geldvermogens steunend, nam de plaats in der Castiliaanse fierheid. De actiehandel ruïneerde de kapitalen en de zedelijkheid van velen. De lichaamskrachten vervielen ontzettend, ten gevolge van het voortdurende trouwen in een zeer beperkte kring. Bij sommigen (ofschoon niet velen) werkte dan ook de geest der revolutie, in het kort, wij werden gereduceerd tot een staat van slapheid, onverschilligheid voor al wat goed en schoon is, die onze vaderen zou doen blozen. Ik wil hier in geen details treden. God herstelle het.'[422] Byvanck borduurde op de decadentie van Portugese en Spaanse joden voort, een oorzakelijk verband leggend tussen de contra- en antirevolutionaire gezindheid van Bilderdijk en Isaäc da Costa enerzijds en hun ziekelijke aard anderzijds, waaraan de ziekelijkheid van hun moeder en de somberheid van hun vader het nodige bijdroegen.[423] Over de rol van Da Costa's ouders is verschillend geoordeeld, evenals over de rol van Bilderdijks vader, wat de ongelukkige jeugd van Isaäc da Costa onverlet laat: 'Zo moet ook de opvatting over het ongenietbare van Daniël da Costa's persoonlijkheid en zijn onaangename strafheid waar het de opvoeding van zijn zoon gold, naar het rijk der fabelen worden verwezen.'[424] Zijn moeder werd pas de laatste jaren van haar leven krankzinnig, al waren er genoeg speculanten die haar eerder tot zot gedrag in staat achtten. Hun eigen denominatie besliste over haar graad van krankzinnigheid, naarmate zij meer of minder met de bekering van haar enige zoon tot het protestantisme was ingenomen.

Busken Huet had alle begrip voor wat later als het joodse Teisterbant zou worden beschouwd, maar hij plaatste deze kritische kantte-

kening bij Da Costa's voorliefde voor het oosten: 'De overlevering en de fantasie besloegen daarin een ruimere plaats dan het klimaat of de aardrijkskunde.'[425] Hij had evenzeer gelijk als Jaap Meijer die in 'Teisterbant' een poging van Bilderdijk zag 'om zijn plaats in het verleden te autoriseren, het is hem de 'pas' voor zijn nieuwe vaderland. 'Teisterbant' is de werkhypothese die Bilderdijks 'verleden' omschept tot een concreet levensdomein, waarin hij, als loot van een oeroude stam, actief deel kon nemen aan het leven in een droomwereld, die voor hem een strikte realiteit ging uitmaken.'[426] Voor Da Costa was dat nauwelijks anders: 'Binnen het raam van zijn joodse geschiedenis had hij heer kunnen worden van een eigen Teisterbant. Da Costa's visionaire wereld was niets anders dan een joodse weergave van Bilderdijks romantiek. Organisch daaruit voortgekomen, hoewel oorspronkelijk verwerkt en doorleefd.'[427] Stond zijn oorspronkelijke verwerking van het joodse verleden niet haaks op de moderniteit die ook het vroeg negentiende-eeuwse jodendom was binnengeslopen? Mozes Lemans, zijn leermeester, stelde zich op het standpunt: 'Wees een jood in uw woning, een mens bij uw uitgaan.'[428] Vrij geïnterpreteerd komt dat neer op liberaal vertoon buitenshuis van wat zich binnenshuis als orthodoxie onder joden hoort af te spelen. Lemans behoorde tot een groep van joden die het Hebreeuws wilden zuiveren van Aramese woorden, uitdrukkingen en zinswendingen om het tot een gelouterd object van studie te maken in plaats van een machtsinstrument in handen van rabbijnen. Daartoe schreef hij in samenwerking met anderen een uniek woordenboek Hebreeuws-Nederduits, waarvan Bilderdijk niet minder onder de indruk was dan van de Hebreeuwse grammatica van H. von der Hardt uit 1759.[429] Dat laatste blijkt tenminste uit zijn correspondentie met dominee Outhuys, onder wiens aandacht hij ook de juiste uitspraak van het tetragram JHWH bracht: dat moest niet 'Jehowah' of 'Jehova' zijn, maar 'Jahwoh'.[430] Als leerling van Lemans kon Isaäc da Costa, die zich door hem in het Hebreeuws liet onderwijzen, lange tijd voor een verlichte jood doorgaan, maar was hij dat ook? Gegrepen door het gelijkheidsideaal van de Franse Revolutie streefde het *Israëlitisch Genootschap tot Nut en Beschaving* naar assimilatie van joden in de Nederlandse samenleving, waartoe zij niet alleen zelf activiteiten ontwikkelden, maar ook de nodige inbreng van niet-joden verwachtten. Behalve Bilderdijk waren de oriëntalist Wilmet en de wiskundige Van Swinden erelid van het genootschap, dat zich in politieke en religieuze kwes-

ties terughoudend opstelde. Hoe lang zou het duren voor het briesje onder koning Lodewijk en keizer Napoleon tot een gure tegenwind voor joden was aangewakkerd? Ontpopte de Franse keizer zich als een moderne uitgave van de Perzische keizer Cyrus, die in 539 voor Christus joden had toegestaan om uit hun Babylonische ballingschap terug te keren naar Palestina en in Jeruzalem de tempel te herbouwen, dan zou de wereldheerschappij onder de Messias niet veraf meer zijn. In afwachting van betere tijden aanvaardden joden elke verbetering van hun lot, terwijl zij toch niet minder hoopvol naar de komst van de Messias bleven uitkijken. Een verwant van Isaäc da Costa, Immanuel Capadose, werd de meest geziene lijfarts van koning Lodewijk, maar liet zich niet als afgevaardigde naar het Sanhedrin sturen, dat door Napoleon was bijeengeroepen om het jodendom, over de landsgrenzen heen, een wettelijke basis binnen zijn rijk te geven. Op de vraag wie de grootste man in Europa was, Napoleon Bonaparte of Edward Jenner, antwoordde Immanuel Capadose, dat Edward Jenner dat moest zijn, want in plaats van mensenlevens zinloos te offeren spaarde de uitvinder van het koepokvaccin die juist.[431] Voor Bilderdijk was de assimilatie van joden een surrogaat voor de Messiaanse verlossing, een fopspeen waaraan zij bij wijze van spreken wel mochten lurken, maar niet zuigen.[432] Voor Isaäc da Costa was deze vorm van emancipatie deels ongewenst, omdat het hem moeilijker maakte zijn Sefardische verleden te verheerlijken en zich zodoende van andere joden te onderscheiden.[433]

Op 16 november 1813, een maand na het begin van de Volkerenslag, deed Napoleon nog altijd, alsof hij geen nederlaag had geleden. Liever dan het voormalige Koninkrijk Holland af te staan, wilde hij het teruggegeven aan de oceaan.[434] Goethe, van wie men anders zou verwachten, bleef een onwankelbaar geloof in Napoleon houden, maar Bilderdijk transformeerde de Franse keizer van een potentiële vredesvorst tot de antichrist.[435] De komst van de Messias, zoals men die in joodse kringen verwachtte, zag hij samenvallen met de wederkomst van Jezus. De Volkerenslag prikkelde zijn eschatologische verwachtingen niet weinig, waaraan hij zijn typeringen van Napoleon aanpaste. Reeds vóór de nederlaag op 19 oktober 1813 vaststond, dichtte hij in *De minotauros*:

> De zwakste zelf zal weerstand bieden
> En strijden voor zijn teder broed,

Ook waar geen and're kracht dan 'vlieden'
De vrees in plaats stelt van de moed.[436]

Als classicus vergeleek hij de Corsicaan, wiens geboorte-eiland hem aan het Latijnse woord voor 'hoorn' herinnerde, met het gehoornde monster uit Knossos. De al of niet bewust gezochte vergelijking met het Beest lag toen al voor de hand, zodat een na de slag bij Leipzig verzonnen reeks invectieven daarop aansloot. In *'s Dwingelands val* heet Napoleon het 'Gnossisch monster', wiens 'gehorend hoofd' is 'uitgebruld', en met een verwijzing naar de conscriptie en de dood van Elius:

Nog ruist het schudden ons in de oren
Der lotbus, zwanger van de dood
Der knapen, tot zijn prooi beschoren,
Wier bloed hem om de kaken spoot.

heet hij ook de 'Alverdelger', die zal moeten toestaan, dat de rode kleur van het door hem verspilde bloed zal verbleken bij de vele 'festonnen, doorvlochten met oranjegloed'.[437] In *Vervulling,* door hem op 25 november 1813 voorgedragen voor de Amsterdamse afdeling van de *Hollandse Maatschappij van fraaie kunsten en wetenschappen*, sprak Bilderdijk de Franse keizer persoonlijk aan:

Gij tuimelt door het ruim der hem'len. 't Is gedaan
En d'afgrond, zwelgensmoe van lijken, grijnst u aan.[438]

Net als bij veel eerdere wisselingen van de macht (in 1786, 1795, 1806 en 1810) sprak hij zich in 1813 onvervaard en zonder te letten op mogelijk nadelige gevolgen voor hem uit. Terwijl de prins nog niet geland was en er in Amsterdam een Provisioneel Bestuur tegen zijn zin en uit angst voor het volk met oranje kokardes rondliep, trotseerde hij het gezag van de Franse overheid. Generaal Molitor, belast met de verdediging van Amsterdam, had zich in Utrecht teruggetrokken. Hij behoorde als militair tot de top van het napoleontische bestuursapparaat, die het zo wist te plooien, dat zijn verdiensten ook door de Bourbons op hoge prijs werden gesteld. Nadat in de week van 8 tot 15 november Amsterdammers tal van douanehuisjes en keizerlijke adelaars hadden vernield, 'viel het gezag van het Franse bestuursap-

paraat af, zoals dode vis van de graat'.[439] Het stadsbestuur van Amsterdam speelde dubbel spel, want enerzijds trachtte het zich in Den Haag in te dekken bij de invloedrijkste orangisten van dat ogenblik en anderzijds wendde het tegenover generaal Molitor in Utrecht voor niet in opstand te zijn gekomen, maar slechts pogingen in het werk te hebben gesteld om alle wanorde in de hoofdstad te beteugelen en, waar mogelijk, te voorkomen. Cornelis Krayenhoff had het commando over de stad verkregen, ook al zo'n dubbelzinnige figuur in politiek opzicht, want hij had in 1795 de overgave van Amsterdam door prinsgezinde officieren aanvaard, nota bene gestoken in een Frans uniform, wat Simon Schama de volgende typering van hem ingaf: hij was de 'slippendrager' van een bewind, dat hij als 'uitsmijter' aan de nieuwe machthebbers prijsgaf.[440] In de gedaante van kozakken installeerden die nieuwe machthebbers generaal Krayenhoff in hetzelfde huis, dat als residentie van zijn voorganger had gediend. Vanuit Deventer en Arnhem rukten de geallieerden onder leiding van veldmaarschalk Von Bülow naar het westen op, het hele land scheen in rep en roer. "Oranje boven!" was 'niet de kreet van een partij, maar de ontboezeming van een natie'[441] en toch muntte de van het Oranjegezinde grauw te onderscheiden burgerij in 'jammerlijke flauwhartigheid' uit, zodat het nieuwe bewind er uiteindelijk slechts kon komen wegens de afwachtende houding van het volk in zijn geheel.[442]

In zijn *Geschiedenis des Vaderlands* beschouwde Bilderdijk 18 november 1813 als een keerpunt in de nationale historie, toen de vijand nog lang niet was verslagen. Pas twee dagen later zou het Voorlopig Bewind per proclamatie bekendmaken, dat er onder leiding van een driemanschap (bestaande uit Gijsbert Karel van Hogendorp, Frans Adam van der Duyn van Maasdam en Leopold van Limburg Stirum) een Algemeen Bestuur was gevormd, dat in het machtsvacuüm van de gevluchte hertog van Plaisance zou voorzien. Uit naam van de prins van Oranje werd in wezen zonder enige legitimiteit het Soevereïn Vorstendom der Verenigde Nederlanden uitgeroepen. Zo verbitterd en verwachtingsvol (met een unieke combinatie van gevoelens die men zelden bij anderen ziet) keek Bilderdijk op de elkaar snel opvolgende gebeurtenissen in de tweede helft van november terug: 'Wij herinneren ons met een blijmoedig geweten, wat iedereen tot herwinning der vrijheid heeft toegebracht, en zullen te allen tijde, wat ook het lot der wereld moge zijn, met genoegen en dank terugzien op de 18^{e} november van het jaar 1813, toen wij de schandnaam

van 'Fransman' afwierpen. Ware het slechts geweest om weer vrij te zijn, en niet, om slaven van het van God gedoemde Engeland te worden, en met dit land in de vloek des Hemels te vergaan!'[443] Hoe gemakkelijk wisselde hij de ene vijand voor de andere in, alsof hij zich achteraf wilde bedienen van een argument om niet al te vijandig tegenover Frankrijk te hoeven blijven staan! De zelfstandigheid van de Nederlandse natie stond bij hem voorop, maar hij had weinig vertrouwen in zijn eigen landgenoten. Zelfs de besten onder hen waren op een of andere onzalige ree 'aan de onafmeetbare zee der eeuwigheid ontvist'.[444] In zijn *Zucht naar 't Vaderland*, door hem in januari 1814 voorgedragen in *Felix Meritis*, bleek zijn ware vaderland niet ergens op aarde te liggen, maar al te voorspelbaar in de hemel. Hij vreesde, dat de nieuwe natie wegens onverschilligheid van zijn landgenoten, de verkeerde beslissingen van de koning en structurele weeffouten in het staatsbestel geen lang leven was beschoren. Hij zag het daarom slecht voor het Soeverein Vorstendom der Verenigde Nederlanden in, dat van alle kanten werd bedreigd en hel en verdoemenis over zichzelf afriep: 'Dit verhoede Hij, die genadig is, de Zijnen kent en bewaart, maar Zijn sikkel over de akker der wereld doet uitgaan, om na voleindigde oogst, het alverstikkende onkruid, dat Hij nu bijna 2000 jaren heeft geduld, der vlam over te geven, waarvan de rook reeds is opgegaan, terwijl de ingewanden der aarde van Zijn aannadering schokken, Hij, wiens wederkomst de vervulling aller profetieën zal zijn en alle menselijke geschiedenis zal sluiten in een heerschappij van vrede en recht, die zich in de laatste triomf des afgronds thans voorbereidt.'[445] Toen hij dit schreef, wist hij waartoe de eerder binnenlandse dan nationale opstand tegen Frankrijk had geleid en stelde het resultaat hem teleur, al was het alleen maar, omdat de aan de prins van Oranje toebedachte rol minder op een binnenlandse dan op een buitenlandse bühne werd gespeeld onder regie van Engeland, Pruisen, Rusland en Oostenrijk (broederlijk verenigd in de Zesde Coalitieoorlog tegen Frankrijk). Pessimisme en vrees weerhielden hem er niet van in moeilijke tijden zijn stem voor de prins van Oranje te verheffen. Een leger van 400 Franse soldaten mocht naar Dordrecht optrekken om een munitieschip te heroveren, wat ondanks hevige bombardementen van de stad niet lukte, Doesburg mocht in één maand driemaal van machthebbers veranderd zijn en Woerden op 24 november het toneel van plunderingen en verkrachtingen zijn geworden, ten koste van 26 doden en 50 gewonden,

toch verhief Bilderdijk in Amsterdam zijn stem ten gunste van Oranje.[446] Over de noodlottige ongevallen in Woerden schreef hij liefst twee gedichten op het thema: 'In Hollands vrouwenbloed te zwelgen, dat is Franse heldenmoed.'[447] Wilhelmine deelde zijn verontwaardiging middels een afzonderlijke uitgave van *De moord van Woerden*.[448]

Zijn anti-Franse politieke gedichten werden voorlopig bekroond met het *Krijgslied der verbonden legers*, dat in het tweede deel van *Hollands Verlossing* (1814) zou worden gepubliceerd. Engeland werd weer in genade aangenomen, nadat bij de bestorming van een Frans garnizoen in Bergen op Zoom 800 Britse soldaten in maart 1814 het leven hadden gelaten.[449] De eerste Willem streed zij aan zij met koning Willem I voor Nederland en Godzelf regeerde als vanouds door Nassaus bloed.[450] Alvorens dit ideaalbeeld onder druk van de omstandigheden te moeten bijstellen, vertaalde hij een gedeelte uit het derde boek der *Argonautica* van Apollonius van Rhodos, dat in het tweede deel van *Affodillen* zou verschijnen. Het voert te ver om op de inhoud van dit bijzondere gedicht in te gaan. Dat het hier niettemin wordt vermeld, heeft twee redenen: ten eerste geeft het inzicht in de geest van Bilderdijk, die zich in 1813 niet alleen door de hectiek of de waan van de dag in beslag liet nemen, maar zich als classicist graag in het verleden bleef verdiepen, en ten tweede oogstte het een onverholen compliment van Rein Bloem, waardoor het zich aan een al te grijs verleden onttrok en in een kleurrijk heden aandacht kreeg. Zo luidde diens compliment: 'Wat Bilderdijk in zijn vertaling van slechts zes bladzijdes teweeg heeft gebracht, is niet mis. In vier passages uit het derde boek van de *Argonautica* heeft hij een lastechniek verrassend toegepast. Hij heeft Medea in het zonnetje gezet en door kleine coupures en eigen vondsten voor optimale spanning gezorgd. Hij heeft poëzie geschreven die er wezen mag, en zowaar een film in het vooruitzicht gesteld. Wie had gedacht, dat zo'n gedoodverfde grootspreker, tot in de kleinste details, een meesterwerk heeft geproduceerd?'[451] Maar de gevolgen van de landing van de prins te Scheveningen, op 30 november 1813, behoefden algauw Bilderdijks aandacht. De euforie onder orangisten mag groot geweest zijn: 'Men ontzag hoeven noch raderen voor een glimlach van de geliefde,' toch diende de grauwe werkelijkheid zich spoedig aan.[452] In een *Zangstuk* ter ere van de bevrijding der Franse tirannie liet Wilhelmine een compleet koor opdraven, waarvan de daarvan deel uitmakende zuigelingen uit volle borst meezongen: "Nederland heeft getriom-

feerd!"[453] Maar wat hield 'triomf' in? Was de terugkeer van de prins van Oranje een teken dat de geschiedenis zich na 1795 voortzette, alsof er in de afgelopen achttien jaren niets was gebeurd? De oud-patriot Johannes van der Palm vroeg zich hetzelfde af, toen hij in zijn *Geschied- en redekunstig gedenkschrift van Nederlands herstelling in den jare 1813* de laatste dag van november wilde beschrijven: 'Hier weigert mijn pen in het verhalen der gebeurtenissen en van derzelver oorzaken voort te gaan.'[454] Want wie had ooit kunnen denken, 'dat de verheffing van het Oranjehuis, weleer de twistappel der verwijdering, de leus zou worden der vereniging?'[455] Groen van Prinsterer ging daar later op in, door vast te stellen, dat de rechten van het huis Oranje hooguit tot herstel van het stadhouderschap hadden kunnen leiden, maar niet tot herstel van het koningschap waaraan nog wel een constitutie was verbonden.[456] Hij verwoordde een politieke en godsdienstige visie op de bevrijding der Franse tirannie, geheel in Bilderdijks geest, tot wiens leerlingen hij behoorde. Hij zag de ontwikkeling der gebeurtenissen in 1813, 1815 en zelfs in 1830 en 1848 'op de revolutionaire lijn ener stelselmatige godvergetenheid' liggen.[457] Het 'droit divin' werd immers niet gerespecteerd, de wil van de koning goddeloos aan banden gelegd en de scheiding van kerk en staat onverbloemd in stand gehouden. Wat er in 1813 en 1815 ten aanzien van respectievelijk het Soeverein Vorstendom der Verenigde Nederlanden en het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden werd besloten, verdiende niet alleen het predicaat 'goddeloos', maar ook 'onwijs' om het woord 'dom' te vermijden. Men had Holland en België 'door vereniging onverenigbaar gemaakt', aldus Groen van Prinsterer, waardoor precies het tegenovergestelde gebeurde van wat men had willen bereiken: 'België dat tot voormuur tegen Frankrijk bestemd was, zou veeleer, op Holland overmachtig, het werktuig van Franse overmoed en de voorhoede der Franse macht zijn.'[458] De hang naar revolutie werd niet beteugeld, 'maar juist ten kwade gestimuleerd'.[459]

Met twee zulke verschillende visies op de overwinning die in 1813 op Frankrijk was behaald, viel moeilijk te leven. Het zou nog tot 16 maart 1815 duren, voordat het Weense Congres het bestaan van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden erkende. Dat wijst op een moeizame staatkundige overgang, die in binnen- en buitenland veel tijd en energie opslokte. Symbolisch voor de verwelkoming van Willem I, die zich sinds 6 december 1813 'vorst' over de Noordelijke Nederlanden mocht noemen, was het relatief slechte onthaal dat hij in

Amsterdam vond. De oude meiboom werd met veel oranje linten opgetuigd en ja, het enthousiasme over de verdrijving van de hertog van Plaisance was groter dan over de zoveelste herintrede van een prins van Oranje in de hoofdstad, toen deze zich in het hol van de (niet altijd even Nederlandse) leeuw waagde. Hij zou een, in de decembermaand passende, voorstelling van de 'Gijsbrecht van Aemstel' bijwonen, aan het slot waarvan een reeds aanwezige engel werd verondersteld een speciaal woordje tot de vorst te richten: 'D.J. Van Lennep had een vers gemaakt, dat de engel vanuit de wolken moest voordragen. Jammer genoeg, was dit hemelse wezen zo traag in het memoriseren, dat ze haar man mee moest nemen op de wolk om haar te souffleren, tot grote schrik van de machinist, die hiervan niet op de hoogte was en het tegengewicht van de wolk maar voor één persoon had geregeld.'[460] Er was dus letterlijk en figuurlijk sprake van scheve verhoudingen, waar de positie van Willem I in het geding was. Hij had zich in zijn ballingschap weinig vorstelijk gedragen, noch als privépersoon, noch als erfprins en, na de dood van zijn vader, als prins van Oranje.[461] De Russische tsaar Alexander I werd daarentegen gezien als de voornaamste tegenstander van Napoleon, omdat hij zijn dagen 'in godsdienstige verrukking' doorbracht, wanneer hij niet bezig was om een Heilig Verbond te sluiten of zijn legers op een slagveld te positioneren.[462] Zou het aan hém gelegen hebben, dan was de wederkomst van de Messias alleen een kwestie van tijd en goede voorbereiding. Willem I werd na zijn troonsbestijging geconfronteerd met een 'merkwaardige melange van voormalige patriotten en democraten (inmiddels aanhangers van het verlicht absolutisme), aartsoligarchen en edelen', zoals Simon Schama het Nederlandse volk karakteriseerde, wat 'uiteraard niet direct tot een soepel bestuur en gouvernementele harmonie' leidde.[463] Voordat Willem I tsaristische karaktertrekken in zijn eigen koninkrijk tentoon durfde te spreiden, was een zekere richtingloosheid hem niet vreemd. Uit die tijd dateerde een karikatuur van hem, waarin hij zittend in een karretje door vier keeshonden voort wordt getrokken. "Willem, waar wil je naar toe?" wordt hem gevraagd. "Naar waar de beesten mij brengen," luidt zijn antwoord.[464] Die halve associatie van oude patriotten met beesten wekt het vermoeden, dat de karikaturist uit orangistische kringen afkomstig moet zijn geweest. Hoe pijnlijk, dat juist de vurigste aanhangers van de vorst vreesden, dat hij 'patriots' was geworden![465] Bilderdijk behoorde tot hen die hem met argwaan gadesloegen. Hij be-

treurde het, dat het nieuwe staatshoofd op het punt stond om de zogenaamd 'wijze' constitutie van 1814 te aanvaarden, waarmee het goddelijk gezag aan al te menselijke banden zou worden gelegd. Openlijk pruilde hij over deze onwenselijke gang van zaken, in het voorbijgaan de weduwe van prins Willem V in het Paleis op de Dam ontmoetend: "Uwe Hoogheid zal mij waarschijnlijk na zoveel jaren vergeten zijn," waarop zij waardig repliceerde: "Nee, meneer Bilderdijk, ú vergeet ik nooit."[466]

Vergeven en vergeten scheen het enig juiste antwoord op de verdeeldheid van de natie. Nog in Engeland had de prins van Oranje aan de Britse minister van Buitenlandse Zaken, lord Castlereagh, een 'oubli total du passé' voor alle betrokkenen beloofd.[467] Alleen totale vergetelheid kon de nationale eenheid als grootste burgerdeugd bevorderen, of zoals N. van Sas in een recente studie *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* constateerde: 'Er gingen weliswaar enkele stemmen op om de meest notoire Fransgezinden uit de inlijvingstijd,-op wie ons beladen begrip 'collaborateur' wellicht van toepassing is-, van openbare functies uit te sluiten (van bestraffing was geen sprake), maar het tegenargument, dat het hier toch om echte Nederlanders ging, woog kennelijk zwaarder. Steeds blijkt dat 'nationaliteit' het centrale criterium is, waaraan iemands mogelijke plaats in de nieuwe orde werd getoetst.'[468] Van Sas doet het voorkomen, alsof onder de gemeenschappelijke noemer van de 'nationaliteit' alle binnenlandse tegenstellingen als sneeuw voor de zon verdwenen, maar was dat ook zo? Hij meende: 'De leuze van het vergeten werd na 1813 zeer letterlijk genomen. Over politiek activisme in de jaren 1780 en 1790 bestond vaak een zekere gêne. Grote woorden als 'schuldgevoelens' en het 'verdringen' daarvan zijn daarbij overigens zeker niet van toepassing. Veeleer ging het om het mechanisme dat Ernest Renan later heeft bestempeld als het tegelijkertijd kunnen 'herinneren en vergeten' en dat zo wezenlijk is geweest in het proces van natievorming.'[469] Eén man was het niet met die stelling eens en dat was Bilderdijk, door wie de lijnen vanuit het verleden via de omweg van het heden naar de toekomst werden doorgetrokken. Wat onder een 'echte' Nederlander diende te worden verstaan, wenste hijzelf uit te maken. Geen liberaal of democraat verdiende zo'n epitheton ornans, maar een orthodoxe calvinist voor wie het vaderland een armzalige afspiegeling van het koninkrijk der hemelen vormde, krachtig geleid door een priester-koning van het

type Melchisidech. Kemper, invloedrijker dan ooit sinds hij Amsterdam voor het Voorlopig Bewind had gewonnen, was erin geslaagd om de proclamatie van Willem I om te buigen, dat wil zeggen hij had een passage over bescherming van de rechten van burgers ingelast om een aanvankelijk door Van Hogendorp bepleite terugkeer naar de situatie van vóór 1795 tegen te gaan.[470] Kempers ideeën over een 'echte' Nederlander stonden haaks op die van Bilderdijk, want hoe anders dan middels een constitutie konden de rechten van burgers worden gewaarborgd? Wat hen niettemin verbond was hun afkeer van achttiende-eeuwse regentenpraktijken, waardoor zij ondanks de heftigste meningsverschillen 'on speaking terms' met elkaar bleven. Wat men ook tegenwoordig nog als een 'echte' Nederlander ziet, hoe moeilijk zoiets valt te definiëren zonder afbreuk aan de identiteit van migranten te doen, is door Kemper voor het eerst in 1813 vastgelegd: 'Wat dus ook de stroom der tijden en gebeurtenissen over sommige inrichtingen van de laatste jaren mag beslissen, hij kan wel met het opgeschoten onkruid tevens sommige goede zaden wegvoeren, maar de onafhankelijkheid van de menselijke geest, de onderscheiding tussen burgerlijk en godsdienstig gezag, de erkenning van gelijke mensenwaarde, zelfs in de laagste, meest verachte standen der maatschappij, na eenmaal in de wetboeken der naties, in de overeenkomsten der volkeren en vorsten ingeweven te zijn, kunnen door geen enkele omstandigheid worden vernietigd. En zo zijn dan de vruchten van onze leeftijd tenminste zeker voor de toekomst gewaarborgd.'[471] Kemper somde hier een aantal verworvenheden van de Verlichting op, die tot op de dag van vandaag niets aan betekenis hebben ingeboet. Toen hij wegens zijn grote verdiensten samen met Van Hogendorp in de adelstand werd verheven, ging hij als rechtgeaarde patriot een tikje pompeus overstag: 'Verachting kleve op de naam van mijn kinderen of nakomelingen, die immer in deze verheffing iets anders mochten willen zoeken dan alleen de verplichting om, voor en boven andere burgers tot de grootste opofferingen voor Koning en Vaderland gereed te zijn.'[472] Men heeft hem later zijn 'conciliantie' wel eens als beginselloosheid aangewreven, alsof zijn pogingen om tegenstellingen in de samenleving te verzoenen op zwakheid zouden duiden.[473] Maar op het toneel van de vaderlandse geschiedenis was Kemper in 1813 een krachtig pleitbezorger van nationale eenheid, gebaseerd op de verworvenheden van de Verlichting, en als zodanig

de grote tegenspeler van Bilderdijk, die eerder de verdenking op zich laadde een te beginselvast dan een beginselloos man te zijn.

Kemper en Bilderdijk hadden daarom elkaars tegenstander moeten zijn, maar zo zagen zij elkaar niet. In Bilderdijks ogen dreigde het met de constitutie zo'n vaart niet te lopen, toen de Noord-Nederlandse parlementariërs zich apathisch en volgzaam tegenover de koning opstelden om gezamenlijk des te meer front tegen de Zuid-Nederlandse parlementariërs te kunnen maken.[474] Kemper was volgens hem 'geen vervloekte jakobijn, noch laffe liberaal'. Er viel voor iemand van zijn statuur weinig eer te behalen 'in domheids zegepraal', omdat hij te slim was om zich met zulke mensen in te laten. Was dit nog te beschouwen als een min of meer negatief compliment, positiever liet Bilderdijk zich over de burgerzin van Kemper uit die het wettig staatsgezag mede hielp herstellen, waardoor de vorst 'niet verdeeld bij volksverdrag, maar vrij geschonken' zijn scepter kon dragen. Hem ronduit te complimenteren voor zijn vaderlandslievendheid ging Bilderdijk slecht af, alleen door hem op verkeerde gronden op te hemelen (Kemper was juist een voorstander van voornoemd volksverdrag geweest) of als belichaming van het kwaad met erger te vergelijken kon hij waardering voor hem blijven opbrengen. Natuurlijk was Kemper vergeleken met een 'verwaten misteelt, die God zelf in 't aanzicht lastert, uit apen voortgebroed, tot apen weer verbasterd' een rouwzang waard, zo meende Bilderdijk, toen hem in 1824 het nieuws van zijn tegenstanders dood ter ore kwam.[475] Toen liet hij hun gezamenlijke afkeer van regentenpraktijken opnieuw zwaarder wegen dan de tegenwerking die hij van hem had ondervonden, of het nu ging om de inrichting van de staat of om zijn benoeming tot hoogleraar te Leiden. Omgekeerd had Kemper grote waardering voor Bilderdijk, die hij niet alleen als dichter bewonderde: 'Hoezeer ik toch van onze grote Bilderdijk in de meeste zijner staatkundige resultaten verschil, is het echter niet te ontkennen, dat, gelijk hij in de poëzie een nieuw tijdvak heeft gevormd, ook zijn verdiensten voor onze vaderlandse geschiedenis zeer groot zijn. Zijn grondige kennis van de oude loonrechten heeft, op het voetspoor van Kluit, de staatkundige situatie van ons vaderland onder de graven in een geheel nieuw licht gesteld. Veel misvattingen van de verdienstelijke Wagenaar zijn terecht door hem opgemerkt, en ik kan mij er dikwijls hartelijk over beklagen, dat inderdaad veel goeds verloren gaat, alleen door de toon, waarop onze Bilderdijk zich nu eenmaal heeft gewend om zijn gevoelens voor te

dragen.'[476] Kemper koesterde overduidelijk geen waardering voor de politieke en godsdienstige opvattingen van zijn tegenstander, evenmin voor diens toon en onverdraagzame houding in het algemeen, maar liet hem, opmerkelijk voor de tijd waarin hij leefde, wel in diens waarde: 'onze' Bilderdijk. Tegen het einde van 1813 stelde hij aan iedere vooraanstaande Nederlander dezelfde eis als Schimmelpenninck aan Bilderdijk had gesteld ten tijde van diens terugkeer uit Brunswijk: begraaf het verleden en rakel oude vetes vooral niet op. Waren die er dan? Behalve de van oudsher bekende godsdienstige en partijpolitieke verschillen van inzicht waren er ook meer recente, door Kemper zelf nota bene onder woorden gebracht: 'De Hollanders, vroeger erop gebrand hun vrijheid te herwinnen op het hen overheersende Spanje, kunnen zich nog eens feliciteren met het geluk dat zij hun poorten voor hun bondgenoten openden, zonder rood te hoeven worden wegens een dienstbaarheid, die uitsluitend het gevolg der lafste trouweloosheid was.'[477] Hoewel niet met name genoemd, werd Bilderdijk dus door hem uitgenodigd de minder ernstige gevolgen van zijn lafheid te vergeten, zijn publieke dienstbaarheid aan het Franse bestuur uit het collectieve geheugen weg te moffelen en de zichtbare herinneringen daaraan te veronachtzamen ter wille van het nieuwe vaderland dat toen in de maak was. Was dat niet te veel gevraagd?

In de vriendenrol van Feith schreef Bilderdijk omstreeks dezelfde tijd:

> Indien ons, éénsgestemd voor kunstschoon, deugd, en Heiland,
> De dolle burgertwist verdeelde, dierb're Feith;
> Te huis of balling 's lands, op vaste kust of eiland,
> Verdeelde ons hart zich nooit voor God en mens'lijkheid.
> De kalmer dag verscheen die vrienden moest herenen.[478]

Ook hij scheen geneigd te zijn de strijdbijl te begraven, maar kwam die 'kalmer dag' ook werkelijk in 1813 of daarna? En afgezien van zijn eigen goede voornemens in dit opzicht, gunden anderen hem een vredig leven met zijn vrienden van weleer? Het antwoord op die vraag moet ontkennend luiden, waarvoor de *Brieven van A. aan Z*. illustratief zijn. Daarin werd het slechte benoemingsbeleid van Willem I op de hak genomen: de benoeming van Falck tot secretaris van staat werd weliswaar positief ontvangen, ook door Bilderdijk, maar de benoeming van Mollerus tot commissaris-generaal van oorlog en van

C.F. van Maanen tot president van het Hoge Gerechtshof zette kwaad bloed. Direct in de eerste brief uit deze reeks werd een poging gedaan om 'collaboratie' van gedwongen 'samenwerking' met de Fransen te onderscheiden. Steun aan het Franse keizerrijk was uit den boze, tenzij afkomstig van hen die zich tegen hun zin hadden laten benoemen op ereposten of in hoge bedieningen. Al verdiende hun handelwijze ook geen schoonheidsprijs, toch konden er persoonlijke motieven in het geding zijn die hen hadden verhinderd van zulke betrekkingen af te zien. 'Maar daar zijn er,' zo ging de geheimzinnige brievenschrijver A. voort, 'die de boeien des dwingelands tegemoet snelden, op de laagste en lafhartigste wijze voor zijn voeten in het stof kropen en zich bij hem en zijn satellieten posten, ambten en bedieningen bekuipten, daar zijn er, die zich voor dat verraad aan de belangen der Natie gepleegd, met titels, met de zogenaamde eretekens, met goederen en schatten, aan het uitgemergeld volk afgeperst, lieten belonen!'[479] Met Z. scheen Anton Reinhard Falck bedoeld te zijn, maar wie was A.? Het razend populaire pamfletje werd verboden, nadat er in korte tijd 800 exemplaren over de toonbank waren gegaan. Sillem, de biograaf van Jan Valckenaer, onthulde dat A. door Bilderdijk was geschreven in samenwerking met diens mecenas.[480] Kemper was dezelfde mening toegedaan: 'Ik ontdekte uit de papieren van Luzac, onder du Rieu berustend, dat het van Bilderdijk was. Het behelst een scherpe waarschuwing om zich onder de soevereine vorst niet te laten verleiden om Nederlanders in staatsambten te benoemen, die vroeger hebben getoond Fransgezind te zijn. Er zijn tegenschriften op verschenen van Van Kampen en Tydeman.'[481] Geheel consistent in hun betoog, waarom Bilderdijk A. moest zijn, waren Sillem en Kemper geenszins. Een kopie van deze brieven in Bilderdijks handschrift kan wijzen op de gewoonte van Valckenaer om zijn brieven te dicteren. Theodorus van Kooten kon wegens zijn overlijden niet langer als secretaris van Valckenaer optreden, waarna zijn taak waarschijnlijk door een ander werd overgenomen. Wezenlijk tegenstrijdig is ook de bewering van Sillem, dat A. zijn brieven op de toon van revolutionairen in 1795 schreef, en dat de 'verstokte' Oranjeklant Bilderdijk het boek had geschreven, waarna Valkenaer het ter perse had laten leggen bij Luzac. Als dat waar is, was laatstgenoemde er ook de auteur van en heeft hij zich hoogstens door anderen laten bijstaan. Niettemin hield Sillem staande: 'Dat Bilderdijk, de hartstochtelijke Oranjeman en vaderlander, in zijn vreugde over het 'afwerpen

van de schandnaam van Fransen', het gevoel van wraakzucht niet onderdrukte dat hem tegen hen bezielde, die hij voor verkocht hield aan de overweldiger,-ik acht het geheel natuurlijk sinds ik de somber gestemde, slecht gehumeurde, onvriendelijke, ziekelijke dichter uit zijn correspondentie, ook met Valckenaer, heb leren kennen.'[482] Als Sillems op emotionele gronden gebaseerde beschuldiging waar zou zijn, bevatten de *Brieven van A. aan Z*. een regelrechte aanklacht tegen de schrijver zelf. Om het oneerbiedig te formuleren: zo gek was zelfs Bilderdijk niet, dat hij zich vrijwillig in de beklaagdenbank zou laten zetten! Gelukkig kan men op stilistische gronden aantonen, dat zijn taalgebruik drastisch van die der brievenschrijver A. verschilt, want het tegemoet snellen van *iets* als 'boeien des dwingelands' in plaats van *iemand* als die dwingeland zelf en een woord als 'bekuipten' zou hij zeker niet voor zijn rekening hebben genomen.

Nee, hij behoorde niet tot degenen die onder het bewind van koning Lodewijk en keizer Napoleon 'onderdwingeland speelden, en hun eigen vaderland en lijdende landgenoten op de eigendunkelijkste wijze vertrapten'.[483] In dit soort bewoordingen lieten Wiselius en Valckenaer (zelf niet vrij van opportunisme) zich als voormalige patriotten over hun tegenstanders uit, maar niet Bilderdijk. A. verwoordde veeleer hún ambities dan die van een gemankeerde hoogleraar! Later stipte Bilderdijk de onderliggende problematiek van A. aan, zijn woorden uiterst zorgvuldig kiezend, zodat men ervan verzekerd kon zijn, dat hij nooit een *hoge* post had begeerd of aangenomen, dat *anderen* hem voor maatschappelijk zinvolle werkzaamheden hadden gevraagd en dat hij *tegenwoordig* niet van plan was welke post dan ook aan te nemen.[484] Toen had hij in zekere zin makkelijk praten, want hij ontving een koninklijk pensioen (dat hij maar wat graag in ontvangst had genomen). Tegen het einde van 1813 was zijn situatie nog hoogst onzeker, evenals die van de natie. Willem I ondervond al dadelijk oppositie van zijn onderdanen, die protesteerden tegen de invoering van hogere belastingen dan waaraan zij onder het Franse bewind gewend waren geweest. Zij vergeleken 's konings oproep voor de landmacht met de conscriptie en constateerden, dat de verkeerde mensen het voor het zeggen hadden gekregen, waartegen Hendrik Tydeman (wederom iemand uit de eigen kring van Bilderdijk) met zijn *Brieven van B. aan Y.* in het geweer kwam: men deed er beter aan op verzoening van tegenstellingen en nationale eenheid aan te koersen.[485] Er waren immers nog genoeg Franse garnizoenen in

Nederland,-pas in mei 1814 zouden de laatste Franse soldaten uit Naarden en Den Helder vertrekken-,[486] en bij gebrek aan een constitutie, die vier maanden op zich zou laten wachten, paste eerder een afwachtende dan assertieve houding van de gemiddelde burger. Nadat een vreemde mogendheid jarenlang de dienst in Nederland had uitgemaakt, zonder dat er een breed gedragen begrip van 'goed' en 'fout' onder de bevolking leefde, zette het staatshoofd zelf al zijn kaarten op 'l'oubli total du passé' in, maar zodoende kon hij niet voorkomen, dat de oude godsdienstige en partijpolitieke tegenstellingen weer de kop opstaken. Hoewel de Fransen in 1813 zich in zeer veel opzichten niet met de Duitsers in 1945 laten vergelijken, toen het besef van 'goed' en 'kwaad' veel sterker in Nederland aanwezig was, bestaat er wel een overeenkomst tussen het zelfbedrog van de nationale eenheid, waarmee de overwinning op de Franse en Duitse vijand werd gevierd. In *Omzien in verwondering* heeft Annie Romein-Verschoor gewezen op het 'redeloos' opbloeiend nationalisme, dat na de Tweede Wereldoorlog onder de 'goeden' tot grote verdeeldheid leidde.[487] De 'verzuiling' is daarvan een sprekend voorbeeld, evenals de afwijzing van de gemeenschappelijke leus 'God, Nederland en Oranje' door hen die van republikeinse of staatsgezinde idealen vervuld waren. In tijden van verdrukking pleegt men nu eenmaal voor lief te nemen, wat men in andere tijden verafschuwt. Als het optreden van Dr. Lou de Jong in de zaak Aantjes één ding heeft geleerd, dan is het wel dat men zelfs met het onderkoeld uiten van zijn morele verontwaardiging over iemands zogenaamde 'oorlogsverleden' zeer terughoudend moet zijn. Zonder staande te houden, dat Bilderdijk net als zijn geestverwant Aantjes, ten onrechte van iets werd beschuldigd, wat bij nader inzien de toets der kritiek kon doorstaan of minder verkeerd bleek te zijn dan gedacht,-in dat geval zou men de vergelijking tussen te veel onvergelijkbare situaties, tijden en kanten van hun persoonlijkheid opnieuw te ver doorvoeren-, kan men wel vaststellen, dat de publieke opinie zich in hun geval heeft vergist. Sommigen hadden er bovendien belang bij om zich te vergissen, aangezien zij de dominante positie van andersdenkenden in hun midden bewust wilden ondermijnen. Hoe vaak worden politiek, godsdienst en moraal niet door elkaar gehaald om het eigen gelijk te bevestigen? Bilderdijk heeft daar met terugwerkende kracht na 1813 veel weet van gehad, terwijl hij zijn geweten toch geen geweld hoefde aan te doen.

Kollewijn, die hem tot 'de ontaarde Nederlanders' rekende, nam het Bilderdijk kwalijk, dat hij zich tegen de grondwet van maart 1814 kantte, de samenvoeging van België met Nederland als een inbreuk op de Unies van Utrecht en Atrecht beschouwde en zich tegen het benoemingsbeleid van koning Willem I verklaarde.[488] Of zulk grof geschut tegen de dichter in stelling moest worden gebracht, kan men na het voorafgaande ernstig betwijfelen. Toen Da Costa in 1823 zijn *Bezwaren tegen de geest der eeuw* publiceerde, waarin hij de koning een vrijbrief gaf om zich naar eer en geweten *niet* aan de constitutie te houden, speelde de kwestie van een constitutie versus het 'droit divin' opnieuw een rol van betekenis. Falck voelde zich toen gedwongen om een historische toelichting op de gang van zaken in 1813 te geven: 'De constitutie was wel degelijk de voorwaarde, waaronder de soevereiniteit werd aangeboden en Willem I heeft, van het ogenblik zijner aanvaarding daarvan, de verplichting om een constitutie tot stand te brengen bij herhaling en met nadruk erkend.'[489] Wat een nette discussie tussen heren van stand had moeten worden, liep algauw op een moddergevecht uit, dat naast de gewraakte aanwezigheid van te veel mest en mist, het politieke landschap er niet fraaier op maakte. Scheldpartijen over en weer getuigden minder van verschillen in inzicht dan van onverdraagzaamheid. Of men Da Costa's bezwaren deelde of niet, beide partijen waren het slachtoffer van de geest van onverdraagzaamheid, die sterker bleek dan de geest der eeuw. In 1813 bespeurde Bilderdijk reeds ten volle wat de sterkste geest vermocht, waarna hij zijn taalgebruik aan de omstandigheden aanpaste. Een constitutionele vorst was volgens hem een stadhouder des duivels in plaats van een gezalfde des Heren.[490] Dit krasse standpunt verduidelijkte hij door erop te wijzen, dat het volk nooit machtelozer was geweest dan toen het ten tijde van de Bataafse Republiek in naam voor soeverein doorging.[491] Hoe had Willem I ooit kunnen beantwoorden aan de hooggestemde verwachtingen die deze dichter van een Oranjevorst koesterde? Achter de fraaie verzen die hij ter verwelkoming van de prins van Oranje schreef, verborg hij zijn sceptische gevoelens over het welslagen van diens goddelijke missie. Waar die in een 'mission impossible' moest ontaarden, rekende hij dat overigens niet de koning aan. Indien ministers verantwoording aan het volk schuldig zijn, in plaats van aan de koning, waren zíj de boosdoeners:

Maar zou 't giftig slangenbroed
Zich niet om zijn zetel wringen,
In zijn kabinetten dringen,
Zich niet kronk'len aan zijn voet?[492]

Ging de koning dan vrijuit? Ja, zolang hij zich niet door zijn eigen dienaren als hun slaaf liet behandelen. Bilderdijk had het gevoel in een omgekeerde wereld te leven:

Voorzeker, koning zijn is hedendaags vermak'lijk:
De dienaar speelt de vorst, en waarlijk is er geen.[493]

Zo dacht hij er hardop in 1822 over, maar in stilte al veel eerder. Het tragische van zijn zienswijze was, dat zij zo theoretisch van aard was en in de praktijk totaal geen rekening hield met het doen en laten van koning Willem I. Als er immers één eigengereide koning is geweest, die zich bij voorkeur niets aan de grondwet gelegen liet liggen, was dat deze koning wel. C.F. van Maanen, als minister heel wat despoten (onder wie Napoleon) gewend, was van mening, dat koning Willem I zijn ministers als commiezen behandelde, en de koning zelf zei: "Wat zijn ministers? Volstrekt niets... Ik kan zonder ministers regeren, of, wanneer ik het goedvind, wie mij goeddunkt aan het hoofd van de ministeriële departementen plaatsen, desnoods een van mijn palfreniers, want ik, ik alléén ben de man die handelt en voor de daden der regering verantwoordelijk is."[494] Eigenlijk had dit Eminente Hoofd Bilderdijk zeer goed moeten bevallen, maar de manier waarop de koning met de scheiding van kerk en staat omsprong, verhinderde dit.

Als een tijdelijke oprisping van oud hartzeer speelde godsdienst in de winter van 1813 op 1814 een hoofdrol bij het inrichten van de staat, zoals Bilderdijk die voor zich zag. Met zijn perceptie van eenheid wenste hij zich niet bij voorbaat te verzetten tegen nieuwe wetgeving, waarin de Nederduits Gereformeerde Kerk er bekaaid vanaf kwam.[495] De zogenaamde 'Vader van het Réveil' begreep ook wel, althans daar had het alle schijn van, dat een rooms-katholieke meerderheid in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden zich niet automatisch naar de wil van een protestantse minderheid zou voegen. Er kwamen oecumenische gedachten in hem op, die hem prikkelden om met vereende krachten een halt aan de scheiding van kerk en staat toe te roepen, of, als dat niet mogelijk zou zijn, de effecten van zo'n

scheiding aanzienlijk te verzachten. In zijn visie zouden de wetgevende, uitvoerende en rechterlijke macht zich moeten verenigen om een staatsrechtelijke 'ecoboost' (zoals in de nieuwste driecilindermotor van Ford) mogelijk te maken, waardoor interne tegenspraak zou worden voorkomen, en met een minimum aan inspanning een maximaal rendement behaald. De vereniging van de drie machten en het ongedaan maken van de scheiding van kerk en staat garandeerde zo'n (in al haar geledingen) voelbare eenheid in verscheidenheid, dat 'de kalmer dag' die vriend en vijand moest herenigen, nabij was. Tijdens zijn ballingschap en ook in 1808 ging de mare rond, dat Bilderdijk rooms-katholiek geworden was. Weersprak hij die geruchten om met des te meer klem voor zijn calvinistische geloofsovertuiging uit te komen? Nee, dat deed hij niet, integendeel, hij nam de mare woordelijk over: 'Willem Bilderdijk wil rooms worden,' waarna hij vervolgde: 'Waarom niet? Hij is het. Ik verzet mij altijd tegen het lichtvaardig verguizen van enige punten bij de roomsen. Dat is bijvoorbeeld het geval met de transsubstantiatie.'[496] Hij wilde de Mis evenmin verguizen, maar dat zadelde hem met een groot probleem op: 'Het is schoon de Mis niet te willen verguizen. Maar hoe kan men dan in oprechtheid lid blijven van een kerk, die officieel belijdt en zelfs kinderen laat opzeggen, dat de Mis een 'vervloekte afgoderij' is?'[497] In de loop van het jaar 1813 weigerde hij het avondmaal in zijn eigen kerk te vieren, omdat er geen dominee 'in zijn geest bediende'.[498] Wat moest hij doen? Voor zichzelf formuleerde hij het antwoord zo: 'Moeten zij die de zaak beschouwen, zoals ik, volstrekt buiten het gebruik des avondmaals leven? Of moeten zij, *de vooroordelen afleggend*, tot de Roomse of Griekse Kerk terugkeren? Hier bestaat geen derde mogelijkheid.' Bilderdijk overwoog in de schoot der Moederkerk terug te keren, maar hij aarzelde minder uit ideologische dan uit praktische overwegingen. Pausdom noch dogma's beletten hem om aan zijn voornemen gehoor te geven, indien hij tezamen met andere christenen tenminste in de H. Drievuldigheid mocht blijven geloven. Het belangrijkste criterium voor het ware geloof, was daarin gelegen en dus zonderde hij de verkondigers van de ene in plaats van drieenige God, volgelingen van Socinus, van zijn ideale geloofsgemeenschap uit: 'Wellicht wordt door Gods voorzienigheid zo'n algemene vereniging tussen de onsociniaanse Kerken voorbereid, en (nog meer) wellicht wordt het plicht voor de echte christen zijn medechristenen het voorbeeld te geven, daar toch het verweer ten aan-

zien der punten van geschil een geheel ander aanzien heeft gekregen, en meer tot een twist over *de meer of minder conveniëntie van deze of gene wijs van beschouwing dan over waarheden geworden is*, maar ik beken, dat (hoe het daarmee zij) de stap mij hard voorkomt, en, in zijn invloeden, van grote bedenkelijkheid *vooralsnog*.'[499] Er school in hem inderdaad een interconfessionele christen, die op het punt stond voor zijn gezindheid uit te komen. In andere tijden was hij een aanhanger en bevorderaar van de oecumene geweest. Wat de stap voor hem in zijn tijd te 'hard' maakte, was de mogelijke reactie van zijn calvinistische geloofsgenoten. Cryptisch duidde hij die als volgt aan, met 'men' mensen bedoelend die er net zo over dachten als hij: 'Men zal de gereformeerden doen schreeuwen van roomsgezindheid.'[500] Een veelbetekenende volzin is dat, gereed voor misbruik, terwijl hij er slechts mee wilde zeggen, dat oecumenisch denkende mensen, zoals hij, in hervormde kringen zouden worden uitgemaakt voor roomsgezind. Welnu, die confrontatie met zijn eigen geloofsgenoten durfde hij niet aan en daarom hield hij zich in geloofsaangelegenheden liever tijdelijk op de achtergrond.

In de laatste maand van 1813 werd hij door koning Willem I tot auditeur-militair in het eerste arrondissement te Amsterdam benoemd. Als openbaar aanklager en gedeeltelijk als griffier mocht hij in een militair gerechtshof functioneren, dat zich met de vervolging van deserteurs bezighield. Pas in 1814 oefende hij de functie van auditeur-militair daadwerkelijk uit, waaraan bij zijn weten geen inkomsten verbonden waren, toen hij haar aanvaardde. Diep afkerig van een bestaan als ambtenaar,-van ambtenarij in het algemeen-, hoopte en verwachtte hij met een letterlijk en figuurlijk royale gift voor zijn werkzaamheden te worden beloond. Hij herinnerde de koning na verloop van tijd aan zijn moeilijke financiële situatie, waarna deze hem een daggeld toekende. Maar nog was hij allerminst tevreden: 'Wanneer ik in 1813 het auditeurschap militair aannam, bestond er geen zekerheid over de vraag, wanneer of wat mij dit kon opleveren, en ik nam het met des te groter genoegen waar. Maar ik moest wel te kennen geven, dat ik ergens van leven moest en (zoals iedereen wist) niets ter wereld had om van te leven. De soevereine vorst had toen de goedheid daar daggelden aan te verknochten. Ik moest die in dank aannemen, maar vanaf die tijd was de post mij verbitterd en ik hijgde om er mij van te kunnen ontdoen.'[501] De daggelden waren niet toereikend om in het levensonderhoud van hem en zijn gezin te kunnen

voorzien, bovendien kon hij niet wennen aan 'de kluisters en formules, die van zijn bediening onafscheidelijk waren'.[502] In september 1814 vroeg en kreeg hij eervol ontslag uit zijn functie, waarna de koning zo goed was hem tot aan zijn dood een 'jaarwedde' of 'pensioen' van f 1800,- toe te kennen.[503] Toen pas lukte het hem structureel in het 'onderhoud van zijn, in ontberingen zo vaak geoefend, leven met een allengs beperkter geworden gezin' te voorzien.[504] Hij was er zijn nieuwe weldoener dankbaar voor, zij het niet zonder innerlijke reserves te koesteren: 'Sindsdien heeft de koning mij naar het voorbeeld van koning Lodewijk een pensioen gegeven, en hier dankt mijn hart hem voor, dat in het ontvangen van een weldaad, even weinig als in een antidotum enige vernedering ziet, maar tussenkomst van geld als van beweegreden of loon, een laagheid of hardheid vindt, waar de ziel zich tegen verzet.'[505] Het kwam blijkbaar niet in hem op loon als een structureel antidotum te beschouwen, een tegengift voor bewezen diensten. Zijn beeldspraak geeft ook anderszins te denken, want een 'antidotum' is een noodzakelijk kwaad, terwijl degene die het hem toediende, dat met een zuiver geweten deed, ja, zonder zich van iets kwaads bewust te zijn. Of kende de goedgevigheid van de koning wel degelijk een afweging die minder van altruïsme dan van eigenbelang getuigde? Laat deze vraag hier als een cliffhanger onbeantwoord blijven en in het volgende deel worden beantwoord.

Zo nadert het derde deel van deze kroniek zijn einde. Bilderdijk duidde de politieke situatie in het land met 'krammen en lijmen' aan, alsof het herstel van het Oranjehuis een reparatie van het aloude stadhouderschap inhield.[506] Zijn enge visie op de actuele ontwikkeling van Nederland onderging op godsdienstig en religieus gebied juist een verruiming. Zijn Godsbeeld onttrok zich aan een al te strikte uitleg van de Bijbel, die van zijn geloofsgenoten een min of meer van God vervreemd kerkvolk dreigde te maken. In extremis zou zijn visie kunnen worden weergegeven met de woorden die Vestdijk daaraan in *De vuuraanbidders. Roman uit de Tachtigjarige Oorlog* spendeerde: 'De calvinisten waren atheïsten zonder het zelf te weten. Het monster, dat zij van God hadden gemaakt, wachtte er slechts op ontroond en bij de andere duivels geworpen te worden…'[507] Telkens wanneer men meent hem op vastomlijnde gedachten te kunnen betrappen, en dit 'men' geldt ook voor de chroniqueur van diens leven, blijkt hij over een ruimere visie te beschikken of zijn visie in een visioen te kunnen omzetten. De inhoud van zijn gedichten en zijn stilis-

tisch meesterschap, maken een artistieke Houdini van de ik-figuur in zijn oeuvre, die hij woorden van hemzelf in de mond legde, even poetisch als prozaïsch getuigend van een onaards verlangen. Dat heimwee naar de hemel of het paradijs en de koestering van een mystieke band met engelen ter vervanging van zijn overgave aan een principieel onkenbare God, tot wiens hoogte hij graag had willen opstijgen, bepaalden evenzeer zijn stijl (de huivering voor en verrukking van de beelden die hij opriep) als de elkaar verdringende metaforen van een kei, die in staat is halfedelstenen als jaspis en agaat te verbrijzelen, of van het gekras van een raaf, dat dwars door het gekweel of gekwetter van een rietvink heen klinkt, of van het natuurlijk gebeier van een klok om twaalf uur 's middags, de tijd van het angelus, dat het geluid van een 'kunstschalmei' overstemt: de natuur, zo luidde zijn visie, is altijd krachtiger (of zij nu mooi of lelijk is afgebeeld) dan welke cultuuruiting ook. Men zou dit standpunt niet van een classicist hebben verwacht, maar Bilderdijk was nu eenmaal meer dan dat. Hij was ook een neoclassicist en romanticus, wie de eretitel van de 'Grote Ontevredene' toekwam, zoals men hem in het *Gedenkboek* typeerde, of de 'Grote Ongenietbare', waarvoor Huizinga hem in liefst *Tien studiën* (1926) hield.[508] Hoe hinderlijk kwam het heden hem voor, als een opgeheven station tussen verleden en toekomst. Hoe sceptisch stond hij tegenover het vooruitgangsgeloof van de Verlichting, waartegenover hij zijn eigen optimistische geloof in de toekomst stelde: 'Man van de vooruitgang was Bilderdijk, niet in die zin dat hij zelf nieuwe lijnen trok over de kaart van het land. Hij zag die lijnen reeds getrokken. Maar op die banen hem als door Gods vingers voorgetekend, wilde hij vooruit en steeds verder.'[509] Wat dat betreft, ging de tijd hem niet snel genoeg voorbij. In literair opzicht voelde hij zich onbegrepen en ten onrechte uitgerangeerd, ten teken waarvan hij de *Vaderlandsche Letteroefeningen* met 'Lasteroefeningen' aanduidde.[510] Strijdbaar was hij gebleven zonder troost in zijn studie te vinden: 'Men giet te laat enige druppels olie in de lamp, als de pit verbrand is.'[511] Bovenal voelde hij zich miskend en dat stemde hem bitter: 'Men heeft mij behandeld als de joden hun profeten en zo zal het lot altijd zijn van degenen, die waarheid en geen deelneming in de conventionele begrippen en daaraan verknochte vooroordelen en glorioles* willen. Om te weten is het niemand te doen, maar om door an-

* stralenkransen

deren en zichzelf gehouden te worden voor iemand die iets weet, en voor deze illusie verkwist men zijn dierbaar leven en God weet, wat meer dan dit leven!'[512] Toen hij dit zo formuleerde, liet hij de mogelijkheid open zelf géén illusie armer geworden te zijn, of wist hij net als Socrates, dat hij niets wist? Met zijn hoogontwikkeld gevoel voor beeldspraak vergeleek hij zichzelf tijdens zijn verblijf in Amsterdam met een rokende turf, wat anderen op de gedachte bracht, dat hij te Leiden weer zou opvlammen.[513]

Op 22 december 1813 klaagde hij over 'geweldige kramppijnen in de benen', waardoor hij binnenshuis moest blijven. Hij wilde Valckenaer graag een bezoek brengen: 'Zodra ik beter ben, kom ik langs, maar ik ben vol pijnen, spasmodie en reumatiek.'[514] Op 12 januari 1814 schreef Valckenaer hem terug, zichzelf met Cato vergelijkend, de Romeinse senator, die als al zijn collega's waren uitgesproken placht op te merken, dat Carthago hoognodig moest worden vernietigd. Bij het scheiden van het forum (oneerbiedig gezegd) drong hij zich naar voren om zijn grootste ergernis te luchten over iets wat nog steeds niet was gebeurd. De vergelijking met Cato ging alleen voor het tijdstip waarop deze senator het woord voerde op, want Valckenaer bracht hem goed nieuws: 'Bij het uitgaan van Felix Meritis, waar ik als Cato, slechts kwam ut exirem*, ontving ik een allervleiendste brief van Zijne Koninklijke Hoogheid, met een briefje van f 500,- voor u. Ik wilde u dit goede nieuws, waarvan ik weet, dat het ook goed voor u is, op uw geboortedag nog, en warm, meedelen. De gladheid der straten doet mij ervan afzien het u mondeling te komen vertellen.'[515] Had Valckenaer een goed woordje voor hem gedaan, zodat de koning hem via diens beste vriend wilde bedanken voor de gedichten aan hemzelf en zijn familieleden gewijd? Was die 'allervleiendste brief' aan Valckenaer gericht, die wist, hoe Bilderdijk met hem meeleefde, en sloeg 'uw geboortedag' op zijn zoveelste opstanding uit de dood? Pas op 7 september 2014 zou de dichter 58 jaar worden, afgetobd en duidelijk over het hoogtepunt van zijn carrière heen. Hoe zou een douceurtje van f 500,- hem minder afkerig van het leven hebben kunnen maken? Als auditeur-militair in dienst van de koning moest hij mede over dood en leven van de aangeklaagden beslissen. Deze onaangename bezigheid wekte in hem het verlangen om de dood-

* 'Ut exirem' betekent letterlijk 'opdat ik weg zou kunnen gaan'. Vrij vertaald betekent het 'bij het scheiden van de markt'.

straf die hij tegen anderen eiste, zelf te ondergaan. Het zou nog zeventien volle jaren duren, voordat zijn wens in vervulling ging. Al die tijd beschouwde hij de dood minder als een straf dan een beloning, minder als een onzalig einde dan een triomfantelijk begin, minder als een slotmaat van zijn bestaan dan een opmaat of een (tegen de eeuwigheid afgezet) voortijdig da capo en minder als een korte en heftige agonie dan een lang verwachte verlossing uit dit leven, waarvoor hem elders een herkansing zou worden geboden.

Eindnoten

[1] Wiersma. Blz.93 en 100.
[2] *Brieven*. Deel 3. Blz.25-26.
[3] Idem. Blz.26.
[4] *Mengelingen en Fragmenten, nagelaten door Mr. W. Bilderdijk. Te Amsterdam, bij J. Immerzeel, Juni, 1834.* In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1836. Blz.175.
[5] Idem
[6] Idem
[7] *MF*. Blz.92.
[8] Idem. Blz.94.
[9] Kloek en Mijnhardt. Blz.438.
[10] Van Reest. Blz.111.
[11] Zie blz.337.
[12] OBvB: Bilderdijk aan Th. van Kooten, 20 november 1810.
[13] Idem
[14] Kalff. Deel 6. Blz.615.
[15] *GDV.* Deel 1. Blz.VI-VII.
[16] *Briefw.-Tydeman*. Deel 1. Blz.241.
[17] Idem. Blz.243 en 244.
[18] OBvB: UBL Ltk 1099-53.
[19] L. Engelfriet. Blz.200.
[20] Idem. Blz.199. Augustinus dacht in tegenstelling tot Bilderdijk lineair over het verloop van de tijd. Had Jezus niet gezegd: "Ik ben de rechte weg"? Zou hij cyclisch over de tijd hebben gedacht, dan werd Jezus steeds opnieuw gekruisigd en dat was een onverdraaglijke gedachte.
[21] Idem en blz.197.
[22] Van Eijnatten. Blz.311. Bilderdijks zienswijze is minder absurd dan men wellicht zou denken. In de *Tweede epiloog: Wat drijft de mensheid* van *Oorlog en Vrede* verkondigt Tolstoj soortgelijke ideeën. Als het doel van geschiedschrijving niet in de daden van enkelingen, maar in de beweging en beweegredenen van volkeren gelegen is, rijst de vraag: wat zet hen in beweging? Die vraag kan niet volledig worden beantwoord, omdat het denken in termen van oorzaak en gevolg ten aanzien van het menselijk handelen deels ineffectief is. Dezelfde oorzaak zal nooit in alle gevallen tot hetzelfde gevolg leiden, wanneer men ervan uitgaat, dat de vrijheid van handelen typisch menselijk is: 'De geschiedenis kent alleen de gedragslijnen, waarlangs de menselijke wil zich ontplooit, waarvan het ene einde verloren gaat in het onzichtbare, waarvan aan het andere uiteinde de grens van ruimte, tijd en oorzakelijkheid door het vrijheidsbesef van de mens op het huidige tijdstip wordt overschreden.' Bilderdijk geloofde niet in de vooronderstelling, dat de mens over een vrije wil beschikt om te doen en laten wat hij wil, maar onderschreef wel de stelling, dat de geschiedenis uit een reeks gebeurtenissen bestaat, waartussen lang niet altijd causale verbanden bestaan. Vroeger dacht men,

aldus Tolstoj, dat de zon, maan en sterren om de aarde draaiden, waarna men moest concluderen, dat er bewegingen in de ruimte zijn (zoals de om de zon draaiende aarde) waarvan men zich niet eerder bewust was geweest. Zo zou ook de vrijheid van het menselijk handelen wel eens minder groot kunnen zijn dan men gewoonlijk aanneemt, aldus nog steeds Tolstoj, en door 'afhankelijkheid' moeten worden vervangen. Dat woord, 'afhankelijkheid', gebruikte Bilderdijk ook om de wet van de zwaartekracht af te zwakken. Zie Tolstoj. Blz.989, 1014 en 1016. Zie ook blz.93, 94 en 262 van dit boek.

[23] Zie Leliefeld (1). Blz.58 en 536 en Leliefeld (3). Blz.132.

[24] Van Eijnatten. Blz.311.

[25] Kuyper. Blz.35.

[26] L. Engelfriet. Blz.197.

[27] Idem. Blz.226.

[28] *DW*. Deel 9. Blz.117.

[29] M. Meijer, *M. Vasalis. Een biografie*. Amsterdam, 2011. Blz.245. Frank Ankersmit heeft in *Bilderdijks conceptie van de tijd. De nomadologie als model* opgemerkt, dat het heden bij Bilderdijk niet het product van het verleden is, want als dat wel het geval zou zijn, moet de essentie van een periode buiten die periode worden gezocht. Heden en verleden hebben een perspectief op het totaal van het historisch universum, zijn weerspiegelingen van het hele historische universum en bevatten zelf ook dit geheel. Daarom mag men uitgaan van een van tevoren gegeven harmonie, een 'harmonie préétablie' van alle historische periodes. Al volgens deze juiste zienswijze (waar het de zienswijze van Bilderdijk betreft) het verloop van de geschiedenis berust op een oneindig systeem van elkaars spiegelbeelden weerspiegelende spiegels, waarin het eigene en het totaal één geheel vormen, kan men wel degelijk volhouden dat het heden onder meer het product van het verleden is. Zie *Romantiek en historische cultuur*. Onder redactie van J. Tollebeek, F. Ankersmit en W. Krul. Groningen, 1996. Blz.65-80.

[30] Rosenboom. Blz.9.

[31] *Gedenkboek*. Blz.139.

[32] Van der Zeyden. Blz.127 en 120.

[33] Idem. Blz.119.

[34] Idem. Blz.125.

[35] Zie Leliefeld (2). Blz.34.

[36] (A. Romein-Verschoor), *Omzien in verwondering. Herinneringen van Annie Romein-Verschoor*. Deel 1. Amsterdam, 1970. Blz.144.

[37] Kuyper. Blz.22.

[38] Idem. Blz.23.

[39] De Jong en Zaal. Blz.177.

[40] Idem. Blz.177.

[41] Idem. Blz.178.

[42] Idem. Blz.179.

[43] Idem

[44] De tiende penning bestond uit een heffing van tien procent belasting bij de verkoop van roerende goederen, de twintigste uit een heffing van vijf procent bij verkoop van onroerende goederen en de 100e uit een heffing van één procent over alle bezittingen ineens.
[45] Leliefeld (1). Blz.269-270.
[46] De Jong en Zaal. Blz.180-181.
[47] Idem. Blz.181.
[48] Idem. Blz.182.
[49] Idem. Blz.181.
[50] Idem
[51] Idem. Blz.182.
[52] Leliefeld (3). Blz.243-244.
[53] *DW*. Deel 11. Blz.114.
[54] (W. Bilderdijk), *Opstellen van godgeleerden en zedekundigen inhoud, nagelaten door Mr. W. Bilderdijk*. Deel 2. Amsterdam, 1833. Blz.49 en Van der Zwaag. Blz.216.
[55] Idem. Blz.219.
[56] Idem. Blz.221. De Afscheiding vond in 1834 onder leiding van Hendrik de Cock en de met hem sympathiserende dominee H.P. Scholte plaats en de Doleantie in 1886 onder leiding van Abraham Kuyper.
[57] Idem. J. Postmus schreef in *Gedenkboek* een bijdrage, getiteld *Bilderdijk als Calvinistisch Nederlander*, waarin deze benaming op blz.97 voorkomt.
[58] B. Engelfriet. Blz.128.
[59] Idem. Blz.131 en 135.
[60] Idem. Blz.196. In het verlengde hiervan ligt zijn uitspraak: 'Het woud wuift zijn weelde niet, of elke stam in het woud moet op een eigen wortel stoelen.' Zie Kuyper. Blz.39. Individualisme mocht van hem niet ten koste gaan van collectiviteit, collectiviteit niet van individualisme.
[61] Van Reest. Blz.277.
[62] Idem. Blz.282.
[63] Idem
[64] Idem. Blz.283.
[65] Idem. Blz.281.
[66] *Gedenkboek*. Blz.140. Aldus J.C. Breen in *Bilderdijk als geschiedkundige*.
[67] Idem
[68] *Briefw.-Tydeman*. Deel 1. Blz.202 en *MF*. Blz.117.
[69] *Briefw.-Tydeman*. Deel 1. Blz.205.
[70] Bril. Blz.45.
[71] *Briefw.-Tydeman*. Deel 1. Blz.245.
[72] *DW*. Deel 9. Blz.102.
[73] Leliefeld (3). Blz.205 e.v.
[74] Idem. Blz.170.
[75] *Briefw.-Tydeman*. Deel 2. Blz.274.

[76] *DW*. Deel 7. Blz.86.
[77] Idem. Blz.89 en 83.
[78] W. Bilderdijk, *De kunst der poëzy.* Editie: W. van den Berg en J.J. Kloek. Amsterdam, 1995. Blz.34.
[79] Van Reest. Blz.266.
[80] *DW*. Deel 9. Blz.107. Met 'Thebes dichter' bedoelde hij Pindarus. In de door Jacob van Lennep uitgegeven gedichten van Cornelis en David van Lennep, staat alleen een verwijzing naar Pindarus in *Aan Buonaparte* van eerstgenoemde.
[81] Van Reest. Blz.266.
[82] *DW*. Deel 9. Blz.114.
[83] Idem
[84] Idem. Blz.115. De onvolkomendheid van dit metrum correspondeert met de inhoud van de laatste regel.
[85] Idem. Blz.118.
[86] Idem
[87] Dongelmans. Blz.197.
[88] Van de Wege-de Rooy. Blz.36.
[89] Idem. Blz.37.
[90] Idem
[91] Idem. Blz.38.
[92] Idem. Blz.38-39.
[93] Kollewijn. Deel 2. Blz.9.
[94] Van de Wege-de Rooy. Blz.49.
[95] Idem. Blz.53.
[96] W. de Clercq, *Naar zijn dagboek*. Editie: A. Pierson. Z.pl., 1869. Blz.15.
[97] Idem. Blz.12.
[98] Leliefeld (2). Blz.139.
[99] *DW*. Deel 7. Blz.100.
[100] Kollewijn. Deel 2. Blz.105.
[101] *DW*. Deel 7. Blz.100.
[102] Idem. Blz.95.
[103] Idem. Blz.103.
[104] Idem. Blz.107.
[105] Idem. Blz.110.
[106] Idem. Blz.116.
[107] Kollewijn. Deel 2. Blz.99. Het betreft een uitspraak van Bilderdijk, gedaan in een door hem vertaald werk van G. Dedekind: *Proeve over de werking en invloed der geesten* (1820).
[108] *DW*. Deel 7. Blz.113.
[109] Idem. Blz.108.
[110] Idem. Blz.109.
[111] *Briefw.-Tydeman*. Deel 1. Blz.400.

[112] *DW*. Deel 7. Blz.116 en 112.
[113] Idem. Blz.118.
[114] Idem. Blz.120.
[115] Idem. Blz.121.
[116] *Briefw.-Tydeman*. Deel 1. Blz.405.
[117] Buijnsters. Blz.289-304.
[118] Bavinck. Blz.63.
[119] L. Engelfriet. Blz.152.
[120] Kollewijn. Deel 2. Blz.27.
[121] Idem
[122] *Gedenkboek*. Blz.88.
[123] OBvB: NA no 11.
[124] *Briefw.-Tydeman*. Deel 1. Blz.248.
[125] OBvB: UBA XXIII.D.8 (239-242).
[126] Idem
[127] *Gedenkboek*. Blz.137.
[128] Kollewijn. Deel 2. Blz.11.
[129] Idem. Blz.13. Gad is een van Jacobs zonen (*Genesis* 30:11), voor wie niet een stad, maar een deel van het Beloofde Land bestemd was (*Numeri* 34:14).
[130] Sillem. Deel 2. Blz.310 en *Briefw.-Tydeman*. Deel 1. Blz.250.
[131] Idem
[132] Kollewijn. Deel 2. Blz.156.
[133] *Het Franse Nederland: de inlijving 1810-1813. De juridische en bestuurlijke gevolgen van de 'Réunion' met Frankrijk*. Onder redactie van A. Berkvens, J. Hallebeek en A. Sirks. Hilversum, 2012. Blz.101.
[134] Idem. Blz.102.
[135] Idem. Blz.103.
[136] B. Engelfriet. Blz.14.
[137] *Briefw.-Tydeman*. Deel 1. Blz.396 en 408.
[138] Van Eijnatten. Blz.283.
[139] Idem. Blz.278-279.
[140] *Briefw.-Tydeman*. Deel 1. Blz.255.
[141] Idem. Blz.256.
[142] Idem. Blz.259.
[143] De Jong en Zaal. Blz.121.
[144] Idem
[145] Idem
[146] *Briefw.-Tydeman*. Deel 1. Blz.262.
[147] Idem. Blz.264 en 270.
[148] Idem. Blz.271.
[149] Idem. Blz.268.

[150] A.J.A.M. Hanou, *Sluiers van Isis. Johannes Kinker als voorvechter van de Verlichting, in de vrijmetselarij en andere Nederlandse genootschappen, 1790-1845* (2 delen). Proefschrift. Deventer, 1988. Blz.524.
[151] Presser. Deel 1. Blz.260.
[152] *DW*. Deel 11. Blz.113.
[153] Leliefeld (1). Blz.65, 110-111, 104 en 158.
[154] Idem. Blz.103.
[155] R. Honings, *Geleerdheids zetel, Hollands roem! Het literaire leven in Leiden 1760-1860*. Proefschrift. Leiden, 2011. Blz.400.
[156] *DW*. Deel 14. Blz.420.
[157] Idem. Blz.419.
[158] Idem. Deel 11. Blz.115.
[159] Idem
[160] Willems. Blz.12-13.
[161] W. Bilderdijk, *Kort verhaal van eene aanmerklijke luchtreis en nieuwe planeetontdekking. Uit het Russisch vertaald*. Editie: M.J.G. de Jong. Den Haag, z.j. Blz.36 en 39. Zie ook de meer recente editie van P.E. L. Verkuyl, Groningen, 1995.
[162] Idem. Blz.86-87.
[163] Idem. Blz.59-60.
[164] Kollewijn. Deel 2. Blz.35-36.
[165] Idem. Blz.34.
[166] Van der Horst. Blz.9 en 12.
[167] Idem. Blz.8.
[168] Idem. Blz.38.
[169] W. Bilderdijk, op.cit. Blz.9.
[170] Idem. Blz.9-10.
[171] Idem. Blz.10.
[172] *Briefw.-Tydeman*. Deel 1. Blz.371.
[173] Kollewijn. Deel 2. Blz.390.
[174] *Briefw.-Tydeman*. Deel 1. Blz.286.
[175] Idem
[176] Idem. Blz.289.
[177] Idem. Blz.305, 301 en 303.
[178] Da Costa. Blz.449.
[179] Idem. Blz.424.
[180] A. Kluyver, *Bilderdijks afscheid (1811)*. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*. Jaargang 40 (1921). Blz.14-15.
[181] Da Costa. Blz.450.
[182] A.J.A.M. Hanou, *Bilderdijk, Bromet en Kinker*. In: *FB*. Blz.42.
[183] Kalff. Deel 7. Blz.85.
[184] L. Engelfriet. Blz.153.
[185] Kollewijn. Deel 2. Blz.48.

[186] *DW*. Deel 5. Blz.45 en 313. Beide gedichten waaruit geciteerd is, heten *Aan de joden*. Het ene is in 1805 geschreven, het andere in 1824.
[187] Hoe welgesteld waren Sefardische joden? In 1812 bestond de Portugese gemeente in Amsterdam uit 2518 zielen, van hen waren 1098 welgesteld, terwijl 1420 armlastig waren (56 %). Zie J. Meijer, *Isaac da Costas weg naar het Christendom. Bijdrage tot de geschiedenis der Joodsche problematiek in Nederland*. Proefschrift. Amsterdam, 1946. Blz.45.
[188] M.E. Kluit, *Het Réveil in Nederland 1817-1854*. Amsterdam, 1936. Blz.42. Hun voorouders waren niet in persoon aanwezig geweest ten tijde van Jezus' leven op aarde, maar zij waren wel persoonlijk verantwoordelijk voor hun keuze voor of tegen de Messias van die naam. Maakten zij in zijn ogen de verkeerde keuze, dan laadden zij schuld op zich.
[189] Idem
[190] Oosterhof. Blz.4.
[191] W.G.C. Byvanck, *De jeugd van Isaac da Costa.(1798-1823)*. In: *De Gids*. Jaargang 1893. Blz.242.
[192] Oosterhof. Blz.21.
[193] Leliefeld (1). Blz.566.
[194] L. Engelfriet. Blz.165. Bilderdijks kleinzoon (een zoon van Lodewijk) trouwde in 1896 met ene Dorothea da Costa.
[195] S. Schama, *Patriotten en bevrijders. Revolutie in de Noordelijke Nederlanden 1780-1813*. Amsterdam, 1989. Blz.708.
[196] Engelen. Blz.250.
[197] Idem. Blz.254.
[198] Idem
[199] R. Honings, op.cit. Blz.185.
[200] G. Groen van Prinsterer, *Handboek der geschiedenis van het vaderland*. Deel 2. Middelharnis, 1927. Blz.762.
[201] Idem
[202] *GdV*. Deel 12. Blz.120.
[203] Wiersma. Blz.137.
[204] A. en H. Algra. Blz.105.
[205] Idem. Blz.106.
[206] Wiersma. Blz.145.
[207] J.J. Kloek, *Bilderdijk geeft Jan de Witt de wind van voren*. In: *MBM*. Jaargang 8. Blz.9-12.
[208] Wiersma. Blz.143.
[209] Da Costa. Blz.217.
[210] *DW*. Deel 14. Blz.497.
[211] *Briefw.-Tydeman*. Blz.315.
[212] Idem. Blz.258.

[213] Idem. Blz.320. De *Geschiedenis des Vaderlands* werd verboden op grond van Tydemans prospectus.
[214] W. de Clercq, *Naar zijn dagboek*. Editie: A. Pierson. Z.pl., 1869. Blz.9 en 10.
[215] Kollewijn. Deel 2. Blz.10.
[216] *DW*. Deel 4. Blz.308.
[217] Idem. Blz.310.
[218] Idem. Blz.309.
[219] Idem. Blz.454.
[220] Tacitus. *Liber XIII*. Blz.94 en 95.
[221] Idem. *Liber XV*. Blz.168. Daarnaast hebben Cluvius Rufus, Plinius Maior en Suetonius over de eerste christenen geschreven.
[222] De prijsvraag was reeds in 1810 door Napoleon bevolen om de reeks van megalomane monumenten voor zichzelf uit te breiden. De Arc de Triomphe, die ook in dat rijtje thuishoort, was hem kennelijk nog niet groot genoeg. Voor de uitvoering van het monument op de Mont-Cenis was het zeer hoge bedrag van 25.000.000 francs uitgetrokken. Mogelijk werd Bilderdijk hierdoor aangetrokken om zijn ontwerp in te dienen. Zijn ontwerp was gebaseerd op een kantiaanse gedachte, namelijk dat piramides bij uitstek het verhevene in de architectuur belichamen. Een grote rij zuilen vertolkte een soortgelijke gedachte: in de figuur van Napoleon kwamen de Egyptische en Griekse cultuur samen. Bilderdijk ontwierp een zuilenhal met een tempel in het midden, waarvan het dak de vorm van een piramide heeft. Daarop stonden allerlei standbeelden, zoals vroeger minder hoekig op het oude centraal station van Utrecht stonden. Hij moet ver vóór 1813 over het ontwerp hebben nagedacht, dat hij wellicht later heeft ingediend, want nadat Napoleon een tussenoverwinning op de Pruisisch-Russische Alliantie had behaald, besloot hij, dat het monument zou moeten dienen om de slag bij Würtchen op 22 mei 1813 te herdenken. Volgens E.A. de Jong heeft Bilderdijk het ontwerp uiteindelijk niet ingediend wegens de val Napoleon. Als dat waar is, valt hem minder te verwijten. Zie E.A. de Jong, *De presentatie van het niet presenteerbare. Nederlandse ontwerpen voor een monument ter ere van Napoleon op de Mont-Cenis (1813): Van der Hart, Bilderdijk en Ziesenis*. In: *MBM*. Jaargang 12. Blz.1-8. Zou hier, hoe dan ook, sprake zijn van het 'parallellisme dat de verstandsmens' volgens Groen van Prinsterer eigen is? Zie C. Gerretson, *Verzamelde Werken*. Deel 1. Baarn, 1973. Blz.160.
[223] *DW*. Deel 9. Blz.104.
[224] Spaans-van der Bijl. Blz.252.
[225] (A. Romein-Verschoor), op.cit. Deel 1. Blz.297 e.v. en blz.307 e.v.
[226] *Briefw.-Tydeman*. Deel 1. Blz.335.
[227] *DW*. Deel 7. Blz.128.
[228] Idem. Blz.138.
[229] Idem. Blz.138-139 en Van Eijnatten. Blz.212.
[230] Van Eijnatten. Blz.210 en 211.
[231] *DW*. Deel 7. Blz.130.
[232] Idem. Blz.131.

[233] Idem. Blz.145 en 147.
[234] Idem. Blz.149.
[235] Idem. Blz.151.
[236] Idem. Blz.152.
[237] Idem. Blz.122.
[238] W.A. de Clercq, *Willem de Clercq (1795-1844)*. Amsterdam, 1999. Blz.34.
[239] Idem. Blz.35.
[240] S. Schama, op.cit. Blz.710-711.
[241] Idem. Blz.719.
[242] Idem. Blz.721.
[243] Nederlandse soldaten die daadwerkelijk aan Franse zijde meevochten in de Russische veldtocht maakten deel uit van het 4e regiment Huzaren, het 3e regiment Grenadiers, het 2e regiment Lanciers, het 33e regiment Lichte Infanterie en de 123e t/m 126e regimenten Infanterie van Linie. Zie A. en H. Algra. Blz.109.
[244] S. Vuyk, *Uitdovende Verlichting. Remonstranten als defitige vaderlanders (1800-1860)*. Amsterdam, 1998. Blz.189.
[245] Da Costa. Blz.284.
[246] W. Bilderdijk en P.R. Feith, *Onuitgegeven brieven van Bilderdijk aan Feith*. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*. Jaargang 24 (1905). Blz.54.
[247] Idem. Blz.52.
[248] Idem. Blz.54.
[249] Het fraaiste staaltje van geveinsde empathie gaf Stendhal in *Le rouge et le noir*, toen hij een edelman liet stotteren om een eenvoudige burger die stotterde niet voor het hoofd te stoten. Toppunt van beleefdheid, zou men zo denken, ware het niet dat bij controle de edelman bij een grote heer in het gevlei bleek te willen komen. Van een superieur afdalen om de beleefdheid in acht te nemen is geen sprake, van slinkse inferioriteit des te meer. Zie Stendhal. Blz.208. Feith probeerde de eerste variant van empathie op Bilderdijk uit.
[250] W. Bilderdijk en P.R. Feith, op.cit. Blz.100.
[251] Kollewijn. Deel 2. Blz.183.
[252] *DW*. Deel 12. Blz.130.
[253] Leliefeld (3). Blz.246.
[254] K.W. Bilderdijk, *Gedichten voor kinderen*. Editie: M. van Hattum. Amstelveen, 2010. Blz.13. Zij zouden elkaar ook, 'na een verre wandeling' van Bilderdijk, op het buitentje Herveld aan de Amstel kunnen hebben ontmoet.
[255] Idem. Blz.14.
[256] Idem
[257] Idem
[258] Idem. Blz.15.
[259] Idem
[260] Idem
[261] Idem. Blz.18.

[262] Idem. Blz.19. Aldus Marinus van Hattum.
[263] Idem. Blz.20.
[264] Idem. Blz.57.
[265] Idem. Blz.66.
[266] Idem. Blz.89.
[267] Idem. Blz.47.
[268] OBvB: BM H 2.
[269] Idem. BA II 103,83.
[270] Kollewijn. Deel 2. Blz.29.
[271] *MF*. Blz.168-169.
[272] Kollewijn. Deel 2. Blz.222.
[273] *Briefw.-Tydeman*. Deel 1. Blz.368.
[274] De Jong en Zaal. Blz.78.
[275] *Gedenkboek*. Blz.135.
[276] Schokker. Blz.95.
[277] Idem. Blz.94.
[278] Kollewijn. Deel 2.Blz.401.
[279] *Gedenkboek*. Blz.123-124.
[280] Leliefeld (1). Blz.555.
[281] Van Eijnatten. Blz.501.
[282] *Gedenkboek*. Blz.127. Van Eijnatten lichtte dit als volgt toe: ' Met taalkundigen als Whiter en Schultens die zich voor de herkomst van woorden baseerden 'sur le fondement ridicule, qu 'on ait absolument besoin de trois lettres pour que la diversité de leur composition puisse former le fonds d'une langue', had B niets op. Wel met Horne Tooke die in alle woorden gecorrumpeerde afleidingen van de oertaal zag en de invloed van het noorden op de Grieks-Romeinse cultuur bewezen achtte.' Zie Van Eijnatten. Blz.500.
[283] De Jong en Zaal. Blz.80. Ter versterking van dit gevoel had Bilderdijk hier het golfje van de Hebreeuwse letter mem (majim) nog kunnen bijdoen, zo merkte M. van Hattum op.
[284] Idem. Blz.81.
[285] Idem. Blz.84.
[286] Gallée. Blz.313-321.
[287] Idem
[288] Idem. Blz.318.
[289] Van Eijnatten. Blz.497.
[290] *Gedenkboek.* Blz.133. Die 'men' was in concreto Jan te Winkel.
[291] N.O. Schiller. Blz.12.
[292] Gallée. Blz.319.
[293] Kollewijn. Deel 2. Blz.64.
[294] (J. Kinker), *J. Kinker (1764-1845) Briefwisseling*. Deel 1 (1792-1822). Editie: A.J.A.M. Hanou en G.J. Vis. Amsterdam/Atlanta, 1992. Blz.245.

[295] Idem. Blz.259.
[296] Idem. Blz.393-394.
[297] W. Bilderdijk, *Nederlandsche spraakleer.* 's-Gravenhage, 1826. Blz.371.
[298] Idem. Blz.285-286.
[299] (J. Kinker)*, J. Kinker (1764-1845) Briefwisseling*. Deel 1 (1792-1822). Editie: A.J.A.M. Hanou en G.J. Vis. Amsterdam/Atlanta, 1992. Blz.274.
[300] Presser. Deel 2. Blz.553.
[301] Bril. Blz.119.
[302] Die Hollandse ponteniers zaten onder leiding van kapitein George Benthien bij Stoedjanka, op de verkeerde oever van de Berezina vast. Zij behoorden tot het 126e regiment, waren op de heenweg met 1887 man Smolensk binnengevallen. Op de terugweg waren er 347 man van overgebleven. Na het slaan van twee bruggen over de Berezina, die zij al doende tegen kozakken moesten verdedigen, bleken er 206 man te zijn overgebleven, 'die als levende lijken door de Russen krijgsgevangen werden gemaakt'. Zie Presser. Deel 2. Blz.722 en L. Sloos, *Napoleon in Moskou*. In: *MBM*. Jaargang 12. Blz.1-9.
[303] Presser. Deel 2. Blz.581.
[304] Idem
[305] *DW*. Deel 9. Blz.101.
[306] Idem. Blz.114 en 122.
[307] Idem. Blz.125.
[308] Beethovens opdracht van de *Eroica* getuigde van de al te menselijke kanten van Napoleon, toen deze zich in 1804 tot keizer liet kronen. Hoe dialectisch moet men overigens kunnen denken om in een burgerman, behept met tirannieke neigingen, de antichrist te ontwaren? Zie o.a. De Jong en Zaal. Blz.180.
[309] Presser. Deel 1. Blz.260-261.
[310] Idem. Blz.261.
[311] Idem
[312] Idem. Blz.262.
[313] Idem. Blz.278-279.
[314] A. Kluyver, op.cit. Blz.22.
[315] Idem
[316] Presser. Deel 2. Blz.536.
[317] Idem. Blz.537.
[318] *DW*. Deel 9. Blz.128.
[319] Idem. Blz.126.
[320] Idem. Blz.127.
[321] Da Costa. Blz.451.
[322] *DW*. Deel 13. Blz.467.
[323] Da Costa. Blz.452.
[324] Lotte Jenssen, *Cornelius van Marle over Napoleons veldtocht naar Rusland*. In: *MBM*. Jaargang 12. Blz.9-19.

[325] Idem
[326] A. Pierson, *Oudere tijdgenooten*. In: *De Gids*. Jaargang 1886. Blz.405-406. Zie ook blz.277 van dit boek.
[327] (P. van Limburg Brouwer), *Het leven van Mr. Samuel Iperuszoon Wiselius beschreven door zijnen behuwdzoon P. van Limburg Brouwer. Met portret en fac-similé.* Groningen, 1846. Blz.212-213.
[328] OBvB: UBA XXIII.D.8 (259-262).
[329] R. Honings, op.cit. Blz.117.
[330] *DW*. Deel 11. Blz.125 en 129.
[331] *Brieven*. Deel 2. Blz.271.
[332] Praamstra. Blz.755.
[333] Leliefeld (3). Blz.38. Zie ook blz.243-245 en 636 van dit boek.
[334] M. van Hattum, *Jan Fredrik Helmers (1767-1813). Leven en werk van een Amsterdamse wereldburger*. Proefschrift. Amsterdam, 1996. Blz.25 en 29.
[335] Idem. Blz.343. Bilderdijk interpreteerde '-baar' niet als een achtervoegsel dat uitsluitend bij intransitiva mag worden gebruikt. Volgens hem mocht dat ook bij transitiva, want 'baar' was uit 'beran' ontstaan, dat zowel 'dragen' als 'iets dragen' kan betekenen. Zie J. van Marle, *Iets over woordvorming en woordschepping bij Bilderdijk*. In: *MBM*. Jaargang 8. Blz.2-9. Met hetzelfde gemak (in combinatie met een te grote mate van eigenzinnigheid) riep Bilderdijk de geest van Helmers in, toen de prins in Scheveningen was geland: 'O,' riep hij uit, 'dat gij een wijl van uit uw rustplaats reest'. De tweede persoon enkelvoud van rijzen had natuurlijk 'rees' moeten zijn! Wie attendeert de lezer op deze eigenaardigheid (waarover Multatuli zich hevig kon opwinden)? Niemand minder dan Rudolf van Reest. Zie Van Reest. Blz.34. Men zou deze werkwoordsvorm overigens ook als 'normaal' kunnen beschouwen: ge zaagt, ge liept, ge reest.
[336] Sillem. Deel 2. Blz.321.
[337] Idem. Blz.322-323.
[338] Idem
[339] *Briefw.-Tydeman*. Deel 1. Blz.390.
[340] Idem. Blz.390-391.
[341] Idem. Blz.382.
[342] Idem. Blz.379.
[343] OBvB: LM.
[344] Idem. B. aan Siegenbeek, 1 mei 1813.
[345] Dongelmans. Blz.195.
[346] *Briefw.-Tydeman*. Deel 1. Blz.387.
[347] Idem. Blz.367.
[348] Idem. Blz.387.
[349] E. Krol, '*De zedige viool, die schittert, maar in 't duister.' Vrouwe Bilderdijk's bundel 'Poëzy' (1820).* In: *MBM*. Jaargang 22. Blz.27-33.
[350] Idem
[351] *DW*. Deel 11. Blz.151.

[352] Idem. Blz.164.
[353] Idem
[354] E. Krol, op.cit. Blz.27-33.
[355] Dongelmans. Blz.195.
[356] Idem. Blz.192.
[357] Idem. Blz.193.
[358] Volgens van Rudolf van Reest bedroeg zijn totale schuld toen f 1092,-. Zie Van Reest. Blz.268.
[359] W.G.C. Byvanck, *De jeugd van Isaäc da Costa (1798-1825)*. Deel 1. Leiden, 1894. Blz.222.
[360] *Briefw.-Tydeman*. Deel 1. Blz.248-249.
[361] W.G.C. Byvanck, op.cit. Blz.225.
[362] Idem. Blz.225-226. Zie blz.457.
[363] W. de Clercq, *Naar zijn dagboek*. Editie: A. Pierson. Z.pl., 1869. Blz.11.
[364] Van der Zwaag. Blz.126.
[365] (W. Bilderdijk), *Opstellen van godgeleerden en zedekundigen inhoud, nagelaten door Mr. W. Bilderdijk*. Deel 2. Amsterdam, 1833. Blz.133.
[366] Idem
[367] *GdV*. Deel 12. Blz.123.
[368] G. Groen van Prinsterer, op.cit. Blz.765. Zie ook A. en H. Algra. Blz.111.
[369] W.G.C. Byvanck, *De jeugd van Isaac da Costa.(1798-1823)*. In: *De Gids*. Jaargang 1893. Blz.445.
[370] Idem
[371] Idem. Blz.445-446.
[372] Idem. Blz.446.
[373] Presser. Deel 2. Blz.587.
[374] Naber. Blz.186.
[375] Da Costa. Blz.329-330.
[376] Idem. Blz.330.
[377] Idem. Blz.390.
[378] M. van Hattum, *Elius Isaäc Bilderdijk/Amsterdam 1791-1813 Landau in der Pfalz*. In: *MBM*. Jaargang 25. Blz.1-12.
[379] Wap. Blz.29.
[380] *EH*. Blz.315.
[381] M. van Hattum, op.cit. Blz.1-12.
[382] Idem
[383] Idem
[384] Idem
[385] Kollewijn. Deel 2. Blz.21.
[386] C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 4. Haarlem, z.j. Blz.179.
[387] *EH*. Blz.316.
[388] Idem

[389] Idem
[390] Kollewijn. Deel 2. Blz.21.
[391] Idem
[392] Van der Zwaag. Blz.123.
[393] OBvB: UBL
[394] Idem
[395] Kollewijn. Deel 2. Blz.67.
[396] *Briefw.-Tydeman*. Deel 1. Blz.420.
[397] Idem. Blz.418-419.
[398] Idem. Blz.423.
[399] Idem. Blz.435.
[400] Idem
[401] Idem. Blz.441.
[402] Idem. Blz.444.
[403] J. Smit, *Bilderdijk et la France*. Amsterdam, 1929. Blz.256-257.
[404] *Briefw.-Tydeman*. Deel 1. Blz.442.
[405] Kollewijn. Deel 2. Blz.47.
[406] *Brieven*. Deel 4. Blz.VI.
[407] W.G.C. Byvanck, op.cit. Blz.249. Het gaat hier om de Oude Zijds Achterburgwal. De Nieuwe Zijds Achterburgwal (Spuistraat) kwam eigenlijk meer voor de hier bedoelde negatieve kwalificatie in aanmerking.
[408] Idem. Blz.249.
[409] Idem. Blz.250.
[410] M.E. Kluit, *Het Réveil in Nederland 1817-1854*. Amsterdam, 1936. Blz.42.
[411] *Brieven*. Deel 4. Blz.VIII.
[412] Idem
[413] Idem. Blz.IX.
[414] Idem
[415] W.G.C. Byvanck, op.cit. Blz.250.
[416] Idem. Blz.250-251.
[417] (I. da Costa), *Da Costas kompleete dichtwerken.*Deel 2. Haarlem, 1862. Blz.38.
[418] J. Meijer, *Martelgang of cirkelgang? Isaac da Costa als joods romanticus*. Paramaribo, 1954. Blz.47.
[419] Kalff. Deel 7. Blz.87.
[420] W.G.C. Byvanck, *De jeugd van Isaäc da Costa (1798-1825)*. Deel 1. Leiden, 1894. Blz.4.
[421] Idem, *De jeugd van Isaac da Costa.(1798-1823)*. In: *De Gids*. Jaargang 1893. Blz.240.
[422] J. Meijer, *Isaac da Costas weg naar het Christendom. Bijdrage tot de geschiedenis der Joodsche problematiek in Nederland*. Amsterdam, 1946. Blz.70.
[423] W.G.C. Byvanck, *De jeugd van Isaac da Costa.(1798-1823)*. In: *De Gids*. Jaargang 1893. Blz.242.
[424] J. Meijer, op.cit. Blz.26.

[425] Idem. Blz.66-67.
[426] Idem. Blz.55.
[427] Idem. Blz.78.
[428] Idem. Blz.32.
[429] L. Engelfriet. Blz.126.
[430] Idem
[431] J. Meijer. Blz.19.
[432] L. Engelfriet. Blz.154.
[433] J. Meijer, *Martelgang of cirkelgang? Isaac da Costa als joods romanticus*. Paramaribo, 1954. Blz.44.
[434] G. Groen van Prinsterer, op.cit. Blz.766.
[435] A. Kluyver, *Bilderdijks afscheid (1811)*. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*. Jaargang 40 (1921). Blz.28-29.
[436] *DW*. Deel 9. Blz.132.
[437] Idem. Blz.144.
[438] Idem. Blz.136.
[439] S. Schama, op.cit. Blz.733.
[440] Idem. Blz.738-739.
[441] G. Groen van Prinsterer, op.cit. Blz.767.
[442] Idem
[443] *GdV*. Deel 12. Blz.125. Hoe nauw sluit deze gedachte aan bij wat hij in zijn *Wapenkreet* (1809) formuleerde: 'Liever slavernij dan met uw bijstand vrij.' Zie *DW*. Deel 9. Blz.84.
[444] *DW*. Deel 7. Blz.161.
[445] *GdV*. Deel 12. Blz.125.
[446] N. van Sas, *Laveren tussen de Fransen en de massa*. In: *NRC Handelsblad* 31-05-2013. Blz.8, S. Schama, op.cit. Blz.740-741 en G. Groen van Prinsterer, op.cit. Blz.767.
[447] *DW*. Deel 9. Blz.146.
[448] Zie E. Krol, *Een vergeten bloedbad in 1813. K.W. Schweickhardt, 'De moord van Woerden'*. In: *MBM*. Jaargang 30. Blz.7-13.
[449] N. van Sas, *Laveren tussen de Fransen en de massa*. In: *NRC Handelsblad* 31-05-2013. Blz.8. In *DW*. Deel 9. Blz.168 wordt de Theems minzaam met de Merwede vergeleken.
[450] *DW*. Deel 9. Blz.183 en 225.
[451] *Krekeltjen*. Blz.97.
[452] G. Groen van Prinsterer, op.cit. Blz.768.
[453] *DWVB*. Deel 3. Blz.160.
[454] N. van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900*. Amsterdam, 2004. Blz.345.
[455] Idem
[456] G. Groen van Prinsterer, op.cit. Blz.768.
[457] Idem. Blz.770.

[458] Idem. Blz.810-811.
[459] Idem
[460] Van Reest. Blz.286.
[461] W.G.C. Byvanck, *De jeugd van Isaäc da Costa (1798-1825)*. Deel 1. Leiden, 1894. Blz.118.
[462] Idem. Blz.126.
[463] S. Schama, op.cit. Blz.747.
[464] W.A. de Clercq, *Willem de Clercq (1795-1844)*. Amsterdam, 1999. Blz.104.
[465] N. van Sas, op.cit. Blz.346.
[466] Da Costa. Blz.454.
[467] N. van Sas, op.cit. Blz.346.
[468] Idem. Blz.345-346.
[469] Idem. Blz.346.
[470] Naber. Blz.89, zie ook blz.124-125.
[471] Idem. Blz.196.
[472] De Beaufort. Blz.277.
[473] Ambagtsheer. Blz.126.
[474] Idem. Blz.27.
[475] Naber. Blz.207-208.
[476] Idem. Blz.199.
[477] De Beaufort. Blz.244.
[478] *DW*. Deel 11. Blz.139.
[479] Sillem. Deel 2. Blz.340-341.
[480] M. Bultink, *Bilderdijk en zijn weldoener. De relatie tussen Willem Bilderdijk en Johan Valckenaer*. In: *MBM*. Jaargang 10. Blz.1-8.
[481] Naber. Blz.137.
[482] Sillem. Deel 2. Blz.347.
[483] R. Honings, op.cit. Blz.183.
[484] Bultink. Blz.157-158.
[485] R. Honings, op.cit. Blz.183.
[486] *Het Franse Nederland: de inlijving 1810-1813. De juridische en bestuurlijke gevolgen van de 'Réunion' met Frankrijk*. Onder redactie van A. Berkvens, J. Hallebeek en A. Sirks. Hilversum, 2012. Blz.103.
[487] (A. Romein-Verschoor), op.cit. Deel 2. Blz.18 en 81-82.
[488] Kollewijn. Deel 2. Blz.45.
[489] Naber. Blz.124-125.
[490] Kollewijn. Deel 2. Blz.245.
[491] Zie Van der Zwaag. Blz.237.
[492] *DW*. Deel 11. Blz.156.
[493] Idem. Deel 13. Blz.363.
[494] De Beaufort. Blz.286-287.

[495] Tegelijkertijd was hij tegen verdraagzaamheid, wat hiermee in tegenspraak lijkt. Dat hoeft echter niet zo te zijn, indien hij het op langere termijn gekoesterde ideaal afzette tegen wat daar op korte termijn afbreuk aan deed. Zie blz.640.
[496] A. Pierson, *Oudere tijdgenooten*. In: *De Gids*. Jaargang 1886. Blz.435.
[497] Idem
[498] Idem
[499] Idem
[500] *Briefw.-Tydeman*. Deel 1. Blz.413.
[501] Da Costa. Blz.453.
[502] W. Bilderdijk**,** *Het nicotiaanse kruid en Uitzicht op mijn dood.* Haarlem, 1832. Blz.30-31.
[503] Kollewijn. Deel 2. Blz.44.
[504] A.J. van der Aa, *Nieuw biographisch anthologisch, en critisch woordenboek van Nederlandse dichters.* Deel 1 A-B. W. de Grebber. Amsterdam, 1844. Blz.255.
[505] Da Costa. Blz.453.
[506] *Gedenkboek*. Blz.89.
[507] S. Vestdijk, *De vuuraanbidders. Roman uit de Tachtigjarige Oorlog.* Deel 2. 's-Gravenhage/Rotterdam, 1984. Blz.420.
[508] Huizinga. Blz.83.
[509] *Gedenkboek*. Blz.97.
[510] Idem. Blz.93.
[511] *Briefw.-Tydeman*. Deel 1. Blz.411.
[512] Idem
[513] W.G.C. Byvanck, *De jeugd van Isaac da Costa.(1798-1823)*. In: *De Gids*. Jaargang 1893. Blz.450.
[514] OBvB: UBL.
[515] Idem

Bronnen:

Geraadpleegd in Leids Regionaal Archief:

W. Bilderdijk, *Memorie van Defensie voor Maria Aletta Hulshoff* uit het familiearchief (Siegenbeek) van Heukelom, inv.nr. 821.

Geraadpleegd in het archief van de Leidse universiteit:

W. Bilderdijk, vonnis van Jan Herman Muller, LTK 1127.
W. Bilderdijk, *Juridique consideratiën en advys in causa I. Koning, te Bloemendaal*, BPL 1034 III, map I.

Geraadpleegd in Rotterdams Gemeentearchief:

Verzameling van processtukken (verslagen van ondervragingen van o.a. Kaat Mulder en confrontaties van verdachten en getuigen) bekend als *HS 1934*.

Opmerkingen:

In noot 73 op blz.440 van G. Leliefeld (2) wordt Marinus van Hattum ten onrechte geprezen voor de annotatie van (W. Bilderdijk)*, Mr. W. Bilderdijks briefwisseling 1795-1797. Brieven* en *Commentaar.* Editie: J. Bosch, H.W. Groeneveldt en M. van Hattum. Utrecht, 1988. De onvolprezen Jan Bosch droeg er samen met H.W. Groeneveldt de eindverantwoordelijkheid voor! Van Hattum attendeerde de schrijver niet alleen op deze fout, maar stelde ook genereus een reeks deels uitgegeven en grotendeels onuitgegeven brieven van Bilderdijk (1806-1831) voor hem beschikbaar, hier in beide gevallen vermeld als 'OBvB'. Deze brieven vormen de voornaamste bron voor het derde deel van *Over het leven van een zonderling genie: Mr. Willem Bilderdijk (1806-1813)*. De schrijver is M. van Hattum bovendien veel dank verschuldigd voor de precisie van diens op- en aanmerkingen, of het nu Bilderdijk in het algemeen betreft of wat er in deel 3 over hem in het bijzonder wordt meegedeeld.

De illustraties zijn gebaseerd op foto's van de auteur en uitgeverij Tilia Levis, of afkomstig uit Wikipedia, het Bilderdijk Museum en de digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren.

Lijst van (primair en secundair) geraadpleegde boeken en artikelen:

A.J. van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden*. Deel 7. Haarlem, 1862.
A.J. van der Aa, *Nieuw biographisch anthologisch, en critisch woordenboek van Nederlandse dichters.* Deel 1 A-B. W. de Grebber. Amsterdam, 1844.
Aan den Heer Mr. W. Bilderdijk. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1824.
Aan den Redacteur der Vaderlandsche Letteroefeningen. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1834.
Aan Nederland; ter gedachtenis van den dapperen Hopman Kropff, na eene hardnekkige verdediging van de Vesting de Klundert doorschoten. In s Hage by J.F. Jacobs de Agé, 1793. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1794.
Aanwijzing der oude en nieuwere Dichters door Mr. W. Bilderdijk en Vrouwe K.W. Bilderdijk overgebragt of nagevolgd, met Aanteekeningen en eene Voorlezing over de voortreffelijkheid van Bilderdijk in het navolgen en overbrengen der oude Dichters, bijzonder van Horatius, door Mr. J. Pan. Te Amsterdam, bij ten Brink en de Vries, 1839. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1840.
A. Admiraal, J.J. Backer Dirks en H.M.C. van Oosterzee, *Binnenlandsche letterkunde*. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1873.
L. Adriaenssen, *De gerechtigden tot het Bacx-koorke in de Sint-Jan tot de reductie van Den Bosch*. In: *De Brabantse Leeuw* 34 (1985). Blz.116-166.
R. Aerts, *De letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift De Gids*. Amsterdam, 1997.
A Greek-English Lexicon. Editie: H.G. Liddell, R. Scott, H.S. Jones & R. McKenzie with the cooperation of many scholars. With a Supplement, 1968. Oxford, 1978. Eleventh Reprint of the New (Ninth) Edition Completed 1940.
J.A. Alberdingk Thijm, *Bibliografie. (Uitgaven van boeken, platen, en muziek.)* In: *Dietsche Warande*. Jaargang 2 (1856).
J.A. Alberdingk Thijm, *De eer eens grooten Meesters*. In: *De Gids*. Jaargang 1876.
J.A. Alberdingk Thijm en Prudens van Duyse, *Mengelingen. Berichten, wenken, vragen, briefwisseling: ernst en scherts*. In: *Dietsche Warande*. Jaargang 2 (1856).
Album, Mengelingen en Fragmenten, nagelaten door Mr. W. Bilderdijk. Te Amsterdam, bij I. Immerzeel, Junior, 1834. In: *De muzen* (1834-1835).
Algemene Nederlandse Spraakkunst. Onder redactie van G. Geerts, W. Haeseryn, J. de Rooij en M.C. van den Toorn. Groningen, 1984.
A. en H. Algra, *Dispereert niet. Twintig eeuwen historie van de Nederlanden.* Deel 3. Franeker, 1978.
Alphabetische Lijst van Woorden en Spreekwijzen, taalkundig opgehelderd in de Werken van Mr. Willem Bilderdijk; opgemaakt door A. de Jager, Lid van de Maatsch. van Nederl. Letterk. te Leiden. Te Rotterdam, bij W. Messchert, 1839. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1840.
H. van Alphen, *Kleine gedigten voor kinderen*. Editie: P.J. Buijnsters. Amsterdam, 1998.
H.Th. Ambagtsheer, *Jhr. Mr. Jeronimo de Bosch Kemper. Behoudend maatschappijhervormer*. Amsterdam, 1959.

M. des Amorie van der Hoeven, *Bibliographisch album*. In: *De Gids*. Jaargang 1866.
M. des Amorie van der Hoeven, *Bibliographisch album*. In: *De Gids.* Jaargang 1868.
R.C. Bakhuizen van den Brink, *VIII. Studie aan de Leidsche Hoogeschool, 1831. Leeftijd 22 jaren* en *XI*. In: *Studiën en schetsen over vaderlandsche geschiedenis en letteren*. Deel 2 (1870).
R.C. Bakhuizen van den Brink, *De Werken en Dagen van Hesiodus naar het Grieksch, in Nederdutische verzen gevolgd door D.J. van Lennep. Tweede druk. Te Amsterdam bij P. Meyer Warnars. MDCCCXXXIV.* In: *De muzen* (1834-1835).
G. Barger, *Emanuel Swedenborg. Zijn leven en zijn werken*. Digitale bibliotheek Swedenborg Boekhuis.
C. Baudelaire, *Onechte paradijzen: opium en hasjiesj*. Amsterdam, 1971.
H. Bavinck, *Bilderdijk als denker en dichter*. Kampen, 1906.
H.T.L. de Beaufort, *Gijsbert Karel van Hogendorp. Grondlegger van het Koninkrijk*. Rotterdam, 1979.
N. Beets, *Het dagboek van de student Nicolaas Beets, 1833-1836.* Editie: P. van Zonneveld. Den Haag, 1983.
Beginsels der Woordvorsching. Door Mr. W. Bilderdijk. Te Leeuwarden, bij G.T.N. Suringar, 1831. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1832.
C.J. van Bemmel Suijck, C. Duymaer van Twist en W.C. Nieuwenhuyzen, *Binnenlandsche letterkunde. Bibliographie*. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1870.
E. Benz, *Swedenborg als geestelijk wegbereider van het Duitse idealisme en de Duitse romantiek*. Digitale bibliotheek Swedenborg Boekhuis.
Beoordeeling van Mr. W. Bilderdijks Nederlandsche Spraakleer, met de spreuk: Discant artem quam frustra docent, door Mr. J. Kinker. Gevolgd van eenen Brief des Hoogleeraars Matthijs Siegenbeek aan den Schrijver, als bijvoegsel tot deze beoordeeling. Te Amsterdam, bij J. van der Hey en Zoon, 1829. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1830.
W. van den Berg, *De ontwikkeling van de term romantisch en zijn varianten in Nederland tot 1840.* Assen, 1973.
W. van den Berg, *De Tweede Klasse: een afdeling met een problematische missie*. In: *Het Koninklijk Instituut (1808-1851) en de bevordering van wetenschap en kunst*. Editie: W.P. Gerritsen. Amsterdam, 1997.
W. van den Berg, *Een royale kijk op Holland*. DBNL, 2002.
W. van den Berg, *Sociabiliteit, genootschappelijkheid en de orale cultus*. In: M. Spies, *Historische letterkunde. Facetten van vakbeoefening*. Groningen, 1984.
W. van den Berg, *Van wonderkind naar total loss? Rijklof Michaël van Goens (1748-1810)*. In: *Verlichte geesten. Een portrettengalerij voor Piet Buijnsters*. Onder redactie van K. Fens. Amsterdam, 1996.
L.Ph.C. van den Bergh, J. Heemskerk Azn., F.A.W. Miquel en A. Niermeyer, *Bibliographisch album.* In: *De Gids*. Jaargang 1854.
Bibeb & Vip's. Amsterdam, 1965.
Bibliographie. In: *De Gids*. Jaargang 1889.

D. Bierens de Haan, P.N. Muller en S.A. Naber, *Bibliographisch album.* In: *De Gids.* Jaargang 1858.
Bijbel. De Nieuwe Bijbelvertaling van het Nederlands Bijbelgenootschap. Heerenveen, 2004.
Bijdragen tot de Tooneelpoëzij. Door Mr. W. Bilderdijk. Te Leyden, bij L. Herdingh en Zoon, 1823. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1824.
M. Bijloo, *Hechting*. In *Ontwikkelingsstoornissen bij kinderen.* Onder redactie van M.H. Niemeijer en M. Gastkemper. Z.pl., 2004.
(K.W. Bilderdijk), *De dichtwerken van Vrouwe Katharina Wilhelmina Bilderdijk* (3 delen). Haarlem, 1859.
K.W. Bilderdijk, *Gedichten voor kinderen*. Editie: M. van Hattum. Amstelveen, 2010.
W. Bilderdijk, (*Brief door W. Bilderdijk)*. In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, 1782.
(W. Bilderdijk)*, Brieven van Mr. Willem Bilderdijk* (5 delen). Amsterdam/Rotterdam, 1836-1837.
W. Bilderdijk, *De bezwaren tegen den geest der eeuw van Mr. I. da Costa toegelicht.* Leiden, 1823.
(W. Bilderdijk), *De dichtwerken van Bilderdijk* (15 delen). Haarlem, 1859.
W. Bilderdijk, *De kunst der poëzy.* Editie: W. van den Berg en J.J. Kloek. Amsterdam, 1995.
W. Bilderdijk, *De ondergang der eerste wareld.* Editie: J. Bosch. Zwolle, 1959.
(W. Bilderdijk), *Dichterlijke zelfbeschrijving van Bilderdijk. Een keuze uit zijn gedichten.* Editie: Dr. J. Wille. Amsterdam, 1943
W. Bilderdijk, *Een **v**erslag betrekkelijk de bastaardwoorden, den 8sten Mei 1809 bij de tweede klasse van het Koninklijk Instituut uitgebragt*. Z.pl., z.j.
W. Bilderdijk, *Geschiedenis des Vaderlands* (13 delen). Amsterdam, 1832-1853.
W. Bilderdijk, *Geslachtlijst der Nederduytsche naamwoorden, op stellige taalgronden gevestigd* (2 delen). Amsterdam, 1822.
W. Bilderdijk, *Hanenpoot. Prentenboek voor zijn zoontje Julius Willem*. Editie: J. Bosch. Culemborg, 1977.
W. Bilderdijk, *Het dichterlijk tafereel der stad Leyden in den avond en nacht van den 12^{n} van Louwmaand 1807, door Mr. R.H. Arntzenius, aan een' oud' Liefhebber der Dichtkunst voorgelezen*. Editie: M. van Hattum. Amstelveen, 2012.
W. Bilderdijk, *Het nachtspook & Nachtwandeling.* Editie: M. van Hattum. Amstelveen, 2007.
W. Bilderdijk**,** *Het nicotiaanse kruid en Uitzicht op mijn dood.* Haarlem, 1832.
W. Bilderdijk, *Kort verhaal van eene aanmerklijke luchtreis en nieuwe planeetontdekking. Uit het Russisch vertaald*. Editie: M.J.G. de Jong. Den Haag, z.j.
W. Bilderdijk, *Mengelingen* (4 delen). Amsterdam, 1804.
W. Bilderdijk, *Mengelingen en fragmenten*. Amsterdam, 1834.
W. Bilderdijk, *Mijn verlustiging.* Editie: M.A. Schenkeveld-van der Dussen. Zutphen, 1975.

(W. Bilderdijk), *Mr. W. Bilderdijks briefwisseling 1795-1797. Brieven* en *Commentaar*. Editie: J. Bosch, H.W. Groeneveldt en M. van Hattum. Utrecht, 1988.
(W. Bilderdijk), *Mr. W. Bilderdijks briefwisseling 1798-1806.* Editie: M. van Hattum. 't Goy-Houten, 2007.
W. Bilderdijk, *Nederlandsche spraakleer.* 's-Gravenhage, 1826.
W. Bilderdijk, *Nieuwe mengelingen*. Deel 1. Leiden, 1832.
W. Bilderdijk, *Nieuwe mengelingen*. Deel 2. Amsterdam, 1806.
W. Bilderdijk, *Nieuwe taal- en dichtkundige verscheidenheden* (4 delen). Rotterdam, 1824-1825.
W. Bilderdijk, *Op een Jacobaas-kannetjen.Onuitgegeven dichtstukjen van Mr. W. Bilderdijk.* In: *Braga: dichterlijke mengelingen, 1843* (1842-1843).
(W. Bilderdijk), *Opstellen van godgeleerden en zedekundigen inhoud, nagelaten door Mr. W. Bilderdijk* (2 delen). Amsterdam, 1833.
W. Bilderdijk, *Redevoering over de Voortreffelijkheid der Schilderkunst, in derzelver Voorwerp beschouwd.* 's-Gravenhage, 1838.
W. Bilderdijk, *Speels vernuft. Rebus-brieven en bedriegers.* Editie: J. Bosch. 's-Gravenhage, 1981.
W. Bilderdijk, *Taal- en dichtkundige verscheidenheden* (4 delen). Rotterdam, 1820-1823.
W. Bilderdijk, *Verhandelingen ziel-, zede- en rechtsleer betreffende*. Leiden, 1821.
W. Bilderdijk. *Verspreide gedichten* (2 delen). Amsterdam, 1809.
W. Bilderdijk, *Voorrede van de uitgever* bij *De Geuzen, vaderlands dichtstuk (1785)*.
(W. Bilderdijk), *Willem Bilderdijk. Liefde en ballingschap. Brieven 1795-1797*. Editie: M. Mathijsen. Amsterdam/Antwerpen, 1997.
W. Bilderdijk, P. van Braam, P. de Vleeschoudere en J. van den Vondel, *Vertalingen van het kerkgezang: Stabat Mater Dolorosa*. In: *Belgisch museum voor de Nederduitsche tael- en letterkunde en de geschiedenis des vaderlands*. Deel 3 (1839).
Bilderdijk-Commissie, *Mr. Willem Bilderdijk*. Pretoria/Amsterdam/Potchefstroom, 1906.
W. Bilderdijk en P.R. Feith, *Onuitgegeven brieven van Bilderdijk aan Feith*. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*. Jaargang 24 (1905).
Bilderdijk, Kinker en Van Hemert, *Als van hooger bestemming en aart*. Editie: C. Madelein en J. Pieters, met een nawoord van P. Gerbrandy. Groningen, 2008.
Bilderdijks boekenwijsheid. Symposium 28-29 april 1988. Bijdragen over de veilingcatalogi van Bilderdijks bibliotheek. Redactie: M. van Hattum en J. Zwaan. Amsterdam, 1989.
Bio- en bibliografisch lexicon van de neerlandistiek. Onder redactie van de Commissie voor Taal- en Letterkunde van de *Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, kernredactie: W. van Anrooij, I. Biesheuvel, K. van Dalen-Oskam en J. Noordegraaf. DBNL, 2004.
P.J. Blok, *Geschiedenis van het Nederlandsche volk.* Deel 4. Leiden, 1926 (derde, herziene druk).

J. Blokker, *De volkse furie van n Rotterdamse Oranjemeid*. In: *NRC Handelsblad* 03-04-2009.
N. van der Blom, *Nehalennia in de Nederlandse romantiek*. In *Hermenevs*. 28e Jaargang, aflevering 3, 15 november 1946.
Boekbeschouwing, Aan de Roomsch-katholijken dezer dagen. (Door een Protestant.) Te Leyden, bij L. Herdingh en Zoon, 1823. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1824.
Boekbeschouwing, Kerkredenen van J.H. Merle dAubigné, uit het Fransch vertaald en met vermeerderde Aanteekeningen nagelaten door Mr. W. Bilderdijk. Te Amsterdam, bij J. Immerzeel, Juni, 1833. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1834.
Boekbeschouwing, Opstellen van godgeleerden en zedekundigen inhoud, nagelaten door Mr. W. Bilderdijk. II Deelen. Te Amsterdam, bij J. Immerzeel, Jun, 1833. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1835.
Boekbeschouwing, Redevoeringen des Heiligen Oudvaders Chrysostomus, uit het Grieksch overgebragt door Mr. Willem Bilderdijk. Breda, bij F.P. Sterk, 1832. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1832.
(N. Boileau-Despréaux), *L'Art poétique de Boileau*. Paris, 1815.
A. Borgeld, *Kusjens van Bilderdijk en Lessing*. In: *De Nieuwe Taalgids*. Jaargang 23 (1929).
J. Bosch, *Bij de lichtbeelden over Bilderdijk.* In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, 1981.
J. Bosch, *Mr. W. Bilderdijks briefwisseling. Aanvullende uitgave.* Deel 1: 1772-1794. Proefschrift. Wageningen, 1955.
J. Bosch, *Nieuwe aspecten in de Bilderdijk-studie*. In: *De Nieuwe Taalgids*. Jaargang 58 (1965).
S. van den Bossche, *De wereld is zoo schoon waarvan wij droomen. Jan van Nijlen. Biografie.* Tielt/Amsterdam, z.j.
M. ter Braak, *Hampton Court*. In: *Verzameld Werk*. Deel 2. Amsterdam, 1950.
M. ter Braak, *Politicus zonder partij*. Amsterdam, 1967.
(G.A. Brederode), *Groot Lied-Boek van G.A. Brederode*. Editie: A.A. van Rijnbach. Rotterdam, 1968.
Briefwisseling van Mr. W. Bilderdijk met de hoogleeraren en Mrs. M. en H.W. Tydeman gedurende de jaren 1807 tot 1831. Editie: H.W.T. Tydeman (2 delen). Sneek, 1866-1867.
Brieven over het Natuurregt aan den Heer Paulus van Hemert, naar aanleiding van Mr. W. Bilderdijks korte ontwikkeling der gronden van het Natuurrecht en daarbij gevoegde zielkundige Verhandelingen; door Mr. J. Kinker. Te Amsterdam, bij J. van der Hey en Zoon, 1823. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1825.
Brieven van Mr. Willem Bilderdijk. In: *De Gids.* Jaargang 1837.
M. Bril, *De kleine keizer. Verslag van een passie*. Amsterdam, 2009.
W.G. Brill, *Tweede hoofdstuk. De Rhetorico-didactiek in poëzij.* In: *Nederlandsche spraakleer*. Deel 3. *Stijlleer (Rhetorica. Letterkundige encyclopedie en kritiek)*. Leiden, 1866.

J. ten Brink, I*saäc da Costa* en *Jacob van Lennep*. In: *Geschiedenis der Noord-Nederlandsche letteren in de XIXe eeuw*. Deel 1. Amsterdam 1888.
T.H.J. Broekmans, *De Tafelspelen van Pieter Cz. Hooft*. Amsterdam 1992.
C. van Bruggen, *Prometheus. Een bijdrage tot het begrip der ontwikkeling van het individualisme in de literatuur* (2 delen). Rotterdam, 1919.
A.A. Bucher, *Psychologie der Spiritualität. Handbuch*. Basel, 2007.
B. Büch, *De geopiaceerde wereld van Willem Bilderdijk*. In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, 1981.
P.J. Buijnsters, *Willem Bilderdijk en de Geestenwareld*. In: *De Nieuwe Taalgids* 60 (1967).
M. Bultink, *Willem Bilderdijk en zijn weldoener. Zijn vriendschap met Johan Valckenaer*. Doctoraalscriptie. Leiden, 1988.
C. Busken Huet, *Het land van Rembrandt. Studiën over de Noordnederlandsche beschaving in de zeventiende eeuw*. Alphen aan den Rijn, 1980.
C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 2. Haarlem, z.j.
C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 4. Haarlem, z.j.
C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 10. Z.pl., 1882.
C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 16. Haarlem, z.j.
C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 18. Z.pl., z.j.
C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 24. Z.pl., 1887.
C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 25. Z.pl., 1888.
W.G.C. Byvanck, *De jeugd van Isaac da Costa.(1798-1823)*. In: *De Gids*. Jaargang 1893.
W.G.C. Byvanck, *De jeugd van Isaäc da Costa (1798-1825)* (2 delen). Leiden, 1894-1896.
W.G.C. Byvanck, *J.W. Kumpel en Bilderdijk.* In: *De Gids*. Jaargang 1898.
W.G.C. Byvanck, *Vaderlandsche-geschiedenisstudies*. In: *De Gids*. Jaargang 1901.
W.G.C. Byvanck en J.N. van Hall, *Aanteekeningen en opmerkingen*. In: *De Gids*. Jaargang 1895.
A. Capadose, *Bestrijding der Vaccine of de Vaccine aan de Beginselen der Godsdienst, der Rede en der ware Geneeskunde getoetst*. Amsterdam, 1823.
A. Capadose, *Bijdrage tot de Bestrijding der Vaccine. Antwoord op den Voorlopigen Brief van F. van der Breggen, Cornz. Med. Doctor en Hoogleraar, enz*. Amsterdam, 1823.
A. Capadose, *Ernstige en Herhaalde Waarschuwing aan allen, die de Waarheid liefhebben tegen de ongeoorloofde en verderfelijke Koepokinenting of De Waarde der Vaccine, van den Med. Doct. C.G. Ontijd, volledig wederlegd en eenige Punten der Bestrijding verder ontwikkeld*. Amsterdam, 1825.
A. Capadose, *Nieuwe Bijdrage tot de Bestrijding der Vaccine behelzende de Ontwikkeling van sommige voorname Punten en derzelve Bevestiging door Feiten, vervat in de Wederlegging van onderscheide Recensiën enTegenschriften*. Amsterdam, 1824.
A. Capadose, *Ontijds Ja en Neen*. Amsterdam, 1825.
A. Capadose, *Vaccine en Gewetensvrijheid*. 's-Gravenhage, 1872.

J.D. van der Capellen tot den Pol, *Aan het volk van Nederland. Het democratisch manifest (1781).* Editie: W.F. Wertheim en A.H. Wertheim-Gijse Weenink. Amsterdam, 1966.
W.F. Carlebur, *Het spelling- en taalstelsel van Bilderdijk, Siegenbeek, Weiland en andere spraakkunstenaren: vrijmoedig beoordeeld*. Amsterdam, 1856.
(J. Cats), *Dichterlijke werken van Jacob Cats, Ridder, Raadpensionaris van Holland*. Amsterdam, 1828
J. Cats, *Verhalen uit de Trou-ringh*. Editie: J. Koppenol. Amsterdam, 2003.
P.D. Chantepie de la Saussaye, *Het leven van Nicolaas Beets. Met een volledige lijst zijner geschriften bijeengebracht door Mr. D. Beets en Mejuffrouw A. Beets.* Haarlem, 1904.
R. de Chateaubriand, *Le Génie du christianisme*. Tours, 1868.
I. Cialona, *Over Byron, Bilderdijk en Beets.* In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, 2008.
Cinna, Treurspel, (na(ar) Corneille) door Mr. Willem. Bilderdijk. En Ifigenia in Aulis, Treurspel, (na(ar) Racine) door Vr. Katharine Wilhelmine Bilderdijk. Te Amsterdam, bij Immerzeel en Comp. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1810.
W. de Clercq, *Naar zijn dagboek*. Editie: A. Pierson. Z.pl., 1869.
W.A. de Clercq, *Willem de Clercq (1795-1844)*. Amsterdam, 1999.
H.T. Colenbrander, *De patriottentijd. Hoofdzakelijk naar buitenlandsche bescheiden* (3 delen). Den Haag, 1897-1899.
G. Colmjon, *Conrad Busken Huet: een groot Nederlander*. Den Haag, 1944.
P. Corneille, *Cinna. Tragédie 1640*. Strasbourg/Paris/New York, z.j.
I. da Costa, *Aan Nederland*. Amsterdam, 1826.
I. da Costa, *Bilderdijk en Vondel, uit de Feestrede van Mr Is. Da Costa*. In: *Dietsche Warande*. Jaargang 2 (1856).
(I. da Costa), *Da Costas kompleete dichtwerken.* Deel 2. Haarlem, 1862.
(I. da Costa), *Da Costas kompleete dichtwerken* Deel 3. Haarlem, 1863.
I. da Costa, *De mensch en de dichter Willem Bilderdijk, eene bijdrage tot de kennis van zijn leven, karakter, en schriften*. Haarlem, 1859.
I. da Costa, *Dichterlijk Krijgsmuzijk*. Amsterdam, 1826.
I. da Costa, *Geestelijke Wapenkreet.* Rotterdam, 1825.
I. da Costa, *Opheldering aangaande de Rechtspleging van 's Lands Advocaat, Johan van Oldenbarneveld. Tweede Stukjen, zijnde een Vervolg op de Inlichtingen omtrent het Karakter van Prins Maurits van Nassau.* Rotterdam, 1825.
I. da Costa, *Poëzy.* Deel 1. Haarlem, 1847.
I. da Costa, *Zangen uit verscheidenen leeftijd*. Haarlem, 1847.
Q.W.J. Daas, *De gezangen van in Nederland*. Proefschrift. Nijmegen, 1961.
Van Dale, *Groot Woordenboek der Nederlandse taal* (3 delen). Editie: G. Geerts en H. Heestermans m.m.v. C. Kruyskamp. Utrecht/Antwerpen, 1984.
J.B. David, *Over de Bilderdyksche afwykingen van het gewoon schryfgebruyk in Holland*. In: *Belgisch museum voor de Nederduitsche tael- en letterkunde en de geschiedenis des*

vaderlands. Onder redactie van J.F. Willems. Deel 3. Maatschappij tot Bevordering der Nederduitsche Taal- en Letterkunde. Gent, 1839.
De Bezwaren tegen den Geest der Eeuw van Mr. I. da Costa, toegelicht door Mr. Willem Bilderdijk. Te Leyden, bij L. Herdingh en Zoon, 1823. Bestrijding der Vaccine of de Vaccine aan den beginselen der Godsdienst, der Rede en der ware Geneeskunde getoetst. Door Abraham Capadose, Med. Doct. Te Amsterdam, bij C.G. Sulpke, 1823. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1823.
De Cykloop, Saterspel. Naar het Grieksch van Euripides, door Mr. W. Bilderdijk. Te Amsterdam, bij ten Brink en de Vries, 1828. In*: Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1830.
De herdenking van Bilderdijks geboortedag georganiseerd door het Nationaal Comité Bilderdijk-herdenking 1956. Amsterdam, 1956.
De Hollandsche vertaalmolen. Nederlandse beschouwingen over vertalen 1820-1885. *Vertaalhistorie.* Deel 5a. Editie: C. Koster. Den Haag, 2002.
De Lutheranen in Amsterdam: gedenkboek ter gelegenheid van 400 jaar Evangelisch-Lutherse Gemeente te Amsterdam (1588-1988). Onder redactie van J. Happee, J.L.J. Meiners en H. Mostert. Hilversum, z.j.
De Nederlandse en Vlaamse auteurs van middeleeuwen tot heden met inbegrip van de Friese auteurs. Onder redactie van G.J. van Bork en P.J. Verkruijsse. Weesp, 1985.
De Ouderdom, in zes Zangen, door Mr. R. Feith. Tweede Druk. Te Rotterdam, bij J. Immerzeel, Jun, 1819. Het Graf, in vier Zangen, door Mr. R. Feith. Tweede Druk. Te Rotterdam, bij J. Immerzeel, Jun, 1819. Thirsa, of de Zege van den Godsdienst. Treurspel. Door Mr. R. Feith. Vierde Druk. Te Rotterdam, bij J. Immerzeel, Jun, 1822. Het Buitenleven, in vier Zangen. (Naar den Abbé Delille.) Door Mr. W. Bilderdijk. Tweede Druk. Te Rotterdan, bij J. Immerzeel, Jun, 1821. Zedekundige Schoonheden van Dr. H. Blair. Tweede Druk. Te Haarlem, bij de Wed. A. Loosjes, Pz, 1822. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1823.
De Post van den Helicon. Amsterdam, 1788.
Der dienstboden eer tegen Mr. W. Bilderdijks aantijgingen verdedigd. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1825.
De Recensent van Mr. W. Bilderdijks Nieuwe Uitspruitsels in de Vaderlandsche Letteroefeningen aan de zeer geleerde Heeren B. en V. over hunne zedige Antikritieken in den Recensent ook der Recensenten. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1818.
De Spectator. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1825.
C. de Deugd, *Het metafysisch grondpatroon van het romantische literaire denken.De fenomenologie van een geestesgesteldheid. With a summary in English*. Groningen, 1971.
De Veldeling, of de Fransche Landgedichten, van den Abt Jaques Delille, in Nederduitsche Vaerzen gevolgd, door N.C. Brinkman, Wed. C. van Streek. Te Amsteldam, by G. Roos, 1803. Het Buitenleven, in vier Zangen. (Gevolgd naar lHomme des Champs, ou les Georgiques Françoises, van den Abbé Delille.) Door Mr. Willem Bilderdyk. Te Amsterdam, by J. Allart, 1803. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1803.
L. van Deyssel, *De scheldkritieken*. Editie: H.G.M. Prick. Amsterdam, z.j.

L. van Deyssel, F. van der Goes en M.C.L. Lotsij, *Boekbeoordeelingen*. In: *De Nieuwe Gids*. Jaargang 5 (1890).
De ziel van de poëet vertoont zich in zijn dichten. Lyriek van vier Amsterdamse dichters uit de 17e eeuw. Spectrum van de Nederlandse letterkunde 9. Editie: M.C.A. van der Heijden. Utrecht/Antwerpen, 1968.
Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, tekstrevisie van de vierde editie, aangeduid als DSM-IV-TR. Z.pl. 2000.
M. van Dijk, *Frederik Carel Gerretson (1884-1958). Tussen Vrijheid en Gezag. Een studie naar de maatschappijkritiek van Prof. Dr. F.C. Gerretson*. In: *Utrechtse Historische Cahiers*. Jaargang 20 (1999) nr 2.
B.P.M. Dongelmans, *VIII Fondsvorming*. In: *Johannes Immerzeel junior (1776-1841)*. Amstelveen, 1992.
N.A. Donkersloot, *Hoofdstuk II De Nieuwe Gids: Wording,Werking, Karakter, Ontbinding*. In: *De episode van de vernieuwing onzer poëzie (1880-1894)*. Utrecht, 1929.
A.H.E. Douwes Dekker, *Aesculaap als caricatuurschilder. Bedenkingen tegen het artikel van Dr. Th. Swart Abrahamsz.* Batavia, 1889.
E. Douwes Dekker, *De Geschiedenis van Woutertje Pieterse. Uit de 'Ideen' verzameld*. Editie: J. van den Berg Eysinga-Elias. Amsterdam, 1921.
(E. Douwes Dekker), *Ideen van Multatuli. Eerste en Vijfde bundel.* Amsterdam, 1879-1877.
E. Douwes Dekker, *Max Havelaar of de koffieveilingen der Nederlandsche Handel-Maatschappij*. Editie: G.W. Huygens. Rotterdam, 1972.
S. Dresden, *Over de biografie*. Amsterdam, z.j.
Drie protestantse conservatieven uit de 19e eeuw. Onder redactie van R.E. de Bruin en G.J. Schutte. Amsterdam, 1994.
A. Drost, *Hermingard van de Eikenterpen.* Editie: P.N. van Eyck. Amsterdam, 1939.
O.W. Dubois, *Een vriendschap in Réveilkring. De omgang tussen Isaäc da Costa en Willem de Clercq (1820-1844)*. Proefschrift. Heerenveen, 1997.
Duff Cooper, *Talleyrand. Speler met machten*. Rotterdam, 1977.
Ph. Dwyer, *Napoleon: the path to power 1769-1799*. London/New York/Berlin, 2007.
F. van Eeden. *Finis.* In: *De Nieuwe Gids.* Jaargang 2 (1887).
Een bezoek bij Bilderdijk, in den zomer van 1831. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1832.
Een eeuw rare kostgangers. Vereniging Het Bilderdijk-Museum 1908-2008. Onder redactie van M. van Hattum, M. van Rooijen, J. van Eijnatten en G. Harinck. Amstelveen, 2008.
Een proefje van Bilderdijks redeneerwijze. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1824.
J. van Eijnatten, *Adversaria Willem Bilderdijk Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, Leiden en Letterkundig Museum, Den Haag.* Amstelveen, 1997. Amstelveense Gastcahiers 5.

J. van Eijnatten, *Het stamhuis van Oranje en de komst van het vrederijk. Illuminisme en literaire topoi in Bilderdijks vroege politieke gedichten, 1787-1793.* In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 111 (1995).
J. van Eijnatten, *Hogere sferen. De ideeënwereld van Willem Bilderdijk*. Hilversum, 1998.
J. van Eijnatten, *Hypochondrische ziel. Lichaam en geest in* De ziekte der geleerden (1807) *van Willem Bilderdijk*. In: *De Negentiende Eeuw* 22 (1998).
J. van Eijnatten, *Studie, vergoelijking, popularisering. Perspectieven op artikel 3 lid 1 van de Vereniging Het Bilderdijk-Museum.* www.dare.ubvu.vu.nl
J. van Eijnatten, *Willem Bilderdijk (1756-1831). De ideeënwereld van het gefnuikt genie.* In: *Nederlandse Letterkunde* 1 (1996).
W. Elsschot, *Verzameld werk*. Amsterdam, 1963.
A.W. Engelen, *Uit de gedenkschriften van een voornaam Nederlandsch beambte*. Tiel, 1882.
B. Engelfriet, *De missie van een genie. De spirituele wereld van orangist Willem Bilderdijk*. Amsterdam, 2010.
L. Engelfriet, *Bilderdijk en het jodendom. Bilderdijks waardering van het joodse denken in zijn confrontatie met de tijd*. Zoetermeer, 1995.
Etymologisch woordenboek. De herkomst van onze woorden. Editie: P.A.F. van Veen in samenwerking met N. van der Sijs. Utrecht/Antwerpen, 1989.
E. Evink, *Het verlangen alles te zeggen*. In:*Krisis*. Jaargang 2.
C. Fasseur, *Wilhelmina. De jonge koningin*. Z.pl., 2003.
C. Fasseur, *Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormeloze jas*. Z.pl., 2003.
R. Feith, *Dicht- en prozaïsche werken*. Deel 3. Rotterdam, 1824.
R. Feith, *Julia*. Editie: J.J. Kloek en A.N. Paasman. Den Haag, 1982.
R. Feith, *Oden en gedichten* (3 delen). Zwolle, 1824.
(R. Feith), *Thirsa, of de zege van den godsdienst*. In: *Dicht- en Prosaïsche werken van Mr. Rhijnvis Feith.* Deel 7. Rotterdam, 1824.
(R. Feith), *Zoals men aan gemeenzaame vrienden gewoon is te schrijven. De correspondentie van Rhijnvis Feith 1753-1824*. Editie: J. C. Streng. Epe, 1994.
Folia Bilderdijkiana. Bladen voor Bosch. Onder redactie van M. van Hattum, L. Strengholt en P. van Zonneveld ter gelegenheid van de 75 ste verjaardag van Prof. Dr. J. Bosch. Amsterdam, 1985.
(J. de la Fontaine), *Tables des fables de la Fontaine illustrés par Gustave Doré*. www.memodata.
com/2004/fr.
J. Fontijn, *Tweespalt. Het leven van Frederik van Eeden tot 1901*. Amsterdam, 1999.
J.G. Frederiks en F.J. van den Branden, *Biographisch woordenboek der Noord- en Zuidnederlandsche letterkunde*. Amsterdam, 1888-1891.
R. Fruin, *Mevrouw Bilderdijk-Woesthoven en haar slachtoffer*. In: *De Gids.* Jaargang 1897.
A.J.C.M. Gabriëls, *Hulshoff, Maria Aletta*. In: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland.* URL: http://www.historici.nl.

Galante Dichtluimen door H. Riemsnijder en Willem Bilderdijk. Editie: J. van Vloten. Amsterdam, 1869.
J.H. Gallée, *Briefwisseling tusschen Jacob Grimm, H.W. Tydeman en W. Bilderdijk*. In: *De Gids*. Jaargang 1883.
Gedenkzuil voor W. Bilderdijk. Te Amsterdam, bij M. Westerman en Zoon, 1833. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1834.
T. Geerts, *Het Bilderdijk-Museum. Catalogus van kunstvoorwerpen*. Leiden, 1994.
Ch. van Genderen, *Kaat Mossel: helleveeg of heldin? De beeldvorming van Rotterdams bekendste mosselvrouw tussen 1784 en nu*. Doctoraal scriptie. Universiteit van Amsterdam, 2009.
(P.A. de Génestet), *De dichtwerken van P.A. de Génestet*. Amsterdam, 1873.
C. Gerretson, *Moord of recht? Twee studies over Johan van Oldenbarnevelt. Uit de nalatenschap van de schrijver.* Editie: M. van der Bijl en L. Kok. Baarn, 1969.
C. Gerretson, *Verzamelde Werken*. Deel 1. Baarn, 1973.
Geschiedenis des Vaderlands door Mr. W. Bilderdijk; uitgegeven door Prof. H.W. Tydeman. Dertiende Deel, Eerste Stuk. Te Amsterdam, bij J. de Ruyter, 1851. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1853.
Geschiedenis des Vaderlands door Mr. W. Bilderdijk; uitgegeven door Prof. H.W. Tydeman. Dertienden Deel, Tweede Stuk. Te Amsterdam, bij J. de Ruyter, 1853. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1853.
Geslachtlijst der Nederduitsche Naamwoorden op stellige taalgronden gevestigd, door Mr. W. Bilderdijk. In II Deelen. Te Amsterdam, bij J.C. Sepp en Zoon. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1825.
P. Geyl, *Bilderdijk als geschiedschrijver*. In: *Kernproblemen van onze geschiedenis. Opstellen en voordrachten 1925-1936.* Utrecht, 1937.
P. Geyl, *Een eeuw strijd om Bilderdijk (1956)*. In: P. Geyl, *Van Bilderdijk tot Huizinga. Historische toetsingen.* Utrecht/Antwerpen, 1963.
P. Geyl, *Napoleon voor en tegen in de Franse geschiedschrijving*. Utrecht, 1946.
J. van Gilse, *Bibliographisch album*. In: *De Gids*. Jaargang 1858.
J.W. Goethe, *An die Zikade*. In: *Johann Wolfgang Goethe @ w.w.w.wissen-im-Netz.info*.
H.A. Gomperts, *Bilderdijk*. In: *De geheime tuin*. Amsterdam, 1963.
G. Gorris, *J.G. Le Sage ten Broek en de eerste faze van de emancipatie der katholieken* (2 delen). Amsterdam, 1947-1949.
H. Gorter, *Mei. Een gedicht*. Editie: G. Stuiveling. Den Haag/Bussum, 1965.
S. Gorter, *Over Bilderdijk*. In: *De Gids*. Jaargang 1869.
G. Gossaert, *Ringsteken*. In: *Dietsche Warande en Belfort.* Jaargang 32 (1932).
K. de Graaff, *Branden in Brabant*. Den Dungen, 2010.
S. Greenblatt, *Hamlet in Purgatory*. Princeton/Oxford, 2001.
S. Greenblatt, *William en de wereld. Hoe Shakespeare Shakespeare werd*. Amsterdam, 2004.
G. Groen van Prinsterer, *Archives ou correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau (première série). Tome I 1552-1565*. Leiden, 1841.

G. Groen van Prinsterer, *Handboek der geschiedenis van het vaderland* (2 delen). Middelharnis, 1927.
G. Groen van Prinsterer, *Ongeloof en revolutie. Eene reeks van historische voorlezingen*. Leiden, 1847.
Gulielmi a Teisterbant (dict. Bilderdijk) Icti Observationum et Emendationum Liber unus. Brunovici Typis Car. Reichard, 1806. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1806.
Haarlems weêrklank van Bilderdijks afscheid aan Leyden. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1827.
H.S. Haasse, *Schaduwbeeld of Het geheim van Appeltern. Kroniek van een leven*. Amsterdam, 1989.
Handelingen der jaarlijksche vergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, gehouden den 3 van Hooimaand 1832. Z.pl., z.j.
Handelingen der jaarlijksche vergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, gehouden den 5 van Hooimaand 1831. Z.pl., z.j. Toespraak van Siegenbeek over toen nog levende Bilderdijk.
A.J.A.M. Hanou, *Hier van daan naar moeder Mallet. Liedjes in het werk van Kinker.* In: *Kunst & Letterkunst*. Amsterdam, 2000. Blz.60-76.
A.J.A.M. Hanou, *Sluiers van Isis. Johannes Kinker als voorvechter van de Verlichting, in de vrijmetselarij en andere Nederlandse genootschappen, 1790-1845* (2 delen). Proefschrift. Deventer, 1988.
O. Z. van Haren, *De Geuzen: vaderlandsch gedicht* (2 delen). Editie: W. Bilderdijk. s'-Gravenhage, 1826.
M. t Hart, *Dienstreizen van een thuisblijver.* Amsterdam/Antwerpen, 2011.
M. t Hart, *Waarheidsvinding*. In: *NRC Handelsblad. Weekblad & Wetenschap* 21-08-2010.
W.J.C. van Hasselt, *Album, Korte berigten over boekwerken, vlugschriften enz., aankondigingen van vertalingen, letterkundig nieuws, enz.* In: *De Gids*. Jaargang 1837.
M. van Hattum, *Da Costa tussen Bilderdijk en Suringar. Een uitgeversdocumentatie*. Amsterdam, 2004.
M. van Hattum, *Jan Fredrik Helmers (1767-1813). Leven en werk van een Amsterdamse wereldburger*. Proefschrift. Amsterdam, 1996.
F. Haverschmidt, *Familie en kennissen*. Schiedam, 1894.
J.A.F.L. van Heeckeren, *De weduwe van O.Z. van Haren*. In: *De Gids*. Jaargang 1875.
K. Heeroma, *Op zoek naar Bilderdijk*. In: *De weegschaal. Essays van Protestantsche Letterkundigen.* Editie: B. Bakker, B. de Goede en G. Kamphuis. Kampen, (1937).
Heldinnenbrieven door Pieter van Schelle. Verzameld en uitgegeven door Mr. W. Bilderdijk. Te Dordrecht, bij J. de Vos en Comp, 1825. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1828.
Helmers en France. Dagboek, brieven en gedichten van Jan Fredrik Helmers. Editie: M. van Hattum. Amstelveen, 2014.
D. Helmers, *Catharina Rebecca Woesthoven: een kwaadaardig mens?* In: *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman. Jaargang 32.*

(J.F. Helmers), *Nagelaten gedichten van J.F. Helmers*. 's-Gravenhage, 1823.
W.F. Hermans, *De raadselachtige Multatuli*. Amsterdam, 1976.
W.F. Hermans, *Door gevaarlijke gekken omringd*. Amsterdam, 1988.
W.F. Hermans, *Het sadistische universum*. Amsterdam, 1968.
Het Franse Nederland: de inlijving 1810-1813. De juridische en bestuurlijke gevolgen van de 'Réunion' met Frankrijk. Onder redactie van A. Berkvens, J. Hallebeek en A. Sirks. Hilversum, 2012.
Het Nicotiaansche kruid, en uitzicht op mijn dood. Van wijlen Mr. Willem Bilderdijk. Voorafgegaan door een Levensbericht des Dichters. Te Rotterdam, bij A.F.H. Smit, 1832. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1832.
Het Nieuwe Testament. Editie: apologetische vereniging Petrus Canisius. Utrecht/Antwerpen, 1954.
Het Oude Testament. Editie: apologetische vereniging Petrus Canisius. Utrecht/Antwerpen, 1954.
A. Heumakers, *Mario Praz*, *The romantic agony*, 1933. In: *NRC Handelsblad* 12-09-1997.
A. Heyting, *Willem Bilderdijk als dichter, Nieuwe Studies.* Deel 1: *Albert Verwey en Bilderdijk.* Deel 2: *Versbeschouwing.* Den Haag, 1931-1940.
H.L. Spieghels Hartspiegel, in nieuwer Taal en Dichtmaat overgebracht door Mr. Willem Bilderdijk. Te Amsterdam, bij ten Brink en de Vries. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1832.
W.J. Hofdijk, *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*. Amsterdam, 1857.
R. Honings, *Geleerdheids zetel, Hollands roem! Het literaire leven in Leiden 1760-1860*. Proefschrift. Leiden, 2011.
R. Honings, *Ô bloem der steden. Bilderdijk en Leiden. Met een Woord vooraf door Peter van Zonneveld.* Leiden, 2006.
P.C. Hooft, *Granida*. Editie: L. van Gemert. Amsterdam, z.j.
C. van Hoore, *Bilderdijk krijgt nieuwe gevelsteen.* In: *Haarlems dagblad* 16-12-2009.
S.A. van den Hoorn, *De Borg des Beteren Verbonds*. Delfzijl, 1881.
Horatius, *Ars poetica, voorzien van een nabeschouwing over Horatius dichterlijk voortleven bij Bilderdijk.* Editie: P.H. Schrijvers. Amsterdam, 1980.
M. Horkheimer: *Gesammelte Schriften*. *Dialektik der Aufklärung und Schriften 1940–1950*. Deel 5. Frankfurt am Main, 1987.
A.G. van der Horst, *Bilderdijks* Kort verhaal van een aanmerklijke luchtreis *(Groningen, 1813) bezien tegen de achtergrond van vroegere Astronomische Romans*. Editie: P.E.L. Verkuyl. Amstelveen, 1994.
Hugo de Groot. Bilderdijk. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1829.
J. Huizinga. *Tien studiën*. Haarlem, 1926.
Hulde aan Helmers. Lofdichten op Jan Fredrik Helmers (1767-1813) ter gelegenheid van zijn 200ste sterfdag op 26 februari 2013. Editie: M. van Hattum. Amstelveen, 2013.
A. van Hulzen, *Utrecht in de patriottentijd*. Zaltbommel, 1966.
G.W. Huygens, *Hendrik Tollens. De dichter van de burgerij. Een biografie en een tijdsbeeld*. Rotterdam/'s-Gravenhage, 1972.

In Nederduitsch gewaad. Nederlandse beschouwingen over vertalen 1760-1820. Vertaalhistorie. Editie: L. Korpel. Deel 4. Den Haag, 1993.
International Statistical Classification of Diseases and Related Health Problems. Geneva, 2007.
D. Jansen, *Op zoek naar nieuwe zekerheid. Negentiende-eeuwse protestanten en het spiritisme*. Proefschrift. Z.pl., 1994.
S. Janssens, M. Morrens en B.G.C. Sabbe, *Pseudologia fantastica: definiëring en situering ten aanzien van as I- en as II- stoornissen.* In: *Tijdschrift voor psychiatrie* 50 (2008).
A. Japin, *Zoals dat gaat met wonderen. Dagboeken 2000-2007.* Amsterdam/Antwerpen, 2008.
L. Jensen, *Het New Historicism: de reddende engel? Bilderdijk als casus.* Neerlandistiek.nl (oktober 2007).
L. Jensen, *The Dutch against Napoleon. Resistance Literature and National Identity, 1806-1813*. In: *Journal of Dutch Literature*. Volume 2, number 2. December 2011.
G.J. Johannes, *De lof der aalbessen*. Den Haag, 1997.
G.J. Johannes, *Geduchte verbeeldingskracht! Een onderzoek naar het literaire denken over de verbeelding- van Van Alphen tot Verwey*. Amsterdam, 1992.
W.J.A. Jonckbloet, *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde.* Deel 6*: de twee laatste eeuwen (2)*. Groningen, 1892.
M.J.G. de Jong, *Bilderdijks vertaling van de Oedipus Rex*. In *Hermenevs*. 34e Jaargang, aflevering 1, september 1962.
M.J.G. de Jong, *De eerste auteur van Feiths treurspel Thirsa*. In: *De Nieuwe Taalgids 50* (1957).
M.J.G. de Jong, *De keizer-dichter als engel en martelaar.* In: *De Gids*. Jaargang 2002.
M.J.G. de Jong, *Preromantisch classicisme en reactionaire romantiek. Bilderdijks dramaturgie*. Gent, 2012.
M.J.G. de Jong. *Toegang langs een achterdeur*. In: *De Gids* 1964. Jaargang 127.
M.J.G. de Jong en W. Zaal, *Bilderdijk. Een overzicht van zijn leven en een keuze uit zijn werken*. Kampen, 1960.
R.H.E. de Jong, *Bilderdijks Geschiedenis des Vaderlands*. Leiden, 1934.
A. Jongstra, *Letterknechten, vormt de natie!* In: *NRC Handelsblad* 18-01-2013.
A. Jongstra, *Van bevergeil tot kreeftenschaal*. In: *NRC Handelsblad* 26-11-2010.
J.H. Jung-Stilling, *Theorie der Geisterkunde in einer Natur-, Vernunft- und Bibelmäsigen Verantwortung der Frage: Was von Ahnungen, Gesichten und Geistererscheinungen geglaubt und nicht geglaubt werden müße*. Frankfurt/Leizig, 1808.
A. en M. Kagchelland, *Van dompers en verlichten. Een onderzoek naar de confrontatie tussen het vroege protestantse Réveil en de Verlichting in Nederland (1815-1826)*. (Leiden), 2009.
G. Kalff, *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*. Deel 6 en 7. Groningen, 1910-1912.
Kallimachus Lofzangen, door Mr. W. Bilderdijk. Te Amsterdam, bij P.J. Uylenbroek en J.W. IJntema en Comp, 1808. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1809.

D. Kalmijn, *Abraham Capadose. (Avec résumé en français).* Proefschrift. 's-Gravenhage, 1955.
H. Kamies, *Kerkgeschiedenis. Korte schetsen van de geschiedenis der Christelijk Gereformeerde Kerk*. Mussel, 1983.
I. Kant, *Correspondence.* Editie: A. Zweig. Cambridge, 1999. Blz. 71.
I. Kant, *Die Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*. Riga, 1785.
I. Kant, *Kritik der reinen Vernunft*. Riga, 1781.
J.M.N. Kapteijn, *Mr. Willem Bilderdijk.* In: *Taal en letteren*. Jaargang 16.
Karel ende Elegast. Editie: W. van den Ent en E. Rombauts. Zwolle, 1964.
H. Kern, *Bibliographisch album*. In: *De Gids*. Jaargang 1876.
H. Kern, *Mededeelingen, Over Bilderdijks Darthula in verband met de oude Iersche sage van Derdriu en de zonen Usnechs*. In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde,* 1897.
J. Kinker, *Brieven van Sophië aan Mr. Rhynvis Feith*. Amsterdam, 1807.
(J. Kinker), *Gedichten van Mr. J. Kinker*. Deel 1. Amsterdam, 1819.
(J. Kinker)*, J. Kinker (1764-1845) Briefwisseling*. Deel 1 (1792-1822). Editie: A.J.A.M. Hanou en G.J. Vis. Amsterdam/Atlanta, 1992.
J. Kinker, *Mijne minderjaarige Zangster*. Utrecht/Amsterdam, 1786.
S.R.E. Klein, *Patriots Republikanisme. Politieke cultuur in Nederland (1766-1787)*. Amsterdam, 1995.
Kleine dichterlyke handschriften. Vijfde schakeering. Amsterdam, 1792.
J.J. Kloek en W.W. Mijnhardt, *1800. Blauwdrukken voor een samenleving*. Den Haag, 2001.
W. Kloos, *Bilderdijk. Bloemlezing met inleiding en opmerkingen bij de gekozene gedichten.* Amsterdam, (1906).
W. Kloos, *Verzen*. Amsterdam, 1894.
M.E. Kluit, *Het protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten 1815-1865*. Amsterdam, 1970.
M.E. Kluit, *Het Réveil in Nederland 1817-1854*. Amsterdam, 1936.
A. Kluyver, *Bilderdijk en de taalwetenschap*. In: *Onze eeuw* IV (1906).
A. Kluyver, *Bilderdijks afscheid (1811)*. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*. Jaargang 40 (1921).
A. Kluyver, *Bilderdijks afstamming van den Zwaanridder*. In: *De Nieuwe Taalgids.* Jaargang 11 (1917).
A. Kluyver, *Over een gedicht van Bilderdijk op Karel I van Engeland*. In: *De Nieuwe Taalgids*. Jaargang 12 (1918).
L. Knappert, *Bijlage II. Voordracht van den Heer Dr. L. Knappert.Oude Nederlandsche Psalmberijmingen*. In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, 1906.
G. Knuvelder, *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde*. Deel 2 en 3. 's-Hertogenbosch, 1964.

L. Koenen, *De intuïtieve mensenmoraal. Bioloog Marc Hauser bouwt aan een universele moraalgrammatica. Iets doen blijkt overal erger dan iets laten*. In: *NRC Handelsblad* 26-09-2009.
L. Kolakowski, *Falls es keinen Gott gibt*. *Mit einem Geleitwort von Wolfram Weimer*. München, 2008.
R.A. Kollewijn, *Bilderdijks karakter.* In: *De Gids.* Jaargang 1890.
R.A. Kollewijn, *Bilderdijk. Zijn leven en zijn werken. Naar oorspronkelijke en voor een groot gedeelte onuitgegeven bescheiden samengesteld. Met portretten* (2 delen). Amsterdam, 1891.
G. Komrij, *In liefde bloeyende: de Nederlandse poëzie van de twaalfde tot en met de twintigste eeuw in honderd en enige gedichten*. Amsterdam, 1998.
J. Koopmans, *De Bilderdijk-litteratuur van 1906*. In: *De Nieuwe Taalgids*. Jaargang 1 (1907).
L. Korpel, *Aangesproken worden door het verleden. Over intimiteit en moralisme*. In: W. van den Berg en H. Pley, *Mooi meegnomen? Over de genietbaarheid van oudere teksten uit de Nederlands letterkunde.* Amsterdam, 1997.
F.K.H. Kossmann, *Opkomst en voortgang van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden*. Leiden, 1966.
J.W. Kumpel, *Vaderlandsche Gedenkstukken*. Leiden, 1783.
W. Kusters, *Liedren als zuilen*. In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, 1989.
A. Kuyper, *Bilderdijk in zijne nationale beteekenis. Rede gehouden te Amsterdam op 1 October 1906.* Amsterdam/Pretoria, (1906).
k Wou zo graag verstandig wezen. Geschriften uit de sfeer der Verlichting. Spectrum van de Nederlandse letterkunde 16. Editie: M.C.A. van der Heijden. Utrecht/Antwerpen, 1968.
K. ter Laan, *Letterkundig woordenboek voor Noord en Zuid*. Den Haag/Djakarta, 1952.
K. Lafeber, *Boekbespreking: Eric Palmen, Kaat Mossel, helleveeg van Rotterdam. Volk en verlichting in de 18e eeuw. Amsterdam, 2009*. In: *Res publica*. Jaargang 1 (2009). Blz.15-20.
(J.C. de Lannoy), *Nagelaten Dichtwerken van jongvrouwe Juliana Cornelia baronesse de Lannoy*. Leiden, 1783.
P. Leendertz (jr.), *Varianten in een gedicht van Bilderdijk*. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde.* Jaargang 31 (1912).
H.H.J. de Leeuwe, *Bilderdijk, het drama en het toneel*. Utrecht, 1990.
G. Leliefeld, *Bilderdijk en de Verlichting*. Berlicum, 2012-2019.
G. Leliefeld, *Condities (zonder welke niet) (1993-1995) & Berichten uit Berlicum (1995-2000)*. Den Dungen, 2009-2019.
G. Leliefeld, *Over het leven van een zonderling genie: Mr. Willem Bilderdijk (1756-1787).* Berlicum, 2012-2019.
G. Leliefeld, *Over het leven van een zonderling genie: Mr. Willem Bilderdijk (1788-1798)*. Berlicum, 2012-2019.
G. Leliefeld, *Verzamelde gedichten (1981-2008).* Den Dungen, 2008-2019.

G. Leliefeld, *Verzamelde verhalen.* Den Dungen, 2008-2019.
J. van Lennep, *De roos van Dekama. Geïllustreerd met 12 platen naar de origineele teekeningen van Ch. Rochussen.* Leiden, z.j.
J. van Lennep, *Ferdinand Huyck*. Leiden, z.j.
J. van Lennep, *Het leven van Mr. Cornelis van Lennep en Mr. David Jacob van Lennep, beschreven en toegelicht uit hun gedichten en andere oorspronkelijke bescheiden, en in verband met hun tijd beschouwd* (4 delen). Amsterdam, 1865.
M.F. van Lennep, *Het leven van Mr. Jacob van Lennep* (2 delen). Amsterdam, 1910.
Levensberigt van Mr. Hendrik Willem Tydeman. In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, 1863.
Leydens Ramp, door Mr. Willem Bilderdijk en Matthijs Siegenbeek. Met Afbeeldingen. Te Amsterdam, bij J. Allart en J. Ruis, 1808. In*: Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1809.
H. de Liagre Böhl, *Herman Gorter 1864-1927. Met al mijn bloed heb ik voor u geleefd*. Z.pl., 2000.
(P. van Limburg Brouwer), *Het leven van Mr. Samuel Iperuszoon Wiselius beschreven door zijnen behuwdzoon P. van Limburg Brouwer. Met portret en fac-similé.* Groningen, 1846.
(G. van de Linde), *De gedichten van den schoolmeester. Met 300 illustraties van Anth. de Vries.* Editie: J. van Lennep. Amsterdam, z.j.
(G. van de Linde), *Waarde Van Lennep. Brieven van De Schoolmeester.* Editie: M. Mathijsen. Amsterdam, 1977.
E.C. te Lintum, *Willem de Clercq, de mensch en zijn strijd*. Proefschrift. Utrecht, 1938.
H.J.M.F. Lodewick, *Literaire kunst*. Den Bosch, 1980.
Lofrede en Lijkzang op Sebald Fulco Johannes Rau, uitgesproken in de openbare Vergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leijden, op den twaalfden van Sprokkelmaand 1808; de eerste door J. Teissedre l'Ange, de laatste door W. Bilderdijk. Te Haarlem, bij J. Enschede en Zonen, 1808. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1808.
E. van Logchem, *Merken, Lucretia Wilhelmina van.* In: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland.* URL: http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/DVN/lemmata/data/merken.
M. Lok, *Valse illusies van vaderlandsliefde bij herdenking van 1813*. In: *NRC Handelsblad* 13-01-2013.
P. van Lommel, *Eindeloos bewustzijn. Een wetenschappelijke visie op de bijna-dood ervaring*. Kampen, 2007.
(C. Loots), *De Algemeene Vrede*, *gesloten te Amiens*, *den* 27*sten van Lentemaand*, 1802. *Toegezongen aan de Nederlanders*, *door Cornelis Loots*. *Uitgesproken in het Departement der Letterkunde van de Maatschappy* Felix Meritis, *den* 21*sten van Grasmaand*, 1802. In: Amsteldam, 1802. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1802.
F. C. Maatje, *Literatuurwetenschap. Grondslagen van een theorie van het literaire werk*. Utrecht, 1970.

H. Marsman, *Verzamelde gedichten*. Amsterdam, 1967.
M. Mathijsen, *Bilderdijk als nachtmerrie*. Digitaal te raadplegen in de Academiebibliotheek.
M. Mathijsen, *Bilderdijk revisited.* In: *Ons Erfdeel.* Jaargang 42 (1999).
M. Mathijsen, *De bevrijding van de albatros*. In: *NRC Handelsblad* 1-11-2009.
M. McLuhan, *Understanding Media: The Extensions of Man.* New York, 1964.
Mededelingenblad van de Vereniging Het Bilderdijk-Museum. Jaargang 1-29 (1984-2012)*.
J. Meijer, *Isaac da Costas weg naar het Christendom. Bijdrage tot de geschiedenis der Joodsche problematiek in Nederland*. Proefschrift. Amsterdam, 1946.
J. Meijer, *Martelgang of cirkelgang? Isaac da Costa als joods romanticus*. Paramaribo, 1954.
M. Meijer, *M. Vasalis. Een biografie*. Amsterdam, 2011
R.P. Meijer, *Literature of the Low Countries. A short history of Dutch literature in the Netherlands and Belgium*. The Hague/Boston, 1978.
D. Meijsing, *Over de liefde*. Amsterdam, 2008.
M. van Melkebeek, *Oefeningen. Middeleeuwen 1ste kandidatuur. Syllabus. Middeleeuws canoniek recht. Wetgeving, rechtsleer en rechtspraktijk*. Z.pl., z.j.
Mengelingen en Fragmenten, nagelaten door Mr. W. Bilderdijk. Te Amsterdam, bij J. Immerzeel, Jun, 1834. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1836.
Mengelpoëzy van W. Bilderdyk, benevens Vervolg van dezelve, bevattende Vertellingen en Romances. Te Amsterdam, by de Wed. J. Dóll. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1800.
Mengelwerk, Het gevoelen van Bilderdijk over de maatregelen van Karel V en Filips II ter onderdrukking van de godsdienstige en burgerlijke vrijheden der Nederlanders, en over de pogingen van deze om hunne voorregten te handhaven, aan de uitspraken der geschiedenis getoetst,door G. Vrolyk, Predikant te Schoondijke. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1853.
D. van der Meulen, *Multatuli. Leven en werk van Eduard Douwes Dekker.* Amsterdam, 2002.
Middelnederlandsch handwoordenboek. Editire: J. Verdam. 's-Gravenhage, 1964.
L.T. Monfils, *Willem Bilderdijk Bibliografie. Analytische bibliografie van de zelfstandige publicaties 1777-2004. Bibliografische lijst van niet-zelfstandige publicaties 1772-1831*. Amstelveen, 2006.
W. de Moor, *Van Oudshoorn. Biografie van de ambtenaar-schrijver J.K. Feijlbrief. Boek 1 1876-1933 en Boek 2 1933-1951*. Amsterdam, 1982.
Mr. W. Bilderdijks eerste huwelijk naar zijne briefwisseling met vrouw en dochter (1784-1807), meegedeeld door zijn aangehuwden kleinzoon J.C. ten Brummeler Andriesse, predikant bij de hervormde gemeente te Hoorn. Editie: J. van Vloten. Leiden, 1873.
H. Mulisch, *De ontdekking van de hemel*. Amsterdam, 1992.
J.W.A. Naber, *Joan Melchior Kemper (1776-1824)*. Haarlem, 1913.
Najaarsbladen. Door Mr. Willem. Bilderdijk. 1ste Deel. In 's-Gravenhage, bij Immerzeel en Comp, 1808. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1809.

Najaarsbladen. Door Mr. W. Bilderdijk. IIde Deel. In 's-Gravenhage, bij Immerzeel en Comp, 1809. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1809.
Naklank. Gedichten van Mr. Willem Bilderdijk. Finem posuere labori. Ovidius. Te Dordrecht, bij J. de Vos en Comp, 1828. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1829.
Nalezingen van Mr. Willem Bilderdijk. Iste Deel. Te Amsterdam, bij J. Immerzeel, Jun, 1833. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1833.
Nalezingen van Mr. W. Bilderdijk. IIde Deel. Te Amsterdam, bij J. Immerzeel, Jun, 1833. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1834.
Nederlandsche Spraakleer. Door Mr. W. Bilderdijk. Discant artem, quam frustra docent. Marquardus gudius. In 's-Gravenhage, bij J. Immerzeel, Jun, 1826. Kort Begrip van het zamenstel onzer Taal, na inzage van Mr. W. Bilderdijks Spraakleer, doch met ter zijde stelling van de gewone Latijnsche leerformen; benevens (ten slotte) eene reeks van achtervolgende woorden, als voorbeeld eener mogelijke behandeling van een de beteekenissen onderscheidend Taalkundig Woordenboek, den Taalliefhebberen enkel als eene Proeve, en daarom zonder vermelding, hoewel ook zonder verzwijging (gelijk blijken zal) van des Schrijvers naam, aangeboden. Te Amsterdam, bij P. den Hengst en Zoon, 1827. Ook iets over de Nederlandsche Spraakleer van Mr. W. Bilderdijk; over zeker Kort Begrip van het zamenstel onzer Taal, en over meer ander geschrijf. Door G. Bruining. Te Delft, bij de Wed. J. Allart, 1827. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1828.
G. de Nerval, *Les filles du feu, suivi de Aurélia*. Z.pl., 1961.
G. de Nerval, *Poésies.* Z.pl., 1964.
Nescio, *Dichtertje*. In: *De uitvreter, Titaantjes, Dichtertje, Mene tekel*. 's Gravenhage/Rotterdam, z.j.
F. Nietzsche, *Die Geburt der Tragödie*. Editie: G. Colli & M. Montinari. Berlin, 1972.
F. Nietzsche, *Der Wille zur Macht. Versuch einer Umwertung aller Werte*. Editie: A. Bäumler. Deel 9. Stuttgart, 1964.
Nieuwe Oprakeling van Mr. Willem Bilderdijk. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1829.
Nieuwe Uitspruitsels, van Mr. Willem Bilderdijk. Te Rotterdam, bij J. Immerzeel, Jun, 1817. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1818.
Nieuwe Vermaking van Mr. Willem Bilderdijk. Te Rotterdam, bij A.F.H. Smit. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1832.
Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek. Onder redactie van P.C. Molhuysen en P.J. Blok. Deel 2 en 3. Leiden, 1912-1914.
M. Nijhoff, *Verzamelde gedichten*. Den Haag, 1974.
J.A. Nijland, *Leven en werken van Jacobus Bellamy (1757-1786)* (2 delen). Leiden, 1917.
S.M. Noach, *Bilderdijks satire: een zoogenaamd poëet*. In: *De Nieuwe Taalgids*. Jaargang 5 (1911).
O.N. Oosterhof, *Isaäc da Costa als polemist.* Proefschrift. Kampen, 1913.
W.R.D. van Oostrum, *Juliana Cornelia de Lannoy 1738-1782 ambitieus, vrijmoedig en gevat.* Hilversum, 1999.

Op de afbeelding van Mr. W. Bilderdijk. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1808.
Op één pk over de Vliet. In: *Brabants Dagblad, Reizen.* 04-09-2010.
Oprakeling. Later Dichtstukjens van Mr. Willem Bilderdijk.- Tepidum cinerem commovit, et ignes suscitat hesternos. Ovidius.Te Dordrecht, bij J. de Vos en Comp, 1826. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1827.
W. Otterspeer, *Bolland. Een biografie*. Amsterdam, 1996.
W. Paap, *Alphons Diepenbrock. Een componist in de cultuur van zijn tijd*. Haarlem, 1980.
W.A. Paap, *Vincent Haman.* Amsterdam, 1966.
E. Palmen, *Kaat Mossel, helleveeg van Rotterdam. Volk en Verlichting in de achttiende eeuw*. Amsterdam, 2009.
M. Pam, *Interview met Willem Frederik Hermans*. In: *Maatstaf 1984 nummer 3*.
C. Paradijs, *Grassprietjes.* Editie: B. Luger. Amsterdam, 1984.
J.C.H. de Pater, *De familie Falck in de patriottentijd en de reis van Anton Reinhard Falck uit het bezette gebied van Holland naar Frankrijk in het jaar 1795.* Amsterdam, 1948.
A. Pels, *Cinna, treurspel uit het Frans van de hee rCorneille*. Amsterdam, 1720
J. Perk, *Gedichten*. Amsterdam, 1916.
E. du Perron, *Schandaal in Holland*. Amsterdam, 1969.
J. Persyn, *Twee merkwaardige proefschriften*. In: *Tijdschrift voor taal en letteren*. Jaargang 19 (1931).
Perzius Hekeldichten, vrij, en in toepassing op onzen tijd nagevolgd door Mr. Willem Bilderdijk. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1821.
A. Pierson, *Dr. Kollewijns Bilderdijk.* In: *De Gids*. Jaargang 1891.
A. Pierson, *Oudere tijdgenooten*. In: *De Gids*. Jaargang 1886.
M. van der Plas, *Daarom, mijnheer, noem ik mij katholiek. Biografie van Anton van Duinkerken (1903-1968).* Amsterdam/Tielt, 2000.
M. van der Plas, *Mijnheer Gezelle. Biografie van een priester-dichter(1830-1899)*. Tielt/Baarn, 1991.
M. van der Plas, *Vader Thijm. Biografie van een koopman-schrijver*. Z.pl., 1995.
L. Plemp van Duiveland, *Schimmelpenninck 1761-1825. Levensverhaal en tijdsbeeld*. Rotterdam, 1971.
Poëzy, uitgegeeven door Mr. Willem Bilderdyk. Te Amsterdam, by J. Allart, 1803 (2 delen). In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1804.
Poëzy, uitgegeeven door Mr. Willem Bilderdyk. IIde Deel. Te Amsterdam, by J Allart. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1804.
M. van Poll, *'Ich bitte Sie, was sollen wir nur damit?' Schrijven en denken over een Duitse annexatie van Nederland, 1839-1890.* Amsterdam, 2011.
A. Pope, *Essay on Man*. Editie: J. Hunter. Z.pl., 1879.
E.J. Potgieter, *Brieven van Potgieter aan Busken Huet.* In: *De Gids*. Jaargang 1901.
E.J. Potgieter, *Proza 1837-1845.* Haarlem, 1895.
O. Praamstra, *Busken Huet. Een biografie.* Amsterdam, 2007.
M. Praz, *Lust, dood en duivel in de literatuur van de Romantiek*. Amsterdam, 1990.

J. Presser, *Napoleon. Historie en legende* (2 delen). Amsterdam/Brussel, 1963.
H.G.M. Prick, *In de zekerheid van eigen heerlijkheid. Het leven van Lodewijk van Deyssel tot 1890.* Amsterdam, 1998.
J. Prinsen, *Ossian*. In: *De Nieuwe Taalgids*. Jaargang 14 (1920).
Psalmen de berijming van 1773. Index op nummer. Zie hervormdgoeree.pe-development.nl.
150 Psalmen Davids naar de berijming van Petrus Datheen. Getrouwelijk uit de Franse in de Nederlandse taal overgezet. Middelburg, 2001. Blz.10.
S.J.E. Rau, *Mededeelingen gedaan in de vergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, 1875-1876, I. Het ontwerp van Bilderdijks epos*. In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, 1876.
Razernij der liefde. Ontuchtige poëzie in de Nederlanden van Middeleeuwen tot Franse tijd. Editie: H. van Straten. Amsterdam, 1992.
Redevoering over de Voortreffelykheid der Schilderkunst, in derzelver voorwerp beschouwd: ter gelegenheid van het uitdeelen der Pryzen, by de Vryë Teeken Academie in 's-Gravenhage, op Woensdag den 2 April 1794, gehouden door Mr. W. Bilderdyk, als Raad en Advocaat Honorair derzelve Academie. Te s Hage, by G. Backhuyzen, 1794. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1795.
R. van Reest, *'n Onbegriepelijk mensch. Het leven van Mr. W. Bilderdijk*. Goes, 1940.
A. Reichling, *Verzamelde studies over hedendaagse problemen der taalwetenschap*. Zwolle, 1965.
M. Reinders, *Printed pandemonium:The power of the public and popular political publications in the early modern Dutch Republic*. Rotterdam, 2008.
G. van Rijn, *Kaat Mossel.* In: *Rotterdams Jaarboekje*, 1890.
E. Rijpma en F. Schuringa, *Nederlandse spraakkunst*. Editie: J. Naarding. Groningen, 1965.
A. Rimbaud, *Lettre à Georges Izambard du 13 mai 1871*. In: *Lettres de 1871*. BNF (Bibliothèque Nationale de France).
S. Rinpoche, *Het Tibetaanse boek van leven en sterven*. Editie: P. Gaffney en A. Harvey. Utrecht, 2011.
L.J. Rogier en N. de Rooy, *In vrijheid herboren. Katholiek Nederland 1853-1953*. 's-Gravenhage, 1953.
Romantiek en historische cultuur. Onder redactie van J. Tollebeek, F. Ankersmit en W. Krul. Groningen, 1996.
(A. Romein-Verschoor), *Omzien in verwondering. Herinneringen van Annie Romein-Verschoor* (2 delen). Amsterdam, 1970.
J. en A. Romein, *De Lage Landen bij de zee. Een geschiedenis van het Nederlandse volk*. Amsterdam, 1979.
J. Romein en A. Romein-Verschoor, *Erflaters van onze beschaving. Nederlandse gestalten uit zes eeuwen. Geïllustreerd met 198 afbeeldingen*. Amsterdam, 1977.
Th. Rosenboom, *Gewassen vlees*. Amsterdam, 1995.
F. Ruiter en W. Smulders, *Literatuur en moderniteit in Nederland 1840-1990*. Amsterdam/Antwerpen, 1996.

B. Russel, *Geschiedenis der westerse filosofie in samenhang met politieke en soxciale omstandigheden van de oudste tijden tot heden*. Katwijk aan Zee, 1984.
P. de Rynck en A. Welkenhuysen, *De Oudheid in het Nederlands. Repertorium en bibliografische gids*. Baarn, 1992.
R. Safranski, *Arthur Schopenhauer. De woelige jaren van de filosofie*. Z.pl., 2002.
R. Safranski, *Romantiek. Een Duitse affaire*. Amsterdam/Antwerpen, 2009.
J.P. Sartre, *De Muur*. Vertaling C.N. Lijsen. Amsterdam 1962.
N. van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900*. Amsterdam, 2004.
N. van Sas, *Laveren tussen de Fransen en de massa*. In: *NRC Handelsblad* 31-05-2013.
F. de Saussure, *Cours Linguistique Générale*. Paris, 1916.
S. Schama, *Burgers. Een Kroniek van de Franse Revolutie*. Amsterdam, 1989.
S. Schama, *Patriotten en bevrijders. Revolutie in de Noordelijke Nederlanden 1780-1813*. Amsterdam, 1989.
P. Scheffer, *Vroomheid in een open samenleving*. In: *NRC Handelsblad* 24-01-2012.
M.H. Schenkeveld, *Willem de Clercq en de literatuur.* Proefschrift. Groningen, 1962.
P. van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrukking. Liberale politiek in Nederland 1901-1940*. Amsterdam, 2005.
K. Schilder, *Dr. A. Kuyper in Doleantietijd: IJzer tegen leem*. In: *De Kerk.* Deel 2 *(Verzamelde werken afdeling III)*. Editie: J. Kamphuis. Goes, 1962.
F. Schiller, *Geschichte der Abfalls von der vereinigten Niederlande von spanischen Regierung*. Stuttgart/Tübingen, 1837.
N.O. Schiller, *Whats in a name? Op zoek naar de klank van woorden in het brein*. Maastricht, 2004.
J. Schipper, *Kroppf en von Kroppf?* Z.pl., z.j.
I. Schöffer, *Het nationaal-socialistische beeld van de geschiedenis der Nederlanden*. Utrecht, 1978.
R. Schokker, *Bilderdijk en Duitschland*. Proefschrift. Harderwijk, 1933.
M. Schönfeld*, De naam Bilderdijk*. In: *Album Dr. Louise Kaiser*. Alphen aan den Rijn, 1951.
G.D.J. Schotel, *VI. Verslag over eenige handschriften nagelaten door Mr. W. Bilderdijk.* In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, 1866.*
N. Schotsman, *Eere-zuil, ter Gedachtenis van de voor twee hondert Jaren te Dordrecht gehoudene Nationale Synode.* Leyden, 1819.
(W. Shakespeare), *The complete works of William Shakespeare*. London, z.j.
J.A. Sillem, *Het leven van Mr. Johan Valckenaer (1759-1821)* (2 delen). Amsterdam, 1876.
J. Slauerhoff, *Schuim en Asch. Vijf verhalen. Ingeleid door J.W.F. Werumeus Buning*. Z.pl., 1952.
J. Smit, *Bilderdijk et la France*. Proefschrift. Amsterdam, 1929.
J. Smit, *De kosmische zelfvergroting van de dichter bij Bilderdijk, Perk en Marsman*. In: *Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen.* Deel 20. Amsterdam, 1957.

J. Smit, *Leven en werken van E.J. Potgieter 1808-1875.* Leiden, 1983.
W.A.P. Smit, *Kalliope in de Nederlanden. Het Renaissancistisch-klassicistische epos van 1550 tot 1850* (2 delen). Assen 1975-1983.
F.A. Snellaert, *Schets eener geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*. Gent/Utrecht, 1866.
T. Spaans-van der Bijl, *Lodewijk Napoleon Koning van Holland. Vredesvorst in een tijd van geweld.* Zaltbommel, 1967.
H.L. Spiegel, *Hert-spiegel*. Editie: F. Veenstra. DBNL, 2008.
(L.P. van de Spiegel), *Brieven en negotiatien van Mr. L.P. van de Spiegel, als Raadpensionaris van Holland*. Deel 3. Amsterdam, 1803.
C.G. van der Staaij, *De staatkundige denkbeelden van Willem Bilderdijk. Een contrarevolutionair en theocraat*. Scriptie. Rhenen, 1990.
A. van der Staay, *De les van Plantijn. Inaugurele rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar Kunst en Samenleving in humanistisch perspectief, in het bijzonder de geschiedenis en actuele vormen van cultuurkritiek en cultuurpolitiek, aan de Erasmus Universiteit te Rotterdam, op 14 april 1994*.
G. de Staël, *De l 'Allemagne*. Editie J. de Pange (2 delen). Paris, 1958.
Stendhal, *Rood en zwart*. Amsterdam, z.j.
J.C. Streng*, Rhijnvis Feith (1753-1824).* In: *Overijsselse Biografieën.* www.wieiswieinoverijssel.nl
L. Strengholt, *Willem Bilderdijk 1756-1831.* In: *t Is vol van schatten hier...* Onder redactie van A. Korteweg en M. Salverda (2 delen). Amsterdam/s-Gravenhage, 1986.
G. Stuiveling, *Een eeuw Nederlandse letteren*. Amsterdam, 1958.
C.F.P. Stutterheim, *Conflicten en grenzen. Acht literatuurwetenschappelijke visies.* Amsterdam, 1963.
Suetonius (Cajus Suetonius Tranquillus), *Van de XII keizers. Uit het Latijn verduytscht door Abraham Bógaert. Met schoone kopere plaaten verciert*. Amsterdam, 1692.
D.F. Swaab, *Hersenonderzoek heeft transseksuelen meer gebracht dan honderd jaar therapie.* In: *NRC Handelsblad* 24-04-2011.
D.F. Swaab. *Wij zijn ons brein. Van baarmoeder tot Alzheimer*. Amsterdam, 2010.
(E. Swedenborg), *Over de aardbollen in ons zonnestelsel die planeten worden genoemd en over andere hemellichamen, over hun bewoners en over de geesten en engelen daar, naar hetgeen gehoord en gezien is door Emanuel Swedenborg.* Londen, 1758. Digitale bibliotheek Swedenborg Boekhuis.
(E. Swedenborg), *Over het Laatste Oordeel en de verwoesting van Babylon: waaruit blijkt, dat alles wat in de Apokalyps is voorzegd, nu is vervuld, naar hetgeen gehoord en gezien is door Emanuel Swedenborg*. Londen, 1758. Digitale bibliotheek Swedenborg Boekhuis.
Taalkundige Bedenkingen, voornamelijk betreffende het verschil tusschen de aangenomene Spelling en die van Mr. W. Bilderdijk, door Matthijs Siegenbeek; voorafgegaan door een Brief van den Hoogleeraar J.H. van der Palm aan den Schrijver. Te Haarlem, bij V. Loosjes, 1827. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1828.
Tacitus, *Annales. Libri ab excessu divi Augusti I-VI*. Groningen, 1962.

Tacitus, *Annales. Libri ab excessu divi Augusti XI-XVI*. Groningen, 1963.
The Cambridge history of literary criticism. The eighteenth century. Volume 4. Edition: H.B. Nisbet & C. Rawson. Cambridge, 1997.
A.S. Thelwall, *Keert u tot Hem die slaat. Eene Christelijke Opwekking aan de Nederlanders; bij Gelegenheid van de tegenwoordige Overstroomingen*. Amsterdam, 1825.
The New Historicism. Edition: H. Aram Veeser. New York/London, 1989.
L. Tolstoj, *Oorlog en Vrede*. Blaricum, z.j.
K. Thomassen, *Hoffmanns von Fallerslebens eerste bezoek aan Leiden*. *Nieuw Letterkundig Magazijn*. Jaargang 13, nummer 2. DBNL, 2007.
Treurzang van Ibn Doreid, in Nederduitsche Dichtmaat overgebragt door Mr. W. Bilderdijk. Tweede en gezuiverde Druk. In 's-Gravenhage, bij Immerzeel & Comp, 1808. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1808.
Vaderlandsche Oranjezucht. Door Mr. Willem. Bilderdijk. Leipzig MDCCCV. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1809.
Vaderlandsche Uitboezemingen, door Mr. W. Bilderdijk en Vrouwe K.W. Bilderdijk. Te Leyden, bij L. Herdingh en Zoon, 1815. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1816.
Van het Letterschrift, door Mr. Willem Bilderdijk. Te Rotterdam, bij J. Immerzeel, Jun, 1820. In*: Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1821.
Varia. In: *De Nieuwe Gids.* Jaargang 5 (1890).
J. Veenbaas, *De Verlichting als kraamkamer. Over het tijdperk en zijn betekenis voor het heden*. Z.pl., 2013.
J.R. Veenstra, *The New Historicism of Stephen Greenblatt: on poetics of culture and the interpretation of Shakespeare*. In: *History and Theory*. Middletown, 1995.
J. van der Vegt, *Hendrik de Vries (1896-1989). Een biografische schets*. Baarn, 1996.
Vereniging Het Bilderdijk-Museum. Negen en twintigste en dertigste jaarverslag 1936-1937 en 1937-1938. Met een bijlage: een proces van Bilderdijk uit het jaar 1788. Door S.W.F. Margadant. Amsterdam, 1939.
Verhandeling over de Geslachten der Naamwoorden in de Nederduitsche Taal, door Mr. W. Bilderdijk. Tweede Druk, met Bijvoegselen en vermeerderde Aanteekeningen. Te Amsterdam, bij J.C. Sepp en Zoon, 1818. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1820.
Vermaardheid. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1825.
Verspreide Gedichten van Mr. Willem. Bilderdijk. II Deelen. Te Amsterdam, bij Immerzeel en Comp. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1810.
P. Verstraeten, *Een dubbele dialoog. New Historicism versus Franse discousrsanalyse. Joris Eeckhout versus Maurice Roelants.* Neerlandistiek.nl 07 (oktober 2007).
A. Verwey, *Machten van het verleden* en *De Camera een volksboek?* In: *Proza.* Deel 2. Amsterdam, 1921.
A. Verwey, *Toen de Gids werd opgericht…door Albert Verwey. Gedachten over Hollandsche letteren 1800-1830*. In: *De Nieuwe Gids*. Jaargang 2 (1887).
S. Vestdijk, *De kellner en de levenden*. Amsterdam, 1968.

S. Vestdijk, *De vuuraanbidders. Roman uit de Tachtigjarige Oorlog* (3 delen). 's-Gravenhage/Rotterdam, 1984.
S. Vestdijk, *Gestalten tegenover mij.* Den Haag, 1962.
P.J. Veth, *Bibliographisch album*. In: *De Gids.* Jaargang 1858.
P.J. Veth, *Odilde. Mr. W. Bilderdijks eerste huwelijk, naar zijne briefwisseling met vrouw en dochter (1784-1807), medegedeeld door zijn aangehuwden kleinzoon J.C. ten Brummeler Andriesse, predikant bij de hervormde gemeente te Hoorn. Leiden, 1873.* In: *De Gids.* Jaargang 1873.
R.P.W. Visser, *Natuurwetenschap en poëzie bij enige Nederlandse literatoren uit de 18e eeuw*. In: *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw* (1972-1973).
D. Vlasblom, *Het recht van boze burgers*. In: *NRC Handelsblad* 29-11-2008.
P. van der Vliet, *Onno Zwier van Haren (1713-1779) staatsman en dichter*. Hilversum, 1996.
S. van der Vlugt, *Jacoba, Dochter van Holland*. Amsterdam, 2009.
Voltaire, *Candide, ou loptimisme*. Paris, 1759.
Voltaire, *Le Dictionnaire philosophique*. Editie: L. Moland. Deel 20. Parijs, 1875.
Voltaire, *Traité sur la tolérance, à l'occasion de la mort de Jean Calas*. Z.pl., 1763.
(J. van den Vondel), *De werken van Vondel*. Deel 2 en 3. 1620-1627. Editie: J.F.M. Sterck e.a. Amsterdam, 1929.
J. van den Vondel, *Gysbreght van Aemstel*. 's-Hertogenbosch, 1962.
C.G.N. de Vooys, *Boekbeoordelingen*. In: *De Nieuwe Taalgids*. Jaargang 3 (1909).
C.G.N. de Vooys, *Geschiedenis van de Nederlandse taal*. Groningen, 1970.
C.G.N. de Vooys, *Hoofdstuk VI De Bataafse republiek. De inlijving. De eerste jaren van het koninkrijk (1795-pl.m, 1835)*. In: *Geschiedenis van de Nederlandse taal*. Groningen, 1970.
H. de Vries, *Het palet van Bilderdijk. Duizelingwekkend veelzijdig, door hartstochten gefolterd*. In: *Het Vaderland* 1-9-1956.
M. de Vries, *Dichten is zilver, zwijgen is goud; vrouwen in letterkundige genootschappen, 1772-1800*. In: *De Achttiende Eeuw 31*.
T. de Vries, *Hollands Influence on English Language and Literature*. Chicago, 1916.
Vrijmoedige bedenkingen. Een eeuw essays en beschouwingen 1766-1875. Spectrum van de Nederlandse letterkunde 20. Editie: M.C.A. van der Heijden. Utrecht/Antwerpen, 1968.
S. Vuyk, *De verdraagzame gemeente van vrije christenen. Remonstranten op de bres voor de Bataafse Republiek (1780-1800)*. Proefschrift. Amsterdam, 1995.
S. Vuyk, *Uitdovende Verlichting. Remonstranten als defitige vaderlanders (1800-1860)*. Amsterdam, 1998.
J. de Wal, *Aanwijzing der Oude en Nieuwere Dichters, door Mr. W. Bilderdijk en Vrouwe K.W. Bilderdijk overgebragt of nagevolgd, met Aanteekeningen en eene Voorlezing over de voortreffelijkheid van Bilderdijk in het navolgen en overbrengen der Oude Dichters, bijzonder van Horatius, door Mr. J. Pan.* Amsterdam, 1839. In: *De Gids*. Jaargang 1840.

E.G.E. van der Wall, *De Nederlandse Verlichting en de Nederlandse kerkgeschiedenis.* www. openaccess.leidenuniv.nl
J. Wap, *Bilderdijk.Eene bijdrage tot zijn leven en werken.* Leiden, 1874.
Wapenkreet. Lierzang, door Mr. W. Bilderdijk. Te Amsterdam, bij M.F. Pieper en Comp., Opwekking aan de Nederlanders, door C. Loots. Lierzang, uitgesproken in den Amsterdamschen Schouwburg, enz. Te Amsterdam, bij J. ten Brink,Nederland en Frankrijk in Maart 1815. Lierzang, door M.P. Elter, geb. Woesthoven. Te Amsterdam, bij Geysbeek en Comp., Aan mijne Nederlandsche Landgenooten, bij het bezetten van Parijs door Buonaparte. Door J.S. Swaan, Rector der Latijnsche Scholen te Hoorn. Aldaar, bij J. Vermande.Het Verbond der Edelen in 1815. Door Mr. J. van 's-Gravenweert. Te Amsterdam, bij M.F. Pieper en Comp. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1815.
J.E. van de Wege-de Rooy, *Willem Bilderdijks 'Afscheid'. Een deelstudie*. Doctoraalscriptie. Utrecht, 1992.
R. Wellek & A.Warren, *Theory of Literature*. New York, 1946.
Werken van de Maatschappy der Nederlandsche Letterkunde te Leyden. Zesde deel. Te Leyden, by P.v.d. Eyk en D. Vygh. 1783. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1784.
J. Wesseling, *Bilderdijk en Engeland*. Proefschrift. Gent, 1949.
Wie leert 't krekeltjen zijn lied? De poëtische oorspronkelijkheid van Willem Bilderdijk. Negen beschouwingen over gedichten van Bilderdijk. Onder redactie van P. Gerbrandy en M. van Hattum. Groningen, 2000.
G. Wiersma, *Mietje Hulshoff of de aanslag op Napoleon*. Amsterdam, 2003.
R. Wiggershaus, *Die Frankfurter Schule. Geschichte, Theoretische Entwicklung, Politische Bedeutung*. München/Wien, 1986.
A. Willekens, *Ecodrugs, Slaapbol.* Innoxia, 2004-2009.
Willem Frederik, Koning der Nederlanden, door Mr. W. Bilderdijk. En: Feestzang, door deszelfs Echtgenoote. Te Amsterdam, bij M.F. Pieper en Comp.Bij de Verheffing van Z.K.H. Willem Frederik, enz. op den Troon der Nederlanden. Lierzang, door H. Tollens Cz., Lid van het Hollandsch Institut. In 's-Hage, bij J. Allart. De Verheffing van Willem I, enz. tot Koning der Nederlanden. Lierzang, door M. Westerman. Te Amsterdam, bij J.G. Rohloff. De Schim van Keizer Karel V, bij de hereeniging der Nederlanden onder Koning Willem I. Door Mr. J. van 's-Gravenweert. Te Amsterdam, bij M.F. Pieper en Comp. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1815.
J.H.J. Willems, *Bernard ter Haar 1806-1880. Predikant, poëet, professor*. Groningen, 1969.
J. te Winkel, *Bilderdijk, lotgenoot van Multatuli. Eene studie*. Haarlem, 1890.
J. te Winkel, *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde.* Deel 6: *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde in de eerste eeuw der Europeesche staatsomwentelingen* (1). Haarlem, 1925.
J. te Winkel, *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde*. Deel 6 en 7: *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde in de eerste eeuw der Europeesche staatsomwentelingen* (1 en 2). Haarlem, 1922.

L.A. te Winkel, *Over de zogenoemde verlenging der woorden op een der tweeklanken* aai, ei, ooi, ui *en* oei. In: *De Taalgids*. Zevende jaargang (1865). DBNL, 2002.
Winterbloemen van Mr. W. Bilderdijk. Iste Deel, Te Haarlem, bij F. Bohn, 1811. In*: Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1812.
Winterbloemen van Mr. W. Bilderdijk. IIde Deel. Te Haarlem, bij F. Bohn, 1811. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1812.
J. Wolkers, *Kort Amerikaans.* Amsterdam, 1962.
Wonderlijke geschiedenissen. Enkele prozageschriften uit de 17e eeuw. Spectrum van de Nederlandse letterkunde 11. Editie: M.C.A. van der Heijden. Utrecht/Antwerpen, 1968.
Woordenlijst Nederlandse Taal, samengesteld door het Instituut voor Nederlandse Lexicologie in opdracht van de Nederlandse Taalunie. Tielt/Den Haag, 2005.
C. Ypes, *Petrarca in de Nederlandse letterkunde*. Amsterdam, 1934.
A. van der Zeijden, *Katholieke identiteit en historisch bewustzijn. W.J.F. Nuyens (1823-1894) en zijn nationale geschiedschrijving.* Proefschrift. Hilversum, 2002.
J.C. Zimmerman, *Het Bilderdijks-feest en het Bilderdijks-monument*. In: *De Gids*. Jaargang 1856.
P. van Zonneveld, *Bilderdijk en Leiden*. In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, 1981.
P. van Zonneveld, *Lieve! k ben niet meer in t aardsche. Handschriften van negentiendeeeuwse literatoren.* In: *Dierbaar magazijn. De bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* (1995).
P. van Zonneveld, *Willem Bilderdijk en Rapenburg 37*. In: *Nieuw Letterkundig Magazijn*. Jaargang 1 (1983).
W. van der Zwaag, *Willem Bilderdijk: Vader van het Réveil*. Houten, 1991.
H.H. Zwager, *Nederland en de Verlichting*. Editie: R. van Gelder. Haarlem, 1980.
S. Zweig. *Legenden.* Wien, 1952.
S. Zweig, *Marie Antoinette. Portret van een middelmatig karakter.* Bussum, 1978.

* Artikelen die in het *Mededelingenblad van de Vereniging Het Bilderdijk-Museum* zijn verschenen, Jaargang 1-29 (1984-2012), hebben in deze inhoudsopgave (anders dan in het boek hiervoor) niet een aparte vermelding gekregen.

Lijst van afkortingen:

Briefw. I	J. Bosch, *Mr. W. Bilderdijks briefwisseling. Aanvullende uitgave.* Deel 1: 1772-1794. Proefschrift. Wageningen, 1955.
Briefw. II	(W. Bilderdijk), *Mr. W. Bilderdijks briefwisseling 1795-1797. Brieven* en *Commentaar.* Editie: J. Bosch, H.W. Groeneveldt en M. van Hattum. Utrecht, 1988.
Briefw. III	(W. Bilderdijk), *Mr. W. Bilderdijks briefwisseling 1798-1806.* Editie: M. van Hattum. 't Goy-Houten, 2007.
Briefw.-Feith	(R. Feith), *Zo als men aan gemeenzaame vrienden gewoon is te schrijven. De correspondentie van Rhijnvis Feith 1753-1824*. Editie: J. C. Streng. Epe, 1994.
Briefw.-Kinker	(J. Kinker), *J. Kinker (1764-1845) Briefwisseling*. Deel 1 (1792-1822). Editie: A.J.A.M. Hanou en G.J. Vis. Amsterdam/Atlanta, 1992.
Briefw.-Tydeman	*Briefwisseling van Mr. W. Bilderdijk met de hoogleeraren en Mrs. M. en H.W. Tydeman gedurende de jaren 1807 tot 1831.* Editie: H.W.T. Tydeman (2 delen). Sneek, 1866-1867.
Brieven	(W. Bilderdijk), *Brieven van Mr. Willem Bilderdijk* (5 delen). Amsterdam/Rotterdam, 1836-1837.
BBS	*Bilderdijks boekenwijsheid. Symposium 28-29 april 1988. Bijdragen over de veilingcatalogi van Bilderdijks bibliotheek*. Redactie: M. van Hattum en J. Zwaan. Amsterdam, 1989.
Da Costa	I. da Costa, *De mensch en de dichter Willem Bilderdijk, eene bijdrage tot de kennis van zijn leven, karakter, en schriften*. Haarlem, 1859.
DW	(W. Bilderdijk), *De dichtwerken van Bilderdijk* (15 delen). Haarlem, 1859.
DWVB	(K.W. Bilderdijk), *De dichtwerken van Vrouwe Katharina Wilhelmina Bilderdijk* (3 delen). Haarlem, 1859.
EH	*Mr. W. Bilderdijks eerste huwelijk naar zijne briefwisseling met vrouw en dochter (1784-1807), meegedeeld door zijn aangehuwden kleinzoon J.C. ten Brummeler Andriesse, predikant bij de hervormde gemeente te Hoorn*. Editie: J. van Vloten. Leiden, 1873.
Van Eijnatten	J. van Eijnatten, *Hogere sferen. De ideeënwereld van Willem Bilderdijk*. Hilversum, 1998.
FB	*Folia Bilderdijkiana. Bladen voor Bosch.* Onder redactie van M. van Hattum, L. Strengholt en P. van Zonneveld ter gelegenheid van de 75 ste verjaardag van Prof. Dr. J. Bosch. Amsterdam, 1985.
GdV	W. Bilderdijk, *Geschiedenis des Vaderlands* (13 delen). Amsterdam, 1832-1853.
Gedenkboek	Bilderdijk-Commissie, *Mr. Willem Bilderdijk*. Pretoria/Amsterdam/ Potchefstroom, 1906.

Kollewijn	R.A. Kollewijn, *Bilderdijk. Zijn leven en zijn werken. Naar oorspronkelijke en voor een groot gedeelte onuitgegeven bescheiden samengesteld. Met portretten* (2 delen). Amsterdam, 1891.
Leliefeld (1)	G. Leliefeld*, Over het leven van een zonderling genie: Mr. Willem Bilderdijk (1756-1787)*. Berlicum, 2011-2019.
Leliefeld (2)	G. Leliefeld*, Over het leven van een zonderling genie: Mr. Willem Bilderdijk (1788-1798)*. Berlicum, 2012-2019.
Leliefeld (3)	G. Leliefeld, *Bilderdijk en de Verlichting*. Berlicum, 2012-2019.
Krekeltjen	*Wie leert 't krekeltjen zijn lied? De poëtische oorspronkelijkheid van Willem Bilderdijk. Negen beschouwingen over gedichten van Bilderdijk.* Onder redactie van P. Gerbrandy en M. van Hattum. Groningen, 2000.
MF	W. Bilderdijk, *Mengelingen en fragmenten*. Amsterdam, 1834.

Wordt van een auteur slechts één werk vermeld in de *Lijst van (primair en secundair) geraadpleegde boeken en artikelen*, dan kan men dat elders in dit boek onder zijn achternaam terugvinden.

Vertaling van citaten (voor zover niet op de betreffende bladzijde gegeven):

Blz.13. Dominica potestas: de macht van de heer over zijn slaven.
Blz.14. Pactum civicum: burgerlijk verbond.
Tout le monde veut se républicaniser ou démocratiser: iedereen wil een republikein of democraat worden.
Blz.24. Extremely perplexed: totaal verbijsterd.
Blz.25. *Saladier* as the French call it: *Saladier* (slabak) als de Fransen zeggen.
Spasmodical rheumatic cough: spasmodische hoest van reumatische aard.
Somewhat undisposed: een beetje van slag af.
Blz.27. Illucidaties: inlichtingen.
Blz.28. *C'est à dire qu' ils ne bougent pas*: *dat wil zeggen, zij verroeren zich niet.*
Het accres van haat: de groeiende haat.
Presagium: voorspelling.
Blz.30. *Empfehlung* te maken: groeten te doen.
Blz.34. Our lovely Julius: onze beminnelijke Julius.
Our sweet boys: onze lieve jongens.
Blz.34-35. A violent cough and fullness on the breast: een hevige verkoudheid en daarmee gepaard gaande benauwdheid.
Blz.35. A gloom of sadnes: een naargeestige sfeer van verdriet.
Blz.40. Fußmachine für Ihre kleinen Junker: apparaat voor de voeten van uw kleine jonker.
Blz.41. Avances: voorschotten.
Such as are used by people of quality: zoals mensen van aanzien die gebruiken.
Blz.45. Empfindsamkeiten: overgevoeligheden.
Blz.52. Nothing can befall us, but to our best: er kan ons niets gebeuren, tenzij voor onze bestwil.
Blz.53. Plump and round: mollig en rond.
Blz.54. Antimonium: chemisch element.
Blz.57. Moralité: opvatting van de moraal.
Patriotisme à l'abri de toute corruption: vaderlandsliefde ter verdoezeling van corruptie.
Marchands d'estampes: postzegelhandelaars.
Blz.60. Umwertung aller Werte: herwaardering van alle waarden.
Blz.61. Nobile officium: edele werk.
Blz.75. Pompe: pracht.
Majesté: verhevenheid.
Blz.77. Herr Bilderdijk der Mahler: meneer Bilderdijk de schilder.
Herr Bilderdijk der Mathematicus: meneer Bilderdijk de wiskundige.
Herr Bilderdijk der Gelehrte: meneer Bilderdijk de geleerde.
Blz.91. Madame votre épouse: mevrouw uw echtgenote.
Madame votre chère épouse: mevrouw uw dierbare echtgenote.
Blz.100. Pudeur craintive: vreesachtige schaamte.

Blz.101:

En tevreden over alles en niets betreurend,
Zegt u als God: Wat ik heb gedaan, is welgedaan.

Blz.113. Mon bien estimable Aristarque: zeer geachte Aristarchus.
Blz.114. Mon cher frère dans la foi et mon aide pour la défendre: mijn dierbare broeder in het geloof en mijn hulp bij de verdediging daarvan.
Blz.115. Geprecipiteerde: neergezonken.
Blz.117. Probatio pennae: probeersel van de pen.
Blz.120. Adversaria: aantekeningen op losse blaadjes.
Blz.127. Geschmeichel: huichelarij.
Blz.127-128. Nouvelle indisposition: nieuwe ongesteldheid.
Blz.128. Qui se transforme en maladie de langueur: waaraan ik geloof dit keer niet te zullen ontsnappen.
Où je ne crois pas échapper cette fois-ci: waaraan ik ditmaal niet zal ontsnappen, geloof ik.
Blz.129. C'est pire qu'un crime, c'est une faute! Het is erger dan een misdaad, het is een fout!
Blz.132. Santé robuste: krachtig gestel.
Rechûtes continuelles: voortdurende terugval.
De la manière la plus injuste: alleronrechtvaardigst.
Injustices criantes: schreeuwend onrecht.
Blz.137. Votre obéissante fille Louise de Teisterbant: uw gehoorzame dochter Louise van Teisterbant.
Fuβmachine für Ihre kleinen Junker': apparaat voor de voeten van uw kleine jonker.
Blz.149. Whatever is, is right: wat bestaat, is goed.
Ways of God to man: manier waarop God de mens behandelt.
To justify: rechtvaardigen.
To vindicate: zich wreken.
Blz.153. Go with the flow: meegeven met de stroom.
Blz.155:

Ken dan uzelf, pretendeer niet God te kennen,
De ware studie van de mensheid is de mens.

Ga heen, leer de Eeuwige Wijsheid te regeren,
Daal dan in uzelf af en wees een dwaas.

Blz.170. Composeren: schikken.
Blz.172. Accableren: terneerslaan.
Blz.176. En robe de chambre: in kamerjas.
En habit de cérémonie: in staatsiemantel.
Blz.180. Te loueren van: gelukkig te prijzen met.

Ex lege diffamari: hen anders verplichtend tot stilzwijgen.
Blz.184. Stubenfarbe: *kamerkleur*.
Blz.189. Accès: aanval.
Blz.197. Die allgemeine Sprache: de algemene taal.
Blz.202. This illfated journey: deze gedoemde reis.
All the perpetual, concomitating and continuing frustrations and accidents: alle voortdurende frustraties in gezelschap van anderen en alle ongelukken.
Blz.207. A very fine piece: een heel mooi stuk.
Dangerous acces of gout: gevaarlijke aanval van jicht.
Blz.242. Nach Holland passiren und repassiren zu lassen: heen en weer te laten reizen naar Holland.
Blz.243. In Rücksicht auf den Holländischen Dichter Bilderdijk: refererend aan de Hollandse dichter Bilderdijk.
Blz.256. Echaufferen: op hol te laten brengen.
Blz.257. Atteintes: gekrenkte trots.
Blz.258. Dimitteren: ontslaan.
Blz.267. *Animus nocendi* of *laedendi*: *bedoeling om een ander schade of pijn te bezorgen*.
Blz.269. Gepresumeerd: voor waar aangenomen.
Egregia tranquillitas: de kuddementaliteit.
Blz.270. Praeter spem: tegen de verwachting in.
Ex possibilitate eventus: in het ongerijmde.
Blz.271. Gecircumscribeerd: omschreven.
Blz.285. Jus publicum, Jus gentium en Jus naturae: publiekrecht, volkerenrecht en natuurrecht.
Und dasz verbitte ich mir: *en dat heb ik mij verboden*.
Blz.287. Aisance: welstand.
Opulentie: rijkdom.
Blz.292. The mean and contemptible: de gemene en verachtelijke.
Blz.312. Éclairé et nourri dans les charmes de tout ce que la poésie française a de plus parfait: verlicht en doorkneed in de charmes van de volmaakste poëzie in Frankrijk.
Blz.316. Incommensurabilité: onmeetbaarheid.
Blz.323. Frau Königliche Holländische Sprachmeisterin: vrouw van een leraar des konings in de Nederlandse taal.
Blz.334. 'Challenges': 'uitdagingen' (à la Arnold Toynbee).
'Responses': 'antwoorden' (à la Arnold Toynbee).
Blz.335. Pus bonum laudabile: etter als een prijzenswaardig goed.
Materia peccans: zondige stof.
Blz.336. *Leibmedici: lijfartsen*.
Blz.338. La réalité nouménale instinctive: de instinctieve en voor het verstand onbereikbare werkelijkheid.
Blz.353. Dissipatie: verkwisting.

Blz.361. Es gabe wohl einmahl ein solcher, aber vorlängst ist er nach Holland gegangen: zo iemand heeft wel bestaan, maar is lang geleden naar Holland vertrokken.
In Braunschweig nicht zu finden: in Brunswijk niet te vinden.
Blz.365. In that manner the decorum will be kept: op die manier houden wij ons fatsoen.
Blz.370. Honnête homme: fatsoenlijk iemand.
Blz.379. Inter nos: onder ons.
Blz.380. *On apprend tout à la Cour: men leert alles aan het Hof.*
Justum carmen: een volmaakt gedicht.
Blz.385. Breviarium: rooms-katholiek gebeden- of kerkboek.
Blz.390. Easy and soft manners: een gemakkelijke en zachtaardige manier van doen.
Blz.394. Ein blosses unterhaltendes Spiel mit der Einbildungskraft: een louter vermakelijk spel met de verbeelding.
Blz.396. Indigne: onwaardige.
Blz.404. Se non è vero, è ben trovato: als het niet waar is, is het goed gevonden.
Blz.412. Une mélodrame avorté: een om zeep geholpen melodrama.
Blz.420. Aspiration vers l 'infini: drang naar het oneindige.
Blz.421. Vraisemblance: waarschijnlijkheid.
Bienséance: kiesheid.
Blz.423. Rêveries larmoyantes: sentimentele mijmeringen.
Blz.435. Ébauche: schets.
Blz.439. Guillaume de Teisterbant, dit Bilderdijk, membre de l'Institut de Hollande, et président temporaire de la Deuxième Classe: Willem van Teisterbant, genaamd Bilderdijk, lid van het Hollands Instituut en tijdelijk voorzitter van de Tweede Klasse.
Conservateur de la Bibliothèque Royale: conservator van de Koninklijke Bibliotheek.
Instituteur: leraar.
Précepteur du Roi en langue hollandaise: leermeester des konings in de Nederlandse taal.
Blz.441. Manifestation d'intention: blijk van opzet.
Blz.449. Ehemals ein grosser Patriot: eens een grote patriot.
Aber umgeändert: echter in zijn tegendeel veranderd.
Blz.457. Execrabel: walgelijk.
Blz.459. Contrainte: dwang.
Mandaat poenaal: strafvordering.
Comparitie: verschijning voor het gerecht.
Blz.462. Est bien le plus farouche anathème qu'aucun auteur hollandais ait jamais jeté à ses ennemis: is de meest woeste vervloeking door welke Nederlandse auteur ook naar het hoofd van zijn vijanden geslingerd.
Blz.471. Rien n'est beau que le vrai, le vrai seul est aimable: niets is zo mooi als het ware, het ware alleen is beminnelijk.
Blz.474. Proportion harmonique: evenredige verhouding.
Indemniteit: vergoeding.
Blz.479. The whole family of the: de hele familie bestaande uit.

Blz.479-480. All extremely pleased to see me: allen uiterst verheugd om mij te zien.
Blz.481. Renonceren aan: afzien van.
Écart: afwijking.
Blz.482. Obsteert: hindert.
Blz.483. Ressenteer: wil wreken.
Blz.488. Système chimérique: waanidee.
Blz.492. La tragédie est l'école des grands hommes: het treurspel is de leerschool voor grote mannen.
Blz.493. Roi: koning.
Loi: wet.
Blz.495. O roi, ô oubli, ô grandeur humaine, ô illusion d'un coeur trop fidèle: o koning, o vergetelheid, o menselijke grootheid, o zinsbedrog van een te trouw hart.
Blz.500. Quanta gloria! Wat een roem!
Blz.502. Ab initio: vanaf het begin.
Blz.505. (pour comble du mal, et, pour me faire enrager tout de bon): (als toppunt van het kwaad en om mij in alle ernst boos te maken).
Blz.534. To be crossed by the course of events': ingehaald te worden door de loop der gebeurtenissen.
Rapport mystique: mystieke verstandhouding.
Blz.535. Incitament: aansporing.
Blz.536. *Il n'y a qu'un pas du sublime au ridicule*: *men hoeft slechts één stap te zetten om van het sublieme naar het lachwekkende te gaan*.
Blz.561. Weltgeist zu Pferde: wereldgeest te paard.
Blz.569. *Factice: kunstmatige*.
Blz.624. Peu il importe, pour le bien politique ou national de la conserver. Het doet er niet toe om haar voor het politieke of nationale welzijn te behouden.
Blz.626. *Coup d'oeil: oogopslag.*
Marche: voortgang.
Blz.628. Civitas dei: godsrijk.
Civitas terrena: aards rijk.
Post hoc, ergo propter hoc! Daarna, dus daarom! (Bekende drogreden).
Prisca sapientia: oerbron van kennis (door God aan de eerste mensen geopenbaard).
Blz.629. Partikularreligion: voor individuen bestemde religie.
Universalreligion: voor iedereen bestemde religie.
Blz.630. Sine ira et studio: zonder toorn en enthousiasme (=objectief).
Blz.633. Sustenu: bewering.
Felonie: (hier) landverraad.
Blz.635. *In infinitum: tot in het oneindige.*
Ora pro nobis: bid voor ons.
Blz.650. Verschot: extra in rekening gebrachte kosten.
Blz.667. In statu nascendi: in een beginstadium.
Blz.668. Nec plus ultra: toppunt.

Blz.670. Êtes-vous connu dans la République des lettres? Bent u bekend in de Republiek der letteren?
Du moins, j'ai fait ce que j'ai dû pour l'être : ik heb er tenminste alles aan gedaan om het te zijn.
Blz.680. Maires: burgemeesters.
Pour encourager les autres: om de anderen te bemoedigen.
Blz.683. Repudiëren: afwijzen.
Blz.686. Ouvrage du 13e siècle et plus connu sous le nom de *Bestiaire de Maerlant*: een werk uit de dertiende eeuw en bekender onder de naam: *Bestiarium van Jacob van Maerlant*.
Blz.695. Le Dieu de l'Avenir: de God van de Toekomst.
Un maniaque tombé de la rage dans l' imbécillité: een van razernij tot domheid vervallen maniak.
Blz.696. Dem Meer das Ufer abgewonnen war: dat de kust aan de zee ontfutseld was.
Der Alles wollen kann, will auch den Frieden: wie alles kan willen, wil ook vrede.
Blz.697. Ein Nestor ohne Weisheit: een Nestor zonder wijsheid.
Père de famille: hoofd van het gezin.
Je ne le croyais si beau...: Ik wist niet, dat hij zo knap was...
Blz.713. Garde d'honneur réfractaire: dienstweigerende eregardist.
Blz.720. Apprentif marin: matroos in opleiding.
Blz.728. Festonnen: slingers (eigenlijk 'festoenen').
Blz.734. Oubli total du passé: totale kwijtschelding van het verleden.

Aantjes, W.	740
Abaris	659, 661
Abel (stadschirurgijn)	40 t/m 42, 137
Abraham	79, 320, 665
Adelung, J.C.	195
Agrippina	672
Aischylos	530, 531
Alexander de Grote	274
Alfred de Grote (koning van Wessex)	34, 52
Alighieri, D. (zie Dante)	
Allart, J.	30, 31, 110, 345, 380, 396, 460, 470, 476
Alphen van, H.	54, 188, 362, 363, 684, 685
Altheer, J.	707
Alva de Toledo, F. (zoon van F.A.)	634, 635
Alva de Toledo, F.A.	633
Amstel van, G.	165, 395, 401, 404, 405, 407, 600
Ankersmit, F.	750
Apollodorus	331
Apollonius (van Rhodos)	731
Aristippus	86
Aristoteles	404, 411, 422, 425, 508, 600
Arminius, J.	254
Arntzenius (douairière)	110, 134, 136, 137, 173
Arouet, F.M. (zie Voltaire)	
Attila	15, 57 t/m 59, 301, 400, 428, 568, 698
Audran, G.	334
Augustinus	76, 160, 163, 321, 628, 749
Augustus (keizer)	6, 72, 375, 411, 439, 597, 599, 698
Avila van, Th.	20
Bacon, F.	114
Bakhuizen van den Brink, R.C.	577
Barbarossa, F. (keizer)	414
Barlaeus, C.	339, 701
Baron, A.	698
Baudelaire, Ch.	420, 538
Bavinck, H.	11
Beauharnais de, E.	697
Beauharnais de, H.	360, 561, 674
Beauharnais de, J. (keizerin)	584
Becanus, G.	274
Beethoven van, K.	104

Beethoven van, L. 104
Beets, N. (zie Hildebrand) 104
Beieren van, J. 145, 231, 397
Beiling, A. 145, 599
Beka de, J. 400
Benthien, G. 759
Bernadotte, J.B. 491, 497-498
Berthier, L.A. 697
Bertin, L.F. 656
Bertin, P.L. 656
Besier, A. 160, 163
Beyle, H. (zie Stendhal)
Bibeb 187
Bilderdijk, Adelheide (Adeline) 67, 69, 89, 92, 127, 176 t/m 178, 351, 581
Bilderdijk, Adelheide Irene 351, 358, 360, 364 t/m 366, 372, 429, 581
Bilderdijk, Alexis Isaäc 171, 203, 205, 209, 292, 294, 295, 297, 326, 332, 360, 429, 580, 581
Bilderdijk, Alexis Willem 127, 171, 177, 295, 429, 581
Bilderdijk, Alfred 34 t/m 36, 51 t/m 55, 61, 62, 92, 216
Bilderdijk, Elius 38, 48, 67, 70, 111, 123, 124, 126, 127, 133 t/m 137, 166, 179, 350, 352, 353, 357, 429, 581, 663, 667, 680, 711, 714 t/m 720, 728
Bilderdijk, Izaac (vader) 22, 26, 40, 70, 96, 109, 110, 171, 180, 243, 255, 328, 334, 379, 666, 725
Bilderdijk, Izaac (zoon) 26, 48, 69, 109 t/m 111, 113, 122, 127, 134 t/m 136, 156, 162, 171 t/m 174, 178, 179, 200, 246, 306, 307, 353, 391, 682
Bilderdijk, Isabella 362
Bilderdijk, Johannes (tweede zoon van Izaac) 180, 469
Bilderdijk, J.W. ('Julius') 7, 10, 25, 34, 36, 40, 42, 43, 53 t/m 55, 62, 67, 92, 111, 124, 127, 137, 203, 209, 255, 292, 294, 326, 344, 350, 351, 353, 360 t/m 364, 366, 372, 444, 467, 543, 544, 570, 571, 581, 592, 593, 650, 683, 685, 719 t/m 721
Bilderdijk, Lodewijk Willem 581, 680, 682, 686, 720, 722, 723, 755
Bilderdijk, Louise 26, 30, 38 t/m 41, 44 t/m 49, 63 t/m 66, 68 t/m 70, 86, 87, 89, 103 t/m 106, 109, 110, 113, 122, 124, 126, 127, 132 t/m 137, 172, 173, 179, 189, 190, 200, 209, 246, 256, 257, 276, 277, 294, 320, 350, 351, 353, 354, 356, 366, 367, 374, 384, 389, 390, 396, 580, 596, 800
Bilderdijk, Wilhelmina Irene 91, 92, 127, 133, 176, 351

Bilderdijk, Willem (zoon van Izaac) 391, 682
Bilderdijk-Duyzenddaalders, S. 109, 180, 666, 725
Bilderdijk-Woesthoven, C.R. 6, 13, 22, 31, 41, 66 t/m 70, 86, 87, 90, 106, 111, 117, 119, 122, 123, 127, 134 t/m 140, 164, 166, 172, 173, 182, 229, 243, 283, 287, 294, 351, 441 t/m 444, 459, 460, 469, 505, 571, 580, 664, 665, 680, 715 t/m 719
Bloem, J.C. 423
Bloem, R. 731
Blumenbach, J.F. 220
Blussé, P. 707
Boccioni, U. 584
Boerhaave, H. 334
Boëthius 483
Bohn, F. 642, 643, 656, 684, 707
Boileau-Despréaux, N. 100, 471, 508, 602
Bonaparte de, N. (keizer van Frankrijk) 15, 27, 29, 56 t/m 59, 61, 72, 73, 77, 93 t/m 95, 97, 129, 130 t/m 132, 146, 161, 169, 250, 253, 260, 269, 295, 296, 299 t/m 305, 309, 310, 340, 343, 346, 349, 360, 484 t/m 489, 491, 497, 498, 500, 501, 533, 543, 550 t/m 552, 558, 560 t/m 564, 567, 568, 570, 575, 582, 584, 585, 611, 622, 623, 625, 627, 639 t/m 641, 643, 651, 664, 668 t/m 674, 676, 679, 680, 693 t/m 700, 708, 711, 714, 716, 721, 727, 728, 733, 739, 742, 756, 759
Bonifacius 243
Bopp, F. 197
Borger, E.A. 145
Bosch, Jan 138, 363, 486, 531, 532, 534, 536, 541, 592, 767
Bosch, Jeroen 618
Bosch de, J. 56, 57, 156, 171, 389, 479, 547
Bosscha, J. 263 t/m 265, 574
Bourdieu, P. 596
Braak ter, M. 143, 376
Brahms, J. 513
Brandes (boekhandelaar) 39, 209
Brave, W. 637
Bredero, G.A. 424, 616
Bree van, M. 535, 546
Bril, M. 610
Brisseau-Mirbel, Ch.F. 288 t/m 291, 314, 359, 365, 554, 579

Brittannicus 431
Broeke ten (notaris) 134, 139, 173, 174
Brom, G. 630
Bromet, H. 119, 180, 208, 287, 369, 370, 435, 441, 442, 664 t/m 666
Brothers, R. 393
Brown, J. 334
Bruce, S.J. 497
Bruckner, A. 513
Bruggen van, C. 597
Brugmans, S.J. 255, 272, 278, 295
Brunswijk van, K.W.F. 16, 17, 29, 58, 120, 159, 160, 170, 180, 202, 209, 234, 242, 277, 323
Brutus 404, 597
Bucher, A.A. 609
Buffon de, G.L. 77 t/m 80, 98, 103
Bülow von, F.W. 729
Burckhardt, W.E. 124, 389, 390, 396
Burke, E. 633
Burtin, X. 103, 224
Busken Huet, C. 38, 88, 89, 94, 112, 123, 143, 258, 164 t/m 266, 282, 325, 327, 328, 361, 390, 399, 407, 409, 566, 573, 577, 578, 601, 636, 683, 718, 725
Bussingh, J.W. 256, 257, 294, 351 t/m 353
Bylandt Halt van, F.S. 265
Byron, G.N.G. 88, 209
Byvanck, W. 282, 666, 712, 713, 722, 725
Cadoudal, G. 129
Caesar, J. 129, 130, 274, 404, 431, 556
Calisch, M. 547
Calvijn, J. 426
Campert, J. 310
Capadose, A. 188, 219
Capadose, I. 727
Capellen tot den Pol van der, J.D. 172
Castlereagh 734
Castro de, H. 667
Cato 747
Cats, J. 537, 687
Catullus 430
Cedrenus 533
Celles de, A. 566, 667, 680, 713
Chad, G.W. 489

Champollion, J.F. 693
Charlotte (van Mecklenburg-Strelitz) 82
Chateaubriand de, F.R. 73 t/m 75, 77, 151, 219
Chateaubriand de, L. 74
Chatham (zie W. Pitt)
Claudius Civilis 254
Cock de, H. 751
Colenbrander, H.T. 114, 309, 311
Columbus, C. 661
Confucius 316
Corday (Ch.) 259, 272
Corneille, P. 396, 421, 424, 425, 597 t/m 599
Cort Heyligers, G.M. 498
Corver, M. 410
Costa da, D. 666, 725
Costa da, I. 28, 31, 43, 44, 78, 91, 97, 112, 116, 142 t/m 144, 152, 164, 188, 263, 293, 317, 329, 336, 337, 359, 370, 393, 395, 402, 413 t/m 415, 457, 465, 485, 486, 499, 530 t/m 532, 535 t/m 537, 548, 552, 569, 570, 579, 625, 632, 636, 645, 666, 667, 698, 699, 714, 715, 721, 723 t/m 727, 741
Costa da, J. 725
Costa-Ricardo da, R. 666, 725
Coster, H. 189, 256, 257, 353
Cromwell, O. 458
Cuperus, A. 66
Cuvier, G. 81
Cyrus (koning van Perzië) 274, 727
Daendels, H. 15, 28
Damiens, R.F. 699
Dante 331, 537, 538
Darwin, Ch. 31, 32, 585
Darwin, E. 31, 32, 83, 630
David (koning van Israël) 274, 665, 724
Deken, A. 188
Delacroix, F.V.E. 540
Delille, J. 61, 77, 96 t/m 101, 119, 126, 141, 148
Desmarets, N. 103, 224
Deymann (huisarts) 713
Diogenes 86
Doll, J. 56, 120, 141
Donkersloot, N. 675

Doornik, J.E. 32
Douwes Dekker, E. (zie Multatuli)
Dozy, R.P.A. 577
Droogleever Fortuyn-Leenman, M. (zie Vasalis)
Dudley, R. (zie Leycester)
Duff Cooper 221
Duim, I. 410
Dupré, J.B.D. 295, 296, 299
Duyn van der, F.A. 729
Duyzenddaalders, D. 109, 111, 120
Edel (hospita van Bilderdijk) 54, 137
Eeden van, F. 461, 578, 702
Egmond van 244
Eijnatten van, J. 21, 74, 77, 182, 192, 199, 237, 275, 316, 329, 370 t/m 372, 374, 399, 510, 758
Elias 661
Elter, F. 68, 85, 294
Elter, S. 16, 51, 66, 85, 110, 127, 246
Elter-Woesthoven, M.P. 12, 13, 16, 17, 30, 31, 51, 66, 85, 86, 109, 110, 234, 246, 294, 440
Elwe, J.B. 121, 228, 459
Engelbronner d', E.C. 606
Engelfriet, L. 226, 321, 521, 583, 601, 648
Enghien van, 129, 130, 299
Epkema, E. 543, 570, 650
Erasmus 389
Erckmann-Chatrian 714
Esopus 147, 148
Esschenbach von, W. 688
Eugène (van Oostenrijk) 8
Euler, L. 189
Eustachius 334
Fagel, H. 93
Falck, A.R. 56, 164, 166, 737, 738, 741
Feith, R. 55, 101, 127, 188, 228, 275, 276, 434, 465, 466, 508, 518 t/m 520, 681, 737, 757
Fellinga, J. 172
Fénelon (de Salignac de la Mothe-Fénelon), F. 21
Fichte, J.G. 16, 120
Flament, Ch. 308, 355, 360, 368, 369, 436, 493 t/m 496, 584
Fleming, M. 334

Floris III 414
Floris IV 313
Floris V 71, 280, 398 t/m 407, 410, 411, 417, 440
Fontanes de, L. 58, 149, 150
Fouché, J. 57, 129, 260, 497
Franc van Berkhey le, J. 188, 283 t/m 285, 348, 581, 658, 701
Frederik (van Oranje) 8 t/m 10, 15, 24, 29, 37, 44
Frederik Augustus (van Hannover) 214
Freud, S. 339
Fruin, R. 138, 442, 443, 453, 458, 577, 630
Füseli, J.H. 182
Gabriël, P.J. 546
Gauss, C.F. 174
Geerts, T. 311
Gelder van, E. 675
George III (koning van Engeland) 70, 214
Gerbrandy, P. 86, 108, 329, 587
Gerretson, C. (zie G. Gossaert)
Gervais, M.F. 250, 258
Geyl, P. 73, 457, 458, 486
Gilliams, M. 306, 584
Göbbels, J. 5
Goens van, R.M. 394, 564 t/m 566, 721
Goeree, W. 83
Goethe von, J.W. 32, 58, 60, 126, 217, 421, 537, 696, 727
Gogel, A. 385, 489, 490
Gorter, H. 306
Gorter de, J. 334
Gossaert, G. 79, 201, 282, 458
Goya, F. 297, 347, 500, 501, 540
Grimm, J. 192, 686 t/m 689, 691, 692
Groot de, H. 77, 78, 95, 156, 170, 252, 639
Groen van Prinsterer, G. 253, 457, 490, 569, 577, 629, 732, 756
Gros, A.J. 302, 303
Grünebergen (zieke vrouw) 137
Guépin, J. 309, 582
Haak (boekhandelaar) 373
Haamstede van, W. 402, 440, 474
Haar ter, B. 217, 658
Hahn, J.G.H. 273, 665
Hall van, M.C. 182, 243
Hannibal 15, 57, 59, 301, 568, 698
Hanou, A.J. 542

Hardt von der, H. 726
Haren van, O.Z. 424, 431
Hasebroek, J.P. 304
Hattum van, M. 72, 86, 88, 189, 212, 215, 221, 230, 234, 240, 380, 541, 574, 649, 685, 715, 767
Hauptmann, G. 603
Haydn, J. 641
Hegel, G.W.F. 561, 562
Heine, H. 188, 697
Helmers, D. 138 t/m 140
Helmers, J.F. 14, 15, 56, 57, 72, 94, 95, 103, 222, 227, 243 t/m 245, 276, 309, 337, 537, 569, 589, 636, 637, 641, 671, 702, 768
Hemert van, P. 162, 518, 519, 539, 681
Hendriks, A.F. 205
Hermans, W.F. 232, 410, 582
Hermes, H. 204
Herodotus 628
Herzeele van 38, 44, 47, 48, 61, 65, 97, 99, 120, 127
(vooraanstaande familie te Brunswijk)
Heusden van
(zie K.W. Schweickhardt en L. Bilderdijk)
Heusden van, J. 401
Hildebrand (zie N. Beets)
Hippocrates 329, 334
Hitler, A. 501
Hodges, Ch, 535, 545 t/m 548
Hogendorp van, D. 715
Hogendorp van, G.K. 71-72, 72, 278, 282, 712, 713, 729, 735
Hogendorp van, W. 712 t/m 715, 725
Holland van, A. 397, 412, 413
Homerus 61, 355, 427, 509, 510, 524, 536, 582, 645
Hondeijker, J.A. 352
Honings, R. 596
Hooft, P.C. 401, 404, 407, 424, 577, 709
Hoogeveen jr., C. 228
Hoorne van 244
Horatius 97, 166, 208, 259, 285, 304, 395, 404, 508, 597, 600, 645
Horne Tooke, J. 758
Houdini, H. 746
Huizinga, J. 746

Hulshoff, M.A. 255, 256, 259 t/m 262, 265, 266, 269 t/m 272, 278
Humboldt von, W. 197, 198
Huydecoper, B. 400, 404
Hyginus 331
Ibn Doreid 432
IJntema, J.W. 188, 356, 358, 379, 430, 434, 460
Immerzeel, J. 121, 215, 379, 386, 396, 448, 459, 460, 465, 469, 470, 472, 476, 482, 483, 523, 656, 673, 707, 708
Jacobs de Agé, J.F. 432
Jager de, A. 413, 414
Jenner, E. 727
Jensen, L. 309, 310
Johannes (apostel en evangelist) 711
Johannes, G. J. 419
Johnson, S. 155
Jong de, E.A. 756
Jong de, L. 740
Jong de, M.J.G. 226, 399, 407, 410, 412, 418 t/m 420, 424, 425, 427, 428, 600, 603
Jozef II (keizer van Oostenrijk) 242
Judas 138, 318, 673
Jung-Stilling, J.H. 394
Justinianus (keizer) 159, 175
Juvenalis 100
Kallimachus 430
Kampen van, N.G. 738
Kant, I. 16 t/m 19, 21 t/m 24, 120, 121, 146, 394, 408, 472, 515, 518 t/m 523, 539, 542, 548, 563, 564
Karel de Grote (keizer van het Frankische rijk) 73, 301, 523, 524
Karel Napoleon (de Bonaparte) 360, 580
Kate ten, L. 191, 192, 689
Keessel van der, D.G. 160, 175
Kemper, J.M. 160 t/m 163, 234, 235, 237, 252, 447, 456, 457, 479, 625, 709, 714, 735 t/m 738
Kesteloot, J.L. 379, 432, 523
Kievit, J. 455
Kiliaan, C. 378, 594
Kinker, J. 14, 17 t/m 19, 22, 23, 26, 39, 40, 56, 65, 66, 109, 120, 122, 162, 182, 188, 243, 281, 287, 320, 338, 369, 370, 379, 441, 471, 472, 474,

516, 517, 519, 520, 539, 541 t/m 543, 578, 641, 651, 681, 692
Kikkert, J.G. 584
Kinsbergen van, J.H. 652, 653
Kleijn, J.P. 228
Kleist von, H. 695
Klijn, B. 648, 649
Klijn, H.H. 641
Klim, K. 661
Kloos, W. 305, 328, 412, 509, 512, 513
Klopstock, F.G. 540, 619
Kluit, A. 191, 634
Kluit, M.E. 723, 736
Kluyver, A. 582, 583
Knuvelder, G. 5
Koetoezov, M. 693
Kollewijn, R.A. 15, 19, 49, 78, 81, 119, 120, 168, 169, 193, 234, 385, 399, 404 t/m 407, 412, 417, 466, 467, 507, 553, 560, 561, 568, 580, 581, 599, 603, 618, 641, 644, 649, 660, 662, 671, 672, 688, 718, 719, 741
Kooten van, Th. 249, 250, 258, 259, 262, 299, 626, 644, 703, 738, 749
Kotzebue, A. 59, 60, 423, 560, 597
Koulster van den, W. 599
Krayenhoff, C. 729
Kumpel, J.W. 138 t/m 140, 442 t/m 444
Kusters, W. 306
Kuyper, A. 632, 751
Lacroix (schooljuffrouw) 66, 70, 110, 134, 136, 173, 179
Lampe-Soutberg, E.M. (zie Bibeb)
Lannoy de, J.C. 469, 647
Lauenstein (stalhouderij) 50
Lavater, J.C. 394
Lebrun, Ch.F. 563, 566, 567, 569, 627, 643, 650, 664, 670, 679, 712, 729, 733
Leclerc, G.L. (zie Buffon)
Leeuwe de, H.H.J. 415, 417, 600, 603
Leibniz, G.W.F. 83, 149, 153, 198, 345, 348, 521, 522
Lelyveld van, F. 284, 357
Lemans, M. 721, 723, 724, 726
Lennep van, C. 638

Lennep van, D. J. 163, 308, 437, 438, 466, 495, 560, 613, 638, 641, 648, 721, 733
Lennep van, J. 196, 349, 354, 411, 638, 752
Lessing, G.E. 60, 233, 413
Leuter, P. 581
Leycester 639
Limburg Brouwer van, P. 279
Limburg Stirum van, L. 729
Linde van de, G. 196, 461
Linden van der, D. 124
Linden van der, J. 260, 278, 447, 606
Linnaeus, C. 314, 577
Locke, Th. 394, 596
Lodewijk XIV (koning van Frankrijk) 8, 132, 144, 308
Lodewijk XV (koning van Frankrijk) 129, 132, 322, 699
Lodewijk XVI (koning van Frankrijk) 229
Lodewijk (koning van Holland) 71, 242, 244, 248, 250, 252, 253, 260 t/m 262, 264, 265, 268, 270 t/m 275, 278 t/m 282, 285 t/m 289, 292, 294 t/m 296, 298, 299, 307 t/m 311, 323, 324, 326, 337, 340 t/m 346, 349, 360, 367, 369, 372, 378, 379, 383 t/m 388, 396 t/m 399, 401 t/m 403, 412, 421, 422, 433 t/m 435, 437, 438, 444 t/m 449, 457, 463, 467, 468, 475, 477, 479 t/m 495, 497 t/m 499, 501, 507, 533, 534, 543, 546, 555, 558 t/m 561, 564, 568, 569, 575, 580, 585, 610, 623, 626, 639, 664, 667, 669, 671, 674, 676, 680, 716, 721, 727, 739, 745, 802, 803
Loosjes, A. 143, 188, 309, 310
Loots, C. 94, 95, 188, 222, 309, 641
Lorenz (onbekende wiskundige) 189
Lorrain le, C. 98
Louise (van Oranje) 7, 8, 25, 29, 39, 41, 70, 71, 178, 179, 211
Lublink de Jonge, J. 476
Luc de, J.A. 30, 77, 78, 81, 82, 98, 103, 113, 114, 116, 226
Lucebert 306, 584
Lumey 635
Lünzel (kleermaker) 34, 49
Lüttge (huisbaas) 88
Luzac, A. ('Netje') 123, 140
Luzac, Et. 682, 738
Maanen van, C.F. 446, 447, 627, 738, 742
Maaskamp, E. 345

Macaulay, T.B. 577
Machiavelli, N. 577
Macpherson, J. (zie Ossian)
Maerlant van, J. 369, 628, 686, 687, 721
Magnet (censor) 637
Magritte, R. 156
Maillet de, B. 32
Malet, C. 693
Marck van der, W. (zie Lumey)
Marie-Louise (aartshertogin van Oostenrijk) 560, 562, 667, 711
Marle van, C. 700
Marle van, J. 760
Marnix van Sint-Aldegonde, Ph. 266, 564
Marsman, H. 305, 306, 593
Martens (huisbaas) 62
Mathijsen, M. 593
Maurits (stadhouder) 452, 453
Meerman, J. 368
Meijer, Jaap 726
Meijer, Jonas D. 162, 636, 637, 650, 663
Meijer, M. 538, 539, 629
Meijer, R.P. 339
Melchisidech (koning) 735
Merken van, L. 125
Mesmer, F.A. 63
Messchert, W. 396
Milton, J. 149, 541
Moens, P. 43, 44, 440
Mohammed 316, 328, 473
Molière 423
Molitor, G.J.J. 728, 729
Mollerus, J.H. 438, 737
Montesquieu de, Ch. 100
Moreau, J.V.M. 129
Mozes 316, 320, 665
Mulder (Mossel), K. 255, 268, 647
Mulisch, H. 538
Multatuli 10, 31, 71, 193, 249, 263 t/m 266, 293, 378, 399 t/m 410, 412, 419, 499, 513, 574, 575, 580, 600, 601, 760
Musset de, A. 88
Napoleon (zie Bonaparte)

Napoleon (koning van Rome) 668, 697
Napoleon Lodewijk (de Bonaparte) 561
Nebukadnezar 562
(koning van Babylonië)
Nero (keizer) 431, 672, 673, 697 t/m 699
Nerval de, G. 122, 227
Newton, I. 83, 114, 628
Ney, M. 697
Nietzsche, F. 317
Nijhoff, M. 108
Novalis 11 t/m 13, 15
Nuyens, W. 630
Ockerse, W.A. 247, 248, 340, 341, 436, 437
Oldenbarnevelt van, J. 77, 78, 170, 451 t/m 454, 456 t/m 458, 590, 631
Onna van, A. 138
Oosthout (drogist) 366, 374
Os van, M. 302
Ossian 14, 141, 231, 427, 624, 644
Outhuys, G. 432, 549
Ovidius 6, 331
Pallandt van, F. 360
Palm van der, J.H. 145, 238, 302, 303, 379, 466, 516, 540, 583, 732
Pam, M. 410
Pascal, B. 98, 419
Paul, H. 192
Paulus 117, 319
Pels, A. 598
Perk, J. 300, 305
Perron du, E. 376
Pestel von, F.W. 160
Philips II (koning van Spanje) 244, 267, 298, 493, 633, 634
Pichegru, J.Ch. 129
Pierson, A. 20, 21, 88, 321, 419
Pitt, W. 497, 498
Plaisance van (zie Ch.F. Lebrun)
Plinius (de Oudere) 756
Pluygers, J.A. 507
Pol van de, B. 229
Pommereul de, F. 695
Poot, H.K. 624

Pope, A. 31, 126, 148 t/m 150, 152 t/m 156, 233, 234, 477
Poquelin, J.B. (zie Molière)
Postmus, J. 637, 649, 751
Pothoven, H. 474
Potter, P. 79
Pougens de, Ch. 552
Preen von, A.C. 246
Preisszlern, J. 334
Presser, J. 57, 61, 62, 73, 488, 500, 558, 584, 693 t/m 695, 697
Pronk (vishandelaar) 357
Pseudo-Longinus 75, 76, 645
Punt, J. 410
Pyrrho 18
Quosig, J. 715, 716
Quosig (weduwe) 716, 717
Racine, J. 396, 421, 424, 429
Ramazzini, B. 334
Ranke von, L. 577
Rau, S.F.J. 439, 530, 605
Rau, S.J.R. 530 t/m 532
Reede van 202, 205, 207, 246
Reest van, R. 184, 242, 638, 641, 760
Reichling, A. 197
Reigersman, A. 40, 42
Reigersman, J.C. 40, 41
Reinders, M. 455
Renan, E. 734
Rietveld-Texier, J. 24, 26, 29, 37, 38, 41, 47, 70, 127
Rieu du, W.N. 738
Rijn van, R. 540
Rimbaud, A. 122, 227
Ripperda, W. 634
Rittershusius, C. 385
Robertson, W. 709
Robespierre de, M. 315, 318, 699
Röell, W.F. 360, 584
Romanov, Alexander I (tsaar) 169, 733
Romein, J. 675
Romein-Verschoor, A. 675, 740
Romswinckel, J. 355, 356
Rosenboom, Th. 629

Rousseau, J.J. 183, 376
Rubens, P.P. 523
Rudbeck, O. 274, 576
Rutgers van der Loeff, A. 597
Ruyter de, M. 452
Saalmink, L. 228
Sachsen-Weimar-Eisenach von, C.A. 58
Sack (huisbaas) 51, 53
Safranski, R. 5, 228
Sallustius 591, 709
Salomo(n) (koning van Israël) 397
Salperwich van 46, 47, 65
Sarte, J.P. 661
Sas van, N. 583, 734
Saussure de, F. 194, 690, 691
Savary, A.J. 696
Schama, S. 93, 221, 491, 729, 733
Scheffer, A. 507
Scheffer, J.B. 507
Schelling (von), F. 338
Schenk, A.C. 641
Schiller (von), F. 59, 60, 130, 217, 421
Schiller, N.O. 691
Schimmel, H.J. 411
Schimmelpenninck, R.J. 28, 71, 93, 209, 250, 252 t/m 254, 261, 264, 268 t/m 271, 286, 323, 506, 575, 737
Schlegel, A. 421
Schlegel, F. 78
Schlosser, H. 450
Schmidt, A.M.G. 362
Schmieder, K. 81, 82, 114 t/m 116
Schokker, R. 688
Scholte, H.P. 751
(De) Schoolmeester
(zie G. van de Linde)
Schopenhauer, A. 227, 228
Schotsman, N. 345, 346, 352
Schouten, R. 281
Schultens, A. 758
Schulting, A. 385
Schultz, F. 716
Schweickhardt, A.B. 10, 11, 37, 70, 126
Schweickhardt, Ch. 127

Schweickhardt, H.W. 37, 38, 79, 98, 127, 294
Schweickhardt, K.W. passim
Schweickhardt-van Olst, M.J. 10, 11, 37, 38, 343, 590
Scriverius, P. 400
Ségur de, Ph.P. 698
Senebier, J. 290, 579
Seneca 142, 673
Sheba van (koningin) 397
Siegenbeek, M. 190, 191, 195, 196, 239, 250, 251, 345, 357, 358, 380 t/m 382, 388, 429, 434, 453, 463, 466, 468, 516, 517, 560, 705, 706, 721, 760
Sillem, J.A. 577, 578, 738, 739
Slauerhoff, J.J. 577
Smissen van der (weldoener) 206
Smit, Jacob 305, 306
Smit, Johan 292, 350, 403, 412, 462, 534, 613
Smout, A. 633
Snellaert, F.A. 94
Socrates 201, 244, 747
Soest van, D.
(zie D. Duyzenddaalders)
Sonoy van, D. 635
Sophocles 400, 428
Southey, R. 534
Spaan van, W.A. 474
Spaans-van der Bijl, T. 265, 575
Spinoza, B. 84, 537
Sprengel, C.K. 314, 585
Staay van der, A. 223
Staël-Holstein de, A.L.G. 74, 217
Stahl, G. 334
Staring, A.C. 188
Stassart de, G. 567, 667
Stegeman (kapitein) 720
Stendhal 757
Sterck, J.F.M. 138, 139
Stewart, R. (zie Castlereagh)
Stoke, M. 400
Stolberg zu, C.F. en F.L. 394
Strawinsky, I. 540
Strube-Ebell (huisbazin) 47, 48, 64, 65
Stryckius, J.S. 577
Stryckius, S. 274, 577

Stuiveling, G. 306, 537
Suringar, G.T.N. 535
Swaanswijk, L.J. (zie Lucebert)
Swartendijk Stierling, G. 336
Swedenborg, E. 83, 393, 394, 565
Swieten van, G. 334
Swift, J. 274
Swinden van, J.H. 477 t/m 479, 726
Tacitus 254, 431, 456, 628, 630, 672, 709
Tadema, R. 266, 270
Taine, H. 577
Talleyrand de, Ch.M. 93, 221, 258, 260
Talma, F.J. 670
Tell, W. 411
Tetterode (financieel adviseur) 134, 139, 173
Theocritus 145
Thierry, A. 577
Thies, J. C. 120, 205, 206
Thorbecke, J.R. 249
Tibull(i)us 703
Tichelaar, W. 455
Tissot, S.A. 334
Tollens, H. 95, 189, 245, 284, 309, 337, 355, 379, 422, 465, 537, 641, 682, 701, 707
Tollius, H. 14, 27, 29, 441
Tolstoj, L. 697, 749, 750
Toynbee, A 801
Turnbull de Mikker, W.P. 138, 292
Tydeman, B. 376, 377
Tydeman, H.W. 143, 353, 374 t/m 377, 387, 389, 390, 410, 440, 449 t/m 451, 458, 459, 472, 474, 479, 496, 499, 502, 505, 506, 508, 520, 535, 548, 550, 552, 594, 627, 636 t/m 638, 640, 643, 648, 651, 652, 654, 655, 662, 663, 671, 674, 683, 684, 686, 688, 704 t/m 708, 710-711, 711, 718, 720, 721, 738, 739
Tydeman, M. 87, 101, 193, 374, 377 t/m 379, 391, 393, 394, 473, 534, 543, 720
Tydeman, S. 683
Uhle, H. 202 t/m 204, 206
Usher, J. 31, 79, 80
Uylenbroek, P.J. 94, 116, 125, 179, 188, 243, 245, 255, 430, 460, 469

Valckenaer, J. 72, 191, 248 t/m 253, 255, 258 t/m 260, 262, 265, 266, 268 t/m 273, 275, 278 t/m 281, 292 t/m 294, 323, 351, 353, 356, 361, 364 t/m 367, 373, 379, 383, 384, 399, 410, 430, 433, 434, 441, 445, 465, 467, 469, 477 t/m 481, 483, 548, 558, 563, 576 t/m 578, 580, 626, 644, 651, 682, 687, 701, 703, 719, 738, 739, 747
Valori van 47
Vargas de, J. 633
Vasalis, M. 538, 539, 629
Veenbaas, J. 233
Veldeke van, H. 687
Velzen van, G. 395, 401, 403, 405, 406, 601
Velzen van, M. 400, 401, 404 t/m 406, 409, 412, 601
Vergilius 61, 355, 509, 510
Verhoeff, H. 455
VerHuell, C.H. 575
Vermeer, J. 354
Verne, J. 660
Verschuur, J. 112, 113, 116, 117, 286, 293
Verwey, A. 513 t/m 515
Vesalius 334
Vestdijk, S. 187, 528, 745
Veth, P.J. 123, 574
Viglius (van Aytta van Zwichem) 633
Vinkeles, R. 706
Vlasblom, D. 456
Vloten van, J. 45, 718, 719
Voltaire 149, 345, 348, 421
Vondel van den, J. 95, 98, 125, 126, 138, 216, 394, 399, 404, 424, 453, 454, 513, 537, 540, 541, 600, 624, 632, 641, 676, 702
Voorda (adviseur) 441
Vooys de, C.N.G. 641, 644
Vos, J. 421, 603
Voskuil, J.J. 436
Vreede, P. 28, 397
Vries de, H. 539, 540
Vries de, J. 156 t/m 160, 163 t/m 171, 173, 175, 179 t/m 182, 185, 188 t/m 190, 235, 243, 244, 248, 250, 255, 273, 277, 278, 291, 294, 295, 297, 303, 306 t/m 308, 324, 341, 343, 350, 355, 358, 380, 382, 387 t/m 390, 395, 396, 428, 435, 436, 440,

459, 460, 465, 466, 475, 479, 493, 519, 520, 523, 527, 550, 570, 606, 650, 651, 662, 691, 701
Wagenaar, J. 102, 142, 196, 313, 400, 401, 452, 453, 463, 577, 594, 627, 630, 631, 638, 639, 708 t/m 710, 736
Wagner, R. 513, 538
Walraven, J. 66, 67
Wap, J. 366, 492, 505, 546, 580
Water te, J. 296, 439
Weiland, P. 191, 192, 239
Werff van der, P.A. 296, 298
C.R. van Westreenen-Woesthoven (zie C.R. Bilderdijk-Woesthoven)
Westreenen van, J. 123, 124, 505, 716
Whiter, W. 758
Wijn van, H. 474, 475, 623, 624, 686
Wilhelmina (koningin van van Nederland) 284
Wilhelmina (van Pruisen X prins Willem V) 8, 9, 29, 70, 202, 734
Wille, J. 31, 311
Willem I (graaf van Holland) 313, 414
Willem I (stadhouder) 59, 298, 629, 633 t/m 635
Willem I (koning van Nederland) 8, 26 t/m 30, 41, 56, 68, 93, 94, 103, 112, 161, 178, 213, 234, 242, 243, 353, 372, 416, 456, 486, 507, 575, 674, 676, 680, 709, 713, 715, 728 t/m 737, 739, 741, 742, 744, 745, 747, 760
Willem III (stadhouder) 59, 298, 452, 455, 457, 458,
Willem V (stadhouder) 8, 11, 14, 27 t/m 29, 40, 58, 59, 70, 71, 78, 93, 111, 112, 117, 130, 165, 178, 207, 209, 242, 263, 265, 271, 279, 282 t/m 286, 298, 350, 394, 397, 441, 442, 449, 534, 565, 575, 581, 680, 733, 734
Willem VI (graaf van Holland) 397
Willem-Alexander (koning van Nederland) 498
Wilmet, J. 701, 726
Winckelmann (geldschieter) 34
Winkel te, J. 31, 32, 59, 60, 144, 192, 193, 199, 334, 338, 406, 412, 487, 641, 644, 758
Winkel te, L. 196
Winter van, N. 125, 142

Winter van P. 125, 246, 247, 354 t/m 356, 371
Wiselius, S.I. 20, 72, 248 t/m 250, 253, 258, 260, 261, 265, 278 t/m 281, 292, 299, 626, 648, 700, 719, 739
Witt de, C. 452 t/m 457, 631, 709
Witt de, J. 451 t/m 459, 631, 669, 709
Woerden van, H. 401, 405
Woesthoven, C.R.
(zie C.R. Bilderdijk-Woesthoven)
Woesthoven, C. 123, 134, 138, 139, 442
Woesthoven, D. 123, 442
Wolff-Bekker, E. 188
Wouters, W. 81, 662, 706
Ximenez van 131
York van (zie Frederik Augustus)
Young, E. 641
Ypey, A. 688
Zimmerman, J.C. 614
Zimmermann von, E. 30, 159, 168, 176, 234, 314
Zwaag van der, W. 221, 637, 719

De erfenis bestaat uit

1. *Verzamelde verhalen*
2. *Verzamelde gedichten (1981-2008)*
3. *Condities (zonder welke niet) (1993-1995) & Berichten uit Berlicum (1995-2000)*
4. *Twee paranormale verhalen*
5. *Over het leven van een zonderling genie: Mr. Willem Bilderdijk (1756-1831)*. In vier delen.
6. *Bilderdijk en de Verlichting*
7. *Nabeschouwingen*
8. *Het filosofisch labyrint*
9. *Poe in triplo*
10. *Brieven aan Rinus van Hattum (2008-2017)*
11. *Terugblik op verschillende levens*

OVER HET LEVEN VAN EEN ZONDERLING GENIE:

Mr. WILLEM BILDERDIJK

(1814-1831)

GERARD LELIEFELD

© 2015-2019 G.B.K.M. Leliefeld

 Uitgeverij Tilia Levis
Postbus 19
5258 ZG Berlicum

(Omslag)ontwerp: Tilia Levis
Eerste druk: HollandRidderkerk
ISBN/EAN 9789071633256

www.uitgeverijtilialevis.nl

Omslag naar een foto van Bilderdijks standbeeld in Grand Café Brinkmann te Haarlem

INHOUDSOPGAVE Blz.

Hoofdstuk I 5
Amsterdamse jaren onder koning Willem I (1813-1817)

Hoofdstuk II
Leidse jaren onder koning Willem I (1817-1827) 135

Hoofdstuk III
Haarlemse jaren onder koning Willem I (1827-1831) 581

Besluit 709

Bronnen/Opmerkingen 723

Lijst van (primair en secundair) geraadpleegde boeken en artikelen 725

Lijst van afkortingen 755

Vertaling van citaten (voor zover niet onderaan de bladzijde gegeven) 757

Personenregister 761

Zo vres'lijk is de Tijd! Door geen geweld te teugelen!
Geen zon versmelt het was van zijn gezwinde vleugelen:
Geen duizend-wint'renkou verstijft zijn forse leên.
Hij breekt door warelden en snelt door eeuwen heen.
Niet wij alleen vergaan als afgevallen blâren,
Als stoppels, na de oogst van rijpe korenaren
Der vlam gegeven, of verterende in den grond,
Maar heel de menselijkheid en heel dit wareldrond.
Uit: *Zucht naar 't vaderland*

Hoofdstuk I

Amsterdamse jaren onder koning Willem I (1814-1817)

Het laatste deel van deze kroniek kan het moeilijk zonder terugblik stellen, indien men de rode draad in het leven van Bilderdijk weer wil oppakken. Wat zich in de veelheid van de door hem aaneengeknoopte draden als in een bont tapijt laat ontwaren en ontwarren, valt met geen pen te beschrijven, maar met behulp van een op 'crisis' ingestelde zoekknop van een computer slaagt men er moeiteloos in eerst en vooral de dieptepunten in diens leven de revue te laten passeren. De door hem beleefde hoogtepunten, zoals de afname van de militaire parade op de Overtoom, toen hij naast de hertog van Brunswijk mocht staan voor een wapenschouw der Pruisische troepen, en de vrijlating van Kaat Mossel uit de Gevangenpoort in Den Haag, kort daarna op 21 november 1787, schenen hem uiteindelijk minder te beroeren dan alles wat hem diep ongelukkig maakte. Zijn leven werd met uitzondering van mystieke ervaringen niet bepaald door structurele geluksmomenten, maar bijna volledig in beslag genomen door een reeks van tragische gebeurtenissen, of door alles wat hij als zodanig ervoer. Het begrip 'crisis' was overigens zo ingesleten in zijn dagelijks bestaan, dat het niet alleen betrekking op dieptepunten, maar ook op hoogtepunten kon hebben: kampte hij niet met grote problemen op amoureus, religieus, literair en politiek gebied, toen hem de verdediging van Kaat Mossel werd toevertrouwd? Betekende haar vrijlating niet een triomf voor de orangistische partij in de Republiek, terwijl daarmee ook een basis werd gelegd voor de terugkeer van de patriotten in 1795? Waren vrijheid en verdraagzaamheid geen banieren waaronder hij in 1787 wilde strijden, terwijl hij daarna in ei-

gen kring werd verdacht van sympathie voor zijn politieke tegenstanders? Werden zijn bezwaren tegen de geest der eeuw niet gevoed door wat hij toen al in beide kampen aan tegenstand ondervond en opwierp, waardoor zijn verbanning uit de Bataafse Republiek slechts een kwestie van tijd scheen?[1] In een sterk gepolariseerde samenleving wisselden hoogte- en dieptepunten elkaar af, wat tot gewenning leidde en de schrik voor extreme standpunten verminderde. Maar die gewenning had in Bilderdijks geval geen berusting in zijn lot tot gevolg, integendeel, zij stemde hem bitter, omdat hij zich gehoord noch begrepen voelde, en prikkelde hem tot een steeds luider weerwoord.

Wat hem in politiek opzicht overkwam,-hoogtepunten die zich in een mum van tijd tot dieptepunten ontwikkelden-, ervoer hij ook in zijn persoonlijk leven: het huwelijk met zijn eerste vrouw draaide op een echtscheiding uit en de voortijdige geboorte van Louise vergde later een plechtige uitleg van haar vader om haar niet het idee te geven, dat ze een ongewenst kind zou zijn. Van een 'crisis', zowel persoonlijk als nationaal, was in het begin van 1795 sprake, toen hij zich zuchtend over de kredietcrisis uitliet en de dreiging van zijn faillissement voelde naderen: 'Het veelvuldig dienen van ongelukkige behoeftigen, de verachtering van alle burgerneringen en vooral van de noodzakelijke omloop van geld in ons land en de daaruit ontstane wanbetalingen, een reeks van bankbreuken tenslotte, die mij in de laatste anderhalf jaar meer dan f 16.000,- hebben doen verliezen, lieten mij niet toe gelden op te leggen, en wat ik al heb kunnen opleggen is in renteloze en (thans tenminste) bijna nietswaardige papieren veranderd.'[2] Eenmaal in ballingschap, heeft hij op Hampton Court misschien wel dezelfde soort crisis doorgemaakt, als Andreas Laan in Ter Braaks roman, die er werd bevangen door een algeheel besef van zinloosheid. Ontmoedigd door de gevolgen van zijn verbanning zal zijn vertrouwen in een goede afloop van de zaak er niet groter op zijn geworden.[3] Op 11 januari 1797 bekende hij aan zijn latere tweede vrouw, hoe hij hun 'fatal love' ervoer: 'Wanhoop en laffe onverschilligheid is alles wat er voor mij over is. Ja, mijn teder beminde, het enige waarnaar ik kan verlangen is de dood. God geve, dat u gelukkiger wordt dan ik bestemd was u te maken door mijn fatale en rampzalige liefde. Ach, laat mij daar zeker van zijn, dan zal ik gerustgesteld sterven.'[4] Hoewel hij het woord 'crisis' hier niet bezigde, blijkt uit zijn *Gebed* (1796) hoe ontredderd hij er in werkelijkheid aan toe moet zijn geweest.[5] In de doolhof der zinnen was het hem niet toegestaan

van zijn eerste vrouw te scheiden, al drong ze openlijk op een 'dissolutie' van hun huwelijk aan, en ontwikkelde hij tegelijkertijd hartstochtelijke gevoelens voor zijn tweede vrouw. Volgde hij zijn innigst zelfgevoel, dat Gods bedoelingen met zijn leven het best scheen te vertolken, dan maakte hij Katharina Wilhelmina Schweickhardt het hof, maar hield hij zich daarentegen strikt aan Gods woord, dan moest hij erkennen dat zijn huwelijk met Catharina Rebecca Woesthoven onverbreekbaar was. In de psychologie spreekt men in zo'n geval van 'double bind': wie gehouden is aan een dubbele loyaliteit, waarvan de ene haaks op de andere staat, kan geen goed doen. Hij zal op het menselijk vlak óf de een óf de ander moeten teleurstellen, wanneer hij de goedkeuring van beiden zoekt.[6] Bilderdijk hield zichzelf onmogelijke keuzes voor, die hij niet wilde maken en, nadat hij die toch had gemaakt, met de moed der wanhoop, trachtte te verdedigen. Zo kwam hij ertoe de ene Katharina het hof te maken, terwijl hij volhield de andere Catharina 'ondanks al haar krankzinnige wisselmoedigheid en mijn wanhoop over haar ongevoeligheid op het fysieke en lauwheid op het morele vlak, altijd en boven alle verbeelding' te zullen blijven beminnen.[7] Hij werd er een innerlijk verscheurd mens door, want in het gegeven voorbeeld ging het eigenlijk niet om een keuze voor de ene of de andere vrouw, voor God of hemzelf, maar om een keuze tussen twee tegenstrijdige principes waarvan de innerlijke noodzaak voor hem vaststond. Hij stelde dus zichzelf teleur, wanneer hij één daarvan verloochende, wat hem herhaaldelijk overkwam.

Lijkt het begrip 'double bind' onthullend voor een crisis in zijn huwelijksleven,-dat is het eveneens voor minder psychologiserende fases in zijn manier van denken. In de doolhof der zinnen besliste Bilderdijk het conflict tussen verstand en gevoel ten gunste van het gevoel, het innigst zelfgevoel wel te verstaan, wat hem in staat stelde een uitweg uit zijn eigen doolhof, toegespitst op de principiële onkenbaarheid van Gods schepping, te vinden. Maar toen hij in 1798 nadacht over het 'weifelende begrip één', waarin hij als homo dialecticus niet uitsluitend 'eenheid' onderkende, ging hij van 'verdeling' uit, dat wil zeggen kon hij op den duur het denkbeeld van 'meerderheid' dat als gevolg van 'verdeling' in de menselijke geest opkomt, niet met 'eenheid' rijmen. Hij zou dat denkbeeld in 1822 zelfs vervangen door dat van 'afzondering': in het ene geval staat 'eenheid' voor de 'unio mystica' en is positief bedoeld, in het andere geval staat 'eenheid' niet

voor iets wat verenigt, maar ten onrechte een scheiding teweegbrengt.[8] Zo'n ontwikkeling in het denken van Bilderdijk voert noodwendig tot een persoonlijke crisis, of zoals al eerder is vastgesteld: in zijn doolhof der zinnen creëerde hij het ene labyrint na het andere en werd hij ook nog eens zo hevig door dit creatieve proces in beslag genomen, dat hij zich daarbinnen nieuwe labyrinten schiep. Hij ontzag zich in elk geval niet om een gedachte in al zijn pijnlijke consequenties te doordenken. Nam hij 'eenheid' als grondslag voor zijn filosofie aan, dan zou dat in theologisch opzicht kunnen worden geïnterpreteerd óf als een allesomvattende eenheid van goed en kwaad, waardoor een blijvende scheiding van in de hemel en de hel vertoevende zielen ondenkbaar is, óf als een alleen in afzondering te bereiken eenheid van goed en (relatief) kwaad, waarnaast het absolute kwaad eeuwig blijft voortbestaan in de hel. Bracht hij al nadenkend minder zwaar theologisch geschut in stelling, dan vocht hij slechts een midlifecrisis met zijn schoonzus Maria Petronella Elter-Woesthoven uit, waartegen hij beter bestand bleek dan zij. De Harpenaar op het titelblad van *Mengelpoëzy* (1799) was in haar ogen een onuitstaanbare figuur geworden: 'Ik heb het weer zeer geladen op die oude, grijze papa van 40 jaar,' terwijl hij haar op het hart drukte niets aan het titelblad en de voorrede te veranderen. Hij was nu eenmaal een afgeleefde zanger, naar hij haar verzekerde, en zou dat altijd blijven ook![9] Natuurlijk was hij er op zijn 40e jaar slecht aan toe, maar had hij als kind al niet met zijn gezondheid getobd, waardoor hij allang een midlifecrisis achter de rug had op een leeftijd waarop anderen die nog moesten krijgen? Een ander voorbeeld van een door hem beleefde crisis tijdens zijn ballingschap, was gelegen in zijn taalkundige besognes: van hoeveel zelfstandige naamwoorden stond tot wanhoop van dichters in de Bataafse Republiek het geslacht niet vast?[10] Hier gold de crisis meer de taalschat in het algemeen dan één dichter in het bijzonder, zij het dat die in de persoon van Bilderdijk alles in het werk stelde om de geconstateerde nood te lenigen.

Door zijn hernieuwde kennismaking met de filosofie van Kant raakte hij in weerwil van zichzelf steeds meer in de greep van de onkenbaarheid van het 'Ding an sich'. Als verstand noch rede een betrouwbaar instrument vormde om vat op de aardse werkelijkheid te krijgen, hoeveel te meer gold dat dan voor 'God an sich'? Is het niet 'verbijstering tot verwarring keren', zo vroeg hij zich af, wanneer men in morele kwesties zijn toevlucht tot het verstand neemt? Zou men

niet integendeel het innigst zelfgevoel zijn werk moeten laten doen, geïnspireerd als dat alleen door Godzelf kan zijn? Hij verwierp met andere woorden de stelregel van Kant om zo wijs te handelen, alsof in het menselijk doen en laten een stelregel voor het heelal besloten ligt. Volgens Bilderdijk getuigde zo'n uitgangspunt van hoogmoed, want 'dit veronderstelt een hogere regel in de opvatting van degene die handelen zal, en waarom dan die hogere regel niet liever rechtstreeks en onmiddellijk tot wet genomen dan zichzelf tot ingebeelde algemene wetgever op te werpen?'[11]Toen hij ontredderd uit zijn ballingschap terugkeerde, vroeg hij zich af, wat zijn politieke en religieuze inzichten hem hadden geleerd. Wat had zijn juridische kennis hem doen inzien of voor waar aannemen? Waarop waren zijn taalkundige concepties gebaseerd? Had hij als dichter niet te hoog van de toren geblazen, die anderen vóór hem in Babylon nijver, zij het ondoordacht, hadden meehelpen opbouwen? Spraakverwarring heerste alom en hijzelf leed aan een ditmaal echte filosofische midlifecrisis, die hem bijna verplichtte om alles af te breken wat hij moeizaam had opgebouwd. Wat leren onze zintuigen ons, vroeg hij zich opnieuw af. Niets dan losse feiten, concludeerde hij en uit dat herhaaldelijk met zijn vrienden en lezers gedeelde inzicht, bleek hier een man aan het woord, die al zijn stelligheden had ingewisseld voor fundamentele twijfel. Het was dus geen zelfverzekerde balling die terugkeerde naar zijn vaderland, geen orthodoxe christen, maar een structurele twijfelaar.[12] Onder koning Lodewijk bleek hij zich niet te kunnen houden aan één van de voorwaarden voor zijn rentree: hij zou geen andere dan gematigde standpunten mogen verkondigen. Maar de stelligheid van zijn toon verried juist allesbehalve gematigdheid. De stem die nodig was om zijn tegenstem het zwijgen op te leggen maskeerde zijn onzekerheid. Ogenschijnlijk beheerste hij het toneel, nadat hij 'zijn stramme voet' op 'Hollands vaste wal' had gezet. In werkelijkheid vond hij echter nergens houvast, terwijl hij aandachtig luisterend naar de dialoog waarin hij met zichzelf verwikkeld was, steeds meer vervreemdde van zijn eigen omgeving. Zelfs voor recensent wilde hij niet deugen, deels uit onbegrip voor zijn tijdgenoten, toen hij zich op 26 september 1806 en 13 januari 1807 in een brief aan Willem Ockerse, de redacteur van de *Recensent, ook der Recensenten*, rekenschap van zijn inzet en talenten gaf. Het speet hem zeer te moeten afzien van 'datgene, waaraan men het grootste deel van zijn leven heeft opgeofferd en dat men eindelijk op het punt stond tot een

soort van consistentie te brengen'. Hij voelde zich 'als een doodeter in het veld gejaagd', omdat men hem het enige onthield waarvoor hij zichzelf wél geschikt achtte: een professoraat.[13] Dat laatste klonk geruststellender in de oren dan met de crisis waarin hij verkeerde in overeenstemming scheen. Er was namelijk niet zomaar sprake van een crisis in zijn leven, die zou worden afgewisseld met periodes van rust en wederopbouw, nee, hij vreesde werkelijk als een onbegrepene door het leven te moeten gaan. Daarbij weigerde hij concessies aan zijn eigen smaak te doen,-dat had hij immers als recensent ook niet gedaan-, wanneer hij als prozaïst en dramaturg actief zou blijven. Voortaan verkoos hij het essay boven de recensie en mikte hij, alsof zijn geharnaste Muze hem een tweede pijl op zijn boog aanreikte, op een herleving van het nationale drama. Mocht hij zijn eigen bijdragen daaraan niet als onmisbaar beschouwen?

Reeds meende hij daadwerkelijk een uitweg uit dit literaire labyrint te hebben gevonden,-door zijn talenten anders te gebruiken verschafte hij zich twee kansen op eeuwige roem-, toen hij zich bleek te hebben 'overdacht'.[14] Zijn treurspelen *Floris de Vijfde*, *Willem van Holland* en *Kormak* gingen vergezeld van meerdere geschriften, waarin hij zijn nieuwste denkbeelden over het toneel uiteenzette. Maar hij kon het niet met zichzelf eens worden, of wat 'de geest aller natiën' verlangde,-natuurlijkheid-, wel met zijn verheffingstheorie in overeenstemming viel te brengen. Hoe kon hij zijn publiek overeenkomstig de dubbele classicistische eis van 'vraissemblance' en 'bienséance' blijven ontroeren, indien de kloof tussen natuurlijkheid en een dramaturgisch beschavingsoffensief niet langer kon worden overbrugd? Als gevolg van de Verlichting werd zijn poëzie voor 'oratorie' versleten; zijn dramatis personae spraken dus over de hoofden van het publiek heen. God was op sterven na dood en elke verwijzing naar het hogere werd met zo'n onverschillig oor aangehoord, of met zo'n kritisch oog bezien, dat hij er beter het zwijgen toe kon doen. Voor de derde keer in zijn leven redeneerde hij zich vast: dat was hem eerder overkomen, toen hij in een kentheoretische doolhof der zinnen was verdwaald en in filosofisch opzicht het onderscheid tussen 'werkelijkheid' en 'verschijning' niet langer maken kon, en toen hij 'het weifelende begrip één' in theologisch opzicht niet wist te interpreteren als iets wat verenigt of juist een scheiding teweegbrengt. Nu kwam daar een fundamentele twijfel aan de zin van het toneel bij, want kon er niet alleen dán van een zuivering of catharsis van gevoe-

lens sprake zijn, indien er ongerechtigheden aan den volke waren vertoond? Hoe natuurlijker moord en doodslag op het toneel werden uitgebeeld, des te geloofwaardiger de toeschouwers zulke uitwassen van het menselijk bestaan zouden vinden. Bilderdijk formuleerde zijn bezwaren tegen het toneel als zodanig zonder een concessie aan de goede smaak te doen of ter verhoging van het amusement de moraal te vergeten: 'Onafhankelijk van de zucht naar verstrooiing, die het toneel altijd zal voortbrengen bij een gemeen dat eraan verslingerd is, ontstaat er een vatbaarheid uit om iets van twee zijden met deelneming te beschouwen, en dus een onzekerheid in de zedelijke beginselen te doen ontstaan, die de reien der Ouden wel krachtiger en kennelijker dan de hedendaagse stukken tegengingen, maar in zwakke hoofden, als van de grote hoop, nooit genoeg.'[15] Het toneel dat een ideaal middel voor een treurspeldichter vormde om met behulp van de rei, of uitsluitend gebaseerd op de eenheid van handeling, het publiek te verheffen, deugde niet! Verheffing als een uitvloeisel van 'bienséance' was op het toneel ondenkbaar voor hem geworden en zwaar teleurgesteld wisselde hij zijn loopbaan als dramaturg met die van heldendichter af om in de figuur van Segol iets van zijn oude verheffingsideaal te kunnen uitdrukken. Het is net alsof Bilderdijk het beeld van massale vechtpartijen en bloedige oorlogen in een heldendicht minder ongeschikt voor mensenogen vond dan in een treurspel, overeenkomstig het aloude adagium van Jan Vos: 'Het zien gaat voor het zeggen!'[16]

Gekweld door de dood van zijn kinderen en achtervolgd door zijn schuldeisers, wist hij in de meest productieve jaren van zijn leven ineens niet meer, hoe aan de vele crises het hoofd te bieden. Stond zijn manier van denken hem niet toe een uitweg uit het ene na het andere zelf geschapen labyrint te vinden,-binnentuinen in de doolhof der zinnen-, des te erger was hij er aan toe, toen hem het laatste redmiddel om ook dááruit te ontsnappen ontbrak. Zijn innigst zelfgevoel liet hem langdurig in de steek, want wat hij rond 12 juni 1807 in een brief aan Brisseau-Mirbel had opgeschreven, inclusief het dreigement om uit een (hoog) raam te springen, kwam hem zo'n drie jaar later niet minder aantrekkelijk voor als een mogelijkheid om een einde aan zijn leven te maken. Het meervoud dat hij daarbij bezigde, 'fenêtres', kan men als een hyperbool opvatten, een niet helemaal serieus te nemen dreiging met zelfmoord, maar ook als een soort idee-fixe: was het ene raam hem niet hoog genoeg, dan het andere wel. Op 5 janu-

ari 1810 gunde hij Hendrik Tydeman een kijkje in zijn binnenste, waaruit men twee oorzaken voor zijn onbestemde kwalen zou kunnen afleiden: 'Naarmate mijn vermogens meer afnemen, voel ik mij noodwendig ongelukkiger, en dit gevoel is eindelijk tot een hoogte gestegen dat ik elk ogenblik nodig heb om God te bidden, dat Hij mij niet aan mijzelf overlaat. 't Kost mij elk uur onbeschrijflijk veel, dat ik leef en er geen wanhopig einde aan maak.' Zwartgalliger had hij zich niet kunnen uitdrukken over wat hem al langer terneersloeg: vermindering van zijn capaciteiten en dreigend ongeloof.[17] Zelf beweerde hij de zin er niet langer van in te zien om zich tevergeefs tot God te blijven wenden. Hij maakte dus een ernstige geloofscrisis door en zon uitsluitend op middelen om een einde aan zijn leven te maken: 'In zo'n toestand, geen meester van mijzelf of van mijn bewegingen, onvatbaar om ze te matigen, te weren of vóór te komen,-waaraan hang ik?' Dat laatste bedoelde hij zeker niet letterlijk, al scheelde het niet veel: 'Soms aan de besluiteloosheid der keuze tussen deze of gene soort van dood, soms aan een toeval dat het in werking overgaande voornemen op het ogenblik, stuit.' Geestelijke misère was er meer dan persoonlijke omstandigheden de oorzaak van, dat hij geen uitweg uit zijn doolhof der zinnen kon vinden. Het ontbrak hem ten enenmale aan de nodige veerkracht om zich tegen zijn eigen nihilisme te verweren.[18] In een ongetitelde memorie uit maart 1810, vergezeld van de aanwijzing 'na mijn dood te openen', legde hij aan zijn eventuele nabestaanden uit, wat hem ertoe had aangezet om zich van het leven te beroven: 'Hoe dikwijls heb ik mijzelf ingeprent, dat God niemand begeeft dan die Hem en daardoor zichzelf begeeft! Nog houdt mijn hart aan die waarheden vast, steeds zijn die mij dierbaar en dikwijls is het mijzelf onbegrijpelijk, dat ik ze tussenbeide geheel uit het oog kan verliezen. Echter zo is het. Vlagen van wanhoop, die steeds langduriger en vooral heviger zijn en steeds dichter op elkaar volgen, bedwelmen mijn ziel en vruchteloos schijn ik God aan te roepen, zo ik al kracht heb mij tot Hem te wenden.' Omdat hij zich had voorgenomen zelfmoord te plegen,-alleen de manier waarop was hem nog onduidelijk-, viel er voor hem 'niets meer te hopen, veel minder op iets te rekenen. Ik zeg het dus volmondig en het getuige voor of tegen mij! Ik wens mijn leed te dragen en niet mij eraan te onttrekken, maar bezwijk ik, men misduidde mij niets. 't Zal dan geen rechtvaardiging van de zelfmoord, maar 't zal zwakheid der wanhoop

zijn.' Hoe subtiel verwoordde hij zijn dilemma, zonder de afkeuring van een mogelijk in moreel opzicht verkeerd besluit te verzwijgen![19]

Na zo'n ernstige en langdurige geloofscrisis werd hij in beslag genomen door de politieke ontwikkelingen van zijn tijd, dat wil zeggen de abdicatie van koning Lodewijk,-mét wie hij vrijwillig in ballingschap had willen gaan, zoals hij eenmaal noodgedwongen Willem V was gevolgd, en zónder wie hij zijn bestaan zinloos achtte-, de inlijving van het Koninkrijk Holland bij Frankrijk en de terugkeer van prins Willem Frederik als koning Willem I op de troon der Oranjes. Lang voor de slag bij Waterloo had Bilderdijk definitief met Napoleon afgerekend, die hem zijn oudste zoon Elius had ontroofd, of was zijn eerste vrouw niet veeleer schuldig aan de dood van hun kind geweest? Als antichrist sloeg Napoleon niet zo'n gek figuur, of men raakte reeds overdonderd door de metrische eigenaardigheden die bij een nadere kennismaking uit diens mond vloeiden, alsof de Franse keizer niet alleen een slechte imitatie van Jezus van Nazareth ten beste gaf, maar ook van Frankrijks beroemdste toneelspeler Talma. Liet Bilderdijk zijn gedachten over de grondwet van maart 1814 gaan, dan ontwaarde hij daarin een aantasting van het 'droit divin' en dientengevolge in de nieuwste koning eerder een stadhouder des duivels dan een gezalfde des Heren. Ook daarin schuilt iets tragisch, want, evenals Kollewijn later, rekenden zijn tijdgenoten hem tot de 'ontaarde Nederlanders' en dat enkel en alleen, omdat hij zich op een principieel standpunt stelde in staatkundig opzicht, de samenvoeging van België met Nederland als een inbreuk op de Unies van Atrecht en Utrecht beschouwde en het benoemingsbeleid van koning Willem I van kritische kanttekeningen voorzag.[20] In de winter van 1813 op 1814 ergerde hij zich meer dan ooit aan de relatieve scheiding van kerk en staat, aan de scheiding der drie machten, aan de invoering van een nieuwe constitutie en aan het onvermogen van rooms-katholieken en protestanten om toenadering tot elkaar te zoeken. Wat bleef er in de praktijk van zijn idee van eenheid over? Eigenlijk zou hij met een zo eigengereid staatshoofd als koning Willem I ingenomen moeten zijn, die in staatkundig en politiek opzicht de eenheid van de natie verpersoonlijkte, maar dat was hij niet. Als auditeur-militair trad hij in dienst van de koning, die zijn inspanningen met een wedde en, in afwachting daarvan, alvast met een douceurtje van f 500,- honoreerde. Bilderdijk zag daar een 'antidotum' in, alsof zo'n stoffelijk blijk van waardering openlijk getuigde van zijn immateriële ontsporing: men hoorde toch

zeker niet iets goeds te doen om er zelf beter van te worden! Een hem in 1814 toegekende jaarwedde van f 1800,- zou hem van zijn structurele geldzorgen verlossen, maar hij was er de koning niet uitsluitend dankbaar voor: 'Sindsdien heeft de koning mij naar het voorbeeld van koning Lodewijk een pensioen gegeven, en hier dankt mijn hart hem voor, dat in het ontvangen van een weldaad, even weinig als in een antidotum enige vernedering ziet, maar tussenkomst van geld als van beweegreden of loon, een laagheid of hardheid vindt waar de ziel zich tegen verzet.'[21] Tot aan zijn dood zou er van een financiële crisis in zijn leven geen sprake meer zijn, hij hoefde na zijn ontslag als auditeur-militair geen andere dan door hemzelf opgelegde taken te verrichten, en toch leefde hij niet lang en gelukkig. Deels was daar behalve 'de' constitutie zijn eigen constitutie debet aan,-zijn neiging om zich geestelijk al te zwaar te belasten-, deels voelde hij zich tegen betaling uitgerangeerd. Het begrip 'doodeter' was op hem van toepassing: tevergeefs had hij getracht zich nuttig te maken, ja, hij zou zijn financiële onafhankelijkheid waarschijnlijk duur moeten bekopen met nietsdoen en het naar de mond praten van zijn broodheer. Had hij het douceurtje van f 500,- niet gekregen voor zijn ophemeling van de Oranjes?[22]

De verplichtingen die koning Willem I van oudsher aan hem had,-zij waren in zekere zin elkaars geldschieter geweest-, vertaalden zich ook omgekeerd in verplichtingen van Bilderdijk aan de koning. In 1806 zegde Schimmelpenninck hem financiële steun toe, mits hij beloofde niet te zullen 'fronderen'. 'Gematigd' was toen hetzelfde als 'politiek correct', evenals in 1814, toen een nationale verzoening in de vorm van 'l'oubli total du passé' nog steeds hoog op het verlanglijstje van de koning stond.[23] Maar Bilderdijk was er de man niet naar om zich in te houden en uit de reactie van de koning zou weldra blijken, dat er over en weer een verkoeling in hun contacten was ingetreden. Willem I wenste zijn trouwste onderdaan te belonen 'als schadeloosstelling voor diens langjarige ballingschap en de sinds 1813 betoonde aanhankelijkheid'.[24] Dus voor wat, hoorde wat. Werd de koning niet op zijn wenken bediend, dan richtte hij het woord liever tot Bilderdijks vrouw dan tot hem, wanneer zij elkaar aan het hof ontmoetten, en bleek hij plotseling 'in zeer geringe mate' over dichterlijke geestdrift te beschikken, hoe erkentelijk hij zich eerder ook voor de aan hem opgedragen dichtwerken had getoond.[25] Aangestoken door zijn entourage scheen de koning niet te zijn vergeten, dat

zijn naamgenoot wel prinsgezind, maar te weinig prinsesgezind was geweest, de weldaden van de hertog van Brunswijk had vergolden met 'het smaden van al wat Duits was' en koning Lodewijk tegen vriend en vijand had verdedigd.[26] Bilderdijk ontving dan ook geen lintje, welke eer Tollens en Loots in 1815 wel te beurt zou vallen. Hem trof natuurlijk geen blaam, net als onder koning Lodewijk, maar degenen die hem passeerden des te meer. Zij vergalden hem het leven, want hij kon er zich wel over verblijden of op beroemen geen ridderorde nodig te hebben, maar, zoals hij op tweede kerstdag 1815 potsierlijk verzuchtte: 'Langs deze weg knijpt men en foltert men mij eindeloos, verbittert men mij het leven, roeit alle geest en alle lust bij mij uit, en heeft mij tot de klots* gemaakt, die ik uiteindelijk geworden ben. Daar zit dus niets anders op en dat er niets anders op zit, grieft mij innig.'[27] Het moge duidelijk zijn, dat 'langs deze weg' meer omvat dan een gemankeerd lintje in 1815. Wat precies, zal nog blijken, wanneer de terugblik op zijn leven is overgaan in een normale beschrijving van wat daarover bekend is. Hij voelde zich in elk geval ongelukkig en tekortgedaan, wat niet alleen voor zijn Amsterdamse jaren onder koning Willem I geldt. Hiermee zijn de lijnen uit het verleden voldoende doorgetrokken naar het begin van 1814, zodat het vervolg van deze kroniek de lezer naar verwachting niet zal confronteren met al te onbegrijpelijke voorvallen, die nochtans in de persoon van Bilderdijk hun verklaring kunnen vinden.

De dichter verwelkomde het jaar 1814, want dat zou eindelijk het 'monster, moordens zat, doen smoren in zijn bloed!'[28] Hij neigde er steeds meer toe de Fransen als 'verbasterd Kaïns kroost' te beschouwen, 'uit duivelenzaad geteeld'.[29] Napoleon, wiens 100 dagen nog moesten beginnen, liet zich niet zo gemakkelijk uitschakelen, maar hij en zijn onderdanen zouden er niet meer in slagen hun slachtoffers te misleiden:

> Hun nooddruft is verraad en moorden,
> Hun eden zijn slechts toverwoorden,

* Met 'klots' bedoelde Bilderdijk zeer waarschijnlijk 'kluts' of 'garde'. Hij kon geen stuur aan zijn eigen leven geven; anderen hanteerden hem als een kluts, wat hij zich node liet welgevallen. 'Daar zit dus niets anders op' slaat enerzijds op de moeilijkheid om zoiets te moeten accepteren, anderzijds op de nodeloze deining die elke slag in de ruimte veroorzaakt. Als woordkunstenaar benadrukte hij zijn eigen machteloosheid, maar niet zonder de ineffectiviteit van zijn tegenstanders te hekelen.

Waar kunst de onnozelheid op 't rustbed mee besluipt.[30]

Dus wie nu nog een lofzang op de Franse keizer zou aanheffen, maakte zich schuldig aan artistiek zelfbedrog en wie zich door de Fransen zou laten bedriegen, was onnozel en had zitten slapen? Zou 'een kleine scheur in kerkdienst en gevoelen de broederzucht zoverre in 't christenhart verkoelen, dat ze onherstelbaar gaapte', dan was de vijand niettemin zo oppermachtig, dat het met Belg en Batavier gedaan was.[31] Dat besefte Bilderdijk zeer wel, daarmee de politiek van nationale verzoening van de koning ondersteunend. Op 1 januari 1814 schreef hij aan Hendrik Tydeman: 'De omwenteling dezer dagen waarin ik minstens zo werkzaam was als Diogenes bij de bewegingen van Athene, en mijn ton mede de stad op en neer rolde, heeft mij enige nieuwe exercitiën van kracht doen voortbrengen, hoe onbetekenend dan ook, maar de overspanning moest wel door een dubbele terneerzinking worden gevolgd.'[32] Ongetwijfeld doelde hij hier op de vervaardiging van *Zucht naar 't Vaderland* (1814), dat hij nog diezelfde maand in *Felix Meritis* zou voordragen en in het eerste deel van *Affodillen* (1814) publiceren. Tegenover de ongebreidelde dadendrang van de koning stond de bijna defaitistische houding van Bilderdijk, die slechts in het rijk der hemelen zijn ware vaderland kon ontdekken. In plaats van een geuzenlied ter bemoediging van de natie in wording te zingen, zong hij een loflied op de verbeelding, uitmondend in de objectief bedoelde vaststelling: 'Ziedaar de Poëzie!'[33] Er is iets geks met die verbeelding aan de hand. Hoe komt het toch, vroeg hij zich af, dat de mens in alles wat hij ziet en betast 'steeds tekens waarneemt', die hij op zichzelf toepast? Ziet hij een vuurtong aan een stapel hout likken, dan meent hij een vlam naar de hemel te zien opstijgen, waaruit 'haar gloed ontsprong'. Ziet hij een parasitaire rank een olm omknellen, dan ontdekt hij daarin geen dodelijke omhelzing, maar veeleer tederheid, 'vergolden door bescherming'. Het lijkt wel alsof die rank dankbaarheid aan de olm verschuldigd is. Natuurlijk weet een mens wel beter, maar hij koestert zijn illusies al te graag. Tegen de expansieve kracht van de verbeelding is zelfs geen dichter bestand. Men staat er weerloos tegenover:

> Wij koest'ren deze schim, die zoete zelfverblinding
> Met wellust, en, verkleefd aan d' opgevatte waan,
> Neemt alles voor ons oog onze eigen krachten aan.

> Ons wezen breidt zich uit op wat ons moog omgeven
> en schijnt in lucht en zee, in plant en steen te leven.[34]

Hier wordt niet de vermeende objectiviteit van de wetenschap een principiële slag toegebracht, maar een bedenkelijk loflied aangeheven op het menselijk onvermogen om in de strijd tussen Dichtung und Wahrheit onverbloemd voor de laatste te kiezen. De verbeelding laat een dichter als Bilderdijk met open ogen in haar eigen val lopen. Zo bezien getuigt poëzie niet van een triomf van de menselijke geest, maar van het tegendeel: negatieve verleidingskunst, waarvoor men niet genoeg op zijn hoede kan zijn. Men zou zo'n typering van poëzie niet licht van hem verwachten, maar hij bedoelde daarmee te benadrukken, dat 'een wereld, enkel slijk, de burger niet genoegt van 't edel geestenrijk'.[35]

Er zijn in de loop der tijden meer dichters en schrijvers geweest, die Holland hoog wilden 'opstoten in de vaart der volkeren', zoals Lodewijk van Deyssel.[36] Mogelijk borduurde deze schrijver op *Afscheid* van Bilderdijk voort, waarin hoop en triomf elkaar afwisselen en het verlangen naar een sterke natie zowel politiek als literair invulling krijgt. Van Deyssel koesterde de Nederlandse taal en schreef in 1882 vol ongeduld: 'Waar blijft, waar blijft de man, die zijn tijd en zijn Nêerland begrijpt, waar zal de echo worden geboren, die, in de taal der nazaten van de colorist Rembrandt en de held De Ruyter de eeuwkreet doet schallen in de lage landen bij de wilde zee?'[37] De taal, met repetitio's en al, herinnert aan die van Bilderdijk, terwijl er ook een overeenkomst tussen hun beider toekomstverwachting bestaat. Verzuchtte Van Deyssel niet mismoedig en gemelijk tegelijk: 'Ik denk niet veel over de tegenwoordige Hollandse letterkunde in het algemeen, evenmin als over een paar schoenen, die nu eenmaal voorgoed versleten zijn'?[38] Tegenover dit halfslachtig vermogen op vooral literair gebied,-stoere taal en anders niet-, stond de daadkracht van koning Willem I. Hij mocht dan volgens Bilderdijk wel 'vermoft' zijn, zoals zijn vader na de inval der Pruisische troepen 'kees' dreigde te worden, dat wil in beide gevallen zeggen vervreemd van hun eigen achterban, toch bracht hij veel tot stand. In Fulda had hij als een verlicht despoot geregeerd: 'Dit zag men vooral in zijn zucht om in de Staat niets aan de vrije werking der wetten en de geest der inwoners over te laten, maar alles te willen regelen door besluiten, die de kracht van wet hadden. Dit is zuiver Duits.'[39] Overeenkomstig deze visie van Bilder-

dijk op de koning, regeerde deze het liefst per koninklijk besluit en zonder zich aan een constitutie te hoeven houden. Hij streefde een herleving van de handel na, richtte als Koning-Koopman in 1814 de Nederlandse Bank en, speciaal voor de Belgen, de Société Générale des Pays-Bas op, en stichtte in 1824 de Nederlandse Handelmaatschappij ter bevordering van de nationale welvaart, waarvan pas rond 1827 de eerste tekenen zichtbaar zouden worden.[40] De ontsluiting van de haven van Antwerpen bracht haar glorie uit de tijd van Karel V terug, aan welke keizer de beide Nederlanden 'om gelukkig en onafhankelijk te zijn' indertijd hadden moeten gehoorzamen: de Franse Revolutie was natuurlijk van geen enkele invloed op de vorming van een buffer tegen Frankrijk.[41] De koloniale handel in Antwerpen, naast die van zout, zeep, wijn en olijfolie, omvatte meer dan wat er in de havens van Amsterdam en Rotterdam tezamen omging. Meer in het algemeen werd de infrastructuur te water en over land verbeterd: het Noordhollands Kanaal tussen Amsterdam en Den Helder is daarvan een voorbeeld.[42] Zowel voor de verdediging als voor de wederopbouw van het koninkrijk stond veel, zo niet alles, in het teken van bedrijvigheid, waarmee Bilderdijk van nature weinig affiniteit had. Hij vond dat grond, scheepvaart, visserij en kunstnijverheid een noodzakelijk kwaad waren om arbeiders te onderhouden. Meer was niet nodig, want 'de winst daarmee beoogd, wordt door de verkeerde geest gedreven'.[43] Niet de kwantiteit, zo luidde zijn aanvechtbare stelling, maar de circulatie van het geld bracht de staat uiteindelijk welvaart en zorgde voor voldoende overvloed voor iedere burger.[44] Hij vreesde een kredietcrisis zonder te begrijpen, dat de jarenlange verslechtering van het investeringsklimaat ongedaan moest worden gemaakt.

Koning Willem I pakte beide problemen aan door in het verlengde van de tiërcering de nationale schuld te splitsen in een werkelijk en uitgesteld deel. De 'amortisering' of aflossing van het kleinste deel van de staatschuld hield een 'conversie' of overheveling van het grootste deel naar de post van uitgestelde schulden in, die volgens Valckenaer meer dan f 1.300.000.000,- bedroeg. Met zijn fijne neus voor dit soort zaken berekende hij, dat het de staat twee eeuwen zou kosten om enigszins greep op de daarmee gemoeide vermindering van de rentelast te krijgen.[45] De 'amortisering' van de staatsschuld en noodzakelijk geachte beperking van de rentelast leidde tot een herziening van de grondbelasting, die kapitaalkrachtige burgers voor een

eeuw konden afkopen. Zo trachtte de staat aan middelen te komen om zelf het investeringsklimaat in een gewenste richting om te buigen. Het gevolg hiervan was dat opstandige belastingbetalers zich voegden bij degenen die klaagden over het benoemingsbeleid van de koning, onder wie Bilderdijk niet de minste was. In maart 1814 constateerde Willem de Clercq in zijn dagboek, dat het enthousiaste onthaal van de nieuwe koning in zijn tegendeel was omgeslagen. Hij gaf daarvoor drie redenen op: 'de invordering der belasting op dezelfde voet en merendeels zwaarder dan onder de dwingelandij, de oproeping der landmilitie, die toch door het volk voor een pendant van de conscriptie wordt aangezien en het in bewind blijven of in gunst dringen van diegenen, die zich onder de overheersing door hun aankleving aan de dwingeland verdacht hebben gemaakt'.[46] Men zou deze drie redenen kunnen uitbreiden met staatkundige en religieuze bezwaren tegen de constitutie in het algemeen en de positie van het staatshoofd in het bijzonder, waarover Bilderdijk voorlopig uitgepraat noch uitgeschreven raakte. In wat Kemper gekscherend, maar met een serieuze ondertoon, 'der Brabanderen morringen' noemde, school de kiem van de latere Belgische Opstand, de onvrede van de numeriek in het koninkrijk oververtegenwoordigde rooms-katholieken met hun te weinig in het parlement gehoorde en gehonoreerde zienswijze op de samenleving.[47] De taalkwestie en de inrichting van het onderwijs compliceerden in toenemende mate de relatie van de koning met zijn zuidelijke onderdanen, totdat het tot een vertrouwensbreuk zou komen. Tussen al deze zich luidkeels roerende Nederlanders had zich inmiddels een strijd afgetekend voor het herstel van de oude oligarchie, bepleit door Willem van Hogendorp, en een meer democratisch bestel, bepleit door Kemper en Van Maanen, die niet wilden dat de volksvertegenwoordiging door leden van de Provinciale Staten zou worden gekozen. Zij wilden de leden van het parlement rechtstreeks door 'het volk' laten kiezen, dat (hoe fraai dit ook moge klinken) in de praktijk neerkwam op nog geen 5 % van de Nederlandse bevolking.[48] Dat de koning zich ondanks zo'n beperkte toepassing van democratische rechten de constitutie had laten opdringen, was een klein wonder en dat hij er zich niets aan gelegen wilde laten liggen een logisch gevolg van zijn eigengereide aard en de verdeeldheid onder zijn onderdanen.

In het begin van 1814 was de politieke situatie in het vaderland alleen al verwarrend, omdat niet alle Franse troepen waren verdwe-

nen. Men zou dat als een externe factor voor de bedreiging van de rechtsorde kunnen beschouwen, maar er was ook een interne. Zo was de patriot Wiselius tot hoofddirecteur der politie te Amsterdam benoemd, welke functie hij graag uitoefende uit afkeer van de onrechtmatige overheersing in het jongste verleden en 'gehechtheid aan de voorstelling die hij zich van wettige soevereiniteit had gevormd'.[49] Hij was nooit een orangist geweest, maar er wel aan gewend dat een Oranje het voor het zeggen had. Daarom (en niet uit eigen overtuiging) steunde hij de koning en wilde hij met zijn afkeer van regenten, die hij overigens deelde met Bilderdijk (beiden koesterden nog steeds een wrok tegen de edelen die Floris V hadden vermoord), wel een goed woordje voor zijn vriend doen. Wiselius, die als patriot Amsterdam tegen de stadhouder had willen verdedigen, beval Bilderdijk voor de functie van auditeur-generaal bij generaal Krayenhoff aan, die in 1787 prinses Wilhelmina bij Goejanverwellesluis had tegengehouden. Waarom ging de koning met diens aanbeveling akkoord en bood hij de trouwste aanhanger van zijn huis geen passender functie aan? Da Costa kende het antwoord op die vraag: 'Heet Goethe of Voltaire, en elke gril, elke norsheid of grofheid, elke trek van ijdelheid, elke krenking van zedelijk gevoel is u tevoren reeds vergeven! Het zijn de kenmerken, op zijn ergst genomen de schaduwzijden, van het genie. Heet Bilderdijk, en van de schaduwzijden vergeeft u de wereld (zij heeft er haar goede redenen voor) geen enkele! Ze komen haar slechts uitnemend te stade om u van de plaats, die u anders in de maatschappij zou toekomen, op voor het minst een schijn van grond te weren.'[50] Wellicht had de dichter zich in een van zijn fabels niet tegen de secularisatie van Fulda moeten verklaren of de loftrompet op koning Lodewijk steken. Hoe dat ook zij, Bilderdijk ontving zijn benoeming tot auditeur-militair in het eerste arrondissement met als standplaats Amsterdam. Hij was tenminste niet een baantjesjager geweest die, zoals Wiselius, openlijk protesteerde tegen iets wat hij in dankbaarheid had aanvaard. Op 21 januari 1814 schreef laatstgenoemde: 'Kan de natie, (hieronder versta ik de voormalige Oranje- en patriottische partij) wel vertrouwen hebben in een gouvernement, waar zovele lieden geëmployeerd zijn, die in de schandelijkste aanspraken aan de Dwingeland en door hun willekeurige en tirannieke handelwijze hun diepe verachtelijkheid openlijk aan de dag hebben gelegd en die zelfs in hun tegenwoordige betrekkingen voor zover de veranderde omstandigheden het ook maar

enigszins gedogen, op het oude spoor voortstreven?'[51] Wiselius kan men van hypocrisie verdenken, zijn grote vriend niet, al hielden Sillem en Kemper hem in plaats van Wiselius voor de schrijver van *Brieven van A. aan Z.*[52] Bilderdijk deelde het standpunt van Wiselius, dat er in januari 1814 'een morele en onoverwinnelijke resistentie tegen het gouvernement' bestond, zij het zonder zelf te profiteren van het verkeerd geachte benoemingsbeleid des konings.[53] Hij aanvaardde zijn nieuwe functie in de verwachting dat zij onbezoldigd was en hij daardoor als jurist de koning een persoonlijke dienst bewees.

De 'laffe baatzucht' van hoge ambtenaren en de 'vuige staatzucht' die uit de in maart aanvaarde grondwet sprak, zaten hem op de verjaardag van zijn vrouw nog zo dwars, dat hij er op 3 juli in een gedicht voor haar over uitweidde.[54] Het douceurtje van de koning sterkte hem in zijn overtuiging, dat hij niet in staat was om een functie uit te oefenen: hij kreeg slechts iets toegestopt voor bewezen en nog te bewijzen diensten. Hendrik Tydeman zag dat anders: zijn baan als auditeur-militair was een 'suppletie' op het 'jaargeld' van de koning. Nee, weersprak Bilderdijk zijn vriend, het is een 'requisitie', iets wat van hem werd gevorderd zonder dat hij enige vergoeding voor pen en papier ontving.[55] Hij was veel drukker in zijn nieuwe functie dan hij gedacht had, want van 's morgens 7.30 tot 's avonds 23.30 uur was hij bezig militairen te verhoren. Expliciet bracht hij zijn financiële situatie tegenover Tydeman ter sprake. Van uitgever Bohn had hij f 250,- ontvangen voor *De geestenwereld*, voor zijn vertaling van het zesde boek van de 'Ilias' en voor de tweedelige *Affodillen*, waarin deze gedichten tezamen met zijn *Zucht naar 't Vaderland* zouden worden gepubliceerd. Na het tientjeswerk ontving hij van Bohn eindelijk een substantiëlere beloning voor zijn poëzie. Die *Affodillen* mochten volgens Tydeman ook nog zo'n 'lekker kruidje' zijn,-de smaak ervan had voor hemzelf de bijsmaak van opium, dat hij gebruikte om zijn ergste honger te stillen.[56] Wie een douceurtje van f 500,- met een 'jaargeld' verwarde, moest niet denken dat het hem in financieel opzicht aan niets ontbrak. Hij had weliswaar een brief van de koning ontvangen, in dezelfde trant geschreven als vroeger in Brunswijk het geval was geweest, maar die had betrekking op een eenmalige schenking gehad. Het ging nog steeds niet goed met hem: 'Wat kan de goede vorst voor mij doen, hoe goed ook zijn hart ten opzichte van mij is? Geen post, zelfs de minste, kan ik vervullen. Tot het professoraat, het enige waarvoor ik mij voor weinig jaren nog kon en

mocht aanbieden, ben ik niet meer in staat. Intussen leef ik hier, in een land vol persoonlijke vijanden van mijn naam, geslacht en persoon; onder wie slechts weinig vrienden, zoveel namelijk als mij kennen. Volkskarakter, zeden, gewoonten, alles is sinds mijn uitzetting in 1795 zodanig veranderd, dat ik hier inderdaad in een mij vreemd land leef, en deze vreemdheid choqueert mij onuitsprekelijk, omdat het mijn vaderland is.'[57] Daarom overwoog hij naar Engeland te gaan, als hij tenminste elders niet als ambassadeur benoemd zou worden. In dat land zou hij in alle rust en 'voor een behoorlijke verschoning van linnen' aan de 'Historie van Holland' kunnen werken, met welke werktitel hij de *Geschiedenis des Vaderlands* bedoelde: 'Mijn rust hangt derhalve aan het verlaten van het land.'[58] En weer sprak Tydeman hem tegen: 'Dit ware zonderling,' want moest men om de 'Historie van Holland' te kunnen schrijven niet in Holland vertoeven?[59] De toon van hun correspondentie veranderde enigszins, wat Bilderdijk zich trachtte te ontveinzen door over Julius uit te weiden, en Tydeman door 'de waardige wederhelft' van zijn vriend te roemen, die alles met hem deelde, in het bijzonder arbeid, roem en verdiensten.[60]

Julius 'scheen wel genie, maar niet voor geleerde studie te hebben', zo beaamde Tydeman, wat Bilderdijk hem over het functioneren van zijn oudste zoon had toevertrouwd: 'Ik heb, met de opheffing van de Hollandse vlag, mijn zoon Julius er niet van kunnen weerhouden dienst ter zee te nemen. Sinds vijf à zes weken is hij aan boord en nu zeer tevreden.'[61] In de haven van Amsterdam werd hij voor stuurman opgeleid, aanvankelijk tegen de zin van zijn vader, totdat deze uit de lyrische verhalen van zijn zoon gewaarwerd, waar diens ware bestemming lag: op zee. Het verging de jongen daar niet best, doordat zijn gezondheid veel te wensen overliet: 'Mijn zoon is vier weken geleden ziek van boord, met koorts en felle wintervoeten en -handen thuisgekomen en lijdt daar nog steeds aan.'[62] Het was de bedoeling dat ook Julius bij een huldiging van de koning in *Felix Meritis* aanwezig zou zijn, in het voorjaar van 1814, maar wegens ziekte moest hij verstek laten gaan: 'Mijn zoon ligt sinds elf weken ziek aan reuma, die hem het gebruik van geheel zijn rechterzijde ontnomen heeft. Hij betert enigszins, maar flauw. Intussen heeft men hem niet aan de Soeverein kunnen presenteren. Mijn vrouw sukkelt zeer. Echter is zij bij de huldiging op het stadhuis en in *Felix Meritis* tegenwoordig geweest, en door de vorst met de alleruitstekendste vriendelijkheid geaccueilleerd, en met ophaling van de oude betrekkingen.'[63] Eigenlijk

'sukkelden' zij alle drie met hun gezondheid, wat Bilderdijk ten onrechte met 'domheid' in verband bracht, speciaal waar het zijn zoon en hemzelf betrof. Uiteindelijk moest Julius aan een 'reumatisch gezwel' worden geopereerd, wat tot onverkwikkelijke taferelen leidde: 'Na al het opereren, heeft mijn zoon aan zijn reumatisch gezwel in de zijde een diepe kuil onder de arm overgehouden, die geweldig lekt en al zijn krachten verwoest. Met dat al heeft hij volstrekt weer naar boord willen gaan. Dagelijks komt hij thuis om verbonden te worden en bezwijkt genoegzaam onderweg.'[64] Meewarig repte Tydeman vervolgens van 'uw brave zoon, die zich nutteloos schijnt te verteren door een te nauwgezette plichtsbetrachting'.[65] Op 18 november 1814 zou Julius krachtens een koninklijk besluit, ondanks alle doorstane ellende, worden bevorderd tot adelborst der tweede klasse. Toen leek het even beter met hem te gaan dan met zijn vader, die tegenover Tydeman had geklaagd over de te zware eisen waaraan een auditeur-militair moest voldoen, over zijn werktijden en de lichamelijke ongemakken die daarvan het gevolg waren. Tydeman toonde alle begrip voor dit gedeelte van Bilderdijks klachten, maar volhardde in zijn opvatting, dat deze niet over gebrek aan inkomsten had te klagen: 'Wat u betreft, geloof ik graag dat u geaccableerd en als het ware verwoest bent door die auditeursfunctie. Die moet u uiteindelijk toch een zeker inkomen aangebracht hebben, immers zo zei mij J. de Vries (die ik hier bij Kemper vond), dat dit veel meer strekte om te souteneren dan het karige pensioen.'[66] De 'daggelden' van een auditeur-militair brachten tezamen met het wisselend door Bilderdijk waargenomen voorzitterschap en secretariaat van de Tweede Klasse van het Koninklijk Instituut meer dan een gemiddeld hoogleraarssalaris op, zodat men Tydeman geen ongelijk kan geven, al is het niet helemaal duidelijk wat hij met termen als 'jaargeld' en 'pensioen' precies bedoelde. Terwijl er geen sprake van een benoeming tot hoogleraar was, aangezien de beoogde kandidaat zichzelf volkomen ongeschikt voor zo'n functie had verklaard, hield Tydeman vol: 'Men had behoren te begrijpen, dat een mens, die niet louter fysisch maar ook ethisch en esthetisch existeert, iets meer nodig heeft dan enig inkomen om te eten, terwijl hij daarvoor zijn andere en betere existentie moet opofferen. Men had moeten begrijpen, dat men daarmee, wat u betreft, de taal en de wetenschappen oneindige schade deed, door u in een bloot auditeur-militair te herscheppen.'[67]

Tydeman en Da Costa zaten op één lijn: hun grote vriend verdiende een beter lot dan als auditeur-militair werkzaam te zijn. Het ondervragen van deserteurs of van een relatief groot aantal in Franse dienst gebleven Nederlandse soldaten was zeker geen sinecure, zoals uit het verhoor van Jan Herman Muller, 26 jaar oud, woonachtig te Den Helder kan blijken. Muller was als fourageur in Fort La Salle werkzaam voor admiraal VerHuell, die er niet over peinsde het fort aan de vijand over te geven. Nu was het eerder wel eens onduidelijk geweest wie vriend of vijand was,-men denke aan Bilderdijks veranderlijke houding tegenover de Engelsen en de Fransen-, maar in 1814 hadden niet alle Franse troepen het land verlaten en stonden sommige Nederlandse soldaten onder vreemde tucht, alsof zij nog steeds onder de door Napoleon ingevoerde militaire dienstplicht vielen. Muller was een van hen, die in een overgangssituatie zijn plichtsbetrachting met de dood moest bekopen, omdat anderen er hoogverraad in zagen. Op 17 of 18 maart ging hij op bevel van de admiraal naar de vesting van Naarden, waar hij een brief in cijferschrift aan de plaatselijke commandant moest overhandigen. Deze verdedigde de vesting 'tegen de troepen van 's lands soeverein, die deze stad en vesting belegerd hielden'.[68] Op 19 maart keerde Muller met een antwoordbrief in cijferschrift, in de kraag van zijn vest genaaid, naar Den Helder terug. De inhoud van die brief of dat 'biljet', zoals Bilderdijk zei, betrof 'een gemeenschappelijke beraming en mededeling van maatregelen ten behoeve van de vijandelijke partij'. Op 22 maart werd Muller met brief en al aangetroffen op de West-Friese dijk tussen Alkmaar en Sint-Maarten. Wat had die brief te betekenen en wat had hij daar te zoeken? Muller verdedigde zich door te beweren, dat de commandant van de vesting in Naarden hem het vestje had gegeven zonder hem te verwittigen van de in de kraag verborgen brief. Op de postwagen tussen Haarlem en Alkmaar was hij er door het gekraak van die kraag pas achter gekomen, wat er aan de hand was. Hij had het corpus delicti bij de plaatselijke autoriteiten willen afgeven, maar durfde dat niet goed, omdat hij dan óók over zijn heenreis had moeten praten. Muller bekende, dat de admiraal boos op hem geworden was, toen hij zich een paar dagen eerder aan een soortgelijke missie had onttrokken. Bilderdijk toonde geen begrip voor de moeilijke positie waarin Muller was komen te verkeren, klaagde hem aan voor een 'misdaad van het hoogste gewicht', door hem breed uitgemeten als een 'direct attentaat tegen 's Lands Hoogheid en Soeverei-

niteit' en een 'dadelijk tentatief tegen 's Lands veiligheid', wat ertoe leidde dat de aangeklaagde werd veroordeeld 'om met de koorde gestraft te worden tot de dood erop volgt'. Muller moest bovendien de proceskosten volgens een berekening van zijn superieuren betalen. Bilderdijk ondertekende op 6 juli 1814 het vonnis 'ter ordonnantie van de krijgsraad'.[69] Hij was dus medeverantwoordelijk voor het onzalig lot dat de door hem aangeklaagde en in eerste instantie ondervraagde Muller trof. Hij moest in zijn nieuwe functie allereerst juridisch wikken en wegen, of hij de *zaak* van een deserteur juist over het voetlicht bracht, de *persoon* scheen hem minder te interesseren: '1000 mogelijkheden zwerven mij voor de geest, dat ik ze intussen verlies, en die 1000, ja duizenden van mogelijkheden maken in mijn verbeelding de kans van het wel overbrengen zo gering, dat het mij bedwelmt en ik van angst en uit vermoeidheid en door het bedenken, hoe ik het toch had kunnen aanleggen om enigszins zekerder van mijzelf te zijn, in hartkloppingen en koud zweet bezwijk.'[70] Wat hem naar eigen eer en geweten vrijuit deed gaan, was het groeiend inzicht dat hij zijn ambitie om ambassadeur te worden moest opgeven en liever dan in den vreemde voor zijn vaderland actief te zijn gratis criminelen moest verhoren. Hij oefende zijn functie in elk geval 'onkreukbaar' uit.

Kleine problemen van huishoudelijke aard hielden hem ogenschijnlijk meer bezig dan kwesties van leven en dood. Zo had hij in de lente van 1814 voor de zoveelste keer in zijn leven een dienstmeisje moeten ontslaan, aan wier vrijmoedigheid hij zich danig stoorde. Ze bestond het hem de huid vol te schelden en vervolgens uit wraak glazen onderdelen van een servies op zijn naam te kopen. Bilderdijk diende een aanklacht tegen 'het vrouwspersoon' in, 'dat bij haar dieverijen thans het misbruik der straffeloosheid tot een hoogte drijft, die zeker niet te dulden is'.[71] Hij zal er bij gelegenheid met Wiselius over gesproken hebben en, zonder een hem bezwarend patroon in zijn handelwijze jegens dienstbodes te bespeuren, zich van diens steun hebben verzekerd. Wie het hele jaar 1814 overziet, zal moeten concluderen, dat het in het teken van de pakketjes stond, of dat nu een in kragen ingenaaide boodschap van een militaire koerier, een glazen onderdeel van een servies of een pakje van Tydeman betrof. Zou Bilderdijk zo goed willen zijn dat laatste pakje bij David van Lennep af te geven? Nee, dat wilde hij dus niet: 'Ik wil alles, maar iets dat mij toevertrouwd wordt, drie huizen voort te bezorgen, is mij de gruwzaam-

ste hel die men zich kan voorstellen. Hetzij ik het zelf doe of door een ander laat verrichten, hetzij ik de zaak in mijn zak berge, of in de hand houde, ik kan mij nooit voorstellen, dat zij zal worden overgebracht.'[72] En dan volgen er inmiddels bekende zinsneden die volgens Kollewijn op de bezorging van een pakketje slaan en volgens Honings en Van Zonneveld op de presentatie van een zaak door de auditeur-militair die Bilderdijk toen was: '1000 mogelijkheden zwerven mij voor de geest, dat ik ze intussen verlies, en die 1000, ja duizenden van mogelijkheden maken in mijn verbeelding de kans van het wel overbrengen zo gering, dat het mij bedwelmt en ik van angst en uit vermoeidheid en door het bedenken, hoe ik het toch had kunnen aanleggen om enigszins zekerder van mijzelf te zijn, in hartkloppingen en koud zweet bezwijk.'[73] In Kollewijns visie voegde Bilderdijk daaraan toe: 'Belach mij, zoveel u wilt, maar bespaar mij voortaan deze onbeschrijflijke kwellingen.'[74] Zo ziet men oude en nieuwe biografen met dezelfde materie worstelen zonder een van hen gelijk te willen geven. De overstelpende rijkdom van Bilderdijks geest laat meerdere interpretaties toe en waar dat eigenlijk niet het geval is, doet men hem geen onrecht door aan dat oorspronkelijke uitgangspunt te blijven vasthouden. Volgens Kollewijn bedroog de dichter zichzelf, want hij uitte niet een oprecht gemeende bezorgdheid over zijn onvermogen om een pakketje op het juiste adres te bezorgen, maar veeleer zijn onwil om er voor een vriend op uit te gaan. Kollewijn, zo geroemd om zijn onpartijdigheid en zijn afkeer van psychologie bedrijven, wist zeker dat zijn held er bang voor was, 'dat die opdracht door andere van gelijke aard zal worden gevolgd en hij ten laatste geen rust meer zal hebben'.[75] Die angst 'maakt hem zenuwachtig en stemt hem onaangenaam. Hij wil niet voldoen aan het verzoek. Maar nu dient hij een reden op te geven voor zijn weigering. De nerveuze, gejaagde stemming, door de vraag van zijn vriend veroorzaakt, heeft werkelijk enige overeenkomst met angst en bezorgdheid en hij schrijft geheel te goeder trouw de aangehaalde regels neer.'[76] De vermeende onpartijdigheid van Kollewijn blijkt uit het wel vaker door hem toegepaste drieslagstelsel bestaande uit een eerste voorstellingswijze: Bilderdijk leek oprecht in deze kwestie, maar was dat allerminst, een tweede: Bilderdijk bedroog niet alleen Hendrik Tydeman, maar ook zichzelf, en een derde: Bilderdijk kon het als zenuwpatiënt ook niet helpen, dat hij oprecht anderen en zichzelf bedroog. In werkelijkheid getuigden Kollewijns onbewezen verdachtmakingen

niet van een groot psychologisch inlevingsvermogen (zijn afkeer van het bedrijven van psychologie ten spijt), maar van een weigering om Bilderdijk op zijn woord te geloven, want niet een verregaand egoïsme was Bilderdijks drijfveer om een pakketje zelf te bewaren in plaats van het een paar huizen verderop te bezorgen, maar zijn rijke fantasie die hem overal moeilijkheden liet ontwaren waarover een ander wellicht de schouders zou ophalen.

Deed Tydeman dat ook: zijn schouders ophalen? In de hele maand april bestookten de vrienden elkaar met hun inzichten over de bezorging van pakketjes. Ziehier, hoe Tydemans visie daarop luidde: 'Ik doe geen aangenamer uitgave dan voor briefport aan u. Pakken zenden kon bezwaarlijk bij besloten water: wat u schrijft over het gevaarlijke en lastige van medegeven aan vrienden, luidt mij zeker wat dichterlijk, d. i. zeer levendig gevoeld en uitgedrukt, maar heeft toch veel waarheid: tegelijk met het pakje dat Van Lennep voor u over Den Haag naar Amsterdam meenam, zou hij er een meenemen naar Den Haag, dat niet terechtgekomen is. Aan de andere kant evenwel, wanneer u zich bedient van post of schuit, moet er weer iemand wezen, die brief of pak daarnaartoe brengt, en dan is er geen groter gevaar bij ze te bezorgen op enig ander adres tegen op te geven kosten.'[77] Tydeman begreep met andere woorden wat Bilderdijk bezielde, maar vond het vreemd, dat een vriendendienst van David van Lennep niet met een soortgelijke dienst kon worden vergolden. De winter was voorbij, de vaarwateren waren open, dus alle pakketjes die op hun bezorging lagen te wachten konden, wat hem betrof, de deur uit. Over de hartkloppingen van zijn vriend meer dan over diens koude zweet merkte hij geenszins ironisch op: 'Ik had hoop, dat met het herstel des lands ook uw lijden en dat van uw waardig gezin geëindigd was . . .'[78] Zelfs Julius en Vrouwe Bilderdijk werden in de liefdevolle aandacht van Tydeman voor de bezorgingsperikelen van zijn vriend niet vergeten! Vanuit Leiden stuurde hij een loopjongen naar Bilderdijks huis om het pakketje alsnog bij Van Lennep te bezorgen. Hoe begripvol en voorkomend hij ook had gehandeld, toch kwam zijn handelwijze hem duur te staan. Boos schreef Bilderdijk hem terug: 'Dat alle menselijke overwegingen dwaasheid zijn, blijkt ook weer uit uw bestel om mijn pakjes te laten afhalen. Te dien einde zendt men mij een kleine jongen, misschien acht, misschien tien jaar oud. U begrijpt dat ik hem niets kon meegeven, waarvoor ik verantwoordelijk ben of waarin ik belangstel.' Over deze in zijn ogen onverkwikkelijke

gang van zaken, rechtstreeks van invloed op zijn gezondheid, verzuchtte hij: 'O jammerlijk leven, waar alles dwarreling is en niets meer geregeld toegaat! En u wilt nog, dat ik nolens volens herleve!'[79] Intussen jongden de pakjes aan en verontschuldigde Tydeman zich voor zijn handelwijze door er een tussenpersoon van langs te geven, wiens nalatigheid Bilderdijk zich juist zou moeten aanrekenen: 'Ik had de schipper in last gegeven mijn laatste depêche zelf te bestellen of door een vertrouwd persoon te laten brengen om een gereed liggend pakket weer af te halen, en meende nu secuur te zijn. Ik vernam geen vervolg, zond om hem en hij zegt dat het antwoord was: u zou met de post wel bescheid zenden. Dat bescheid is ook nog niet gekomen, en met de post zendt men ook geen pak boeken. Het is dus zeker een misverstand of nalatigheid van hem.'[80] In de maanden mei en juni stapelden de misverstanden zich tussen hen op, waarna Tydeman hem op 17 juni rechtstreeks de vraag stelde: 'Wat is er tussen u en mij, dat u niet slechts mijn brieven, vragen, verzoeken, niet beantwoordt,-want dat alles is goedheid, waarop ik geen aanspraak maak-, maar mij zelfs mijn boeken en papieren niet terugzendt?'[81] Nu voelde Bilderdijk zich gedwongen open kaart te spelen, maar hij deed dat niet door zich te verontschuldigen voor zijn gebrek aan fatsoen, maar door op zijn drukke werkzaamheden te wijzen: 'Negen criminele processen van de grootste omvang voeren in veertien dagen, is al wat ik kan en wie meer kan, of daarbij tijd over heeft om zelfs dit biljet nog te schrijven, beschame mij!'[82] Als auditeur-militair was hij zo druk, dat hij in dezelfde brief een vraag van Tydeman om aan een boek van rechtsgeleerden over de toekomstige wetgeving in Nederland mee te werken, kortaf beantwoordde: 'Verder, dat ik van geen wetboek meer weten wil, eer Christus regeert, en christendom alleen wijsheid, alleen recht, alleen waarheid is.'[83] Op 8 juli kwam hij uitgebreid op de verzending van brieven en pakketjes terug, alsof hij het betreurde de suggestie te hebben gewekt, dat zijn vriend zich voor onchristelijke praktijken leende: 'Van harte wil en poog ik, zolang ik adem, nog nuttig te zijn, maar als u mij iets zendt, moet u voortaan niet vertrouwen op mijn onthouden van wat u mij vraagt, noch op wat ik antwoord, noch op het bewaren of terugzenden der stukken. Het is boven mijn macht, voor iets meer te zorgen of in te staan. Even zeer als om met iemand te hassebassen over geldzaken of vermeend recht van kopij. Ik moet rust hebben; niet van arbeid, maar van hoofdbrekens, en ik ken geen andere hoofdbrekens dan mij met dingen van dit leven op

te houden. Ik heb hier nooit thuisgehoord, en kan het niet meer doorstaan. Nu is bovendien mijn gezicht zo verduisterd, dat ik met de grootste moeite lees, en slechts zeer kort achtereen. Wat blijft er thans over? En revanche, ben ik sinds dit geweldig verlies van alle vermogens, veel minder ziekelijk en pijnlijk, maar daar prepareert zich een apoplexie, waarop ik lang heb zitten wachten.'[84] Nog waren zij over dit onderwerp niet uitgedacht, want op 9 oktober schreef Bilderdijk over de brieven en poststukken in het algemeen die hij had verzuimd aan zijn vriend terug te sturen: 'U heeft groot gelijk u erover te beklagen, dat deze u zo lang onthouden zijn, maar wie valt dit te verwijten? Degene die, volstrekt geheugenloos, deze in zijn beslommeringen wegbergt en vergeet waar? Of hem die de geheugenloze daarmee belast? U weet immers allang, hoe ver het, in menig opzicht, met mij gekomen is.'[85] Hij wilde ook de koning laten weten, hoe ver het met hem gekomen was. Lagen de krijtrotsen van Dover niet om een bocht van de Keizersgracht? Was Londen voor een ambassadeur als woonplaats niet verkieslijker dan Amsterdam?

Terwijl Bilderdijk in het voorjaar van 1814 door kleine problemen in beslag werd genomen, waarachter meer schuilging dan een buitenstaander zou vermoeden, wilde Napoleon zelfmoord plegen op Paleis Fontainebleau. Na de verloren slag om Leipzig, waarmee onder meer zijn Nederlandse, Spaanse en Russische avonturen definitief waren geëindigd, nam hij gif in, maar dat doodde hem niet. Hij moest er slechts van overgeven, waarop een van de hem altijd en overal met zorg omringende kamerdienaren haastig toeschoot om hem een fraaie vaas onder de neus te houden en een andere kamerdienaar hem een standje gaf: "Sire, wanneer men zelfmoord wil plegen, neemt men een pistool en dan kan er met de dosis niets misgaan!"[86] De vergelijking is misschien gezocht, maar soms wenste men Tydeman in de rol van beide kamerdienaren te zien: een superieur verdient het door zijn ondergeschikten te worden geholpen én terechtgewezen. Hoewel Bilderdijk en Napoleon beiden een duistere kant kenden, meer dan eens met zelfmoordplannen rondliepen en, anderen vermanend, zichzelf doorgaans te weinig vermanden, beroofden zij zich niet van het leven. Spande het erom of zij hun onzalige plannen zouden kunnen uitvoeren, dan beschikte Napoleon over een hem behulpzame en corrigerende kamerdienaar, en Bilderdijk over Tydeman, die hem weliswaar een fraaie vaas voorhield, maar uit schuwheid weigerde tegen hem uit te varen. Meer een kamergeleer-

de dan een -dienaar, had deze Leidse hoogleraar ontzag en medelijden met zijn vriend, wiens grote gevoeligheid voor de minste tegenslagen in het leven een empathisch vermogen liet raden, dat gewone beleefdheidsnormen tot hartelijkheid opwaardeerde en in innige vriendschap een allesomvattende liefde onderkende. In de omgang met zijn vrienden cultiveerde Bilderdijk het beste deel van zijn persoonlijkheid, dat uiteindelijk tegen vrijwel elke crisis bestand bleek. Hij kon zichzelf wegcijferen, als het moest, maar kreeg te weinig weerwoord: zijn verbale begaafdheid diende allereerst ter bestendiging van zijn eigen positie. Hij liet zich door niemand iets gezeggen, of het moest Valckenaer zijn. Tydeman moest vooral luisteren en de luimen van zijn vaders vriend verdragen. Zou hij daarvoor niets hebben teruggekregen, dan waren hun levens niet zo nauw met elkaar verweven geraakt, dat hun vriendschap de stormen van de tijd doorstond. Toen de oude Meinardus Tydeman als classicus aan de universiteit van Leiden werd benoemd, ging zijn zoon terecht van de veronderstelling uit, dat Bilderdijk zich met hem over diens benoeming zou verheugen en schaamde hij zich niet over de financiële en facilitaire kanten daarvan een mededeling te doen die voor de ontvanger wel eens pijnlijk zou kunnen zijn: 'U zult zich met ons verheugen, door te vernemen dat mijn vader gisteren een aanstelling als professor aan deze universiteit heeft ontvangen, direct van de koning, en hangende de raadplegingen der Academische Commissie, op een traktement van f 2400,- (en voorts de woning die hij thans geniet), in te gaan op 1 april 1814.'[87] De vanzelfsprekende vertrouwelijkheid die er tussen hen heerste, stond het verzwijgen van zulk soort mededelingen in de weg. Wellicht destilleerde Bilderdijk uit Tydemans nieuwtje over diens vader zijn eigen vaste overtuiging, dat de koning en niet de een of andere Academische Commissie over een benoeming tot hoogleraar in het nieuwe vaderland ging. Toen hij een jaar later in weerwil van zichzelf toch interesse voor zo'n functie toonde, werd hij hevig teleurgesteld; niet alleen omdat het ambt van hoogleraar hem ontging, maar ook omdat hij zich niet kon voorstellen, dat de koning daarover minder te zeggen had dan een willekeurige benoemingscommissie.

Stond het eerder veronderstelde dan getoonde empathisch vermogen van de auditeur-militair die Bilderdijk in het voorjaar van 1814 was, niet haaks op de hem toegedichte gevoeligheid voor het lot van zijn dierbaren? Lag een gebrek aan empathie niet veeleer ten grond-

slag aan de stelligheid waarmee hij zich uitte over politieke en godsdienstige meningsverschillen in zijn tijd, aan de stoere taal die hij jegens zijn 'vijanden' uitsloeg, aan de verharding van zijn standpunten in het algemeen en zijn toenemende onverdraagzaamheid in het bijzonder? Men zou die vragen voor onbeantwoordbaar kunnen verklaren, zich op het bilderdijkiaanse standpunt stellend, dat 'post hoc' geenszins 'propter hoc' betekent en dat bij nader inzien oorzaak en gevolg altijd in elkaars verlengde liggen. Alles wat een eenzijdig licht op hem werpt, kan worden weersproken. Wie hem als auditeur-militair een gebrek aan empathie in de zaak van Jan Herman Muller toedicht, kan daartegenover de zaak van de eerste luitenant Nederbosch stellen, die in de gevangenis bekende een portier te hebben mishandeld, wat nota bene door een getuige werd bevestigd. Bilderdijk wees er in zijn rapport voor de krijgsraad op, dat deze getuige 'niet zonder verwarring en vrij tumultuair' voor zijn beurt gesproken had en dat, indien voor een deel mocht komen te vervallen wat hij op zijn beurt van omstanders had vernomen, 'al het misdadige zou wegvallen en de zaak in een op zichzelf gering exces bestaande zou wezen'.[88] Hij beval de omstanders en de portier aan een nader verhoor te onderwerpen en merkte op, dat de eerste luitenant Nederbosch een eerzame apotheker was en vader van vier kinderen. Hij pleitte dus voor meer onderzoek en voor clementie van de aangeklaagde, alsof hij diens advocaat was, en gaf er als auditeur-militair wel degelijk blijk van over enig inlevingsvermogen te beschikken. In diezelfde tijd wendde Jan Willem Kumpel zich tot hem met het verzoek aan te dringen op zijn vrijlating uit het Amsterdamse Werkhuis aan de Muidergracht, waar hij nog altijd door Bilderdijks eerste vrouw in gijzeling werd gehouden. Daarover hadden zij eerder brieven gewisseld, waarvan de laatste zoek was geraakt. Kumpel rekende dat ten onrechte zijn oude vriend aan, die overigens genoeg redenen had om zich van hem te distantiëren. Ziehier, hoe empathisch deze ook op de treurige toestand en het verzoek van de gijzelaar reageerde: 'Dat ik u niet zou hebben geantwoord, komt niet uit ontevredenheid voort. Hoewel het niet goed is, dat mijn brief in andere handen is geraakt, doet dit niets ter zake, en er is geen reden waarom ik mij dat zou aantrekken. Maar ik wilde u niet louter woorden zenden waarin geen troost of hulp steekt, en het grieft mijn hart dat ik, nu tot schrijven geperst, niet anders kan. Indien u mijn gesteldheid zou kennen, bevatte u dit, maar nú moet het u wonderspreukig, ja, onoprecht toe-

schijnen. Ik heb getracht iemand die u van vroeger kent, in uw lot te interesseren en hoop dit uit te werken. Meer kan ik niet zeggen. Ikzelf kan niets, en dit is in de volste en uiterste zin der woorden waar. Kan ik, zo handel ik en zwijg. Nu spreek ik, opdat u mij niet van nalatigheid zal verdenken en om te voorkomen, dat er iets aan uw smart wordt toegevoegd. Koester hoop intussen, maar niet op enig middel of werktuig. God alleen redt en helpt: wij mensen zijn niets.'[89] Men kan ook een andere passage uit dezelfde brief aan Kumpel van 22 april 1814 opvoeren om het gelijk van Kollewijn te bewijzen, dat Bilderdijk zich vaak als een even hautaine als egoïstische autist gedroeg, vooropgesteld dat autisme een geestesziekte is die de zieke niet a priori verantwoordelijk maakt voor zijn doen en laten: 'Ik heb, omdat ik u daarmee waande nuttig te kunnen zijn, enige vellen van uw memorie gelezen, tegen mijn aangenomen grondregel in, om nooit iets van die vrouw te willen weten, maar, inderdaad, ik kan niet zien, waartoe het dient. In 's hemels naam, zeg mij wat u helpen kan, maar verg van mijn verzwakt hoofd geen herinneringen, geen lecture van intriges, waar mijn ogen op schemeren en mijn hart van gruwt.'[90] Ongetwijfeld wilde hij Kumpel te verstaan geven, dat hij niets meer met zijn eerste vrouw te maken wilde hebben en zelf ook niet begreep, waartoe diens gijzeling zou kunnen dienen. Zoals hij ervoor bedankte een pakketje van Tydeman op de Keizersgracht bij Van Lennep te bezorgen, wilde hij liever geen brief voor Kumpel op de Muidergracht bezorgen. Maar al gruwde hij in beide gevallen van wat er allemaal mis zou kunnen gaan, indien hij zich daartoe wel zou laten overhalen, toch leefde hij zich tot op zekere hoogte in hun situatie in. Hij zette zich zelfs over het bezwaar heen, dat zijn chanterende vriend van weleer hem een brief afperste.

Op 15 september liet hij de koning weten, hoe ver het met hem gekomen was. Beleefd, maar zich niet minder voor zijn superieuren inhoudend dan voor zijn vrienden, klaagde hij over de 'woelige en voor mij onbeheersbare beslommeringen, sinds enige tijd aan de functie van het auditeurschap verbonden, waardoor het geheel gedenatureerd is geworden'.[91] Dat en de gebruikelijke 'najaarsverheffing mijner beklagenswaardige kwaal' noodzaakten hem ontslag te nemen als auditeur-militair, zodat voortaan een ander namens hem de taken van de krijgsraad naar behoren zou kunnen verrichten. Zelf was hij onder de zwaarte daarvan 'verpletterd' en hadden tal van 'uitwerksels' op zijn 'krank gestel' het 'geringe overschot' van zijn 'geest- en li-

chaamsvermogens verwoest'.[92] 'Mijn lot is derhalve allerjammerlijkst,' vatte hij alles nog eens bondig samen, alvorens zijn lidmaatschap van het Koninklijk Instituut ter sprake te brengen. Net zoals hij zich eerder ongeschikt voor een professoraat had verklaard, deed hij dat nu in zijn brief aan de koning voor het lidmaatschap (door hem meer dan eens als voorzitter en secretaris ingevuld) van het Koninklijk Instituut: 'Intussen ben ik werkelijk bezwaard met het mij altijd zo drukkende lidmaatschap van het Instituut, mij bij de inrichting opgedrongen, waarin ik mij (ondanks mijn innerlijke répugnance voor een instelling waaruit ik niets goeds maar alle kwaads voorzag en die ik verderfelijk acht voor de taal en schone letteren bij ons) boven mijn krachten gekweten heb, maar waarin ik nu volstrekt niets meer van enigerlei nut kan presteren.'[93] In het 'bashen' van zichzelf, wat gewoonlijk het op een min of meer publieksvriendelijke manier neerhalen van een persoon inhoudt die erop rekent dat anderen het ongefundeerde en gratuit negatieve oordeel over hem zullen weerspreken, had Bilderdijk zijn gelijke niet. In plaats van een moeizame en ruiterlijke bekentenis van eigen falen, zoals in het *Gebed* (1796), volgde nu een zichzelf al te grif afgeperste erkenning van hetzelfde, maar dan op een verongelijkte toon: 'Ik smeek derhalve Uwe Koninklijke Hoogheid, mij (het is thans de derde maal dat ik hiertoe adres make, maar nog nooit was dit zo dringend en zo uit de volstrekte plicht jegens de maatschappij als jegens mijzelf gemotiveerd) uit deze laatste betrekking te willen ontslaan en met het oog op al wat ik geleden heb, in staat te willen stellen om naar England over te steken, waar ik hoop hebbe tenminste de volstrekte nooddruft te zullen kunnen vinden, die ik hier met al mijn meer dan menselijke arbeid niet weet te bekomen.'[94] De koning begreep de stille wenk die Bilderdijk hem in zijn nogal luidruchtige ontslagbrief gaf en handelde dienovereenkomstig door hem een pensioen of jaarwedde van f 1800,- toe te kennen. Het was ditmaal een echt 'pensioen', dat hij tot aan zijn dood in 1831 zou blijven ontvangen, waarna het in een verminderde toelage voor zijn overgebleven kinderen zou worden omgezet. Hij zou er tezamen met andere inkomsten ruim van kunnen leven, waaronder een deel van de revenuen van het 'Backskoorke', de opbrengst van een voordelig afgesloten contract met uitgever Lucas Herdingh, wiens zoon hem voor *Vaderlandsche Uitboezemingen* (1815) f 14,- per vel betaalde, een wacht- of jaargeld van 1500 francs hem door de gemeente Amsterdam toegekend en een jaarwedde van f 400,- voor

zijn waarneming van het secretariaat van de Tweede Klasse van het Koninklijk Instituut hoorden. Maar zelf had hij het idee altijd geld tekort te komen, achtervolgd als hij ook in Amsterdam werd door een legertje van schuldeisers.

De koning was hem wel zéér ter wille door hem in januari 1815 een gratificatie van f 275,- te doen toekomen. Net als koning Lodewijk trachtte hij de grootste coryfee op het gebied der letteren voor het Instituut te behouden en was ondank zijn loon. Op een vraag van Valckenaer, of het Koninklijk Instituut eindelijk tot een uitgave van Jacob van Maerlants *Alexanders Geesten* had besloten, antwoordde Bilderdijk: 'Het Instituut doet tot nu toe niets (opdat ik uw vraag beantwoorde) met Maerlants 'Alexander de Grote'. En ik verwacht niet dat het nog iets doen zal, want, inderdaad, er is geen Tweede Klasse. Dat de koning dit ellendig, nutteloos en anderen nutteloos makend lichaam heeft aangehouden,-deze dwaasheid wenste ik met al mijn bloed te kunnen afkopen. Is er dan niemand, die hem de volstrekte noodzakelijkheid van de dissolutie van dit onding, en de geheel nieuwe oprichting van een andere maatschappij uit weluitgekozen leden kan en wil doen beseffen?'[95] Kennelijk schortte het aan een goede samenwerking tussen Bilderdijk en hoogleraren van David van Lenneps en Siegenbeeks kaliber, wat voor de reputatie van eerstgenoemde niet bevorderlijk was. Mocht het in zijn hoofd opkomen om ooit een gooi naar het hoogleraarschap in Amsterdam of Leiden te doen, dan stond zijn kandidatuur al bij voorbaat in een slecht daglicht. Wat verder opvalt, is dat zijn klachten over collega's op het Instituut onder koning Willem I wel zeer vergelijkbaar zijn met die onder koning Lodewijk, aangezien hij zich in 1808 al tegenover Valckenaer had laten ontvallen: 'Ik schrijf dit bevend, zo heeft mij de zaak aangegrepen. Kan men mij dan niet voor dood houden,-men sla mij dood. Maar waarom moest mij dit nu weer als een bliksemslag op het hart vallen? Ik in een college hassebassen? Dan vocht ik liever als de eerste christenen in het dierenperk!'[96] Ondankbaarheid scheen hem in het jaar 1815 tot een tweede natuur geworden, waarbij het niets uitmaakte of koning Willem I of Valckenaer hem financieel trachtte vooruit te helpen. Hij overwoog het pensioen niet te accepteren: de Lex Cincia[97] verbood een betaling voor welsprekendheid en advocatuur. Hoe handelde een eergevoelige advocaat in de Romeinse tijd? Door na een geleverde prestatie een matig honorarium in ontvangst te nemen, alsof het een geschenk betrof.[98] Zijn verhouding

tot de koning leek op die van een leenman tot zijn leenheer. Moest hij zijn handen niet vrij willen houden om zo min mogelijk afhankelijk van zijn meerdere te zijn? Het leenrecht zat hem in het Heusdense bloed, maar Tydeman waarschuwde hem voor al te veel scrupules in dit opzicht: hij moest zijn familiale 'delicatesse' niet al te nadrukkelijk tentoonspreiden.[99] Een bijkomend argument om van zijn pensioen af te zien (niet wezenlijk verschillend van de '1000 mogelijkheden' die hem bij tijd en wijlen voor de geest stonden, of van de 'lecture van intriges' waarvan het hem begon te schemeren voor zijn ogen) was gelegen in de omstandigheid, dat het tekenen van kwitanties voor zijn pensioen een hinderlijke onderbreking van het schrijfproces inhield. Wie hem wilde vermoorden, moest hem vooral zo'n kwitantie ter ondertekening voorleggen.[100] Even onpraktisch stelde hij zich ten aanzien van zijn inkomsten als (waarnemend) secretaris van de Tweede Klasse op, want hij zei liever een *gratificatie* van f 100,- uit handen van de koning te ontvangen dan een *jaarwedde* van f 400,- die hem tot niets anders verplichtte dan wat hij uit zichzelf ook al zou hebben gedaan.[101]

In zijn correspondentie met Hendrik Tydeman diste hij een ander bijkomend argument op, meer temporeel dan causaal van aard, op grond waarvan hij destijds ontslag als auditeur-militair had genomen. Hij deed het voorkomen, alsof de opvolger van generaal Krayenhoff hem onder druk had gezet, zoals een regent van de oude stempel betaamde, om plaats te maken voor een familielid: 'Dit laatste najaar schijnt dan eindelijk een eind aan mij te willen maken, zoals ik het uit de onmatige hitte van de zomer voorzag. Ik heb de functie van auditeur-militair neergelegd, toen de nieuwe generaal, vernomen hebbend dat zij met de nieuwe organisatie f 2000,- 's jaars zou opbrengen, dit ambt (zoals hij het aanmerkte) graag voor zijns zoons zwager had, en nu de woelingen van die post ophouden, voel ik mij duizendmaal erger, dan ik toen vermoedde. Ik heb Zijne Koninklijke Hoogheid daarvan in kennis gesteld, opdat hij mij niet in staat acht, tot wat ik, nog enige maanden geleden, zou hebben kunnen aannemen en uitvoeren. Ik ben volstrekt wezenloos, en dus meer dan kinds.'[102] Met 'woelingen' doelde hij niet op nepotisme, maar op de stress die het auditeur-militairschap met zich mee had gebracht. Des te merkwaardiger was zijn reactie op een argeloos gestelde vraag van Tydeman, waarop hij op 5 februari 1815 aanvankelijk naar verwachting antwoordde: 'U vraagt, hoe het mij vergaat? Als iemand die ein-

delijk van zijn denkvermogen beroofd is en niets meer kan. Zijne Koninklijke Hoogheid is mij in de afgelopen maand met een gift van f 275,- tegemoetgekomen. De heer Valckenaer heeft uit eigen middelen aangevuld, wat mij ontbrak. Het komt mij voor het overige voor, dat iedereen er thans wel van overtuigd is, dat ik van mijn post grafwaarts ijl. Mijn grootste kwelling tot dusver (dat ik zoveel had kunnen doen ten nutte van kennis en wetenschap, en men dit alles altijd heeft verijdeld) begint ook, als elke aandoening, bij mij te verstompen, en ik geef het op.'[103] Onverschilligheid en ondankbaarheid passen in het patroon dat zich al eerder had gevormd. Tydeman trachtte hem vanuit Leiden te troosten voor de impasse waarin hij zich bevond en op te beuren met optimistische beschouwingen over het pensioen van de koning, die hem bovendien een benoeming aan het Atheneum Illustre, de Amsterdamse hogeschool, in het vooruitzicht had gesteld. Juichend uitte de Leidse hoogleraar zijn 'vreugde over de ongedachte wending van uw lot, beschaming uwer vijanden en beloning van uw geloof, en de verzekering van een bestendig matig inkomen, wat u een kalme avondstond van uw geslingerd en geteisterd leven schijnt te beloven. Sed hoc semoto*, is dat pensioen, al was het zelfs in plaats gesteld der u toegedachte professie aan het Atheneum op hetzelfde traktement, des te genoeglijker, omdat het u geen bepaalde verplichting oplegt, en u nu naar verkiezing, evenzeer door wijsgerige of civilistische of geschiedkundige werkzaamheid, als door taalkundige, u dankbaar kunt tonen en tot nut en luister van ons vaderland dienen.'[104] Dat waren zeker geen onverstandige woorden en toch leidden die niet tot een minder zwartgallige kijk van Bilderdijk op zijn eigen toekomst, maar tot een onverwachts positieve terugblik: 'Met genoegen aanvaardde en bediende ik het auditeurschap. Wat men ook zegt, het is de mens waardig en verheft de ziel gerechtigheid te handhaven en ervoor te zorgen, dat geen onrecht geschiedt. Het was mij zoet, hoe lastig men het mij op mijn werk ook maakte, zolang ik het voor niets deed. Maar ik kon de tegoeden niet langer missen en vroeg die terug. In plaats daarvan werd er een daggeld aan verbonden. Dit ontnam er alle genoegen aan, maar ik nam het voor lief met een kruier gelijk te staan, gevoelend dat er toch geen proportie tussen mijn arbeid en een muntstuk was.'[105] In het

* Maar als die (kalme avondstond) buiten uw bereik ligt: Tydeman hield rekening met de hypochondrie van Bilderdijk en stelde daarnaast een praktische levenswijze voor.

voorjaar van 1815 keek hij met zoveel voldoening op zijn jongste arbeidsverleden terug, dat hij zijn ontslag scheen te betreuren: 'De minister heeft mij een panegyrische akte van demissie doen geven. Had men mij dan niet opnieuw, tot de provisionele waarneming van die post kunnen verzoeken, gratis zelfs en op mijn kosten? Dit zou tenminste de hardheid van een doodeterspensioen verzacht hebben, en ik had enige energie behouden.'[106] De onredelijkheid van zijn standpunt, passend bij een tegenstander van de Verlichting, springt zo duidelijk in het oog, dat een weerlegging daarvan overbodig is. Naarmate Bilderdijk zijn vertrouwen in de koning verloor, ontwikkelde het pensioen zich van een 'bestendig matig inkomen' tot een 'bedelbrok'.[107] Doet dat laatste niet denken aan het ene hazelnootje uit *Het penzioen* (1798), dat de kat voor zijn dagelijks onderhoud ontvangt van een eekhoorn? Dient men in beide dieren niet respectievelijk Bilderdijk en de hertog van Brunswijk te zien? Da Costa ontkende dat ten stelligste: 'Men heeft dit geestige en argeloze fabeltje wel eens opgevat als een blijk van zwarte ondankbaarheid jegens de edele en gastvrije soeverein, in wiens staten hij in deze zijn vreemdelingschap een schuilplaats en brood had gevonden.'[108] Vervolgens is er maar weinig voor nodig om het betoog van Da Costa in zijn tegendeel te doen omslaan en uit de verdediging van zijn leermeester een niet eens listig verborgen aanval af te leiden: 'Men moest onze dichter al zeer weinig kennen om te kunnen denken, dat er iets, wat naar hatelijkheid of ondank zweemt, met deze blote schildering van de toestand, op zichzelf beschouwd, bedoeld heeft kunnen zijn. Hij was toch waarlijk niet zo onverstandig om van de vorstelijke Duitse gastheer meer dan een matige toelage voor zijn onderhoud te kunnen verwachten, en nog minder die te vorderen.'[109] Naar te vrezen valt, was Bilderdijk onverstandig genoeg om zo'n toelage juist wél van koning Willem I te verwachten en te vorderen.

Tot een regelmatige uitbetaling van zijn pensioen kwam het voorlopig niet, wat gedeeltelijk zijn geldzorgen kan verklaren. In afwachting van wat hem rechtens toekwam, voelde hij zich gedwongen nieuwe schulden te maken. Kreeg hij van ex-koning Lodewijk een gift vanuit het buitenland, dan klaagde hij over het misbruik dat 'men' daarvan maakte om kleine schulden (door hem nonchalant als 'versnipperde kleinigheden' betiteld) af te lossen.[110] Nam hijzelf dan geen enkele verantwoordelijkheid voor zijn financiële handel en wandel? Jawel, maar dat deed hij voornamelijk door die te delegeren, aan makelaar

Hendrik Oyens bijvoorbeeld, die hij in het voorjaar van 1815 als zijn zaakwaarnemer aanstelde om het koninklijk pensioen regelmatig te doen uitkeren en doelmatig te doen besteden.[111] Hij liet zich in dat kader van alles sturen om in de eerste levensbehoeften van zijn gezin te kunnen voorzien. Zo stuurde Valckenaer hem behalve geld ook elk najaar tien tot twaalf zakken aardappelen om de winter door te komen en zond hij, afhankelijk van het seizoen, 'grote of Roomse bonen' uit zijn moestuin, die tezamen met 'aspersien', 'kokkommers' en 'blomkolen' voor een welkome afwisseling op de dis van huize Bilderdijk zorgden.[112] Kleding in vele maten en soorten vond daar eveneens een gretig onthaal, bestemd voor vader en zonen: 'een blauwe jas, een zwart vest, zes overhemden, twee halsdoeken, een paar kousen van zwarte zijde, een broek en vier paar linnen kousen.[113] Valckenaer werd steevast in de meest vriendelijke bewoordingen bedankt, ter stimulering van meer zulke zendingen, en ex-koning Lodewijk (die hij bereid was geweest desnoods te 'stalken' tot ver in Oostenrijk) werd met een gedicht bedankt voor zijn gulle gift. Tussen wat hij over Valckenaer schreef en dichtte, bestond geen verschil. *Aan Mr. Jan Valckenaer* bevat in het verlengde van epistolaire dankbetuigingen een lofzang op hun vriendschapsbanden, die 'wat henzelf ook aan mocht randen', voor 'tijd noch lot' zouden bezwijken.[114] Maar tussen wat hij over ex-koning Lodewijk dichtte en schreef, bestond een wereld van verschil. *Aan koning Lodewijk* riep de herinnering aan minder barre tijden op, toen hijzelf, anders dan tegenwoordig in Amsterdam, nog niet door het 'ontaardst geweld van het goddeloost beulenrot' werd gekweld.[115] Koning Lodewijk was 'te groot voor staf en troon' gebleken, indien daarvoor laaghartig offers moesten worden gebracht.[116] In een brief aan Tydeman nuanceerde hij dit beeld aanzienlijk en dat deed hij niet door alles te weerspreken, wat in zijn gedicht stond, maar door het in negatieve zin aan te vullen: 'Niemand zal mij ervan verdenken, dat ik uit eigen wil de goedhartige, maar zwakke, kinderlijk goed- en zwakaardige, tevens licht- en niet diepzinnige Lodewijk weer tot koning zou wensen, of aan hem de verknochtheid kan hebben, die ik met het bloed voor het huis Oranje en door vroegere betrekking voor de koning en de prins altijd behouden heb en zal behouden, en die steeds met mijn bloed op de mijnen zal overgaan, onafhankelijk van alle wereldgebeurtenissen. Maar juist deze verknochtheid aan het huis Oranje verbindt mij aan hem, die het altijd eerde, wél wenste...en ik zeg niet te veel, als ik eraan toevoeg,

die de troon uitsluitend beschouwde als het eigendom waarin hij de tegenwoordige koning niet slechts wenste, maar eens hoopte hersteld te zien om dan zelf lid onzer Tweede Klasse te zijn.'[117] Tot ergernis van Geyl mocht de ex-koning blijkbaar niet eens tot voorzitter van het door hem ingestelde Instituut worden benoemd![118]

In het voorjaar van 1815 was zijn schuld tot f 600,- opgelopen, wat hem verhinderde op een uitnodiging van Valckenaer in te gaan en te verhuizen naar een speciaal voor hem gebouwd en compleet ingericht buitentje te Hillegom. Zijn schuldeisers zouden hem immers nooit laten gaan, maar dat durfde Bilderdijk zijn vrijgevige vriend niet te bekennen. Hij snapte niet, waarom zijn schulden groeiden tot een bedrag van f 1000,- in 1816: 'Vanwaar die vermeerdering bij iemand, die noch wijn, noch boter, noch tabak, noch sterke drank, noch gebak, noch vruchten, noch enig misbaar ding gebruikt, noch speelt, noch een theater bezoekt, noch enige liefhebberij-uitgaven heeft, maar op zijn kamer met vrouw en kind* van een simpel stuk lamsvlees en wortelen of salade, en een weinig melk levend, zich zelfs geen enkele gulden voor het kopen van een benodigd boek zou veroorloven?'[119] Verongelijkt blikte hij terug: 'Hoe men met mij heeft gesold, weet niemand. Dan werkte men voor mij bij het gouvernement, dan schoot men mij geld voor, dan weer deed men, middels bedrieglijke raadgevingen en directies, mij in strikken vallen, wat nieuwe hulp voor mij noodzakelijk maakte, dan reduceerde men de edelmoedige gift, die koning Lodewijk vanuit het buitenland naar mij had gezonden, tot versnipperde kleinigheden om mij hier in Amsterdam honderden guldens, drie- en viermaal meer aan huishuur te doen betalen dan ik elders nodig gehad zou hebben: en dat alles met zichtbare oogmerken om mij in de onlijdelijkste afhankelijkheid te brengen, om mij te beletten van waarheid, recht en braafheid te getuigen en te dwingen om met hen mee te werken aan het verstikken van ware wetenschap en aan het fraai inkleden van valse concepten, waarin men elkaar toegaf en sterkte.'[120] Het ongerijmde van zijn klachten blijkt uit zijn verzuchting, dat hij zelfs dan nog gebrek aan brood en verschoning zou lijden, wanneer men hem in de hel f 20.000,- liet verdienen.[121] Zo'n absurde en voor Amsterdam weinig vleiende vergelijking gaf aan, in wat voor gemoedsstemming hij verkeerde. Hij

* Julius viel niet onder zijn huishouding, Lodewijk wel. Vandaar het enkelvoud.

had ernstig last van reumatiek, kon zich niet scheren en had een 'ruige' baard die hem verhinderde zijn huis te verlaten. Liggend op stro, vervuild, verwachtte hij door ongedierte te worden verteerd.[122] Ook later in dat jaar overkwam het hem, dat hij zich niet eens meer op straat durfde te vertonen, wat, tegen alle logica in, zijn dromen over een hoge, of hem op zijn minst passende functie in het buitenland eerder aanwakkerde dan deed vervliegen: 'Ik ben niet in staat van Amsterdam naar Slotervaart te varen of te rijden en, waarlijk, de overtuiging van mijn onmacht voegt nog iets aan die onmacht zelf toe. Zond men mij tenminste naar een of andere kolonie, opdat ik de ruime zeelucht eens inademen en het verbasterd land enige dagen vergeten kon, mij dunkt, ik zou beter worden.'[123] Geldgebrek dwong hem uiteindelijk toch zijn huis te verlaten, toen Hendrik Klijn hem een woning op de Keizersgracht, per 1 mei 1815, voor de helft van de prijs aanbood: 'Ik kom nu op de Keizersgracht tussen de Runstraat en het Molenpad te wonen, en ga waarschijnlijk op aanstaande vrijdag (zo niet woensdag) daarheen verhuizen. Het is een zeer goed huis, dat een vriend mij uit vriendschap voor de helft van de prijs verhuurt. Reeds wist ik niet, hoe, of waar, aan een woning te geraken!'[124] Klijn was als dichter door Bilderdijk in *Afscheid* opgehemeld en had hem met zijn voordracht van *De geestenwareld* tot tranen toe geroerd. Hij was bereid, vrijgevig als hij was, het huis aan zijn grote voorbeeld te verhuren onder de voorwaarde dat deze hem binnen een jaar een berijmde versie van het huurcontract zou terugsturen. Dat geschiedde, waarmee paradoxaal genoeg het ongerijmde van Bilderdijks klachten opnieuw was aangetoond. Wie hadden zich niet van hun beste kant laten zien om hem te helpen en zijn als pijnlijk ervaren afhankelijkheid van anderen te doen verminderen?

Koortsachtig zocht Bilderdijk naar nieuwe mogelijkheden om zijn inkomen aan te vullen. Anderen moesten niet denken dat hij een brooddichter was, want wat hem het dierbaarst was, op vrouw en kinderen na, diende los van zijn inkomen een eigen reden van bestaan te hebben: 'Ik heb geen bijoogmerk met mijn *Opwekkingen* gehad, ook nu nog niet, maar graag kreeg ik er iets voor, want waarvan moet ik dit jaar leven? Alles ontbreekt nu, en men heeft het meesterlijk gecalculeerd om mij, sub specie van een pensioen, van honger te laten sterven. Ik ben er ook zeer nabij aan. Na zolang de honger van tijd tot tijd met opium te hebben gestild, en bij gebrek aan verschoning vervuild te zijn van lichaam, (wat zal ik hier verder over uitwei-

den?) zijn er geen ressources over. Gave God ten beste van vrouw en kind, dat het zo ver was als het komen moet! Maar de tussenstand van de doodhonger tot de dood is verschrikkelijk en deze duurt langer, naarmate het lichaam meer verslapt en verzwakt is.'[125] Met '*Opwekkingen*' bedoelde hij waarschijnlijk een aantal in dezelfde geest als *Opwekking* geschreven gedichten, door hem na *Wapenkreet* (1815) in *Vaderlandsche Uitboezemingen* uitgegeven. Met de bezorging daarvan hield Tydeman zich bezig, die zich net als Valckenaer aan de onpraktische en onlogische opstelling van zijn vriend in dit soort zaken ergerde, want als er geen 'ressources' meer waren om in het onderhoud van zijn gezin te voorzien, waarom zou Bilderdijk dan gedichten achterhouden? Was dat werkelijk, omdat hij hoopte zijn vrouw aldus inkomsten na zijn dood te bezorgen? Was de nood dan niet hoog genoeg gestegen en viel het met zijn stervensproces wel mee? Niet zonder gevoel voor ironie nam Tydeman Bilderdijks woordgebruik over,-het betreft het woord 'ressources'-, nadat hij eind april vanuit Leiden met gemengde gevoelens op het niet doorgaan van diens verhuizing naar Hillegom had gereageerd: 'Dat u daar niet komt sterven, is mij aangenaam, anders is uw uitblijven mij een teleurstelling.'[126] Het kwam er op aan prioriteiten te stellen, of het nu ging om een verhuizing naar een buitentje te Hillegom of naar een goedkopere huurwoning op de Keizersgracht, om als dichter bij leven en welzijn aan de kost te komen of zijn vrouw postuum van enige middelen te voorzien, en om zich ongeschoren op straat te vertonen of zich binnenshuis door ongedierte te laten verteren. Op 4 mei schreef Tydeman hem over zijn bemiddeling bij uitgever Lucas Herdingh en Zoon: 'Wat mij heden eigenlijk presseert, hoe vluchtig ook, te schrijven is: de boekverkoper Herdingh alhier, een hups en solide mens, zou graag een bundel uwer (en mevrouws) gedichten op de huidige omstandigheden toepasselijk drukken, maar niet zo splendide als *Hollands verlossing*: ook is er niet veel tijd om een titel te laten snijden. De gedichten leveren veertien gulden per blad contant op, en wel zodra de druk geëindigd is. Enige exemplaren zal ik wel extra bedingen. Om die stukjes te laten liggen, tot een eventuele ressource voor mevrouw, is de minste reden: de hemel kere nog lang de gelegenheid dier ressource af. De ogenblikkelijke omstandigheid geeft aan zulke stukjes nieuw belang en mevrouw behoudt van u, en in zichzelf en in de vorst en uw vrienden, overvloedige ressources.'[127] Vaderlandslievende gedichten als *Opwekking* belichaamden in Tyde-

mans ogen zo'n actuele waarde, dat de publicatie ervan urgent was. De vrijgevigheid van de koning zou wel een urgent karakter krijgen, wanneer 's lands grootste dichter het tijdelijke met het eeuwige had verwisseld, en als dat niet het geval zou blijken te zijn (de koning was geen echte poëzieliefhebber en zijn vrijgevigheid kende haar grenzen), waren de weduwe Bilderdijk en haar mans vrienden er ook nog om de ergste nood te lenigen.

Het Hillegoms buitentje bleef in hun correspondentie een bescheiden rol spelen, totdat Wilhelmine voor haar man de knoop had doorgehakt. Ze wilde liever niet uit Amsterdam vertrekken, omdat Julius aan boord van een schip op 't Y verbleef in afwachting van zijn definitieve plaatsing elders. Beter dan wie ook begreep ze, dat het probleem van de schuldeisers een verhuizing naar Hillegom onmogelijk maakte, maar daar sprak ze zo min mogelijk met haar man over. Die voerde andere bezwaren tegen de voorgenomen verhuizing aan: hij vond het uitzicht op de Haarlemmermeer zo geweldig deprimerend, dat de grootsheid ervan hem een visioen van overstromingen gaf.[128] Kon de kracht van het klotsende water niet beter worden gebroken door de Haarlemmermeer in kleinere meertjes te verdelen in plaats van in zijn geheel in te polderen?[129] Plotseling sloot hij echter vrede met het denkbeeld een sleutelklaar buitentje te kunnen betrekken: 'Dit denkbeeld heeft mij enige dagen lang zeer gekweld, maar thans heb ik er vrede mee, daar ik het eensklaps uit een geheel ander oogpunt aanzie. Ik word namelijk daarheen geleid om er te sterven. Het kennelijk teken van de plaats mijner dood, mij sinds ruim 40 jaar voor het oog zwevend, is daar, en dus dank ik God, die het mij dit ogenblik eerst doet erkennen.'[130] Toen beschikte zijn vrouw over een extra reden om van de verhuizing af te zien. Eerder was hij door de genoegens van het buitenleven in Baarn en Katwijk zo in de war geraakt, dat ze een herhaling van verkeerde zetten in die richting vreesde. Dus schreef ze achter zijn rug om een brief aan Valckenaer ten einde de situatie uit te leggen, waarbij ze ook het probleem van de schuldeisers aanroerde: 'Om niet te spreken van het belemmerende der betalingen die door ons vertrek uit de stad onvermijdelijk noodzakelijk zullen worden, weet ik bij de ondervinding van verscheiden malen, dat de eenzaamheid van het buitenleven een allernadeligste invloed heeft op de geest van mijn man.'[131] Zou hij in Hillegom onophoudelijk 'door vlagen van afwezigheid van geest' worden getroffen, dan was er 'bij nacht en ontij' niet dadelijk 'hulp en bijstand' te bekomen: 'Zo

wij dan weer de buitengewone kosten hadden van terug te reizen naar Amsterdam, zouden wij nog meer in verlegenheid raken. Ik vrees er des te meer voor, omdat mijn man weer ongesteld is. De aderlating heeft hem wel wat gekalmeerd, maar ik meen sinds enige tijd de voortekens te ontwaren van een geweldige agitatie van geest.'[132] En dan volgt een van de ontroerendste passages uit al haar brieven, waarin ze er gewag van maakt, hoe ze hem onder het schrijven observeerde: 'Terwijl ik dit schrijf, zit hij te sluimeren, maar ik kan mijn ogen niet op zijn gelaat slaan zonder de allerbedroevendste gewaarwording. Ach, hij voelt zich zo ongelukkig en dit gevoel drukt zich in al zijn trekken uit!'[133] Zoals hij in filosofische en theologische vraagstukken bleef schipperen tussen de meest tegenstrijdige oplossingen, was hij op praktisch vlak niet gauw uitgedacht over zijn verhuizing naar Hillegom. Tydeman zag zo'n onderneming wel zitten, al spotte hij met Bilderdijks motivering om dat te doen: 'U komt te Hillegom om er te sterven, zegt u? Ik zou u met Petrus kunnen toevoegen, wees uzelf genadig, al was het met evenveel gevaar van afgegrauwd te worden. Ik hoop, dat ook dit voorgevoel u, niet minder dan een dergelijk van vroeger, bedriegt, en ik zie er alleen maar in, dat u in mijn buurt komt en ik u nu en dan eens op een middag kan komen zien. Dit is mij zeer veel waard, daar ik toch de grote vakantie te Leiden denk te passeren (indien ik niet tegen Napoleon mede moet optrekken). Meld mij dus, bid ik, spoedig en accuraat de situatie, het nummer, de naam, enz. van uw verblijf en tegen wanneer u daar zijt, en vergun mij u te komen zien.'[134] Zat Bilderdijk eenmaal op de dialectische schommel van de verhuizing, dan stond er niets vast, tenzij zijn vrouw en Valckenaer samenspanden om hem in Amsterdam te houden. Valckenaer moet het hem gemakkelijk hebben gemaakt om tot een definitieve beslissing te komen, want op 29 april schreef zijn vriend vanuit Amsterdam aan Tydeman in Leiden: 'Ik ga niet naar buiten. De heer Valckenaer, die uit gulle vriendschap het mij had aangeboden en reeds vrij wat kosten gedaan had om het mij aangenaam te maken, begreep dat, bij nader inzien, het mij niet vlijde, en het schijnt zelfs, dat hij (ik weet niet waarom) enige répugnance bij mij aanwezig veronderstelde. Hoe het zij, na zich met mijn vrouw erop beraden te hebben, heeft hij mij zijn visie op de zaak blootgelegd, en de uitslag was, na ons wederzijds beraden, te mijnen beste en nuttigste, terug te treden. Ziedaar een nieuwe verwarring, nu ik de ontknoping van het treurspel tegemoetzag!'[135] Met die 'ontknoping' bedoel-

de hij het einde van zijn leven, dat, wat hem betrof, niet vlug genoeg kon komen.

Inmiddels had Julius zich ingescheept op de brik de *Ferreter*, ter bewaking van de monding van de Eems, bij Delfzijl. Zijn moeder leed zeer onder 'afzijnssmart', haar door haar oudste zoon aangedaan, en zijn vader berichtte daarover aan Tydeman: 'Mijn zoon is op zijn verzoek om tegen de vijand te mogen dienen, geplaatst, maar op een brik die voor Delfzijl de mond van de Eems moet kruisen. Hij zal daar weinig gevaar lopen, denk ik, van het Franse lood; en u begrijpt licht, dat dit juist niet met zijn wens overeenstemt.'[136] Julius besteedde zijn schaarse middelen aan een verrekijker, visgerei en sterke drank, wat zijn ouders konden billijken. Toen hij twee maanden later aan boord van Zijne Majesteits fregat de *Daphne* op de rede van Texel lag, ontving hij een brief van zijn moeder, die hem op 6 juli complimenteerde met zijn inschikkelijk gedrag: 'Met overtollige vermaningen heb ik u nooit lastig gevallen, die lof mag ik u gerust geven.'[137] Julius was aan boord van dit schip, toen Bilderdijk vol trots over hem verklaarde: 'Mijn zoon is in zee en kruist op de Fransen.'[138] Lag zijn schip op de Texelse rede, dan mocht Julius niet meteen naar huis. Bilderdijk, die de kleine Lodewijk zou leren lezen met behulp van een door hem geschreven spreukenboekje, rijk aan vermaningen en getuigend van een weinig kinderlijk besef van de moraal, drukte zijn oudste zoon op het hart de *Daphne* niet voortijdig te verlaten: 'Kunt u daar geen vergunning toe bekomen, dan moet de plicht ook hierin als in alles een onkreukbare wet zijn, waartegen men zelfs niet morren mag.'[139] Zijn broertje Lodewijk hoopte op een spoedige terugkeer van Julius, omdat die het tuig van zijn bokje zo goed kon repareren. In consigne werden er kusjes tussen hen uitgewisseld, waarbij een enkele keer beide ouders vermanend optraden, alsof dat onderling was afgesproken. 'Bedenk, dat u de hoop bent, aan wie het geluk des levens hangt van uw tederbeminnende vader, Bilderdijk,' schreef de een, terwijl de ander hem licht onder druk zette met haar verzekering van liefde: 'Bedenk, dat onze rust, ja ons leven van uw welzijn afhangt.'[140] Stormde het in Amsterdam, dan hield Julius' moeder haar hart vast, als ze aan haar oudste zoon op zee dacht. De inmiddels zeventienjarige jongen trachtte haar steevast gerust te stellen, ook al had hij zijn rechterhand gekneusd onder een houten blok. Dan schreef hij zijn brieven wel met de linkerhand, wat zijn vader ook over de te geringe mate van vlekkeloosheid daarvan mocht opmerken. Zijn werkgebied

had zich verlegd van de monding van de Eems naar de Noordzee, van Delfzijl naar een haven in Schotland. Nergens voelde hij zich vergenoegder dan op zee, zeker nu het er alle schijn van had dat de Fransen op het vasteland definitief waren verslagen.

In de derde week van mei wachtte Bilderdijk een onaangename verrassing, toen uitgever Herdingh niet kwam opdagen met de overeengekomen som gelds voor *Vaderlandsche Uitboezemingen*. Eerder had deze uitgever afwijzend op een uitgave van diens gedichten gereageerd, althans volgens Tydeman, wat zijn vriend tot het volgende commentaar verleidde: 'Dat Herdingh mijn verzen niet begeert, verwondert mij niets, maar ik verwachtte het. De boekverkopers moeten prulwerk hebben, of zij staan er kwalijk bij.'[141] Herdingh had de afspraak niet durven af te zeggen, toen hij op zijn beurt geen geld van de boekhandels in Amsterdam had ontvangen voor de bestellingen van *Vaderlandsche Uitboezemingen*. Hoe kwam dat? Pas twee maanden eerder was de nieuwe rijksmunt te Utrecht geslagen, op aandringen van koning Willem I, waardoor de distributie van het geld nog verre van optimaal verliep. Herdingh's ontwijkende manoeuvre had dus met de populariteit van 's lands grootste dichter niets te maken, maar 'verontrustte en onthutste' Wilhelmine 'ganselijk'.[142] Zij zat nog met een paar onbetaalde rekeningen die, wegens het afzeilen van Julius, betrekking hadden op zijn uitrusting. Bij de aanschaf daarvan had ze toch al het gevoel gehad te worden opgelicht, al te gemakkelijke slachtoffers als zij en haar man nu eenmaal waren voor wie er misbruik van hen wilde maken. Nu rangschikte ze haar uitgever (er stonden ook gedichten van Vrouwe Bilderdijk in de *Vaderlandsche Uitboezemingen*) in gedachten al onder oplichters. Deze haastte zich zo snel mogelijk alsnog aan zijn verplichtingen te voldoen, wat desondanks het humeur van Bilderdijk niet verbeterde. Ten einde raad raadpleegde Wilhelmine haar vriend in de nood, Valckenaer, die het hele gezin in juni uitnodigde voor een logeerpartij van acht dagen op het Huis te Bijweg. De verhuizing naar het nieuwe huis op de Keizersgracht had een aanslag op het gezinsinkomen gepleegd, die volgens hem te Bennebroek het best kon worden overleefd. Ook deze vorm van gedwongen uithuizigheid bracht geen structurele verandering in Bilderdijks situatie, financieel noch maatschappelijk, lichamelijk noch geestelijk. Zijn schommelende gemoedsstemmingen hadden dit met elkaar gemeen, dat hij zich overbodig voelde, het leven als een loden last ervoer en zichzelf als een

niet minder zware last voor anderen. Op 19 juni, één dag na Waterloo, keerde hij halfziek naar huis terug. Hij klaagde aan een stuk door, wat hij naar eigen zeggen zeker niet gedaan zou hebben, indien hij schilder op een behangselfabriek was geweest, of als handwerksman de hele dag een kruiwagen had moeten voortduwen. Met een palet of hennepzeel in zijn handen (om een kruiwagen niet voort te duwen, maar te trekken) zou hij zijn levenspad 'rustig en wel opgewandeld' zijn. Maar nu had hij dat hennepzeel het liefst voor andere doeleinden gebruikt.[143]

Hij leed onder zijn eigen negativiteit: 'En wat God goeds geeft, wordt tot gif in het onzuivere vat.'[144] In een memorie die hij zich verplicht voelde voor de koning te schrijven, schoot hij met losse flodders op alles wat zich om hem heen bewoog, variërend van nieuwe staatsinstellingen, Wellington en 'wapens', met welk laatste begrip hem niet een verbetering van het militaire apparaat voor ogen stond, maar een juiste opvatting over 'heraldiek', want de koning had de Nederlandse in plaats van de Nassause leeuw als wapen moeten aannemen, dat tezamen met de prinsenvlag de tradities van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden waarborgde.[145] Wat voor goeds viel er van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden te verwachten? Hoe naarstig hij ook op zoek was geweest, hij had niets kunnen vinden wat geen averechtse uitwerking had, goddeloos scheen of het land compleet verdelgde. Wiselius, die het als tussenpersoon wijzer vond deze memorie in een lade te laten verdwijnen om de koning niet onnodig te bruuskeren, zag er een bevestiging in van wat Bilderdijk over zichzelf had verklaard, namelijk dat hij 'in de volste graad kinds en tevens memorieloos' was.[146] Zijn *Vaderlandsche Uitboezemingen* verrieden echter een heel andere mentaliteit. Om zich niet helemaal door zijn eigen negativiteit te laten meeslepen en bijvoorbeeld Willem I en Philips II op één lijn te stellen met vorsten die het geweten van hun onderdanen manipuleerden en het daarom verdienden te worden afgezworen,-vormden beiden niet een belemmering in de eredienst aan God?-, wekte Bilderdijk zijn landgenoten op pal te staan in de strijd tegen Napoleon en de Fransen. In *De Bloedhond* voelde hij zich dubbel in zijn element door enerzijds de horreur van 's keizers daden te schilderen en anderzijds de negativiteit die daarbij vrijkwam ongewijzigd te eigen bate aan te wenden:

> Gevloekte bloedhond, durf slechts naderen!

Ook ons blaakt woede en razernij.
Geen druppel bloeds doorvloeit hier de aderen,
Of 't zweert u dood, Europa vrij.[147]

Terwijl hij in *Aan de verbonden volkeren* concludeerde, dat het 'zoenwoord' te vroeg was uitgesproken en de onder Franse tirannie zuchtende volkeren weer met vereende kracht tegen het 'ondier' moesten oprukken, vroeg zijn vrouw zich af, waarom de geallieerden Napoleon naar Elba hadden verbannen:

Hoe kon 't menselijk hart, zo moe van 't bloed zien storten,
Zich vleien met den waan, als waar hem d'arm te korten
Genoeg voor 's warelds rust, en 't bloedmeer perk bepaald
Dat immer golven moet, zolang hij adem haalt![148]

Ook zij verstoutte zich Napoleon uit te schelden voor hyena en wolf en heftig af te geven op alles wat 'Franse valsheid zij'.[149] In de kritieken op de *Vaderlandsche Uitboezemingen* werden hun gedichten geroemd, wat Bilderdijk aanmoedigde om tot in lengte van jaren op de ingeslagen weg voort te gaan. De figuur van Napoleon bleef hem ook, na diens dood op een ander eiland, intrigeren, zoals uit een gedicht van 1827 blijkt. Daarin wordt de verbannen keizer als een 'neergeplofte scepterrover' getypeerd, die zijn barre dagen op een rots in zee 'voleindt'.[150] Wie in 1815 niet de schijn van landverrader op zich wilde laden, zwolg in bewondering voor de 'wapenkreten', 'opwekkingen' en 'vaderlandse uitboezemingen' van het echtpaar Bilderdijk en van een dichteres als Maria Petronella Elter-Woesthoven, die het bestond een eigen versie van dit subgenre onder haar mansnaam te publiceren.[151] Maar de kritiek op zoveel unisono beleden vaderlandsliefde, gelijkend op rijmelarij:

Geen oude vete of haat bestaat,
Nu aller hart eenstemmig slaat.[152]

liet zich niet geheel en al voor de karos van koning Willem I spannen, die immers veel nadruk op datzelfde landsbelang legde. Weliswaar stelde een criticus voor om de werken van Bilderdijk voortaan niet meer te recenseren, 'dewijl onze lofredenen net zomin zijn roem kunnen verhogen, als onze berispingen of afkeuringen zijn luister

verdoven',[153] maar toch werd in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* ook minder complimenteus aandacht aan zijn gedichten besteed: '*De overwinning op de Fransche legermagt* is een voortreffelijk gedicht van Bilderdijk, dat wij voor het schoonste van de ganse bundel houden. Wij kunnen er, uit gebrek aan ruimte, niet meer van zeggen, dan dat het heerlijk onderwerp, waaraan iedere echt vaderlandse zanger zijn krachten behoorde te beproeven, hier wordt bezongen op een wijze, onze grote dichter waardig, en dit zegt, zonder twijfel, zeer veel. De regels:

> Geen druppel (bloeds) die niet wenst te stromen,
> Om 't helse vloeknest in te tomen,

moeten wij echter, om meer dan één reden, afkeuren. Hoe kan een druppel wensen? En kan die druppel een nest in toom houden?'[154] Willem de Clercq mocht in hem een Rembrandt onder de dichters herkennen,[155] maar op een pronkstuk als *Oranjes wond* viel ook het nodige af te dingen. Bilderdijk meende namelijk, dat één druppel bloed van prins Willem Frederik, ten gevolge van een door hem opgelopen schouderwond tijdens de slag bij Waterloo, minstens 1000 levens van Nederlandse soldaten waard was. Ja, 'met wellust' zou het hele vaderland zich hebben opgeofferd om het leven van die jeugdige held te sparen.[156] Dat ging Tydeman te ver, waarop de dichter ter verontschuldiging iets van 'furor poeticus' en 'allegorie' mompelde.[157] Van Eijnatten schijnt jaren later Tydemans nuchter oordeel over *Oranjes wond* te onderschrijven: 'Geen rechtgeaarde Nederlander, roept de dichter hier uit, zal aarzelen om te sterven in de plaats van Oranje, opdat het kostbare bloed van de vorst behouden blijve. Hiermee draait Bilderdijk de christelijke geloofswaarheid in feite om: het volk van Nederland zal gewillig lijden en sterven ter behoudenis van zijn vorst. Maar hij gaat nog verder. Het bloed dat op het napoleontische slagveld uit de wond van Oranje vloeide, is het zegel van de eed tussen vaderland en vorst, zoals het verbond tussen God en mensheid werd bezegeld in het bloed van Christus.'[158] Oranje kreeg hier al het aureool van de 'oriflamme', de kleur van het kleed dat over de ark van het verbond lag.[159] Intussen waren beide vrienden het er wel over eens, dat de troonopvolger zich op het slagveld als een held had gedragen. Bilderdijk deed echter net alsof prins Willem Frederik de Franse keizer een wond had toegebracht in plaats van

omgekeerd (wat meer voor de hand zou liggen), toen hij zich op het standpunt stelde, dat de Fransen altijd diegene prostitueerden, die hun iets weigerde, tenzij zo'n weigerachtig persoon hen verwond of, erger nog, 'de leden lamgeslagen' had.[160] Op het niveau der vaderlandse poëzie was het hem aldus gelukt zijn negativiteit in de vorm van een vorstelijk schouderwond om te zetten in een dodelijke wond van de Franse keizer. Dat moet hem al evenzeer voldoening hebben geschonken, als het zoveelste bewijs voor zijn zienersgave. Hij meende 'de affaire van Quatre-Bras' in *De ware liefde tot het vaderland* (1777) te hebben voorspeld, terwijl hij zichzelf in werkelijkheid bedroog. Volgens Kollewijn verzuimde hij meer dan eens 'om zich van de onbetrouwbaarheid zijner voorzeggingen te overtuigen', maar juist ten aanzien van voornoemde affaire ontbreekt in Kollewijns biografie elk bewijs.[161]

In *De ware liefde tot het vaderland* wordt beschreven, hoe er opeens een held opstaat, door een schitterend licht omschenen, die dankzij 'de bliksem van zijn oog' de duisternis verdrijft en 'Bato's telg' moed inspreekt.[162] Met die held moest prins Willem Frederik zijn bedoeld, want (zo redeneerde Bilderdijk) had hij niet over de 'aloude Batavieren' geschreven, dat hun moed gewoonlijk dubbel zo groot werd, indien zij onder het bevel van een Oranje stonden:

> 'k Zie vader Willem zelf, die hunnen drom geleidt,
> Zijn neef en naamgenoot de zegepraal bereidt.[163]

En waren de monsters die, door woede en razernij aangegrepen, de Nederlandse maagd 'het vorstelijk satijn' van de leden rukten, niet van onmiskenbaar Franse origine?[164] Wat tegen deze interpretatie pleit, is dat met 'neef en naamgenoot' eerder stadhouder Willem V dan zijn kleinzoon werd bedoeld, en dat met die monsters ook naar een andere dan de Franse natie kon zijn verwezen. De lichte belangstelling voor mode ten spijt die uit het werk van zulke vandalen sprak, konden zij zeer wel van Britse origine zijn:

> 'k Zie ginds den trotsen Brit, met de eigenliefde in de ogen,
> Op 't heugelijk genot van uw bezitting bogen.[165]

Waren er niet veel meer kandidaten dan de 'Asturiër', 'Gauler' en 'Brit' geïnteresseerd in de heerschappij over Bato's telgen? Eigenlijk

was de dichter van dit leerdicht geen visionair of profeet, maar een man die zich aan wishful thinking schuldig maakte. Waarom presenteerde Bilderdijk zich dan toch zo graag als een profeet? Waarom verwoordde hij besmuikt in het Frans, alsof eigen roem geen Nederlands verdroeg, en pas daarna in zijn moedertaal, dat hij de toekomst kon voorspellen? Aan Tydeman schreef hij in de eerste maand van 1816: 'Ik laat mij er een beetje mee in, als het erom gaat voorspellingen te doen...nooit heb ik een voorspelling terug moeten nemen.'[166] Zelf legde hij een verband tussen de opeenvolgende kwade tijden en het weinige goeds dat hij had mogen voorzeggen. Hij had geen kwade profeet willen zijn, want ware hij dat wel geweest, dan zou hij als 'vates' uit een ander vaatje hebben getapt. God had hem dat tenminste willen besparen, waarvoor hij Hem dank verschuldigd was, 'maar mijn ouderdom derft de troost van mijn doorworsteld lijden en het tegenwoordige drukt op het vorige'.[167] Wat daar staat, weerspreekt zijn eigen woorden: hij móést wel een kwade profeet zijn, omdat het in kwade tijden onmogelijk was het niet te zijn. Dat hij als zodanig in eigen land niet geëerd was, kwam door zijn klaagzangen, niet voor onheilsprofetieën onderdoend, en door zijn daarmee gepaard gaande weigering om in het koor van al te positieve jaknikkers zijn partij mee te zingen. In zijn visie liet het besef van nationale eenheid zich door geen koning afdwingen. Hij vond het dan ook onzin, wat het *Letterkundig Magazijn van Wetenschap, Kunst en Smaak* propageerde: het uitwissen in plaats van leren van het verleden, waar het de overheersing van Frankrijk betrof, en de verdeeldheid van de natie reduceren tot 'de geschiedenis onzer dwaasheid, onzer tweedracht, onzer lafheid en onzer verkeerdheden', alsof er geen nationaal debat over godsdienst en de inrichting van de staat mocht worden gevoerd.[168] Met een 'vaderlandsche uitboezeming' van eigen hand voegde Van der Palm zich in het koor van eensgezinden, die meer opportunistisch dan uit eigen overtuiging collectief schuld bekenden. In een gedenkschrift opperde hij, dat de strijd tussen patriotten en prinsgezinden een 'ongelukkig misverstand tussen de braven en edelen aan beide zijden' was geweest.[169] Dan trok Bilderdijk toch een heel andere les uit het verleden, het misverstand tot een wezenlijk verschil van inzicht opwaarderend, op grond waarvan het verleden niet als passé mocht worden beschouwd. In de kritiek op *Vaderlandsche Uitboezemingen* kwam dit aspect van zijn poëzie, als zouden zijn gedichten in godsdienstig en staatkundig opzicht verouderd materiaal bevatten en

bewust of onbewust tweedracht zaaien onder de bevolking, niet aan de orde (dat zou pas na 1815 gebeuren). Des te eerlijker was het oordeel van de critici over zijn werk en dat van zijn vrouw en Maria Petronella Elter, geboren Woesthoven. Bilderdijk lette soms te weinig op de praktische uitwerking van zijn metaforen en liet in *Oranjes wond* een heel volk zich opofferen voor de vorst, van wie men zou mogen verwachten dat hij dit nu juist voor de natie deed,-liefst zonder zichzelf met Jezus' verzoeningsleer in verband te brengen-, terwijl zijn vrouw teveel scheen op te hebben met 'traantjes' en 'zuchtjes'. Haar 'schuchtere maagdelijn' klonk een criticus van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* te 'Germaans' in zijn oren en haar 'God der Nederlanden' daarentegen te 'Israëlitisch'.[170] De kwaliteit van haar gedichten was minder hoog dan die van haar man, hoewel ook zij door 'billijke drift en verontwaardiging' was aangegrepen, maar (en hier lijkt de kritiek niet van ironie ontbloot) uit haar gedichten sprak een zachtere geest ten opzichte van het Franse volk: 'Bilderdijk wilde het ganselijk van de aardbodem verdelgd hebben, mevrouw bepaalde zich alleen tot de schuldigen', getuige de laatste regel uit een gedicht, waarin ze Napoleon met 'u' aanriep: 'En al wie met u heult, zal in uw val vergaan!'[171] Het oordeel over Maria Petronella's poëzie was complex, voor zover haar gebed voor Napoleons bekering als duister en schijnheilig werd getypeerd en het door haar aangewakkerde nationalisme niet: 'Er is voor ons enige duisterheid in haar verzen. In elk geval is het voor ons mensen moeilijk om personen en zaken, de zondaar en de zonde zo geheel te scheiden, dat wij zelfs om Napoleons bekering eerder en hartelijker zouden bidden dan om zijn verdelging. Voor het overige ontbreekt het in dit vers noch aan schone gedachten, noch aan verdienstelijke inkleding, noch aan warme, vaderlandse gevoelens. En, opnieuw juichend in de bloei van zoveel goeds en schoons in deze, nu weer gezegende, oorden en een blik werpend op de toekomst, nog onlangs geheel zonder nevelen, enkel bezwangerd met grootse verwachtingen, rijzen onze beden tot God en mensheid des te vuriger om verpletting van de Draak.'[172] In deze weinig kritische jubel hoefde Napoleon alleen nog maar de genadeslag te worden toegebracht, dat was inmiddels op het slagveld van Waterloo gebeurd, waarna zijn transformatie tot Draak of het Beest alles in het weidsere perspectief van Keltische mystiek of het einde der tijden plaatste.

Sprookje of religieuze verwachting,-in beide gevallen is de werkelijkheid ver te zoeken. Bilderdijk trachtte daaraan op een voor hem gebruikelijke manier te ontsnappen door te vluchten in schoonheid, die hem blijkens *Schilderkunst* in 1811 verpletterde als een 'δεινη θεος':

> Gij, Schoonheid, god'lijk beeld! Gij, waarheid-zelve, omhuld
> Met menselijk gewaad, waar zij ons aanzien duldt
> En, om onze ogen door haar glans niet blind te stralen,
> Zich-zelve omnevelt in het stofbeeld dat wij malen.[173]

en blijkens *De schilderkunst* in 1815 slechts diende om tegenweer aan de natuur te bieden:

> Natuur, wat zwoegt ge en wroet, gedrukt door eigen zwaarte?
> De Kunst ontleende aan u het voorwerp van haar doel.
> Maar hoger gaat haar vlucht dan 't logge stofgevaarte:
> Haar werkstof is het Licht, haar werking Zelfgevoel.[174]

Van extase is hier geen sprake, van duiding (waaraan het zelfgevoel als passie ontbreekt) des te meer. Daarnaast muntte Bilderdijk in escapisme uit door zich in taalkundige kwesties te verdiepen en een verhandeling over de geslachten der woorden te schrijven, waarin werd gepoogd om die niet in het hoofd van zijn lezers te prenten, maar in hun hart te doen gevoelen. Tegen de uniformiteit van Siegenbeek strijdend huldigde hij de opvatting, dat een woord biseksueel kon zijn, althans voor tweeërlei geslacht vatbaar, zoals er van één woord ook meer dan één afleiding of samenstelling denkbaar was.[175] Ergernis over drukfouten verzette weer op een andere manier zijn zinnen, want hoe kon een drukker zo dom zijn, dat hij 'waterstand' en 'wederstand' door elkaar haalde?[176] Maar het meest werd zijn afleiding zoekende geest in beslag genomen door godsdienstige en esoterische kwesties, waarover hij uitgebreid met Tydeman correspondeerde. In 1823 zou hij een verhandeling *Over eenheid en drieëenheid* publiceren, waarin hij zich rekenschap van zijn jarenlange overpeinzingen over de H. Drievuldigheid gaf. Ver daarvóór was hij in essentie reeds over dit onderwerp uitgedacht, zoals uit dit (in eerste instantie misschien onbegrijpelijk) vraagje van Tydeman valt op te maken: 'Wanneer men de derde persoon voor een voortzetting van dat

zelf beschouwen en denken des goddelijke wezens houdt, hoe blijft men dan buiten een oneindigheid van vermenigvuldiging?'[177] Bilderdijk, die van mening was dat het leerstuk der H. Drievuldigheid 'in ons innerlijk sentiment ligt', stelde zich één God in drie personen als volgt voor: 'God, de volmaakte, denkt en dit denken is scheppen. Daar God zelfbewustzijn heeft, denkt Hij in de eerste plaats Zichzelf. De aldus ontstane tweede persoon is de Zoon van God, de Vader in alles gelijk (daar God, als Hij Zich denkt, het volmaakte op volmaakte wijze tevoorschijn roept) en dus niet minder hoog te stellen. Maar nu kan het niet anders, of de Zoon denkt Zichzelf ook. Deze nieuwe uitvloeiing is de Heilige Geest. Zo ontstond de Drie-eenheid.'[178] Het vraagje van Tydeman had dus betrekking op een oneindige reeks van zichzelf denkende personen, wat op een inconsequentie in het denken van Bilderdijk wees. Hij loste dit probleem rond 1815 op door de H. Drievuldigheid te beschouwen als iets wat ís en niet wordt geschapen. Een oneindige reeks zou betekenen dat God als een uitdijend heelal was, terwijl er hoogstens van een beperkte uitbreiding sprake kon zijn. Wat één is, is onverdeeld en kan pas door het deelbare getal twee worden gekend (alsof één niet gedeeld kan worden). Triniteit is het gevolg van uitbreiding, die beperking in de liefde met zich mee brengt (man, vrouw en kind), in de relatie tussen man en vrouw (liefde, seksualiteit en huwelijk), in drie dimensies (alsof er naast hoogte, lengte en breedte geen andere dimensies, zoals tijd en ruimte, zouden bestaan), in het aristotelisch geheel (eenheid van handeling, plaats en tijd) en in de opbouw van een betoog of pleitrede (begin, midden en einde).[179] Het vraagje van Tydeman getuigde ten onrechte van meer wiskundig begrip dan geloof en van meer vertrouwen in het eigen verstand dan met de openbaring van God in overeenstemming viel te brengen. Daartegenover stelde Bilderdijk dichterlijke inspiratie, influisteringen van God die hem de geestenwereld ontsloten en het idee van de eeuwigheid bijbrachten, 'wetgeefster des menselijken geslachts uit het ware beginsel' en 'de ontdekster der goddelijke geheimenissen' als poëzie nu eenmaal was.[180] Met die 'geheimenissen' doelde hij op het principieel voor mensen onkenbare wezen van God, dat het raadsel van de H. Drievuldigheid in zich borg. Esoterie hield zo bezien niet alleen (tegen de logica van een beperkte uitbreiding) de erkenning van een vierde dimensie in, maar ook een dieper inzicht dan op rationele gronden kan worden verkregen. Bilderdijk was minder de Vader van het Réveil dan de heraut van de newage-

beweging, waarover Van Eijnatten in zijn *Hogere sferen* al te gemakkelijk heenstapte: 'In de negentiende eeuw waren er velen die zich bij de 'esoterische' tradities aansloten, en ook nu nog zijn cultuurverschijnselen uiteenlopend van antroposofie tot gnosis en new age allerminst onbetekenend. Echter, niemand beroept zich, wat deze materie betreft, op Willem Bilderdijk. Een enkeling ziet in hem nog wel een medestander, een tastbaar bewijs dat de occidentale 'esoterie' een ononderbroken stroom is geweest vanaf zijn intellectuele bron in Alexandrië tot contemporaine happenings in Amsterdam. Maar daar is dan ook alles mee gezegd.'[181] Met zijn afkeer van de Verlichting, waarvan de voornaamste verworvenheden* meer dan ooit de cohesie in een samenleving ten goede komen, tooide Bilderdijk zich met een even ouderwets als negatief aureool, maar met zijn voorkeur voor intuïtie en irrationaliteit stak er meer van de moderne mens in hem dan menigeen zou vermoeden. Doordat hij weigerde een strikte scheiding tussen wetenschap en gnosis te maken en daar bij herhaling openlijk voor uitkwam, was hij zijn tijd vooruit. Hij streefde een buitenkerkelijke transcendentie na, beklom hijgend en wel de eerste trappen der mystiek, ziek van verlangen naar de eenwording met God. De lichamelijke manier waarop hij spiritualiteit beleefde, door Anton Bucher kenmerkend geacht voor de moderne variant van geestelijk denken, resulteerde te zelden in het doel dat hem voor ogen stond. Bilderdijk vroeg voortdurend aandacht voor zijn eigen 'Gotteskonzept', waarin spiritualiteit 'mijn wezen is, mijn innerlijke persoonlijkheid. Zij is wat ik ben, uniek en levendig. Zij uit zich via mijn lichaam, mijn gevoelens, mijn oordelen en mijn creativiteit. Waar het om gaat, is of de nabijheid van het Absolute zodanig wordt ervaren, dat vrede uitmondt in de kleinste haarvaten, de hartslag rustiger wordt, de ademhaling langzamer en dieper, de spieren meer ontspannen,-en niet of het concept van God met catechismussen, dogma's of met onderwijs samenvalt.'[182] Die innerlijke vrede heeft hij zeker gekend, raakte de kern van zijn persoonlijkheid, al is het ook waar dat hij, wars van dogma's, de drie *Formulieren van Enigheid*,-te weten de Nederlandse geloofsbelijdenis van 1561, de Heidelbergse cate-

* Verdraagzaamheid, vrijheid van godsdienst en meningsuiting, gelijkheid, scheiding van kerk en staat, perspectief op vooruitgang, rationaliteit betracht bij de inrichting van een staat (men denke aan de hoogst actuele trias politica), solidariteit en vooral volkssoevereiniteit. Zie Leliefeld (4). Blz.11. De vrijheid van godsdienst zou in de vrijheid van meningsuiting vervat moeten zijn. Idem. Blz.312.

chismus van 1563 en de vijf leerregels tegen de Remonstranten (1618-1619)-, verdedigde met een ijver, alsof deze documenten 'papieren pausen' waren.[183] Niet de momenten van extase of bevestigingen van de juistheid van zijn intuïtie, niet de grootst mogelijke zelfgerustheid of innerlijke vrede, niet het gevoel bevrijd te zijn van alle onrust, zoals Bucher heeft beschreven, vormde het doorslaggevende bewijs van zijn spiritualiteit (versus godsdienst en religie), maar veeleer zijn voortdurende onvrede met het hier en nu en zijn talloze kwalen, die men ook zou kunnen interpreteren als de keerzijde van zijn verlangen naar de 'unio mystica'.

Als een gans die op het land kruipt, zonder te beseffen dat hij met zijn wiekslag het hemelruim en met zijn zwemvliezen het minder ruime sop had kunnen kiezen, stelde Bilderdijk op 11 juli 1815 vast: 'Zeker, de mens is voor vreugde niet geschikt!'[184] Hij voelde zich 'doodongelukkig', overeenkomstig het motto boven dit hoofdstuk, maar al wordt met dat begrip een graad van ongeluk aangegeven, toch schijnt niemand zich te hebben afgevraagd, *hoe* ongelukkig hij zich voelde. Geluk of ongeluk is doorgaans geen thema dat filosofisch wordt toegelicht, integendeel, zoiets wordt, totaal anders dan de artistieke verbeelding daarvan, oninteressant gevonden. In een spaarzame analyse van het geluk liet Vestdijk Anton Wachter over dit thema wél hardop filosoferen. In een monoloog die in de verte aan een geordende versie van die van Joyce doet denken, voerde dit romanpersonage twee argumenten aan, waarom hij juist niet voor het ongeluk geboren was. Ten eerste had hij geen suïcidale neigingen, al had hij in tegenstelling tot de meeste mensen over zelfmoord nagedacht, en ten tweede had hij het in zekere zin te goed met zichzelf getroffen om zich onfortuinlijk te weten: "Ik ben werkelijk nooit ongelukkig geweest, al heb ik het me wel eens verbeeld. Ik heb me bijvoorbeeld nooit van kant willen maken. Dat zegt toch wel iets, zou ik zeggen. En nu kun je wel zeggen: dan zijn alle mensen gelukkig, want van kant maakt zich praktisch niemand, maar dat gaat niet op, want de meeste mensen zijn aan dit probleem nog niet eens toe: ze weten niet eens of ze gelukkig zijn of ongelukkig. Het zijn eigenlijk doodgewone rotzakken."[185] Bilderdijk wist dat maar al te goed, waardoor hem het epitheton van een 'doodgewone rotzak' niet paste. Refererend aan de professorale wereld van de medische faculteit der gemeentelijke universiteit van Amsterdam,-waardoor hij ongewild een kader voor een vergelijking met Bilderdijk schiep-, vervolgde Anton

Wachter: "Bovendien, iemand die ongelukkig is, wil zichzelf ontvluchten, hoe dan ook, dat is begrijpelijk, hij zoekt verstrooiing, gaat naar de kroeg, werkt zich rot, denkt dat hij 25 kinderen om zich heen moet verzamelen, gaat in besturen en comités zitten, wordt professor, zo'n vent als Van Hooyen bijvoorbeeld, enfin, die ken jij niet…die opereert net als een slager die de 100.000 heeft getrokken. Die zweet het ongeluk uit, door zijn rooie huid, en hij is altijd opgeruimd… Het doet mij goed aan het hart…hm… Dat wil zeggen, hij is voortdurend energiek bezig om het stuk ongeluk dat hij is een hart onder de riem te steken. Bij mij komen die dingen niet voor. Absoluut niet! Iemand die zo hartstochtelijk met zichzelf bezig is, en altijd geweest is, kan niet ongelukkig zijn, per definitie niet. Het betekent, dat zijn eigen gezelschap hem best bevalt. Voor mij geldt: altijd een geluk bij het ongeluk, maar dan in een hogere, niet banale betekenis."[186] Alle escapistische tendensen die hier worden opgesomd, op die ene kroeg na, vormen een graadmeter voor de diepte van Bilderdijks ongeluk. Ze passen in een romantisch sjabloon dat hem tot een ongelukkig mens stempelde. Wat dat betreft was hij de tegenpool van Anton Wachter, die het goed met zichzelf had getroffen. Bilderdijk was daarentegen een 'onzuiver vat', over wie Jeronimo de Vries opmerkte: 'Met Bilderdijk had Bilderdijk niet zozeer op.'[187] Zijn egocentrisme vormde een uitzondering op de regel die Anton Wachter formuleerde, met wie hij overigens nóg iets gemeen had. Bezien vanuit het standpunt van een moderne lezer zou men dat met 'vervoering' kunnen betitelen. Daaronder kan zowel een artistieke roes gerekend worden, het volledig opgaan in schoonheidsbeleving, als een mystieke vereenzelviging met een geliefde, waarin de tijd lijkt stil te staan en de tragiek van iets zo intensief wordt beleefd, dat het zich niet in termen van 'geluk' en 'ongeluk' laat uitdrukken. Dat laatste gevoel kende Bilderdijk ook, die net als Anton Wachter het leven als een 'bovennatuurlijke opera' beschouwde: hij zat als toeschouwer in een zaal die zich bliksemsnel tot een podium kon transformeren, waarop hij als een van de vele dramatis personae volledig in zijn rol opging.[188] In weerwil van zijn 'religieuze radicalisering', zoals Rick Honings en Peter van Zonneveld Bilderdijks geestesgesteldheid aan het einde van zijn laatste Amsterdamse periode karakteriseerden, verdiende hij eerder andermans medelijden dan een publieke verguizing van zijn persoon.[189] Sproten veel van zijn de samenleving ontwrichtende ideeën niet uit zijn onvrede met het bestaan voort en had men er niet beter aan ge-

daan een scherper onderscheid tussen hem en zijn ideeën te maken, waardoor men tenminste met enig begrip voor de bedenker ervan alleen zou hebben bestreden, wat de moeite van het bestrijden waard was? Een ongelukkige hoeft men niet op voorhand alles te vergeven, maar hoe bont Bilderdijk het ook maakte, toch krijgt men de indruk dat hijzelf anderen pas hard viel, nadat zij zich negatief over hem hadden uitgelaten. Over en weer overheerste een persoonlijk element in de communicatie, wat in literair opzicht vaak als winst kan worden aangemerkt, maar in een onzuiver dispuut mensen tegen elkaar opzet in plaats van de uitwisseling van ideeën tussen hen te bevorderen.

Zo'n in een caleidoscopische reeks passende metafoor,-de vergelijking van Anton Wachter met Bilderdijk-, laat twee dingen zien: op de eerste plaats stond de kleinburgerlijkheid van dit romanpersonage (voor zover het een juiste kijk op zichzelf verried), sterk aanleunend tegen het type van de 'bourgeois satisfait', haaks op de alom bedreigde burgerlijkheid van de dichter, wiens dialogen met zichzelf, op de tweede plaats, hetzij voor een innerlijke verrijking zorgden, hetzij de diepte van de afgrond peilden waarin hij dreigde neer te storten. Het jaar 1815 markeerde het begin van Bilderdijks aftakeling, waarvoor zijn verijdelde toeleg om professor aan het Atheneum Illustre te worden, sinds 1632 gevestigd in de Agnietenkapel op de Oudezijds Voorburgwal en pas in 1877, na toekenning van het promotierecht, zich ontwikkelend tot een volwaardige universiteit, de aanleiding vormde. Na 1815 was het gedaan met zijn innerlijke veerkracht en hielp hij zichzelf (verder) de vernieling in, wat hij plastisch verbeeldde in dit kwatrijn:

> Zo wrijft de blote steen, als graan en bast ontbreken,
> Zich-zelv' tot gruis, in vlam, door eigen kracht bezweken;
> Zo blaakt zich het vuur te niet, door eigen gloed verteerd;
> Zo het rust'loos werkend brein, van doel en werk geweerd.[190]

Het niet doorgaan van zijn benoeming tot hoogleraar in de Nederlandse taal en letterkunde ervoer hij als een structurele verlenging van zijn 'doodeterschap' en als een teken van blijvende onmin tussen hem en zijn landgenoten. Zijn intimi hadden wel mooi praten: 'Gij zult nolens volens dienen te herleven om nog te doceren over onze taal-, letter- en dichtkunst,' maar daartoe werd hij niet in de gelegenheid

gesteld.[191] De koning kon hem wel een professoraat in Amsterdam hebben 'toegedacht, zo niet beloofd', maar voormalige patriotten als de rechtsgeleerde H.C. Cras en de wiskundige J.H. van Swinden ageerden tegen zijn benoeming, 'wel wetend, dat het gemakkelijker gaat laster en verdachtmaking ingang te doen vinden dan op de moeite van een eerlijk onderzoek aan te dringen'.[192] Volgens het Academisch Statuut van 2 augustus 1815 moest er op elke rijksuniversiteit een leerstoel voor vaderlandse geschiedenis en letterkunde worden ingesteld, waar dit nog niet het geval was. In Groningen en Utrecht werden hoogleraren benoemd, die 'geen bijzondere aanspraken hadden kunnen doen gelden', wat Bilderdijk wel had kunnen doen.[193] Zijn kwaliteiten en de aanbeveling van koning Willem I hadden hem daarom in één van beide steden een benoeming moeten bezorgen, indien Tydemans redenering juist zou zijn: de koning kon slechts 'recommanderen', maar niet bevelen hem aan het Atheneum Illustre te Amsterdam te benoemen.[194] Dat laatste was immers een hoofdstedelijke in plaats van rijksaangelegenheid. Valckenaer, Wiselius en Kemper spanden zich persoonlijk voor Bilderdijks benoeming in, maar voornoemde hoogleraren en regenten als D. Hooft en P.A. van Boetzelaer verzetten zich daartegen. In het bestuurlijk hart van Amsterdam was Oranjegezindheid verdacht en gold de wiskundige J.P. van Capelle als meer benoembaar op een letterenpost dan Bilderdijk. Slechts nadat het de koning was gelukt om een stevig fundament onder zijn huis te leggen, lieten deze naar het opportunisme neigende regenten zich in de adelstand verheffen. In 1815 bewerkten zij tegen de zin des konings de benoeming van Bilderdijks concurrent tot hoogleraar aan het Atheneum Illustre. Er school achter Van Capelles benoeming dus geen koninklijke afkeuring van Bilderdijks ambities in dit opzicht, maar niettemin kan men de conclusie over hoogleraarsbenoemingen elders in het land delen (waaronder drie in de Zuidelijke Nederlanden), zoals die werd getrokken in het gedenkboek uit 1906: 'Vreemd is het, dat koning Willem I, die hier de benoeming in zijn hand had, hem alleen een professoraat beloofde, waarover hij niet beschikken kon, het professoraat aan het Atheneum Illustre te Amsterdam.'[195] Wellicht strookte een benoeming van Bilderdijk waar dan ook niet met het concept van nationale eenheid in het hoofd van de koning, die in 1817 Kinker als hoogleraar in de Nederlandse taal en letterkunde te Luik benoemde.

De financieel onafhankelijke Kinker had nadrukkelijk niet gesolliciteerd naar het professoraat in Amsterdam: 'Ook ik hield veel van Cras en vergaf hem gaarne, dat hij zwak was. Dat hij mij wilde verzoeken om de post te bekleden, waarin thans de doodmagere Van Capelle geplaatst is, die hij voorthielp, terwijl hij mij scheen te willen begunstigen, heb ik sindsdien lang vergeten. Het kwaad, dat hij mij deed, was gering, want ik verzette geen been om bij Hooft en andere curatoren, of bij de Amsterdamse burgervaders gelijk hij mij aanried, het allerminste voordeel te vragen.'[196] Nee, Kinker besloot voor de dove oren van de Walen het Hollands evangelie te verkondigen, zoals hij zijn lesgevende taken in Luik omschreef. Hij achtte Bilderdijk daartoe geenszins in staat naar hij aan Falck liet weten, de Walen wat al te gemakkelijk met de Kelten op één hoop gooiend en niet geheel en al vrij van rancune: 'Bilderdijk zou het in Luik niet hebben kunnen uithouden. U weet, hoe hij tegen de Kelten uitvoer op het ogenblik toen hij, in *Felix Meritis*, onder auspiciën van uw vriend Valckenaer, tegen de kantianen en onder dezen, voornamelijk tegen mij, losrukte.'[197] Falck, eertijds door Bilderdijk persoonlijk rondgeleid in Brunswijk, wist dat inderdaad en wendde zich ten faveure van zijn bevriende gids en gastheer tot D.J. van Lennep, die een dubbelzinnige rol in deze aangelegenheid speelde. Falck schreef hem 'omtrent het weren van Bilderdijk' ten gunste van J.P. van Capelle hetzelfde te denken als hij'.[198] Hij legde precies uit, wat hij bedoelde: 'Is het, om te voorkomen dat deze generatie Bilderdijk de maat vol meet en zich onverantwoordelijk opstelt jegens de nakomelingschap, is het, zeg ik, niet dienstig en noodzakelijk hem professor aan het Atheneum te laten zijn, zolang zijn wispelturigheid het veroorlooft?'[199] Van Lennep *zei* wel hardop het onrechtvaardig te vinden, dat de benoeming tot hoogleraar aan Bilderdijks neus voorbijging, maar hij *meende* iets anders.[200] De jongste biografen van de dichter hielden uitgerekend D.J. van Lennep het meest verantwoordelijk voor de tegenwerking die Bilderdijk achter de schermen ondervond! Diens zoon vond het achteraf logisch, dat Van Capelle was benoemd. Tegenwoordig wist men immers, dat 'bij de keuze tussen verschillende kandidaten de minst bekende doorgaans de meeste kans' heeft.[201] De eerste heeft vijanden (ijveriger dan vrienden) en de laatste niet: hoe minder men van hem weet, des te meer men geneigd is het beste van hem te hopen. Jacob van Lennep, behorend tot Bilderdijks studenten in Leiden, getuigde later van diens 'wrevel' over de verijdelde benoeming, 'heftige

uitvallen, waarin zijn beledigd gevoel, geholpen door een bijtend vernuft, zich lucht moest geven'.[202] Welke rol zijn eigen vader toen in de onderhavige kwestie speelde, zal hij niet geweten hebben, al begreep hij wel, dat zijn liberale ouders hem liever geen colleges bij de oerconservatiefste docent in het koninkrijk lieten lopen. Van Capelle trachtte intussen de aanvaarding van zijn benoeming voor te stellen als een strikte formaliteit, waartegen niemand bezwaar kon hebben: 'Misschien evenwel zou niemand minder hebben te lijden van de misnoegdheid, die daaruit bij deze of gene zou kunnen ontspruiten, dan ik, voor zover juist de grootste begunstigers van de heer Bilderdijk mijn beste vrienden zijn, en deze weten, dat er zelfs geen schijn van onderkruiping, of wat verder naar laaghartigheid zweemt, aanwezig is geweest.'[203] Hoe aanvechtbaar dit standpunt ook was,- zelden zal een benoeming tot hoogleraar zoveel beroering hebben gewekt als die van 'de hooggeleerde vlinder', zoals Bilderdijk Van Capelle placht te noemen, tot hoogleraar aan het Atheneum Illustre te Amsterdam.[204]

Da Costa legde veel later uit, waarom Bilderdijk zoveel waarde aan een professoraat hechtte: 'Wat er in onze tijd ook veranderd moge zijn in begrippen en wijzen van beschouwen, in het gehalte van zaken en personen, nog is bij de menigte van allerlei rang en stand in Nederland dat prestige van de titel van hoogleraar niet ten enenmale geweken.'[205] Voor Bilderdijk gold dat 'schier onverzwakt': 'Zijn plaats in te nemen in een orde van mannen, tijdgenoten of voorgangers, aan wier nagedachtenis, aan wier omgang hij zich zo graag in velen een schuldenaar erkende, had hij zich een eer te allen tijde, een wezenlijke troost na zoveel lijden in zijn ouderdom, geschat.'[206] Wilde hij zijn ambities verwezenlijken, dan waren Konsberg in Noorwegen, Moskou en andere universiteitssteden voor Bilderdijk niet te vergezocht. Maar, zo voegde Da Costa eraan toe, 'bovenal was hem het professoraat de geregelde, effene, alleszins voor het doel berekende weg tot wat altijd één der innigste behoeften van zijn hart is geweest: rechtstreekse arbeid voor de opgroeiende jeugd, mededeling en als voortplanting van zovele zaden en vruchten van ingespannen en langdurige studiën aan en op een volgend geslacht.'[207] Hij zou volgens Da Costa zeer goed in staat zijn geweest om als hoogleraar 'niet minder scherpe vertogen tegen de onchristelijke geest van zijn dagen' te houden, want hij wist 'de eer en invloed van een onvervalst christendom' haarfijn te scheiden van zijn 'personele gevoeligheid'.[208] Hier

lijkt Da Costa te zijn vergeten, dat behalve de politieke en staatkundige gezindheid van zijn leermeester diens godsdienstige opvattingen en met verve gepresenteerde religieuze overtuigingen een benoeming in de weg stonden, omdat een persoonlijke bekering tot het christendom en de eigen levensgeschiedenis diens doen en laten in hoge mate bepaalden. Wat Da Costa kennelijk onrechtvaardig vond, in goed gezelschap van Falck en Kemper (om over Valckenaer, Wiselius en Jeronimo de Vries nog maar te zwijgen), trok Tydeman algauw in de sfeer van 'schreeuwende ongerechtigheid' en 'schandelijke intriges'.[209] Dacht Bilderdijk daar zelf ook zo over? Hoe hield hij zich staande te midden van al degenen die voor en tegen hem werkzaam waren? Zolang het krachtenspel rondom zijn benoeming geen winnaar en verliezer had opgeleverd, presenteerde hij zich als een volkomen ongeschikte kandidaat voor de functie van hoogleraar: 'Wat het professoraat te Amsterdam betreft, ik heb er nooit aan geloofd en geloof er nog niet aan. En wens het ook volstrekt niet, want ik acht mij er onbekwaam toe. In de laatste twee jaar ben ik zodanig afgenomen, dat ik in de volste graad kinds en tevens memorieloos ben. Het geven van lessen aan Da Costa (waaraan u mij met de beste intentie geholpen hebt) heeft dit proefondervindelijk bewezen. Met aandoening zie ik telkens de goede jongen, die hart voor mij heeft, met innige gevoeligheid aangedaan, wanneer ik in het spreken stuit, hakkel, en vragen moet: wat begon ik te zeggen?'[210] In plaats van zich als een mislukte huisleraar te profileren of zich samen met Tydeman te buigen over de beste voorbereiding op een universitaire rechtenstudie voor de toen zeventienjarige Da Costa had hij ronduit voor zijn ambitie moeten uitkomen, maar zoals reeds eerder is opgemerkt, dat deed hij niet. Uit fijngevoeligheid en vrees om te mislukken vergooide hij liever zijn eigen kansen dan zijn toekomst door anderen te laten bepalen. Onzekerheid en gebrek aan zelfvertrouwen speelden de man die men voor een arrogant genie hield parten. Nadat Van Capelle eindelijk benoemd was, voelde hij zich slap: 'Slap als een vaatdoek zegt men in de wandeling en zo (het klinke zo laag als men wil!) is mijn gestel. Intussen ben ik er verre van mij te laten neerslaan door een zogenaamde triomf van mijn vijanden. Integendeel, ik zie er een triomf voor mij in: want de opinio publica doet mij alle eer die ik wensen kon, en niets ter wereld is bij mij een voorwerp van zo'n begeerte dat mijn rust ervan afhangt. Ook voorzag ik de intrige, en gaf het uitzicht op, zodra Zijne Majesteit het Atheneum Illustre stedelijk

liet. Dat men mij niet wil in Amsterdam, is regel, dat men Van Cappelle neemt, is het niet minder, en, had deze geweigerd, men had een augurkenjood van de botermarkt gehaald liever dan mij in staat te stellen om nut te doen en kennis te verspreiden. Dit schuilt niet bloot in Amsterdam, het schuilt hoger, en niets anders was het doel waarom men het Atheneum Illustre stedelijk liet. Of meent u, dat, waar domkoppen en halfweters het oor van de vorst met intriganten van professie delen, ik anders dan als de pest kan worden verafschuwd?'[211] In een sfeer van al of niet schandelijke intriges dacht Bilderdijk in termen van een complot over zijn lotgevallen in samenhang met die van het vaderland. Hij vroeg zich af: 'Wat wordt er van de heilige inviolabiliteit* van het koninklijk woord?'[212] Tot driemaal toe had de koning zijn woord tegenover hem niet gestand kunnen doen, waardoor hij werd gedwongen zijn 'erfwieg' te verlaten.[213] Met dat laatste woord bedoelde hij zijn geboorteplaats Amsterdam: er lag een nieuwe ballingschap voor de 'Grote Ongenietbare' in het verschiet.

Tydeman ried hem aan zich als privaatdocent in Leiden te vestigen. Was hij niet bedreven in dat beroep, nog afgezien van de door hem onderrichte vakken, wat hij in Brunswijk had bewezen en Da Costa in Amsterdam zou kunnen beamen? De vader van die 'goede jongen' was op het voorstel van Tydeman ingegaan om zijn zoon een privatissimum in het Romeins recht en de Nederlandse taalkunde bij Bilderdijk te laten volgen voor 100 dukaten, welk bedrag daarvoor in Leiden gewoonlijk aan een professor werd betaald. Isaäc was nog te jong bevonden om zich in het studentenleven te storten: het privatissimum was, wat dat betreft, een uitkomst. Pas in de herfst van 1816 zou Da Costa naar Leiden vertrekken, met aanbevelingsbrieven voor Van der Palm en Siegenbeek, om vervolgens zijn kandidaatsexamen in de rechten reeds vóór de winter af te leggen. Tydeman dacht met Bilderdijk mee over wat in de gegeven omstandigheden de beste oplossing was, maar wat hij opperde werd hem lang niet altijd in dank afgenomen. Berispte Bilderdijk hem op vakinhoudelijk gebied of in de relationele sfeer, dan zag zijn jongere vriend daarin aanleiding om hem op te monteren: 'Met genoegen zie ik, dat uw geheugen nog niet minder vast is dan het mijne.'[214] Van ieder ander zou men zo'n opmerking ook als een steek onder water kunnen uitleggen, temeer

* onschendbaarheid

omdat Bilderdijk voortdurende klaagde over de slechte staat van zijn geheugen, maar uit de mond van de oprecht om hem bekommerde Tydeman ging er uitsluitend een opbeurende werking van uit. Alsof er inderdaad sprake van een complot was geweest, beweerde hij, dat de gang van zaken rondom het Amsterdamse professoraat hem zeer speet, 'ten eerste, omdat zij is aangelegd om u te schenden en te grieven, ten tweede om het nut, dat u, naar mijn hoop en overtuiging, in die betrekking nog had kunnen en zullen stichten'.[215] Hij drong er nogmaals op aan, dat Bilderdijk Amsterdam zou verlaten: 'Eilieve, verlaat dan die ondankbare, stiefmoederlijke stad, en kom weer te Leiden. U vindt hier, behalve de gelegenheid tot letteroefeningen, zeker ook een aantal jongelingen, wier hoofd en hart openstaan voor uw lessen en onderwijs, in zovele onderscheidene wetenschappen als door u zowel theoretisch als praktisch, beoefend zijn. Kom dan hier, gebruikmakend van de vrijheid, die door artikel 2 van het besluit van 2 augustus over het hoger onderwijs, opnieuw gehandhaafd is. Of uw lessen nog van nut zouden kunnen zijn, wil ik, met uw verlof, liever aan Da Costa dan aan uzelf vragen. Maar ik heb nog een tweede verzoek. Het is voor u niet nodig en het kan nimmer in u opkomen uw meerderheid boven Van Capelle te tonen door het uitgeven van uw taalkundige geschriften, maar u vermag evenmin de gehele natie te straffen voor een slechte daad van een paar Amsterdammers.'[216] Met dat laatste verzoek zwakte hij zijn eigen complottheorie af, terwijl hij met het eerste meer kans op een gunstig onthaal voor zijn verhuisplan hoopte te verkrijgen dan wanneer hij het nut van diens lessen aan Bilderdijk zelf ter beoordeling overliet. Waarheid en kennis, zo bleef deze verongelijkt op afstand grommen, waren 'in dit uilentijdvak' contrabande.[217] Kon Tydeman zijn verhandeling over de geslachten der woorden niet bij het 'zotte wijf' onderbrengen? Hij had bij de weduwe Doll rond de eeuwwisseling meerdere boeken uitgegeven, daar kon vast nog wel een boekje bij.[218] De weduwe zetelde echter in Amsterdam, dus was hij niet helemaal zeker van zijn zaken. In die stad 'schaamde men zich mijnentwege en als men mij goed wilde doen, schuwde men de schijn van dit te willen'.[219] Tot aan zijn dood zou Bilderdijk zo negatief over de hoofdstad en haar inwoners blijven denken. Aan één van hen wijdde hij in 1829 een terugblik: 'De dood van onze Capelle trof mij en ondanks zijn professoraat dat ik (oprecht gesproken) hem niet nalaten kon te benijden, (ik wil u mijn zwak rechtuit bekennen) en zonder hetwelk ik mij

niet bewust zou zijn ooit iemand iets benijd te hebben, hield ik van hem om de vele goede hoedanigheden die ik in hem erkende.'[220] Da Costa beschouwde dit eindoordeel over wat er vijftien jaar daarvóór gebeurd was, als kinderlijk en au fond goedhartig, wat niet wegneemt dat hij Bilderdijk in één en dezelfde zin ook als 'de fel gegriefde' kenschetste. [221]

De belangrijkste reden waarom de gemankeerde hoogleraar Amsterdam weigerde te verlaten, was gelegen in zijn baan als secretaris van het Koninklijk Instituut. De inkomsten daarvan, in het najaar van 1815 tot f 700,- verhoogd, kon hij niet missen 'om De Vries uit de geringe opbrengst dier post te rembourseren'.[222] Een heftig meningsverschil, waarvan Bilderdijk de portee niet goed begrepen had, vertroebelde gedurende bijna twee jaar de relatie tussen hen. Jeronimo de Vries had hem voor de armoedeval willen behoeden door hem te dwingen zijn fantastische plannen om ergens ver weg in Europa of Azië hoogleraar te worden drastisch bij te stellen. Daarom drong hij op de teruggave van geleend geld aan, wat zijn vriend bijzonder slecht uitkwam. Zodra deze het secretariaat van de Tweede Klasse had aanvaard, gaf De Vries hem te kennen niet langer in de aflossing van welke schuld dan ook geïnteresseerd te zijn, waarop de schuldenaar in kwestie hem ervan betichtte een 'bedrieglijk dwangmiddel' te hebben gebruikt om hem aan inkomsten te helpen.[223] Kort daarna schreef Bilderdijk zijn eerder vermelde brief aan Jacob Grimm, waarin hij vroeg, hoe heerlijk men in Kassel kon wonen.[224] Hij wilde graag uit het 'voddige' Amsterdam weg, maar zat tot aan september 1816 aan zijn baan als secretaris vast. Na een langdurig hiaat in hun correspondentie stelde De Vries hem op 2 augustus 1817 de vraag, 'of Meester Willem inderdaad ontevreden is op Meester Jeroon?' Narrig diende Bilderdijk hem van repliek, waarbij hij een deel van de schuld van hun verslechterde verstandhouding op zich nam. De vraag luidde geenszins, of hij al of niet ontevreden was op Meester Jeroon: 'Ontevreden op of over u verschilt weer en het eerste zou dwaasheid zijn, want het zou zijn iemand kwalijk te nemen dat hij handelt naar zijn wijze van zien, en niet naar de onze, daar de wijze van zien individueel is. En ware ik zo dwaas, ik zou het voor mijzelf niet willen weten, want ik heb artikels en gehele capita genoeg van bezwaren van dwaasheid enz. tegen mijzelf. Nu het laatste dan? Ja.'[225] Bilderdijk was dus ontevreden over zijn mecenas, die hem blijkens de voorrede van deel 2 uit Messcherts brievenverzameling als een ziek, groot en geleerd kind

beschouwde dat het best onder zijn voogdij kon gedijen.[226] In nog geen veertien bladzijdes schetste De Vries de beste beknopte biografie die er over Bilderdijk bestaat, waarin hun verschillende inzichten breed worden uitgemeten en de warmte van hun vriendschap desondanks op elke bladzijde voelbaar is. Duidend op het langdurige hiaat in hun correspondentie en de slechts spaarzaam tussen 1817 en 1820 tussen hen gewisselde brieven, nam hij de beproevingen waaraan zijn vriendschap met Bilderdijk hem blootstelde, voor lief: 'Ik wist, hoe zwaar een beproeving het geschenk is van een al te gevoelige ziel in een prikkelbaar gestel, verleiding aanbrengend tot overprikkeling, tot overdrijving en overmatigheid; een beklagenswaardige, hoogst gevaarlijke kwaal, maar met fijngevoeligheid en heerlijke poëzie toch op het nauwst verbonden!'[227] Onvriendelijk hedendaags uitgedrukt had Jeronimo de Vries de neiging zijn vriend te 'pamperen', wat deze zich niet liet welgevallen. In een van zijn plastische vergelijkingen legde Bilderdijk hem uit, waaraan het volgens hem in hun vriendschap schortte: 'Neem een paling of kikvors uit de sloot en dek hem warmpjes toe op uw beste bed, hij zal kwalijk in zijn schik zijn, en in korte tijd niet veel beter gesteld dan ik tegenwoordig ben, dat is: goed voor niets, en zichzelf tot last.'[228]

Terwijl een oude vriendschap dreigde dood te bloeden, ontstond er een nieuwe ten gevolge van de geregelde omgang tussen Bilderdijk en Isaäc da Costa. Tydeman zag in hem vooral een student, dat wil zeggen een Joodse cliënt voor wie de bekostiging van zijn studie goed geregeld moest worden en middels hem de relatie met Bilderdijk. Over de 100 dukaten die diens opleiding zou moeten kosten, merkte hij ter geruststelling van leermeester en leerling op: 'Hij wint dan nog genoeg aan andere dépenses uit, en dan verlang ik hem na een jaar uit uw handen te ontvangen, wanneer hij mij wellicht even zoveel zal kunnen leren, als ik hem, maar wij toch altijd van elkaar.'[229] Bilderdijk was veel meer persoonlijk bij hem betrokken en beval Isaäc da Costa zo bij Tydeman aan: 'Het zou mij innig grieven, als hij bedorven en op de algemene hedendaagse weg raakte.'[230] Het is net alsof zij toen al hun vriendschap hadden beklonken met gedeelde bezwaren tegen de geest der eeuw. Behalve in Romeins recht en Nederlandse taalkunde onderwees Bilderdijk hem in geschiedenis en filosofie, welke beide vakken toegespitst op vaderlandse geschiedenis en ter onderscheiding van theologie onvermijdelijk godsdienstige implicaties hadden. Volgens Jaap Meijer werd Da Costa aangetrokken door het denkbeeld

van een lijdende Messias voor een lijdend volk. Had de Messias van de joodse Schriftgeleerden, Ben Jozef, ook niet geleden?[231] Zo geredeneerd, zou Da Costa zich eerder tot Ben Jozef dan tot Jezus hebben kunnen bekeren, maar dit terzijde. Het is in elk geval ondenkbaar, dat de politieke en godsdienstige veranderingen in zijn eigen tijd Bilderdijk niet zouden hebben verleid tot bespiegelingen ten aanhoren van zijn geliefdste discipel. De vrijheid van godsdienst, verankerd in de nieuwe grondwet, gold vanaf 16 september 1815 voor de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden. Maar wat was die vrijheid waard, indien het staatshoofd stilzwijgend werd verondersteld Nederlands Hervormd te zijn? De rooms-katholieken in het zuiden en noorden van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden voerden daartegen principiële bezwaren aan, waarvoor zij zich op hun numerieke overwicht beriepen. Hoewel de Zuidelijke Nederlanden 3.500.000 inwoners telden en de Noordelijke 2.000.000, waren zij elk voor de helft in het parlement vertegenwoordigd. Een uiterst dubieuze rekensom, aangeduid als 'arithmétique hollandaise', had koning Willem I bovendien doen besluiten de thuisblijvers als voorstemmers voor de nieuwe grondwet mee te rekenen.[232] De staatsschuld, in het zuiden minder hoog dan in het noorden, werd eveneens in twee gelijke porties verdeeld, wat (nog afgezien van de taalkwestie) ten derde male voor grote onrust in het zuiden zorgde.[233] Volgens de op 20 november 1815 gesloten Tweede Vrede van Parijs werd onder meer afgesproken, dat Frankrijk afstand van Savoyen en het Saargebied zou doen, wat een verzwakking van de oostelijke en zuidelijke grenzen van dat land inhield, terwijl een versterkte militaire barrière in het noorden alsnog de grootheidswaan van Napoleon moest afstraffen. Los daarvan vormde de Heilige Alliantie een 'moreel veiligheidskordon' om de gedachte aan een herleving van de Franse Revolutie bij voorbaat de kop in te drukken.[234] De positie van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden scheen toen intern niet minder verzekerd dan extern. Zo ergerde Goethe zich in galante bewoordingen aan het zelfbeklag van Napoleon, die zijn uniform had moeten laten keren: 'Wanneer men bedenkt, dat zo'n einde een man betrof, die het levensgeluk van miljoenen mensen met de voeten had getreden, dan is het lot dat hem ten deel viel, nog altijd zeer mild; het is een wraakgodin die er bij de vermelding van de grootheid der held niet aan ontkomt een beetje galant te zijn…'[235] Bilderdijk, wiens oordeel over Napoleon een kritischer ondertoon verried, toen deze aan de macht was, dan dat van

Goethe,[236] drukte zich wraakzuchtiger over hem uit: een instrument in handen van de God der Wrake verdroeg het niet, ook niet in de verste verte, met galanterieën in verband te worden gebracht. Over al deze eigentijdse ontwikkelingen en eschatologische verwachtingen weidde hij tijdens zijn colleges voor Isaäc da Costa uit, zodat zijn leerling hem geregeld tot de orde moest roepen, waarna het hem moeilijk viel de draad weer op te pakken. Sprak hij over de nieuwe grondwet, dan moest hij bijvoorbeeld bekennen: 'Ik bezit de constitutie niet, want ik heb het de moeite niet waard geacht mij daarvan te voorzien.'[237] In het kader van Da Costa's voorbereiding op Leidse colleges in het Romeins recht heeft hij hem ongetwijfeld deelgenoot van zijn 'juridique consideratiën' gemaakt,-gevraagde of ongevraagde adviezen aan de koning-, waarin hij het volk de schuld van zijn eigen rechtlijnigheid gaf: hoe averechts was het met dat volk niet gesteld, dat het tussen hem en de waarheid meende te moeten kiezen![238] Wat was trouwens de waarheid, wanneer een man en een vrouw overspel hadden gepleegd en zich tot de koning wendden om een wettig huwelijk te sluiten? De waarheid was, dat de koning hen geen dispensatie kon verlenen, want dat zou gezien de precedentwerking daarvan tot een golf van echtscheidingen leiden,-inzake overspel zou dispensatie een 'odieus en opzichtelijk ding' zijn-, en de koning ten onrechte boven de wet plaatsen. Een koning mocht wel gratie verlenen, maar geen dispensatie.[239] Als het om de wettelijke status van kinderen ging, geboren uit overspel, moest men zich niet tot de koning wenden voor een echtscheiding, maar zijn toevlucht nemen tot legitimatie van die kinderen 'per rescriptum principis', ofwel middels een correctie des konings.[240] De consequentie van deze juridische bespiegelingen was funest voor Bilderdijks eigen kinderen uit zijn tweede huwelijk, maar hun onwettige status (omineus aangeduid met 'onecht') zal de leermeester zijn jonge leerling hebben onthouden.

Op 14 september 1815 werd Julius, tot schrik van zijn vader, als adelborst ontslagen, omdat hij 'uit hoofde van zijn lichaamsgestel, weinig betoonde ambitie en ongeschiktheid voor de zeedienst' niet goed bleek te functioneren aan boord van de *Daphne*.[241] Hij kwam weer thuis en meldde zich weldra aan, in afwachting van betere tijden, op het koopvaardijschip de *Hoop en Fortuin*. Bilderdijk liet het er niet bij zitten en meende, dat Julius het slachtoffer van een tegen diens vader gesmeed complot was geworden: 'Hij is mijn zoon en derhalve is alles tegen hem.'[242] Bilderdijk sprak hier met de koning

over, die men had wijsgemaakt, dat Julius maar één been had. Zijn vader wist wel beter: "Zijn slechtste voet is beter dan mijn hoofd!"[243] Voor de buitenwereld verklaarde hij: 'Mijn zoon is niet geëmbarkeerd noch naar Oost-Indië, noch naar elders, maar buiten dienst.'[244] Via Falck, de secretaris van koning Willem I, streefde hij naar eerherstel voor zijn zoon, wat in 1817 opnieuw tot onverkwikkelijke taferelen zou leiden. In haar *Vertroosting in droefgeestige ogenblikken* had Wilhelmine een weinig opwekkend beeld van haar man geschilderd,- dat was in 1802-, toen hijzelf in bijna 'vrolijke trocheeën' zijn lijden zo onder woorden bracht:

> Lijden kan ik alle plagen van het onverduurbaarst lot:
> Want wie heeft ze mij beschoren? God![245]

Nu was het menens, zoals uit haar eerder geciteerde brief aan Valckenaer bleek, en kon de onverwachte ontscheping van Julius de stemming in huis zelfs tot onder het nulpunt doen dalen. Bilderdijk verwoordde die kort, maar krachtig als volgt: 'De lijkbaar wacht, gereed mij weg te slepen.'[246] Moest hij langer wachten op de dood, dan was de kans groot dat God Amsterdam zou wegvagen, want dat 'gruwelnest' verdiende het niet te blijven voortbestaan. Het kon haast niet anders, of 'de laatste ashoop van Amsterdam' zou weldra in de wind verstuiven.[247] Betrok hij zulke desastreuze beelden van die stad op zijn eschatologische verwachtingen, het einde der tijden, dan klampte hij zich aan het denkbeeld vast, dat de wederkomst van de Messias uiteindelijk het kwaad zou overwinnen: 'Wij zien de dag van wraak, maar Jezus zege naderen.'[248] In 1822 zou hij zich, beknopt en in een nauwelijks tegenstellingen verhullend verband, over het einde der tijden uiten in *Aan den apostel Johannes*, maar in 1815 was hij reeds door dreigende ondergangsgedachten in beslag genomen. Naderde Jezus niet op de wolken gezeten en met een sikkel in de hand om Zijn 'veldoogst' te maaien?[249] Ruzie met zijn broer en zwager Texier over respectievelijk geldzaken en familiale verhoudingen droegen aan een verbetering van de stemming in huize Bilderdijk niet bij. Men zou enige relativering mogen verwachten van een man die elk ogenblik hoopte en vreesde tegelijk door een sikkel te worden neergemaaid, maar verwarring was slechts zijn deel.

Op het in september 1815 geschilderde portret van Matthijs van Bree staat Bilderdijk met een onwezenlijk lachje afgebeeld, dat zich

tot een smartelijk trekje om zijn mond plooit. Volgens Da Costa had hij een door 'smarten en kwellingen verkleurd en als uitgeteerd gelaat'.[250] Zijn leermeester schrok van zichzelf bij het aanschouwen van dit portret, waarvan het gezicht een sterke gelijkenis met het zijne vertoonde en toch onherkenbaar voor hem was. Op 20 september schreef hij aan Tydeman, dat het initiatief in dezen van de schilder was uitgegaan: 'Van Bree heeft mijn portret willen maken voor zich. Men schreeuwt over de gelijkenis en ik heb vele portretten van zijn hand gezien en nooit een dat niet geleek. Echter vind ik er mijzelf volstrekt niet in. Het heeft iets satirieks, dunkt mij, dat mij geweldig stuit, en zelfs iets egoïstisch, waarvan ik schrik. Indien het mij waarlijk in de zedelijke schildering gelijkt, o God, hoe weinig leert men dan zichzelf kennen! De man heeft er zich zeer op toegelegd en het is een meesterstuk van kunst, maar ik heb nooit zo gegruwd van mijzelf.'[251] Hij vond de confrontatie met zichzelf vernederend en zag er een afstraffing van zijn hoogmoed in: 'U begrijpt, dat ik hem (de schilder) mijn gevoelen niet heb meegedeeld, maar het heeft diepe indruk

Portret van Bilderdijk door P. Velijn naar M. van Bree

op mij gemaakt en is een strenge en gevoelige les voor mij om over mij te waken en God te bidden, dat Hij mij van mijzelf redt. Ik ben nooit aldus voor mijzelf vernederd geweest. En dank zij Hem voor die vernedering. Zij was mij nodig: thans gevoel ik dat zij het was.'[252] Zijn vrouw had het portret nog niet gezien, daarom kon hij aan haar inzichten niet toetsen, of hij er goed aan deed dieper onder de indruk van de confrontatie met zichzelf te zijn dan met het kunstwerk van een ander. Tydeman troostte hem, maar zijn troost klonk als een dooddoener: 'Reden om voor onszelf te gruwen hebben wij allen, gelukkig wie het weet en zich dat ter harte neemt.'[253] Van alle portretten van Bilderdijk is dit het meest nagetekend, waarbij de mythische proporties van het lachje (dat men van hem niet zou verwachten) al te gemakkelijk een karikatuur van zijn hele gezicht maakten. Het tot een grijnslach verworden lachje prijkt op tal van portretten 'naar Van Bree', (in uiterst milde vorm) ook op een gravure van P. Velijn, dat Bilderdijk een jaar later van dit commentaar voorzag:

> Wat geeft die vlotte lach op 't stroef gelaat te lezen?
> Is 't zelfmin? Hekelzucht? Beschouwer, waan het niet.
> Nee, 't is het merk der smart op 't vroegverouderd wezen,
> Waarin gij 't kalme hart als door een nevel ziet.[254]

Toen hij in het najaar van 1815 bemerkte, dat Tollens en Loots waren geridderd en hij niet, reageerde hij verbitterd. Door hem geen Ridder in de orde van de Nederlandse Leeuw te maken trachtten zijn tegenstanders (onder wie de koning voorop scheen te lopen) hem tot een 'klos' te transformeren, zonder garen: 'Dat er niets op zit, grieft mij innig.'[255] Allen schenen samen te spannen om hem 'werkloos en nutteloos te houden'.[256] Bilderdijk kon maar niet wennen aan de lucht in het vaderland, zeden die hem vreemd waren en waarin niets anders dan 'de hardnekkigste krijg tegen God, waarheid en christendom' viel te ontwaren.[257] Tot zijn verdediging kan worden aangevoerd, dat hij niet de enige was die onevenredig zwaar onder zijn miskenning leed. Feith reageerde op 28 november verbolgen op de vaderlandse lintjesregen waarvan geen spatje op hem gevallen was: 'Naar het oordeel van de wereld heeft de koning Bilderdijk en mij een groot affront aangedaan. Wie ook, na ons, ons overtreffen mag,-waren wij er niet geweest, zij zouden waarschijnlijk niet geworden zijn, wat ze zijn. Maar zoals ik denk, komt het mij niet aan mijn koude kleren. Of ik

heb verdienste, of ik heb ze niet. Het nageslacht alleen kan dit beslissen. Beslist het voor, hoe licht kan ik dan alle vorstelijke eretekens missen? Beslist het tegen, wat zouden mij dan alle eretekens baten? Wat jammer, dat de koning zijn eigen orde geprostitueerd heeft.'[258] IJdelheid was Bilderdijk noch Feith vreemd, maar men krijgt de indruk dat die van eerstgenoemde minder met publieke erkenning en meer met die van de Prediker samenhing dan die van laatstgenoemde.

In 1816 spitste Bilderdijk zijn onvrede op de koning toe, waartoe een Koninklijk Besluit van 7 januari in dat jaar hem ook alle gelegenheid bood. Toen werd namelijk het *Algemeen Reglement voor het bestuur van de Hervormde Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden* gepubliceerd, dat op 1 april 1816 van kracht zou worden. Moest de koning voorheen formeel lid van de Nederduits Gereformeerde Kerk zijn, welke bepaling, bij de vereniging der beide Nederlanden, in 1815 was komen te vervallen, thans kon hij zich tot groot ongenoegen van Bilderdijk eventueel op de vrijheid van godsdienst beroepen om de inmiddels opgeheven staatsgodsdienst te laten voor wat zij eens geweest was. In theorie kon hij zelfs rooms-katholiek worden. Waarom liet de koning zich door een grondwet ringeloren, waarin zulke bepalingen stonden? Waarom trad hij niet als aardse stedehouder van de God van Nederland onverschrokken tegen de manipulaties van de Boze op? Als priester-koning behoorde hij het 'droit divin' te verdedigen in plaats van de grondwet te aanvaarden. Hoe kon hij eenvoudige burgers tot aristocraten verheffen, waardoor de ongewenste situatie onder stadhouder Willem V werd hersteld? Een nieuwe regenteske kliek stond al weer klaar om de oude posities ten koste van de burgerij in te nemen. Waarom maakte hij de scheiding der drie machten en die van kerk en staat niet ongedaan?[259] Bilderdijk besloot zijn nieuw uitgekomen werken niet langer naar de koning te sturen, er volgde toch nooit een reactie en kwam er wel een blijk van waardering, dan was dat van financiële aard. Met 's konings vader had hij in het Latijn kunnen redetwisten over juridische vraagstukken, en gedichten van Horatius citeren, waarvan zij de opeenvolgende woorden als vanzelf konden aanvullen bij een lichte aarzeling van één van hen beiden. Het liefst verdween hij met stille trom naar het buitenland en liet hij de koning zijn 'bedelbrok' houden. Voor zijn medeburgers had hij op een enkele uitzondering na geen goed woord over: zij scherpten hun priemen op zijn borst.[260] Maar meer dan dat nam hij het hun kwalijk, dat zij plezier schepten in zijn zelfkwellingen. Niet dat zij

openlijk leedvermaak toonden, wanneer hem een koninklijke onderscheiding werd onthouden, maar zij stelden hoge prijs op iets wat hem afschuw inboezemde, want publieke erkenningen vormden een voedingsbodem voor 'blinde staatzucht'.[261] Dan bleef hijzelf liever nederig met een open oog voor de gevaren van triomfalisme en hovaardij. In werkelijkheid kon hij zich moeilijk wegcijferen voor een ander en was hij geneigd eerder weerstand aan zijn vijanden te bieden dan hun de andere wang toe te keren. Agressief en allerminst nederig verklaarde hij desnoods het 'scheurziek wolfsgebit' uit de kaken van een 'vuige hondenstoet' te willen breken, wanneer zo'n meute in de gedaante van critici of politieke tegenstanders hem zou aanvallen.[262] Men behandelde hem ook op het Koninklijk Instituut zo grievend, dat hij met zijn doorpriemde borst liever was doodgebloed dan zijn medeleden te moeten 'paralyseren' met kleine opdrachten, intussen mensen van buitenaf inschakelend om allerlei grote klussen alsnog gedaan te krijgen. Wie was die Van Capelle nou eigenlijk? Johannes Pieter van Capelle was volgens hem een 'hondsvot', zoals Van Lennep een 'intrigante duivelenvalsheid' bezat en Kantelaar het verdiende met de overtreffende trap van ezel in het Latijn te worden aangesproken: 'Asinissime'.[263] Het werd tijd dat hij zijn ontslag nam en Wiselius hem als secretaris van de Tweede Klasse zou opvolgen.

Het lag op grond van voornoemd reglement in de verwachting, dat er op 3 juli 1816 een nieuwe synode zou worden gehouden te Den Haag, waarmee de Dordtse Kerkorde van 1619 ophield te bestaan.[264] Natuurlijk zag Bilderdijk er een door neologen behaalde overwinning in, onder wie de jurist Hendrik Hoving niet de minste was. Deze voormalige patriot had in 1815 *Christendom en Hervorming, vergeleken met de protestantse kerkstaat, bijzonder in de Nederlanden* geschreven. Met in zijn achterhoofd het oude ideaal van de oecumene, zoals dat in de vorige eeuw door de remonstrant Jan Konijnenburg was verkondigd, drong hij aan op het wegnemen van de 'formulierendwang', uitgaande van de drie *Formulieren van Enigheid*, die alleen al door hun bijnaam van 'papieren pausen' kwalijk riekten naar Roomse dogmatiek. Hij was een neoloog naar het hart van Paulus van Hemert, die vóór zijn overgang naar de leer van Kant, soortgelijke ideeën als Hoving had verkondigd: het gezag van de H. Schrift diende ondergeschikt aan de rede te zijn, er bestond geen erfzonde (waarvoor soms de ongelukkige formulering werd gekozen, dat de erfzonde uit den boze was[265]), er bestond geen H. Drievuldigheid en predes-

tinatie was een geloofsopvatting voor fatalisten die het belang van de vrije wil ontkenden.[266] Hoving werd geprezen en verguisd, ten teken dat de zo nadrukkelijk nagestreefde eenheid op politiek en godsdienstig gebied in de praktijk moeilijk viel te bereiken. In eigen kring werd hij door dominee Schotsman aangevallen, volgens wie in een voorrede bij diens herziene uitgave van *De Kunstgrepen* (1816) de Heidelbergse catechismus geenszins verouderd was, ja zelfs tot de lievelingsboeken van veel gelovigen moest worden gerekend.[267] Als een blijk van de meest verderfelijke redelijkheid gold Hovings geloofsopvatting, dat Jezus voor de zonden van alle mensen was gestorven, zodat voortaan niemand meer een zonde zou kunnen begaan, of die was reeds uitgeboet. Paradoxaal genoeg maakte dat iedereen niet minder verantwoordelijk voor zijn doen en laten, wat zijn of haar voorouders in het zevende geslacht ook op hun geweten mochten hebben gehad.[268] Hoving rekende met de verzoeningsleer af door niet te willen accepteren, dat Jezus was gestorven om de erfzonde van de hele mensheid uit te boeten bij God de Vader: 'Als jurist en rationalist weet hij het denkbeeld van het overbrengen van straf op een onschuldige niet te plaatsen en kwalificeert hij het daarom als onrecht, wanneer de één wordt gestraft voor de misdaad van de ander.'[269] Aan het lijden en sterven van Jezus mocht geen plaatsvervangende betekenis worden toegekend, wat Bilderdijk daar als jurist ook over mocht hebben opgemerkt.[270] De verzoeningsleer had niet alleen een juridisch aspect: is het rechtvaardig, dat een onschuldige opdraait voor wat anderen misdreven hebben, maar ook een distributief aspect: de verzoeningsleer moet weliswaar voor iedereen verkondigd worden, maar zal niet leiden tot eenieders zaligmaking. Er bestond immers geen algemene aanbieding der genade. Binnen het eenheidsdenken van Bilderdijk viel geen oplossing voor de scheiding tussen (zonde)bokken en schapen te bedenken, waarover het Woord van God nochtans geen twijfel liet bestaan. In plaats van die scheiding niet definitief te verklaren koos Bilderdijk voor een andere oplossing van het probleem. Hij vluchtte niet naar achteren in de tijd, maar naar voren om met betrekking tot het verwerpelijke idee van de 'algemene aanbieding der genade' vast te stellen: 'Maar veranderen wij de termen. God wil dat het evangelie aan ieder, hoofd voor hoofd, wordt gepredikt. Hij heeft echter niet allen tot de zaligheid bestemd. Hier ligt de zwarigheid en hierin alleen. Moet dan de parel ook voor de zwijnen worden geworpen, mag men zich afvragen. Ik

stel daar een andere vraag tegenover: wilt u dat de dadelijke aanspraak dier prediking de uitverkorenen van de verworpenen zou onderscheiden?'[271] Nee, dat wilde de met 'u' aangesproken dominee Callenbach niet. Misschien hoopte hij wel met Bilderdijk dat van uitstel afstel zou komen.

In het theologisch roerige jaar 1816 werden de klassiek gereformeerde dogma's ondermijnd door het 'liberalisme', oordeelde later ook Groen van Prinsterer, een leerling van Bilderdijk uit de tijd van diens privatissimum te Leiden: 'Christus, God geopenbaard in het vlees, wordt een goddelijk, een hoger wezen dan de overige geschapen wezens genoemd. De H. Geest die de christenheid naast de Vader en de Zoon op grond van de Bijbel aanbidt, is slechts een goddelijke kracht. De erfzonde is zedelijke verdorvenheid, zwakheid, onvolkomenheid, volmaaktbaarheid geworden. In het lijden en sterven van de Middelaar wordt geen verzoening, geen voldoening, geen lijden in onze plaats, geen dragen van de straf voor onze ongerechtigheden, niets dan een blijk van Gods algemene mensenliefde erkend. Van wedergeboorte, bekering en heiligmaking heeft men zedelijke verbetering, begrip en voortgang der deugdbetrachting gemaakt, en de hemel is voor ieder die geen grove uiterlijke zonden begaat, met een onbekrompenheid die steeds ruimer wordt, opengesteld.'[272] Zo'n term als 'liberalisme' voor 'neologie' of 'vrijzinnigheid' geeft het politieke belang van verschillende denkrichtingen binnen het protestantisme aan. Onder de noemer van het politieke eenheidsdenken was er in het openbare leven alleen plaats voor liberalen ingeruimd, niet voor andersdenkenden (van conservatieve of orthodoxe huize). Natuurlijk lieten die zich niet de mond snoeren, zelfs al hoorden zij tot een minderheid. Geen democratie volstaat met het tellen van de stemmen der meerderheid, zij dient op enigerlei wijze rekening te houden met de belangen van minderheden. Onder koning Willem I lukte het een noch het ander: de 'arithmétique hollandaise' maakte het tellen van stemmen tot een aanfluiting en minderheden werden gezien als spelbrekers, die zich koest moesten houden. In dat weinig democratische krachtenveld trachtte Bilderdijk zich staande te houden door zijn stem te verheffen tegen wat hem niet zinde. Het politieke eenheidsdenken dat hem in filosofische zin op het lijf geschreven was, beviel hem niet wegens krenking van de minderheid in godsdienstige zin. Hij waande zich geen lid van de zwijgende meerderheid, die zo nodig namens anderen het woord moest voeren om

eens duidelijk te zeggen waar het op stond. Nee, hij waande zich een lid van een de mond gesnoerde minderheid die alleen met stemverheffing de luidruchtige meerderheid tot andere gedachten kon brengen. Later werd de in zijn tijd verguisde dichter hierom geprezen door Carel Gerretson: 'Als neezegger, behoort Bilderdijk tot onze nationale heiligen.'[273] Maar hij werd verguisd door Geyl, die op zijn beurt 'nee' zei tegen Bilderdijks idee, dat koning Willem I een priester-koning behoorde te zijn, strijdend voor de Nederlands Hervormde Kerk. Natuurlijk was de koning dat niet, aldus Geyl, geen moderne historicus zou zoiets menen, al beweerde Bilderdijk 'op zijn gewone lieftallige manier' dat wie daarover anders dacht de grondlegger van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden belasterde.[274] Geyl sprak er schande van, dat Bilderdijk Johan van Oldenbarnevelt als een 'valse' edelsteen beschouwde. Zelfs in de dodencel leek de raadpensionaris* niemands medelijden waard, want Bilderdijk beschouwde hem 'met een verachting die op hemzelf terugvalt'.[275] Johan de Wit kon nog minder goed doen in diens ogen, want die laatste raadpensionaris was 'een vrij belachelijk mengsel van pedanterie, magistratuurhoogmoed en onnozelheid, waar de buitenlandse gezanten mee speelden naar welgevallen'. Geyl vervolgde: 'Inderdaad, als erger mogelijk was, dan zou ik de passages over De Witt erger noemen, van oppervlakkigheid, van onbegrip, van kwaadaardigheid.'[276] Twee politieke visies, die van Gerretson en Geyl, speelden meer dan een eeuw na Bilderdijks overlijden nog steeds een rol bij de beoordeling van zijn betekenis. Liberalisme versus orthodoxie (de gelovige variant van conservatisme), die beide op een kortzichtige manier het volste gelijk van de wereld claimden, kenmerkte het strijdtoneel in 1816.

In zijn proefschrift over het *Algemeen Reglement voor het bestuur van de Hervormde Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden* concludeerde J. van Loon in 1942, dat 'het droevig resultaat van het verlaten van de reformatorische weg om het doodlopende pad van de Franse Revolutie in te slaan' een verloochening van Gods soevereiniteit inhield.[277] Bilderdijk had het gezegd kunnen hebben, maar wederom blijkt, hoe lang en heftig de in 1816 manifest geworden

* Van Oldenbarnevelt was *'s lands advocaat* van de provincie Holland, maar verrichtte als *raadpensionaris* praktische werkzaamheden ten behoeve van de vergadering der Staten-Generaal. Na zijn dood werd de titel van *'s lands advocaat* afgeschaft en vervangen door *raadpensionaris*. Met terugwerkende kracht is Van Oldenbarnevelt toen ook zo genoemd.

meningsverschillen op politiek, godsdienstig en staatkundig gebied doorwerkten. De reactie op het door Groen gesignaleerde 'liberalisme' liet even op zich wachten, geabsorbeerd als kerkelijk Nederland werd door het nationale eenheidsdenken. 'Over de juridische aspecten van deze, een eeuw lang omstreden zaak kan het hier nu niet gaan,' schreef A. de Groot, 'maar ik moet er in dit verband wel op wijzen, dat men het bewuste document toch moeilijk als een echo van gereformeerd kerkbesef kan verstaan. Ware dit wel het geval, dan had de classis niet kunnen nalaten het door haar gesignaleerde kwaad in de wortel aan te tasten, namelijk bij de usurpatie van de vorst om zich de regeling van kerkelijke zaken aan te matigen. Maar hierover rept de classis met geen woord.'[278] Bilderdijk (en in zijn voetspoor Groen van Prinsterer) keerde zich tegen dit nationale eenheidsdenken, dat laatstgenoemde voor zichzelf aldus verklaarde: 'Ook Oranjegezinden waren voorstanders ener vrijzinnigheid wier toepassing ten gunste van het geliefde Stamhuis begon. Ook revolutionairen waren vrienden van Oranje, nu Oranje zelf de beginselen omhelsde die zij verkondigd hadden.'[279] Een te vanzelfsprekend geachte vrijzinnigheid lokte in eigen kring een moderne variant van de discussies tussen remonstranten en contraremonstranten in het begin van de zeventiende eeuw uit: moesten er predikanten worden opgeleid om het geloof volgens Gods woord te verkondigen, of volgens de drie *Formulieren van Enigheid*? In een tweede reglement, het *Reglement op het examen en de toelating tot de heilige dienst* uit 1816, werd net gedaan alsof daartussen geen onderscheid bestond. Een predikant moest beloven 'de leer, die, overeenkomstig Gods Heilig Woord, in de aangenomen *Formulieren van Enigheid* der Nederlands Hervormde Kerk is vervat, te goeder trouw aan te nemen'.[280] Onder protestantse scherpslijpers werd vervolgens hevig gediscussieerd over de vraag, of 'overeenkomstig' een causaal of beperkend verband tussen leer en formulieren inhield: *omdat* of *voor zover* die leer daarmee overeenstemde. In de zogenaamde 'proponentsformule' kon een theologische kandidaat kiezen tussen de Latijnse synoniemen van die woorden, *quia* of *quatenus*, wat tot de aanstelling van orthodoxe 'quia-dominees' en vrijzinnige 'quatenus-dominees' leidde, van wie de laatsten zich er tenminste van bewust waren, dat de leer meer omvatte dan uit de drie *Formulieren van Enigheid* viel af te leiden.[281] Er heersten nog meer meningsverschillen onder hen, die zich toespitsten op de vraag of 'aangenomen' inhield, dat voornoem-

de formulieren voor het hele land golden of niet, en of de Bijbel Gods Heilig Woord *bevatte* of *was*. In plaats van zich in grote kwesties te verenigen tegen ongelovigen bekommerden protestanten zich toen in kleine kwesties om het eigen gelijk. Afscheidingsbewegingen gedijen ook nu meer dan ooit, waar men de eigen identiteit in gevaar acht. Wederom dient zich in dit opzicht een vergelijking tussen godsdienst en politiek aan: naarmate er naar grotere verbanden wordt gestreefd, in de vorm van een algemeen bestuurlijk reglement voor de Nederlands Hervormde Kerk in het begin van de 19e eeuw of een uitbreiding van de macht van 'Brussel' binnen de Europese Unie in de 21e eeuw, stijgt de kans op doleanties of op de verwezenlijking van Vlaamse, Catalaanse en Schotse aspiraties. Een grotere afhankelijkheid veroorzaakt het streven naar een kleinere onafhankelijkheid, maar wat komt daarvan terecht als grootmachten elkaar het licht in de ogen niet gunnen?

Bilderdijk dacht enerzijds in het groot, toen hij de stelling verkondigde, dat Judas niet uit was op Jezus' dood, maar op het herstel van Davids troon. Diens verraad diende een hoger doel, dat in de uiteindelijke verdrijving van de Romeinen uit het toenmalige Palestina gelegen was.[282] Anderzijds dacht hij in het klein, toen hij zijn vertrouwen stelde in de 'smalle gemeente', de voorhoede van christenen in de eindtijd, die het herstel van Davids koninkrijk verwachtten op grond van Oudtestamentische voorspellingen en de terugkeer van Joden in de diaspora naar hun eigen land. Hun erkenning van Jezus als de Messias kon het gevolg of de oorzaak van Zijn wederkomst zijn, dat wist hij niet, maar in afwachting daarvan bad hij met des te meer vuur: 'Uw koninkrijk kome.' In zijn visie stond het geheel herstelde Israël en de smalle gemeente centraal, aldus Engelfriet, en niet een deel van Israël en de hele kerk.[283] Had de profeet Obadja niet voorzegd, dat alle Joden in de eindtijd naar Israël zouden terugkeren, hun vijanden uit het hun beloofde land verdrijven en in bezit nemen wat hun rechtens toekwam?[284] Bilderdijk verplaatste in 1816, toen de Dordtse Kerkorde buiten werking werd gesteld, zijn hoge verwachtingen van koning Willem I naar de erfprins, zoals zijn orthodoxe geloofsgenoten twee eeuwen eerder hun hoop op prins Maurits hadden gesteld, toen zijn vader te rekkelijk bleek te zijn. De prins, die hij nog op Hampton Court had zien opgroeien, moest een tweede Maurits worden.[285] Kwam de scheiding van kerk en staat in zijn ogen al neer op iets ergers dan majesteitsschennis, omdat de koning zich

ontpopte als een stadhouder des duivels in plaats van een gezalfde des Heren,-daar kwam nog bij dat het door de koning gepropageerde liberalisme leidde tot eigengereide besluitvorming, 'determinatio ex se ipso', zonder enige Bijbelse fundering. Het gevolg daarvan was openlijke godslastering en autolatrie van regeringswege. In die context van 'blinde staatzucht' (Vondel had hetzelfde kwaad gesignaleerd) bezag hij het liberalisme, waaraan elke andere grondslag dan zelfverwerkelijking zonder hulp van God ontbrak.[286] Een grondwet die zulke uitwassen mogelijk maakte, deugde niet: macht diende te worden gegrepen en uitgeoefend door een machthebber, om wie zich een volk schaarde. Diens beslissingen konden a posteriori tot een grondwet leiden, nooit a priori. Misschien had Bilderdijk in zoverre gelijk, dat een grondwet inderdaad al verouderd is op het moment dat deze wordt ingevoerd, maar het parlement zorgt constant voor aanvullende wetgeving en zonder grondwet is er sprake van de grootst mogelijke willekeur. Van Eijnatten herleidde Bilderdijks verwerping van volkssoevereiniteit tot augustianisme, het idee dat een mens opgaand in de mensheid tot niets in staat is zonder hulp van boven.[287] Verwerpt men die hulp, dan raakt men in de ban van luciferistische wanen, waarin hoogmoed en opstandigheid tegen God elkaar afwisselen, maar wie daarvoor op zijn hoede is plaatst zich buiten de samenleving, zoals Bilderdijk, of bekeert zich nog veel later tot het 'egalitair christendom' van de kleine luiden à la Abraham Kuyper.[288]

Zoals Bilderdijk in het verleden vaak een uitweg voor zijn conflicterende gedachtegangen had gevonden in het bestuderen of zelf schrijven van taalkundige verhandelingen, schreef hij in 1816 een verhandeling over de boekdrukkunst. Hij leidde een druk bestaan: 'Het hapert teffens aan inkt, pen, hand en hoofd, en tijd.'[289] Natuurlijk kon men de oorsprong van de boekdrukkunst niet los zien van de oorsprong van taal. Het beeldend karakter van een woord vroeg er als het ware om te worden uitgedrukt, maar het had lang geduurd, voordat de abstracte versie van een plaatje in iemands hoofd in concrete boekstaven kon worden omgezet. Boeken bestonden er al heel lang, denk maar aan het Oude Testament, maar gedrukte boeken waren van een meer recente datum. De functie van taal was 'de algemene band te zijn die de gehele geestelijke wereld moet verenigen'.[290] Daarom kan men de taal 'aanbiddelijk' noemen, 'indien men dit woord mag gebruiken voor iets waarin goddelijke kracht en wijs-

heid het zichtbaarst doorstralen zonder Godzelf te zijn'.[291] Alleen 'domkoppen, die men hedendaags filosofen noemt' dichtten de uitvinding van taal aan 'een stel ongeletterde barbaren in de woeste natuur' toe.[292] In werkelijkheid kwam die eer aan God toe, al was er ten gevolge van de zondeval een vervuiling van de taal opgetreden. Mogelijk baseerde of beter oriënteerde Bilderdijk zich voor dit soort ideeën op de mystieke leer van Jacob Böhme, maar als dat al het geval is geweest, liep hij er niet mee te koop: 'Ik ken Jacob Böhme niet genoeg, maar wat ik van hem weet, heeft mij altijd doen vermoeden, dat men hem verongelijkte.'[293] Men ziet hier overigens de volgens anderen altijd met zijn kennis pronkende Bilderdijk zich in een ondergeschikte kwestie uiterst bescheiden opstellen. Nog steeds huldigde hij ten aanzien van taal het holistische denkbeeld, dat elk woord tot één wortel viel te herleiden en elke wortel tot één letter, hetzij een klinker, hetzij een medeklinker. Het paste binnen zijn eenheidsdenken een wisselwerking te veronderstellen tussen enerzijds een woord en de taal waarin dat voorkomt en anderzijds tussen een woord in de ene taal en alle andere talen: 'Dat elk woord, uit welke taal dan ook, de gehele taal, ja, alle talen des mensdoms inhoudt, kan dunkt mij, indien toch woorden uitgedrukte denkbeelden zijn, in de grond slechts betekenen, dat ook alle mogelijke denkbeelden in de grond slechts één zijn: in zoverre namelijk anima est ens simplex*, maar tegelijk zijn de woorden ook menselijke voortbrengselen (hoezeer dan naar algemene wijsgerige grondregels) en dus zie ik niet, hoe ze niet noodzakelijk evenzeer verscheiden zouden moeten zijn, als de mensen en de menselijke daden en de gewrochten van natuur en willekeur.'[294] De taal was dus 'aanbiddelijk' krachtens de functie die zij uitoefende, in weerwil van al te menselijke 'voortbrengselen' en 'daden', maar gold datzelfde ook voor de boekdrukkunst? In 1823 luidde het antwoord op die vraag zeer beslist: 'Nee!' Maar in 1816 was de invloed van voornoemde 'domkoppen' op de samenleving nog niet zo groot geworden, dat hij de boekdrukkunst door hun geschriften ernstig gecorrumpeerd moest achten. Toen luidde het antwoord voorzichtig: 'Ja!'

Het eerste gedrukte boek ter wereld was volgens Bilderdijk de *Codex argenteus* van bisschop Wulfila, een in de vierde eeuw vervaardigde vertaling van de vier evangeliën uit het Grieks in het Gotisch,

* de ziel een eenvoudig wezen is

waarvan twee eeuwen later een handschrift te Ravenna in omloop werd gebracht. Laurens Janszn. Coster kon de boekdrukkunst met andere woorden niet hebben uitgevonden, hij borduurde in de vroege vijftiende eeuw slechts op de ideeën van anderen voort. De boekdrukkunst was ontstaan, toen men (niemand was er de uitvinder van) grotere stempels en zegels ging maken en reeksen van letters achter elkaar plaatste om in één keer te worden afgedrukt. Of toen men letters van bladgoud met behulp van eiwit aan papier en leer hechtte ter verfraaiing van bladspiegel en boekenrug. Sinds de klassieke oudheid was de kennis van dit soort zaken steeds meer verfijnd, totdat men in de dertiende eeuw reeds over 'boekstaven' in plaats van letters sprak. Van Maerlant moest geweten hebben, dat gouden of zilveren codices bestonden uit een reeks letters, tot afzonderlijke woorden samengevoegd, waarna bijvoorbeeld het bladgoud met hete staafjes van metaal op een ondergrond van was op perkament werd afgedrukt.[295] In werkelijkheid heeft 'boekstaven' in etymologisch opzicht niets met staafjes te maken, want 'boekstaven' wil zeggen 'te boek stellen' en 'staven' op zichzelf 'iets voorzeggen of bewijzen'.[296] Om zijn gelijk aan te tonen haalde Bilderdijk er de 'encaustische' schilderkunst van de Romeinen bij, waarin eveneens met behulp van verhitte was afbeeldingen op muren en wanden werden aangebracht.[297] In een vier jaar eerder uitgesproken verhandeling over hetzelfde onderwerp klaagde hij over de verplaatsing van Costers standbeeld van de Prinsenhof naar de Grote Markt in Haarlem. Hoe kon men zo'n lelijk gevaarte een nog prominentere plaats geven? Het leek wel op het standbeeld van Erasmus, gemaakt door Hendrick de Keyser in 1622, dat zijn gevoel voor esthetiek minder bevredigde dan welk standbeeld uit de middeleeuwen ook. Bovendien klopte er niets van het verhaal dat Coster, wandelend in de Haarlemmerhout, letters uit beukenhout zou hebben gesneden en tot vermaak van zijn kleinkinderen in het zand gedrukt. Of dat een knecht van hem er in de een of andere onzalige kerstnacht met zijn uitvinding vandoor was gegaan naar Mainz, waar Gutenberg nadien met andermans uitvinding pronkte. Nee, de negentiende eeuw stelde terecht meer gewicht in de aanspraak van Gutenberg dan in die van Coster, zo oordeelde Bilderdijk. Daarom had hij het kunnen billijken, dat de Code Napoléon op de titelpagina een vignet van Gutenberg en zijn opvolgers Fust en Schoeffer bevatte, maar niet van Coster.[298] In 1823 zou het hoogst onzekere feit worden herdacht, dat 400 jaar

eerder de boekdrukkunst in Haarlem was uitgevonden. Bilderdijk had inmiddels zo'n grote hekel aan 'Sint-Coster' gekregen, wegens de naar afgoderij tenderende verheerlijking van diens persoon en de verspreiding van de ideeën der Verlichting, mede in diens naam mogelijk gemaakt, dat hij fel tegen de festiviteiten ageerde. Zou Coster na al die jaren zijn hoofd uit de kist beuren, zo voorspelde hij, hoe 'wonderlijk' zou hij 'opzien'![299]

Op taalkundig gebied verschafte hij zich afleiding voor de godsdienstige perikelen van zijn tijd door een reeds eerder door hem vastgestelde spellingsregel te herformuleren. Wilde Siegenbeek 'licht' ter vertaling van 'lumen' als 'licht' en ter vertaling van 'levis' als 'light' spellen,-Bilderdijk weigerde daartussen enig onderscheid te maken: 'Voor mij, ik spel overeenkomstig de uitspraak, en spreek niet uit overeenkomstig de spelling, zoals men thans veelal doet, en ik schrijf dus beide 'licht', zoals beide overeenkomstig de eigen aard van alle ware spellingsregels (mijns inziens) ook vorderen.'[300] Het woord 'goedkoop' hield hem opnieuw bezig, nadat hij er eerder voor had gepleit de vergrotende trap van dat woord als 'beterkoop' te schrijven.[301] 'Goedkoop' was ontstaan uit 'goed te koop' en moest daarom als 'goetkoop' worden geschreven, waardoor geen mens voortaan in de verleiding zou komen om eventueel van 'beterkoop' te spreken, ook hijzelf niet. Er bestond immers geen vergrotende trap van dat woord, evenmin als die van 'thuis' ontstaan uit 'te huis'.[302] Toch moest Bilderdijk erkennen, dat dit bijvoeglijk gebruik van een bijwoord steeds meer in zwang raakte. Men zou zo'n onlogische taalontwikkeling kunnen vergelijken met het gebruik van het bijwoord 'terecht' in de twintigste eeuw. Om reclametechnische redenen maakte Martini er een bijvoeglijk naamwoord van: 'Martini uw terechte keus!' Dat trok de aandacht van het winkelende publiek, maar wat eerst fout scheen, werd allengs goed bevonden door de meerderheid van de algemeen beschaafde taalgebruikers. Zo rond 1816 verschafte Bilderdijk zich vervolgens afleiding voor zulke perikelen door in zijn hoedanigheid van advocaat 'memories' voor Valckenaer op te stellen, wiens 'consultatieve rechtspraktijk' de behandeling van de zonderlingste zaken met zich meebracht.[303] Hij werd geacht Valckenaer bij te springen ter verdediging van boswachter Moorhof in Bennebroek, die in een dronken bui doodslag had gepleegd, de aansprakelijkheid van zijn vriend als commanditaire vennoot in de geliquideerde zaak van Lenersan & Co tot een minimum te beperken en

een schadevergoeding voor hem in de wacht te slepen, toen hij als commissaris van de Afrikaanse Sociëteit zonder inkomsten kwam te zitten ten gevolge van de afstand van de Kaapkolonie aan Groot-Brittannië.[304] Alsof Valckenaer de Luikse graaf Simon Pfaff von Pfaffenhofen in hoogst eigen persoon was,[305] spande Bilderdijk zich voor hem in, maar om financieel minder afhankelijk van hem te zijn en tegelijk een tastbaar blijk van zijn dankbaarheid te geven, ontwierp hij ook voor hem een tuinkoepel op het terrein van het Huis te Bijweg, of indien het ontwerp wegens het 'erbarmelijke perspectief' niet van zijn hand is, een onder de rand van het dak aangebracht opschrift.[306] Valckenaer vergrootte zijn bezittingen rondom het Huis te Bijweg door alles wat er resteerde van het verdwenen landgoed Kroesbeek aan te kopen. Tegenover de Leidse trekvaart liet hij de duinen afgraven, zodat er een zanderij ontstond waarin hij een vijver liet aanleggen. Aan de rand daarvan liet hij in 1818 een tuinkoepel bouwen, waarover hij al veel eerder samen met Bilderdijk zijn gedachten had laten gaan. Die tuinkoepel lag te ver van het eigenlijke Huis te Bijweg af om een theekoepel te heten, maar bijvoorbeeld dicht genoeg bij het Huis te Manpad, van waaruit de toen zestienjarige Jacob van Lennep hem kon bewonderen. In het grote geheel van een Engelse landschapstuin misstond de nieuwste aanwinst niet,

Tuinkoepel op het terrein van Huis te Bijweg

waarvan Bilderdijk zich in de toekomst veel voorstelde. Blijkens zijn opschrift hoopte hij, dat Valckenaer als 'noeste plantheer' niet zou worden vergeten, wanneer de jonge bomen en de iele struwelen tot een parkachtige omgeving zouden zijn uitgegroeid, maar vóór die tijd was er van Valckenaers oorspronkelijk concept al niets meer overgebleven en de tuinkoepel afgebroken.[307]

Het buitenleven diende niet alleen ter afleiding van het geharrewar tussen protestanten onderling, maar ook ter bezinning op controverses tussen protestanten en rooms-katholieken. Bilderdijk voelde zich in 1816 uitgedaagd door een brochure (een 'boekske' zou Kollewijn zeggen) van de bekeerde Joachim le Sage ten Broek over de voortreffelijkheid van de rooms-katholieke leer.[308] Al eerder was de mare rondgegaan, dat 's lands grootste dichter stiekem rooms geworden was. Nu wilde deze dat gerucht voor eens en al weerspreken, maar hij deed het op een verkeerde manier, dat wil zeggen anoniem. Als iemand wilde weten, wie *Een protestant aan zijn medeprotestanten ter gelegenheid van de afschetsing der voortreffelijkheid van de katholieke leer door J.G. le Sage ten Broek* had geschreven, kon hij zich tot uitgever P. den Hengst en Zoon wenden. Misschien koos Bilderdijk voor de weg der gedeeltelijke anonimiteit, omdat hij onder zijn eigen naam had moeten terugkomen op het standpunt dat hij zich nooit tegen kritiek van anderen verweerde: 'Ik was en ben nooit gewoon mijn schrijven tegen enig tegenschrijven te verdedigen. Wie het uit misverstand of onkunde weerspreekt, mag naar goeddunken onderrichting zoeken, mij moet hij ze niet vragen en laat wie er zijn diepere of hogere wijsheid door wil uitstallen, de toejuiching van zijn aanhang en bewonderaars genieten, die ik hem graag gun.'[309] In 1816 voelde hij zich niettemin geroepen om le Sage ten Broek lik op stuk te geven, wat hij deed door iedereen het recht op een eigen mening en een verandering daarvan te gunnen: 'Niemand, heeft ooit ten aanzien van zijn te houden levensgedrag zijn rekening zo wel kunnen opmaken, of voorkomende zaken, jaren en gelegenheden brachten hem in een nieuwe stemming, zodat hij wat hij heel wel meende te vatten, nu anders inzag, en wat hij placht vast te houden weer liet varen.'[310] Met deze weer haaks op 'semper idem' staande visie wilde hij aantonen, hoe ruimhartig hij tegenover de bekeerde notaris stond. Natuurlijk mocht iemand zich van het protestantisme tot het roomskatholicisme bekeren, maar zelf zou hij dat nooit doen. Hij hekelde de 'onbescheiden ijver' van le Sage ten Broek, 'daar ik mijn overtuiging,

aldus openlijk aangevallen, niet door stilzwijgen mocht bewimpelen'.[311] Er was veel wat hem in de Moederkerk aantrok: hij geloofde in het onlangs door paus Benedictus XVI dood gerelativeerde begrip 'Vagevuur'[312] en in de biecht (maar rechtvaardiging is meer dan vergeving van de zonden: 'Geen betaling eisen is nog niet de schuld tenietdoen!').[313] Hij geloofde in de transsubstantiatie (het sacramentele karakter van de eucharistie verenigde volgens hem de joodse visie op het offer als 'immolatie', dat wil zeggen slachting en verbranding, en de christelijke visie op het offer als 'oblatie', dat wil zeggen aanbieding, zodat de vraag of de viering van de eucharistie een vernieuwde 'oblatie' of 'immolatie' was, er niet meer toe deed en protestanten en katholieken zich in de waarachtige aanwezigheid van Jezus koesterend gezamenlijk aan het offermaal konden deelnemen).[314] Hij geloofde ook in het H. Oliesel en het gebed voor de gestorvenen[315] en in kloosters: 'Ik kan geen tegenstander zijn van instellingen, die, hoe miskend en veracht in later dagen, vroomheid, arbeidzaamheid, landbouw, letteren en kunsten kweekten, en aan wie onze verplichting ooit naar eis zal worden gewaardeerd. Ja, moet ik nog ronder spreken, ik beklaag haar afschaffing die misschien door haar verval en te grote vermenigvuldiging noodzakelijk werd, maar waarmee de allerwenselijkste toevlucht voor degene die, wars van de wereld, zich God en de zorg zijner zaligheid wil toewijden, is weggenomen.'[316] Met recht kon hij verklaren: 'Mijn hart heeft te allen tijde warm voor de Moederkerk geslagen, haar oprechte aanhangers geacht, haar uitmuntende schrijvers en voorstanders hoog gewaardeerd en met mond en pen, waar het pas gaf, redelijkheid of christenliefde het vorderde, de lichtzinnige verguizing des onverstands en hatelijke aanrandingen van de sektegeest, waaraan zij blootgesteld was, tegengekant en afgeweerd.'[317] Zou een Vader van het Réveil zoveel goeds bij andersdenkenden hebben kunnen ontdekken, alvorens hen in negatief opzicht de maat te nemen?

Da Costa had er moeite mee, dat zijn leermeester niet meer essentialia in het rooms-katholicisme afwees dan de onfeilbaarheid van de paus. Hoe had hem de eenheid van de kerk aantrekkelijk kunnen voorkomen, gestoeld als zij was op het onbetwistbare gezag van de paus wanneer deze ex cathedra uitspraken op het gebied van geloof en moraal deed? Volgens hem was Bilderdijk bezweken voor de aantrekkingskracht van het rooms-katholicisme die behalve in de pracht en praal en in de hiërarchische orde en beschavingsinvloed die van

haar uitging en (zo voegde Da Costa er enigszins vijandig aan toe) 'op haar werd uitgeoefend', vooral in de eenheid gelegen zou zijn. Maar die eenheid was schijn voor wie 'tezamen met de val van al dergelijke schijn in Kerk en wereld, de wederkomst van de Heer Jezus Christus in eigen volheerlijke persoonlijkheid, op grond van het woord van apostelen en profeten, in geloof en hoop tegemoetziet'.[318] Vormden woelingen binnen het protestantisme soms een aanleiding voor hem om het rooms-katholicisme te omhelzen? Nee, betoogde Da Costa, de geest van Bilderdijk 'was steviger gevormd. Hij had bovenal van de enig onfeilbare Meester geleerd zich te wachten van de zuurdesem beide der farizeeërs en der sadduceeën, en voorzeker in geen geval toevlucht te zoeken van het ene uiterste bij het andere, maar alleen bij de Waarheid, die (gelijk hij meermalen placht te zeggen) niet in een zeker juist midden *tussen* maar *boven* de wederzijdse uitersten ligt.'[319] Onder uitersten verstond Da Costa het ongeloof ter linker en het pausdom ter rechter zijde. Wat daar hoog boven uitrees, was niet het geloof, zoals dat door Maarten Luther en al helemaal niet door John Knox was verkondigd, maar het geloof van Calvijn: 'Eerst met het optreden van de grote Calvijn, in velerlei opzichten een man naar zijn hart, verkrijgt de Hervorming (ik spreek hier altijd Bilderdijks persoonlijke gevoelens, niet die van al zijn vrienden of kwekelingen, uit!), bij hem een wezenlijk gehalte.'[320] Nee, Bilderdijk mocht voor pausen als Felix V, Nicolaus V, Pius II en Clemens IX nog zoveel bewondering hebben gekoesterd, daar stond tegenover dat hij voor 'een schande der mensheid' als paus Alexander VI en de nodige tegenpausen die elkaars gezag 50 jaar lang met verbanningen, vervloekingen en oorlogen ondermijnden, geen goed woord overhad.[321] En daarmee scoorde Da Costa ontegenzeggelijk een punt, want in zijn anonieme geschrift keerde Bilderdijk zich tegen tal van pausen die zich in niets van illustere schurken onderscheidden. Hij deed daarentegen een beroep op allen die 'braafheid en deugd boven heerszucht, geweld en bedrog stelden', omdat er 'geen onfeilbaarheid of vrijheid van menselijke zwakheid wordt vereist om deze te waarderen en lief te hebben'.[322] De Rooms-Katholieke Kerk was een goede moeder, maar, zo waarschuwde hij, zij had 'gelijk wel meer goede moeders soms recht bedorven kindertjes'.[323] Daarmee doelde hij op dominicanen, minderbroeders en jezuïeten, vooral wegens hun veroordeling, in een lange traditie van de H. Inquisitie staande, van de bisschop van Ieperen Jansenius: dat is voor hervormden 'een nieuwe en geweldig

terugstotende hinderpaal'.[324] Ter verdediging van zijn leermeester prees Da Costa het gezag dat van de Schrift uitging, waaraan geen kerkelijk leergezag of pauselijk dogma te pas hoefde te komen, want het is God, 'die door Zijn geopenbaard Woord tot de consciëntie spreekt'.[325] Men moest de Inquisitie niet in de kaart spelen en dat was duidelijk het geval, als protestanten zouden terugkeren naar de Moederkerk: 'Wie vrij is, neme het juk niet weer aan!'[326]

Er valt nog veel meer over Bilderdijks verdediging van het calvinistisch geloof tegen het vlugschrift van le Sage ten Broek op te merken: over de goede werken, die volgens hem geen gewicht in de schaal werpen bij het Laatste Oordeel en volgens rooms-katholieken wel, over de aanroeping van Heiligen, alsof het Middelaarschap van Jezus niet geheel en al zou kunnen voorzien in de behoefte van de mens aan een wezenlijk contact met God, en over de rol van verdraagzaamheid in eigen kring, die funest moest worden geacht voor de eenheid onder hervormden: hoe konden zij die bewaren, als alle meningsverschillen open en bloot op tafel kwamen te liggen? Maar dat voert binnen dit bestek te ver en gaat voorbij aan een onmiskenbaar oecumenisch streven, dat Bilderdijk met alle christenen verbond. Hij betreurde hun onderlinge verdeeldheid openlijk, maar legde de schuld daarvan bij anderen dan de protestanten. Zij waren immers niet van de rechte weg afgedwaald in tegenstelling tot hun roomse broeders en zusters. Zijn treurnis bezat een oecumenisch trekje, dat in zijn toelichting daarop gedeeltelijk teniet werd gedaan, want hij bezag de strijd tussen christenen 'als een onvermijdelijk gevolg zowel van de verbasteringen der zedelijke en der verstandelijke vermogens des mensdoms als van de tegenwerking ener tegen God en Zijn woord weerstrevige macht, waartegen ons bevolen is te bidden en op onze hoede te zijn.'[327] Toch deed de onvermijdelijkheid van het gebrek aan eenheid onder christenen niets aan het door hem gekoesterde ideaal af: 'Mij, wien het om de waarheid te doen was, die niets anders zocht, zonder voorliefde voor enige afscheiding in het christendom te koesteren en die nooit aanhankelijkheid aan een leerstelsel gezworen of voorgenomen, ja, mij nooit gewaagd heb aan betrekkingen die mij in waarheid liever aan deze dan aan gene zijde mochten doen wensen: mij heeft de sektegeest nooit overweldigd.'[328] Zo'n uitspraak suggereert een verbondenheid met alle christenen die haaks staat op de al te grote leerstelligheid van Da Costa. O zeker, Bilderdijk koos óók partij voor het calvinisme, maar hij bouwde tege-

lijk allerlei ontsnappingsmechanismen in om de eenheid in zijn denken voor eenzijdigheid te behoeden. Dat laatste liet Da Costa na, waardoor hij zich bijvoorbeeld zeer wel kon vinden in Groen van Prinsterers veroordeling van Erasmus. Ware de sektegeest niet over hen vaardig geworden, dan zouden zij Erasmus juist hebben moeten waarderen als een bruggenbouwer die met al zijn kritiek op de Moederkerk rooms-katholiek bleef, maar dat deden zij niet. Geheel in Da Costa's geest typeerde Groen van Prinsterer Erasmus als een man 'zonder genoeg inzicht in het wezen van de dwaalbegrippen der Roomse Kerk, verdediger, ook tegen Luther, van de vrije wil, onbestaanbaar met de rechtvaardiging enkel door het geloof. Vooral ontbrak hem de moed, die, om de vreze des Heren, geen gevaren ontziet. Hij wilde vrede, ook ten koste van de waarheid. Als er verdrukking kwam of vervolging om des Woords wille, werd hij terstond geergerd en trok zich terug. Hij had de eer der mensen liever dan de ere Gods.'[329] Hun beider leermeester gaf daarentegen hoog van Erasmus op, toen hij diens politieke ideaal (bij monde van Joris van Eijnatten) samenvatte met de woorden: 'een monarchie zonder despotie, een aristocratie zonder factiezucht en een democratie zonder wanorde'.[330] Natuurlijk was hij het in geloofsaangelegenheden lang niet altijd met Erasmus eens, maar bij allerlei vraagstukken van godsdienstige aard ging het hem niet om de juistheid van een redenatie, maar om het 'innerlijk sentiment'.[331] Pierson ging zelfs zo ver, dat hij op grond van dit gevoelsargument de stelling verkondigde, dat Bilderdijk geen enkel bezwaar tegen de onfeilbaarheid van de paus zou hebben gekoesterd, wanneer hij die had kunnen 'aanvoelen', want 'ook de zinnelijkste begrippen die de godsdienstleer inboezemt, hebben zeker meer innige waarheid dan een valse filosofie, die ze meent te zuiveren'.[332] De onzekerheid over wat het innigst zelfgevoel hem ingaf, maakte Bilderdijk tot een dubieuze figuur, een allesbehalve steile calvinist, wiens geloof aan stemmingswisselingen onderhevig was. Voor zover de ratio vat op hem had, wantrouwde hij zijn eigen bevindingen. Engelfriet verwoordde het proces dat zich in Bilderdijks hoofd moet hebben afgespeeld zo: 'Doordat ons denken tijdgebonden is, kunnen wij opeenvolgende denkbeelden niet verenigen. Dit denken in opeenvolging verscheurt echter het verband der waarheid, die één is. Zo zien wij in Gods rechtvaardigheid en barmhartigheid enerzijds, en in de goddelijke voorzienigheid en de menselijke vrijheid anderzijds, tegenstrijdigheden. Maar die tegenstrijdigheden zijn volgens

Bilderdijk eigen aan onze beschouwingswijze, waarin wij de waarheid in ons beperkte denksysteem dwingen.'[333] Gevoel en verstand konden hem gezamenlijk hetzelfde te kennen geven en dan was er een beleving van eenheid mogelijk, sterk gelijkend op de 'unio mystica', die echter door het verstand geweld aan kon worden gedaan en dan diende het gevoel boven het verstand te worden gesteld. Scherpzinnig vervolgde Engelfriet zijn beschouwing over Bilderdijks denksysteem, dat afgezet tegen de leer van Calvijn en Kant slechts ruimte voor een geheel eigen beleving openlaat: 'Doordat wij in categorieën van tijd en ruimte denken, zoals Kant, zijn wij niet in staat eenheid te ervaren. Onze individualiteit verhindert dat, wij zien slechts 'veelheid' om ons heen. Door onze dialectische manier van redeneren worden wij een negatief bepaald idee van eenheid gewaar.'[334] Dat idee kan ook positief worden omgebogen: 'Alleen wanneer God zich rechtstreeks in volle liefde openbaart, ervaren wij die positieve eenheid. Rede en zede, voor Kant onlosmakelijk met de idee van God verbonden, staan daar volledig buiten.'[335] In 1816 ontwikkelde Bilderdijk zich tot een allesbehalve orthodoxe gelovige, die zich wel tegen neologen en rooms-katholieken verzette, maar uit aversie tegen rede en zede rechtstreeks contact met God prefereerde boven een puntsgewijze apologie van het calvinisme tegen het geloof dat Joachim le Sage ten Broek aanhing. 'Geloof mij,' had hij al in 1813 aan Hendrik Tydeman geschreven, 'een goed gereformeerde is meer roomsgezind dan hijzelf weet.'[336]

Het is in dit kader soms ergerlijk hem in zijn relativeringszucht te volgen. Met zijn ingecalculeerde onwetendheid, zijn zintuiglijk wantrouwen en afkeer van dogma's en andere stelligheden verkondigde hij de stelling: 'De pauselijke kerk is het Beest niet, maar de Hoer die op het Beest zit en met de antichrist is verenigd om Christus van Zijn heerschappij uit te sluiten.'[337] Dat hij met zo'n krasse stelling niet een pleister op de wonde der onderlinge verdeeldheid plakte, maar die juist openreet, scheen hij onvoldoende te beseffen. Gekant tegen de onfeilbaarheid van de paus oordeelde hijzelf, alsof hij onfeilbaar was. Daartoe had hij des te minder reden, omdat hij zich niet eens in staat achtte een positief van een negatief denkbeeld te onderscheiden.[338] Indien een begrip als 'oneindigheid' iets negatiefs suggereerde, terwijl het op iets positiefs duidde, en omgekeerd een begrip als 'eindigheid' iets positiefs suggereerde, terwijl het op iets negatiefs duidde, zou men van iemand met zulke inzichten minder stellige uitspra-

ken en meer bescheidenheid mogen verwachten.[339] Zijn voor zijn doen gematigde uitval naar de pauselijke kerk in *Een protestant aan zijn medeprotestanten*…onthult ook zijn vorderingen op het gebied van de eschatologie, waarin Napoleon een tijd lang de eer genoot als het Beest te worden afgeschilderd. In zijn Londense jaren had hij naar aanleiding van het optreden van Richard Brothers beweerd: 'God wil niet dat wij de voorzeggingen verstaan, eer de vervulling daar is.' [340] Datzelfde had hij herhaald, toen hij in 1806 zijn *Ode aan Napoleon* schreef: zou het Duizendjarig Rijk, het Vrederijk, onder Christus of onder Oranje worden gerealiseerd, nadat er zeeën van bloed in de eindstrijd waren vergoten? In 1816 was hij zekerder van zijn zaak en lieten de tekenen des tijds zich gewilliger met het oog op de jongste dag interpreteren. Was de trek van Joden naar Sion niet in volle gang, reeds aangemoedigd door Napoleon en overeenkomstig het woord van de profeet Obadja? Werden de vier monsters uit *Het Boek Daniel*, afspiegelingen van de vier wereldrijken der Babyloniërs, Meden en Perzen, Grieken en Macedoniërs niet door het Beest uit *Het Boek der Openbaring* gerepresenteerd? Stond het beeld van Nebukadnezar, dat werd verbrijzeld door een losgeraakte steen waaraan geen mensenhand te pas kwam, niet model voor de vier wereldrijken en als zodanig voor het Beest? Bilderdijk meende te weten van wel, al interpreteerde hij het vierde rijk anders dan hierboven: dat vierde rijk was niet het Macedonische rijk dat zich onder Alexander de Grote uitbreidde tot een wereldrijk, maar het Romeinse rijk dat onder de naam van het Heilige Roomse Rijk tot 1806 had bestaan: 'Daniël stelt het Roomse Rijk voor als van ijzer, maar benedenwaarts met leem gemengd, dat is, van ijzer, maar welk ijzer naar beneden in leem overgaat. Het leem is een aanplaksel om de ijzeren schenkels te voltooien, zonder welke het beeld niet volkomen zou zijn. Dit aanplaksel nu is, na de sloping van het Rijk onder Augustulus, de Frankische monarchie en het daaruit weer ontstane Rooms-Duitse Rijk, zodat het Roomse Rijk, de Frankische monarchie, het Duitse keizerrijk en het latere Frankrijk in dat beeld van Daniël, en zo ook in de 'Apocalyps', aaneenhangen.'[341] In *Bilderdijk en de Verlichting* is uitvoerig beschreven, hoe willekeurig zulke interpretaties zijn en hoe 'lukrake correspondenties binnen correspondenties' tot veronderstellingen konden leiden, die Bilderdijk voor waar aannam.[342] Zo was de steen in kwestie geen 'hoeksteen', maar een stuk van een kale rots, waarin hij niettemin Jezus herkende, omdat het 'droombeeld' van Nebukadnezar

erdoor werd vernietigd.[343] In *Teekenen der Tijden* (1813) is de kern van zijn eschatologische verwachtingen reeds terug te vinden, die hij later uitspon tot een steeds vernuftiger systeem van eigentijdse waarnemingen. Net zo gemakkelijk als hij Napoleon in diens hoedanigheid van het Beest inwisselde voor het Roomse Rijk, wisselde hij het Roomse Rijk in diezelfde hoedanigheid voor Lodewijk XVIII in en steeds stond hijzelf als eerste versteld van zijn ontdekkingen.

Het Beest met zijn volgens de apostel Johannes zeven koppen en tien koninklijke hoeden, kronen of tulbanden (waarvan hij er kennelijk drie niet eens dragen kon) strekte zijn macht over zeven bergen uit, die met de zeven Duitse keurvorsten als steunpilaren voor de keizer van het Heilige Roomse Rijk konden gelden. Het was natuurlijk ook mogelijk, dat de zeven koppen evenzovele heersers uit het huis Bourbon symboliseerden, dat wil zeggen zes koningen vanaf Henri IV tot en met Lodewijk XVII, inclusief de regent Philippe d'Orléans, wat Lodewijk XVIII tot de achtste koning stempelde. In beide gevallen moest men de achtste keurvorst of koning als 'Stedehouder Gods' vereenzelvigen met het Beest. Aangezien de paus als plaatsbekleder van Christus net zo'n enge band met de 'Stedehouder Gods' onderhield als de hoer met het Beest, was het duidelijk uit welke hoek de antichristelijke wind waaide. Wie had er in 1801 een concordaat met paus Pius VII gesloten? Ten tijde van Napoleons bewind was het aantal koningen sterk toegenomen, maar precies tien van hen hadden zich met hem verenigd. Volgens *Het Boek der Openbaring 16:19* zou Frankrijk in drieën moeten worden opgesplitst, maar dat was na de slag bij Leipzig (1813) niet gebeurd. Omdat tijdens de daarop volgende vredesonderhandelingen te Wenen de wederoprichting van het oude 'Roomse Rijk' werd nagestreefd, moest Napoleon wel terugkomen om het de genadeslag toe te brengen. Ongeacht of hem dat gelukt was, waren er andere redenen om in Napoleon het Beest te zien. Telde men de regent Philippe d'Orléans in het rijtje van zeven 'keurvorsten' niet mee, dan was niet Lodewijk XVIII maar Napoleon de achtste 'keurvorst'. Had hij niet in concreto een 'beeld' of 'afbeelding' van het rijk van Karel de Grote en het Romeinse keizerrijk weten te schetsen? Het is net alsof Bilderdijk voor zichzelf twee opties wilde openhouden, zoals in het visioen van Johannes twee exemplaren van het Beest bestaan. In *Het Boek der Openbaring 13:11* en *12* wordt als voornaamste uiterlijk kenmerk van dit tweede Beest zijn horens van een lam genoemd, waardoor in negatieve zin de gelijkenis met Chris-

tus werd vormgegeven: 'Het had twee horens, net als van een lam, en het sprak als een draak. Voor de ogen van het eerste Beest oefende het heel diens macht uit.' Napoleon had volgens deze zienswijze namens Lodewijk XVIII macht uitgeoefend en sprak laatstgenoemde niet van het negentiende jaar van zijn regeringsperiode, toen hij in 1814 de troon had bestegen? In het Latijn betekent 'cornu' hoorn en kwam Napoleon niet uit Corsica? Bovendien betekent 'kor' in oostersе talen 'lam', dus, zo redeneerde Bilderdijk: 'Twijfelt men? De lamshoorns wijzen het uit!'[344]

Of was toch koning Lodewijk XVIII het Beest? Tot aan diens dood was Bilderdijk ervan overtuigd, dat de kans daarop het grootst was op grond van een even ingenieuze als unieke interpretatie van het merkteken van het Beest, het getal 666, dat in *Het Boek der Openbaring 13:17* en *18* expliciet wordt genoemd. Dit getal was volgens hem een naamcijfer: χ=600, ξ=60 en σ=6, precies de initialen van Lodewijk XVIII vormend, wiens voornamen in het Grieks χλοδοαιος ξαουηριος στανισλαος ofwel Lodewijk Xaverius Stanislaus in het Nederlands luiden. 'Vooraf was dit niet uit te denken, van achteren is het klaar,' voegde Bilderdijk er bij wijze van quod erat demonstrandum* aan toe.[345] Een bijkomend bewijs voor zijn stelling was gelegen in de ogenschijnlijk tegenstrijdige informatie over het aantal koninklijke hoeden, kronen of tulbanden door Johannes gegeven. Hoe konden tien hoofddeksels op zeven koppen worden gedragen en waarom reduceerde Johannes dit aantal van tien later tot zeven?[346] Volgens *Het Boek der Openbaring 17:12* verwijzen de tien hoofddeksels naar de tien koningen die tegelijk met de opkomst van het Beest macht zullen verwerven. Welnu, stelde Bilderdijk triomfantelijk vast, tijdens het bewind van Henri IV waren er zeven koningen en tijdens dat van Lodewijk XVIII tien. Dus moest laatstgenoemde wel het Beest zijn.[347] Maar bezag hij zijn chiliastische hersenspinsels met een afstandelijker blik, dan hield hij onder verwijzing naar *Het Boek der Openbaring* vol: 'De gehele economie van de 'Apocalypsis' is afhankelijk van de tijdverdeling der eerste vier zegels.'[348] Deze hadden betrekking op een periode van 2000 jaar na de geboorte van Christus. In *Teekenen der Tijden* heette het: 'Die 2000 jaar wordt in vier tijdperken verdeeld en deze zijn de eerste vier zegels. Elk tijdperk is zevenmaal 70 jaar, makende 490 jaar, die viermaal genomen de 2000 jaar vervullen op 40

* wat bewezen moest worden

jaar na, die het leven van Jezus begrijpen.'[349] Zo bezien, zou het einde der tijden rond 2000 na Christus kunnen plaatsvinden, in welk geval zijn verlangen naar het Vrederijk,-dit wenkend alternatief voor de Franse Republiek-, niet tijdens zijn leven zou worden vervuld.[350] Wat hem betrof mocht dat al veel eerder het geval zijn, om welke reden hij in *Uitboezeming* (1795) een blijk van wishful thinking had gegeven:

> Ach! Heb ik de onafzienb're keten
> Dier toekomst van noodlottigheên,
> Voor 't menselijk oog niet af te meten,
> Wel eens onwillig afgebeên?[351]

Nee, hij wilde graag, in het verlengde van zijn doodsverlangen, oog in oog met zijn Verlosser staan, maar was zich tevens van twee valkuilen bewust: ten eerste kon het er verdacht veel op lijken, dat een gebeurtenis van de eerste orde zich in zijn eigen tijd aankondigde, terwijl hij in werkelijkheid toch het slachtoffer van een of andere 'vervangingsgedachte' of correspondentie dreigde te worden, en ten tweede diende hij op grond van *Matteüs 24:43* en *Het Boek der Openbaring 3:3* te beseffen, dat niet alleen de dood als een dief in de nacht komt, maar ook de Messias. Hij kende dus dag noch uur, of zoals hijzelf het uitdrukte: 'Het gezwel wordt kwalijk geopend, eer het rijp is geworden.'[352] Vormden de Poolse pogroms niet een teken van doorslaggevende betekenis,-anders dan hij had gedacht-, omdat Joden in de diaspora niet massaal naar hun eigen land terugkeerden, dan sprak hij daarover als over de 'geboorteweeën van de Messias'.[353] Hij zat er weer eens naast met zijn voorspellingen, maar de gebeurtenissen waarop deze betrekking hadden, maakten de wederkomst van de Messias niet minder urgent!

Met de beste bedoelingen bezield had hij zich op het terrein van de Bijbelse exegese begeven, waarvoor hij meer bronnen raadpleegde dan wie ook vóór hem gedaan had. Origineler dan alle kerkvaders bij elkaar interpreteerde hij elke chiliastische passage in de Bijbel en stelde hij anderen vervolgens van zijn bevindingen op de hoogte. Hoe goed besefte hij zijn wetenschappelijke reserves niet te mogen laten varen bij de aanvang van dit karwei, en hoe enthousiast liet hij zich gaandeweg door het verschiet van een hemels Vrederijk meeslepen. Mocht hij zich vergissen, dan deed dat voor zijn gevoel niets aan de

geplande wederkomst van de Messias af. Ter bemoediging van de smalle gemeente vergiste hij zich dan in commissie. Kennelijk was de nood nog niet hoog genoeg gestegen om Hem uit de wolken te zien neerdalen, wat aan de reeds gebleken urgentie van Zijn wederkomst niet de minste afbreuk deed. Hij toonde begrip voor het feit dat 'elke voorspelling tot aan haar volkomene en eigenlijke vervulling toe, telkens opnieuw door gebeurtenissen wordt afgebeeld en als vernieuwd, die inderdaad bevestigingen der profetie zijn, maar in zekere zin als een provisionele vervulling kunnen en mogen worden aangemerkt'.[354] Maar datzelfde begrip hield ook al te gemakzuchtig een concessie aan zijn voorspellend vermogen in. Was hij zich daarvan bewust, dan moest hij schoorvoetend zijn ongelijk bekennen en een extra beroep op zijn 'lijdelijkheid' doen: 'Wij weten toch, dat de ene gebeurtenis in de orde van Gods voorzienigheid een afschaduwing van de andere vormt. Wij weten, dat de voorspellingen des Bijbels tot troost zijn, maar dat die troost op geen duidelijk inzicht, doch alleen op een berustend vertrouwen in Gods wijsheid en goedheid steunen mag.'[355] In *Gedachten omtrent de toekomst van 't koninkrijk van Christus* (1813) verontschuldigde hij zich voor het door hem vertekende beeld van de waarheid als gevolg van correspondenties en zijn eigen gebrekkig inzicht. Men zou in dit opzicht enige terughoudendheid van hem mogen verwachten, als dat niet te veel gevraagd bleek te zijn. Op het hysterische af en dus allerminst 'lijdelijk' interpreteerde hij echter de tekenen des tijds, overtuigd als hij ervan was te leven in de 'epoque van het vale paard'. Wie daarop zat? Zijn naam was 'Dood' en de hel volgde hem met een heel leger duivels na, aan wie God de vrije hand gaf om te doen wat zij niet laten konden.[356] Was er in *Het Boek der Openbaring 9:17-19* sprake van een paard met een slangenstaart, dan zag hij er de loop van een kanon in en bracht hij de 'tienduizendmaal tienduizenden' exemplaren daarvan in verband met 'rijdende artillerie'.[357] Hingen er rook en sulfer boven een aan Johannes geopenbaard gevechtsterrein, dan waren dat natuurlijk de sporen van karabijn- en pistoolschoten, die in de verbeelding van deze apostel 'uit de muil der paarden' schenen te komen.[358] En zo tuigde Bilderdijk dat vale paard op, tot 'komische verontwaardiging' van Kollewijn, maar tot wanhoop van zichzelf: 'O dat vale paard met de Dood daarop en de aardappelen en de Rumfordse soep aan zijn zijde hangend en de koepokstof om de muil. 't Heeft nu tenminste 370 jaar gereden, maar zal haast aan het einde zijn. Och, dat het daar wa-

re!'[359] Die soep werd door lokale overheden uitgedeeld aan armlastigen om bedelarij tegen te gaan. De voornaamste bestanddelen waren door de graaf van Rumford naar de jongste wetenschappelijke inzichten op het gebied van voedzaamheid vastgesteld en omvatten gorten, erwten, aardappelen (waarop Bilderdijk als zelfstandig voedsel ook al gebeten was), wittebrood en azijn. Zijn werkelijke bezwaar gold het georganiseerde karakter van liefdadigheid, want daardoor werd het aan christenen onthouden hun 'caritas' in de praktijk te brengen. Niet alleen speelden ondoorzichtige correspondenties (en in het verlengde daarvan Bijbelse allegorieën), gebrekkig inzicht en onzekerheid over het einde der tijden hem parten, wanneer hij dat trachtte te berekenen of voorspellen, maar ook de moraal die hem verhinderde in tal van situaties in te grijpen. De goddelijke voorzienigheid, zo zou men het extreem kunnen formuleren, mocht van hem niet worden tegengewerkt door goede handelingen te verrichten. Tussen 1816 en 1823, toen Da Costa's *Bezwaren tegen de geest der eeuw* verscheen, legde hij steeds meer nadruk op dit soort ethische aspecten, of deze nu binnen zijn eschatologische verwachtingen pasten of niet.

Wat in deel 3 van deze kroniek wegens bisschop Ushers tijdrekening aan de orde is gesteld,-Bilderdijks misrekening van millennia om de zondvloed op de nieuwste geologische bevindingen af te stemmen-, komt ook in zijn berekeningen van het einde der tijden tot uitdrukking.[360] Of hij zich nu baseerde op de vierdelige *Sacred Theory of the Earth* (1684-1690) van Thomas Burnet, of op het daarin genoemde *Dictum Eliae*[361], op de *Oracula Sibyllina* (1545) of op profetische boeken uit het Oude Testament over de vier wereldrijken, van welk laatste rijk Augustinus aannam, dat het door de kerkelijke stadstaat vervangen was-, op *Het Boek der Openbaring* of op dwaze onthullingen als *A revealed knowledge of the propheties and times* (1794) van Richard Brothers, steeds zat hij er met zijn voorspellingen naast.[362] Toch bleef hij zich het aureool van een ziener aanmatigen, niettegenstaande de zoveelste 'madness in his system'. Het paste bij een zo gecompliceerd karakter als Bilderdijk bezat, dat hij niet alleen omzichtig, met het nodige voorbehoud en onzeker over het einde der tijden orakelde, maar ook met grote stelligheid. 'Ik durf het hier te herhalen,' zo schreef hij aan een vriend, 'de tekenen der tijden waarschuwen ons, met bedaardheid en in verzekerd uitzicht op het einde, om de tegenwoordige toestand aan te zien zonder eigenwillig vooruit

te lopen.'[363] Dat 'eigenwillig' sloeg op het niet door hemzelf gewonnen, maar door God gegeven inzicht, waardoor hij zich liet leiden: 'Nooit was ik onderneemziek, maar volgde in geheel mijn levensloop de wenkende hand van God.'[364] Ook daaraan ontleende hij zijn zelfverzekerdheid op het gebied van Bijbelse exegese, wat soms uitmondde in de welgemeende verzuchting dat men de dingen niet moeilijker moest maken dan nodig was. Over één oplossing van de vele raadsels in de 'Apocalyps' schreef hij, dat met het einde van het Romeinse Rijk het einde van de Rooms-Katholieke Kerk bedoeld moest zijn: 'Deze oplossing is, met de geschiedenis vergeleken, duidelijk, en wordt dagelijks door alle fysieke, politieke, kerkelijke, zedelijke en wetenschappelijke gebeurtenissen klarer en meer en meer ontwijfelbaar en alles is hoogst eenvoudig.'[365] Volgens één van zijn rekensommen zouden sprinkhanen de mensheid vijf maanden moeten kwellen, die op 150 jaar neerkwamen, waarna de jongste dag zou plaatsvinden. De tijdrekening van Usher scheen wonderwel met het *Dictum Eliae* overeen te stemmen, want die dag brak na ongeveer 6000 jaar aan, gebaseerd op de omzetting van zes scheppingsdagen in zesmaal 1000 jaar dan wel na drie periodes van elk 2000 jaar vóór, onder en na de wet van Mozes. De sprinkhanenplaag moest zich al tijdens Bilderdijks leven hebben gemanifesteerd, maar dat was nergens uit gebleken. Zo eenvoudig vielen alle raadselen uit *Het Boek der Openbaring* nu ook weer niet op te lossen. Resoluut hakte de dichter de knoop door: 'Beslissen wij derhalve niets, zolang ons de toepassing van dit teken niet klaar wordt!'[366] Misschien werkte zijn eigen onnauwkeurigheid hier een vergroting van het raadsel in de hand, want volgens *Psalm 90* duren vijf maanden 417 in plaats van 150 jaar en onmiddellijk voorafgaand aan de jongste dag zou de sprinkhanenplaag niet eerder dan 1850 na Christus merkbaar geweest kunnen zijn. Hoe dat ook zij, hij wist zeker dat de wereld zich spoedde naar de 'aanbraak' van de jongste dag.[367] Veranderingen 'in ons zonnestelsel' en 'in de loopkring onzer aarde' wezen daarop, zodat 'dit van God verlaten land' aan zichzelf was overgeleverd en dus 'ter verwoesting overgegeven. Ja, wat meer is, geheel dit zonnestelsel waartoe wij behoren, bereidt zich ter sloping.'[368] Giftige haringkoppen en een toename van de geboorte van twee- en drielingen wezen eveneens op de nadering van het einde der tijden, welk proces niet weinig werd versneld, doordat voornoemde haringkoppen tot 'mestspecie' hadden gediend om op hun beurt allerlei gewassen te vergiftigen.[369] In

1818 schreef Bilderdijk aan Wiselius, dat 'alle berekening volstandig op 1848 uitlopen, maar zo de jaren der openbaring (als wel probabel is) jaren van 360 dagen zijn, maakt dit 1823 of 1824.'[370] Waarom 1848? Joris van Eijnatten geeft het antwoord: 'Tussen Henoch en Christus heeft de 'Christenkerk' gedurende 56 geslachten bestaan. Bilderdijk vermoedt dat er tussen de komst en de wederkomst van Christus eveneens 56 geslachten zullen zijn. Eén geslacht is 33 jaar, zodat de wederkomst in 1848 moet plaatsvinden.'[371] Kinderlijk eenvoudig, nietwaar? Er was minstens één man die er anders over dacht en Bilderdijk met allerlei vragen over diens berekeningen van het einde der tijden bestookte.

Hendrik Tydemans was als historicus in de opkomende wetenschap van de statistiek geïnteresseerd. Zijn exacte invalshoek op de geschiedenis bepaalde ook de aard van zijn vragen aan Bilderdijk. Een voorbeeld daarvan is deze retorische vraag: 'Een paar kleine aanmerkingen zijn ons voorgekomen, die u mij wel vergunt u voor te stellen. In het stuk: *Teekenen der Tijden* telt u in het Beest uit *Het Boek der Openbaring:13* acht hoofden en wijst die aan, maar het Beest heeft er immers slechts zeven?'[372] Bilderdijk antwoordde hem: 'Ik geloof u op uw woord dat ik kwalijk acht hoofden voor zeven heb geschreven (ik verschrijf mij telkens), maar het zij genoeg, dat de zeven hoofden zeven opeenvolgende koningen zijn en het Beest zelf de achtste is, zoals de tekst luidt.'[373] Bij deze eerder vermelde berekening van de zeven heersers over het vierde rijk, had Bilderdijk drie Romeinse keizers niet meegeteld en bij de zeven heersers uit het huis Bourbon de regent wel. Waarom telt u 'in de successie (en het getal) der Romeinse keizers' Galba, Otho en Vitellius niet mee, vroeg Tydeman hem, 'wat tegen de gewoonte en, om zo te zeggen, tegen de historische traditie is' en waarom telt u 'onder de Franse koningen, om het getal vol te krijgen, Lodewijk XVII wel mee, die nimmer een daad van koningschap verricht heeft of erkend is geweest? Zelfs telt u, als zelfstandig vorst, de regent van het rijk mee, wiens tijdperk wel, vooral voor het bederf der zeden en des rijks zeer gewichtig was, maar die toch slechts Lodewijk XV als koning representeerde.'[374] Bilderdijk had kort en krachtig 'daarom' kunnen antwoorden, maar hij koos voor een omslachtiger versie van hetzelfde antwoord: 'Galba, Otho, en Vitellius zijn niet meer keizers geweest dan bijvoorbeeld Vindex of Scribonianus. Dat de senaat hen een ogenblik heeft erkend, doet er niet toe. God erkende ze niet, en dus tellen zij niet mee.'[375] Waar haalde

hij de zekerheid vandaan, dat de erkenning van deze keizers door de senaat er niet toe deed en dat God hen niet erkende? Dat durfde Tydeman hem niet te vragen, die op zijn vragen over de regent en Lodewijk XVII evenmin een bevredigend antwoord kreeg: 'De regent heeft niet suo nomine* geregeerd. Neen, maar een allermerkwaardigste epoque gemaakt, eer Lodewijks (des XV) persoonlijke regering begon, en geregeerd op zijn wijze, ja, een van de opmerkelijkste trappen daargesteld, die de voortgang der volkshistorie kentekenen, en zulks in meer dan één opzicht. 't Komt op de koningsnaam niet aan, die hadden ook de keizers niet. Wie suo jure (quocumque titulo, regis aut proregis aut tutoris)** regeert, behoort tot de categorie van basileus***,' antwoordde Bilderdijk, en wat die andere Lodewijk betreft: 'Lodewijk XVII heeft niet geregeerd. Hij behoefde niet te regeren, genoeg is het, dat hij een korte tijd koning was, en niemand anders dan hij gedurende die korte tijd regeerde.'[376] Alsof hij begreep beter zelf een antwoord op zijn vragen te kunnen geven, vroeg Tydeman hem, 'of er een bijzondere reden was voor de twee hoorns van het Corsicaanse Lam? Misschien was deze niet nodig, daar het volgens de natuur is. Misschien kon men het nu verklaren door te wijzen op Napoleons dubbele keizerlijke regering.'[377] Opgetogen meldde Bilderdijk hem: 'Uw explicatie van de twee ramshoorns is volmaakt goed, en, als in alle profetie behoort, a posteriori opgemaakt, want a priori moet die van nature onverstaanbaar zijn.'[378]

Voor zijn godsdienstige opvattingen, zijn religieuze gevoelens en (ontdaan van christelijke restricties) zijn spiritualiteit in het algemeen en voor zijn eschatologische verwachtingen in het bijzonder geldt, dat Bilderdijk zich als door een magneet voelde aangetrokken tot gelijkenissen. Ging hij nader op de uitwerking van sommige gelijkenissen in, dan konden de zeven koppen van het Beest met hetzelfde gemak op de zeven Romeinse keizers vanaf Augustus terugslaan als op de zeven keurvorsten van het Heilige Roomse Rijk. Hugo de Groot had al in 1640 een verhandeling in het Latijn geschreven, waarin hij Trajanus als de door Johannes bedoelde antichrist aanwees. Na eindeloos gegoochel met keizers en tegenkeizers in 69 na Christus, wees Bilderdijk Trajanus echter als een geschikte kandidaat voor het Beest

* onder zijn eigen naam

** rechtens (met welke titel van koning, regent of voogd dan ook)

*** Grieks woord voor 'koning'

af, want men kon wel diens voornaam 'vergrieksen' tot Ουλπιος en daarin vervolgens het getal 666 herkennen, of net andersom, maar Trajanus had zichzelf bij zijn troonsbestijging uitgeroepen tot Caesar Nerva Trajanus, niet Ουλπιος, waarmee de argumenten van Hugo de Groot vervielen.[379] Wie het Beest onder de Romeinse keizers zocht, zou zich moeten realiseren, dat de vader van de 'Roi de Rome', het adelaarsjong, de beste papieren had. Wanneer men zich in dit soort bespiegelingen verdiept, krijgt men de indruk dat 'alles' voor Bilderdijk (en dus niet alleen de dood in de zin van 'alles Vergängliche') een gelijkenis was.[380] De allegorie, met tal van vergelijkingen binnen één vergelijking, zet elk beeld en object waarnaar wordt verwezen dubbel op losse schroeven. Hij drukte zich er zo over uit: 'Allegorie is een uitdrukking die, behalve wat zij door woord en zijn voorwerp wil zeggen, nog op een ander voorwerp doelt,' waarna hij gechoqueerd uitriep: "Maar zo is alles allegorie."[381] Dat laatste inzicht gaf hem een vrijbrief om overal correspondenties in te zien en het schijnbaar ordenend vermogen van een ander, die daarin iets lukraaks zou menen te ontwaren, te reduceren tot een niet minder aanvechtbaar denksysteem. Een consequentie van zijn eigen denksysteem is dan, dat de volgorde van belangrijkheid waardoor het ene denkbeeld zich van het andere onderscheidt, er niet wezenlijk meer toe doet. Een Romeinse keizer kan voor een Duitse keurvorst doorgaan, een zoon voor zijn vader en omgekeerd. Uiteindelijk komt alles op hetzelfde neer, zo moet hij gedacht hebben, en wat men voor verscheidenheid aanziet, berust op een misverstand of 'onvolkomen toeschemering', zoals hij het zelf noemde: 'Nee, de gehele Natuur is één, haar werking is één, onveranderlijk één; zichzelf niet slechts gelijk, niet slechts eenstemmig, maar waarachtig één en daardoor is het één een beeld van het ander. En het is alleen onze onvolkomenheid, onze onvatbaarheid voor een omvatting van dat één, onze bepaaldheid tot een gebrekkig en zijdelings, stuksgewijze aanzien van een onvolkomen toeschemering (die wij opmerken en waarin wij berusten, omdat wij het ware zien niet kennen, ja, daar geen denkbeeld van hebben), die ons indrukken van verscheidenheden geeft, die inderdaad niet bestaan.'[382] Voor zijn eigen 'raison d'être' speelde de rede een minimale rol,- daarin onderscheidde hij zich van de meeste Verlichtingsfilosofen-, maar het innigst zelfgevoel des te meer. Dit steeds in net iets andere bewoordingen herhaalde pleidooi voor irrationaliteit kan men als een paradoxale correspondentie of constante in zijn werk beschouwen,

omdat het zo rationeel was onderbouwd: 'Ons verstandelijk zien is even bedrieglijk door onvolkomenheid als ons lichamelijk zien, maar dit laatste wordt grotendeels door ons verstand, dat het zowel met behulp van de ondervinding als op wiskundige gronden verklaart, toegelicht, terwijl het gezicht van het verstand de toelichting van een hoger geestelijk werktuig ontbeert om het van vals zelfbedrog te zuiveren.'[383] Daarvoor in de plaats komt een hogere vorm van zelfbedrog, die het verstand uitschakelt en de weg vrij voor mysticisme maakt (mysticisme is een vorm van mystiek waarin met uitzondering van de 'ratio sufficiens' de ratio geen enkele rol speelt): 'Hogere geestelijke invloed alleen kan dit,'-Bilderdijk bedoelt, dat alleen God sturing aan een zich ontwikkelende (totaal)visie geven kan-, 'en waar dit plaatsgrijpt, verandert heel het innigst zelfgevoel van de mens, en al wat daaraan verknocht is. Hij verliest zijn zelfstandigheid, zijn wil, zijn wezen, en wordt gans afhankelijkheid in vereniging met de mens geworden godheid die dan in hem leeft en waarin hij, om het aldus te noemen, 'versmelt' en 'verzwolgen' wordt.'[384] Zo bezien was Bilderdijk zichzelf niet, toen hij door het denkbeeld van het naderende Vrederijk werd gegrepen en zijn eschatologische verwachtingen daarop afstemde.

Hoewel hij van veronderstellingen uitging die soms kant noch wal raakten, sloop er door zijn interpretatie van de allegorie een postmodern element in zijn filosofie, waardoor hij eerder als de heraut van de newagebeweging dan als de Vader van het Réveil kan worden beschouwd. Tot zulke veronderstellingen behoorde het vernuftig geconstrueerde parti-pris, dat de Rooms-Katholieke Kerk niets van het Vrederijk wilde weten, uit vrees voor inmenging van buitenaf in het wereldlijk gezag van de paus. De Nederlands Hervormde Kerk deelde diezelfde vrees, het optreden van de Wederdopers in Münster indachtig.[385] Dat de wederkomst van de Messias geen christen onberoerd zou laten, kwam niet in hem op, evenmin dat ook de paus zich als een hijgend hert naar de bron zou spoeden, wanneer de tekenen der eindtijd eenmaal waren vervuld. Een ander voorbeeld van een dwaze veronderstelling als gevolg van 'lukrake correspondenties binnen correspondenties' is gelegen in Bilderdijks kijk op de maan. Wat bazelden natuurkundigen over planeten en hun wachters, 'alsof onze maan, de maan die wij kunnen waarnemen, niet slechts een schijnmaan zij, en niet inderdaad het paradijs is, ja, het Eden, na de schuld door onze voorouders bedreven van de boeg der aarde afgeslingerd,

en daarboven zijn eigen loopbaan vervolgend in een revolutie wier afloop nog niet is bereikt!'[386] Keek hij naar boven, dan zag hij het begin en einde van de schepping in één blik: de maan herinnerde hem aan het paradijs en boven de wolken stapelden zich schimmige gestalten op waaruit de Messias zich elk ogenblik kon losmaken. In *Bilderdijk als denker en dichter* (1906) vergeleek Herman Bavinck de spiritualiteit of al te levendige fantasie van zijn held met die van Nietzsches Übermensch. Men zou ook kunnen spreken van een botsing tussen twee theorieën, waarvan de ene bedenker God min of meer monddood verklaarde en de andere het levende Woord wilde verkondigen, alsof zijn leven ervan afhing: 'Het ideaal van Bilderdijk lag hoger en was rijker van inhoud. Wat de liefde van zijn hart had opgewekt en hem telkens weer tot zijn kunst inspireerde, dat was de verheerlijking Gods, de aanbidding van al Zijn deugden gezamenlijk in het goddelijk wezen Zelf en in al Zijn werken, en dies de geestelijke eenheid van al het geschapene, de harmonie der menselijke persoonlijkheid, de inrichting van huisgezin en staat en maatschappij naar vaste goddelijke ordeningen, de vrijmaking van wetenschap en kunst uit de banden van het eigendunkelijk verstand, de triomf der liefde over alle eigenwaan en zelfzucht, in één woord het onzienlijk en eeuwig koninkrijk Gods, dat zich in Christus over de wereld uitbreidt en eens in heerlijkheid van uit de hemel op deze aarde verschijnt.'[387] De apotheose van Bavincks boek maakt de triomf van de liefde ondergeschikt aan de zegeningen van het Vrederijk, die alleen ten volle kunnen worden genoten, indien het 'Vergeef ons onze schulden' tot een voor iedereen concreet resultaat heeft geleid. Nietzsche had geen omkijken naar God, maar ervoer des te meer pijnlijke momenten bij de verwezenlijking van zijn 'amor fati', terwijl Bilderdijk God had leren vrezen, omdat Hij niet iedereen vergaf. Wie die laatste woorden van het Onzevader gedachteloos bad, mocht niet van de veronderstelling uitgaan, 'dat men geen schuld jegens God kan hebben, omdat men Hem niets kan misdoen en Hij evenmin kan worden vertoornd'.[388] Neologen in hun zorgeloosheid waren die mening toegedaan, maar hij wist wel beter. Het Onzevader werd tegenwoordig verkeerd gelezen: 'Wat zegt deze bede? Wat zegt het gehele gebed des Heren de tegenwoordig levenden? Wat denken zij hierbij: 'Uw Koninkrijk'? Wat bij: 'Uw naam worde geheiligd!' Zij, die de spot drijven met de christelijke stelling, die Gods verheerlijking ten doel heeft en het einde der tijden inhoudt. Wat betekent 'Uw wil geschiede!'

volgens hen, die God geen Voorzienigheid, geen wil toeschrijven, maar hun eigen wil dienen? Wat betekent 'Verlos ons van het kwade', volgens wie geen kwaad erkennen, maar het bestaan daarvan tegenspreken. Van 'Leid ons niet in bekoring', spreek ik niet eens, wat toch de bijzondere Voorzienigheid insluit. Maar zelfs het bidden om 'het dagelijks brood voor het heden',-hoe paart zich dat met het opleggen en opstapelen van kapitalen?'[389] Zulke gedachten bekropen een man die jaloers op een 60-jarige Romein was: zo iemand hoefde niet meer te stemmen en mocht in een hoekje zitten te suffen.[390] Maar hij, Bilderdijk, bespeurde overal activiteiten van neologen waartegen hij zich geroepen voelde in het geweer te komen. Misschien schaarde hij hen te gemakkelijk onder de 'tegenwoordig levenden',-wie viel daar trouwens niet onder?-, zij het dat hun planning hem prikkelde. Zij deden het ogenschijnlijk kalm aan, wachtten geduldig op het moment dat de oudste dominees in het land gestorven zouden zijn, waarna zij hun slag zouden slaan. Dit proces werd genoemd 'de stam van vooroordelen niet vellen, maar de wortels zachtjes losmaken, opdat de boom vanzelf zou omvallen'.[391] Daar wilde hij graag een stokje voor steken, al school er in de nietigheid van die beeldspraak een element dat hem slecht beviel. Hij moest zich desnoods in zijn eentje verweren tegen zowel atheïsten, als andersdenkende gelovigen in de gedaante van neologen en le Sage ten Broek.

De immer kritische Tydeman, die zijn vragen zo gedoseerd en diplomatiek mogelijk aan Bilderdijk stelde, wilde niet alleen van hem weten welke berekeningen aan diens voorspelling van het einde der tijden ten grondslag lagen, maar ook waarom hij zich binnen de taalkunde vooral tot de etymologie voelde aangetrokken. Als hoogleraar in Leiden ontwikkelde Hendrik Tydeman een grote belangstelling voor economie naast statistiek, in welke vakken hij later de erfprins zou onderrichten, ter ondersteuning van zijn eigenlijke vak geschiedenis. Met zijn veelzijdige interesses op het gebied van exacte en taalkundige wetenschappen (waaronder geschiedenis gerekend werd) stelde hij geen vragen waarvan Bilderdijk het recht om die aan hem te stellen zou kunnen betwisten. Toch had deze er niet altijd zin in hem antwoord te geven: 'Het is moeilijk en lastig u in een brief aan te tonen, dat wezenlijk de analyse van één woord tot de ontwikkeling van de gehele, ja van alle taal leidt, en alle woorden in hun weg mee opneemt of voort doet spruiten. Ik heb er onlangs Da Costa een les van 2 à 3 uur over gegeven ter gelegenheid van het woord 'wa', the-

ma van water, gewaad (kleed) enz. Ik kan daar nu niet in treden, maar wat komt er als uiterste resultaat uit voort? Dat elk denkbeeld, van welke fenomenen ook, en elk gevoel of besef, slechts een floddereren is van een enig grondgevoel, dat is onze aanhankelijkheid aan een enig wezen, dat is God. Intussen is het in de aanschouwing der uitvloeiende reeksen van denkbeelden, die de innige etymologie aanbiedt, alleraangenaamst en allerverlustigendst.'[392] Op 5 augustus 1816 berichtte Meinardus Tydeman hem, logerend op de pastorie van zijn schoonzoon te Beusichem, dat hij als emeritus hoogleraar te Leiden op het volle traktement van f 2800,- was aangesteld.[393] Zonder reguliere pensioenvoorzieningen was een hoogleraar in ruste, met een relatief jong gezin, er financieel slecht aan toe, maar dat probleem was de oude Tydeman tenminste bespaard gebleven. Zijn zoon kwam net terug van een reisje door Duitsland en bezat de tact, zonder bedragen te noemen, Bilderdijk te wijzen op vacatures in het noorden des lands, waar meerdere professoren met emeritaat waren gegaan. [394] In de maand september discussieerden de beide vrienden over koetjes en kalfjes, in casu het geslacht van de Nederlandse leeuw dat, tegen de verwachting van Hendrik Tydeman in, prominent op officiële staatsstukken diende te prijken. Hem was ter ore gekomen, dat het secretariaat van de Tweede Klasse geen f 500,- maar f 700,- opleverde: 'Dat is toch een object van consideratie en waarlijk niet om weg te smijten.'[395] Hij maakte die opmerking, omdat Bilderdijks mogelijke verhuizing naar Leiden een definitief afscheid van het Koninklijk Instituut zou inhouden. Zou hij in Amsterdam blijven, dan kon hij bijna het equivalent van het salaris van Tydemans vader verdienen, indien hij zijn secretariaatswerkzaamheden van de Tweede Klasse mocht combineren met zijn koninklijk pensioen. In zijn brieven aan beide Tydemans stak Bilderdijk zijn weerzin tegen de Amsterdamse magistratuur niet onder stoelen of banken. Net zoals hij de kring van neologen moeiteloos uitbreidde tot de 'tegenwoordig levenden', verweet hij het stadbestuur: 'Men is listig ten verderve, maar voor waarheid en goed even onvatbaar als onverschillig.'[396] Door zijn veelvuldige contacten met regenten en reders ving hij in het najaar van 1816 iets over de afschaffing van de slavernij op, wat hem al net zo boos maakte als hun benoemingsbeleid op het Atheneum Illustre. Hij zag er geen oplossing voor een mensonterend probleem in, maar een quasi menslievende daad die met opstand tegen het wettig gezag en tal van gruwelen gepaard zou gaan. Nog altijd koesterde hij

het ongelijkheidsideaal, dwars tegen één der voornaamste principes van de Franse Revolutie in.[397]

Zwaarmoediger dan ooit gaf hij zijn oudste zoon raad, die aan boord van de *Hoop en Fortuin* ergens tussen Noorwegen en Portugal voer. Julius had een woord als 'vergenoegd' gebruikt om zijn leven op volle zee te beschrijven, wat hem op dit moralistisch commentaar van zijn vader kwam te staan: 'Wat gij geniet, geniet het als een geschenk van Hem en met dankbaarheid jegens Hem, en veracht of verwaarloos ook niets, want dit is God in zijn gaven verachten. Misbruik ook Zijn weldaden niet, want dit is Hem honen. Maar wees blijmoedig in alles en toon uw evenmens liefde, deelneming en behulpzaamheid. Zo zult u van anderen bemind en in uw hart gelukkig zijn.'[398] Voor mensen van nu is het moeilijk voorstelbaar, hoe een vader zijn zoon iets kon aanbevelen,-blijmoedigheid-, waarvan hijzelf in zijn dagelijks leven geen enkel blijk gaf en hoe hij het prijzenswaardige betoon van 'liefde, deelneming en behulpzaamheid' kon rijmen met een pleidooi voor de instandhouding van de slavernij. Zijn andere zoon, Lodewijk, scheen hem nog te jong toe om op identieke wijze moralistisch 'bevaderd' te worden: 'Mijn Lodewijk groeit braaf, is vol geest en leven, en vrij gezond, ofschoon teder van gestel. Hij is thans 4½ jaar oud en zei onlangs aan Mama, dat hij (zijn lichaam dat hij met zijn hand betastte) niet zelf iets onder woorden bracht of dacht, maar iemand die in hem zat, en die toch 'hij' was, ofschoon 'hij' dat lijfje niet was. Wat dunkt u van deze innige beschouwing van zijn denkvermogen, en erkenning van de ziel als onderscheiden van het lichaam? Dit kind is poëet geboren, want het schrijft alle voorwerpen leven, gevoel, en wil toe, zoals mij heugt, dat ik het in mijn jeugd deed…'[399] Tezelfdertijd gaf hij goede raad aan zijn 'voedsterzoon', Isaäc da Costa, die op het punt stond naar Leiden te vertrekken: 'Voor het tegenwoordig ogenblik is 't het best, u volstrekt op het systeem als zodanig toe te leggen om door het kandideren te geraken, wat het gehele studeren geruster en vrijer maakt.'[400] Wat hemzelf betrof, klonk er onmiskenbaar iets van heimwee naar Leiden in zijn woorden door, want waar kon hij zich nuttiger maken dan juist daar? Alsof Isaäc da Costa kwartier voor Bilderdijk moest maken, vertrouwde zijn leermeester hem toe: 'Van dag tot dag gevoel ik mijzelf meer en meer te ontvallen. En wat zal ik verricht hebben in geheel een leven, dat alleen bestuurd is geweest door de zucht om nuttig te zijn?'[401] Op de één na laatste dag van 1816 bleek hij met zijn kwekeling eer te hebben ingelegd, want

Hendrik Tydeman berichtte hem vanuit Leiden: 'Da Costa is vertrokken zonder mij bepaald te waarschuwen en heeft mij daardoor beroofd van 't genoegen u te zeggen welk een allerliefst, accuraat en toch modest examen in Romeins recht hij onlangs hier heeft afgelegd.'[402] De toen achttienjarige Isaäc da Costa maakte furore met zijn gedichten, waaronder Valckenaer in 1817 het dramatische dichtstuk *De Perzen* zou roemen. Hij werd steeds meer in het kamp van Bilderdijk ingelijfd, wat hem in het oog van anderen al even uniek maakte als zijn leermeester. Deze complimenteerde hem met het allesbehalve objectieve oordeel van Valckenaer: 'Dit doet mij in het bijzonder een groot genoegen, omdat ik zijn strengheid in het oordelen en, ik mag zeggen, partijdigheid tegen al wat van mij niet is, ken, voortgevloeid uit zijn oude vooringenomenheid met mij, die hij van zijn vader schijnt te hebben overgenomen.'[403] Het was dus eigenlijk een verdacht compliment, gebaseerd op een vooroordeel, waarvan de negatieve aard werd gecompenseerd door de goede band die er tussen hen bestond.

Wilde de uil van Minerva niet langer deel uitmaken van de 'uilenkooi', althans als secretaris of voorzitter van de Tweede Klasse, dan moest hij zo spoedig mogelijk naar Leiden verhuizen. Indien het contract met zijn huisbaas in Amsterdam per 1 mei 1817 afliep, zo ried Hendrik Tydeman hem na de jaarwisseling aan, moest hij rond die datum een woning in Leiden zien te betrekken. Even stribbelde Bilderdijk nog tegen: onttrok hij niet te veel studenten aan Siegenbeek, wanneer hij zich daarginds als privaatdocent zou vestigen? Nee, stelde Tydeman hem gerust, 'maar ga niet tegen hem acharneren'.[404] Dat was de dichter geenszins van plan, die zich voornam in de oudste universiteitsstad van Nederland 'de waarheid' te gaan doceren. Hij identificeerde zich met 'de waarheid', was er als het ware de verpersoonlijking van en meldde Tydeman, hoe averechts het met het Nederlandse volk gesteld was, dat het 'of mij of de waarheid' wilde horen.[405] Dat had hij zich al eerder afgevraagd zonder zelf averechts te reageren, want dan zou hij het volk de keuze tussen hem en onwaarheid hebben gelaten. Kon Tydeman voor hem niet een huis met een huur van f 200,- per jaar op de kop tikken? Dankzij zijn even vrijgevige als dichterlijke huisbaas in Amsterdam was hij aan een lage huur gewend, zoiets moest in Leiden toch ook mogelijk zijn? 'Wees niet beducht voor verantwoordelijkheid,' stelde hij op zijn beurt zijn vriend gerust, 'het kan mij naar het idee dat ik van een huis van f 200,- heb,

niet tegenvallen.'[406] Da Costa vulde in januari 1817 in, wat zijn leermeester onder 'de waarheid' verstond. Tydeman en zichzelf met 'wij' aanduidend, schreef hij, dat 'wij' klaagden 'over het gemis aan een goede historie van deze landen, en het verijdelen van onze hoop, dat gemis door u hersteld te zien. Hij heeft mij verzocht, dat ik, gelijk hij van zijn kant, alles zou trachten te doen om u tot het weer opvatten van een zo onontbeerlijk werk te bewegen.'[407] Dankzij de averechtse tijden die zij allen onder koning Willem I beleefden, durfde Isaäc da Costa hem te verzekeren, 'dat men hier in het algemeen geheel anders over Wagenaar denkt dan te Amsterdam, en dat verreweg de meeste jongelieden van enige smaak de noodzaak voelen om uit andere bronnen de kennis ener zo belangrijke geschiedenis als die van hun vaderland te putten'.[408] Da Costa haalde met andere woorden het oude plan van Tydeman uit de kast om Bilderdijk de *Geschiedenis des Vaderlands* te laten onderwijzen. Deze had er wel oren naar en verzocht zijn vriend *De ondergang der eerste wareld* aan een uitgever te slijten, zodat hij met het oog op de naderende verhuizing niet zonder financiële middelen zou komen te zitten. Maar hij stelde wel twee voorwaarden aan de verkoop van zijn manuscript: ten eerste wilde hij er niet een voor de uitgever bestemde nieuwe kopie van maken en ten tweede weigerde hij zijn manuscript aan een boekhandelaar te laten zien, opdat de uitgever zich een idee over de handelswaarde ervan zou kunnen vormen: 'Zo laag ben ik nooit gevallen!'[409]

De waarheid van Bilderdijks colleges verdroeg zich vanaf de aanvang niet met de geest van eensgezindheid en onvoorwaardelijke bereidheid om compromissen te sluiten, die het vaderland in zijn greep hield. Siegenbeek hield in zijn betoog *Over de handhaving van den echt Nederlandschen geest* een krachtig pleidooi voor wat later het 'poldermodel' is gaan heten, zij het dat hem alleen de door alle partijen gedeelde uitkomst van het overleg interesseerde en niet de onderliggende standpunten die in het overleg met elkaar moesten worden verzoend. Alleen door zich één te tonen zou het vaderland zich tegenover zijn buurlanden weten te handhaven: 'Hoe zullen wij dan onze zucht tot onafhankelijkheid in de beoefening der fraaie letteren en kunsten duidelijker, hoe anders aan de dag kunnen leggen, dan door ook in dezen het echt Nederlandse karakter te doen uitblinken en alzo onze zelfstandigheid te openbaren?'[410] Siegenbeek beantwoordde zijn eigen vraag in deze geest: 'Niet ten onrechte wordt

daarom zelfs de wegneming van alles wat in het oorspronkelijke volkskarakter minder prijszenswaardig mocht wezen, als gevaarlijk aangemerkt, omdat hetzelve doorgaans met het goede en lofwaardige zo nauw verenigd en daarin als ingeweven is, dat het verlies van het eerste dat van het laatste met zich mee dreigt te slepen...'[411] Nu er eindelijk een koninkrijk onder Oranje in Nederland was gevestigd, moest het verleden van de patriotten worden doodgezwegen. Nu er een rekkelijke geest onder christenen in het algemeen en protestanten in het bijzonder heerste, moest het bestaan van religieuze tweedracht worden genegeerd. Mocht het vuur onder de nationale doofpot zelfs niet worden aangewakkerd? Bilderdijk voelde zich door Siegenbeeks beroep op nationale zwijgplicht totaal niet aangesproken, maar dat was meer het gevolg van verbittering dan van vrijmoedige bedenkingen. Nationale ijkpunten in de Nederlandse cultuur werden de Hervorming, de 'worstelstrijd tegen Spanje, de uitvinding van de boekdrukkunst door Laurens Janszn. Coster en de strijd tegen bijgeloof (meer dan ongeloof).[412] Eenvoud en soberheid werden als kenmerken van het ware gekoesterd, hoewel de Nederlandse cultus van de eenvoud niets met Winckelmanns 'edele eenvoud' en 'stille grootheid' te maken had. Om dat te verduidelijken vergeleek Gert-Jan Johannes een aalbes met het Parthenon.[413] De vaderlandse variant van eenvoud en soberheid hield een min of meer volks realisme in, dat ruim baan voor de platheid en kluchtige invallen van Brederode en Huygens maakte, een huishouden van Jan Steen of een herbergscène van Cornelis Troost verkoos boven een kerkinterieur van Pieter Janszn. Saenredam en aan de gecompliceerde gedachtegangen van Bilderdijk, evenals aan theorievorming in welke tak van wetenschap dan ook, een broertje dood had. Jeronimo de Vries stelde een retorische vraag over dit onderwerp, waarin hij een pleidooi voor eenvoud en soberheid leek te houden ten koste van zijn vriend Bilderdijk: 'Wie bevordert meer het nut van zijn evenmens? Hij, die armen aan het werk, kinderen ter school, bedelaars van straat, blinden, doven en stommen tot het licht der kennis helpt, of hij, die over de menselijke volmaaktbaarheid en hemelse aanleg, met klimmende voortgang, redekavelt, en zijn eigen kostwinning, ten nadele van vrouw en kinderen, tot schade en schande van zichzelf, verwaarloost?'[414] Praktische Verlichtingsfilosofie won het in zijn ogen van de theoretische gedachtevorming die ook daaraan ten grondslag lag.

Feith paste volkomen in het hier geschetste beeld van de pragmaticus. Een theorie over de schoonheid mocht van hem niet te abstract, niet te 'droog en afgetrokken' worden. Zij moest voor leken, met name voor kunstenaars zelf, begrijpelijk blijven en nuttige wenken geven. Daarbij paste de gedachte, 'dat de gemeenzame volkstoon, ook in de beste werken, nodig is, wil men algemeen gelezen worden'. Hij wilde blijkens zijn vele voorredes geen wetenschapper zijn, maar streefde 'praktisch nut' na. Als zodanig verzekerde hij: 'Ik ben nimmer een vriend van leerstelsels geweest.'[415] Bilderdijk verschilde fundamenteel met hem van mening: hij stoorde zich aan de te grote eenvoud van Feith, diens simplisme, nog afgezien van hun verschillende politieke en godsdienstige opvattingen. In zijn nadagen te Amsterdam, bij de overdracht van zijn werkzaamheden voor het Koninklijk Instituut, kwam hij Feith opnieuw tegen, waarna hun correspondentie tijdelijk herleefde. In het voorjaar van 1817 wekten de 'effluviën van het gebladerte' koortsaanvallen op, waarover hij schriftelijk en mondeling tegenover Feith uitweidde. Dat kwam hem jaren later op een reprimande van een plotseling wel erg meelevende Kollewijn te staan. Het najaar stemde hem somber, de zomerhitte kon hij niet verdragen, alleen de droge kou in de winter vond genade in zijn ogen: 'Het was dus erg jammer, dat de zon hem ook 's winters hinderde.'[416] Op 3 april klaagde hij over zijn lichamelijke en geestelijke achteruitgang, die door Feith niet moest worden onderschat: 'Mijn verzwakking is zeer groot en neemt aanhoudend toe, benevens de scheurende hoofdpijnen waaraan ik van jongs aan onderhevig was, doch die met de jaren een bijzonder karakter aannamen, dat mij altijd voor *mania* beducht maakte, waartoe mij de vorm van mijn voorhoofd een buitengewone geschiktheid scheen aan te duiden.'[417] Hij klaagde over Amsterdam: 'Ik lijd zeer veel. Inzonderheid is mij de lucht dezer vervuilde en half bloot liggende modderkanalen hoogst nadelig, zowel als mijn eega. Mijn leven hangt thans aan het verlaten van Amsterdam. Een vochtig jaar heeft mij geheel het spier- en zenuwgestel verwoest, en geen wintervorst heeft de verslapte vezelen enigszins kunnen herstellen.'[418] En hij klaagde over het Koninklijk Instituut dat nu juist Feiths hoogachting genoot: 'Het is Lodewijks instelling niet meer, en ik houd mij derhalve voor ontslagen. Laat het nu een Concordia, een pijpjesrokersgezelschap, een Midassencollege worden, het gaat mij thans niet meer aan, en ik zie met een hijgend verlangen de dag tegemoet, die mij van dit rampvol leven en gruwel-

toneel van dwaasheden en schelmstukken thuis zal voeren.'[419] Kollewijn vatte de situatie aldus samen: 'De stad, waar het hem niet bevalt, is een gruwelnest, een hel. Wie het niet met hem eens zijn, noemt hij domkoppen, geboefte, ellendelingen, duivels. In zulke ogenblikken is hij zo verbitterd, dat ook het dierbaarste hem hatelijk toeschijnt. Ligt het geluk in huiselijk heil?'[420] Het antwoord op die vraag diende kennelijk 'nee' te luiden, maar was dat wel juist? Omdat Feiths vrouw inmiddels was overleden, ging Bilderdijk op hun beider huiselijke omstandigheden in en daaruit bleek aanvankelijk het tegendeel van wat Kollewijn suggereerde: 'Ik kan mij uw treurige toestand van weduwnaarschap zeer wel voorstellen, en dikwijls beklaagt u mijn hart. Wie de troost zijner wederhelft mist, ach, wat bleef dien dat hem in de behoefte van 't ledige hart kan bevredigen! Waarlijk, men noeme het dweperij of niet! De vrouw bindt ons nader aan God en de geestenwereld. Zij heeft iets vooruit boven ons mannen, en de balsem van haar troost is uit de hemel. Haar liefde overtreft ook de onze in kracht en zuiverheid. Ja, dikwijls herdenk ik met troost en genoegen de gelukkige jaren onzer enge vriendschap, die bij mij nooit door enige gelijkaardige is vervangen. Maar ondanks haar troost en verkwikking erken ik u, dat die tijd mij niet minder wreed viel dan enig ander tijdvak uit mijn leven. Ik heb mij nooit in deze wereld kunnen voegen. Ik paste daar nergens en de genoegens des levens (zo zij heten) waren mij altijd slechts smarten en kwellingen in een andere gestalte.'[421] Misschien had Kollewijn toch gelijk en vond Bilderdijk bij zijn vrouw en vrienden slechts troost, terwijl hij zijn heil in bovenaardse sferen zocht. Hij wilde zich oprecht moeite geven om zijn vriendschap met Feith nieuw leven in te blazen, maar dan moesten zij eerst de tussen hen gerezen misverstanden uit de weg ruimen. Konden zij dat? Hij betwijfelde dat ten zeerste en achtte hen pas na hun dood tot een hartelijke verstandhouding in staat: 'Soms komt de wens wel eens bij mij op, dat wij onderling ons de geschiedenis van ons hart mochten meedelen. Ik zeg 'van ons hart', want wat is al 't overige? Ik zeg 'wij', want wij zouden elkaar verstaan en wie zouden dat beter kunnen? Maar wij zullen elkaar eenmaal, van inwendig af, leren kennen en alles zal ons klaar wezen, wat nu een raadsel schijnt.'[422] In afwachting van betere tijden onthield hij zich nadrukkelijk van een oordeel over Feiths gedichten en sprak hij liever in algemene termen over hun gemeenschappelijk verleden en hun soortgelijke kwalen in het heden: 'Gij sukkelt dan ook steeds aan hoofdpij-

nen? Geloof mij, wij hebben beiden de werktuigen der verbeeldingskracht te veel geweld aangedaan, in een tijd, toen wij nog niet genoeg meester over onszelf waren om ons onze krachten en aanleg recht ten nutte te maken. En in de ouderdom boeten wij allen voor de dwalingen onzer jeugd.'[423]

Zijn eigen gedichten bevatten een zonderlinge melange van 'badinage' en 'hoge ernst', naar hij Tydeman op 23 maart 1817 verzekerde.[424] Behalve een gedicht over de maan had hij als in een niet te stuiten stortvloed van woorden *Aan de Moedermaagd* en *De Dieren* geschreven, welk laatste leerdicht kort voor zijn vertrek uit Amsterdam afzonderlijk zou verschijnen. Hij gaf in *Aan de Maan* geen blijk van zijn eerder vermelde visie op de maan als een verloren paradijs dat zich na de zondeval had losgescheurd van de aarde, maar wel van een mythologische interpretatie van de nachtgodin (of 'nachtgodes', zoals Bilderdijk zei).[425] Met dezelfde kracht waarmee de maan winden of de 'luchtvoogd' temde, de getijden veroorzaakte en spelt tot 'vette tarwe' liet gedijen, liet ze 'knellende angsten' van mensen wijken en 'sterkte en moed' waar nodig herrijzen.[426] Haar invloed op de menselijke geest moest niet worden onderschat, want de hersenen van mens en dier zwollen of slonken door haar toedoen. 'Een harder aard moog dees uw macht beperken', hoopte hij, waartegenover stond: 'De zwakk're voelt door u 't gekrenkte hoofd bewerken.'[427] Wonderlijke hersenspinsels zijn daarvan het gevolg, zodra het oog 'op 't zilver van uw stralen het zwervend geestendom' zag neerdalen. Zelf toch al geneigd zijn 'moegedragen' stofkleed de wormen toe te werpen, hijgde Bilderdijk naar de ether, 'waaruit ge u het lichaam beeldt, dat aan 't gevoel ontslipt en door de nevels speelt'.[428] Hij zag zijn gestorven kinderen voor zich van wie hij dankzij de maan een liefdesteken hoopte te ontvangen: 'Daalt ge uit hoger sfeer, o reikt mij uit de handen dier kind'ren die 'k beween, met bloedende ingewanden, een liefdesteken!'[429] Het ontroerendst in dit gedicht is de relatief lange passage die hij aan zijn levende zoon Julius op zee wijdde:

> Komt*, blaast mij lieflijk toe, wanneer bij 't eenzaam waken,
> Mijn hand de dichtpen grijpt, of luist'rend naar het kraken
> Der stormbui, om mijn zoon, geslingerd op het meer,
> Den traan eens vaders vangt, in 't afzijn dubbel teer,

* Deze aansporing laat zich lezen als een gebiedende wijs enkelvoud.

En voert mijn zucht tot hem, waar de onbetrouwb're baren
Zijn steven lekken en begroeten onder 't varen,
En 't windje zich in 't doek laat spannen door zijn hand,
Waar mij 't geloei verschrikt op dit bestookte strand!
Ja, voert mijn zucht hem toe en brengt mij, bij dit kwijnen,
Versterking, troost en vreugd, en wellust in den zijnen.
Meldt, meldt mij, dat hij leeft en, steeds zijn afkomst waard,
De roerpin in zijn vuist veredelt door het zwaard![430]

Aan de Moedermaagd ademt, hoewel in dezelfde tijd als zijn gedicht over de maan geschreven, een allesbehalve mythologische sfeer. Het is opvallend, hoe moeiteloos Bilderdijk van de ene sfeer naar de andere kon overschakelen. Dit gedicht werd in *Nieuwe Uitspruitsels* opgenomen, dat in juni 1817 zou verschijnen. In een bijna roomskatholieke setting, als betrof het de uitleg van een aanroeping in een litanie, noemde hij de Moeder Gods 'de Volzuivere', 'de Hemelbloem, door een goddelijke hand uit Edens paradijs op 's aardrijks hei geplant'[431]. Het 'ongeschapen licht' was in haar schoot 'gezegen', maar hemelkoningin mocht zij al evenmin als middelares zijn. Wie haar toch als zodanig zou wensen te beschouwen, beging een 'beminnelijke' en 'mogelijk onschuldige dwaling'.[432] Bilderdijk was bijna zelf voor haar verleidingskunsten bezweken:

En ô! die aan uw kniên dien zuig'ling aan mocht schouwen,
Hoe wederhield hij zich, o edelste aller vrouwen,
Van hulde, een sterveling, een engel zelf' te groot,
En achtte u niet in Hem verengeld, ja vergood?[433]

Maar bijtijds kwam hij bij zinnen:

Maar neen, ik brenge u hier, bij het ruisen van mijn snaren,
Geen bede of wierook toe, geen offer op de altaren
Aan God geheiligd, en ontstoken tot Zijn hoon.
U hoonde ik, hoonde ik God in 't honen van uw Zoon.[434]

'Gaat dit aan?' zo vroeg Pierson zich af.[435] Kan men iets wat een 'beminnelijke' en 'mogelijk onschuldige dwaling' inhoudt, op één lijn stellen met het honen van God? Kan men Maria slechts in figuurlijke zin een offer brengen? Kan men als calvinist in een gedicht tot haar

bidden, in wier schoot 'het ongeschapen licht' is gezegen en die, zelf een toonbeeld van onschuld, toch in zonde werd ontvangen en geboren? Natuurlijk kan men dat niet, concludeerde Pierson; *Aan de Moedermaagd* is dan ook een zuiver voorbeeld van 'Mariolatrie met een protestants slot als tolkwijting aan het geweten'.[436] Nog geen jaar later voegde Bilderdijk zijn eigen versie van het 'Stabat mater' aan zijn oeuvre toe, ten teken van zijn innige verbondenheid met Maria: 'Mocht mijn harte innig delen in uw smarte.'[437] Dat verlangen onderscheidt een calvinist niet wezenlijk van een rooms-katholieke gelovige, wat het interconfessionele karakter van zijn godsdienstige opvattingen eens temeer benadrukt.

Het wekt geen verwondering, dat hij, ter afwisseling van al zijn preoccupaties met het Beest, wilde getuigen van zijn dierenliefde. Dat heeft hij in *De Dieren* gedaan, waarin hij ondanks zijn bezwaren tegen de toen al in de kern aanwezige 'evolutieleer' in de moderne zin des woords,-de wereldwijde kloof tussen een door God geschapen mensenpaar en de zich trapsgewijs uit het niets en 'lagere' levensvormen ontwikkelende 'hogere' levensvorm in de gedaante van homo sapiens-, de mens onafscheidelijk van alle dieren achtte. Of dat in overeenstemming met de christelijke leer was of niet, interesseerde hem nauwelijks, want met de Ohi-indianen stelde hij zich op het standpunt, dat hij samen met zijn hond eeuwig zou voortleven.[438] Zelfs als er nooit een drink- en voederbak voor die hond in het huishouden van Bilderdijk klaarstond, in tegenstelling met soortgelijke nuttige voorwerpen bestemd voor de bok en ooievaar van Lodewijk, dan nog drukte hij met 'hond' zijn diepe verbondenheid met het dier in het algemeen uit. Een zoogdier kon volgens hem denken, welke cerebrale activiteit dus niet aan de mens was voorbehouden, zoals Descartes ten onrechte had beweerd.[439] Zich voornamelijk baserend op de filosofie van Andrew Ramsay, Leibniz en de Bijbel bouwde hij een eigen theorie over het ontstaan van dieren op. In de hiërarchie van de schepping ten tijde van het aardse paradijs stonden engelen enerzijds 'in de schuts' van mensen, terwijl zij anderzijds boven hen verheven waren.[440] Hoe lichamelijker een wezen was,-hoe stoffelijker zijn uitdrukkingsvorm-, des te meer liet zich de 'wederschal' van zijn geest kennen: er bestonden tal van leibniziaanse afspiegelingen van de geestelijke waarheid, waarbinnen volgens Bilderdijk een strikte rangorde bestond.[441] De mens was per slot van rekening geschapen naar Gods beeld en gelijkenis, maar moest het niet in zijn hoofd halen om

zich met Hem te vergelijken. Vanuit die hiërarchie gedacht zocht een deel van de gevallen engelen de mensen na hun zondeval op. Vervuld van een diep berouw hulden zij zich voortaan in de kerker van een dierlijk lichaam, 'waarin hun hart gedwee nederbukt'.[442] Dieren zijn dus engelen die van hoogmoed tot slavernij vervallen zijn, rechtstreeks de plaats van Eva innemend, toen de vrouw 'met gaadloos minvermogen' over de man heerste, dat wil zeggen toen er nog geen wederzijdse afhankelijkheid in seksueel opzicht tussen man en vrouw bestond.[443] Uit jaloezie op hun liefde liet de slang zich gelden met alle ellende van dien. De leest van de dieren vervormde zich uit woede over wat er gebeurd was, totdat zij hun moderne aanblik hadden gekregen. Volgens zijn recensenten verkondigde Bilderdijk de stelling, dat dieren 'ingevleesde duivels' waren.[444] Om daar nu het mes in te zetten, vonden zij een onaangename gedachte, waarop de door hen aangevallen dichter reageerde door zijn al te kritische recensenten af te schilderen als honden: 'Laat ze maar blaffen en janken, als ze het kwispelstaarten moe zijn.'[445] De verongelijkte toon was er een van een man, die overal op onbegrip stuitte, terwijl hij in tegenstelling tot anderen de waarheid in pacht meende te hebben. In het voorbericht van *De Dieren* zette hij zijn standpunten aanvankelijk rustig uiteen. Het ging hem om de 'verstandhouding van de geestelijke wereld met de uiterlijke of liever zintuiglijke in beider innig verband, ja eenheid'.[446] Uitermate redelijk klonk ook zijn verzuchting: 'Mocht men de onvergelijkelijke Leibniz recht en innig verstaan en van alle Engelse filosofie het bloot opzamelen van natuurproeven behouden, het mensdom zou zeker minder geslingerd en gelukkiger zijn.'[447] Waarom hield hij zich dan niet aan zijn eigen stelregel ten aanzien van 'alle Engelse filosofie' en gaf hij zich aan de wilde speculaties van Ramsay over, als zouden dieren in staat zijn om via een lagere diersoort, zoals insecten, op te klimmen tot een hogere, zoals vogels, waarna zij als geliefde huisdieren weer tot engelen zouden kunnen reïncarneren?[448] Het antwoord op die vraag was gelegen in het antwoord op een andere vraag: 'Wie verstaat, of wie proeft er iets, als het de waarheid geldt? Daartoe zijn de leerstelsels in hun ronding, daartoe de toejuiching der wereld menigeen te lief.'[449] Menigeen ja, maar hem natuurlijk niet, omdat hij zich en detail in leerstelsels had verdiept en, godsdienstig als hij was, zich van wereldse overwegingen niets aantrok.

Eigenlijk is dit leerdicht helemaal geen lofzang op de dieren, een lyrische manifestatie van dierenliefde à la Sint-Franciscus, maar een ode aan het 'vermogend spraakgeluid', de taal, zoals die in het paradijs moet hebben geklonken, toen de ziel of 'band der wezens' voor het eerst weerklonk in een schijnbaar chaotische wildzang.[450] Het woord 'wederschal' voor een leibniziaanse afspiegeling liet dit reeds vermoeden, maar alsof het voor mensen van nu om de ontraadseling van een symfonisch gedicht van Olivier Messiaen zou gaan, sprak Bilderdijk de Alziel aan:

> O mocht ge een ogenblik het sterf'lijk zintuig strelen,
> Als toen ge in Edens hof der Serafijnen lied
> Aan 's mensen adem huwde, en aarde en bos en vliet,
> Van hemelweelde stom, de weergalm op deed vangen,
> Waarbij de praalzucht krijst van onze kunstgezangen
> En elk der woorden, vol van echte wijsheidsschat,
> Meer uitdrukte aan 't verstand dan heel onze aard bevat!'[451]

De Dieren is dus ook een lofzang op het menselijk oor, dat des te beter in staat lijkt een van oorsprong hemels geluid op te vangen, naarmate het zich meer stoort aan het onnatuurlijke karakter van poëzie. Met zijn complexe opvatting van de kunst der poëzie hemelde Bilderdijk de dichter minder op dan men geneigd is te denken, tenzij deze zich door de Alziel zou laten inspireren en dankzij zijn grote natuurlijkheid de kloof tussen hemel en aarde tijdelijk zou weten te overbruggen. Goede kunst heeft, zo bezien, met religieuze thematiek niets van doen, hoeveel dichterdominees zich ook Bilderdijks navolgers mochten wanen. Waarmee dan wel? Met het splijtende besef, dat mensen zonder het te weten van hun natuurlijke omgeving vervreemd zijn geraakt en alleen door tussenkomst van een kunstenaar hun band met God kunnen herstellen. Bilderdijk zelf diende de rol van middelaar tussen God of de Albezieler en het Nederlandse volk te spelen, wat hem een soevereine minachting voor zijn critici inboezemde. Toen hij nog geen letter van de kritieken op *De Dieren* had gelezen, voelde hij zich ver boven hen verheven: 'Ik voel dat, wat men ook gegispt heeft, ik de gispers neer kan bliksemen, en hetzij het onverschilligheid of hoogmoed is, die mij hen verachten doet, ik voel dat ik zonder mijzelf te verongelijken mij niet met hen kan afgeven.'[452] Hij wisselde hierover meer dan eens van gedachten met Wi-

selius, die hem openlijk tegen zijn critici wilde verdedigen. Bilderdijk trachtte hem daarvan te weerhouden om niet voor het oog van iedereen te worden opgejaagd als een nog veelbelovender prooi dan hij al was: 'U denkt wél (gunstig meen ik, en als vriend) over mij, en dit is mij dierbaar, maar laat mij liever in de duisternis, waar men mij graag in wil versmoren en vergeten.'[453] Zo werd de dichter van *De Dieren* zelf een dier, een prooi voor zijn critici wel te verstaan, die zich wegens zijn bij voorbaat geringe waardering voor hun werk en zijn krachtige opstelling met vluchtgedrag en ontwijkende manoeuvres gepaard gaande, vol overgave op hem stortten.

Hij bleef dat hele jaar 1817 met zijn leerdicht bezig, ook nadat het reeds verschenen was. In *Prediker 3:18-21* herlas hij met grote instemming, dat mensen niet meer dan dieren zijn, want zij worden door hetzelfde lot getroffen: 'Wie zal ooit weten, of de adem van een mens naar boven opstijgt en die van een dier afdaalt naar de aarde?'[454] Als een mens niet beter of slechter is dan een dier, maakte dat in zijn ogen diens afstamming van apen minder onwaarschijnlijk. Na de publicatie van *De Dieren* kreeg hij meer oog voor de chaos in de schepping, die zowel door het menselijk denken als door sommige diersoorten werd belichaamd. Zijn behoefte aan ordening was nog wel zo groot, dat hij enthousiast in een brief aan Wiselius melding maakte van sommige 'Bibeldeutungen': 'Ik vond daarin een betoog, dat God de wilde dieren niet als verslindend, en ook geen horzels en ongedierte of gewormte heeft geschapen, maar dat het ontstaan van dit alles een gevolg van de zondeval is. Dit stukje laat zich zeer wel rijmen met het grondgevoelen in mijn stukje van *De Dieren*.'[455] In *Over de schepping van slangen, gewormte en ongedierte* werkte hij deze theorie verder uit, voornoemde diersoorten als 'misgeboortes' beschouwend, dus als niet door God geschapen wezens, eerst na de zondeval ontstaan.[456] Hoe de slang in dat geval had bijgedragen aan het ergste wat de eerste mensen overkomen kon, verklaarde hij voor zichzelf door een andere 'leest' voor de slang te veronderstellen dan de thans bekende. De natuur was, hoe dan ook, nooit werkeloos: in een wereldwijde chaos, of minder onbestemd, in 'verrotting en verderving' ontwaakte steeds nieuw leven.[457] Hij stelde zich dat proces zo voor: 'Weke, vochtige lichamen werpen dat zonderlinge gewas, dat men schimmel noemt, op: de oppervlakte van harde lichamen wordt groen en begroeid. Uit de groeizaamheid en dierlijkheid ontwikkelt zich, in een bestendige om- en wederomwisseling van voort-

brenging, de kiem van andere groeiende en dierlijke wezens, en zekere wormpjes of insecten gaan bestendig met zekere schepsels en hun aangeboren ziektes of krankheden tezamen.'[458] Kon men op deze manier 'de dierlijke chaos' nog enigszins verklaren, moeilijker viel er een antwoord op de volgende vraag te geven: 'Vanwaar komt het azijnaaltje in de azijn, het infusiediertje in logen en in water opgeloste stoffen?'[459] Bilderdijk wist het niet en bleef voor deze varianten van de dierlijke chaos beducht, waarvan de onbegrepen werking net zo gevaarlijk voor een mens kon zijn als dierlijk magnetisme. Kon men de aantrekkingskracht van de ene mens op de andere niet als zodanig beschouwen? Leidde elke dans niet uit zichzelf tot al of niet ongewenste intimiteiten? Variërend van 'eenvoudige nadering' tot 'consummatoire omhelzing' lag er een groot gevaar op de loer, wanneer een man zich met een vrouw afgaf.[460] Daarover moest men niet lichtvaardig oordelen, want dierlijk magnetisme, onwillekeurig gepraktiseerd tijdens bals en danspartijen, eiste meer slachtoffers dan welke epidemie ook.[461] De oorzaak daarvan was gelegen in wat Beethoven 'die viehische Lust' placht te noemen, dierlijke hartstocht, waartegen geen man voortdurend weerstand bieden kon: 'De man, die met minachting neerzag op zoveel wat gewone mensen bekoort, kon niet dan met de grootste moeite, en zelfs dan nog niet altijd, zijn seksuele hartstocht beheersen.'[462] Een man kon met 'de zeer elastieke vingerslagen' van een strijker een vrouw letterlijk naar zijn hand zetten: 'Het is daarom, dat de verhittende dansen en omarmingen en omzwaaiingen aan de hand van een man, voor de vrouw of het meisje zo'n verpestend, zo'n zeden en ziel verwoestend, zo'n goddeloos kwaad zijn.'[463] Met zo'n kras standpunt maakte Bilderdijk zich geen nieuwe vrienden, het kostte hem al de grootst mogelijke moeite om zich in zijn bestaande vriendenkring te handhaven.

Zijn vriendschap met Wiselius kwam onder steeds grotere druk te staan, niet zozeer wegens het door hem ingenomen standpunt ten aanzien van dieren en de dierlijke chaos, waarvan het dierlijk magnetisme als een uitwas kan worden beschouwd, maar wegens de krasheid van zijn stellingen. De kritieken in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* hekelden zijn politieke en godsdienstige opvattingen, maar weidden daarover vooralsnog minder uit dan over zijn eindeloos gejammer. Toen hij in 1806 op weg was naar zijn vaderland had hij op zee gedicht:

Europa heeft geen kruiderijen,
Het Oost geen balsems voor mijn kwaal.

Dat was in een van zijn *Dichtstukjens op Zee*, zo bracht een recensent van *Nieuwe Uitspruitsels* de lezers in herinnering, terwijl hij meer dan een decade later kennelijk nog niet klaar was met klagen. Men mocht het echter betwijfelen, 'of het niet een weinig ondankbaar zij, dat een man, die nog zulke geestvermogens bezit, als hij hier weer aan de dag legt, en die dan, al vóór een dozijn jaren, de dood zo nabij was, als hij zich toen hield, zich zozeer in aanhoudend geklaag toegeeft'.[464] In zijn eigen toelichting op de titel van zijn jongste dichtbundel refereerde hij aan *Affodillen*, waarvan hij een kransje 'ten afscheidsgroet aan het daglicht' boven op zijn graf had gelegd, maar 'zouden door de reten des grafsteens niet nog enige lovertjes wassen?'[465] Bilderdijk deed het voorkomen, alsof een vriend hem die vraag had gesteld en vervolgens, uit verlangen naar meer, een greep had gedaan naar 'een handvol nieuwe scheutjes, die zich tegen de zerk opworstelden en een weg zochten'.[466] Niet hijzelf had het initiatief voor een nieuwe bundel gedichten genomen, maar zijn trouwe fans. Hoe zou hij ook tot zoiets in staat zijn? Hij was immers dood: 'De dode heft het hoofd uit zijn rustplaats, en ziet met verwondering, dat men nog aan hem denkt. Hij schenkt ook deze grashalmpjes, of wat het zijn mogen, gewillig en roept nogmaals vaarwel!'[467] Het was nog een prettige bijkomstigheid, dat de recensent er in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* geen gewag van maakte, dat de dichter voor een dode heel wat mans was en zijn valse bescheidenheid beter in toom wist te houden dan tijdens zijn leven. Allesbehalve uitgeblust stelde Bilderdijk zich op een nieuwe toekomst in Leiden in, alsof hij daar een nieuwe lente zou beleven, in plaats van de deksel van zijn doodskist dicht te doen, zich om te draaien in zijn graf (om zijn critici voor te zijn) en voorgoed zijn ogen te sluiten.

Privé had hij zich reeds op het privatissimum in die stad trachten voor te bereiden, toen Isaäc da Costa vanuit Amsterdam was vertrokken om zich onder de hoede van Hendrik Tydeman te stellen. Nu de eerste mei snel naderde,-de datum waarop huurcontracten voor woningen afliepen-, gaf hij zich opnieuw rekenschap van wat hij onder goed onderwijs verstond. Dat moest aansluiten bij het begripsvermogen van zijn studenten, ruimte openlaten voor domme vragen, de interactie tussen alle betrokkenen bevorderen en het belang van

buitenuniversitaire activiteiten voor de persoonlijke ontwikkeling van zijn studenten hoger stellen dan het belang van goed onderwijs zelf: 'Ook maakt de variëteit van begrippen der studenten de professor bekend met wat hij nodig heeft om duidelijk en nuttig te zijn, wat klaar en wat duister is. Dwaze vragen van een domme leerling doen soms de meer verstandigen meer goed dan verstandige lessen. Voorts onderlinge oefening en het kinderlijke zelfs van de slechtste disputen en disputeergezelschapjes, scherpen de geest, bepalen de aandacht, wekken liefhebberij en drift voor de studie. Met één woord, wat buiten het onderwijs is, onderwijst meer dan het beste onderwijs.'[468] Het elitaire karakter van Bilderdijks onderwijs, verwant aan de uitverkiezing van Gods volk en de zelfbenoeming van smalle gemeentes in Ulrum, Doeveren, IJsbrechtum en Rijnsaterwoude, kende ook zijn keerzijde! Privé beleefde hij kort voor zijn vertrek naar Leiden een zware teleurstelling, toen hem weliswaar het bericht van Julius' aanstelling tot adelborst ter ore kwam, maar hij zijn oudste zoon niet kon bereiken om hem het goede nieuws mee te delen. Die zwalkte ergens tussen Noorwegen en Portugal op zee, aan boord van een koopvaardijschip, wat hem zonder ministeriële goedkeuring twee weken na zijn benoeming op oneervol ontslag kwam te staan.[469] Daarover uitte Bilderdijk zich in zijn brieven aan Tydeman, waarin wegens zijn verhuizing een stroomversnelling in de maand april ontstond. Een serie brieven werd dagelijks gepost en beantwoord, sneller dan tegenwoordig het geval is. Wat waren zijn wensen? 'Ik heb nodig een spreekkamertje, een huiskamer, een studeer- of boekenkamer, een slaap- of kinderkamer, en mijn vrouw zegt, ook een keuken. Tuin of dergelijke verlang ik niet.'[470] Zou Tydeman met zijn wensen rekening hebben gehouden, dan hadden hij en zijn vrouw geen eigen slaapkamer gekregen. Op woensdag 23 april zou Wilhelmine naar Leiden reizen om zichzelf van Tydemans bevindingen op de hoogte te stellen. Niet zonder zelfhumor berichtte Bilderdijk zijn vriend, dat het hem beter leek thuis te blijven. Een even blinde als oude paai uit de virtuele (Bilderdijk zei 'imaginatieve') wereld keek zo slecht uit zijn doppen, dat het hem beter leek zijn vrouw niet te belasten met de aanwezigheid van het oudste en jongste kind op haar zoektocht in Leiden. Die kon evenwel wegens haar ziekte niet doorgaan, zodat een week voor de verhuizing niet vaststond waar zij met ingang van de volgende maand zouden wonen.

Onder het devies 'onbezien is onberouwen' moest Tydeman een huis op de Burg huren voor f 210,- of minder.[471] Bij ontstentenis van zijn eigen vrouw vond Bilderdijk het goed, dat diens vrouw het huis ter plekke zou gaan keuren. Ze vond het veel te klein, waarna een huis op de Herengracht met een huur van f 100,- in beeld kwam. Vanuit de verte dankte Bilderdijk zijn vriend voor alle goede zorgen, maar hij begon hem nu te knijpen en liet zijn dankbetuiging daarom van de voorwaarde vergezeld gaan 'mits gij mij met mijn boel niet op de straat laat, en dit zult ge niet'.[472] Voorts beloofde hij niet 'het lastige kind te zullen spelen' op de dag van hun verhuizing.[473] Hij zou los van zijn vrouw reizen, die hem met alle verhuisspullen en hun zoontje Lodewijk per trekschuit vooruit zou gaan. Volkomen passief, zelfs waar het zijn eigen bezigheden betrof, stelde hij zich al voor, hoe hij op die dag een aangenaam gesprek met zijn vriend zou voeren, terwijl zijn vrouw een kamer in gereedheid bracht, waar hij op zijn gemak kon 'zitten schrijven, ronddwarrelen en theewater bekomen'.[474] Het huis op de Herengracht mocht van hem op de ton van Diogenes lijken, als het maar niet de minste overeenkomst met de aarden pot vertoonde waarin Duitse geleerden deze Griekse filosoof plachten te huisvesten.[475] Op het allerlaatste ogenblik kwam Tydeman met een huis op de Hooigracht 33 aanzetten, dat voor f 130,- per jaar te huur stond. Daarin woonde een Joodse portretschilder, Davidson geheten, die in verband met de afhandeling van reeds gedane bestellingen niet eerder dan op 12 mei naar Rotterdam zou kunnen verhuizen. Mocht deze met de reeds gegeven toestemming van de huisbaas voorlopig de bovenkamer aan de voorzijde van het huis blijven gebruiken? Voor geen geld ter wereld stemde Bilderdijk daarin toe. Rust wilde hij hebben, rust en vooral geen gezanik aan zijn hoofd. 'Dus versta ik uw schrijven niet,' schreef hij aan Tydeman, 'wat dit punt van de kamer schijnt te veronderstellen.'[476] Het duizelde hem van de kamers en de goede stand van de huizen zelf of de mensen die daarin woonden: 'Maak in hemelsnaam, dat ik onder dak kom met mijn boeltje!' Nu werd hij echt ongeduldig, wat hij onder meer tot uitdrukking bracht in een voor Tydeman weinig vleiende vergelijking: *'Mon chancelier dira le reste,* zei Lodewijk XIV altijd, zo is het hier ook.'[477] Dus Tydeman was in zijn ogen een veredelde dienstknecht, die als zijn woordvoerder slechts had te doen wat zijn meester hem opdroeg. 'Ik word door al die voorstellen maar geslingerd,' voegde Bilderdijk hieraan toe, 'en steeds kranker van hoofd, en verklaar voor God, dat het mij zo voor

de ogen draait, dat ik niet weet noch begrijpen kan over welke woning of stand thans de kwestie zij.'[478] Hij verordineerde, dat zijn vrouw op 1 mei 1817 een leegstaand pand op de Hooigracht moest kunnen betrekken. Details kon ze Tydeman al evenmin geven als hijzelf, omdat ze voortdurend last van trillende handen had als gevolg van het inpakken van zijn boeken en het verrichten van andere werkzaamheden met het oog op hun aller verhuizing. Ze zou een meid en een schoonmaakster meenemen en hoopte, dat er op de kade minstens twee verhuizers voor haar klaar zouden staan. Tydeman bleef zich tot op het allerlaatst voor haar uitsloven, stond zijn eigen dienstbodes aan haar af, zodat Wilhelmine de eerste nacht te Leiden niet in het roefje van een afgehuurde trekschuit, maar in haar eigen schone bed zou kunnen slapen, en trachtte zodoende zijn vriend 'de grievende teleurstellingen ten aanzien van het toegezegde professoraat' te doen vergeten.[479] En Bilderdijk? Met enige vertraging arriveerde hij met zijn zoontje in Leiden. Uit dankbaarheid vroeg hij op 17 december van datzelfde jaar, of Tydeman hem een bedrag van f 7,- of f 10,- kon voorschieten: hij wilde de turfrekening contant kunnen betalen en zijn zaakwaarnemer Luzac was de stad uit.

Eindnoten

[1] Leliefeld (1). Blz.389.
[2] Leliefeld (2). Blz.162.
[3] Idem. Blz.240.
[4] Idem. Blz.368.
[5] Idem. Blz.334.
[6] W. Derks, *Double Bind*. Berlicum, 2014. Blz.13.
[7] Leliefeld (2). Blz.387.
[8] Idem. Blz.575.
[9] Idem. Blz.596.
[10] Idem. Blz.548.
[11] Leliefeld (3). Blz.16.
[12] Idem. Blz.164 en 165.
[13] Idem. Blz.278 en 279.
[14] Idem. Blz.346.
[15] Idem. Blz.348.
[16] Vos. Blz.c3r (digitaal).
[17] Leliefeld (3). Blz.548.
[18] Idem. Blz.452.
[19] Idem. Blz.452-453. Vergelijk het begin van dit citaat met: 'Help nu uzelf, zo helpt u God.'
[20] Idem. Blz.604.
[21] Idem. Blz.607.
[22] Kollewijn. Deel 2. Blz.43.
[23] Leliefeld (3). Blz.250 en 734 en 740.
[24] Kollewijn. Deel 2. Blz.53.
[25] Idem. Blz.46.
[26] Idem
[27] *De gefnuikte arend*. Blz.348.
[28] De Jong en Zaal. Blz.134.
[29] *DW*. Deel 9. Blz.198.
[30] Idem
[31] Idem. Blz.228.
[32] *Briefw.-Tydeman*. Deel 2. Blz.2.
[33] *DW*. Deel 7. Blz.158.
[34] Idem. Blz.157.
[35] Idem. Blz.160.
[36] Donkersloot. Blz.68.
[37] Idem. Blz.67.
[38] Idem. Blz.69.
[39] A. en M. Kagchelland. Blz.9.
[40] Idem. Blz.4 en 6.

[41] Idem. Blz.3.
[42] Blok. Blz.252.
[43] *Briefw.-Tydeman*. Deel 2. Blz.77.
[44] Idem. Blz.78.
[45] Sillem. Deel 2. Blz.353-354.
[46] (W. de Clercq), *Dagboek van Willem de Clercq, 1811-1844*. Deel 4. Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam. Blz.55.
[47] Naber. Blz.179.
[48] Zie ook Leliefeld (1). Blz.310.
[49] Van Limburg Brouwer. Blz.40-41.
[50] Da Costa. Blz.292-293.
[51] Naber. Blz.141-142.
[52] Zie Leliefeld (3). Blz.738.
[53] Naber. Blz.142.
[54] *DW*. Deel 11. Blz.155.
[55] *Briefw.-Tydeman*. Deel 2. Blz.10.
[56] Idem. Blz.6.
[57] Idem. Blz.11.
[58] Idem. Blz.5.
[59] Idem
[60] Idem. Blz.4.
[61] Idem. Blz.3.
[62] Idem. Blz.10.
[63] Idem. Blz.17.
[64] Idem. Blz.27.
[65] Idem. Blz.28.
[66] Idem
[67] Idem.
[68] W. Bilderdijk, *Vonnis van Jan Herman Muller*, UBL LTK 1127. Archief Leidse universiteit.
[69] Idem
[70] *De gefnuikte arend*. Blz.334.
[71] Idem. Blz.335.
[72] Kollewijn. Deel 2. Blz.384.
[73] *De gefnuikte arend*. Blz.334 en Kollewijn. Deel 2. Blz.384-385.
[74] Kollewijn. Deel 2. Blz.385.
[75] Idem
[76] Idem
[77] *Briefw.-Tydeman*. Deel 2. Blz.14.
[78] Idem. Blz.15.
[79] Idem. Blz.15-16.
[80] Idem. Blz.20.

[81] Idem. Blz.23.
[82] Idem. Blz.25.
[83] Idem
[84] Idem. Blz.26-27.
[85] Idem. Blz.32.
[86] Bril. Blz.140. Relatief lange tekstgedeeltes in 'vreemde' talen zijn ten gerieve van de lezer vertaald in het Nederlands. Zie voor de originele tekstgedeeltes de editie van dit boek uit 2015.
[87] *Briefw.-Tydeman*. Deel 2. Blz.15.
[88] OBvB: NA, 2e afd., aanw 1934 VIII 4 g.
[89] Idem. BM H 140.
[90] Idem
[91] Idem. NA, port. Falck, 34; UBA XXIII.D.8 (329-332): kopie 2de helft 19de eeuw.
[92] Idem
[93] Idem
[94] Idem
[95] *Briefw.-Tydeman*. Deel 2. Blz.50.
[96] De Jong en Zaal. Blz.92. Zie voor een iets afwijkende versie Leliefeld (3). Blz.434.
[97] Deze naar de tribuun Marcus Cincius Alimentus genoemde wet werd in 204 voor Christus aangenomen en daarna door keizer Augustus verlengd. Men zag er de deugden der voorvaderen in terug. Eigenlijk kan men er tot heden een exemplarische wet in zien, omdat zij ook een scherpe aanklacht tegen 'bonusgraaiers' inhoudt en pleit voor de onkreukbaarheid van overheidsdienaren.
[98] Dit houdt een bevestiging in van het derde element in Bilderdijks ideeënwereld, volgens Joris van Eijnatten: 'Hier gaat het om een aan de klassieke Romeinen ontleende ethiek die sterk heeft doorgewerkt in het 'wereldbeeld' van de vroeg-moderne aristocratie en grote betekenis hecht aan de eer, de 'honor'.' Zie Van Eijnatten. Blz.17.
[99] *Briefw.-Tydeman*. Deel 2. Blz.142, 151 en 152.
[100] Idem. Blz.160.
[101] Idem. Blz.137.
[102] Idem. Blz.32.
[103] Idem. Blz.36.
[104] Idem. Blz.37.
[105] Idem. Blz.44.
[106] Idem
[107] Kollewijn. Deel 2. Blz.61.
[108] Da Costa. Blz.147.
[109] Idem. Blz.147-148.
[110] Kollewijn. Deel 2. Blz.51.
[111] Bultink. Blz.67.
[112] Idem. Blz.71.
[113] Idem. Blz.72.

[114] *DW*. Deel 11. Blz.34.
[115] Idem. Deel 12. Blz.182.
[116] Idem. Blz.181.
[117] *Briefw.-Tydeman*. Deel 2. Blz.85.
[118] Leliefeld (3). Blz.487.
[119] *Briefw.-Tydeman*. Deel 2. Blz.183.
[120] Idem. Blz.184
[121] Idem. Blz.185.
[122] *De gefnuikte arend*. Blz.337.
[123] Idem. Blz.350.
[124] *Briefw.-Tydeman*. Deel 2. Blz.52.
[125] Idem. Blz.53.
[126] Idem. Blz.56.
[127] Idem
[128] Sillem. Deel 2. Blz.312.
[129] *Een eeuw rare kostgangers. Vereniging Het Bilderdijk-Museum 1908-2008*. Onder redactie van M. van Hattum, M. van Rooijen, J. van Eijnatten en G. Harinck. Amstelveen, 2008. Blz.206.
[130] *Briefw.-Tydeman*. Deel 2. Blz.45.
[131] OBvB: UBL Wilhelmine aan J. Valckenaer, 21 of 28 april 1815.
[132] *De gefnuikte arend*. Blz.339.
[133] Idem
[134] *Briefw.-Tydeman*. Deel 2. Blz.51.
[135] Idem. Blz.51-52.
[136] *DWVB*. Deel 3. Blz.277 en *Briefw.-Tydeman*. Deel 2. Blz.45.
[137] *Gedenkboek*. Blz.9.
[138] *Briefw.-Tydeman*. Deel 2. Blz.82.
[139] *Brieven*. Deel 3. Blz.279.
[140] *De gefnuikte arend*. Blz.346.
[141] *Briefw.-Tydeman*. Deel 2. Blz.60.
[142] Idem
[143] *De gefnuikte arend*. Blz.341.
[144] S. Gorter, *Over Bilderdijk*. In: *De Gids*. Jaargang 1869. Blz.477.
[145] Kollewijn. Deel 2. Blz.59-60 en L. Engelfriet. Blz.104.
[146] Idem. Blz.51.
[147] *DW.* Deel 9. Blz.194.
[148] *DWVB*. Deel 3. Blz.113.
[149] Idem. Blz.114 en 115.
[150] *DW*. Deel 9. Blz.373.
[151] Uitgever Geysbeek en Compagnon publiceerde in 1815 een *Lierzang* van Maria Petronella Woesthoven onder de naam van haar ex-man: M.P. Elter.
[152] *DWVB*. Deel 3. Blz.103.

[153] R. Honings, *De verguisde 'Rembrandt der dichters'. Bilderdijk in de context van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde.* In: *MBM*. Jaargang 27. Blz.9-16.
[154] *Vaderlandsche Uitboezemingen, door Mr. W. Bilderdijk en Vrouwe K.W. Bilderdijk. Te Leyden, bij L. Herdingh en Zoon. 1815.* In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1816. Blz.30.
[155] Kollewijn. Deel 2. Blz.78. Volgens Willem de Clercq was Bilderdijk als de Rembrandt onzer dichters 'hoog en verheven', maar daarnaast ook 'raadselachtig en duister'. Zijn oordeel vertoont enige gelijkenis met dat van Hendrik de Vries, zij het dat deze juist om die reden de voorkeur aan Bilderdijk boven Vondel gaf. Zie Leliefeld (3). Blz.540.
[156] *DW*. Deel 9. Blz.216.
[157] J. van Eijnatten, *'De man op het vale paard draaft steeds voort. Bilderdijk en het einde der tijden.'* In: *MBM*. Jaargang 13. Blz.1-12.
[158] Idem
[159] Zie blz.211. 'Zie blz.' slaat op dit boek.
[160] *Briefw.-Tydeman*. Deel 2. Blz.131.
[161] Kollewijn. Deel 2. Blz.141.
[162] *DW*. Deel 6. Blz.226.
[163] Idem
[164] Idem
[165] Idem. Blz.220.
[166] Kollewijn. Deel 2. Blz.140.
[167] *Briefw.-Tydeman*. Deel 2. Blz.153.
[168] Ellen Krol, *Onruststoker in een land van vrede. De receptie van Bilderdijks poëzie in tijdschriften van 1813-1831*. In: *MBM*. Jaargang 28. Blz.7-12.
[169] Idem
[170] *Vaderlandsche Uitboezemingen, door Mr. W. Bilderdijk en Vrouwe K.W. Bilderdijk. Te Leyden, bij L. Herdingh en Zoon, 1815.* In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1816. Blz.25. Zie ook *DWVB*. Deel 3. Blz.108 en 106.
[171] Idem. Blz.28. Zie ook *DWVB*. Deel 3. Blz.116.
[172] *Wapenkreet. Lierzang, door Mr. W. Bilderdijk. Te Amsterdam, bij M.F. Pieper en Comp., Opwekking aan de Nederlanders, door C. Loots. Lierzang, uitgesproken in den Amsterdamschen Schouwburg, enz. Te Amsterdam, bij J. ten Brink,Nederland en Frankrijk in Maart 1815. Lierzang, door M.P. Elter, geb. Woesthoven. Te Amsterdam, bij Geysbeek en Comp., Aan mijne Nederlandsche Landgenooten, bij het bezetten van Parijs door Buonaparte. Door J.S. Swaan, Rector der Latijnsche Scholen te Hoorn. Aldaar, bij J. Vermande.Het Verbond der Edelen in 1815. Door Mr. J. van 's Gravenweert. Te Amsterdam, bij M.F. Pieper en Comp*. In: *Vaderlandsche letteroefeningen*. Jaargang 1815. Blz.235.
[173] *DW*. Deel 7. Blz.98.
[174] Idem. Deel 13. Blz.210.
[175] *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek.* Onder redactie van P.C. Molhuysen en P.J. Blok. Deel 2. Leiden, 1912. Blz.159-160.

[176] *Briefw.-Tydeman*. Deel 2. Blz.154.
[177] Idem. Blz.325.
[178] A. Pierson, *Oudere tijdgenooten*. In: *De Gids*. Jaargang 1886. Blz.437 en Kollewijn. Deel 2. Blz.92.
[179] Van Eijnatten. Blz.628.
[180] *Briefw.-Tydeman*. Deel 2. Blz.III en 158. Zie ook *De gefnuikte arend*. Blz.342-343.
[181] Van Eijnatten. Blz.709.
[182] Bucher. Blz.10.
[183] Leliefeld (4). Blz.110.
[184] *De gefnuikte arend*. Blz.343.
[185] S. Vestdijk, *De laatste kans. De geschiedenis van een liefde*. 's-Gravenhage/Rotterdam, 1960. Blz.145.
[186] Idem
[187] *Brieven*. Deel 2. Blz.XII.
[188] S. Vestdijk, *De laatste kans. De geschiedenis van een liefde*. 's-Gravenhage/Rotterdam, 1960. Blz.146.
[189] *De gefnuikte arend*. Blz.350.
[190] S. Gorter, *Over Bilderdijk*. In: *De Gids*. Jaargang 1869. Blz.475.
[191] *Briefw.-Tydeman*. Deel 2. Blz.14.
[192] Frederiks en Van den Branden. Blz.68.
[193] *Gedenkboek*. Blz.129.
[194] *Briefw.-Tydeman*. Deel 2. Blz.155.
[195] *Gedenkboek*. Blz.129.
[196] A.J.A.M. Hanou, *Sluiers van Isis. Johannes Kinker als voorvechter van de Verlichting, in de vrijmetselarij en andere Nederlandse genootschappen, 1790-1845.* Proefschrift. Deventer, 1988. Blz.364.
[197] Idem. Blz.75.
[198] J. van Lennep, *Het leven van Mr. Cornelis van Lennep en Mr. David Jacob van Lennep, beschreven en toegelicht uit hun gedichten en andere oorspronkelijke bescheiden, en in verband met hun tijd beschouwd*. Deel 4. Amsterdam, 1865. Blz.55.
[199] Idem
[200] Van der Zwaag. Blz.131.
[201] J. van Lennep, op.cit. Blz.52.
[202] Idem. Blz.53.
[203] Idem. Blz.52.
[204] *De gefnuikte arend*. Blz.347.
[205] Da Costa. Blz.302-303.
[206] Idem. Blz.303.
[207] Idem. Blz.304.
[208] Idem. Blz.306.
[209] Van der Zwaag. Blz.131.
[210] *Briefw.-Tydeman*. Deel 2. Blz.136.

[211] Idem. Blz.148.
[212] Kollewijn. Deel 2. Blz.56.
[213] *DW*. Deel 12. Blz.372.
[214] *Briefw.-Tydeman*. Deel 2. Blz.146.
[215] Idem. Blz.145.
[216] Idem
[217] Idem. Blz.150.
[218] Idem. Blz.149.
[219] Idem. Blz.150.
[220] Da Costa. Blz.305.
[221] Idem. Blz.304-305.
[222] *Briefw.-Tydeman*. Deel 2. Blz.149.
[223] Idem. Blz.149 en 184.
[224] Leliefeld (3). Blz.692.
[225] *Brieven*. Deel 2. Blz.200-201.
[226] Idem. Blz.XI.
[227] Idem
[228] Idem. Blz.201.
[229] J. Meijer, *Isaac da Costas weg naar het Christendom. Bijdrage tot de geschiedenis der Joodsche problematiek in Nederland*. Proefschrift. Amsterdam, 1946. Blz.52.
[230] *Briefw.-Tydeman*. Deel 2. Blz.61.
[231] J. Meijer, op.cit. Blz.282.
[232] In zijn biografie over koning Willem I stelde Jeroen Koch vast, dat het 'gesjoemel met de stemmen' niet tot een Zuid-Nederlandse aangelegenheid beperkt bleef, maar een 'in Noord-Nederland ingeburgerde', zogenaamd 'democratische' gewoonte was om het decentrale bestuur niet geheel en al in zichzelf te laten vastlopen. Zuid-Nederland was 'une colonie meilleure à exploiter que Java'. Zie Koch. Blz.314.
[233] R. Honings, *Geleerdheids zetel, Hollands roem! Het literaire leven in Leiden 1760-1860*. Proefschrift. Leiden, 2011. Blz.186. De niet-uitgestelde staatsschuld van het noorden bedroeg f 575.500.000,- en die van het zuiden f 26.000.000,-. Zie Koch. Blz.308.
[234] Presser. Deel 2. Blz.610.
[235] Idem. Blz.630.
[236] Zie Leliefeld (3). Blz.727.
[237] W. Bilderdijk, *Juridique consideratiën en advys in causa I. Koning, te Bloemendaal*, UBL BPL 1034 III, map I.
[238] *Brieven*. Deel 4. Blz.4.
[239] W. Bilderdijk, op.cit.
[240] Idem
[241] Van der Zwaag. Blz.135.
[242] *Briefw.-Tydeman*. Deel 2. Blz.139.
[243] Idem
[244] Idem

[245] Van Eijnatten. Blz.684.
[246] *DW*. Deel 11. Blz.514.
[247] Kollewijn. Deel 2. Blz.63.
[248] *DW*. Deel 5. Blz.216.
[249] Idem. Blz.217.
[250] Da Costa. Blz.30.
[251] *Briefw.-Tydeman*. Deel 2. Blz.121-122.
[252] Idem. Blz.121.
[253] Idem. Blz.127.
[254] *DW*. Deel 12. Blz.180.
[255] *De gefnuikte arend*. Blz.348.
[256] Idem
[257] Idem
[258] (R. Feith), *Zoals men aan gemeenzaame vrienden gewoon is te schrijven. De correspondentie van Rhijnvis Feith 1753-1824*. Editie: J. C. Streng. Epe, 1994. Blz.201-202.
[259] De grondwet bood bescherming aan alle godsdiensten. Volgens Bilderdijk kwam de daarmee gepaard gaande relatieve achteruitzetting van de Nederlands Hervormde Kerk op een scheiding van kerk en staat neer. Daarvóór stond die kerk immers model voor de staatsgodsdienst. In zijn biografie over koning Willem I stelde Jeroen Koch vast: 'De grondwet garandeerde bescherming aan alle bestaande godsdiensten. De regering hield toezicht op de 'inrichtingen van die gezindheden', op de kerken dus. Ook had ze de mogelijkheid de godsdienst, 'een vaste steun van de staat', via het onderwijs te bevorderen. Er bestond dus geen scheiding van kerk en staat.' Een bijkomend argument voor die stelling was gelegen in de staatsbezoldiging voor de 'dienaren' van kerkgenootschappen. Zie Koch. Blz.254.
[260] Kollewijn. Deel 2. Blz.161.
[261] J. van den Vondel, *Gysbreght van Aemstel*. 's-Hertogenbosch, 1962. Blz.51. De Rey van Klaerissen verzucht aan het slot van het derde bedrijf:

> Wat kan de blinde staetzucht brouwen,
> Wanneer ze raest uit misvertrouwen!

[262] Kollewijn. Deel 2. Blz.162.
[263] Idem. Blz.163. Jacobus Kantelaar was een patriot en schrijver die zijn predikantenbestaan voor een politieke loopbaan inwisselde, in de geldhandel zat en nauw gelieerd was aan Feith, in de buurt van wiens landgoed te Zalné (bij Zwolle) hij in 1821 stierf. Om meer dan een reden deugde hij niet in Bilderdijks ogen.
[264] A. en M. Kagchelland. Blz.24.
[265] Het ongelukkige van die formulering is hierin gelegen: schrijft men 'Boze', dan is zij volgens orthodoxe gelovigen letterlijk waar, maar schrijft men 'boze', dan is zij volgens vrijzinnigen figuurlijk waar.
[266] Idem. Blz.58.

[267] Idem. Blz.63.
[268] Idem. Blz.77.
[269] Idem. Blz.86.
[270] Leliefeld (3). Blz.318 en 319.
[271] Van der Zwaag. Blz.225.
[272] A. en M. Kagchelland. Blz.28.
[273] C. Gerretson, *Verzamelde Werken*. Deel 1. Baarn, 1973. Blz.607.
[274] P. Geyl, *Bilderdijk als geschiedschrijver*. In: *Kernproblemen van onze geschiedenis. Opstellen en voordrachten 1925-1936.* Utrecht, 1937. Blz.231.
[275] Idem. Blz.233.
[276] Idem. Blz.234.
[277] *Drie protestantse conservatieven uit de 19e eeuw*. Onder redactie van R.E. de Bruin en G.J. Schutte. Amsterdam, 1994. Blz.39.
[278] Idem. Blz.41.
[279] Van der Zwaag. Blz.133.
[280] *Drie protestantse conservatieven uit de 19e eeuw*. Onder redactie van R.E. de Bruin en G.J. Schutte. Amsterdam, 1994. Blz.53-54.
[281] Idem
[282] L. Engelfriet. Blz.84.
[283] Idem. Blz.85.
[284] *Bijbel. De Nieuwe Bijbelvertaling van het Nederlands Bijbelgenootschap*. Heerenveen, 2004. Blz.1257.
[285] Van der Zwaag. Blz.229.
[286] Van Eijnatten. Blz.585.
[287] Idem
[288] Idem. Blz.586.
[289] *Briefw.-Tydeman*. Deel 2. Blz.69.
[290] Van Eijnatten. Blz.494.
[291] Idem
[292] Idem
[293] *Briefw.-Tydeman*. Deel 2. Blz.70.
[294] Idem. Blz.124-125.
[295] Idem. Blz.160-161.
[296] W. Heijting, *'Sint Koster'. Willem Bilderdijk over de uitvinding van de boekdrukkunst*. In: *MBM*. Jaargang 17. Blz.1-9.
[297] Idem
[298] Idem
[299] Idem
[300] *Briefw.-Tydeman*. Deel 2. Blz.71.
[301] Leliefeld (3). Blz.692.
[302] *Briefw.-Tydeman*. Deel 2. Blz.57.
[303] Sillem. Deel 2. Blz.361.

[304] Idem
[305] Leliefeld (2). Blz.296 e.v.
[306] M. Bultink, *Een vers aan den noesten plantheer. Bilderdijks opschrift voor Valckenaers tuinkoepel*. In: *MBM*. Jaargang 4. Blz.11-13. De perspectivische onvolkomenheden zijn deels in Bilderdijks ontwerp van het stadhuis te Groningen terug te vinden, waarvan de jury de verhouding tussen de eerste en derde verdieping te popachtig vond. Valckenaers tuinkoepel kende een wanverhouding tussen de eerste en tweede verdieping. Zie ook Leliefeld (1). Blz.78 en 222-223.
[307] Idem
[308] Kollewijn. Deel 2. Blz.111.
[309] *MF*. Blz.101.
[310] De Jong en Zaal. Blz.139.
[311] *Gedenkboek*. Blz.190.
[312] Idem. Blz.183.
[313] Idem
[314] (W. Bilderdijk), *Opstellen van godgeleerden en zedekundigen inhoud, nagelaten door Mr. W. Bilderdijk*. Deel 1. Amsterdam, 1833. Blz.36 e.v. en Van Eijnatten. Blz.619-621.
[315] De Jong en Zaal. Blz.140.
[316] Idem. Blz.141.
[317] Idem. Blz.139.
[318] Da Costa. Blz.309.
[319] Idem. Blz.310.
[320] Idem. Blz.311.
[321] De Jong en Zaal. Blz.136 en 141.
[322] Idem. Blz.141.
[323] Idem
[324] Idem
[325] Da Costa. Blz.311.
[326] Idem. Blz.312.
[327] De Jong en Zaal. Blz.139.
[328] Idem
[329] G. Groen van Prinsterer, *Handboek der geschiedenis van het vaderland*. Deel 1. Middelharnis, 1927. Blz.71-72.
[330] Van Eijnatten. Blz.588.
[331] A. Pierson, op.cit. Blz.437.
[332] Idem
[333] L. Engelfriet. Blz.119.
[334] Idem
[335] Idem. Blz.120.
[336] De Jong en Zaal. Blz.135.

[337] Kollewijn. Deel 2. Blz.112. Dat de paus niet de antichrist was, kan Bilderdijk in Hugo de Groots *De Antichristro* hebben gelezen. Zie Nellen. Blz.518.
[338] Idem. Blz.114-115.
[339] Idem
[340] (W. Bilderdijk), op.cit. Deel 2. Blz.76.
[341] Idem. Blz.121.
[342] Leliefeld (4). Blz.169.
[343] Idem
[344] Kollewijn. Deel 2. Blz.139. De alinea waarvan dit citaat deel uitmaakt, is in haar geheel terug te vinden in Leliefeld (4). Blz.172 e.v. en dat geldt ook voor de volgende alinea. Zie in het algemeen voor de hierna volgende alinea's *3.3.3 Chiliasme.* In Leliefeld (4). Blz.162 e.v.
[345] (W. Bilderdijk), op.cit. Deel 2. Blz.124.
[346] Er bestaat inderdaad een tegenspraak tussen *Het Boek der Openbaring 13:1* (tien hoofddeksels) en *12:7* (zeven hoofddeksels).
[347] Idem. Blz.129.
[348] J. van Eijnatten. Blz.4
[349] (W. Bilderdijk), op.cit. Deel 2. Blz.116-117.
[350] Zelfs in de *Geschiedenis des Vaderlands*, minder particulier van aard dan zijn brieven, zinspeelde Bilderdijk op het einde der tijden rond 2000 na Christus. Er zou zich dan een ramp van ongekende omvang kunnen voordoen: 'Dit verhoede Hij, die genadig is, de Zijnen kent en bewaart, maar Zijn sikkel over den akker der wereld doet uitgaan, om na voleindigde oogst, het alverstikkende onkruid, dat Hij nu al bijna 2000 jaren geduld heeft, der vlam over te geven, waarvan de rook reeds is opgegaan, terwijl de ingewanden der aarde van Zijn aannadering schokken: wiens wederkomst de vervulling aller profetieën zal zijn, en alle menselijke geschiedenis sluiten zal in een Heerschappij van vrede en recht, die zich in de laatsten triomf des afgronds thans voorbereidt.' W. Bilderdijk, *Geschiedenis des Vaderlands*. Deel 12. Amsterdam, 1839. Blz.125.
[351] *DW*. Deel12. Blz.15.
[352] (W. Bilderdijk), op.cit. Deel 2. Blz.VII.
[353] L. Engelfriet. Blz.73.
[354] (W. Bilderdijk), op.cit. Deel 2. Blz.127.
[355] Idem. Blz.95-96.
[356] In *Het Boek der Openbaring 6:8* staat letterlijk: 'Toen zag ik een vaalgeel paard. De ruiter heette
Dood, en Dodenrijk vergezelde hem. Zij kregen verlof om op een vierde deel van de aarde dood en
verderf te zaaien, door middel van het zwaard, hongersnood, dodelijke ziektes en wilde dieren.' In: *Bijbel. De Nieuwe Bijbelvertaling van het Nederlands Bijbelgenootschap*. Heerenveen, 2004. Blz.364.
[357] J. van Eijnatten, *De man op het vale paard draaft steeds voort. Bilderdijk en het einde der tijden.* In: *MBM.* Jaargang 13. Blz.2.

[358] (W. Bilderdijk), op.cit. Deel 2. Blz.133.
[359] Kollewijn. Deel 2. Blz.139.
[360] Zie Leliefeld (3). Blz.31, 80 en 315.
[361] Het befaamde (maar in protestantse kringen niet algemeen geaccepteerde) *Dictum Eliae* valt zelfs door Joris van Eijnatten in *De man op het vale paard draaft steeds voort. Bilderdijk en het einde der tijden* niet precies te dateren. Hij maakt gewag van de *Babylonische Talmud*, waarin het *Dictum* is verschenen. Maar dit maakt de datering niet eenvoudiger, want deze *Talmud* ontstond tussen 500 en 1000 na Christus. Bilderdijk raadpleegde een veelvoud van de genoemde bronnen om zijn chiliastische berekeningen te maken. Zie J. van Eijnatten, *De man op het vale paard draaft steeds voort. Bilderdijk en het einde der tijden.* In: *MBM.* Jaargang 13. Blz.1-12.
[362] Idem
[363] (W. Bilderdijk), op.cit. Deel 2. Blz.VII.
[364] Idem
[365] Idem
[366] Idem. Blz.141.
[367] Kollewijn. Deel 2. Blz.140.
[368] Idem
[369] Idem
[370] Idem. Blz.139.
[371] Van Eijnatten. Blz.570.
[372] *Briefw.-Tydeman*. Deel 2. Blz.74.
[373] Idem. Blz.79.
[374] Idem. Blz.74.
[375] Idem. Blz.79.
[376] Idem
[377] Idem. Blz.74.
[378] Idem. Blz.79.
[379] J. van Eijnatten, op.cit. Blz.3.
[380] Zie ook Leliefeld (1). Blz.290.
[381] (W. Bilderdijk), op.cit. Deel 2. Blz.57.
[382] Idem
[383] Idem. Blz.58.
[384] Idem. 'Ratio sufficiens' betekent letterlijk 'voldoende rede' en slaat figuurlijk op de opvatting dat er geen toeval bestaat, maar voor alles een oorzaak of reden valt aan te wijzen. Spinoza en Leibniz hebben deze terminologie bedacht en ingevoerd zonder zich voldoende rekenschap te geven van de vraag, wat de 'ratio' achter de 'ratio sufficiens' is.
[385] L. Engelfriet. Blz.86.
[386] W.G.C. Byvanck, *De jeugd van Isaäc da Costa (1798-1825).* Deel 1. Leiden, 1894. Blz.74.
[387] Bavinck. Blz.221.

[388] *Briefw.-Tydeman*. Deel 2. Blz.189.
[389] Idem
[390] Idem. Blz.188.
[391] G. Groen van Prinsterer, *Handboek der geschiedenis van het vaderland*. Deel 2. Middelharnis, 1927. Blz.502.
[392] *Briefw.-Tydeman*. Deel 2. Blz.139.
[393] Idem. Blz.171.
[394] Idem. Blz.175.
[395] Idem. Blz.178.
[396] Idem. Blz.181.
[397] Zie Leliefeld (3). Blz.46, 84, 151, 652, 677 en 711.
[398] *Brieven*. Deel 3. Blz.281.
[399] *Briefw.-Tydeman*. Deel 2. Blz.190.
[400] *Brieven*. Deel 4. Blz.2. Jan ten Brink bezigde de term 'voedsterzoon' van Bilderdijk voor Da Costa. In: *Geschiedenis der Noord-Nederlandsche letteren in de XIXe eeuw*. Deel 1. Amsterdam, 1888. Blz.69. Mogelijk was Ten Brink geïnspireerd door het gezegde van diens leermeester: 'Mijn kwekeling! wees me een levend beeld!' Idem. Blz.72.
[401] Idem
[402] Idem. Blz.65.
[403] *Brieven*. Deel 4. Blz.4.
[404] Kollewijn. Deel 2. Blz.70. 'Acharneren' is een gallicisme en betekent 'op de huid zitten'.
[405] *Brieven*. Deel 4. Blz.4.
[406] *Briefw.-Tydeman*. Deel 2. Blz.206.
[407] J. Meijer, op.cit. 58.
[408] Idem
[409] *Briefw.-Tydeman*. Deel 2. Blz.199.
[410] G.J. Johannes, *De lof der aalbessen*. Den Haag, 1997. Blz.74.
[411] Idem
[412] Idem. Blz.76.
[413] Idem. Blz.80.
[414] Idem. Blz.85.
[415] G.J. Johannes, op.cit. Blz.54.
[416] Kollewijn. Deel 2. Blz.388.
[417] W. Bilderdijk en P.R. Feith, *Onuitgegeven brieven van Bilderdijk aan Feith*. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*. Jaargang 24 (1905). Blz.101.
[418] Idem
[419] Idem
[420] Kollewijn. Deel 2. Blz.389.
[421] W. Bilderdijk en P.R. Feith, op.cit. Blz.101-102.
[422] Idem

[423] G.J. Johannes, *Geduchte verbeeldingskracht! Een onderzoek naar het literaire denken over de verbeelding- van Van Alphen tot Verwey*. Amsterdam, 1992. Blz.149.
[424] *Briefw.-Tydeman*. Deel 2. Blz.202.
[425] *DW*. Deel 13. Blz.217 en 221.
[426] Idem. Blz.219 t/m 221. Naast 'luchtvoogd' voor wind, komt er nog een originele metafoor in dit gedicht voor: 'zuiveltelend kruid' voor gras.
[427] Idem. Blz.222.
[428] Idem. Blz.220.
[429] Idem
[430] Idem. Aan de een na laatste regel zou Multatuli zich geërgerd hebben wegens de herhaling van 'meldt', maar herhaling kan ook functioneel zijn. Hoe makkelijk had Bilderdijk het eerste 'meldt' niet kunnen vervangen door 'toe', 'ach' of 'o' om het metrum intact te laten. Door de herhaling van 'meldt' benadrukte hij de urgentie van zijn behoefte aan nieuws over het lot van zijn oudste zoon.
[431] Idem. Deel 5. Blz.144.
[432] Idem
[433] Idem
[434] Idem
[435] A. Pierson, op.cit. Blz.437.
[436] Idem. Blz.439. In de *Vaderlandsche Letteroefeningen* werd *Aan de Moedermaagd* gehekeld: 'De zogenoemde 'theologische rechtzinnigheid' des dichters, die erin doorstraalt, stuit ons evenzeer als de aanroeping der Maagd onder allerlei benamingen. Ook stoten wij hier en daar op niet veel meer dan brommende nonsens, gelijk, bijvoorbeeld, als van Maria wordt gezegd, dat ze

> Aan de voeten zinkt en aanbidt van haar Zoon,
> En op de vleuglen wiegt der Serafs van zijn troon.'

Zie *Nieuwe Uitspruitsels, van Mr. Willem Bilderdijk. Te Rotterdam, bij J. Immerzeel, Jun, 1817.* In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1818. Blz.122.
[437] *DW*. Deel 5. Blz.161.
[438] Idem. Blz.142. Waarom eeuwig? Bilderdijk legde dat zo uit: 'De Albezieling bedoelt, waar 't stof bezwijkt, behoud'nis, geen vernieling.' Idem. Blz.141. De Ohi-indianen zijn waarschijnlijk Irokezen, want 'ohi' stamt uit hun taal en betekent 'grote stroom'. Daar zou de rivier Ohio mee bedoeld kunnen zijn, niet de gelijknamige Staat, waar geen indianen woonden.
[439] Idem. Blz.127.
[440] Idem. Blz.124.
[441] Idem
[442] Idem. Blz.126.
[443] Idem. Blz.132.
[444] Kollewijn. Deel 2. Blz.81 en J. van Lennep, op.cit. Blz.165.

[445] Kollewijn. Deel 2. Blz.81.
[446] *DW*. Deel 15. Blz.166-167.
[447] Idem. Blz.167
[448] Zie Leliefeld (4). Blz.209.
[449] Da Costa. Blz.466.
[450] *DW*. Deel 5. Blz.129.
[451] Idem. Blz.130.
[452] *MF*. Blz.128.
[453] *Brieven*. Deel 3. Blz.98.
[454] *Bijbel. De Nieuwe Bijbelvertaling van het Nederlands Bijbelgenootschap*. Heerenveen, 2004. Blz.909.
[455] *Brieven*. Deel 3. Blz.89.
[456] (W. Bilderdijk), op.cit. Deel 1. Blz.126.
[457] Idem. Blz.128.
[458] Idem
[459] Idem. Blz.129.
[460] *Briefw.-Tydeman*. Deel 2. Blz.80. Zie ook *MBM*. Jaargang 31. Blz.31-32.
[461] Kollewijn. Deel 2. Blz.144.
[462] Idem. Blz.146. Hier is Kollewijn aan het woord, die meende over dit onderwerp iets in Bilderdijks geest te zeggen. Zie voor 'viehische Lust' M. ter Braak, *Een, Twee, Drie, Vier, Vijf.* In: Forum. Jaargang 2 (1933). Blz.675.
[463] Van Eijnatten. Blz.394.
[464] *Nieuwe Uitspruitsels, van Mr. Willem Bilderdijk. Te Rotterdam, bij J. Immerzeel, Jun, 1817.* In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1818. Blz.117. Deze kritiek verscheen in 1818, vandaar de vermelding van 'een dozijn jaren'.
[465] *DW.* Deel 15. Blz.169.
[466] Idem
[467] Idem
[468] *Briefw.-Tydeman*. Deel 2. Blz.68.
[469] Kollewijn. Deel 2. Blz.70.
[470] *Briefw.-Tydeman*. Deel 2. Blz.205.
[471] Idem. Blz.206.
[472] Idem. Blz.208.
[473] Idem
[474] Idem
[475] Idem. Blz.209.
[476] Idem. Blz.211.
[477] Idem
[478] Idem
[479] *Brieven*. Deel 4. Blz.XI.

De koning der natuur verkwijnt in zelfverdriet,
Waar, aan zijn voet, 't gediert' des levens lust geniet.
Het geitje scheert in vree de netelstruik der heiden,
Het schaapje, 't zachte groen der malse klaverweiden.
Het runddier, waar 't in 't gras de logge knieën neigt,
Hoort naar het wetten niet des moordbijls die hem dreigt.
Uit: *De Mens*

Hoofdstuk II

Leidse jaren onder koning Willem I (1817-1827)

Op 6 mei 1817 berichtte Bilderdijk aan Valckenaer, hoe zijn verhuizing naar Leiden was verlopen. Hij had met één woord kunnen volstaan: rampzalig, maar hij verkoos de ondervonden moeilijkheden te preciseren. 'Intussen hebben wij een slechte verhuisreis gehad,' zo schreef hij, 'wat aan de Haagse kermis te wijten is, waardoor de schuiten van Haarlem naar Leiden, ofschoon in aantal verdubbeld, tot stikkens toe overladen waren, met allerlei woelig, brutaal en vrij wat slecht kermisgepeupel en hun bagage, bestaande uit waren voor hun kramen en anderszins.'[1] Hij ergerde zich niet weinig aan het voddige huis op de Hooigracht, dat in zijn eentje voor heel Amsterdam model zou kunnen staan. Het was een 'krotje', waarvan de dunne buitenmuren elk straatgeluid doorlieten.[2] Hij had eerder op de Hooigracht gewoond, evenmin tot zijn genoegen, onder koning Lodewijk. Toen was Leiden minder onrustig en lawaaierig geweest dan nu, maar hij begreep wel waardoor dat kwam: 'Hoe natuurlijk, dat Leiden thans eindeloos woeliger is dan toen alles wat kon weven en spinnen, aan zijn getouw en wiel zat! Al die lieden zijn thans in beweging op straat. Alles op klompen, alles bedelt of schelt onophoudelijk aan elk huis om zwavelstokken of andere nietigheden te verkopen en de kinderen liggen op de stoepen te kermen uit gebrek, of een uit het hoofd geleerd liedje te bulken van hongerlijden en dergelijke, en meestal zo onnatuurlijk, dat het in plaats van medelijden verontwaardiging wekt, wegens de manier van formuleren.'[3] Maar afgezien van geluidsoverlast was hij, onder invloed van de zachte lucht in Leiden, een stuk rustiger dan in Amsterdam geworden. Het was alleen jammer, dat de kleine Lodewijk al vrij snel na zijn aankomst op de Hooigracht de pokken had gekregen. Daar stelde zijn vader de inwoners van Leiden overigens niet verantwoordelijk voor, in

tegenstelling tot de kermisgasten die zij aan boord van de nachtschuit waren tegengekomen. Zijn Leidse vrienden en kennissen hadden hem uit vrees voor besmetting niet durven te bezoeken met uitzondering van Hendrik Tydeman, die zijn eigen kinderen tegen de pokken had laten inenten. Alsof dat geen groot thema was en slechts in de marge zijn belangstelling had gewekt, maakte Bilderdijk er melding van: 'De jonge professor Tydeman stoort zich er niet aan, en is vast in het geloof der vaccinatie als onbedrieglijk.'[4] Tegenover Valckenaer hoefde hij geen blad voor de mond te nemen, dus vervolgde hij zijn jeremiade: 'Dat ik onder het roosteren van de brandende zon, of onder het pompen en schuren onder of naast mijn kamerwanden, niet kan werken, maar in de werkeloosheid die dit met zich meebrengt, wordt verteerd door het woedendste chagrijn over de domheid van hen die mij zo'n woning hebben doen huren, waarin alles uitgezocht schijnt om mij voor het dolhuis te prepareren, is voor u, mijn vriend, licht te begrijpen. En tevergééfs tonen enige jongelieden wel een college van mij te willen, daar er volstrekt geen mogelijkheid is om iemand te ontvangen, waar genoeg stilte is om, als ik spreek, mijzelf te verstaan. Van de ongezonde rattennest- en secreetlucht, waarin wij moeten wonen en slapen, spreek ik niet eens, evenmin als van de rook. Alles zou te verdragen zijn, mits het verstand niet werd verwoest door dit soort van afmattingen.'[5] Zich bijtijds herinnerend,-'ofschoon het wat laat komt'-, dat hij Valckenaer nog niet voor al diens 'goedheden en rurale geschenken' van de afgelopen winter had bedankt, besloot hij zijn jeremiade af te breken en (het was inmiddels al zomer) dat alsnog te doen. Zoals hij vol overgave kon kankeren, bedankte hij zijn vriend even omstandig als uitbundig voor alles, 'ja, voor alles! Want waar ik rondzie of zelfs wat ik aan het lijf heb, het is alles van u. Al het overige wat ik hier te lande gehad of ontvangen heb, was zonder genot.'[6]

Nadat Wiselius hem als secretaris van het Koninklijk Instituut was opgevolgd, had men de volgens Bilderdijk euvele moed gehad om J.P. van Capelle tot secretaris aan dezelfde instelling te benoemen. Van Capelle kon de titels op de ruggen van een kast vol boeken niet eens lezen! Zo drukte hij zich tegenover Wiselius over zijn voormalige rivaal uit: 'Laat ik ongeveinsd spreken. Ik haat die knaap (en heb dit nooit, eer ik hem gezien heb, ten aanzien van iemand beproefd) uit de grond van mijn hart: hij heeft, met één woord gezegd, een duivelenfysiognomie in mijn oog, die mij van het ogenblik dat ik hem voor het eerst zag, schokte. De tijd zal leren, waaruit die impressie ontstaan kan zijn, want

domheid, laagheid, intrige, en valsheid, die ik altijd in hem ontmoette, brengen niets dergelijks voort, als zijn voorkomen mij inboezemt, en zeker niet door mij is gevoed, maar uit alle redelijke principes tegengegaan.'[7] Amsterdam en Leiden leken op elkaar, overal bespeurde hij een vleugje 'verfranst Moffenland', dat stad en land voor hem onbewoonbaar maakte.[8] Dus trok hij in de zomer van 1817 maar weer eens naar Bennebroek om zich op het Huis te Bijweg door de 'petemoei' van zijn beste vriend te laten verwennen. Als in de tijd van zijn ballingschap schreef hij in het Engels brieven aan zijn vrouw, waarin hij haar verzocht uit zijn naam 'our dear Lewis' te omhelzen.[9] Hij ontmoette er Mr. Louis Luzac, wiens moeder een zus van Valckenaer was. Later zou deze neef het nog tot minister van Binnenlandse Zaken brengen, maar tijdens de zomervakantie van Bilderdijk in 1817 liet hij zich alvast tot diens zaakwaarnemer benoemen. Daarmee ging een oude wens van de dichter in vervulling, die zich het liefst, onmiddellijk na zijn afstuderen aan de universiteit van Leiden, onder curatele had willen laten stellen. Tien jaar lang, van 1817 tot 1827, zou Luzac de financiële uitgaven van hem en Wilhelmine bewaken, want alle inkomsten vielen onder zijn beheer, waaruit hij wekelijks een vast bedrag aan hen uitkeerde, terwijl hij daarnaast alle ingediende rekeningen inclusief de huishuur voor hen betaalde. Naar waarheid verklaarde Bilderdijk weldra: 'Zonder zijn liefderijke bezorgingen kan ik niet zijn.'[10] Dat woord 'bezorgingen' drukte precies uit, waardoor het hem lastigviel zijn eigen zaken te regelen: hij hoefde zich niet langer te laten kwellen door zorgen van financiële aard en met de schriftelijke afhandeling van zijn transacties had hij in formeel opzicht niets meer te maken. Of toch wel? Tegen een passant die hem op straat vroeg een rekening te voldoen, zei hij: "Je vermoordt mij met jouw briefjes!"[11] Zo iemand werd ijlings doorverwezen naar Luzac, evenals zijn om huurpenningen verlegen zittende huisbaas die hem tevergeefs tot betaling van de huur had gemaand. 'Hoogwelgeboren Heer,' schreef Bilderdijk hem terug, 'daar ik mij nooit met geldzaken bemoeid heb, noch meen te moeten bemoeien, weet ik niets van huurpenningen of lasten of wat dergelijke is. Ik verschoon voor het overige, volgens uw verzoek, uw vrijpostigheid, als van een onbekende jegens een onbekende, ofschoon het inderdaad dezelve wat verre gedreven is om iemand in zijn studiën met zulke kleinigheden te storen. Ik teken wijders met alle betamelijke hoogachting.'[12] In juridisch en moreel opzicht bleef hij volledig verantwoordelijk voor zijn eigen doen en laten, maar hij wist het zo te

plooien, dat wie hem in gebreke stelde, zelf de fout in was gegaan. Een genie, zo luidt de daarachter liggende gedachte, is per definitie wereldvreemd en vertoeft in zulke hoge sferen, dat het ongepast zou zijn hem tot het niveau van een gewoon mens te verlagen. Zijn rijke geest staat bovendien averechts op die van een geestelijke armoedzaaier, maar het vreemde is dat Bilderdijk een open oog had voor de financiele noden van een bedelaar. Om die te kunnen helpen was hij bereid zijn eigen schulden te vergroten, naar later nog zal blijken. Met Tydeman veronderstelden zijn jongste biografen, dat er de nodige affectatie achter zijn afkeer van geldzaken stak, maar zelfs als dat waar zou zijn, school er in de hiërarchie van zijn gedachtegangen een verontschuldiging voor zijn wereldvreemde manier van doen.[13] Hij méénde wat hij over zijn gebrek aan waardering voor het aardse slijk te kennen gaf, zij het zonder voldoende te beseffen, dat hij zelfs ter bevrediging van zijn minste behoefte een ander niet tekort mocht doen!

Waarschijnlijk poseerde hij als een onwetende op het gebied van geldzaken, of als een doodziek man, maar hij sloeg daarin niet zo ver door, dat hij er bewust naar streefde als zodanig naamsbekendheid te verwerven. Hij wenste geen rol te spelen of zijn leven glans te verlenen door in het openbaar te koketteren met zijn onwetendheid of vele kwalen. Hij mankeerde echt van alles, zodat zijn niet weinig met haar eigen gezondheid tobbende vrouw medelijden met hem kreeg en zich verplicht voelde vol engelengeduld 'voor haar irritabele gemaal' te zorgen.[14] Er werd zoveel en zo vaak om hem heen geleden, dat zo'n dubieus handelsmerk ook niets exclusiefs bezat, waardoor wie er zich op zou laten voorstaan met een aureool werd omgeven. Op 14 september 1817 kreeg Bilderdijk een verontrustend bericht van Jeronimo de Vries, die hem in vertrouwen liet weten 'sinds lange tijd niet recht wel' te zijn en hem verzocht, zonder zijn vrouw en kinderen daarvan op de hoogte te hebben gesteld, alvast 'de snaren tot een lijkdeuntje' te spannen.[15] Bilderdijk schreef hem terug: 'Het doet mij leed, dat u niet wel zijt en van afstappen denkt. Ik meende, dat ik de enige op de wereld was die dit deed en zie nu, dat ik slechts de enige ben die erom wordt bespot.'[16] Zij wilden hun 'beproefde genegenheid' niet 'door wereldse wissewasjes' laten verflauwen, al was hun verstandhouding ook minder vanzelfsprekend dan in het verleden geworden.[17] Maar nog geen twee weken later stuurde Bilderdijk een brief naar Wiselius, die veel grotere gevolgen voor hun vriendschap zou hebben. De correspondentie tussen Meester Willem en Meester Jeroon mocht dan een

paar hiaten vertonen, toch bleven zij au fond met elkaar bevriend. Hetzelfde kon niet van Bilderdijk en Wiselius gezegd worden, zodat eerstgenoemde twee invloedrijke Amsterdammers van zich leek te vervreemden, de een meer dan de ander, wat de waardering voor zijn figuur nadelig kon beïnvloeden. Bilderdijks brief aan Wiselius bevatte een negatief commentaar op diens treurspel in vijf bedrijven *Alcestis*: 'Alcestis zelf voldoet mij niet. Ik vind er de zachte, de ware vrouw niet in, die geheel gevoel is. Ze disputeert, is nieuwsgierig, spreekt overal in en zou de mijne niet kunnen zijn. Ik vind zelfs (ik bedrieg mij misschien) een soort van ostentatie in de wijze, waarop ze doet wat ze doet. Het is alsof de verwondering van de dichter over haar grote daad haar heeft besmet en zij zichzelf, in wat ze doet, aan onze admiratie tentoonstelt.'[18] Hij vond dat Wiselius een herculische arbeid had verricht door zich aan zo'n treurspel te wagen, waarin Hercules zelf als een onmogelijke wonderdoener de dode Alcestis voor haar man Admetus ten leven wekte: 'Admetus kan moeilijk een personage zijn waarop niet een zekere minachting valt. Hercules is volstrekt geen persoon voor het tegenwoordige toneel. Dit en de bijzondere eenvoud van de handeling, die nauwelijks *handeling* is, maakt het geheel tot een ondankbare stof, waarin de fictie alles moet uitwerken. En die fictie is kwalijk op zo'n manier in te richten, dat er niets in choqueren zou. Wat het treurspel bij de Ouden ondersteunde, verliest bij ons aan belang en het is een Hercules' labor (van een Hercules op de Pindus namelijk) om er iets van te maken.'[19] Niet één personage kon de toets der kritiek doorstaan: 'Recht uit gezegd, ik vind er niet één persoon, in wiens plaats men zich zou willen stellen, of die men zou wensen te zijn.'[20] Kon de eenheid van handeling misschien wel genade in zijn ogen vinden? Nee, want 'in de distributie van het stuk vind ik ook geen gelijkmatige tred. Ik heb er hier en daar in de aanmerkingen iets over gezegd. De ontknoping wordt te vroeg vooruitgezien en is toch moeilijk. Ook volgt er een explicatie, nadat het stuk qua handeling reeds uit is. Het onverenigbare van het moderne met het oude toneel ten aanzien van de laatste scène of scènes is over het hoofd gezien. Ziedaar algemeenheden, die mij opgevallen zijn en die ik hier ter uwer overweging geef, omdat het mij volstrekt toeschijnt, dat uw ideaal van een treurspel en het mijne zeer uit elkaar lopen en ik derhalve daarin niet kan oordelen, omdat ik het uwe niet recht doorzie.'[21] Die laatste ontwijkende opmerking kon de bonte reeks aanmerkingen daarvóór niet doen vergeten, wat kwaad bloed zette bij Wiselius. Hij kon het als

hoofddirecteur der politie te Amsterdam en vooraanstaand literator moeilijk verkroppen, dat men kritiek op hem uitoefende. Wat hem betrof, mocht Bilderdijk wel als een nulliteit op financieel gebied poseren, of als een doodziek man, maar niet als de criticus van Mr. Samuel Iperuszn. Wiselius.

Tezelfdertijd verstond Bilderdijk zich met Isaäc da Costa over de inrichting van zijn privatissimum. Over de financiën wilde hij liever niet praten in tegenstelling met de werving van studenten. Voor wie zich aan de goddelijke voorzienigheid onderwierp, een handje geholpen door Mr. Louis Luzac, speelde geld geen enkele rol. Da Costa hoefde daarom geen fondsen voor hem te werven: 'Laat die gehele operatie (die immers beneden een man van geleerdheid of wetenschap is) varen. Kent u dan jongelieden, die geloven dat ik hun nuttig kan zijn, hetzij in taal, in dichtkunst, in geschiedenis, in theorie of in praktijk van rechten, of wat dan ook,-ik ben gereed.'[22] Alsof zijn standpunt niet duidelijk genoeg was, voegde hij daaraan toe, dat men de kost moest winnen met zijn handen, maar dat de ziel daarboven stond en dat hij zeker geen toegang had tot dezelfde kringen als waarin het geld omging.[23] Die bekommernis om de zuiverheid van zijn ziel is merkwaardig, als men zijn contacten met Isaäc da Costa precies nagaat. Hij onderhield goede contacten met joden in het algemeen, evenals zijn vader, en toch ontzag hij zich niet een antisemitische opmerking te maken, in een *onuitgegeven* brieffragment aan Wiselius (wat op tijdige inkeer kan duiden), waarin hij repte van joodse vertalers van de Bijbel. Onder hen waren uitstekende vertalers te vinden, maar het waren wel joden: 'Ik verwacht dus meer kwaads dan goeds van dit werk.'[24] In een tijd waarin men meer dan ooit beducht voor een binnenlands pact tussen vaderlandsliefde, nationalisme en antisemitisme moest zijn, was zo'n opmerking onvergeeflijk. Er gold voor, wat Heine als een internationaal gevaar signaleerde: wie als Duitser de Fransen wel kan opvreten, 'vreet er gewoonlijk een Jood achteraan om de nare smaak weg te spoelen'.[25] Terwijl Bilderdijk zijn band met Da Costa nauwer aanhaalde, evenals met diens neef Abraham Capadose, bleek zijn ziel minder zuiver te zijn dan zij beiden in elk geval dachten. Zoals men van hem kon verwachten, deed daarnaast ook Hendrik Tydeman zijn best om Bilderdijk studenten voor diens privatissimum te bezorgen. ''Gaat toch niet die flauwe colleges van Siegenbeek horen, hoort Bilderdijk!" zo ried hij zijn studenten aan.[26] In het verlengde van zijn advies gaf Fruin jaren later de voorkeur aan de duidelijke taal van de schrijver der

Geschiedenis des Vaderlands boven het 'behendig insinueren' van 'schijnbaar onzijdige' geschiedschrijvers als Wagenaar.[27] Getalsmatig vormde Bilderdijk overigens geen geduchte concurrent voor zijn collega's, want van de ongeveer 350 studenten in Leiden nam hij er in de loop der jaren slechts 40 voor zijn rekening.[28] Daaronder bevonden zich de zonen uit vooraanstaande families, zoals Carbasius, Van Hogendorp, Schimmelpenninck, Groen van Prinsterer en Van Lennep, die het vaderlijk gezag tartten om zich de zienswijze van hun leermeester op de geschiedenis eigen te maken. Dat Bilderdijk als privaatdocent zoveel furore in Leiden maakte, was onder meer het gevolg van de beroering die hij middels zijn studenten in de hoogste kringen van Nederland wekte. Zijn in politiek en godsdienstig opzicht conservatieve visie stond haaks op die van hun ouders, die men als vrijzinnig of liberaal kan omschrijven. Men zag in hem weldra een teken van tegenspraak en trachtte zoveel mogelijk krachten tegen hem samen te bundelen. Hoogleraren die met de publieke opinie in de pas liepen, werden aangemoedigd om het door Bilderdijk uitgeoefende, dat wil zeggen in hun ogen 'onbevoegd en eigendunkelijk aangematigd leraarschap in de Nederlandse geschiedenis' aan te klagen, maar bij welke instantie hadden zij zich moeten vervoegen? Als privaatdocent was Bilderdijk geen verantwoording aan het bestuur van de Leidse universiteit schuldig, maar dat bezon zich wel in samenspraak met het ministerie van Onderwijs op maatregelen om hem het leven in die even 'zalige' als 'zwaar bezochte' stad zuur te maken.[29]

In het derde deel van deze kroniek is het ontstaan van de *Geschiedenis des Vaderlands* uitvoerig toegelicht, zodat hier met een korte samenvatting kan worden volstaan.[30] Bilderdijk beoogde een pendant van Wagenaars *Vaderlandsche Historie* te schrijven, dat hij als het werk van een te blijmoedige (lees: vrijzinnige) christen in dienst van Amsterdamse regenten beschouwde. Wagenaar koos partij tegen de orthodoxe protestanten die in 1747 aan de kant van stadhouder Willem IV stonden, waardoor hij zich als een aanhanger van de Verlichting liet kennen. Hem kwam de scheiding van kerk en staat als een lofwaardig principe voor, iets wat Bilderdijk nu juist wilde bestrijden.[31] Omdat principiële kwesties de hoofdmoot van zijn vaderlandse geschiedenis uitmaakten, kon hij zich met een gerust geweten op het standpunt stellen in het geheel geen vaderlandse geschiedenis te hebben geschreven, want de waarheid heeft geen vaderland 'tenzij bij God'.[32] Men zou dit desalniettemin *Geschiedenis des Vaderlands* geheten

werk kunnen vergelijken met een zich over alle eeuwen heen uitstrekkend politiek, filosofisch en theologisch pamflet, in wezen niet minder tendentieus dan Van der Capellen tot den Pols *Aan het volk van Nederland*. Geschiedenis bestond volgens hem in 'res facti', dat wil zeggen in feiten, of zo men wil in 'gebeurtenissen of bedrijven': 'Zij kan derhalve niet a priori worden opgemaakt, maar hij bedriegt zich die zich verbeeldt, dat louter kennis achteraf de historicus maakt. Zal de geschiedenis waar zijn, wat zij wezen moet, dan moet zij tot beginselen opklimmen.'[33] Ondanks die nadruk op feiten is het doel van geschiedenis dus 'geen bloot aanschouwend weten', nee, het is de 'vorming van ons karakter door waarheidszucht'.[34] Tijdens zijn openingscollege verklaarde Bilderdijk 'geen nevel van vooroordeel, geen walm van partijdigheid' te zullen dulden, maar in zijn toelichting daarop plaatste hij de historicus op de rechterstoel van God, wat een voortdurende afweging van goed en kwaad inhield en uitsluitend zijn eigen vaak oncontroleerbare gelijk bevestigde.[35] Geyl ergerde zich niet weinig aan Bilderdijks opstelling als historicus, bijvoorbeeld waar het ging om de rechtvaardiging van de volksopstand tegen koning Philips II van Spanje: 'Verheerlijken, zoals diens vader, doet hij Philips niet; vergoelijken doorlopend. Aanstonds treft dus weer een in de grond onhistorische geesteshouding. Bilderdijk tracht niet de verwijdering tussen vorst en volk te verklaren door elks betrekkelijk recht te doen uitkomen; hij is voortdurend in de weer met de vraag: wie had gelijk? En in dat debat treedt hij op als de advocaat van één partij, van de vorst, en ook als hij deze niet van harte kan bijvallen, zoekt hij voor het minst naar uitvluchten of juridische knepen.'[36] Geyl weigerde bovendien de zienswijze van Bilderdijk te accepteren, dat de geschiedenis 'het werk van min of meer doorluchtige, van min of meer vereerde huizen' zou zijn, of 'op de engste wijze tot die van het gewest Holland verschrompeld' mocht worden.[37] In dat licht moet men ook Geyls afkeer van Bilderdijks Kabeljauwse gezindheid zien. De Hoekse en Kabeljauwse twisten duurden bijna anderhalve eeuw na het uitbreken ervan halverwege de veertiende eeuw. Groen van Prinsterer gaf er een overzicht in Bilderdijks geest van: 'Het betwiste recht der vrouwelijke opvolging was oorzaak van het begin, de zucht om elkaar te verdelgen oorzaak der voortzetting van het geschil.'[38] Holland was een mannelijk leen, dat niet mocht worden 'vervrouwd en aan het spinnenwiel gebracht' door Margaretha van Beieren haar kinderloos gestorven broer graaf Willem IV te la-

ten opvolgen.[39] Zij was dan wel de vrouw van keizer Lodewijk van Beieren, maar de opvolging van de graaf kwam haar zoon toe. Om dezelfde reden had niet Jacoba van Beieren haar vader graaf Willem VI moeten opvolgen, maar haar oom Jan VI van Beieren. Hoekse potentaten als Margaretha en Jacoba van Beieren deugden niet in Bilderdijks ogen, terwijl Kabeljauwse vorsten modelvorsten waren. Feodale rechten, op grond waarvan een sterk eenhoofdig gezag nooit door een vrouw mocht worden uitgeoefend, lagen aan de twisten ten grondslag. Geyl had daar grote moeite mee: 'Alle besef dat hier belangen en gedachtestelsels, elk met zijn betrekkelijk recht, in een onvermijdelijke tegenstelling geraakt waren, ontbreekt. Het is een naargeestig geredetwist over de wettigheid van opvolging en belening, met veel vertoon van geleerdheid in het feodale recht, en met een boze beslotenheid dat de tegenpartij nooit gelijk zal hebben. Geen poging wordt gedaan om in de geest en in de maatschappelijke verhoudingen der middeleeuwen door te dringen. Daarentegen krijgen wij haarfijne bijzonderheden te horen over dynastieke verwikkelingen, over de familieverhoudingen der vorsten, en met de meeste stelligheid, ofschoon op de zwakste gronden, over hun persoonlijkheden, niet met een menselijke zucht tot begrip, maar alles ondergeschikt aan het partijstelsel, wit of zwart. Het resultaat is dan ook haast onleesbaar, een dorre felheid, een felheid van haat, hartstocht en vooroordeel.'[40] En inderdaad, alleen al het taalgebruik van Bilderdijk miste de nodige nuances, want Margaretha van Beieren is steevast 'een helse teef', de Hoeken zijn 'rovers en booswichten' en Jacoba van Beieren 'een dartel wijf' of 'de Henegouwse lichtekooi'.[41] Voor zover deze gravin van Holland, Zeeland en Henegouwen de hertog van Bourgondië, Philips de Goede, tegenwerkte, had Bilderdijk de neiging hem juist op te hemelen: 'In tegenstelling tot zijn Hoeksgezinde voorgangers trekt hij partij voor de Bourgondische vorst, maar nu is het bijna lachwekkend, zoals hij Jacoba voor al wat lelijk is uitmaakt en Philips daarentegen hemelhoog verheft, waarom de brave Siegenbeek het nodig achtte Bilderdijk eraan te herinneren, dat zijn held niet minder dan negentien onechte kinderen had!'[42] In plaats van zich beter te documenteren, zo luidde ook de kritiek van Groen van Prinsterer, vertrouwde Bilderdijk te veel op 'cette confiance, qui 's abandonne aux inspirations faciles d'une espèce de divination historique'.[43] De kritiek van Geyl en Groen van Prinsterer op de *Geschiedenis des Vaderlands* is inhoudelijk veelgehoord, maar doet afbreuk aan wat voor Bilderdijk het uitgangspunt

voor zijn geschiedschrijving vormde: in een langgerekt politiek pamflet tegenwicht bieden aan een zijns inziens verkeerde inrichting van de staat.

Er bestond volgens hem een grote overeenkomst tussen de Hoekse en Kabeljauwse twisten in de middeleeuwen en de op leven en dood gevoerde strijd tussen staats- en prinsgezinden in de zestiende en zeventiende eeuw, tussen patriotten en orangisten in de tweede helft van de achttiende eeuw en tussen liberalen en conservatieven in de eerste helft van de negentiende eeuw, wier leven minder gevaar liep. Steeds koos hij in zijn eigen tijd voor een sterk eenhoofdig gezag en, als hij het verleden beschouwde, vóór de prins en tegen de raadpensionaris, zodat Johan van Oldenbarnevelt en Johan de Witt zich slechts in zijn negatieve aandacht mochten verheugen. Rond 1817 zat hij met zijn Oranjegezindheid in de knel, want de manier waarop koning Willem I zijn macht uitoefende, beviel hem niet wegens diens verlicht despotisme, dat wil zeggen de combinatie van een sterk eenhoofdig gezag met relatief vrijzinnige opvattingen op religieus en godsdienstig gebied. Tot dan toe bij wijze van spreken 'gedachteloos' gesignaleerde overeenkomsten tussen elkaar bestrijdende partijen of 'facties', in de loop der eeuwen zeer herkenbaar onder andere namen opduikend, bleken in de praktijk op zijn minst voor nuanceringen vatbaar. Met de vestiging van de Republiek der Verenigde Nederlanden was de God van Israël in zekere zin de God van Nederland geworden, wat aan een stadhouder of koning hoge eisen stelde. Zo iemand diende het priester- en koningschap in één persoon te verenigen, zoals Melchisidech dat in Salem of Jeruzalem had uitgeoefend. De scheiding tussen kerk en staat (in 1796 ingevoerd en na 1801 geleidelijk teruggedraaid) en de relatieve achteruitzetting van de Nederlands Hervormde Kerk als een gemeenschappelijke noemer voor de publieke kerk, weerspraken het beroep dat calvinisten op hun aardse soeverein mochten doen om het koninkrijk Gods in Nederland te vestigen.[44] Uiteraard leidde het verschil tussen de nieuw ontstane werkelijkheid en de gewenste tot tal van bespiegelingen, die aan een historicus of opperrechter van het heelal een zware verantwoordelijkheid verleende. Niettemin bestond één criticus van Bilderdijk het de *Geschiedenis des Vaderlands* 'rijk aan humor' te noemen. Hij motiveerde zijn standpunt als volgt: Bilderdijk had niet alleen aan de koning, maar ook aan zichzelf hoge eisen gesteld. Geen historicus zou daar ooit aan kunnen voldoen, zodat ook

Bilderdijk het gevoel moet hebben gehad ernstig tekort te zijn geschoten: 'Dit gevoel moest zich, bij zo'n rijke geest en tevens onvast karakter, wel in humor uiten. Humor toch is het artistiekste waartoe besef van onvermogen het kan brengen.'[45] Kijk (in ouderwetse romans zou een Franse romancier hier meesmuilend 'Tiens!' of vertwijfeld 'Hein, hein!' hebben uitgeroepen), dat laatste maakt op uw chroniqueur pas een humoristische indruk. Minder bezijden de waarheid, maar natuurlijk wel getuigend van een haaks op politieke en staatkundige ideeën van een minderheid staande opvatting, was de kritiek van Gijsbert Karel van Hogendorp, die het 'een onoorbare vermetelheid' van Bilderdijk achtte om over het 'droit divin' van de vorst te spreken en in de colleges aan zijn zoons de drager van het gezag onvoldoende van het gezag zelf te onderscheiden.[46] Pas in 1830, toen hijzelf niet weinig onder de autocratische grillen van Willem I te lijden had gehad en het hypercorrecte adagium van nationale eenheid hem steeds meer was gaan tegenstaan, bepleitte Van Hogendorp een grondwettelijke aanpassing ter inperking van de macht des konings. Hij schreef toen aan Tydeman: 'Ik ben niet beschroomd om thans een wijziging van de grondwet voor te staan. Verleden jaar nog zou ik dezelfde vrees gehad hebben als Uw Hooggeleerde. Heden is de natie anders gestemd door de omstandigheden. Zij roept luid om de ministeriële verantwoordelijkheid en de regelmatige verkiezingen. Zij is ongenegen om zich onder enig juk te krommen, van welke kleur dan ook.'[47] Het 'droit divin' was kennelijk niet langer een heilig recht dat uitsluitend naar goeddunken van de koning kon worden uitgeoefend, maar Bilderdijk betwijfelde ook toen nog het nut van een grondwet in het algemeen, laat staan van een grondwettelijke aanpassing in Van Hogendorps geest.

Op 11 november 1817 verhuisde hij naar een pand op de Garenmarkt, waar het ruimer en droger was dan op de Hooigracht. Terwijl hij voor zijn colleges aandacht aan het huis Beieren en Henegouwen schonk, hield hij zich letterlijk met de inrichting van zijn eigen huis bezig: 'Dezer dagen heb ik gelegenheid gehad, mijn kleine onbewoonbare kluis met een dat weinig groter en beter gesitueerd en (wat veel voor mij te beduiden heeft) zeer droog is, te verwisselen. Morgen menen wij over te gaan. Gisteren en heden heb ik mijn boeken overgebracht. Het staat op de Garenmarkt, vooraan, no 285, naast stalhouder Waalboer. Daar is een vertrek meer in dan in dit huis, en ik kan er college in houden en stoken. Een collegekamer buitenshuis heb ik vruchteloos gezocht en

zou mij duurder zijn uitgekomen. Ik heb het voor f 200,- tot mei volgend jaar gehuurd.'[48] Hij tikte een kachel voor een tientje op de kop en zou zich behaaglijk in zijn nieuwe woning hebben genesteld, als Lodewijk er niet de mazelen had gekregen. Diezelfde niet ongevaarlijke ziekte heerste onder zijn studenten, wat ook voor zijn eigen gezondheid een bedreiging vormde. Het was dat hij zich in oktober al voor de tweede keer dat jaar op het Huis te Bijweg had laten vertroetelen, anders zou hij in november of december misschien opnieuw naar Bennebroek zijn vertrokken. Nu moest hij op de Garenmarkt te Leiden het bed houden, wat de gang van zijn colleges zo hevig vertraagde, dat hij vreesde meer dan één jaar voor de behandeling van zijn hele *Geschiedenis des Vaderlands* nodig te zullen hebben, zelfs indien hij colleges van 2,5 uur per keer zou geven. In de tweede helft van april 1818 was hij pas tot het beleg van Leiden gevorderd, in juni overviel hem een zware longontsteking, maar toch ontving hij van zijn studenten een honorarium in de vorm van een gift, waarover van tevoren niets was afgesproken.[49] Hij bleek daarmee zeer vereerd en formuleerde de roerendste blijken van zijn erkentelijkheid, op dezelfde informele toon, die hij ook al docerend placht aan te slaan. Liet hij zijn aantekeningen per ongeluk op de grond vallen, dan bukte hij zich niet om die haastig op te rapen, maar vervolgde zijn betoog zonder enige haperingen uit het hoofd. Men mocht hem onderbreken zonder iets te hoeven duchten, al sprak hij vaak zo bevlogen, dat iemand niet gauw op de gedachte zou komen hem een vraag over wat dan ook te stellen. Tegelijk was hij zich van het effect van zijn woorden zeer bewust, want toen hij stadhouder Willem V eens ophemelde en hevig afgaf op diens oudste zoon, vroeg iemand hem de laatste zin te herhalen (het was een student die nooit iets noteerde), waarop Bilderdijk hem strak aankeek en zei: "Niet uit belangstelling vraagt u mij dat, maar om aan het nageslacht te kunnen zeggen: Zo'n man was Bilderdijk!"[50] Willem Schimmelpenninck tekende dit voorval op, waarvan hij zittend op de vloer van de 'collegekamer' getuige was geweest: 'Bijkans allen zaten wij op de grond, daar het vertrek van Bilderdijk niet rijk was aan zetels. De grote vaderlander leek mij dan één der oude Israëlitische profeten, omringd door zijn jongeren, die hem eerbiedig aanstaarden.'[51] Het informele karakter van zijn colleges verhinderde dus niet, dat Bilderdijk met eerbied werd bejegend. Dat zou een goede algemene typering van zijn privatissimum kunnen zijn, waaraan de manier waarop deze privaatdocent zich kleedde (gehuld in een kamerjapon), oreerde (liggend

op een canapé) en zijn migraineaanvallen bestreed (met twee in heet water uitgewrongen servetten om zijn hoofd geknoopt) het nodige bijdroeg. Terwijl hij ogenschijnlijk lag weg te kwijnen op die canapé, zijn woorden wikkend en wegend als Socrates op zijn sterfbed, bond hij zijn gehoor sterker aan zich dan wanneer hij zich als een man in de kracht van zijn leven had voorgedaan. Tal van paradoxen ontsnapten zijn mond, maar hij maakte die soms ook zichtbaar voor zijn gehoor. Zoals hij vroeger losjes, met de kleine Lodewijk aan de hand, Isaäc da Costa zijn persoonlijk leven had binnengeleid, ontzag hij zich tijdens zijn colleges niet om uiterst persoonlijke vragen te stellen: "Zult u in liefde aan mijn zoon blijven denken, wanneer ik er niet meer zal zijn?"[52] Willem Schimmelpenninck herinnerde zich die woorden maar al te goed, toen hij in 1844 inderdaad iets voor Lodewijk kon betekenen.*

Door vertrouwelijke mededelingen te doen, confessies van belang, wekte Bilderdijk als dichter, schrijver en privaatdocent de indruk een persoonlijke relatie met zijn lezers en toehoorders te onderhouden, waardoor zij zich in geval van onenigheid toch met hem verbonden bleven voelen. Kemper bleef van 'onze' Bilderdijk spreken, ook al verschilde hij in politiek en godsdienstig opzicht zéér met hem van mening. Er schuilt in het gezegde 'onbekend maakt onbemind' natuurlijk geen garantie voor het tegendeel, indien men het omdraait, maar 'de grote Ongenietbare' scheen dit voortdurend te willen logenstraffen. Hij kon enerzijds nurks en grof zijn in de persoonlijke omgang met mensen die hij niet mocht, en mensen die hij wel mocht afweren of uit de hoogte behandelen, indien onrecht zijn stemming nadelig beïnvloedde of, als een zelfstandige factor, zijn stemming hem anderszins verhinderde hen positief tegemoet te treden. Men had anderzijds de neiging om hem te ontzien wegens zijn zonderlinge aard, zijn 'genie', waarvan men de scherpe kanten had leren vrezen, terwijl er in de ontwapenende eerlijkheid van zijn uitspraken ook een bindend element zat, dat zijn felste tegenstanders met hem kon verzoenen. Zo droeg Bilderdijk in het najaar van 1817 één van Ossians zangen voor, *Kathloda*, nadat Van der Palm een betoog over Cicero voor de *Hollandse Maatschappij van fraaie kunsten en wetenschappen* had gehouden. Na afloop stapte de dichter op zijn oude rivaal af om hem te complimenteren met diens voordracht, die hij ook inhoudelijk beter had gevonden dan de zijne: "Mij voegt, dat ik van schaamte bloze, die verzen

* Zie blz.721-722.

lees, na zulk een proze."[53] Zijn grootste talent, zijn taalvaardigheid, trok soms meer de aandacht dan wat hij ermee uitdrukte. In *Nieuwe Uitspruitsels* hield hij filosofen voor, dat de rede 'een luchter' is, 'maar van licht ontbloot'.[54] Die fraaie uitdrukking zou haast doen vergeten, dat hij hun duisterheid verweet. Dichtte hij over *De dag van wraak* (1817), van oudsher bekend als 'dies irae', dan riep hij voor de verandering eens niet duivelse schrikbeelden op, noch betuigde hij ten volle zijn instemming met goddelijke wraakoefeningen waarbij vergeleken de ondergang van Sodom en Gomorra niets te betekenen had, maar juichte hij: 'En alle mom wordt afgetogen!'[55] Iets wat zo confronterend was als de jongste dag wist hij op zo'n manier te verwoorden, dat iedereen zich erover verheugde eindelijk zichzelf te kunnen zijn. Maar niet altijd viel zijn welsprekendheid in goede aarde, want in het mateloze karakter daarvan school tevens zijn neiging om iets te verdoezelen. Hij zei algauw te veel of te weinig naar de zin van een ander of naargelang de situatie het vereiste. Om de kleine Lodewijk een voorbeeld aan Julius te laten nemen liet hij hem diens degen zien: "Ziedaar zijn degen,-pas aan het Vaderland gewijd-, waarvoor zijn hart de stoorloze schoot der huiselijke rust en het veld der wetenschappen afwees om in het spoor des heldenroems te stappen."[56] Hoe zijn jongste zoontje op die woorden reageerde, is niet bekend, maar Jan Wap stelde cynisch vast, dat Julius toen ter koopvaardij voer en geen deel meer van 's lands zeemacht uitmaakte.[57] Op 9 januari 1818 drukte laatstgenoemde, vanuit Batavia onderweg naar China, zijn ouders op het hart liever met vreugde aan zijn terugkomst dan neerslachtig aan zijn 'afzijn' te denken. Anders dan zijn vader was Julius een jongen van weinig woorden, waarvoor hij zich verontschuldigde door het woord op superieure wijze ondergeschikt te verklaren aan wat ermee wordt uitgedrukt: 'Veel woorden kunnen u mijn hart zo niet uitdrukken, als u het zelf reeds bezit!'[58] Toen Julius dat schreef, dacht zijn vader na over de vraag of taal bepaalde denkbeelden mogelijk maakte, of dat men zich ook zonder taal van denkbeelden bewust kon zijn. Maakte men van denkbeelden 'iets', dan achtte hij 'iets' in concreto goed voorstelbaar zonder er een woord aan te hoeven wijden, maar in abstracto en vergezeld van een redenering achtte hij taal een onontbeerlijk hulpmiddel voor de menselijke geest. In de nadagen van zijn leven zou hij over de wisselwerking tussen taal en geest nog een opmerking maken, die verrassend modern aandoet.

In het begin van 1818 vernam hij bij geruchte, hoe het met de inzending van tien treurspelen naar de Tweede Klasse van het Koninklijk Instituut was gesteld. Daaronder bevonden zich twee treurspelen van zijn vrouw en één van Da Costa, zodat statistisch de kans dat de door het Instituut in juli 1817 uitgeschreven prijsvraag voor het beste treurspel van dat jaar door een vertrouweling van Bilderdijk zou worden gewonnen, vrij groot was. De jury bestond uit vier mensen die hij persoonlijk goed kende: David van Lennep, Wiselius, Jeronimo de Vries en Jonas Daniël Meijer, waardoor hij des te meer reden had om te denken, dat er een treurspel van zijn vrouw of 'voedsterzoon' zou worden bekroond. Maar de jury aarzelde, overschreed termijnen voor de bekendmaking van de uitslag en hield zich ook anderszins niet aan haar eigen spelregels, wat Bilderdijk al bitter stemde, voordat zij op 1 september 1818 zou besluiten geen enkel treurspel te bekronen. Het hele jaar 1818 kwam daardoor in het teken van Bilderdijks verongelijkte houding te staan: hoe kon zijn eigen Instituut, bij de oprichting waarvan hij in 1806 nauw betrokken was geweest, hem zo lang in onzekerheid laten verkeren en de kwaliteit van de beste drie treurspelen (daar oordeelde hij niet alleen zo over, maar ook de jury) miskennen? Afgezien van Meijer, meer een jurist dan een literator, had ieder jurylid het aan de stok met Bilderdijk gekregen. Van Lennep had hem ten gunste van de benoeming van J.P. van Capelle tot hoogleraar aan het Atheneum Illustre te Amsterdam tegengewerkt, de correspondentie tussen Meester Willem en Meester Jeroon vertoonde hiaten en Wiselius had zware en gedetailleerde kritiek op zijn treurspel *Alcestis* moeten verduren. Het is aannemelijk, maar valt niet te bewijzen, dat vooral Wiselius in deze kwestie dubbelspel speelde. Naar de buitenwereld deed hij het voorkomen, alsof de juryleden de drie beste inzendingen met zilver hadden willen bekronen. In dat geval zouden de treurspelen van Wilhelmine en Isaäc da Costa eerst moeten worden gecorrigeerd, voordat er tot publicatie kon worden overgegaan.[59] Maar na onderlinge vergelijking van de treurspelen vatte de mening onder hen post, dat het Instituut het aan zijn standing verschuldigd was geen halve maatregelen te nemen en dat het idee van 'correctie' dat van 'het beste treurspel' uitsloot. Tegen die tijd had er zich al een grote woede in Bilderdijk opgebouwd, die een uitweg zocht en vond in het voorbericht bij *Treurspelen* (1818), waarin hij uitlegde, waarom hij, in tegenstelling tot de jury van het Instituut, *Ramiro* en *Dargo* van Vrouwe Bilderdijk een publicatie ten volle waard achtte. Voor wie zou menen, dat

Wilhelmine het recht toekwam om iets zinnigs over haar eigen werk op te merken, liet hij weten: 'Wat mijn eega betreft, delend in al mijn gevoelens, oordeelt ze door de verwerping van haar twee treurspelen en de voorkeur die aan het minste dier twee gegeven is, de stukken niet in waarde veranderd, en ze geeft deze, op mijn begeerte, vrijmoedig in het licht.'[60] Hij wilde niet het oordeel van het Instituut toetsen aan de communis opinio,-dat had geen zin in een tijd waarin men zoveel valse theorieën bedacht om die vervolgens in de vorm van recensies onder een breder publiek te verspreiden-, maar hij wilde voor geinteresseerde lezers die er ontvankelijk voor waren het oordeel van de jury aanvechten en 'betonen, hoe wij over het treurspel denken'.[61] Hij voelde zich boven alle kritiek verheven, maar deed in de praktijk dus iets, wat hij niet had willen doen. Het ongerijmde daarvan ontging hem, omdat hij allereerst zijn woede wilde luchten.

Ongerijmd was ook, dat Bilderdijk zijn conflict met de jury in de openbaarheid bracht, terwijl hij nu juist beklemtoonde, dat een prijsvraag niet zonder geheimhoudingsplicht van alle betrokkenen mocht worden uitgeschreven. Door met naam en toenaam de treurspelen van de inzenders te evalueren, dat wil zeggen ex tripode*, drong de jury haar orakeltaal aan anderen op. Hoe konden de deelnemers aan zo'n prijsvraag ooit de schending van hun privacy te boven komen? Vrezend voor een vaderlandse rel van ongekende omvang trachtten de juryleden Bilderdijk te temperen, waarvoor eerst Valckenaer op pad werd gestuurd. Natuurlijk had de schrijver van dit voorbericht recht op 'bilderdijkiana', zo trachtte deze gewezen diplomaat zijn vriend te sussen, dat wil zeggen op taaluitingen van een dichter 'die boven alle andere dichters het recht had om in de taal, door hem gebezigd, de uiterste grenzen der energie, waarvoor die taal zo vatbaar is, te verkennen'.[62] Maar zou *Treurspelen* zónder voorbericht niet een krachtiger indruk maken dan mét? Waarschijnlijk had Bilderdijk de eerste versie van zijn voorbericht aan Valckenaer laten lezen, nadat de uitgever Wiselius had gealarmeerd. Laatstgenoemde had er de 'allerongemesureerdste uitdrukkingen' in aangetroffen, maar kon daaraan begrijpelijk genoeg geen ruchtbaarheid geven. Valckenaer was dus met een onmogelijke opdracht op pad gestuurd. Bilderdijk, zo moest hij ervaren, nam de zaak hoog op: 'Mijn ziel is geülcereerd en die wond sleept mij inderdaad naar het graf.'[63] Toch bleef Valckenaer proberen hem tot een

* gezeten op een driepoot (zoals de pythia in Delphi)

gematigd standpunt over te halen. Was zijn vrouw net zo onvermurwbaar als hijzelf? Nee, antwoordde Bilderdijk, maar 'haar zachte wijze van denken' voegde hem even weinig als het hem 'onmogelijk was die aan te nemen'.[64] Hij had sterke tegenstanders, moest zijn vriend hem toegeven, maar waarom zou hij de hele Tweede Klasse over één kam scheren? Wat hadden Feith en Van der Palm hem recentelijk misdaan, dat ook zij in de eerste versie van het voorbericht voor 'laffe en domme honden' werden uitgekreten?[65] Bovendien waren er met name in de 'Ramiro' veranderingen aangebracht, nadat de inzendingstermijn was verstreken. "Wat een kwade trouw," zouden diezelfde tegenstanders uitroepen en hadden zij daarin niet een beetje gelijk? Nee, vond Bilderdijk, die hele 'uilenkooi' was verantwoordelijk voor het doen en laten van de jury en dus luidde de eerste zin van het officiële voorbericht bij *Treurspelen*: 'De uitgave van deze twee treurspelen is men aan het zeer bevreemdend en (opdat ik niet meer zegge) hoogst onbescheiden en zelfs beledigend gedrag van de Tweede Klasse van het Koninklijk Instituut verschuldigd.'[66] Dankzij Valckenaer waren de 'laffe en domme honden', overeenkomstig hun natuur, op de vlucht geslagen en ingewisseld voor een voorbehoud, dat Bilderdijk ten aanzien van verscheidene leden van de Tweede Klasse maakte, aan wie hij verplichtingen had en wier persoonlijke verdiensten hij wel als allerlaatste wilde betwisten.[67] Vreemder dan wat hij in het voorbericht zelf constateerde, was dat de 'uilenkooi' zijn illustere voorzitter, secretaris en lid tot aan diens dood als behorend tot het Koninklijk Instituut zou blijven beschouwen, hoe slecht zij zich ook met elkaar verstonden.

Ofschoon het niet de minste twijfel lijdt, dat *Ramiro* van de drie omstreden treurspelen het best in elkaar steekt, gaf de jury het hoogst van *Dargo* op. Bilderdijk zag daarin het zoveelste bewijs voor de onkunde van de jury, wat voor moeite Wiselius zich ook gaf om hem zijn eigen standpunt duidelijk te maken. *Ramiro* is een romantisch rijmend treurspel, dat een jeugdwerk van Victor Hugo had kunnen zijn. Het is gebaseerd op een verrassende vierhoeksverhouding tussen Elvire enerzijds en de Spaanse edelman Ramiro, koning Alonzo van Asturië en Leon, en sultan Abdallah anderzijds. Elvire blijkt de dochter van Abdallah te zijn en Ramiro de zoon van Alonzo, zodat afgezien van nevenintriges tussen Spaanse christenen en Moren zij als koningszoon en sultansdochter voor elkaar zijn voorbestemd. Met dat happy end eindigt dit treurspel, als het ware een knus, maar onwaarschijnlijk voorschot nemend op de oecumenische toekomst van Spanje. Eén scène is

zelfs bijzonder goed geschreven, namelijk die waarin de sultan meer dood dan levend uit de strijd terugkeert. Elvire vraagt haar vader, wie hem met een dolkstoot heeft verwond. Hij antwoordt, dat een verrader dit op zijn geweten heeft en suggereert, dat Ramiro er meer van weet: "Ramiro's arm…" Hij is echter te zwak om zijn zin af te maken, waarna Elvire verschrikt uitroept: "O, ramp!" en de sultan vervolgt: "Heeft reeds dat feit gewroken."[68] Dus Ramiro is onschuldig aan de dood van de sultan en Elvire kan gerust herademen. Die scène in het vijfde bedrijf frappeert ook nu nog wegens de hoge snelheid waarmee Ramiro als verdachte van een misdrijf in beeld komt en onschuldig blijkt te zijn. Met een vooringenomenheid die of aan een slecht gevoel voor literatuur of aan rancune als gevolg van Bilderdijks afkeer van *Alcestis* valt toe te schrijven, schreef Wiselius hem: 'Zeer verschillend van het uwe is mijn oordeel over *Ramiro.* Dat het stuk, in zijn geheel beschouwd, een treurspel mag heten, lijdt geen bedenking, maar (ik moet oprecht spreken), heb ik in de 'Dargo' dadelijk de hand van een bekwame kunstenaar ontdekt, in de 'Ramiro', hoeveel schoons er ook in ligt opgesloten, zou ik nooit dezelfde kunstrijke hand, niet hetzelfde juiste en altijd geregelde gang houdende oordeel, vermoed of zelfs mogelijk geacht hebben. Deze ochtend heb ik ten overvloede de beide stukken nogmaals gelezen, doch mijn gevoelen in dit opzicht is daardoor niet in het minst veranderd.'[69] *Dargo* behandelt een aan *Kormak* verwante thematiek die er tevens de zwakte van uitmaakt: Gaöl lijkt met bisschop Odo de macht van zijn vader Dargo, koning van Lochlin, te willen betwisten, maar blijkt hem als diens zoon in het vijfde bedrijf het leven te hebben gered. De onduidelijkheid over zijn bondgenootschappen maakt van hem geen zuivere held, want zowel zijn ten onrechte dood gewaande moeder, koningin Alize, als zijn geliefde, prinses Edda, beschouwden hem lange tijd als een verrader, ja, hijzelf moest bekennen dat zijn 'behoeder' iemand was, "wien ik snood verried…wiens troon ik dorst belagen."[70] Dit treurspel bevat zinnen als: "Het is geen enge kreits die onze schuts bepaalt"[71] en "Geen huwelijksmin verkoelt door wrange tegenspoeden",[72] waaraan men een zekere retoriek niet kan ontzeggen en die toch een bijna spreekwoordelijke indruk maken. Dat retorische karakter kenmerkt het treurspel van Da Costa, *Alfonsus de Eerste*, in het bijzonder. Het speelt zich tegen het einde der elfde eeuw in Portugal af, waar de titelheld zich tegen zijn moeder verzet,-wat voor een ware held geen benijdenswaardige uitgangspositie is-, omdat hij zijn vader wil opvolgen en niet kan toestaan,

dat de tweede echtgenoot van zijn moeder, graaf de Trava, dat in zijn plaats doet. "Ik weet het, ook de deugd kan hier rampzalig wezen!" zegt hij.[73] Gaöl en Alfonsus de Eerste hebben met elkaar gemeen, dat hun blazoen bevlekt is, wat van Ramiro tenminste niet gezegd kan worden. Vanuit dit perspectief op de held in een treurspel vond Bilderdijk *Ramiro* het best geschreven, maar *Alfonsus de Eerste* had van hem ook een met diens rang overeenkomende prijs mogen krijgen. Voordat hij de 'waggelende' Wiselius als hoofdschuldige in dit conflict zou aanwijzen, uitte hij zijn bedenkingen over het optreden van De Vries: 'Vooral moest Jeronimo de Vries die, bij al zijn smaak van poëzie, niet in het minst besef van een treurspel heeft, de boel in de war sturen. Ik dacht ook wel, dat men *Ramiro* (het ware model van een treurspel in de eigenlijke geest en naar mijn theorie) achter zou stellen, en de slaperige 'Dargo' waarin slechts twee scènes superieur zijn, voortrekken, en dat *Alfonsus* het meest in aanmerking zou komen, maar dat men aan geen van allen een prijs zou geven, kwam nooit in mij op.'[74]

Achteraf vormde het conflict van Bilderdijk met de jury van de Tweede Klasse een keerpunt in zijn literaire loopbaan. Hij had het opgenomen voor een nieuwe generatie dichters, te weten voor zijn zich zelfstandig ontplooiende 'voedsterzoon' en voor zijn vrouw, die zo'n twintig jaar in leeftijd met hem scheelde. Op 62-jarige leeftijd hield hij het literaire strijdperk voor gezien, althans wat zijn eigen werk betrof, dat in termen van een prijsvraag geen mededinging hoefde te vrezen. De volgende stap zou beter in een kwalitatieve sprong voorwaarts kunnen worden uitgedrukt: het inzicht dat hij niet alleen school had gemaakt, maar in Da Costa en zijn eigen vrouw ook zijn meerderen moest erkennen. In de nasleep van dit conflict vroeg Valckenaer hem, of hij er geen bezwaar tegen had zijn door Hodges vervaardigde portret in de galerij van het Koninklijk Instituut te laten opnemen. Hij had het origineel indertijd moeten verkopen, maar er bestond een kopie van die zijn vrienden rechtstreeks van de schilder wilden kopen om vervolgens aan de 'uilenkooi' cadeau te doen. Zou Bilderdijk met deze gang van zaken instemmen, dan was de vrede tussen hen alsnog getekend. Even leek hij dit verzoeningsgebaar op prijs te stellen, totdat de achtergronden ervan hem ten volle duidelijk werden. Oud-admiraal J.H. van Kinsbergen, met wie hij eerder de strijd over het gelijkheidsbeginsel van de conscriptie had aangebonden,[75] had vier portretten aan het Instituut geschonken: Feith, Jona te Water, Cras en Van Swinden (van wie de laatste twee zijn benoeming aan het Atheneum Illustre hadden

tegengewerkt) zouden broederlijk vereend in de galerij komen te hangen, maar dat lot was Bilderdijk niet beschoren. De oud-admiraal onderde hem uitdrukkelijk van zijn geste uit, wat de aanleiding voor een eigengerechtige actie van Wiselius en Valckenaer vormde. Liever dan in dat 'vervloekte nest van domkoppen en booswichten' te hangen, zat hij 'in cloacis'*, verklaarde de bijna begunstigde daarop fier.[76] Omdat Hodges zijn kopie van Bilderdijks portret niet kwijt wilde, ging de actie sowieso niet door, wat uiteindelijk niet aan de onwil van de geportretteerde lag. Een tussenvoorstel, erop neerkomend dat het gekopieerde portret ten behoeve van Wilhelmine zou worden aangekocht en pas na haar dood aan het Instituut geschonken, haalde het evenmin. Hodges zou de kopie hebben moeten voltooien en daar had hij weinig zin in. In 1832 werd dat schilderij alsnog voor f 300,- door het Instituut aangekocht, wat een hele aanwinst leek, maar het is van een minder hoge kwaliteit vergeleken met het origineel dat in het Rijksmuseum hangt.[77] Pas na zijn dood, zo moet de conclusie luiden, werden de in 1818 gerezen moeilijkheden tussen Bilderdijk en zijn geleerde vrienden opgelost. De ijdele opschik van hun aller bonte pluimage verhinderde, dat zij verder dan de tralies van hun kooi konden kijken. Kwam er iemand van buitenaf op bezoek, zoals oud-admiraal Van Kinsbergen, dan zagen zij hem wel staan, maar zij weigerden hem te ontvangen en duidden hem smalend onder elkaar met de 'Apeldoornse Nebukadnezar' aan.[78] Eigenlijk projecteerden zij hun eigen onbeduidendheid op een buitenstaander, zoals Bilderdijk zichzelf ook wenste te beschouwen.

Hij was het jaar 1818 slecht begonnen, klaagde voortdurend over zijn gezondheid en voelde zich een speelbal van mensen die het slecht met hem meenden. Er waren op het Instituut geen twee mensen die hij kon vertrouwen, zo stortte hij zijn hart bij Valckenaer uit: 'Verg mij (dit bid ik u op al wat u lief is), verg mij geen diensten voor deze verraderlijke kliek, die mijn ondergang gewrocht en mij meer dan vermoord heeft, en die in mijn leed en verongelijking groeit en juicht. Gevoel zelf, hoe ik ze detesteren moet.'[79] Mocht Valckenaer van zulke taal geschrokken zijn,-Bilderdijk hield graag met alle mogelijkheden rekening-, dan moest hij bedenken, dat de werkelijkheid nog een graadje gruwelijker was: 'Ik spreek hier met opzet zeer kalm over de zaak, maar het kost mij oneindig veel mijn verontwaardiging te bedwingen.'[80] Over het on-

* in de riolen

derwerp voor een nieuwe prijsvraag van de Tweede Klasse voor het jaar 1818 wilde hij wel een voorstel doen: 'Een getrouwe geschiedenis van de conspiratie der Hollandse magistraten, van 1572 tot op de huidige dag, tegen de natie en haar wettig bestuur en welvaart.'[81] Dat werd hem niet in dank afgenomen, maar in plaats van zich daarover op te winden richtte hij zijn aandacht liever op een door de *Hollandse Maatschappij van fraaie kunsten en wetenschappen* uitgeschreven prijsvraag, waarin de vraag centraal stond, hoe een einde aan de huidige toneelmalaise kon worden gemaakt.[82] Daarover had hij genoeg ideeën, maar die vraag zou geheel in zijn geest door Petrus van Limburg Brouwer worden beantwoord. Indien men de eenheid van handeling, plaats en tijd niet handhaafde, zouden er ook 'op andere niveaus aberraties gaan optreden: woordspelingen, tegenstellingen, vermenging van het komische en het tragische. De eerste twee zondigen tegen de eis van eenvoudigheid en duidelijkheid, de laatste tegen de regel dat er een evenredigheid moet bestaan tussen de delen en het geheel.'[83] Daarom zou men de huidige malaise op het toneel kunnen beëindigen door de drie eenheden strikt te handhaven en niet te zondigen tegen de eis van 'eenvoudigheid en duidelijkheid' en van 'evenredigheid tussen de delen en het geheel'. Dat laatste klonk misschien negatief, waarom Van Limburg Brouwer hieraan toevoegde, dat het er in een treurspel niet om ging de natuur uit te beelden, maar poëzie te scheppen.[84] Dat de drie toneelstukken van Isaäc da Costa en Vrouwe Bilderdijk in deze kroniek niet 'klassiek' of 'classicistisch' zijn genoemd, maar 'romantisch', heeft overigens alles te maken met vormkenmerken, zoals het ontbreken van reien, en met de romantische heroïek die men ook in het Franse toneelrepertoire van Casimir Delavigne en Victor Hugo uit die dagen tegenkomt. Meer over zijn gezondheid uitweidend dan over zijn toneelperikelen, vervolgde Bilderdijk op 5 maart 1818 zijn reeks klachten ten aanhoren van Valckenaer en, zowaar, er kon een grapje van af: 'Gisteren bekwam ik een toeval van onmacht (maar dit woord is wat raar, men zou er *impotentie* onder kunnen verstaan, en dat meen ik niet, maar *animi deliquium**), waaraan ik sedert enige tijd min of meer onderhevig begin te worden. Sinds vijf weken houd ik de kamer, zelden echter het bed.'[85] Vanaf eind januari had hij al geen colleges meer kunnen geven, wat hem niet had verhinderd zieke studenten te bezoeken.

* flauwte

Een van hen was Capadose, een neef van Isaäc da Costa, die in februari werd getroffen door de mazelen. Reeds in zijn eigen studententijd bleek Bilderdijk een uiterst geduldige ziekenoppasser te zijn, wat hem later zeker niet minder goed afging. In aanwezigheid van de sceptische Capadose sprak hij een gebed uit, dat indruk op de zieke maakte. Bilderdijk 'verzorgde' hem, wat dat ook mocht inhouden, en maakte diens 'lijdenssponde' minder ondraaglijk. Zo herdacht de zieke hem later: 'Ik was te Leiden student, toen ik van mijn onvergetelijke broeder Da Costa, die te Amsterdam met mazelen in bed lag, een brief ontving, op zijn ziekbed geschreven. Die brief schijnt de overbrenger der smetstof geweest te zijn, althans ik kreeg diezelfde avond de verschijnselen van dezelfde ziekte, die bij de hevige astma, waaraan ik destijds leed, niet zonder zorg aanving. Voordat mijn ouders daarvan verwittigd waren, stond Bilderdijk aan mijn lijdenssponde. Zijn vaderlijke, liefdevolle woorden deden mij goed, maar eer hij mij verliet, deed hij een gebed, waarin bij de kiesheid, als staande tegenover een Israëlitische jongeling, een gloed van liefde leefde, die mij reeds toen in de ziel ging.'[86] Bilderdijk bezat het vermogen om zich in een ander te verplaatsen, hoe eigenzinnig hij ook was, zeker als die ander ziek was. Over wat er zich dan tussen hen afspeelde, drukte hij zich subtiel (zijn tegenstanders zouden overigens zeggen: schijnheilig) uit: 'Zo weinigen weten wat het inhoudt om zich in het standpunt van een ander te verplaatsen, zijn ziel, denkwijze en gevoel aan te nemen, en toch is men overmild, ja, gretig om anderen te beoordelen, te raden, te berispen, voorschriften te geven, waar men wil dat zij naar handelen, hun geschriften, hun gedrag naar zullen plooien en wringen! In het bijzonder is dit de ouderdom eigen, die juist het minst in staat is om zich boven zijn ingeworteld en ingeroest formulier van denken (indien ik het aldus noemen mag) op te heffen en zich in de geest van een ander te verplaatsen. Voelen anderen het niet, ik voel het dubbel en naarmate wij met de jaren in gezonde theorie mogen winnen, des te meer nemen wij in praktische toepassingen af.'[87] Men kan in deze tirade, behalve een ontwerp voor empathie, ook een verontschuldiging voor onbehouwen gedrag ontdekken, waarvoor hij bij alle fier door hem gedemonstreerde onverdraagzaamheid vergiffenis heeft willen vragen. "Zo'n man is Bilderdijk," is men geneigd hem na te zeggen! In zijn omgang met Capadose gaf hij blijk van dezelfde onbevangenheid als in zijn omgang in de jaren daarvóór met Isaäc da Costa. Niets belerends of opdringerigs was hem

eigen, al school er in de navolgende vermaning ook iets van een zelfvermaning: 'Hoede de weldenkende mens zich slechts voor proselietenmakerij door geheime zucht, om factie tegen factie te stellen! Het is God die wasdom geeft, wij moeten niet meer willen dan het goede zaad in eenvoud des harten strooien. God alleen bepaalt, waar het wortel moet schieten. Een greintje eerzucht om iets te zijn in Zijn hand, bederft alles, en Zijn Geest verlaat ons waar het 'ik' opkomt. Te veel is net zo kwaad als te weinig.'[88] Waarom maakte het gebed van Bilderdijk zo'n diepe indruk op Capadose? Omdat zijn leermeester zich ten eerste zeer goed in diens persoon had ingeleefd en ten tweede bad vanuit de veronderstelling, dat zij op één lijn zaten. Zij hadden elkaar ook zonder woorden kunnen begrijpen, maar toen die dan toch tussen hen moesten vallen, sprak daaruit een groter godsvertrouwen dan wanneer de een moeite had gedaan om de ander tot zijn zienswijze over te halen. Er hoefde helemaal geen zieltje bekeerd te worden, beiden wendden zich tot God. Spiritualiteit, opgevat als een vorm van lichamelijk doorleefde religiositeit, verenigde hen als twee zieken die zich van hun onvolkomenheid bewust waren. Sindsdien waren zij als zieken of zondaars gemankeerde perfectionisten die elkaars gezelschap opzochten om ieder afzonderlijk niet heilloos ten onder te gaan.

Capadose is eerder 'sceptisch' genoemd, wat de vraag doet rijzen ten aanzien waarvan? Hij kwam niet als een onbeschreven blad in Leiden aan, waar hij algauw als een 'animal disputax' bekendstond.[89] In zijn geval werd hij niet geplaagd door te weinig, maar eerder door te veel meningen. Hij had als aankomend arts een pantheïstische visie op het leven, op grond waarvan hem het gebruik van vaccines niet verwerpelijk voorkwam. Zijn biograaf Kalmijn opperde het vermoeden, dat hem in zijn jonge jaren alles even heilig was om te worden 'vermengd', van stenen tot complexere levensvormen.[90] Capadose had er met zijn neef woorden over, of een uit koepokken bestaande entstof in het menselijk lichaam mocht worden geïnjecteerd of niet. In deze kwestie was Isaäc da Costa een 'Geist der verneint' en niet zijn neef, die als zodanig in Leiden bekendstond.[91] In het verlengde van zijn mefistofelische geest maakte Capadose alles en iedereen ter plaatse belachelijk, bijvoorbeeld de opgeblazenheid van Kemper en het huppelpasje van Tydeman (hij waagde zich echter niet aan een imitatie van Bilderdijks strompelende gang). Bilderdijk was een man, voor wie hij op zijn hoede was. Hij meende er goed aan te doen zijn neef voor hem te

waarschuwen, want diens leermeester bezat een ongekende overtuigingskracht en bestond het van zo'n grote liefde voor het Oude Testament te getuigen, dat hij zodoende elk onderscheid tussen joden en christenen tenietdeed. Het Nieuwe Testament bevatte volgens hem tal van passages, die men, christen of niet, met instemming kon lezen. School er ook in 'de aan God getrouwe jood' niet 'een christen uit verlangen', wanneer hij van zulke passages kennisnam?[92] Capadose ergerde zich aan het overwicht dat Bilderdijk op zijn neef en vriend verkreeg en aan de vertrouwelijke toon die er in hun gesprekken heerste: 'Mijn gemoed was de ganse dag als in het diepste gepeins verzonken. Ik kon niet begrijpen, dat een man van zo'n hoge geleerdheid aan de echtheid van de christelijke godsdienst geloof sloeg, evenmin dat iemand die gedurende zoveel jaren met ons in zo'n nauwe betrekking had gestaan, zonder ons ooit van het christendom te reppen, en daarbij zo'n diepe eerbied voor het Oude Testament bleek te koesteren, opeens begreep mijn vriend op een dergelijke toon aan te moeten spreken.'[93] Capadose was misschien wel jaloers op hun nauwe band, die hij liever voor zichzelf en zijn neef had willen reserveren. Hadden zij samen niet afgesproken om de joodse orthodoxie te omarmen en zo een lichtend voorbeeld voor christenen te zijn? Een korte tijd bezochten zij de synagoge op het Levendaal te Leiden, met een rigoureuze ernst die niet viel vol te houden: 'Daar wij beiden een afkeer hadden van halve maatregelen, en wij ons niet konden schikken naar het hedendaagse jodendom, dat de kunst had uitgevonden om naar willekeur de verschillende voorschriften der Mozaïsche wet te mogen houden of na te laten, vatten wij het ernstige voornemen op om ware Israëlieten en strenge waarnemers van alle instellingen der wet te worden, ons door geen gezag te laten afschrikken en zodoende christenen te noodzaken meer eerbied voor het Joodse volk te koesteren.'[94] Alle denkbare pantheïstische mengvormen ten spijt, beviel hem de uitspraak van het Hebreeuws in die Leidse synagoge niet, evenmin de afwijkende ritus en het andere milieu dan hij in de Portugees-Joodse gemeenschap te Amsterdam gewend was. Daardoor kwam hij meer alleen te staan dan hem lief was. Met zijn neef kon hij nooit een vanzelfsprekende vriendschap sluiten, al sprak en schreef hij vaak over 'wij' als hij hun tweeën bedoelde. Maar tussen de Capadoses en Da Costa's heerste rivaliteit,-sommigen spraken zelfs van een familievete-, die nog werd gevoed, toen Isaäc da Costa tevergeefs naar de hand van Abrahams zus Hetty bleek te hebben gedongen.[95] Hun vriendschap

was niet vrij van vaderlijke en voorvaderlijke beslommeringen ten aanzien van het familiefortuin en geldingsdrang op maatschappelijk gebied. Wat stelde de vader van Isaäc da Costa, een cargadoor in wijnen, bij de beroemde oom van Abraham Capadose voor, de hofarts van koning Lodewijk? Imanuel Capadose was 'een wereldse, cynische, handige man, zonder geloof dan in het goed recht van zijn volk om geestelijk over de christenen te heersen'.[96] Bestemd om hem op te volgen was Abraham medicijnen gaan studeren, assertiever dan zijn neef Isaäc en toch emotioneel kwetsbaarder. Bilderdijk zag in Da Costa een Paulus, die daarvóór als Saulus zijn rechtzinnigheid in het oude geloof even strikt aan anderen had voorgeleefd en opgelegd als later in het nieuwe. Capadose was volgens hem 'minder tot uitgeven dan ontvangen' geneigd. De een moest 'opbruisen' en de ander 'innig smelten'.[97] Nog scherper formuleerde hij het verschil tussen hen beiden: Da Costa was een koning, Capadose slechts een pretendent, 'met het gejaagde, het ongelijke, het 'soupçonneuse' aan pretendenten eigen, zonder houvast aan mensen of dingen!'[98]

Beide neven hadden veel met hun vader te stellen, wat hun in rijkdom en weelde doorgebrachte jeugd danig vergalde. De vader van Abraham liet hem zijn moeder eens in een ontredderde staat zien, die deels het gevolg van een erfelijke ziekte was, en gaf hem er de schuld van, wiens wangedrag Gods toorn had opgewekt. Toen Abraham zich tot het christendom bekeerde, hield zijn moeder hem voor: "Laat u toch niet meeslepen door uw verbeelding, mijn jongen. Zijn plicht te doen als eerlijk man, dat is de ware godsdienst."[99] Met haar was tenminste een bescheiden gedachtewisseling over godsdienst en religie mogelijk, maar dat was met zijn vader en oom Imanuel uitgesloten. Abraham voelde zich doodongelukkig, wat hijzelf met zijn astmatische aandoening in verband bracht. Anderen werden geenszins geremd door hun godsdienst of milieu, terwijl hij daarentegen 'een onverklaarbare amechtigheid in zijn ziel ondervond'.[100] Onverklaarbaar was niet zozeer de lichamelijke uitwerking van een psychosomatische kwaal, als wel het onbevredigende gevoel dat hem langdurig in religieuze aangelegenheden overviel. Zijn vader beschouwde hem als de oorzaak van alle rampen in huis en wilde hem niet meer zien. Na een jaar sloeg zijn haat in de tederste hunkering naar zijn zoon om. Deze mocht hem weer bezoeken, maar kon niet verhinderen, dat zijn vader in een gesloten inrichting moest worden opgenomen. In 1826 zouden oom Imanuel en zijn vader binnen één week overlijden, zonder dat ook maar

één familielid op Abrahams betuigingen van medeleven prijs stelde. Bilderdijk had verwacht dat oom Imanuel wel zou bijdraaien, eenmaal overtuigd van de serieuze bedoelingen van diens neef, zodat die hem alsnog als arts zou kunnen opvolgen. In 1826 bleek zelfs de stijlvolste bemoediging van Bilderdijk niet tot dit verwachte resultaat te hebben geleid.[101] Kosmopolitisme of een humane levensbeschouwing waren nu eenmaal de schijn, waaronder tal van welgestelde Joden hun ware geloofsovertuiging uit lijfsbehoud verborgen hielden. Daarin lag volgens Isaäc da Costa een deel van de verklaring, waarom oom Imanuel onwrikbaar aan zijn eigen geloofsopvatting had vastgehouden: 'Hij is Jood in het hart, en hoe meer men hem leert kennen, hoe meer men de ouderwetse Portugese Israëliet gewaarwordt, die zich alleen door de wrijving der wereld en eindelijk door de gewoonte heeft ontdaan van enige uiterlijkheden. Menselijkerwijs gesproken, is hij niet van het deeg waaruit zich christenen in onze dagen vormen.'[102] De controverses tussen joden en christenen waren ten tijde van het Réveil zo groot, dat geloofsafval of bekering tot het christendom in joodse kringen onbespreekbaar was. Er was dan ook moed voor nodig om te doen, wat Da Costa en Capadose zich in de loop van 1818 aarzelend voornamen. Vanuit Bilderdijk gezien, vergde het behalve moed vooral veel tact om met hen van gedachten te wisselen over tal van geloofszaken zonder hen tot zijn eigen standpunt over te halen. Misschien had hij om die reden er aanvankelijk niet over willen uitweiden en moest hij door hen worden overgehaald om er schoorvoetend zijn zegje over te doen.

Isaäc da Costa had een vader die ten onrechte vond, dat zijn zoon niets uitvoerde. Zelfs nadat hij als dichter landelijke bekendheid genoot, tweemaal gepromoveerd was en met Hanna Belmonte in het huwelijk getreden, hield zijn vader hem voor: "Zo ben je nu 23 jaar geworden, en wat ben je? Ik heb altoos wel voorspeld, dat er niets uit jou zou groeien."[103] Dat er tussen hem en zijn vader geen verslechtering van hun verstandhouding ontstond, nadat hij zich in het najaar van 1820 ten volle tot het christendom had bekeerd, lag aan de kiesheid van de zoon die met de openbaarmaking van zijn nieuwe geloofsovertuiging wachtte, totdat zijn vader was overleden. Isaäc da Costa hoefde zich over de gevolgen van zijn geloofsovergang minder zorgen te maken dan Capadose, omdat hij in de engste kring van zijn vertrouwelingen niemand kwetste. Zijn vrouw had op een christelijke school gezeten, zijn moeder en zus zouden zijn voorbeeld volgen en zich even-

eens christelijk laten dopen. Hem trof veeleer het oordeel van de buitenwereld onaangenaam, omdat hij ook als christelijk bekeerde jood werd gediscrimineerd. Zoals er tegenwoordig Troetelmarokkanen bestaan, werd Isaäc da Costa vroeger in de hogere kringen van Nederland op een vernederende manier salonfähig bevonden door mensen, die meenden de toon aan te kunnen geven, zich op hun verdraagzaamheid beriepen en niet beseften, dat er in hun quasiruimdenkende houding iets anders was binnengeslopen dan eerbied voor de naaste, te weten een ongewild blijk van de ergste discriminatie. Zij verrieden een gebrek aan zelfkennis, zich deugdzamer wanend dan andere burgers, terwijl zij voorgaven de wereld grondig te kennen. Zo noemde Jeanne Gildemeester-Boissevain, als een vorstin residerend op haar buiten de Ewijckshoeve bij Lage Vuursche, Isaäc da Costa 'een engel van een Joodje'.[104] Zijn vader was overigens niet onder de indruk van de politieke emancipatie der Joden, hij achtte haar zelfs ongewenst wegens de ondermijning van de Portugees-Joodse gemeenschap in Nederland: 'De Portugese gemeente zag daar haar ondergang in als bevoorrechte stand van het Jodendom. Ze was een voornaam krank lichaam en de schok der revolutie bracht haar zedelijk en geldelijk verval aan het licht, als bij zoveel andere kranke lichamen der 18e eeuw gebeurde. Niet dat Daniël da Costa, de vader van de dichter, persoonlijk bij de omwenteling te lijden heeft gehad, maar zij vermeerderde zijn gevoel van teruggetrokkenheid. En het huishouden ging gedrukt onder de ziekelijkheid van de moeder en de somberheid van de vader.'[105] In weelderige vertrekken, waarvan ook de wanden waren behangen met oosterse tapijten, ingericht met exotisch meubilair, groeide de zoon op die 'geen zoon der lauwe westerstranden' was.[106] Isaäc da Costa verfoeide het kapitaal van zijn vader, die ook wel eens het beroep van bankier had uitgeoefend, waarin hij het vleesgeworden verval van zijn eigen familie herkende. Zo negatief drukte hij zichzelf hierover uit, omdat een glorieus verleden hem nog voor ogen stond: 'Een nietige patricische trots, op geldvermogens steunend, nam de plaats in der Castiliaanse fierheid. De actiehandel ruïneerde de kapitalen en de zedelijkheid van velen. De lichaamskrachten vervielen ontzettend, ten gevolge van het voortdurende trouwen in een zeer beperkte kring. Bij sommigen (ofschoon niet velen) werkte dan ook de geest der revolutie, in het kort, wij werden gereduceerd tot een staat van slapheid, onverschilligheid voor al wat goed en schoon is, die onze vaderen zou doen blozen.

Ik wil hier in geen details treden. God herstelle het.'[107] De overeenkomsten met Bilderdijks visie op het eigen familieverleden in het algemeen en op het kapitaal en de koopmansstand in het bijzonder dienen zich hier zo overvloedig aan, dat het er haast op lijkt, alsof Da Costa niet alleen de werken, maar ook het leven van zijn leermeester heeft willen kopiëren.

Hij creëerde zijn eigen Teisterbant, met hetzelfde gebrek aan precisering en logische opeenvolging langs de mannelijke lijn als Bilderdijk: 'Door het huwelijk van Joseph da Costa met een vrouw uit het huis der Osorio's ben ik een afstammeling van de graven van Trastamare, mitsgaders van de koninklijke huizen van Portugal en Spanje en van geheel de grandesse van die landen van voor het einde der zestiende eeuw...'[108] Jaap Meijer constateerde in zijn proefschrift over Da Costa: 'Binnen het raam van zijn Joodse geschiedenis had hij Heer kunnen worden van een eigen Teisterbant. Da Costa's visionaire wereld was niets anders dan een Joodse weergave van Bilderdijks romantiek. Organisch daaruit voortgekomen, hoewel oorspronkelijk verwerkt en doorleefd.'[109] Zijn denkbeelden over handel en kapitaal waren om dezelfde reden net zo negatief als die van Bilderdijk: 'Ik heb de handel en dat geld verdienen van jongs af aan gehaat, maar thans, nu ik met de principes van de rijkdom nader bekend ben, is het mij eindeloos duidelijker, waarom mijn gevoel zo was.'[110] Had de stam van Juda zich ooit in Spanje met handel afgegeven? Nee, want daaruit zou wantrouwen jegens Gods zorg voor de mensheid hebben gesproken: 'Laat ons dus geen stelsel opbouwen op een andere grondslag dan Gods voorzienigheid. Onttrekken wij ons niet aan de hand van God in ons leven.'[111] Deze wel erg lijdelijke opvatting over de voorzienigheid legaliseerde hij door op het familiekapitaal in te teren en geen enkel ambt meer uit te oefenen, nadat hij zich een korte leertijd als advocaat te Amsterdam had toegestaan. Men zou misschien verwachten, dat het andersom was en dat hij zijn maatschappelijke inactiviteit had verdedigd met een beroep op de voorzienigheid, maar dat zou in zijn ogen pas de omgekeerde wereld zijn. Zijn principes waren niet het gevolg van zijn levensstijl, maar zijn levensstijl was het gevolg van zijn principes! Net als Bilderdijk studeerde Da Costa, na twee jaar studie te Leiden, in de rechten af. Hij promoveerde op 5 december 1818 en beklaagde zich bij Willem van Hogendorp nog in diezelfde maand over de onbeduidendheid van zijn praktijk: 'Woensdag openen zich onze Assises. Ik ben het alweer, die de eerste zaken heb, maar ook de lelijkste. Bedenk eens, het

eenvoudigste en het nietigste geval dat ooit voor een hof van Assisen kan komen, dan hebt gij de stukken van mijn zaken. 't Zijn deze keer vrouwen. En voor zo'n armzalig ding, waarover ik geen twee woorden te melden heb, moet ik ('t is allerridicuulst!) in mantel en bef verschijnen, en nog misschien de een of andere aardigheid horen van Mijnheer de President.'[112] In de volgens Jaap Meijer zeer bewust door hem nagevolgde carrière van Bilderdijk, maar die had succes, zag Da Costa weldra van een normale praktijkuitoefening af. Het werd hem te veel; zijn stoet aan cliënten, door hem weids met 'turba clientium' aangeduid, was hem te lang: 'De belangen van een menigte chicaneaux rusten op mijn schouders, evenals de aarde weleer op die van Atlas.'[113] Vergelijkbare klachten had Bilderdijk in zijn jonge jaren alleen geuit om zijn aanstaande vrouw een idee van zijn drukke werkzaamheden te geven. Da Costa hield de advocatuur veel te snel voor gezien en besloot zich te richten op een tweede promotie in de letteren en bespiegelende wijsbegeerte. Op 21 juli 1821 zou hij nog in zijn opzet slagen ook, waarna de overeenkomst tussen de maatschappelijke positie van hem en zijn leermeester wederom opvallend was, inclusief hun beider vrijgevigheid en slecht financieel beheer. Weliswaar ging de kwekeling nooit failliet, terwijl zijn leermeester meer dan eens surseance van betaling aanvroeg en verkreeg, maar ook híj was afhankelijk van een speciaal voor hem opgericht fonds, dat hem f 2000,- per jaar garandeerde naast de rente van zijn vaders erfenis, bestaande uit f 1250,- in 1830. Met zijn inkomsten uit voorlezingen over vaderlandse geschiedenis, afgewisseld met beschouwingen over de Nederlandse taal en letterkunde of een voordracht uit eigen werk beschikte hij over een topinkomen van ruim f 4000,- per jaar en dat in een tijd, dat een winkelier f 400,- verdiende en een ingenieur eerste klas (waarmee een leraarssalaris gewoonlijk werd vergeleken) f 1800,- en, net als Bilderdijk, kwam hij nog geld tekort![114] Tot tweemaal toe deed hij een poging om als hoogleraar benoemd te worden, de eerste keer als opvolger van N.G. van Kampen aan het Atheneum Illustre te Amsterdam, de tweede keer aan het Atheneum Illustre te Deventer. Hij werd afgewezen,-al was hij volgens Wiselius een geschikte kandidaat-, omdat er te veel rechtzinnigheid uit zijn ogen straalde. Jacob van Lennep, die ook belangstelling voor de Amsterdamse vacature toonde, werd wegens het andere morele uiterste niet waardig bevonden om Van Kampen op te volgen.[115] Maar meer dan al deze oppervlakkige overeenkomsten tussen de loopbaan van de leermeester en zijn kwekeling, inclusief de

soms bewust nagestreefde mislukkingen in hun leven (wat zich aan het oog van een althans oppervlakkige waarnemer onttrekt), sprong hun gemeenschappelijke religieuze instelling in het oog. In godsdienstig opzicht waren zij te beschouwen als contraremonstranten, maar in religieus opzicht leed Isaäc da Costa onder 'onbevredigdheid en religieuze dispositie van jongs af' en Bilderdijk onder dezelfde geestesgesteldheid op zijn oude dag.[116]

Zijn visie op de vaderlandse geschiedenis bracht met zich mee, dat Bilderdijk het onderwerp godsdienst tijdens zijn colleges onmogelijk buiten beschouwing kon laten. Hij bracht het op een voor Da Costa aantrekkelijke wijze ter sprake door keer op keer het christelijke standpunt te nuanceren ten gunste van het uitverkoren volk. Augustinus stak de christenen een hart onder de riem door te wijzen op het offer van Abel. De jongste zoon van Adam veroverde het hart van God, niet de oudste! Het uitverkoren volk was in de loop der tijd door een jongere versie van zichzelf opgevolgd, vrij vertaald: de God van Israël was de God van Nederland geworden, waar het ware geloof in de geest van Melchisidech het zuiverst werd beleden. Bilderdijk zag dat anders, want ogenschijnlijk moest Kaïn weliswaar het veld ruimen voor Abel, zoals later Esau voor Jacob, maar in werkelijkheid vond er ten tijde van de jongste dag een algehele verbroedering plaats: alle volkeren zouden, ere wie ere toekomt, bij Israël worden ingelijfd![117] Voor degenen die godsdienst en poëzie als welhaast identieke begrippen beschouwden, sprak het begin van *Genesis* boekdelen: 'In den beginne was het Woord, en het Woord was bij God en het Woord was God.' Isaäc da Costa was hierdoor zeer geroerd, want hij zag in deze woorden niet alleen een bevestiging van zijn eigen opvattingen over poëzie, maar ook een inspiratiebron voor bespiegelingen over de H. Drievuldigheid, wat voor een unitaristisch ingestelde jood zeer ongewoon was. Haast sluipenderwijs loodste Bilderdijk het Drievuldigheidsbegrip de geest van zijn gehoor binnen. Engelfriet beschreef dat proces als volgt: 'De joden hebben Jezus, zoals gezegd, verworpen, omdat zij in hem niet de leeuw van Juda hebben herkend. Als Jezus zichzelf Gods Zoon noemt, beschouwen de joden dat volgens Bilderdijk als een godslastering, omdat zij de Messias ben David als zodanig beschouwen. Daarmee is dus duidelijk gezegd, dat joden in de Messias de Zoon van God zien. Christenen daarentegen hebben volgens hem de lijdende Messias wel erkend, maar de heersende Messias afgewezen, omdat de kerk zichzelf het hoogste gezag heeft aangematigd. Daarbij heeft de

kerk de joden ook verworpen en zichzelf beschouwd als rechtsopvolger van Israël.'[118] Dat laatste had natuurlijk nooit mogen gebeuren, naar Bilderdijk beklemtoonde uit hoge achting voor de afstammelingen van Abraham, Juda en David. Weer voelden Da Costa en Capadose zich met het volste respect behandeld, dat indien mogelijk nog werd vergroot, toen hun leermeester zijdelings de christelijke predestinatieleer ter sprake bracht. Wanneer alle mensen de schuld van de erfzonde op zich hebben geladen, waarvan zij uitsluitend dankzij Gods genade bevrijd kunnen worden, mochten joden niet op de kruisdood van Jezus worden aangekeken.[119] Waren christenen in het algemeen en filosofen in het bijzonder niet schuldiger aan het lijden van de Heer dan welke jood ook? Ieder mens is 'gelijktijdig met de gekruisigde' en heeft, zo bezien, behoefte aan verlossing. Het lijden van de joden maakte hen van oudsher gevoeliger voor verzoening dan hun mindere rivalen, te weten diezelfde christenen en filosofen. Dat leidt er uiteindelijk toe, dat ook zij zullen erkennen: de belofte van de wederkomst der Messias 'wordt of is reeds vervuld'.[120] Voor Isaäc da Costa werd het christendom steeds meer een uitvloeisel van het joodse messianisme. Wat hij vroeger als een tegenstelling had gezien, ervoer hij nu als één geheel. Vroeger was hij met de sluier der wet bedekt geweest, maar ook toen was hij niet van alle heil afgesloten. Had zijn leermeester niet over de familie Da Costa opgemerkt, dat Gods genade op hun gezicht viel af te lezen?[121] Waren gelovige joden niet voor de helft als geassimileerde christenen te beschouwen, voor zover zij het Oude Testament als het Woord van God erkenden? Net als zijn eigen vader, zo overwoog Isaäc da Costa, koesterde ook Bilderdijk bedenkingen tegen het assimileren van joden, maar om een goede reden. Hem stond niet het behoud van privileges voor een bepaalde groep joden voor ogen, noch de instandhouding van het maatschappelijk kwaad der discriminatie, nee, zijn afwijzing van de assimilatie was 'afgestemd op de verwerkelijking van de oudtestamentische profetieën, die het Messiaanse rijk in directe verbinding met de terugkeer van de joden naar Palestina aankondigden'.[122] Uit zichzelf verzon Isaäc da Costa er een stelling bij om te bewijzen, dat dit Messiaanse rijk geen schimmige abstractie in het hoofd van christenen en joden was: 'Indien de oordelen Gods gedrukt hebben, en nog werkelijk voortgaan te drukken, op het volk dat zijn Messias heeft verworpen, in een geenszins mythische of zinnebeeldige, maar alleszins tastbaar letterlijke, allerwezenlijkste historische zin,-wie geeft ons dan het recht om van de letterlijke opvatting af

te wijken, zodra het geldt de wederaanneming en wederherstelling van datzelfde volk van Israël?'[123] Naarmate de definitieve vestiging van het koninkrijk Gods op aarde naderde en de inlijving van christenen bij het uitverkoren volk een kwestie van dagen scheen (maar één dag in het leven God kon best eens 1000 jaar duren in het leven van een mens), luidde 'de inhoudsformule' van Isaäc Da Costa's 'denkwereld' in de visie van Jaap Meijer steeds meer: 'Hij verliet het jodendom om uiteindelijk jood te worden en dit probeerde hij een leven lang voor christenen aanvaardbaar te maken.'[124] Deze typering van zijn ontwikkelingsgang maakt een waarachtige indruk en kan ten dele ook zijn strijdbaarheid verklaren.

In het tweede deel van Da Costa's *'kompleete dichtwerken'* komt *Het paard* voor, waarin dat edele dier trappelt van ongeduld en, ten teken van zijn 'opgezwollen moed', rode dampen uit zijn neusgaten laat opstijgen.[125] Zoals de jonge hengst, die zich (in een gedicht over de invloed der dichtkunst op het staatsbestuur) 'op 't schor geluid van Mavors' wapenkreet' moedig in de strijd werpt, met Bilderdijk zelf kan worden vergeleken, valt dat briesende 'krijgspaard' met Da Costa te vergelijken.[126] Ruiter en paard lijken bezield van slechts één gedachte: 'Mijn God! Mijn ziel verlangt voor U ten strijd te spoeden!'[127] Zelden is de ijver van een neofiet vuriger verbeeld. Da Costa verzamelde in 1818 krachten om vóór God te strijden en tégen alles wat in zijn ogen niet wilde deugen, dat wil zeggen de heersende tijdgeest onder koning Willem I. Daarin verschilde hij niet wezenlijk van Capadose, die, noodgedwongen en meer dan hij, zich van zijn joodse verleden wenste te bevrijden. Voor Da Costa lagen joden- en christendom in elkaars verlengde, voor Capadose niet. Hij begreep niet, hoe zijn neef Isaäc de begrafenis van diens vader Daniël zo uitgebreid joods kon vieren, als in de praktijk geschiedde.[128] Dat kon hij niet rijmen met zijn eigen bekering tot het christendom. Bilderdijk associeerde de een met kracht en de ander met een zekere zachtaardigheid, tenderend naar timiditeit, maar wellicht onderschatte hij de radicaliteit van wie 'minder tot uitgeven dan ontvangen' in staat was. Capadose putte na zijn bekering veel troost uit de woorden van Petrus, volgens wie Jezus tot val en opstanding van Israël was gesteld. Zou de verkondiging onder Joden geen succes sorteren, wegens hun verblinding en verharding, dan had de H. Geest zich tevergeefs aan Petrus gemanifesteerd. Dat laatste achtte hij ondenkbaar, maar de daaraan voorafgaande redenering verried zijn radicale opstelling tegenover zijn vroegere medebroeders.[129] Dit type

radicaliteit bezat Bilderdijk niet, of in mindere mate, wat bijvoorbeeld blijkt uit het geringe belang dat hij aan de doop van Da Costa en Capadose hechtte. Formeel in plaats van radicaal drong hij niet op hun doop aan, want Jezus had gezegd: "Gaat en onderwijst alle volkeren" en niet: "Doopt de joden!"[130] Het is ook mogelijk, dat hij hun doop een overbodige luxe vond. Als zij in naam van de oudtestamentische God waren gedoopt, vertoefden zij immers al in de nabijheid van Jezus en de H. Geest. Met zo'n formele redenering trachtte hij in dat geval te voorkomen, dat hun doop in een formaliteit zou ontaarden. Paradoxaler en dus beter bij hem passend dan wat ook, had hij zich over dit onderwerp niet kunnen uitlaten.

Ter completering van de verzameling 'collegianten' of 'privatissimi' van Bilderdijk dienen, buiten de strikt chronologische volgorde van deze kroniek, hier nog enkele personen te worden vermeld. Een van hen was Guillaume Groen van Prinsterer, wiens vader hem waarschuwde voor 'de verleidelijke invloed van de zucht tot paradoxen, die aan de heer Bilderdijk algemeen wordt toegeschreven'.[131] Groen volgde vanaf 17 januari 1821 gedurende anderhalf jaar college bij Bilderdijk, tegelijk met Jacob van Lennep, die zich beiden tegen de zin van hun vader tot het uiterst conservatieve gedachtegoed van hun leermeester bekenden, maar hun aanvankelijk niet te remmen enthousiasme liet zich later toch in andere banen leiden. Karakter en leeftijd speelden hierbij zeker een grote rol. Eerder is de 'waarde van de paradox als denkfictie' aan een nader onderzoek onderworpen, waarvan het nadeel bestaande uit onzekerheid over een al of niet schijnbare tegenstelling kan worden opgeheven door het voordeel bestaande uit een open denkproces.[132] De vader van Groen vreesde de onrijpe vruchten van een niet afgerond denkproces, maar in de continuïteit daarvan ligt nu juist een grote charme en, afgezien van zo'n gevoelsargument, tevens een waarborg voor een weloverwogen standpunt. De manier waarop Bilderdijk tijdens zijn colleges de paradox hanteerde, zou men (zonder nodeloze blijken van zijn complexiteit aan te voeren) zelf ook paradoxaal kunnen noemen, want wat gebeurde er? Hij hanteerde de paradox niet om één en dezelfde zaak van meerdere kanten te belichten, integendeel, hij koesterde de paradox als een stilistisch middel om met des te meer overtuigingskracht en schijnbaar objectief (hij had dan toch maar een zaak van meerdere kanten belicht) zijn eigen standpunt door te drukken. Meestal is de paradox geen stilistisch wondermiddel voor betweters, maar in Bilderdijks geval was zijn intolerantie

er de oorzaak van, dat hij bijvoorbeeld op de vraag of Nederland van oudsher meer een republiek dan een monarchie was, antwoordde 'een monarchie'. Het juiste antwoord had moeten zijn 'beide', maar in weerwil van de door hem gehanteerde paradox trok hij te snel een conclusie. In de rond 1824 gevoerde discussie over de betekenis van Johan van Oldenbarnevelt en prins Maurits voor Nederland werd die vraag opnieuw aan de orde gesteld en door voor- en tegenstanders van het koningshuis beantwoord. Bij de behandeling daarvan zal het recentste inzicht in deze oude kwestie de doorslag geven. Nu zij gewezen op Groens achterdochtige houding en kritische instelling tegenover sommige uitspraken van Bilderdijk, die hem meer van ongeloof hadden afgeschrikt dan tot geloof gebracht.[133] Net als zijn gewaardeerde leermeester was hij van mening, dat de erkenning van Gods soevereiniteit de verwerping van volkssoevereiniteit inhield. Maar hij was geen contrarevolutionair, zoals Bilderdijk en Da Costa, en dus tegen álle revolutionaire principes, integendeel, hij zag in de verbetering van het lot der allerarmsten wel enig heil, hamerde op het belang van goed en betaalbaar bijzonder onderwijs en wilde het kiesrecht voor belastingbetalers uitbreiden door de census te verlagen, reden waarom hij antirevolutionair was. Steil calvinisme scheen ook hem niet vreemd, maar hij switchte meer dan eens van conservatief naar liberaal en omgekeerd, overeenkomstig zijn devies: 'Medio tutissimus ibis.'* Hij had bezwaren tegen de toon van onfeilbaarheid, sofisten eigen, maar niet passend voor een hardop nadenkende christen. Sloeg Bilderdijk niet zo'n toon aan? Dankzij Plato's verzet tegen sofistische redeneringen doorzag hij het soms vermeend superieure karakter van zijn leermeesters uitspraken op historisch gebied. Als secretaris van het Kabinet des Konings ordende Groen het Huisarchief van de Oranjes, waardoor hij vanaf 1831 zijn bezwaren tegen Bilderdijks toon hard kon maken. Hij hekelde 'cette composition informe et bizarre' van de *Geschiedenis des Vaderlands*, 'cette ardeur de polémique' op grond waarvan zijn leermeester 'de voorwerpen van zijn genegenheid en walging' respectievelijk idealiseerde en verguisde, en beklaagde zich over zijn 'ijver om vooral geen vergissingen te begaan, die hem de grenzen van de waarheid liet overschrijden.[134] Maar dat alles nam niet weg, dat hij in zijn studententijd diep onder de indruk van Bilderdijks colleges was. Hoe lastig het ook is om te bepalen wat hem toen in te-

* De middenweg is het veiligst.

genstelling tot later vormde tot een bij uitstek antirevolutionaire nazaat, toch kan een vergelijking dat wellicht duidelijk maken. Zoals zijn leermeester het destructieve gedeelte van Kants filosofie prees en het constructieve afwees, verstond Groen zich tot de negatieve en positieve uitkomsten van Bilderdijks onderricht. Van 'bilderdijkianisme' moest hij in zijn studententijd niets hebben, beweerde hij, zoals zijn leermeester afschuw van 'kantianisme' toonde. 'Bilderdijkianisme' associeerde hij met contrarevolutionair geweld, waardoor hij zich niet wilde laten meeslepen. Een hardop nadenkende christen was volgens hem het tegendeel van een sofist en 'het apodictische van Bilderdijk geleek naar sofistische trant. Veel, en daaronder ook het geüsurpeerde van schitterende reputaties, heb ik van hem geleerd, maar de toon van eigen onfeilbaarheid gaf mij, bij het overdenken van de dialogen der Atheense Academie, tegen de overmacht ook van zijn *Ipse dixi*, een uitstekend en gans niet overtollig behoedmiddel aan de hand.'[135] Wat Bilderdijk tot de grond toe afbrak, het optreden van een landsadvocaat als Johan van Oldenbarnevelt of van een raadpensionaris als Johan de Witt, kon minstens op enig begrip van Groen rekenen, maar wat uit de mond van zijn leermeester bijna op een verheerlijking van het absolute koningschap neerkwam, hoefde geenszins op zijn instemming te rekenen. Tegen het einde van hun leven waren er bij al deze 'collegianten' de scherpe kantjes wel afgesleten: Da Costa was als een aanhanger van het 'droit divin' niet langer tegen een grondwet gekant[136] en Groen verzoende twee lijnrecht tegenover elkaar staande staatkundige principes met elkaar met behulp van het daarboven uitstijgende principe van de legitimiteit: 'Naar mijn mening is een republiek even wettig als een monarchie en moet het principe van legitimiteit op alle soorten van regeringsvormen worden toegepast.'[137]

De meer libertijns dan liberaal ingestelde Jacob van Lennep trad in dezelfde tijd als Groen van Prinsterer tot de Leidse 'collegianten' toe, maar het is de vraag of hij zich in hun gezelschap wel echt op zijn gemak voelde. Tijdelijk liet hij zich door Bilderdijk bij hen inlijven: 'De vriendschap, door mij aangeknoopt met sommige kwekelingen van Bilderdijk, en eerlang de kennismaking met de grote man zelf, brachten bij mij een verandering teweeg, des te groter naarmate zij meer plotseling plaatshad. Gelijk alle nieuwe bekeerlingen werd ik een warme zeloot van de partij, tot welke ik was overgegaan, en, vol verontwaardiging tegen mijn vroegere leermeesters, die mij, naar het mij voorkwam, omtrent alle punten van staatkunde en recht hadden misleid,

trad ik in heftige ijver op om, à tort et à travers, het beginsel van de legitimiteit en dat van de absolute regeringsvorm te verdedigen, en tegen alle liberalen en aristocraten te velde te trekken.'[138] Over beide beginselen zou hij later totaal anders oordelen dan in zijn studententijd, waardoor de antirevolutionairen 'ter Tweede Kamer' in hem eerder een tegenstander dan een geestverwant herkenden, zoals Jan ten Brink fijntjes opmerkte.[139] Om zich te revancheren voor het geestelijk geleden ongerief beeldde hij de grote man als de aan opium verslaafde professor Onderbroek in de lotgevallen van *Klaasje Zevenster* uit, daarmee verwijzend naar een ander kledingstuk dan Bilderdijk tijdens zijn colleges zichtbaar placht te dragen, alsof een negligé ooit het ten onrechte verwaarloosde fatsoen zou kunnen doen vergeten. Er was een libertijnse geest over hem vaardig, toen hij een lid van de Leidse rederijkerskamer *De dorstige Pleiaden* indirect een opmerking over Bilderdijks consumptie van opium liet maken, nadat een ander lid zijn reactionaire beklag had gedaan over de boekdrukkunst: 'In één woord, zij heeft de beschaving verhaast om haar in de barbaarsheid te storten, even gelijk opium, bij grote doses genomen, het leven verhaast om het de dood in te jagen.'[140] Het buitenissige uiterlijk van Bilderdijk zou Jacob van Lennep bij wijze van 'couleur locale' hebben toegelicht door te refereren aan de Rotterdamse quaker Benjamin Furly, die een fluwelen band om zijn hoofd placht te dragen, opdat zijn haar niet voor zijn ogen zou vallen, of aan Locke, die had beweerd, dat te veel warmte op het hoofd schadelijk voor de gezondheid was. Een calotje was, wat dat betreft, uit den boze, maar een tulband of Turkse wrong verrichtte kennelijk wonderen op een mensenhoofd.[141] Op lezers van nu maakt Bilderdijks pose, zoals op een anonieme prent door zijn beide biografen afgedrukt,[142] half liggend op een stoel met bijbehorend voetenbankje, een treurige indruk, die van een kwijnend heerschap met het uiterlijk van paus Leo X, wiens roodfluwelen muts door een linnen variant vervangen is. Men zou ook kunnen denken aan een mislukte uitvoering van Juliette Récamiers pose op een canapé. Al deze beelden vatte Van Lennep samen in het beeld van professor Onderbroek, waaruit men, hoe dan ook diens intieme omgang met Bilderdijk kan afleiden. Gelukkig deed hij meer dan alleen karikaturen schetsen van zijn leermeester, aan wie hij in 1821 een treurspel van Byron voorlas, *Marino Faliero*, waarvan de titelheld hem indirect inspireerde tot een lofzang op de door hem bijgewoonde colleges: 'Treffend was mij de gelijkenis van Faliero's toestand met die mijner lievelingshelden, Floris V,

Maurits, Willem III; van het volk van Venetië met de burgerij van Nederland, eveneens nevens het hoofd van de Staat tegen haar kleine dwingelanden opgestaan, en in de Venetiaanse patriciërs hervond ik Velzen en Woerden, de Hoekse en Loevesteinse partijen.'[143] Afgezien van diens politieke en godsdienstige visie op de geschiedenis, had Jacob van Lennep veel redenen om zijn leermeester dankbaar te zijn, want zowel zijn belangstelling voor de middeleeuwen als zijn eigen virtuoze taalgebruik dankte hij voornamelijk aan hem. Bilderdijk koos voor het verleden, beweerde deze chroniqueur van een schuldig leven,-de lotgevallen van Klaasje Zevenster-, maar dan wel met het oog gericht op de spoedige wederkomst van de Messias.[144] Als schrijver van historische romans hoefde Van Lennep er geen eschatologische verwachtingen op na te houden om zich met dezelfde historische thema's bezig te houden als Bilderdijk reeds voor hem had uitgediept.

De 'collegekamer' op de Garenmarkt en later op het Rapenburg diende voor de gebroeders Van Hogendorp als een huiskamer. Wat zij thuis aan affectie en ideeën tekortkwamen, ontvingen zij in ruime mate van hun leermeester. De zwaarmoedigheid van Dirk en de gretige ernst van Willem strookten niet met de stijve aard van hun vader, die als een voorname en welgestelde stoïcijn door het leven placht te gaan. Volgens hem liet de binnen- en buitenlandse politiek van Nederland zich reduceren tot één woord: evenwicht, en dat gold ook voor zijn persoonlijk en maatschappelijk leven.[145] Lang niet altijd was dat evenwicht hem dierbaarder dan het intomen van opstandige gevoelens, maar zijn ijzige zelfbeheersing stond haaks op wat zijn zoons onder een harmoniemodel verstonden. Wat kon voor hen aantrekkelijker zijn dan een leermeester die bij wijze van spreken niets liever deed dan uit de band van zijn eigen boeken springen? Als evenwicht het toedekken van extreme standpunten inhield, die bij nader inzien alleen extreem waren, omdat zij van de heersende tijdgeest afweken, hielden de gebroeders Van Hogendorp zich niet aan de hun van huis uit meegegeven code. Gijsbert Karel van Hogendorp raakte zeer teleurgesteld in Willem: "Ik had een koninklijke loopbaan voor hem bestemd, maar hij heeft die niet gewild."[146] En van Dirk zei hij eens, na lezing van één van diens geschriften: "Wat een hoogst onvoorzichtige en onnodige politieke geloofsbelijdenis heeft Dirk ons daar in zijn inleiding gegeven!"[147] De suggestie van vertrouwelijkheid met zijn zoons werd slechts gewekt door het gebruik van hun voornamen, maar daarmee was dan ook alles gezegd. Bilderdijk ging daarentegen zo natuurlijk

met hen om, dat hij hen zelfs in zijn beperkt gevoel voor humor en kleingeestigheid liet delen. Grapjes over de naam van zijn critici als Siegenbeek en Witsen Geysbeek namen zij voor lief, wat voor moderne lezers in de overgeleverde versie van Byvanck minder vanzelfsprekend lijkt, wanneer die rept van 'Bilderdijk met zijn arsenaal vol grappen tegen *Ziegen*beek, het vermofte duplicaat van de povere Witsen *Geis*beek'.[148] Bilderdijk veroverde hun harten door zich tijdens zijn colleges eerlijk voor te doen: 'Men hoort woorden van zo'n diepe, volle klank, dat de taal van ieder ander daarbij benepen schijnt, en onder de gloed van die woorden wekt zelfs het kleingeestigste geen tegenzin meer, omdat men het gaat beschouwen als een deel van een persoonlijkheid, grotesk en natuurlijk en groots in haar uitingen, maar als individualiteit één.'[149] Wat hier als eenheid werd ervaren, kon ook op kritiek stuiten. Dat laatste was vooral het geval, indien men hem zijn eigen misplaatste gevoelens voor scherts toedichtte: 'Het is, alsof men een brombeer met de voorpoten ziet zwaaien en de brede muil opensperren, terwijl hij zich verbeeldt bij zijn rauwe kreten op het geestigst te schertsen.'[150] Carel Vosmaer doelde met deze woorden wellicht op een soort zwartgallige humor, waarvan in Bilderdijks scheldgedichten soms sprake is. Zou hij er echter mee hebben willen verwijzen naar diens pathetisch voorgedragen colleges, dan miskenden zijn woorden de wanhoop van de voordrachtskunstenaar, die scherts verstond noch uitdroeg, wanneer hij zijn hartgrondige afkeer van de tijdgeest liet blijken.

Onder de 'collegianten' bevond zich trouwens ook een oom van Carel Vosmaer, Isaac geheten, zodat ook een mondelinge overdracht in zijn familie debet aan de negatieve kwalificatie van Bilderdijks voordracht geweest kan zijn. Er waren meer randfiguren onder hen, zoals ook Nicolaas Carbasius, de zoon van een Haagse raadsheer. Hij was bijzonder zwijgzaam van aard en vervulde de rol van toehoorder in het driemanschap dat hij samen met Willem van Hogendorp en Isaäc da Costa vormde. Stak men de gek met de vrijwillige schutterij van 1815, dan bleek hij geen spot te kunnen verdragen, wat Willem als 'garde d'honneur réfractaire' zich goed kon voorstellen. Hadden zij beiden niet de militaire dienst serieus genomen: de een door dienst te weigeren onder een vreemde mogendheid, de ander door vrijwillig bij de vaderlandse schutterij te gaan? Zij noemden Da Costa onder elkaar 'de kringenfilosoof', hetzij omdat hij aan de kabbala ontleende theorieën ver-

kondigde over tien lichtkringen of spiralen (vergelijkbaar met een theologische variant van de snarentheorie nu), hetzij omdat hij zich als een adept van Bilderdijk in Swedenborg had verdiept: 'Wij zien de vrienden bijeen en Da Costa leidt hen door zijn bezieling binnen in die hogere sferen waarheen de poëzie hem de weg had gewezen. Hij gelooft, de jonge dichter, aan die hogere werelden die, boven het aardse onwezen, in al nauwer sluitende cirkels opvoeren tot de bron van alle zijn, tot de Enige Waarheid. Voor hem bestaan ze, die kringen, waarin de aardse tweestrijd tussen geluk en leed, tussen goed en kwaad, tussen ziel en lichaam langzamerhand wordt gelouterd, totdat de strijd in de eenheid van God opgaande verdwijnt.'[151] Hoewel hij niet voor iedereen te volgen was, wanneer zijn gedachten zo'n hoge vlucht genomen hadden, vormde het driemanschap een geducht bastion buiten de 'collegekamer', een denktank voor een veel later op te richten politieke partij. Isaäc da Costa debatteerde niet alleen met Nicolaas Carbasius en Willem van Hogendorp, maar ook met zijn vriend Willem de Clercq, die nimmer tot de 'collegianten' behoorde, en met Groen van Prinsterer, met wie hij steeds meer van mening verschilde over de historische rol van de Nederlands Hervormde Kerk: 'De geschiedenis der kerk is voor u de geschiedenis der verdediging van de waarheden der Schrift, zoals door de kerk reeds ten volle bezeten, tegen de successieve aanvallen der dwaling. Voor mij is zij die ter bearbeiding en realisatie van diezelfde waarheden in de kerk juist door middel van de strijd met de dwaling. Met andere woorden: volgens uw beschouwing handhaaft de kerk alleen wat zij reeds bezit. Volgens de mijne treedt zij, door de worsteling met de vijand, eerst recht wezenlijk en vruchtbaar in het bezit.'[152] Da Costa had een strijdbare natuur, in welk opzicht hij op zijn leermeester leek, wat qua strijdbaarheid en intelligentie niet van Johannes Tiberius Bodel Nijenhuis kon worden gezegd. Hij moet nog stiller dan Nicolaas Carbasius zijn geweest, geen toehoorder dus, maar een stomme getuige, aan wiens intelligentie zijn vrienden wel eens twijfelden. Zij achtten hem niet in staat Bilderdijks complexe gedachtegangen te volgen, waarom zij hem onderling spottend 'Bodelletje' noemden.[153] Hij trouwde met de oudste dochter van Hendrik Tydeman, Doortje, die reeds op 22-jarige leeftijd in 1825 zou overlijden. In 1839 zou hij zijn voormalige schoonvader als secretaris van de *Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* opvolgen, een van de belangrijkste en omvangrijkste kaartcollecties van Nederland aanleggen en die grotendeels aan de Leidse universiteit nalaten.[154] Als hij werkelijk de

onbeduidendste figuur onder hen geweest zou zijn, kan men zich des te beter een idee vormen over de kwaliteiten van Bilderdijks andere studenten. Zij hebben allen grote verdiensten voor de wetenschap, cultuur, politiek en magistratuur van Nederland gehad, en erkenden zonder uitzondering schatplichtig aan hun leermeester te zijn.

Tussen de bedrijven door wandelde Bilderdijk graag met zijn vrouw in Leiden, maar in 1818 kwam het er te zelden van. Gaf hij aan zijn zwerflust toe of wilde hij even met haar aan de dagelijkse sleur ontsnappen, dan werden zij 'bedruppeld' door de regen en verzuchtte hij eenmaal thuisgekomen: 'Wij kunnen waarlijk niet meer tegen het leven.'[155] Als om zijn woorden te illustreren repte hij van een grafstemming in huis, naar aanleiding van de pleuritis die hem had getroffen. In plaats van zieken op te passen, diende hij zich in acht te nemen, moest hij langdurig zijn colleges afzeggen en op grond van het door hemzelf verspreide slechte nieuws over zijn gezondheid gedogen, dat er studenten bij hem thuis aanklopten om zijn vrouw te condoleren met het verlies van haar man.[156] Zoals voor hem gebruikelijk was, wist hij in zijn brieven uit die periode toch een natuurlijk accent aan het overdreven karakter van zijn jammerklachten te geven. Op 26 augustus van dat jaar schilderde hij zich in een brief aan Valckenaer als een hopeloos geval af: 'Jammerlijk, alles valt om mij en wordt weggerukt, en ik, in alle zwakheid, ziektes, krankten, ik moet een leven voortslepen, waarvan niemand, niemand de bitterheid kent.'[157] De herhaling van 'niemand', door een bepaald slag stilistici verfoeid, maakte zijn klacht juist des te authentieker. Hij en Wilhelmine ondergingen de ene na de andere aderlating, wat gevoegd bij haar 'abortieve schokken' ertoe leidde, dat ook haar gezondheid compleet 'geruïneerd' was.[158] Moest hij voor langere tijd afscheid van een oude bekende uit Brunswijk nemen, dan deed hij het voorkomen, alsof zijn dierbaren al bezig waren om voor hem een doodskleed te plooien,-geweven was dit nuttig voorwerp van textiel al in een ver verleden-, maar dat hij niettemin een 'warm vaarwel' met een 'reeds verkilde hand' in de richting van Duitsland zond. Het lukte hem uiteindelijk zijn grafstemming van zich af te zetten, maar Wilhelmine moest niet denken, dat hij werkelijk uit zijn graf herrezen was: 'Nog één voetstap van de grijze, en hij scheurt zich van uw zij!'[159] Beiden zaten constant in angst om Julius, van wie zij slechts met maanden vertraging bericht over zijn wel en wee aan boord van de *Hoop en Fortuin* ontvingen, waardoor ook goed nieuws

in zijn tegendeel kon zijn omgeslagen, nog voordat het hen had bereikt. In die situatie wenste hij Tydeman geen antwoord te geven op diens vraag: 'Welke wisse criteria heeft de heer Bilderdijk om een subjectieve illusie der verbeeldingskracht te onderscheiden van de objectieve realiteit?'[160] Zou hij die vraag naar waarheid hebben beantwoord, dan luidde dat: 'Geen!' De heer Tydeman moest begrijpen, dat zijn hoofd naar andere dingen stond. Hij las liever in *Wit en Rood*, een bundel gedichten die hij samen met zijn vrouw had geschreven, dan dat hij aan zijn vriend de pleonastische fouten in diens vraagstelling zou moeten uitleggen, alvorens het antwoord op een goed geformuleerde vraag alsnog principieel schuldig te blijven.

In juli 1818 was hun gezamenlijke bundel gedichten uitgekomen, dat wil zeggen het eerste van twee delen, waarin zijn witte lelies en haar blozend rode rozen een fraai boeket vormden. Een recensent van de *Boekzaal der geleerde wereld* was gegrepen door de betekenis van de titel, 'volgens welke de oudere minnaar bij zijn jonge geliefde het verschil in jaren en kleur tracht te compenseren door te wijzen op het mooie vlechtwerk van witte leliën met rode rozen, naar het voorbeeld van een lierdicht toegeschreven aan Anacreon'.[161] Sinds hij zijn verontwaardiging over de jurering van *Treurspelen* had gelucht, was zijn waardering voor het literaire werk van zijn vrouw alleen maar groter geworden: 'Zij heeft een ontzaglijke vlucht genomen, waar ik als tegen opzie, zij rijst nog sterker, durf ik zeggen, dan ik afdaal...'[162] Het idee begon bij hem post te vatten, dat zij en Isaäc da Costa zijn school moesten voortzetten. Juist in deze jaren tussen 1817 en 1819 werden dichters geacht de vertolkers van het volksgevoel te zijn en zo de eenheid onder burgers te bevorderen, waardoor eenvoud (zo niet simplisme) meer dan ooit als een kenmerk van het ware gold. In zijn rede over het eenvoudige (1818) betoogde Jeronimo de Vries precies hetzelfde, zodat hij met de recensenten van de *Vaderlandsche Letteroefeningen*, de *Boekzaal der geleerde wereld* en het *Letterkundig Magazijn* in de pas liep. Vrouwe Bilderdijk voldeed eerder aan zo'n ideaalbeeld van de dichter dan haar man. Een gedicht als *Engelenwacht* of *Het Weesmeisjen* uit *Wit en Rood* en als *Moederplichten, aan Alwine* uit *Nieuwe Dichtschakeering* (1819), waarin een moeder haar 'stalen' boezem sluit voor het mededogen, als ze het 'milde levensvocht dwingt in zijn bron te drogen', lag beter in de markt dan een relatief complex gedicht van Bilderdijk als *Kathloda in drie Zangen naar Ossian*.[163] In zijn gedich-

ten trokken oorspronkelijkheid, kracht en wijsgerigheid meer de aandacht van de recensenten dan tederheid en gevoeligheid. Wat daarin naar het bovennatuurlijke zweemde, werd zwak gevonden en onbarmhartig als in strijd met de Verlichting afgeserveerd.[164] Hun financiële verdiensten waren overigens in overeenstemming met de populariteit van hun gedichten. Zo accepteerden zij een voorstel van f 400,- voor de twee delen van *Wit en Rood*, wat volgens Bilderdijk neerkwam op f 16,50 in plaats van de gevraagde f 17,50 per blad, 'zodat' voegde hij er speciaal voor Immerzeel aan toe, 'u uitgever kunt blijven! De hemel verhoede, dat ik uw ruïne zou zoeken voor f 1,- meer per blad'.[165] In 1819 kwam *Dichtschakeering* bij dezelfde uitgever uit, waarover deze opgetogen en aanzienlijk minder van hoge kunst vervuld dan het echtpaar Bilderdijk aan zijn collega IJntema berichtte: 'Met de heer Bilderdijk heb ik geconvenieerd over het uitgeven dit jaar van een paar boekdelen gedichten van hem en zijn wijfje.'[166] Dat doet de vraag rijzen: wat voor een man was Immerzeel? Waar haalde hij het lef vandaan om 'Vrouwe Bilderdijk' tot een 'wijfje' te reduceren? Er scholen twee zielen in zijn borst, die van een 'op winst beluste intrigant met een masker van bescheidenheid' op, zoals Tollens hem typeerde, en die van een 'man van omvattende kennis, van gescherpt oordeel, van rijke ondervinding, een man van smaak zo fijn als weinigen bezitten, en bij wie de zuiverste kunstgloed vlamde', zoals Josephus Belinfante beweerde.[167] Laatstgenoemde was een bescheiden, zo niet schuwe courantier, die zich minder moeilijk dan Bilderdijk door Immerzeel liet inpalmen. Zakelijke transacties, in de vorm van bestsellers of 'volksedities', verrieden de handelsgeest van deze uitgever, die er bijvoorbeeld in slaagde om in 1821 meer dan 10.000 exemplaren van een gedichtenbundel van Tollens te verkopen. Hij had wel degelijk oog voor kwaliteit, maar achtte die ondergeschikt aan de marktwaarde van alles wat hij uitgaf. Dat is voor een uitgever geen slecht uitgangspunt. G.A. van Oorschot zou dit later met hem delen en op hetzelfde dubbele onthaal kunnen rekenen als hij: een uitgever mocht op winst uit zijn, maar bleek hij een gemankeerde schrijver of dichter te zijn, dan gaf hij ineens blijk van verbeelding in de slechtste zin des woords en deugde hij van geen kanten.

Het werk van Bilderdijk werd zo gunstig ontvangen, dat critici van gekkigheid niets anders wisten te doen dan elkaar te bekritiseren. Zo trachtte de criticus van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* de recensent van de *Recensent, ook der Recensenten* een vlieg af te vangen

door minder hoog over Bilderdijk op te geven dan hij: 'Ik acht hem, als coryfee onzer dichters, zo hoog als u durft te denken, maar ik ben toch niet zo afgodisch met hem ingenomen, dat ik, evenals u, alles in hem volmaakt vind. Wat weet u dan te snakken van mijn *bitterheid* tegen hem?'[168] In deze periode schreef Bilderdijk een wonderlijk amalgaam van gedichten, waarin het al te vanzelfsprekende de boventoon begon te voeren. Nog steeds loonde het de moeite om hem als dichter te volgen wegens het subtiele karakter van wie zich 'flauwtjes maar vrij distinct' iets meende te herinneren.[169] Maar wat hij zich herinnerde of als dichter op zo'n manier verbeeldde, dat de innerlijke noodzaak daarvan aan een herinnering deed denken, miste steeds vaker overtuigingskracht. Soms school dat gebrek aan overtuigingskracht in zijn stellingname, wanneer hij zich bijvoorbeeld discriminerend over vrouwen uitliet:

> Neen, wraakzucht is het zwak van engbekrompen zielen.
> 't Is daardoor, dat ze een vrouw in d'aard zit, niet de man,
> Die, meester van zichzelf, de hoon verachten kan.[170]

Dan weer liet hij zich te plomp over iets uit, waardoor zijn toon niet zuiver genoeg leek. Zo noemde hij Homerus in een gelijknamig gedicht de 'dichtersbaas der bazen'.[171] Soms liet hij zich als dichter te weinig verrassen door een rijmwoord, dan weer stuurde hij ondanks een origineel rijmwoord overduidelijk op een conclusie aan, wat in beide gevallen door zijn lezers als een dooddoener werd ervaren. Zo vroeg hij zich af, of iemand het zonder 'krijten' kon doorstaan, dat uitgerekend een vlieg hem 'door de huid mocht bijten',[172] en misbruikte hij de knapheid van Plato om duidelijk te maken, dat niemand kan ontsnappen aan de dood: al is iemand nog knapper dan Plato, toch moet hij 'ad patres met de minste ketellapper'.[173] Soms was zijn onmiskenbare originaliteit bespottelijk, zoals wanneer hij een onpraktisch middel tegen insectenzwermen aanbeval: met een brandende toorts hun vleugels 'afzengen'.[174] Dan weer school er te veel van het goede in de opeenstapeling van door hem gebruikte beelden:

> Wien toch zal 't kropgezwel in de alpensneeuw verbazen?
> Of liever 't zwarte vel bij negers? Enkel dwazen.[175]

Maar altijd wist hij zijn lezers opnieuw te verrassen, hetzij door een opvallende herformulering van een oude gedachte: 'Mijn zaadkorn sterve in 't zand en schaffe een beter bloem,'[176] hetzij door een onverwachte omkering van zaken, zoals toen hij de Verlichting hekelde en de ratio met een paard vergeleek: 'Nu het paard de voerman ment en heer is van de wagen.'[177] Dat kon Kant mooi in zijn zak steken, die hier als een onmachtige koetsier werd opgevoerd. Twee betoverend mooie gedichten uit 1818 springen er uit, waarvan het een *Aan een ivoren kam* heet en zo begint:

> Beploeg de zee van glinsterende golven,
> Getande kiel van hagelwit ivoor![178]

Het einde ervan doet denken aan het beroemde sonnet van Bredero, maar wat daarin 'citroenig van coleur' is, wordt bij Bilderdijk 'zilverbleek':

> Ga, strijk en strook de blonde golven glad,
> De stralen vlak van 't schitt'rend wandelpad.
> Ontwind de bocht der slingerende lokken
> Tot éne glans van effen zonneschijn,
> Eer 's levens licht den middag heeft betrokken,
> En 't zonnegoud allengs in zilverbleek verdwijn'.[179]

In de dagelijkse bezigheid van het bijna onzichtbare meisje klinkt ineens de weemoed van het voorbijgaan der tijd door. Dat, gevoegd bij de originaliteit van een beeld als 'getande kiel' voor kam, een allegorie voor voyeurs, maakt dit gedicht tot een superieur blijk van Bilderdijks kunnen.

Het tweede gedicht is geen haar minder, maar men moet als lezer weten, dat 'vier' 'vuur' betekent en op de berg Mero ergens 'in het oude noorden' de god Koper huist, om het ten volle te kunnen genieten:

> *Eierkoken*
>
> De luchtstroom ruis' door 't vier, dat uit zijne as geschoten,
> In vlammen om zich grijp' en Mero's god doorgloei'.
> Zijn hitte dring' door 't vocht, in 't hol metaal besloten,

En bruise in golven op met bonzend stormgeloei.
Daar wiegele in den plas het scheppingsal van 't kuiken,
Dat in zijn zilv'ren lucht een gouden aardbol sluit,
En 't beuk' de krijtaardschors dier breekb're wareldkruiken,
En dove 's levens aâm in 't bobb'lend windvlies uit.
Zo wordt de ommuurde zee ten bergklomp door 't verschroeien,
Waar 't half gesmolten goud verbalsemd door blijft vloeien![180]

Terwijl in de eerste vier regels bij wijze van een overstatement wordt beschreven, hoe een ei aan de kook raakt, blijkt dat reeds beschreven proces een understatement te zijn vergeleken bij wat komen gaat. Het ei is een metafoor voor het heelal, de dooier voor de aardbol, waarin zich vulkanische uitbarstingen afspelen. De schaal van het ei, met het gestolde eiwit daaronder, laat zich in de verte met de witte krijtrotsen van Dover vergelijken en tegelijkertijd is er letterlijk en figuurlijk op kleinere schaal iets doodgewoons aan de gang: er wordt een ei gekookt. Busken Huet had geen waardering voor dit gedicht, waarvan hij de leibniziaanse afspiegeling niet wilde zien. Hij vond het een retorisch gedicht, dat de overdreven waarneming van een alledaags verschijnsel behelsde en meer niet.[181] De veelvuldig toegepaste elisie doet inderdaad retorisch aan, maar een kniesoor die daarop let. Er is niets disproportioneels aan dit gedicht, integendeel, hier zijn enorme krachten aan het werk. Volgens Martien J.G. de Jong verbeeldt het 'een heroische, de chaos beheersende, eerste scheppingsdaad'.[182] Wie daarvoor gevoelig is, zo opperde De Jong een weinig hoopvol, ervaart de taal van Bilderdijk als 'gelouterd van de zondeval', een welhaast goddelijk instrument, dat het 'zelfgevoel' van het ene menselijk hart in het andere overstort.[183] Men kan het retorisch taalgebruik van de dichter verfoeien, zoals Busken Huet deed. Men kan het verheven of stichtelijke karakter van diens gedichten verafschuwen, zoals Wilt Idema meende te moeten doen, en diens scheldkanonnades juist bewonderen: 'Zo'n tirade brengt ook in de oude dichter weer al zijn virtuositeit naar boven en verleidt hem tot een uiterst levendig en inventief taalgebruik en een al even vlotte versificatie.'[184] Maar men kan ook een aan het 'zelfgevoel' verwante sensatie ondergaan, zoals door De Jong beschreven, zonder opzettelijk te trachten zich in de dichter in te leven. *Eierkoken* is een 'spontaan' meesterwerk, omdat het net als zijn object van aandacht zoveel lagen kent, die allemaal tegelijk werkzaam zijn!

In 1818 verscheen ook een werk van een totaal andere orde, typerend voor de diepere gelaagdheid van zijn auteur, te weten Bilderdijks *Verhandeling over de geslachten der naamwoorden in de Nederduitsche taal*. De eerste editie daarvan was in 1805 verschenen bij J.C. Sepp en Zoon. De tweede bleek reeds persklaar in 1811 te zijn, maar kon pas in 1818 verschijnen en dan nog dankzij een financiële injectie van Valckenaer, omdat geen uitgever er handel in zag. Kenmerkend voor zijn taalkundige ontwikkeling was het inzicht, dat het geslacht van een zelfstandig naamwoord niet geheel afhankelijk van de betekenis is, maar in mindere mate ook van de aard en bestemming van een woord. Zijn verklaring als zou een zelfstandig naamwoord eindigend op de tongletter 'l' of 'r' mannelijk zijn wegens de zelfstandige werkzaamheid van de tong, maakte plaats voor een meer formele verklaring, morfologisch van aard, waarbij hij lette op de 'aanneming' van een zelfstandig naamwoord: was dat gevormd uit een bijvoeglijk naamwoord, dan moest het vrouwelijk zijn, uit een 'verbum door aanneming van de wortel' mannelijk, en uit een infinitief onzijdig.[185] Hij ging er dus niet toe over om een onderscheid te maken tussen het participium activum en passivum en de zelfstandige naamwoorden daarvan afgeleid respectievelijk mannelijk en vrouwelijk te noemen. Wel had hij oog voor het vrouwelijke karakter van zelfstandige naamwoorden eindigend op bijvoorbeeld -heid, maar dan stak er achter zo'n morfologisch automatisme toch een redenering die bijvoorbeeld 'schoonheid' vrouwelijk maakte, omdat de betekenis ervan volgens hem meer een vrouw dan een man betrof. Dat 'mannelijkheid' vrouwelijk kon zijn, wilde er bij hem niet in, of bracht hij in verband met het androgyne wezen van de eerste mens. In deel drie van deze kroniek is aan zijn waardering van morfologische kenmerken voor het geslacht van een zelfstandig naamwoord genoeg aandacht besteed, zodat hier met een verwijzing daarnaar kan worden volstaan.[186] Bij de nieuwste verhandeling hoorde een register van bijna 5000 zelfstandige naamwoorden, dat echter pas in 1822 werd gepubliceerd. In de privésfeer veroorzaakte het opstellen van dit register grote moeilijkheden, waarover Bilderdijk niet licht uitgeschreven raakte. Wiselius was ervoor verantwoordelijk, die na zijn mislukte jurering van *Treurspelen* tegenover hem iets goed had te maken. Als hoofddirecteur der politie kende hij een broer van uitgever Sepp, een commissaris, aan wie hij dat zorgvuldig werkje wel durfde toe te vertrouwen. Bilderdijk klaagde over deze 'stommeling',-die noch kon spellen, noch over enig taalkundig inzicht

beschikte-, wat Wiselius bijzonder slecht uitkwam. Bilderdijks vrienden traden zeker niet eensgezind op, want Jeronimo de Vries was samen met burgemeester Elias bezig Wiselius uit zijn functie te ontheffen. Er moeten zich heftige taferelen op de burelen van het Amsterdamse stadhuis hebben afgespeeld, die Wiselius ertoe brachten om De Vries venijnig met 'het kleine kataas' aan te duiden.[187] Hij wilde niet meer vijanden maken dan hij ten stadhuize toch al had en besloot daarom zelf het register voor zijn rekening te nemen. Bilderdijk had met hem te doen en reageerde waarschijnlijk niet anders dan hij een jaar eerder had gedaan, toen hem iets over dezelfde zaak ter ore kwam: 'Ik aarzelde lang, u ter uitstorting van mijn deelnemend hart enige regels te schrijven, maar vreesde zodoende de schijn te wekken, dat ik de zaak van groter belang hield dan zij feitelijk kon zijn of mij voorkwam te zijn, en u dus eerder te grieven dan op te beuren. Ik leef hier geheel afgezonderd en verneem dus niets, maar vlei mij, dat die zaak reeds volkomen in de termen gebracht zal zijn van u geen verdrietelijkheden meer te kosten, of aan iemand gelegenheid tot giftzuiging en zwadderbraking te schaffen, die men meer te wachten heeft, naarmate men in neteliger posten gesteld, en ijveriger en nauwgezetter in derzelver plichtvervulling is. Dat nijd en afgunst, en vooral oude vetes (van welke zijde, non refert*; wie altijd eerlijk en naar zijn geweten handelt, heeft alle partijen ten vijand) hun rol spelen, weten wij beiden, maar immers verachten wij die.'[188] Wiselius trok lering uit de zaak en als was hij een grote kataas (met een voorliefde voor geheime operaties en het verzamelen van gevoelige informatie voor de overheid), besloot hij nauwer dan ooit met zijn hoogste baas, minister C.F. van Maanen, samen te werken. Omdat hij ook de nevenfunctie van voorzitter van de Tweede Klasse uitoefende, duurde het extra lang voordat er onder zijn verantwoordelijkheid een register bij Bilderdijks verhandeling over de geslachten der naamwoorden zou komen.

Als gevolg van een wisseling van de wacht in het huishouden van de dichter,-er was weer eens een oude meid weggelopen en een nieuwe aangesteld-, was Lodewijk ten tijde van alle problemen met het register opnieuw ziek van de pokken geworden. De meid zou het kleine 'aapje' hebben aangestoken. De jongen was er zo slecht aan toe, dat zijn vader zich met een prangende vraag tot Wiselius wendde. Had hij

* doet er niet toe

de zomer van 1818 op Valckenaers landgoed doorgebracht en de landheer in de herfst nog bedankt voor 'het vriendelijk en aangenaam envoy van aardappelen, waarvan de zakken hiernevens teruggaan', nu vroeg hij Wiselius om boekweitdoppen voor Lodewijk.[189] Waarom en waarvoor hij die nodig had, legde hij omstandig uit: 'Mag ik te dezer gelegenheid u om een vriendendienst met betrekking tot een gering voorwerp verzoeken, die, naar ik hoop, voor u in uw betrekkingen niet al te lastig zal zijn? Het vertrek waar het kind ziek geworden is, en waaruit het niet zonder gevaar (aldus is de constructie van het huis) kan worden overgebracht, laat niet toe dat men er stookt, en de koude doet zich gevoelen. In deze assiete* wilde ik *doppen* branden, als welke ik de onschadelijkste brand in een klein en besloten vertrek acht, doch hier zijn bij de bakkers geen doppen gebruikelijk, en dus ook niet te krijgen. Bij mijn vader werden ze altijd op het comptoir gebruikt, en ik veronderstel dat ze aldaar ter stede niet geheel in onbruik geraakt zullen zijn. Zou derhalve in Amsterdam niet *een zak uitgebrande boekweitdoppen* te bekomen zijn bij de een of andere bakker? Dit voor mij te willen doen nasporen en (zo mogelijk) mij die te doen toekomen, zou mij inderdaad als een weldaad, op dit ogenblik, verplichten, want *kolen* zijn in dit geval door hun uitwaseming hoogst gevaarlijk en het zwaar dekken heeft ook grote nadelen.'[190] Die 'uitwaseming' van de kolen of van Lodewijk zat hem erg dwars, want op 15 november schreef hij aan Valckenaer: 'Mijn Lodewijk ligt aan de kinderpokjes, die een nieuwe meid, welke de derde dezer maand in dienst kwam, hem dadelijk heeft aangezet. Hij is zeer ziek en vol, maar het is (de hemel zij dank!) een goed soort en tot dusver hebben wij alle hoop. Het is thans de elfde dag van de ziekte en de achtste van de uitbotting, en alles heeft zijn natuurlijke en geregelde loop. Mijn vrouw echter die dag en nacht in die schadelijke uitwaseming aan zijn bedje zit, en ook ik, zijn er geheel ziek van, waar de ouderlijke ongerustheid over een zware krankte van een zwak bloedje als dit is, nog bijkomt. Beide zijn wij door de verschrikkelijkste hoofdpijnen onder gedurige koorts overvallen, en in drie dagen hebben wij geen mondvol spijs genoten. Wij tellen de uren van elke dag, en hijgen naar dien, dat het eminentste gevaar over zal zijn.'[191] Een paar dagen later besefte hij, ten prooi aan tegenstrijdige gevoelens, dat zijn klachten wel eens 'met de gewone argeloze luchthartigheid' van zijn beste vriend 'en badinage' konden

* onderkomen

worden opgevat en dat gaf hemzelf ook te denken: 'Zo mijn ongemene taaiheid mij niet telkens tot een exceptie der medicijnse regelen had gemaakt, zou ik er bijvoegen, dat het waarschijnlijk wel de laatste keer zal zijn, dat wij elkaar zien, maar na de lieden zo dikwijls met zulke prognosticaties bedrogen te hebben durf ik mij er nu niet aan te wagen om misschien weer te worden uitgelachen. Maar u mag lachen. Uw lachen heeft mij nooit zeer gedaan.'[192] Natuurlijk liet Valckenaer zich niet onbetuigd, want hij werd op 5 december bedankt voor zijn 'geduld met mijn zwakheid', voor zijn 'lekkere boter, en schone, schilderachtige en heerlijke druiven en ananas! Ik zit thans met een dikgezwollen mond en losse, uitgeschoten tanden, en kan niet spreken. Maandag aanstaande promoveert Da Costa en die had mij zo graag bij zijn defensie, maar ik zie er geen mogelijkheid toe. Had ik slechts een driedaags koortsje, dan zou ik nog wel weer op tijd beter kunnen worden. Doch mijn vochten zijn te taai, en dit belet de doorwerking der natuur.'[193] Deze omschrijving van zijn gebit doet het ergste vrezen, maar waarschijnlijk bedoelde hij met 'losse, uitgeschoten tanden', dat het leek, alsof er een pijnlijke groei viel waar te nemen in een paar los van elkaar staande tanden. Hij had er, hoe dan ook, te veel last van om de promotie van Isaäc da Costa bij te wonen.

Bilderdijk had hem graag terzijde gestaan, omdat hij vermoedde, dat de achtste stelling veel kritiek zou uitlokken. In het Groot Auditorium van het Academiegebouw op het Rapenburg hield Da Costa staande, dat volkssoevereiniteit in principe ontoelaatbaar was. Zijn proefschrift heette *Observata quaedam de condictionibus* en handelde over de ideale inrichting van een staat. Zijn promotor was de rector magnificus van de Leidse universiteit, Johannes van der Palm, een tegenstander van Bilderdijks gedachtegoed. Het kwam niet tot een 'woordgemeen', maar de grote afwezige drukte toch een stempel op Da Costa's proefschrift in de vorm van een polemisch gedicht. Dat stond helemaal achterin de gedrukte versie en nodigde de jonge doctor in de rechtsgeleerdheid uit pal te staan voor de onschuld, alles te redden en herstellen wat er maar te redden en herstellen viel in Nederland (er werd kennelijk geen mogelijkheid onbenut gelaten) en 'de ontbonden hel' te vervolgen en bestrijden.[194] Bilderdijk ried zijn kwekeling dringend aan 'geweten, waarheid, God en eer' niet in te ruilen voor 'de leer van de heidenen', waarna een dubbele punt aankondigde wat hij daarmee bedoelde: 'De aan God getrouwe jood is christen in 't verlangen.'[195] Is

het te veel verondersteld, dat hij toen al in Da Costa een christen herkende? Hij beschouwde hem als zodanig, al zou de officiële bevestiging van zijn zienswijze nog een tijdje op zich laten wachten. De lichte vertekening tussen een veronderstelling en een feit bemerkt men eveneens, indien men acht slaat op het polemiserende karakter van Da Costa's achtste stelling. Daarin schuilt iets overbodigs, want als er nu één koning in de vaderlandse geschiedenis heeft geregeerd die niets van volkssoevereiniteit wilde weten, zich op artikel 73 van de nieuwe grondwet beroepend: 'De koning alleen besluit', en de 'blanketwet' van 1818 aanwendde om middels een blanco getekende volmacht de macht van lagere overheden uit te hollen en Koninklijke Besluiten kracht van wet te geven, dan was dat koning Willem I wel.[196] Dat men niettemin van een 'lichte' vertekening zou kunnen spreken, hangt met het feit samen dat er sinds 1815 een nieuwe grondwet was. In theorie had Da Costa daarom een punt, maar in de praktijk was zijn verontwaardiging grotendeels misplaatst: de koning had absolutistische trekken en voldeed aan de criteria voor een sterk staatshoofd. Dezelfde grotendeels misplaatste verontwaardiging werd gewekt door de zogenaamde 'scheiding van kerk en staat', die in de praktijk op de relatieve achteruitgang van één kerk, de Nederlands Hervormde Kerk, neerkwam: nog steeds bezat koning Willem I het recht om zich bestuurlijk en organisatorisch met de inrichting van alle kerkgenootschappen te bemoeien, maar uit hun officiële erkenning ten koste van de ene publieke kerk van weleer valt geen scheiding van kerk en staat af te leiden. Orthodoxe protestanten voelden de opheffing van hun bevoorrechte status weliswaar als een scheiding van kerk en staat aan, maar hun verontwaardiging daarover miskende de bedoelingen van het *Algemeen Reglement voor het bestuur van de Hervormde Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden* ter vervanging van de Dordtse Kerkorde en het streven naar of het recht op een gelijke behandeling van andere kerkgenootschappen. Hun ongetwijfeld edele verontwaardiging werd gevoed door de behoefte aan partijvorming, die de defensie van Da Costa's stellingen tot een grotere zaak opblies dan waartoe zij feitelijk aanleiding gaf. Men zou het ook onvriendelijk kunnen formuleren: de eerste promotie van Da Costa toonde aan, dat hij bezwaren tegen een tijdgeest opperde die hij niet goed begreep. Hoe onvolledig de scheiding van kerk en staat in werkelijkheid was, bleek vooral in 1834, toen de afscheiding onder dominee Hendrik de Cock een einde maakte aan

de grondwettelijk gegarandeerde vrijheid van godsdienst voor zijn volgelingen.

Nog geen week na de promotie van Da Costa meldde Hendrik Caspari zich bij Bilderdijk om in opdracht van uitgever Immerzeel een portret van hem te maken. Het viel zeer in de smaak bij Wilhelmine en Willem

Portret van Bilderdijk in opdracht van uitgever Immerzeel gemaakt door H. Caspari en door de 'sculpturist' P. Velijn tot een prent verwerkt (1818-1819)

van Hogendorp die het 'gelijkend en verreweg het beste portret oordeelden' dat er nog van hem bestond. [197] Dat klopte ook wel, al vormde de pruikachtige haardos met de scherpe plooien in zijn gezicht een uitnodiging aan karikaturisten om er iets anders dan een markante kop van te maken. Hoe langer men naar dit portret kijkt, des te meer krijgt men de indruk dat Bilderdijk zich erover verkneukelde de slechte staat van zijn gebit voor Caspari te hebben verborgen. Met zijn gevoel voor decorum betitelde hij Willem van Hogendorp als 'graaf', op welke titel deze dankzij de verheffing van zijn vader in de adelstand sinds kort recht had, en Immerzeel als 'voornaam boekhandelaar', wat naast 'waarde vriend' een meer vleiende dan beleefde aanspraak in een aan hem gerichte brief inhield.[198] Als uitgever van de *Muzenalmanak*,-een meestal tegen het einde van het jaar verschijnend boekwerk met proza en poëzie bestemd voor een breed publiek-, had Immerzeel een naam hoog te houden, terwijl hij als dichter tevens een kunstbroeder van de in zijn almanak publicerende dichters en schrijvers was. Zijn dubbele positie bracht met zich mee, dat tal van dichters er graag aan meewerkten om hun lezers min of meer gezellig de winter door te helpen. Zo'n almanak stimuleerde de interesse voor en verkoop van hun eigen bundels, reden waarom ook Bilderdijk met de romance *Radagijs, koning van Warmond* en Wilhelmine met *Moedersmart* aan het welslagen van Immerzeels onderneming hadden bijgedragen. De eerste strofe van Wilhelmines gedicht kan gelden als een specimen van het geheel, een al te eenvoudige en sentimentele bespiegeling van een moeder:

> Nog korts zag ik met lust den slanken populier
> Door d'ademtocht gewiegd van 't luchtig avondwindjen.
> Maar thans verbleekt mijn wang bij d'aanblik van zijn zwier:
> Hij wemelt over 't graf van mijn ontslapen kindje.[199]

De romance van Bilderdijk behandelt een uiterst onwaarschijnlijke driehoeksverhouding, in dichtvorm, tussen de koning van Warmond, Radagijs, die van zijn vader moest trouwen met Thiedelinde, Thiedelinde zelf en Ella, de koningin van Engeland. Het gedwongen huwelijk van Radagijs met Thiedelinde houdt geen stand, wanneer de krijgshaftige Ella de Noordzee oversteekt en Warmond verovert. Verlamd van schrik of tovenarij laat Radagijs zich door Ella veroveren. En Thiedelinde? Zij 'zwijmt van rouw' en wordt 'in 't eerste klooster dat zij vindt' een 'stiftsmevrouw'.[200] Het is een humoristische romance, waarvan de

eerste strofe qua toon en lukrake vergelijking vooruitwijst naar het werk van de Schoolmeester en Piet Paaltjens:

> Wat verder van den Hellespont
> Dan van den Diemerdijk,
> Lag eenmaal in dit wareldrond
> Een machtig koninkrijk.[201]

Voor de moderne lezer is ook het stilistisch middel van een zogenaamde 'zelfverbetering' zeer herkenbaar:

> Daar rees, maar neen, zo heet het niet,
> (Veel beter zweeg ik stil!)
> Een dichter spreekt, alsof hij 't ziet,
> En ziet, hetgeen hij wil.[202]

Bilderdijk zette de toon voor andere dichters, zoveel is duidelijk, en plaatste genoeg komische accenten in *Radagijs* om deze romance een humoristisch tintje te geven. De typering van de titelheld als 'een Mavors in het slachtgekrijs', gevolgd door 'een doffer in de min', laat twee ongelijkwaardige leden van een vergelijking met elkaar concurreren, wat tot in het absurde het geval is, wanneer Thiedelindes naam speels tot 'Tiedelijn' en 'Tietje' wordt teruggebracht.[203] Dan hangt de verliefde Radagijs aan Tietjes boezem, een tour de force die veel van een tour de farce weg heeft. Gaat de titelheld, die niet 'onze' titelheld is, op jacht, dan jaagt hij 'de wachtels' oftewel de kwartels uit het veld en de kikkers uit de gracht. Wat niet bij elkaar past, wordt wederom samengevoegd om op de lezer een grappige indruk te maken. Nu kan het woord 'grap' ook op zo'n manier gebezigd worden, dat het lachen iemand snel vergaat. Het leent zich voor ironisch taalgebruik, zoals wanneer men iets 'een dure grap' noemt. Bilderdijk was geen humorist en heeft dat ook niet willen zijn. Hij wilde de toon voor een kluchtige romance bedenken, zoals hij die in *Kort verhaal van eene aanmerklijke luchtreis en nieuwe planeetontdekking* voor een sf-verhaal had verzonnen. De techniek van een nieuw literair subgenre interesseerde hem meer dan dat subgenre zelf. Zo bezien is de reactie van Feith op de bijdragen van Bilderdijk en zijn vrouw aan de *Muzenalmanak* van 1818 niet vreemd: 'De romance van Bilderdijk heeft mij ook minder be-

haagd. Hij heeft komisch willen zijn en dat is zijn vak niet. De moedertranen van mevrouw Bilderdijk behagen mij veel meer.'[204] Zij bleven potentiële rivalen in elkaar zien, Feith en Bilderdijk, ieder wentelend om zijn eigen as. Er hoefde maar een klein vonkje van de ene wereld op de andere over te springen, of zij stonden allebei in lichter laaie. Sinds de presentatie van hun herziene uitgave van Onno Zwier van Harens *De Geuzen* in 1785 en eigenlijk al vier jaar eerder, toen Bilderdijk zijn jonge vriend meende te hebben betrapt op een verdacht soort eerzucht, leken zij voor de buitenwereld gezworen kameraden, dat is te zeggen twee kameraden die in werkelijkheid beducht voor elkaars vriendschap waren.[205]

Nadat zij bij de wisseling van oud- en nieuwjaar elkaar moed hadden ingesproken en de woorden van Julius nog eens goed tot zich hadden laten doordringen: 'Ik hoop en wens, dat u elkaar in mijn afwezigheid zult troosten en dat u vergenoegd zult zijn zonder te denken *de reis duurt zo lang*,' werden Bilderdijk en zijn vrouw kort daarna geïnformeerd over de dood van hun oudste zoon. Hij was de troost van zijn moeder geweest, toen zij samen in Hildesheim woonden, en de trots van zijn vader, toen hij als adelborst der tweede klasse in zijn eentje leek voorbestemd om de schrik van maritiem Frankrijk te worden. Op 11 februari 1819 berichtte Bilderdijk aan zijn zaakwaarnemer Luzac, wat er gebeurd was: 'Lieve Vriend! Het is zo! Hij is geweest! Uw bedroefde Bilderdijk.'[206] Dit is wel het kortste en treurigste briefje dat hij ooit heeft geschreven. Officieel condoleerde de minister van Marine hem pas op 2 augustus 1819 met 'het overlijden van uw zoon de adelborst', nota bene een paar maanden later dan de reder van de *Hoop en Fortuin* hetzelfde had gedaan.[207] Voortdurend werden hij en zijn vrouw in dat jaar aan het overlijden van hun oudste zoon herinnerd, zoals bijvoorbeeld toen de *Hoop en Fortuin* in april de Amsterdamse haven binnenvoer en de scheepsarts hen opzocht, of toen kapitein Gordon schriftelijk verslag van de laatste dagen van Julius uitbracht. In juli ontvingen zij het restant van zijn bezittingen, terwijl het al bijna een jaar geleden was, dat hij was gestorven. De 'jonge Bilderdijk' bleek achteraf aan tuberculose te hebben geleden.[208] Op 26 augustus 1818 was de twintigjarige, die op het laatst alleen nog maar van Hollandse wijn en een paar druppels seltzerwater leefde, om 16.30 uur 'kalm' uit het leven gegleden. De *Hoop en Fortuin* voer destijds op weg naar China ten oosten van Java, tussen de eilanden Kangelang en Groot Salombo, waar Julius een zeemansgraf had gekregen over de eerlijkheid

waarvan met name zijn moeder geheel eigen gedachten koesterde. 'Op dokters begeren' was hij niet zonder christelijke rouwdienst van boord gezet, wat zijn moeder slechts verstandelijk met zijn lot verzoende. Ze kwam het verdriet over zijn dood gevoelsmatig niet meer te boven en leed volgens haar man als gevolg daarvan aan een 'eindeloze en onverpoosde bekommernis'.[209] Hijzelf kende een 'woede die na aan wanhoop' grensde.[210] Hun geloof in God werd zo zwaar beproefd, dat zij er langdurig en grondig de zin van betwijfelden. Nu krijgt bijna iedere gelovige vroeg of laat met een geloofscrisis te maken, maar zij twijfelden niet aan sommige christelijke waarheden en verkozen evenmin lichtzinnige genoegens boven de ernst des levens. Ware dat wel het geval geweest, dan hadden zij conform *Psalm 39* als zoveel gelovigen vóór en na hen kunnen bidden: 'Heer, leer mij toch, dat er een einde aan mijn bestaan moet komen en hoe mijn leven aan zijn doel beantwoordt en ik heen moet gaan.' In *Ein deutsches Requiem* van Brahms bidt dit type zwaar beproefde gelovige zelfs dan nog tot God, *wanneer* hem zijn eigen dood onoverkomelijk en het leven zinloos lijkt. Het echtpaar Bilderdijk kon zich daarentegen altijd al moeilijker met het leven dan met de dood verzoenen, behalve waar het de dood van een geliefd kind betrof, en weigerde nog langer tot God te bidden, *omdat* het na de dood van Julius het leven als zinloos ervoer.

Eerder had Bilderdijk de zin van het gebed in twijfel getrokken, indien daaraan het geloof in de bijzondere voorzienigheid van God zou ontbreken.[211] In *Het Gebed* (1796) had hij God gevraagd: 'Ach, leer Gij mij, hetgeen ik bidden mag!'[212] Zijn uitgangspositie verschilde toen niet wezenlijk van de gelovige uit *Ein deutsches Requiem*. In 1819 had zijn 'woede' over wat Julius en daardoor hemzelf overkomen was, een uitlaatklep nodig, wat niet zeer wel denkbaar is zonder een persoon tegen wie zijn woede zich kon richten. Zij het in de periferie van Bilderdijks belangstelling, liet God zich als een negatief beeld door hem koesteren. Maar hij en zijn vrouw konden op den duur niet begrijpen, waarom in hun huis, waar de liefde woonde, God Zijn zegen niet gebood. Weer later volgde een tijdelijke verzaking van het geloof, de kanker, waarop hij doelde toen hij op 20 april 1819 aan Jeronimo de Vries schreef: 'Wel hem wie het vlijmende mes door de spieren en zenuwen gaat! Zeker, dat mes en de pijn die het aanbrengt, is in het lot van de kranke die eronder doodbloedt en krimpt, het jammerlijkste niet. Het eigenlijk jammerlijke is het gezwel, is de kanker die erdoor geopend, uitgeroeid moet worden. En beklagen wij het treurige lot dat ons treft,

dan moet wat daarbij het meest jammerlijke is, de noodzaak zijn om zo'n lot te ondergaan.'[213] Hij weet de dood van Julius dus aanvankelijk aan zichzelf om uiteindelijk uit weerzin tegen wat hem op pijnlijke wijze op het rechte pad trachtte te brengen, Gods voorzienigheid, de zin van het leven uit het oog te verliezen:

> Zeker, de voorzienigheid zendt ons de rampen niet toe om ons te plagen, en het is geen nijd op het menselijk genoegen, waardoor zij gedreven kan worden, zoals de Griekse poëten hun goden toedichten, maar (en wie kon zonder de overtuiging hiervan één dag des levens verdragen?) het is uit weldadige zorg. Doch wat is de staat van degene, aan wie zo'n aaneenschakeling van alles wat het zielgrievendst is, als een behoefte wordt toegekend? Hoe ver moet hij niet van God en Zijn hemel verwijderd zijn, die het zonder de minste verademing op zijn pad moet stellen en die bij elke voetstap wordt gewond en verscheurd, opdat hij niet afdwaalt, niet rust of verpoost, en die dan nog het doel niet voor ogen kan houden, maar in kronkelingen vervalt waar geen weg kenbaar is! Beschouw het dus met mij en dan zal u het mij misschien kunnen toestemmen, als ik zou zeggen: "In 't leven, hoe 't ook zij, is 't leven zelf mij 't hardst."[214]

Dat hij zich niet op dit extreme standpunt stelde uit verlangen naar de hemel, blijkt uit een beeld dat hij voor de gemoedsstemming van zichzelf en zijn vrouw gebruikte: verstening. Hij durfde zijn emoties niet de vrije loop te laten uit vrees, dat zijn vrouw onder haar verdriet zou bezwijken: 'Ik versteen mij tegen mijn gevoel, uit aandoening voor mijn vrouw die, zonder dat, bezweken ware.'[215] Het was een soort altruïstische verstening, die hij zichzelf toedichtte om zijn greep op de situatie niet helemaal te verliezen. Er hoefde maar weinig te gebeuren, of hij zou in het wilde weg tekeer kunnen gaan: 'Had ik mijn Lodewijk niet, o hoe zou ik uitbarsten en mij tegen God mogelijk verzetten, maar dit vertedert en brengt mij terug.'[216] Dat laatste berustte kennelijk op wishful thinking, want een paar maanden later herhaalde hij nog steeds geen traan om het overlijden van Julius te hebben kunnen laten: 'Hoe mijn gevoelige vrouw dit moet doorkomen, weet ik niet, ik vrees het ergste, en wat mij betreft, ik ben als versteend en mijn verstand niet meester, dof, werkeloos en onaandoenlijk, terwijl ik de weekhartige benijd die schreien kan.'[217] Vergezeld van christelijke frases die iets anders schenen te suggereren, mondde zijn 'verstening' in

ongeloof uit: 'De genadige Algoedheid behoede mij voor vertwijfeling! Maar wat moet of kan uiteindelijk het *resultaat* zijn?'[218] Uit de cursivering van het woord 'resultaat' zou men kunnen afleiden, dat wat hij vreesde nog geen werkelijkheid was geworden, terwijl hij 'vertwijfeling' als te reëel moest hebben ervaren om daarvoor behoed te kunnen blijven. Geloof en ongeloof lagen voor de dialectisch denkende Bilderdijk in elkaars verlengde, wat hem zeker minder geschikt voor de rol van Vader van het Réveil maakte. Hoe groot was het verschil niet tussen de christelijke frases en wat hij onder bidden verstond? Hij zou het beter dan wie ook hebben kunnen uitleggen: 'Wat is bidden? Lieve vriend, als ik het wel begrijp, is het niet louter vragen, smeken, begeren, met het oog op onze wens en gevoel van behoefte. 't Is in innige overeenstemming van het hart met de wil van God iets te vragen, omdat God het geven wil, en het is hierom dat de bede 'Uw wil geschiede' voorafgaat aan elk gebed om onze menselijke lichaams- en zielsbehoefte te bevredigen.'[219] Tegenover aperte blijken van ongeloof stond zijn 'innige overeenstemming van het hart met de wil van God'. Dat maakt het lastig een eindoordeel over zijn geloof te vellen: de dood van Julius maakte hem opstandig jegens God, voerde hem via vertwijfeling tot ongeloof, maar bracht hem ook tot het inzicht dat hij er de veroorzaker van was geweest, omdat zijn recalcitrantie haaks op Gods wil stond.

Dat tragische besef deelde hij met zijn vrouw. Beiden waren als echte calvinisten bereid om hun schuld te vergroten en daaraan het ergste wat hun op persoonlijk vlak overkomen kon, toe te schrijven. Op de Garenmarkt in Leiden had niet de liefde gewoond, maar ongeloof waarover de Heer geenszins Zijn zegen had gespreid. Krampachtige maar niet holle frases moesten dienen om hem en zijn vrouw weer op het rechte pad te brengen en te houden. Ongeloof verwerd zo tot kleingelovigheid, die echter tot iets wonderschoons zou kunnen opbloeien. Behalve met een steen of rots, waarop elk gevoel afketste, vergeleek hij zich ook met een 'uitgegloeide ashoop'.[220] Men zou daarin het slotakkoord van de 'vonkenrokende vlaswiek' kunnen zien, het symbool van de kleingelovige, die het bidden nog niet geheel en al is verleerd. Volgens Bilderdijk vormde dit de kern van elk gebed: 'Ik geloof, Heer, kom mijn kleingelovigheid te hulp!' Hij voegde daaraan toe: 'Want dit wil God, dat ook de vonkenrokende vlaswiek opbrandt.'[221] De lezer kieze zelf welk beeld hij ter typering van Bilderdijks

geloof het meest juist acht: de 'uitgegloeide ashoop' of de 'vonkenrokende vlaswiek', maar hij hoeft natuurlijk niet te kiezen… Wilhelmine, 'als versteend en verpletterd' onder het gewicht van haar smart, trachtte haar leed met heldenmoed te verbijten.[222] Dat kostte haar echter meer moeite dan ze kon opbrengen. Kwam er bezoek, dan verliet ze heimelijk de kamer en buitenshuis durfde ze zich al helemaal niet meer te vertonen. Men oordeelde haar 'mensenschuw'; bedlegerigheid werd haar wapen tegen een vijandige buitenwereld.[223] Op de eerste kerstdag van 1822 bleek ze egoïsme in plaats van ongeloof of kleingelovigheid als een mogelijke factor van betekenis voor de dood van Julius te zien. Waarom was ze toch zo bedroefd over zijn definitieve afwezigheid in haar aardse leven? Zekerheid over zijn heerlijke overgang naar een beter leven bezat ze weliswaar in hoge mate, maar toch weerhield een moederlijk egoïsme haar van berusting in zijn dood: 'Eén oogwenk nadenkens toont mij de valsheid aan van het denkbeeld van verlies! Dat immers was zijn dood niet.' Wat dan wel? Ze wist het niet: 'Duister is mij dit en onverklaarbaar, tenzij uit beginsels van eigenbelang, en dat behoorde althans een moederhart vreemd te zijn.'[224] Steeds zag ze hem in de menigte opgaan om zich aan boord van de *Hoop en Fortuin* te begeven. Bij die gelegenheid hadden zij elkaar voor het laatst omhelsd:

> Ik had de stoet niet droever nageweend,
> Die op dat uur hem grafwaarts had gedragen.
> Ook toen, o God, hebt gij mij kracht verleend,
> Mijn ziel bewaard voor wederspannig klagen.[225]

Ze had te veel van hem gehouden, dat was haar fout geweest, en een toekomst om hem heen gefantaseerd. Ze had een zuil in hem gezien: 'O God, wat bouwen wij op het zand. Uw adem verblies de zuil waarop wij bouwden.'[226] Waarom deed God dat? Wilhelmine gaf zelf het antwoord: 'Gij vergt, dat we ons U énig overgeven.'[227] Aldus herdacht ze in een lang gedicht, *Uitboezeming*, haar zoon die nooit met wrevelige klachten de tegenspoed van zijn ouders had vergroot. En, inderdaad, was 'vergenoegd' niet zijn trefwoord geweest? Waarschijnlijk door Julius' zeemansgraf op die gedachte gekomen, trok ze in *Het graf* een vergelijking tussen een graf en een schelp. Men moest zich niet hechten aan wat het zintuig treft, maar aan wat aan het oog onttrokken is: de parel der ziel. In *Ter nagedachtenis van Julius Willem Bilderdijk*

(1819) kon ze haar verdriet van zich afschrijven, wat zij persoonlijker deed dan haar man:

> Wat deel van ons, mijn gâ, bevolkte reeds de hemelen!
> Ik zie ze in welkomstvreugd om 's broeders boezem wemelen.[228]

en ook persoonlijker dan Da Costa:

> Wat de weg des levens baart,
> Is distel voor den voet, en voor de lippen alsem![229]

Maar ook in *Gedichten* (1827) herdacht ze 'mijn Julius', die 'mijn bloedend hart nog steeds beschreit met diep verkropte smart'.[230] In psychosomatische klachten kon ze toen wedijveren met haar man, die elke verbetering van haar gezondheid wantrouwde: 'Zielsbenauwdheden verzwelgen van tijd tot tijd de aanvankelijk verheugende verzachting der ziekte, en hoe dit samenhangt en op elkaar moet invloeien, behoef ik niet uit te drukken. Ziedaar de toestand.'[231] Ook Wilhelmine viel ten prooi aan een geloofscrisis: 'Een in het binnenste steeds gebleven twijfel, naar het schijnt, omtrent haar deel aan zo'n Zaligmaker barstte nu met volle kracht onder de benauwdheden ener langdurige lichaamskrankheid uit.'[232] Natuurlijk liet Da Costa deze bezwarende omstandigheid,-zelfs zo'n door en door goede ziel als zij kon geen weerstand bieden aan de influisteringen van de Boze-, vergezeld gaan van allerlei christelijke geruststellingen, als zouden 'bestrijdingen van innerlijke, geestelijke aard, van ouds in het verborgen leven des christens niet vreemd, en naar de mate van het stellige zijns geloofs des te meer wezenlijk en aangrijpend onder de aanvechting' zijn.[233] Dat gold voor Bilderdijk en ook voor zijn vrouw, maar alleen al uit respect voor het 'verborgen' leven van een christen paste het Da Costa niet daaruit de conclusie te trekken, dat het uiteindelijk met hun innerlijke geloofsstrijd wel meeviel. Voor het oog der wereld, dus allerminst verborgen, hebben beiden herhaaldelijk signalen van het tegendeel gegeven.

Op 17 maart 1819 hield Bilderdijk een voordracht voor de *Hollandse Maatschappij van fraaie kunsten en wetenschappen* te Leiden, waarbij hem naast de overeenkomst vooral het verschil opviel met zijn voordracht van *Herinnering aan Leidens ontzet* op 3 oktober 1806 voor de *Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*. Hoe had hij toen een

feestrede kunnen houden met 'de lijktoorts van zijn kind nog in handen'? Hoe had hij zich toen 'van tranen overstelpt' bij zijn gehoor kunnen melden, dat hem 'met bloedende ingewanden in de opgereten borst, nog gapend van haar wond' voor zich had zien verschijnen?[234] Toen was Alexis kort tevoren overleden, nu was dat droevig lot Julius beschoren. Wie zou menen dat Bilderdijk toen zwaargewond was, zou moeten begrijpen, dat hij nu op sterven na dood was. Alexis was hem dierbaar geweest, maar Julius bleek hem duizendmaal dierbaarder dan welk kind ook dat ooit door zijn ouders was beweend.[235] Dat hij geen tranen om hem vergoot, kwam doordat zijn borst een 'rots van 't lijden zonder end' geworden was.[236] Weer treft hier het beeld van de verstening, zij het dat zijn onzichtbare wond een minder spectaculaire uitwerking op zijn gehoor had dan de bloederige massa van weleer. Door in het openbaar op te treden wekte hij in elk geval de schijn niet langer kwetsbaar voor rouwbeklag te zijn, dat hij met droge ogen in ontvangst nam en, verschanst in eigen huis, zo goed mogelijk met het leven van alledag trachtte te combineren. Wie met zulke gevoeligheden rekening hield, hem stimulerend om weer regelmatig colleges te geven of zich in juridische problemen te verdiepen, vond a priori bij hem gehoor. Maar de dosering tussen rouwbeklag en faits divers luisterde zeer nauw. Kennelijk slaagde Jeronimo de Vries erin de juiste toon te treffen. Op 17 april 1819 condoleerde hij Bilderdijk met het min of meer recent geleden verlies en hij deed dat zo afstandelijk en betrokken tegelijk, dat er nadien van een hiaat in hun correspondentie geen sprake meer was. De Vries draaide de zaken liever om, na eerst aan een traditionele in plaats van irrationele manier van troosten de voorkeur te hebben gegeven: 'Zo het leven hier inderdaad beproeving en voorbereiding is, zo de mond der liefde niet liegt zeggend: "Zalig zijn zij, die hier treuren, want zij zullen dáár vertroost worden," inderdaad, dan zijn uw vooruitzichten helder.' Hij bekende vervolgens een gelukkig man te zijn, wat nu niet bepaald van empathie getuigde, maar hij voegde er iets paradoxaals aan toe wat hem onmiddellijk voor Bilderdijk innam: 'Waarachtig is het schrijven van een geachte vriend dezer dagen aan mij, mij aansprekend op mijn bijna volkomen geluk: *Och! Ik beklaag u hier zo gelukkig te zijn.*'[237] In dezelfde brief stuurde hij als bijlage een eigenhandig door hem geschreven recensie van *Wit en Rood* mee: 'Om de verdere schande van het maandwerk de 'Letteroefeningen', in de laatste tijd recht dom, nietig en zichzelf weersprekend omtrent u, te voorkomen, of liever om dezelve te tonen, dat zij met

meer eerbied moest spreken over u en uw gade, speelde ik nevensgaande recensie van *Wit en Rood* in handen der redacteurs, die ik anders niet ken, en met wie ik ook niets te maken heb, of begeer te hebben. Ik hoop dat u en uw onvergelijkelijke gade mij ten beste zullen houden, de aanmerkingen, zonder welke ik voor het niet-plaatsen vreesde.'[238] Terloops, alsof het leven zijn gewone gang had hernomen, deelde hij Bilderdijk mee: 'Weet u reeds, dat uw broer weer gaat trouwen?'[239] Nee, dat wist de aangesprokene niet, ongeïnteresseerd als hij in het lot van zijn carmagnolse broer was, die hij als een duitendief beschouwde. Had Izaac zich niet een onrechtmatig deel van de inkomsten uit het 'Backskoorke' toegeëigend, wat zich des te pijnlijker liet voelen, omdat het Julius toekwam? Zoals hij bij de geboorte van Willem Bilderdijk, het zoontje van Izaac en diens eerste vrouw, het beneficiaat met de daarbij behorende opbrengst voor zijn neef en naamgenoot had bestemd,-maar na diens dood in 1813 was die regeling komen te vervallen-, rijpte nu in hem het plan om na de dood van Julius daarmee Lodewijk te begunstigen. Aangezien hij rechtstreeks contact met zijn broer niet langer op prijs stelde, overwoog hij Valckenaer of Luzac als bemiddelaar in te schakelen. Mocht er uit hun bemiddeling een rechtszaak voortkomen, dan had hij zich bij voorbaat van de steun van twee topjuristen verzekerd! Een 'flashback' stimuleerde hem om de daad bij het woord te voegen. Had hij niet zijn eigen vrouw verboden naar de begrafenis van Izaacs vrouw te gaan, nadat deze op 30 maart 1817 in het kraambed was gestorven? De overledene was een 'innig brave vrouw' geweest, maar wel een vrouw die een betere man dan zijn broer had verdiend.[240] De condoleancebrief van Jeronimo de Vries hielp hem om zich beter van zijn eigen familieverhoudingen bewust te worden en een gerichte actie tegen zijn broer te ondernemen.

Bilderdijk bedankte zijn vriend drie dagen later voor de condoleancebrief die het contact als van ouds weer mogelijk had gemaakt: 'Uw rouwbeklag, zo vol gevoel, heeft ons beiden tranen doen storten. Och, kon ik die maar rijkelijker storten. Helaas weet ik niet, wat recht uitschreien is en moet ik het zonder die verzachtende en helende etter der hartwonden stellen, die bij mij plegen te bloeden en, eenmaal uitgebloed, verharden maar niet genezen.'[241] Daaraan ging dit dankwoord, ten teken van hun herstelde verhouding, vooraf: 'Heb dank voor alles! Heb dank, dat u aan mij denkt en zo denkt, als u toont te denken!'[242] En wat die vriend betrof, die hem had aangesproken op zijn 'bijna volkomen' te noemen 'geluk', moest Jeronimo de Vries maar

denken aan de historie van Polycrates: diens geluk zou de afgunst van de goden hebben kunnen wekken en diende geenszins als een instrument in handen van God om daarop de geringste graad van beproeving te kunnen aflezen ter controle van Zijn omgekeerd evenredige liefde voor een schepsel. Hoe zwaarder dat schepsel op de proef werd gesteld, des te groter was immers Zijn liefde! Waarschijnlijk kwam Bilderdijk op de historie van Polycrates, omdat hij in hem Jeronimo de Vries zag en in diens vriend zichzelf. Het geluk van de een had wegens de dreigende wraak der afgunstige goden zoveel angst bij de ander veroorzaakt, dat hun wegen zich voortaan scheidden en dat was nu uitgerekend iets, waartegen Bilderdijk zich in zijn geval verzette. Hun relatie moest bestendiger zijn dan die van Polycrates en zijn vriend. Daarop zinspeelde hij, toen hij hem vroeg 'de recht heidense (u moet mij het woord niet kwalijk nemen) uitdrukking (zij behoort tot de historie van Polycrates en niet tot de christelijke wereld) van uw vriend' te laten voor wat zij is.[243] Bilderdijk was in het geheel niet bang voor het geluk van zijn vriend: 'Rolt u (dit is mijn oprechte bede en hartenwens) op uw gladde en met rozen bestrooide levensweg voort en wees gelukkig met wie u liefheeft!'[244] Griekse goden mochten als gevallen engelen afgunstig op de mensen zijn, hijzelf was dat bijvoorbeeld niet, toen hij vernam, dat Wiselius' zoon veilig en wel van een zeereis was teruggekomen. Allerhartelijkst verstond hij zich met diens vader, alsof het register bij zijn verhandeling over de geslachten der naamwoorden reeds was verschenen, aarzelde niet het lot van hun beider zonen met elkaar te vergelijken en zich oprecht in de behouden thuiskomst van de een te verheugen, die overigens een aardse afspiegeling van die van de ander vormde. Nu het voorjaar naderde, dankte hij Valckenaer in het bijzonder voor de geneugten des lands, dankzij welke het hem was gelukt om de winter te doorstaan. Hij was de beroerdste niet, als het op verschuldigde dankbaarheid aankwam: patrijzen en fazanten werden, naast minder exclusieve goederen als aardappelen en groenten, stuk voor stuk geproefd en smakelijk genoeg bevonden om de landheer ervoor te bedanken. Hoe anders reageerde de Leidse hoogleraar in de algemene geschiedenis en Griekse letterkunde, Elias Borger, nadat hij een zending aardappelen van David van Lennep in ontvangst had mogen nemen: 'Verleden jaar, toen iedereen slechte aardappelen had, kreeg ik de allerbeste, en, hoe hoog de prijs ook was, ik deed geen maaltijd, of ik zegende de heer Van Lennep. Dit jaar verheffen uw aardappelen zich niet boven het middelmatige. Vele zijn verglaasd, andere

dragen blauwe littekens in het hart, en zij komen niet op mijn tafel dan nadat er reeds in de keuken een gestrenge schifting heeft plaats gehad. Ik hoop een ander jaar op betere.'[245] Betaalde hij in tegenstelling tot Bilderdijk voor zulke zendingen, of bedoelde hij 'met hoe hoog de prijs ook was', dat hij deemoedig om een zending volksvoedsel had gevraagd en zich met het resultaat voor ogen dubbel vernederd had gevoeld? Borger was afgestudeerd in de godgeleerdheid, maar door zijn benoeming tot hoogleraar in de algemene geschiedenis een concurrent van Bilderdijk, voor wie de vaderlandse geschiedenis alleen in algemene termen bestond. Zij bezagen elkaar met argusogen, terwijl Hendrik Tydeman zich ook op deelterreinen van de geschiedenis bewoog, zonder dat er fricties tussen hem en Bilderdijk ontstonden.

Willem van Hogendorp promoveerde op 27 mei 1819 bij Tydeman tot meester in de beide rechten. Zijn proefschrift was getiteld *De Gulielmo III* en handelde dus over een belangrijke figuur uit de vaderlandse en Britse geschiedenis, terwijl de juridische aspecten van het stadhouderen koningschap van die figuur, benevens de ideale inrichting van een staat, er breed in werden uitgemeten. Hij volgde colleges bij Bilderdijk zonder dat zijn promotor hem daarin tegenwerkte, al heerste er aan de Leidse universiteit een liberale geest en had Willem van Hogendorp de grootste moeite om de standpunten van zijn vader, Tydeman, de Leidse universiteit in de persoon van haar rector magnificus,-Johannes van der Palm-, en Bilderdijk met elkaar te verzoenen. Tot op het laatst toonde hij zich meer een leerling van Bilderdijk dan van Tydeman, wat dankzij de meegaande aard van laatstgenoemde niet voor al te grote problemen zorgde. Maar hij moest wel spitsroeden lopen om de twee lichtgeraakte hoogleraren, zijn leermeester en zijn vader niet van zich te vervreemden: 'Ondertussen krijg ik hier aan alle kanten de wind van voren. Nauwelijks ben ik met een gedeelte van mijn dissertatie voor de dag gekomen, of ik heb moeten schrappen en keren en modificeren op een ondraaglijke wijze.'[246] Een 'recht hartelijk' gedicht van Bilderdijk mocht van deze niet achterin het proefschrift worden opgenomen, omdat het te antiaristocratisch en te anti-Loevesteins van inhoud scheen, (dat dubbele 'te' wijst erop, dat Bilderdijk voor zijn doen gematigd was), terwijl het volgens de promovendus nu juist precies bij de conservatieve inhoud van zijn proefschrift paste.[247] Op dringend verzoek van Willem van Hogendorp vond het gedicht toch zijn vooraf bestemde plaats, evenals een gedicht van Isaäc da Costa, zodat hij uit-

eindelijk over 'twee krachtige auxiliairen' beschikte.[248] Hij was vasthoudend, diplomatiek, eigengereid en slechts tot op zekere hoogte inschikkelijk gebleken, waardoor hij zich ook niet door Bilderdijk in de hoek had laten drukken. Zelfs had hij kritiek op de eschatologische verwachtingen van zijn leermeester uitgeoefend, al liet hij er weinig van aan hem blijken: 'Hij heeft mij dezer dagen weer veel verteld van onze laatste dagen, die ophanden zijn, en wel met zoveel vertrouwen en zekerheid, dat ik hem niet durf te zeggen, dat hij maar een halve gelovige voor zich heeft.'[249] Zijn vriend Isaäc da Costa nam hij wel in vertrouwen over deze en andere kwesties.

Met de eveneens op 27 mei 1819 gepromoveerde Nicolaas Carbasius overwoog Willem van Hogendorp zich in Den Haag te vestigen. Voegde Da Costa zich bij hen, dan was hun driemanschap als vanouds compleet, maar op 22 mei van dat jaar werd Willems vader zijn rang en titel van minister van Staat ontnomen. 'U begrijpt,' schreef hij aan Da Costa, 'dat de gelegenheid thans minder dan ooit gunstig is om bij mijn vader op een verandering van residentie aan te dringen.'[250] Ruim een maand later werd hij door koning Willem I ontvangen, die wat hij aan de vader misdaan had, wilde goed maken aan de zoon: 'De prins van Oranje wilde volstrekt weten, wat ik verlangde en welke carrière ik dacht in te slaan, wat ik hem te goeder trouw verzekeren kon zelf niet zeker te weten.'[251] Hij besloot het jaar 1819 voorbij te laten gaan zonder naar een betrekking om te zien, niet omdat hij zich na de officiële afsluiting van zijn studententijd wilde oriënteren op een maatschappelijke loopbaan, maar omdat dat hele jaar van de onzekerheden aan elkaar hing. Meer in de ban van Bilderdijks voorspellingen over het einde der tijden dan hijzelf had gedacht, verklaarde hij aan Da Costa: 'Als ik naga wat onze grote man ons altijd van dit jaar 1819 heeft gezegd, en rondzie naar de verwonderlijke loop der gebeurtenissen om ons heen, dan kon toch wezenlijk dit jaar wel eens niet ten einde spoeden, zonder deze voorzeggingen volkomen te vervullen!'[252] Had Alexander I al niet een Heilige Alliantie gevormd om de wederkomst van Christus voor te bereiden? Naar aanleiding van de verschijning van een komeet (de komeet van Tralles) vroeg Da Costa zich af: 'Wat zal de verschijning van die komeet beduiden?'[253] Hij wist het evenmin als zijn vriend, maar 'onder de banieren van Teisterbant dienend valt het ons geen van beiden te vergeven, indien wij geen betekenis aan dit verschijnsel hechten.'[254] Zij dienden als leerlingen van Bilderdijk gezamenlijk front te maken tegen de samenleving, althans die indruk krijgt men

lezend in hun brieven. Da Costa smeedde reeds zijn wapens om de hen vijandige samenleving mores te leren, zijn blik meer gericht op een ver verleden dan op de toekomst en zichzelf omschrijvend als iemand die, 'zoals u weet, het in de negentiende eeuw ridicule penchant heeft om meer belang te stellen in wat 200 en 2000 jaar geleden gebeurd is dan in alle harlekinades van de tegenwoordige tijd samen'.[255] Deze drie gebroeders 'in afkomst en later in geloof' hielden een 'afkeer van de blote klanken van vrij en vrijzinnig en verdraagzaam' aan hun leertijd bij Bilderdijk over.[256] De plaats van de stille Carbasius werd voortaan door Dirk van Hogendorp ingenomen, geen briljante student en nogal zwijgzaam van aard in gezelschap. Tijdens de promotie van zijn broer was hij trouwens de enige niet, die er het zwijgen toe had gedaan. Ook Bilderdijk liet betrekkelijk weinig van zich horen, wat deels aan de problemen met zijn gebit lag, moeiteloos aan te vullen met tuberculose, de dodelijke kwaal van Julius, en verschuivingen in zijn diafragma. 'Traag en werkloos' ontglipten hem de dagen, terwijl er als gevolg van zijn ongedurigheid wel weer een verhuizing in de meimaand moest plaatsvinden.[257]

De achterkamer van zijn nieuwe woning op het Rapenburg diende als 'collegekamer' en als huiskamer voor Dirk van Hogendorp. Het was een fraai en welgelegen pand, maar volgens Bilderdijk tochtte het er niet alleen door de kieren in vensters en deuren, maar ook dwars door zolders en muren.[258] Hij zou er van 1819 tot 1823 wonen, zichzelf beschouwend als een 'achteloos en vergetel kind, dat alle belangen, zelfs die der welvoeglijkheid (die bij mij altijd voor alle andere gegaan zijn) verzuimt en verwaarloost'.[259] De ironie van het lot wilde dat daarin later een filiaal van de AMRO-bank was gevestigd, die evenmin zonder overheidssteun met geld wist om te gaan als zijn illustere bewoner in de negentiende eeuw. Wat Dirk van Hogendorp in hem aantrok, was de sfeer van nietsontziende eerlijkheid, ideeënrijkdom en sombere voorgevoelens over het einde der tijden, waaraan het bij hem thuis had ontbroken. Zijn liberale vader had minder met het verleden op dan hij, al mocht geen mens vergeten, dat de Van Hogendorps regenten waren. Dit conservatieve trekje, dat de allure van de geadelde staatsman niet weinig overtrof, had zijn jongste zoon minder te zeggen: zijn voorouders waren rechtstreeks betrokken bij het 'schandaal in Holland'. Een deel van zijn geremdheid viel daaraan toe te schrijven, maar er was nog een andere reden voor zijn deprimerende kijk op het leven:

Rapenburg 37 te Leiden: hier woonde Bilderdijk van 1819 tot 1823

'Mijn vader leerde ons vroeg de tering naar de nering te zetten en gaf ons, naar verschil van leeftijd, vaste sommen gelds.'[260] De besteding daarvan bracht Dirk in de problemen, omdat zijn gouverneur als zijn boekhouder en bank fungeerde. Deze dwong hem er een dubbele boekhouding op na te houden, waardoor het leek alsof er geen gelden aan de opvoeding van Van Hogendorps zoon werden onttrokken. Zijn

vader geloofde de gouverneur eerder dan hem, wanneer hij zijn uitgaven niet kon verantwoorden wegens te hoge leningen aan de bank: 'Tegen die man kon ik geen recht krijgen, daar ik de presumptie tegen mij had, en ik werd zelfs gedwongen gedurig fictieve rekeningen voor mijn vader op te maken ten einde een slot te krijgen overeenstemmend met het geld, dat mijn gouverneur wel wilde bekennen van mij in handen te hebben.'[261] Een langdurige vernedering en armoedige levensstijl kenmerkten zijn jeugd, wat voor het leven daarna een trauma opleverde. Met Bilderdijk kon hij vrijuit over zijn idee van een 'pater familias' redeneren, sterker nog, in zijn leermeester herkende hij de 'pater familias' bij uitstek, aan wie het bij hem thuis al evenzeer had ontbroken als in de vaderlandse geschiedenis. Twistte men over wat rechtvaardig was,-macht of recht-, dan wees de loop der geschiedenis uit, dat het recht keer op keer ver te zoeken was geweest, waar de macht had gefaald. Het natuurlijk gezag van een Eminent Hoofd van de Staat, in theorie gebaseerd op het 'droit divin' en in de praktijk gewettigd door een voorbeeldig religieus elan van de stadhouder of koning, zou ten grondslag moeten liggen aan het hele staatsbestel. Dirk van Hogendorp kreeg van zijn leermeester zo'n allesomvattende visie op de staat voorgeschoteld,-met een duidelijke moraal als tussengerecht opgediend-, dat al zijn vragen leken te worden beantwoord. Men kon van een toehoorder moeilijk verwachten, dat hij dóór zou vragen. Dat deed deze stille fan van Bilderdijk dan ook niet, maar hij deed wel iets anders: hij richtte zijn leven naar de hem geleerde principes in en weigerde tot woede van zijn vader lucratieve functies in dienst van de overheid te aanvaarden, zolang de koning de grondwet met zijn handtekening had bekrachtigd. Als 'Prinzipienreiter' dwong deze zoon in de kringen van het Réveil meer respect af dan zijn vader, die het 'droit divin' door een grondwet had vervangen en zich vervolgens had laten adelen door zijn grootste tegenstander. Het eigen ego speelde Dirk in elk geval minder parten dan Gijsbert Karel, al schuilt er achter menig exemplarisch geacht voorbeeld van altruïsme indirect een vorm van egoïsme.

Na deze inductieve constatering, waarover Stefan Zweig zich in zijn 'vies romancées' niet geschaamd zou hebben, kan nog iets anders worden vastgesteld: de neiging van Bilderdijk om in zijn studenten alter ego's van Julius te zien. Dat gold voor Willem en Dirk van Hogendorp, en zeer in het bijzonder voor Isaäc da Costa, die tot in lengte van da-

gen, samen met zijn vrouw, met 'mijn kinderen' zou worden aangesproken.[262] Hij ontwikkelde zich van kind aan huis tot zoon, wat voor het eerst bleek, toen hij als lid van de familie werd uitgenodigd om een bijdrage aan de 'Erezuil' ter nagedachtenis van Julius te leveren: 'Heden heb ik enige verzen van ons beiden op het voor ons verpletterende sterfgeval van mijn Julius ter perse gegeven. 't Wordt een boekdeeltje van vijf of zes vel. Zo u iets van uzelf daarbij mocht willen doen (ik verg het u niet, en het moet ook niet om deze mijn aanvraag geschieden), van wie zou het mij aangenamer zijn dan van u, die ik mede als mijn zoon beschouw! Van niemand anders neem ik dit aan, of het moest van de waarlijk innig welmenende Wiselius zijn, van wie ik het echter noch wacht, noch vraag, zo hem niet alreeds iets ontvallen mocht zijn.'[263] Kennelijk was de vrede onder bilderdijkianen als Wiselius en De Vries weer getekend; althans, Bilderdijk liet zich niet negatief over één van hen beiden uit. Zo zorgde hij ervoor, dat zij gezamenlijk front tegen de buitenwereld zouden kunnen maken. Valckenaer regisseerde op de achtergrond hun aller onderlinge verstandhouding met de bedoeling Bilderdijk uit de wind te houden. Drie voormalige patriotten deden hun uiterste best om een orangist zijn gang te laten gaan! Hun tolerantie wedijverde met zijn vermogen om vriendschap te smeden en de bestaande vriendschapsbanden te versterken. Daarin moet hij erg goed geweest zijn, omdat er na de eerste reeds een tweede generatie van bilderdijkianen landelijk actief was. Toch was hij vertrouwelijker met Valckenaer dan met Wiselius, in wie hij altijd een dubieuze gelovige en een minder goede dichter zag (aan wie hij zich gedwongen voelde uit te leggen, dat zijn critici het mis hadden, wanneer zij lettergrepen met versvoeten verwarden, alsof er geen elisie bestond en er anderszins niets op Wiselius' poëzie viel aan te merken),[264] wat bleek uit de behandeling van één en hetzelfde onderwerp in zijn brieven aan beiden. Op 13 juli 1819 schreef hij aan Wiselius: 'Meer kan ik op dit ogenblik niet zeggen, vooral daar de toestand van mijn vrouw allerverontrustendst is, bij een zo hevige schok als wij nu met het ontvangen van het goed van onze waarde overledene moesten krijgen, nu ik mijzelf niet meester ben in de angsten die mij harentwege benauwen.'[265] Drie dagen later schreef hij uitgebreid aan Valckenaer over 'het goed' van Julius, dat op hun nieuwe adres in Leiden was bezorgd: 'Eindelijk is het goed van onze dierbare Julius aangekomen. Het heeft, als ik wel vreesde, de verterende smart mijner vrouw bitterlijk vernieuwd en onbegrijpelijk aangezet. Wij hebben erin echter het geschrift gevonden

waarvan ons gesproken was. Maar dat is dan ook alles, want van de drie potten met gember en andere Oost-Indische confitures waren er twee gebroken, en de derde was half leeggelopen, waardoor alles met stroop, brokken confituur en kakkerlakken doorlopen, doormengd en doortrokken is, en het weinige dat in de vierde pot zat, was droog en onzuiver geworden. Alleen zijn adelborstkleedje en een Chinees kistje met Oost-Indische inkt en een paar Chinese schoenen zijn gaaf, evenals enige schriften over de stuurmanskunst, die zeer net en fraai geschreven zijn. Zijn horloge is aan brokken en die brokken zijn mede door alles verstrooid, en het is alsof men met de gehele kist een kaatsspel heeft gehouden. Van al zijn mathematische instrumenten is alleen zijn octant terug, het overige met alle beddengoed enz. ontbreekt, zekerlijk op 't schip (als men trouwens wel verwachten mocht) gestolen.'[266] Zulke navrante details waren niet voor de ogen van Wiselius bestemd, maar Valckenaer mocht er wel kennis van nemen.

In *Naroem*, een gedicht uit *Nieuwe Dichtschakeering* (1819), gaf Bilderdijk zich opnieuw rekenschap van zijn positie in de Nederlandse letterkunde. Hij maakte weliswaar school, naar hij eerder had vastgesteld, maar dit betekende geenszins dat hij door een tweede generatie bilderdijkianen klakkeloos moest worden nagevolgd. Zo ijdel was hij niet om over hun ruggen roem na te streven, hoezeer hij anderen ook trachtte mee te slepen in zijn religieuze bewogenheid. Wat dat betreft, stelde hij zich ver vóór Nietzsche op het standpunt van Zarathustra, dat men een leraar slecht beloont door steeds zijn leerling te blijven, of in onnavolgbaar Duits geformuleerd: 'Nicht soll Zarathustra einer Herde Hirt und Hund werden!'[267] Van een kudde was na Bilderdijks verhuizing van de Garenmarkt naar het Rapenburg overigens geen sprake, want alleen Willem van Hogendorp en 'Bodelletje' volgden er college, van wie eerstgenoemde klaagde: 'Wij zijn thans gekomen aan de laatste tijden die hijzelf beleefd heeft en nu komt er geen einde aan. Gisteren hebben wij nagenoeg twee uur doorgebracht om zijn plan van defensie voor Kaat Mossel te aanhoren.'[268] Maar hoe uitgedund ook, de niet-aanwezige Da Costa telde dubbel, en hij was een even trouwe als volgzame leerling die er niet voor terugdeinsde zijn leermeester met nieuwigheden te confronteren. Wilhelmine had als eerste in Nederland een gedicht van Byron vertaald en wel het uit tien strofes van acht regels bestaande lied, waarmee Child Harold vanaf de boot afscheid neemt van Engeland. De ridder was er nooit gelukkig, naar hij-

zelf met grimmige ernst uitroept, zoals in een romantische ballade betaamt, en hoopt toekomstige gevaren dapper het hoofd te bieden. Van een terugkeer naar zijn vaderland zal het nooit komen, want zette hij één voet aan vaste wal, dan zou de kans groot zijn, dat hij door zijn eigen jachthond werd verscheurd.[269] Wellicht door haar aangestoken, produceerde Da Costa twee jaar later een vrije navolging van Byrons *Cain*, waarin even duistere als onheilspellende gevoelens om voorrang strijden. Hij kende de blinde vervoering van een romanticus, zoals Byron, het wroeten en woeden in onbekende gebieden, wat hem voor zichzelf tot een onbegrepene maakte. Op een duistere manier werd hij voortgedreven, naar hij eerlijk aan Willem van Hogendorp opbiechtte: 'Voor het overige ben ik als Achilles in zijn vrouwenkleren, brandend van een onbestemde zucht, die ik mijzelf niet kan verklaren.'[270] Hij bewonderde Byron, in wie hij veel van zichzelf en zijn leermeester herkende: hun aller hang naar exotische gebieden op de wereld,-Spanje in zijn geval, West-Indië, Syrië en Perzië in geval van Byron en Bilderdijk-, waaraan zij bij wijze van grande tour de voorkeur gaven boven 'de gangbare tolweg van ijdeltuiten en dilettanten' op weg naar Frankrijk en Italië-, hun met een ongelukkige jeugd gepaard gaande romantische inborst, hun mislukte liefdesaffaire of huwelijk, hun maatschappelijke uitsluiting ('sociaal ostracisme'), hun recalcitrantie en niet kritiekloze bewondering voor Pope. Dit alles wees op overeenkomsten, die echter teniet werden gedaan door verschillen in godsdienstig, moreel en politiek opzicht.[271] Bilderdijk hield niet van Byron, wiens genialiteit hem ergerde, 'onafhankelijk van alle overige kennis van diens karakter'.[272] De 'metafysische tournure' in zijn eigen geest was er de oorzaak van, dat hij Da Costa's *Caïn* bewonderde wegens de in het origineel ontbrekende oratorische galm: 'Echte poëzie, onzer waardig!'[273] Ten onrechte deed Kollewijn het voorkomen, alsof er een groot verschil in waardering van Byron bestond tussen Bilderdijk en Da Costa,[274] maar dat zal men niet beamen, wanneer men het commentaar van laatstgenoemde op een portret van de Engelse romanticus bij uitstek leest: 'Gij zult er de man van genie in zien, de gevoelige dichter, de zoon der koningen, de Engelse Lord, maar ook, helaas, de sombere en door de spleen en de filosofie onzer dagen bedorven twijfelaar en wellusteling.'[275] En zo kan naar aanleiding van één en hetzelfde gedicht, te weten *Naroem*, worden geconcludeerd, dat Bilderdijk in zekere zin Nietzsche te vlug af was, waar beiden aandrongen op een respectvolle verloochening van de figuur van een leermeester, en dat hij het werk

van Byron versmaadde zonder noemenswaardig met zijn leerling van mening te verschillen over de uitwassen van de romantiek.

Op 22 augustus 1819 werd Bilderdijk indirect opnieuw herinnerd aan het overlijden van Julius, toen hij reageerde op het hem toegezonden tweede deel van Hendrik Klijns *Gedichten* (1815-1819), waarin het overlijden van diens dochter Nenny werd gememoreerd. Zij stierf in haar kraambed, wat Bilderdijk mede namens zijn vrouw deze reactie ingaf: 'Uw klachten, uw tranen, uw jammeren zijn sindsdien geheel de onze geworden. We hebben ze gelezen, herlezen, verzwolgen en met stromen van nieuwe tranen begeleid.'[276] Om niet geheel door eigen leed overmand te worden volgde hij een beproefde methode, dat wil zeggen hij hield zich bezig met de tweede druk van *Observationes et Emendationes*, gevolgd door een tweede deel dat in 1820 zou verschijnen en aan Valckenaer (die dit juridisch project bekostigde) werd opgedragen. Als oud-voorzitter van het Koninklijk Instituut was hij daarnaast niet te beroerd om een getuigschrift voor Alexandre de Vattemare te schrijven, dat achterin een *Korte schets van het leven van Alexander de buikspreker* werd opgenomen.[277] Steeds lag het absurde op de loer in zijn dagelijks leven, hetzij door onvoorziene gebeurtenissen, hetzij door zijn overdrijving van iets heel gewoons. Hij krabde nog eens op *'s grafkuils harde korst*[278] en, nadat hij eerder onbewogen had vastgesteld:

> Ach, wat is de reeks van dagen,
> Die zich opkruit op ons hoofd?
> Toevloed van steeds nieuwe plagen,
> Die ons ziel en zin ontrooft.[279]

verzuchtte hij nu met het 'adelborstkleedje' van Julius in zijn handen:

> 't Mededogen
> Des Hemels liet ons niets dan 't kleed hem uitgetogen![280]

Het leven was een nachtmerrie voor hem en zijn vrouw, die hij in de tweede persoon probeerde te bemoedigen met deze woorden:

> 't Zij nacht! 't Zij nacht voor u, en in haar duisternis
> 't Gevoel een droom voor 't hart, zijns aanzijns ongewis!
> Een droom, waar 't twijf'len bij veroorloofd zij; 't ontwaken

Gewenst, als 't morgenrood aan de angst een eind zal maken.[281]

Hij gunde zijn vrouw tijdelijk de geloofstwijfels die ook hem hadden bekropen en het leven tot een hel gemaakt, zij het dat hij uit diezelfde gedachte wel troost putte. Wie in zijn ongeloof het leven als een hel opvatte, moest naarmate hem dat waarschijnlijker voorkwam, in theorie immers van een leven in de hemel overtuigd zijn! Wenste en verwachtte Bilderdijk dood te gaan, dan hield hij zich voor vrouw en kind niet groot, maar luchtte zijn gemoed in hun aanwezigheid (en die van vreemden) om zich bijtijds te realiseren: 'Het voorgevoel heeft mij dikwijls bedrogen ten aanzien van een nabij zijnde dood.'[282] Dan ontwaakte de echtgenoot en huisvader in hem en, daarmee, de dagelijkse zorg voor zijn dierbaren. In het verlengde daarvan kan men zijn brief van 13 oktober 1819 aan Valckenaer beschouwen, waarin hij hem bedankte voor een lading 'veenkluiten' of turven, die hem de komende winter zeer van pas zouden komen.[283] Liever dan de rol van een ontwaakte echtgenoot en huisvader, voor wie het morgenrood geen einde aan zijn angst maakte, speelde hij echter de rol van een ontwaakte christen. Als zodanig wenste hij zich aan het 'réveil' van andere christenen te spiegelen, wat meer met zijn eigen innerlijk te maken had, en hun een hart onder de riem te steken, wat meer eisen aan zijn optreden in het openbaar stelde.

In het najaar van 1819 liet hij anoniem een tweede druk van dominee Schotsmans *Erezuil ter gedachtenis van de nationale Synode van Dordrecht 1618-1619* verschijnen met 'voorlopige aanmerkingen' op degenen die het hadden gewaagd de schrijver van het pamflet aan te vallen.[284] Schotsman was een orthodoxe dominee, die het in de onzekere tijden onder koning Willem I noodzakelijk vond tot de basis van de hervorming of reformatie terug te keren. Precies 200 jaar geleden was die gelegd in de vorm van een vijftal leerregels tegen de remonstranten, die tezamen met de Nederlandse geloofsbelijdenis van 1561 en de Heidelbergse catechismus van 1563 de drie *Formulieren van Enigheid* onder protestanten vormden. Schotsman had in 1816 de strijd over de verzoeningsleer aangebonden met Hoving, tot genoegen van Bilderdijk, en zou net als in de achttiende-eeuwse 'Paskwillentijd', die ook 'Paskwillenstrijd' had kunnen heten, een in het Nederlands vertaalde brochure van Ami Bost, *Genève religieuse en mars* (1819), van een voorwoord voorzien. Zijn 'Erezuil' werd door zijn tegenstanders als het

zoveelste schotschrift beschouwd, onder verwijzing naar zijn achternaam, maar was dat niet. De verwijzingen naar Calvijn en de vroede vaderen van Genève hadden ten doel een heroriëntatie op de Zwitserse bakermaat van het protestantisme in Nederland te bevorderen. Schotsman dient men om die reden als de echte Vader van het Réveil te beschouwen, waarvan Bilderdijk hoogstens als de 'IJsbreker' geldt.[285] In zijn 'Erezuil' voorspelde deze Leidse dominee de oneigenlijke komst van Jezus, wanneer de zesde fiool zou worden uitgegoten over de Eufraat. De ondergang van het Ottomaanse rijk zou een feit worden, nadat het water van die rivier volgens *Het Boek der Openbaring 16:12* was opgedroogd 'ten einde de weg der koningen te bereiden, die van de opgang der zon zullen komen'. Wie zich uiteindelijk over de droge bedding van de Eufraat een weg zou banen, de antichrist of een paar despoten op weg naar Jeruzalem, is onduidelijk. Met deze cryptische woorden, waarmee Johannes waarschijnlijk op de Parthen doelde, duidde Schotsman op de terugkeer der Joden. Het daaropvolgende vers uit *Het Boek der Openbaring* voorspelde de ondergang van het Ottomaanse rijk door toedoen van zowel de Draak, onder wie Schotsman allesbehalve precies Satan of de heidenen verstond, als het Beest, onder wie hij niemand anders dan de paus wenste te verstaan, dankzij de ontmaskering van een valse profeet, in wie hij Mohammed meende te herkennen. Nuanceringen van Bilderdijk ten spijt (de paus was niet het Beest, maar de hoer die op het Beest rijdt), getuigde de 'Erezuil' van de standvastigheid der vroede vaderen in geloofszaken, zoals in het voorwoord aan iedereen ten voorbeeld gesteld. In 1823 zou Bilderdijk precies hetzelfde in een brief aan Da Costa beweren: 'Heerlijk (inderdaad) zijn de Acta der Dordrechtse Synode en wie deze leest, moet voor waarheid verstompt zijn, of erdoor gewonnen worden.'[286] In het voorwoord zelf sprak hij volgens Joris van Eijnatten 'op een onheuse toon en onder aanwending van irrationele argumenten' over '*monsters* die hun mond vol hebben van vrijheid en verdraagzaamheid, maar tegelijk de orthodoxie beschimpen'.[287] Bilderdijk hekelde inderdaad de 'wraakzucht en list der sekte', waaronder hij 'ongodisten' verstond of zijn remonstrantse broeders en zusters in Christus, die het nota bene ook voor hen vergoten bloed van Christus 'arglistig en vijandelijk aangrijnsden'.[288] Taalgebruik en beeldspraak zijn te krachtig om tegenspraak van wie dan ook te dulden. Hij stond op scherp om voor de zoveelste keer in zijn leven de strijd met neologen

aan te binden. In eigen kring moest Hoving het ontgelden, wiens eerder besproken *Christendom en Hervorming, vergeleken met de protestantse kerkstaat, bijzonder in de Nederlanden* (1815) precies in het tijdsbeeld van een nationaal-supranaturalistische staat paste, want hij trachtte godsdienstige tegenstellingen onder protestanten te verbloemen of op te heffen ter wille van de natievorming onder koning Willem I en schoot daarin zo ver door, dat tot verdriet van menig orthodoxe gelovige Gods ware aard geweld werd aangedaan.[289] Hoving stond het ideaal van de Protestantse Kerk in Nederland voor, dat pas in 2004 zou worden verwezenlijkt! Daartoe wilde hij alle 'formulierendwang' wegnemen, onder welke formulieren hij de drie *Formulieren van Enigheid* verstond, die nu juist voor een permanente scheiding tussen remonstranten en contraremonstranten hadden gezorgd.

Bij herhaling is het verschil in visie van Arminius en Gomarus op het Woord van God aan de orde gesteld.[290] In de derde druk van *Bavianen en Slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk in de tijd van Maurits en Oldenbarnevelt* (1998) maakte Arie van Deursen nog eens duidelijk, waaruit dat bestond. In de visie van Gomarus was de mens een nietswaardige, die voortdurend onder de toorn van God lag: 'Zijn onvermogen tot goed doen ontnam hem de kans iets tot de verbetering van zijn lot bij te dragen of uit eigen kracht boete te doen voor zijn zonden. Integendeel, hij maakte zijn zondelast elke dag nog groter. Zijn enige redding lag in Gods genade. Sommigen ontvingen die, anderen niet. Dat stond enkel aan de vrije beschikking Gods. God alleen kon de mens verheffen, anders bleef hij liggen onder Zijn toorn. Was hij echter uitverkoren, dan was het eeuwige leven zeker zijn deel, want Gods verkiezende genade was sterker dan 's mensen aangeboren boosheid.'[291] Van Deursen gaf daarop het volgende commentaar: 'Dit is in het kort de verkiezingsleer van het calvinisme. Men kan deze leer indrukwekkend noemen in haar radicale breuk met de gedachte, dat godsdienst in de eerste plaats deugdbetrachting is in het welbegrepen eigenbelang van de gelovige. Beoefening van de deugd is hier immers niet meer voorwaarde tot de verlossing, maar haar resultaat. Men kan deze leer Bijbels noemen in haar onverbiddelijk beroep op het evangelie van Johannes en de brief van Paulus aan de Romeinen. Men kan deze leer echter niet logisch noemen.'[292] In vraagvorm toonde hij vervolgens het onlogische karakter daarvan aan: 'Als de mens onbekwaam is om goed te doen, ten gevolge van de zondeval, als hij alleen door Gods vrije verkiezing kan worden gered en niet op eigen kracht, is die mens dan nog wel schuldig

aan de zonde waaraan hij immers niet kan ontkomen? Is het niet God-zelf, die de zonde in hem heeft geplant, en moet Hij niet als de auteur der zonde worden beschouwd?'[293] In de visie van Arminius was het godslasterlijk Hem als de levende oorzaak van zonden te beschouwen en onwaarachtig de mens geheel en al van zijn vrije wil te beroven. Zijn uitverkiezingsleer stond haaks op die van Gomarus: 'Uitverkoren waren zij van wie God had voorzien dat zij zouden geloven. Christus was voor alle mensen gestorven, maar niet allen werden zalig.'[294] In deze visie was niet 'de verdorven mens voorwerp van Gods verkiezing, maar de gelovige mens. Niet Gods genade was onweerstaanbaar en beslissend, maar de menselijke wil tot aanvaarding of afwijzing van die genade.'[295] Met zijn afkeer van logica en rationaliteit, beide ten dienste staande van Verlichtingsfilosofen, en zijn voorkeur voor het mysterieuze, strenge en ondoorgrondelijke karakter van Gods openbaringen, kreeg Bilderdijk steeds meer waardering voor Gomarus, totdat hij in contraremonstrantse razernij zou ontsteken. De woede waarmee dat gepaard ging, verleidt een mens om in de verleden tijd over zulke godsdiensttwisten te spreken, maar de realiteit is anders. Ook nu nog vinden beide geloofsvisies aanhang, ja, vormt de strijd tussen 'rekkelijken' en 'preciezen' hier en elders aanleiding om elkaar naar het leven te staan. In de achttiende eeuw kon men nog hopen op betere tijden, geloven in een monsterverbond van tolerantie en vooruitgang, dat in de eeuwen daarna een gevoelige knauw heeft gekregen. Nooit schijnen religieuze fanatici zich af te vragen of doel en middelen wel in verhouding tot elkaar staan, welke slechte naam zij de godsdienst in het algemeen bezorgen en hoe groot de schade is die zij eeuwenlang en wereldwijd veroorzaken. De exponentiële groei van de wereldbevolking, de grote schaal waarop als een afzonderlijke factor godsdiensttwisten worden uitgevochten, doet het ergste vrezen voor de toekomst. En het is nooit de meerderheid van de 'rekkelijken' die het leven voor anderen verpest, het is altijd de minderheid van de 'preciezen' die begint met het claimen van de eigen waarheid en eindigt met het zaaien van andermans dood en verderf.

Pas in het tweede deel van Ypey's en Dermouts *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk* (1822) zou aan de remonstrantse zienswijze op het christendom recht worden gedaan. 'Waarlijk, het is voor Schotsman cum suis om er een beroerte van te krijgen,' verzuchtte een vooraanstaande remonstrantse predikant, toen dat deel verscheen.[296]

Tegenover dit staaltje van christelijk leedvermaak stelde Bilderdijk, althans in beschaafde termen, dat de Dordtse Synode geenszins onverdraagzaamheid in het land teweeg had gebracht. In 1619 was zij erin geslaagd de felste godsdiensttwisten te beslechten door een nauwgezette omschrijving van de kerkleer te geven. In 1819 zou dat in wezen niet anders moeten zijn, alleen trok Schotsman niet ten strijd tegen arminianen, maar tegen als arminianen vermomde neologen. In onbeschaafde termen ging Bilderdijk tekeer tegen de 'algehele kliek van pelagianen, socinianen en ongodisten, die de arminianerij heeft uitgebroed en die onder haar naam sinds Frederik Hendriks regering de beest speelt'.[297] Hij gedroeg zich als de 'opperveldheer van een nieuwe en zegevierende krijgsbende', zoals de polyglot (en vierde gouverneur van Hong Kong) John Bowring hem later zou typeren, dat wil zeggen respectloos tegenover andersdenkenden.[298] Voor het eerst kwam die schaduwkant van zijn geest in volle omvang tevoorschijn, toen hij anoniem kon zeggen wat hij wilde. Maar die 'krijgsbende' vormde geen eenheid, integendeel, zij bestond uit een pluriform gezelschap van pietisten, die zich al of niet behept met romantische gevoelens verzetten tegen de geest der Verlichting, het chiliasme omarmden (zoals Schotsman, Bilderdijk en Da Costa) of niet (zoals Groen van Prinsterer), de zending onder joden en christenen wilden bevorderen, mits zij weigerden hun knieën nog langer voor de Baäl van de 'eigengerechtigheid' en 'zelfzaligmaking' te buigen,[299] en uit het meer bonte dan pluriforme gezelschap van vrome leken die als huisonderwijzers en ziekentroosters de catechisatie voor volwassenen leidden, huisvaders 'als leiders der dagelijkse Bijbellezing en morgenaandacht' en tenslotte in de dienst voorgaande ouderlingen en gemeenteleden met de gave der profetie.[300] De bekering van de bevindelijke mens stond centraal in hun aller aandacht, wat gemakkelijk tot excessen leiden kon, want wie zich geroepen voelde anderen daarin voor te gaan, botste om het minste of geringste met zijn eigen geloofsgenoten en werd algauw voor gek verklaard door andersdenkenden. Bovendien voelden de bekeerde en herdoopte christenen zich op hun beurt geroepen om een onvervalst getuigenis van hun nieuwste inzicht af te leggen, wat niet zonder spektakel scheen te kunnen gebeuren, en spraken zij, tot ergernis van de meer geroutineerde kerkgangers, in dezelfde vurige tongen waarop anderen zich nu juist de blaren praatten om hen van het tegendeel te overtuigen. Bilderdijk herkende in zo'n allegaartje de 'noachitische' regenboog, dat schitterend teken des verbonds, waarin

hem vooral de kleur oranje betekenisvol toescheen.[301] Was het rood van de Nederlandse vlag oorspronkelijk niet oranje geweest? Was die kleur niet ten nauwste verwant aan de 'oriflamme', de gouden gloed der Franse koningsvaandels, en herinnerde zij niet aan de al te uitnodigend op een bord gepresenteerde rode linzen waarmee Jacob Esau zijn eerstgeboorterecht had ontfutseld? Was rood niet dezelfde kleur als 'menie', onder welke noemer de tinten van het purperen dekkleed over het tabernakel in het Oude Testament zijn omschreven?[302] De beschermende functie van het huis Oranje vormde 'dus' de beste garantie voor het voortbestaan van Nederland en, ter uitwerking van wat het Réveil in de praktijk inhield, bewees de leus 'God, Nederland en Oranje' de beste diensten.

Volgens de Réveilspecialiste M.E. Kluit was Da Costa de spil van deze beweging. Hij zorgde voor een zekere eenheid onder de ontwaakte christenen door hen onder de banieren van het tijdschrift *Nederlandsche Stemmen over Godsdienst, Staat-, Geschied- en Letterkunde* (later *Stemmingen en Beschouwingen* geheten) te vergaren.[303] Ook onderhield hij nauwe contacten met de Christelijke Vrienden, een kring van dominees en leken van verschillende gezindtes, die zich rondom dominee O.G. Heldring had gevormd om een standpunt ten aanzien van 'de kerk, de school en de armen' te bepalen.[304] Doordat hij in de redactie van het door hen uitgegeven tijdschrift, *De Vereeniging, Christelijke Stemmen* zat, vervulde hij de functie van bruggenbouwer tussen hen allen, waarin hij werd gesteund door zijn vriend Willem de Clercq. Alsof Genève opnieuw het middelpunt van een herlevend orthodox protestantisme diende te worden, ijverde deze voor de oprichting van een theologische hogeschool ter plaatse, die in 1832 inderdaad zou worden geopend mede dankzij financiële toezeggingen vanuit Nederland.[305] Wat Schotsman en Bilderdijk met hun 'Erezuil' in gang hadden gezet, bleek tientallen jaren later nog steeds te werken. Zo maakte de in 1818 geboren hoogleraar in de theologie, Daniël Chantepie de la Saussaye, lang na hun beider dood duidelijk wat hem in hun 'wake-up call' had getroffen: 'Wat mij aantrok, was, dat hier het evangelie zich openbaarde als een kracht, niet der mensen maar van God, tot herschepping en herstelling van de gevallen mens. De realiteit der bekering, het diep gevoel der zonde, de levendige behoefte aan verlossing, de liefde tot de Verlosser, het zoeken van de Heilige Geest, ziedaar wat mij in de zogenaamde 'opwekking' heeft aangetrokken. Ziedaar de kracht Gods, die ik, ondanks al het gebrekkige dat ik in haar theorieën

meende te moeten opmerken, in haar waardeerde en waarin ik mij met haar verheugde.'[306] Maar hij had ook oog voor het 'gebrekkige' van de 'opwekking', dat bij monde van J.J. Barnhoorn de volgende parafrase van het 'meer bonte dan pluriforme gezelschap' opleverde: 'Enerzijds heeft zij,-dat is haar sterke kant-, het begrip 'wedergeboorte', dat, als toenadering, verbetering en volmaking opgevat, geheel was uitgehold, weer ten volle tot zijn recht laten komen als de 'dadelijke' werking Gods in de verlossing van de zondaar en diens volslagen onvermogen tot zelfverlossing. Anderzijds heeft zij,-en dat is haar zwakke kant-, een geestelijk individualisme doen ontstaan, dat veelal in een geestelijk egoïsme ontaardt. Men keert de kerk de rug toe en minacht het kerkelijk ambt. Men weet niet te onderscheiden tussen menselijke en duivelse zonde, tussen dwaling en leugen, en zonder onderzoek veroordeelt en verwerpt men al wat door tegenstanders wordt gezegd. Kortom: men brengt een 'overijlige scheiding tussen het volk Gods en de wereld' aan.'[307] Dit nu is fraai uitgedrukt, want in het 'overijlige' van die scheiding ligt de kern van Bilderdijks onverdraagzaamheid, zijn respectloze afrekening met andersdenkenden in het voorwoord van de tweede druk van Schotsmans *Erezuil ter gedachtenis van de nationale Synode van Dordrecht 1618-1619*. Door onverkort vast te willen houden aan de drie *Formulieren van Enigheid* beroofde Bilderdijk zichzelf van de mogelijkheid om meer dan één kant van een zaak te zien,-zijn specialiteit-, en liet hij zich in het kamp van hoogst eenzijdige scherpslijpers inlijven. Da Costa en Capadose zouden hem daarin stimuleren, scherpslijpers als zijzelf waren, maar na een lang leven van strijd en onmin bezat eerstgenoemde wel de moed om over de 'papieren pausen' van Dordtse en Heidelbergse oorsprong op te merken: 'Aan geen enkel menselijk boek mag de eer van eeuwigdurende geldigheid en efficacie tegen alle dwaling en afwijking worden toegekend.'[308] Hoe anders zou de eerste helft van de negentiende eeuw er hebben uitgezien, indien dit baanbrekende inzicht de spil van het Réveil eerder ten deel was gevallen!

Voor het volledige beeld is het goed, dat men zich realiseert (nog voordat de eigenlijke bezwaren tegen de geest der eeuw hier ter sprake komen), hoeveel vrijer, democratischer en arminiaanser dan vroeger Da Costa zich later zou gedragen.[309] Hij had in 1819 nog een heel leven voor zich, waaraan het Bilderdijk ontbrak. 'Kruipen voor 't gemeen' en 'laf geboefte strelen' beschouwde laatstgenoemde in 1819 als concessies die men maar beter niet aan andersdenkenden kon

doen.[310] In plaats van zich te beperken tot een uiteenzetting van zijn eigen ideeën op religieus en godsdienstig gebied, of de mogelijkheid van een compromis na te gaan, ging hij ertoe over andersdenkenden als zijn persoonlijke vijanden te beschouwen. Zijn krachtig taalgebruik versterkte de indruk dat er geen enkele toenadering meer tussen hen en hem mogelijk was. Dichters als Lamartine en Chateaubriand waren niet vertegenwoordigers van een rooms-katholieke variant van het Réveil in Frankrijk, maar aanhangers van het 'herstelde heidendom'.[311] Respectloos, laatdunkend en kwade trouw veronderstellend ging hij met hen om, alsof de God van *Genesis* niet Zelf bereid was geweest om een compromis met de eerste mensen te sluiten. Schermen met de hoogste macht en er door zijn gedrag blijk van geven zo'n essentieel geloofsgegeven te negeren valt niet met elkaar te rijmen, zelfs niet door de grootste dichter van Nederland uit de eerste helft van de negentiende eeuw. De eenheid van de natie, toegedekt met een ruim geweten en een ontkenning van politieke meningsverschillen om de vrees voor een terugkeer naar de tijd van de patriotten en orangisten te doen verminderen, werd door religieuze meningsverschillen alsnog ernstig bedreigd. Indien de oude tegenstellingen tussen remonstranten en contraremonstranten werkelijk overwonnen waren geweest, wat het merendeel der natie in 1819 scheen te denken, zou Schotsmans 'Erezuil' niet tot zulke scherpe kritieken aanleiding hebben gegeven, als nu het geval was. Bilderdijk werd door de Rotterdamse kerkenraad 'een ellendeling die met godgeleerdheid wil pralen' genoemd.[312] Volgens de *Vaderlandsche Letteroefeningen* was er een domme kracht onder de 'Erezuil' geplaatst, waarin men Bilderdijk geliefde te herkennen.[313] Een criticus van een ander tijdschrift merkte op: 'Zijn schelden verbittert wellicht meer dan het verschrikt', waardoor die 'arme, oude getrouwe wachter op Sions muren' (met hem werd Schotsman bedoeld) 'een nieuwe en heviger aanval te duchten heeft'.[314] In eigen kring beklaagde Willem van Hogendorp zich erover, dat 'de mensen' woedend op Bilderdijk waren en geneigd in het wilde weg te bijten. Da Costa schreef hem terug: 'Dikwijls zwijg ik, maar wie kan dat altijd, vooral wanneer men zelf in de gelegenheid is de kleinheid en laaghartige waanzin van het algemeen in zoveel gevallen te leren kennen? Ik wil het ook niet ontkennen, misschien voel en druk ik mij met meer drift in al zulke dingen uit dan wel raadzaam of zelfs nodig zou zijn. Maar wis en waarachtig! Ik kan de geest der eeuw niet lijden.'[315] De verontwaardiging over de 'Erezuil' kan dus niet los van Da

Costa's pamflet uit 1823 worden gezien, al weigerde deze blijkens een brief van 12 december 1819 ook in het openbaar een uitspraak over het Dordtse monument in kwestie te doen. Tot in het buitensporige reageerde Willem van Hogendorp ook persoonlijk op de moed van een profeet die gewoonlijk niet in eigen land wordt geëerd: 'Mijn hart juicht met geestdrift de held toe, die te midden van een dolzinnige eeuw durft te spreken en de wijsheid, die God hem ingeeft, te ontvangen en verkondigen.'[316] En Bilderdijk zelf? Keek hij in roeriger tijden op deze tijd terug, dan maakte het hem niets uit, of de meerderheid van het volk of slechts één man het niet met hem eens was: 'Laat de grote hoop raaskallen, ja, al ware het tot één toe, maar al wat eens als de leer van de kerk erkend en sindsdien niet door haar veroordeeld is, blijft.'[317] De roomse dogmatiek waartegen hij principiële bezwaren aanvoerde, verhinderde hem blijkbaar niet de protestantse variant daarvan te koesteren in de vorm van de drie *Formulieren van Enigheid*, geenszins omdat het kerkelijk leergezag hem dwong iets te geloven waarvan hij de zin niet inzag, maar omdat hij al bij voorbaat geloofde wat de Dordtse Synode hem wilde doen geloven. Dat dankte hij aan de inwerking van Gods woord op zijn geest, zonder inmenging van buitenaf, wat hem op zijn minst respect voor andermans godsdienstige overtuiging had moeten bijbrengen. Was die immers niet op hetzelfde ervaringsgegeven gebaseerd? In plaats van zich daarop te bezinnen vroegen hij en zijn medestanders zich af, of men de Schrift wel Gods woord mocht noemen. Men mocht toch de naam van God niet ijdel gebruiken![318]

Naast religieuze tweespalt ontstond er tegen het einde van 1819 ook steeds meer politieke deining over de taalbesluiten van de koning. Het Nederlands werd tot landstaal verheven in Limburg, Oost- en West-Vlaanderen en Antwerpen, wat in 1822 werd gevolgd door soortgelijke besluiten ten aanzien van het (in kringen van de haute bourgeoisie) verfranste Brussel en Leuven: 'Deze besluiten wekten hevig verzet bij de franskiljons, maar ook tegenstand in sommige volkskringen, waar men het stijve, boekachtige Hollands niet gelijk wenste te stellen met de inheemse Vlaamse omgangstaal.'[319] Van de officieel aangekondigde tweetaligheid in wetgeving en rechtspraak bleef weinig meer over, zodat liberale Vlamingen en Walen openlijker dan voorheen hun minachting voor 'ce jargon détestable' meenden te moeten tonen en de conservatieve clerus het 'Hollands' als een 'gevaarlijk werktuig der ketterij'

begon te brandmerken.[320] Deze ontwikkeling zou er uiteindelijk toe leiden, dat Jan Frans Willems contact met Bilderdijk zocht om gezamenlijk front tegen de voorkeur voor het Frans als landstaal te maken en, toen deze daarop lauw reageerde, hem te bestoken met vragen over in het Middelnederlands geschreven handschriften. In 1820 zou dat contact moeizaam tot stand komen, want in zijn eerste brief aan Willems weidde Bilderdijk over zijn 'borstziekte' uit, 'die mij sinds half augustus met veel woede heeft aangegrepen en waarvan de genezing als buiten de orde der menselijke zaken wordt beschouwd, zodat ook deze verademing niet anders dan als een zeer voorbijgaande en kortstondige verlichting is aan te merken, die de naderende sloping van mijn afgemat en verzwakt lichaam tegemoet ziet'.[321] Het ging dus goed met hem, maar op het verzoek van Willems om een werk voor het Koninklijk Genootschap af te staan, dat in de Zuidelijke Nederlanden in druk verschijnen zou, reageerde hij afwijzend. Toen Willems aandrong, bleek hij alsnog bereid een onbestemd gedicht, *Herodes*, 'romance of kerstzang' af te staan, dat hijzelf in een bundel met de titel 'Mengelingen' zou hebben opgenomen, ware het niet dat hij tussen 1804 en 1808 al vier delen poëzie onder die noemer had laten verschijnen.[322] Pas toen Willems hem als de beste en grootste kenner op het gebied van Middelnederlandse handschriften begon te raadplegen, wilde Bilderdijk hem wel au sérieux nemen. Zo wisselden zij van gedachten over de prijs van een Middelnederlandse vertaling van de *Roman de la Rose*. Die bestond uit meer dan 16.000 regels en kon tezamen met het oudste handschrift van Jacob van Maerlants *Der naturen blome* voor f 150,- worden aangekocht. Was dat 'raisonnabel' of niet?[323] Het antwoord op die vraag luidde bevestigend, want beiden wilden voorkomen, dat notaris Karel van Hulthem zijn verzameling handschriften zou uitbreiden. Het Koninklijk Instituut en later de Koninklijke Bibliotheek te Brussel waren beter toegerust om zulke kostbare schatten te bewaren (en op hoog niveau te laten bestuderen) dan een notariswoning. Dat hadden zij goed ingeschat, want tijdens de Belgische Opstand werd het huis van de orangist Van Hulthem gedeeltelijk geplunderd en door brand verwoest met alle ruïneuze gevolgen voor zijn verzameling handschriften van dien. Bilderdijk raakte op den duur zo vertrouwd met zijn Vlaamse alter ego, dat hij zich in dit verband een grapje ten koste van Duitse taalgeleerden als Jacob Grimm en August Hoffmann von Fallersleben permitteerde. Och, zo'n notaris als Karel van

Hulthem, verzuchtte hij, had op zichzelf niets slechts met zijn verzameling handschriften voor, maar, 'wanneer een Middelnederlands handschrift in handen van Duitsers raakt,' zo diende Willems terdege te beseffen, 'is het erger dan verloren, want dat dom geslacht verstaat zijn eigen taal zelfs niet, hoe zou het de onze?'[324] De twaalf delen van *Horae Belgicae*, verschijnend tussen 1837 en 1857, zouden zijn woorden logenstraffen. Op literair en taalkundig gebied waren beide Duitse taalgeleerden trouwens méér dan aan hem gewaagd. Zo hoogmoedig als hij zich tegenover hen opstelde, zo nederig gedroeg hij zich tegenover Willems. Op 19 november 1828 blikte de oud-voorzitter van het Koninklijk Instituut op de taalbesluiten van de koning terug, als gevolg waarvan het Nederlands in de rangorde van talen was gestegen: 'Ik ben heel mijn leven bloot leerling, en van de laagste klasse gebleven,' schreef hij aan Willems, 'en nu is mijn hoofd slechts een dove notendop.'[325]

In januari 1820 dacht hij over een leerling van slechts zeven jaar oud na, die zich van de laagste klasse moest zien op te werken tot de hoogste. Hij vroeg zich af, of zijn zoontje Lodewijk daartoe in staat was, zowel wat zijn vermogens betrof als zijn gezondheid. In *Onderwijs* (1820) gaf hij hem zulke algemene en bizarre adviezen, dat het geen verwondering wekte dat de jongen nog zwijgzamer scheen te worden dan met zijn introverte karakter overeenstemde. Het 'buigzame wicht' moest de schoolvoogd vooral niet schromen. Had Achilles niet les gekregen van een leraar die voor de helft een paard was geweest? Niets was te gek in een klas, er kon van alles gebeuren, maar omdat de plak inmiddels was afgeschaft, hoefde hij noch voor lichamelijk, noch voor geestelijk geweld bang te zijn. De jongen moest, na het overlijden van zijn vader, zijn 'moeders steun en staf' zijn (welke in de gebiedende wijs gedane voorspelling niet zou uitkomen), kranken het vege lijf redden, onderdrukten 'schuts geven' en 'verdrukkers doen beven voor het rechtspleit'.[326] Het leek alsof Bilderdijk in zijn zoon een toekomstige jurist zag, of een ridderlijke beschermheer, wat hem in maatschappelijk opzicht het verkieslijkst voorkwam. Zijn zoon moest steeds moedig zijn en pal voor christelijke waarheden staan. Zelf was hij er onveranderlijk slecht aan toe, naar hij op 29 januari 1820 aan Valckenaer liet weten, terwijl het met Wilhelmine en Lodewijk iets minder slecht ging dan met hem: 'Mijn vrouw is desgelijks zeer ziek en brengt zich om hals. Ook mijn aapje is in wezenlijk gevaar.'[327] Zijn mineurstemming plantte hij op anderen voort, zodat eenzelfde stemming de brieven van

Da Costa en Willem van Hogendorp scheen te beheersen. Hun chiliastische verwachtingen droegen er in hoge mate toe bij, dat zij zich met genoegen in het ongeluk wentelden, dat per slot van rekening van tijdelijke aard was en door een periode van langdurig geluk zou worden gevolgd. Op 17 maart berichtte Da Costa aan de sceptische Willem van Hogendorp: 'Men moet dan toch wezenlijk aan Bilderdijks voorzeggingen geloven. Conspiraties en allerlei troebelen vervullen Europa sinds dit jaar 1820 in het bijzonder.'[328]Hij doelde op de gedwongen herinvoering van een liberale grondwet in Spanje door Ferdinand VII, een even gedegenereerde als groteske koning uit het huis Bourbon-Parma, over wie hij (aartsconservatief als hij was) opmerkte: 'Dat Ferdinand VII zo'n ellendeling was, had ik nimmer gedacht. Wat zal er nu van dit land worden?'[329] Tot in augustus bleef hij de tekenen des tijds als voortekenen van de eindtijd interpreteren: 'De loop der politieke gebeurtenissen in Europa blijft bij aanhoudendheid meer dan mijn aandacht opwekken. Alles snelt van alle kanten toe om het kortstondige Rijk des Duivels te vestigen, en gelukkig, driemaal gelukkig, wie de voorzienigheid in deze hachelijke tijden heeft uitgekozen om ten koste van bloed en goed die noodlottige geest der eeuw te bestrijden en die niet, zoals ik, is veroordeeld om werkeloos toeschouwer te zijn en in de kleine kring der menselijke zwakheden rond te draven.'[330] Willem van Hogendorp was het geheel met hem eens: 'Jazeker, wij zien het Rijk des Duivels zich vestigen en de tijd met rasse schreden naderen, waarin wij alle godsdienstige en maatschappelijke rust en vrijheid vaarwel zullen kunnen zeggen, en wie zal hieraan tegenstand bieden?'[331] Het gratuite karakter van Da Costa's chiliasme tilde hij op een hoger plan, alsof hij een voor zijn vader typerende redenering had overgenomen: 'Wanneer nu de bezitters door middel der machinerie de arbeid kunnen uitsparen en vereenvoudigen, zo vermeerdert de betrekkelijke waarde der grondstof naarmate die van de arbeid vermindert.'[332] De mechanisatie van het industriële proces moest een ongekende verpaupering van de bevolking tot gevolg hebben: 'Het arbeidsloon, in koren bijvoorbeeld berekend, bedraagt thans niet meer de helft van wat het nog 60 jaar geleden deed. En zo gaat het steeds voort in een vermeerderende evenredigheid.'[333] Dat men als meester in de beide rechten zich niet naar eigen goeddunken kon inlaten met statistiek en econometrie zonder in evenredigheid bokken te schieten, was nog niet tot hem doorgedrongen. Dat diezelfde dieren al te gemakkelijk werden gescheiden van schapen, volgens de verwachting van wie de Messias reeds op een

wolk zag komen aanzeilen,-een schapenwolk ongetwijfeld-, vergrootte het leedvermaak (in de oneigenlijke zin van dit woord) van Da Costa en Willem van Hogendorp. Bilderdijk had met hen te doen, zij het dat hun aanstekelijk pessimisme hem niet tot ultieme raadgevingen verleidde. Geconfronteerd met de melancholieke buien van zijn oudste en meest vertrouwde leerling, beperkte hij zich tot het opvijzelen van diens zelfvertrouwen: 'Voor het overige, lieve vriend, geloof, dat de spin die in het middelpunt van zijn web zit, juister voelt, waar een vlieg erin haakt of een hommel er doorheen snort, dan iemand van buiten hem zeggen kan.'[334]

Op 18 april 1820 stuurde hij aan Wiselius twee door hem vertaalde boeken, te weten *Betrachtingen bij een ziekbed* en *Mac-Benac, of het stellige der vrijmetselarij*. Het eerste boek van Hermann Hermes, die hij persoonlijk had gekend, had hem in het voorjaar van 1806 op weg naar het vaderland menig aangenaam uurtje bezorgd, maar pas 'onlangs' had hij voor zijn vertaling een uitgever gevonden. Het tweede boek van een zekere Friedrich Lindner had hij vertaald om onder vrijmetselaars proselieten te maken, naar Joris van Eijnatten vaststelde.[335] Bilderdijk verdacht vrijmetselaars ervan, dat zij een 'blote natuurdienst' wilden invoeren en in de hoogste regionen van hun orde een 'belijdenis der kantiaanse autonomie' aflegden, wat tegen de leer van Jezus inging.[336] In de 'gruwelsociëteit der maçonnerie' lag volgens hem 'een poel des verderfs', die eerst gedempt moest worden alvorens de Messias over al het kwaad zou zegevieren.[337] Het eerste boek was door de Haarlemse uitgever J.L. Augustini op de markt gebracht, zonder dat Bilderdijk daarin volledig gekend was: 'De druk is buiten mijn oog geschied en daar zullen zich bij lezing wel enige blijken van opdoen, maar wat kan ik het helpen?'[338] Augustini had 'betrachtingen' in de titel willen vervangen door 'bedenkingen', waardoor Hermes' overpeinzingen ineens iets verdachts kregen. Toch al allergisch voor veranderingen in woorden en uitdrukkingen van hemzelf, reageerde Bilderdijk furieus: 'Ik kan en moet met die man niets meer van doen hebben. Doorsteke men mij het hart, maar brenge men mij met zulke kwasten in geen betrekking!'[339] Trachtte Hendrik Tydeman hem als een oververhitte potkachel te temperen, dan begreep zijn vriend kennelijk niet, waarom zulke uitgeverspraktijken hem kwalijk voorkwamen: 'Wees toch met uw goede hart het vehikel niet van de moord die men mij aandoet.'[340] Zijn vrouw placht in zulke situaties niet eens meer het hoofd te schudden, maar zich in stilzwijgen te hullen: 'Wanneer de

bui was overgedreven, zag ze de juistheid van haar opvatting ten overvloede bevestigd door vernieuwde hartelijkheid en innigheid van zijn zijde.'[341] Hij wist van zichzelf ook wel, dat onrust hem voortdreef, zoals uit een gelijknamig gedicht van 1820 blijkt:

Kan ik het onheil keren?
Wat allen treffen moet, staat mij niet af te weren.[342]

In zo'n situatie paste kennelijk geen berusting, maar gedrevenheid om anderen te waarschuwen of om de schade voor zichzelf zo beperkt mogelijk te houden. Hij kon zich wel op het standpunt stellen: 'Ik zoek God, de wereld is een toegift bij die schat,' maar die 'toegift' hield hem vaak meer bezig dan die 'schat'.[343] Desondanks is het verbazingwekkend, wat voor werk er uit zijn handen kwam. Dirk van Hogendorp deed daarover quasi zijn beklag bij Isaäc da Costa: 'Hij schrijft meer dan ik kan lezen!'[344] Als student of ambteloos burger stond hij versteld van Bilderdijks werklust, vanuit welk perspectief bezien 1820 hem een soort oogstjaar voor de dichter en schrijver van *Taal- en dichtkundige verscheidenheden* toescheen. Tussen 1820 en 1823 verschenen hiervan vier delen, grotendeels samengesteld uit 'betrachtingen' in de tijd dat hij voorzitter van de Tweede Klasse van het Koninklijk Instituut was geweest. Daarnaast verscheen de tweede druk van *Observationes et Emendationes*, een verhandeling over het letterschrift, toepasselijk *Van het letterschrift* geheten, *De ondergang der eerste wareld*, een vrije vertaling van *Perzius' hekeldichten* en *Zedelijke gispingen*: 'Geen inspanning of arbeid, maar blote en vluchtige uitspanning van de geest in de ogenblikken ener langzame beteringschap uit mijn laatste ziekte, waarin lezen of werken door zwakte van hoofd verboden bleef, levert dit kleine dichtbundeltje zijn lezers op. Men ontvange het voor wat het is, en neme het niet hoger, niet als gewichtiger of van meer betekenis, op, dan de aard des geschrifts of de wijze waarop het ontstaan is, met zich meebrengt. Het lag daar, en scheen door zijn inhoud en voldoende gelijke dikte, met *Perzius' hekeldichten* een bekwaam boekdeeltje uit te maken, om nevens zoveel andere, als men wel van mij heeft willen aannemen, gevoegd te worden; en ziedaar de reden der uitgaaf.'[345] Aldus Bilderdijk in zijn voorrede bij *Zedelijke gispingen*, waarin ook het van zelfkennis getuigende *Onrust* staat.

In het eerste deel van de *Taal- en dichtkundige verscheidenheden* komt een opstel over het verschil tussen dichterlijke geestdrift en

dweepzucht voor. Men zou verwachten dat het overdreven karakter van zijn enthousiasme de dweper nadelig van de in geestdrift ontstokene onderscheidt, maar dat is niet zo. Geestdrift is de zielsgesteldheid van een 'door de goddelijke aandrift bevangen, van een bovenmenselijke geest vervulde' dichter. Enthousiasme, waarin men het Griekse woord voor God herkent, valt dus niet in gradueel opzicht te onderscheiden van dweepzucht. Bilderdijk zou een met understatements werkende dichter nog als een dweper beschouwen, mits hij maar niet warm voor de Here liep. Zelf was hij inmiddels een even bejaarde als bedaarde draver voor Jezus en om die reden een in vurige tongen sprekende dichter tegen wil en dank. Men vulle hier de namen van Gerrit Kouwenaar en de 'zwetende' dichter van 'het peentje bangverlang' in, Jan Willem Otten, louter als voorbeelden van moderne dichters van elk type, om zich een idee te vormen van wat Bilderdijk bedoelde.[346] Hij noemde dweepzucht 'een ziekte van de gekrenkte verbeelding' en beschouwde Duitsers als dweepzuchtig, omdat zij lijden onder hun eigen 'inbeelding van vaderlandsliefde, godsdienst en vrijheidszucht'.[347] Dacht men over het wezen van het dichterschap na, dan zou een domoor daarover in termen van 'verbeelding' en 'fantasie' zijn gedachten laten gaan, 'maar het is daarin niet, dat de dichter bestaat'. Waarin dan wel? In poëzie, dat wil zeggen in een 'uitstorting van overstelpend gevoel, even onwillekeurig als schreien of lachen'.[348] Poëzie is 'natuurlijk', terwijl dichtkunst slechts 'poëzie, maar door waarneming gevestigd' is.[349] De oude tegenstelling tussen gevoel en verstand, poëzie en dichtkunst, scheen hij gedeeltelijk weer te willen opheffen, want 'gevoelen' omschreef hij als 'denken in de snelste bevatting en volkomenste volledigheid' en een gevoel dat niet door het verstand gevormd is, was volgens hem 'stomp, dof en dierlijk'.[350] In tijden van onverdraagzaamheid was deze dialecticus nog niet de kunst verleerd om een zaak van meer dan één kant te bezien. In taalkundig opzicht demonstreerde hij zijn onvermogen om zich bij één visie neer te leggen door de spelling van Siegenbeek aan te vallen en zich in het algemeen niet te willen neerleggen bij de Gallische verbasteringen van het Nederlands. De moedertaal diende zich vrij van het Frans en Duits te ontwikkelen, nu zich een nieuwe natie rond koning Willem I had geschaard. Men diende weer Nederlands te leren spreken en schrijven (hier verdrong hij onaangename herinneringen aan zijn beschouwingen over het voortbestaan van de Nederlandse taal onder koning Lodewijk)[351] 'en

zich met geen duistere, verwarde en onbestemde *effata** te vergenoegen, waarvan het gevolg niets minder kan behelzen dan het verlies van alle nationale zelfstandigheid'.[352] In het bijzonder dacht hij over bijvoeglijke naamwoorden eindigend op –e na. Waarom werd die uitgang in sommige gevallen wel en in andere niet gebezigd? Had dat iets te maken met het gebruik van een bepaald of onbepaald lidwoord vóór een bijvoeglijk naamwoord (vergelijk het *kleine* meisje met een *klein* meisje), met een van een sterk of zwak werkwoord afgeleid voltooid deelwoord dat bijvoeglijk wordt aangewend (vergelijk de *geschrokken* ouders met de *verschrikte* ouders), of met het geslacht van het daaropvolgende zelfstandig naamwoord (vergelijk een *fraai* bos met een *fraaie* tuin)? Dat was toch een lastige kwestie in het Nederlands die, na een uiteenzetting van de hoofdregels, in de meest recente editie van de *Algemene Nederlandse Spraakkunst* wordt besproken onder verwijzing naar het bijwoordelijke karakter van het bijvoeglijke naamwoord zonder –e. In de voorafgaande zin had ook 'bijwoordelijk' in plaats van 'bijwoordelijke' kunnen staan. Het verschil moet te maken hebben met de versterkende of afzwakkende werking van het bijvoeglijk naamwoord op het erbij behorende zelfstandig naamwoord. Qua betekenis is 'less' hier 'more', *bijwoordelijk* bijwoordelijker dan *bijwoordelijke*. Ook de ritmische voorkeur van de taalgebruiker speelt hierbij een rol, maar niet wat Bilderdijk van belang achtte.[353] Hij meende, dat het verschil tussen soort en individu doorslaggevend was voor het gebruik van een verbogen of onverbogen bijvoeglijk naamwoord. Om zijn stelling te bewijzen voerde hij als voorbeeld 'een *Griekse* priester aan', waarin het volkseigene van de priester een afzonderlijk denkbeeld vormt naast dat van de priester, en 'een *Grieks* priester', waarin één denkbeeld zowel het volkseigene als de priester omvat.[354] Dit is vernuftig gevonden, maar niet waar: ook in het eerste geval kan één denkbeeld beide omvatten. Afgezien van het betekenisverschil tussen 'een *groot* man' en 'een *grote* man', is het wel zo, dat 'een *groot* man' behoort tot de soort van grote mannen of halfgoden, zoals 'het *zwart* paard' behoort tot de soort van zwarte paarden, wat men van 'het *zwarte* paard' niet kan volhouden.[355] Het zou wel eens kunnen zijn, dat dit laatste voorbeeld uit de *Taal- en dichtkundige verscheidenheden* van Bilderdijk is doorgedrongen in de *Algemene Nederlandse Spraakkunst*, waarin een bruin paard in de rol van een zwarte

* letterlijk 'openingen', vrij vertaald 'concessies'

soortgenoot figureert om het verschil tussen het gebruik van een verbogen en onverbogen bijvoeglijk naamwoord duidelijk te maken. Alleen wordt wat Bilderdijk toeschreef aan het verschil tussen soort en individu, in de moderne spraakkunst toegeschreven aan het verschil tussen regionaal taalgebruik en individu. Op de keper beschouwd zit er in Bilderdijks redenering een incongruentie die hem tot voorzichtigheid had moeten manen: de ene keer krijgt de soort een bijvoeglijk naamwoord op -e, zoals in het geval van de priester, en de andere keer juist niet, zoals in het geval van de man en het paard. Het is en blijft dus een ingewikkelde kwestie, vond ook Bilderdijk, die het verschil tussen een '*woest*' of '*woeste*' krijger wel begreep, maar niet waarom er uitsluitend van een '*woeste*' tijger mocht worden gesproken.[356]

Van het letterschrift verdedigt de onjuiste stelling, dat lipletters door afbeeldingen van de lip, tongletters door afbeeldingen van de tong en keelletters door afbeeldingen van de keel worden gevormd. Wie hardop leest, gaat volgens een organische bouwtekening te werk, of zoals Bilderdijk het formuleerde, 'volgt de getekende kaart, (dat ik het dus noeme) even gelijk een werkman de kaart of tekening van zijn architect. De zaak is volmaakt dezelfde; daar is geen onderscheid in. De tekening van de 'R', om een voorbeeld te noemen, is het bevel, alsof er stond: laat onder het uitgalmen uw tong trillen, die van de 'S', laat haar tegen de tanden sissen, die van de 'T', stoot, onder het uitgalmen, uw tong tegen de tanden. De tekening van de 'F' zegt: trek, bij het uitgaan des ademklanks, de onderlip in, die van de 'B', sluit uw lippen, met de onderste vooruit enz.'[357] In de kritieken op deze uitgave klonk weinig begrip voor de woede van Bilderdijk door, waarmee hij zijn ditmaal niet politieke of godsdienstige betrokkenheid bij het onderwerp vergezeld liet gaan: 'Bij de klinkers is deze organische oorsprong niet zo evident, tenminste is de vorming der 'A', *van een streek*, *langs welke de adem uitgaat*, ons door de gronden des schrijvers niet duidelijk geworden, die zich niet weet te redden dan door een beschuldiging der *Engelsen* en *Fransen*, die de oorspronkelijk platte 'A' spits zouden hebben gemaakt, en daardoor misvormd, waarin zij door onze natie werden gevolgd, *om al wat zij wist af te leren en de vaderlijke overleveringen voor allerlei waan- en wanbegrippen te verwisselen*. Hoe is het mogelijk, dat men over het min of meer platte of puntige ener letter zo boos wordt?'[358] Overigens stelde deze woede niets voor vergeleken bij de woede die zich van hem meester maakte, toen hij na het verschijnen van het derde deel der *Taal- en dichtkundige verscheidenheden*

ruzie met Siegenbeek kreeg over de etymologie van 'nochtans'. Dezelfde betrokkenheid, niet minder fanatiek tot uitdrukking gebracht, treft men in *Perzius' hekeldichten* aan, waarin het Nederlands volgens Bilderdijk 'walgelijk in Nederland'ren oren' krijst, omdat het 'dom en waanwijs volk' zijn eigen taal verleert te spreken, gewend als het is aan de klank van uitheemse talen.[359] Men radbraakt maar wat 'om een hersenschim van een taalwet bot te vieren', bauwt kinderen een 'wantaal' voor en pronkt daarmee 'bij 't volk, dat hart heeft noch gehoor!' In raadszalen, schouwburgen en kerken klinken steeds meer valse woorden, als gevolg waarvan het 'waanziek zootje schurkt bij schoonheên van dien stempel'.[360] Als de lezer bedenkt, dat Perzius in de eerste eeuw na Christus leefde, beseft hij, hoe 'vrij en van toepassing op onze tijd' Bilderdijk hem heeft nagevolgd.[361] Wat ging er volgens hem zoal mis? Hij gaf een reeks voorbeelden van verkeerd taalgebruik, waarvan het germanisme 'daadzaak' voor 'feit' zijn woede opwekte, maar evenmin als 'hemellingen' in tegenstelling tot 'hemelingen' voor 'engelen' ingang in het Algemeen Beschaafd Nederlands heeft gevonden.[362] De siegenbeekse spelling van dat laatste woord, met een dubbele 'l', linkte de hemel te veel naar zijn zin aan 'lingen' of 'stokvissen'. Liet hij niet honend op 'hemellingen' volgen, dat die dubbele 'l' was bedoeld om 'lingen' in de wind te drogen? Nee, werpt altijd wel ergens in Nederland een bilderdijkiaan tegen, het gaat niet om het aan de kaak stellen (hoe toepasselijk die uitdrukking ook voor de hele vaderlandse vishandel mag zijn) van 'lingen', maar van de korte lettergreep daaraan voorafgaand: 'mul' dient ter aanduiding van een visfamilie, in het bijzonder van ponen die sterk op baarzen lijken.[363]

De bestraffende hand van de meester, in de kritieken hardnekkig 'puikdichter' genoemd (al wekte hij nog zulke grote weerstanden op), bemerkt men eveneens in *Zedelijke gispingen*. Zoals Bilderdijk in het voorbericht bij *Perzius' hekeldichten* ontkende, dat hij zijn landgenoten had willen hekelen: 'Het woord 'hekeldicht' is een ongelukkige naam,'-immers van roskammen in overdrachtelijke zin was geen sprake en van enige morele ergernis of kwaadwilligheid zijnerzijds al helemaal niet-, ontkende hij in de voorrede bij *Zedelijke gispingen*, dat hij hen zedelijk op de korrel had willen nemen.[364] Hem trok juist 'de mengeling van ernst en boert' aan en tevens, moest er dan toch moraal aan te pas komen, de 'kunstige stroefheid' eigen aan 'de stijl der half morrende gisping', maar dat was iets heel anders dan de stijfheid van een zedenmeester.[365] Hem stond in beide werken een zedendicht voor de geest,

'in oogmerk en aard schuldeloos en weldadig, dat uit de beste beginselen opgeweld, niets anders dan deugd, waarheid, en menslievendheid' ademde en uitsluitend 'rechtschapenheid' inboezemde.[366] Het is net alsof Bilderdijk uit schaamte over de werkelijke rol die hij in de samenleving speelde, de woedende boventoon van zijn reeks op- en aanmerkingen heeft willen verzachten tot een welluidende ondertoon. Hoe dat ook zij, in zijn *Zedelijke gispingen* volgde hij een deel van de *Opera et Dies* van Hesiodus na, dat hij wellicht met meerdere delen zou hebben uitgebreid, als David van Lennep in 1823 niet met een complete vertaling daarvan op de proppen was gekomen. Vergelijkt men hun beider vertaling van *Vlijt*, dan valt de klassieke interpretatie van Jupijn in Van Lenneps versie op: 'Nimmer zendt hij aan de vromen plaag, of pest, of honger toe.'[367] Bilderdijk wist wel beter en, de plannen van God in plaats van Jupijn kennend als geen ander, stond hem het beeld van Job voor ogen: 'De roem des stervelings is, zijn eigen zweet genieten.'[368] Tegenover de naïviteit van David van Lennep, in wiens visie voor alle goede mensen de dikste goudstaven voor het oprapen lagen en, als zij Hollandse reders en herders of herenboeren waren, schepen en schapen zwaar van rijkdom gingen in de vorm van vrachten en vachten,-terwijl alle slechteriken daarentegen moesten zwoegen voor de kost-, stond de nuchterheid van Bilderdijk, die in ieder mens een door God te beproeven persoon zag. Ook bij hem lijkt herhaaldelijk van een naïeve tegenstelling tussen goed en kwaad sprake te zijn:

> O! Wel d'oprechten braven
> Die 's naasten welzijn zoekt! Hem vloeien 's hemels gaven
> Bij gulle stromen toe. Den snoodaard treft het kwaad
> Onredbaar, en de vloek vereeuwigt in zijn zaad.
> Maar heerlijk bloeit het kroost van wie in 't deugdbetrachten
> Het God'lijk oog niet schroomt, doordringer der gedachten,
> En door de omsluiering der loosheid niet verblind.
> Gelukkig hij, wiens hand het brood des arbeids wint![369]

Maar op een natuurlijke en niet eens calvinistische wijze komt Bilderdijk in Hesiodus' geest op de gedachte, dat het kwaad overal op de loer ligt:

> 't Valt licht, door roof of list zijn koffers vol te laden:

De heerbaan is betreên, geëffend zijn haar paden![370]

Niet alleen kan iedereen de dupe van een slechterik worden, maar ook van zichzelf:

Maar 't pad des deugd loopt steil en wordt met zweet besproeid.
Doch, de aanvang kwets' den voet, men klautere onvermoeid![371]

In zijn suggestie dat de deugdzame volhouder wint, en in zijn vaststelling dat het kwaad zichzelf straft, of dat het 'wanbedrijf' zijn straf eist, zit weer veel van de eerder 'naïef' genoemde tegenstelling tussen goed en kwaad: de overtuiging dat 'elk verbreken der ord'ning van 't heelal' zich 'onfeilbaar' zal wreken.[372] Hier is Hesiodus aan het woord, niet een dichter die weet dat Gods willekeur bovenzedelijke trekken kan vertonen en juist de vromen treft om hun liefde voor Hem op de proef te stellen. In de visie van beiden is dus sprake van ordening, op klassieke of christelijke gronden, maar voor toeval (de visie van een ongelovige) wordt geen plaats ingeruimd. De gedachte dat geluk vooral een kwestie van geluk is, kwam vreemd genoeg in Hesiodus noch Bilderdijk op!

Niet alleen voor haar man was 1820 een oogstjaar, ook voor Wilhelmine was dat het geval blijkens de uitgave van *Poëzy*. In haar huiselijke gedichten heeft de liefde geen onverdeeld positieve toon, die in combinatie met een gezapige ophemeling van een sleurhuwelijk de lezer al snel verveelt. Het leerdicht *Het huwelijk*, waarmee haar bundel opent, is onder meer gewijd aan een opgedrongen huwelijk en een rampzalige bruid, alsof zulk vergelijkingsmateriaal voor de gemiddelde vrouw in het begin van de negentiende eeuw interessant zou kunnen zijn. Voor romances zeer geschikt, lijkt een onveilige omgeving misschien aantrekkelijk voor wie zich daaraan wil spiegelen om des te meer waardering voor zijn eigen situatie te krijgen, maar in een leerdicht wekt zoiets de suggestie van criminelen in een gevangenis: zij leren van elkaar, hoe zij in het vervolg met meer succes een kraak kunnen zetten. Overheersend in *Het huwelijk* is echter een ander soort onveiligheid, die de persoonlijke en sociale positie van de getrouwde vrouw betreft. Laat zij zich niet door haar man overheersen, of zou hij enigszins kunnen twijfelen aan de mate van haar zelfverloochening, dan is het met haar levensgeluk gedaan. De vraag naar de grenzen van het altruïsme, de eigen raison d'être, wordt in haar geval niet gesteld. Het is geheel aan hem om die voor zichzelf en zijn vrouw te bepalen:

Ook aan het zachtst gemoed kan 't echtgeluk ontglippen,
Zo niet de teerste min op alles zegeviert
En zelfs de zwakheid eert, die 's eega's hart ontsiert.[373]

Wilhelmine trachtte zich moed in te spreken, niet om in opstand te komen tegen de onderdrukking van de vrouw in het algemeen of tegen de vermeende superioriteit van haar eigen man in het bijzonder, maar om zich te schikken in haar lot: 'Hoe fel verongelijkt, de vrouw blijve immer teder!'[374] Knellende huwelijksbanden mochten niet als zodanig worden ervaren: 'Ja, 't echtgareel is zacht voor wie het willig draagt!'[375] Hoogst zelden beet ze van zich af door een echtgenoot met een door hemzelf gekweekte 'strafbare drift' aan te raden niet 'met trotse waan' te vertrouwen op zijn eigen kracht.[376] In *Vrouwenbestemming* vluchtte ze opnieuw in een bedenkelijk soort morele zelfbevestiging en in een vermijding van iets wat als te algemeen negatief kan worden geclassificeerd om voor een vermelding in aanmerking te komen:

Daar, waar behaagzucht heerst voor 't schoon der blanke zeden,
Is lang de vrouw van smaak het huwelijkssnoer ontgleden.[377]

Aantoonbaar autobiografisch met verwijzingen naar haar gestorven dochters en angst om die ene zoon op zee, die door stormen wordt belaagd, is *Poëzy* te weinig verrassend en in haar analyse van de natuurlijke bestemming der vrouw te beperkt, want in volgorde van belangrijkheid zocht Wilhelmine die bij God, gade en kroost zonder rechtstreeks in zichzelf af te dalen.

Met die 'gade' ging het niet goed of, wil men een minder negatief beeld van diens gezondheid ophangen, daarin was geen verandering opgetreden. De jaarlijkse escapade naar het Huis te Bijweg had weliswaar tijdelijk voor de nodige ontspanning gezorgd, ook voor de thuisblijvers, maar daar was dan ook alles mee gezegd. Aan Jeronimo de Vries berichtte Bilderdijk op 16 augustus 1820: 'Ik zit als een uil op een boomtronk, en heb afgedaan. Nu ben ik moe genoeg van dat ding dat men leven noemt, om er met plezier uit te stappen. Maar dat staan op de wal eer de schuit afvaart en het wachten totdat de bengel luidt, verveelt mij geweldig.'[378] Hij had iets met tronken, die in zijn beeldspraak veelvuldig voorkomen. In het voorjaar van 1784 maakte hij al gewag van de tronk van een olm, getroffen door de bliksem en dien-

tengevolge ontbladerd, aan de dorre uitstulpingen (geen takken natuurlijk) waarvan hij zijn citer had opgehangen. Met dat musisch instrument, door 'de worm en de roest beide, vernield en verteerd' ging het al even slecht als met hemzelf: of zijn Muze daarmee ernstig rekening wilde houden![379] Dat wilde Catharina Woesthoven wel, die niet lang daarna zijn eerste vrouw zou worden. In 1802, het jaar waarin hij van haar scheidde, dichtte hij in *Het Buitenleven* over een kromme tronk die 'met misvormde takken' uit een kale berg stak.[380] Hoe woest en ijselijk ook, toch viel de schoonheid ervan geenszins te versmaden, wat de vraag deed rijzen of schoonheid samenvalt met al wat volmaakt en mooi is, of met al wat desnoods vervallen en lelijk is, maar zo'n overweldigende indruk maakt, dat het de ziel 'verplet'.[381] De tronk stond model voor die laatste opvatting: schoonheid is gevoelde eenheid, zoals Bilderdijk zei, dat wil zeggen noch een op zichzelf staande kwaliteit, noch een absoluut gegeven in Gods schepping. Zij is het hoogst denkbare effect dat een dichter, schilder of schrijver kan bereiken. Zij lokt een geestesgesteldheid uit, waarin voor de gebruikelijke tegenstelling tussen mooi en lelijk geen plaats meer is.[382] In 1806 terugblikkend op zijn leven verkondigde hij in *Aan Cats*: 'Heel 't mensdom was me één tronk.'[383] Alles hing met alles samen, wat taalde een mens dan nog naar de uitdrukking, bevestiging en erkenning van zijn eigen individualiteit? Steeds slaagde Bilderdijk erin aan dat ene beeld van een tronk een nieuwe interpretatie te geven. Zijn plasticiteit kende niet alleen een ongekende rijkdom aan beelden, maar ook een ongekende hoeveelheid interpretaties van één beeld! In het door hemzelf in 1811 voorgedragen *Afscheid* klonk wat hij zijn gehoor in de zaal te zeggen had als het 'piepend wangeluid' van een 'uitgesleten orgel': hij was dan wel dichter, 'maar 't is uit, de dichter is niet meer'.[384] Hij vergeleek zich met de 'afgebladerde' tronk van een eik midden op de hei, of met een boom wiens hoofd (dus niet: wiens kruin) door de bliksem is 'afgereten', half ontworteld, waar geen wandelaar 'op zijn tocht' bij neer wil zitten, door geen mees of leeuwerik meer 'bezocht', wiens 'verstorven loof door 't ritselen van de bladeren' de vogels afschrikt en 'terugdrijft wie hem naderen'.[385] Twee jaar later doemde diezelfde tronk in een brief aan Siegenbeek op, zij het in een iets andere setting: 'Intussen sterft alles om mij, en ik sta, als een door de bliksem getroffen tronk alleen op de hei. En loeide het dan nog slechts niet van de onweren rondom, die geheel het woud, waar ik eens toe behoorde, verpletteren! Doch hiervan afgestapt!'[386] Als symbool van opperste

eenzaamheid rees de tronk tenslotte ook in een brief uit 1828 aan Jeronimo de Vries op: 'Vaarwel, waarde vriend, wees hartelijk van ons allen gegroet. Ons allen? Helaas, van ons drieën meen ik! Van ons twintigen zou ik ook kunnen zeggen, indien ik had mogen behouden welke afzetsels mijn tronk opleverde. Van zoveel spruiten slechts één met ons overig!'[387] De tronk bracht hem in een grafstemming, voor zover die zich nog niet meester van hem had gemaakt.

Toen Elias Borger op 12 oktober 1820 stierf, hoogleraar in de theologie, algemene geschiedenis en het Grieks te Leiden, hekelde Bilderdijk de snelheid waarmee diens begrafenis werd geregeld. Het Friese Wonder was op 36-jarige leeftijd overleden, had onder meer twee echtgenotes in het kraambed verloren en een sentimentele zwanenzang geschreven, waarvan de voordracht in de huiskamer van Herr Biedermeier bij voorbaat een succes inhield, maar genoot niet ieders sympathie.[388] Bilderdijk mocht hem niet, omdat hij zich ooit laatdunkend over Da Costa zou hebben uitgelaten. Meer nog dan de kennelijke haast die met diens begrafenis werd gemaakt, waarover hij niet rouwig hoefde te zijn, zat Bilderdijk iets anders dwars: de dode werd zo opgehemeld, dat de verhoudingen zoek waren. Dus dichtte hij een eigen 'In memoriam' gewijd aan een theologische nieuwlichter, wiens gladde apentronie hem ook na diens overlijden voor ogen was blijven staan:

> Onder ons mag niemand Borger wezen.
> Die, dom of wijs, zijn schaamt'loze ogen sloot,
> Of dad'lijk moet de zielmis hem gelezen,
> En hij, ten spijt van God en deugd, vergood.

De toon was verre van respectvol (noch ten aanzien van de overledene, noch ten aanzien van rooms-katholieken die hun dierbare overledenen in een zielenmis plegen te herdenken), eerder venijnig en als een waarschuwing bedoeld:

> Ga, laf gebroed van eeuwige uitvaartzingers,
> Dat bij dien lof, van eigen hoogmoed zwelt.
> Maar 's hemels vloek verstijve u tong en vingers,
> Zo ge ooit één woord van mijn verscheiden meldt![389]

Er kwam wel zeer plotseling een vacature vrij aan de Leidse universiteit, maar Bilderdijk was niet van plan zich aan een sollicitatieprocedure te onderwerpen die in zijn geval toch nergens toe zou leiden. Hij dacht er wel over na, trots en eigenzinnig als hij was, waarbij hij het aan Wiselius deed voorkomen, alsof een professoraat hem totaal niet meer interesseerde: 'Ik moet u bekennen, dat de in mijn tijd zo hooggewaardeerde titel en kwaliteit van professor wel één der verachtelijkste geworden is. En welke onderscheiding ook blijft er nog over, die niet op de allerverontwaardigdste wijze verlaagd en verachtelijk is gemaakt? Inderdaad, ik verheug mij, over het bestuur der voorzienigheid, die mij voor een beroep bewaarde, waarin ik eindeloos met allerlei Janhagel-pak gekweld ware geworden.'[390] Op de stoel van Borger kwam Nicolaas van Kampen te zitten, niet als hoogleraar, maar als lector. Opnieuw een toespeling op het gezicht van zijn vermeende tegenstander makend stelde Bilderdijk al te olijk vast:

> Zijn weerga vond men licht
> In 'tzelfde baviaans gezicht.[391]

Om twee redenen was 'baviaan' een scheldwoord, want niet alleen stond de aap in de hiërarchie van mens en dier reeds bijzonder laag aangeschreven, voordat Charles Darwin met zijn evolutietheorie de publiciteit zou zoeken, maar ook was 'baviaan' de spotnaam voor een arminiaan. Minder beducht voor dan bedacht op concurrentie hield Bilderdijk geleerden als Borger en Van Kampen in de gaten, soms met onverwachte gevolgen. Toen hij in 1829, dankzij bemiddeling van Hendrik Tydeman, een exemplaar van het *Nibelungenlied* kon lenen, toebehorend aan Van Kampen, zond hij dat onmiddellijk aan zijn vriend terug met de woorden: 'Heb dank voor uw overbodige moeite.'[392] Hij weigerde concessies te doen, hetzij aan wat hijzelf onder vriendschap verstond, hetzij aan wat volgens anderen in de maatschappelijke omgang niet ongebruikelijk was.

Op 24 november 1820 werd hij door Wiselius aan zijn meesterwerk herinnerd, *De ondergang der eerste wareld*, dat hem f 50,- of f 60,- van de tamelijk onbekende uitgever P. den Hengst had opgeleverd. Wat stelde zo'n bedrag voor, wanneer hij dat afzette tegen de inkomsten van *Wit en Rood*? Miskende men hem nu al bij leven en welzijn, voor zover dat laatste hem ooit ten deel was gevallen? Had Immerzeel geen fijne neus voor poëzie meer, dat hij met de uitgave van *De ondergang*

der eerste wareld geen risico had willen lopen? Wiselius wilde weten, wat 'een duister dat vlamt' te betekenen had, rondom de troon van de Allerhoogste.[393] Was dat een onbegrijpelijke paradox of een mysterieus uitgelichte scène, zoals ook wel op een schilderij van Rembrandt voorkomt? Bilderdijk gaf er een niet onzinnige toelichting op, maar deed vervolgens alsof hij het zelf ook niet meer begreep: 'De plaats naslaand, zie ik dat het is het *vlammend licht* dat de troon der Almacht omringt, maar bij de uitschittering der godheid *duister* is. Ik wil geloven, dat de uitdrukking duister is, maar in de warmte van het opstellen was zij mij klaar.' Had hij maar over meer tijd kunnen beschikken om zijn 'denkbeelden te rangeren'! Nu constateerde hij achteraf een tegenstelling tussen wat zijn gevoel hem had ingegeven ('duister') en wat zijn 'nahinkende' verstand ervan had gemaakt (vlammend licht'). Wiselius geliefde te bedenken, dat het gevoel een stroom overvliegt en in tegenstelling met het verstand de brug liet liggen.[394] Waarom Bilderdijk zelf een gereserveerde houding tegenover zijn meesterwerk aannam, kan blijken uit deze kritiek van Feith: 'Ik bewonder Bilderdijk! De jaren vermogen niets op dat oorspronkelijk vernuft, en met al het excentrieke en trotse, beledigende der *Voorrede,* ben ik betoverd door zijn voorwereld.'[395] In die *Voorrede* bekende de dichter zich tot een tegenstander van Kant zonder hem met name te noemen: 'Zoveel beter is blinde natuurdrift dan bedorven verstand!'[396] In zijn *Kritik der reinen Vernunft* betoogde Kant, dat een oordeel a priori op de ratio was gebaseerd en een oordeel a posteriori op empirie. Beide oordelen kunnen een waarheid onthullen. Maar in Bilderdijks ogen was dat onzin, want een waarheid kon uitsluitend door het zelfgevoel of dankzij een goddelijke ingeving worden gekend. Ratio noch empirie, analyse noch synthese, waren daarop van invloed. Wie daar anders over dacht, zou die zogenaamd 'zuivere' rede voor bedorven moeten verklaren, tenzij hij onder een oordeel a posteriori een goddelijke ingeving zou verstaan. Dat bedoelde Bilderdijk, toen hij in zijn *Voorrede* schreef: 'De razernij dezer eeuw was reeds lang a priori te willen zien, en dus scheppen, in plaats van, met wijzer tijdvakken, de dingen a posteriori te kennen.'[397] Het was toch onzinnig om zich a priori vast te leggen op de siegenbeekse spelling, de inrichting van een staat en de hoogte der belastingen? Zelfs de wetten van de zwaartekracht, het newtonianismus, stonden niet voor eeuwig vast. Waarom dweepte men dan met de eenheid van de natie, die nog in wording was en naast een liberaal

geluid een conservatief tegengeluid behoefde? Voor een goede verstaander bevatte de *Voorrede* niet alleen kritiek op Kant, maar ook op de liberale tijdgeest. Dat wist Bilderdijk maar al te goed en daarom nam hij reserves tegenover zijn eigen meesterwerk in acht: voormalige patriotten als Wiselius, Feith en vooral diens correspondent Mr. M.C. van Hall (door wie voor zijn terugkeer uit Brunswijk veel voorbereidend werk was verzet) wilde hij niet onnodig voor het hoofd stoten. Wat hier precies gevolg of oorzaak is, zij in het midden gelaten: zijn bezinning op Kant, of zijn *Voorrede* bij *De ondergang der eerste wareld*, maar feit is, dat Bilderdijk zich in deze periode opnieuw en voor het laatst met de leer van deze filosoof bezighield.

Op 1 december 1820 zou hij op verzoek van de *Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* zijn opstel over het verhevene en naïeve voorlezen. Zijn gezondheid was echter zo slecht, dat Hendrik Tydeman die taak van hem moest overnemen. Des te meer tijd had hij tot zijn beschikking om na te denken over het verschil tussen Kants 'Verstand' en 'Vernunft'. Wat diende men onder 'Vernunft' te verstaan? Van Eijnatten vatte het antwoord van Bilderdijk in zijn *Hogere sferen* samen: 'Voor Duitse idealisten en natuurfilosofen is het een bijzonder kenorgaan, de bron van filosofische in plaats van wetenschappelijke kennis, het middel tot de onmiddellijke, intuïtieve perceptie van ultieme waarheden.'[398] De rede ging bij Bilderdijk steeds meer de rol van het 'Vernunft' spelen, dat wil zeggen begon alles te omvatten 'wat onze geestelijke vermogens in hun werking en aanwending regelt of moet regelen naar het einde waartoe zij bestemd zijn'.[399] De rede, zo lichtte hij in zijn verhandeling over het natuurrecht toe, is een 'afspiegeling' en 'invloeiing' van God, die 'klaar' en 'geduurzaam' inzicht in de waarheid geeft.[400] Zij naderde met andere woorden het innigst zelfgevoel en verloor zodoende haar van oudsher negatieve betekenis. In 1799 meende hij nog, dat de rede niet het juiste instrument was om een waarheid te ontdekken of te herkennen, wanneer iets een waarachtige indruk maakte.[401] Pas toen hij rond 1820 de oude tegenstelling tussen gevoel en verstand, poëzie en dichtkunst, gedeeltelijk ophief door het gevoel in termen van 'denken' te beschrijven en negatieve kwalificaties als 'stomp, dof en dierlijk' te plakken op een gevoel dat niet door het verstand gevormd is, kwam er een kentering in zijn afwijzing van het verstand. Dat bleef weliswaar een zwaar overschat instrument, geschikt om iets te vergelijken en ordenen, maar dit primitieve broertje van de rede kon ook flarden van inzicht geven, die des te waardevoller bleken

te zijn naarmate gevoel en verstand, verstand en rede, in elkaars verlengde lagen: 'bon sens' betekende niet gezond verstand, maar gezond gevoel.[402] Zo bezien waren 'bon sens' en religieus besef in eenheid met elkaar verbonden, maar 'bon sens' en de ratio van Verlichtingsfilosofen niet. De opwaardering van de rede had dus duidelijk haar grenzen! Wie zich uitsluitend op zijn ratio liet voorstaan, was een kantiaan in de slechte zin des woords. Die had zich van iets laten overtuigen wat niet bestond, tijd en ruimte bijvoorbeeld, en bezat daardoor een vals beeld van de hem omringende werkelijkheid. Zo iemand was net als Kinker of Van Hemert een filosoof van de koude grond:

> Wat onderwerpt ge u in verbeeldings droomvertoning,
> Der dingen loop en kracht, gewaande dolhuiskoning![403]

Maar de tegenstelling tussen geloof en rede bleek minder groot dan hij altijd had gedacht. Eigenlijk bleef hij na 1820 onnodig negatief over kantianen, tegen wie hij al te zwaar (en bekend) geschut in stelling bracht: 'Zij willen meer dan mens zijn en ze zijn minder, zij willen Gods plaats innemen en keren tot hun apenstand weer.'[404] In plaats van de oude tegenstelling tussen gevoel en verstand verder dialectisch uit te melken dacht Bilderdijk liever na over de wisselwerking tussen taal en denken.

Wat hem daartoe bracht, was zijn verbazing over het feit dat in het Nederlands één en dezelfde zaak door zelfstandige naamwoorden van een verschillend geslacht kan worden uitgedrukt: een 'last' is mannelijk, maar een 'vracht' vrouwelijk. In verschillende talen kan één en dezelfde zaak eveneens van geslacht wisselen: 'rijm' (niet in de betekenis van 'rijp') is in het Nederlands onzijdig, maar in het Frans vrouwelijk en in het Duits mannelijk. Hoe valt zoiets te verklaren? Deels heeft dat te maken met de vorming van woorden, deels met toeval.[405] Voor zover het denken een logische bezigheid is, kan het kennelijk niet zo zijn, dat het aan taal voorafgaat. Als dat wel zo was, zou er niet zo'n taalkundige chaos op het gebied van de geslachten der zelfstandige naamwoorden hebben kunnen heersen. Maar omgekeerd kan taal ons denken wel beïnvloeden: als 'rijm' en 'poëzie' vrouwelijk zijn, is dichten heel vroeger misschien wel van nature een meer vrouwelijke dan mannelijke bezigheid geweest, waarop de tijd een corrigerende invloed heeft uitgeoefend dankzij het bestaan van barden, minstrelen en zangers, wier optreden maatschappelijk op meer bijval kon rekenen dan dat van hun

vrouwelijke collega's. Hoe lang heeft het niet geduurd, dat een vrouwenrol ook door een vrouw mocht worden gespeeld? Voor zover het denken niet logisch is, kan het wel degelijk aan taal voorafgaan: onlogische gedachtesprongen kunnen zelfs in de vervoeging van een werkwoord vorm hebben gekregen. Bilderdijk kwam tot de conclusie, dat er een wisselwerking tussen taal en denken bestond: 'Zoals de woorden en uitdrukkingen vormen en beelden van ons denken zijn en datgene waardoor wij denken, moet ook ons denken wederom van de juistheid onzer woorden en uitdrukkingen afhangen.'[406] Men herkent er een door hem opgevoerde sint-vitusdans in, waarvan de choreografie later in goede handen van Bolland was: 'Zo is alles op zijn wijze mogelijk, onmogelijk en noodzakelijk, evenals ook alles op zijn wijze weder toevallig is.'[407] In voortdurend naar zichzelf verwijzende reeksen van tegenstellingen, smeedde hij subjectiviteit en objectiviteit, werkelijkheid en verbeelding, taal en denken om tot een eenheid die opmerkelijk veel overeenkomst vertoont met 'virtual reality'. Wat hij niet zag, God, was meer aanwezig dan wat hij wel zag. Maar in die zin heeft 'virtual reality' altijd al bestaan en koestert iedere gelovige een perceptie van de werkelijkheid waarvan de juistheid pas na zijn dood zal blijken. Wat zich proefondervindelijk bewezen had, vormde slechts één kant van de medaille. Wat model stond voor geloof, hoop en liefde vormde de andere kant. Dat maakt het heel moeilijk Bilderdijks visie op de wisselwerking tussen taal en denken te doorgronden. Zoals hij uitging van een geheimzinnige samenhang tussen de klank en de betekenis van een woord, die in zijn uit één letter bestaande wortel tot uitdrukking komt,-uit de betekenis sproot de klank voort en uit de klank de betekenis-, zocht hij naarstig naar het bestaan van één universele taal, waarvan hij aannam dat God die met de eerste mensen had gesproken. Naast de microkosmos van de wortel bestond de macrokosmos van de universele taal, aan de realiteit waarvan hij niet twijfelde. Tegenover de visie van W.F. Hermans: 'De mens is een chemisch proces als een ander,' zou Bilderdijk juist benadrukken, dat de mens een spiritueel wezen is wiens stoffelijke eigenschappen hun bestaan aan een immateriële oorzaak danken. Tegenover het reductionisme van Dick Swaab, de schrijver van *Wij zijn ons brein*, en Victor Lamme, de schrijver van *De vrije wil bestaat niet*, zou hij paradoxaal genoeg staande houden, dat wat niet als de weerslag van een neurofysiologisch proces in de hersenen terug te vinden is, het meest tot die ergens in de hersenen rondspokende verbeelding spreekt. Indien men over

het juiste instrumentarium beschikte, zou de wisselwerking tussen wat in de hersenen ligt opgeslagen en wat tot hersenactiviteiten heeft aangezet, aantoonbaar zijn. Nu krijgt iemand een badmuts met nopjes op zijn hoofd gedrukt, waarin elektroden gedeeltes van zijn hersenen prikkelen zonder dat uit de registratie van hersenactiviteiten blijkt *wat* er precies in hem omging. Men weet *waar* er iets in hem omging, maar geen elektro-encefalogram laat zich vooralsnog lezen als een partituur: wat een componist hoorde, komt overeen met de registratie daarvan.

In de moderne discussie over de wisselwerking tussen taal en denken stelt Burge in *Origins of Objectivity*, dat denken van taal afhankelijk is. Hij bestrijdt de gedachte dat alleen wie de betekenis van het woord 'golf' kent, een golf in werkelijkheid kan herkennen. Als dat wel het geval zou zijn, kon men met het reductionisme van Swaab en Lamme vrede hebben: meten is weten. Maar als waarnemen in tegenstelling met denken niet van taal afhankelijk is, wordt een golf gezien, voordat die als een hersenactiviteit kan worden geregistreerd. In een belangwekkend artikel uit 2011 hechtte Menno Lievers zo'n grote betekenis aan wat wel gezien, maar niet geregistreerd kan worden, dat hij de aard van zo'n hersenactiviteit objectief durfde te noemen: 'Volgens Burge maakt het visuele systeem uit zintuiglijke indrukken een objectieve voorstelling van de waargenomen omgeving met behulp van bepaalde transformatieregels. Daarmee strijdt Burge op twee fronten. Tegen de neurowetenschappers, zoals in Nederland Swaab, die het menselijk waarnemen tot zintuiglijke informatieverwerking willen reduceren, beklemtoont hij, dat goed kunnen zien meer inhoudt dan het goed functioneren van retina, oogzenuw en neuronen in de visuele schors. Representaties zijn objectief waar of onwaar.'[408] Er hangt te veel van een objectieve waarneming af, wil een mens in de struggle for life overleven. Lievers vervolgde dan ook: 'Tegen de taalfilosofen die volhouden dat waarnemen een vorm van denken van het waarnemende individu is, brengt hij in, dat kunnen kijken een veel primitiever vermogen van de mens moet zijn dan zij willen toegeven. In de waarneming wordt de werkelijkheid gepresenteerd, zoals die objectief is. Vandaar de titel van zijn boek.'[409] Nu zijn termen als 'objectief' en 'subjectief' als het om het bestaan van het 'Ding an sich' of een waarheid gaat, niet meer met goed fatsoen te gebruiken zonder dat men er een uitgebreide toelichting op geeft. Bilderdijk was zich daarvan scherp bewust, toen hij in zijn tijd Kant prees wegens de negatieve aspecten van

diens leer: hij achtte verstand en zintuigen inderdaad ontoereikend om het 'Ding an sich' te leren kennen. Tegelijkertijd twijfelde hij aan de mogelijkheid om iets objectiefs op te merken over wat hij als positief ervoer: zijn geloof in de persoonlijk voor hem aan het kruis gestorven Zoon van God. Hij had dus een dubbele reden om niet in termen van 'objectief' en 'subjectief' over de hem omringende werkelijkheid te denken en toch stelde hij zich als een man met meer bijgedachten dan gedachten op het standpunt, dat zijn virtuele werkelijkheid hem meer houvast bood dan welke concrete invulling daarvan ook. Daarbij kwam nog zijn gevorderde leeftijd en zijn vertrouwen in een nieuwe generatie van bilderdijkianen, die zich ook zonder hem in de samenleving staande zou kunnen houden. Bilderdijk was bezig zich uit de wereld terug te trekken en die, met zijn afkeer van een reductionistische wetenschapsvisie of niet, te reduceren tot de vertrouwenwekkende afmetingen van een graf. Zelf duidde hij de staat van zijn geest, meer dan de levensfase waarin hij verkeerde, met 'agoniserend' aan. Zo noemde hij zich op 6 december 1820 in een brief aan Valckenaer 'uw agoniserende vriend' zonder te beseffen dat de wereld van zijn oudste vriend meer aan het inkrimpen was dan de zijne.[410]

Terugblikkend op zijn publicaties van het afgelopen jaar woog hij het belang van *Perzius' hekeldichten* tegen *Zedelijke gispingen* af. Jeronimo de Vries had met beide werken minder op dan gewoonlijk, waarop Bilderdijk op 3 januari 1821 aan hem berichtte: 'Dat mijn 'Perzius' u niet zeer behaagt, is natuurlijk. Ik heb er zelf ook niet veel mee op, want het was een vreemde rok waar mijn beweging niet geheel en al vrij in was. Mijn 'Gispingen' acht ik beter. Maar men wil soms iets doen wat moeite kost en om die moeite stelt men er dan enige prijs op. Waarom wil men dat? Omdat het uitvloeien en uitstromen van de eigen geest zo uitputtend is, dat men er tussentijds rust van behoeft en het toch niet kan nalaten zich uit te storten. Vandaar alle navolgingen bij mij.'[411] Hij trachtte De Vries gerust te stellen, want ook een alarmerend woord als 'agoniserend' en andere door hem gekozen woorden om zijn gezondheid te typeren konden niet verhinderen, dat het redelijk goed met hem ging: 'Mijn toestand is thans zeer draaglijk, dank zij de Algoede! Ik heb weinig pijn, en een zacht voorgevoel van het naderende einde, dat mij bij een of ander toeval zeer snel kan overvallen, maar anders zo stil en als op wollen sokken aanslentert.' Zijn verknochtheid aan Wilhelmine drukte hij zo uit: 'Ik ben niet wel dan thuis en (rechtuit gezegd) ik kan niet duren dan bij mijn vrouw en leef zonder

haar niet.'[412] In die betrekkelijk knusse sfeer las hij in Immerzeels *Muzenalmanak*, waaraan hij vanaf 1818 zelf ook bijdragen had geleverd. De populariteit van een almanak verbaasde hem niet, maar hij beschouwde zo'n uitgave als een voorproefje van het echte werk, een uitgeverscatalogus voor ongeïnteresseerde lezers. De *Almanak van vernuft en smaak* van de weduwe Doll ontbeerde volgens hem nu juist beide kwaliteiten die de lezers als een zekerheid in de titel werden voorgehouden, terwijl de *Almanak der Muzen en Gratiën* van Maaskamp ten onrechte meer suggereerde dan de *Muzenalmanak* van Immerzeel kon bieden. Net als Tollens was Bilderdijk geen liefhebber van almanakken: 'In Frankrijk en Duitsland waar men niet las, beschouwde ik ze als nuttig, door, onder faveur van de onontbeerlijke almanak, vrouwen, meisjes en jongelingen enige stukjens van smaak in handen te spelen, die dan langzamerhand liefhebberij voor letteren en kennis kunnen inboezemen en door het (zogenaamd) fatsoenlijk gedeelte der natie verspreiden. Maar dat men er hier te lande, waar iedereen leest en zucht voor lectuur heeft, voor ijverde, beschouwde ik niet slechts als een dwaasheid, maar zelfs als een hoon aan de natie en tevens als een voortplanting van de Franse frivoliteit, waarvan ik steeds vijand was.'[413] Zelf publiceerde hij liever in *Mnemosyne*, het tijdschrift voor wetenschappen en fraaie letteren onder beheer van Tydeman en Van Kampen. Dat had hij persoonlijk aan Immerzeel laten weten, zonder daarover moeilijk te doen, naar hij Da Costa verzekerde: 'De circulaire van Immerzeel is aan mij en ook aan mijn eega gekomen. Ik heb hem geschreven, hoezeer ik tegen zulke kunst- of wetenschapsalmanakken altijd geweest ben, onder opgave van redenen. Mijn vrouw heeft echter niet geweigerd, want waarom zou zij mijn vooroordelen getrouwd hebben? En dit is zeker, dat men bij Immerzeel niet behoeft te vrezen om zich in een gezelschap te bevinden, waarover men zich zou moeten schamen, zoals anders bij soortgelijke ondernemingen van boekverkopers wel het geval is. Ook heb ik zelfs niet volstrekt geweigerd daar een enkel stukje in te plaatsen.'[414] Wie als particulier had ingetekend, betaalde f 3,50 voor een gewoon exemplaar van Immerzeels almanak, waarvan de omslag om de kartonnen kaft een plaatdruk vertoonde, of f 7,50 voor een fraai exemplaar, waarvan de omslag (om een minder stijve kaft) van satijn was, zodat het geheel paste in een satijnen koker.[415] Het was dus een relatief kostbaar cadeau, dat gegoede burgers zichzelf of anderen bezorgden om de wintertijd aangenaam te passeren.

Immerzeel liet apart prenten van de schrijvers en dichters in zijn fonds vervaardigen, bestemd voor zijn almanakken, wat ook al een verzorgde indruk op lezers maakte. In januari 1822 meende Feith, 'dat het krediet van de *Muzenalmanak* volkomen gevestigd' was.[416] Soms ging er niettemin iets grondig mis en werd de ijdelheid van een geportretteerde gekwetst in plaats van gestreeld. Zo beklaagde Staring zich over de weergave van zijn alles overwoekerende haarinplant op een portret bestemd voor Immerzeels almanak en over de verkeerde spelling van zijn naam als 'Staring van den Wildenbosch' naar zijn landgoed 'De Wildenborch'.[417] Maar het ging over het algemeen zo goed met dit nieuwe type gebruiksdrukwerk, dat Nicolaas Beets graag wilde debuteren in de *Muzenalmanak* en Immerzeel als redacteur ervan in 1839 zou opvolgen.[418] Dat gebeurde niet zonder een verwijzing naar Bilderdijk: wat voor de een doorslaggevend was gebleken om nationale naamsbekendheid te verkrijgen,-een door de *Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* uitgeschreven prijsvraag die hij onder couvert won-, vormde voor de ander zijn anonieme debuut in de *Muzenalmanak*. Minder vleiend voor beiden was de kritiek van Jacob Geel op Beets, toen deze in een voetnoot in *Guy de Vlaming* (1837) aan zijn lezers had laten weten van de familie *Hoger*beets af te stammen: 'Heel mal! Een jonge Bilderdijk!'[419] De tijden veranderden, maar kennelijk bleef er binnen de romantiek een hang naar het verleden bestaan die

Staring zoals hij zichzelf liever niet zag

Staring zoals hij zichzelf zag

kon wedijveren met het toeschrijven van grote verdiensten aan zichzelf. Voor Bilderdijk bleef de almanak iets wat men met getijden of de veranderlijkheid van de seizoenen kon associëren en, omdat hij de vrouwenaard veranderlijker dan het maanlicht vond en wisselvalliger dan de baren, een voor vrouwen geschikter medium dan voor mannen.[420] Als er een ingezonden gedicht moest worden beoordeeld, kon dat het best aan de *petronella's* onder hen worden overgelaten, dat wil zeggen aan Maria Petronella Woesthoven of aan de blinde, maar brildragende Petronella Moens. Die zaten wegens de onmogelijkheid om als vrouw vergaderingen bij te wonen toch al meer in beoordelingscommissies dan in besturen van literaire genootschappen! Maar er was, afgezien van zijn vrouwonvriendelijke opmerking over het literaire niveau van een almanak, nog een reden waarom hij met argusogen naar dit werk van Immerzeel keek. Als zijn uitgever zulke goede zaken met de handel in almanakken deed, hoefde hij de dichter en schrijver van een reeks door hem uitgegeven boeken toch niet tekort te doen! Omstreeks de jaarwisseling van 1820-1821 berekende Bilderdijk f 950,- van zijn uitgever tegoed te hebben, van welk bedrag hij slechts f 500,- had ontvangen. Kort daarna besloot hij zijn uitgever om tekst en uitleg te vragen. De plotselinge dood van Valckenaer op 25 januari 1821 vertraagde zijn besluitvormingsproces, want normaal gesproken zou hij niet zonder overleg met zijn oudste vriend contact met Immerzeel hebben opgenomen. Hij ontleende er een extra stimulans aan om zijn eigen zaken financieel goed te regelen.

Nog geen week later ging Bilderdijk flink tekeer tegen zijn 'vriend', met wie hij Immerzeel bedoelde. De rijke uitgever diende te beseffen dat hij een arme broodschrijver was, wiens berekeningen over het tegoed van f 450,- tot op twee cijfers achter de komma klopten: 'Deze balans is klaar en met uw brieven te justificeren. Oordeel nu, of dit schikt voor een arme duivel, tweemaal van al wat hij in de wereld had, ontkleed en aan de dijk gezet, en die nu met een klein pensioentje (wat een schande is) van zijn schrijven moet leven? Daar is mij nu mijn vriend Valckenaer ook ontvallen; mijn gehele huisgezin is ziek, en ikzelf sta op het punt mijn windpijp toe te nijpen. En u wint vast geld, gelijk ik u van harte gun en nog meer toewens; voor mijzelf wens ik alleen het hoognodige. Om kort te gaan, daar moet, mijn vriend, iets afgesproken worden: zoveel, of niet veel, kunt u mij geven, en daaromtrent maak ik nu op uw rechtschapenheid staat.'[421] Zonder Valckenaer was Bilderdijk weerloos aan zijn uitgever uitgeleverd, wel mopperend en

boos, maar niet in staat om een krachtige vuist te maken. Hij speelde op het geweten van Immerzeel, die voor zichzelf een andere balans dan Bilderdijk had opgemaakt: hij hoefde slechts geduldig te wachten, totdat het financiële conflict met zijn sterauteur en -dichter zich vanzelf zou hebben opgelost. Dat viel tenminste af te leiden uit deze toevoeging in voornoemde brief: 'Sterf ik, dan heeft u er meer last van dan ik, als er niets tussen ons geregeld is.'[422] Was dat wel zo? Dat Bilderdijk hem alle goeds toewenste, zij het zonder zijn zin af te maken, zal de uitgever ook het nodige te denken hebben gegeven: 'Vaarwel intussen, win geld als water en enz.'[423] Het kwam tussen hen niet meer goed, het vertrouwen tussen Bilderdijk en zijn vrouw enerzijds en Immerzeel anderzijds was, net als in 1811, geschonden. Van zijn kant meende de uitgever het niet al te nauw met hun afspraken te hoeven nemen, omdat hij volgens eigen zeggen op elk boek van Bilderdijk verlies leed. Maar die bewering werd gelogenstraft door een advertentie in de *Rotterdamse Courant* van 23 februari 1822, waarin achter tal van Bilderdijks boeken 'uitverkocht' stond.[424] Op de *Taal- en dichtkundige verscheidenheden*, waarvan na 1823 nog eens vier delen verschenen, zou hij f 2000,- verlies hebben geleden, wat zelfs als dat waar is, hem nog niet het recht gaf de met Bilderdijk gemaakte afspraken te schenden. De gedupeerde dichter en zijn vrouw probeerden zich in de problemen van hun uitgever in te leven, bedachten bijvoorbeeld een speciale term om het probleem te benoemen: 'inzinken', wat associaties met de inzinkende bodem van Amsterdam, gebouwd op palen, met zich meebracht. Kon Immerzeel zijn afzetgebied niet vergroten door zijn 'palen' verder 'uit te zetten'? De uitgever kwam omstreeks deze tijd met volksedities op de markt die men tegenwoordig 'pockets' zou noemen, maar zo'n middel werkte alleen goed, indien het een uitgave van een volksdichter als Tollens betrof. Toen het door Immerzeels drukker gebruikte zetsel in de ogen van Bilderdijk steeds meer op 'kattenhebreeuws' begon te lijken, kwam er een einde aan hun vriendschappelijke samenwerking.[425] *Sprokkelingen* (1821) en *Krekelzangen* in drie delen (1822-1823) mochten nog door Immerzeel worden uitgegeven om de geleden verliezen te compenseren,-in welk opzicht zij tot elkaar veroordeeld waren-, daarvóór en daarna nam Lucas Herdingh het roer van hem over.

Tollens was de rijzende ster, toen die van Bilderdijk nog niet was ondergegaan. Ten bewijze van dat laatste werd in 1821 een, naar keuze

van de intekenaars, zilveren of bronzen penning geslagen, waarop Bilderdijk was afgebeeld met de veelzeggende tekst: 'Hij schittert boven allen uit!'[426] Alleen al in Amsterdam werden er meer dan 100 exemplaren van verkocht, wat hem boven elke vorm van kritiek scheen te verheffen. Wat een criticus eerder had verzucht, namelijk dat 's dichters roem door geen enkele kritiek kon worden verhoogd, noch diens luister 'verdoofd', scheen opnieuw te worden bewaarheid. Maar net als toen klonk er onmiddellijk een tegenstem om de kritiek op zijn persoon vooral niet te laten verstommen. Want er kon wel een speciale penning voor hem geslagen zijn, toch deed er ook een spotprent van hem de ronde. Daarop viel te zien, hoe een schimmige figuur die Bilderdijk moest voorstellen, een domper liet zakken op een vuurtje, terwijl er boven zijn hoofd een fakkel zweefde. Het onderschrift van deze prent luidde: 'Ik wenste, dat deze fakkel u de kop verplette, oude gek! Vive de Verlichting!'[427] Men ergerde zich aan de vrijmoedige toon van deze boven allen 'uitschitterende' figuur, zijn politieke en godsdienstige stellingnames en bovenal zijn onverdraagzaamheid. De spotprent leverde hetzelfde commentaar op hem als hij op Siegenbeek had geleverd, wiens 'dwarsheid, domheid en redeloze willekeur' hem zo hevig stoorden, dat hij een gedicht schreef met als titel *Rondedans in futuro om een doodskist*. Hij presenteerde zichzelf daarin als een tegenstander van Siegenbeeks taalwetten en uniforme spelling, het tegenovergestelde van een jaknikker, wiens notoire hatelijkheden na zijn overlijden een schandalige reactie zouden uitlokken:

> Nu eens op zijn kist
> Gepist!
> Wie zal 't ons beletten?
> Heel het rijk van taal en dicht
> Nu zijn mond gesloten ligt,
> Knielt voor onze wetten,
> En de duivel haal hem weg,
> Die geen ja en amen zegg',
> Waar wij ze uittrompetten![428]

Had Valckenaer hem bij leven en welzijn voor de grofste blijken van intolerantie kunnen behoeden, na diens dood ontbrak er een vertegenwoordiger van de oude garde die hem met even superieure als relativerende humor in het gareel kon houden. Vertegenwoordigers van

de jonge garde werden radicaler en verwachtten steeds meer bijval van hun leermeester. Wat dat betreft zat Bilderdijk in een moeilijke hoek, gesteld dat hij zich van zijn eigen gebrek aan relativeringszucht en intolerantie tegenover anderen (neologen en atheïsten onder de noemer van 'ongodisten') had willen bevrijden. De publieke opinie begon zich geleidelijk aan tegen hem te keren, wat zijn neiging tot tegenspraak niet afzwakte, maar juist vergrootte.

Het zat hem dwars, dat hij zich in een brief aan Valckenaer 'uw agoniserende vriend' had genoemd zonder zich te realiseren, dat de rollen in werkelijkheid waren omgedraaid. Valckenaer had aan diverse kwalen geleden, waaronder syfilis en podagra, maar geen daarvan was dodelijk gebleken. Hoe had hij dan toch op 62-jarige leeftijd op Huis te Bijweg kunnen overlijden? Bilderdijk was twee jaar ouder, maar bleef tegen zijn zin in leven. Hoe nietig waren alle menselijke verwachtingen en beschikkingen: 'Dat onze Valckenaer mij zo onverwachts de pas afsneed om mij voor te gaan, heeft mij zeer getroffen. Het is tegen de afspraak, die wij nog voor enige weken geleden samen maakten, toen hij mij bezocht, en tegen alle verwachting ter wederzijde. Wat zijn wij mensen toch?'[429] Valckenaer en hij slikten regelmatig opiumpillen tegen de pijn, waarvan zij ook het rustgevende effect zeer waardeerden. Legde men dat laatste negatief uit, dan was opium een suf middel, een zoethoudertje (zoals in de uitdrukking: godsdienst is opium voor het volk), maar datzelfde middel hief ook de verveling op en wakkerde een intensere beleving van dagdromen aan. 'L'opium agrandit ce qui n'a pas de bornes,' vatte Baudelaire de werking ervan samen.[430] Er is wel eens de stelling verkondigd, dat Bilderdijk na zijn terugkeer uit Brunswijk herhaaldelijk (zo niet regelmatig) een ruime voorraad opiumpillen van Valckenaer kreeg. Na diens dood in 1821 doken er plotseling allerlei recepten voor opium op, zonder welke hij voorheen gemakkelijk aan dat middel had kunnen komen.[431] Maar of dat voldoende bewijsmateriaal voor zo'n stelling oplevert, is zeer de vraag. Hoe dat ook zij,- men moet het belang daarvan niet overdrijven-, in een niet in zijn verzamelde werken afgedrukt grafschrift typeerde Bilderdijk hem als een man 'wiens leven weldoen was, wiens lust gelukkig maken'.[432] Hij verzocht de 'verguizers' van Valckenaer diens graf te 'schuwen' en ried christenen aan hem in hun gebed te herdenken, want 'hij die uw ziel verstond', niet God, maar Bilderdijk, 'legt deze erkent'nis af', dat Jezus ook voor de overledene was gestorven: 'Zo uw verstand weerstreefde, uw hart omhelsde Hem.'[433] Het zielenheil van Valckenaer hield hem

ook ten zeerste bezig blijkens *Eens gestorvenen vrijspraak*, waarin de dode een christen 'in de wens zijns harten' wordt genoemd.[434] Door zich zo onbewimpeld achter zijn heidense vriend op te stellen riskeerde hij het zijn orthodoxe medebroeders tegen zich in het harnas te jagen. In de achttiende eeuw had Marmontel beweerd, dat Socrates en de Oost-Romeinse generaal Belisarius als christenen van de daad moesten worden beschouwd. Marmontels in het Nederlands vertaalde roman *Bélisaire* (1767) deed toen zoveel stof opwaaien, dat dominee Petrus Hofstede (door Bilderdijk vrijwel als enige geestelijke ten voorbeeld gesteld aan zijn dochter Louise) zich geroepen voelde om een calvinistisch puntje op de i te zetten: Socrates en Belisarius waren, hoewel deugdzaam, heidenen die zeker niet toegang tot de hemel hadden verkregen.[435] Wederom permitteerde Bilderdijk zich een vrijheid die hem in tegenstelling tot de Vader van het Réveil sierde. Hij durfde zijn gestorven vriend vrijspraak te beloven, dwars tegen de heersende opinie van 'ongodisten', liberalen en libertijnen (die er niet eens prijs op stelden) en de meest hardleerse mensen uit zijn eigen kring in.

In de eerste maand van 1821, 'louwmaand' geheten naar de geschiktste periode van het jaar voor het looien van huiden, liet hij in eigen beheer zijn versie van een epische scherts bij Lucas Herdingh verschijnen. Het betrof *De muis- en kikvorschkrijg*, een homerische klucht, opgedragen aan de schim van Pegaasje. Dit schootkatje van jonkvrouw de Lannoy kwam kennelijk een ereplaats in zijn schertsgedicht toe, waarin muizen en kikkers een gevecht op leven en dood leveren, als waren zij Grieken en Trojanen. De onbenullige aanleiding voor hun strijd is gelegen in de dorst van prins Kruimdief, die van vorst Blaaskaak toestemming krijgt om uit een poel te drinken. Gestoord door een 'felle' waterslang, slaat Blaaskaak op de vlucht en zinkt Kruimdief 'in 't vratig nat bedolven'.[436] In plaats van gezamenlijk tegen de waterslang op te trekken, die voor kikkers en muizen een potentiële bedreiging vormt, gaan zij elkaar te lijf. Uiteindelijk wordt de strijd niet door een havik of kat beslecht, wat de opdracht aan Pegaasje achteraf zinvol had kunnen maken, maar door een zeekrab. Dit is alles, maar Willem de Clercq was de enige niet die er hoog van opgaf: 'In de zo geheel oorspronkelijke 'Muis- en kikvorskrijg' toonde hij, hoe zijn vernuft met alles wist te spelen en hoe hij zich in zijn poëzie evenzeer kon vereenzelvigen met een snappende muis of een opgeblazen kikvors als met

de Voorzoon uit het paradijs, de minnaar van Elpine, die de engelenwacht van Eden trotseert.'[437] Het 'leuke' ervan zat hem vooral in de speelse vertaling van Griekse eigennamen, waarop Bilderdijk uitvoerig in zijn toelichting inging. Hij trachtte zich in zijn lezers in te leven en vergeleek de Hollandse eigennamen daarom niet alleen met hun Griekse originelen, maar wilde ook inzicht in zijn procedé als zodanig geven door de namen van Corneille en Racine (inclusief hun voornamen) te vertalen met 'Piet Kraai' en 'Jan Wortel'. Hij zou natuurlijk niet zijn wie hij was, als hij er niet tevens een beschouwing aan vastknoopte over de wenselijkheid van zo'n vertaling en over de etymologische herkomst van 'racine', ontstaan uit 'rat-cygne', wat dus eigenlijk op 'rotzwaan' neerkomt. Naast principiële bezwaren tegen de vertaling van uitheemse eigennamen in het Nederlands, voerde hij ook praktische aan: 'Rotzwaan' was beter dan 'Wortel', maar zou verwarring met Lukas Rotgans kunnen wekken.[438] Wie met Bilderdijk aan een taalkundige wandeling begon, raakte algauw van de weg af, zelfs als die geen zijwegen kende, of stond op een driesprong zonder een keuze te kunnen maken en besloot dan maar de juiste richting van het toeval te laten afhangen. Om zich tegen kritieken in te dekken betitelde deze 'naumachiagraaf' van niets zijn eigen fabel als een 'voddeke', waaraan hij op zijn ziekbed veel tijd had besteed om nu eens niet diep te hoeven nadenken of zich tot scheldpartijen te laten verleiden, waaraan zijn critici zich in toenemende mate ergerden.[439] Nauwelijks hersteld, zong hij in zijn nieuwe bundel *Sprokkelingen* (1821) weer het oude liedje, wat een criticus van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* dit commentaar ingaf: 'Nee, Bilderdijk! Uw verdiensten zijn te groot en uw roem te hoog gerezen om u zo te vernederen tot schimpen en schrollen, althans ons behaagt, ons sticht het niet en wij behoren wel tot de lieden, die Bilderdijk bewonderen, maar niet tot hen, die daarom alles goedkeuren en prijzen, omdat hij het zegt, die zo énig in zijn soort is.'[440]

Het verleden hield hem danig in zijn greep blijkens zijn opdracht aan de schim van Pegaasje, maar hij ging in *Het wiel van Heusden* helemaal naar de middeleeuwen terug ter verheerlijking van zijn eigen voorgeslacht. Had de Engelse koning Ethelijn niet vier jaar naar zijn dochter Ada gezocht, die hem door de Heer van Heusden was 'ontschaakt', voordat hij haar in een burchtzaal aan het spinnenwiel terugvond?[441] Wilde hij zich toen niet wreken op de rover van zijn eer, die zich aan zijn dochter had vergrepen? Verzoenden zij zich niet als ware koningszonen met elkaar, hoewel Ada aanvankelijk haar vader niet eens had

herkend? Had ook de koning niet zijn tranen in stromen laten vloeien onder de uitroep: "Rijs, Ada! Brave Heusden, rijs!"[442] De snelheid waarmee zijn dochter een wending ten goede forceerde, was verbluffend: "Wees vader, geen tiran!"[443] Geen sentimentele romance had Bilderdijk eigenlijk meer op zijn zenuwen moeten werken dan *Het wiel van Heusden*, dat in de vorm van een spinnenwiel het wapen van de Teisterbants sierde. Hij was er echter ingenomen mee, terwijl hij hevig op een sentimenteel gedicht van Feith afgaf. Dat heette *Lijktranen op de oude princes* en was ter nagedachtenis van Wilhelmina van Pruisen geschreven, de echtgenote van prins Willem V. Uit waardering voor een ander gedicht van Feith, *Verlustiging van mijnen ouderdom*, dat hij in 1818 aan haar had opgedragen, had ze hem twee porseleinen potten geschonken. Bilderdijk maakte van dit summiere gegeven gebruik om een spotdicht op Feiths lijkzang te maken:

> De moeder van de vorst trok af:
> Geen rouwklacht volgt haar na in 't graf.
> Doch ja, daar is er één die schreit,
> Het is de vrijheidsdichter Feith!
> Wie had dat immer kunnen wanen?
> Welja, zij schonk dien patriot
> Een lege porseleinen pot,
> Die vult hij nu expres met tranen.
> Wat zeg ik? Neen, zij schonk hem er twee.
> 't Moet tranen stromen als een zee.[444]

Er moet meer aan de hand zijn geweest dan een hekel aan sentimentaliteiten op grond waarvan Bilderdijk dit tijdens zijn leven onuitgegeven gedicht bewaarde. Hij vond Feith 'zeer onbeduidend en wel wat belachelijk', noemde hem gekscherend de 'IJsselbard' en keurde diens pantheïstische trekjes af.[445] Wie richtte er nu graven voor zijn overleden huisdieren op? Op Boschwijk lagen genummerd en wel Lindsor I en II onder de groene zoden, waarop Feith wenend placht te wandelen. Hij vergoot dagelijks een traan op elk grasprietje, zodat zijn honden daarbeneden ook nog wat te slurpen hadden. Zo hekelde Rudolf van Reest, uit al te grote compassie met een 'onbegriepelijk mens', op zijn beurt de sentimentele kant van Feith, maar het was niet tegen 'een slagregen van tranen' dat Bilderdijk in het geweer kwam.[446] Het was

veeleer Feiths politieke opportunisme dat hem onaangenaam had getroffen: het paste een voormalige patriot niet om een gedicht aan een illustere vertegenwoordigster van het huis Oranje op te dragen en daarvoor een (waardeloos) geschenk in ontvangst te nemen. Stierf zo'n Mevrouw, dan hield een opstandeling uit 1787 zich koest of haalde opgelucht adem, maar hij vergoot geen krokodillentranen boven haar graf (op het gevaar af dat daarin ook al een pantheïstisch trekje viel te ontdekken). *Het wiel van Heusden* kan bewijzen, dat Bilderdijk als geen ander garen bij sentimentaliteiten wist te spinnen. Zijn werkelijke afkeer van Feith bracht hijzelf onder woorden, toen hij constateerde: 'Zijn opdracht van verzen aan de Prinses-Moeder toonde mij, dat Feith nog hetzelfde *blad door de wind bewogen* was.'[447]

Los van literaire producties hield hij zich nog op twee andere manieren met het verleden bezig. Om zijn tegenstanders bij voorbaat te ontwapenen leek het hem een goed idee om zelf een verzameling documenten te publiceren, niet alleen betrekking hebbend op zijn verbanning, maar ook op zijn herinneringen aan de schoot van zijn grootmoeder: 'Aan weinigen, indien aan iemand, boezemt het enig belang in, wat een kind van zijn grootmoeders schoot af (want toen reeds begon mijn studie) tot zijn mannelijke leeftijd wedervoer.'[448] Onder de naam '*Echte Documenten*' (1821) publiceerde hij als een der eerste dichters en schrijvers in Nederland een nieuw soort autobiografische non-fictie, dat na de Tweede Wereldoorlog een vervolg zou krijgen in bijvoorbeeld *Werkkleding* (1971) van Jan Wolkers, of *Het dieptelood van de herinnering* (2003) van Hella Haasse. Het is een complex subgenre, omdat het zuiver documentaire karakter ervan voortdurend dreigt te worden aangetast door of uitgebreid met autobiografische verzinsels. Wie zulke informatie over zichzelf prijsgeeft, zou men licht denken, heeft iets recht te zetten of is te ijdel om zijn roem in stilte te genieten.[449] Bilderdijk gaf in *Echte Documenten* blijk van beide intenties, wat gegeven de tijd van hun ontstaan geen verwondering hoeft te wekken. Maar hij hield zich ook met het verleden bezig door zijn verhandelingen van de afgelopen tijd te bundelen in *Verhandelingen ziel-, zede- en rechtsleer betreffende* dat in 1821 eveneens door Herdingh werd uitgegeven. Dit boek bevat een zeer interessante verhandeling *Over het menselijk verstand*, waarin Bilderdijk teruggreep op zijn prijsverhandeling uit 1783 over het verband tussen dichtkunst, welsprekendheid en wijsbegeerte. Men komt er zijn bekende stelling in tegen, dat de verbeelding 'slechts' een schakel tussen de zintuigen en het verstand is.

'Ontelbare misvattingen en valse oordelen' zijn het product van de verbeelding, terwijl ongeloof volgens hem te wijten zou zijn aan dweepzucht, het gevolg van een valse verbeelding, die van eigenwaan voert tot zelfverheerlijking.[450] Het is een stilistisch meesterwerk, dat in filosofisch opzicht zijn waarde tot in postmoderne tijden heeft behouden, ja, daar in zekere zin op preludeert. Er staan overigens meer verhandelingen in dit boek, die van recente datum hadden kunnen zijn. Ruimte, tijd, beweging en uitgebreidheid, kortom 'alles wat het lichaam of de stoffelijke wereld raakt', zo spiegelde Bilderdijk zijn lezers voor, betrof geen natuurkundige verschijnselen, maar 'opvattingen in ons, die buiten ons als zodanig niet bestaan en waarvan de aanleidende oorzaak ons geheel onbekend is'.[451] Er komen fraaie uitspraken over de dood in voor, die vóór de zondeval een onbekend verschijnsel was en zich daarna over de hele wereld verspreidde ('de ganse wereld intrad,' zegt Bilderdijk), hoewel er nooit iets of iemand zal vergaan, en over het zijn dat haast sluipenderwijs, alsof het een evolutionair proces betrof, toch een beginsel van vergaan is geworden, omdat in het 'kleven' ἐρος en θανατος elkaar noodzakelijk ontmoeten.[452] Bavinck had als een der weinigen oog voor het belang van deze verhandelingen en wilde daarom in Bilderdijks geest een typering van de eerste mens geven. Die was 'ook toen een ademspat van geest, aan het klompje klei gepaard, een niet, een ontnietigd niet, maar waaraan God de eeuwigheid schonk, een heerser, die God op aard moest heten, een pronkstuk, dat Godzelf in het stoffelijk overkleed des lichaams (aarde en slijk!) voor het zintuig schitteren deed'.[453] Afgezien van deze religieuze context waaraan niets postmoderns valt te ontdekken, is dat 'een niet, een ontnietigd niet' in al zijn negativiteit een krachtige omschrijving van iets wat zich in positieve termen veel moeilijker zou laten uitdrukken. Bilderdijk (en in zijn voetspoor Bavinck) verstond de kunst van formuleren als geen ander in zijn tijd. Waar een brug kan worden geslagen tussen religieuze beleving toen en nu, kan zijn geloof in bovennatuurlijke krachten (door hem fysiek ervaren) dienst doen als een modern of postmodern opstapje naar spiritualiteit. Zijn wetenschapsopvatting stempelde hem tot een bij uitstek postmoderne filosoof, daaraan ontleende hij als essayist zijn grootste betekenis, terwijl hij zich in zijn verhandelingen uit 1821 tevens als een heraut van de newagebeweging liet kennen.

Wat de meer spirituele dan religieuze kant van zijn geloof in God betreft, toonde Bilderdijk zich een tegenstander van 'materialisme',

waaronder hij niet de moderne variant van het streven naar meer welvaart of materieel gewin verstond, maar een kunstmatige scheiding of 'klieving' tussen natuur en bovennatuur.[454] Voor hem bood het gebed de mogelijkheid om zich fijner af te stemmen op het bovennatuurlijke, waarvan God de ultieme verpersoonlijking is. Wie Hem liefheeft met geheel zijn hart, geheel zijn ziel en geheel zijn verstand benut de hem ter beschikking staande faculteiten zo volledig, dat ook zijn lichamelijke ogen opengaan. Dan ziet hij duizenden geesten om zich heen, opgenomen als hij is in een energetische uitwisseling van informatie tussen hemel en aarde. Constant verplaatst hij zijn aandacht naar gene zijde, constant richten geesten hun aandacht op hem. Zelfs in ruste kan hij blijven communiceren met engelen of de zielen van zijn overleden kinderen, die in de eenheid van de schepping verbonden zijn met de Allerhoogste. Hiërarchie pleegt afstand te creëren, maar die lijkt aan gene zijde weg te vallen, of wordt door zo'n grote mate van liefde gecompenseerd, dat geen ziel van een dood of levend wezen zich daardoor beknot in zijn mogelijkheden hoeft te voelen. Met zijn 'gehele zingestel', dus dankzij de verlichting van zijn verstand en de 'verhemeling' van zijn zintuigen, wordt hij door het goddelijke aangeraakt, waarna hijzelf een op aarde verdwaalde hemelbewoner is.[455] Natuur en bovennatuur sluiten zo nauw op elkaar aan, dat het graf de toegangspoort tot de hemel definitief voor hem schijnt te ontsluiten (voor zover de gedachte aan reïncarnatie niet aan dat 'definitief' alsnog een voorlopig karakter verleent). Men bedenke overigens, dat Bilderdijk in 1821 niet alleen spiritueel of religieus in de weer was, maar als een theosofische softie daarnaast zwaar geschut tegen andersdenkenden in stelling bracht en vervolgens als een rechtzinnige in de leer zijn verlicht verstand aanwendde om aanhangers van de Verlichting mores te leren. *Over het menselijk verstand* gaat niet alleen over theosofische grondgedachten, te weten het inwendig licht, zelfkennis en de uitwisseling van natuur en bovennatuur, maar ook over ernstige tekortkomingen van de Verlichting.[456] Zijn weerzin tegen een steeds meer seculiere samenleving vormde het gemeenschappelijke uitgangspunt voor een beschouwing over hoe het er ideëel en reëel volgens hem in de schepping aan toeging. Hoewel hij hen voor afstammelingen van Kaïn placht uit te schelden, had hij in zekere zin ook medelijden met aanhangers van de Verlichting, want zij waren het slachtoffer van hun eigen ratio. Hij pakte hen hard aan, omdat hij hun voorstelling van za-

ken eenzijdig vond en het resultaat van een al even eenzijdig aangewende faculteit of 'vatbaarheid', zoals hij het verstand betitelde. Hem stond het herstel van 'de verbroken eenheid en volmaakte harmonie tussen 's mensen vatbaarheden' voor ogen, toen hij zich over gene zijde uitliet én filosofen de mantel uitveegde.[457] Hij vertrouwde niet op hun ratio,-des te meer op zijn intuïtie of het innigst zelfgevoel, dat om optimaal te functioneren een soort samenwerkingsverband met verstand en verbeelding diende aan te gaan. Het is alleen dan, 'dat verstand en gevoel onbedrieglijk zijn. Niets dan die volstrekte samenstelling is het onderpand van een waarheid en zedelijkheid, die inéén vloeit.'[458]

Maar het verstand is toch een geducht wapen tegen een op hol geslagen fantasie of als breidel voor hartstochten? Uitgerekend Bilderdijk stelde die vraag in zijn verhandeling, waarop zijn ontkennend antwoord niets aan duidelijkheid te wensen overliet. Nee, dat is niet zo, het is de mens immers niet gegeven tegen zijn eigen hartstochten in te gaan. Probeert hij dat wapen te hanteren, dan geldt het adagium: 'Video meliora proboque, deteriora sequor.'* Bilderdijk lichtte zijn standpunt aldus toe: 'Of het verstand zelf maakt zich dienstbaar aan de drift en smeedt gronden ter wettiging van de gruwel, waaraan het hart zich overgeeft, en verblindt de getrouwe wachter der ziel, overschreeuwt de hemelse engel die naar boven roept, of doet hem voor drogredenen verstommen en leert de verdorven gruweldader het onbeschaamde voorhoofd tegen God te verheffen.'[459] In beide gevallen is het verstand verkeerd bezig, waartegen de enkele keer dat het verstand de verbeelding in toom houdt of een mens op het rechte spoor zet, niet opweegt. Het verstand lijkt exacte denkbeelden te kunnen genereren, maar houdt in werkelijkheid een schijnwereld in stand, 'waardoor men de geest wel noodzakelijk moet gewennen om zich in de denkbeelden met een *ten naaste bij* tevreden te stellen, en dus de natuurlijke logica die naar de volkomenste juistheid der denkbeelden streeft, te verwoesten'.[460] Tot die natuurlijke logica behoort het noteren van hoeveelheden als een derde, een zesde en een negende in breuken: 1/3, 1/6 en 1/9, maar wat doen de instandhouders van een exacte schijnwereld? Die noteren zulke hoeveelheden in het decimale stelsel zonder de 'volkomenste juistheid' ervan te waarborgen, al hebben zij tenminste nog enig idee van de lading die door cijfers achter de

* Ik zie en erken de plicht, maar volg de stem der drift.

komma nooit geheel kan worden gedekt.[461] Om die reden sprak Bilderdijk in negatieve zin van een 'logaritmisch' besef der werkelijkheid, dat zich ook over dingen of voorwerpen en begrippen uitstrekt: 'Wij denken aan niets onstoffelijks, of het is door het stoffelijk werktuig en onder stoffelijke beelden, die zichzelf duidelijker of duisterder aan ons voordoen en waarmee wij alleen (op zijn hoogst genomen) een zeker besef paren, dat er iets geestelijks onder gemeend wordt, wat wij in het hart gevoelen. Zodat het beeld of verbeeldsel waarover wij denken, inderdaad niet meer is dan een soort logaritmisch besef, dat ten hulpe strekt om door de bewerking ener bijeenvoeging en aftrekking tot resultaten te leiden, waartoe wij anders niet zouden geraken, maar wat wij zeer ten onrechte met het ware *getal* of *voorwerp*, dat erdoor verbeeld wordt, verwarren en dat op zichzelf ook geen waar en wezenlijk resultaat oplevert dan voor zover wij het als logaritmisch aanmerken en in datgene waarvan het het beeld is, mogen veranderen.'[462] Bilderdijk verzuchtte in zijn tijd, dat niemand dit kentheoretisch probleem van de eerste orde had opgelost. Kan de mens ooit kennen? Het ontkennende antwoord maakte het volgens hem des te meer begrijpelijk, dat Gods wijsheid voor het verstand niets anders is dan dwaasheid.[463]

Waarom speelt de verbeelding een mens zodanig parten, dat hij nooit een zuiver beeld van de werkelijkheid kan krijgen, zelfs niet, als hij logisch te werk gaat? Bilderdijk weet dit vooral aan 's mensen misplaatst gevoel voor oorzakelijkheid. Wie iets wil beredeneren, komt altijd bedrogen uit: 'Alles is voor ons zonder kennelijke oorzaak, omdat wij geen volkomen denkbeeld van *oorzakelijkheid* hebben of kunnen hebben, daar bij ons de oorzaak alles inhoudt wat het veroorzaakte bevat, en, niet werkeloos zijn kunnende, ook niet meer of niet anders kunnende werken dan zij doet, inderdaad het veroorzaakte in het denkbeeld reeds vertegenwoordigt en dus daarmee één is.'[464] Op grond van deze redenering stond er volgens Bilderdijk niets vast, ook niet, indien men zijn eigen onzekerheid maskeerde met een woord als 'kans', want bij wijze van geniale toevoeging liet hij daarop volgen: 'Zo scheppen wij ons elk uur denkbeeldige wezens, zoals *kans* bijvoorbeeld, dat slechts in wijziging van *geval* verschilt en het juist strijdige daarvan stelt, doordat men haar onder berekening brengt.'[465] Uiteindelijk kan de waarheid niet voor de volle 100 % van een illusie worden afgeschermd, dat is wat Bilderdijk betoogde. Welnu, als dat zo is, vervolgde

hij zijn betoog, kan men zich afvragen waartoe filosofie dient. Zij pretendeert de waarheid in pacht te hebben, maar levert mensen in werkelijkheid aan 'de slavernij ener ijdele verbeelding' over. Dat is een gevolg van de omstandigheid, dat filosofie in tegenstelling met godsdienst op het verstand berust.[466] Godsdienst berust daarentegen op een minder smalle basis,-er bestaat wel een algemeen religieus gevoel, maar niet een algemeen religieus verstand-, gevormd door het innigst zelfgevoel in samenwerking met verstand en verbeelding. Wie zich in godsdienstige aangelegenheden uitsluitend op zijn verstand verlaat, is net zo kortzichtig bezig als iemand die de optica of gezichtskunde (dat wil zeggen de leer van het perspectief) baseert op het tastgevoel van zijn handen. Als het verstand geen betrouwbare 'vatbaarheid' blijkt te zijn, waardoor de mens zijn greep op de werkelijkheid dreigt te verliezen, schaadt dat de filosofie, maar niet noodzakelijkerwijs de godsdienst. Dan is het toch God geklaagd, dat tal van filosofen de christelijke leer moderniseren? Eerst werd de filosofie beschouwd als een 'beschutster', 'lijftrawante' en 'dienaresse' van de godsdienst. Vandaaruit ontwikkelde zij zich zelfstandig tot haar 'gezellin' en 'geleidster' en wat er toen gebeurde, inspireerde Bilderdijk tot een prachtige vergelijking: 'Naar de aard van een oude dienstbode matigde zij zich steeds meer aan. Zij werd huishoudster en, naarmate de vrouw des huizes zwakker, kranker en trager werd, werd de huishoudster meesteresse en bracht de vrouw des huizes geheel onder haar bewind, totdat zij haar tenslotte onbewimpeld de wet voorschreef, de gehele huishouding de bodem insloeg en deze uit de grond naar haar willekeur geheel nieuw en geheel anders inrichtte en zelfs haar ten langen leste óf de deur geheel uitbonsde, óf met gebonden handen en voeten in een hoek smeet, ja, haar nog bovendien een muilprang op de mond zette om van haar klachten geen hinder te hebben. Ziedaar de staat waartoe wij vervallen zijn!'[467] Er was in Nederland niemand anders dan Bilderdijk te vinden, die zo hartstochtelijk en welberedeneerd tegelijk opkwam voor het fundamentele recht van een gelovige (wat iets anders is dan het recht van een fundamentele gelovige!) op het praktiseren van zijn geloof. *Over het menselijk verstand* benadrukte het belang van religie en spiritualiteit in een deels ontkerstende samenleving, gelijkenis met de moderne samenleving vertonend, en zette een groot vraagteken achter al wat later in de negentiende eeuw het 'positivisme' zou heten, te weten achter het idee dat een uitputtende reeks van

vragen een waarheidszoeker kennis en inzicht zou kunnen verschaffen, mits hij zijn onderzoek op rede en empirie zou baseren. Bilderdijks wetenschapsopvatting viel grotendeels met die van twintigste-eeuwse neopositivisten en postmodernisten samen, die kritisch tegenover zowel de rede als de toepassing daarvan stonden, of de ene rede wilden opsplitsen in minstens vier andere.[468] Maar met alle bezwaren die men tegen de rede kan aanvoeren blijft deze waarheid overeind staan: bij gebrek aan beter zijn de rede en de democratie de beste 'wezens' in hun soort. Zelfs Bilderdijk liet het innigst zelfgevoel bij voorkeur van verstand en verbeelding vergezeld gaan!

Terwijl hij als filosoof nadacht over het scheppen van denkbeeldige 'wezens', bezon hij zich voor het laatst op de consequentie daarvan voor het toneel. In het bekroonde treurspel *Montigni* (1820) van Hendrik Klijn liepen zogenaamd historische figuren rond,-de titelheld was een broer van de graaf van Hoorne-, die in tweeërlei opzicht denkbeeldig waren: de dramaturg had de historische werkelijkheid geweld aan gedaan en de acteur beeldde een bestaande held uit zonder hem te zijn. Klijn had de voorrede bij zijn treurspel in december 1820 geschreven, waarna Bilderdijk er in het begin van 1821 kennis van had genomen. Hij complimenteerde Klijn met diens welverdiende succes, maar verheimelijkte eigenlijk zijn ware gevoelens, dat wil zeggen in een niet voor publicatie bestemd gedicht stelde hij vast:

> Ja, goede Klijn, gij meent het wel.
> Maar treurspel maken is geen spel.
> Blijf liever aan uw suikerkoken
> Dan helden, even voos als gij,
> Met bloed en brein van rijstebrij
> Op 't schouwtoneel te laten spoken.[469]

Bilderdijk verklaarde wel altijd eerlijk in zijn commentaar op andermans werk te zijn, maar Klijn was als een mecenas voor hem en moest kennelijk gevrijwaard van kritiek blijven. Hoe natuurlijk diende een acteur zijn rol uit te beelden? Dat vroeg Bilderdijk zich af, toen hij in Klijns treurspel een levensechte held van vlees en bloed in een lieflijk bedachte toeleg ('met een brein van rijstebrij') zag optreden. Het verassende antwoord op die vraag luidde: zo onnatuurlijk mogelijk. Bilderdijk ging van de gedachte uit, dat het toneel niet voor niets op podia werd gespeeld. Het moest de toeschouwers in een zaal verheffen, met

behulp van een rei of desnoods uitsluitend gebaseerd op de eenheid van handeling. Hem stond een ideëel doel voor ogen, waaraan hijzelf als dramaturg steeds minder kon beantwoorden. In welhaast elk treurspel werd een zaak van leven en dood op meer dan één manier belicht, wat 'onzekerheid in de zedelijke beginselen' met zich meebracht.[470] Hoe een intrige zich ook ontvouwde, welke ontknoping het publiek ook in vervoering bracht of schokte, 'verheffing' in de zuiverste zin van dat woord was onmogelijk. Geen aanpassing aan 'de staat van conventie' kon voorkomen, dat een minder onnatuurlijke tijdspanne dan een etmaal een inbreuk op de klassieke ordening van een tragedie betekende. Op wat natuurlijkheid inhield, raakte Bilderdijk het zicht kwijt. De drie eenheden ervoer hij als natuurlijker dan de rommeligste werkelijkheid. Een Romeinse soldaat die vloeiend Nederlands sprak en zich van de meest uitgelezen rijmwoorden bediende, vond hij natuurlijker dan een rijmloos hakkelende prevelaar, die zich in het jargon van de Postreek op het toneel verstaanbaar trachtte te maken. Historische kostuums en decors die herinneringen aan de klassieke oudheid opriepen, vervreemdden het publiek van de verheffing die hem voor ogen stond: men zou zich kunnen ergeren aan een anachronisme. Mutatis mutandis gold hetzelfde voor een Spaanse soldaat en historische ensceneringen uit de tijd van Philips II. Er heerste zo'n grote verwarring in hem over wat al of niet natuurlijk was, dat hij besloot er een verhandeling aan te wijden: *Over het natuurlijk spelen op het toneel* (1821), waarin hij zijn dilemma's nog eens breed uitmat, maar niet tot een oplossing wist te brengen. Juist waar het hem om te doen was, de verheffing van het publiek, dat door niets mocht worden afgeleid, bracht hij in gevaar door rijm en rei te willen handhaven en historische ensceneringen af te keuren. Zijn pleidooi voor een zo groot mogelijke onnatuurlijkheid op het toneel nam ook de vorm van een waarschuwing aan het adres van acteurs aan. Zij moesten zich vooral niet vereenzelvigen met hun rol, want wie zich moed indronk om de rol van een dronkaard te spelen, mislukte op het toneel. Wie zich in de rol van Herodes inleefde, zou pathologisch kunnen ontsporen, gek worden of zelfmoord plegen.[471] Een acteur moest niet uitbeelden wat in hem is, maar wat hem volkomen vreemd is. Hij moest kunnen veinzen, niet de plaatjes van Lebrun tot leven brengen, waarop elke hartstocht verstild was weergegeven ten behoeve van schilders, maar zijn eigen perceptie van een ideaal, gebaseerd op werkelijkheid en eigen ervaringen.[472] Uit die

laatste toevoeging blijkt het nodeloos ingewikkelde karakter van Bilderdijks bespiegelingen over het toneel, want linksom of rechtsom, uiteindelijk diende een acteur zich zijn rol zo eigen te hebben gemaakt, dat het er niet meer toe deed, of hij iets uitbeeldde wat aanvankelijk wel of niet in hem aanwezig was geweest.

De verheffing van het publiek moest met een verheffing van de acteur gepaard gaan. Martien J.G. de Jong vatte Bilderdijks visie op het natuurlijk spel van een acteur aldus samen: 'Hij moet dus niet zichzelf uitbeelden en al evenmin zijn persoonlijke aandoeningen bij de menselijke beschouwing van de held. Maar hij moet uitbeelden, wat hij als kunstenaar beschouwt in het uit die held veredelde ideaal dat door de dichter is aangegeven. Niet de acteur moet de toeschouwer toornig, bedroefd, verliefd of verlegen maken, maar de held die hij voorstelt. En zodra dat niet het geval is, vervalt volgens Bilderdijk de juiste karakteruitbeelding op het toneel.'[473] In plaats van dat de held zich verlaagt tot het niveau van de acteur, moet de acteur zich verhogen tot dat van de held. Voor wie echter van de wisselwerking tussen beiden uitgaat, 'moet' er helemaal niets. Hier lijkt sprake van dezelfde schijnproblematiek te zijn als in *Bint* van Bordewijk: dient een leraar af te dalen tot het niveau van zijn leerlingen of hen te laten opstijgen tot zijn eigen niveau? In zijn tijd gaf Bilderdijk een aan de praktijk ontleend voorbeeld van twee haaks op elkaar staande speelstijlen. Hij vergeleek de Nederlandse acteur Passé in dit opzicht met de Britse acteur Garrick: de een speelde altijd zichzelf en de ander altijd een rol. Passé was een 'Vitalschauspieler' en Garrick een 'Denkschauspieler'.[474] Hoe uitgesprokener het type acteur is, des te meer zal het publiek worden afgeleid van de bedoelingen van een dramaturg, zo zou de conclusie kunnen luiden. In zijn *Paradoxe sur le comédien* (1773) trok Diderot al een soortgelijke conclusie, waarbij hij in het midden liet, of een acteur bij wijze van uitgangspunt zelf iets moest voelen, of dat hij dat pas ten gevolge van een weldoordachte nabootsing van andermans gevoelens mocht doen.[475] Het probleem van de natuurlijke speelstijl liet zich op den duur wel oplossen, gegeven Bilderdijks gevoeligheid voor de 'staat van conventie', de veranderlijkheid van de publieke smaak. Of hij het ermee eens was of niet,-hij begreep dat elke generatie iets anders onder 'natuurlijkheid' verstond en dus ook naar een ander evenwicht tussen gekunsteld en natuurlijk taalgebruik zocht. Zulke verschuivingen leidden uiteraard tot een andere voorstelling van zaken, ook op het toneel, maar wat hem pas echt bleef hinderen was de uitbeelding van

het kwaad, hoe natuurlijk of gekunsteld ook, waarvan een ideële bedreiging voor de toeschouwers in een zaal uitging. Hij kwam er in 1821 achter, dat tegenover zijn bezwaren tegen een te natuurlijke speelstijl één onoverkomelijk bezwaar stond: iedere dramaturg of toneeldichter compromitteerde zijn acteurs of actrices door van hen te verlangen het kwaad op enigerlei wijze vorm te geven en zij compromitteerden op hun beurt onschuldige toeschouwers in de zaal. Het toneel fungeerde in de praktijk als een doorgeefluik voor de dramatische erfzonde. Dat kon noch wilde hij voor zijn verantwoording nemen. In het vervolg bezon hij zich op het nationale karakter van het toneel. Was het voldoende om van een 'nationaal' toneel te spreken, indien een treurspel als *Montigni* van Klijn zich in het verleden afspeelde? Of kwam er meer voor kijken? Gebrek aan dichterlijke vormgeving had het mysteriespel gekenmerkt, 'gedrochtelijke' zinnespelen van de rederijkers leverden slechts een 'doffe, maar spitse scherpzinnigheid' op, naast 'fijne hekelzucht' in plaats van een weloverwogen oordeel, waarna Vondels treurspelen 'gesticht, gebouwd en daarom onvolkomen' het niet hadden kunnen bolwerken tegen de classicistische tragedies van Corneille.[476] Dat men daar tegenwoordig ook zijn bekomst van had gekregen, verhinderde niet, dat men eens van een naar vorm en inhoud nationaal drama in Frankrijk had kunnen spreken. Tenslotte liet ook deze kwestie hem betrekkelijk onverschillig en beperkte hij zich tot dramaturgische aantekeningen en beschouwingen over het juiste perspectief voor de opstelling van decors en zetstukken.

Tegen het voorjaar van 1821 kon Immerzeel een deel van zijn schulden aan Bilderdijk voldoen. Naarmate zijn liquide middelen werden aangevuld door de jaarlijkse afrekening met boekhandelaars (die eind januari het voorafgaande jaar betrof), spande hij zich meer in om het zijn sterauteur en -dichter naar de zin te maken. Van zijn kant toonde deze zich bereid om zijn uitgever te informeren over de rechten op *De ziekte der geleerden*, zonder hem veel wijzer te maken: '*De ziekte der geleerden* is met de overgedrukte exemplaren aan de stad Leiden in volle recht van eigendom overgegeven. Maar Allart heeft haar het kopijrecht met die exemplaren toen dadelijk afgekocht, en dit voor een schandelijke spotprijs. Ik heb er dus geen beschikking over. Dat het op de fondscatalogus van Allart niet staat, verwondert mij zeer. Van Cleef heeft er geen deel in gehad. Misschien weet men bij Allarts erven niet, dat hij het van Leiden heeft gekocht. Ik weet het door zijn rapport, en was er toen boos over, omdat hij (naar mijn inzicht) de burgemeester

had gefopt.'[477] Er werden afspraken over een nieuw te verschijnen bundel *Sprokkelingen* (1821) gemaakt, waarin het in 1820 geschreven ondicht voor zijn zoontje *Onderwijs* zou worden afgedrukt. Maar zulke afspraken verliepen stroef en toen die zich ook over meer delen van de *Taal- en dichtkundige verscheidenheden* begonnen uit te strekken, was Bilderdijk de ontwijkende manoeuvres van Immerzeel zat. Kreeg hij geen duidelijk antwoord van hem, dan 'moeten wij verder geheel van elkaar af zijn. Voor uw almanak krijgt u niets meer, dit kunt u licht begrijpen. Ik ben u zo lang daarmee ter wille geweest om u een dienst te bewijzen, ofschoon tegen mijn hart, dat het thans daarmee voor altijd over is.'[478] In de kritieken die op al zijn recent verschenen bundels waren verschenen werd vastgesteld, dat de gedichten van Bilderdijk een 'balsemlucht' uitademden, terwijl die van bijvoorbeeld Kinker een 'stikdamp' uitwalmden, 'die de longen samenschroeft!'[479] Immerzeel moest het commerciële belang van het vervolg van *Sprokkelingen*,-*Krekelzangen* (1822-1823)-, afwegen tegen dat van de *Taal- en dichtkundige verscheidenheden*. Ter wille van de 'balsemlucht' der gedichten besloot hij beide werken uit te geven, het ene driedelig en het andere vierdelig, later nota bene door een vierdelige *Nieuwe taal- en dichtkundige verscheidenheden* (1824-1825) gevolgd. Maar hij werd niet voor zijn uitgeversmoed beloond, want na *Krekelzangen* werd er geen gedicht van Bilderdijk meer door hem gepubliceerd. Vanuit Luik volgde Kinker de productiviteit van zijn oude vriend met argusogen, onder de indruk van het vele werk door hem verzet, met inbegrip van het *denk*werk vooral, dat, behalve stilistisch op zijn bijval, filosofisch en ideologisch ook op minder positieve reacties zijnerzijds kon rekenen. Op 7 april 1821 formuleerde hij zijn dubbelzinnig standpunt in dezen zo: 'Ik denk zeer veel aan Bilderdijk en lees hem altijd met het grootste genoegen, ook als hij lijnrecht tegen mij in denkt en (omdat hij dit nu eenmaal, ik weet niet aan wie, met dure eden gezworen heeft) op een moderne manier ouderwets orthodox wil zijn.'[480] Mede dankzij Immerzeel kon hij zijn kracht met Bilderdijk meten, wiens mensbeeld zo hemelsbreed van het zijne verschilde. De een zag in de mens een wegens de erfzonde verdoemd schepsel van God, de ander bij monde van de 'godin der toekomst' (uit het begin van de *Wereldstaat*) een areligieuze kosmopoliet.[481]

Op 11 april 1821 promoveerde Jacob Rau in het Romeins en hedendaags recht aan de Leidse universiteit. De zesde stelling van zijn proef-

schrift, *De monarchia optima imperii forma*, bracht geheel in Bilderdijks geest hulde aan de monarchie als een bij uitstek patriarchale regeringsvorm. Volgens Siegenbeek opende hij een nieuwe rij van 'drammerige, baardeloze doctores', tegen wie van overheidswege moest worden opgetreden.[482] Ruim een maand later, op 21 juni, promoveerde de jurist Isaäc Vosmaer, wiens proefschrift *De decimis et jure decimandi* een twintigste stelling bevatte, waarin steun aan de 'Erezuil' van Schotsman werd betuigd. Hij hield een pleidooi voor het absolute koningschap, wenste alsnog eerherstel voor Bilderdijk en teruggave van al diens in beslag genomen goederen. Een uur vóór hem was Isaäc da Costa gepromoveerd tot doctor in de letteren. De titel van zijn tweede proefschrift luidde *Positiones quaedam ad philosophiam theoreticam pertinentes*, ofwel enkele stellingnames ten aanzien van de theoretische wijsbegeerte, waarvan de zevende tot en met tiende stelling het verderfelijke karakter van de uitvinding der drukpers breed uitmat, het 'droit divin' in combinatie met het absolute koningschap verdedigde en een aanval op het koninklijk gezag min of meer afdeed als een oorlog tegen God.[483] Daartegenover stond de allereerste stelling, die benadrukte, dat de oudste en waarachtigste filosofie die des dichters was.[484] In essentie waren de bezwaren tegen de geest der eeuw hiermee reeds onder woorden gebracht, voordat het geschrift in kwestie zou verschijnen. Wat Da Costa's tweede promotie zeer bijzonder maakte, was dat Tydeman zich als een van zijn promotors tegen diens stellingen verklaarde. Dit kan hij pro forma hebben gedaan, maar ook om tweedracht in eigen kring niet langer te hoeven verheimelijken. Niettemin had Bilderdijk school gemaakt, al beweerde zijn kwekeling later ook nog zo stellig, dat zo'n gedachte niet strookte met diens opvoedkundige intenties: 'Ook zagen wij reeds, naar aanleiding waarvan onderscheidene jongelingen in nadere kennis met hem werden gebracht. Een plan intussen om op deze jeugd enige invloed uit te oefenen, tot vorming van hetzij een school, hetzij een partij, lag zo verre van Bilderdijks denkbeelden of natuurlijke aanleg als het oosten van het westen.'[485] Tegelijkertijd was het voor zijn leermeester een behoefte om nuttig voor tijdgenoten en het nageslacht te zijn: 'Getuigenis af te leggen, naar aanleiding en vermogen, tegen dwaling en vooroordeel op elk gebied, was hem alle dagen van zijn leven een drang des harten, een plicht, buiten enig ander doel of overleg dan de vervulling zelf van die plicht.'[486] Da Costa suggereerde wel, dat het zijn leermeester uitsluitend om een zo eerlijk mogelijke voorlichting aan

studenten te doen was en niet om de uitoefening van het leraarschap als zodanig (Bilderdijk wilde geen voldoening putten uit alle inspanningen die hij zich voor hen getroostte door als een neuroticus toe te geven aan voornoemde 'innerlijke consciëntiedrang'), maar juist diens gedrevenheid schilderde hij als zo heftig en veelomvattend af, dat er geen enkele twijfel over kan bestaan, of Bilderdijk school heeft gemaakt.[487] Niet alleen trachtte hij zijn gehoor te overtuigen van zijn antirevolutionaire denkbeelden, maar ook van het onrecht hem persoonlijk aangedaan. Wederom heeft Da Costa makkelijk praten: 'Wel heeft onze dichter zich hevig en heftig ook ter zake van zulke herhaalde beledigingen en ongerechtigheden tegen hem gepleegd, met mond en pen van tijd tot tijd uitgelaten, maar een handhaving van zijn recht door onedele middelen, door het opdringen van zichzelf aan wie dan ook, was in strijd met zijn innerlijkst besef van goed en kwaad, met het meest besliste instinct van zijn ziel.'[488] Ware dat het geval geweest, dan zou Isaäc Vosmaer zich niet zo intensief hebben laten bepraten, dat hij aandrong op eerherstel voor zijn leermeester en op teruggave van al diens in beslag genomen goederen. In 1795 hadden Hunne Hoogmogenden de Oranjegezinde advocaat trouwens verbannen zonder zijn goederen verbeurd te verklaren. Financiële genoegdoening wegens gederfde inkomsten had hij ten hoogste kunnen nastreven, maar dat had hem niets opgeleverd dan uiteindelijk een koninklijk pensioen. En wat de geschillen met zijn schuldeisers betreft, die waren in 1821 allang juridisch afgehandeld.

Na de dood van Valckenaer werd het optreden van Bilderdijk onmiskenbaar radicaler, want niemand van de oude garde weersprak hem met voldoende gezag en Da Costa moedigde hem in ultraconservatieve richting aan. Meestal wordt er in dit kader ook gewezen op Da Costa's ijver van een neofiet en, wat Bilderdijk zelf betreft, verbittering over niet door hem ingevulde vacatures voor een professoraat, de dood van Julius en de miskramen van zijn vrouw.[489] Over het gemis van zijn oudste zoon denke men niet te licht, getuige Bilderdijks eigen verklaring: 'Bij mij ettert de wond niet, zij kankert in.'[490] Maar in toenemende mate nam de jongere garde het roer van hem over, wat Bilderdijk goedkeurde zonder zelf een woord als 'oorlog' te bezigen ter typering van hun gemeenschappelijke politieke en godsdienstige meningsverschillen. Bilderdijk radicaliseerde, doordat vooral zijn kwekeling radicaliseerde. David van Lennep maakte zich hierover zo ongerust, dat hij op 24 juli 1821 een brief aan Anton Falck schreef. Kon die er als

minister van Onderwijs, Nationale Nijverheid en Koloniën niet voor zorgen, dat Bilderdijk professor werd 'op één der zuidelijke academien'? Hij lichtte zijn verzoek aldus toe: 'Vreemd is het, zoals hij de jongelieden wegsleept. Twee of drie bezoeken bij hem hebben mijn zoon reeds tot een proseliet van hem gemaakt en, ofschoon ik op zijn jaren liever zie, dat hij in dit dan in het tegenovergestelde exces valt, zo behagen mij echter geen excessen, hoe ook genaamd.'[491] Wat hij Bilderdijk kwalijk nam, ervoer hij als een bedreiging voor de nationale eenheid: 'Het is niet goed, dat hij te Leiden de studenten in paradoxale gevoelens van ultraroyalisme of monarchisme van goddelijke oorsprong opwiegt, en de oude kwesties van Maurits en Oldenbarnevelt, Willem II en Amsterdam, Willem III en de beide De Witten wederom opwarmt. Er is daardoor reeds partijschap geboren, waaraan te goeder ure de vakantie paal en perk heeft gesteld.'[492] De rij promovendi bestaande uit studenten van Bilderdijk had zich vóór de grote vakantie tijdelijk gesloten, maar daarna was het in termen van de eens zo bloeiende Leidse textielindustrie 'van hetzelfde laken een pak'. De profeet van het ultraroyalisme haalde in de tussentijd, mede door toedoen van Dirk van Hogendorp, de banden met Wiselius minder nauw aan, al zal hij in zijn Amsterdamse vriend nog geen 'opgeblazen windzak' hebben ontwaard, terwijl hij met Klijn intiemer omging.[493] Omstreeks deze tijd meldde een zeventienjarige gymnasiast zich bij Bilderdijk, Jan Wap, die een niet-metrische vertaling van een boek uit Ovidius' *Metamorphosen* ter goedkeuring aan hem voorlegde. Hij werd hartelijk ontvangen, wat Kollewijn de opmerking ontlokte: 'Bilderdijk verspilde zijn goedheid niet aan een onwaardige.'[494] Hoe juist of onjuist deze opmerking is, zal nog blijken. Voorlopig zij vastgesteld, dat in een wisselende reeks vriendschappen Bilderdijk met niemand van gelijk niveau vriendschap sloot of onderhield, want hetzij zijn eruditie en dichtersroem, hetzij zijn leeftijd en financiële afhankelijkheid hielden anderen op afstand. Hij moet in 1821 ook in eigen kring behoorlijk eenzaam zijn geweest, nog afgezien van het isolement waarin zijn 'consciëntiedrang' hem plaatste.

Op 30 juli van dat jaar volgden zijn vrome wensen voor Isaäc da Costa en diens nicht Hanna Belmonte, die kort daarvóór in het huwelijk waren getreden. Het joodse bruidje gold als een 'schier Andalusische schone', althans volgens Potgieter, was weliswaar joods opgevoed, maar op een christelijk instituut gevormd en droeg 'welluidendheids-

halve' de roepnaam Nancy.[495] Haar vader had zich tot het rooms-katholicisme bekeerd en was in een inrichting te Maastricht overleden. In haar jeugd was haar een zekere meegaandheid ten opzichte van het christendom, zoals toen in de beste joodse families voorkwam, in elk geval niet vreemd geweest. Hun huwelijksfeest duurde meerdere dagen, nadat de eigenlijke ceremonie op 11 juli in de Portugees-Joodse synagoge te Amsterdam had plaatsgevonden. Isaäc da Costa wilde zijn vader en moeder niet met zijn overgang naar het christendom belasten, te minder omdat het bruidspaar bij hen introk op de Nieuwe Herengracht 23 (thans no 45): 'Daar was het een andere dan de alledaagse wereld. De pronk der sieraden, de doffe gloed van de tapijten, de grillige vorm van ouderwetse meubelen gaven een exotisch aanzien aan het Amsterdamse binnenhuis. In de zaal zat de bruid op een verhevenheid onder een baldakijn tussen haar beide moeders. Haar kleding schitterde. Het was als een oosterse vorstin die hulde ontving. Niet ver van haar stond de dichter in deftig zwart uitgedost met brede kanten kraag, jabot en kanten manchetten.'[496] Willem de Clercq heeft zijn vriend daar opgezocht, maar Bilderdijk volstond met het versturen van zijn vrome wensen, waarin hij nadrukkelijk van 'onze God' repte: 'De volle en in alle betrekkingen en opzichten uitgebreide zegen van onze God zij over uw echtkoets uitgestort! Geheel de 128e *Psalm*, die bij onze Kerkelijke Huwelijksverbintenissen placht te worden gezongen met een aandoening, waarvoor men thans geen vatbaarheid meer heeft, zij uw deel!'[497] In een merkwaardige terzijde richtte hij zich vervolgens, over het hoofd van de bruidegom heen, tot de bruid: 'Betuig uw lieve eega mijn hartelijke, vaderlijke zegengroet. Zeker zal zij met hart en ziel in de uwe samenvlieten. Ik geloof niet, dat men bij u de verkeerdheid heeft die bij de protestanten is ingedrongen, om jonge meisjes tot zelfstandige theologanten te maken, met wie de man te disputeren heeft in plaats van geheel op haar in te vloeien. -Ja, u heeft gelijk, mijn vriend, met een lieve gade, die waarlijk gade is, kwetsen de doornen des levens, maar ze snijden niet.'[498] Da Costa was toen al tot bekering gekomen, niet om het met zijn vereerde en beminde leermeester ook in religieus opzicht geheel eens te kunnen zijn, maar omdat hij in Jezus de Messias herkende en omdat de wederkomst van de christelijke Messias voor zijn gevoel samenviel met de komst van de joodse: hij ervoer 'als een hoogst aanbiddelijke waarheid', dat Jezus een 'afschijnsel' van de heerlijkheid van God was.[499] Capadose en hijzelf verkeerden weldra in 'de zaligste zielsblijdschap', wat vroeg of laat

tot hun belijdenis en doop zou leiden.[500] Normaal behoren die aan een huwelijksvoltrekking vooraf te gaan, maar uit respect voor zijn vader bewandelde Isaäc da Costa de omgekeerde weg, wat zijn neef hem niet in dank afnam. Capadose moest in zijn eentje zijn hele familie (die deels ook die van Da Costa was) trotseren, maar werd daarin terzijde gestaan door Bilderdijk.

Voortdurend vond er tussen hen overleg plaats over hun maatschappelijke vooruitzichten, de tekenen van de eindtijd en het weerwoord dat zij meenden aan hun tegenstanders verschuldigd te zijn. Zo bespraken zij ook Da Costa's reactie op een 'opponent' (met wie zij hoogst waarschijnlijk Hendrik Tydeman bedoelden), die hem op 21 juni een paar vragen in het Latijn had gesteld over de door hem verdedigde stellingen. Da Costa had hem eveneens in het Latijn van repliek gediend, maar vroeg zich naderhand af, of hij wel juist had geantwoord. Een van de strikvragen luidde, of de koning niet het recht bezat om geheel of gedeeltelijk van zijn rechten afstand te doen, indien hij al de meeste rechten van allen in een staat genoot. Binnen het absolute koningschap paste het immers zijn onderdanen niet kritiek op hem uit te oefenen. Dan kon hij dus ook doen en laten, wat hij wilde! Da Costa had geantwoord, dat het hoogste gezag zich niet in termen van 'rechten' liet omschrijven, maar uitsluitend als een plicht. Wie vrijwillig het minste deel van dat gezag zou afstaan, onttrok zich aan zijn plicht en beging zodoende een misdaad. De koning, zo had hij staande gehouden, is als een generaal in de strijd, aan wie door een machtiger man een commando is opgedragen: 'Zal hij het commando anders opgeven dan tegelijk met zijn leven?' Bilderdijk had tijdens deze nabespreking instemmend geknikt en tegen zijn kwekeling gezegd: "Gij hebt profetisch gesproken!"[501] In deze tijd ontwikkelde Da Costa zich tot een nieuwe profeet, die zich niet alleen bewust van zijn profetische gave was, maar daaraan ook het recht ontleende om het bestaande gezag te ondermijnen, hem onwelgevallige gezagsdragers te kastijden en met een denkbeeldige schare van ware gelovigen achter zich de wet te verzetten. In 1826 mondde deze geestelijke krachttoer in *Aan Nederland* uit, een brochure, waarin de leiders van het land 'ontrouwe huurlingen' werden genoemd, 'de Here verloochenend door wie zij gekocht werden', tegen wie het hele land in opstand moest komen: 'O Nederland, Nederland! De Here heeft een twist met u!'[502] Da Costa claimde de waarheid in pacht te hebben,-volledig en rechtstreeks in pacht van God-, en verkoos de woorden van Voltaire te negeren, dat

gelovigen de waarheid nooit konden claimen. Beriepen zij zich op hun geweten, of gehoorzaamden onderling verdeelde christenen, joden en moslims liever aan Gods geboden dan aan een mensenwet, aldus in hun eigen woorden de 'ware kudde' vormend, die de wolf wel eens even de wacht aan zou zeggen om hem desnoods uit te roeien, dan vergaten zij dat zijzelf die wolf waren.[503] Zij stelden zich net zo onverdraagzaam op als hun tegenstanders, zij het zonder te beseffen dat hun waarheidsclaim ondergeschikt aan de deugd der verdraagzaamheid behoorde te zijn. In zo'n geval mocht de verdraagzaamste mens zich uit puur lijfsbehoud net een graadje onverdraagzamer tegenover de onverdraagzamen opstellen. En als zij deden alsof er een heel leger volgelingen achter hen stond, claimden zij niet alleen ten onrechte de waarheid, maar zaaiden ook terreur. Da Costa sprak in *Aan Nederland* over de 'getrouwen' die ogenschijnlijk met weinigen zijn, maar in werkelijkheid met velen: 'Wij hebben gestruikeld in velen, wij hebben in velen meegedwaald met het volk.'[504] Dirk van Hogendorp berichtte aan zijn broer Willem, dat men in regeringskringen geschrokken was van dat 'wij'. Hoeveel mensen dachten over politieke en godsdienstige aangelegenheden net zo fundamenteel als Da Costa? Was er al een 'congregatie' van hen gevormd? De suggestie van een groot aantal 'getrouwen' was genoeg om het land te ontregelen: 'Daar het koninkrijk der hemelen niet in een uiterlijk gelaat bestaat, kan de politie die velen niet vinden en hoe minder zij hen vinden kan, des te meer oordeelt zij, dat de zaak fijn gesponnen en slim is aangelegd.'[505] In de zomer van 1821 kregen de 'collegianten' van Bilderdijk iets samenzweerderigs over zich, wat zich niet alleen in hun ideevorming over de inrichting van een ideale staat manifesteerde, maar ook in hun optreden als groep naar buiten. Tot in de hoogste kringen van het land begreep men toen, dat Bilderdijk school had gemaakt.

Zelf kampte hij met twee problemen, minder ideëel dan praktisch van aard. Over het eerste probleem uitte hij zich wereldvreemd, beleefd en geïrriteerd tegelijk in een eerder besproken briefje van 30 juli 1821 aan zijn huisbaas, door hem met 'Hoogwelgeboren Heer' aangesproken: 'Daar ik mij nooit met geldzaken heb bemoeid, noch meen te bemoeien, weet ik niet van huurpenningen of lasten of wat dergelijke is. Ik verschoon voor het overige, volgens uw verzoek, uw vrijpostigheid, als van een onbekende jegens een onbekende, ofschoon het inderdaad wat verre gedreven is iemand in zijn studiën met zodanige klei-

nigheden te storen. Ik teken wijders met alle betamelijke hoogachting.'[506] In plaats van zich te verontschuldigen voor een nalatigheid van zijn zaakwaarnemer, plooide Bilderdijk het zo, dat hij zijn huisbaas iets vergaf, wat geen verontschuldiging behoefde. De discrepantie tussen zijn taalvaardigheid en de werkelijkheid van alledag had niet groter kunnen zijn! Dit briefje roept herinneringen aan een ander briefje op, waarin hij een van zijn schuldeisers op straat toesnauwde: 'Je vermoordt me met je briefjes!'[507] Hij was niet alleen vaak in gedachten verzonken, maar had ook een hekel aan het aardse slijk: hij hoorde nog liever kogels om zijn oren fluiten dan het geld van een denkbeeldige kassa rinkelen, die speciaal voor hem werd geopend.[508] Kwam hij op zijn dagelijkse wandeling door het Van der Werffpark een bekende tegen, dan vertrok zijn gezicht zich tot een wellevende grimas die op menigeen een afstotelijke indruk maakte. Geen andere dichter of schrijver deed hem dat ooit na, of het zou Reve moeten zijn, wiens gezicht zich ook tot een vreemd spasme om de mond kon vertrekken, vermengd met een smartelijke plooi, wanneer hij uit zijn concentratie werd gehaald of een zekere ergernis wilde overwinnen. Bilderdijk zag er bovendien excentriek uit, gehuld als hij ging in een ouderwetse staatsierok, al even zwart als zijn kniebroek, kousen en gespschoenen, en in een lang vest waarvan de punten bijna tot aan zijn knieën reikten. Op zijn hoofd droeg hij een driekantige steek, gelijk de voorplecht van een zichtbaar dubbelwandig vrachtschip, alsof er een kloof moest gapen tussen zijn schedel en de vijandige buitenwereld. In zijn rechterhand hield hij geen wandelstok vast, maar, bij wijze van staf, een 'steunstok', terwijl zijn linkerhand vaak rustte op de schouders van Lodewijk, die twee passen schuin vóór hem uit placht te lopen. Een strompelende gang (à la Byron, zo haastten zich zijn romantische bewonderaars te verklaren) completeerde het beeld van een oude heer op zijn retour. Jan Wap, vriendelijk door hem ontvangen, en Nicolaas Beets hebben hem in hun jonge jaren zo, respectievelijk in Leiden en Haarlem, zien lopen. Wat anderen in dit opzicht als vreemd of problematisch ervoeren, liet Bilderdijk onverschillig. Ook binnenshuis ging hij excentriek gekleed, zijn staatsierok inwisselend voor een kamerjas, zijn driekantige steek voor een wollen mutsje waarom hij stevig servetten of linnen doeken knoopte tegen de hoofdpijn.[509] Wat hem bepaald niet onverschillig liet, was het tweede probleem waarmee hij in de zomer van 1821 te kampen had: de buitenbaarmoederlijke zwanger-

schap van zijn vrouw. Eind juli verzuchtte hij: 'Nog duurt haar zwangerschap met de allerbeslissendste blijken, maar tevens met zulke die geen uitzicht op verlossing geven, ofschoon de tiende maand (dit is 44 weken) reeds is verstreken. God kome ons te hulp!'[510] Op 11 september was de baby die inmiddels drie maanden oud had kunnen zijn, nog steeds niet geboren. Was er sprake van een misrekening, of van een niet ingecalculeerde overdrijving van zijn of haar kant? Het zou nog gekker worden, want in december werkte Wilhelmine met een dikke buik aan haar vertaling van *Rodrigo de Goth* van Robert Southey. In mei van het daarop volgende jaar was ze volgens hem in haar 21e maand, wat zijn beide biografen tot de slotsom deed komen: 'Dit is onmiskenbaar een staaltje van bilderdijkiaanse overdrijving.'[511] Het zou een geval van excentriek draagmoederschap kunnen zijn, bij wijze van tegenhanger voor het vertoon van soortgelijk mannelijk gedrag,- maar dan toegespitst op het dragen van kleding-, waarschijnlijk is dat echter niet. Bilderdijk dacht (zonder te overdrijven) ter verklaring van dit verschijnsel aan een buitenbaarmoederlijke zwangerschap, waarbij normaal gesproken de vrucht na ongeveer drie maanden sterft. Daarna kunnen ontstekingen aan een eileider de buik blijvend doen opzwellen, terwijl nieuwe zwangerschappen een vrouw het idee kunnen geven, dat er in haar oude situatie niets gewijzigd is. Bilderdijk stelde negen vragen over 'de extra-utérine zwangerheid' van zijn vrouw 'die ruim 23 maanden geduurd heeft' aan artsen in Parijs, dat wil zeggen hij stelde die vragen zonder al te veel van zijn persoonlijke betrokkenheid te laten blijken (sprak over zijn vrouw als 'la malade' en over zichzelf in de 'on'-vorm) en klaagde over zijn eigen 'afgetrokkenheid' die daarvan het gevolg was, in een brief aan Hoffmann von Fallersleben.[512] Pas in het voorjaar van 1823 kreeg Wilhelmine een miskraam na eerst een 'inwendige kou' te hebben ervaren.[513] Vervolgens knapte ze weer op, maar van een volledig herstel was geen sprake.

Op donderdagavond 2 augustus 1821 leerde Willem de Clercq het 'geheim' van zijn vriend, literaire gids en religieuze leidsman, Isaäc da Costa, kennen. Met doperse eenvoud en vrijmoedigheid vroeg hij om bevestiging van zijn vermoeden, dat Da Costa zich tot het christendom had bekeerd. Die kreeg hij, wat hun vriendschap nog meer verdiepte. Er school vaak iets dubbelzinnigs in Da Costa's uitlatingen over joden, van wie hij zich ook als christen niet distantieerde. Men moest hem goed kennen om zijn religieuze bevlogenheid te doorgronden. Zo kon hij zowel 'het noodlot van mijn Palestijnse vaderen' overdenken als

'hun glorie',-waarin reeds enige distantie tot zijn voorouders doorklinkt (hij had immers ook over '*onze* glorie' kunnen spreken)-, wat hij deed 'bij het genot der hemelse gena'.[514] Aan wie viel die hemelse genade ten deel, aan zijn Palestijnse voorouders of aan hemzelf? Behalve van zulke subtiliteiten, was hij ook in staat ondubbelzinnig van zijn weerbaarheid te getuigen: 'Vrede in des Heren naam! Aan de ongodisten krijg!'[515] Met zo'n strijdbare opstelling plaatste hij zich midden in het kamp van Bilderdijk, waarnaar hij Willem de Clercq langzaam meetroonde. Dat kamp breidde zich dus uit, zij het dat er van een persoonlijk contact tussen hun drieën nog geen sprake was. Een in 1820 uitgeschreven prijsvraag van de Tweede Klasse van het Koninklijk Instituut had de aanleiding voor de kennismaking der beide Willems kunnen vormen, maar dat bleek op het allerlaatst niet het geval te zijn. Het onderwerp van de prijsvraag was verzonnen door Jeronimo de Vries: 'Welke invloed heeft de vreemde letterkunde, in het bijzonder de Italiaanse, Spaanse, Franse en Hoogduitse, uitgeoefend op onze Nederlandse taal- en letterkunde, sinds het begin van de vijftiende eeuw tot onze dagen?'[516] Voorwaar, geen klein bier dat nochtans vóór 1 januari 1822 moest worden gebrouwen en gekeurd. De Clercq wilde zijn verhandeling laten verbeteren door Bilderdijk, maar die had drie 'impedimenten'* om ervan af te zien. Hij had geen tijd, zijn gezondheid was slechter dan ooit en hij was tegen het 'likken' van verzen. Wist De Clercq wel, wat hij van hem vroeg? 'Zo weinigen weten, wat het inhoudt zich in eens anders standpunt te stellen, zijn ziel, denkwijze en gevoel aan te nemen,' lichtte Bilderdijk zijn weigering toe, 'en toch is men overmild, ja, gretig om anderen te beoordelen, te raden, te berispen, voorschriften te geven waarvan men wil, dat zij ernaar handelen, hun schriften, hun gedrag naar zullen plooien en wringen...'[517] Zelf deed hij er niet aan mee: 'Ik heb vele, zeer vele goede stukken aldus te goeder trouw zien bederven, dat wil zeggen incoherent en inconsequent zien maken, door verwringingen naar een geheel ander beginsel of oogpunt dan waarin ze geschreven waren. En (wat u opmerkt is juist), na een korte poos zouden wijzelf, wat wij schreven, soms geheel anders opvatten en inrichten. Vandaar dat ik zo geweldig tegen het corrigeren en likken van verzen ben, waar dat altijd de eenheid (het grootste en hoogste punt) schendt.'[518] Voorlopig mocht Willem de Clercq zich gelukkig prijzen met de ampele afwijzing van iets wat hij

* bezwaren

graag wilde, maar ingelijfd in het kamp van Bilderdijk was hij nog niet. Zijn prijsverhandeling zou, bekroond en wel, pas in 1824 in druk verschijnen, nadat hij zich hoogstens met de verbeteringen van zijn vriend Da Costa tevreden had moeten stellen.

Zo moeilijk als het hem lukte om persoonlijk door de 'puikdichter' te worden ontvangen en in de gelederen van diens volgelingen te worden opgenomen, zo gemakkelijk viel het August Heinrich Hoffman, zich op z'n Teisterbants Hoffmann von Fallersleben noemend, om toegang tot de 'luimige en knorrige mensenhater' en 'woedende vijand van Duitsland' te krijgen.[519] Zulke kwalificeringen van Bilderdijk waren hem ter ore gekomen, toen hij zich in de zomer van 1821 te Leiden bij hem wilde vervoegen. Hij was toen 23 jaar, even oud als Julius geweest zou zijn, wat ertoe kan hebben bijgedragen, dat Bilderdijk en zijn vrouw hem als hun zoon beschouwden: 'Het is niet onwaarschijnlijk, dat Bilderdijk en Wilhelmine in de jonge Duitser een verloren zoon hebben gezien, die eindelijk thuisgekomen was.'[520] Hoewel men bijkans doof moest zijn geweest om geen onvertogen woord over Duitsers uit zijn mond te horen, had Bilderdijk volgens Hoffmann altijd de beleefdheidsnormen tegenover hem in acht genomen: 'Ik heb nooit een kwaad woord over Duitsland uit zijn mond gehoord, ben nooit getuige van een uitbarsting van ingehouden woede geweest, had nooit te lijden onder de hartstochtelijke uitingen van zijn prikkelbare, vaak naargeestige lichamelijke en geestelijke stemming.'[521] Dat nam overigens niet weg, dat de jonge Heinrich via anderen een dubieus compliment in ontvangst had mogen nemen. Bilderdijk zou over hem gezegd hebben: ''Hoewel hij een *mof* is, mag ik hem wel lijden.''[522] Wilhelmine was eveneens op zijn gezelschap gesteld, ze bemoederde hem in de hoop dat andere vrouwen zich met terugwerkende kracht het lot van Julius in den vreemde zouden hebben aangetrokken. Hij vond in haar het evenbeeld van 'een zeer zachtzinnige vrouw met een rijk innerlijk leven. Op haar gezicht lag een weemoedige uitdrukking, alsof ze in haar leven veel had moeten lijden.'[523] Er stak in Hoffmann een ambitieuze liefhebber van Middelnederlandse letterkunde, die Bilderdijk nodig had om toegang tot handschriften te verkrijgen. Wat anderen ook van de beroemdste inwoner van Leiden vonden,-zolang diens expertise beschikbaar voor hem was en diens relaties deuren voor hem openden, wilde Hoffmann geen kwaad woord over zijn weldoener horen. In het Nederlands drukte hij zich hierover zo uit: 'Wat kon het mij schaden,

of hij deze of gene beledigde, deze of gene leer of wijze van zien veroordeelde, dit of dat volk scheen te haten? Van wat ik beminde en vereerde zag ik niets aangerand.'[524] Prachtig, is men geneigd te denken, maar het woordje 'schaden' in plaats 'schelen' verraadt wellicht ook een te grote ambitie. Zijn eigen expertise nam snel zo'n omvang aan, dat hij het waagde zich met zijn leermeester te meten. Hij vervaardigde een imitatie van een Middelnederlands gedicht, dat hij aan hem voorlegde. Toen Bilderdijk dit voor authentiek hield en zelfs voor een eeuw ouder verklaarde dan waarop Hoffmann gehoopt had, waren zij elkaars gelijken geworden. Tal van eerste tekstedities, zoals die van *Floris ende Blanchefloor*, zijn te danken aan deze Duitse filoloog, die aan Bilderdijks roep 'Holland boven al', de titel van zijn gedicht 'Vlaanderen boven al' ontleende. Nog weer later destilleerde hij uit de pracht van zulke onvolledige volzinnen het Duitse volkslied: 'Deutschland, Deutschland, über alles!'[525] Hoffmann versterkte de gelederen van Bilderdijks volgelingen niet op politiek en religieus gebied, maar tezamen met Jan Frans Willems op filologisch gebied, zoals Jacob Grimm op taalkundig gebied voor een internationale uitbreiding van diens netwerk had gezorgd. Dat woord 'netwerk' (mits ontdaan van associaties met het internet) is wellicht beter gekozen dan het op den duur te hierarchisch klinkende 'gelederen', maar, hoe dat ook zij, in de zomer van 1821 deelde een nieuwe generatie steeds nadrukkelijker haar belangstelling voor politiek, godsdienst en filologie met Bilderdijk. Indachtig de voor hem geslagen penning schitterde hij nationaal en internationaal boven allen uit, althans wat zijn renommee betreft.

Hoffmann was toen reeds diep van hem onder de indruk en vond hem ook later een groot geleerde, 'wanneer de fantasie zich niet hier en daar een beetje al te verleidelijk in hem opdrong'.[526] Daarin stemde hij overeen met Grimm, die bewonderend en kritisch tegelijk aan Tydeman schreef: 'Bilderdijk zou zeker meer presteren, wanneer hij niet teveel op zichzelf vertrouwde. Dat doet afbreuk aan zijn scherpzinnigheid en stempelt hem tot een paradoxale figuur.'[527] Doordat hij in wezen een autodidact was, leerde Bilderdijk meer op zijn eigen intuïtie te vertrouwen dan op wetenschappelijk verantwoorde kennis. Kollewijn betreurde het niet weinig, dat 'het vaarwater van de autodidact' in dit opzicht 'door blinde klippen onveilig werd gemaakt'.[528] De correspondentie met beide Duitsers werd uiteindelijk gestaakt, omdat hun brieven te grote tijdsverschillen tussen de datum van verzending en aan-

komst vertoonden en omdat Bilderdijk 'tot antwoorden slechts moeilijk' viel te bewegen.[529] Hoffmann geeft hiervan ettelijke voorbeelden, die kunnen worden aangevuld met voorbeelden van Grimm. Zo klaagde laatstgenoemde: 'Van Bilderdijk hoor en zie ik niets meer. Op de toezending mijner grammatica heeft hij niet geantwoord en sindsdien is alle verkeer afgebroken.'[530] Op zijn beurt klaagde Bilderdijk: 'Van mijn brieven aan Grimm moet er niet één terechtgekomen zijn, want ik verneem, dat hij zich des beklaagd heeft. Ik kan het niet helpen, die sinds mijn terugkomst in 1806 hier in een vreemd land leef, waar alles veranderd is en waar ik dus niets weet te berechtigen, daar ik met het tegenwoordig geslacht van volk niet omga en ook heden leef in de gedachte van morgen dood te zijn.'[531] Wat met name Hoffmann zo'n interessante figuur maakt, is zijn commentaar op Bilderdijk en op personen uit diens directe omgeving. Zo is hij vol lof over de secretaris (en later, ter ondersteuning van Te Water, vicevoorzitter) van de *Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* Hendrik Tydeman, met wie hij tussen 1818 en 1838 veel te maken had: 'Hij was vlug en levendig in zijn manier van spreken en doen, gemakkelijk tot iets goeds te bewegen en altijd bereid om aan te pakken.'[532] Over Van der Palm, die van de welsprekendheid zijn beroep had gemaakt, merkte hij op: 'Ik heb het Nederlands nooit mooier horen klinken dan uit zijn mond.'[533] Zachtmoedigheid was een wezenstrek van deze hoogleraar, wat ter aanvulling op de informatie van Busken Huet kan dienen, die in hem een al te meegaande, zo niet opportunistische ijdeltuit zag.[534] Dat de saaiheid van Siegenbeek geen verzinsel was, bleek uit Hoffmanns typering van hem: 'Siegenbeek was ernstig en voorzichtig, zonder een sprankeltje vuur, en kon echt langdradig zijn.'[535] Hij verpersoonlijkte allerlei goede eigenschappen van een Nederlander, zoals trouw, waarheidsliefde, nederigheid, voorzichtigheid en een 'ondoofbare, maar aan wetten zich gaarne onderwerpende vrijheidszucht'.[536] De Nederlandse Leeuw moet in Hoffmanns ogen tammer dan een lam geweest zijn, een diertje, waarmee een Duitse arend natuurlijk wel raad wist!

Op 19 september 1821 hield Kemper bij de opening van het academische jaar een rede in het Latijn, gewijd aan de vrijheid van meningsuiting, waarin hij de 'Unus Ille Vir' openlijk aanviel als een onruststoker. Onder 'die unieke man' verstond hij Bilderdijk, die volgens hem zo spoedig mogelijk uit Leiden moest verdwijnen. Daartoe had hij reeds een verzoek bij de curatoren van de universiteit ingediend, alsof zij de

bevoegdheid hadden iemand die niet eens door hen benoemd was, uit de gelederen der hoogleraren te verwijderen.[537] Formeel klopte daar niets van, maar inhoudelijk nog minder, want hoe kon een voorstander van de vrije meningsuiting, tegen zijn principes in, een ander het zwijgen willen opleggen? Kemper betoogde, dat prins Willem I zich ten onrechte de soevereiniteit van de Republiek had aangematigd, dat Johan van Oldenbarnevelt en de gebroeders De Witt ware sieraden voor het vaderland waren geweest en dat het liberalisme niet alleen in politiek opzicht toen en nu het hoogste goed vertegenwoordigde.[538] Als hij daar echt zo over dacht, had hij er met zijn opvatting van de vrije wil beter aan gedaan, in plaats van zich door de koning te laten adelen, een eenvoudige patriciër te blijven. De verdekt in de zaal opgestelde Dirk van Hogendorp was dan ook diep geschokt. Het bloed vloog hem naar het hoofd, toen hij hoorde hoe zijn leermeester in het Latijn werd uitgekafferd. Kemper zag hem staan en fixeerde hem, alsof hij hem met zijn blikken aan de grond wilde nagelen. Een schandpaal moest nog worden opgericht, maar dat was gauw genoeg gedaan. Bilderdijk voelde de stemming intussen goed aan: 'Men wil mij weder het land uit bonzen.'[539] Aangezien hij met zijn volledige instemming voor slechts één gat te vangen was, het gapende gat van een graf, maakte hij zich niet al te ongerust over de gang van zaken. Ook niet toen Siegenbeek een dag later een lofrede op Wagenaar hield in het Latijn. 'Het werk van Wagenaar,' zo meende Groen van Prinsterer, 'was jarenlang het voorwerp van overdreven lofprijzingen. Men was ingenomen met het volledige verhaal van onze geschiedenis. De schrijver behoorde trouwens tot de aanhangers van Amsterdamse regenten, en zijn duidelijke voorkeur voor zijn bazen vormde voor opinieleiders aanleiding om hem te prijzen.' Zo bezien kon er nog wel een lofrede op Wagenaar bij, al vergde die ook enige bijstelling: 'Er zouden later tegengeluiden te horen zijn, want men begreep dat zijn werk in de strijd tegen de aristocratische tradities aan meer heftige aanvallen bloot moest staan. Naar recht en billijkheid kon Wagenaar niet ontsnappen aan de strengheid der kritiek. Hij heeft de Middeleeuwen behandeld zonder de vereiste kennis en vooral zonder diep inzicht in het feodale recht, dat niettemin de basis vormt van zoveel rechten en betrekkingen tussen mensen. Hij beschouwde de Republiek vanuit de invalshoek van de Staten van Holland.'[540] Het vijandelijke kamp van Leidse hoogleraren versterkte zich aldus zonder te beseffen, dat de door hen verschoten mu-

nitie een nog heftigere tegenreactie zou uitlokken. Door de promovendi van Bilderdijk te beginnen met Rau te betitelen als 'juvenes imberbes', dat wil letterlijk zeggen 'baardeloze jongemannen' (maar dit hield figuurlijk een extra belediging in, doordat hij deze Latijnse woorden zogenaamd per ongeluk door een onafgemaakte lettergreep in het Nederlands vooraf liet gaan, te weten 'sn…' van 'snotneuzen'), provoceerde Siegenbeek zijn gehoor.[541] Dat liet zich niet onbetuigd, blijkens een oproep van Willem van Hogendorp, op 21 september aan Da Costa gedaan: 'Kom toch in Leiden! Wonderlijke tijdingen zult gij er vernemen. De krijgsmachten zijn te velde en de campagne is geopend met oraties die de boze geest onzer antiliberaliteit en antihumaniteit te lijf willen.'[542] Zijn broer Dirk viel hem bij: 'Wat kan Bilderdijk die club uitlachen, die hemel en aarde tegen hem beweegt.'[543] De jongste van de gebroeders Van Hogendorp maakte er een sport van een half uurtje tegen Siegenbeek te opponeren, wat voor iemand die nog moest promoveren van moed getuigde.

Tussen Siegenbeek en zijn studenten kwam het nooit meer goed, voorwerp van steeds venijniger spot als hij werd. Zo deed het praatje onder hen de ronde, dat Bilderdijk zich tot Siegenbeek verhield, als Hercules met zijn knots tot een vlieg, waarop Tydeman een weinig hoopvol opperde, dat hier op zijn minst van een *goud*vlieg sprake moest zijn.[544] Jacob van Lennep nam hem later meer dan eens te grazen door nauw aan te sluiten bij Hoffmanns typologie van hem: een saaie en uitgebluste figuur. Vertelde Siegenbeek over zijn reisavonturen in Friesland, dan deed hij dat in de versie van Van Lennep zo: 'Hoe hij gerekend had met de diligence van Surig te gaan, maar daarop geen plaats had kunnen krijgen, omdat zij niet meer ging op het tevoren bepaalde uur en hij dus moest wachten op een andere, daar het meermalen opgemerkt is, dat men wel met de wagen kan rijden die bestaat, maar niet met een die niet rijdt…'[545] Betrapte Van Lennep zichzelf op een platitude, dan kwam de hoogleraar eveneens (voor zijn doen algauw) om de hoek kijken: 'Ik verklaar u, dat ik hartelijk naar de zomer verlang, daar het alsdan (gelijk Siegenbeek zeer juist doet opmerken in zijn *Bijdrage tot de kennis der schapenkeutels*), meestal warmer en aangenamer weer is dan in de wintertijd.'[546] De voor het onderwijs verantwoordelijke minister Falck ontwaarde een ongewenste structuur in de reeks incidenten te Leiden. In zijn jaarverslag over 1821 heette het: 'Men heeft geklaagd over het misbruik, dat in sommige inaugurele dissertaties is gemaakt van de vrijheid, bij de reglementen gegeven, om

alle stellingen te mogen verdedigen die niet strijdig zijn met de openbare orde en de goede zeden. Het valt te hopen, dat tot die klachten hoe langer hoe minder aanleiding zal worden gegeven, dat de hoogleraren zich meer en meer zullen bevlijtigen om in hun lessen de jongelieden voor te gaan door een nauwkeurig onderzoeken en een onbevangen oordelen, en dat zij hun invloed zullen uitoefenen om het te berde brengen en verdedigen van gewaagde of partijzuchtige stellingen te voorkomen.'[547] De ministeriële aanbevelingen leidden geenszins tot verbeteringen en daarom besloten de curatoren van de Leidse universiteit een effectievere maatregel in te voeren. Na de uit de hand gelopen promotie van Dirk van Hogendorp op 26 januari 1822 mocht slechts een beperkt aantal stellingen in korte tijd worden verdedigd, zodat promovendi geen misbruik van een hun in het Groot Auditorium van het Academiegebouw verschaft podium konden maken en de openbare orde op het Rapenburg (en ver daarbuiten) niet door een heropleving van aloude tegenstellingen tussen prins- en staatsgezinden kon worden bedreigd.

Dirk van Hogendorps proefschrift handelde over het recht van prins Willem I op de grafelijke titel van Holland, wat volgens zijn oudere broer een te juridisch licht op de opstand tegen Spanje wierp. Die was gewapenderhand gevoerd en leende zich daarom niet voor een oneigenlijk juridisch dispuut. De politiek en niets anders had uiteindelijk de doorslag gegeven! Met zijn vader lag Dirk van Hogendorp in de clinch, doordat hij in één van zijn 50 stellingen verkondigde, dat het ongeoorloofd was de macht van de koning in regeringsaangelegenheden te laten inperken door de Staten-Generaal en doordat hij verschoond wenste te blijven van diens aanbeveling 'om met geen obscurantismus en despotismus voor de dag te komen, zoals Da Costa in zijn laatste drie theses gedaan heeft'.[548] En met Bilderdijk botste hij op ondergeschikte punten over het juist gebruik van historisch materiaal, wat na zijn promotie verkeerd uitpakte, toen hijzelf volgens zijn critici grote gelijkenis met het 'addergif uit een venijnige bron' vertoonde, met welke laatste vindplaats zijn leermeester werd bedoeld.[549] Da Costa vreesde, dat zijn jongere vriend op diens taalgebruik zou worden afgerekend, waarom hij de correctie van het Latijnse proefschrift, *De Guglielmi I*, geheel voor zijn rekening had genomen. Zenuwachtig, maar goed voorbereid wachtte Dirk van Hogendorp de 26e januari 1822 af, ervan overtuigd dat zijn omkering van Kempers stellingen over Van Oldenbarnevelt (géén waar sieraad voor het vaderland, maar schuldig en

terecht veroordeeld), de gebroeders De Witt (géén voorbeelden voor de Nederlandse jeugd, maar pardonnabel door het grauw vermoord) en prins Willem I (géén onrechtmatige soeverein, maar als prins in plaats van stadhouder gerechtigd tegen de koning van Spanje in opstand te komen en als voorvechter van de vrijheid van godsdienst een onbeperkt gezag genietend, dat noch door de Staten-Generaal, noch door welke landsadvocaat of raadpensionaris dan ook mocht worden betwist) veel stof zou doen opwaaien. Met verwondering volgde hij de discussie tussen zijn oudere broer en Da Costa over hun maatschappelijke inzetbaarheid. Hij was bezig een goed heenkomen uit Leiden te zoeken, terwijl zij geen duidelijk zicht op hun toekomstige loopbaan hadden. Da Costa dacht er zelfs over een betrekking als hoogleraar in de door hem ontvluchte stad te aanvaarden. Willem van Hogendorp was het met hem eens, dat de advocatuur hun beider roeping niet was: 'Onze advocatuur, mijn vriend, is toch een armzalig uitzicht en met onze arme Leidse academie staat het zo geschapen dat, als ze ú niet krijgt, zij zich na herhaald mislukte aanzoeken zal moeten tevreden stellen met een of andere vink die de katheder van Hemsterhuis en Ruhnkenius zal beklimmen.'[550] Da Costa was het met hem eens, dat gegeven alle deining zijn kans op een hoogleraarschap in Leiden nihil was: 'Ik geef u toe, dat de praktijk al bitter weinig belooft, maar betere uitzichten heb ik niet en wil ik niet hebben, want ik vrees in betrekkingen te komen die mij mijn zelfheid, al ware het ook in het geringste, zouden doen verzaken. Weinig gelukkig in mijn positie, ik erken het, laat ik haar verbetering geheel aan God over en gedraag mij lijdend. Wie weet, hoe spoedig God mij tot zich zal roepen!'[551] Willem van Hogendorp reageerde minder passief op wat de toekomst hem zou brengen. Meer in lijn met de denkbeelden van zijn vader dan die van Bilderdijk keek hij met de ogen van een politicus naar de samenleving. Aan de fundamentele tegenstelling tussen arm en rijk viel niet te tornen, hoewel het streven naar minder ongelijkheid aanmoediging verdiende: 'Ik vraag voor het vervolg niet een behoedende maatregel tegen de armoede, maar ja, het maatschappelijk lichaam is voor het ogenblik zeer ziek, en ik erken de noodzakelijkheid van stellige maatregelen tegen de bestaande armoede.'[552] Hij ontwikkelde ideeën over de inrichting van een staat, die zeer modern aandoen en met 'neoliberalisme' en 'marktgericht denken' kunnen worden getypeerd, voordat het liberalisme zich als zodanig in de slagaders van de samenleving had kunnen nestelen: 'Neem de bestaande armoede weg, die voor een

groot deel geboren is uit de lange oorlogen en stremming van alle industrie, houd vrede daarbij, belast niet zwaarder dan nodig is, vooral belast niet de ene industrie ten koste van de andere, laat ze alle vrij en ik zeg het stout met onze voorvaderen, de armoede, of om het beter te zeggen, een vervallen tak van industrie zal zichzelf redden.'[553] Soms lijkt de tijd in die zin stil te staan, dat, niettegenstaande een reeks fenomenale ontdekkingen op deelterreinen van tal van wetenschappen, de samenleving op essentiële vragen nog steeds het antwoord schuldig moet blijven. Het was in de tijd van Bilderdijk voor de meeste mensen tobben op bijna elk gebied en geen socioloog of sociaal-econoom, zo vooruitstrevend als Willem van Hogendorp, vond ooit een structurele oplossing voor de armoede die toen of nu tot blijvende resultaten heeft geleid. Op vragen als: wat kan men kennen, wat is leven of de zin van het lijden, wat is de plaats van de mens letterlijk en eventueel figuurlijk in hogere en lagere sferen en wat is dood,-de lezer merkt vergenoegd op dat vragen naar het waarom der dingen hier niet worden gesteld, in afwachting van een algemeen geaccepteerde definitie van die dingen zelf-, valt nu geen beter of minder omstreden antwoord te geven dan twee eeuwen geleden. Hoe pover steekt, wat historisch de moeite van het vertellen waard is, af tegen de onthulling van de waarheid die het antwoord op voornoemde vragen zou bevatten! Maar dit zij niet meer dan een terzijde.

Willem van Hogendorp heeft de promotie van zijn jongere broer gedetailleerd verslagen voor Da Costa, die daarbij op 28 januari 1822 niet aanwezig kon zijn. Het Groot Auditorium van het Academiegebouw was afgeladen vol, Bilderdijk zat naast de promovendus. Willem was diep onder de indruk van de ernst en kalmte van zijn broer, het gemak waarmee hij in het Latijn oreerde en zijn stellingen verdedigde: 'Wijt het aan geen broederlijke vooringenomenheid, wanneer ik u zeg, dat zijn defensie boven alles wat u er zich van kunt voorstellen, briljant is geweest.'[554] Groen van Prinsterer en Rau traden als opponenten op, van wie de laatste 'het erop toegelegd had om Siegenbeek eens zijn 'juvenes imberbes' betaald te zetten'.[555] Siegenbeek en Kemper hielden zich koest, hetzij omdat zij uit beleefdheid niet wilden opponeren tegen een zoon van Gijsbert Karel van Hogendorp, hetzij omdat zij tienmaal van mening waren veranderd, of zij wel zouden opponeren of niet. 'In het geheel is de factie verlegen, hoe te handelen,' stelde Dirk van Hogendorp na afloop van de zitting vast, maar dat gold niet voor het huismagazijn der liberalen, de *Arnhemsche Courant*, waarin op 19

maart 1822 de 'Domperrubriek' werd geopend.[556] Met behulp van een domper (een meestal koperen kapje aan een stok) dooft men het licht van kaarsen, inclusief het licht der wetenschap of dat van de Verlichting zelf: 'Te Leiden naast de tempel der Verlichting is de fabriek van de domper opgezet.'[557] Met die 'domper' (in dit verband gemakkelijk te associëren met een rare snuiter) werd Bilderdijk bedoeld, wiens 'school' zich met een fabriek liet vergelijken. Welk ander beeld had men zich ten nutte kunnen maken, indien men met meer oog voor productie dan vijandelijkheden het tot dan toe gebruikelijke 'kamp' en 'gelederen' met een industrieel sausje zou willen overgieten? De strekking van menige Leidse dissertatie werd in de 'Domperrubriek' gewraakt, zodra men er de hand van de domper in herkende. Aan een plaatselijk conflict werd ineens landelijk ruchtbaarheid gegeven, zonder dat de domper er de hand in had gehad. In plaats van braaf verslag uit te brengen over de betekenis van een Nederduits gedicht, *Natuurkunde des heelals door broeder Gheraert*, zoals hij een paar maanden geleden voor de *Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* gedaan had, moest Bilderdijk zich thans bezinnen op de gevolgen van zijn politieke en godsdienstige stellingname. Te zijner verdediging publiceerden vrienden van Dirk van Hogendorp *De eer van Leidens hogeschool in Mr. W. Bilderdijk verkeerdelijk aangerand*, met als ondertitel *Zijn gevoelens ten onrechte voor verderfelijk uitgekreten*. Bilderdijk zelf hield zich voorlopig stil, al schreef hij zijn frustraties in niet voor publicatie bestemde schelddichten van zich af. Zo mat hij Van der Palm een 'duiv'lenlach op het huich'lend aangezicht' aan, noemde hem een 'tijdslaaf zonder eer, steeds draaiend naar den wind', zette hij Siegenbeek als 'het spellersbaasje' neer en benoemde hij Kinker tot 'baas in het verlichtersgild' met diens 'verdorven hart en dom vooroordeel'.[558] In het eigen kamp waren de gelederen allesbehalve gesloten, want Willem van Hogendorps meer liberale visie botste met die van zijn oude leermeester. Benoemd tot commies in de Raad van State werd Willem belast met het secretariaat van een speciale commissie voor het armenwezen, die onder leiding van prins Frederik onderzocht, wat er aan het probleem van de armoede kon worden gedaan. Op 18 februari 1822 schreef hij aan Da Costa: 'Bilderdijk haat zo cordiaal al wat de naam van verbetering draagt, dat hij mij te Leiden de laatste keer voorkwam mij mijn betrekking bij het armenwezen niet te kunnen vergeven. Hij was tenminste zo koel als ijs.'[559] Hoe geëscaleerd de verhoudingen tus-

sen liberalen en conservatieven in Nederland waren, blijkt uit de ervaring die Willem van Hogendorp toen opdeed: zelfs zijn eigen broer beschouwde zijn werkzaamheden ter bestrijding van de armoede als het werk van de duivel. De van God gegeven ongelijkheid diende men niet principieel te bestrijden, het verschil tussen arm en rijk moest in stand blijven, maar de ergste uitwassen van de armoede mochten wel langs charitatieve weg worden bestreden. Dirk van Hogendorp bleek 'rechter' in de leer te zijn dan zijn broer, want afgezien van zijn afkeer van het gelijkheidsideaal weigerde hij een eed op de grondwet af te leggen, waardoor ook híj na zijn studententijd in sociaal opzicht zijn draai niet kon vinden. Tot 1830 sloot hij zichzelf van ambten uit, tot verdriet van zijn vader, waarna hij uiteindelijk raadsheer in het Provinciaal Gerechtshof van Zuid-Holland werd.

In de *Arnhemse Courant* werd Van der Palm geroemd als het 'toonbeeld van onze onverbasterde beschaving' en Bilderdijk met een nachtblaker vergeleken, die van koper, blik of tin gemaakt had kunnen zijn, in elk geval niet van het materiaal dat men in zedelijk opzicht een hoogstaande kwaliteit toedichtte.[560] Men had hem ook met een kapstok kunnen vergelijken, onder verwijzing naar voornoemde domper, waaraan men vervolgens naar hartenlust abjecte denkbeelden zou kunnen ophangen. Er werd met hem gesold in publieke debatten, wat hij zich, na het eerst in alle toonaarden ontkend te hebben, toch begon aan te trekken. Hij verwachtte nu spoedig stopzetting van zijn koninklijk pensioen en verbanning uit het vaderland, maar bleef voor oog en oor onverschrokken tegen nieuwlichters te keer gaan: 'Komt, wendt de boze muil op mij, die 't scheurziek wolfsgebit uw kaken uit zal breken.'[561]Toen hem werd gevraagd een bijdrage aan Ananias Ashers *Gedenkschrift over de afval der christelijke kerk in onze dagen* (1822) te leveren, stemde hij daarin toe. Samen met dominee Schotsman wenste hij geen duimbreed te wijken voor het 'vijandelijke gruwelrot' van heidenen en sofisten:

> Ja, Schotsman, staan wij pal. Bij Jezus kruis gebogen,
> Verachten wij de wrok van Heiden en Sofist,
> Wier wijsheid dwaasheid is en loos verniste logen,
> En vrucht'loos ons de zoen in 's Heilands bloed betwist.[562]

Maar het gemak waarmee hij zich met Schotsman verstond, kreeg een gevoelige knauw, toen deze in het begin van 1822 op 67-jarige leeftijd

overleed aan de gevolgen van een 'stikzinking'.[563] Bilderdijk wijdde een lijkzang aan hem, waarin hij in hem vooral een moedig slachtoffer der volkswoede herkende:

> Oprechte Herder, die bij 't reut'lend wolfsgehuil
> De u toebetrouwde Kooi verdedigde en behoedde,
> En d'aanblik door dorst staan van d'opgesperde muil,
> Der tot verderf en moord steeds afgerichte woede![564]

Hij had hem zo 'naar aardrijks duistere schoot' willen volgen, miserabel als hij er ook zelf aan toe was.[565] Voor de buitenwereld deed hij het voorkomen, alsof er geen tweedracht onder de Leidse hoogleraren heerste. Aan Hendrik Klijn schreef hij op 21 februari: 'Ware Amsterdam nabij, ik kwam er enige bezoeken doen en één der eerste zou bij u zijn. Maar er zou een geweldige zweepslag voor nodig zijn om het neergezegen vrachtpaard tot zover op te drijven en in beweging te brengen. Komt u van uw kant in Leiden, vergeet dan niet dat ik vlak tegenover onze vriend Kemper woon.'[566] Met zijn afkeer van regenten scheen hij niet goed te begrijpen, wat David van Lennep en Kemper achter zijn rug om met Falck bekokstoofden, in wie hij na diens rondleiding in Brunswijk eveneens alle vertrouwen behield. Van zulke problemen met de overheid had Feith geen last, wiens situatie overigens veel overeenkomst met die van Bilderdijk vertoonde, want ook zijn gezondheid liet veel te wensen over: 'Mijn gezondheid is deze winter ellendig. Mijn 70^{e} jaar kondigt zich met zeer veel corrupties aan. Voorleden winter kon ik tenminste met de koets van warme kamer naar warme kamer nog eens uitgaan. Nu ben ik geheel aan het hoekje van mijn haard geboeid en lijd veel aan reumatische pijnen op de borst. 's Zomers ben ik nog wat, maar 's winters wordt het hoe langer hoe krukkiger. Nu, mijn tijd is ook voorbij.'[567] Het was zo'n nat voorjaar, dat Staring zich daarover op 23 maart bij Feith beklaagde: 'Blijft het aanhoudend zo nat, dan raak ik misschien met de Wildenborch vlot, drijf de IJssel af en kom door het nieuwe kanaal voor Zwolle te land.'[568] Zelfs de uitgeversperikelen van Feith leken op die van Bilderdijk, als men *De ziekte der geleerden* tenminste zou vervangen door *Thirsa*. De uitgever die zij niet echt behulpzaam konden zijn, was in beide gevallen Immerzeel: 'Hoe het met *Thirsa* zit, weet ik niet, en ik voel met u, dat het zeer moeilijk is, vooral voor iemand die op de kopie speculeert, om het gewaar te worden. Ik heb er Van Stegeren naar gevraagd, maar die wist

het ook niet. Ik heb hem toen verzocht om aan de Erven Allart eens eenvoudig te schrijven, dat hij een 'Thirsa' nodig had en bij wie hij zich moest adresseren om die te verkrijgen?'[569] Na de dood van Schotsman werd Bilderdijk de rol van een hervormer opgedrongen, een leider, die de rol van de protestantse orthodoxie vorm zou kunnen geven tegen de liberale tendensen van de tijd. Hij zou het evenwicht tussen een leerstellige geloofsverkondiging en persoonlijk gebed, tussen het geloof in een bijzondere in plaats van algemene voorzienigheid en, wat men tegenwoordig noemt, de 'maakbaarheid' van de samenleving moeten herstellen. Een van degenen die hem daarover polsten was P.J. baron van Zuylen van Nyevelt aan wie hij op 14 april berichtte zo'n rol niet te kunnen en willen spelen: 'Ik voel mij de man niet, die als zodanig met buitengewone gaven van omhoog bevoorrecht zou zijn, maar een eenvoudig (ofschoon ijverig) christen, die aan zijn eigen akker inwendig rijkelijk te wieden vindt, dagelijks om vermeerdering en versterking van geloof moet smeken, en zijn zaligheid aldus (zoals de apostel zegt) met angst en beven moet uitwerken.'[570] Hij beschouwde zijn christelijk fatalisme als een onvervreemdbare eigenschap van zichzelf: 'Nooit was ik onderneemziek, maar volgde, in geheel mijn levensloop, de wenkende hand van God.'[571]

Wie zich zo 'lijdelijk' in plaats van 'dadelijk' opstelt, zou zich volgens de verwachting terughoudend in conflicten moeten opstellen, maar dat deed Bilderdijk niet. Toen Wiselius hem op 10 mei 1822 vroeg, of men wegens de niet aflatende strijd om orthodoxie 'het borrelend en bobbelend schuim, dat overal boven wil drijven' met rust moest laten, antwoordde hij: 'Ja, omdat het uitgisten moet, opdat de wijn eenmaal klaar en krachtig en duurzaam moge worden, mits het ons niet in het aangezicht spat of door de te sterke walm zou verstikken.'[572] In dat laatste geval was dus een krachtig optreden gewenst, maar een pleidooi daarvoor ging van *Overwegingen* vergezeld, een filosofische beschouwing over de eenheid, die het innemen van elk standpunt voor of tegen iets reduceerde tot een overbodigheid (fatalisme ten top, zou men ook kunnen zeggen): 'Onze denkvorm bedriegt ons in zoverre, dat wij geen stellig van een ontkennend denkbeeld kunnen onderscheiden, en dit is natuurlijk, want alle gewaarwording is in zichzelf stellig. Zo noemen wij bijvoorbeeld oneindigheid iets ontkennends, hoewel het juist stellig is. Eindigheid is ontkennend. En zo is het ook met het denkbeeld van één of eenheid. Men houdt het voor stellig en merkt het aan als het beginsel van de meerderheid. Zo is het niet. Wij komen

tot het denkbeeld van één niet anders dan door afzondering, afscheiding, en het is loutere ontkenning van de meerderheid waarvan het gevoel ons aankleeft, juist omdat er geen eenheid meer in ons is, omdat wij God hebben verloren.'[573] Wat zou men zich midden in zo'n filosofisch en theologisch ratjetoe van standpunten en gevoelens nog om zijn eigen standpunten en gevoelens bekommeren? Is de behoefte aan harmonie niet het overwegende gevoel, op grond waarvan men zich het best van alles wat naar tweedracht zweemt, kan onthouden? Bilderdijk hinkte op twee gedachten, wilde enerzijds niets doen of zeggen wat de onderlinge verdeeldheid aanwakkerde, maar verkondigde anderzijds zulke scherpe meningen, dat hij menigeen tegen zich in het harnas joeg. En ook daarvoor beschikte hij over een theorie, want wraakzucht achtte hij 'een ons ingeschapen en op zichzelf heilzaam en noodzakelijk middel tot behoud des mensdoms'.[574] Misschien dacht hij daarbij aan de God van het Oude Testament, wiens rol hij in moderne tijden (zonder zich iets te verbeelden natuurlijk) spelen mocht. Zo bezien was schelden als een uiting van wraakzucht geoorloofd, hoewel men beter zijn mond kon houden. In gematigde vorm, het geven van een weerwoord, had hij zich altijd gedrongen gevoeld een ander van repliek te dienen, maar meer dan eens had hij de grenzen van het betamelijke overschreden: 'Er is in zijn polemiek geen schaduw van waardigheid. In plaats van zich boven de vulgariteiten van de partijgeest te verheffen, daalt hij er onophoudelijk zelf toe af. Wordt er geschuimbekt, hij schuimbekt mee en terug. Hij spreekt over de dingen van de moderne tijd met dezelfde hinderlijke minachting en domme miskenning als waarmee de mannen der Verlichting weleer over triniteit en satisfactie spraken.'[575] Men kan Busken Huet die hier aan het woord is, geen ongelijk geven, zij het dat men Bilderdijk niet voor een obscurantist mag houden, een man die, *omdat* hij niets van de Verlichting wilde weten, de duistere kanten van zichzelf uitvergrootte en razend en tierend zijn hart luchtte over wat hem niet beviel. Het tegendeel was waar, zoals Allard Pierson in *Oudere tijdgenooten* probeerde aan te tonen. Bilderdijk voelde zich thuis in een bovennatuurlijke wereld, als niets anders geschikt voor de ziel, 'bovennatuurlijk in haar oorsprong', en 'dat inzicht bepaalde de richting en de werkzaamheid van zijn geest. Het moest hem in botsing brengen met de wetenschappelijke machten van zijn tijd. Noch in het calvinisme, met zijn gehoorzaamheid aan de Schrift als grondslag van het godsdienstig leven, noch in dat protestantisme, dat de godsdienstige waarheid bewijsbaar achtte, noch in de

rationele methode van onderzoek, kon Bilderdijk zich thuis voelen. Van hetgeen men verstandelijke en wetenschappelijke ontwikkeling heet, kon hij niets verwachten dat verder reikte dan deze voorbijgaande orde van zaken. Men zag dit aan voor obscurantisme. Zonder grond. Hij verlangde naar licht even goed als de vrienden der vooruitgang, maar hij verwachtte het niet uit dezelfde bron: hij, ook van intuitie en inspiratie, zij, alleen van inductie en rede. Vandaar de verwijdering.'[576] Zo kan men naar een verklaring zoeken voor de heftigheid van Bilderdijks uitvallen zonder die goed te praten. Dat laatste doet men, wanneer men na lezing van bijvoorbeeld een schelddicht op Van der Palm tot de slotsom komt, dat het allemaal wel meeviel of niet zo gemeen bedoeld was: 'Bilderdijks versje is als een soort van gedestilleerde absint. Verdun deze kwintessens, leng haar met de nodige waterdelen aan, maak haar in één woord drinkbaar, en wanneer gij aldus, met of zonder verdere beeldspraak, het menselijke zult hebben gesteld in de plaats van het diabolische, de karakterloosheid in de plaats der schande, de hoveling in de plaats van de huichelaar, zal op de donkere achtergrond van het dichterlijk fantasiebeeld de historische figuur naar waarheid uitkomen.'[577] Met deze al te toegeeflijke opstelling weersprak Busken Huet zijn eigen negatieve kwalificaties van Bilderdijks manie om met nog meer verbaal geweld dan tegen hem gebruikt was, een tegenstander het zwijgen op te leggen.

In het voor- en najaar van 1822 kwamen het eerste en tweede deel van *Krekelzangen* uit, waarin Bilderdijk zich volgens zijn critici als een notoire obscurantist liet kennen. Niet alleen was hij tegen de Verlichting, waardoor hij wel in dienst van de vorst der duisternis moest staan, maar ook rakelde hij in meer dan één opzicht oude twistpunten op, zoals in *Prins Maurits*, over het dwangjuk van De Witt en Van Oldenbarnevelt dat door één en hetzelfde hart wordt 'verfoeid, dat prijs op vrede stelt'.[578] Hoe weinig was er sinds zijn jeugd veranderd, dat hij in zijn nadagen met dezelfde politieke twisten werd geconfronteerd als toen vrijkorpsisten hem hadden willen vermoorden:

> Zij zal eens slijten, wil ik hopen,
> Al is die paroxismus fel.
> Een dolle hond wordt licht verzopen,
> Bij mensen hoopt men op herstel.[579]

Dat hij zich hier als de vermoorde onschuld voordeed, namen zijn critici hem extra kwalijk. In *'t Vorschgekwaak* bepleitte hij de hereniging van kerk en staat, die één heiligdom dienden te vormen.[580] Evenals de scheiding der drie machten was de scheiding van kerk en staat volgens hem een probaat middel om de 'burgerstaat' in een 'permanente burgeroorlog' te doen verkeren.[581] Het 'droit divin' had voor eenheid in het land moeten zorgen, maar was door de nieuwe grondwet ernstig aangetast: 'Wie die allerwaarachtigste thesis Majestas a Deo voor een scholastieke gril houdt, is of een ezel of een booswicht, tenzij hij, in de maalstroom van hedendaagse paralogismen en verwarde begrippen weggesleept, anderen napraat zonder gevoel voor wat hij zegt en blindelings in verba magistri* zweert. En dit is thans algemeen het geval.'[582] Later zou hij om zijn pleidooi voor staatkundige eenheid kracht bij te zetten het beeld van een 'vaatgestel' naast dat van een 'spier- en zenuwgestel' gebruiken: trias politica kon evenmin goed functioneren in een staat, als een afzonderlijk 'gestel' in het menselijk lichaam.[583] Hoewel hij een fervent tegenstander van zulke denkbeelden was, waardeerde Kinker *'t Vorschgekwaak* als 'een meesterstuk van dichterlijke razernij'.[584] Maar de meeste critici hadden voor de *Krekelzangen* geen goed woord over. Zij zagen er retrospectief een tegenhanger van Da Costa's *Bezwaren tegen de geest der eeuw* in, en veroordeelden, ja, verfoeiden in de dichter 'van weinig treffends, dat hij in een land van rust en vrede zonder ophouden de rust trachtte te verstoren en het zaad van wantrouwen en tweedracht strooide'.[585] De ontluistering van Bilderdijk had zich volgens hen ingezet, nu 'de zwartste nevelen van ontevredenheid, wrevel en haat' uit de bladzijdes van deze bundel opstegen.[586] 'Weinig treffends?' zo vroeg Willem de Clercq zich af. 'Er is hier en daar veel treffends, maar ook zóveel wat slechts de verlenging van Bilderdijks individualiteit is, dat het bijna alleen voor het oogmerk om hem meer te kennen genoegen kan doen.'[587] De Clercq vond de 'krekelzangen' te cynisch om hardop in gezelschap van vrouwen te worden voorgelezen. Indachtig *'t Vorschgekwaak* zag hij zijn landgenoten onbehouwen sprongen maken die weinig overeenkomst met de gedachtesprongen van Bilderdijk vertoonden, maar als mennoniet had hij zijn eigen gedachten over de ideale inrichting van een staat. Hij stond gereserveerd tegenover de dichter van opruiende verzen, wie een criticus van het *Letterkundig Magazijn* van verre toeriep: "Waak over uzelf! Liefdeloos veroordelen strijdt met de ware

* (bij) de woorden van de meester

godsdienst en het evangelie."[588] Bilderdijk stuurde aan hem een exemplaar van *Krekelzangen*, evenals aan Jeronimo de Vries met ongeveer dezelfde, van een zeker voorbehoud getuigende tekst, omdat hij wel wist dat zij deels afwijzend op de inhoud zouden reageren: 'Indien u het grelle, scherpe, piepende gezang van een krekel in uw oren kunt verdragen, ziedaar een proefje ervan. Zo niet, trap het beestje dood en het zal stom zijn. En wilt u ook dit niet, troost u er dan mee dat het haast uitgepiept zal hebben.'[589] De dubbele betekenis van 'uitpiepen' had hem op de gedachte gebracht zijn bundel 'krekelzangen' te noemen.

Bij de viering van hun eenjarig huwelijk in de zomer van 1822 brachten de Da Costa's een bezoek aan Bilderdijk, die bij deze gelegenheid een toost uitbracht onder verwijzing naar zijn nieuwste dichtbundel. "Ja, ik heb in u een zoon hervonden!" zei hij, zijn eigen 'piepen' toetsend aan diens 'stoute toon'.[590] Evenals veel critici stelden Bilderdijks jongste biografen vast: 'Net als zijn leerlingen verdedigde hij de Synode van Dordrecht, verheerlijkte hij het huis Oranje, vergoelijkte hij de dood van De Witten en Van Oldenbarnevelt en hekelde hij de heersende geest der eeuw.'[591] Maar zoals uit zijn toost blijkt, rees Da Costa's ster en deed hijzelf een stapje terug. Hij voorzag het tweede deel van *Krekelzangen* van een opdracht om de omkering van hun rol aan zijn lezers duidelijk te maken:

> Ja, zinkt mijn avond in de kimmen,
> Ik zie uw heerlijke uchtend klimmen.[592]

Voortaan was Da Costa een leermeester die hem inspireerde en hij een kwekeling die van nuttige informatie werd voorzien om hun gezamenlijke strijd tegen de 'ongodisten' te doen welslagen. Zijn vrouw versterkte in poëtisch opzicht hun gelederen, want zij beschikte over het soort genie waarvan de bron 'niet in een opgehevelde verbeelding zit, die zich uitdampt'.[593] Zo verdeelde hij in poëtisch en ander opzicht hun rollen voor de komende tijd. Werd hij op een onaangename wijze herinnerd aan de weerstanden die hij in de samenleving opriep, dan trachtte hij veeleer gelaten dan strijdbaar te reageren. Narren moesten nu eenmaal hun bellen laten rinkelen, daar hielp niets tegen.[594] Loots was zo'n nar, die zich geroepen voelde voor de Amsterdamse afdeling van de *Hollandse Maatschappij van fraaie kunsten en wetenschappen* een pleidooi tegen de erfzonde en voor verdraagzaamheid

te houden. De ondertitel van zijn voordracht had 'een tirade tegen Bilderdijk' kunnen luiden, tegen wie hij door Siegenbeek was opgestookt. Zo gelaten was het lijdend voorwerp van Loots' pleidooi nu ook weer niet, of hij liet zich onbewimpeld over hem uit: 'Wat nu die arme hals van een Loots betreft, die eenvoudig door anderen vooropgezet wordt om het spits af te bijten, och laat de man zijn rol spelen. Hij weet niet wat hij doet.'[595] Dit klonk gelaten, maar hij kon het niet laten hem in een brief aan Wiselius zo negatief te typeren: 'Onbeschaafd, ontbloot van kennis en dom van verstand, is hij de speelpop van wie hem opwinden. Bovendien heeft hij, als gemene kerel zonder geboorte of opvoeding, een woedende nijd tegen en zucht tot vernedering van ieder fatsoenlijk man.'[596] Siegenbeek had beloofd de gedichten van Loots te zullen corrigeren, die op zijn beurt iets voor zijn Leidse compatriot wilde terugdoen. De kinderachtigste kinnesinne maakte zich soms van Bilderdijk meester, die dit soort incidenten met het geheugen van een olifant onthield om onverwachts toe te slaan. Zo laste hij in *Beginsels der woordvorsching* (1831) deze passage over Siegenbeek (die van Duitse afkomst was) in: 'Hij mag anderen zijn vervloekte mofferij in het oor feziken en daarbij van ezelenhoogmoed fonkelen, maar om apen Nederduits te leren weet hij er nog niet genoeg van.'[597] Zo'n woord als 'feziken' dat het midden houdt tussen 'fluisteren' en 'aan het oor zaniken' getuigt van een groot verbaal vermogen dat voor een betere zaak had kunnen worden ingezet. Marinus van Hattum onderzocht het handschrift van Bilderdijk in Suringars archief en bemerkte dat deze passage was weggelaten. Hij zag in de beslissing van de uitgever om dat te doen een barmhartige daad, let wel: niet barmhartig voor Siegenbeek, maar voor Bilderdijk.

Tussen het voor- en najaar van 1822, de verschijning van deel één en twee van de *Krekelzangen*, vormde de meerdaagse viering van Da Costa's huwelijk een hoogtepunt in het bestaan van Bilderdijk en zijn vrouw. Hij ontving zijn 'lieve kinderen' op grootse wijze, terwijl hem de middelen daarvoor schenen te ontbreken. Maar op zijn manier trad hij als een uiterst royale gastheer voor hen op, terwijl hij daarnaast en vrijwel gelijktijdig niet minder vrijgevig voor behoeftigen trachtte te zijn. Liefst drie voorbeelden kunnen illustreren, hoe hij zich het lot van minder bedeelden aantrok. Op de eerste plaats trachtte hij het lot van de nog altijd gegijzelde Kumpel te verbeteren, toen hem ter ore kwam, hoe slecht zijn oude vriend en latere plaaggeest door zijn ex-vrouw werd behandeld. Op 10 mei deed hij daarvoor een beroep op Wiselius,

anderen zodoende een inkijkje in zijn eigen financiële situatie gunnend: 'Nog iets over Kumpel! Zou men de man niet ergens in Gelderland of Overijssel kunnen besteden? Waarlijk, er is niets met hem te beginnen. U kent mijn toestand, maar f 100,- 's jaars van één of ander werkje dat ik van tijd tot tijd schrijf, zou (indien ik leve) iets kunnen toebrengen om hem te bezorgen. Zelf kan hij niets, ongelukkig, voor zichzelf en voor anderen gevaarlijk. Mij dunkt, het ware een christendaad, indien men zoiets tot stand kon brengen, door hem voor krankzinnig te doen verklaren, want inderdaad is hij dit. Maar *nolenti non fit beneficium**.'[598] Op de tweede plaats trachtte hij een zoon van zijn Joodse geldschieter Wolff uit de jaren 90 van de vorige eeuw vooruit te helpen, deels uit berouw over zijn eigen tekortkomingen, deels om zijn ex-vrouw af te troeven die volgens hem Wolff slecht had behandeld. Wegens 'betoonde braafheid', zo pleitte hij bij Falck, had deze zoon van Wolff misschien geen recht op een baan, maar kon hij er wel terecht voor in aanmerking komen.[599] Op de derde plaats getroostte hij zich moeite om een zekere Michiel de Haas iets toe te stoppen, die hem geld te leen had gevraagd. Nu begreep deze bedelaar een luide noch stille wenk, zodat Bilderdijk zich genoodzaakt voelde hem zijn eigen financiële perikelen uit te leggen: 'Spreek nooit van 'teruggeven'. Wie God in staat stelt om aan iemand te lenen, die stelt hij ook in staat om te geven, en wat is dit anders dan iets aan God die het gaf, teruggeven? Hiertoe ben ik ook bereid, wanneer ik iets zou hebben. Maar geloof mij, ik heb niet meer dan mijn behoefte in mijn omstandigheden volstrekt vordert. Ook dit is nog niets, men kan in die behoefte dikwijls iets bekrimpen en wie zou dit niet graag doen om zijn noodlijdende evenmens te helpen? Maar mijn toestand brengt met zich mee, dat ik nooit meer geld in huis heb dan van tijd tot tijd volstrekt nodig is. Onder deze schikking heb ik mij eenmaal gebracht en zij is mij heilzaam en billijk.'[600] De Haas had hem om slechts acht gulden gevraagd, waarop Bilderdijk mondeling afwijzend had gereageerd. Toen De Haas bleef aandringen, legde hij hem schriftelijk eerst het bezwaarlijke van diens verzoek uit: 'Ik neem u uw toevlucht tot mij niet kwalijk, maar, mijn lieve man, ik heb rust van geest nodig en uw klachten doorgrieven mij het hart, zonder enig nut voor u, en sinds lang leid ik een kluizenaarsleven zonder iemand te zien of te spreken, omdat mijn verzwakt hoofd het niet kan lijden. Ontzie dus mijn week en aandoenlijk ge-

* *er valt geen weldaad te verlenen aan wie niet wil*

stel.'[601] Vervolgens kwam hij alsnog met het gevraagde bedrag op de proppen: 'U vraagt mij acht gulden. Ik had ze niet, maar heb een gedeelte daarvan moeten lenen om ze uit te kunnen geven en gelukkig dat ik 't kon! Ziedaar dan dit geld. U vroeg het mij in naam van God. In die naam zend ik het u en Hij zegene u deze kleinigheid. 't Is het Zijne, het mijne niet. Dank Hem en niet mij. Maar ik bid u, pijnig mij niet meer met klachten over een leed dat ik niet wegnemen en zelfs veelal niet verzachten kan. Dit grieft mij boven alle verbeelding.'[602] Omdat hij zich over de geringe staat van zijn financiën schaamde, had hij zijn brief aan De Haas niet ondertekend: 'U kent mijn handschrift en dus behoeft mijn naam hier niet te worden bijgevoegd.'[603] Zijn ontbrekende handtekening maakte de inhoud van deze brief nog authentieker dan zij toch al was. Bilderdijk was dus eerder een te gevoelig man, wanneer een ander een beroep op hem deed, dan een toornig uit zijn werkzaamheden opgeschrikte figuur, die wereldvreemdheid voorwendde om niet te hoeven helpen.

Begin juli 1822 namen de Da Costa's hun intrek in De Gouden Leeuw te Leiden. Hanna da Costa was volgens Willem de Clercq 'klein van postuur, eenvoudig gekleed, met weinig uitgewerkte trekken' en bezat 'een zachte, zilverachtige stem, die haar geheel in volle waarde deed kennen'.[604] Ze moet sterk op Wilhelmine hebben geleken, van wie een soortgelijke beschrijving bestaat.[605] Beide vrouwen konden het goed met elkaar vinden, want 'een zeer zeldzame eenstemmigheid van denkwijze' vormde de basis van hun vriendschap.[606] Beiden beleefden de gezamenlijk doorgebrachte weken in juli als een droom, waaraan zelfs na het vertrek der beide Da Costa's geen einde was gekomen. Wilhelmine schreef, dat ze nog niet was ontwaakt 'uit de droom die ons gedurende uw verblijf hier als in een betere wereld had verplaatst'.[607] Ze wilde echter niet door Hanna 'moeder' worden genoemd en gaf als reden voor haar weigering op, dat ze met haar eigen moeder een slechte verstandhouding had gehad. Liever wilde ze haar 'vriendin' of 'zuster' zijn, die uitsluitend op grond van het nu eenmaal tussen hen bestaande leeftijdsverschil moederlijke gevoelens voor haar koesterde. Ze temperde aanvankelijk de hartelijke gevoelens van haar nieuwe vriendin, geschokt als ze was door de morele vrijheid waarmee Hanna zich niet klakkeloos leek te schikken naar de grillen van haar man. Op 9 juli, twee dagen vóór de officiële viering van het huwelijksfeest, voegde Willem de Clercq zich bij hen, met medeweten en instemming zelfs van Hanna da Costa, terwijl Bilderdijk het goedkeurde

dat hun schriftelijke kennismaking een lichamelijk vervolg zou krijgen. Dat eerste bezoek droeg een geforceerd karakter en was uitsluitend te danken aan de vriendschap tussen Isaäc da Costa en Willem de Clercq. Van zeer nabij had laatstgenoemde op 22 februari 1822 het overlijden van Daniël da Costa, de vader van de dichter, meegemaakt, delend in de als gevolg daarvan steeds meer toenemende behoefte van diens zoon om voor zijn christelijke geloofsovertuiging uit te komen. Misschien volgde hij wel met argusogen de begrafenisplechtigheden in huize Da Costa, want hoe redde zijn vriend zich als jood en christen uit de moeilijkheden die met een dubbele loyaliteit ten nauwste samenhingen? Alvorens het bezoek aan Bilderdijk te beschrijven, beschreef Willem de Clercq het bezoek dat hij als teken van medeleven aan Isaäc da Costa had gebracht: 'Ik deed een visite bij Da Costa, wiens vader gestorven was. Recht veel zou ik hierover ter neder kunnen schrijven. O, hij had veel beter, veel treffender gehandeld, dan ik bij mijn moeder. Met de joodse plechtigheden had hij zich in de geest verenigd en eer de laatste druppel wijn zijn vader ter lafenis was gegeven, de zegen des christendoms over hem uitgesproken. Als christen erkende hij in de joodse gebeden, die bij het doodsbed werden uitgesproken, de ware geest van het christendom, en zelfs het heerlijke: *in uw handen beveel ik mijn geest*. Toen nu de laatste adem was uitgeblazen, kwam de rabbi tot al de leden van het eerste bloed, en sneed hun een gedeelte der klederen open als teken van de oude, oosterse toon der droefheid, die zich bij de Hoogduitse joden met grote onstuimigheid uit. Maar nog meer heerst bij de oosterling het denkbeeld van droefheid, zelfs aan wanhoop grenzend, bij dood en schijnbare vernietiging. Nu heerst de toon van de bitterste rouw in het gehele huis. Aan geen wereldse zaken wordt gedacht. De gescheurde klederen worden gedragen, gedurende de treurdagen, die tot aan de sabbat duren, wanneer de rabbi zelf de klederen doet verwisselen. Deze klederen mogen tot op de dag der begrafenis, die binnen één of twee dagen volgt, niet gewisseld worden.'[608] De twee vrienden lieten elkaar steeds meer in hun eigen wereld toe, wat Willem de Clercq dit inzicht in de geestesgesteldheid van Da Costa bood: 'Hij is niet gelukkig, tenminste hij gelooft het niet te zijn. Als hij op dit kapittel komt, schijnt de diepste melancholie zijn trekken te bezielen, en hij verklaart bij alles wat hem heilig is, geen ogenblik gelukkig te zijn geweest in zijn gehele leven. Een

raadsel is en blijft de mens in alle omstandigheden.'[609] Hun vriendschap was des te opmerkelijker, omdat zij in politiek en godsdienstig opzicht met elkaar van mening verschilden.

Als mennoniet was Willem de Clercq meer in het te vestigen koninkrijk van de Messias geïnteresseerd, het met geen wapens te verdedigen Vrederijk, dan in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. Waarom zou Willem I een koning bij de gratie Gods zijn? Maakte het 'droit divin' hem oppermachtig volgens Gods wil? Daarover had hij grote twijfels die hij voor Da Costa niet verborg: 'Letterkundig zou ik dagen met hem kunnen redeneren, maar zijn denkbeeld over de oppermacht des konings bevalt mij in het geheel niet. Hoe, wij zouden dan alle hun caprices moeten eerbiedigen, omdat eens de koninklijke macht van de ouderlijke is afgestamd? Nee, dat gaat niet, dat is te erg. Maar anders, welk een schat van opmerkingen bezit niet Da Costa.'[610] Over de monarchie als zodanig zei hij later eens tegen zijn vriend: "Ik kan in het staatkundige geen vorm erkennen, die alleen onfeilbaar is, ik kan in het recht van possessie geen onmiddellijke afschaduwing van Gods wil, noch in de troon een onwraakbaar recht zien... Hij, wiens koninkrijk niet van deze wereld is, lichte mij voor. Hij voerde ons tot elkaar, Hij maakte uw vriendschap tot een der verrukkelijkste gevoelens van mijn leven, maar dit gevoel zelf zou ontheiligd worden, zo ik voorgaf, met een systeem ingenomen te zijn, dat ik niet kan aanhangen."[611] Hij was het dus met een kerngedachte van Bilderdijk en diens kwekeling niet eens en toch vormden bespiegelingen over de persoonlijke bekering tot het christendom en de aanstaande doop van Da Costa een stevige basis voor hun vriendschap. In godsdienstig opzicht waren zij het evenmin eens, want in de aloude discussie tussen gomaristen en arminianen, preciezen en rekkelijken, koos hij partij voor de arminianen: 'Nu ontstaat de vraag: heeft God het kwade gewild? Ja, zegt Gomarus, Hij heeft dat geopenbaard, en ook de zonde werkt zonder zich zulks bewust te zijn, naar Zijn wil. Nee, zegt Arminius: God heeft het voorzien. Door zijn genade alleen, niet door verdienste kunnen wij zalig worden. Maar dat wij die genade aannemen, dat staat bij ons. Ziedaar dus een beginsel van ketterij, van weinig belang zo het scheen in het eerst, maar daarin belangrijk, daar alles wat afval is, steeds een helling tot verdere afval heeft, gelijk de natuur ons in de avalanches daarvan een voorbeeld geeft. Het gehele stelsel van Arminius bevalt ons beter, komt ons natuurlijker voor, daar het onze

zwakheid tegemoet schijnt te komen en in ons oog God niet onrechtvaardig doet zijn.'[612] In strijd met een tweede kerngedachte van Bilderdijk en diens kwekeling bleek Willem de Clercq er dus remonstrantse opvattingen op na te houden, waardoor met des te meer klem de vraag rijst waarop hun aller vriendschap eigenlijk berustte. Men zou in De Clercq, evenals in Valckenaer, een meegaande aard kunnen ontdekken, die Bilderdijk ervan weerhield op het scherpst van de snede met hen te discussiëren. In eigen kring was hij geen 'Prinzipienreiter' die, altijd even hoog te paard gezeten, alle aandacht naar zich toetrok. Integendeel, hij zocht die aandacht niet en lokte zelfs de bescherming van andersdenkenden uit, alsof niet zíj, maar híj in de verdrukking zat. Een meegaande aard en ridderlijke gevoelens, gevoegd bij een aan het zwartgallige grenzende melancholie, kan de vriendschap tussen hun drieën verklaren. Allard Pierson, de bezorger van De Clercq's dagboek, verwoordde het zo: 'Uit alles blijkt dat de Clercq een meegaande, maar tevens dat hij een edelmoedige natuur was. Hij klaagde voortdurend over zijn mensenvrees. Hadden Bilderdijk en Da Costa, die hij zo hartelijk liefhad, niet, wegens hun gevoelens, aan smaad en onwaardige verguizing blootgestaan,-het zou de Clercq wellicht altijd aan de kracht hebben ontbroken om de openbare mening te trotseren, en zich openlijk aan hun zijde te scharen. Liefst, en zijn natuurlijke inspraak volgend, verwekte hij geen opzien.'[613] Bilderdijk verwekte juist graag opzien, zij het niet in eigen kring. Maar weer is hier een voorschot op de tijd genomen, want al had De Clercq schriftelijk contact met hem opgenomen over een prijsvraag van de Tweede Klasse van het Koninklijk Instituut, zijn eerste bezoek zou hij pas op 9 juli 1822 aan Bilderdijk brengen. Zijn uitgangspositie kan door zo'n vergrijp tegen de chronologie des te duidelijker zijn geworden, evenals de 'couleur locale', bestaande uit Amsterdamse rouwtaferelen, in de breedte een uitbreiding van en aanvulling op zijn Leidse avontuur inhoudt.

Banger voor Bilderdijk dan voor de koning toog Willem de Clercq naar Leiden, als een grand seigneur die vooral niet op een Joodse marskramer wilde lijken. Die vergelijking zou men ongelukkig kunnen noemen, omdat het de viering van het eenjarig huwelijk van zijn joodse vriend betrof: 'Nog herinnerde ik mij de onaangename begroeting eens in de Academiestad ondervonden, en ik wilde dus niet als de Joodse wandelaar met pak en zak aankomen, maar nam een duur rijtuig bij de kastelein en reed omstreeks half negen naar Leiden, vond de Breestraat breed en zag de gouden leeuw schitteren. Ik stapte daar af en weldra

stond ik aan de nederige woning van Bilderdijk. Ik werd door Da Costa ingeleid, en beefde meer dan toen ik het verzoekschrift der Commissionairs aan zijne Majesteit hielp aanbieden. De ontvangst was deftig en beleefd.'[614] Men krijgt de indruk, dat hij blij was naar zijn logement te kunnen terugkeren, waar hij zich uitsluitend met Da Costa kon ophouden. Het uiterlijk van Bilderdijk stootte hem af, de tulband of Turkse wrong op diens hoofd was ter gelegenheid van hun ontvangst vervangen door een gewone pet: 'Bilderdijk ziet er niet eerbiedwekkend, maar enigszins afstotend uit. Een pruikje, sterk geprononceerde trekken, die met de rimpels inéén smelten, een pet op het hoofd, een pikante, doch geenszins meeslepende toon in zijn onderhoud... Ik had genoeg te doen met rond te zien, en Bilderdijk mijn naam mee te delen waarover hij filosofeerde. Aangenaam was het mij de seance ditmaal spoedig afgebroken te zien. Ik keerde met Da Costa naar De Gouden Leeuw terug. Wij hadden een recht genoeglijke avond. Een Franse buurman verzocht ons, zo hard niet te declameren, toen Da Costa mij zijn byroniaanse *Caïn* voorgalmde.'[615] De volgende dag leek een herhaling van de vorige te worden, totdat er iets gebeurde wat hun al te beleefde, zo niet afgemeten gesprekstoon ineens deed omslaan in zijn tegendeel: 'Deftig was de ontvangst in de kleine binnenkamer. Vervolgens in de zijkamer getreden, werd ik naast Bilderdijk gezet. Alles was beleefd, maar nog niet hartelijk, en de toon van Bilderdijk niet geschikt om een reactie uit te lokken. Een groot man tegen te spreken, was mijn wens niet. Alles bleef dus afgebroken. Bilderdijk toonde goede eetlust en was zeker niet het minst op zijn aise. Da Costa sprak geen woord. Door zijn voedstervader daarover ondervraagd, zei hij dat het hem niet paste in zijn meesters tegenwoordigheid te spreken. Dit gedrag kwam mij zo zonderling voor, dat het mij benauwde. Hoe, dacht ik, zal ik spreken! Opeens ontknoopt zich het raadsel. Nancy (mevrouw Da Costa) roept: "Lieve, lieve!" en op het ogenblik dat wij bezig waren de verdiensten van een pudding te appreciëren, zinkt zij in elkaar. Ik was ontzettend geschrokken, de goede mevrouw Bilderdijk niet minder. Da Costa was ten uiterste getroffen. Mevrouw Da Costa werd op de canapé gelegd en toen zag ik het hart van de te vaak als zonder gevoel uitgekreten man, zo duidelijk als ooit spreken. Zijn zorg voor de kleine geneeskundige hulp, zijn geruststellen van Da Costa, zijn geest van bedaardheid, die steeds heersend bleef, de zorg voor de goede Nancy, de verwijdering van Lodewijk, alles staat mij nog zo duidelijk voor de geest. God zij dank, alles was spoedig hersteld. Ik zie mevrouw Da

Costa uit de kamer geleid, mijzelf naast Bilderdijk aan tafel voor het ongebruikte dessert, dat de goede mevrouw Bilderdijk nog zoveel moeite had gekost. Nu was de slagboom verbroken. Ik kende Bilderdijk.'[616] Terwijl Da Costa zijn vrouw terugbracht naar De Gouden Leeuw, spraken de mannelijke achterblijvers met elkaar, alsof zij elkaar al jaren kenden. De Clercq had op het punt gestaan de ijzige sfeer te doorbreken met een geïmproviseerde voordracht, zoals hij dat wel vaker voor grote gezelschappen buitenshuis deed. Hij was de Willy Alfredo van zijn tijd, dat wil zeggen rijmde alles wat los en vast zat aan elkaar en liet zich zo heftig door zijn eigen voordracht meeslepen, dat hij na afloop vaak verdwaasd neerzeeg: 'Het spreekt vanzelf, dat slechts een verbazende kennis, langzaam vergaard en steeds zich uitbreidend en een niet minder verbazingwekkende vlugheid van opvatting en groepering der stof hem in staat konden stellen tot dit voor de vuist spreken in verzen. De rijke geest van deze improvisator omvatte het hoge en het lage: Leonidas en 'crême fouettée', ouderliefde en de haring, geschiedenis der wijsbegeerte en een kurk, Nebukadnezar, de Spaanse omwenteling, een parel en het buskruit. Toen dit talent zich voor het eerst in hem vertoonde, schrok zijn familie van de spanning en ontroering waarin de geest der poëzie haar priester bracht. Zijn Caroline viel hem om de hals: "Lieve Willem, doe dat nooit weer," een paar grootpapa's waarschuwden hem er zich niet aan over te geven, maar de bewondering behield tenslotte het veld.'[617] Gelukkig had hij dit paardenmiddel op de tweede dag van zijn bezoek aan Bilderdijk niet ter verbetering van de sfeer hoeven toe te passen.

De derde dag, 11 juli 1822, was het precies een jaar geleden dat de Da Costa's in het huwelijk waren getreden. Bilderdijk onthaalde hen op een etentje in De Gouden Leeuw, waarbij ook zijn Leidse uitgever Lucas Herdingh aanwezig was. De gasten moeten elkaar wenend in de armen gevallen zijn, nadat er tussen Isaäc da Costa, Bilderdijk en Willem de Clercq een wedstrijd in literaire bevlogenheid was gehouden. Laatstgenoemde noteerde in zijn dagboek: 'De volgende dag was het de eerste verjaring van Da Costa's huwelijksfeest. Wij vierden het met Bilderdijk en zijn vrouw in de zijkamer van De Gouden Leeuw. Het onderhoud was geestrijk en aangenaam. Op het dessert nam Bilderdijk de beker, die hij anders niet meer gewend is te vullen en stelde daarbij een toost op de gezondheid van zijn lieveling in, in woorden die waarachtig uit het hart vloten en op het hart werkten, gevolgd door een versje, zoals hij het noemde, waarin de gehele Bilderdijk ademde. Nu

volgde er een toneel van weemoed en aandoening tussen de vurig beminnende jongeling en de diep gevoelende grijsaard... Ik voelde poëzie in mijn gehele lichaam tintelen en een opeenhoping van gevoel die zich moest uitstorten. Het was dus geen genot van eigenliefde, dat ik gevoelde, maar waarachtige behoefte aan verlichting, toen ik opstond.'[618] Dat de pudding in kwestie een wortelpudding was, of dat Hanna da Costa volgens Jan ten Brink 'naar de zonderlinge gewoonte van die tijd' een zenuwtoeval had gekregen, is van minder belang dan dat men moet erkennen, dat Bilderdijk de kunst verstond om zich als gastheer beminnelijk te maken.[619] Kollewijn had het er moeilijk mee, niet met de lofprijzing op Wilhelmine door De Clercq, die haar kennelijk onder de indruk van de hem voorgeschotelde gerechten een 'heerlijke' vrouw vond, maar met de geestelijke ommezwaai van deze man, die tot voor kort als een buitenstaander in de kring van Bilderdijk bekendstond en door zijn joodse vriend nota bene was gewaarschuwd voor de zwakheden van zijn leermeester.[620] 'Ja,' merkte Kollewijn zuinigjes op, 'als Bilderdijk beminnelijke ogenblikken had, schijnt hij wel onweerstaanbaar te zijn geweest.'[621] Dat 'schijnt' schrijnt een beetje, maar kan toch niets afdoen aan de hartelijkheid van hun aller betrekkingen. Afgezien van een uitstekende persoonlijke verstandhouding die Bilderdijk toen met vrijwel alle mensen* had die hem na stonden, speelde ook het feit dat zij in maatschappelijk opzicht verschoppelingen waren een rol. Zij zochten en vonden bij elkaar de steun die zij nodig hadden om niet onder druk van de publieke opinie te bezwijken. Zo klaagde de *Arnhemsche Courant* in 1823 hen als dompers aan, wier manipulaties met het licht een heel volk in duisternis hulde. Hun goederen moesten verbeurd worden verklaard en zijzelf konden zich alleen nog maar redden van de publieke schande door zich officieel gek te laten verklaren.[622] Bijzonder onaangenaam werd Bilderdijk ook getroffen door de spot van een man als Kinker, die suggereerde dat hij een verkeerde invloed op jongeren uitoefende. Hij zou niet de inspirator, maar bewerker van hun bekering tot het christendom zijn. Nee, legde Bilderdijk aan zijn oudste vriend Gerrit Outhuys uit, toen dominee in Minnertsga, hij was geen christelijke Socrates, veeleer een werktuig in handen van God.[623] Hij hoopte misschien op veel bekerin-

* Met zijn broer Izaac had hij nog steeds ruzie over de inkomsten van het 'Backskoorke' en met zijn dochter Louise had hij geen contact meer, nadat ze tegen zijn advies in het huwelijk was getreden met dokter Burckhardt, die zijn heil bij vrouwen van minder allooi placht te zoeken.

gen van Joden in de omgeving van Leiden, maar als die uitbleven, zou God er wel een bedoeling mee hebben. Kinker sprak schamper van 'de bewonderenswaardige bekwaamheid en allerzeldzaamste talenten van Bilderdijk om een zo uitmuntend begaafde en als een tweede Johannes aan 's meesters mond hangende leerling als Da Costa tot zijn mystieke godsdienstleer over te halen en dat nog wel zonder de schijn te wekken hem tot een proseliet te willen maken.'[624] Dat hij met dit soort opmerkingen, lang na de dood van Bilderdijk, diens geestverwanten nog steeds in een hoek dreef, scheen Kinker niet te willen beseffen. Dat het Réveil zo'n grote opgang maakte, was mede te danken aan de kritiek die op de leermeester en zijn discipelen werd uitgeoefend, heftig en ongerechtvaardigd, voor zover niet hun politieke denkbeelden in twijfel werden getrokken, maar de eerlijkheid van hun godsdienstige overtuiging.

Een van de meest strijdbare jongeren uit de kring van Bilderdijk was Capadose, die zijn neef Isaäc da Costa in 1821 had gewaarschuwd voor de verleidingskunsten van hun leermeester. Het was dan wel waar, dat er geen druk op hen werd uitgeoefend om het jodendom af te zweren en het christendom te omhelzen,-Da Costa zou daarin zijn hele leven lang een oneigenlijke tegenstelling blijven zien-, maar toch had de grote man in een brief ter gelegenheid van het huwelijk van zijn kwekeling een gedichtje neergepend:

> Wees braaf en...christen! En, mijn zoon,
> Zo was 't niet vruchteloos dat ik leefde![625]

Capadose had toen boos gereageerd: "Men heeft het plan gevormd om ons te verleiden." Samen met zijn neef in de Bijbel lezend kwam hij er tot zijn verbazing achter, dat het gezag van het Oude Testament niet werd ondermijnd door het Nieuwe Testament, maar juist versterkt. In *Jesaja 53:12* trof hem de voorspelling van het lijden van Christus, wiens handen en voeten in *Psalm 22:17* en *18* worden doorboord, wiens beenderen worden geteld en om wiens kleren het lot wordt geworpen. Capadose werd uiteindelijk 'bestraald met het licht van Gods Geest'.[626] Zijn persoonlijke bekering tot het christendom vond echter in fases plaats, nadat Bilderdijk in het begin van 1818 een christelijk gebed over hem had uitgesproken: een scepticus die aan de mazelen leed, liet zich niet in één keer tot het ware geloof bekeren. Zowel ten

aanzien van Bilderdijk als het christendom kende hij regressies, waarvan hij na zijn belijdenis en doop in 1822 niet meer in het minst blijk gaf. Tot die tijd veroorloofde hij het zich enerzijds zijn neef voor de religieuze verleidingskunsten van hun leermeester te waarschuwen (waarvoor hijzelf reeds bezweken was) en anderzijds hem het joodse in plaats van christelijke karakter van de begrafenis van Daniël da Costa kwalijk te nemen. In termen van een godsdienst die zij beiden niet aanhingen, gedroeg Capadose zich nu eens als een antipapist en dan weer als roomser dan de paus. Zijn vader en invloedrijke oom Imanuel had hij tegen zich in het harnas gejaagd, zodat hij na zijn belijdenis en doop niet meer in diens huis zou mogen blijven wonen. Hij mocht hem wel bezoeken, maar hoefde er niet langer op te rekenen als arts de praktijk van zijn oom te zullen overnemen. De verhouding was ernstig verstoord, sinds oom Imanuel hem een paar weken had doodgezwegen en, toen dat niet hielp, de naam van Jezus lasterlijk had uitgesproken. Capadose had zijn oom onvervaard voor de keuze gesteld: "Ophouden, of ik verlaat uw huis om er nimmer meer in terug te keren."[627] Dat, gevoegd bij het lichte verwijt van zijn moeder: "Gij, mijn zoon, zie toe, dat u zich niet laat vervoeren door uw levendigheid en sterke verbeelding," en het zware verwijt van zijn vader, die hem meetroonde naar een hoekje van de kamer, waar zijn (geestes)zieke moeder treurig voor zich uit staarde: "Dat is uw werk! Haal er uw hart maar aan op, moordenaar!" maakte de situatie zowel in het huis van zijn oom als in zijn ouderlijk huis onleefbaar voor hem.[628] Op het lichtzinnige af wijdde Isaäc da Costa toen een hymne aan de goddelijke voorzienigheid met als repetitio: 'Wij loven! God zal zorgen!'[629] Capadose stelde dit blijk van medeleven weinig op prijs, zoals hij ook niet werd opgebeurd door de woorden die hij anderszins van zijn jonggehuwde neef te horen kreeg: 'U weet, dat ik niets te melden heb, tenzij het monotone relaas van mijn gevoelens en mijn treurnis op deze ongelukkige aarde.'[630] Zijn gemoed verhardde zich onder druk van zijn familieleden, wat bijvoorbeeld kan verklaren, waarom hij als beginnend student met een pantheïstisch-joodse kijk op het leven geen enkel bezwaar tegen inentingen met koepokken had, terwijl hij er als christelijke arts de heftigste bezwaren tegen aanvoerde.

Op 4 september 1822 beklaagde Da Costa zich bij Bilderdijk over de familie Capadose. Hij had uit piëteit voor zijn zieke en later gestorven vader zijn doop willen uitstellen, maar daar had hij achteraf spijt van gekregen. 'Het verwijl, dat ik tot bewaring van alle uiterlijke decentie,

mij als noodzakelijk had voorgesteld', zo merkte hij op, strekte niet tot het gladstrijken van familiale plooien, maar tot regelrechte ergernis. Zijn moeder wilde niets liever dan dat alles zich nu maar zo spoedig mogelijk zou voltrekken. Waarom? 'Zozeer ik van mijn kant reden heb God te danken over de houding van mijn lieve moeder, zo bedroevend is het gedrag van de familie Capadose. Leden van die familie zijn woedend op ons en ontzien zich niet ons alle smaad, die in hun macht staat, aan te doen.'[631] Vriendschap ondervond hij alleen van Willem de Clercq en Willem van Hogendorp, die beiden aandrongen op een verkorting van de procedures om tot het nieuwe geloof over te gaan. Laatstgenoemde schreef hem op 30 september vanuit Brussel 'over de noodgedwongen bekorting van de tijd voor de doop: die intermediaire staat, waarin u nu verkeert, is noch voor uw eigen gevoel, noch voor uw betrekking tot de mensen om u heen, zeer aangenaam. Hoe eerder daar een einde aan komt, des te beter in elk opzicht.'[632] Eerstgenoemde getuigde eveneens van begrip voor de geïsoleerde positie van zijn vriend, maar hij zat ook zelf nog met een probleem. Mocht hij zijn vrouw alvast inlichten over wat er in Leiden stond te gebeuren? Hij formuleerde zijn vraag zo: 'Mag ik haar deelgenoot maken van datgene wat ik gevoeld en gehoord heb? Ik zou u dit niet vragen, als ik niet ten zeerste wist, dat u weet hoezeer wij in alles één zijn.'[633] Na een verwijzing naar *Genesis 2:24* waarin man en vrouw als één vlees worden voorgesteld, antwoordde Da Costa hem: 'Ik weet te vertrouwen op mensendeugd, zodra zij van hoger hand wordt verstrekt.'[634] De vraag rees bij welke dominee hij, zijn vrouw en Capadose belijdenis zouden doen, voorafgaand aan hun doop. Had Schotsman nog geleefd, dan zou hém die eer ongetwijfeld te beurt zijn gevallen. Nu zochten zij naar een dominee die de gevraagde diensten zo snel mogelijk zou kunnen leveren zonder in iedere Jood een moordenaar van Jezus te ontwaren. Dat was nog een lastige kwestie, want de meeste dominees waren van mening dat Joden in ballingschap voor hun misdaden dienden te boeten. In de negentiende eeuw deden allerlei theorieën over de schuldvraag de ronde: waren de Romeinen schuldig aan de kruisdood van Jezus, zoals Beets veronderstelde, of christenen die geen haar beter dan joden waren en Jezus dagelijks kruisigden door te zondigen, zoals Hasebroek meende?[635] Vertegenwoordigde de kerk Jezus op aarde en was zij de belichaming van het nieuwe Israël, of was zo'n 'vervangingsgedachte' uit den boze en hoefden de drie joodse bekeerlingen niet drastisch met hun verleden te breken en mochten zij veeleer met een

'aanvullingsgedachte' genoegen nemen? Waarschijnlijk konden zij zich alle drie vinden in de definitie die Bilderdijk van bekeerde joden gaf: zij maakten deel uit van een 'ontzondigd keurvolk'.[636] Joodse gevoeligheden vielen nu eenmaal niet volledig te ontzien, want de doop (door Bilderdijk voorgesteld als het 'wasbad der genade') maakte een onreine rein.[637] Er was één dominee in Leiden die snel, discreet en pragmatisch hun bekering formeel kon regelen en als voorzitter van de 'Jodenzending', het Nederlands Zendeling Genootschap, dat in 1807 was opgericht om joden tot het christendom te bekeren, hun noden, wensen en behoeften als geen ander begreep. Hij werd de dominee 'met de hemelse lach' genoemd en heette Lukas Egeling.[638] In vijf weken tijd bereidde hij hen op hun belijdenis en doop voor, die hij op 20 oktober aan hen zou bedienen.

Tot het bestuur van de 'Jodenzending' behoorden ook de vader van Hendrik Tydeman, Meinardus Tydeman, met wie Bilderdijk reeds vóór zijn studententijd bevriend was geraakt, en dominee Hermannus Manger, in wiens grafkelder in de Grote Kerk van Haarlem Bilderdijk en zijn vrouw begraven liggen. Hij onderhield een intieme relatie met beide bestuursleden, op grond waarvan hij geneigd was de voorzitter ten volle te vertrouwen. Hun denkbeelden sloten nauw bij de zijne aan, zij het dat hem de hemelse lach van Egeling niet helemaal beviel. Daarin had hij geen ongelijk, zoals uit het vervolg nog blijken zal. Gezamenlijk stonden zij voor het idee van de smalle gemeente, de voorhoede van christenen in de eindtijd, die zich met de uit de diaspora teruggekeerde joden zouden verenigen in het Vrederijk. De assimilatie van joden in Nederland bezagen zij met gemengde gevoelens, want school daarin niet een armzalig surrogaat voor de Messiaanse verlossing?[639] Om die reden waren zij er bijvoorbeeld voor- noch tegenstanders van, dat joden (tot 1857) het lidmaatschap van de *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* moesten derven. In de Poolse pogroms tijdens de negentiende eeuw zagen zij de geboorteweeën van de Messias, die de grote trek van het uitverkoren volk naar Jeruzalem zouden bespoedigen. Met instemming lazen zij de brochure *Oproeping aan Israël* (1818) van De Perponcher, waarin ter voorbereiding van het grote werk werd gepleit voor de restauratie van een universele kerk van joden en christenen onder de bescherming van koningen, die weldra voor de koning der koningen zouden moeten wijken. Daarnaast klopten zij zich indirect op de borst door de manier waarop zij met te veel begrip joden tegemoet traden: het was voor zulke lieden wel heel erg moeilijk om

de echte leer van Mozes te onderscheiden van allerlei 'dwaasheden en beuzelarijen van het rabbinismus'.[640] Kennelijk ondervonden joden in eigen kring geen enkele last van zulke vaak platvloerse, maar daarom niet minder ergerlijke obstructies van het geloof. Zouden zij die laatste kaart het eerst hebben getrokken, dan was de kans groot geweest dat de drie bekeerlingen een dikker boekwerk dan de Bijbel over de protestantse variant daarvan hadden opengedaan. Egeling ging in plaats van agressief of assertief preventief te werk. Hij was een zelfbewuste man die het conflict liever schuwde dan opzocht, het gezegde van 'vader' Hinlopen indachtig: "Een scheurmaker is een groot wangedrocht in de kerk!"[641] Hij werkte graag met de genade mee en claimde in zijn 'leesboek' voor leerlingen, *De weg der zaligheid naar het beloop des Bijbels* (1820), niet de waarheid, de volle waarheid en niets dan de waarheid in pacht te hebben: 'Ik geef u de waarheid, die zich aan mijn geweten en aan het geweten van zeer velen, aan wie ik dit evangelie jarenlang gepredikt heb, openbaarde als goede, krachtige, Godewaardige, heiligende en zaligende waarheid. Ik wil echter hieruit het gevolg niet trekken, alsof mijn onderwijzing in iedere bijzonderheid de juiste en volle waarheid zou bevatten: dat zij verre van mij! Het is zeer wel mogelijk, dat het een of ander minder nauwkeurig is voorgesteld en dat ik in het gebruik der Bijbelse bewijzen hier of daar heb misgetast. Evenwel vertrouw ik, dat men in de hoofdleer der zaligheid geen blijkbare dwalingen zal vinden.'[642] De drie *Formulieren van Enigheid* beschouwde hij als een protestants bindmiddel zonder er een bindend gezag aan toe te schrijven: 'Wij kennen dus daaraan ook geen volstrekt bindend gezag toe, zoals de Roomse Kerk dat aan de bepalingen van het Trentse Concilie toekent. Nee, wat voor haar dit concilie is, dat is voor ons de Bijbel en niets daarboven!'[643]

Terwijl Egeling de drie bekeerlingen ruimhartig wegwijs in het nieuwe geloof maakte, had Bilderdijk de neiging hen van de juistheid van Calvijns opvattingen te doordringen. Een orthodoxe toelichting op het protestantisme was volgens hem waardevoller dan christelijk onderricht in het algemeen. Egeling had het tweetal (Hanna da Costa moest verstek laten gaan) daarom niet met open armen willen ontvangen. Hij vreesde over hun hoofden heen met Bilderdijk te moeten disputeren. Waarom wilden de heren zich tot het christendom bekeren, vroeg hij zich af: 'De heren spreken zo rad, ik wilde dit wel op schrift zien.'[644] Hij had aanmerkingen op hun niet-Bijbelse uitdrukkingen, berispte Capadose wegens een opmerking over de 'Heilige Maagd' en sprak over *Het*

Boek der Openbaring als een 'geheel voor ons gesloten boek', tot teleurstelling van Da Costa die zich nu juist in dat boek had verdiept.[645] Wat zij in hem waardeerden, was de Bijbelse fundering van zijn uitspraken over het geloof, ook indien hij al orerend aan dogma's raakte, zoals Capadose op 3 oktober 1822 aan De Clercq schreef: ' Dominee Egeling bevalt me ten zeerste. Wegens zijn zachtheid, zijn eenvoud, zijn onschuld schijnt hij mij de belangrijke post waardig te zijn die de voorzienigheid aan hem heeft willen toevertrouwen, en wij begrijpen elkaar volkomen voor wat betreft de dogma's van onze kerk en de dingen zoals ze zijn, maar hij is er buitengewoon op gespitst om alleen woorden uit de Bijbel te bezigen.'[646] Voor Bilderdijk was het niet genoeg, dat Egeling aan dogma's raakte. Daarom gaf hij hun af en toe aanvullend onderricht, zoals een privaatdocent betaamde, over hoe verkeerd het was om zich op zijn goede werken te laten voorstaan: wie dat deed, zag diamanten 'in ijdele waterbellen', en over hoe precies een augustiniaanse wedergeboorte in zijn werk ging. Wie als christen werd herboren, of hij daarvóór al christen was geweest of niet, moest begrijpen, dat 'bedwang geen verbetering van het bedwongene is, veelmin uitroeiing. 't Mag dus voor het uiterlijk gedrag baten, het innerlijk blijft verdorven. Uitwaarts schijnt het iets, inwendig is het niets voor onszelf. Wij moeten het kwaad in ons niet temperen, als door aanlenging met iets beters en vermenging, maar het moet worden weggenomen, door wezenlijke verandering van aard. Dat is weder- of herboren tot een nieuw mens zijn. En dat kan God alleen door Zijn Geest.'[647] Door al wat hij als een beperking van Egelings onderricht ervoer, dat in werkelijkheid een verruiming van geloofsopvattingen inhield, liet Bilderdijk zijn kijk op de Leidse dominee bepalen: 'Deze man is geroepen om het hem aangewezen gedeelte der akkers te bebouwen en hij doet het met getrouwheid en hartelijkheid en met opzien naar zijn grote Meester. Maar zijn oog strekt zich over de gehele omvang van de grond, waarvan die akker een deel is, niet uit en hij veronderstelt dat ieder zijn plicht in eenvoud des harten verricht, zoals hij, het houweel voor de spa, of de eg voor de ploeg gebruikend, het zich ja gemakkelijker maakt met het kouter uit de ploeg te nemen en met de blote wielen rond te sjokken. Dit is het gevolg van zijn zacht en welmenend karakter.'[648] Hoe erg hij er ook tegen opzag om voor een commissie van ouderlingen belijdenis te doen, dankzij Egelings onderricht was Da Costa op 17 oktober zover, dat hij samen met zijn vrouw en neef het laatste obstakel voor zijn doop kon wegnemen. Drie dagen

later, op een zondag, voorafgaand aan de gebruikelijke kerkdienst, vond de doop van de drie bekeerlingen plaats. Zelfs Egelings vrouw en kinderen wisten hiervan niets af, zo discreet was de plechtigheid geregeld. Tot het zeer selecte groepje dat in de Pieterskerk aanwezig mocht zijn, behoorden,-behalve Bilderdijk-, Groen van Prinsterer en De Clercq.

Op zaterdagavond daaraan voorafgaand rees een conflict tussen Da Costa en Egeling over de vraag, of Bilderdijk wel in de ouderlingenbank mocht zitten. Hij was immers geen lidmaat, bezocht althans de Pieterskerk vrijwel nooit, en leefde ongehuwd samen met zijn tweede vrouw. De hemelse glimlach verdween op het gezicht van Lukas Egeling, toen Da Costa ter plekke een rel schopte. Het feest zou niet doorgaan, als Bilderdijk uit de kerk werd geweerd. Om erger onheil te voorkomen ging de dominee alsnog met zijn voornaamste dopeling akkoord, waarna hij een halve dag later preekte over de verkiezing der genade in *Romeinen 11:5*. Volgens Capadose deed hij dat 'tot roem van die God, wiens verkiezing vrij en ongebonden, gedaan vóór de grondlegging der wereld, de enige bron en het enige beginsel is, waaruit alle genade en zaligheid voortvloeien'.[649] Groen van Prinsterer was getroffen door het devotionele karakter van de plechtigheid: 'Dit alles tezamen maakte zo'n indruk, dat op het plechtig ogenblik, toen zij één voor één knielden, de zegen over hen werd uitgesproken en zij nauwelijks weer konden opstaan, men waarlijk geen gevoel zou hebben gehad, indien men zich toen niet geheel anders dan gewoonlijk bevonden had, zelfs al wist men niet wie Da Costa en Capadose waren en wat er van hen te verwachten viel. Ik stond zo dicht bij het hekje, dat ik alles zeer goed heb kunnen zien en horen.'[650] De Clercq koesterde naast particuliere gedachten van morele aard vooral herinneringen aan de uitstraling van de man die hij opnieuw in 1822 mocht ontmoeten: 'Ook Bilderdijk was ter kerke geweest, en zat daar met een onderwerping, een ontvankelijkheid, een aandacht die ik wens mij lang te kunnen herinneren.'[651] Na afloop was de sfeer sereen, zij het dat men onder elkaar de tijdgeest niet spaarde. Waarschijnlijk liet met name Bilderdijk zich niet onbetuigd, wiens uitspraken eerder door De Clercq als 'pikant' in de zin van 'treffend' waren omschreven. Nu noteerde hij in zijn dagboek: 'Het is hier de kop van de scepticus op de romp van de satiricus geplaatst, en deze komt vroeg of laat nog wel eens voor de dag, in scherpe of pikante gezegdes, die hij niet kan verbergen.'[652] Zelfs in

Minnertsga was het nieuws van de drie joodse bekeerlingen die belijdenis hadden gedaan en daarna volgens de regelen der kunst in een Nederlands Hervormde kerk waren gedoopt, doorgedrongen, en wel tot Egelings collega, Gerrit Outhuys, die er spontaan op reageerde. 'Zeg hun,' verzocht hij aan Bilderdijk, 'dat ik voor hen de Goddelijke Heiland heb gedankt, innerlijk verheugd en dankbaar dat de oplichting van Mozes' sluier hun het heerlijk licht Zijner kennis terstond in de ogen heeft doen stralen.'[653] De sfeer van eensgezindheid herinnerde men zich later het vaakst, wat Kollewijn onbegrijpelijk voorkwam, want Bilderdijk was toch 'over het geheel veel meer een onplezierig mens in de omgang dan een aantrekkelijke persoonlijkheid'.[654] Deze biograaf zocht naar een verklaring voor dit wonderlijke verschijnsel en meende die gevonden te hebben in 'de grote openhartigheid, innigheid en tederheid' die zijn held op de beste ogenblikken bezielden. Maar hij zou Kollewijn niet geweest zijn, als hij geen poging had gedaan om van zijn held een antiheld te maken. Dus repte hij van de warme gevoelens van Bilderdijk, die hij helaas uitte zonder deze aan de waarheid te toetsen: 'Dát voelden zijn vrienden, en zij hadden er hem lief om, al begrepen zij, nu en dan, dat de dichter zichzelf bedroog.'[655] Allard Pierson had slechts hoon voor zo'n visie op de dichter over: 'Moet een biograaf nog zelf in zijn held voor 'een wonderlijk verschijnsel' staan? Hoe? De betovering die van Bilderdijk uitging,-het allerbeste wat er van iemand uitgaan kan-, komt u, biograaf, zelfs nu nog raadselachtig voor en u weet het alleen daaraan toe te schrijven, dat bij Bilderdijk in zijn goede ogenblikken het innerlijk 'gevoel er des te warmer uitkwam, naar mate hij het minder aan de waarheid toetste'? Het klinkt mij alsof u spreekt, niet van het charisma eens dichters, die schoonste gaaf der Godheid, en die van alle gaven het onmiskenbaarst haar oorsprong openbaart, maar van een matroos aan wiens aantrekkelijke rondborstigheid men graag de veronachtzaming der nuances vergeeft en van wie men niet pleegt te vergen, dat hij op den duur 'in de omgang' zij wat men 'een plezierig mens' noemt.'[656] Zouden verruwde omgangsvormen een criterium zijn om de charmes van Bilderdijk te beoordelen, dan wist Kollewijn met zijn eigen beschrijving van wat er na de doopplechtigheid gebeurde, geen raad:

> Als de Da Costa's zijn gedoopt en Bilderdijk in een grote verrukking de nieuwe lidmaten der kerk aanstaart, roept hij uit: "Ja, onze godsdienst is inderdaad een vrolijke godsdienst!"[657]

Het is ook voor een calvinist in hart en nieren moeilijk te begrijpen, hoe een onder zondebesef gebukt gaande hypochonder zo'n uitspraak voor zijn rekening durfde te nemen, tenzij een staat van genade aan zijn staat van extase voorafging.

In het najaar van 1822 raakte Bilderdijk steeds meer gebrouilleerd met Siegenbeek, ditmaal nadat in juni het derde deel van zijn *Taal- en dichtkundige verscheidenheden* bij Immerzeel was verschenen. Het was hem inmiddels duidelijk geworden, dat deze uitgever zijn grammatica niet zou publiceren, al kostte het hem als schrijver van zo'n belangrijk werk veel moeite om dat toe te geven en bleef zijn handelsinstinct in weerwil van de door hem getrokken conclusie werkzaam: 'Als ik van iedere boekverkoper die mij in een paar jaar om mijn grammatica gevraagd heeft, tien dukaten zou hebben ontvangen, had ik vast meer dan f 100.- bijeen. U hebt lastige confrères, dat heb ik ondervonden. De druk echter geloof ik niet te beleven. Maar het zij zo; het stuk zal daarmee niet in waarde verminderen, en zeker geloof ik dat er in oud of nieuw, oost of west, al ging u naar Polynesia, niet zo'n eenvoudige en grondige grammatica bestaat.'[658] Zijn grammatica zou pas in 1826 verschijnen, niet bij J.C. Sepp en Zoon, maar wel degelijk bij Immerzeel, omdat hij toen zijn gelijk in de ruzie met de eerste uitgever meende te kunnen halen door de tweede te bevoordelen. Het register bij zijn verhandeling over de geslachten der zelfstandige naamwoorden was na een vertraging van bijna vier jaar wel bij Sepp uitgekomen en bevatte de toepassing van zijn theorie op zo'n 5000 zelfstandige naamwoorden. Nadien is nooit meer een poging gedaan om een bevredigende verklaring voor hun geslacht te geven. Bilderdijk hield in zekere zin zelfs een pleidooi voor de biseksuele geaardheid van sommige zelfstandige naamwoorden, want (zoals eerder reeds is opgemerkt) bevatten zij meer dan één betekenis of afleiding, dan was de kans groot dat zij zowel voor het mannelijke als vrouwelijke geslacht vatbaar waren.[659] Waarom zou men naar uniformiteit op taalkundig gebied streven, waar pluriformiteit geboden was? Wat Siegenbeek ten onrechte voor het uiterlijk van de taal verlangde, één spelling, bleek bij nader inzien ook strijdig met het innerlijk van de taal. Bilderdijk spoorde zijn lezers aan:

> Zoek in uzelf de taal en ken uzelf in haar.
> Haar spiegel is ons Al: haar uitdruk 't mens'lijk waar.[660]

Geen uniformiteit, geen pluriformiteit, maar eenheid in verscheidenheid vormde dus de essentie van de taal. Zo kwam hij ertoe archaïsche woorden als 'brand' voor 'zwaard' en 'dan' voor 'hol' in zijn gedichten te gebruiken, alsof ze spiksplinternieuw waren. Vervagende grenzen in tijd lokten hem aan en stootten hem af, wat zijn levenslange passie voor etymologie mede kan verklaren, en zo beredeneerde hij in het derde deel van zijn *Taal- en dichtkundige verscheidenheden*, dat het voegwoord 'maar' was ontstaan uit 'ne ware', dat wil zeggen het ontkennend woordje 'ne' en de optativus in de verleden tijd van 'wezen'.[661] Dat klopte wel zo ongeveer, maar zijn etymologische verklaring van 'nochtans' dat uit 'nog' en 'thans' ontstaan zou zijn, klopte niet.[662] 'Nochtans' is immers uit 'nog' en 'dan' ontstaan, 'nochtan' in het Middelnederlands, zoals Siegenbeek hem fijntjes onder de neus wreef. In het vierde deel van de *Taal- en dichtkundige verscheidenheden* klopte Bilderdijk zijn meningsverschil met Siegenbeek tot grote hoogte op, maar dat was in 1823 en zal dus te zijner tijd onder de aandacht van de lezers worden gebracht.

In de maand november van 1822 nam hij zich voor te verhuizen, want niet alleen kon hij de deuren en ramen van zijn woning op het Rapenburg niet meer sluiten, het tochtte ook dwars door de vloeren en binnenmuren heen. Zelfs de stenen der voorgevel sloten niet meer wegens 'het vergaan of uitvallen van de kalk'.[663] Een rusteloze trek in hemzelf sterkte hem in zijn voornemen, al verkeerde hij geestelijk en lichamelijk in een slechtere conditie dan zijn huis. Religieuze bekommernis en praktische beslommeringen hielden hem om beurten bezig. In zijn correspondentie met Da Costa beaamde hij op 9 november, dat de God van Nederland herhaaldelijk in de geschiedenis had ingegrepen: 'Wat u mij zegt over de God van Nederland is inderdaad zeer opmerkelijk. Ja, daar is een bijzondere betrekking van ons vaderland tot God, die zich in 1000 gevallen van beproevingen en van reddingen heeft getoond.'[664] Zoals hij geloofde in een persoonlijke of bijzondere variant van de goddelijke voorzienigheid, geloofde hij ook in een nationale of algemene variant daarvan, die zich kon uiten in plotselinge veranderingen in getijdenstromen, stormen en ziektes, zoals de uitbraak van de 'Zeeuwse ziekte' of malaria tijdens de Engelse expeditie onder koning Lodewijk op Walcheren. Onder invloed van Da Costa ging hij verder dan ooit in zijn eschatologische verwachtingen, het oude en nieuwe Israël op één lijn stellend: 'Het dal 'Armageddon' van de *Openbaring* is door meer anderen op onze grenzen gesteld en ik kijk er niet

vreemd van op, dat de Loire of Rhône de Eufraat is, waarvan de vier Wachtengelen moesten heengaan om plaats voor de verwoestende legers te maken.'[665] Tegelijk was hij voorzichtig genoeg om daarover geen definitieve uitspraken te doen: 'Dan laten wij hier niet intreden en ons geen doorzicht in de futuriteit aanmatigen. Het tegenwoordige heeft genoeg om ons bezig te houden.'[666] Omdat hij wist, hoe intensief Da Costa trachtte de tekenen des tijds te verstaan, ried hij hem tegen het einde van november aan de 'Geest der Waarheid' vooral tijd van werken te gunnen. Overhaast getrokken conclusies die met onjuiste of onjuist geformuleerde bezwaren tegen de geest der eeuw samenvielen, dienden te worden vermeden.[667] Zelf gaf hij geenszins het goede voorbeeld, want hij deed het allesbehalve kalm aan. Hij verdiepte zich meer dan ooit in de tekenen des tijds, las romans van Walter Scott (hem door Da Costa bezorgd) en legde de laatste hand aan zijn vertalingen van twee gedichten van Robert Southey, te weten *De krokodillenkoning* en *Romoald*. Hij las ook *Roderick, the last of the Goths* van Southey en Byrons 'ongoddelijke wildzang', zoals hij diens hele oeuvre betitelde.[668] Da Costa trachtte hem het romantische kamp binnen te halen, al bestond dat tussen 1820 en 1830 niet als een aparte kunststroming in Nederland, maar zijn leermeester bood verzet: zijn geloof en gevoel voor orde verzetten zich tegen ongeremde pathetiek en, voor zover romantiek en het gevoel ongelukkig te zijn met elkaar samenvielen, was hij een romanticus avant la lettre, onhandelbaar en bij geen enkel kamp meer in te delen.[669] Hij had die kunststroming allang overleefd, voordat zij zich het herkenbaarst in de geest van Multatuli en François Haverschmidt zou nestelen. Hij was soms bezig hetzelfde gedicht van Southey te vertalen als zijn vrouw, waarvan het weinig romantische *Genoeglijke ouderdom* een voorbeeld is:

'Oud zijt gij, paai Wittebol,' sprak laatst een knaap.[670]

Nog steeds werd Wilhelmine verscheurd door verdriet om haar gestorven oudste zoon, wat zij zichzelf erg kwalijk nam: 'Vanwaar dan, vraag ik mijzelf, die onoverwinnelijke rouw die ik mij verwijt als strijdig met eens christens onderwerping en die mij, als ik maar een ogenblik alleen ben, aan het hart knaagt en zo menig slapeloos uur doet doorbrengen in tranen. Vanwaar die rouw en hoe kan zij bestaan bij dat gevoel van berusting, ja, bij het dankgevoel dat mij de Vaderhand doet zegenen die hem tot Zich riep?'[671] Zo'n vertrouwelijke mededeling deed ze bij

voorkeur aan haar nieuwe vriendin, die daarmee net zomin raad wist als haar man. Bilderdijk vroeg op zijn beurt Capadose om raad, maar hij deed dat heel subtiel zonder zelf het ziektebeeld volledig te schetsen. Hij liet blijkens zijn brief van 3 december 1822 de diagnose van haar ziekte graag aan een echte arts over: 'Mijn vrouw is steeds in dezelfde staat, vreselijke congestie naar het hoofd, met kleine pols en ternauwernood voelbaar, met dolle hoofdpijnen als gevolg, voorts lendenpijnen, zwakte, neerslachtigheid, doorgaande sluipkoorts, walging, rusteloosheid en slaperigheid tevens, enz., want u kunt het overige door uw fysiologische kunde aanvullen en dus behoef ik het niet te melden.'[672] Hoe zij allen de voorgenomen verhuizing zouden moeten doorstaan, die zonder haar niet eens kon plaatsvinden, was hem een raadsel. Zelf kwam hij minder vaak buiten dan zijn vrouw, als een 'wandelend' anachronisme leunend op Lodewijk, zijn levende rollator.[673] Zoals de blinde Belisarius door een knaapje werd geleid,-de vergelijking is van Jan Wap-, liet Bilderdijk zich door zijn zoontje Lodewijk vooruithelpen.[674] Op *Un homme aveugle* van Delacroix steunt een blinde met zijn linkerhand op een stok, terwijl hij op zijn hoofd een tulband draagt. De vergelijking tussen Bilderdijk en Belisarius lijkt dus minder gezocht dan men wellicht zou denken.

Op 24 december 1822 liet hij in het verlengde van zijn eschatologische verwachtingen zijn gedachten over de slag bij Waterloo gaan. Als er geen toeval bestond, moest God de hand in Napoleons grootste nederlaag hebben gehad. Achter al het mensenwerk ging immers iets veel groters schuil: 'Ja, weinig of niets heeft er de menselijke hand in gehad. Deze is alleen als medebestemming in het machtsbewijs des Allerhoogste aan te merken, en wij zijn door Gods hand behouden, gelijk wij in 1572 gered zijn geweest, zonder dat dit aan het handjevol zeeschuimers onder Lumey te danken was, die daar zelfs niet aan dachten.'[675] Het idee van een algemene of nationale voorzienigheid speelde een steeds prominentere rol in zijn denken, dat aan natuurlijke oorzaken voor een ramp of menselijk falen ter verklaring van een militaire nederlaag voorbijzag. Napoleon was weliswaar aan zijn eigen blinde staatzucht ten prooi gevallen, maar dat hij zijn ambities niet had weten te temperen, wees behalve op menselijk falen ook op een door God toegestane en zelfs noodzakelijk geachte kastijding van de goegemeente. Napoleon had zich laten lenen voor het handwerk van de duivel en was daardoor zelf in een satanisch wezen veranderd:

Doch waar één duivel valt, dit zegt de onfeilb're leer,
Staan zeven and'ren op en woeden tienmaal meer.[676]

Een dag later bedacht hij opnieuw, dat Lodewijk XVIII wel eens het Beest zou kunnen zijn, want zou men het getal 18 niet kunnen ontleden in 3 X 6, het Bijbelse getal voor het Beest? Waren zijn eerste drie initialen niet als naamcijfers te lezen, tezamen eveneens het getal 666 vormend?* Volgde uit het feit dat de Franse vlag eigenlijk een kwartslag gedraaide en in het spraakgebruik 'omgekeerde' variant van de Nederlandse vlag was, niet dat Nederland het omgekeerde van het rijk van de duivel Napoleon voorstelde? Moest het Nieuwe Israël er niet beducht voor zijn een kwartslag in de verkeerde richting op te schuiven, waardoor het zijn bevoorrechte positie onder Oranje, de kleur van het dekkleed des tabernakels, zou verliezen? Niet toevallig was in Orange het concilie tegen de pelagianen gehouden, die zich tegen de predestinatie en genadeleer van Augustinus hadden gekeerd. Oranje was net als Orange voorbestemd om het ware geloof te beschermen.[677] In die hele maand december rijpte er in hem een plan om, zijn naam indachtig, een dijk op te werpen tegen de liberaliseringsgolven waaronder het vaderland dreigde te bezwijken. Er diende een aartsreactionair geluid te worden gehoord, dat aan de feestvreugde waarmee de dans om het gouden kalf gepaard ging, een einde zou maken. Daarvoor wilde hij onvervaard uit zijn ivoren toren neerdalen, zoals Mozes de berg Sinaï was afgedaald. Een paar weken later, op 22 januari 1823, schreef hij aan Capadose over de 'bedroevende tijd van woede en godslastering', waaraan alleen de kracht van het gebed tegenweer zou kunnen bieden. Alsof hij op het punt stond zijn bezwaren tegen de geest der eeuw in druk te laten verschijnen, maar op het allerlaatst voor de consequenties daarvan was teruggedeinsd, benadrukte hij de zekerheid van het gebed als het beste middel om het tij te keren: 'Wij menen te bidden, wij wensen te bidden, maar het is geen gebed, en wij misbruiken er het gewichtige woord 'amen' bij, dat helaas bij zovelen niets meer zegt, of waarbij zij niets meer of anders voelen dan: 'Ja, dat wens ik, zo moge het zijn!' Maar dit is het ware 'amen', de bevestiging des gebeds niet. Nee, ons 'amen' is een verklaring die wij aan God afleggen, dat wij er zeker van zijn dat Hij ons gebed verhoort en vervullen zal. Die zekerheid, lieve vriend, maakt de kracht des gebeds

* Zie blz.91.

uit.'[678] God was gewaarschuwd: Hij moest het niet wagen een gebed van Bilderdijk onverhoord te laten!

Nog vóór de kerstdagen van 1822 was hij in staat Da Costa te informeren over de indrukken die de lezing van romans van Walter Scott hem had bezorgd. Dwars tegen de publieke opinie in verkondigde hij de stelling, dat *Ivanhoe* de minste roman was die hij ooit van deze schrijver had gelezen: 'Hij heeft daarin de zeden des tijds niet getrouw en meer stuksgewijs dan in haar gehele omvang voorgesteld, waardoor nu en dan zelfs de waarheid zich in een vals licht vertoont, of wel mank gaat door uit haar verband te zijn gerukt.'[679] Zoals Johan Huizinga zich in de jaren 30 van de vorige eeuw ergerde aan het subgenre van de 'vie romancée', waarin een gefingeerd of zelfs vervalst beeld van de werkelijkheid overheerste, en de voorkeur gaf aan de historische roman, waarin het karakter van de roman tenminste een vrijbrief vormde voor alles wat gefingeerd of vervalst was, ergerde Bilderdijk zich in zijn tijd aan het subgenre van de historische roman, dat en detail zondigde tegen alles wat in een romance of ballade wel geoorloofd was: zijn fantasie als dichter uit te leven.[680] Meer dan aan Walter Scott ergerde hij zich aan de 'couleur locale' in diens historische romans, die hij als een allesbehalve indrukwekkend pronkstuk ervoer. Het woord 'stuksgewijs' doet vermoeden, dat hij dit juweeltje van vertelkunst als een inbreuk op de in zijn geest gevestigde orde beschouwde, als zodanig vergelijkbaar met de 'episode', die hij als een onnodig Frans foefje ter verlevendiging van een classicistische tragedie had veroordeeld. Daarop was hij later weliswaar teruggekomen, maar er stak een relatief (ten opzichte van de klassieke tragedie beschouwd) overbodig, zo niet wanordelijk element in. Meer waardering koesterde hij voor *Waverley*, *Kenilworth* en vooral *The Abbot*, een romantisch verhaal over benedictijnse monniken. Wat hem daarin aantrok was veeleer een sentimentele bespiegeling dan romantiek in de eigenlijke zin van dat woord. Jacob van Lennep heeft in *De Roos van Dekama* (1836) een voorbeeld van die meer sentimentele dan smartelijke kant van de romantiek gegeven, toen hij Deodaat liet mijmeren in een Hollands duinlandschap: 'Vreemde droombeelden en fantasieën verdrongen zich voor zijn geest, en midden daartussen zweefde het aanvallige beeld der bekoorlijke Friezin. Maar soms kwam er een denkbeeld in hem op van verwondering over de vreemde gemoedsgesteldheid, waarin hij zich bevond, en vroeg hij zich af, hoe hij er opeens toe kwam, om op deze wijze de dolende ridders na te volgen, van wier liefdesgepeins in

de schaduw van het geboomte hij meer dan eens de minstreels had horen zingen; en niettegenstaande hij dan een ogenblik over zijn dwaasheid lachte, was hij toch niet in staat om zich aan de zoete begoocheling, die hem bevangen had, te onttrekken.'[681] Een stereotype beschrijving van een monnik, zoals men die in *The Monastery* of *The Abbot* van Walter Scott tegenkomt, met een licht protestants dedain aangezet, zou Bilderdijk ook zijn bevallen. In *De Roos van Dekama* komt zo'n beschrijving van de abt van Sint-Odulf in de Haarlemmer Hout voor: 'Wat zijn persoon betrof, die was geenszins van statelijkheid ontbloot, ofschoon zijn zwaarlijvigheid hem, wanneer hij, zoals nu niet in pleeggewaad was, wel een enigszins plomp voorkomen gaf. Zijn gelaatstrekken waren regelmatig, en de vorm van voorhoofd, neus en kin, zou tot model voor een Griekse beeldhouwer hebben kunnen dienen, als zijn hangende wangen en vette hals, beide kenmerken van een bloeiende gezondheid, waaraan de kloosterregels geen nadeel schenen te doen, en zijn grote blauwe ogen, die elke uitdrukking misten, de waardigheid zijns gelaats niet hadden verminderd.'[682] Men proeve zo'n volzin om van de rustig zich ontvouwende geest van zijn bedenker te genieten: hoe weinig schrijvers bekommeren zich tegenwoordig nog om een vernuftige aaneenschakeling van tussengedachten die als parels worden ingesnoerd zonder hun verband met het grote geheel te verliezen? De verhouding tussen de cadans van de zinsneden en de hoofdzin, waarom Bilderdijk zich ook altijd zeer bekommerde, stelt de lezer in staat om zich een uiterst genuanceerd beeld te vormen van wat er aan betekenisvols wordt meegedeeld. Modern proza klinkt als geweervuur, dat wil zeggen staccato, onrustig en monotoon. Het trekt niet meer de aandacht door zijn melodisch accent, maar door de dynamiek en intensiteit van wat er bij de lezer in moet knallen, als men tenminste bereid is elk schot als een oneliner te beschouwen.

Dirk van Hogendorp begon de eerste dag van het nieuwe jaar 1823 met een sombere beschouwing die, in het licht van wat er later aan kritieken zou verschijnen, als een understatement kan worden opgevat: 'De recensenten zijn woedend op Bilderdijks *Krekelzangen*. Helaas! Ook wie zich christenen noemen, haten ons, en bespotten ons, en zouden ons graag vervolgen en de mond sluiten. Er is nauwelijks meer een echte contraremonstrant te vinden!'[683] Bilderdijk was zich hiervan eveneens bewust, maar hij had geen bezwaar tegen negatieve kritieken en begreep als geen ander, dat zijn tegenstanders door hun stem tegen hem te verheffen zijn ideeën onder de goede verstaanders

verspreidden: 'Intussen werken de tegenstanders der waarheid zichzelf altijd tegen, en dit blijkt mij ook hier in velerlei opzichten. Hun woelen verbreidt mijn geschriften.'[684] Hij zag het belang van moderne reclametechnieken al in, voordat die met opzet zouden worden toegepast. Op 28 januari verklaarde hij daarom met een open oog voor de tegen zijn persoon gerichte vijandelijkheden: '*Non recedere sed acrius instare**, zei de dichter, die anders de moedigste niet was.'[685] Toen hij daarover van gedachten wisselde met Da Costa, ried deze hem op 17 februari passiviteit aan, want alleen door 'in alles mede lijdelijk en geenszins werkzaam' te zijn, 'zelfs niet ondergeschikt werkzaam', was en bleef een christen een instrument in handen van God.[686] Maar Da Costa's pleidooi voor lijdelijkheid, dat bij Bilderdijk bespiegelingen over een wedergeboren christen opriep (zonder dat hij het woord 'réveil' in de mond of pen nam), kon ook inhouden, dat een lijdelijk gelovige tot grootse daden werd geïnspireerd. Op 6 april berichtte Da Costa hem, dat hij na een paar verzen gemaakt te hebben, thans hard aan het werk was: 'Ik ben sinds enige tijd aan een stukje proza gaan arbeiden, waartoe ik mij ineens als gedwongen voelde, inhoudend enige bezwaren tegen de geest der eeuw.'[687] Treurig en hoopvol gestemd voegde hij er nog iets aan toe: 'Het vermogen der poëzie versmelt allengs bij mij en wordt iets anders in mijn hart.'[688] Bilderdijk maande hem drie dagen later tot lijdelijkheid aan: 'Dat mijn lieve zoon Da Costa thans geen verzen ontvloeien, begrijp ik allicht. Ik voel voor hem, hoe zijn geest thans zwanger gaat. O, poge hij niets te dwingen, maar late hij de werking inwendig de vrije loop en, wat zich ontwikkelt, volgroeien en rijpen!'[689] Een van de spraakmakendste geschriften uit de negentiende eeuw verkeerde in statu nascendi, terwijl Bilderdijk werd 'getrickerd' door het woord 'lijdelijkheid' en nadacht over geloof en ongeloof, zijn gedachten over wat later het 'Réveil' zou heten op papier zette, meer dan ooit het chiliasme voor een vaststaand feit aannam en oecumene onder protestanten en rooms-katholieken bepleitte. Ten tijde van de Hervorming had men slecht begrepen, zo luidde zijn voornaamste constatering, dat een christen 'lijdelijk' in plaats van 'dadelijk' moest zijn:

> "Kom haastig, Heer Jezus," moet in alle harten, uit alle monden, van alle kanten tot Hem galmen en niet: "Ziedaar het Babel, waar ik aan

* *Niet terugtrekken maar des te heviger aandringen*

gebouwd heb."[690]

Alleen een op zelfvernietiging gerichte lijdelijkheid, die de zwaarst denkbare beproeving inhoudt, kan leiden tot 'opgang van de ziel tot het hogere licht'. Aan Da Costa schreef hij: 'Het is zo, mijn vriend, en in zoverre hadden de quiëtisten geen ongelijk, lijdelijk, geheel lijdelijk in Gods hand te zijn, en gelijk een boomblad op de wind gedragen en heen gedreven wordt waar die blaast, evenzo zonder wil, zonder medewerking, door de Geest Gods gevoerd te worden, is de enige staat van gerustheid en ongestoorde kalmte die wij in dit leven kunnen genieten.'[691] Aan het uiteindelijk goede resultaat van de lijdelijkheid ging strijd met het eigen ik vooraf, evenals strijd vóór het ware geloof en tégen ongeloof. Sinds de zondeval der eerste mensen gold de vestiging van de 'civitas dei', zoals Augustinus vaststelde, of van het Vrederijk, zoals in *Het Boek der Openbaring* staat, als het hoogste doel voor christenen, dat vanzelfsprekend niet zonder driedubbele strijd kon worden nagestreefd.

Doordat lijdelijkheid en strijdbaarheid in hun ogen niet haaks op elkaar stonden, streden Bilderdijk en Da Costa daadwerkelijk voor hun opvatting van het geloof: 'De representanten van het vroege protestantse Réveil in ons land achtten zich geroepen tot een aanval op de tijdgeest over de gehele linie. Met een krachtig aangeslagen grondtoon en een contrarevolutionaire geloofsijver richtten zij zich tegen alles, wat uit de Verlichting en de Franse Revolutie voortkwam of geacht werd voort te komen en door de verlichte tijdgeest werd geprezen. Zij bonden de geestelijke strijd aan met de geest der eeuw in de overtuiging dat de maatschappij van hun dagen God en Zijn Woord als beginsel van leven en denken had losgelaten en nu in feite de aanblik vertoonde van een klaarblijkelijke oorlog tegen God.'[692] Zo kwamen zij ertoe om 'vanuit deze kern van hun antithetische opstelling' ongelovigen te bestrijden en zich tegenover andersdenkenden onverdraagzaam op te stellen, zoals vader en zoon M. Kagchelland constateerden in hun belangwekkende proefschrift *Van dompers en verlichten. Een onderzoek naar de confrontatie tussen het vroege protestantse Réveil en de Verlichting in Nederland (1815-1826)* uit 2009.[693] Wie waren hier overigens onverdraagzaam, de rekkelijken die niets, te weinig of nauwelijks iets geloofden, of de preciezen? De verdraagzaamheid van eerstgenoemden was niet zo groot, of zij miskenden de goddelijke waarheid van laatstgenoemden, maar dat deden zij zonder iets te claimen. Niet

hun onverdraagzaamheid sprong in het oog, althans die sprong minder in het oog dan hun relativeringszucht, waardoor de preciezen die meenden de waarheid in pacht te hebben de ware onverdraagzamen waren: aan hen moest immers 'pacht' worden betaald, of anderen dat nu wilden of niet. Daarom is de hier eerder verkondigde stelregel, dat de verdraagzaamheid van de Verlichting een aanvulling behoeft, niet onbelangrijk: ter wille van de verdraagzaamheid zij men intolerant tegenover de onverdraagzamen, wat voor politieke of godsdienstige denkbeelden die er ook op na mogen houden, tenzij men tijdelijk aan een verlaagde weerbaarheid de voorkeur geeft om zulke ziekteprocessen in de samenleving te laten uitwoekeren.[694] Het ging Bilderdijk en Da Costa volgens de beide Kagchellands om niets meer of minder dan 'de proclamatie van God en Zijn genade in Jezus Christus tegenover de hoogmoed en de zelfoverschatting van de verlichte mens', die zich in zijn luciferistische wanen liet leiden door de vorst der duisternis.[695] Een gevoel van urgentie dwong hen een oproep tot hun landgenoten te richten, want alleen een radicale bekering kon de dreiging van een godsgericht doen afnemen. De vroegste aanhangers van het Réveil lieten het maatschappelijk wel en wee dus afhangen van hun eigen al of niet God welgevallige gedrag. Hun rekkelijke geloofsgenoten weigerden rampspoed in het algemeen te beschouwen als een teken van Gods toorn 'over de zonden van de Nederlandse natie, juist op grond van hun verlichte godsvoorstelling waarin de gedachte van God als een God van liefde een dominerende plaats innam'.[696] Groen van Prinsterers definitie van het Réveil deed het voorkomen, alsof de richtingenstrijd tussen protestanten onderling uitliep op een terugkeer naar de basis, waarbij de leer slechts van moderne tierelantijnen werd ontdaan: 'een reformatorische terugkeer tot het evangelische abc', maar zijn definitie dekte tegenstellingen toe.[697] Over wat die basis inhield waren de meningen immers ernstig verdeeld!

Indien de kern van de boodschap van het Réveil inderdaad gelegen was in 'de persoonlijke bekering, de herontdekking van de Bijbelse boodschap van verzoening en verlossing door het geloof in de herscheppende krachten van de gekruisigde en opgestane Jezus Christus, geschonken aan schuldbewuste zondaren', rees de vraag of de Nederlands Hervormde Kerk wel het geschiktste overkoepelend orgaan was (om het woord 'kerk' te vermijden) om de aanhangers van het Réveil onderdak te verlenen.[698] Bilderdijk worstelde met deze materie, behoorde officieel tot geen enkel kerkgenootschap en liet meer dan eens

zijn sympathie voor de contraremonstranten blijken, voor oecumene in het algemeen en die van protestanten onderling in het bijzonder. In 1823 pleitte hij opnieuw voor samenwerking met de Herstelde Lutherse Gemeente te Amsterdam, zoals hij dat in 1791 gedaan had, maar hij voelde zich niet geroepen om een voortrekkersrol in deze aangelegenheid te spelen.[699] Hij hield er een bijna roomse opvatting over de tekenen van brood en wijn op na, die net als iconen niet slechts verwijzen naar wat heilig is, maar zelf ook dat aspect van heiligheid belichamen: 'Symbola zijn geen blote tekenen, d.i. willekeurig toegepaste voorwerpen dienstig om ons aan anderen te herinneren, geen ledige representaties. Nee. De onzen noemen ze *bondzegelen*, dat is bevestigingen van datgene waarvan ze tekenen zijn, maar ook deze uitdrukking drukt het niet uit. Daar is een diepe, innige en in het wezen der zaak liggende correspondentie, een geestelijke en door ons onder geen eigen woorden te brengen samenstemming en betrekking tussen het betekende en het teken, en het betekende wordt met het teken meegedeeld voor wie het in waarachtig geloof geniet of ontvangt.'[700] Enerzijds zocht hij toenadering tot andersdenkenden en anderzijds betichtte hij er zijn minder orthodoxe geloofsgenoten van,-in dezelfde maand juni 1823 waarin hij van zijn roomse sympathieën getuigde-, een 'zoetsappig schijngeloof' aan te hangen, 'dat slechts een negatief van ongeloof was, en nooit vaste hoop, nooit echte liefde kon voortbrengen, maar alleen een egoïstische, conventionele of heidense zogenaamde 'deugd', die zichzelf en de mensen bedriegt'.[701] Hij trok zijn protestantse medebroeders aan en stootte hen af, alsof zij in dat laatste geval heidenen waren en bij wijze van spreken voor niet meer dan 'dreklikkers des grote Lama's' konden doorgaan.[702] De naderende eindtijd oefende een al even dubbelzinnige invloed op hem uit, want zijn behoefte om in de voorste gelederen op de vlakte van Armageddon mee te strijden werd afgewisseld met een gevoel van berusting in het onvermijdelijke: 'Deze verwachting gaf nieuwe kleuren aan hem reeds lang kenmerkende opvattingen en houdingen, namelijk het zich neerleggen bij de wereldontwikkeling, de lijdelijke aanvaarding van het feitelijk gebeuren, het individualistisch geloven en de vlucht in een piëtistisch chiliasme.'[703] Het Réveil was in die dagen een complex geheel van strijdbaarheid en lijdzaamheid, van het streven naar eenheid onder gelovigen en tegelijk het afstoten van geloofsgenoten,-van rekkelijkheid en precisie zou men ook kunnen zeggen-, en van een zowel

verafschuwde als bejubelde chaos in de wereld waaraan de wederkomst van de Messias voorgoed een einde zou maken.

Da Costa worstelde zodanig met dezelfde materie, dat hij, net lidmaat geworden van de Nederlands Hervormde Kerk, overwoog die kerk de rug toe te keren. Het paste hem in de naderende eindtijd zijn heil in een smalle gemeente te zoeken, maar hij bleef zich om twee redenen Nederlands Hervormd noemen: ten eerste, was een kerk in verval nog geen valse kerk en mocht hij volgens artikel 28 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis alleen uittreden, indien hij zijn kerk vals achtte, en ten tweede hoorde hij geen stem van God die hem opdroeg een kerkelijk genootschap voor zichzelf te beginnen. Dus zag hij van een 'voorbarige coup' af en 'sukkelde' hij liever 'voort'.[704] Wilde men binnen zijn kerk zorgvuldig met de drie *Formulieren van Enigheid* omspringen, dat wil zeggen niet te slap en niet te streng uit vrees zwakke broeders af te schrikken,-'het gekrookte riet mocht niet verbroken en de rokende vlaswiek niet uitgeblust worden'-,-voor zichzelf verkoos hij een strikte interpretatie van de aloude, calvinistische toelichting op het Woord van God.[705] Veel later, in 1843, gaf hij zich rekenschap van hetzelfde probleem en scheen hij bereid zijn contrarevolutionaire kijk op het verleden prijs te geven voor een hemelse toekomstvisie: 'Op jongere leeftijd meende ik de genezing van het bestaande ernstige en wezenlijke en hoogstbeklagenswaardige kwaad in kerk en godgeleerdheid en maatschappij grotendeels te mogen zoeken in de terugkeer tot een vroegere toestand, thans zie ik die genezing alleen denkbaar in de weg van voortgang naar een nieuwe (van God gewilde, bereide, beloofde) uitkomst.'[706] Zelfs over de inrichting van de staat dacht hij toen minder rigide dan in 1823, meer antirevolutionair dan contrarevolutionair, zoals Groen van Prinsterer deed. In overeenstemming met diens meer juridische dan medische oordeel over al het gesignaleerde kwaad in kerk en samenleving, dat wie de *Formulieren van Enigheid* zou loslaten geen protestants credo meer kon laten horen en derhalve de ontbinding van de Nederlands Hervormde Kerk bevorderde, formuleerde Da Costa in *De Sadduceën* (1824) en *Ophelderingen aangaande de rechtspleging van 's lands advocaat, Johan van Oldenbarneveld* (1825) zijn onvoorwaardelijke trouw aan de leer van Calvijn. Wie zich niet aan de drie *Formulieren van Enigheid* hield, zou als 'kerkendienaar' net zo goed de roomse Mis kunnen lezen, alle Heiligen aanroepen en hun beelden vereren.[707] En wie 'meende of voorgaf daartoe in de Bijbel

aanleiding te vinden', kon ook socinianisme en neologie op de preekstoel verkondigen.[708] Da Costa zocht naar een levend voorbeeld van een christen naar zijn hart en sprak daarover vaak met zijn vriend Willem de Clercq. Bilderdijk scheen hun te controversieel om als een rolmodel voor een ideale christen te kunnen dienen, te geleerd ook om door armzaligen van geest te kunnen worden begrepen, maar hoe was het gesteld met Tollens? Volgens John Bowring die in 1828 en 1829 Nederland langdurig bezocht, was deze volksdichter, rooms van huis uit en remonstrants uit overtuiging, daarvoor zeer geschikt. Hij stond als dichter en gelovige boven de partijen, maar dat was De Clercq beslist niet met hem eens: 'Als Tollens nu de man is, die ons moet voorlichten op de weg des christendoms, dan is het ook: wat zijt ge uitgegaan om te zien? Een riet, dat door elke wind wordt bewogen.'[709] Tollens leefde bovendien op een te grote voet, wist niet eens meer wat 'beknibbelen' was en pronkte weinig christelijk met zijn rijkdom onder het valse voorwendsel dat hij weliswaar niet hoefde te 'beknibbelen', maar wel moest 'sappelen' voor zijn inkomen: 'Verleden jaar heb ik op mijn zaak niet minder dan f 9000,- kosten gehad, zonder interest van het roulerend kapitaal te rekenen. En als ik daar nu f 9000,- bijvoeg, die ik voor mijn huishouding nodig heb, zonder huishuur te noteren, dan schiet er waarlijk van f 20.000 à f 22.000, die ik bruto heb kunnen verdienen, niet veel over, en ondertussen is dat bedrag als winst voor een binnenlandse verfboetiek een grote som!'[710] Zijn pecuniaire klachten stonden vrijwel haaks op die van Bilderdijk, maar daaraan namen Da Costa en De Clercq minder aanstoot dan aan zijn liberale opvattingen, waarvan hij in de zomer van 1823 voor het eerst landelijk blijk zou geven. Bowring waarschuwde Da Costa voor diens op uitsluiting gebaseerde zoektocht naar een rolmodel voor een christen. Was diens geloof niet verder van het christendom verwijderd dan het jodendom dat hij voorheen had aangehangen? Zouden zij elkaar in de hemel ontmoeten, dan wilde hij, Bowring, hem iets laten zien: 'Wanneer wij in de hemel herenigd zullen zijn, zal ik u de miljoenen (zielen) laten zien die u heeft willen uitsluiten.'[711] Da Costa's worstelingen met zijn geloof zouden er inderdaad toe leiden, dat hij lidmaat van de Nederlands Hervormde Kerk bleef, maar hij maakte het zichzelf en anderen wel bijzonder moeilijk om het idee van een bloeiende geloofsgemeenschap in stand te houden.

Gelijkgezinden, die ervan overtuigd waren dat Nederland het tweede Israël was ('niet bij gelijkstelling, maar bij vergelijking', zoals Groen van

Prinsterer preciseerde), verenigden zich in 'conventikels' in plaats van kerken, dat wil zeggen in de woningen van hun voorgangers, die ter uitwerking van het idee der 'smalle gemeente' zich als de avant-garde van aartsengel Michaëls leger beschouwden.[712] Zo stelden Da Costa en Capadose hun woningen op zondag voor een dienst open, waartoe ook, in een actieve rol, kleine luiden werden toegelaten. Zulke bijeenkomsten werden 'oefeningen' genoemd, waarbij gebed en schriftlezing naast een persoonlijke getuigenis een grote rol speelden. De gedachte, dat men in een eindtijd levend God zou kunnen vermurwen om het tweede Israël te sparen, zoals hij ter wille van tien rechtvaardigen bereid was geweest om Sodom van de ondergang te redden en Ninive daadwerkelijk had gespaard, leefde onder hen, al werd ook daarover weer verschillend geoordeeld. Uitstel van executie bood weliswaar tijdelijk uitkomst, maar bracht het Vrederijk geen stap dichterbij. Bilderdijk vreesde, dat zulke bijeenkomsten voorbodes van een schisma zouden zijn, terwijl Willem de Clercq een bezwaar van geheel andere aard aanvoerde: oefeningen voor kleine gezelschapjes zouden tot 'vleselijke aandoeningen' kunnen leiden en, hoe dienstig ook in de beleving van de meeste deelnemers, afbreuk doen aan de eredienst van het Woord.[713] De neiging om elk woord te wikken en wegen en in de uitkomst van dat proces een bevestiging van het eigen gelijk te zoeken zorgde voor grote onderlinge verdeeldheid in het eigen kamp. Een van die woorden was 'Drievuldigheid', waarover Bilderdijk en Da Costa in 1823 uitvoerig van gedachten wisselden. Jacob van Lennep volgde hun discussie op afstand, maar wenste blijkens zijn vertaling van *La Grâce* van Louis Racine, de zoon van de grote Jean Racine, wel tot hun kamp te behoren. Er deed zich in een en hetzelfde jaar, 1827, de paradoxale situatie voor, dat hij met *De genade* in ongenade bij zijn eigen vader viel en vervolgens zijn leven 'beterde' met *Gedichten*, die als amoreel en ongodsdienstig werden getypeerd.[714] Als een ware neoloog trad hij in discussie met Da Costa over het begrip 'Drievuldigheid': 'Wat heb ik bijvoorbeeld aan het denkbeeld ener Drievuldigheid, dat niet in de Bijbel ligt, en, volgens uzelf, het verstand der hoogste engelen te boven gaat. Is dit nu een zo belangrijke geloofswaarheid, dan moet ik, opdat ze op mijn handelwijze enig nut uitoefent, daarvan begrip hebben, om die toe te passen en aan anderen te leren. Maar zoals het door Athanasius wordt voorgesteld, heb ik er niet het minste aan en laat ik die veilig liggen: God blijft er niet minder de Schepper en Onderhouder der wereld om, Jezus heeft er niet minder om gepredikt

en de dood voor mijn zonden ondergaan, en de H. Geest heeft niet minder door Zijn bestuur de waarheid tot ons doen komen!'[715] Het Réveil was aan hem niet besteed, hetzij omdat hij er de diepgang voor miste, hetzij omdat hij zijn geloofswaarheden pragmatisch en niet als in potentie controversieel wilde beleven.

Het einde van de wereld was aanstaande, zo meende Bilderdijk en in zijn voetspoor Da Costa, maar het was de vraag of het tweede Israël daarvoor zou worden gespaard. Als er nu iets controversieels op het gebied van geloofswaarheden bestond, dan was dat wel het einde der tijden. Hoe en wanneer dat zou plaatsvinden, wist geen mens, want ook daarvoor gold: 'Gij kent dag noch uur!' Al maakte Bilderdijk meer dan eens het nodige voorbehoud, wanneer hij zich over dit onderwerp uitliet, toch beredeneerde hij, waarom in 1823 het laatste jaar voor de mensheid had geslagen.[716] Er ging sindsdien geen jaar voorbij zonder zijn chiliastische speculaties en berekeningen van de jongste dag, bij het uitblijven waarvan de datum steeds verder naar voren werd geschoven. Zo maakte het jaar 2000 na Christus ook een goede kans om het laatste te zijn, maar hij wist niet goed of de rustdagen van de Schepper en de leeftijd van Christus bij dat jaartal moesten worden opgeteld.[717] Hij leefde in de 'epoque van het vale paard', waarop de dood en verderf zaaiende apocalyptische ruiter was gezeten ter aanvoering van een leger duivels, dat weldra strijd zou leveren met de legioenen van de aartsengel Michaël. In tegenwoordigheid van vrouw en kind las hij Vondels *Jeruzalem verwoest* voor, opdat zij zich zouden spiegelen aan de rei van Joodse vrouwen. Daarin wordt verhaald over een moeder die haar kind doodt en braadt om het vervolgens als een onderdeel van de maaltijd aan Romeinse soldaten voor te zetten: 'Dat zijn, om met Vondel te spreken, diens tranen uitgestort over de bloedige ondergang van het Joodse volk. Het is het gezicht der toekomstige verwoesting van het tweede Jeruzalem!'[718] Vondel was net als hijzelf een profeet der verschrikking, een moderne uitvoering van Jesaja, die de wereld niet aan zichzelf had overgeleverd. Da Costa legde het accent liever op het derde Jeruzalem: 'Sion, ja, zal (door Gods ontferming, geschiede het weldra!) weer worden opgebouwd, maar in de benauwdheden der tijden volgens het woord van de profeet (*Jesaja 30:18-26*).'[719] Tegenover Willem van Hogendorp getuigde hij van zijn vertrouwen in de goede afloop: 'Het is mij alsof ik de laatste boeken van de 'Ilias' lees, wanneer ik de loop der gebeurtenissen naga: tendit

ad eventum mundus*. Alles is op mars, de financiën, de wetenschappen, de fysieke krachten der aarde en der aardbewoners. De Verleider rukt met sterke schreden aan en wint velen door geweld en door list. Maar God vergadert de zijnen door ondoorzienlijk savante manoeuvres, en zij zullen op de grote dag in de schoonste order van bataille staan, die zich de verbeelding, zelfs der hemelgeesten kan voorstellen.'[720] Da Costa verwachtte anders dan Bilderdijk, dat een korte opleving van het tweede Israël aan de komst van het Vrederijk vooraf zou gaan: 'Mijn inzichten verschillen dus in zoverre van die van Bilderdijk, dat hij de verdrukkingstijden van de antichrist dadelijk verwacht, terwijl ik daarentegen geloof, dat ze zullen worden voorafgegaan door een kortstondige zegepraal der goede zaak op aarde onder de regering van de prins van Oranje, dat zich alsdan het grote rijk van de antichrist zal vormen en daarop de heerlijkheid van de koning Messias de loop dezer 6000 jaar met een Duizendjarig Rijk op aarde sluiten zal.'[721] Hij deelde zijn zienswijze met Willem van Hogendorp, maar die reageerde ironisch op de willekeur waarmee aan politieke en godsdienstige idealen invulling werd gegeven: 'Wat is die prins gelukkig, of liever hoe vreemd lopen de verwachtingen der mensen op dit punt niet uit elkaar! De hoop die Bilderdijk, die u, ten opzichte van hem koestert, hebben de gedecideerdste constitutionelen, liberalen, of hoe u ze noemen wilt, evenzeer volgens hun denkwijze!'[722] Weer valt het verschil van inzicht onder gelijkgezinden op, of het nu (met het oog op de wederkomst van de Messias) de verafschuwde of bejubelde chaos in de wereld betrof, het lidmaatschap van de Nederlands Hervormde Kerk (inclusief het kerken in een godshuis of de eigen woning), een op het verleden gerichte of juist hemelse visie op de toekomst (met alle gevolgen voor de inrichting van de staat van dien), het wikken en wegen van een begrip als 'Drievuldigheid', of het einde der tijden, waarin al of niet een speciale rol voor het huis Oranje was weggelegd. Voor Bilderdijk zelf gold dan nog in het bijzonder, dat de tekenen van brood en wijn voor evenveel verwarring zorgden als de tekenen des tijds, tenzij híj er natuurlijk zijn licht over zou laten schijnen.

Wat Jacob van Lennep het minst belangrijk scheen te vinden, de interpretatie van de leer der H. Drievuldigheid, interesseerde Bilderdijk het meest. In de maanden februari, maart en april van 1823 hield hij zich intensief met dit vraagstuk bezig, waarvan hij wist dat het een ge-

* de wereld loopt op haar einde

loofswaarheid was. In zijn verhandeling *Over eenheid en drieëenheid* (1823) somde hij een reeks afspiegelingen van God de Vader, de Zoon en de H. Geest op, waarvan de relatie tussen man, vrouw en kind volgens hem de voornaamste is.[723] Alles wat God denkt, is 'geen *onderstellen*, maar *daarstellen*', zegt hij, het heeft onmiddellijk consequenties.[724] Hoe hij zich dit scheppingsproces voorstelde, is hiervoor reeds uiteengezet.[725] Van Eijnatten typeerde Bilderdijks interpretatie van de H. Drievuldigheid in een poëtische formule als een combinatie van de eerste, tweede en derde persoon enkelvoud in de eerste persoon meervoud. Hij zat zijn held het dichtst op de huid, toen hij in *Hogere sferen* vaststelde: 'Wat God denkt, bestaat dus eo ipso. Indien God iets buiten zichzelf denkt, dan schept Hij. Dit scheppen geschiedt door Λογος. Ziedaar de schepping uit niets!'[726] In het begin van *Genesis* is het Woord en, zo staat er geschreven, 'het Woord was bij God en het Woord was God'. Men herinnere zich de ontroering van Isaäc da Costa, die als een door en door christelijke dichter in deze woorden niet alleen een bevestiging van zijn eigen opvattingen over poëzie zag, maar ook een inspiratiebron voor bespiegelingen over de H. Drievuldigheid. Van Eijnatten vervolgde zijn versie van Bilderdijks interpretatie van de H. Drievuldigheid aldus: 'God kan ook Zichzelf denken. Omdat Hij Zichzelf niet buiten Zichzelf denken kan (buiten God is er niets), denkt Hij Zichzelf in Zichzelf. Dit goddelijk denken is geen scheppen, maar telen of genereren. Het gegenereerde is gelijk aan God, één in wezen met Hem, want het denken van God is Godzelf. Ziedaar de tweede persoon in de godheid: de Zoon (de 'geteelde'), die volstrekt de gelijke is van God de Vader. Poëtisch geformuleerd klinkt het zo: gij dacht uzelf, en uw denkbeeld was als gij. Het goddelijk 'ik' gaf plaats aan het onbegrijpelijk 'wij'. Ook het bestaan van een derde persoon kan op deze manier aannemelijk worden gemaakt. God, die Zichzelf denkt en Zichzelf in Zichzelf denkt, denkt noodzakelijk ook in de Zoon die in Hem bestaat. Ook dit denken is God, en wel God uit God en door God. In dit geval is er geen sprake van teling, maar van uitvloeiing: uitvloeiing van de Vader door de Zoon. Zoals ook de Zoon niet buiten God staat, zo wordt ook dit uitgaan van God door God de derde persoon (die noodwendig evenzeer God is) niet buiten God gebracht, maar de drie personen blijven één wezen, één godheid.'[727] Eerder had Tydeman hem een moeilijk te beantwoorden vraag gesteld over de eindigheid van de transformatie van 'ik' in 'jij', want wanneer die 'jij' op zijn beurt 'ik' was geworden, kon de volgende transformatie plaatsvinden: 'Wanneer

men die als een voortzetting van dat zelf beschouwen en denken des goddelijke wezens denkt, hoe blijft men dan buiten een oneindigheid van vermenigvuldiging?'[728] Op 18 maart 1823 trachtte Bilderdijk hierop een antwoord te geven door in een brief aan Da Costa niet de stelling dat God uit meer dan drie personen zou bestaan te weerleggen, maar door elk meervoudig begrip van God (inclusief dat van één god, bestaande uit drie personen) als een vervalsing van het menselijk bewustzijn aan te merken. Over de moeilijkheid van het denkbeeld der Drievuldigheid opperde hij: 'Waar zit die anders dan in een vals begrip van het getal, wat bij ons altijd een besef van successie insluit, evenals tijd en ruimte zelf. Maar dat gevoel van successie zit in ons en vervalst daarom elk besef van wat buiten ons is of gesteld wordt. Misschien had Pythagoras daar een ander denkbeeld van. Maar ons idee zelfs van *continuitas*, wat is dat anders dan *successie*? En ons denkbeeld van eenheid is immers of *continuitas* of het is mère negatief.'[729] Hij vertrouwde zijn eigen denkproces niet, wat hem bij alle verharding van zijn standpunten niet onsympathieker maakt. Een paar dagen eerder gaf hij blijk van grote gevoeligheid, toen hij verzuchtte, dat weinigen zich in een ander konden verplaatsen en hij helaas te oud was geworden om van zijn 'ingeworteld en ingeroest formulier van denken (indien ik het aldus noemen mag)' afstand te nemen.[730] Dat commentaar op zijn eigen manier van denken leverde een man, die diepe en verrassende inzichten over de H. Drievuldigheid ontwikkelde, de gedichten van Hooft wilde uitgeven in drie delen met aantekeningen bij Lucas Herdingh en de tweede druk van zijn *Geslachtslijst der naamwoorden* voorbereidde.

Er waren altijd tegenkrachten in hem werkzaam, die tot in het absurde toe voor een verzachting van zijn harde standpunten zorgden en een originele wending aan de retoriek van zijn gedichten gaven. Op 30 maart vertrouwde hij Gerrit Outhuys toe ongeschikt te zijn om anderen te bekeren. Zo liet de Vader van het Réveil zich over zichzelf uit: 'Ik ben het niet die tot Christus kan trekken; ik ben zelf veel te weinig christen, veel te ongetrouw, ja, te afvallig in- en uitwendig.'[731] Allard Pierson had een open oog voor de tegenkrachten die een nieuw evenwicht in Bilderdijks geest schiepen, maar Simon Gorter bijvoorbeeld niet. Laatstgenoemde oordeelde wel zeer generaliserend: 'Hoe kan er toch, vragen wij, bij deze poëzie ooit sprake zijn geweest van wijding? Er is een geest der kwaadaardigheid, die indruk maakt, verbaast en de menigte in de donderaar een profeet doet zien.'[732] Pierson vroeg zich

in *Oudere tijdgenooten* af, waarom Simon Gorter, Bilderdijks belijdenis van 30 maart 1823 kennend, het niettemin nodig had geoordeeld diens 'onchristelijkheid' zo breed uit te meten.[733] In Piersons visie kon Bilderdijk zich niet tot een voorbeeldig christen ontwikkelen, omdat hij in zijn hart een stoïcijn was gebleven: 'Geenszins christen als vanzelf, oorspronkelijk veeleer gewonnen voor het stoïcijnse ideaal, heeft hij, op een aanwijsbaar ogenblik van zijn leven, immers tegen zijn 36e jaar, zich van het stoïcisme bekeerd tot het christendom, met de antieke beschaving, in deze haar eerbiedwaardige en meest verlokkende vorm, gebroken, om zich over te geven aan die inderdaad nieuwe geest van het evangelie, welks nieuwheid juist nauwelijks anders dan in tegenstelling met het stoïcisme kan worden beseft. Ten gevolge van die bekering wordt hij, volgens eigen herhaalde betuiging in zijn brieven, nooit een voorbeeldig christen, nooit een levende aanbeveling van het door hem beleden geloof,-dit voorrecht was hem niet beschoren.'[734] Het is te gemakkelijk en getuigend van goedkoop leedvermaak om een verdachte op grond van zelfbeschuldigingen te veroordelen. Wat dat betreft, had Gorter ook een ander gezegde van Bilderdijk (daterend uit 1824) eer aan kunnen doen:

> 'k Ben vozer dan een rotte mispel.[735]

Maar die weinig tot voorbeeld strekkende christen zei nochtans Gods woord als een 'wandelstok ter valverhoeding' te beschouwen, niet om een combinatie van het verhevene en het komische mogelijk te maken, zoals Kollewijn meende, maar van het alledaagse en het originele.[736] Hij duidde er zijn even praktische als vertrouwelijke manier van omgang met God mee aan, voorbeeldig christen als hij was of niet. Men hield hem voor hooghartig en bevlogen, maar hij was behalve dat ook nuchter en bescheiden. Wie zich uitsloofde voor de Heer, verdiende niet automatisch de hulde van zijn geloofsgenoten: 'Men bouwt God geen kerk, of de duivel krijgt er een kapel in.'[737] Dat schreef Bilderdijk op 22 juni 1823 aan Capadose om de aanhangers van het Réveil in te prenten, dat zij geen eigen kerk moesten bouwen. Godzelf moest dat doen: 'Zaaien wij, ieder naar de mate ons gegeven, bidden wij om wasdom, besproeien wij! Maar 't is Christus die de zeis in de oogst zal slaan, Hij die de wasdom geeft. Ons voorbarig schoven binden is aanmatiging.'[738] Nee, Bilderdijk was zeker geen voorbeeldig christen, maar had Jezus niet meer met een zondaar dan een vrome

volgeling op? Een voorbeeldig christen geeft in moreel opzicht de toon aan, waardoor er niets op hem valt aan te merken. Als zodanig heeft Bilderdijk geenszins voldaan, maar 'voorbeeldig' in de zin van 'exemplarisch' was hij wel. Hij had immers een niet onberispelijke levenswandel met de meeste christenen gemeen, heiligen niet uitgezonderd.

Op de buitenwereld placht hij een solide indruk te maken, zoals een man met principes betaamde. Standvastig volgens zijn devies 'Semper idem' deed hij zich ook zekerder voor dan hij was. Maar in tal van mineure kwesties (tot welke zijn financiële aangelegenheden niet behoorden) raakte hij gauw uit zijn evenwicht. Voor zover zijn eigen voorspellingen over het einde der tijden nog tijdens zijn leven werden achterhaald, toonde hij zich teleurgesteld en geneigd een nieuwe stelregel voor zichzelf te formuleren: 'Men behoort zich te houden aan hetgeen kennelijk geopenbaard is, hetzij ab initio duidelijk, hetzij door de uitkomst verklaard.'[739] Vervolgens kon hij het toch niet laten de periode daartussen in deze of gene richting te interpreteren. Soms nam hij zich dat kwalijk: 'Het vooruitlopen houd ik niet voor onzondig, immers ik houd het voor gevaarlijk. Het verstand moet zich niet aanmatigen Gods geheimenissen te doorgronden.'[740] Die laatste vaststelling bevatte, behalve een aansporing om iets niet te doen, ook een ontsnappingsclausule: 'Doch dit neemt niet weg, dat ook de genade wel een lichtstraal kan verspreiden, waardoor men meer waarheid ziet.'[741]Bilderdijk was vooral standvastig in het 'switchen' van zijn standpunten, of in de argumentatie die daaraan ten grondslag lag. Daarvoor was een lenige geest nodig, die men niet geneigd is hem als eerste toe te dichten en toch maakt de innerlijke tegenspraak tussen bijvoorbeeld zijn Oranjegezindheid, afkeer van de constitutie en levenslange pleidooi voor een sterk eenhoofdig gezag enerzijds en zijn hekel aan koning Willem I, Koninklijke Besluiten (in het bijzonder over de scheiding van kerk en staat) en zijn trouw aan koning Lodewijk en openlijk betoonde afkeer van de sterkste man in zijn tijd, keizer Napoleon, anderzijds, zijn leven pas interessant. Tot de mineure kwesties die hem in het vroege voorjaar van 1823 bezighielden, behoorde een passage in de Bijbel waarop Da Costa hem attendeerde. In *1 Korintiërs 15:28* wordt van God de Zoon gezegd, dat ook Hij zich zal onderwerpen aan God de Vader, wat nu niet bepaald duidt op een gelijkwaardige positie van beiden. Ook de beeldspraak van Bilderdijk met betrekking tot het 'ineensmelten' of 'ineenvloeien' van de ene goddelijke persoon met de ander zaaide twijfel over hun onderlinge status, om nog maar te zwijgen over

het optreden van God de Vader, God de Zoon en de H. Geest in de loop der tijd. Waarop legde men de nadruk, als men over 'één God, bestaande uit drie personen' sprak? Misschien wel meer op die eenheid dan op die drie personen zelf, zo gaf Bilderdijk ten antwoord. Dat hij met deze kwestie verlegen was, bleek uit zijn advies aan Da Costa om er niet in het openbaar over te spreken, omdat bij anderen dan henzelf 'de vatbaarheid van het gevoel daarvoor niet ontwikkeld is door het licht uit den hoge'.[742] Tot zulke minder belangrijke aandachtspunten behoorden ook de vraag, waarom het getal zeven heilig moest zijn. Had dat te maken met de zeven dagen van het scheppingsproces, zoals in *Genesis* beschreven, inclusief de rustdag waarop God zag, dat alles goed was? Of had dat te maken met het kabbalistische gegeven, dat naast het getal één aan weerskanten het getal drie lag? Zo bezien bevestigde het heilig getal zeven de juistheid van de leer der H. Drievuldigheid.[743] Een andere kwestie, eveneens daarmee samenhangend, betrof het zogenaamde 'patripassianisme', dat wil zeggen het lijden van de Vader, die als Hij aan de Zoon gelijk is, ook onder het geweld van diens kruisdood moest hebben geleden. Is dat aannemelijk? Nee, want als schepper van hemel en aarde was Hij boven het lijden verheven. Maar door van die laatste gedachte uit te gaan, wordt de goddelijkheid van Jezus er niet geloofwaardiger op.[744] Bilderdijk moest zich kortom in allerlei bochten wringen om in de leer der H. Drievuldigheid te blijven geloven. Sporadisch liet hij zich met een minder sofistisch geponeerde en meer onzinnige probleemstelling in om zich ervan te verzekeren, dat hij zijn greep op het grote geheel niet verloor. Tot zo'n schertsprobleem van totaal andere aard,-dat wil zeggen wel van geringe omvang en betekenis, maar niet op een geloofswaarheid betrekking hebbend-, valt een vraag van Da Costa te herleiden, die zich in samenspraak met hem afvroeg, of er een onderscheid tussen Gods woord en de H. Schrift moest worden gemaakt, en zo ja, welk woord het hoogste gezag genoot. Is het niet zo, dat de Bijbel vol zit met woorden van goddeloze lieden als Kaïn, Saul, Achab en Nebukadnezar? Is de H. Schrift daardoor niet verworden tot alles behalve Gods woord? Da Costa weigerde na lang nadenken daartussen onderscheid te maken, want, zo redeneerde hij, is het werk van een historicus die uit bronnen put daarom minder diens werk? En bovendien, als Jezus het in de Bergrede verbiedt een naaste 'dwaas' te noemen, is die rede dan niet meer in zijn geheel te beschouwen als Zijn woord, omdat daarin een scheldwoord staat?[745] In scrupuleuze na-ijver deden Bilderdijk en

Da Costa niet voor elkaar onder. Zoals Abraham zich nu eens tot Hagar wendde en haar dan weer wegzond, scheen Bilderdijks vroomheid volgens Johannes van Vloten 'bestaanbaar met wensen en opwellingen die gemeenlijk als de tegenvoeters ener ontwikkelde godsdienstigheid worden beschouwd, maar godsdienstig was hij'.[746] Periodes van diepe geloofscrises negerend zag deze theologisch geïnteresseerde vrijdenker in hem, wiens vriend hij bepaald niet was, minder een belijder van een grillig geloof, een wankelmoedige ten prooi aan hartstochten en religieuze muizenissen, dan een vroom man wiens 'innigheid van vertrouwen' en 'vurigheid van geloofstaal' boven elke verdenking verheven waren.[747] Valt zoiets echter vast te stellen, wanneer men de twijfels en vertwijfeling van diezelfde gelovige buiten beschouwing wenst te laten? Abrahams houding tegenover Hagar doet in de verte denken aan Bilderdijks verhouding tot de Moederkerk. Afkeer en toenadering bepaalden zijn uitlatingen over rooms-katholieken en, doorgeredeneerd, tot zijn geloof in het algemeen.

In zijn streven naar oecumene wees hij op 28 februari 1823 op de overeenkomst tussen jodendom, rooms-katholicisme en islam. Besnijdenis en onthouding van onreine spijzen, rituele wassingen en dagelijkse offerandes konden door de laatste twee geloven gedeeltelijk met het eerste geloof worden gedeeld. Het verschil tussen een kalief en een paus als geestelijk en wereldlijk leider was verwaarloosbaar gering, of de een nu een opvolger van Mohammed of de ander van Petrus was. Zonder islam was het niet ondenkbaar geweest, dat het vroegere christendom met zijn heiligenverering, net als het hindoeïsme, tot het veelgodendom was overgegaan.[748] Waarom werkten om te beginnen protestanten en rooms-katholieken niet samen om als christenen te getuigen van hun geloof? In zijn brochure *Aan de Rooms-katholijken dezer dagen. (Door een Protestant.)* (1823) deed Bilderdijk een oproep aan hen om tegen neologen (die zich evenwel protestant bleven noemen) en Verlichtingsfilosofen als Kant en Hegel op te trekken, 'benden van bedorven Duitsers', zoals hij hen geliefde aan te duiden, die 'de zedeloosheid bij ons zaaiden en voortplantten'. Was het niet slechts een kwestie van tijd, eer zij zich van het openbaar onderwijs meester hadden gemaakt en het opkomend geslacht ten verderve hadden gevoerd?[749] Een criticus van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* toonde zich gegriefd: 'Deze stelling, verfoeilijk, indien zij niet belachelijk ware, beweert dus, dat onze voortreffelijke, in geheel Europa geroemde schoolinrichtingen tot *zedeloosheid* en *deïsmus* leiden!'[750] Daarnaast

was er nog een verwerpelijke stelling door Bilderdijk verkondigd, die het wel deed voorkomen, alsof hij eenheid onder protestanten en rooms-katholieken nastreefde, maar in werkelijkheid beide groeperingen juist tegen elkaar opzette door te beweren, dat 'de remonstranten bij menigte de Roomse Kerk toevielen, waartoe de hevigsten en oprechtsten hunner overgingen'.[751] Hoe zouden de protestantse gelederen zich ooit kunnen sluiten door zulke verdachtmakingen, die een wig tussen remonstranten en contraremonstranten dreven? Bilderdijk lasterde volgens dezelfde criticus 'veiligheidshalve' in algemene termen, omdat bijzonderheden hem het schaamrood naar de kaken zouden jagen.[752] Verdachtmakingen aan het adres van de Roomse Kerk maakten de kans op een oecumenische verzoening tussen protestanten en rooms-katholieken er ook al niet groter op, want wat hij aan goeds in de Moederkerk ontdekte, wisselde hij met beschuldigingen af: 'Vanuit het buitenland beschouwt de Roomse Kerk ons protestantisme als louter deïsme. Men geeft door een onverstandig schreeuwen tegen de roomse verkeerdheden zonder erkenning van het goede dat er toch in behouden is, voet daaraan. Zij hangt ook inderdaad aan haar aflaten, ceremoniën, beeldendienst en dergelijke niet meer als zij plicht, en ware er het jezuïtisme niet in vernieuwd, dat vrijmetselarij en ongodisterij ten grond heeft (indien al niet als doel, dan tenminste als middel), zij zou nader tot ons toetreden.'[753] Het hier gemaakte voorbehoud herinnert aan dat van Johannes van Vloten, die de vurigheid van Bilderdijks geloof niet ter discussie wilde stellen onder voorbijzien aan diens geloofsafval. Ging het om een belangrijke ontwikkeling in de opstand tegen Spanje, dan beoordeelde Bilderdijk die niet ondubbelzinnig. Natuurlijk verdiende de beeldenstorm afkeuring, maar hadden de rooms-katholieken niet de wraak van hun protestantse medebroeders over zichzelf afgeroepen wegens de vonnissen van de H. Inquisitie? Hadden zij zich trouwens niet onbetuigd gelaten en menige verwoesting in hun eigen kerk aangericht? Hier noemde Bilderdijk tot het protestantisme bekeerde rooms-katholieken nadrukkelijk naar hun oude gezindheid om zijn gelijkgezinde voorvaderen niet nodeloos van een bloedbad en vandalisme te hoeven beschuldigen: 'Welk een afkeuring de beeldstorming ook verdient, zo mochten zij die hierover als over de grootste gruwel wraak roepen, hun ogen wel eens slaan op de duizenden van ongelukkigen, die door de voorstanders der beeldendienst aan de galg en op de brandstapel waren gebracht. Van de andere kant heeft het

niet aan vermoedens ontbroken, dat de roomsgezinden zelf hier werkzaam geweest zijn om ten koste van hun eredienst op de Hervorming een onuitwisbare blaam te werpen. Althans is het zeker dat te Gent en te Antwerpen roomsen hebben meegedaan.'[754] Hij wilde dus vergiffenis vragen aan hen die hij nota bene van het te vergeven kwaad beschuldigde!

In twee aan Maria gewijde gedichten scheen Bilderdijk recht aan de bijzondere positie van de Moedermaagd te willen doen. In het gelijknamige gedicht uit 1817 nadert hij de opvatting van zijn roomse medebroeders over Maria als 'de zaligste ooit geboren', door God speciaal uitverkoren, 'Volzuiv're! Hemelbloem, door goddelijke hand uit Edens paradijs op 's aardrijks hei geplant', en, alsof hij bijtijds besefte dat het hem niet paste haar lof in een litanie te zingen, door anderen geroemde 'Hemelkoninginne'.[755] Die anderen zijn natuurlijk niet met name genoemde rooms-katholieken, wier dwaling volgens hem mogelijk onschuldig is. Zou hij ertoe overgaan Maria te aanbidden en de Heilige Moeder met het Goddelijk Kind verwarren:

> En o,-wie aan uw knieën dien zuig'ling mocht aanschouwen,
> Hoe wederhield hij zich, o edelste aller vrouwen,
> Van hulde, een sterveling, een engel zelf te groot,
> En achtte u niet in hem verengeld, ja, vergood?[756]

dan zou hem dat niet in dank worden afgenomen: 'U hoonde ik, hoonde ik God in 't honen van uw Zoon.'[757] Uiteindelijk kiest hij voor de protestantse omgang met de Moedermaagd, maar het scheelde niet veel, of hij had haar op roomse wijze aanbeden. Hij blijft haar trouwens 'volzalige' noemen, zoals hij haar in zijn bewerking van het 'Stabat mater' aanroept als 'de gezegendste aller vrouwen'.[758] Komt het verschil in zienswijze op Maria dan niet op een woordspelletje neer? O nee, zocht Jan Frans Willems voor Bilderdijks lezers uit: 'Wat jammer, dat hij de Latijnse dichter niet getrouw is gebleven! Deze richt zijn hele gezang tot de Heilige Maagd, maar dit was voor de protestant te erg: het *fac me, pie, tecum flere** scheen hem al te rooms! Hij vertaalde zoveel dat heidens was; waarom zou hij toch ook het roomse niet hebben mogen overbrengen? Dit herinnert mij aan zekere stadsordonnantie van Amsterdam, gebiedend dat men de saters- of ossenkop, die aan

* Laat mij, vrome, met u wenen

de boog ener brug werd gezien, zou uitbreken, omdat de schippers zich moesten buigen telkens als zij onder die brug doorvoeren, en de mensen dan wel zouden denken dat zij een heilige vereerden.'[759] Kennelijk getuigde het van moed om de knieën te buigen voor de slagen die God aan een sterveling uitdeelt, maar was het volgens Bilderdijk niet geoorloofd met Maria de knieën te buigen voor Jezus aan het kruis. Zij was immers geen middelares, die tussen een gelovige en de Middelaar bij uitstek in mocht staan! Wat dat betreft, dienden er ook met zíjn instemming in het Amsterdamse stadsplan onmiddellijk wijzigingen te worden aangebracht, zodra men schippers ten onrechte van paapse superstities zou verdenken. Binnen de kortste keren ging Bilderdijk om in scheepstermen te spreken overstag, want op 9 april 1823 constateerde hij, dat er van zijn eenheidsstreven op godsdienstig gebied weinig was overgebleven. Hij had het tegendeel bereikt van wat hem voor ogen had gestaan: 'Ja, mijn lieve vriend,' schreef hij aan Da Costa, 'het uur nadert, dat, terwijl de afvallige protestantse sekten zich met de Roomse Kerk herenigen in een volslagen antichristendom onder hem* die welhaast geopenbaard zal worden, de oprecht roomse christenen van haar uit zullen gaan en met ons Christus alleen en geen aardse stedehouder zullen erkennen. De schellen vallen hun reeds van de ogen en het is het jezuïtisme slechts, dat als door wachthonden hun schapen in de schurftige stal houdt. Alles rijpt.'[760] De oude vooroordelen tegen de Roomse Kerk hoefden niet langer met de mantel der liefde te worden bedekt, dubbelzinnigheden om de roomse kool en de protestantse geit te sparen waren overbodig geworden, dus smeekte hij zijn geloofsgenoten niet terug te keren tot de Moederkerk en de H. Inquisitie niet in de kaart te spelen: 'Die vrij is neme het juk niet weer aan!'[761] Het moest voor de ware gelovige voldoende zijn, dat God door Zijn geopenbaard Woord tot hun 'consciëntie' sprak.[762] De Bijbel, 'aan de leken onthouden, was de priesters nagenoeg onbekend',-nog zo'n vooroordeel-, die er bij hun parochianen op aandrongen goede werken te verrichten. Wat verstonden die roomse onverlaten daaronder? Bilderdijk stelde die vraag (overigens zonder het woord 'onverlaten' te bezigen) en gaf er zelf antwoord op: 'Verstonden zij daaronder werken die uit waar geloof, naar de wet Gods en Hem ter ere, geschieden? Nee, ook goede werken op de inzet van mensen gegrond, waardoor Gods gebod teniet werd gedaan. Grote verdienste werd gesteld in het

* de antichrist

bouwen van kerken, kloosters en kapellen, in het verrijken van altaren en prebenden.'[763] Het pijnlijke van deze voorstelling van zaken was, dat hij met zijn 'Backskoorke' daarvan nog altijd profiteerde.

In huiselijke kring verliep het leven vredig in die zin, dat Bilderdijk zijn zoon les in het Latijn gaf en Wilhelmine aanmoedigde ook buitenshuis in een leesgezelschap haar geest te verrijken. In de winter van 1823 scheen ze minder ziekelijk dan eerder het geval was geweest, maar dat duurde niet lang. Toen ontving ze thuis dochters van hoogleraren, die meer wilden weten over Nederlandse en Engelse literatuur, gezamenlijk borduurden en de regels van het perspectief leerden toe te passen in hun tekeningen. Kempers dochter Elisabeth bewaarde goede herinneringen aan haar, maar niet aan haar man. Hij kon het niet laten zich af en toe als een haan in een kippenren te gedragen. Dan stoof hij de huiskamer binnen zonder zich te realiseren, dat hij zijn 'lieve, verstandige en zachte vrouw' lastigviel en met zijn 'ruwe, maar altijd ongewone en energieke wijze van spreken' anderen monddood maakte.[764] Lodewijk, nog geen elf jaar oud, was ergens anders in huis bezig Latijnse declinaties en conjugaties uit zijn hoofd te leren, wat hem niet meeviel. De jongen was 'wars van spraak' en lispelde, wat zijn vader verontrustte.[765] Eigenlijk werd hij ook monddood gemaakt, waardoor zijn vader nooit wist, wat er precies in hem omging. Soms leek het erop, dat Lodewijk met Isaäc da Costa een betere verstandhouding had dan met zijn eigen vader. Hij was in elk geval een gezeglijk kind, zodat hij zich ogenschijnlijk in tal van moeilijke situaties wist te schikken. Da Costa, bij wie hij vaak logeerde, schreef: 'Ons hart is teder voor hem, alsof hij ons eigen kind ware.'[766] Maar ook hij moest naar de werkelijke gevoelens van Lodewijk raden. Waren er medische consulten nodig, dan wendde Bilderdijk zich bij voorkeur tot Capadose, die hij bijvoorbeeld op 22 april 1823 raadpleegde over pijn in zijn borst, 'waarin ik duidelijk een samengroeiing of *circatrisatio* van de linkerlong met het *diafragma* meen te kunnen bespeuren'.[767] Zelden deed hij zich in zulke situaties onnozeler voor dan hij was, eerder vroeg hij om een bevestiging van zijn eigen diagnose. In diezelfde maand leed Wilhelmine hevig pijn, 'doch is heden weer wat over de vloer'.[768] Zelf leed hij 'thans veel aan tandpijn, daar het gebit dat mij alle dienst weigert, niets wil loslaten'.[769] De ziekte van Wilhelmine weet hij aan de slechte conditie van zijn huis op het Rapenburg, dat hij had gehoopt slechts voor een woninkje van zes planken te verlaten. Vóór 1 mei vond hij op

het nippertje een huurhuis op de Oude Singel 86, dicht bij de Marekerk. Het was groter en duurder dan het vorige huis, maar de vloeren op de begane grond moesten worden vernieuwd, zodat alleen de eerste verdieping bewoonbaar was. Terwijl werklieden de Leidse kermis opbouwden, wat op zichzelf meer dan genoeg was om Bilderdijk tot waanzin te drijven, had hij ook nog te kampen met het 'jammerlijk gewoel en geraas van allerlei werkvolk' dat op de Oude Singel bezig was het hem naar de zin te maken.[770] Wat ze daar niet deden, was een tussenmuur bestaande uit los op elkaar gestapelde turven vervangen door een stenen variant, waardoor de noodzaak van een volgende verhuizing (die nog vier jaar op zich zou laten wachten) zich reeds aandiende, voordat hij zijn oude woning op het Rapenburg had verlaten. Ditmaal kwam de hele verhuizing op hem neer, omdat Wilhelmine, ziek en zwanger, tot niets in staat was: 'Nooit heb ik mij met het verhuizen bemoeid, altijd was ik opzettelijk daarbij afwezig. Maar deze keer, daar mijn vrouw het bed hield wegens zware, doorgaande koorts, was het mijn beurt om die afgrijselijke last waarvoor niemand minder geschikt kon zijn, op mij te nemen.'[771] Het was al mooi, dat Wilhelmine erin had toegestemd om per koets naar hun nieuwe huis te worden vervoerd.

Een van de laatste bezoekers van hun oude huis was Siegenbeek, met wie hij het een paar maanden later zwaar te stellen zou krijgen. Dirk van Hogendorp kwam juist binnen, toen Siegenbeek aan zijn gastheer uitlegde, hoe hij een gedicht vertaalde. Niet vrij van pedanterie stond hij bij het grootse van zo'n onderneming stil: eerst vertaalde hij het interessantste gedeelte van een uitheems gedicht, dan duikelde hij een gedicht van een beroemde Nederlandse dichter over hetzelfde onderwerp op,-een inheems gedicht, naar men ook zou kunnen vaststellen-, dat hij vervolgens na ampele bestudering trachtte na te volgen. Pakte Bilderdijk dat ook zo aan? Zijn gastheer verwaardigde zich niet eens te antwoorden, uit ergernis over zo'n groot gebrek aan originaliteit en over zoveel vertoon van onmacht, hem eveneens in potentie toegedicht.[772] Had Siegenbeek nog nooit een vrije navolging van hem gelezen? Bilderdijk suggereerde, dat er geen regels voor het vertalen van poëzie bestonden, zoals er evenmin regels voor een uniforme spelling dienden te bestaan. Voor zover er daarvan te onderscheiden facultatieve spellingsregels bestonden, hield hij zich graag aan de instructies van de 'bekwame' Frans van Lelyveld. Liever schreef hij

'macht' dan 'magt', 'lachen' dan 'lagchen', 'adelijk' dan 'adellijk' en 'samen' dan 'zamen'. Nu zijn dit op 'adelijk' na allemaal voorbeelden van Bilderdijks spelling die het van Siegenbeeks spelling heeft gewonnen.[773] Maar Siegenbeek schreef 'sieraad' en 'ontvangen' in plaats van 'cieraad' en 'ontfangen', 'heer' en 'oor' in plaats van 'heir' en 'oir' en een 'ij' in plaats van 'y' in zowel 'partij' (vrouwelijke zelfstandige naamwoorden eindigend op 'ij') als in veel voorkomende woorden als 'mij', 'hij', 'zij', 'wij' en 'bij' waarmee hij op zijn beurt Bilderdijks spelling aftroefde.[774] Nu had Bilderdijk toch al het gevoel dat er in de kunsttempel van het geschreven en gedrukte woord vleermuizen en nachtuilen rondfladderden met Siegenbeeks spellingsboekjes aan hun vleugels bevestigd en Adelungs Hoogduitse grammatica stevig tussen hun tanden of poten gekneld,-waarbij zij opgemerkt dat Johann Christoph Adelung een Duitse taalgeleerde was aan wie Siegenbeek regels voor zijn spelling had ontleend-, zodat diens tirade over het maken van een goede vertaling hem het idee moet hebben gegeven, dat voornoemde tempel niet in een vervallen staat verkeerde, maar reeds in een ruïne was veranderd.[775] Aangezien Siegenbeek het ook had aangedurfd een lofrede op Wagenaar te houden, waardoor hij samen met Van der Palm een dam tegen Bilderdijks behandeling van de vaderlandse geschiedenis trachtte op te werpen, verliep hun laatste ontmoeting op het Rapenburg 37 onaangenaam. Dirk van Hogendorp was een van de 'snotneuzen' die door Siegenbeek niet voor vol werden aangezien, zodat ook hij geen enkele moeite wilde doen om de sfeer te verbeteren. De toon van hun gesprek had iets vijandigs gekregen, wat niet meer recht viel te zetten door een onderscheid te maken tussen gesprekspartners enerzijds en wat zij inhoudelijk bespraken anderzijds. Het geijkte weerwoord van Bilderdijk, wanneer Siegenbeek zijn beklag bij hem deed, voldeed daarom niet meer: "Lieve vriend, ik heb het niet tegen u, maar tegen de siegenbeekse spelling."[776] Voortaan heerste er een gewapende vrede tussen hen, voor zover het niet openlijk tot een oorlog was gekomen.

In de maand mei van 1823 vond de verhuizing naar de Oude Singel 86 plaats, welke woning Bilderdijk als een hyperbool van zijn huiselijke catastrofes beschouwde. Het was een naargeestige hyperbool die hij voor de verandering nu eens niet zelf verzonnen had. Tot zijn eigen verbazing woonde hij sindsdien in een stijlfiguur, waaraan hij middels de aanschaf van nieuwe tapijten, tafels en stoelen een minder negatief imago trachtte te geven. Maar de werklui hadden hun hielen nog niet

gelicht, of zij moesten in de volgende maand al weer terugkomen: 'Thans is mijn bovengang door het bezwijken van de muur mijner boekenkamer andermaal aan de metselaars overgeleverd, en ik heb geen hoekje waar ik recht stilte heb om iets te kunnen doen, ofschoon de tuinkamer (en deze ook alleen) nu in orde is. Zolang althans ook daar de vloer of de zoldering niet inzakt, waar wel enige vrees voor is.'[777] Hij beschouwde het huis als een 'vreselijke boel', die het kennelijk niet

Oude Singel 86 te Leiden: hier woonde Bilderdijk van 1823 tot 1827

zonder 'de geduurzame bezetheid met werkvolk' kon stellen.[778] De timmerlieden, metselaars, schilders en behangers benamen hem het gebruik van de meeste vertrekken, maar maakten het hem tevens onmogelijk zijn woning te ontvluchten. Noch op vrouw en kind, noch op de meid kon hij rekenen, dus voelde hij zich gedwongen om alleen al ter voorkoming van diefstal voortdurend de ronde in zijn eigen huis te doen. Daar werd hij doodmoe van, terwijl het gedwongen nietsdoen hem verveelde. Hij trachtte zich daartegen te wapenen door zich in hogere sferen te verplaatsen: 'Ach, mijn vriend,' schreef hij enigszins duister aan Da Costa, 'de aarde is vol met ingevingen voorzien, verschijningen en gewaarwordingen uit het geestendom.'[779] Dankzij de voorzienigheid kon men altijd en overal in spiritueel opzicht groeien, ook als men in een 'vreselijke boel', een beestenboel desnoods, moest wonen: 'Maar men wil ze niet opmerken,' zo stelde hij ten aanzien van die verschijningen en gewaarwordingen vast, 'verhardt zich ertegen, ontkent ze zichzelf, verheelt ze en schrijft ze aan zwakheid van inbeelding toe.'[780] Zelf stelde hij zich hiervoor open, al was het hem opgevallen, dat veel mensen alles wat met het bovennatuurlijke of paranormale te maken had, uit den boze achtten of negeerden: 'Naarmate men zich meer met de hel dan met de hemel verbonden voelt, is in de tegenwoordige onvatbaarheid daarvoor zeker geen weldaad der voorzienigheid te ontkennen. 't Magnetismus, voor de uiterste hoogte van de macht des duivels bewaard, bevestigt dit.'[781] Zelf schaarde Bilderdijk zich onder de 'hemelingen' en liep hij geen enkel gevaar in lagere in plaats van hogere sferen te belanden. Het is net alsof hij zich even polemisch in politieke en godsdienstige zaken opstelde, wanneer hij die met een werelds oog bezag, als in spirituele zaken, wanneer hij die met een hemels oog waarnam. Daarin ging hij in beide gevallen logisch, zo niet Bijbels te werk, want het lijkt christenen wel verboden om zich met mediums, waarzeggers en guichelaars, gezamenlijk 'duivelskunstenaars' genoemd, in te laten, maar naast valse profeten bestaan er wel degelijk aan hun goede vruchten te herkennen ware profeten.[782] Naast onbetekenende of boosaardige sterrenwichelaars en droomuitleggers verstonden Jacobs zoon Jozef en Daniël als geen ander de kunst om in astrologisch dan wel parapsychologisch opzicht hun niet onjuist gebleken visie op een voorspellende droom te geven. In weerwil van zijn gevoel voor eenheid strekte Bilderdijks moralisme zich ook over wat door God voorzien was uit: het was aan hem ter beoordeling overgelaten, of zijn eigen profetische gave al of niet goed

uitpakte. Dus verplaatste hij ten gevolge van zijn polemische instelling het strijdtoneel van remonstranten en contraremonstranten, patriotten en orangisten, liberalen en conservatieven van Nederland naar de vlakte van Armageddon, waar de strijd tussen Satan en de aartsengel Michaël elk ogenblik kon losbranden.

Die innerlijke tweespalt, maar dan op politiek en godsdienstig gebied, ervoeren Dirk van Hogendorp en Jacob van Lennep in dezelfde maand dat Bilderdijk zijn huiselijke moeilijkheden min of meer trachtte te sublimeren. Voor hem was de begane grond van zijn woning op de Oude Singel te Leiden een 'hel' en de eerste verdieping een opgang naar de 'hemel'. Voor zijn leerlingen, die toen een rondreis door de Noordelijke Nederlanden maakten, was Groningen een stad waaraan zij later met gemengde gevoelens zouden terugdenken. Zij logeerden er op 18 juni 1823 in hotel 'De Toelast', waar zij werden lastiggevallen door dronken studenten die het met de conservatieve stellingen van Dirk van Hogendorps proefschrift niet eens waren. Dankzij de 'Domperrubriek' van de *Arnhemsche Courant* was het conflict in de academische wereld van Leiden een nationaal conflict geworden. Het noorden van Nederland in de goede, oude tijd dat beide vrienden te voet, per trekschuit en diligence bezochten, bleek ook verontrustende kanten te hebben. In zijn dagboek verhaalde Jacob van Lennep wat er toen gebeurde: 'Nu begon een der zonderlingste nachten die ik immer heb doorgemaakt.'[783] Onder hen werd een feestje gevierd ter ere van de promotie van de heer Buma, wat met veel geluidsoverlast gepaard ging. Uit voorzorg deden beide vrienden de knip op hun deur, maar zij konden het gezelschap niet lang buiten hun slaapkamer houden. Jacob van Lennep was geneigd iedere student een fuif te gunnen, maar de zwaar op de hand zijnde Dirk van Hogendorp dacht er toch anders over: 'In Jacob van Lennep vond hij een reisgenoot, wat vrolijkheid, gemak in de omgang en levenslust betrof, volkomen zijn tegenbeeld, maar één met hem in liefde tot de beginselen van Bilderdijk en Da Costa.'[784] De heren beneden hen lieten weten een toast te willen uitbrengen op Van Hogendorp. Konden beide vrienden niet even afdalen tot het niveau van Groningse studenten om tot de vurig gewenste handeling over te gaan? Welke Van Hogendorp bedoelden zij, luidde de wedervraag, vader of zoon? Het antwoord dat de toon voor de nu volgende schermutselingen zette, luidde: "Wie anders dan de vader? De zoon is een schurk, die het voorgeslacht heeft beschimpt."[785] Kennelijk doelden zij niet op het voorgeslacht van Dirk van Hogendorp, maar op hun aller

voorvaderen. De gemoederen liepen zo hoog op, dat zij van hem eisten: "Hij *moet* naar beneden komen en hij *zal* een verklaring tekenen, dat hij Bilderdijk afzweert en voortaan liberaal zal zijn. Leve Jan de Witt! Leve Johan van Oldenbarnevelt!"[786] Het curieuze van de geschiedenis is, dat ineens een vanuit het niets opduikende huisknecht van Dirk van Hogendorp hem tegen de Groningse studentenfurie beschermde.[787] Of die huisknecht als een noodzakelijke reisnecessaire werd beschouwd of niet, zij in het midden gelaten, maar zo keek Jacob van Lennep op dit incident terug: 'Beurtelings moesten wij lachen om hun dwaasheid en ons bedroeven over de tijdgeest en over de verkeerde handelwijs der Groningse hoogleraren, die jongelieden opzetten tegen iemand die zij niet kennen, omdat hij een dissertatie schreef, die zij niet eens gelezen hebben!'[788] Wie Van Lenneps dagboek leest, wordt ondergedompeld in de sfeer van Nederland in de vroege negentiende eeuw, verneemt telkens weer opnieuw tot de verbeelding sprekende wetenswaardigheden door hem met een even spitse als onverstoorbare geest gepresenteerd, wordt meegezogen in een even gezellig als bedenkelijk kastenstelsel waarin 'ons kent ons' in hoge mate de graad van vertrouwelijkheid bepaalt, en beseft hoe ver en diep de geest van Bilderdijk in Nederland doorgedrongen was nog voordat Da Costa's *Bezwaren tegen de geest der eeuw* zou verschijnen.

Twee voorbeelden kunnen dat laatste illustreren, waarvan het ene op Dirk van Hogendorp en het andere op Jacob van Lennep betrekking heeft. Tijdens hun tocht door Drenthe brachten zij een bezoek aan de kolonies van Weldadigheid, door generaal Van den Bosch gesticht. Men herinnere zich, hoe Willem van Hogendorp zich in het verleden had belast met het secretariaat van een speciale commissie die zich onder leiding van prins Frederik met de zorg voor armen bezighield. Bilderdijk had dat een zeer ongewenste ontwikkeling gevonden die zijn ongelijkheidsideaal dreigde te ondermijnen. Sindsdien was te Frederiksoord een paradijs voor paupers in gebruik genomen, waar zij kleding, scholing, kost en inwoning konden krijgen. Daarvoor moesten zij wel hun eigen grond bebouwen en zich bij wijze van andere tegenprestatie de uitgebreide instructies en sociale controle van hun aller heer en meester laten welgevallen. De gebroeders Van Hogendorp zaten op het gebied van de armoedebestrijding echter niet op één lijn, naar al eerder bleek, want Dirk schaarde zich opnieuw achter Bilderdijk. Hij ergerde zich aan de zichtbaar vervallen staat van de kerken in verschil-

lende kolonies, waaraan hij deze absurde draai gaf: de liberalen in Nederland moesten de armoede niet willen bestrijden door koloniale kerkgebouwen te verwaarlozen.[789] De pastoor was overigens een dronkaard, wat voor het door hem te verkondigen geloof natuurlijk weinig goeds beloofde: 'De rooms-katholieke pastoor is gedurig op kermissen en feesten, zit bijna de ganse dag in de herberg en laat zijn kudde lopen.'[790] In plaats van onderwijs in aardrijkskunde, vaderlandse geschiedenis en stijl te geven had men zich moeten beperken tot taal en rekenen. Wilde men de kinderen van zulke beklagenswaardige paupers meer geven, dan had men hen van een ploeg en spade moeten voorzien. Want nu kweekte men daarginds ontevredenen uit de inschikkelijkste leerlingen en leerde men de onnadenkendste hun gedachten 'tot voor hen onnodige zaken' te bepalen.[791] Dirk van Hogendorp had iets tegen de *Maatschappij van Weldadigheid*, waartegen Isaäc da Costa bij wijze van spreken niet 'iets' maar 'alles' had: 'Zij is uit de duivel, de *Maatschappij van Weldadigheid*! De armoede te willen opheffen! Het ontwerp is boven het bereik der mensen. Zij willen een toren van Babel bouwen! Maar het gehele gebouw valt omver. De bijl ligt aan de boom, en de tijd van Gods herstellende Almacht breekt aan!'[792] Zo vanzelfsprekend als de overheid tegenwoordig Algemeen Nut Beogende Instellingen wenst te faciliteren, waardoor donaties van weldoeners fiscaal aftrekbaar zijn, zo groot was de weerstand in orthodoxe kringen tijdens de eerste heft van de negentiende eeuw tegen de oprichting van nutsinstellingen op het gebied van onderwijs, drinkwater en de bestrijding van armoede. Er diende volgens Bilderdijk en de zijnen een strikte scheiding tussen overheidstaken en particuliere initiatieven op het gebied van liefdadigheid te worden gehandhaafd, alsof barmhartigheid en naastenliefde het gevaar liepen niet meer als deugden te worden beoefend, indien de overheid zich ermee bemoeide. Niet zozeer het verrichten van goede werken dreigde dan in verdrukking te komen,-de zin daarvan werd sowieso betwijfeld-, als wel de relatie van de oprecht gelovige met God. Men diende zich te schikken in zijn lot, hoeveel leed dat ook voor anderen en zichzelf met zich meebracht. Gebukt onder de erfzonde achtte een calvinist het woord van Jezus: 'Wat gij voor de minsten der mijnen hebt gedaan, hebt ge voor Mij gedaan,' kennelijk ondergeschikt aan de schuld van de eerste mensen.[793] Om zich zondig te kunnen blijven voelen ontzegde dit type gelovige Jezus liever een genoegen dan dat het zich daadwerkelijk voor een ander wilde inzetten. Er valt hier aantoonbaar

een verband met lijdelijkheid te signaleren, waarover eerder in positieve zin is uitgeweid: lijdelijkheid en strijdbaarheid hoeven elkaar geenszins uit te sluiten, evenmin als lijdelijkheid en het verrichten van grootse daden. Maar in de praktijk pakte het denken over lijdelijkheid vaak negatief uit, want wie het leed van een ander of zichzelf met hem ter beschikking staande middelen (medicijnen ter bestrijding van een ziekte) kan verzachten, laadt algauw de verdenking op zich, dat hij zich aan zijn lot wil onttrekken. Hij is hovaardig als een Lucifer en maakt zich schuldig aan 'autolatrie', zoals Bilderdijk zou zeggen.[794] Waarschijnlijk wond hij zich daarom ook over de oprichting van de eerste nutsbibliotheek in Leiden op, die vanaf 1823 in de leesbehoefte van gewone burgers voorzag. Tot dan toe had de slechts voor academici toegankelijke Bibliotheca Thysiana en de universiteitsbibliotheek daarin kunnen voorzien, voor zover een genootschapsbibliotheek, koffiehuis of sociëteit zijn bezoekers niets ter lezing aanbood.[795] Wie nog even doorredeneert, zal de bevindingen van Dirk van Hogendorp en Jacob van Lennep ten aanzien van het in de veenkoloniën geboden onderwijs en Bilderdijks visie op nutsinstellingen moeilijk los kunnen zien van hun eigen (deels autodidactische) zelfverrijking op educatief gebied. Wat is daar principieel anders aan dan aan een lesje aardrijkskunde, vaderlandse geschiedenis of stijl dat men een kind van kolonisten dient te onthouden? Men krijgt de indruk, dat de ware autolatrie volgens hen niet in vergaren van kennis en inzichten schuilt, maar in het doorbreken van de negentiende-eeuwse standenmaatschappij.

Het tweede voorbeeld waaruit blijkt, hoe ver en diep de geest van Bilderdijk in Nederland doorgedrongen was nog voordat Da Costa's *Bezwaren tegen de geest der eeuw* verschijnen zou, betrof Jacob Van Lennep. In zijn onlangs verschenen biografie over koning Willem I verhaalt Jeroen Koch, hoe beide vrienden inmiddels in Soest waren terechtgekomen. De kans is groot dat Van Lennep tijdens zijn rondreis door de Noordelijke Nederlanden in 1823 indrukken van het oudste gedeelte van Soest heeft opgedaan, die hij later voor het begin van *Ferdinand Huyck* heeft gebruikt. Over het Kerkpad en de huidige Stadhouderslaan zullen de vrienden naar de Naald zijn gelopen, een obelisk, die volgens de mode van die tijd voor de Held van Waterloo was opgericht. In het verlengde van een lange bomenallee kan men nu nog staande op het bordes van paleis Soestdijk de Naald ontwaren, wat een minder fraai gezicht is dan het omgekeerde: een wit paleis dat aan het einde van een statige laan opdoemt. Zij liepen om het eremonument heen,

dat met een rond hekwerk, een met stenen bedekt heuveltje en een vierkanten trap van slechts twee treden de herinnering aan het optreden van de latere koning Willem II in leven moest houden. De heren waren 'not amused', niet omdat zij kunstmatig, als al te opdringerige bewonderaars van het koningshuis, op afstand werden gehouden, maar omdat zij zich ergerden aan de 'afgodische inscriptie' op de medaillons aan de voet van de Naald. Wat er ook in het Latijn, Nederlands, Frans en Engels op te lezen viel, er werd met geen woord gerept van dank aan God of van hulde aan de goddelijke voorzienigheid, waaraan de erfprins per slot van rekening zijn leven had te danken. Van Lennep was daarom boos, waarmee hij volgens Koch 'de orthodox-protestantse invloed van Bilderdijk' verried.[796] Door het moedig optreden van de erfprins te Quatre-Bras had Wellington als opperbevelhebber van de geallieerden Napoleon kunnen verslaan. Maar de hoofdrolspelers in het drama van Waterloo verdienden het niet als afgoden in de hoogte te worden gestoken. Dat verdiende immers geen mens, benadrukte Bilderdijk, die zich vrijwel gelijktijdig met dezelfde thema's als de beide reisgenoten bezighield. Afgoderij verliep in twee fases: allereerst door God de eer te onthouden die Hem rechtens toekomt en vervolgens door een welhaast goddelijke status te verlenen aan gewone stervelingen. Door wat er wel en niet op staat, wekten de medaillons op de Naald terecht de woede van Jacob van Lennep op, want afgoderij was het gevolg van zelfverheffing en 'waar het hart de invloeden der hogere wereld onderscheidt en de circulatie (als ik het zo eens noemen mag) tussen geheel de geestenwereld waartoe ook wij behoren, die evenals de circulatie van het bloed in het dierlijk lichaam, alles onderhoudt, voedt en wasdom geeft,' schreef Bilderdijk op 20 juli 1823, 'daar is zelfverliezing in de bron aller wezens door de beide naturen verenigende Godsmens, het noodwendig gevolg.'[797] Bovendien waren Napoleon en Wellington allesbehalve superieure wezens, dus hoe was men ooit op de gedachte gekomen hen te vereren? Nog in diezelfde maand de memoires van Napoleon lezend, stelde Bilderdijk vast, dat Napoleon niet de eerste consul of keizer van Frankrijk was geweest, maar een moderne filosoof: 'Voor het overige bezat hij goede krijgskennis, zoals ik nergens onder mijn tijdgenoten heb ontmoet en een schat van observaties daaromtrent, die het verdienden te worden bijeengebracht en die het ware systeem van oorlog voeren, dat Wellington niet kent, en dat ook nergens gedoceerd wordt, heerlijk zouden bevestigen.'[798] Over afgoderij gesproken, wie hier Napoleon en

Wellington de maat neemt, lijkt over een aan hen superieur inzicht te beschikken, waarmee hij zichzelf in de wereld van afgoden niet uit de markt prijst!

Over een ander thema van de reisgenoten, dat hij rechtstreeks met afgoderij in verband bracht, merkte hij op 4 juli 1823 in een brief aan Da Costa op, dat het verwerven van kennis en inzicht niemand van hoog tot laag belang kon inboezemen, tenzij een goddelijke influistering er de basis van vormde: 'Ja, mijn lieve vriend, de kennis is van ons niet. Zij ligt in ons opgesloten, verduisterd, en het is niet anders dan door *inspiratie* dat er het licht op flikkert, waardoor wij haar ontwaren en zij als ontluikt.'[799] Alle andere kennis, gebaseerd op ratio en de Verlichting, deugde niet, of was gelijk een appel aan de boom der kennis van goed en kwaad. Op 11 en 12 juli vond dan de Costerherdenking te Haarlem plaats, aangekondigd als het Feest der Verlichting, waarvoor Bilderdijk geen goed woord overhad. Hij zag in Laurens Janszn. Coster een afgod, voor wie men ten onrechte offers bracht wegens diens uitvinding van de boekdrukkunst. Als er nu één man was geweest die het goddelijk licht onder de korenmaat had gesteld, dan was dat Coster wel, die te goeder trouw iets had uitgevonden, wat men als 'louter dommigheid bij hem', maar als 'moedwillige verblinding bij zijn aanbidders' moest beschouwen.[800] Tijdens een wandeling in de Haarlemmerhout had hij om zijn kleinkinderen te amuseren letters uit beukenhout gesneden. De afdrukken die hij daarvan maakte, leidden vervolgens tot de productie van drukwerken die hem een goed betaalde baan hadden opgeleverd, totdat hij zijn monopoliepositie aan Gutenberg verloor. In de kerstnacht van 1541 ging een van zijn knechts er met zijn uitvinding naar Mainz vandoor, waarna het met Coster bergafwaarts was gegaan. Wist hij ineens niet meer, hoe zijn drukpersen werkten? Bilderdijk vertrouwde deze legende niet, waarvan Antonius van der Linde de historische onjuistheid heeft aangetoond. Al op 13 augustus 1812 had de dichter die nota bene als geen ander van de boekdrukkunst profiteerde, een lezing gehouden voor de Tweede Klasse van het Koninklijk Instituut, *Over de uitvinding der boekdrukkunst* geheten, waarin hij als zijn mening verkondigde, dat 'de negentiende eeuw meer gewicht in de aanspraak van Gutenberg stelt' dan in die van Coster.[801] Daarin had hij geen ongelijk, maar het ging er hem helemaal niet om historisch gelijk te krijgen. Hij wilde alles waarvoor Coster stond in een nationale aanklacht omzetten en deed dat vervol-

gens ook in zulke heftige bewoordingen, dat een samenvatting daarvan in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* niet als een parodie werd opgevat, terwijl zij wel als zodanig bedoeld was: 'De uitvinding der drukkunst heeft de mensen waanwijs, hoogmoedig, laatdunkend, trots, opgeblazen en vijandig gemaakt, en uit dit zaad der duisternis is een rijke oogst voor den Boze ontsproten. De drukpers heeft als wapentuig gediend om de godsdienst en de tronen, de wijsheid en de zedelijkheid aan te vallen en te verdelgen, om onrechtzinnigheid, volksoproeren, onverstand en grove beestelijkheid te bevorderen, aan te blazen, te verspreiden en te verontschuldigen.'[802] Bilderdijk had zo'n grote hekel aan Coster, dat hij de verplaatsing van diens standbeeld in 1801 van het Prinsenhof naar een prominentere plaats op de Grote Markt betreurde en uitgerekend hij, met zijn in Brunswijk getrainde gevoel voor sculpturen, zou aan de voet van Coster, op 11 en 12 juli zijn opwachting op de Grote Markt moeten maken om het Feest der Verlichting luister bij te zetten? In 1856 werd er een nieuw standbeeld van Coster op de Grote Markt onthuld, dat Louis Royer had vervaardigd: een bronzen gevaarte dat letterlijk het oude in zijn schaduw liet staan, maar het bij Bilderdijk ook zou hebben verkorven, als hij nog geleefd had, wegens de persoon die het voorstelde. Hij ging dus niet naar Haarlem om de herdenking bij te wonen: 'Er zijn in Leiden al gekken genoeg. En zelfs meer dan ik lust heb om ginds bij elkaar te zien.'[803] Maar Johannes van der Palm ging er wel heen om met zijn connecties in regeringskringen en in zijn hoedanigheid van rector magnificus van de oudste universiteit in Nederland de grote afwezige eens flink de waarheid te zeggen.

Had deze hoogleraar in de welsprekendheid vroeger tot Bilderdijks intimi behoord,-als verdediger van de boekdrukkunst 'tegen de hoon van duisterlingen en zonderlingen' schaarde hij zich in het vijandelijke kamp van hen die met een gepatenteerde beeldspraak tegen de grote dichter ageerden.[804] Laurens Janszn. Coster mocht de drukpers hebben uitgevonden, wat, naar Van der Palm grif beaamde, in historisch opzicht onjuist kon zijn, toch was hij volgens 'onzinnigen en kleingeestigen' een satansknecht, want was zo'n drukpers in hun ogen niet de gesel van het mensdom?[805] Van der Palm nam krachtig stelling tegen allen (Bilderdijk in de eerste plaats) die weigerden in Coster de vroegste representant van de Verlichting te zien, waarin hij werd bijgevallen door Warnsinck: 'Driewerf gezegend Nederland, geboortegrond van Coster, wieg en bakermat der ware vrijheid, zetel der kennis en der

Verlichting, geliefd verblijf van orde, vrede en rust!'[806] Nu was het met die rust allang gedaan, sinds Da Costa parallellen trok tussen Kant en Fichte, welke filosofen meer hoor en wederhoor vonden dan Paulus en Johannes, of, indien men de vergelijking van aardse stervelingen met hoger in de hemelse hiërarchie geplaatste personen tot het uiterste zou willen doortrekken, sinds hij en de tegelijkertijd met hem in de Pieterskerk gedoopte Capadose in de eeuw van afgoderij Edward Jenner en Laurens Janszn. Coster de plaats hadden zien innemen van Jezus.[807] Terwijl Da Costa zijn bezwaren tegen de geest der eeuw op schrift stelde, werkte Capadose (eerder een discipel dan een kwekeling of leerling van Bilderdijk) aan zijn brochure over de *Bestrijding der Vaccine of de Vaccine aan de Beginselen der Godsdienst, der Rede en der ware Geneeskunde getoetst*, dat kort na het roemruchte boekje van zijn broeder in de Heer zou verschijnen. Het leek wel alsof zij gezamenlijk een actie hadden voorbereid om de publieke opinie te mobiliseren voor een contraremonstrantse ombuiging van de moraal. De dood van Edward Jenner op 26 januari 1823 had velen aan het denken gezet: was de vaccinatie tegen de pokken, waaraan het te relateren aantal doden voor 90 % uit kinderen jonger dan tien jaar bestond, nu een zege of niet?[808] Voor Verlichtingsfilosofen was die vraag niet moeilijk te beantwoorden, want natuurlijk was iedere dode als gevolg van de pokken er een te veel en illustreerden de heilzame gevolgen van de inenting met koepokken het idee van vooruitgang. Jenner had de mensheid ontegenzeggelijk een grote dienst bewezen, maar de medicus Capadose dacht daar heel anders over. Hoewel hij de eerste zondagscholen in Nederland zou stichten voor kinderen van allerlei gezindten, toonde hij zich met het lot van kinderen minder begaan dan met wat hij voor rechtzinnig in de praktijk hield. Jenner was in zijn ogen een even grote volksverleider als Coster geweest, wat de overheid ook per Koninklijk Besluit van 18 april 1818 mocht hebben verordend ter bevordering van een meer algemene toepassing van de koepokinenting. Daarin stemde hij geheel overeen met Da Costa, die zijn afkeer van de eredienst voor Jenner en Coster niet onder (preek)stoelen of (kerk)banken stak.[809]

In dezelfde tijd dat Jacob van Lennep zich uit naam van zijn leermeester ergerde aan de 'afgodische inscriptie' op de medaillons van de Naald, ergerde Da Costa zich aan de rede van Van der Palm: hoe kon zo'n man zich 'tot die verfoeilijke afgoderij prêteren'?[810] De suikerraf-

finadeur Warnsinck, een van de zoetsappigste meelopers uit de negentiende eeuw, werd met zijn 'Driewerf gezegend Nederland' zo tweederangs bevonden, dat een weerlegging van zijn rede niet nodig scheen, maar de juichkreten van de blinde Petronella Moens: 'In Haarlems beemden ging voor eigen kroost en vreemden de uchtend der Verlichting op', dienden te worden gesmoord.[811] Bilderdijk nam die taak van Da Costa over door hun optreden in algemene bewoordingen te hekelen: het was alsof de 'ontheiligende Baälsdienst' in Haarlem welhaast ieder nadenkend mens met 'een stikwalm omdampte'.[812] Dat kon ook Tollens zich aantrekken, die tijdens het Feest der Verlichting op het buiten van Warnsinck en zijn vrouw Keemietje te Bloemendaal mocht logeren. "Wat is het hier heerlijk!" verzekerde hij zijn gastheer, "hoe gelukkig bent u, dat u hier elke week kunt omdolen, terwijl ik als een arme drommel in de Wijnstraat achter de lessenaar moet zitten."[813] Tollens had na Van der Palm het woord in de Grote Kerk gevoerd, wat hij heftig gesticulerend deed, maar al na de eerste woorden was hij niet langer verstaanbaar geweest. Nooit heeft poëzie galmender geklonken dan bij die gelegenheid, zo gaf zijn biograaf eerlijk te kennen.[814] De toon over en weer was bijzonder vijandig, met een sterk moralistische inslag, waardoor er van een open discussie tussen alle betrokkenen geen sprake was. Bilderdijk werd gezien als de aanvoerder van een leger, die anderen de kastanjes voor hem uit het vuur liet halen. Hij stuurde Da Costa aan om zijn eigen bezwaren tegen de geest der eeuw te verwoorden,-maar men vergat dat Da Costa alleen zichzelf aanstuurde-, en Capadose om van leer te trekken tegen koepokinentingen. 'Ja, mijn vriend,' schreef hij aan wie het maar horen wilde, 'het is zo. De boze geest heeft die fraaie vaccine (de zaak zelf was en bij ons en in Spanje altijd al bekend) vogue gegeven tot geestelijk en lichamelijk bederf des mensdoms.'[815] Hoe dialectisch Bilderdijk ook placht te denken, toch was zo'n apodictische uitspraak als 'het is zo' eveneens typerend voor hem. Ten tijde van zijn ballingschap was hij niet tegen koepokinentingen geweest.[816] Zelfs werd de werking van zijn geest te Brunswijk, wanneer hij nadacht over Kant, door het eten van rundvlees bevorderd, maar nu was hij een tegenstander van Jenners methode om zich de pokken van het lijf te houden. Wat hem daarin verwerpelijk voorkwam, was niet het ingrijpen in de goddelijke voorzienigheid, al speelde dat wel een rol in zijn gedachtegang over het ongeoorloofde karakter van sommige helingspraktijken, maar het proces dat door

toediening van het 'vuil en walgelijk rundergift' op gang werd gebracht. Hoe konden ouders het verantwoorden, dat zij hun kinderen tot kalveren transformeerden?[817] Het drinken van koeienmelk en het eten van vis, vlees, kaas en eieren liet hij buiten beschouwing, evenals zijn eigen gebruik van opiumpillen op grond waarvan het nog nooit in hem was opgekomen, dat hij langzaam in een papaver veranderde.

Op donderdag 7 augustus 1823 verscheen dan eindelijk Da Costa's *Bezwaren tegen de geest der eeuw*. Nog geen maand na het Feest der Verlichting, waarop de tweeling Vooruitgang en Verlichting een even roemrucht duo vormde als zijn hogepriesters Van der Palm en Tollens, zette Da Costa een domper op de nationale feestvreugde. Zijn boekje (dit verkleinwoord is niet denigrerend bedoeld, maar verwijst uitsluitend naar de geringe omvang ervan) sloeg in als een bom. In rap tempo volgde de ene druk na de andere, zodat tegen het einde van het jaar de vierde druk reeds was uitverkocht. Kollewijn kwam bijna woorden te kort om het effect ervan op de publieke opinie te beschrijven: 'Het was alsof er een vonk in het kruit was geslagen. Men stoof op, men betoogde, men schold, men raasde. Wat Da Costa had verzekerd omtrent het verval van de godsdienst, die men door wijsbegeerte verving, omtrent de achteruitgang van zedelijkheid en menselijkheid, aangaande het lage standpunt door kunsten en wetenschappen ingenomen, ten opzichte der zogenaamde 'staatkundige verlichting' en der verfoeilijke publieke opinie, dit alles veroorzaakte in den lande de grootste onwil en tegenzin.'[818] De toenmalige minister van Justitie, Cornelis van Maanen, beschouwde het als een 'prulschrift', dat volgens zijn collega van Onderwijs, Nationale Nijverheid en Koloniën, Anton Reinhard Falck, was vervaardigd door 'die aap van de grimmige Bilderdijk'.[819] Op 28 augustus schaarde deze zich onomwonden achter zijn kwekeling: 'Wat het stukje van onze Da Costa betreft, ik zou het eerder te gematigd dan te stout achten.'[820] Waarom hij daarover zo positief dacht, legde hij aan Wiselius uit. Nederlanders waren als afvalligen te beschouwen: 'God verstokte hun hart als dat van Farao en Zijn Geest alleen kan hen verlichten, waarom wij moeten bidden. Maar wat wij kunnen en wat onze plicht jegens hen is, is hen te schokken, door hun de spiegel zonder verbloeming voor te houden en hen dus voor zichzelf te doen schrikken.'[821] Weldra zou hij niet alleen in een brief aan Wiselius, maar ook landelijk voor zijn mening uitkomen, want hij werkte reeds aan *De bezwaren tegen de geest der eeuw van Mr. I. da Costa toegelicht*, dat op 31 oktober 1823 zou verschijnen. Rijst met des te

meer klem de vraag, welke stellingen Da Costa in zijn boekje verdedigde. Alvorens daarop antwoord te geven, doet een chroniqueur van Bilderdijks leven er wellicht goed aan een deel van de voorgeschiedenis te behandelen ter compensatie van de reeds behandelde nageschiedenis van dit boekje, temeer omdat de eensgezindheid van leermeester en kwekeling niet zo volkomen was, als beiden later in het openbaar suggereerden. De rol van uitgever Herdingh, die bijna een wig tussen hen dreef, was op zijn minst opmerkelijk. Toen deze de tekst van het desbetreffende manuscript onder ogen kreeg, wendde hij zich geschrokken tot Bilderdijk met de vraag, of hij al te krasse uitdrukkingen van de schrijver niet zou willen of kunnen verzachten en of er volgens hem juridische problemen voor de firma L. Herdingh & Zoon dreigden wegens aanvallen van de schrijver op de grondwet van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. Op het titelblad stond bovendien een citaat van Paulus, de lezers oproepend tot verzet tegen de overheid waarvan de zichtbare vertegenwoordigers eerst als duistere figuren werden afgeschilderd, hoe verlicht zij zich ook mochten wanen, en vervolgens als 'geestelijke boosheden in de lucht'.[822] Tijdgenoten konden zich alleen al op grond daarvan afvragen, of een op de Bijbel gefundeerde contraremonstrantse razernij op het punt stond uit te breken, of dat de schrijver zich slechts slagen in de lucht permitteerde. Bilderdijk stelde de uitgever dubbel gerust, maar schreef een brief in verwijtende zin aan zijn voormalige kwekeling. Waarom had die hem vooraf niet eens over het een en ander gepolst: 'Intussen heb ik uw gehele stuk gelezen, maar in druk.'[823] Hij was met andere woorden niet medeverantwoordelijk voor de inhoud van het boek, dat met zijn volle instemming was verschenen.

Op grond van de drievoudige leus der Franse Revolutie 'Vrijheid, gelijkheid en broederschap' poneerde Da Costa zijn stellingen tegen de vrijheid van godsdienst en meningsuiting, tegen gelijkheid (maar voor de handhaving van een standenmaatschappij) en tegen 'Kaïns broederschap', waaronder hij 'afgodisten', heidenen, neologen en Verlichtingsfilosofen verstond.[824] Christenen zouden elkaar weliswaar als broeders moeten beschouwen, maar de preciezen onder hen wensten geen prioriteit aan broederschap boven leerstelligheid toe te kennen. Op grond van de trouvailles der Verlichting nam hij bovendien stelling tegen verdraagzaamheid, de scheiding van kerk en staat, het perspectief op vooruitgang, waaronder onderwijs een voorname plaats in-

neemt, rationaliteit bij de inrichting van een staat en een praktisch uitvloeisel van broederschap: volkssoevereiniteit. Op elke stellingname afzonderlijk is in *Bilderdijk en de Verlichting* uitvoerig ingegaan, waarom hier met een minder lange beschouwing kan worden volstaan. Wat de drievoudige leus van de Franse Revolutie betreft, ervoer Da Costa vrijheid bij ontstentenis van een vrije wil als een illusie. Vanuit die calvinistische grondhouding kostte het hem weinig moeite om zich tegen de vrijheid van meningsuiting en van drukpers te verklaren: 'Gij moogt het niet dulden, dat een hoop ellendige broodschrijvers ongestraft en ongehinderd met al wat goed, en recht, en heilig is, de spot drijve; en heethoofdige jongelingen met het bedrieglijke uitzicht op een verderfelijke vrijheid verleide en trouweloos make aan God en aan hun roeping! Gij moogt de zodanigen niet met eretekenen en onderscheidingen vereren en aanmoedigen voor het oog des gansen volks, die niets anders trachten dan, onder de schijn en het voorgeven van een menslievend liberalisme, uw tronen te ondermijnen en het fraaie ideaal van een gemenebest zonder godsdienst te verwezenlijken.'[825] De vrijheid van godsdienst achtte hij uit den boze, omdat die een bedreiging inhield voor de van oudsher bevoorrechte positie van de Nederduits Gereformeerde Kerk. Hij streefde naar herstel van de godsdienstige en politieke situatie die was ontstaan door toedoen van de Dordtse Synode. In 1619 had men de remonstranten terecht de deur gewezen, zo oordeelde Da Costa, als men tenminste bereid was om zijn gezonde verstand te gebruiken: 'Hoe velen beschimpen en bespotten niet de Dordtse Synode, die niet eens weten in welke eeuw dezelve bijeengeroepen is, althans die zich nimmer moeite hebben gegeven om het aldaar gebeurde met aandacht na te gaan, en, met aflegging, voor een ogenblik, van alle partijdigheid, om het door de geschilvoerende partijen te dier tijde gehouden gedrag uit de nog voorhanden zijnde bewijsstukken en oorkonden behoorlijk te beoordelen?'[826] De onpartijdigheid waarmee hij partij trok werd hem niet in dank afgenomen door degenen die zijn concept van een Vrederijk op aarde, met een stadhouder uit het huis Oranje aan het hoofd van kerk en staat beide, verwierpen. Behalve remonstranten (onderdeel uitmakend van 1.500.000 protestanten) behoorden in 1814 ruim 4.000.000 rooms-katholieken tot hen, die op grond van het gelijkheidsbeginsel niet met minder dan de vrijheid van godsdienst genoegen namen. In het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden scheen het gepast deze verworvenheid der Verlichting grondwettelijk te garanderen, maar voor Da Costa

vormde dit een reden te meer om revolutionaire leuzen als 'vrijheid' en 'gelijkheid' van hun luister te ontdoen en toen in 1815 ook de door hem als onomstreden ervaren positie van de koning als hoofd van de Nederlands Hervormde Kerk uit de grondwet verdween, had hij bij wijze van spreken de helft van zijn boekje al geschreven.

Zoals Da Costa de vrijheid van drukpers 'noodlottig' noemde, omdat zij jongeren ertoe verleidde de verkeerde leermeesters na te volgen, noemde hij het gelijkheidsbeginsel 'hersenschimmig'.[827] Kennelijk wenste hij het feit te negeren, dat de Bijbel het meest gedrukte boek ter wereld is en dat de (ook volgens hem vermaledijde) 'contracten van correspondentie' ten koste van het overgrote deel van de bevolking privileges van de regenten in stand hielden. Wie met het gelijkheidsbeginsel dweepte, negeerde het 'wezenlijk onderscheid, dat de voorzienigheid tussen de stammen en geslachten van Adams nakomelingschap gewild en daargesteld heeft'.[828] Da Costa weigerde dus op grond van oudtestamentische aanwijzingen iets goeds in 'gelijkheid' te zien en om zijn standpunt kracht bij te zetten beklaagde hij zich over 'hoog' en 'laag' in de samenleving. Wat bleef er van de door God gegeven standenmaatschappij over, indien vertegenwoordigers van de tweede en derde stand zich op elkaars terrein begaven, voor zover een knecht zich tenminste niet letterlijk met een pet in de hand op het landgoed van zijn heer en meester voor een volgend klusje zou melden? Uiterst gezocht bediende Da Costa zich van het argument, dat men wel tegen 'gelijkheid' moest zijn, omdat het daarachter liggende ideaal de ondergang van de verarmde burgerij tot gevolg zou kunnen hebben: 'Zoals de laagste geboorte geen beletsel meer vormt om tot de hoogste standen der maatschappij te geraken, vormt ook een hoge geboorte geen beletsel om, waar het om winst te doen is, zich met alles af te geven, en de mindere klassen het brood uit de mond te stoten, door zich, naar het fraaie gelijkheidsstelsel onzer eeuw, ook in zulke beroepen een fortuin te zoeken, die men eertijds aan een meer behoeftige of ondergeschikte stand overliet.'[829] De argumentatie van Bilderdijk was overigens niet minder gezocht, doordat hij voor het ideaal der ongelijkheid onder meer de oneindige variëteit der menselijke fysiognomie opvoerde.[830] Eerder waren hem juist de identieke putjes of littekens in de huid van pokdalige Britten, mannen én vrouwen, opgevallen, maar dankzij een voorloper van Lombroso, Johann Caspar Lavater, zag hij uiteindelijk meer afwijkends dan overeenkomstigs in hun gezichten. Nu kon men zich weliswaar de gelijke van een ander wanen, of adel en

feodaliteit willen afschaffen onder de drievoudige leus van de Franse Revolutie, 'maar niemand wil graag met de zoon van Robespierre een vennootschap oprichten, of zijn dochter uithuwelijken aan een telg van Judas'.[831] Zoveel belang hechtten voor- en tegenstanders van de gelijkheid blijkbaar aan hun eigen afstamming! Gelijkheid noch gelijkwaardigheid kon het illegale karakter van de afschaffing der privileges verdoezelen: 'Het onrecht wordt met loze kleur vernist.'[832] Principiëler en deels in het verlengde liggend van dit soort uiterlijkheden was Bilderdijks beroep op de goddelijke almacht die niet met nivelleren gediend werd, of zoals August Heyting het namens hem verwoordde: 'Gelijkheid? Zijn scherpe zielkundige blik, zijn krachtig zelfbewustzijn, zijn fijn dichterlijk gevoel voor de verscheidenheid in de wereld, alles in hem verzette zich tegen die alles nivellerende gelijkheid. God is niet zo'n arme drommel, dat Hij niet anders kan dan Zijn maaksel telkens kopiëren.'[833] Anders dan Isaäc da Costa beschikte Bilderdijk bovendien over een reeks minder gezochte argumenten, principieel van aard, om zijn ongelijkheidsideaal tegen revolutionaire types te verdedigen. Iedere gelovige wachtte namelijk Gods laatste oordeel, dat een persoonlijke afrekening van goed en kwaad inhield. Ondanks de schijn van het tegendeel was de dood niet zo'n grote nivellerende factor, dat de ene ziel daarin op de andere leek. Vurige patriotten konden hun streven naar gelijkheid wel over de grenzen van dit leven in daden willen omzetten, maar dan lieten zij zich door verkeerde gedachten meeslepen. Zij waanden zich niet beter of slechter dan een ander, relativeerden het kwaad, of ontkenden het bestaan ervan, wat Nietzsche later als 'christelijke springstof' zou beschouwen.[834] Te weinig beseften zij, dat dood noch erfzonde de gelijkheid bevorderde, indien na een persoonlijke bekering Gods genade zich over iedere zondaar afzonderlijk uitstrekte. Naast een deel van het collectieve geweten bezat iedereen immers ook een persoonlijk geweten, dat bij de beoordeling van goed en kwaad de doorslag gaf.

Een 'hersenschimmig' uitvloeisel van het 'hersenschimmige' gelijkheidsbeginsel was volgens Da Costa de afschaffing van de slavernij. Met de kortzichtige pedanterie die hem bij tijd en wijlen overviel, oordeelde hij hard over wie als de Gelderse jonker Joan Derk van der Capellen tot den Pol allerlei uitwassen van het 'ongelijkheidsideaal' wenste te bestrijden: 'Ik houde het daarvoor, dat de afschaffing van de slavernij der negers almede behoort tot die hersenschimmige menselijke wijsheid, die op de Almacht wil vooruitlopen en niets ten goede

zal uitrichten, maar veeleer eindeloos veel ten kwade.'[835] Zulke conservatieve denkbeelden koesterde hij ook over de emancipatie van vrouwen en Joden, dus consequent in wat hem 'hersenschimmig' voorkwam, was hij zeker wel.[836] Ziehier, hoe Da Costa zijn hoogst aanvechtbare standpunt wederom verdedigde met een beroep op de Bijbel: 'Neen! Zo op het nageslacht van Cham nog de vloek van de gehoonde aartsvader rust, heeft Gods oneindige barmhartigheid ook aan die vloek een zegen ter verzachting gehecht, en de neger, die de door Hem bepaalde orde aan de naar lichaam en ziel verre boven hem verheven blanken dienstbaar heeft gemaakt, geniet in ruil daarvoor een veiligheid, een welvaart in zijn staat, die een oneindig getal vrijen in de hunne vaak ontbeert.'[837] Een halve eeuw daarvoor verklaarde de Gelderse jonker slavernij tot 'een het mensdom onterende uitvinding' en wilde hij het 'voor de natuurgenoten van ons' opnemen, 'die precies evenveel aanleg hebben voor denken en voelen als wij, en dus recht hebben op onze zorg en broederlijke genegenheid' in plaats van in ketens geklonken door het leven te moeten gaan.[838] Reeds aan de stijl herkent men, wie het gelijk destijds aan zijn zijde had. Bilderdijk was het met zijn kwekeling eens,-waarschijnlijk was het net andersom-, terwijl hij toch beter had moeten weten. Had hij niet in 1782 aan Feith geschreven: 'Buige wie wil voor het geweld, ik zal standhouden en duld geen dwang, zelfs niet van vorsten, en zou ik mij laten verdrukken door hen, die de striemen nog dragen van de slavernij hunner dienstbare en horige voorvaderen? Die of slaven of tirannen willen zijn, en geen vrijheid kennen dan de staat van een slaaf, die de zweep over zijn medeslaven voert? Die een onkundig, een onnozel plebs verblinden en aanvoeren om de gezegende staat omver te werpen en tevens de beulen en slachtoffers te zijn, die een helse heerszucht zich heeft uitgekozen?'[839] Met zijn devies: 'Oranje in het hart en niemands slaaf!'[840] gaf hij er blijk van beter dan wie ook te begrijpen, wat slavernij inhoudt of, zo men wil, wat voor een onschatbare waarde de vrijheid vertegenwoordigt. In zijn toelichting op Da Costa's bezwaren zinspeelt hij echter niet à la Spinoza op vrijheid als doel van alle politiek, nee, hij kwam voor zijn tijdgenoten op, die men tot slaven maakte 'van de menselijke conventie', waaraan de tijdgeest zo'n schrikbarend grote hulde bracht.[841] De 'echte' slaven ontsnapten aan zijn aandacht, zou men hierover niet al te vergoelijkend moeten vaststellen. Zoals 'conventie' hier op een revolutionaire gezindheid wijst, de meerderheid van de bevolking eigen, zijn 'slaven' in het vocabulaire van de grote dichter

eigenlijk 'citoyens' of vrije burgers. Dat maakt het soms moeilijk de ware bedoelingen van een taalvirtuoos als Bilderdijk te doorzien, wat het op zichzelf weer verklaarbaar maakt dat deze hem als communist en gene als fascist afschilderde.[842]

Tegenover de broederschap 'die in Jezus is', stond volgens Da Costa de constitutie, waarmee de aan een koning verschuldigde eer in strijd is.[843] Wie de broederschap liefheeft, vreest God en eert de koning, staat er in *1 Petrus 2:17*, wat hij zich als bekeerling graag voor gezegd hield. Een ware dienstknecht des Heren misbruikte de vrijheid niet om 'als deksel der boosheid' dienst te doen, noch om in opstand tegen de koning te komen.[844] Het woord van de Zaligmaker in *Matteüs 22:21* verplichtte een christen om in wereldlijk en geestelijk opzicht gezagsgetrouw te zijn: 'Geef de keizer, wat des keizers is en God wat aan Hem toekomt.' Afgezien van de verhouding tussen Joden en Romeinen, gold voor de verhouding tussen Nederlanders en Spanjaarden, dat de opstand tegen Philips II niet viel te rechtvaardigen door zijn schending van privileges, hoe grof ook, want onschendbaar was zijn persoon, 'onwederstaanlijk' zijn bevelen en onherroepelijk zijn macht, tenzij zijn machtswoord 'zich in openbare tegenstrijdigheid bevond met Gods geschreven Woord, of met Zijn kennelijke wil, dat is, tenzij dat gericht was tegen Hem, van wie alle macht afkomstig is'.[845] Tot zover liep Da Costa geheel in de pas met zijn leermeester, maar hij voegde hieraan iets toe dat verderging (ten teken dat hij de dageraad was en zijn leermeester een achter de kim verdwenen avondzon): 'De koning is aan de eed, door hem op de constitutie gedaan, niet gehouden, zodra hij oordeelt (en over dit oordeel is hij voor zijn geweten alleen aansprakelijk), dat de intrekking derzelve, hetzij geheel of ten dele, gevorderd wordt ter handhaving van zijn gezag als Vader, van zijn waardigheid als Vorst, van zijn verplichting als Stedehouder Gods in de wereldlijke bestiering van zijn volkeren, en van zijn betrekking als Christus Koning, die de Hervormde Geloofsbelijdenis, gelijk zijn voorzaten, geroepen is aan te kleven en te beschermen!'[846] Deze zogenaamde 'eedpassage' in zijn boekje nam men hem zeer kwalijk, terwijl hij een beredeneerd (maar niet *wel*beredeneerd) voorstel deed om achter de constitutie als zodanig een groot vraagteken te zetten. Voorstanders van de vrije meningsuiting hadden hem zijn standpunt moeten gunnen en vervolgens de houdbaarheid ervan bestrijden. Op zichzelf vertolkte Da Costa immers een staatkundige visie, die hij in wezen met hetzelfde argument onderbouwde als zijn tegenstanders hun visie: 'Wie zal oordelen,' zo

vroeg hij zich af, 'of de vorst wezenlijk schuldig is aan de overtreding van een artikel der grondwet? Het volk? Zo zou het in dezelfde zaak rechter en partij wezen. Of bestaat er een hogere rechtbank op aarde, waarvoor het zijn vorst van willekeur of misbruik zal beschuldigen? Immers neen. Hier beslist derhalve alleen het recht dat de overmacht geeft.'[847] Waarom zou 'het recht dat de overmacht geeft' in geval van een bij de gratie Gods regerende koning wel gelegitimeerd zijn en in geval van een parlementaire democratie niet? In beide gevallen kan het recht op gespannen voet met de macht staan, maar al lijkt de controle in het tweede geval een grotere waarborg voor het zegevieren van het recht in te houden, toch verschilde Da Costa's onderbouwing van een oerconservatieve staat in wezen niet van wat liberalen als Kemper en later Thorbecke aanvoerden ter legitimering van een liberale staat.

Bilderdijk had zoveel met de broederschap 'die in Jezus is' op, dat hij de oecumene onder christenen, joden en islamieten trachtte te bevorderen, maar wat de toen remonstrants gezinde Paulus van Hemert aan het einde van de achttiende eeuw niet was gelukt, zou hem in 1823 evenmin lukken. Met zijn op eenheid gebaseerde innigst zelfgevoel zou hij zich moeiteloos in een remonstrants model hebben kunnen invoegen, maar hij weigerde zich te verbroederen met mensen in wie hij 'Kaïns broederschap' meende te herkennen. Zijn verstand stelde hem in staat om de verschillen tussen gomaristen en arminianen uit te pluizen en vervolgens voor één van beide groeperingen te kiezen, zonder dat hij van harte met zijn eigen keuze instemde. Zijn oprechte ambiguïteit verhinderde hem uiteindelijk een balans op te maken, die hem definitief in het ene of het andere kamp zou doen belanden. Hoe hevig hij ook, middels zijn toelichting op Da Costa's bezwaren tegen de geest der eeuw, zijn liberale en vrijzinnige landgenoten uitfoeterde, toch kan men niet de stelling verdedigen, dat Bilderdijk acht jaar later als een calvinist in hart en nieren is gestorven. Hij was immers veel meer dan dat en beschouwde de in hem woedende contraremonstrantse razernij als iets van voorbijgaande aard, net als Da Costa trouwens, die later de radicaliteit van zijn contrarevolutionaire denkbeelden in een meer antirevolutionaire richting omboog. Zelfs over de grondwet viel er toen met hem te praten, meer op de toekomst dan op het verleden als hij zijn blik wilde richten. Wat Bilderdijk betreft, is het opvallend hoeveel gedichten van hem *Het christendom* als titel dragen. Daaruit zou kunnen blijken, hoe weinig hij met het tegenovergestelde van eenheid

onder christenen ophad. Zijn visie op de smalle gemeente hield uiteindelijk een grote verbreding van het geloof in Jezus in, want met 'conventikels' onder leiding van Da Costa en Capadose kon het op den duur niet goed gaan. Hij waarschuwde hen voor kleingelovigen, die al te goed in een hun wezensvreemd milieu tot hun recht zouden kunnen komen en onder het mom van gelijkheid verhinderen, dat de geest van hun voorgangers een hoge vlucht nam. Waren zijzelf ook niet voorgangers, naar wie geluisterd moest worden? Wat voor dominees uit even kleine als afgelegen dorpjes als Ulrum, Doeveren, IJsbrechtum en Rijnsaterwoude gold, namelijk dat zij zich al te graag in landelijke aandacht verheugden, gold niet minder voor degenen die zij met hun woord trachtten te bedienen. Het is daarom onjuist in Bilderdijk 'de eersteling van alle dolerenden' te zien, een voorloper van dominee Hendrik de Cock en, in dit opzicht, ook van de leider der 'kleine luiden' Abraham Kuyper.[848] De 'interconfessionele orthodoxie' van de grote dichter, wiens formaat hier uitsluitend bij wijze van contrast met zijn doelgroep wordt vermeld, verried een hang naar grotere verbanden dan in de eigen kring van geloofsgenoten tot uitdrukking kwam. Of men nu de nadruk legt op 'interconfessioneel' of op 'orthodoxie', feit is dat Bilderdijks geloof zulke treffende raakvlakken met het remonstrantse streven naar oecumene vertoonde, dat E. van der Wall in *De Nederlandse Verlichting en de Nederlandse kerkgeschiedenis* dat streven met hetzelfde woord kon aanduiden: 'interconfessioneel'.[849] Het grensoverschrijdende karakter van dit begrip werkt naar twee kanten uit, want het wijst niet alleen op een ruimhartige interpretatie van 'orthodoxie', maar ook op een vermenging van godsdienstige, religieuze en spirituele opvattingen die gewoonlijk haaks op elkaar staan. In plaats van drie afzonderlijke optrekjes in een 'min of meer samenhangend intellectueel bouwsel' te onderscheiden, te weten een op de leer van Augustinus geïnspireerd christendom (in de praktijk neerkomend op calvinisme), theosofie (dat model voor spiritualiteit staat) en een aristocratisch, aan de Romeinen ontleend besef van ethiek in het algemeen en 'honor' in het bijzonder, zoals Joris van Eijnatten in zijn onvolprezen *Hogere sferen* doet, zou men de ideeënwereld van Bilderdijk ook kunnen onderverdelen in een hoofd- en bijgebouw.[850] In het bijgebouw treft men dan de zuiver filosofische ideeënwereld van Bilderdijk aan, waarin een aan het natuurrecht ontleende ethiek een voorname plaats inneemt en Kant bijvoorbeeld op de rommelzolder blijkt te huizen. In

het hoofdgebouw zijn de theologische opvattingen van Bilderdijk onder de noemer 'interconfessionele orthodoxie' in het midden terug te vinden, terwijl in de linkervleugel Augustinus in de kelder en Calvijn op de beletage huizen en in de rechtervleugel Swedenborg met Lavater en Jung-Stilling in de serre thee drinken. De transparantie van die ruimte zou hen meer goed moeten doen dan een verkwikkende drank en, bij nader inzien, is dat misschien ook wel zo, want wie doorgaat voor de wijste van het stel knapt er een uiltje. De influx van de zon schijnt dwars door de ramen op zijn schedel, terwijl bij het openen van een zijdeur een eindeloze portrettengalerij van totaal vergeten, maar eens briljante geesten zichtbaar wordt. Het is een schitterend gezelschap, waarin de heer des huizes zich bevindt, al valt hij soms tijdelijk nergens te bekennen. Dan is hij op weg naar uitvergrotingen van Ulrum, Doeveren, IJsbrechtum en Rijnsaterwoude, dat wil zeggen naar universiteitssteden als Lingen, Moskou, Dorpat en Kazan, hopend bij Duitsers, Russen, Estlanders en Tartaren te vinden wat hem in Nederland werd onthouden: innerlijke rust of een professoraat, waarin hij zijn ziel en zaligheid kon leggen.

Broederschap en solidariteit waren ten tijde van de Franse Revolutie dun gezaaid, toen onder het mom van gelijkheid de tegenstelling tussen de drie standen abnormale vormen had aangenomen, maar onder christenen en vrije burgers in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden was de eensgezindheid niet minder ver te zoeken. Retorische zinswendingen legden over en weer het gebrek aan manoeuvreerruimte vast, leuzen in plaats van feiten bepaalden de onderlinge verhoudingen. De eenheid van de Franse Republiek werd met de mond beleden, de 'volonté générale' aanbevolen als een correcte grondhouding voor burgers die, bij gebleken ongeschiktheid, een kopje kleiner werden gemaakt. Met de eenheid onder christenen was het niet anders gesteld en ook Bilderdijk bejubelde die met de mond, terwijl hij in de praktijk juist een schrikbarend gebrek aan solidariteit demonstreerde. Een voorbeeld daarvan is zijn versie van 'Henk en Ingrid' in de 21e eeuw, van wie Ingrid als vrouw in de negentiende een verwaarloosbare factor bleek te zijn: Kees en Klaas. Door al het geraaskal over de vrije wil 'ontstond bij Rome de verdienstelijkheid der goede werken, waarop de aanroeping der heiligen gegrond is', zo meende hij, en dan vervalt men van kwaad tot erger.[851] Er ontstaat 'een grootboek van rekeningen, waarin Sint-Bavo of Sinte-Agatha bij God geaccrediteerd staat met een batig saldo, waarover de heilige ten behoeve van Kees en Klaas, die in

goede werken te kort komen, disponeert, en zo hun rekening sluit.'[852] Onder rooms-katholieken is de solidariteit tussen de lijdende, strijdende en zegevierende kerk altijd groot geweest, onder protestanten gering. Overigens is het vreemd, dat Bilderdijk de solidariteit tussen levenden en doden in twijfel trok, omdat hij in een intensieve uitwisseling van ervaringen tussen hen geloofde. Verbondenheid van de strijdende met de zegevierende kerk spreekt bijvoorbeeld uit zijn *Rouwzang* van 1819, toen hij zich voorstelde, hoe twaalf van zijn in totaal veertien kinderen hun op twintigjarige leeftijd gestorven broer Julius in de hemel zouden verwelkomen. Hij en zijn tweede vrouw leefden voortdurend in twee werelden, dat wil zeggen in de gedaante van hun kroost woonden zij reeds 'op 's hemels sterrenbogen' en zo bezien voor het grootste gedeelte in het licht.[853] Hun enig overgebleven zoontje Lodewijk (Willem), 'in wiens naam twee dierbare namen paren',[854] gaf hun aardse bestaan tenminste nog enige zin, maar anders zouden zij de andere kinderen nagereisd zijn,-voor zo'n woord als 'nareizen' of 'vooruittrekken' gold: 'Voert dit de naam van scheiden?'-, en als zij voortijdig zouden komen te overlijden, moest Lodewijk beseffen: 'Uws broeders geest waart om uw schedel heen, houd stand!'[855] Hoorde hij Julius' stem niet klinken? Als vader was hij extra vatbaar voor zoiets, want diens engelenstem was 'verstaanbaar aan een hart, voor 't aardrijk niet geboren'.[856] Van de gelegenheid maakte hij graag gebruik om Julius te vragen:

> Verzeker ons, bewijs, dat voor Gods gunstgenoten
> Geen hemel meer van de aard, geen aard is afgesloten.[857]

Bilderdijk bezat over broederschap en solidariteit verheven ideeën die, behalve onzekerheid, een spirituele dimensie verrieden. In Frankrijk noch in Nederland zag hij daarvan iets terug, of het waren armzalige afspiegelingen van de ware broederschap. In *De ondergang der eerste wareld* (1809) heette het:

> Zo heb ik Nederland sinds overmaat van weelde
> Brooddronken moedwil en verdwaasde waanzin teelde,
> En band'loosheid de klem der wetten had verkracht,
> Zien opstaan in geweld en moord en broederslacht.[858]

Wie beschouwde hij dan wel als zijn broeders? Het verrassende antwoord moet luiden: engelen! Om aan te geven hoe innig hij zich met hen verbonden voelde, noemde hij engelen 'onze broeders, met wie wij op de nauwste en onbegrijpelijkste wijze verknocht, ja, eindeloos nauwer verknocht zijn, dan onze hand of onze borst met ons of met elkaar verknocht zijn'.[859] Het hoogste compliment dat hij een man als Da Costa kon maken, was door hem in de sfeer der engelen te betrekken. 'Uw geest was poëzie,' schreef hij na de ontvangst van een gelijknamige bundel gedichten van zijn 'zoon', in wie hij vervolgens als een evenbeeld van zichzelf een broer herkende.[860] Hun poëzie 'smolt samen', waardoor elk menselijk onderscheid er niet meer toe deed 'in 't bovenmenselijk vuur uit hoger kring' dan de aarde.[861] Samen zongen zij in een koor van cherubijnen, die zich 'om de ongeschapen troon van koning Jezus' schaarden.[862] Hier komt hun visie op het Vrederijk aan de orde, waarin uitverkorenen broederlijk met elkaar omgaan. Da Costa dacht er niet anders over dan Bilderdijk, toen hij bij wijze van tegenwicht tegen de breed uitgemeten bezwaren tegen de geest der eeuw een positief beeld van zijn eigen hemel op aarde wilde schetsen: 'Geeft der jeugd leraren, die haar geen heidendom onderwijzen, geen vrijgeesterij, geen Godverzaking uit de schriften van die zogenaamde 'wijsgeren', die zich vijanden Gods hebben verklaard te zijn, maar zulken die het beginsel der wijsheid in de vreze des Heren zullen leren zoeken, niet, die haar een hersenschimmige gelijkheid en vrijheid prediken, maar de broederschap, die in Jezus is.'[863] Met zijn engelen zocht Bilderdijk het hoger op, ten teken dat hij te veel standing in een begrip als 'ongelijkheid' had ontdekt om zich met het gelijkheidsideaal van verlichtingsfilosofen in te laten. Het leek er soms op, dat hij, in minder hoge sferen verkerend, zijn kunstbroeders en vrienden als broeders beschouwde. Hoe zorgvuldig had hij hen niet uitgenodigd voor zijn beroemde rede, op 10 januari 1811 voor de *Hollandse Maatschappij van fraaie kunsten en wetenschappen* in Amsterdam gehouden. Hij wilde afscheid van hen nemen: 'De tijd drukte zwaar op hem, en zou nog zwaarder op hem gaan drukken, dat voorzag hij, omdat zijn middelen van bestaan bij de inlijving van Holland teloor waren gegaan. Er wachtten hem misère en de dadelijk nabij zijnde dood, daarvan was hij overtuigd, en hij wilde aan zijn medebroeders een laatste woord richten.'[864] Dat heeft hij op een indrukwekkende manier gedaan, met een persoonlijk woord voor velen van hen, zinspelend op hun aller verrijzenis, maar meer dan voor hen had hij broederlijke gevoelens voor Napoleon

gekoesterd. Voordat hij Napoleon tot een gevallen engel transformeerde, voelde hij 'halfbewust', zoals Kloos aanvoerde, een verwantschap met de 'Corsicaanse advocatenzoon' die men met 'broederschap' zou kunnen omschrijven.[865] Waren zij beiden niet van bescheiden afkomst en hadden zij zich beiden niet in weerwil van hun allesbehalve schitterende vooruitzichten een dominante positie in hun land weten te verwerven?[866] Afgezien van deze eigenaardige typering van familieverhoudingen,-wars van bloedbanden of van een 'match' met het voorhanden genetisch materiaal-, was de context van zijn gemankeerde broederschap met Napoleon er een van nationale onrust. Zij maakte het des te begrijpelijker, dat Bilderdijk zich ver vóór 1823 afvroeg, of hij het onheil kon keren, en vervolgens tot de slotsom kwam: 'Wat allen treffen moet, staat mij niet af te weren.'[867] Echt solidair met zijn landgenoten was hij niet, waarin hij niet afweek van eenzelfde patroon van onvrede dat Da Costa in een brief van 1819 aan Willem van Hogendorp had verwoord bij wijze van ouverture van zijn *Bezwaren tegen de geest der eeuw*.[868]

Deze beschouwingen over broederschap, eenduidig en ongecompliceerd als Da Costa aan het woord was, maar dubbelzinnig en gecompliceerd als Bilderdijk er zijn gedachten over liet gaan, laten ook een kwalitatief verschil tussen hen zien. Betrekt men daarbij Bilderdijks visie op 'dieren' als gevallen engelen en op 'kringen' als een gemeenschap van reïncarnerende zielen, dan blijkt zijn ideeënrijkdom nog groter dan gedacht.[869] Zijn solidariteit strekte zich ook over hen uit, maar al vormde de liefde een machtig bindmiddel tussen zulke 'geesten', waaronder hij engelen als zelfstandig door God geschapen wezens, niet vrij van enige afgunst op de eerste mensen verstond, gidsen als mensen die niet meer hoeven te reïncarneren en toch de behoefte gevoelen om hun medemensen op aarde te helpen, geesten, niet boosaardig maar zalig als het zijn 'verengelde kinderen' betrof en dieren, waarin hij gevallen engelen meende te herkennen, toch twijfelde hij soms aan hun aller bestaan. Hij placht hen te begroeten, wanneer zij hem 's morgens op een zachtzinnige manier wekten:

> Maar o, verwanten van mijn wezen, metgenoten
> Des aanzijns, met mijn geest uit ene bron ontsproten,
> Naar wie ik zwoege en hijge in mijmerende lust
> En, wen de morgenwind mijn grijze slapen kust,
> De handen uitstrek, als een broeder bij 't ontwaken

Naar d' ouder broeder, die hem opwekt![870]

Hij was hun er dankbaar voor, dat zij met hun goede zorgen over hem waakten, zoals het bewaarengelen betaamt, 'meewarig' deelnamen aan zijn 'drukkend leed' en hun broeder niet vergaten.[871] Zouden de zaligen, onder wie hij vooral de 'afgescheiden zielen' van zijn eigen bloed verstond, nooit in broedermin omzien?[872]

De liefde kon niet zo'n harteloos 'guichelspel' zijn, dat de band tussen vader en kinderen en tussen man en vrouw alsnog in 'een schandelijk toneel' ontaardde, dat 'in ontleende kleden', dat wil zeggen quasi amoureus opgesmukt, alleen maar diende om de liefde 'als vermomde beestelijkheid' te vieren.[873] Nee, ook na de dood waren er over en weer contacten mogelijk:

't Eng'lendom is wie hier lijdt, nabij![874]

Het bestaan zou, als dat niet zo was, absurd zijn. Bilderdijk zou echter Bilderdijk niet zijn, als hij midden in zo'n lyrische uitbarsting van hemelse 'fraternité' niet twijfelde aan zijn eigen woorden:

Mijn vrienden, dit 's dan 't eind waarvoor wij rust'loos woelen!
Ons aanzijn grenst aan 't niet, heeft oorzaak noch bedoelen.
Wij dromen, en die droom wordt nimmer waar, breekt af,
Nam aanvang in de wieg en wordt voltooid in 't graf.[875]

Hij kon het heelal niet als een normloze leegte een plek in zijn hart geven, daarvoor was zijn hart paradoxaal genoeg te groot. Maar (en dat stempelt hem tot een minder ouderwetse dichter dan menigeen denkt) hij sloot de mogelijkheid van een absurd en zinloos bestaan zeker niet uit. Wat stelde hem dan toch in staat om de sluier van Maya op te lichten of zijn blinddoek af te werpen en met eigen ogen te zien, wat hij gezien had? Dat was de hemel zelf, die hem een 'broederlijke hand' reikte.[876] Dankzij zo'n atypische geste aanschouwde hij het licht der waarheid, dat men alleen in een mystieke ervaring gewaar kan worden:

Ontval me, o blinddoek! En gij, ogen, die de stralen
Des lichts vergadert om me een beelt'nis voor te malen,
Die, naar de zwakheid van mijn zintuig ingericht,

In d' afgescheiden straal den luister dempt van 't licht,
Verbreekt uw vochtkristal, verstrooit die kleurpenselen,
Die niet, dan 't stoffelijk dier een schijnbeeld mededelen:
Verheldert u! Ik leef voor 't grover zintuig niet.
Nee, opent u voor het licht waarbij Gods engel ziet![877]

Wat blijkt hieruit? Niets anders dan dat Da Costa bereid was om iedereen 'die in Jezus is' broederlijk de hand te drukken, kort maar krachtig, terwijl Bilderdijk bleef uitweiden over wie zijn broeders waren en, twijfelend aan hun bestaan, zijn hart liet spreken. Op grond van zijn mystieke aanleg vertrouwde hij erop, dat de liefde in een koud en onverschillig heelal de doorslag zou geven. Dat signaal had hem van hogerhand bereikt, maar kon toch niet verhinderen, dat van tijd tot tijd oude twijfels weer de kop opstaken.

Zoals het hem na de Leidse buskruitramp aan inzicht in de ware oorzaak had ontbroken,-reden waarom hij God smeekte: 'Toont, toont me, in 't hoogste wee de weldaad opgesloten!'[878] want uit zichzelf kon hij die niet zien-, smeekte hij God ook nu weer, of liever gezegd commandeerde hij zijn ogen:

Leert, leert den indruk van dien etherstroom gevoelen,
Die 't geestendom omzweeft, waarin hun voeten spoelen,
Hun longen ademen, die vloeistof eind'loos fijn;
Het voertuig dat hen draagt, dat hemelkristallijn!
Toont, maalt mij dees hun koets, waarin zij opgeheven,
Hun broed'ren op deze aard met wellust tegenstreven,
Omstuwen in 't gevaar, bedekken in de nood
En teder in hun arm ontvangen bij de dood![879]

Oppervlakkig gezien, zijn de herhalingen van 'toont' en 'leert' metrische stoplappen, retorische onvolkomenheden waarvoor geen excuus bestaat, maar dat is slechts in schijn het geval, want in werkelijkheid benadrukken zulke repetitio's de wanhoop van degene wie het aan inzicht ontbreekt. Een ingreep van bovenaf is dan urgent om hem zijn geloof in engelen niet te doen verliezen en hem letterlijk 'fijntjes' in te wrijven waar zijn solidariteit ligt. Niet minder dringend smeekt hij: 'Steunt, steunt uw stamgenoot, uw broeder, uw verwant!'[880] Kennelijk gebeurde dat zo succesvol, dat hij zich even later als een 'aanverwant der hemelen' aan de lezer durft te presenteren, behorend 'tot hen, die

daar onzichtbaar wemelen'.[881] Met hun onstoffelijk lichaam kunnen engelen de ether als een springplank gebruiken naar waar zij maar heen willen gaan. Als gevolg daarvan vloeien, zweven, 'waren' en zwieren zij om de 'weke ziel' van Bilderdijk, die hen 'tegenstroomt'.[882] En pas dan, wanneer zijn ziel op weg naar een 'hoger kreits de dampkring uitgestegen' is, denkt hij aan zijn lotgenoten op aarde. Plotseling bevangen door een secundaire hang naar solidariteit wil hij hen ook wel als broeders beschouwen: 'En gij, o broed'renrij, ik toef u boven 't stof.'[883] Met een haastig 'vaart wel en denkt aan mij' neemt hij afscheid van hen, alsof hij bang is om zich met zijn aardse broers en zussen te compromitteren tegenover zijn 'eerstgeboren broeders', de engelen (inclusief de dieren) met wie hij zich het solidairst verklaarde.[884]

Hun vergeestelijkte interpretatie van een begrip als 'broederschap' bracht met zich mee, dat Bilderdijk en Da Costa de praktische toepassing daarvan in de vorm van volkssoevereiniteit verwierpen. In hun ogen was er maar één soeverein, God, die men met een eigenzinnige invulling van de macht op aarde dwarsboomde. Meestal denkt men bij een begrip als 'volkssoevereiniteit' aan Rousseau, maar het was een Nederlander, Franciscus van den Enden, die zich in zijn *Vrye Politijke Stellingen* (1665) als een der eersten krachtig uitsprak voor volkssoevereiniteit. Als de stem van het volk 'waarlijk voor Gods stem voluit geacht en gehouden moet worden', zoals Van den Enden beweerde, zou geen profeet hoeven op te staan om zijn stem tegen die van zijn eigen volk te verheffen.[885] Nu had deze filosoof (die men ook een Verlichtingsfilosoof zou kunnen noemen) zich dat ook wel gerealiseerd en daarom op het zelfreinigende vermogen van volkssoevereiniteit gewezen: 'Wanneer het gehele volk ordentelijk beraadslaagt en stemt, kan niemands wijsheid of kennis vruchteloos zijn en dientengevolge is het volk niet alleen van alle wijsheid en kennis, onder zich, in alle voorvallen en zwarigheden gediend, maar ook wordt iedereen van tijd tot tijd, meer en meer, door zulke vrije volksvergaderingen en onderlinge beraadslagingen tot kennis van het gemenebest opgewekt, gescherpt en geslepen.'[886] In het voetspoor van Bilderdijk vertrouwde Isaäc da Costa het 'gesundes Volksempfinden' niet, want zou de koning naar het beginsel van de volkssoevereiniteit handelen, dan volgde daaruit dat zijn richtsnoer 'niet meer het waarachtige belang zijner onderdanen moet zijn, maar wel de geliefkoosde gevoelens van een wufte menigte, of van haar dwepende of door heerszucht vervoerde leiders, die haar tot werktuig maken van de goddelooste en verfoeilijkste ontwerpen tot

afschudding van alle beginselen van gerechtigheid en gehoorzaamheid'.[887] Een koning die zich door de constitutie liet ringeloren, zou zich noodzakelijk aan populisme schuldig maken, wat voor het welzijn van een staat net zo funest uitpakte als voor het welzijn van een huisgezin, wanneer een vader zich gedwongen zou voelen om alleen gehoor te geven aan wat zijn kinderen van hem verlangden.

In *Korte ontwikkeling der gronden van het natuurrecht*, een essay uit *Verhandelingen ziel-, zede- en rechtsleer betreffende* (1821), legde Bilderdijk een direct verband tussen staat en huisgezin,-waarbij hij ervan uitging, als van een verzwegen premisse, dat het volk niet tot een 'goede' afweging van belangen in staat zou zijn-, met de volgende woorden: 'Gelijk het ook zichtbaar is, dat geheel de burgerstaat niets anders is dan een voortduring bij uitbreiding, ofwel een herstel van de samenleving onder het vaderlijk gezag.'[888] Da Costa maakte er gebruik van door het maatschappelijk contract van Rousseau of de constitutie te betrekken op de situatie in een huisgezin. Hij stak met het verdragskarakter van een constitutie de gek, toen hij zich openlijk afvroeg, of een zuigeling ten gevolge van een verdrag 'de melk geniet, die hem de moederborsten aanbieden?'[889] Of toen hij zich de volgende vragen stelde: 'Is het niet ten gevolge van een onderling verdrag, dat de seizoenen elkaar opvolgen? Heeft de aarde zich niet bij verdrag verbonden om in één jaar rondom de zon te wentelen, en, bij een verdrag met zichzelf, (want dit kan niet vreemd zijn in een eeuw, waarin de plichten tot zichzelf zo'n grote rol spelen) binnen 24 uur om haar as? Is het tenslotte niet ten gevolge van een verdrag, dat de Almachtige mag bestaan, wien dan ook het Franse volk onder Robespierre wel heeft willen erkennen?'[890] Dat laatste sloeg op het Opperwezen der rationalisten, dat Da Costa als een even ergerlijke als nietswaardige concurrent van zijn eigen God beschouwde.

Bilderdijk steunde zijn voormalige kwekeling in diens verzet tegen de constitutie, die op haar beurt weer een praktisch uitvloeisel van volkssoevereiniteit was. In de 'eedpassage' was niet alleen een bezwaar tegen de constitutie verwerkt, maar ook een oud hartzeer, ter verlichting waarvan de scheiding van kerk en staat kennelijk ongedaan moest worden gemaakt. Wie vond, dat Da Costa in de eedskwestie ongelijk had, aldus Bilderdijk in zijn toelichting op de *Bezwaren tegen de geest der eeuw*, kon maar het beste als een gewillig slachtoffer van de inquisitie meteen naar Spanje emigreren, want hem (of een van zijn voorouders) was het immers niet toegestaan zijn eed van trouw aan Philips

II te verbreken, al wettigde 'plicht' ook de opstand tegen een koning.[891] Naar analogie van de eed van een koning op de constitutie klopte deze redenering wel,-het is een burger evenmin als een koning geoorloofd zijn eed van trouw zomaar te verbreken-, maar Da Costa had iets anders beweerd: koning Willem I hoefde zich onder zekere voorwaarden niet gebonden te achten aan zijn eed op de grondwet. Dat gold dan met terugwerkende kracht toch zeker ook voor Philips II! Wie het niet eens was met Da Costa, vond dus dat een koning zich evenals zijn onderdanen wél aan de wet moest houden. Hij hoefde niet naar Spanje te emigreren, omdat zijn landgenoten eenvoudigweg niet in opstand hadden mogen komen! Terwijl er op de zuiverheid van Bilderdijks redenering het nodige viel aan te merken, hekelde hij de wetteloosheid van liberalen en neologen. Hadden zij (of een van hun voorouders) er niet voortdurend blijk van gegeven, hoe zij in die zo hoog geroemde eeuw van de Verlichting verdragen aan hun met goud gespoorde laarzen hadden gelapt?[892] Afkeer van volkssoevereiniteit of *'s volks alvermogen*, zoals Van der Capellen tot den Pol zei, behoort tot de constanten in zijn leven, verdraagzaamheid tegenover andersdenkenden niet.[893] Nu had hij in 1823 wel over een pantser in plaats van een huid moeten beschikken om zich met enig begrip over zijn critici uit te laten, want de aanvallen op zijn persoon waren in aantal en hevigheid niet mis. Maar Da Costa en hijzelf lokten als reactionairen op hun beurt agressie uit, terwijl zij met hun gemeenschappelijk geblaf dat van de 'aanbassende honden' overstemden.[894] Om de onverzoenlijke toon van zijn geschriften te begrijpen,-poëzie en opstellen uit de jaren twintig van de negentiende eeuw-, moet men beseffen dat Bilderdijk van jongs af aan is aangevallen wegens zijn politieke en religieuze overtuiging. De onverdraagzaamheid van andersdenkenden behoort daarom al net zo tot de constanten in zijn leven als zijn afkeer van volkssoevereiniteit. Was hijzelf ook onverdraagzaam en als zodanig in het leger van andersdenkenden in te schakelen, of verdraagzaam van nature en slechts door prikkels van buitenaf tot het uiterste te tergen? Da Costa en hij hebben beiden over dit grondbegrip der Verlichting hun zegje gedaan en weer zorgde Bilderdijk voor een complicerende factor.

Verdraagzaamheid kan een suspecte deugd lijken, voor zover iets onverdraaglijks onder dat mom een positieve invulling krijgt. Generositeit toont men in een opwelling, er komt weinig overleg aan te pas, terwijl een deugd als verdraagzaamheid beoefend moet worden. Het is een rationeel redmiddel in een sterk verdeelde samenleving, maar

geen doel op zichzelf. Men begrijpt er de noodzaak van zonder er van harte mee in te stemmen. Verdraagzaamheid is een deuk in het blazoen, die de ene burger daarop zelf heeft aangebracht of al te inschikkelijk heeft laten aanbrengen door de andere, wiens slag men niet eens had hoeven af te weren. In *Romeinen 3:25* wordt positief over de verdraagzaamheid van God gesproken, zonder welke geen mens het levenslicht zou hebben aanschouwd. Hij duldt de mens naast Zich en stuurde Zijn Zoon om de uitwerking van de erfzonde, ja, die erfzonde zelf, teniet te doen: 'God heeft Hem voorgesteld als zoenmiddel door het geloof, in Zijn bloed, om Zijn rechtvaardigheid te tonen, daar Hij de zonden, die tevoren onder de verdraagzaamheid Gods gepleegd waren, had laten geworden.'[895] Isaäc da Costa zag iets goeds in verdraagzaamheid: 'Daar is een verdraagzaamheid, die de zwakheid des naasten ontziet, en die ons verbiedt datgene te doen, wat ons geoorloofd zou zijn, indien het onze evenmens geen ergernis veroorzaakte,' en iets slechts: 'Daar is een verdraagzaamheid uit laffe toegevendheid, die de kanker des ongeloofs en der gruwzaamste zedeloosheid ongehinderd laat voortvreten en de lijder door geen heilzame pijn durft te redden.'[896] Zijn eigen ambivalente houding tegenover deze deugd vatte hij aldus samen: 'Daar is een verdraagzaamheid van God, daar is er een van de Boze! Laten wij voorzichtig zijn in de keuze! Doch ik geloof, dat de verdraagzaamheid van de negentiende eeuw tot de tweede soort behoort!'[897] In zijn toelichting op Da Costa's *Bezwaren tegen de geest der eeuw* hekelde Bilderdijk de intolerante houding van hem die weliswaar de mond vol had van verdraagzaamheid, maar in werkelijkheid een afgodendienaar van zichzelf was en een slaaf van de 'heersende dwangzucht die zich met een dolk in de hand en een godslasterende vloek in de mond thans 'verdraagzaamheid' noemt.'[898] Zo'n afgodendienaar, horig aan de publieke opinie, stootte het ene na het andere geschrift uit, 'met het echte merkteken van het liberalisme geijkt, dat thans het baldadigste oproer tegen alle gezag (dat van de Almachtige niet uitgesloten) tot leus of tot masker strekt'.[899] Daartegen diende onvervaard te worden opgetreden, want voor zover verdraagzaamheid een deugd was, noopte die haar beoefenaar juist tot een intolerante opstelling jegens de onverdraagzamen. Bilderdijk en de zijnen huldigden de opvatting, dat men door zijn tolerante houding van de nood een deugd kon maken, bij wijze van een min of meer goedmoedige relativering van het eigen standpunt, maar dat men een

zwaktebod vanjewelste uitbracht, wanneer men zich verdraagzaam tegenover de onverdraagzamen gedroeg. In politiek en godsdienstig opzicht sloeg deze opvatting vooral op de positionering van de ene christen ten opzichte van de andere, zoals er wel meer christelijke onderonsjes zijn geweest. In de eerste helft van de negentiende eeuw ervoer men als radicaal en in strijd met de bij uitstek christelijke deugd van de naastenliefde, wat men in doorgaans rechtse kringen in de 21e eeuw als een noodzakelijk weerbare houding van christenen en niet-christenen aanbeveelt jegens moslimfundamentalisten die ernaar streven de sharia in westerse landen in te voeren. Voor de meeste moderne lezers, 'gewend' aan terrorisme, bomaanslagen en religieus fanatisme in het Midden-Oosten en ver daarbuiten, zijn weerbaarheid en een daarmee gepaard gaande onverdraagzaamheid een natuurlijk vereiste om de samenleving in stand te houden. Getalsmatig stellen de rechtsorde ondermijnende krachten van moslimfundamentalisten nog niet al te veel voor, dus kan de staat het zich permitteren om als een gewaarschuwd man proportioneel geweld tegenover van nature grof of disproportioneel geweld te stellen.

Tot zover is ondanks de interpretatie van verdraagzaamheid als een deugd en ondeugd de visie van Bilderdijk en Da Costa daarop niet complex te noemen. Maar in het tussengebied van laffe toegevendheid en moedige repressie is de overgang moeilijk te bepalen. Wanneer stellen de rechtsorde ondermijnende krachten getalsmatig zoveel voor, dat grof geweld met grof geweld beantwoord dient te worden? De parallellie tussen verbaal en fysiek geweld in respectievelijk de negentiende en 21e eeuw maakt bovendien een antwoord op deze vraag des te urgenter: bepaalt de publieke opinie wie of wat onverdraagzaam is, de tijdgeest, waartegen Bilderdijk en Da Costa zich als een minderheid verzetten, of de moraal van een enkeling? In zekere zin waren zij ieder afzonderlijk 'lone wolfs', dat wil zeggen christenfundi's met een heilige roeping. Welk antwoord men op die vraag geeft, het zal altijd verkeerd zijn, want de beperkte duur van elke tijdgeest (waarvan de ene soms haaks op de andere staat) en de wisselende beoordeling van wat een enkeling vermag, maakt het onmogelijk voor een ander dan zichzelf vast te stellen, wat hij moet verdragen of niet. Geeft het eigen geweten dan altijd de doorslag, of de heersende tijdgeest 'Befehl ist Befehl' als norm aanbeveelt of niet? Laat men zich in de ene tijd beschuldigen van xenofobie en onderbuikgevoelens, die in de andere tijd een pragmatische kijk op de samenleving verraden, of houdt men er in beide

tijden een eigen moraal op na? Vanuit de enkeling geredeneerd is dat laatste stellig het geval, maar de 'lonest wolf' maakt ook deel uit van een samenleving, die op haar beurt het recht heeft eisen aan hem te stellen. In die wirwar van botsende belangen kan verdraagzaamheid voor cohesie in de samenleving zorgen, maar dat klinkt een beetje alsof een dokter zijn patiënt aanraadt om niet in een open wond te wrijven. Wat gebeurt er, als iemand op het idee zou komen er zout in te wrijven? Onder het bewind van koning Willem I bestond er consensus ten aanzien van de rol die verdraagzaamheid bij de opbouw van een nieuwe natie hoorde te spelen. Overeenkomstig *Traité sur la tolérance* (1763) van Voltaire werd verdraagzaamheid, op één enkele uitzondering na, uitsluitend als een deugd beschouwd.[900] Hoe naïef pleitte deze filosoof voor verdraagzaamheid: 'Het is een koud kunstje en vereist geen verfijnde welsprekendheid om te bewijzen, dat christenen onderling verdraagzaam moeten zijn. Ik ga nog een stap verder, ik zeg u, dat mensen elkaar als broeders moeten beschouwen. Wat? Mijn broer, de Turk? Mijn broer, de Chinees, de Jood, de Siamees? Ja, ongetwijfeld. Zijn wij niet allen kinderen van dezelfde Vader en schepselen van dezelfde God?'[901] Wie hem er een verwijt van maakte, dat hij zich even naïef als mensenvriend gedroeg, gelijk Sint-Franciscus dat vroeger als dierenvriend gedaan had, snoerde hij met een nog naïever klinkend weerwoord de mond: 'Maar die volkeren verachten ons, maar zij verafgoodden ons! Welnu, ik zal hun zeggen, dat zij helemaal ongelijk hebben. Het lijkt me dat ik op zijn minst de trotse koppigheid van een imam, of van een boeddhistische monnik in verwondering zou kunnen doen verkeren, als ik aldus een beetje met hen in gesprek raakte.'[902] Was Voltaire dan zo wereldvreemd, zijn contacten met verlichte despoten als Frederik de Grote en de niet in grootheid voor hem onderdoende Catharina II ten spijt, dat hij geen oog had voor de al te fanatieke doordrijvers van hun eigen wil? Jawel, in theorie was hem dat volstrekt duidelijk, maar in de praktijk had hij letterlijk en figuurlijk een te goedkope oplossing voor dit probleem. Instructies om zwakke broeders de juiste weg te wijzen konden daarin voorzien, evenals de bereidheid van de samenleving om iets door de vingers te zien. Over 'vergissingen' van mensen kon men verdraagzaam zijn schouders ophalen, maar over 'misdaden' niet. Wanneer ging de ene reeks fouten in de andere over? Voltaire wilde dat graag vastleggen en meende in plaats van een krachtdadig optreden tegen misdadigers een andere remedie te moeten bepleiten, die even preventief als onwerkzaam

was: 'Fouten zijn pas misdaden, wanneer ze de samenleving ontregelen. Ze ontregelen de samenleving, zodra ze een voedingsbodem voor fanatici vormen. Mensen moeten er dus mee beginnen niet fanatiek te zijn om verdraagzaamheid te verdienen.'[903] Dat duurde natuurlijk naar de zin van Bilderdijk en Da Costa veel te lang, die besloten hun geschillen met vrijzinnigen op politiek en religieus gebied niet geduldig aan te zien, maar uit te vechten.

Bilderdijk had zich vóór en na de omwenteling van 1787 in zijn brieven aan Adriaan Loosjes als verdraagzaam in de beste zin van dat woord doen kennen, maar tegelijk sloop er al heel vroeg iets verbetens in zijn toon, wat zich moeilijk met verdraagzaamheid liet rijmen. Er stond veel op het spel, of het nu om de 'stommelingen' ging die niet eens begrepen wat 'schoonheid' voorstelde en, zoals Hiëronymus van Alphen, 'wartaal van een verwilderde verbeelding' uitsloegen, om de 'gladde Maaspoëten', of om martelaren die voor de consequenties van hun daden dreigden terug te schrikken: 'Factie tegen factie stellen, doe ik niet. Het rijk der waarheid is nooit met cabaleren gesticht en zijn er martelaars nodig, wel hem, die God daartoe verordende, en wee hem, die ervoor terugdeinst.'[904] Of hij met deze laatste woorden de dikke hertog dan wel zichzelf bedoelde, zij hier niet nader toegelicht, maar hoe voorgewend verdraagzaam ook, hij was kennelijk tot grote zelfopofferingen bereid. Aan het slot van *De Geuzen* (1784) beleed hij zijn eigen verdraagzaamheid door tegelijk het schrikbeeld van de Bloedraad op te roepen:

> Dat nimmer Bloedraad zal herleven
> En hier de onnozelheid doen beven,
> Partij- of Dwangzucht ten geval.[905]

Stem en tegenstem wisselden elkaar voortdurend af, maar nadat de triomfantelijke terugkeer in zijn vaderland op een desillusie was uitgelopen, vindt men in zijn brieven een herformulering van zijn bezwaren tegen de geest der eeuw, die hem tot een onverdraagzaam mens stempelden. Stelligheid en twijfel aan de juistheid van zijn eigen standpunten maakten plaats voor slechts één zekerheid, hem deels door het taalgebruik van anderen ingegeven: 'Men is wrevelig over mijn 'strafschuldig' van Oldenbarnevelt. Maar zou ik zwijgen, waar men mijn voorvaderen met de fraaie epithetes van Vondel over de huichelende Synode enz. (zoals Siegenbeek nu immers weer voor wat fraais heeft

doen herdrukken) openlijk in hun eer en geweten aantast? Mijn geloofsbelijdenis openlijk in druk en alom op genootschapspraatstoelen vervloekt en bespot? Moet dat verdraagzaamheid zijn, hun godslasterlijke logentaal te dulden en hun bloedige hoon te lijden, zonder de waarheid, de plicht en de deugd voor te staan? Dan zij verre van mij wat verdraagzaamheid heet!'[906] Met het bloedige karakter van die hoon moet het nogal meegevallen zijn, maar in deze woorden klinkt al wel de strijdlust door die hem in 1823 onvoorwaardelijk de kant van Isaäc da Costa deed kiezen. Miskenning, de dood van zijn kinderen en zijn eigen lichamelijke en geestelijke gesteldheid maakten hem steeds minder voorzichtig in zijn uitlating over anderen. De tegenstem begon te haperen en al bleef hij in theorie de 'nooit genoeg in acht te nemen cautelen in de uitdrukking omtrent zulke tedere punten, waarin de waarheid zo delicaat is, en de minste afwijking of verbuiging tot dodelijke en erger dan dodelijke misslagen leidt' koesteren, toch klonk zij in de praktijk te weinig door.[907] Met die 'cautelen in de uitdrukking' had hij onder verwijzing naar 'cautela' in het Latijn een zekere 'voorzichtigheid' en 'behoedzaamheid' op het oog, zonder welke geen expressie van wat hem ten diepste bewoog mogelijk was. Het paste hem daarom niet stellige uitdrukkingen te gebruiken, waarvoor hij zijn oude vriend Meinardus Tydeman meende te moeten waarschuwen: 'Blijf aan de stellige vorm mijner uitdrukkingen niet hangen, die jegens een man van uw doorzicht en kunde zeker iets belachelijks hebben moet, maar die ik mij in Duitsland voor mijn studenten heb aangewend.'[908] Hij leed onder zijn eigen onvermogen om zich tegelijk stellig en verdraagzaam over belangrijke kwesties te uiten, wat hij weet aan zijn te grote ego: 'Zo mijn gevoel van zelfheid door het lijden moet worden overwonnen en uitgeroeid, o mijn God, hoe wil het dan gaan? Wordt mijn ziel zachter, gedweeër, ik zou de plagen zegenen, maar het verderf des harten bruist ertegen op, en mijn ijzeren lichaamsgestel, dat nu al een halve eeuw schijnt te bezwijken en de dood nabij te zijn, blijft worstelen met deze materie.'[909] Hij was van nature verdraagzaam en gaf daar tot ver in zijn volwassenheid blijk van, maar keerde gehavend uit zijn ballingschap terug en ontwikkelde een steeds grotere aversie tegen zijn tijdgenoten, die mettertijd aan invloed wonnen wat hij aan superioriteit verloor.

Verdraagzaamheid speelde een zeer belangrijke rol in het leven en de werken van Bilderdijk en Da Costa. Men kan er op nationaal niveau het

beschavingsniveau van een staat aan aflezen. Verdraagzaamheid bestrijkt de gedoogzone tussen de vrijheid van de ene burger en die van de andere. Voor zover zij het domein van iemands persoonlijke vrijheid inperkt, zonder schadelijke gevolgen, is zij ondergeschikt aan een groter doel. Voor een vrijdenker als Menno ter Braak, die onder een totalitair regiem niet leven kon, zouden de rechten van de mens een favoriet instrument moeten zijn om de politieke betekenis van 'vrijheid' vorm te geven. Welke hiërarchische status is met dat begrip verbonden, zowel ten opzichte van andere begrippen, zoals verdraagzaamheid en gelijkheid, als ten opzichte van burgers onderling? Hoewel het begrip 'vrijheid' voor hem een conditio sine qua non inhield, orakelde hij in termen van wedijverende domheid over de *Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen*. Op een of ander vooroorlogs filmjournaal had hij een Italiaanse operazanger zien optreden, wat als 'een groot tafereel der domheid' op hem meer indruk maakte dan de daarop volgende plechtigheid bij het graf van de Onbekende Soldaat, die hij als minder dom kwalificeerde.[910] Getuigt zo'n opmerking al van weinig respect voor nationale vrijheidsstrijders, nog bonter maakte hij het door voornoemd tafereel te typeren als 'verschrikkelijk van domheid' en eraan toe te voegen, dat het 'dommer dan de professor in de theologie en de *Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen* samen' was.[911] Ter Braak had een voorbeeld kunnen nemen aan Spinoza die, geïnspireerd door zijn leermeester Franciscus van den Enden, in het twintigste hoofdstuk van zijn *Theologisch Politiek Traktaat* (1670) uitlegde, hoe het iedereen in een vrij staatsbestel is toegestaan 'om te denken wat hij wil en te zeggen wat hij denkt'.[912] Hoe modern klinkt zo'n leus, die van Pim Fortuyn had kunnen zijn, een lezer in de oren! Zo wezenlijk achtte Spinoza de vrijheid voor het lichamelijk en geestelijk welbevinden van een mens, dat hij haar als onoverdraagbaar beschouwde: 'Niemand kan immers zijn natuurlijk recht, dat wil zeggen zijn vermogen om vrij te redeneren en te oordelen over welk onderwerp dan ook, op een ander overdragen, noch kan hij daartoe worden gedwongen.'[913] Een slaaf kan wel de mening van zijn meester verkondigen, de vrouw de mening van haar man, maar niet zonder er een eigen visie op na te houden, aangezien 'iedereen overtuigd is van zijn eigen gelijk en er evenveel verschil van hoofden als van smaken is'.[914] Enerzijds wordt de individuele vrijheid door status en conventie beknot, wanneer het op handelingen aankomt, anderzijds door wat de

staat van een burger verlangt. Spinoza gebruikte geen termen als 'contrat social' of 'volonté générale' om zijn visie op de samenleving te verduidelijken, maar ging wel uit van een bindend contract tussen regering en burgers en hun gezamenlijke wil om besluiten te nemen en uit te voeren. Hij was ervan overtuigd, dat 'mensen zich, om veilig en op de beste manier te leven, onvermijdelijk hebben moeten verenigen tot één geheel en dus hebben moeten bewerkstelligen, dat zij het recht dat krachtens de natuur iedereen op alles had, collectief zouden hebben, en dat dit recht niet langer door de kracht en de begeerte van ieder afzonderlijk zou worden gedetermineerd, maar door de kracht en de wil van allen tezamen'.[915] Zich baserend op de 'grondslagen van het staatkundig leven' wist hij met grote zekerheid, 'dat het uiteindelijke doel van de politiek niet is om te heersen of de mensen met vrees in bedwang te houden en aan een ander ondergeschikt te maken, maar integendeel om de enkeling van vrees te bevrijden, zodat hij, voor zover dat mogelijk is, veilig leeft, dat wil zeggen, dat hij zijn natuurlijke recht om te bestaan en zich te doen gelden zonder schade voor zichzelf en voor een ander optimaal behoudt. Het is niet, zo wil ik zeggen, het doel van de politiek om mensen van redelijke wezens tot dieren of automaten te maken, maar integendeel om ervoor te zorgen dat hun geest en lichaam veilig kunnen functioneren en dat zijzelf de vrije rede gebruiken en niet met haat, toorn of bedrog strijden, noch zich door bittere gevoelens jegens elkaar laten meeslepen. Het doel van de politiek is dus in werkelijkheid de vrijheid.'[916] Eerder dan Rousseau en nobeler of minder ignobel, zo men wil, zowel in zijn uitwerking van ideeën als in het door hem gegeven voorbeeld tijdens zijn leven, verkondigde Spinoza de ideeën van een Verlichtingsfilosoof, die zich tegen de repressie van een autocratisch regiem verzette: 'Hoe minder dus aan mensen de vrijheid om te oordelen wordt toegestaan, des te meer wijkt men af van de staat die de meest natuurlijke is en des te gewelddadiger is dientengevolge de regering.'[917] Vrijheid van meningsuiting en drukpers en vrijheid van godsdienst (in deze hiërarchische volgorde) dienen vanuit staatkundig perspectief zoveel mogelijk te worden bevorderd in plaats van tegengegaan.

Zich bewust van grenzen aan de individuele vrijheid wees Spinoza ook op de keerzijde daarvan en wel vanuit het perspectief van de burger. Die moest zich van zijn collectieve verantwoordelijkheid bewust zijn, wanneer hij zijn individuele rechten wilde laten gelden. Het is niet moeilijk te bepalen, aldus Spinoza, 'welke meningen in de staat oproer

betekenen: die namelijk, welke zodra ze geponeerd worden, bewerkstelligen dat de overeenkomst, waarbij de enkeling afstand heeft gedaan van zijn recht om volgens zijn eigen beslissing te handelen, wordt opgeheven. Bijvoorbeeld als iemand meent dat de hoogste overheid niet zijn eigen meester is,-of dat niemand zijn beloften gestand hoeft te doen, of dat iedereen volgens zijn eigen oordeel behoort te leven en andere soortgelijke dingen, die rechtstreeks in strijd zijn met de genoemde overeenkomst-, ja, dan is zo iemand oproerig, niet zozeer wegens zijn oordeel en mening als wel wegens de daad die zulke oordelen inhouden, en wel omdat hij alleen al door zoiets te menen de belofte van trouw die hij stilzwijgend of uitdrukkelijk aan de hoogste overheid heeft gegeven, verbreekt. Derhalve zijn andere meningen, die niet een daad, zoals verdragsbreuk, wraak, toorn enz. impliceren, niet oproerig, behalve wellicht in een staatsbestel dat enigszins door bederf is aangetast.'[918] Zelfs wanneer hij op het aambeeld van de collectieve verantwoordelijkheid van iedere burger hamerde, gaf Spinoza de staat allerminst een vrijbrief om naar eigen goeddunken te handelen. Zijn pleidooi voor vrijheid benadrukte het criterium van de verdraagzaamheid, waaraan inderdaad het beschavingsniveau van een natie kan worden afgemeten. In het bijzonder waarschuwde hij voor religieus fundamentalisme en het daarmee gepaard gaande misbruik van een hogere waarheid, die men in pacht meent te hebben. Onder dat mom worden slechts meningen geuit (geen waarheden verkondigd), die door fanatieke gelovigen 'met boze opzet worden geponeerd en verbreid', hoewel zij het doen voorkomen alsof de waarheid in het geding is.[919] Wanneer zij zich onredelijk opstellen en, zich beroepend op openbaringen, met het bestaande recht een loopje nemen, zijn hun standpunten a priori verwerpelijk: 'Indien zij dus beweren, dat zij behalve hun eigen geest nog een andere hebben die hen zeker maakt van de waarheid, beroemen ze zich daarop ten onrechte en spreken ze slechts vanuit het vooroordeel van hun affecten, of ze nemen uit grote vrees, dat ze door de filosofen zullen worden verslagen en openlijk aan de lachlust prijsgegeven, hun toevlucht tot heilige plaatsen. Maar tevergeefs, want welk altaar kunnen zíj zich verschaffen die de majesteit van de rede schenden?'[920] Afgezien van de innerlijke motivatie die Spinoza aan fanatieke gelovigen toeschrijft, laat zijn conclusie niets aan duidelijkheid te wensen over.

Voltaire moet zeer door hem beïnvloed zijn, althans geraakt door een geest van verdraagzaamheid op religieus gebied, dat hij in de met elkaar bekvechtende lutheranen en calvinisten wolven zag, die het gezag van de staat ten onrechte ondermijnden. De scheiding van kerk en staat, een andere verworvenheid van de Verlichting, vindt hierin zijn oorsprong en ideële grondslag: het doel van de politiek, vrijheid voor een zo groot mogelijk aantal burgers, wordt met religieuze conflicten nimmer bereikt. Dat gold voor christenen in de achttiende eeuw en geldt nog steeds voor onderling rivaliserende islamieten, die wat dat betreft een paar eeuwen achterlopen op de emancipatie van christenen in de westerse wereld. Niemand kan van hen verlangen, dat zij in één generatie de 'Kulturkampf' in eigen gelederen op een beschaafde manier zullen beslechten, zoals niemand vreemd zal opkijken van de hoge graad van irritatie die hun streven naar invoering van de sharia in Nederland veroorzaakt. Niet de ouderdom van een claim, afkomstig van de profeet Mohammed of diens neef en schoonzoon Ali, geeft de doorslag om het gelijk van soennieten en sjiieten te bepalen, evenmin zegt de ouderdom van een salafistische claim op onverdraagzaamheid ook maar iets over de brede instemming die Spinoza's opvatting over verdraagzaamheid en het doel van de politiek in westerse landen heeft gevonden. Het is de na veel langdurige strijd tot stand gekomen algemene aanvaarding van maatschappelijke grondrechten, die de hoogst mogelijke vrijheid voor iedere burger garandeert, waardoor het gelijk van westerse landen wordt bevestigd. Godsdienst en de per definitie irrationele beleving daarvan verdraagt geen andere claims dan de gelovige aan zichzelf oplegt. Spreekt hij voor anderen of verlangt hij van de overheid dat zij namens hem voor anderen handelt, dan gaat hij zijn boekje te buiten, of dat de Bijbel dan wel de Koran betreft. Hij is met een term van Spinoza 'oproerig' en dus verkeerd bezig. In dit licht bezien is de publicatie van een ander boekje, *Bezwaren tegen de geest der eeuw*, uiterst leerzaam voor hoe een desnoods zwijgende meerderheid met minderheidsstandpunten dient om te gaan. De overheid hoeft er zich niet wezenlijk door bedreigd te voelen, maar heeft het volste recht en de plicht zelfs om zich net een graadje onverzoenlijker op te stellen tegenover hen die zich onverzoenlijk tegenover anderen gedragen. Als een maatschappelijk proces dat zich in de loop van eeuwen voltrekt en inderdaad slechts een markering in de tijd is geweest, leze men het commentaar van Bilderdijk op zijn geloofsgenoten, inclusief zijn denkbeelden over een gerechtvaardigd justitieel ingrijpen.

Hoor hoe hij in financieel opzicht een loflied op het voorrevolutionaire Frankrijk zingt, dat haaks op het gedachtegoed van Spinoza en Voltaire staat: 'Waarlijk gelukkig is het land waar het gebruik van 'lettres de cachet' is ingevoerd. Men leeft er in rust en vrede, zolang men de overheid niet achterdochtig stemt. Maar vervloekt is elk land, waar een beschaafd man over de tong gaat bij het gespuis en schandelijk wordt vervolgd door hen die op financieel gewin uit zijn. Sinds lang bestaat er in Holland echter geen andere veiligheid dan die wordt ontleend aan macht of relaties.'[921] Er bestond in de achttiende eeuw geen willekeuriger middel om de vrijheid van burgers in te perken dan een lettre de cachet en de financiële teloorgang van Frankrijk kon gelijktijdig niet groter zijn dan toen men van dat middel gebruik maakte, terwijl Bilderdijks vergelijking van Frankrijk met Holland niet op een tegenstelling, maar juist op een overeenkomst berust! Hollandse regenten in de achttiende eeuw handelden niet anders dan Lodewijk XV en zijn kleinzoon, dat wil zeggen stelden alles in het werk om de politiek, middels de instelling van een lettre de cachet of door gebruik te maken van hun privileges, niet aan haar doel te laten beantwoorden. Voor Bilderdijk en Da Costa geldt, dat zij met hun afkeer van de vrijheid als het hoogste politieke doel en hun bedenkingen tegen de verdraagzaamheid, indien daardoor een heilige waarheid in het gedrang komt, de tegenpolen van Verlichtingsfilosofen zijn.

Alvorens de resterende stellingen van Da Costa in *Bezwaren tegen de geest der eeuw* te bespreken,-tegen de scheiding van kerk en staat, tegen het perspectief op vooruitgang, waaronder onderwijs een voorname plaats inneemt, en tegen rationaliteit bij de inrichting van een staat-, en die te vergelijken met Bilderdijks commentaar daarop in zijn bekende toelichting, wijst uw chroniqueur op hun beider verhullend taalgebruik. Dat het gelijkheidsbeginsel kon leiden tot vrijheid van godsdienst, wilde er bij Da Costa niet in, integendeel, als dialectisch bedreven woordkunstenaar onderschreef hij de mening van Bilderdijk, dat de vrijheid door het gelijkheidsideaal juist ernstig wordt bedreigd. Gelijkheid betekende immers bij het ontbreken van een opperste soeverein, zoals de koning, dat de vrijheid 'geen aanhang' onder de 'verdeelde Staten' zou kunnen krijgen.[922] Alleen 'onverlaten, wier breidelloze wil elkander tegenstreeft', hadden het in een land voor het zeggen, waar onvrijheid heerste.[923] Dit subtiele spel met woorden als 'gelijkheid' en 'vrijheid' speelden Bilderdijk en de zijnen niet alleen met hun tijdgenoten, maar ook met die woorden zelf. Zo gold vrijheid als

het hoogste ideaal voor het vaderland, ten teken van zijn eigen onafhankelijkheid, en als een verwerpelijk doel voor het individu: 'In afhankelijkheid stel ik alle geluk, in individuele vrijheid het grootste jammer voor de mens en voor alle schepselen.'[924] Het ging hun er overigens niet om de waarde van 'interactie' en 'sociale netwerken' te bevorderen,-onder 'afhankelijkheid' verstonden zij iets geheel anders. Bilderdijk doelde daarmee op de bijzondere goddelijke voorzienigheid, waarvan hij het belang herhaaldelijk benadrukte, zoals uit het voorafgaande gebleken is, terwijl Da Costa 'de vrijheid' hekelde 'om Gods voorzienigheid ter wille van het algemeen belang te verwaarlozen'.[925] Waar haalde een *Maatschappij tot nut van 't Algemeen* het lef vandaan om de Allerhoogste tegen te werken, wat zij deed door op eigen houtje de culturele achterstelling van hele volksstammen, al of niet van Bataafse origine, ongedaan te maken, of door op het gebied van voorzieningen van algemeen belang in de bestaande orde in te grijpen? Welke mensenhand waagde het te verheffen, wat alleen God tot een hoger niveau mocht doen stijgen? Als het aan Bilderdijk en de zijnen had gelegen, zou de privatisering van het openbaar vervoer, evenals van gas-, water- en elektriciteitsbedrijven, aan het einde van de twintigste en begin van de 21e eeuw alleen al aan zijn doel hebben beantwoord, omdat het staatsmonopolie daarop uit den boze is, maar de neoliberale koers zou hem slecht bevallen zijn. Met hun uiterst conservatieve opvattingen in de negentiende eeuw, zouden zij althans in politiek opzicht nu beter scoren dan toen, gezien de heersende onvrede met de middels een Bijbelse term gepropageerde 'alleenzaligmakende' marktwerking in de economie. Ook wat dat betreft, schuilt er in de termen 'liberaal' en 'conservatief' iets bedrieglijks, wat de neiging om uitersten te relativeren alleen maar versterkt.

Vanuit diezelfde invalshoek deed Da Costa een beroep op de bijzondere voorzienigheid van God, zodat hij nog voordat de brochure van Capadose over de bestrijding van de vaccine tegen de pokken verschenen was, zijn geloofsgenoten kon waarschuwen voor de morele ontreddering door nutsbedrijven teweeggebracht en voor de goddeloze pretenties van uitbanners van volksziektes: 'Of is het geen onbegrijpelijke lichtgelovigheid, is het geen afschuwelijk bijgeloof, wanneer men, gelijk thans dagelijks plaatsheeft, elk rauw en ongekookt ontwerp van verbetering, van herstel, van uitroeiing van deze of gene lichamelijke of zedelijke ziektes, (die in de vervallen staat der natuur noodzakelijk

zijn en in de hand van Gods voorzienigheid zichzelf zullen genezen) dadelijk aangrijpt en met grote ijver ten uitvoer brengt door middel van honderden van maatschappijen, (die, door hun uitgebreidheid zelf, reeds spoedig na hun oprichting aan alle kanten bouwvallig worden) en vooral door middel van het geld, dat thans meer invloed heeft dan ooit, en meer kwaad uitricht dan armoede en gebrek immer tevoren gesticht hebben!'[926] Vandaar zijn afkeer van volksverleiders als Coster en Jenner, ter herdenking van wier mensenwerk ten onrechte grote plechtigheden werden georganiseerd, zoals het Feest der Verlichting in Haarlem: 'Met zulke verfoeilijke plechtigheden ontheiligt men de aan Gods dienst gewijde kerken, en verleidt men een ongelukkig volk, opdat het de Heiland, die de wereld met Zijn bloed gekocht heeft, verlaat, verloochent en hoont om de afgoden in heiligdommen na te hoereren, opgericht door filosofen zonder deugd, zonder verstand en zonder ziel!'[927] Op moderne lezers maakt deze taal de indruk, zoal niet van te weinig 'gesublimeerd bordeelnederduits', dan toch van een wereldvreemde gezindheid waarin voor werkelijk religieuze gevoelens geen plaats lijkt te zijn. Wat in de 21e eeuw daarentegen beter dan ooit kan worden nagevoeld, is Da Costa's afkeer van bureaucratie, een vorm van onvrijheid, waartegen hij in zijn tijd al hevig tekeerging: 'Nimmer is men in allerlei betrekkingen zozeer gedrukt geworden door ontelbare reglementen en omslachtige voorzieningen, waardoor alle werkzaamheden, zowel van de staat als van bijzondere inrichtingen, belemmerd en verlamd worden, als in deze eeuw, die zich erop beroemt zoveel ketens en banden te hebben losgemaakt.'[928] Ook nu nog kan men in het verschijnsel 'bureaucratie' een aanslag op zijn persoonlijke vrijheid ontdekken,-in strijd met het doel van de politiek volgens Spinoza-, waardoor er een wanverhouding tussen data en visies ontstaat, de burger tot calculeren wordt gedwongen, de overheid de werking van haar eigen regelingen willens en wetens ondoorzichtig maakt, of zelfs torpedeert en de huidige kredietcrisis mede een grote vlucht neemt. Denkend aan dit euvel kan men Da Costa nazeggen: 'O vrijheidsvruchten onzer eeuw! Uw kleur mag voor sommigen verleidelijk wezen,-uw smaak is verpestend en uw sap dodelijk!'[929] Dit bezwaar tegen de geest der eeuwen is voor een humane samenleving funest gebleken en met nieuwe regelgeving niet eenvoudig op te heffen. Hoe zal men ooit de duivel met Beëlzebub kunnen verdrijven?

Anders dan Bilderdijk maakte Da Costa van de scheiding der machten geen afzonderlijk punt, maar de manier waarop hij over God sprak,

'van wien alléén alle machten zijn', liet er geen twijfel over bestaan in wiens hand hij de drie machten wilde leggen.[930] Als Stedehouder Gods kwam daarvoor alleen de koning in aanmerking, die helaas een eed op de grondwet had afgelegd. Aangezien iedere onderdaan trouw aan de koning verschuldigd was, diende het volk dus in de scheiding der drie machten te berusten, tenzij de koning alsnog tot een ander en beter inzicht kwam. Bilderdijk vond het woord 'scheiding' in dit verband niet pregnant genoeg, hij sprak liever over het onzalige idee om 'alle staatsgezag in drie delen te kloven'.[931] Het was voor hem een uitgemaakte zaak, dat 'alle macht enerlei oorsprong moet hebben' en dat Montesquieu en de zijnen de trias politica hadden bepleit als een voorproefje van volkssoevereiniteit.[932] Zij zagen daarin een perspectief op vooruitgang, maar er bestond geen op de rede gebaseerde verbetering van het menselijk lot. Da Costa constateerde juist een grote achteruitgang ten opzichte van de Gouden Eeuw: 'Waarop roemt dan deze negentiende eeuw, als tegen de domheid der voorgaande geslachten? Wat zien wij met onze verzwakte geest- en lichaamsvermogens neer op onze stevige, bedaarde, en wijze voorvaderen? Of is het ook omdat wij zoveel meer weten dan zij van de kunst om zedeloze balletten te bewerktuigen, en omdat in onze dagen de modejournalen en de almanakken voor lekkerbekken tot de sieraden der letterkunde behoren, dat wij ons de voorrang boven hen in geleerdheid en kennis zullen aanmatigen? Zeker, in alle inrichtingen, die kunnen dienen om hart en zeden en goede smaak te verpesten en te bederven, hebben wij het sinds 50 jaar al zeer ver gebracht. Moet dit,-ons dierlijker dan dieren worden-, Verlichting heten?'[933] Zwelgend in lichtsymboliek verwoordde hij de achteruitgang die hij het meest betreurde,-religieus verval-, dat door het ontbreken van een ouderwetse basis in theologisch en door nieuwlichterij in filosofisch opzicht steeds meer zichtbaar werd: 'Men verwijdert zich al meer en meer van het licht des hemels. Men verdiept zich al meer en meer in de helse duisternis van een aan de oorspronkelijke en waarachtige aanleg van de mens dadelijk tegenovergestelde wijsbegeerte. Reeds ontbreekt het ons aan het nodige licht tot voldoening van de eerste en hoogste behoefte van de mens, en het onnatuurlijke en ontoereikende lamplicht, waarmee men zichzelf noodzaakt zich te behelpen, wordt geroemd en aanbeden, terwijl men de stralen der zon van Gods Waarheid en Openbaring van zich afweert, lastert, en vervloekt!'[934] Het min of meer traditionele middel om via het onderwijs verbetering in zijn lot aan te brengen, deugde van geen

kanten, want daaraan kleefden twee bezwaren. Op de eerste plaats was het onderwijs gebaseerd op het 'erebord' en het 'schandbord': 'Ziedaar het tweeledig beginsel van de hedendaagse schoolbewerktuiging. Het schandbord is de weg ter minachting in de school, ter vergetelheid in de wereld, en derhalve, tot jammer en droefheid! Door het erebord geraakt men tot de onderscheiding van schoolse ridderteken-nen, tot uitbundige lof- en prijsbehaling, en vandaar, tot aanzien in de wereld, tot allerlei bedieningen en ereposten in de Staat, tot eer, tot fortuin! En zo werkt men in het weke hart der kinderen, bij het rampzalig gevoel van verregaande meerderheid boven hun minder verlichte ouders, ook het zekere vertrouwen, dat in de maatschappij, (gelijk zij thans bestaat) evenals op de scholen alles, naarmate het getal goed- of afkeuringstekenen, die men zich door zijn verdiensten heeft verkregen, wordt toegedeeld.'[935] Kinderen mochten niet dankzij het door hen genoten onderwijs op de maatschappelijke ladder stijgen,-dat zou maar tot vervreemding tussen hen en hun ouders leiden-, noch later in de samenleving een rol willen spelen op grond van hun capaciteiten, alsof een meritocratie het van oudsher bestaande systeem van rangen en standen zou kunnen doorbreken. Op de tweede plaats deugde het onderwijs niet, omdat kinderen 'onnutte of onvolmaakte' kennis werd bijgebracht, 'waarmee men hun vermogens in het lager onderwijs overstelpt, verdooft en onvruchtbaar maakt'.[936] Wederom hamerde Da Costa op het aambeeld van de vervreemding tussen ouders en kinderen, waarbij hij het bovendien deed voorkomen, alsof er geen kennis zonder pedanterie kon worden vergaard en er een absolute tegenstelling tussen schoolse kennis en Bijbelse waarheden bestond: 'Intussen prent men het deze kinderen op de scholen met de belachelijkste waanwijsheid diep in het hart, dat zij door deze kennis verre boven hun onkundige ouders bevoorrecht zijn, en op hen zien zij dan ook met diepe verachting neer, terwijl zij met grote deftigheid aan iedereen, die hun vorderingen komt bewonderen, zullen beduiden, dat men zich zeer ongerijmd uitdrukt, wanneer men van de zon zegt, dat zij op- of ondergaat, en dat al wie zich daaromtrent aan het gewone spraakgebruik houdt (de Schrijver van het *Boek van Josua* niet uitgezonderd) daardoor alleen reeds bewijst, dat hij geen behoorlijke opvoeding heeft genoten.'[937]

Bilderdijk was het geheel met hem eens, dat er geen maatschappelijke, economische, wetenschappelijke en culturele vooruitgang be-

stond. Hij bewees hun beider gelijk niet door de elite van de negentiende met die van de zeventiende eeuw te vergelijken, maar door moderne en ouderwetse middenstanders uit zijn jeugd tegen elkaar uit te spelen: 'Is daar nog de trouw, nog de strenge eerlijkheid, nog de matigheid, nog de zucht voor hun beroep en de loffelijke eerzucht om dit eer aan te doen en daarin uit te munten, zoals in mijn tijd? Indien dat zo is, vanwaar dan de slordigheid, in schier alle beroepen algemeen geworden, vanwaar de verslechtering der waren, vanwaar het achteruitgaan door verteringen, door leefwijzen die tevoren de vrij gegoede edelman alleen toebehoorden?'[938] Zelfs de dienstboden waren niet meer wat zij geweest waren: 'Is er iemand die zou durven te beweren, dat hij thans de eerlijke, de gemoedelijke, de streng zedelijke dienstboden kan aanwijzen, zoals die bij onze grootouders jarenlang, zonder denkbeeld van veranderen, leefden en nog in mijn jonkheid bestonden? Die een gruwel van een onwaarheid maakten en wier trouw onwrikbaar was? Voor wie de Bijbel (zo zij lezen konden), het handboek, de kerk de school was die zij vlijtig bezochten, en hun arbeid een vertrouwde schat die zij met de zorgvuldigheid van een gierigaard gadesloegen en waarvan zij, om 't leven, het minste niet zouden verwaarlozen?'[939] Kon het onderwijs aan jongens dan geen perspectief op vooruitgang bieden? Nee, want het door Bilderdijk mannelijk gedachte kind had geen enkele baat bij het moderne onderwijs: 'Men praat hem van oordelen en leert hem niets kennen, omdat men hem God niet leert kennen en slechts relatieve waarheid, op fenomenen of gezag gegrond, als wezenlijk aanbiedt, en men verdierlijkt aldus de geestelijke vatbaarheid tot lichamelijk misbruik.'[940] Bilderdijk had niets met het perspectief van de vooruitgang op, integendeel, hij geloofde in zich sprongsgewijs in Gods heilsplan voltrekkende catastrofes, variërend van de verbanning uit het paradijs tot de zondvloed en van de tien plagen in Egypte tot de verschrikkingen van de eindtijd.[941] De beschavingsgeschiedenis bewoog zich volgens hem in een neerwaartse spiraal, die de wederkomst van de Messias des te noodzakelijker maakte. Dat was uiteindelijk het perspectief, van waaruit hij naar de toekomst keek. De wereld viel niet meer te redden, naar hij als een moderne doemdenker (zij het niet behorend tot de Club van Rome) zeker meende te weten, maar als de nood het hoogst was, zou krachtens Zijn gegeven woord de Redder nabij zijn. Zo'n visie op de geschiedenis van de mensheid, samenvallend met Gods heilsplan, valt niet goed in ter-

men van voor- of achteruitgang, van lineair of cyclisch, van evolutionair of revolutionair te ondervangen. Bilderdijk beschikte over een totaalvisie, waarin hij de tegenstrijdigste begrippenparen kon verenigen. Behalve aan zijn mysticisme lag dat ook aan zijn opvatting van de rede, waardoor hij om de woorden van Pascal te parafraseren dacht met zijn hart en voelde met zijn verstand.[942] Niet alleen de uitkomst van zijn reflecties had iets tweeslachtigs,-het instrumentarium dat hem daarbij ten dienste stond, had dat eveneens.

Met zijn principiële afkeer van de rede meende Bilderdijk, dat een rationalist geloofde wijs te zijn, 'omdat hij het met de domheid van zijn medestanders eens is'.[943] Hij en Da Costa leefden vanuit de verwachting dat het Vrederijk spoedig zou worden gevestigd, waardoor zij eerder vrome wensen koesterden ten aanzien van het nieuwe koninkrijk dan dat zij weldoordachte verbeteringen in de bestaande orde wilden aanbrengen. Bilderdijk had zijn gedachten over de constitutie, de scheiding van kerk en staat en de scheiding der drie machten allang onder woorden gebracht. Als jurist meende hij, dat de trias politica gebaat was bij het in stand houden van een zeker evenwicht, te delicaat om door wederzijdse bemoeienissen te worden verstoord. Hem ging dat evenwicht zo ter harte, dat hij in zijn toelichting op de bezwaren van Da Costa pleitte voor opheffing van de scheiding tussen kerk en staat en de scheiding der drie machten. Zolang die niet waren gerealiseerd, leefde men in een permanente staat van burgeroorlog. Maar hem stond geen rationaliteit bij de inrichting van een staat voor ogen, noch een andere staat dan het Vrederijk. Hij wenste slechts in een vanzelfsprekende harmonie de eenheid van Gods schepping te ervaren. Maar de daarmee gepaard gaande gelukzaligheid scheen hem een zielservaring van een totaal andere orde toe dan hij dagelijks moest ervaren. Had Jezus in *Johannes 18:36* niet gezegd, dat Zijn koninkrijk niet van deze wereld is? Met dat heerlijk perspectief voor ogen trachtte hij de moeilijkheden in zijn leven het hoofd te bieden. Rationaliteit kwam ook daaraan niet te pas. Omringd door 'kittelorige domkoppen' en afkerig van het 'nietig geslacht dat thans opgestaan is', bevocht hij zijn eigen gelijk.[944] Daartoe had hij op grond van de vrijheid van meningsuiting het volste recht, dat hij anderen met zijn te geringe afkeer van censuur (dat omen van staatkundige onverdraagzaamheid) ten onrechte wilde onthouden. Als de vrijheid van godsdienst ondergeschikt aan de vrijheid van meningsuiting zou zijn, valt er op aanbe-

veling van Spinoza en Voltaire geen hogere of heilige waarheid te claimen. Wie een mening over God verkondigt, doet immers hetzelfde als wie zijn mening over een willekeurig ander onderwerp geeft. De grootst mogelijke vrijheid van burgers in een democratische staat is ermee gediend, dat er in het publieke domein uitsluitend geloof wordt gehecht aan waarheden waarvoor een wetenschappelijk bewijs is geleverd. Die vrijheid is het hoogste doel van de politiek, wat niet wegneemt dat iedereen privé (dus zonder anderen daarmee lastig te vallen) voor waar mag aannemen, wat hijzelf wil. Geloofsfanatici gaan over de schreef, wanneer zij in het publieke domein om erkenning van hun persoonlijke waarheden vragen. Willen zij een kerk, tempel of moskee bouwen, dan gelden daarvoor de normale spelregels binnen een democratie, dat wil zeggen dat hun wensen door een verdraagzame overheid kunnen worden gehonoreerd, maar niet noodzakelijk hoeven te worden gefaciliteerd. Wat aldus in goed overleg en uiteindelijk bij meerderheid van stemmen wordt besloten, waarbij de beslissende instantie natuurlijk rekening met minderheden dient te houden, kan kracht van wet krijgen. Dat geldt zelfs voor het bijzonder onderwijs, maar het indienen van claims bij de overheid op grond van een hogere of heilige waarheid geeft op zichzelf al blijk van een intolerante levenshouding en zou niet moeten worden aangemoedigd.

In de periode tussen Da Costa's *Bezwaren tegen de geest der eeuw* en Bilderdijks toelichting daarop gaf Jeronimo de Vries meer blijk van christelijke naastenliefde dan menige dichter van het Réveil. Op 11 augustus 1823 trachtte De Vries op verzoek van Tollens te bemiddelen in diens conflict met Loots. Hun onderlinge na-ijver had zulke vormen aangenomen, dat De Vries aan Loots schreef: 'Alles daargelaten, ja desnoods alles toegegeven, is hardheid ter verzoening onchristelijk.'[945] Aan dit inzicht ontbrak het de leermeester en zijn voormalige kwekeling volledig. Bilderdijk werd in diezelfde tijd in beslag genomen door een observatie die de liefde in plaats van christelijke naastenliefde betrof. Hij verbaasde zich erover dat hij en zijn vrouw hetzelfde over kerk en samenleving dachten, wat een kwestie van geven en nemen kon zijn, maar ook van 'hardheid ter verzoening' in een eerder stadium: 'Allengs naarmate mijn wederhelft zich meer geheel en volkomen in gevoel en denken met mij verenigde, werd haar lichaamsgestel meer aan het mijne analoog en doorliep de stadiën van het mijne in al die zwakheden, en met alle symptomen daarbij, die bij mij elkaar hebben opgevolgd. Diezelfde hoofdpijnen (waarvan ik bij anderen nooit dan bij

mijn vader iets soortgelijks gezien heb, want ik heb dienaangaande veel waarnemingen gedaan) zijn haar eigen geworden; dezelfde werking van zuren bijvoorbeeld (en zo van meer zaken) heeft bij haar, en met diezelfde successie van verandering, ofschoon in korter tijdsverloop dan bij mij, zich gevestigd, en de eenvormigheid kan niet groter zijn. Ziedaar het magnetisme van het huwelijk!'[946] Eensgezindheid in de engste kring, psychisch en fysiek, was iets waarop Bilderdijk vast meende te kunnen rekenen, maar met Da Costa en Wiselius ontstonden ook meningsverschillen. In engere kring veroorzaakte *Bezwaren tegen de geest der eeuw* lichte en zware deining, daarbuiten storm. De lichte deining betrof een verhaal dat Bilderdijk had geschreven over een dom boertje. Dit prototype van de kleine luiden was naar de kerk gegaan om naar een preek van Da Costa te luisteren. Hij keerde huiswaarts met het idee dat 'het kostertje' op de kansel een grote ketterij had verkondigd. Toen later dat jaar de doop van Da Costa en Capadose werd gevierd, bleek het verhaal tot een verkilling in de vriendschappelijke verhoudingen te hebben geleid. Bilderdijk merkte wat de uitwerking van zijn ongepubliceerde 'opstel' was en betoogde, dat hij luim en ernst had willen mengen, op zo'n manier dat 'het ridiculum' alles zou overheersen, 'maar gelijk de mensen tegenwoordig zijn, vloeit de vorm bij hen veel te veel in op de zaak om de heilige waarheid en onszelf daaraan te wagen. Blijve het opstel daarom liever onderdrukt.'[947] Bilderdijk en Da Costa werden samen zo heftig door hun critici bestreden, dat hun brouille niet lang duurde. Het zelfbewustzijn van laatstgenoemde was door alle ophef sterk toegenomen, wat tegelijk aan zijn loyaliteit aan eerstgenoemde geen afbreuk deed. Toen professor Simons eens op hem afstapte om hem een geschrift tegen Bilderdijk te overhandigen: "Hier is wat voor uw patroon!" antwoordde hij, de gulle gever nog eens goed in de ogen kijkend: "Dat laat ik liever aan plebejers over!"[948]

De zware deining betrof een ernstiger geval, dat tot een nieuwe breuk tussen Wiselius en Bilderdijk zou leiden. Als hoofddirecteur van de Amsterdamse politie stond Wiselius in nauw contact met de ministers Falck en Van Maanen, van wie de laatste ambtshalve in oproerkraaiers was geïnteresseerd. Beiden hadden uiterst negatief op het boekje van Da Costa gereageerd, die het niet zonder de gebruikelijke pourparlers aan de koning had aangeboden. Falck adviseerde het geschenk terug te sturen wegens de 'eedpassage', terwijl Van Maanen een volkomen stilzwijgen aanbeval. Nadat deze minister van Justitie de onder hem

ressorterende Wiselius had aangeraden 'om zich wat minder aan het schurfte rot van Bilderdijk aan te kleven', liet zijn ondergeschikte zich door geheim agenten informeren over iedereen die het huis van Da Costa aan de Nieuwe Herengracht te Amsterdam in- en uitging.[949] Zonder van diens achterbakse praktijken op de hoogte te zijn foeterde Bilderdijk tegen Wiselius: 'Laat het mij vergund zijn, u te zeggen, mijn dierbare vriend, dat u niet weet door welke geest u wordt gedreven. Te allen tijde heeft u gedobberd tussen het evangelie en de tijdgeest, en u kent (hetzij u in 's Heren vreze en christelijke liefde gezegd) geen van beide.'[950] Niet lang daarna beschuldigde Wiselius Da Costa van jezuïtisme, wat wegens de cultuurpolitiek van de koning geen denkbeeldig gevaar voor de aldus vals beschuldigde inhield. Kinker deed er vanuit Luik op 14 september 1823 in een brief aan Van Maanen nog een schepje bovenop: 'Wanneer men het broeinest van onzalige partijzucht, zowel in het staatkundige als godsdienstige, niet op de een of andere wijze tegengaat, voorzie ik, dat er zich inderdaad in dit land een sekte zal vestigen, die des te gevaarlijker zou kunnen zijn, naarmate zij meer geschiktheid aan de dag zal leggen om zich met de rooms-katholieke propaganda te verenigen, waartegen ik met genoegen een heilzame maatregel door onze beminde vorst zie nemen.'[951] Aan dit soort even valse als stiekeme denunciaties zou Kinker in 1828 een vervolg geven, wat vader en zoon Kagchelland in hun proefschrift dit commentaar ontlokte: 'Door in hun correspondentie met vertegenwoordigers van de overheid Bilderdijk en zijn aanhangers op heftige toon te beschuldigen van jezuïtisme en van sympathieën voor of het onderhouden van nauwe banden met de rooms-katholieken in ons land,-Wiselius zelfs ook in ambtelijke rapportages-, wekten Kinker en meer nog Wiselius sterk de indruk niet alleen op een zekere overeenstemming tussen Bilderdijk cum suis en de rooms-katholieken te hebben willen wijzen, maar vooral doelbewust pogingen te hebben ondernomen om Bilderdijk en de zijnen in een kwaad daglicht te stellen, ten einde hen op die manier als tegenstanders met des te meer effect te kunnen bestrijden.'[952] Naar zo'n wapen,-het wapen van een lasterlijke aantijging-, heeft Bilderdijk noch Da Costa in 1823 gegrepen, hoe bezwaard zij zich ook door alle tegenstand voelden. Daartoe droeg de op half augustus verplichte vaccinatie van kinderen tegen de pokken niet weinig bij. De storm die weldra het hele land in zijn greep hield, stak ook door toedoen van Capadose op, wiens brochure over de *Bestrijding der Vaccine of de Vaccine aan de Beginselen der Godsdienst, der Rede*

en der ware Geneeskunde getoetst de gemoederen hoog deed oplaaien.

Capadose was als arts een aanhanger van de 'empiria rationalis', die van de natuur wilde leren en haar vooral niet iets wilde afleren. Hij beschouwde 'elk ziekteverschijnsel als veroorzaakt door een poging der natuur om het verbroken evenwicht te herstellen'. Zijn werk was het, overeenkomstig Bilderdijks visie, om te trachten 'de hinderpalen weg te nemen, die de vrije werking der natuur belemmeren'.[953] Op grond van 'argumenta negativa' beweerde Capadose, dat vaccinaties met koepokken en inoculaties met kunstpokken schadelijk waren voor de gezondheid. Hoe zou een kunstmatig verwekte kinderziekte diezelfde ziekte nu juist kunnen voorkomen? Iemand die moet vomeren schrijft men toch ook geen vomitief voor?[954] Was hij werkelijk empirisch te werk gegaan, dan zou hij het onlogische karakter van zijn eerste redenering hebben ingezien. Des te meer gold dat voor zijn 'argumenta positiva', die de vaccinatie als zodanig aan de orde stelden. Indien volgens pathologen een ziekte twee oorzaken kan hebben: vatbaarheid en omstandigheden (Capadose sprak in dit verband van een uitwendige 'gelegenheidsoorzaak'), staat vaccinering op gespannen voet met de ongelijkheid van alle patiënten. In de diagnosticering en het systeem van een ziekte zit weliswaar gelijkheid, maar leeftijd, geslacht, temperament en omstandigheden van een patiënt maken zijn vatbaarheid voor een ziekte per geval anders. Kwakzalvers gaan ten onrechte van gelijkheid uit, waar de ware geneeskunst zich op ongelijkheid baseert.[955] De verkeerde principes van de Franse Revolutie richtten dus ook onder patiënten een ware ravage aan, moet de contraremonstrant Capadose hebben gedacht. Het onlogische karakter van zijn tweede redenering school in een haaks op de empirie staande toepassing van contraremonstrantse principes, die niet alleen het gelijkheidsbeginsel van de Franse Revolutie betroffen, maar ook de goddelijke voorzienigheid. Elke menselijke ingreep in wat aan God was voorbeschikt, en vaccinatie was daarvan slechts één voorbeeld, deed afbreuk aan het onvermijdelijke: 'Het voorbestemd getal der doden zal ongestoord in een bepaald tijdsverloop de weg van alle vlees moeten gaan.'[956] Er valt aan de vatbaarheid van mensen voor ziektes als de pokken niets te sleutelen, want 'God zei tot Adam: "Met smart zult gij van het aardrijk eten alle dagen van uw leven." Daaronder valt ook de vatbaarheid voor het lijden, voor alle ziektes.'[957] Naar het voorbeeld

van Jezus was het genezen van een ziekte niet verkeerd, maar preventie op medisch gebied in de vorm van vaccinatie wel. Zei Jezus in *Lucas 5:31* niet, dat de gezonden in tegenstelling tot de zieken geen geneesheer nodig hebben? Dus diende men geen riskante en bovendien ziekteverwekkende vaccinaties toe te passen om een gezond mens in de toekomst van ziekte te vrijwaren.[958] Wie dat toch doet, handelt tegen de goddelijke voorzienigheid. Dat deed Capadose minder graag dan tegen het Koninklijk Besluit over de verplichte vaccinering tegen de pokken ingaan, al leek dit laatste veel op burgerlijke ongehoorzaamheid. Hij moest noodgedwongen kiezen tussen *Lucas 5:31* en *Romeinen 13:1*, waarin iedere gelovige wordt verplicht de wet strikt na te leven: 'Iedereen moet het gezag van de overheid erkennen, want er is geen gezag dat niet van God komt.' Da Costa viel hem bij: 'Ik houd mij ervan overtuigd, dat de vaccine in ons land een onherstelbare nederlaag staat te ondergaan bij het verschijnen van Capadoses werkje.'[959] Bilderdijk was het als een profeet wiens rol was uitgespeeld, met beiden eens, dat wil zeggen ook hij verfoeide 'Sint-Coster' en Jenner, die met diens eerste toepassing van de koepokinenting even heftige bezwaren bij hem opriep als Amsterdamse regenten met hun stelling 'vrij schip, vrij goed'.[960] Hij vond althans de inquisitie minder verwerpelijk dan deze 'vervloekte grondregel'![961] Capadose ging in zijn afwijzing van de vaccinatie tegen pokken zo ver, dat hij het bestaan van kinderen ontkende. Wat zich onder het mom van 'kind' als een gevaccineerd schepsel voordeed, verdiende volgens hem die naam niet: 'Er zijn geen kinderen meer, dankzij de koepokinenting. Wat wij voor kinderen aanzien, zijn te vroeg volwassen geworden kinderen. Het kinderlijke gelaat toont niet meer die frisse, blozende wangen, dat teken van de gezondheid der sappen, niet meer dat heldere oog, waarin, hoe ook vervallen van de eerste, oorspronkelijke staat, nog een schaduw van onschuld, van kinderlijke liefde in wemelde, nee, een vale, bleke kleur dekt thans hun droge en schrale kaken en een bovenmate glinsterend oog, dat iets verschrikkelijks heeft, verraadt de inwendige onrust der ziel.'[962] Vaccinatie en de consumptie van koeienmelk,-beide leidend tot een verdierlijking van de mens-, waren verantwoordelijk voor deze achteruitgang van de menselijke soort: 'Tevergeefs zwellen thans de moederlijke borsten van het voor hun kroost enig geschikte voedsel, dat door allerhande kunstgrepen moet worden verdreven, terwijl men, vergetend de plichten die God aan al wat de naam van moeder draagt,

heeft opgelegd, niet alleen zijn vlees en bloed aan een gehuurde loontrekster toevertrouwt, (die aldus het wettig erfdeel van haar eigen kroost ontvreemdt), maar zelfs de onbeschaamdheid tot zo ver drijft om bij een log en redeloos dier het eerste voedsel voor hem te zoeken, die eenmaal Gods beeltenis zal dragen!'[963] En wat deed Bilderdijk, toen hij in Leiden al deze onzin las, waarmee hij in Londen en Brunswijk de gek zou hebben gestoken? Hij bedankte zijn discipel uitvoerig voor het hem toegezonden 'exemplaar van uw Antivaccine' en hekelde de moderne tijd, 'dit kritisch ogenblik der razernij, die dit gruwelding doordrijft'.[964] Let wel: hij bedoelde met 'dit gruwelding' de vaccinatie en niet Capadoses brochure!

Hoeveel onnodige slachtoffers van de pokken zijn er door het drijven van deze arts niet gestorven? Een van hen was Da Costa's zevenjarig zoontje Jacques dat op 1 april 1838 aan de pokken zou bezwijken, waarna zijn vader de tirade tegen Jenner in diens *Bezwaren tegen de geest der eeuw* het liefst niet meer onder ogen van zijn lezers had gebracht.[965] Gewetensnood van ouders die zich, op grond van hun geloof, aan Capadoses verbod van vaccinering hadden gehouden, was een bijkomend kwaad dat in kringen van het Réveil voor veel onrust zorgde. Ogenschijnlijk opgewekter dan ooit betrad Da Costa op 4 april van dat jaar de Waalse kerk te Amsterdam, terwijl hij uitriep: "Gods goedertierenheden zijn groot!"[966] Hij wilde daarmee te kennen geven, dat hem noch anderen rouw paste tijdens de begrafenis van zijn zoontje Jacques. Een onbekommerd, zo niet blij vertrouwen in de goddelijke voorzienigheid hield hem op de been, maar zijn vaderhart was gebroken. Hoe vaak en hoe lang had hij niet om zijn kinderen in de rats gezeten, toen in de voorafgaande maand vijf kinderen met uitzondering van zijn dochtertje Esther aan de pokken leden: 'Wij zagen de vijf lievelingen eenieder in zijn bijzonder tijdperk van de krankte nederliggen, en die krankte was uit haar aard levensgevaarlijk!"[967] Kindersterfte was zo'n wijdverbreid verschijnsel,-zo stierven elf van de veertien kinderen van Bilderdijk vóór het bereiken van hun volwassen leeftijd-, dat de felste contraremonstrant er goed aan zou hebben gedaan om de 'variola vaccine' tot de zegeningen van zijn bestaan te rekenen in plaats van tot het werk van de duivel.[968] De overheid meende met de verplichtstelling der vaccinatie het welzijn van haar (toekomstige) burgers te bevorderen, maar vergrootte het probleem juist voor sommige ouders.[969] Hoe kon een liberale overheid zich zo star opstellen,

vroegen de minst flexibele gelovigen onder hen zich af, en het praktische probleem van de vaccinatie oplossen door het van een principiële lading te voorzien? Daarop richtte hun toorn zich nog heviger dan op het probleem zelf, hoewel zij de eersten waren geweest die het met hun religieuze bezwaren hadden verergerd. Bilderdijk huilde met hen mee, toen hij zich in zijn toelichting op de bezwaren van Da Costa afvroeg, wat de vrijheid van godsdienst nog te betekenen had in een land, waarin 'afgrijselijke consciëntiedwang op ouders wordt uitgeoefend wier geweten zich tegen het verderfelijk, maar dweepzuchtig doordrijven van de verfoeilijke vaccinatie verheft en aan wie, in behoeftige toestand zijnde, men de onderstand die de kerk hun als leden verschuldigd is, dwangzuchtig onthoudt om hen (in het alternatief van hun kroost te laten verhongeren of het aan de afgodische Moloch in de armen te werpen) tot wanhoop te brengen?'[970] Hier was geen man aan het woord, die zich tegen zijn zin had laten overtuigen door zijn leerlingen, te weten een kwekeling en een discipel, maar die oprecht meende wat hij zei; een man ook, voor wie er een tegenstelling tussen 'verderfelijk' en 'dweepzuchtig' bestond, alsof zijn eigen overtuiging misschien wel blijk van een ongefundeerd enthousiasme gaf, maar anderen tenminste niet ten verderve voerde.

Toen er een storm van verontwaardiging over hun gezamenlijk optreden losbarstte, werden twee punten van kritiek niet genoemd: Da Costa's stellingname tegen de bureaucratie en Bilderdijks afkeer van de calculerende burger, 'die *onophoudelijk* quid pro quo in de plaats stelt om slechts *in het ogenblik* meer te kunnen winnen'.[971] Die burger deed, wat dat betreft, niet voor de opportunistisch gezinde overheid onder, die hem nota bene zelf had gecreëerd. Tegenwoordig zou men daarover als eerste zijn hart luchten, maar in de negentiende eeuw knikte men waarschijnlijk instemmend om zijn kritiek op de overheid voor zich te kunnen houden en vervolgens met des te meer woede de ordeverstoorders aan te pakken. De natie scheen nog te jong om haar eensgezindheid te laten varen. De sfeer was er meer een van:

> Kon ik al die dompers krijgen,
> Ik zou ze aan een touwtje rijgen.[972]

Da Costa werd uitgekreten voor een ondankbare Jood, wiens bekering hem volgzaam in plaats van opstandig had moeten maken.[973] Hij was een 'onderwijzer in meinedigheid' en een 'aanstoker van oproer', voor

wie het zondelijstje in *Romeinen 1:30-32* speciaal gemaakt scheen, opdat hij zich tot de onverzoenlijken en onbarmhartigen zou rekenen.[974] Over de 'eedpassage' stelde de criticus N. G. van Kampen hem een dubbele retorische vraag: 'Wat kan er verschrikkelijker zijn dan met mond en pen, waar het pas geeft, de meineed te prediken, en wat onbeschaamder dan openlijk daarvoor uit te komen?'[975] Groen van Prinsterer repte van 'een ongelofelijke graad van antipathie' tegen allen die bezwaren tegen de geest der eeuw opperden. Da Costa sprak zelf van 'vuige lastertaal en ellendige dweperij' die hij het hoofd moest bieden.[976] In de *Vaderlandsche Letteroefeningen* nam men ook het vroegere werk van Bilderdijks kwekeling in ogenschouw. Dat kon men 'als vruchten van verbijsterde hersenen, ener van ’t spoor hollende verbeeldingskracht beschouwen, en er, desnoods, om lachen, maar nu een manneke, dat pas in de wereld komt kijken, dat jongmens en vooral piepjong christen is, zich vermeet, om, met een godsdienstig manteltje aan, ex tripode, niet alleen de volstrekte macht, ook bij ons, te verkondigen, maar nu dat manneken ook onze geliefde monarch, die geheel vrijwillig de eed op de grondwet gedaan heeft, zonder enig geweld met medewerking des volks tot stand gebracht, de absolutie durft te geven, zo hij een eedbreker wordt,-nu is het toch alleen de vrijheid der drukpers, een vrijheid, meermalen door dat inquisiteurtje aangerand, en alleen door deze constitutie gewaarborgd, die hem voor het lot behoedt, dat hij zo gaarne een Van den Bosch of het edele klaverblad, dat het lot van de gevangenen zoekt te verbeteren, gunde, om in een verbeter- of gekkenhuis te worden opgesloten!'[977] De *Recensent, ook der Recensenten* had aan Da Costa’s 'blaffertje tegen de geest der eeuw' geen gehoor willen schenken, maar diens 'politico-theologische keukenboekje' liet zich niet in een lade,-een keukenlade ongetwijfeld-, opbergen. Waar men 'het wormstekerige lettervruchtje' ook zal willen bewaren, 'het maakt zoveel gerucht, baart zoveel opzien, er wordt met zoveel heftigheid over geredekaveld, geschreven en gewreven, en (als ware het een zaak van vrij wat gewicht) men begint er met zoveel ernsthaftigheid tegen op te treden, dat wij het niet langer naar de waarde, die wij er voor ons zelf aan hechten, mogen behandelen. Wij hebben het ons toegezonden exemplaartje dus weder uit de prullenbaaierd opgeschommeld en voor de tweede reis gelezen.'[978] Alleen al het gebruik van een woord als 'ernsthaftigheid' dat plechtig, en 'opgeschommeld' dat speels klinkt, verried de verwarring van deze recensent.

Kemper hekelde Da Costa door hem zogenaamd tegen zichzelf in bescherming te nemen: 'Verre zij het dus van mij het kwalijk te nemen, dat de heer Da Costa zich van zijn gemoedelijk bezwaar heeft ontlast. Hemzelf zal zulks veel goed gedaan hebben en de negentiende eeuw zal het even weinig deren als de geregelde ontwikkeling van beschaving en kennis. Beter ware het misschien geweest, dat hij zijn werk de titel van *Veroordeling der Eeuw* had gegeven, want hij bepaalt zich niet tot het klagen over deze en gene punten, hij keurt alles af zonder aarzeling of onderscheid, en deze afkeuring geldt niet alleen de geest der eeuw maar alle instellingen en verordeningen.'[979] Kemper schakelde algauw van Da Costa over naar Bilderdijk: 'Wellicht ook maakt men het de lofredenaar van al het oude het moeilijkst met een verzoek van specifieke opgave van de tijd waarin hij bij voorkeur had willen leven, of het vergeleken bij de Germaanse ruwheid en de eeuwen der feodaliteit, of vergeleken bij het tijdperk der religieoorlogen en van de waakzaamheid der geloofsinquisiteurs is, dat de negentiende eeuw zo erg tegenvalt.'[980] Kempers relatief milde kritiek (slechts venijnig onder de oppervlakte) werd in het liberale kamp overstemd door zijn partijgenoten, die, desnoods tegen hun eigen principes in, Bilderdijk en de zijnen het recht op een conservatieve zienswijze op de samenleving misgunden. Zij beschouwden hen als antiliberalen, 'wier doel het eigenlijk is, alle algemene en bijzondere vrijheid te vernietigen, en alleen voor zichzelf daaromtrent een uitzondering te bedingen; die in de grond de vorst evenmin als het volk, maar alleen zichzelf liefhebben, en het openbaar gezag graag tot slaaf zouden willen maken van hun bijzondere inzichten alleen'.[981] Hoe nauw politiek en godsdienst, liberalen en vrijzinnigen, met elkaar verweven waren in hun strijd tegen conservatieve en orthodoxe tegenstanders, bleek uit een aanval van eerstgenoemden op Bilderdijk die als voorman van laatstgenoemden werd gezien. Hoe had hij de inhoud van zijn boekje durven laten voorafgaan door de spreuk: 'Vreest niet, want die bij ons zijn, zijn meer dan die bij hen zijn.' Dat kon niet waar zijn: 'Nee, Bilderdijk, gij hebt u allergeweldigst misrekend! Want, zo dit woordje 'meer', in uw geest, 'meer in getal' moet betekenen, is niets leugenachtiger. Immers aan uw zijde staan slechts weinigen, die gij door uw voorbeeld en lessen hebt bedorven; aan de onze daarentegen de gehele natie, die zich met verontwaardiging verheft tegen uwe leerstellingen, en uw machtspreuken belacht. En is het uw bedoeling, dat uw partij meer in macht en aanzien is dan de onze, dan is uw misslag even duidelijk. Het is, helaas maar al

te waar, dat vele aanzienlijken en machtigen der aarde, openlijk of bedekt, een aantal uwer gevoelens aankleven, en de geest der middeleeuwen bijzonder gaarne hersteld zouden zien. Maar op de goedkeuring van Hem, wiens macht boven alles is, kunt gij toch waarlijk niet rekenen!'[982] Bilderdijk werd als de kwade genius van Da Costa en Capadose gezien, die men gezamenlijk als 'pesten der maatschappij' het liefst zou verbannen.[983] Men prees zich gelukkig, 'dat het getal van die krankzinnigen zo gering was'[984] en versleet de jongste onheilsprofeten net als hun leermeester voor grijsaards om het vitale deel van de natie niet nodeloos te hoeven kwetsen: 'Lezer, zie rondom u, en overtuig u, dat de langste en hardste strafpredicaties juist komen van zulke grijsaards, die in hun jongere jaren te hard gelopen hebben, en zich nu over hun stramme benen zoeken te wreken op het vluggere geslacht, door alles te verdoemen, waarin zij nu niet meer kunnen meedoen. Zulke ouden zijn ook afhankelijk van weer en wind, en elk tochtje uit het noorden brengt, in hun altijd trillende zenuwen, een bijna vliegende storm teweeg.'[985] De Haagse huisarts Ontijd deed over hun drieën een boekje open: 'Deze mensen, veinzend, of ten minste voorgevend, door de onbedrieglijke geest van God geleid te zijn, drijven de onbeschaamdheid tot het uiterste, en beschouwen alle andere mensen, die door geen bilderdijkse bril zien, als zulken, die door de geest der duisternis worden voortgezweept, zodat, indien men hen slechts geloven wil, er geen licht bestaat dan bij hun kleine sekte, waaronder vader Bilderdijk en de twee profeten die van hem uitgegaan zijn, de doctors Da Costa en Capadose, dan natuurlijk uitblinken als flonkerende sterren onder het verbasterd geslacht dezer droevige negentiende eeuw.'[986] Ontijd vertolkte een standpunt ten aanzien van de verplichte vaccinatie dat modern aandoet: de gewetensvrijheid van ouders houdt volgens hem daar op, waar zij het leven van hun kinderen in gevaar brengen. Zo denkt de premier van Australië er thans, in 2015, ook over. Verplichte vaccinaties tegen tuberculose en gele koorts behoren normaal te zijn, zoals de militaire dienstplicht dat vroeger was en in voorkomende gevallen quarantaine (men denke aan ebola) en het preventief ruimen van vee dat nog steeds in de 21^{e} eeuw zijn. In Bilderdijks tijd smaalden voorstanders van de vaccinatie tegen pokken, dat bij een verbod op vaccins het gebruik van medicijnen zeker als 'oproer tegen God' moest worden opgevat. Op dat thema voortbordurend, beweerden zij sarcastisch: 'Evenzo is het oproer tegen God, wanneer men de

gebouwen van bliksemafleiders voorziet, omdat daarin een middel gelegen is om het onweer te ontdoen van de invloed van Gods macht, en ook wanneer de mens de jaargetijden buigt naar zijn wil en de voortbrengselen van de zomer midden in de winter laat groeien.'[987] Wat zij hier gekscherend opperden en niet eens de moeite van een serieuze weerlegging waard vonden, bestreed Capadose in de vorm van onderlinge schadeloosstelling in geval van brand en hagel, en ouderdoms- en levensverzekeringen: 'Zulke verbroederingen zijn het werk van de vorst dezer wereld tegen God en Zijn Gezalfde!'[988]

Men nam het Bilderdijk kwalijk, dat hij als één der eersten in Nederland een pleidooi voor het bijzonder onderwijs hield, omdat het openbaar onderwijs 'kinderen tot doemelingen fokt'.[989] Men hekelde de liefdeloosheid waarmee hij zijn standpunten innam en verdedigde zonder zich de apostolische waarschuwing in *1 Korintiërs 13:1* ter harte te nemen: 'Wie de taal der mensen en engelen spreekt zonder liefde, is een klinkend metaal of luide schel.' Hoe afwijzend stond hij niet tegenover de gewoonte om een kind te laten voeden door een min in plaats van diens eigen moeder, waarvoor goede redenen konden bestaan: 'Het kan niet missen, of een volk dat eens de natuur begint te verkrachten, moet eindigen met Godzelf af te vallen'?[990] Was dat niet hardvochtig geoordeeld en veel te haastig geconcludeerd? Een zekere dominee G. Bruining voelde zich geroepen in even harde bewoordingen tegen Bilderdijk uit te varen: 'Rep nu uw voorbeeldig scherp gebit tegen het mijne, dat onder een immer zittend leven wel enigszins verstompt is, maar het bavianengegrijns durft te tarten, waarmee gij uw Portugese kwekelingetjes accompagneert.'[991] In zijn brochure *Een hartig woordje aan Mr. W. Bilderdijk* (1823) schetste deze dominee het beeld van een man die vroeger in staat was om in moeilijke omstandigheden de juiste initiatieven te ontwikkelen, maar nu om het in termen van een accompagnement te formuleren totaal werd 'overvleugeld' door twee grote spelers, Da Costa en Capadose, terwijl de overleden Valckenaer hem met zijn 'gesijfel'* verkeerd had voorgelicht over 's konings eed op de grondwet: 'Want, mens, wat voor een schreeuwlelijk gij ook steeds waart, gij hebt in uw *Wapenkreet* van 1809 en elders te menige duchtige waarheid gezegd dan dat ik uw burlesk geschrijf over de eed niet uit des anders gesijfel zou afleiden.'[992] Bilderdijk reageerde verontwaardigd op Bruinings brochure, waarop

* gesis als van een slang

hij Da Costa attendeerde: 'Heeft u het fraaie stukje van Bruining tegen mij gezien? Wat een onverstand en wat een kwaadaardigheid!'[993] Men liet hem in Leiden goed voelen, dat hij persona non grata was. Bij een vergadering van de *Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* wilde niemand naast hem zitten, wat Kemper als een te groot affront ervoer om ongemerkt te laten passeren, temeer omdat de verguisde dichter tot lid van een commissie was benoemd die de transcriptie van een vijftiende-eeuws poëem zou moeten beoordelen. Kemper zette zich ostentatief naast hem neer, wat hem niet geheel en al in dank werd afgenomen, want zijn buurman besloot opnieuw het lidmaatschap van deze maatschappij op te zeggen. De 'almus pater' van de Leidse universiteit sparend, deed hij zijn beklag over zijn hooggeleerde collega's bij Hendrik Tydeman: 'Met zulke lieden behoor ik in geen maatschappij tezamen, en derhalve gelieft u mijnentwege te verklaren, dat ik volstrekt en onherroepelijk het lidmaatschap neerleg en niet slechts verlang, niet meer met de domheid die er thans in voorzit en regeert geplaagd te worden, maar ook dat mijn naam wel degelijk op de ledenlijst wordt geschrapt.'[994] Tydeman kende het impulsieve karakter van zijn vriend te goed om meteen tot de gevraagde actie over te gaan. Tot aan zijn dood zou Bilderdijk daarom lid van de *Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* blijven. Hij vertoonde wel vaker de neiging om zijn lidmaatschap van een club, genootschap, vereniging of instelling die hem om wat voor reden dan ook niet beviel, op te zeggen. Eerder had hij zijn lidmaatschap van de Tweede Klasse van het Koninklijk Instituut opgezegd, zowel onder koning Lodewijk als onder Koning Willem I, waarvan Valckenaer hem tot tweemaal toe had trachten te weerhouden, maar van 2 maart 1781 tot aan zijn dood op 18 december 1831 was hij lid van dezelfde instelling gebleven die aan de wieg en het doodsbed van zijn succes stond.

Met de secretaris van de *Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, Matthijs Siegenbeek, stond hij eigenlijk al sinds zijn terugkeer uit Brunswijk op gespannen voet. Beiden bewogen zich op hetzelfde terrein, maar waren te welgemanierd om elkaar in de haren te vliegen. Zij toonden belangstelling voor elkaars werk en banen, wat tot dusver slechts tot min of meer gepolijste ongemakken had geleid, toen hun visies op grammaticale en syntactische regels van het Nederlands uiteen bleken te lopen. Gesteund door Van der Palm als agent van nationale opvoeding ten tijde van de Bataafse Republiek, had Siegenbeek

voor uniformiteit op het gebied van de spelling gezorgd, tot grote ergernis van Bilderdijk. Het Nederlands moest volgens hem niet worden verpakt in hetzelfde materiaal als waarvan een Latijnse grammatica was gemaakt. Taalmeesters streefden uit onwetendheid naar gekunstelde oplossingen voor problemen die als zodanig vaak niet eens bestonden. Waarom zou men na een vergrotende trap ter onderscheiding van het Duitse 'als' in het Nederlands 'dan' moeten gebruiken? Duitsers hadden 'als' uit het Middelnederlands overgenomen, dus negeerden taalmeesters als Siegenbeek degenen die hier de oudste rechten op 'als' konden doen gelden. Voor het gemak werd een betrekkelijk voornaamwoord als 'waarvan' aaneengeschreven, maar zodoende paste een taalgebruiker zich aan de gekunstelde geest van een taalmeester aan, want in het Nederlands sprak en schreef men vanouds 'het huis waar het dak van lekt' in plaats van 'het huis waarvan het dak lekt'. 'Ik kom' is inderdaad tegenwoordige tijd van 'komen', maar in het zinnetje: 'Ik zal dat doen, als ik kom' toekomende tijd. Voor taalmeesters die dat zinnetje wilden veranderen in: 'Ik zal dat doen, als ik zal komen,' moest men niet zwichten.[995] Kortom, Bilderdijk beschouwde Siegenbeek als een taalmeester voor wie men niet moest zwichten. Door de promovendi van Bilderdijk te betitelen als 'juvenes imberbes' en een loflied op Wagenaar te zingen bij de opening van het academische jaar in 1821 had Siegenbeek de spanning tussen hem en zijn grote rivaal laten oplopen. Hij was de laatste bezoeker van diens huis op het Rapenburg geweest, toen hun gesprek in aanwezigheid van Dirk van Hogendorp onaangenaam was verlopen. Waarom had hij Bilderdijk daar opgezocht? Niet om een pedante toelichting op zijn eigen vertaalwerk te geven, dat gebeurde bij toeval, maar zeer waarschijnlijk om de mening van zijn gastheer te polsen over een verhandeling die hij had geschreven. Hoe behoorde men 'nochtans' te schrijven? In zijn rond Pasen uitgekomen verhandeling stelde Siegenbeek voor 'nogtans', maar Bilderdijk was het niet met hem eens en stelde in het derde en vierde deel van zijn *Taal- en dichtkundige verscheidenheden* (1823) voor er 'nogthands' van te maken. Deze onbelangrijke kwestie liep finaal uit de hand, toen beiden voet bij stuk hielden. Alsof hij zijn handen niet vol aan de ondersteuning van Da Costa en Capadose had, verdedigde Bilderdijk zijn schrijfwijze van het modern gespelde 'nochtans' tegen Siegenbeek. Tot in Vlaanderen stak men er de gek mee, zoals uit een bijdrage voor het onder redactie van Jan Frans Willems verschijnende *Belgisch museum voor de Nederduitsche tael- en letterkunde en*

de geschiedenis des vaderlands (1839) blijkt: 'Thans komen wij tot een geschilpunt, waarover allerhevigst is geoorlogd tussen Siegenbeek en Bilderdijk en dat dus wel van de grootste aangelegenheid moet zijn. Laatstgenoemde weerspreekt niet alleen het gevoelen van de hoogleraar, maar valt er tegen uit als een blekershond, en beweert, in de opbruising zijner gramschap, dat het vergrijp van zijn tegenstander tot die rampspoedige dwalingen behoort, die men heeft zien opdagen 'sinds de algemene geest van dwarsheid, domheid en redeloze willekeur allengskens over ons land (Holland) begon te worden uitgestort om staat, zeden, godsdienst, verstand en kennis bij ons om te keren en uit te roeien'. Gij ziet derhalve dat het hier om geen kleinigheid te doen is, en dat kerk en staat er het hoogste belang bij hebben, dat de waarheid hier wordt gered en zegeviert. Men zou het zeggen, en toch wordt hier over niets anders gehandeld dan eenvoudig over een voegwoord. Siegenbeek schrijft 'nogtans', Bilderdijk daarentegen wil 'nogthands' geschreven hebben, en zet zich er te vuur en zwaard voor in.'[996]

Het ging dus eigenlijk om de vraag, of het voegwoordelijk bijwoord 'nochtans' is ontstaan uit 'nog' en 'dan' of uit 'nog' en 'thans'. Siegenbeek bewees de juistheid van zijn etymologische verklaring door tal van voorbeelden van 'nochtan' in het Middelnederlands te geven. De 's' aan het einde van 'nochtans' beschouwde hij als een adverbiale 's', zoals die wel vaker voorkomt in bijvoorbeeld 'onverwachts' ter onderscheiding van 'onverwacht'. Dat de 'd' van 'dan' in een 't' veranderde, kon worden toegeschreven aan de 'gewone letterverharding volgens het oude spellingstelsel'. Bilderdijk bewees de juistheid van zijn etymologische verklaring door de dubbele betekenis van 'nochtans', te weten 'bovendien' en 'niettemin', in het geding te brengen. Het 'nochtan' van Siegenbeek betekende uitsluitend 'bovendien' en had niets adversatiefs, wat nodig zou moeten zijn om 'niettemin' of 'daarentegen' als betekenis te verkrijgen. Ook híj gaf voorbeelden uit het Middelnederlands, waaruit de eenzijdige betekenis van 'nochtan' zou moeten blijken:

> Si baden dat hem haars ontfarmde,
> En hise met klederen verwarmde,
> Want si waren so naakt *nochtan*,
> Dat si cume doeken hadden an.

Hij gaf er de volgende hertaling bij:

Zij baden om klederen,
Want zij waren *ook* (*daartoe*, *boven* wat reeds van hen gemeld is)
Zo naakt,
Dat zij nauwelijks lappen aan het lijf hadden.

'Wie hier een adversativum zoekt,' zo beet hij zijn tegenstander toe, 'moet zeker (om eens een uitdrukking van Huydecoper te gebruiken) de hersens wel averechts in het hoofd dragen.'[997] Het was duidelijk, dat hij de hersens van Siegenbeek bedoelde, die op twee punten had gefaald: ten eerste kon 'nochtan' niet de middeleeuwse voorloper van 'nochtans' zijn, omdat het uitsluitend 'bovendien' betekende, en ten tweede vormde de adverbiale 's' een gezochtere verklaring voor de uitgang van 'nochtans' dan 'thans'. Dit tweede deel van de samenstelling was op zijn beurt ontstaan uit 'te hands', dat zonder adverbiale 's' in het Middelnederlands als 'te hand' voorkwam en in de samenstelling met 'noch' als 'nochtant'. Tot dusver viel er veel voor beide verklaringen te zeggen en was Bilderdijk zeker niet minder geloofwaardig in dit opzicht dan Siegenbeek. Maar dat veranderde, toen laatstgenoemde in de verdediging schoot en betoogde, dat het modern gespelde 'nochtans' wel uit 'noch' en 'dan' ontstaan moest zijn, omdat het Middelnederlandse 'nochtant' niets anders was dan 'nochtan', 'met achtervoeging der 't' tot versterking der uitspraak', zoals 'ieman' en 'nieman' zich ontwikkelden tot 'iemand' en 'niemand'. Tussen 'nochtant' en 'nochtans' bestond geen enkel verband, terwijl de schrijfwijze 'nogthans' of 'nochtans' uit de late achttiende eeuw dateerde.[998] Siegenbeek verlangde van Bilderdijk, dat hij voorbeelden van 'tant' en 'altant' voor 'te hant' en 'al te hant' uit het Middelnederlands zou geven. Kon hij dat niet, dan was de spelling 'nogtans' in plaats van 'nogthans' de enig juiste. Bovendien citeerde Siegenbeek uit *Van de Zeven Tiden* van Jacob van Maerlant twee versregels waarin 'nochtan' een duidelijk adversatieve betekenis had:

Dijn scone lijf ward seer geslagen,
Nochtan en hoorde di nieman klagen.[999]

Nu was Bilderdijk ineens ongeloofwaardig geworden, maar hij weigerde zijn ongelijk te bekennen. Dat maakte hun verschil van mening

interessanter dan de kwestie zelf. De ophef over de spelling van 'nochtans' bracht karaktertrekken van de grote man aan het licht, die niet alleen zijn lichtgeraaktheid en buitensporige trots verrieden, maar ook zijn onvermogen om een ander in zijn waarde te laten. Afgezien van karaktertrekken, die in een biografie vaak te schetsmatig inzicht in de vrije geest van iemand bieden, toonde het vervolg van deze kwestie een in een vast patroon passende reactie van Bilderdijk aan: hij verstrikte zich in zijn eigen redeneringen.

In tijden van hoogspanning trachtte hij zich zo gewoon mogelijk te gedragen, wat ertoe leidde dat hij tegenover anderen een overdreven wellevendheid in acht nam. Siegenbeek bewierookte hem als een 'schrandere en geleerde taalkenner' en hield niet op hulde te brengen aan diens 'gadeloze bekwaamheden en grotere letterkundige verdiensten', nadat hij de zijns inziens juiste spelling van 'nochtans' had verdedigd.[1000] Bilderdijk verzekerde van zijn kant, dat hij 'zijn persoonlijke achting' voor de heer Siegenbeek 'niet verkort' wilde hebben, wat zij ook over elkaars visie op de juiste spelling van 'nochtans' hadden op te merken, 'gelijk dat ook aan zijn gevoelens voor hem' niets toe- of afdeed.[1001] Achter het fatsoen van de een school de angst voor een onberekenbare tegenstander, achter de overdreven wellevendheid van de ander een misplaatst gevoel van superioriteit. In het vierde deel van zijn *Taal- en dichtkundige verscheidenheden* ging Bilderdijk vervolgens in alle 'goede bekendschap en wat men vriendschap noemt' tegen de heer Siegenbeek tekeer: 'Na zich eenmaal aan het hoofd van de blinde eenvormige spellers gesteld te hebben en, door wie het toenmalig openbaar gezag van die tijd uitoefenden, daartoe verheven of erkend te zijn, kan hij die regimentsstaf niet neerleggen, noch zijn aanzien als zodanig in gevaar brengen door het zeer menselijk *ik had de zaak niet recht ingezien*, of geheel zijn spelling en al die eenparigheid die zoveel gekost heeft, zou in duigen storten.'[1002] Hevig geschrokken van deze totale verdraaiing der feiten,-een klassiek voorbeeld van wat later 'projectie' zou heten-, stortte Siegenbeek in. De naar hem genoemde spelling, zo uniform van aard, dat er een keuze tussen 'nogtans' en 'nogthands' gemaakt moest worden, bleef echter overeind: in het rijtje 'thans', 'althans' en 'nochtans' ontbreekt de 'h' in de tweede lettergreep van het laatste woord. Siegenbeek is verantwoordelijk voor deze fijne nuancering op het gebied der taalkunde, waarvoor hij de hoon van Bilderdijk moest trotseren. Men vreesde zelfs voor zijn leven, maar die 'men' waren fluisterende kennissen die het niet zo nauw met de

waarheid namen, of zij schepten er behagen in het geval te overdrijven.[1003] Bilderdijk ging intussen gewoon door op de reeds in 1806 ingeslagen weg om Siegenbeek het leven te vergallen. Met een uiterst gevoelige antenne voor de indruk die hij op anderen maakte, was het hem niet ontgaan, dat zijn tegenstander hem 'grotere letterkundige verdiensten' toedichtte dan 'gadeloze bekwaamheden' op taalkundig gebied. Dus beet hij van zich af: 'De heer Siegenbeek moet de houding niet aannemen, alsof hij mij een *démenti* meende te geven. Dit zou te ver gaan.'[1004] Verstoutte de 'démenteur' zich tot een weerwoord, nadat de grote man zijn zegje over de spelling van een voegwoordelijk bijwoord gedaan had, dan werd hij in algemene bewoordingen weggezet als een domoor vanjewelste: 'De afgod van een domme hoop geworden, moet hij toch wel eens een klein mirakeltje doen om zijn aanzien op te houden, en, valt er hier of daar een steen uit de tempelmuur, die muur wat overpleisteren.'[1005] Dat 'een klein mirakeltje' in geen verhouding stond tot de onmogelijkheid om zich op een zinnige manier tegen Siegenbeeks spelling van 'nochtans' te verweren, scheen Bilderdijk volledig te ontgaan. Hoe had hij moeten redeneren om alsnog gelijk te krijgen? Hij had met voorbeelden uit het Middelnederlands staande moeten houden, dat 'nochtan' slechts 'bovendien' betekende en 'nogthans' of 'nochtans', behalve 'bovendien', ook 'niettemin' of 'daarentegen'. Maar, zoals gezegd, dat kon hij niet. In plaats daarvan trachtte hij te bewijzen, dat 'nochtan' weliswaar 'bovendien' betekende, maar tevens een adversativum insloot. De Middelnederlandse vertaling van 'dignum et justum est' luidde volgens hem 'het is recht nochtan best'. Dit 'nochtan' paste precies in zijn redenering, omdat het uitsluitend 'bovendien' betekende en de mogelijkheid openliet, dat een variant op 's' eindigend zowel een toevoeging als een adversativum in zich bevatte. Vervolgens verstrikte hij zich in zijn eigen redenering door omstandig te betogen, dat elke toevoeging van nature een adversativum bevatte. Eigenlijk was elk 'ja' tot een 'nee' te herleiden en maakte het niets uit, of men aan een bevestiging dan wel een ontkenning de voorkeur gaf, althans in zinnetjes als: 'Hij is dapper, ja/nee, roekeloos in de strijd' en 'U bent vermoeid, en/maar u wilt niet rusten'.[1006] Hetzelfde gold voor 'nochtan' dat welbeschouwd 'bovendien' én 'niettemin' of 'daarentegen' kon betekenen. Zijn redenering bewees het gelijk van Siegenbeek en maakte het des te raadselachti-

ger, dat een aartsrelativist voor wie het denken in dualiteiten een gruwel was, de tegenstelling tussen hemzelf en 'meneer Nochtans' op de spits wist te drijven.

Zo noemde Bilderdijk zijn rivaal voortaan: meneer Nochtans. Na de promotie van Groen van Prinsterer op 17 december 1823 troffen zij elkaar in het Groot Auditorium van het Academiegebouw, maar van een gezamenlijke felicitatie van de jonge doctor kwam het niet, want 'als een hoenderdief' ging Siegenbeek er vandoor: 'Zodra hij Bilderdijk zag, verbleekte hij en het was aardig om te zien, hoe hij met spoed langs de muren wist te kruipen', wanhopig op zoek naar de uitgang om zodoende de pluimveehouder in hoogst eigen persoon te ontwijken.[1007] Uit zo'n woordje als 'aardig' valt op te maken, dat de observatie van een bilderdijkiaan geweest moet zijn, die zich er kennelijk geen voorstelling van kon of wilde maken, dat men het gezelschap van Bilderdijk eerder in een soortgelijke zaal had gemeden, totdat Kemper naast hem was gaan zitten. Nu werd Siegenbeek aan zijn eigen lot overgelaten, zogenaamd tot verbazing van zijn rivaal, want 'meneer Nochtans, die tevoren, waar hij hem ook zag, zo lief naar hem toe placht te komen en hem een handje gaf', was plotseling afgedropen. Dus moesten ze wel gebrouilleerd zijn, in elk geval was het tot een verwijdering tussen hen gekomen.[1008] Het merendeel van de hoogleraren te Leiden keurde het optreden van Bilderdijk tegen Siegenbeek streng af, zoals zij ook zijn antiliberale en orthodoxe standpunten afkeurden. Het stadsbestuur van Leiden wenste in dezelfde geest het ontzet op 3 oktober 1823 niet langer kerkelijk te vieren, waarmee een einde dreigde te komen aan een sinds 1574 in stand gehouden traditie. Dit mede door verzet tegen de antiliberale en orthodoxe standpunten van Bilderdijk en de zijnen ingegeven besluit moest door het stadbestuur worden ingetrokken, toen de dichter studenten opriep om het ontzet op ouderwetse wijze te vieren. Massaal deelden zij haring en wittebrood uit voor hun sociëteit Minerva op de Breestraat, terwijl Bilderdijk, met een grote oranje strik op zijn borst gespeld, gelukzalig door de straten van Leiden liep, alsof de Fransen op het punt stonden zich uit Amsterdam terug te trekken. Overal wapperden vlaggen en de regenten die het hadden gewaagd hem te dwarsbomen hadden in alle haast vetpotjes besteld om het hunne bij te dragen aan de feestelijke illuminatie van de stad.[1009] Hij moet op die dag de indruk hebben gekregen 'het eerste en werkzaamste middel van God' in Leiden te zijn.[1010] De realiteit was, dat hij hoogleraren, regenten en dominees in

die stad (en ver daarbuiten) tegen zich in het harnas joeg. Onder hen liet ook dominee Egeling zich kritisch over Da Costa's *Bezwaren tegen de geest der eeuw* uit: 'Intussen kan ik mij de wens niet ontveinzen, dat het boekje in een minder beslissende en een meer bezadigde toon geschreven ware. Althans op mij zou het dan wel meer gewerkt hebben.'[1011] Zijn in verhouding milde kritiek leek op die van David van Lennep, die zijn zoon nogmaals waarschuwde voor de onchristelijke praktijken en historische verwarring van bezwaarmakers tegen de geest der eeuw: 'Da Costa schijnt niet begrepen te hebben, dat nederigheid een hoofddeugd van de christen is. Overal beslist hij ex tripode en dikwijls zonder enige kennis van zaken, zonder enig onderscheid te maken tussen tijden en personen. Denken dan alle liberalen eenstemmig, of zijn niet de nuances duizendvoud?'[1012]

In eigen kring bleef de verhouding van Bilderdijk met Willem van Hogendorp fundamenteel anders dan met zijn broer Dirk, die hem op 6 november 1823 *Bijdragen tot de Huishouding van Staat* van zijn vader toestuurde. Hoewel hun politieke en godsdienstige visie verschillend was, hadden de staatsman en vaderlandslievende dichter met elkaar gemeen, dat zij als orangisten hevig in koning Willem I waren teleurgesteld. Dat laatste liet Bilderdijk het zwaarst wegen, toen hij Dirk voor zijn geschenk bedankte: 'Ik twijfel niet, of ik zal daarin opnieuw de verlichte regent van de ware inzichten des algemenen landbestiers terugvinden.'[1013] Hij bezigde hier het woord 'verlicht' in een gunstige betekenis, wat niet vaak het geval was. Als zoon van een hoge belastinggaarder was hij wel enigszins geïnteresseerd in de manier waarop de staat inkomsten genereerde en uitgaven deed, maar meer dan dat was hij geïnteresseerd in de verdeling van de welvaart. Regenten van het type Gijsbert Karel van Hogendorp plachten zo min mogelijk belastingen te betalen en zoveel mogelijk inkomen uit publieke functies te trekken. Nu had Dirks vader het geluk niet geheel en al tot zijn eigen type te behoren, want hij kon het zich veroorloven in politiek roerige tijden als ambteloos burger te leven. Hij was in de ogen van Bilderdijk een uitzondering, die de regel bevestigde. Maar indien het weinigen gegeven was om boven de partijen te staan, ontkwamen de meesten er niet aan om zich in een breder verband te organiseren. In historisch opzicht kwam dat op een bevestiging van de bestaande vooroordelen neer. Lezend in *Bijdragen tot de Huishouding van Staat* was Bilderdijk getroffen door de betreurenswaardige onvermijdelijkheid en bittere

noodzaak van partijvorming in een vaderland, dat zijn nationale eenheid slechts in verscheidenheid kon beleven. Het is net alsof daaruit spijt over zijn eigen optreden doorklonk. Hij was ook liever niet de dupe van zijn eigen onvermogen geweest om vooroordelen te bestrijden: 'Wat de tegenstrijdigheid ten aanzien der beginselen van het staatsrecht en de onmiddellijk daaruit voortvloeiende praktische corollaria* betreft, wij weten wat eenmaal ingezogen en algemeen gedreven vooringenomenheid is, en hoe moeilijk zelfs de ondervinding die af- en uitslijt. Het is net zo met historische misvattingen. Mocht slechts het dierbaar vaderland en de welvaart der natie daar niet onder lijden, en geleken allen die deel in het gouvernement hebben, op uw voortreffelijke heer vader,-het zou een louter speculatieve dissentie zijn, maar hoezeer leert de ondervinding, dat elke verdeling in een staat noodzakelijk op factie en partijdrift neerkomt!'[1014] Willem van Hogendorp was het met zijn broer eens, dat koning Willem I 'de publieke welvaart de grond in boort en met zijn loterijen de volksgeest bederft'.[1015] Beide broers liepen, wat dat betreft, volledig in de pas met Bilderdijk, die door de oudste van hen als 'de patriarch van alle goede beginselen' werd beschouwd.[1016] Toen Van der Palm in 1824 zijn bezwaren tegen Da Costa's *Bezwaren tegen de geest der eeuw* opperde, bevond Willem van Hogendorp zich onder diens gehoor. Hij beschuldigde de spreker van een 'violente, boosaardige en farizeïsche diatribe' tegen de persoon van Bilderdijk gericht.[1017] Maar diezelfde Willem van Hogendorp verklaarde ook alles voor zoete koek te slikken wat hij zijn leermeester hoorde *zeggen*, terwijl hij het dikwijls oneens was met wat hij van hem *las*.[1018] Uit de eertijds 'halve gelovige' was geen onvoorwaardelijk trouwe volgeling geboren, integendeel, hij liet zich meesmuilend over Da Costa's boekje uit: 'Bekeringen zal hij er niet mee maken.'[1019] Slavernij, van negers in het bijzonder, viel volgens hem niet goed te praten, wat Da Costa er ook met instemming van hun leermeester over mocht hebben geschreven. In eigen kring had Bilderdijk dus niet uitsluitend met kritiekloze bewonderaars te maken.

Zonder te bevroeden wat Wiselius in het geheim tegen Da Costa ondernam, signaleerde Bilderdijk hun 'dissentie over het werkje' in kwestie.[1020] Wiselius was veel minder voorzichtig met het uiten van kritiek dan Willem van Hogendorp, waardoor hij zijn oude vriend prikkelde tot een weerwoord. In algemene termen liet deze zich over slappe of

* verklaringen

ingedutte gelovigen uit, met wie hij Wiselius bedoelde. Dat 'werkje' was zo slecht nog niet: 'Dat de grote menigte ertegen raast, is natuurlijk en het is een zegen. Dat men ertegen schrijft, is natuurlijk en ook dit is een zegen. Daaruit blijkt dat het indruk maakt, dat het schokt en die schudding is heilzaam in de tot zover verstokte gemoederen, in al wie bij de losbranding van de goddelijke toorn, insluimeren.'[1021] Hij betichtte Wiselius indirect van neologische sympathieën door hem in een ver verleden voor de remonstranten te laten kiezen: 'Voor het overige beve hij, die in de troebelen van 1617 e.v. de partij der remonstranten neemt! Of hij is een dwaas, of hij is een eerloze. 't Is niet mogelijk met een rechtschapen hart de zaak wel onderzocht te hebben en te dobberen. Wie zonder zo'n onderzoek oordeelt, is (hij moge nog zoveel bekwaamheden van geest of verstand hebben) een dwaas.'[1022] Bilderdijk stevende in rap tempo op een conflict met zijn vriend af, dat in 1824 het particuliere karakter van een briefwisseling ver te boven zou gaan. De van nature zachtmoedige Willem de Clercq bevond zich in een lastig parket, doordat hij innig met Da Costa bevriend was en sommige van diens principes afwees. Dat bracht hem ook in conflict met Bilderdijk, die zich immers geheel en al achter zijn discipel had opgesteld. Toen hij op de kerstavond van 1823 aan een verhandeling over volksvertellingen was begonnen en, daaruit puttend, een onschuldige voordracht had gehouden, schreef Barend Klijn (een broer van Bilderdijks weldoener Hendrik Klijn) hem op 13 januari 1824: 'Foei, Willem!' Het gaf namelijk geen pas in gezelschap van anderen iets vriendelijks over een volksverleider als Bilderdijk op te merken: 'Da Costa, de verleide en beklagenswaardige verdoolde, was ongelukkig de vriend en kwekeling van de misdadige Bilderdijk. Gij zijt misschien de vriend van beiden, en ziedaar een afgrond, waarin uw zedelijk en wetenschappelijk geluk eenmaal zal worden verzwolgen.'[1023] De onverzoenlijke toon van eerstgenoemde stuitte een man als Klijn, die het als suikerraffinadeur van zoetigheden en als neoloog en liberaal ('neoliberaal' zou men bijna menen) van een vrije marktwerking moest hebben, tegen de borst: 'Wat is dat voor een tijd, waarin men om op de scholen te worden aangenomen niet de doop van het kind of zijn inlijving in enig kerkgenootschap vraagt, maar wel dat het gevaccineerd is?'[1024] Willem de Clercq waarschuwde zijn vriend voor een geestelijk isolement als gevolg van diens radicale standpunten: 'U wilt u de mensen tot vijanden maken!' Maar hij kreeg van hem ten antwoord: 'U zult zien, dat de wereld naar onze zijde overkomt, en met zo'n ijver zal zij onze gevoelens

aannemen, dat wijzelf er halfslachtig bij schijnen, want dan moeten wij de mensen tegen overdrijving waarschuwen.'[1025] Zelfs in het pareren van kritiek vertolkte Da Costa Bilderdijks standpunten, waarvan er één luidde, dat diens 'stukje' eerder 'te gematigd dan te stout' moest worden geacht. De Clercq stelde zich daarentegen op het standpunt, dat *Bezwaren tegen de geest der eeuw* desnoods triomfen vieren mocht, maar dat hij dat 'stukje' kon noch wilde verdedigen. Met name keerde hij zich tegen het staatkundig absolutisme van Da Costa, waarvoor hij ter relativering naar Karel V in diens kloostercel verwees. In het bezit van een der kostbaarste klokkenverzamelingen ter wereld verwonderde het de keizer, dat hij niet twee 'horloges' gelijk kon laten slaan. Als hem dat al niet lukte, hoe had hij dan van mensen kunnen verlangen, dat zij op dezelfde manier zouden denken over geloofszaken en ingewikkelde staatkundige aangelegenheden, voor zover het al de moeite loonde hen daarin te betrekken?[1026] Groen van Prinsterer suggereerde, dat de moeite die Bilderdijk met de grondwet had, niet haaks op de door hem gewenste en naar het absolutisme neigende regeerstijl hoefde te staan. In theorie verleende het 'droit divin' aan de koning een vrijwel onbeperkte uitoefening van macht, maar zouden artikelen in de grondwet niet beter de macht van staatsgezinde regenten kunnen beknotten dan een Koninklijk Besluit? Ook Groen van Prinsterer wantrouwde, evenals Willem de Clercq, de strekking van een van Bilderdijks belangrijkste stellingen: 'Aldus zou hij naderhand, door zijn ingenomenheid tegen de beginselen der grondwet te ver afgeleid, misschien aan het vorstelijk gezag ook zodanige vrijheid van handelen toegekend hebben, die beter met de dwalingen welke hij bestreed, dan met de beginselen welke hij voorstond, verenigbaar was.'[1027] Hoe gewend Bilderdijk er ook aan was om stem en tegenstem te horen, wanneer hij in stilte over iets nadacht, toch zal de reactie op zijn openlijke steunbetuiging aan Da Costa en Capadose hem hebben overweldigd. In de kerstvakantie van 1823 vroeg hij zich af, hoe het zover had kunnen komen, dat hij het slachtoffer van 'vervolging' en 'verdrukking' was geworden, terwijl verdraagzaamheid en vrijheid toch de 'uitwassen' van de Verlichting vormden? Leidse relschoppers belden bij hem aan en bonsden op de deur van zijn woning op de Oude Singel.[1028]

Het jaar 1808 is eerder het productiefste jaar van Bilderdijks hele leven genoemd,[1029] maar daarna volgt zeker het jaar 1823 waarin hij niet alleen een groot aantal boekdelen publiceerde, maar ook veel negatieve en in verhouding weinig positieve reacties moest verwerken.

Vanuit Luik mengde Kinker zich in de strijd tegen dompers door in 1823 zijn *Brieven over het natuurrecht* aan Paulus van Hemert te publiceren, *naar aanleiding van Bilderdijks korte ontwikkeling der gronden van het natuurrecht en daarbij gevoegde zielkundige verhandelingen*. Het ging Kinker er niet om de zuiverheid van zijn eigen en andermans betogen tegen het licht te houden, maar om de politieke en godsdienstige strekking van wat Bilderdijk en Da Costa leerden in een kwaad daglicht te stellen. Samen noemde hij hen 'bilderdijkianen', van wie de stad inmiddels vergeven was: 'Bilderdijkianen hebben al een vinger, zo niet de hele hand in Luik.'[1030] In een brief van 11 mei 1824 aan de remonstrantse dominee Stuart liet hij zich zeer negatief over hen uit, Bilderdijk met Gamaliël vergelijkend, de president van het Sanhedrin onder keizer Caligula. 'De domme napraters van deze Gamaliël' trachtten volgens hem hun allang achterhaalde standpunten in het hele land ingang te doen vinden, zoals eertijds de pest woedde, dat wil zeggen zij entten er hun medeburgers mee in, niet om hen tegen die kwaal te vaccineren en er immuun voor te maken, maar om die juist overal te verspreiden.[1031] De 'behoefte' was volgens Bilderdijk het grondbeginsel van het natuurrecht: 'Het beginsel van recht is de nooddruft, de behoefte, en deze is in de mens uit zijn aard oneindig, en hierom is zijn staat een staat van oorlog.'[1032] Ter verklaring van de ongebreidelde consumeringsdrang van de moderne mens is dit uitgangspunt zo gek nog niet en met het gehijg van *The Stones* in zijn nek: 'I can't get no satisfaction,' kan zo'n mens een mentaliteit ontwikkelen die in het stenen tijdperk tot dezelfde onbeschaafde taferelen leidde als hebzucht dat ook nu nog doet. Kinker had moeite met Bilderdijks rauwe visie op de werkelijkheid, vond die te onbehouwen en te ver afstaan van de 'bourgeois satisfait' van wie hij ook wel wist dat die niet bestond, maar wiens contouren hij in een niet al te verre toekomst reeds ontwaarde. Hij had meer vertrouwen in de rede, in de kantiaanse imperatief van de rede en in een op de beginselen van de Franse Revolutie gebaseerde 'wereldstaat' die in combinatie met de idealen der Verlichting een vrije gemeenschap van onafhankelijke geesten zou creëren. Voor godsdienst was in zo'n gemeenschap geen plaats, voor een verzoening van de rede met Gods openbaringen nog minder, wat voor Bilderdijk ondenkbaar was. Hoe juist of onjuist zijn visie ook was, toch had hij natuurlijk het volste recht zijn visie tegenover die van Kant te stellen en Kinker en Paulus van Hemert daarmee te confronteren. Gelovigen en ongelovigen kunnen tot op zekere hoogte hun eigen gelijk aantonen,

maar nooit het ongelijk van anderen. Daarom had de filosofische kortsluiting tussen Bilderdijk en Kinker niet hoeven te ontstaan: de strijd tussen rede en innigst zelfgevoel vond op verschillende niveaus plaats. Grote ego's zoeken naar erkenning en wensen niet alleen gelijk te hebben, maar ook en vooral van hun tegenstanders te krijgen. Dus kruisen zij de degens met elkaar, wat tot boeiende schijngevechten voor het grote publiek leidt. Het tweegevecht tussen Bilderdijk en Kinker draaide om de vraag, of de vrije wil in staat is om de 'behoefte' in voorkomende gevallen tegen te gaan, of dat zij niet bestaat en, in dat laatste geval zich voordoend als 'plicht', te allen tijde genoegdoening eist. Kinker was van mening, dat het bevredigen van een behoefte niet een plicht was, maar een keuze voor goed of kwaad. Een min of meer rationele afweging gaf een mens de vrijheid om voor het goede of het kwade te kiezen. Bilderdijk ontkende de invloed van de rede op zijn handelen. Was het vaderland bijvoorbeeld in gevaar, dan moest men het zo vanzelfsprekend van de ondergang trachten te redden, dat de plicht tot vaderlandsliefde niet eens als zodanig werd gevoeld. Dankzij de voorbeelden die zij gaven, hadden beiden gelijk, maar toegespitst op een seksuele behoefte mag men hopen, dat een man niet onder het mom van 'plicht' zonder meer voldoening van zijn vrouw eist. Juist op dit punt, het bevredigen van behoeften ten koste van zichzelf of anderen, kan men zich niet achter 'plicht' verschuilen. Wat dat betreft had Kinker meer gelijk dan Bilderdijk, die in een poging om goed en kwaad tegen elkaar af te wegen iets overbodigs zag, zo ten kwade geneigd was de mens immers en zo onweerstaanbaar zijn aandrang om in alle onvrijheid aan een behoefte toe te geven.

In de *Vaderlandsche Letteroefeningen* werd de hierboven ten beste gegeven redenering grotendeels gevolgd, in 1825, toen het in de mode was Bilderdijk een slechte reputatie te bezorgen. Men had echter geen oog voor diens onderliggende bedoelingen, tweeledig van aard: ten eerste aantonen, dat beschaving de even dominante als primitieve karaktertrekken van een mens slechts verhult, en ten tweede aantonen, dat zelfs onverantwoordelijk gedrag niet door een mens gewild is, maar als een uitwerking van de goddelijke voorzienigheid moet worden opgevat. Alles wordt immers van bovenaf aangestuurd, dat geldt ook voor behoeften en de bevrediging daarvan. Hoogvlaktes plegen koud te zijn en op die der kille ratio van Kinker vond nooit een ontmoeting met het innigst zelfgevoel van Bilderdijk plaats, wiens theorie over het grondbeginsel van het natuurrecht inderdaad aanvechtbaar was.

De criticus van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* formuleerde zijn afkeer van die theorie zo: 'Aan dit beginsel van nooddruft wil Bilderdijk de wil onderwerpen, en het opvolgen dier nooddruft tot plicht maken, en het is vooral hiertegen, dat Kinker ijvert. Hij toont bijvoorbeeld aan, dat, de behoefte *lijdelijk* zijnde, er niets dwazer kan zijn dan de wil, het énig *dadelijke* beginsel in de mens, hieraan ondergeschikt te maken. Ook is er, dus gaat hij voort, in de behoefte, als zodanig, geen verbindende kracht voor de wil. Er zijn zeker behoeften, die wij verplicht zijn te vervullen, maar alleen omdat het doel, dat wij er mee pogen te bereiken, plicht is. Zo mogen wij bijvoorbeeld de behoefte om te eten niet zo lang weerstaan, dat wij ons doodhongeren, tenzij het vervullen van een hogere plicht zo'n weerstand vorderde. De behoefte is dus niet het beginsel van, maar is ondergeschikt aan de plicht; en vandaar, dat het plicht is een aantal kwade behoeften tegen te gaan, die, ware Bilderdijks stelling waar, natuurlijk even zeer als de goede in aanmerking zouden moeten komen voor vervulling.'[1033] De criticus van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* trachtte op kantiaanse wijze een onderscheid tussen de fenomenale en noumenale wereld te maken, zonder enig oog te hebben voor de onvrijheid van het innigst zelfgevoel dat doortrokken is van de goddelijke voorzienigheid: 'Het behoeft wel geen betoog, dat dit stelsel de deur opent voor de grofste zedeloosheid, daar, volgens die leer, hij, die zijn grove zinnelijke neigingen bedwingt, tegen zijn plicht handelt. De grote misslag van Bilderdijk is eigenlijk gelegen in de verwarring van twee hemelsbreed verschillende beginselen; de volstrekte noodzakelijkheid, die de zinnelijke (objectieve) wereld regeert, en van welke onze behoeften slechts een onderdeel uitmaken, en de vrije uitspraak van het zelfgevoel, die in de zedelijke (subjectieve) wereld alleen gelden kan tot regeling onzer daden.'[1034] Het venijn van zo'n kritiek zit hem niet in het bewezen gebrek aan logica van Bilderdijk, maar in de woordkeus van de criticus: een woord als 'verwarring' ontneemt Bilderdijk de spirituele motivering voor zijn opvatting van de in elkaars verlengde liggende 'behoefte' en 'plicht', evenals een vraagzin van dit type dat doet: 'Waar zouden wij eindigen, indien wij alle dwaasheden en contradicties, door Bilderdijk voorgesteld en door Kinker weerlegd, wilden doorlopen?'[1035]

Op een al te gemakkelijke manier haalde Kinker zijn oude vriend onderuit, nu deze zowel in filosofisch als in politiek en godsdienstig opzicht zijn grootste tegenstander bleek te zijn. Als rationeel ingestelde kosmopoliet, bewoner van een 'wereldstaat', werd Kinker om zijn

scherpe verstand geroemd, maar ten opzichte van Bilderdijk gaf hij er te weinig blijk van. Hij zei bijvoorbeeld, dat zijn oude vriend nooit in iets geloofd had, maar steeds geloofde in iets te geloven.[1036] Zoiets valt moeilijk te weerleggen, indien het onwaar is, omdat een geloofsinhoud hier wordt gekoppeld aan de oprechtheid van een gelovige. Of hij zei, dat Bilderdijk niets van filosofie had begrepen.[1037] 'Niets' is wel heel erg weinig, en hoeveel begreep Kinker van theologie? Bilderdijk reageerde waardig op dit soort aantijgingen: 'Welk recht of gezag zulke duisterlingen hebben om hetzij gevoelens, hetzij voortbrengsels van een man van mijn jaren uit de hoogte voor goed of kwaad te verklaren, en vanwaar hun de aanmatiging komt om het oordeel over hen te vellen, aan wier papkom zij zelfs niet gelikt hebben, en hun 'neen' boven mijn of iemands 'ja' te stellen, weet ik niet...'[1038] Hij reageerde ook onwaardig, naar nog zal blijken, nadat eerst een laatste voorbeeld van Kinkers weinig scherpzinnige, zo niet bedenkelijke kritiek op hem is gegeven. Maakte Bilderdijk hem een compliment voor de schikking van accenten in de hexameters van klassieke dichters, waarover Kinker een aanbevelenswaardig artikel had geschreven, dan begreep de luid geprezene maar al te goed, dat er een stille of verzwegen bedoeling achter zo'n compliment zat. Bilderdijk had hem een kleinigheid uit zijn prosodia ontfutseld, waarvoor hij graag zijn erkentelijkheid wilde tonen, mits hij niet door de aldus bestolene zou worden aangevallen. Er zat 'een angel in het gras', zo drukte Kinker zich over het ontvangen compliment uit, alsof hij daarmee niet de adder in zijn borst verried.[1039] De onwaardige reactie van Bilderdijk op de kritiek van Kinker betreft zijn mateloze scheldpartijen op de 'kreupele', 'vorstbestrijder', 'vaderlandberoerder' en 'plicht-' en 'rechtsverkrachter' die hij in hem zag.[1040] Zijn eigen lichaamsgebrek vergetend, liet hij Kinker in een mogelijk niet voor publicatie bestemd gedicht aan Van Hemert vragen: "Zeg, kreupele, dans ik wel?" waarop laatstgenoemde die vraag met een tegenvraag beantwoordt: "Zeg, bultenaar, ga ik recht?"[1041] Bilderdijk wilde wat volgens beide filosofen krom en recht is in zijn tegendeel doen verkeren en schuwde blijkbaar geen enkel middel om dat doel te bereiken. Abraham Kuyper trok een vergelijking tussen Bilderdijks manier van schelden en dit voorbeeld van 'geniaal schelden' van Lodewijk van Deyssel: 'Gij askarremannen, ademend in de afval der Europese literatuur, gij eunuchen van de geest, proestende raaskallers, die uw lezers besproeien met slijmwoorden, labberlottige beroerlingen, morsige zanikers, zeg-ellendelingen, spreeknarren, schreeuwlelijkerds! Mij

is het een feest uw grijze haren af te scheren en ze in het water te gooien, die zilveren kleurenklanktooi, van uw nietige schedels. Mij is het een geluk om met mijn tanden te grijnzen tegen uw tandeloze onmacht. O, kon ik u zo krenken, dat uw hersens verlamden!'[1042] In hyperbolische invectieven deden Bilderdijk en Lodewijk van Deyssel niet voor elkaar onder, zou men gelet op het voorafgaande denken, maar het grootste verschil tussen hen bestond in de komische bijbedoelingen van de een die de ander met zijn loodzware ernst moest ontberen. Kuyper zag dat totaal anders, want het 'geniale schelden' van een afvallige rooms-katholieke Tachtiger hield geen uitvaren tegen een demonische geest in. Zoiets was natuurlijk alleen aan een belijdend lid der Gereformeerde Kerk voorbehouden! Het is net alsof een morele component het van nature immorele uitschelden van iemand zou kunnen compenseren, althans in de visie van Abraham Kuyper,[1043] die zich, wat het denkniveau van Bilderdijk en Kinker betrof, in plaats van op een hoogvlakte in een diep dal bevond.

Zonder zich verder om zijn tegenstanders te bekommeren, concentreerde Bilderdijk zich op zijn werk. Dat Kinker hem een paar jaar later voor 'oude orgeltrapper' terugschold, nam hij voor kennisgeving aan.[1044] Hij liet in 1823 zijn driedelige uitgave van Hoofts gedichten bij Herdingh verschijnen, met 'ophelderende' aantekeningen, die hij voor het gemak van de lezer in een afzonderlijk deel had verzameld. Wie het eerste deel ter hand neemt en de opdracht van Hooft aan Constantijn Huygens leest, zal onmiddellijk worden getroffen door de overeenkomst tussen Hoofts en Bilderdijks kritische kijk op de wereld, alsof er geen twee eeuwen waren verstreken. Zo bevat de opdracht een aantal sneren aan de tijdgeest, die kennelijk minder vluchtig en uniek is dan men wel eens denkt. Hooft blijkt papier 'het aambeeld der zotten' te vinden en drukt zich wel heel kras, zo niet bilderdijkiaans uit, wanneer hij opmerkt, dat weinig dichters het lot van 'verrotting' bespaard zal blijven. Hun aantal is volgens hem even gering als het aantal kometen dat aan de hemel verschijnt.[1045] Met hun bedenkingen tegen de boekdrukkunst in het algemeen en het beleid van uitgevers in het bijzonder zouden beide dichters en geschiedschrijvers in de 21e eeuw nog dieper onder de tijdgeest gebukt gaan dan zij dat respectievelijk in de zeventiende en negentiende eeuw deden. Hoe dat ook zij, zonder zich rust te gunnen verzorgde Bilderdijk tevens een heruitgave van Huygens *Korenbloemen*, waarvan in 1824 en 1825, eveneens bij Herdingh, zes delen verschenen. Men zou zijn literaire en taalkundige activiteiten,

dienstbaar en vervuld van eigen grootheid, hier uitsluitend met ontzag hebben vermeld,-zonder de maatschappelijke deining die zij veroorzaakten ondergeschikt te willen verklaren aan de energie waarvan hij blijk gaf-, als hij in 1823 niet ook *Spreuken* had geschreven, dat tweeregelige versjes voor Lodewijk bevatte. Het bundeltje is niet vergelijkbaar met andere, al of niet vertaalde spreuken van zijn hand, omdat de moraal ervan afdruipt. Het belerende karakter ervan staat haaks op de speelse en absurde richtlijnen die voor de opvoeding van Hanenpoot bestemd waren geweest, terwijl de oosterse wijsheid in de *Treurzang van Ibn Doreid* weliswaar een lofzang op het stoïcisme inhoudt, die in de vorm van spreuken niet nalaat indruk te maken, maar geen schaamteloze oproep aan de lezer doet om zich als een brave Hendrik te gedragen. In *Spreuken* doet Bilderdijk het ten onrechte voorkomen, alsof alles 'wat iemand jong verzuimt te leren' door hem 'levenslang' moet worden 'ontbeerd'.[1046] Vormde hijzelf niet het beste bewijs voor de onjuistheid van deze stelling? Min of meer in overeenstemming met zijn visie op de behoefte, als grondbeginsel van het natuurrecht, leerde hij Lodewijk:

> Houd steeds uw driften in de band
> En wantrouw tevens uw verstand.[1047]

Maar de toepassing van die eerste stelregel was strijdig met wat er in het volgende versje stond:

> Nooit moet ge uw drift den teugel vieren,
> De rede moet u doen bestieren.[1048]

Ondanks alles wat Rotterdamse dichters over een gelikte verstechniek opmerkten,-de 'geregelde effen afloop' van jamben-, bleef Bilderdijk van metrische afwisseling houden. Een spondee of trochee kon nog steeds het aantal 'zenuwloze' maten 'in 't eeuwig klepgeklap' terugbrengen tot een aanvaardbaar niveau.[1049] In zijn aantekeningen bij *Spreuken* prees hij al wie de 'verbasterende' regel van de Rotterdammers verwierp: 'Niets is lichter dan naar deze regel verzen te maken, maar het zijn verzen van verzenmakers waaraan de dichter ontbreekt. 't Echte vers bergt meer kunst in zich, maar die kunst ligt dieper, en niet iedereen die haar beoefent, weet dat onder woorden of regels te brengen, veel min tot de ware gronden der maat- en toonkunst terug

te roepen.'[1050] Tot op hoge leeftijd verstond Bilderdijk die kunst wel: hij was zelfs niet te beroerd gebleken om de eerste regel van het laatst geciteerde tweeregelige versje met een dactylus te beginnen.

Toen Da Costa op 10 januari 1824 klaagde over de slechte kritieken die zij beiden voor hun opsomming van bezwaren tegen de geest der eeuw hadden gekregen, troostten zij zich met de gedachte, dat alle negatieve reacties tot een nader onderzoek van de vaderlandse geschiedenis en de godsdienstleer zouden leiden. Zoals de meeste critici hun werk afkeurden, keurden zij het werk der critici af: 'Men walgt overal van het laffe, ellendige en ongerijmde der recensies en tegenschriften, en is verwonderd dat er niets beters tegen de gevoelens, die wij belijden, te zeggen is.'[1051] Da Costa die hier aan het woord is, had een maand eerder ook al 'geklaagd': 'Het is onbegrijpelijk hoe, te midden van de algemene woede, zovele blijken van deelneming en eensgezindheid tot ons komen. Capadose ontvangt mede van tijd tot tijd brieven met en zonder naam, waarin men zich verheugt in wat de Heer dezer dagen behaagt door uw, door Zijne, door onze geschriften te werken.'[1052] Zij pareerden vooroordelen met vooroordelen, zou men welhaast denken, en zorgden voor diepgang in hun correspondentie door elkaar verrassende interpretaties van Bijbelse teksten voor te houden. Wat bedoelde Jezus, toen Hij in *Matteüs 25:41* de zondaars aan Zijn linkerzij tot het eeuwig vuur veroordeelde? Of toen Hij in *Marcus 9:45* de hel een plaats noemde waar de worm niet sterft? Bilderdijk gaf er zijn visie op, die een vreemd licht wierp op de hem vaak aangewreven letterlijke interpretatie van passages uit het Oude en Nieuwe Testament. Wat is eeuwig, vroeg hij zich allereerst af: 'Ons denkbeeld van *tijd* bestaat in successie van een verdeling die ons verstand maakt. Immers is datgene wat is, wezenlijk geen successief, maar een eenstemmig zijn, altijd, als in het engst bekrompen stipje van tijd dat wij ons voorstellen. Wat vermenigvuldigt dan onze zwakke verbeelding door partiële beschouwing van wat één en uit dien hoofde voor ons onbegrijpelijk is? Immers moet dit alles illusie zijn. Meer wil, meer durf ik hiervan niet te zeggen, maar ik gevoel dat ook daar barmhartigheid is, ofschoon ons aards begrip zich daarvan niets kan voorstellen.'[1053] Als een letterlijke interpretatie van de eeuwigheid niet een juist of waarachtig idee van de werkelijkheid kan opleveren, doet men er goed aan zich van elke interpretatie te onthouden, of van een figuurlijke interpretatie te spreken om zijn eigen onzekerheid op dit punt te mas-

keren of beklemtonen. Aanhangers van het Réveil heeft men een starheid verweten die hun zogenaamde 'Vader' in elk geval lang niet altijd bezat. Wat is eeuwig in combinatie met verwerping, vroeg hij zich vervolgens af. Dat leverde het tegenovergestelde van 'verwerping' op, want dit begrip 'is eigenlijk geen positieve thesis, zoals de remonstranten op de Synode wel tegemoet werd gevoerd, maar een blote aanschouwing van een voortduren van datgene wat is. Als ik uit een zak guldens er één uitneem, verwerp ik daarom de andere niet die ik laat liggen. Mocht men zich dit wel voorstellen!'[1054] Wie dat probeert te doen, hinkt op twee gedachten waarvan de eerste (en verkeerde) is, dat Bilderdijk een verworpene als een weggesmeten geldstuk beschouwde, en de tweede (en juiste), dat één uit een zak vol geldstukken gehaalde gulden als een door God uitverkorene moet worden beschouwd, zonder dat er voor de andere een verslechtering van hun situatie optreedt. Integendeel, wie weet worden zij ook eenmaal uit die zak gehaald. Verwerping mag dan wel geen positieve thesis zijn, negatief is zij in de visie van Bilderdijk allerminst. Wat bedoelde Jezus met het vuur der hel en de worm die daar niet sterft, vroeg hij zich tenslotte af: 'Ik neem daarmee niets weg van het vlammende vuur, van de worm die niet sterft, evenmin maak ik daar blote beelden of uitdrukkingen van. Ik neem dat alles letterlijk, gelijk ik in alles aan de letter graag vasthoud. Maar onze menselijke woorden geven geen idee van het geestelijke en het lichaam zal dan met geheel de psychische natuur geestelijk zijn. Zonder dat zou immers de vertering door het vuur onvermijdelijk zijn, als was het vuur een werkelijke *decompositie* door een nieuwe *verbinding*.'[1055] Verwerping, laat staan eeuwige verwerping, is voor de menselijke geest niet te bevatten. Men dient er in geen geval een letterlijke betekenis aan te geven en, omdat verwerping geen verandering van de bestaande situatie inhoudt, blijft de menselijke geest intact, onbrandbaar als hij nu eenmaal is.

Dit soort bespiegelingen, die men bij een tijdgenoot van Bilderdijk node mist (waarom men eigenlijk niet van 'dit soort' spreken kan), vormen een welluidend tegenwicht voor de orthodoxe wanklanken die hij óók liet horen. Stem en tegenstem zorgden ook in het heetst van de strijd, toen een contraremonstrantse razernij zich van hem meester had gemaakt, voor onzekerheid en voorzichtigheid. Hoe onverdraagzaam was Bilderdijk in 1823, toen hij aan Da Costa schreef: 'Veel zou ik nog over dit alles kunnen bijbrengen, maar ik riskeer misvattingen van

mijn, in dit stuk noodwendige, oneigenlijke en dus bedrieglijke woorden, bij de mogelijke misvatting in de denkbeelden zelf'?[1056] Zijn opvattingen over geschiedenis en de tijd, natuurwetten en -recht, de oorsprong van taal in het algemeen en de Nederlandse taal in het bijzonder, poëzie en dichtkunst, schoonheid en verbeelding, theologie en filosofie (nog afgezien van bepaalde theologische en filosofische denkbeelden), rede en verstand, de menselijke en de H. Geest, Bijbelse teksten en politieke denkbeelden maken één ding duidelijk: als hij meende de waarheid of iets waardevols op het spoor te zijn, sloeg vrijwel gelijktijdig de twijfel toe. Had Multatuli wat kritischer naar zichzelf gekeken en wat langer naar Bilderdijk, dan zou hij hebben ingezien, dat zijn eigen idee of adagium, dat 'niets geheel waar is en zelfs dát niet' de ander op het lijf geschreven was.[1057] Lang vóór Bolland danste Bilderdijk een dialectische tarantella, wat hem minder onverdraagzaam maakte dan menigeen wel denkt.[1058] Maar er schuilt iets onbevredigends in zo'n dans, want wie altijd wikt en weegt, zal nooit tot een conclusie komen en wie na lang wikken en wegen toch een conclusie trekt, laat zijn stem luider klinken dan zijn tegenstem (of omgekeerd). Dan kan hij dat afwegingsproces wel voor ongeëindigd verklaren, of opnieuw met krachtige argumenten het tegenovergestelde beweren van wat hij eerder heeft betoogd, maar als elk betoog blijkt uit te monden in een min of meer loze bewering, had hij beter kunnen zwijgen. Zo was Bilderdijk stellig onverdraagzaam, getuige zijn vernuftig pleidooi voor slavernij. Dankzij de koestering van zijn ongelijkheidsideaal, meende hij dat rangen en standen door God gegeven waren. Tegelijk gold het 'ora et labora' voor alle mensen, van wie er in zijn visie niet één van de erfzonde was gevrijwaard. Wie een slaaf voor zich liet werken, zondigde dus tegen Gods gebod dat de gelijkheid van alle mensen benadrukte. Zou hij langer hebben geleefd, dan was de kans groot geweest dat Bilderdijk ten aanzien van de instandhouding der slavernij zijn mening had herzien, net zoals Da Costa dat later gedaan heeft. Maar zijn denktrant en de tijd die hij daarvoor placht uit te trekken verzetten zich tegen de mogelijkheid op sommige vragen antwoord te geven, waarvan de vraag naar hoe verdraagzaam hij was, er een is. Het enige wat daarover objectief kan worden vastgesteld, is, dat hij minder onverdraagzaam jegens anderen dan onzeker van zichzelf was. Met Da Costa wilde hij zijn diepste gedachten wel delen, 'in een vaguerende brief', zoals hijzelf zei, maar niet met Capadose die

naar zijn inschatting slecht bestand was tegen de heen weer slingerende gedachtegangen van zijn oude leermeester. Capadose kreeg steeds vaker de groeten in plaats van een rechtstreeks inkijkje in de geest van zijn correspondent. Zelf besefte Bilderdijk als geen ander, dat hij er beter aan deed te zwijgen dan in 'bedrieglijke woorden' het onnoembare te benoemen. Ook dat deelde hij met Da Costa en wat verwoordde hij dat goed (die verbale kwaliteit vergoelijkt overigens niets, maar stempelt vrijwel al zijn brieven minstens tot een bijproduct van literaire schoonheid): 'Zwijgen wij dus, zonder meer te willen inzien dan ons geopenbaard is, maar met berusting! Doch knopen wij de eeuwigheid niet uit onze ogenblikken, dagen of uren tezamen, wat een valse voorstelling zou geven. Voor ons is er geen 'tegenwoordig', alleen in de eeuwigheid bestaat er zoiets als 'tegenwoordig'. Dit maakt de *incommensurabiliteit** dier twee bevattingen uit.'[1059]

Hoewel hij zijn diepste roerselen niet met Capadose deelde, was Bilderdijk wel vertrouwelijk met hem. Zij deelden het inzicht, dat een strijdbare houding vereist was om zich als orthodoxe christenen in de samenleving staande te houden. 'U heeft recht,' zo spoorde hij Capadose aan, 'ja, het is nu de tijd om zich te wapenen en de gehele wapenrusting Gods aan te doen, waarin het schild waarop alles moet afstuiten, het geloof is, en het onweerstaanbare zwaard het Woord Gods.'[1060] Was dat niet ongewenst gedrag, omdat Jezus in *Lucas 6:29* had gezegd: "Wie u op de ene wang slaat, keer hem ook de andere toe"? Nee, antwoordde Bilderdijk, want in het Onzevader stond: 'Verlos ons van het kwade.' Wie wachtte er nu met het zwaard uit zijn schede te trekken, totdat de vijand hem een arm had afgeslagen?[1061] Met kleinere theologische vraagstukken geconfronteerd, niet al te complex van aard, betoogde hij dat het verkeerd was om voor de zaligheid van een naaste te bidden: 'Om het menselijker uit te drukken, wij moeten om het geloof ter zaligheid voor onze naaste bidden, niet om een zaligheid daarbuitenom, niet om een zaligheid quocunque modo**, indien ik het zo uitdrukken mag. Dit laatste zou onchristelijk zijn, zou een heimelijke verloochening van Christus als Zaligmaker insluiten.'[1062] Of hij betoogde, dat de aantrekkelijkheid van het kwaad niet tot manicheïsme mocht leiden, dat God en Satan als twee bovennatuurlijke grootmachten tegenover elkaar plaatst: 'Het manicheïsme,

* *het onvergelijkelijke* (letterlijk *'onderling onmeetbare'*)

** hoe dan ook

mijn lieve vriend, wat u oppert, berust op een vals inzicht van het kwaad. Te weten dat men het als iets positiefs beschouwt, terwijl het sui natura* negatief is. Met deze opmerking, ons eenmaal vertrouwd geworden, lost zich alles op.'[1063] Dat laatste was misschien iets te voorbarig geconcludeerd, want in het verlengde van zijn opmerking over het manicheïsme legde hij Capadose ook uit: 'Het negatieve is een hoedanigheid in het onvolmaakte, en als bestaand in het gebrek van gerepousseerde invloeden, neemt het door het gemis van die invloeden steeds toe. Het gevoel daarvan verwekt positieve affecties en werkingen naar buiten zowel als inwendig.'[1064] Maar dat mocht geen reden zijn om het negatieve tegenover het positieve te plaatsen, of, als een vermindering van het positieve, positief te beoordelen. Dat laatste dreigde in zijn correspondentie met Capadose te ingewikkeld te worden, dus liet hij daarop volgen: 'Nu nog iets van ons patiëntje! Mama, die zeer veel vertrouwen in u stelt, had graag, dat u bij het gebruik der poeders een dieet voorschreef. Ei lieve, doe dit, en het zal mij bijzonder aangenaam zijn. Het is toch met dokters als met profeten: in eigen huis gelooft men ze niet. En natuurlijk is dit het geval, zij geloven immers zichzelf ook niet, wanneer de zaak hun eigen lichaam betreft en het enigszins nijpt. Hoeveel minder dan nog een indringer in de faculteit als ik erken er een te zijn.'[1065] Bilderdijk liet zich in medisch opzicht graag door Capadose leiden, in wie zijn vrouw meer vertrouwen had dan in hemzelf, wat ook al een band tussen hen schiep. Had Lodewijk last van wormen (dat wil zeggen andere wormen dan die bestand waren tegen hellevuur), dan wendde Bilderdijk zich voor goede raad tot Capadose: 'Uw lieve oplettendheid omtrent onze dierbare Lodewijk heeft mij zeer getroffen. Ik voor mij geloof, dat kinderen inzonderheid altijd wormen hebben, maar dat de meer toenemende kracht der ingewanden ze gewoonlijk vanzelf uitdrijft.'[1066] Om niet voor een leek op medisch gebied door te gaan verklaarde de bezorgde vader niet in middeltjes als anthelmintica te geloven en het gebruik van sterkere middelen dan mercuralia te vrezen.[1067]

Wat daarnaast hun vertrouwelijkheid ook vergrootte, waren klachten over molest als gevolg van hun gezamenlijk optreden tegen de boze buitenwereld. Capadose sprak van 'ijselijk geweld' in dit verband: 'Men vloekt, men tiert en raast.'[1068] Bilderdijk signaleerde in de laatste

* uit zichzelf

maand van 1823 'een woeste drift tegen ons'.[1069] Soms uitte Capadose zich vertrouwelijker tegenover zijn vriend Dirk van Hogendorp dan tegenover zijn oude leermeester, met wie hij niet in negatieve zin over magnetisme durfde te discussiëren. Wat waren bij uitstek de kwalen van de moderne tijd? Voor zijn vriend somde hij die op: het openbaar onderwijs, het 'vervloekte' magnetisme en de 'duivelse' vaccine.[1070] Bilderdijk stond ambivalent tegenover het magnetisme, in de dierlijke variant waarvan hij de 'echtelijke omhelzing' zeer had leren waarderen, al hing het van de persoon van de magnetiseur af, of een 'eenvoudige nadering' dan wel 'consummatoire omhelzing' kwaad kon aanrichten.[1071] Hij achtte het enerzijds 'buiten kijf, dat vele ziektes bij vrouwen door de omarming van een gezonde knaap in de kracht van zijn leven te helen waren', maar vreesde anderzijds de bedwelmende kracht waarmee een magnetiseur er steeds weer in zou slagen om de persoonlijke dampkring van een zieke te doordringen: 'Het is daarom dat de echtelijke omhelzing buiten de echt misdadig en onzedelijk is, omdat niet dan tussen de man en zijn wederhelft deze possessie en vereniging plaats mag hebben. Het is daarom dat de verhittende dansen en omarmingen en omzwaaiingen aan de hand van een man, voor de vrouw of het meisje zo verpestend, zo'n zeden en ziel verwoestend, zo'n goddeloos kwaad is.'[1072] Een door een hypnotiseur afgedwongen slaap kon een ongewenste 'verknochting' tussen hem en een meisje teweegbrengen, maar ook gunstig uitpakken: 'In een zwak, kwijnend lichaam werkt dit alles mede tot sluimering. Een onzichtbaar bad van geestige dampen uit- en inwendig aangewend, geeft een zachte, op het gevoel weldadige aandoening, en deze aandoening die noodwendig van een nieuwe exercitie van kracht (een reactie) in het lijdend lichaam vergezeld gaat, brengt slaap voort.'[1073] De slang op het esculaapteken van een arts, zeker als hij een wonderdokter was, voorspelde niet veel goeds, maar toch kon een wonderdokter kennelijk zieken genezen. In Duitsland had men vorst Hohenlohe, die aan magnetisme deed en Nederland had zijn grutter van Schermerhorn, 'die alle prinsen van Hohenlohe beschaamde': Wessel van der Lee.[1074] Over hem heeft Bilderdijk zich niet uitgelaten, ook niet in algemene termen als 'kwakzalver' of 'wonderdokter', maar het eigenaardige is dat één van zijn biografen, Rick Honings, hem op zijn beurt een 'rijmelende kwakzalver' heeft genoemd.[1075] Waarom hij dat heeft gedaan, is onduidelijk, of het moet zijn dat de dichter voortleeft 'in de namen van apotheken', aangevuld met die van 'hotels, cafés en straten'.[1076] Rustte

er op magnetisme een taboe in de correspondentie van Bilderdijk en Capadose, dat was ook het geval met een smartlap van de blinde Petronella Moens, *De laatste dag van het jaar*. Door de pokken kon men doodgaan, of blind worden. Moens exploiteerde de daarbij horende sentimentaliteit meedogenloos in haar beschrijving van een moeder, wier twee kinderen Willem en Pauline de gevreesde ziekte krijgen. Het ene kind sterft, het andere wordt blind. Maar ze heeft nog een derde kind, Lotje, dat dankzij de inenting van dokter Eelhart op oudejaarsavond wordt gered. Dat er tijdens die inenting een loflied op Jenner wordt gezongen, zouden de oren van Capadose niet hebben kunnen verdragen. Nog minder zou hij de niet onjuiste opmerking van de moeder hebben kunnen verdragen, die door zijn toedoen twee van haar drie kinderen niet had laten inenten:

> De moeder was bijna krankzinnig door smart. Zij verwenste het boek, dat tegen de koepokken geschreven was, en dat haar vooroordeel had gevoed: "Die Schrijver," zei ze, "heeft Gods liefde, die ons een middel tot redding aanbood, gelasterd. Hij heeft mij mijn Willem ontrukt, en mijn arme Pauline van het gezicht beroofd, want zonder hem waren mijn lievelingen ingeënt en behouden."[1077]

Bilderdijk en Moens kenden elkaar, maar van deze oudejaarsavond in 1823 (het verhaal werd in 1824 uitgegeven) repte hij met geen woord. Hij wilde Capadose niet onnodig kwetsen, wat hem sierde. Maar beiden, hij en de stichter van de zondagscholen in Nederland, gaven blijk van een wel zeer ruim geweten. Zij dupeerden de kinderen van orthodoxe ouders, voor wie de zondagscholen waren bedoeld, terwijl Moens haar smartlap niet minder exclusief had bedoeld 'voor kinderen uit de beschaafde stand'.[1078] Wat een rangen- en standenmaatschappij vormde het Koninkrijk der Nederlanden aan het begin van de negentiende eeuw! Hoe onvrij moeten niet alleen de slaven zich hebben gevoeld, die te werk waren gesteld op door Nederlanders aangelegde en geëxploiteerde plantages! Wat dat betreft, had Multatuli's meesterwerk minstens een halve eeuw eerder moeten verschijnen.

Er zit nog een aspect aan het gezamenlijk optreden van Bilderdijk en de zijnen in 1823, dat enige aandacht waard is. Hun geschriften met bezwaren tegen de geest der eeuw werden natuurlijk ook in de Zuidelijke Nederlanden gelezen en oogstten daar een niet minder zware storm van kritiek dan in het noorden. Zij spitste zich daarenboven toe

op het Nederlands als een 'gevaarlijk werktuig der ketterij'. Vlaamse priesters dachten er zo over, terwijl ook liberale franskiljons steeds openlijker hun minachting voor 'ce jargon détestable' toonden.[1079] De Brusselaar P.P.J. Barafin (gemeenzaam Jos genoemd) betoogde in *Sur la langue nationale* (1815), dat het Frans van oudsher geschikt was om administratief dienst te doen (zelf solliciteerde hij in het Nederlands naar een baan bij de Rechtbank van Eerste Aanleg) en hij werd daarin bijgevallen door Jean Plasschaert, die in *Esquisse historique sur les langues* (1817) het Frans als de taal van alle beschaafde Belgen beschouwde en 'elke poging om hun die taal te ontnemen en de armere Nederlandse ervoor in de plaats te stellen' als een misdaad wenste op te vatten.[1080] In 1823 werd de reeds bestaande aversie tegen het Nederlands, hetzij als de taal van protestanten, hetzij als een aan het Frans minderwaardige taal, aangewakkerd door het regeringsbesluit om het in Vlaanderen tot de enig officiële taal te verheffen. In de Eerste Kamer mocht uitsluitend Frans worden gesproken, terwijl in de Tweede Kamer en de Raad van State Nederlands en Frans officieel de voertaal waren. Met Wallonië werd in het Frans gecommuniceerd, de Staatscourant en het nieuwe burgerlijk wetboek verschenen in beide talen en, alsof er niet genoeg recht aan de meertaligheid gedaan werd, mochten er in de Waalse en Duitse streken openbare akten in het Frans en Duits worden opgesteld, geschiedde de rechtspraak eveneens in die talen en werd daarin ook lager en middelbaar onderwijs gegeven. En toch waren al deze concessies aan een andere taal dan het Nederlands kennelijk niet voldoende om het de bevolking naar de zin te maken, want 'bij al die concessies hield de regering haar einddoel in het oog om op den duur de 'Franse' geest in het zuiden door een 'nationale' geest te vervangen,-dit vooral door handhaving van het Nederlands, de moedertaal van 5- der 6.500.000 inwoners, als de hoofdtaal des lands'.[1081] Maar wat in democratisch opzicht niet onbillijk scheen, dreigde wel als zodanig te worden ervaren door rooms-katholieken in Vlaanderen, die al naargelang hun maatschappelijke positie Vlaams en Frans in plaats van Nederlands als voertaal wensten, en door de Waalse elite, die zijn privileges het best in een Franse gemeenschap meende te kunnen handhaven. Al bij de 'hereniging' van de Zuidelijke met de Noordelijke Nederlanden had Bilderdijk grote twijfels geuit over de mogelijkheid om lessen uit het verleden te trekken. Had de Pacificatie van Gent (1576) niet de onhoudbaarheid van het gezamenlijk optreden van rooms-katholieken en protestanten in

de beide Nederlanden aangetoond? Had de Unie van Atrecht 1579) niet het zuiden van de Nederlanden tot een rooms-katholiek gebied en de Unie van Utrecht (1579) het noorden tot een protestants gebied verklaard? Had men niet eeuwen in die tweedeling berust in weerwil van machtswisselingen en grove schendingen der beide verdragen? Aan wat voor kansloos waagstuk was koning Willem I in 1814 eigenlijk begonnen?[1082] Dat Bilderdijk toen in tegenstelling tot de koning wél een les uit het verleden had willen trekken, was zijn goed recht, al kreet men hem voor een 'ontaarde' vaderlander uit. In 1823 bleek hij zijn standpunt uit 1814 niet te hoeven bijstellen, maar dat kwam mede door zijn in politiek en godsdienstig opzicht conservatieve visie. Die legde hij zo openlijk aan de dag, dat men er een selffulfilling prophecy in zou kunnen zien.

Zoals een beekje volgens menigeen hoort te klateren en golven horen te bruisen, was hij het nieuwe jaar 1824 begonnen met 'allergeweldigst' verzen 'uit te gieten in allerlei vormen en van allerlei aard'.[1083] Later dat jaar zou hij die in twee delen laten verschijnen bij Herdingh onder de naam *Rotsgalmen*. In toepasselijke bewoordingen stond hijzelf versteld van 'de vloed van verzen die ik thans uitstort'.[1084] Maar hem bekroop onder het schrijven ook steeds vaker het gevoel, dat het 'slechts dorre rotsen' waren waarop zijn 'tonen' dreigden te 'botsen'.[1085] En gedeeltelijk klopte dit ook wel, want een criticus van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* weigerde commentaar op *Rotsgalmen* te geven: niemand moest in staat worden geacht 'om de heer Bilderdijk van zijn zinneloosheid te overtuigen'.[1086] De oorzaak van de onwelwillende houding van critici in het algemeen was gelegen in het bombastisch taalgebruik van de dichter,-maar dat werd ook voor bevlogen en welluidend versleten-, en in de herhaling van zijn eerder verkondigde standpunten op politiek en godsdienstig gebied. Zo stelde hij in *Aan de koning* een zuivering van de hervormde godsdienst voor, berichtte hij in *Aan Mr. I. da Costa*, dat het 'ongeloof, ja, de afval' ten top gestegen was, omdat men zijn kroost 'voor hel en wereld' opvoedde en schreef hij in *Aan de Heer Capadose* (wat deze allang vermoedde), dat de mens verdierlijkte als gevolg van de afgedwongen koepokinentingen en, alsof dat niet erg genoeg was, reeds verdierlijkt moest zijn om die te willen ondergaan.[1087] Hij klaagde weliswaar over zijn geheugen, maar bekende ook aan het werk te zijn 'in een meerdere vrolijkheid en luchtigheid van geest dan ik ooit gehad heb'.[1088] In die ge-

moedsstemming dichtte hij *Uitzicht op mijn dood*, dat nog vele bewerkingen onderging, alvorens het in zijn geheel zou worden gepubliceerd. In februari 1824 schreef hij de eerste bewerking van dit autobiografische gedicht, dat ook *Terugzicht op mijn levensbaan* had kunnen heten. De teneur ervan was, dat hij niets bijzonders had gedaan in zijn leven, althans niets wat het vermelden waard was: 'Ik heb geen levensbeschrijving te geven, omdat ik bloot lijdelijk geleefd heb en slechts, naar het bestuur der voorzienigheid, innerlijk en uiterlijk bewerkt ben geworden om te erkennen dat ik niets ben.'[1089] De ironie van het lot wilde, dat hij uitgerekend een brief aan Meinardus Tydeman waarin hij te kennen gaf het niet passend te vinden een autobiografie te schrijven, vergezeld liet gaan van zijn autobiografie.[1090] Zijn brieven en gedichten doen doorlopend verslag van zijn leven, waarop *Uitzicht op mijn dood* geen uitzondering vormt. Zo memoreerde hij in dat gedicht als kind reeds 'bittere stonden' in het 'krankvertrek' te hebben moeten slijten, waarbij hij de keuze uit twee opties had: hij kon zich overgeven aan het 'mijmerend zelfgevoel' of 'twisten' met zijn lot.[1091] De Leidse buskruitramp in 1807 bleek niet 500 huizen onbewoonbaar gemaakt te hebben, maar 'een duizendtal van daken' te hebben doen instorten.[1092] In elke fase van zijn leven achtte hij roem minder waard dan het 'halve zand' van één kerkhofschop, al constateerde hij met enig welgevallen, dat hij, hoezeer ook veracht door velen die kerk en staat in het ongerede brachten, door sommigen werd 'opgetild tot boven het firmament'.[1093] Het liefst zou hij zo gauw mogelijk worden begraven in het vooruderlijk graf in de Oude Kerk te Amsterdam, maar dat was hem met de bijbehorende erfgrond ontnomen, dus nu kon hij slechts verzuchten: 'Voor mij geen wierookwalm' en verwijzend naar de godsdienst die haar gelovigen daarmee tracht te bedwelmen, 'voor mij geen afgodsdienst, geen praalzucht bij mijn dood!'[1094] Dat woord, 'afgodsdienst', is typerend voor de geestelijke ommezwaai die hij het afgelopen jaar had gemaakt. Van zijn met de mond beleden streven naar oecumene was weinig of niets meer overgebleven.

In de *Vaderlandsche Letteroefeningen* hekelde men niet Bilderdijks gebrek aan 'katholiciteit' in de zin van algemeen christelijke geloof (zo'n woord herinnerde ook volgens een criticus te veel aan paapse superstities), maar men twijfelde eraan, zonder *Uitzicht op mijn dood* te kennen, of hij nog wel een christen was: 'Gij zijt zo ver af van de geest van Christus, die zachtmoedigen en vreedzamen zalig spreekt, dat, zo het aan uw hart, niet aan uw verstand, hapert, gij niet alleen

alle gemeenschap met christenen onwaardig zijt, maar u ook welverzekerd moogt houden van door Christus zelf verbannen te zullen zijn, zo gij er geen ernstige boete voor zult hebben gedaan.'[1095] Men vuurde een reeks vragen op hem af in de vergeefse hoop hem op andere gedachten te brengen: 'Heeft men ooit, in zo'n korte tijd, tegen iemand zoveel en zo velerlei geschrijf voor den dag zien komen als tegen u? Heeft immer zo'n groot deel van het publiek er zich meer, dan nu, ten koste van u, mee vermaakt? Heeft er immer iemand zoveel van zijn openbare achting door verloren als gij? Kan men sinds lang wel enig dag- of week- of maandschrift in handen nemen, waarin gij niet gehekeld of bespot wordt? Verdriet u dit niet, daar het zovelen verdriet, die er geen ander belang bij hebben dan dat zij vrienden van de vrede zijn en deszelfs verstoring betreuren?'[1096] Bilderdijk gaf op die laatste vraag antwoord aan Jeronimo de Vries, die tot de tegenpartij behoorde en hem ook zou kunnen verdenken van al wat slecht of lelijk is. Kennelijk voelde hij de behoefte om zich tegenover een oude vriend te rechtvaardigen: 'U mag mij vrij houden voor al wat goed, wat betamelijk, wat loffelijk is, wat wel luidt, zoals de apostel zei, die met de wereldlof ook niet meer ophad dan ik, en u mag mij patriot, liberaal, vrijheidszoon en tolerant noemen, mits u de woorden in hun innige betekenis en niet in de toepassing of duiding van 1784, 1795, of 1820 neemt, en dan ben ik dat van harte. Zeker zult u mij niet miskennen, die weet hoe ik, wat ik ben, met geheel mijn ziel ben en sans arrière-pensée, en zotten ook gaarne het genot van hun zotheid wil laten, mits zij geen facties vormen om wat er van wijsheid en braafheid nog over is, uit te roeien. Ik zie zeer wel in, in hoeverre dat wordt doorgezet en zal gelukken, maar ook, dat alles op de gruwelijkste duivelendienst moet uitlopen, waarvan ik God, mijn geslacht, en mijzelf verplicht ben vrij te houden, en die ik mij op geen enkele manier laat opdringen.'[1097] Hij schreef dit op 8 maart 1824 aan een man, die hij graag te vriend wilde houden. Vrezend dat hij te ver was gegaan en zijn oude vriend en weldoener bij zotten, felle partijgangers en duivels had ingedeeld, reageerde hij op 4 december van hetzelfde jaar met een charme waarmee hij in kleine gezelschappen mensen voor zich won: 'Gij zijt een zoet kind, dat zoveel van Sint-Nicolaas houdt, maar veel te groot om bang voor hem te zijn. Neem het hem ook niet kwalijk, al zijn zijn pepernoten (Bilderdijk zei 'peperneuten') nu en dan eens wat hard en al kletteren ze als hagelstenen door het huis. Het is dan slechts dat ze wat oudbakken zijn, en dat gebeurt hem als oude paai af en toe, omdat de

nieuwe koekenbakkers hem kwalijk bedienen met vers goed, dat de magen bederft, omdat het niet behoorlijk gekruid of gepeperd is.'[1098] Hij kwam met een oude paai in de gedaante van Sint-Nicolaas op de proppen om zich voor zijn eigen optreden te verontschuldigen en met een aan het feest van die kindervriend aangepaste beeldspraak om de hardheid van zijn woorden af te zwakken. Wat kon men iemand kwalijk nemen die niet met zijn tijd was meegegaan?

Steeds vaker noemde hij zichzelf een oude paai, alsof hij een varensgast op leeftijd was. Retorische zinswendingen verhulden de originaliteit waarmee hij vroeger een gesprek op gang hield of van een gelegenheidsgedicht iets bijzonders wist te maken. Zo schreef hij ter ere van het 50-jarige jubileum van Mr. Johannes van der Linden, in wiens dienst hij het vak van advocaat had geleerd, dat zij beiden 'rechtschapen deugd voor laffe schenders' plachten te hoeden.[1099] Hier valt tot tweemaal toe het retorische taalgebruik op, doordat hij een bijvoeglijk naamwoord oneigenlijk met een zelfstandig naamwoord liet concurreren. Politiek waren zij het altijd eens geweest, maar godsdienstig niet. Van der Linden had hem in de steek gelaten, toen hij in 1795 het vaderland hals over kop had moeten verlaten. Althans dat viel op te maken uit:

> En, mocht men troost uit vrienden omgang hopen,
> Mijn toevlucht was het eenzaam van de nacht.[1100]

De weelde van een 'bloeiend huisgezin' had zijn confrère van weleer nooit gekend, dus wist hij niet hoe erg het was zijn gezin in de steek te moeten laten. Zou hij behalve hart voor de zaak, een hart zonder meer hebben gehad, dan moest dat wel voor Bilderdijk kloppen: 'Gij, hebt ge een hart, gevoel dat hart voor mij!'[1101] Da Costa vond *Aan Mr. Johannes van der Linden* maar een vreemd gedicht, waarin de jubilaris te weinig werd gehuldigd, of, zoals hij het formuleerde, 'waarin voegzame bescheidenheid geen verhindering is geweest voor meer dan één veelbetekenende wenk'.[1102] In toenemende mate retorisch waren ook zijn verjaardagsgedichten voor Lodewijk, die van hem te horen kreeg, hoe het pak op de schouders van zijn vader en moeder hen elk jaar weer zwaarder belastte. Terwijl de jongen nog tobde over de mate waarin zijn ouders hem als een lastpak ervoeren, werd hij reeds bedolven onder vaderlijke vermaningen, waarvan de lieflijkste luidde: 'Ver-

stik de luiaard in de keel!'[1103] Bilderdijk hield hem voor, dat een 'mannelijk gevoel' de plaats moest innemen van 'laffe kindervreugde', maar behandelde hem als een klein kind.[1104] Toen Lodewijk in 1829 inmiddels zeventien jaar was, refereerde zijn vader retorisch aan hem als 'het vruchtje onzer sponde'.[1105] Sinds *Rotsgalmen* etaleerde hij zijn retorisch talent zelfs in de titel van zijn gedichtenbundels, maar hoe onwennig moderne liefhebbers van poëzie ook tegenover retoriek mogen staan (in tegenstelling tot liefhebbers van moderne poëzie die er afwijzend tegenover staan), toch kan er iets aantrekkelijks in schuilen. In Bilderdijks tijd waren er fans voor wie de minst subtiele galmen een ruimtelijke dimensie hoorbaar maakten, wat zij zeer waardeerden: 'Zo dit galmen zijn uit een nog niet verstikte grijsaards keel, welk een adem moet die borst bezitten! Welk een onvergelijkbaar zangvermogen moet die zanger geschonken zijn, die nog als grijsaard zo kan galmen, dat de meest geoefende zangers in het best hunner krachten geen tonen kunnen voortbrengen, die in welluidendheid, ziel doordringend en hart vertederend vermogen er niet verre voor moeten onderdoen.'[1106] Een reden voor die positieve waardering van iets dat tegenwoordig op een negatief onthaal kan rekenen, is wellicht gelegen in het vermogen van deze dichter om oneliners aan de lopende band te produceren. De eerste strofe van *Zorg* (1824), bestaande uit vier regels, bevat liefst drie oneliners of 'sententiae', als in Vondels drama's:

1. Gezegend is de zorg die 't onheil kan voorkomen.
2. Lafhartig is 't, een leed, ons toebestemd, te schromen.
3. In de onderwerping slechts wordt ware troost gesmaakt.[1107]

Er hoeft tussen de eerste en tweede oneliner maar één regel te worden toegevoegd om de strofe te completeren: 'Maar vruchteloos kwelt zich 't hart om 't geen onkeerbaar naakt.'[1108] Dat laatste woord maakt een zeer retorische indruk, omdat het verouderd is. Maar de eerste, derde en vierde regel van deze strofe hadden spreekwoorden kunnen worden, zo kernachtig en verrassend bevatten ze een algemene waarheid. Wie zulke regels als 'retorisch' bestempelt in de meest ongunstige zin van dat woord, kan verwachten dat de aantrekkelijkste oneliners van nu ook eenmaal als 'retorisch' zullen worden bestempeld. Uiteindelijk schuilt er in zulke waardeoordelen een ongrijpbaar element dat valt terug te voeren op de smaak van de beoordelaars, van wie de meerderheid het in de Republiek der Letteren voor het zeggen heeft.

Dat maakt ook hun oordeel niet minder ongrijpbaar en in principe altijd aan veranderingen onderhevig. Dat Bilderdijk op moderne lezers een retorische indruk maakt, is het gevolg van zijn al te welluidend taalgebruik, zijn oneliners die niet als kernachtig en verrassend, maar wel als te algemeen worden ervaren, zijn verouderd woordgebruik en zijn te streng gehanteerde metrische schema's, die in combinatie met een stijlfiguur als alliteratie te nadrukkelijk om aandacht vragen: 'Hel en heidendom zijn meester van 't heelal.'[1109] Zijn tijdgenoten zouden die twee laatste kenmerken overigens minder bezwaarlijk hebben gevonden, omdat Bilderdijk er goed in was het artificiële karakter van zijn verzen op een zo natuurlijk mogelijke manier te verpakken. De *ee*-klank leidt in het gegeven voorbeeld de aandacht van de met een 'h' beginnende woorden af, terwijl de jamben aan het einde van de regel worden voorafgegaan door een trochee en dactylus: de catsiaanse cadans ontbreekt haast volledig, de even verraderlijke als gehate klepmolen ligt hier tijdelijk stil!

Waarschijnlijk werd Bilderdijk mede geïnspireerd tot het dichten van *Uitzicht op mijn dood* door het overlijden van Rhijnvis Feith op 8 februari 1824. In deze periode bezon hij zich op zijn meningsverschillen met Jeronimo de Vries, die hij op 24 februari uit zijn tent probeerde te lokken met de opmerking: 'Men zegt, dat gij te liberaal zijt om liberaal in brieven jegens mij te zijn.'[1110] Daarachter school, behalve spot met liberale beginselen, ook het verlangen om diezelfde principes te kunnen relativeren en ondergeschikt aan hun vriendschap te maken. Zijn nadrukkelijk gezochte toenadering tot De Vries kan eveneens het gevolg van het overlijden van Feith zijn geweest. Dat was een liberaal wiens denkbeelden hij ronduit verfoeide. Zijn eigen antiliberale principes mocht hij niet ter wille van de vriendschap met De Vries verloochenen, want anders liep hij het gevaar aan een 'duivelendienst' deel te nemen. Het was hem van hogerhand verboden om zijn antiliberale gevoelens de kop in te drukken, zo luidde zijn conclusie, want zijn hele leven moest 'altijd en in alles volkomen afhankelijkheid met onderdrukking van de eigen wil zijn', wat hij zich voorstelde 'als een lijdelijk zweven op de onzichtbare hand Gods'.[1111] Al schortte er iets aan hun beider begripsvermogen, waardoor de een de ander onbegrijpelijk of juist te begrijpelijk voorkwam, toch hadden Bilderdijk en Feith hun oude vriendschapsbanden in 1809 hersteld. Meegesleept door het idee dat zij kunstbroeders waren, die om politieke redenen ieder een andere weg waren opgegaan, had hij er bij Feith op aangedrongen

hem de geschiedenis van zijn hart mee te delen, dan zou hij hetzelfde doen vanuit de zekerheid, dat zij elkaar zouden verstaan: 'Doe mij, bid ik u, dat genoegen en schrijf mij dikwijls.' Maar zo'n brief, ondertekend met 'uw oude en waarachtige vriend', hield geen rekening met wat er vervolgens gebeurde.[1112] Zij bleven het oneens op politiek en godsdienstig gebied, waarbij nieuwe ergernissen de oude aanvulden. Zoals hij hem vroeger had verweten niet eens te beseffen wat 'gevoel' was, verweet Bilderdijk Feith daarna te veel van het leven te hebben genoten om de hardheid van het bestaan in materieel en geestelijk opzicht te kunnen peilen. Zelf was hij daartoe natuurlijk als geen ander in staat, wat hem tot minder sentimentele praatjes dan zijn vriend had verleid. Bilderdijk had zich voor hem ingespannen bij het Koninklijk Instituut, maar hun contact was verwaterd, toen het bijwonen van vergaderingen Feith te veel reistijd kostte. In 1813 noteerde hij in diens vriendenrol: 'De kalmer dag verscheen die vrienden moest herenen.'[1113] Maar die dag was na 1813 evenmin aangebroken als na 1809. Ogenschijnlijk waren zij vrienden, terwijl een totaal ander beeld oprijst uit de brief die Bilderdijk op 24 maart 1824 aan Immerzeel schreef. Op de vraag van zijn uitgever of het overlijden van Feith hem kon inspireren tot een lijkzang, die opname in de *Muzenalmanak* zou verdienen, antwoordde hij: 'Een vers op zijn dood kan ik wel eens maken, maar het zal dan geen vers voor uw almanak, noch ook in de gewone trant zijn, maar een betreuring van 's mans zwakke, mobiele aard en rampzalige lofzucht, waaraan hij zichzelf altijd jammerlijk opofferde, en die hem altijd ongelukkiger gemaakt heeft dan iemand weet.'[1114] Alsof hij bezig was een necrologie voor ingewijden te schrijven in plaats van een lijkzang, vervolgde hij zijn brief aan Immerzeel: 'Ik heb de man vanaf zijn eerste opkomst gekend, en hij had mij innig lief, gelijk ik hem in elk opzicht voorthielp (want hij had toen de stroom geweldig tegen zich en ging voor een fat door), hem onderrichtte, ondersteunde enz. tot hij, door de dolle koorts van de tijd aangegrepen, zich tegen gemoed en aard liet meeslepen in draaikolken, waarvan zijn eigen hart beefde, en in dwaasheden waarvoor hij, moedwillig en tegen zijn eigen overtuiging in, de ogen sloot.'[1115] Afgezien van zijn indirecte ontkenning van hun 'liefde' voor elkaar, die minder wederzijds was dan het woordje 'gelijk' suggereerde, werd er getwijfeld aan wat Bilderdijk voor Feith zou kunnen hebben gedaan. Kollewijn meende dat het eerder andersom was, maar hij vergiste zich: hij sprak over de hoogmoed van een aankomende dichter die werd gestreeld door diens kennismaking

met jonkvrouw de Lannoy en met een Zwolse patriciër.[1116] Laat daar iets van waar zijn, dan nog heeft Bilderdijk later blijk van zijn echte waardering voor de jonkvrouw en (in strijd met zijn veronderstelde hoogmoed) van zijn depreciatie van Feith gegeven. Hij deed in 1809 wel degelijk moeite om zijn vroegere (niet zijn oude) vriend in het Koninklijk Instituut te introduceren. In zijn brief aan Immerzeel sprak hij zich onomwonden over hem uit, een deel van zijn eigen vrees aan 'deze opgezette varkensblaas' toedichtend: 'Hij was vreesachtig boven verbeelding, en daardoor nauwgezet in de godsdienst zonder haar te verstaan of recht te kennen, bang voor spoken, verschijningen enz., inconsequent in alles, bij een innige goedhartigheid die hem interessant maakte voor iedereen met gevoel. Lichtgeroerd, maar nooit diep of recht gevoelend, was zijn gevoel altijd verbeeldingsvlucht, en gelijk hij mij beschuldigde van hardvochtig te zijn, omdat ik zonder jammer een ader liet openen of de kleine vinger in de vlam der kaars hield om te tonen dat in het pijngevoel zelf de verbeelding een grote rol speelde, die men van het wezenlijk gevoel kan afzonderen, verweet ik hem van mijn kant niet eens te weten wat gevoel was. Zo gingen wij vertrouwelijk met elkaar om, terwijl hij mij ooit op zijn Overijssels zei, dat ik een *onbegriepelijk* mens was, en ik hem antwoordde, dat hij *al te begriepelijk* was.'[1117] Het moge duidelijk zijn, dat het tussen de nazaat van een Leidse kroegbaas en een Zwolse patriciërszoon nooit heeft geboterd, maar omdat zij beiden als tollenaars hun maatschappelijke loopbaan begonnen, vormde deze laatste feitelijke constatering een belangrijker uitgangspunt voor hun leven dan hun niet alleen in geografisch opzicht verschillende afstamming. Zij waren literair begaafde en zelfbewuste intellectuelen die het noch qua karakter en humeur, noch qua denkbeelden en overtuigingen met elkaar konden vinden. Dat hoefde in hun tijd ook niet, want beiden (Bilderdijk overigens meer dan Feith) konden ook los van hun ouderlijk milieu zelfstandig functioneren. Ware dat anders geweest, dan zouden zij als min of meer veredelde tollenaars te Amsterdam en Zwolle in de Heer zijn overleden.

Bilderdijks verhouding tot de kleine luiden kan men in hetzelfde licht van de verdoezeling van rangen en standen zien, waarvoor in de plaats zelfbewustzijn en trots op eigen verdiensten waren getreden. Dat hij droomde van een aristocratisch verleden was niet om zich als een afstammeling van de Griekse Keizer voor te doen of voorvaderlijke privileges te doen gelden, zoals het recht op een begraafplaats onder de

plavuizen van de Aya Sofia te Istanboel, maar om cachet aan zijn vele talenten te geven. Herkende hij enig talent in iemand die qua stand zijn mindere was, dan behandelde hij zo iemand als zijns gelijke. Een voorbeeld daarvan is Johannes Khek, die in de Scheveningse Bosjes vrome tractaatjes aan de man trachtte te brengen. Op zijn hoed bevestigde hij een even pakkende als plakkende tekst om de aandacht van omstanders te trekken. Daarin slaagde hij wonderwel, waarna hij ongeëvenaarde wartaal begon uit te slaan: 'Daarom doet u Johannes,-niet de evangelist maar Khek-, weten, dat hij Gods tempel breed weet uit te meten, maar (let op!) zoiets bijzonders en dergelijks wil hij alleen voor Jezus Christus doen.'[1118] Zo'n tempel wenste hij te onderscheiden van het Geestelijk hoerenhuis volgens *Lucas 19:46-47*, hiëroglyfisch toegelicht naar de letters van zijn naam en voornaam. Bilderdijk moest lachen, toen hij voor het eerst van deze 'koddige episode' hoorde, maar beantwoordde een door hem ontvangen brief van Khek serieus: 'Ik ontving gisteren uw schrijven, waaruit ik u als een gelovige en begenadigde moet aanmerken, die de wederkomst van onze Heer nabij en aanstaande acht, en in de tussentijd zware verdrukking tegemoet ziet. Ik verheug mij in uw genadestand, dank de Bron van al het goede, waar en in wie zij zich ter zaligheid uitstort, en denk over de naderende tijden met blijmoedige onderwerping en (naar ik hoop) met christelijk verlangen. Uw aanmaning tot reinheid en afstand van zonden neem ik met de indruk van een zichzelf niet verbergend gemoed aan en ik acht mij verplicht u door deze weinige letters mijn erkentenis voor uw welmenende toespraak uit te drukken.'[1119] De zinsnede 'waar en in wie zij zich ter zaligheid uitstort' is typerend voor zijn standsbesef, dat moest wijken voor een broeder in de Heer. Op 27 februari 1824 schreef hij aan Da Costa niet zozeer het talent van Khek hoog in te schatten, als wel hem niet te hebben willen vernederen door hem als een quantité négligeable te behandelen: 'Wat Khek betreft, zijn gerijmde brief aan u is zeker een gelijke weergave van die hij mij zond. Men is met zulke lieden verlegen. Daar hij openlijk mij zijn woonplaats met de uiterste nauwkeurigheid meldde, meende ik, door geheel niet te antwoorden, hem geen denkbeeld te moeten geven, alsof ik hem smaad wilde aandoen, maar hem ook niet willende aanhalen, schreef ik hem in deze termen.'[1120] In de 'conventikels', gevormd onder leiding van Da Costa en Capadose, vroegen bevlogen kleine luiden onevenredig veel aandacht voor hun visioenen, of zij maakten zich in hun eigen ogen zeer verdienstelijk door de zending onder nagenoeg gelijkgestemden uit te

breiden en kleine tegenstellingen zo scherp uit te vergroten, dat hun werfkracht op geestelijke terreur neerkwam. Behalve Johannes Khek waren er meer van dit soort 'lieden' (in plaats van 'luiden'), die anderen bij voorkeur op zondagmorgen lastigvielen om te voorkomen, dat zij naar de 'verkeerde' kerk zouden gaan. Een zekere vrouw De Bruin en Mietje Hey wensten in dit opzicht de zondagsrust van Willem de Clercq niet te heiligen en Bastiaan Heykens plaagde met zijn doemdenken (dat voor authentieker werd versleten dan een van optimisme getuigende levensvisie) Da Costa en Bilderdijk.[1121]

Van al deze welbespraakte dwazen had Bastiaan Heykens, die volgens Willem de Clercq 'door zijn goede, open fysiognomie liefde inboezemde', het nadeel dat hij stotterde.[1122] Dat verhinderde hem overigens niet, slecht spellend en interpungerend, de kennelijk onvermijdelijke zuchten te slaken: 'Ai Genadige Barmhertige God en Vader stort ag ag stort den Hyligen leven wekkende Geest over de Werelt uyt over ons Zinkend land volk en kerke opdat men Bekenne en Belyde De Heere Regeert. Zyne oordelen Zyn eene diepe afgrond. Wy Wy hebben gezondigd.'[1123] Met deze woorden plaagde broeder Heykens Isaäc da Costa, zoals hij met andere Bilderdijks levenseinde zou verhaasten. Hij was een zeepzieder, afkomstig uit Muiden, die op lokaal niveau furore had gemaakt als ouderling.[1124] Bilderdijk liet zich door deze geoefende zeloot de les lezen zonder te beseffen, dat Heykens naar erkenning door de groten der aarde zocht voorafgaand aan zijn erkenning door God. Er stak volgens hem 'iets apostolisch in die man', waardoor hij zich aan hem gewonnen gaf.[1125] Een brief van Heykens was hem 'boven uitdrukking welkom', waarna hij die beantwoordde in vrome verzuchtingen, het midden houdend tussen een preek en een gebed, en ondertekende met 'Uw liefhebbende Broeder en Zuster Bilderdijk en hun geliefde God en Heiland aanhangende telg', met welke laatste ondertekenaar natuurlijk Lodewijk werd bedoeld.[1126] Al direct na hun kennismaking in het voorjaar van 1824 was het leidmotief van hun gedachtenuitwisseling te mogen sterven in de Heer: 'Loven wij dus de Heer in leven en sterven. In Hem hier op aarde te leven is zegen, onuitsprekelijke zegen, die voor de Zijnen is weggelegd.' Het is net alsof Bilderdijk vreesde of voorvoelde, dat Gods zegen niet voor hem weggelegd zou zijn: 'Schenke ons die Zijn eindeloze genade te bestemder ure en verbeiden wij die in dankbaar toeverzicht* en onderworpen verlangen,

* vertrouwen

ervan overtuigd dat niets ons van Zijn goddelijke en oneindige liefde zal kunnen afscheuren.'[1127] Klaagde Bilderdijk over zijn slechte gezondheid, dan hield Heykens hem voor, dat zulke klachten misplaatst waren. Had Jezus niet zwaarder dan wie ook geleden, tot heil van alle mensen? Bilderdijk kon dat wel beamen: 'Zijn er pijnen te lijden? Ja, u heeft gelijk, Jezus heeft zwaarder geleden voor ons, en wij lijden er geen dan die helend zijn, en geen smarten dan waarvan Hij de angel, de prikkel, heeft afgebroken.'[1128] Voor de goede verstaander bevestigde Bilderdijk hier iets, waarvan hij vond dat Heykens er te gemakkelijk over dacht. Niet zonder bravoure beaamde hij: 'Gaan wij dus blijmoedig ten leven door de doodsvallei.'[1129] Terwijl het in de eerste twee maanden van 1824 zo goed met hem gegaan was, dat hij zich een van de weinige keren in zijn leven 'vrolijk' en 'luchtig' had gevoeld, klaagde hij op 27 februari alweer over zijn vele aderlatingen: 'Het bloed toont geweldige inflammatie, maar minder consistentie dan ooit, geen fibrositas* maar dispositie tot dissolutie, naar ik het aanzie of opvat. 't Zal hard zijn, dit jaar door te komen en, indien het aldus voortsleept, zal dat van 1825 wel mijn *terminus*** zijn, die zich niet laat verzetten.'[1130] De neiging om terug te kijken op zijn leven nam met het vooruitzicht op zijn dood toe, reden waarom hij aan Da Costa te kennen gaf de zeven jaar in Leiden te hebben 'genoten' en alle andere jaren te hebben 'geleden'. Verwijzend naar de logeerkamer van zijn vriend voegde hij daaraan toe: 'Wij zijn thans in nieuwe beslommering en uit onze slaapkamers verdreven door het werkvolk, zodat wij uw kamer bewonen. Ik hoop dat dit spoedig over zal zijn, want het is inderdaad wederom een verhuizing.'[1131] In de lente van 1824 ondervond hij ook een stoffelijk blijk van waardering, dat één der kleine luiden hem toestuurde. Het was Wiger Schoonhoven, boterkoopman uit Workum, die hem een mandje vol 'ljipaeijen' of kievitseieren bezorgde.[1132]

Op 15 maart 1824 betuigde hij zijn instemming met een nieuw geschrift van Da Costa, *De Sadduceeën*, waarin deze betoogde, dat de neologen zich bij de jezuïeten hadden aangesloten om de waarheid geweld aan te doen, zoals de sadduceeërs zich tezamen met de farizeeërs hadden ingespannen om de leer van Jezus aan te vechten. Bilderdijk onderschreef diens visie zelfs van harte: 'Geheel mijn ziel verenigt zich ermee.'[1133] Doordat zij het gezamenlijk optreden van neolo-

* ontsteking

** laatste jaar (oorspronkelijk: slotzin)

gen en jezuïeten met dat van remonstranten vergeleken, ontstond er een nieuwe discussie over de vraag naar de rol der remonstranten ten tijde van de strijd tussen prins Maurits en Johan van Oldenbarnevelt. Nieuwe geschriften waren reeds in de maak om daarover het verlossende woord te spreken, terwijl Wiselius en Kinker de verwarring groter maakten dan zij toch al was, door niet neologen, maar Bilderdijk met jezuïetisme in verband te brengen. Deze beet van zich af met de stelling, 'dat de remonstranten bij menigte de Roomse Kerk toevielen, waartoe de hevigsten en oprechtsten hunner overgingen'.[1134] Hun vrijwel identieke opvatting van de vrije wil, zo flagrant in strijd met wat Calvijn daarover had geleerd, kon zijn stelling verklaren. Maar zijn tegenstanders vroegen hem de naam van slechts één remonstrant te noemen die rooms-katholiek geworden was. Dat kon hij niet, ofschoon hij met die van Tollens aardig had kunnen scoren, waarop zij concludeerden, dat hij 'lasterde in algemene termen, veiligheidshalve, omdat bijzonderheden hem zouden beschamen'. Da Costa reageerde strijdlustiger dan ooit op het door hemzelf veroorzaakte tumult, toen hij zijn hoop op het eeuwig leven in een ander koninkrijk bleek te willen delen met zijn leermeester (zonder overleg over de hoogste inzet): 'Laat die hoop ons boven alle aardse droefheden verheffen! Wij mogen er het hoofd op een schavot (waarvoor in deze dagen geen eerlijk man veilig is) om laten vallen. Wij hebben er dit en meer dan dit voor over. Ik zou er niet voorzichtig aan doen iemand buiten u, en wie als u denkt, deze sentimenten zo geheel open te leggen. Maar zo krachtig is mijn overtuiging en zo zeker het gevoel van waarheid dat mij doet spreken, dat ik ze ook uit voorzichtigheid niet zou kunnen verbergen.'[1135] Zijn leermeester voelde zich amper sterk genoeg om de nieuwste conflicten figuurlijk het hoofd te bieden, wat hij langs een omweg aldus liet blijken: 'Gelukkig en boven alle verbeelding is mijn eega hersteld. Zij is geen *femme de fer* en ik ben waarlijk ook niet van ijzer, ofschoon ik dat wel zou willen om niet van *kraakporselein* te hoeven zijn. Immers, dat ik in sommige collisiën of conflicten niet verbrijzeld ben, was alleen omdat mijn *klei* nog iets substantiëler was dan die van de helden die tegen mij aandruisten.'[1136] Dit kijkje in zijn binnenste gunde hij niet aan Da Costa, de strijdlustige, maar aan de mild gestemde Jeronimo de Vries.

Wiselius werd tegen zijn zin strijdlustig, toen hij *De Sadduceeën* las. Hij vond dat Da Costa op godsdienstig gebied allerlei vragen stelde die de min of meer gewapende vrede tussen protestanten verstoorden.

Waarom moesten de splijtende antwoorden op zulke vragen sinds 1619 telkens weer opnieuw in dezelfde of net iets andere bewoordingen worden gesteld? Hij beriep zich op *2 Timoteüs 2:23*: 'En verwerp de vragen, die dwaas en zonder lering zijn, wetend, dat zij twistingen voortbrengen.' Met Wiselius' standpunt kon Bilderdijk grotendeels instemmen, omdat hij van zijn kant afsplitsingen in kerkelijk verband als een inbreuk op de door God verordineerde lijdzaamheid beschouwde. De Hervorming was mislukt door toedoen van christenen die *dadelijk* in plaats van *lijdzaam* hadden willen zijn.[1137] Wiselius meende ten onrechte, dat wat toen tot ongerechtvaardigd activisme in de ogen van Bilderdijk had geleid, dat nu ook zou doen. Hij taxeerde bovendien de vriendschap tussen leermeester en kwekeling verkeerd, op grond waarvan hij zich deze kritiek op Da Costa veroorloofde: 'Toen ik zijn 'Sadduceeën' vluchtig had doorlopen, deed ik mijzelf nog geweld aan om hem te rangschikken onder die soort van kranken, die zich verbeelden glazen benen of het aangezicht vol vliegen te hebben.'[1138] Hij zag met andere woord een soort krankzinnige Barlaeus in de kwekeling, maar Bilderdijk reageerde ontstemd. Hij zag toch al 'een drijvend wezen' ('versta: *flottant*' voegde hij er voor alle duidelijkheid aan toe) in Wiselius, in welke mening hij alleen maar werd versterkt: 'De duivel heeft het een poos niet waard geacht om hem vast te houden, en zo geloofde hij, maakte zich en anderen wijs, dat hij (zoals Gamaliël het noemde) wat was. Fluks zat er de duivel weer op en hij daar geheel onder.'[1139] Nog op 24 april 1824 probeerde Bilderdijk de band met Wiselius aan te halen: 'Was u zo'n zes weken bestendig met mij, ik vermeet mij niet te veel als ik zou zeggen, dat u gewonnen waart, want u hebt de waarheid lief en zij werkt in uw hart, ofschoon uw door de tijdgeest en geheel uw levensloop verwende verstand zijn kreuk vasthoudt. 't Is uw aanleg niet, maar uw opvoeding en de invloed van alles om u heen, die u zulke plooien heeft gegeven.'[1140] Om hem voor zich te winnen bekende hij zelf geen haar beter geweest te zijn dan Wiselius: 'Het zou met mij evenzo zijn, had ik geen innerlijke opvoeding genoten die de uiterlijke volstrekt omstiet. In grote denkbeelden van mensendeugd, van verstandelijke godsdienst (gelijk het heten moest), van vrijheid, autarchie en zuivere zedelijkheid in ons, onbepaalde goedheid (naar onze wijze beschouwd) in God, mij al vroeg ingeboezemd, beschouwde ik al wat daarboven was als mystieke geestdrijverij. Ik maakte mij een theoretisch, praktisch stoïcisme eigen, gematigd door een onbepaalde weldadigheid die mij achten en lieven deed.'[1141]

Gelukkig had hij zich van het stoïcisme in zijn jonge jaren afgewend: 'Maar God had mij hart voor een hogere wereld gegeven. Ik verfoeide weldra mijn hoogmoed, die ik bij onderzoek van mijzelf bevond te beheersen en erkende de duivel, die zich in alle maskers vermomt, ja, ik benijdde de afschuwelijkste booswicht, die aan zijns Verlossers voeten schreien mag.'[1142] Toen Wiselius half juli *De Sadduceeën van Mr. I. da Costa getoetst aan Redelijkheid, Geschiedenis en Bijbel* liet verschijnen, dat hij ter ondersteuning van dominees geschreven had, zoals Bilderdijk in 1816 om dezelfde reden *Een protestant aan zijn medeprotestanten* het licht had doen zien, verbrak hij daarmee de vriendschapsband met Bilderdijk. Op 19 augustus schreef deze aan Da Costa met 'hij' doelend op Wiselius: 'Nu, hij moet mij weer eens onder ogen komen, de booswicht, in wie de duivel des hoogmoeds thans al wat er goeds in hem was, heeft vertreden en gans zal uitroeien, zoals ik hem twee jaar geleden reeds voorspelde.'[1143] Het tegenschrift van Wiselius bestreed niet alleen inhoudelijk wat Da Costa met volle instemming van zijn leermeester naar voren had gebracht, maar zat ook vol met hatelijkheden op een meer persoonlijk vlak.

Zo betreurde de schrijver van het tegenschrift, dat Da Costa zich tot het christendom had bekeerd: 'Ach, dat hij gebleven ware in het jodendom! In het christendom is hij een bittere galle.'[1144] Jongeren konden alleen positief over de 'Sadduceeën' denken, als zij 'even verward van hersens en even onkundig als hijzelf' waren.[1145] Kon dokter Capadose zich niet inspannen om zijn neefje van diens schrijfziekte te genezen?[1146] Als zo'n 'twistzoekende wargeest' het land opnieuw in rep en roer bracht, kwam hij in opstand tegen de koning en daarmee tegen de koning der koningen. Zijn daden waren dus in tegenspraak met wat hij met de mond beleed.[1147] Wiselius schilderde de orthodoxie van Da Costa zo zwart mogelijk af, op grond waarvan hij beweerde, dat de kinderen van gelovige ouders zonder enig kwaad op hun geweten te hebben, gedoopt en wel, regelrecht naar de hel zouden gaan, zolang zij zich nog niet persoonlijk tot Jezus hadden bekeerd en dit ongeacht of zij koppig in hun ongeloof volhardden. De Dordtse leerregels luidden in werkelijkheid, dat de jonggestorven kinderen van godzalige ouders naar de hemel zouden gaan.[1148] Hij nam het Da Costa kwalijk, dat deze uitging van de 'volkomen zedelijke onmacht van de mens' om het alleenzaligmakende geloof te aanvaarden,-zoiets kon alleen dankzij Gods genade gebeuren-, in combinatie met een ongeëvenaarde beke-

ringswoede waarvan men de zin moest betwijfelen, tenzij Gods genade zich over iedereen uitstrekte.[1149] Da Costa had de Dordtse leerregels moeten toetsen aan de Bijbel, maar nu die onechte theoloog in gebreke was gebleven, zou hij, Wiselius, daarover zijn zegje doen. Het gescherm met echte theologen, zoals Arminius en Gomarus, mocht er niet toe leiden, dat er net als vroeger uitsluitend verdachtmakingen aan het adres van eerstgenoemde werden geuit, want had Bilderdijk niet beweerd, dat het verschil tussen wat zij onderwezen, eerder politiek dan godsdienstig van aard was? Wat had het dan voor zin de oude tegenstellingen tussen remonstranten en contraremonstranten op te rakelen? Vervolgens somde Wiselius een groot aantal bewijsplaatsen uit het Nieuwe Testament op om zijn stelling te bewijzen, dat de vlag van de Dordtse leerregels de lading van de Bijbel niet dekte. Hoezo deden goede werken er niet toe? In *Matteüs 16:26* en *27* stond toch, dat de Mensenzoon in de heerlijkheid van Zijn Vader zal komen, vergezeld van engelen, om 'iedereen volgens zijn werken te vergelden'? Hoezo was het geloof alleen niet voldoende om voor eeuwig gered te worden en moest de genade Gods als het ware voor de ideële dekking daarvan zorgen? In *Handelingen 16:30* en *31* stond toch: 'Geloof in de Heer en u zult met uw gezin worden gered'? Bovendien werd die boodschap herhaald in *Romeinen 10:9*: 'Wanneer u belijdt met uw mond, dat Jezus de Heer is, en gelooft met uw hart, dat God Hem uit de doden heeft opgewekt, dan zult u worden gered', en nog eens in *Johannes 20:31*: 'Deze wonderen zijn opgetekend, opdat u geloven moogt, dat Jezus de Christus is, de Zoon van God, en opdat u, door te geloven, het leven moogt hebben in Zijn naam.' Wiselius pleitte voor Bijbelonderricht aan jongeren onder weglating van het hoe en waarom der twee naturen van Christus, de predestinatie, Gods eeuwige raadsbesluiten en 'dergelijke onvruchtbare, twist, tweedracht en haat barende vraagstukken en stellingen meer'.[1150] Dominee Egeling bleek het meer met Wiselius dan Da Costa eens te zijn, want hij reageerde afwijzend op het geschenk dat hij van laatstgenoemde had ontvangen. De 'Sadduceeën' konden hem gestolen worden, maar hij formuleerde het netjes: 'Wij zijn in wijze van zien, van denken en gevoelen al te zeer uiteenlopend dan dat ik het voor mij raadzaam zou vinden u mijn gedachten hieromtrent mee te delen.'[1151] Overigens zaaiden Bilderdijk en Da Costa ook in economisch opzicht tweedracht, doordat zij de uitvinding van de stoommachine als de vloek van Eden beschouwden.[1152] Behoorde de

mens niet in het zweet des aanschijns zijn dagelijks brood te verdienen?

Per Koninklijk Besluit van 29 maart 1824 werd de Nederlandse Handelmaatschappij opgericht, waarvan Willem de Clercq een paar maanden later secretaris der directie zou worden. De koning wenste de nationale welvaart te bevorderen en de handel met Nederlands-Indië een nieuwe impuls te geven. Deze maatschappij diende vooral ter financiering van industrie en scheepsvaart, voor het functioneren waarvan de vloek van Eden onontbeerlijk was. Het daarvoor vereiste kapitaal stroomde toe, omdat de koning 4,5 % rente gedurende twintig jaar garandeerde. Zijn initiatief was zeer succesrijk, wat zich op tweeerlei wijze laat aantonen. Op de eerste plaats bleek uit rapporten van de 'Commissie van bezuiniging' dat de bevolking in grote steden als Amsterdam, Leiden en Hoorn minder afhankelijk van overheidssteun was geworden: van bijna de helft tot een derde in 1816 tot een kwart in de periode 1824-1827.[1153] Op de tweede plaats dreef men de handel in Nederland met winst, terwijl die in Engeland met verlies en in Frankrijk met minder winst werd gedreven.[1154] De koning had in Nederland zelf de infrastructuur aanzienlijk verbeterd middels de aanleg van kanalen en verbetering van landwegen, nu trachtte hij de internationale scheepvaart te bevorderen. Om de retourvracht met Nederlands-Indië rendabel te maken werden op de heenreis katoentjes meegegeven, wat de textielindustrie in eigen land stimuleerde, terwijl op de terugweg specerijen dan wel grondstoffen werden vervoerd om aan de vraag van fabrikanten te voldoen. Met een van die grondstoffen, graan, ging het minder goed, zoals Willem de Clercq tot zijn schade moest ondervinden. Zijn firma stond op het punt te worden geliquideerd, wat zijn oom Jan van Heukelom het hoofd deed schudden: was zijn neef wel de flinke koopman die de eer van zijn doopsgezinde familie hooghield? Of verkeerde hij te veel in de kringen van geestdrijvers?[1155] In zijn gesprekken met Da Costa legde De Clercq voor elke stap in zijn leven verantwoording af, dus ook voor zijn handelspraktijken. Zolang daar de vloek van Eden niet aan te pas kwam, ging hij vrijuit, maar dat veranderde, toen hij secretaris en later directeur van de Nederlandse Handelmaatschappij werd. Met al zijn wantrouwen tegen Amsterdamse kooplui keurde ook Bilderdijk de handel goed, mits er geen buitensporige winsten werden gemaakt en er niet met winstoogmerken in geld zou worden gehandeld. In grote lijnen was hij het met

de handelspolitiek van de koning eens, dat wil zeggen met diens nijverheidstentoonstellingen (voortzettingen van de jaarbeurzen onder koning Lodewijk) te Gent in 1820 en te Haarlem in 1825 om over die in Brussel in 1830 nog maar te zwijgen. Het traktaat van 17 maart 1824, waarbij Engeland als de meest begunstigde natie vrije toegang tot Nederlands-Indië kreeg onder de uitdrukkelijke voorwaarde, dat Nederland vrije toegang tot de Engelse koloniën zou genieten, zal hem niet hebben verontrust, omdat de specerijhandel op Ambon, Banda en Ternate exclusief voor Nederland behouden bleef. Het traktaat regelde nog veel meer, zoals de afstand van Nederlandse nederzettingen in Voor-Indië aan Engeland, evenals de afstand van Malakka en Singapore, in ruil waarvoor Benkoelen met fort Marlborough en het eiland Biliton voortaan onder Nederlandse heerschappij zouden vallen. Kortom, tot ver buiten de landsgrenzen werden afspraken gemaakt om de internationale handel te bevorderen.[1156]

Maar traktaat of niet, de koning deed meer. Hij sloot ook een pact met de duivel door in de vloek van Eden te investeren. De werktuigfabrieken te Seraing, in 1816 door de gebroeders Cockerill gesticht, kwamen tot nieuwe bloei, toen hijzelf de aandelen van James Cockerill kocht en met diens broer John (in het verlengde van voornoemd traktaat) graag in zee ging om voor nog meer werkgelegenheid te zorgen dan de gebroeders dat reeds voor 2500 man hadden gedaan. Stoommachines uiteindelijk in de vorm van locomotieven, machines voor de textielindustrie, ijzeren of stalen onderdelen van schepen en lantaarnpalen, gereedschap als hamers, schroevendraaiers, beitels, vijlen en zagen, eetgerei en gebruiksvoorwerpen als potten en pannen werden te Seraing vervaardigd, evenals later de rails waarover de locomotieven in alle richtingen hun weg zouden vinden. Mocht de taalpolitiek van de koning op weerstand in het zuiden stoten,-zijn industriële politiek genoot aller instemming: 'Vooral in het zuiden ging de nijverheid jaarlijks met reuzenschreden vooruit, geholpen door met zorg ingerichte beschermende tarieven en begunstiging van de uitvoer naar Oost-Indië, waar in juni 1829 een tentoonstelling te Weltevreden werd gehouden met het doel om kooplieden en fabrikanten van het moederland te wijzen op de voortbrengselen en behoeften der koloniën.'[1157] De nijverheid in Vlaanderen nam toe, waarvoor men de koning dank verschuldigd was: 'De door deze ontwikkeling krachtig omhoogstrevende burgerklasse in België, met name in Vlaanderen, had geen woorden genoeg om de verlichte vorst te prijzen, die, zoals op

een Gentse medaille van 1829 stond te lezen: 'industriam adprobat, excitat, praesidio tutatur'*. Algemeen heerste er in de kringen der fabrikanten van zuid en noord ingenomenheid met 's Konings bestuur.'[1158] Dezelfde maand waarin de Oranjevorst industriële bedrijvigheid op grote schaal aanmoedigde, ontving Bilderdijk f 747,40 wegens gederfde inkomsten uit het 'Backskoorke'. Zijn broer Izaac bleek sinds 1813 niet eigenhandig gelden uit die nimmer opdrogende bron te hebben geïnd, maar hoewel hij ten onrechte van malversaties verdacht was, kwam het niet tot een gelukkige verzoening van beide broers. Het was meer een plichtmatig weerzien, dat aan de grenzen van formele verhoudingen gebonden was. Er was te veel gebeurd in hun leven om de hartelijkheid van vroeger niet in de (duurzaam veronderstelde) carmagnolse neigingen van de jongste broer te doen omslaan. Dus bleef alles, wat dat betreft, bij het oude, met af en toe het bezoek van een zonderling personage of het verzoek van een Duitse baron om met instemming of aanmoediging van Bilderdijk en Da Costa het koninkrijk Jeruzalem te mogen stichten op zijn eigen landgoed, want hij verwachtte de wederkomst van de Heer nog vóór het einde van 1824. Hoe vereerd Bilderdijk ook met de hem gegunde aandacht van een 'vreemde' baron was, toch was hij voorzichtig genoeg om niet in diens dweperij mee te gaan. Hij hekelde zelfs de neiging van chiliasten om 'reducties van profetieën tot voorspellingen' om te smeden. Dat de Messias zich gebonden zou achten aan een territoriale claim van een onaanzienlijke volgeling, scheen hem minder te bevreemden.

Wat ook bij het oude hoorde, waren de steeds gevarieerde klachten over zijn gezondheid, terwijl uit het commentaar van bezoekers bleek dat het goed met hem ging. Zo werd Bilderdijk volgens Dirk van Hogendorp maandelijks jonger, terwijl zijn broer Willem versteld stond van de goede gezondheid van het echtpaar Bilderdijk. Op 23 mei 1824 schreef Dirk: 'Wat doet mij zijn opgeruimdheid genoegen! Veel heeft hij in zijn jeugd moeten uitstaan, maar mij dunkt dat hij in meerdere opzichten een genoeglijke ouderdom heeft.'[1159] Slechts één dag daarvóór klaagde zijn gastheer over de ouderdom die met gebreken komt: 'Ik kan er nooit toe komen om af te handelen wat eens uitgesteld is, en ben in de laatste twee jaar recht oud, talmig, vergeetachtig en traag geworden.'[1160] Niets droeg ertoe bij 'zijn tegenwoordige afgetrokkenheid' enigszins draaglijk te maken: 'De wereld gaat mij niet aan en ik

* de industrie goedkeurde, aanwakkerde en onder zijn vleugels nam

bemoei mij met niets. Zelfs lees ik niet meer, omdat ik aan het einde van een bladzijde het begin reeds vergeten ben. Ik ben alles vergeten, wat ik niet op mijn twintigste jaar wist, het overige is uitgesleten.'[1161] Klachten over de postale omzwervingen van brieven en pakketten met boeken, over de buitenbaarmoederlijke zwangerschap en miskramen van zijn vrouw stonden in schril contrast met een 'genoeglijke ouderdom'. Of er achter sommige klachten kwade opzet school, liet hij in het midden: 'Of dit alles achteloosheid of kwaadaardigheid tegen mij kentekent, laat ik daar!'[1162] Al meer dan drie jaar 'leefde' hij 'van thee, koffie, melk en brood' en wenste hij 'niets anders of liever'.[1163] Mankeerde hij ook volgens hemzelf niets, dan wenste hij 'daar wat meer koorts bij, want deze toont zich thans meer als zich tot een chronische affectie toebereidend dan als door een ziekte verwekt'.[1164] Dat schreef hij in juni aan Da Costa, toen de eerste twee delen van zijn *Nieuwe taal- en dichtkundige verscheidenheden* uitkwamen. Er stonden over een langere periode verzamelde aantekeningen in, die hij in tijden van bedlegerigheid had uitgewerkt tot een boek. Uit het allegaartje van zijn aantekeningen op taalkundig gebied is het vermelden waard, dat de nominativus in het Nederlands vaak als genitivus wordt gebruikt, zoals blijkt uit 'scepterroof' en 'geldverlies' (zonder dat er sprake van een uit twee gelijkwaardige delen bestaande samenstelling is) en dat 'te' eigenlijk het vierde lidwoord is. In het zinnetje: 'Te zwelgen en te zuipen is beestelijk,' kan men 'te' immers vervangen door 'het'![1165] Voorts is zijn anti-Franse gezindheid als taalkundige opmerkelijk: 'Wie kan al de vuiligheid, sinds de omkering des lands door de drekgodenpriesters' (dit 'drekgodenpriesters' is op zich al een fraai voorbeeld van zijn stelling over een nominativus die als genitivus dienst doet) 'in ons taalheiligdom samengehoopt, uitwerpen?'[1166] Als schrijver van een rapport over de toekomst van het Nederlands ten tijde van koning Lodewijks heerschappij was Bilderdijk minder geschikt om tot de door hem bedoelde taalzuivering over te gaan. Curieus en vernuftig is zijn redenering om het verschil tussen 'dan' en 'als' na een vergrotende trap aan te geven: in tegenstelling met 'als' sluit 'dan' iets uit. In het zinnetje: 'Dan kom ik,' sluit 'dan' het begrip 'nu' uit. Om die reden kan men met een gerust hart de stelling verdedigen, dat een paard groter is 'dan' een vlieg. Zelfs een paardenvlieg is niet groter dan het dier waarnaar hij is genoemd. Ingewikkeld wordt het pas, wanneer men de stelling verdedigt, dat een paard groter is 'dan' een ezel tegenover iemand die stug volhoudt, dat een paard groter is 'als' een ezel. Beide

stellingen zijn volgens Bilderdijk te verdedigen, omdat men in het eerste geval een paard niet ongeveer even groot als een ezel vindt (die mogelijkheid wordt uitgesloten) en in het tweede geval wel (men vindt beide dieren ongeveer even groot, maar een paard is nu eenmaal groter dan een ezel). Dus na een vergrotende trap sluit 'dan' iets uit en vergelijkt 'als' hoedanigheden.[1167]

In tijden van ziekte hield Bilderdijk zich behalve met taalkundige kwesties ook met dichtkundige beschouwingen bezig. Uit wat hij daarvan in zijn *Nieuwe taal- en dichtkundige verscheidenheden* opnam, is het vermelden waard, dat hij er ondanks de verschillende klanken van een 'y' en 'ij' geen bezwaar tegen had om 'melody' te laten rijmen op 'blij', maar weigerde 'beleid' op 'vlijt' te laten rijmen, omdat de 'ei' volgens hem anders klonk dan de 'ij'. Dat wijst op een moeilijk te verdedigen willekeur, maar Bilderdijk ondernam wel een poging om zijn lezers te overtuigen van het grote verschil in klank tussen 'ei' en 'ij': een 'pompstok' rijmt toch ook niet op een 'kandelaar' of 'inktkoker'! Hoe onbetwistbaar dat laatste ook mag zijn, toch staat men hier versteld van de werking van zijn surrealistisch brein. Kennelijk berustte er een oppervlakkige overeenkomst tussen de door hem genoemde drie voorwerpen, die echter voor de aandachtige lezer minder met elkaar gemeen hebben dan de klank van de 'ei' met die van de 'ij'.[1168] Voorts is onthullend, wat hij onder de 'lul' van Cats verstond: de jambe! 'Lullen' betekende vroeger 'zingen' en het daarvan afgeleide zelfstandig naamwoord,-'lul'-, 'cadans'.[1169] Zijn hekel aan de gestage klepval van een molen bracht hem ertoe zijn lezers de vraag te stellen, wat verkieslijker was: 'Naar 't genot der verkwikb're stromen' of 'Naar 't genot der frisse stromen'? De twee onbeklemtoonde lettergrepen na 'genot' in de eerste regel beletten hem te kiezen voor de natuurlijker klinkende tweede regel, zonder kunstmatig aandoende elisie, omdat 'de dactylische val' in de eerste regel 'zoeter en volkomener' is. Dat is tekenend voor zijn prosodische behendigheid, maar voor een moderne lezer niet onmiddellijk invoelbaar of begrijpelijk. Zijn overgevoeligheid op dit punt was zo groot, dat hij zich afvroeg, wat voor een rust er moest komen na de derde versvoet in een alexandrijn, bestaande uit zes jamben. Drukt men de beklemde lettergrepen cursief af, dan laat de volgende alexandrijn zich metrisch zo lezen:

Het *volks*ver*bond* der *stam*ge*meens*chap *hield* nog *stand*

De rust na 'stam' is natuurlijk, want de samenstelling 'stamgemeenschap' bestaat uit twee ook los van elkaar voorkomende zelfstandige naamwoorden. Had er in een ander zinsverband op die plaats 'onverstand' of 'metgezel' gestaan, aldus Bilderdijk, dan zou de rust na 'on-' of 'met-' onnatuurlijk geweest zijn, omdat de door hen gevormde thesis niet op zichzelf kan staan. Het kan nog subtieler: als de tweede lettergreep van de vierde versvoet o.a. uit een elisie bestaat, tast deze met terugwerkende kracht de natuurlijkheid van de rust aan:

De *veld*heer *sticht* zijn *krijgs*(rust)tro*feên* op 't *oor*logs*veld*

Bilderdijk achtte zo'n versregel minder geslaagd, maar niet fout. Als echter de eerste in plaats van tweede lettergreep van de vierde versvoet o.a. uit een elisie bestaat, achtte hij de rust wreed verstoord:

De *zege deed* zijn *krijgs*(rust)roem *'t aard*rijk *over*klinken

Zo'n versregel achtte hij totaal mislukt, minder wegens de overschietende lettergreep '-ken' aan het einde daarvan dan wegens de onnatuurlijkheid van de rust na de derde versvoet.[1170] Wie de moeite neemt om zich in de prosodie van Bilderdijk te verdiepen, maar welke moderne lezer is daartoe nog bereid, raakt onder de indruk van zijn treffzekere ongekunsteldheid op een gebied dat menigeen nu juist gekunsteld aandoet. Hij vergeleek de rust in een versregel met de staande voegen in een metselwerk, zoals Harry Mulisch later de schreven van een letter met skistokken vergeleek.[1171] Beide concreet uitgewerkte beelden dienden om de lezer te helpen bij het doorploegen van een tekst. Maar nu dient zich een derde beeld op, dat van een voren, met een regel vergelijkbaar, alsof de lezer een bladzijde, gelijk een boer zijn akker, pleegt te overzien.

In de zomer van 1824, om precies te zijn tussen 26 juli en 11 september, nam Bilderdijk de tijd om over zijn uitgangspunten als gelovige en wetenschapper na te denken. Hij deed dat aan de hand van een boek van Antonius Walaeus, die als predikant Johan van Oldenbarnevelt in diens laatste ogenblikken had bijgestaan. In een zeer aangrijpende passage uit de *Geschiedenis des Vaderlands* beschrijft Bilderdijk minutieus, wat zij met elkaar bespraken en hoe zij tot op het laatst met elkaar omgingen.[1172] Hij zag in deze contraremonstrant met een bezon-

ken oordeel zichzelf, dat wil zeggen iemand die in tijden van hoogoplopende politieke en godsdienstige spanning trouw aan zijn eenmaal ingenomen standpunten bleef, maar de keerzijden daarvan niet uit het oog verloor. Met 'Walaeus' bedoelde hij het boek dat hij van Da Costa had geleend: 'Ik hoop niet, dat u om uw Walaeus verlegen zit, die ik zo lang houd. Indien dit het geval mocht wezen, hij is tot uw dienst. Maar ik heb veel genoegen in 's mans scherpe dialectica. Zo iemand waarlijk verdraagzaam was, dan was hij het, maar hoe *tenax veritatis* en hoe *firm*!'[1173] Hij zag zichzelf dus als vastberaden en waarheidsgetrouw, een tolerante contraremonstrant (bijna een contradictio in terminis of een omschrijving van een remonstrant), wiens oordeelvellingen over andersdenkenden ('Kaïnsbroeders' en 'afgodisten') strijdig met het gekoesterde zelfbeeld waren. Op 5 augustus bedankte Bilderdijk zijn vriend voor het lenen van het boek, dat wel eens de in 1643 uitgegeven *Opera Omnia* in twee delen van Walaeus zou kunnen betreffen, gezien het formaat en gewicht ervan: 'In weinig dagen hoop ik u het eerste deel der *Nieuwe taal- en dichtkundige verscheidenheden* (de druk van de tweede is begonnen) toe te zenden, waarbij ik de Walaeus zal voegen. Ik had zeker beter gezegd, mijn dun octaafje bij de zware foliant, het aasje bij de centenaar te voegen, maar hoe dan ook, zij zullen samengaan en om de rang niet krakelen.'[1174] Vertolkte hij met zijn nadruk op dialectiek en verdraagzaamheid niet het gemiddelde standpunt van een orthodoxe protestant,-op 26 juli daaraan voorafgaand liep hij om een andere reden uit de pas met zijn geloofsgenoten. Zijn standpunt ten aanzien van de sacramenten was niet remonstrants of contraremonstrants, maar rooms-katholiek. Sacramenten of 'bondzegelen' kon men wel als symbolen beschouwen, maar daartegen verzette het hart zich: 'Ja, daar is een verborgen betrekking tussen het *brood* en het lichaam van Christus, tussen de *wijn* en Zijn bloed, en wanneer Hij zich de wijnstok noemt en het brood des levens, is het meer dan een gelijkenis.'[1175] Leek dit standpunt niet precies op wat hij een jaar eerder over de toenadering tot rooms-katholieken had verklaard?[1176] In een korte tijdsspanne huldigde hij als gelovige meerdere opvattingen die sterk afweken van de door de Dordtse Synode gegeven uitleg van het calvinisme. Als wetenschapper ging hij al even eigengereid te werk, want hij bleek twijfel en onwetendheid in plaats van de rede tot ware levenskunst te hebben verheven in diezelfde brief van 5 augustus aan Da Costa: 'Alles is fenomenon, zei me eens

een Engelsman in Londen, en niets meer. Hij had gelijk: zelfs ons principium cognoscendi kennen wij immers niet, en wat schept men dan werelden, wetten en plichten?'[1177] Zo dacht hij er niet in een opwelling over, maar sinds hij die Engelsman in Londen had ontmoet.[1178] Daarom had hij er grote moeite mee zich in proza uit te drukken, dat hem min of meer dwong een principieel onkenbare wereld verbaal vorm te geven, en gaf hij de voorkeur aan poëzie, waarin hij 'slechts' de influisteringen van engelen hoefde te noteren. Op 11 september formuleerde hij als gelovige en wetenschapper de uitkomst van het nog geen twee maanden eerder begonnen denkproces: 'Proza is een moeilijk ding, en steeds moeilijker voor mij. Waarlijk de taal is poëzie en onze ziel is voor niets anders recht vatbaar.'[1179] Als prozaïst wist hij, dat hij niets wist. Het domein waarover zijn onwetendheid zich uitstrekte was de alledaagse werkelijkheid, die hem het zwijgen oplegde en een ander al te begrijpelijk voorkwam. Daarentegen wist hij als dichter bij wijze van spreken alles. Het domein waarover zijn wetenschap zich uitstrekte was de hemel, of een door engelensprake gelouterd beeld van de aarde, dat een ander met de mond vol tanden liet staan en hem het ene vers na het andere ingaf. Met wat voor tegenstellingen in zichzelf en om zich heen moest Bilderdijk in het reine zien te komen!

De hartelijke verstandhouding met Herdingh verslechterde, naarmate ook deze uitgever minder toeschietelijk bleek om de reactionaire geschriften van Bilderdijk uit te geven. De herwaardering van figuren uit de zeventiende eeuw, onder wie prins Maurits en raadpensionaris Van Oldenbarnevelt, diende niet om de historische waarheidsvinding aan te vullen of te verbeteren, maar om zich over moderne controverses uit te laten. De contraremonstrantse razernij waarmee Bilderdijk dat deed,-reeds in 1788 had hij het 'strafschuldig' over de raadpensionaris uitgesproken en daarna herhaaldelijk laten blijken dat hij partij voor de prins koos-, stemde iedere uitgever huiverig.[1180] Waarom zou Herdingh er na zijn uitgave van Da Costa's 'Sadduceeën' aan moeten meewerken om de oude strijd tussen 'rekkelijken' en 'preciezen' nieuw leven in te blazen? Indien er al sprake van een tweedeling in het hoogste bestuur van het vaderland was geweest, zodat Maurits bij de 'preciezen' en Van Oldenbarnevelt bij de 'rekkelijken' kon worden ingedeeld, dan mocht men de modernste Oranjetelg die het in een veel groter vaderland voor het zeggen had gekregen, toch zeker niet automatisch bij de 'preciezen' indelen? Er was de koning te veel gelegen

aan cohesie in de samenleving om door een duidelijke keuze op godsdienstig gebied de nationale eenheid te ondermijnen. Wie zou bovendien zijn tegenspeler moeten zijn? De oudgediende Gijsbert Karel van Hogendorp soms? Maar diens positie viel in de verste verte niet te vergelijken met die van een landsadvocaat of raadpensionaris, al was hij vroeger ook pensionaris van Rotterdam geweest. In de suggestie van Bilderdijk en de zijnen dat de geschiedenis van toen zich in hun eigen tijd herhaalde, school dus een opruiend element dat niet op waarheid berustte. Bilderdijk bemerkte de aarzeling van Herdingh om zijn werken met een politieke en godsdienstige inslag, snel en correct, uit te geven, zoals hij eerder zijn werken met een taalkundige inslag steeds moeilijker door Immerzeel had kunnen laten bezorgen. Volgens hem was Herdingh veel te druk met de uitoefening van zijn beroep bezig, wat hem van iemand die aan 'hypochondrische verstoppingen' leed niet verbaasde. In plaats van manuscripten onder handen te nemen, moest zijn uitgever maar eens de teugels van een paard ter hand nemen, want dat,-paardrijden-, was het beste middel tegen obstipatie.[1181] Toen dit paardenmiddel niet bleek te werken, overwoog Bilderdijk zelf uitgever te worden: 'Ware ik jong, ik zette een drukkerij op en gaf tevens uit, maar voor het handjevol graans dat ik nog te malen heb, is geen molen te bouwen, zoals Cats zegt.'[1182] Zo dacht hij er blijkens een brief aan Da Costa op 2 september 1824 over, zonder zijn impasse met uitgevers te kunnen doorbreken. Zijn eigen gezondheid begon eronder te lijden, wat zijn vrouw op 12 september een klacht over de 'doffe kwijning' van haar man ingaf, die zich vervolgens niet onbetuigd liet: 'Ik word zwak en kan niet meer voort, fysiek met de benen, intellectualiter met arbeiden.'[1183] Naar aanleiding van een onnozel geschil met één van zijn uitgevers, begon aldus in het najaar van 1824 een periode in zijn leven, die op een definitieve verzwakking van zijn gezondheid wees.

Bilderdijk was op 7 september 1824 68 jaar geworden en voelde zich steeds meer 'van aardse lust ontslagen'.[1184] Tot op zekere hoogte liet hij het initiatief om zich in de strijd voor orthodoxie te mengen, dat wil zeggen voor rechtzinnigheid op politiek en godsdienstig gebied, aan Da Costa en Capadose over. Met een lange uitloop naar 1825 was hij echt ziek: 'Ik beschouw dit wangevoel grotendeels als de uitwerking van het weer en hoop op een gezonde vorst, die mij de vezels wat mag steunen, en die zeker in elk opzicht voor geheel ons land gewenst zou zijn,

daar anders het mislukken van de oogst des aankomende jaars volkomen zal zijn en in het zaad door het ongedierte zal worden verteerd.'[1185] Dat 'wangevoel' was niet als de seizoenen van voorbijgaande aard, maar zou blijven. Hij preludeerde op rampen, die hij voorvoelde en niet toeschreef aan natuurlijke oorzaken, maar aan de straffende hand van God. Op 14 november 1824 schreef hij daarover aan Da Costa op een dubbelzinnige manier door de bovennatuurlijke oorzaak van een watersnoodramp als eerste kort te vermelden en vervolgens lang uit te weiden over de natuurlijke oorzaken: 'Niet alleen wil men de slaande hand van de Almachtige niet meer erkennen, maar men heeft het gezond verstand als het ware afgezworen door niet te willen begrijpen, dat uit zelfs bloot fysieke oorzaken deze watersnoden steeds zullen toenemen wegens het gedurig verslibben van de kil der rivieren niet slechts, maar ook wegens het gedurig vermeerderen van de massa des waters die van het gebergte afstroomt, naarmate de vegetatie aldaar van jaar tot jaar inkrimpt en de liggende sneeuwgronden zich al steeds verder uitstrekken en meer kracht en geweld van water afstorten.'[1186] Ten tijde van de buskruitramp te Leiden had hij de volgorde van beide oorzaken omgedraaid, nu was daar een kentering in gekomen die hem in 1825 in elke oorzaak van een ramp uitsluitend Gods straffende hand zou doen ontwaren. Hij klaagde: 'Ik neem van dag tot dag af in re mentali.' Zijn geheugen liet hem in de steek, evenals zijn 'attentie' waarmee hij zijn concentratievermogen bedoelde. Drukproeven corrigeren lukte hem niet meer, laat staan werken aan iets nieuws: 'De goede God beware mij voor wat men, zeer nadrukkelijk in onze taal, *wezenloosheid* noemt!'[1187] Dit was fraai uitgedrukt, want men krijgt inderdaad de indruk dat Bilderdijk sinds 1825 langzaam van zichzelf vervreemd raakte, waardoor hij niet langer ten volle verantwoordelijk was voor de extreme standpunten die hij innam. Het eigenaardige van dit verouderingsproces was, dat hij anders dan voorheen de dood niet met verlangen tegemoetzag, integendeel, de dood scheen hem 'meer en meer bedenkelijk' toe.[1188] Voor iemand die de neiging had om zich, voor het eerst in zijn leven, drastisch van zichzelf te distantiëren (niet omdat hij zondig was, maar omdat hij niet meer wist wat tot zijn diepste wezen behoorde), hoefde hij niets te vrezen. Toch voelde hij zich ongerust over wat hem na de dood te wachten stond, zonder dat hij tot doemdenken overging. Kollewijn typeerde deze laatste periode in Bilderdijks leven zeer juist als volgt: 'Op zijn le-

ven zag hij terug, meer met de kalme verwondering van een toeschouwer dan met de gejaagdheid en de belangstelling van een medespeler.'[1189] Het paste daarbij, dat huiselijke omstandigheden hem meer in beslag namen dan wat er in de wereld om hem heen gebeurde.

Op 13 november 1824 berichtte hij aan Capadose: 'Gisteren is mevrouw Tydeman van haar dertiende kind (een zoon) gelukkig bevallen. Gelief dit mee te delen, waar het opwekkend en bemoedigend kan zijn! Ware ik koning, ik zou alle gelukkige bevallingen in de nieuwspapieren doen zetten, en zeer weinig anders dan dit. Maar ik zou een vreemd soort koning zijn, dit beken ik, en had er ook nooit lust toe.'[1190] Een dag later schreef Lodewijk aan mevrouw Da Costa: 'Als het niet om papa was geweest, was ik graag met mama meegegaan, maar dan had papa niemand om op hem te passen.'[1191] Toch logeerde hij net als zijn moeder regelmatig bij de Da Costa's op de Nieuwe Herengracht in Amsterdam, wat voor zijn vader aanleiding vormde om Wilhelmine als vanouds brieven in het Engels te schrijven. Regelmatig waren er misverstanden over de datum of het uur van haar terugkomst naar de Oude Singel in Leiden, over het urgente karakter van het beroep dat hij deed op haar goede zorgen voor hem en, wanneer hij haar op dit punt gerust trachtte te stellen, over haar voornemen om onmiddellijk terug te keren. Lodewijks brieven zijn evenals die van de kinderen Tydeman in een hoofse stijl geschreven zonder dat het vertrouwelijke of vriendschappelijke karakter daarvan door de in acht genomen beleefdheid werd geschaad. De inmiddels twaalfjarige jongen liet zich door zijn tweede vader en moeder gezeggen, zoals hij zich toen ook al volledig in de rol van oppasser op zijn vader leek te hebben geschikt. Zijn ouders hadden oog voor de diensten die zij van hem vroegen, de zware belasting die dat voor hem meebracht, en gunden hem een langere logeerpartij in Amsterdam, als Wilhelmine hals over kop naar Leiden had moeten terugkeren. Dan overspoelde ze hem van verre met wijze raad: 'Zo het te koud is, kunt gij het lakense vestje dragen. Uw gele vestje zal wel gewassen moeten worden, zend het mij met Schuddeboom, dan vindt gij het schoon, als gij thuiskomt.'[1192] Moest er uit dank voor een logeerpartij later een cadeautje worden overhandigd, dan stuurde zij dat vanuit Leiden naar Lodewijk: 'Ik kon geen ander speelgoed voor Willem krijgen dan het chaisje met paard.'[1193] Willem was de oudste zoon van de Da Costa's, die naar zijn peetoom was vernoemd. Uit dank voor de hem betoonde eer was het kind, kort na zijn

geboorte, bedacht met een zilveren papschuitje, waarop in sierlijke letters stond:

> Lief wichtjen, smaak de melk die u dit napjen biedt
> En Jezus schenke u die, die uit Zijn bronaâr vliet![1194]

Dezelfde vrome wensen die niettemin als onverholen bevelen klonken, koesterde Wilhelmine voor haar zoon: 'Wees in alles voorzichtig, ook als gij u op het water mocht begeven bij een of andere gelegenheid en gedenk, dat het grote zonde is roekeloos te zijn of onbedachtzaam.' Mocht hij net zo lang bij de Da Costa's uit logeren gaan, als hijzelf wilde, dan drukte ze hem op het hart: 'Onze lieve vrienden vergunnen u te hunnent te blijven, zolang als gij het zult wensen. Het staat nu aan u om u deze gelegenheid tot stichting en opwekking en lering, onder 's Heren zegenrijk bestier, nog enige dagen ten nutte te maken.' Daar had Lodewijk niet altijd evenveel zin in, maar kwamen er andere logés, dan was hij mans genoeg om dit signaal aan zijn moeder af te geven: 'Dan zou ik met meneer Chevalier het bed moeten delen en dat zou allerakeligst zijn. Daarom hoop ik, dat papa en mama het verzoek om nog wat langer te blijven niet zullen toestaan, maar mij intijds terugontbieden.'[1195] Terwijl Lodewijk zich weer snel aan de huiselijke omstandigheden in Leiden had aangepast, verlangend naar een volgende logeerpartij, verzuchtte zijn vader op 21 november, dat hij geen drie dagen in zijn leven zou kunnen opnoemen, die hij nog eens had willen overdoen.[1196]

Op de laatste dag van november leverde Bilderdijk commentaar op Da Costa's *Ophelderingen aangaande de rechtspleging van 's lands advocaat Johan van Oldenbarneveld* (1824), ten teken dat de huiselijke omstandigheden hem niet volledig in beslag hadden genomen. Dit geschrift was 'het tweede stukje' over hetzelfde onderwerp, aangezien *Inlichtingen omtrent het karakter van de stadhouder prins Maurits van Nassau* (1824) 'het eerste stukje' vormde. Da Costa had met de 'Sadduceeën' een discussie heropend, die tot op de dag van heden voortduurt: verdiende de raadpensionaris het doodvonnis dat 24 rechters over hem velden, of was er sprake van een gerechtelijke moord? Vondel meende stellig het laatste, getuige zijn treurspel *Palamedes of vermoorde Onnozelheid* (1625), waarin de protagonist een afspiegeling van de landsadvocaat heet en ten onrechte van verraad wordt beschuldigd, en getuige ook *Het stockske van Johan van Oldenbarnevelt,*

Vader des Vaderlands (1657), waarin niet prins Maurits, maar de raadpensionaris wordt gepresenteerd als een ware Vader des Vaderlands. Tegenover het 'meinedig' zwaard dat in Vondels visie een voortijdig einde maakte aan het leven van Johan van Oldenbarnevelt, staat het 'strafschuldig' van Bilderdijk, die nadrukkelijk de kant van prins Maurits koos. Deze strikt genomen juridische affaire kreeg in 1619 en de eeuwen daarna een politieke dimensie, omdat de beide hoofdrolspelers, terecht of niet, model stonden voor een staats- en prinsgezinde inrichting van de Republiek. Zo verwees Bilderdijk met zijn terminologie 'Loevesteinse factie', behalve indirect naar Hugo de Groot, direct naar de mislukte staatsgreep van prins Willem II, die in 1650 zijn belangrijkste tegenstanders op slot Loevestein gevangen liet zetten. Onder hen was de vader van de gebroeders De Witt, die na de dood van Willem II in bijna al zijn oude functies werd hersteld. Met 'Loevesteinse factie' werden sindsdien meer in het algemeen staatsgezinden bedoeld, met inbegrip van hen die nimmer hadden vastgezeten, maar wegens het gebeuren niet minder gebeten waren op de prins. In zijn gedicht op 'Huig de Groot' legde Bilderdijk een direct verband tussen het optreden van deze internationaal vermaarde rechtsgeleerde en de partij der staatsgezinden die het 'twee eeuwen' uithield, waarna zich nog 'grotere wangevoelens' wortelden 'in de tronk die van hem overbleef'.[1197] Zulke gevoelens schreef Bilderdijk aan de patriotten en liberalen in zijn eigen tijd toe.[1198] Welnu, zoals de leermeester uit weerzin tegen de Loevesteinse factie (in het voetspoor van zijn vader) het stadhouderschap 'op z'n sterkst' wenste 'aan te kleven', als 'bolwerk der burgerlijke vrijheid tegen de aristocratie', spanden zijn leerlingen zich in om de macht van koning Willem I in regeringsaangelegenheden vooral niet door de Staten-Generaal te laten breken.[1199] De moord op de gebroeders De Witt praatten zij goed door op de even rekkelijke als bedenkelijke moraal van deze en andere regenten te wijzen, voor wie het huis Oranje nog minder dan hun eigen woning te betekenen had.[1200] In de persoon van de latere stadhouder-koning Willem III hadden de hoogste bestuurders van de Republiek de ware Vader des Vaderlands moeten eren als beschermheer van de vrijheid van godsdienst en gewetensvrijheid.[1201] Zoals de leermeester het 'strafschuldig' over Johan van Oldenbarnevelt had uitgesproken om een contraremonstrantse ombuiging van het geloof af te dwingen, vroeg zijn kwekeling zich allerminst vertwijfeld af: 'Hoe velen laten zich niet met

grote drift en woede tegen de door kwaadaardige partijzucht verdichte heerszucht en dwingelandij van de echt christelijke held Maurits van Oranje, en over de onschuld van de raadpensionaris Van Oldenbarnevelt uit, die zeer verlegen zouden zijn, indien men van hen zou willen weten, wat toch in deze zo vermaarde zaak het eigenlijke punt van geschil is geweest?'[1202] Het antwoord op die vraag heeft alles met de inrichting van de staat te maken. Het is derhalve een politieke vraag, waarop staatsrechtelijk meerdere antwoorden denkbaar zijn, terwijl de vraag of het over Van Oldenbarnevelt gevelde doodvonnis juist was of niet, een juridische vraag is met morele implicaties.

Bilderdijk en Da Costa formuleerden een antwoord op die politieke en juridische vraag, passend in een lange reeks van antwoorden die er in de loop der tijd op zijn gegeven, zoals door Burmannus op Santhorst en Motley in zijn tweedelige biografie van de raadpensionaris, die in de achttiende en negentiende eeuw twee even prominente als verschillende visies op het functioneren van de grondlegger der Nederlandse staat gaven. De een ging op de 'patriottische' toer en koos de kant der staatsgezinden, terwijl de ander na bestudering van Groen van Prinsterers *Archives et Correspondance de la Maison d'Orange* meer de kant der prinsgezinden koos. De biografie van Motley inspireerde Groen tot een eigen versie van het conflict tussen *Maurice et Barnevelt* (1875), maar men kan in de visie van beiden de antiliberale opstelling van Bilderdijk en Da Costa nog herkennen. In de twintigste eeuw hebben Gerretson en Geyl zich voor en tegen Bilderdijks visie op het 'strafschuldig' van Johan van Oldenbarnevelt uitgesproken, overeenkomstig hun politieke en godsdienstige overtuiging, waarna in de aloude geest van Fruin een gedepolitiseerde en min of meer onpartijdige biografie in vijf delen verscheen van Jan den Tex (1960-1972), gelijkenis vertonend met en mede gebaseerd op *Erflaters van onze beschaving* (1938-1940), waarin het echtpaar Romein-Verschoor hun held uit een Griekse tragedie aldus typeerde: 'Hij was singulier, bijzonder, ja, waarlijk weergaloos hierin vooral, dat hij sinds de oudheid de eerste burger geweest is die wereldpolitiek heeft gemaakt. En er is behalve hij wel nooit iemand geweest, die de titel van zijn ambt een wereldhistorische zin heeft gegeven, want Oldenbarnevelt, Hollands Advocaat, is inderdaad de pleitbezorger van zijn land in de wereld geweest. Holland, vóór hem een uithoek, werd na hem en mede dóór hem een eeuw lang het middelpunt van de westelijke wereld.'[1203] In de 21e eeuw voegden Thomas Rosenboom en Ben Knapen zich in de rij

van 'watchers' die, respectievelijk met een 'hertaling' van Jan Franckens herinneringen aan het tragische einde van de door hem als lijfknecht ondersteunde raadpensionaris en een biografie, verder dan ooit van Bilderdijk en Da Costa bleken af te staan. Rosenbooms boek is voorzien van een voorwoord van Geert H. Janssen, die bovendien meer een kritische samenvatting van Johan van Oldenbarnevelts leven dan een biografie het licht heeft doen zien onder de titel *Het stokje van Oldenbarnevelt* (2001), waarin Da Costa een bescheiden en Bilderdijk in het geheel geen rol speelt.[1204] Nu kan men in het kader van dat laatste wel tot een schier eindeloze opsomming van boeken overgaan, maar uit het hiervóór gegeven overzicht blijkt, althans in het kader van dit boek, dat Bilderdijk en in zijn voetspoor Da Costa twee in politiek en juridisch opzicht zeer belangrijke vragen over het functioneren van de raadpensionaris aan de orde hebben gesteld. Op 30 november 1824 betuigde de leermeester dan ook zijn instemming met het initiatief van zijn kwekeling. Hij beschouwde diens *Opheldering aangaande de rechtspleging van Johan van Oldenbarneveld* als niets minder dan 'een algemeen geschenk aan de natie en offer aan God ter getuigenis en verbreiding der waarheid'.[1205] Hij was het alleen niet met hem eens, dat de raadpensionaris kritiek verdiende voor zijn jarenlange weigering om aan het Heilig Avondmaal deel te nemen. Even verwacht men een fijnzinnige toespeling te horen op Bilderdijks eigen weigering om dit te doen, maar die bleef uit. Het ging hem niet om zelfrechtvaardiging, maar om de aanval op een ander. Van Oldenbarnevelt had zich volgens hem terecht van de maaltijd des Heren uitgesloten, omdat er in het *Formulier van het Avondmaal* stond, dat al wie zich schuldig maakte aan sektevorming of muiterij 'in kerkelijke of wereldlijke regimenten' niet aan het Avondmaal mocht deelnemen.[1206] De raadpensionaris moest dus wel 'strafschuldig' zijn wegens zijn voorkeur voor de 'sekte' der remonstranten en zijn opstand tegen prins Maurits.

Maar er was meer aan de hand, zo eenvoudig liet de politieke vraag naar de wezenlijke geschilpunten tussen beide hoofdpersonen zich niet beantwoorden. Van Oldenbarnevelt stond voor verdraagzaamheid, die funest was ter beslechting van de inheemse bestandstwisten. Hij verwachtte dat de rust (lees: de handel) in het land gediend was met de remonstrantse visie op het geloof, die hij dan ook bevorderde *ten koste van* contraremonstranten, naar zijzelf dachten. Nog vóór de afloop van de Nationale Synode werd hij onder meer gearresteerd,

omdat volgens het algemeen gevoelen een protestantse natie in wording als de Nederlandse slechts gebaat was met één versie van het christelijk geloof: het calvinisme, zoals dat door Gomarus werd gepredikt. Prins Maurits bekende zich in 1617 plotseling tot diens leer, zoals Van Oldenbarnevelt zich allang tot de leer van Arminius had bekend. Tegelijkertijd spitste hun strijd om de macht zich toe op de vraag, of de eenheid van het landsbestuur de eenheid van kerk en staat met zich mee moest brengen, wat in staatkundig opzicht de Reformatie uitsluitend tot de leer van Gomarus zou reduceren, en of de 'soevereiniteit' bij de prins, de Staten-Generaal of de provincies berustte. In 1587 had Van Oldenbarnevelt de macht van de Staten-Generaal vergroot, ten koste van de Raad van State, opdat men na het vertrek van Leycester baas in eigen land zou kunnen worden. Het proces tegen de raadpensionaris van Holland wees volgens Bilderdijk uit, dat niet de provincies of gewesten, maar de Staten-Generaal waarvan de prins als adviseur een belangrijkere plaats innam dan de wisselende voorzitters, drager van de soevereiniteit waren. Van Oldenbarnevelt was als 's lands advocaat niet door het land gemachtigd om een rol naast de stadhouder te spelen, maar als zodanig namens de provincie Holland slechts gerechtigd om praktische werkzaamheden ten behoeve van de Staten-Generaal uit te voeren. Daarom lag de soevereiniteit uiteindelijk bij de stadhouder, wanneer het op personen aankwam. Maar volgens Bilderdijk gedroeg de raadpensionaris zich alsof hij de doge van Holland, Utrecht en Zeeland was en het liefst de overige provincies met de drie voornaamste onder hen wilde delen als veroverd gebied.[1207] Volgens Da Costa wierp prins Maurits zich in die moeilijke situatie op als beschermheer van de 'verongelijkte ingezetenen tegen de Barneveltse tirannie en als handhaver der snood verdrukte Gereformeerde Kerken'.[1208] Hun visie op de dubbele taak en bevoegdheid van de prins werd krachtig ondersteund door Carel Gerretson, die het proces tegen Johan van Oldenbarnevelt als 'een geval van crimen laesae majestatis' wenste te beschouwen.[1209]

Majesteitsschennis (zonder de aanwezigheid van een majesteit) kende twee varianten, waarvan de eerste 'proditio' of extern hoogverraad is. Men denke aan de 'pistoletten van het verraad' uit Vondels *Geuse Vesper of Siecken-Troost Voor de Vierentwintigh*. Deze variant van majesteitsschennis werd de raadpensionaris niet officieel verweten in tegenstelling met de tweede, 'perduellio' of intern hoogver-

raad.[1210] Hoewel de prins een coup had moeten plegen om hem te kunnen laten arresteren en berechten,-daaraan ging Gerretson gemakshalve voorbij-, had de raadpensionaris wegens zijn werving van waardgelders voor een Hollands-Stichts legertje tegen de prins zich aan intern hoogverraad schuldig gemaakt: 'Hier de advocaat, door zijn ambt een man des rechts, maar die om de rust en de eenheid in land en kerk te herstellen geen beter middel weet dan de schorsing der justitie en gebruik van geweld; die door een onhoudbare interpretatie van de eed naar het zwaard grijpt om de landgenoten, die zijn tolerantie niet lusten, neer te slaan. Ginds Maurits, door zijn ambt een man des gewelds, maar die het zwaard niet tegen het eigen volk wil gebruiken en de rust en de eenheid hersteld wil zien langs de weg van het recht.'[1211] Het geharrewar over de eed sloeg op de vraag aan wie de eed moest worden afgelegd, aan de prins als kapitein-generaal of niet, maar gaat voorbij aan de door contraremonstranten veroorzaakte troebelen in de steden,-aan hun onverdraagzaamheid jegens andersgezinden, omdat zij als enigen hun geloof in het openbaar wensten te kunnen belijden-, en de behoefte of noodzaak van remonstranten om zich daartegen teweer kunnen stellen. Was de Scherpe Resolutie niet officieel aangenomen, dan handelde Van Oldenbarnevelt onwettig. Alles wees er dus op, dat zijn berechting 'een volkomen correct gevoerd majesteitsproces' is geweest en dat 'het harde recht tegenover de verdienstelijke grijsaard zelfs met waardeerbare verschoning' is toegepast.[1212] De Scherpe Resolutie was wel degelijk op 4 augustus 1617 door de Staten van Holland aangenomen om te voorkomen dat de prins een coup zou plegen. Dat hij die vervolgens inderdaad pleegde, bewijst het gelijk van degenen die zoiets al vreesden en a priori op tegenmaatregelen hadden aangedrongen. Bilderdijk en Gerretson trachtten een legale tint te geven aan de gerechtelijke moord op de raadpensionaris, die van zijn kant de politieke machtsverhoudingen tussen hem en de prins totaal verkeerd had ingeschat. Bilderdijks ophemeling van de een en verguizing van de ander ontbeerden al met al een rechtsgrond, nog afgezien van feitelijke onjuistheden. Dat de raadpensionaris zijn ambt uitoefende, omdat hij 'voor louter geld en gezag aandoenlijk' was, zoals Bilderdijk beweerde, klopte niet.[1213] 'Semper idem' zou in dit geval kunnen worden opgevat als een hardnekkig vooroordeel, waarvan de grimmigheid bij voorbaat vaststond en schommelingen in de tijd hoogstens voor nuanceringen in zijn kritiek op de raadpensionaris zorgden.

Gegeven de constanten in zijn politieke overtuiging, hoeft dat geen verbazing te wekken.

Bij de aanvang van zijn literaire loopbaan had hij ruzie met Feith gekregen over hun bewerking van Onno Zwier van Harens meesterwerk:

> Waar in *De Geuzen* altijd met eerbied en hoogachting voor Johan van Oldenbarnevelt en raadpensionaris de Witt wordt gesproken, daar spuwt Bilderdijk zijn venijn op deze grote mannen en vrienden des vaderlands: 'Waarlijk, indien het huis Oranje door zulke mannen gediend moet worden, dan...'[1214]

In 1795 beriep hij zich op zijn juridische kennis tegenover Feith, die het als patriot maar eens moest proberen om het over de staatsgezinde raadpensionaris gevelde vonnis te laten herroepen: 'Het staat u vrij, ten dien opzichte uw verstand weg te werpen en zonder iets van het staats- en volkerenrecht te weten, Barnevelts zaak in revisie te trekken. Het staat u vrij raaskallende dwazen na te klappen en eerloze volksberoerders te volgen, en…dat kunt u (ik geloof het) in uw verbijsterende enthusiasmus te goeder trouw. Maar ik, mijn vriend, ik moet weten, wat recht zij: mijn zaak is het, en ik heb Gode gezworen, het voor te staan. Dit zal ik doen, en ik heb er de moed toe, ondanks al wat zich ertegen mag verzetten. Ik weet, wat ik aan mijn geweten, aan God, en aan het vaderland verplicht ben, en dit zijn bij mij geen ijdele namen zonder betekenis.'[1215] Hier pronkte hij, van moed blakend, met juridische kennis die hij toch verkeerd of onvolledig had toegepast, naar hiervóór gebleken is, maar hij kon ook negatief en minder verbeten op de voormannen van de staatsgezinde partij reageren, van wie Hugo de Groot tegelijk met de raadpensionaris gearresteerd was: 'Ik ben noch in het godgeleerde noch in het staatssysteem van de partij van Oldenbarnevelt en De Groot. Ik ben het nooit geweest, en ik ben het thans minder dan ooit. Ik verenig mij even weinig met de gronden der toenmalige tegenpartij in de Staat, en zo men mij hoort, beiden hadden ongelijk in staatsbeginsels, waaruit zij handelden. Maar ofschoon ik ook het vonnis van beide grote mannen onderschreven had, zij zouden mij toch groot en achtenswaardig blijven. Er is immers onderscheid tussen het forum externum en internum. Men kan in het een schuldig en strafbaar zijn, terwijl men in het ander onschuldig of ten minste bij zijn schuld zeer verschoonbaar is, en omgekeerd.'[1216] Hier is een man met een politieke overtuiging aan het woord die niet

de dupe van zijn eigen vooroordeel is. Zijn stem klinkt hard noch onverbiddelijk, en zou de voorman der staatsgezinde partij, evenals Hugo de Groot, niet ter dood veroordeeld zijn, dan viel er zelfs met hem te praten over diens au fond beklagenswaardig lot. Dit binnen grenzen wisselende oordeel over Van Oldenbarnevelt, velde hij ook over de niet minder staatsgezinde Hugo de Groot. In *Het Buitenleven* heette De Groot nog 'wakker', maar later 'dienstbaar aan 't verderf van 't rijzend vaderland'.[1217] Hoe men het ook wendt of keert, Bilderdijk schold Van Oldenbarnevelt tenslotte voor 'schoelje' uit, wat in geen enkele verhouding staat tot diens betekenis voor Nederland. Zijn aversie tegen de eerste grijze eminentie in de Republiek ging zelfs zo ver, dat hij ook diens afkomst uit Utrecht wilde meewegen. Waren Stichtenaars niet 'oproerig van aard' en 'behept met een erfwrok tegen Holland'?[1218] Dat kon veel verklaren, tot woede van Geyl, die zo'n opmerking (onder verwijzing naar Taine) van 'anachronistisch provincialisme' vond getuigen.[1219] Tegen de tijd dat Van Oldenbarnevelt tot 'schoelje' was gedegradeerd, was zijn tegenstander tot een 'echt christelijke held' gepromoveerd, ter wille van wiens imago veel moest worden vergeten. Bilderdijk had immers in het democratisch manifest van Joan Derk van der Capellen tot den Pol over prins Maurits kunnen lezen: 'Hij was een man van zeer slechte zeden, een wreedaard, een vals mens en een overmatig geile boef, die jacht maakte op elke schone vrouw, of ze nu maagd, getrouwd of weduwe was, om haar tot zijn boze lusten te verlokken. Op deze wijze liet hij dan ook verscheidene onechte kinderen na. Volgens de verzekering van zijn vleiers is deze vrome vorst rechtstreeks ter eeuwige heerlijkheid ingegaan.'[1220] Bilderdijks eerste grote ruzie met Feith ging over *Aan het volk van Nederland*, over de betekenis van een raadpensionaris en een prins uit een dynastie die zich nog in Nederland moest nestelen en over de staatkundige inrichting van een republiek die geen grondwet kende. Pas in 1824 meende hij zijn gelijk gehaald te hebben, nadat Feith inmiddels was overleden.

Hoe kon die raadpensionaris zich aan majesteitsschennis schuldig hebben gemaakt, of anders geformuleerd (want het woord 'majesteit' is gemakkelijk door een ander te vervangen), hoe kon de een het gezag van de ander betwisten? Dat had alles te maken met het ontbreken van een grondwet, de verdeling van machtsmiddelen en de inschatting van het eigen vermogen om orde op zaken te stellen. Volgens Bilder-

dijk pleegde de prins een coup om zijn rechtmatige positie in te nemen, die van een boven de partijen staande stadhouder, een staatshoofd dat de belangen van kerk en staat in zijn persoon vertegenwoordigde en tegenover de buitenwereld kon verdedigen. Bakhuizen van den Brink (in zijn tijd voor liberaal en modern versleten) onderschreef deze visie volkomen, met inbegrip van de nodige sneren aan het adres van prins Maurits' tegenstanders. Hij deed dat in het tweede deel van *Studiën en schetsen over vaderlandsche geschiedenis*, dat na zijn dood, in 1870, werd uitgegeven: 'Er leeft een rechtvaardigheid in de geschiedenis. Vondels schimp en spot heeft de roem van Cats bij de nakomelingschap niet beneveld; heeft de dankbaarheid niet uitgewist, die de borst van de rechtgeaarde Nederlander voor Maurits, de dappere verdediger en bevestiger van onze Staat, vervult; heeft de grondvesten der Kerk niet doen waggelen, die voor onze voorvaderen een hechte rots in de stormen van hun tijd, een bron van troost in de dood, is geweest. Evenzo zal de nakomelingschap, een eeuw later, een billijk vonnis hebben geveld over de daden en werken dergenen, die de slachtoffers van Bilderdijks aanvallen geworden zijn; zal zij hebben beslist, wie verdienen aan de vergetelheid prijsgegeven te worden en wie recht hebben met onverdoofbare luister te blijven schitteren.'[1221] Bakhuizen bracht hier in hoge mate de eenzijdigheid van Bilderdijks standpunten aan het licht, alsof niet Vondel maar Cats recht zou hebben op eeuwige roem in litteris (Bakhuizen had bij Hegel gestudeerd, waarom hij alleen al aan beiden hun roem had kunnen gunnen), en alsof niet Van Oldenbarnevelt, maar prins Maurits zich als een Vader des Vaderlands had gedragen. Zelfs de suggestie dat een keurig Nederlands Hervormde dichter als Bilderdijk de voorkeur boven een paapse dichter als Vondel behoorde te genieten, was Bakhuizen niet vreemd. Op de vraag, hoe de een het gezag van de ander kon betwisten, verdient het reeds gegeven antwoord daarom nog een aanvulling: beiden moeten ook moedwillig elkaars visie op de Staat hebben genegeerd, nadat zij aanvankelijk goed hadden samengewerkt. Het vergeefse karakter van hun onderlinge strijd heeft Ben Knapen in zijn biografie over de raadpensionaris scherp doen uitkomen, waar hij de soevereiniteit niet uitsluitend bij de persoon van de stadhouder neerlegde, maar ook bij de Staten-Generaal.[1222] Er was met andere woorden sprake van een gedeelde soevereiniteit, want de stadhouder was niet alleen adviseur van de Staten-Generaal, maar ook in dienst van dit hoogste college in de Republiek.[1223] Heeft Knapen gelijk, dan waren de bevoegdheden

van de stadhouder en de raadpensionaris zo in elkaar verstrengeld, dat het 'absurd' zou zijn te menen, dat orangisten zich a priori tegen Van Oldenbarnevelt keerden en republikeinen zich terecht als diens nazaten beschouwden.[1224] Nu 'God, Nederland en Oranje' allang als leuze is ontmaskerd,-en daarmee een grondpatroon in het denken van Bilderdijk-, hoeft men uit de onderlinge strijd om de macht tussen een stadhouder en raadpensionaris in het begin van de zeventiende eeuw geen lessen meer te trekken voor de interne inrichting van Nederland, maar wel voor de externe betrekkingen van Nederland tot Europa.[1225] Wat is wenselijk, een centraal aangestuurde staat of een decentraal opererende natie, waarin burgers hun identiteit ontlenen aan hun eigen nationale cultuur en geschiedenis?

Ook J. den Tex en A. Ton benadrukten in hun biografie over Johan van Oldenbarnevelt het vergeefse karakter van diens strijd tegen Maurits en omgekeerd. Het ging uiteindelijk om de vraag of de soevereiniteit bij de Staten-Generaal lag of bij de provincies. Al leek het erop, dat de Staten-Generaal onder een sterk eenhoofdig gezag het voor het zeggen zouden krijgen, toch was dit alleen maar in schijn het geval en uit opportunisme tegen het belang van de provinciale Staten van Holland volgehouden 'om deze te breidelen in hun eigengereide godsdienstpolitiek. Het dogma van de provinciale soevereiniteit kwam sterk en fris uit de branding van Oldenbarnevelts proces te voorschijn, waarin het een ogenblik verzonken was. Eerst de patriotten zouden er anderhalve eeuw later een nieuwe aanval op doen. Ditmaal een dodelijke. Ook in de positie van stadhouder en advocaat van Holland kwam geen belangrijk verschil. Weliswaar onderging het ambt van advocaat enige veranderingen,-het kreeg de minder met affecten beladen naam 'raadpensionaris' en een beperkte instructie-, maar dit kon niet verhinderen dat de opvolger van de in 1621 benoemde Anthonis Duyck, Adriaen Pauw, een grote, en diens opvolger Johan de Witt een allesoverheersende invloed op de Nederlandse politiek zou krijgen.'[1226] Hoe Bilderdijk over Johan de Witt dacht, zij hier nogmaals kort gememoreerd: 'een vrij belachelijk mengsel van pedanterie, magistratuurhoogmoed en onnozelheid, met wie de buitenlandse gezanten speelden naar welgevallen'.[1227] Dat hij en zijn broer Cornelis 'met erger dan kannibalenuitzinnigheid' werden 'verscheurd',-deze woorden zijn van Groen van Prinsterer-, nadat de oudste van hen beiden ten onrechte van een moordaanslag op de prins was beschuldigd, leek slechts 'een execrabel feit'.[1228] Bilderdijk betreurde wat er hun was aangedaan, maar dat had

allemaal voorkomen kunnen worden als met name Johan de Witt zich in het stadhouderloze tijdperk niet had gedragen, alsof hij de stadhouder van de Republiek was. In latere tijden werd hem deze visie kwalijk genomen door Martinus des Amorie van der Hoeven in *De Gids*: 'Nu had Bilderdijk dan ook, behalve over vele andere gewichtige zaken en personen schrijvend in zijn laatste brief aan H.W. Tydeman, in korte maar scherpe trekken, zijn opvatting over het karakter van Oldenbarnevelt en van de gebroeders De Witt aan de dag gelegd, van wie hij vooral de laatste niet altijd even onpartijdig voorstelt (gelijk trouwens Bilderdijks *fort* ook niet was). Zegt hij onder andere, dat Cornelis de Witt alleen de *territio realis* zou hebben ondergaan, 'dat is het aanzetten der scheenschroeven en duimschroeven, door de schroef na het klemmen van de ijzers éénmaal geheel rond te draaien', terwijl Wagenaar nochtans zegt, dat De Witt is gepijnigd, dan moet ik hierin partij trekken vóór Wagenaar, tegen Bilderdijk, daar uit de authentieke stukken, onlangs door het Historisch Genootschap te Utrecht in het licht gegeven, overtuigend blijkt, dat de man wel degelijk is gepijnigd.'[1229] De stadhouderloze tijdperken en het Eeuwig Edict van 1667 toonden aan, dat de Republiek het zonder stadhouder zeer goed kon redden, maar niet zo goed als stadhouder en raadpensionaris samenwerkten. Zoals Van Oldenbarnevelt volgens zijn meest gezaghebbende biograaf 'de stichter van de Nederlandse Staat en de paladijn van de Nederlandse tolerantie' was, schilderde Groen van Prinsterer Johan de Witt als een groot man af: 'Schier alomvattend was zijn persoonlijk beheer, het vertrouwen der Staten van Holland in hem onbeperkt. De Staten-Generaal volgden, ook tegen wil en dank, werwaarts hij verkoos. Hij was, meer dan enig stadhouder wellicht, oppergebieder in het Gemenebest.'[1230]

Hiermee is de politieke vraag naar het wezenlijke geschilpunt tussen prins en stadhouder volgens Bilderdijk en andere meer gezaghebbende schrijvers beantwoord. Blijft nog de juridische vraag naar de rechtmatigheid van het over de raadpensionaris gevelde vonnis te beantwoorden. Het 'strafschuldig' van Bilderdijk kende een juridische onderbouwing, die op artikel III der Instructie van de Raad van State was gebaseerd. Op 9 september 1583 was dat artikel door de Raad van State aangenomen, waardoor de Prins in Rade het recht verkreeg om op godsdienstig gebied namens alle leden van de Unie van Utrecht op te treden. Nu kon men achter de bevoegdheid van de Raad van State wel een vraagteken zetten, maar dat veranderde in een uitroepteken,

nadat de Staten-Generaal zich achter de voorgestelde maatregelen dan wel besluiten van de Raad van State hadden geschaard. Ten aanzien van artikel III gebeurde dit unaniem op 21 november 1583 te Dordrecht.[1231] Prins Maurits mocht vervolgens ook in Holland en Zeeland ingrijpen, waar krachtens artikel XIII van de Unie van Utrecht de Staten zich het recht van onbeperkte vrijheid van godsdienst voorbehielden. Zo was de feitelijke situatie, maar zowel Johan van Oldenbarnevelt als Hugo de Groot maakte bij zijn verdediging gebruik van dit laatste artikel, omdat het officieel niet was afgeschaft. Wat had de grootste geldingskracht, het artikel uit 1579 of 1583? Volgens Gerretson had Bilderdijk gelijk door zich op het artikel uit 1583 te baseren om het optreden van prins Maurits goed te keuren. Ter aanvulling op deze juridische argumentatie voerde Gerretson aan, dat het artikel uit 1579 zijn belang in 1618 allang had verloren. Vernuftig baseerde hij zich op een uitspraak van Hugo de Groot, die nota bene zelf had verklaard, dat een niet afgeschafte wet zonder reden van bestaan moest worden beschouwd als een dode wet.[1232] In zijn biografie over de raadpensionaris volgde Den Tex een ander type juridische redenering, dat de legitimiteit van het vonnis eveneens onverlet liet. Hij baseerde zich op het beginsel van de 'arbitraire rechtspraak' uit de vijftiende eeuw, welke terminologie doet vermoeden dat men meer aan machtsverhoudingen dan aan rechtvaardigheidsbeginselen tegemoet wenste te komen, of anders gezegd, dat men juridisch het recht van de sterkste wilde sanctioneren in geval van (vermeende) wetteloosheid: 'De wetboeken van Karel V en Philips II waren maar van twijfelachtige geldigheid, het Romeinse recht ook, zo meende althans de publieke meerderheid van de rechtbank. De handelingen van de beklaagden waren onduldbaar. Zij, de rechters, waren benoemd door het hoogste wetgevende én rechtsprekende college in de Republiek. Zij dienden dus volkomen vrij te zijn in het uitmaken van wat strafbaar was en het bepalen van de strafmaat. Dit was het beginsel van arbitraire rechtspraak, dat sinds de 15e eeuw sterk in opmars was. Daardoor was de rechtbank met zijn sterke binding aan politiek en publieke opinie, geheel vrij ten opzichte van het geldende recht.'[1233] Zo deed zich de paradoxale situatie voor, dat wat juridisch niet door de beugel kan, toch voor recht werd verklaard en dat was niet verwonderlijk, want er was een politiek machtsspel gaande tussen twee potentaten die niet voor elkaar wensten onder te doen. Met de Staten van Holland achter zich waande Van Oldenbarnevelt zich onkwetsbaar in de Staten-Generaal, terwijl de voortekenen

anders uitwezen. Op die verkeerde inschatting van zijn eigen kracht berustte uiteindelijk de legitimiteit van het doodvonnis, dat men om morele redenen verwerpelijk kan achten. Wogen de verdiensten van de grijze staatsman niet tegen zijn verkeerde inschatting van de feiten op? Was prins Maurits niet een grotere machtswellusteling en dus gevaarlijker voor de Republiek dan Van Oldenbarnevelt? Had aan de raadpensionaris, na zijn veroordeling, geen genade kunnen worden verleend?

Bilderdijk stelde die laatste vraag ook, strikt juridisch redenerend, zonder zich echt in de situatie van de raadpensionaris te hebben ingeleefd. Nee, luidde zijn antwoord, want formeel kan er alleen van genade sprake zijn, als iemand schuld heeft bekend. Dat weigerde Van Oldenbarnevelt te doen. Pardon valt aan een criminele betweter, die op zijn gelijk blijft staan, nu eenmaal niet te schenken. Had de prins dat wel gedaan, zo veronderstelde Bilderdijk, dan zou men zijn 'gematigdheid in de uitvoering' voor 'onzekerheid in de beginselen' kunnen opvatten, zijn edelmoedigheid als angst voor een geduchte tegenstander.[1234] Hij kon zich dat niet veroorloven, na de hooghartige 'smeekbede' van Johan van Oldenbarnevelts vrouw. Den Tex oordeelde slechts, dat vrijspraak onmogelijk was: 'Het was ondenkbaar en uit politiek oogpunt onduldbaar, dat de voornaamste punten van beschuldiging, zoals de verhindering van een Nationale Synode, het protest van Uniebreuk, het eisen van gehoorzaamheid aan betaalsheren ook tegen de opperbevelhebber en het doen aannemen van waardgelders bestemd om tegen diezelfde opperbevelhebber te vechten, schuldeloos werden bevonden. Daarom stond van te voren vast, dat veroordeling tot een of andere straf onvermijdelijk was.'[1235] In het bepalen van de strafmaat waren de rechters daarentegen wel vrij, waarom men (aldus Den Tex) de afloop van dit proces niet met een gerechtelijke moord dient te vergelijken.[1236] Hier zou men deze biograaf kunnen tegenspreken, alleen al omdat de 24 rechters zodanig waren uitgekozen, dat zij geenszins geneigd waren mild te straffen. Het is, hoe dan ook, ondenkbaar, dat zij tegen de zin van de stadhouder gehandeld en hun vonnis geveld zouden hebben: onafhankelijke rechtspraak was uit den boze. Prins Maurits was bovendien een militair in hart en nieren, die niet alleen van zijn soldaten absolute gehoorzaamheid eiste. Het Pruisische 'Befehl ist Befehl' stamt 'linea recta', zoals Gerretson opmerkt, uit de Nassause legerorganisatie.[1237] Er is dus alle reden om het vonnis volgens de toenmalige regels der kunst legaal en zelfs legitiem te achten,

waar het de schuld van de raadpensionaris betreft, maar illegaal en illegitiem, waar het de strafmaat betreft. Formeel ging Bilderdijk met zijn 'strafschuldig' zijn boekje niet te buiten, maar hij bedoelde meer dan hij te kennen gaf, namelijk dat Van Oldenbarnevelt de doodstraf had verdiend. Naarmate hijzelf onverdraagzamer werd, ging hem het vermeende symbool van onverdraagzaamheid aan het begin van de Gouden Eeuw steeds meer tegenstaan. Van een tegenstander die respect afdwong, verwerd dat symbool tot iets wat een hoog van de toren blazende advocaat tegenwoordig 'abject' en 'infaam' zou noemen, in het verlengde waarvan een scheldwoord als 'schoelje' ligt. De publieke opinie wordt dan ten onrechte gemobiliseerd voor iets wat zich als een boemerang tegen de moraalridder in kwestie keert, wiens al te geharnaste taal op geen enkele bijval hoeft te rekenen.

Op de laatste dag van november 1824 betuigde Bilderdijk óók zijn instemming met Da Costa's visie op het tegen de raadpensionaris gevoerde proces, om niet zelf voor de zoveelste keer alles fases daarvan te hoeven doorlopen. In februari 1825 zou hij zijn geest nog eenmaal overbelasten, toen Nederland werd geteisterd door watersnoodrampen, waarvoor hij wanhopig naar een verklaring zocht. Daarna was het overeenkomstig zijn staat van 'wezenloosheid' gedaan met de complexiteit van zijn denkbeelden en wachtte hij routinematig op het lang verbeide einde. In de relationele sfeer zocht en vond hij compensatie voor zijn krachtsinspanning op geestelijk gebied, soms beide verenigend, zoals toen hij op 17 december 1824 de doop van twee hem dierbare proselieten in gedachten meemaakte, zelf kon hij die spijtig genoeg wegens ziekte niet bijwonen: de moeder van Da Costa's vrouw en haar zus Henriëtte. Zij werden, evenals later de kleine Willem da Costa, gedoopt door dominee Chevalier, voor wie Lodewijk eerder het bed had moeten ruimen. Wilhelmine was er wel bij tegenwoordig geweest, maar tegen de afspraak in niet op 21 december teruggekeerd. Da Costa had haar dringend verzocht in Amsterdam te blijven wegens een zware storm. Bilderdijk bleek hem er dankbaar voor, maar was tevergeefs tot ver na middernacht opgebleven om zijn vrouw te verwelkomen: 'De schuiten zijn twee uur later, na van het weer allerlei verhinderingen ontmoet te hebben, aangekomen; die van zes uur na middernacht en geheel ledig.'[1238] De weersomstandigheden bleven onveranderd slecht en omdat Wilhelmine hem opnieuw haar aankomst in Leiden had gemeld, zat hij dubbel in de rats: 'Doch heden komt het mij niet beter voor, en thans verkeer ik in dubbele ongerustheid, daar ik

uit de brieven een volstrekt besluit om thuis te komen moet opmaken. Wat zal ik doen? De brieven gisteren met de schuit tot mij afgezonden, zijn hedenochtend eerst om acht uur besteld, en er is geen mogelijkheid om mijn brief te uwent te doen aankomen, eer de tijd voorbij is, dat het vertrek uit Amsterdam met kans om hier voor de nacht te zijn, of alreeds geschied zal zijn, of uitgesteld. Mocht dat laatste het geval zijn, want het is hier met de storm vooral niet beter dan gisteren!'[1239] Het liefst was hij als vanouds op een paard gesprongen om haar ertoe te bewegen het vertrek uit Amsterdam uit te stellen: 'Wist ik een paard te bekomen, en weerhield onze Lodewijk mij niet, wiens doodsangst mij bij het opperen van dit denkbeeld schrikken doet,-ik vloog in galop om de afreis te beletten. Maar ik moet dat plan wel opgeven. Ach, kunt u nog, weerhoud mijn lieve wederhelft. Zij zal zich wel herinneren, dat ik haar vreselijk ruw weer na zondag voorspelde: zo vreselijk echter had ik het mij niet voorgesteld, en wellicht duurt het nog een paar dagen.'[1240] Vóór Kerstmis arriveerde Wilhelmine veilig en wel thuis, wat haar man in de gelegenheid stelde in alle rust het oudste tijdschrift van het Réveil te lezen, *De Zaadzaayer ter aankweeking en sterking van godsdienst des harten*, waarin een door hem vertaalde kerstpreek van hofpredikant Merle d'Aubigné werd afgedrukt.[1241] Ze offerde zich graag voor hem op, maar liet hem niettemin aan zijn lot over, wanneer Da Costa's vrouw van een kind beviel. Dan wenste ze de kraamvrouw 'tijdens de arbeid der ontbinding' bij te staan, wat haar beter afging dan haar scrupuleuze man, die zich tijdens de geboorte van Willem afvroeg, waarom hij zijn petekind zo graag aan het hart wilde drukken.[1242] Was dat 'eerzucht en wat daaraan vastkleeft, vooral in deze ogenblikken van zowel ziels- als lichaamszwakte', dan deed hij er beter aan gewoon thuis te blijven.[1243]

Lichamelijk voelde hij zich zo zwak als een gebarsten theepot, waarin het hete water ook voor het oog onzichtbare scheurtjes heeft gemaakt.[1244] Op 1 januari 1825 schreef hij aan Da Costa: 'Ik vrees in alles tegenwoordige de boze woelingen,' in welk teken voor hem het hele jaar zou komen te staan.[1245] Op diezelfde dag had Willem van Hogendorp schriftelijk contact met zijn broer Dirk, waaruit bleek dat hij minder liberaal en onorthodox was dan gedacht: 'In mijn ambtsbetrekkingen ben ik redelijk tevreden. Ze verlaten kan ik niet, daar ik de middelen niet heb om buitendien te leven. Vroeger of later verlaten ze mij, een politieke carrière kan ik niet maken, waar deïsten en halve christenen samen regeren als heidenen. Ik beschouw mijn positie als geheel

transitoir, en zonder op de gebeurtenissen vooruit te lopen, kan ik nagaan, dat de dag waarop ik een onafhankelijk bestaan zou hebben, mij ook wel zou zien terugtreden uit alle politieke betrekkingen.'[1246] Ook hij vond, dat hij zijn geweten te zwaar belastte door als ambtenaar indirect diensten te verlenen aan een koning, die per constitutie regeerde en de band tussen kerk en staat niet nauw genoeg aanhaalde. Willem van Hogendorp had getracht zijn geweten te ontlasten in gesprekken met de hofpredikant, maar dit had hem geen nieuwe inzichten opgeleverd. Nu hoopte hij met broer Dirk, dat de kroonprins een tweede Maurits zou blijken te zijn. Baron van Zuylen van Nijevelt had de jongste der gebroeders Van Hogendorp geattendeerd op de vacature van secretaris van het kabinet des konings, maar toen deze daarover met Da Costa voorzichtig van gedachten wisselde, moest zijn vriend bij die gedachte alleen al sidderen. Hoewel de koning aan een van de zonen van Gijsbert Karel van Hogendorp wilde vergoeden, wat hij hun vader tekort gedaan had, zag Dirk toen maar van zo'n topbaan af.[1247] Op 3 januari schreef Bilderdijk, vol begrip voor de elders te verlenen ouderlijke zorg, aan zijn vrouw, die opnieuw Hanna da Costa in de huishouding bijstond: 'Dat onze vrienden elk ogenblik worden opgeschrikt door de allergewoonste voorvallen, is heel natuurlijk en kan ik mij gemakkelijk indenken, en als u het daarom beter of gepaster vindt om te blijven…, geef ik u groot gelijk. Er is hier niets wat u noopt terug te keren, als ik maar elke morgen een bericht van u ontvangen mag.'[1248] Zwak of niet, toestemming of geen toestemming, hij moet haar een paar dagen later gevolgd zijn, want op 16 januari klaagde hij over de ondervonden ongemakken tijdens zijn terugreis naar Leiden: 'Het schudden van 't rijtuig en de beweging der schuit trilt en zweeft mij nog sterker door hersens en leden dan toen het bestond.'[1249] Als men hem geloven mocht, deden de naweeën meer pijn dan de bevalling zelf. Daarmee zij tevens een tipje van de sluier opgelicht, hangend over de aard van Wilhelmines veelvuldige bezoeken aan Hanna da Costa. Zij correspondeerden regelmatig met elkaar, Da Costa schreef eveneens aan Wilhelmine, maar Bilderdijk nooit aan Hanna of omgekeerd. Mogelijk hield hij niet van haar schrijfstijl of van haar in vroomheid met zijn vrouw wedijverende moraal. Denkbaar is ook, dat hij het voor zichzelf ongepast vond om brieven met een getrouwde vrouw te wisselen, naar het voorbeeld van zijn briefwisseling met Maria Petronella Elter-Woesthoven, terwijl Hanna zich graag achter de (in figuurlijke zin) brede rug van haar man verschool in de aanwezigheid van

zo'n intimiderende figuur als Bilderdijk. Dus keuvelde Da Costa op 9 februari met Wilhelmine over de kleine Willem, die 'een weinig met het zuur gekweld' was, zij het 'zonder enig aanmerkelijk nadeel voor zijn groei en bloei'.[1250]

In diezelfde brief bracht hij ook een onderwerp van geheel andere orde ter sprake, want hij schreef haar: 'Wat voor een akelige tijden beleven wij hier, waarde mevrouw! De verschrikkelijke overstroming, waarvan u de bijzonderheden wel reeds bekend zullen zijn, heeft hier (en waarschijnlijk overal in ons noorden althans) grote verslagenheid veroorzaakt, waartoe niet weinig meewerkt het gezicht der menigvuldige vluchtelingen, vrouwen en kinderen, van alles ontbloot en beroofd, en daarbij boven alles in droefheid of angst voor dierbare panden, hoezeer, door Gods altijd overvloedige goedheid, het getal der omgekomenen bij de ramp geenszins zo aanzienlijk schijnt te wezen, als men reden had te duchten, maar integendeel, zo men algemeen zegt, zeer gering is, omdat er nog veelal genoeg tijd van vluchten is geweest.'[1251] Hij duidde op de watersnoodramp, die vooral in de nacht van 3 op 4 februari 1825 en de dag daarna grote delen van Nederland onder water had gezet. Rond de Zuiderzee en in de Biesbosch had een stormvloed uit het noordwesten, in combinatie met hoogwater, voor veel overlast gezorgd. Vanaf Meppel verbreedde het ondergelopen gebied zich over het zuiden van Friesland om hogerop de lijn Harlingen-Leeuwarden aan te houden. Al met al stond twee derde van Friesland 20 tot 360 cm onder water, kwamen er 800 mensen om en 46.000 stuks vee. De totale schade bedroeg zeker f 8.000.000,-. Op 9 februari besloot de koning een nationale collecte te laten houden, waarvoor hij om te beginnen f 100.000,- doneerde, de koningin f 10.000,- en de kroonprins en zijn Russische gemalin ieder f 30.000,-. Men gaf zo ruimhartig, dat er binnen de kortste keren f 10.000.000,- bijeen was gebracht, waarmee niet alleen schadegevallen vergoed, maar ook voedseltekorten en het uitbreken van besmettelijke ziektes respectievelijk aangevuld en voorkomen konden worden.[1252] Het herstel van de dijken werd voortvarend ter hand genomen, grotendeels bekostigd door de overheid. In Noord-Holland was dat een extra lastig karwei, omdat daar zeventiende-eeuwse droogmakerijen als de Purmer en de Beemster blank stonden, nadat ten noordoosten van Durgerdam de Stenen Beer, waarvan de naam een geducht onderdeel van de Waterlandse dijk doet vermoeden, was bezweken.[1253] Er bestond met name in die provincie een duidelijk aanwijsbare oorzaak voor het feit, dat zoveel

dijken het hadden begeven: ze hadden een losse structuur en waren te zanderig van samenstelling. Men had er weliswaar ter versteviging basaltblokken op gelegd en houten palen in geslagen, maar die waren ten tijde van de storm als hefbomen gaan werken. In plaats van tegenwicht te bieden aan de druk van buitenaf hielp dat soort bouwmateriaal er juist aan mee de dijken sneller weg te laten spoelen door de kracht van het water.[1254] Nu zou men denken, dat de kwalijke gevolgen van de ramp in materieel opzicht afdoende waren bestreden. Nooit had de natie zich dankzij een explosie van vrijgevigheid meer één gevoeld, maar daarmee was, op z'n Nassaus gezegd, 'die Sache' geenszins 'erledigt'. Zelfs een ondergelopen polder was niet in staat om vriend en vijand met elkaar te verzoenen, althans naar de mening van Bilderdijk. Deed de koning iets goeds, nam hij een initiatief dat met het 'droit divin' in het reine leek te zijn, dan bleek dat niet te sporen met de opvattingen van zijn nominaal trouwste volgeling.

Conform zijn principes verfoeide Bilderdijk vrijwel alle georganiseerde vormen van liefdadigheid, maar in strijd daarmee stond hij afwijzend tegenover het eigenmachtig optreden van de koning. Diens eigengereidheid speelde hem blijkbaar ook tijdens de watersnoodramp parten, wat iemand met Oranje in het hart die nochtans niemands slaaf wilde zijn, moeilijk kon verteren. In hun proefschrift signaleerden vader en zoon Kagchelland drie soorten reacties op de watersnoodramp van 1825, waarvan het effect verwoestender was dan de watersnoodramp van 1775, de inundaties van 1795 en de langdurig ondergelopen uiterwaarden in de Betuwe ten tijde van koning Lodewijk. Wie op een liberaal standpunt stond, had terugblikkend op het verleden meer met de staatsgezinden dan de prinsgezinden op, meer met de patriotten dan de orangisten en meer met de remonstranten dan de contraremonstranten. Ten aanzien van bijvoorbeeld de vaccinatie stonden deze aanhangers van de Verlichting geheel op één lijn met de verdedigers van het profylacticum tegen de pokken, dat zij beschouwden als een gave van de voorzienigheid. De watersnood van 1825 interpreteerden zij vanuit de milde voorstelling van God, die als een liefdevolle Vader Zijn kinderen met de watersnood heeft getuchtigd of gekastijd tot morele verbetering.'[1255] Tegenover dit liberale standpunt stond de strenge overtuiging van conservatieve en orthodoxe protestanten, de 'dompers', die in de watersnoodramp een waarschuwing zagen 'om de actuele rampspoed te beschouwen als een teken van goddelijke toorn over de zonden van de Nederlandse natie'.[1256] Als er

niet één musje dood ter aarde kan vallen, zonder de wil van God, hoeveel te meer geldt dat dan voor de mens die naar Gods beeld en gelijkenis is geschapen?[1257] Zijn bedoelingen laten zich direct uit Zijn intentie afleiden, dus als een natie zwaar wordt getroffen, moet Hij vertoornd op een heel volk zijn. Daarnaast viel er nog een derde standpunt te signaleren, nauw verwant aan het eerste, maar dan ontdaan van godsdienstige of religieuze bedoelingen, dat men verlicht in natuurwetenschappelijke zin kan noemen. Wie dit standpunt koesterde, aldus de beide Kagchellands, 'beschouwde bijvoorbeeld de watersnood van 1825 als het noodzakelijke gevolg van een uitzonderlijke samenloop van astronomische, meteorologische en hydrologische omstandigheden, die elk op zich werden bepaald door intrinsieke fysische wetten. Rampspoed was in deze visie geen bovennatuurlijke straf of kastijding. Wel benadrukte zij de persoonlijke verantwoordelijkheid van de mens, zoals bijvoorbeeld met het oog op watersnood: de keuze van relatief veilige woongebieden en het in conditie houden van de waterkeringen.'[1258] Bij deze drie stromingen, die verschillende reactiepatronen na de watersnoodramp te zien gaven, hoorden eveneens drie 'veranderingsstrategieën' om daaraan het hoofd te bieden, variërend van gebed tot radicale bekering ter afwending van het godsgericht, van jeremiades tot lofprijzingen van de Heer waarin een het geloof van Job evenarend godsvertrouwen ter remedie werd aanbevolen, en van een zorgvuldige analyse van wat er was misgegaan tot plannen om de schade te herstellen en, waar mogelijk, te voorkomen.[1259] Terwijl Bilderdijk zich nog bezon op een reactie zijnerzijds, was hij om een andere reden in rouw gedompeld, want op 1 februari was Meinardus Tydeman op 85-jarige leeftijd overleden. De oude Tydeman, deze 'welgemoede tachtiger', is 'ons' ontvallen, zo klaagde hij zijn nood bij Da Costa, 'mijn vriend van nu meer dan 45 jaar en met mij slachtoffer der revolutie van 1795. Ik nam zondagavond afscheid van hem, niet zonder wederzijdse aandoening, en zond hem daarna een vers, dat hem 's maandags werd voorgelezen en waarvoor hij mij zijn dank liet betuigen.'[1260] Dat vers ging over een leeg hulkje, 'lang reeds vaardig voor zijn vracht', die uit één van hen beiden zou bestaan.[1261] De zware storm voerde hem snel af 'naar de ons voorbestemde ree', waar niemand hem zou opwachten die het (zoals hijzelf placht te zeggen) 'indiscreet' van hem had gevonden, dat hij zo lang was blijven leven.[1262]

Op 8 februari 1825 bezorgde Bilderdijk zich enige afleiding, doordat hij een 'chassinet' (waarin men een van 'kozijn' afgeleid woord gelieve

te herkennen) voor één der benedenramen van zijn huis liet plaatsen, dat wil zeggen een soort voorbewerkte hor die, van binnenuit verlicht, voorbijgangers attent maakte op het 250-jarig bestaan van de universiteit. In het Latijn viel daarop te lezen, dat 'een dankbaar voedsterkind', wiens liefde en trouw haar steeds waren gebleken, de Leidse universiteit alle goeds toewenste.[1263] Dat kind was natuurlijk Bilderdijk, die in het donker op de Oude Singel heen en weer liep om te laten zien, hoe weerbaar hij was. Geen Siegenbeek of Van der Palm kreeg hem uit Leiden weg, zelfs niet als zij hem achternazaten met een stok. Daar waren zij trouwens veel te deftig voor, terwijl hij in zo'n stok eerder een middel 'ter valverhoeding' zou ontwaren, een opbeurend woord van God, dan iets wat hem terneersloeg. Hij stelde een offensieve en provocatieve daad, vergelijkbaar met zijn viering van het Leids ontzet op 3 oktober 1823. Zowel door zijn vervaardiging van het 'chassinet' als door de zware storm die hem aan de zondvloed uit het Oude Testament deed denken, kreeg hij het idee alles al eerder te hebben meegemaakt. Met zijn opvatting van de tijd, waarin alles wat er gebeurd was nog steeds gebeurde in het nu, en met zijn profetische gave waarin de toekomst zich voor zijn geestesoog in het heden afspeelde, werd hij overvallen door het ene na het andere déjà vu. Op 17 februari tekende hij aan: 'Inderdaad is het ganse leven mij als een droom geworden en (evenals mij veel in de droom placht te gebeuren) telkens vraag ik mij af: zou het wel waar zijn, wat er zo omgaat? Ook is het mij steeds, alsof iets mij reeds bekend was eer het gebeurde.'[1264] Een combinatie van déjà vue en wezenloosheid hield hem in haar ban, wat hem verhinderde onmiddellijk op de watersnoodramp te reageren, maar iemand uit zijn kennissenkring deed dat wel. Een der eersten die met een reactie daarop zelfs landelijk de pers haalde, was Algernon Sydney Thelwall. Hij was als dominee van de Engelse Episcopale Gemeente te Amsterdam belast met de zending onder Joden. In nog geen vier dagen tijd had hij een brochure vervaardigd, die hij aan Isaäc da Costa liet lezen. Beiden koesterden een grote liefde voor poëzie, waaraan zij hun persoonlijke bekering tot het christendom toeschreven. 'Dat die brave man zijn bekering grotendeels aan poëzie verschuldigd is,' schreef Da Costa over hem, 'kan ons niet vreemd voorkomen. Zouden we zonder poëzie wel zoveel belang in godsdienst, in christendom, in waarheid stellen, of daartoe geraakt zijn?'[1265] Bilderdijk met zijn opvattingen over poëzie als 'engelensprake' en met zijn grote belangstelling voor de zending onder Joden had Thelwall via zijn kwekeling reeds leren

kennen, voordat ook hij diens brochure onder ogen kreeg. Da Costa maakte van de in het Engels opgestelde brochure haastig een Nederlandse vertaling, die onder de lange titel *Keert u tot Hem die slaat. Eene Christelijke Opwekking aan de Nederlanders; bij gelegenheid van de tegenwoordige Overstroomingen* het licht zou zien. Deze brochure had zo'n krasse toon, dat de landelijke pers van een 'pamflet' sprak.

Dit ademde geheel en al de geest van wat hiervoor als het tweede reactiepatroon is afgeschilderd, ter bevestiging waarvan Capadose op 11 februari 1825 opgetogen aan Dirk van Hogendorp schreef: 'Och, mochten de ellendigen die men slangen voor brood van de kansel toewerpt, geschokt en getroffen worden door het openbaar worden van Gods toorn. Laten wij volhouden in het gebed en in de smekingen en in de worstelingen om met een heilig geweld het Koninkrijk der Hemelen in te nemen, en wie weet! Wellicht zal ons land weer met zijn God in aanraking worden gebracht, als er slechts tien zijn die Hem in oprechtheid en met volkomen zelfverloochening zoeken!'[1266] Wat uit zijn woorden spreekt, is een misplaatst religieus fanatisme gepaard gaande met 'een heilig geweld', waarop de eerste de beste moderne terrorist zich ook zou kunnen beroepen ter bereiking van zijn doel. Onder de noemer van eigen voortreffelijkheid, die niet ten onrechte kan worden herleid tot een onnatuurlijk groot zondebesef, werd de goegemeente iets aangeprezen, wat bij nader inzien juist afkeuring verdiende. Bilderdijk juichte het pamflet van Thelwall toe, dat hij samen met zijn vrouw had gelezen: 'Wij lazen en herlazen uw liefdevolle letteren en de daarbij gevoegde krachtige en zieldoordringende kerkrede, waarvoor we u (en uit naam van iedere waarachtige christen mogen wij dit) voor het zo bejammerenswaardig vaderland dankzeggen.'[1267] Hij stelde zich enerzijds conservatief en orthodox op, zoals Thelwall, door de watersnoodramp te interpreteren als een straf van God voor de hele natie, terwijl hij anderzijds niet naliet naar wetenschappelijke verklaringen te zoeken voor de 'jammerlijke overstromingen'. Daarover had hij eerder tijdens zijn colleges het woord gevoerd, wat hem nu opnieuw de sensatie van een déjà vue bezorgde: 'Dus is het ook met de jammerlijke overstromingen dezer dagen, waarvan ik zelfs bij het ingaan van mijn college een schets heb gegeven als van iets dat te verwachten viel. En hoe kan het ook anders? De samenhang van de weke grond, eertijds door de wateren der ontzaglijk vele meren (die nu droog gemaakt zijn en holten maken) gesteund, en steeds meer

en meer door kanalen gebroken, is (dankzij de wijsheid der verdwaasde zogenaamde 'waterkundigen') geheel weggenomen; en de verandering in het zonnestelsel doet ook het water meer opzwellen. Behoefde daar de zwakke winter wel bij te komen, die de ontzaglijke ijsbergen in het noorden, anders telkens door de vorst vermeerderd en dus het water ophoudend, stromen doet toeschieten? Nu eerst schijnt men enig besef te krijgen, van het veranderen van de loopkring onzer aarde, waardoor ook de loopkring der maan en haar invloed op onze wateren moest veranderen, deze invloed sterker werd en alles deed uitzetten. Doch wie merkt het op?'[1268] Dit zoeken naar een wetenschappelijke verklaring voor de ramp stond een religieuze duiding ervan geenszins in de weg, want in een maakbare samenleving maakte God graag gebruik van de voorhanden of door Hemzelf geschapen middelen om een uitweg te zoeken voor Zijn toorn: 'Met dat alles begint men, naar het schijnt, enigszins in te zien dat de maankringen en dus ook de jaarkringen (als ik zoveel jaren geleden aantoonde) korter worden, waardoor de afstand der maan tot ons korter, en dus de massa van het water hoger wordt, maar nog begrijpt men niet, dat zo het evenwicht van kracht tussen onze dijken en waterwerken en die vloeistof verbroken is en Holland moet bezwijken. En tevens doet men alles om de kracht die de samenhang geeft, weg te nemen door het graven van kanalen, die inderdaad zelfs geen doel meer hebben dan loutere dolheid en spilzucht en de hoogmoed van Babelse torenbouw. Wat zal ik u zeggen? Mijn hart bloedt over mijn rampzalig vaderland waarover de wrekende hand uitgestrekt is en de gruwel des afvals dagelijks vermeerdert.'[1269] Uiteindelijk rechtvaardigde geloofsafval een bovennatuurlijke ingreep van God, al maakte Hij ook nog zo handig gebruik van natuurlijke mogelijkheden die volgens anderen als de ware oorzaken van de ramp moesten worden bestempeld.

Voortdurend verbaasde hij zich over de miskenning van wat hijzelf als de ware oorzaak van de ramp zag: 'En nog erkent men Gods slaande hand niet, maar verhardt zich met farao dagelijks meer, ja, erger dan ooit een volk gedaan heeft! Men ziet rondom evenzeer de plagen, door Johannes voorspeld, uitstorten, en het is alles ter verder en dieper verdoemenisse der afvallige eeuw!'[1270] Hij ergerde zich aan de verkeerde en onvolledige berichtgeving in de media: 'Ontzaglijk zijn de berichten van deze watersnoden, maar moet de toon waarop zij in de openbare papieren verhaald worden en de verzekeringen van verder

gerust te mogen zijn op de kunst en kracht van mensen en hun voorzorgen (helaas!) niet iedereen het hart schokken? Voorzienigheid, barmhartigheid Gods! Geen woord, geen schaduw van daaraan te denken! O jammerlijke tijd! O jammerlijk land!'[1271] Hoe had de koning het gewaagd zijn hand tegen Gods straffende hand op te heffen en zich op zijn charitatieve bedoelingen te laten voorstaan? Op de kansel hoorde elke vermelding van een gift achterwege te blijven, maar koning Willem I werd er luid om geprezen. Wie dat deed, of er zelfs ongewild aanleiding toe gaf, maakte zich in Bilderdijks ogen aan 'mensenverheerlijking' schuldig.[1272] Zijn eigen vrouw was zeer ontsticht van een bede- en dankstond thuisgekomen, tijdens welke milde gevers op de kansel waren 'geëerd'.[1273] Althans die ergernis had Bilderdijk zichzelf bespaard, omdat hij vrijwel nooit een dienst bijwoonde, maar wat hij er via háár over vernomen had, was erg genoeg. Hij schreef op 28 februari 1825, eerder verontwaardigd dan relativerend, aan Isaäc da Costa: 'Ach, hoeveel praalzucht vergiftigt die schijnbaar zo grote gaven!'[1274] Hij had de indruk, dat de duivel zelf in de kerk aan het collecteren was geslagen.[1275] Een bijkomend verwijt maakte hij allen die niets gaven van wat God toebehoort, maar van wat zijzelf meenden te bezitten. Hun intentie deugde niet, want geen mens bezat iets ter wereld en een gift was in dit licht bezien geen losprijs waarmee men zijn schuld aan God kon afkopen, alsof zoiets (de vergelijking is van Bilderdijk) een 'hoerenloon' betrof.[1276] Hij wist dat zijn woorden in goede aarde zouden vallen, doordat Da Costa vijf dagen tevoren in een brief aan hem vermeldingen over giften 'gruwelen' had genoemd, 'waarmee men de kranten opvult'.[1277] Bedrijven en particulieren die door middel van dit soort vermeldingen reclame voor zichzelf maakten, konden zich wel fier op de borst slaan, maar maakten zich in zijn ogen schuldig aan 'afgrijselijke zotheden, onzin en blasfemieën in alle advertenties van die menigvuldige maatschappijen, die als onkruid wassen en alles bederven door het gehele land'.[1278] Waar Bilderdijk zich verbaasde en ergerde, verried het pamflet van Thelwall de onaangename verrassing van zijn maker, volgens wie er onmiddellijk na de watersnoodramp een openbare bede- en vastendag had moeten worden afgekondigd. In plaats daarvan had 'zelfverheffing' allerwegen de kop opgestoken en was men ernstig in gebreke gebleven om een zo voor de hand liggend devies als 'Keert u tot Hem die slaat' in praktijk te brengen.[1279] Er sprak geen verbazing over een groot gebrek aan oot-

moed uit zijn pamflet, maar strenge afkeuring. Dat in de Brief van *Jacobus 2:18* de tegenstelling tussen geloof en werken schijn is, zodat men niet kan volhouden: 'U heeft het geloof en ik heb de werken, toon me eens uw geloof zonder de werken, mijn geloof zal ik uit de werken bewijzen,' werd door Thelwall genegeerd, evenals wat in het volgende vers staat ter waarschuwing van wie zich op grond van zijn geloof exclusief, dus met uitschakeling van goede werken, in het gezelschap van God waant: 'U gelooft dat er slechts één God bestaat? U doet wél, maar ook de duivels geloven het en…sidderen!'[1280] Thelwall ontnam zijn kudde liever elk sprankje hoop op een betere toekomst om de genade van het geloof te benadrukken en de schenker daarvan alle eer te geven.

Bilderdijk typeerde het verzet tegen God (maar hij bedoelde Thelwall, zoals hij diens pamflet met Gods woord verwarde) als 'hol gelol'.[1281] Even leek er voortijdig iets rommelends in zijn gebeente om te gaan, maar dat was niet zo. 'Hol gelol' sloeg op de taal die alleen dan werd uitgeslagen door gelovigen en ongelovigen, wanneer zij de watersnoodramp trachtten te relativeren en de goddelijke voorzienigheid *en bagatel* behandelden, of door vrome broeders die in hun naïviteit de ernst van de situatie miskenden. Willem Warnsinck was een van hen, die de watersnood helemaal geen ramp vonden, maar een zegen, want wat God ook op de mensheid afstuurde, altijd stond Hem haar duurzaam geluk voor ogen.[1282] Hij zou in de zondvloed nog een verfrissend bad hebben ontdekt! Daartegenover stond in concreto de mening van Willem van Hogendorp die aan zijn broer Dirk schreef, dat kastijding in de vorm van een watersnoodramp op een nationaal vergrijp moest duiden: de scheiding tussen kerk en staat (en het verval van beide sinds 1795) had in 1813 weliswaar tot de restauratie van Nederland, maar niet tot het gewenste herstel van de kerk geleid. Nederland had sindsdien volgens hem 'een stellige, openlijke belijdenis van afval en verstoktheid' afgelegd.[1283] Isaäc da Costa hield Nederland voor het Israël van het Westen en in het verlengde van zijn *Bezwaren tegen de geest der eeuw* verzuchtte hij een paar dagen na de ramp (zonder naar de Scheveningse Bosjes van Johannes Khek te verwijzen): 'Mogen de ogen opengaan bij het zo zichtbare oordeel over de afval onzer dagen en Israël terugkeren tot de ware God, verlatend de Baäls en de hoogten, de bossen en de verfoeiselen van de meer dan Kanaänitische afgoderij dezer bedorven tijden.'[1284] Hij kende inmiddels de reacties op Thelwalls pamflet, dat voor hem de allure van een preek had gekregen.

Hoe negatief werd er op de Amsterdamse kansels tegen deze predikant van de Engelse Episcopale Gemeente van leer getrokken! Als 'alleronvoegzaamst' betitelde hij zulke reacties in een brief van 24 februari aan Bilderdijk.[1285] Capadose interpreteerde de watersnoodramp, op oudtestamentische wijze, als een herhaling van wat Noach overkomen was. 'Ja, wij leven in de tijden die een tweede zondvloed, althans voor het jammerlijk gezonken Nederland, schijnen aan te kondigen,' schreef hij op 28 februari 1825 eveneens aan Bilderdijk, om vervolgens zijn ergernis te spuien over de ongeschiktheid der publieke ruimtes waarin voor het goede doel werd gecollecteerd: 'Hier zijn het boeven en boosdoeners in het tuchthuis die een som van f 15,- voor de ongelukkigen afzonderen, daar is het een wellust en ijdelheid aankwekend theater.'[1286] Dat laatste sloeg op theaters die, naar het soort vermaak dat ze boden, grote of kleine 'Komedie' werden genoemd en in één moeite door konden worden geassocieerd met het ijdele vertoon daarbinnen. Het is net alsof Capadose erop hoopte, dat heel Nederland zou onderlopen. Hij scheen het door 'afgezonderde' mensen 'afgezonderde' geld in dubbel opzicht onacceptabel te vinden, wat wonderwel strookte met zijn mening over het contrast tussen een nationale tragedie en goddeloze komedies. In eigen kring was Willem de Clercq de enige die vraagtekens achter de strekking van dit pamflet durfde te zetten. 'Met weinig genoegen las ik de preek van Thelwall,' zo moest hij zichzelf bekennen. 'Er is waars in, wij zondigen dagelijks ook als volk, maar zoals het wordt voorgesteld, is het niet. Men mag de oordelen Gods op zichzelf toepassen, maar wie vermeet zich dit op anderen te doen? Wie is de vreemdeling die het recht heeft om op zo'n manier de wraakbazuin over ons uit te storten? Ik geloof dat het bij Thelwall goed gemeend is, maar ik vond het ongepast en ongeschikt.'[1287] Bilderdijk zelf ging zich in zijn eerste reactie op Thelwalls pamflet, door het een 'opwekking' te noemen, te buiten aan een ongepaste vergelijking. Hij had wel verwacht, dat sadduceeërs en farizeeërs zich tegen de 'opwekking van de brave Thelwall' zouden verzetten, al stond hij te kijken van de felheid waarmee dat gebeurde.[1288] Was het daarmee niet gesteld als met de steniging van de H. Stefanus, waarover Lucas in *Handelingen 7:54* bericht? Een profeet,-of hij nu Stefanus heette, of Algernon-, werd altijd tot de marteldood veroordeeld. Thelwall was dus in de visie van Bilderdijk gestenigd door een 'woedende' en 'tegen hem knarsetandende' menigte. Hij zou het lang na zijn marteldood nog tot lector in de welsprekendheid aan het King's

College te Londen brengen en als zodanig Nederland met een minder opzienbarend bezoek vereren dan in zijn jeugd.

In hun proefschrift merkten vader en zoon Kagchelland op, dat het aantal positieve reacties op de geschriften van aanhangers van het Réveil relatief laag was, maar op Thelwalls pamflet hielden positieve en negatieve reacties elkaar in evenwicht.[1289] Ernst en omvang van de watersnoodramp kunnen dit verklaren, maar de kritiek op de Engelse predikant, een 'ondankbare vreemdeling', was er niet minder fel om.[1290] Hij werd met een andere 'vreemdeling' vergeleken, Isaäc da Costa, en vervolgens beticht van deloyaal gedrag jegens zijn gastheer, de Nederlandse natie. Het werd ondenkbaar geacht, dat God Zijn straffende hand tegen de weldoeners van Thelwall had opgeheven, dus wat bazelde deze Engelsman over Gods wraak op al te liberale Nederlanders?[1291] Verwijzend naar het geestelijk optrekje van Bilderdijk en Da Costa, noemden sommigen (behept met het derde reactiepatroon) Thelwalls pamflet 'een schimpschrift uit het gekkenhuis'.[1292] Het publieke debat werd door tal van liberale en vrijzinnige tegenstanders van de Engelsman gevoerd, zonder dat zij hem wilden sparen of hun eveneens potsierlijke beschuldigingen wensten in te slikken. Zo vroeg men zich in het progressieve kamp hardop af, of ook het omgekeerde van de door dompers als Thelwall, Bilderdijk en Da Costa gevolgde redenering waar was. Indien de watersnoodramp een straf van God was voor alles wat het Nederlandse volk sinds 1795 verkeerd gedaan had,-was dan de geslaagde wederopbouw van het land, het herstel van dijken en wegen, een teken van Gods welbehagen in datzelfde volk? Waren er in die korte tijd tussen de uitbraak van de ramp en het herstel van de infrastructuur genoeg zondaars bekeerd om God van verder ingrijpen af te houden? Hoeveel waren dat er dan geweest? En indien uit het negatieve commentaar van Bilderdijk en Da Costa zou blijken, dat in godsdienstig, religieus en spiritueel opzicht (om van de politiek nog maar te zwijgen) de situatie in Nederland eerder verslechterd dan verbeterd was,-moest er dan een zwaardere straf aan de boosdoeners worden voltrokken? Hoe was het in geestelijk opzicht met de bewoners van niet ondergelopen gebieden gesteld? Leken die soms meer op Abel dan op Kaïn? En indien dat niet zo was,-waarom werd hun dan een krachtig middel ter verhoging van hun zedelijk peil onthouden?[1293] Kortom, men stelde het soort vragen waarop Multatuli later het patent zou krijgen. De meest logische vraag was misschien nog wel deze: hoe kon een volk dat zich uitverkoren waande, enerzijds geloven dat het

menselijk doen en laten van generlei invloed op Gods oordeelsvorming was, zodat de hemel voor de verstoktste zondaar openstond, en anderzijds hel en verdoemenis afroepen over brave burgers, die elkaar behalve het licht in de ogen alle geluk en voorspoed gunden? Werd in calvinistische termen de 'verzoeningsleer' van Jezus niet geweld aangedaan, wanneer men Zijn verdienste tegen die van zichzelf inruilde?[1294] Hoe het antwoord op deze vragen ook mocht luiden, zonder de ratio van achttiende-eeuwse Verlichtingsfilosofen zou het publieke debat in 1825 minder intensief en volledig zijn gevoerd!

Bilderdijk droeg er zelfs in stilte het zijne aan bij, want hij schreef in 1825 *Op eene christelijke opwekking aan de Nederlanders bij gelegenheid der overstroomingen*, dat hij pas vier jaar later in zijn bundel *Nieuwe Vermaking van Mr. Willem Bilderdijk* zou publiceren. Als was hijzelf Jeremias riep hij in een profetisch onderonsje de 'godstolk' Thelwall toe:

> Ach, Godstolk, 't is vergeefs de boetbazuin te steken,
> Dit volk is Jezus' lust, is Neêrlands volk niet meer,
> 't Is de afgezakte heff' van alle wereldstreken,
> Dat God, noch christendom, geweten kent noch eer.[1295]

In spiritueel opzicht had hij eenheid als een grondtrek van het bestaan ervaren, maar dat ging hem in de loop der tijd steeds minder goed af. Zijn gedachten over de goddelijke voorzienigheid raakten in tegenspraak met zichzelf,-in boeddhistische termen lukte het hem niet te ontstijgen aan de wereld van dualiteiten, gevangen als hij was in 'samsara', dat men als 'zelfbegoocheling' zou kunnen vertalen-, waarna hij stem en tegenstem in zichzelf het zwijgen had opgelegd en in plaats van een nieuwe synthese te ervaren de tegenstem van zijn kwekeling en discipel, respectievelijk Da Costa en Capadose, als zijn eigen geluid meende te herkennen. Zo was hij er in 1824 toe gekomen, precies tussen de publicatie van Da Costa's *Bezwaren tegen de geest der eeuw* en de watersnoodramp in, de Leidse buskruitramp te interpreteren als een straf van God, zodoende het derde reactiepatroon in een tweede veranderend, en in *Aan Leyden, op den twaalfden van Loumaand* zijn eens geliefde stad alsnog te transformeren tot een helse poel van zonden, vergelijkbaar met Jericho of Babylon. In zijn van rampenscenario's vervulde geest kondigde zich 'de tweede zondvloed' van Capadose reeds aan, voordat iets wat er in de verste verte ook maar op leek, zich

zou voltrekken. Zijn historisch besef stimuleerde zeker zijn ontvankelijkheid voor zulke scenario's. Had Onno Zwier van Haren in zijn lijkrede voor prins Willem IV niet de zonden van de natie als voornaamste oorzaak voor het naar menselijke maatstaven 'voortijdig' overlijden van deze prins aangevoerd?[1296] Deed hij daarvoor niet een beroep op de profeet Jeremias, die in zijn klaagliederen uitroept: 'Wij hebben gezondigd, wij zijn opstandig geweest, en U hebt ons niet vergeven. U hult U in toorn, U achtervolgt en doodt ons zonder mededogen'?[1297] Geen liefdevolle kastijding, maar de wraak van God bedreigde een natie die zich het uitverkoren volk waande en niettemin verzuimde daarnaar te handelen. Enerzijds verbreedde hij zijn horizon door de in Leiden gelokaliseerde poel des verderfs uit te breiden tot de hele natie, anderzijds verhoogde hij die door in zijn jeremiades uit de jaren twintig zijn gekrenkte vaderlandsliefde om te zetten in een uitnodiging aan God om persoonlijk in te grijpen. De toch al 'smalle' gemeente kon wat hem betrof, niet genoeg worden uitgedund.

Wie zich niet aan de regels voor de viering van het paasfeest hield, diende uit de kerk te worden gezet. Bijna kreeg hij hierover ruzie met Da Costa, die het met de door hem gegeven interpretatie van die regels niet eens was. De aanleiding om over de wederopstanding van Jezus na te denken vormde het overlijdensbericht van Hendrik Klijns vrouw, dat op 1 maart 1825 was gedateerd. 'Met mijn lieve vrouw verlies ik alles,' schreef Bilderdijks mecenas en vriend, 'eenzaam moet ik het leven voortslepen. Alles, alles wat mij dierbaar was heeft het graf verzwolgen, en niets dan de Eeuwigheid alleen, kan zulke wonden helen.'[1298] Klijns verdriet zou het zijne worden en de manier waarop beiden over hun overleden vrouw spraken, verschilde niet wezenlijk. Bilderdijk vroeg zich af, hoe hij zijn vriend kon troosten, maar vond daarvoor geen geschikte woorden. Hun aller onsterfelijkheid scheen hem weinig troostvol, want *hoe* zouden zij voortleven? Pas op 10 december vond hij de opbeurende woorden, waarnaar hij eerder vergeefs had gezocht: 'Het lijden, het dulden is ons lot op aarde, en zalig hij die voelt dat, en waarom, en waartoe het hem opgelegd is! Dit gevoel geeft ons meer dan een socratisch voorgevoel van onsterflijkheid.'[1299] De meerwaarde van het lijden school volgens hem in de 'voorsmaak des hemels' waarmee het gepaard ging: de zoete dichter Willem Warnsinck zou het hem niet hebben verbeterd! Een christelijk voorgevoel van de verrijzenis hield Bilderdijk aldus in zijn ban, toen hij in maart nadacht

over de viering van Pasen op 3 en 4 april 1825. Daarmee was iets eigenaardigs aan de hand, want de viering van het joodse Pesach viel met het christelijke Pasen samen. Het concilie van Nicea had bepaald, dat Pasen diende te vallen op de eerste dag des Heren na de eerste volle maan en wel na de equinox der lente, maar met de uitdrukkelijke waarschuwing, zo voegde Bilderdijk daaraan toe, dat het niet 'met het Pascha der joden samenviel, als hetgeen, om hun woede en gruwelvloek tegen de Zaligmaker, ons christenen een gruwel moest zijn'. Gebeurde dat wel, zoals in 1825, dan moest het 'naar de exceptieve regeling van het concilie, door geheel Europa, een week later worden bepaald en gevierd'.[1300] Pasen was dus niet zoiets als de waterstanden, waarvan men de datum met bijbehorende hoogtes in een almanak kon terugvinden: 'Bij de almanakmakers moge het blote achteloosheid zijn of schijnen, maar het behoort bij mij zichtbaar tot de wroetingen van de boze geest, die thans heerst: alles overtuigt mij hiervan. Duidelijk zien wij immers dat wij in de epoque van het vale paard (*Het Boek der Openbaring 6:8*) zijn, en dus in het laatste vierde der algemene tijdverdeling. Ook behoort deze nieuwe afwijking tot het veranderen van de tijden en wet, (*Het Boek Daniël 7:25*), waarvan Frankrijks Revolutie het grote voorbeeld heeft gegeven, maar dat hier (als alles) op kleinere schaal en met een flauwere nuance wordt nagebootst.'[1301] Zo'n aanval op het jodendom kon Da Costa niet over zich heen laten gaan, want een zodanig verandering van de tijden als Bilderdijk ten aanzien van de viering van Pasen had voorgesteld, haalde hij niet uit het vers in kwestie: 'Daar u mijn gedachte vraagt, zo moet ik, om oprecht te spreken, bekennen, dat ik in de zaak, die tot dit vers gelegenheid heeft gegeven, niet dat ergerlijke zien kan. Het paasfeest bij de latere joden gaat, noch is ooit tezamen gegaan met enige toejuiching des Gezegenden Zaligmakers lijden, en thans zeker minder dan ooit.'[1302] Bovendien vieren de rooms-katholieken het paasfeest ook samen met de joden, dus wat is er op tegen? Voor wie zich met eerstgenoemden op het concilie van Nicea beriep, vormde dat laatste argument (in min of meer evangelische termen) de genadeklap, zo moet Da Costa hebben gedacht, want het zou van opportunisme getuigen, wanneer men zich in het ene geval wel en in het andere niet aan dezelfde autoriteit vastklampte. Bilderdijk gaf geen krimp, want de Rooms-Katholieke Kerk (niet hijzelf) waaide met alle winden mee: 'Haar luxeren en laxeren van het gezag der Nicese Vaderen, zegt mij niets, maar moet veeleer, zoals een schip

dat vast zit op de zandplaat, ten baak zijn.'[1303] Nog voordat het paasfeest aanbrak, hadden zij hun verschil van mening bijgelegd en klaagde Bilderdijk als vanouds zijn nood bij hem, als hij 'wezenloos, ofschoon niet zonder verzen-ontvloeiing' was.[1304] Maar hij bekende ook, dat de affaire hem niet in zijn koude kleren was gaan zitten en dat hij voor het eerst na anderhalf jaar weer opium had gebruikt.

De verzen die hem ontvloeiden verzamelde Bilderdijk in *Navonkeling*, dat tweedelig in 1826 zou worden uitgegeven. Wat hij in zijn 'klimmende of liever afglijdende' ouderdom aan verzen produceerde, beschouwde hij als 'luttel gepruttel van Bestevaars brij'.[1305] In de voorrede bij die bundel bekende hij, dat poëzie 'een noodwendige uitgolving' voor zijn ziel was. Hij was niet bang voor 'onbescheiden en domme oordeelvellingen' van de kritiek, al zouden die er zeker komen, 'daar ik weet, wie sinds lang de dictator spelen en de toon aangeven'.[1306] Een vinkje of een leeuwerik zingt niet voor de koekoek, zoals een koekoek niet voor hen zingt. Hij zong voor gelijkgestemden, maar meer nog dan voor hen zong hij voor zichzelf, overeenkomstig de oude leus 'mihi et Musis'. Gekweld en arrogant liet hij op deze ontboezeming volgen: 'Wie tot hen niet behoort, behoort niet tot mijn toehoorders of lezers, integendeel, hij behoort wellicht (ja, ik wens het aldus) tot een gans andere tijd en gans andere denkwijze dan die thans de onbeschaamdheid heeft zich als de algemene wil uit te schreeuwen, voor alle deelhebbing in welke ik de Vader der barmhartigheid smeek, zowel mij als de mijnen te allen tijde te behoeden!'[1307] In het tweede deel van *Navonkeling* komt een gedicht voor dat haaks op de arrogantie van de voorrede staat. Bilderdijk sprak daarin zijn intentie uit om de ondeugd der hoogmoed te weerstreven tot zijn laatste snik.[1308] Als een ervaringsdeskundige sprekend over zijn *Zondelast*, voelde hij zich een berouwvolle zondaar die de 'ijzeren neep des wroegingsbeests' meer dan wat ook verafschuwde.[1309] Aan goede bedoelingen ontbrak het hem al evenmin als aan schuld, maar waarom liep hij daarmee te koop? In *Oordeel des naasten* beval hij als een juiste grondhouding aan: 'Wroet in de boezem niet uws naasten.'[1310] Hoe viel dat te rijmen met zijn scherpe aanvallen op het zedelijk peil van zijn medeburgers, door wier toedoen God Zich geroepen voelde om niet zonder instemming van Zijn trouwste dienaar de natie met rampen te teisteren? Keek hij dan niet in de boezem van zijn naasten, wanneer hij de kudde van Jezus vergiftigd achtte 'door het heidens zielsvenijn'?[1311] Over de watersnoodramp liet hij zich in *Holland* uit, welk land in zijn ogen een

drijvend eiland was. Als de Romeinen niet zo dom waren geweest om Frisia te bedijken, had het slib van Rijn en Maas het vlakke land op een natuurlijke manier opgehoogd. Dan waren er in 1825 geen dijkbreuken geweest en zou in het verleden de Sint-Elisabethsvloed niet hebben plaatsgevonden. Nu werd door de aanleg van kanalen, vaarten en grachten de structuur van het 'saamgewassen land' verbroken, 'wiens weerstand zij verkrachtten'. Met 'zij' bedoelde hij menselijke ingrepen in de natuur, variërend van dijken tot kanalen, waartegen de elementen ('rivieren, stormen, meren') zich verenigden om 'in één vloekverbond' Nederland 'om te keren'.[1312] Behalve met zijn eigen werk hield hij zich ook bezig met het werk van Jacob van Maerlant en de *Roman de la Rose*, over welk laatste gedicht hij op 18 april 1825 aan Willems schreef: 'Wat de Nederlandse *Roman de la Rose* betreft, ik wist dat hij bestond, door de briefwisseling die ik er als president van de Tweede Klasse met Grimm (van Kassel) op nahield en dankzij wie ik voor die klasse ook een klein uittreksel daarvan ontving. Komt wellicht uw handschrift uit dezelfde hoek, of is het uit de zuidelijke provincies afkomstig? Dit laatste zou mij verreweg het liefst zijn, want dan bestonden er werkelijk twee.'[1313] Dat er zelfs zeven Middelnederlandse vertalingen van bestonden, kon hij niet weten, maar zonder hem zou de mediëvistiek in Nederland ongetwijfeld een minder goede start hebben gekend. Nog in juli van dat jaar opperde hij de later juist gebleken veronderstelling, dat Heinric van Aken de vertaler van de *Roman de la Rose* was: 'Dat uw Nederduitse *Roman de la Rose* wel van Maerlants tijd is, houd ik met u voor voldoende zeker. Maar zou ook deze Heinric van Aken zelf de vertaler zijn? Ik zou het bijna gissen, omdat hij gewag maakt van zijn *torment* door *jalosie*, *so dat hij sterven waent van rouwe en int prisoen ligt inder noet*, wat mij voorkomt door de poëet van niemand anders dan zichzelf gezegd te kunnen zijn.'[1314]

In de lente van 1825 deed hij zijn beklag over 'dit boze Saturnusjaar', waarvan de 'maligna influentia (zoals men in vroegere eeuwen gezegd zou hebben)' voor iedereen voelbaar waren.[1315] De 'kinderpokjens' hielden ook zijn studenten thuis, dat wil zeggen niet op hun kamers in Leiden, maar in hun ouderlijk huis. De dood had hard onder hen toegeslagen, of de 'beestenpokstof' hun was 'ingedreven' of niet. Het academisch leven in de stad werd er door ontregeld, 'want men weet dat de besmetting lang in die huizen niet slechts, maar ook in de kleren die men daar heeft, ja, papieren en boeken kan blijven en zijn werking doen'.[1316] Aan de werking van Saturnus viel het wellicht ook toe te

schrijven, dat zoveel kleine luiden, van oudsher vrij van 'arminianerij', zich thans in geloofsaangelegenheden remonstrants gedroegen. Zelfs voor de vaccinering tegen pokken waren zij te porren, terwijl men dat juist niet van hen zou verwachten. Bilderdijk gaf een opsomming van wie hij onder kleine luiden verstond: grijnwerkers*, letterzetters, bijltjes** en 'die van achter 't klooster'.[1317] Met deze laatste cryptische omschrijving verwees hij naar de Rotterdamse achterbuurt waaruit Kaat Mossel en haar vriendinnen waren voortgekomen. Uit eigen ervaring kende hij zijn achterban niet, zoveel is wel duidelijk. Klaagde Da Costa in zijn *Geestelijke Wapenkreet* (1825) elke *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* aan, die onder het mom van zedelijke verbetering 'alle standen gelijkelijk rampzalig maken en ontchristenen',-Bilderdijk stond zelfs sceptisch tegenover de enige stand van wie hij nog iets goeds verwachtte.[1318] De patriotten in de achttiende eeuw hadden door hun politieke opstelling de huidige malaise veroorzaakt: 'De wereldlijke kezerij te onzent was niets anders dan een flauw embleem van de geestelijke die volgen moest en thans algemeen is.'[1319] Hij analyseerde de politieke situatie, maar Da Costa was strijdbaar op het militante af. Enerzijds verwees hij naar *Zacharias 4:6*, waarin over een zekere Zerubbabel staat: 'Niet door eigen kracht, noch door geweld, maar door Mijn Geest zal hij slagen, zegt de Heer van de hemelse machten,' anderzijds naar *Exodus 15:3*, waarin kort maar krachtig staat: 'De Heer is een krijgsman.'[1320] Hoeveel tijd en energie is er niet nodig geweest om aan het idee te wennen, dat men, voor een hogere of heilige waarheid strijdend, niet aan anderen zijn wil mag opleggen? Geen mens is daartoe gerechtigd, want zou men voor de aandrang of het geweld van religieuze fanatici zwichten,-de claim die al het andere overbodig maakt-, dan wordt volgens de eerste en belangrijkste Verlichtingsfilosoof in Europa de hoofddoelstelling van de politiek niet gehaald: een zo groot mogelijke vrijheid voor iedere staatsburger.[1321] In de kritiek wekte de stellingname van Da Costa zo weinig sympathie, dat de titel van zijn pamflet expres verkeerd werd geciteerd als *Beestelijke Apenkreet* om de inhoud ervan te ridiculiseren.[1322] Voor koning Willem I was dit geharrewar tussen protestanten onderling nadelig, want hij dreigde zich in godsdienstig opzicht van zijn onderdanen te vervreemden. Per Koninklijk Besluit van 14 juni 1825 beval hij de slui-

* wevers van kemels- of geitenhaar en wol (ook van zijde om vlaggen te maken)

** timmerlieden van de eilanden (in Amsterdam)

ting van alle kleinseminaria, ook in het zuiden, waardoor hij, behalve sommige protestanten, ook vrijwel alle rooms-katholieken tegen zich in het harnas joeg. Net als onder de rooms-katholieke koning Lodewijk mochten laatstgenoemden onder koning Willem I niet ter ere van Maria een bedevaart naar Heiloo houden. Kloosters hadden evenmin het recht novicen aan te nemen en priesters moesten voortaan uitsluitend op het Collegium Philosophicum te Leuven worden opgeleid, waarover een persoonlijk door de koning benoemde regent de scepter zwaaide. Maar van de verwachte 1200 priesterstudenten meldden zich slechts 167 aan, want de meesten van hen volgden hun opleiding in het buitenland.[1323] De gedroomde eenheid in zijn koninkrijk leek toen verder weg dan ooit.

De watersnoodramp hield Bilderdijk ook in de tweede helft van 1825 en de jaren daarna bezig. In twee naar Thelwalls pamflet vernoemde gedichten, *Opwekking* uit 1825 en 1827, deed hij het omgekeerde van wat hij eerder gedaan had, dat wil zeggen hij schreef de oorzaak van de watersnoodramp niet aan Gods wraak toe, die zondige mensen over zichzelf hadden afgeroepen, maar achtte welvaart 'de vrucht van eigen vlijt of snedigheid'.[1324] Door dit standpunt in te nemen leek hij een typische vertegenwoordiger van de Verlichtingsfilosofie, min of meer beantwoordend aan het derde reactiepatroon van de beide Kagchellands. Dat was echter niet zo, omdat hij daarnaast van mening bleef, dat wie bij wijze van zelfaansporing niet langer uitriep: "Kus de roede!" weigerde zich in as en stof te buigen of zich 'in 's Heilands hoede' aan te bevelen.[1325] Als de Heiland tot permanente kastijding van hovaardigen en ongelovigen zou besluiten, was in die weigering de oorzaak van alle ellende gelegen. Bilderdijk gaf God dus alvast rugdekking, voor het geval er zich nog grotere rampen in Nederland zouden voltrekken! Kennis noemde hij bovendien een 'spruit van de hel' en een 'hartverlokkend guichelspel', waardoor hij zich ongunstig van zijn verlichte tijdgenoten onderscheidde.[1326] Tot zijn oprechte ambiguïteit valt te rekenen, dat hij diezelfde kennis te hulp riep om inzicht te krijgen in de natuurlijke oorzaken van de watersnoodramp. Hij was dubbel ontsticht door ongeloof en blijken van onverstand, die beide een garantie vormden voor de voltrekking van allerlei grootschalige rampen.[1327] Refererend aan veranderingen in het zonnestelsel, waarschuwde hij opnieuw voor de gevolgen van steeds hogere waterstanden. Betekenden milde winters niet, dat de bergen in Europa minder water vasthielden? Zou de baan van de aarde ongunstig veranderen,

dan kon de invloed van de maan de zeespiegel doen rijzen. Dat, gevoegd bij de onstabiele bodem op het vaste land, waarin het ene kanaal na het andere werd uitgegraven, leidde ertoe dat de nationale gatenkaas daaronder zich langzaam met water had opgevuld.[1328] In zekere zin was Nederland al ondergelopen, voordat dit zichtbaar was geworden. Nu moest men met kennis van zaken handelen om erger te voorkomen. Doordat hij 'kennis' als een 'media vox' opvatte, kon hij waarschijnlijk zonder zelf in verlegenheid te raken er iets goeds in zien, als een door God gewettigd instrument om de waarheid op het spoor te komen, en iets verkeerds, als een doel op zichzelf (zoals Adam gedaan had toen hij, tegen de uitdrukkelijke wens van God in, at van de boom van kennis van goed en kwaad). In obligate taal werkte hij zijn visie op de ramp in beide gedichten verder uit, met gemeenplaatsen die er helaas niet om liegen, zoals wanneer hij het 'bevechten' van de vijand de plicht van 'wakkere legerknechten' noemt.[1329] In *Overstroming* (1825) formuleerde hij eerder cru dan obligaat: 'Gods liefde roept vergeefs. Uw bloed zij op uw kop!'[1330] De nationale hulpacties ten bate van de slachtoffers van de watersnoodramp nam hij in *Weldadigheid* (1825) op de hak door à la Da Costa te benadrukken, dat het geloof alleen (sola fide) zalig maakt. Wat God schenkt is genade, het geloof is genade, maar wat een mens schenkt 'wortelt niet dan oversprengd van boven'.[1331] Slechts in de toon valt enige variatie op, retorisch, cru en doctrinair als die gevonden kan worden, of kinderlijk, zoals in *Na den watervloed*, dat in 1826 werd gepubliceerd in *Oprakeling*. *Later Dichtstukjens van Mr. Willem Bilderdijk* waarin het simplisme van de herhaling en van het godsvertrouwen haaks op de complexiteit van het doorstane leed staat:

> Werkt in ootmoed, werkt en smeekt.
> Hij die plagen af kan wenden,
> Zal dan troost en redding zenden,
> Die geen stormgetij doorbreekt.[1332]

Toepasselijk en curieus is zijn verwijzing naar *Psalm 29*: 'De Heer heeft gezeten over de watervloed,' of in de nieuwste vertaling: 'De Heer heeft Zijn troon boven de vloed.'[1333] Bilderdijk ontleende er voor zichzelf het recht aan om God aan het werk te zetten. Onder het motto 'Alles dient Uw Alvermogen' gebeurde er niet alleen niets tegen de wil van God, maar was Hij ook Zelf bezig zeeën uit hun 'kil', dat wil zeggen

hun bedding, los te rukken en de 'vaste banden' van alles wat Hij geschapen had, inclusief kant en klare dijken, te 'ontbinden'.[1334] Van de eens zo ontzagwekkende God uit zijn sonnet *De wareld*, voor een mens principieel onkenbaar, was een destructieve mafkees overgebleven, die in de 'world' van Disney slechts de antagonist van Hansje Brinker zou kunnen zijn.

Sinds zijn verblijf in Londen had Bilderdijk connecties in Engeland, met name met christelijke opwekkingsbewegingen. In het verlengde daarvan kwam zijn contact met Thelwall en, later in 1825, met Robert Southey tot stand. Als 'uomo universale' was hij toch al internationaal georiënteerd, wat door zijn verblijf in Brunswijk extra nadruk had gekregen. Zijn rivaliserende houding tegenover Napoleon maakte van hem, zeer modern, een Europeaan met nationalistische trekken. Aan kosmopolitisme had hij overigens een hekel: dacht hij in het groot, dan voelde hij zich meer een op aarde verdwaalde hemelbewoner dan een kosmopoliet.[1335] Met alle kritiek die men op hem leveren kan, dient men voor ogen te houden dat hij, in politiek opzicht conservatief, in religieus opzicht orthodox op een geheel eigen wijze, stem gaf aan een belangrijke minderheid van de Nederlandse bevolking. Hij hoorde bij een politieke stroming die internationaal naar erkenning zocht en zo kwam hij, geen onbekende in het buitenland, dus ook in aanraking met een Engelse geestverwant, de dichter Robert Southey, wiens *Roderick, the Last of the Goths* (1814) door zijn tweede vrouw was vertaald als *Rodrigo de Goth, Koning van Spanje*. In twee delen had zij (die ook als eerste een gedicht van lord Byron in het Nederlands vertaalde) haar vertaling van dit epos in 1823 en 1824 doen verschijnen, waarna Bilderdijk haar 25 zangen met een door hemzelf in het Latijn geschreven brief naar de 'laureate' had gestuurd, een dichter des vaderlands in dienst van het Engelse koningshuis. Het betrof wellicht een hernieuwde kennismaking, indien beiden elkaar reeds in 1795 te Londen zouden hebben ontmoet. Zijn contact met Thelwall was met andere woorden zeker niet uniek, afgezien van de aard ervan, maar werd met meerdere Engelse connecties aangevuld. Een paar maanden na de watersnoodramp zou Robert Southey door een wonderlijk toeval een dag of veertien bij Bilderdijk en zijn vrouw komen logeren, van 30 juni tot 15 juli 1825, waarin zij vrijuit met elkaar van gedachten over politieke en religieuze onderwerpen konden wisselen. In zijn correspondentie met Thelwall liet Bilderdijk iets doorschemeren van de aard van hun

Robert Southey 1774-1843

conversatie, die minder op religieuze dan politieke eensgezindheid wees. Maar dat deed hij pas op 4 augustus 1825, toen zijn gast al lang genoeg naar Engeland was afgereisd om hem als gastheer in staat te stellen een meer waarheidsgetrouw dan door vriendschap ingegeven beeld van diens bezoek te geven. Hun congenialiteit had niet alleen geestelijke achtergronden, zoals bibliofilie en polyglottisme, belangstelling voor de middeleeuwen en antipapisme, antirevolutionaire gezindheid en fascinatie voor Napoleon, maar ook een fysieke component in de vorm van een abces aan Southey's voet, die de directe aanleiding voor hun hernieuwde kennismaking vormde.

Via Frankrijk wilde Southey naar Nederland reizen, welk doel van zijn reis hij expliciet aldus verwoordde: 'Ik wil Holland bezoeken, dat door mensen is gemaakt tot wat het is, zowel het platteland als de steden. Ik wil kloosterboeken, die men vergeefs in Engeland zal zoeken en die zeer waarschijnlijk in Brussel, Antwerpen of Leiden te vinden zijn. In de

loop van drie of vier weken kunnen we, per trekschuit of per koets, de belangrijkste Nederlandse bezienswaardigheden bezoeken, de plaats waar Sir Philip Sidney sneuvelde, van gedachten wisselen over de Dousa's en Scaliger te Leiden en een algemene indruk van het land krijgen, waardoor wij de krijgsgeschiedenis van de Lage Landen beter kunnen begrijpen.'[1336] Sir Philip Sidney, in Engeland als een volmaakte hoveling beschouwd, was te Warnsveld getroffen door een Spaanse musketkogel in de slag om Zutphen (1586) en kort daarna te Arnhem overleden. Southey wilde de dood van de jonge held, die zijn leven voor de vrijheid van de Republiek had gegeven, ter plaatse overdenken. Bilderdijk zal daar vast begrip voor hebben opgebracht, want in zijn *Geschiedenis des Vaderlands* rept hij van 'de voortreffelijke Sidney, een volmaakte Ridder, vol eer, gevoel, moed, en braafheid, die voor ons het leven liet'.[1337] Scaliger en zijn leerling Franciscus Dousa verheugden zich eveneens in hun beider belangstelling, als humanisten van wereldfaam aan de Leidse universiteit verbonden, van wie de eerste niet slechts gedichten in het Latijn geschreven, maar ook nog eens uitgeblonken had in zijn beheersing van oosterse talen, waaronder het Ethiopisch, in historische tijdrekening en astronomie.[1338] Leiden stond dus uitdrukkelijk op het programma van Robert Southey, al zag het er niet naar uit dat hij er gezond en wel zou arriveren. In de omgeving van Valenciennes werd hij namelijk door een insect in zijn voet gestoken, wat omdat hij te nauwe schoenen droeg, een infectie had veroorzaakt. Antwerpen had hij nog strompelend weten te bereiken, maar in Leiden had hij zich onder behandeling van een chirurgijn moeten laten stellen. Deze verstond geen woord Engels, waarna Bilderdijk als talenwonder te hulp werd geroepen. Het lukte hem de chirurgijn correct in te lichten over de 'source' van het ongemak, de bloedvergiftiging in Antwerpen en het gezwollen been dat daarvan in Leiden het gevolg was.[1339] Hij was er zo druk mee, dat hij zich aan Capadose liet ontvallen: 'Hoe dit nu mede geneert, kunt u begrijpen, zowel als dat het mij wederom veel tijd kost.'[1340] Dat laatste klopte wel, want de tweede nacht van zijn verblijf in Leiden werd Robert Southey door Bilderdijk mee naar huis genomen om daar liefdevol te worden verpleegd. Als gastheer en ziekenverpleger heeft deze ogenschijnlijk gesloten man, die van zijn hart nochtans geen moordkuil maakte, altijd aan de hoogst denkbare normen beantwoord (en anders was het zijn vrouw wel), genereus als hij was in het opofferen van zijn vrije tijd, energie en financiële middelen. Hartelijk en geduldig deed hij wat in zijn ogen van hem verlangd werd,

van arrogantie of onverdraagzaamheid was ook tegenover deze patiënt niet in het minst sprake. Hij speelde zijn rol zo goed, dat Southey hem achteraf een 'happy-minded' man noemde en in een briefje aan zijn dochter over hem schreef: 'We were friends at first sight.'[1341] Bilderdijk woonde nog steeds met zijn vrouw en dertienjarige zoon Lodewijk op de Oude Singel 86, waar Southey op een benedenkamertje werd gelogeerd: 'Het is een goed huis, in een vrolijke straat, met een rij bomen en een gracht aan de voorzijde, groot, en waaraan alles goed en comfortabel is.'[1342] Er stond op het nachtkastje naast zijn bed een fles brandy, die voor velerlei doeleinden kon worden aangewend. Vrouwe Bilderdijk gebruikte die om de teen van Southey schoon te maken, in welke kunst ze zeer bedreven was, omdat Bilderdijk chronisch aan een soortgelijk euvel leed en soms zichzelf bij de verzorging van zijn voet niet helpen kon.[1343] Ze stond versteld van de overeenkomsten tussen haar man en haar patiënt, waarover ze in een brief aan Hanna da Costa opmerkte: 'Ik heb dan ook nooit zoveel overeenkomst tussen twee figuren uit verschillende landen gezien.'[1344] Het had er alle schijn van dat in hun huis aan de Oude Singel een internationaal complot tegen liberalen en neologen werd gesmeed om de wraak van de God van het Oude Testament als een soort 'eerwraak' over hun tegenstanders af te roepen. Op een watersnoodramp meer of minder schenen zij niet al te zeer te letten, vervuld als zij vooral waren van hun afkeer van de grondwet: 'Aanvaarding van een grondwet kwam neer op goedkeuring van de Franse Revolutie.'[1345] Beiden waren overtuigd van de noodzaak om hun tegenstanders ook zonder ingrijpen van de Allerhoogste een lesje te leren en schermden in die veertien dagen met grote woorden als 'verachting' of 'contempt'. Niet zonder zelfingenomenheid schreef Southey aan zijn vrouw over de redenen, waarom het tussen hem en zijn gastheer klikte: 'Hij is in zijn nopjes met een gast die hem begrijpen kan en naar hem wil luisteren, en het doet hem niet het minste genoegen om te ontdekken hoeveel punten van overeenkomst er tussen ons bestaan. Want hij is net zo ijverig als ik altijd was, heeft over veel onderwerpen geschreven, is net zo erg door de liberalen in zijn land mishandeld als ik in mijn land en verfoeit hen even hartgrondig en vrolijk als ik.'[1346] Met zijn gastvrouw werd de band steeds intiemer, zo schreef hij argeloos aan zijn eigen vrouw: 'Ik word steeds intiemer met mevrouw Bilderdijk, over wie haar man, in een niet te stuiten ontboezeming, mij alles vertelt. Hij is erg dol en terecht ook erg trots op haar, en zij van haar kant is net zo trots op hem.'[1347]

Southey zag in haar de treurende moeder, die de dood van haar aan tuberculose (op een schip aan het andere einde van de aardbol) weggekwijnde zoon Julius had verwerkt door aan een vertaling van zijn *Roderick, the Last of the Goths* te werken:

> Thans weende ze om de zoon die op het slagveld viel,
> Met heel der zonden last, hem wegende op de ziel.[1348]

Ze kon zich nog zo opgeruimd dan wel 'happy-minded' aan hem voordoen, of hij begreep, dat het verlies van haar oudste zoon de grootste ramp in haar leven had betekend. Hij zei het niet, maar het ligt zeer voor de hand dat hij óók om een andere reden met haar te doen had. Was haar eigen zondelast niet de oorzaak van Gods toorn geweest, waardoor Julius ver van huis was overleden? Dat besef zal hij zijn gastvrouw toegedicht hebben, wat hem niet verhinderde zijn gastheer dit compliment te maken: 'Nooit ging er een periode van mijn leven sneller voorbij, waarvan ik meer profijt of plezier had, dan toen ik was gekluisterd aan de sofa onder zijn dak.'[1349]

Southey was in het bijzonder getroffen door Bilderdijks manier van converseren, diens hechte verstandhouding met zijn vrouw en de stille omgang met Lodewijk. Wat zij inhoudelijk bespraken, vond hij zeer de moeite waard, terwijl de gesprekstrant van zijn gastheer hem uiterst vermakelijk voorkwam: 'De conversatie van mijn gastheer is onderhoudender dan alles wat ik eerder gehoord heb. Ik kan niet hopen die zo te beschrijven, dat jij er iets van begrijpt. Het onderwerp is altijd zo interessant, dat dit alleen al volstaat om iemands aandacht gaande te houden. Zijn manier van doen is onbeschrijflijk levendig en zijn taal is ongewoner dan men zich kan indenken. Zelfs mijn Frans kan niet half zo dwaas klinken. Het is Engels dat op z'n Nederlands wordt uitgesproken en met zo'n mengelmoesje van andere talen, dat het niet valt te voorspellen, of het volgende woord Frans, Latijn of Nederlands is, of dat het op z'n Engels wordt uitgesproken.'[1350] Als zijn gastheer wilde zeggen: "I was pleased", zei hij: "I was very pleasant", en als hij van een vrouw wilde zeggen, dat ze ernstig gewond was, haalde hij 'wounded' en 'blessed' door elkaar.[1351] Dat maakte van Southey soms ook een aandachtige luisteraar tegen wil en dank, die in plaats van weerwoord te geven de opgediende gerechten extra eer aandeed. Dankzij Southey's brieven aan zijn vrouw is trouwens precies bekend, hoe de

maaltijden verliepen. Er werd 's middags om een uur of drie geen vlees van een schaap of varken op tafel gezet, want dat zou niet goed voor de genezing van Southey's voetwond zijn geweest. Daarentegen haalden veel andere geroosterde vleessoorten en vis de rijkelijk gesorteerde dis wel, evenals een keur aan groentes (waaronder de ongebruikelijke kidneybonen en rapen). Gestoofde zoete appels in combinatie met geroosterde kip golden als een delicatesse die Southey nooit eerder had geproefd. Net als de gesprekstrant van zijn gastheer hem telkens weer verraste, wist hij van geen enkel tussengerecht of het zoet dan wel zout zou smaken. Na de hoofdmaaltijd volgden kersen en aardbeien met slagroom, soms meloen en bessen. 's Avonds om half negen werd er gesoupeerd: de gast at gepekeld vlees, de gastheer dronk melk, waarna iedereen in huis zijns of haars weegs ging. Lodewijk zat meestal aan het hoofd van de tafel, terwijl Bilderdijk en Wilhelmine tegenover Southey zaten, die zijn gewonde voet op een taboeret liet rusten. Om zijn been af en toe te kunnen verleggen nam hij gewoonlijk plaats op een met zwart pluche beklede sofa in plaats van een stoel, zijn voet omwikkeld met minstens drie zijden zakdoeken, nadat 's morgens om tien uur de huisarts het verband had verschoond. Voor het eten vroeg Bilderdijk stilte voor een kort gebed. Hij deed dan zijn grijze pet af en bad 'niet langer dan nodig is'.[1352] Daarna greep hij zoals wel vaker tijdens de maaltijd de rechterhand van zijn vrouw, alsof hij haar bevestiging zocht of naar tegenwicht voor zijn korte escapade in den hoge. Uit zo'n gebaar leidde hun gast af, hoe hecht hun verstandhouding was. Dat Lodewijk niet naar school ging, verbaasde hem niet, 'Meneer Bilderdijk is net zo weinig dol op scholen als ik'. Southey en Lodewijk waren door onzichtbare draden in het huis met elkaar verbonden. Voor zover de jongen aandacht tekortkwam, wilde de Engelsman hem die graag geven: 'De jongen heeft een eigenaardig en volgens mij boeiend gezicht. Hij heeft kennelijk een zwakke gezondheid. Zijn kleding is keurig, zij het formeel, en zijn gedrag tegenover mij is wegens de ten uiterste in acht genomen beleefdheid amusant, evenals het kennelijke plezier waarmee hij elke poging van mij om het woord tot hem te richten of de aandacht die ik hem aan tafel schenk, beantwoordt.'[1353] Lodewijk had zich gehecht aan een uit zijn nest gevallen en daarna ten behoeve van zijn eigen verzorging gekortwiekte ooievaar die in hun tuin terechtgekomen was. Hij hoefde hem maar te roepen, of het dier kwam op hem af. Maar na een paar dagen vloog het

weg, wat voor lekkere hapjes de jongen hem ook aanreikte. Nog dagenlang hoorde Southey hem in de tuin roepen: "Ooie, Ooie…" In dat klaaglijke geluid herkende hij zijn eigen eenzaamheid en de eenzaamheid van Lodewijk, maar hij was de enige niet die het belang van de vriendschap tussen mens en dier had geraden. Bilderdijk kocht eigenhandig een paling op de markt van Leiden voor de vogel, of was het voor zijn enig overgebleven zoon? De ooievaar vertrapte weliswaar aardbeienbedden en zorgvuldig gekweekte groentes in de moestuin achter zijn huis gelegen, maar dat kon Bilderdijk niets schelen. Kon hij op de vismarkt in Leiden geen paling voor het dier krijgen, dan liet hij die van buiten de stad komen.[1354] Na dit avontuur met zijn ooievaar was Lodewijk weer alleen en had hij geen ander 'speelmaatje', zoals Bilderdijks beide biografen schrijven, dan een (zoals Southey schreef) 'prachtige, gestreepte kat, even oud als hijzelf, echter onder geen andere naam bekend dan *poes*'.[1355] Men kan het roerend met eerstgenoemden eens zijn: 'De overvloed van spijzen en drank in huize Bilderdijk wijst bepaald niet in de richting van armoede, in tegenstelling met wat de dichter zijn vrienden en kennissen dikwijls wilde doen geloven.'[1356] Hij liet het zijn gast aan niets ontbreken, getuige ook tal van hier niet eens vermelde details, zoals de heerlijke saus die zo dik als custard over de gerechten werd gegoten.

Hoewel de logeerpartij dus in allerlei opzichten geslaagd kon worden genoemd, waren er toch onderhuidse spanningen tussen de gastheer en zijn logé, die hier vermelding verdienen, omdat Bilderdijk erover aan Thelwall als een ingewijde berichtte en hun aller antirevolutionaire, zo niet contraremonstrantse geest er tevens diepte door krijgt. In hun zienswijze op de wraak van God, die zondige mensen overal ter wereld aan zichzelf te danken hebben, zou van ijdelheid en zelfverheffing tussen Bilderdijk en Southey geen sprake mogen zijn. In afwachting van 'de tweede zondvloed', zoals Capadose zich beliefde uit te drukken, zou een noachitisch zelfbewustzijn hen hebben gesierd. Maar van hun eigen nietswaardigheid gaven zij, althans ten opzichte van elkaar, geen blijk. Bij de feestelijke aanbieding van zijn vrouws vertaling van de 'Roderick' had Bilderdijk in 1824 aan Southey geschreven, dat hijzelf al 60 jaar als dichter en schrijver in eigen land bekendheid genoot, terwijl hij vanaf zijn debuut in 1776 tot dan toe twee jaar tekortkwam om de 50 jaar vol te maken.[1357] Dat Southey's 'Rodrigo' niet onderdeed voor Tasso's 'Jeruzalem' kan op het eerste gezicht een groot compliment van Bilderdijk aan zijn Engelse vriend lijken, maar is dat

geenszins, wanneer het slechts een 'echo van Southey's zelfvoldane opmerking' zou zijn, dat hij met Tasso, Vergilius en Homerus diende te worden vergeleken.[1358] Hoe zij zich ook in elkaar verdiepten en hoeveel overeenkomsten zij in elkaars tot dusver geleefde levens ontdekten, toch vond de een zich een illustere gast die zijn gastheer het genoegen deed hem zijn voet te laten verzorgen en intussen een welwillend oor te lenen, zodat diens anders door niemand begrepen uitweidingen naar waarde geschat konden worden, terwijl de ander zich in intellectueel en spiritueel opzicht de meerdere van zijn gast wist. In zijn brief van 4 augustus 1825 aan Thelwall drukte Bilderdijk zich althans zo over de aard van Robert Southey uit: 'Daar is (als ik mijn gevoelens uiten mag) een gebrek aan distinct zelfbewustzijn in de mens. Wat in hem gepoot is, kan de een niet recht onderscheiden en de ander slechts met zelfverbeelding omnevelen, die tot een beginsel van autolatrie of van fanatiek enthousiasme kan strekken, waarvoor de geest Gods beiden evenzeer behoede.'[1359] Er huisden dus twee zielen in de Engelse 'laureate', die Bilderdijk beter begreep dan deze elkaar meenden te begrijpen! De logeerpartij had niet veel langer moeten duren, of zij zouden allerminst als vrienden uit elkaar zijn gegaan. Nu zouden zij het jaar daarop opnieuw een paar dagen in elkaars gezelschap verkeren en kon Bilderdijk zich verheugen in Southey's waardering voor hem als een 'strenge' criticus en 'bekwame' poëet en, waar het hem als mens met slechts één ziel betrof, als 'de meest buitengewone en bewonderenswaardige persoon die ik ooit gekend heb'.[1360] Dankzij zijn illustere vriend zou hij op 1 mei 1830 zelfs tot erelid van de *Royal Society of Literature* te Londen worden benoemd.[1361] Voordat Southey in 1825 gezond en wel uit Nederland verdween, werd hij in plaats van te Warnsveld in het Haags Museum rondgeleid door Willem de Clercq, die zich in het verlengde van Bilderdijks opmerkingsgave onledig hield met 's mans minder goede eigenschappen: hij had voor zijn eigen versie van de 'Cid' gebruik willen maken van een toelichting op diens *Chronicle of the Cid*, maar hun gesprek vlotte niet. Als reden gaf De Clercq daarvoor de neiging van Southey op om eigen werk 'per kwantiteit' te analyseren.[1362] Zelf was hij natuurlijk net zo'n diepe vorser als Bilderdijk, voor wie altijd en onder alle omstandigheden de kwaliteit van iets vooropstond.

Voor de *Vaderlandsche Letteroefeningen* was het intussen duidelijk geworden, dat er van Bilderdijk,-wat hij ook van Southey denken mocht-, evenals van Da Costa en Capadose een slechte invloed uitging:

Aanschouwe ook iedereen het drietal met den nek,
En noeme Capadose een' hoogvermaarden gek,
En doeme, als Bilderdijk, het hoofd der lasteraren,
Da Costa, in wiens geest zijn geest is ingevaren,
Het drietal blijft berucht, en over heel onze aard',
Als Adams oudste zoon, in eeuwigheid vermaard.[1363]

Het is maar wat men onder 'vermaard' verstaat, moet de dichter van dit hekelvers gedacht hebben, die de reputatie van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* gered achtte door 'het hoofd der lasteraren' op zijn beurt te belasteren. In zekere zin schold deze dichter dus zichzelf uit, wat aangeeft welke prijs hij bereid was te betalen om in het koor van 'afgodisten' mee te mogen zingen. Het was bon ton Bilderdijk te 'bashen', zoals men tegenwoordig zegt. In 1824 was een zangspel in twee bedrijven gepubliceerd, *W. van Teisterkoord of de Gebroken Domper*, waarin drie ridders van de Domper het vuur der Verlichting, brandend gehouden op het altaar der vrijheid, tevergeefs trachten te smoren. Het jaar daarop publiceerde Jurriaan Moulin onder zijn schuilnaam 'Spiritus Lenis' een parodie op *Rotsgalmen*. Deze *Rotsgalmende Rekelzang* verried het 'sinds Marnix van Sint-Aldegonde in onze letterkunde zeldzame talent om zich in de geest des tegenstanders te verplaatsen en zijn trant na te bootsen'.[1364] Moulin hekelde het 'boetbazuingeblaas van ridder Bulderdijk en zonen', de gedrochtelijke neologismen en veel te luide toon van de aanvoerder der bent, waarbij zijn spel ernst dreigde te worden en zijn eigen toon zonder satirische reserves wel erg veel op die van zijn verafschuwde voorbeeld leek. Voorstanders van de Verlichting noemde hij 'omwentelingsgedrochtenhoop' en 'kraakbenig slijkelingenkroost', welke typeringen inderdaad van Bilderdijk afkomstig hadden kunnen zijn.[1365] Tegen Kant en Kinker ging Moulin op dezelfde manier tekeer, maar met iets te veel humor om zijn woorden voor die van de ridder te doen doorgaan:

Verduitste muichelmooord'rentroep,
Gij zult, verkikkerd door vaccine,
Tot onoudtestamentsche soep
Verdampen door een stoommachine![1366]

Bilderdijk werd niet meer serieus genomen, naar het scheen, maar dat was geenszins terecht. Hij kon zijn lezers nog steeds aangenaam verrassen met poëtische uitschieters en taalkundige beschouwingen. Hier volgt een specimen van beide uit 1825. Allereerst heeft hij in *Onmacht* het beeld van een gelijmde duif gebruikt om zijn depressie onder woorden te brengen. Men ontwaart in die duif een gefnuikte arend in het klein en bewondert 's dichters allegorische voorstelling van zaken. Hij voelde zich een gevangene van zichzelf:

> Gelijk een duif, ontslipt aan 't net,
> Zich op een lijmstang nederzet,
> En als zij dan de lijm beseft
> Zich dad'lijk wel ter vlucht verheft,
> Maar, aan de voeten vastgekleefd,
> Vergeefs met hals en wieken streeft.
> Zij roert de slagpen, zweept de lucht,
> Zet borst en adem uit en zucht,
> En trekt en rukt uit al haar macht,
> Maar spilt haar overspannen kracht,
> Tot ze, afgeworsteld en verstijfd,
> Aan 't dod'lijk twijgje hangen blijft.[1367]

Vervolgens heeft hij in *Proeven van spreekwoorden en gezegdes* een toelichting gegeven op de uitdrukking 'met Sint-Juttemis (als de kalveren op het ijs dansen)'. Waar komt die uitdrukking vandaan? In het etymologisch woordenboek van Van Dale wordt 'Jutte' als een koosnaam voor Sint-Judith opgevat, die haar naamdag op 17 augustus viert, als er onmogelijk kalveren op het ijs kunnen dansen.[1368] Even vernuftig als onjuist geeft Bilderdijk een totaal andere etymologische verklaring van deze uitdrukking: 'Jut is geen ander dan de elders genoemde paus of pausin Joanna, over wie men verhaalde dat zij met verberging van haar kunne tot de pauselijke zetel verheven werd en die bij een plechtige ommegang op straat van een kind beviel. Zij was inderdaad ook bij ons altijd onder de naam Paus Jut bekend.' Hoe kon 'met Sint-Juttemis' de betekenis van 'nooit' krijgen? Bilderdijk had kunnen antwoorden, doordat er nooit een door het Vaticaan geautoriseerde heiligverklaring van Sint-Jut zou worden afgegeven, maar dan zou het erop lijken, dat het roomse instituut van de heiligverklaring in de prak-

tijk goed zou werken. Aangezien hij een hekel aan heiligen had, heiligverklaringen uit den boze achtte en het bestaan van roomse instituten sterk afkeurde, gaf hij er een iets andere draai aan. De canonisatie van heiligen werkte volgens hem natuurlijk niet goed en de voorloper van de huidige Congregatie voor de Heilig- en Zaligsprekingsprocessen werd door hem tot het niveau van een almanak teruggebracht: 'Dit fabeltje werd eeuwenlang geloofd en nog in mijn jonge jaren hielden onze grootouders daar als een welbewezen historische waarheid aan vast. Bij de menigte van canonisaties nu die er steeds geschiedden en waar men vrij openlijk de spot mee dreef, werd het hachelijk gerekend iemand te noemen wiens naam en feest niet wel eenmaal in de almanak zou kunnen worden gesteld. Om de zaak dus zeker te nemen, koos men de naam van Sint-Jut uit, en te betalen met Sint-Juttemis is, wanneer Paus Jut als heilige een feest in de almanak zal hebben.' Hij vervolgde zijn toelichting op de hele uitdrukking aldus: 'Dit alles is zeer klaar en eenvoudig, maar meer verwarrend is het bijvoegsel 'als de kalveren op het ijs dansen'. Dit is een verbastering van een ander oud spreekwoord of gezegde: 'Als het hard vriest, kolft men op het ijs', of 'Als het vriest, dat men op het ijs kolft'. Dit was geen deel van Sint-Jut of zijn mis, nee, het was de 'repartie', het antwoord of de toeslag, gelijk men het noemde, van degene die deze tijdbepaling ontving, op het zeggen van 'met Sint-Juttemis'. De slimme spreker zei 'nooit' in bedekte termen, waarop de niet minder slimme toegesprokene op schampere toon precies hetzelfde zei. Die herhaling veronderstelt inderdaad twee sprekers, verwikkeld in een monotone dialoog, en maakt het begrijpelijk dat het overbodige tweede gedeelte van de uitdrukking thans is vergeten.' Tenslotte eindigde hij zijn toelichting met een vernuftige interpretatie van het woord 'kalveren' in dit verband:

> 'Als het hard vriest', of, 'als het eens een harde winter is', was een oud gezegde om een buitengewoon toeval uit te drukken. En daar het ijs een gladde baan oplevert, kolfde men daar wel eens op voor de aardigheid. De 'repartie' nu was: 'Ja, als het hard vriest', en zo hoorde ik het honderdmaal in mijn kinderjaren. Naderhand zei men: "Ja, dan zal er meer gebeuren!" Maar dit toepassend op het feest van Paus Jut, zei men, naar de Hollandse geest die altijd met woorden speelde: "Ja, dan zal men niet kolven" (als het spreekwoord zegt), "maar kalven op het ijs," doelend op het 'kindkrijgen' van deze pausin, wat men 'kalven'

> noemde, dat als een gemeen woord voor 'baren' (parere) werd gebezigd. Naderhand zei men kort: "Ja, kalven op het ijs!" En toen men het gehele, nu samengevoegde gezegde (gelijk zoveel andere) niet meer verstond, 'Jutmis' in 'Jutmus veranderd was en dit niet als een samengesteld woord maar als een naam gelijk 'Paulus', 'Augustinus' of 'Anselmus' werd aangemerkt, en men het woord 'kalven' voor een naamwoord in plaats van een werkwoord hield, vond men geen zin in het zeggen 'met Sint-Jutmus als kalven op het ijs' en zocht er een zin aan te geven. Vandaar dat men in mijn tijd de mond vol had van het 'Sint-Jutmus, als de kalveren op het ijs dansen'.[1369]

Niemand van zijn tijdgenoten bezat in 1825 een zo grote verbale begaafdheid en zo'n spitse geest als Bilderdijk, die volgens menige criticus op zijn retour was. Kan men nagaan, hoe het daarvóór met beide menselijke vermogens gesteld was, nog afgezien van de vraag of hij gelijk had of niet.

Kort voordat Southey bij hem kwam logeren, had Bilderdijk last van een zere mond die hem belette zijn colleges als vanouds te geven. Zijn privatissimum verzorgde hij nog voor slechts één man, Pieter Elout van Soeterwoude, die later de beginselen van de antirevolutionairen in de Tweede Kamer zou uitdragen. Hij besloot een punt achter dit deel van zijn loopbaan in Leiden te zetten. Was hij ziek? Nee, dat niet, want hij nuanceerde het lijden dat hem ten deel viel heel subtiel als een gebrek aan vitaliteit: 'Gelukkig zijn mijn colleges geëindigd, daar het spreken mij én vrij moeilijk valt én de mond pijnlijk is, door een zwelling van de tong, die mij ook mijn grutten verbiedt, maar eenvoudig door het stoten tegen brokken van tanden veroorzaakt schijnt. Vooral doet de hitte sinds lang mij veel kwaad: die ontkracht mij. Ziedaar geen ziekte maar ziekelijkheid, geen pijn maar ongemak, geen lijden maar lichamelijke ongevoeligheid, en onmacht van de geest, nog vermeerderd door de kwelling van een onbegrijpelijk snel verval van geheugen. Ben ik ledig? Nee, ik ben werkzaam als steeds, maar van vlinder, rups geworden, en het kost mij meer aandacht en inspanning naarmate ik er minder aan kan geven.'[1370] Door zijn gesprekken met Southey groeide in hem het besef dat hij in een 'domme ontijd' leefde, met welke typering hij zijn lichamelijke en geestelijke 'wezenloosheid' een ruimtelijke dimensie gaf waarin de tijd leek stil te staan.[1371] Zo worstelde hij de zomer van 1825 door, in juli klagend over de hitte en vertragingen in zijn metabo-

lisme, in augustus Thelwall beklagend omdat Southey, naar hem achteraf was gebleken, niet eens de moeite had genomen om naar de zondagse preek van zijn Amsterdamse gastheer te luisteren.[1372] 'Wat hemzelf betreft,' zo schreef hij aan Thelwall op Southey doelend, 'ik heb hem in de beste gevoelens bevonden, en zie dit ook bevestigd in Engelse geschriften van de geest dezer eeuw vervuld, die hem gelijk ons als bigot afschaduwen.'[1373] In september moest hij Da Costa bekennen het ondoenlijk te vinden zijn drukproeven te verbeteren: 'Ik corrigeer kwalijk, zie de meeste feilen voorbij en verander wat goed is, bij gebrek aan te verstaan wat ik zelf geschreven heb, en zo vermenigvuldigt zich revisie op revisie bij ieder blad tot *tien* of meer toe.'[1374] Hij leed aan een 'inkrimpende' bloedsomloop, maar dat verhinderde hem op 24 september niet om aan Da Costa kweepitten te adviseren ter verzachting en verkoeling van de pijn die zijn naamgenootje leed, wiens tanden waren uitgekomen: 'De Algoede wake over het kind en bevrijde het van spasmodische toevallen daarbij! Ook zacht verkoelende (en niet prikkelende) lavementen zijn soms heilzaam.'[1375] Tegelijk hield hij de ontwikkelingen in Europa scherp in de gaten,-wat was sub specie aeternitatis het verschil tussen een kweepit en een aardbol?-, die maar tot één gevolgtrekking konden leiden: 'Geen volk in Europa kan langer bestaan,' waar de grond onder ieders voeten inklonk, zoals zijn bloedsomloop 'inkromp'. Hij zag 'de grond onder allen inbuigen van de zwaarte der aangenomen, der ten hemel geroemde, maar de hemel juist tergende en uitdagende gruwelen.'[1376] Het einde der tijden was zeer nabij: 'Ik beef voor het jaar 1827. Het aankomende moge nog schijnbaar wel, ja naar algemene wens gaan, terwijl de aanstaande uitbarsting broeit, maar een vreselijker tijd komt er aan en iedere gelovige wapene zich met het zwaard van de Geest, dat Gods woord is.'[1377] Dat schreef hij op 2 oktober 1825 aan Capadose, slechts vage gronden aanvoerend voor de wederkomst des Heren: 'Ja, mijn vriend, waardoor zouden wij met volkomen zekerheid van de aannaderende wederkomst des Heren overtuigd raken, voegde zich de algemene afval niet aan de voorzegde plagen over de laatste tijden bestemd en geopenbaard?'[1378] Er waren driemaal 70 of 30-maal zeven jaar tot heil en zegen van het christelijk Israël voorbijgegaan en 'van dat ogenblik af verstikte het onkruid allengs de akker meer en meer en moest alles wassen tot de dag der oogst'.[1379] Laat hij met die 'dag der oogst' 1827 hebben bedoeld, dan nog is het volstrekt duister hoe men zou moeten

terugrekenen, niet van 1827, maar van 1795 bijvoorbeeld tot 1585, om het begin van een tijd vol nationale voorspoed als uitkomst te krijgen.

Tot de zorgelijkste ontwikkelingen in zijn eigen tijd rekende hij de opstand van de Grieken, die zich van de heerschappij der Turken wensten te bevrijden. Bilderdijk zag daarin een aantasting van het 'droit divin' des sultans, die zich in de verste verte niet met koning Philips II liet vergelijken, zoals de Grieken evenmin op de opstandige geuzen van weleer leken. Er was volgens hem geen religieus motief ter rechtvaardiging van de vrijheidsdrang der Grieken, hoewel een man als Willem de Clercq de strijd tussen christendom en islam als een aanvaardbaar motief aanvoerde om zich met Byron en de Philhellenen achter de Grieken en tegen de Turken te scharen.[1380] Toen hem het bericht bereikte, dat Hendrik Tydeman samen met Gijsbert Karel van Hogendorp een nationale collecte organiseerde ter ondersteuning van de Grieken, zag Bilderdijk daarin het zoveelste bewijs van jakobijnse flirtations met de macht. Collectes waren sowieso niet in lijn met de goddelijke voorzienigheid en zeker niet, als daarmee een revolutie werd gesteund. Men sprak ten onrechte over de Grieken als een volk, want zij waren slechts een 'aan de paardenspenen van Tartaren opgevoed broedsel'. Tussen christenen en islamieten behoorde geen oorlog te worden gevoerd, omdat zij dezelfde God aanbaden.[1381] Bilderdijk was zo boos, dat hij op 6 oktober 1825 de vriendschap met Tydeman verbrak: 'De heer H.W. Tydeman gelieve van nu voor altijd verwittigd te zijn, dat ik geen deelnemer en voorstander of ondersteuner van het goddeloos gespuis der eerloze Grieken in hun vervloekte opstand tegen de ons vriendschappelijke mogendheid in mijn huis ontvange, noch enige betrekking tot degene die zich zo vergeet, wil behouden, en richte zich daarnaar.'[1382] Tydeman had beter moeten weten dan de 'ongoddelijke wildzang' die Byron heette, al schreef hij over zijn oude vriend aan Da Costa: 'Het spijt mij van de man, die waarlijk een goed hart, maar een verward hoofd heeft en inderdaad veel van mij hield.'[1383] Zijn beide biografen achtten dit conflict 'illustratief voor de man die zelfs tegen zijn vrienden strijd voerde'.[1384] Toch was Bilderdijk geen ruziezoeker en zouden zij, behalve *tegen wie*, ook hebben kunnen kijken naar *waarvóór* hij streed. Wilhelmine bleef intussen vriendschappelijk omgaan met Tydemans echtgenote, maar daartoe diende hun contact beperkt te blijven, want toen Tydeman een exemplaar van een boek over de grondbeginselen van de staathuishoudkunde naar haar stuurde, omdat hij er een inleiding voor had geschreven, kwam hem dat op de

volgende reprimande van haar man te staan: 'Hierbij gaat uw jammerlijk boekgeschenk van gisteren terug, een stuk de vervloekte jakobijn waardig, dat u zich behoorde te schamen ter verderving van het vaderland en verwoesting van alle gezond verstand, godsdienst en zedelijkheid in de wereld te helpen. En durft u dit nog aan mijn vrouw aan te bieden?'[1385] Op 24 oktober bevestigde hij nog eens, dat het met hun vriendschap gedaan was. Er was zelfs een affront bij gekomen, dat nu ook zijn vrouw betrof: 'Dat u de hersens draaien naar de wind des tijds, geef ik uw hoofd vriendschappelijk toe, maar uw voorrede van het werk waarvoor zij geplaatst is, mij onder de ogen te brengen, is óf mij na zo'n lange bekendheid geheel te miskennen, óf turpissimo modo met mij te willen breken.'[1386] Wie gedroeg zich in deze kwestie schandalig? Tydeman droeg nochtans roem op zijn 'eclatante disgratie', als was hij een op het verkeerde schild geheven Van der Capellen tot den Pol, met een collectebus in de ene hand en een boek over de grondbeginselen van de staathuishoudkunde in de andere.[1387] Na een korte periode van bezinning richtte hij zich op 30 november tot Bilderdijk, niet om de breuk van hun vriendschap te helen, maar om zich van schuld vrij te pleiten: 'Hoezeer ik trachtte het misnoegen van de heer Bilderdijk waardig te dragen, heb ik het nimmer getrotseerd, noch het pijnlijke ervan mijzelf of anderen ontveinsd. Maar ik durf te zeggen ook in die toestand van gedwongen verwijdering mij niets te verwijten te hebben, wat strijdig is met de hoge en oprechte achting en verering waarmee ik steeds geweest ben en zal blijven enz.'[1388] Via hun echtgenotes ging niet alle contact tussen hen verloren, wat pas na twee jaar tot herstel van hun oude vriendschapsbanden zou leiden.

In de maand november van 1825 zocht Bilderdijk nadrukkelijk de medewerking van Hoffmann von Fallersleben voor een groots project, dat hem de dagelijkse beslommeringen zou doen vergeten. Op 9 november dankte hij de verdietste Duitser voor zijn toezending van de 'Tristan', 'een schone en volledige uitgave, die de werkzame en bekwame Von der Hagen eer aandoet', waaraan hij het verzoek koppelde om samen met hem een verzameling Oudnederlandse letterkundige werken uit te geven, 'indien u dit goedkeurt'.[1389] Eerlijk ging hij op de motieven in, waarom hij zo'n grote onderneming wilde starten. Filologie en hobbyisme gingen niet samen, zo benadrukte hij ten overstaan van Hoffmann, wat een licht werpt op zijn werkzaamheden als editeur van Hoofts en Huygens' gedichten: 'Hoe graag wenste ik u naderbij. Het zou voor onze *liefhebberij* (als het bij ons met een *laf* en onwaardig

woord genoemd wordt) of liever, onze zucht voor de oude en echte taal van ons gemeen vaderland, nuttig en voor mij in mijn verwijdering van het tegenwoordig dom, razend en smakeloos geslacht recht verstrooiend zijn.'[1390] Als filoloog en historicus boeide het verleden hem meer dan het heden,-er lijkt regelrecht van escapisme sprake te zijn-, maar zonder gedegen kennis en vakmanschap presteerde men in zulke hoedanigheden niets bijzonders. Een serieuze aanpak van de problemen stond een eigen visie op teksten en gebeurtenissen geenszins in de weg, maar de vrijheid die hij juist in dit opzicht voor zichzelf opeiste, werd niet langer gewaardeerd: zijn aanpak gold als verouderd, terwijl zijn toelichtingen op het werk van andere dichters wel degelijk van vakmanschap getuigden en zijn 'verbeteringen' (door hem niet verdoezeld) dat ook vaak waren. Dat het heden hem niet onberoerd liet, bleek uit zijn commentaar op de taalwetten van de koning en diens afschaffing van de kleinseminaria en inmenging in de hogere opleiding van priesters. Zulke recente maatregelen verscherpten de toch al bestaande tegenstellingen tussen noord en zuid: 'De vereniging der zuidelijke en noordelijke provincies gelijk zij thans is, kan uit tegenstrijdigheid van belangen, begrippen en inzichten niet bestaan, en de constitutie zoals zij is, is geheel tegen de aard van onze natie, die van stil, arbeidzaam en bedaard, daardoor woelig, woest, factiezuchtig en meer en meer verdeeld wordt.'[1391] Uit dit commentaar kon Hoffmann de oerconservatieve visie van Bilderdijk op politiek en godsdienstig gebied opmaken, wat hem op zijn beurt wellicht huiverig maakte voor de woelige en woeste baren waarop het scheepje van hun denkbeeldige samenwerking zou moeten varen. Als een editeur zich niet ontzag om zijn eigen mening in andermans werk te geven, werd dat werk gedeeltelijk ook van hem, wat deze vreemde paradox oplevert: door de waarde van andermans literair werk te verhogen, stelt een editeur zichzelf centraal. Ook al stelt hij zich dienstbaar op, ter wille van een 'schitterend' resultaat, toch doet hij iets ongeoorloofds. Zo denkt men er tegenwoordig over, maar Bilderdijk hield dat resultaat voor ogen en nam het onvermijdelijke gevolg, namelijk dat men hem voor een hovaardige verbeteraar van het origineel hield, voor lief. Zoals er in de muziek variaties op een thema bestaan, waarbij het thema van een ander is dan wie de variaties heeft bedacht, of de aanwijzingen, vingerzettingen en zelfs noten door een uitvoerend kunstenaar worden gewijzigd naar eigen inzicht, behield Bilderdijk zich het recht voor om een editie van de werken van Hooft en Huygens, later ook nog die van

Antonides van der Goes en Spieghel, als een partituur te behandelen waarin hij als uitvoerend kunstenaar naar eigen inzicht dingen kon schrappen en toevoegen. Het solistisch optreden van zo'n kunstenaar schrok Hoffmann af, want hij stelde zich op het standpunt dat Bilderdijk nota bene zelf in 1822 had ingenomen, toen hij ten aanzien van Middelnederlandse teksten opmerkte: 'Mijn conjecturen voor echte lezingen op te dringen zou niet eerlijk gehandeld zijn.'[1392] Bij gebrek aan originele tekst(gedeeltes) mocht het werk van een dichter niet door een ander worden ingevuld, maar in een reeds bestaande tekst mocht dat kennelijk wel. Hoffmann zag van hun samenwerking af en nadien hadden zij ook schriftelijk geen contact meer.

Dezelfde politieke en godsdienstige problematiek die Bilderdijk in november 1825 bezighield, kwelde Wiselius, die in ambtelijke rapportages aan Van Maanen de tegenstellingen tussen het noorden en zuiden van het koninkrijk gispte, evenals die tussen de rooms-katholieke le Sage ten Broek en calvinistische Da Costa. Als een politiespion berichtte hij met name over laatstgenoemde, wiens vrijheid van godsdienst en meningsuiting hem al te suggestief afhankelijk van diens inkomen toescheen: 'Waarom toch, vraag ik mijzelf wel eens af, veroordeelt dat volkje zo vinnig 's Konings besluiten omtrent de seminaries? Hoe komt het dat de geschriften van le Sage ten Broek en van die twee kampvechters zo geheel op elkaar slaan, als, gelijk men zegt, de klok van elven? Waar leven zij van? Da Costa leeft zeer weelderig, ofschoon men weet dat hij een geborneerd vermogen heeft...'[1393] Met 'dat volkje' bedoelde hij rooms-katholieken en met 'die twee kampvechters' Capadose en Da Costa. Opnieuw moet men aan een uitspraak van Dirk van Hogendorp denken, die hem een 'ijdele windzak' vond aan wiens stiekeme airs hij zich ergerde.[1394] Hoewel Bilderdijk geen vermoeden van Wiselius' verdachtmakingen op hoog niveau had, was hun vriendschap bekoeld. Professionele laster of niet, er heerste tussen Wiselius en Da Costa rivaliteit, want beiden hadden er als dichter naar gestreefd bij de 'puikdichter' in het gevlij te komen. Zelf kende Bilderdijk geen rivaliteit, of het zou om Feith moeten gaan. Op 5 december gaf hij blijk van afgunst op de dode 'vriend' van weleer, voor wie te Zwolle een standbeeld was onthuld. De manier waarop hij zich over de onthulling daarvan uitliet, doet vermoeden, dat hij enerzijds jaloers op de literaire roem van Feith was, en anderzijds (wegens de niet minder krachtige bewoordingen door hem gekozen) hevige bezwaren koesterde tegen begrafenisceremonies en het ritueel ophemelen van een dode,

lang nadat hij was begraven: 'Van de apotheosis van de oude sukkel, Feith, heb ik een zeer omstandig bericht gekregen in een uitvoerige brief van de mennistenpredikant Halbertsma te Deventer, die zeer wel denkt, en het belachelijk zotte, laffe, en domme van die gehele plechtigheid, de predicaties, oraties, en verzen daarbij, (in verbo: 'alles') niet genoeg kan uitdrukken, en er recht innig door verontwaardigd was. De brave Bähler heeft wel gedaan zich daarover hartelijk uit te laten, en mocht die predicatie wel uitgeven. Schandelijk is het met die erger dan heidense lijkredenen op elke ezel of schoelje, dien de Duivel dezer Eeuw doet aanbidden. En het wonderlijkste daarbij is, dat men het niet moe wordt. Ik begrijp niet, waarom de advertenties in de kranten, die tegenwoordig bij sterfgeval het rouwbeklag verbieden, ook niet tevens verzoeken, dat de overledene van lijkredenen en lijkverzen verschoond moge blijven.'[1395] Binnen zijn orthodoxe opvatting van het geloof paste zijn eigen versie van de Beeldenstorm, maar zijn onverdraagzaamheid was zo groot, dat hij die dwingend aan anderen wilde opleggen: 'Wat ik weet, is dat ik, zodra ik eens minister van Staat worde, een hevige tax zal zetten op de lijkredenen, zowel voor wie ze houdt als voor wie ze bijwonen, en vervolgens ook op het drukken daarvan. Van alle voorwerpen van luxe, dunkt dit mij de meest belastbare, en die wat opbrengen zou, meen ik!'[1396] Toen hij zich zo absurd en multatuliaans avant la lettre uitdrukte, was hij zijn eigen lijkzangen kennelijk vergeten.

Op 23 december 1825 verstond hij zich met Capadose over de gezondheid van de lieve Lodewijk. Hij bedankte zijn vriend voor diens deskundige adviezen, waarvan de toegevoegde waarde, omdat ze van hém afkomstig waren, de gezondheid van de zieke zeker ten goede zou komen: 'Heb dank voor uw kundig en rechtzinnig advies omtrent de lieve Lodewijk. Uw prescriptie zullen wij nog des te liever gebruiken, omdat zij van u is, aan wie de aanhankelijkheid van ons knaapje bijzonder sterk is, welke aanhankelijkheid inderdaad iets zeer zonderlings heeft, wat ik vertrouw dat aan de effectiviteit van het middel nog iets zal toevoegen. Wij zijn het, lieve vriend, omtrent dit punt, en ten aanzien des zegens die in een trage en langzame ontwikkeling ligt, wederom volmaakt eens.'[1397] Kwam een kind in de puberteit, dan moest men het tijd gunnen om zich aan de nieuwe situatie aan te passen en niet bij de minste of geringste lichamelijke terugval alarm slaan. De voortijdige hang naar volwassenheid moest niet tot onverkwikkelijke taferelen leiden, die mede het gevolg van vaccinering waren: 'Toen ik

een kind was, kleedde men de kinderen vanaf vijf jaar als volwassen mensen, kapte hun het hoofd als petits-maîtres enz., maar nu doet men het hen inwendig, en niemand beseft het kwaad dat men doet. Toen maakte men hen uiterlijk tot apen, nu innerlijk en voor geheel hun leven.'[1398] Op 14 januari 1826 bleek Capadoses goede raad gewerkt te hebben: 'Met de lieve Lodewijk schikt het thans.'[1399] Reflecterend op snelle en nieuwe ontwikkelingen, evenals op oude en nieuwe waarheden, kwam hij tot de conclusie, dat alleen de onveranderlijkheid van het geloof en de moraal een mens zekerheid kon bieden: 'Intussen versnelt de tijd meer en meer, en wij bemerken het niet, daar wij geen hogere maatstaf van tijdberekening kunnen hebben dan de versnellende omloop onzer aarde en geheel onze astronomie louter hypothetisch en het verstand evenzo blind als het hart verdorven is, waardoor *waar* en *goed* louter namen zijn geworden. Zalig, die vasthoudt aan het waarachtig geloof, dat alleen *zekerheid* is!'[1400] Te midden van alle schijnzekerheden, waaronder Bilderdijk ook de met eigen ogen waargenomen werkelijkheid verstond, de sterren aan het firmament, sloeg de oude onzekerheid over zijn eigen lot weer toe. Hij sprak wel een vrome heilwens uit, maar had die zaligspreking betrekking op hemzelf? Of kondigde zich reeds de voorbode van een zware depressie aan? Ziekte heerste alom, niet alleen onder Leidse studenten die zelf ziek waren, maar ook onder hun familieleden, waardoor zij zich genoodzaakt voelden om huiswaarts te keren. Op 10 februari 1826 constateerde Bilderdijk ten tweeden male: 'Mijn college houdt geheel op.'[1401] In de node gemiste neveninkomsten werd voorzien door een Engelse schilder, 'die zich op de Hollandse school toelegt en aan wie ik thans perspectief onderwijs'.[1402] Even leek het erop, alsof te Leiden Brunswijkse tijden herleefden, toen bovendien de kleine Willem da Costa een euvel aan zijn been bleek te hebben dat veel gelijkenis met dat van Julius vertoonde. Ziekte, dood en verderf vormden leidmotieven in Bilderdijks leven, hetzij die zijn eigen kinderen betroffen, hetzij die van Da Costa.

Ongetwijfeld moest hij aan de 'Fuβmachine' van de Hildesheimse stadschirurgijn Abel denken, toen hij op 5 maart 1826 met een eigen oplossing kwam ter genezing van Willem da Costa's been: 'Ik kan niet ontkennen, dat uw schrijven op heden ontvangen ons enigszins, om het zo uit te drukken, verontrust. Ik voor mij ben volstrekt van Schumers gevoelen die het windsel om het beentje afraadt, wat in zo'n jong kind de groei zou belemmeren. Liever ried ik aan het dagelijks met

brandewijn te wassen en (maar zonder autopsie is het gewaagd dit voor te schrijven) een stevig laarsje tot beneden de kuit.'[1403] Zo'n woord als 'autopsie' doet een inwendige ontsteking of vergroeiing in het been van het kind veronderstellen, maar binnen een week maakte zijn bezorgdheid daarover plaats voor grote vreugde, toen Da Costa hem de geboorte van een tweede zoon meldde, Isaäc geheten. Op 11 maart juichte hij over de gebroeders Da Costa: 'Ja, mogen onze beide namen de twee wichtjes steeds verbinden in de Heer, zoals wij verbonden zijn, en de band des bloeds nog versterken.'[1404] Kort daarna, op 17 maart, stond hij noodgedwongen stil bij het 'afsterven van het u pas geschonken wichtje'. Hoe hartverscheurend dat ook was, toch trachtte hij zijn vriend te troosten met een waarachtig christelijke visie op de dood: 'Daar is ook troost in het gevoel om spruitjes uit zijn bloed, afzetsels van zichzelf en in wie wij leven, hier omhoog onder Gods engelen te weten, en ook daar zijn zij niet van ons vervreemd. Ja, zij leven en wij zullen hen weerzien, en ook zij zien op ons neer in liefde en vergeten ons niet.'[1405] Geïnspireerd door dit blijk van medeleven dichtte Da Costa de hymne *God met ons*, met daarin de even trotse als uitdagende mededeling: 'Dood! Gij zijt verslonden!'[1406] De sfeer van 'serafijnengalmen' en 'lofgejuich' was Bilderdijk vertrouwd, die opgetogen over dit gedeelte van de hymne en met de dood van de kleine Isaäc voor ogen op 27 maart zijn vriend dankte voor diens lofprijzing: 'Hoe vol, hoe rijk, hoe innig, hoe diep treffend en hoe harmonieus en gespierd! Heb er de vurigste dank voor en laat het gedicht niet in het duister opgesloten liggen, maar de helle, algemene dag zien. Hoeveel zielen zal het verkwikken, hoeveel versterken en opwekken!'[1407] Wat voor les kon hij uit het overlijden van een dierbaar kind trekken? Dat men er goed aan deed alles aan de voorzienigheid over te laten en toe te schrijven: 'Ook jong en in 's levens kracht zijnde, wist ik van geen plannen of ontwerpen in wat het zij. Hoe zou ik het nu in mijn zwakte! Middelen heb ik nooit gekend of gezocht, maar de aanbiddelijke voorzienigheid deed ze altijd ontstaan buiten mij om en zelfs buiten mijn uitzichten. En even weinig heb ik ook in mijn leven van bestieren of dirigeren geweten. Ik deed alles wat daartoe behoorde verkeerd en schroomde ook altijd iemand raad te geven.'[1408] Dat laatste was niet waar, althans waar het met name zijn dochter Louise betrof, maar paste wel bij zijn typering van zichzelf als een stuurloos hulkje dat God wind in de zeilen blies zonder dat de schipper wist waarheen het koers zette. Zijn godsvertrouwen was zo groot, dat de dood hem geen angst

inboezemde. Alle kritiek op hem maakte hem niettemin onzeker, wat hij ook mocht beweren over de dikte van zijn huid, want als hij in religieus opzicht bij voorkeur blijk gaf van een laat-maar-waaien-mentaliteit, waarom kon noch wilde hij zichzelf dan zo'n verregaande vorm van zorgeloosheid in het leven van alledag toestaan? Had hij het wel bij het rechte eind, of het nu om de etymologie van een bepaald woord ging, of om een politieke of godsdienstige overtuiging? Op 7 mei verwoordde hij zijn eigen onzekerheid ten overstaan van Capadose aldus: 'U kunt niet begrijpen, hoe wantrouwend *ik* jegens mijzelf ben geworden, waar een misslag mogelijk is.'[1409] Het was volgens hem makkelijker Homerus en Pindarus gezamenlijk te verstaan dan zichzelf.

Een paar weken later informeerde hij Capadose over een onpraktische leefregel, zoals het baden in (of consumeren van) ezelinnenmelk ter verlichting van reumatische pijnen: 'De ezelinnenmelk kan u zeker geen nadeel doen, moge zij u ook nuttig zijn! Ik heb het gebruik daarvan bij ons zien opkomen, en wellicht is het dit, wat mij er enigszins wars van maakt, gelijk van alles wat de laatste 100 jaar opleverde.'[1410] Van 'beestensmet' repte hij met geen woord, terwijl hij dat met zijn sterk ontwikkeld zelfbewustzijn tot voor kort als eerste tegen het gebruik van ezelinnenmelk zou hebben aangevoerd. Overigens verschafte hij zich ook een alibi door zich onzeker voor te doen: de grootste tegenstander van de koepokinentingen zou Bilderdijks slecht onderbouwde mening over de therapeutische werking van ezelinnenmelk gemakkelijk kunnen weerleggen! Zijn stemming was steeds in mineur, zodat hij een oud middel moest beproeven om er geestelijk niet onderdoor te gaan. Hij bereidde de publicatie van zijn *Nederlandsche spraakleer* voor, waarvan de *Haarlemsche Courant* op 8 juni 1826 de langverwachte aankondiging deed. De firma J.C. Sepp en Zoon te Amsterdam reageerde verbolgen op deze aankondiging, omdat aan Immerzeel iets was gegund wat zijzelf graag hadden willen hebben. Nu zij achter het net visten, boden zij Bilderdijk aan de tweede druk van zijn *Verhandeling over de geslachten der naamwoorden in de Nederduitsche taal* (1818) en *Geslachtslijst der naamwoorden* (1822) te willen uitgeven, hoewel zij nog honderden onverkochte exemplaren van de eerste druk op de planken hadden liggen. Uit hun aanbod viel af te leiden, dat het zelfs met de vraag naar Bilderdijks minst populaire werken wel meeviel, al wees het gemarchandeer over de onverkochte exemplaren mogelijk in een andere richting. Immerzeel had er f 600,- voor geboden om zodoende het kopijrecht van beide werken in zijn

bezit te krijgen, maar de firma J.C. Sepp en Zoon wilde die slechts overdoen voor f 915,- en bleef zich op het standpunt stellen, dat Bilderdijk hun de rechten op zijn *Nederlandsche spraakleer* had beloofd. Gerechtelijke procedures dreigden alle betrokkenen langdurig in beslag te nemen, totdat Bilderdijk op 5 september onomwonden aan Immerzeel verklaarde: 'Wat de Sepps betreft, zij zijn ezels, en durven mij niet eens te schrijven. Ongelukkig ben ik aan dat volkje geraakt door Wiselius, met wie men altijd kwalijk uitkomt. Wat voor een zotte brief zij zullen laten opstellen om mij te schrijven, kunnen wij licht afwachten. Ik heb hem de 'Geslachtslijst' nooit verkocht.'[1411] Al die tijd gold onverkort wat hij op 31 juli even kort als kernachtig verwoordde: 'Goeds is van hier niet te melden.'[1412] Die indruk moet Immerzeel ook gekregen hebben, want het wilde met de correctie van de door hem uit te geven werken niet lukken. Aan zijn drukker Schinkel deed hij zijn beklag over Bilderdijk: 'Blijft hij bij zijn weigering om verder proeven na te zien, dan zal ik de kopij terugnemen en wij zullen voortgaan. Ben ik bij hem in huis, en kan ik hem niet te spreken krijgen, dan spreek ik zijn vrouw, zijn zoon of zijn meid en ga niet heen, tenzij met de documenten onder mijn arm.'[1413] Wat deze uitgever zich in 1826 ook over de verkoop van Bilderdijks werken had voorgesteld, toch moet het uiteindelijke resultaat hem zeer zijn tegengevallen, want in 1835 werd het totale (onverkochte) Bilderdijkfonds van zijn firma voor zo'n f 7500,- geveild.

Uit de schermutselingen met zijn uitgevers bleek opnieuw, hoe slecht de verstandhouding tussen Bilderdijk en Wiselius was geworden, door wie eerstgenoemde in contact met 'dat volkje' was gekomen. Daarmee bedoelde hij de Sepps, terwijl het toeval wilde dat Wiselius zich van eenzelfde terminologie bediende en met 'dat volkje' Da Costa en Capadose bedoelde, wat antisemitisch genoemd kan worden, of Bilderdijk en de zijnen, wat 'slechts' van minachting zou getuigen. Op 4 april 1826 bracht Wiselius een volkomen uit de lucht gegrepen verdachtmaking onder ogen van minister Van Maanen. Hij beweerde namelijk zeker te weten, dat al die op publiciteit beluste bilderdijkianen jezuïeten waren. Maar stel dat hij ongelijk zou hebben, zo gaf hij aan de minister te kennen, dan nog gold deze waarheid: 'Zo dat volkje niet tot de congregatie behoort (tot welk vermoeden ik anders wel overhel op grond van de opulente levenswijze van Da Costa, die echter geen man van vermogen is,-zij werken toch de jezuïeten krachtig in de hand.'[1414] In *Aan de Joden* gaf Bilderdijk zich rekenschap van zijn verhouding tot de

joden, die hij als christen weliswaar met een kritisch oog bezag, maar ook complimenteerde wegens hun trouw aan Jahweh:

> Waar heeft uw ongeloof zijn wortel in, Hebreeuwen,
> Die nog de Redder wacht, uw vad'ren toegezegd,
> En, schoon teleurgesteld door zulk een reeks van eeuwen,
> Steeds aan de dienst uws Gods zo innig vastgehecht?[1415]

Wat zij met hem gemeen hadden, was het geloof in de Messias, die volgens de profeten redding en uitkomst zou brengen. Doordat zij Jezus niet als zodanig erkenden,-Zijn offer voor hun schuld niet aanvaardden-, plaatsten zij zichzelf buiten de wet. Dat getuigde van hoogmoed, waarvoor zij met hun bloed moesten betalen. Na dit traditionele meningsverschil tussen joden en christenen onder woorden gebracht te hebben, ging Bilderdijk een stapje verder. Zich persoonlijk in hun verwachtingen over de komst van de Messias inlevend, veronderstelde hij dat zij in Hem allereerst een krijgsheer zouden zien, maar wie zou bij de nadering van de jongste dag in Zijn krijgsroem willen delen na Hem eerst te hebben verzaakt?[1416] In zijn *Dichterlijke Krijgsmuziek* (1826) sloot Da Costa zich bij die militaristische kijk op de Messias aan, maar dan vanuit een christelijk perspectief. Hoe fundamenteler het geloof werd beleefd, des te militanter stelden de gelovigen zich op en, net zoals nu sommige aanhangers van de profeet Mohammed hun geloof te vuur en te zwaard verdedigen, trotseerden christenfundi's in Bilderdijks tijd alles en iedereen om hun hogere of heilige waarheid aan anderen op te dringen. Er bestaat tussen orthodoxe christenen en islamieten echter één belangrijk verschil: hoezeer ook geneigd hun interpretatie van de Bijbel eerder letterlijk dan figuurlijk te nemen, onthielden eerstgenoemden zich althans destijds van geweld. Het vijfde gebod heeft geen jood of christen ooit weerhouden om het leven van een vijand te nemen,-waarvan de geschiedenis het doorlopende bewijs vormt-, al leerde Jezus ook dat men zijn naaste moest liefhebben. De Koran verschilt in zo verre van het Oude en Nieuwe Testament, dat daarin over een 'vijand' staat, dat hij bij wijze van straf een veelvoud van de pijnen moet ondergaan, die hij een ander heeft aangedaan.[1417] Dus de oude, op zichzelf al primitieve, Sumerische wet diende te worden aangepast: niet oog om oog en tand om tand, maar oog om twee ogen en tand om een heel gebit? Zo'n verslechtering van de beschaafde wetgeving is ongeëvenaard en legitimeert het optreden van

extremisten die gewapend met het woord van de profeet (en ander explosief materiaal) de moderne beschaving het liefst naar de tijd van ver vóór Hammurabi wensen terug te dringen. Elke godsdienst is zo bezien levensgevaarlijk, tenzij exegeten vredelievende boven oorlogszuchtige taal prefereren en gelovigen ervan weten te overtuigen, dat zij daarnaar moeten handelen. In geval van de profeet Mohammed, die zich anders dan Jezus ook nadrukkelijk als een krijgsheer profileerde, karavanen overviel en liberale tegenstanders uit de weg liet ruimen, zouden zij kunnen wijzen op de duizenden levens die hij spaarde, toen ongelovige mannen, vrouwen en kinderen door zijn leger in en om de Ka'ba te Mekka waren verzameld om gelaten hun lot te ondergaan.[1418]

Werkend aan zijn 'Spraakleer' liet Bilderdijk na het tweede deel van *Navonkeling* een nieuwe bundel gedichten verschijnen, *Oprakeling* (1826), waarin hij zijn laatste romance onderbracht. Willem de Clercq las er 'met bijzonder genoegen' enige gedichten aan zijn vrouw uit voor, waaronder ook die toen al ouderwetse romance *Rolands-Eck aan de Rijn*.[1419] De echo daarvan werd verondersteld 'elk teder hart' een huivering van 'sombere smart' te doen gevoelen, of 'in te storten', zoals de dichter zelf zegt, wat de al te nadrukkelijk rijmende woorden evenwel verhinderden.[1420] Een aan Dante ontleende episode uit de *Divina Commedia*, *Ugolijn*, ontstond in 1826, maar bewaarde hij voor *Nieuwe Oprakeling* (1827). Meer dan welke andere Nederlandse dichter ook zou Bilderdijk 'in delen zijner eigen poëzie invloed van Dante' hebben vertoond, evenals 'verwantschappen met diens forse, stoute, visionaire, plastische, indringende stijl, soms klimmend tot een soortgelijke luguberheid als Dante in zijn sombere helbeschrijvingen'.[1421] In *Oprakeling* vindt men daar weinig van terug, integendeel, wat er lugubers aan die bundel is, wekte de spotlust van een criticus die de dichter ervan titels voor zijn volgende bundels aan de hand deed: *Navlooiing, Oude koeien uit de sloot, Graflucht en Zerkschraapsel*.[1422] Het werd dus *Nieuwe Oprakeling*, waarin *Ugolijn* de lezer deze veeleer groteske dan lugubere blik in Dantes hel gunt:

> Wat schouwspel toont zich thans! Wat koomt ons hier voor ogen!
> Wat bosdier ligt in 't bloed daar op zijn prooi gebogen
> En knabbelt, knauwt en knaagt met hongerigen muil
> Den schedel van zijn roof in dezen gruwelkuil?
> Maar neen, het is een mens op mensenschedel azend,

En woede en razernij, uit neus en lippen blazend!
Men toeve, en vors' hem uit. Wat schrikb're zucht ontsteekt
De vuurvlam die 't gedrocht uit gloeiende ogen breekt?
Dus sprak ik, en mijn stem scheen, midden in 't verslinden,
Een open toegang tot des doemlings oor te vinden.[1423]

In de *Vaderlandsche Letteroefeningen* werd met een ander aspect van Bilderdijks poëzie, zijn onverdraagzame toon in combinatie met zijn als grof ervaren kastijding van de natie, afgerekend.[1424] Het paste een vitale grijsaard niet op alles en iedereen af te geven en zichzelf boven kritiek verheven te wanen. Volgens Kollewijn had Bilderdijk in de voorrede bij deze bundel niets nagelaten om zijn critici te ergeren, want welke op eigen roem beluste dichter wees op de goede ontvangst van zijn vorige bundels en op genoeg beschikbare uitgevers voor de volgende? Half vergoelijkend merkte hij daarover op: 'Dat deze niet volkomen ware woorden meer moesten dienen om zijn vijanden te ergeren dan om de stand van zaken te schetsen, ligt voor de hand.'[1425] Intussen legde die vitale grijsaard ook de laatste hand aan zijn *Gedachtenisrede op Pestel*, die in 1826 verscheen, al vermeldt het titelblad 1809 als het jaar van ontstaan. Kinker had daarvoor een goede verklaring: tussen 1809 en 1826 was die rede 'vermeerderd en verbeterd, maar vooral ook meer gepeperd en doorzult'. Het verschil tussen de eerste en de laatste versie had alles te maken met het verschil tussen de persoon die Bilderdijk in 1809 was geweest en in 1826 bleek te zijn: 'Had de eerste iets behaagzieks, iets vriendelijks en soms iets weeks, de laatste is hard, scherp en bitter.'[1426]

De omstandigheden waaronder Bilderdijk ondanks alle door hemzelf opgeroepen weerstanden aan het werk toog, waren zeer ongunstig. Hij wilde met ingang van 1 mei 1826 verhuizen, nadat zijn huisbaas had gedreigd de huurprijs te verhogen. Zijn protest daartegen pakte niet verkeerd uit, maar hij begreep toch de langste tijd in Leiden te hebben doorgebracht. Vitaal was hij alleen, indien men lette op het vele werk dat uit zijn handen kwam. In werkelijkheid mankeerde hem van alles, waaronder een 'krank gevoel in zijn ingewanden' hem niet het minst pijnigde.[1427] Meer dan zijn eigen kwalen vreesde hij echter de chronische ongemakken waarin zijn vrouw grossierde. Zonder haar kon hij noch Lodewijk goed functioneren: 'O, God van leven en dood, behoud haar aan hem en aan mij, schreeuwt mijn ziel, en ontruk ons niet alles wat wij Uw grootst, Uw onwaardeerbaarst geschenk achten, in wie mij

en hem waarlijk alles gelegen is, waaraan wij ons hechten.'[1428] Het verdriet om Julius' overlijden kwelde Wilhelmine nog altijd zo hevig, dat haar psychosomatische reactie daarop voor man en kind inhield, dat er huishoudelijk weinig orde op zaken werd gesteld. Toen Southey in juni ten tweeden male in Leiden arriveerde, werd hij uitgenodigd op de Oude Singel te komen dineren, waar hij schrok van het uiterlijk van zijn gastheer. Hadden zij een jaar geleden een ambulante rijtuigrit in de omgeving van de stad gemaakt, nu liep Bilderdijk moeizaam met hem naar boekhandel Luchtmans, de Burcht (die hij wel niet beklommen zal hebben) en de Pieterskerk. In zijn dagboek noteerde Southey, dat hij Wilhelmine in een onderonsje naar de staat van haar mans gezondheid had gevraagd. Ze was hem het antwoord op zijn vraag schuldig gebleven, maar de tranen sprongen bij die gelegenheid in haar ogen. Southey informeerde toen ook belangstellend naar háár gezondheid, maar kreeg slechts te horen, dat ze verkouden was. Bij zijn afscheid trachtte hij daarom een luchtige toon aan te slaan: 'Ik sprak zo hoopvol mogelijk over de kansen om hen levend en wel terug te zien.'[1429] Hij zou echter niet opgewekt en vol vertrouwen in de toekomst huiswaarts keren, want Bilderdijk was hem net een stap voor: "Wanneer u terugkomt, meneer, vindt u ons terug op onze laatste rustplaats. *Hic situs est*."[1430] Met dit opschrift van een graf, waaronder alleen nog maar zijn eigen naam hoefde te worden ingevuld, zette hij, overeenkomstig de teneur van een zekere rubriek in de *Arnhemsche Courant*, een domper op hun afscheid. Al zouden zij elkaar ook nooit meer terugzien, toch bleven zij bevriend tot aan Bilderdijks dood. Zelfs jaren na diens overlijden herdacht Southey dankbaar de aangenaamste dagen van zijn leven die hij in Leiden bij Bilderdijk had doorgebracht:

> He took me like a brother to his house,
> And ministered to me, and made a time,
> Which had been wearisome and careful else,
> So pleasurable that in my calendar
> There are no whiter days.[1431]

Wie zo'n compliment krijgt, heeft genoeg redenen om op zijn beurt dankbaar te zijn. Met zijn hekel aan 'fraternité' heeft Bilderdijk ten volle bewezen, wat naastenliefde in de praktijk betekent. Zijn eigen

broer placht hij vroeger te vertroetelen, vervolgens waren er misverstanden tussen hen gerezen over de opvoeding van Louise en de inkomsten uit het 'Backskoorke', maar er heerste tussen hen geen vijandschap meer. Hetzelfde gold in grote lijnen ook voor Kumpel, met wie hij vóór diens dood in een Amsterdams werkhuis op zijn manier vrede had gesloten.

Tijdens de warmste dagen in de maanden juli en augustus werkte Bilderdijk gestaag aan zijn 'Spraakleer', of zoals hij op 2 augustus verklaarde: 'Wij vorderen met de druk der grammatica.'[1432] Af en toe ontving hij bezoek, zoals dat van twee heren uit Rostock: 'Zij hadden het air van (als meer gebeurt) mij slechts eens te komen bekijken als een soort van orang-oetan.'[1433] Bij alle eerder door hem gesignaleerde ziekteverschijnselen leed hij nu tevens aan tinnitus: 'Als de afloop van een wekker is er een eindeloos geruis in mijn hoofd en voortrenning van voorwerpen der verbeelding, die zich nooit matigt maar tot volstrekte verwildering dag en nacht, in wakende en slapende toestand, doorzet. Dit maakt mij tot alles onbekwaam.'[1434] Zijn 'Spraakleer' had daaronder niet te lijden, maar de grafstemming waarvan hij aan Southey blijk had gegeven, hield onverminderd aan. De symptomen van zijn ziektes mochten anders zijn dan aan het begin van 1826, toch bestond daartussen een grote overeenkomst. 'Mijn borst wordt erger,' schreef hij toen aan Jeronimo de Vries, 'en vrij wat lichaamsongemakken, die meer aan de ouderdom eigen zijn, komen daarbij, ook duizelingen die van apoplectische aard zijn.'[1435] Net als ten tijde van de tinnitus in de zomer wilde hij maar één ding: 'Haast zal het gerucht u toewaaien, dat de Turca Batavus geweest is, en bijgevolg Griekenland met zijn leonidassen in vrijheid hersteld. Wat zal dat een feest zijn! Nu, zo ik kan, kom ik dan eens om een hoekje kijken om te applaudisseren.'[1436] Zijn vrouw en Lodewijk verkeerden toen eveneens in dezelfde positie als in de zomer: 'Mijn eega sukkelt voortdurend, net als ik, en mijn kleine is in een epoque van ontwikkeling, die allergewichtigst is en dus een vader die daarmee bekend is, zoals ik, verontrust.'[1437] Zoals Bilderdijk en Wilhelmine elkaars gezondheidsproblemen aanvoelden en deelden, bestond er ook een geheimzinnig verband tussen de ziektes van Wilhelmine en Hanna da Costa. In augustus was laatstgenoemde doodziek geweest,-miskramen en kindersterfte vielen ook haar ten deel-, maar nadat het ergste levensgevaar geweken was, drukte haar man zich eigenaardig uit om God voor haar herstel te danken. Het resultaat van de beproeving, de goede afloop, scheen hem

minder te interesseren dan de beproeving zelf: 'Gezegend zij de Hand, die het goede aldus met enige beproeving mengt, opdat wij ons hier op aarde geen tabernakels bouwen, maar ons als gasten en vreemdelingen gedragen.'[1438] Wat een zwaarmoedig besef spreekt er uit zijn woorden, die het antwoord op de vraag: 'Waartoe zijn wij op aarde?' ongenadig reduceren tot: 'Om in het hiernamaals gelukkig te worden.' Het kwam kennelijk niet in hem op, dat het antwoord ook zou kunnen luiden: 'Om hier én in het hiernamaals gelukkig te worden!' Zijn calvinisme zat het geluk in de weg dat iemand ervaart, voor wie het evangelie een blijde boodschap is. Da Costa was dankzij Bilderdijk diep in de protestantse orthodoxie doorgedrongen, als gevolg waarvan voor hem het geluk bestond uit verlossing van het kwaad of, juister geformuleerd, uit een moeilijk in te schatten kans op een zalig leven bij de Heer.

Pas op 4 november 1826 ontving Bilderdijk enige exemplaren van zijn 'Spraakleer' of 'Grammatica', zoals hijzelf zei. Immerzeel drong erop aan, dat hij een 'Logica' zou schrijven: 'Waarlijk een goed idee! Maar mijn verzwakt en uitgeput hoofd laat het niet toe.'[1439] Zijn 'Grammatica' bestempelde hij als 'filosofisch'; misschien dat Immerzeel hem daarom vroeg er een 'logisch' vervolg op te schrijven, temeer omdat de schrijver onder 'grammatica' zowel spraakkunst als syntaxis verstond.[1440] Bilderdijk zocht niet naar wetmatigheden in de taal, taalwetten op het gebied van klankverschuivingen en relaties tussen talen die in de loop der tijd tot het Nederlands hadden geleid, maar naar het waarom van zulke ontwikkelingen: de taalkundige prima causa. Hij negeerde dus de *Formenlehre* van Jacob Grimm, wiens *Deutsche Grammatik* in 1819 was verschenen. Aangezien het Nederlands in een ver verleden was ontkiemd, toen God met mensen en engelen communiceerde, interesseerden hem de later ontdekte 'wetmatigheden' veel minder dan de daaraan voorafgaande 'grondbeginselen', de zin van een zin veel meer dan wat erin kon worden uitgedrukt. De diepgang die daarvoor nodig is, meende hij te bezitten, evenals een intuïtieve visie (nauw verwant aan spiritueel inzicht) om de mysteries van de 'engelensprake' te ontsluieren. Hij zocht naar een taaltheorie, zoals men tegenwoordig naar een 'theorie van alles' zoekt, wat hij met behulp van een metafoor aan zijn lezers trachtte te verduidelijken: 'Wie het klavierspelen heeft geleerd zonder grondbeginsels, kan naspelen, maar met kennis en naar zijn hart en gevoel speelt hij niet, wat hem niet is voorgelegd, tenzij hij zich (al doende leert men) daarover een

theorie heeft gevormd, deze mag dan meer of minder volkomen zijn.'[1441] Hij besefte uit het gareel van de tijd te lopen, wanneer men hem met Grimm vergeleek, maar hoopte die verloren tijd weer in te halen door aan de andere kant van de taalhistorie te beginnen. De daarvoor vereiste moed en diepgang bracht hij in diskrediet met zijn uitweidingen over de spelling in het algemeen en de siegenbeekse spelling in het bijzonder.[1442] Het gebakkelei daarover wilde maar niet verstommen, wat Van der Palm en Kinker en tenslotte Siegenbeek zelf ook deden om hem op andere gedachten te brengen. Een klein voorbeeld van dit modieuze gesteggel in de eerste helft van de negentiende eeuw is de vraag, hoe men 'Leiden' schrijft: moet dat 'Leijden' of 'Leyden' zijn? De eerste variant is van Siegenbeek, de tweede van Bilderdijk, die ook de schrijfwijze van 'Muiden' in zijn uiteenzetting betrok. Wist Siegenbeek niet eens, dat de 'i' achter de 'e' slechts ter verlenging van de voorafgaande klinker diende, zoals in 'heir'? Wist hij niet eens, dat ter onderscheiding van de 'i' de 'y' diende om aan te geven dat er diftongering van de voorafgaande klinker had plaatsgevonden, zoals in 'Leyden' en 'Muyden'? Na deze retorische vragen gesteld te hebben, vroeg Bilderdijk zich tenslotte af: 'Wat begrijpt zulk volk, dat alle goddelijk licht heeft afgezworen om zijn brooddronken hoogmoed zonder kennis of verstand blindelings te doen aanbidden?'[1443] Siegenbeek reageerde waardig op de onwaardige aanval van zijn tegenstander: 'Door een man toch, die tegen een achtbare Feith, ook na diens overlijden, op een zo nietige grond, een beschuldiging van domheid en gebrek aan taalkennis inbracht, door zo'n man is het, in waarheid, verkieslijker gelaakt dan geprezen te worden.'[1444] Bilderdijk had er eerder op gehamerd, dat de prioriteit van de klank vaststond en de spelling daaraan ondergeschikt diende te zijn: 'Ik kan niet genoeg waarschuwen tegen de valse en belachelijke inbeelding, dat men immer door de spelling de juiste uitspraak ener vloeiende taal zou kunnen uitdrukken. En dat derhalve niets taalverwoestender, niets verderfelijker voor de mens kan zijn, dan de taal zelf, die in de uitspraak bestaat en in geen lettertekens, naar enige ingevoerde of aangenomen spelling te willen richten.'[1445] Daarom verzette hij zich tegen de spelling van Siegenbeek, waarvan hij in zijn 'Spraakleer' een nieuw staaltje gaf. Volgens hem kende elke vocaal drie klanken: de 'aa' in 'straat', klonk anders dan de 'a' in 'straten', die op zijn beurt weer anders klonk dan de 'a' in 'straf'. Doordat met name Amsterdammers naast 'straat' ook 'straaten' begonnen te schrijven, ging het subtiele

onderscheid tussen de 'aa' in 'straat' en in 'straten' verloren. Toen was de taal al zo 'verhard en verplat', aldus Bilderdijk, 'dat er slechts de laatste hand door een Siegenbeek aan geslagen behoefde te worden om haar volstrekt te verwoesten'.[1446] De spreektaal diende dus leidend te zijn, wat taalkundig het beste uitgangspunt is, maar Kinker bepleitte een soort wisselwerking tussen spreek- en schrijftaal ter beschaving van het gewone volk om te voorkomen, dat er twee talen naast elkaar zouden bestaan: 'Uit de gemeenzame taal van de dag, de eigenlijk gezegde gesproken taal, moet de geschreven taal gepolijst, gekuist, en op deze wijze gemanierd, weer tot het sprekende volk gebracht en algemeen gemaakt worden, om vandaar weer dezelfde bewerking te ondergaan. Zonder deze wederkerigheid zou men gevaar kunnen lopen om bij hetzelfde volk twee talen in omloop te brengen, waarvan de ene de geschreven of geleerde, de andere de gemene taal genoemd zou kunnen worden; en dit kan niet anders dan nadelig voor beide zijn.'[1447] Bilderdijk was tegen een uniforme spelling en nam de spreektaal als uitgangspunt voor welke taalkundige beschouwing dan ook, terwijl Kinker voor een permanente aanpassing van de officiële spelling pleitte om te voorkomen dat er twee talen zouden bestaan, die hij gelijkwaardig aan elkaar achtte. Nog in 1970 beschouwde De Vooys postuum de zienswijze van Kinker als juist, maar zij is onpraktisch (gezien de massale protesten tegen elke officiële spellingswijziging) en ontkent iets wat in de praktijk allang bestaat: twee gradueel van elkaar verschillende talen, te weten een op het gemak van de gebruiker afgestemde spreek- en schrijftaal. Nu getuigen Bilderdijks bezwaren tegen een uniforme spelling, ondanks de principiële juistheid van zijn visie op de spreektaal, evenmin van praktisch vernuft, maar dat maakt de ophemeling van de Verlichtingsfilosoof Kinker, die zoveel verstandiger zou zijn dan Bilderdijk, niet minder onjuist.

Kinker liet in de *Recensent, ook der Recensenten* niets van de *Nederlandsche spraakleer* heel. In 1829 deed hij zijn kritiek allesbehalve dunnetjes over, want toen sprong hij in de bres voor Siegenbeek en weidde hij er een compleet boek van 339 bladzijdes aan, dat bestond uit zijn recensies plus aanvullende gedachten en bijkomende redeneringen om aan te tonen dat de 'Spraakleer' eigenlijk alleen een 'Spraakkunst' was. Vooral de wijsgerige pretenties van de Heer B. (zo duidde Kinker in zijn boek Bilderdijk aan) moesten het ontgelden. Wat verstond deze heer toch onder 'werkwoorden', zo vroeg hij zich af, zonder zich overigens af te vragen of het antwoord in een spraakleer of

spraakkunst diende te worden gegeven. Bilderdijk antwoordde, dat 'verba' woorden zijn 'ter uitdrukking van werking, waaronder ook het bestaan behoort, als waarvan alle werking slechts een wijziging is'. Het werkwoord 'zijn' voldoet evenzeer aan deze definitie als 'sterven'. Er lijkt dan ook niets mis mee te zijn, al suggereert het woordje 'als' onnodig een fictief verband tussen 'het bestaan' enerzijds en 'werking' en 'wijziging' anderzijds. Wat hij in de kern bedoelde, is echter duidelijk: een werkwoord drukt de werking van iets uit, ook als die er niet schijnt te zijn, zoals in 'zijn', maar bij nader inzien vertoont dat werkwoord meer 'werking' dan men zou denken, omdat alles wat met handelingen en veranderingen in iemands doen en laten heeft te maken, zowel onder 'zijn' ressorteert als onder 'werking'. Kinker opperde grote bezwaren tegen Bilderdijks definitie van werkwoorden: 'Als het eerste lid dezer definitie waar is, dan is het tweede noodzakelijk vals. Als een 'verbum' een werking uitdrukt, waaronder (dat is toch, onder welke werking) ook het bestaan behoort, dan is *bestaan* een soort van werking. Het behoort dan opgenomen te worden onder de algemene betekenis van *doen*, *handelen*, *werken* en dan is *werking* geen wijziging van het bestaan, maar *het bestaan* een wijziging van *werking*. En omgekeerd, is *werking* slechts een wijziging van *het bestaan*, dan moet het laatste niet onder het begrip van het eerste worden genomen.'[1448] Inhoudelijk heeft Kinker goed begrepen, wat Bilderdijk bedoelde, maar juist omdat overeenkomstig diens bedoeling *tegelijkertijd* het eerste en het laatste waar is, had de heer B. niets miszegd. Kinker wilde hem een vlieg afvangen, terwijl die heer juist bezig was vlinders te vangen. De ruimdenkende houding van een scherpzinnig man treft men niet bij de recensent aan, maar bij de gerecenseerde! Zie voor de verandering eens, hoe hij 'gedachten' omschrijft in zijn definitie van taal: 'Taal noemen wij een regelmatige uitdrukking van onze gedachten, bij opvolging. Ik zeg 'gedachten', maar men moet dit woord in de volstrekte algemeenheid opvatten, zodat het ook alle gewaarwording behelst.' Bilderdijk legde vervolgens 'bij opvolging' uit: taal komt van 'tellen', de 't' stipt aan, de 'l' drukt de 'voortrollende' afloop uit.[1449] En 'regelmatig' slaat op de opeenvolging van klanken, ja, op die klanken zelf. Een regelmatige klank is tenslotte hetzelfde als een woord.[1450] Het verband dat hij legde tussen taal en gedachten of, ruimer opgevat, tussen taal en alle gewaarwordingen, klinkt aantrekkelijker en overtuigender dan menig moderne definitie van taal die zich beperkt tot een reeks van

akoestische tekens, waarna een eindeloos debat over 'tekens' kan worden gevoerd.

Over de wisselwerking tussen taal en geest had hij eerder nagedacht, toen hij voorlopig concludeerde, dat taal denkbeelden in de vorm van abstracte redeneringen mogelijk maakte, maar dat men zich in concreto ook een denkbeeld van iets zonder taal kon vormen. Wat daartegen sprak, zo bedacht hij nu, was dat men afgezien van pleitredes, waarin men niet zonder taal een redenering kon opbouwen, gevoelens kon ervaren zonder die eerst in woorden te hoeven uitdrukken. Niet in de tegenstelling tussen abstract en concreet lag de kern van de wisselwerking tussen taal en geest, maar in de 'wortel', de oudste afspiegeling van een woord. Een oorzaak van het onbegrip van Kinker voor wat Bilderdijk bedoelde, had te maken met de interpretatie van dit begrip. Grofweg verstond Kinker daaronder de etymologische kern van een woord, ontdaan van morfemen, zoals men over de 'stam' van een werkwoord spreekt. Maar Bilderdijk verstond er iets heel anders onder: 'Alle wortel bestaat uit één letter. Waar er twee samenkomen, is het denkbeeld reeds samengesteld en gemodificeerd.'[1451] Er hoefde maar een wortel op te lichten in de menselijke geest, of vrijwel gelijktijdig drong de beperkt semantische waarde daarvan tot betrokkene door. Het omgekeerde was ook het geval, want er hoefde maar een flardje van een deels onbegrepen betekenis in het onderbewuste van iemand rond te spoken, of de wortel gaf daaraan uitdrukking. Voor wat het brein als een magische toverlantaarn op een groot scherm projecteerde, had Bilderdijk een unieke verklaring (door geen taalkundige na hem onderschreven): 'De taal berust op eenvoudige, klare begrippen en een juist onderscheiden kennis der spraakdelen,' zoals stembanden, tong en tanden om van de keel nog maar te zwijgen, waarover de eerste mens wellicht reeds beschikte, voordat hij een woord kon uitbrengen.[1452] Erg waarschijnlijk was dat niet, want dan zou hij autonoom klanken hebben kunnen voortbrengen, zonder directe tussenkomst van God. Bilderdijk vervolgde zijn betoog dan ook: 'Ik voor mij ben van het tegendeel overtuigd en merk de spraak aan als iets wat de mens vanbuiten is geleerd door een hoger wezen en zo door hem voortgeplant.'[1453] Taal en de hoogst denkbare uiting daarvan, poëzie, was voor Bilderdijk 'engelensprake'. De levensadem die de eerste mens door God was ingeblazen, keerde terug naar zijn bron, wanneer een dichter 'geïnspireerd' was. In dat geheel van magische invloeden waaraan een mens blootgesteld was, indien hij zich van taal bediende,

paste Bilderdijks concept van de 'wortel'. Dat had net zulke fysieke aspecten als 'inspiratie' dat hij plastisch wist te beschrijven: 'Het hersengestel wordt uit zijn gematigde ruststaat verwrongen, het stort zijn zenuwvocht uit, het hart slaat geweldig, het bloed bruist door de spieren, en zet die in beweging, het vliegt naar de buitendelen des lichaams, die zwellen; het vliegt naar de gorgel, en spant hem, terwijl het de borst doet verwijden; de adem wordt krachtiger en geregelder uitgedreven, en verkrijgt door de spanning des gorgels de zangtoon, die genoeg is om door het treffen van andere gehoorzenuwen ook hen in dezelfde beweging te brengen. Het hoofd gloeit, het voorhoofd bloost door de toevloed der vochten en de ogen tintelen door de gespannenheid der vliezen. Hij spreekt, de mens, maar het is zingen. Hij wil zijn gedachten meedelen, maar het is poëzie. Hij beweegt zijn leden, maar het is met een waardigheid, met een zwier, die de gronden der danskunst uitmaakt, en alles stemt overeen, alles regelt zich, alles spant samen tot uitdrukking van dat gevoel, van dat rijk, dat fijn, dat verheven gevoel dat zich over alle voorwerpen, over alle denkbeelden verspreidt, aan alles een leven, een ziel schenkt, en zichzelf aan alles wat onder den kreits zijner werkelijke bevattingen valt, meedeelt.'[1454] Zo had ook de zich in de hersenen ingenestelde wortel fysieke aspecten, waarvan het schrift een afspiegeling vormde.

Er schuilt ontegenzeggelijk een zekere logica in Bilderdijks 'Spraakleer', wat Kinker en Siegenbeek daarover ook mogen hebben opgemerkt. Men zou ook kunnen zeggen, dat er 'system' in diens 'madness' schuilt. Maar zelfs dan staat de ordening van zijn denkbeelden recht overeind. Te Winkel was een der weinigen die er Bilderdijk om prees: 'Hier toch blijkt, dat Bilderdijk op 70-jarige leeftijd nog in staat was een goed afgerond geheel te maken van de vele ogenschijnlijk onsamenhangende taalbespiegelingen, door hem vroeger op het papier geworpen, dat er in zijn geest verband was gekomen van al wat hij tevoren over taal had gedacht, en dat hij nog wilskracht genoeg bezat om achtereenvolgens alle onderdelen der Nederlandse spraakkunst, zonder veel nodeloze uitweidingen en met een voor hem opmerkelijke beperking, stelselmatig te behandelen en er zo een samenhangend, overzichtelijk geheel van te maken, waaruit zijn taalbeginselen duidelijker blijken dan uit zijn vorige werken.'[1455] Wat de 'madness' betreft, is in het derde deel van deze kroniek reeds vastgesteld, dat er afgezien van goddelijke ingrepen géén enkel verband tussen de betekenis en vorm of klank van een woord bestaat, tenzij men daaraan de kwalificatie

'willekeurig' zou hechten.[1456] En wat voor woorden geldt, geldt des te meer voor (mede)klinkers, waarvan er één als wortel dienst doet. Maar naarmate men beter in staat is losse klanken, met name lettergrepen, 'fonologisch' te 'encoderen', lijkt er een gestructureerd verband tussen de wortel van een woord en zijn betekenis te bestaan, al is de code die men daarvoor gebruikt niet dadelijk in taalkundig opzicht bruikbaar.[1457] Zo gek was Bilderdijk nu ook weer niet, of hij dacht over de betekenis van woorden na, die men tegenwoordig, op zoek naar de klank ervan in het brein, uitgerekend op die plek, in plaats van in een woordenboek, hoopt te vinden. Overigens krijgt een woord waarschijnlijk pas betekenis, doordat het verwijst naar hetzelfde woord in een andere context en het zich onderscheidt van andere woorden in een en dezelfde context. De meerderheid van taalgebruikers beslist uiteindelijk daarover, desnoods dwars tegen de zin van taalgeleerden in. Nooit staat de betekenis van een woord vast, altijd is die in ontwikkeling. Wat de fysieke ontleding van een woord betreft, en de registratie daarvan in de hersenen, is Bilderdijk als taalkundige zeer modern te noemen, maar modern of niet, hij zou nooit de redenering van moderne neurowetenschappers als Lamme en Swaab volgen, die de vrije wil ontkennen, omdat daarvoor geen bewijzen in de vorm van een waarneembaar fysiologisch proces (of enigerlei registratie daarvan) in de hersenen zijn terug te vinden. Hij dichtte alleen God een vrije wil toe, want uit het Onzevader bleek wel dat een mens niets te willen had. Bovendien was hij veel te ruimdenkend om gevoelens en gedachten (waaronder het idee van een vrije wil) alleen als zodanig te erkennen, indien deze in de reductionistische kraam van neurowetenschappers te pas zouden komen.

Op zichzelf had hij niets tegen reductionisme, mits het broze evenwicht tussen geest en stof maar niet werd verbroken. Op 5 september 1826 gaf hij er blijk van zijn taalkundige grondbeginselen op het terrein van de vaderlandse geschiedenis te willen overplanten: 'Ik geloof voor de geschiedenis van ons land hetzelfde gedaan te hebben als voor onze taal, namelijk alles tot eenvoud en naakte waarheid te hebben teruggebracht. En ik had dit werk ook tot verdere volkomenheid kunnen brengen, ware ik niet mishandeld en vervolgd geworden. Niemand vóór mij, durf ik te zeggen, had de vereiste gronden gelegd, hetzij tot taal, hetzij tot geschiedkennis, en daarom kon hun lezen en wroeten niets anders dan verwarring en valse begrippen van feiten en zaken

voortbrengen.'[1458] Tot die eenvoud behoorde de door hem als historicus uitgedragen overtuiging, dat God de God van Nederland was en Nederland een 'onder alle christenvolken als afgezonderde en tot een allerheerlijkste roeping begenadigde natie'.[1459] In de ogen van Bilderdijk bestond de willekeur van 'faits divers' al evenmin als het willekeurig verband tussen de betekenis en de vorm of klank van een woord. Maar dat God de ontbrekende stukken van een legpuzzel zou invullen, achtten veel historici na hem ondenkbaar. Het complete overzicht van het verleden wordt gevormd door een selectie van de feiten, waarvoor de geschiedschrijver zelf verantwoordelijk is. In zijn toelichting zal hij de opeenvolging daarvan trachten te verklaren zonder een rechtstreekse ingreep van God aannemelijk te achten, zelfs als hij gelovig is. Wat Bilderdijk de 'ongodisten' kwalijk nam, autolatrie en hoogmoed in het geding brengend, werd hem op zijn beurt kwalijk genomen door Fruin: 'De mens, in wijsheid en zelfkennis gevorderd, is zijner kortzichtigheid inniger bewust dan tevoren. Hij weet dat het een ijdel en verwaten ondernemen is, Gods wegen na te sporen. Aan het godsbestuur gelooft hij eerbiedig, maar het aan te wijzen in bijzonderheden matigt hij zich niet aan.'[1460] Een andere hoogleraar, Cornelis Opzoomer, stelde zich op nagenoeg hetzelfde standpunt: 'De ware geschiedvorser kent geen ingrijpen, dat in de loop der dingen storend, al heet het dan ook herstellend, tussenbeide komt. Welk een verschil tussen de historiebeschrijving van een Bossuet, die de wegen der voorzienigheid zo haarfijn schijnt te kennen, als had de slimme bisschop van Meaux niet enkel in de raad des konings, maar ook in de raad Gods gezeten, en die van een Macaulay, die overal getuigt van een warm godsdienstig hart, maar tegelijk van een helder positief hoofd, dat geen enkele knoop met het zwaard der voorzienigheid doorhakt, maar elke knoop ontwart door bedachtzaam met fijne vingers elke draad van menselijke karakters en natuurlijke lotgevallen aan te grijpen en los te maken.'[1461] Opzoomer zette zich tegen de visie van Bilderdijk op het verleden af en voerde vooral bezwaren tegen het gemak aan, waarmee in de *Geschiedenis des Vaderlands* de tal van ontbrekende stukken in de puzzel van de prehistorie werden ingevuld: 'En wat groter verschil nog tussen die welbekende geschiedenis des vaderlands, die overal de theologie duimdik opsmeert, Bijbeltekst op Bijbeltekst stapelt, vooral in de aanvang, waar de stof vrij mager is, van bladzijde tot bladzijde u van God spreekt, maar toch achter een berg van dogmatiek de tempel van de godsdienst, der ongekunstelde vroomheid aan uw blikken ontrukt, en

de historische werken van een Ranke, die vol van echte godsdienst zelden van God spreken. Nergens mengen zij de godsdienst, het geloof, in de verklaring der feiten. Verklaring zoeken zij alleen bij de ontwikkeling der dingen die voorafging, bij de bestaande krachten en omstandigheden, niet bij een willekeurig aangenomen plan Gods, dat in het wezen der zaak toch nooit meer is dan de gedachte van de kortzichtige mens.'[1462] Dat was Bilderdijk dus in de ogen van Opzoomer: een kortzichtig mens. Werd de natie door een natuurramp getroffen, zoals de watersnoodramp van 1825, dan waren speculaties over een straf van God uit den boze: 'In de feiten der geschiedenis, zoals in de verschijnselen der natuur, tracht hij de beweegkrachten, de oorzaken te ontdekken, de wetten op te sporen, volgens welke zij geschieden. Maar het doel van God eerbiedigt hij zonder het te willen raden. Tot eindige oorzaken en middelen bepaalt hij zijn onderzoek. De Oneindige ontheiligt hij niet met zijn waanwijsheid.'[1463] Dat was wat Bilderdijk met zijn beroep op de voorzienigheid gedaan had, God in diskrediet brengen.

Nu zijn colleges ten einde waren gelopen, dacht hij in het najaar van 1826 over de bestemming van zijn collegedictaten na. In wat voor vorm moesten die gegoten worden, wilde hij tot publicatie daarvan overgaan? Was hij nog bevriend met Tydeman geweest, dan had hij met hem kunnen overleggen. De scherpste kritiek van Fruin en Opzoomer op zijn historisch werk heeft hij nooit gekend, maar verschilde niet wezenlijk van al wat hem in Leiden te verstaan werd gegeven. Van alle denkbare kritiek op zijn historische grondbeginselen was die van Opzoomer de ergste, zij het vanuit het perspectief van de Renaissance, uitmondend in de Verlichting, niet onredelijk. Dit over en weer schermen met God, dit omkeren van principes en verdraaien van elkaars waarheden door wetenschappers die niet eens ongelovig waren, maar religieuze en morele aantijgingen niet over hun kant wilden laten gaan, werkte Da Costa misschien nog wel meer in de hand dan Bilderdijk.[1464] Op 19 september 1826 ontpopte de voormalige kwekeling zich als een ongeduldige dictator die Dirk van Hogendorp of de zich in een soortgelijke positie bevindende Willem de Clercq de wet voorschreef, terwijl hij zichzelf niets aan de constitutie gelegen liet liggen: 'Alle ambten of posten, hetzij administratief, hetzij rechterlijk, vorderen een eed van ons op de Constitutie. Kunnen wij die met een goede consciëntie afleggen? Gij zegt: bij het verouderen en te gronde gaan van al het oude, wie weet wat er ook van onze grondwet zal worden? Maar,

waarde vriend, dat zou immers zijn de Here verzoeken. Mogen wij met de kennis die ons gegeven is, deelnemen aan wat wij als kwaad uit de duivel beschouwen, omdat God wellicht eenmaal het goede zal bewerken? Dat zij verre van ons!'[1465] Maakte Da Costa bij zijn uitvallen naar de gevestigde orde dankbaar gebruik van de Tale Kanaäns, dan werkte het archaïsche karakter daarvan ook al niet mee om de afstand tussen hem en zijn tegenstanders te verkleinen. Een der dolerende dominees, H.P. Scholte, die zijn kerkgangers verbood modern berijmde psalmen te zingen, beschouwde zijn collega's binnen de Nederlands Hervormde Kerk als 'leugenprofeten' en 'Baälspriesters'.[1466] Zulk taalgebruik verschilde niet wezenlijk van dat van Bilderdijk, die in plaats van anderen te verketteren er als christen beter aan had gedaan om het tweede gebod indachtig, door God nota bene net zo belangrijk gevonden als het eerste, de naaste lief te hebben als zichzelf. Nu was het in het najaar van 1826 beroerd met zijn eigenliefde gesteld: 'Ik ben niets anders dan verfoeisel voor mijzelf.'[1467] Da Costa nam daarentegen, van zelfvertrouwen blakend, opnieuw het voortouw bij de presentatie van *Aan Nederland*, waarvoor hij op 30 oktober een brief aan de koning schreef. In slechts een gedeelte van een amechtige volzin, met zijn genitieven aan het einde nog net niet ontspoord, bezwoer hij de koning, dat de 'ontzettende overstromingen van een vroeger tijdstip, ja, alle menigvuldige rampen en onheilen, die in allerlei wegen en betrekkingen over Nederland (allerbijzonderst over de eenmaal zo uitnemend van God gezegende en thans tegen zo veel meer licht zondigende noordelijke provinciën) zijn gekomen, niet het resultaat van louter toeval of van de gewone loop der natuur en der wereldse dingen zijn, maar integendeel kenbare oordelen van de almachtige God en allerduidelijkste tekenen van Zijn rechtvaardige toorn over de afval, waarmee dit volk van de God zijner Vaderen is afgeweken om zich aan de goddeloosheid of aan de lichtzinnigheid en onverschilligheid van de rampzalige filosofie der helaas nog zo jammerlijk onder de beginselen der gevaarlijke laatst verlopene eeuw verslaafde tijden over te geven'.[1468] Als was hij Samuel die koning Saul de wacht had aangezegd, beriep hij zich op zijn goddelijk mandaat: 'Ja! Ik worde gedrongen in deze alleropmerkelijkste en allergewichtigste tijdsomstandigheden tot u te spreken, o koning, vanwege de Koning der Koningen, vanwege de Heer der Heren, die de christenen dienen!'[1469] Na deze legitimering van zijn missie kon hij met des te meer gezag zijn inmiddels bekende be-

zwaren tegen de geest der eeuw opperen, waarvan het grootste bezwaar niet de door de koning aangenomen constitutie betrof, maar de scheiding van kerk en staat: 'Nederland heeft dat oordeel over zichzelf afgeroepen door allerlei schreeuwende ongerechtigheden, door allerlei ongodsdienstigheid en zedenbederf, door allerlei boosheid en ondankbaarheid, maar meest en allerbijzonderst daardoor, dat zich de staat van de kerk heeft losgemaakt.'[1470] De koning moest niet denken, dat hij desnoods in zijn eentje het land er weer bovenop kon helpen: 'Alle menselijke middelen, door de Hoge Regering uitgedacht om tegen aanstaande onheilen te beveiligen, om in de tegenwoordige te voorzien, alle middelen om 's lands eer en aanzien bij vreemden te bewaren, om de inwendige bloei en welvaart in den lande te doen herleven, of de laatste overblijfselen daarvan te behouden, zijn gebleken vruchteloos te zijn: ze zijn uit hun aard onvermogend en ijdel in zichzelf.'[1471] Als het aan Da Costa gelegen had, deed de koning helemaal niets en wachtte hij gelaten, samen met zijn inactieve onderdanen, op het einde der tijden.

Hoe slecht hij er ook aan toe was, lijdend aan 'stroomvlug' bloed, toch was Bilderdijk niet bang voor de gevolgen van zijn ouderdom.[1472] Lichamelijk althans ging het hem goed, zo stelde hij niet ontevreden vast, en werd hij door hypochondrie tot werkloosheid gedoemd, dan bleek dat in de praktijk best mee te vallen: 'Geheel vrij ben ik er niet van, maar hoe het zij, zolang men mijn voortbrengselen op enige prijs stelt, is mijn ontevredenheid met mijzelf niet genoeg grond om geheel en al werkloos te blijven.'[1473] Wel was hij beducht voor 'kindse speelzucht', dat wil zeggen voor andermans reacties op zijn 'kindsheid', voor hoongelach en het 'zieldoordringend mededogen' van hoogmoedige buitenstaanders, die hun minachting voor hem verborgen achter een blijk van medeleven.[1474] Dat hij wat vaker soesde of mijmerde in zijn grote stoel gezeten, beschouwde hij als zijn goed recht. De hoge ruis in zijn oren hoorde hij nog steeds, maar matte hem ook zo erg af, dat hij zich eraan gewende een langere rusttijd in acht te nemen. Aldus kon hij op de vierde dag van herfstmaand 1826 enerzijds zonder enige verontrusting verklaren: 'Mijn deel was niet op de aard,' en anderzijds dodelijk ongerust, dat hij 'in zware afmatting' aan het bed van zijn zieke vrouw had gezeten.[1475]

Haar 'gestel' was weliswaar 'analoog' aan het zijne geworden, maar zíj en niet hij leed aan een reeks van levensbedreigende kwalen, waartegen geen kruid gewassen scheen: 'Blootgesteld aan zich verstrooiende

gedachten, maar grievend en benauwend, en als eensklaps op het lijf gesmeten, voor- en nadenkend in de allerdierbaarste betrekkingen van ziel en van hart, in benauwende opstijgingen van het bloed, lijdt de dierbare vrouw veel, en niet op elk ogenblik werkt de troost even krachtig, hoe gretig die ook wordt gezocht en toegediend.'[1476] Begin oktober riep hij de hulp van Capadose in, die de ernst van de situatie besefte en terstond andere artsen consulteerde. Op 14 oktober vroeg Bilderdijk aan Da Costa zijn neef te bedanken 'voor de aanbeveling van Dr. Van Hoorn als huisarts, wiens behandeling, oplettendheid en wijze van inzien der ziekte ons ongemeen veel genoegen geeft'.[1477] Twee dagen later bleek het weer ernstig mis te zijn: 'Zielsbenauwdheden verzwelgen van tijd tot tijd de aanvankelijk verheugende verzachting der ziekte, en hoe dit samenhangt en op elkaar moet invloeien, behoef ik niet uit te drukken. Ziedaar de toestand.'[1478] Tot tweemaal toe gebruikte hij het woord 'ziekte', alsof er één naam aan de reeks kwalen van Wilhelmine viel te geven. Op 17 oktober was de hitte in haar hoofd, evenals in haar handpalmen, zo hoog gestegen, dat zijzelf 'het uiterste uur ten onmiddellijkste nabij' achtte.[1479] Op 20 oktober nam ze schriftelijk afscheid van de Da Costa's in een brief, die niets verried van haar innerlijke tweestrijd of van haar zware worstelingen met het geloof. Was ze wel een goede moeder en echtgenote geweest? Twijfelde ze niet zonder reden aan haar uitverkiezing? Het vreemde was dat haar ziel reeds bij God was, zoals men afgaande op haar gemoedsrust zou kunnen denken, toen ze lichamelijk begon op te knappen. Tegen het einde van het jaar 'scheen ze van het aardse leven losgemaakt, en met haar hart geheel reeds boven'.[1480] Maar haar veranderde geestesgesteldheid verontrustte haar man, omdat haar lichamelijk herstel haar niet meer scheen te interesseren. Ze verklaarde geheel en al in zijn geest, dat ze haar ontbinding verwelkomde en de voeten van haar Heiland wilde omhelzen en met haar tranen bedauwen. 'Stel u mijn toestand hierbij voor!' schreef Bilderdijk aan Da Costa, 'ja, de hoop blijft in mijn hart op een uitkomst naar onze menselijke wens, maar hoe kan ik haar dit uitzicht opdringen?'[1481] Zijn eigen veranderlijke geestesgesteldheid bracht een min of meer grote ontevredenheid met zichzelf mee, al naargelang hij het zich kon permitteren aan de onlustgevoelens van zijn vrouw toe te geven: niet analoog, maar omgekeerd evenredig werd er veel en langdurig in huize Bilderdijk geleden.

Vertwijfeld vroeg hij zich af: 'Wat wordt er van mijn suffige ouderdom, wat van het lieve kind, met zijn moeder ook van vaderlijke zorg

en raad verstoken in dit allergewichtigste tijdperk van zijn vorming?'[1482] Dat kind was de toen veertienjarige Lodewijk, die volgens Kollewijn 'stil, in zichzelf gekeerd en half bevreesd voor zijn onberekenbare vader' was.[1483] Wilhelmine was altijd als een moeder en vader voor Lodewijk geweest, scheen Bilderdijk te willen zeggen, of ging hij er diep in zijn hart van uit eerder dan zijn zoveel jongere vrouw te zullen sterven? Hij zat er erg over in, dat er 'nerveuze symptomen' met haar ziekte 'gemengd' waren, waardoor het verloop ervan grillig was.[1484] Had hij Da Costa en Capadose niet nodeloos ongerust gemaakt? 'Met leedwezen heb ik uw zielen door aandoening geschokt,' schreef hij hun, 'maar u beiden zult dat niet misduid hebben, ofschoon het ook lijden voor u was.'[1485] Op 21 oktober stierf Joseph Capadose, een broer van Abraham, bij het vernemen van wiens plotselinge dood een zus van zijn moeder dood neerviel. Een maand tevoren waren zijn vader en oom Imanuel reeds overleden, zonder dat hun nabestaanden enige prijs op de troost van hun christelijk gedoopte familielid hadden gesteld, terwijl in november ook een zus van zijn vader stierf, zodat Abraham Capadose terecht van de 'jammerdagen' van 1826 sprak.[1486] Bilderdijk leefde niet minder geschokt met hem mee, in beslag als hij werd genomen door wat hij als een dodelijke ziekte van zijn eigen vrouw beschouwde. Ook voor hem behoorden de laatste maanden van 1826 tot de onvergetelijke 'jammerdagen' van dat jaar. Op 5 november karakteriseerde hij haar ziekte als 'een zware ziekte van reumatische aard naar pleuritis trekkend'.[1487] Zelf hield hij zich met opium op de been, waarvan hij minder kon verdragen dan in het verleden. Wat was hij 'in dit verval meer dan een inutile terrae pondus*?'[1488] Naarmate de eerste tekenen van haar herstel zichtbaar werden, ging het met hem weer slechter. Op 4 december klaagde hij over de lange duur van haar ziekbed: 'Wij zijn thans in de negende week der bedlegering.'[1489] Zijn eigen situatie schatte hij weinig rooskleurig in, want hij sleurde zich slechts voort 'in de volslagenste caduciteit, zonder geheugen en zonder vatbaarheid voor enige opmerking'.[1490] Een paar dagen later leek hij te onderschatten, wat zijn vrouw had moeten doorstaan: 'Ik voor mij heb over de ziekte, toen zij daar was en in kracht, nooit zo zwaar gedacht als de dokter, maar altijd de heilzame en geregelde werking der natuurlijke energie bespeurd.'[1491] Dat betekende geenszins, dat hij hoopvol over een gunstige afloop van haar ziekte gestemd was:

* nutteloos aards gewicht

'Nu is het sukkelen en van ziekte zijn wij in symptomatische affecties vervallen die aan geen vaste loop verbonden, van onzekere duur kunnen zijn en het gestel pijnigen en afmatten. Is het heden slimmer, zal men van dag tot dag mogen vragen, en het antwoord zal zijn, nee, dat juist niet, maar ongemakkelijker, en zo kan het geheel de winter geest en lichaam afmatten en uitputten, tot het voorjaar nieuwe kracht instort. Ziedaar mijn bezorgdheid, die mij zo beklemt, dat ik met mijzelf geen weg weet.'[1492] Al zijn zekerheden dreigde hij te verliezen, ook in religieus opzicht, zodat hij zijn vrienden verzocht om voor hem te bidden. Kon Da Costa niet 'berusting, stille onderwerping en volstrekte zelfvernietiging' voor hem afsmeken?[1493] Op wat hij over het einde der tijden had gezegd, viel bij nader inzien ook al geen peil te trekken, want als men hem zou vragen, of de prins van Oranje een tweede Josua zou zijn, moest hij het antwoord schuldig blijven. Maar één ding wist hij zeker: 'Volstrekte anarchie bereidt de weg voor de persoonlijke antichrist, die de wereld in boeien zal slaan en waarvan Napoleon slechts een voorloper was.'[1494] Zoals hij zich wel eens afvroeg, zonder kinds te zijn, waar zijn vaderland toch gebleven was, vroeg hij zich ook af, waar de Heer was gebleven.

Op 8 december condoleerde hij Da Costa met het overlijden van diens schoonmoeder, maar anders dan voorheen stond hij heel bewust stil bij het persoonlijk geleden verlies der nabestaanden in plaats van het heerlijke vooruitzicht der ontslapene: 'Zalig, ja, de doden die in de Heer sterven, heeft de Geest gezegd, en onze zielen voelen het. Smartelijk echter is de wond der afscheuring van wat ons in zulke nauwe betrekkingen verkleefd is, en het treuren daarbij is behoefte des harten.'[1495] Uit zulke menselijke overwegingen dwong hij zich troost te putten, want als het dwaze Gods wijzer is dan de mensen, hoeveel te meer wordt de dwaasheid van een mens dan overtroffen door de wijsheid van zijn schepper? Het was naar zijn mening vergeeflijk al te menselijke gevoelens te koesteren bij het overlijden van een dierbare, maar als hij aan zijn eigen misrekeningen dacht, krabde hij zich liever nog eens achter de oren dan op zijn oordeel te vertrouwen. Nooit had hij gedacht zo oud te worden, als hij thans was: 'Moest ik dan zoveel jongere, gezonde, sterke en krachtvolle vrienden, bekenden enz. overleven? Ik, altijd kwijnend, telkens van ziektes die men deels onherstelbaar achtte, en die deels door hun hevigheid geen uitzichten tot herstel openden!' Hij trok daaruit de conclusie, dat hij zich beter aan Gods oordeel kon houden: 'Wat is menselijke grond van waarschijnlijkheid

en hoeveel te min dan nog menselijk uitzicht op aarde!'[1496] Het uitroepteken had ook een vraagteken kunnen zijn, zo onzeker voelde hij zich over zijn zogenaamd 'vaste' geloof in God. Hij sprak daarover een dag later met dominee Cornelis Callenbach, die als student een deel van zijn 'privatissimum' had bijgewoond en met wie hij het contact in de periferie van zijn bestaan op prijs was blijven stellen. Was het niet te gemakkelijk om de Heer overal bij aan te roepen? Had men wel echt toegang tot Hem, wanneer men niet vanuit een persoonlijk tekort maar uit de overvloed zijns harten Hem aanriep? 'Nee,' meende Bilderdijk, 'als wij door de golven waden, moeten onze kleren nat worden en wij ook de rilling daarvan beproeven.'[1497] In de weken hierna zette hij zijn discussie met Callenbach voort, waarbij hij dit reeds eerder gegeven antwoord formuleerde op de vraag, wat een gebed was: 'Lieve vriend, als ik het wel begrijp, is het niet louter vragen, smeken, begeren, met het oog op onze wens en gevoel van behoefte. 't Is in innige overeenstemming van het hart met de wil van God om iets te vragen, wat God geven wil, en het is hierom dat de bede 'Uw wil geschiede' voorafgaat aan elk gebed om onze menselijke lichaams- en zielsbehoefte.'[1498] Schortte het bij hem aan geloof, dan kon hij zich beroepen op de basis van het gebed, die weinig of niets met zielsvervoering uit te staan had, want 'die basis is: 'Ik geloof, Heer, kom mijn kleingelovigheid te hulp!' Want dit wil God: dat ook de vonken rokende vlaswiek opbrandt.'[1499] Half december klaagde hij zijn nood bij Da Costa: 'Nogmaals bid om troost voor mij, ik ben mij bewust van verwildering.'[1500] Tegenover hem durfde hij wel te bekennen, dat zijn ongeloof hem danig in de weg zat, maar hij formuleerde het op zo'n manier, dat men ongeloof ook als een gebrek aan geloof zou kunnen opvatten: 'Ja, ik weet het, lieve vriend, God is getrouw, maar wat is *weten*, als het hart het in de ogenblikken van benauwdheid niet *voelt*? Nee, ik twijfel niet, maar ik lijd en dit lijden verslindt elk ander gevoel, elk ander denkbeeld, in zulke ogenblikken.'[1501] Hij kon niet begrijpen, waarom zijn geloof in God, ja, Godzelf hem verliet, terwijl zijn vrouw in hemelse sferen leek te verkeren.

Als hij niet tot de uitverkorenen behoorde en anderen alleen maar tot last was, had zijn bestaan elke zin verloren. Hij vroeg Da Costa zich in zijn situatie in te leven: 'Waarlijk ik leef mijzelf in de weg en voeg slechts toe tot verzwaring van haar toestand. Bedenk, wat dit gevoel voor mijn hart moet zijn!'[1502] Zwaarmoedig was hij niet, al scheen Da Costa dat wel te denken. Op 23 december 1826 legde hij omstandig

uit, wat hem dan wel mankeerde. Dat hij geen letter op papier kon zetten, behalve wanneer hij brieven aan zijn waardste vriend schreef, was betreurenswaardig, maar geen reden tot zwaarmoedigheid. Zijn opiumgebruik was de oorzaak van zijn lichamelijke en geestelijke inactiviteit, want doordat zijn energie sterk afgenomen was, leek drie tot vijf grein opium al voldoende om hem vier of vijf dagen achtereen van de buitenwereld af te zonderen, terwijl hij vroeger na hooguit twee uur het maximale effect van zijn inname bereikte en de volgende dag alweer behoefte aan dezelfde dosis had. Opiumpillen bezorgden hem 'een accessoire en ziekelijke dofheid', die hem belette 'te denken en iets te doen, maar juist niet als een toename van verzwakking is aan te merken'.[1503] Natuurlijk stemde zoiets hem droevig, maar niet zwaarmoedig: 'Dat het mij verhindert in het schrijven en dergelijke, is niettemin waar en verdrietig, maar het accidentele moet niet met het symptomatische van mijn toestand vermengd worden, zoals, naar het schijnt, mijn beklagenswaardige zwaarmoedigheid de zaak bij u heeft doen voorkomen.'[1504] Hij betwijfelde, of hij nog lang weerstand aan de huidige moeilijkheden zou kunnen bieden: 'Thans is de *twaalfde* week der ziekte van mijn eega ingegaan: wat een tijd!'[1505] Op eerste kerstdag kastijdde hij zichzelf met deze overweging: 'Wie verdienste zoekt, moge geslingerd worden! Genade, volstrekte genade is het onbedrieglijke anker der christelijke hoop in Hem die voor ons gestorven en heengegaan is om de zijnen een plaats te bereiden.'[1506] Er mocht geen sprankje licht schijnen in zijn grauwe wereld, zoals op tweede kerstdag bleek: 'Hedenmorgen opstaand vond ik een afgrijselijke zonneschijn, die mij ogen en zenuwen, zodra de kamerdeur openging, dermate aandeed, dat de schok mij geheel buiten mijzelf bracht.'[1507] Hij zag in het winterse zonlicht een voorbode van klimaatverandering en in klimaatverandering een voorbode van de plagen die de mensheid zouden treffen vóór de wederkomst van de Messias: 'Voeg hierbij de verandering in het zonnestelsel, die oorzaak is van het smelten der ijsbergen aan de polen, de overstromingen met al hun gevolgen, de meerdere nabijheid van de zon, in evenredigheid met haar allengs toegenomen en nog meer toenemende verdoving, die hetzelfde evenwicht van werking niet kan noch mag hebben, maar tot meer en nieuwe plagen heenleidt die voor de deur staan.'[1508] Hij ging het nieuwe jaar in met de gedachte dat 'velen zouden aanzitten met Abraham, Izaäk en Jacob, die in het uiterste uur en onmerkbaar voor anderen, geroepen, gerechtvaardigd en geheiligd zijn!'[1509] Voor hemzelf zou zoiets wel niet

weggelegd zijn, al moest het niet uitgesloten worden geacht, dat de Heer 'onmerkbaar' voor hem de hand over zijn hart zou strijken.

Met zijn vrouw leek het op 6 januari 1827 iets beter te gaan, want haar lichamelijk herstel zette zich 'met ezelstreden, of liever en eigenlijk nog slaksgewijs' door.[1510] Zelf zat hij 'hier in een vertrekje, reeds een jaar om de meer dan vochtigheid verlaten, bij het vuur als te bibberen in de rook nabij het ziekbed mijner wederhelft, nu ook verplaatst en aan wind en tocht blootgesteld.'[1511] Hij scheen in huis tussen allerlei kwaden te moeten kiezen, die zich met een bijna rampzalig gevolg voor hemzelf, vrouw en kind manifesteerden. Verkerend in 'een staat van volstrekt verval en wat men kindsheid of erger noemt, of van frenesie', wilde hij niet klagen (alsof hij dat al niet gedaan had):

> Hoe benauwd en beklemd het hart mij tussenbeide is, toch roept het met Spieghel uit: "De mens schort niets dan dankbaarheid."[1512]

Zijn geloofscrisis schreef hij aan hoogmoed toe en aan 'het verpletterende gevoel', dat hij nog meer leed moest doorstaan, eer hij de juiste mate van zelfverloochening zou hebben bereikt om God onder ogen te komen.[1513] Dit moeizaam verworven inzicht hield hij nog lang vast, zodat hij er ook in zijn voortgezette discussie met dominee Callenbach op terugkwam: 'Wij behoeven het, evenals de heilige mannen het soms nodig hadden, losgelaten te worden tot zondig vergrijp, om de duivel van hoogmoed en zelfzucht af te weren.'[1514] De bekentenis van God los te zijn deed hij op 24 februari, toen het ook tot Wilhelmine was doorgedrongen, hoe slecht hij er op zijn grote stoel gezeten aan toe was: 'Ach, hij voelt zich zo diep ongelukkig in deze staat van afneming zijner geestvermogens, die helaas thans in alles maar al te merkbaar is.'[1515] Als God zich verre van hem hield, terwijl zijn hart koud was en niet in staat om zich te verheffen, hoefde hij ook geen bezoek meer te ontvangen. Een volgens Wilhelmine 'onbegrijpelijke agitatie' maakte zich van hem meester, zodra er bij hem werd aangebeld: 'Wat is er toch aan mij te zien, dat men mij opzoekt, alsof ik een olifant of struisvogel ware, en wat wint men erbij door mij de oren en hersens te doen gonzen en voor rust en verkwikking meer onvatbaar te maken?'[1516] Wat hem in het bijzonder plaagde, maakte deel uit van de reeks rampen waardoor Nederland in het algemeen werd getroffen. Zo werd Nederland op 12 januari geteisterd door een zware storm, wat

in Leiden taferelen te zien gaf die aan de buskruitramp van 1807 herinnerden. Bilderdijk kwam zijn huis niet uit, dus moest hij van derden horen wat er buiten loos was: 'Een melkboer bericht, dat het in de stad vol is van het gewoel van metselaars- en timmermansknechten met ladders enz. om bij de met instorting bedreigde daken en schoorstenen te hulp te komen.'[1517] Hij beleefde die dag dientengevolge als 'ten uiterste akelig'.[1518] Er woedde buitenshuis een storm, terwijl Wilhelmine 'zwaar aangedaan' was in haar hoofd: 'Dokter Van Hoorn besloot tot een aderlating, nadat een voetbad meer kwaad dan goed had gedaan. Zij is dus adergelaten, ter kwantiteit van 7 à 8 ons, en het bloed toont zich, koud geworden, wel getemperd met serum en van een matige tenaciteit, zonder enige opmerkelijke inflammatie, ofschoon het driftig gelopen heeft. Maar de opzetting naar het hoofd is daarmee niet verminderd en ik denk zowel als zijzelf, dat een herhaling nuttig zal zijn.'[1519] In de nacht van 12 op 13 januari ontsnapten zij ternauwernood aan een koolmonoxidevergiftiging, ter completering van de rampen die hen overvielen, al viel de schade voor hun gezondheid uiteindelijk mee.

Zij plachten de kachel in hun slaapkamer 's nachts aan te laten om geen kou te hoeven lijden, wat betekende dat ook Lodewijk bij hen sliep: 'Onze lieve Lodewijk die weer op onze kamer sliep, stond op met zware hoofdpijn, en raakte weldra aan het vomeren, wat zich telkens opnieuw voordeed. Ik verliet het bed als thans gewoonlijk, laat in de morgen, en dof en suizend in het hoofd als dagelijks, maar niet lang was ik op geweest, of dit nam toe, ik viel flauw, zodat men mij plat op de grond legde en koud water in het aangezicht sprenkelde om mij wederom bij te brengen, en toen waren mij de handen koud en volstrekt ongevoelig en buiten staat om iets aan te vatten of vast te houden, terwijl ik als wezenloos zag wat er omging, maar zonder recht begrip of deelneming.'[1520] De eveneens bedwelmde Wilhelmine werd opnieuw adergelaten door dokter Van Hoorn,-Bilderdijk sprak in dit verband van een 'venae sectio'-, die eenmaal gealarmeerd in vliegende vaart was komen aanzetten en, de situatie overziend, het dienstmeisje beval iedereen uit de slaapkamer te verwijderen: 'Ze maakte met onbegrijpelijke ijver en spoed de veelvuldige toebereidselen te dien einde, verbedde mijn vrouw in een fris vertrek en ik volgde en liet mij leiden met Lodewijk als een wezenloos kind.'[1521] Bilderdijk zou Bilderdijk niet geweest zijn, als hij het woord 'koolmonoxide' niet had opge-

waardeerd tot een 'mefitische', dit is 'verstikkende', en 'voor ons imperceptibele' damp.[1522] 'U ziet,' schreef hij op 15 januari aan Capadose, welke gevolgen dit had kunnen en natuurlijker wijze moeten hebben, had Van Hoorn gebruikmakend van mijn wezenloosheid, het niet op zich genomen om het dictatorschap bij ons uit te oefenen.'[1523] Na dit bijna funeste voorval wilde hij verhuizen, temeer omdat zijn woning per 1 mei 1827 aan nieuwe huurders was beloofd. Maar met de scrupuleuze ernst hem eigen vroeg hij zich af, of hij wel zo'n drastische stap mocht zetten: 'Ik zou, zelfs hier, zeer ongaarne (en wellicht volstrekt niet), zo de gelegenheid zich aandiende, een huur aangaan, en dit een schuldig vooruitlopen rekenen op de voorzienigheid die over leven en dood beschikt en door wier kennelijke samenvoeging van determinerende omstandigheden, ik steeds wens te worden bestierd, zonder uit overleg of neiging te handelen anders dan in wat de uitvoering vordert.'[1524] Eigenlijk wilde hij helemaal geen huur betalen voor zijn woning, omdat zoiets verdacht veel op het manipuleren van de voorzienigheid leek. Dat hij schermend met zo'n hoge instantie zijn huisbaas in de verlegenheid zou brengen, scheen niet in hem op te komen, tenzij hij met 'uitvoering' de praktijk van het leven bedoelde. Dan dicteerde in zijn meest ideale voorstelling van zaken de H. Geest als een tweede dokter Van Hoorn hem, of hij moest verhuizen, of niet, en zo ja, waarhéén hij moest verhuizen. Vervolgens betaalde hij gewoon de huursom bij de praktische tenuitvoerlegging van wat de baas der huurbazen had besloten. Werd hem de huur per 1 mei aanstaande daadwerkelijk opgezegd, dan zou de H. Geest er ook rekening mee kunnen houden, dat hij elders in Leiden onderdak moest krijgen, want hoe zou hij het in Amsterdam of Haarlem zonder zijn zaakwaarnemer kunnen uithouden? 'De heer Luzac heeft het bestuur van al mijn zaken,' zo lichtte hij zijn standpunt om in Leiden te blijven wonen toe, 'waartoe ikzelf onbekwaam ben, en behandelt die met een onvoorbeeldige trouw, ijver, hartelijkheid en verstand. Hij kent al mijn vorige beslommeringen en de resten daarvan. Zonder zijn liefderijke zorgen kan ik niet zijn.'[1525] Zelfs met een zaakwaarnemer voelde hij zich zo vreemd in zijn vaderland, 'als een Turk uit Constantinopel zou zijn, indien hij hier uit de lucht kwam vallen'.[1526] Zonder vooralsnog tot een besluit te komen, wachtte hij gelaten de loop der dingen af.

Op 8 februari 1827 bleek Lodewijk ernstig ziek te zijn, welke typering van zijn ziekte geenszins getuigde van overdreven vaderlijke bezorgdheid, maar van werkelijkheidszin, want de jongen had een 'geweldige

ontsteking in de keel met zware koorts en diep verontrustende affecties'.[1527] Da Costa kon wel raden, hoe hevig dit Wilhelmine, 'die eergisteren nog een venae sectio had ondergaan', moest aangrijpen.[1528] Zoiets 'zette' haar geheel 'terug', zonder dat hijzelf een deel van haar taken had kunnen overnemen. Ze waakte dag en nacht bij Lodewijk, terwijl hij 'wezenloos en buiten kracht van denken', geen woord kon uitbrengen noch haar bij het ziekbed van hun zoon aflossen.[1529] Geestelijk en lichamelijk was hij tot niets in staat: 'Alles ziet akelig en boven verbeelding zwart om mij heen, daar er geen schuilplaats meer in mijn huis is, waar men de allernadeligste luchtwinden en rookdamp ontgaan of ontschuilen kan, of behoorlijke warmte en rust genieten. 't Is alles één opeenhoping van kwellingen, wat ons omringt en onophoudelijk aangrijpt, in een niet nader te noemen aantal, maar waaronder ik geheel bezwijk en wordt verpletterd.'[1530] Wanhoopte hij? Nee, hij vertrouwde 'op Zijn genade in het zoenbloed des voor ons gestorven Offerlams, maar het is omtasten in een dal van schaduw des doods'.[1531] Op 22 februari wist hij het zeker, dat zijn geheugen 'gekrenkt' was, zoals hij ervan overtuigd was 'ten aanzien van het verstand niet wel georganiseerd te zijn'.[1532] In maart merkte hij, dat de huurverhoging waarmee zijn huisbaas een jaar eerder had gedreigd, in overeenstemming was met de markt voor huurwoningen. Leiden was voor hem te duur geworden om er voor langere tijd te vertoeven: 'Het is niet ongewoon, ofschoon het een ongerijmdheid in zich heeft, dat, naarmate de middelen van bestaan in een land of stad verminderen en kwijnen, de huurprijzen der huizen toenemen en ook hier is dat een gevolg van steeds toenemend verval.'[1533] Met grote tegenzin begon hij de verhuiskisten die Da Costa hem gezonden had, in te pakken met boeken en manuscripten zonder te weten in welke stad zij zouden gaan wonen. Op 10 april constateerde hij, dat Wilhelmine 'in haar zwakke toestand van reconvalescentie' in haar eentje een huis op de Damstraat in Haarlem voor hen had gehuurd: 'Alles komt op haar neer, want ik kan niets.'[1534] Zijn eigen vrouw trad dus handelend op, als de aardse verpersoonlijking van de voorzienigheid, waar hij het liet afweten. Maar ze had hem gewaarschuwd voor 'weinig of liever geen keur' van huizen in die stad om geen al te hoge verwachtingen te wekken.[1535] Het is de vraag, of alles wat ze zei wel tot hem doordrong, want hij verwarde namen en personen, dacht dat reeds lang gestorvenen nog leefden, vergat de levenden (hoe goed hij die voorheen ook had gekend), kon de namen van klassieke schrijvers en dichters evenmin noemen als de

titels van hun werken, tenzij 'bij een bijzondere vlaag van herinnering'.[1536] Hij klaagde over 'alle heterogene denkbeelden' die 'onophoudelijk' in zijn hoofd spookten en arriveerde tenslotte op 28 april op de Damstraat in Haarlem, alsof hij ter helle was nedergedaald: 'Ik ben hier wel in de meest en hevigst verbeeldbare woeligheid, geraas, geschreeuw en onrust bij dag en nacht thuisgekomen.'[1537] Hij registreerde alles wat er om hem heen gebeurde zonder zich op te winden. Op 2 mei bracht hij het onwezenlijke gevoel, dat hem al sinds het begin van het jaar bekropen had, onder woorden, emotieloos, alsof het een ander aanging: 'De denkbeelden zweven mij als blote reminiscenties zeer flauw en schemerend voor ogen, maar werken op het hart niet, en dit is als verstijfd.' De verklaring daarvoor lag volgens hem in 'de fatale dag, toen wij alle drie door kolendamp bevangen, verdoofd en bewuste- of bewegingloos neerlagen'.[1538] Omdat zijn klachten van ruim vóór die tijd dateerden, kan men daarachter een groot vraagteken zetten.

Ook van een versnelde aftakeling ten gevolge van koolmonoxidevergiftiging lijkt in zijn geval geen sprake te zijn, althans wanneer men zijn gedichten en brieven uit de eerste helft van 1827 leest en vergelijkt met die van het jaar daarvóór. Zijn 'wezenloosheid' nam de vorm van lusteloosheid aan, gepaard gaande met een reeks depressies. De langdurige ziekte van Wilhelmine was daar mede debet aan en matte hem ook lichamelijk af. Als mantelzorger was hij meer dan drie maanden non-stop voor haar aan het werk, geassisteerd door Lodewijk en een dienstmeisje, wat hem alles tezamen zwaar belastte. Wachten aan haar ziekbed en gedwongen zijn om meestentijds niets te doen beproefden zijn krachten tot het uiterste. Was hij niet tevens in een geloofscrisis beland, dan zou zijn lichamelijke gesteldheid hem niet hebben belet om een actievere rol te spelen bij zijn verhuizing naar Haarlem. Men vergete niet, dat het met zijn wezenloosheid eigenaardig gesteld was. Zodra Da Costa een beroep op hem deed of de buitenwereld van zijn gelijk moest worden overtuigd, n'importe quoi, kwam hij uit zijn luie stoel overeind. Dan schakelde hij op een veel te hoge versnelling over om schriftelijk zijn zegje te doen. Het was bij hem alles of niets en er was maar weinig voor nodig 'om een kittelorig paard aan het hollen' te krijgen, zoals het Jeronimo de Vries beliefde zich over hem uit te drukken.[1539] Er was ook weinig voor nodig om hem aan de praat te krijgen, zoals Joost Hiddes Halbertsma ervoer, wellicht de

geestelijk vader van het *Oera Linda*-boek, toen hij bij Bilderdijk informeerde naar het gezamenlijk optrekken van kantianen als Kinker tegen diens gedachtegoed. Op 9 april, dus nog geen drie weken voor zijn verhuizing naar Haarlem, drukte de aangevallen dichter zich allesbehalve onbeholpen over Kinker uit, op een enkele grammaticale fout na, die hij op het toppunt van zijn kunnen niet gemaakt zou hebben: 'Wat het optrekken van Kinker en anderen tegen mij betreft, dit is niets anders dan natuurlijk. Dat keffertje dat zo gaarne bijten zou, indien hij tanden had, met de iets erger dan ezelsdomme Scheltema, nu wetende dat de leeuw op het grijpen ligt, moeten hem aanvallen zoveel zij zich slechts uitsloven kunnen. En daar dit in de orde der tegenwoordige zaken zo behoort, zal ik mij hun onverstand niet aantrekken, maar het hoofd gerust neerleggen. Wurmen als Ten Kate moesten bij hen vergeleken hoogvliegers zijn, en uilen als Siegenbeek, adelaren.'[1540] Het onderwerp van 'moeten' is 'dat keffertje', dus had er 'moet' in plaats van 'moeten' dienen te staan. Men vergeve het een leeuw die een 'Spraakleer' heeft geschreven, dat hij bij het schudden van zijn manen een faux pas beging. Eenmaal op gang gekomen, haalde hij geen herinneringen aan zijn vriend van weleer op, maar schreef hij een complete biografie van zijn tegenwoordige vijand: 'Wat Kinker betreft, door de dood zijner ouders kwam hij vroeg onder voogdij van zijn oudere broer te staan, die een glanzerij op de Overtoomse weg buiten Amsterdam had. En hij werd naar Utrecht gezonden om in de medicijnen te studeren. Daar leefde hij in de uiterste lichtmisserij, speelde komedie en verkocht zijn boeken tot er een einde aan moest worden gemaakt, en toen ging het erom holderdebolder in de rechten, waar hij nooit aan gedacht had, te promoveren. Zo kwam hij in Den Haag, musiceerde, ging naar de Komedie en...en maakte verzen.' Dit tweemaal 'en' lijkt een foutje, maar is dat geenszins, want Bilderdijk wilde met het eerste 'en' suggereren, dat Kinker behalve naar een verdachte schouwburg, onwaardig om er tragedies op te voeren, naar andere huizen van plezier ging. Hij vervolgde zijn biografie aldus: 'Bij mij geïntroduceerd, beviel zijn geestigheid mij bijzonder. Ook kwam hij dagelijks bij mij over de vloer, deelde mijn tafel, en was als kind aan huis in alles deelgenoot. Dit duurde enige jaartjes, toen moest hij, ofschoon van de advocatuur altijd zeer onkundig gebleven, naar Amsterdam. Daar werd hij verliefd op een koket meisje, ofschoon er van kindsbeen af een inclinatie wederzijds tussen hem en degene die thans mevrouw

Kinker is, bestond. Dat huwelijk liep in de war,-van wat er toen gebeurd is, weet ik niets anders dan dat hij in diepe vernedering en verachting verzonken scheen te zijn, toen Van Hemert met hem in betrekking kwam en hem in de grond bedierf met het verwrongen kantianismus. Sindsdien moest Kinker filosoof heten, en verdiepte hij zich immer meer in de drogredenen en verfoeiselen der ongodisterij.'[1541] Misschien struikelt een neerlandicus over het 'verkeerde' onderwerp dat de beknopte bijzin 'bij mij geïntroduceerd' in de lucht laat hangen, maar voor de rest is hier een man aan het woord, die niets lijkt te mankeren en probeert zijn vijand zo nadelig mogelijk af te schilderen. Gewiekst rondde hij zijn biografie van Kinker af: 'De dood van zijn broer omtrent 1808 of daaromstreeks, verbeterde zijn bestaansmiddelen, en het kantianismus waaraan Falck ook vastzat, maakte hem professor te Luik, waar men dacht dat hij weinig kwaad zou doen. Hij met de door hem verkantsiaande Helmers, waren toen ik in het land terugkwam, de orakels van alle soi-disant letter- en zulke genootschappen. Maar Helmers had een goed hart, terwijl dat van Kinker altijd wrevelzuchtig, haatdragend en kwaadwillig was, en (in zijn ongeluk geülcereerd) tot duivelaartigheid verbasterde.'[1542] Afgezien van een 'zich verstappend leeuwtje' in de op één na laatste zin ('waren' moet 'was' zijn, of in plaats van 'met' had er 'en' moeten staan), is het plezier waarmee hij het enigszins op 'verkindste' lijkende 'verkantsiaande' schreef, een teken dat het hem relatief goed ging.

Diezelfde indruk krijgt men ook, wanneer men de door hem in *Nieuwe oprakeling*, *Afscheid aan Leyden* en *De voet in 't graf* verzamelde gedichten uit 1827 leest. Wie in de kracht van zijn leven is, blaast uit volle borst de trompet, zegt Bilderdijk in het voorbericht van één dezer bundels: 'Een krachtvolle jeugdige borst mag de trompet blazen, maar de gekromde, kuchende grijsaard moet de konen niet opspannen.'[1543] Dat hij af en toe toch hardop mijmerde, moest men hem niet kwalijk nemen: 'Wie nooit schreef om te schrijven, maar altijd uit overvloeiing des harten, kan bezwaarlijk zich een eindpaal stellen.'[1544] Veel moest men van hem niet meer verwachten: 'Ook de vruchtbaarste akker wordt uitgeput, en wellicht hebben weinigen zoveel recht om zich aan de dichterlijke schouwplaats te onttrekken, als wie er zich een halve eeuw op staande mocht houden.'[1545] Hij projecteerde dus zijn eigen verval in de naaste toekomst en gaf er middels drie kort achter elkaar verschijnende dichtbundels blijk van, op poëtisch gebied, nog steeds een vruchtbare akker te zijn. In *Ware kennis* ontvielen hem

regels, die voor een opflakkering van het oude dichtersvuur zorgden, dat wil zeggen ze trekken ook nu nog om meer dan één reden de aandacht van een lezer, terwijl hun bedoeling er een van niet-literaire aard was om het verschil tussen de vluchtige kennis van Verlichtingsfilosofen en de ware kennis van gelovigen te illustreren:

> Rampzal'gen, ach wat is het weinig' wat gij weet?
> Een schitt'ring door een scheur van 't dekkend overkleed.[1546]

Zulke parallellieën die elkaar versterken, bevestigden het beeld dat het met de oude Bilderdijk zeker nog niet gedaan was. In *Aan Leibniz* hekelde hij het gelijkheidstreven op zo'n heftige manier, dat een criticus van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* hem met een wesp vergeleek, waarvan de angel als laatste sterft. Men moest dus nog steeds rekening met hem houden, hoe slecht hij er ook aan toe mocht zijn.[1547] In *Zelfonderzoek*, dat hij in 1827 schreef maar in *Avondschemering* (1828) zou publiceren, bezigde hij niet minder heftige bewoordingen om zichzelf te beschuldigen. Als hij dat al in een depressieve bui deed, was hij in elk geval niet lusteloos. Hij beschouwde zichzelf als een 'smidse en moordhol van de zonden'.[1548] Mocht hij de jongste dag aan den lijve meemaken, dan zou hem dat weliswaar bevreemden, maar hij zou zich niet in het minst schrik laten aanjagen en zich evenmin verstoppen. Integendeel, hoe slecht hij er ook aan toe was,-hij zou Jezus dan komen toejuichen. Tot in zijn omschrijving van Hem als 'aller wezens God' hamerde hij op een oud aambeeld, dat in politiek opzicht voor een sterk eenhoofdig gezag stond.[1549] Hij was en bleef strijdbaar, kon nog steeds verontwaardigd reageren op de hem dagelijks toegezonden 'schendbrieven', en trok vergelijkingen met vroegere tijden, toen hij als advocaat van Kaat Mossel een prikje van een bajonet had opgelopen tijdens het verlaten van de rechtszaal in Rotterdam. Na alles wat hem aangedaan was, achtte hij het niet onmogelijk, dat hem nu weer een moordpriem wachtte.[1550] 'Ja, dwazen,' zo ging hij tegen zijn critici tekeer, 'vaart vrij voort, belaadt met uw paskwillen de postbô nacht voor nacht.'[1551] Hij betaalde net als in 1809 liever porti dan dat hij hun razernij met zijn bloed zou stillen. Namen zij het woord 'vrijheid' in de mond of in de pen, dan meende hij die 'oude factieleus' onmiddellijk te herkennen en dacht hij bij zichzelf: 'De vrijheid om mensen te onderdrukken, zul je bedoelen.'[1552] De oude Bilderdijk was een man die

op hoge leeftijd zo trouw aan de jongste uitgave van zichzelf was gebleven, dat hij ook de jonge Bilderdijk had kunnen heten. Hij waarschuwde zijn lezers voor zijn 'oud, eenzelvig lied':

> Waar u 't boek op wil onthalen,
> Hoorde u reeds vijftigmalen,
> En wat nieuw is, schaf ik niet.[1553]

Wat dat betrof, leek hij op een oude baker, die bij een wiegje in slaap is gevallen. Als haar blaker niet zonder geluid te maken plotseling uitgaat, zet haar trillende knie het wiegje automatisch in beweging: het begint te schommelen, terwijl het niets vermoedende kind dat erin ligt, rustig voortslaapt. Zo schreef hij op hoge leeftijd nog gedichten.[1554]

Bilderdijk besefte ook wel dat hij, zelfs oud van lijf en jong van hart, maar één stapje hoefde te doen, of hij zou in het graf belanden. Om het minste of geringste zou hij van een 'glibberig kantje' kunnen glijden en dan lag hij ergens beneden te wachten op de wenkende hand van zijn Verlosser, die hem 'aan het jammer' zou 'ontscheuren'. Angst bekroop hem, of die hand hem wel uit zijn graf zou trekken, of nadat daarmee een begin was gemaakt, hem plotseling los zou laten. Zou hij 'ten Vader' mogen vliegen 'door nevel en lucht'?[1555] Geen onvermengd christelijke gedachte hield hem in de ban, want de classicist in hem duidde dat kantje ook wel als oever aan, waardoor zijn afdaling in het graf gelijkenis vertoonde met het oversteken van de Styx.[1556] Soms scheen de dood een voorschot op zichzelf te nemen, dan voelde hij diens klauwen in zijn lichaam wroeten. Zou hij niet sidderen van schrik, als hij bij zijn volle verstand het 'ontzaglijk ogenblik van sloping' moest beleven? De dood ging onvermijdelijk met gruwelijkheden gepaard, maar kon God niet het zwarte gordijn van de 'tussen-hel-nacht' voor hem openschuiven?[1557] Zo'n smeekbede gaf blijk van zijn vitaliteit, terwijl hij zich allang met de dood als zodanig had verzoend. Van die laatste instelling getuigde zijn uitspraak: 'Dees wereld is mij een walg, ik heb genoegd geleefd.'[1558] Zijn verhuizing naar Haarlem beschouwde hij dan ook als een langgerekt doodsritueel. Waarom doet het verhuizen een mens verdriet, vroeg hij zich af. Dat komt door de omslag die hij moet maken om zijn oude en vertrouwde spullen een plek in het nieuwe huis te geven. Hetzelfde verdriet deed de dood hem aan, wan-

neer men 'spullen' tenminste in overdrachtelijke zin zou mogen opvatten. Hij nam zichzelf immers mee, als hij voor de troon van God moest verschijnen. Om aardse bezittingen had hij zo weinig gegeven, dat hij zich bloot, zonder enig bezit, bij Charon zou melden: 'Hier ben ik, steken we af, vriend schuitenvoerder Dood!'[1559] Wederom treft hier de vermenging van christelijke en mythologische beeldspraak, die typerend voor Bilderdijk is, maar de Vader van het Réveil weinig siert. Alvorens het in een grafstemming geschreven beroemdste gedicht van hem in ogenschouw te nemen, *Uitvaart*, doet de lezer van deze kroniek er goed aan stil te staan bij *Antwoord aan een vriend*, dat eveneens in *Naklank* (1828) zou verschijnen. Beide gedichten zijn kort na elkaar in 1827 geschreven en getuigen van retoriek in de beste zin van dat woord. In een moderne bloemlezing van Bilderdijks gedichten zou het tweede gedicht evenals het eerste niet misstaan, dat zijn plek naar het hart van lezers allang heeft gevonden. In *Antwoord aan een vriend* doet de dichter het voorkomen, alsof hij, door anderen opgehemeld, node in een ivoren toren heeft moeten plaatsnemen, waarna een spotzieke beschrijving volgt van zijn al even onvrijwillige afdaling:

> Roem mijn werkzaam schrijven niet
> Dat mij slechts de borst ontschiet.
> 'k Hou niet van iets op te vijzelen.
> Die mij van een toren stiet,
> Zou me in gruizels doen verbrijzelen.
> Maar dat gruis, naar alle schijn,
> Zou gebroken verzen zijn.[1560]

Hier steekt een dichter de gek met zichzelf, iets wat men van Bilderdijk niet licht zou verwachten, terwijl hij de lezer een romantische noch classicistische voorstelling van zaken geeft. Het absurde karakter daarvan past veeleer in dadaïstische of postmoderne tijden, zodat men zich onwillekeurig afvraagt tot welke tournures zo'n dichterlijke geest nog meer in staat is.

Een gedicht als *Uitvaart*, dat zowel op zijn vertrek uit Leiden als op zijn dood kan slaan, klinkt als een marche funèbre waarvan de sjokkende gang een lezer welhaast dwingt mee te lopen. De functionaliteit van korte regels en beperkte klankrijkdom maakt, dat men zich met afgewende blikken alleen op de rouwstoet concentreert. Wat men niet horen wil of zien, dringt zich daardoor des te scherper op. Het gedicht

ontleent zijn waarde niet aan wat er staat, maar aan wat er niet staat. Het kent een wonderlijk evocatief procedé, omdat het zich niet lijkt te houden aan de instructies van de dichter:

> Befloersde trom
> Noch rouwgebrom
> Ga romm'lende om
> Voor mijn gebeente;
> Geen klokgebom
> Uit hollen Dom
> Roep 't wellekom
> In 't grafgesteente;
> Geen dichte drom
> Volg stroef en stom;
> Festoen noch blom
> Van krepgefrom
> Om 't lijk, vermomm'
> Mijn scham'le kleente![1561]

Het woord 'krepgefrom' behoort tot de beruchtste neologismen van Bilderdijk, door Lodewick in zijn *Literaire kunst* gedefinieerd als 'rouwfloers', zoals hij 'festoen' definieert als 'bloemenkrans'. Er staat dus volgens hem 'bloemenkrans noch bloem van rouwfloers', waar de 'rouwfloers van een bloemenkrans' meer voor de hand had gelegen. Maar geen rouwfloers van een bloemenkrans dient de aanblik van het lijk minder onogelijk te maken: die taak is volgens Bilderdijk aan een rouw- of grafkrans voorbehouden, waarmee de betekenis van het woord 'krepgefrom' tot 'rouw' is teruggebracht.[1562] Door aldus te bedingen hoe hij zijn eigen uitvaart vooral niet geregeld wilde hebben, riep hij een wereld op die met de zijne contrasteerde. Men zou een daarmee gepaard gaande verscheidenheid in klankrijkdom kunnen verwachten, maar die ontbreekt. In stilistische parodieën op *Uitvaart* van Werumeus Buning en Kees Stip worden respectievelijk de '100 klokken van Londen' afgewisseld met vier kathedralen uit Genua en de 'stieren in Dieren' met minder tierende beesten, dus… Lodewick vond het gedicht van Bilderdijk al te gezocht in de oren klinken, met zijn opzettelijke klankherhaling, en gaf in stilistisch opzicht aan de parodie van Werumeus Buning de voorkeur.[1563] Dat was natuurlijk zijn goed recht, maar hij zag voorbij aan de monotonie van de rouw, die vroeger

ook door slechts één kleur werd gevisualiseerd. In de wereld die Bilderdijk schetste, stond alles in het teken van de rouw, een rouw zonder uiterlijk vertoon, behalve wanneer hij in de laatste regel over engelen komt te spreken, die Jezus 'tot wachters om ons hoofd' heeft aangesteld om ervoor te zorgen, dat 'geen onheil ons kan deren'.[1564] Dit panoramisch en bemoedigend uitzicht op de eeuwigheid verdraagt geen korte regels en 'dus' maakte Bilderdijk van de laatste regel de langste van het hele gedicht.

Uitvaart moet geïnspireerd zijn door Vondels *Altaargeheimenissen*, waarin de paus uit de Sint-Pieter schrijdt:

> Dan stapt hij op 't gebrom,
> Het grof gebrom der domklokke, uit den Dom
> Van 't om en de om befaamde en roemrijke Rome.[1565]

Bilderdijk stelde zijn eigen uitvaart zonder klokgelui voor, omdat hij op een zijns inziens te rooms gebruik geen prijs stelde. Inderdaad zou geen dichte drom 'stroef en stom' zijn gebeente volgen, maar wel heette een klok van de Grote Kerk in Haarlem hem op het moment suprême welkom. Dit klankspel en de kortheid van de regels in *Uitvaart* laten zich niet, of hoogstens indirect, vergelijken met de mysterieuze blik in de ogen van Jenne Clinge Doorenbos, die Gorter ooit heeft beschreven:

> Dromend,
> Het lijf stil,
> In haar afgewende blik
> De vaste zachte wil
> Van het eigenlijk ogenblik.[1566]

Vergelijkbare vormprincipes dekken geenszins dezelfde inhoud, waaruit men zou kunnen afleiden, dat niet de klank of schikking van de woorden, maar hun betekenis uiteindelijk de doorslag geeft voor de waardering van een gedicht. Een andere Tachtiger, Frederik van Eeden, liet zich direct door Bilderdijks *Uitvaart* inspireren tot *Finis* (1887), dat er nochtans weinig mee gemeen heeft. Herinneringen worden met 'gij' aangesproken en krijgen van de stervende dichter te horen, dat ze hun best gedaan hebben, en 'slepende melodieën' moeten

hem zijn wangen strelen of zich aan zijn hals 'als donzen slangen vlijen'.[1567] Er wordt in dit gedicht te veel geglimlacht om de 'grimmigheid' van de dood. Bilderdijk scheen beter te weten, waarover hij schreef: 'De doodvlijm boort ook heen door 't dons.'[1568] Hij had voorlopig nog geen afscheid van het leven genomen, maar dichtte in *Afscheid aan Leyden*:

> 'k Verlaat u dan, o dierbaar Leiden,
> Voor mij hebt gij geen ruimte meer.
> Maar treffend is mijn hart dit scheiden
> En nimmer ziet mijn oog u weer.[1569]

Om zich afleiding te bezorgen verdiepte hij zich in de gedichten van Antonides van der Goes, die hij wel kon waarderen, maar daar was dan ook alles mee gezegd. Hij was zuinig met zijn lof, want hij gaf de voorkeur aan 'minder windgebrom bij 't rollen van zijn donder' en 'meer verpletterends' bij nacht en ontij, wanneer Antonides het liet bliksemen.[1570] Niettemin legde hij al vóór zijn vertrek naar Haarlem de basis voor een tweedelige uitgave van diens werken die later in 1827 zou verschijnen. Zijn eigen Muze is niet ten onrechte wel eens een hybride genoemd 'van de zelfbewuste en principiële *Antigone* van Sophocles, van de sierlijke lyrische nimf van de Grieken in het algemeen, en van de robuuste Hollandse meid van Vondel en Antonides'.[1571] Daarnaast werkte hij aan de uitgave van *Spreuken en voorbeelden van Muslih Eddin Sadi*, *getrokken uit zijn rozengaard*, die in 1828 zou verschijnen. Tijdens de laatste maand van zijn verblijf te Leiden dichtte hij in dat kader: 'Het leven is een sneeuw waar Grasmaands zon op schijnt.'[1572] Die zin kan men symbolisch opvatten voor de gemoedsgesteldheid van de dichter, die zich verguisd achtte en wist, dat hij het negatieve oordeel van zijn critici aan zichzelf te wijten had. Was hij niet een lammetje, dat 'men zelfs het μη μη* zeggen kwalijk neemt'?[1573] Toen hij het leven als 'een sneeuw' ervoer, alles en iedereen hem kil bejegende en hij op zijn beurt innerlijk verstijfde van de kou, bezat hij nog genoeg zelfspot om geestig te reageren op zijn critici. Er waren altijd tegenkrachten in hem aan het werk geweest, zoals stem en tegenstem elkaar in een antifoon afwisselen. Na zijn verhuizing naar Haarlem bleken zijn klachten niet minder ongegrond dan voorheen, maar liet de

* Deze woorden klinken als het geblaat van een schaap en betekenen 'nee'.

tegenstem zich steeds minder vaak horen. Het gevarieerde karakter van zijn klachten, even ingenieus geformuleerd als langdurig ten gehore gebracht, geeft niemand het recht aan de waarheid van zijn persoonlijke ervaring te twijfelen: zijn levenseinde was niet anders dan hij zich dat altijd had voorgesteld met inbegrip van het verval van zijn verstand en het verlies van zijn fenomenale geheugen, de 'kindsheid', die hem belette op zijn oude niveau werkzaam te zijn. Had hij zich vroeger wel eens te diep in de krochten van zijn geest begeven om niet zonder opluchting een jammerlijk gevoel te kunnen beschrijven, nu had hij de neiging om zich daarvan te distantiëren: 'Maar stappen wij van deze nare tekst af.'[1574] Ruim twee weken na zijn verhuizing, op 14 mei 1827, jammerde hij als vanouds: 'Ach, dat ik werd verlost van dit lichaam des doods!' Hij deed er zelfs nog een schepje bovenop: 'En ach, is ook heden mijn klacht niet weerspannigheid?'[1575] Zijn uitvaart was begonnen, niets kon hem meer deren.

Eindnoten

[1] *De gefnuikte arend*. Blz.359.
[2] P. van Zonneveld, *Bilderdijk en Leiden*. In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, 1981. Blz.21.
[3] *De gefnuikte arend.* Blz.362.
[4] OBvB: Bilderdijk aan J. Valckenaer, 6 mei 1817.
[5] Idem. Bilderdijk aan J. Valckenaer, 22 juli 1817.
[6] Idem
[7] *De gefnuikte arend*. Blz.365.
[8] Idem
[9] OBvB: Bilderdijk aan Wilhelmine, 24 juli 1817.
[10] *Brieven*. Deel 5. Blz.169.
[11] Kollewijn. Deel 2. Blz.155.
[12] Idem. Blz.156.
[13] *De gefnuikte arend*. Blz.404. Het is een tikje te gemakkelijk om Bilderdijk een 'zowel zelfgereguleerde als cultuur-maatschappelijk gestuurde' beroemdheidscultus in de schoenen te schuiven, zoals Rick Honings deed. Ten eerste valt het onderscheid daartussen, evenals in tal van nature/nurture-kwesties, niet eenduidig te maken, waardoor het zo'n cultus in de optiek van de beschouwer aan aan een degelijk fundament ontbreekt. Na te hebben vastgesteld, dat Bilderdijk het leven altijd somber inzag, vroeg Honings zich af: 'Was dat een vorm van *imagebuilding*, een medische aandoening of allebei? Het gevaar bestaat, dat iets als een strategie wordt geïnterpreteerd, terwijl dat niet zo was.' Welnu, het begrip 'beroemdheidscultus' veronderstelt een zekere mate van strategisch inzicht, waarvan de bedenker hier in een adem door toegeeft, dat Bilderdijk het niet exclusief ten aanzien van zijn eigen naamsbekendheid bezat. Waarom moeten er dan nog woorden aan worden vuilgemaakt? Ten tweede: een beroemdheidscultus heeft iets negatiefs dat terugslaat op wie zich daaraan schuldig maakt. De door Nicolaas Beets beleefde Zwarte Tijd is een voorbeeld van geforceerd 'byronisme' in Nederland, even onwaarachtig als het doen en laten van Alexandre Dumas père in Frankrijk, die een aardse variant van 'le mal de siècle' voorwendde, toen hij zogenaamd 'voorzichtig' kuchend in een van tevoren bloedrood gemaakte zakdoek over de Pont de Neuilly in Parijs liep: er heeft geen gezonder iemand dan hij ooit aan tuberculose geleden. Pas wanneer de waarheid het voorgewende karakter van een beroemdheidscultus laat zien, kan men van een bewust nagestreefd doel spreken. Heeft Bilderdijk zich willens en wetens als een doodziek man gepresenteerd, behagen scheppend in zijn eigen handelsmerk? Hing hij de balling uit naar het voorbeeld van Ovidius die misschien nooit in Tomi is geweest? Imiteerde hij de melancholicus die Vondel was, of was er van oprechte zielsverwantschap tussen hen sprake? Hij was er anders dan een *imagebuilder* of *his own showmaster* de man niet naar om zich véél van de publieke opinie aan te trekken. Wat hem betrof had Wilhelmine zich als zijn vrouw bij hem kunnen vervoegen in Brunswijk, maar omdat zij de publieke opinie niet wilde of durfde te trotseren, respecteerde hij haar wens om

gescheiden van hem te leven, zolang hij althans niet officieel van zijn eerste vrouw gescheiden was. Maar heeft Hodges hem dan niet als het alter ego van de als een vrouw uitgebeelde Melancolia geschilderd? Jawel, maar dat kan op initiatief van de schilder zijn gebeurd, die op zijn beurt heus niet als een tweede Dürer door het leven wilde gaan. Bilderdijk was al zo vroeg beroemd, dat hij niet zijn hele leven het imago van een beroemd man hoefde op te bouwen, gesteld dat hij dat al graag zou hebben willen zijn. Zijn referentiekader was te uitgebreid en verfijnd om niet allerlei overeenkomsten met anderen op te leveren, waarvan het eerder natuurlijke dan kunstmatige karakter opvalt. Een van die overeenkomsten signaleerden Rick en Steven Honings zelf: zowel Goethe als Bilderdijk leed aan een bipolaire II-stoornis, waarbij depressieve en hypomanische episoden elkaar afwisselen. Etaleerde Bilderdijk het daarbij horende syndroom om op Goethe te lijken? Natuurlijk niet! Zie R. Honings, *De mythe van de dichter. Willem Bilderdijks beroemdheidscultus*. In: *Nederlandse Letterkunde.* Jaargang 19 (2014). Blz.1-32 en R. en S. Honings, *Voer voor psychiaters. Willem Bilderdijk als patiënt*. In: *TNTL*. Jaargang 130-3 (2014). Blz.281-303.

[14] Kollewijn. Deel 2. Blz.149.

[15] OBvB: UBA XXIII.D.9 (72-73) J. de Vries aan Bilderdijk, 14 september 1817.

[16] Idem. UBA XXIII.D.9 (74-77) Bilderdijk aan J. de Vries, 17 september 1817.

[17] Idem. UBA XXIII.D.9 (64-67) J. de Vries aan Bilderdijk, 31 juli 1817.

[18] Idem. *MF* 124-125.

[19] Idem

[20] Idem

[21] Idem

[22] *Brieven*. Deel 4. Blz.11.

[23] Idem. Blz.11-12.

[24] Kollewijn. Deel 2. Blz.194.

[25] R. Safranski, *Romantiek. Een Duitse affaire*. Amsterdam/Antwerpen, 2009. Blz.248.

[26] Van der Zwaag. Blz.139.

[27] Idem. Blz.243-244.

[28] Ambagtsheer. Blz.15.

[29] *DW*. Deel 9. Blz.291.

[30] Leliefeld (3). Blz.451 e.v.

[31] Van der Zwaag. Blz.243.

[32] W.G.C. Byvanck, *De jeugd van Isaäc da Costa (1798-1825).* Deel 1. Leiden, 1894. Blz.83.

[33] *Gedenkboek*. Blz.144.

[34] Idem. Blz.145.

[35] M.E. Kluit, *Het Réveil in Nederland 1817-1854*. Amsterdam, 1936. Blz.49.

[36] P. Geyl, *Bilderdijk als geschiedschrijver*. In: *Kernproblemen van onze geschiedenis. Opstellen en voordrachten 1925-1936.* Utrecht, 1937. Blz.228.

[37] Idem. Blz.227.

[38] G. Groen van Prinsterer, *Handboek der geschiedenis van het vaderland*. Deel 1. Middelharnis, 1927. Blz.27.

[39] Idem. Blz.28.
[40] P. Geyl, op.cit. Blz.225.
[41] Idem
[42] *Gedenkboek*. Blz.146.
[43] Idem
[44] Van Eijnatten en Van Lieburg. Blz.187, 188 en 255. Zij betogen, dat er van 'staatsgodsdienst' in de zin van één erkende en aan alle burgers opgelegde godsdienst nooit sprake is geweest, maar wel van een 'publieke kerk'. Nu lijkt deze terminologie op een eufemisme, want was men geen lid van die kerk, dan had men geen toegang tot openbare ambten, kon men geen lid worden van een gilde, bezat men geen poorterrecht, terwijl men in de zeventiende eeuw de officiële registratie van geboorte, huwelijk en dood moeilijk of in het geheel niet kon regelen. Hoe bevoordeeld waren leden van de publieke kerk niet ten opzichte van rooms-katholieken die 'recognitiegelden' voor het gebruik van hun schuilkerken moesten afdragen? Tot 1795 moesten laatstgenoemden meer belastinggelden betalen dan vertegenwoordigers van andere religieuze groeperingen om te worden gevrijwaard van vervolging. De Nederlands Hervormde Kerk gedroeg zich als een staatsgodsdienst en pas na de samenvoeging van de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden werd het artikel uit de grondwet geschrapt, waarin stond dat het staatshoofd de Nederlands Hervormde godsdienst moest belijden.
[45] R.H.E. de Jong, *Bilderdijks Geschiedenis des Vaderlands*. Leiden, 1934. Blz.26.
[46] De Beaufort. Blz.303.
[47] Idem. Blz.312-313.
[48] P. van Zonneveld, *Bilderdijk en Leiden*. In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, 1981. Blz.21.
[49] Kollewijn. Deel 2. Blz.152.
[50] *Gedenkboek*. Blz.170.
[51] Van der Zwaag. Blz.141.
[52] *Gedenkboek*. Blz.170-171.
[53] R. Honings, *Geleerdheids zetel, Hollands roem! Het literaire leven in Leiden 1760-1860*. Proefschrift. Leiden, 2011. Blz.241.
[54] *DW*. Deel 8. Blz.185.
[55] Idem. Deel 5. Blz.165.
[56] Wap. Blz.70-71.
[57] Idem
[58] *De gefnuikte arend*. Blz.373.
[59] Sillem. Deel 1. Blz.371-374.
[60] *DWVB*. Deel 3. Blz.630.
[61] Idem
[62] Sillem. Deel 1. Blz.371-374.
[63] Kollewijn. Deel 2. Blz.169. De betekenis van 'geülcereerd' blijkt uit het vervolg: 'gewond'. 'Ulcus' betekent in het Latijn 'zweer'.
[64] Idem
[65] *De gefnuikte arend*. Blz.373.

[66] *DWVB*. Deel 3. Blz.627.
[67] *DWVB*. Deel 3. Blz.630.
[68] Idem. Deel 1. Blz.208-209.
[69] OBvB: S. Wiselius aan Bilderdijk, 6 september 1818.
[70] *DWVB*. Deel 1. Blz.253.
[71] Idem. Blz.237.
[72] Idem. Blz.239.
[73] (I. da Costa), *Da Costa's kompleete dichtwerken*. Deel 1. Haarlem, 1861. Blz.177.
[74] OBvB: Bilderdijk aan S. Wiselius, 5 september 1818.
[75] Zie Leliefeld (3). Blz.653.
[76] Sillem. Deel 2. Blz.370.
[77] Kollewijn. Deel 2. Blz.174.
[78] Idem. Blz.172.
[79] Sillem. Deel 2. Blz.367-368.
[80] Idem
[81] *Brieven*. Deel 3. Blz.184.
[82] W. van den Berg, *De ontwikkeling van de term romantisch en zijn varianten in Nederland tot 1840.* Assen, 1973. Blz.237-238.
[83] Idem. Blz.250-251.
[84] Idem
[85] OBvB: Bilderdijk aan J. Valckenaer, 5 maart 1818.
[86] Kalmijn. Blz.69.
[87] *Brieven*. Deel 5. Blz.243.
[88] Idem. Blz.244-245.
[89] W.G.C. Byvanck, op.cit. Blz.53.
[90] Kalmijn. Blz.25.
[91] Idem
[92] Kalmijn. Blz.39.
[93] J. Meijer, *Martelgang of cirkelgang? Isaac da Costa als joods romanticus*. Paramaribo, 1954. Blz.50.
[94] J. Meijer, *Isaac da Costas weg naar het Christendom. Bijdrage tot de geschiedenis der Joodsche problematiek in Nederland*. Proefschrift. Amsterdam, 1946. Blz.59.
[95] Kalmijn. Blz.55.
[96] W.G.C. Byvanck, op.cit. Blz.26-27.
[97] W.G.C. Byvanck, *De jeugd van Isaac da Costa (1798-1823)*. In: *De Gids*. Jaargang 1893. Blz.442.
[98] Idem
[99] Idem. Blz.181.
[100] Kalmijn. Blz.31.
[101] L. Engelfriet. Blz.231.
[102] Kalmijn. Blz.49-50.
[103] Kollewijn. Deel 2. Blz.199.
[104] W.G.C. Byvanck, op.cit. Deel 1. Leiden, 1894. Blz.95.

[105] Idem. Blz.242.
[106] (I. da Costa), *Da Costa's kompleete dichtwerken.* Deel 2. Haarlem, 1862. Blz.38.
[107] J. Meijer, op.cit. Blz.70.
[108] W.G.C. Byvanck, *De jeugd van Isaac da Costa (1798-1823)*. In: *De Gids*. Jaargang 1893. Blz.240.
[109] J. Meijer, op.cit. Blz.78.
[110] W.G.C. Byvanck, *De jeugd van Isaäc da Costa (1798-1825).* Deel 2. Leiden, 1896. Blz.117.
[111] Idem. Blz.117-118.
[112] J. Meijer, op.cit. Blz.61.
[113] W.G.C. Byvanck, op.cit. Deel 1. Leiden, 1894. Blz.99.
[114] Dubois. Blz.286-288.
[115] W.A. de Clercq, *Willem de Clercq (1795-1844)*. Amsterdam, 1999. Blz.401.
[116] Kalmijn. Blz.37.
[117] L. Engelfriet. Blz.210.
[118] Idem. Blz.89.
[119] Idem. Blz.166.
[120] Idem. Blz.88.
[121] Idem. Blz.87.
[122] Idem. Blz.227.
[123] J. Meijer, *Martelgang of cirkelgang? Isaac da Costa als joods romanticus*. Paramaribo, 1954. Blz.111.
[124] Idem. Blz.72-73.
[125] (I. da Costa), op.cit. Blz.140-141.
[126] Zie Leliefeld (1). Blz.105.
[127] (I. da Costa), op.cit. Blz.141.
[128] M.E. Kluit, op.cit. Blz.77. Volgens Kluit wilde Capadose zich snel en radicaal van de joodse religie en haar gebruiken ontdoen.
[129] Kalmijn. Blz.185.
[130] L. Engelfriet. Blz.167.
[131] J.L. van Essen, *Bilderdijk en Groen van Prinsterer*. In: *MBM*. Jaargang 1. Blz.6-11.
[132] Zie Leliefeld (1). Blz.263.
[133] J.L. van Essen, op.cit. Blz.6-11.
[134] Idem
[135] Jonckbloet. Blz.39.
[136] A. en M. Kagchelland. Blz.175. Op 30 april 1844 schreef Da Costa aan Groen van Prinsterer, dat hij zelfs geen tegenstander van een constitutionele monarchie meer was. Later heeft hij hetzelfde van de grondwet verklaard.
[137] J.L. van Essen, op.cit. Blz.6-11. 'Legitimiteit' klinkt als een magische bezwering om macht aanvaardbaar te maken. In zijn biografie over koning Willem I vroeg Jeroen Koch zich af, waarop de legitimiteit van de koning berustte. Hij gaf er dit antwoord op, dat men ook met twee woorden ('op niets') zou kunnen samenvatten: 'Al had men op het Congres van Wenen voortdurend met de term geschermd, wat zwaarder aangezet als

het legitimiteitsbeginsel, het bleef allemaal rijkelijk vaag. Ze steunde niet op de volkssoevereiniteit, ondanks wat wel genoemd is het 'enigszins plebiscitaire karakter' van Willem Frederiks legitimatie. Zelfbeschikking van de natie kon zo kort na de Franse Revolutie het uitgangspunt niet zijn, maar evenmin werd de legitimiteit ontleend aan de constitutie, die het gezag dan wel wettigde, maar de rechtmatigheid ervan nauwelijks als rechtsgevoel opwekte.' Zie Koch. Blz.314-315.

[138] M.F. van Lennep, *Het leven van Mr. Jacob van Lennep*. Deel 1. Amsterdam, 1910. Blz.48. Zie ook J. ten Brink, *Jacob van Lennep*. In: *Geschiedenis der Noord-Nederlandsche letteren in de XIXe eeuw.* Deel 1. Amsterdam 1888. Blz.165.

[139] Idem. Blz.167-168.

[140] J. van Lennep, *Klaasje Zevenster*. Deel 1. Den Haag/Leiden/Arnhem, 1866. Blz.69.

[141] Zwager. Blz.36.

[142] Zie *De gefnuikte arend*. Blz.366.

[143] M.F. van Lennep, op.cit. Blz.48.

[144] N. Maas, *Carel Vosmaer over Bilderdijk*. In: *MBM*. Jaargang 7. Blz.10-12.

[145] W.G.C. Byvanck, op.cit. Blz.241. Van Hogendorp had de oude situatie van vóór 1795 willen herstellen in zijn ontwerp van de nieuwe grondwet. Hij stond een decentrale inrichting van de staat voor, waarin de belangen van de stadhouder, steden, staten en de Staten-Generaal een kaartenhuis vormden. Alleen zo kon volgens hem recht worden gedaan aan het noodzakelijke 'evenwicht van machten en tegenmachten' dankzij een 'gemengde regeervorm zonder absoluut gezag'. Voor zichzelf zag hij de functie van landsadvocaat of raadpensionaris weggelegd. Koning Willem I stond een centrale inrichting van de staat voor, waarin alles om hemzelf draaide. Zie Koch. Blz.248.

[146] Idem. Blz.245.

[147] Idem. Blz.245-246.

[148] Idem. Blz.53. Witsen Geysbeek schreef een parodie op Bilderdijks bekendste ode:

> Verheven onzin uit te stoten,
> Ziedaar hetgeen u dichter maakt.

Zie J.P. Guépin, *De Ode voor Napoleon. Parafrase en Essay*. In: *MBM*. Jaargang 20. Blz.15-23.

[149] Idem. Blz.72.

[150] N. Maas, op.cit. Blz.10-12.

[151] W.G.C. Byvanck, op.cit. Blz.64 en 66. Zie ook W.G.C. Byvanck, *De jeugd van Isaac da Costa (1798-1823)*. In: *De Gids*. Jaargang 1893. Blz.447-448.

[152] Dubois. Blz.343.

[153] M.E. Kluit, op.cit. Blz.53.

[154] R. Honings, op.cit. Blz.311.

[155] *De gefnuikte arend*. Blz.375.

[156] Idem

[157] R. Honings, *Ô bloem der steden. Bilderdijk en Leiden. Met een Woord vooraf door Peter van Zonneveld.* Leiden, 2006. Blz.49.

[158] *De gefnuikte arend*. Blz.374.
[159] Idem. Blz.375.
[160] *Briefw.-Tydeman*. Deel 2. Blz.213.
[161] E. Krol, *Onruststoker in een land van vrede. De receptie van Bilderdijks poëzie in tijdschriften van 1813-1831*. In: *MBM*. Jaargang 28. Blz.7-12
[162] *Briefw.-Tydeman*. Deel 2. Blz.200.
[163] *DWVB*. Deel 3. Blz.522.
[164] E. Krol, op.cit. Blz.7-12.
[165] Dongelmans. Blz.199. In *De gefnuikte arend* wordt vermeld, dat het echtpaar Bilderdijk op 10 juli 1818 f 100,- ontving voor de hele bundel. Zie blz.377. Hoe valt het grote verschil tussen beide bedragen te verklaren?
[166] Dongelmans. Blz.199.
[167] Idem. Blz.183.
[168] *De Recensent van Mr. W. Bilderdijks Nieuwe Uitspruitsels in de Vaderlandsche Letteroefeningen aan de zeer geleerde Heeren B. en V. over hunne zedige Antikritieken in den Recensent ook der Recensenten*. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1818. Blz.318.
[169] *Briefw.-Tydeman*. Deel 2. Blz.201.
[170] *DW*. Deel 7. Blz.211.
[171] Idem. Blz.226.
[172] Idem. Blz.206.
[173] Idem. Blz.230.
[174] Idem. Blz.236.
[175] Idem. Blz.210.
[176] Idem. Blz.205.
[177] Idem. Blz.227.
[178] Idem. Deel 13. Blz.245.
[179] Idem
[180] Idem. Blz.241 en 464.
[181] M.J.G. de Jong, *Het scheppings-al van de dichter over 'Eierkoken'*. In: *Krekeltjen*. Blz.103.
[182] Idem. Blz.106.
[183] Idem. Blz.105.
[184] W. Idema, *Bilderdijk en 't Vorsgekwaak*. In: *Krekeltjen*. Blz.111.
[185] *Verhandeling over de Geslachten der Naamwoorden in de Nederduitsche Taal, door Mr. W. Bilderdijk. Tweede Druk, met Bijvoegselen en vermeerderde Aanteekeningen. Te Amsterdam, bij J.C. Sepp en Zoon, 1818*. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1820. Blz.37.
[186] Leliefeld (3). Blz.194.
[187] Kollewijn. Deel 2. Blz.225.
[188] OBvB: *MF* 124-125.
[189] Idem. Bilderdijk aan J. Valckenaer, 13 oktober 1818.
[190] Idem. Bilderdijk aan S. Wiselius, 11 november 1818.

[191] Idem. Bilderdijk aan J. Valckenaer, 15 november 1818.
[192] Sillems. Deel 1. Blz.316.
[193] OBvB: Bilderdijk aan J. Valckenaer, 5 december 1818.
[194] *DW*. Deel 11. Blz.204.
[195] Idem. Blz.206. Ook na diens eerste promotie bleef Bilderdijk in Da Costa zijn 'kwekeling' zien. Zie o.a. *DW*. Deel 11. Blz.204, 250, 306 en 426.
[196] Koch. Blz.310 en 316. Doet de 'blanketwet' niet denken aan de gehate 'lettres de cachet' onder koning Lodewijk XVI?
[197] OBvB: Bilderdijk aan J. Immerzeel, 13 december 1818.
[198] Idem
[199] *DWVB*. Deel 3. Blz.601.
[200] *DW*. Deel 1. Blz.292.
[201] Idem. Blz.279.
[202] Idem
[203] Idem. Blz.282 en 284.
[204] (R. Feith), *Zoals men aan gemeenzaame vrienden gewoon is te schrijven. De correspondentie van Rhijnvis Feith 1753-1824*. Editie: J. C. Streng. Epe, 1994. Blz.219.
[205] Leliefeld (1). Blz.437 e.v.
[206] Kollewijn. Deel 2. Blz.178.
[207] *Gedenkboek*. Blz.10.
[208] P. van Zonneveld, *Julius Willem Bilderdijk (1798-1818)*. In: *MBM*. Jaaargang 2. Blz.8-15.
[209] Idem
[210] Idem
[211] Leliefeld (2). Blz.371.
[212] Idem. Blz.335.
[213] *Brieven.* Deel 2. Blz.206. Ellen Krol legt in haar interpretatie van Bilderdijks brief aan H. Klijn, van 22 augustus 1819, de nadruk op het meer dan eens gedane verzoek van de schrijver aan zijn vrouw: 'Verwin uw smarte.' Bilderdijk lijkt het evenwichtige hoofd van het gezin, die zijn vrouw bijna tot de orde roept. Hij leeft haar voor, hoe een christen met verdriet hoort om te gaan. Krols interpretatie is niet onbegrijpelijk, noch onjuist, wanneer men op deze brief afgaat. Maar in werkelijkheid maakte ook Bilderdijk een geloofscrisis door, toen hij trachtte de dood van Julius te verwerken. Zie *De post van Bilderdijk. Een bundel beschouwingen over brieven voor Marinus van Hattum*. Onder redactie van G.J. Johannes, J. van Eijnatten en P. Gerbrandy. Amstelveen, 2015. Blz.109-119.
[214] *Brieven*. Deel 2. Blz.207. Het citaat komt uit *Afscheid*. In: *DW*. Deel 9. Blz.110.
[215] OBvB: Bilderdijk aan J. Valckenaer, 20 januari 1819.
[216] Idem
[217] *Brieven*. Deel 3. Blz.123.
[218] OBvB: BM F 41-6 Bilderdijk aan I. da Costa, 14 november 1831.
[219] *Brieven*. Deel 5. Blz.273-274.
[220] *De gefnuikte arend*. Blz.382.
[221] *Brieven*. Deel 5. Blz.275.

[222] Van der Zwaag. Blz.137 en *DW*. Blz.230.
[223] Idem
[224] M. van Hattum, *'Geliefde vriendin en zuster in de Heere!' Mevrouw Bilderdijk en mevrouw Da Costa; een correspondentie*. In: *MBM*. Jaargang 15. Blz.6-11.
[225] *DWVB*. Deel 3. Blz.298.
[226] Idem. Blz.297.
[227] Idem
[228] *DW*. Deel 11. Blz.219.
[229] (I. da Costa), *Da Costa's kompleete dichtwerken.* Deel 2. Haarlem, 1862. Blz.281.
[230] *DWVB*. Deel 2. Blz.393.
[231] *Brieven.* Deel 4. Blz.258.
[232] Idem. Blz.XX.
[233] Da Costa. Blz.348.
[234] Leliefeld (3). Blz.296.
[235] *De gefnuikte arend*. Blz.382.
[236] Idem
[237] OBvB: UBA XXIII.D.9 (84-87) J. de Vries aan Bilderdijk, 17 april 1819.
[238] Idem
[239] Idem
[240] Kollewijn. Deel 2. Blz.183.
[241] *Brieven*. Deel 2. Blz.205.
[242] Idem. Blz.204.
[243] Idem. Blz.207. Herodotus verhaalde, hoe Polycrates als tiran van Samos zijn macht over heel Ionië wist uit te breiden met 100 oorlogsschepen, 50 roeiers en 1000 boogschutters. Alles wat hij ondernam, werd een succes. Hij plunderde zonder aanzien des persoons, wat hijzelf als een verdienste opvatte, want alleen zo kon hij zijn vrienden hun verlorengewaande bezittingen teruggeven. Zijn boezemvriend Amasis waarschuwde hem voor de afgunst der goden. Voor het oog der wereld moest hij afwisselend een gelukkig en ongelukkig leven leiden, wilde hij niet alles verliezen. Amasis ried hem aan het kostbaarste wat hij bezat op te offeren voor zijn eigen welzijn. Polycrates nam zich die goede raad ter harte en wierp zijn smaragden zegelring op volle zee in de golven. Niet minder dan 50 roeiers waren zijn getuigen. Wie schetste echter zijn verbazing, toen een paar dagen later vissers hem een grote vis kwamen brengen en bij de bereiding daarvan de zegelring tevoorschijn kwam. Amasis vreesde nu het ergste. Om zijn geweten te sussen (maar hij begreep tegen het noodlot niets te kunnen uitrichten) waarschuwde hij Polycrates nogmaals: "Och! Ik beklaag u hier zo gelukkig te zijn." Vanaf dat ogenblik scheidden zich hun wegen. Jeronimo de Vries was natuurlijk Polycrates en Bilderdijk diens vriend Amasis. Eerstgenoemde gaf zich in bedekte termen voor een tiran uit, zoals Bilderdijk hem eens had verweten, om een reactie als die van Amasis uit te lokken. Hij stelde zich dus kwetsbaar op, temeer omdat zijn aanspraak op geluk haaks op het leed van zijn vriend stond (die nog wel meer dan een zegelring had verloren). De condoleancebrief bevatte dus een te decoderen vraag: Hoe zit het nu? Zijn we nog vrienden of...?

Bilderdijk, gevoelig voor kwetsures, negeerde het gebrek aan inlevingsvermogen van zijn kwetsbare vriend en hernieuwde hun vriendschap.

[244] Idem

[245] J. van Lennep, *Het leven van Mr. Cornelis van Lennep en Mr. David Jacob van Lennep, beschreven en toegelicht uit hun gedichten en andere oorspronkelijke bescheiden, en in verband met hun tijd beschouwd*. Deel 4. Amsterdam, 1865. Blz.191.

[246] M.E. Kluit, op.cit. Blz.57.

[247] Idem

[248] Idem. Blz.58.

[249] Idem. Blz.51.

[250] W.G.C. Byvanck, *De jeugd van Isaäc da Costa (1798-1825)*. Deel 1. Leiden, 1894. Blz.100.

[251] Idem. Blz.101-102.

[252] Idem. Blz.103.

[253] Idem. Blz.105.

[254] Idem

[255] Idem

[256] Da Costa. Blz.330.

[257] *Brieven.* Deel 3. Blz.45.

[258] Idem. Deel 4. Blz.71.

[259] Idem. Deel 3. Blz.46.

[260] M.E. Kluit, op.cit. Blz.52.

[261] Idem

[262] Kollewijn. Deel 2. Blz.232.

[263] OBvB: BM F 2-11 Bilderdijk aan I. da Costa, 13 juli 1819.

[264] *Brieven*. Deel 3. Blz.126-127.

[265] Idem. Blz.126.

[266] OBvB: Bilderdijk aan J. Valckenaer, 16 juli 1819.

[267] F. Nietzsche, *Also sprach Zarathustra. Ein Buch für Alle und Keinen*. Editie: M. Holzinger. Berlin, 2013. Blz.288.

[268] *De gefnuikte arend*. Blz.383.

[269] *DWVB*. Deel 2. Blz.166.

[270] W.G.C. Byvanck, op.cit. Blz.228-229.

[271] Cialona. Blz.28 en Wesseling. Blz.71.

[272] Van Eijnatten. Blz.442.

[273] W.G.C. Byvanck, op.cit. Blz.233.

[274] Kollewijn. Deel 2. Blz.205. Kollewijn spreekt van Byrons 'ongoddelijke wildzang' die veel minder indruk maakte op Bilderdijk dan op Da Costa.

[275] W.G.C. Byvanck, op.cit. Deel 2. Leiden, 1896. Blz.96.

[276] E. Krol, '*De zedige viool, die schittert, maar in 't duister.' Vrouwe Bilderdijk's bundel 'Poëzy' (1820).*In: *MBM*. Jaargang 22. Blz.27-33.

[277] *Gedenkboek*. Blz.250. Deze buikspreker had het grote voordeel uiterst smalle lippen te hebben. Hij was als showmaster de Houdini van zijn tijd, bezocht veel landen in Europa, Amerika en Canada. Wetenschappelijk geïnteresseerd als hij was, verzamelde hij handschriften (daar ligt de connectie met Bilderdijk) en medailles. Hij geldt als de 'uitvinder' van de culturele uitwisseling.
[278] *DW*. Deel 11. Blz.222.
[279] Idem. Blz.174.
[280] Idem. Blz.217.
[281] Idem. Blz.218.
[282] *Brieven*. Deel 3. Blz.295-296. Een van die vreemden was professor A. ten Broecke Hoekstra, docerend in Leuven en zeer in etymologie geïnteresseerd.
[283] OBvB: Bilderdijk aan J. Valckenaer, 13 oktober 1819.
[284] Kollewijn. Deel 2. Blz.239.
[285] *Drie protestantse conservatieven uit de 19e eeuw*. Onder redactie van R.E. de Bruin en G.J. Schutte. Amsterdam, 1994. Blz.15 en *De herdenking van Bilderdijks geboortedag georganiseerd door het Nationaal Comité Bilderdijkherdenking1956*. Amsterdam, 1956. Blz.10. Deze typering is van Mejuffrouw dr. M.E. Kluit.
[286] Van Eijnatten. Blz.662.
[287] Idem. Blz.688.
[288] Idem
[289] A. en M. Kagchelland. Blz.52-53. Men zou Bilderdijk ook als een nationaalsupranaturalist kunnen beschouwen, al verbond hij aan de God van Nederland meer specifieke eigenschappen dan Hoving deed. De beperking van 'nationaal' in nationaal-supranaturalistisch pakte bij Hoving oppervlakkig uit, opdat zoveel mogelijk gelovigen zich in Hem zouden herkennen en een eenheid vormen. Bij Bilderdijk pakte die beperking zeer complex uit, omdat hij pas a posteriori in eenheid geïnteresseerd was. Dordtse leerstellingen stonden bij hem voorop, wat moderne gelovigen daarover dachten liet hem betrekkelijk koud. Eenheid van de happy few was voor hem voldoende, gefixeerd op de smalle gemeente als hij was. Domela Nieuwenhuis legde het begrip 'supranaturalisme' uit door erop te wijzen, 'dat behalve de wereld die wordt waargenomen met de zintuigen en een zogenaamd 'inwendige' zin, er een andere bestaat boven die waarneming verheven, een voorwerp van geloof en niet van weten dan voor zover haar verschijnselen in en door de gelovigen vallen onder de waarneming: bijv. A gelooft dat er engelen zijn, B heeft ze waargenomen en weet het dus. Supra betekent boven en dat is plaatselijk, maar overgebracht op het geestelijke behoeft het niet plaatselijk genomen te worden. Dan betekent het hoger zonder plaatselijk te zijn, gelijk men zegt: de nederige staat boven of hoger dan de hoogmoedige. In die zin stelt de supranaturalist dat een hogere orde der dingen dan die der natuur,-dus een wezen of wezens, niet behorend tot de natuur, maar van haar onderscheiden-, invloed op haar uitoefent, zodat zij daarvan afhangt. Dat wezen noemt hij God en hij verstaat onder dit woord niet een kracht, maar een persoonlijk bestaand wezen, kracht uitoefenend, invloed hebbend op de wereld, stoffelijk zowel

als geestelijk.' In: F.J. Domela Nieuwenhuis, *Naturalisme tegenover J.H. Scholten, Supranaturalisme in verband met de Bijbel, christendom en protestantisme*. Amsterdam, 1867. Blz.6. Zie ook Van Eijnatten en Van Lieburg. Blz.260.

[290] Zie onder meer Leliefeld (2). Blz.84-85.

[291] Van Deursen. Blz.250.

[292] Idem

[293] Idem. Bilderdijk geloofde niet in de vrije wil van mensen. Uit 'Uw wil geschiede' in het Onzevader leidde hij de vrije wil van God af. Geen goede werken kunnen een mens redden, alleen zijn geloof. Men krijgt de indruk, dat Bilderdijk zijn visie op de vrije wil uitsluitend van toepassing verklaarde op mensen die de erfzonde reeds hadden begaan, want werd het gewicht daarvan niet bepaald door de vrije keuze die Adam en Eva maakten om zich de verboden vrucht te laten smaken? Als een mens volgens Bilderdijks opvatting niet uit eigen vrije wil een goed werk kan verrichten, kan hij evenmin uit eigen vrije wil geloven. Dat maakte de hier aan de orde gesteld 'auteurskwestie' nog bezwarender dan zij van nature al is.

[294] Idem. Blz.251.

[295] Idem

[296] S. Vuyk, *Uitdovende Verlichting. Remonstranten als defitige vaderlanders (1800-1860)*. Amsterdam, 1998. Blz.46. Die vooraanstaande man was Adriaan Stolker (1751-1835), predikant van de remonstrantse gemeente te Rotterdam.

[297] Kollewijn. Deel 2. Blz.239-250. Pelagianen ontkennen de erfzonde en geloven in de vrije wil, het goede zal uiteindelijk worden beloond en het kwade bestraft. In het augustinisch christendom is de erfzonde een feit, bestaat er geen vrije wil en zijn goede werken alleen mogelijk dankzij Gods genade. De controverses tussen Pelagius en Augustinus lijken een beetje op die tussen Arminius en Gomarus. Socinianen geloven niet in de H. Drievuldigheid en 'ongodisten' zijn heidenen en neologen, die bijvoorbeeld voor het Nieuwe Testament meer waardering koesteren dan voor het Oude Testament. De laatsten bedienden zich volgens Schotsman van kunstgrepen om de godsdienst door de Bijbel en de Bijbel door de godsdienst te bestrijden. Zie Van der Zwaag. Blz.157.

[298] R. Honings, *De verguisde 'Rembrandt der dichters'. Bilderdijk in de context van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*. In: *MBM*. Jaargang 27. Blz.9-16.

[299] A. en M. Kagchelland. Blz.110. Volgens hen waren pluriformiteit en heterodoxie niet vreemd aan het Réveil. Zie A. en M. Kagchelland. Blz.44.

[300] M.E. Kluit, *Het protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten 1815-1865*. Amsterdam, 1970. Blz.15 en 37.

[301] Van Eijnatten. Blz.60-61.

[302] B. Engelfriet. Blz.91. Bilderdijk verwees hiervoor naar *Exodus 26:14* en *36:19*.

[303] Barnhoorn. Blz.41.

[304] Idem. Blz.41-42.

[305] Idem. Blz.67.

[306] Idem. Blz.94.

[307] Idem

[308] Idem. Blz.157.

[309] Idem. Blz.312.
[310] *DW*. Deel 12. Blz.245.
[311] Kollewijn. Deel 2. Blz.243.
[312] S. Vuyk, op.cit. Blz.121.
[313] A. en M. Kagchelland. Blz.114.
[314] Idem. Blz.115.
[315] Idem. Blz.113.
[316] Idem
[317] *Brieven*. Deel 4. Blz.31.
[318] S. Vuyck, op.cit. Blz.140.
[319] C.G.N. de Vooys, *Hoofdstuk VI De Bataafse republiek. De inlijving. De eerste jaren van het koninkrijk (1795-pl.m. 1835)*. In: *Geschiedenis van de Nederlandse taal*. Groningen, 1970. Blz.166.
[320] Idem. Blz.167.
[321] *Brieven van, aan en over Jan Frans Willems 1793-1846. Teksten I. 1812-1824.* Editie: A. Deprez. Brugge,1966. Blz.169.
[322] Idem. Blz.173. Na zijn dood werd *Mengelingen en fragmenten* gepubliceerd, maar daarin zal men *Herodes* vergeefs zoeken. Dit niet zeer bijzondere gedicht is te vinden in *Sprokkelingen* (1823) of in *DW*. Deel 5. Blz.204-208.
[323] Idem. *Teksten II. 1825-1829.* Brugge, 1968. Blz.12 en 13.
[324] Idem. Blz.82.
[325] Idem. Blz.409.
[326] *DW.* Deel 11. Blz.235-237.
[327] OBvB: Bilderdijk aan J. Valckenaer, 29 januari 1820.
[328] W.G.C. Byvanck, op.cit. Deel 1. Leiden, 1894. Blz.139.
[329] Idem
[330] Idem. Blz.141.
[331] Idem. Blz.142.
[332] Idem. Blz.145.
[333] Idem
[334] Idem. Blz.148.
[335] Van Eijnatten. Blz.595. Friedrich Wilhelm Lindner (1799-1864) was hoogleraar in de theologie aan de universiteit van Leipzig. Voor zover de pedagogiek tot zijn werkterrein behoorde, was hij een aanhanger van Pestalozzi.
[336] Idem. Blz.595-596.
[337] Idem. Blz.596.
[338] *Brieven*. Deel 3. Blz.132.
[339] *Briefw.-Tydeman*. Deel 2. Blz.214.
[340] Idem
[341] Kollewijn. Deel 2. Blz.177.
[342] *DW*. Deel 12. Blz.198.
[343] Idem. Deel 5. Blz.185.
[344] Van der Zwaag. Blz.150.

[345] *DW*. Deel 15. Blz.197.
[346] Er had ook kunnen staan: de dichter van 'onderzodenklam en onverrijsbaar zijn'. Citaten uit *Hoe wij in de handpalm neergeschreven zijn* en *Op de hoge* in Ottens bundel *Op de hoge* (2003). (Weloverwogen) ongeloof komt volgens Bilderdijk dichterlijk overeen met dweepzucht, (dwaas) geloof met geestdrift. Is het niet eerder andersom?
[347] W. Bilderdijk, *Taal- en dichtkundige verscheidenheden*. Deel 1. Rotterdam, 1820. Blz.14 en 32.
[348] Idem. Blz.7.
[349] Idem. Blz.5.
[350] Idem. Blz.21 en 22.
[351] Leliefeld (3). Blz.624-625.
[352] W. Bilderdijk, op.cit. Blz.111.
[353] *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. Onder redactie van G. Geerts, W. Haeseryn, J. de Rooij en M.C. van den Toorn. Groningen, 1984. Blz.331. In de meest recente editie van de 'ANS' wordt een zestal regels geformuleerd voor het gebruik van een bijvoeglijk naamwoord zonder -e: 1. In vaste combinaties, zoals 'groot seminarie'. 2. In min of meer officiële titels, zoals 'buitengewoon hoogleraar'. 3. Voor 'mens' en 'iemand' in 'een wijs mens/iemand'. 4. In geval van meerlettergrepige bijvoeglijke naamwoorden voor het-woorden (om 'ritmische' en 'eufonische' redenen), zoals 'het overdrachtelijk gebruik' naast 'het overdrachtelijke gebruik'. 5. In geval van een vergrotende trap, zoals 'een voorzichtiger formulering' naast 'een voorzichtigere formulering'. 6. In geval van formeel, archaïsch of regionaal taalgebruik, zoals 'dat blij gelaat', 'het Gents stadshuis' of 'het bruin paard'.
[354] W. Bilderdijk, op.cit. Blz.68.
[355] Idem. Blz.72-74.
[356] Idem. Blz.77.
[357] *Van het Letterschrift, door Mr. Willem Bilderdijk. Te Rotterdam, bij J. Immerzeel, Jun, 1820.* In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1821. Blz.424. Mogelijk ontwikkelde Bilderdijk zijn valse theorie naar aanleiding van F.M. van Helmonts *Alphabeti veri naturalis hebraici delineatio...*(1677), waarin illustraties van de tong in de vorm van Hebreeuwse letters voorkomen.
[358] Idem. Blz.423.
[359] *DW*. Deel 7. Blz.257.
[360] Idem
[361] Idem. Blz.253.
[362] Idem. Blz.257.
[363] Idem. Deel 14. Blz.499.
[364] Idem. Deel 15. Blz.193
[365] Idem. Blz.197-198.
[366] Idem. Blz.193.
[367] Hesiodus. Blz.13. Zie ook De Wal. Blz.627.
[368] *DW*. Deel 13. Blz.272.
[369] Idem. Blz.271.

[370] Idem
[371] Idem
[372] Idem. Blz.272.
[373] *DWVB*. Deel 3. Blz.476-477.
[374] Idem. Blz.480.
[375] Idem. Blz.483.
[376] Idem. Blz.484.
[377] Idem. Blz.491.
[378] *Brieven*. Deel 2. Blz.209.
[379] Leliefeld (1). Blz.359.
[380] Leliefeld (3). Blz.76.
[381] Leliefeld (2). Blz.133-134.
[382] Idem. Blz.132. Bilderdijk stelde zich echter niet geheel op het hier verwoorde standpunt van de pseudo-Longinus, want hij achtte de opvatting van Chateaubriand verwerpelijk, 'dat God de aarde met oude, kromme en halfverteerde boomtronken, met door de golven uitgeholde, gebroken en overhellende rotsen, in één woord, met al dat verval der voorwerpen van hun oorspronkelijke schoonheid, dat de verwoesting der tijd kentekent, zou hebben geschapen'. Schoonheid was dus toch een absoluut in plaats van relatief gegeven in zijn ogen, waarop door Chateaubriand niet de minste inbreuk mocht worden gemaakt. Deze stelde zich in zijn *Génie du christianisme* op het romantische standpunt, dat zelfs een puntgaaf door God geschapen aarde minder mooi of indrukwekkend geweest zou zijn dan in haar huidige bedorven uitmonstering. Zie Leliefeld (3). Blz.75.
[383] Leliefeld (2). Blz.228.
[384] *DW*. Deel 9. Blz.105.
[385] Idem. Blz.113.
[386] OBvB: Bilderdijk aan M. Siegenbeek, 1 mei 1813.
[387] *Brieven*. Deel 2. Blz.270. Zie ook blz.491 van deze kroniek.
[388] Deze zwanenzang in zes strofes heet *Aan den Rijn in de lente van het jaar 1820*. Net als Bilderdijk verlangde de dichter naar het graf, waarin hij 'eerlang' met zijn dierbaren zou worden verenigd. Dat bleek al na een half jaar het geval te zijn. Om uitdrukking te geven aan zijn verdriet beweerde hij de haren op zijn hoofd te kunnen tellen, maar wie telde 'zijn tranen zonder tal'? In de *Camera obscura* doet mevrouw Dorbeen een poging om een 'Rijntje' voor te dragen, maar het effect van haar deels 'rollende' en 'gillende' voordracht wordt geheel tenietgedaan, doordat nog vóór de slotstrofe een speeldoos het wijsje van *Ach, mijn lieve Augustijn* laat horen. De goedmoedige spot van Beets maakte de sfeer van burgerlijkheid belachelijk én aanvaardbaar. Bilderdijk hield niet van zulke taferelen, die hem te huiselijk waren en door hun verwarrende mengvorm de aandacht afleidden van de zielsverheffing van de mens. Dat kan men tenminste opmaken uit zijn toelichting op het 'drame bourgeois', waaraan hij een grote hekel had.
[389] In: *MBM*. Jaargang 27. Blz.1.
[390] OBvB: Bilderdijk aan S. Wiselius, 25 juni 1820.
[391] Kollewijn. Deel 2. Blz.257.

[392] *Briefw.-Tydeman*. Deel 2. Blz.267.
[393] *DW*. Deel 2. Blz.407. Letterlijk staat daar dat die troon 'omvloeid met vlammend duister' is.
[394] *Brieven*. Deel 3. Blz.185-186.
[395] (R. Feith), op.cit. Blz.234.
[396] *DW*. Deel 15. Blz.189.
[397] Idem. Blz.191.
[398] Van Eijnatten. Blz.292.
[399] Idem
[400] Idem. Blz.293.
[401] Idem. Blz.288.
[402] Idem. Blz.518.
[403] *DW*. Deel 5. Blz.184.
[404] *MF*. Blz.105.
[405] Wesseling. Blz.58-59.
[406] Idem. Blz.53.
[407] Zie Leliefeld (2). Blz.575.
[408] Lievers. Blz.3.
[409] Idem
[410] OBvB: Bilderdijk aan J. Valckenaer, 6 december 1820.
[411] Idem. UBA XXIII.D.9 (118-121).
[412] Idem
[413] Dongelmans. Blz.215.
[414] Idem. Blz.216.
[415] Idem. Blz.218.
[416] Idem. Blz.221.
[417] Idem. Blz.226.
[418] Idem. Blz.191.
[419] R. Honings, *Geleerdheids zetel, Hollands roem! Het literaire leven in Leiden 1760-1860*. Proefschrift. Leiden, 2011. Blz.312.
[420] C.F. Baar-de Weerd, *Betamelijke eerzucht. Vrouwen en genootschappen*. In: *MBM*. Jaargang 27. Blz.2-7.
[421] B.P.M. Dongelmans, *Mijne Heren, Amice, Mijn Vriend. Over J. Immerzeel jr (uitgever) en W. Bilderdijk (auteur)*. In: *MBM*. Jaargang 6. Blz.1-11.
[422] Idem
[423] Idem
[424] Idem
[425] Idem
[426] *De gefnuikte arend*. Blz.395.
[427] Idem
[428] Idem. Blz.394. Zie ook *DW*. Deel 12. Blz.209-211. De versie in *DW* is gematigd, beginnend met 'Nu is Bilderdijk/Een lijk; /Nu, zijn mond gesloten' vergeleken bij die in *De gefnuikte arend*. De 'hemellingen' draven er in de vorm van 'hemelstokvis' op, een tafereel

Jeroen Bosch waardig, en zijn afkeer van 'mofferij' kent geen grenzen. Dat Bilderdijk Siegenbeek op de korrel nam, blijkt uit zijn typering van het 'spellersbaasje' dat het 'prinsje speelde'. Hij en Van der Palm 'triomferen', want Bilderdijk moet dulden, 'Dat wij dansen op zijn lijk/Als gelubde beren'. Onder begeleiding van het gekwaak van kikkers,-Bilderdijk kijkt niet op een paar onomatopeeën meer of minder-, eindigt de rondedans zo:

> Nu is 't vrij krioelen!
> Spring nu vrolijk, plomp en plas,
> Riddervolkjen van 't moeras,
> Om uw lust te koelen!
> Nu is 't kermis wijd en zijd;
> Bilderdijk is 't hachjen kwijt,
> Vast staan onze stoelen.

Dat Siegenbeek en Van der Palm aan het pluche van hun zetels hechtten vanuit het in de eerste persoon meervoud gekozen perspectief maakt de rondedans extra venijnig. Maar men hoeft er geen aanstoot aan te nemen, zoals aan de versie afgedrukt in *De gefnuikte arend*.

[429] *De gefnuikte arend*. Blz.395-396.
[430] Leliefeld (2). Blz.514-517.
[431] M. Bultink*, Bilderdijk en zijn weldoener. De relatie tussen Willem Bilderdijk en Johan Valckenaer*. In: *MBM.* Jaargang 10. Blz.1-8.
[432] Kollewijn. Deel 2. Blz.184.
[433] Idem
[434] *DW*. Deel 13. Blz.288.
[435] Van Eijnatten en Van Lieburg. Blz.249.
[436] *DW*. Deel 3. Blz.58.
[437] Idem. Deel 15. Blz.505.
[438] Idem. Deel 3. Blz.468-469.
[439] Kollewijn. Deel 2. Blz.211.
[440] Idem. Blz.214.
[441] J. te Winkel, *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde.* Deel 6: *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde in de eerste eeuw der Europeesche staatsomwentelingen* (1). Haarlem, 1925. Blz.257.
[442] *DW*. Deel 1. Blz.302.
[443] Idem. Blz.301.
[444] Van Reest. Blz.420.
[445] Kollewijn. Deel 2. Blz.203 en 204.
[446] Van Reest. Blz.55-57.
[447] W. Bilderdijk en P.R. Feith, *Onuitgegeven brieven van Bilderdijk aan Feith*. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*. Jaargang 24 (1905). Blz.51-52.
[448] Da Costa. Blz.418.

[449] In de *De verteller verteld* (1971) doet Harry Mulisch een poging om wraak te nemen op de kritiek die *De verteller* (1970) de grond in had geboord. Joop Schafthuizen genoot de eer *Album Gerard Reve* (1983) te mogen samenstellen en bezorgen: Reve was niet zo ijdel om dat zelf te doen.
[450] G.J. Johannes, *Geduchte verbeeldingskracht! Een onderzoek naar het literaire denken over de verbeelding- van Van Alphen tot Verwey*. Amsterdam, 1992. Blz.145, 147 en 148.
[451] Bavinck. Blz.108.
[452] Idem. Blz.80. Zie ook *DW*. Deel 8. Blz.242 en 278.
[453] Bavinck. Blz.80.
[454] W. Bilderdijk, *Verhandelingen ziel-, zede- en rechtsleer betreffende*. Leiden, 1821. Blz.176.
[455] Idem. Blz.160.
[456] Van Eijnatten. Blz.161.
[457] W. Bilderdijk, op.cit. Blz.183.
[458] Idem
[459] Idem
[460] Idem. Blz.154-155.
[461] Idem. Blz.154.
[462] Idem. Blz.153.
[463] Idem. Blz.156.
[464] Idem178-179.
[465] Idem. Blz.179.
[466] Idem. Blz.152.
[467] Idem. Blz.158.
[468] Poma. Blz.260-261. Jürgen Habermas splitste de ene rede in een cognitieve, normatieve, expressieve en instrumentele rede op. Bilderdijk had er uiteraard geen vermoeden van, dat de rede in sociologisch opzicht verdacht zou worden: het verband tussen rede en techniek, rede en de verschrikkingen van de Tweede Wereldoorlog en rede en consumentisme ontging hem, om over de implicaties van het zogenaamd 'wetenschappelijk' marxisme nog maar te zwijgen. Zijn wantrouwen van de rede betrof de 'vatbaarheid' als zodanig. Er zijn trouwens nog veel meer redes te verzinnen: wat dacht u van een emotionele, persuasieve, indicatieve en prohibitieve rede? Schrijft men over elke rede een met het Frankfurter jargon doorspekt betoog van ongeveer 40 bladzijdes in het Duits, dan is de kans groot dat men voor een visonaire adept van wijlen Horkheimer en Adorno wordt versleten. Analyseert men veranderingen in de structuren van de 'Öffentlichkeit', dan wordt bijvoorbeeld duidelijk, hoe de wet op het openbaar bestuur kan voorzien in de tegengestelde behoefte aan communicatie van overheid en burgers. Men schermt in tijden van de ergerlijkste bureaucratie met een term als 'transparantie', constateert een steeds groter wordende kloof tussen politiek en burgerij, trekt voor de zoveelste keer het boetekleed aan en belooft alles nóg beter aan de kiezers te zullen uitleggen dan ooit tevoren, maar gaat aan de kern van het probleem voorbij. Maatschappelijke onvrede wordt niet veroorzaakt door een gebrekkige communicatie van

'de' overheid met haar burgers,-die is veeleer symptomatisch van aard-, maar door overregulering van de structuren der 'Öffentlichkeit', wat men als een sociologische omschrijving van 'bureaucratie' kan lezen, door de normloze calculaties van verschillende, langs elkaar heen werkende overheden die zich om het totaaleffect van de door hen opgelegde maatregelen niet lijken te bekommeren, door een gebrek aan respect voor de individuele burger, die zich niet wezenlijk van een wegwerp- of massa-artikel (dat hij verondersteld wordt te consumeren) onderscheidt, door in steeds kortere tussenpozen met haaks op elkaar staande beleidsmaatregelen te komen, waarvan de noodzaak niet wordt aangetoond of de voorwendselen achteraf vals blijken te zijn geweest, door zich onmachtig of onbevoegd te verklaren om een probleem op te lossen (hoe vaak worden tegenwoordig recht en moraal niet tegen elkaar uitgespeeld?) en bovenal door zelf de publieke zaak te schaden (te veel uit te geven), maar van de burger te verwachten dat hij de tering naar de nering zet. Welke politicus heeft tegenwoordig, in tijden van bezuinigingen, het *morele* gezag van Dr. Willem Drees, toen hij in 1957 de 'Bestedingsbeperking' invoerde?

[469] Kollewijn. Deel 2. Blz.157.

[470] Leliefeld (3). Blz.426.

[471] De Leeuwe. Blz.48.

[472] Idem. Blz.49. Charles Lebrun (1619-1690) was befaamd wegens zijn *Méthode pour apprendre à dessiner les passions* waarin een systematisch overzicht van zo eerlijk mogelijk gepresenteerde hartstochten werd gegeven.

[473] M.J.G. de Jong, *Preromantisch classicisme en reactionaire romantiek. Bilderdijks dramaturgie*. Gent, 2012. Blz.339.

[474] De Leeuwe. Blz.49. C. Passé nam blijkens zijn dankbetuiging aan het Amsterdams publiek reeds in 1782 afscheid van het toneel. David Garrick was een om zijn natuurlijke speelstijl geroemde acteur, die daarnaast zelf ook toneelstukken schreef. Hij stierf in 1779. Bilderdijk putte alleen in geval van Passé uit zijn eigen herinneringen aan een ver verleden.

[475] Idem. Blz.51-52.

[476] M.J.G. de Jong, op.cit. Blz.502.

[477] OBvB: Bilderdijk aan J. Immerzeel, 30 maart 1821.

[478] Dongelmans. Blz.201.

[479] M. van Hattum, *Da Costa tussen Bilderdijk en Suringar. Een uitgeversdocumentatie*. Amsterdam, 2004. Blz.248.

[480] *Briefw.-Kinker*. Blz.421.

[481] M. van Hattum, op.cit. Blz.245.

[482] A. en M. Kagchelland. Blz.186.

[483] Idem. Blz.187.

[484] *De gefnuikte arend*. Blz.395.

[485] Da Costa. Blz.324.

[486] Idem. Blz.324-325.

[487] Idem. Blz.325.

[488] Idem

[489] *De gefnuikte arend*. Blz.395.
[490] Bultink. Blz.86.
[491] M.F. van Lennep, op.cit. Blz.49-50.
[492] Naber. Blz.202.
[493] Kollewijn. Deel 2. Blz.233. Dirk van Hogendorp vond hem een 'opgeblazen windzak' en hij was de enige niet. Wiselius' renommee was op zijn patricische afkomst en functie gebaseerd, waarover Dirk van Hogendorp zich evenmin hoefde te schamen. Hij was de enige niet, die Wiselius' literaire roem overtrokken en stiekeme airs onverdraaglijk vond. Bilderdijk zag in hem allereerst een religieuze zwabberaar, die hij voor ontsporingen moest behoeden. Dat Wiselius een vooraanstaande patriot was geweest, scheen beiden minder te deren. Toen hij zich in hun ogen tegenover Da Costa misdroeg, verbrak Bilderdijk hun broos geworden vriendschapsbanden.
[494] Idem. Blz.237.
[495] M.E. Kluit, *Het Réveil in Nederland 1817-1854*. Amsterdam, 1936. Blz.65 en J. ten Brink, *Isaäc da Costa*. In: *Geschiedenis der Noord-Nederlandsche letteren in de XIXe eeuw.* Deel 1. Amsterdam 1888. Blz.76.
[496] W.G.C. Byvanck, *De jeugd van Isaäc da Costa (1798-1825).* Deel 2. Leiden, 1896. Blz.3-4.
[497] OBvB: BM F 4-7 Bilderdijk aan I. da Costa, 30 juli 1821.
[498] Idem
[499] Kollewijn. Deel 2. Blz.195-197.
[500] Idem. Blz.198.
[501] W.G.C. Byvanck, op.cit. Deel 1. Leiden, 1894. Blz.216-217.
[502] I. da Costa, *Aan Nederland*. Amsterdam, 1826. Blz.7 en 9.
[503] Voltaire, *Traité sur la tolérance, à l'occasion de la mort de Jean Calas*. Z.pl., 1763. Blz.147-148. Zie ook Leliefeld (4). Blz.127 en 136.
[504] I. da Costa, op.cit. Blz.17.
[505] M.E. Kluit, op.cit. Blz.121.
[506] Kollewijn. Deel 2. Blz.155-156.
[507] *De gefnuikte arend*. Blz.404.
[508] Idem
[509] Kollewijn. Deel 2. Blz.230.
[510] *De gefnuikte arend*. Blz.396.
[511] Idem. Blz.397.
[512] Bilderdijk, *Brieven*. Deel 5. Blz.227. Zie ook M.J. van Lieburg, *De geneeskunde in de boekerij van Willem Bilderdijk*. In: *BBS*. Blz.72.
[513] *De gefnuikte arend*. Blz.397.
[514] (I. da Costa), *Da Costa's kompleete dichtwerken*. Deel 2. Haarlem, 1862. Blz.156.
[515] Idem. Blz.158.
[516] Schenkeveld. Blz.75.
[517] Idem. Blz.77.
[518] Idem
[519] Kollewijn. Deel 2. Blz.192-193.

[520] *De gefnuikte arend*. Blz.399.
[521] R. Honings, op.cit. Blz.216.
[522] Thomassen. Blz.37.
[523] Idem
[524] *Brieven*. Deel 5. Blz.VIII.
[525] Heyting. Deel 2. Blz.73.
[526] Schokker. Blz.101.
[527] *Gedenkboek*. Blz.135.
[528] R.A. Kollewijn, *Bilderdijks karakter.* In: *De Gids.* Jaargang 1890. Blz.82.
[529] *Brieven*. Deel 5. Blz.IX.
[530] Gallée. Blz.320.
[531] Idem
[532] R. Honings, op.cit. Blz.192.
[533] Idem. Blz.205.
[534] Zie Leliefeld (2). Blz.564-565.
[535] R. Honings, op.cit. Blz.192.
[536] Idem. Blz.200.
[537] Kollewijn. Deel 2. Blz.237.
[538] Van der Zwaag. Blz.153-154. Zie ter vergelijking *De Antiquitate* (1610) van Hugo de Groot, die soevereiniteit voorbehouden achtte aan de besten uit het volk, wat in de praktijk weliswaar op overleg met vorsten neerkwam, maar een vorst was geen soeverein, hij was 'slechts' een primus inter pares. Zie Nellen. Blz.98. Met *De Antiquitate* legde De Groot een fundament onder de staatsgezinde partij.
[539] Idem
[540] G. Groen van Prinsterer, *Archives ou correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau (première série). Tome I 1552-1565*. Leiden, 1841. Blz.30-31.
[541] W.G.C. Byvanck, op.cit. Blz.213.
[542] A. en M. Kagchelland. Blz.191.
[543] Van der Zwaag. Blz.152.
[544] *Briefw.-Tydeman*. Deel 2. Blz.337.
[545] R. Honings, op.cit. Blz.309.
[546] Idem
[547] A. en M. Kagchelland. Blz.202-203.
[548] Idem. Blz.194.
[549] Kollewijn. Deel 2. Blz.238.
[550] W.G.C. Byvanck, op.cit. Blz.206.
[551] Idem. Blz.207.
[552] Idem. Blz.204-205.
[553] Idem
[554] Van der Zwaag. Blz.155.
[555] Idem. Blz.156.
[556] Idem
[557] Idem

[558] Kalff. Deel 7. Blz.65.
[559] M.E. Kluit, op.cit. Blz.124.
[560] Idem. Blz.62.
[561] *DW*. Deel 12. Blz.208.
[562]A. en M. Kagchelland. Blz.148-149.
[563] Idem. Blz.152.
[564] *DW*. Deel 11. Blz.317.
[565] Van der Zwaag. Blz.160.
[566] *Brieven*. Deel 3. Blz.321.
[567] (R. Feith), *Zoals men aan gemeenzaame vrienden gewoon is te schrijven. De correspondentie van Rhijnvis Feith 1753-1824*. Editie: J. C. Streng. Epe, 1994. Blz.250-251.
[568] Idem. Blz.257-258.
[569] Idem. Blz.250. Uiteindelijk kocht de Amsterdamse boekhandelaar Johannes van Kesteren de rechten op *Thirsa* van de Weduwe Allart. Hij verkocht die door aan Immerzeel. D. van Stegeren was een Zwolse uitgever: Feith liet meerdere gedichtenbundels gelijktijdig bij F. Bohn in Haarlem en D. van Stegeren in Zwolle verschijnen.
[570] *Brieven.* Deel 5. Blz.239.
[571] Idem
[572] Idem. Deel 3. Blz.139.
[573] Idem. Blz.142-143.
[574] Van Eijnatten. Blz.255.
[575] C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 25. Z.pl., 1888. Blz.53.
[576] A. Pierson, *Oudere tijdgenooten*. In: *De Gids*. Jaargang 1886. Blz.433.
[577] C. Busken Huet, op.cit. Deel 24. Z.pl., 1887. Blz.100-101.
[578] *DW*. Deel 9. Blz.246.
[579] Idem. Blz.287.
[580] Idem. Deel 12. Blz.226.
[581] *Briefw.-Tydeman*. Deel 1. Blz.184.
[582] Idem. Blz.150.
[583] W. Bilderdijk, *De bezwaren tegen den geest der eeuw van Mr. I. da Costa toegelicht.* Leiden, 1823. Blz.45.
[584] Kollewijn. Deel 2. Blz.297.
[585] E. Krol, *Onruststoker in een land van vrede. De receptie van Bilderdijks poëzie in tijdschriften van 1813-1831*. In: *MBM*. Jaargang 28. Blz.7-12.
[586] E. Krol, '*De zedige viool, die schittert, maar in 't duister.' Vrouwe Bilderdijk's bundel 'Poëzy' (1820).* In: *MBM*. Jaargang 22. Blz.27-33.
[587] Dubois. Blz.39-40.
[588] Kollewijn. Deel 2. Blz.297.
[589] *Brieven*. Deel 2. Blz.224 en *Brieven*. Deel 5. Blz.242.
[590] *De gefnuikte arend*. Blz.407-408.
[591] Idem. Blz.409.
[592] Kollewijn. Deel 2. Blz.248.
[593] Da Costa. Blz.427.

[594] *De gefnuikte arend*. Blz.418.
[595] Kollewijn. Deel 2. Blz.277.
[596] Idem
[597] M. van Hattum, *Suringar-archiefstuk geveild: handschrift Bilderdijks 'Woordvorsching'.* In: *MBM.* Jaargang 23. Blz.18-19.
[598] OBvB: Bilderdijk aan S. Wiselius, 10 mei 1822.
[599] L. Engelfriet. Blz.164.
[600] OBvB: Bilderdijk aan M. de Haas, 10 juli 1822.
[601] *Brieven*. Deel 3. Blz.333-334.
[602] OBvB: Bilderdijk aan M. de Haas, 10 juli 1822.
[603] Idem
[604] W. de Clercq, *Naar zijn dagboek*. Editie: A. Pierson. Z.pl., 1869. Blz.161-162.
[605] Zie Leliefeld (2). Blz.336.
[606] M. van Hattum, *'Geliefde vriendin en zuster in de Heere!' Mevrouw Bilderdijk en mevrouw Da Costa; een correspondentie*. In: *MBM*. Jaargang 15.
Blz.6-11.
[607] Idem
[608] W. de Clercq, op.cit. Blz.155-156. De vergelijking met Hoogduitse of Asjkenazische Joden is in geval van Da Costa misplaatst: hij was immers een Sefardische Jood van Spaans-Portugese afkomst.
[609] Idem. Blz.160.
[610] Idem. Blz.137.
[611] Idem. Blz.209.
[612] Idem. Blz.188-189.
[613] Idem. Blz.194.
[614] Idem. Blz.161-162.
[615] Idem
[616] Idem. Blz.162-163.
[617] Kalff. Deel 7. Blz.92.
[618] W. de Clercq, op.cit. Blz.164.
[619] J. ten Brink, op.cit. Blz.77.
[620] Kollewijn. Deel 2. Blz.201.
[621] Idem
[622] W.A. de Clercq, *Willem de Clercq (1795-1844)*. Amsterdam, 1999. Blz.160.
[623] *Brieven*. Deel 1. Blz.292-293.
[624] Kollewijn. Deel 2. Blz.202.
[625] Kalmijn. Blz.32.
[626] Idem. Blz.33.
[627] Idem. Blz.34.
[628] W.G.C. Byvanck, *De jeugd van Isaäc da Costa (1798-1825).* Deel 2. Leiden, 1896. Blz.216 en Kalmijn. Blz.34. Vergelijkt men beide passages, dan komt men tot de ontdekking dat Byvanck de werkelijk gesproken woorden te zwaar heeft aangezet. In plaats van

Kalmijns versie: "Gij zijt de moordenaar van uw moeder," verzon hij: "Haal er uw hart maar aan op, moordenaar!"
[629] W.G.C. Byvanck, op.cit. Blz.171.
[630] Idem. Blz.173.
[631] Kalmijn. Blz.42.
[632] M.E. Kluit, op.cit. Blz.81-82.
[633] W.G.C. Byvanck, op.cit. Blz.73-74.
[634] Idem. Blz.74.
[635] L. Engelfriet. Blz.99.
[636] *DW*. Deel 11. Blz.304.
[637] Idem. Blz.310.
[638] W.G.C. Byvanck, op.cit. Blz.220.
[639] L. Engelfriet. Blz.154.
[640] Idem. Blz.75.
[641] Kalmijn. Blz.44. Egeling was onder de indruk van de Utrechtse predikant Jacobus Hinlopen (1723-1803), die hij 'een wijze en godsvruchtige vader' noemde.
[642] Idem. Blz.44-45.
[643] Idem. Blz.45.
[644] Idem. Blz.48.
[645] Idem
[646] Idem
[647] *DW*. Deel 5. Blz.481 en Van Eijnatten. Blz.667.
[648] L. Engelfriet. Blz.189.
[649] Kalmijn. Blz.49.
[650] Dubois. Blz.66.
[651] Kalmijn. Blz.49. Die particuliere gedachten van morele aard betroffen de belijdenis van zijn vrouw Caroline. Toen ze neerknielde voor de dominee, had hij in hem geen dienaar van God kunnen ontwaren. Dat nam hij zich hevig kwalijk: 'O, mocht ik toch christen in mijn hart zijn en mij tegen elke vorm van kwaadsprekerij en lichtvaardige oordelen van mensen wapenen.' Met de hem aangeboren fijngevoeligheid ging hij vaak dubbel zwaar gebukt onder christelijk zondebesef.
[652] Dubois. Blz.65.
[653] *Brieven*. Deel 5. Blz.28.
[654] A. Pierson, *Dr. Kollewijns Bilderdijk*. In: *De Gids*. Jaargang 1891. Blz.39-40.
[655] Idem. Blz.40.
[656] Idem
[657] Idem
[658] Dongelmans. Blz.204.
[659] *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek.* Onder redactie van P.C. Molhuysen en P.J. Blok. Deel 2. Leiden, 1912. Blz.159-160.
[660] *DW*. Deel 13. Blz.385.
[661] W. Bilderdijk, *Taal- en dichtkundige verscheidenheden*. Deel 3. Rotterdam, 1823. Blz.36-39 komt min of meer overeen met *Etymologisch woordenboek. De herkomst van*

onze woorden. Editie: P.A.F. van Veen in samenwerking met N. van der Sijs. Utrecht/Antwerpen, 1989. Blz.459.

[662] W. Bilderdijk, *Taal- en dichtkundige verscheidenheden*. Deel 3. Rotterdam, 1823. Blz.46 en 72-77 komt niet overeen met *Etymologisch woordenboek. De herkomst van onze woorden*. Editie: P.A.F. van Veen in samenwerking met N. van der Sijs. Utrecht/Antwerpen, 1989. Blz.519.

[663] *De gefnuikte arend*. Blz.418.

[664] *Brieven*. Deel 4. Blz.42.

[665] Idem. Blz.43.

[666] Idem

[667] Idem. Blz.45-47.

[668] *DWVB*. Deel 2. Blz.246.

[669] W. van den Berg acht het onjuist 'om te te spreken over een debat over de romantiek in de periode 1820-1830. Een debat veronderstelt felle discussies tussen voor- en tegenstanders. In de periode 1820-1830 is daarvan hier te lande niets te bespeuren. Nederland levert geen combattanten voor de strijd, maar stelt zich tevreden met een arbitersrol.' Hij is 'geen opmerkingen tegengekomen die het bestaan van een romantische school of stroming in Nederland zelf suggereerden. Men beschouwt zichzelf niet als romantisch dichter en wordt evenmin door anderen als zodanig gekwalificeerd.' Zie W. van den Berg, *De ontwikkeling van de term romantisch en zijn varianten in Nederland tot 1840.* Assen, 1973. Blz.309.

[670] Kollewijn. Deel 2. Blz.298-299.

[671] *De gefnuikte arend*. Blz.413-414.

[672] *Brieven*. Deel 5. Blz.13-14.

[673] *De gefnuikte arend*. Blz.405.

[674] Wap. Blz.8.

[675] *Brieven*. Deel 4. Blz.54-55.

[676] *DW*. Deel 9. Blz.239.

[677] *Brieven*. Deel 5. Blz.16, 18 en 20.

[678] Idem. Blz.22.

[679] Idem. Deel 4. Blz.49.

[680] G. Leliefeld. *Amuse*. In: *MBM*. Jaargang 32.

[681] J. van Lennep, *De Roos van Dekama. Geïllustreerd met 12 platen naar de origineele teekeningen van Ch. Rochussen.* Leiden, z.j. Blz.98-99.

[682] Idem. Blz.37.

[683] A. en M. Kagchelland. Blz.225.

[684] *Brieven.* Deel 3. Blz.158.

[685] *MF*. Blz.168.

[686] A. en M. Kagchelland. Blz.246.

[687] Idem

[688] Idem

[689] *Brieven*. Deel 4. Blz.97.

[690] Idem. Blz.115-116.

[691] Van Eijnatten. Blz.678.
[692] A. en M. Kagchelland. Blz.669.
[693] Idem
[694] Leliefeld (2). Blz.57. Zie ook Leliefeld (4). Blz.189. Hugo de Groot en André Rivet discussieerden in hun tijd reeds ampel over de vraag, of 'de' staat het recht had om 'de' kerk tot verdraagzaamheid te dwingen. Hugo de Groot kende de staat dat recht toe, want hoe zou er op een andere manier min of meer ordelijk geleefd kunnen worden? De strijd tussen contraremonstranten en remonstranten,-'preciezen' en 'rekkelijken'-, laat zich vergelijken met de strijd tussen islamieten onderling. Zijn religieuze dogma's schadelijk voor de samenleving, dan dienen ze volgens Hugo de Groot ijlings te worden verworpen. Hij stelde zich op het standpunt: 'Prius est bonum civem esse quam bonum christianum.' Zie Nellen. Blz.570-571. Het komt er dus ook voor islamieten op aan eerder een goede burger dan een een goede islamiet te zijn. Het tweede volgt immers uit het eerste! Hoe tragisch is het dat de discussie die in de zeventiende en negentiende eeuw onder protestanten in Nederland werd gevoerd, in de 21e eeuw door islamieten wordt overgedaan. Zoiets werpt een smet op alle gelovigen waar ook ter wereld.
[695] A. en M. Kagchelland. Blz.669.
[696] Idem. Blz.678.
[697] M.E. Kluit, op.cit. Blz.149.
[698] A. en M. Kagchelland. Blz.671.
[699] *Brieven*. Deel 5. Blz.77. Op 22 mei 1823 schreef hij: 'Luther was soms al wat men wensen kan, maar zichzelf zeer ongelijk. Wellicht (of liever zeker) vorderde de tijd waarin Luther opstond een man, juist van zijn gebreken: nu eens bedaard, nederig, doorzichtig, dan weer woest, dom doordrijvend, trots en verwaand, en wat hij van zijn disputeren met de duivel meldt, houd ik juist voor geen blote inbeelding.' Zie *Brieven*. Deel 4. Blz.104. Na Calvijn had Luther zijn voorkeur in theologisch opzicht. Zie ook Leliefeld (2). Blz.91 en 92.
[700] *Brieven*. Deel 5. Blz.42.
[701] Idem. Deel 4. Blz.113.
[702] *Drie protestantse conservatieven uit de 19e eeuw*. Onder redactie van R.E. de Bruin en G.J. Schutte. Amsterdam, 1994. Blz.28.
[703] Idem
[704] Oosterhof. Blz.223.
[705] Idem. Blz.231.
[706] Idem. Blz.237.
[707] I. da Costa, *Ophelderingen aangaande de Rechtspleging van 's Lands Advocaat, Johan van Oldenbarneveld. Tweede Stukjen, zijnde een Vervolg op de Inlichtingen omtrent het Karakter van Prins Maurits van Nassau.* Rotterdam, 1825. Blz.45.
[708] Idem. Zie ook I. da Costa, *De Sadduceën*. Leiden. 1824. Blz.64 en 65.
[709] Huygens. Blz.200-201.
[710] Idem. Blz.215.
[711] Idem. Blz.201.
[712] Zie eindnoot 38.

[713] Te Lintum. Blz.74-75.
[714] W.A. de Clercq, op. cit. Blz.235.
[715] M.F. van Lennep, op.cit. Blz.114.
[716] Zie blz.96.
[717] In de *Geschiedenis des Vaderlands*, minder particulier van aard dan zijn brieven, zinspeelde Bilderdijk op het einde der tijden rond 2000 na Christus. Er zou zich dan een ramp van ongekende omvang kunnen voordoen: 'Dit verhoede Hij, die genadig is, de Zijnen kent en bewaart, maar Zijn sikkel over de akker der wereld doet uitgaan, om na voleindigde oogst, het alverstikkende onkruid, dat Hij nu al bijna 2000 jaren geduld heeft, der vlam over te geven, waarvan de rook reeds is opgegaan, terwijl de ingewanden der aarde van Zijn aannadering schokken: wiens wederkomst de vervulling aller profetieën zal zijn, en alle menselijke geschiedenis sluiten zal in een Heerschappij van vrede en recht, die zich in de laatste triomf des afgronds thans voorbereidt.' Zie *GdV*. Deel 12. Blz.125.
[718] W.G.C. Byvanck, *De jeugd van Isaäc da Costa (1798-1825).* Deel 2. Leiden, 1896. Blz.293.
[719] Dubois. Blz.155.
[720] W.G.C. Byvanck, op.cit. Blz.240.
[721] Idem. Blz.238-239.
[722] Idem
[723] Zie blz.53.
[724] W. Bilderdijk, *Over eenheid en drieëenheid*. In: *Opstellen van godgeleerden en zedekundigen inhoud, nagelaten door Mr. W. Bilderdijk*. Deel 1. Amsterdam, 1833. Blz.24.
[725] Zie blz.53.
[726] Van Eijnatten. Blz.626-627.
[727] Idem. Blz.627.
[728] Zie blz.53.
[729] *Brieven*. Deel 4. Blz.93.
[730] Idem. Deel 5. Blz.243.
[731] A. Pierson, *Oudere tijdgenooten*. In: *De Gids*. Jaargang 1886. Blz.433. Blz.401.
[732] S. Gorter, *Over Bilderdijk*. In: *De Gids*. Jaargang 1869. Blz.423.
[733] A. Pierson, op.cit. Blz.401.
[734] Idem
[735] *DW*. Deel 11. Blz.380.
[736] Kollewijn. Deel 2. Blz.474.
[737] *Brieven*. Deel 5. Blz.35.
[738] Idem
[739] Idem. Deel 4. Blz.110.
[740] Idem
[741] Idem
[742] Van Eijnatten. Blz.632-633.

[743] Waaron *tweemaal* drie aan weerskanten van een? Tien is pas een heilig getal: *driemaal* drie om het getal een. Ieder van de goddelijke personen is Zich immers van de andere twee bewust. Zie ook Van Eijnatten. Blz.625, 626.
[744] Oosterhof. Blz.127.
[745] Idem. Blz.121-122.
[746] *EH*. Blz.179.
[747] Idem
[748] *Brieven*. Deel 4. Blz.79-80.
[749] *Boekbeschouwing, Aan de Roomsch-katholijken dezer dagen. (Door een Protestant.) Te Leyden, bij L. Herdingh en Zoon, 1823.* In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1824. Blz.97.
[750] Idem
[751] Idem. Blz.101.
[752] Idem
[753] *Brieven.* Deel 4. Blz.95.
[754] *Mengelwerk, Het gevoelen van Bilderdijk over de maatregelen van Karel V en Filips II ter onderdrukking van de godsdienstige en burgerlijke vrijheden der Nederlanders, en over de pogingen van deze om hunne voorregten te handhaven, aan de uitspraken der geschiedenis getoetst, door G. Vrolyk, Predikant te Schoondijke*. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1853. Blz.290.
[755] *DW*. Deel 5. Blz.144.
[756] Idem
[757] Idem. Het is opvallend, dat Bilderdijks vrouw het woord 'hoon' bezigt in *Het kindeke te Bethlehem*: wie voor Maria knielt, moet zich voor die 'hoon' verantwoorden bij God. Ze wilde kennelijk haar man bijvallen. Zie *DWVB*. Deel 2. Blz.507.
[758] *DW*. Deel 5. Blz.150 en 161.
[759] W. Bilderdijk, P. van Braam, P. de Vleeschoudere en J. van den Vondel, *Vertalingen van het kerkgezang: Stabat Mater Dolorosa*. In: *Belgisch museum voor de Nederduitsche tael- en letterkunde en de geschiedenis des vaderlands*. Deel 3 (1839). Blz.471-472.
[760] *Brieven*. Deel 4. Blz.97.
[761] Da Costa. Blz.312.
[762] Idem
[763] G. Groen van Prinsterer, *Handboek der geschiedenis van het vaderland*. Deel 1. Middelharnis, 1927. Blz.44.
[764] *De gefnuikte arend*. Blz.417.
[765] Idem. Blz.406.
[766] Idem. Blz.414.
[767] *Brieven.* Deel 5. Blz.29.
[768] *De gefnuikte arend*. Blz.418.
[769] Idem
[770] Idem. Blz.419.
[771] Idem. Blz.418.
[772] Kollewijn. Deel 2. Blz.264.

[773] Zie Leliefeld (3). Blz.357-358.
[774] Idem
[775] Idem. Blz.195.
[776] Idem
[777] *Brieven*. Deel 4. Blz.117-118.
[778] Idem. Blz.117.
[779] Idem. Blz.119.
[780] Idem
[781] Idem
[782] Zoals niet ongebruikelijk is, kan men de Bijbel op meer dan één manier uitleggen. Details kunnen haaks op het grote geheel staan, evenals letterlijke interpretaties op figuurlijke. Hoe was Bilderdijk niet bezig de schepping van hemel en aarde in zeven dagen te verklaren! In *Leviticus 19:31* staat overduidelijk: 'Raadpleeg geen geesten en schimmen van doden. Wie zich tot hen wendt, verontreinigt zichzelf. Ik ben de Heer, jullie God.' In *Leviticus 20:6* staat iets soortgelijks: 'Ook wie zich met geesten en schimmen inlaat, zal Ik straffen en uitstoten.' In *Deuteronomium 18:10* en *11* staat vervolgens: 'Er mag bij u geen plaats zijn voor mensen die hun zoon of dochter als offer verbranden, en evenmin voor waarzeggers, wolkenschouwers, wichelaars, tovenaars, bezweerders, en voor hen die geesten raadplegen of doden oproepen.' En in *Jeremia 14:14* staat tenslotte:

> De Heer antwoordde: "Die profeten verkondigen leugens, en dat in Mijn naam. Ik heb hen niet gezonden, hun niets opgedragen, niet tot hen gesproken. De visioenen die zij profeteren, zijn leugens, waarzeggerij, holle woorden en eigen verzinsels."

Beziet men uitspraken over bovennatuurlijke en paranormale zaken in het Oude Testament slechts en detail,-het voorafgaande bevat een kleine selectie-, dan valt het verboden karakter daarvan op. Beziet men zulke uitspraken in het grote verband van het Oude en Nieuwe Testament, dan valt ten eerste op, dat er naast de profeten die leugens verkondigen, ook profeten zijn geweest die het volk de waarheid zeiden. Beide soorten profeten waren actief in naam van God, het is dus aan de gelovigen om uit te maken wie van hen deugt of niet. Ten tweede valt op, hoeveel moeite Jezus zich getroostte om aan zijn volgelingen duidelijk te maken, dat de voorspellingen over de Messias in Hem werden bewaarheid. Hij stond dus niet afwijzend tegenover 'goede' profeten. Nu zou men kunnen tegenwerpen, dat het bovennatuurlijke en paranormale in het voorafgaande te gemakkelijk op één lijn met elkaar worden gesteld, of dat de gave der profetie zich in het licht van het Oude en Nieuwe Testament niet laat vergelijken met de gave van mediums en andere 'duivelskunstenaars', maar onder laatstgenoemden wisten bijvoorbeeld Jozef, Daniël en Johannes de Doper zich positief te onderscheiden. Dit alles maakt het begrijpelijk, dat Bilderdijk met zijn mystieke inslag zich voor de geestenwereld interesseerde en daarvan niet zonder mitsen en maren kennis wilde nemen. Hij stond er in elk geval niet afwijzend tegenover.

[783] M.F. van Lennep, op.cit. Blz.73.
[784] Idem. Blz.65.
[785] Idem. Blz.73.
[786] Idem. Blz.74.
[787] W.G.C. Byvanck, op.cit. Blz.252. In het dagboek van Jacob van Lennep komt die huisknecht niet voor. Daarin heet het Groningse hotel 'De Toelast' en niet 'De Toekomst', zoals in het boek van A. en M. Kagchelland. Zie (J. van Lennep), *Nederland in den goeden ouden tijd zijnde het dagboek van hunne reis te voet, per trekschuit en per diligence van Jacob van Lennep en zijn vriend Dirk van Hogendorp door de Noord-Nederlandsche provintiën in den jare 1823*. Editie: M.E. Kluit. Utrecht, 1942. Blz.77. en A. en M. Kagchelland. Blz.207.
[788] M.F. van Lennep, op.cit. Blz.74.
[789] W.G.C. Byvanck, op.cit. Blz.254.
[790] (J. van Lennep), *Nederland in den goeden ouden tijd zijnde het dagboek van hunne reis te voet, per trekschuit en per diligence van Jacob van Lennep en zijn vriend Dirk van Hogendorp door de Noord-Nederlandsche provintiën in den jare 1823*. Editie: M.E. Kluit. Utrecht, 1942. Blz.127.
[791] Idem
[792] W.G.C. Byvanck, op.cit. Blz.256.
[793] Zie *Matteüs 25:40*.
[794] *Brieven*. Deel 1. Blz.284. Letterlijk zegt Bilderdijk daar: 'De vatbaarheid voor zedelijkheid, en die voor de inwerking der geestelijke wereld, zijn, evenals de uiterlijke zintuigen (gezicht, gehoor) passief, maar het verstand wil actief, per se, rechter, wetgever, God zijn, en de autolatrie is algemeen geworden, en niet onschuldiger of minder misdadig dan enige andere idololatrie, ja, wellicht de schuldigste van allen.' Volkssoevereiniteit beschouwde hij als een vorm van massale autolatrie. Zie *Over de oorzakelijkheid*. In: W. Bilderdijk, *Verhandelingen ziel-, zede- en rechtsleer betreffende*. Leiden, 1821. Blz.171.
[795] R. Honings, op.cit. Blz.395.
[796] Koch. Blz.314.
[797] *Brieven*. Deel 4. Blz.125.
[798] Idem. Blz.126.
[799] Idem. Blz.123.
[800] Idem. Blz.119.
[801] W. Heijting, *'Sint Koster'. Willem Bilderdijk over de uitvinding van de boekdrukkunst.* In: *MBM*. Jaargang 17. Blz.1-9.
[802] *De Spectator*. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1825. Blz.338-339.
[803] W.G.C. Byvanck, op.cit. Blz.268.
[804] R. Honings, op.cit. Blz.220. Deze hele alinea is grotendeels overgenomen uit Leliefeld (4). Blz.99.
[805] Idem
[806] A. en M. Kagchelland. Blz.249-250.
[807] Idem. Blz.253 en 259. Isaäc da Costa vergeleek de metafysische stelsels van Schelling en Fichte met wat Paulus en Johannes te bieden hebben en de 'hoogmoedige eigen

wetgeving van Kant' met de 'nederige leer van liefde en zelfverloochening van de gekruisigde Jezus'.
[808] Idem. Blz.494.
[809] I. da Costa, *Bezwaren tegen den geest der eeuw*. Leiden, 1823. Blz.86.
[810] M.E. Kluit, *Het Réveil in Nederland 1817-1854*. Amsterdam, 1936. Blz.85.
[811] Idem
[812] *MF*. Blz.172.
[813] Huygens. Blz.182.
[814] Idem. Blz.181.
[815] *Brieven.* Deel 4. Blz.111.
[816] Leliefeld (2). Blz.542.
[817] Van Eijnatten. Blz.328.
[818] Kollewijn. Deel 2. Blz.248.
[819] De Jong en Zaal. Blz.137 en *Vrijmoedige bedenkingen*. *Een eeuw essays en beschouwingen 1766-1875*. Spectrum van de Nederlandse letterkunde 20. Editie: M.C.A. van der Heijden. Utrecht/Antwerpen, 1968. Blz.117. Een beter geannoteerde uitgave is van G.C. Johannes, *Dwaasheid, IJdelheid, Verdoemenis! Een keuze uit het werk van I. da Costa.* Amsterdam, 1997. In het vervolg is van de oorspronkelijke uitgave in 1823 gebruikgemaakt.
[820] *Brieven*. Deel 3. Blz.163.
[821] Idem. Blz.164.
[822] Brief aan de *Efesiërs 6:12.*
[823] W.G.C. Byvanck, op.cit. Blz.285-286.
[824] A. en M. Kagchelland. Blz.112.
[825] I. da Costa, op.cit. Blz.72.
[826] Idem. Blz.88.
[827] Idem. Blz.72. Deze hele alinea is overgenomen uit Leliefeld (4). Blz.143.
[828] I. da Costa, op.cit. Blz.63.
[829] Idem
[830] Leliefeld (2). Blz.112.
[831] Van Eijnatten. Blz.228.
[832] *DW*. Deel 4. Blz.387.
[833] A. Heyting, *Willem Bilderdijk als dichter, Nieuwe Studies*. Deel 1: *Albert Verwey en Bilderdijk*. Den Haag, 1931. Blz.198.
[834] B. Engelfriet. Blz.37.
[835] I. da Costa, op.cit. Blz.26-27. Deze alinea is grotendeels overgenomen uit Leliefeld (4). Blz.148.
[836] Zie Leliefeld (4). Blz.181. Ruim een halve eeuw later vond ook Busken Huet, dat vrouwen uit hun staat van slavernij verlost moeten worden, maar het is zeer de vraag of hij wezenlijk anders over hun emancipatie dacht dan Bilderdijk en Da Costa. Hij stelde zich op dit (voor een ex-dominee merkwaardige) standpunt: 'De emancipatie der vrouw als verloochening van haar geslacht en omkering der gevestigde sociale orde is een mon-

struositeit, waardig door een in toorn onstoken Voorzienigheid met een tweede zondvloed gestraft en uitgeroeid te worden.' Bilderdijk had het gezegd kunnen hebben! Zie Praamstra. Blz.581.

[837] Leliefeld (4). Blz.148.

[838] H.S. Haasse, *Schaduwbeeld of Het geheim van Appeltern. Kroniek van een leven*. Amsterdam, 1989. Blz.170.

[839] (R. Feith), *Zoals men aan gemeenzaame vrienden gewoon is te schrijven. De correspondentie van Rhijnvis Feith 1753-1824*. Editie: J. C. Streng. Epe, 1994. Blz.73.

[840] Dit devies wordt aan Potgieter toegeschreven, die het in *Jan, Jannetje en hun jongste kind* (1842) inderdaad bezigt. Zie E.J. Potgieter, *Proza 1837-1845*. Haarlem, 1895. Blz 32. Maar het is afkomstig uit Zang 24 van *De Geuzen* in de editie van Bilderdijk. In alle drie de edities van Onno Zwier van Harens gedicht staat: 'Oranj' in het hart en niemands knecht!' Zie W.A.P. Smit, *Kalliope in de Nederlanden. Het Renaissancistisch-klassicistische epos van 1550 tot 1850*. Assen 1975-1983. Deel 2. Blz.666.

[841] W. Bilderdijk, *De bezwaren tegen den geest der eeuw van Mr. I. da Costa toegelicht*. Leiden, 1823. Blz.27

[842] Zie Leliefeld (4). Blz.149.

[843] I. da Costa, op.cit. Blz.72 en 49.

[844] Idem. Blz.48.

[845] Idem. Blz.47-48.

[846] Idem. Blz.59.

[847] Idem. Blz.51.

[848] Van der Zwaag. Blz.221. Deze alinea is overgenomen uit Leliefeld (4). Blz.196.

[849] E.G.E. van der Wall, *De Nederlandse Verlichting en de Nederlandse kerkgeschiedenis.* www. openaccess.leidenuniv.nl Bilderdijk had wel iets weg van Hugo de Groot, die de eenheid onder christenen trachtte te bevorderen op basis van de 'vroegchristelijke kerk'. De Groot plaatste het einde van die kerk vóór Augustinus, Bilderdijk erna. Zie Nellen. Blz.488.

[850] Van Eijnatten. Blz.16-17.

[851] Van der Zwaag. Blz.222. De volgende drie alinea's zijn grotendeels overgenomen uit Leliefeld (4). Blz.202 e.v.

[852] Idem

[853] *DW*. Deel 11. Blz.219.

[854] Idem. Met die twee namen doelde Bilderdijk op koning Lodewijk en zichzelf: deze op 7 april 1812 geboren zoon heette voluit Lodewijk Willem, maar werd thuis Lodewijk genoemd. Vanuit het perspectief van laatstgenoemde waren de koning en zijn vader met elkaar verbonden in die twee hem dierbare namen. Het is ook mogelijk, dat die twee dierbare namen vanuit Bilderdijks perspectief op koning Lodewijk en stadhouder Willem V, of op koning Lodewijk en zijn overleden zoontjes Willem Julius Ursinus en Alexis Willem slaan.

[855] Idem

[856] Idem. Blz.221.

[857] Idem

[858] Idem. Deel 2. Blz.348.
[859] W. Bilderdijk, *Van het ware beginsel der zedekunde*. In*: Opstellen van godgeleerden en zedekundigen inhoud, nagelaten door Mr. W. Bilderdijk*. Deel 1. Amsterdam, 1833. Blz.99.
[860] *DW*. Deel 11. Blz.253.
[861] Idem
[862] Idem
[863] Da Costa, op.cit. Blz.72.
[864] W. Kloos, *Bilderdijk. Bloemlezing met inleiding en opmerkingen bij de gekozene gedichten.*
Amsterdam, (1906). Blz.74.
[865] Idem
[866] Idem
[867] A. en M. Kagchelland. Blz.163.
[868] Zie blz.213.
[869] Leliefeld (4). Blz.209-210.
[870] *DW*. Deel 7. Blz.110.
[871] Idem
[872] Idem. Blz.111.
[873] Idem. Blz.112.
[874] Idem. Blz.113.
[875] Idem. Blz.114.
[876] Idem
[877] Idem
[878] W. Bilderdijk, *Het dichterlijk tafereel der stad Leyden in den avond en nacht van den 12n van Louwmaand 1807, door Mr. R.H. Arntzenius, aan een' oud' Liefhebber der Dichtkunst voorgelezen.* Editie: M. van Hattum. Amstelveen, 2012. Blz.184. Deze alinea is in zijn geheel overgenomen uit Leliefeld (4). Blz.211.
[879] *DW*. Deel 7. Blz.114-115.
[880] Idem. Blz.122.
[881] Idem
[882] Idem
[883] Idem. Blz.123.
[884] Idem en Deel 5. Blz.128.
[885] F. van den Enden, *Vrye Politijke Stellingen*. Editie: W. Klever. Amsterdam, z.j. Blz.17 en 175.
[886] Idem
[887] I. da Costa, op.cit. Blz.47. Vanaf hier is deze alinea overgenomen uit Leliefeld (4). Blz.215.
[888] W. Bilderdijk, *Verhandelingen ziel-, zede- en rechtsleer betreffende*. Leiden, 1821. Blz.35.
[889] W.G.C. Byvanck, op.cit. Blz.271-272.
[890] Idem

[891] W. Bilderdijk, *De bezwaren tegen den geest der eeuw van Mr. I. da Costa toegelicht*. Leiden, 1823. Blz.52-53. Bilderdijk verstond onder plicht het tegenovergestelde van een verplichting. Zie Leliefeld (1). Blz.176.
[892] Idem
[893] H.T. Colenbrander, *De patriottentijd. Hoofdzakelijk naar buitenlandsche bescheiden.* Den Haag, 1897. Blz.117-118.
[894] Kollewijn. Deel 2. Blz.250.
[895] Dit is een ouderwetse versie van *Romeinen 3:25*. Zo is in *De Nieuwe Bijbelvertaling van het Nederlands Bijbelgenootschap* uit 2004 'geworden' gewijzigd in 'bestaan' en zijn alle aanduidingen van God, beginnend met een hoofdletter, vervangen door aanduidingen met een kleine letter. In zijn tijd zag Bilderdijk in die laatste wijzigingen een aanslag door neologen op de goddelijkheid van God gepleegd.
Deze alinea is in zijn geheel overgenomen uit Leliefeld (4). Blz.125.
[896] I. da Costa, op.cit. Blz.20.
[897] Idem
[898] W. Bilderdijk, op.cit. Blz.1.
[899] Idem. Bilderdijk gaf zelf een definitie van 'publieke opinie': 'Zij is wat die schreeuwende aanhang aan een onbedreven en voor hun drogredenen en klinkende bentleuzen (die zij met het nu in naam voorbijgegane jakobinisme gemeen hebben) niet bestand zijnde menigte tracht in te stampen: wat door eindeloos herhaald te worden (hoe zichtbaar vals en onzinnig het wezen mag) aan de eenvoudigen eindelijk gemeenzaam wordt en zo ingang vindt.' Is de publieke opinie dan het resultaat van een collectieve hersenspoeling? Nee, zij is gelijk aan democratie, dat wil zeggen aan 'nieuwe, dolle begrippen, gegrond op die staats- en volksverdervende beginselen van zelf te moeten regeren'. Zie W. Bilderdijk, op.cit. Blz.59.
[900] Voltaire, *Traité sur la tolérance, à l'occasion de la mort de Jean Calas*. Z.pl., 1763. In hoofdstuk 18, blz.173 wordt de enige uitzondering op die regel beschreven: tegen Joden hoeft men niet tolerant op te treden, integendeel, men mag hen op een paal spietsen, indien zij aanspraak zouden maken op door islamieten bezet gebied, dat ressorteert onder Turkije. Zie ook Voltaire, *Le Dictionnaire philosophique*. Editie: L. Moland. Parijs, 1875. Deel 20. Blz.553. Dit blijk van antisemitisme kan en mag men niet vergoelijken door op Voltaires grote kwaliteiten te wijzen. In Nederland heerste ook antisemitisme, maar er was geen filosoof die het propageerde.
[901] Idem. Blz.188. Deze alinea is vanaf hier overgenomen uit Leliefeld (4). Blz.126-127.
[902] Idem
[903] Idem. Blz.170.
[904] Leliefeld (1). Blz.191, 199 en 344.
[905] Van Haren. Deel 2. Blz.178.
[906] OBvB: UBL Ltk1099-29 Bilderdijk aan H.W. Tydeman, 5 oktober 1808.
[907] Zie Leliefeld (3). Blz.392.
[908] Idem
[909] Idem

[910] M. ter Braak, *Politicus zonder partij*. Amsterdam, 1967. Vanaf hier zijn drie alinea's in hun geheel overgenomen uit Leliefeld (4). Blz.134.
[911] Idem. Het citaat zou kunnen worden verlengd met: 'veel dommer nog dan de ethiek van Stuart Mill en het bekende boek van Adolf Hitler'. Hoe kan een lezer uit zulk ongelijksoortig vergelijkingsmateriaal graden van domheid bepalen? Wie van de media noch van politici de dupe wil worden, had zich slimmer van zijn situatie rekenschap kunnen geven dan door een hoogleraar in de theologie (Dietrich Bonhoeffer bijvoorbeeld) en Hitler in graad van domheid te laten wedijveren met de vertolker van een aria.
[912] B. de Spinoza, *Theologisch-politieke verhandeling. Tractatus theologico-politicus.* Editie: W.
Klever. Delft, 2010. Blz.357.
[913] B. de Spinoza, *Theologisch Politiek Traktaat*. Amsterdam, 1997. Blz.424.
[914] Idem. Blz.425.
[915] Idem. Blz.350.
[916] Idem. Blz.426-427.
[917] Idem. Blz.434.
[918] Idem. Blz.429
[919] Idem. Blz.430.
[920] Idem. Blz.345.
[921] Kollewijn. Deel 1. Blz.391.
[922] *DW*. Deel 8. Blz.418. Vanaf hier zijn twee alinea's overgenomen uit Leliefeld (4). Blz.140.
[923] Idem
[924] G. Leliefeld (1). Blz.108 en W. Bilderdijk, *Geschiedenis des Vaderlands*. Amsterdam, 1853. Deel 13 (eerste stuk). Blz.30.
[925] I. da Costa, op.cit. Blz.85. Da Costa's bezwaar tegen een eigenmachtige ingreep in de goddelijke voorzienigheid, met name waar het educatie betrof, in 1823 ook gedeeld door Jacob van Lennep, werd vreemd genoeg niet weersproken door een instelling die voor het geven van onderwijs mede bedoeld was. In een brochure uit 1845 van de *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* werd de behoefte van kinderen 'om zich' middels het volgen van goed onderwijs 'boven de stand hunner ouders te verheffen en naar een hogere staat of meer aanzienlijke betrekking te streven' geheel in Da Costa's geest een 'zorgwekkend verschijnsel' genoemd. Zie Barnhoorn. Blz.325.
[926] Idem. Blz.84.
[927] Idem. Blz.86-87.
[928] Idem. Blz.82.
[929] Idem. Blz.84.
[930] Idem. Blz.58.
[931] W. Bilderdijk, *De bezwaren tegen den geest der eeuw van Mr. I. da Costa toegelicht*. Leiden, 1823. Blz.45.
[932] Idem. Blz.46.
[933] Idem. Blz.38.
[934] Idem. Blz.89.

[935] Idem. Blz.75.
[936] Idem. Blz.78.
[937] Idem. Blz.79.
[938] W. Bilderdijk, op.cit. Blz.24-25.
[939] Idem. Blz.24.
[940] Idem. Blz.26.
[941] Het gedeelte vanaf hier tot aan het einde van deze alinea is overgenomen uit Leliefeld (4). Blz.192.
[942] J. Smit, *Bilderdijk et la France*. Amsterdam, 1929. Blz.163. Pascal schreef in zijn *Pensées:* 'Le coeur a ses raisons que la raison ne connait pas.'
[943] W. Bilderdijk, op.cit. Blz.27.
[944] Idem. Blz.4.
[945] Huygens. Blz.183.
[946] *Brieven.* Deel 5. Blz.51.
[947] W.G.C. Byvanck, op.cit. Blz.307.
[948] Idem. Blz.311.
[949] A. en M. Kagchelland. Blz.271.
[950] Van der Zwaag. Blz.209.
[951] A. en M. Kagchelland. Blz.729-730.
[952] Idem
[953] Kalmijn. Blz.128. Vanaf hier zijn twee alinea's overgenomen uit Leliefeld (4). Blz.103.
[954] Idem
[955] Idem. Blz.105.
[956] Idem
[957] Idem
[958] A. en M. Kagchelland. Blz.496.
[959] Idem. Blz.488.
[960] *DW.* Deel 11. Blz.381.
[961] *Romantiek en historische cultuur*. Onder redactie van J. Tollebeek, F. Ankersmit en W. Krul. Groningen, 1996. Blz.71.
[962] Idem. Blz.137.
[963] Idem. Blz.134.
[964] *Brieven*. Deel 5. Blz.73.
[965] A. en M. Kagchelland. Blz.259.
[966] Dubois. Blz.250.
[967] Idem. Blz.249.
[968] Kalmijn, op.cit. Blz.125. Koepokstof werd op kalveren gekweekt, vervolgens entte men gezonde mensen met de daarop gekweekte 'variola vaccine' in, dat wil zeggen nadat de koepokstof was gedroogd of in glycerine bewaard. Er was pas na 1840 kans op de door Bilderdijk en Capadose gevreesde 'verdierlijking' van de menselijke ziel, toen men rechtstreeks van kalf op mens ging inenten middels de zogenaamde 'animale vaccinatie'.

[969] W.A. de Clercq, op. cit. Blz.161. Willem de Clercq verschilde overigens met Capadose van mening over drie zulke uiteenlopende zaken als vaccinatie, assurantie en stoomboten.
[970] De Jong en Zaal. Blz.144.
[971] W. Bilderdijk, op.cit. Blz.25.
[972] A. en M. Kagchelland. Blz.278.
[973] M.E. Kluit, op.cit. Blz.94.
[974] Idem. Blz.299 en 300.
[975] Idem. Blz.312.
[976] Idem. Blz.278 en 296.
[977] Barnhoorn. Blz.35. Met dit 'klaverblad' ('trifolium' in het Latijn) zijn prins Frederik, de beschermheer van de proefkolonie in Frederiksoord, Koning Willem I en zijn zijn gemalin, Wilhelmina van Pruisen bedoeld, naar wie Willems- en Wilhelminaoord zijn genoemd. Uit de oprichting van de *Maatschappij van Weldadigheid* door generaal J. van den Bosch vloeide ook de zorg voor het gevangeniswezen voort, die zich in Veenhuizen concentreerde.
[978] *De Recensent, ook der Recensenten*. Amsterdam, 1823. Blz.522.
[979] Naber. Blz.203.
[980] Idem. Blz.203-204.
[981] *De Bezwaren tegen den Geest der Eeuw van Mr. I. da Costa, toegelicht door Mr. Willem Bilderdijk. Te Leyden, bij L. Herdingh en Zoon, 1823. Bestrijding der Vaccine of de Vaccine aan den beginselen der Godsdienst, der Rede en der ware Geneeskunde getoetst. Door Abraham Capadose, Med. Doct. Te Amsterdam, bij C.G. Sulpke, 1823.* In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1823. Blz.606.
[982] Idem. Blz.601-602.
[983] A. en M. Kagchelland. Blz.505.
[984] Kollewijn. Deel 2. Blz.249.
[985] *Oprakeling. Later Dichtstukjens van Mr. Willem Bilderdijk.- Tepidum cinerem commovit, et ignes suscitat hesternos. Ovidius*. *Te Dordrecht, bij J. de Vos en Comp, 1826*. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1827. Blz.608.
[986] Kalmijn. Blz.139. Gedrieën gaf Ontijd hen er eveneens van langs, toen hij hun beroep op een hogere en heilige waarheid volgens het boekje (van Spinoza en Voltaire) hekelde (met *'s mans* op Bilderdijk doelend): 'De geest des kwaads wist voordeel op hen te krijgen, want ongelukkig bezat dit paar bekeerde Israëlieten een buitengewone graad van waanwijsheid, hoogmoed en eigenliefde, en daar zij zich in eigen oog niet slechts voor buitengewone vernuften, maar zelfs voor *geïnspireerde* wezens aanzagen, werden zij welhaast met 's mans licht en gloed doortrokken en achtten zich nu bevoegd om als zijn Profeten zijn bijzondere begrippen en paradoxale stellingen als zovele in het Heilig Evangelie gegronde godspraken te verkondigen...' Zie Kalmijn. Blz.142.
[987] A. en M. Kagchelland. Blz.504.
[988] Kalmijn. Blz.136.
[989] Rogier en De Rooy. Blz.459.
[990] *DW*. Deel 14. Blz.508.

[991] M.E. Kluit, op.cit. Blz.95.
[992] Kollewijn. Deel 2. Blz.253.
[993] Idem
[994] R. Honings, op.cit. Blz.207.
[995] A. Kluyver, *Bilderdijk en de taalwetenschap*. In: *Onze eeuw* IV (1906). Blz.23.
[996] David. Blz.138.
[997] Idem. Blz.141.
[998] Idem. Blz.150.
[999] Idem. Blz.142.
[1000] *De gefnuikte arend*. Blz.429 en Kollewijn. Deel 2. Blz.265.
[1001] Kollewijn. Deel 2. Blz.266.
[1002] Idem. Blz.267.
[1003] Idem. Blz.268.
[1004] A. Kluyver, op.cit. Blz.22.
[1005] OBvB: Bilderdijk aan S. Wiselius, 3 april 1823.
[1006] W. Bilderdijk, *Taal- en dichtkundige verscheidenheden*. Deel 4. Rotterdam,1823. Blz.175 t/m 177.
[1007] Barnhoorn. Blz.431.
[1008] *De gefnuikte arend*. Blz.430-431.
[1009] W.G.C. Byvanck, op.cit. Blz.305.
[1010] Kollewijn. Deel 2. Blz.256. Dirk van Hogendorp vermoedde iets dergelijks.
[1011] A. en M. Kagchelland. Blz.265.
[1012] M.F. van Lennep, op.cit. Blz.75.
[1013] *Brieven*. Deel 5. Blz.252.
[1014] Idem. Blz.252-253.
[1015] Kollewijn. Deel 2. Blz.246.
[1016] Idem. Blz.334.
[1017] Van der Zwaag. Blz.168-169.
[1018] Kollewijn. Deel 2. Blz.423.
[1019] A. en M. Kagchelland. Blz.263.
[1020] *Brieven*. Deel 3. Blz.166.
[1021] Idem
[1022] Idem. Blz.174.
[1023] M.E. Kluit, op.cit. Blz.97-99.
[1024] Idem. Blz.96.
[1025] W.G.C. Byvanck, op.cit. Blz.244.
[1026] Dubois. Blz.76-77.
[1027] G. Groen van Prinsterer, *Ongeloof en revolutie. Eene reeks van historische voorlezingen.* Leiden, 1847. Blz.40.
[1028] Barnhoorn. Blz.432.
[1029] Leliefeld (3). Blz.288.
[1030] A. en M. Kagchelland. Blz.273.
[1031] Idem. Blz.273-274.

[1032] *Brieven over het Natuurregt aan den Heer Paulus van Hemert, naar aanleiding van Mr. W. Bilderdijks korte ontwikkeling der gronden van het Natuurrecht en daarbij gevoegde zielkundige Verhandelingen; door Mr. J. Kinker. Te Amsterdam, bij J. van der Hey en Zoon, 1823*. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1825. Blz.33.
[1033] Idem
[1034] Idem. Blz.34.
[1035] Idem
[1036] G. J. Vis, *Bilderdijk en Kinker - de een over de ander*. In: *FB*. Blz.67.
[1037] *De Recensent, ook der Recensenten*. Amsterdam, 1823. Blz.318 en 327.
[1038] *DW*. Deel 15. Blz.213-214.
[1039] G.J. Vis, op.cit. Blz.66.
[1040] Idem
[1041] *DW*. Deel 13. Blz.420.
[1042] Kuyper. Blz.68.
[1043] Idem
[1044] A.J.A.M. Hanou, *Sluiers van Isis. Johannes Kinker als voorvechter van de Verlichting, in de vrijmetselarij en andere Nederlandse genootschappen, 1790-1845*. Proefschrift. Deventer, 1988. Blz.133.
[1045] (P.C. Hooft), *P.C. Hoofts gedichten, met opheldernde aanteekeningen van Mr. W. Bilderdijk*. Deel 1. Leiden, 1823. Blz.VII-VIII.
[1046] *DW*. Deel 7. Blz.386.
[1047] Idem. Blz.394. Voor zover 'driften' met 'behoeften' samenvallen, kunnen die volgens Bilderdijk niet in toom worden gehouden. Het verstand is niet in staat om tegen de op iemand rustende 'plicht' in te gaan om zijn behoeften te bevredigen.
[1048] Idem. Blz.388.
[1049] Idem. Blz.408.
[1050] Idem
[1051] A. en M. Kagchelland. Blz.361.
[1052] Idem. Blz.513.
[1053] *Brieven*. Deel 4. Blz.150.
[1054] Idem
[1055] Idem. Blz.150-151.
[1056] Idem. Blz.151.
[1057] (E. Douwes Dekker), *Ideen van Multatuli. Eerste bundel.* Amsterdam, 1879. Blz.5.
[1058] G. Leliefeld, *Condities (zonder welke niet) (1993-1995) & Berichten uit Berlicum (1995-2000)*. Den Dungen, 2009-2019. Blz.227-229.
[1059] *Brieven*. Deel 4. Blz.151.
[1060] Idem. Deel 5. Blz.56.
[1061] Idem. Blz.71.
[1062] Idem. Blz.81.
[1063] Idem. Blz.83.
[1064] Idem. Blz.85-86.
[1065] Idem. Blz.88.

[1066] Idem. Blz.70.
[1067] Idem. Anthelmintica en mercuralia zijn respectievelijk middelen tegen worminfecties en diverse kwikverbindingen, die overigens in Bilderdijks tijd al met kwakzalverij in verband werden gebracht.
[1068] A. en M. Kagchelland. Blz.260.
[1069] *Brieven*. Deel 5. Blz.89-90.
[1070] A. en M. Kagchelland. Blz.501.
[1071] *Briefw.-Tydeman*. Deel 2. Blz.80 en De Jong en Zaal. Blz.206-207.
[1072] De Jong en Zaal. Blz.208.
[1073] Idem. Blz.207.
[1074] W.G.C. Byvanck, op.cit. Blz.109-110.
[1075] *De gefnuikte arend*. Hoofdstuk XIV. Blz.499.
[1076] Idem. Blz.540.
[1077] Moens. Blz.115-116.
[1078] Toespeling op de ondertitel van Moens' boek uit 1824.
[1079] C.G.N. de Vooys, *Hoofdstuk VI De Bataafse republiek. De inlijving. De eerste jaren van het koninkrijk (1795-pl.m. 1835)*. In: *Geschiedenis van de Nederlandse taal*. Groningen, 1970. Blz.167.
[1080] Idem
[1081] Blok. Blz.261.
[1082] Zie blz.50 en 75-76 en Leliefeld (3). Blz.741.
[1083] *De gefnuikte arend*. Blz.432.
[1084] Idem
[1085] *DW*. Deel 8. Blz.282.
[1086] *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1825. Blz.388.
[1087] *DW*. Deel 9. Blz.261-267, Idem. Deel 11. Blz.342 en Idem. Blz.344-345.
[1088] *Brieven*. Deel 2. Blz.225-226.
[1089] Van Eijnatten. Blz.695.
[1090] Idem
[1091] *DW*. Deel 12. Blz.368.
[1092] Vergelijk Leliefeld (4). Blz.71 met *DW*. Deel 12. Blz.373.
[1093] *DW*. Deel 12. Blz.368 en 367.
[1094] Idem. Blz.372 en 367.
[1095] A. Stolker, *Aan den Heer Mr. W. Bilderdijk*. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1824. Blz.130.
[1096] Idem. Blz.127.
[1097] *Brieven*. Deel 2. Blz.227.
[1098] OBvB: Bilderdijk aan J. de Vries, 4 december 1824.
[1099] *DW*. Deel 11. Blz.386.
[1100] Idem. Blz.387.
[1101] Idem. J. van der Linden mag dan volgens Bilderdijk geen huisgezin hebben gehad,- getrouwd was hij wel degelijk. Zie Leliefeld (2). Blz.33.
[1102] Da Costa. Blz.418.

[1103] *DW*. Deel 11. Blz.407.
[1104] Idem. Blz.440.
[1105] Idem. Blz.516.
[1106] OBvB: A. de Vries aan Bilderdijk, 11 juni 1824.
[1107] *DW*. Deel 14. Blz.32.
[1108] Idem
[1109] Idem. Blz.44.
[1110] *Brieven*. Deel 2. Blz.225.
[1111] Van Eijnatten. Blz.686.
[1112] W. Bilderdijk en P.R. Feith, *Onuitgegeven brieven van Bilderdijk aan Feith*. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*. Jaargang 24 (1905). Blz.52.
[1113] *DW*. Deel 11. Blz.139
[1114] OBvB: Bilderdijk aan J. Immerzeel, 24 maart 1824.
[1115] Idem
[1116] Kollewijn. Deel 1. Blz.83.
[1117] Ph.H. Breuker, *De vriendschap tussen Bilderdijk en Halbertsma*. In: MBM. Jaargang 11. Blz.1-14 en OBvB: Bilderdijk aan J. Immerzeel, 24 maart 1824.
[1118] Wap. Blz.127.
[1119] Idem. Blz.129.
[1120] Idem. Blz.130.
[1121] W.A. de Clercq, op.cit. 440.
[1122] Idem. Blz.193.
[1123] A. en M. Kagchelland. Blz.726.
[1124] Idem. Blz.267.
[1125] W.G.C. Byvanck, op.cit. Blz.290.
[1126] *Brieven*. Deel 5. Blz.260.
[1127] Idem
[1128] Idem. Blz.262.
[1129] Idem
[1130] Idem. Deel 4. Blz.157.
[1131] Idem. Blz.158.
[1132] Van der Zwaag. Blz.281.
[1133] A. en M. Kagchelland. Blz.373.
[1134] *Boekbeschouwing, Aan de Roomsch-katholijken dezer dagen. (Door een Protestant.) Te Leyden, bij L. Herdingh en Zoon, 1823.* In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1824. Blz.101.
[1135] W.G.C. Byvanck, op.cit. Blz.236.
[1136] *Brieven*. Deel 2. Blz.229.
[1137] Van Eijnatten. Blz.660.
[1138] Oosterhof. Blz.80.
[1139] Van Eijnatten. Blz.661.
[1140] Da Costa. Blz.428-429.
[1141] Idem

[1142] Idem
[1143] A. en M. Kagchelland. Blz.393.
[1144] Idem
[1145] Idem
[1146] Idem. Blz.447.
[1147] Idem. Blz.393.
[1148] Idem. Blz.393-394.
[1149] Idem. Blz.441.
[1150] Idem. Blz.444.
[1151] Idem. Blz.409.
[1152] Te Lintum. Blz.25.
[1153] Idem. Blz.12 en 15.
[1154] Blok. Blz.252.
[1155] W.G.C. Byvanck, op.cit. Blz.320.
[1156] Blok. Blz.255.
[1157] Idem. Blz.259.
[1158] Idem
[1159] Kollewijn. Deel 2. Blz.229.
[1160] *Brieven*. Deel 5. Blz.224.
[1161] Idem. Blz.226.
[1162] Idem. Blz.225.
[1163] Idem. Deel 2. Blz.228.
[1164] Idem. Deel 4. Blz.169.
[1165] W. Bilderdijk, *Nieuwe taal- en dichtkundige verscheidenheden*. Deel 2. Rotterdam, 1824. Blz.6-9 en 30.
[1166] Idem. Blz.18.
[1167] Idem. Blz.185
[1168] Idem. Blz.149.
[1169] Idem. Blz.113.
[1170] Idem. Blz.138.
[1171] Idem. Blz.139 en H. Mulisch, *De procedure*. Zie G. Leliefeld, *Condities (zonder welke niet) (1993-1995) & Berichten uit Berlicum (1995-2000)*. Den Dungen, 2009-2019. Blz.250-251.
[1172] *GdV*. Deel 8. Blz.214-223.
[1173] *Brieven*. Deel 4. Blz.149. Bilderdijk schrijft het woord 'dialectica' ongecursiveerd met een hoofdletter, terwijl hij een paar regels daarvóór *de Zaadzaaier* cursief vermeldt. De titel van Walaeus' boek kan daarom niet 'Dialectica' zijn. In het vervolg blijkt dat het boek in kwestie waarschijnlijk de in 1643 uitgegeven *Opera Omnia* van Walaeus betreft.
[1174] Idem. Blz.177.
[1175] Idem. Blz.173.
[1176] Zie blz.83-84.
[1177] Idem. Blz.177.

[1178] Dat was in 1796. Maar lang daarvóór, in 1785, koesterde hijzelf al die opvatting. Zie Leliefeld (1). Blz.436 en Leliefeld (2). Blz.382.
[1179] *Brieven*. Deel 4. Blz.179.
[1180] Zie *DW*. Deel 8. Blz.401 en Deel 9. Blz.246.
[1181] *De gefnuikte arend*. Blz.438.
[1182] Idem
[1183] *Brieven*. Deel 2. Blz.230.
[1184] *DW*. Deel 12. Blz.267.
[1185] *Brieven*. Deel 4. Blz.182-183.
[1186] Idem. Blz. 183.
[1187] Idem. Blz.230-231.
[1188] Idem. Blz.194.
[1189] Kollewijn. Deel 2. Blz.284.
[1190] *Brieven*. Deel 5. Blz.110.
[1191] J.L. van Essen, *Bilderdijk en zijn jongste zoon*. In*: FB.*Blz.72.
[1192] Idem
[1193] Idem
[1194] M. van Hattum, '*Geliefde vriendin en zuster in de Heere!' Mevrouw Bilderdijk en mevrouw Da Costa; een correspondentie.* In *MBM*. Jaargang 15. Blz.6-11. Dit papschuitje arriveerde met de nachtschuit in Amsterdam. Zie M. van Hattum, *Bilderdijks peetgeschenk voor Willem Daniël da Costa.* In: *MBM*. Jaargang 7. Blz.15. Zie ook *De gefnuikte arend*. Blz.438.
[1195] J.L. van Essen, *Bilderdijk en zijn jongste zoon*. In: *FB*. Blz.72.
[1196] *Brieven*. Deel 2. Blz.230.
[1197] *DW*. Deel 9. Blz.338.
[1198] Idem. Wat kwam er na twee eeuwen voor de ideeën van Hugo de Groot in de plaats? Een 'wijzer inzicht'? Nee, Nederland 'smaakte de eeuw des Staats- en Kerkomwoelens', die 'al wat was verplaatste, en alles even scheef'.
[1199] Kollewijn. Deel 1. Blz.116.
[1200] Leliefeld (1). Blz.15 en A. en M. Kagchelland. Blz.192.
[1201] Idem
[1202] I. da Costa, *Bezwaren tegen den geest der eeuw*. Leiden, 1823. Blz.87-88.
[1203] J. Romein en A. Romein-Verschoor. Blz.182.
[1204] Janssen. Blz.86. Groen van Prinsterer was relatief minder tegen Van Oldenbarnevelt gekant dan Da Costa.
[1205] A. en M. Kagchelland. Blz.417.
[1206] Idem. Blz.420.
[1207] Van Eijnatten. Blz.589.
[1208] A. en M. Kagchelland. Blz.411-412.
[1209] C. Gerretson, *Moord of recht? Twee studies over Johan van Oldenbarnevelt. Uit de nalatenschap van de schrijver.* Editie: M. van der Bijl en L. Kok. Baarn, 1969. Blz.14.
[1210] Idem. Blz.85.
[1211] Idem. Blz.77.

[1212] Idem. Blz.84.
[1213] R.H.E. de Jong. Blz.11.
[1214] Van Heeckeren. Blz.536.
[1215] (R. Feith), op.cit. Blz.98.
[1216] *Hugo de Groot. Bilderdijk*. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1829. Blz.250.
[1217] Idem. Blz.249-250 en 251.
[1218] P. Geyl, *Bilderdijk als geschiedschrijver*. In: *Kernproblemen van onze geschiedenis. Opstellen en voordrachten 1925-1936.* Utrecht, 1937. Blz.236.
[1219] Idem.
[1220] Van der Capellen tot den Pol. Blz.56.
[1221] R.C. Bakhuizen van den Brink, *VIII. Studie aan de Leidsche Hoogeschool, 1831. Leeftijd 22 jaren* en *XI*. In: *Studiën en schetsen over vaderlandsche geschiedenis en letteren*. Deel 2 (1870). Blz.85.
[1222] Knapen. Blz.35.
[1223] Idem. Blz.132.
[1224] Idem. Blz.338.
[1225] Idem. Blz.345.
[1226] Den Tex en Ton. Blz.267. Van Oldenbarnevelt was tot 1617 advocaat van Holland en raadpensionaris van de Staten-Generaal geweest. Dat na hem de functie van landsadvocaat verviel, duidt op een verminderd belang dat men aan een van de Staten, Holland, wilde toekennen.
[1227] Zie Leliefeld (3). Blz.454-455.
[1228] G. Groen van Prinsterer, *Handboek der geschiedenis van het vaderland*. Deel 1. Middelharnis, 1927. Blz.345-346.
[1229] M. des Amorie van der Hoeven*, Bibliographisch album*. In: *De Gids*. Jaargang 1866. Blz.369.
[1230] G. Groen van Prinsterer, op.cit. Blz.282.
[1231] C. Gerretson, *Moord of recht? Twee studies over Johan van Oldenbarnevelt. Uit de nalatenschap van de schrijver.* Editie: M. van der Bijl en L. Kok. Baarn, 1969. Blz.42.
[1232] Idem. Blz.16.
[1233] Den Tex en Ton. Blz.253-254.
[1234] Van Haren. Deel 2. Blz.103-104.
[1235] Den Tex en Ton. Blz.251-252.
[1236] Idem
[1237] C. Gerretson, op.cit. Blz.69.
[1238] *Brieven.* Deel 4. Blz.188.
[1239] Idem. Blz.188-189.
[1240] Idem. Blz.189.
[1241] P.L. Schram, *Bilderdijks theologische boekerij*. In: *BBS*. Blz.58.
[1242] *Brieven.* Deel 4. Blz.191.
[1243] Idem. Blz.190.
[1244] *De gefnuikte arend.* Blz.439.

[1245] OBvB: BM F 20-1 Bilderdijk aan I. da Costa, 1 januari 1825.
[1246] M.E. Kluit, *Het protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten 1815-1865*. Amsterdam, 1970. Blz.178-179.
[1247] Idem. Blz.186-187.
[1248] *Gedenkboek*. Blz.16.
[1249] OBvB: BM F 20-8 Bilderdijk aan I. da Costa, 16 januari 1825.
[1250] Idem
[1251] OBvB: BM E 25-3 I. da Costa aan Wilhelmine, 9 februari 1825.
[1252] A. en M. Kagchelland. Blz.595-598. Zie ook W.A. de Clercq, *Willem de Clercq (1795-1844)*. Amsterdam, 1999. Blz.193. Daarin worden 380 in plaats van 800 dodelijke slachtoffers genoemd, wat wellicht te wijten valt aan het onoverzichtelijjke karakter van een dagboek.
[1253] Idem. Blz.593.
[1254] Idem
[1255] Idem. Blz.670-671.
[1256] Idem. Blz.678.
[1257] Zie *Matteüs 10:29*. Men kan dit vers ook lezen, alsof God niet wil dat een musje dood ter aarde valt, maar altijd aanwezig is, wanneer dat gebeurt.
[1258] A. en M. Kagchelland. Blz.678.
[1259] Idem
[1260] Kollewijn. Deel 2. Blz.231 en *Brieven*. Deel 4. Blz.193.
[1261] *DW*. Deel 11. Blz.397.
[1262] *Briefw.-Tydeman*. Deel 2. Blz.226.
[1263] A.J. van der Aa, *Nieuw biographisch anthologisch, en critisch woordenboek van Nederlandse dichters.* Deel 1 A-B. W. de Grebber. Amsterdam, 1844. Blz.316-317.
[1264] *Brieven*. Deel 4. Blz.196.
[1265] Idem. Blz.113. Deze en de volgende alinea is gedeeltelijk ontleend aan Leliefeld (4). Blz.288.
[1266] A. en M. Kagchelland. Blz.743.
[1267] OBvB: Bilderdijk aan A. Thelwall, 14 februari 1825.
[1268] Idem. BM F 21-4 Bilderdijk aan I. da Costa, 16-17 februari 1825.
[1269] Idem. BM F 21-2 Bilderdijk aan I. da Costa, 10 februari 1825.
[1270] Idem
[1271] Idem
[1272] A. en M. Kagchelland. Blz.603
[1273] Idem
[1274] Idem
[1275] Idem
[1276] *DW*. Deel 5. Blz.383.
[1277] A. en M. Kagchelland. Blz.602.
[1278] Idem
[1279] Van der Zwaag. Blz.174.

[1280] *Het Nieuwe Testament*. Editie: apologetische vereniging Petrus Canisius. Utrecht/Antwerpen, 1954. Blz.319.
[1281] OBvB: BM F 21-6 Bilderdijk aan I. da Costra, 25 februari 1825.
[1282] A. en M. Kagchelland. Blz.634. Vanaf hier zijn deze en de volgende alinea grotendeels ontleend aan Leliefeld (4). Blz.292 e.v.
[1283] Idem. Blz.638.
[1284] Idem
[1285] Idem. Blz.613.
[1286] Idem. Blz.603-604.
[1287] Idem. Blz.614.
[1288] Idem. Blz.613.
[1289] Idem. Blz.680.
[1290] Idem. Blz.618.
[1291] Idem
[1292] Idem. Blz.609.
[1293] Idem. Blz.615.
[1294] Idem
[1295] *DW*. Deel 11. Blz.433.
[1296] *Lijkreeden over wylen sijne Hoogheid Willem de Vierde, Prince van Orange en Nassau, etc. etc. etc. Erf-Stadhouder, Capitein Generaal en Admiraal der Vereenigde Nederlanden, door Jonkheer Onno Zwier van Haren, Fries Edelman. Nieuwe Druk. Te Amsterdam, bij P. den Hengst en Zoon, 1832*. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1832. Blz.636-638. Onno Zwier van Haren legde rechtstreeks verband tussen de zonden van de natie en de straf van God in de vorm van het voortijdig overlijden van prins Willem IV middels deze woorden: 'Want gelijk uit de diepe moerassen zware dampen hemelwaarts oprijzen, die in bliksemstralen veranderd, de hoogste torens treffen, zo rijzen uit de harten van een zondig volk *dampen van zonden en ongerechtigheden*, waarvan God de bliksemstralen doet nedervallen op de hoofden van de geliefde Vorsten, die dat volk leiden en beschermen.' De *Vaderlandsche Letteroefeningen* achtte dit taalgebruik (met name het gecursiveerde gedeelte) een 'euvel' uit de vorige eeuw, maar het deed naar vorm en inhoud niet onder voor dat van Bilderdijk:

> Tot eens de Godswraak, door die gruw'len afgemat,
> Den bliksem aangrijpt en het schuldig brein verspat.

Zie *DW*. Deel 2. Blz.348. Twee jaar later heette Bilderdijk een 'geschiedschrijver, die de walgelijkste uitdrukkingen niet spaarde, om aan zijn wrevel en zijn partijdigheid de vrije teugel te kunnen vieren'. Zie *Aan den Redacteur der Vaderlandsche Letteroefeningen*. In: *Vaderlandsche letteroefeningen*. Jaargang 1834. Blz.140.
[1297] In P. van der Vliet, *Onno Zwier van Haren (1713-1779) staatsman en dichter*. Hilversum, 1996. Blz.289-292 wordt hiervoor naar *Jeremias 3:40-42* verwezen, evenals O.Z. van Haren in *Agon, sulthan van Bantam*. Editie: G.C. de Waard. Den Haag, 1979. Blz.12 dat zelf doet. Omdat er grote verschillen tussen de Hebreeuwse en Griekse tekst van de

Klaagliederen van Jeremia bestaan, is de bewuste passage uit het Oude Testament niet gemakkelijk terug te vinden. In de hier reeds eerder in eindnoten vermelde uitgaven van de Bijbel ontbreekt zij. Op www. biblija.net valt te achterhalen, dat vers 42 en 43 bedoeld moeten zijn. Daarop is het citaat dan ook gebaseerd.

[1298] OBvB: KB 131 C 43 H. Klijn aan Bilderdijk,1 maart 1825.

[1299] *Brieven*. Deel 3. Blz.323.

[1300] OBvB: BM F 21-7 Bilderdijk aan I. da Costa, 28 februari 1825.

[1301] Idem

[1302] Idem. BM E 18-8.

[1303] Idem

[1304] *Brieven*. Deel 4. Blz. 212.

[1305] Idem. Deel 5. Blz.200 en A.J. van der Aa, op.cit. Blz.294.

[1306] *DW*. Deel 15. Blz. 225-226.

[1307] Idem. Blz.226.

[1308] Idem. Deel 5. Blz.396.

[1309] Idem. Blz.406.

[1310] Idem. Blz.432.

[1311] Idem. Blz.420.

[1312] Idem. Deel 9. Blz.330.

[1313] *Brieven*. Deel 5. Blz.195.

[1314] Idem. Blz.203.

[1315] Idem. Deel 4. Blz.216-217.

[1316] Idem. Blz.217.

[1317] Idem. Blz.218.

[1318] I. da Costa, *Geestelijke Wapenkreet.* Rotterdam, 1825. Blz.7.

[1319] Idem. Blz.220.

[1320] Da Costa doet het voorkomen, alsof God dat over zichzelf zegt. Zie ook *Geestelijke Wapenkreet, door Mr. I. da Costa. De Heere is een Krijgsman. Exod. XV:3. Te Rotterdam, bij J. Pippijn*. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1825. Blz.448 en A. en M. Kagchelland. Blz.450.

[1321] Die filosoof is Spinoza. Zie blz.342, 360 e.v., 371 en 748.

[1322] *Geestelijke Wapenkreet, door Mr. I. da Costa. De Heere is een Krijgsman. Exod. XV:3. Te Rotterdam, bij J. Pippijn*. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1825. Blz.449.

[1323] Gorris. Blz.74 en 78 en A. en M. Kagchelland. Blz. 26.

[1324] *DW*. Deel 5. Blz.382. Vanaf hier is deze alinea is grotendeels overgenomen uit Leliefeld (4). Blz.308-310.

[1325] Idem

[1326] Idem. Blz.387.

[1327] A. en M. Kagchelland. Blz. 656.

[1328] Idem. Blz.657.

[1329] *DW*. Deel 14. Blz.322.

[1330] Idem. Deel 11. Blz.431.

[1331] Idem. Blz.412.

[1332] Idem. Blz.417.
[1333] *Bijbel. De Nieuwe Bijbelvertaling van het Nederlands Bijbelgenootschap*. Heerenveen, 2004. Blz.717.
[1334] *DW*. Deel 11. Blz.416.
[1335] In *De ware liefde tot het vaderland* wordt wie zich 'met de wijdse naam van wereldburger' tooit, opgeroepen om zijn gebrek aan vaderlandsliefde, 'het gift der baatzucht', om te zetten in het vervullen van zijn burgerplichten. Kosmopolitisme lijkt wel te kunnen bogen 'op ruimer liefde', maar dat is slechts 'valse redeschijn'. *DW*. Deel 6. Blz.223. Vanaf hier is deze alinea, evenals de volgende drie alinea's, grotendeels overgenomen uit Leliefeld (4). Blz.301-308.
[1336] T. de Vries, *Hollands Influence on English Language and Literature*. Chicago, 1916. Blz.359.
[1337] W. Bilderdijk, *Geschiedenis des Vaderlands*. Amsterdam, 1835. Deel 7. Blz.156-157.
[1338] Precies drie onderwerpen die Bilderdijk ook hevig interesseerden. Zie Leliefeld (1). Blz.100. Idem (2). Blz.173, 201, 270, 271, 339-341 en 507 en Idem (4). Blz.23, 25, 132 en 134.
[1339] *Brieven*. Deel 5. Blz.113 en Wesseling. Blz.164.
[1340] Brieven. Deel 5. Blz.113.
[1341] Southey typeert hem zo in *Epistle to Allan Cuningham*. R.A. Kollewijn, op.cit. Deel 2. Blz.287.
[1342] R. Honings, *Bij Bilderdijk aan tafel. Een uniek ooggetuigenverslag van Robert Southey uit 1825*.
In: *MBM*. Jaargang 26. Blz.1-13.
[1343] Idem
[1344] P. van Zonneveld, *Een beminnelijke Izegrim? Bilderdijk van verschillende zijden belicht*. In: *MBM*. Jaargang 24. Blz.6-9.
[1345] R.P. Meijer, *Literature of the Low Countries. A short history of Dutch literature in the Netherlands and Belgium*. The Hague/Boston, 1978. Blz.191.
[1346] T. de Vries, op.cit. Blz.363.
[1347] Idem
[1348] R. Honings, op.cit. Blz.1-13. Overigens was de volgende waanwijze aantekening bij de negentiende zang van *Rodrigo de Goth* van Bilderdijk: 'De Moren hebben een bijzondere wijze van patrijs te jagen. In de vlakte van Akkermute en Jibbel Hidded in Shedma nemen zij verscheidenerlei honden met zich, van de hazewind af tot de schaapherdershond toe, en matten de vogels spoedig af door hen te paard te vervolgen en geen rust te gunnen, tot zij uitgeput van vermoeienis door de honden worden gevat.' Zie *DWVB*. Deel 2. Blz.528.
[1349] R. Honings, op.cit. Blz.1-13.
[1350] T. de Vries, op.cit. Blz.364-365.
[1351] Idem
[1352] Idem. Blz.363-364.
[1353] Idem. Blz.362.
[1354] R. Honings, op.cit. Blz.1-13.

[1355] *De gefnuikte arend*. Blz.443.
[1356] Idem. Blz.445.
[1357] R. Honings, op.cit. Blz.1-13.
[1358] Wesseling. Blz.166.
[1359] Idem
[1360] Idem. Blz.168.
[1361] Idem. Blz.166.
[1362] W.A. de Clercq, op.cit. Blz.204.
[1363] H. Bloemen, *Vermaardheid*. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1825. Blz.697.
[1364] Kalff. Deel 7. Blz.67.
[1365] Idem. Blz.68.
[1366] Idem. Blz.69.
[1367] *DW.* Deel 14. Blz.95.
[1368] *Etymologisch woordenboek. De herkomst van onze woorden*. Editie: P.A.F. van Veen in samenwerking met N. van der Sijs. Utrecht/Antwerpen, 1989. Blz.377.
[1369] De Jong en Zaal. Blz.85-86.
[1370] OBvB: BM F 23-4 Bilderdijk aan I. da Costa, 16-17 juni 1825.
[1371] Idem. BM F 23-5.
[1372] Idem. Bilderdijk aan A. Thelwall, 4 augustus 1825.
[1373] Idem
[1374] *Brieven*. Deel 4. Blz.230-231.
[1375] Idem. Blz.229, 230 en 231.
[1376] Idem. Deel 5. Blz.119.
[1377] Idem
[1378] Idem. Blz.117.
[1379] Idem. Blz.118.
[1380] Van der Zwaag. Blz.178.
[1381] Van Eijnatten. Blz.584.
[1382] *Briefw.-Tydeman*. Deel 2. Blz.229.
[1383] Kollewijn. Deel 2. Blz.290.
[1384] *De gefnuikte arend*. Blz.448.
[1385] De Jong en Zaal. Blz.152.
[1386] Idem
[1387] P. Geyl, *Een eeuw strijd om Bilderdijk (1956)*. In: P. Geyl, *Van Bilderdijk tot Huizinga. Historische toetsingen.* Utrecht/Antwerpen, 1963. Blz.9.
[1388] *Briefw.-Tydeman*. Deel 2. Blz.230-231.
[1389] *Brieven*. Deel 5. Blz.232. Friedrich Heinrich von der Hagen (1780-1858) was hoogleraar in het Oud- en Middelduits te Berlijn en Breslau. Er bestaat slechts een fragmentarische versie (bestaande uit 158 regels) van de ridderroman over Tristan en Isolde in het Middelnederlands. Von der Hagen was de editeur van Gottfried von Strassburg, *Werke aus den bessten Handschrifttten*. Breslau, 1823. Deel 1 is geheel gewijd aan *Tristan und Isolde, mit Ulrichs von Turheim Fortsetzung.*

[1390] *Brieven*. Deel 5. Blz.234.
[1391] Idem. Blz.235.
[1392] Idem. Blz.220.
[1393] A. en M. Kagchelland. Blz.731.
[1394] Zie blz.258 en 544.
[1395] OBvB: BM F 25-4 Bilderdijk aan I. da Costa, 5 december 1825.
[1396] Idem
[1397] Idem. Bilderdijk aan A. Capadose, 23 december 1825.
[1398] Idem
[1399] *Brieven*. Deel 5. Blz.125.
[1400] Idem. Blz.127.
[1401] Idem. Deel 4. Blz.235.
[1402] Idem
[1403] Idem. Blz.236.
[1404] Idem. Blz.238.
[1405] Idem. Blz.239.
[1406] (I. da Costa), *Da Costa's kompleete dichtwerken.* Deel 2. Haarlem, 1862. Blz.221.
[1407] *Brieven*. Deel 4. Blz.240.
[1408] Idem. Blz.241.
[1409] Idem. Deel 5. Blz.127.
[1410] Idem. Blz.130.
[1411] Dongelmans. Blz.205.
[1412] *Brieven*. Deel 5. Blz.134.
[1413] Dongelmans. Blz.207.
[1414] A. en M. Kagchelland. Blz.732.
[1415] *DW*. Deel 5. Blz.458.
[1416] Idem. Blz.458.
[1417] *De heilige Qor'aan met Nederlandse vertaling onder auspiciën van Hazrat Mirza Tahir Ahmad Kahalifatul Masih IV.* Hoevelaken, 2004. Soera 2.178-179 en 5.45. Zie ook *Hadith of Bukhari*, volume 9, boek 83, nr 25 en 26.
[1418] Rogerson. Blz.207.
[1419] W.A. de Clercq, op.cit. Blz.239. Zie ook *DW*. Deel 1. Blz.334 e.v.
[1420] Idem. Blz.336.
[1421] Heyting. Deel 2. Blz.50.
[1422] *Oprakeling. Later Dichtstukjens van Mr. Willem Bilderdijk.- Tepidum cinerem commovit, et ignes suscitat hesternos. Ovidius.Te Dordrecht, bij J. de Vos en Comp. 1826*. In: *Vaderlandsche letteroefeningen*. Jaargang 1827. Blz.607.
[1423] *DW.* Deel 14. Blz.131.
[1424] Zie eindnoot 985.
[1425] Kollewijn. Deel 2. Blz.312.
[1426] Idem. Blz.320.
[1427] *De gefnuikte arend*. Blz.449.
[1428] Idem

[1429] Idem. Blz.446.
[1430] Idem
[1431] Idem
[1432] *Brieven*. Deel 4. Blz.249.
[1433] Idem. Blz.248.
[1434] Idem. Blz.250.
[1435] Idem. Deel 2. Blz.238.
[1436] Idem
[1437] Idem
[1438] Dubois. Blz.112.
[1439] *Brieven*. Deel 4. Blz.262.
[1440] W. Bilderdijk, *Nederlandsche spraakleer.* 's-Gravenhage, 1826. Blz.VII.
[1441] Idem. Blz.VIII.
[1442] Kollewijn. Deel 2. Blz.326.
[1443] W. Bilderdijk, op.cit. Blz.39. Hij zei ook dat de langste of zwaarste klank in een diftongering nooit achteraan stond, daarmee suggererend dat dit wel het geval was in Siegenbeeks spelling van Leiden en Muiden. Maar is de 'ij' in 'Leijden' en 'Muijden' een langere of zwaardere klank dan de voorafgaande 'e' en 'u'?
[1444] J. Kinker, *Beoordeeling van Mr. Bilderdijks Nederlandsche Spraakleer. Met de spreuk: Discant artem quam frustra docent. Gevolgd van eenen brief des hoogleraars Matthijs Siegenbeek aan den schrijver, als bijvoegsel tot deze beoordeeling.* Amsterdam, 1829. Blz.369.
[1445] C.G.N. de Vooys, *Geschiedenis van de Nederlandse taal*. Groningen, 1970. Blz.156-157.
[1446] W. Bilderdijk, op.cit. Blz.34-35.
[1447] C.G.N. de Vooys, op.cit. Blz.160.
[1448] J. Kinker, op.cit. Blz.335-336.
[1449] W. Bilderdijk, op.cit. Blz.1.
[1450] Idem. Blz.10.
[1451] *Gedenkboek*. Blz.127.
[1452] *Briefw*. III. Blz.941.
[1453] Idem
[1454] W. Bilderdijk, *De kunst der poëzy.* Editie: W. van den Berg en J.J. Kloek. Amsterdam, 1995. Blz.30.
[1455] *Gedenkboek*. Blz.125-126.
[1456] Leliefeld (3). Blz.194 en 690-691.
[1457] N.O. Schiller. Blz.12.
[1458] *Brieven*. Deel 2. Blz.245.
[1459] Barnhoorn. Blz.317.
[1460] Idem. Blz.241.
[1461] Idem. Jacques-Bénigne Bossuet (1627-1704) was doctor in de theologie en niet alleen als bisschop van Meaux beroemd om zijn wekelijkse preken en lijkredes, waarmee hij Cicero naar de kroon stak. Thomas Babington Macaulay (1800-1859) was als liberaal

politicus actief en ontleende als historicus zijn faam aan de *History of England from the Accession of James II* (1848). Hij was door de klassieken gevormd, wat zijn dramatische kijk op 'helden' en 'schurken' kan verklaren. Hoe dan ook was hij minder objectief dan Opzoomer suggereerde.

[1462] Idem. Leopold (von) Ranke (1795-1886) was meer dan 50 jaar hoogleraar in de geschiedwetenschappen te Berlijn. Middels zijn kritisch-filologische methode trachtte hij de feiten voor zichzelf te laten spreken. Zijn doel als geschiedschrijver was 'bloss zeigen wie es gewesen'. Daartoe onderzocht hij diplomatieke akten om zodoende de tijdgeest op het spoor te komen. Ook voor Ranke geldt, dat hij minder objectief was dan Opzoomer dacht, al was het alleen maar omdat hij net als Bilderdijk de hand van God in de geschiedenis meende te herkennen. Geheel tegen Opzoomers bedoeling in, werd Bilderdijk eigenlijk een Duitse versie van zichzelf ten voorbeeld gesteld!

[1463] Idem

[1464] Idem. Blz.28.

[1465] M.E. Kluit, op.cit. Blz.187.

[1466] Idem. Blz.252.

[1467] *Brieven*. Deel 5. Blz.157.

[1468] A. en M. Kagchelland. Blz.739.

[1469] Idem. Blz.740.

[1470] Idem. Blz.740-741.

[1471] Idem. Blz.741.

[1472] *DW*. Deel 12. Blz.278.

[1473] Idem. Deel 15. Blz.108.

[1474] Idem. Deel 12. Blz.278.

[1475] Idem. Blz.281.

[1476] *Brieven*. Deel 5. Blz.139.

[1477] Idem. Deel 4. Blz.256.

[1478] Idem. Blz.258.

[1479] *Brieven*. Deel 5. Blz.141.

[1480] Kollewijn. Deel 2. Blz.291.

[1481] *Brieven*. Deel 5. Blz.260.

[1482] Idem. Blz.142.

[1483] Kollewijn. Deel 2. Blz.291.

[1484] *Brieven*. Deel 5. Blz.144.

[1485] Idem. Blz.143.

[1486] Kalmijn. Blz.52.

[1487] *Brieven*. Deel 2. Blz.246.

[1488] Idem. Deel 4. Blz.264.

[1489] Idem. Deel 5. Blz.153.

[1490] Idem

[1491] Idem. Deel 4. Blz.267-268.

[1492] Idem

[1493] Idem. Blz.268.

[1494] Idem. Blz.269.
[1495] Idem. Blz.270.
[1496] Idem. Blz.271.
[1497] Idem. Deel 5. Blz.269.
[1498] Idem. Blz.273-274. Zie blz.191 van deze kroniek.
[1499] Idem. Blz.275.
[1500] Idem. Deel 4. Blz.273.
[1501] Idem. Blz.274.
[1502] Idem. Blz.275.
[1503] Idem. Blz.277.
[1504] Idem
[1505] Idem. Blz.278.
[1506] Idem. Blz.280.
[1507] Idem. Deel 5. Blz.160.
[1508] Idem. Blz.161.
[1509] Idem. Deel 4. Blz.283.
[1510] Idem. Blz.282.
[1511] Idem. Blz.283-284.
[1512] Idem. Blz.285.
[1513] Idem
[1514] Idem. Deel 5. Blz.277-278.
[1515] Kollewijn. Deel 2. Blz.292.
[1516] *De gefnuikte arend*. Blz.456.
[1517] *Brieven*. Deel 4. Blz.286.
[1518] Idem. Deel 5. Blz.164.
[1519] Idem. Blz.164-165.
[1520] Idem. Blz.165.
[1521] Idem
[1522] Idem. Blz.166.
[1523] Idem
[1524] Idem. Blz.168-169.
[1525] Idem. Blz.169.
[1526] Idem
[1527] Idem. Deel 4. Blz.288.
[1528] Idem
[1529] Idem
[1530] Idem. Blz.288-289.
[1531] Idem. Blz.289.
[1532] Idem. Deel 5. Blz.173.
[1533] Idem. Deel 4. Blz.291.
[1534] Idem. Blz.292.
[1535] Idem
[1536] Idem

[1537] Idem. Blz.293.
[1538] Idem. Blz.295.
[1539] OBvB: J. de Vries aan J.F. Willems, 13 november 1826.
[1540] Idem. Bilderdijk aan J.H. Halbertsma, 9 april 1827. Volgens Goffe Jensma is F. Haverschmidt de geestelijk vader van het *Oera Linda*-boek, maar dat heeft hijzelf altijd ontkend (en een dominee mag niet liegen).
Mr. Jacobus Scheltema (1767-1835) was griffier van het Hoge Militaire Gerechtshof te Utrecht. Hij had historische interesses en greep graag naar de vaderlandse lier, als hij de kans kreeg. Met Kinker was hij verbonden aan het politiek-satirische tijdschrift *Janus verrezen* (1795-1798).
[1541] Idem
[1542] Idem
[1543] *DW*. Deel 15. Blz.230-231.
[1544] Idem. Blz.232.
[1545] Idem
[1546] Idem. Deel 6. Blz.117.
[1547] Idem. Deel 14. Blz.53 en Kollewijn. Deel 2. Blz.319.
[1548] *DW*. Deel 6. Blz.84.
[1549] Idem. Blz.10.
[1550] Idem. Deel 12. Blz.459.
[1551] Idem. Blz.288.
[1552] Idem
[1553] Idem. Blz.294.
[1554] Idem. Blz.293.
[1555] Idem. Blz.295 en 296.
[1556] Idem. Blz.298.
[1557] Idem. Blz.302 en 303.
[1558] Idem. Blz.389.
[1559] Idem. Deel 14. Blz.337.
[1560] Idem. Deel 12. Blz.327.
[1561] Idem. Blz.325.
[1562] Lodewick. Blz.76. Het woord 'krepgefrom' verwijst naar een verkreukelde rouwband. Wil men die 'blom van krepgefrom' niet met 'festoen' combineren tot een 'rouwkrans', dan staat er 'grafkrans noch 'bloem gemaakt van een verkreukelde rouwband'.
[1563] Idem. Blz.75.
[1564] *DW*. Deel 12. Blz.326.
[1565] Zie Heyting. Deel 2. Blz.123-124.
[1566] De Liagre Böhl. Blz. 350.
[1567] Van Eeden. Blz.151-154.
[1568] *DW*. Deel 12. Blz.341.
[1569] Idem. Blz.338.
[1570] Idem. Deel 13. Blz.439.
[1571] Van Eijnatten. Blz.437.

[1572] *DW*. Deel 7. Blz.350. Vergelijk het drama *Een sneeuw* van J.W. Otten.
[1573] Kalff, op. cit. Blz.76.
[1574] *Brieven*. Deel 4. Blz.352.
[1575] Idem. Blz.297.

Wat is de wareld mij? Wat heeft zij voor vermaken
Die ooit een hart als 't mijne in staat mocht zijn te smaken?
Uit: *Haarlem*

Hoofdstuk III

Haarlemse jaren onder koning Willem I (1827-1831)

Natuurlijk was het huis op de Damstraat veel te tochtig om door hem bewoond te worden. Het vocht gutste er onophoudelijk van de wanden, zodat de huisbaas zich gedwongen voelde herstelwerkzaamheden te laten verrichten. Bilderdijk raakte met de weldra opgetrommelde werklui aan de praat, of hij wilde of niet, en vormde zich aldus een eerste indruk van zijn stadgenoten: 'Luiheid, onbekwaamheid en brutaliteit tekenen de Haarlemmers uit, en met hen te spreken is mij niet goed mogelijk om hun geweldig klinkende stem die mij de oren verdooft.'[1] Liever had hij in een door paarden aangedreven rosmolen gewoond, zo beweerde hij, waarvan de houten raderen slechts eentonige geluiden maakten, dan op de Damstraat. Hij was geenszins met het verkeerde been uit zijn Leidse bed gestapt en tot zijn schrik elders ontwaakt, maar wel met een gezwollen knie, die hem zoveel pijn bezorgde, dat hij bij alle inbreuk op zijn privacy wenste, dat God hem 'ontbond uit dit leven vol jammers'.[2] Had hij er niet beter aan gedaan naar zijn zuiderburen te verhuizen, die hem vanuit de verte hadden toegeroepen: "Kom over tot ons. Wij zullen een huis voor u vinden, desnoods bouwen!"[3] Hij versmaadde hun gastvrijheid ten gunste van de Haarlemmers, onder wie de gelauwerde dichter Jan van Walré, dominee Abraham de Vries, een broer van Jeronimo, en dominee Hermannus Manger hem welkom heetten. Midden in de verhuizing had Bilderdijk zijn vertaling van Ovidius' *Metamorphoses* ter hand genomen, die in 1829 zou worden gepubliceerd onder de titel *Gedaantewisselingen*. Eigenlijk was het vreemd, dat hij zich tot zulk nederig handwerk zette, niet omdat de Hollandse Horatius zich met een concurrent inliet, maar omdat hij in *Oorspronkelijkheid* (1827) te kennen had gegeven, dat de klassieken passé waren: 'Maar wee, wie in 't gebaande pad schroomvallig om blijft kruipen.'[4] Originaliteit stond bovendien op gespannen voet met vertaalwerk: 'Onsterflijk maakt de gouden luit wie eigen wieken klepte.'[5] Kees Fens verbaasde zich er-

over, dat Bilderdijk in dit gedicht pleitte voor het verlaten van gebaande wegen, terwijl hijzelf met zijn taal en beelden het klassieke repertoire vaak in ere hield. Zou deze dichter met zijn pleidooi voor originaliteit, waarvan hij tot in het excentrieke blijk gaf, zich niet van zijn retorisch taalgebruik bewust zijn geweest? Fens pleitte op zijn beurt voor voorzichtigheid op dit punt: 'De grootste voorzichtigheid wordt mij ingegeven door de taal. Die is 175 jaar oud. Welke verschuivingen hebben woordbetekenissen doorgemaakt, welke veranderingen in gewicht? Wat was al retorisch, wat is het geworden?'[6] En Fens maakte tevens een opmerking die van groot inzicht in het latere werk van Bilderdijk getuigde. De bekoring van de paradox, zo was hem opgevallen, ontaardde in de hinderlijkheid van tegenstellingen.[7] Hoogst origineel, zo niet bizar, verklaarde Bilderdijk, dat hij achteraf verbaasd was over zijn verhuizing naar Haarlem: 'En ik, ik kwam de rust in het hart dier onrust zoeken!' wat hem even dwaas leek als Nova Zembla op een tarweoogst af te speuren.[8] In het citaat lijkt de opmerking van Fens te worden bewaarheid, terwijl in wat daarop volgt de originaliteit van Bilderdijk hoogtij viert.

De gaten in de loden dakgoten waren zo improvisorisch gedicht, dat de bewoners van het huis op de Damstraat chronisch verkouden werden, aan neusbloedingen begonnen te lijden en, deels berustend in de ongemakken, hun woon- en slaapkamers steeds verplaatsten. De heer des huizes beschreef zijn uitzichtloze situatie: 'Half redeloos en half levenloos, mijzelf tot last, en als in een gevoel van sluimering en dromende verbeelding, kruipen de uren en dagen voor mij om, als in twijfel of ik leef, of niet. Zonderling is mijn toestand en inderdaad eveneens de samenloop van alles om mij heen, nu al weken lang, en het is of de gehele wereld rondom mij betoverd is. Zwaar lichamelijk ongemak heb ik niet, maar besefloos en mijzelf in de weg zittend kan ik niet dan naar het eind van een zo wonderlijk droomleven verlangen.'[9] Zo was hij er in het jaar dat hij daar woonde, meestal aan toe, mede door het gebruik van opiumpillen, die ook als hij zich daarvan trachtte te onthouden, tegen alle logica in, hetzelfde effect bleven sorteren. Hij voelde zich in beide gevallen wezenloos, wat samen met andere klachten zijn gevoel van algehele malaise kan verklaren. Rick en Steven Honings wezen in *Voer voor psychiaters. Willem Bilderdijk als patiënt* (2014) voor het eerst op de identieke werking die van zijn gewenning en ontwenning aan opium uitgegaan kan zijn: 'Veel van de klachten die hij beschrijft, kunnen het gevolg zijn van de onttrekking van opium. Zo

gebruikte Bilderdijk naar eigen zeggen opium om zijn hoofdpijn te bestrijden. Het is echter bekend, dat hoofdpijn eveneens kan optreden bij het tijdelijk stoppen met het gebruik. Ook het geheugenverlies en 'de werkeloosheid der ingewanden' kunnen het gevolg van overmatig druggebruik zijn geweest. Opium zorgt voor obstipatie, waardoor Bilderdijk last van buikklachten kan hebben gekregen. De slaperigheid die hij beschrijft, de 'ongeregelde pols' en koorts kunnen ontstaan bij de onttrekking van opium.'[10] De studie van Rick en Steven Honings verklaart tevens een andere ongerijmdheid uit het leven van de dichter, die hem ook tijdens zijn verhuizing naar Haarlem in verwarring bracht. Hoe kon hij in elkaar snel opvolgende periodes enerzijds tot nietsdoen zijn veroordeeld en anderzijds een grote productiviteit als dichter aan de dag leggen? Volgens hen leed Bilderdijk, net als Goethe, aan een bipolaire II-stoornis, waarbij depressieve en hypomanische episoden elkaar levenslang afwisselden.[11] Behalve aan zijn vertaling van Ovidius' meesterwerk, werkte hij tot nietsdoen veroordeeld ten tijde van zijn verhuizing, ook aan oorspronkelijke gedichten als *Verwachting*, waarin hij zijn eigen ouderdom genadeloos beschreef:

> Maar 't fijne weefsel van de vezelbouw der spieren,
> Verdikt, verstopt, verslibt wordt vaster, taai en stijf,
> De huid, steeds droger, trekt zich samen over 't lijf,
> Miskleurt en rimpelt, en bij 't algemeen verzwakken
> Schijnt heel ons maaksel als een bouwval in te zakken.[12]

In *Filosofie* gaf hij blijk van een darwinistisch-evolutionaire wijze van denken over de schepping, anders dan voorheen, zodat het leek alsof zijn geest zich had verjongd:

> De ziel is niets dan bloed:
> Dit 's zenuw, brein en vlees. Eerst vochten die verkoudden,
> En, eens door kou verstijfd, gestremd en opgehouden,
> Als kaas verharden en zich vormen tot een korst,
> En, lang in 't rond gezwierd bij het stromen door de borst,
> Allengs en op zijn tijd, in 't op- en nederstijgen
> Van zelfs dan ook gevoel en zelfbewustheid krijgen
> En door 't verglaasde vlies der ogen, van zich zien,
> Waar 't zich verspreidend licht een voorwerp aan mag biên,
> En, voorts, de muskels met de vezels doen bewegen

Door d'innerlijke aard in alle stof gelegen,
die zwaarte- en trekkracht heet.[13]

Er hoefde geen God meer aan te pas te komen om 'van zelfs' of 'door d'innerlijke aard' nieuw leven te doen ontstaan of natuurwetten hun werk te laten verrichten. Zodra men hem meende te kennen, bijvoorbeeld als een radicale tegenstander van 'ongodisten, bleek hij verrassend genoeg meer met hen gemeen te hebben dan men zou denken. In *Avondstond*, dat hij in 1827 dichtte, maar in *Vermaking* (1828) publiceerde, is God eveneens afwezig, terwijl de mens wordt voorgesteld als een denkend wezen dat ten prooi aan zins- en zielsbegoocheling is, nergens staat op kan maken en 's morgens het 'schijnbare onbestaan' van de slaap verwisselt voor dromen die, hoe wakend men overdag ook voortslaapt, hoogstens de onbegrijpelijkheid van het leven illustreren.[14] De avondstond verduistert de hemel, letterlijk en figuurlijk, en de mens kan denken wat hij wil, maar zal nooit iets met zekerheid weten. Pas in de allerlaatste regel komt als een deus ex machina God tevoorschijn, wat van Bilderdijk 'een soort perverse quizmaster' maakt, omdat hij volgens Gert-Jan Johannes grossierde in de verkeerde vraag en antwoorden.[15] Een van die vragen zou kunnen luiden, of God de schepper van hemel en aarde is. Nee, antwoordde Bilderdijk, maar we moeten Hem wel danken voor ons onzalig bestaan. Anderen hebben erop gewezen, dat *Avondstond* niet het echec van Bilderdijks godsdienstige overtuiging inhield, maar zelfs als dat waar is, getuigde het allerminst van een christelijke visie op het leven.

In de *Vaderlandsche Letteroefeningen* werden zijn nieuwste bundels gekraakt, omdat critici geen oog hadden voor de subtiele veranderingen in zijn denkpatroon en hun eigen vooroordelen in zijn werk bevestigd meenden te zien. Ging Bilderdijk tegen Van der Palm tekeer, die hij een 'duivelslach', 'huichelend aangezicht' en 'onbeschaamde muil' toedichtte en voorts een 'tijdslaaf zonder eer' noemde, 'in geld- en werelddienst en zwelgen overzadigd', dan dachten zij aan andere hoogleraren die hij de huid vol had gescholden.[16] Haalde hij ter gelegenheid van zijn verhuizing naar Haarlem herinneringen aan de hem aangeboden leerstoel te Kazan op, dan noemden zij hem op hun beurt een 'knorrige' man, die als een mislukte professor gefrustreerd door het leven was gegaan en een vreemdeling in eigen land was gebleven.[17] Verweet hij recensenten, dat zij hun eigen wijsheden uitventten,-iets wat hijzelf natuurlijk nooit gedaan had-, en anderen valse waarheden

inprentten, dan kon hij hunnerzijds het voorstel verwachten om de uitdrukking 'zo brutaal als de beul' voortaan te doen vervangen door 'zo onbeschoft als Bilderdijk'.[18] Werd hij door anderen met egards behandeld, dan reageerde hij uiterst voorkomend, zoals toen hij op 7 juli 1827 een brief van Jan Frans Willems beantwoordde: 'Recht verheugde het mij, na zo'n lange tussenpoos weer eens uw hand te zien, maar hoe trof mij de eerste opslag van het oog in uw vriendelijke brief, met bitterheid, daar ik mij de ijselijke en herhaalde verscheuringen van uw hart in het verlies van vier dierbare kinderen binnen zo'n kort tijdsbestek, voor de geest moest brengen, die mij zovele soortgelijke droefenissen vernieuwden!'[19] Zich bewust van zijn toenemende maatschappelijke isolatie wilde hij de band met zijn oude vrienden aanhalen, zoals met Hendrik Tydeman, en niet verbreken, zoals met zijn vriend en zaakwaarnemer Louis Luzac. Laatstgenoemde had vóór en na Bilderdijks verhuizing naar Haarlem de balans opgemaakt van alle inkomsten en uitgaven, opdat er in financieel opzicht met een schone lei kon worden begonnen. Luzac woonde te ver weg om binnen een redelijke termijn de rekeningen van Bilderdijk te blijven betalen, maar kwam met zoveel aanvullingen op en correcties van zijn reeds gegeven overzicht, dat hun contact alleen al om die reden noodzakelijk was ter beantwoording van de vele vragen over en weer. Zo waarschuwde Luzac zijn financiële protegé op 26 juni voor de praktijken van diens uitgever Immerzeel: 'Met Immerzeel gaat het als vanouds: die vriend heeft altoos enige dilatoire exceptiën bij de hand, en liet mij nu gisteren weten, dat hij u niet meer dan f 70,- à f 80,- schuldig is, en niet meer betalen wil, dat hij u zal gaan spreken enz. Het zal maar zaak zijn, die f 70,- te ontvangen, want zijn soliditeit is juist niet bijster groot.'[20] Bilderdijk liet het advies van Luzac bezinken, vroeg vervolgens Immerzeel om een toelichting, die hij kreeg zonder er het fijne van te snappen, en reageerde op 20 augustus lankmoedig op de afleidingsmanoeuvres van zijn uitgever, maar geïrriteerd op diens berekening van het aan hem verschuldigde bedrag: 'Uw explicatie van alles verenigt zich moeilijk met wat ik voor genoegzaam gebleken hield. Ik wil die echter aannemen en inderdaad is het de vorm en ruwe, beledigende wijze meer dan het wezen der zaak, die mij zo heeft getroffen. Uw betuiging van niets beledigends bedoeld te hebben en de afschuiving daarvan op die van uw kantoor, zij oprecht, en, niet haatdragend zijnde, ben ik bevredigd. Maar wat het punt van het verschuldigd restant betreft: de f 20,- van ons geschil zijn voorschotten voor u in bare

munt uitgegeven en wel op uw verzoek, ten einde het manuscript der 'Spraakleer' zindelijk en ongeschonden te kunnen bewaren. De volle f 100,- is al met al mijn wettige pretentie en moet worden voldaan. Zend mij derhalve die f 100,- (tot sluiting der oude rekening) hier in Haarlem, en hoe eerder hoe liever, want ik ben, in uw toelichting nu eenmaal teleurgesteld, op dit punt thans wat bekrompen.'[21] Zodra hijzelf geheel en al verantwoordelijk was voor zijn uitgaven, was het weer het oude liedje en zat hij dringend om geld verlegen. De kosten van de verhuizing en inrichting van het nieuwe huis noopten hem geld te lenen van Luzac en, in diens plaats, de financiële dienstverlening van Tydeman te accepteren, met wie hij eigenlijk nog gebrouilleerd was wegens hun totaal verschillende kijk op de opstand van de Grieken tegen de Turken. Voorzichtig was hij begonnen weer zelf een presentexemplaar van zijn boeken naar Tydeman te sturen, aanvankelijk zonder begeleidend schrijven, maar sinds 3 augustus op de vanouds gebruikelijke wijze. Inmiddels enigszins gewend aan zijn maatschappelijke isolatie, kon hij het niet nalaten af en toe speldenprikken uit te delen aan zijn oude vrienden. Toen Tydeman en Outhuys hem om een levensbeschrijving van hemzelf vroegen, wees hij hun verzoek categorisch af. Zij hadden hem weliswaar de vrijheid gegeven om de rol van de goddelijke voorzienigheid in zijn leven breed uit te meten, maar toch weigerde hij op hun verzoek in te gaan. Begrepen zij dan niet, dat het hart zich zelfs ter verbreiding van Gods weldaden verheft en 'de Boze voet wordt gegeven', wanneer men zijn aandacht op zichzelf richt?[22]

Tydeman stelde zich niet bij voorbaat ondergeschikt aan zijn vriend op, wat men misschien wel zou verwachten op grond van zijn vererend verzoek om een levensbeschrijving van hem te mogen ontvangen. Op 7 september wenste hij Bilderdijk geluk met zijn 71e verjaardag zonder zich aan hinderlijk overdreven plichtplegingen schuldig te maken. De jarige antwoordde hem minder feestelijk gestemd dan hij beleefdheidshalve had kunnen doen, vergeleek zijn geboortedag met zijn sterfdag en stelde vervolgens met een beroep op hun oude vertrouwelijkheid vast: 'U weet, dat ik op de laatste dag met meer genoeglijkheid vooruit- dan op de eerste dag terugzie, maar als tezamen verbonden en inderdaad één, moeten ze ons plechtig zijn.'[23] Van zijn kant nam Tydeman een zekere distantie ten opzichte van hem in acht, die men als 'waardig' kan classificeren, temeer omdat hij zich, als een mecenas en zaakgelastigde ineen, voor hem inspande. Op 30 november kwam

hij terug op hun inmiddels oude vete: 'Hoezeer ik trachtte het misnoegen van de heer Bilderdijk waardig te dragen, heb ik het nimmer getrotseerd, noch het pijnlijke ervan mijzelf of anderen ontveinsd. Maar ik durf te zeggen ook in die toestand van gedwongen verwijdering mij niets te verwijten te hebben, wat strijdig is met de hoge en oprechte achting en verering waarmee ik steeds geweest ben en zal blijven uw…'[24] In die dubbele hoedanigheid nam hij de rol van Luzac geleidelijk over, met wie hij zich over de financiële eindafrekening van hun beider zorgenkind had gebogen. Ziehier hoe Tydeman zijn oude vriend om te beginnen f 200,- bezorgde: 'Hierbij ontvangt u een rol geld, verzegeld gelijk ik haar ontvangen heb, en waaromtrent ik u verder verwijs naar het geschrift van de hand van Mr. L. G. Luzac, die zich in dezen uw bestendige vriend betoont. Want eigenlijk is het een lening die hij u geeft. Hij zegt namelijk u bij uw vertrek van hier, onder andere f 300,- verstrekt te hebben, tegen drie assignaten à f 100,- op Herdingh, waarvan hij er slechts één in geld had betaald gekregen, voor de andere eerst al spoedig, een kwitantie van wederkerige pretentie à f 127,- (die hij aan u bezorgd had) en nu eindelijk deze f 73,- makend dus samen de overige f 200,-.'[25] Vervolgens schonk Tydeman hem f 800,- voor het manuscript van de *Geschiedenis des Vaderlands*: 'Het is dus die f 200,- die u nu aan Luzac schuldig zou zijn. Ik stel u voor, die te betalen, en er nog f 800,- aan geld bij te ontvangen, door uw lessen over de *Geschiedenis des Vaderlands* mij ter uitgave te verstrekken (al wilde uzelf, dat die uitgave vooreerst niet geschieden, noch ook aangekondigd zou worden, indien u slechts het manuscript afgeeft, zoals het eens ter drukpers kan worden gegeven).'[26] Maar nog kende de generositeit van Tydeman geen einde, want om de bittere pil van de terugbetaling van het geleende geld aan Luzac te vergulden, voegde hij eraan toe: 'Brengt de uitgave, gelijk ik hoop, meer dan f 1000,- op, dan kent u mij genoeg, durf ik te zeggen, om erop te vertrouwen, dat ik het niet onder mij zal laten: maar, behalve dat u die f 800,- bij uw leven misschien zou kunnen gebruiken, was ook, tot dat overschot, het handschrift wellicht bij mij veiliger dan in uw eigen boedel.'[27] Wat een smoes moest hij verzinnen om Bilderdijk ertoe over te halen om zijn gift te accepteren! Deze besefte heel goed, hoe grootmoedig Tydeman zich in deze aangelegenheid had gedragen en was hem er dankbaar voor: 'Rechtuit gezegd, ik geloof met de uitgaaf gans geen eer te kunnen behalen, noch dat het werk aan de verwachting, die men zich er, op de titel afgaand, van maken zal, beantwoordt. Oordeel zelf. Naderhand, als opus post

humum, mocht het misschien aangaan, maar zelf het in het licht te geven acht ik beschamend voor mij.'[28] Zo duidelijk als Tydeman hem inzicht in diens financiële situatie had verschaft en voor een relatief hoog bedrag een door hemzelf onverhandelbaar geacht werk had overgenomen, zo onduidelijk vatte Bilderdijk hun 'deal' samen: hij had dus f 800,- van zijn vriend gekregen voor de *Geschiedenis des Vaderlands* en f 200,- van Luzac.[29] Deze deels onvolledige en deels onjuiste weergave van hun afspraak biedt enig inzicht in het financiële beheer van zijn eigen middelen, dat een groot kenner van het Italiaans boekhouden nochtans tot een onbekwame administrateur stempelde, omdat hij de onderliggende afspraken voor zijn inkomsten en uitgaven niet goed bleek te kennen.

Toen de dertien delen van de *Geschiedenis des Vaderlands* van 1832 tot 1853 inderdaad postuum werden uitgegeven, dankzij Tydeman die zich als editeur zowel met de tekst als met de toelichting daarop had bemoeid, wekte het geen verwondering meer, dat Bilderdijk het optreden van raadpensionaris Johan van Oldenbarnevelt en Johan de Witt sterk veroordeelde, zijn bedenkingen had bij het doen en laten van Hugo de Groot, prins Maurits daarentegen ophemelde en, na de geslaagde Hervorming, in de Franse Revolutie niets goeds kon ontdekken. De heftigheid van zijn temperament werd in kringen van het Réveil als een minder slechte eigenschap ervaren dan de hang naar zogenaamde 'objectiviteit' van Wagenaar, die in dienst van Amsterdamse regenten tevergeefs had geprobeerd het blazoen van raadpensionarissen schoon te poetsen ten koste van stadhouders. Wat wel verwondering wekte, was het standpunt van Bilderdijk, dat Karel V 'naar recht en plicht' had gehandeld en Philips II 'bovendien naar overtuiging en geweten'. Het Nederlandse volk had gerebelleerd tegen de Spaanse koning door zich tegen de tiende, twintigste en 100^{e} penning te verzetten.[30] Hoe viel dit voor een protestant nogal vreemde standpunt te verklaren? In 1853 deed een criticus van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* zulks door erop te wijzen, 'dat Bilderdijks levendige, licht ontvlamde en rusteloze verbeeldingskracht hem nu deze dan gene dikwijls elkaar verdringende inzichten schiep, die zijn leven tot een aaneenschakeling van ficties maakten, dat hij veel dingen die hij als waarheden wilde beschouwen, niet zozeer geloofde, als wel dat hij geloofde, dat hij ze geloofde, en dat veel zijner paradoxen, waarvan er enige zijn, waaraan hijzelf geen geloof sloeg, moeten worden toege-

schreven aan een geest van verbittering over miskenning en verongelijking, hem zo hij meende aangedaan, misschien ook aan een hem eigen geest van tegenspraak'.[31] Een betere verklaring lag in Bilderdijks legitimatie van de opstand op grond van godsdienstige motieven.[32] Dezelfde criticus vroeg zich af, of Karel V en Philips II wel gerechtigd waren om hun macht in de Lage Landen te doen gelden zonder rekening te houden met de bestaande wetten en privileges, waarvan Bilderdijk met zijn juridische achtergrond en inzicht in de middeleeuwse geschiedenis meer afwist dan hijzelf: 'Zij bezaten hier geen koninklijke macht, zoals in Spanje, maar waren hertogen, graven, heren, die aan wetten gebonden waren, en deze benevens de privileges des volks hadden bezworen. Die wetten en privileges hebben zij, niet eenmaal maar herhaalde malen, geschonden en openlijk lieten zij verklaren, dat zij deze als afgeschaft beschouwden, en, de daad bij het woord voegend, een eigendunkelijke en dwingelandse macht zochten op te richten.'[33] Vanwege dit soort (voornamelijk juridisch) geharrewar kwam Groen van Prinsterer tot de conclusie, 'dat de arbeid van Bilderdijk onder de titel *Geschiedenis des Vaderlands* in het licht gegeven, geen werk zijner waardig is geweest'.[34] Maar eigenlijk betrof zijn kritiek details, want net zo onwetenschappelijk als zijn geestelijke vader verkondigde hijzelf: 'De gehele geschiedenis leert mij dat er voor overheid en volk, buiten gemeenschappelijke eerbied voor de hoogste Wetgever, geen cement ter vereniging van vrijheid en gezag is.'[35] Er viel op de *Geschiedenis des Vaderlands* veel aan te merken, door critici die geen rekening wensten te houden met de wisselvallige loop der geschiedenis en het Bilderdijk daarom aanwreven, dat hij de Britten nu eens bij de invasie van Zeeland als 'barbaars' en dan weer bij de gedenkdag van Waterloo als 'wakker' aanmerkte. Men nam het hem kwalijk, dat hij 'vaak het overzicht verloor, mateloos overdreef en soms wel heel erg vertekende beelden gaf'.[36] In zijn voorrede bij de *Geschiedenis des Vaderlands* ontzenuwde Tydeman veel van dit soort kritieken (waarvan er genoeg overbleven om Bilderdijk onverdraagzaamheid en partijzucht te verwijten): 'Het was dan bespottelijk, maar toch ook ergerlijk, telkens in maandelijkse of andere schimpschriften op Bilderdijk, over zijn onbevoegd en eigendunkelijk aangematigd leraarschap in de Nederlandse geschiedenis te horen klagen en hem dat te horen verwijten: en door wie? Immers door lieden die onophoudelijk en onvermoeid, maar zonder openlijke aanstelling en dus even 'onbevoegd' erop uit waren om hun tegen de gevoelens van Bilderdijk gekante leer aan het

publiek in te scherpen.'[37] Maar wat er ook aan het werk of de vervaardiger ervan niet deugde, de consistentie van het geheel bleef in een totaal verbrokkelde en in zichzelf verdeelde wereld boeien, net als vroeger: 'Wat zijn studenten het meest moet hebben geboeid was, dat zijn geschiedbeschouwing één geheel vormde met zijn wereldbeschouwing en hoe eigengereid ook en op die zeer aparte wereld van het eigen nationaal verleden gericht, zich toch nolens volens inschakelde in het antirationalistisch, organisch historiebeeld der romantici met hun afkeer van de, naar zij meenden, onnatuurlijke, rationalistisch uitgedachte instellingen der Franse Revolutie.'[38] Het echtpaar Romein-Verschoor heeft de ergste uitwassen van het postmodernisme niet meer meegemaakt,-het postpostmodernisme, dat inderdaad op het gestotter van een hopeloos verdwaalde geest lijkt-, maar wat het hier over de consistentie van Bilderdijks colleges heeft opgemerkt, is waar. In ontkerstende tijden was het al een waagstuk om de eenheid van visie op godsdienstig en historisch gebied uit te dragen, in postmoderne tijden is dat onmogelijk.

Tydeman maakte zich ook verdienstelijk voor zijn oude vriend door namens hem contacten met uitgevers te leggen en onderhouden. Marchanderen of afdingen lag Bilderdijk niet, al had hij daartoe onlangs nog wel een poging bij Immerzeel gedaan: 'De lieden moeten weten, wat zij geven kunnen. Geven zij mij te weinig, dan is dat hun zaak. Het is onredelijk en slecht, maar dat verbetert niet, wanneer ik hen meer laat betalen.'[39] Hij bedoelde waarschijnlijk, dat zij véél meer moesten betalen. Sprak Tydeman met hem over geldzaken, dan was het soms alsof hij tegen een muur praatte: 'Over het geheel was een zekere zorgeloosheid en besluiteloosheid, een zekere onverschilligheid voor dingen van het dagelijkse en aardse leven een bijzonder kenmerk van deze zonderlinge man. Ik beken, dat ik wel eens heb getwijfeld, of hieronder niet, althans aanvankelijk (want aanwensel wordt eindelijk een tweede natuur), wat affectatie school, alsof zulke bemoeiingen en zorgen beneden een groot man waren.'[40] Tydeman vermoedde echter, dat de 'aanvankelijke ijdelheid' was overgegaan in 'blind vertrouwen'.[41] Voor een immateriële aangelegenheid als de predestinatie gold in hoge mate, dat men 'in blind vertrouwen' op de genade van God mocht hopen, want uit zichzelf was een mens niets. Op 8 september 1827 maakte Bilderdijk dat voor zichzelf door middel van een kleine allegorie duidelijk: 'Zou God moeten goedkeuren wat in onze verdorven aard opwelt of deze met zich meebrengt? Indien de

goede plant verbastert tot giftig sap, zullen wij die tot spijs nemen? Zeker kan die verbasterde plant niets anders dan wat giftig is, opleveren, maar dit is geen dwang, het is natuurlijke werking. En zo is het ook met de natuurlijke mens.'[42] Hij is niet gedwongen om kwaad te doen, maar daartoe 'natuurlijk' voorbestemd. De spelruimte tussen dwang en natuurlijke voorbestemming is zo gering, dat 'wil' of 'vrije wil' zinloze begrippen zijn om de positie van de natuurlijke mens te bepalen. De somberheid van Bilderdijk was niet slechts gebaseerd op de onverschilligheid van God voor de zogenaamd 'goede werken' van een mens, de willekeur van zijn uitverkiezing, maar op de afkeer van de Schepper voor Zijn schepselen. Door de predestinatieleer gruwelijker voor te stellen dan gewoonlijk het geval is, maakte hij het voor zichzelf aannemelijk, dat hij niet tot de uitverkorenen behoorde. Geen mens kon daartoe behoren, want hoe argeloos en onschuldig hij zich ook zijn hele leven gedragen zou, toch ontfermde God zich uiteindelijk niet over hem, evenmin als een mens zijn dorst lest met vergif of vergif tot spijs neemt. Er was maar één manier om zichzelf van de ondergang te redden en dat hield op zichzelf een ondergang in: totale zelfverloochening. Vanuit die destructieve invalshoek bekeek hij het werk van 'ongodisten': 'Welnu dan, leren beroemde en alles in hun kielzog trekkende aanhangers van de tijdgeest, wat het menselijk verstand en hart (dat is eigendunkelijkheid en zelfvleierij) lief is,-zo'n leer brengt haar eigen weerlegging met zich mee: zelfverloochening gaat er niet mee gepaard. Het is wereldwijsheid en niet de wijsheid die uit God is. Deze gaat uit van genade, bestaat in genade, en wil niets weten dan genade en blijft daarin. Zullen wij rekenschap geven van wat anderen, naast ons geplaatst, leren? Zal of kan dit ons rechtvaardigen? Ach, wie eenmaal het licht, het waarachtig licht der ziel heeft gezien, dat der genade is, gaat niet tot de lampen der aardse waanwijzen, die zich in hun glans verheugen, en helpt ze evenmin aansteken!'[43] Hij bekeek alles vanuit het perspectief van de dood: 'Proscipio finem!'* naar hij op 9 september ten overvloede bevestigde.[44] Een maand later vond hij een andere drogreden, zo voelde hijzelf dat tenminste aan, waarom hij een kind van God moest zijn: 'Laat mij u één waarneming meedelen. De Boze benauwt niet wie hem toebehoort, maar de kinderen Gods. Deze zijn het, die onder zijn aangreep lijden, en dit behoort mede tot onze geloofsbeproeving.'[45] Zo'n germanisme als 'aangreep' hielp hem het

* Ik kijk naar het einde uit!

paradoxale karakter van zijn uitgangspositie te illustreren. Vereenvoudigd kwam het erop neer, dat wie zich bewust was van zijn ongeloof, een kind van God moest zijn.

Somber en in zichzelf gekeerd ontving hij in oktober 1827 een Engelsman, John Bowring, die een bloemlezing van Nederduitse poëzie uit de Gouden Eeuw in het Engels had vertaald. Zij bestudeerden elkaars gezicht nauwkeurig, wat tot verrassende resultaten leidde. Bowring was de 'dodelijk bleke' tint van zijn gastheers gezicht opgevallen, 'dat diepe sporen droeg van een sterk denkende en sterk gevoelende geest'.[46] Het was Bilderdijk dus uiterlijk aan te zien, dat hij worstelde met problemen van religieuze aard. De gast bracht de rimpels op diens voorhoofd in verband met *De voet in 't graf*, dat volgens hem de 'zeer bijtende uitvloeisels van een vertoornd en blijkbaar ontevreden gemoed' in zich borg, zonder dat hij ten volle besefte dat niet de strijd voor orthodoxie zijn gastheer uitputte, maar een diepe geloofscrisis. Hij zag in hem 'een stugge man,-iemand die zich niet weet te matigen, die de uitdrukking van de verbittering, de verachting, de versmading, de haat die hij voelt, niet beteugelt'.[47] Toch verried een klein, maar hartelijk gebaar ook, hoe vriendelijk diezelfde stugge man in de omgang kon zijn: 'Toen hij hem ontmoette, pakte de dichter diens hand en betuigde hem in welsprekende bewoordingen zijn genoegen over het bezoek waarmee hij hem vereerde.'[48] Op een portret van John Bowring staart een zoetelijke versie van Schuberts gezicht, met een hoger voorhoofd en een meer geprononceerde neus waarop een bril met minder ovaal geslepen glazen rust, de toeschouwer aan. Bilderdijk erkende diens verdiensten, 'maar ik kan niet helpen dat er iets in zijn fysiognomie is, wat mij belet recht van hem te houden'.[49] Het bezoek van Bowring had hoogstens voor een tijdelijke opleving van zijn interesses in de buitenwereld gezorgd, want op 7 november was het weer het oude liedje: 'Dof, gevoel- en gedachteloos, zonder geheugen en in verdrietig ledige werkeloosheid voort te vegeteren, is een akeliger ding dan men zich kan verbeelden.'[50] In een wereld die hij als steeds vijandiger ervoer, trachtte hij zijn zegeningen te tellen. Nadenkend over de vriendschappen in zijn leven besloot hij op 13 november Jeronimo de Vries spontaan te bedanken voor diens vele blijken van medeleven. Misschien deed hij dat ook om kort voor zijn dood een 'statement' te maken: 'Hartelijk geliefde vriend, of hoe zal ik u noemen, die mij altijd meer geweest bent dan alles wat het woord van 'vriend' of enig ander in zich

sluit, en voor wie mijn ziel innig van de tederste dankbaarheid doordrongen zal zijn.' Dit betrof alleen nog maar de aanhef van zijn brief, waarna hij vervolgde: 'Ja, u bent de enige die mij gekend heeft, want de rest der mensen, omdat zij zichzelf altijd vermommen, heeft nooit aan mijn simplicitas en het kinderlijke dat daarin ligt, geloofd of kunnen geloven, maar mij altijd bedoelingen en uitzichten buiten mijn daden of woorden toegeschreven.'[51] Kort en kernachtig stelde hij vast: 'U en Valckenaer zijn de enige ware vrienden die ik ooit gekend heb, en het is zonderling, dat in twee zulke verschillende karakters dit gevoel voor mij plaats kon vinden. Met hem had ik in vroegere dagen enige betrekking gehad, maar uw hartelijkheid, ja, vooringenomenheid jegens mij, was inderdaad een deus ex machina, zoals de godin Diana voor Iphigeneia.'[52] Hij scheen het begrip 'eenzaamheid' te willen invullen als een tot slechts één persoon teruggebrachte vriendschap. Aan hem durfde hij dit wel toe te vertrouwen, al had hij nu eens niet willen klagen: 'Ik verdroog als een afgelopen stroom bij verstopte bron.'[53]

Op 18 november 1827 luchtte hij als vanouds zijn hart bij zijn enige vriend, die werd verondersteld het hem geschonken epitheton ornans met een luisterend oor te willen vergoeden: 'Lieve vriend, ik bevind mij sinds geruime tijd in een nare toestand. Ik versta niet meer wat ik lees, kan nergens attentie aan geven en zit mijzelf in de weg. Ook zijn mijn faculteiten, zowel psychische als corporele, genoegzaam versleten. Een eindeloos suizen in de hersens (waarvoor ik mij vruchteloos een venae sectio heb laten doen) bedwelmt mij, en het geheugen is geheel weg, zo zelfs dat ik drie- en viermaal op een dag moet vragen, welke dag van de week het is.'[54] Hij klaagde steen en been, maar niet zonder er een zwierige draai aan te geven: 'Het staat akelig, als men zo alles wat met ons oud werd, weggekapt ziet en alleen staat te dorren, maar ook is het kleine stormbuitje nabij dat mij omverwerpt, en ik waggel reeds fraai.'[55] Het water stond hem en Wilhelmine aan de lippen, wat men vrij letterlijk moest nemen, want de nog altijd lekkende dakgoten noopten hen telkens van slaapkamer te veranderen zonder dat de neusbloedingen van de zwaarst getroffene ophielden. In december besloten zij dan ook te verhuizen, liefst naar Amsterdam, als het aan hem had gelegen. Zijn neus speelde ook een kwalijke rol, toen hij op 3 december besloot zijn enige vriend het manuscript van zijn bewerking van Spieghels verzamelde gedichten te schenken: 'Hierbij ontvangt u mijn manuscript van Spieghels overgerijmde *Hartspiegel* en van zijn zogenaamde *Uiterste wil*, en, ter toegift, een klein epigramma op hem.

U zult licht begrijpen dat ik hiervan generlei afschrift of zelfs klad heb, en dus, dat indien door achteloosheid van de drukkerij of anderszins iets wegraakte, dit onherstelbaar zou zijn. Niet dat ik er nu juist zo'n hoge prijs op stel, alsof de wereld daar aanzienlijk bij verliezen zou, maar daar is zo een zekere filostorgie* (of hoe moet ik het noemen) die ons bij al het onverschillig worden des ouderdoms toch min of meer aanhangt, voor die hersenkindertjes, ook al zijn zij lam of kreupel. Maar in uw handen zijn zij beter bewaard dan bij mij, die zo dof en dommelijk word dat ik bijvoorbeeld niet recht meer weet, of mijn neus midden in mijn aangezicht zit, dan wel boven het ene of andere oor, en uren lang kan zoeken naar wat ik in de hand heb.'[56] Op 7 december vatte hij zijn gemoedsgesteldheid voor Jeronimo de Vries aldus samen: 'Jammer op jammer overhoopt mij.'[57] Maar hij zat niet zo diep in de put, of hij legde omstandig het etymologische verschil tussen 'griffier' en 'griffioen' uit. 'Griffier' is een zuiver Nederlands woord, zo beweerde hij, terwijl 'griffioen' van Griekse oorsprong is. Zich indirect van het Indogermaans rekenschap gevend, wees hij op hun gezamenlijke herkomst. Die woorden hadden qua betekenis ogenschijnlijk niets met elkaar gemeen, maar vielen toch te herleiden tot 'krabben' en 'krassen'. De een krabde met een stift, de ander met een nagel of klauw.[58] Als griffier van de gemeente Amsterdam zal De Vries wel instemmend geknikt hebben, zonder over klauwen te beschikken, hoewel 'griffier' verwant is aan het Latijnse 'graphium' wat inderdaad 'stift' betekent en 'griffioen' van het Indogermaanse woord voor 'krom' stamt, dat eerder met de snavel dan de klauwen van het dier in kwestie heeft te maken.[59] Zo ging Bilderdijk met een bloedende neus het nieuwe jaar in, waaraan men vooral geen psychologische conclusies moet verbinden, alsof hij lak aan alles zou hebben of zich de onschuld zelf zou wanen, want geen van beide was het geval. Zulke hier niet getrokken conclusies doen denken aan de conclusie die Godfried Bomans wél trok uit het feit, dat Bilderdijk op vijfjarige leeftijd ernstig gewond aan zijn linkervoet raakte: hij was toen letterlijk op zijn teentjes getrapt en dat was figuurlijk de rest van zijn leven zo gebleven.[60]

In de maand januari van het jaar 1828 werden de Da Costa's verblijd met de geboorte van een dochtertje, wat net als eerder na de ge-

* voorkeur (neologisme: filo-storgie, waarbij het laatste deel van deze samenstelling is afgeleid van het Griekse 'storge' in de betekenis van natuurlijke of onvoorwaardelijke liefde die ouders voor hun kinderen koesteren)

boorte van hun oudste zoon tot wonderlijke adviezen van Wilhelmine leidde om de vaak broze gezondheid van het kind op peil te houden. Net als toen haar eigen kinderen klein waren, verwachtte ze veel goeds van de toepassing van wijnruit tegen stuipen en een 'lijmig' lavement tegen wormen, terwijl ook een gelei 'van zuivere hartshoorn en een weinig, zeer weinig Rijnse wijn', wat haar betrof, uitstekend ter remedie van kinderziektes kon dienen.[61] Ze liet zich over het verschil tussen zonen en dochters niet al te vleiend voor haar eigen geslacht uit: 'Ach, het moederhart hangt op zo'n bijzondere wijze aan een dochtertje! Een zoon, dunkt mij, beminnen wij met meer kracht, maar, in de herinnering en bewustheid van onze eigen zwakheid en grotere afhankelijkheid, lieven wij ons evenbeeld, als ik het zo zeggen mag, met tedere aandoenlijkheid, ofschoon ons het evenbeeld van een dierbare echtgenoot even onuitsprekelijk lief is.'[62] Haar man klaagde op 18 januari over hun onbewoonbare huis, waar de wind door de muren blies, alsof die van gaas waren: 'U vraagt waar ik tegenwoordig mee bezig ben? Met niets anders dan mijn schenen en knieën voor de kolen te braden en te verbranden ten einde de alles met reumatische affecties doordringende en van alle kanten onstuitbare wind niet af te weren, want dit is een volstrekte onmogelijkheid, maar te compenseren, om zo enig evenwicht te houden tussen het te heet aan de ene en te koud aan de andere zijde, waarvan u echter het onmogelijke zeer wel zult inzien, zolang wij hier niet zelf tot gaas geworden zijn.'[63] De met u aangesproken Jeronimo de Vries vertrouwde hij ook zijn scepsis ten aanzien van wetenschap toe: 'Onze beste wijsheid is niet meer of anders dan een consequent dromen.' De meest serieuze uitspraken van geleerden verschilden niet wezenlijk van het gebabbel in zijn brieven, dat etymologisch evenals 'balbutieren' naar de toren van Babel verwees, maar ook op zijn levenswerk betrekking kon hebben: 'Tot de laatste ademtocht toe, willen wij mede nog wat zand tot de oude torenbouw aandragen en in de emmer vallen en erin stikken.'[64] Scepsis ten aanzien van de siegenbeekse spelling, zo niet regelrechte afkeer van de bedenker ervan, leidde tot zijn honende opmerking over het verdwijnen van de tussen -s in samenstellingen, waardoor het verschil tussen 'staf' en 'taf(zijde)' verloren dreigde te gaan: 'In welke jammerlijke tijd leven wij thans, dat men niet meer weet, als men 'koningstaf' schrijft, of er van een zijden stoffage dan wel van een scepter wordt gesproken!'[65] Siegenbeek bepaalde zich in zijn correspondentie met Jan Frans Willems tot dit weerwoord: 'In schelden en razen geef ik het de heer Bilderdijk

gaarne gewonnen. Maar wil hij met zaken voor de dag komen, dan schroom ik niet tegen hem in het strijdperk te treden. Zijn 'Spraakleer' vooral geeft daartoe een gunstige gelegenheid, want zelden heeft een werk minder aan mijn verwachtingen beantwoord dan dit.'[66] In het openbaar huldigde Siegenbeek een andere mening, althans liet hij zich veel voorzichtiger over zijn geniale tegenstrever uit en meed hij liever het gevecht dan 'tegen hem in het strijdperk te treden'.

Op 3 februari 1828 discussieerde Bilderdijk met dominee Callenbach over de noodzaak om gehoor te geven aan diens beroep te Nijkerk. Wat later de 'Bijbelbelt' is gaan heten, kreeg in deze jaren zijn definitieve vorm. Afgezien van de omstandigheid dat Nijkerk 'naar het uiterlijk beschouwd' een aangename verblijfplaats was, vond hij het beroep van dominee Callenbach aldaar 'alleraannemelijkst'.[67] Ter rechtvaardiging van zijn stelling voerde hij een bewijs uit het ongerijmde aan, want hij redeneerde dat een dominee een dienstknecht des Heren is en 'dus' dient te gaan, waarnaar hij geroepen wordt. Zou hij dat niet doen, dan liet hij ten onrechte de gelegenheid voorbijgaan om elders van uitgebreider nut te zijn. Zo bezien zou een dominee nooit een beroep elders mogen weigeren, wat in de praktijk natuurlijk niet valt vol te houden. Op 18 april wenste hij Callenbach toe: 'Moogt gij al dadelijk, ook te Nijkerk, zoals tot dusver te Kortenhoef, de zegen uwer prediking voor uw gemeente ondervinden!'[68] Zelf voelde hij zich als een paria in zijn eigen vaderland behandeld, waarheen hij lang geleden, in 1806, door Jeronimo de Vries 'beroepen' was. Had hij er goed aan gedaan min of meer op de bonnefooi terug te keren? Principieel misschien wel, maar praktisch niet. Zijn instelling was sindsdien grondig veranderd, zodat vriend en vijand zich contrastrijker dan ooit om hem heen bewogen. Wie zich vriendelijk jegens hem gedroeg, werd in tijden van verdrukking des te vriendelijker door hem bejegend, zoals Jan Wap ervoer, die zich geleidelijk aan hem had opgedrongen. L.J. Rogier heeft van dit (tegen het einde van diens leven steeds prominenter optredende) lid van Bilderdijks hofhouding een weinig vleiend portret geschilderd. Hij was via de lijfarts van koning Lodewijk, Jacob Kesteloot, met Bilderdijk in contact gekomen. Als hoogleraar in de medicijnen te Gent, waar Jan Wap letteren aan de universiteit studeerde, hield Kesteloot contact met de dichter, die tal van gezondheidsproblemen met hem besprak alvorens daarover Capadose te raadplegen. Wap publiceerde recensies in *Argus*, onder meer van het vierde deel van Bilderdijks *Nieuwe*

Jan Wap op latere leeftijd

taal- en dichtkundige verscheidenheden, en wist hem een zestal gedichten te ontfutselen voor de *Belgische Muzenalmanak* die in vier van de vijf jaargangen waren verschenen. Zoals Wap zich eerder 'opdringerig' aan Willems had vastgeklampt, deed hij dat in 1828 aan Bilderdijk. Hij was vermaard om zijn 'hinderlijk volgen van celebriteiten', waardoor hem een reeks negatieve typeringen ten deel viel. Daaronder waren 'kunstvlo' en 'ijdele windbuil' het minst negatief in tegenstelling tot 'de domste duisterling op Gods aardbodem' en 'de grootste valsaard die Holland kent'. Zonder degenen aan wie hij zich vastklampte tekort te willen doen vermeldde Rogier als de meest stuitende metafoor in dit verband 'een rotte kool bij een fruitwijf'.[69] Wap was officieel student geweest aan de Gentse universiteit, maar in werkelijkheid een 'regeringsgetrouwe intrigant en cultuurpoliticus'.[70] Onder koning Willem I spande hij zich herhaaldelijk in om het standpunt van de regering, tegen zijn eigen rooms-katholieke overtuiging in, te verwoorden. Dankzij de kroonprins werd hij leraar Nederlands en geschie-

denis aan de Koninklijke Militaire Academie te Breda, in welke hoedanigheid Bilderdijk hem nog goed gekend heeft. Vóór de Belgische Opstand trachtte Wap de eenheid onder rooms-katholieken en liberalen te bevorderen, daarna deed hij (niet helemaal onlogisch) in *De Noordbrabander* precies het tegenovergestelde, omdat de kroonprins vreesde door het streven naar een kunstmatige eenheid ook de Noordelijke Nederlanden kwijt te raken. Na in 1840 als leraar aan de Koninklijke Militaire Academie te zijn ontslagen, ontving hij van de koning een pensioen, dat volgens Rogier veel weg had van zwijggeld. Deze 'kunstvlo' met meer politieke dan culturele belangstelling en meer zucht naar financieel gewin dan welke interesse ook zou kunnen bevredigen, kreeg op 4 april 1828 van Bilderdijk de opdracht om door een Brusselse uitgeverij een lange 's' te laten gieten voor de uitgave van *Avondschemering* (1828). Dat was een 's' die er als een 'f' zonder dwarsstreepje uitzag en altijd moest worden gebruikt, behalve aan het einde van een woord of deel van een samenstelling. Het lukte Wap een 'typografische pronkproef' van deze bundel te maken, waarvoor hij een honorarium van f 50,- ontving.[71] Bilderdijk kreeg driemaal zoveel voor zijn bundel, maar was allang blij er een uitgever voor te hebben gevonden. Vergeleken met Tydeman handelde Wap minder onbaatzuchtig en toch genoot hij in toenemende mate het vertrouwen van zijn beroemde vriend.

Of het nu om dominee Callenbach of Wap ging, Bilderdijk ervoer hun aandacht als des te positiever, naarmate hem meer even onverwachte als onaangename bezoeken werden gebracht. Zo kon het in zijn huis op de Damstraat gebeuren, dat er ineens een wildvreemde dominee in zijn kamer stond die zich geroepen voelde hem eens flink de waarheid te zeggen: "Uw hardheid heeft mij altijd gestuit!" Zonder lang te hoeven nadenken diende Bilderdijk hem van repliek: "O meneer, laat al wat menselijk is in mijn geschriften vergaan, indien slechts wat uit God is, mag blijven bestaan!"[72] Hij was ook op hoog niveau het voorwerp van bijtende spot, een staatsgevaarlijke gek, die in de gaten moest worden gehouden. Op 10 april 1828 gaf Kinker hem bij minister Van Maanen aan, zoals er wel meer denunciaties van een bedenkelijk soort tegen hem werden ingediend.[73] Hij zou vanuit Haarlem in nauw contact met een pater van de Krijtberg staan, een jezuïetenkerk aan de Singel in Amsterdam. 'Zonder veel van kleur te veranderen', zo waarschuwde Kinker de minister, zou Bilderdijk een metamorfose kunnen ondergaan. Dan zou hij blijken geen notoire calvinist, maar een

ultramontaan te zijn.[74] Eerder had Wiselius hem in een ambtelijk rapport bij dezelfde minister aangebracht, de 'schismatieke geest' van Bilderdijk en de zijnen hekelend, terwijl hij afgaf op de leiders van al die bilderdijkianen. Dat waren zonder uitzondering 'geaffilieerden der jezuïeten'.[75] Lag de overeenkomst tussen beide groeperingen niet in hun opvatting, dat het wereldlijk gezag zich diende te onthouden van inmenging in kerkelijke aangelegenheden? Wiselius vroeg zich letterlijk af: 'Zouden dan deze scheurmakers en onruststichters niet, evenzeer als de weerstrevende pausgezinden, de ernstige aandacht van het gouvernement verdienen?'[76] Moest hem zijn koninklijke jaarwedde niet worden afgenomen? Een dag later stelde het lijdend voorwerp van hun aller aandacht vast, welke financiële verplichtingen de uitgevers J. Immerzeel jr. en J. Sepp en Zoon aan hem hadden. Het volle eigendom of kopijrecht van zijn *Verhandeling over de geslachten der naamwoorden in de Nederduitse taal* en zijn *Geslachtslijst der naamwoorden* werd aan Immerzeel overgedragen,-een weinig lucratieve deal-, aan wie hij plechtig moest beloven 'een woordenboek der spelling van de Nederlandse taal ter uitgave gereed te zullen maken'. Deze regeling leverde hem f 300,- op, waarvan een derde in klinkende munt werd uitbetaald 'en de rest in twee acceptaties, elk à f 100,- betaalbaar op 1 november 1828 en 1 mei 1829'.[77] Bilderdijk was dubbel gemotiveerd om in financieel opzicht orde op zaken te stellen, want niet alleen moest hij over contanten kunnen beschikken om zijn verhuizing per 1 mei 1828 naar de Bakenessergracht in Haarlem te kunnen bekostigen, maar ook wilde hij de financiële toekomst van Lodewijk veiligstellen. Er kwam veel op de inmiddels zestienjarige jongen af, wiens toekomst hoogst onzeker scheen. Zonder hem was de aanstaande verhuizing niet denkbaar, zoals zonder zijn moeder de vorige verhuizing ondenkbaar geweest zou zijn. De korte tijdsspanne daartussen was tekenend voor het verval van haar krachten. Ook daarover maakte Bilderdijk zich grote zorgen, vooral waar het de toekomst van Lodewijk betrof.

Tot het leidmotief van zijn laatste jaren behoren verontrustende berichten over de opvoeding van zijn zoon: 'Mijn kind verkwijnt in gebrek aan onderwijs, dat ik niet meer in staat ben te geven.'[78] De jongen hield zijn blik op een hoek van de kamer gericht, langdurig en in zichzelf gekeerd, zuchtte diep en pinkte een traan weg zonder dat zijn ouders begrepen, waarom hij dat deed. Er school in zijn kunstmatige poses een pijnlijk besef van eigen onmacht en een indirect verwijt aan zijn ouders, die hem voor hun eigen doeleinden gebruikten en aan zijn lot

overlieten. Willem de Clercq achtte Lodewijk nergens geschikt voor, maar Groen van Prinsterer was dat niet met hem eens. Na de dood van zijn vader bracht Lodewijk hem een bezoek, waaruit bleek dat hij zijn schuwheid had verloren: 'Ik heb deze week twee visites van Lodewijk Bilderdijk gehad. Hij is mij recht goed bevallen. In het eerst nogal beschroomd, maar vervolgens konden wij heel goed samen praten. In het gezicht vind ik weinig, dat aan de vader herinnert; meer in de toon, zoiets slepends op sommige ogenblikken, dat Bilderdijk ook hebben kon.'[79] In de eerste week van mei belastte Lodewijk zich met hun verhuizing, waarover zijn vader berichtte: 'Eergisterenavond zijn wij overgegaan naar het huis op de Bakenessergracht, en liggen werkelijk in een afgrijselijke onrust, des te erger om de zwakte mijner eega, op wie alles volstrekt en in zijn geheel aankomt.'[80] Hij bedoelde, dat alles in organisatorisch opzicht op Wilhelmine neerkwam: zij was degene die Lodewijk aanstuurde. Zelf koesterde hij als heer des huizes maar één wens: 'Mochten wij hier nu slechts de boze dagen van schoonmaken en opredderen door zijn!'[81] Alle drie waren aan het einde van hun krachten, want Wilhelmine moest het bed houden en 'de lieve Lodewijk die alles wat boeken en papieren betreft, had ingepakt, heeft zich mede te veel gevergd en uitgeput in exercitiën, voor hem te sterk.' Zelf zat hij 'wezenloos als ik ben, in een hoekje en laat alles gaan zo het kan of wil, mijmerend, en zoekend naar tenminste enige mentale bezigheid'.[82] De nieuwe woning was even vochtig als de oude, naar algauw bleek, maar wel een stuk rustiger gelegen: 'Zoveel is zeker, dat wij dat onlijdelijk geraas en gewoel van de Damstraat ontweken zijn, maar tot dusver waag ik niet hetzelfde ten aanzien van de vochtigheid te zeggen, waarvan men ons veel verteld heeft als ware dit huis nu zeer droog. Experientia docebit.*[83] Het huis was totaal uitgewoond, maar bezat wel een moestuin met appel- en perenbomen, waarmee Bilderdijk niets wist aan te vangen. Zijn tuin bezorgde hem meer hoofdbrekens dan de staat van zijn woning. Hij beschouwde zo'n arcadische omgeving achter zijn huis niet vanuit een classicistische invalshoek, op grond waarvan men het nuttige met het aangename placht te verenigen, maar als een bibliotheekje voor iemand die niet kan lezen.[84] Hij ontving er weldra een vaste kring van bezoekers, die hem eerder op de Damstraat hadden weten te vinden: de dichter Jan van Walré, die in 1807 een deel uit *De ziekte der geleerden* had voorgedragen, terwijl

* De ondervinding zal het leren.

Jan van Walré, vriend van Bilderdijk

Bilderdijk in de zaal zat, niet begrijpend dat diens voordracht zijn eigen werk betrof, en, toen hij dat eindelijk wel had begrepen, buiten westen raakte onder de indruk van zoveel schoonheid, Abraham de Vries, broer van Jeronimo en predikant van de doopsgezinden in Haarlem en omgeving, J.C. Sibmacher, een neef van Wilhelmine en wethouder van Haarlem, minder vroom dan zijn initialen zouden doen vermoeden, de hervormde dominee Manger en de schoonmoeder van Hendrik Tydeman, mevrouw Hoorn-van der Laan.[85]

Bilderdijk ontving hen als een afgezette koning, dankbaar voor de hem betoonde belangstelling die hij als een surrogaat voor eeuwige roem beschouwde. Daarop wilde hij overigens geen aanspraak maken, want zijn naam zou zeker in vergetelheid raken en zijn poëzie van de laatste tijd was die naam niet meer waardig: het laatste afval van een dorre boom, 'die onder de bijl schudt en knakt'.[86] Veel later in het jaar, op 13 oktober 1828, bleek hij niet van mening te zijn veranderd, toen hij tegenover Jeronimo de Vries duidelijk afstand van zijn eigen gedichten nam: 'Heeft u dan nog altijd met mijn voortbrengselen op? Voor mij, ik erken u het oprecht, dat zij mij afvallen en ik er niet meer (als ik placht) over tevreden ben, gelijk ik het over niets in mij ben, nu de illusie, waarin het grootste gedeelte des levens voortdroomt, vergaat. Maar ik geef uit wat ik nog in mij heb, het onderste van het vat, en dit

kan wel niet dan onzuiver en troebel zijn. Neemt men het zo voor lief, ik acht het een heusheid aan zwakte des ouderdoms bewezen.'[87] Zijn bezoekers zagen in hem niet langer de dichter van weleer, maar 'de patriarch van alle goede beginselen', zoals Willem van Hogendorp zich te Buitenzorg over zijn leermeester uitdrukte, die hem graag in Haarlem een bezoek had willen brengen.[88] Bilderdijk bleef ook op hoge leeftijd een goede gastheer, terwijl hij zichzelf in leven hield met opium, melkspijs en beschuit. De dood van zijn eerste vrouw op 1 mei confronteerde hem onverwachts met het verleden, wat hem herinnerde aan de onverbreekbare band van het huwelijk en de goede beginselen volgens welke hij als patriarch juist *niet* altijd had gehandeld, terwijl het verschil in welvaart tussen hen beiden hem verbijsterde. Catharina Woesthoven was steenrijk gestorven, zoals uit een na haar overlijden opgestelde catalogus bleek. Haar 'aanzienlijke boedel' bestond onder meer uit 'een menigte parels, juwelen en goud en 3500 lood aan zilver, zo het heet, meest Amsterdamse keur'.[89] Misschien dacht hij in het eerstvolgende gelegenheidsvers 'ten verjaardage van mijn eegade' óók aan Catharina, toen hij 'de sloopwet der natuur' ter sprake bracht, 'waar wij 't scheiden in verbeiden van de teerste zielenknoop', of toen hij de dag 'van scheuring, van betreuring', liet volgen door een dag 'van beter hoop'.[90] Hoe dat zij, hij moet zich met Wilhelmine aan zijn zijde vele malen rijker hebben gevoeld dan toen hij met zijn eerste vrouw onder één dak verbleef. Op 4 juni herdacht hij alle doden in zijn leven: 'Alles is mij ontvallen, ik sta alleen en naakt in de hagelende stormbui bij winter. Verbied mij niet te bibberen!'[91] Het contrast tussen het ontloken groen buiten en zijn weerloze houding tegenover de dood had niet groter kunnen zijn. Die hele maand stond in het teken van zijn vergankelijk dichterschap en de dood, van zijn kinderen vooral. Zo nam hij epistolair afscheid van Jeronimo de Vries met deze woorden: 'Vaarwel, waarde vriend, wees hartelijk van ons allen gegroet. Ons allen? Helaas, van ons drieën meen ik! Van ons twintigen zou ik ook kunnen zeggen, indien ik had mogen behouden wat afzetsels mijn tronk opleverde: van zoveel spruiten slechts één met ons overig!'[92] Schonk hij het leven aan een nieuw geesteskind, dan stond diens geboorte al bij voorbaat in het teken van de dood. Zo verwees hij bij de aanbieding van *Spreuken en voorbeelden van Muslih Eddin Sadi, getrokken uit zijn rozengaard* naar 'potschraapseltjes', niet te vergelijken met de kost die hij zijn lezers eerder had voorgezet. Nu

was zijn poëzie niet meer dan een soort 'oude en opgewarmde uitrocheling van een hese en schor gezongen keel, waar de reutel reeds in zit'.[93]

Voor een niet onbelangrijk deel valt de miskenning van Bilderdijk in latere tijden terug te voeren op zijn eigen, niet onjuiste inschatting van zijn te Haarlem geschreven gedichten. De verontwaardiging van Da Costa daarover, die deed alsof de hele natie zijn leermeester had verguisd, was in zoverre buiten proporties, dat hij geen rekening hield met het oordeel dat Bilderdijk zelf als een verkapt doodvonnis over zijn eigen gedichten had geveld. Op 21 juni 1828 schreef Potgieter een brief aan Immerzeel, waarin hij zijn beklag deed over het niveau van de Nederlandse literatuur: 'Ik vrees altijd, dat een vreemdeling (zo hij onze taal kent) recht heeft om laag over ons publiek, laag over onze kunstsmaak te oordelen, als hij in de *Muzenalmanak* stukjes aantreft, waaraan de geest van Vondels of Bilderdijks Muze geheel vreemd is!'[94] Dan had Helmers indertijd heel anders over de Nederlandse literatuur geoordeeld, die volgens hem zijn weerga in Europa niet leek te kennen. Potgieter had in 1828 met uitzondering van Bilderdijk geen hoge dunk van 's Neerlands eigentijdse dichters en schrijvers. In hun aller voorbeeld bewonderde hij aanvankelijk diens literaire kwaliteiten, maar later kreeg de geest van 'Oranje in het hart en niemands slaaf' ook in hem, de schrijver van *Jan, Jannetje en hun jongste kind*, de overhand, terwijl hij zich tegelijkertijd tegen Bilderdijk begon af te zetten. Potgieter durfde 'tegen elke autoriteit van literaire gezagsdragers in, zijn bezwaren te handhaven, bezwaren tegen Bilderdijks eenzijdige orangistische kijk op onze geschiedenis, tegen zijn ondemocratisch theologisch radicalisme, tegen zijn houding in de Franse tijd, zijn smakeloosheid en zijn pronkerigheid.'[95] Ofschoon de kwaliteit van zijn werken te wensen overliet, verschenen er in 1828 maar liefst veertien titels van Bilderdijk, waarvan er zeven goed waren voor 22 recensies. Hoe negatief de kritieken in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* (waarin tussen 1779 en 1906 niet minder dan 64 recensies verschenen), de *Recensent, ook der Recensenten*, de *Boekzaal*, het *Letterkundig Magazijn*, en het *Algemeen Letterlievend Maandschrift* ook waren, toch was de reputatie van de fel en veel bekritiseerde 'enige' onverminderd groot.[96] En dus vervolgde hij zijn 'mission impossible', broodschrijver en -dichter als hij was. Wap vergeleek Bilderdijks nering met die van een drogist, van wie de dichter in zijn Haagse woning de kunst van de opslag van zijn waren kan hebben afgekeken: 'In verscheidene houten dozen, met

schuifdeksel, zoals men die bij drogisten wel vindt, bewaarde de dichter zijn gestapelde, op octavo-blaadjes, duidelijk en zeer keurig geschreven verzen, meestal elk van één bladzijde en aldus voor één drukpagina bestemd, ofwel aan beide zijden beschreven en dan twee drukpagina's uitmakend, wat er ook correct aan de voet op aangetekend stond (zóveel regels, zóveel bladzijdes). En nu berekende hij, dat er voor een gewone dichtbundel om en de nabij 200 bladzijdes nodig waren, geschat op één gulden het stuk. Derhalve bedroeg het honorarium, in de regel, zoveel gulden als er bladzijdes in het boek werden geteld.'[97] Bilderdijk was niet echt in het slijk der aarde geïnteresseerd, maar sloeg het wel zorgvuldig in de vorm van velletjes papier (het ging dan ook om papiergeld) op. Zou hij tussen 1814 en 1831 gemiddeld twee dichtbundels per jaar hebben gepubliceerd, dan leverde hem dat alleen al een aanvulling van f 400,- per jaar op zijn koninklijke jaarwedde van f 1800,- op. Toch kon hij het in Haarlem zonder Luzac financieel moeilijk redden, wat hijzelf oudergewoonte aan de faillissementen van derden weet, het duurdere leven in een andere stad dan Leiden en aan 'bestelingen'.[98] Dat zijn eigen bestellingen daaraan voornamelijk debet waren, scheen niet tot hem door te dringen.

Op 19 juli 1828 deed Lodewijk zijn belijdenis bij dominee Manger, wat zijn vader, in tegenstelling tot zijn moeder en hemzelf, niet tot een trouwere kerkganger maakte. Hoe men desondanks in hem een Vader van het Réveil heeft kunnen zien, van wie men mag veronderstellen dat hij het goede voorbeeld geeft, is een raadsel. Weliswaar kan de oplossing daarvan in een deel van zijn theologisch gedachtegoed gevonden worden, maar men mag van een mannenbroeder bij uitstek, een Vader, verwachten dat hij de daad bij het woord voegt. Godsdienst scheen hem minder belang in te boezemen dan religie, in overeenstemming met zijn 'lijdelijkheid', die hem ontvankelijk voor een vereniging met de Allerhoogste maakte zonder dat een weinig stichtelijke kerkgang hem daarbij in zijn concentratie zou storen. Meer pragmatisch stelde hij ook in zijn vriendschappen de actieve rol van anderen meer op prijs dan dat hij zich persoonlijk moeite gaf die te onderhouden. Tydeman bewees hem in juli grote diensten door zich met Du Saar te verstaan over de uitgave van *Jezus lijden*, de nieuwste bundel van Wilhelmine. Soms deed Bilderdijk zich expres onbeholpen voor, zoals toen Hendrik Klijn als lid van het Koninklijk Instituut informeerde naar de mogelijkheid (waarin allang door Tydeman voorzien was) om de *Geschiedenis des Vaderlands* te laten uitgeven. 'Het is mij onmogelijk, dat

werk in zijn omvang te begroten,' schreef hij hem terug, 'maar ik denk dat het ruim vier delen in octavo van bekwame dikte zou bedragen. Honoraire te bepalen is iets dat mij vreemd is; ik heb mij nooit met geldzaken kunnen bemoeien, en hoe zou ik het thans in deze mijn verwarring van hersenen! Verscheidene jaren achtereen heb ik over mijn manuscript college gegeven en toch moet ik u oprecht verklaren, dat ik er de minste geheugenis niet van heb. Ik zit hier alleen als op een eiland, van geheel de wereld afgescheiden, en ben, sinds deze laatste stoot, even onbekend op mijn kamer als in het paleis van de grote Mogol en steeds hijgend en dorstend naar het uur van ontbinding.'[99] Met die 'stoot' bedoelde hij de klap die zijn gezondheid had gekregen, nu hij nagenoeg memorieloos door het leven moest gaan. Zijn lichamelijke passiviteit hinderde hem, maar niet zo erg, of hij kon zich over zijn gebrek aan dadendrang opwinden. Ging het om taalkundige kwesties dan kwam hij ineens tot leven, zoals toen Willems hem vroeg wat het Middelnederlandse 'tileecreesen' toch te betekenen had. Op 26 juli had hij een van de laatste keren schriftelijk contact met deze Vlaming: 'Wat uw vraag betreffende het woord *tileecreesen* betreft, ik zou er eenvoudig *t'elken reize* uit opmaken, naar de oude schrijfwijze *tillic* of *tilleker reese*. Zonder aan die *reese* enige betrekking tot *rese* ('onderneming' of 'opstand') toe te kennen. Evenzo houd ik *tileec* voor *tegelijk*. Tot *tien* of *tijen* heeft het zeker geen betrekking.'[100] Dat hij nog zo kien en bereidwillig op een vraag van Willems inging, was verwonderlijk, want hij was lichamelijk tot niets meer in staat en wachtte slechts op het einde.

Het kostte hem de grootste moeite een ganzenveer ter hand te nemen, maar hij deed het op 3 augustus 1828 om afscheid van Tydeman te nemen: 'Daar ik heden, hoezeer verzwakt tot volstrekte krachteloosheid toe, echter nog enigszins in staat ben te schrijven, wil ik deze gelegenheid niet voorbij laten gaan om u nog een lettertje toe te zenden, dat ik als een laatste afscheid mag aanmerken.' Voor zijn doen buitengewoon hartelijk liet hij op deze woorden volgen: 'Heb dank, voor alle mij betoonde blijken van gulhartige vriendschap, en veelvuldige diensten mij sinds zoveel jaren bewezen, en tevens voor uw geduldig welnemen van mijn zonderlingheid in alles, de vrucht van een zeer vroeg afgetobd gestel, dat van kindsbeen af, door alle lichamelijke en vooral geestelijke of verstandelijke onderdrukkingen en verkrachtingen verwoest werd, en in dit leven zich vreemd vond, naar het uit-

einde waarvan ik ook, kind, jongeling, volwassene, evenzeer als nu afgeleefde grijsaard, steeds met ongeduldig verlangen heb uitgezien.'[101] Hun vriendschap had inderdaad de tand des tijds doorstaan en hun verzoening in 1827 was geen loos gebaar geweest. Bilderdijk tobde zelfs over het tobben, waarvan hij vroeger slechts één aspect herhaaldelijk naar voren had gebracht, namelijk dat niemand zijn klachten over wat dan ook serieus nam. Nu vreesde hijzelf het moment niet meer te kunnen bepalen, waarop zijn klachten ook door hemzelf niet meer serieus konden worden genomen:

> De grijsaard mane men intijds eer alles hem verzaakt,
> tot afstand van een rol die hem belachelijk maakt.[102]

Was hij al niet te ver heen? Hij had zijn vrees geuit in *Recensenten* en negeerde, wat uitgerekend deze nuttige lieden hem te verstaan gaven. Op 5 augustus drukte hij zich minder negatief over zijn verstandsverbijstering uit dan in een recent verleden, aangegrepen als hij zich voelde door het woord van Job: 'Het was Jahweh, die gaf. Het was Jahweh, die nam: de naam van Jahweh zij gezegend!'[103] Hij formuleerde dat zo: 'Ik heb in mijn levensloop vol hard- en wisselvalligheden alles kunnen verliezen. Ook dit verlies draag ik gelaten en met gevoel van het dankbare zeggen van Job. Maar ik lijd, en meer dan men geloven, immers zich verbeelden kan, aan de afgrijselijke kwaal van verstrooiing, gebrek om aan iets te kunnen denken of enig denkbeeld te kunnen *fixeren*.'[104] Ditmaal was Da Costa de vertrouweling die hij over zijn gebrek aan concentratie inlichtte, dat hem meer leed scheen te berokkenen dan het verlies van zijn geheugen of verstand. Jeronimo de Vries attendeerde hij diezelfde maand nog op een ander probleem, niet bestaande uit een gebrek aan concentratie, maar uit verveling: 'Ondertussen zit ik hier in de volstrektste werkeloosheid (zal ik het erbij voegen?) mij *te vervelen*. Nee, het is erger dan wat men gewoonlijk onder verveling verstaat; ja, het is, wat het woord eigenlijk etymologicè zou uitdrukken, d.i. *te veel zijn*.'[105] Moest hij in weerwil van zijn tobberijen plotseling als gastheer optreden, dan lukte hem dat wonderwel. Wap verhaalt over een bezoek dat de afgezette Zweedse koning Gustaaf Adolf IV aan Bilderdijk bracht, eveneens in augustus, in de hoop met hem in het Zweeds te kunnen converseren. Dat lukte weliswaar niet, maar zij spraken Duits met elkaar: de ene afgezette koning ontving de andere. Zij leenden elkaar boeken en hadden elkaar zoveel te melden,

dat het bezoek zich herhaalde. Uit het gedicht *Aan den zwervenden koning van Zweden* valt af te leiden, wat hen verbond. Het noodlot kan nog zo hevig toeslaan, 'een wuft gevoel met kroon en scepter spelen', ja, het noodlot kan zelfs scepters breken, maar 'een edel hart' niet van zijn zielsrust beroven.[106] Dat omgekeerd machteloze gevoel kende Bilderdijk maar al te goed vanuit zijn eigen verleden en trachtte hij in het heden op te roepen als een feitelijk gegeven. Wat hen ook verbond, was hun excentrieke gedrag, te hoffelijk voor een tijd die op welgemanierdheid minder prijs dan ooit scheen te stellen. De ruwe manieren op en om het schavot hadden het immers voor het zeggen gekregen, de fijnzinnige stilte van het etiquetteboek was allang vervangen door straatrumoer, en hoofse buigingen door handgemeen. Bilderdijk met zijn steek, kniebroek en zwarte jas leek weggelopen uit de achttiende eeuw en de echt afgezette koning was zo ouderwets gekleed, dat hij een schuin achterwaarts aflopende jas droeg en om zijn hals een zo strak onder zijn kin vastgeknoopte das, dat hij noodgedwongen vanuit de hoogte op iedereen neerkeek en daarom maar deed, alsof hij een wapenschouw afnam. Dan placht hij over de hoofden van zijn troepen heen te kijken om een hemelse maatstaf te hanteren bij het weinig volmaakte alternatief van de gelederen voor hem. Zo moet ook Bilderdijk in Haarlem hebben rondgelopen, weinig gesticht door de aanblik van toevallige voorbijgangers, terwijl hij met zijn ene hand leunde op de schouder van Lodewijk en in zijn andere hand een wandelstok vasthield 'ter valverhoeding'.

Betrekkelijk veilige projecten die hem als politieke intrigant of religieuze fundamentalist uit de schijnwerpers hielden, naderden nu hun voltooiing. De publicatie van Spieghels *Hartspiegel* was zo'n project dat hem in 1827 in beslag had genomen en door de uitgevers Ten Brink en De Vries ruim een half jaar nadat hij zijn manuscript had teruggekregen, in concreto werd voltooid. Hoe drastisch zijn bewerking of 'overbrenging van dit dichtstuk' geweest is, blijkt uit zijn voorrede: 'Dat zij met een zekere vrijheid bewerkt is, brengt de aard van een zodanige arbeid of uitspanning (want dit was het mij) met zich mee. Maar de menigte van Spieghels herhalingen en een hoog aanprijzen van heidense filosofie, waar hij telkens mild mee is, zowel als beeltenissen die men te plat of laag zou kunnen vinden, heb ik geoordeeld te moeten uitwerpen, waardoor ook, niettegenstaande mijn uitbreidingen en kleine invoegingen, het geheel vrij wat bekort is.'[107] Door de vijfde zang bij de vierde te betrekken en de zevende bij de zesde, bleven er van de

oorspronkelijk meer dan 4500 regels van *Hartspiegel* minder dan 3300 over. De legitimiteit van zijn handelwijze was gelegen in het beeld van een 'pakzolder (of, zo men thans liever zegt, magazijn)', helemaal volgestouwd met nutteloze huisraad, waartussen men niet kan of wil wonen. Zo is het ook met denkbeelden die er niet wezenlijk toe doen, meende Bilderdijk, en daarom van tijd tot tijd moeten worden opgeruimd. Zou men dat nalaten, dan verliest men op den duur elk besef van wat er wel of niet toe doet. Ook dit maakte hij in een beeld duidelijk: 'De als zuigeling in den vreemde vervoerde, zal aldaar voor zijn vaderlijk huis geen trek gevoelen, tenminste, zolang het hem waar hij is (naar zijn mening) welgaat.'[108] Dus hoorde geen heidense filosofie te worden overgeleverd, maar alleen dat wat met het oog op God de moeite waard werd geacht. Hoe legitiem is zo'n handelwijze, kan men zich vervolgens opnieuw afvragen, als men haar betrekt op het vandalisme van fanatieke moslims in het Midden-Oosten? De vernietiging van een eeuwenoude Assyrische stier met een indrukwekkend behaarde mannenkop staat volgens hen de aanbidding van Allah in de weg, wat voldoende reden is om hem met een bijl te lijf te gaan. De beeldenstorm in Mosul wordt op dezelfde gronden gerechtvaardigd, terwijl het (anders dan in Bilderdijks geval) om onvervangbare kunstwerken gaat. Is het geoorloofd zijn eigen maatstaven te hanteren en te laten prevaleren boven die van de gemeenschap waartoe men behoort? Bilderdijk beantwoordde die vraag bevestigend, maar verzuimde zich de vraag te stellen, of de handelwijze van iemand respect verdient, die respectloos met het verleden omgaat. Hiermee wil niet de suggestie gewekt zijn, dat hij, uit de traditie van christelijke beeldenstormers voortgekomen, geen enkel ontzag voor andersdenkenden had,-Spieghel was een man naar zijn hart-, maar wel dat hij de *Hartspiegel* te veel als een 'ready made' in plaats van een zelfstandig kunstwerk beschouwde, waarmee men naar eigen believen kan omgaan. Die eigengereidheid staat haaks op zijn doelstelling om het christendom te promoten als een bron van onvoorwaardelijke naastenliefde. Stoïcisme is gericht op de eigen gemoedsrust en vormt als zodanig een innerlijk voorbehoud dat de christelijke naastenliefde niet kan verdragen. Bilderdijk formuleerde het in zijn voorrede zo: 'De epictetische zedenleer berust integendeel op een inwendige afzondering en opsluiting van de mens in zichzelf, alles in betrekking tot zich (de stoorloze rust waarnaar hij tracht) te waarderen, en dus in eigen persoonlijk-bijzondere wereld te beleven, waarvan hijzelf tevens het

middelpunt en de vervulling is. Hoe dit met het goddelijk Evangelium te verenigen?'[109] Met hetzelfde recht kan men zich afvragen: hoe valt het kennelijk voorwaardelijke karakter van zijn voorliefde voor Spieghel te rijmen met zijn promotie van christelijke naastenliefde? Er school een innerlijke tegenspraak in Bilderdijks 'overbrenging van dit dichtstuk', dat hem geestelijk uit zijn doen bracht en kan verklaren, waarom hij liever met zulke projecten stopte dan die voort te zetten. Het gedwongen nietsdoen accepteerde hij, indien deze hypothese juist is, als een bijverschijnsel van iets wat hem minder voldoening had geschonken dan gehoopt.

Veenstra heeft er in zijn editie van de *Hartspiegel* op gewezen, dat de humanistisch gezinde Spieghel in het begin van de derde zang Melpomene aanriep om vanuit de hoogte een beter overzicht op 'des mens elkens gewoel' te krijgen. Bilderdijk liet zo'n passage weg, evenals de suggestie dat er een astrologisch verband tussen haar en de zon zou bestaan. Spieghel sprak even verontrust als meewarig over de door hem gadeslagen mensen, die vanuit de hoogte op onvolwassen kikkers in een modderpoel leken om de distantie tussen hem, een weldenkend mens, en die arme slachtoffers van hun eigen illusie vorm te geven. Hij zag met lede ogen het gezwoeg van hen aan

> Die (als in lent-maands teelt in 't moerig paddenpoel
> Wanschapen kuikens half der Zeeuwse nachtegalen
> Krioelen overhoop) vast woeden, zwoegen, dwalen.[110]

Bilderdijk liet de vondst van 'Zeeuwse nachtegalen' in plaats van 'kikkers' voor wat die waard was en stelde er zijn eigen, makkelijker te begrijpen verzinsels voor in de plaats. Tezamen met 'des mens elkens gewoel' leverde dat deze 'moderne' hertaling van zijn hand op:

> Ja, zien we uit hoger kring op 's mensdoms nietig woelen,
> Gelijk aan 't jong gebroed der vuile modderpoelen,
> Dat, half gevormd en nog ten dele vormeloos,
> Dooreen krioelt in slib en drijvend waterkroos.[111]

Hij herkende zich in Spieghel, wiens moralisme als zodanig nauw aan dat van hem verwant was.

De gulden kluister van de hoogmoed is het 'hatelijkste ding', zei hij hem na, want hoogmoed is een vorm van zelfvergoding 'door God op

't hoogst vervloekt'.[112] Die laatste toevoeging is typerend voor het christelijk gehalte van de tekst, dat hij zich verplicht voelde in zijn hertaling extra te benadrukken. Veenstra droeg een reeks van tegenstellingen aan om het verschil tussen Spieghel en Bilderdijk te verduidelijken, waaronder de visie op godsdienst en wetenschap een belangrijke rol speelt. Voor Spieghel was God iemand die de mens helpt. Met een goddelijk windje in de rug presteert zo'n mens nog meer dan gewoonlijk al het geval is, terwijl voor Bilderdijk God alles betekende en de mens zonder Hem tot niets in staat is. Voor Spieghel was wetenschap een groot goed, mits de wetenschapper of geleerde zich mede door zijn eigen ervaring zou laten leiden. Voor Bilderdijk was 'geleerdheid' iets wat rijmt op 'verkeerdheid'.[113] Zijn tijdgenoten waren enthousiast over alle door hem aangebrachte verbeteringen: 'Bij deze omwerking of navolging heeft dezelve zeer veel gewonnen. Al het goede is behouden, het overtollige samengetrokken of besnoeid, het zwakke verbeterd.' Niet één criticus stelde zich een vraag over de legitimiteit van Bilderdijks handelwijze, integendeel, men juichte de vermindering met zo'n 1200 regels van het origineel als een 'wezenlijke winst' toe.[114] Hoe onleesbaar dat origineel ook werd gevonden, toch slaagde Bilderdijk er niet in middels neologismen als 'kwistzucht' voor 'spilzucht' en 'onnooddruft' voor 'overconsumptie' de leesbaarheid van de *Hartspiegel* te verhogen.[115] Hij maakte er ook zelf een ongenietbaar boek van, doordat hij woorden als 'waarheid, deugd, geloof en hoop en goedheid en liefde en reinheid en gewetens zuiv're zoetheid gedurig in de mond' nam.[116] Dit over tweeëneenhalve regel verspreide citaat uit de *Hartspiegel*, gevoegd bij al te gemakkelijke zedenlessen, preludeerde op de domineespoëzie uit het vervolg van de negentiende eeuw. Een mens is al niet licht bestand tegen de waarheid, laat staan tegen een spervuur van waarheden van dit kaliber: 'Wees God en 't ware goed met innig hart verknocht.'[117] Bilderdijk grossierde daarin, alsof hij in zijn nadagen een door de Allerhoogste officieel aangestelde betweter was.

Ter gelegenheid van zijn 72e verjaardag, op 7 september 1828, ontving hij 20 exemplaren van *Avondschemering*. Dankzij Jan Wap had een Brusselse uitgever, wiens achternaam veelbelovend Sacré luidde, zich bereid verklaard om de gedichten van Bilderdijk uit te geven, maar Gods zegen rustte niet op de slecht gelijkende kop van de dichter, afgedrukt op het titelblad. Meesmuilend merkte de drager ervan op: 'In Gent en Brussel drukt men verzen van mij. Ook maakt men daar een medaille waar mijn naam op staat en tevens een kop, die men daar

voor mijn profiel wil doen doorgaan. Wat al ijdel gewroet!'[118] Een van de meest spraakmakende gedichten daaruit was *Grijzaards bruiloftszang*, waarin de dichter ouderwets uitpakte op erotisch gebied. Waren eenmaal 'ziel aan ziel geklonken', dan was het de bijbehorende lichamen vergund om 'te spartelen met tong en lippen' en 'smachtend te kronkelen van de lust'.[119] Kennelijk was de dichter het 'lipjeshengelen' op hoge leeftijd niet verleerd, wat een recensent van het *Letterkundig Magazijn* ertoe bracht zijn verbazing uit te spreken over het vermoeden (want meer was het niet), 'dat die oude zondaar nog zo dartel was'.[120] Een vitale krachtsexplosie op seksueel gebied interesseerde de dichter niet meer dan de tristesse na het verrichten van de liefdesdaad, wanneer het hart ondergedompeld 'in een weelde, die nooit zintuig zich verbeeldde', smacht 'naar stervensrust'.[121] Wie in navolging van Plato (of eigenlijk Socrates in het *Symposium*) de liefde ervaart als iets wat de passie voor wijsheid en schoonheid nabijkomt, maar niet overstijgt, kan hooguit uit de door Bilderdijk beschreven gevoelens na de liefdesdaad afleiden, dat diens 'latere erotiek bepaalde platoonse trekken vertoont'.[122] Afgezien van de verhouding tussen liefde en erotiek, zoals die uit veel gedichten van Bilderdijk valt op te maken (en waarover zelfs door Joris van Eijnatten het laatste woord nog niet gesproken is), waren velen niet in staat om het beeld van de wellustige en vrome grijsaard te laten samenvallen met dat van de oude dichter. Capadose had er grote moeite mee en hij was de enige niet, want ook Da Costa laakte de erotische poëzie van zijn leermeester wegens 'de buiten alle twijfel berispelijke overdrevenheid van haar toon en coloriet'.[123] Blijkens tal van andere gedichten hield de dood hem meer bezig dan seksueel genot, dat maar al te snel in zijn tegendeel verkeerde. Het vooruitzicht op de hemel, zo hield hij zichzelf voor, maakte van het hardste sterfbed een lieflijk eiderdons.[124] In een ander gedicht uit *Naklank* (1828) dat op het punt stond te verschijnen, scheen 'verwelking' hem 'de grond waaruit herstelling spruit'. Was het niet belachelijk voor het einde van de wereld te vrezen? Hij wist toch in weerwil van zijn chiliastische verwachtingen, dat de wereld in wezen hetzelfde zou blijven, hoewel een sterveling voorbijgaat.[125] Kon hij daar dan geen troost uit putten, als een stille koets hem ongemerkt de nacht in zou voeren?[126] Als het waar was, dat de bloesems van de ouderdom uit 'enkel leed' bestonden, dan glipte hij zo'n koets graag binnen.[127] Het kon hem echter niet zo slecht vergaan, of hij smeekte God zijn vrouw te helpen: 'Matig mijn geliefdes pijnen!'[128] In *'t Verdorven hart* stoorde hij zich

aan zijn eigen kribbigheid, waarvan hij de oorzaak bij een ander of de duivel zocht:

> Is dan alles, alles boosheid
> Wat er opwelt uit dit hart?
> Is het vrucht van 's vijands loosheid
> Die het in zijn strik verwart?

Hij kende er de ware oorzaak niet van, evenmin als hij het antwoord wist op andere moeilijke vragen. Dus vertrouwde hij zich maar aan God toe:

> Gij, Gij weet het, God der waarheid,
> 't Schepsel kent zichzelve niet,
> Voor Uw oog is 't alles klaarheid,
> Dat door hart en nieren ziet.[129]

Somber, met af en toe een voor zijn doen lichtzinnige opleving, begon hij aan zijn 73e levensjaar. God mocht zijn 'schild ende betrouwen' zijn, maar hij was te moe om dat schild tegen zijn vijanden op te heffen.

Op 13 oktober 1828 bood hij Jeronimo de Vries één van zijn voortbrengselen aan, die hij beschouwde als 'het onderste uit het vat', ter afwisseling van de eerder vermelde 'potschraapseltjes', en dat kon 'wel niet anders dan onzuiver en troebel zijn. Neemt men het zo voor lief,-ik acht het een heusheid aan zwakte des ouderdoms bewezen.'[130] Het ging niet goed met hem: 'Ik zit suf en gedachteloos in de molensuizing van mijn ledig hoofd, waar alleen de nachtwind des kerkhofs door bruist.'[131] Ruim twee weken later bedankte hij Wap voor al diens inspanningen bij uitgever Sacré, waarvoor zijn jonge vriend ook een bezoek aan de Bakenessergracht had gebracht: 'Hartelijk verlang ik u nog eenmaal weer te zien en u mondeling het teder belang te betuigen, dat ik in uw zo innige vriendschap blijf stellen, en zolang ik nog ademhaal, mij als een van de mij dierbaarste voorrechten zal herinneren.'[132] Wap mag zich dan als een 'kunstvlo' van formaat ontwikkeld hebben, voor zover dat mogelijk is, en een luis in de begerenswaardige pels van een ander zijn geweest, toch bewijzen deze woorden van Bilderdijk, dat hij in zijn parasitaire bestaan óók in staat was een onbaatzuchtig blijk van vriendschap aan zijn gastheer te ontfutselen.[133] In het najaar had De Vries zijn vriend een tonnetje boter gestuurd, waarvoor hij op

4 december werd bedankt. Bilderdijk stuurde hem een exemplaar van *Naklank*: 'Het zijn verzen niet half zo glad als uw boter.' Alsof hij er een apart registratiesysteem voor had ontworpen, wisselde hij de 'potschraapseltjes' en 'het onderste uit het vat' af met 'gekrabbel' of 'eructaties' (wat 'maagwinden' of 'oprispingen' betekent) 'van de oude sukkel'.[134] Twee dagen later wist hij niet meer, of hij een exemplaar van dezelfde bundel tezamen met zijn *Korte aanmerkingen op Huydecopers proeve van taal- en dichtkunde* naar Da Costa had gestuurd. Als dat niet het geval was, zo liet hij hem weten, was hij bereid dat alsnog te doen. De kritiek op *Naklank* en de eveneens in 1828 verschenen dichtbundel *Vermaking* zwol aan: 'Wij zijn het volkomen eens met Bowring, of wie anders de schrijver moge zijn der *Brieven over Holland* in de Engelse dagbladen, dat Bilderdijk drie vierde te veel laat drukken voor zijn roem. Ook deze *Naklank* levert daarvoor een vernieuwd bewijs. Wat heeft toch het publiek aan die crambe recocta, aan die opgewarmde kool van telkens weer op dezelfde wijze invallende gedachten, van telkens weer met dezelfde scheldwoorden geuite klachten, die zelfs de grootste bewonderaar van Bilderdijks dichttalent, zodra hij slechts het opschrift gezien heeft, de verveling reeds op het voorhoofd doen rimpelen?'[135] Waarom schreef Bilderdijk nog gedichten, vroeg de criticus van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* zich af: 'Het is niet meer de Muze, de drang om kunstgewrochten te scheppen, die hem de lier in handen doet nemen. De Geest des Wroks en de Furie van de Twist brengen hem telkens in een soort van woede, die zich lucht tracht te geven in uitboezemingen, aan welker geheel niets dichterlijks zijn kan, hoe krachtig en treffend ook sommige details mogen wezen.'[136] Wat was het dan wel, wat hem op de eenmaal ingeslagen weg voort deed gaan? Dezelfde criticus beantwoordde die vraag zo: 'Razernij heeft bij hem de geestdrift vervangen. Hij verzengt, in plaats van te koesteren, en is zelf een speelbal van de hollende orkaan zijner hartstochten, in plaats van door de levenwekkende wind zijner fantasie anderen te verfrissen en op te heffen.'[137] Dat Bilderdijk zichzelf van zijn al te heftige kritiek op anderen niet uitzonderde, nam nog enigszins voor hem in, maar hij had geen hoge dunk van zijn medemensen:

> Klompen klei, misvormde doemelingen,
> Veracht'lijk slijkgebroed, verachtb'rer door de schuld;
> Wier brein van hoogmoed zwelt, wier hart van lasteringen,
> Wier bloed en adem zelf van zonden is vervuld.

Wij, billijk door de wraak in 't slijk vertreden wormen,
Wat loon verdienen wij, slechts nut'loos slavenrot?[138]

Zoals wel vaker gebeurde, wanneer hij hetzij in menselijke betrekkingen, hetzij in zijn woonomgeving was vastgelopen, besloot Bilderdijk te gaan verhuizen. Hij betrok Da Costa bij zijn plannen: 'Ook meen ik dat u mij vroeg, of ik in Haarlem voorhad te blijven dan wel naar elders te verhuizen. Zeker vind ik voor geen van ons deze luchtstreek recht verdraaglijk en zo bezien is het verhuizen dan ook een plicht. Maar waar naartoe?'[139] Weer koos hij een bijzonder fraai beeld om uit te leggen, waaraan het bij hem schortte. Dat hij zo aarzelend op andere mensen overkwam en niet eenvoudigweg de daad bij het woord voegde, had een goede reden: 'Het *willen* zelf, dat de vroegste jeugd reeds eigen is, is mij een vreemde aandoening, en geheel mijn toestand bloot lijdelijk, als door een vergaande vermoeienis uitgeput, en toch als door een veer gedrongen die in zijn verlamming zelf nog een soort van stevigheid heeft, waardoor hij aan de druk weerstand biedt. Wonderbaarlijk is dit gevoel, als was het een tussending tussen zijn en niet zijn, en ik weet het niet anders dan een dodelijke vermoeidheid te noemen.'[140] Da Costa spande zich daadwerkelijk voor hem in, maar Bilderdijk nam slechts notitie van 'uw vriendelijke aanbieding van een woning in Amsterdam'.[141] Zo hij in het verleden over genoeg wilskracht en besluitvaardigheid had beschikt om te verhuizen,-thans gaf zijn wil sowieso niet meer de doorslag, want hij was op sterven na dood en voelde zich zo loom, dat hij er niet toe kwam met zijn vrouw te overleggen. Zou ze wel in Amsterdam willen blijven wonen na zijn overlijden? Wat hij had opgemerkt over de noodzaak van een verhuizing, was trouwens geheel en al ondergeschikt aan zijn religieuze onverschilligheid,-een vorm van bedenkelijk fatalisme-, waarover hij zich ook al niet meer wezenlijk druk kon maken. 'Het betert hier zachtjes aan,' schreef hij op 10 december 1828 aan Da Costa, met mijn eega en zoon, maar recht van harte danken kan ik niet en ofschoon ik de ongemene weldaden der Almachtige Vaderzorg over mij voel, beklemt een doodskoude mij de borst en zij verheft zich niet meer.'[142] Liet hij zijn gedachten gaan over zijn strijdvaardige houding tegenover neologen, dan verwachtte hij nu, dat het probleem zich vanzelf zou oplossen, want als zulke gelovigen steeds verder van het rechte pad afweken, waren er twee mogelijkheden: of de Nederlands Hervormde Kerk zou op haar dwalingen terugkomen, of een vrijzinnige tak van gelovigen zou zich

van haar afscheiden. In beide gevallen zouden rust en eenheid onder allen terugkeren, maar de eerste mogelijkheid leek hem het waarschijnlijkst: 'Neologie treft en vindt aanhang uit een trotse geest om zich te onderscheiden door betweterij, maar door zich uit te breiden verliest zij het pikante en strelende voor de eigenliefde die er zich door wil verheffen, en niets is natuurlijker dan dat men daarvan terugkomt, al was het ook uit schaamte om de onzin die erin ligt, niet te hebben ingezien.'[143] Aan een derde mogelijkheid,-die van dolerende herders gevolg door hun kudde-, scheen hij niet te willen denken. Hoewel het woord 'persuasie' in de door hem voorziene richtingenstrijd een beter doel diende, bezigde hij dat toch in een uiterst praktische aangelegenheid: 'De persuasie waarin ik ben dat de lucht hier ons allen nadelig is, hetzij als te weinig elastisch, hetzij als te dun of te licht, verplicht mij, vooral mede ten aanzien van mijn kind, tot een verhuizing naar elders.'[144] Misschien was Bilderdijk wel op het idee van massaal naar de Nederlands Hervormde Kerk terugkerende neologen gekomen, doordat Da Costa erin geslaagd was de doopsgezinde dominee J. ter Borg tot zijn eigen geloof te bekeren. Deze vermaner aanvaardde de kinderdoop en legde zijn ambt op 18 december neer om als ambteloos burger in Nigtevegt een roemloos einde te vinden.

Ook in het volgende jaar dacht Bilderdijk over het verschil tussen neologen en andere gelovigen na, wat hem tot een kernachtige uitspraak verleidde die tevens een weerlegging van hun gedachtegoed moest inhouden: neologen reduceerden godsdienst tot een moralistische code, maar Jezus is meer dan een zedenleraar.[145] Om zich afleiding te bezorgen was hij aan de vertaling van Ovidius' *Metamorphoses* begonnen, waarvan hij de eerste vijf boeken op 3 januari 1829 naar Tydeman stuurde. Hij schaamde zich over het onvoltooide karakter van zijn vertaling en de traagheid waarmee hij daaraan gedurende de afgelopen maanden had gewerkt, maar helaas '*assiduitas*'* in wat het zij, is er niet meer bij mij'.[146] Hij klaagde over de ondraaglijke lucht in Haarlem en over zijn isolement: 'Onbekwaam om met iemand te spreken zit ik hier werkeloos vis-à-vis, elke dag meer afgemat en mijzelf in de weg.'[147] Tydeman trachtte hem te stimuleren dat isolement te doorbreken, waartoe hij hem een opstel van zichzelf stuurde: 'Ik hoop dat u een helder ogenblik zult kunnen vinden om uw aanmerkingen erbij te schrijven en verzoek dus mevrouw Bilderdijk hiertoe mede te

* *volharding*

willen vigileren.'[148] Wat hij precies met 'vigileren' bedoelde, was niet helemaal duidelijk. Moest ze haar man in het oog houden en zo nodig bijspringen, als hij geen letter op het papier kon krijgen, of vertrouwde hij haar de supervisie van de tekst toe? Een deel van de maand februari werd aan de correctie van Tydemans opstel besteed. Zijn oude vriend trachtte hem ook op een andere manier weer 'aan de praat' te krijgen door langs zijn neus weg te informeren naar diens visie op de Nederlandse filosoof Frans Hemsterhuis, voor wie dichtkunst weliswaar een integraal onderdeel van de filosofie was, maar ook de taal der goden.[149] Bilderdijk had iets tegen filosofie, voor zover het denkwerk van Verlichtingsfilosofen daarmee gemoeid was en meer in het algemeen aan het verstand in plaats van aan God een centrale rol werd toebedeeld, maar de taal der goden sprak hem wel aan, zij het niet in classicistische zin. Op 2 maart gaf hij antwoord op Tydemans vraag: 'De schriften van Hemsterhuis? Foei! Weg met die zichzelf optooiende, vleiende, en van zwelgende eigenliefde stinkende vodderijen! Neen, daar is voor mij niets meer op deze wereld te doen, waar ik altijd te veel was. In mijn vroege jeugd reeds werd mijn verstand verwoest. Ik heb dit uitwendig bijna 70 jaar kunnen verbergen, thans is het gezwel rijp geworden en barst het open. Spreek mij van geen nadere ontwikkelingen meer, ik kan niet meer denken.'[150] Op 23 maart gaf hij bijna op een surrealistische manier te kennen, hoe het met zijn geest gesteld was: 'Ik lees woorden en geen volzinnen meer, en van het boude, elegante woord 'intelligibilitas' weet ik niet, of het 'geld in de kas tellen' of 'inkt bij de el uitmeten' beduiden moet.'[151] Om zich heen bespeurde hij overal de verwoestingen van de tijd, in welke overtuiging hij nog gesterkt werd, toen Da Costa hem over een grote brand in Amsterdam berichtte: 'Ontzettend zijn zulke incendiën* vooral in een tijd van bevrozen water als thans.'[152] Op 5 april bekende hij zijn jonge vriend, dat zijn externe waarnemingen pasten bij 'deze nagenoeg algehele verwoesting van verstand en vatbaarheden'. Waarop kwam zijn leven neer? Hij gaf zelf het antwoord: 'Niets vermag ik meer, noch denken, noch doen, en mijn leven is als dat van een onvernuftig dier.'[153]

Met Wilhelmine was het, zo mogelijk, nog slechter gesteld: 'Een diepe zwaarmoedigheid als ware het een voorgevoel van naderende voleinding, met fysieke beklemming van ingewanden, thorax en abdomen**,

* branden

** buikholte

heeft haar geheel vervuld.'[154] Op 28 april 1829 schreef Bilderdijk weer over zichzelf: 'Denk niet, dat ik wanhoop, maar ik worstel om de hoop vast te houden.' Da Costa moest niet te min over de zoveelste crisis in zijn leven denken, die opnieuw een zware beproeving van zijn geloof in God inhield: 'De duisternis in mijn gemoed is groot.' Om anderen niet in zijn val mee te slepen, naar het scheen, nam hij haastig afscheid: '*Vale**, in de volste zin van het woord, zoals ik het nooit gekend heb!'[155] Weer zou de met ingang van mei geplande verhuizing, ditmaal naar de Grote Markt 6, zonder Lodewijk niet hebben kunnen plaatsvinden. Zijn vorige huisbaas bleek hun woning achter Bilderdijks rug om te hebben verhuurd aan een ander, waardoor er geen tijd voor hem overbleef om naar een woning in Amsterdam of Leiden om te zien. Voor f 475,- per jaar huurde hij zijn laatste woning op aarde, door hem als een krot beschouwd vergeleken bij de hemelse woning die hem eenmaal wachten zou. Zo ongelovig was hij nu ook weer niet, of die gedachte had hem in weerwil van hemzelf bekropen. Op enige consistentie in zijn denken was hij niet uit, want hij toonde zich jaloers op slakken die aan huis gebonden waren, terwijl het hem geen enkele moeite kostte om zijn oude woning te verlaten. In de nieuwe lukte het hem niet vensters te openen en luiken te sluiten. Hij kon er niet de trap oplopen zonder duizelig te worden, terwijl het lawaai van de Markt binnenshuis even luid hoorbaar was als daarbuiten. In hun biografie geven Rick Honings en Peter van Zonneveld een prachtige beschrijving van dit huis, alsof zij als gidsen voor hun lezers een rondleiding verzorgen: 'Wie een bezoek bracht aan het huis op de Grote Markt, kwam eerst in een voorhuis, met een gladde bank, die 's avonds spaarzaam werd verlicht door een kloklantaarn. Dan stuitte men op een tochtdeur, die Bilderdijk vatbaar voor tocht als hij was, speciaal had laten vervaardigen. In de gang stond onder meer een gladde eikenhouten pers. De zijkamer, met neteldoekse gordijntjes voor de ramen, gaf via een alkoof toegang tot de huiskamer. Daar stond een Dordtse haard, met bak, tang en pook. Op de vloer lagen een paar Chinese muilen. Ook zag men een beschilderd horretje voor de ramen naar de binnenplaats, waar een koperen puthaak te vinden was. In de gelijkvloerse keuken stonden onder meer een koperen glazenspuit en een zwavelstokbak, en in de kelder een vliegenkast en inlegpotten.'[156] Typerend voor het ongeluk dat de nieuwe bewoners van dit huis leken aan te trekken, was dat Wilhel-

* *Vaarwel*

Hier (in het middelste huis) woonde Bilderdijk van 1 mei 1829 tot aan zijn dood. Onder het ronde raam bevindt zich een rechthoekige cartouche ter herdenking van zijn illustere bewoner. Het beeldje op de cover van dit boek staat binnen rechts van de ingang.

mine dacht er spoedig te zullen bezwijken en dat Lodewijk er met zijn vader om streed wie van hen het meest verbitterd was. Zijn moeder zag het somber voor hem in: 'De jongen is zwak en kwijnend, ja, veelal treurend en wrevelig, en zegt zelfs niet onduidelijk, dat het leven hem

zwaar valt. Van het sterven spreekt hij als van iets wat hoogst wenselijk is, en het vooruitzicht daarvan is hem een verrukkelijk denkbeeld. Op zijn leeftijd het leven reeds moe te zijn, is verschrikkelijk!'[157] Ze vond dat hij iets omhanden moest hebben, een hobby, die hij ook zonder zijn vader en moeder zou kunnen beoefenen. Het werd, Bilderdijks jongere broer indachtig, paardrijden. Op de rug van zo'n edel dier lieten de Teisterbantse aspiraties van zijn vader zich moeiteloos verenigen met de verende zit van een ruiter. Maar hoe vrij en onverveerd Lodewijk zich ook te paard een weg door De Hout baande, toch moest hij het vertonen van zijn ruiterkunsten aan den volke staken, want een abces op wat hij meende het soepelst te bewegen, zijn lendenen, hield hem weldra binnenshuis.

In één en dezelfde brief van 30 mei 1829 repte Bilderdijk van zijn vertaling van Chrysostomus' redevoeringen én van zijn onvermogen om een pen op papier te zetten: 'Het jammerlijkste bij dit alles is, dat ik niet meer lezen of schrijven kan, uit hoofde ener onbegrijpelijke verstrooiing, waarbij alle denkbeelden als dansende poppen door mijn gekrenkte verbeelding huppelen, in één onophoudelijke schemering. Mij dunkt zo moet het in dronkenschap zijn.'[158] Waarschijnlijk gebruikte hij te grote hoeveelheden opium, die hem volgens eigen zeggen een eigenaardig gevoel van verdwijning bezorgden. Op 4 juni verklaarde hij: 'Wat ik lees, versta ik niet meer en het vervliet als water dat door de goot loopt zonder een druppel vocht achter te laten.'[159] Hij had last van neusbloedingen en uren lang van wezenloosheid, waardoor hij soms niet wist of iemand al op bezoek was geweest of juist nog komen moest. Meestal was hij somber, maar voelde hij zich een enkele keer blijmoedig gestemd, dan weet hij dat aan kindse lichtzinnigheid. Tot grote consternatie van zijn huisgenoten zweeg hij dagen achtereen en als zij hem naderhand vroegen, waaraan hij al die tijd had gedacht, zei hij: "Aan niets," of verontrustte hij hen nog meer door zich luid af te vragen, waar hij zou worden begraven.[160] Voortdurend kwamen er Duitsers aan de deur, die zonder mankeren over dezelfde openingszin bleken te beschikken: 'Obgleich man weisz, das Sie die Deutschen nicht lieben…'[161] Hij schreef daarover een tikje geamuseerd aan Tydeman, maar brak zijn brief op 25 juni af, toen hij bij het overlezen merkte, dat elke alinea met 'ik' begon. Dat hij zo'n egoïstische brief toch verzond, lag in zekere zin aan zijn gebrek aan schaamte, maar vooral aan zijn overtuiging dat hij naturel op zijn best was. Zodoende creëerde hij

voor zichzelf een tweede norm, die minder op goed en kwaad was afgestemd dan de eerste. Tezelfdertijd vroeg Willem de Clercq zich na lezing van *Aandenken of Uitzicht op mijn dood* af: 'Och, wie is het meetsnoer gegeven om Bilderdijk de maat te nemen?'[162] Hij had de dichter altijd een leeuw gevonden, dankzij Gods genade als een kind ter wereld gekomen, maar nu was hij welhaast te naturel in zijn gedichten aanwezig. Zo werd op 29 juni ook Abraham da Costa geboren, vernoemd naar zijn peetoom Capadose, wat voor Bilderdijk en Wilhelmine voldoende aanleiding vormde om naar Amsterdam te vertrekken en bij de doop van het kind twee weken later aanwezig te zijn. De geforceerde blijmoedigheid waarmee de boreling werd begroet, stond haaks op zowel de sombere levensinstelling als diep gevoelde behoefte aan natuurlijkheid van degene die op 30 juni Da Costa feliciteerde met de geboorte van diens zoon: 'De God uwer vaderen, de God van ons volk en onze ziel ontferme zich naar zijn onuitsprekelijke volheid van genade en weldadigheid over dit, als over ons wederzijdse kroost, en herstelle de blijde moeder in vernieuwde krachten!'[163] Men ziet, hoe de krachtigste heilwensen voor een jonggeborene telkens wreed werden achterhaald door het feit van hun overlijden, waarna de goddelijke voorzienigheid werd ingeroepen die à tort et à travers haar uitwerking niet bleek te kunnen missen zonder de minste afbreuk aan het eerder plechtig verkondigde en haast bezworen heil te doen. Wat hier leek te worden bezworen, was niet het heil van een jonggeborene, maar het eigen misplaatste Godsvertrouwen dat, keer op keer beschaamd, een gelovige niet minder goedgelovig maakte. De harde kern van de orthodoxie kwam nergens zo duidelijk tot uitdrukking als in de snelheid waarmee een christelijke geboorte groots werd gevierd, met een hoopvolle en door niets aan het wankelen te brengen verwachting voor de toekomst, en vervolgens in plaats van in het doopvont in de doofpot van de goddelijke voorzienigheid werd gestopt.

Met de dichter Jan van Walré ging Bilderdijk zo vertrouwelijk om, dat hij hem op 4 augustus 1829 voorstelde om formaliteiten tussen hen achterweg te laten. De aanhef van zijn brieven aan hem luidde voortaan 'Hartelijk geliefde vriend', wat hij aldus motiveerde: 'U zult het met mij eens zijn, dat deze titel ons beter klinkt dan uw *WelEdelgeboren, hooggeschat*, en al wat van dien aard is, en geen vonkje van verwarming met zich meebrengt.'[164] Deze Haarlemse dichter deelde een observatie uit dat jaar met Nicolaas Beets, die er vervolgens in zijn dagboek melding van maakte: 'Wanneer ik bij hem zat, heb ik menigmaal

gedacht, hoe is het mogelijk dat zo'n man zoveel vijanden heeft. Hij was de verdraagzaamste, de zachtste, de beminnelijkste, de beleefdste man, dien ik gekend heb. Ik voor mij zou durven te beweren, dat het overmatig gebruik van opium, waaraan hij zich gewend had, dikwijls veel heeft toegebracht tot het caustique* van zijn stijl. Ik heb hem, niet ééns, maar meermalen in een soort van delirium gezien, dat ik aan niets anders toeschreef. Hij verbeeldde zich dan, in de omtrek der Grote Kerk, waarop zijn huis uitzag, lichten, schimmen, en allerlei wonderlijks te zien.'[165] Eerder is in deze kroniek bij het opiumgebruik van Bilderdijk stilgestaan, waarbij gemakkelijk een verband tussen 'high' worden en de vervulling van hemelse verlangens kan worden gelegd.[166] In 1829 bekende hij aan zijn vrouw, dat hij ten gevolge van opiumgebruik 'high' geworden was: 'Lieve, 'k ben niet meer in het aardse! Ieder oog zondert zich af en ik zie elk voorwerp dubbel.'[167] Beets zag hem in zijn jonge jaren vaak in Haarlem lopen, zonder hem te durven aanspreken. Zo langzaam als Bilderdijk zich voortbewoog, zo snel trok Beets een conclusie die met recht een eindconclusie mag heten: 'Bilderdijk sprak ik nooit, maar ben ik wel menigmaal een paar straten nagegaan, toen hij te Haarlem woonde. Hij ging altijd leunende op de schouder van zijn zoon Lodewijk. Hij droeg een grote driekanten hoed en de kleding die daarbij behoort. Zijn gelaat was zeer ingevallen, en deed een alleronaangenaamst effect, vooral als hij vriendelijk lachte, wat hij altijd deed als hij de hoed afnam. Hij stierf aan een langzaam verval van krachten, dat hem in de laatste maanden zo goed als weerloos had gemaakt.'[168] Ter wille van Lodewijk wendde Bilderdijk zich op 1 september tot Jeronimo de Vries, omdat hij meende een uittreksel uit de Burgerlijke Stand nodig te hebben. Met behulp daarvan wilde hij trachten te voorkomen, dat zijn zoon *in de loting* zou *vallen*: 'Wat dit betekent, weet ik niet. Ik heb geen idee van de tegenwoordige wereld en staats- of andere huishouding, maar in uw betrekkingen zult u het ongetwijfeld begrijpen. Betoon mij derhalve, bid ik, hierin uw oude dienstvaardige vriendschap, en geloof mij met een dankbaar hart, ook bij het volstrekt verlies van alle geheugen waarin ik tot erger dan wat men kindsheid heet, verzonken ben, uw nauwelijks nog levende Bilderdijk.'[169] De Vries constateerde, dat wie op 7 april 1812 te Amsterdam geboren was, onder de lichting van 1831 viel, maar om zijn oude vriend niet langer in ongerustheid te laten zitten, zorgde hij ervoor dat

* bijtende

het gevraagde uittreksel naar Haarlem werd verzonden. Zonder Lodewijk was zijn vader tot niets meer in staat, wat de druk op de zeventienjarige jongen niet weinig vergrootte. In de onderhandelingen met uitgevers moest hij voortaan zijn mannetje staan, wat op Suringar een potsierlijke indruk maakte. Hij verbaasde zich erover, dat de zoon van Bilderdijk kennelijk 'met de comptabiliteit belast' was, en met een 'piepstemmetje' de eerste en belangrijkste vraag stelde: "En wat zou u daarvoor wel willen geven, meneer Suringar?"[170] De daaraan voorafgaande vraag,-waarvoor?-, was nog niet eens gesteld, maar al doende leerde Lodewijk, hoe hij partij kon bieden aan een slimme uitgever die dacht met hem of zijn vader een loopje te kunnen nemen. Op 24 september verstond Bilderdijk zich persoonlijk met Suringar, die moest beseffen dat 'voortbrenging van enige hersenvruchten' hem onmogelijk was geworden.[171] Uiteindelijk werd er over 'het werkje van de etymologie', dat wil zeggen *Beginsels der woordvorsching* (1831), een akkoord gesloten, waarbij de bankbriefjes Lodewijk om de oren vlogen. Maar hij zond die netjes naar Suringar terug, want zijn vader wilde nog aan de synoniemen werken. Lodewijk ontpopte zich van een onwillige hulp in de huishouding tot een letterlijk en figuurlijk zeer bruikbaar vademecum voor zijn vader.

Hoe node hij ook gemist kon worden, toch vond Bilderdijk het goed dat Wilhelmine haar bezoek aan de Da Costa's in gezelschap van hun zoon bracht. Stormde het in Amsterdam, dan beeldden moeder en zoon zich het ergste voor hun in Haarlem achtergebleven huisgenoot in, waarna Wilhelmine haar logeerpartij voortijdig afbrak en probeerde Lodewijk vanuit hun huis op de Grote Markt gerust te stellen: 'Ik haast mij, lieve Lodewijk, met u een woordje te schrijven ter geruststelling. Door des Heren goedertierendheid en bewaring ben ik door de vreselijkste stormwind veilig thuisgekomen en vond papa (ofschoon in grote ongerustheid) nogal redelijk welvarend.'[172] In het najaar van 1829 verdiepte haar man zich in de bouwkunst van Grieken en volkeren in het noorden en oosten. Geïnspireerd door het seizoen opperde hij als eerste beginsel van architectuur iets wat, afhankelijk van zijn locatie, bescherming tegen weer en wind biedt. In volgorde van de door hem genoemde volkeren waren dat een boomstam, een verbinding van stenen en balken met ijzer en een 'gordijntent'.[173] Maar zelfs de knapste koppen waren niet in staat om een dolende ziel of wat daar ver boven uitstijgt, blijvend bescherming te bieden. Niets of niemand was veilig voor dood en verval, noch de H. Tempel in Jeruzalem, noch

de Ark des Verbonds of wat daardoor gerepresenteerd werd. Dat was hem onlangs weer eens gebleken, toen hij over de dood van 'onze' Capelle aan De Vries had geschreven.[174] Slechts zelden maakte Bilderdijk in de laatste fase van zijn leven mee, hoe een in het verleden gesmede band los was gaan zitten en desondanks hechter bleek te zijn dan gedacht. Onder aardse stervelingen bleek dat het geval te zijn met zijn oudste dochter Louise, die ongelukkig getrouwd met dokter Burckhardt, de band met haar vader wenste aan te halen. De enige ouder die haar was overgebleven, richtte zich in zijn brieven aan haar niet tot de gravin van Teisterbant, maar tot 'Madame Burckhardt, née Bilderdijk à Edam'. Er mocht tussen hen veel onverkwikkelijks zijn voorgevallen, maar toch verzocht hij haar te geloven 'aan de vaderlijke zucht voor u, mijn eerste van God afgebeden huwelijksspruit, en de afzetsels van uw schoot, door wier aderen ook mijn bloed vloeit'.[175] Hij refereerde dus aan iets wat niet van hem was: 'de' in plaats van 'mijn' *vaderlijke zucht voor u*, en zoals hij zich distantieerde van Louise, terwijl hij bezwoer veel van haar te houden, voelde hij zich vooral geroepen om zich van een medechristen, in de persoon van Joachim le Sage ten Broek, te distantiëren, terwijl een deel van diens gedachtegoed hem juist beviel. Waarom rakelde deze rooms-katholieke notaris in zijn openbare *Brief aan Mr. W. Bilderdijk* (1829) een oude discussie op, die in 1816 reeds was beslecht, toen de geadresseerde van voornoemde brief de brochure *Een protestant aan zijn medeprotestanten ter gelegenheid van de afschetsing der voortreffelijkheid van de katholieke kerkleer door J.G. le Sage ten Broek* had gepubliceerd? Vermoedde de in 1806 tot het rooms-katholicisme bekeerde notaris, dat hij Bilderdijk tot zijn zienswijze kon overhalen, of zocht hij een waardige tegenstander om aan hem de voortreffelijkheid van zijn eigen geloofsopvatting uiteen te zetten? Op 19 oktober 1829 beklaagde Bilderdijk zich tegenover Wap over de zoveelste publieke aanval die op hem gedaan was en natuurlijk niet onweersproken had mogen blijven: 'Het kwaadaardig, ofschoon zich listig verbergend geschrift van le Sage ten Broek doet mij veel displezier, vooral omdat ik door de betrekkingen waarin ik sta, gedwongen ben geworden erop te antwoorden. Dit antwoord is reeds verscheidene dagen afgedrukt, maar ik heb er nog geen exemplaar van gezien. Waarom, weet ik niet. Ik twijfel niet, of Da Costa zal ook wel antwoorden, maar wat helpt nu zulk roeren? Waarom laat men elkaar niet ieder in zijn eigen overtuiging waar de ziel rust in heeft, en waarom erkennen wij elkaar niet als christenen, wanneer wij over

en weer de enige Heiland erkennen? En wat kunnen wij elkaar voorhouden, dat niet lang gezegd en herzegd is?'[176] Hij stelde zich die vragen, *nadat* hij le Sage ten Broek van repliek had gediend. Het was kennelijk niet in zijn hoofd opgekomen er *voordien* het zwijgen toe te doen, althans daartoe had hij niet besloten.

De tegenstrijdige gevoelens die Bilderdijk voor de publieke brievenschrijver koesterde, vormden een afspiegeling van diens gevoelens voor hem. Le Sage ten Broek 'vereerde' dichters als Bilderdijk en Da Costa die als belijders van Jezus' Godheid tegen de stroom van de Verlichting in roeiden.[177] Hij had met zijn grote voorbeeld gemeen, dat zelfbekentenissen hem net zo gemakkelijk uit de pen vloeiden als argumenten om zijn stellingen kracht bij te zetten. Zo beleed hij in zijn brochure *De vruchteloosheid der aanvallen op de leer der Roomsch-Katholieke Kerk* (1816), bij wijze van openbare biecht (zonder enige sacramentele waarde), dat hoogmoed en eigenliefde altijd zijn 'geliefkoosde neigingen' waren en tevens 'de bronnen' van zijn overige gebreken.[178] In het verlengde van zulke overeenkomsten tussen hun beider persoonlijkheid heeft men het Bilderdijk wel eens kwalijk genomen, dat hij van een hoofs toernooi een ordinaire knokpartij maakte. Kwalificaties als 'dom', 'kwaadwillig' en 'vals' vielen hem echter ten deel, terwijl de ridderlijke tegendelen daarvan le Sage ten Broek in de schoot werden geworpen.[179] Een heel enkele keer was de werkelijkheid anders, want in de openbare brief van laatstgenoemde leest men: 'Achtenswaardige grijsaard, mocht het de goddelijke barmhartigheid behagen de nevels der protestantse vooroordelen voor u te doen verdwijnen, dan zou u weldra zien, dat een zaligmaker, zoals de apostelen die gepredikt hebben, Jezus Christus, die gisteren, heden en in eeuwigheid dezelfde is, nergens anders is te vinden dan in de katholieke kerk.'[180] Achter de beleefdheid van 'achtenswaardige' school een nagenoeg onberedeneerde claim op de waarheid, wat op andersdenkenden een provocerende indruk moest maken. Jezus verkondigde eeuwige waarheden, ter bestendiging waarvan het leergezag onontbeerlijk is. Het verkondigen van een eigen mening staat echter haaks op de eeuwigheid van Jezus' waarheden, zo betoogde le Sage ten Broek, dus loonde het voor bestrijders van neologen des te meer om zich bij de Moederkerk aan te sluiten. Zij werden, katholiek of protestant, door de overheid gewantrouwd wegens hun orthodoxie, daarom dienden zij elkaar niet te verketteren, maar juist te bemoedigen. Een man als

Bilderdijk wist toch wat het wilde zeggen door de overheid tegengewerkt te worden, evenals de schrijver van een openbare brief die drie maanden in arrest was gehouden, toen hij zich in 1825 had verzet tegen de plannen van de koning voor een nieuwe priesteropleiding! Hier zinspeelde le Sage ten Broek op de opvatting van Wiselius, die meende dat de geschriften van orthodoxe christenen, katholiek of protestant, even gezagsondermijnend voor de staat waren. Zij waren allen 'wezenlijk' jezuïeten, doordat zij zich heus niet alleen financieel lieten helpen door pater Fol, 'de brutaalste jezuïet die wij hier hebben'.[181] Bilderdijk vroeg zich intussen af, wie nu eigenlijk wie verketterde. Als hijzelf rechtzinnig in de leer was, moesten anderen zonder zijn toedoen het odium van ketters op zich hebben geladen.

Hoe moest hij op de aanval van le Sage ten Broek reageren? In oktober 1829 liet hij een openbare brief verschijnen, wat een opleving van zijn uitgebluste geest tot gevolg had, waarna de verveling in combinatie met zijn onvermogen weer 'genadeloos' toesloeg, tenminste, indien men zijn religieuze onverschilligheid daarbij wil betrekken. Hij kwam tot niets: 'Werkeloos zit ik daar neer in de verstgaande gedachteloosheid, voor zover het denken aan het geheugen verknocht is, meer vegeterend dan levend, en geen samenhang in wat ik lees of poog te lezen bevattend.' Er zaten barsten in het beeld dat hij van zichzelf had gekoesterd: 'Ik kan mij de staat van Nebukadnezar zo voorstellen, wanneer er slechts een kleine kreuk van de imaginatie bijkomt, waarvoor ik de Almachtige smeek, dat Hij mij beware!' Die 'kreuk' is een vondst van jewelste, waardoor men haast zou vergeten, dat er aan zijn gejammer maar geen einde kwam. Voor hemzelf was zijn situatie uitzichtloos en nagenoeg onhoudbaar: 'Grievend is het in deze toestand, dat niemand dit aanneemt, maar iedereen efforts van mij vordert in gesprekken die ik niet afwijzen noch onderhouden kan.'[182] Nu hij in het openbaar was uitgedaagd, had hij gemeend te moeten reageren. Dat kan men volledig billijken, al drukte de biograaf van le Sage ten Broek zich voorzichtiger uit, toen hij over het openbare karakter van diens brief opmerkte: 'Dit is en blijft echter het zwakke punt in heel deze kwestie en ook een reden, waarom Bilderdijk enigszins te verontschuldigen is.'[183] Enigszins? Bilderdijk, die evenals Da Costa geneigd was rooms-katholieken met 'eerbiedige meewarigheid' aan te zien, voelde zich noch eerbiedig, noch meewarig behandeld.[184] Integendeel, hij voelde zich in zijn eer aangetast en zowel door zijn opponent als

door zijn directe omgeving onder druk gezet om de aanval op zijn persoon af te slaan. Dat deed hij even geestig als omslachtig door te veinzen, dat hij le Sage ten Broek niet kende. Hij sprak hem met 'meneer' aan, zogenaamd 'vrezend' hem zijn titel te onthouden: 'Daar ik sedert een zeer aanzienlijk tijdsverloop buiten alle betrekkingen in volstrekte stilte en afzondering leef, weet ik niet tot wie ik het woord richt door op uw gedrukte en aan mij gerichte brief te antwoorden. Vergeef dus, of liever, misduid niet, dat ik u zonder titel aanspreek, waarop u wellicht recht mocht hebben en die ik u hierdoor niet meen te betwisten.'[185] De naar hypercorrecties zwemende beleefdheid van een verstrooide professor kon niet verhelen, dat hij donders goed wist, wie hij voor zich had: 'Alleen doet mij een uitdrukking in uw schrijven u voor een zoon van de Rotterdamse professor le Sage ten Broek houden, dezelfde die voor een reeks van jaren de aanleiding gaf tot een klein geschrift, dat ik toentertijd ten dienste en op verzoek van een achtenswaardig gezelschap opstelde en onder de naam van *Een protestant aan zijne medeprotestanten* in het licht gaf, maar waarvan ik niet weet, of er door u of iemand van uw denkwijze of kerkgemeenschap, hetzij in het openbaar, hetzij in het bijzonder, op is geantwoord.'[186] Het verwijt, dat de onbekende bekende na zoveel beleefdheidsvertoon des te harder treffen moest, bleef niet uit: 'Niet weinig derhalve verwonderde het mij nu de openbare aankondiging te vernemen van een brief, die, met uw naam, de titel voerde van aan mij gericht te zijn, maar mij niet werd toegezonden.' Na de titelloosheid van zijn opponent aldus nog een keer hinderlijk onder de aandacht te hebben gebracht, weidde Bilderdijk over de door hem niet ontvangen brief verder uit: 'Ik trok mij die brief en wat hij mocht inhouden even weinig aan, als iets anders van wat er in de wereld omgaat, waarin ik bij deze, mijn hoge ouderdom geen deel meer neem. Maar op herhaalde aansporingen om die toch te lezen, besloot ik daartoe.' Puntsgewijs, of 'stuksgewijs' zoals hijzelf zei, ging hij vervolgens op de door le Sage ten Broek aan de orde gestelde onderwerpen in.

Moest hij rooms-katholiek worden, omdat er zoveel protestanten waren die hem verguisden? Aan zulk 'beklag van deernis' had hij geen enkele behoefte, want waartoe diende 'een zodanig ophalen daarvan'? Hij kende het klappen van de zweep: 'Nergens anders toe, kan ik zien, dan om mij enigszins door middel van een opgeraapte verbittering tegen hen, tot een soort van haat tegen de godsdienstleer die ik met hen gemeen heb en waarvan u mij af wilt trekken, hetzij voor te

bereiden hetzij in te leiden. Maar in het metier dat ik zoveel jaren heb beoefend, kent men die oratorische kunstgrepen en men is er dus tegen gewapend.'[187] En wat zou hij moeten doen, indien zijn nieuwe geloofsgenoten hem op hun beurt zouden aanvallen? Moest hij dan weer van geloof veranderen? Daartoe was hij niet bereid: 'Misschien echter, indien deze wezenlijke of als zodanig opgevatte verongelijkingen stuksgewijs werden onderzocht, zouden er die van uw of enige andere kerk er ook niet geheel en al onschuldig aan zijn en, naar de gevolgtrekking die u schijnt te willen inboezemen, zou ik dan wel Turks moeten worden of de grote Lama helpen te aanbidden. Voor mij: ik geloof niet dat onrecht of belediging lijden juist tot bewijs moet strekken in een valse kerkleer te zijn, maar wel, dat zodanige *argumenta ad hominem*, of hoe u ze noemen wilt, (het zij met uw welmenen gezegd!) veeleer bij de geest van verleiding dan bij het oprechte christendom thuishoren.'[188] Tot dusver woog hij de argumenten van zijn opponent meer als een filosoof dan als een zelfbewuste calvinist, wat niet langer het geval was toen hij inging op de 'kyrielle* van Heiligen, die de goddelijke genade bij mudden vol uitdelen' in de Rooms-Katholieke Kerk, op het 'God honend vereren en aanbidden van steen en hout' ter rechtvaardiging van de Beeldenstorm en op de 'voor geld gekochte zondevergeving' om de aflatenhandel aan de kaak te stellen.[189] Dat er niet alleen sprake was van een min of meer vredige uitwisseling van gedachten, maar van een heftige woordenstrijd, bleek het duidelijkst uit deze uitroep: 'Wat een aanmatiging ook van een 'genootschap', want ik schaam mij hier het woord 'kerk' te gebruiken, dat na zoveel valsheden en dwaasheden te hebben gecanoniseerd, als uzelf niet kunt nalaten te erkennen, zich echter verstout het verschrikkelijk anathema, als ware het vanwege de Heiland, uit te spreken over wie hun willekeurige en door de Godheid Zelf veroordeelde instellingen niet aannemen!'[190] Het 'pauselijk halszeel' zou hij nooit aannemen, wat voor toenaderingspogingen er door christenen ook mochten worden gedaan om de onderlinge eenheid te bevorderen.[191] Da Costa was van mening, dat le Sage ten Broek 'de algemene miskenning en verguizing, waaraan de nu 73-jarige grijsaard meer dan ooit bij landgenoten en medeprotestanten blootstond' te eigen bate had aangewend.[192] Helemaal ongelijk had hij daarin niet, vooral ook, omdat zelfs uitgevers brieven ontvingen waarin de dichter net als in de tijd van koning Lodewijk om poli-

* lange reeks

tieke redenen voor een monster werd uitgekreten, wiens 'strepen in zijn smoel' nijd, verraad en leugen uitdrukten.[193] Zelf wilde die grijsaard niets liever dan met rust gelaten worden, zoals hij op 31 oktober aan dominee Callenbach bekende: 'Mij kan of wil men (naar het schijnt) niet met rust laten. De woelige le Sage ten Broek heeft openlijk een brief doen verschijnen, quasi aan mij gericht, ofschoon nooit aan mij toegezonden.'[194] In een tweede beantwoording van dezelfde brief aan Tydeman (de eerste was hij glad vergeten) schreef hij op 7 november, dat hij 'niet dan sobertjes' in zijn schik was met zijn eigen open brief.[195] Tegenover de rooms-katholieke Jan Wap verklaarde hij er 'allesbehalve tevreden' over te zijn, wat een vervolg kreeg op 3 december, toen hij de verstoorde relatie met zijn jonge vriend hoopte te herstellen: 'Mijn brief aan le Sage ten Broek heeft u gegriefd. Mij ook grieft het, in deze mijn hoge jaren, tot altercatiën* te worden gedwongen waarvan ik zo'n grote afkeer heb en die zo bitter weinig afdoen; ook dit heb ik in dat stukje gemeend te moeten uitdrukken. Graag wil ik uw bedenkingen ontvangen, doch ik meen die vooraf te kunnen raden. Hoe het zij, onze vriendschap zal over dit of andere punten van verschil in gevoelens (hoop en verwacht ik) niet lijden.'[196] Pas na Bilderdijks dood diende Wap hem officieel van repliek, hoewel hij daarvóór wel genoeg moed had bezeten om zijn ongenoegen over *Aan den heer le Sage ten Broek, in antwoord op zijn openbaren brief aan Mr. W. Bilderdijk* kenbaar te maken.

Zoals hij zich in Haarlem ontheemd voelde, was hij van zichzelf vervreemd geraakt. Hij leed aan een 'bedroevende kwaal, waardoor ik, aan mijzelf ontvallen, noch schrijven, noch spreken, noch denken kan'.[197] Hij wist niet meer, hoeveel kinderen hij bij zijn eerste en tweede vrouw had verwekt, hoe hoog zijn pensioen en welke dag van het jaar het was. Bedolven als hij werd onder stapels brieven, waaraan hij wel begonnen was, maar waarvan hij de eerste drie regels overlezend niets begreep, bekroop hem het gevoel dat zijn leven op de veiligste plek in huis, zijn studeerkamer, werd bedreigd. Soms maalde een onverwachte gedachte door zijn hoofd: waarom had hij nooit een lintje gekregen? Nee, verbeterde hij zichzelf, waarom had hij onlangs een lintje geweigerd? Niet omdat hij dat niet verdiend had, maar omdat hij (afgezien wat anderen van hem vonden) te lang had geleefd: 'Mij dunkt, dat ik de lieden te lang leef.'[198] Als hij dat zo formuleerde,

* woordenwisselingen

ging hij toch van de mening uit die anderen zich over hem hadden gevormd. Bleek daaruit niet, dat het hem gelukt was anderen zijn mening over zichzelf op te dringen, of was hij te weinig wars van eigendunk als hij zoiets waagde te veronderstellen? Zij konden vast niet wachten tot hij dood was om anekdotes over hem te vertellen. Of stelde hij zich een toekomst zonder hem te fraai voor? Hij wist immers, dat de taal onderhevig was aan veranderingen en zijn talent verbruikt. Zijn beste gedichten waren niet voor de eeuwigheid bestemd, in tegenstelling tot hemzelf naar hij mocht hopen, en na 100 jaar zou hij totaal vergeten zijn.[199] Kollewijn beschouwde hem als een moedig man, die in *Uitzicht eens dichters* (1826) over het bestuur van het koninkrijk op een manier had gesproken 'die een auteur uit onze tijd wellicht met gevangenschap zou moeten bezuren'.[200] Koning Willem I van wie hij financieel totaal afhankelijk was, had volgens hem de toekomst van Nederland in gevaar gebracht en alleen van diens zoon viel er nog iets goeds te verwachten. De held van Quatre-Bras voegde de rijksstaf die God voor hem bestemde ter afschrikking van de 'onderdwingelanden, wier vuist zich onbemerkt om 't schuddend staatsroer' klemde.[201] Wat de gedichten uit *Nieuwe Vermaking* (1829) betrof, die verrieden een aftandse geest en hadden wellicht beter niet gepubliceerd kunnen worden: 'Uit die religieuze verzen zien we, hoe Bilderdijks gedachten zich meer en meer tot hetzelfde kringetje begonnen te bepalen: de aarde biedt slechts schijngenot, geleerdheid en mensenwijsheid zijn waan, het leven is een droom, is vervliegende rook, alleen in God is geluk te vinden, wie gelooft in de Christus, die zich voor de mensheid heeft opgeofferd, zal het hemelrijk deelachtig worden, de door hoogmoed verblinde, die zijn handen niet uitstrekt tot Jezus, zal zijn trotsheid te laat, maar eeuwig bewenen.'[202] Kollewijn vervolgde overeenkomstig Bilderdijks eigen gevoelens over zijn uitgeleefde status als dichter: 'Dit is de inhoud van vele, vele versregels. Niet zelden zijn bekende klanken en onduidelijke herinneringen door de kracht der gewoonte in goed aflopende zinnen neergelegd, zonder vuur, zonder kracht, zonder kunst.'[203] In dit commentaar ligt een stil drama beschoren: het echec van de negentiende-eeuwse religieuze poëzie in Nederland, dat in de slechtste gedichten van Bilderdijk een navolgenswaardig voorbeeld vond. In weerwil van zijn 'onophoudelijke en hersenverwoestende verstrooiing' kon hij er niet toe komen een punt achter zijn dichtersloopbaan te zetten.[204] Behoefte aan ordening lag daaraan ten grondslag, of zoals zijn beide biografen het formuleerden: 'De angst om niet langer te kunnen

dichten hing zonder twijfel samen met zijn vrees om zijn geestvermogens, concentratie en geheugen te verliezen en kinds te worden.'[205] Hij bleef daarom zijn verzen 'uitgieten', wat hijzelf met inspiratie in verband bracht, 'want ze overstromen mij gewillig of ongewillig'.[206] Afgezien van de kwaliteit van zijn laatste gedichten, kan men wel in gunstige zin van 'fonteinen' en 'bronnen' spreken, die in zijn geval blijkbaar niet opdroogden, maar er is meer aan de hand. Dit 'uitgieten' was minder sprankelend dan men zou denken en het moeiteloos opeenvolgen der woorden, het metrisch vloeiende karakter ervan, had een keerzijde die zich plastisch beter met 'depressies' liet omschrijven. De 'goed aflopende zinnen' van Kollewijn stemden overeen met wat De Jong en Zaal over de dichterlijke taal in Bilderdijks tijd opmerkten, die hij zo volledig in zich had opgenomen, 'dat de beelden en gedachten zich bij hem soms moeiteloos ordenden naar de wil van zijn ritmiek'.[207] Maar een stuwend beekje is iets anders dan een onstuimige rivier, een kabbelende fontein iets anders dan een zware depressie. De zich opbouwende spanning tussen een hogedrukgebied en een depressie komt net zo plotseling tot ontlading, als de geest van Bilderdijk zich in zijn gedichten ontlaadde. Hijzelf sprak van een dichterlijke aanval die meer dan een etmaal kon duren en hem daarna enige dagen verlichting bracht, totdat hij na een regenbui door een 'onlijdelijke en woelige inertie van geest en lichaam' werd overvallen.[208] De euforische gevoelens van een dichter bereikten in zijn visie hun climax, voordat de spanning ondraaglijk werd, waarna een ontlading volgen móést, of hij wilde of niet. Die ontlading vergeleek hijzelf met een regenbui, maar zou men ook psychologisch in plaats van meteorologisch kunnen duiden. Het is overigens net of een depressie niet het gevolg van zijn geestelijke bevrijding was, maar of een ander gevoel van opluchting daaraan voorafging. Zo bezien was een depressie zijn meest natuurlijke staat, door hem als een bevrijding van grote spanningen ervaren, en begon de eigenlijke depressie in psychologische zin pas, nadat het weer (of wat daarvoor model had gestaan) was opgeklaard.

Dezelfde soort ontlading van hevige spanningen signaleerde Tydeman in een voordracht over de inspiratie van Bilderdijk uit 1832, waarin het 'onwillekeurig opbruisen en uitstorten' enerzijds, leidde tot een pijnlijke bevalling anderzijds: 'Hij was dan eerst somber, mijmerend, zenuwachtig, koortsachtig, leed dagen en nachten een onlijdelijke hoofdpijn en zette zich neer en schreef, onverpoosd, onvermoeid, dag en nacht door.'[209] Hier wordt de periode na de meteorologische

depressie beschreven, die hiervóór zijn meest natuurlijke staat is genoemd. Op 10 december 1829 zinspeelde hij, die het calvinisme zo fel verdedigde tegen de aanvallen van le Sage ten Broek, op reïncarnatie en een boeddhistische levensvisie, waarover in *Bilderdijk en de Verlichting* voldoende is uitgeweid: 'Zo ik ooit andermaal op deze wereld kom, zal ik het vooraf anders bedingen, maar nu bedenk ik het te laat en moet ik mij alles getroosten.'[210] Zelfs in tijden van verval kon zijn behoefte aan duidelijkheid en zekerheden niet verhinderen, dat zijn geest alle kanten bleef opwaaien. In ruil daarvoor moest hij het zich laten welgevallen, dat men hem als een kind van drie dagen oud 'of erger' behandelde, 'omdat ik niet kan krijten als zo'n kind'.[211] Om er geestelijk niet helemáál aan onderdoor te gaan wendde hij een beproefd middel aan, namelijk dat van de navolging of vrije vertaling. *Proeve eener navolging van Ovidius 'Gedaanteverwisselingen'* (1829) vormde het sluitstuk van zijn streven naar duidelijkheid en zekerheid, tezamen met de eerder geschreven, maar later gepubliceerde vertaling van Chrysostomus' redevoeringen, door Wap in 1832 bezorgd. Zoals hij in 1821 zijn vertaling van een homerische klucht had gepubliceerd, *De muis- en kikvorschkrijg*, en in 1828 zijn vertaling van Euripides' satyrspel *De cycloop* en uit het Arabisch *Spreuken en voorbeelden van Muslih Eddin Sadi, getrokken uit zijn rozengaard*, publiceerde hij in 1829 zijn 'Proeve'. Men heeft Vondels vertaling van Ovidius' *Metamorphoses* wel eens vergeleken met die van Bilderdijk en, typerend voor beiden, geconstateerd, dat de branding in de vertaling van de een op het strand 'stuit' en op de rotsen 'slaat', terwijl diezelfde branding in de vertaling van de ander de stranden 'geselt'.[212] 'Mijn pen, die ongaarne ledig ligt,' zo gaf Bilderdijk te kennen, had hem de vertaling van zijn 'Latijnse voorganger' ingegeven, die hij op de voet had gevolgd, 'edoch zonder juist altijd en alom in elke voetstap te treden'.[213] Dat kwam hem op kritiek te staan, want de grenzen van een vrije navolging konden wel eens zo ingrijpend zijn verlegd, dat er van een vertaling weinig overbleef. Voor hemzelf was 'een dichter te lezen en hem te gevoelen' hetzelfde als 'hem te gevoelen en uit te drukken', ook al drukte hij zich vrij uit om dat eerste en natuurlijke gevoel geen geweld aan te hoeven doen.[214] Willem de Clercq oefende om een andere reden kritiek op Bilderdijk uit: 'Naar de klassieke wereld heb ik voor het ogenblik geen verlangen meer. Bij het opgaan na Sion is dit alles heerlijk, maar men kan er niet weer naar terugkomen. De Pollio kan ons op Jesaja brengen, maar Jesaja niet op de Pollio. Bilderdijk vertaalt op zijn

laatste dagen Ovidius, dit zou mij onmogelijk zijn.'[215] De visie van De Clercq benadrukte de noodzaak voor een christelijke dichter om de Bijbel als uitgangspunt voor een aangename of goede leeservaring te nemen, en daaraan voldeed Bilderdijk inderdaad niet. Hoe zou hij dat ooit wel hebben kunnen doen, wanneer hij over voorchristelijke onderwerpen als de ondergang van de eerste wereld dichtte? Zelfs als die ondergang als een voorafspiegeling van de zondvloed moest worden opgevat, waren er in de schildering van heidense taferelen alleen indirecte verwijzingen naar het Oude Testament mogelijk. De Clercq wenste gesticht te worden door het zoenoffer van Jezus, waarvoor in Bilderdijks gedeeltelijke vertaling van Ovidius' *Metamorphoses* uiteraard geen plaats was. Hij zag Bilderdijk als een obelisk, beschreven met hiërogliefen, 'die de tijd en misschien de eeuwigheid eerst zullen oplossen'.[216] Zijn waardering voor de dichter was groot, maar hij begreep hem lang niet altijd. Zijn kritiek op hem lijkt om twee redenen misplaatst,-al was zij in kringen van het Réveil niet ongebruikelijk-, omdat het Nieuwe Testament in de vertaling van een klassiek meesterwerk niet aan bod kwam en omdat het begin en einde van 'de verzen zijner oude dagen' niet op elkaar aansloten: 'Jammer, dat niet altijd het slot met de heerlijke exordia overeenkomt.'[217] Hij bedoelde daarmee, dat het begin van Bilderdijks gedichten net als het exordium in een klassiek betoog de aandacht van lezers trok en wilde behagen, terwijl het einde daarvan geenszins overtuigde. De Clercq kon er niet goed tegen, dat Bilderdijk met zijn extreme standpunten zijn lezers vaak schoffeerde. Een voorbeeld daarvan is *Huig de Groot*, een gedicht uit 1826, dat hij twee jaar later in *Avondschemering* publiceerde. Aanvankelijk deed Hugo de Groot zijn achternaam alle eer aan, maar uiteindelijk bleek hij volgens Bilderdijk 'dienstbaar aan 't verderf van 't rijzend vaderland'. Maakte Hugo de Groot na twee eeuwen plaats 'voor wijzer inzicht'?

> Neen, voor groter wangevoelens,
> Zich wort'lende in den tronk die van hem overbleef.
> En Neerland smaakte de eeuw des Staats- en Kerkomwoelens,
> Die al wat was verplaatste, en alles even scheef.[218]

Wie eindigde er nu een gedicht met wangevoelens en scheve verhoudingen? Gedichten behoorden in een huiskamer te worden gelezen door brave burgers en niet in een rechtszaal te worden voorgedragen ten aanhoren van een bevooroordeeld publiek. Met deze kritiek liep

De Clercq in de pas met andere critici uit zijn tijd, maar niet met zijn min of meer haaks daarop staande oordeel, dat 'de verzen zijner oude dagen' even 'krachtig' als 'verheven' zouden zijn als de gedichten vóór 1825.[219] Dat laatste werd door de 'Patriarch in onze letterkunde' nota bene zelf ontkend, waardoor deze meer voor kritiek openstond dan De Clercq moet hebben gedacht.

Een patriarch in het dagelijkse leven was Bilderdijk ook, althans hij gedroeg zich zo, wat uit de nieuwjaarswensen van Tydeman zou kunnen blijken. Die wenste hem voor het jaar 1830 veel geluk voor hemzelf en 'uw lieve onderhorigen'.[220] De positie van de vrouw was kennelijk zo ondergeschikt aan die van haar man, dat Tydeman met zijn 'onderhorigen' niet uit de toon viel. Wie in termen van 'gemalin' over zijn eigen vrouw sprak, had zelf iets weg van een goed functionerend gemaal of van een patriarch, wiens aartsvaderlijke trekken een gemeenzame omgang met zijn vrouw verhinderden. In Bilderdijks geval verdiende zijn rol als patriarch enige bijstelling, omdat hij afhankelijk van Wilhelmines zorg voor hem was. Zij sleepten elkaar door de ene ziekte na de andere, wat een gemeenzame omgang placht te bevorderen, maar een uitwisseling van zielenroerselen ondergeschikt maakte aan de bestrijding van lichamelijke ongemakken. Beiden waren ten zeerste aangedaan door het overlijden van Esther, het twee jaar oude dochtertje van de Da Costa's, dat in de nacht van 3 op 4 januari 1830 was gestorven. Tot een even normale als menselijke reactie kan men Bilderdijks condoleance van het echtpaar rekenen, in de vorm van een retorische vraag die hij op 5 januari 1830 stelde: 'Wat kunnen wij anders dan met u het zo teder geliefde pandje betreuren?'[221] Van een minder begrijpelijke, maar van christelijke ootmoed getuigende reactie gaf hij als volgt blijk: 'Danken wij daarom bij zo'n verlies, met een onderworpen hart, Hem die onze kinderen aanneemt en tot zich roept naar die heerlijkheid waar geen tranen meer vloeien! Danken wij bij wat Hij nam, voor de panden die Hij ons liet, en beruste ons hart in zijn alleen goede, alleen wijze wil, en loven wij zijn naam, zijn gunst en weldadigheid zowel in de wonden die Hij ons slaat als in zoveel vaderlijke gunstbewijzen.'[222] Hier lijkt een orthodoxe christen aan het woord, die zijn geloof in God laat prevaleren boven zijn vaderschap, een diep geschokte paladijn die zijn verdriet verdrinkt in een bezweringsformule, waarvan de hoogdravende bewoordingen een pleister op de wonde vormen. Lodewijk reageerde kinderlijk op het overlijden van zijn 'zusje': ze leek te veel op een engel 'om lang in de woestenij van deze aarde

te blijven'.[223] Da Costa zelf trad, aan het sterfbed van zijn dochtertje gezeten, patriarchaal en voorbeeldig op, zoals het een christen betaamde. 'Hoe het ons op dat ogenblik, in het bijzonder, hoe het de tedere, door al deze ziektes zelf zoveel te inniger aan haar geliefde enige dochtertje gehechte moeder, te moede was,' zo liet hij aan Willem de Clercq weten, 'kan uw eigenlijk ouderlijk hart beseffen, maar geen pen te kennen geven. En evenwel (en daar begon nu die grote en barmhartige God en Zaligmaker van onze zielen, en van onze kinderen met ons, zo onuitsprekelijk met kracht en troost Zich aan ons te verheerlijken) te midden van deze in het eerst als radeloze aandoening mijner eega, werpt zij op een enkel woord, dat ik haar mocht toespreken zich voor het wiegje neer en pleitend met luide stem voor de troon van onze God, op het verbond door de doop in de naam van de Vader, de Zoon en de Heilige Geest bezegeld aan onze kinderen, draagt zij aan Zijn genade en vrijmacht het zieltogende kindeke op en geeft het met de voorbeeldige gerustheid van dat ogenblik over.'[224] Het geloof bood alle rechtstreeks betrokkenen weliswaar troost, maar het was ook voor gelovige christenen een schrale troost. In het romantische idee over ziekte en dood, dat het lichaam een last zou zijn voor de zoveel hoger aangeslagen geest, school eveneens een zekere troost, nog afgezien van een christelijke interpretatie van dood en leven, maar de dood bleef niettemin een groot raadsel. De Da Costa's besloten hun tweede dochtertje naar het eerste te vernoemen, wat een ander aspect van christelijk beleefde kindersterfte aan het licht bracht: angst om zich te veel aan een kind te binden. Toen zijn tweede dochtertje ziek werd, zei Da Costa: "Ach, mijn lieve vrouw, laten wij ons niet te veel aan dit kind hechten. Zij is waarlijk te lief."[225] Wist haar moeder niet, dat hun kind, hoe lief ook, een aards en zondig schepsel was? Het meisje maakte in 1839 een val in de tuin, die zich aanvankelijk onschuldig liet aanzien. Een week later kreeg ze stuipen en werd een 'hersenkneuzing' vastgesteld, nadat de huisarts haar een ritje in een schuddend rijtuig had laten maken. Lavementen, baden en het zetten van 22 bloedzuigers mochten niet baten, ook dit tweede Esthertje stierf. Da Costa belandde erdoor in een crisis die in de herfst van 1840 nog niet was geweken: 'Een onbegrijpelijke nevel en duisterheid, een treurige dorheid van ongeloof, heeft nog de overhand. Eén wenk van Boven, en alles zal zich oplossen.'[226] Van de patriarch die zijn vrouw bij het overlijden van een dierbaar kind de juiste weg wees om met haar verlies om te gaan, was toen weinig meer overgebleven.

Op 28 januari 1830 bleek de patriarch die in Bilderdijk school, niet meer in staat over zijn zielenroerselen met wie dan ook te communiceren. Hij kon zijn pen niet *roeren*, laat staan *voeren*.[227] Volgens Wilhelmine was hij 'vreselijk somber' en 'onrustig van geest', hoe goed zijn nachtrust en eetlust doorgaans ook waren. Ze durfde hun huis niet te verlaten, al zou haar eigen 'zwakke toestand' dat ook hebben toegelaten.[228] Lodewijk zag zijn vader en moeder met betraande ogen aan, zuchtte diep en sprak al even weinig als zijn vader. Hoe zou hij ooit kunnen leren, wat hij moest weten om zich later zelf in een ontaarde samenleving staande te houden? Zijn ouders trokken zich zijn stille verwijt aan, maar konden zijn hulp in huis geenszins missen. Om hem niet verplicht in het leger dienst te laten nemen, wat Lodewijk aantrekkelijk voorkwam, moest zijn vader f 400,- betalen voor een remplaçant. Zo'n hoog bedrag kon hij (ook letterlijk) niet ophoesten, wat Da Costa ertoe bewoog hem financieel te hulp te komen.[229] Bilderdijk begreep steeds minder van de wereld om zich heen en behalve dat de communicatie met anderen te wensen overliet, verstond hij ook zichzelf niet langer. Op 15 maart sprak hij, ter verduidelijking van zijn zwijgzaamheid, over 'een vermoeiend droombesef van al wat er in de wereld omgaat en waarvan ik niets meer begrijp'.[230] Hij zag zichzelf als 'een ter dood tredende', wiens gedichten niet meer waren dan 'schemerschijnsel (niet anders) van de uitgaande smeerkaars die in de pijp snurkt, en meer rookt dan nog brandt'.[231] Volgens Da Costa had hij het de laatste vijf jaar van zijn leven erg zwaar, want hem plaagde 'de volle zelfbewustheid van het afnemen en als verdwijnen zijner eenmaal zo krachtige en blinkende geestvermogens', en vooral 'de dooddreigende krankheid van de dierbare wederhelft'. Soms knapte Wilhelmine tijdelijk op, waarna ze haar eigen gezin als vanouds scheen te kunnen beredderen. Was ze ziek, of had ze een zwakke gezondheid? Bilderdijk wist het niet en stemde er juist wegens de vaagheid van haar gezondheidsklachten in toe, dat ze eind maart samen met Lodewijk naar Amsterdam vertrok om Hanna da Costa bij te staan en, zodoende, het verlies van Esther minder ondraaglijk te maken. Beide vrouwen spraken, zonder het te weten, voor het laatst met elkaar. Hoe goed wisten zij, wat het verlies van een dierbaar kind inhield en hoe vergeefs probeerden zij elkaar op te beuren door hun hele ziel en zaligheid toe te vertrouwen aan de Heer. Da Costa had eerder een verband gelegd tussen ziekte en gebrek aan Godsvertrouwen, toen Wilhelmine na de dood van Julius niet meer wilde voortleven. Zou ook haar zwakke gezondheid niet een

graadmeter kunnen zijn voor 'een in het binnenste steeds gebleven twijfel, naar het schijnt, omtrent haar deel aan zo'n Zaligmaker' en was wat toen 'met volle kracht onder de benauwdheden ener langdurige lichaamskrankheid uitbarstte' nu een zeurende pijn geworden?[232] Begin april arriveerde ze in haar woning op de Grote Markt te Haarlem, onder de indruk van het vroege voorjaar. Wellicht verleidden het ontluikende groen haar tot een wandeling, waarvoor ze niet warm genoeg gekleed was. Ze leek na afloop verkouden en moest enige dagen het bed houden. Op 11 april, eerste paasdag, sloeg de verkoudheid in een heftige aanval van pleuritis om. Vijf dagen lang week Bilderdijk niet van haar zijde, totdat ze op 16 april 's middags om half vijf in zijn armen stierf.

Op de avond van 15 april 1830 had hij haar van opzij geobserveerd, waarvan hij verslag deed in een brief aan Da Costa: 'De beklemming van mijn hart is niet uit te drukken en in deze toestand vol angst en verwarring verlies ik mijzelf.' Hij vreesde 'meer pijnlijke hoest waar te nemen. Maar wat kan ik in mijn verwarring van denkvermogens waarnemen? Vrees en wens verscheuren mij onophoudelijk.' Namens zijn stervende vrouw sprak hij zijn vriend in de eerste persoon meervoud toe: 'Wij kennen uw deelnemend hart en het mijne zegt mij, dat u voor ons bidt. Het is thans tien uur 's avonds en ik kan niet meer. Vale cum tuis!* Ik moet afbreken en ben, nu en immer, dum spiritus hos regat artus**, de uwe in alle betrekking.' De volgende morgen voegde hij er nog aan toe: 'Na de nacht is het vreselijk gesteld. Bittere benauwdheid, schijnbaar delirium, onverstaanbare spraak. De goede God kome ons te hulp! Ik kan niet meer.'[233] Zijn gebed werd verhoord, maar anders dan hij had gedacht. Nog op de dag van haar overlijden schreef hij een vijftiental brieven aan hem dierbare personen, onder wie Louise en waarschijnlijk ook zijn broer Izaac, waarvoor de brief aan Tydeman model stond: 'Met een bebloed hart en de diepste aandoening geef ik u hierbij kennis van het smartelijk verlies, dat ik heden geleden heb en waardoor ik geheel geschokt en als verbaasd van droefheid sta. Mijn onvergetelijke, mijn dierbare en getrouwe echtgenote werd mij hedenmiddag tegen half vijf van het harte gescheurd.'[234] Hij stelde ook het concept van een voor de koning bestemde brief op, die hij waarschijnlijk niet heeft verzonden: 'Sire! Het heeft der goddelijke Wijs-

* Vaarwel aan u en de uwen!

** zolang de geest mijn ledematen moge aansturen

heid, wier wegen en besluiten voor het kortzichtig menselijk verstand veelal ondoorgrondelijk, maar altoos hoogstaanbiddelijk zijn, behaagd, op de 16e dezer maand mijn dierbare echtgenote Katharina Wilhelmina Schweickhardt, met wie ik 33 jaar door de tederste liefde op het gelukkigst was verenigd, in de ouderdom van 53 jaar, na een ziekte van weinige dagen uit dit aardse leven op te roepen; van welke voor mij in mijn hoge jaren allersmartelijkste gebeurtenis ik mij verplicht acht, Uwe Majesteit hierbij kennis te geven, met de vurige wens en de hartelijke bede tot de Algoede, dat een langdurige bevrijding van soortgelijke grievende verliezen, ook mede onder die zegeningen moge behoren, waarmee Zijn genade de vaderlijke regering en onvermoeide zorgen Uwer Majesteit voor Neêrlands welzijn belone!'[235] Dat hij zich verplicht achtte onder de allermoeilijkste omstandigheden zo'n brief te schrijven, waarvan de vele doorhalingen en toevoegingen de lezer bespaard zijn gebleven, kan verwondering wekken. Had hij niet iets anders te doen of te regelen? Bilderdijk was een publieke figuur, die de koning wegens het hem toegekende pensioen als zijn werkgever beschouwde en om die reden formeel op de hoogte wilde stellen van het overlijden van zijn vrouw. Geen gewichtigdoenerij zat daarachter, maar de behoefte om correct te handelen. Zijn vrouw was er niet minder de 'hulpe en sieraad van zijn huis en leven' om.[236] Da Costa benadrukte met deze woorden haar toewijding aan hem, zoals Kollewijn dat eveneens in zijn biografie deed: 'Met algehele toewijding heeft zij gestreefd naar het geluk van haar prikkelbare, niet zelden onrechtvaardige en zelfzuchtige echtgenoot.' Zelfs indien er in dit harde oordeel over Bilderdijk een kern van waarheid zit, mag dat haar vooral niet compromitteren: 'Wie verlangt, dat ze Willem Bilderdijks karakter gewijzigd, zijn grilligheden geknot, zijn ruwheid verzacht, zijn klachten gesmoord, zijn ongezonde levenswijze veranderd had,-hij eist het onmogelijke.'[237] Dat hij echt en innig van haar heeft gehouden, lijdt geen enkele twijfel,-erkende ook Kollewijn-, want in de nacht van 16 op 17 april kermde hij over haar verlies, en was hij niet altijd over de gaven van haar hoofd en hart te spreken geweest?

Met een zelden vertoond blijk van onbaatzuchtigheid stond dominee Manger (als ware hij Jozef van Arimathea) hem zijn graf in de Grote Kerk van Haarlem af om een praktisch probleem op te lossen: waar moest Wilhelmine worden begraven? Zelf was Bilderdijk niet in staat om een financiële regeling voor haar begrafenis te treffen. Het recente geharrewar rond de militaire indiensttreding van Lodewijk, die tot de

lichting van 1831 bleek te behoren, maar voor wie een jaar eerder al een remplaçant à raison van f 400,- moest worden gekocht, was daarvan een voorbeeld. Bilderdijk was zo volledig ten prooi aan zijn verdriet gevallen, dat hij een brief aan Tydeman niet met 'geheel de uwe' durfde te ondertekenen. 'Ja, vele vrouwen hebben welgedaan,' zo riep hij uit, 'maar ik durf, ik moet, door het hart gedrongen, het zeggen en uitroepen: zij heeft hen allen overtroffen!' Aan haar zijde had hij zich 'in alle noden gelukkig' gevoeld. Hoe moest het nu verder? Hij gaf zelf een antwoord op die vraag, waaruit bleek wat voor een zware claim hij op Lodewijk legde: 'Kome God in genade mijn dierbaar enig kind te hulp, dat zichzelf en zijn vader besturen moet!'[238] Ach, Tydeman had haar ook gekend: 'U kende de voortreffelijke vrouw die zoveel met en om mij heeft geleden, in allerlei soort van rampen mijn troosteresse en steun was, en, van echt christendom doordrongen, mij in alle nood onderschraagde en staande hield.'[239] Tot tweemaal toe refereerde hij aan de noden die zij geleden hadden en aan haar vermogen om hem op te beuren, als hij daaraan behoefte had. Tydeman condoleerde hem met het verlies van Wilhelmine, waarbij hij indirect blijk gaf van een groter vertrouwen in God dan in zijn eigen vrouw: 'Misschien was u te veel aan de edele en zich geheel voor u opofferende gade gehecht en beschouwde u haar als onmisbaar. Dit zou reeds een zonde geweest zijn, althans een zwakheid, die u afgeleerd moest worden.'[240] Kennelijk was Wilhelmine in Tydemans geloofsopvatting een pion waarmee God naar believen kon schuiven om haar mans zonde af te straffen. Zonder zich echt in Bilderdijk in te leven stelde hij hem op 25 april voor een tweede open brief van le Sage ten Broek te beantwoorden en na deze misschien enigszins 'geforceerde afleiding' voortaan graftonen aan zijn lier te ontlokken.[241] Dat laatste heeft de dichter nooit gedaan, want hij las liever in de Bijbel en in Cats, gezeten in zijn met groen fluweel beklede stoel, die lange tijd in het Bilderdijk-Museum heeft gestaan, maar zeer onlangs aan het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap moest worden teruggegeven. Andere aandenkens van de grote dichter (zo gaat geen beschaafd land met zijn godenzonen om) zijn naar een duistere kelder van de Vrije Universiteit verbannen. De uitgebreide collectie handschriften, beelden, portretten en boeken van en over Bilderdijk is dankzij het College van Bestuur niet meer onmiddellijk te bestuderen, eventueel met hulp van Marinus van Hattum, die er als een schatbewaarder over waakte en bezoekers van het Museum onvermoeibaar waardevolle inlichtingen gaf. Men zou uit schaamte over

zo'n bestuurlijke wanprestatie bijna met Bilderdijk wensen liever als Samojeed of Hottentot geboren te zijn dan als Nederlander. Of dient men in termen van de oprichter der Vrije Universiteit tegenwoordig 'zijn zegeningen' reeds te 'tellen', wanneer de bijl niet in de richting van een kunstwerk wordt geslingerd, noch de brand in een God onwelgevallig voorwerp wordt gezet? Hoe dan ook strookt de visie van het College van Bestuur niet met de lofzang op een groot man, die in de laatste alinea van *Besluit* wordt aangeheven...[242]

Op dezelfde dag als waarop ze was overleden, had Bilderdijk aan Wap geschreven: 'Zij leeft en juicht daarboven en wenend staar ik haar na.'[243] Waarom hij weigerde voor haar graftonen aan zijn lier te ontlokken, kan men afleiden uit zijn verzuchting: 'Wat ik aan haar verlies is onuitsprekelijk. Mijn smart is niet uit te drukken en wordt alleen gelenigd door de hoop haar eenmaal bij haar God en Heer en Zaligmaker, wiens eigendom zij was, in stoorloze vreugde terug te zien.'[244] Hij reveleerde haar geloof, dat niet noodzakelijk het zijne was, al bracht de persoonlijke invulling van zijn geloof wel met zich mee, dat hij erop hoopte haar terug te zien. Dat hij meer religieus dan godsdienstig zijn eigen geloof beleefde, liet Da Costa goed uitkomen, toen hij zich bij de presentatie van het vierde deel van Bilderdijks *Brieven* afvroeg: 'En toch, wie zal zijn weduwnaarschap verhalen? Zijn ziel weigerde vertroost te worden, allermeest door menselijke, ofschoon dan ook welmenende en zelfs (algemeen-) godsdienstige redenen!'[245] Wie ook zag, dat hij een 'ondermijnende doodwond' ontving, lang voordat hij 'werkelijk van dit lichaam des doods werd ontbonden', was Louise.[246] Ze bood aan haar vader en halfbroer een helpende hand te bieden, want een huishouden waarin een bejaarde dienstbode alles moest zien te regelen, was tot mislukken gedoemd. Haar eigen gezin kon zich best een poosje zonder haar redden, nu ook haar zoon Elius op eigen benen stond. Het welbevinden van haar man stelde ze dus ten achter bij dat van haar vader, maar die reageerde minder enthousiast op haar aanbod dan ze had verwacht. Op 23 april 1830 wees hij het zelfs resoluut af, met een paar imperatieven aan het slot die naar oud hartzeer verwezen: 'Uw hartelijke rescriptie op mijn kennisgeving van mijn dodelijk verlies is mij dierbaar; maar waartoe zou u uw huis en betrekkingen die u het heiligst moeten zijn, verlaten? Om een suffende vader te helpen die niet alleen is, maar hier de troost en getrouwe hulp van uw voortreffelijke broer genieten mag, en niet dan in het stil betreuren van zijn onvergelijkelijk gemis ademhaalt? Schrijf mij soms, en geef mij

dit blijk van liefde. Op niets anders heb ik recht of aanspraak, en voel altijd aan wie u onverdeeld toebehoren moet.'[247] Hoezeer Lodewijk ook door het overlijden van zijn moeder was 'ontmoedigd en och, ware het voor Gods oog verdeemoedigd', toch begreep hij heel goed, wat er van hem werd verwacht.[248] Hij zag ertegen op de rol te moeten spelen die zijn vader hem had toebedacht: 'Ik sta nu gans alleen, zonder hulp, opbeurende toespraak, onderrichting of uitzicht op iets goeds.'[249] Bilderdijk merkte dat zijn achttienjarige zoon 'in stille en onderworpen berusting' voortleefde en maakte zich grote zorgen over diens toekomst.[250] Op 7 mei betrok hij Da Costa bij zijn vaderlijke zorgen: 'Ik zit hier in mijn diepe en onheelbare droefheid gedompeld, radeloos en reddeloos, en mijn enig, dierbaar en godvruchtig kind in angst en vertwijfeling aanziend en toezuchtend, als in een wildernis zonder weg of uitzicht. Ik weet niet, wie het is, die mij en hem enige informatie beloofde over wat te doen of waar zich aan te melden, of wat er vereist wordt voor datgene waarnaar zijn zucht heentrekt, de *militaire carrière* namelijk. Ik weet niet, of hij daarvoor geschikt is. Intussen spoeden de dagen voor mij ten einde en hoe kan ik dit afwachten zonder bezorgdheid voor zijn levenslot?'[251] Bilderdijk wist niet, hoe hij praktisch te werk moest gaan om zijn zoon op het juiste spoor te zetten: 'De militaire dienst is de meest zekere en bestendige stand, maar aan ontzaglijke zwarigheden onderhevig. Ik heb die altijd voor mijzelf gewenst, maar een kreupele voet maakte mij dit onmogelijk. Strekt zijn wens daar nu werkelijk toe,-alles is mij wel, wat hem gelukkig kan maken. Maar hoe dan daartoe te geraken? Hiervan beloofde men mij (vreemdeling op aarde) onderrichting, hier hulp toe, maar het zijn *inania verba** zonder wezen en zonder gevolg.'[252] Had hij er 'alles' voor over om Lodewijk gelukkig te maken, of was zijn eigen besluiteloosheid het gevolg van zijn wens om letterlijk zijn steun en toeverlaat niet uit het oog te hoeven verliezen? Dit probleem zou nog groter worden, toen Lodewijk uit vaderlandsliefde wilde meehelpen om de Belgische Opstand te dempen.

Per Koninklijk Besluit van 4 juni 1830 werd Vlaanderen in de gelegenheid gesteld naar eigen inzicht van het Frans en Nederlands gebruik te maken, maar al verdween daardoor een belangrijk fundament onder de 'taalgrieven' in het zuiden, toch hadden die als factor van betekenis hun werk al gedaan.[253] Vijf dagen later volgde de opheffing van het

* *holle woorden*

gehate Collegium Philosophicum te Leuven, wat de rooms-katholieken in het zuiden sterkte in hun verzet tegen het protestantse noorden.[254] Het uitblijven van een uitvoerbaar Concordaat en al te voorspelbare typeringen van bijvoorbeeld kloosterlingen in *De Protestant*, een tijdschrift dat in 1819 was opgericht om de toenemende macht van het pausdom een halt toe te roepen, wakkerde tegenstellingen tussen christenen aan. Volgens *De Protestant* waren er te veel rooms-katholieke geschriften in omloop, 'die met veelbetekenende en in onze tijd hoogst bedenkelijke onbeschaamdheid, de vuilste lasteringen tegen de Hervormde leer en haar invloed uitbraakten.'[255] Overeenkomstig zo'n scherp en bombastisch geëtaleerde afkeer van de Moederkerk werden kloosterlingen getypeerd als een 'domme schaar van vlezige en welgebouwde monniken'. Ter bevestiging van het stereotype beeld, volgde deze zin: 'Ja, een dikke buik, dito hoofd, stompe neus, van vet uitpuilende ogen en driedubbele onderkin behoren tot de insignia dier mannen.'[256] In tal van historische romans werd hierop voortgeborduurd, zodat een lezer niet eens geoefend hoefde te zijn om de protestantse signatuur van *De Roos van Dekama* af te leiden uit de beschrijving van de abt van Sint-Odulf in de Haarlemmer Hout.[257] Tegenover *De Protestant* stelde zich *De Ultramontaan* op, een tijdschrift voor dompers en ignoranten, welke geuzennamen door zijn redacteur le Sage ten Broek werden gereserveerd voor rooms-katholieken die tegen de Verlichting en het jozefisme gekant waren.[258] Vanaf het begin had Bilderdijk sceptisch tegenover de vereniging van de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden gestaan, op grond van 'tegenstrijdigheid van belangen, begrippen en inzichten'.[259] Hij vroeg zich af: 'Waarom zouden wij ons met de paperij en Franse denkwijze van die provincies moeten verenigen?'[260] Door dat niettemin te propageren en in de praktijk voor te staan had de koning zijn eigen volk 'huichelend misleid'.[261] 's Konings 'unionisme' had in het zuiden een betekenis gekregen die haaks op de gedachte van een verenigd of herenigd vaderland stond: samenwerking van liberalen en rooms-katholieken om de vrijheid van onderwijs te garanderen. Dat monsterpact bleek te werken, terwijl de verfransing in het zuiden onder het Verenigd Koninkrijkrijk der Nederlanden sterker was toegenomen dan onder het keizerrijk van Napoleon, waardoor het mengelmoesje dat de koning als eenheidstaal wilde invoeren (Nederduits, bestaande uit Hollands, Vlaams en Brabants) daar op steeds heftigere bezwaren stuitte.[262] In-

middels was Bilderdijk al zo ver in zijn denken van de realiteit verwijderd geraakt, dat het begrip 'vaderland' hem geen gedachte meer waard toescheen.[263] Toch bleef men in zijn oordeel geïnteresseerd, omdat het er alle schijn van had, dat hij de Julirevolutie in Frankrijk, gevolgd door de Belgische Opstand, had voorspeld. Men had hem met rust moeten laten, vond Da Costa, die de retorische vraag stelde: 'Zal men het wederom bij nageslacht of vreemdeling geloven, dat ook in deze toestand het kwellen der onbescheidenheid niet afliet?'[264]

Als een kwelling der onbescheidenheid, zij het niet opgevat als een genitivus explicativus (de opdringerigheid van de buitenwereld benadrukkend), maar als een genitivus objectivus (een ongezond appel op zijn hoogmoed doend) ervoer Bilderdijk het besluit van de *Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* om hem een gouden erepenning toe te kennen. Het besluit werd op 5 juli 1830 genomen en zou precies een jaar laar later te Lisse een ceremonieel vervolg krijgen. Het behelsde een volgens velen te late erkenning van Bilderdijk als 'de eerste dichter en voortreffelijkste taalgeleerde' van Nederland.[265] Zoals dat met de officiële toekenning van eerbewijzen pleegt te gaan, was de daarmee belaste commissie vervuld van haar eigen gewichtigheid, waardoor zij niet in staat was een royaal gebaar zonder voorbehoud te maken. Uit de motivering van het besluit bleek dat de commissie niemand had kunnen vinden die op het gebied van de geschiedenis, welsprekendheid en dichtkunst gedurende de laatste negen jaar echt iets origineels had gepubliceerd. Tydeman die als secretaris van de *Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* Bilderdijk het besluit mocht overbrengen, wilde hem aanvankelijk officieus op de hoogte stellen van iets wat hem een onaangename boodschap leek. Maar hij draaide noodgedwongen bij, waarschijnlijk ook in het besef dat zijn oude vriend veel aan scherpzinnigheid had moeten inboeten.[266] Bilderdijk veinsde oprecht verheugd te zijn over zoveel 'welwillendheid jegens de eenmaal vervolgde en uitgeworpen medestander in de voorstand van vaderlandse smaak en letterroem'.[267] In werkelijkheid wist hij niet goed, wat hij met de toekenning van de erepenning aan moest. Op 15 juli nam hij Jan Wap daarover in vertrouwen: 'U begrijpt niet, wat die Nederlandse maatschappij in het hoofd heeft gekregen met haar medaille? Ik begrijp het evenmin, en besef ook niet cui bono* het dienen moet, noch ook of het ernst of spot zij. Immers legale kennis heb ik van de zaak niet en

* tot wiens voordeel

dus, tant mieux! Zo behoef ik het mij niet aan te trekken, eer het zo ver komt, en intussen ontglip ik het zeer licht bij deze mijn dagelijkse afneming die steeds meer toeneemt.'[268] Hij ging zo hard achteruit, dat hij zichzelf niet met de bezorging van onuitgegeven gedichten van zijn vrouw kon bezighouden. Da Costa deed daarvoor op 13 juli een beroep op Lodewijk, wat tijdelijk tot een nauwe samenwerking tussen hen beiden leidde: 'Ik kon tot mijn leedwezen hier nog niemand in het oog krijgen, die in staat was en in de gelegenheid om kopieën te maken van deze heerlijke dichtstukken. Wij zullen dit dan maar zelf moeten doen, gij en ik, want het ware niet nodig onkosten daarvoor te maken.'[269] In zijn contacten met Suringar leek Lodewijk aan de leiband van Da Costa te lopen, maar dat viel in de praktijk wel mee, want hoe braaf en trouwhartig hij zich naar de wil van ouderen in het algemeen voegde, toch deed hij het niet voorkomen, alsof zijn vader iets had bedacht wat hem in werkelijkheid door Da Costa was voorgezegd. Dat hoefde hij ook niet te doen, omdat laatstgenoemde vrijwel niets voorstelde tegen de wil of buiten medeweten van zijn vader.[270] Er moest veel overleg worden gevoerd om de uitgave van *Nagelaten gedichten* (1833) te realiseren, waarvan het eerste, *Het kindeke te Betlehem*, een duidelijk antiroomse strekking verried, nauw verwant aan die van Bilderdijk in *Aan de Moedermaagd*. Gold voor Bilderdijks gedicht, dat hij deed aan 'Mariolatrie met een protestants slot als tolkwijting aan het geweten',-voor Vrouwe Bilderdijks gedicht gold vooral, dat het moederschap van Maria niet mocht dienen om haar tot voorspraak bij God aan te roepen.[271] Alle sentimentaliteit rondom het moederschap ten spijt, betoonde ze zich hier een steile calviniste die weigerde zich in de schroom van een gelovige in te leven, voor wie de afstand tussen zichzelf en God te groot is om in één keer overbrugd te worden en de tussenkomst van Maria (uit dank daarvoor geenszins vergoddelijkt) wenselijk is:

> O gij, die knielt aan een Maria's voet
> En waant, met haar ten voorspraak, Hem te naderen
> Die door de kracht Zijns woords den vroegsten vaderen
>
> Betuigde, dat Hij God is in 't heelal,
> En niemand meer! Ziet toe! De Richter zal
> U voor dien hoon gewis ten antwoord dagen.[272]

De oude tegenstelling tussen rooms-katholieken en protestanten, die over het hoofd van het kindeke werd uitgevochten, speelde ook een grote rol bij de Belgische Opstand: 'Terwijl alzo de verhouding tussen de regering en de Roomse Kerk nog veel te wensen overliet, had de eerste bovendien door het sluiten van het Concordaat zowel de liberalen in het zuiden als de protestanten in het noorden weer zeer ontstemd, deze laatsten vooral, omdat men nu ook in het noorden Roomse bisschoppen zou zien verschijnen.'[273] Bilderdijk zag de vereniging der Nederlanden als een samengeklopt mengsel van water en olie: 'Zodra dat stilstond, moest het zich allengs weer verdelen.'[274] Hij vroeg zich af: 'God had ons van de Zuidelijke gewesten afgezonderd en dit wrocht onze bloei en sterkte. Waarom moesten wij door een heterogene verbinding groter willen zijn?'[275] Diezelfde oude tegenstelling maakte dat Willem de Clercq de Belgische Opstand als een 'guerre de deux principes' beschouwde, waarbij de Franse Revolutie als een 'phénomène' naar binnen was geslagen en daar een kwalijk beginsel was geworden: de leer van de volkssoevereiniteit en het algemeen stemrecht stonden model voor dat beginsel, maar waren tevens tekenen van geloofsafval.[276] De Hervorming en de Franse Revolutie vochten in het zuiden hun strijd uit, maar ook nadat de uitslag daarvan bekend was, bleef de oude tegenstelling in het noorden bestaan. Zo kwam een vooraanstaande aanhanger van het Haagse Réveil in discussies met Groen van Prinsterer tot de slotsom, dat men Roomsen geen snaphaan meer kon toevertrouwen, dat zij niet in een burgerwacht mochten functioneren en dat elk Rooms huis voortaan suspect was.[277] Maar er waren ook nieuwe tegenstellingen na de creatie van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden ontstaan, waarover Bilderdijk niet te spreken was. Hij beschouwde de samenvoeging van noord en zuid als 'των ἐχθρων δωρα', dat wil zeggen als geschenken van de vijanden, die eenmaal uitgepakt schadelijk voor het hele vaderland zouden blijken te zijn.[278] Tot die nieuwe tegenstellingen behoorde de onevenredige verdeling van lasten, die volgens Bowring in een brief van 29 december 1829 moest leiden tot de ontkoppeling van België en Batavia aan het koninkrijk.[279] Het zuiden voelde zich te zwaar belast, zoals eerder in deze kroniek onder de noemer van 'der Brabander morringen' is gememoreerd, terwijl Koninklijke Besluiten op het gebied van 's lands financiën wetgeving via het parlement vervingen.[280] Dit had tot een verwerping van de rijksbegroting van 1827 geleid, in het kader waarvan wel meer nieuwe tegenstellingen pijnlijk duidelijk waren geworden:

'Na levendige discussies, waarbij gewezen werd, zowel door de noordelijke als door de zuidelijke leden, op de zware uitgaven, de ondraaglijke lasten, de hinderlijke regering door middel van Koninklijke Besluiten en reglementen in plaats van bij de wet of ten minste met medewerking der wetgevende macht, waarbij openlijk en met nadruk werd gesproken van schending der grondwet, gemis aan drukpersvrijheid, ongrondwettige geheimzinnigheid in het financieel beheer en volslagen afwezigheid van ministeriële verantwoordelijkheid, werd de begroting van 1827 in beleefde termen, maar met niet minder dan 77 tegen 24 stemmen verworpen.'[281] De omvang van zulke grondwettelijke schendingen bleek pas goed in 1839, toen Europa werd geteisterd door een handelsrecessie en er zich een 'poel van ongerechtigheid' opende.[282] Ter financiering van de gevolgen der Belgische Opstand, waarvoor niet-bestaande voorschotten uit overzeese bezittingen waren gebruikt, wilde de regering ineens f 56.000.000,- lenen. Het Koloniaal Bestuur had lange tijd een veel te gunstige voorstelling van zaken kunnen geven dankzij inkomsten uit de Handelmaatschappij, maar die waren mede gebaseerd op een warnet van afspraken tussen de twee voornoemde instellingen, het ministerie van Koloniën, de Generale Thesaurie en het Amortisatie Syndicaat van de koning. Al die tijd wist het parlement niets van de miljoenenleningen af, totdat de staatskas zo leeg was, dat er wel opening van zaken moest worden gegeven om voor aanvulling van de middelen te kunnen zorgen.[283] De voortvarend, maar ongrondwettelijk optredende koning had het aantal nieuwe tegenstellingen verder vergroot,-het zij hier volledigheidshalve nogmaals vermeld-, door op het gebied van onderwijs en de ene landstaal maatregelen te nemen, waarmee hij zijn onderdanen in het zuiden tegen zich in het harnas joeg.

Kort vóór het uitbreken van de Belgische Opstand was in weerwil van het achteraf gemakkelijk te reconstrueren ongerief de algemene indruk, dat de koning erin geslaagd was om noord en zuid te verenigen: 'Het Koninkrijk der Nederlanden, zich meer en meer losmakend van de Franse invloed, die in de achttiende eeuw het volksleven van het noorden had vergiftigd en in het zuiden alle nationale zelfstandigheid dreigde te verstikken, scheen werkelijk op weg om te worden wat het hoofddoel zijner oprichting was geweest: een uiterlijk en inwendig krachtig, staatkundig en zedelijk bolwerk van Europa tegen Frankrijks onrust en woeling, een bloeiend rijk, volgens de begrippen van die tijd vrijzinnig geregeerd.'[284] In het zuiden waren de woeste gronden in de

Kempen en de om Antwerpen gelegen bos- en heidestreken ontgonnen, evenals er op de rotsgronden van de Ardennen 'een begin van landbouw' mogelijk was gemaakt.[285] Geen Cockerill of Regout was ontevreden over de industriële politiek van de koning en dus kon de regering al met al wijzen 'op de bloeiende staat van landbouw en nijverheid, handel en verkeer, de voortreffelijke kanalen en wegen, op de welbezochte universiteiten, het uitnemende lager onderwijs, de herleving van kunst en wetenschap, op de toenemende welvaart,-alles, naar het scheen, tekenen van de inwendige kracht der monarchie, met een bevolking van meer dan 6.000.000 zielen en alom geprezen als een der gelukkigste staten van Europa'.[286] Daartegenover stond slechts één groot nadeel: 'Tegen een revolutie, al werd zij niet van Frankrijk uit gesteund, was de regering militair zo goed als machteloos en Engelse of Pruisische tussenkomst zou bijna zeker een oorlog, een Europese oorlog met Frankrijk uitlokken.'[287] De Julirevolutie in Frankrijk bracht de bevolking van Brussel ertoe zich te verzetten tegen de hoge kosten van de viering van 's konings verjaardag op 24 augustus 1830. In plaats van illuminatie en vuurwerk eisten grote aantallen werklozen werk, terwijl zij de Marseillaise zongen en verontwaardigd "Vive la France!" riepen. Op 25 augustus voltrok zich het begin van het drama, dat voor het eerst op 4 oktober zou leiden tot de proclamatie van een onafhankelijk België. Tot een van de bekendste riedels van de nationale canon behoort *Amour Sacré* uit de opera van Daniël Auber, *La Muette de Portici*, welke aria de opstand van Napolitanen tegen Spanjaarden verheerlijkte en het sein vormde voor de opstand van Belgen tegen Hollanders. Werden voordien de termen 'Belgen' en 'Hollanders' door elkaar gebruikt, zoals inwoners uit de Betuwe, 'Bataven', na 1795 steeds meer synoniem aan 'Nederlanders' waren geworden,-in 1830 kwam er een einde aan deze 'amalgamering op lexicaal niveau', zoals Koch in zijn biografie van koning Willem I niet ongeestig opmerkte.[288] De tegenstellingen tussen Spanjaarden en Italianen in een stad als Napels mogen groter geweest zijn dan die tussen Hollanders en Vlamingen in Brussel, toch duldden de Belgen geen vreemde overheersing, ten teken waarvan het huis van graaf De Libry Bagnano, hoofdredacteur van het regeringsgezinde dagblad *Le National*, en het huis van de minister van Justitie, Cornelis van Maanen, aldaar werden geplunderd. Omdat het leger en de politie niet ingrepen, maar de handhaving van de orde overlieten aan een uit liberale oppositieleden bestaande burgerwacht, escaleerde het conflict. Toen een ware kenner van het gebied, de Held

van Waterloo, zich ermee ging bemoeien, scheen een compromis tussen de strijdende partijen niet onmogelijk. Zou het energieke België onder zijn leiding verlost kunnen worden van het in een recessie verkerende Holland, dat als afzetgebied voor het zuiden intact bleef, dan was voldaan aan de eis van 'herstel van grieven', waarover een Luikse deputatie in Den Haag kwam overleggen.[289] Naast de eis tot een bestuurlijke scheiding van noord en zuid, stonden ministeriële verantwoordelijkheid, algehele vrijheid van drukpers en onderwijs, keuzevrijheid van een eigen taal[290], gelijke verdeling van ambten tussen noord en zuid, vestiging van zowel een eigen regering als parlement in Brussel en het ontslag van minister Van Maanen hoog op de agenda. Reeds was de kroonprins het koningschap over een zelfstandig België aangeboden, terwijl hij zich in zijn eigen paleis nauwelijks veilig voelde. Hij belastte zich met het overbrengen van de onsamenhangende verlangens in het zuiden,-wat had het voor zin een gelijke verdeling van ambten tussen noord en zuid te bepleiten, evenals het ontslag van minister Van Maanen, nadat de bestuurlijke scheiding eenmaal een feit zou zijn geworden?-, aan zijn vader, wiens afwijzende reactie hij van tevoren wel kon bevroeden. Op 3 september vertrok hij uit Brussel zonder dat zijn troepen een bloedige charge hadden uitgevoerd.

Een dag later was er al zoveel van de Belgische Opstand tot Bilderdijk doorgedrongen, dat hij over 'dagen van schudding en verschrikking' sprak.[291] De Julirevolutie had hij voor 'hoogst duchtbaar voor zowel ons als gans Europa' gehouden.[292] In het verlengde daarvan dreigde er nu iets te gebeuren wat hij altijd al had gevreesd: niet zozeer de definitieve scheiding van noord en zuid, als wel de invoering van revolutionaire beginselen in zijn vaderland. Da Costa vergeleek de vorming van twee nieuwe staten, Nederland en België, met een echtscheiding. 'Wat God heeft verenigd, scheide geen mens,' staat er in *Matteüs 19:6*, dus tot welk goddeloos waagstuk lieten de Belgen zich verleiden?[293] Willem de Clercq interpreteerde de gebeurtenissen in Brussel eschatologisch, want stond er in *Lucas 21:25-27* niet geschreven, dat er doodsangst onder de volkeren zal heersen en dat 'de mensen zullen verstijven uit vrees en bange verwachting van wat de wereld gaat overkomen'?[294] Toen de kroonprins het vertrouwen van zijn vader bleek te hebben beschaamd, stond hij noodgedwongen het opperbevel over het leger aan zijn broer prins Frederik af, die Brussel op 23 september 1830 binnenviel. Aan beide zijden vielen er honderden doden, waarna de prins in de nacht van 26 op 27 september zijn troepen uit Brussel

terugtrok. Luid claimde de oppositie haar overwinning: 'Het artillerievuur heeft Oranje verbrijzeld op de boom van de Vrijheid!'[295] Zonder de afloop te kennen verklaarde Bilderdijk in zijn allerlaatste brief aan Capadose: 'De slag die mij in mijn onvergelijkelijke wederhelft tevens mijn nog overig verstandelijk vermogen ontnam, laat geen herstel toe van de alles overtreffende verbrijzeling die mijn gestel heeft ondergaan en de algemene zaken in ons vaderland voleindigen mij geheel te verpletteren.'[296] Na de proclamatie van een onafhankelijk België werden er verkiezingen uitgeschreven voor het Nationaal Congres, dat op 10 november bijeenkwam. De koning weigerde daarin te berusten en stuurde zijn in eer herstelde oudste zoon naar het zuiden om Oost-Vlaanderen, Antwerpen en Limburg voor het noorden te behouden. Deze beriep zich op het door hem te Waterloo vergoten bloed, waarmee in 1815 reeds de onafhankelijkheid van België was bezegeld. Zijn uitspraak wekte opnieuw verontwaardiging in het noorden, waarna de beschietingen vanuit de citadel van Antwerpen onder leiding van David Chassé zo'n grote verontwaardiging van de Belgen wekten, dat zij op 24 november besloten het Oranjehuis voor eeuwig van de Belgische troon uit te sluiten. De Londense Conferentie bevestigde in grote lijnen de status quo, maar de precieze grenzen van Brabant en Limburg en de positie van het groothertogdom Luxemburg stonden niet vast. De koning accepteerde de nieuw ontstane situatie in genen dele en duldde de door Engeland gesteunde Leopold van Saksen-Coburg niet op een troon die hem in zijn visie rechtens toekwam. Hij trok een groot leger aan de zuidgrens van het koninkrijk samen, dat hij rijkelijk laat op 2 augustus 1831 zou inzetten voor de Tiendaagse Veldtocht. Zijn troepen onder leiding van de uit Engeland teruggeroepen kroonprins veroverden Leuven, maar deinsden voor de aanstormende troepen van de Franse koning terug. De Londense Conferentie besliste uiteindelijk, dat België een groot deel van Limburg moest afstaan aan Nederland, in ruil waarvoor het Waalse gedeelte van Luxemburg aan België zou komen. Het overige gedeelte van het groothertogdom zou als een personele unie met Nederland verbonden blijven.

Sinds 16 september 1830 volgde Bilderdijk de gebeurtenissen niet meer, zoals hij in een brief aan Da Costa te kennen gaf door uit de 'Aeneïs' te citeren: 'Sat patriae Priamoque datum,' wat betekende dat hij genoeg voor zijn vaderland en Priamus gedaan had. Het kwam dan ook in zijn hoofd niet op een lijkzang op Van Speijk te maken, toen deze

een brandende sigaar bij het buskruit in het ruim van zijn kanonneerboot had gehouden en zodoende tientallen mensen met zich mee de dood injoeg. Misschien vond Bilderdijk deze held niet vergelijkbaar met hopman Kropff, die hij in 1793 wel herdacht had, of gunde hij de koning niet de eer waarvoor Van Speijk bereid was zijn leven op te offeren. Toen de Leidse student Gerrit van de Linde hem voor het in september 1830 opgerichte Corps Vrijwillige Jagers om een wapenlied vroeg, schreef Bilderdijk hem terug: 'De boven alle verbeelding grievende, ja, ten enenmale verpletterende slag van het onvergelijkbaar verlies mijner wederhelft heeft mij van alle de minste vatbaarheden onherstelbaar beroofd, en ik bevind mij in een toestand van de akeligste nietigheid, waarvan geen terugkeer tot iets beters te hopen is, bij zo hoog geklommen jaren als die ik in een levensloop van louter aaneengeschakelde jammeren en droefenissen bereikte.'[297] Alleen wanneer anderen hem op enigerlei wijze met de Belgische Opstand in verband brachten, zoals Jan Frans Willems en Kinker, figureerde hij op de achtergrond van de gebeurtenissen. Binnenskamers stak Lodewijk zijn wens om in het leger dienst te nemen niet onder stoelen of banken, waardoor er ondanks de innige band tussen vader en zoon een conflict op de loer lag, waarbij de Belgische Opstand dreigde te verbleken. Zijn paardrijlessen hadden in Lodewijk een passie voor de cavalerie doen ontwaken, maar hij voelde zich moreel verplicht de hem opgedrongen rol van vademecum voor zijn vader te spelen, waartoe het overlijden van zijn moeder en de vaderlijke vermaningen van Da Costa hem dwongen. Zijn groeiend inzicht in de financiële en relationele perikelen van zijn vader, die zich zonder zijn hulp letterlijk en figuurlijk niet meer staande kon houden, dwongen hem eveneens zijn plicht te doen. Daar stond tegenover dat hij het genoegen smaakte door Suringar voor vol te worden aangezien. Op 20 oktober ontving hij een aan hem persoonlijk geadresseerde brief, waarin de uitgever nader inging op de omstandigheden waaronder de *Nagelaten gedichten* van zijn moeder moesten worden gedrukt: 'Papier en alles is gereed om het drukken van de dichtbundel te beginnen, maar de treurige omstandigheden van deze tijd maken het niet raadzaam de uitgave nu te doen. Ik wenste deze tot het voorjaar uit te stellen, wanneer God geve dat rust en vrede in het vaderland zijn weergekeerd en er genoeg mensen zullen zijn om zich in stille afzondering aan de schone kunsten te wijden.'[298] Ter illustratie van zijn omgang met Da Costa kan een brief van 11 november dienen, waarin hij instructies voor de correctie van zijn

moeders gedichten ontving: 'Gij zult die veranderingen wel eerst aan papa laten zien en naar zijn gevoelen vragen, eer dat gij ze in de revisie bevestigt, of het vorige herstelt.'[299] Het zou nog tot 1833 duren, voordat Suringar de *Nagelaten gedichten* uitgaf. Kennelijk waren toen pas de 'treurige omstandigheden van deze tijd' voor de meeste Nederlanders opgeheven.

Bij Jan Frans Willems ging het om een aanbeveling voor een bezoek van Potgieter aan Bilderdijk. 'Mijn vriend, de heer Potgieter, een jonge dichter van veel verdiensten, die als Hollander voor enige weken zijn woonplaats, Antwerpen, verlaat, en over Haarlem moet reizen,' zo schreef Willems op 17 november aan zijn inspirerend voorbeeld in het noorden, 'verlangt, een ogenblik de man te mogen zien, die Nederland als de patriarch onzer nationale letterkunde huldigt, en weet daartoe geen betere gelegenheid te vinden dan in het overbrengen van een schriftelijke aanbeveling van mij.'[300] Geen territoriaal conflict vermocht hun goede relatie in gevaar te brengen, want Willems vervolgde: 'Graag voldoe ik aan zijn wens en daartoe ook aan een behoefte van mijn hart, dat in deze ongelukkige tijdsomstandigheden, te midden van het woelen der partijschappen, waardoor ons vaderland verscheurd wordt, meer dan ooit verlangt u te doen verstaan, dat ik altijd voor Bilderdijk en zijn vriendschap partijdig ben en blijf. Geen afscheiding van het noorden en zuiden onzes vaderlands, geen krakelen van vorsten en volkeren zijn in staat mij daarvan af te brengen.'[301] Bij Kinker ging het om een beoordeling van de politieke situatie in 1830, die hij niet weinig door het taalgebruik van Bilderdijk beïnvloed achtte. Hadden diens nimmer aflatende schimpscheuten aan het adres van de koning en allen die progressief in plaats van conservatief dachten, niet tot een politiek schaakmat geleid, waardoor Nederland en België in de toekomst *naast* elkaar zouden voortbestaan, terwijl zij *met* elkaar het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden hadden gevormd? Kinker herleidde de oorzaak van de Belgische Opstand tot een politieke controverse, die minder met de tegenstelling tussen noord en zuid te maken had dan met opvattingen die de bevolking in Nederland net zo verdeeld hielden als die in België: 'Een arglistige en meer dan helse geheime staatkunde houdt de welmenendste bestierders der volkeren en de verlichtste staatslieden door de tegenstrijdigste ineensmelting van twee elkaar vijandige beginselen werkeloos en, door dezelfde onzekerheid en dubbelzinnigheid in de opvolging der gebeurtenissen, in een geestbedwelmende besluiteloosheid gevangen.'[302] Zijn eigen

krasse taalgebruik negerend constateerde hij, dat 'volkeren werden teruggedrongen tot de domheid en barbaarsheid der middeleeuwen'. Dat was de schuld van obscuranten, zoals Bilderdijk en de zijnen, die in samenwerking met verraderlijke jezuïeten hun doel trachtten te bereiken: 'Zijn, waar de jongste opstanden nog niet gedempt zijn, de voorstanders der duisternis niet aan het roer geplaatst? Wordt deze uitkomst in het vernederde België niet reeds openlijk erkend door de zogenaamde mild denkende demagogen, die, toen zij nog met de domste dwepers een gemene zaak maakten, van licht en vrijheid, van wijsgerig staats- en natuurrecht beuzelden? Waren het niet, in Polen en Zwitserland, de dweepzieke en huichelende priesters, die, altijd in naam der vrijheid, over de verlichte geest des tijds zegepraalden?'[303] Kinker bereed het stokpaardje van zijn eigen bezwaren tegen de geest der eeuw, waarbij priesters de rol van jezuïeten hadden overgenomen, voor welke laatsten hij een trits invectieven bleef reserveren, varierend van 'onder alle vaandels strijdende Levieten' en 'razende zeloten' tot 'zinneloze dwepers of dweepzucht huichelende volksberoerders'.[304] In Luik had hij de Belgische Opstand van nabij kunnen volgen, waar hij het waagde Van Speijk 'een verlichte held' te noemen, ter verontschuldiging waarvan zou kunnen dienen, dat er volgens hem geen lid meer aan hemzelf deugde behalve zijn hoofd (alsof zijn hoofd een ledemaat was).[305] Zijn studenten waren zijn praatjes zo beu, dat zij zijn katheder dichtspijkerden, maar hij hield daarachter stand en sloeg in september 1830 niet op de vlucht. Een maand later werd hij gearresteerd, toen Nederlandse troepen de Luikse citadel trachtten te ontzetten, bij welke gelegenheid veel doden vielen. Een uitwisseling van gevangen Nederlanders tegen Luikenaren stelde hem in staat naar Amsterdam terug te keren, maar dat deed hij niet. Hij beschouwde Luik als zijn thuisbasis en dus bleef hij zich moedig in het hol van de leeuw (dat niet langer van de leeuw was) wagen.[306]

Bilderdijk had zijn belangstelling voor Kinker verloren, naar hij op 19 oktober 1829 zonder spijt vaststelde: 'Wat Kinker betreft, sinds zijn razend kantianismus en ingevreten kwaadaardigheid tegen gezond verstand en godsdienst, bemoei ik mij noch met hem noch met zijn geschrijf. Ik heb hem in vroeger dagen genoeg leren kennen, toen hij door Van Hemert nog niet gans bedorven was.'[307] In gedachte nam hij afscheid van Kinker, nadat hij eerst afstand van hem had genomen. Of hij gelijk had met zijn opmerking, dat Kinker door Van Hemert was 'bedorven', valt in die zin te betwijfelen, dat beiden aan elkaar gewaagd

waren, maar de een een mislukte dominee was gebleven die zich tot filosoof had ontwikkeld, terwijl de ander jurist en hoogleraar in de Nederlandse taal en letterkunde was geworden, die daarnaast als filosoof een voorman in plaats van een volger was. Op 22 november 1830 nam Bilderdijk ook afscheid van Jeronimo de Vries, omdat hij vreesde daartoe binnenkort anders in stilte te moeten overgaan: 'Gans geheugenloos, en tot niets meer in staat, mishandelt men mij in alles. Hoe kan het anders? Geheel mijn leven was het zo, en nu het eenmaal groene hout dor is, veracht en verwerpt men het als zelfs niet meer dienstig voor de vlam, maar ter blote verrotting bestemd. Van dag tot dag verval ik meer en meer, en ik stel mij voor dat dit wel de laatste brief zal zijn, die u van mij onder ogen komt.'[308] Met 'mishandelt' duidde hij op de slechte behandeling die hij zijns inziens in de media van zijn tijd onderging en op de straffe inrichting van zijn huishouden, waarvoor hij zijn oude dienstbode Mietje verantwoordelijk stelde. Gezien zijn afkeer van een hospita,-met wie hij rekening had moeten houden, indien hij na de dood van Wilhelmine op kamers was gaan wonen-, en van de bereddering van zijn huishouden door Louise, scheen zijn onafhankelijkheidszin nog net zo groot als vroeger. Maar hulpbehoevend als hij was, lukte het hem niet de dove Mietje op zo'n manier van repliek te dienen, als hij zich in zijn Haagse tijd met Jannetje Schey had verstaan. In de media van zijn tijd werd hij overigens helemaal niet slecht behandeld, want in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* was de overdreven lof van weleer in gepaste afkeuring overgegaan. Hij meende echter geen aanmerkingen van wie dan ook op zijn taalgebruik te hoeven dulden, evenmin op de herhaling van zijn denkbeelden of op die denkbeelden zelf. In almanakken werden zijn bijdragen nog steeds op prijs gesteld, terwijl hij in nieuwe tijdschriften als *Apollo* werd geëerd als 'de prins der dichters'. In *Argus* presenteerde men hem als een spellingsvernieuwer die meer respect dan Siegenbeek afdwong, maar daarvan was hij niet op de hoogte: 'Wat van een *Argus* zij, gelijk u het noemt, weet ik niet, noch van veren waarmee die pronken mag of niet.'[309] Tydeman, die zijn opbeurende woorden over dit tijdschrift aldus met een korzelige reactie moest bekopen, kreeg van hem te horen: 'Begrijp toch, dat ik generlei betrekking heb tot wie of wat het zij. En geef mij geen raadseltjes op, die ik noch ontwikkelen, noch gissenderwijs raden kan.'[310] Aantijgingen en raadsels schaarde hij onder de ene noemer van beproevingen, waarin hij grossierde. Het 'waarom' van al die beproevingen ontging hem enigszins, al had hij daarvoor wel een verklaring

aan dominee Callenbach gegeven: 'Deze aanvechtingen zijn verknocht aan elke vordering in de genade. Onze grote vijand, de hoogmoed der zelfheid, kronkelt zich in alle bochten, besluipt ons, bekruipt ons, omklemt ons en rust niet.'[311] Zijn gedeeltelijk onbegrip sproot voort uit het feit, dat hij zich nooit eens opgelucht kon voelen, alsof de staat van genade (laat staan vorderingen op dit gebied) niet voor hem was weggelegd. Dus deed hij er op zijn oude dag nog een schepje bovenop: 'Ach, ik voel het, dat ik nog meer verpletterend leed nodig heb, eer ik tot de maat van zelfverloochening kom, die mij nu nog vreemd is.'[312]

Op 1 januari 1831 schreef hij aan Da Costa in de hoop dat diens gebed meer zou uithalen dan het zijne: 'Bid voor mij, lieve vriend, en vooral bid voor mijn dierbaar kind, wiens lot mij zo treft.' Waarvoor moest Da Costa bidden? Hij dicteerde het antwoord: 'Bid voor mij om kalmte, om lijdzaamheid, om berusting en om vertroosting bij elke blik die ik voor hem op de snel naderende toekomst sla. Bid voor hem om de Geest Gods en om wijsheid en vertrouwen op de genadige hand die alles bestuurt!'[313] Om rust vragend, maar een gejaagde indruk makend, smeekte hij Suringar toch haast te zetten achter de uitgave der *Nagelaten gedichten* van zijn vrouw, waarop deze Friese uitgever hem op 20 januari terugschreef: 'Ook zonder uw aandrang zou ik zo graag haastiger voortgaan met het drukken, maar het is mij bij de beste wil niet mogelijk. Twee derde van mijn drukkersgezellen heeft het geweer op zijn schouder genomen en er is voor de thuisgeblevenen meer dan gewone drukte. Ik verzeker u echter, dat ikzelf zeer verlang meerdere spoed te maken en alles zal doen, wat ik kan.'[314] Lodewijk bleef zijn vader zorgen baren, waardoor het hem op 3 februari moeilijk viel Da Costa met een nieuw dierbaar huwelijkspand te feliciteren. Een korte felicitatie, vergezeld van een langere heilwens zette hij met moeite op papier, waarvoor hij zich verontschuldigde: 'Vergeef de kortheid van deze brief en schrijf haar toe aan de aandoening waarin het onuitdrukbare gevoel ener steeds bloedende wond mij gedompeld houdt en waarvoor geen heling is.'[315] Hij zei te hongeren en dorsten naar de dood, wat hij bij vlagen in de praktijk bracht door niet meer te eten en drinken. Zou ook Lodewijk niet met zijn pogingen tot versterving geholpen zijn? In dezelfde maand schreef hij aan Da Costa: 'Ja, ook om zijnentwil hijg en honger en dorst ik naar mijn dood, die (anders kan ik het mij niet voorstellen) een zegen voor hem zal zijn. Thans is hij de loting ontvallen, maar is dit een goed of een groot kwaad voor hem?' Hij vroeg zich af: 'Wat kan ik voor hem doen? Ware hij eigenzinnig, ik

volgde zijn wensen, maar niets is er waarin ik enige keus of begeerte bespeur, die ik als zodanig kan aanmerken. Weet u, wat hij zou kunnen verlangen? Ach, hoe graag zag ik hem gelukkiger dan ik ooit heb mogen of kunnen zijn!'[316] Lodewijk hoefde inderdaad niet meer voor zijn nummer op te komen, nadat de koning hem via een door Jan Wap ingediend rekwest van zijn dienstplicht had ontheven tot aan de dood van zijn vader. Uitte de jongen binnenskamers zijn wens om tegen de Belgen in het krijt te treden,-hem lokte een ridderlijk gevecht waarin hij meer cavalier dan cavalerist Nederland de eindoverwinning zou bezorgen-, dan sterkte dat zijn vader in zijn voornemen om van het aardse toneel te verdwijnen. Bilderdijk deed zich zieliger voor dan hij was: 'Ik zit alleen, zonder raad of hulp of bijstand, en weet niets, maar ben onbedrevener in alles dan een driejarig kind, en Lodewijk leeft voort in stille en onderworpen berusting.'[317] In zo'n situatie voelde Da Costa zich geroepen om Lodewijk op het vijfde gebod te wijzen, maar dat had hij niet hoeven doen, want de jongen was al vroeg in zijn leven doordrongen van de plicht om zijn vader en moeder te eren. In de aanloop naar de Tiendaagse Veldtocht verkeerde Lodewijk voortdurend in tweestrijd door de tegenstrijdige signalen die hij van zijn vader ontving. Enerzijds moest hij aan zijn eigen toekomst denken, anderzijds had zijn vader hem nodig. Bilderdijk stimuleerde hem om vorm te geven aan beide invullingen van zijn leven, maar stelde hem in de praktijk voor een onmogelijke keuze die men later in de psychologie wel met 'double binding' heeft aangeduid.

Hoe ging Lodewijk met dit onoplosbare dilemma om? Heel verstandig, is men geneigd te denken. Hij liet zijn vader praten zonder diens pion in een ingewikkeld schaakspel te worden. Wilde hij met de Jagers naar België optrekken? Zijn vader vond dat een uitmuntend idee: 'Strekt zijn wens daar nu waarlijk toe, alles is mij wel, wat hem gelukkig kan maken. Maar hoe dan daartoe te geraken?'[318] Stonden praktische bezwaren de vervulling van zijn eigen wens in de weg, dan opperde Lodewijk de mogelijkheid dat een nichtje zijn taken zou kunnen overnemen, al zou het haar niet gemakkelijk vallen aan de wensen van zijn vader te voldoen: 'Soms denk ik, is het ook ongeloof te vrezen, dat het niet goed zou gaan met nicht, wat de geopende weg doet voorbijzien? Ikzelf zie er verschrikkelijk zwaar tegen op. Het bijzijn van mij bij zich, dat papa hebben wil, is wellicht meer een gevoel van zwakte en eenzaamheid dan van verbondenheid aan mij in het bijzonder, welk gevoel van eenzaamheid door elk menselijk bijzijn kan worden verdreven.

Daarom zou ik er wel voor zijn om dit plan uit te proberen, dan kon nicht mij zeggen hoe papa onder mijn afwezigheid was geweest.'[319] Stelde Lodewijk voor slechts een paar dagen van huis te gaan en zijn vader verzorgd achter te laten, dan reageerde zijn vader daarop door hem te waarschuwen voor een vijandige buitenwereld en zichzelf zielig af te schilderen: 'Verbeeldt u nu, dat ik heden sterf. Daar staat mijn enig huwelijkspand, naakt, arm, ontbloot, reddingloos, onbekend met mensen en speelbal (gelijk ik steeds geweest ben) van ongerechtigheid, vijandschap, bedrog en misleiding. Hij wordt zijns ondanks weggesleept in een bodemloze poel van alle ellende, die de aarde weet op te leveren. Wat een uitzicht voor een vader in zijn laatste ogenblikken!'[320] Gedroeg Lodewijk zich vervolgens timide, of scheen hij niet bij voorbaat bereid om zelfs de minste wens van zijn vader te vervullen, dan waarschuwde Da Costa hem voor 'dat hopeloze, dat u alle lust en energie ontneemt', waarbij hij met 'dat hopeloze' zowel op de toekomstplannen van de jongen zinspeelde als op diens houding tegenover zijn vader.[321] Tenslotte voelde Bilderdijk zich zielig, overbodig en schuldig tegelijk, omdat zijn zoon hem in de steek dreigde te laten. Wat had hij als vader verkeerd gedaan, dat hij moest aanzien, hoe Lodewijk wegkwijnde? Het was de omgekeerde wereld, want niet híj kwijnde weg maar zijn zoon, 'die mij in deze staat van verlatenheid tot troost moest zijn en voor wie ik zou wensen het leven te dragen, moest ik niet denken dat het mijn leven is, dat hem het zijne vergiftigt. Immers het leven dat hij met mij leidt, is niet slechts louter verdriet des harten, maar het verwoest in hem alle vatbaarheid voor genot of genoegen, in deze niet slechts, maar voor al zijn levensdagen en ik voel dat elke dag van mijn leven hem ongelukkiger en ontvatbaarder voor enigerlei levensgeneugte maakt.'[322] De meest tegenstrijdige gevoelens wisselden elkaar in het leven van vader en zoon af, waaraan pas met de dood van Bilderdijk een einde zou komen. De werkelijke tragiek lag waarschijnlijk minder in hun wederzijds onbegrip, want dat vormde geen bedreiging voor hun relatie, dan in hun beider onvermogen om aan een complexe situatie het hoofd te bieden.

Voor de uitgave van zijn moeders *Nagelaten gedichten* liet Lodewijk zich door Da Costa gezeggen, alsof zij beiden de regie van Bilderdijk hadden overgenomen in diens contacten met Suringar. Op 16 maart 1831 bleek de voorlopige rangschikking van haar gedichten over een aantal bladzijdes Da Costa niet te voldoen: 'Lieve vriend, nu vrees ik

dat er veel te veel wit is opengelaten!'[323] De spaties en regels wit betroffen niet slechts één bladzijde, want Da Costa vervolgde zijn aanmerkingen: 'Gehele bladzijdes zonder iets erop, dit is te erg.' Om Lodewijk er uit zichzelf toe te bewegen correcties aan te brengen, vroeg hij: 'Wat zegt u daarvan? Komt het u ook niet voor, dat zo'n blad, als het hier teruggaande, weinig houding heeft?'[324] Op 22 maart deed hij hem het voorstel: 'Het beste zou dus zijn, denk ik, dat wij maar besluiten om een klein dichtstukje van een bladzijde ter vulling in te voegen, maar dan moesten wij trachten zo'n versje te vinden, dat met het voorgaande min of meer verband houdt, bij wijze van toepassing of lering. Dit zal u wel even goed als mij toevertrouwd zijn, anders, zo u het verlangt, zend mij slechts versjes over en ik zal u graag mijn mening geven en u helpen bij de keuze.'[325] Zes dagen later stuurde Lodewijk hem *Op een voorstelling van de nacht*, een subliem gedicht dat niet van zijn moeder, maar van zijn vader moet zijn geweest. Bilderdijk heeft weliswaar geen lijkzang op het overlijden van zijn tweede vrouw geschreven, maar hij deed iets veel beters om haar verlies te verwerken, voor zover dat in zijn vermogen lag. Hij schreef in overleg met Lodewijk, die nota bene om bladvulling verlegen zat, dit gedicht:

Op een voorstelling van de nacht

Gewis een engel wrocht dit lieflijk beeld der nacht
Dat zo bekoorlijk ligt te sluimeren voor onze ogen.
Zij leeft terwijl zij slaapt, of, is u dit verdacht,
Dan wek haar en zijzelf zal spreken en 't betogen:

"Ja, zoet is mij de slaap, maar 't is mij meerder zoet
Een marmeren beeld te zijn in dees ontaarde dagen.
Niets horen en niets zien is mij 't volmaaktste goed,
Spreek zacht en wek mij niet met onbescheiden vragen."[326]

Op zijn groenfluwelen stoel bij het raam gezeten, dat uitzicht op de Grote Kerk bood, dacht Bilderdijk aan zijn overleden vrouw terug. Hij stelde zich haar slapend voor, waarbij ze er zo levensecht uitzag, dat hij eraan moest twijfelen, of de dood haar wel in zijn greep hield. Die twijfel had hem meer dan eens overvallen, toen ze nog leefde. Dan hoefde hij maar een vraag te stellen, of uit haar antwoord bleek hem,

hoe het in werkelijkheid met haar gesteld was. Nu ervoer hij zijn onzekerheid omtrent haar lot als iets gelukzaligs in plaats van bedreigends. Maar wat speet het hem, dat ze er niet meer was om hem gerust te stellen en wat speet het hem zo mogelijk nog meer, dat hij haar rust had verstoord. Wat zou ze hem in de onrustige tijden die hij nu beleefde op zijn vraag geantwoord hebben? Ze zou met hem in gesprek willen blijven, mits hij haar in haar waarde zou laten. Op het gebied van liefdespoëzie bestaat er geen sneller van stemmingen en tijden wisselend gedicht in de negentiende eeuw dan dit in al zijn tragische eenvoud ontroerende gedicht van Bilderdijk. Hij heeft het geschreven, toen hij als dichter allang was afgeschreven. Hoe voorzichtig moet men met zo'n waardeoordeel zijn![327]

In de correspondentie met Immerzeel toonde Lodewijk, dat hij niet over zich heen liet lopen. Mogelijk hengelde deze Haagse uitgever naar de manuscripten van *Mengelingen en Fragmenten* (1833) die hem niet volgens afspraak waren toegezonden. Op 14 mei 1831 weersprak Lodewijk, dat zo'n afspraak gemaakt was: 'Het behoeft u dus niet langer te verwonderen, dat ik ze u niet heb toegezonden, omdat ik er geen last toe had en die nu eerst ontvang. U zal dus begrijpen, dat ik ze u niet kon zenden zonder uitdrukkelijke order van mijn vader, wijl zodanige handelwijze in een rebellenwereld en niet in een beschaafd huisgezin plaatsheeft. En dus stuit alles wat u deswege over mij hebt geschreven, op mijn geëerde vader af, tegen wie u moogt zien, hoe u te verontschuldigen.'[328] Met Da Costa was hij hard aan het werk om *Beginsels der woordvorsching* voor Suringar klaar te maken. Er stonden nogal wat beledigingen aan het adres van Siegenbeek in, waarmee hij niet goed raad wist. Hij kon daarover wel een vraag aan zijn vader stellen, maar kreeg dan waarschijnlijk geen toestemming om in alle gevallen beledigende uitspraken over Siegenbeek te schrappen. Het opiumgebruik van zijn vader nam soms zulke vormen aan, dat er geen redelijk gesprek met hem viel te voeren. Zo gebruikte hij eens in vijf dagen 650 milligram opium of 65 milligram morfine, dat wil zeggen 130 milligram opium per dag (als hij tenminste niet bezig was een voorraad opium aan te leggen).[329] Artsen stonden later versteld van zijn opiumgebruik, dat in combinatie met poeder van kreeftsogen, rode koraal en welriekende iris, gebrande aluin, vermiljoen, rozenhoning en nagelolie (door hem als tandpasta gebruikt) een aanslag op zijn maag pleegde, nog afgezien van de werking op zijn hersenen.[330] Lodewijk stelde voor *Beginsels der woordvorsching* in zijn vaders geest te herzien, waarin Da

Costa hem op 27 juni bijviel: 'Ach ja, het beledigende voor Siegenbeek wenste ik er ook zo graag uit te hebben en wij mogen van papa's gegeven toestemming daartoe wel gebruikmaken. Tegen siegenbeekianisme en al wat tot de zaak zelf behoort, ligt een uitval hier en daar in de aard van papa's schrijven, maar de personen moeten, thans vooral meer dan ooit, worden gespaard. Ik vind het dus zeer goed van 'siegenbeekse wurmhoop' op pagina 45 'verwarde' of liever 'ellendige wurmhoop' te maken.'[331] Op 1 juli voegde Da Costa er nog aan toe: 'Voor het overige ben ik tegen al wat eigenlijk *bitter* of *honend* zou kunnen zijn en daarover zijn wij het immers eens.'[332] Zo werd Lodewijk naar eer en geweten in staat gesteld om de laatste wijzigingen in de manuscripten van zijn vader aan te brengen. Was die werkelijk af en toe niet aanspreekbaar, waardoor er geen zinnig gesprek met hem viel te voeren? Wanneer men de nadruk op 'af en toe' legt, zo blijkt uit meerdere getuigenissen, klopte dat wel. Maar zou men hem als gesprekspartner onderschatten, dan overtrof hij de verwachtingen van iedereen die hem kende of als celebriteit met een bezoek vereerde. Dat viel op te maken uit een toevallige samenloop van omstandigheden, want op dezelfde dag dat Da Costa aan Lodewijk zijn laatste instructie voor *Beginsels der woordvorsching* gaf, 1 juli 1831, schreef Bilderdijk een brief aan Tydeman, die was bedoeld om in zijn afwezigheid te worden voorgelezen bij de uitreiking van de hem toegekende gouden erepenning van de *Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*. Bilderdijk vertrouwde die taak niet aan Mr. Louis Luzac toe, ook al zou zijn vroegere zaakwaarnemer Siegenbeek beter van repliek kunnen dienen dan Tydeman, wanneer diens laudatio anders uitviel dan gehoopt. Het dankwoord is interessant, omdat Bilderdijks hoogdravende en complexe zinnen, waarin hij paradoxaal genoeg zijn 'vervallen toestand' aanvoerde als een reden om zelf niet te verschijnen, aantonen, dat hij althans in geestelijk opzicht niets mankeerde. Met iets van zijn oude zelfverzekerdheid (om het woord 'arrogantie' te vermijden) achtte hij Tydeman in tegenstelling tot Luzac wel geschikt om zijn dankwoord 'begrijpend' voor te lezen. Het was dus niet zo, dat zijn geestelijk verval al zo ver gevorderd was, dat de nuances van eigen en andermans gedachtegangen hem ontgingen.[333]

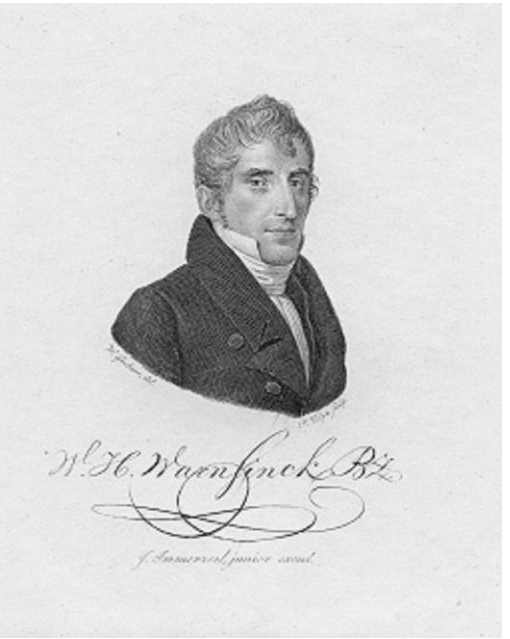
Tydeman was onder de indruk van de manier waarop Bilderdijk vanuit Haarlem de plechtigheid van de uitreiking der eremedaille trachtte te regisseren. Ondanks zijn 'vervallen toestand' had hij zich eerder 'ostensibel' dan 'favorabel' tot zijn vriend gewend, wat ook wees op zijn

vermogen om een bijzondere situatie genuanceerd te beoordelen.[334] In hotel *De Zwaan* te Lisse, waar drie jaar eerder de boedel van de overleden Catharina Rebecca Woesthoven was geveild,[335] nam Siegenbeek als voorzitter van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde op 5 juli 1831 het woord om hulde aan zijn rivaal te brengen. Dat viel hem zeker niet licht, omdat hij zich gedwongen voelde positieve onzin uit te kramen. Hij was 'geëxalteerd', maar trachtte 'moderaat' te zijn, zoals Tydeman onderscheidde,[336] of, zoals Rudolf van Reest het beschreef: 'De man moet zich gevoeld hebben in een positie van Haman, die voor Mordichaï, de verachte Jood, uit moest lopen, zijn heerlijkheid op de straten uitroepend.'[337] Siegenbeek stelde zich nederig op zonder hun onenigheid te verdoezelen: 'Het is waar, u heeft mij, tot mijn leedwezen, genoodzaakt om de omgang met u te vermijden, en mij, tot handhaving mijner verguisde eer, mijns ondanks, tot een plichtmatige zelfverdediging gedwongen. Maar noch die verwijdering, noch mijn afgeperste zelfverdediging, is in staat geweest, het erkentelijk gevoel der verplichtingen, die ik aan u heb, in mijn ziel uit te wissen. Ik herhaal dan ook nu weer, met genoegen, de verklaring, dat er weinigen zijn, aan wier onderrichtingen ik een grotere verheldering en uitbreiding mijner inzichten in de ware aard en de volle voortreffelijkheid onzer moedertaal te danken heb, dan aan het onderwijs, dat ik heb geput uit uw belangrijke geschriften en de leerrijke gesprekken, die ik, gedurende de eerste jaren van uw verblijf te Leiden, met u voeren mocht.'[338] Bilderdijks roem was 'duurzamer dan koper of het hechtste marmer'.[339] Hij reikte aan Tydeman de erepenning uit en haastte zich vervolgens niet 'met genoegen', maar 'met zuivere wellust' Van der Palm toe te spreken, die als prozaïst met eenzelfde eerbewijs werd begiftigd.[340] Als dit subtiele onderscheid hem niet ontgaan is, zal Bilderdijk later de gedrukte rede met gemengde gevoelens hebben gelezen. Voor het oog der wereld toonde hij zich zeer verheugd over zoveel 'welwillendheid jegens de eenmaal vervolgde en uitgeworpen medestander in de voorstand van Vaderlandse Smaak en Letterroem'.[341] Het theatrale karakter van deze woorden kreeg nog een staartje, toen de niets vermoedende dominee Halbertsma hem op 12 juli de erepenning thuis in Haarlem kwam overhandigen. Zij aten bij die gelegenheid kalfsvlees met aardappelen, maar plotseling werd de feestelijke stemming verbroken. Alsof hij Halbertsma en zichzelf op een moord had betrapt, zei Bilderdijk: "Sinds Holland zich met dat onkruid spijst,

wordt men in Amsterdam door meisjes van twaalf en dertien jaar aangeroepen!"[342] Zo vroegrijp waren die meisjes volgens hem door het eten van aardappelen geworden, dat zíj bij wijze van spreken naar werklui floten in plaats van omgekeerd. Halbertsma noemde dit toedichten van slechte eigenschappen aan kinderen, zonder zichzelf op enigerlei wijze in het tableau van aardappeleters te betrekken, 'karakterloos'.[343]

Zo rampzalig als het bezoek van dominee Halbertsma aan Bilderdijk verliep, pakten meer visites uit. Soms kwam het niet eens tot een visite, omdat de beoogde gastheer liet weten persoonlijk contact geenszins op prijs te stellen. Dat laatste overkwam zijn Utrechtse bibliograaf E. Glinderman: 'Het is zeer wel mogelijk,' zo scheepte Bilderdijk hem af, 'dat ik de menigte brieven waarmee ik in mijn zwakke toestand overladen word, ook de uwe, waarvan u melding maakt en ik mij niets herinner, onbeantwoord heb gelaten. Ik wenste ook wel hiervan verschoond te zijn gebleven.'[344] Het rampzaligst verliep echter een bezoek, dat het echtpaar Warnsinck hem in de zomer van 1831 bracht. Samen met zijn vrouw Keemietje, een afkorting van Cornelia Maria, placht Willem Hendrik Warnsinck celebriteiten te bezoeken en daarvan uitvoerig verslag te doen in de hoop, dat iets van hun roem op hem zou afstralen. Hij was een toonbeeld van Hollands welvaren,-dat wil zeggen het tegenovergestelde van zijn Haarlemse gastheer-, wiens bezigheden gewoonlijk in volgorde van belangrijkheid vóór zijn naam worden vermeld (alsof het epitheta ornantia betreft): de suikerraffinadeur en dichter W.H. Warnsinck. Tollens had tijdens de Costerherdenking bij hem mogen logeren op zijn fraaie landgoed te Bloemendaal, waarna hij moeilijk aan de kale lessenaar op zijn kantoor had kunnen wennen. Dit echtpaar toog met een vooropgezette bedoeling naar Bilderdijks huis op de Grote Markt, omdat het wilde weten of de 'weduwlijke lijder' door dezelfde smarten werd bezocht als Feith indertijd na het overlijden van diens vrouw.[345] Met zijn fijne antenne voor dit soort zaken voelde Bilderdijk de onzuivere motivering van zijn gasten aan,-leedvermaak-, om hem uitspraken te ontlokken die na afloop van het bezoek tegen hem konden worden gebruikt. Bovendien ergerde hij zich aan de overdreven complimenten waaraan het echtpaar zich te buiten ging, dezelfde uitzinnige beleefdheid die het na een eerste bezoekje aan Feith had gedemonstreerd: 'O, onze dank is zo verheven boven de gewone slender der alledaagse complimenten als onze vriendschap edeler is dan de kennismaking van een ogenblik!'[346] Het

leven was een tranendal,-zo benadrukte het echtpaar in opperbeste stemming-, waaraan de dood een einde maakte. Daaruit kon een weduwnaar tenminste troost putten: 'Hier is het de zaaitijd, daarboven de dag des oogstes!'[347] Tranen der zaligste blijdschap konden een mens bij deze gedachte over de wangen biggelen, maar dat gold niet voor Willem Hendrik en zijn Keemietje, voor wie het ware leven op aarde bestond uit een paradijselijke wandeling van Boschwijk naar de Hoevenbrugge, dat wil zeggen van Feiths buiten naar een door hem verpachte herberg. In zijn biografie doet Kollewijn het voorkomen, alsof Bilderdijk tijdens hun ontvangst zijn dag niet had (wat ten onrechte suggereert, dat hun op een andere dag gevoerde gesprek positief zou zijn verlopen). Bij het zien van zijn gastheer schoot de suikerraffinadeur al in een lichte depressie, verwonderlijk voor zijn doen, wat er door Bilderdijks uitweidingen over het vanaf zijn vroegste kindertijd doorstane leed niet beter op werd: 'Ik verlangde 's mans sombere aandoeningen en treurige gewaarwordingen wederom op iets anders te leiden, en zocht te dien einde het gesprek bij een godsdienstig onderwerp te bepalen.'[348] Dat pakte hij kennelijk verkeerd aan, want zijn gastheer ergerde zich zo hevig 'aan de banaal klinkende woorden van

Warnsinck, geen vriend van Bilderdijk

zijn bezoeker', dat volgens Kollewijn 'de duivel der tegenspraak over hem vaardig werd'.[349] Carel Gerretson maakte in dit verband melding van Bilderdijks hoofd, 'gecoiffeerd met een allergeweldigste bokkenpruik', wat evenmin het weinig uitzonderlijke van diens gemoedsgesteldheid deed uitkomen.[350] In even ronkende als zalvende taal trachtte Warnsinck de oude dichter te troosten: "Het is, voorzeker, op uw leeftijd weinig opbeurend om terug te zien op een leven, door zovele en zo velerlei verdrietelijkheden en onheilen gekenmerkt, echter, welk een rijke bron van vertroosting biedt niet de godsdienst van Jezus Christus de lijder aan! Hij weet het toch, dat, als het aardse huis dezes tabernakels wordt verbroken, wij een gebouw bij God hebben, een huis, niet met handen gemaakt, maar eeuwig in de hemelen. Mij dunkt, zulke bemoedigende denkbeelden zijn niet weinig geschikt, om ons met ons lijden hier beneden te verzoenen, en hetzelve althans draaglijk te maken."[351] Terwijl Warnsinck aldus tegen Bilderdijk sprak, bespeurde hij, hoe zijn gastheer hem weliswaar 'bedaard' liet uitspreken, maar doordat zijn gezicht zich samentrok tot 'een zonderlinge lach', ook reeds een weerwoord paraat had. "Dat zijn zeer troostrijke woorden, mijn beste man!' zei Bilderdijk, "ze zijn ook zeer stichtelijk, godsdienstig, en goed voor mensen, die er hun troost in kunnen vinden. Nu, dit behoeven zij dan ook wel om onder de fatale calamiteiten van deze tijd staande te blijven. Ik wil thans niet treden in een theologisch onderzoek, wie wij hier onder die 'wij' behoren te verstaan, maar berusten niet al onze intellectuele begrippen, aangaande alles wat wij het toekomstige noemen, op louter bespiegeling, gissing en vermoedens, en niets meer?"[352]

Men kan deze woorden op twee manieren opvatten: Bilderdijk stond tijdelijk als een ongelovige scepticus in het leven, of hij was hoogst onzeker over zijn lot, omdat hij begreep zijn eigen beoordelingsvermogen ondergeschikt aan het laatste oordeel van God te moeten maken. In beide gevallen geloofde hij niet onvoorwaardelijk in Hem, want zou hij dat wel gedaan hebben, dan hoefde hij zich niet zo onzeker over zijn eigen lot te voelen. Wie gelooft, wordt immers zalig! Warnsinck wees hem daarop, maar nadat zijn gastheer hem 'weder geheel' had laten uitspreken, werd hij als een femelaar terechtgewezen wegens diens al te gemakkelijke voorspiegeling van de hemelse zaligheid. "Ja, mijn goede heer!" zei Bilderdijk, "dat is zeer vroom en stichtelijk gesproken en de grote hoop behoeft zoiets om zich eraan vast te houden. Maar laat ons de begrippen van toekomstig genot, in verband met dit leven,

eens analyseren! Dat verband is niet denkbaar, zonder zelfbewustheid en herinnering aan onze vorige toestand." Warnsinck vervolgde zijn relaas met een regieaanwijzing, die zijn eigen onmacht blootlegde: 'Hier sprak hij enig Latijn, dat ik, dier tale niet machtig, niet verstond,' waarna hij Bilderdijk zijn monoloog liet voortzetten: "Maar wat baat mij nu dat toekomstig geluk, bij de herinnering aan alle naamloze folteringen van dit leven die mij getroffen hebben? Om in de toekomst gelukkig te zijn, zou ik mijn gehele individualiteit moeten verliezen, ten einde de jammeren van dit leven te vergeten. De hoogste zaligheid moet ongestoord zijn, en geen eeuwigheid is in staat om mij alle rampen en smarten van deze wereld te vergoeden!"[353] Huiverend tekende Warnsinck in zijn weergave van hun gesprek aan: 'Dit laatste werd op een toon uitgesproken, die mij onwillekeurig ontzette. Het werd mij wee om het hart, als had ik de taal der wanhoop gehoord.'[354] Ja, en toen moest hij bij wijze van contrast ook aan 'de avonstond' van 'onze' Feith denken:

> De schone natuur kwam mijn bespiegelingen te hulp. Ik zag de zon eerst achter lichte nevelwolken ondergaan, en, terwijl haar vroeger schoon slechts flauw door het wolkgordijn bespeurd werd, achter een donkere bank van wolken, in het westen samengehoopt, in de noorderbaren wegzinken. Zó gaat de levenszon van Bilderdijk onder, dacht ik, maar nevelig en omwolkt. En mij daarop herinnerend, hoe ik, weinige dagen bevorens, het beeld der volle maan, geheel wolkenloos, aan de kim had zien verdwijnen, riep ik uit: "Zo is Feith heengegaan, in de zachte maar zekere bewustheid, dat het hem in het hiernamaals wél en beter dan hier op aarde zijn zoude!"[355]

Huichelachtig bracht hij op dit punt van zijn overwegingen aangekomen 'onze' Bilderdijk ter sprake, wiens talent hij tot verwarring van zijn lezers verklaarde te bewonderen, hoewel dat eerder medelijden wekte dan diens grootheid bevestigde: 'Nu dacht ik weer aan onze Bilderdijk, aan zijn gevoelens en gesprekken, en vroeg mijzelf af: 'Kan zo'n man waarlijk groot heten?' Het antwoord was ontkennend, en mijn medelijden met de arme grijsaard vermeerderde, naarmate ik zijn talenten en verdiensten meer bewonderen moest.'[356] Dankzij Warnsinck en zijn onvergetelijke Keemietje, over wier waarlijke grootheid men zich niet wenst uit te spreken (hoe groot moet men eigenlijk zijn om anderen in dit opzicht de maat te nemen?), is dit indringend portret

van Bilderdijk overgeleverd, dat hem als een weerbaar man laat kennen, die geenszins in een staat van geestelijk verval verkeerde. Hij zou volgens Kollewijn zijn dag niet hebben gehad, toen hij als gastheer voor het echtpaar Warnsinck optrad, maar misschien was het wel andersom en vlamde het oude vuur nog eenmaal op in overeenstemming met de titels van zijn bundels *Navonkeling* en *Oprakeling*.

Lodewijk werd voor steeds meer klussen ingeschakeld, nadat hij samen met zijn vader de drukproeven van *Beginsels der woordvorsching* had gecorrigeerd. Namens hem schreef hij aan Suringar (met 'Etymologie' naar dit boek verwijzend): 'Hiernevens ontvangt u de kopie der 'Etymologie' terug, vergezeld van het laatste kwartvel proefblad, waarvan de allerlaatste bladzijde moet worden weggelaten. "Men moet niet al te rechtvaardig zijn," zegt Salomo, welaan, dat wij het uitgesproken vonnis dan iets verzachten en professor Siegenbeek en zijn volgelingen van de laatste en hevigste reprimande vrijspreken!'[357] Met dit 'wij' kan Lodewijk op zijn vader en zichzelf hebben gedoeld, of op zichzelf en Suringar, die in dat laatste geval wordt verondersteld dezelfde grootmoedige houding tegenover een 'vijand' aan te nemen als hijzelf. De toon is niet die van een loopjongen, want in beide gevallen is hier een in moreel opzicht onafhankelijk denkende volwassene aan het woord. Op 7 augustus 1831 werd hij ingeschakeld om een pakketje bij Da Costa te bezorgen: 'Mijn zoon zendt u enige morellen uit onze tuin, waarvan wij hopen dat u die, hoe nietig de gift ook is, als een vriendelijk aandenken wilt ontvangen.'[358] Al formuleerde Bilderdijk deze brief ook uit dank voor bewezen diensten, toch maakte hij ruim baan voor zijn zoon en deed hij het voorkomen, alsof hij er niet zelf de auctor intellectualis van was. In deze periode van zijn leven was hij zichzelf aan het uithongeren, terwijl hij wel rum en rode wijn dronk (wat hij voordien niet gedaan had). In de hoop zijn 75^{e} verjaardag niet te hoeven vieren beeldde hij zich in dood te zijn, om op 8 september, een dag na zijn verjaardag, Da Costa op een nietszeggende manier te bedanken voor diens felicitatie: 'Bij de eindeloze rampen van geest en lichaam die mij voortdurend het leven verbitterden, weet ik geen kwellingen te vergelijken, als die ik immer moest doorstaan en die mij voor alle genot of genoegen onvatbaar maakten.' Dit is eigenlijk een zin van het type 'bij alles wat ik doorstaan heb, heb ik alles doorstaan', ware het niet dat hij hieraan toevoegde: 'En dit is ook heden nog mijn deel en wordt mij van dag tot dag grievender.'[359] Met de beste wil ter wereld kan men er geen dankwoord voor een felicitatie in ontdekken

en wat hij nog meer schreef, was bovendien niet geheel waar, want alcoholische versnaperingen liet hij zich tot afschuw van Lodewijk niet ontgaan. Zijn dagelijkse klachten over zijn 'koudheid van ziel' herinnerden aan wat Wilhelmine over hem gezegd had, toen zij haar 'ontzetting' te kennen gaf 'over zijn onvermogen om vertroosting bij God te zoeken'.[360] Da Costa wilde met eigen ogen zien, wat zijn tweede vader mankeerde en bracht hem daartoe in oktober een bezoek. Bilderdijk was toen 'zo geheel weg in alle opzichten, dat hij half ernstig en half schertsend' zei niet eens meer te weten, waar hij woonde.[361] Zij hielden spontaan een huisdienst, waarbij zij samen met Lodewijk geknield tot God baden, maar Da Costa keerde huiswaarts met het idee oog in oog met een uitgedoofde vulkaan te hebben gestaan. Hij informeerde Capadose over zijn bevindingen, waarop deze op 21 oktober trachtte Bilderdijk op te beuren door herinneringen aan hun doop op te halen: 'Uw dierbare, nu voor Gods troon juichende gade, die ook op die dag zo ontzaglijk getroffen was, had ik gisteren voortdurend voor de geest. Alles is wentelend en wisselend op de aarde wat voor de aarde is, maar wat daar voor de hemel is, dat is en blijft bestendig. Zo dan ook mijn onbeweeglijke verknochtheid aan u en de zalig afgestorvene, wier nagedachtenis mij tot zegen is.'[362]

Op 31 oktober 1831 stuurde Bilderdijk een exemplaar van *Beginsels der woordvorsching* naar Da Costa, met een begeleidend briefje dat de verwarde geest van zijn schrijver verried: 'Het hier bijgaande stukje van mij heeft men, met of zonder mijn kennis (ik weet het niet), gedrukt en mij er een zestal exemplaren van toegezonden. Zelf weet ik nog niet wat het eigenlijk zou moeten behelzen, maar het *is*, en hoe het *gedrukt* komt, kan ik niet zeggen.'[363] Hoewel hij al bijna een jaar geleden zijn laatste brief aan Jeronimo de Vries had geschreven, stuurde hij ook een exemplaar van *Beginsels der woordvorsching* naar deze goede vriend, vergezeld van zijn allerlaatste brief aan hem: 'Met de uiterste moeite en bevende hand verstout ik mij u dit prulwerk te zenden dat men, *me invito**, in de wereld stoot. Heb medelijden met de zo goed als vernietigde en erger dan uitgeleefde grijsaard, die stervend en zieltogend of nog erger zich echter nog tekenen mag, van harte de uwe.'[364] Op 9 november ondertekende hij *vacillante manu*** zijn laatste brief aan Tydeman, waarna hij met uitzondering van Da

* *tegen mijn zin*

** *met bevende hand*

Costa in epistolair opzicht schoon schip had gemaakt.[365] Hoe een criticus van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* op zijn laatste boek reageerde, heeft hij niet meer geweten en dat was maar goed ook, want het bleek geneuzel te zijn: 'Op twee plaatsen hebben wij bijzondere aanmerkingen. Op blz.25 ontkent de schrijver de neusklank der 'n', en hij heeft gelijk, zo men daaronder de sterkere neusklank der 'n' bij de Fransen verstaat; ongelijk, indien hij de neusklank der 'n' (gelijk wel schijnt) over het geheel wil tegenspreken. Professor Kinker heeft daarvan reeds een aardig voorbeeld tot proeve gegeven. Het is onmogelijk de 'n' uit te spreken met een toegeknepen neus; zij is een neusletter, en de ganse tirade tegen Kinker, op blz.25, schijnt ons mislukt.'[366] Uw chroniqueur heeft de proef op de som genomen en het is hem wel degelijk gelukt om met een toegeknepen neus een 'n' te produceren. Zijn voorbeeld moge niet navolgenswaard zijn, maar ongelijk had Bilderdijk geenszins. Ontmoette hij behalve Da Costa niemand meer met wie hij mondeling in plaats van schriftelijk het woord kon voeren? Toch wel, want op 15 november ontving hij bezoek van dominee Kohlbrügge, dat zeer geanimeerd verliep. Deze orthodoxe theoloog predikte het evangelie naar het hart van zijn gastheer: "De wet is tuchtmeester tot Christus, de mens merkt, dat hij radicaal in de dood moet met al zijn vermeende vroomheid. En zijn enige uitredding is, dat Christus de wet Zelf heeft vervuld."[367] Wat de van twijfels vervulde Bilderdijk hierin aansprak, was de harde in plaats van zoete taal van zijn bezoeker, die vervuld van de nietigheid der mensen zichzelf als een profeet en voorname godsgezant beschouwde. Anders dan Warnsinck femelde, brulde dominee Kohlbrügge: "De mens blijft zich, staande voor God, voelen wat hij zich heimelijk altijd geweten heeft: een groot Beest voor de Here."[368] Of hij op de kansel stond, of zich in andermans huiskamer bevond, deed er niet toe, want met zijn banvloeken en op hoge toon uitgesproken verkondigingen van Gods woord zaaide hij overal verdeeldheid, tussen orthodoxe en bevindelijke gelovigen die de Schrift minder belangrijk dan hun eigen gevoelens vonden, tussen 'dadelijke' en 'lijdelijke' christenen en tussen gelovigen die op grond van *Romeinen 7:14* rechtvaardiging en heiligmaking als één genadevol geheel beschouwden en hen die meenden dat het mede van hun eigen inbreng afhing, of heiligmaking in zelfrechtvaardiging zou kunnen opgaan. Zijn theologische divagaties leidden tot een breuk tussen Willem de Clercq en Da Costa, die meende dat het Réveil gelovigen tot een nieuw en

actief leven moest inspireren, dat wil zeggen na hun verlossing en zaligmaking door de Heer.[369] Zelfs toen De Clercq besefte, dat hij niet in de Heer maar in Kohlbrügge was, kon hij zich niet van hem losmaken.[370] Zijn persoonlijkheid was niet tegen hem opgewassen, maar Bilderdijk toonde zich aangenaam verrast wegens de stelligheid van 's mans overtuigingen. Hij hoorde zichzelf praten en anderen overtuigen, terwijl de rollen nu eens waren omgekeerd en hij zijn toenemende 'koudheid van ziel' voelde ontdooien.

Hij was geamuseerd, maar niet overtuigd, want twee dagen later, op 17 november 1831, klaagde hij nog steeds over innerlijke kou, door hem met het heersende seizoen in verband gebracht: 'De toenemende koude schudt of verstijft mij (wie de winterkoude anders altijd voordelig placht te zijn) tot het merg in mijn gebeente en verstoort tevens rede en verstandelijkheid.'[371] In zijn laatste brief aan Da Costa leek hij te variëren op dit thema, maar het kon ook zijn dat hij zichzelf herhaalde zonder het in de gaten te hebben: 'Terwijl ik dit schrijf, overvalt mij de donkerheid van de avond. Nu herneem ik de draad, maar zonder samenhang van gedachten. En wat is het, dat ik nog zal of moet toevoegen? Ik wist het een ogenblik tevoren, maar thans is het verdwenen. De koude pijnigt mij het hoofd en verwart mijn gedachten die als in een doolhof rondzwieren. Het is onmogelijk dus te blijven leven in zo'n verwarring van hersenen.'[372] In huis werd hij voor gek versleten: 'Mijn domestiek ontziet zich zelfs niet meer, zo'n beetje openlijk te betonen, dat ze mij voor niet goed bij het hoofd houdt.'[373] Hij snapte dat wel van haar uit bezien: 'Ook kan het niet anders. Wat zou ik meer zeggen? Het is het resultaat van een menigte van kwellingen, die mij het denkvermogen als verwoest hebben.'[374] Zijn conclusie luidde dan ook: 'In wezenlijkheid, daar is geen troost of opwekking, maar niets dan wat terneerdrukt en verplet.'[375] Hij had die al getrokken in het begin van zijn brief, ter weerlegging van Kohlbrügges reddingsplan der mensheid of om het bedrieglijke karakter van Da Costa's troostredenen aan te tonen. De variatie van zijn langdurig herhaalde klachten geeft niemand het recht aan de waarheid van zijn persoonlijke ervaring te twijfelen: zijn levenseinde was precies zoals hij het zich altijd had voorgesteld en niet anders dan hij het nu verwoordde. Had hij zich vroeger wel eens te diep in de krochten van zijn geest begeven om niet zonder opluchting een jammerlijk gevoel te kunnen beschrijven, nu had hij de neiging zich daarvan te distantiëren: 'Maar stappen wij van deze nare tekst af.'[376] Tot kort voor zijn dood bleef hij kampen met

twijfels over zijn geloof, weerloos en onverschillig als hij stond tegenover de gedachte dat het geloof alléén hem zalig zou kunnen maken. Zijn eigen bezweringen van dit heerlijk vooruitzicht hadden geen vat meer op hem, wat Da Costa op 14 december node aan God moest overlaten: 'Hoe wenste ik u door vertroostingen en bemoedigingen op te beuren en ware het mogelijk bij te staan in deze strijd. Maar dat is een zaak, die niet in ons vermogen staat, wat althans de uitwerking betreft. Maar wij verwachten met gebeden en verzuchtingen Gods genadevolle hulp en uitkomst ook in deze strijd van u. Ja! U zult Hem nog loven, en Hem voor de menigvuldige verlossingen Zijns aangezichts prijzen!'[377] Men krijgt sterk de indruk, dat de gelovige die de Heer vraagt hem in zijn ongeloof te hulp te komen, niet Bilderdijk maar Da Costa heette! Hoe dat ook zij, toch bleek volgens een mededeling van Lodewijk zijn vader zondags naar de kerk te gaan.[378] Dat bood hem de mogelijkheid het graf van Wilhelmine te bezoeken en zijn erkentelijkheid tegenover dominee Manger te tonen.

Het werd intussen steeds lastiger de zieke goed te verzorgen, waardoor Louise zich geroepen voelde om Lodewijk bij te staan. 's Morgens diende hij zijn vader glauberzout toe bij wijze van een ontlastingsmiddel en 's avonds opium: 'Zo doet papa altijd 's morgens een purgatum en 's avonds iets om te stoppen!'[379] De laatste dagen van zijn leven sliep Bilderdijk in de alkoof beneden, terwijl Lodewijk daarnaast de nacht op diens groenfluwelen canapé doorbracht. Volgens zijn observaties kreunde de 'uitermate doffe' zieke de hele dag door, wat in de loop van de avond nog toenam.[380] Het was voor Louise extra bezwaarlijk om de verpleging van haar vader mede op zich te nemen, omdat haar man juist naar Ouddorp was verhuisd. Dokter Burckhardt veranderde meer dan eens van woonplaats, wat met zijn niet geheel en al onberispelijke levenswandel te maken kan hebben gehad. Hij leefde min of meer gescheiden van zijn vrouw, die aan Lodewijk verzekerde: 'Niets zal mij terughouden, niettegenstaande de drukte die het afreizen van mijn echtgenoot nu oplevert.'[381] Zij wilde in het huis op de Grote Markt 6 logeren, maar dat vond haar halfbroer niet goed. Toen huurde ze kamers in een belendend perceel om dicht bij haar vader te kunnen zijn. Op zaterdag 17 december haastte Da Costa zich naar het sterfbed van zijn vriend, wiens hevige koorts hem zeer had verontrust. Hij waakte 's nachts aan diens zijde, maar besloot 's morgens vroeg naar zijn gezin terug te keren. Als het einde daar was, beloofde hij opnieuw te zullen komen. Hij was nog niet vertrokken, of Bilderdijks

ziekte kreeg 'een apoplectisch karakter', dat wil zeggen er ontstond een bloeduitstorting in zijn hersenen, iets wat men tegenwoordig een hersenbloeding ter onderscheiding van een herseninfarct zou noemen.[382] Wat met die diagnose strijdig kan zijn, is het feit dat de zieke zijn bewustzijn niet verloor en op de hem gestelde vragen antwoord bleef geven. In de loop van zondagmorgen, 18 december, meldde ook Bastiaan Heykens zich ten huize van Bilderdijk, tot wiens sterfbed hij werd toegelaten, of zichzelf zonder toestemming toegang verschafte. Toen Heykens bespeurde, hoe 'de lang beproefde lijder daarop reeds bijna sprakeloos lag uitgestrekt', nam hij het initiatief voor een onverkwikkelijke scène, die overigens ook anders is geïnterpreteerd: 'Zo zorgde God voor stijl aan dit calvinistische sterfbed.'[383] Hij sprak de zieke namelijk vermanend toe:

> "Uw hart worde niet ontroerd: u gelooft in God. Gelooft ook in mij," zegt de Heiland! "In het huis mijns vaders zijn vele woningen: anderszins zou ik het u gezegd hebben. Ik ga heen om u een plaats te bereiden." Bilderdijk! Gelooft u dat nog?[384]

Daarop klonk 'even duidelijk als bewogen': "Ja!"[385] Vooral voor Lodewijk was dit antwoord zo hoopgevend, dat hij er een dag later in een niet verzonden brief aan Capadose graag bij wilde stilstaan:

> Papa is de laatste dagen zijner ziekte zo onbegrijpelijk geduldig en lijdzaam en opvolgend en zacht geweest, en betuigde steeds met een stem die als het innigste gevoel zijns harten klonk, zijn hoop op de Verlosser, zijn verzekerdheid op de zaligheid, enz. door op onze vragen zo krachtig mogelijk te antwoorden: "Ja, ja," en eens tot driemaal toe, omdat dominee Manger het niet verstond: "Dat geve Hij ons. Ja, dat geve Hij ons en mij ellendeling."[386]

Op dit thema voortbordurend maakte Lodewijk ook melding van een zelfvermaning van zijn vader: "Ik moet mij onafscheidelijk vóór alles aan de Heer verbinden en niet telkens weer een tree achteruitzetten. Ik moet met God wandelen, maar hoe zullen er twee samengaan als de een telkens terugkeert? Indien die doorluchtige Wandelaar mij niet afhaalt om met Hem te wandelen, dan..."[387] Men had de stervende dichter ook met rust kunnen laten, overeenkomstig een soortgelijke scène uit *Het Buitenleven*:

Wat ziet het sterf'lijk oog, vermoeid door al de luister
Van 't blak'rend zonnevuur, verlangende uit naar 't duister.[388]

Wat hoort en ziet een doodziek mens, getroffen door een hersenbloeding, van alles wat er in zijn directe omgeving omgaat? Valt er op wat hij zegt, minder af te dingen dan op wat hij daarvóór bij leven en welzijn te kennen gaf? Onder de geëxalteerde lieden die verheugd reageerden op de plotselinge ommekeer ten goede, die van een langdurig ongelovige een diep van zijn eigen geloof overtuigde christen had gemaakt, behoorde ook Capadose. Vanuit zijn woonplaats Scherpenzeel schreef hij: 'O, mijn lieve Da Costa! Wat is Gods trouw toch groot en hoe zink ik weg bij dat nieuw bewijs van de onwankelbaarheid der goddelijke beloften! Neen, de Heer wilde niet dat onze Bilderdijk zó zou sterven in dat twisten met 's Heren wegen, als waarin hij door zijn zwakheid of laat ik liever zeggen door het nog sterke leven zijns natuurlijke fysieke mens, vooral in de laatste tijd geleefd heeft. God de Heer heeft het lichaam verbroken en bij die verbreking kwam de kalmte zijner ziel, de grondslag zijner hoop en verwachting wel niet met veel uitwendige tekenen, maar met dat inwendig levendige bewustzijn in de hartelijke toestemming blijkbaar en in zijn gelatenheid en onderwerping niet te miskennen, heerlijk tevoorschijn.'[389]

Op zondagmiddag 18 december 1831 om half vijf stierf Bilderdijk, 'vreedzaam en zacht' volgens Da Costa, die er niet bij was, en 'kalm en stil' volgens zijn buurman Willekes, advocaat en procureur, die zich dat later goed herinneren kon en er dus wel bij moest zijn geweest.[390] Een arts stelde vast, dat er geen eigenlijke doodsoorzaak viel aan te wijzen en dat de dood het stervensproces slechts had voltooid.[391] Op het moment van zijn overlijden luidde er in Haarlem een alarmklok wegens brand van de pel- en runmolen *De Fortuin*. Die molen stond aan het Nieuwenhek en het vreemde was, dat de vader van Nicolaas Beets de zojuist ontslapene tussen de toeschouwers had zien staan.[392] Zoiets droeg niet weinig tot de plaatselijke legendevorming bij en paste deels bij de bovennatuurlijke gang van zaken, waarvan men de bevordering graag aan Bilderdijk toedichtte. Hoe dat ook zij, Lodewijk ervoer de manier waarop zijn vader overleden was als een groot probleem: 'Wat mij zo verontrustte gisteren en deze gehele dag, is de bedenking dat het gerochel in de keel ophield, maar weer begon en daarop eindigde zonder weer te beginnen. Er is dus geen laatste snik geweest die een blijk in zich bevatte, dat alle adem het lichaam heeft verlaten.'[393] Hoe

vredig zijn vader ook ontslapen leek te zijn, toch maakte Lodewijk zich daarover als enige ongerust, want was de gestorvene wel echt dood? Op maandagmorgen waste hij zijn handen in koud water, waarna hij het gezicht van de dode aanraakte dat warmer aanvoelde dan de toppen van zijn vingers, evenals 's middags de plooien in diens wangen. Wie kon hij over dit ongewone verschijnsel raadplegen? Hij schreef toen de niet verzonden brief aan Capadose, met wie hij dagelijks schriftelijk in contact stond. Op de dag van Bilderdijks overlijden had Capadose hem een dringend verzoek gedaan: 'Voldaan ben ik niet, vooraleer u, mijn lieve Lodewijk, mij de belofte geeft, dat zo de ziekte (wat de Heer verhoede, mocht dat het geval zijn) toenam en er vrees voor een naderend einde zou zijn, u er mij zo spoedig als doenlijk is, van verwittigt, want dan hoop ik, zo de Heer mij kracht geeft, tot u te komen, om uw dierbare vader nog voor het laatst de innigste betuiging mijner liefde te bewijzen en (o, mocht het zijn!) met hem in het zoenbloed des Lams nog eens te juichen gelijk ons bij het sterfbed van uw onvergetelijke moeder bij het tranenstorten over haar gemis, gegeven is geweest om de Heer in de redding harer ziel groot te maken.'[394] Toen Lodewijk aan dat verzoek had voldaan, voerde Capadose het volgende excuus om niet te komen aan: 'De zwakte van mijn gezondheid en de eenzaamheid, waarin mijn lieve vrouw zich zou bevinden bij mijn vertrek, weerhouden mij ervan, nu het toch te laat is (ach, dat woord gaat mij door de ziel!) om mijn hooggeschatte vriend te spreken, thans te vertrekken. Zo het echter enigszins kan zijn, zou ik graag de laatste plicht der liefde en der dankbaarheid aan het stoffelijk overblijfsel van uw lieve vader mede bewijzen, gelijk ik ook achter het lijk van uw dierbare moeder aan uw zijde mocht staan en toen nog de oude zwaar beproefde grijsaard ondersteunen in de wankelende gang.'[395] Lodewijk meende een potje te kunnen breken bij Capadose, die hij van zijn grootste vrees op de hoogte wilde stellen. Als er nog maar 'voor één enkele ademhaling lucht in zijn vaders longen was, wat zijn hart door het gistend bloed aan de gang bracht, waardoor de lucht in het graf bij de in- en uitademing (als het hart weer ineenkrimpt) wordt vermeerderd, zou dan het werktuiglijk leven zich niet kunnen herstellen?'[396] En als het antwoord bevestigend luidde, zou dan ook het gevoelsleven zich niet kunnen herstellen, 'dat eigen is aan de zelfstandigheid waaruit de werktuiglijke delen bestaan'? Hij legde deze twee vragen in alle nederigheid aan Capadose voor, hoe vermetel en verwaand zijn theo-

rie ook mocht klinken, die hij natuurlijk voor zich gehouden zou hebben, als het lot van zijn eigen vader er niet mee gemoeid was. Hij werkte zijn theorie verder uit door de warm aanvoelende huid van zijn dode vader te vergelijken met de pels van een slapende ijsbeer en kwam al nadenkend tot de slotsom: 'Ik zou er daarom sterk tegen zijn om papa te begraven, zolang er nog dierlijke warmte in hem is.' Al eerder, 'sedert mama's kisten en toeschroeven' had hem de vrees bekropen een dierbare schijndood te begraven, 'ofschoon haar ziel reeds bij haar dierbare Verlosser en Borg was in het paradijs'. [397] Hij kende het verband tussen ziel en lichaam ook niet, dat ongetwijfeld door de geest werd gecompliceerd: 'Ik stel mij voor, dat de onsterflijke ziel door middel van de dierlijke geest op het lichaam werkt en dat zij het verlaat, wanneer deze verenigende band weg is, tenzij de Verlosser haar zoveel eerder verlof geeft om het lichaam te verlaten.'[398] Onder het schrijven moet hij begrepen hebben, dat zijn brief een te persoonlijk karakter droeg om naar Capadose te worden verzonden. Hij legde het concept terzijde als een zichtbaar teken van zijn poging om het verlies van zijn vader enigszins te aanvaarden. Aan de verwerking daarvan hoopte hij veel later toe te komen, waarna hij aan Capadose slechts één vraag stelde over het juiste moment om een doodskist te sluiten.

Zonder iets van de ware zielenroerselen van Lodewijk te vermoeden deed Capadose hem op 21 december 1831 een tweede verzoek: 'Laat dan het toeschroeven van de kist tot na mijn komst uitgesteld blijven en dan zal toch ook al uw bekommering dienaangaande worden verzorgd. Ik verzoek dit *instantelijk*, zowel opdat ik mijn onvergetelijke vriend nog eens moge zien, als opdat ik mijzelf overtuige van die tekenen waarover ik hierboven heb geschreven.'[399] Uit de uitdrukking op Bilderdijks gezicht viel misschien af te leiden, of hem de eeuwige zaligheid ten deel was gevallen. Maar hij hoefde niet uitsluitend op zijn wenken te worden bediend, want hij stuurde Lodewijk ook f 200,- 'voor de dagelijkse uitgaven van het huishouden'. Kennelijk moest dat geld later worden verrekend, wat hij uiterst tactvol inkleedde (zonder in dat geval een echt royaal gebaar te hebben gemaakt) door om 'een klein bewijs' te vragen, dat naar hem kon worden verzonden 'bij gelegenheid van uw eerste letteren, waarnaar ik zeer verlangend ben om te weten, hoe u het hebt, mijn lieve vriend'.[400] En dan was er ook nog het gebaar van de 'belangeloze gerontofiel' Jan Wap, die met zijn roomse geld zorgde voor een protestantse begrafenis van Bilderdijk in de Grote Kerk van Haarlem.[401] Zou hij niet uit Breda zijn overgekomen,

dan had de begrafenis vertraging opgelopen. Wegens de nadering van kerstmis, het bijna zwoel te noemen weer en de termijn die daarvoor stond in de Kerkorde, moest Bilderdijk namelijk binnen drie dagen worden begraven, maar er was geen geld in huis, zoals Willekes aan de nabestaanden liet weten. Wap begreep wat hem te doen stond: 'Toen heb ik onmiddellijk voor de teraardebestelling gezorgd, door het afgeven van een wissel, groot 400 gulden, die de heer Willekes, bij de kassiersfirma Malefijt, tegen zijn garantie incasseerde, zodat voor mij het genoegen was weggelegd om Nederlands onsterfelijke Zanger deftig ter grafrust, naast zijn trouwe levensgezellin, heen te kunnen doen dragen uit zijn woning aan de Grote Markt naar de nabijgelegen Bavokerk, op wier statige bouwvormen, 's avonds, in de schemering, Bilderdijk met mij stilzwijgend eens zo opgetogen had zitten te staren, prachtig uitkomend tegen het dundoek ener nog flauw getinte lucht.'[402] Hij zou werkelijk een 'belangeloze gerontofiel' geweest zijn, als hij het geld later niet had opgeëist, toen de inkomsten uit Bilderdijks in 1832 geveilde inboedel terugbetaling mogelijk maakten. Al dit gepraat over geld kon Lodewijk geenszins bekoren, ook al was hij de enig overgebleven persoon uit het huishouden van Bilderdijk die iets over het voldoen of voldaan hebben van schulden zeggen kon. Hij was boos: 'En onder dat alles, terwijl mijn hart met mijn lieve vader bezig is, legt men de begeerte aan de dag om het testament vriendschappelijk te openen. Wat gaan mij testament en huis en meubels op dit ogenblik aan! Ik verontrust mij sinds die ongelukkige zondag niet over de toekomst en het is net alsof mij gezegd is, dat, als papa begraven is, ik ook de adem zal uitblazen, en waartoe dan zorgen als ik dood ben! Onderwijl is men al bezig om een belofte van zekere gevallen aan mij te ontlokken, maar ik wil van niets horen, zolang mijn lieve vader nog niet begraven is, nog levend is, schreef ik haast.'[403] In het bijzonder ergerde hij zich aan Louise, die dezelfde inhalige trekken vertoonde als haar moeder: 'O, de zucht van papa's dochter, de grote vriendin van de heer Sibmacher, om die vette of magere erfenis, zoveel spoediger machtig te worden!'[404] Sibmacher en Willekes traden, tot verrassing van Lodewijk, op de voorgrond om de begrafenis van zijn vader te regelen, terwijl het meer voor de hand had gelegen, dat de executeur-testamentair, Mr. Louis Luzac, dit gedaan zou hebben.

Pas een etmaal na zijn overlijden werd Bilderdijk in zijn alkoof afgelegd en naar de voorkamer verplaatst, tussen de twee voorramen, waar zijn groenfluwelen canapé gewoonlijk stond. Sibmacher wilde

veel te vroeg naar Lodewijks zin de teraardebestelling op donderdagmorgen doen plaatsvinden, terwijl hij er ook vijf of zes uur na diens overlijden al op aandrong, dat de schilder Gerrit Michaëlis een doodsportret van Bilderdijk zou maken. Lodewijk zag daarin een 'ontwijding' van het stoffelijk overschot, terwijl hem 'de ongevoeligheid en onverschilligheid voor mijn geliefde vader, vooral van de heer Sibmacher', steeds meer verbaasde: 'Papa is eerst maandag in de namiddag afgelegd. De schilder Michaëlis heeft hem geportretteerd met de grootste blijdschap, de doodskleur op het gelaat. Ik zag papa na de dood slechts aan de rechterzij, maar nu hij is afgelegd, zie ik geen doodskleur op de linkerzij die nu naar mij is toegekeerd. En het gelaat wordt al lieflijker en schoner.'[405] Lodewijk bleek zich in de gang van zaken te kunnen schikken, maar de blijdschap van Michaëlis, wegens een aan hem gegunde en zeer vererende opdracht, deelde hij vanzelfsprekend niet. Jan Wap zag erop toe, dat Antonio Boggia een gipsen afdruk van Bilderdijks gezicht en handen maakte, waarna de schilder aan het werk kon gaan: 'Toen Bilderdijk daar dood lag, te Haarlem, in zijn klein, éénslaaps ledikantje, sloeg ik de groensaaien bedgordijnen open om Michaëlis, de kunstschilder, nog eens plaats te laten nemen voor des groten dichters stoffelijk overschot, nadat zijn beide fraaie handen en het eerbiedwaardig aangezicht door Boggia (uit Amsterdam daarvoor naar Haarlem gekomen), enige uren vroeger 's morgens, in pleister waren afgewerkt.'[406] Het resultaat beviel Wap ten zeerste: 'Wat Michaëlis daar schildert, is een waar meesterstuk van gelijkenis en uitvoering. Zó graveerde daarnaar Velijn zijn beeld en zó schonk Royers geniale hand ons, naar dat een en ander, de buste, beide, zowel de gravure als het boetseersel, uitmuntende proeven van groot talent en nooit dankbaar genoeg te erkennen door tijdgenoot en nageslacht, voor wie daarin, voor zover mogelijk, het stoffelijk beeld van Bilderdijk volkomen is bewaard.'[407] Wie het schilderij, de gravure en het beeld vergelijkt met het dodenmasker zal daarin moeilijk één en hetzelfde gezicht herkennen,- vooral het dodenmasker en de buste van Royer wijken van elkaar af-, maar dat komt misschien ook door de smartelijke trekken, gegroefde wangen en dikke onderlip van het dodenmasker. Royer heeft een fijnzinnige in plaats van smartelijke uitdrukking aan Bilderdijks gezicht willen verlenen, zoals Velijn de tussen Bilderdijks lippen schemerende tanden op het schilderij van Michaëlis kennelijk te cru vond om op zijn gravure af te beelden. Zij gaven allen een eigen interpretatie van het voor het laatst zichtbare genie van de dichter, wiens gesloten ogen de

suggestie van een blinde ziener wekten. Ontwijdden zij het stoffelijk overschot, zoals Lodewijk vreesde? Nee, maar zijn bedenkingen waren niet ongegrond, want met name Boggia ging nogal ruw en commercieel te werk. Bij het verwijderen van de gipsen afdruk bleven delen van Bilderdijks wenkbrauwen en baard aan de binnenkant plakken, terwijl ook een lichte beschadiging van zijn neus onbedoeld de smartelijke uitdrukking op zijn gezicht zou kunnen verklaren. Toen Wap een afgietsel van beide handen wilde kopen, dat was in 1833 het geval, wilde Boggia hem die alleen leveren, indien hij drie paar tegelijk bestelde.[408] Aan de manie om van beroemde mensen dodenmaskers en afgietsels van handen te maken moest wel verdiend worden! Men ontzag zich niet om Bilderdijk nagenoeg geheel van zijn hoofdhaar te ontdoen en diens lokken in parafernalia te verwerken.[409] In een in 2014 verschenen glossy, de 'Willem', werd hij luisterrijk herdacht, maar ook komisch ontluisterd door er twee oplagen van op de markt te brengen: 'Een inclusief een lok haar van een bekende Nederlander (250 stuks) en een met een leeg zakje waarin de lezer/gebruiker zijn eigen haar kan doen.' Dit alles naar het voorbeeld van 'Willem' zelf onder een motto waarvan hij nochtans gegruwd zou hebben: 'Iedereen een superstar!'[410]

Op donderdag 22 december 1831 werd het stoffelijk overschot van Bilderdijk gekist, nadat Capadose vanuit Scherpenzeel was overgekomen om een laatste blik op zijn vriend te werpen. Tot welke bevindingen hij toen kwam, is niet bekend, maar zijn benauwdheid als gevolg van astma was er niet minder om. Hij en Da Costa gebruikten die dag om met Lodewijk van gedachten te wisselen over hun gemeenschappelijke taak,-beiden waren tot voogd van Bilderdijks officieel nog niet volwassen zoon benoemd-, en over de begrafenis de volgende morgen. De rouwenden waren in twee groepen verdeeld, zodat de overledene uitgeleide werd gedaan door een gezelschap dat hem niet minder vertrouwd was dan de kleine schare die hem in de Grote Kerk opwachtte. In het sterfhuis op de Grote Markt hadden Lodewijk en Louise zich verzameld, Izaac Bilderdijk, dominee Manger, Willekes (die zichzelf de rol van ceremoniemeester had toebedeeld), Sibmacher en Wap. De Leidse coterie, bestaande uit oude getrouwen als Da Costa, Capadose, Dirk van Hogendorp, Carbasius en Tydeman, bevond zich volgens afspraak reeds in de kerk, toen het lijk van Bilderdijk daar om even voor tien uur naar binnen werd gedragen. Willem de Clercq had zich bij Da Costa aangesloten, zoals er wel meer vrienden en bekenden

van de overledene in de kerk aanwezig waren. Ook inwoners van Haarlem, onder wie Nicolaas Beets en zijn vader, gaven met hun aanwezigheid blijk van hun respect voor de overledene, die ondanks de aanwezigheid van meerdere dominees zonder uitvaartdienst ter aarde zou worden besteld. Nu wekt zoiets bevreemding, maar toen was dat de gewoonste zaak ter wereld. Wat kon men immers uitrichten voor iemand wiens strijd ten volle was gestreden? Da Costa trad volgens afspraak als voorganger op, nadat de eerste groep zich in de consistoriekamer met de tweede had verenigd. Terwijl de lijkkist naar het familiegraf van dominee Manger werd gedragen, geregistreerd onder grafnummer 76 ten zuiden van het koor, speelde het orgel de melodie van *Psalm 42*:

> 't Hijgend hert, der jacht ontkomen,
> Schreeuwt niet sterker naar 't genot
> Van de frisse waterstromen,
> Dan mijn ziel verlangt naar God.

Vervolgens nam Da Costa het woord, onder omstandigheden die dankzij het dagboek van Willem de Clercq precies zijn overgeleverd. Zodra laatstgenoemde zich samen met de jonge letterkundige Hendrik Koenen van hotel *De Toelast* naar de consistoriekamer van de Grote Kerk had begeven, probeerde hij in gedachte aantekeningen te maken van alles wat er om hem heen gebeurde. Maar het had niet veel gescheeld, of hij was thuisgebleven: 'Ik hoorde dat veel broeders en ook veel dichters de uitvaart van Bilderdijk zouden bijwonen. Da Costa was gevraagd om een vers aldaar te lezen. Dat had hij geweigerd, wel had hij toegezegd in proza te zullen spreken, wat zijn hart hem ingaf. Hij zei geen Bilderdijk naar den vleze meer te kennen, maar alleen degene in hem te zien, die hem tot Christus had gebracht, en zo ook te zullen spreken. Dit alles bewoog mij om te gaan, hoezeer ik anders ook moeilijk in beweging ben te brengen. God zal mij echter, dit vertrouw ik, kracht in dezen geven.'[411] Niets scheen volgens plan te verlopen, alles droeg een geïmproviseerd karakter. De verslagenheid onder de direct betrokkenen was groot en werkte aanstekelijk op anderen: 'Lodewijk Bilderdijk kwam binnen, er allerakeligst uitziend, doodsbleek, met zijn haren over het gezicht neerhangend. Bij hem was de broer van Bilderdijk, een reeds bejaard man, die er echter nog goed uitziet, een heer Sibmacher, neef van Bilderdijk, die een zeer lief man scheen. Lodewijk

wandelde aan de arm van zijn advocaat Mr. Willekes. Verder zag men Da Costa en Capadose die allerbitterst bedroefd waren. Men vroeg ons in de kerk te gaan. Een geroep, waarbij de heren afgevaardigden van de rederijkerskamer *De Wijngaardranken* werden opgeroepen, perste mij een glimlach af. Het was de enige letterkundige floskel* die wij hoorden. Wij liepen onder enige tonen van het orgel achter het lijk aan. Ik was minder gevoelig aangedaan dan getroffen door al wat ik zag gebeuren en door het gevoel van het gewicht dat dit weer voor de toekomst had. Toen het lijk neergezet was, begon da Costa te spreken, letterlijk snikkend, zoals ik zelden iemand bij zo'n gelegenheid zag. Ik kon mijn oren niet geloven, toen ik hem daar in een kerk hoorde spreken, of waarom zal ik niet liever zeggen 'preken'?'[412] Niet de stof stond centraal in diens overdenking, maar de ziel en zaligheid van de gestorvene, die voor een christen dezelfde twee-eenheid dienden te vormen, als de vader en moeder van Lodewijk, niet minder tijdens hun leven dan in hun dood, hadden uitgestraald.

Hij was nog niet uitgesproken, of Willekes trad onverwachts naar voren en in een mislukte poging om het serene met het pathetische momentum te verzoenen hield hij 'een aanspraak, waarin hij alle aanwezigen bedankte, en de zoon van Bilderdijk, wiens hand hij drukte, zeer aan de deelneming van Nederland aanbeval'.[413] Vervolgens werd het stil, doodstil in de kerk: 'Toen sprak er tot mijn grote verwondering niemand meer. Ik had geen denkbeeld op improviseren gehad. Koenen sprak er even van op de heenreis. Daarvan had ik het duidelijk begrip, dat zulks in de kerk niet kon en mocht geschieden. Ik was ook geenszins enthousiast, want het uitzicht op het graf maakte die indruk niet. Wij waren echter nauwelijks in de consistoriekamer terug, of iemand zei iets van mij te hebben verwacht. Ik antwoordde gereed te zijn om nu te spreken, en er werd enige ruimte gemaakt, waarop ik begon.'[414] Vervolgens improviseerde Willem de Clercq een retorisch gedicht op het thema: 'Geen star die nederdook, verdwijnt van 't hemelrond.'[415] Het is zijn enige improvisatie die in haar geheel is overgeleverd. Hij sprak zo bevlogen en geconcentreerd, dat de minste afleiding hem volkomen uit zijn evenwicht kon brengen. Wat dat betreft, was zijn gehoor verre van ideaal, aangezien hij voor zichzelf iets opeiste wat afgescheiden christenen niet konden opbrengen, gewend als zij er volgens hem aan waren alleen naar zichzelf te luisteren.[416] De improvisatie

* gemeenplaats

verliep naar wens, al was zijn vrouw er niet bij om hem na afloop weer aan het hier en nu te laten wennen. Tenslotte bewonderde men 'de allerheerlijkste kop' van Bilderdijk ten huize van de Haarlemse schilder Michaëlis om 's middags in het sterfhuis op de Grote Markt gezamenlijk een vismaaltijd te gebruiken. Het overgebleven gezelschap sprak er zijn verwondering over uit, dat geen enkele vertegenwoordiger van de overheid op nationaal, provinciaal of gemeentelijk niveau een blijk van medeleven met de nabestaanden had gegeven, wat aan Bilderdijks 'ongunst' werd geweten.[417] Twee van de aanwezigen in de Grote Kerk trokken later één en dezelfde vergelijking om niet hun verwondering, maar hun ongenoegen daarover kenbaar te maken. De eerste was Da Costa, die voor het eerst de term 'ongunst' had gebezigd en dat in zijn biografie uit 1859 nogmaals deed: 'Dat van de teraardebestelling van de grote dichter met generlei hulde, gelijkende zelfs maar in de verte naar die, welke enige maanden later werd bewezen aan Goethe te Weimar, van regeringswege kennisgenomen is, mag, na het hier aangetekende van de algemeenheid zijner ongunst in het Noord-Nederlandse vaderland niemand verwonderen.'[418] De tweede was Willem de Clercq, die in de *Gedenkzuil voor W. Bilderdijk* (1833) een uitgewerkte antithese van deze vergelijking maakte: 'Om de overblijfsels van Goethe verenigde zich alles, wat menselijke lof en eer kan geven. Klokgebrom en paradebed, ja zelfs een plaats in de grafkelder der vorsten, viel hem ten deel, terwijl om de nederige lijkbaar van Bilderdijk zich alleen enige vrienden hadden geschaard, die meer nog de door Gods genade in Christus gerechtvaardigde zondaar, dan de vereeuwigde dichter, indachtig wensten te zijn. Beiden met grote gaven uitgerust, is hun lot verschillend geweest. De een had de geest der eeuw, waarin hij leefde, als een bekwaam schilder op het paneel overgebracht en drukte zijn eigen individualiteit slechts in zoverre uit, als met de poëtische omkleding overeenkwam. De ander was gedurig in de strijd tegen de hoofdstrekking dezer eeuw verwikkeld, en door weinigen erkend, oogstte hij slechts de haat en de afkeuring van de meesten zijner tijdgenoten.'[419]

Dit verschil in waardering tussen Goethe en Bilderdijk werd ruim een eeuw na hun dood opnieuw gesignaleerd, toen hun beider vertaling van een gedicht van Anacreon werd vergeleken: *An die Cicade* met *De krekel*. De rijmloze verzen van Goethe werden een 'talentvolle vertaling' geacht, de vertaling van Bilderdijk een 'geniale omschepping'.[420]

De lezer oordele zelf, door het einde van de cicade met dat van de krekel te vergelijken:

> Dich ergreifet nie das Alter,
> Weise, zarte, Dichterfreundin,
> Ohne Fleisch und Blut geborne,
> Leidenlose Erdentochter,
> Fast den Göttern zu vergleichen.

Klinkt het neologisme 'Dichterfreundin' van Goethe niet even onnatuurlijk als het woord 'schier' van Bilderdijk, nog afgezien van hun beider plaats, functie en betekenis in het gedicht? Zo eindigt *De krekel*:

> En matig, en benij-
> dingvrij,
> In altijd vrolijk zingen,
> Bereikt ge, o kleen en bloed'loos dier,
> Den staat der hoge goden schier,
> En spot met stervelingen.[421]

In de versie van Goethe valt het nagenoeg onlichamelijke aspect van de cicade op, passend bij de bijna goddelijke statuur van de Muze. Bilderdijks krekel kent geen afgunst, is zichzelf genoeg en lijkt daarin op de goden om vervolgens met de ambitie van mensen te spotten. Het gewaagde enjambement versterkt de indruk, dat er met de spotter zelf iets mis zou kunnen zijn, op welke gedachte Goethe niet schijnt te zijn gekomen. Hij vereenzelvigt zich met de cicade, de zanger met een zilveren stem, terwijl Bilderdijk zich niet dan spottenderwijs met het eentonige en 'altijd vrolijk zingen' van een krekel inlaat. Aan de miniemste verschillen in waardering tussen Goethe en Bilderdijk werd vervolgens de conclusie verbonden, dat Nederland zijn 'puikdichter' miskende. Dan ging men in Duitsland heel wat beter met zijn literaire grootheden om! Door wie daar zo over dachten, Da Costa en De Clercq, was de oorzaak van dit verschil in waardering al geanalyseerd zonder dat zij er verder rekening mee wensten te houden: Goethe liep in de pas met de groothertog van Saksen-Weimar-Eisenach, terwijl een controversiële figuur als Bilderdijk niet eens de moeite had genomen om koning Willem I bij te benen. Des te pijnlijker scheen dit verschil in waardering, waar de Nederlandse dichter afkerig van Schiller was, die hij als een propagandist van Kant beschouwde, in tegenstelling tot de grootste

Duitse dichter die net als hijzelf in 'das Ganze' de 'Verwandtschaft' aller dingen voelde.[422] De vraag naar de oorzaak van Bilderdijks miskenning mag dan helder zijn beantwoord, maar dat geldt niet voor de vraag of de verongelijkte toon waarop bilderdijkianen op eerherstel van hun idool aandrongen wel viel te billijken, naarmate hij postuum meer voor het karretje van hun politieke, staatkundige en godsdienstige idealen werd gespannen.

In de laatste maand van 1831, de maand waarin Bilderdijk was gestorven, werd Jacob van Lennep met twee totaal verschillende visies op zijn leermeester geconfronteerd. Op 21 december deed J.W. IJntema, redacteur van de *Vaderlandsche Letteroefeningen*, zijn beklag bij hem: 'Het menselijk leven is te kort om in wrevelmoedigheid voorbij te gaan. Had nu wijlen Bilderdijk dit bedacht, hij zou zijn pen niet zo dikwijls in gal hebben gedoopt.'[423] Een dag later was het de beurt aan Gerrit van de Linde: 'Ach God, Van Lennep, wat voor een slag heeft ons getroffen! 't Is mij nog als een droom en ik vermag mij niet voor te stellen, dat de grijze zanger ons ontrukt is.' IJntema was nauwelijks rouwig om de dood van Bilderdijk, daarentegen verkeerde Gerrit van de Linde 'in een bijna volslagen geestverbijstering over de dood des Enigen'. [424] Met dat verschil in waardering leek de verongelijkte toon van een fan te corresponderen: 'Mocht nu toch het vaderland tonen, dat dankbaarheid ons nog geen ijdele klank geworden is, en 's mans nagedachtenis op een hem waardige wijze vereren en in zegening houden. Rechtschapen en echte dichters behoeven hiertoe geen aansporing. Midassen en huichelaars hoop ik dat de lust tot lijkverzen maken niet moge bekruipen: uit vrees dat de zich in de kist omkerende ontslapene de in zijn nabijheid rustenden mocht storen.'[425] Het vaderland dreigde het te laten afweten, Da Costa's 'ongunst' kreeg al vorm, voordat de groeve van Bilderdijk was volgestort met aarde. Maar trof de overledene zelf dan geen blaam? Had hij niet met zijn extreme standpunten,-bovendien vaak op een hoge, harde en onverzoenlijke toon verwoord-, kritiek uitgelokt? Had hij niet een verkapt doodvonnis over zijn eigen gedichten geveld? In een niet onbelangrijke toespraak, *Bilderdijk en het Nederlandsche volk. Aan wien de schuld der verwijdering?* (1873), ontkende Mr. H.E. Moltzer, dat er in geval van Bilderdijk sprake was geweest van 'miskenning met voorbedachten rade, gewetenloze kwelzucht en helse plaaggeesterij'. Het was volgens hem ook niet zo, dat de kritiek zich erop had toegelegd om 'onnozel te ignoreren, uit de hoogte te recenseren, eenzijdig te condemneren en onedel

te suggereren', wat haar als zodanig voorkwam.[426] Da Costa kon dat wel ter verdediging van zijn leermeester aanvoeren, zoals hij de miskenning van Bilderdijks grootheid aan de vooroordelen van de natie placht te wijten, maar dan vergat hij, dat Bilderdijk 'halsbrekende toeren' had moeten verrichten om een edele voorvader in de middeleeuwen te vinden, wat nu eenmaal niet voor een 'acrobaat' pleegt in te nemen.[427] Of hij vergat, dat het 'verbazend hinderlijk' was, dat Bilderdijk met zijn eigen leed te koop liep,[428] met inbegrip van voorbarige aankondigingen van zijn eigen dood, die van de christelijke deugd der ootmoed waren gespeend.[429] Of hij vergat, dat Bilderdijks persoonlijkheid en staatkundige beginselen niet deugden.[430] Zijn leermeester had niet alleen blijk van weinig verdraagzaamheid gegeven, maar ook van 'zoveel onverdraagzaamheid, hatelijkheid, boosaardigheid en kwade trouw, dat het infaam mag heten'.[431] Hij muntte immers uit in 'brutaal militarisme op intellectueel en moreel gebied'![432] Zijn politieke, staatkundige en godsdienstige denkbeelden verdienden geen erkenning, want daarin waren zijn extreme standpunten verankerd. In zijn toespraak duldde Moltzer geen enkele afwijking van zijn eigen standpunten en had hij kennelijk zelf vergeten, dat de zich roerende klasse van de kleine luiden het volste recht had om haar belangen te verdedigen. Alles welbeschouwd werd het vaderland door voor- en tegenstanders van Bilderdijk gebruikt om het eigen gelijk een nationaal tintje te geven, maar de heftigheid waarmee dat over en weer gebeurde, hoeft niet geïnterpreteerd te worden als nalatigheid van overheidswege. Zo mochten Lodewijk en Louise zich na het overlijden van hun vader in de financiële aandacht van de koning verheugen, wat in een sfeer van onvergeeflijke nalatigheid ondenkbaar zou zijn geweest.

Beide kinderen van Bilderdijk aanvaardden zijn erfenis 'onder beneficie van inventaris' om te voorkomen, dat zij met onbetaalbare rekeningen zouden worden opgezadeld. Daar hoefden zij niet bang voor te zijn, want Bilderdijks inboedel werd in april 1832 voor f 2000,- geveild, evenals zijn bibliotheek voor niet minder dan f 6400,- in augustus van dat jaar, terwijl er geen Bromets en Wolffs genoegdoening van welke schulden dan ook konden eisen. Op 4 februari 1832 waren Lodewijk en Louise opnieuw in de Grote Kerk aanwezig, ditmaal om de eerste onthulling van een monument voor hun vader bij te wonen, dat tot op de dag van heden werd gevolgd door een reeks monumenten (variërend van gevelstenen tot niet al te grote standbeelden), erepenningen en portretten. Men zou er een boekdeel mee kunnen vullen, maar

dit eerste monument bevatte een even uniek als sober eerbewijs. Bilderdijks naam prijkt in gouden hoofdletters op een Escautse steen van graniet, die in een pilaar boven zijn graf is ingemetseld. Jan van Walré wijdde het als 'des ontslapenen bijzondere vriend en hoogschatter' op voornoemde datum onder auspiciën van de rederijkerskamer *De Wijngaardranken* in.[433] Hij las wel zeer toepasselijk zijn gedicht *Bij het graf van Mr. Willem Bilderdijk* voor:

> Neen! Bij uw groeve schijnt me een koele schim te omzweven,
> Die mij doet huiv'ren...en toefluistert: 'Gindse kust
> Verwacht u! Kommer is het deel van 't sterflijk leven.
> Zeg 't stof vaarwel, stijg op en volg mij!...Daar is rust!'[434]

maar verzuimde al te haastig de daad bij het woord te voegen. Nu zou men dit nog als een Haarlems onderonsje kunnen beschouwen, met dezelfde meewarigheid op grond waarvan Willem de Clercq eerder van een 'floskel' sprak, toch zou men dan de overledene tekortdoen. Op 3 juli 1832 was het de immer aanwezige voorzitter van de *Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, Matthijs Siegenbeek, vergund de illustere dode te herdenken. Ziehier, hoe hij zich van zijn taak kweet of beter afmaakte: 'Het is u bekend, mijne heren, dat er tussen hem en mij, in de laatste jaren, een breuk is ontstaan, die, tot mijn leedwezen, maar zeker geheel buiten mijn schuld, bij zijn leven niet geheeld is. U zult derhalve niet verwachten, dat ik hier, als zijn lijk- of lofredenaar, zal optreden, hoezeer dit anders van de voorzitter ener Maatschappij, aan welke hij meer dan 50 jaar tot sieraad was, niet onnatuurlijk kon worden verlangd. Doch al bestond deze bijzondere reden voor mijn onbevoegdheid niet, dan zou echter de kortheid van de tijd, mij hier tot spreken vergund, de waardige volbrenging dier wijd uitgestrekte en moeilijke taak geenszins gedogen.'[435] Siegenbeek was niet rouwig om de dood van zijn grootste tegenstander, integendeel, hij had, gezien wat hij altijd van hem had moeten lijden, uiterst tactvol gereageerd op het verzoek van enkele studenten om de stad Leiden feestelijk te verlichten ter gelegenheid van diens afsterven: hij had de hem geschonken kaarsen niet eens willen aansteken. Nu Bilderdijk er niet meer was, groeide Siegenbeek tot mythische proporties uit, door Gerrit van de Linde na een avondje doorzakken met zijn vriend Jacob van Lennep (naar welk avondje met het woord 'partij' werd verwezen)

tot op het bot belachelijk gemaakt: 'Siegenbeek dan heeft, door menigvuldige ondervinding geleerd en, in overeenstemming met meer grote mannen van zijn stempel, terecht opgemerkt dat men op de dag, die een vrolijke en inderdaad zich door het gebruik van veel wijn onderscheidende partij voorafgaat, veel frisser en tot het vervullen van zijn dagelijkse, vooral aan de stand van taalgeleerde annexe bezigheden, beter geschikt is dan op de dag die zo'n partij volgt; en daar ik nu, na uw vertrek, veel van zulke partijen heb moeten bijwonen, heb ik niet alleen de levendigste overtuiging bekomen, dat Siegenbeeks opmerking ook van toepassing is op al degenen die andere bezigheden verre verkiezen boven zijn quasi, soi disant 'taalkundige' drukte, maar ook dat men op de vorige dag van een partij dikwijls zeer ongeschikt kan zijn tot allerlei drukte, wanneer namelijk deze vorige dag slechts de goedheid heeft om de volgende van een andere partij te zijn, die zich evenzeer door vrolijkheid en het gebruik van veel wijn onderscheiden heeft als de partij in kwestie.'[436] De lezer kan zelf de voortreffelijkheid van deze parodie op Siegenbeeks manier van schrijven nagaan door de zinnen van de Schoolmeester te vergelijken met de zinnen waarmee de hoogleraar zich van zijn taak afmaakte om Bilderdijk te herdenken. Van de Linde bleef gebeten op Siegenbeek, zoals bleek uit dit terloops in 1834 gestelde vraagje aan Van Lennep: 'Wanneer zult u mij toch eens melden, dat de schelm die de taal heeft verknoeid en Bilderdijk zoveel hartzeer veroorzaakt, openlijk gegeseld en gebrandmerkt is?'[437] Hij zag het al voor zich:

> Laat nu een plotseling overlijden
> Het land van Siegenbeek bevrijden.[438]

De van oudsher bestaande tegenstellingen in Nederland, door Bilderdijk als geen ander gesignaleerd, historisch toegelicht en nieuw leven ingeblazen, bleven in de correspondentie van Gerrit van de Linde en Jacob van Lennep een rol spelen, zodat de liberalen in 1848 nog voor 'kezen' werden gehouden en op even weinig sympathie bij de Schoolmeester konden rekenen als destijds de patriotten bij de leermeester van zijn vriend. Honend vroeg hij aan Van Lennep: 'Wie zijn die nieuwerwetse ministers? Men leest van een *Schimmel*penning (fraaie munt, voorwaar), een Leidse *luiszak* (dezelfde waarschijnlijk die meer dan eens met Aart en mij aan een siegenbeeks souper honger heeft geleden), een Donker (obscure) Curtius, die buiten twijfel, te paard of

op een grauwtje, zich in de kuil van het Hollands Forum staat te storten.'* Geheel in Bilderdijks geest ging hij tegen hen tekeer, want zij waren (met uitzondering natuurlijk van 'Aart en mij') 'allen kezen, geboren en gezoogd tot nut van al 't *gemeen* en die heren zijn thans uw patriotten, uw hoop en uitzicht, die het getrouw Oranje op de mond durven slaan en het volk (altijd bereid om gedupeerd te worden) een vergulde kakstoel, valhoed en leiband als vrijheidsgift bieden.'[439] Het wekt dan ook weinig verwondering, dat de 100e geboortedag van Bilderdijk in 1856 tot tegenstrijdige reacties leidde. Jan Wap wilde een monument voor hem oprichten, waarvoor Louis Royer een ontwerp met de Zwaan van de Meander in top had gemaakt, maar hij stuitte op zoveel weerstand, dat een gebrek aan financiële middelen en onenigheid over de locatie het einde van zijn plan betekenden.[440] In datzelfde jaar bleken er wel voldoende intekenaren geweest te zijn voor het indrukwekkendste monument dat men voor Bilderdijk had kunnen oprichten: de door uitgever A.C. Kruseman verzorgde uitgave in 15 delen van *De dichtwerken van Bilderdijk*. Da Costa komt de eer toe het monument te hebben ontworpen, dat zonder hem als architect en Busken Huet als aannemer niet had kunnen worden gebouwd. De kritiek op de structurele indeling van Bilderdijks gedichten mag dan terecht zijn, omdat er teveel overlappingen tussen de door hem van elkaar onderscheiden literaire subgenres zitten, toch heeft Da Costa het werk van zijn grote vriend en leermeester geheel in diens geest toegankelijk gemaakt voor iedere lezer die de moeite neemt de titel van een gedicht in het vijftiende deel op te zoeken.[441] 'Onze klok! Hij werd gegoten,' verklaarde hij later niet zonder trots.[442] Zijn toewijding aan Bilderdijk vertaalde zich tevens in een 'bijdrage' tot de kennis van diens leven, karakter en geschriften uit 1859, nadrukkelijk geen biografie, waarover in de *Inleiding* van deze kroniek genoeg zij opgemerkt. Vóór en na 1856 is Bilderdijk een teken van tegenspraak gebleven, wat hij met zijn krasse stellingnames weliswaar zelf heeft uitgelokt, maar waarbij twee kanttekeningen kunnen worden gemaakt: ten eerste staat de erken-

* Bedoeld worden respectievelijk Gerrit Schimmelpenninck, minister van Buitenlandse Zaken en Financiën en voorstander van een minder liberale grondwet dan Thorbecke wilde invoeren, Mr. Louis Luzac, zaakwaarnemer van Bilderdijk en als lid van de Tweede Kamer een tegenstander van koning Willem II, Aart Veder een vriend van Gerrit van de Linde die hem had aangeraden een bestaan in Engeland op te bouwen (maar in hem geen schoolmeester zag) en Dirk Donker Curtius, minister van Justitie, die als liberaal een groot voorstander van ministeriële verantwoordelijkheid was.

ning van zijn taalvirtuositeit los van elke politieke en godsdienstige stellingname, en ten tweede valt er zoveel op de stelligheid van zijn stellingnames af te dingen, dat hij het bij nader inzien vaak minder oneens met zijn tegenstanders bleek te zijn dan eerder was aangenomen. Men zou ook uit de niet onwelwillende behandeling van Bilderdijk en zijn kinderen door koning Willem I kunnen afleiden, dat hem genoeg ruimte voor afwijkende standpunten werd geboden. Hij was bij leven en welzijn, voor zover daarvan in zijn geval sprake kon zijn, geen slachtoffer van het kleinzielige Nederland geweest, dat hem verbande tot in het graf, zoals Rudolf van Reest meende, maar een vaak slecht geïntegreerd lid van de Nederlandse samenleving, om wie en wiens kinderen het staatshoofd zich bekommerde.[443]

Uit respect voor de overledene kreeg Louise een koninklijke wedde van f 500,- per jaar om haar vaders literaire nalatenschap te beheren, maar op 8 augustus 1832 stierf ze al op 46-jarige leeftijd aan een longziekte, zodat ze niet lang van dat vorstelijk inkomen heeft kunnen genieten. Lodewijk ontving een tijdelijk pensioen ter overbrugging van een paar maanden, waarin hij zich op een militaire loopbaan voorbereidde. Hij trachtte trouw aan het gedachtegoed van zijn ouders te blijven: 'Zo zijn dan mijn beide ouders in het geloof dat zij in hun leven verkondigden en na hun dood nog in hun werken predikten, ontslapen en ik ben alleen overgebleven, aanschouwend de uitkomst van hun wandeling.' Wat was die uitkomst? Zij hield in, 'dat de gedachtenis van de rechtvaardige tot zegening is' en dat zijn ouders 'langzamerhand gerechtvaardigd werden in die gevoelens waarom men hen bij het leven had miskend en vervolgd'.[444] Op 30 april 1832, de laatste dag dat het woonhuis op de Grote Markt volgens plan aan Bilderdijk was verhuurd, werd Lodewijk soldaat. Vijf jaar later bleek hij het tot officier bij de infanterie in plaats van tot kurassier bij de cavalerie te hebben gebracht, en wel tot een officier van een ongebruikelijk soort, want hij hing ook in zijn dagelijks leven de orthodoxe principes van zijn vader en moeder aan. Dat stoorde zijn superieuren, die te lang moesten wachten voordat zij zich aan de maaltijd konden zetten, wanneer Lodewijk weer eens in gebed verzonken was. Uiteindelijk leidde dat in 1843 tot zijn ontslag als tweede luitenant van de infanterie. Een karig pensioentje zou hem de rest van zijn leven ten deel vallen, maar daar nam de toen pas 31-jarige Lodewijk geen genoegen mee. Het toeval wilde dat een oud-student van Bilderdijk minister van Binnenlandse Zaken onder koning Willem II was, Willem Schimmelpenninck, die zich

door Da Costa liet voorlichten over de gang van zaken en zich vervolgens tot zijn collega van Oorlog wendde om het ontslag en de pensionering van Lodewijk ongedaan te maken. Hij zei hem, 'dat de dag waarop de officier Bilderdijk uit het leger zou worden verwijderd, tevens de dag zou zijn, dat hij zijn portefeuille van Binnenlandse Zaken zou neerleggen'.[445] Dit maakte weinig indruk, waarna Schimmelpenninck zich naar de koning begaf, wie de affaire Bilderdijk minder interesseerde dan de ermee verbonden competentiekwestie. De koning hield met andere woorden zijn minister van Oorlog de handen boven het hoofd, maar bond in, toen Schimmelpenninck dreigde, 'dat hij, geenszins de beginselen van de jonge Bilderdijk delend, geen dag langer minister zou blijven, in een kabinet dat om de beginselen van de jeugdige officier, wellicht soms te onpas geuit, hem uit de dienst wilde verwijderen'.[446] Lodewijk werd weer in dienst aangenomen om uiteindelijk als kapitein in 1870 met pensioen te gaan. Hij trouwde in 1860 met Michtilde Hogerzeil, vestigde zich later met haar en hun zoon Maurits te Harderwijk en stierf op 76-jarige leeftijd te Scherpenzeel. Deze Maurits trad in de voetsporen van zijn grootvader, want hij studeerde rechten en werd advocaat en procureur, welke ambten van de staande magistratuur hij door een ambt van de zittende verving, toen hij zich tot plaatsvervangend rechter in Utrecht liet benoemen. Hij trad in 1896 in het huwelijk met een kleindochter van Da Costa, Dorothea, ter bezegeling van de band die twee generaties tevoren tussen hun grootvaders had bestaan. Zij kregen geen kinderen, zodat hij kan worden beschouwd als 'de laatste telg van het geslacht Bilderdijk'.[447] In de beschrijving der lotgevallen van Louise, Lodewijk en Maurits is 'respect' een trefwoord, dat door vriend en vijand van Bilderdijk kan worden gebruikt om een positief of, bij het ontbreken daarvan, negatief oordeel over hun vader en grootvader te vellen. Getuigde de publicatie van Bilderdijks briefwisseling met zijn eerste vrouw en dochter Louise van respect, toen zijn aangehuwde kleinzoon J.C ten Brummeler Andriesse, 'predikant bij de hervormde gemeente te Hoorn', in nauwe samenwerking met Johannes van Vloten daartoe in 1873 besloot? Men kan daarbij een groot vraagteken zetten, aangezien deze predikant in 1866 nog had verklaard: 'Veel te veel is reeds aan het publiek ten beste gegeven, waarover de piëteit gebood het stilzwijgen te bewaren, vooral tegenover de nog levende nagelaten betrekkingen van de Vereerde, tegenover zijn zoon en kleinkinderen, voor wie die open-

baarmaking toch niet anders dan pijnlijk wezen kan en gans onverdiend is.'[448] Dat klinkt niet verkeerd uit de mond van een dominee, die met 'piëteit' aansloot bij een traditie van respect. Zeven jaar later beriep hij zich niet op openheid of morele transparantie om de publicatie van de brieven in zijn bezit te rechtvaardigen, maar op zijn goed recht om 'een gepleegd onrecht te herstellen'.[449] Hem stond de rehabilitatie van Catharina Woesthoven voor ogen, waarvoor hem geen zedelijke diskwalificatie van Bilderdijk te ver ging. Busken Huet stoorde zich aan de zogenaamd 'goede' bedoelingen van deze dominee: 'In de te kwader uur uitgegeven brieven ontmoet men slechts een Xantippe. Verwonderlijk is het dat Ds. Ten Brummeler Andriesse dit niet gevoeld, of Dr. van Vloten hem er niet opmerkzaam op gemaakt heeft. Beider ijver in het verdedigen ener eenmaal opgevatte mening heeft hen over het hoofd doen zien, dat het bezwaren van de man hier gelijkstond met het prijsgeven der vrouw. De akte van beschuldiging, door hen tegen Bilderdijk opgemaakt, is, in strijd met hun bedoeling, een aanklacht tegen zijn gade geworden.'[450] In het tweede deel van deze kroniek is betoogd, dat er veel verzachtende omstandigheden waren op grond waarvan Bilderdijk minder verwijten vielen te maken dan gedacht. Maar hoe anders men daarover ook denkt, zoals Dini Helmers blijkens *Bilderdijks Odilde. Het leven van Catharina Rebecca Woesthoven* (2014) doet, toch vormt een al of niet aanwezig respect voor Bilderdijk de grondslag voor de beoordeling van zijn handelwijze.

Daarnaast is er in de loop der tijd een totaal andere invalshoek ontstaan om de figuur Bilderdijk te beoordelen. Zo'n man viel niet serieus te nemen, dus wat beuzelde men vroeger van respect? Een glossy als de 'Willem' (2014) getuigt van een uiterst modieuze behaagzucht, die onder het motto van menige 'talkshow' op de televisie nu: 'Iedereen een superstar!' in een traditie past, die kort na Bilderdijks overlijden is begonnen. Toen vertoonde Prosper Martin een wassenbeeld van de grote dichter op de kermissen die hij met zijn *Galerij van Grote Mannen* aandeed. Kinderen en dienstboden mochten er voor half geld een blik op werpen, wilde men eerste rang zitten, dan kostte dat 49 cent. Men kon aldus de dichter *zien* zonder hem te hoeven *lezen*, zoals men op dezelfde kermissen een treinreis van Haarlem naar Amsterdam kon maken en omgekeerd, door in een zaaltje plaats te nemen, waar een puffende stoomlocomotief stilstond achter een ronddraaiend doek van zeer grote afmetingen, een zogenaamd 'cyclorama', waarop elk detail van het landschap tussen die twee steden zo natuurgetrouw

mogelijk was afgebeeld.[451] Prosper Martin was zo gewiekst om zijn wassenbeeld van Bilderdijk een tulband op te zetten, want dat was veel goedkoper dan een pruik. Hij reisde er tot 1836 mee rond en het trok veel bekijks, waarna het althans met de populariteit van de wassen Bilderdijk gedaan was. In deze traditie van absurditeiten passen ook de cartoons, waaronder een spotprent van Johan Braakensiek op de huldiging van Bilderdijk door Abraham Kuyper (1906), een door het beeldje van Johann Stracké geïnspireerde karikatuur van Siegfried Woldhek (1998) en een voor de Stichting Bilderdijk Haarlem ontworpen logo van Joost Swarte (2006), waarop Bilderdijk zowaar de trekken van *Harlekijntje op Kasteel Hemelhoog* vertoont. Op 18 december 2009 werd een nieuwe gevelsteen van 200 kilo op zijn huis aan de Grote Markt (vroeger no 6, thans no 11) te Haarlem geplaatst, dankzij dezelfde stichting, wat een alternatieve vereerder van de grote meester ertoe bracht om hem als 'niet zomaar een dooie' te betitelen. Zelden zag men in één zin van een herdenkingsartikel zoveel onzin verzameld als in het *Haarlems Dagblad* van 16 december 2009. Om enig idee te krijgen van de afstand die er tussen een meester en zijn niet eens kwaadwillige leerlingen kan heersen, leze men wat een wel zeer plaatselijk genie over Bilderdijk schreef: 'In zijn laatste jaren gebruikte hij het pseudoniem Graaf van Teisterbant, hoewel hij eigenlijk niet veel ophad met Haarlem.'[452] Naarmate hij meer in vergetelheid raakte, kon Bilderdijk gemakkelijker onweersproken voor verkeerde doeleinden worden ingeschakeld. Volkomen ten onrechte werden hem een aversie tegen het parlement toegedicht, een bekommernis om de zuiverheid van het Arische ras en een verheerlijking van een sterke man (maar hij was juist tegen een absoluut regerende vorst), ter verklaring van zijn zogenaamd 'fascistische' en 'nationaalsocialistische' sympathieën.[453] Absurdisme lag ook hier op de loer, tenzij dat reeds was uitgemond in algehele onverschilligheid: 'Voor het karretje van de staatkundige machtswil gespannen, draafde Bilderdijks roem moeizaam de paardenslachter tegemoet. Na de Tweede Wereldoorlog kon hij zo goed als niemand meer iets schelen...'[454] Anton van Duinkerken is hier aan het woord, voorbarig, ietwat parmantig en niet wezenlijk betrokken bij één van de grootste dichters van Nederland. Later draaide hij bij, maar dat ging niet helemaal van harte: 'Langs de omweg van de psychopathologie wordt Bilderdijk toch weer interessant. Zijn bombarie krijgt een eigen diepte. Ze vertegenwoordigt een geestesaandoe-

ning, waardoor elke afwijking van het normale leven in het vooruitzicht kan worden gesteld. Bij het doorbladeren van zijn zelfbeschrijving lijkt het wel, dat wij een bijzonder autistische neurasthenicus in observatie krijgen. En om het maar meteen te zeggen: hij experimenteert heel aardig met zijn neurasthenie.'[455] Wie zo gekscherend met andermans gezondheidsklachten omgaat, zonder daarin een reden voor serieus zelfbeklag te ontwaren, vraagt om moeilijkheden. Tot de wonderlijkste en noodlottigste voorvallen, waarin Bilderdijk lang na zijn dood nog een rol speelde, behoort de sanitaire stop van Anton van Duinkerken. Hij meende daarvoor, met een bundel gedichten van de grote man onder zijn arm, een muur in de Amsterdamse Jonge Roelensteeg te kunnen gebruiken, maar die bleek weldra de openslaande deur van een bar te zijn.[456] Nog was het incident niet met een sisser afgelopen, want eenmaal binnen nam hij een biertje voor de schrik en kreeg ruzie met een man die een NSB-speldje droeg. Met zijn Bilderdijk in de hand haalde hij 'krachtig in de richting van de man' uit, waarna deze ijlings verdween.[457] Ja, laat zijn biograaf Michel van der Plas weten, Toon was een aardige en hartelijke man die zeer goed kon 'improviseren'.[458] Daaronder diende men kennelijk niet de edele kunst van het improviseren te verstaan, zoals Willem de Clercq die had beoefend, maar het uitdelen van rake klappen, bij voorkeur met een boek van Bilderdijk in de hand. Zodoende bewees Van Duinkerken andermaal, hoe hoog hij de kwaliteiten van deze 'bijzonder autistische neurasthenicus' inschatte.

Bij wijze van slotakkoord zij hier een niet minder wonderlijk gebruik van Bilderdijks verzamelde dichtwerken vermeld: Wolkers verhoogde er in 1962 het zitgedeelte van een kappersstoel mee om de haren van Eric van Poelgeest te kunnen laten knippen in een model dat 'kort Amerikaans' heet.[459] Sindsdien worden de lezers van Bilderdijk ten onrechte voor rare kostgangers versleten, al zullen die op hun beurt wel geneigd zijn om een hoogleraar in Nijmegen en de bedenker van een kapper in het westen des lands zonderlinger dan zichzelf te vinden... Zo eindigt op een *Besluit* na, bij wijze van tegenwicht voor de *Inleiding*, het vierde deel van *Over het leven van een zonderling genie*. Hoe kan men beter afscheid van Bilderdijk nemen dan door hem als dichter voor het laatst te vieren? In zijn winnende prijsvers, *De invloed der dichtkunst op het staatsbestuur*, vergeleek hij zichzelf met een jonge hengst die zich 'op 't schor geluid van Mavors' wapenkreet' moedig in de strijd werpt.[460] Met zijn 'opgeheven hals' verbreedde hij zijn 'forse

borst' en liet hij 'het schuimende gebit' uit jeugdig enthousiasme 'knarsen' tussen 'zijn tanden', de 'lange manen' schuddend en snuivend, waar hij 'zijn stalen hoef' diep 'in de weke grond' sloeg.[461] Wat het onmiskenbaar nieuwe geluid van dit eerste prijsvers betreft, waarvan de homerische vergelijking bij de aanvang doet denken aan de 'Mei' van Gorter en in 1775 even diep in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden insloeg als de stalen hoeven van de hengst in de bodem,-ja, dat werd geëvenaard door het titelloze slotgedicht uit *Zucht naar 't Vaderland*, door hem in januari 1814 voorgedragen in *Felix Meritis*. Toen bleek zijn ware vaderland niet ergens op aarde te liggen, maar al te voorspelbaar in de hemel. Het woord 'God' komt in het hele gedicht niet voor, er wordt met geen woord gerept van calvinisme of orthodoxie, en toch is er in religieus en spiritueel opzicht sprake van een groot vertrouwen in een beter leven na dit leven. De Vader van de newagebeweging is hier onmiskenbaar aan het woord, plastisch nog even vaardig als de winnaar van het eerste prijsvers. Het is net alsof de cirkel van Bilderdijks leven, begonnen in 1775, zich in 1814 sloot. De jonge hengst laat zich oud en moe geworden, 'bij het zinken van de dag', naar zijn vertrouwde omgeving leiden om daar uit te rusten. Er is weinig dat hem verontrust, misschien omdat hij beseft dat er na deze dag nog vele dagen zullen volgen, in welk geval de gedachte aan reïncarnatie zijn 'genoegen' verhoogt. Men krijgt de indruk, dat Bilderdijk nooit duidelijker man en paard noemde dan in dit gedicht, waarin hij ver voor zijn dood afscheid van het leven nam:

Vrolijk juicht het moede ros,
Als het, van zijn banden los,
Zaâl en akkerspan ontheven,
Bij het zinken van de dag
Vrij zijn leden rekken mag,
Aan de wei teruggegeven.

O, dan schudt het hals en lijf,
Van de harde arbeid stijf,
Springt en huppelt, speelt en dartelt,
Wentelt door het malse kruid,
Hinnikt het genoegen uit,
Dat geheel zijn borst doorspartelt.

't Riekt de balsem van het gras,
't Frisse van de waterplas
Die zijn hete dorst mag koelen.
't Voelt zijn vrije lenden niet,
Of het werpt zich in de vliet
Om het zweet zich af te spoelen.

Doet gij minder, droeve mens
Aan de eindpaal van uw wens,
Van des lichaamslast ontslagen,
Van het harde toomgareel,
Mondgebit en lendenzeel,
't Lange leven lang gedragen?

Als een suizende avondlucht,
Waar gij van vermoeidheid zucht,
U haar zoet laat tegenvlieten,
Aâmt ge dan niet, blij te moe,
Dat verkwikkend windje toe
Om uw ziel in uit te gieten?

Ja, gij doet het. Ja, gij hijgt
Dat een zon ter kimme zijgt,
Die uw folter uit moest maken.
Ja, gij werpt uw stofkleed af
Voor de koele rust van 't graf
En een zaliger ontwaken.[462]

Eindnoten

[1] Kollewijn. Deel 2. Blz.329.
[2] Idem. Blz.328.
[3] Da Costa. Blz.349.
[4] *DW*. Deel 8. Blz.321.
[5] Idem.
[6] *Krekeltjen*. Blz.121.
[7] Idem. Blz.127.
[8] R. Honings, *Ô bloem der steden. Bilderdijk en Leiden. Met een Woord vooraf door Peter van Zonneveld.* Leiden, 2006. Blz.53.
[9] *De gefnuikte arend*. Blz.467.
[10] R. en S. Honings, *Voer voor psychiaters. Willem Bilderdijk als patiënt*. In: *TNTL*. Jaargang 130-3 (2014). Blz.281-303.
[11] Idem
[12] *DW*. Deel 6. Blz.134-135.
[13] Idem. Deel 14. Blz.45.
[14] Idem. Deel 8. Blz.314-315.
[15] *Krekeltjen*. Blz.132.
[16] Kollewijn. Deel 2. Blz.259.
[17] *Nieuwe Oprakeling van Mr. Willem Bilderdijk.* In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1829. Blz.228-229.
[18] Idem. Blz.228.
[19] *Brieven*. Deel 5. Blz.209.
[20] OBvB: BM D 18-4 L. Luzac aan Bilderdijk, 26 juni 1827.
[21] OBvB: Bilderdijk aan J. Immerzeel, 20 augustus 1827.
[22] Van der Zwaag. Blz.291.
[23] *Briefw.-Tydeman*. Deel 2. Blz.234.
[24] Idem. Blz.230-231.
[25] Idem. Blz.236-237.
[26] Idem
[27] Idem. Blz.237.
[28] Idem. Blz.238.
[29] Idem. Blz.241.
[30] *Mengelwerk, Het gevoelen van Bilderdijk over de maatregelen van Karel V en Filips II ter onderdrukking van de godsdienstige en burgerlijke vrijheden der Nederlanders, en over de pogingen van deze om hunne voorregten te handhaven, aan de uitspraken der geschiedenis getoetst, door G. Vrolyk, Predikant te Schoondijke*. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1853. Blz.273.
[31] Idem. Blz.274.

[32] Zie blz.262, 281 en 289. Hield de koning zich niet aan Gods woord, dan was men verplicht tegen hem in opstand te komen.
[33] Idem. Blz.298.
[34] A.J. van der Aa, *Nieuw biographisch anthologisch, en critisch woordenboek van Nederlandse dichters.* Deel 1 A-B. W. de Grebber. Amsterdam, 1844. Blz.298.
[35] G. Groen van Prinsterer, *Handboek der geschiedenis van het vaderland*. Deel 1. Middelharnis, 1927. Blz.V.
[36] Wesseling. Blz.14.
[37] Da Costa. Blz.458.
[38] J. Romein en A. Romein-Verschoor. Blz.589.
[39] *Briefw.-Tydeman*. Deel 2. Blz.334.
[40] Idem. Blz.334-335.
[41] Idem. Blz.335.
[42] *Brieven*. Deel 5. Blz.288.
[43] Idem. Blz.284-285.
[44] Idem. Deel 4. Blz.298.
[45] Idem. Blz.301.
[46] *De gefnuikte arend*. Blz.464.
[47] Idem
[48] Idem
[49] Idem. Blz.464-465.
[50] *Brieven*. Deel 2. Blz.250.
[51] Idem. Blz.251.
[52] Idem. Blz.252. Voor 'vooringenomenheid' staat tussen haakjes een Griekse tekst die men in één woord met 'legendarische' zou kunnen vertalen. Diana verwijst naar de godin van de jacht: wanneer koning Agamemnon, in de bekende tragedie van Euripides, op het punt staat zijn dochter Ifigeneia te offeren, vervangt Diana haar door een hert.
[53] Idem
[54] Idem. Blz.254.
[55] Idem. Blz.255.
[56] Idem. Blz.255-256.
[57] Idem. Blz.257.
[58] Idem. Blz.259-260.
[59] *Etymologisch woordenboek. De herkomst van onze woorden*. Editie: P.A.F. van Veen in samenwerking met N. van der Sijs. Utrecht/Antwerpen, 1989. Blz.313.
[60] *De gefnuikte arend*. Blz.533.
[61] M. van Hattum, *'Geliefde vriendin en zuster in de Heere!' Mevrouw Bilderdijk en mevrouw Da Costa; een correspondentie*. In: *MBM*. Jaargang 15. Blz.6-11.
[62] Idem
[63] *Brieven.* Deel 2. Blz.264.
[64] Idem. Blz.265.
[65] Idem. Blz.263.

[66] *Brieven van, aan en over Jan Frans Willems 1793-1846. Teksten II. 1825-1829.* Editie: A. Deprez. Brugge, 1968. Blz.298.
[67] *Brieven*. Deel 5. Blz.296.
[68] Idem. Blz.301.
[69] Rogier en De Rooy. Blz.46-53 en 66-70.
[70] J. Pauwels, *Bilderdijk en Vlaanderen. 'Om de Mengeling te helpen versieren'. De publicatiegeschiedenis van Willem Bilderdijk in de Zuidelijke Nederlanden 1820-1890.* In:*MBM*. Jaargang 21. Blz.1-8.
[71] Idem
[72] Kollewijn. Deel 2. Blz.355.
[73] A. en M. Kagchelland. Blz.730.
[74] Idem
[75] Idem
[76] Idem
[77] OBvB: verklaring van 11 april 1828, hs. van Immerzeel, getekend door Bilderdijk.
[78] J. L. van Essen, *Bilderdijk en zijn jongste zoon*. In: *FB*. Blz.71.
[79] Idem
[80] *Brieven*. Deel 4. Blz.311.
[81] Idem
[82] Idem
[83] Idem. Blz.312.
[84] *De gefnuikte arend*. Blz.468.
[85] Kollewijn. Deel 2. Blz.331.
[86] *De gefnuikte arend*. Blz.469.
[87] OBvB: UBA XXIII.D.10 (41-44) Bilderdijk aan J. de Vries, 13 oktober 1828.
[88] Kollewijn. Deel 2. Blz.334.
[89] Wap. Blz.25. Dini Helmers geeft een preciezer beeld van haar nalatenschap, maar kenmerkend voor haar biografie van Bilderdijks eerste vrouw verandert dat het beeld dat men van haar heeft niet wezenlijk. Catharina Rebecca Woesthoven was 'rijk' en dat blijft ze, al of niet voorzien van een gradueel bijwoord als 'puissant'. Zie D. Helmers, *Bilderdijks Odilde. Het leven van Catharina Rebecca Woesthoven*. Soest, 2014. Blz.14 en 253.
[90] (Bilderdijk), *Den III^den^ van Hooimaand. Willem Bilderdijk's verjaarsgedichten voor Katharina Wilhelmina Schweickhardt 1796-1829*. Editie: M. van Hattum. Amstelveen, 2015. Blz.180-181.
[91] *Brieven*. Deel 2. Blz.267.
[92] Idem. Blz.270.
[93] Idem. Blz.268-269.
[94] J. Smit, *Leven en werken van E.J. Potgieter 1808-1875.* Leiden, 1983. Blz.34-35.
[95] Idem. Blz.38. 'Van stonde af aan' is in tegenspraak met wat Smit hiervoor beweerde.
[96] M. van Rooijen, *Recensies in analyse: een inkijkje in de gegevens van de database met boekbesprekingen van werken van Willem Bilderdijk*. In: *MBM*. Jaargang 28. Blz.2-6.
[97] Wap. Blz.120. Zie voor de verwijzing naar Den Haag Leliefeld (3). Blz.299.
[98] *De gefnuikte arend*. Blz.472.

[99] OBvB: Bilderdijk aan H. Klijn, 15 juli 1828.
[100] *Brieven*. Deel 5. Blz.212.
[101] *Briefw.-Tydeman*. Deel 2. Blz.233.
[102] *DW*. Deel 14. Blz.62.
[103] *Het Oude Testament*. Editie: apologetische vereniging Petrus Canisius. Utrecht/Antwerpen, 1954. Blz.234.
[104] *Brieven*. Deel 4. Blz.313.
[105] OBvB: UBA XXIII.D.10 (29-32) Bilderdijk aan J. de Vries, augustus 1828.
[106] *DW*. Deel 11. Blz.513.
[107] Idem. Deel 15. Blz.241.
[108] Idem
[109] Idem. Blz.238.
[110] H.L. Spiegel, *Hert-spiegel*. Editie: F. Veenstra. DBNL, 2008. Blz.63. *De Zeeuschse Nachtegael* is tevens de titel van een in 1623 verschenen liedboekje.
[111] *DW*. Deel 7. Blz.311.
[112] Idem. Blz.339 en 340.
[113] F. Veenstra, *Willem Bilderdijk en H.L. Spiegels 'Hert-spiegel'*. In: *MBM*. Jaargang 3. Blz.3-13.
[114] *H.L. Spieghels Hartspiegel, in nieuwer Taal en Dichtmaat overgebracht door Mr. Willem Bilderdijk. Te Amsterdam, bij ten Brink en de Vries*. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1832. Blz.686.
[115] *DW.* Deel 7. Blz.316.
[116] Idem. Blz.305.
[117] Idem. Blz.291.
[118] *Brieven*. Deel 2. Blz.275.
[119] *DW*. Deel 10. Blz.206.
[120] Kollewijn. Deel 2. Blz.353.
[121] *DW*. Deel 10. Blz.206.
[122] J. van Eijnatten, *Willem Bilderdijk (1756-1831). De ideeënwereld van het gefnuikt genie.* In: *Nederlandse Letterkunde* 1 (1996). Blz.284.
[123]Kalmijn. Blz.70 en Da Costa. Blz.45.
[124] *DW*. Deel 6. Blz.128.
[125] Idem. Blz.134.
[126] Idem. Deel 14. Blz.404.
[127] Idem. Deel 12. Blz.381.
[128] Idem. Deel 11. Blz.506
[129] Idem. Deel 6. Blz.66.
[130] *Brieven.* Deel 2. Blz.274. Zie ook blz.490 van deze kroniek.
[131] Idem. Blz.275.
[132] Wap. Blz.123.
[133] Marita Mathijsen is vol lof over hem in *Een toegewijde vriendschap*, waarin ze een brief van Bilderdijk aan Jan Wap, van 8 september 1828, interpreteert. Ze duidt hem aan als 'een jonge weldoener' en 'de altruïstische Wap'. Zie *De post van Bilderdijk. Een bundel*

beschouwingen over brieven voor Marinus van Hattum. Onder redactie van G.J. Johannes, J. van Eijnatten en P. Gerbrandy. Amstelveen, 2015. Blz.136 en 137. Het verschil tussen haar zienswijze en die van Rogier heeft waarschijnlijk te maken met de jeugdige leeftijd van Wap, die 21 jaar was, toen Bilderdijk hem op 29 januari 1828 zijn eerst bewaarde brief schreef.

[134] *Brieven*. Deel 2. Blz.280.

[135] *Naklank. Gedichten van Mr. Willem Bilderdijk. Finem posuere labori. Ovidius. Te Dordrecht, bij J. de Vos en Comp, 1828*. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1829. Blz.322.

[136] Idem

[137] Idem. Blz.322-323.

[138] *DW*. Deel 6. Blz.140.

[139] *Brieven*. Deel 4. Blz.314-315.

[140] Idem. Blz.315-316.

[141] Idem. Blz.317.

[142] Idem

[143] Idem. Blz.318.

[144] Idem

[145] L. Engelfriet. Blz.91.

[146] *Briefw.-Tydeman*. Blz.250.

[147] *Brieven*. Deel 4. Blz.320.

[148] *Briefw.-Tydeman*. Deel 2. Blz.251.

[149] H. Krop, *Historiografische wendingen: filosofie, esoterie en religie*. In: *MBM*. Jaargang 18. Blz.1-6.

[150] *Briefw.-Tydeman*. Deel 2. Blz.259.

[151] Idem. Blz.261.

[152] *Brieven*. Deel 4. Blz.321.

[153] Idem. Blz.322.

[154] Idem. Deel 5. Blz.181.

[155] Idem. Deel 4. Blz.325.

[156] *De gefnuikte arend*. Blz.473.

[157] Idem. Blz.472.

[158] *Briefw.-Tydeman*. Deel 2. Blz.265.

[159] *Brieven*. Deel 5. Blz.183.

[160] Kollewijn. Deel 2. Blz.340.

[161] *Briefw.-Tydeman*. Deel 2. Blz.266.

[162] W.A. de Clercq, *Willem de Clercq (1795-1844)*. Amsterdam, 1999. Blz.263.

[163] *Brieven*. Deel 4. Blz.326.

[164] Idem. Deel 3. Blz.315-316.

[165] P. van Zonneveld, *Een beminnelijke Izegrim? Bilderdijk van verschillende zijden belicht*. In: *MBM*. Jaargang 24. Blz.6-9.

[166] Zie Leliefeld (2). Blz.433-435 en Leliefeld (3). Blz.439.

[167] P. van Zonneveld, *'Lieve! 'k ben niet meer in 't aardsche.' Handschriften van negentiende-eeuwse literatoren.* In: *Dierbaar magazijn. De bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* (1995). Blz.89.
[168] Idem. Blz.89-90.
[169] *Brieven*. Deel 2. Blz.287.
[170] M. van Hattum, *Da Costa tussen Bilderdijk en Suringar. Een uitgeversdocumentatie*. Amsterdam, 2004. Blz.10.
[171] Idem. Blz.19.
[172] *Gedenkboek*. Blz.12-13.
[173] *Brieven*. Deel 5. Blz.323.
[174] Zie blz.51 en 53.
[175] OBvB: UBA Bilderdijk aan L. Burckhardt-Bilderdijk, 7 september 1827.
[176] Idem. BM K 19-15 Bilderdijk aan J. Wap, 19 oktober 1829.
[177] Gorris. Deel 2. Blz.50.
[178] Idem. Deel 1. Blz.65-66.
[179] Idem. Deel 2. Blz.54.
[180] Kollewijn. Deel 2. Blz.358.
[181] Gorris. Deel 2. Blz.51. Pater Fol is waarschijnlijk dezelfde als de pater van de Krijtberg. Zie blz.487.
[182] *Brieven*. Deel 4. Blz.327.
[183] Gorris. Deel 2. Blz.54.
[184] Idem. Blz.56.
[185] De Jong en Zaal. Blz.142.
[186] Idem
[187] Idem
[188] Idem. Blz.142-143. Vergelijk blz.252 van dit boek.
[189] Kollewijn. Deel 2. Blz.360.
[190] Idem. Blz.359-360.
[191] *DW*. Deel 14. Blz.81.
[192] De Jong en Zaal. Blz.136.
[193] Idem. Blz.137.
[194] *Brieven*. Deel 5. Blz.311.
[195] *Briefw.-Tydeman*. Deel 2. Blz.269-273.
[196] OBvB: BM K 19-17 Bilderdijk aan J. Wap, 3 december 1829.
[197] *Briefw.-Tydeman*. Deel 2. Blz.268.
[198] Idem
[199] *DW*. Deel 12. Blz.365. In *Uitzicht op mijn dood* is roem 'het halve zand niet waard van enen kerkhofschop'. Idem. Blz.368. In *Zelfbeschouwing* uit *Nasprokkeling* (1829) heet het:

> Ach, vergeefs is 't blind vermeten,
> De ijd'le trots, waarmee gij bralt:
> Droom u hoog en vastgezeten,

Waar gij in een afgrond valt.

Idem. Deel 6. Blz.188.
[200] Kollewijn. Deel 2. Blz.355.
[201] *DW*. Deel 9. Blz.354
[202] Kollewijn. Deel 2. Blz.356.
[203] Idem
[204] De Jong en Zaal. Blz.185.
[205] *De gefnuikte arend*. Blz.453.
[206] De Jong en Zaal. Blz.185.
[207] Idem
[208] Idem
[209] De Jong en Zaal. Blz.185.
[210] *Briefw.-Tydeman*. Deel 2. Blz.274. Zie Leliefeld (4). Blz.35, 89, 118, 154, 209, 213, 271, 272, 217 en 295. Het grote aantal verwijzingen naar Boeddha onderstreept het belang van de naar hem vernoemde en door Bilderdijk in het christendom geïntegreerde levensvisie.
[211] *Briefw.-Tydeman*. Deel 2. Blz.276.
[212] Heeroma. Blz.61.
[213] *DW*. Deel 15. Blz.248. Zie ook *De Hollandsche vertaalmolen. Nederlandse beschouwingen over vertalen 1820-1885*. *Vertaalhistorie.* Deel 5a. Editie: C. Koster. Den Haag, 2002. Blz.43.
[214] Idem
[215] Schenkeveld. Blz.183. Met 'de Pollio' bedoelde De Clercq een fontein in Efese.
[216] Idem. Blz.196-197.
[217] Idem. Blz.197.
[218] *DW*. Deel 9. Blz.338.
[219] Schenkeveld. Blz.197.
[220] Kollewijn. Deel 2. Blz.279.
[221] *Brieven*. Deel 4. Blz.329.
[222] Idem
[223] M. van Hattum, *'Geliefde vriendin en zuster in de Heere!' Mevrouw Bilderdijk en mevrouw Da Costa; een correspondentie*. In: *MBM*. Jaargang 15. Blz.6-11.
[224] Dubois. Blz.114.
[225] Idem. Blz.252.
[226] Idem. Blz.270.
[227] *Brieven*. Deel 2. Blz.293.
[228] *De gefnuikte arend*. Blz.479.
[229] Idem
[230] *Brieven*. Deel 2. Blz.295.
[231] OBvB: UBA XXIII.D.10 (113-116) Bilderdijk aan J. de Vries, 28 januari 1830.
[232] *Brieven*. Deel 4. Blz.XX. Zie ook blz.158 van deze kroniek.
[233] Idem. Blz.333.

[234] *Briefw.-Tydeman*. Deel 2. Blz.280-281.
[235] OBvB: BM D 5-3 Bilderdijk aan koning Willem I (concept), 16 april 1830.
[236] Da Costa. Blz.354.
[237] Kollewijn. Deel 2. Blz.363.
[238] *Briefw.-Tydeman*. Deel 2. Blz.283. Vergelijk *Spreuken 31:29*, dat als een Hebreeuws citaat onder Bilderdijks verjaarsgedicht voor Wilhelmine in 1805 staat. In: (Bilderdijk), *Den III^den van Hooimaand. Willem Bilderdijk's verjaarsgedichten voor Katharina Wilhelmina Schweickhardt 1796-1829*. Editie: M. van Hattum. Amstelveen, 2015. Blz.62. Zie ook De Jong en Zaal. Blz.187.
[239] De Jong en Zaal. Blz.187.
[240] *Briefw.-Tydeman*. Deel 2. Blz.282.
[241] Idem. Blz.285. In plaats van Bilderdijk dichtte de toen vijftienjarige Beets een lijkzang voor Vrouwe Bilderdijk. Het is het eerste gedicht in zijn *Dichtwerken*. Later beoordeelde hij dit gedicht in het *Voorspel* bij zijn volledige dichtwerken als een 'onbekookt voortbrengsel van een voorbarig talent'. Zie Chantepie de la Saussaye. Blz.7 en 8.
[242] Zie blz.583.
[243] M. Mathijsen, *Uit de Bilderdijk-werkplaats: Studenten maken een editie van de brieven van W. Bilderdijk aan J.J.F. Wap*. In: *MBM*. Jaargang 14. Blz.8-10.
[244] *Gedenkboek*. Blz.17-18.
[245] *Brieven*. Deel 4. Blz.XXII-XXIII.
[246] Idem. Blz.XX.
[247] OBvB: UBA Bilderdijk aan L. Burckhardt-Bilderdijk, 23 april 1830.
[248] *De gefnuikte arend*. Blz.483.
[249] Idem
[250] *Brieven*. Deel 4. Blz.346.
[251] Idem. Blz.333-334.
[252] Idem. Blz.325.
[253] C.G.N. de Vooys, *Hoofdstuk VI De Bataafse republiek. De inlijving. De eerste jaren van het koninkrijk (1795-pl.m, 1835)*. In: *Geschiedenis van de Nederlandse taal*. Groningen, 1970. Blz.168.
[254] Gorris. Deel 1. Blz.191.
[255] Idem. Blz.298.
[256] Idem. Blz.300.
[257] Zie blz.248 en 249.
[258] Gorris. Deel 2. Blz.280.
[259] *Brieven*. Deel 5. Blz.235.
[260] Idem. Deel 4. Blz.338.
[261] *Nalezingen van Mr. Willem Bilderdijk. Iste Deel. Te Amsterdam, bij J. Immerzeel, Jun. 1833*. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1833. Blz.128.
[262] P. Geyl, *Bilderdijk als geschiedschrijver*. In: *Kernproblemen van onze geschiedenis. Opstellen en voordrachten 1925-1936.* Utrecht, 1937. Blz.263. Zie ook A. en M. Kagchelland. Blz.10.
[263] Kollewijn. Deel 2. Blz.368.

[264] Da Costa. Blz.355.
[265] R. Honings, *Ô bloem der steden. Bilderdijk en Leiden. Met een Woord vooraf door Peter van Zonneveld.* Leiden, 2006. Blz.57.
[266] *Briefw.-Tydeman*. Deel 2. Blz.289.
[267] Idem
[268] OBvB: BM K 19-28 Bilderdijk aan J. Wap, 15 juli 1830.
[269] M. van Hattum, *Da Costa tussen Bilderdijk en Suringar. Een uitgeversdocumentatie*. Amsterdam, 2004. Blz.24.
[270] Idem. Blz.22.
[271] A. Pierson, *Oudere tijdgenooten*. In: *De Gids*. Jaargang 1886. Blz.439.
[272] *DWVB*. Deel 2. Blz.507.
[273] Blok. Blz.274.
[274] *Brieven*. Deel 4. Blz.338.
[275] Idem
[276] Te Lintum. Blz.81.
[277] Dubois. Blz.150.
[278] A. en M. Kagchelland. Blz.10.
[279] Chantepie de la Saussaye. Blz.258.
[280] Zie blz.16.
[281] Blok. Blz.270.
[282] Dubois. Blz.312.
[283] Idem
[284] Blok. Blz.266.
[285] Idem. Blz.260.
[286] Blok. Blz.288.
[287] Idem
[288] Koch. Blz.412.
[289] Dubois. Blz.138.
[290] Er waren taalkundig bevlogenen die de oorzaak van de Belgische Opstand weten aan spellingsverschillen tussen het Nederlands en Vlaams: *ae* en *ue* in het Nederlands in plaats van *aa* en *uu* in het Vlaams. Zie P. Geyl, *Bilderdijk als geschiedschrijver*. In: *Kernproblemen van onze geschiedenis. Opstellen en voordrachten 1925-1936.* Utrecht, 1937. Blz.281.
[291] *Brieven*. Deel 4. Blz.337.
[292] Idem. Blz.336.
[293] Dubois. Blz.146.
[294] Idem. Blz.149.
[295] Idem. Blz.139.
[296] *Brieven.* Deel 5. Blz.188.
[297] R. Honings, op.cit. Blz.65.
[298] Idem. Blz.28.
[299] M. van Hattum, op.cit. Blz.29.
[300] OBvB: J.F. Willems aan Bilderdijk, 17 november 1830.

[301] Idem
[302] A.J.A.M. Hanou, *Sluiers van Isis. Johannes Kinker als voorvechter van de Verlichting, in de vrijmetselarij en andere Nederlandse genootschappen, 1790-1845*. Deventer, 1988. Deel 1. Blz.114.
[303] Idem
[304] Idem. Blz.115.
[305] Idem. Blz.111 en 112.
[306] Idem. Blz.25.
[307] OBvB: BM K 19-15 Bilderdijk aan J. Wap, 19 oktober 1829.
[308] OBvB: UBA XXIII.D.10 (143-146) Bilderdijk aan J. Wap, 22 november 1830.
[309] *De gefnuikte arend*. Blz.478.
[310] Idem
[311] Van der Zwaag. Blz.212-213.
[312] Idem. Blz.213.
[313] *Brieven*. Deel 4. Blz.343.
[314] M. van Hattum, op.cit. Blz.31.
[315] *Brieven*. Deel 4. Blz.344.
[316] Idem. Blz.346.
[317] Idem
[318] J. L. van Essen, *Bilderdijk en zijn jongste zoon.* In: *FB*. Blz.74.
[319] Idem. Blz.75.
[320] Idem. Blz.74.
[321] Idem. Blz.76.
[322] *Briefw.-Tydeman*. Deel 2. Blz.292.
[323] M. van Hattum, op.cit. Blz.32.
[324] Idem
[325] Idem
[326] Idem. Blz.33. Zie ook *DWVB*. Deel 3. Blz.601.
[327] Het laatste gedeelte van deze alinea bevat een citaat uit Leliefeld (4). Blz.237-238.
[328] J.L. van Essen, op.cit. Blz.73.
[329] *Gedenkboek*. Blz.282. Een grein per pil bevat ongeveer 65 miligram opium. Hij moet in vijf dagen tien opiumpillen hebben geslikt. Vergelijk dat met zijn eerder gebruik, zie blz.415 van deze kroniek.
[330] Idem. Blz.283 en 284.
[331] M. van Hattum, op.cit. Blz.37.
[332] Idem. Blz.38.
[333] *Briefw.-Tydeman*. Deel 2. Blz.293 en 296.
[334] Idem. Blz.297.
[335] D. Helmers, op.cit. Blz.259.
[336] Kollewijn. Deel 2. Blz.369.
[337] Van Reest. Blz.336.

[338] *Handelingen der jaarlijksche vergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, gehouden den 5 van Hooimaand 1831.* Z.pl., z.j. Toespraak van Siegenbeek over de toen nog levende Bilderdijk. Blz.45.
[339] Idem. Blz.44.
[340] Idem. Blz.47.
[341] *Briefw.-Tydeman*. Deel 2. Blz.289.
[342] Ph.H. Breuker, *De vriendschap tussen Bilderdijk en Halbertsma*. In: *MBM.* Jaargang 11. Blz.1-14.
[343] Idem
[344] *De gefnuikte arend*. Blz.475.
[345] Da Costa. Blz.355.
[346] (R. Feith), *Zoals men aan gemeenzaame vrienden gewoon is te schrijven. De correspondentie van Rhijnvis Feith 1753-1824*. Editie: J. C. Streng. Epe, 1994. Blz.262.
[347] Idem. Blz.265.
[348] *Een bezoek bij Bilderdijk, in den zomer van 1831*. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1832. Blz.84.
[349] Kollewijn. Deel 2. Blz.370.
[350] C. Gerretson, *Verzamelde Werken*. Deel 1. Baarn, 1973. Blz.133.
[351] *Een bezoek bij Bilderdijk, in den zomer van 1831*. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1832. Blz.84.
[352] Idem
[353] Idem. Blz.85.
[354] Idem
[355] Idem. Blz.86.
[356] Idem. Blz.86-87.
[357] Kollewijn. Deel 2. Blz.372.
[358] *Brieven.* Deel 4. Blz.348.
[359] *De gefnuikte arend*. Blz.488.
[360] Idem en M.J.G. de Jong, *Van Bilderdijk tot Lucebert. Tekst en context van Nederlandse gedichten*. Leiden,1967. Blz.41.
[361] Van der Zwaag. Blz.189.
[362] Kalmijn. Blz.70.
[363] M. van Hattum, op.cit. Blz.40.
[364] *Brieven*. Deel 2. Blz.299.
[365] *Briefw.-Tydeman*. Deel 2. Blz.298.
[366] *Beginsels der Woordvorsching. Door Mr. W. Bilderdijk. Te Leeuwarden, bij G.T.N. Suringar, 1831*. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1832. Blz.118.
[367] Te Lintum. Blz.93.
[368] Idem
[369] Dubois. Blz.196.
[370] Idem. Blz.231.
[371] *Brieven.* Deel 4. Blz.351.
[372] Idem. Blz.351-352.

[373] Idem. Blz.352.
[374] Idem
[375] Idem. Blz.351.
[376] Idem. Blz.352.
[377] OBvB: BM E 23-2 I. da Costa aan Bilderdijk, 14 december 1831.
[378] Idem. Concept, liggend in BM E 37-4 (25 november 1831).
[379] Idem
[380] Idem
[381] *Gedenkboek.* Blz.5.
[382] Idem. Blz.274 en Kollewijn. Deel 2. Blz.373.
[383] Van Reest. Blz.339.
[384] Kollewijn. Deel 2. Blz.373. Zie ook *Johannes 14:1* en *2*.
[385] Van der Zwaag. Blz.190.
[386] OBvB: BM D 80-14 (concept) L. Bilderdijk aan A. Capadose, 19 december 1831.
[387] Idem
[388] *DW*. Deel 6. Blz.278.
[389] OBvB: RA, coll. Da Costa A. Capadose aan I. da Costa, 21 december 1831.
[390] Da Costa. Blz.356 en M. Mathijsen, *Uit de Bilderdijk-werkplaats: Studenten maken een editie van de brieven van W. Bilderdijk aan J.J.F. Wap.* In: *MBM*. Jaargang 14. Blz.8-10.
[391] Idem
[392] P. van Zonneveld, *N. Beets over Willem Bilderdijk.* In*: MBM.* Jaargang 1. Blz. 14-15.
[393] OBvB: BM D 80-14 (concept) L. Bilderdijk aan A. Capadose, 19 december 1831.
[394] Idem. BM D 80-9 A. Capadose aan L. Bilderdijk, 18 december 1831.
[395] Idem. BM D 80-10 A. Capadose aan L. Bilderdijk, 19 december 1831.
[396] OBvB: BM D 80-14 (concept) L. Bilderdijk aan A. Capadose, 19 december 1831.
[397] Idem
[398] J. L. van Essen, op.cit. Blz.76-77.
[399] OBvB: BM D 80-11 A. Capadose aan L. Bilderdijk, 21 december 1831.
[400] Idem. BM D 80-12 A. Capadose aan L. Bilderdijk, 24 december 1831.
[401] M. Mathijsen, op.cit. Blz.8-10.
[402] Wap. Blz.18-19.
[403] J.L. van Essen, op.cit. Blz.77.
[404] OBvB: BM D 80-14 (concept) L. Bilderdijk aan A. Capadose, 19 december 1831. In haar biografie (of liever: monografie) van Louises moeder stelt Dini Helmers, dat Catharina Rebecca Woesthoven niet inhalig was, maar een vrouw die wilde overleven. Zie D. Helmers, *Bilderdijks Odilde. Het leven van Catharina Rebecca Woesthoven*. Soest, 2014. Blz.285. Niettemin bestaat het overgrote deel van haar boek uit juridische verwikkelingen die haar als een inhalig persoon doen kennen. Pas toen ze genoeg geld had, bleek ze ook vrijgevig te kunnen zijn. Is deze biografe vergeten, hoe de eerste vrouw van Bilderdijk nog voordat zijzelf procedeerde of er tegen haar een proces aanhangig werd gemaakt, haar man al op nicht Adriana van Onna afstuurde om haar erfdeel zo groot en

dat van haar zus zo klein mogelijk te doen worden? Zie Leliefeld (1). Blz.349 en 353 en Leliefeld (2). Blz.50.
[405] OBvB: BM D 80-14 (concept) L. Bilderdijk aan A. Capadose, 19 december 1831.
[406] Wap. Blz.139.
[407] Idem. Blz.140.
[408] *Willem.Tijdschrift van de eeuw. Ceci n'est pas un glossy*. Haarlem, 2014. Blz.20.
[409] Idem. Blz.21.
[410] Idem. Blz.82.
[411] W. de Clercq, *Naar zijn dagboek*. Editie: A. Pierson. Z.pl., 1869. Blz.324.
[412] Idem. Blz.324-325.
[413] Idem. Blz.325.
[414] Idem
[415] W.A. de Clercq, *Willem de Clercq (1795-1844)*. Amsterdam, 1999. Blz.307-308.
[416] Idem. Blz.353.
[417] Da Costa. Blz.356.
[418] Idem
[419] Honings en Bouwman. 14.10.
[420] Heyting. Deel 2. Blz.85-87.
[421] Idem. Zie ook *DW*. Deel 12. Blz.446 en *Krekeltjen*, waarin Piet Gerbrandy nader ingaat op het 'zingen' van Bilderdijk: niet muziek, maar poëzie bevordert het herstel van een zieke. Zie blz.36-37.
[422] Bavinck. Blz.113.
[423] M.F. van Lennep, *Het leven van Mr. Jacob van Lennep*. Deel 1. Amsterdam, 1910. Blz.153.
[424] (G. van de Linde), *Waarde Van Lennep. Brieven van De Schoolmeester*. Editie: M. Mathijsen. Amsterdam, 1977. Blz.13.
[425] Idem. Blz.14.
[426] Moltzer. Blz.8-9.
[427] Idem. Blz.19. Letterlijk zei Da Costa: 'De miskenning van Bilderdijks grootheid ligt eenvoudig in de vooroordelen zijner natie.' Zie Da Costa. Blz.363. Dit 'eenvoudig' blijkt bij nader inzien verre van eenvoudig te zijn. Later legde Da Costa een claim op God om de miskenning van Bilderdijk ongedaan te maken: 'De hemel zal 't gejoel dier tegensprekers storen.' Zie *Aan Bilderdijk*. In: I. da Costa, *Zangen uit verscheidenen leeftijd*. Haarlem, 1847. Blz.82. Hij gaf het vaderland en ook het volk ervan langs, toen hij vaststelde, dat zij 'worstelaren, zoals hij' eerst 'na hun uitgang' bijvielen. Zie *Bilderdijk (een herinnering)*. In: I. da Costa, op.cit. Blz.156. De gemengde gevoelens die Bilderdijk tijdens zijn leven en na zijn dood had opgeroepen, riep zijn kwekeling ook over zichzelf af. Jan Pieter Heije liet zich op 13 september 1835 aldus over een optreden van Da Costa uit: 'Ik wenste dat gij hem zag, wanneer hij over Bilderdijk spreekt of op profetische toon de wording der taal uit het boek der oorsprongen, *Genesis*, verklaart. Ik wenste dat gij hem zag, met fonkelend oog en schitterend gelaat, terwijl er een glimlach vol bittere spot, vol verachting zou ik bijna zeggen om de scherp getekende mond speelt, wannee hij de werldwijsheid aanvalt, beschimpt, uiteenscheurt, verplettert. Ik wenste dat gij de toon van zijn stem

hoorde, nu eens snijdend en vlijmend, dan weer krachtig en verheven, of vleiend en vloeiend. In het ene ogenblik verrukte en overtuigde hij, sleepte hij mee en boog men zich nederig onder de kracht van zijn genie, in het volgende maakte hij de indruk van een kwakzalver, die in één adem zijn wonderpoeder aanprijst, zijn ambtgenoot beschimpt en de goede gemeente doet schudden van het lachen.' Zie Chantepie de la Saussaye. Blz.44.

[428] Moltzer. Blz.21.

[429] Idem. Blz.23.

[430] Idem. Blz.26.

[431] Idem. Blz.30-31.

[432] Idem. Blz.33.

[433] A.J. van der Aa, *Nieuw biographisch anthologisch, en critisch woordenboek van Nederlandse dichters.* Deel 1 A-B. W. de Grebber. Amsterdam, 1844. Blz.348-349.

[434] R. Honings, *Ô bloem der steden. Bilderdijk en Leiden. Met een Woord vooraf door Peter van Zonneveld.* Leiden, 2006. Blz.63-64.

[435] *Handelingen der jaarlijksche vergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, gehouden den 3 van Hooimaand 1832.* Z.pl., z.j. Blz.4 en 5.

[436] (G. van de Linde), op.cit. Blz.18-19.

[437] Idem. Blz.65.

[438] Idem. Blz.60.

[439] Idem. Blz.123.

[440] Zie *Afscheid* in *DW*. Deel 9. Blz.114 en M. van der Wal, *Een standbeeld voor Bilderdijk*. In: *MBM*. Jaargang 11. Blz.14-16. Zie voorts Kollewijn. Deel 2. Blz.377.

[441] Da Costa had volgens Simon Gorter 'in de verdeling zijner rubrieken, in de opschriften boven zijn 'vakken', een logische fout begaan. Hij had onwillekeurig twee ongelijksoortige beginselen van verdeling aangenomen en de gedichten van zijn meester nu eens naar de inhoud, dan weer naar de vorm gerangschikt. Zo heette, om iets te noemen, één rubriek die der *Oden* en een andere die der *Gewijde Poëzij* en zo was er een afdeling *Gelegenheidsgedichten* en een afdeling *Vaderlandsche en Politieke zangen*. Maar als Bilderdijk nu eens een *Ode* aan God had gedicht, waar moest zijn leerling die plaatsen? Of waar moest een *Ode*, aan het Vaderland toegezongen, worden geborgen?' Zie S. Gorter, *Over Bilderdijk*. In: *De Gids*. Jaargang 1869. Blz.426.

[442] (I. da Costa), *Da Costa's kompleete dichtwerken*. Deel 3. Haarlem, 1863. Blz.444.

[443] Van Reest. Blz.339. Van Reest roept uit: 'O, stijl van kleinzielig Nederland, die hem banneling geláten heeft tot in het graf, hoe verdraagt gij u met de stijl van God...' Kleinzielig was Nederland echter niet, want het staatshoofd ontfermde zich over Bilderdijk, en de vergelijking tussen de niet- bestaande stijl van kleinzielig Nederland met de nog minder bestaande stijl van God gaat mank. Over de stijl van Gods woord, van de schepping van hemel en aarde en van de mens kan een gelovige zich desnoods een opmerking permitteren, maar toch zeker niet over de stijl van God?

[444] Van der Zwaag. Blz.292.

[445] *De gefnuikte arend*. Blz.496.

[446] Idem

[447] Idem. Blz.496.
[448] Wap. Blz.12-13.
[449] *EH*. Blz.VI.
[450] C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 4. Haarlem, z.j. Blz.198.
[451] M. Keyser, *Bilderdijk als kermisattractie*. In: *MBM*. Jaargang 4. Blz.10 en Gras,Van Vliet en Pratasik. Blz.236.
[452] Van Hoore. In: *Haarlems dagblad* 16-12-2009. Zie voor gedegen informatie over en een afbeelding van de gevelsteen *MBM*. Jaargang 28. Blz.30.
[453] Leliefeld (1). Blz.92. In de jaren 30 van de vorige eeuw refereerden sommigen aan de uitspraak van Bilderdijk als zou het parlement 'een drom van samenzweerders' zijn, 'zich mestend met de roof der schamele gemeenschap'. Zie P. Geyl, *Bilderdijk als geschiedschrijver*. In: *Kernproblemen van onze geschiedenis. Opstellen en voordrachten 1925-1936.* Utrecht, 1937. Blz.222. Maar Bilderdijk was tegen absolutisme en hield een hartstochtelijk pleidooi voor de vrije meningsuiting van een parlementaire minderheid.
[454] *Een eeuw rare kostgangers. Vereniging Het Bilderdijk-Museum 1908-2008*. Onder redactie van M. van Hattum, M. van Rooijen, J. van Eijnatten en G. Harinck. Amstelveen, 2008. Blz.119.
[455] Idem
[456] M. van der Plas, *Daarom, mijnheer, noem ik mij katholiek. Biografie van Anton van Duinkerken (1903-1968).* Amsterdam/Tielt, 2000. Blz.293.
[457] Idem
[458] Idem
[459] Wolkers. Blz.178.
[460] Leliefeld (1). Blz.98.
[461] *DW*. Deel 8. Blz.3.
[462] Idem. Deel 7. Blz.170-171.

Bronnen:

Geraadpleegd in Leids Regionaal Archief:

W. Bilderdijk, *Memorie van Defensie voor Maria Aletta Hulshoff* uit het familiearchief (Siegenbeek) van Heukelom, inv.nr. 821.

Geraadpleegd in het archief van de Leidse universiteit, afdeling bijzondere collecties:

W. Bilderdijk, *Vonnis van Jan Herman Muller*, LTK 1127.
W. Bilderdijk, *Juridique consideratiën en advys in causa I. Koning, te Bloemendaal*, BPL 1034 III, map I.

Geraadpleegd in Rotterdams Gemeentearchief:

Verzameling van processtukken (verslagen van ondervragingen van o.a. Kaat Mulder en confrontaties van verdachten en getuigen) bekend als *HS 1934*.

Opmerkingen:

M. van Hattum stelde zeer genereus een reeks deels uitgegeven en grotendeels onuitgegeven brieven van Bilderdijk (1806-1831) voor de schrijver van deze kroniek beschikbaar, hier in beide gevallen vermeld als 'OBvB'. Deze brieven vormen de voornaamste bron voor het vierde deel van *Over het leven van een zonderling genie: Mr. Willem Bilderdijk (1806-1813)*. De chroniqueur is M. van Hattum niet alleen veel dank verschuldigd voor diens genereuze gebaar, maar ook voor de precisie van diens op- en aanmerkingen, of het nu Bilderdijk in het algemeen betreft of wat er in deel 4 over hem in het bijzonder wordt meegedeeld.

De illustraties zijn gebaseerd op foto's van de chroniqueur en uitgeverij Tilia Levis, of afkomstig uit Wikipedia, het Bilderdijk Museum en de digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren.

Lijst van (primair en secundair) geraadpleegde boeken en artikelen:

A.J. van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden*. Deel 7. Haarlem, 1862.
A.J. van der Aa, *Nieuw biographisch anthologisch, en critisch woordenboek van Nederlandse dichters.* Deel 1 A-B. W. de Grebber. Amsterdam, 1844.
Aan den Heer Mr. W. Bilderdijk. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1824.
Aan den Redacteur der Vaderlandsche Letteroefeningen. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1834.
Aan Nederland; ter gedachtenis van den dapperen Hopman Kropff, na eene hardnekkige verdediging van de Vesting de Klundert doorschoten. In s Hage by J.F. Jacobs de Agé, 1793. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1794.
Aanwijzing der oude en nieuwere Dichters door Mr. W. Bilderdijk en Vrouwe K.W. Bilderdijk overgebragt of nagevolgd, met Aanteekeningen en eene Voorlezing over de voortreffelijkheid van Bilderdijk in het navolgen en overbrengen der oude Dichters, bijzonder van Horatius, door Mr. J. Pan. Te Amsterdam, bij ten Brink en de Vries, 1839. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1840.
A. Admiraal, J.J. Backer Dirks en H.M.C. van Oosterzee, *Binnenlandsche letterkunde*. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1873.
L. Adriaenssen, *De gerechtigden tot het Bacx-koorke in de Sint-Jan tot de reductie van Den Bosch*. In: *De Brabantse Leeuw* 34 (1985). Blz.116-166.
R. Aerts, *De letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift De Gids*. Amsterdam, 1997.
A Greek-English Lexicon. Editie: H.G. Liddell, R. Scott, H.S. Jones & R. McKenzie with the cooperation of many scholars. With a Supplement, 1968. Oxford, 1978. Eleventh Reprint of the New (Ninth) Edition Completed 1940.
J.A. Alberdingk Thijm, *Bibliografie. (Uitgaven van boeken, platen, en muziek.)* In: *Dietsche Warande*. Jaargang 2 (1856).
J.A. Alberdingk Thijm, *De eer eens grooten Meesters*. In: *De Gids*. Jaargang 1876.
J.A. Alberdingk Thijm en Prudens van Duyse, *Mengelingen. Berichten, wenken, vragen, briefwisseling: ernst en scherts*. In: *Dietsche Warande*. Jaargang 2 (1856).
Album, Mengelingen en Fragmenten, nagelaten door Mr. W. Bilderdijk. Te Amsterdam, bij I. Immerzeel, Junior, 1834. In: *De muzen* (1834-1835).
Algemene Nederlandse Spraakkunst. Onder redactie van G. Geerts, W. Haeseryn, J. de Rooij en M.C. van den Toorn. Groningen, 1984.
A. en H. Algra, *Dispereert niet. Twintig eeuwen historie van de Nederlanden.* Deel 3. Franeker, 1978.
Alphabetische Lijst van Woorden en Spreekwijzen, taalkundig opgehelderd in de Werken van Mr. Willem Bilderdijk; opgemaakt door A. de Jager, Lid van de Maatsch. van Nederl. Letterk. te Leiden. Te Rotterdam, bij W. Messchert, 1839. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1840.
H. van Alphen, *Kleine gedigten voor kinderen*. Editie: P.J. Buijnsters. Amsterdam, 1998.
H.Th. Ambagtsheer, *Jhr. Mr. Jeronimo de Bosch Kemper. Behoudend maatschappijhervormer*. Amsterdam, 1959.

M. des Amorie van der Hoeven, *Bibliographisch album*. In: *De Gids*. Jaargang 1866.
M. des Amorie van der Hoeven, *Bibliographisch album*. In: *De Gids.* Jaargang 1868.
R.C. Bakhuizen van den Brink, *VIII. Studie aan de Leidsche Hoogeschool, 1831. Leeftijd 22 jaren* en *XI*. In: *Studiën en schetsen over vaderlandsche geschiedenis en letteren*. Deel 2 (1870).
R.C. Bakhuizen van den Brink, *De Werken en Dagen van Hesiodus naar het Grieksch, in Nederdutische verzen gevolgd door D.J. van Lennep. Tweede druk. Te Amsterdam bij P. Meyer Warnars. MDCCCXXXIV.* In: *De muzen* (1834-1835).
G. Barger, *Emanuel Swedenborg. Zijn leven en zijn werken*. Digitale bibliotheek Swedenborg Boekhuis.
J.H. Barnhoorn, *Amicitia christiana*. Z.pl., 2009.
C. Baudelaire, *Onechte paradijzen: opium en hasjiesj*. Amsterdam, 1971.
H. Bavinck, *Bilderdijk als denker en dichter*. Kampen, 1906.
H.T.L. de Beaufort, *Gijsbert Karel van Hogendorp. Grondlegger van het Koninkrijk*. Rotterdam, 1979.
N. Beets, *Het dagboek van de student Nicolaas Beets, 1833-1836.* Editie: P. van Zonneveld. Den Haag, 1983.
Beginsels der Woordvorsching. Door Mr. W. Bilderdijk. Te Leeuwarden, bij G.T.N. Suringar, 1831. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1832.
C.J. van Bemmel Suijck, C. Duymaer van Twist en W.C. Nieuwenhuyzen, *Binnenlandsche letterkunde. Bibliographie*. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1870.
E. Benz, *Swedenborg als geestelijk wegbereider van het Duitse idealisme en de Duitse romantiek*. Digitale bibliotheek Swedenborg Boekhuis.
Beoordeeling van Mr. W. Bilderdijks Nederlandsche Spraakleer, met de spreuk: Discant artem quam frustra docent, door Mr. J. Kinker. Gevolgd van eenen Brief des Hoogleeraars Matthijs Siegenbeek aan den Schrijver, als bijvoegsel tot deze beoordeeling. Te Amsterdam, bij J. van der Hey en Zoon, 1829. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1830.
W. van den Berg, *De ontwikkeling van de term romantisch en zijn varianten in Nederland tot 1840.* Assen, 1973.
W. van den Berg, *De Tweede Klasse: een afdeling met een problematische missie*. In: *Het Koninklijk Instituut (1808-1851) en de bevordering van wetenschap en kunst*. Editie: W.P. Gerritsen. Amsterdam, 1997.
W. van den Berg, *Een royale kijk op Holland*. DBNL, 2002.
W. van den Berg, *Sociabiliteit, genootschappelijkheid en de orale cultus*. In: M. Spies, *Historische letterkunde. Facetten van vakbeoefening*. Groningen, 1984.
W. van den Berg, *Van wonderkind naar total loss? Rijklof Michaël van Goens (1748-1810)*. In: *Verlichte geesten. Een portrettengalerij voor Piet Buijnsters*. Onder redactie van K. Fens. Amsterdam, 1996.
L.Ph.C. van den Bergh, J. Heemskerk Azn., F.A.W. Miquel en A. Niermeyer, *Bibliographisch album.* In: *De Gids*. Jaargang 1854.
Bibep & Vip's. Amsterdam, 1965.
Bibliographie. In: *De Gids*. Jaargang 1889.

D. Bierens de Haan, P.N. Muller en S.A. Naber, *Bibliographisch album.* In: *De Gids.* Jaargang 1858.
Bijbel. De Nieuwe Bijbelvertaling van het Nederlands Bijbelgenootschap. Heerenveen, 2004.
Bijdragen tot de Tooneelpoëzij. Door Mr. W. Bilderdijk. Te Leyden, bij L. Herdingh en Zoon, 1823. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1824.
M. Bijloo, *Hechting*. In *Ontwikkelingsstoornissen bij kinderen.* Onder redactie van M.H. Niemeijer en M. Gastkemper. Z.pl., 2004.
(K.W. Bilderdijk), *De dichtwerken van Vrouwe Katharina Wilhelmina Bilderdijk* (3 delen). Haarlem, 1859.
K.W. Bilderdijk, *Gedichten voor kinderen*. Editie: M. van Hattum. Amstelveen, 2010.
W. Bilderdijk, (*Brief door W. Bilderdijk)*. In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, 1782.
(W. Bilderdijk)*, Brieven van Mr. Willem Bilderdijk* (5 delen). Amsterdam/Rotterdam, 1836-1837.
W. Bilderdijk, *De bezwaren tegen den geest der eeuw van Mr. I. da Costa toegelicht.* Leiden, 1823.
(W. Bilderdijk), *De dichtwerken van Bilderdijk* (15 delen). Haarlem, 1859.
W. Bilderdijk, *De kunst der poëzy.* Editie: W. van den Berg en J.J. Kloek. Amsterdam, 1995.
(Bilderdijk), *Den III^den^ van Hooimaand. Willem Bilderdijk's verjaarsgedichten voor Katharina Wilhelmina Schweickhardt 1796-1829*. Editie: M. van Hattum. Amstelveen, 2015.
W. Bilderdijk, *De ondergang der eerste wareld.* Editie: J. Bosch. Zwolle, 1959.
(W. Bilderdijk), *Dichterlijke zelfbeschrijving van Bilderdijk. Een keuze uit zijn gedichten.* Editie: Dr. J. Wille. Amsterdam, 1943
W. Bilderdijk, *Een **v**erslag betrekkelijk de bastaardwoorden, den 8sten Mei 1809 bij de tweede klasse van het Koninklijk Instituut uitgebragt*. Z.pl., z.j.
W. Bilderdijk, *Geschiedenis des Vaderlands* (13 delen). Amsterdam, 1832-1853.
W. Bilderdijk, *Geslachtlijst der Nederduytsche naamwoorden, op stellige taalgronden gevestigd* (2 delen). Amsterdam, 1822.
W. Bilderdijk, *Hanenpoot. Prentenboek voor zijn zoontje Julius Willem*. Editie: J. Bosch. Culemborg, 1977.
W. Bilderdijk, *Het dichterlijk tafereel der stad Leyden in den avond en nacht van den 12^n^ van Louwmaand 1807, door Mr. R.H. Arntzenius, aan een' oud' Liefhebber der Dichtkunst voorgelezen*. Editie: M. van Hattum. Amstelveen, 2012.
W. Bilderdijk, *Het nachtspook & Nachtwandeling.* Editie: M. van Hattum. Amstelveen, 2007.
W. Bilderdijk**,** *Het nicotiaanse kruid en Uitzicht op mijn dood.* Haarlem, 1832.
W. Bilderdijk, *Kort verhaal van eene aanmerklijke luchtreis en nieuwe planeetontdekking. Uit het Russisch vertaald*. Editie: M.J.G. de Jong. Den Haag, z.j.
W. Bilderdijk, *Mengelingen* (4 delen). Amsterdam, 1804.
W. Bilderdijk, *Mengelingen en fragmenten*. Amsterdam, 1834.

W. Bilderdijk, *Mijn verlustiging.* Editie: M.A. Schenkeveld-van der Dussen. Zutphen, 1975.
(W. Bilderdijk), *Mr. W. Bilderdijks briefwisseling 1795-1797. Brieven* en *Commentaar*. Editie: J. Bosch, H.W. Groeneveldt en M. van Hattum. Utrecht, 1988.
(W. Bilderdijk), *Mr. W. Bilderdijks briefwisseling 1798-1806.* Editie: M. van Hattum. 't Goy-Houten, 2007.
W. Bilderdijk, *Nederlandsche spraakleer.* 's-Gravenhage, 1826.
W. Bilderdijk, *Nieuwe mengelingen*. Deel 1. Leiden, 1832.
W. Bilderdijk, *Nieuwe mengelingen*. Deel 2. Amsterdam, 1806.
W. Bilderdijk, *Nieuwe taal- en dichtkundige verscheidenheden* (4 delen). Rotterdam, 1824-1825.
W. Bilderdijk, *Op een Jacobaas-kannetjen.Onuitgegeven dichtstukjen van Mr. W. Bilderdijk.* In: *Braga: dichterlijke mengelingen, 1843* (1842-1843).
(W. Bilderdijk), *Opstellen van godgeleerden en zedekundigen inhoud, nagelaten door Mr. W. Bilderdijk* (2 delen). Amsterdam, 1833.
W. Bilderdijk, *Redevoering over de Voortreffelijkheid der Schilderkunst, in derzelver Voorwerp beschouwd.* 's-Gravenhage, 1838.
W. Bilderdijk, *Speels vernuft. Rebus-brieven en bedriegers.* Editie: J. Bosch. 's-Gravenhage, 1981.
W. Bilderdijk, *Taal- en dichtkundige verscheidenheden* (4 delen). Rotterdam, 1820-1823.
W. Bilderdijk, *Verhandelingen ziel-, zede- en rechtsleer betreffende*. Leiden, 1821.
W. Bilderdijk. *Verspreide gedichten* (2 delen). Amsterdam, 1809.
W. Bilderdijk, *Voorrede van de uitgever* bij *De Geuzen, vaderlands dichtstuk (1785)*.
(W. Bilderdijk), *Willem Bilderdijk. Liefde en ballingschap. Brieven 1795-1797*. Editie: M. Mathijsen. Amsterdam/Antwerpen, 1997.
W. Bilderdijk, P. van Braam, P. de Vleeschoudere en J. van den Vondel, *Vertalingen van het kerkgezang: Stabat Mater Dolorosa*. In: *Belgisch museum voor de Nederduitsche tael- en letterkunde en de geschiedenis des vaderlands*. Deel 3 (1839).
Bilderdijk-Commissie, *Mr. Willem Bilderdijk*. Pretoria/Amsterdam/Potchefstroom, 1906.
W. Bilderdijk en P.R. Feith, *Onuitgegeven brieven van Bilderdijk aan Feith*. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*. Jaargang 24 (1905).
Bilderdijk, Kinker en Van Hemert, *Als van hooger bestemming en aart*. Editie: C. Madelein en J. Pieters, met een nawoord van P. Gerbrandy. Groningen, 2008.
Bilderdijks boekenwijsheid. Symposium 28-29 april 1988. Bijdragen over de veilingcatalogi van Bilderdijks bibliotheek. Redactie: M. van Hattum en J. Zwaan. Amsterdam, 1989.

Bio- en bibliografisch lexicon van de neerlandistiek. Onder redactie van de Commissie voor Taal- en Letterkunde van de *Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, kernredactie: W. van Anrooij, I. Biesheuvel, K. van Dalen-Oskam en J. Noordegraaf. DBNL, 2004.
P.J. Blok, *Geschiedenis van het Nederlandsche volk.* Deel 4. Leiden, 1926 (derde, herziene druk).
J. Blokker, *De volkse furie van n Rotterdamse Oranjemeid*. In: *NRC Handelsblad* 03-04-2009.
N. van der Blom, *Nehalennia in de Nederlandse romantiek*. In *Hermenevs*. 28e Jaargang, aflevering 3, 15 november 1946.
Boekbeschouwing, Aan de Roomsch-katholijken dezer dagen. (Door een Protestant.) Te Leyden, bij L. Herdingh en Zoon, 1823. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1824.
Boekbeschouwing, Kerkredenen van J.H. Merle d'Aubigné, uit het Fransch vertaald en met vermeerderde Aanteekeningen nagelaten door Mr. W. Bilderdijk. Te Amsterdam, bij J. Immerzeel, Juni, 1833. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1834.
Boekbeschouwing, Opstellen van godgeleerden en zedekundigen inhoud, nagelaten door Mr. W. Bilderdijk. II Deelen. Te Amsterdam, bij J. Immerzeel, Jun, 1833. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1835.
Boekbeschouwing, Redevoeringen des Heiligen Oudvaders Chrysostomus, uit het Grieksch overgebragt door Mr. Willem Bilderdijk. Breda, bij F.P. Sterk, 1832. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1832.
(N. Boileau-Despréaux), *L'Art poétique de Boileau*. Paris, 1815.
A. Borgeld, *Kusjens van Bilderdijk en Lessing*. In: *De Nieuwe Taalgids*. Jaargang 23 (1929).
J. Bosch, *Bij de lichtbeelden over Bilderdijk.* In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, 1981.
J. Bosch, *Mr. W. Bilderdijks briefwisseling. Aanvullende uitgave.* Deel 1: 1772-1794. Proefschrift. Wageningen, 1955.
J. Bosch, *Nieuwe aspecten in de Bilderdijk-studie*. In: *De Nieuwe Taalgids*. Jaargang 58 (1965).
S. van den Bossche, *De wereld is zoo schoon waarvan wij droomen. Jan van Nijlen. Biografie.* Tielt/Amsterdam, z.j.
M. ter Braak, *Een, Twee, Drie, Vier, Vijf.* In: Forum. Jaargang 2 (1933).
M. ter Braak, *Hampton Court*. In: *Verzameld Werk*. Deel 2. Amsterdam, 1950.
M. ter Braak, *Politicus zonder partij*. Amsterdam, 1967.
(G.A. Brederode), *Groot Lied-Boek van G.A. Brederode*. Editie: A.A. van Rijnbach. Rotterdam, 1968.
Briefwisseling van Mr. W. Bilderdijk met de hoogleeraren en Mrs. M. en H.W. Tydeman gedurende de jaren 1807 tot 1831. Editie: H.W.T. Tydeman (2 delen). Sneek, 1866-1867.
Brieven over het Natuurregt aan den Heer Paulus van Hemert, naar aanleiding van Mr. W. Bilderdijks korte ontwikkeling der gronden van het Natuurrecht en daarbij gevoegde

zielkundige Verhandelingen; door Mr. J. Kinker. Te Amsterdam, bij J. van der Hey en Zoon, 1823. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1825.
Brieven van, aan en over Jan Frans Willems 1793-1846. Algemene Inleiding I en *II*, *Teksten I. 1812-1824* en *Teksten II. 1825-1829, Aantekeningen I. 1812-1824* en *Aantekeningen II. 1825-1829*. Editie: A. Deprez. Brugge, 1965-1968.
Brieven van Mr. Willem Bilderdijk. In: *De Gids.* Jaargang 1837.
M. Bril, *De kleine keizer. Verslag van een passie*. Amsterdam, 2009.
W.G. Brill, *Tweede hoofdstuk. De Rhetorico-didactiek in poëzij.* In: *Nederlandsche spraakleer*. Deel 3. *Stijlleer (Rhetorica. Letterkundige encyclopedie en kritiek)*. Leiden, 1866.
J. ten Brink, *Isaäc da Costa* en *Jacob van Lennep*. In: *Geschiedenis der Noord-Nederlandsche letteren in de XIXe eeuw.* Deel 1. Amsterdam 1888.
T.H.J. Broekmans, *De Tafelspelen van Pieter Cz. Hooft*. Amsterdam 1992.
C. van Bruggen, *Prometheus. Een bijdrage tot het begrip der ontwikkeling van het individualisme in de literatuur* (2 delen). Rotterdam, 1919.
A.A. Bucher, *Psychologie der Spiritualität. Handbuch*. Basel, 2007.
B. Büch, *De geopiaceerde wereld van Willem Bilderdijk*. In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, 1981.
P.J. Buijnsters, *Willem Bilderdijk en de Geestenwareld*. In: *De Nieuwe Taalgids* 60 (1967).
M. Bultink, *Willem Bilderdijk en zijn weldoener. Zijn vriendschap met Johan Valckenaer*. Doctoraalscriptie. Leiden, 1988.
C. Busken Huet, *Het land van Rembrandt. Studiën over de Noordnederlandsche beschaving in de zeventiende eeuw*. Alphen aan den Rijn, 1980.
C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 2. Haarlem, z.j.
C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 4. Haarlem, z.j.
C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 10. Z.pl., 1882.
C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 16. Haarlem, z.j.
C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 18. Z.pl., z.j.
C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 24. Z.pl., 1887.
C. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*. Deel 25. Z.pl., 1888.
W.G.C. Byvanck, *De jeugd van Isaac da Costa (1798-1823)*. In: *De Gids*. Jaargang 1893.
W.G.C. Byvanck, *De jeugd van Isaäc da Costa (1798-1825)* (2 delen). Leiden, 1894-1896.
W.G.C. Byvanck, *J.W. Kumpel en Bilderdijk.* In: *De Gids*. Jaargang 1898.
W.G.C. Byvanck, *Vaderlandsche-geschiedenisstudies*. In: *De Gids*. Jaargang 1901.
W.G.C. Byvanck en J.N. van Hall, *Aanteekeningen en opmerkingen.* In: *De Gids*. Jaargang 1895.
A. Capadose, *Bestrijding der Vaccine of de Vaccine aan de Beginselen der Godsdienst, der Rede en der ware Geneeskunde getoetst*. Amsterdam, 1823.
A. Capadose, *Bijdrage tot de Bestrijding der Vaccine. Antwoord op den Voorlopigen Brief van F. van der Breggen, Cornz. Med. Doctor en Hoogleraar, enz.* Amsterdam, 1823.

A. Capadose, *Ernstige en Herhaalde Waarschuwing aan allen, die de Waarheid liefhebben tegen de ongeoorloofde en verderfelijke Koepokinenting of De Waarde der Vaccine, van den Med. Doct. C.G. Ontijd, volledig wederlegd en eenige Punten der Bestrijding verder ontwikkeld*. Amsterdam, 1825.
A. Capadose, *Nieuwe Bijdrage tot de Bestrijding der Vaccine behelzende de Ontwikkeling van sommige voorname Punten en derzelve Bevestiging door Feiten, vervat in de Wederlegging van onderscheide Recensiën enTegenschriften*. Amsterdam, 1824.
A. Capadose, *Ontijds Ja en Neen*. Amsterdam, 1825.
A. Capadose, *Vaccine en Gewetensvrijheid*. 's-Gravenhage, 1872.
J.D. van der Capellen tot den Pol, *Aan het volk van Nederland*. *Het democratisch manifest (1781).* Editie: W.F. Wertheim en A.H. Wertheim-Gijse Weenink. Amsterdam, 1966.
W.F. Carlebur, *Het spelling- en taalstelsel van Bilderdijk, Siegenbeek, Weiland en andere spraakkunstenaren: vrijmoedig beoordeeld*. Amsterdam, 1856.
(J. Cats), *Dichterlijke werken van Jacob Cats, Ridder, Raadpensionaris van Holland*. Amsterdam, 1828
J. Cats, *Verhalen uit de Trou-ringh*. Editie: J. Koppenol. Amsterdam, 2003.
P.D. Chantepie de la Saussaye, *Het leven van Nicolaas Beets*. *Met een volledige lijst zijner geschriften bijeengebracht door Mr. D. Beets en Mejuffrouw A. Beets.* Haarlem, 1904.
R. de Chateaubriand, *Le Génie du christianisme*. Tours, 1868.
I. Cialona, *Over Byron, Bilderdijk en Beets.* In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, 2008.
Cinna, Treurspel, (na(ar) Corneille) door Mr. Willem. Bilderdijk. En Ifigenia in Aulis, Treurspel, (na(ar) Racine) door Vr. Katharine Wilhelmine Bilderdijk. Te Amsterdam, bij Immerzeel en Comp. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1810.
(W. de Clercq), *Dagboek van Willem de Clercq*, 1811-1844. Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam.
W. de Clercq, *Naar zijn dagboek*. Editie: A. Pierson. Z.pl., 1869.
W.A. de Clercq, *Willem de Clercq (1795-1844)*. Amsterdam, 1999.
H.T. Colenbrander, *De patriottentijd. Hoofdzakelijk naar buitenlandsche bescheiden* (3 delen)*.* Den Haag, 1897-1899.
G. Colmjon, *Conrad Busken Huet: een groot Nederlander*. Den Haag, 1944.
P. Corneille, *Cinna. Tragédie 1640*. Strasbourg/Paris/New York, z.j.
I. da Costa, *Aan Nederland*. Amsterdam, 1826.
I. da Costa, *Bezwaren tegen den geest der eeuw*. Leiden, 1823
I. da Costa, *Bilderdijk en Vondel, uit de Feestrede van Mr Is. Da Costa*. In: *Dietsche Warande*. Jaargang 2 (1856).
(I. da Costa), *Da Costa's kompleete dichtwerken* (3 delen). Haarlem, 1861-1863.
I. da Costa, *De mensch en de dichter Willem Bilderdijk, eene bijdrage tot de kennis van zijn leven, karakter, en schriften*. Haarlem, 1859.
I. da Costa, *De Sadduceën*. Leiden, 1824.
I. da Costa, *Dichterlijk Krijgsmuzijk*. Amsterdam, 1826.

I. da Costa, *Geestelijke Wapenkreet.* Rotterdam, 1825.
I. da Costa, *Ophelderingen aangaande de Rechtspleging van 's Lands Advocaat, Johan van Oldenbarneveld. Tweede Stukjen, zijnde een Vervolg op de Inlichtingen omtrent het Karakter van Prins Maurits van Nassau.* Rotterdam, 1825.
I. da Costa, *Poëzy.* Deel 1. Haarlem, 1847.
I. da Costa, *Zangen uit verscheidenen leeftijd*. Haarlem, 1847.
Q.W.J. Daas, *De gezangen van in Nederland*. Proefschrift. Nijmegen, 1961.
Van Dale, *Groot Woordenboek der Nederlandse taal* (3 delen). Editie: G. Geerts en H. Heestermans m.m.v. C. Kruyskamp. Utrecht/Antwerpen, 1984.
J.B. David, *Over de Bilderdyksche afwykingen van het gewoon schryfgebruyk in Holland*. In: *Belgisch museum voor de Nederduitsche tael- en letterkunde en de geschiedenis des vaderlands.* Onder redactie van J.F. Willems. Deel 3. *Maatschappij tot Bevordering der Nederduitsche Taal- en Letterkunde*. Gent, 1839.
De Bezwaren tegen den Geest der Eeuw van Mr. I. da Costa, toegelicht door Mr. Willem Bilderdijk. Te Leyden, bij L. Herdingh en Zoon, 1823. Bestrijding der Vaccine of de Vaccine aan den beginselen der Godsdienst, der Rede en der ware Geneeskunde getoetst. Door Abraham Capadose, Med. Doct. Te Amsterdam, bij C.G. Sulpke, 1823. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1823.
De Cykloop, Saterspel. Naar het Grieksch van Euripides, door Mr. W. Bilderdijk. Te Amsterdam, bij ten Brink en de Vries, 1828. In*: Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1830.
De heilige Qor'aan met Nederlandse vertaling onder auspiciën van Hazrat Mirza Tahir Ahmad Kahalifatul Masih IV. Hoevelaken, 2004.
De herdenking van Bilderdijks geboortedag georganiseerd door het Nationaal Comité Bilderdijk-herdenking 1956. Amsterdam, 1956.
De Hollandsche vertaalmolen. Nederlandse beschouwingen over vertalen 1820-1885. *Vertaalhistorie.* Deel 5a. Editie: C. Koster. Den Haag, 2002.
De Lutheranen in Amsterdam: gedenkboek ter gelegenheid van 400 jaar Evangelisch-Lutherse Gemeente te Amsterdam (1588-1988). Onder redactie van J. Happee, J.L.J. Meiners en H. Mostert. Hilversum, z.j.
De Nederlandse en Vlaamse auteurs van middeleeuwen tot heden met inbegrip van de Friese auteurs. Onder redactie van G.J. van Bork en P.J. Verkruijsse. Weesp, 1985.
De Ouderdom, in zes Zangen, door Mr. R. Feith. Tweede Druk. Te Rotterdam, bij J. Immerzeel, Jun, 1819. Het Graf, in vier Zangen, door Mr. R. Feith. Tweede Druk. Te Rotterdam, bij J. Immerzeel, Jun, 1819. Thirsa, of de Zege van den Godsdienst. Treurspel. Door Mr. R. Feith. Vierde Druk. Te Rotterdam, bij J. Immerzeel, Jun, 1822. Het Buitenleven, in vier Zangen. (Naar den Abbé Delille.) Door Mr. W. Bilderdijk. Tweede Druk. Te Rotterdan, bij J. Immerzeel, Jun, 1821. Zedekundige Schoonheden van Dr. H. Blair. Tweede Druk. Te Haarlem, bij de Wed. A. Loosjes, Pz, 1822. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1823.
De post van Bilderdijk. Een bundel beschouwingen over brieven voor Marinus van Hattum. Onder redactie van G.J. Johannes, J. van Eijnatten en P. Gerbrandy. Amstelveen, 2015.

De Post van den Helicon. Amsterdam, 1788.
Der dienstboden eer tegen Mr. W. Bilderdijks aantijgingen verdedigd. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1825.
De Recensent, ook der Recensenten. Amsterdam, 1823.
De Recensent van Mr. W. Bilderdijks Nieuwe Uitspruitsels in de Vaderlandsche Letteroefeningen aan de zeer geleerde Heeren B. en V. over hunne zedige Antikritieken in den Recensent ook der Recensenten. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1818.
De Spectator. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1825.
C. de Deugd, *Het metafysisch grondpatroon van het romantische literaire denken. De fenomenologie van een geestesgesteldheid. With a summary in English*. Groningen, 1971.
A.Th. van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk in de tijd van Maurits en Oldenbarnevelt.* Franeker, 1998.
De Veldeling, of de Fransche Landgedichten, van den Abt Jaques Delille, in Nederduitsche Vaerzen gevolgd, door N.C. Brinkman, Wed. C. van Streek. Te Amsteldam, by G. Roos, 1803. Het Buitenleven, in vier Zangen. (Gevolgd naar lHomme des Champs, ou les Georgiques Françoises, van den Abbé Delille.) Door Mr. Willem Bilderdyk. Te Amsterdam, by J. Allart, 1803. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1803.
L. van Deyssel, *De scheldkritieken*. Editie: H.G.M. Prick. Amsterdam, z.j.
L. van Deyssel, F. van der Goes en M.C.L. Lotsij, *Boekbeoordeelingen*. In: *De Nieuwe Gids*. Jaargang 5 (1890).
De ziel van de poëet vertoont zich in zijn dichten. Lyriek van vier Amsterdamse dichters uit de 17e eeuw. Spectrum van de Nederlandse letterkunde 9. Editie: M.C.A. van der Heijden. Utrecht/Antwerpen, 1968.
Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, tekstrevisie van de vierde editie, aangeduid als DSM-IV-TR. Z.pl. 2000.
M. van Dijk, *Frederik Carel Gerretson (1884-1958). Tussen Vrijheid en Gezag. Een studie naar de maatschappijkritiek van Prof. Dr. F.C. Gerretson*. In: *Utrechtse Historische Cahiers*. Jaargang 20 (1999) nr 2.
B.P.M. Dongelmans, *VIII Fondsvorming*. In: *Johannes Immerzeel junior (1776-1841)*. Amstelveen, 1992.
N.A. Donkersloot, *Hoofdstuk II De Nieuwe Gids: Wording,Werking, Karakter, Ontbinding*. In: *De episode van de vernieuwing onzer poëzie (1880-1894)*. Utrecht, 1929.
A.H.E. Douwes Dekker, *Aesculaap als caricatuurschilder. Bedenkingen tegen het artikel van Dr. Th. Swart Abrahamsz.* Batavia, 1889.
E. Douwes Dekker, *De Geschiedenis van Woutertje Pieterse. Uit de 'Ideen' verzameld*. Editie: J. van den Berg Eysinga-Elias. Amsterdam, 1921.
(E. Douwes Dekker), *Ideen van Multatuli. Eerste en Vijfde bundel.* Amsterdam, 1879-1877.
E. Douwes Dekker, *Max Havelaar of de koffieveilingen der Nederlandsche Handel-Maatschappij*. Editie: G.W. Huygens. Rotterdam, 1972.
S. Dresden, *Over de biografie*. Amsterdam, z.j.

Drie protestantse conservatieven uit de 19e eeuw. Onder redactie van R.E. de Bruin en G.J. Schutte. Amsterdam, 1994.
A. Drost, *Hermingard van de Eikenterpen.* Editie: P.N. van Eyck. Amsterdam, 1939.
O.W. Dubois, *Een vriendschap in Réveilkring. De omgang tussen Isaäc da Costa en Willem de Clercq (1820-1844)*. Proefschrift. Heerenveen, 1997.
Duff Cooper, *Talleyrand. Speler met machten*. Rotterdam, 1977.
Ph. Dwyer, *Napoleon: the path to power 1769-1799*. London/New York/Berlin, 2007.
F. van Eeden. *Finis.* In: *De Nieuwe Gids.* Jaargang 2 (1887).
Een bezoek bij Bilderdijk, in den zomer van 1831. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1832.
Een eeuw rare kostgangers. Vereniging Het Bilderdijk-Museum 1908-2008. Onder redactie van M. van Hattum, M. van Rooijen, J. van Eijnatten en G. Harinck. Amstelveen, 2008.
Een proefje van Bilderdijks redeneerwijze. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1824.
J. van Eijnatten, *Adversaria Willem Bilderdijk Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, Leiden en Letterkundig Museum, Den Haag.* Amstelveen, 1997. Amstelveense Gastcahiers 5.
J. van Eijnatten, *Het stamhuis van Oranje en de komst van het vrederijk. Illuminisme en literaire topoi in Bilderdijks vroege politieke gedichten, 1787-1793.* In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 111 (1995).
J. van Eijnatten, *Hogere sferen. De ideeënwereld van Willem Bilderdijk*. Hilversum, 1998.
J. van Eijnatten, *Hypochondrische ziel. Lichaam en geest in* De ziekte der geleerden (1807) *van Willem Bilderdijk*. In: *De Negentiende Eeuw* 22 (1998).
J. van Eijnatten, *Studie, vergoelijking, popularisering. Perspectieven op artikel 3 lid 1 van de Vereniging Het Bilderdijk-Museum.* www.dare.ubvu.vu.nl
J. van Eijnatten, *Willem Bilderdijk (1756-1831). De ideeënwereld van het gefnuikt genie.* In: *Nederlandse Letterkunde* 1 (1996).
J. van Eijnatten en F. van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*. Hilversum, 2005.
W. Elsschot, *Verzameld werk*. Amsterdam, 1963.
A.W. Engelen, *Uit de gedenkschriften van een voornaam Nederlandsch beambte*. Tiel, 1882.
B. Engelfriet, *De missie van een genie. De spirituele wereld van orangist Willem Bilderdijk*. Amsterdam, 2010.
L. Engelfriet, *Bilderdijk en het jodendom. Bilderdijks waardering van het joodse denken in zijn confrontatie met de tijd*. Zoetermeer, 1995.
Etymologisch woordenboek. De herkomst van onze woorden. Editie: P.A.F. van Veen in samenwerking met N. van der Sijs. Utrecht/Antwerpen, 1989.
E. Evink, *Het verlangen alles te zeggen*. In: *Krisis*. Jaargang 2.
C. Fasseur, *Wilhelmina. De jonge koningin*. Z.pl., 2003.
C. Fasseur, *Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormeloze jas*. Z.pl., 2003.
R. Feith, *Dicht- en prozaïsche werken*. Deel 3. Rotterdam, 1824.

R. Feith, *Julia*. Editie: J.J. Kloek en A.N. Paasman. Den Haag, 1982.
R. Feith, *Oden en gedichten* (3 delen). Zwolle, 1824.
(R. Feith), *Thirsa, of de zege van den godsdienst*. In: *Dicht- en Prosaïsche werken van Mr. Rhijnvis Feith.* Deel 7. Rotterdam, 1824.
(R. Feith), *Zoals men aan gemeenzaame vrienden gewoon is te schrijven. De correspondentie van Rhijnvis Feith 1753-1824*. Editie: J. C. Streng. Epe, 1994.
Folia Bilderdijkiana. Bladen voor Bosch. Onder redactie van M. van Hattum, L. Strengholt en P. van Zonneveld ter gelegenheid van de 75 ste verjaardag van Prof. Dr. J. Bosch. Amsterdam, 1985.
(J. de la Fontaine), *Tables des fables de la Fontaine illustrés par Gustave Doré*. www.memodata.
com/2004/fr.
J. Fontijn, *Tweespalt. Het leven van Frederik van Eeden tot 1901*. Amsterdam, 1999.
J.G. Frederiks en F.J. van den Branden, *Biographisch woordenboek der Noord- en Zuidnederlandsche letterkunde*. Amsterdam, 1888-1891.
R. Fruin, *Mevrouw Bilderdijk-Woesthoven en haar slachtoffer*. In: *De Gids.* Jaargang 1897.
A.J.C.M. Gabriëls, *Hulshoff, Maria Aletta*. In: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland.* URL: http://www.historici.nl.
Galante Dichtluimen door H. Riemsnijder en Willem Bilderdijk. Editie: J. van Vloten. Amsterdam, 1869.
J.H. Gallée, *Briefwisseling tusschen Jacob Grimm, H.W. Tydeman en W. Bilderdijk*. In: *De Gids*. Jaargang 1883.
Gedenkzuil voor W. Bilderdijk. Te Amsterdam, bij M. Westerman en Zoon, 1833. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1834.
T. Geerts, *Het Bilderdijk-Museum. Catalogus van kunstvoorwerpen*. Leiden, 1994.
Geestelijke Wapenkreet, door Mr. I. da Costa. De Heere is een Krijgsman. Exod. XV:3. Te Rotterdam, bij J. Pippijn. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1825.
Ch. van Genderen, *Kaat Mossel: helleveeg of heldin? De beeldvorming van Rotterdams bekendste mosselvrouw tussen 1784 en nu*. Doctoraal scriptie. Universiteit van Amsterdam, 2009.
(P.A. de Génestet), *De dichtwerken van P.A. de Génestet*. Amsterdam, 1873.
C. Gerretson, *Moord of recht? Twee studies over Johan van Oldenbarnevelt. Uit de nalatenschap van de schrijver.* Editie: M. van der Bijl en L. Kok. Baarn, 1969.
C. Gerretson, *Verzamelde Werken*. Deel 1. Baarn, 1973.
Geschiedenis des Vaderlands door Mr. W. Bilderdijk; uitgegeven door Prof. H.W. Tydeman. Dertiende Deel, Eerste Stuk. Te Amsterdam, bij J. de Ruyter, 1851. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1853.
Geschiedenis des Vaderlands door Mr. W. Bilderdijk; uitgegeven door Prof. H.W. Tydeman. Dertienden Deel, Tweede Stuk. Te Amsterdam, bij J. de Ruyter, 1853. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1853.

Geslachtlijst der Nederduitsche Naamwoorden op stellige taalgronden gevestigd, door Mr. W. Bilderdijk. In II Deelen. Te Amsterdam, bij J.C. Sepp en Zoon. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1825.
P. Geyl, *Bilderdijk als geschiedschrijver*. In: *Kernproblemen van onze geschiedenis. Opstellen en voordrachten 1925-1936.* Utrecht, 1937.
P. Geyl, *Een eeuw strijd om Bilderdijk (1956)*. In: P. Geyl, *Van Bilderdijk tot Huizinga. Historische toetsingen.* Utrecht/Antwerpen, 1963.
P. Geyl, *Napoleon voor en tegen in de Franse geschiedschrijving*. Utrecht, 1946.
J. van Gilse, *Bibliographisch album*. In: *De Gids*. Jaargang 1858.
J.W. Goethe, *An die Zikade*. In: *Johann Wolfgang Goethe @ w.w.w.wissen-im-Netz.info*.
H.A. Gomperts, *Bilderdijk*. In: *De geheime tuin*. Amsterdam, 1963.
G. Gorris, *J.G. Le Sage ten Broek en de eerste faze van de emancipatie der katholieken* (2 delen). Amsterdam, 1947-1949.
H. Gorter, *Mei. Een gedicht*. Editie: G. Stuiveling. Den Haag/Bussum, 1965.
S. Gorter, *Over Bilderdijk*. In: *De Gids*. Jaargang 1869.
G. Gossaert, *Ringsteken*. In: *Dietsche Warande en Belfort.* Jaargang 32 (1932).
K. de Graaff, *Branden in Brabant*. Den Dungen, 2010.
H. Gras, H. van Vliet en B. Pratasik, *'Een stad waar men zich koninklijk kan vervelen.' De modernisering van de theatrale vermakelijkheden buiten de schouwburg in Rotterdam, circa 1770-1860.* Hilversum, 2009.
S. Greenblatt, *Hamlet in Purgatory*. Princeton/Oxford, 2001.
S. Greenblatt, *William en de wereld. Hoe Shakespeare Shakespeare werd*. Amsterdam, 2004.
G. Groen van Prinsterer, *Archives ou correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau (première série). Tome I 1552-1565*. Leiden, 1841.
G. Groen van Prinsterer, *Handboek der geschiedenis van het vaderland* (2 delen). Middelharnis, 1927.
G. Groen van Prinsterer, *Ongeloof en revolutie. Eene reeks van historische voorlezingen*. Leiden, 1847.
Gulielmi a Teisterbant (dict. Bilderdijk) Icti Observationum et Emendationum Liber unus. Brunovici Typis Car. Reichard, 1806. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1806.
Haarlems weêrklank van Bilderdijks afscheid aan Leyden. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1827.
H.S. Haasse, *Schaduwbeeld of Het geheim van Appeltern. Kroniek van een leven*. Amsterdam, 1989.
Hadith of Bukhari. www.sacred-texts.com/isl/bukhari/bh1.
Handelingen der jaarlijksche vergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, gehouden den 3 van Hooimaand 1832. Z.pl., z.j.
Handelingen der jaarlijksche vergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, gehouden den 5 van Hooimaand 1831. Z.pl., z.j. Toespraak van Siegenbeek over de toen nog levende Bilderdijk.

A.J.A.M. Hanou, *Hier van daan naar moeder Mallet. Liedjes in het werk van Kinker.* In: *Kunst & Letterkunst*. Amsterdam, 2000. Blz.60-76.
A.J.A.M. Hanou, *Sluiers van Isis. Johannes Kinker als voorvechter van de Verlichting, in de vrijmetselarij en andere Nederlandse genootschappen, 1790-1845* (2 delen). Proefschrift. Deventer, 1988.
O. Z. van Haren, *De Geuzen: vaderlandsch gedicht* (2 delen). Editie: W. Bilderdijk. s'-Gravenhage, 1826.
M. 't Hart, *Dienstreizen van een thuisblijver.* Amsterdam/Antwerpen, 2011.
M. 't Hart, *Waarheidsvinding*. In: *NRC Handelsblad. Weekblad & Wetenschap* 21-08-2010.
W.J.C. van Hasselt, *Album, Korte berigten over boekwerken, vlugschriften enz., aankondigingen van vertalingen, letterkundig nieuws, enz.* In: *De Gids*. Jaargang 1837.
M. van Hattum, *Da Costa tussen Bilderdijk en Suringar. Een uitgeversdocumentatie*. Amsterdam, 2004.
M. van Hattum, *Jan Frederik Helmers (1767-1813). Leven en werk van een Amsterdamse wereldburger*. Proefschrift. Amsterdam, 1996.
F. Haverschmidt, *Familie en kennissen*. Schiedam, 1894.
J.A.F.L. van Heeckeren, *De weduwe van O.Z. van Haren*. In: *De Gids*. Jaargang 1875.
K. Heeroma, *Op zoek naar Bilderdijk*. In: *De weegschaal. Essays van Protestantsche Letterkundigen.* Editie: B. Bakker, B. de Goede en G. Kamphuis. Kampen, (1937).
Heldinnenbrieven door Pieter van Schelle. Verzameld en uitgegeven door Mr. W. Bilderdijk. Te Dordrecht, bij J. de Vos en Comp, 1825. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1828.
Helmers en France. Dagboek, brieven en gedichten van Jan Fredrik Helmers. Editie: M. van Hattum. Amstelveen, 2014.
D. Helmers, *Bilderdijks Odilde. Het leven van Catharina Rebecca Woesthoven*. Soest, 2014.
D. Helmers, *Catharina Rebecca Woesthoven: een kwaadaardig mens?* In: *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman. Jaargang 32.*
(J.F. Helmers), *Nagelaten gedichten van J.F. Helmers*. 's-Gravenhage, 1823.
W.F. Hermans, *De raadselachtige Multatuli*. Amsterdam, 1976.
W.F. Hermans, *Door gevaarlijke gekken omringd*. Amsterdam, 1988.
W.F. Hermans, *Het sadistische universum*. Amsterdam, 1968.
(Hesiodus), *De werken en dagen van Hesiodus naar het Grieksch in Nederduitsche verzen gevolgd door D.J. van Lennep*. Amsterdam, 1824.
Het Franse Nederland: de inlijving 1810-1813. De juridische en bestuurlijke gevolgen van de 'Réunion' met Frankrijk. Onder redactie van A. Berkvens, J. Hallebeek en A. Sirks. Hilversum, 2012.
Het Nicotiaansche kruid, en uitzicht op mijn dood. Van wijlen Mr. Willem Bilderdijk. Voorafgegaan door een Levensbericht des Dichters. Te Rotterdam, bij A.F.H. Smit, 1832. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1832.
Het Nieuwe Testament. Editie: apologetische vereniging Petrus Canisius. Utrecht/Antwerpen, 1954.

Het Oude Testament. Editie: apologetische vereniging Petrus Canisius. Utrecht/Antwerpen, 1954.
A. Heumakers, *Mario Praz*, *The romantic agony*, 1933. In: *NRC Handelsblad* 12-09-1997.
A. Heyting, *Willem Bilderdijk als dichter, Nieuwe Studies.* Deel 1: *Albert Verwey en Bilderdijk.* Deel 2: *Versbeschouwing.* Den Haag, 1931-1940.
H.L. Spieghels Hartspiegel, in nieuwer Taal en Dichtmaat overgebracht door Mr. Willem Bilderdijk. Te Amsterdam, bij ten Brink en de Vries. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1832.
W.J. Hofdijk, *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*. Amsterdam, 1857.
R. Honings, *De mythe van de dichter. Willem Bilderdijks beroemdheidscultus*. In: *Nederlandse Letterkunde.* Jaargang 19 (2014).
R. Honings, *Geleerdheids zetel, Hollands roem! Het literaire leven in Leiden 1760-1860*. Proefschrift. Leiden, 2011.
R. Honings, *Ô bloem der steden. Bilderdijk en Leiden. Met een Woord vooraf door Peter van Zonneveld.* Leiden, 2006.
R. en S. Honings, *Voer voor psychiaters. Willem Bilderdijk als patiënt*. In: *TNTL*. Jaargang 130-3 (2014).
R. Honings en A. Bouwman, *'Ô bloem der steden.' Bilderdijk en Leiden*. (Webpresentatie)
R. Honings en P. van Zonneveld, m.m.v. M. van Hattum, *De gefnuikte arend. Het leven van Willem Bilderdijk (1756-1831).* Amsterdam, 2013.
P.C. Hooft, *Granida*. Editie: L. van Gemert. Amsterdam, z.j.
(P.C. Hooft), *P.C. Hoofts gedichten, met opheldernde aanteekeningen van Mr. W. Bilderdijk* (3 delen). Leiden, 1823.
C. van Hoore, *Bilderdijk krijgt nieuwe gevelsteen.* In: *Haarlems dagblad* 16-12-2009.
S.A. van den Hoorn, *De Borg des Beteren Verbonds*. Delfzijl, 1881.
Horatius, *Ars poetica, voorzien van een nabeschouwing over Horatius dichterlijk voortleven bij Bilderdijk.* Editie: P.H. Schrijvers. Amsterdam, 1980.
M. Horkheimer: *Gesammelte Schriften*. *Dialektik der Aufklärung und Schriften 1940–1950*. Deel 5. Frankfurt am Main, 1987.
A.G. van der Horst, *Bilderdijks* Kort verhaal van een aanmerklijke luchtreis *(Groningen, 1813) bezien tegen de achtergrond van vroegere Astronomische Romans*. Editie: P.E.L. Verkuyl. Amstelveen, 1994.
Hugo de Groot. Bilderdijk. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1829.
J. Huizinga. *Tien studiën*. Haarlem, 1926.
Hulde aan Helmers. Lofdichten op Jan Frederik Helmers (1767-1813) ter gelegenheid van zijn 200ste sterfdag op 26 februari 2013. Editie: M. van Hattum. Amstelveen, 2013.
A. van Hulzen, *Utrecht in de patriottentijd*. Zaltbommel, 1966.
G.W. Huygens, *Hendrik Tollens. De dichter van de burgerij. Een biografie en een tijdsbeeld*. Rotterdam/s-Gravenhage, 1972.

In Nederduitsch gewaad. Nederlandse beschouwingen over vertalen 1760-1820. Vertaalhistorie. Editie: L. Korpel. Deel 4. Den Haag, 1993.
International Statistical Classification of Diseases and Related Health Problems. Geneva, 2007.
D. Jansen, *Op zoek naar nieuwe zekerheid. Negentiende-eeuwse protestanten en het spiritisme*. Proefschrift. Z.pl., 1994.
G.H. Janssen, *Het stokje van Oldenbarnevelt*. Hilversum, 2001.
S. Janssens, M. Morrens en B.G.C. Sabbe, *Pseudologia fantastica: definiëring en situering ten aanzien van as I- en as II- stoornissen.* In: *Tijdschrift voor psychiatrie* 50 (2008).
A. Japin, *Zoals dat gaat met wonderen. Dagboeken 2000-2007.* Amsterdam/Antwerpen, 2008.
L. Jensen, *Het New Historicism: de reddende engel? Bilderdijk als casus.* Neerlandistiek.nl (oktober 2007).
L. Jensen, *The Dutch against Napoleon. Resistance Literature and National Identity, 1806-1813*. In: *Journal of Dutch Literature*. Volume 2, number 2. December 2011.
G.J. Johannes, *De lof der aalbessen*. Den Haag, 1997.
G.J. Johannes, *Geduchte verbeeldingskracht! Een onderzoek naar het literaire denken over de verbeelding- van Van Alphen tot Verwey*. Amsterdam, 1992.
W.J.A. Jonckbloet, *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde.* Deel 6*: de twee laatste eeuwen (2)*. Groningen, 1892.
M.J.G. de Jong, *Bilderdijks vertaling van de Oedipus Rex*. In *Hermenevs*. 34e Jaargang, aflevering 1, september 1962.
M.J.G. de Jong, *De eerste auteur van Feiths treurspel Thirsa*. In: *De Nieuwe Taalgids 50* (1957).
M.J.G. de Jong, *De keizer-dichter als engel en martelaar.* In: *De Gids*. Jaargang 2002.
M.J.G. de Jong, *Preromantisch classicisme en reactionaire romantiek. Bilderdijks dramaturgie*. Gent, 2012.
M.J.G. de Jong. *Toegang langs een achterdeur*. In: *De Gids* 1964. Jaargang 127.
M.J.G. de Jong, *Van Bilderdijk tot Lucebert. Tekst en context van Nederlandse gedichten*. Leiden, 1967.
M.J.G. de Jong en W. Zaal, *Bilderdijk. Een overzicht van zijn leven en een keuze uit zijn werken*. Kampen, 1960.
R.H.E. de Jong, *Bilderdijks Geschiedenis des Vaderlands*. Leiden, 1934.
A. Jongstra, *Letterknechten, vormt de natie!* In: *NRC Handelsblad* 18-01-2013.
A. Jongstra, *Van bevergeil tot kreeftenschaal*. In: *NRC Handelsblad* 26-11-2010.
J.H. Jung-Stilling, *Theorie der Geisterkunde in einer Natur-, Vernunft- und Bibelmäsigen Verantwortung der Frage: Was von Ahnungen, Gesichten und Geistererscheinungen geglaubt und nicht geglaubt werden müße*. Frankfurt/Leizig, 1808.
A. en M. Kagchelland, *Van dompers en verlichten. Een onderzoek naar de confrontatie tussen het vroege protestantse Réveil en de Verlichting in Nederland (1815-1826)*. (Leiden), 2009.
G. Kalff, *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*. Deel 6 en 7. Groningen, 1910-1912.

Kallimachus Lofzangen, door Mr. W. Bilderdijk. Te Amsterdam, bij P.J. Uylenbroek en J.W. IJntema en Comp, 1808. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1809.
D. Kalmijn, *Abraham Capadose*. *(Avec résumé en français).* Proefschrift. 's-Gravenhage, 1955.
H. Kamies, *Kerkgeschiedenis. Korte schetsen van de geschiedenis der Christelijk Gereformeerde Kerk*. Mussel, 1983.
I. Kant, *Correspondence.* Editie: A. Zweig. Cambridge, 1999. Blz. 71.
I. Kant, *Die Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*. Riga, 1785.
I. Kant, *Kritik der reinen Vernunft*. Riga, 1781.
J.M.N. Kapteijn, *Mr. Willem Bilderdijk.* In: *Taal en letteren*. Jaargang 16.
Karel ende Elegast. Editie: W. van den Ent en E. Rombauts. Zwolle, 1964.
H. Kern, *Bibliographisch album*. In: *De Gids*. Jaargang 1876.
H. Kern, *Mededeelingen, Over Bilderdijks Darthula in verband met de oude Iersche sage van Derdriu en de zonen Usnechs*. In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde,* 1897.
J. Kinker, *Beoordeeling van Mr. Bilderdijks Nederlandsche Spraakleer. Met de spreuk: Discant artem quam frustra docent. Gevolgd van eenen brief des hoogleraars Matthijs Siegenbeek aan den schrijver, als bijvoegsel tot deze beoordeeling.* Amsterdam, 1829.
J. Kinker, *Brieven van Sophië aan Mr. Rhynvis Feith*. Amsterdam, 1807.
(J. Kinker), *Gedichten van Mr. J. Kinker*. Deel 1. Amsterdam, 1819.
(J. Kinker)*, J. Kinker (1764-1845) Briefwisseling*. Deel 1 (1792-1822). Editie: A.J.A.M. Hanou en G.J. Vis. Amsterdam/Atlanta, 1992.
J. Kinker, *Mijne minderjaarige Zangster*. Utrecht/Amsterdam, 1786.
S.R.E. Klein, *Patriots Republikanisme. Politieke cultuur in Nederland (1766-1787)*. Amsterdam, 1995.
Kleine dichterlyke handschriften. Vijfde schakeering. Amsterdam, 1792.
J.J. Kloek en W.W. Mijnhardt, *1800. Blauwdrukken voor een samenleving*. Den Haag, 2001.
W. Kloos, *Bilderdijk. Bloemlezing met inleiding en opmerkingen bij de gekozene gedichten.* Amsterdam, (1906).
W. Kloos, *Verzen*. Amsterdam, 1894.
M.E. Kluit, *Het protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten 1815-1865*. Amsterdam, 1970.
M.E. Kluit, *Het Réveil in Nederland 1817-1854*. Amsterdam, 1936.
A. Kluyver, *Bilderdijk en de taalwetenschap*. In: *Onze eeuw* IV (1906).
A. Kluyver, *Bilderdijks afscheid (1811)*. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*. Jaargang 40 (1921).
A. Kluyver, *Bilderdijks afstamming van den Zwaanridder*. In: *De Nieuwe Taalgids.* Jaargang 11 (1917).
A. Kluyver, *Over een gedicht van Bilderdijk op Karel I van Engeland*. In: *De Nieuwe Taalgids*. Jaargang 12 (1918).
B. Knapen, *De man en zijn staat. Johan van Oldenbarnevelt (1547-1619).* Amsterdam, 2005.

L. Knappert, *Bijlage II. Voordracht van den Heer Dr. L. Knappert.Oude Nederlandsche Psalmberijmingen*. In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, 1906.
G. Knuvelder, *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde*. Deel 2 en 3. 's-Hertogenbosch, 1964.
J. Koch, *Koning Willem I 1772-1843*. Amsterdam, 2013.
L. Koenen, *De intuïtieve mensenmoraal. Bioloog Marc Hauser bouwt aan een universele moraalgrammatica. Iets doen blijkt overal erger dan iets laten*. In: *NRC Handelsblad* 26-09-2009.
L. Kolakowski, *Falls es keinen Gott gibt. Mit einem Geleitwort von Wolfram Weimer.* München, 2008.
R.A. Kollewijn, *Bilderdijks karakter.* In: *De Gids.* Jaargang 1890.
R.A. Kollewijn, *Bilderdijk. Zijn leven en zijn werken. Naar oorspronkelijke en voor een groot gedeelte onuitgegeven bescheiden samengesteld. Met portretten* (2 delen). Amsterdam, 1891.
G. Komrij, *In liefde bloeyende: de Nederlandse poëzie van de twaalfde tot en met de twintigste eeuw in honderd en enige gedichten*. Amsterdam, 1998.
J. Koopmans, *De Bilderdijk-litteratuur van 1906*. In: *De Nieuwe Taalgids*. Jaargang 1 (1907).
L. Korpel, *Aangesproken worden door het verleden. Over intimiteit en moralisme*. In: W. van den Berg en H. Pley, *Mooi meegnomen? Over de genietbaarheid van oudere teksten uit de Nederlands letterkunde.* Amsterdam, 1997.
F.K.H. Kossmann, *Opkomst en voortgang van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden*. Leiden, 1966.
J.W. Kumpel, *Vaderlandsche Gedenkstukken*. Leiden, 1783.
W. Kusters, *Liedren als zuilen*. In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, 1989.
A. Kuyper, *Bilderdijk in zijne nationale beteekenis. Rede gehouden te Amsterdam op 1 October 1906.* Amsterdam/Pretoria, (1906).
k Wou zo graag verstandig wezen. Geschriften uit de sfeer der Verlichting. Spectrum van de Nederlandse letterkunde 16. Editie: M.C.A. van der Heijden. Utrecht/Antwerpen, 1968.
K. ter Laan, *Letterkundig woordenboek voor Noord en Zuid*. Den Haag/Djakarta, 1952.
K. Lafeber, *Boekbespreking: Eric Palmen, Kaat Mossel, helleveeg van Rotterdam. Volk en verlichting in de 18e eeuw. Amsterdam, 2009*. In: *Res publica*. Jaargang 1 (2009). Blz.15-20.
(J.C. de Lannoy), *Nagelaten Dichtwerken van jongvrouwe Juliana Cornelia baronesse de Lannoy*. Leiden, 1783.
P. Leendertz (jr.), *Varianten in een gedicht van Bilderdijk*. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde.* Jaargang 31 (1912).
H.H.J. de Leeuwe, *Bilderdijk, het drama en het toneel*. Utrecht, 1990.
G. Leliefeld, *Bilderdijk en de Verlichting*. Berlicum, 2012-2019.

G. Leliefeld, *Condities (zonder welke niet) (1993-1995) & Berichten uit Berlicum (1995-2000)*. Den Dungen, 2009-2019.
G. Leliefeld, *Over het leven van een zonderling genie: Mr. Willem Bilderdijk (1756-1787).* Berlicum, 2011-2019.
G. Leliefeld, *Over het leven van een zonderling genie: Mr. Willem Bilderdijk (1788-1798)*. Berlicum, 2012-2019.
G. Leliefeld, *Over het leven van een zonderling genie: Mr. Willem Bilderdijk (1799-1813)*. Berlicum, 2014-2019.
G. Leliefeld, *Verzamelde gedichten (1981-2008).* Den Dungen, 2008-2019.
G. Leliefeld, *Verzamelde verhalen.* Den Dungen, 2008-2019.
J. van Lennep, *De Roos van Dekama. Geïllustreerd met 12 platen naar de origineele teekeningen van Ch. Rochussen.* Leiden, z.j.
J. van Lennep, *Ferdinand Huyck*. Leiden, z.j.
J. van Lennep, *Het leven van Mr. Cornelis van Lennep en Mr. David Jacob van Lennep, beschreven en toegelicht uit hun gedichten en andere oorspronkelijke bescheiden, en in verband met hun tijd beschouwd* (4 delen). Amsterdam, 1865.
J. van Lennep, *Klaasje Zevenster* (5 delen). Den Haag/Leiden/Arnhem, 1866.
(J. van Lennep), *Nederland in den goeden ouden tijd zijnde het dagboek van hunne reis te voet, per trekschuit en per diligence van Jacob van Lennep en zijn vriend Dirk van Hogendorp door de Noord-Nederlandsche provintiën in den jare 1823*. Editie: M.E. Kluit. Utrecht, 1942.
M.F. van Lennep, *Het leven van Mr. Jacob van Lennep* (2 delen). Amsterdam, 1910.
Levensberigt van Mr. Hendrik Willem Tydeman. In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, 1863.*Leydens Ramp, door Mr. Willem Bilderdijk en Matthijs Siegenbeek. Met Afbeeldingen. Te Amsterdam, bij J. Allart en J. Ruis, 1808.* In*: Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1809.
H. de Liagre Böhl, *Herman Gorter 1864-1927. Met al mijn bloed heb ik voor u geleefd*. Z.pl., 2000.
M. Lievers, Waarnemen is nog geen denken. Filosoof Tyler Burge strijdt tegen het reductionisme van neurowetenschappers als Lamme en Swaab. In: *NRC Handelsblad* 31-03-2011.
(P. van Limburg Brouwer), *Het leven van Mr. Samuel Iperuszoon Wiselius beschreven door zijnen behuwdzoon P. van Limburg Brouwer. Met portret en fac-similé.* Groningen, 1846.
(G. van de Linde), *De gedichten van den schoolmeester. Met 300 illustraties van Anth. de Vries.* Editie: J. van Lennep. Amsterdam, z.j.
(G. van de Linde), *Waarde Van Lennep. Brieven van De Schoolmeester.* Editie: M. Mathijsen. Amsterdam, 1977.
E.C. te Lintum, *Willem de Clercq, de mensch en zijn strijd*. Proefschrift. Utrecht, 1938.
H.J.M.F. Lodewick, *Literaire kunst*. Den Bosch, 1980.
Lofrede en Lijkzang op Sebald Fulco Johannes Rau, uitgesproken in de openbare Vergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leijden, op den twaalfden van Sprokkelmaand 1808; de eerste door J. Teissedre l'Ange, de laatste door W.

Bilderdijk. Te Haarlem, bij J. Enschede en Zonen, 1808. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1808.
E. van Logchem, *Merken, Lucretia Wilhelmina van.* In: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland.* URL: http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/DVN/lemmata/data/merken.
M. Lok, *Valse illusies van vaderlandsliefde bij herdenking van 1813*. In: *NRC Handelsblad* 13-01-2013.
P. van Lommel, *Eindeloos bewustzijn. Een wetenschappelijke visie op de bijna-dood ervaring*. Kampen, 2007.
(C. Loots), *De Algemeene Vrede*, *gesloten te Amiens*, *den* 27*sten van Lentemaand*, 1802. *Toegezongen aan de Nederlanders*, *door Cornelis Loots*. *Uitgesproken in het Departement der Letterkunde van de Maatschappy* Felix Meritis, *den* 21*sten van Grasmaand*, 1802. In: Amsteldam, 1802. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1802.
F. C. Maatje, *Literatuurwetenschap. Grondslagen van een theorie van het literaire werk*. Utrecht, 1970.
H. Marsman, *Verzamelde gedichten*. Amsterdam, 1967.
M. Mathijsen, *Bilderdijk als nachtmerrie*. Digitaal te raadplegen in de Academiebibliotheek.
M. Mathijsen, *Bilderdijk revisited.* In: *Ons Erfdeel.* Jaargang 42 (1999).
M. Mathijsen, *De bevrijding van de albatros*. In: *NRC Handelsblad* 1-11-2009.
M. McLuhan, *Understanding Media: The Extensions of Man.* New York, 1964.
Mededelingenblad van de Vereniging Het Bilderdijk-Museum. Jaargang 1-29 (1984-2012)*.
J. Meijer, *Isaac da Costas weg naar het Christendom. Bijdrage tot de geschiedenis der Joodsche problematiek in Nederland*. Proefschrift. Amsterdam, 1946.
J. Meijer, *Martelgang of cirkelgang? Isaac da Costa als joods romanticus*. Paramaribo, 1954.
M. Meijer, *M. Vasalis. Een biografie*. Amsterdam, 2011
R.P. Meijer, *Literature of the Low Countries. A short history of Dutch literature in the Netherlands and Belgium*. The Hague/Boston, 1978.
D. Meijsing, *Over de liefde*. Amsterdam, 2008.
M. van Melkebeek, *Oefeningen. Middeleeuwen 1ste kandidatuur. Syllabus. Middeleeuws canoniek recht. Wetgeving, rechtsleer en rechtspraktijk*. Z.pl., z.j.
Mengelingen en Fragmenten, nagelaten door Mr. W. Bilderdijk. Te Amsterdam, bij J. Immerzeel, Jun, 1834. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1836.
Mengelpoëzy van W. Bilderdyk, benevens Vervolg van dezelve, bevattende Vertellingen en Romances. Te Amsterdam, by de Wed. J. Dóll. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1800.
Mengelwerk, Het gevoelen van Bilderdijk over de maatregelen van Karel V en Filips II ter onderdrukking van de godsdienstige en burgerlijke vrijheden der Nederlanders, en over de pogingen van deze om hunne voorregten te handhaven, aan de uitspraken der

geschiedenis getoetst, door G. Vrolyk, Predikant te Schoondijke. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1853.
D. van der Meulen, *Multatuli. Leven en werk van Eduard Douwes Dekker.* Amsterdam, 2002.
Middelnederlandsch handwoordenboek. Editire: J. Verdam. 's-Gravenhage, 1964.
P. Moens, *Mevrouw Veltman en hare voedsterlingen. Een geschenkje voor kinderen uit den beschaafden stand*. Amsterdam, 1824.
H.E. Moltzer, *Bilderdijk en het Nederlandsche volk. Aan wien de schuld der verwijdering*? Groningen, 1873.
L.T. Monfils, *Willem Bilderdijk Bibliografie. Analytische bibliografie van de zelfstandige publicaties 1777-2004. Bibliografische lijst van niet-zelfstandige publicaties 1772-1831*. Amstelveen, 2006.
W. de Moor, *Van Oudshoorn. Biografie van de ambtenaar-schrijver J.K. Feijlbrief. Boek 1 1876-1933 en Boek 2 1933-1951*. Amsterdam, 1982.
Mr. W. Bilderdijks eerste huwelijk naar zijne briefwisseling met vrouw en dochter (1784-1807), meegedeeld door zijn aangehuwden kleinzoon J.C. ten Brummeler Andriesse, predikant bij de hervormde gemeente te Hoorn. Editie: J. van Vloten. Leiden, 1873.
H. Mulisch, *De ontdekking van de hemel*. Amsterdam, 1992.
J.W.A. Naber, *Joan Melchior Kemper (1776-1824)*. Haarlem, 1913.
Najaarsbladen. Door Mr. Willem. Bilderdijk. 1ste Deel. In 's-Gravenhage, bij Immerzeel en Comp, 1808. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1809.
Najaarsbladen. Door Mr. W. Bilderdijk. IIde Deel. In 's-Gravenhage, bij Immerzeel en Comp, 1809. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1809.
Naklank. Gedichten van Mr. Willem Bilderdijk. Finem posuere labori. Ovidius. Te Dordrecht, bij J. de Vos en Comp, 1828. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1829.
Nalezingen van Mr. Willem Bilderdijk. Iste Deel. Te Amsterdam, bij J. Immerzeel, Jun. 1833. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1833.
Nalezingen van Mr. W. Bilderdijk. IIde Deel. Te Amsterdam, bij J. Immerzeel, Jun. 1833. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1834.
Nederlandsche Spraakleer. Door Mr. W. Bilderdijk. Discant artem, quam frustra docent. Marquardus gudius. In 's-Gravenhage, bij J. Immerzeel, Jun, 1826. Kort Begrip van het zamenstel onzer Taal, na inzage van Mr. W. Bilderdijks Spraakleer, doch met ter zijde stelling van de gewone Latijnsche leerformen; benevens (ten slotte) eene reeks van achtervolgende woorden, als voorbeeld eener mogelijke behandeling van een de beteekenissen onderscheidend Taalkundig Woordenboek, den Taalliefhebberen enkel als eene Proeve, en daarom zonder vermelding, hoewel ook zonder verzwijging (gelijk blijken zal) van des Schrijvers naam, aangeboden. Te Amsterdam, bij P. den Hengst en Zoon, 1827. Ook iets over de Nederlandsche Spraakleer van Mr. W. Bilderdijk; over zeker Kort Begrip van het zamenstel onzer Taal, en over meer ander geschrijf. Door G. Bruining. Te Delft, bij de Wed. J. Allart, 1827. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1828.
H. Nellen, *Hugo de Groot. Een leven in strijd om de vrede 1583-1645*. Amsterdam, 2007.

G. de Nerval, *Les filles du feu, suivi de Aurélia*. Z.pl., 1961.
G. de Nerval, *Poésies.* Z.pl., 1964.
Nescio, *Dichtertje*. In: *De uitvreter, Titaantjes, Dichtertje, Mene tekel*. 's Gravenhage/Rotterdam, z.j.
F. Nietzsche, *Also sprach Zarathustra. Ein Buch für Alle und Keinen*. Editie: M. Holzinger. Berlin, 2013.
F. Nietzsche, *Der Wille zur Macht. Versuch einer Umwertung aller Werte*. Editie: A. Bäumler. Deel 9. Stuttgart, 1964.
F. Nietzsche, *Die Geburt der Tragödie*. Editie: G. Colli & M. Montinari. Berlin, 1972.
Nieuwe Oprakeling van Mr. Willem Bilderdijk. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1829.
Nieuwe Vermaking van Mr. Willem Bilderdijk. Te Rotterdam, bij A.F.H. Smit. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1832.
Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek. Onder redactie van P.C. Molhuysen en P.J. Blok. Deel 2 en 3. Leiden, 1912-1914.
M. Nijhoff, *Verzamelde gedichten*. Den Haag, 1974.
J.A. Nijland, *Leven en werken van Jacobus Bellamy (1757-1786)* (2 delen). Leiden, 1917.
S.M. Noach, *Bilderdijks satire: een zoogenaamd poëet*. In: *De Nieuwe Taalgids*. Jaargang 5 (1911).
O.N. Oosterhof, *Isaäc da Costa als polemist.* Proefschrift. Kampen, 1913.
W.R.D. van Oostrum, *Juliana Cornelia de Lannoy 1738-1782 ambitieus, vrijmoedig en gevat.* Hilversum, 1999.
Op de afbeelding van Mr. W. Bilderdijk. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1808.
Op één pk over de Vliet. In: *Brabants Dagblad, Reizen.* 04-09-2010.
Oprakeling. Later Dichtstukjens van Mr. Willem Bilderdijk.- Tepidum cinerem commovit, et ignes suscitat hesternos. Ovidius. Te Dordrecht, bij J. de Vos en Comp, 1826. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1827.
W. Otterspeer, *Bolland. Een biografie*. Amsterdam, 1996.
W. Otterspeer, *De mislukkingskunstenaar Willem Frederik Hermans. Biografie, deel 1 (1921-1952)* en *De zanger van de wrok Willem Frederik Hermans. Biografie, deel 2 (1953-1995).* Amsterdam/Antwerpen, 2015.
W. Paap, *Alphons Diepenbrock. Een componist in de cultuur van zijn tijd*. Haarlem, 1980.
W.A. Paap, *Vincent Haman.* Amsterdam, 1966.
E. Palmen, *Kaat Mossel, helleveeg van Rotterdam. Volk en Verlichting in de achttiende eeuw*. Amsterdam, 2009.
M. Pam, *Interview met Willem Frederik Hermans*. In: *Maatstaf 1984 nummer 3*.
C. Paradijs, *Grassprietjes.* Editie: B. Luger. Amsterdam, 1984.
J.C.H. de Pater, *De familie Falck in de patriottentijd en de reis van Anton Reinhard Falck uit het bezette gebied van Holland naar Frankrijk in het jaar 1795.* Amsterdam, 1948.
A. Pels, *Cinna, treurspel uit het Frans van de hee rCorneille*. Amsterdam, 1720
J. Perk, *Gedichten*. Amsterdam, 1916.

E. du Perron, *Schandaal in Holland*. Amsterdam, 1969.
J. Persyn, *Twee merkwaardige proefschriften*. In: *Tijdschrift voor taal en letteren*. Jaargang 19 (1931).
Perzius Hekeldichten, vrij, en in toepassing op onzen tijd nagevolgd door Mr. Willem Bilderdijk. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1821.
A. Pierson, *Dr. Kollewijns Bilderdijk*. In: *De Gids*. Jaargang 1891.
A. Pierson, *Oudere tijdgenooten*. In: *De Gids*. Jaargang 1886.
M. van der Plas, *Daarom, mijnheer, noem ik mij katholiek. Biografie van Anton van Duinkerken (1903-1968).* Amsterdam/Tielt, 2000.
M. van der Plas, *Mijnheer Gezelle. Biografie van een priester-dichter(1830-1899)*. Tielt/Baarn, 1991.
M. van der Plas, *Vader Thijm. Biografie van een koopman-schrijver*. Z.pl., 1995.
L. Plemp van Duiveland, *Schimmelpenninck 1761-1825. Levensverhaal en tijdsbeeld*. Rotterdam, 1971.
Poëzy, uitgegeeven door Mr. Willem Bilderdyk. Te Amsterdam, by J. Allart, 1803 (2 delen). In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1804.
Poëzy, uitgegeeven door Mr. Willem Bilderdyk. IIIde Deel. Te Amsterdam, by J Allart. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1804.
M. van Poll, *'Ich bitte Sie, was sollen wir nur damit?' Schrijven en denken over een Duitse annexatie van Nederland, 1839-1890*. Amsterdam, 2011.
K. Poma, *De Verlichting belicht*. Antwerpen/Apeldoorn, 2014.
A. Pope, *Essay on Man*. Editie: J. Hunter. Z.pl., 1879.
E.J. Potgieter, *Brieven van Potgieter aan Busken Huet.* In: *De Gids*. Jaargang 1901.
E.J. Potgieter, *Proza 1837-1845.* Haarlem, 1895.
O. Praamstra, *Busken Huet. Een biografie.* Amsterdam, 2007.
M. Praz, *Lust, dood en duivel in de literatuur van de Romantiek*. Amsterdam, 1990.
J. Presser, *Napoleon. Historie en legende* (2 delen). Amsterdam/Brussel, 1963.
H.G.M. Prick, *In de zekerheid van eigen heerlijkheid. Het leven van Lodewijk van Deyssel tot 1890.* Amsterdam, 1998.
J. Prinsen, *Ossian*. In: *De Nieuwe Taalgids*. Jaargang 14 (1920).
Psalmen de berijming van 1773. Index op nummer. Zie hervormdgoeree.pe-development.nl.
150 Psalmen Davids naar de berijming van Petrus Datheen. Getrouwelijk uit de Franse in de Nederlandse taal overgezet. Middelburg, 2001. Blz.10.
S.J.E. Rau, *Mededeelingen gedaan in de vergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, 1875-1876, I. Het ontwerp van Bilderdijks epos*. In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, 1876.
Razernij der liefde. Ontuchtige poëzie in de Nederlanden van Middeleeuwen tot Franse tijd. Editie: H. van Straten. Amsterdam, 1992.
Redevoering over de Voortreffelykheid der Schilderkunst, in derzelver voorwerp beschouwd: ter gelegenheid van het uitdeelen der Pryzen, by de Vryë Teeken Academie in 's-Gravenhage, op Woensdag den 2 April 1794, gehouden door Mr. W. Bilderdyk, als

Raad en Advocaat Honorair derzelve Academie. Te s Hage, by G. Backhuyzen, 1794. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1795.
R. van Reest, *'n Onbegriepelijk mensch. Het leven van Mr. W. Bilderdijk*. Goes, 1940.
A. Reichling, *Verzamelde studies over hedendaagse problemen der taalwetenschap*. Zwolle, 1965.
M. Reinders, *Printed pandemonium:The power of the public and popular political publications in the early modern Dutch Republic*. Rotterdam, 2008.
G. van Rijn, *Kaat Mossel.* In: *Rotterdams Jaarboekje*, 1890.
E. Rijpma en F. Schuringa, *Nederlandse spraakkunst*. Editie: J. Naarding. Groningen, 1965.
A. Rimbaud, *Lettre à Georges Izambard du 13 mai 1871*. In: *Lettres de 1871*. BNF (Bibliothèque Nationale de France).
S. Rinpoche, *Het Tibetaanse boek van leven en sterven*. Editie: P. Gaffney en A. Harvey. Utrecht, 2011.
B. Rogerson, *Biografie van de Profeet Mohammed*. Utrecht, 2004.
L.J. Rogier en N. de Rooy, *In vrijheid herboren. Katholiek Nederland 1853-1953*. 's-Gravenhage, 1953.
Romantiek en historische cultuur. Onder redactie van J. Tollebeek, F. Ankersmit en W. Krul. Groningen, 1996.
(A. Romein-Verschoor), *Omzien in verwondering. Herinneringen van Annie Romein-Verschoor* (2 delen). Amsterdam, 1970.
J. en A. Romein, *De Lage Landen bij de zee. Een geschiedenis van het Nederlandse volk*. Amsterdam, 1979.
J. Romein en A. Romein-Verschoor, *Erflaters van onze beschaving. Nederlandse gestalten uit zes eeuwen. Geïllustreerd met 198 afbeeldingen*. Amsterdam, 1977.
Th. Rosenboom, *Gewassen vlees*. Amsterdam, 1995.
F. Ruiter en W. Smulders, *Literatuur en moderniteit in Nederland 1840-1990*. Amsterdam/Antwerpen, 1996.
B. Russel, *Geschiedenis der westerse filosofie in samenhang met politieke en soxciale omstandigheden van de oudste tijden tot heden*. Katwijk aan Zee, 1984.
P. de Rynck en A. Welkenhuysen, *De Oudheid in het Nederlands. Repertorium en bibliografische gids*. Baarn, 1992.
R. Safranski, *Arthur Schopenhauer. De woelige jaren van de filosofie*. Z.pl., 2002.
R. Safranski, *Romantiek. Een Duitse affaire*. Amsterdam/Antwerpen, 2009.
J.P. Sartre, *De Muur*. Vertaling C.N. Lijsen. Amsterdam 1962.
N. van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900*. Amsterdam, 2004.
N. van Sas, *Laveren tussen de Fransen en de massa*. In: *NRC Handelsblad* 31-05-2013.
F. de Saussure, *Cours Linguistique Générale*. Paris, 1916.
S. Schama, *Burgers. Een Kroniek van de Franse Revolutie*. Amsterdam, 1989.
S. Schama, *Patriotten en bevrijders. Revolutie in de Noordelijke Nederlanden 1780-1813*. Amsterdam, 1989.
P. Scheffer, *Vroomheid in een open samenleving*. In: *NRC Handelsblad* 24-01-2012.

M.H. Schenkeveld, *Willem de Clercq en de literatuur*. Proefschrift. Groningen, 1962.
P. van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrukking. Liberale politiek in Nederland 1901-1940*. Amsterdam, 2005.
K. Schilder, *Dr. A. Kuyper in Doleantietijd: IJzer tegen leem*. In: *De Kerk.* Deel 2 *(Verzamelde werken afdeling III)*. Editie: J. Kamphuis. Goes, 1962.
F. Schiller, *Geschichte der Abfalls von der vereinigten Niederlande von spanischen Regierung*. Stuttgart/Tübingen, 1837.
N.O. Schiller, *Whats in a name? Op zoek naar de klank van woorden in het brein*. Maastricht, 2004.
J. Schipper, *Kroppf en von Kroppf?* Z.pl., z.j.
I. Schöffer, *Het nationaal-socialistische beeld van de geschiedenis der Nederlanden*. Utrecht, 1978.
R. Schokker, *Bilderdijk en Duitschland*. Proefschrift. Harderwijk, 1933.
M. Schönfeld*, De naam Bilderdijk*. In: *Album Dr. Louise Kaiser*. Alphen aan den Rijn, 1951.
G.D.J. Schotel, *VI. Verslag over eenige handschriften nagelaten door Mr. W. Bilderdijk.* In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, 1866.*
N. Schotsman, *Eere-zuil, ter Gedachtenis van de voor twee hondert Jaren te Dordrecht gehoudene Nationale Synode.* Leyden, 1819.
(W. Shakespeare), *The complete works of William Shakespeare*. London, z.j.
J.A. Sillem, *Het leven van Mr. Johan Valckenaer (1759-1821)* (2 delen). Amsterdam, 1876.
J. Slauerhoff, *Schuim en Asch. Vijf verhalen. Ingeleid door J.W.F. Werumeus Buning*. Z.pl., 1952.
J. Smit, *Bilderdijk et la France*. Proefschrift. Amsterdam, 1929.
J. Smit, *De kosmische zelfvergroting van de dichter bij Bilderdijk, Perk en Marsman*. In: *Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen.* Deel 20. Amsterdam, 1957.
J. Smit, *Leven en werken van E.J. Potgieter 1808-1875.* Leiden, 1983.
W.A.P. Smit, *Kalliope in de Nederlanden. Het Renaissancistisch-klassicistische epos van 1550 tot 1850* (2 delen). Assen 1975-1983.
F.A. Snellaert, *Schets eener geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*. Gent/Utrecht, 1866.
T. Spaans-van der Bijl, *Lodewijk Napoleon Koning van Holland. Vredesvorst in een tijd van geweld.* Zaltbommel, 1967.
H.L. Spiegel, *Hert-spiegel*. Editie: F. Veenstra. DBNL, 2008.
(L.P. van de Spiegel), *Brieven en negotiatien van Mr. L.P. van de Spiegel, als Raadpensionaris van Holland*. Deel 3. Amsterdam, 1803.
B. de Spinoza, *Theologisch-politieke verhandeling. Tractatus theologico-politicus*. Editie: W. Klever. Delft, 2010.
B. de Spinoza, *Theologisch Politiek Traktaat*. Amsterdam, 1997.
C.G. van der Staaij, *De staatkundige denkbeelden van Willem Bilderdijk. Een contrarevolutionair en theocraat*. Scriptie. Rhenen, 1990.

A. van der Staay, *De les van Plantijn. Inaugurele rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar Kunst en Samenleving in humanistisch perspectief, in het bijzonder de geschiedenis en actuele vormen van cultuurkritiek en cultuurpolitiek, aan de Erasmus Universiteit te Rotterdam, op 14 april 1994*.
G. de Staël, *De l 'Allemagne*. Editie J. de Pange (2 delen). Paris, 1958.
Stendhal, *Rood en zwart*. Amsterdam, z.j.
J.C. Streng, *Rhijnvis Feith (1753-1824).* In: *Overijsselse Biografieën.* www.wieiswiein overijssel.nl
L. Strengholt, *Willem Bilderdijk 1756-1831.* In: *t Is vol van schatten hier...* Onder redactie van A. Korteweg en M. Salverda (2 delen). Amsterdam/s-Gravenhage, 1986.
G. Stuiveling, *Een eeuw Nederlandse letteren*. Amsterdam, 1958.
C.F.P. Stutterheim, *Conflicten en grenzen. Acht literatuurwetenschappelijke visies.* Amsterdam, 1963.
Suetonius (Cajus Suetonius Tranquillus), *Van de XII keizers. Uit het Latijn verduytscht door Abraham Bógaert. Met schoone kopere plaaten verciert*. Amsterdam, 1692.
D.F. Swaab, *Hersenonderzoek heeft transseksuelen meer gebracht dan honderd jaar therapie.* In: *NRC Handelsblad* 24-04-2011.
D.F. Swaab. *Wij zijn ons brein. Van baarmoeder tot Alzheimer*. Amsterdam, 2010.
(E. Swedenborg), *Over de aardbollen in ons zonnestelsel die planeten worden genoemd en over andere hemellichamen, over hun bewoners en over de geesten en engelen daar, naar hetgeen gehoord en gezien is door Emanuel Swedenborg.* Londen, 1758. Digitale bibliotheek Swedenborg Boekhuis.
(E. Swedenborg), *Over het Laatste Oordeel en de verwoesting van Babylon: waaruit blijkt, dat alles wat in de Apokalyps is voorzegd, nu is vervuld, naar hetgeen gehoord en gezien is door Emanuel Swedenborg*. Londen, 1758. Digitale bibliotheek Swedenborg Boekhuis.
Taalkundige Bedenkingen, voornamelijk betreffende het verschil tusschen de aangenomene Spelling en die van Mr. W. Bilderdijk, door Matthijs Siegenbeek; voorafgegaan door een Brief van den Hoogleeraar J.H. van der Palm aan den Schrijver. Te Haarlem, bij V. Loosjes, 1827. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1828.
Tacitus, *Annales. Libri ab excessu divi Augusti I-VI*. Groningen, 1962.
Tacitus, *Annales. Libri ab excessu divi Augusti XI-XVI*. Groningen, 1963.
J. den Tex en A. Ton, *Johan van Oldenbarnevelt*. Den Haag, 1980.
The Cambridge history of literary criticism. The eighteenth century. Volume 4. Edition: H.B. Nisbet & C. Rawson. Cambridge, 1997.
A.S. Thelwall, *Keert u tot Hem die slaat. Eene Christelijke Opwekking aan de Nederlanders; bij Gelegenheid van de tegenwoordige Overstroomingen*. Amsterdam, 1825.
The New Historicism. Edition: H. Aram Veeser. New York/London, 1989.
L. Tolstoj, *Oorlog en Vrede*. Blaricum, z.j.
K. Thomassen, *Hoffmanns von Fallerslebens eerste bezoek aan Leiden*. *Nieuw Letterkundig Magazijn*. Jaargang 13, nummer 2. DBNL, 2007.

Treurzang van Ibn Doreid, in Nederduitsche Dichtmaat overgebragt door Mr. W. Bilderdijk. Tweede en gezuiverde Druk. In 's-Gravenhage, bij Immerzeel & Comp, 1808. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1808.
Vaderlandsche Oranjezucht. Door Mr. Willem. Bilderdijk. Leipzig MDCCCV. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1809.
Vaderlandsche Uitboezemingen, door Mr. W. Bilderdijk en Vrouwe K.W. Bilderdijk. Te Leyden, bij L. Herdingh en Zoon, 1815. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1816.
Van het Letterschrift, door Mr. Willem Bilderdijk. Te Rotterdam, bij J. Immerzeel, Jun, 1820. In*: Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1821.
Varia. In: *De Nieuwe Gids.* Jaargang 5 (1890).
J. Veenbaas, *De Verlichting als kraamkamer. Over het tijdperk en zijn betekenis voor het heden*. Z.pl., 2013.
J.R. Veenstra, *The New Historicism of Stephen Greenblatt: on poetics of culture and the interpretation of Shakespeare*. In: *History and Theory*. Middletown, 1995.
J. van der Vegt, *Hendrik de Vries (1896-1989). Een biografische schets*. Baarn, 1996.
Vereniging Het Bilderdijk-Museum. Negen en twintigste en dertigste jaarverslag 1936-1937 en 1937-1938. Met een bijlage: een proces van Bilderdijk uit het jaar 1788. Door S.W.F. Margadant. Amsterdam, 1939.
Verhandeling over de Geslachten der Naamwoorden in de Nederduitsche Taal, door Mr. W. Bilderdijk. Tweede Druk, met Bijvoegselen en vermeerderde Aanteekeningen. Te Amsterdam, bij J.C. Sepp en Zoon, 1818. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1820.
Vermaardheid. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1825.
Verspreide Gedichten van Mr. Willem. Bilderdijk. II Deelen. Te Amsterdam, bij Immerzeel en Comp. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1810.
P. Verstraeten, *Een dubbele dialoog. New Historicism versus Franse discousrsanalyse. Joris Eeckhout versus Maurice Roelants.* Neerlandistiek.nl 07 (oktober 2007).
A. Verwey, *Machten van het verleden* en *De Camera een volksboek?* In: *Proza.* Deel 2. Amsterdam, 1921.
A. Verwey, *Toen de Gids werd opgericht...door Albert Verwey. Gedachten over Hollandsche letteren 1800-1830*. In: *De Nieuwe Gids*. Jaargang 2 (1887).
S. Vestdijk, *De kellner en de levenden*. Amsterdam, 1968.
S. Vestdijk, *De laatste kans. De geschiedenis van een liefde*. 's-Gravenhage/Rotterdam, 1960.
S. Vestdijk, *De vuuraanbidders. Roman uit de Tachtigjarige Oorlog* (3 delen). 's-Gravenhage/Rotterdam, 1984.
S. Vestdijk, *Gestalten tegenover mij.* Den Haag, 1962.
P.J. Veth, *Bibliographisch album*. In: *De Gids.* Jaargang 1858.
P.J. Veth, *Odilde. Mr. W. Bilderdijks eerste huwelijk, naar zijne briefwisseling met vrouw en dochter (1784-1807), medegedeeld door zijn aangehuwden kleinzoon J.C. ten Brummeler Andriesse, predikant bij de hervormde gemeente te Hoorn. Leiden, 1873.* In: *De Gids.* Jaargang 1873.

R.P.W. Visser, *Natuurwetenschap en poëzie bij enige Nederlandse literatoren uit de 18e eeuw*. In: *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw* (1972-1973).
D. Vlasblom, *Het recht van boze burgers*. In: *NRC Handelsblad* 29-11-2008.
P. van der Vliet, *Onno Zwier van Haren (1713-1779) staatsman en dichter*. Hilversum, 1996.
S. van der Vlugt, *Jacoba, Dochter van Holland*. Amsterdam, 2009.
Voltaire, *Candide, ou loptimisme*. Paris, 1759.
Voltaire, *Le Dictionnaire philosophique*. Editie: L. Moland. Deel 20. Parijs, 1875.
Voltaire, *Traité sur la tolérance, à l'occasion de la mort de Jean Calas*. Z.pl., 1763.
(J. van den Vondel), *De werken van Vondel*. Deel 2 en 3. 1620-1627. Editie: J.F.M. Sterck e.a. Amsterdam, 1929.
J. van den Vondel, *Gysbreght van Aemstel*. 's-Hertogenbosch, 1962.
C.G.N. de Vooys, *Boekbeoordelingen*. In: *De Nieuwe Taalgids*. Jaargang 3 (1909).
C.G.N. de Vooys, *Geschiedenis van de Nederlandse taal*. Groningen, 1970.
C.G.N. de Vooys, *Hoofdstuk VI De Bataafse republiek. De inlijving. De eerste jaren van het koninkrijk (1795-pl.m, 1835)*. In: *Geschiedenis van de Nederlandse taal*. Groningen, 1970.
(J. Vos), *Alle de gedichten van den vermaarden Poëet Jan Vos*. Deel 2. Amsterdam, 1671.
H. de Vries, *Het palet van Bilderdijk. Duizelingwekkend veelzijdig, door hartstochten gefolterd*. In: *Het Vaderland* 1-9-1956.
M. de Vries, *Dichten is zilver, zwijgen is goud; vrouwen in letterkundige genootschappen, 1772-1800*. In: *De Achttiende Eeuw 31*.
T. de Vries, *Hollands Influence on English Language and Literature*. Chicago, 1916.
Vrijmoedige bedenkingen. Een eeuw essays en beschouwingen 1766-1875. Spectrum van de Nederlandse letterkunde 20. Editie: M.C.A. van der Heijden. Utrecht/Antwerpen, 1968.
S. Vuyk, *De verdraagzame gemeente van vrije christenen. Remonstranten op de bres voor de Bataafse Republiek (1780-1800)*. Proefschrift. Amsterdam, 1995.
S. Vuyk, *Uitdovende Verlichting. Remonstranten als defitige vaderlanders (1800-1860)*. Amsterdam, 1998.
J. de Wal, *Aanwijzing der Oude en Nieuwere Dichters, door Mr. W. Bilderdijk en Vrouwe K.W. Bilderdijk overgebragt of nagevolgd, met Aanteekeningen en eene Voorlezing over de voortreffelijkheid van Bilderdijk in het navolgen en overbrengen der Oude Dichters, bijzonder van Horatius, door Mr. J. Pan.* Amsterdam, 1839. In: *De Gids*. Jaargang 1840.
E.G.E. van der Wall, *De Nederlandse Verlichting en de Nederlandse kerkgeschiedenis.* www. openaccess.leidenuniv.nl
J. Wap, *Bilderdijk.Eene bijdrage tot zijn leven en werken.* Leiden, 1874.
Wapenkreet. Lierzang, door Mr. W. Bilderdijk. Te Amsterdam, bij M.F. Pieper en Comp., Opwekking aan de Nederlanders, door C. Loots. Lierzang, uitgesproken in den Amsterdamschen Schouwburg, enz. Te Amsterdam, bij J. ten Brink, Nederland en Frankrijk in Maart 1815. Lierzang, door M.P. Elter, geb. Woesthoven. Te Amsterdam, bij Geysbeek

en Comp., Aan mijne Nederlandsche Landgenooten, bij het bezetten van Parijs door Buonaparte. Door J.S. Swaan, Rector der Latijnsche Scholen te Hoorn. Aldaar, bij J. Vermande.Het Verbond der Edelen in 1815. Door Mr. J. van 's-Gravenweert. Te Amsterdam, bij M.F. Pieper en Comp. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Jaargang 1815.
J.E. van de Wege-de Rooy, *Willem Bilderdijks 'Afscheid'. Een deelstudie*. Doctoraalscriptie. Utrecht, 1992.
R. Wellek & A.Warren, *Theory of Literature*. New York, 1946.
Werken van de Maatschappy der Nederlandsche Letterkunde te Leyden. Zesde deel. Te Leyden, by P.v.d. Eyk en D. Vygh. 1783. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1784.
J. Wesseling, *Bilderdijk en Engeland*. Proefschrift. Gent, 1949.
Wie leert t krekeltjen zijn lied? De poëtische oorspronkelijkheid van Willem Bilderdijk. Negen beschouwingen over gedichten van Bilderdijk. Onder redactie van P. Gerbrandy en M. van Hattum. Groningen, 2000.
G. Wiersma, *Mietje Hulshoff of de aanslag op Napoleon*. Amsterdam, 2003.
R. Wiggershaus, *Die Frankfurter Schule. Geschichte, Theoretische Entwicklung, Politische Bedeutung.* München/Wien, 1986.
A. Willekens, *Ecodrugs, Slaapbol.* Innoxia, 2004-2009.
Willem.Tijdschrift van de eeuw. Ceci n'est pas un glossy. Haarlem, 2014.
Willem Frederik, Koning der Nederlanden, door Mr. W. Bilderdijk. En: Feestzang, door deszelfs Echtgenoote. Te Amsterdam, bij M.F. Pieper en Comp.Bij de Verheffing van Z.K.H. Willem Frederik, enz. op den Troon der Nederlanden. Lierzang, door H. Tollens Cz., Lid van het Hollandsch Institut. In 's-Hage, bij J. Allart. De Verheffing van Willem I, enz. tot Koning der Nederlanden. Lierzang, door M. Westerman. Te Amsterdam, bij J.G. Rohloff. De Schim van Keizer Karel V, bij de hereeniging der Nederlanden onder Koning Willem I. Door Mr. J. van 's-Gravenweert. Te Amsterdam, bij M.F. Pieper en Comp. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1815.
J.H.J. Willems, *Bernard ter Haar 1806-1880. Predikant, poëet, professor*. Groningen, 1969.
J. te Winkel, *Bilderdijk, lotgenoot van Multatuli. Eene studie*. Haarlem, 1890.
J. te Winkel, *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde.* Deel 6: *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde in de eerste eeuw der Europeesche staatsomwentelingen* (1). Haarlem, 1925.
J. te Winkel, *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde*. Deel 6 en 7: *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde in de eerste eeuw der Europeesche staatsomwentelingen* (1 en 2). Haarlem, 1922.
L.A. te Winkel, *Over de zogenoemde verlenging der woorden op een der tweeklanken* aai, ei, ooi, ui *en* oei. In: *De Taalgids*. Zevende jaargang (1865). DBNL, 2002.
Winterbloemen van Mr. W. Bilderdijk. Iste Deel, Te Haarlem, bij F. Bohn, 1811. In*: Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1812.
Winterbloemen van Mr. W. Bilderdijk. IIde Deel. Te Haarlem, bij F. Bohn, 1811. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen.* Jaargang 1812.
J. Wolkers, *Kort Amerikaans.* Amsterdam, 1962.

Wonderlijke geschiedenissen. Enkele prozageschriften uit de 17e eeuw. Spectrum van de Nederlandse letterkunde 11. Editie: M.C.A. van der Heijden. Utrecht/Antwerpen, 1968.
Woordenlijst Nederlandse Taal, samengesteld door het Instituut voor Nederlandse Lexicologie in opdracht van de Nederlandse Taalunie. Tielt/Den Haag, 2005.
C. Ypes, *Petrarca in de Nederlandse letterkunde*. Amsterdam, 1934.
A. van der Zeijden, *Katholieke identiteit en historisch bewustzijn. W.J.F. Nuyens (1823-1894) en zijn nationale geschiedschrijving.* Proefschrift. Hilversum, 2002.
J.C. Zimmerman, *Het Bilderdijks-feest en het Bilderdijks-monument*. In: *De Gids*. Jaargang 1856.
P. van Zonneveld, *Bilderdijk en Leiden*. In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, 1981.
P. van Zonneveld, *'Lieve! 'k ben niet meer in 't aardsche.' Handschriften van negentiende-eeuwse literatoren.* In: *Dierbaar magazijn. De bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* (1995).
P. van Zonneveld, *Willem Bilderdijk en Rapenburg 37*. In: *Nieuw Letterkundig Magazijn*. Jaargang 1 (1983).
W. van der Zwaag, *Willem Bilderdijk: Vader van het Réveil*. Houten, 1991.
H.H. Zwager, *Nederland en de Verlichting*. Editie: R. van Gelder. Haarlem, 1980.
S. Zweig. *Legenden.* Wien, 1952.
S. Zweig, *Marie Antoinette. Portret van een middelmatig karakter.* Bussum, 1978.

* Artikelen die in het *Mededelingenblad van de Vereniging Het Bilderdijk-Museum* zijn verschenen, Jaargang 1-31 (1984-2014), hebben in deze inhoudsopgave (anders dan in het boek hiervoor) niet een aparte vermelding gekregen.

Lijst van afkortingen:

Briefw. I	J. Bosch, *Mr. W. Bilderdijks briefwisseling. Aanvullende uitgave.* Deel 1: 1772-1794. Proefschrift. Wageningen, 1955.
Briefw. II	(W. Bilderdijk), *Mr. W. Bilderdijks briefwisseling 1795-1797. Brieven* en *Commentaar.* Editie: J. Bosch, H.W. Groeneveldt en M. van Hattum. Utrecht, 1988.
Briefw. III	(W. Bilderdijk), *Mr. W. Bilderdijks briefwisseling 1798-1806.* Editie: M. van Hattum. 't Goy-Houten, 2007.
Briefw.-Feith	(R. Feith), *Zo als men aan gemeenzaame vrienden gewoon is te schrijven. De correspondentie van Rhijnvis Feith 1753-1824*. Editie: J. C. Streng. Epe, 1994.
Briefw.-Kinker	(J. Kinker), *J. Kinker (1764-1845) Briefwisseling*. Deel 1 (1792-1822). Editie: A.J.A.M. Hanou en G.J. Vis. Amsterdam/Atlanta, 1992.
Briefw.-Tydeman	*Briefwisseling van Mr. W. Bilderdijk met de hoogleeraren en Mrs. M. en H.W. Tydeman gedurende de jaren 1807 tot 1831.* Editie: H.W.T. Tydeman (2 delen). Sneek, 1866-1867.
Brieven	(W. Bilderdijk), *Brieven van Mr. Willem Bilderdijk* (5 delen). Amsterdam/Rotterdam, 1836-1837.
BBS	*Bilderdijks boekenwijsheid. Symposium 28-29 april 1988. Bijdragen over de veilingcatalogi van Bilderdijks bibliotheek.* Redactie: M. van Hattum en J. Zwaan. Amsterdam, 1989.
Da Costa	I. da Costa, *De mensch en de dichter Willem Bilderdijk, eene bijdrage tot de kennis van zijn leven, karakter, en schriften*. Haarlem, 1859.
DW	(W. Bilderdijk), *De dichtwerken van Bilderdijk* (15 delen). Haarlem, 1859.
DWVB	(K.W. Bilderdijk), *De dichtwerken van Vrouwe Katharina Wilhelmina Bilderdijk* (3 delen). Haarlem, 1859.
EH	*Mr. W. Bilderdijks eerste huwelijk naar zijne briefwisseling met vrouw en dochter (1784-1807), meegedeeld door zijn aangehuwden kleinzoon J.C. ten Brummeler Andriesse, predikant bij de hervormde gemeente te Hoorn*. Editie: J. van Vloten. Leiden, 1873.
Van Eijnatten	J. van Eijnatten, *Hogere sferen. De ideeënwereld van Willem Bilderdijk*. Hilversum, 1998.
FB	*Folia Bilderdijkiana. Bladen voor Bosch.* Onder redactie van M. van Hattum, L. Strengholt en P. van Zonneveld ter gelegenheid van de 75 ste verjaardag van Prof. Dr. J. Bosch. Amsterdam, 1985.
GdV	W. Bilderdijk, *Geschiedenis des Vaderlands* (13 delen). Amsterdam, 1832-1853.
Gedenkboek	Bilderdijk-Commissie, *Mr. Willem Bilderdijk*. Pretoria/Amsterdam/ Potchefstroom, 1906.

De gefnuikte arend	R. Honings en P. van Zonneveld, m.m.v. M. van Hattum, *De gefnuikte arend. Het leven van Willem Bilderdijk (1756-1831)*. Amsterdam, 2013.
Kollewijn	R.A. Kollewijn, *Bilderdijk. Zijn leven en zijn werken. Naar oorspronkelijke en voor een groot gedeelte onuitgegeven bescheiden samengesteld. Met portretten* (2 delen). Amsterdam, 1891.
Krekeltjen	*Wie leert 't krekeltjen zijn lied? De poëtische oorspronkelijkheid van Willem Bilderdijk. Negen beschouwingen over gedichten van Bilderdijk.* Onder redactie van P. Gerbrandy en M. van Hattum. Groningen, 2000.
Leliefeld (1)	G. Leliefeld, *Over het leven van een zonderling genie: Mr. Willem Bilderdijk (1756-1787)*. Berlicum, 2011-2019.
Leliefeld (2)	G. Leliefeld, *Over het leven van een zonderling genie: Mr. Willem Bilderdijk (1788-1798)*. Berlicum, 2012-2019.
Leliefeld (3)	G. Leliefeld, *Over het leven van een zonderling genie: Mr. Willem Bilderdijk (1799-1813)*. Berlicum, 2014-2019.
Leliefeld (4)	G. Leliefeld, *Bilderdijk en de Verlichting*. Berlicum, 2012-2019.
MF	W. Bilderdijk, *Mengelingen en fragmenten*. Amsterdam, 1834.

Wordt van een auteur slechts één werk vermeld in de *Lijst van (primair en secundair) geraadpleegde boeken en artikelen*, dan kan men dat in dit boek hiervoor onder zijn achternaam terugvinden.

Vertaling van citaten (voor zover niet op de betreffende bladzijde gegeven):

Blz.10. Vraissemblance: waarschijnlijkheid.
Bienséance: kiesheid.
Blz.13. Droit divin: goddelijk recht.
Blz.14. L'oubli du passé: de totale kwijtschelding van het verleden.
Blz.23. Geaccableerd: verpletterd.
Blz.28. Nolens volens: tegen wil en dank.
Blz.32. Lecture: interpretatie.
Blz.33. Répugnance: weerzin.
Blz.35. Delicatesse: fijngevoeligheid.
Blz.50. Vates: ziener.
Blz.52. Δεινη θεος: verschrikkelijke godheid (godin).
Blz.54. Gotteskonzept: concept van God.
Blz.57. Bourgeois satisfait: zelfgenoegzame burger.
Blz.66. Arithmétique hollandaise: Hollandse rekenkunde.
Blz.83. Semper idem: altijd hetzelfde.
Blz.94. Caritas: naastenliefde.
Madness in his system: gekte in zijn systeem.
Blz.98. Raison d'être: reden van bestaan.
Blz.100. Amor fati: liefde voor het onvermijdelijke.
Blz.111. Stabat mater: de moeder stond (beginregel van een gedicht over het verdriet van Maria staande onder het kruis van Jezus).
Blz.114. Bibeldeutungen: exegese van de Bijbel.
Blz.118. *Mon chancelier dira le reste: mijn kanselier zal de rest vertellen*.
Blz.104. Acharneren: op de huid zitten. Hier: tekeer.
Blz.118. Cette confiance, qui 's abandonne aux inspirations faciles d'une espèce de divination historique: zijn zelfvertrouwen, waarmee hij zich verlaat op al te vlotte ingevingen van een soort historische waarzeggerij.
Blz.145. Tiens! Hé!
Hein, hein! Ahum, ahum!
Blz.157. Animal disputax: een mens die geboren is om anderen te weerspreken.
Blz.159. Soupçonneuse: achterdochtige.
Blz.163. Turba clientium: een menigte van cliënten.
Chicaneux: zeurpieten.
Blz.168. Cette composition informe et bizarre: deze vormloze en grillige samenstelling.
Cette ardeur de polémique: deze polemische geestdrift.
Blz.169. *Ipse dixi: ik heb gezegd*.
Blz.194. Faits divers: verschillende feiten.
Blz.199. Penchant: neiging.
Blz.201. Pater familias: hoofd van het gezin.
Prinzipienreiter: een te beginselvast man.

Blz.203. Nicht soll Zarathustra einer Herde Hirt und Hund werden! Zarathustra moet niet de herder en herdershond van een kudde worden!
Blz.206. Réveil: opwekking.
Blz.211. Wake-up call: wekroep.
Blz.212. Efficacie: doeltreffendheid.
Blz.214. Ce jargon détestable: dit verfoeilijk koeterwaals.
Blz.215. Raisonnabel: redelijk.
Blz.234. Struggle for life: strijd om het bestaan.
Blz.235. Agoniserend: in doodsstrijd verkerend.
Blz.241. L'opium agrandit ce qui n'a pas de bornes: de opium ontplooit voor u wat geen grenzen heeft.
Blz.243. Schrollen: mopperen.
Blz.246. Ερος en θανατος: erotiek en dood.
Blz.253. Vitalschauspieler: een acteur die zichzelf blijft als hij een rol speelt.
Denkschauspieler: een acteur die uit zichzelf treedt om een rol te spelen.
Blz.263. La malade: de zieke.
Blz.266. Deutschland, Deutschland, über alles! Duitsland, Duitsland boven al!
Blz.279. Majestas a Deo: goddelijke Majesteit.
Blz.280. Grelle: schelle.
Blz.285. Avalanches: lawines.
Blz.288. Crème fouettée: slagroom.
Blz.306. Civitas Dei: Koninkrijk Gods.
Blz.314. Eo ipso: uit zichzelf.
Λογος: Woord.
Blz.315. *Continuitas: voortduring*.
Mère: louter.
Blz.317. Ab initio: vanaf het begin.
Blz.323. *Diafragma: middenrif*.
Blz.346. Volonté générale: algemene wil.
Blz.350. Fraternité: broederschap.
Blz.352. Gesundes Volksempfinden: populistisch sentiment (letterlijk: gezond volksoordeel).
Blz.361. Contrat social: maatschappelijke contract.
Blz.363. Kulturkampf: politiek-godsdienstige strijd (ter onderdrukking van roomskatholieken in Duitsland).
Blz.374. Empiria rationalis: redelijke ondervinding.
Argumenta negativa: valse redenering.
Argumenta positiva: juiste redenering.
Blz.393. I can't get no satisfaction: ik kan geen voldoening vinden.
Blz.401. Ora et labora: bid en werk.
Blz.406. Ce jargon détestable: dit afschuwelijk jargon.
Blz.407. Selffulfilling prophecy: zichzelf vervullende voorspelling.
Blz.409. Sans arrière-pensée: zonder bijgedachte.

Blz.418. *Femme de fer: ijzeren vrouw*.
Blz.429. Principium cognoscendi: bron van kennis.
Blz.439. Forum externum: centrum voor de bespreking van vraagstukken in de publieke sfeer.
Forum internum: centrum voor de bespreking van vraagstukken in de private sfeer.
Blz.442. Execrabel: afschuwelijk.
Blz.443. *Territio realis: echte verschrikking* (dus niet uitsluitend verbaal).
Blz.466. Oversprengd: (met genade) overgoten.
Blz.469. Source: bron.
Geneert: een mens in verlegenheid brengt.
Blz.470. Happy-minded: gelukkig.
We were friends at first sight: wij waren vrienden op het eerste gezicht.
Blz.471. I was pleased: 'dat bevalt mij'.
I was very pleasant: 'ik was zeer bevallen'.
Wounded: gewond
Blessed: gezegend.
Blz.479. Sub specie aeternitatis: in het perspectief van de eeuwigheid.
Blz.481. Turpissimo modo: op een smerige manier.
Blz.492:

> Hij nam mij als een broer mee naar zijn huis,
> Verzorgde mij en bezorgde mij de tijd van mijn leven,
> Die elders vermoeiend en vol kommer zou zijn verlopen,
> Op zo'n aangename manier, dat er in mijn agenda
> Geen gelukkiger dagen vallen aan te wijzen.

Blz.493. Turca Batavus: Bataafse Turk.
Blz.506. Caduciteit: afgeleefdheid.
Blz.510. Frenesie: krankzinnigheid.
Blz.511. Tenaciteit: kleverigheid.
Venae sectio: aderlating.
Blz.512. Imperceptibele: onwaarneembare.
Blz.514. N'importe quoi: het doet er niet toe welk gelijk.
Blz.515. Inclinatie: hang.
Blz.516. Soi-disant: zogenaamd.
Geülcereerd: ontstoken.
Blz.621. Dilatoire: ontwijkende.
Blz.623-624. Opus post humum: nagelaten werk.
Blz.646. Sacré: Geheiligde.
Blz.651. Persuasie: overtuiging.
Blz.652. Intelligibilitas: begrijpelijkheid (het voor het verstand kenbare).
Blz.655. Obgleich man weisz, das Sie die Deutschen nicht lieben…: hoewel men weet, dat u niet van Duitsers houdt…
Blz.661. Efforts: inspanningen.

Blz.663. *Argumenta ad hominem*: *oneigenlijke argumenten*.
Blz.678. Tant mieux! Des te beter!
Blz.680. Guerre de deux principes: oorlog van twee beginsels.
Blz.682. Vive la France! Leve Frankrijk!
Blz.696. Slender: sleur.
Blz.700. Auctor intellectualis: bedenker.
Blz.702. Divagaties: uitweidingen.
Blz.715:

> Jouw leeftijd is je niet aan te zien,
> Wijze, tedere Muze van de dichter,
> Geen mens van vlees en bloed,
> Dochter van Moeder Aarde
> Die niet hoeft te lijden, bijna de goden gelijk.

Das Ganze: het geheel.
Wahlverwandtschaft: zielsverwantschap.
Blz.748. Dieu le veut! God wil het!

Abel (stadschirurg)	484
Abott, A.J.	380
Abraham	165, 319, 509
Adelung, J.C.	325
Adorno, Th.	542
Aken van, H.	463
Alexander de Grote	34, 89
Alexander VI	85
Alfredo, W.	288
Alighieri, D. (zie Dante)	
Allart, J.	254, 276, 546
Alphen van, H.	358
Anacreon	175, 678
Anna Paulovna (koningin van Nederland)	449
Antonides van der Goes, J.	483, 522
Arminius, J.	208, 209, 285, 421, 437, 536
Apollonius van Rhodos	711
Arouet, F.M. (zie Voltaire)	
Asher, A.	274
Auber, D.	646
Augustini, J.L.	218
Augustinus	94, 164, 302, 306, 345, 346, 478, 536, 556, 714
Augustulus (keizertje)	89
Augustus (keizer)	97, 122
Bähler, L.H.	484
Bakhuizen van den Brink, R.C.	441
Barafin, P.P.J.	406
Barlaeus, C.	419
Barnhoorn, J.J.	212
Baudelaire, Ch.	241
Bavinck, H.	100, 246, 714
Beets, N.	237, 262, 292, 525, 539, 620, 621, 670, 676, 700
Beieren van, J.	143
Beieren van, L.	143
Beieren van, M.	142, 143
Belinfante, J.	176
Belmonte, H.	446
Berg van den, W.	549
Bilderdijk, Alexis Isaäc	194

Bilderdijk, AlexisWillem 556
Bilderdijk, Elius (zoon) 13
Bilderdijk, Elius (neef) 639
Bilderdijk, Izaac (vader) 140, 182, 372, 389, 434
Bilderdijk, Izaac (zoon) 68, 195, 289, 424, 619, 636, 675
Bilderdijk, Johannes (tweede zoon van Izaac) 619
Bilderdijk, J.W. ('Julius') 22, 23, 27, 39, 42, 44, 45, 67, 68, 103, 109, 117, 148, 174, 188 t/m 195, 199, 201, 202, 205, 257, 265, 347, 471, 485, 492, 532, 635
Bilderdijk, Lodewijk Willem 39, 44, 103, 111, 118, 135, 146 t/m 148, 181, 182, 190, 195, 216, 262, 287, 301, 323, 347, 398, 403, 410, 411, 416, 432, 433, 446, 447, 470 t/m 473, 484, 485, 488, 491, 493, 506, 511 t/m 514, 556, 599, 600, 604, 607, 617 t/m 619, 621, 622, 633, 635, 637 t/m 640, 643, 649, 653 t/m 658, 664, 665, 668 t/m 677, 681, 685, 686
Bilderdijk, Maurits 686
Bilderdijk, Willem (zoon van Izaac) 195
Bilderdijk, W.J.U. 556
Bilderdijk-Burckhardt, L. 6, 242, 289, 486, 493, 623, 636, 639, 652, 668, 673, 675, 681, 685, 686, 704
Bloem, R. 711
Bodel Nijenhuis, T. 173, 203
Boetzelaer van, P.A. 58
Boggia, A. 674, 675
Böhme, J. 79
Bohn, F. 21, 546
Bolland, G.J. 233, 401
Bomans, G. 594
Bonaparte de, N. (keizer van Frankrijk) 13, 15, 16, 24, 29, 43, 46 t/m 49, 51, 66, 89 t/m 91, 97, 98, 301, 302, 317, 332, 348, 349, 467, 468, 507, 641
Bonhoeffer, D. 559
Bordewijk, F. 253
Borg ter, J. 615
Borger, E.A. 196, 197, 228, 229
Bosch, Jan 710
Bosch, Jeroen 541
Bosch van den, J. 329, 378, 561
Bossuet, J.B. 501, 575
Bost, A. 206
Bowring, J. 210, 310, 592, 613, 644

Braak ter, M. 360
Braakensiek, J. 688
Brahms, J. 189
Bredero(de), G.A. 106, 178
Bree van, M. 68 t/m 70
Brink ten, J. (hoogleraar) 132, 170, 289
Brink ten, J. (uitgever) 607
Brisseau-Mirbel, Ch.F. 11
Broecke Hoekstra A. ten 535
Brothers, R. 89, 94
Bruin de, ('Vrouw de Bruin') 416
Bruining, G. 381, 382
Brummeler Andriesse ten, J.C. 686, 687
Brunswijk van, K.W.F. 5, 15, 37
Bucher, A.A. 54, 55
Buma, W. 328
Burckhardt, E. 639
Burckhardt, W.E. 289, 623, 668
Burmannus, P. 435
Busken Huet, C. 179, 267, 277, 278, 555, 684, 687
Byron, G.N.G. 170, 203 t/m 205, 262, 300, 467, 480, 534
Byvanck, W. 172, 547
Caligula (keizer) 393
Callenbach, C.C. 74, 508, 510, 596, 598, 628, 653
Calvijn, J. 85, 88, 207, 294, 309, 346, 418, 550
Capadose, A. passim
Capadose, H. 158, 160
Capadose, I. (oom) 159, 160, 291, 506
Capadose (vader) 159, 291, 506
Capadose, J. 506
Capadose-Mendes da Costa, E. 159, 160, 291, 506
Capelle van, J.P. 58 t/m 61, 63, 72, 136, 149, 623
Capellen tot den Pol van der, J.D. 142, 341, 354, 440, 481
Carbasius, N. 141, 172, 173, 198, 199, 675
Caspari, H. 185, 186
Catharina de Grote (tsarina van Rusland) 357
Cats, J. 426, 430, 441, 638
Chantepie de la Saussaye, D. 211
Chassé, D. 648
Chateaubriand de, F.R. 213, 539
Chevalier, P. 433, 446
Chrysostomus 619, 631

Cicero 147, 575
Cleef van, I. 254
Clemens IX 85
Clercq-Boissevain de, C. 288, 292, 490, 548, 678
Clercq de, W. 19, 48, 124, 173, 211, 242, 259, 263, 264, 279, 283 t/m 286, 288, 289, 292, 295, 296, 310, 311, 391, 392, 416, 422, 457, 474, 480, 490, 502, 561, 600, 620, 631 /m 634, 644, 647, 666, 667, 675 t/m 679, 682, 689, 699
Clinge Doorenbos, J. 521
Cock de, H. 184, 345
Cockerill, James 423
Cockerill, John 423, 646
Corneille, P. 243, 254
Costa da, Daniël 62, 159 t/m 161, 163, 165, 166, 259, 260, 284, 291, 506
Costa da, Dorothea 686
Costa da, Esther (1) 376, 633, 634
Costa da, Esther (2) 634, 635
Costa-Belmonte da, H. 160, 235, 258, 259, 280, 283, 287 t/m 289, 294, 297, 432, 433, 448, 470, 493, 635
Costa da, I. passim
Costa da, I. (zoon van Isaäc) 486
Costa da, Jacques 376
Costa da, Joseph 162
Costa da, W. 432, 433, 446, 449, 485, 486
Costa-Ricardo da, R. 161, 259, 292
Coster, L.J. 80, 81, 106, 333 t/m 335, 366, 375, 660
Cras, H.C. 58, 59, 153
Daniël 89, 327, 553
Dante 490
Darwin, Ch. 229
David (koning van Israël) 77, 165
Davidson, E. 118
Delacroix, E. 301
Delavigne, C. 155
Descartes, R. 111
Deursen van, A.Th. 208
Deyssel van, L. 17, 396, 397
Diogenes 16, 118
Doll, J. 63, 236
Domela Nieuwenhuis, F.J. 535
Donker Curtius, D. 684

Dousa, F. 469
Douwes Dekker, E. (zie Mulatuli)
Drees, W. 543
Dudley, R. (graaf) (zie Leycester)
Duinkerken van, A. 688, 689
Dumas, A. (père) 525
Duyck, A. 442
Duyzenddaalders-Pelgrom de Bie, I. 245
Eeden van, F. 521
Egeling, L. 293 t/m 297, 389, 421, 548
Eijnatten van, J. 48, 54, 78, 87, 96, 122, 131, 207, 218, 232, 314, 345, 527, 611, 709 t/m 711, 714
Elias, D.W. 181
Elout van Soeterwoude, P. 478
Elter-Woesthoven, M.P.
(zie Woesthoven, M.P.)
Enden van den, F. 352, 360
Engelfriet, L. 77, 87, 88, 164
Erasmus 80, 87
Euripides 694
Falck, A.R. 59, 61, 68, 257, 269, 275, 282, 337, 372, 516
Feith, R. 70, 71, 107, 108, 127, 151, 153, 187, 188, 230, 231, 237, 244, 245, 275, 342, 412 t/m 414, 439, 440, 483, 484, 495, 546, 660, 661, 663
Felix V 85
Fens, K. 581, 582
Ferdinand VII (koning van Spanje) 217
Fichte, J.G. 335, 554
Floris V 20, 170
Fol (pater) 487, 625, 698
Franciscus (heilige) 113, 357
Francken, J. 436
Frederik (van Oranje) 273, 329, 561, 647
Frederik de Grote 357
(koning van Pruisen)
Frederik Hendrik (van Oranje) 210
Fruin, R. 140, 435, 501, 502
Furly, B. 170
Fust, J. 80
Galba (keizer) 96
Gamaliël 393, 419
Garrick, D. 253, 543
Geel, J. 237

Gerbrandy, P. 705, 710, 711
Gerretson, C. (zie G. Gossaert)
Geyl, P. 39, 75, 142, 143, 435, 440, 709
Geysbeek, N. 123
Gildemeester-Boissevain, J. 161
Glinderman, E. 660
Goethe von, J.W. 20, 66, 67, 526, 583, 678, 679
Gomarus 208, 209, 285, 421, 437, 536
Gomperts, H.A. 709
Gordon (kapitein) 188
Gorris, G. 625
Gorter, H. 521, 690
Gorter, S. 315, 316, 706
Gossaert, G. 75, 435, 437, 438, 444, 445, 622, 709
Grimm, J. 64, 215, 266, 267, 337, 463, 494, 495
Groen van Prinsterer, G. 74, 76, 87, 141 t/m 143, 167 t/m 169, 173, 210, 268, 272, 296, 307, 309, 310, 378, 388, 392, 435, 442, 443, 529, 567, 589, 600, 644
Groenevelt, H.W. 710, 765
Groot de, A. 76
Groot de, H. 97, 98, 130, 434, 439, 440, 444, 545, 550, 556, 567, 588, 632
Gustaaf Adolf IV (koning van Zweden) 606
Gutenberg, J. 80, 333
Haas de, M. 282, 283
Haasse, H. 245
Habermas, J. 542
Hagen von der, F.H. 481, 573
Halbertsma, J.H. 484, 514, 659, 660
Hall van, C. 231
Hammurabi 490
Haren van, O.Z. 439, 460, 566, 570
Hasebroek, J.P. 292
Hattum van, M. 281, 638, 710, 711, 723
Haverschmidt, F. (zie P. Paaltjens)
Hegel, G.W.F. 319, 441
Heije, J.P. 705
Heine, H. 140
Heldring, O.G. 211
Helmers, D. 687, 695, 704
Helmers, J.F. 516, 603
Hemert van, P. 72, 232, 344, 393, 396, 516, 651
Hemsterhuis, F. 271, 616

Hengst den, P. 83, 229
Henri IV (koning van Frankrijk) 90, 91
Herdingh, L. 33, 41, 45, 239, 242, 245, 288, 315, 338, 397, 407, 429, 430, 587
Hermans, W.F. 233, 721
Hermes, H. 218
Herodotus 533
Hesiodus 224, 225
Heukelom van, J. 422
Hey, M. 416
Heykens, B. 416, 417, 669
Heyting, A. 341
Hinlopen, J. 294
Hitler, A. 559, 709
Hodges, Ch, 153, 154, 526
Hoffmann von Fallersleben, A. 215, 263, 265 t/m 267, 269, 481 t/m 483
Hofstede, P. 242
Hogendorp van, D. 145, 171, 172, 199 t/m 201, 219, 258, 261, 268 t/m 270, 272 t/m 274, 304, 324, 328 t/m 331, 383, 389, 390, 404, 424, 447, 448, 453, 456, 483, 502, 544, 562, 675
Hogendorp van, G.K. 141, 145, 171, 186, 197 t/m 201, 217, 270 t/m 272, 274, 328, 389, 390, 430, 448, 480
Hogendorp van, W. 19, 171 t/m 173, 186, 197 t/m 199, 203, 204, 213, 214, 217, 218, 269, 271 t/m 274, 292, 312, 313, 329, 349, 389, 447
Hogerzeil, M. 686
Hohenlohe von, A.L. 404
Homerus 177, 474, 487
Honings, R. 26, 56, 404, 525, 526, 582, 583, 617, 611
Honings, S. 582, 583
Hooft, D. 58, 59
Hooft, P.C. 315, 397, 481, 482
Hoorn van, P. 505, 511, 512
Hoorn-van der Laan, C.J. 601
Hoorne van, 251
Horatius 71, 581
Horkheimer, M. 542
Houdini, H. 535
Hoving, H. 72, 73, 206, 208, 535
Hugo, V. 151, 155
Huizinga, J. 303
Hulthem van, K. 215, 216

Huydecoper, B. 385
Huygens, C. 106, 397, 481, 482
Huygens, G.W. 336
IJntema, J.W. 176, 680
Immerzeel, J. 176, 185, 186, 229, 236 t/m 239, 254, 255, 275, 298, 413, 414, 430, 487, 488, 494, 546, 585, 590, 599, 603, 657
Janssen, G.H. 436
Jenner, E. 335, 336, 366, 375, 376, 405
Jensma, G. 578
Johanna (pausin) 476, 477
Johannes (apostel en evangelist) 90, 91, 93, 97, 207, 208, 335, 415, 454, 554
Johannes (de Doper) 553
Johannes, G.J. 584, 710
Jong de, M.J.G. 179, 253, 630
Jozef 327
Jozef van Arimathea 637
Judas 77, 341
Jung-Stilling, J.H. 346
Kadt de, J. 709
Kagchelland, A. en M. 306, 307, 373, 450, 451, 458, 465, 554
Kalmijn, D. 157, 548
Kampen van, N.G. 163, 229, 236, 378
Kant, I. 8, 9, 72, 88, 169, 178, 230, 231, 234, 319, 335, 336, 345, 393, 475, 555, 679, 709
Kantelaar, J. 72, 127
Karel de Grote (keizer van het Frankische rijk) 90
Karel V (Rooms-Duits keizer) 18, 392, 444, 588, 589
Kate ten, L. 515
Kemper, J.M. 19, 21, 23, 58, 61, 147, 157, 267, 268, 270, 272, 275, 323, 344, 379, 382, 388
Kemper, E. 323
Kesteloot, J.L. 596
Kesteren van, J. 546
Keyser de, H. 80
Khek, J. 415, 416, 456
Kinker, J. 58, 59, 232, 255, 273, 279, 289, 290, 373, 393 t/m 397, 418, 475, 491, 495 t/m 499, 515, 516, 578, 598, 649 t/m 651, 666, 709, 714
Kinsbergen van, J.H. 153, 154
Klijn, B. 391
Klijn, H.H. 40, 205, 251, 254, 258, 275, 391, 460, 532, 604

Klijn-Schenkhuyzen, C.M. 460
Kloos, W. 349
Kluit, M.E. 211, 529
Knapen, B. 435, 441
Knox, J. 85
Koch, J. 126, 127, 331, 332, 529, 646
Koenen, H. 676, 677
Kohlbrügge, H.F. 666, 667
Kollewijn, R.A. 13, 26, 32, 49, 83, 93, 107, 108, 134, 204, 258, 266, 289, 297, 316, 337, 413, 431, 491, 506, 534, 629, 630, 661, 662, 664
Konijnenburg, J. 72
Kouwenaar, G. 220
Krayenhoff, C. 20, 35
Krol, E. 532
Kruseman, A.C. 684
Kumpel, J.W. 31, 32, 281, 282, 493
Kusters, W. 711
Kuyper, A. 78, 345, 396, 397, 563, 688
Lamartine de, A. 213
Lamme, V. 233, 234, 500
Lannoy de, J.C. 242, 414
Lavater, J.C. 340, 346
Lebrun, Ch. 252, 253
Lee van der, W. 404
Leibniz, G.W.F. 111, 112, 131
Lelyveld van, F. 324
Lennep van, D. J. 25, 27, 32, 59, 72, 141, 149, 167, 196, 224, 257, 275, 311, 389
Lennep van, J. 59, 82, 141, 163, 167, 169 t/m 171, 269, 303, 311, 313, 328, 329, 331, 332, 335, 389, 554, 559, 680, 682, 683
Leo X 170
Leycester 437
Libry-Bagnano de, G. 646
Lieburg, F. 527
Lievers, M. 234
Limburg Brouwer van, P. 155
Linde van de, G. 187, 649, 680, 682 t/m 684
Linde van der, A. 333
Linden van der, J. 410, 564
Lindner, F. 218, 537
Locke, Th. 170

Lodewick, H.J. 520, 578
Lodewijk (koning van Holland) 9, 13 t/m 15, 20, 34, 37 t/m 39, 135, 220, 299, 317, 382, 423, 450, 465, 556, 596, 627
Lodewijk XIV (koning van Frankrijk) 118
Lodewijk XV (koning van Frankrijk) 96, 364
Lodewijk XVI (koning van Frankrijk) 532
Lodewijk XVII 90, 96, 97
Lodewijk XVIII (koning van Frankrijk) 90, 91, 302
Lodewijk van Beieren (keizer) 143
Lombroso, C. 340
Loosjes, A. 358
Loots, C. 15, 70, 280, 281, 371
Luchtmans, S. 492
Lumey 301
Luther, M. 85, 87, 550
Luzac, L. 119, 137, 140, 188, 195, 512, 585 t/m 588, 604, 658, 673, 684
Maanen van, C.F. 19, 181, 337, 372, 373, 483, 488, 598, 646, 647
Maaskamp, E. 236
Macaulay, T.B. 501, 575
Maerlant van, J. 34, 80, 215, 385, 463
Manger, H. 293, 581, 601, 604, 637, 668, 669, 675, 676
Marck van der, W. (zie Lumey)
Marmontel, J.F. 242
Marnix van Sint-Aldegonde, Ph. 475
Martin, P. 687, 688
Mathijsen, M. 696
Maurits (stadhouder) 77, 168, 171, 258, 418, 429, 434, 436 t/m 438, 440 t/m 442, 444, 445, 448, 588
Meijer, Jaap 65, 162, 163, 166
Meijer, Jonas D. 149
Melchisidech (koning) 144, 164
Merle d'Aubigné, J.H. 447
Messchert, W. 64, 710
Messiaen, O. 113
Michaëlis, G. 674, 678
Moens, P. 238, 336, 405, 564
Mohammed 207, 319, 363, 489, 498
Moltzer, H.E. 680, 681
Montesquieu de, Ch. 367
Moszcowicz, A. 446
Motley, J.L. 435
Moulin, J. 475

Mozes 95, 294, 297, 302
Mulder (Mossel), K. 5, 203, 464, 517
Mulisch, H. 427, 542
Muller, J.H. 24, 25, 31
Multatuli 133, 300, 401, 405, 458
Napoleon (zie Bonaparte)
Nebukadnezar (koning van Baylonië) 89, 154, 288, 318, 625
Nederbosch (luitenant) 31
Nicolaas (heilige) 409, 410
Nicolaus V 85
Nietzsche, F. 100, 203, 204, 341
Nijhoff, M. 715
Obadja 77, 89
Ockerse, W.A. 9
Oldenbarnevelt van, J. 75, 144, 168, 169, 258, 268, 270, 278, 280, 329, 358, 418, 427, 429, 433 t/m 446, 567, 568, 588, 715
Onna van, A. 704
Ontijd, C.G. 380, 561
Oorschot van, G.A. 176
Oosthout (drogist) 603
Opzoomer, C. 501, 502, 576
Orléans de, Ph. 90
Otho (keizer) 96
Otten, J.W. 220, 538, 579
Outhuys, G. 289, 297, 315, 586
Ovidius 258, 525, 581, 583, 615, 631, 632
Oyens, H. 38
Paaltjens, P. 187, 300, 578
Palm van der, J.H. 50, 62, 147, 151, 183, 197, 267, 273, 274, 278, 325, 334 t/m 337, 382, 390, 452, 495, 541, 584, 659
Pascal, B. 370, 560
Passé, C. 253
Paulus 478, 554
Pauw, A. 442
Pelagius 536
Perponcher de, W.E. 293
Pestalozzi, J.H. 537
Petrus 43, 166, 319
Pfaff von Pfaffenhofen, S. 82
Philips (hertog van Bourgondië) 143

Philips II (koning van Spanje) 46, 142, 252, 343, 353-354, 354, 444, 480, 588, 589
Pierson, A. 87, 110, 111, 277, 286, 297, 315, 316
Pius II 85
Pius VII 90
Plas van der, M. 689
Plasschaert, J. 406
Plato 168, 177, 611
Pope, A. 204
Potgieter, E.J. 258, 556, 603, 650
Pseudo-Longinus 539
Pythagoras 315
Racine, J. 243, 311
Racine, L. 311
Ramsay, A. 111, 112
Ranke von, L. 576
Rau, J. 255, 269, 272
Récamier de, J. 170
Reest van, R. 244, 659, 685, 706
Regout, P. 646
Reve, G. 262, 542
Rietveld-Texier, J. 68
Rijn van, R. 17, 48, 124, 230
Rivet, A. 550
Robespierre de, M. 341, 353
Rogier, L.J. 596 t/m 598, 695, 697
Romanov, Alexander I (tsaar) 198
Romein, J. en Romein-Verschoor, A. 435, 590, 435, 590,
Rosenboom, Th. 435, 436, 719, 721
Rotgans, L. 243
Rousseau, J.J. 352, 353, 361
Royer, L. 334, 674, 684
Ruhnkenius, D. 271
Ruyter de, M. 17
Saar du, D. 604
Sacré, J. 610, 612
Sage ten Broek le, J. 83, 86, 88, 101, 483, 623 t/m 628, 631, 638, 641
Saksen Coburg van, L. 648
Saksen-Weimar-Eisenach van, C.A. 679
Salomo(n) (koning van Israël) 664
Saul (koning van Israël) 318, 503
Scaliger 469

Schafthuizen, J. 542
Schelling (von), F. 554
Scheltema, J. 515, 578
Schey, J. 652
Schiller (von), F. 679
Schimmelpenninck, G. 683, 684
Schimmelpenninck, R.J. 14, 141
Schimmelpenninck, W. 141, 146, 147, 685, 686
Schinkel, A.D. 488
Schoeffer, P. 80
Scholte, H.P. 503
(De) Schoolmeester
(zie G. van de Linde)
Schoonhoven, W. 417
Schotsman, N. 73, 206, 207, 209 t/m 213, 256, 274, 276, 292, 536
Schubert, F. 592
Schuddeboom 432
Schumer, L.H. 485
Schweickhardt, K.W. passim
Scott, W. 300, 303, 304
Scribonianus 96
Sepp, J.C. 180, 298, 487, 488, 599
Sepp (commissaris) 180, 488
Sibmacher, J.C. 601, 673 t/m 676
Sidney, Ph. 469
Siegenbeek, M. 34, 62, 81, 104 t/m 106, 140, 143, 172, 220, 223, 227, 240, 256, 267 t/m 269, 272, 273, 281, 298, 299, 324, 325, 358, 382 t/m 388, 452, 495, 496, 499, 515, 541, 575, 596, 652, 657 t/m 659, 664, 682, 683, 703
Sillem, J.A. 21
Simons, A. 372
Smit, J. 695
Socrates 147, 242, 289, 611
Sophocles 522
Southey, R. 263, 300, 467 t/m 474, 478, 479, 492, 493, 572
Speijk van, J. 648, 649, 651
Spieghel, H.L. 483, 510, 593, 607 t/m 610
Spinoza, B. 131, 342, 360 t/m 364, 366, 371, 561, 571, 712
Staring, A.C. 237, 275
Stegeren van, D. 275, 546
Stip, K. 520

Stolker, A. 536
Stracké, J. 688
Strassburg von, G. 573
Stuart, M. 393
Stuart Mill, J. 559
Suringar, G.T.N. 281, 622, 643, 649, 650, 653, 655, 657, 664
Swaab, D. 233, 234, 500
Swarte, J. 688
Swedenborg, E. 173, 346
Swinden van, J.H. 58, 153
Taine, H. 440
Talma, F.J. 13
Tasso, T. 473, 474
Tex den, J. 435, 442, 444, 445
Thelwall, A.S. 452, 453, 455 t/m 459, 465, 467, 473, 474, 479
Thorbecke, J.R. 344, 684
Tollens, H. 15, 70, 176, 236, 239, 310, 336, 337, 371, 418, 660
Ton, A. 442
Trajanus (keizer) 97, 98
Tydeman, D. 173
Tydeman, H.W. 12, 16, 21 t/m 25, 27 t/m 30, 32, 35, 36, 38, 41, 43 t/m 45, 48, 50, 52, 53, 58, 61 t/m 63, 65, 69, 70, 88, 96, 97, 101, 102, 104, 105, 109, 116 t/m 119, 136, 138, 140, 145, 157, 173, 175, 197, 218, 229, 231, 236, 256, 260, 266, 267, 269, 293, 314, 382, 443, 480, 481, 502, 585 t/m 590, 598, 601, 604, 605, 616, 619, 628, 630, 633, 636, 638, 642, 652, 658, 659, 665, 675, 710, 714
Tydeman, M. 30, 102, 293, 359, 408, 451
Tydeman-Hoorn, M.M. 118, 432, 480, 481
Usher, J. 94, 95
Valckenaer, J. 18, 30, 34, 36, 38, 39, 41 t/m 43, 45, 58, 59, 61, 68, 81 t/m 83, 104, 129, 135 t/m 137, 150, 151, 153 t/m 155, 174, 180, 182, 183, 195, 196, 202, 203, 205, 206, 216, 235, 238, 240, 241, 257, 286, 381, 382, 593
Valckenaer-Gervais, M.F. 137
Vattemare de, A. 205
Veder, A. 684
Veenstra, F. 609, 610
Velijn, P. 69, 70, 185, 674

Velzen van, G. 171
Vergilius 474
VerHuell, C. 24
Verwey, A. 709
Vestdijk, S. 55
Vindex 96
Vitellius (keizer) 96
Vloten van, J. 319, 320, 686, 687
Voltaire 20, 260, 357, 363, 364, 371, 558, 561
Vondel van den, J. 78, 124, 254, 312, 358, 411, 434, 437, 441, 521, 522, 525, 603, 631
Vooys de, C.N.G. 496
Vos, J. 11
Vosmaer, C. 172
Vosmaer, I. 172, 256, 257
Vries de, A. 581, 601
Vries de, H. 124, 709
Vries de, Jan 607
Vries de, Jeronimo 23, 56, 61, 64, 65, 106, 138, 149, 153, 175, 181, 189, 194 t/m 196, 202, 226, 228, 235, 264, 280, 371, 409, 412, 418, 493, 514, 533, 592, 594 t/m 596, 601, 602, 606, 612, 621, 623, 652, 665
Waalboer (stalhouder) 145
Wagenaar, J. 105, 141, 268, 325, 383, 443, 588
Walaeus, A. 427, 428, 566, 715
Walré van, J. 581, 600, 601, 620, 682
Wap, J. 148, 258, 262, 301, 596 t/m 598, 603, 606, 610, 612, 623, 628, 631, 639, 642, 654, 672 t/m 675, 684, 696, 697
Warnsinck, W.H. 334, 336, 456, 460, 660 t/m 664, 666
Warnsinck-Haakman, C.M. 336, 660, 661, 663, 664
Water te, J. 153, 267
Wellesley, A. (zie Wellington)
Wellington 46, 332, 333
Werumeus Buning, J.W.F. 520
Wilhelmina 20, 244, 245, 561
(van Pruisen X prins Willem V)
Willekes, J.W. 670, 673, 675, 677
Willem I (stadhouder) 49, 268, 270, 271, 434
Willem I (koning van Nederland) 5, 13 t/m 15, 17, 18, 34, 37, 45 t/m 48, 58, 66, 68, 74, 75, 77, 105, 126, 127, 135, 145, 184, 198, 206, 208, 220, 285, 317, 331, 354, 357,

389, 390, 407, 434, 464, 465, 529, 530, 561, 581, 597, 629, 646, 647, 685
Willem II (stadhouder) 258, 434
Willem II (koning) 48, 49, 322, 647, 684, 685
Willem III (stadhouder) 171, 197, 258, 434
Willem IV (graaf van Holland) 142
Willem IV (stadhouder) 141, 460
Willem V (stadhouder) 13, 17, 20, 49, 71, 146, 244, 556
Willem VI (graaf van Holland) 143
Willems, J.F. 215, 216, 264, 266, 321, 383, 463, 585, 595, 597, 605, 649, 650
Winkel te, J. 449, 709
Wiselius, S.I. 20, 21, 25, 46, 58, 61, 72, 96, 113-114 t/m 115, 136, 138 t/m 140, 149 t/m 154, 163, 180 t/m 182, 196, 202, 203, 218, 229 /m 231
Witsen Geysbeek, P.G. 172, 530
Witt de, C. 258, 268, 271, 280, 434, 442, 443
Witt de, Jacob 434
Witt de, Johan 75, 144, 169, 258, 268, 271, 278, 280, 329, 434, 439, 442, 443, 588
Woerden van, H. 171
Woesthoven, C.R. 6, 7, 13, 31, 32, 227, 526, 602, 659, 686, 687, 695, 704
Woesthoven, M.P. 8, 47, 51, 123, 238, 448
Woldhek, S. 688
Wolff (geldschieter) 282, 681
Wolkers, J. 245, 689
Wulfila (bisschop) 79
Zonneveld van, P. 26, 56, 617, 711
Zuylen van Nyevelt van, P.J. 276, 448
Zweig, S. 201

De erfenis bestaat uit

1. *Verzamelde verhalen*
2. *Verzamelde gedichten (1981-2008)*
3. *Condities (zonder welke niet) (1993-1995) & Berichten uit Berlicum (1995-2000)*
4. *Twee paranormale verhalen*
5. *Over het leven van een zonderling genie: Mr. Willem Bilderdijk (1756-1831)*. In vier delen.
6. *Bilderdijk en de Verlichting*
7. *Nabeschouwingen*
8. *Het filosofisch labyrint*
9. *Poe in triplo*
10. *Brieven aan Rinus van Hattum (2008-2017)*
11. *Terugblik op verschillende levens*